प्रकाशक :
सुन्दरलाल जैन
मोतीलाल बनारसीदास
बंगलो रोड, जवाहरनगर
दिल्ली-६

मुद्रक :
शान्तिलाल जैन
श्री जैनेन्द्र प्रेस
बंगलो रोड, जवाहरनगर
दिल्ली-६

१९६१

विनियोजितानघकालभ्यसस्कृतग्रन्थपुनर्मुद्रणयोजनाया प्रकाशित ।

. book has been published under the Scheme
of reprinting of important out of print
Sanskrit books sponsored by the
Government of India

Price Rs. 194-75 for Complete set

प्राप्ति स्थानम्
मोतीलाल बनारसीदास
१ बंगलो रोड, जवाहरनगर दिल्ली-६
२ नैपाली खपरा, वाराणसी
३. बांकीपुर, पटना

शब्दकल्पद्रुमः ।

तृतीयकाण्डम् ।

प, पकारः । स तु पञ्चमवर्गस्य प्रथमो व्यञ्जनस्यैक-विंशतितमो वर्णः । अस्योच्चारणस्थानं ओष्ठः । इति व्याकरणम् ॥ (तथा च शिक्षायाम् ।
"कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू" ॥
अस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः । ओष्ठेन सह जिह्वाग्रस्य स्पर्शः ॥) तत्पर्य्यायः । लोहितः २ पार्श्वः ३ सूरः ४ । इति रुद्रयामले वर्णाभिधानम् ॥ अस्य तत्त्वं यथा,—

"अतः परं प्रवक्ष्यामि पकाराक्षरमव्ययम् ।
चतुर्व्वर्गप्रदं वर्णं शरच्चन्द्रसमप्रभम् ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं स्वयं परमकुण्डली ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा ॥
त्रिगुणावहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम् ।
महामोक्षप्रदं वर्णं हृदि भावय पार्व्वति !" ॥

इति कामधेनुतन्त्रे ५ पटलः ॥

(वङ्गभाषायां) अस्य लेखनक्रमो यथा,—

"कुञ्चिता वामरेखायाः कोणाद्दक्षिणतोऽपरा ।
कुञ्चिता सापि विज्ञेया मात्रा वामोन्नता तथा ॥
शम्भुब्रह्मा भगवती क्रमशस्तासु तिष्ठति" ॥

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

अस्योत्पत्तिप्रकारो यथा,—

"ऋटुरेफषकाराश्च मूर्द्धगो दन्तगस्तथा ।
लृतवर्गलसानोष्ठानुपूपध्मानसंज्ञकान्" ॥

इति प्रपञ्चसारः ॥ तस्य ध्यानं यथा,—

"विचित्रवसनां देवीं द्विभुजां पङ्कजेक्षणाम् ।
रक्तचन्दनलिप्ताङ्गीं पद्ममालाविभूषिताम् ॥
मणिरत्नादिकेयूरहारभूषितविग्रहाम ।
चतुर्व्वर्गप्रदां नित्यां नित्यानन्दमयीं पराम् ॥
एवं ध्यात्वा पकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" ॥

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥*॥ तस्य नामानि यथा ।

"पः पूरप्रियता तीक्ष्णा लोहितः पञ्चमो रमा ।
गुह्यकर्त्ता निधिः शेषः कालरात्रिः सुवाहिता ॥
तपनः पालनः पाता पद्मरेणुर्निरञ्जनः ।
सावित्री पातिनी पानं वीरतन्त्रो धनुर्द्धरः ॥
दक्षपार्श्वश्च सेनानी मरीचिः पवनः शनिः ।
उड्डीशं जयिनी कुम्भोऽलसं रेखा च मोहकः ॥
मूला द्वितीयमिन्द्राणी लोकाक्षी मन आत्मनः" ॥

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

(अनुबन्धविशेषः । यथा कविकल्पद्रुमे ।
'नः स्वादिः पो मुचादिर्मः शमादिर्म्मो णिचीश्रमोः' ।
तेन मुच ऌ श प भौ मोक्ष इत्यस्य लटि मुञ्चति ॥)

पः, पुं, (पातयति वेगेन वृक्षादीन् । पत् + कर्त्तरि डः । अन्तर्णिच् ।) पवनः । (पतति वृक्षात् । पत् + कर्त्तरि डः ।) पर्णम् । (पीयते इति ।) पानम । पाता । इत्येकाक्षरकोषः ॥
(यथा, मनुः । २ । १३८ ।
"राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक्" ॥)

पक्कणः, पुं क्ली, (पचति श्वादिनिकृष्टमांसमिति । पच् + क्विप् । पक् शवरः तस्य कणः कलह-शब्दः कोलाहलशब्दो वा यत्र ।) शवरा-लयः । इत्यमरः ॥ २ । २ । २० ॥ (यदुक्तम् ।
"मध्येविन्ध्याटवि पुरा पक्कणस्थजनाग्रणीः ।
पल्लीपतिरभूदुग्रः पिङ्गाक्ष इति विश्रुतः" ॥)

पक्तापीड़ः, पुं, वृक्षविशेषः । पखौड़ा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । पञ्चहात्यः २ वर्द्धनः ३ पञ्चरक्षकः ४ । अस्य गुणाः । दृष्टा-ञ्जनविधौ शस्तत्वम् । कटुत्वम् । जीर्णज्वरापह-त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पक्ता, [ऋ] त्रि, (पचतीति । पच पाके + "ण्वुल्तृचौ" । ३ । १ । १३३ । इति तृच् ।) पाककर्त्ता ।
(यथा अथर्व्ववेदे । १० । ६ । ७ ।
"ये ते देवि ! शमितारः पक्तारो ये च ते जनाः" ॥)
अग्नौ पुं । यथा । आग्नेये २ अध्यायः ॥
"अन्नस्रष्टा च पक्ता च पचभोक्ता पचे नमः" ॥

पक्तिः, स्त्री, (पच्यते परिणम्यते इति । भावे क्तिन् ।) गौरवम् । पाकः । इति मेदिनी ॥
(यथा, मनुः । ३ । ६७ ।
"वैवाहिकेऽग्नौ कुर्व्वीत गृह्यं कर्म्म यथाविधि ।
पञ्चयज्ञविधानञ्च पक्तिञ्चान्वाहिकीं गृही" ॥)

पक्तिशूलं, क्ली, (पक्तौ भुक्तस्यान्नादिकस्य परि-णामे जायते यत् शूलं रोगविशेषः ।) परिणाम-शूलम् । तत्पर्य्यायः । पाकजम् २ परिणामजम् ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

पक्त्रं, क्ली, (पच्यतेऽनेन । पच् "गृष्टवीपचित्र-चीति" । उणां ४ । १६६ । इति त्रः ।) गार्ह-पत्याग्निः । इत्युणादिकोषः ॥

पक्त्रिमं, त्रि, (पाकेन निर्वृत्तम् । डु पच पाके + "ड्वितः क्त्रिः" । ३ । ३ । ८८ । इति क्त्रिः । "क्त्रेर्मम् नित्यम्" । इति मम् ।) पाकिमम् । पाकाज्जातम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पक्वं, क्ली, (पच्यते स्म । पच + क्त । "पचो वः" । ८ । २ । ५२ । इति निष्ठातस्य वः ।) स्विन्न-तण्डुलादि । तत्र पाकस्य विधिनिषेधादिर्यथा,—

"पूर्व्वाशाभिमुखो भूत्वा उत्तराशामुखेन वा ।
पचेदन्नञ्च मध्याह्ने सायाह्ने च विवर्ज्जयेत् ॥
अग्न्याशाभिमुखे पक्वा अमृतान्नं निबोध च ।
पूर्व्वमुखो धर्म्मकामः शोकहानिश्च दक्षिणे ॥
श्रीकामश्चोत्तरमुखो पतिकामश्च पश्चिमे ।
ऐशान्याभिमुखे पक्वा दरिद्रो जायते नरः" ॥*॥
"यदा तु आयसे पात्रे पक्वमश्नाति वै द्विजः ।
स पापिष्ठोऽपि भुङ्क्तेऽन्नं रौरवे परिपच्यते ॥
ताम्रे पक्वा चतुर्व्वर्णनिर्म्मितौ भवति वै चयम् ।
स्वर्णपात्रे तु यत् पक्वं अमृतं तदपि स्मृतम्" ॥*॥
"पितृभ्यां पक्वमन्नञ्च पितृयेण यशस्विनि ! ।
पुण्डरीकस्य यज्ञस्य लभते फलमीप्सितम् ॥
वातुलेन तु यत् पक्वं भगिन्या च कनिष्ठया ।
असगोत्रेण यत पक्वं शोणितं तदपि स्मृतम् ॥
अभक्तेन च यत् पक्वं स्त्रिया पक्वं तथैव च ।
पक्वपात्रे च यत् पक्वं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत्" ॥*॥
"उडुम्बरेण काष्ठेन कदम्बस्य दलेन च ।
शालेन करमर्द्देन उदरावर्त्तकेन च ॥
पक्वान्नं नैव भुञ्जीत भुक्त्वा रात्रिमुपावसेत् ।
गर्हितान्नमवीरान्नं भुक्त्वा कृच्छ्रं समाचरेत् ॥
अप्रजा यातु वनिता नाश्नीयादेव तद्गृहे" ॥
"शालकाष्ठस्य पक्वान्नं शिरीषकस्य चैव हि ।
कलिचण्डातकस्यैव वच्चावारणकस्य च ।
भेरण्डशाल्मलेर्व्वापि पक्वान्नं ॥ ... ॥"

यन्न स्वल्पमात्रे तु पक्वं वै साद्धकालिकम् ।
माघे पक्व तथाष्टौ च तत पात्र विसर्जयेद्‌बुधः ॥*
धनुःपाके तथा सिंह मिथुने वा वरानने ।
य कुर्य्याद्भोजनं देवि तत्क्षणेन विमुध्यति" ॥*॥
"एकदा तु जलं दद्यात् द्विवारं न प्रदापयेत् ।
त्रिभागं पूरयेत् पात्रं पञ्चाशोयं न दापयेत् ॥
इति ॥*॥
मोदकं कन्दुपक्वञ्च गव्याढ्यं घृतसंयुतम् ।
पुनः पुनर्भोजनं च पुनरन्नं न दुष्यति ॥
इति च मतस्यसूक्ते महातन्त्रे ४२ पटलः ॥

पक्व त्रि (पच्यते स्म यत् इति । पच + कर्म्मणि क्तः । 'पचो वः' । ८ । २ । ५२ । इति निष्ठातस्य वः ।) परिणतम् । पाका इति भाषा ॥ (यथा मनुः । ६ । १७ ।
अश्मपक्वाशनो वा स्यात् कालपक्वभुगेव वा ॥)
निर्णो प्राप्तम् सुदृढमिति यावत् यथा परिणना वह्निः । विनाशोन्मुखम् । प्रत्यासन्नविनाशम् । अतिपक्वयष्ठनरश्मश्रुकालादौ त्रिष्वक्व कथितम् । शौराष्ट्रयशां शर्के मतम् । ईषत्पक्व आपक्वम् । इत्यमरभरतौ ॥ (भावे क्तः । पाकः । परिणामः ॥)

पक्वकृत पुं (पक्व करोति वर्णान्वितस्थल परिणमयति निम्बिरपत्रत्वगादिभिरिति । कृ + क्विप् ततस्तुक् ।) निम्बवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पक्व करोति पचत्यन्नादिकमित्यर्थः ।) पाककर्त्तरि त्रि ॥

पक्वरस पुं (पक्वस्य गुडान्नादेः रसः ।) मद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पक्ववारि क्ली (पक्वस्यान्नादेर्वारि यद्वा पक्व वारि स्विन्नसलिलमिति यावत् ।) काञ्जिकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पक्ववारि इत्यपि पाठः पक्वजलञ्च ॥

पक्वान्न त्रि (पक्वमन्नम् ।) कृतपाकतण्डुलादि । यथा
आमं शूद्रस्य पक्वान्नं पक्वमुच्छिष्टमुच्यते ।
इति तिथितत्त्वम् ॥
(यती च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ ।
इति धर्म्माचारः ॥)

पक्वाशय पुं (पक्वस्य आमादेराशयः आधारम् । यद्वा पक्व आमान्निक आश्रयतेऽत्र । पक्व + आ + शीङ् + आधारे + अच् ।) नाभ्यधोभागः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पक्वाशयस्त्वधो नाभेरूर्द्ध्वमामाशयः स्मृतः ।
इति वैद्यकम् ॥

पक्ष क परिग्रहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां परं सक०-सेट् ।) क पक्षयति । इति दुर्गादासः ॥

पक्ष त क परिग्रहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अन्त चुरां परं सक सेट् ।) पक्षयति पक्षापयति । इति दुर्गादासः ॥

पक्ष पुं (पक्ष्यते परिगृह्यते दैवपितृकार्य्यार्थं यः । यद्वा पच्यते चन्द्रस्य पञ्चदशभागो कलानामापूरणं क्षयो वा यत्र । पच + घञ् । यद्वा पचन इति । पच व्यक्तावौ "अषिरुच्योऽन्के च" । उणां ३ । ६८ । इति सः कश्चान्तादेशः ।) पञ्चदशाहोरात्रः । स च द्विविधः । शुक्लपक्षः पूर्व्वः कृष्णपक्षोऽपरश्च । तद्भेदेन व्यवस्था यथा ।
"शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।
कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः ॥
अत्रामावास्यावर्त्तितिथिविषयइति भ्यां न व्यवस्था किन्तु रवेरुदयास्तमयसम्बन्धाच्छुक्लकृष्णपक्षाभ्यां व्यवस्था सा च युग्माद्यनाघातितिथिकमपरासामान्यविशेषन्यायात् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ पक्षिणामवयवविशेषः । पाखा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गरुत् २ छद ३ पत्रम् ४ पतत्रम् ५ तनूरुहम् ६ ॥ शरपक्षः । तीरेर पाखा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वाजः २ । सहायः । कपोत परे समूहार्थ । यथा केशपक्षः । इत्यमरः ॥ (महाकालः शिवः । कालोपाधिमत्वात् पक्षस्य तथात्वम् । यथा महाभारते । १३ । शिवसहस्रनामकीर्त्तने । १७ । १३६ ।
ऋतुः संवत्सरो मासः पक्षः संख्यासमापनः ॥)
पार्श्वः । गृहम् । साध्यम् । (सन्दिग्धसाध्यवान् पक्षः । यथा भाषापरिच्छेदे । ७० । ७१ ।
सिषाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।
स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥)
विरोधः । बलम् । (यथा पञ्चतन्त्रे । ३ । ६६ ।
यस्तोयानि निजे पक्ष परपक्षे विशुषतः ।
गुप्तैश्चरैर्नृपो वत्ति न स दुर्गतिमाप्नुयात् ॥)
सखा । चुल्लीरन्ध्रम् । राजकुञ्जरः । इति मेदिनी ॥ विहगः । वलयम् । शुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥ वर्गः । (सजातीयवृन्दम् । यथा गो रामायणे । २ । १८ । १३
भरतस्यापि वा पक्षे यो मञ्चीयादचेतनः ।
स पापमहमद्यैव प्रधयामि यमक्षयम्" ॥)
पिच्छम् । दक्षाङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥

पक्ष [स्] क्ली (पचतीति । पचिवचिभ्यां सुट् च । उणां । ४ । २१८ । इति असुन् सुट् च ।) गरुत् । यथा । पक्षसी च स्मृतौ पक्षौ । इति भरतधृतशुभाङ्कः ॥

पक्षक पुं (पक्ष इव प्रतिकृतिः । इवे प्रतिकृतौ । ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) पक्षद्वारम् । पार्श्वद्वारम् । इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥ खडकीद्वार इति भाषा । पार्श्वमात्रम् । इति मेदिनी ॥ सहायः । इति शब्दरत्नावली ॥

पक्षघात } पुं (पक्षस्य दक्षाङ्गस्य घातं विनाशनं यस्मात् यत्र वा ।) स्वनामख्यात-
पक्षाघात

वातरोगविशेषः । तल्लक्षणादि यथा —
गृहीत्वाङ्गं ततो वायुः शिरास्नायुर्विशोष्य च ।
पक्षमन्यतमं हन्ति सन्धिबन्धान् विमोक्षयन् ॥
कृतस्नोऽर्द्धकायस्तस्य स्यादकर्म्मण्यो विचेतनः ।
पक्षाघातं स कथितोऽस्य पक्षवधं विदुः ॥
अर्द्धं अर्द्धनारीश्वरवत् । पक्ष बाहुपार्श्वोरुजङ्घादिभागम् । अन्यतमं वामं दक्षिणं वा । विमोक्षयन् शिथिलीकुर्व्वन् । अकर्म्मण्यः कर्म्मासमर्थः । विचेतनः इन्द्रियज्ञानादिहीनयुक्तः ॥*॥ अस्य साध्यासाध्यत्वलक्षणमाह ।
'दाहसन्तापमूर्च्छाः स्युर्वायौ पित्तसमन्विते ।
शैत्यशोथगुरुत्वानि तस्मिन्नेव कफान्विते ॥
दाहो बाह्यः । सन्तापः आभ्यन्तरः । कफश्च लक्षणमन्यत्रापि वातव्याधौ बोद्धव्यम् । यावातो नाया विलि निर्दिष्टत्वात् ॥*॥
पक्षाघातस्य साध्यत्वादिकमाह ।
शुद्धवातहतं पक्षं कृच्छ्रसाध्यतमं विदुः ।
साध्यमन्येन संयुक्तमसाध्यं क्षयहेतुकम् ॥
शुद्धः केवलः । अन्येन पित्तेन कफेन वा । क्षयहेतुकः क्षयो धातुक्षयः । तत्कृतम् वातनिमित्तकम् ॥*॥ अपरमसाध्यलक्षणमाह ।
गर्भिणीसूतिकाबालवृद्धक्षीणेष्वसृक्क्षये ।
पक्षाघातं परिहरेत् वेदनारहितो यदि ॥
वेदनारहितो यदीति भिन्नमसाध्यलक्षणम् ॥*॥
अथ तस्य चिकित्सा ।
माषात्मगुप्तावात्सारिवाश्वालकजटाशृतम् ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं पक्षाघातं विनाशयेत् ॥
माषिके हिङ्गुनिम्भूत्ये अरण्याद्यास्तु शाणिका ।
इति माषादिक्वाथः ॥ १ ॥
ग्रन्थिकामिकणाशुण्ठीरास्नासैन्धवकल्कितम् ।
माषकाथसृतं तैलं पक्षाघातं व्यपोहति ॥
इति ग्रन्थिकादितैलम् ॥ २ ॥
माषात्मगुप्तातिविषारुबूक
रास्नाशताह्वालवणैः सुपिष्टैः ।
चतुर्गुणे माषबलाकषाये
तैलं धृतं हन्ति हि पक्षघातम् ॥
इति माषादितैलम् ॥३॥ इति भावप्रकाशः ॥*
पक्षाघातस्तु जन्मान्तरीयमहापातकशेषपापचिह्नविशेषः । यथा —
पूर्व्वजन्मकृतं पापं नरकस्य परिक्षये ।
बाधते व्याधिरूपेण तस्य जप्यादिभिः शमः ।
कुष्ठञ्च राजयक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणी तथा ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीकासा अतिसारभगन्दरौ ॥
दुष्टव्रणं गण्डमाला पक्षाघातोऽक्षिनाशनम् ।
इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवा गदाः ॥*॥
तत्प्रायश्चित्तं यथा —
लक्षसुवर्णं पुष्प प्रदद्यात् कमलार्च्चने ।
दद्यात् द्विजसहस्राय मिष्टान्नं द्विजभोजने ॥
इति मलमासतत्त्वम् ॥ किञ्च ।
कुष्ठी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं कृच्छ्रं चरित्वा उद्धरेयातां तद्व्रतमखाविति । अत्र द्वादशरात्रपराकरूपम् । तत्र पञ्च धेनवः । न तु प्राणापनोदकृच्छ्रयतिचान्द्रायणं विषमशिष्टत्वात् । अत्र बहूनामेकधर्म्माणामिति वचनादाकाङ्क्षित्वात् कुष्ठादीनामपि प्रायश्चित्तम् । अत एव प्रायश्चित्तविवेकेऽप्युक्तम् । एवं दुश्चर्म्मादिष्वप्यूह्यम् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

पक्षचर पुं (पक्षे शुक्लपक्षे चरतीति । चर + ट ।) चन्द्रः । यूथच्युतगजः । इति मेदिनी ॥

पक्षज पुं (पक्षे शुक्लपक्षे जायते इति । पक्ष + जन् + ड ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पक्षजन्मा [न्] पुं (पक्षे शुक्लपक्षे जन्म उत्पत्ति

र्यस्य ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ पक्ष-जाते त्रि ॥

पक्षता, स्त्री, (पक्षस्य भावः ।) अनुमित्साविरह-विशिष्टसिद्ध्यभावः । इयमनुमितिकारणम् । तथ पर्व्वते वह्न्यनुमितौ अनुमित्साविरहविशिष्ट-पर्व्वतधर्म्मिकवह्निनिश्चयाभावः । यथा,—

"सिषाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।
स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत्" ॥

इति भाषापरिच्छेदे । ७१ ॥

पक्षतिः, स्त्री, (पक्षस्य मूलम् । "पक्षात्तिः" । ५।२।२५ । इति तिः ।) प्रतिपत्तिथिः । (यदुक्तं तिथितत्त्वे ।
"पक्षत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात्पञ्चदश स्मृताः" ॥) पक्षमूलम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ७२ ॥ डानक इति भाषा ॥

पक्षद्वारं, क्ली, (पक्षे पार्श्वे स्थितं द्वारम् ।) पार्श्व-द्वारम् । इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥ खड़कीद्वार इति भाषा ॥

पक्षधरः, पुं, (पक्षं धरति धारयतीति वा । धृ + अच् ।) चन्द्रः । इति जटाधरः ॥ पक्षधारण-कर्त्तरि, त्रि ॥

पक्षपातः, पुं, (पक्षे अन्याय्यसाहाय्ये पातः अभि-निवेशः । स्नेहसम्बन्धाद्यनुरोधत एकस्मिन्नेव पक्षे आनुकूल्यप्रयोगार्थिकार्पितभावः ।) अन्याय्य-साहाय्यकरणम् । (यथा गोः रामायणे २ । १०८ । ५७ ।
"कच्चिद्विवदतोर्व्वेषु बलिनो दुर्ब्बलस्य च ।
अपक्षपातात पश्यन्ति कार्य्येष्वधिकृता नराः" ।) गणताकरणम् । यथा । "ईश्वरत्वविषये विप-श्चितां पक्षपातकरणे न कारणम्" । इत्युत्तर-मीमांसायां संक्षेपशारीरम् ॥ (पक्षाणां गरुतां पातः पतनं यत्र ।) पक्षिणां ज्वरः । यदुक्तं "पक्षपातः पतङ्गानाम्" । इति विजयरक्षितः ॥

पक्षपातिता, स्त्री, (पक्षपातिनः साहाय्यकारिणो भावः । पक्षपातिन् + तल् ।) सहायता । यथा,—
"न सुवर्णमयी तनुः परं
ननु किं वागपि तावकी तथा ।
न परं पथि पक्षपातिता
ऽनवलम्बे किमु मादृशेऽपि सा" ॥
इति नैषधे । २ । ५२ ॥ (पक्षयोः पातो विद्यतेऽस्य इति पक्षपाती खगस्तस्य भावः । पक्षपातनञ्च ॥)

पक्षपालिः, पुं, (पक्षस्य गृहस्य पालिरिव ।) खड़-किका । इति शब्दरत्नावली । खड़कीद्वार इति भाषा ॥

पक्षभागः, पुं, (पक्षस्य पार्श्वस्य पक्ष एव वा भागः ।) हस्तिपार्श्वभागः । इत्यमरः ।२।८।४० ॥

पक्षमूलं, क्ली, (पक्षस्य मूलम् ।) पक्षतिः । इत्य-मरः । २ । ५ । ३६ । डानक् इति भाषा ॥

पक्षवाहनः, पुं, (पक्षौ वाहनमिव यस्य ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पक्षसुन्दरः, पुं, (पक्षे देहाङ्गे कुसुमे सुन्दरः ।) लोध्रः । इति हारावली ॥

पक्षान्तः, पुं, (पक्षस्य अन्तो यत्र काले ।) अमा-वस्या । पूर्णिमा । तत्पर्य्यायः । पञ्चदशी २ । इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ नष्टेन्दुविशेषः ३ पर्व्व ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पक्षावसरः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्मिन् यात्रा निष्फला भवति । यदुक्तं ज्योतिस्तत्त्वे ।
'पक्षान्ते निष्फला यात्रा मासान्ते मरणं ध्रुवम्' ॥)

पक्षालुः, पुं, (पक्षौ विद्येते यस्य । पक्ष + अस्त्यर्थे आलुच् ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पक्षावसरः, पुं, (पक्षस्यावसरोऽपसरणं यत्र काले ।) पूर्णिमा । अमावस्या । इति शब्द-रत्नावली ॥

पक्षिणी, स्त्री, (पक्षौ इव पूर्व्वापरदिने विद्येते यस्याः । पक्ष + इनि ङीप् च ।) आगामिवर्त्त-मानाहर्युक्ता रात्रिः । इत्यमरः । १ । ४ । ५ ॥ यथा, शुद्धितत्त्वे ।
"द्वावह्नावेकरात्रिश्च पक्षिणीत्यभिधीयते" ॥
पूर्णिमा ॥ (पक्षौ विद्येते यस्याः । इति ङीप् ।) विहगी । शाकिनीभेदः । इति मेदिनी ॥

पक्षिपानीयशालिका, स्त्री, (पक्षिणां पानीयस्य पानार्थंजलस्य शालिका शाला ।) पुटीहताल-पालम् । पक्षिजलपानस्थानम् । इति भूरि-प्रयोगः ॥

पक्षिलः, पुं, (पक्षयति तत्त्वज्ञानं परिगृह्णातीति । पक्ष + आकुलकादिलच् ।) वात्स्यायनमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयं हि गौतमसूत्रभाष्यं कृत-वान् ॥)

पक्षिशाला, स्त्री, (पक्षिणां शाला गृहम् ।) नीड़म् । तत्पर्य्यायः । कुलायिका २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पक्षिसिंहः, पुं, (पक्षी सिंह इव । उपमितसमासः । यद्वा, पक्षिषु सिंहः श्रेष्ठः । "सिंहशार्दूल-नागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः" । इत्यमरोक्ति-स्तथात्वम् ।) गरुड़ः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पक्षिस्वामी, [न्] पुं, (पक्षिणां स्वामी प्रभुः ।) गरुड़ः । इति हेमचन्द्रः ॥

पक्षी, [न्] पुं, (पक्षाः कक्षादीनां पक्षाणि सन्त्यस्य । "अत इनिठनौ" ।५।२।११५ । इति इनिः ।) बाणः । इति धरणिः ॥

पक्षी, [न्] पुं स्त्री, पक्षौ विद्येते यस्य । (पक्ष + इनिः ।) विहङ्गमः ॥ पाखी इति चिड़िया इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । खगः २ विहङ्गः ३ विहगः ४ विहङ्गमः ५ विहायाः ६ शकुन्तिः ७ शकुनिः ८ शकुन्तः ९ शकुनः १० द्विजः ११ पतत्री १२ पत्री १३ पतगः १४ पतन् १५ पत्र-रथः १६ अण्डजः १७ नगौकाः १८ वाजी १९ विकिरः २० विः २१ विष्किरः २२ पतत्रिः २३ नीड़ोद्भवः २४ गरुत्मान् २५ पित्सन् २६ नभ-सङ्गमः २७ । इत्यमरः ।२।५।३४॥ नाड़ीचरणः २८ कण्ठाग्निः २९ पतङ्गः ३० अगौकाः ३१ चञ्चु-भृत् ३२ कुरङ्गः ३३ सरण्डः ३४ । इति शब्द-रत्नावली ॥ पिपतिषुः ३५ पक्षवाहः ३६ दुगः ३७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ गुरुभक्षबहुभक्ष-स्थूलकायपक्षिणां पूर्व्वार्द्धस्य श्रेष्ठत्वं यथा,—
"गुरुभक्षा बहुभक्षा ये चोपचितमेदसः ।
एकदेशेऽपि पूर्व्वार्द्धं स्त्रीणां पक्षिणां परम्" ॥ * ॥
पक्षिणामङ्गादीनामुत्तरोत्तरं गुरुत्वं यथा,—
"सक्थ्यांस शिरःस्कन्धग्रीवाचर्म्मयकृद्गुदम् ।
पादपृष्ठान्त्रमस्तिष्कशुष्कक्रोड़ाः समेहनाः ।
धातवः शोणिताद्याश्च गुरवः स्युः परस्परम्" ॥

अस्याण्डगुणाः ।

"मत्स्यकूर्म्मखगाण्डानि स्वादूनि वाजीकराणि च ।
कटुपाकानि रुच्यानि वातश्लेष्महराणि च" ॥
इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तेषामुत्पत्तिर्यथा,—
"अरुणस्य भार्य्या श्येनी वीर्य्यवन्तौ महाबलौ ।
सम्पातिञ्च जटायुञ्च प्रसूतौ पक्षिसत्तमौ ।
सम्पातिर्जनयन् गृध्रान् काकाः पुत्राः षड़ादयः ।
भार्य्या गरुत्मतश्चापि भासी क्रौञ्ची शुकी धकी ।
धृतराष्ट्री गरुत्मांस्तु शुक्यां जज्ञे च षट् सुतान् ।
त्रिशिरश्च सुनेत्रञ्च सुमुखं सुगमं तथा ॥
सुरूपञ्च सुबलाञ्च तेषां पुत्राः अनन्तकाः ।
चतुर्द्दशसहस्राणि क्रूराणां पन्नगाशिनाम् ॥
नष्टैर्व्विभिन्ने नन्ति गारुड़ास्ते महाबलाः ।
भासीपुत्रास्तथा भासा उलूकाः काककुक्कुटाः ॥
मयूराः कलविङ्काश्च कपोतौ चैव तित्तिरी ।
क्रौञ्च्यां वाध्रीणसा श्येनाः कुररः सारसा बकाः ॥
धृतराष्ट्री कलहंसान् धार्त्तराष्ट्रांश्च भामिनी ।
चक्रवाकांश्च विहगान् सर्व्वांश्चैवोदकान् द्विजान् ॥
अन्यानपि द्विजान् जज्ञे पुत्रपौत्राननन्तकान्" ॥
इत्यग्निपुराणे काश्यपीयवंशः ॥ (महादेवः । यथा महाभारते १३ । शिवनामकीर्त्तने । १७।९८ ।
"पक्षी च पक्षरूपश्च अतिदीप्तो विशाम्पतिः" ॥)

पक्ष्णुः, त्रि, पाककर्त्ता । पच + "ग्लाम्नास्थाचि-पचपरिमृड्भ्यः स्नुः" । इति स्नुप्रत्ययनिष्पन्नः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

पक्ष्म, [न्] क्ली, (पक्ष्यते परिगृह्यते आतपतापा-दिकमनेन । पक्ष + करणे मनिन् ।) अक्षिलोम । नेत्रच्छदरोम । (यथा, भागवते । ३ । १ । ३८ ।
"यमावुतस्वित् तनयौ पृथायाः
पार्थैर्वृतौ पक्ष्मभिरक्षिणीव" ॥)
किञ्जल्कः । केशरः । तन्त्वादेरणीयान् । सूत्रादे-रवयवभागः । इत्यमरभरतौ ॥ गरुत् । पक्षः । इत्यमरमाला ॥

पङ्कः, पुं, क्ली, (पच्यते व्याप्यते क्लिद्यते वाऽनेन । पच् + घञ् कुत्वं च ।) कर्द्दमः । पाक इति भाषा । (यथा, हितोपदेशे । १ । ६२ ।
"कङ्कणस्य तु लोभेन मग्नः पङ्के सुदुस्तरे ।
वृद्धव्याघ्रेण संप्राप्तः पथिकः संमृतो यथा" ॥
पच्यते व्यक्तीक्रियते दुःखमनेन । पचि विस्तारे व्यक्तीकरणे च । पचधातोरिदित्वात् नुम् । "हल-श्चेति" । ३ । ३ । १२१ । करणे घञ् ततो चित्त्वात् चस्य कुत्वम् ।) पापम् । इत्यमरः । १ । ४ । २३ ॥ (यथा, अम्बाष्टके । ६ । "न्यक्का-रे वपुषि कङ्कादिककपुषि कङ्कादिपक्षिविषये त्वं कामनामयसि किं कारय हृदय ! एङ्कारि-

सेहि गिरिवाम ।”) पूर्व्वस्य गुणाः । पित्तास्रदाहनाशित्वम् । भग्नसन्धानित्वम् । हिमत्वञ्च । इतिराजवल्लभः । शोथघ्नत्वम् । सरत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

पङ्ककण्टः पुं (पङ्केषु कण्टो मनोहरः ।) जलगुल्मपदम । यथा —
“चुलुकी पतङ्गमाले तथाटो पङ्ककण्टः ” ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्ककीरः, पुं (पङ्कप्रियः कीरः पक्षिविशेषः ।) कोयष्टिपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कादा खो चा इति भाषा ।)

पङ्कक्रीडः पुं (पङ्के पङ्केन वा क्रीडति यः । पङ्क+क्रीड+अच ।) शूकरः । इति कश्चित् । कर्द्दमखेलके त्रि ॥

पङ्कगडकः पुं (पङ्के स्थितो गडकः ।) मत्स्यविशेषः । पाकाल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शकुली २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्कगतिः, स्त्री (पङ्के गतिरस्य ।) पङ्कगडकमत्स्यः । इति शब्दमाला ॥

पङ्कग्राहः, पुं (पङ्कस्थितो ग्राहः जलजन्तुभेदः ।) मकरः । इति हारावली ॥

पङ्कजं क्ली (पङ्के पङ्कात् वा जायते इति । पङ्क+जन+कर्त्तरि+ड ।) पद्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा रघुः । ३ । ८ ।
“ निरस्यकार भ्रमराभिलीनयोः
सुजातयोः पङ्कजकोषयोः श्रियम् ” ॥
अथ हि योगरूढशब्दः । यदुक्तम् ।
‘ रूढा शब्दाश्च प्रोक्ता यौगिका माधवादयः ।
योगरूढाश्च विज्ञेयाः पङ्कजाद्या मनीषिभिः ॥)

पङ्कजन्म [न्] क्ली (पङ्के जन्म यस्य ।) पद्मम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्कजिनी स्त्री (पङ्कजानि सन्त्यस्याम् । “पुष्कराविभ्यो देशे” । ५ । २ । १३५ । इति इनिः ।) पद्माकरः । (यथा, मार्कण्डेये । ७५ । २४ ।
‘ तस्यापि तु या कामिजाता पङ्कजिनीसरः ” ॥) पद्मसमूहः । इति रत्नमाला हेमचन्द्रश्च ॥

पङ्कणः, पुं (पङ्के मांसान्निविनिमित्ते पापाचारकर्म्मणि कणः कलहो यस्य सः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) पक्कणः । शवरालयः । इति शब्दरत्नावली ॥

पङ्कप्रभा स्त्री (पङ्कस्य प्रभा प्रकाशो यस्याम् ।) नरकभूमिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

पङ्कमण्डूकः, पुं (पङ्के मण्डूक इव) शम्बूकः । इति हारावली ॥

पङ्करुट् [ह्] स्त्री (पङ्के रोहतीति । पङ्क+रुह+क्विप ।) पद्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पङ्करुहं क्ली (पङ्के रोहतीति । पङ्क+रुह+“इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः” । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) पद्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पङ्कवासः, पुं (पङ्के वासो यस्य सः ।) कर्कटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्कटशब्देऽस्य ...)

पङ्कशुक्तिः, स्त्री (पङ्के स्थिता या शुक्तिः ।) दुर्नामा । इति हारावली ॥ झिनुक इति भाषा ॥

पङ्कशूरणः, पुं, (पङ्के शूरण इव ।) शालूकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्कारः पुं, (पङ्कमृच्छति पङ्कं प्राप्य वर्द्धते इति यावत् । पङ्क+ऋ+उपपदे “कर्म्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इति अण् ।) शैवलः । सेतुः । सोपानम् । जलकुब्जकः । इति मेदिनी ॥

पङ्किलः त्रि (पङ्कोऽस्त्यस्मिन् । “लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः” । ५ । २ । १०० । इति इलच् ।) सकर्द्दमः । तत्पर्य्यायः । सजम्बालः २ । इत्यमरः । २ । १ । १० ॥ पङ्कयुक्तः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ कर्द्दमान्वितः ४ । इति जटाधरः ॥ (लक्षणया व्याप्तार्थेऽपि । यथा महाभारते ८ पर्व्वणि । “मांसमज्जास्थिपङ्किला मही” ॥)

पङ्केजं, क्ली, (पङ्के जायते इति । ‘सप्तम्यां जनेर्डः” । ३ । २ । ९७ । इति डः । “तत्पुरुषे कृति’ । ६ । ३ । १४ । इति सप्तम्या अलुक् ।) पद्मम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्केरुहं, क्ली (पङ्के रोहतीति । पङ्क+रुह+“इगुपधेति । ३ । १ । १३५ । इति कः । “ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ” । ६ । ३ । १४ । इति सप्तम्या अलुक् ।) पद्मम् । इत्यमरः । १ । १० । ४० ॥ (यथा, भागवते । ७ । १५ । ६८ ।
‘यत्पादपङ्केरुहसेवया भवानहार्षीन्निर्जितदिग्गजः क्रतून्” ॥) सारसपक्षिणि पुं ॥

पङ्क्तिः, स्त्री (पच्यते व्यक्तीक्रियते श्रेणीविशेषैरिति यावत् । पचि+व्यक्तीकरणे+भावे+क्तिन् । इदित्वान्नुम् । यद्वा, पञ्चयति विस्तारयति जातिसमानविशेषमिति । पचि+विस्तारे+कर्त्तरि+क्तिच् ।) सजातीयसमानविशेषः, सारि इति पाँति इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । वीथी २ आलिः ३ आवलिः ४ श्रेणी ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ४ ॥ वीथिः ६ आली ७ आवली ८ पङ्क्ती ९ श्रेणिः १० । इति भरतः ॥ श्रालिः ११ सन्ततिः १२ । इति जटाधरः ॥ श्रेणी १३ पालिः १४ पाली १५ वीथिका १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४२ । ३८ ।
‘विलोक्या विशदा चैषा चलपङ्क्तिः सुभीषणा ॥) पञ्चाक्षरपादच्छन्दोविशेषः । तस्य लक्षणं यथा । “भ्गौगिति पङ्क्तिः” ॥१॥ उदाहरणं यथा,—
“लक्ष्मणगाथा गणकपङ्क्तिः ।
यात्सु नभस्थे नाव चचार ” ।
इति छन्दोमञ्जरी ॥ (पङ्क्तिच्छन्दस उत्पत्तिस्थानं यथा भागवते । ३ । १२ । ४६ ।
‘ मज्जायाः पङ्क्तिरुत्पन्ना बृहती प्राणतोऽभवत्”॥) दशसंख्या परिमाणमस्य इति । “ पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्' । ५ । १ । ५९ । निपातनात् साधुः । पञ्चन् शब्दस्य टिलोपः निपात्यते ।) दशाक्षरपादच्छन्दः । दशसंख्या । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १२ । ८८ ।
‘ तेन मन्त्रप्रयुक्तेन निमेषार्द्धादपातयत् ।
स रावणशिरःपङ्क्तिमज्ञातव्रणवेदनाम् ’ ॥) पृथिवी । इति शब्दमाला ॥ गौरवम् । पाकः इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥

अथ पङ्क्तिसाङ्कर्य्यदोषाः यथा —
“न सवर्णैश्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुक्कशैः ।
न म्लेच्छैर्नावलिप्तैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभिः ॥
एकशय्यासनं पङ्क्तिर्भाण्डपक्वान्नमिश्रणम् ।
याजनाध्यापने योनिस्तथैव सह भोजनम् ॥
सहाध्यायस्तु दशमः सहयाजनमेव च ।
एकादश समुद्दिष्टा दोषाः साङ्कर्य्यसंज्ञिताः ॥
समीपे चाप्यवस्थानात् पापं सङ्क्रमते नृणाम् ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन साङ्कर्य्यं परिवर्ज्जयेत्” ॥*॥

पङ्क्तिसाङ्कर्य्यदोषनिवारणोपाया यथा —
‘एकपङ्क्त्युपविष्टा ये न स्पृशन्ति परस्परम् ।
भस्मना कृतमर्य्यादा न तेषां सङ्करो भवेत् ॥
अग्निना भस्मना चैव षड्भिः पङ्क्तिर्विभिद्यते”
इति कूर्म्मे १५ अध्यायः ॥

पङ्क्तिग्रीवः, पुं, (पङ्क्तिः दशसङ्ख्यका ग्रीवा यस्य ।) रावणः । इति शब्दरत्नावली ॥

पङ्क्तिचरः, पुं, (पङ्क्त्या श्रेणीबद्धः सन् चरतीति । पङ्क्ति+चर+ट ।) कुररपक्षी इति राजनिर्घण्टः ॥

पङ्क्तिदूषकः, पुं (श्राद्धकाले भोजनार्थमुपविष्टानां व्रतस्नातानां ब्राह्मणानां पङ्क्तिं श्रेणीं दूषयति यः । पङ्क्ति+दूष+कर्त्तरि ण्वुल् ।) अपाङ्क्तेयः । श्राद्धभोजनानर्हब्राह्मणः । यथा
“अपाङ्क्तेयान् यथा राजन् कीर्त्तयिष्यामि तान् शृणु
कितवो भ्रूणहा यक्ष्मी पशुपालो निराकृतिः ॥
ग्रामप्रेष्यो वार्द्धुषिको गायनः सर्व्वविक्रयी ।
अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ॥
सामुद्रिको राजभृत्यस्तैलिकः कूटकारकः ।
पित्रा विवदमानश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥
अभिशस्तस्तथा स्तेनः शिल्पं यश्चोपजीवति ।
पर्व्वकारश्च सूची च मित्रध्रुक् पारदारिकः ॥
अव्रतानामुपाध्यायः काण्डपृष्ठस्तथैव च ।
श्वभिश्च यः परिक्रामेत् यः शुना दष्ट एव च ॥
परिवित्तिश्च यश्च स्याद्दुश्चर्म्मा गुरुतल्पगः ।
कुशीलवो देवलको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ॥
ईदृशा ब्राह्मणा ये च अपाङ्क्तेयास्तु ते मताः
रक्षांसि गच्छन्ति हव्य यद्दानं प्रदीयते” ॥ * ॥
“श्राद्धे भुक्त्वा महाराज ! दुश्चर्म्मा गुरुतल्पगः
श्राद्ध नाशयते तस्य पितरोऽपि न शृण्वते ॥
सोमविक्रयिणे दत्तं विष्ठातुल्यं भवेद्ध्रुवम् ।
भिषजे शोणितसमं नष्टं देवलके तथा ॥
अप्रतिष्ठं वार्द्धुषिके निष्फलं परिकीर्त्तितम् ।
वणिग्वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत् ॥
भस्मनीव हुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे ।
ये तु धर्म्मव्यपेतेषु चरित्रापगतेषु च ॥
हव्यं कव्यं प्रयच्छन्ति तेषां तत् परिनश्यति ।
ज्ञानपूर्व्वन्तु ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यल्पबुद्धयः ॥
पुरीषं भुञ्जते तस्य पितरः प्रेत्य निश्चितम् ।

तान्निर्द्दिशेन्महाभागो ह्यपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान् ।
शूद्राणामुपदेशन्तु ये कुर्व्वन्त्यल्पबुद्धयः ॥
षष्टिं काणः शतं खञ्जः श्वित्री यावत् प्रपश्यति ।
पङ्क्त्यां समुपविष्टायां तावद्दूषयते नृप ! ॥
यद्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।
सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते सर्व्वं विद्यात्तदासुरम् ॥
असूयते च यद्दत्तं यच्च श्रद्धाविवर्ज्जितम् ।
सर्व्वं तदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥
श्वानश्च पङ्क्तिदूषाश्च नावेक्षेरन् कथञ्चन ॥"*॥
"तस्मात् परिवृते दद्यात्तिलांश्चान्नं विकीरयेत् ।
तिलैर्विरहितं श्राद्धं कृतं क्रोधवशेन च ॥
यातुधानाः पिशाचाश्च विप्रलुम्पन्ति तद्धविः ।
अपाङ्क्तेयानतः पङ्क्त्यां भुञ्जानो यत्र पश्यति ।
तावत् फलाद्भ्रंशयति दातारं तस्य बालिशम् ॥"
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ३५ अध्यायः ॥

पङ्क्तिपावनः, पुं, (पङ्क्तिं श्राद्धोपलक्षे भोजनायोपविष्टानां वेदविद्याविशारदानां ब्राह्मणानां श्रेणीं पुनाति पावयति वा स्वोपवेशनेनेति । पङ्क्ति+पावि+ल्युः ।) श्रेणिपवित्रकर्त्ता । श्राद्धभोजनार्हब्राह्मणः । यथा,—
"इमे हि मनुजश्रेष्ठ ! विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
त्रिणाचिकेतस्नाता ब्राह्मणाः सर्व्व एव हि ॥
सदाचारपराश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
मातापित्रोर्यश्च वश्यः श्रोत्रियो दश पूरुषः ।
ऋतुकालाभिगामी च धर्म्मपत्नीषु यः सदा ।
वेदविद्याव्रतस्नातो विप्रः पङ्क्तिं पुनात्युत ॥
अथर्व्वशिरसोऽध्येता ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
सत्यवादी धर्म्मशीलः स्वकर्म्मनिरतश्च यः ॥
ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभिषेककृतश्रमाः ।
मखेषु च समस्तेषु भवन्त्यवभृथप्लुताः ॥
अक्रोधना ह्यचपलाः क्षान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ।
सर्व्वभूतहिता ये च श्राद्धेष्वेतान् निमन्त्रयेत् ॥
एतेषु दत्तमक्षय्यमेते वै पङ्क्तिपावनाः ।
यतयो मोक्षधर्म्मज्ञा योगाः सुचरितव्रताः ॥
ये चेतिहासं प्रयताः श्रावयन्ति द्विजोत्तमान् ।
ये च भाष्यविदः केचिद्ये च व्याकरणे रताः ॥
अधीयते पुराणं ये धर्म्मशास्त्राणि चाप्युत ।
अधीत्य च यथान्यायं विधिवत्तस्य कारिणः ॥
उपपन्नो गुरुकुले सत्यवादी सहस्रदः ।
अग्र्याः सर्व्वेषु वेदेषु सर्व्वप्रवचनेषु च ॥
यावदेते प्रपश्यन्ति पङ्क्त्यां तावत् पुनन्ति च ।
ततो हि पावनात् पङ्क्त्या उच्यन्ते पङ्क्तिपावनाः ॥
अर्द्धत्विगनुपाध्यायः स चेद्ग्रासनं व्रजेत् ।
ऋत्विग्भिरननुज्ञातः पङ्क्त्या हरति दुष्कृतम् ॥
अथ चेद्वेदवित् सर्व्वैः पङ्क्तिदोषैर्व्विवर्ज्जितः ।
न च स्यात् पतितो राजन् ! पङ्क्तिपावन उच्यते ॥"
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ३५ अध्यायः ।
(पञ्चाग्नेर्हस्तः । यथाह हारीतः ।
"पवनः पावनस्त्रेता यस्य पञ्चाग्नयो गृहे ।
सायं प्रातः प्रदीप्यन्ते स विप्रः पङ्क्तिपावनः ॥")

पङ्क्तिरथः, पुं, (पङ्क्तिषु दशसु दिक्षु गतो रथो यस्य ।) दशरथराजः । इति शब्दरत्नावली ॥ तथा च ।
"अयोध्यायां महाराजः पुरा पङ्क्तिरथो बली ।
तस्यात्मजो रामचन्द्रः सर्व्वशूरशिरोमणिः ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥ (तथा, रघुः । ८ । ७४ ।
"नृपतेः प्रतिषिद्धमेव तत्
कृतवान् पङ्क्तिरथो विलङ्घ्य यत् ॥")

पङ्क्तिवीजः, पुं, (पङ्क्तिभूतानि वीजानि यस्य सः ।) वर्व्वूरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पङ्गुः, पुं, (खञ्जति गतिवैकल्यं प्राप्नोतीति । खजि गतिवैकल्ये । "बाहुलकात् कुः । खजयोः पगौ नुमागमश्च ।" उणां । १ । ३७ । इति पगौ नुमागमश्च । अस्य कक्षाया अत्युच्चतया बहुकालेन राशिभागादिभोगात् मन्दगतित्वादस्य तथात्वम् ।) शनैश्चरः । इति शब्दमाला ॥ (परिव्राट् । यथोक्तं चिन्तामणौ ।
"भिक्षार्थं गमनं यस्य विण्मूत्रकरणाय च ।
योजनान्न परं याति सर्व्वथा पङ्गुरेव सः ॥")

पङ्गुः, त्रि, (खजि गतिवैकल्ये । बाहुलकात् कुः । खस्य पत्वे जस्य गादेशः नुम् च । उणां १ । ३७ ।) जङ्घावैकल्येन चलनाक्षमः । तत्पर्य्यायः । श्रोणः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥ जङ्घाहीनः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ७ । ५ । २५ ।
"कच्चिदन्धांश्च मूकांश्च पङ्गून् व्यङ्गानबान्धवान् ।
पितेव पासि धर्म्मज्ञ ! तथा प्रव्रजितानपि ॥"
यानहरणेनैव लोकः पङ्गुर्भवति । यथा, मार्कण्डेये । १५ । ३१ ।
"पुष्पापहृद्दरिद्रश्च पङ्गुर्यानापहारकः ॥")
अस्य लक्षणं खञ्जशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पङ्गुलः, पुं, सितकाचाभघोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥

पङ्गुलहारिणी, स्त्री, (सेवनेन पङ्गुलं पङ्गुत्वं हरति या । पङ्गुल+हृ+णिनि+ङीप् ।) शिम्बीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पच, इ का तती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् । इदित् ।) ततिरिह विस्तारवचनम् । इ क, पञ्चयति धीरो ग्रन्थार्थम् । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १० । १३ ।
"व्यथयति वृथा मौनं तन्वि ! प्रपञ्चय पञ्चमम् ।
तरुणि ! मधुरालापैस्तापं विनोदय दृष्टिभिः ॥")

पच, इ ङ व्यक्तीकारे । (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) इ, कर्म्मणि पञ्च्यते । ङ, पञ्चते स्वगुणं भिक्षुकः । इति दुर्गादासः ॥

पच, ङ औ व्यक्तीकारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अनिट् ।) औ, पक्ता । ङ, पचते स्वगुणं भिक्षुकः । इति दुर्गादासः ॥

पच, डु ञ औ ष पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-अनिट् ।) पाको विक्लित्त्यनुकूलव्यापारः । डु, पक्त्रिमम् । ञ, पचति पचते तण्डुलानोदनं लोकः । औ, पक्ता । ष, पचा । इति दुर्गादासः ॥

पचः, त्रि, पचति यः । (पच्+"नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ।" ३ । १ । १३४ । इति अच् ।) पाककर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥ स्वार्थे कनि पचकश्च ॥

पचतः पुं, (पचतीति । "भृमृदृशियजिपर्व्विपच्यमितमिनमिहर्य्योऽतच् ।" उणां । ३ । ११० । इति अतच् ।) सूर्य्यः । अग्निः । इन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥ (परिपक्वे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६१ । ७ । "पचतं सस्त्रीयान् विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्ता ॥")

पचतिकल्पं क्ली, (ईषदूनं पचतीति तिङन्तात् कल्पप् ।) ईषदूनस्य पाकस्य कर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

पचत्पुटः, पुं, (पचत् पुटमस्य ।) सूर्य्यमणिवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पचन्, [त्] त्रि, (पचति यः । "लटः शतृशानचा—" ३ । २ । १२४ । इति शतृप्रत्ययः ।) पाककर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

पचनं, क्ली, (पच्यते इति । पच्+भावे ल्युट् ।) पाकः । (यथा, भागवते । ३ । २६ । ४० ।
"द्योतनं पचनं पानमदनं हिममर्द्दनम् ॥"
पच्यतेऽनेन इति पचेः करणे ल्युट् । पाकसाधनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । ६ । "ये चार्वते पचनं संभरन्त्युतो तेषामभिगूर्त्तिर्न इन्वतु ॥")

पचनः, पुं, (पचत्यसौ इति । पच्+कर्त्तरि ल्युः ।) अग्निः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पाककर्त्तरि, त्रि ॥

पचनी, स्त्री, (भुक्तमजीर्णादिकं पच्यतेऽनया । पच्+करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप् ।) वनवीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पचन्ती, स्त्री, (ओदनादीन् पचति या । पच+शतृ+स्त्रियां ङीप् ।) पाककर्त्री । इति व्याकरणम् ॥

पचमानः, त्रि, (पचतेऽसौ इति । "लटः शतृशानचौ" । ३ । २ । १२४ । इति शानच् ।) पाककर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥ (पुं, वह्निः ॥)

पचम्पचा, स्त्री, (पचं पच्यं पचति । पचेः खश् ततो मुम् । स्त्रियां टाप् ।) दारुहरिद्रा । इत्यमरः । २ । ४ । १०२ ॥

पचा, स्त्री, (पच्यते इति पचेः षित्वादङ् ततष्टाप् ।) पाकः । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥ (पचत्यसौ इति पचाद्यच् स्त्रियां टाप् । पाककर्त्री ॥)

पचिः, पुं, (पचतीति । पच्+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां । ४ । ११७ । इति इन् ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पचनम् । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

पचेलिमः, पुं, (पचत्यसौ इति । "पच एलिमच् ।" उणां । ४ । ३७ । इति एलिमच् ।) सूर्य्यः । अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥ कर्त्तुरनायासेन स्वयं पक्वे, त्रि । (स्वयमेव पच्यते पचः कर्म्मकर्त्तरि केलिमप्रत्ययः ।) यथा, पचेलिमास्तण्डुलाः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा च

मनौ । ४ । १९२ श्लोकस्य टीकायां कुल्लूक भट्टः । यथा भूमिष्ठगोलमाला तन्वै प्रचर पर्यलिमपलश्रीहिस्तवकसम्मलिना न भवति ॥)

पचलुकः पुं (पचत्योदनादीन् । पचो बाहुलकादलुक) सूदः । पाचकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पच्छ [स] व्य (वीप्सार्थे पादं पादमिति भङ्गाव ततः शस्) पादं पादम् । इति संक्षिप्तसार व्याकरणम् ॥

पचमान त्रि (पचतीति असौ इति । पच + कर्मणि शानच्) वर्त्तमानपचनकर्मताश्रयः । वर्त्तमानपाककर्म्माश्रितण्डुलादि इति व्याकरणम् ॥

पज इ रोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर सक सेट इदित ।) रोधः आवरणम् । पञ्जति । सौत्रधातुरयम् । इति दुर्गादासः ॥

पज्र पुं (पद्भ्यां जातः । पद + जन + क्वचि ड ।) शूद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (शूद्रस्य पञ्चजातत्वमुक्तं श्रुतौ यथा —

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः
उरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥)

पज्झटिका स्त्री छन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा

प्रतिपदयमकितषोडशमात्रा
नवमगुरुत्वविभूषितगात्रा ।
पज्झटिका पुनरत्र विवेकः
क्वापि न मध्यगुरुर्गण एकः ॥

उदाहरणं यथा —

सरलवतमाशिरस्कम्
खलतरपलझटिकाकटिवन्
गौलिचपलशिखिचन्द्रकतन्
कालियशिरसि नवत मुकुन्द ॥

इति छन्दोमञ्जर्यां मात्रावृत्ताख्य ५ स्तवकः ॥ (तथा च भगवच्छङ्कराचार्यकृतमोहमुद्गरे ४

मा कुरु धनजनयौवनगर्व्वम्
हरति निमेषात् कालः सर्व्वम् ।
मायामयमिदमखिलं हित्वा
ब्रह्मपदं प्रविशाशु विदित्वा ॥"४॥)

लुप्तघटिका । इति छन्दोमञ्जरीटीका ॥

पञ्च [न्] त्रि संख्याविशेषः । पाच इति भाषा । बहुवचनान्तोऽयम् । इत्यमरादिकोषः ॥ (यथा मनुः । ११ । १४५ ।

"पुष्पमूलफलानाञ्च पञ्चाक विशोधनम् ।")

तद्वाचकानि यथा । पाण्डवः १ शिवास्यम् २ इन्द्रियम् ३ रत्नं ४ बाणादि ५ महापापम् ६ महाभूतम् ७ महाकायम् ८ महायज्ञः ९ पुराणलक्षणम् १० यज्ञम् ११ माला १२ वर्ग १३ इन्द्रियार्थः १४ बाणः १५ । इति कविकल्पलता । पञ्चसंख्याविशिष्टे त्रि । पञ्चजनम् मनया तल्लखे व्यापद् बिन्दुः । इत्यमरः । २ । ६ । ८३ ।

पञ्चक त्रि (पञ्चैव इति स्वार्थे कन् ।) पञ्च । यथा भावार्थदीपिके दे । ११ । "बव्यादि मदन कालीयो प्रब्रह्म त च ह ।" इति । (बहु छन्दःपरिमाणकम् "तत्तस्य परि

मानम् । ५ । १ । ५७ । इत्यनुवृत्तौ संख्यायाः संज्ञा संघसूत्राध्ययनेषु ।" ५ । १ । ५८ । इति पञ्चसङ्ख्यापरिमितिमिति सवार्थे कन् प्रत्ययः । धनि स्थादि पञ्चनक्षत्रम् । यथाह चिन्तामणिः

धनिष्ठापौरभय रोगो राजपीडा धनक्षतिः
समर्हे दग्धकाष्ठानां कृते वस्त्रादिपञ्चके ॥

पञ्चभिः क्रीतम् । संख्याया अतिशदन्तायाः कन् । ५ । १ । २२ । इति कन् । पञ्चभिः क्रीत द्रव्यविशेषे ॥)

पञ्चकपालः पुं पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः । (संस्कृतं भक्षाः । ४ । २ । १६ इत्यण् ततो द्विगोर्लुगनपत्ये । ४ । १ । ८८ । इत्यणो लुक ।) स तु यज्ञविशेषः । यथा । परा वा एष यज्ञः पशून् वपति योऽग्निमुद्वासयते पञ्च कपालः पुरोडाशो भवति । इत्यादि यजुर्वेदीय श्रुतिः ॥ (पञ्चानां कपालानां समाहारः । पर निपातः ।) कपालपञ्चके क्ली ॥

पञ्चकर्म्म [न] क्ली (पञ्चानां कर्म्मणां समाहारः ।) पञ्चप्रकारशारीरिकचिकित्साविशेषः । यथा —

"वमनं रेचनं नस्यं निरूहश्चानुवासनम् ।
पञ्चकर्म्मेदमन्यच्च कर उत्क्षेपणादिकम् ॥

इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भाषापरिच्छेदोक्तानि पञ्चकर्माणि । यथा तत्रैव ६ ।

उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।
प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च ॥)

पञ्चकषायः पुं (पञ्चविधः कषायः । अथवा पञ्चानां वृक्षाणां कषायः वल्कलरसः । क्वचिदयं बहुवचनान्तोऽपि दृश्यते । तत्र तु पञ्च च ते कषायाश्चेति रूपमेव) महाकाशीयपञ्चप्रकार कषायद्रव्यम् । यथा —

जम्ब्वाल्मलिवाट्याल बकुलं बदरं तथा ।
कषायाः पञ्च विज्ञेया देवाः प्रीतिकरा शुभाः ॥

इति दुर्गोत्सवपद्धतिः ॥

पञ्चकृत्या पुं (पञ्च विस्तृत कृत्य ब्राह्मणकृत्या दिक यत्र ।) पञ्चपीठस्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्लौ पञ्च प्रणीदित कृत्य कार्ये सृष्ट्यादिकम् सृष्टिस्थितिध्वंसविधानानुग्रहात्मकं कार्यम् इति भावः । यथाह चिन्तामणिः ।

यस्मिन् सृष्टिस्थितिध्वंसविधानानुग्रहात्मकम् ।
कृत्यं पञ्चविधं शश्वद्भासते तं नुमः शिवम् ॥)

पञ्चकोलं क्ली पाचनविशेषः । यथा —

पञ्चकोलं कणामूलं चव्यचित्रकनागरैः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्य गुणाः ।
पञ्चकोलं रसे पाके कटुकं रुचिकृन्मतम् ।
तीक्ष्णोष्णं पाचनं श्रेष्ठं दीपनं कफवातनुत् ।
गुल्मप्लीहोदरानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अपि च ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम् ।
दीपनीयः स्मृतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥

इति चक्रपाणिदत्तः ॥ (पञ्चकोलस्तत्त्वं चरके चिकित्सितस्थाने १८ श अध्याये ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।
सक्षारैर्दह्यमूलैर्वा प्रस्थ सर्पिषः पचेत् ॥
कल्कैर्द्विपञ्चमूलस्य तुलार्द्धस्य रसेन च ।
दधिमण्डसमोपेतं सतमधिचरापहम् ।
श्वयथुं वातविष्टम्भं गुल्मार्शांसि च नाशयेत् ॥)

पञ्चकोषाः पुं (पञ्च च ते कोषाश्चेति ।) कोषा इवात्माच्छादकत्वेन कोषाः । ते च पञ्चविधाः । यथा । अन्नविकारत्वात् स्थूलशरीरं अन्नमय कोषः १ ॥ पञ्चकर्म्मेन्द्रियसहितप्राणपञ्चकं प्राण मयकोषः २ ॥ पञ्चज्ञानेन्द्रियसहितं मनः मनो मयकोषः ३ ॥ पञ्चज्ञानेन्द्रियसहिता बुद्धि विज्ञानमयकोषः ४ ॥ अहङ्कारात्मकोऽविद्या त्मको वा आनन्दमयकोषः ५ ॥ इति शिव गीतामतम् ॥ * ॥ अपि च ।

पितृभुक्तान्नजाद्वीर्य्याज्जातोऽन्नेनैव वर्द्धते ।
देहः सोऽन्नमयो नात्मा प्राक् चोर्द्ध्वं तदभावतः ॥

इत्यन्नमयकोषः १ ॥

पूर्णो देहे बलं यच्छन्नक्षाणां यः प्रवर्त्तकः ।
वायुः प्राणमयो नासावात्मा चैतन्यवर्जनात् ॥

इति प्राणमयकोषः २ ॥

अहन्तां ममतां देहे गृहादौ च करोति यः ।
कामाद्यवस्थया भ्रान्तो नासावात्मा मनोमयः ॥

इति मनोमयकोषः ३ ॥

लीना सुप्तौ वपुर्बोधे व्याप्नुयादानखाग्रगा ।
चिच्छायोपेतधीर्नात्मा विज्ञानमयशब्दभाक् ॥

इति विज्ञानमयकोषः ४ ॥

"काचिदन्तर्मुखा वृत्तिरानन्दप्रतिबिम्बभाक् ।
पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण लीयते ॥
कादाचित्कत्वतो नात्मा स्यादानन्दमयोऽप्ययम् ।"

इत्यानन्दमयकोषः ५ इति पञ्चदशी ॥

पञ्चक्षारगणः पुं (पञ्चानां क्षाराणां गणः क्षारपञ्चकम् । पञ्चलवणम् । यथा —

क्षारैस्तु पञ्चभिः प्रोक्तः पञ्चक्षारभिधो गणः ।
काचसैन्धवसामुद्रविट्सौवर्च्चलकैर्भवेत् ॥
स्यात् पञ्चलवणं तच्च रूप्योपेतं यवाग्रजम् ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चखट्वं क्ली स्त्री (पञ्चानां खट्वानां समाहारः) पञ्चखट्वी । समाहृतौ । इति व्याकरणम् ॥

पञ्चगणयोगः पुं (पञ्चानां गणो यत्र स एव योगः ।) विडारी गन्धा बृहती पृश्निपर्णी निदिग्धिका चन्द्रा यत्र मिलिता । इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चगवं क्ली स्त्री पञ्चानां गवां समाहारः ॥ (समासे टच् ।) पञ्चगवी समाहृता । इति व्याकरणम् ॥

पञ्चगवधनः त्रि पञ्च गावो धनं यस्य । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

पञ्चगव्यं क्ली (गोविकारः गव्यम् । पञ्चगुणितं गव्यम् ।) गोसम्बन्धिपञ्चप्रकारद्रव्यम् । (यथा मनुः । ११ । १६५ ।

अन्नगोऽन्यापहरणे यानशय्यासनस्य च ।
पुष्पमूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥)

तत्तु गोमयगोमूत्रदुग्धदधिघृतरूपम्। यथा,—
"पञ्चगव्यं दधिक्षीरघृतगोमूत्रगोमयैः।" इति
शब्दचन्द्रिका ॥ * ॥ तत्परिमाणं यथा,—
"पलमात्रं दुग्धभागं गोमूत्रं तावदिष्यते।
घृतञ्च पलमात्रं स्यात् गोमयं तोलकत्रयम् ॥
दधि प्रसृतमात्रं स्यात् पञ्चगव्यमिदं स्मृतम्।
अथवा पञ्चगव्यानां समानो भाग इष्यते ॥"
इति गौतमीयतन्त्रम् ॥ * ॥ अपि च।
"गोशकृद्द्विगुणं मूत्रं पयः स्याच्चतुर्गुणम्।
घृतं तद्द्विगुणं प्रोक्तं पञ्चगव्ये तथा दधि ॥" * ॥
तस्य पानफलं यथा,—
"पञ्चगव्येन पूतन्तु वाजिमेधफलं लभेत्।
गव्यन्तु परमं मेध्यं गव्यादन्यन्न विद्यते ॥
सौम्ये मुहूर्त्ते संयुक्तं पञ्चगव्यन्तु यः पिबेत्।
यावज्जीवकृतात् पापात् तत्क्षणादेव मुच्यते ॥"
गव्यानां देवप्रीतिकरत्वं यथा,—
"दध्ना हि त्रिदशाः सर्व्वे क्षीरेण च महेश्वरः।
घृतेन पावको नित्यं पायसेन पितामहः ॥
मधुदत्तेन प्रीयन्ते वर्णाणाञ्च त्रयोदश।
तां दत्त्वा चैव पीत्वा च प्रेतो मेध्यस्तु जायते ॥"
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
तस्य विशेषो यथा,—
"पयः काञ्चनवर्णायाः श्वेतवर्णोत्थगोमयम्।
गोमूत्रं ताम्रवर्णाया नीलवर्णाभवं घृतम् ॥
दधि स्यात् कृष्णवर्णाया दर्भोदकसमायुतम्।
गोमूत्रमाषकाण्यष्टौ गोमयस्य चतुष्टयम् ॥
क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश उच्यते।
एतस्य माषकाः पञ्च पञ्चगव्यं मलापहम् ॥"
इति गारुडे प्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥
पञ्चगुः, त्रि, पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः। इति मुग्ध-
बोधव्याकरणे द्विगुसमासः ॥
पञ्चगुप्तः, पुं, (पञ्चानामिन्द्रियाणां चापल्यं गुप्तं
यत्र। यद्वा पञ्चानां पदार्थानां गुप्तः गोपनं
यत्र।) चार्व्वाकदर्शनम्। (करौ चरणौ शिर-
श्चेति पञ्चाङ्गानि गुप्तानि अस्य।) कच्छपः।
इति मेदिनी ॥
पञ्चगुप्तरसा, स्त्री, (पञ्चधा गुप्तो रसोऽस्याः।)
पृक्का। इति राजनिर्घण्टः ॥
पञ्चचामरं, क्ली, षोडशाक्षरपादच्छन्दोविशेषः।
यथा,—
"प्रमाणिकापदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् ॥"
इति छन्दोमञ्जरी॥*॥(अस्योदाहरणमाह तत्रैव।
"मुकुन्दमूलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्म्मिते
लसद्वितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम् ॥
सुराङ्गनाभवस्मरीकरणपञ्चचामर-
स्फुरत्समीरवीजितं सदाच्युतं भजामि तम् ॥")
पञ्चचीरः, पुं, (पञ्च चीराण्यस्य। बौद्धधर्म्माव-
लम्बि-जिनभेदः। पञ्च चीराणि स्वरभेदा अस्य।)
मञ्जुघोषः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पञ्चचूडा, स्त्री, (पञ्चसङ्ख्यकाः चूडाः शिरोरत्नानि
यस्याः।) अप्सरोविशेषः। इति पुराणम् ॥
यथा, रामायणे। ६। ९२। ७१।
"उर्व्वशी मेनका रम्भा पञ्चचूडा तिलोत्तमा।
उपानृत्यंस्तु काकुत्स्थं प्रहृष्टा रक्षसो वधात् ॥")
पञ्चजनः, पुं, (पञ्चभिर्भूतैर्जन्यतेऽसौ। पञ्च +
जन् + कर्म्मणि घञ्। "जनिवध्योश्च"। ७।३।३५।
इति न वृद्धिः।) पुरुषः। इत्यमरः। २।६।१ ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३। ३५५।
"सद्भावश्रादिका देवस्तेन श्रीशब्दलाञ्छिताः।
पञ्च पञ्चजनेन्द्रेण पुरे तस्मिन् निवेशिताः ॥")
दैत्यविशेषः। स च संह्रादस्य कृतौ पत्न्यां जातः।
(यथा, श्रीभागवते। ६। १८। १४।
"संह्रादस्य कृतिर्भार्य्यासूत पञ्चजनं ततः ॥"
अपरो दैत्यभेदः। श्रीकृष्णः एनं हत्वा सान्दी-
पनिमुनये अस्य मृतं पुत्रं गुरुदक्षिणास्वरूपं
ददौ। यथा, भागवते। ३। ३। २।
"सान्दीपनेः सकृत् प्रोक्तं ब्रह्माधीत्य सविस्तरम्।
तस्मै प्रादात् वरं पुत्त्रं मृतं पञ्चजनोदरात् ॥")
अस्यास्था पाञ्चजन्यनामा शङ्खो जातः। स च
श्रीकृष्णस्य। यथा,—
"पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ॥"
इत्यादि श्रीभगवद्गीतायाम्। १। १५ ॥ (प्रजा-
पतिः। यथा, भागवते। ६। ४। ५१।
"एषा पञ्चजनस्याङ्ग ! दुहिता वै प्रजापतेः।
असिक्नी नाम पत्नीत्वे प्रजेश ! प्रतिगृह्यताम् ॥"
सगरराजपुत्त्रः। यथा, हरिवंशे। १५। ६।
"केशिन्यसूत सगरादसमञ्जसमात्मजम्।
राजा पञ्चजनो नाम बभूव स महाबलः ॥"
गन्धर्व्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि पञ्चजन-
पदवाच्यानि भवन्ति। इति चिन्तामणिः ॥)
पञ्चजनी, स्त्री, पञ्चानां जनानां समाहारः ततो
ङीप्। इति व्याकरणम् ॥ (विश्वरूपकन्या।
यथा, भागवते। ५। ७। १। "तदनुशासनपरः
पञ्चजनीं विश्वरूपदुहितरमुपयेमे ॥")
पञ्चजनीनः, पुं, (पञ्चसु जनेषु साधुः। दिक्-
संख्ये संज्ञायामिति समासः। पञ्चजनं हितम्।
पञ्चजनादुपसङ्ख्यानमिति खः। पा। ५। १। ९।
वार्त्तिके।) भण्डः। इति हलायुधः ॥ पञ्च-
जनसम्बन्धिनि पञ्चजन्याः प्रभौ च त्रि ॥
पञ्चज्ञानः, पुं, (पञ्चानां पदार्थानां ज्ञानमस्य।)
बुद्धः। इति हेमचन्द्रः ॥
पञ्चतक्षं, क्ली स्त्री, पञ्चानां तक्ष्णां समाहारः।
इति व्याकरणम् ॥
पञ्चतत्त्वं, क्ली, (पञ्चानां तत्त्वानां समाहारः।)
पञ्चभूतम्। इति स्वरोदयः ॥ पञ्चमकारः। मद्य-
मांसमत्स्यमुद्रामैथुनरूपम्। यथा,—
"मद्यं मांसं तथा मत्स्यं मुद्रा मैथुनमेव च।
पञ्चतत्त्वमिदं देवि ! निर्व्वाणमुक्तिहेतवे ॥
मकारपञ्चकं देवि ! देवानामपि दुर्लभम् ॥"
इति कैवल्यतन्त्रे प्रथमपटलः ॥ वैष्णवानां यथा,—
"तत्त्वज्ञानमिदं प्रोक्तं वैष्णवे शृणु यत्नतः।
गुरुतत्त्वं मन्त्रतत्त्वं मनस्तत्त्वं सुरेश्वरि ! ॥
देवतत्त्वं ध्यानतत्त्वं पञ्चतत्त्वं वरानने ! ।
तत्रादौ श्रीगुरोस्तत्त्वं कथयिष्यामि पार्व्वति ! ॥
सतैलं वर्त्तिकायुक्तं देहस्थं ब्रह्मतेजसम्।
गुरुणा मन्त्रदानेन तत्सूक्ष्मं दीपितं भवेत् ॥
देवतायाः शरीरं हि मन्त्रादुत्पद्यते ध्रुवम्।
अत एव हि तस्यात्मा देवरूपो न संशयः ॥
ईश्वरस्य तु यद्वीर्य्यं तदेव व्ययात्मकम्।
तेन वर्णात्मकं देहं जन्तोरेव न संशयः ॥
मन्त्रवर्णाः सर्व्ववर्णमयास्ते परमेश्वरि ! ।
वर्णतत्त्वमिदं देवि ! सर्व्वस्वं मम यद्भवेत् ॥
स्वयं देवो न चान्योऽस्मि निर्म्मलो देवरूपकः।
सर्व्वत्र देवतां ध्यायेत् तृणगुल्मलतादिषु ॥
ध्यानेन लभते सर्व्वं ध्यानेन विष्णुरूपकः।
ध्यानेन सिद्धिमाप्नोति विना ध्यानं न सिध्यति ॥
इति ते कथितं तत्त्वं वैष्णवस्य सुरेश्वरि ! ।
यज्ज्ञानादमरत्वञ्च विष्णुरूपी भवेन्नरः ॥
ते नरा नहि गच्छन्ति कदाचिद्यममन्दिरम् ॥"
इति निर्व्वाणतन्त्रे १२ पटलः ॥
पञ्चतपाः, [स्] त्रि, (अग्न्यादिभिः पञ्चभिस्तेजः-
पदार्थैस्तपति यः। पञ्च + तप् + असुन्।)
अग्निचतुष्टयसूर्य्यपञ्चकसाध्यतपोविशिष्टः। यथा,
"तेजस्विमध्ये तेजस्वी दवीयानपि गण्यते।
पञ्चमः पञ्चतपसस्तपनो जातवेदसाम् ॥"
इति माघे। २। ५१ ॥
पञ्चतयं, त्रि, (पञ्च अवयवा यस्य। अवयवे
तयप्।) पञ्चावयवम्। इति व्याकरणम् ॥
पञ्चतन्मात्रं, क्ली, (पञ्चगुणितं शब्दादिभूतसूक्ष्मा-
त्मकं तन्मात्रम्।) तामसाहङ्कारोत्पन्नमहा-
भूतोपादानकारणशब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः। तदा-
श्रयद्रव्याणि च। इति सांख्यभाष्यम् ॥
पञ्चता, स्त्री, (पञ्चानां भूतानां भावः। पाञ्चभौति-
कस्य शरीरस्य पञ्चधाभावे आरम्भकाणां भूतानां
तद्भावापत्तौ सत्यां औपचारिकत्वात्।) मृत्युः।
इत्यमरः। २। ८। ११६ ॥ (यथा, भागवते।
७। ८। ५२।
"स तु जनपरितापं तत्कृतं जानता ते ! ।
नरहर उपनीतः पञ्चतां पञ्चविंश ॥")
देहारम्भकाणां पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानां
स्वांशसंक्रमणात् पृथक्त्वम्। इति भरतः ॥ पञ्च-
भावः। इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः। ८।
१५१।
"धान्ये सदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम् ॥")
पञ्चतिक्तं, क्ली, (पञ्चगुणितं तिक्तम्।) तिक्तद्रव्य-
पञ्चकम्। यथा। निम्बामृतावृषपटोलनिदि-
ग्धिकाः। इत्यादि चक्रपाणिदत्तः ॥
पञ्चतीर्थी, स्त्री, (पञ्चानां तीर्थानां समाहारः।
ङीप्।) तीर्थपञ्चकम्। यथा। "विषुवद्दिवसे
प्राप्ते पञ्चतीर्थीविधानतः।" इति तिथितत्त्वम्।
पञ्चतीर्थान्याह। (तानि च भिन्नदेशे भिन्न-
रूपाणि, तत्र काशीस्थानि। यथा, काशीखण्डे।
१००। ३६—४०।
"ज्ञानवापीमुपस्पृश्य नन्दिकेशं ततोऽर्च्चयेत्।
तारकेशं ततोऽभ्यर्च्य महाकालेश्वरं ततः ॥
ततः पुनर्दण्डपाणिमित्येषा पञ्चतीर्थिका ॥")

पुरुषोत्तमस्थानि यथा —
'मार्कण्डेये वटे कृष्णे रौहिणेये महोदधौ।
इन्द्रद्युम्नसरः स्नात्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥'
इति तीर्थतत्त्वम् ॥ * ॥ अपि च। नाना
स्थानस्थानि यथा —
"पृथिव्यां यानि तीर्थानि सर्वाण्येवाभिषेचनात्।
तत्पञ्चतीर्थस्नानेन सम नास्त्यत्र संशयः ॥
एकादश्याञ्च विश्रान्तौ द्वादश्यां शौकरे तथा।
त्रयोदश्यां नैमिषे च प्रयागे च चतुर्दशी ॥
कार्त्तिक्यां पुष्करे चैव कार्त्तिकस्य सितासिते।
कालेष्वेषु नरः स्नात्वा सर्व्वं पापं व्यपोहति ॥'
इति वराहपुराणम् ॥

पञ्चत्व, क्ली (पञ्चानां क्षित्यादिभूतानां भावः।) मरणम्। पञ्चानां भावः। इति हेमचन्द्रः ॥ ('पञ्चधासम्भृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः। पञ्चभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिवेदना' ॥ तथा भागवते। १। १५। ४१। "त्यक्त्वाऽपान सोत्सर्गं तं पञ्चत्वे ह्यजोहवीत।'')

पञ्चदश, त्रि, पञ्चदशानां पूरणः। (पूरणे डट्। पञ्चाधिका दश यत्र वा।) पोनर इत्यादि भाषा। तत्सङ्ख्यामात्रवाचित्वे नान्तबहुवचनान्तोऽयम्। इति व्याकरणम् ॥ तद्वाचकशब्दः। (यथा, अथर्व्ववेदे। ११। १। १८। "पितामहाः पितरः प्रजोपजाहं पञ्चा पञ्चदशस्ते अस्मि।'') तिथिः। इति कविकल्पलता ॥

पञ्चदशी, स्त्री (पञ्चदशानां पूरणी। डट्। ङीप्।) पूर्णिमा। अमावास्या। इति मेदिनी ॥ (यथाह याज्ञवल्क्यः। १। १४६। 'पञ्चदश्यां चतुर्द्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके। ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥'' (पञ्चदशप्रकरणानि सन्त्यस्याम्।) श्रीमद्भारती तीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरकृतो वेदान्तग्रन्थविशेषः ॥

पञ्चदीर्घ, क्ली (शरीरस्य स्तुतिशास्त्रोक्तलक्षणकपञ्चस्थानं दीर्घं पञ्चसु अवयवेषु दीर्घत्वम् इत्यर्थः।) शरीरपञ्चावयवलक्षणविशेषः। यथा —
'बाहू नेत्रद्वयं कुक्षिर्द्वे तु नासे तथैव च।
स्तनयोरन्तरञ्चैव पञ्चदीर्घं प्रशस्यते ॥'
इति सामुद्रकम् ॥

पञ्चधा, व्य, (पञ्चन् + 'सङ्ख्याया विधार्थे धा।' ५। ३। ४२। इति धा।) पञ्चप्रकारम्। इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते। ८। १९। ३७। 'धर्म्माय यशसेऽर्थाय कामाय स्वजनाय च। पञ्चधा विभजन् वित्तमिहामुत्र च मोदते ॥')

पञ्चनख, पुं (पञ्च नखा यस्य।) हस्ती। कूर्म्मः। इति हेमचन्द्रः ॥ व्याघ्रः। इति राजनिर्घण्टः ॥ भक्षणीयपञ्चनखा यथा —
'शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्म्मश्च पञ्चमः।'
इति स्मृतिः ॥
(तथाच याज्ञवल्क्यः। १। १७७।
भक्ष्याः पञ्चनखाः सेधागोधाकच्छपशल्लकाः। शशश्च मत्स्येष्वपि हि सिंहतुण्डकरोहिताः ॥)

"पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ये प्रोक्ताः कृतजैर्द्विजैः।
कौशल्याज शशाङ्गीनां तेषां नैकोऽप्यहो कपिः ॥"
इति भट्टिः। ६। १३१ ॥

पञ्चनद, पुं (पञ्च पञ्चसङ्ख्याका नद्यः सन्त्यत्र। समासे टच्।) पञ्चनदीयुक्तदेशविशेषः। पञ्जाब इति पारस्यभाषा। तस्य नामान्तरम्। वाह्लीकः मद्रदेशश्च। ता नद्यो यथा। शतद्रुः १ विपाशा २ इरावती ३ चन्द्रभागा ४ वितस्ता ५। इति पुराणम् ॥ (यथा राजतरङ्गिण्याम्। ४। २४८। "रुद्ध पञ्चनदे जातु दुस्तरे सिन्धुसङ्गमे ॥'') पञ्चानां नदीनां समाहारे क्ली ॥ (यथा, रामायणे। २। ४३। २१। "ततः पञ्चनदं कृत्स्नं विचेतथ समन्ततः ॥'') तच्च काशीस्थनदीपञ्चकरूपं तीर्थम्। यथा काशीखण्डे। ५९। ११३—११६।
'किरणाधूतपापे च तस्मिन् धर्म्मनदे शुभे।
स्रवन्त्यौ पापहन्त्र्यौ वाराणस्यां शुभानने ॥
ततो भागीरथी प्राप्ता तेन दैलीपिना सह।
भागीरथी समायाता यमुना च सरस्वती ॥
किरणाधूतपापा च पुण्यतोया सरस्वती।
गङ्गा च यमुना चैव पञ्चनद्योऽत्र कीर्त्तिताः।
अतः पञ्चनदं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥'
तीर्थविशेषः। यथा महाभारते। ३। ८२। ७९।
'अथ पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः।
पञ्चयज्ञानवाप्नोति क्रमशो येऽनुकीर्त्तिताः ॥'
असुरभेदः। यथा हरिवंशे। १२०। ८८।
'हत्वा पञ्चनदं नाम नरकस्य महासुरम् ॥')

पञ्चनिम्ब, क्ली (पञ्चानां स्त्रीपुष्पमूलादिरूपाणां निम्बानां समाहारः।) निम्बवृक्षस्य पत्रत्वक्पुष्पफलमूलानि। इति राजनिर्घण्टः ॥
'पञ्चनिम्बन्तु तत्पुष्पमूलवल्कफलच्छदैः ॥''
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पञ्चनी, स्त्री (पञ्चाते प्रपञ्चाते पाशक्रीडा नियमो यत्र। पचि विस्तारे + ल्युट् स्त्रियां ङीप्।) शारिफलकम्। इति शब्दरत्नावली ॥ (पाशार छक इति भाषा ॥)

पञ्चनीराजन, क्ली पञ्चानां नीराजनानां समाहारः। पञ्चप्रकारारात्रिकम्। इति कालोत्तरतन्त्रम् ॥ अस्य विवरणं नीराजनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चपक्षी, [न्] पुं (अकारादि ओकारान्ताः अइउएओरूपाः पञ्चस्वराः पक्षिणः पक्षिस्वरूपा यत्र।) पारिभाषिकपक्षिपञ्चकद्वारा त्रिकालबोधकग्रन्थविशेषः। यथा,—
'प्रणम्य श्रीमहादेवं सर्व्वशास्त्रविशारदम्।
भविष्यदर्थबोधाय पप्रच्छ मुख्यो सुतः ॥
तेषां वचनमाकर्ण्य गिरिजाह महेश्वरः।
त्रिकालज्ञानबोधार्थं पञ्चपक्षी प्रदश्यते ॥
अनेन शास्त्रसारेण लोके कालत्रयं प्रति।
बलाबलानि दृश्यन्ते सर्व्वकार्य्येषु निश्चितम् ॥
आगत प्रच्छकं दृष्ट्वा दैवज्ञः सावधानतः।
यद्युत करोति चर्म्माणि तस्मात् सर्व्वं विचारयेत् ॥
ऊर्द्ध्वावलोकने जीवस्त्वधोदृष्टौ तु मूलकम्।
समदृष्टौ भवेद्धातुरेतास्त्रिस्त्रः प्रभेदतः ॥'
तत्र।
'ललाटे पुत्त्रचिन्ता स्यात् कामचिन्ता च कण्ठके।
बाहुभ्यां वस्तुचिन्ता च व्याधिचिन्ता तथोदरे ॥
कटौ विच्छेदचिन्ता च शत्रुचिन्ता च गुह्यके।
दुःखचिन्ता भवेत् पादे एते चिन्ताप्रभेदकाः ॥' * ॥
अपरञ्च।
'अक्षरं पक्षिभुक्तञ्च दिग्दैवतदिनानि च।
कालं वर्णं बलं मित्रं धातुमूलादिकं क्रमात् ॥
आरूढप्रश्नलग्नेभ्यः प्रथमाक्षरतोऽपि वा।
प्रच्छकस्य वचः श्रुत्वा प्राच्यो वर्णं स्वरस्तथा ॥ * ॥
स्वरेण कल्पयेद्वारं वारात् पक्षी प्रजायते।
पक्षिणो जायते वाक्यं वाक्याच्च फलसम्भवः ॥ * ॥
'अकारादिरोकारान्ताः स्वराः पञ्च प्रकीर्त्तिताः।
भुक्त्यर्थं कल्पयेद्रूपं स्वरास्ते पक्षिरूपिणः ॥
अकारः श्येन आख्यात इकारः पिङ्गलस्तथा।
उकारो वायसश्चैव एकारस्ताम्रशेखरः।
ओकारो नीलकण्ठश्च स्वरास्ते पक्षिसंज्ञकाः ॥
अकारः पूर्व्वदिग्भाग इकारश्चैव दक्षिणे।
उकारः पश्चिमे ज्ञेय एकारश्चोत्तरे तथा ॥
शेषस्थानेषु सर्व्वेषु ओकारस्तु प्रकीर्त्तितः।
शकुनानां क्रियागत्या द्यूते युद्धे जयाजयौ ॥
प्राक्श्येनः पिङ्गलो याम्ये पश्चिमे काक उच्यते।
उत्तरे ताम्रचूडश्च कलापी मध्यगः स्मृतः ॥
ङञणनमवर्ज्जितान् ककारादींस्तु निश्चयान्।
अकारादिषु हान्तांस्तानेकैकं पञ्च परिक्रमात् ॥
अस्वरे कछडा वर्णा धभवाश्च भवन्ति हि।
खजढा नमशा वर्णा इकारे परिकीर्त्तिताः।
गझता पयसा वर्णा उस्वरे स्युर्यथाक्रमम् ॥
घञथा फरषा एते वर्णा एस्वरमाश्रिताः।
चटदा बलहा वर्णा ओस्वरे परिकीर्त्तिताः ॥ * ॥
प्रथमे रविभौमौ च द्वितीये चन्द्रचन्द्रजौ।
तृतीये जीववारश्च चतुर्थे भृगुवासरः ॥
पञ्चमे मन्दवारश्च पक्षिणां क्रमशो लिखेत्।
नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च तिथयः क्रमात् ॥
अकारे मेषसिंहालि इः कन्यायुग्मकर्कटाः।
उकारे चापमीनौ च एकारे च तुलावृषौ।
ओकारे मृगकुम्भौ च एवं राशिश्च संलिखेत्।
स्वराधः स्थापयेत् खेटान् राशेर्यो यस्य नायकः ॥
अकारे सप्त ऋक्षाणि रेवत्यादिक्रमेण च।
पञ्च पञ्च इकारादावेवम्भस्य स्वरोदये ॥ * ॥
प्रथमे चाश्विनी पूर्व्वं पञ्चनक्षत्रमुच्यते।
अन्त्ये क्रमात् द्विषट् चैव पञ्च पञ्च च तारकाः ॥
स्वराणाञ्च क्रमेणैव देवताः परिकीर्त्तिताः।
ईश्वरः पवनश्चैव इन्द्राकाशः सदाशिवः ॥ * ॥
प्राच्यां एन्द्री गुरुश्चैव याम्यां शुक्रो जलं तथा।
अङ्गारकः पश्चिमेऽपि बुधो वायुस्तथोत्तरे।
सप्यपुत्त्रस्तथाकाशं ऊर्द्ध्वमेव लिखेत्ततः।
क्षितौ ब्रह्मा जले विष्णुस्तथा रुद्रो हुताशने।
ईश्वरः पवने चैव तथाकाशे सदाशिवः।
भतो मयूरः कुक्कुटो वर्त्तमानक ॥

हलिभुक्श्येनकौ स्यातौ भविष्यन्तौ सुनिश्चितम् ।
श्येनो हिरण्यवर्णश्च पिङ्गलः शुक्लवर्णकः ॥
काको रक्तोऽसितश्चित्रः कुक्कुटः श्यामलः शिखी ।
काको बलीयान् सर्व्वेभ्यस्तस्मात् श्येनो हि
दुर्ब्बलः ॥
कुक्कुटो दुर्ब्बलस्ताभ्यां पिङ्गलस्तेभ्य ऊनकः ।
सर्व्वेभ्यो दुर्ब्बलः पक्षी नीलकण्ठो न संशयः ॥
बली मयूरात् कुजस्तु ताम्रचूड़स्तयोर्ब्बली ।
एतेभ्यो बलवान् श्येनस्तुर्य्यो वायसो बली ॥*॥
मित्रं मयूरः श्येनस्य मयूरस्य च पिङ्गलः ।
ताम्रचूड़स्य सुहृदौ मयूरपिङ्गलौ तथा ॥
वायसस्यापि मित्रं स्यात् शिखी भवति सर्व्वदा ।
सुहृदौ पिङ्गलश्येनौ मयूराख्यशिखरौ ॥ * ॥
काककुक्कुटश्येनाश्च पिङ्गलस्य च विद्विषः ।
मयूरस्य रिपू नित्यं सर्व्वदा श्येनवायसौ ॥
भवतः श्येनकाकौ द्वौ ताम्रचूड़स्य विद्विषौ ।
काकस्य शत्रवो नित्यं पिङ्गलश्येनकुक्कुटाः ॥*॥
ऊर्द्ध्वदृष्टिर्भवेत् जीवो अधोदृष्टिस्तु मूलकम् ।
समदृष्टिर्भवेद्धातुरेते चिन्ताप्रभेदकाः ॥ * ॥
श्येनो मूलं तथा कुजो जीवो धातुश्च वायसः ।
कुक्कुटो मूलजीवौ च मूलधातू शिखण्ड्यपि ॥*॥
श्येनो नरो वधूः कुजः पुरुषो वायसस्तथा ।
कुक्कुटः स्त्री पुमांश्चैव शिखी नपुंसकस्तथा ॥*॥
श्येनकुजौ द्विजश्रेष्ठौ महीपालस्तु वायसः ।
ताम्रचूड़ो वणिक् शूद्रो नीलकण्ठस्तथान्त्यजः ॥*॥
चतुष्पात् पिङ्गलो ज्ञेयो द्विपदौ श्येनवायसौ ।
ताम्रचूड़ो नखी शृङ्गी शिखण्डी पक्षिजीवकः ॥*॥
श्येनो मुखं कण्ठबाहू कुजो वक्षस्तु वायसः ।
कुक्कुटः पृष्ठभागः स्यात् शिखी पादयुगं क्रमात् ॥*
श्येनो भूम्यां धनं ज्ञेयं पिङ्गलो जलपङ्कयुक् ।
वायसस्तृणसङ्घाते कुक्कुटो भस्मनावृतम् ॥
श्येनः शिखी गृहान्तस्थं वन्धुस्थानेषु निश्चितम् ।
स्वग्रामे श्येनकुजौ तु वायसो वन्धुमाप्नुयात् ॥
कुक्कुटः परदेशे च परग्रामे तथा शिखी ।
कुजस्तु दशदण्डे च त्वर्द्धक्रोशे तु कुक्कुटः ॥
द्विक्रोशे तु तथा काकः श्येनः क्रोशे तु पूर्व्ववत् ।
मयूरो योजने चेति तथैवं दूरनिश्चयः ॥ * ॥
शक्तौ च मासो गमने च पक्षो
राज्ये दिनानि त्वयनन्तु शुभे ।
मृते च वर्षं शकुनस्य चर्य्या
कालप्रमाणं मुनयो वदन्ति ॥
शुक्रे चन्द्रे गुल्मवल्ली लताकन्दौ बुधे तथा ।
पत्रं गुरौ फलं सूर्य्ये मूलञ्च रविजे कुजे ॥ * ॥
शुक्रे चन्द्रे भवेद्रौप्यं बुधे स्वर्णमुदाहृतम् ।
गुरौ रत्नयुतं हेम सूर्य्ये मौक्तिकमेव च ॥
भौमे ताम्रं शनौ लौहं राहावस्थीनि कीर्त्तयेत् ।
एतेषां धातुभेदश्च वाराणामुदयक्रमात् ॥ * ॥
शुक्रे चन्द्रे जलाधारो देवतावसतिर्गुरौ ।
रवौ चतुष्पदस्थानमिष्टकानिलयो बुधे ॥
दग्धस्थानं कुजे प्रोक्तं शनौ राहौ च वाल्मभूः ।
लक्ष्मीभिर्द्दिष्टके स्थाने नष्टभूमिं विलोकयेत् ॥*॥
रवौ भौमे च भेरुण्डो मयूरो वायसः शनौ ।
पादायुधः शिखी शुक्रे काककुजौ गुरौ तथा ॥
कुजकुक्कुटाविन्दुज्ञौ क्रमोऽयं शुक्लकृष्णयोः ।
यस्य वारस्य यः पक्षी तदादिं गणयेद् बुधः ॥
दिनपक्षी कार्य्यरूपी प्रश्नपक्षी फलप्रदः ।
दिनेषु शुक्लपक्षे यत् कृष्णे रात्रिषु तत्तथा ॥
कृष्णे दिनेषु यद्यत्तत् शुक्ले रात्रिषु योजयेत् ।
बालः कुमारस्तरुणो वृद्धो मृत इति क्रमात् ॥
घटिका षट् पञ्चैवं हि फलमेवमुदीरितम् ।
किञ्चिल्लाभकरो बालः कुमारस्त्वर्द्धलाभदः ॥
तरुणो राज्यदो वृद्धो हानिदो मृत्युदो मृतः ।
भोजनं गमनं राज्यं निद्रा मरणमेव च ॥
एकान्तरे भवेत् कृष्णे शुक्ले स्यात् क्रमशो विदुः ।
पक्षिणां क्रमशो ज्ञात्वा फलं ब्रूयात् यथा तथा ॥
गणयेत् पञ्चपक्ष्यादौ जातभूतगणाद्यपि ॥”
शुक्लपक्षे ॥ * ॥ ततः कृष्णपक्षे ।
“भोजनं मरणञ्चैव निद्रा राज्यं तथैव च ।
गमनं पञ्चपक्षाणां कृष्णपक्षे क्रमो दिवा ॥ * ॥
राज्यं सुभिक्षमक्षोभं गजलाभं सदा जयम् ।
रोगमुक्तं महालाभं पक्षिणां सुस्थिलक्षणम् ॥*॥
अनायासेन दृष्टिः स्याददृष्टधनसञ्चयः ।
भूलाभो रोगनाशश्च यात्रासिद्धी रणे जयः ॥
दूरादागमनं योगः प्रयाणे पक्षिलक्षणम् ।
राज्योदये यदि प्रश्नो लाभार्थे स्वल्पलाभदः ॥
रुजानां शिरोरोगः स्यात् याने हानिः क्षयो रणे ।
पुरग्रामप्रवेशश्च गमनं कलहं तथा ।
मनश्चञ्चलमारोग्यं गमनेषु विचारयेत् ॥ * ।
राज्यलाभो जयं सौख्यमक्षोभं रोगनाशनम् ।
सुभिक्षं वहुदृष्टिश्च पक्षिणां राज्यलक्षणम् ॥*॥
यात्राहानिरनावृष्टिः कार्य्यहानिरदर्शनम् ।
व्याधिश्च दीर्घरोगश्च पक्षिणां सुप्तिलक्षणम् ॥
अपमृत्युभयञ्चैव सर्व्वकार्य्यविनाशनम् ।
एतदेव फलं ब्रूयात् पक्षिणां मृत्युलक्षणम् ॥*॥
श्येने भोक्तरि काकस्तु पान्थो राजा भुजङ्गभुक् ।
स्वप्नावस्थां गतः कुजः परासुस्ताम्रशेखरः ॥ * ॥
काके भोक्तरि केकी तु पान्थः स्यात् पिङ्गलो नृपः ।
ताम्रचूड़स्तथा स्वापी श्येनः कालवशं गतः ॥*॥
मयूरे भोक्तरि तथा कुजो यात्रावशं गतः ।
महीपः कुक्कुटः श्येनः स्वापी काको वशं गतः ॥
कुजे भोक्तरि पान्थस्तु कुक्कुटः श्येनको नृपः ।
काको निद्रावशं यातो मयूरो मरणं गतः ॥*॥
कुक्कुटे भोक्तरि श्येनः पान्थो राजा तु वायसः ।
शिखी निद्रावशं यातः पिङ्गलः कालमाप्नुयात् ॥”
इति कृष्णपक्षस्य दिवाक्रमः शुक्लपक्षस्य रात्रिक्रम-
श्च ॥ स्वरोऽपि यथा । अनुमोदिते । उन्मोदितेन ।
ओमित्येवायुः । इत्येव गुहो । एवमुक्तोऽसि ॥*॥
“श्येने भोक्तरि कुजः स्यात् पान्थः काको मही-
पतिः ।
ताम्रचूड़ो निद्रितश्च शिखी कालवशं गतः ॥ * ॥
मयूरे भोक्तरि श्येनः पान्थः कुजो महीपतिः ।
स्वप्नावस्थां गतः काकस्ताम्रचूड़ो मृतस्तथा ॥*॥
कुक्कुटे भोक्तरि शिखी सदा गमनमाप्नुयात् ।
श्येनो महीपतिः कुजः स्वापी काको मृतिं गतः ॥*॥
काके भोक्तरि यात्रायां ताम्रचूड़ः शिखी नृपः ।
निद्रायां रमते श्येनः कुजः कालवशं गतः ॥ * ॥
कुजे भोक्तरि यात्रायां वायसः कुक्कुटो नृपः ।
नीलकण्ठस्तथा स्वापी श्येनो मृत्युवशं गतः ॥”
इति शुक्लपक्षस्य दिवाक्रमः कृष्णपक्षस्य रात्रि-
क्रमश्च ॥ * ॥ स्वरोऽपि यथा । अहिपुरेभोः ।
गोकरिपुरे । एकोनरिपुः । उपेन्द्रो हरिः ।
विष्णुस्ते लोकः ॥ * ॥
“इत्युक्तं पक्षिणां कार्य्यं लाभालाभं शुभाशुभम् ।
येन विज्ञानमात्रेण त्रिकालज्ञो भवेन्नरः ॥
तावद्गर्ज्जन्ति शास्त्राणि शकुनानामनेकशः ।
यावन्न श्रूयते पक्षिशकुनं शङ्करोदितम ॥”
इति श्रीमहादेवविरचितं पञ्चपक्षिशाकुनं
समाप्तम् ॥

पञ्चपर्णिका, स्त्री, (पञ्च पञ्च पर्णान्यस्याः । ततः
कप् कापि अत इत्वम् ।) गोरक्षीक्षुपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चपल्लवं, क्ली, (पञ्चानां पल्लवानां समाहारः ।)
आम्रादिपत्रपञ्चकम् । यथा,—
“आम्रजम्बूकपित्थानां वीजपूरकविल्वयोः ।
गन्धकर्म्मणि सर्व्वत्र पत्राणि पञ्चपल्लवम् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
वैदिककर्म्मणि घटोपरिदेयपञ्चपल्लवं यथा,—
आम्राश्वत्थवटपर्कटीयज्ञोडुम्बराणि । तान्त्रिक-
कर्म्मणि पञ्चपल्लवं यथा;—
“पनसाम्रं तथाश्वत्थं वटं वकुलमेव च ।
पञ्चपल्लवमुक्तञ्च मुनिभिस्तन्त्रवेदिभिः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

पञ्चपात्रं, क्ली, पञ्चानां पात्राणां समाहारः । इति
व्याकरणम् ॥ पञ्चपात्रकरणकपार्व्वणविधिक-
श्राद्धम् । तत्तु अन्वष्टकाश्राद्धम् । अमावस्या
मृतप्रेतपक्षमृतसाम्वत्सरिकं सपिण्डीकरणञ्च
इति लोकप्रसिद्धम् ॥

पञ्चपित्तं, क्ली, (पञ्चविधं पित्तम् ।) पित्तपञ्च-
कम् । यथा;—
“वराहच्छागमहिषमत्स्यमायूरपित्तकम् ।
पञ्चपित्तमिति ख्यातं सर्व्वेष्वेव हि कर्म्मसु ॥”
इति वैद्यकम् ॥

पञ्चप्रदीपः, पुं, (पञ्चसंख्यकाः प्रदीपा यत्र ।)
पञ्चदीपयुक्तारात्रिकम् । यथा,—
“कुर्य्यात् सप्तप्रदीपेन शङ्खघण्टादिवाद्यकैः ।
हरेः पञ्चप्रदीपेन वहुशो भक्तितत्परः ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०७ अध्यायः ॥

पञ्चप्रासादः, पुं, (प्रसीदन्ति मनांसि अत्र ।
प्र + सद् + अधिकरणे घञ् । “उपसर्गस्य
दीर्घत्वं क्विप्घञादौ क्वचिद्भवेत् ।” इति
वचनात् दीर्घः । पञ्चचूड़ान्वितः प्रासादः ।
मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः ।) देवगृहविशेषः ।
पञ्चरत्न इति ख्यातः । यथा,—
“पक्वेष्टकचितं रम्यं पञ्चप्रासादसंयुतम् ।
कारयित्वा हरेर्धाम धूतपापो व्रजेद्दिवम् ॥”
इत्यग्निपुराणम् ॥

पञ्चबन्धः पुं (पञ्चम बन्धः भागो यत्र ।) नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशदण्डः । यथा —
'आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ।
पञ्चबन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते ॥'
आगमेन विक्रयक्रयादिना । उपभोगेन च मदीयमिदं द्रव्यं तथैव नष्टमपहृतं वेत्यपि । भाव्यं साधनीयं तत् स्वामिना । अतोऽन्यथा तेन स्वामिना अविभाविते । पञ्चबन्धो नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशो दमो नाष्टिकेन राज्ञे देयः । इति मिताक्षरा ॥

पञ्चभद्रः पुं (पञ्चसु अङ्गभेदेषु भद्रः शुभः पुष्पितत्वात् ।) पञ्चस्थानेषु पुष्पितोऽश्वविशेषः । यथा —
'पञ्चभद्रस्तु हृत्पृष्ठमुखपार्श्वेषु पुष्पितः ॥'
इति हेमचन्द्रः ॥ पाचनविशेषः । यथा —
'छिन्नोद्भवापर्पटवारिवाह
भूनिम्बशुण्ठीजनितः कषायः ।
समीरपित्तज्वरजिच्च राज्ञो
करोति भद्रं खलु पञ्चभद्रः ॥'
इति शार्ङ्गधरः ॥

पञ्चभूतं क्ली पञ्चानां भूतानां क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योम्नां समाहारः । (केचित्तु सञ्ज्ञाप्रयुक्तत्वात् पञ्च च तानि भूतानि चेति कर्म्मधारयसमासमाहुस्तन्न तु एकवचनमवश्यमनीयम् ।)
अस्योत्पत्तिर्यथा ।
'अभूत्तस्मादहङ्कारस्त्रिविधः सृष्टिभेदतः ।
वैकारिकादहङ्काराद्देवा वैकारिका दश ॥
दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः ।
तैजसादिन्द्रियाण्यासंस्तन्मात्रा क्रमयोगतः ।
भूतादिकादहङ्कारात् पञ्चभूतानि जज्ञिरे ॥'
इति शारदायां प्रथमपटलः ॥ * ॥
'सोऽहङ्कारस्त्रिभेदः स्यात् सत्त्वादिगुणयोगतः ।
वैकारः सात्त्विको नाम तैजसो राजसः स्मृतः ॥
भूतादिस्तामसस्ते च पृथक्तस्मादवाप्नुवन् ।
वैकारिकाद्दिगाद्याश्च चन्द्रोऽथैकादश स्मृताः ॥
इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्ते परिकीर्त्तिताः ।
पञ्चापरे मनस्तत्र सङ्कल्पविकल्पकम् ॥
तैजसादेव तन्मात्रमिन्द्रियाणि तथा दश ।
भूतादेः पञ्चतन्मात्राण्यासन् भूतमतः परम् ॥'
इति राघवभट्टधृतम् ॥ * ॥
"शब्दादितन्मात्रसमुत्थितेन वायु
राकाशं स्पर्शाद्विरेते रसाच्च ।
अम्भांसि तेजोऽस्ततो भूर्धरादा
भूता पञ्च स्युर्गुणोत्तमक्रमेण ॥'
इति प्रपञ्चसारे प्रथमपटलः ॥ * ॥
"आकाशाज्जायते वायुर्वायोरुत्पद्यते रविः ।
रवेरुत्पद्यते तोयं तोयादुत्पद्यते मही ॥"
(तथा च श्रुतिः ।
'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी समभवत् ॥'
एतच्च प्रकारान्तरेण मनुनाप्युक्तम् । १ । २० । यथा, —
'आद्याद्यस्य गुणन्त्वेषामवाप्नोति परः परः ।
यो यो यावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः ॥'
अत्र कुल्लूकभट्टः ।
'आद्याद्यस्याकाशादेर्गुणं शब्दादिकं वाय्वादिः परः परः प्राप्नोति । एतदेव स्पष्टयति यो य इति येषां मध्ये यो यो यावतां पूरणो यावतिथः वर्त्तोऽद्वितुक स स द्वितीयादिः द्वितीयो द्विगुणः तृतीयस्त्रिगुणः इत्येवमादिर्मन्वादिभिः स्मृतः । एतेनैतदुक्तं भवति । आकाशस्य शब्दो गुणः वायोः शब्दस्पर्शौ तेजसः शब्दस्पर्शरूपाणि अपां शब्दस्पर्शरूपरसाः भूमेः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति ॥)
तस्य लयप्रकारो यथा, —
'मही सलीयते तोये तोयं सलीयते रवौ ।
रविः सलीयते वायौ वायुर्नभसि लीयते ।
पञ्चतत्त्वाद्भवेत् सृष्टिस्तत्त्वे तत्त्वं विलीयते ॥'
इति ब्रह्मज्ञानतन्त्रनिर्व्वाणतन्त्रे ॥ * ॥
तद्गुणास्थ्यादि यथा —
'अस्थिमांसनखाश्चैव नाडी त्वक् चेति पञ्चमः ।
पृथ्वीपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
मलं मूत्रं तथा शुक्रं श्लेष्मा शोणितमेव च ।
तोयपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
हासो निद्रा क्षुधा चैव भ्रान्तिरालस्यमेव च ।
तेजःपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
धारणं चालनं क्षेपः सङ्कोचः प्रसरस्तथा ।
वायुपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
कामक्रोधस्तथा लोभस्तथा मोहश्च पञ्चमः ।
नभःपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥'
इति ब्रह्मज्ञानतन्त्रे प्रथमपटलः ॥ * ॥
पञ्चभूतनक्षत्राणि यथा —
'धनिष्ठा रेवती ज्येष्ठानुराधा श्रवणा तथा ।
अभिजिच्चोत्तराषाढा पृथ्वीतत्त्वमुदाहृतम् ॥
पूर्व्वाषाढा तथाश्लेषा मूलार्द्रा चैव रोहिणी ।
उत्तरभाद्रपदा तोयं आपस्तत्त्वमुदाहृतम् ॥
भरणी कृत्तिका पुष्या मघा पूर्व्वा च फल्गुनी ।
पूर्व्वभाद्रपदा स्वाती तेजस्तत्त्वमिति प्रिये ॥
विशाखोत्तरफल्गुन्यौ हस्ता चित्रा पुनर्व्वसुः ।
अश्विनी मृगशीर्षा च वायुतत्त्वमुदाहृतम् ॥"
इति स्वरोदयः ॥

पञ्चमं क्ली मैथुनम् । यथा —
'भगलिङ्गस्य योगेन मैथुनं यद्भवेत् प्रिये ।
तस्य नाम भवेद्देवि पञ्चमं परिकीर्त्तितम् ॥'
इति समयाचारतन्त्रे द्वितीयपटलः ॥

पञ्चमः, त्रि पञ्चानां पूरणः । (पूरणे डट् ततः नान्तादिति मट् ।) चारु दक्षादि भाषा । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ८ । १२५ ।
'उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥')
रुचिरः । दक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

पञ्चमः पुं पञ्चानां स्वराणां पूरणः । तन्त्रीकण्ठोत्थितस्वरविशेषः । इत्यमरः ॥ स तु षड्जादिसप्तस्वराणां पञ्चमः स्वरः । तस्योत्पत्तिर्यथा, —
'वायुः समुद्गतो नाभेरुरोहृत्कण्ठमूर्द्धसु ।
विचरन् पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्यते ॥'
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ अपि च ।
"प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ।
एतेषां समवायेन जायते पञ्चमः स्वरः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ अस्य जातिः औडवः । पञ्चस्वरमिलित इति यावत् । अस्य कूटतानाः विंशत्यधिकशतम् १२० प्रत्येकताने चत्वारिंशत् ४० । समुदायेन चतुःसहस्राष्टशतानि ४८०० तानाः भवन्ति । अस्योच्चारणस्थानं शिरः । उच्चारणस्थानं उरः गलः शिरश्च । नारदस्य मते अधरः । अस्य पितृवंशः । इति शुद्धतानविवेकलक्षणम् ॥ अस्य रूपं इन्द्ररूपतुल्यम् । वर्णः श्यामः । स्थानं क्रौञ्चद्वीपम् । देवता महादेवः । वारो बृहस्पतिः । समयः ऋतुस्त्रिंशत्पलाधिकाः घटिकाः । श्रुतयः चत्वारः क्षितिः रक्ता सन्दीपनी आलापिनी च । मूर्च्छनाः अस्य यमला निर्म्मला कोमला च । इति नारदपुराणम् ॥ * ॥ रागभेदः । इति मेदिनी ॥ अथ कल्लिनाथमते सोमेश्वरमते च षड्रागाणां मध्ये तृतीयरागः । सोमेश्वरमते अस्य गानसमयः शरदृतुः प्रातःकालश्च । कल्लिनाथमते अस्य रागिण्यः षट् । यथा त्रिवेणी १ स्तम्भतीर्था २ आभीरी ३ ककुभ ४ वराटी ५ सावेरी ६ । सोमेश्वरमते तु विभाषा १ भूपाली २ कार्णाटी ३ बडहंसिका ४ मालश्री ५ पटमञ्जरी ६ । अस्मिन् रागे गान्धारस्वरस्तीव्रः । ऋषभपञ्चमौ स्वरौ लुप्तौ । षड्जस्वरः ग्रहांशन्यासः । स च हनूमन्मते भरतमते च भैरवरागस्याष्टमपुत्रः । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

पञ्चमकारं क्ली (पञ्चसङ्ख्यकं मकारं तत्त्वं यत्र । मद्यमांसमित्यादिषु आदौ मकारस्थितत्वात्तथात्वम् ।) मकारपञ्चकम् । पञ्चतत्त्वम् । तत्तु मुद्रामैथुनमद्यमांसमत्स्यरूपम् । यथा, —
'मद्यं मांसं तथा मत्स्यो मुद्रा मैथुनमेव च ।
पञ्चतत्त्वमिदं देवि । निर्व्वाणमुक्तिहेतवे ।
मकारपञ्चकं देवि । देवानामपि दुर्लभम् ॥'
इति गुप्तसाधनतन्त्रे ७ पटलः ॥ * ॥
'मद्यैर्मांसैस्तथा मत्स्यैर्मुद्राभिर्मैथुनैरपि ।
स्त्रीभिः सार्द्धं महासाधुरर्च्चयेज्जगदम्बिकाम् ॥
अन्यथा च महानिन्दा गीयते पण्डितैः सुरैः ।
कायेन मनसा वाचा तस्मात्तत्परो भवेत् ॥'
इति कामाख्यातन्त्रे ५ पटलः ॥ * ॥
'या सुरा सर्व्वकार्य्येषु कथिता भुवि मुक्तिदा ।
तस्या नाम भवेद्देवि । तीर्थं परं सुदुर्लभम् ॥
शूद्राणां भक्ष्ययोग्यानां यन्मांसं देवनिर्म्मितम् ।
धर्म्मस्य विधिवत् प्रोक्ता या शुद्धिरुत्तमा ॥
भक्ष्ययोग्याश्च कथिता ये ये मत्स्या वरानने ।
ते रहस्ये मया प्रोक्ता मीनाः सिद्धिप्रदायकाः ॥

पृथुकास्तण्डुला भृष्टा गोधूमचणकादयः ।
तस्य नाम भवेद्देवि ! मुद्रा मुक्तिप्रदायिनी ॥
भगलिङ्गस्य योगेन मैथुनं यद्भवेत् प्रिये !।
तस्य नाम भवेद्देवि ! पञ्चमं परिकीर्त्तितम् ॥
प्रथमन्तु भवेन्मद्यं मांसञ्चैव द्वितीयकम् ।
मत्स्यञ्चैव तृतीयं स्यान्मुद्रा चैव चतुर्थिका ॥
पञ्चमं पञ्चमं विद्यात् पञ्च ते नामतः स्मृताः ॥”
इति समयाचारतन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥
अथ मत्स्यादिव्युत्पत्तिः ।
“मायामलादिशमनान्मोक्षमार्गनिरूपणात् ।
अष्टदुःखादिविरहान्मत्स्येति परिकीर्त्तितः ॥
माङ्गल्यजननाद्देवि ! संविदानन्ददानतः ।
सर्व्वदेवप्रियत्वाच्च मांस इत्यभिधीयते ॥
पञ्चमं देवि ! सर्व्वेषु मम प्राणप्रियं भवेत् ।
पञ्चमेन विना देवि ! चण्डीमन्त्रं कथं जपेत् ॥
यदि पञ्चमकारेषु भ्रान्तिश्चेत् कुरुते प्रिये !।
तस्य सिद्धिः कथं देवि ! चण्डीमन्त्रं कथं जपेत् ॥
आनन्दं परमं ब्रह्म मकारास्तस्य सूचकाः ॥”
इति कुलार्णवतन्त्रे पञ्चमखण्डे १७ उल्लासः ॥ * ॥
तेषां शोधनादिकं बाहुल्यभिया लोकमोह-
भयाच्च नोक्तम् ॥

पञ्चमहायज्ञाः, पुं, (पञ्चविधा महायज्ञाः ।)
गृहस्थकर्त्तव्यपञ्चप्रकारनित्यकर्म्माणि । यथा,—
“पाठो होमश्चातिथीनां सपर्य्या तर्पणं बलिः ।
एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकैः ॥”
इत्यमरः । २ । ७ । १४ ॥
(तथा च मनुः । ३ । ६८–७० ।
“पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः ।
कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन् ॥
तासां क्रमेण सर्व्वासां निष्कृत्यर्थं महात्मभिः ।
पञ्चक्लृप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥”)

पञ्चमारः, पुं, (पञ्चसु इन्द्रियेषु म्रियते आसक्तो
भवतीति । पञ्च+मृ+कर्त्तरि घञ् ।) बल-
देवपुत्रः । इति शब्दमाला ॥

पञ्चमास्यः, पुं, (पञ्चमो रागः स्वरो वा आस्ये
यस्य । “कोकिलो पञ्चमं वदेत् ।” इत्युक्तेरस्य
तथात्वम् ।) कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

पञ्चमी, स्त्री, (पञ्चानां पाण्डवानां इयम् । अथवा
पञ्च पतीन् मिनोति सेवाशुश्रूषादिभिर्मभाति या ।
पञ्च+मी+क्विप् । मीधातुरत्र वन्धार्थः ।)
पाण्डवपत्नी । द्रौपदी । इति मेदिनी ॥ (पञ्चानां
पूरणी डट् ततो मट् स्त्रियां ङीप् ।) शारि-
फलकं । पाशार छक् इति भाषा । इति भूरि-
प्रयोगः ॥ * ॥ तिथिविशेषः । सा च चन्द्रस्य
पञ्चमकलाक्रियारूपा तदुपलक्षितकालस्य ।
पञ्जिकाकारसङ्केतेन शुक्लपक्षे ५ कृष्णपक्षे २०
एतदङ्कबोधिता ॥ * ॥ अथ पञ्चमीव्यवस्था ।
सा च चतुर्थीयुता ग्राह्या युग्मात् ।
“पञ्चमी च प्रकर्त्तव्या चतुर्थीसहिता विभो !॥”
इति स्कन्दपुराणम् ॥ * ॥

अथ नागपञ्चमी । यथा,—देवीपुराणे ।
“सुप्ते जनार्द्दने कृष्णे पञ्चम्यां भवनाङ्गने ।
पूजयेन्मनसादेवीं स्नुहीविटपसंस्थिताम् ॥
पद्मनाभे गते शय्यां देवैः सर्व्वैरनन्तरम् ।
पञ्चम्यामसिते पक्षे समुत्तिष्ठति पन्नगी ॥”
देवैरिति सप्तार्थे तृतीया । तथा,—
“देवीं संपूज्य नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयात् ।
पञ्चम्यां पूजयेन्नागाननन्ताद्यान्महोरगान् ।
क्षीरं सर्पिश्च नैवेद्यं देयं सर्व्वविषापहम् ॥”
एवं गारुडे तथैव नागानाह ।
“अनन्तं वासुकिं पद्मं शङ्खं कम्बलमेव च ।
तथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रञ्च शङ्खकम् ॥
कालीयं तक्षकञ्चैव पिङ्गलं मासि मासि च ।
यजेत्तानसिते नागान् दष्टमुक्तो दिवं व्रजेत् ॥”
पुराणान्तरेऽपि ।
“अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तक्षकः ।
कुलिकः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः ॥”
पुराणान्तरेऽपि ।
“शेषः पद्मो महापद्मः कुलीरः शङ्खपालकः ।
वासुकिस्तक्षकश्चैव कालीयो मणिभद्रकः ।
ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥”
अत्र च ।
“योऽसौ चानन्तरूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम् ।
पुष्पवद्धारयेन्मूर्द्ध्नि तस्मै नित्यं नमो नमः ॥”
इत्यनेन ओँकारपूर्व्वेण मत्स्यपुराणोक्तेनानन्तं
पूजयेत् । रत्नाकरे ।
“पिचुमर्द्दस्य पत्राणि स्थापयेद्भवनोदरे ।
स्वयञ्चापि तदश्नीयाद्ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत् ॥” * ॥
अथ श्रीपञ्चमी । भविष्योत्तरे । माघशुक्लपक्ष-
मधिकृत्य,—
“चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी प्रपूजिता ।
सौभाग्यमतुलं कुर्य्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ॥”
सम्वत्सरप्रदीपे ।
“पञ्चम्यां पूजयेल्लक्ष्मीं पुष्पधूपान्नवारिभिः ।
मस्याधारं लेखनीञ्च पूजयेन्न लिखेत्ततः ॥
माघे मासि सिते पक्षे पञ्चमी या श्रियः प्रिया ।
तस्याः पूर्व्वाह्ण एवेह कार्य्यः सारस्वतोत्सवः ॥”
इत्युपादानान् श्रियः स्वरस्वत्याः । तथा च व्याडिः ।
“लक्ष्मीसरस्वतीधीत्रिवर्गसम्पद्विभूतिशोभासु ।
उपकरणवेशरचनाविधासु च श्रीरिति प्रथिता ॥”
ध्यानं यथा,—
“तरुणशकलमिन्दोर्ब्बिभ्रती शुभ्रकान्तिः
कुचभरनमिताङ्गी सन्निषण्णा सिताब्जे ।
निजकरकमलोद्यल्लेखनीपुस्तकश्रीः
सकलविभवसिद्ध्यै पातु वाग्देवता नः ॥”
इति शारदीं ध्यायेत् । पाद्यादिभिः पूजयित्वा ।
“भद्रकाल्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः ।
वेदवेदान्तवेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च ॥”
स्वाहेति ब्रह्मपुराणीयेन त्रिः पूजयेत् । मत्स्य-
सूक्ते । वन्धुजीवञ्च मौरञ्च सरस्वत्यै न दापयेत् ।
सरस्वतीं संपूज्य,—

“यथा न देवी भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
त्वां परित्यज्य सन्तिष्ठेत्तथा भव वरप्रदा ॥
वेदाः शास्त्राणि सर्व्वाणि नृत्यगीतादिकञ्च यत् ।
न विहीनं त्वया देवि ! तथा मे सन्तु सिद्धयः ॥
लक्ष्मीर्मेधा धरा पुष्टिर्गौरी तुष्टिः प्रभा धृतिः ।
एताभिः पाहि तनुभिरष्टाभिर्म्मां सरस्वति !॥”
इति मत्स्यपुराणीयैः प्रार्थयेत् ॥ * ॥
अथ पञ्चमीव्रतम् ।
तच्च शुक्लकाले माघशुक्लपञ्चम्यामारभ्य षड्वर्ष-
पर्य्यन्तं प्रतिमासीयशुक्लपञ्चम्यां कार्य्यम् । यथा,—
“क्षीरोदे च पुरा सुप्तं लक्ष्मीसमन्वितं हरिम् ।
प्रणम्य परिपप्रच्छ नारदो मुनिसत्तमः ॥
नारद उवाच ।
केनोपायेन देवेश ! नारीणाञ्च सुखं भवेत् ।
सौभाग्यमतुलं याति तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥
श्रुत्वा तद्वचनं देवो नारदस्य महात्मनः ।
संप्रेक्ष्य कमलां सद्यो ब्रूहि देवि शुभानने !॥
इङ्गितं भर्त्तुरालोक्य पद्मपत्राक्षवल्लभा ।
वल्लभं तं पुरस्कृत्य प्रीत्या प्रतमुवाच ह ॥
देव्युवाच ।
अस्ति श्रीपञ्चमीनाम व्रतं परमदुर्लभम् ।
यत् कृत्वा प्राप्यते लोकैः सुखं सौभाग्यमुत्तमम् ॥
तत्र मां पूजयेद्भक्त्या माघवञ्च प्रयत्नतः ।
गन्धैः पुष्पैश्च वस्त्रैश्च धूपैर्नानाविधैः फलैः ॥
श्रद्धया पूजयेद्भक्त्या माघादौ पञ्चमीदिने ।
इमां ब्रह्मपुराणोक्तां या करोति च पञ्चमीम् ॥
लक्ष्मीसमा भवेन्नारी इह लोके परत्र च ।
विधानं शृणु धर्म्मज्ञ ! यादृशी पञ्चमी मम ॥
वर्षाणि षट् प्रकर्त्तव्या परमप्रीतिमानसा ।
शुक्लकाले तु संप्राप्ते पञ्चमी या शुभा भवेत् ॥
तस्यामारभ्य कर्त्तव्यं व्रतं पापप्रणाशनम् ।
स्वयं यतात्मा भूत्वा च आरभेद्व्रतमुत्तमम् ॥
व्याद्वयमलवणेन हविष्येण द्वयं तथा ।
फलेनैकन्तु कर्त्तव्यमुपवासैः प्रतिष्ठयेत् ॥
प्रतिष्ठाया विधिरयं काञ्चनस्य श्रियं हरिम् ।
ब्राह्मणञ्च सपत्नीकं पूर्व्वेद्युरधिवासयेत् ॥
पञ्चम्यामर्च्चयेद्विप्रमाचार्य्यञ्च द्विजोत्तमम् ।
पूजा च विविधा कार्य्या मूलमन्त्रेण भक्तितः ॥
होमञ्च तिललाजानां शतं कुर्य्यात् पृथक् पृथक् ।
नैवेद्यं विविधं कुर्य्यात् लड्डुकं पूपमुत्तमम् ॥
आसनं पाद्यमर्घ्यञ्च तथाप्याचमनीयकम् ।
वासौ यज्ञोपवीतञ्च गन्धपुष्पफलं तथा ॥
छत्रं धूपः प्रदीपश्च ताम्बूलं फलमेव च ।
गौः शय्या कम्बलञ्चैव हिरण्यं रजतं तथा ॥
ब्राह्मणेभ्यः प्रदेयानि दक्षिणासंयुतानि च ।
यथोक्तेन विधानेन या कुर्य्यात् पञ्चमीव्रतम् ॥
व्यासप्रकुलमुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
शचीव पुरुहूतस्य रतीव मदनस्य च ॥
शङ्करस्य यथा गौरी तथा भवति सा शुभा ।
मासि मासि सिते पक्षे पञ्चमी या प्रकीर्त्तिता ॥
तस्यां पूज्या सदा देवी भक्तितः कमलोद्भवा ।
लक्ष्मीसमा भवेन्नारी षट्पञ्चमीव्रतेन वै ॥

श्रीपञ्चमीव्रतं रम्यं या करोति पतिव्रता ।
तस्याश्च स्थिरतां यामि यथा नारायणे स्थिरा ॥
मत्प्रसादान्मुनिश्रेष्ठ ! सर्व्वसौभाग्यमाप्नुयात् ॥”
इति भविष्यपुराणोक्तषष्टपञ्चमीव्रतकथा समाप्ता ॥
अथ पञ्चमीजातफलं यथा ।
‘भूपालमान्यो मनुजः सुगात्रः
कृपासमेतो विदुषां वरेण्यः ।
वाग्मी गुणी सज्जनैकमान्यः
प्रसूतिकाले यदि पञ्चमी स्यात् ॥’
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
विद्याविशेषः । तद्विवरणं यथा —
काम विष्णुयुतं देवि ! शक्तिमायेन्द्रमेव च ।
महामायां ततः पश्चात् वाग्भवं बीजमुद्धरेत् ॥
विष्णुयुतं ककारयुक्तमित्यर्थः । शक्तिरेकारः ।
माया ईंकारः ।
‘वियच्चन्द्रयुतं पश्चात् कलौ नकुलिरेव च ।
माद्यस्वरेण संयुक्तं नादविन्दुकलान्वितम् ॥
प्रथमं कामराजस्य बीजं परमदुर्लभम् ।
वियद्विगुणितं कामो हंसः शक्रस्ततः परम् ॥
महामाया ततः पश्चात् सप्ताक्षरीति कथ्यते ॥
हंसौ हकारः । एतद्वितीयं कामकूटम् ॥ * ॥
‘मादनं शिवबीजञ्च वायुबीजं ततः परम् ।
इन्द्रबीजं ततः पश्चात् महामायां समुद्धरेत् ॥’
इति तृतीयम् । इयं मधुमती ॥ * ॥
‘शिवबीजं तथा कामं इन्द्रं देवीं नियोजयेत् ।
महामायां ततः पश्चात् शक्तिकूटं समुद्धरेत् ॥
देवीं सकारम् ।
‘वाग्भवं प्रथमं कूटं शक्तिकूटन्तु पञ्चमम् ।
मध्यकूटत्रयं देवि ! कामराजं मनोहरम् ।
कथिता पञ्चमी विद्या त्रैलोक्यसुभगोदया ॥ * ॥
ईश्वर उवाच ।
‘शृणु देवि ! महाभागे शक्तिकूटं सुदुर्लभम् ।
वाग्भवं प्रथमं कूटं कामराजं त्रिकूटकम् ॥
शक्तिकूटं प्रवक्ष्यामि तव स्नेहात् विशेषतः ।
जीवप्राणौ महादेवि ! मान्नं तदनन्तरम् ॥
इन्द्रबीजं ततः पश्चात् भुवनेशी तु पञ्चमम् ॥
जीवः सकारः । प्राणो हकारः । इति वा शक्ति-
कूटम् ॥ * ॥
‘अथवा देवदेवेशि ! सौभाग्यायाश्च वाग्भवम् ।
कूटत्रयं कामराजं शक्तिबीजं पूर्व्ववत् ।
एषा ख्याता महादेवि ! पञ्चमी परमेश्वरी ॥”
अस्या वाग्भवं कूटं हित्वा सौभाग्यायाः प्रथमं
कूटं वाग्भवं कूटमित्यर्थः । कामराजकूटत्रयं
पञ्चम्या इव ।
“वामनेत्राग्निकूटं वा भगाग्निकूटमेव वा ।
आदिदा सिद्धिदा विद्या सर्व्वैर्नोपविवर्ज्जिता ॥”
भग एकारः । इत्येतया पञ्चमी वाग्भवशक्ति-
कूटभेदेन ॥ * ॥ शाम्भवे ।
“द्विविधा पञ्चमी विद्या पञ्चपञ्चाक्षरी मता ।
एका षडक्षरी चैव ख्याता चतुरक्षरी ॥”
अत्रेति कामराजविद्यायाः मध्यकूटमित्यर्थः ।
इत्येतेन कामराजस्य शक्तिकूटमित्यर्थः ।

एषा चतुर्द्धा वाग्भवकूटभेदात् । एतयोः काम-
राजस्य तृतीयकूटन्तु तत्रैव ॥ * ॥
‘कामबीजं महेशानि ! शिवबीजं ततः परम् ।
तदधो हंसबीजन्तु इन्द्रबीजं विचिन्तयेत् ॥
महामायां ततः पश्चात् कूटं परमदुर्लभम् ॥”
एषा पूर्व्ववद्द्विधा । अन्या चतुर्द्धा ॥ *
तथा तन्त्रान्तरे ।
कामाकाशपरा शक्रः सप्तानन्दतत्त्वरूपिणी ॥’
परा सकारः । सप्तानन्दतत्त्वरूपिणी महामाया ॥*॥
तथा च तन्त्रे ।
‘कामबीजं महेशानि ! शम्भुबीजं ततः परम् ।
तदधश्चन्द्रबीजन्तु पृथ्वीबीजं ततो लिखेत् ।
तदन्ते च महामाया कूटं परमदुर्लभम् ॥’
एषा पूर्व्ववद्द्विधा । अन्या चतुर्द्धा । तेन षट्-
त्रिंशद्रूपिणी पञ्चमी ॥ * ॥ दक्षिणामाहेश्वरे ।
‘वामकेश्वरविद्यायाः कूटं वाग्भवमुत्तमम् ।
एकारादि वाग्भवन्तु कूटं वाग्भवमुत्तमम् ॥
एकारादि वाग्भवन्तु सौभाग्यायाश्च वाग्भवम् ।
एषा च पञ्चमी विद्या त्रैलोक्यवशकारिणी ॥’*॥
श्रीक्रमे ।
एतासां चैव विद्यानां माया शृणु वरानने ! ।
रमां मायां हंसबीजं वाग्भवाद्यं नियोजयेत् ॥
शक्त्यन्ते तु महादेवि ! हंसं मायां रमां तथा ,
एभिर्युक्तेन देवेशि ! विद्याजपनमाचरेत् ॥’
जपस्य सम्प्रदायमेव दीपन्यां तथा दर्शनात् ।
एतासां पूर्व्वोक्तश्रीक्रमोक्तविद्यानाम् ॥ * ॥
पञ्चम्यान्तु विशेषो यथा ।
रमां मायां हंसबीजं वाग्भवाद्यं नियोजयेत् ।
शक्त्यन्ते तु महेशानि ! हंसं मायां रमां तथा ॥
कामराजत्रये देवि ! ककारं शक्रसंयुतम् ।
मायाविन्दीश्वरयुतं सूर्य्यकोटिसमप्रभम् ।
प्रथमं कामकूटस्य चाद्यं नियोजयेदिमम् ॥
वाग्रं वह्निसमायुक्तं वामनेत्रविभूषितम् ॥
नादविन्दुसमायुक्तं श्रियो बीजमुदाहृतम् ।
द्वितीयं कामबीजन्तु अपेटक्षा च सुन्दरि !
गगनं वह्निसंयुक्तं वामनेत्रविभूषितम् ।
नादविन्दुसमायुक्तं मायाबीजं प्रकीर्त्तितम् ॥
मधुमतीं जपेच्चापि सर्व्वकामफलप्रदाम् ॥
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ * ॥ रागिणीविशेषः । सा
च वसन्तरागस्य प्रिया । यथा —
‘वसन्ती पञ्चमी दोली वराटी रूपमञ्जरी ।
रागिण्यः चतुरागस्य वसन्तस्य प्रिया इमाः ॥
अस्या ध्यानं यथा —
सङ्गीतगोष्ठीषु गरिष्ठभावा
समाश्रिता गायनसम्प्रदाये ।
सर्व्वाङ्गिणी नूपुरपादपद्मा
सा पञ्चमी पञ्चमरञ्जनाङ्गी ॥
इति सङ्गीतदर्पणः ॥
(नदीविशेषः । यथा महाभारते ।६।९।२४।
“नदीं वीरकराञ्चापि पञ्चमीञ्च महानदीम् ॥”)
पञ्चमीव्रतं स्त्री (पञ्चम्यां माघशुक्लपञ्चमीमारभ्य
षड्वर्षं यावत् प्रतिमासीयशुक्लपञ्चम्यां क्रिया

कर्त्तव्यं व्रतम् नियमविशेषः ।) माघशुक्लपञ्चमी-
मारभ्य षड्वर्षपर्य्यन्तं प्रतिमासीयशुक्लपञ्चम्यां
स्त्रीकर्त्तव्यनियमविशेषः । तत्प्रयोगो यथा,तत्रादौ
कृतनित्यक्रिया यजमाना कुशहस्ताचम्य स्वस्ति-
वाचनपूर्व्वकं सङ्कल्पं कुर्य्यात् । विष्णुर्नमोऽद्य माघे
मासि शुक्ले पक्षे पञ्चम्यां तिथौ अमुकगोत्रा श्री-
अमुकी पुत्रपौत्राद्यनवच्छिन्नसन्ततिसहदैश्वर्य्य-
सौभाग्यारोग्यसौन्दर्य्यावैधव्यप्राप्तिपूर्व्वकविष्णुलो-
कप्राप्तिकामा अद्यारभ्य षड्वर्षपर्य्यन्तं प्रतिमा-
सीयशुक्लपञ्चम्यां गणपत्यादिनानादेवतायजनश्री-
कायामदेवपूजापूर्व्वकभविष्यपुराणोक्तकथाश्रवण-
रूपषष्टपञ्चमीव्रतमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य
सूक्तं पाठयेत् । ततः सामान्यार्घ्यादि आसनशुद्धि-
भूतशुद्धिमातृकान्यासकराङ्गन्यासान्तं कृत्वा गणे-
शादीन् सम्पूज्य लक्ष्मीं नारायणञ्च यथाशक्ति
पूजयेत् । ततो भोज्योत्सर्गं कृत्वा प्रणमेत् ॥ * ॥
अथ कथा ।
शेषशय्यासमासीनं लक्ष्मीधृतपदाम्बुजम् ।
योगनिद्रान्वितं कृष्णं नारदः परिपृच्छति ॥
केनोपायेन भाग्यनारी दुःखं न विन्दति ।
सौभाग्यारोग्यसौन्दर्य्यपुत्रपौत्रादिकं लभेत् ॥
इत्युक्तो माधवस्तत्र लक्ष्मीमुखनिरीक्षणम् ।
दक्षिणाकारलग्ना पद्मा पद्मासवल्लभा ।
वल्लभार्थं पुरस्कृत्य प्रीता वचनमब्रवीत् ॥
श्रीरुवाच ।
षटपञ्चमीव्रतं सम्यक् श्रूयतां पापनाशनम् ।
सौभाग्यारोग्यसौन्दर्य्यपुत्रपौत्रधनप्रदम् ॥
माघ मासि सिते पक्षे पञ्चमी या शुभा भवेत् ।
तस्यामारभ्य कर्त्तव्यं षडब्दं व्रतमुत्तमम् ॥
प्रतिमासि च पञ्चम्यां लक्ष्मीं सम्पूज्य केशवम्
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्नैवेद्यैः पृथग्विधैः ॥
कुर्य्याद्धोमञ्च विधिवत् गणेशस्य ग्रहस्य च ।
विष्णोर्लक्ष्म्याश्च वागीश्या दुर्गाया विभवक्रमात् ॥
अर्च्चयाच्च यथाशक्ति तिलाज्ययववान्यकैः ।
ततोऽश्नीयाद्दलवगभार्यां संवत्सरद्वयम् ॥
तृतीये च चतुर्थे च हविष्यान्नञ्च भोजयेत् ।
पञ्चमे फलमश्नीयात् षष्ठे कुर्य्यादुपोषणम् ।
षष्ठे प्रतिष्ठा कर्त्तव्या भोजयेद्वादश द्विजान् ॥
तत्र षोडशदानानि हैमपद्ममलङ्कृतम् ।
दक्षिणासहिता दद्यादाचार्य्याय मुनीश्वर ॥
ततः पर्य्यङ्कं दद्यात् सर्व्वालङ्कारभूषितम् ।
काञ्चनप्रतिमायुग्मलक्ष्मीनारायणान्वितम् ॥
विधिनानेन या कुर्य्यात् पञ्चमीव्रतमुत्तमम् ।
स्वपतिस्तु समुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
एतत्ते कथितं विप्र ! गन्धलोके प्रकाशितम् ।
शोकसन्तापदारिद्र्यं कदाचिन्न जायते ॥
धनं धान्यमायुष्यमैश्वर्य्यञ्चापि वर्द्धयेत् ।
यावच्च वर्त्तन्ते भूलोके तावत् सर्व्वं सुखावहम् ॥
नारद उवाच ।
शृणु त्वं गृहिश्रेष्ठे ! दृष्टा यत् कथितं मयि ।
तत्सुखाय सर्व्वेषु प्रतिज्ञाय द्विजोत्तम ! ॥
या करोति व्रतं साध्वी सर्व्वकामफलं लभेत् ।

तस्याः श्रीर्निश्चला गेहे सत्यं सत्यं हि नारद ! ॥
यथेन्द्राणी महेन्द्रस्य लक्ष्मीर्लक्ष्मीपतेर्यथा ।
शङ्करस्य यथा गौरी सापि भर्त्तुर्भवेत्तथा ॥
या पञ्चमीव्रतं कुर्य्यात् सा भवेच्च पतिव्रता ।
यथोक्तविधिना या तु कुर्व्वीत व्रतमुत्तमम् ॥
पुत्त्रपौत्त्रधनैश्वर्य्यं महलीकरणादपि ।
एतत्ते कथितं सर्व्वं तत्त्वं कमललोचन ! ॥

नारद उवाच ।

केनापि कथितं पूर्व्वं कृतं केनापि वा पुनः ।
प्राप्तं कुत्र त्वया देवि ! श्रोतुमिच्छामि तद्वद ॥

श्रीरुवाच ।

माघे मासि सिते पक्षे पञ्चम्याञ्च महामुने ! ।
निशावसानसमये चन्द्रभागां महानदीम् ॥
हंसवर्णैः समाकीर्णां नलिनीपुलिनोज्ज्वलाम् ।
तत्र गौरी शची मेधा सावित्री चोर्व्वशी परा ॥
नारायणं समारोप्य कुर्व्वन्ति व्रतमुत्तमम् ।
काम्यव्रतमिदं पद्मे ! लभते फलमुत्तमम् ॥
हर्षवतीश्च तां वीक्ष्य प्रोवाच कमलालया ।
पुष्पञ्च देहि मे धूपं दीपं नैवेद्यमुत्तमम् ॥
मया तव प्रसादेन क्रियते व्रतमुत्तमम् ।
ततस्तासां फलैः पुष्पैर्नैवेद्यैश्च व्रतं कृतम् ॥
ततस्तासां प्रसादेन वल्लभाहं जनार्द्दन ! ।
त्वयि देव जगन्नाथ ! नरनारीगणेन च ॥
भक्त्या मया ते कथितं मर्त्यलोके प्रकाशितम् ।
या करोति व्रतं ह्येतत् यथाविधिविधानतः ॥
इह लोके सुखं भुक्त्वा नारायणपुरं व्रजेत् ।
श्रुत्वा व्रतस्य माहात्म्यं व्रतमेतत् चरन्ति याः ॥
न किञ्चिद्दुष्कृतं लोके तासां सत्यं वदाम्यहम् ।
हरन्ति तासां पापानि यान्ति ब्रह्मस्थहर्निशम् ॥
नारायणं नमस्कृत्य प्रपूज्य च विसर्ज्जयेत् ॥"

इति भविष्यपुराणोक्ता पद्मपञ्चमीव्रतकथा समाप्ता ॥

पञ्चमुखः, पुं, (पञ्चं विस्तृतं मुखं यस्य सः ।) सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पञ्च मुखानि यस्य सः ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य नामवर्णादि यथा, देवीपुराणे ।

"शिवस्तत्र स्थितः साक्षात् सर्व्वपापहरः शुभः ।
स तु पञ्चमुखः ख्यातो लोके सर्व्वार्थसाधकः ।
पञ्चमन्त्रात्मको यस्मात्तेन पञ्चमुखः स्मृतः ॥
पश्चिमे तु मुखे सद्यो वामदेवस्तथोत्तरे ।
पूर्व्वे तत्पुरुषं विद्यादघोरश्चापि दक्षिणे ॥
ईशानः पञ्चमो मध्ये सर्व्वेषामुपरि स्थितः ।
एते पञ्च मुखा वत्स ! मायया ब्रह्मणा सह ॥
सद्योजातं भवेच्छुक्लं वामदेवन्तु पीतकम् ।
रक्तस्तत्पुरुषो ज्ञेयोऽघोरः कृष्णः स एव च
ईशानः पश्चिमस्तेषां सर्व्ववर्णसमन्वितः ।
कामदः कामरूपी स्यात् ज्ञानाधारः शिवात्मकः ॥
(रुद्राक्षविशेषः । अस्य धारणतः शुभं भवति ॥ पञ्च मुखानि यस्य इति विग्रहे वाच्यलिङ्गत्वम् । यथा, रामायणे ।५।३१।२९।

"तस्य पञ्चायसांस्तीक्ष्णान् शितान् पञ्चमुखान् [ततः ।
शिरस्युत्पलपत्राभान् दुर्द्धर्षः संन्यवेशयत् ॥")

पञ्चमुखी, स्त्री, (पञ्चमुखानीव मन्त्यस्याः ।) वासकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ जवापुष्पविशेषश्च ॥ (पञ्चं विस्तृतं मुखमस्याः ।) सिंहस्त्री ॥ रुष्टिकाले पञ्च-महाभूतान्येव पञ्चमुखानीव यस्याः शक्ते-रित्यर्थः । शिवपत्नी । इति शब्दाम्बुधिः ॥)

पञ्चमुद्रा, स्त्री, (पञ्चविधा मुद्रा ।) पूजायां कर्त्तव्या पञ्चप्रकारमुद्रा । तस्या अनुष्ठानं यथा,—

"सम्यक् सम्पूरितः पुष्पैः कराभ्यां कल्पितोऽञ्जलिः ।
आवाहनी समाख्याता मुद्रा देशिकसत्तमैः ॥१॥
अधोमुखी त्वियञ्चेत् स्यात् स्थापनी मुद्रिका भवेत् ।२।
उच्छ्रिताङ्गुष्ठमुष्ट्योस्तु संयोगात् सन्निधापनी ॥३॥
अन्तःप्रवेशिताङ्गुष्ठा सैव सम्बोधनी मता । ४ ।
उत्तानमुष्टियुगला संमुखी करणी मता ॥"५॥

इति पूजाप्रदीपः ॥

पञ्चमूत्रं, क्ली, (पञ्चविधं मूत्रम् ।) गवाजामेषी-महिषीगर्द्दभीमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चमूलं, क्ली, (पञ्चप्रकारं पञ्चगुणितं वा मूलम् ।) मूलामस्थानपाचनम् । तत् त्रिविधं वृहत् स्वल्पं तृणाख्यञ्च । आद्यं यथा,—

"बिल्वश्योनाकगाम्भारीपाटलागणिकारिका ।
कफवातहरं श्रेष्ठं पञ्चमूलमिदं महत् ॥"

द्वितीयं यथा,—

"शालपर्णी पृश्निपर्णी वृहतीद्वयगोक्षुरम् ।
वातपित्तहरं वृष्यं कनीयः पञ्चमूलकम् ॥"

तृतीयं यथा,—

"कुशः काशः शरो दर्भ इक्षुश्चेति तृणोद्भवः ।"

इति चक्रपाणिदत्तः ॥

अपि च ।

"बिल्वाग्निमन्थश्योनाककाश्मर्य्यः पाटलास्तथा ।
ज्ञेयं वृहत् पञ्चमूलं पञ्चमूलमिति स्मृतम् ॥
शरेक्षुदर्भकाशानां नलस्य मूलमेव च ।
सौश्रुतसारकश्चैव तृणाख्यं पञ्चमूलकम् ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ॥

(पञ्चानां मूलानां समाहारः । इति विग्रहे मूलपञ्चकम् ॥)

पञ्चमूली, स्त्री, (पञ्चानां मूलानां समाहारः । "द्विगोः ।" ४ । १ । २१ । इति ङीप् ।) स्वल्प-पञ्चमूलपाचनम् । यथा,—

"शालपर्णी पृश्निपर्णी वृहती कण्टकारिका ।
तथा गोक्षुरकश्चैव पञ्चमूली कनीयसी ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ॥

पञ्चयज्ञाः, पुं, (पञ्चविधा यज्ञाः ।) गृहस्थकर्त्तव्य-पञ्चप्रकारयज्ञविशेषाः । यथा,—

"ब्रह्मयज्ञो नृयज्ञश्च देवयज्ञश्च सत्तम ! ।
पितृयज्ञो भूतयज्ञः पञ्चयज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ॥"

इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥

शूद्रमधिकृत्य,—

"नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ।"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अस्य विवरणं पञ्चमहायज्ञशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चरक्षकः, पुं, (पञ्चगुणितानि रक्षका इव कण्ट-कानि यस्मात् ।) रक्तापीड़वृक्षः । इति राज-निर्घण्टः ॥

पञ्चरत्नं, क्ली, पञ्चानां रत्नानां समाहारः । (यद्वा पञ्चविधं पञ्चगुणितं वा रत्नम् ।) तद्यथा, कनकम् १ हीरकम् २ नीलमणिः ३ पद्मरागः ४ मुक्ता ५ । यथा,—

"कनकं हीरकं नीलं पद्मरागश्च मौक्तिकम् ।
पञ्चरत्नमिदं प्रोक्तमृषिभिः पूर्व्वदर्शिभिः ॥
रत्नानामप्यभावे तु सर्व्वं कर्णार्हमेव वा ।
सुवर्णस्याप्यभावे तु आज्यं ज्ञेयं विचक्षणैः ॥"

इति हेमाद्रिः ॥

कनकरजतप्रवालमौक्तिकराजपट्टात्मकमिति गौड़ाः ॥

पञ्चरसा, स्त्री, (पञ्चः विस्तीर्णो रसोऽस्याम् ।) आमलकी । इति हारावली शब्दमाला च ॥

पञ्चरात्रं, क्ली, (पञ्चविधानि रात्राणि ज्ञानानि यत्र । समासे अच् ।) ग्रन्थविशेषः । यथा,—

"रात्रञ्च ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्मृतम् ।
तेनेदं पञ्चरात्रञ्च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
प्रथमं सात्त्विकं ज्ञानं द्वितीयन्तु तदेव च ।
नैर्गुण्यञ्च तृतीयञ्च ज्ञानञ्च सर्व्वतः परम् ॥
चतुर्थञ्च राजसिकं भक्तस्तन्नाभिवाञ्छति ।
पञ्चमं तामसं ज्ञानं विद्वांस्तन्नाभिवाञ्छति ॥
ज्ञानं पञ्चविधं प्रोक्तं पञ्चरात्रं विदुर्बुधाः ॥"

तत् सप्तविधं यथा,—

"पञ्चरात्रं सप्तविधं ज्ञानिनां ज्ञानदं परम् ।
ब्राह्मं शैवञ्च कौमारं वाशिष्ठं कापिलं परम् ॥
गौतमीयं नारदीयमिदं सप्तविधं स्मृतम् ॥"

इति नारदपञ्चरात्रे प्रथमरात्रम् ॥

अपि च ।

"पञ्चकं पञ्चरात्राणां कृष्णमाहात्म्यपूर्व्वकम् ।
वाशिष्ठं नारदीयञ्च कापिलं गौतमीयकम् ।
परं सनत्कुमारीयं पञ्चरात्रञ्च पञ्चकम् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३२ अध्यायः ॥

अन्यदतिरिक्तानि हयशीर्षवृहद्ब्रह्मादिपञ्चरात्राणि सन्ति ॥ (पञ्चानां रात्रीणां समाहारः ।) पञ्च निशाः । यथाह चक्रपाणिदत्तः ।

"त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा दशरात्रमथापि वा ।
लङ्घनं सन्निपातेषु कुर्य्यादारोग्यदर्शनात् ॥"

पञ्चलक्षणं, क्ली, (सर्गादि पञ्चविधानि लक्षणानि यत्र ।) पुराणम् । यथा,—

"सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितञ्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥"

इत्यमरभरतौ ॥

(पञ्चानां लक्षणानां समाहारः । इति विग्रहे पञ्चलक्षणानि ॥)

पञ्चलवणं, क्ली, पञ्चानां लवणानां समाहारः (पञ्चगुणितं लवणमिति केचित् ।) तद्यथा,— काचम् । सैन्धवम् । सामुद्रम् । विड़म् । सौवर्च्चलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चलाङ्गलकं, क्ली, (मुक्तादिविभूषितदशहस्त-

युक्तानि सारदारुनिर्म्मितानि पञ्च लाङ्गलकानि यस्मिन् ।) महादानभेद । यथा —

'अथातः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
पञ्चलाङ्गलकं नाम महापातकनाशनम् ॥
पुण्यां तिथिं समासाद्य युगादिग्रहणादिकम् ।
भूमिदानं ततो दद्यात् पञ्चलाङ्गलकान्वितम् ॥
कर्व्वटं खेटकञ्चापि ग्रामं वा शस्यशालिनम् ।
निवर्त्तनशतं वापि तदर्द्धं वापि शक्तितः ॥
सारदारुमयान् कृत्वा हलान् पञ्च विचक्षणः ।
सर्व्वोपकरणैर्युक्तानन्यान् पञ्च च काञ्चनान् ।
वृषभान् वृषसंयुक्तान् दशैव तु धुरन्धरान् ।
सुवर्णशृङ्गाभरणान् मुक्तालाङ्गूलभूषितान् ॥
रौप्यपादाग्रतिलकान् रक्तकौशेयभूषणान् ।
स्रग्दामचन्दनयुतान् शालायामधिवासयेत् ॥
पञ्चस्वाग्निष्वथैतेभ्यः पायसं निर्व्वपेत् चरुम् ।
एकस्मिन्नेव कुण्डे तु गुरुरग्निं निवेदयेत् ॥
पालाशाः समिधस्तद्वदाज्यं कृष्णतिलांस्तथा ।
तुलापुरुषवत् कुर्य्यात् लोकेशावाहनं बुधः ॥
ततो मङ्गलशब्देन शुक्लमाल्याम्बरो बुधः ।
आहूय द्विजदाम्पत्यं हेमसूत्राङ्गुरीयके ॥
कौशेयवस्त्रकटकैर्मणिभिश्चापि पूजयेत् ।
शय्यां सोपस्करां तद्वद्धेनुमेकां पयस्विनीम् ॥
तथाष्टादश धान्यानि समन्तादधिवासयेत् ।
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
इममुच्चारयेन्मन्त्रमथ सर्व्वं निवेदयेत् ।
यस्माद्देवगणाः सर्व्वे स्थावराणि चराणि च ॥
धुरन्धराङ्गे तिष्ठन्ति तस्माद्भक्तिः शिवास्तु मे ।
यस्माच्च भूमिदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
दानान्यन्यानि मे भक्तिर्धर्म्मे एव दृढा भवेत् ।
दण्डेन सप्तहस्तेन त्रिंशद्दण्डान्निवर्त्तनम् ॥
त्रिभागहीनं गोचर्म्ममानमाह प्रजापतिः ।
मानेनानेन यो दद्यात् निवर्त्तनशतं बुधः ॥
विधिनानेन तस्याशु क्षीयते पापसंहतिः ।
तदर्द्धमथवा दद्यादपि गोचर्म्ममात्रकम् ।
भवनस्थानमात्रं वा सोऽपि पापैः प्रमुच्यते ॥
यावन्ति लाङ्गलकमार्गमुखानि भूमे-
स्तासां पतिर्दुहितुरङ्गजरोमकाणि ।
तावन्ति शङ्करपुरे वर्षाणि तिष्ठे-
द्भूमिप्रदानमथ यः कुरुते मनुष्यः ॥
गन्धर्व्वकिन्नरसुरासुरसिद्धसङ्घै-
राधूतचामरमुपैत्य महाविमानम् ।
सम्पूज्यते पितृपितामहबन्धुयुक्तः
शम्भोः पुरं व्रजति चामरनायकः सन् ॥
इन्द्रत्वमप्यधिगतं क्षयमभ्युपैति
गोभूमिलाङ्गलधुरन्धरसम्प्रदानात् ।
तस्मादघौघपटलक्षयकारि भूमे-
र्दानं विधेयमिति भूतिभवाभवाय ॥'

इति मात्स्ये २५७ अध्यायः ॥

पञ्चलोह क्ली (पञ्च विस्तीर्णं लोहम् ।) वौराष्ट्रकलोहम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पञ्चगुणितं लोहम् । सुवर्णरजतताम्रसीसकरङ्गाणि ।)

पञ्चलोहक क्ली, पञ्चानां लोहकानां धातूनां समाहारः । तद्यथा । सुवर्णरजतताम्ररङ्गनागानि । इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चवक्त्रः पुं (पञ्च वक्त्राणि यस्य ।) शिवः । (विश्वाद्यं विश्वबीजं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥

इति शिवध्यानम् ।)

अस्य मन्त्रा यथा —

समस्तानां स्वराणान्तु दीर्घा शेषा सबिन्दुका ।
षड्दीर्घकभूषा सार्द्धं पञ्चार्णा उमान्ते नाभिसंहिता ॥
एभिः पञ्चाक्षरैर्मन्त्रः पञ्चवक्त्रस्य कीर्त्तितः ।
क्रमात् सम्मदसन्दोहप्रासादगौरवप्रकाः ।
प्रासादन्तु भवेत् शेषः पञ्चमन्त्रः प्रकीर्त्तितः ।
एकैकेन तथैवैकं वक्त्रं मन्त्रेण पूजयेत् ॥
एकं समुदितं कृत्वा पञ्चभिर्व्वा प्रपूजयेत् ।
प्रासादेनाथवा पञ्चवक्त्रं देवं प्रपूजयेत् ॥
सम्मदादिषु मन्त्रेषु प्रासादन्तु प्रशस्यते ।
शम्भोः प्रसादनेनैव यस्मादेतत्तु मन्त्रकः ॥
तेन प्रासादसंज्ञोऽयं कथ्यते मुनिपुङ्गवे ।
तस्मात् सर्व्वेषु मन्त्रेषु प्रासादः प्रीतिदः प्रभोः ॥
आमोदकारकः शम्भोर्म्मन्त्रः सम्मद उच्यते ।
मनःप्रपूरणश्चापि सन्दोहः परिकीर्त्तितः ॥
आकर्षको भवेन्नादो गुरुत्वाद्गौरवाह्वयः ।
एतद्व्यस्तं समस्तञ्च मन्त्रं शम्भोः प्रकीर्त्तितम् ॥
महाप्रसादं यन्मन्त्रं पञ्चवक्त्रस्य कीर्त्तितम् ।
स्वयमेतेनैव मन्त्रेण आराधयतमीश्वरम् ॥ * ॥
ध्यानञ्च शृणु वक्ष्यामि सम्यग्वेतालभैरवौ ।
पञ्चवक्त्रं महाकायं जटाजूटविभूषितम् ॥
चारुचन्द्रकलायुक्तं मूर्द्धि आलोलचञ्चलम् ।
बाहुभिर्दशभिर्युक्तं व्याघ्रचर्म्माम्बराम्बरम् ॥
कालकूटधरं कण्ठे नागहारोपशोभितम् ।
कोटीरबन्धनं बाहुभूषणञ्च भुजङ्गमाः ॥
विभूतिं सर्व्वगात्रेषु ज्योतस्नाधिपसरोचिषम् ।
भूतिसंलिप्तसर्व्वाङ्गमेकैकत्र त्रिभिस्त्रिभिः ॥
नेत्रैस्तु पञ्चदशभिर्ज्योतिष्मद्भिर्विभूषितम् ।
वृषभोपरि संस्थन्तु गजकृत्तिपरिच्छदम् ॥
सद्योजातं वामदेवमघोरञ्च ततः परम् ।
तत्पुरुषं यथेशानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्त्तितम् ॥
सद्योजातं भवेद्वक्त्रं शुद्धस्फटिकसन्निभम् ।
पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम् ॥
नीलवर्णमघोरन्तु दंष्ट्राभीतिविवर्द्धनम् ।
रक्तं तत्पुरुषं देवं दिव्यमूर्त्तिं मनोहरम् ॥
श्यामलञ्च तथेशानं सर्व्वदैव शिवात्मकम् ।
चिन्तयेत् पश्चिमे त्वाद्यं द्वितीयञ्च तथोत्तरे ॥
अघोरं दक्षिणे देवं पूर्व्वे तत्पुरुषं तथा ।
ईशानं मध्यतो ध्यायं चिन्तयेद्भक्तितत्परः ॥
शक्तित्रिशूलखट्वाङ्गवरदाभयदं शिवम् ।
दक्षिणेष्वथ हस्तेषु वामेष्वपि ततः शृणु ॥
भुजगञ्च बीजपूरं भुजगं डमरूत्पलम् ।
अष्टैश्वर्य्यसमायुक्तं ध्यायेत्तु जगतः शिवम् ॥"

इति कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥ * ॥

पञ्चमुखरुद्राक्ष । यथा स्कान्दे —

'पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नाम नामतः ।
अगम्यागमनाच्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात् ।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥

इति तिथितत्त्वम् ॥

(पञ्च विस्तृतं वक्त्रं वदनं यस्य । इति विग्रहे सिंहः ।)

पञ्चवटः पुं (पञ्चो विस्तीर्णो वटः ।) उरस्कटः । तत्पर्य्यायः । जाटिङ्गः २ महाव्रती ३ बालयज्ञोपवीतकम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पञ्च सङ्ख्यका वटा अश्वत्थबिल्ववटधात्र्यशोकरूपा वृक्षा यस्मिन् । पञ्चवटीवनम् । यथा रामायणे । १ । ३ । १३ ।

समागमं विराधेन वासं पञ्चवटे तथा ॥)

पञ्चवटी स्त्री (पञ्चानां वटानां समाहारः । तद्धितार्थेति तत्पुरुषः सङ्ख्यापूर्व्वो द्विगुरिति द्विगुसंज्ञायां 'द्विगोः' ।४।१।२१। इति ङीप् । द्विगुरेकवचनमिति एकवचनम् ।) पञ्चप्रकारवृक्षविशेषः । यथा —

अश्वत्थबिल्ववृक्षञ्च वटधात्र्यशोककम् ।
वटीपञ्चकमित्युक्तं स्थापयेत् पञ्चदिक्षु च ॥
अश्वत्थं स्थापयेत् प्राचि बिल्वमुत्तरभागतः ।
वटं पश्चिमभागे तु धात्रीं दक्षिणतस्तथा ॥
अशोकं वह्निदिक्स्थाप्य तपस्यार्थं सुरेश्वरि ।
मध्ये वेदीं चतुर्हस्तां सुन्दरीं सुमनोहराम् ॥
प्रतिष्ठां कारयेत्तस्याः पञ्चवर्षोत्तरं शिवे ।
अनन्तफलदात्री सा तपस्याफलदायिनी ॥ * ॥
इयं पञ्चवटी प्रोक्ता बृहत्पञ्चवटीं शृणु ।
बिल्ववृक्षं मध्यभागे चतुर्दिक्षु चतुष्टयम् ॥
वटवृक्षं चतुष्कोणे वेदसंख्यं प्ररोपयेत् ।
अशोकं वर्त्तुलाकारं पञ्चविंशतिसम्मितम् ॥
दिग्विदिक्ष्वामलकीञ्चैव एकैकं परमेश्वरि ।
अश्वत्थञ्च चतुर्दिक्षु बृहत्पञ्चवटी भवेत् ॥
यः करोति महेशानि मासादिक्रमशो भवन् ।
इह लोके मन्त्रसिद्धिं परे च परमां गतिम् ॥

इति हेमाद्रीयव्रतखण्डधृतस्कन्दपुराणवचनानि ॥

(स्वनामख्यातः प्रदेशविशेषः । यथा रामायणे । १ । १ । ४५ ।

"रम्ये पञ्चवटीनाम तत्र वासं स कल्पयत् ॥")

पञ्चवल्कल क्ली (पञ्चानां वल्कलानां समाहारः ।) वल्कलपञ्चकम् । यथा —

न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः ।
सर्व्वैरेकत्र संयुक्तैः पञ्चवल्कलमुच्यते ॥

अपि च ।

न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थप्लक्षपिप्पलपीतनाः ।
क्षीरिवृक्षाश्च पञ्चैषां वल्कलं पञ्चवल्कलम् ॥

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अस्य गुणाः ।

पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक् पञ्चवल्कलम् ।
त्वक्पञ्चकं हिमं ग्राहि व्रणशोथविसर्पजित् ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चवाण पुं (पञ्च वाणाः शरा यस्य सः ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः ॥ पञ्चानां वाणानां समाहारे क्ली । (कामस्य पञ्च वाणा यथा —

द्रवणं शोषणं वाणं तापनं मोहनाभिधम् ।

न्मादनश्च कामस्य बाणाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः ॥”
त्पुष्पबाणा यथा,—
अरविन्दमशोकञ्च चूतञ्च नवमल्लिका ।
नीलोत्पलञ्च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥”)
ञ्चबाणविशिष्टे त्रि ॥

शरः, पुं, (पञ्च शरा यस्य सः ।) कन्दर्पः । इत्यमरः । १ । १ । २६ ॥ अस्य पञ्च शराणि यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३२ अध्याये ।
“सम्मोहनं समुद्वेगबीजं स्तम्भनकारणम् ।
उन्मत्तबीजं ज्वलनं शम्भुचेतनहारकम् ॥”
अपि च ।
“सम्मोहनोन्मादनौ च शोषणस्तापनस्तथा ।
स्तम्भनश्चेति कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्त्तिताः ॥”
पञ्च इन्द्रियार्थाः शरा अस्येत्यन्ये । इति भरतः ॥
(यथा, कुमारे । ७ । ९२ ।
“शापावसाने प्रतिपन्नमूर्त्ते-
र्ययाचिरे पञ्चशरस्य सेवाम् ॥”)

पञ्चशस्यं, क्ली, (पञ्चानां शस्यानां समाहारः ।) शस्यपञ्चकम् । तत्तु धान्यमुद्गतिलयवश्वेतसर्षपरूपम् । सर्षपस्थाने माषोऽपि । इति दुर्गोत्सवपद्धतिः ॥

पञ्चशाखः, पुं, (पञ्च शाखा इवाङ्गुलयो यस्य ।) हस्तः । इत्यमरः । २ । ६ । ८१ ॥ पञ्चानां शाखानां समाहारे क्ली । पञ्चशाखाविशिष्टे त्रि ॥

पञ्चशिखः, पुं, (पञ्चा विस्तीर्णा शिखा केशराशिर्यस्य ।) सिंहः । इति हेमचन्द्रः ॥ धर्म्मस्य हिंसाभार्य्यायां जातो मुनिविशेषः । यथा,—
“धर्म्मस्य भार्य्या हिंसाख्या तस्यां पुत्त्रचतुष्टयम् ।
सम्प्राप्तं मुनिशार्दूल ! योगशास्त्रविचारकम् ॥
ज्येष्ठः सनत्कुमारोऽभूद्द्वितीयश्च सनातनः ।
तृतीयः सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः ॥
सांख्यवेत्तारमपरं कपिलं वोढुमासुरिम् ।
दृष्ट्वा पञ्चशिखं श्रेष्ठं योगयुक्तं तपोनिधिम् ॥
ज्ञानयोगं न ते दद्युर्ज्यायांसोऽपि कनीयसाम् ॥”
इति वामने ५० अध्यायः ॥
(अस्य अन्यप्रकारोत्पत्तिर्नामनिरुक्तिश्च उक्ता महाभारते । १२ । २१८ । ६—१६ ।
“तत्र पञ्चशिखो नाम कापिलेयो महामुनिः ।
परिधावन् महीं कृत्स्नां जगाम मिथिलामथ ॥
सर्व्वसन्न्यासधर्म्माणां तत्त्वज्ञानविनिश्चये ।
सुपर्य्यवसितार्थश्च निर्द्वन्द्वो नष्टसंशयः ॥
ऋषीणामाहुरेकं यं कामादवसितं नृषु ।
शाश्वतं सुखमत्यन्तमन्विच्छन्तं सुदुर्ल्लभम् ॥
यमाहुः कपिलं सांख्याः परमर्षिं प्रजापतिम् ।
स मन्ये तेन रूपेण विस्मापयति हि स्वयम् ॥
आसुरेः प्रथमं शिष्यं यमाहुश्चिरजीविनम् ।
पञ्चस्रोतसि यः सत्रमास्ते वर्षसहस्रिकम् ॥
यत्र चासीनमागम्य कापिलं मण्डलं महत् ।
पुरुषावस्थमव्यक्तं परमार्थं न्यवेदयत् ॥
इष्टसत्रेण संसृष्टो भूयश्च तपसासुरिः ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्व्यक्तिं बुबुधे देवदर्शनः ॥
यत्तदेकाक्षरं ब्रह्म नानारूपं प्रदृश्यते ।
आसुरिर्म्मण्डले तस्मिन् प्रतिपेदे तदव्ययम् ॥
तस्य पञ्चशिखः शिष्यो मानुष्या पयसा भृतः ॥
ब्राह्मणी कपिला नाम काचिदासीत् कुटुम्बिनी ।
तस्याः पुत्त्रत्वमागम्य स्त्रियाः स पिबति स्तनौ ॥
ततः स कापिलेयत्वं लेभे बुद्धिञ्च नैष्ठिकीम् ।
एतत्ते भगवानाह कापिलेयस्य सम्भवम् ॥
तस्य तत् कापिलेयत्वं सर्व्ववित्त्वमनुत्तमम् ॥
सामान्यं जनकं ज्ञात्वा धर्म्मज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ।
उपेत्य शतमाचार्य्यान्मोहयामास हेतुभिः ॥
जनकस्त्वभिसंरक्तः कापिलेयानुदर्शनात् ।
उत्सृज्य शतमाचार्य्यान् पृष्ठतोऽनुजगाम तम् ॥
पञ्चस्रोतसि निष्णातः पञ्चरात्रविशारदः ।
पञ्चज्ञः पञ्चकृत् पञ्चगुणः पञ्चशिखः स्मृतः ॥”
गायत्रीस्वरूपायां शक्त्यां स्त्री । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । १०५ ।
“पानप्रिया पञ्चशिखा पन्नगोपरिशायिनी ॥”)

पञ्चसूरणः, पुं, (पञ्च सूरणा यत्र ।) पञ्चप्रकारसूरणः । तद्यथा । अत्यम्लपर्णी काण्डीरः मालाकन्दः सूरणः श्वेतसूरणश्च । तथाहि ।
“अत्यम्लपर्णीकाण्डीरमालाकन्दद्विसूरणैः ।
कृष्णो भवति योगोऽयं पञ्चसूरणसंज्ञकः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चशैरीषकं, क्ली, (शिरीषवृक्षस्य इदम् शैरीषकम् । पञ्चसंख्यकं शैरीषकम् ।) शिरीषवृक्षस्य कुसुममूलफलपत्रत्वचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चषाः, त्रि, पञ्च वा षड्वा परिमाणं येषां ते । बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

पञ्चसिद्धौषधिः, पुं, (पञ्च सिद्धा औषधयो यस्मिन् ।) पञ्चप्रकारौषधिविशेषः । यथा,—
“तैलकन्दसुधाकन्दक्रोडकन्दरुदन्तिकाः ।
सर्पनेत्रयुताः पञ्चसिद्धौषधिकसंज्ञकः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चसुगन्धकं, क्ली, (पञ्च सुगन्धा यत्र । ततः कप् ।) पञ्चप्रकारसुगन्धिद्रव्यम् । यथा,—
“कुसुमानि लवङ्गस्य तथा कक्कोलकाण्डयोः ।
जातीफलानि कर्पूरमेतत् पञ्चसुगन्धकम् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
अपि च ।
“कर्पूरकक्कोललवङ्गपुष्प-
गुवाकजातीफलपञ्चकेन ।
समांशभागेन च योजितेन
मनोहरं पञ्चसुगन्धकं स्यात् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चसूना, स्त्री, (पञ्चगुणिता सूना प्राणिवधस्थानम् ।) पञ्चप्रकारप्राणिवधस्थानम् । यथा,—
“पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः ।
कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन् ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
तज्जन्यपापं गृहस्थस्य प्रतिदिनं भवति तस्य प्रायश्चित्तं वैश्वदेवः । यथा,—
“लौकिके वैदिके वापि हुतोच्छिष्टे जले क्षितौ ।
वैश्वदेवन्तु कुर्व्वीत पञ्चसूनापनुत्तये ॥”
इति आह्निकतत्त्वधृतशातातपवचनम् ॥
अशौचकालोत्पन्नपञ्चसूनादिजन्यपापस्य दानादिनाश्यत्वं यथा,—
“दशाहात्तु परं सम्यक् विप्रोऽधीयीत धर्म्मवित् ।
दानञ्च विधिना देयमशुभात्तारकं हि तत् ॥”
इति शुद्धितत्त्वधृतसम्वर्त्तवचनम् ॥

पञ्चस्वरा, स्त्री, (पञ्च स्वरा यत्र ।) प्रजापतिदासवैद्यकृतशिशुरिष्टमातृरिष्टपितृरिष्टस्त्रीपुंनपुंसकज्ञानसुखदुःखरिष्टच्छेदादियोगमृत्युज्ञाननिर्णय इति सप्ताध्यायात्मकज्योतिर्ग्रन्थविशेषः यथा । तत्रैव ।
“पञ्चस्वराभिधानञ्च ग्रन्थं निदानसम्मतम् ।
किञ्चिदुद्देशमात्रञ्च स्वल्पं वक्ष्यामि शाश्वतम् ॥”

पञ्चस्वरोदयः, पुं, (पञ्चानां स्वराणामुदयो यत्र ।) ज्योतिःशास्त्रविशेषः । यथा,—
“कालं वक्ष्यामि संसिद्ध्यै रुद्र पञ्चस्वरोदयात् ।
राजा माजा उदासा च पीडा मृत्युस्तथैव च ॥
आ इ ऊ ऐ औ स्वरांश्च लिखेत् पञ्चाग्निकोष्ठके ।
ऊर्द्ध्वतिर्य्यग्गतैरेखैः षड्वह्निक्रमसागतैः ॥
तिथौ एकादिकोष्ठेषु त्रयो राजाथ माजया ।
उदासा पीडा मृत्युश्च पुनः सोमसुतः क्रमात् ॥
गुरुशुक्रशनैश्चररविचन्द्रा यथोदितम् ।
रेवत्यादिशिवान्ताश्च ऋक्षाश्च प्रथमाः कलाः ॥
पञ्चपञ्चान्यत्र भानि चैत्राद्य उदयस्तथा ।
द्वादशाद्या द्वयो मासा नाम्न आद्यक्षरं तथा ॥
कला लिङ्गञ्च या तिष्ठेत् पञ्चमस्तस्य वै मृतिः ।
सका तिथिस्तथा वारनक्षत्रं मासमेव च ॥
नामोदयस्य पूर्व्वञ्च तथा भवति नान्यथा ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥

पञ्चाग्नि, क्ली, पञ्चानामग्नीनां समाहारः । अस्य विवरणं पञ्चातपाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ शरीरस्थपञ्चाग्नयो यथा,—
“उदरे गार्हपत्याग्निमध्यदेशे तु दक्षिणः ।
आस्य आहवनीयोऽग्निश्च सत्यः पर्व्वा च मूर्द्धनि ।
यः पञ्चाग्नीनिमान् वेद आहिताग्निः स उच्यते ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥
(पञ्चाग्नयो गृहे यस्य । इति विग्रहे वाच्यलिङ्गत्वम् । यथा मनुः । ३ । १८५ ।
“त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ॥”)

पञ्चाङ्गं, क्ली, पञ्चानां अङ्गानां एकवृक्षस्य त्वक्पत्रपुष्पमूलफलानां समाहारः । यथा,—
“त्वक्पत्रकुसुमं मूलं फलमेकस्य शाखिनः ।
एकत्र मिलितञ्चैतत् पञ्चाङ्गमिति संज्ञितम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
पुरश्चरणविशेषः । यथा,—
“जपहोमौ तर्पणञ्चाभिषेको विप्रभोजनम् ।
पञ्चाङ्गोपासनं लोके पुरश्चरणमिष्यते ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
वारतिथिनक्षत्रयोगकरणात्मकपञ्जिका । यथा,—

'तिथिर्वारश्च नक्षत्रं योगः करणमेव च।
पञ्चाङ्गस्य फलं श्रुत्वा गङ्गास्नानफलं लभेत्" ॥
इति ज्योतिषम् ॥

पञ्चाङ्गः, पुं (पञ्चाङ्गानि यस्य।) कमठः। इति शब्दमाला॥ अश्वविशेषः। तत्पर्य्यायः। पञ्चभद्रः२ पुष्पितलुङ्गकः३। इति शब्दरत्नावली॥ प्रणामविशेषः। यथा —
'बाहुभ्याञ्चैव जानुभ्यां शिरसा वचसा दृशा।
पञ्चाङ्गोऽयं प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवराविमौ।"
इति तन्त्रसारः॥
(राजनयः। यदुक्तम्।
"सहाया साधनोपाया विभागो देशकालयोः।
विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्ग इष्यते॥")

पञ्चाङ्गगुप्तः पुं (पञ्चसंख्यकानि अङ्गानि गुप्तानि यस्य।) कच्छपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पञ्चाङ्गुलः पुं (पञ्च अङ्गुलय इव पत्राणि यस्य।) एरण्डवृक्षः। इत्यमरः।२।४।५१। पञ्चाङ्गुलपरिमाणयुक्ते त्रि॥

पञ्चाङ्गुलिः, त्रि, पञ्चाङ्गुलयो यस्य सः। इति व्याकरणम्॥

पञ्चाङ्गुली, स्त्री, तकारीक्षुपः। इति राजनिर्घण्टः॥

पञ्चातपा, स्त्री (पञ्चभिरग्निसूर्य्यैरातप्यते इति। आङ्+तप्+अच्। ततः टाप्।) तपस्याविशेषः। यथा —
'पञ्चमे पञ्चातपाश्चिन्ता ग्रामणी ग्रामणो यथा।
परितोऽग्निभिः शुक्ले चतुर्दिक्षु चतुष्कृतम्॥
वह्निस्थापनं योऽग्निः तीर्थे गुरुश्च पञ्चमः।
तन्मध्ये चतुर्मासान् तथा वैशाखदेशिका॥
तत्राप्युक्ता धर्म्मविधौ भौमानां बहुलाशुका॥"
इति कालिकापुराणे ४२ अध्यायः॥

पञ्चाननः, पुं (पञ्च आननानि यस्य।) शिवः। (पञ्च विस्तृतं आननं यस्य।) सिंहः। इति मेदिनी॥ अग्निः। इति शब्दरत्नावली॥ (ज्योतिषोक्तसिंहराशिः। यथाह भृगुः।
"पञ्चाननगते भानौ मत्स्योदरमयोदयेऽपि।
चतुर्व्वगेन्दुकमला वैतालयः करालकाः॥"
रसविशेषः। तद्वारणे महाकुष्ठं भवति।)

पञ्चाप्सरा स्त्री, (पञ्च अप्सराः। पञ्चाप्सरसामाश्रयः।) सरोवरविशेषः। यथा —
इत्थं तु अप्सरा पूर्व्वं नाम्ना पञ्चाप्सरं भवेत्।
अत्रा तु त्रिवृता देवी निरुद्धया तटस्थली।
अत्रा तु निम्नवक्त्रा त्रिमखी वाटिका।
अत्रा तु देवगिरौ निर्जुले वामरा तथा।
अत्रा तु वामुण्डा देवेशं त्रिपथगा॥
इत्थं पञ्चाप्सरा देवा पञ्चानपदमेव च॥"
इति स्कन्दमहाभारतोक्ते १६ पटलः॥

पञ्चामृतं क्ली, (पञ्चानाममृतानां समाहारः) दुग्धादिपञ्चद्रव्यमयुक्तम्। यथा —
"दुग्धं च शर्करा चैव घृतं दधि तथा मधु।
पञ्चामृतमिदं प्रोक्तं विधेयं सर्व्वकर्म्मसु॥"
गर्भवतीभ्यस्तद्दानस्य दिनं यथा,—
'रेवत्यश्विपुनर्व्वसुश्रवणहस्तानुराधामघा-
मूलाषाढोत्तरपञ्चगुरौ भृगुके सोमार्कवारे तथा।
लग्ने वाक्पतिसौम्ययोर्मिथुने नियतं सत्याप्य रिक्तां तिथिं
देयं मासि च पञ्चमेषु गर्भे पञ्चामृतं योषिताम्।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

पञ्चामृतयोगः, पुं (पञ्चानाममृतानां गुडूच्यादीनां योगः।) गुडूचीगोक्षुरमुषलीमुण्डिकाशतावरीणां संयोगः। यदुक्तं राजनिर्घण्टे।
'गुडूची गोक्षुरश्चैव मुषली मुण्डिका तथा।
शतावरीति पञ्चानां योगः पञ्चामृताभिधः॥'

पञ्चाम्नायः, पुं (पञ्चसंख्यकः आम्नायः।) शिवस्य पञ्चवक्त्रविनिर्गतशास्त्रविशेषः। यथा —
"पूर्व्वाम्नायः पूर्व्वमुखः पश्चिमः पश्चिमामुखः।
दक्षिणो दक्षिणस्तद्वदुत्तरश्चोत्तरः परः॥
निर्व्वाणं तथा चोर्द्ध्वं सिद्धान्तागमकल्पितम्।
ऊर्द्ध्वाम्नायपरिज्ञानं मोक्षस्य तपसः फलम्॥"
अन्यच्च।
'पूर्व्वाम्नायः शब्दरूपो दक्षिणः कर्म्मरूपकः।
पश्चिमः प्रभुरूपः स्यादुत्तरश्चोत्तरस्तथा॥
ऊर्द्ध्वाम्नायस्तत्त्वबोधः केवलानुभवात्मकः॥"
इत्यादि। इति भैरवतन्त्रम्॥
मम पञ्चमुखेभ्यश्च पञ्चाम्नायाः समुद्गताः॥"
इति कुलार्णवतन्त्रम्॥ ८॥
'शिवाय सुखदा हि शिवस्य वरवर्णिनि।
सद्योजातं वामदेवमघोरश्च ततः परम्॥
तत्पुरुषं तथेशानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्त्तितम्।
सद्योजातं वै शुभ्रं शुद्धस्फटिकसन्निभम्।
पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम्॥
कृष्णवर्णमघोरञ्च सदा भीमातिभैरवम्।
रक्तं तत्पुरुषं देवि! दिव्यमूर्त्तिं मनोहरम्॥
श्यामलश्च तथेशानं सर्व्वदेवशिवात्मकम्।
सिन्धुरं पश्चिमे चास्य शिवोऽयं तत्तोत्तरे॥
अघोरं दक्षिणे देवं पूर्व्वे तत्पुरुषं तथा।
ईशानं मध्यमं देयं त्रिनयनं द्विलिङ्गकम्॥"
इति निर्व्वाणतन्त्रे ६ पटलः॥ ७॥
अन्यत् सम्प्रदायशब्दे द्रष्टव्यम्।

पञ्चाम्रं, क्ली (आम्राणि रसानि प्रयुक्ताणीति। पञ्च आम्राणि+"कमितम्यार्थेषु।" उणा ४।१६। इति दक्ष दीर्घत्वप्रयोगः इति व्याख्या इष्या। पञ्चानां आम्राणामश्वत्थादीनां समाहारः।) वृक्षविशेषाणां समाहारः। यथा,—
"अश्वत्थमेकं पिचुमन्दमेकं
न्यग्रोधमेकं दश पुष्पजातीः।
द्वे द्वे तथा दाडिममातुलुङ्गे
पञ्चाम्ररोपी नरकं न याति॥"
इति वराहपुराणम्॥
अन्यच्च।
'अश्वत्थमेकं पिचुमर्द्दमेकौ
द्वौ चम्पकौ त्रीणि च केशराणि।
सप्ताथ ताला नव नारिकेला
पञ्चाम्ररोपी नरकं न याति॥"
इति तिथितत्त्वम्॥

पञ्चाम्लं क्ली, (पञ्चानामम्लानां कोलादीनां समाहारः।) अम्लपञ्चकम्। यथा,—
'कोलदाडिमवृक्षाम्लैरम्लवेतससंयुते।
चतुरम्लञ्च पञ्चाम्लं मातुलुङ्गसमन्वितम्॥"
इति शब्दचन्द्रिका॥

पञ्चारी, स्त्री, (पञ्चपञ्चसंख्यानाम्यतीति। ऋ गतौ "कर्म्मण्यण्"।३।२।१। इति अण्। गौरादित्वात् ङीष्।) शारिफलकम्। इति शब्दमाला॥ (पाशार छक इति भाषा॥)

पञ्चार्चिः, [स्] पुं, (पञ्च अर्चींषि यस्य सः।) बुधग्रहः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पञ्चालः पुं (पचि विस्तारवचने+"तमिविशिविडि-मृणिकुलीति।" उणा १।११७। इति कालन्।) देशविशेषः। इत्यमरादिकोषः॥ तस्य व्युत्पत्तिर्यथा। "हर्य्यश्वात् मुद्गलः सृञ्जयः बृहदिषुः यवीनरः काम्पिल्लसंज्ञाः। पञ्चानामेतेषां विषयाणां रक्षणायालमेते मत्पुत्रा इति पित्राभिहिता इति पञ्चालाः।" इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १९ अध्यायः। (अस्य स्थितिनिर्णयः शक्तिसङ्गमतन्त्रे यथा —
"कुरुक्षेत्रात् पश्चिमेषु तथा चोत्तरभागतः।
इन्द्रप्रस्थात् पूर्व्वभागे। इष्टापोलसङ्कटे।
पञ्चालदेशो देवेशि! सौन्दर्य्यगर्व्वभूषितः॥)

पञ्चालाः पुं (पञ्चालाः क्षत्रियाः तेषां निवासो जनपदः। निवासेऽस्मिन् जनपदे लुप्।) देशविशेषः। बहुवचनान्तोऽयम्। इति मेदिनी॥

पञ्चालिका स्त्री (पञ्चभिर्व्वर्णैरलति इति। आ+अल भूषणे+अच्। टाप् स्वार्थे कन् इत्वञ्च।) पुत्तली। इत्यमरटीकायां भरतः॥

पञ्चाली स्त्री (पञ्चभिर्व्वर्णैरलति। आ+अल भूषणे+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) वस्त्रादिरचितपुत्तलिका। कापड़ पुतुल इति भाषा॥ गीतविशेषः। इति मेदिनी॥ पाचाली इति भाषा॥ (पञ्चारी इत्यस्य लत्वे सिद्धम्।) शारिफलकम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ छक इति भाषा॥

पञ्चावटं क्ली (पञ्च विस्तृताः अवटाः आवटन्ति वेष्टते इति। आ+वट+अप्।) यज्ञसूत्रम्। यज्ञोपवीतम्। इति हारावली॥ (पञ्चानां वटानां वटादिवृक्षाणां समाहारः। निपातनात् साधुः। पञ्चवटी। यथा श्रीरामायणे।३।३०।१८।
"रमेत पञ्चावटमाश्रितोऽपि
निवस्य रिपुं मृगाभिमानतुल्यः।")

पञ्चावयः पुं (पञ्चसु भूतेषु अवस्था यस्य। तस्य देहात्मभावकारकत्वेषु ... यथाम्॥) प्रकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पञ्चावयवयुक्ते त्रि॥

पञ्चाशत् स्त्री (पञ्च दशतः परिमाणमस्य।) "पङ्क्तिविंशतित्रिंशत्।" ५।१।५९। निपातनात् साधुः।) संख्याविशेषः। इति ज्योतिषम्॥ पञ्चास इति भाषा॥ (यथा, कुमारसम्भवे।२।

"पञ्चाशल्लिपिभिः पुरा भगवति ! त्वया यदङ्गी-
कृतं तच्चाद्यं सफलोऽधुनापि विमतिस्तत्पादपङ्क-
स्तुते: ॥")
पञ्चास्यः, पुं, (पञ्चं विस्तृतं आस्यं यस्य ।) सिंहः ।
इत्यमरः । २ । ५ । १० ॥ (पञ्चानि आस्यानि
यस्य । शिवः ॥ पञ्चमुखविशिष्टे, त्रि । यथा,
गो: रामायणे । ५ । ७४ । २३ ।
"लङ्घितेयं विशालाक्षी मया शोकपरायणा ।
आदायैतां न जानीमे पञ्चास्यामिव भोगि-
नीम् ॥")
पञ्चीकरणं, क्ली, पञ्चभूतानां भागविशेषेण मिश्री-
करणम् । यथा । "पञ्चीकरणन्तु आकाशादि-
पञ्चस्वेकैकं द्विधा समं विभज्य तेषु दशसु
भागेषु मध्ये प्राथमिकान् पञ्चभागान् प्रत्येकं
चतुर्द्धा समं विभज्य तेषां चतुर्णां भागानां
स्वस्वद्वितीयार्द्धभागं परित्यज्य भागान्तरेषु
संयोजनम् । तदुक्तम् ।
द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्द्धा प्रथमं पुनः ।
स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात् पञ्च पञ्च ते ॥ इति ॥
अस्याप्रामाण्यं नाशङ्कनीयं त्रिवृत्करणश्रुतेः
पञ्चीकरणस्याप्युपलक्षणार्थत्वात् । पञ्चानां पञ्चा-
त्मकत्वे समानेऽपि तेषु च वैशिष्ट्यात्तु तद्वादस्त-
द्वाद इति न्यायेन आकाशादिव्यपदेशः सम्भवति ।
तदानीमाकाशे शब्दोऽभिव्यज्यते । वायौ शब्द-
स्पर्शौ । अग्नौ शब्दस्पर्शरूपाणि । अप्सु शब्द-
स्पर्शरूपरसाः । पृथिव्यां शब्दस्पर्शरूपरस-
गन्धाश्च । एतेभ्यः पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यः
भूर्भुवःस्वर्महर्जनस्तपःसत्यमित्येतन्नामकानामु-
पर्य्युपरि विद्यमानानां अतलवितलसुतलरसा-
तलतलातलमहातलपातालनामकानां अधोऽधो
विद्यमानानां लोकानां ब्रह्माण्डस्य तदन्तर्गत-
चतुर्विधस्थूलशरीराणां तदुचितानामन्नपानादीनाञ्चोत्पत्ति-
र्भवति ।" इति वेदान्तसारः । ३६-४२ ॥
पञ्चेन्द्रियं, क्ली, पञ्चानां ज्ञानेन्द्रियाणां समाहारः ।
यथा । "श्रोत्रत्वङ्नेत्ररसनघ्राणं पञ्चेन्द्रियाणि
च ।" इति शब्दचन्द्रिका । पञ्चकर्मेन्द्रियञ्च ॥
पञ्चेषुः, पुं, (पञ्च इषवो यस्य ।) कामदेवः । इति
हलायुधः ॥
पञ्चोपविषं, क्ली, (पञ्चसंख्यकं उपविषम् ।) उप-
विषपञ्चकम् । यथा, राजनिर्घण्टे ।
"स्नुह्यर्ककरवीराणि लाङ्गली विषमुष्टिका ।
एतान्युपविषाण्याहुः पञ्च माणिक्यभाषिणः ॥"
पञ्चोष्माणः, पुं, (पञ्च उष्माणः ।) आहारपाचक-
शरीरस्थपञ्चाग्नयः । यथा, चारकौमुद्याम् ।
"भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः ।
पञ्चाहारगुणान् स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् पचन्त्यनु ।
पार्थिवाः पार्थिवानेव शेषाः शेषांश्च देहगान् ॥"
पञ्जरं, क्ली, (पञ्ज्यते रुध्यते उदरयन्त्रमनेन । पजि-
रोधे + अरन् ।) कायास्थिबन्धम् । शरीरास्थि-
पञ्जरम् । (यथा, पञ्चदशी । ६ । १७३ ।
"देहादिपञ्जरं यन्त्रं तदारोहोऽभिमानिता ।
विहितप्रतिषिद्धेषु प्रवृत्तिर्भ्रंसयं भवेत ॥"

पञ्ज्यते रुध्यते पक्ष्यादिरत्र ।) पक्ष्यादियन्त्रणगृहम् ।
इत्यमरभरतौ । पिँजरा इति भाषा । तत्-
पर्य्यायः । शालारम् २ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
हे: रामायणे । २ । ६५ । ५ ।
"तेन शब्देन विहगाः प्रतिबुद्धाः स्वस्वनुः ।
शाखास्थाः पञ्जरस्थाश्च ये राजकुलगोचराः ॥")
पञ्जरः, पुं, (पञ्ज्यते रुध्यते आत्मा यस्मिन् । पजि-
रोधे + अरन् ।) शरीरम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, हठयोगदीपिकायाम् । ४ । १८ ।
"ब्रह्मग्रन्थिस्ततोऽग्रे नाडीद्वाराणि पञ्जरे ।
सुषुम्णा शाम्भवी शक्तिः शेषास्त्वेव निरर्थकाः ॥"
"पञ्जरे पञ्जरबद्धिरास्थिभिर्भवति शरीरे ।" इति
तट्टीका ॥) देहास्थिसमूहः । तत्पर्य्यायः ।
कङ्कालः २ देहबन्धास्थि ३ । इति जटाधरः ॥
कलियुगम् । गवां नीराजनगर्भविधिः । इति सार-
स्वताभिधानम् ॥
पञ्जराखेटः, पुं, (पञ्जरेणेव यन्त्रेण आखेटो मृगया
यस्मात् ।) मत्स्यमारणोपाययन्त्रम् । पोलो
इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रवः २ पलवः ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ [राजनिर्घण्टः ॥
पञ्जलः, पुं, (पञ्ज + अलच् ।) कोलकन्दः । इति
पञ्जिः, स्त्री, (पञ्ज + इन् ।) तूलनालिका । इति
शब्दमाला । पाँइज इति भाषा । पञ्जिका च ॥
पञ्जिका, स्त्री, (पञ्जि + स्वार्थे कन् टाप् ।) तूलना-
लिका । इति रत्नावली ॥ पाँइज इति भाषा ॥
टीकाविशेषः । यथाह हेमचन्द्रः ।
"टीका निरन्तरव्याख्या पञ्जिका पदभञ्जिका ॥"
अग्रसन्धानी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पञ्चाङ्गम् ।
पाँजि इति भाषा । तच्छ्रवणफलं यथा,—
"वारो हरति दुःस्वप्नं नक्षत्रं पापनाशनम् ।
तिथिर्भवति गङ्गाया योगः सागरसङ्गमः ।
करणं सर्व्वतीर्थानि श्रूयते दिनपञ्जिका ॥"
इति देवज्ञाः ॥
अपि च ज्योतिस्तत्त्वे पराशरवचनम् ।
"दुःस्वप्ननाशको वारो नक्षत्रं पापनाशनम् ।
तिथिरायुष्करी प्रोक्ता योगो बुद्धिविवर्द्धकः ॥
चन्द्रः करोति सौभाग्यमर्कः शुभदायकः ।
करणाल्लभते लक्ष्मीं यः शृणोति दिने दिने ॥"
निःशेषपदव्याख्यात्री । तिथिवारादिज्ञापिका ।
आयव्ययलिखनार्था च । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
पञ्जिकारकः, पुं, (पञ्जिं करोतीति । कृ + ण्वुल् ।)
कायस्थजातिः । यथाह जटाधरः ।
"अथ कायस्थः करणः पञ्जिकारकः ॥"
(अस्य पञ्जिकरणकथा कायस्थशब्दे द्रष्टव्या ॥)
पञ्जिकाकारश्च ॥
पञ्जी, स्त्री, (पञ्जि + वा ङीप् ।) पञ्जिः । नालिका ।
इति शब्दमाला ॥ पञ्जिका । पाँजि इति
भाषा । यथोक्तं देवज्ञैः ।
"देवज्ञवक्त्रेण शृणोति पञ्जीं
मनुष्यं याति शशीव सख्यो ॥"
ग्रन्थविशेषः । यथाह ध्रुवानन्दमिश्रः ।
"प्रणम्य विनिम्बरपादपद्मौ
सरस्वतीं तां कुलदेवताञ्च ।
शिशुप्रबोधाय कुलस्य पञ्जी
विविच्यते श्रीध्रुवमिश्रकेण ॥"
पञ्जीकारः, पुं, (पञ्जीं पञ्जिकां करोतीति । कृ +
ट ।) कायस्थः । यथा । "कायस्थे कूटकृत्-
पञ्जीकारौ ।" इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पट, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-
सकं-सेट् ।) पटति । इति दुर्गादासः ॥
पट, क लिपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-परं-
अकं-सेट् ।) क, पाटयति । लिपि दीप्तौ ।
इति दुर्गादासः ॥
पट, त् क वेष्टने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरा०-परं-सकं-सेट् ।) ग्रन्थने । इत्यन्ये । पट-
यति वासांसि सात्त्विकः । इति दुर्गादासः ॥
पटं, क्ली, (पटतीति । पट + पचाद्यच् ।) छदिः ।
चालम् । इति पटलशब्दटीकायां भरतः ॥
पटः, पुं, क्ली, (पटयत्यनेन । पट वेष्टने घञर्थे कः ।)
शोभनवस्त्रम् । तत्पर्य्यायः । सुचेलकः २ ।
इत्यमरः । ।२।६।११६॥ (यथा, पञ्चदशी ।६ ।२ ।
"यथा धौतो घट्टितश्च लाञ्छितो रञ्जितः पटः ।
चिदन्तर्यामिसूत्रात्मविराट् चात्मा तथेर्य्यते ॥")
चित्रपटः । इति मेदिनी ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"पटस्य लक्षणं वक्ष्ये यथा सिध्यन्ति साधकाः ।
ग्रन्थिकेशविहीने तु अजीर्णे समतन्तुके ॥
अस्फाटिते अच्छिन्ने तु स्वर्णेनैव समालिखेत् ।
योगिनी रूपिणी कार्य्या जयाद्यैः परिवारिता ॥
दृष्टेन च भवेद्वृद्धो व्याधिते व्याधितो भवेत् ।
कुरूपेण कुरूपस्तु रूपेण तु न पूर्य्यते ॥
लेखकस्य तु यद्रूपं चित्रे भवति तादृशम् ॥"
इति देवीपुराणम् ॥
पटः, पुं, पियालवृक्षः । इति मेदिनी ॥ पुरस्कृतः ।
इति विश्वः ॥
पटकः, पुं, (पटेन छदनेन कायति प्रकाशते इति ।
कै + कः ।) शिबिरम् । इति शब्दमाला ॥
पटकारः, पुं, (पटं शोभनवस्त्रं चित्रं वा करोति
यः । पट + कृ + अण् ।) तन्तुवायः । चित्रकरः ॥
पटकुटी, स्त्री, (पटस्य पटनिर्मिता वा कुटी ।)
वस्त्रवेश्म । ताँबु इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
केणिका २ गुणालयनिका ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
पटच्चरं, क्ली, (भूतपूर्व्वं पटत् । भूतपूर्व्वे चरट् ।
यद्वा पटदित्यव्यक्तं शब्दं चरतीति । पटत् + चर
+ अच् ।) जीर्णवस्त्रम् । इत्यमरः ।२।६।११५॥
(पच्यते व्याविध्यते इति । पट + बाहुलकात्
च्चन् । पटदिव चरति यः । चर + अच् ।)
चौरे पुं इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
पटमण्डपः, पुं, (पटानां वस्त्राणां मण्डपः ।) पट-
कुटी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पटमयं, क्ली, (पट + मयट् ।) वस्त्रगृहम् । यथा,—
"पटवापः पटमयं दूष्यं वस्त्रगृहं स्मृतम् ॥"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शाटी । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
"पटवासः पटमयं शाटी शाटक इत्यपि ॥"

पटरक', पु, (पटर+स्वार्थे कन् ।) गुन्द्रतृण । इति राजनिघण्टः ॥

पटल, क्ली, (पट विस्तृत लाति । पट+ला+ "आतोनुपेति" ।३।२।३। क । यद्वा पटतीति । पट+' कृषादिभ्यश्चित ।" उणां ।१।१०८। इति कलच ।) छदिः । चाल इति भाषा । नेत्ररोग । इत्यमर ।३।३।२०० ॥ पिटक । परिच्छद । तिलक' । (यथा कलाविलासे । १ । २५ । "अस्तमिते दिवसकरे तिमिरभरहरिदसहस्ता । सिन्दूरपटलपाटलकान्तिरिवाभौ बभौ सन्ध्या ॥") समूहे क्ली स्त्री । इति मेदिनी । (यथा, भागवते । ३ । १४ । २६ ।

"यस्यानवद्याचरितं मनीषिणो
गृणन्त्यविद्यापटलं बिभित्सव ।
निरस्तसाम्यातिशयोऽपि यत् स्वयं
पिशाचचर्य्यामचरत गतिः सताम् ॥")

दृष्टेरावरकम् । चक्षुर परदा इति भाषा । यथाह माधवकरः ।

'प्रथमे पटले दोषो यस्य दृष्ट्या व्यवस्थित' ।
अव्यक्तानि स रूपाणि कदाचिदथ पश्यति ॥"

दृष्टौ चत्वारि पटलानि । रसरक्ताश्रयं वाह्य द्वितीयं मांसमाश्रयं तृतीयं मेदःसमाश्रितं चतुर्थं कालकास्थिसमाश्रितम् । तथा च सुश्रुत ।

"तेजोजलाश्रितं बाह्यं तेष्वन्यत् पिशिताश्रितम् ।
मेदस्तृतीयं पटलमाश्रितं त्वस्थि चापरम् ।
पञ्चमांशसमं दृष्टेस्तेषां बाहुल्यमिष्यते ॥"

इति । अत्र तेजःशब्देन रक्तं जलशब्देन रसो व्याख्यात' । तेषु पटलेषु बाह्यादिभेदेनाधिष्ठान विशेषप्रभावात् दोषाणां लिङ्गविशेषमाह प्रथमे पटले इत्यादि । प्रथमे पटले सव्याभ्यन्तरे न तु बाह्ये । इति विजयरक्षित ।

पटल , पुं, क्ली, (पाटयति दीप्यते य । पट+ कलच ।) यत्न' । तृण । इति शब्दरत्नावली । तृणस्थाने दृणोऽपि पाठ' ।

पटलप्रान्त, क्ली (पटलस्य छदिष प्रान्तम् ।) गृह चालिकान्तभागः । छानि इति भाषा । तत्पर्य्याय । वलीकम् २ नीध्रम् ३ । इत्यमर । २ । २ । १४ ॥

पटली, स्त्री, (पटल+ङीष् ।) छदिः । इति भरत हेमचन्द्रौ । चाल इति भाषा ।

पटवाप , पुं,(पट उप्यते प्रायुर्येण दीयते यत्र । पट +वप+घञ् ।) वस्त्रगृहम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।

पटवास',पु (पटस्य पर्य्याप्तिर्मितो वा वास' गृहम् ।) वस्त्रगृहम् । शाटी । इति शब्दरत्नावली ।

पटवासक', पुं पटो वास्यतेऽनेनेति धनि पटवास तत स्वार्थे कन् । पटवासचूर्णम् । तत्पर्य्याय । पिष्टात १ । पिष्टेन कुसुमचूर्णान्तिका अततीति पिष्टात पचाद्यच् । इत्यमरभरतौ ।

पटह, क्ली पुं (पटेन हन्यते इति । पट+हन् +ड ।) पटत्शब्द जहाति पटह' इत्यपि तस्मात् तलोप' । इति भरत ॥ आनकमादाम । इत्यमर' । १ । ७ । ६ ॥

पटह , पुं (पट इत्यस्फुट शब्दं जहाति त्यज तीति । पट+हा+ड ।) पाटयति गमयति योधान् युद्धाय उत्साहवर्द्धकत्वात पट गतौ णाम्नोति अच् । इति भरत' ॥ युद्धे वाद्यमान ढक्का । तत्पर्य्याय । आडम्बर २ । इत्यमर' । २ । ८ । १०८ ॥ समारम्भ । हिंसनम । इति शब्दरत्नावली ॥

पटाक , पुं, (पटति गच्छतीति । पट+निपातनात् आक ।) पक्षिविशेष' । इत्युणादिकोष ॥

पटाका, स्त्री, (पटाक+टाप ।) पताका । इति शब्दरत्नावली ॥

पटालुका, स्त्री, (पट इव अलतीति । पट+अलु लकात उक ततष्टाप ।) जलौका । इति त्रिकाण्डशेष ॥

पटि , स्त्री, (पट+इन् ।) पटभेद । वागुलि । कुम्भिकाद्यम । इति मेदिनी ॥

पटिका स्त्री,(पटि+स्वार्थे कन् तत टाप ।) पटि । वस्त्रम । यथा, लीलावती । [षे

'विस्तारे त्रिकरा कराष्टकमिता दैर्घ्ये विचित्राश्च दृग्मे रतकटमट्टसूत्रपटिका अष्टौ लभन्ते शतम् । दैर्घ्ये सार्द्धकरत्रया परपटी हस्तार्द्धविस्तारिणी तादृक किं लभते द्रुत वद वणिक वाणिज्यकं वेत्सि चेत् ॥"

पटिष्ठ', त्रि, (अयमेषामतिशयेन पटु । पट+ "अतिशायने तमबिष्ठनौ ।"५ । ३ । ५५ । इति इष्ठन् ।) अतिशयपटु । इति व्याकरणम ॥

पटी, स्त्री, (पट+इन् । वा ङीष ।) वस्त्रभेद । इति शब्दरत्नावली । यवनिका । इति त्रिकाण्डशेष ॥

पटीयान्, [स्] त्रि, (अयमेषामतिशयेन पटु' । पटु +' द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ । ५।३। ५७ । इति ईयसुन् ।) अतिशयपटु' । इति व्याकरणम ॥

पटीर, क्ली, (पटतीति । पट गतौ । ' कृ पृकटि पटिशौटिभ्य ईरन् ।" उणां । ४ । ३० । इति ईरन् ।) तितउ । कुङ्कुम । मूलकम । कदार । वारिद । वेणुसार' । वातिक । चन्दनम । इति शब्दरत्नावली ॥ खदिरम् । उदरम् । कन्दर्प । इरणीयम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥

पटु, क्ली, (पाटयति । पट गतौ ण्यन्त ।"फलिपा टीति । ' उणा ।१।१८। इति उ पटादेशश्च ।) छत्रा । लवणम । इति मेदिनी ॥ पांशुलवणम । इति रत्नमाला ॥

पटु' पु (पाटयतीति । पट+णिच+' फलि पाटीति ।' उणा । १ । १८ । इति उ' पटा देशश्च ।) पटोल' । इत्यमर' । २ । ४ । १५५ ॥ पटोलपत्रम । इति विश्व' ॥ कारवेल्लता । कारवेल । चोरक । इति राजनिर्घण्ट ॥

पटु' त्रि (पाटयतीति । पट गतौ । ण्यन्त । 'फलिपाटीति ।"उणा।१ ।१८। इति उ' पटा देशश्च) दक्ष । (यथा रघु । ९ । ६६ ।

"अनुभवन् नवदोलमृतूत्सवं
पटुरपि प्रियकण्ठजिघृक्षया ।
अनयदासनरज्जुपरिग्रहे
भुजलतां जडतामबलाजन ॥")

नीरोग । चतुर । इति मेदिनी ॥ (मधुर । यथा, रघु । ९ । ७३ ।

"कुसुमपूरनव पटुरुचे
रुरवार विनदौऽभिमि सखा ॥")

तीक्ष्ण । स्फुट' । इति हेमचन्द्र ॥ निष्ठुर' । इति जटाधर' ॥ धूर्त' । इति त्रिकाण्डशेष ॥

पटुक , पु (पटु+स्वार्थे कन् ।) पटोल । इति शब्दरत्नावली ॥

पटुकल्प', त्रि ईषदून' पटु' । (पटु+कल्पप ।) इति व्याकरणम ॥

पटुजातीय', त्रि, पटुप्रकार' । (पटु+जातीयर ।) इति व्याकरणम् ॥

पटुत्वक क्ली, (पटु लवणं तत्प्रचुरं त्वचम् । तत कन् ।) लवणतृणम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

पटुपत्रिका, स्त्री, (पटु पत्रमस्या कप । टापि अत इत्वम ।) "गुन्द्रपुष्प' । इति राजनिर्घण्ट ॥

पटुपर्णिका, स्त्री, (पटु पर्णमस्या । कप टाप अत इत्वम ।) चोरिचोरिका । इति राजनिघण्ट ॥

पटुपर्णी, स्त्री, (पटुपर्ण+"पाककर्णपर्णपुष्प फलेति ।" ४।१।६४। इति ङीष ।) स्वर्णक्षीरी । इत्यमर' । २ । ४ । १३८ ॥

पटुरूप',त्रि,(प्रशस्त पटु' । पटु+रूपप ।) अतिशयपटु' । इति व्याकरणम ॥

पटोटज, क्ली, (पटस्य छदिष उटे तृणादौ जायते यत् । ' सप्तम्यां जनेर्ड ।" ३।२।९७ । इति ड' ।) छत्राक' । इति शब्दरत्नावली ॥

पटोल, क्ली, (पट गतौ+"कपिगडिगण्डीति ।" उणां ।१।६७। इति ओलच ।) वस्त्रभेद' । इति मेदिनी ॥ तत्तु गुर्ज्जरदेशीयविचित्रपट्टवस्त्रम ।

पटोल', पु, (पटति बहुगुणान् प्राप्नोतीति । पट गतौ+"कपिगडिगण्डीति ।" उणा १ । ६७ । इति ओलच ।) स्वनामप्रसिद्धलतिकाफलम । परवल इति हिन्दी भाषा ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे १ । ३०८ ।

' साम्येन यत्र लिखितं तव दर्भ्भो बुधेन विनियोज्य । पित्त यदि शर्करया शाम्यति कोऽर्थं पटोलेन ॥")

तत्पर्य्याय । कुलकम् २ तिक्तक' ३ पटु' ४ । इत्यमर' । २।४।१५५ ॥ कर्कशच्छद ५ कुलज ६ वाजिमान् ७ लताफल' ८ राजफल' ९ वरतिक्त' १० अमृताफल' ११ । इति रत्नमाला ॥ कटुफल १२ कटुक' १३ कर्कशच्छद' १४ राजनामा १५ अमृतफल' १६ पाण्डु' १७ पाण्डुफल १८ बीजगर्भ १९ नागफल २० कुलाटि' २१ कासमर्द्दन' २२ पञ्जर २३ ज्योतिष्फल' २४ ज्योत्स्नी २५ कर्कटी २६ । अस्य गुणा' । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । सारकत्वम् । पित्तबलाग्निकफकर' निरूपणगन्धज्वरदाहार्ति नाशित्वञ्च । इति राजनिघण्ट ॥ अपि च ।

पाचनत्वम्। रूक्षत्वम्। उष्णत्वम्। लघुत्वम्। अग्निदीपनत्वम्। स्निग्धत्वम्। कासदोषत्रय-क्रिमिनाशित्वञ्च। तस्य मूलादिगुणाः।
"पटोलस्य भवेन्मूलं विरेचनकरं सुखात्।
नालं श्लेष्महरं पत्रं पित्तहारि फलं पुनः॥
दोषत्रयहरं प्रोक्तं तद्वत्तिक्ता पटोलिका॥"
इति भावप्रकाशः॥

अपि च राजवल्लभः।
"पटोलं कफपित्तास्रज्वरकुष्ठव्रणापहम्।
विसर्पनयनव्याधिचिदोषगरनाशिनी।
पटोलफलकार्व्वेति किञ्चिद्गुणान्तरायुभौ॥"

पटोलकः, पुं, (पटोल इव कायति प्रकाशते इति कै+कः।) शुक्तिः। इति शब्दमाला॥

पटोलिका, स्त्री, (पटोल+कन्+टाप्+अत इत्वञ्च।) फलविशेषः। झिङ्गा इति भाषा। धोरलि इति ख्याता। इति केचित्। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। ज्योत्स्नी २ जाली ३। इत्यमरः। २।४।११८॥ ज्योत्स्ना ४। इति स्वामी॥

पटोली, स्त्री, (पटोल+जातित्वात् ङीष्।) ज्योत्स्नी। इति मेदिनी॥ (झिङ्गा इति भाषा॥ यथा, गारुडे १६८ अध्याये।
"पटोलीसुरसकाभ्याञ्च वासकेन च नाशयेत्॥")

पट्टं, क्ली, (पट् गतौ+क्तः। नेट्।) नगरम्। इति शब्दरत्नावली॥

पट्टः, पुं, (पट्+क्तः। नेट्।) पेषणपाषाणः। शिल् इति भाषा॥ (यथा, रघुः। १८।१७।
"तस्याभवत् स्नुरुदारशीलः
शिलः शिलापट्टविशालवक्षाः॥")
व्रणादीनां बन्धनम्। पटी इति भाषा॥ चतुष्पथः। चौमाता रास्ता इति भाषा॥ राजादिशासनान्तरम्। पाट्टा इति भाषा॥ (यथा, मार्कण्डेये। ३६।८।
"तदास्मात् पुत्त्र! निष्कृष्य मद्धस्तादङ्गुलीयकात्।
वाचयन्ते शासनं पट्टे सूक्ष्माचरनिवेशितम्॥")
पीठः। इति मेदिनी॥ पिडि इति भाषा॥ फलकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ ढाल इति भाषा॥ उष्णीषादिः। इति स्वामी॥ पाग् इत्यादि भाषा॥ उत्तरीयादिः। इति सुभूतिः॥ एक पाट्टा इति भाषा॥ (यथा, भट्टिः। १०।६०।
"गलितमिव भुवो विलोक्य रामं
धरणिधरस्तनशुक्लपट्टचीनम्॥")
कौषेयः। इति सङ्कटः॥ पाट रेशम् इति च भाषा। लोहितकौषेयसुष्णीषादि। इति भरतः॥ राङ्गा रेशमी पाग् इत्यादि भाषा॥ (नृपादीनां किरीटविशेषस्वरूपपट्टलक्षणं बृहत्संहितायां ४८ अध्याये उक्तम्। तद्यथा,—
"विस्तरशो निर्द्दिष्टं पट्टानां लक्षणं यदाचार्य्यैः।
तत् संक्षेपः क्रियते मयात्र सकलार्थसम्पन्नः॥
पट्टः शुभदो राज्ञां मध्येऽष्टावङ्गुलानि विस्तीर्णः।
सप्तनरेन्द्रमहिष्याः षड्युवराजस्य निर्द्दिष्टः॥
चतुरङ्गुलविस्तारः पट्टः सेनापतेर्भवति मध्ये।
द्वे च प्रसादपट्टः पञ्च ते कीर्त्तिताः पट्टाः॥
सर्व्वे द्विगुणायामा मध्यादर्द्धेन पार्श्वविस्तीर्णाः।
सर्व्वे च शुद्धकाञ्चनविनिर्म्मिताः श्रेयसो वृद्ध्यै॥
पञ्चशिखो भूमिपतेस्त्रिशिखो युवराजपार्थिवमहिष्योः।
एकशिखः सैन्यपतेः प्रसादपट्टो विना शिखया॥
क्रियमाणं यदि पत्रं सुखेन विस्तारमेति पट्टस्य।
वृद्धिजयौ भूमिपतेस्तथा प्रजानाञ्च सुखसम्पत्॥
जीवितराज्यविनाशं करोति मध्ये व्रणः समुत्पन्नः।
मध्ये स्फुटितस्त्याज्यो विघ्नकरः पार्श्वयोः स्फुटितः॥
अशुभनिमित्तोत्पत्तौ शास्त्रज्ञः शान्तिमादिशेद्राज्ञः।
शुभनिमित्तः पट्टो नृपराष्ट्रविवृद्धये भवति॥")

पट्टकः, पुं, पट्ट एव इत्यर्थे स्वार्थे कन्। पट्टः॥

पट्टजं, क्ली, (पट्टात् कौषेयात् जायते इति। पट्ट+जन्+ड।) वस्त्रभेदः। पट्टवस्त्रम्। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते। २।५०।२३।
"और्णाञ्च राङ्कवाञ्चैव पट्टजं कीटजन्तथा।
कुटीकृतं तथैवात्र कमलाभं सहस्रशः॥")

पट्टदेवी, स्त्री, (पट्टा सिंहासनार्हा देवी।) महादेवी। इति राजनिर्घण्टः॥ पाटराणी इति भाषा॥

पट्टनं, क्ली, (पटन्ति गच्छन्ति वणिजो यत्र। पट गतौ+बाहुलकात् तनन्।) पत्तनम्। इति हिरूप-कोषः॥

पट्टनी, स्त्री, (पट्टन+गौरादित्वात् ङीष्।) पत्तनम्। इति हिरूपकोषः॥

पट्टरञ्जं, क्ली, (पट्टं वस्त्रं रज्यतेऽनेन। पट्ट+रञ्ज+घञ्।) पत्तरङ्गम्। इति राजनिर्घण्टः॥ बकम् इति भाषा॥

पट्टरञ्जनकं, क्ली, (पट्टानां वस्त्राणां रञ्जनम्। ततः कन्।) पत्तरङ्गम्। इति राजनिर्घण्टः॥

पट्टशाकं, क्ली पुं, (पट्टस्य पट्टवृक्षस्य शाकम्।) नालिताशाकम्। इति शब्दमाला भावप्रकाशश्च॥ अस्य गुणाः नाडीचशब्दे द्रष्टव्याः॥

पट्टार्हा, स्त्री, (पट्टे नृपासने अर्हा योग्या।) महादेवी। इति राजनिर्घण्टः॥ पाटराणी इति भाषा॥

पट्टिका, स्त्री, (पट्टिरिव कायति प्रकाशते इति। पट्टि+कै+कः। स्त्रियां टाप्।) पट्टिकाख्यलोध्रः। इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः॥ (क्षुद्रः पट्टः। ह्रस्वार्थे कन्। स्त्रियां टाप् इत्वञ्च। वितस्तिविस्तारं वस्त्रम्। इति चिन्तामणिः॥ पट्टः। पाटा इति भाषा। यथा, नैषधे। १६।६१।
"सर्व्वं विसृज्य दैवात् स्तुति-
सुमसि गतां चोययन् यो घसंज्ञां
प्राक् संस्कारेण सम्प्रत्यपि धुवति
शिरः पट्टिकापाठनेन॥")

पट्टिकाख्यः, पुं, (पट्टिका आख्या यस्य।) रक्तलोध्रः। पाटियालोध इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्रमुकः २ पट्टी ३ लाक्षाप्रसादनः ४। इत्यमरः। २।४।४१॥

पट्टिकालोध्रः, पुं, (पट्टिका एव लोध्रः।) रक्तलोध्रः। पाटिया लोध इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्रमुकः २ वल्कलोध्रः ३ बृहद्दलः ४ जीर्णबुध्नः ५ बृहद्वल्कः ६ शीर्णपत्रः ७ अक्षिभेषजः ८ शावरः ९ श्वेतलोध्रः १० गालवः ११ बृहत्त्वचः १२ पट्टी १३ लाक्षाप्रसादः १४ वल्कः १५। इति राजनिर्घण्टः॥ स्थूलवल्कलः १६ जीर्णपत्रः १७ बृहत्पत्रः १८। इति भावप्रकाशः॥ लोध्रद्वयगुणाः। कषायत्वम्। शीतलत्वम्। वातकफासविषनाशित्वम्। चक्षुष्यत्वम्। तत्र वल्कलोध्रको विशिष्टः। इति राजनिर्घण्टः॥ ग्राहित्वम्। लघुत्वम्। पित्तरक्तपित्तातीसारशोथनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

पट्टिलः, पुं, (पट्टी विद्यतेऽस्य। पट्ट+अस्त्यर्थे इलच्।) पूतिकरजः। इति जटाधरः॥

पट्टिलोध्रः, पुं, (पट्टिरेव लोध्रः।) पट्टिकालोध्रः। इति शब्दरत्नावली॥

पट्टिलोध्रकः, पुं, (पट्टिलोध्र+स्वार्थे कन्।) पट्टिकालोध्रः। इति शब्दरत्नावली॥

पट्टिशः, पट्टिसः, पुं, (पट् गतौ+बाहुलकात् टिश(स)च।) अस्त्रविशेषः। यथा,—
"परशुः पट्टिसो नाम स एव च परश्वधः॥"
इत्यमरटीकायां भरतः॥
(यथा, भागवते। ८।१०।३६।
"भुशुण्डिभिश्चक्रगदार्ष्टिपट्टिशैः
शक्त्युल्मुकैः प्रासपरश्वधैरपि।
निस्त्रिंशभल्लैः परिघैः समुद्गरैः
सभिन्दिपालैश्च शिरांसि चिच्छिदुः॥")

पट्टी, स्त्री, (पट्टि+वा ङीष्।) पट्टिकालोध्रः। इति राजनिर्घण्टः॥ ललाटभूषा। इति विश्वः॥ तलसारकम्। अश्ववक्षःस्थलबन्धनरज्जुः। इति शब्दमाला॥

पट्टी, [न्] पुं, (पट्टोऽस्यास्तीति। इनिः।) रक्तलोध्रः। इति स्वामी॥ इत्यमरटीकायां भरतः॥

पट्टोलिका, स्त्री (पट्टं पट्टाख्यं उलति प्राप्नोतीति। उल गतौ+ण्वुल् टापि इत्वम्।) कुल्यकीला। पयस्यापत्रं इति केचित्। पाट्टा। इति च केचित्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पठ, वाचि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) पठति श्लोकं धीरः। इति दुर्गादासः॥

पठनं, क्ली, (पठ+भावे ल्युट्।) वाचनम्। पड़न् इति भाषा। यथा, मार्कण्डेये। ६२। १८।
"भूतप्रेतपिशाचानां पठनादेव नाशनम्॥"

पठमञ्जरी, स्त्री, श्रीरागस्य चतुर्थरागिणी। तस्या न्यासांशग्रहाः पञ्चमः। गानसमयस्तु एकप्रहरदिवसोत्तरम्। इति सङ्गीतदर्पणः॥ लक्षणं यथा, सङ्गीतदामोदरे।
"वियोगिनी कान्तवितीर्णपुष्पां
स्रजं वहन्ती वपुषातिमुग्धा।
आश्वास्यमाना प्रियया च सख्या
विधूसराङ्गी पठमञ्जरीयम्॥"

पठसमञ्जरी, स्त्री, रागिणीविशेषः। इति हलायुधः॥

पठि स्त्री (पठ + सर्व्वधातुभ्य इन्। उणा। ४। ११७। इति इन्।) पठनम्। पाठः। इति शब्दरत्नावली॥

पठित त्रि (पठ + क्त।) वाचितः। कृतपाठः। अधीतः। उच्चरितः। यथा हास्यार्णवे।

मया न पठिता चण्डी त्वया नापि चिकित्सितम्।
अकस्मात्प्रगतोपाभ्रे कथं धमायते पिता॥

पठितव्य त्रि (पठ + तव्यतव्यानीयरः। ३। १। ९६। इति तव्य।) पठनीयम्। माठ्यम्। यथा मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये। ९२। ६।

तस्मान्ममैतन्माहात्म्यं पठितव्यं समाहितैः॥

पट्ट इ क सङ्हती। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा पर सक सेट इदित।) इ क पण्टयति। सङ्हती राशीकरणम्। इति दुर्गादासः॥

पड् इ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा आत्म सक सेट। इदित्।) इ पण्डते। ङ पण्डते इति दुर्गादासः॥

पण ङ व्यवहृतौ। स्तुतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा आत्म सक सेट) व्यवहृतौ व्यवहारे। ङ पणते। पणायति पणायते आयान्तत्वादुभयपदमिति वोपदेवः। प्रायाणामसंख्यातौ अत्र कर्म्मणि षष्ठी। स्तुतौ तु पणायति पणायते विश्वधीरः। अरे तु द्वयोरप्यर्थयोरेव आयस्य प्राप्तिपक्षे आत्मनेपदमत्र अपणिष्ट पण पणिता पणिषीष्ट पणिष्यते अपणिष्यत। इति दुर्गादासः॥

पण पुं (पण्यतेऽनेन। पण व्यवहारे + नित्य पणः परिमाणे ३। ३। ६६। इति अप।) काषिककार्षिकः। स तु पञ्चगण्डकमाषकात्मकः शम्बकपर्णकव्यवहारदयम्। पूर्व्व हि ताम्ररक्तिकायाः कपर्दक एको गन्धमिति ख्यातीति वराटकः। लोके गुपपाशाने कार्षापणवत पणस्यपदश्मो गन्ध एव। निर्द्देशः। भृतिः। (पणो ग्लहोऽस्यास्तीति। पण + अश आदिभ्यो ऽच ५। २। १२७। इत्यच।) दासम्। ग्लहः। बाजि इति खेल इति वाजि इति च भाषा (यथा आर्य्यासप्तशती। ३५४।

प्रतिभूः शुकी विपणे दक्षः सम्भारसंकथा गुरुषु।
पुरुषायित पणकस्य दत्तवान् परिभाषता दायः॥

पण्यते अर्थाद्धियते इति। पुंसि संज्ञायां घ प्रायेण ३। ३। ११८। इति घ।) मूल्यम्। धनम्। इत्यमरभरतौ॥ काषापणः। (यथा मनुः। ८। ३२४।

यस्तु लोभवान् कन्यामनान्याय प्रयच्छति।
तस्य कुर्याधृपो दण्डं स्वयं षण्णवति पणान्॥)

क्रयार्यार्थिका। व्यवहारः। इति मन्दिनी॥ निर्गतिलभ्यकः। इति शब्दमाला॥ शौण्डिकः। इति शब्दमाला॥ (पणते व्यवहारयति द्यूतक्रीडादिकं यत्र वर्णान् सम्पादयति शुक्रकुमारस्य वैकुण्ठस्य माहात्म्य पर्व्व अन्यत्रापीत्यर्थः। पणाख्यम्। यदा पणते स्पर्द्धते च। पण स्तुतौ "पुर्वोऽपि संज्ञायां घ प्रायेण। ३। ३। ११८। इति घ। विष्णुः। यथा महाभारते। १३। १४९। ११५।

ऊर्द्धगः सतपथाचारः प्राणदः प्रणवः पणः॥)

पणग्रन्थि पुं (पणस्य विक्रयादर्थग्रन्थिर्यत्र।) हट्टः। इति शब्दरत्नावली॥

पणन क्ली (पण व्यवहारे + भावे ल्युट।) विक्रयः। इति शब्दरत्नावली॥

पणफर क्ली लग्नात् द्वितीयपञ्चमाष्टमैकादश लग्नाः। यथा ज्योतिस्तत्त्वे।

'पणफर द्वितीयाष्टपञ्चमैकादशं विदुः॥'

पणव पुं (पण स्तुतिं वातीति। पण + वा + क।) गायनपटहः। (यथा गीतायाम्। १। १३।

ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च पणवानकगोमुखाः।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत्॥)

प्रणव इति केचित्। इत्यमरभरतौ॥

पणवा स्त्री (पणव + टाप।) पणवः। यथा —

पणवः पणवा च स्यात् प्रणवोऽप्यत्र वर्त्तते।
इति भरतद्विरूपकोषः॥

पणस पुं (पणायते इति। पण + अत्यविच मीति। उणा। ३। ११७। इति असच।) पण्यद्रव्यम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

पणाङ्गना स्त्री (पणेन धनेन लभ्या अङ्गना। धनेन वशत्वात् तथात्वम्) वेश्या। इति हेमचन्द्रः॥

पणाया स्त्री (पणाय्यते व्यवह्रियते इति। पण व्यवहारे स्तुतौ च + स्वार्थे आय + ततो भावे अप। ततष्टाप।) क्रयविक्रयव्यवहारः। इति जटाधरः॥ (स्तुतिः। इतम्। इति धात्वर्थ-लक्षोऽत्र॥)

पणायित त्रि (पणाय्यते स्म इति। पण व्यवहारे स्तुतौ च। आयादय आर्द्धधातुके वा। ३। १। ३१। इति स्वार्थे आयत्वम्, क्त।) स्तुतः। इत्यमरः। ३। २। १०९॥ (व्यवहृतम्। क्रीतम्। विक्रीतम्। इति धात्वर्थ लक्षोऽत्र॥)

पणास्थि क्ली (पणस्य पणाय वा यदस्थि।) कपर्दकम्। वराटकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पणास्थिक क्ली (पणास्थि + स्वार्थे कन्।) वराटकः। इति हेमचन्द्रः॥

पणित त्रि (पण्यते स्म इति। पण + क्त। अथ आयपक्षे सिद्धम्।) स्तुतम्। इत्यमरः। ३। २। १०९॥ व्यवहृतम्। इति पणधात्वर्थदर्शनात्॥ (ग्लहे क्ली। बाजि इति भाषा। यथा महाभारते २। सौपर्व्वे। २९। ४।

"तावके पणित कृत्वा भगिन्यौ द्विजसत्तम।
अमन्तः पराया नीत्वा परं पारं महोदधेः॥")

पणितव्य त्रि (पण्यते इति। पण इ व्यवहारे स्तुतौ च। "तव्यतव्यानीयरः"। ३। १। ९६। इति तव्य।) विक्रेयद्रव्यम्। इत्यमरः। २। ९। ८२॥ क्रेतव्यम्। व्यवहार्य्यम्। इति पणधात्वर्थ दर्शनात्॥

पण्ड पुं (पण्डते निष्फलत्वं प्राप्नोतीति। पडि गतौ + पचाद्यच्। यद्वा पण इ व्यवहारे। "नाम्न्यात ड।" उणा। १। ११३। इति ड।) क्लीवम्। नपुंसकम्। इत्यमरः। २। ६। ३९॥ निष्फले त्रि॥

पण्डा स्त्री (पण इ व्यवहारे। 'नाम्न्यात ड।' उणा। १। ११३। इति ड। ततष्टाप।) बुद्धिः। इति मेदिनी॥ तत्त्वानुगा बुद्धिः। इति हेमचन्द्रः॥

पण्डापूर्व्व क्ली (पण्डा निष्फलं अपूर्व्वं अदृष्टम्।) फलाजनकादृष्टम्। तद्विशिष्टे त्रि। यथा

यदपि पण्डापूर्व्वं फलमिति तदपि न कामना भावे अकरणामत्तेर्कौशलात्। इति सिद्धान्तमुक्तावली॥

पण्डित पुं (पण्डा वेदोज्ज्वला तत्त्वविषयिणी वा बुद्धिः। सा जाता अस्य। 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्। ५। २। ३६। इति इतच्। यद्वा पण्डते तत्त्वज्ञानं प्राप्नोतीत्यर्थात्। गत्यर्थेति क्त।) प्राज्ञः। अस्य लक्षणं यथा —

(निषेवते प्रशस्तानि निन्दितानि न सेवते।
अनास्तिकः श्रद्दधान एतत् पण्डितलक्षणम्॥
इति चिन्तामणिः॥)

'पठकाः पाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्रचिन्तकाः।
सर्व्वे व्यसनिनो मूर्खा यः क्रियावान् स पण्डितः॥"
इति महाभारते वनपर्व्व॥

अपि च श्रीभगवद्गीतायाम्। ५। १८।

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः॥

तत्पर्य्यायः। विद्वान् २ विपश्चित् ३ दोषज्ञः ४ सन् ५ सुधीः ६ कोविदः ७ बुधः ८ धीरः ९ मनीषी १० ज्ञः ११ प्राज्ञः १२ संख्यावान् १३ कविः १४ धीमान् १५ सूरिः १६ कृती १७ कृष्टिः १८ लब्धवर्णः १९ विचक्षणः २० दूरदर्शी २१ दीर्घदर्शी २२। इत्यमरः। २। ७। ५। ६॥ विशारदः २३ कवी २४ सूरी २५। इति भरतः॥ विदग्धः २६ दूरदृक् २७ वेदी २८ वृद्धः २९ बुद्धः ३० विपश्चित् ३१ प्रवीणः ३२ सखि ३३। इति शब्दरत्नावली॥ विज्ञः ३४ मेधावी ३५। इति राजनिर्घण्टः॥ सिह्लकः। इति मेदिनी॥ (सर्व्वज्ञत्वात् महादेव। यथा महाभारते। १३। १७। १२४।

न्यायनिर्व्वपणो मार्गः पण्डितो ज्ञानगोचरः॥)

पण्डितम्मन्य त्रि (आत्मानं पण्डितम्मन्यते य स। आत्ममाने खश्च। ३। २। ८३। इति खश्।) पण्डिताभिमानी। इति व्याकरणम्॥

पण्डितमानी [न्] त्रि (आत्मानं पण्डितं मन्यते इति। मन + णिनि।) पण्डिताभिमानी। यथा "सर्व्वे पण्डितमानिनः।" इति प्राचीनाः॥

पण्य त्रि (पण्यते इति। पण इ व्यवहारे स्तुतौ च। "अवद्यपण्यवर्य्या गर्ह्येति।" ३। १। १०१। निपातनात् साधु।) पणितव्यम्। विक्रेयद्रव्यम्। इत्यमरः। २। ९। ८२। (यथा च रामायणे। २। ४८। ४।

"न चाहृष्यन् न चामोदन् वणिजो न प्रसारयन्।

न चाशोभन्त पण्यानि नापचन् गृहमेधिनः ॥”) व्यवहार्य्यम्। स्तोतव्यम्। इति पणधात्वर्थदर्शनात् ॥ (क्ली, पण्यते व्यवह्रियतेऽत्र। पण+यत्। विपणिः। यथा, मनुः। ५। १२९।
“नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितम्॥”
“पण्यं पण्यवीथिकायाम्।” इति कुल्लूकभट्टः ॥)

पण्यवीथिका, स्त्री, (पण्यानां विक्रेयद्रव्याणां वीथिका गृहम्।) विपणिः। इत्यमरः।२।२।२॥ पण्यविक्रयशाला। इति हलायुधः॥ हट्टः। इत्यन्ये॥ विक्रयार्थप्रसारितनानाद्रव्याणां वणिग्वीथी। वाणियाविथी इति बाजार इति च ख्यातः। इति केचित्। हट्टमध्यम्। इति केचित्। हट्टमध्यस्थपण्यविक्रयवीथी। इति केचित्। इति तट्टीकायां भरतः॥
“आपणः पण्यवीथी च द्वयं वीथीति संज्ञितम्॥”
इति शाश्वतः॥

पण्यवीथी, स्त्री, (पण्यानां वीथी विक्रयगृहम्।) क्रयविक्रयस्थानम्। इति शब्दमाला॥

पण्यशाला, स्त्री, (पण्यानां विक्रेयद्रव्याणां शाला गृहम्।) हट्टः। इति हेमचन्द्रः॥ विक्रयगृहञ्च॥

पण्यस्त्री, स्त्री, (पण्या मूल्येन लभ्या या स्त्री। यद्वा पण्ये हट्टादिस्थले स्थिता स्त्री।) वेश्या। इति कोषान्तरम्॥

पण्या, स्त्री, (पण्यते स्तूयते रोगहन्तृत्वात्। पण ङ व्यवहारे स्तुतौ च+कर्म्मणि यत् ततष्टाप्।) पिण्या। इति द्विरूपकोषः॥

पण्याङ्गना, स्त्री, (पण्या पण्येन मूल्येन लभ्या या अङ्गना।) वेश्या। इति हेमचन्द्रः॥

पण्याजीवः, पुं, (पण्यैः क्रयविक्रयद्रव्यैराजीवति प्राणिति। आ+जीव+कः।) क्रयविक्रयिकः। वणिक्। इत्यमरः। २। ९। ७८॥

पण्याजीवकं, क्ली, (पण्यैः क्रयविक्रयद्रव्यैराजीवति तिष्ठतीति। पण्याजीवस्ततः स्वार्थे कन्। अभिधानात् क्लीवत्वम्। यद्वा, पण्याजीवैर्वणिग्भिः कायति शब्दायते इति। कै+कः।) हट्टः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पण्याजीवकमित्यपि पाठः॥

पण्यान्धा, स्त्री, (पण्यं अन्धयति स्वगुणेन या। अन्ध+अच्।) तृणविशेषः। तत्पर्य्यायः। कङ्गुनीपत्रा २ पण्यधा ३ पणधा ४। अस्या गुणाः। समवीर्य्यत्वम्। तिक्तत्वम्। चारत्वम्। सारकत्वम्। तत्कालशुक्रघातत्रयसंरोपणत्वञ्च।
“दीर्घा मध्या तथा ह्रस्वा पण्यान्धा त्रिविधा स्मृता। रसवीर्य्यविपाकेषु मध्यमा गुणदायिका॥”
इति राजनिर्घण्टः॥
पण्यन्धा इत्यपि पाठः॥

पत् [द्] पुं, (पद्यते गच्छत्यनेन। पद्यौ ङ गतौ+करणे क्विप्।) पादः। इत्यमरः। २।६।७१॥ (यथा, मनुः। ४। २०७।
“मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन। केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः॥”
केचित्तु पादशब्दस्य पद् इत्यादेशो भवतीति वदन्ति। अन्येस्तु न मन्यन्ते अतः “पदादयः पृथक्शब्दा इत्येके।” इति मुग्धबोधे वोपदेवेनोक्तम्॥)

पत, ल ज गतौ। ऐश्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ल, अपतत्। ज, पातः पतः। गतिरिह पतनम्। पतति पत्रं वृन्तात्। इति दुर्गादासः॥

पत, त क गतौ। ऐश्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट्।) ऐश्यमिश्वरीभावः। गतिरिह पतनम्। पतयति पत्रं वृन्तात्। इति दुर्गादासः॥

पत, य ङ ऐश्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-आत्मं-अकं-सेट्।) य ङ, पत्यते। ऐश्यमैश्वर्य्यमिश्वरीभावः। इति दुर्गादासः॥

पतं, त्रि, (पततीति। पत्+अच्।) पुष्पम्। इति जटाधरः॥ (पतनकर्त्तरि च, त्रि॥)

पतगः, पुं, (पत उत्पतितः सन् गच्छति। यद्वा पतेन पक्षेण गच्छतीति। गम्+डः।) पक्षी। इत्यमरः।२।५।३३॥ (यथा, मनुः।७।२३।
“देवदानवगन्धर्व्वा रक्षांसि पतगोरगाः।
तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीड़िताः॥”)

पतङ्गं, क्ली, (पत् ल गत्यैश्वर्य्ययोः। बाहुलकात् अङ्गच्।) सूतम्। पारदम्। इति मेदिनी॥ चन्दनभेदः। इति शब्दचन्द्रिका॥

पतङ्गः, पुं, (पतति गच्छतीति। “पतेरङ्गच् पक्षिणि।” उणां। १। ११८। इति अङ्गच्।) पक्षी। (यथा, मार्कण्डेये। १०। ८६।
“ततः सर्व्वेषु निस्तीर्णः पापी तिर्य्यक्त्वमश्नुते। कृमिकीटपतङ्गेषु श्वापदे मशकादिषु॥”) सूर्य्यः। (यथा, माघे। १। १२।
“पतत्पतङ्गप्रतिमस्तपोनिधिः
पुरोऽस्य यावन्न भुवि व्यलीयत॥”
“कथं पतङ्गः सूर्य्यः। खगत्वसामान्योपचारात्। ‘पतङ्गः शलभे सूर्य्ये पतङ्गः पक्षिणि स्मृतः॥’ इति कोषान्तरम्॥” इत्युज्ज्वलदत्तः॥) शलभः। इत्यमरः। ३। ३। २०॥ शालिप्रभेदः। इति मेदिनी॥ जलमधूकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

पतङ्गमः, पुं, (पत उत्पतितः सन् गच्छतीति। गम्+खच्। मुम् च।) पक्षी। इति व्याकरणम्॥ (शलभः। यथा, भागवते। ६। ८। २४।
“अलचितोऽग्नौ पतितः पतङ्गमो
यथा नृसिंहौजसि सोऽसुरस्तदा॥”)

पतङ्गिका, स्त्री, (पतङ्ग+स्वल्पार्थे संज्ञायां वा कन्। स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च।) मधुमक्षिकाविशेषः। तत्पर्य्यायः। पुत्तिका २। इत्यमरः। २। ५। २७॥ (यथा, महाभारते। १। १०८। १०।
“पतङ्गिकायां पुच्छेषु त्वयेषीका प्रवेशिता। कर्म्मणस्तस्य ते प्राप्तं फलमेतत्तपोधन!॥”)

पतञ्चिका, स्त्री, (पतमभिगतं शत्रुमित्यर्थः चिक्रयति पीड़यति स्वारोपितशरैरेति यावत्। पृषोदरात् साधुः।) धनुर्ज्या। इति शब्दरत्नावली॥

पतञ्जलिः, पुं, (पतः पतन् वा अञ्जलिः नमस्कार्य्यतया यस्मिन्। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) मुनिविशेषः। स तु पातञ्जलदर्शनपाणिनिटीकामहाभाष्यादिग्रन्थकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। गोनर्दीयः २। इति हेमचन्द्रः॥ चूर्णिकृत् ३ भाष्यकारः ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ वररुचिः ५। इति शब्दरत्नावली॥ (केचित्तु मन्यन्ते योगसूत्रकारकपतञ्जलेर्भाष्यकृत् पतञ्जलिर्भिन्न एव। अनयोरभेदतान्तु निर्द्दिशन्ति माधवाद्याः॥ पातञ्जलयोगशास्त्रन्तु पादचतुष्टयात्मकं तत्र प्रथमे पादे “अथ योगानुशासनम्।” इति योगशास्त्रारम्भप्रतिज्ञां विधाय “योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः।” इत्यादिना योगलक्षणसहितं सप्रपञ्चसमाधिनिर्द्देशं कृतवान् भगवान् पतञ्जलिः। द्वितीये तु “तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः।” इत्यादिना व्युत्थितचित्तस्य क्रियायोगं यमादीनि पञ्च बहिरङ्गाणि साधनानि च निरदिशत्। तृतीये “देशबन्धश्चित्तस्य धारणा।” इत्यादिना धारणाध्यानसमाधित्रयरूपमन्तरङ्गं संयमपदवाच्यं तत्र अवान्तरफलं विभूतिजातञ्च उपदिदेश। चतुर्थे पादे तु “जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः।” इत्यादिना सिद्धिपञ्चकं सुखं प्रयोजनं कैवल्यं प्रधानादीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि क्लेशकर्म्मविपाकाशयैरसंश्लिष्टं पुरुषं स्वेच्छया निर्म्माणकायमधिष्ठाय लौकिकादिसम्प्रदायप्रवर्त्तकं संसारदहने दह्यमानां जीवानां निस्तारकञ्च उपदिष्टवान्॥)

पतत्रं, क्ली, (पतन्तं त्रायते इति। पतत्+त्रै+कः।) पक्षः। पाखा इति भाषा। इत्यमरः। २। ५। ३६। (यथा, भागवते। ८। ११। ३४।
“येन मे पूर्व्वमद्रीणां पक्षच्छेदः प्रजात्यये। कृतो निविशतां भारैः पतत्रैः पततां भुवि॥”
(त्रं) पत ल गतौ। “अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन्।” उणां। ३। १०५। इति अत्रन्। वाहनम्। इत्युज्ज्वलदत्तः॥)

पतत्री, [न्] पुं, (पतत्रं पक्षो विद्यतेऽस्य। पतत्र+इनिः।) पक्षी। इत्यमरः। २। ५। ३३॥ (यथा, कुमारे। ५। ४।
“पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं
शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः॥”)

पतत्रिः, पुं, (पतति उत्पततीति। “पतेरत्रिन्।” उणां। ४। ६९। इति अत्रिन्।) पक्षी। इत्यमरः। २। ५। ३३॥

पतद्ग्रहः, पुं, (पतत् मुखादिभ्यः स्खलत् गण्डूषादि गृह्णातीति। पतत्+ग्रह+अप्।) प्रतिग्राहः। इत्यमरः। २। ९। १३९॥ पिकदानी इति भाषा॥

पतद्भीरुः, पुं, (पतन् पक्षी भीरुर्यस्मात्।) श्येनः। इति शब्दरत्नावली॥

पतन् [त्] पुं, (पततीति। पत्+शतृ।) पक्षी। (यथा, महाभारते। २। ३८। २८।
“नक्षत्राणां मुखं चन्द्र आदित्यस्तेजसां मुखम्

पर्व्वतानां मुखं मेरुर्गरुडः पततां मुखम् ॥)
पतनशीले त्रि । इति मेदिनी ॥

पतन क्ली (पत + भावे ल्युट् ।) पातः । पडन् इति भाषा । यथा — [द सहन् ॥

अयुने पतने न वेदना पतनं प्रानमतीव दुःसहम् ॥

'द्विजातिकर्म्मभ्यो हानिः पतनं परत्र चासिद्धिस्तमेके नरकम् । इति हारीतवचनम् ॥ पापम् । यथा प्रायश्चित्तविवेके ।

विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥

पतम पुं (पतति कर्म्मक्षये यस्मात् । पत + अम । क्षीणपुण्यानां चन्द्रलोकात् पतनं शास्त्रे प्रसिद्धम् ।) चन्द्रः । (पततीति । पत + अम ।) पक्षी । पतङ्गः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पतयालु त्रि (पत + स्पृहिगृहिपतिदयीति । ३।२।१५८ । इति आलुच् ।) पतनशीलः । तत्पर्य्यायः । पातुकः २ । इत्यमरः ।३।१।२७ ॥

पतस पुं (पततीति । अत्यविचमीति । उणां ३।११७ । इति असच् ।) पक्षी । इत्युणादिवृत्तिः ॥ चन्द्रः । पतङ्गः इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पताका, स्त्री पत्यते ज्ञायते कस्यचित् भेदोऽनया । (पत + बलाकादयश्च । उणां ४।१४ । इति आक प्रत्ययेन साधुः ।) ध्वजः । निशान् इति भाषा । (यथा महाभारते ।६।१७।१५ ।

रथैश्चैव पताकाभिध्वजवारणवाजिभिः ।
तान्यनीकान्यशोभन्त रणनृपमहारातिभिः ॥)

तत्पर्य्यायः । वैजयन्ती २ केतनम् ३ ध्वजम् ४ इत्यमरः ।२।८।९६ ॥ पटाका ५ जयन्ती ६ वैजयन्तिका ७ कम्ली ८ कन्दुली ९ कतुः १० कदलिका ११ व्योममण्डलम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ चिह्नम् १३ । इति जटाधरः ॥ केतनं ध्वज एतद्द्वय पताकादण्डे । इति भरतः ॥ सौभाग्यम् । नाटकाङ्गम् । इति मेदिनी ॥ (यथा साहित्यदर्पणे । ६ । २७ ।

पताकास्थानकं योज्यं सुविचार्य्येह वस्तुनि ॥
इह नाट्ये ॥ तल्लक्षणं यथा तत्रैव । ६ । २८ ।
'यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिंस्तल्लिङ्गोऽन्यः प्रयुज्यते ।
आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकन्तु तत् ॥
तद्भेदानाह तत्रैव । ६ । २९—३२ ।
'सहसैवार्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपकारतः ।
पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्त्तितम् ॥
यथा रत्नावल्यां वासवदत्तेयमिति राजा यदा तत्कण्ठपाशं मोचयति तदा तदुक्त्या सागरिकेयमिति प्रत्यभिज्ञाय कथं प्रिया मे सागरिका अलमलमतिमात्रम् इत्यादि फलरूपार्थसम्पत्तिः पूर्व्वापेक्षया उपचारातिशयात् गुणवती उत्कृष्टा । १ ।
वचः सातिशयश्लिष्टं नानाबन्धसमाश्रयम् ।
पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्त्तितम् ॥
यथा, वेणीसंहारे सूत्रधारः ।

रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च
स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः ।

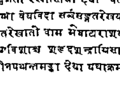
अत्र रक्तादीनां रुधिरशरीरार्थहेतुकश्लेषवशेन बीजार्थप्रतिपादनात् नेतृमङ्गलप्रतिपत्तौ सत्यां द्वितीयं पताकास्थानम् । २ ।
अर्थोपक्षेपकं यत्तु लीनं सविनयं भवेत् ।
श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमुच्यते ॥
लीनं अव्यक्तार्थं श्लिष्टेन सम्बन्धयोग्येनाभिप्रायान्तरप्रयुक्तेन प्रत्युत्तरेणोपेतं सविनयं विशेषनिश्चयप्राप्त्या सहितं सम्पद्यते यत् तत् तृतीयं पताकास्थानम् । यथा वेणीसंहारे २ अङ्के । कञ्चुकी । देव भग्नं भग्नम् । राजा । केन । कञ्चुकी । भीमेन । राजा । कस्य । कञ्चुकी । भवतः । राजा । आः किं प्रलपसि? कञ्चुकी । (सभयम्) देव । ननु ब्रवीमि । भग्नं भीमेन भवतः । राजा । धिक् वृद्धापसद । कोऽयमद्य ते व्यामोहः । कञ्चुकी । देव । न व्यामोहः सत्यमेव ।
भग्नं भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम् ।
पतितं किङ्किणीक्वाणबद्धाक्रन्दमिवावनौ ॥
अत्र दुर्य्योधनोरुभङ्गरूपप्रस्तुतसङ्क्रान्तमर्थोपक्षेपणम् । ३ ।
द्व्यर्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः ।
प्रधानार्थान्तराक्षेपी पताकास्थानकं परम् ॥ ४ ।)
अङ्कः । कतुः । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य विवरणं ध्वजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पताकी [न्] त्रि (पताका विद्यतेऽस्य । पताका + इनिः ।) वैजयन्तिकः । पताकाधारी । इत्यमरः । २ । ८ । ७१ ॥ (यथा महाभारते । ६ । १७ । २० ।

स तु गोवासनः शैब्यः सहितः सर्व्वराजभिः ।
ययौ मातङ्गराजेन राजार्हेण पताकिना ॥)

रिष्टारिष्टबोधकचक्रविशेषः । तस्य लिखनक्रमो यथा —

तिर्य्यगूर्द्ध्वगता रेखास्तिस्रो देयाः पताकया ।
युताः काम्या वेधविदा सर्व्वसङ्गतरेखया ॥
दक्षश्रोर्द्ध्वरेखातो वामं मेषादिराशयः ।
पश्चात्शुभ्रविशाश्च शक्रदग्नन्द्राग्निसागराः ।
कर्कटान्मीनपर्य्यन्तमङ्का देया यथाक्रमम् ॥

बालस्य जन्मकालीनग्रहलग्नभसादिषु ।
विन्यस्य चिन्तयेत् प्राज्ञः शुभाशुभं यथाविधानात् ॥
तत्र शुभाशुभज्ञानं यथा —

शुभग्रहयोगवेधैर्लग्नाङ्कराणस्य शोभनम् ।
पापग्रहयोगवेधैरायुर्ज्ञानादिरिष्टकालवित् ।
वर्षोऽधिके दिनं मध्यं मासी होने च हायनम् ॥"

वेधज्ञानं यथा —

कर्कमीनधनुर्भ्याश्च हरेः कीटघटेन च ।
स्त्रियास्तौलिनृगाभ्याश्च घटे मीनेन कन्यया ।
धनुषो नृगकर्किभ्यां मकरे धनुषा स्त्रिया ।
मीने कर्किंतुलाभ्याश्च मीनस्यौधनुषाल्पधी ।
तुलाकर्किंनृगेऽन्द्रे कीटकुम्भवृषेषु च ।
सिंहवदेव एर्षु वामान्तिशशमुखे ।
राहुकेतुकसौरारैः पापैर्विद्धो युताऽशुभ ।
तद्भ्येयुंतविद्धस्तु लग्नराशिः शुभप्रदः ॥"

रिष्टकालो यथा —

'एकोनविंशतिः कर्के सिंहे सप्तदशैव तु ।
घटचिंशद्दलायाच्च षड्विंशतिस्तुलाधरे ।
वृश्चिके षिंहवत्ज्ञेयमष्टवर्त्रिंशद्धनुरासने ।
षड्विंशत् मकरे ज्ञेय कुम्भे सप्तदश स्मृताः ।
नव युग्मे तथा मीने मेषे षड्दशभिक्रया ।
वृषभे च तथा सिंहे युग्मे ऽङ्कदरलोपने ।
त्रितयाङ्कादिय सङ्ख्या दिनमासाब्दनिर्णये ।
एकाङ्काद्विदशाङ्कादा कश्चिच्छेष सम्भवः ॥
अथ यामाङ्काधिपज्ञानम् ।

वारेशान्दयामेषु राचाङ्को पञ्चषट् क्रमात् ।
अधिपाः स्युर्यदाजत्र यथाकाङ्क्षे भवन्ति ते ।
रवौ षेन्दुभृगुल्लानशनिज्ञरवयो निशि ।
रविशुक्रज्ञरात्रीशशनीज्यकुजभास्कराः ।
न्नि जन्मा परेष्वेन तत्राधस्यात्स्तुर्यंशः ।
अथ दशाधिपज्ञानम् ।
'पापग्रहे भवेद्दिष्टिः शुभग्रहे शुभं भवेत् ।
शुभग्रहस्य दशे तु कम्मारम्भाच्छुभं भवेत् ।
यस्यादियामसस्यैव नागदशा सन्दा सत ।
षट् षट् परीत्य दशाश्च त्रयो रात्रौ मता यथा ।
आदित्ये भृगुजो बुधोऽपि च शशी सौमे शनीज्यौ कुजौ
भौमेऽर्के सितसौम्यजौ च शशिनि सोमः शनि र्ज्योकमतिः ।
जीवाङ्गारखौ भृगुश्च बुधतं सौम्येन्दुमाकरजा काले जीवमहीजसिंह किरणा रात्रौ च दशाधिपाः ॥
यामाद्याधिपसत्यातो द्वितीयस्तु तदङ्कंक ।
तदङ्कात्तु तृतीयः स्यात्तदङ्कात्तु तुरीयकः ॥
अङ्काभावे तु राहुः स्यात् तदङ्को वसुसङ्ख्यकः ।
भमाङ्कस्य परित्यागाद्दिवादशाधिपा यथा ।

रविदगुजबुधश्चौचन्द्रकूरासुरज्ञा
कुजरविदनुधज्ञाचेन्दुसुरासुराश्च ।
गुरुशशिरविन्द्वा शुक्रभौमाकदैत्याः
शनिकुजरविन्द्वा दैत्यपाश्चाङ्कयामे ।

शुभाशुभग्रहज्ञानं यथा —

शेषावकेस्य दशा सततशुभकरावादशःमा तयेन्दोः
शेषो दशा कुजस्याप्यथ गुरुबुधयोरादमर्द्धं प्रशस्तम् ।
आदिदेर्द्धे कायेशे भृगुकुजकृपयोः सर्व्वकार्य्येषु शस्तो
दशाष्टवार एषे कश्चिदपि समये नैव शौरे प्रशस्ता ॥'

पतयन्त्री यथा,—
"प्रविश्य पत्युर्निवेशं याता वाद्यं कविच्छन्नम्।
रत्नौ च वेदा दधः तुर्ययाम्यौ
कुवे च दारा, दशमे तथाष्टाः।
एकादशे चैव च दक्षकर्ता स्या-
द्दाशी तुरङ्गा मदने च रन्धाः॥"
पात्नस्य शुभाशुभत्वं यथा,—
"अशुभे दशवर्षेऽपि वर्जयेत् पुरुषान्तिके।
पात्नस्य मरणं शीघ्रं यदि पाते विनिश्चितम्॥
अशुभान्तर्दशायां तु वर्जयेत् पापवर्जिते।
पात्नस्य शुभदं सर्वं शुभैर्योगैर्विनिश्चितम्॥
अशुभो दशनाथो हि पैशुन्येन लभ्यते।
मरणं तत्र मनुष्यं पात्नस्य नान्यथा भवेत्॥
पापस्य दशमाथे तु तद्योगविवर्जिते।
पात्नस्य शुभदं तत्र शुभैर्योगैर्विनिश्चितम्॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वे पत्याकीविधिः॥
(स्त्रियां ङीप्। पैना। यथा, रघुः। ८। ८०।
"न प्रविवेश स रक्षाङ्गमदारावपर्वप्रवृद्धिनम्।
रघवस्त्र रत्नोऽस्य कृत इव पताकिनीम्॥")
पतिः, पुं, (पाति रक्षतीति। पा रक्षणे + डतिः।) कलत्रम्। गतिः। इति मेदिनी। पाणिग्रहीता। भातार इति भाषा। तत्पर्यायः। धवः २ प्रियः ३ भर्त्ता ४। इत्यमरः। २। ६। ३५॥ कान्तः ५ प्राणनाथः ६ गुरुः ७ हृदयेशः ८ जीवितेशः ९ आत्मना १० सुखोद्भवः ११ कान्तशीलः १२ रतिगुरुः १३ स्वामी १४ रमणः १५। इति शब्दरत्नावली। वरः १६ परिणेता १७ पती १८। इति राजनिर्घण्टः॥ तस्य लक्षणम्। विविधवृत्तान्तप्रियाहकः। अनुकूलदक्षिणशठधृष्टभेदात् पतिश्चतुर्धा। नायिकातिरिक्तपराङ्गनापराङ्मुखत्वे सति सर्वकालमनुरक्तोऽनुकूलः। १। सकलनायिकाविषयकसमसहजानुरागो दक्षिणः। २। भूयो निःशङ्कः कृतदोषोऽपि भूयो निवारितोऽपि भूयः प्रश्रयपरायणो धृष्टः। ३। कामिनीविषयककपटपटुः शठः। ४। इति रसमञ्जरी॥ पतिसेवादिफलं यथा,—
"शृणु मे सुन्दरि! साध्वि! निरातङ्कः सुतस्तथा।
यद् व्रतादिकं तस्या या भर्तुश्चाप्रियकारिणी॥
पतनायैव तत् सर्वं दानादिकञ्च यत्।
भर्तुरप्रियकारिण्याः सर्वं भवति निष्फलम्॥
येन प्रियः पूजितश्च श्रीकृष्णः पूजितस्तया।
पतिव्रतानां व्रतार्थे पतिरूपी हरिः स्वयम्॥
सर्वदानं सर्वयज्ञः सर्वतीर्थनिषेवणम्।
सर्वं व्रतं तपः सर्वमुपवासादिकञ्च यत्॥
सर्वधर्मश्च सत्यञ्च सर्वदेवप्रपूजनम्।
तत् सर्वं स्वामिसेवायाः कलां नार्हन्ति
षोडशीम्॥
सुपुण्ये भारते वर्षे पतिसेवां करोति या।
वैकुण्ठं स्वामिना सार्द्धं सा याति ब्रह्मणः शतम्॥
विप्रियं कुरुते भर्तुर्विप्रियं वदति प्रियम्।
असत्कुलप्रजाता या तत्फलं श्रूयतां सति!॥
कुम्भीपाकं व्रजेत् सा च यावच्चन्द्रदिवाकरौ।
ततो भवति चाण्डाली पतिपुत्रविवर्जिता॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४३ अध्यायः॥*॥
अपि च।
"स्वकान्तश्च पतिर्बन्धुरिह लोके परत्र च।
नहि कान्तात् परः श्रेयान् कुलस्त्रीणां परो गुरुः॥
देवपूजा व्रतं दानं तपश्चानशनं जपः।
स्नानञ्च सर्वतीर्थेषु दीक्षा सर्वमखेषु च॥
प्रादक्षिण्यं पृथिव्याश्च ब्राह्मणातिथिसेवनम्।
सर्वाणि पतिसेवायाः कलां नार्हन्ति षोडशीम्॥
किमतः पतिभक्तायाः अनघायाश्च भारते।
यथा दुःखी सुखारम्भे वाक्याद्भवः प्रधनो भवेत्॥
पतिसेवापरो धर्मो नहि स्त्रीणां श्रुतौ श्रुतम्।
स्वप्ने ध्याने च सततं कान्तं नारायणाधिकम्।
दृष्ट्वा तच्चरणाम्भोजं सेवां नित्यं करिष्यति॥
यदि शाठ्येन कोपेन अनेनावज्ञया सुते!।
कटूक्तिं स्वामिनः पारात् परोक्षं च करिष्यति॥
स्थिता यावद्योनिदृष्टायाः कालतो भारते सति।
प्रायश्चित्तं श्रुतौ नास्ति नरकं ब्रह्मणः शतम्॥
सर्वधर्मपरीता या कटूक्तिं कुरुते पतिम्।
शतजन्मकृतं पुण्यं तस्या नश्यति निश्चितम्॥
इत्येवं कन्यां बोधयित्वा जगाम मुनिपुङ्गवः॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २४ अध्यायः॥
अपि च।
"या स्त्री भर्तुर्वशीभूता या वशीभूता च सर्वतः।
श्वयने भोजने तस्या न सुखं जीवनं वृथा॥
यस्या नास्ति प्रियप्रेम तस्या जन्म निरर्थकम्।
तत् किं पुत्रे धने रूपे सम्पत्तौ च वनेऽथवा॥
यः स्निग्धास्ति कान्ते च सर्वप्रियतमे परे।
न शुचिर्धर्महीना च सर्वकर्मविवर्जिता॥
पतिर्बन्धुर्गतिर्भर्ता दैवतं गुरुरेव च।
सर्वस्माच्च परः स्वामी न गुरुः स्वामिनः परः॥
पिता माता सुतो भ्राता ह्येते दाता मितं धनम्।
सर्वस्वदाता स्वामी च कुलजानां योषितां सदा॥
काचिदेव हि जानाति महासाध्वी च स्वामिनम्।
अतिवृद्धं मनाया च सुशीला कुलपालिका॥
अवदंष्ट्राप्रवृत्ता या दुःशीला धर्मवर्जिता।
दुष्टवृत्ता योनिदुष्टा पतिं निन्दति कोपतः॥
या स्त्री देवेति सर्वपरं पतिं विष्णुसमं गुरुम्।
कुम्भीपाके पतति सा यावदिन्द्राश्चतुर्दश॥
ब्रह्महत्यासमं पापं सर्वं पुण्यं तपश्चिरम्।
पतिभक्तिविहीनाया भस्मीभूतं निरर्थकम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५७ अध्यायः॥
अपि च।
"साध्व्याः सर्वस्य योषायाश्च प्रवदन्ताधिकः पतिः।
अवदंष्ट्रप्रसूता या दुःशीला ज्ञानवर्जिता॥
स्वामिनं मन्यते नारी निर्द्रोहिणीव कुत्सिता।
कुत्सितं पतितं मूढं दरिद्रं रोगिणं जडम्॥
कुलजा विष्णुतुल्यं च कान्तं पश्यति सन्ततम्॥
हुताशनो वा सूर्यो वा सर्वतीर्थानि यत् परः।
पतिव्रतानिजस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्॥
महादानानि पुण्यानि व्रतान्यनशनानि च।
तपांसि पतिसेवायाः कलां नार्हन्ति षोडशीम्॥
पुत्रो वापि पिता वापि बान्धवो वा सहोदरः।
योषितां कुलजातानां न कश्चित् स्वामिनः समः॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे ४४ अध्यायः॥*॥
पतिनिन्दादि यथा,—
"निन्दितश्च वेदेषु स्वाध्यायो यत्नात्मकः।
तद्भयस्यैति च स्वामी वेदज्ञ! शृणु सद्व्रत॥
तस्य दाता यदा स्वामी न च त्वं स्वामिनो भवेत्।
अहो अस्या भवतां वेदज्ञानस्य बोधतः॥
धर्म उवाच।
यतो विना न त्वं साध्वि! स्वामिनं दातुमर्हसि।
दम्पती द्व्येकाङ्गौ तयोर्दाता च द्वौ समौ॥
निन्दिता पुत्रके च भर्ते स्वामी च दक्षिणा।
श्रुतौ श्रुतौ यः स्वधर्मौ विपरीतौ कुधर्मिणः॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे ७ अध्यायः॥
पतिः, त्रि, (पाति रक्षति पालयतीति वा। "पातेर्डतिः।" उणां। ४। ५७। इति डतिः।) अधिपतिः। तत्पर्यायः। स्वामी २ ईश्वरः ३ ईशिता ४ अधिभूः ५ नायकः ६ नेता ७ प्रभुः ८ परिवृढः ९ अधिपः १०। इत्यमरः। ३। १। १०। ११॥ (यथा, मनुः। ७। ११५।
"ग्रामस्याधिपतिं कुर्यात् दशग्रामपतिं तथा।
विंशतीशं शतेशञ्च सहस्रपतिमेव च॥")
पतिंवरा, स्त्री, (पतिं वृणोति या सा। वृञ् वरणे + खच्। "संज्ञायां भृतृवृजीति।" ३। २। ४६। इति मुम्।) स्वयंवरा। स्वेच्छया पतिवरेच्छी। (यथा, रघौ। ६। १०।
"मनुष्यवाह्यं चतुरस्रयान-
मध्यास्य कन्या परिवारशोभि।
विवेश मञ्चान्तरराजमार्गं
पतिंवरा क्लृप्तविवाहवेशा॥")
कृष्णजीरकः। इति शब्दचन्द्रिका॥
पतिघ्नी, स्त्री, (पतिं हन्ति इति। "लक्षणे जायापत्योष्टक्।" ३। २। ५२। इति टक् ततो ङीप्।) पतिनाशकहस्तरेखाविशेषः। यथा, "लक्षणे जायापतिभ्यां च। जायाघ्नो हस्तः। पतिघ्नी पाणिरेखा।" इति संक्षिप्तसारव्याकरणम्॥ स्वामिहन्त्री॥ (विवाहात् प्राक् चैत्रादिप्रश्नपिण्डाष्टकस्य कुमार्यै परीक्षार्थं दाने तदा श्मशानादानीतपिण्डस्य ग्रहणे कुमार्यास्तस्याः पतिघ्नत्वफलं यथा, आश्वलायनगृह्यसूत्रे १। ५। ६। "अष्टौ पिण्डान् कृत्वा पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयात् एषामेकं गृहाणेति।" इति निर्देशिता कुमारी यदि श्मशानादाहृतां मृदं गृह्णाति तदा पतिघ्नीति तां विद्यात्॥)
पतितः, त्रि, (पतति स्म भवति स्वधर्मात् शास्त्रविहितकर्मणः सदाचारादिभ्यो वा यः। पत् + कर्त्तरि क्तः।) पतितः। गलितः। पतनाश्रयः। पड़ा इति भाषा। तत्पर्यायः। प्रस्कन्नः २। इति हेमचन्द्रः॥ जातिभ्रष्टः। स्वधर्मच्युतः॥ तस्य लक्षणं यथा, मार्कण्डेयपुराणे,—
"स्वधर्मं यः समुच्छिद्य परधर्मं समाश्रयेत्।
अनापदि स विद्वद्भिः पतितः परिकीर्तितः॥"

पातित्यकारणं यथा भारते २०१ अध्याये ।
"चाण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति ॥"
पतिता यथा —
गराग्निविषदाश्चैव पाषण्डाः क्रूरबुद्धयः ।
क्रोधात् प्राय विष वह्नि शस्त्रोद्बन्धन जलम ।
गिरिवृक्षप्रपातञ्च ये कुर्व्वन्ति नराधमाः ।
कुशिल्पजीविनश्चैव सूनालङ्कारकारिणः ॥'
तथा —
'ब्रह्मघ्ना ये च ये च वै ब्राह्मणैर्हताः ।
महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥'
तेषां दाहादिनिषेधो यथा —
"पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ।
न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्य्यं श्राद्धादिकं क्वचित् ॥"
इति शुद्धितत्त्वे ब्रह्मपुराणम् ॥ * ॥
तेषां संसर्गनिषेधो यथा वराहपुराणे ।
'आसनाच्छयनाद्यानाद् भोजनात् कथनादिषु ।
धर्म्मतुषरेषु पतति पतितेन सहाचरन् ॥'
प्रायश्चित्तेतरवैदिककर्म्मानधिकारी सन् नरक
भागी । यथा —
"पतिते संप्रयुक्तानामिमां शृणुत निष्कृतिम् ।
धर्म्मसुधरेषु पतति पतितेन सहाचरन् ॥
याजनाध्यापनाद्यौनात्तथैवैकासनाशनात् ।
यो येन पतितेनैव संसर्गं याति मानवः ।
स तस्यैव व्रतं कुर्य्यात् संसर्गस्य विशुद्धये ॥"
तेषामुदककार्य्यं यथा —
"पतितस्योदकं कार्य्यं सपिण्डैर्बान्धवैः सह ।
निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञातिभिर्गुरुसन्निधौ ॥
दासीघटमपां पूर्णं पर्य्यस्येत् प्रेतवत् सदा ।
अहोरात्रमुपासीरन्नाशौचं बान्धवैः सह ॥
निवर्त्तयेरंस्तस्मात्तु सम्भाषणसहासनम् ॥"
इति भारते २०१ अध्यायः ॥
अत्याज्या पतिता यथा मत्स्यपुराणे ।
'पतिता गुरवस्त्याज्या न तु माता कथञ्चन ।
गर्भधारणपोषाभ्यां तेन माता गरीयसी ॥
ज्ञानाज्ञानकृतसर्वपापयुक्ता । तस्याः जीवे
दैहिकविधियथा पूर्व्वक्रियाकलापं दाहा
शौचाग्निविधजलाञ्जलीश्चैव । ततश्चान्यन्न सर्व्व
मौर्द्धदैहिकं कुर्य्यात् ॥
गोब्राह्मणहतानाञ्च पतितानां तथैव च ।
ऊर्द्ध्वं संवत्सरात् कुर्य्यात् सर्व्वमेवौर्द्धदैहिकम् ॥
इति हेमाद्रौ वह्निपुराणात् ।
एवं बालकानामपि । यथाशास्त्रमपि कार्य्यम् ।
बालकानां च हनने गोब्राह्मणे यथा पातकी ।
सर्व्वे ते निष्कृतिं यान्ति यथाशास्त्रं प्रियापालनात् ॥"
इति अग्निपुराणात् ॥ * ॥
एवं शातातपोऽपि ।
"विपन्ने पतितानान्तु सर्व्वे सन्मुखरे क्वचित् ।
देहधर्म्मप्रमादत्वात् मयास्रुपे सरम्भभिः ॥
मानवपारमञ्जे वा चाहं वैश्वरी करत् ॥"
सम्बन्ध इत्यत ॥ * ॥ तत्र वनस्थ तत्सुत
मनोरथ वायुपुराणे ।
"शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां कुर्य्यात् श्राद्धन्तु वत्सरम् ।
द्वादशाहानि वा कुर्य्यात् शुक्ले च प्रथमेऽहनि ॥"
छागलेयः ।
'नारायणबलिः कार्य्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ।
तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यब्रवीद्यमः ॥"
व्यासः ।
'नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत् प्रदीयते ।
तस्य शुद्धिकरं कर्म्म तद्भवेन्नैतदन्यथा ॥
स चात्मघातादिप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्य्यः । यदुक्तं
हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मते ।
'कृत्वा चान्द्रायणं पूर्व्वं क्रिया कार्य्या यथाविधि ।
नारायणबलिः कार्य्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ॥
पिण्डोदकक्रियाः पश्चात् हयोतसर्गादिकञ्च यत् ।
एकोद्दिष्टानि कुर्व्वीत सपिण्डीकरणं तथा ॥
दिवोदासीये वृद्धशातातपस्तु इत्याह ।
"पतिते च मृते शुद्ध्यै प्राजापत्यांस्तु षोडश ।
मृते चापत्यरहिते कृच्छ्राणां नवतिं चरेत् ॥'
इदं प्रायश्चित्तार्थैर्मिश्रादिविषयम् ।
'इन्द्रियैरपरित्यक्ता ये च मूढा विषादिनः ।
घातयन्ति स्वमात्मानं चाण्डालादिहताश्च ये ॥
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दयया समभिप्लुताः ।
यथायथं प्रतन्वन्ति विष्णुनामप्रतिष्ठितम् ॥
तथा ते संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य स्वयम्भुवे ॥
इति हेमाद्रौ तेनैवोक्तिः ॥ * ॥
तथैव बौधायनोऽपि । नारायणबलिः यथाशास्त्र
आत्मोऽभिशस्तपतितशूद्रपालत्यागिनां ब्राह्मण
हतानाञ्च द्वादशवर्षाणि षौणि वा चरितव्य
यत्र यस्य सत्र तत्र कुर्व्वीतेति ॥ * ॥ एतदपरि
शिष्टे तु चाण्डालादिव्याघ्राद्या —
दग्ध्वा शरीरं प्रतस्य सस्याध्यास्थीनि यत्नतः ।
प्रायश्चित्तञ्च कर्त्तव्यं पुत्रैश्चान्द्रायणत्रयम् ॥
इत्युक्तम् ॥ * ॥ मन्नरत्ने ।
'ब्राह्मणहतानाञ्च द्वादशवर्षाणि षौणि वा
कुर्व्वीतेति ॥ * ॥ मन्नरत्ने ब्राह्मे ।
प्रमादादपि निःशङ्कस्त्वकस्माद्विधिचोदितः ।
चण्डालैर्म्लेच्छैश्चौरैर्निहतो यत्र कुत्रचित् ॥
तस्य दाहादिकं कार्य्यं यस्मात् पतितस्तु सः ।
चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्रं तस्य विशुद्धये ॥
यद्वा कृच्छ्रान् पञ्चदश कृत्वा तु विधिवद्द्विजः ।
बुद्धिपूर्व्वमृतानान्तु त्रिंशत्कृच्छ्रं समाचरेत् ॥
इत्युक्तम् । स्मार्त्तरत्नाकरे तद्गृह्य प्रायश्चित्तं
कृत्वा अर्व्वाक्संवत्सरात् सर्व्वं कार्य्यमित्युक्तम् ।
आत्मनो पातशुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।
तप्तकृच्छ्रचतुष्कं वा त्रिंशत्कृच्छ्राणि वा पुनः ॥
अर्व्वाक् संवत्सरात् कुर्य्यात् इदमन्यदपि यथोदितम्
कृत्वा नारायणवलिमग्निदानादिकं बुधः ॥" इति ।
इदञ्चात्मवधनिमित्त तद्भ्रातिवधप्रायश्चित्तेन
समुचितं कार्य्यम् । अतएव बौधायनोक्तम् ।
द्वादशवर्षाणि षौणि वेति । मन्नपारिजाते
खड्गचपेटाद्यैः मारणादीनां तदोर्द्ध्वं प्रायश्चित्तं
कृत्वा नारायणबलिः कार्य्य इत्युक्तम् । एवं स्वपौ
रुषाभावेऽपि ॥ * ॥ यत्त कश्चिदाह । पुत्र
कृतेन प्रायश्चित्तेन पितुः पापनाशे मानाभावः ।
आत्मघाते तु वचनादस्तु । महापातके तु कथं
स्यादिति । स स्वयमेव आत्मवधप्रायश्चित्तस्य
ज्ञातिवधनिमित्तेन समुच्चयं वदन् हृदयशून्य
एव । नहि ज्ञातिवधनिमित्तं पुत्रे कार्य्यमिति
वचनमस्ति पुत्रकर्त्तृकसर्व्वप्रायश्चित्तान्निविप्रवा
पत्तेः । प्रागुक्तबौधायनवचनाच्चेति दिक् । इदं
प्रायश्चित्तद्वयाभावे । प्रायश्चित्तानङ्गीकारात्तु पति
तोदकमात्रं कार्य्यमिति केचित् । मदनपारि
जातादिस्वरसोऽप्येवम् । वस्तुतस्तु तदर्शनद्वयो
र्व्वचनैरनुपादानात् अविशेषात् तत्रापि नारा
यणबलिर्य्याश्राद्धञ्चेति युक्तम् ॥ * ॥ पतितोदक
विधिस्तु मिश्राद्यतिरिक्तविषय इत्यपरे । स यथा ।
हेमाद्रौ ब्राह्मे ।
"पतितस्य तु कारुण्यात् यस्तस्मिन् कर्त्तुमिच्छति ।
स हि दासीं समाहूय सर्व्वेषां ज्ञातिवेतनाम् ॥
अशुद्धघटहस्तान्तां यथाशक्ति ब्रवीत्यपि ।
हे दासि । गच्छ मूल्येन तिलानानय सत्वरम् ॥
तोयपूर्णं घटञ्चेमं सतिलं दक्षिणामुखी ।
उपविश्य तु वामेन चरणेन ततः क्षिप ॥
कीर्णयेः पातकिसंज्ञां त्वं पिबेति मुहुर्म्मुहुः ।
निशम्य तस्य वाक्यं सा तत्समूल्या करोति तत् ॥
एवं कृते भवेत्तृप्तिः पतितानां न चान्यथा ॥"
इति ।
इदञ्च मृताहे कार्य्यम् । पतितस्य दासी मृताहे
यदा घटमपवर्जयेद्देत्तावतायमुपचरितो भव
तीति मदनरत्ने विष्णूक्तेः । इदञ्चात्मत्यागि
विषयम् । आत्मत्यागिनः पतितास्तेनाशौचोदक
भाजः स्युरित्युपक्रम्य विज्ञाना एतस्याभिधाना
दिति गौडाः । उपलक्षणत्वात् सर्व्वेषामिति तु
युक्तम् । इति निर्णयसिन्धौ ५ परिच्छेदः ॥
पतिवत्नी स्त्री (पतिर्विद्यते यस्याः । पति+
मतुप् । अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् । ४ । १ । ३२ ।
इति निपातनात् वत्व नुगागमश्च । ततः ।
ऋन्नेभ्यो ङीप् । ४ । १ । ५ । इति ङीप् ।)
सभर्त्तृका । सधवा । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥
(यथा रघुः । १५ । १५ ।
'इतरोऽपि रक्षोवधात्त्रयस्त्रिंशत्पतिव्रतः ।
तद्योगात् पतिवत्नीषु पत्नीष्वासन् द्विषस्त्वचः ॥")
पतिव्रता स्त्री (पतिव्रतमिव धर्म्मार्थकामेषु काय
वाक्मनोभिः सन्तोषास्थोऽस्याः ।) साध्वी
रक्ता । तत्पर्य्यायः । सुचरित्रा २ सती ३
साध्वी ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥ एकपत्नी ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या लक्षणं यथा —
'आर्त्तार्त्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा ।
मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
तस्या माहात्म्यं यथा —
नारद उवाच ।
"कर्म्मणा केन राजेन्द्र । तपसा वा तपोधन ! ।
उत्तमाञ्च गतिं याति तत्त्वज्ञाः प्रब्रवीतु मे ॥
इत्युक्तस्तु धर्म्मात्मा नारदेनाभ्यभाषत ।

यम उवाच ।
न तस्या नियमो विप्र ! तपो नैव च सुव्रत ! ।
उपवासो न दानञ्च न दमो वा महामते ! ॥
यादृशी तु भवेद्विप्र ! शृणु तत्त्वं समासतः ।
प्रसुप्ते या प्रस्वपिति विबुद्धे जागरति स्वयम् ॥
भुङ्क्ते तु भोजिते विप्र ! सा खलु जयति ध्रुवम् ।
मौने मौना भवेद्या तु स्थिते तिष्ठति या स्वयम् ।
सा खलु जयते विप्र ! नान्यत् पश्यामि किञ्चन ॥
एकाग्रचित्तैकमना भर्त्तुर्वचनकारिणी ।
तस्या बिभीमहे सर्व्वे ये तथान्ये तपोधन ! ॥
देवानामपि सा साध्वी पूज्या परमशोभना ।
भर्त्रा वाभिहिता वापि प्रणयाख्यायिनी भवेत् ॥
वर्त्तमानापि विप्रेन्द्र ! प्रत्याख्यानापि सा यदा ।
तदैव तं संश्रयति पतिं नान्यं कदाचन ॥
भर्त्तुर्मुखं प्रधान ! या पश्यति वराङ्गना ।
एवं याति भवेन्नित्यं भर्त्तुः प्रियहिते रता ॥
अनुविष्टेन भावेन भर्त्तारमनुगच्छति ।
सा तु खलुमुखद्वारं न गच्छेद्ब्रह्मसम्भव ! ॥
एष माता पिता बन्धुरेष मे दैवतं परम् ।
एवं शुश्रूषते या तु सा मां विजयते सदा ।
पतिव्रता तु या साध्वी तस्याश्चाहं कृताञ्जलिः ॥
भर्त्तारमनुध्यायन्ती भर्त्तारमनुगच्छति ।
भर्त्तारमनुशोचन्ती खलुद्वारं न पश्यति ॥
गीतवादित्रनृत्यानि प्रेक्षणीयान्यनेकशः ।
न शृणोति न पश्येत खलुद्वारं न पश्यति ॥
स्नायन्ती तिष्ठती वापि कुर्व्वन्ती वा प्रसाधनम् ।
नान्यञ्च मनसा ध्यायेत् कदाचिदपि सुव्रता ॥
देवता अर्च्चयन्ती वा भोजयन्त्यथ वा द्विजान् ।
पतिं न त्यजते चित्तात् खलुद्वारं न पश्यति ॥
भानौ चानुदिते या तु उत्थाय च तपोधन ! ।
गृहं मार्ज्जयते नित्यं खलुद्वारं न पश्यति ॥
चक्षुर्देहः स्वभावश्च यस्या नित्यं सुसंहतम् ।
शौचाचारसमायुक्ता सापि खलुं न पश्यति ॥
भर्त्तुर्मुखं प्रपश्यन्ती भर्त्तुश्चित्तानुसारिणी ।
वर्त्तते च हिते भर्त्तुर्मृत्युद्वारं न पश्यति ॥
एवं कीर्त्तिमतां लोके दृश्यन्ते दिवि देवताः ।
मानुषाणाञ्च भार्य्या वै तत्र दृष्टिं तु दृश्यते ॥
कथितैवं पुरा विप्र ! आदित्येन पतिव्रता ।
मया तस्मात्तु विप्रर्षे ! यथावृत्तं यथाश्रुतम् ॥
गुह्यमेतत्ततो दृष्ट्वा पूजयामि पतिव्रताम् ॥”

इति वाराहे पतिव्रताचरित्रम् ॥ ७ ॥

पतिव्रताधर्म्मो यथा,—
“पतिव्रतानां यद्धर्म्मं तन्निबोध व्रजेश्वर ! ।
नित्यं भर्त्तुर्व्वृतसुवाया तत्पादोदकमीप्सितम् ।
भक्तिभावेन सततं भोक्तव्यं तदनुज्ञया ॥
व्रतं तपस्यां देवार्च्चां परित्यज्य प्रयत्नतः ।
कुर्य्याच्चरणसेवाञ्च स्तवनं परितोषणम् ॥
तदाज्ञारहितं कर्म्म न कुर्य्याद्दैवतः सती ।
नारायणात् परं कान्तं ध्यायते सततं सती ॥
परपुंसां पुरश्चैव सुवेशं पुरुषं परम् ।
यात्रामहोत्सवं नित्यं नर्त्तकं गायनं व्रज ।
नरक्रीडाञ्च सततं नहि पश्यति सुव्रता ॥
यद्भक्ष्यं स्वामिनां नित्यं तद्देवमपि योषिताम् ।
नहि त्यजेत्तु तत्सङ्गं क्षणमेव च सुव्रता ॥
उत्तरे नोत्तरं दद्यात् स्वामिनश्च पतिव्रता ।
न कोपं कुरुते शुद्धा ताडनाच्चापि कोपतः ॥
क्षुधितं भोजयेत् कान्तं दद्यात् पानञ्च तोषणे ।
न बोधयेत्तं निद्रालुं प्रेरयत्येव कर्म्मसु ॥
पुत्त्रानाञ्च शतगुणं स्नेहं कुर्य्यात् पतिं सती ।
पतिर्बन्धुर्गतिर्भर्त्ता दैवतं कुलयोषितः ॥
शुभं दृष्ट्या सुधातुल्यं कान्तं पश्यति सुन्दरी ।
सस्मितं वदनं कृत्वा भक्तिभावेन यत्नतः ॥
पुरुषाणां सहस्रञ्च सती स्त्री च समुद्धरेत् ।
पतिः पतिव्रतानाञ्च मुच्यते सर्व्वपातकात् ॥
नास्ति तेषां कर्म्मभोगः सतीनां व्रततेजसा ।
तया सार्द्धञ्च निष्कर्म्मी मोदते हरिमन्दिरे ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि सतीपादेषु तान्यपि ।
तेजश्च सर्व्वदेवानां मुनीनाञ्च सतीषु च ॥
तपस्विनां तपः सर्व्वं व्रतिनां यत् फलं व्रज ! ।
दाने फलं यद्दातॄणां तत् सर्व्वं तासु सन्ततम् ॥
स्वयं नारायणः शम्भुर्विधाता जगतामपि ।
सुराः सर्व्वे समुनयो भीतास्ताभ्यश्च सन्ततम् ॥
सतीनां पादरजसा सद्यः पूता वसुन्धरा ।
पतिव्रतां नमस्कृत्य मुच्यते पातकान्नरः ॥
त्रैलोक्यं भस्मसात् कर्त्तुं क्षणेनैव पतिव्रता ।
स्वतेजसा समर्था सा महापुण्यवती सदा ॥
सतीनाञ्च पतिः साध्वीपुत्त्रो निःशङ्क एव च ।
नहि तस्य भयं किञ्चिद्दैवेभ्यश्च यमादपि ॥
शतजन्मपुण्यवतां गृहे जाता पतिव्रता ।
पतिव्रताप्रसूः पूता जीवन्मुक्तः पिता तथा ॥
सती स्त्री प्रातरुत्थाय त्यक्त्वा च रात्रिवाससम् ।
भर्त्तारञ्च नमस्कृत्य करोति स्तवनं मुदा ॥
गृहकार्य्यं ततः कृत्वा स्नात्वा धौते च वाससी ।
गृहीत्वा शुक्लपुष्पञ्च भक्तितः पूजयेत् पतिम् ॥
स्नापयित्वा सुपूतेन जलेन निर्म्मलेन च ।
तस्मै दत्त्वा धौतवस्त्रं तत्पादौ क्षालयेन्मुदा ॥
आसने वासयित्वा च दत्त्वा भाले च चन्दनम् ।
सर्व्वाङ्गलेपनं कृत्वा दत्त्वा माल्यं गलेऽपि च ॥
सामवेदोक्तमन्त्रेण भोगद्रव्यैः सुधोपमैः ।
संपूज्य भक्तितः कान्तं स्तुत्वा च प्रणमेन्मुदा ॥
‘ओँ नमः कान्ताय शान्ताय सर्व्वदेवाश्रयाय स्वाहा ॥’
इत्यनेनैव मन्त्रेण दत्त्वा पुष्पञ्च चन्दनम् ।
पाद्यार्घ्यधूपदीपांश्च वस्त्रं नैवेद्यमुत्तमम् ॥
जलं सुवासितं शुद्धं ताम्बूलञ्च सुसंस्कृतम् ।
दत्त्वा स्तोत्रञ्च प्रपठेत् यत् कृतं माध्यमेव च ॥
ओँ नमः कान्ताय शान्ते च शिवचन्द्रस्वरूपिणे ।
नमः शान्ताय दान्ताय सर्व्वदेवाश्रयाय च ॥
नमो ब्रह्मस्वरूपाय सतीप्राणपराय च ।
नमस्याय च पूज्याय हृदाधाराय ते नमः ॥
पञ्चप्राणाधिदेवाय चक्षुषस्तारकाय च ।
ज्ञानाधाराय पत्नीनां परमानन्दरूपिणे ॥
पतिर्ब्रह्मा पतिर्विष्णुः पतिरेव महेश्वरः ।
पतिश्च निर्गुणाधारो ब्रह्मरूप ! नमोऽस्तु ते ॥
क्षमस्व भगवन् ! दोषं ज्ञानाज्ञानकृतञ्च यत् ।
पत्नीबन्धो ! दयासिन्धो ! दासीदोषं क्षमस्व च ॥
इदं स्तोत्रं महापुण्यं सृष्ट्यादौ पद्मया कृतम् ।
सरस्वत्या च धरया गङ्गया च पुरा व्रज ॥
सावित्र्या च कृतं पूर्व्वं ब्रह्मणे चापि नित्यशः ।
पार्व्वत्या च कृतं भक्त्या कैलासे शङ्कराय च ॥
मुनीनाञ्च सुराणाञ्च पत्नीभिश्च कृतं पुरा ।
पतिव्रतानां सर्व्वासां स्तोत्रमेतत् शुभावहम् ॥
इदं स्तोत्रं महापुण्यं या शृणोति पतिव्रता ।
नरोऽन्यो वापि नारी वा लभते सर्व्ववाञ्छितम् ॥
अपुत्त्रो लभते पुत्त्रं निर्धनो लभते धनम् ।
रोगी च मुच्यते रोगात् बद्धो मुच्येत बन्धनात् ॥
पतिव्रता च स्तुत्वा च तीर्थस्नानफलं लभेत् ।
फलञ्च सर्व्वतपसां व्रतानाञ्च व्रजेश्वर ! ॥
इदं स्तुत्वा नमस्कृत्य भुङ्क्ते सा तदनुज्ञया ।
उक्तः पतिव्रताधर्म्मो गृहिणां शृणुतां व्रज ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८३ अध्यायः ॥ * ॥

पतिव्रतानामानि यथा,—
सूर्य्यस्य सुवर्च्चला १ शक्रस्य शची २ वशिष्ठस्य अरुन्धती ३ चन्द्रस्य रोहिणी ४ अगस्त्यस्य लोपामुद्रा ५ च्यवनस्य सुकन्या ६ सत्यवतः सावित्री ७ कपिलस्य श्रीमती ८ सौदासस्य मदयन्ती ९ सगरस्य केशिनी १० नलस्य दमयन्ती ११ रामस्य सीता १२ शिवस्य सती १३ नारायणस्य लक्ष्मीः १४ ब्रह्मणः सावित्री १५ रावणस्य मन्दोदरी १६ । इति पुराणान्तरम् ॥ (गायत्त्रीस्वरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ८६ ।
“पतिव्रता पवित्राङ्गी पद्महासपरायणा ।
प्रज्ञावती सुता पौत्त्री पुत्त्रपूज्या पयस्विनी ॥”)

पतेरः, पुं स्त्री, (पतति गच्छतीति । पत्लृ गतौ + “पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक् ।” उणा० १ । ५९ । इति कर्त्तरि एरक् ।) पक्षी । गन्तरि त्रि । इत्युणादिकोषः ॥

पतेरः, पुं, (पतन्त्यस्मिन्निति । “पति काटीति ।” उणा० १ । ५९ । इति अधिकरणे एरक् ।) आनकः । गर्त्तः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पतङ्गं, क्ली, (पतनमिव अङ्गं यस्य । पृषोदरात् साधु ।) रक्तचन्दनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वृक्षविशेषः । बकम् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पत्राङ्गम् २ रक्तकाष्ठम् ३ सुरङ्गदम् ४ पत्राख्यम् ५ पट्टरङ्गम् ६ भार्य्यावृक्षः ७ रक्तकः ८ लोहितम् ९ रङ्गकाष्ठम् १० रागकाष्ठम् ११ कुचन्दनम् १२ पट्टरञ्जनकम् १३ सुरङ्गम् १४ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । रूक्षत्वम् । अम्लत्वम् । शीतलत्वम् । गौल्यत्वम् । वातपित्तज्वरविस्फोटोन्मादभूतनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च भावप्रकाशे ।
“पतङ्गन्तु रक्तसारं सुरङ्गं रञ्जनं तथा ।
पटरञ्जनमाख्यातं पत्तूरञ्च कुचन्दनम् ॥
पतङ्गं मधुरं शीतं पित्तश्लेष्मव्रणास्रनुत् ।
हरिचन्दनवज्ज्ञेयं विशेषाद्दाहनाशनम् ॥”

पत्तन, क्ली (पतन्ति गच्छन्ति जना यस्मिन्। पत ऌ गतौ + ' वीपतिभ्यां तनन्। उणा ३।१५०। इति तनन्।) नगरम्। इत्यमरः। २। ।१०। (यथा भागवते। ७। २। १४।
' पुरग्रामव्रजोद्यानक्षेत्रारामाश्रमाकरान्।
खेटखर्व्वटघोषांश्च ददहुः पत्तनानि च। ')
मद्दली मुरौ। इति श्रीधरस्वामी। मृदङ्गः। इति हारावली।

पत्तनवणिक [ज] पुं (पत्तनस्य नगरस्य वणिक्।) नगरवणिक्। तत्पर्य्यायः। स्वाध्यायी १। इति त्रिकाण्डशेषः।

पत्ति पुं (पद्यते विपक्षभटो यान् पत्त्या गच्छतीति। पद्लँ ङ गतौ + पद्यतिपथिभ्यां नित। उणां ४। १८०। इति ति स च नित्।) पदातिकः। इत्यमरः। २।८।६६। (यथा रघुः। ७।३७।
पत्तिः पदातिं रथिनं रथेशः
स्तुरङ्गसादी तुरगाधिरूढम्।
यन्ता गजस्याभ्यपतद्गजस्थं
तुल्यप्रतिद्वन्द्वि बभूव युद्धम्॥" *॥
पद्यते विपदं प्राप्नोतीति। पद + तिन्।) वीरः। इति विश्वः॥

पत्तिः स्त्री (पत ऌ गतौ + भावे क्तिन्।) गतिः। (पद्यते विपदा यया। पद + करणे क्तिन्।) सेनाविशेषः। यदुक्तममरे। ८८।
' एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका॥

पत्तिसंहति स्त्री (पत्तीनां पदातीनां संहतिः।) पदातिसमूहः। तत्पर्य्यायः। पादातम् २। इत्यमरः। २।८।६०॥

पत्तूरः पुं (पत गतौ + बाहुलकादूरः नियातनात् तस्य द्वित्वम्।) शालिञ्चशाकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पत्तूरो क्ली इति भावप्रकाशः॥

पत्नी स्त्री (पत्युर्नी यज्ञसंयोगे। ४।१।३३। इति नकारादेशः ङीप् च।) धर्म्मविधानेनोढा। यज्ञोपयोगार्थं यया उद्वाहविधिनमन्त्रेण ऊढा। इति भरतः। तत्पर्य्यायः। पाणिगृहीती २ द्वितीया ३ सहधर्म्मिणी ४ भार्य्या ५ जाया ६ दाराः ७ सधर्म्मिणी ८ धर्म्मचारिणी ९ दार १० गृहिणी ११। इति शब्दरत्नावली। सहचरी १२ गृह १३ क्षेत्रम् १४ वधू १५ गृही १६ परिग्रह १७ ऊढ़ा १८ कलत्रम् १९। इति हेमचन्द्रः॥ (पत्नीगुणैर्नैव हि पुरुषा गृहिणो भवन्ति। यस्य पत्नी यथाकुला न भवति तस्य सर्व्वत्र दुःखमनुष्य किञ्चिदपि नास्ति यदि तत्र किञ्चित् ... पत्नी ... ...
"... ... ...
... ...
... ...
... ...
... ...
... ...

आत्मगुप्ता स्वामिभक्ता देवता सा न मानुषी।
अनुकूलकलत्रो यस्तस्य स्वर्ग इहैव हि॥
प्रतिकूलकलत्रस्य नरको नात्र संशयः।
स्वर्गेऽपि दुर्लभं ह्येतदनुरागः परस्परम्॥
रक्त एको विरक्तोऽन्यस्तस्मात् कष्टतरं नु किम्॥
गृहवासः सुखार्थाय पत्नीमूलं गृहे सुखम्।
सा पत्नी या विनीता स्याच्चित्तज्ञा वशवर्त्तिनी॥
दुःखान्वा सदा खिन्ना चित्तभेदात् परस्परम्।
प्रतिकूलकलत्रस्य द्विदारस्य विशेषतः॥
योषितः सर्व्वा जलौकेव भूषणाच्छादनाशनैः।
सुभृत्यापि हता नित्यं पुरुषं ह्यपकर्षति॥
जलौका रक्तमादत्ते केवलं सा तपस्विनी।
इतरा तु धनं वित्तं मांसं वीर्य्यं बलं सुखम्॥
सशङ्का बालभावे तु यौवने विमुखी भवेत्।
तृणवन्मन्यते पश्चाद्वृद्धभावे स्वकं पतिम्॥
अनुकूला न वाग्दुष्टा दक्षा साध्वी पतिव्रता।
एभिरेव गुणैर्युक्ता श्रीरेव स्त्री न संशयः॥
या हृष्टमनसा नित्यं स्थानमानविचक्षणा।
भर्त्तुः प्रीतिकरी नित्यं सा पत्नी हीतरा जरा॥")

पत्नाट पुं (अटति सुखं विहरति अत्र इति आटो गृहम्। तत्र पत्न्या आटः।) पत्नीगृहम्। यदुक्तं त्रिकाण्डशेषे।
आसागारं भोगगृहं कन्यापत्नाटगृहकुटाः॥

प(त्र)त्र क्ली (पतति वृन्तात्। पत ऌ गतौ + 'सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन्। उणां ४।१५८। इति ष्ट्रन्) वृक्षावयवविशेषः। पाता इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पलाशम् २ छदनम् ३ दलम् ४ पर्णम् ५ छदः ६। इत्यमरः। २। ४। १४॥ पाथम् ७ छादनम् ८ बर्हम् ९ बर्हणम् १० पत्रकम् ११। इति शब्दरत्नावली॥ * ॥ विष्णुः पत्रविशेषदानफलं यथा नारसिंहे ५२ अध्याये।
' पत्राण्यपि सुपुष्पाणि हरेः प्रीतिकराणि च।
प्रवक्ष्यामि नृपश्रेष्ठ। शृणुष्व गदतो मम॥
अपामार्गपत्रं प्रथमं तस्माद्भृङ्गारकं परम्।
तस्मात्तु खादिरं श्रेष्ठं ततश्च शमिपत्रकम्॥
दूर्व्वापत्रं ततः श्रेष्ठं ततोऽपि कुशपत्रकम्।
पत्रं तस्माद्दमनकं ततो बिल्वस्य पत्रकम्॥
बिल्वपत्रादपि हरेस्तुलसीपत्रमुत्तमम्।
एतैश्च पत्रैर्भवेशं यो ऽर्च्चयेद्गरुडध्वजम्।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो विष्णुलोके महीयते॥'
देवीप्रीतिकरपत्राणि यथा —
' अपामार्गस्य पत्रन्तु ततो भृङ्गारपत्रकम्।
ततोऽपि शाल्मलीपत्रं ... परम्॥
तस्मात् खदिरपत्रञ्च वञ्जुलस्य ततस्तथा।
... ... ततः परम्॥
बीजपूरस्य पत्रन्तु ततोऽपि कुशपत्रकम्।
दूर्व्वाङ्कुरं ततः प्रोक्तं शमीपत्रमतः परम्॥
... ... परम्।
सर्व्वेषां बिल्वपत्रन्तु देव्याः प्रीतिकरं मतम्॥"
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः॥ * ॥
तेजपत्रम्। तत्पर्य्यायः। त... १ पत्रकम् २ दलम् ३ ... ४ ... ५ अंशुकम् ६ वासः ७ तापसम् ८ सुकुमारकम् ९ वस्त्रम् १० तमालकम् ११ रामम् १२ गोपनम् १३ वसनम् १४ तमालम् १५ सुरभिगन्धम् १६। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातविषवस्तिकण्डूतिश्लेष्मनाशित्वम्। मुखमस्तकशोधनत्वञ्च। इति राजनिघण्टः॥ अपि च। भावप्रकाशे।
' पत्रकं मधुरं किञ्चित्तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं लघु।
निहन्ति कफवातार्शोहृल्लासारुचिपीनसान्॥
(पत्यते स्थानात् स्थानान्तरे अनेन। पत + दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे। ३। २। १८२। इति करणे ष्ट्रन्।) वाहनम्। शरपक्षः। पक्षिपक्षः। इति मेदिनी॥ * ॥ (पत्यते पात्यते ज्ञापकबोधायवर्णविन्यासोऽनेन। पत् + करणे ष्ट्रन्। ...) लिखनाधारः। पात इति भाषा। यथा ज्योतिस्तत्त्वे।
' षाण्मासिके तु समये भ्रान्तिः सञ्जायते यतः।
धात्राक्षराणि सृष्टानि पत्रारूढ़ान्यतः पुरा॥"
धातुमयपत्राकृतिद्रव्यम्। पतर इति तबक इति च भाषा। यथा तुलापुरुषदाने दानसागरे।
सुवर्णपत्राभरणा च कार्य्या
सुलोहपाश्वद्वयसङ्गलाभिः॥ * ॥
(पात्यते स्थानात् स्थानान्तरं समाचारोऽनेन।) पत्री। लिपिः। तस्य रचनं यथा —
' सुवर्णरूप्यरङ्गाद्यै रञ्जयेत पत्रमुत्तमम्।
सामान्योत्तममध्यानां पत्ररञ्जनमीरितम्॥ * ॥
अथ पत्रप्रमाणम्।
' षडङ्गुलाधिकं हस्तं पत्रमुत्तममीरितम्।
मध्यमं हस्तमात्रं स्यात् सामान्यं सुविहस्तकम्॥
अथ पत्रभङ्गप्रकारः।
' पत्रन्तु त्रिगुणीकृत्य ऊर्द्धे तु द्विगुणं त्यजेत्।
शेषभागं लिखेद्धीमान् गद्यपद्यादियुक्तान्॥ * ॥
अथ पत्रस्य रचनक्रमः।
' राजलेखकमाहूय नृपो ब्रूयात् प्रयत्नतः।
पत्रं कुरु यथायोग्यं गद्यपद्यादिसंयुतम्॥
पण्डितद्वयमानीय लेखको रहसि स्थितः।
यथायोग्यानुसारेण पत्रं कुर्य्यादनाकुलम्॥
निर्म्माय पत्रं चापि विचार्य्य पण्डितैः सह।
सभामध्ये ... ...॥
सामान्यपत्रं ... लिख्य रहसि ... ...।
... ...॥ * ॥
अथ लेखनप्रकारः।
' आदौ प्रणवं दद्यात् मङ्गलार्थं विचक्षणः।
मध्ये बिन्दुसमायुक्तमथ ... ...॥ * ॥
... ...।
... ...॥
भावया ... ...।
... ...॥
... ...।
... ...॥
... ...।

सर्व्वेषामेव पत्रेषु लिखनञ्चैवमीरितम् ॥
सर्व्वेषामेव पत्राणां विधिं ज्ञात्वा लिखेत्तु यः ।
स्वदेशे कीर्त्तिमाप्नोति तथा देशान्तरेष्वपि ॥
एवं शास्त्रक्रमं ज्ञात्वा यो लिखेद्राजपत्रकम् ।
स राजमन्त्रिभिः सार्द्धं यशः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥
शास्त्रसन्दर्भमज्ञात्वा यो लिखेद्राजपत्रकम् ।
स राजमन्त्रिभिः सार्द्धं दुर्यशो महदाप्नुयात् ॥” * ॥

अथ पत्रनयनक्रमः ।

“राजपत्रं नयेन्मूर्द्ध्नि ललाटे चात्रमन्त्रिणाम् ।
गुरुपत्रं नयेन्मूर्द्ध्नि आज्ञयानान्तथैव च ॥
यतिसन्न्यासिनाञ्चैव स्वामिनश्च तथैव च ।
सादरेणैव यत्नेन तथा मूर्द्धनि धारयेत् ॥
भार्य्यापुत्रस्य मित्रस्य हृदये धारयेत् सुधीः ।
प्रवीराणां कण्ठदेशे पत्रधारणमीरितम् ॥
एतेषाञ्चैव पत्राणामुक्तं धारणलक्षणम् ।
अन्येषामपि पत्राणां नियमो नात्र दर्शितः ॥”

अथ पत्रपठनप्रकारः ।

“पत्रं धृत्वा नमस्कृत्य पूर्व्वाग्रं स्थापयेत् सुधीः ।
दक्षिणाग्रेण सदसि नृपाग्रे राजलेखकः ॥
पत्रं विनाश्य सदसि द्विवारं मनसा पठेत् ।
स्फुटं पश्चात् प्रवक्तव्यमक्षोभो राजलेखकः ॥
रहसि श्रावयेत् पत्रं शुभं वा यदि वाशुभम् ।
पत्रं श्रुत्वा विदित्वार्थं सभायां श्रावयेत्ततः ॥
रहस्य-पत्रं रहसि नृपाग्रे श्रावयेद्द्विजः ।
अशुभं नैव सदसि शुभं पत्रं नृपाज्ञया ॥
एवं क्रमेण पत्रार्थं श्रावयित्वा द्विजोत्तमः ।
नृपतेः सन्निधौ स्थित्वा नृपाज्ञामनुवर्त्तते ॥”

अथ पत्रचिह्नानि ।

“ऊर्द्ध्वं षडङ्गुलं त्यक्त्वा वर्त्तुलं चन्द्रविम्बवत् ।
कस्तूरीकुङ्कुमैः कुर्य्याद्राजपत्रं सुचिह्नितम् ॥
मन्त्रिणां कुङ्कुमेनैव पण्डितस्यैव चन्दनैः ।
गुरूणां चन्दनेनैव सिन्दूरेणैव स्वामिनः ॥
भार्य्यायाश्चाप्यलक्तेन चन्दनैः पितृपुत्रयोः ।
सन्न्यासिनां चन्दनेन यतीनां कुङ्कुमेन च ॥
रक्तचन्दनपङ्केन भृत्यस्य समुदीरितम् ।
शोणितेनैव शत्रूणां पत्रचिह्नं प्रकल्पयेत् ॥
एतेषाञ्चैव सर्व्वेषां यथायोग्यानुसारतः ।
पत्रस्योर्द्ध्वे तु मतिमान् कुर्य्यात् चिह्नं सुवर्त्तुलम् ॥”

अथ राजपत्रस्य कोणच्छेदनप्रकारः ।

“दक्षिणे पत्रकोणस्य अधस्तात् छेदयेत् सुधीः ।
एकाङ्गुलप्रमाणेन राजपत्रस्य चैव हि ॥”

अथ राजपत्रादेः पदन्यासः ।

“महाराजाधिराजश्च राजशौण्डं तथैव च ।
तथा सच्चरितं योग्यं कल्पवृक्षादिकं न्यसेत् ॥
यथायोग्यानुसारेण तथैव गुणभेदतः ।
राजपत्रेषु सर्व्वेषु पदन्यासक्रमं विदुः ॥”

अथ मन्त्रिपत्रस्य ।

“प्रवरं गुणभेदेन तथा सच्चरितादिकम् ।
विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञो मन्त्रिपत्रे पदक्रमम् ॥”

अथ पण्डितस्य ।

“संख्यावद्वन्दितपदं शास्त्रार्थनिपुणादिकम् ।
पण्डितानाञ्च पत्रेषु विलिखेद्वै पदक्रमम् ॥”

अथ गुरुपत्रस्य ।

“सांख्यसिद्धान्तनिपुणं सनमस्कारकं पदम् ।
विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञो गुरुपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ स्वामिपत्रस्य ।

“प्रवर्य्यं सनमस्कारं प्राणप्रियादिकं पदम् ।
विन्यस्य विलिखेद्धीमान् स्वामिपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ भार्य्यापत्रस्य ।

“प्राणप्रियापदं सार्ध्वी तथा सच्चरितादिकम् ।
भार्य्यापत्रं लिखेद्विद्वान् पदक्रममनुत्तमम् ॥”

अथ पुत्रस्य ।

“प्राणपुत्रपदं तद्वत्तथा सच्चरितादिकम् ।
आशीर्व्वचनसंयुक्तं पुत्रपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ पितृपत्रस्य ।

“प्रभुवर्य्यं नमस्कारं तथा सच्चरितादिकम् ।
विन्यस्य विलिखेत् पुत्रः पितृपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ सन्न्यासियतिपत्रस्य ।

“सर्व्ववाञ्छाविनिर्मुक्तं सर्व्वशास्त्रार्थपारगम् ।
सन्न्यासियतिपत्रेषु विलिखेच्च पदक्रमम् ॥”

सामान्यस्य ।

“सौमान्यस्त्वथ शत्रूणां विनियोज्यानुकं प्रति ।
शश्वदाशीर्व्वचनपदं क्षेमकुशलादिकं तथा ॥
एतेषामेव पत्रेषु यथायोग्यानुसारतः ।
विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञः पदक्रममनुत्तमम् ॥”

श्रीशब्दविन्याससंख्या यथा,—

“षड् गुरोः स्वामिनः पञ्च द्वे भृत्ये चतुरो रिपौ ।
श्रीशब्दानां त्रयं मित्रे एकैकं पुत्रभार्य्ययोः ॥” * ॥

अथ राज्ञः प्रशस्तिः ।

स्वस्तिगीर्व्वाणचयचूडारत्नराजिरोचिश्चुम्बित-चन्द्रचूडचरणनखेन्दुवृन्दचन्द्रिकास्वादोन्मादचतुरचेतश्चकोरवरविषमसमरसञ्चरत्प्रबलतरतुरगखुरपुटपटलदलितभूपृष्ठोत्थितध्वजविष्टधूलिधाराधूसरितसकलहरिदन्तरप्रचण्डभुजदण्डभ्राजमानखरतरासिविन्यासितप्रत्यर्थिपृथ्वीपतिसार्थप्रार्थितानुकम्पासुधासम्पातानवरतविद्वद्दारिद्र्यविद्रावणक्षमविश्राणितविश्राणनसमुपार्ज्जितोर्ज्जितयशोमरालावलिकवलितवलिदधीचिसन्नितयशोन्नतवालजालभूपालकुलतिलकश्रीयुतमहाराजाधिराजेषु ॥ १ ॥

स्वस्तिप्रचण्डदोर्द्दण्डखण्डखण्डितारिमण्डलमुण्डोन्मुक्तमुक्तावलीमण्डितसंग्रामाङ्गनरिङ्गमाणानेकवारणवाहादिकायकाण्डवक्रतरनक्रचक्रचंक्रमणदुरतिक्रमणीयापगापतिप्रभृतयशश्चन्द्रचन्द्रिकाद्योतविद्योतिताखिलजगन्मण्डलविविधद्रविणार्पणसन्तोषितसूरिसन्दोहस्तूयमानावदातकीर्त्तिनर्त्तकीनर्त्तनलीलालेपलेपितगीतिधुरीणोर्व्वशरादिवेश्याननसविलासगीयमानगुणश्रवणान्दोलिताखण्डश्रवणकुण्डलपरिष्ठिःप्रसर्पितप्रतापतपनोत्तापितारातिततिसमध्यासितनिकुञ्जकुञ्जप्रस्तुतसौन्दर्य्यगाथाप्रमुदितश्रीमन्नारायणचरणकिङ्करश्रीयुतमहाराजराजशौण्डेषु ॥ २ ॥ * ॥

अथ मन्त्रिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमत्समस्तसामन्तसेवकानिर्व्वाहकेषु । कोषगोष्ठपिष्टपीवलराजवाजिरथपरिवारस्थैर्य्यहेतुनीतिसेतुरक्षणनिपुणेषु । अस्मद्विश्वासैकनिकेतनेषु श्रीश्रीमन्त्रिप्रवीरेषु आशीराशिनिवेदनकोऽयं यर्ण्णकृतोऽत्रत्यं भयमावेदयन् तत्रत्यं भवमथाद्यतमनुदिनमनुचर्य्यां पृच्छति स्म ॥ * ॥

अथ गुरुप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीनारायणपदपाथोरुहनिःसरन्मकरन्दमधुपायमानमानसेषु । विविधविद्याविद्योतिताखिलगुणगणालङ्कृतवेदवेदाङ्गपारगस्वाश्रमोचिताचारसम्पन्नपरमहंसपरिव्राजकाचार्य्यसेव्यमानश्रीगोविन्दस्वरूपगुरुचरणारविन्देषु कोटिशः प्रणामाः ॥ * ॥

अथ भार्य्यायाः स्वामिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमद्दासमशेषसौभाग्यभूषितास्मदादिभक्तजनेषु । कर्णयोरधिष्ठानेषु । नेत्रयोरधिदैवतेषु । कामस्य परिणामेषु । चतुर्व्वर्गप्रदायकेषु । ममापरस्वरूपेषु । श्रीमत्स्वामिचरणारविन्देषु । गोविन्द इवेन्दिरायाः शङ्कर इव गिरिजायाः महेन्द्र इव पुलोमजायाः प्रतिदिनं वर्द्धमाना समाराधना प्रणामपूर्व्वमास्ताम् ॥ * ॥

अथ भर्त्तुर्भार्य्याप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमत्सकलप्रेमधारलावण्यमूर्त्तौ प्रियतमायां नेत्रयुगस्य कौमुदिकायामिव चन्द्रस्य चण्डदायामिव कमलाकरस्य कामलिन्यामिव पथिकस्य छायायामिव तृषातुरस्य शीतलामृतधारायामिव मम जीवने निवेदयन्ती पत्री शुभाशीराशीर्निवेदयतु सर्व्वदा ॥ * ॥

अथ पुत्रस्य पितरं प्रति प्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमदभिनवयशस्सदर्पित्ताचिन्तितस्वीयानुरागानुरञ्जितानुगृहीतस्वगणवर्गेषु । निजचरणसरोज-रञ्जितपरागसंरक्षास्मदादिभालस्थलविशालभाग्यसम्भावुकेषु । श्रीयुतपितृचरणसरोरुहेषु । अकिञ्चित्करकिङ्करस्य मम बद्धकरसम्पुटस्यावनीपृष्ठलग्नाः साष्टाङ्गप्रणतयः सहस्रमनसं विज्ञाप्यन्ते ॥ * ॥

अथ पितुः पुत्रं प्रति प्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीविश्वेश्वरचरणसरोरुहानुग्रहसमासादितातिविततानवद्यविद्याविलासपीयूषपरम्परापराभावुकानुपममाधुरीधुरीणविविधगुणालङ्कृतनिजवंशावतंससकलविश्वासनिधाननिजकुलपवित्रीकृतात्मप्रायेषु । श्रीयुतशुद्धाचारपरिपूरितपुत्रेषु शुभाशिषां राशयः सन्तु विशाप्यन्ते ॥ * ॥

अथ सन्न्यासियतिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यकरणनिपुणतापराङ्मुखेषु । विषमविषयदोषदर्शनदूषितप्रपञ्चरचनाविभावेषु । वेदवेदान्तसांख्यसिद्धान्तबद्धदेवप्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानशीलेषु । संख्यावन्मुख्यवन्दितचरणारविन्दस्वाश्रमोचिताचारपरिपालनपवित्रीकृतधरित्रीतलेषु । सकलभूदेव-पूजित-श्रीयुत-गोस्वामि-चरणारविन्देषु ।

पत्तन, क्ली, (पतन्ति गच्छन्ति जना यस्मिन्। पत्ऌ गतौ + 'वीपतिभ्यां तनन्।' उणां ३।१५०। इति तनन्।) नगरम्। इत्यमरः। २।२।१०॥ (यथा भागवते। ७। २। १४।
'पुरग्रामव्रजोद्यानक्षेत्रारामाश्रमाकरान्।
खेटखर्वटघोषांश्च ददहुः पत्तनानि च॥')
महती पुरी। इति श्रीधरस्वामी॥ मृदङ्गः। इति हारावली॥

पत्तनवणिक [ज्] पुं (पत्तनस्य नगरस्य वणिक्।) नगरवणिक्। तत्पर्य्यायः। स्वाध्यायी २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पत्ति, पुं (पद्यते विपक्षसमीपं प्रति पद्भ्यां गच्छतीति। पद्लृ गतौ + 'पन्प्रिधिभ्यां नित्।' उणां ४।१८२। इति तिः स च नित्।) पदातिकः। इत्यमरः। २।८।६६। (यथा रघुः। ७।३७।
'पत्तिः पदातिं रथिनं रथेश-
स्तुरङ्गसादी तुरगाधिरूढम्।
यन्ता गजस्याभ्यपतद्गजस्थं
तुल्यप्रतिद्वन्द्वि बभूव युद्धम्॥'" * ॥
पद्यते विपक्षं प्राप्नोतीति। पद + तिन्।) वीरः। इति विश्वः॥

पत्तिः स्त्री (पत्लृ गतौ + भावे क्तिन्।) गतिः। (पद्यते विपक्षो यया। पत + करणे क्तिन्।) सेनाविशेषः। यदुक्तममरे। २।८।८०।
"एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका॥"

पत्तिसंहतिः स्त्री (पत्तीनां पदातीनां संहतिः।) पदातिसमूहः। तत्पर्य्यायः। पादातम् २। इत्यमरः। २।८।६७॥

पत्तूर पुं (पत गतौ + बाहुलकादूरः। निपातनात् तस्य द्वित्वम्।) शालिञ्चशाकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पत्तङ्गं क्ली। इति भावप्रकाशः॥

पत्नी स्त्री (पत्युर्यज्ञे सम्बन्धो यया। 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे।' ४।१।३३। इति नकारादेशः ङीप् च।) वेदविधानेनोढ़ा। अन्यत्रोपचारात्। यथा उद्वाहविहितमन्त्रादिना ऊढ़ा। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। पाणिगृहीती २ द्वितीया ३ सहधर्म्मिणी ४ भार्य्या ५ जाया ६ दाराः ७ सधर्म्मिणी ८ धर्म्मचारिणी ९ दारः १० गृहिणी ११। इति शब्दरत्नावली॥ सहचरी १२ गृह १३ पतिम १४ वधू १५ नारी १६ परिग्रह १७ ऊढ़ा १८ कलत्रम् १९। इति हेमचन्द्रः॥
(पत्नीगुणेनैव हि पुरुषाः सुखिनो भवन्ति। यस्य पत्नी वशानुगा स भूस्थोऽपि स्वर्गस्थः। गृहाश्रमतुल्यं किञ्चिदपि नास्ति यदि तत्र हितकामा पत्नी वर्त्तते। सपत्नीक एव सर्व्वधर्म्मकरणार्हः। यदुक्तं दक्षसंहितायाम्।
'पत्नीमूलं गृहं पुंसां यदि छन्दोऽनुवर्त्तिनी।
गृहाश्रमसमं नास्ति यदि भार्य्या वशानुगा॥
तया धर्म्मार्थकामानां त्रिवर्गफलमश्नुते।
प्राकाम्ये वर्त्तमाना तु स्नेहान्नतु निवारिता।
अवश्या सा भवेत् पश्चात् यथा व्याधिरुपेक्षितः।
अनुकूला न वाग्दुष्टा दक्षा साध्वी प्रियंवदा।
आत्मगुप्ता स्वामिभक्ता देवता सा न मानुषी।
अनुकूलकलत्रो यस्तस्य स्वर्ग इहैव हि॥
प्रतिकूलकलत्रस्य नरको नात्र संशयः।
स्वर्गेऽपि दुर्लभं ह्येतदनुरागः परस्परम्॥
रक्त एको विरक्तोऽन्यस्तस्मात् कष्टतरं नु किम्॥
गृहवासः सुखार्थाय पत्नीमूलं गृहे सुखम्।
सा पत्नी या विनीता स्याच्चित्तज्ञा वशवर्त्तिनी॥
दुःखदान्या सदा खिन्ना चित्तभेदात् परस्परम्।
प्रतिकूलकलत्रस्य द्विदारस्य विशेषतः॥
योषितः सर्व्वा जलौकेव भूषणाच्छादनाशनैः।
सुभृतापि कृता नित्यं पुरुषं ह्यपकर्षति॥
जलौका रक्तमादत्ते केवलं सा तपस्विनी।
इतरा तु धनं वित्तं मांसं वीर्य्यं बलं सुखम्॥
सशङ्का बालभावे तु यौवनेऽभिमुखी भवेत्।
तृणवन्मन्यते पश्चाद्वृद्धभावे स्वकं पतिम्॥
अनुकूला न वाग्दुष्टा दक्षा साध्वी पतिव्रता।
एभिरेव गुणैर्युक्ता श्रीरेव स्त्री न संशयः॥
या हृष्टमनसा नित्यं स्थानमानविचक्षणा।
भर्त्तुः प्रीतिकरी नित्यं सा पत्नी हीतरा ज्वरा॥')

पत्राट पुं (अटति सुखं विहरति अत्र इति आटो गृहम्। तत्र पत्नाः आटः।) पत्नीगृहम्। यदुक्तं त्रिकाण्डशेषे।
'शालागारं भोगगृहं कन्यापत्नाटनिष्कुटाः॥'

प(त्र)त्र क्ली (पतति वृक्षात्। पत ऌ गतौ + 'सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन्।' उणां ४।१५८। इति ष्ट्रन्।) वृक्षावयवविशेषः। पाता इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पलाशम् २ छदनम् ३ दलम् ४ पर्णम् ५ छदः ६। इत्यमरः। २।४।१४॥ पात्रम् ७ छादनम् ८ बर्हम् ९ वर्हणम् १० पत्रकम् ११। इति शब्दरत्नावली॥ * ॥ विष्णोः पत्रविशेषदानफलं यथा नारसिंहे ५२ अध्याये।
'पत्राण्यपि सपुष्पाणि हरेः प्रीतिकराणि च।
प्रवक्ष्यामि नृपश्रेष्ठ! शृणुष्व गदतो मम॥
अपामार्गपत्रं प्रथमं तस्माद्भृङ्गारकं परम्।
तस्मात्तु खादिरं श्रेष्ठं ततश्च शमिपत्रकम्॥
दूर्व्वापत्रं ततः श्रेष्ठं ततोऽपि कुशपत्रकम्।
पत्रं तस्माद्दमनकं ततो विल्वस्य पत्रकम्॥
विल्वपत्रादपि हरेस्तुलसीपत्रमुत्तमम्।
एतैरेव यथालब्धैः पत्रैर्वा योऽर्च्चयेद्धरिम्॥
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो विष्णुलोके महीयते॥"
देवीप्रीतिकरपत्राणि यथा —
'अपामार्गस्य पत्रन्तु ततो भृङ्गारपत्रकम्।
ततोऽपि गन्धिनीपत्रं वलाहकमतः परम्॥
तस्मात् खदिरपत्रन्तु वञ्जुलस्तवकस्तथा।
आम्रन्तु वकुलञ्चैव जम्बूपत्रं ततः परम्॥
वीजपूरस्य पत्रन्तु ततोऽपि कुशपत्रकम्।
दूर्व्वाङ्कुरं ततः प्रोक्तं शमीपत्रमतः परम्।
पत्रमामलकं तस्माद्दामपत्रमतः परम्।
सर्व्वतो विल्वपत्रन्तु देव्याः प्रीतिकरं मतम्॥'
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः॥ * ॥
तेजपत्रम्। तत्पर्य्यायः। तमालपत्रम् १ पत्रकम् २ छदनम् ३ दलम् ४ मालाशम् ५ अंशुकम् ६ वासः ७ तापसम् ८ सुकुमारकम् ९ वस्त्रम् १० तमालकम् ११ रामम् १२ गोपनम् १३ वसनम् १४ तमालम् १५ सुरभिगन्धम् १६। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातविषवस्तिकण्डूतिशोषनाशित्वम्। मस्तकशोधनत्वञ्च। इति राजनिघण्टः॥ अपि च। भावप्रकाशे।
'पत्रकं मधुरं किञ्चित्तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं लघु।
निहन्ति कफवातार्शोहृल्लासारुचिपीनसान्॥'
(पत्यते गम्यते स्थानात् स्थानान्तरे अनेन। पत + 'दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे।' ३।२।१८२। इति करणे ष्ट्रन्।) वाहनम्। शरपक्षः। पक्षिपक्षः। इति मेदिनी॥ * ॥ (पत्यते गम्यते ज्ञायते बोधायवर्णविन्यासोऽनेन। पत + करणे ष्ट्रन्। अन्तर्णिजन्तत्वात् तथात्वम्।) लिखनाधारः। पात इति भाषा। यथा ज्योतिस्तत्त्वे।
'षाण्मासिके तु समये भ्रान्तिः सञ्जायते यतः।
धात्राक्षराणि सृष्टानि पत्रारूढ़ान्यतः पुरा॥'
धातुमयपत्रादिनिर्म्मितम्। पतर इति तवक इति च भाषा। यथा, तुलापुरुषदाने दानसागरे।
'सुवर्णपत्राभरणा च कार्य्या
तुलोभयपार्श्वद्वयमध्यलम्बि॥'" * ॥
(पात्यते स्थानात् स्थानान्तरं समाचारोऽनेन।) पत्री। लिपिः। तस्य रचनं यथा —
'सुवर्णरूप्यरङ्गाद्यै रञ्जयेत् पत्रमुत्तमम्।
सामान्योत्तममध्यानां पत्ररञ्जनमीरितम्॥' १॥
अथ पत्रप्रमाणम्।
'षडङ्गुलाधिकं हस्तं पत्रमुत्तममीरितम्।
मध्यमं हस्तमात्रं स्यात् सामान्यं षोड़शाङ्गुलम्॥
अथ पत्रभङ्गप्रकारः।
'पत्रन्तु त्रिगुणीकृत्य ऊर्द्धे तु द्विगुणं त्यजेत्।
शेषभागे लिखेद्धीमान् गद्यपद्यादिसद्गुणान्॥ *॥
अथ पत्रस्य रचनक्रमः।
'राजलेखकमाहूय नृपो ब्रूयात् प्रयत्नतः।
पत्रं कुरु यथायोग्यं गद्यपद्यादिसंयुतम्॥
पण्डितद्वयमानीय लेखको रहसि स्थितः।
यथायोग्यानुसारेण पत्रं कुर्य्यान्मनोरमम्॥
दिनद्वयं त्र्यहं वापि विचार्य्य पण्डितैर्न वै।
स्वभाविद्भूपं ज्ञात्वा विलिखेत् पत्रपुस्तकम्॥
सामान्यपत्रे संलिख्य रहसि श्रावयन्नृपम्।
नृपाज्ञया शुभे पत्रे विलिखेद्राजलेखकः॥" * ॥
अथ लेखनप्रकारः।
'अङ्कुशं प्रथमं दद्यात् मङ्गलार्थं विचक्षणः।
मध्ये बिन्दुसमायुक्तमधः सभाङ्कसंयुतम्॥ ९॥
तदधः स्वस्ति विन्यस्य ततो गद्यं सुशोभनम्।
ततः श्रीशब्दरूपाणि पदन्यासक्रमं लिखेत्॥
भाषया संस्कृतेनैव कुशलं विलिखेत् सुधीः।
ततः शुभाशुभां वार्त्तां संस्कृतैः प्राकृतैस्तथा॥
ततः प्रमाणसन्देशं ततो वार्त्तां नियोजयेत्।
कौशलप्रीतियुतं पद्यं ततः किमधिकादिकम्॥
पत्रप्रेषणश्लोकञ्च ककारादिसद्गुणम्।

सर्व्वेषामेव पत्रेषु लिखनञ्चैवमीरितम् ॥
सर्व्वेषामेव पत्राणां विधिं ज्ञात्वा लिखेत्तु यः ।
स्वदेशे कीर्त्तिमाप्नोति तथा देशान्तरेष्वपि ॥
एवं शास्त्रक्रमं ज्ञात्वा यो लिखेद्राजपत्रकम् ।
स राजमन्त्रिभिः सार्द्धं यशः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥
शास्त्रसन्दर्भमज्ञात्वा यो लिखेद्राजपत्रकम् ।
स राजमन्त्रिभिः सार्द्धं दुर्य्यशो महदाप्नुयात् ॥”* ॥

अथ पत्रनयनक्रमः ।
“राजपत्रं नयेन्मूर्द्ध्नि ललाटे पात्रमन्त्रिणाम् ।
गुरुपत्रं नयेन्मूर्द्ध्नि ब्राह्मणानान्तथैव च ॥
यतिसन्न्यासिनाञ्चैव स्वामिनस्तु तथैव च ।
सादरेणैव यत्नेन तथा मूर्द्धनि धारयेत् ॥
भार्य्यापुत्त्रस्य मित्त्रस्य हृदये धारयेत् सुधीः ।
प्रवीणानां कण्ठदेशे पत्रधारणमीरितम् ॥
एतेषाञ्चैव पत्राणामुक्तं धारणलक्षणम् ।
अन्येषामपि पत्राणां नियमो नात्र दर्शितः ॥”

अथ पत्रपठनप्रकारः ।
“पत्रं धृत्वा नमस्कृत्य पूर्व्वाग्रं स्थापयेत् सुधीः ।
पश्चिमाग्रेण सदसि नृपाग्रे राजलेखकः ॥
पत्रं विनाय सदसि द्विवारं मनसा पठेत् ।
स्फुटं पश्चात् प्रवक्तव्यमक्षोभो राजलेखकः ॥
रहसि श्रावयेत् पत्रं शुभं वा यदि वाशुभम् ।
पत्रं धृत्वा निदित्वार्थं सभायां श्रावयेत्ततः ॥
रहस्य-पत्रं रहसि नृपाग्रे श्रावयेद्द्विजः ।
अशुभं नैव सदसि शुभं पत्रं नृपाज्ञया ॥
एवं क्रमेण पत्रार्थं श्रावयित्वा द्विजोत्तमः ।
नृपतेः सन्निधौ स्थित्वा नृपाज्ञामनुवर्त्तते ॥”

अथ पत्रचिह्नानि ।
“ऊर्द्ध्वं षडङ्गुलं त्यक्त्वा वर्त्तुलं चन्द्रबिम्बवत् ।
कस्तूरीकुङ्कुमैः कुर्य्याद्राजपत्रं सुचिह्नितम् ॥
मन्त्रिणां कुङ्कुमेनैव पण्डितस्यैव चन्दनैः ।
गुरूणां चन्दनेनैव सिन्दूरेणैव स्वामिनः ॥
भार्य्यायाश्चाप्यलक्तेन चन्दनैः पितृपुत्त्रयोः ।
सन्न्यासिनां चन्दनेन यतीनां कुङ्कुमेन च ॥
रक्तचन्दनपङ्केन भृत्यस्य समुदीरितम् ।
शोणितेनैव शत्रूणां पत्रचिह्नं प्रकल्पयेत् ॥
एतेषाञ्चैव सर्व्वेषां यथायोग्यानुसारतः ।
पत्रस्योर्द्ध्वे तु मतिमान् कुर्य्यात् चिह्नं सुवर्त्तुलम् ॥”

अथ राजपत्रस्य कोणच्छेदनप्रकारः ।
“दक्षिणे पत्रकोणस्य अधस्तात् छेदयेत् सुधीः ।
एकाङ्गुलप्रमाणेन राजपत्रस्य चैव हि ॥”

अथ राजपत्रादेः पदन्यासः ।
“महाराजाधिराजश्च दानशौण्डं तथैव च ।
तथा सच्चरितं योग्यं कल्पवृक्षादिकं न्यसेत् ॥
यथायोग्यानुसारेण तथैव गुणभेदतः ।
राजपत्रेषु सर्व्वेषु पदन्यासक्रमं विदुः ॥”

अथ मन्त्रिपत्रस्य ।
“प्रवरं गुणभेदेन तथा सच्चरितादिकम् ।
विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञो मन्त्रिपत्रे पदक्रमम् ॥”

अथ पण्डितस्य ।
“संख्यावद्वन्दितपदं शास्त्रार्थनिपुणादिकम् ।
पण्डितानाञ्च पत्रेषु विलिखेद्वै पदक्रमम् ॥”

अथ गुरुपत्रस्य ।
“सांख्यसिद्धान्तनिपुणं सनमस्कारकं पदम् ।
विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञो गुरुपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ स्वामिपत्रस्य ।
“प्रवर्यं सनमस्कारं प्राणप्रियादिकं पदम् ।
विन्यस्य विलिखेद्धीमान् स्वामिपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ भार्य्यापत्रस्य ।
“प्राणप्रियापदं साध्वीं तथा सच्चरितादिकम् ।
भार्य्यापत्रं लिखेद्विद्वान् पदक्रममनुत्तमम् ॥”

अथ पुत्त्रस्य ।
“प्राणपुत्त्रपदं तद्वत्तथा सच्चरितादिकम् ।
आशीर्व्वचनसंयुक्तं पुत्त्रपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ पितृपत्रस्य ।
“प्रभुवर्य्यं नमस्कारं तथा सच्चरितादिकम् ।
विन्यस्य विलिखेत् पुत्त्रः पितृपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ सन्न्यासियतिपत्रस्य ।
“सर्व्ववाञ्छाविनिर्मुक्तं सर्व्वशास्त्रार्थपारगम् ।
सन्न्यासियतिपत्रेषु विलिखेच्च पदक्रमम् ॥”

सामान्यस्य ।
“सौभाग्यभृत्यशत्रूणां विनियोज्यानुकं प्रति ।
प्रज्ञावशेषितपदं छागतुल्यादिकं तथा ॥
एतेषामेव पत्रेषु यथायोग्यानुसारतः ।
विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञः पदक्रममनुत्तमम् ॥”

श्रीशब्दविन्याससंख्या यथा,—
“षड् गुरोः स्वामिनः पञ्च द्वे भृत्ये चतुरो रिपौ ।
श्रीशब्दानां त्रयं मित्रे एकैकं पुत्त्रभार्य्ययोः ॥”* ॥

अथ राज्ञः प्रशस्तिः ।

स्वस्तिगीर्व्वाणचयचूडारत्नराजिरोचिश्चुम्बित-चन्द्रचूडचरणनखेन्दुवृन्दचन्द्रिकामन्दोदास्वाद-चतुरचेतश्चकोरवरविषमसमरसङ्गरतुप्रबलतर-तुरगखुरपुटपटलदलितभूपृष्ठोत्तिष्ठद्रयिष्ठधूलि-धाराधूसरितसकलहरिदन्तरप्रचण्डभुजदण्ड-भाजमानखरतरासिविन्नासितप्रत्यर्थिपृथ्वीपति-नाथप्रार्थितानुकम्पासुधासन्धानानवरतविहद्दा-रिद्रविद्रावणद्रविणराशिनिश्राणनसमुपार्ज्जितो-र्ज्जितयशोमरालावलिकवलितवलिदधीचिसञ्चित-यशोन्दुजालजालभूपालकुलतिलकश्रीयुतमहा-राजाधिराजेषु ॥ १ ॥

स्वस्तिप्रचण्डदोर्दण्डखण्डखण्डितारिमण्डल-मुण्डोन्मुक्तमुक्तावलीमण्डितसंग्रामाङ्गनरङ्गमा-यानेकवारणवाहादिनायकाण्डदन्ततरणक्रचक्र-चंक्रमणचतुरतिक्रमणीयापगापतिप्रभृतयश्चन्द्र-चन्द्रिकाद्योतविद्योतिताखिलजगन्मण्डलविविध-द्रविणार्पणसन्तोषितसूरिसमूहस्तूयमानावदात-कीर्त्तिनर्त्तकीनर्त्तनलीलालेपलेपितगीतिधुरीणो-र्व्वश्यादिवेश्याजनसविलासगीयमानगुणश्रवणा-न्दोलिताखण्डश्रवणकुण्डलमरिक्षः प्रसर्पितप्रताप-तपनोत्तापितारातिततिसमध्यासितनिकुञ्जकुञ्ज-प्रस्तुतसौन्दर्य्यगाथाप्रमुदितश्रीमन्नारायणचरण-किङ्करश्रीयुतमहाराजदानशौण्डेषु ॥ २ ॥ * ॥

अथ मन्त्रिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमत्समस्तसामन्तसेवकानिर्व्वाहकेषु। कोषगोष्ठयिष्ठयौवलगजवाजिगृहपरिवारेषु हर्ष-हेतुर्नीतिसेतुमन्त्रणानिपुणेषु । अस्मद्विश्वासैक-निकेतनेषु श्रीश्रीमन्त्रिप्रवीरेषु आशीराशिनिवे-दनकोऽयं यद्भृतोऽत्रत्यं भव्यमावेदयन् तत्रत्यं भव्यमत्याहतमनुदिनमनुचरं पृच्छति स्म ॥ * ॥

अथ गुरुप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीनारायणपदपाथोरुहनिःसरन्मक-रन्दमधुपायमानमानसेषु । विविधविद्याविद्योति-ताखिलगुणगणालङ्कृतवेदवेदाङ्गपारगस्वाश्रमो-चिताचारसम्पन्नपरमहंसाग्निमाधकाचार्य्यसेव्य-मानश्रीगोविन्दस्य स्वगुरुचरणारविन्देषु कोटि शः प्रणामाः ॥ * ॥

अथ भार्य्यायाः स्वामिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमद्दाम्पत्यप्रेमभूषितास्मदादिभक्त-जनेषु । कर्णयोरधिष्ठानेषु । नेत्रयोरधिदेवतेषु । कामस्य परिणामेषु । चतुर्व्वर्गप्रदायकेषु । समा-परस्परेषु । श्रीमत्स्वामिचरणारविन्देषु । गोविन्द स्येवेन्दिरायाः शङ्करस्येव गिरिजायाः महेन्द्र इव पुलोमजायाः प्रतिदिनं वर्द्धमाना समाराधना प्रणामपूर्व्वमास्ताम् ॥ * ॥

अथ भर्त्तुर्भार्य्याप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमत्समस्तप्रेमागारलावण्यमूर्त्तौ प्रिय-तमायां नेत्रयुगलस्य कनीनिकायामिव चन्द्रस्य चन्द्रिकायामिव दिनकरस्य कमलिन्यामिव पथिकस्य छायायामिव तृषातुरस्य शीतलामृत-धारायामिव मम नप्रेम निवेदयन्ती पत्री शुभाशीराशीर्निवेदयतु सर्व्वदा ॥ * ॥

अथ पुत्त्रस्य पितरं प्रति प्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमदभिनवयशस्सदाचिन्तितस्वी-यानुरागानुरञ्जितानुगृहीतस्वगणवर्गेषु । निज-चरणसरोज-रञ्जितपरागसंरक्षास्मदादिभाल-स्थलनिशालभाग्यसम्भावकेषु । श्रीयुतपितृचरण-सरोरुहेषु । अविच्छिन्नवरकिङ्करस्य मम बद्ध-करसम्पुटस्यावनीपृष्ठलग्नाः साष्टाङ्गप्रणतयः सहस्रमनसं विज्ञाप्यश्च ॥ * ॥

अथ पितुः पुत्त्रं प्रति प्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीविश्वेश्वरचरणसरोरुहानुग्रहसमा-सादितातिविततानवद्यविद्याविलासपीयूषपर-म्परापराभावुकाशुभसमाधुरीधुरीणविविधगुणा-लङ्कृतनिजवंशावतंससकलविश्वासनिधाननिज-कुलपवित्रीकृतात्मप्रायेषु । श्रीयुतशुद्धाचारपरि-पूरितपुत्त्रेषु शुभाशिषां राशयः सन्तु विज्ञा-प्यश्च ॥ * ॥

अथ सन्न्यासियतिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यकरण-निपुणतापराङ्मुखेषु । विषमविषयदोषदर्शन-दूषितप्रपञ्चरचनाविभावेषु । वेदवेदान्तसांख्य-सिद्धान्तबद्धदेवप्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानशीलेषु । संख्यावन्मुख्यवन्दितचरणारविन्दस्वाश्रमोचिता-चारपरिपालनपवित्रीकृतपरिचीतगणेषु । सकल-भूदेव-पूजित-श्रीयुत-गोस्वामि-चरणारविन्देषु ।

पत्तन क्ली (पतन्ति गच्छन्ति जना यस्मिन्। पत ऌ गतौ + वीपतिभ्या तनन्। उणा ३।१५०। इति तनन्।) नगरम्। इत्यमरः। २। २।१॥ (यथा भागवते। ७।२।१४।

पुरग्रामव्रजोद्यानक्षेत्रारामाश्रमाकरान्।
खेटखर्व्वटघोषांश्च ददहु पत्तनानि च॥)

महती पुरी। इति श्रीधरस्वामी। पत्तन। इति हारावली॥

पत्तनवणिक् [ज्] पु (पत्तनस्य नगरस्य वणिक्।) नगरवणिक्। तत्पर्य्यायः। सार्थवाही २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पत्ति पु (पद्यते विपक्षान् प्राप्नोति पद्भ्यां गच्छतीति। पद्यौ इ गतौ + पतिप्रथिभ्यां नित्। उणा ४।१८२। इति तिः स च नित्।) पदातिकः। इत्यमरः। २।८।६८। (यथा रघुः। ७।३७।

पत्तिः पदातिं रथिनं रथेशस्
तुरङ्गसादी तुरगाधिरूढम्।
यन्ता गजस्याभ्यपतद्गजस्थं
तुल्यप्रतिद्वन्द्वि बभूव युद्धम्॥ *॥

पद्यते विपक्षं प्राप्नोतीति। पद + तिन्।) वीरः। इति विश्वः॥

पत्ति स्त्री (पत ऌ गतौ + भावे क्तिन्।) गतिः। (पद्यते विपक्षो यया। पत + करणे क्तिन्।) सेनाविशेषः। यदुक्तममरे। २।८।८०।

एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका॥

पत्तिसंहतिः स्त्री (पत्तीनां पदातीनां संहतिः।) पदातिसमूहः। तत्पर्य्यायः। पादातम् २। इत्यमरः। २।८।६७॥

पत्तूर पुं (पत गतौ + बाहुलकादूर निपातनात् तस्य द्वित्वम्।) शालिञ्चशाकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पत्तङ्ग क्ली इति भाषा काठ॥

पत्नी स्त्री (पत्युर्नो यज्ञसंयोगे। ४।१।३३। इति नकारादेशः ङीप् च।) धर्म्मविधानेनोढ़ा। अन्यत्रोपचारात्। यथा उदाहृतविधिमन्तरेणोढ़ा। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। पाणिगृहीती २ द्वितीया ३ सहधर्म्मिणी ४ भार्य्या ५ जाया ६ दाराः ७ सधर्म्मिणी ८ धर्म्मचारिणी ९ दार १० गृहिणी ११। इति शब्दरत्नावली॥ सहचरी १२ गृह १३ क्षत्रम् १४ वधूः १५ पत्नी १६ परिग्रहः १७ ऊढ़ा १८ कलत्रम् १९। इति हेमचन्द्रः॥ (पत्नीगुणैरेव हि पुरुषाः सुखिनो भवन्ति। यस्य पत्नी गुणान्विता स भाग्योऽपि भाग्यवान्। गृहाश्रमसमं किञ्चिन्नास्ति यदि तत्र हिता भार्य्या पत्नी वशे। अपत्नीक एव सर्व्वधर्म्म करणार्हः। यदुक्तं ...संहितायाम्।

"पत्नीमूलं गृहं पुंसां यदि छन्दानुवर्त्तिनी।
गृहाश्रमसमं नास्ति यदि भार्य्या वशानुगा॥
तया धर्म्मार्थकामानां त्रिवर्गफलमश्नुते।
प्राकाम्ये वर्त्तमाना तु स्नेहान्न तु निवारिता॥
अवश्या सा भवेत् पश्चात् यथा व्याधिरुपेक्षितः।
अनुकूला च वाग्दुष्टा दक्षा साध्वी प्रियंवदा।

आत्मगुप्ता स्वामिभक्ता देवता सा न मानुषी।
अनुकूलकलत्रो यस्तस्य स्वर्ग इहैव हि॥
प्रतिकूलकलत्रस्य नरको नात्र संशयः।
स्वर्गेऽपि दुर्लभं ह्येतदनुरागः परस्परम्॥
रक्त एको विरक्तोऽन्यस्तस्मात् कष्टतरं नु किम्।
गृहवासः सुखार्थाय पत्नीमूलं गृहे सुखम्।
सा पत्नी या विनीता स्याच्चित्तज्ञा वशवर्त्तिनी॥
दुःखान्या सदा खिन्ना चित्तभेदात् परस्परम्।
प्रतिकूलकलत्रस्य द्विदारस्य विशेषतः॥
योषितः सर्व्वा जलौकेव भूषणाच्छादनाशनैः।
सुभृतापि कृता नित्यं पुरुषं ह्यपकर्षति॥
जलौका रक्तमादत्ते केवलं सा तपस्विनी।
इतरा तु धनं वित्तं मांसं वीर्य्यं बलं सुखम्॥
सशङ्का बालभावे तु यौवने विमुखी भवेत्।
तृणवन्मन्यते पश्चाद्वृद्धभावे स्वकं पतिम्॥
अनुकूला न वाग्दुष्टा दक्षा साध्वी पतिव्रता।
एभिरेव गुणैर्युक्ता श्रीरेव स्त्री न संशयः॥
या हृष्टमनसा नित्यं स्थानमानविचक्षणा।
भर्त्तुः प्रीतिकरी नित्यं सा पत्नी हीतरा जरा॥")

पत्नाट पु (अटति सुखं विहरति अत्र इति अटो गृहम्। ततः पत्न्या अटः।) पत्नीगृहम्। यदुक्तं त्रिकाण्डशेषे।

वासागारं भोगगृहं कन्यापत्नाटनिष्कुटाः॥

प(त्र)त्र क्ली (पतति इत्यनेन। पत ऌ गतौ + सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन्। उणा ४।१५८। इति ष्ट्रन्।) वृक्षावयवविशेषः। पाता इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पलाशम् २ छदनम् ३ दलम् ४ पर्णम् ५ छदः ६। इत्यमरः। २।४।१४॥ पत्रम् ७ छादनम् ८ बर्हम् ९ बर्हणम् १० पत्रकम् ११। इति शब्दरत्नावली॥ *॥ विष्णोः पत्रविशेषदानफलं यथा नारसिंहे ५२ अध्याये।

पत्राण्यपि सपुष्पाणि हरेः प्रीतिकराणि च।
प्रवक्ष्यामि नृपश्रेष्ठ। शृणुष्व गदतो मम॥
अपामार्गपत्रं प्रथमं तस्माद्भृङ्गारकं परम्।
तस्मात्तु खादिरं श्रेष्ठं ततश्च शमिपत्रकम्॥
दूर्व्वापत्रं ततः श्रेष्ठं ततोऽपि कुशपत्रकम्।
पत्रं तस्माद्दमनकं ततो बिल्वस्य पत्रकम्॥
बिल्वपत्रादपि हरेस्तुलसीपत्रमुत्तमम्।
एतैस्तु यथालब्धैः पत्रैर्वा योऽर्च्चयेद्धरिम्॥
सर्व्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं महीयते॥

देवीप्रीतिकरपत्राणि यथा —

अपामार्गस्य पत्रन्तु ततो भृङ्गारपत्रकम्।
ततोऽपि शमिकापत्रं वनाबककमतः परम्॥
तस्मात् खादिरपत्रन्तु मधुमत्तपत्रकं तथा।
आम्रपत्रं बकुलस्य जम्बूपत्रं ततः परम्॥
बीजपूरस्य पत्रन्तु ततोऽपि कुशपत्रकम्।
दूर्व्वाङ्कुरं ततः प्रोक्तं शमीपत्रमतः परम्॥
पत्रमामलकं तस्मादाम्रपत्रमतः परम्।
सर्व्वेषां बिल्वपत्रन्तु देव्याः प्रीतिकरं मतम्॥

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः॥ *॥

तेजपत्रम्। तत्पर्य्यायः। त्वक्पत्रम् १ पत्रकम् २ छदनम् ३ दलम् ४ मालापत्रम् ५ पत्तकम् ६ वासम् ७ तापसम् ८ सुकुमारकम् ९ वस्त्रम् १० तमालकम् ११ रामम् १२ गोपनम् १३ वसनम् १४ तमालम् १५ सुरनिर्गन्धम् १६। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातविषवस्तिकण्डूतिनाशित्वम्। मुखमस्तकशोधनत्वञ्च। इति राजनिघण्टः॥ अपि च भावप्रकाशे।

पत्रकं मधुरं किञ्चित्तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं लघु।
निहन्ति कफवातार्शोहृल्लासारुचिपीनसान्॥

(पत्यते स्थानात् स्थानान्तरे अनेन। पत + दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे। ३।२।१८२। इति करणे ष्ट्रन्।) वाहनम्। शरपक्षः। पक्षिपक्षः। इति मेदिनी॥ *॥ (पत्यते प्राप्यते शास्त्रबोधाय वर्णनिचयोऽनेन। पत + करणे ष्ट्रन्। अक्षरविन्यासस्थानत्वात् तथात्वम्।) लिखनाधारः। पात इति भाषा। यथा ज्योतिस्तत्त्वे।

षाण्मासिके तु समये भ्रान्तिः सञ्जायते यतः।
धात्राक्षराणि सृष्टानि पत्रारूढ़ान्यतः पुरा॥

धातुमयपत्राकृतिद्रव्यम्। पतर इति तवक इति च भाषा। यथा तुलापुरुषदाने दानसागरः।

सुवर्णपत्राभरणा च कार्य्या
सुलोहपात्रद्वयपङ्क्तिलाभिः॥ *॥

(पात्यते स्थानात् स्थानान्तरं समाचारोऽनेन।) पत्री। लिपिः। तस्य रचनं यथा —

सुवर्णरूप्यरङ्गाद्यैः रञ्जयेत् पत्रमुत्तमम्।
सामान्योत्तममध्यानां पत्ररञ्जनमीरितम्॥ *॥

अथ पत्रप्रमाणम्।

"षडङ्गुलाधिकं हस्तं पत्रमुत्तममीरितम्।
मध्यमं हस्तमात्रं स्यात् सामान्यं मुष्टिहीनकम्॥"

अथ पत्रभङ्गप्रकारः।

पत्रन्तु त्रिगुणीकृत्य ऊर्द्ध्वे तु द्विगुणं त्यजेत्।
शेषभागं लिखेद्धीमान् गद्यपद्यादिसंयुतान्॥ *॥

अथ पत्रस्य रचनक्रमः।

राजलेखकमाहूय नृपो ब्रूयात् प्रयत्नतः।
पत्रं कुरु यथायोग्यं गद्यपद्यादिसंयुतम्॥
पण्डितद्वयमानीय लेखको रहसि स्थितः।
यथायोग्यानुसारेण पत्रं कुर्य्यान्मनोरमम्॥
निकृष्टं मध्यं वापि विचार्य्य पण्डितैर्वै।
सभायामेव श्राव्या विलिखेत् पत्रपुस्तकम्॥
सामान्यपत्रे संलिख्य रहसि श्रावयेन्नृपम्।
नृपाज्ञया शुभे पत्रे विलिखेल्लेखकः॥ *॥

अथ लेखनप्रकारः।

"अङ्कुशं प्रथमं दद्यात् मङ्गलार्थं विचक्षणः।
मध्ये विन्दुसमायुक्तमधः सप्ताङ्कसंयुतम्॥ १॥
तदधः स्वस्ति विन्यस्य ततो गद्यं सुशोभनम्।
ततः श्रीशब्दरूपाणि पदन्यासक्रमं लिखेत्॥
भाषया संस्कृतेनैव कुशलं विलिखेत् सुधीः।
ततः शुभाशुभां वार्त्तां संस्कृतेनाक्षरैस्तथा॥
ततः प्रमाणसन्देशं ततो वार्त्तां नियोजयेत्।
कौतिप्रीतिगुणं पश्चात् ततः किमधिकामिति॥
यमप्येवमुक्तोऽथ अङ्कमासादिसंयुतम्।

सर्व्वेषामेव पत्रेषु लिखनञ्चैवमीरितम् ॥
सर्व्वेषामेव पत्राणां विधिं ज्ञात्वा लिखेत्तु यः ।
स्वदेशे कीर्त्तिमाप्नोति तथा देशान्तरेष्वपि ॥
एवं शास्त्रक्रमं ज्ञात्वा यो लिखेद्राजपत्रकम् ।
स राजमन्त्रिभिः सार्द्धं यशः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥
शास्त्रसन्दर्भमज्ञात्वा यो लिखेद्राजपत्रकम् ।
स राजमन्त्रिभिः सार्द्धं दुर्यशो महदाप्नुयात् ॥"*॥

अथ पत्रनयनक्रमः ।

"राजपत्रं नयेन्मूर्द्ध्नि ललाटे पात्रमन्त्रिणाम् ।
गुरुपत्रं नयेन्मूर्द्ध्नि ब्राह्मणानान्तथैव च ॥
यतिसन्न्यासिनाञ्चैव स्वामिनश्च तथैव च ।
सादरेणैव यत्नेन तथा मूर्द्धनि धारयेत् ॥
भार्य्यापुत्त्रस्य मित्रस्य हृदये धारयेत् सुधीः ।
प्रवीराणां कण्ठदेशे पत्रधारणमीरितम् ॥
एतेषाञ्चैव पत्राणामुक्तं धारणलक्षणम् ।
अन्येषामपि पत्राणां नियमो नात्र दर्शितः ॥"

अथ पत्रपठनप्रकारः ।

"पत्रं धृत्वा नमस्कृत्य पृथ्व्याग्रं स्थापयेत् सुधीः ।
दक्षिणाग्रेण सदसि नृपाग्रे राजलेखकः ॥
पत्रं विनम्य सदसि द्विवारं मनसा पठेत् ।
स्फुटं पश्चात् प्रवक्तव्यमथोभौ राजलेखकः ॥
रहसि श्रावयेत् पत्रं शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।
पत्रं श्रुत्वा विदित्वार्थं सभायां श्रावयेत्ततः ॥
रहस्य-पत्रं रहसि नृपाग्रे श्रावयेद्द्विजः ।
अशुभं नैव सदसि शुभं पत्रं नृपाज्ञया ॥
एवं क्रमेण पत्रार्थं श्रावयित्वा द्विजोत्तमः ।
दूतैः सन्निधौ स्थित्वा नृपाज्ञामनुवर्त्तते ॥"

अथ पत्रचिह्नानि ।

"ऊर्द्धे षडङ्गुलं त्यक्त्वा वर्त्तुलं चन्द्रबिम्बवत् ।
कस्तूरीकुङ्कुमैः कुर्य्याद्राजपत्रं सुचिह्नितम् ॥
मन्त्रिणां कुङ्कुमेनैव पण्डितस्यैव चन्दनैः ।
गुरूणां चन्दनेनैव सिन्दूरेणैव स्वामिनः ॥
भार्य्यायाश्चाप्यलक्तेन चन्दनैः पितृपुत्त्रयोः ।
सन्न्यासिनां चन्दनेन यतीनां कुङ्कुमेन च ॥
रक्तचन्दनपङ्केन भृत्यस्य समुदीरितम् ।
शोणितेनैव शत्रूणां पत्रचिह्नं प्रकल्पयेत् ॥
एतेषाञ्चैव सर्व्वेषां यथायोग्यानुसारतः ।
पत्रस्योर्द्धे तु मतिमान् कुर्य्यात् चिह्नं सुवर्त्तुलम् ॥"

अथ राजपत्रस्य कोणच्छेदनप्रकारः ।

"दक्षिणे पत्रकोणस्य अधस्तात् छेदयेत् सुधीः ।
एकाङ्गुलप्रमाणेन राजपत्रस्य चैव हि ॥"

अथ राजपत्रादेः पदन्यासः ।

"महाराजाधिराजस्य दानशौण्डं तथैव च ।
तथा सच्चरितं योग्यं कल्पवृक्षादिकं न्यसेत् ॥
यथायोग्यानुसारेण तथैव गुणभेदतः ।
राजपत्रेषु सर्व्वेषु पदन्यासक्रमं विदुः ॥"

अथ मन्त्रिपत्रस्य ।

"प्रवरं गुणभेदेन तथा सच्चरितादिकम् ।
विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञो मन्त्रिपत्रे पदक्रमम् ॥"

अथ पण्डितस्य ।

"संख्यावद्वन्दितपदं शास्त्रार्थनिपुणादिकम् ।
पण्डितानाञ्च पत्रेषु विलिखेद्वै पदक्रमम् ॥"

अथ गुरुपत्रस्य ।

"सांख्यसिद्धान्तनिपुणं नमस्कारकं पदम् ।
विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञो गुरुपत्रपदक्रमम् ॥"

अथ स्वामिपत्रस्य ।

"प्रवर्य्यं नमस्कारं प्राणप्रियादिकं पदम् ।
विन्यस्य विलिखेद्धीमान् स्वामिपत्रपदक्रमम् ॥"

अथ भार्य्यापत्रस्य ।

"प्राणप्रियापदं साध्वीं तथा सच्चरितादिकम् ।
भार्य्यापत्रं लिखेद्विद्वान् पदक्रममनुत्तमम् ॥"

अथ पुत्त्रस्य ।

"प्राणपुत्त्रपदं तद्वत्तथा सच्चरितादिकम् ।
आशीर्व्वचनसंयुक्तं पुत्त्रपत्रपदक्रमम् ॥"

अथ पितृपत्रस्य ।

"प्रभुवर्य्यं नमस्कारं तथा सच्चरितादिकम् ।
विन्यस्य विलिखेत् पुत्त्रः पितृपत्रपदक्रमम् ॥"

अथ सन्न्यासियतिपत्रस्य ।

"सर्व्ववाञ्छाविनिर्म्मुक्तं सर्व्वशास्त्रार्थपारगम् ।
सन्न्यासियतिपत्रेषु विलिखेच्च पदक्रमम् ॥"

सामान्यस्य ।

"सौमान्यस्त्वथ सद्वर्णो विनियोज्याशुकं प्रति ।
शस्त्रावशेषिणपदं त्यागतुल्यादिकं तथा ॥
एतेषामेव पत्रेषु यथायोग्यानुसारतः ।
विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञः पदक्रममनुत्तमम् ॥"

श्रीशब्दविन्याससंख्या यथा,—

"षड् गुरोः स्वामिनः पञ्च द्वे भृत्ये चतुरो रिपौ ।
श्रीशब्दानां त्रयं मित्रे एकैकं पुत्त्रभार्य्ययोः ॥"६॥

अथ राज्ञः प्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीसर्व्वगीर्व्वाणचयचूडारत्नराजिरोचिस्सुमित-चन्द्रचूडचरणनखेन्दुवृन्दचन्द्रिकामन्दोहास्वाद-चतुरचेतश्चकोरवरविषमसमरसहरतुरङ्गप्रबलतर-तुरगखरपुटपटलदलितभूपृष्ठोत्थितप्रचण्डधूलि-धाराघर्षरितमलशरदिन्तरप्रचण्डभुजदण्ड-मण्डलमानवरतराशिविशासितप्रत्यर्थिपृथ्वीपति-सार्थप्रार्थितानुकम्पासुधासम्पातानवरतविद्वद्वा-रिद्राविद्रावणद्रविणराशिविश्राणनसमुपार्ज्जितो-र्ज्जितयशोमरालावलिकवलितवलिदधीचिसच्चित-यशोमृणालजालभूपालकुलतिलकश्रीयुतमहा-राजाधिराजेषु ॥ १ ॥

स्वस्तिप्रचण्डदोर्द्दण्डखण्डखण्डितारिमण्डल-मुण्डोन्मुक्तमुक्तावलीमण्डितसंग्रामाङ्गनरङ्गमा-न्यानेकवारणवाहादिकायकाण्डकातरनरराचक्र-चङ्क्रमणपटुतरविक्रमणीयामरगणपतिप्रभृतयशश्चन्द्र-चन्द्रिकाद्योतविद्योतिताखिलजगन्मण्डलविविध-द्रविणार्पणसन्तोषितहरिसमूहस्तूयमानावदात-कीर्त्तिनर्त्तकीनर्त्तनलीलाविलम्पितगीतिमधुरीयो-व्यष्टादिदैवेशाङ्गनाविलासगीयमानगुणश्रवणा-न्दोलितशाखण्डश्रवणकुण्डलमस्तिःप्रसर्पितप्रताप-तपनसोपापितारातिततिसमध्यासितनिकुञ्जकुञ्ज-ग्रस्तुतसौन्दर्य्यगाथाप्रमुदितश्रीमन्नारायणचरण-किङ्करश्रीयुतमहाराजदानशौण्डेषु ॥ २ ॥ * ॥

अथ मन्त्रिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमत्समस्तसामन्तसेवकनिर्व्वाहकेषु ।

कोपकोकणिक्षुर्थांजलनरुत्पत्तिदर्पितर्वर्वित्-दैत्युर्व्वीनिर्मितपुत्रवत्समिधेषु । [illegible] गिरितरेषु श्रीआर्यनिप्रनीरेषु [illegible] दनकोरणं वरंवृत्तौपत्र्वं मनकारेष्टय [illegible] भवमथादनमदुहितामनुत्तमं [illegible] ॥ * ॥

अथ गुरुप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमाग[illegible]पादेर्विकारपरिस्फुट-स्फुटमधुपायमानमानसेषु । विविधविद्याविद्योति-ताखिलगुणगणालङ्कृतदेहेषु [illegible]-विनाशस्यपरस्य [illegible]-मार्त्तण्डमिहिर[illegible]ष्टेषु परिट घः प्रणामाः ॥ * ॥

अथ भार्य्यायाः स्वामिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमद्द्वादिश्रियन्तुम्बित[illegible]-जनेषु । कर्णयोरधिष्ठातृषु । नेत्रयोरधिदेवतेषु । कामस्य परिणामेषु । संयुक्तांप्रदायकेषु । समा-परस्तेषु । श्रीमत्स्वामिचरणारविन्देषु । शोभिन्द-दर्शेन्दुवचा: शफरा इव निदिवाश्रया: मलिन इव पुत्तलिकाया: प्रतिदिनं वर्द्धमाना भक्तापद्मप्रणामपूर्व्वमामासा ॥ * ॥

अथ भर्त्तुर्भार्य्यां प्रति प्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमानुकमलपीयूषपारसगर्भो प्रिय-तमायां नेत्रयुगलस्य कौमुदिकायामिव चन्द्रस्य चन्द्रिकायामिव पद्माकरस्य कमलिन्यामिव पथिकस्य छायायामिव तृषातुरस्य शीतलामृत-धारायामिव मम मनसि निविदन्ती मतौ शुभाशीर्वादपूर्व्वकमेतत्पत्रं मदीयम् ॥ * ॥

अथ पुत्रस्य पितरं प्रति प्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमदभिनवदेवगणदधिकापिता[illegible]-यानुरागानुरञ्जितानुमोदितनवचरणेषु । निष्क-पटकमलरीण-दक्षिणपदार[illegible]दारिभास-स्वलविशालभाव[illegible]षु । श्रीयुतपितृचरण-सरोरुहेषु । अकिञ्चनरकिङ्करस्य मम बहु-करसम्पुटसमर्पिता: साष्टाङ्गप्रणतय: सहस्रमवगन्तव्य विज्ञाप्यञ्च ॥ * ॥

अथ पितुः पुत्रं प्रति प्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीविन्दीश्वरचरणकमलगधूपमधुपदसमा-सादितातिविततानवद्यविद्याविलासपीयूषपर-म्परापराभावुकानुपमसाधुर्य्यधुरीणविविधगुणा-लङ्कृतनिजवंशावतंसमवलम्बिश्वार्म्मणिभागनिज-कुलपवित्रीकृतात्मप्रायेषु । श्रीयुतकृष्णपारिपार्श्व-पूरितपुत्त्रेषु शुभाशिषां राशयः सन्तु विशा-प्यञ्च ॥ * ॥

अथ सन्न्यासियतिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यवर्य्य-निपुणतापराङ्मुखेषु । विषमविषयदोषघोर-दूषितप्रपञ्चरचनाविभावेषु । वेदवेदान्तशास्त्र-सिद्धान्तवद्धदेवप्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानयोगेषु । संख्यावन्मुख्यवन्दितचरणारविन्दद्वन्द्वयोगिनाम्-आचारपरिपालनपवित्रीकृतधरित्रीतलेषु । सकल-भूदेव-पूजित-श्रीयुत-गोस्वामि-चरणारविन्देषु

समावनीसलग्नासाराङ्गग्रणामसहसमजस श्री नमो नारायणायेति मनोवाकलितमस्तु ॥ * ॥

अथ भृत्यप्रशस्ति ।

१" स्वस्तिभगवच्चरणपरायणमकलङ्कविगाधिरधकश्रीमहिष्यादिप्रतिपालकनिखिलवशाशुशेवकवशधरामुकभृत्य प्रति ॥ * ॥

अथारिप्रशस्ति ।

स्वस्तिसमराङ्गनभटप्रतिभटयशःपरिपूरितसकलसामन्तराजधानीविजृम्भितवीरशब्दावशेषितनिजवशाशुरसकमततपरिचरणभग्नामतामुक प्रति ॥ * ॥

अथ विवाकिनां प्रशस्ति ।

स्वस्तिश्रीभगवत्पदपङ्कजपूजनोपचितपुण्यपुञ्जपवित्रीकृतान्तःकरणनिर्मिमाषिनीविसरहन्मिलमिलभ्रमीमालाकलायशोधुवल्लिनिरदधिसुयिशाघनाधरीकृतसुरपुरभूमीशेषु ।

स्वस्तिश्रीमत्परमेश्वरपादपाथोरुहास्काचतुरचितचञ्चरीकभूवृन्दारकवृन्दावनवनितामितयशःपटीरपङ्कपटलालङ्कृतनिखिलाङ्गनागणस्तनतटप्रबलप्रसारोल्लसन्नाकुलपत्रावलिसाधनव्याकुमारपरेषु ।" इति वररुचिकृतपत्रकौमुदी ॥

पत्रक क्ली (पत्रमेव पत्र+स्वार्थे कन् ।) वृक्षस्य पत्रम् । पत्रावली । इति शब्दरत्नावली । तेजपत्रम् । अस्य गुणः । कफवायर्शोहृल्लासारुचिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः । शालिञ्चशाके पुं इति रत्नमाला ॥

पत्रकाहला स्त्री (पत्रकाणां आहला शब्दः ।) पिञ्छोला । पत्रशब्दः । इति हारावली ॥

पत्रकृच्छ्रः पुं (पत्रैः पत्रकार्यैः साध्यः कृच्छ्रो व्रतविशेषः ।) पर्णकृच्छ्रः । यथा —

पर्णोडुम्बरराजीवबिल्वपत्रकुशोदकैः ।
प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः ॥

इति याज्ञवल्क्यः ।

पलाशोडुम्बरारविन्दश्रीवृक्षपत्राणामेकैकेन क्वथितमुदकं प्रत्यहं पिबन् कुशोदकञ्च एकं क्षिपन्नश्नीति पञ्चाहसाध्यः पर्णकृच्छ्रः ।" इति मिताक्षरा ।

पत्रगुप्तः पुं (पत्राणि गुप्तानि यस्य ।) त्रिकण्टः । इति शब्दचन्द्रिका । तकाटा सिज इति भाषा ॥

पत्रघना स्त्री (पत्रमेव घनं यस्याः । पत्रबाहुल्यात्तथात्वम् ।) सातलावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

पत्राङ्ग क्ली (पत्रमज्यतेऽनेन । अञ्ज+करणे घञ् । यद्वा पत्रवत् अङ्गं यस्य । शकन्ध्वादित्वात् साधु ।) पत्राङ्गम् रक्तचन्दनम् । इति शब्दरत्नावली ।

पत्रझङ्कारः पुं (पत्रस्य झङ्कारस्तद्वत् शब्दो यस्य ।) पुरोटिः । इति त्रिकाण्डशेषः । राय भाटी इति भाषा ॥

पत्रणा स्त्री (पत्र प्राणे+णिच् युच् । टाप् । इष्व प्रक्षिप्तमकाय । पत्रैः कृतो जीवनमिव यत्र ।) शरपुङ्खरचना । यथाह हारावली ।
'शराणां पत्ररचना पत्रणा परिकीर्तिता ॥'

पत्रतण्डुली स्त्री (पत्रेषु तण्डुलवत् विद्यतेऽस्याः । अर्श आदित्वादच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्टः ।

पत्रतरुः पुं (पत्रप्रधानस्तरुः । शाकपार्थिववत् समासः ।) दुर्गखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ।

पत्रदारकः पुं (पत्राणि दारयति धृतानि इति । दृ+णिच्+ण्वुल् ।) क्रकचः । इति त्रिकाण्डशेषः । करात इति भाषा ॥

पत्रनाडिका स्त्री (पत्रस्य नाडिका ।) पत्रशिरा । इति जटाधरः ।

पत्रपरशुः पुं (पत्रे धातुनिर्मितपत्राकारे परशुरिव । सच्छेदकत्वात्तथात्वम् ।) स्वर्णकारादीनां स्वर्णादिच्छेदिका । छेनी इति भाषा । तत्पर्यायः । व्रश्चनः २ । इत्यमरः । २।१०।३४ ॥ पत्रपशुः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रपा स्त्री (अपत्रपणमिति । अप+त्रप+अच् । निपातनात् अकारलोपः ।) अपत्रपा । लज्जा । इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रपालः पुं (पत्रवत् पल्यते प्राप्यतेऽसौ । पत्र+पल गतौ+घञ् ।) आयता छुरिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४८ ॥

पत्रपाली स्त्री (पत्रवत् पालिरग्रभागो यस्याः । ङीप् ।) कर्त्तरी । इति हलायुधः ॥ काँची इति भाषा ।

पत्रपाश्या स्त्री (पाशानां समूहः पाश्या । पत्रमिव पाश्या ।) स्वर्णादिरचितललाटाभरणम् । इत्यमरः । २।६।१०३ ॥ टीका इति भाषा ॥

पत्रपिशाचिका स्त्री (पत्रैः पत्रैर्वा पिशाचीव । इवार्थे कन् ।) जलधा । टोका इति भाषा । तत्पर्यायः । खर्परः २ वारिधा ३ मुण्डखोलम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः । मस्तके पलाशपत्रबन्धनम् । यदुक्तम्
"बन्धः पलाशपत्राणां शीर्षे पत्रपिशाचिका ॥"
इति हारावली ॥

पत्रपुष्पः पुं (पत्रं पुष्पमिव यस्य ।) रक्ततुलसी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पत्रपुष्पकः पुं (पत्रपुष्प इव कायते प्रकाशते इति । कै+क ।) भूर्जपत्रम् । इति शब्दमाला ॥

पत्रपुष्पा स्त्री (पत्रपुष्प+स्त्रियां टाप् ।) तुलसी । इति शब्दमाला ॥ क्षुद्रपत्रतुलसी । इति रत्नमाला ॥

पत्रबन्धः पुं (पत्राणां बन्धो बन्धनं यस्मिन् । पुष्परचनाकाले हि पत्राणां ग्रथनं स्यादतस्तथात्वम् ।) पुष्परचना । यथा शब्दरत्नावल्याम् ।
'रचना च परिस्यन्दः पत्रबन्ध इति त्रयम् ।
पत्रभङ्गप्रसूनादिरचनायां निगद्यते ॥'

पत्रबालः पुं (पत्रवत् बाल्यते धीयतेऽस्मिन् । बल रक्षणे+अधिकरणे घञ् । अग्रभागे पत्राकृतेस्तथात्वम् ।) तुलाधटः । इति त्रिकाण्डशेषः । दाँड इति भाषा ॥

पत्रभङ्गः पुं (पत्राणां लिखितपत्राकृतीनां भङ्गो विच्छित्तिः यत्र ।) स्तनकपोलादौ कस्तूरिकादिरचितपत्रावली । तत्पर्यायः । पत्रलेखा २ पत्रवल्ली ३ पत्रलता ४ पत्राङ्गुली ५ । इति हेमचन्द्रः । पत्राङ्गुलिः ६ पत्रभङ्गी ७ पत्रकम् ८ पत्रभङ्गिः ९ पत्रावली १० । इति शब्दरत्नावली ।

पत्रभङ्गी स्त्री (पत्रभङ्ग+गौरादित्वात् ङीष् ।) पत्रभङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रयौवनं क्ली, (पत्राणां यौवनं यत्र ।) पल्लवम् । नूतनपत्रम् । यथा जटाधरः ।
'नवोद्गमे किशलयं किसलं पत्रयौवनम् ॥'

पत्ररथः पुं स्त्री (पत्रं पक्षो रथो यानमिव यस्य ।) पक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । ३२ ॥ (यथा भागवते । १ । ६ । १३ ।
'चित्रस्वनैः पत्ररथैर्विभ्रमद्भ्रमरश्रियम् ।
नलवेणुशरस्तम्बकुशकीचकगह्वरम् ॥')

पत्रलं क्ली द्रप्सम् । अघनदधि । इति हेमचन्द्रः ॥

पत्रलेखा स्त्री (पत्राणां कस्तूरिकादिरचितपत्राकृतीनां लेखा रचना ।) पत्रभङ्गः । इत्यमरः । २ । ६ । १२२ ॥ (यथा रघुः ६ । ७२ ।
"महेन्द्रमास्थाय महोक्षरूपं
यः संयति प्राप्तपिनाकलीलः ।
चकार बाणैरसुराङ्गनानां
गण्डस्थलीः प्रोषितपत्रलेखाः ॥')

पत्रवल्ली स्त्री (पत्राणां रचितपत्राकृतीनां वल्ली लतेव ।) पत्रभङ्गः । इति हेमचन्द्रः । ३।३१९ ॥ (यथा माघे । ८ । ५९ ।
'गण्डेषु स्फुटरचनाकपत्रवल्ली
पर्याप्तं पयसि विभूषणं वधूनाम् ॥")
रुद्रजटा । पलाशी लता । इति राजनिर्घण्टः । पर्णलता च ॥

पत्रवाहः पुं, (पत्रेण पक्षच्छदेन उह्यते इति । वह+घञ् ।) बाणः । इति जटाधरः ॥ (पत्रं लिपिं वहतीति । वह+अण् ।) लिपिवाहके त्रि ।

पत्रशाकः पुं (पत्रप्रधानः शाकः । शाकपार्थिववत् समासः ।) बहुविधशाकान्तर्गतपत्रात्मकशाकः । यथाह राजवल्लभः ।
"पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजं तथा ।
शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ॥"

पत्रशिरा स्त्री (पत्रस्य शिरेव ।) पत्रभङ्गः । तत्पर्यायः । नाडिः २ । इति हारावली ॥ पत्रनाडी च ॥

पत्रश्रेणी स्त्री (पत्राणां श्रेणीव ।) मवली । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्णपङ्क्तिश्च ॥

पत्रश्रेष्ठः पुं (पत्रं श्रेष्ठं यस्य ।) बिल्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्रसूचिः पुं (पत्राणां सूचिरिव ।) कण्टकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पत्रहिमं क्ली (पत्रेषु हिमं यस्मिन् दिने ।) हिमदुर्दिनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पत्राढ्यं क्ली, (पत्रमेव आढ्यं यस्य ।) तेजपत्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्राङ्गं, क्ली, (पत्रमिव अङ्गं यस्य । यद्वा पत्रेषु अङ्गतीति । अगि गतौ + अच् ।) रक्तचन्दनम् । रक्तचन्दनसदृशकाष्ठविशेषः । बकम् इति भाषा । इत्यमरः । २ । ६ । १३२ ॥ भूर्ज्जम् । पद्मकम् । इति मेदिनी ॥

पत्राङ्गुलिः, स्त्री, (पत्रं अङ्गुलिरिव यत्र । यद्वा अङ्गुलिभिर्लिखितं रचितं पत्रं पत्राकृतिरत्र इति परनिपातत्वात्साधुत्वम् ।) पत्रभङ्गः । स्तनकपोलादौ कस्तूरिकादिरचितपत्रावली । इत्यमरः । २ । ६ । १२२ ॥

पत्राञ्जनं, क्ली, (पत्रं लेखनपत्रमज्यतेऽनेन । पत्र + अञ्ज + करणे ल्युट् ।) मसी । इति शब्दरत्नावली ॥

पत्राढ्यं, क्ली, (पत्रैराढ्यम् ।) पिप्पलीमूलम् । पर्व्वतवृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्राम्यं, क्ली, पत्तङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्रालुः, पुं, (पत्र + अस्त्यर्थे आलुः ।) कासालुः । इक्षुदर्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्रावलिः, स्त्री, (पत्राणां पत्राकृतीनां आवलिः पङ्क्तिरिव रचना यस्याः ।) गैरिकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पत्राणां आवलिः श्रेणी राजिर्वा ।) पत्रश्रेणी च ॥

पत्रावली, स्त्री, (पत्रावलि + वा ङीष् ।) पत्रभङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ नवदुर्गासम्प्रदानकमधुमिश्रितयवचूर्णयुक्तनवाश्वत्थपत्राणि । यथा,—

"क्षमायां निशि संप्रे तु पत्रे चाश्वत्थसंज्ञके । क्रमात् पत्रावली देयं मधुना यवचूर्णकम् ॥"

इति कैवल्यतन्त्रम् ॥

देवादिसन्निधौ सन्दिग्धवस्तुनोरेकतरावधारणार्थकत्राह्मणबालकोत्तोलितसत्तत्सन्देहकोटिलिखितपत्रसमूहश्च ॥

पत्रिका, स्त्री, (पत्री एव । स्वार्थे कन् ततो ह्रस्वः ।) पत्री । लिपिः । यथा, ज्योतिषे ।

"आदित्यादिग्रहाः सर्व्वे नक्षत्राणि च राशयः । दीर्घमायुः प्रकुर्व्वन्तु यस्येयं जन्मपत्रिका ॥"

(प्रशस्तपत्रं विद्यते यस्याः । पत्र + विद्यमानार्थे ठन् ।) कदल्यादिनवपत्रिका । यथा, दुर्गोत्सवपद्धतौ ।

"कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचु । बिल्वाशोकौ जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका ॥")

पत्रिकाख्यः, पुं, (पत्रिका आख्या यस्य ।) कर्पूरभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पत्रिकानामके त्रि ॥

पत्रिणी, स्त्री, (पत्राणि सन्त्यस्याः । पत्र + इनिः । स्त्रियां ङीप् ।) प्रसवः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पत्री, [न्] पुं, (पत्रं पक्षो विद्यतेऽस्य । पत्र + इनिः ।) वाणः । (यथा, रघुः । ११ । ८४ ।

"यंत किं गतिमनेन पत्रिणा हन्ति लोकमत ते मखार्ज्जितम् ॥")

पक्षी । इत्यमरः । ३ । ३ । १०५ ॥ (यथा, रघुः । ११ । २६ ।

"तं क्षुरप्रशकलीकृतं कृती पत्रिणां व्यभजदाश्रमाद्बहिः ॥")

श्येनः । (यथा, नैषधे । १६ । १२ ।

"नभसि महसां ध्वान्तध्वाङ्क्षप्रमापणपत्त्रिणामिह विहरणैः श्येनम्पातां रवेरवधारयन् ॥"

"पत्रिणां श्येनानामपचितिरूपाणाम् ।" इति तट्टीकायां नारायणः ॥ पत्राणि च्छदानि सन्त्यस्य । अत इनिः ।) वृक्षः । रथी । पर्व्वतः । इति मेदिनी ॥ तालः । श्वेतकिणिही । गङ्गापत्री । पाची । इति राजनिर्घण्टः ॥ पत्रविशिष्टे, त्रि ॥

पत्री, स्त्री, (पत्र + स्त्रियां ङीप् ।) लिपिः । पत्रम् । यथा, चातके ।

"श्रीमत्पङ्कजिनीपतिः कुमुदिनीप्राणेश्वरो भूभवः

शाशाङ्किः सुरराजवन्दितपदो दैत्येन्द्रमन्त्री शनिः । स्वर्भानुः शिखिनां गणो गणपतिर्ब्रह्मेशलक्ष्मीधराख्यां रक्षन्तु सदैव यस्य विमला पत्री मया लिख्यते ॥"

पत्रोपस्करः, पुं, (पत्रमेव उपस्कर उपकरणं यस्य ।) कासमर्द्दः । इति हारावली ॥

पत्रोर्णं, क्ली, (पत्रजा ऊर्णा साधनत्वेनास्त्यस्य । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इति अच् ।) वटलकुचादिपत्रेषु क्रिमिभिरूर्णायाः कृतत्वात् पत्रसम्बन्धिनी ऊर्णा अत्रेति । इति भरतः ॥ धौतकौषेयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११३ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १११ । १०३ ।

"पत्रोर्णं चोरयित्वा तु क्रकरत्वं नियच्छति ॥")

पत्रोर्णः, पुं, (पत्रेषु ऊर्णा यस्य ।) श्योणाकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५६ ॥

पत्सलं, क्ली, (पतति गच्छति अस्मिन् । पत्लृ गतौ + "पते रस ल ।" उणां । ३ । ७४ । इति सरन् रस्य लश्च ।) पन्थाः । इत्युणादिवृत्तिः ॥

पथ, इ क गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् । इदित् ।) इ क, पन्थयति । इति दुर्गादासः ॥

पथ, ऋ ल गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । ज्वलादिः ।) ऋ, अपपथीत् । ल, पाथः पथः । इति दुर्गादासः ॥

पथः, पुं, (पथति गच्छति अत्र । पथ गतौ + घञर्थे अधिकरणे कः ।) पन्थाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पथन्, [त्] पुं, पथः । इत्यमरटीका ॥ (पथति गच्छति । पथ गतौ + शतृ ।) गमनकर्त्ता च ॥

पथिकः, त्रि, पन्थानं गच्छति यः । (पथिन् + "पथः ष्कन् ।" ५ । १ । ७५ । इति ष्कन् षो ङीषर्थः ।) पथगन्ता । (यथा, गोः रामायणे । १ । ५ । १० ।

"नानापथिकदूतैश्च वणिग्भिश्चोपशोभिताम् । देवतायतनैश्चैव विमानैरिव शोभिताम् ॥")

तत्पर्य्यायः । अध्वनीनः २ अध्वगः ३ अध्वन्यः ४ पान्थः ५ । इत्यमरः । २ । ८ । १७ ॥ गन्तुः ६ यातुः ७ पथकः ८ यात्रिकः ९ वाहकः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ पथिलः ११ । इत्युणादिकोषः ॥

पथिकसन्ततिः, स्त्री, (पथिकानां सन्ततिः समूहः ।) पथिकसङ्घः । तत्पर्य्यायः । हारिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पथिकसंहतिः ३ । इति हारावली ॥

पथिका, स्त्री, (पथिक + टाप् ।) कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पथिद्रुमः, पुं, (पथिः प्रान्तगुणो द्रुमः । बहुगुणवत्त्वात्तथात्वम् ।) खदिरवृक्षः । इति जटाधरः ॥ श्वेतखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पथिलः, त्रि, (पथति गच्छतीति । पथ गतौ + "मिथिलादयश्च ।" उणां । १ । ५८ । इति निपातनात् साधुः ।) पथिकः । इत्युणादिकोषः ॥

पथिवाहकः, त्रि, (पन्थानं वाहयतीति । वह + णिच् + ण्वुल् ।) शाकुनिकः । निष्ठुरः । इति शब्दमाला ॥ भारवाहकश्च ॥

पथ्यं, त्रि, (पथिन् + "धर्म्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ।" ४ । ४ । ९२ । इति यत् ।) चिकित्सादौ हितकारकम् । तत्पर्य्यायः । कारणम् २ हितम् ३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आत्मीयम् ४ आयुष्यम् ५ । सैन्धवे क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

पथ्यः, पुं, (पथि साधुः । दिगादित्वात् यत् इनो-लोपः ।) हरीतकीवृक्षः । यथा,—

शिवायां वनतिक्तः स्यात् पथ्यः सुन्दरमातृकौ ।"

इति शब्दमाला ॥

पथ्यशाकः, पुं, (पथ्यं हितकरं शाकं यस्य ।) तण्डुलीयशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पथ्या, स्त्री, (पथ्य + टाप् ।) हरीतकी । (यथा, हठयोगदीपिकायाम् । ३ । ३५ ।

"ततः सैन्धवपथ्याभ्यां चूर्णिताभ्यां प्रकर्षयेत् । पुनः सप्तदिने प्राप्ते रोममात्रं समुच्छिनेत् ॥")

स्वर्णक्षीरी । चिर्भिटा ॥ वन्ध्या कर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (संसाररोगस्य पथ्यस्वरूपत्वात् गङ्गापि पथ्यस्वरूपा । यथा, काशीखण्डे २९ । ११२ ।

"पद्मनाभपदार्घ्येण प्रसृता पद्ममालिनी । परर्द्धिदा पुष्टिकरी पथ्या पूर्त्तिः प्रभावती ॥")

पथ्यादिगुग्गुलुः, पुं, (पथ्या आदिर्यस्य तथाविधो गुग्गुलुः ।) औषधविशेषः । यथा,—

"पथ्या विभीतामलकीफलानां
शतं क्रमेण द्विगुणाभिवृद्धम् ।
प्रस्थेन युक्तश्च पलङ्कषायां
द्रोणे जले संस्थितमेकरात्रम् ॥
अर्द्धावशेषं क्वथितं कषायं
भाण्डे पचेत्तत् पुनरेव लौहे ।
अम्भसि वह्नेरवतार्य्य दद्यात्
श्यामाणि संचूर्ण्य पलार्द्धकानि ॥
विडङ्गदन्तीत्रिफलागुडूची-
कृष्णात्रिवृन्नागरकोषणानि ।
यथेष्टचेष्टस्य नरस्य शीघ्रं
हिमाम्बुपानानि च भोजनानि ॥
निषेव्यमाणो विनिहन्ति रोगान्
सपत्रशी नूतनखञ्जताश्च ।
शीघ्रानसुप्तं कटरार्त्तिगुल्मं
पाण्डुत्वकण्डुत्वविवातरक्तम् ॥

पथ्यादिको गुग्गुलुरेष नाम्ना
ख्यातः शिवावत्यमितप्रभावः ।
बलेन नागेन समं मनुष्यं
जवेन कुर्य्यात्तुरगेण तुल्यम् ॥
आयुःप्रकर्षं विदधाति चक्षु-
र्बलं तथा पुष्टिकरो विशेषः ।
पलस्य सन्धानकरो विशेषा-
द्रोगेषु भग्नस्य सकलेषु तज्ज्ञैः ॥”

इति भावप्रकाशः ।

पथ्यापथ्यं क्ली (पथ्यं रोगिणां हितकरं अपथ्यं अशुभकरं इयोः समाहारः ।) रोगिणां हिताहितकारकद्रव्यादि ।

तत्र तरुणज्वरे पथ्यं यथा ।

वमनम् । लङ्घनम् । कालाभ्याहः । यवागू । स्वेदनम् । कटुतिक्तरसौ । एतानि पाचनानि ॥ * ॥

नवज्वरे अपथ्यं यथा ।

स्नानम् । विरेकः । सुरतम् । कषायः । व्यायामः । अभ्यञ्जनम् । दिवानिद्रा । दुग्धम् । घृतम् । वैदलम् । आमिषम् । तक्रम् । सुरा । स्वादुगुरुद्रवद्रव्याणि । अन्नम् । प्रवातः । भ्रमणम् । कोपः ॥ * ॥

मध्यज्वरे पथ्यं यथा ।

पुरातनषष्टिकः । पुरातनशालिः । वार्त्ताकुः । शोभाञ्जनम् । कारवेल्लः । पर्पटकः । कोषातकीफलम् । पटोलम् । कर्कोटकम् । मूलकपोतिका । मुद्गमसूरचणककुलत्थमुकुष्टकानां यूषः । पाठा । अम्लिका । वास्तूकम् । तण्डुलीयः । जीवन्ती । काकमाची । सुपक्वानि द्राक्षाकपित्थदाडिमवैकङ्कतफलानि । लघूनि सात्म्यानि च भेषजानि ॥ * ।

अथ पुराणज्वरे पथ्यम् ।

विरेचनम् । छर्द्दनम् । अञ्जनम् । नस्यम् । धूमः । अनुवासनम् । सिराव्यधः । संशमनम् । प्रदेहः । अभ्यङ्गः । अवगाहः । शिशिरोपचारः । एणः । कुलिङ्गः । हरिणः । मयूरः । लावः । शशः । तित्तिरिः । कुक्कुटः । क्रौञ्चः । कुरङ्गः । पृषतः । चकोरः । कपिञ्जलः । वर्त्तकः । कालपुच्छः । गोक्षीरम् । अजाक्षीरम् । गोघृतम् । अजाघृतम् । हरीतकी । पर्व्वतनिर्झराम्भः । एरण्डतैलम् । सितचन्दनम् । ज्योत्स्ना । प्रियालिङ्गनम् ॥ * ॥

व्यायामञ्च व्यवायञ्च स्नानं चङ्क्रमणं तथा ।
ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान् भवेत् ॥ * ॥

अथातिसाररोगे पथ्यम् ।

वमनम् । लङ्घनम् । निद्रा । पुराणशालिषष्टिका । विलेपी । लाजमण्डः । मसूरतुवरीमुद्गमकुष्ठलावकपिञ्जलभवयूषः । सर्व्वेऽस्मत्स्याः । मुद्गी । खड्गमांसम् । मधुगालिका । जलम् । छागघृतक्षीरे । गोदधितक्रे । छागक्षीरेण दधिना पयोभ्यां वा नवनीतम् । नवरम्भापुष्पम् । कदलीफलम् । क्षौद्रम् । जम्बुफलम् । भव्यम् । महार्द्रकम् । निम्बम् । शालूकम् । विकङ्कतम् । कपित्थम् । वकुलम् । बिल्वम् । तिन्दुकम् । दाडिमद्वयम् । तिलकम् । कञ्चटदलम् । चाङ्गेरी । विजया । अरुणा । जातीफलम् । अहिफेनम् । जीरकम् । गिरिमल्लिका । कुस्तुम्बुरु । महानिम्बम् । सकलकषायरसः । दीपनानि लघून्यन्नपानानि । नाभेर्द्व्यङ्गुलतोऽधस्तात् तथा वंशास्थिमस्तके शलाकया अर्द्धचन्द्रदाहः ॥ * ॥

अतीसारे अपथ्यं यथा ।

स्वेदः । अञ्जनम् । रुधिरमोक्षणम् । अम्बुपानम् । स्नानम् । व्यवायः । जागरणम् । धूमः । नस्यम् । अभ्यञ्जनम् । सकलवेगधारणम् । रूक्षाणि । असात्म्यभोजनम् । विरुद्धान्नम् । गोधूमः । माषः । यवः । वास्तुकम् । काकमाची । निष्पावः । कन्दः । मधुशिग्रुः । रसालम् । पूगम् । कुष्माण्डम् । तुम्बी । वदरम् । गुरुअन्नम् । गुरुपानम् । ताम्बूलम् । इक्षुः । गुडः । मद्यम् । उपोदिका । द्राक्षा । अम्लवेतसफलम् । लशुनम् । धात्री । दुष्टाम्बु । मस्तु । शङ्खवारि । नारिकेलम् । स्नेहनम् । स्वामस्नानम् । अखिलपत्रशाकम् । क्षारः । सर्व्वाणि सरणि । पुनर्नवा । इक्षुरकम् । लवणम् । अम्लम् ॥ * ॥

अथ ग्रहणीरोगे पथ्यम् ।

निद्रा । छर्द्दनम् । लङ्घनम् । पुरातनशालयः । पुरातनषष्टिका । लाजमण्डः । मसूरतुवरीमुद्गभवयूषः । निःशेषोद्धृतसारं गव्यदधि । गव्यं छाग्या वा पयोजं नवनीतम् । छागघृतपयोदधीनि । तिलतैलम् । सुरा । माक्षिकम् । शालकम् । वकुलम् । दाडिमयुग्मम् । नव्यभव्यम् । रम्भापुष्पम् । रम्भाफलम् । तरुणबिल्वम् । शृङ्गाटकम् । चाङ्गेरी । विजया । कपित्थम् । कुटजम् । अजाजी । कशेरु । तक्रम् । कञ्चटपल्लवम् । तिलकम् । जातीफलम् । जाम्बवम् । धन्याकम् । तिन्दुकम् । महानिम्बम् । अरुणा । अपघनम् । क्रथालावशशैणतित्तिरिमांसयूषः । सर्व्वे मुद्गमत्स्याः । खड्गीशः । मधरालिकामत्स्यः । हरिशः । सकलकषायरसः । नाभेर्द्व्यङ्गुलतोऽधस्तात् तथा वंशास्थिमस्तके प्रज्वलितायसाऽर्द्धचन्द्रदाहः ॥ * ॥

ग्रहण्यामपथ्यं यथा ।

रक्तस्रुतिः । जागरः । अम्बुपानम् । स्नानम् । स्त्री । वेगविधारणम् । नस्यम् । अञ्जनम् । स्वेदनम् । धूमपानम् । श्रमः । विरुद्धाशनम् । आतपः । गोधूमः । निष्पावः । कलायः । माषः । यवः । आर्द्रकम् । हिङ्गुकम् । राजमाषः । उपोदिका । वास्तुकम् । काकमाची । कुष्माण्डः । तुम्बी । मधुशिग्रुः । कन्दः । ताम्बूलम् । इक्षुः । वदरम् । रसालम् । इक्ष्वारकम् । पूगफलम् । रसोनम् । धान्याम्लम् । सौवीरम् । तुषोदकम् । दुग्धम् । गुडः । मस्तु । नारिकेलम् । पुनर्नवा । वार्त्ताकम् । वेगवम् । सर्व्वाणि पत्रशाकानि । दुष्टाम्बु । गोमूत्रम् । स्पन्दनाभिः । क्षारम् । समस्तानि सरणि । द्राक्षा । अन्नम् । लवणरसः । गुर्व्वन्नम् । गुरुपानम् । सर्व्वे यूषाः ॥ * ॥

अथार्शसि पथ्यम् ।

विरेचनम् । लेपनम् । अश्मशल्यः । क्षारः । अग्निकर्म्म । शस्त्रकर्म्म । पुरातनलोहितशालयः । पुरातनषष्टिका । यवाः । कुलत्थाः । गोधावृषगणोद्भूत्कुम्भावित्कलिङ्गाजगरोतुकाशतरसुवापशृगालकाकानां मांसानि । अल्पमात्राप्रसहा । पटोलम् । पक्षः । रसाञ्जनम् । वह्निः । पुनर्नवा । सूरणः । वास्तुकम् । जीवन्तिका । इस्तशठः । सुरा । चुक्रिः । वयस्या । नवनीतम् । तक्रम् । कक्कोलम् । धात्री । रुचकम् । कपित्थम् । गोमूत्रान्ध्यपयांसि । भल्लातकम् । सर्षपतैलम् । गोमूत्रम् । सौवीरम् । तुषोदकम् । वातापहान्नपानम् । अग्निवर्द्धकान्नपानम् ॥ * ॥

अर्शसि अपथ्यं यथा ।

आनूपमामिषम् । मत्स्यः । पिण्याकः । दधि । पिष्टकम् । माषः । क्षीरम् । निष्पावः । बिल्वम् । तुम्बी । उपोदिका । पक्वाम्रम् । सर्व्वशालूकम् । पिष्टभोजनम् । गुरुदि । आतपः । जलपानम् । वमनम् । वस्तिकर्म्म । कूपीर्यसलिलम् । विरुद्धानि सर्व्वाणि । पूर्व्वदिग्भववायुः । वेगरोधः । स्त्रियः । पृष्ठयानम् । उत्कटकासनम् । यथास्वं दोषलं अन्नम् । रक्तपित्तिनां यद्यत् पथ्यापथ्यं तत्तदपि रक्तार्शोरोगिणां विशेषतो विज्ञात ॥ * ॥

अथाग्निमान्द्याजीर्णादौ पथ्यम् ।

श्लैष्मिके पूर्व्वं वमनम् । पैत्तिके विरेचनम् । वातिके स्वेदनम् । यथावस्थं हितलङ्घनानि । नानाप्रकारव्यायामः । दीपनानि । लघूनि । बहुकालसञ्चितानां मुद्गसाहितशालयः । विलेपी । लाजमण्डः । मुद्गभवयूषः । सुरा । एणः । बर्हीः । शशः । लावः । सर्व्वे जाङ्गलाः । शालिञ्चशाकम् । वेतागम् । वास्तुकम् । बालमूलकम् । लशुनम् । वृद्धकूष्माण्डम् । नवीनकदलीफलम् । शोभाञ्जनम् । पटोलम् । वार्त्ताकुः । जलाम्बु । कर्कोटकम् । कारवेल्लम् । वार्हतम् । मत्स्यमुण्डकम् । प्रसारणी । काकमाची । चाङ्गेरी । शीतलशाकम् । धात्रीफलम् । मातुलुङ्गम् । दाडिमम् । यवः । पर्पटः । अम्लवेतसम् । जम्बीरम् । नागरङ्गम् । माक्षिकम् । नवनीतम् । घृतम् । तक्रम् । सौवीरकम् । तुषोदकम् । धान्याम्लम् । कटुतैलम् । रामठम् । लवणार्द्रकम् । यमानी । मरिचम् । मेथी । धान्यकम् । जीरकम् । दधि । ताम्बूलम् । तप्तसलिलम् । कटुरसः । तिक्तरसः ॥ * ॥

अग्निमान्द्याजीर्णादौ अपथ्यं यथा ।

विरेचनम् । विण्मूत्रवायूनां वेगधारणम् । अतिरिक्ताशनम् । अध्यशनम् । जागरणम् । विषमाशनम् । रक्तस्रुतिः । शमीधान्यम् । मत्स्यः । मांसम् । उपोदिका । जलपानम् । पिष्टकम् ।

गाम्बवम् । सर्व्वशालूकम् । कूर्च्चिका । मोरट: । क्षीरम् । किलाट: । प्रपानकम् । तालास्थिमस्यम् । वालतालम् । सेचनम् । दुष्टवारि । विरुद्धपानान्नम् । असात्म्यपानान्नम् । विष्टम्भीनि । गुरूणि ।

फलवर्त्तिं वमिं स्वेदं लङ्घनं चापतर्पणम् ।
विष्टम्भादलसे कुर्य्याद्विसूच्यामतिसारवत् ॥ * ॥

अथ क्रिमिरोगे पथ्यम् ।

आस्थापनम् । कायविरेचनम् । शिरोविरेचनम् । धूम: । कफघ्नानि द्रव्याणि । शरीरमार्ज्जना । पुरातनवैणवरक्तशालय: । पटोलम् । वेत्राग्रम् । रसोनम् । वास्तूकम् । हुताश: । मन्दारदलम् । कटुर्य: । नवीनमोचम् । बृहतीफलम् । तिक्तानि नालीचदलानि । सौविकमांसम् । विडङ्गम् । पिचुमर्द्दपल्लवम् । पथ्या । तिलतैलम् । सर्षपतैलम् । सौवीरम् । सुरासम् । तुषोदकम् । मद्य । पर्च्चेलिसतालम् । अरुष्करम् । गोमूत्रम् । ताम्बूलम् । सुरा । रुक्मावलगम् । औषधान्यपर्वाणि । रामठम् । चार: । अजमोदा । खदिर: । वल्कलम् । अम्लीरनीरम् । सुवर्चा । यमानिका । सुराप्रगुरुसिंशपोद्भवचार: । तिक्तकटुकषायरसा: ॥ * ॥

क्रिमिरोगे अपथ्यं यथा ।

छर्द्दि: । तद्वेगनिधारणम् । विरुद्धपानाशनम् । दिवानिद्रा । द्रवद्रव्यम् । पिष्टान्नम् । अजीर्णभोजनम् । घृतम् । माष: । दधि । पत्रशाकम् । मांसम् । पय: । अम्ल: । मधुररस: ॥ * ॥

अथ पाण्डुरोगे पथ्यम् ।

छर्द्दि: । विरेचनम् । पुरातनयवगोधूमशालय: । मुद्गाढ़कीमसूराणां यूष: । जाङ्गलरस: । पटोलम् । वृद्धकुष्माण्डम् । तरुणकदलीफलम् । जीवन्ती । क्षुर: । मत्स्याची । गुडूची । तण्डुलीयकम् । पुनर्नवा । द्रोणपुष्पी । वार्त्ताकु: । लशुनद्वयम् । पक्वाम्रम् । अभया । विम्बी । शिम्बी मत्स्य: । गोमूत्रम् । धात्री । तक्रम् । घृतम् । तैलम् । सौवीरकम् । तुषोदकम् । नवनीतम् । गन्धसार: । हरिद्रा । नागकेशरम् । यवचार: । लौहभस्म । कषायद्रव्यम् । कुङ्कुमम् । चरणयो: सन्धौ नाभेरधोऽङ्गुलादध: मस्तके हस्तयोर्मूले आनकयोर्मध्ये च दाह: । यथादोषमिदं पथ्यं पाण्डुरोगवतां भवेत् ॥ * ॥

पाण्डुरोगे अपथ्यं यथा ।

रक्तस्रुति: । धूमपानम् । वमि: । वेगधारणम् । स्वेदनम् । मैथुनम् । शिम्बी । पत्रशाकानि । रामठम् । माष: । अम्बुपानम् । पिण्याक: । ताम्बूलम् । सर्षप: । सुरा । मृद्भक्षणम् । दिवास्वप्न: । तीक्ष्णानि । लवणानि । सिन्धुविन्ध्याद्रिजातनदीनां जलम् । सर्व्वाण्यम्लानि । दुष्टाम्भ: । विरुद्धाशनानि । गुर्व्वन्नम् । विदाहीनि ॥ * ॥

अथ रक्तपित्ते पथ्यम् ।

अधोगमे छर्द्दनम् । ऊर्द्धनिर्गमे विरेचनम् । उभयत्र लङ्घनम् । पुरातना: षष्टिकशालिकोद्रवप्रियङ्गुनीवारयवप्रशातिका: । मुद्ग: । मसूर: । चणक: । तुवरी । मकुष्ठक: । चिङ्गट: । वर्म्मिमत्स्य: । शश: । कपोत: । हरिण: । एण: । लाव: । शरालि: । पारावत: । वर्त्तक: । वक: । उरभ्र: । कालपुच्छ: । कपिञ्जल: । कषायवर्ग: । गोदुग्धघृतम् । अजादुग्धघृतम् । महिषीघृतम् । पनसम् । पियालम् । रम्भाफलम् । कच्छटम् । तण्डुलीय: । पटोलम् । वेत्राग्रम् । मत्स्याक्षकम् । पुराणकुष्माण्डफलम् । पक्वतालम् । तद्वीजजलम् । वासा । माद्रुनि । विल्वम् । दाड़िमम् । खर्ज्जूरम् । धात्री । सिपि: । नारिकेलम् । कशेरु । शृङ्गाटकम् । पौष्करम् । कपित्थम् । शालूकम् । परूषकम् । भूनिम्बशाकम् । पिचुमर्द्दपत्रम् । तुम्बी । कालिङ्गम् । लाजशक्तव: । द्राक्षा । सिता । माक्षिकम् । रेचनम् । शीतोदकम् । औद्भिदवारि । सेक: । अवगाह: । शतधौतसर्पि: । अभ्यङ्ग: । शिशिरप्रदेह: । हिमानिल: । चन्दनम् । इन्दुपादा: । मनोऽनुकूलविचित्रकथा । धारागृहम् । सुशीतं भूमिगृहम् । वैदूर्य्यमुक्तामणीनां धारणम् । रम्भोत्पलाम्भोरुहपत्राणां शय्या । चौमाम्बरम् । सुशीतोपवनम् । प्रियङ्गु: । चन्दनरूषितानां वराङ्गनानामालिङ्गनम् । पद्माकरसरित्ह्रदचन्द्रोदयहिमवद्दरीसुशीतलगिरिनिर्झराणामालिङ्गनम् । श्रुतिप्रशान्तकीर्त्तनम् । प्रवीरनीरम् । हिमवालुका ॥ * ॥

रक्तपित्ते अपथ्यं यथा ।

व्यायाम: । अध्वनिषेवणम् । रविकर: । तीक्ष्णानि कर्म्माणि । चोभ: । वेगधारणम् । चपलता । हस्त्यश्वयानानि । स्वेद: । अस्रस्रुति: । धूमपानम् । मुक्त: । क्रोध: । कुलत्थ: । गुड: । वार्त्ताकु: । तिल: । माष: । सर्षप: । दधि । चार: । कोपपय: । ताम्बूलम् । नलदाम्बु । मद्यम् । लशुनम् । शिम्बी । विरुद्धाशनम् । कटु । अम्लम् । लवणम् । विदाहिद्रव्यम् ॥ * ॥

अथ राजयक्ष्मणि पथ्यम् ।

घृतपक्वमरिचजीरकानं स्कृतलावतित्तिरिजरस: । दोषाधिकस्य वलिनोऽर्थे म्टदुशुद्धि: । गोधूम: । मुद्ग: । चणक: । अरुणशालय: । छागानि मांसनवनीतपयोघृतानि । क्रव्यादमांसम् । जाङ्गलजा रसा: । मार्त्तण्डचण्डकिरणपरिशोषितसुचूर्णितपक्वपललं लेह्यम् । रागा: । काम्बलिक: । षाड़व: । वेशवार: । शशाङ्ककिरण: । मधुररस: । सोचपनसाम्राणां पक्वफलानि । धात्री । खर्ज्जूरम् । पौष्करम् । परूषकम् । नारिकेलम् । शोभाञ्जनम् । वञ्जुलम् । नवतालशस्यम् । द्राक्षा । सिपि: । सागिमन्थम् । सिंहास्यपत्रम् । अजागोमहिषीघृतम् । छागाश्रय: । छागावस्करमूत्रलेप: । मत्स्यण्डिका । शिखरिणी । मदिरा । रसाला । कर्पूरम् । स्नानसद: । सितचन्दनम् । अभ्यङ्गानि । सुरभीण्यनुलेपनानि । स्नानम् । वेशरचनम् । अवगाहनम् । हर्म्यम् । स्रज: । सत्कथा । म्टदुगन्धवाद्य: । गीतानि । लास्यम् । चन्द्ररुचि: । विपञ्ची । म्टगदृशां सन्दर्शनम् । हेमचूर्णम् । मुक्तामणिप्रचुरभूषणधारणम् । होम: । प्रदानम् । अमरपूजा । द्विजपूजा । हृद्यान्नपानम् ॥ * ॥

राजयक्ष्मणि अपथ्यं यथा ।

विरेचनम् । वेगधारणम् । श्रम: । स्त्री । स्वेद: । अञ्जनम् । प्रजागर: । साहसकर्म्मसेवा । रूक्षान्नपानम् । विषमाशनम् । ताम्बूलम् । कालिङ्गम् । कुलत्थम् । माष: । रसोनम् । वंशाङ्कुर: । रामठम् । अम्लम् । तिक्तम् । कषाय: । सर्व्वकटु । पत्रशाक: । चार: । विरुद्धाशनम् । शिम्बी । कर्कोटकम् । विदाहिद्रव्यम् । कफकटिल्लकम् ॥ * ॥

अथ कासे पथ्यम् ।

स्वेद: । विरेचनम् । छर्द्दि: । धूमपानम् । समाशनम् । शालि: । षष्टिक: । गोधूम: । श्यामाक: । यव: । कोद्रव: । आत्मगुप्ता । माषमुद्गकुलत्थानां रसा: । ग्राम्योदकम् । अनूपधन्वदेशभवविविधमांसानि । सुरा । पुरातनसर्पि: । छागदुग्धम् । छागघृतम् । वास्तूकम् । वायसीशाकम् । वार्त्ताकु: । वालमूलकम् । कण्टकारी । कासमर्द: । जीवन्ती । सुनिषण्णकम् । द्राक्षा । विम्बी । मातुलुङ्गम् । पौष्करम् । वासक: । त्रुटि: । गोमूत्रम् । लशुनम् । पथ्या । व्योषम् । उष्णोदकम् । मधु । लाजा: । दिवसनिद्रा । लघून्यन्नानि ॥ * ॥

कासे अपथ्यं यथा ।

वस्ति: । नस्यम् । असृड्मोक्ष: । व्यायाम: । दन्तघर्षणम् । आतप: । दुष्टपवन: । रज: । मार्गनिषेवणम् । विष्टम्भीनि । विदाहीनि । विविधरूक्षाणि । शकृन्मूत्रोद्गारकासवमिवेगविधारणम् । मत्स्य: । कन्द: । सर्षप: । तुम्बी । उपोदिका । दुष्टाम्बु । दुष्टान्नपानम् । विरुद्धाशनम् । गुरुशीतान्नपानम् ॥ * ॥

अथ श्वासे पथ्यम् ।

विरेचनम् । स्वेदनम् । धूमपानम् । प्रच्छर्द्दनम् । दिवास्वपनम् । पुरातना: षष्टिकरक्तशालिकुलत्थगोधूमयवा: । शश: । अहिभुक् । तित्तिरि: । लाव: । दक्ष: । शुकादय: । धन्वम्टगा: । धन्वपक्षिण: । पुरातनसर्पि: । अजादुग्धघृतम् । सुरा । मधु । निदिग्धिका । वास्तूकम् । तण्डुलीय: । जीवन्तिका । मूलकपोतिका । पटोलम् । वार्त्ताकु: । रसोनम् । पथ्या । गम्भीरम् । विम्बीफलम् । मातुलुङ्गम् । द्राक्षा । त्रुटि: । पौष्करम् । उष्णवारि । कटुत्रयम् । गोमूत्रम् । कफानिलघ्नान्यन्नपानभेषजानि । वक्ष:प्रदेशात् पार्श्वयुग्मे करस्थयोर्मध्यमयोर्द्वयो: कण्ठकूपे च प्रदीप्तलौहेन दाह: ॥ * ॥

श्वासे अपथ्यं यथा ।

मूत्रोद्गारच्छर्द्दितृट्कासानां रोध: । नस्यम् ।

वस्ति । दन्तकाष्ठम् । यम । अध्वा । भार । रेणु । सूर्यकिरण । दिवाभीति । पश्चाधर्म । विदाहीनि । आनूपमामिषम् । निष्पाव । शैत्य कारीणि । माष । रक्तस्राव । पूर्ववाताभ घनम् । मेघोदकदुग्धम् । दुष्टजलम् । मनस्य । कन्द । सर्षप । रूक्षशीतगुरुअन्नपानम् ॥ * ॥

अथ हिक्कायां पथ्यम् ।

स्वेदनम् । वमनम् । नस्यम् । धूमपानम् । विरेचनम् । निद्रा । स्निग्धानि लघून्यन्नानि । लवणानि । जाङ्गलकुलत्थगोधूमशालिषष्टिकयवा । एणतित्तिरिलावाद्या जाङ्गला मृगपक्षिण । पक्वकपित्थम् । लशुनम् । पटोलम् । बालमूलकम् । पौष्करम् । कृष्णतुलसी । मदिरा । नलदाम्बु । उष्णोदकम् । मातुलुङ्गम् । माक्षिकम् । सुरभिजलम् । वातश्लेष्महराण्यन्नपानानि । शीताम्बुसेक । सहसा त्रास । विस्मापनम् । भयम् । क्रोध । हर्ष । प्रियोद्वेग । प्राणायामनिपीडनम् । स्वर्णशिलाकण्ठाग्राणम् । ऊर्ध्वधाराजलापणम् । नाभ्यङ्कपीडनम् । पायसनाभेर्द्व्यङ्गुलादूर्ध्वं च दीपशिखया दाह ॥ * ॥

हिक्काया अपथ्य यथा ।

वातमूत्रोद्गारकासमलवेगधारणम् । रज । अनिल । आतप । विरुद्धाशनम् । विष्टम्भीनि । विदाहीनि । रूक्षाणि । कफकराणि । निष्पाव । पिष्टक । माष । पिण्याक । आनूपमामिषम् । अविक्षीरम् । दन्तकाष्ठम् । वस्ति । मत्स्य । सर्षपम् । अम्लम् । तुम्बी । कन्द । तैलभृष्टम् । उपोदिका । गुरुशीतान्नपानम् ॥ * ॥

अथ स्वरभेदे पथ्यम् ।

स्वेद । वस्ति । धूमपानम् । विरेक । कवलग्रह । नस्यम् । भालसिराव्यध । यव । लोहितशालि । षष्टिका । ताम्रचूडकृष्णमांस रसा । सुरा । शाकवृन्ताक । काकमाची । ब्राह्मी । बालमूलकम् । द्राक्षा । पथ्या । मातुलुङ्गम् । लशुनम् । लवणार्द्रकम् । ताम्बूलम् । मरिचम् । सर्पि ॥ * ॥

स्वरभेदे अपथ्यम् ।

आमकपित्थम् । बकुलम् । शालूकम् । जाम्बवम् । तिन्दुकम् । कषाय । वमि । स्वप्न । प्रवचनम् । मद्यपानम् ॥ * ॥

अथारोचके पथ्यम् ।

वस्ति । विरेक । यथावर्णं वमनम् । धूमोपसेवा । कवलग्रह । तिलबाष्पेन दन्तधावनम् । विविधान्नपानम् । गोधूम । मुद्गा । लोहितशालय । षष्टिका । वराहमत्स्यशशशिखिमांसम् । पैङ्ग । भक्ष्यकम् । मधुराम्लिका । रक्तम् । पेङ्गी । रसोन्द्र । करमो । रोहित । कर्कोट । वैतसम् । खण्डखण्डकम् । वार्ताकु । शोभाञ्जनम् । मोचम् । दाडिमम् । भव्यम् । पटोलम् । द्राक्षम् । धनम् । मधु । कान्तालम् । रसोनकम् । मूलकम् । द्राक्षा । रसालम् । नवराम्बु । काञ्जिकम् । मदनम् । रसाला ।

दधि । तक्रम् । आर्द्रकम् । कङ्कोलम् । खर्जूरम् । प्रियालम् । तिन्दुकम् । पक्वकपित्थम् । बदरम् । त्रिकटुकम् । तालास्थिमज्जा । हिमवालुका । सिता । पथ्या । यमानी । मरिचम् । रामठम् । स्वाद्वम्लतिक्तानि । दन्तमार्जना ॥ * ॥

अरोचके अपथ्यम् ।

कासोद्गारक्षुधानिद्रावमीनां वेगधारणम् । असृद्दानम् । अस्नेहमोच । क्रोध । लोभ । भयम् । शोक । दुर्गन्ध । कुत्सिसेवा ॥ *

अथ छर्द्यां पथ्यम् ।

विरेचनम् । छर्दनम् । लङ्घनम् । स्नानम् । स्वजा । लाजमण्ड । पुरातना षष्टिकशालिमुद्गा । कलाय । गोधूम । यव । मधु । शशाद्विजक तित्तिरिलावकाद्या । जाङ्गलमृगपक्षिण । मनोज्ञनानारससमन्वरूपा रसा । षाडवा यूषा । रागा । खडा । काम्बलिका । सुरा । वेत्राग्रम । कुस्तुम्बुरु । नारिकेलम् । पर्वलिमानि जम्बीरधात्रीसहकारकोलद्राक्षाकपित्थानि । हरीतकी । दाडिमम् । बीजपूरम् । जातीफलम् । बालकम् । निम्बम् । वासा । सिता । शताह्वा । खदिरसारम् । हितमन प्रीतिकरभक्ष्या । मुक्तस्य वक्त्रे शिशिराम्बुसेक । कस्तूरिका । चन्दनम् । इन्दुकिरण । मनोज्ञगन्धान्यनुलेपनानि । सुगन्धिपुष्पपानफलानि । स्वमनोऽनुकूलरूपरसगन्धशब्दा । नाभेर्द्व्ययवोपरिष्टाद्दाह ॥ *

छर्द्यां अपथ्यम् ।

नस्यम् । वस्ति । स्वेदनम् । स्नेहपानम् । रक्तस्राव । दन्तकाष्ठम् । द्रवान्नम् । वीभत्सदर्शनम् । भीति । उद्वेग । उष्णस्निग्धाभाशाला हृद्यविरोधिकान्नम् । रम्भा । शिम्बी । कोषवती । मधूकम् । चिन्ता । कृष्णैला । सर्षप । द्रवशाली । व्यायाम । छिक्किका । अञ्जनम् ॥ * ॥

अथ तृष्णायां पथ्यम् ।

शोधनम् । वमनम् । निद्रा । स्नानम् । कवलधारणम् । दीपदग्धहरिद्रया जिह्वाग्रशिरयोर्दाह । कोद्रवा । शालय । यवा । विलेपी । लाजसक्तव । अन्नमण्ड । धन्वरस । शर्करा । राग । षाडव । भृष्टमुद्गमसूरचणककलायरस । रम्भापुष्पम् । तैलकूर्चम् । द्राक्षा । पर्पटपल्लव । कपित्थम् । कोलम् । माक्षिका । कुष्माण्डकम् । उपोदिका । खर्जूरम् । दाडिमम् । धात्री । कर्कटी । क्रमनाम्नु । जम्बीरम् । करमर्दम् । बीजपूरम् । गवां पय । मधूकपुष्पम् । ह्रीबेरम् । तिक्तानि । मधुराणि । बालतालाम्बु । शीताम्बु । पर्पटी । प्रपानकम् । माक्षिकम् । सरशीतोयम् । शताह्वा । नागकेसरम् । एला । जातीफलम् । पथ्या । कुस्तुम्बुरु । टङ्कम् । घनसार । गन्धसार । कौमुदी । शिशिरानिल । चन्दनार्द्रप्रियाश्लेष । रत्नाभरणधारणम् । हिमानुलेपनम् ॥ * ॥

तृष्णायां अपथ्यम् ।

स्नेह । अञ्जनम् । स्वेद । धूमपानम् । व्यायाम । भरणम् । आतप । दन्तकाष्ठम् । गुर्वन्नम् ।

अम्लम् । लवणम् । कषाय । कटु क्षिय । दुष्टजलम् । तीक्ष्णम् ॥ * ॥

अथ मूर्च्छायां पथ्यम्

सेक । अवगाह । मणि । हार । शीता प्रदेहा । व्यजनानिल । शीतानि गन्धवन्ति पानानि । धारागृहम् । शीतमरीचिरोचि । धूम । अञ्जनम् । लावणम् । असमोच । दाह । सूचीपरितोदनम् । लोम्नां कपालस्य लुञ्चनम् । नखान्तपीडा । दशनोपदंश । नासामुखद्वारमरुन्निरोध । विरेचनम् । छर्दनम् । लङ्घनम् । क्रोध । भयम् । दु खकरी अथवा विचित्रा मनोहरा कथा । छाया । नभोऽम्भ । शतधौतसर्पि । स्वरूपि । तिक्तानि । लाजमण्ड । जीर्णयवलोहितशालय । कौम्भ हवि । शङ्कयूष । मसूरयूष । धन्वोद्भवा मांसरसा । रागा । षाडवा । गव्यपय । सिता । पुराणकूष्माण्डम् । पटोलम् । मोचम् । हरीतकी । दाडिमम् । नारिकेलम् । मधूकपुष्पम् । तण्डुलीय । सुशीतकम् । लघून्यन्नानि । मनोरमनीरम् । सितचन्दनम् । कर्पूरनीरम् । हिमवालुका । अगुरुधूम । अद्भुतदर्शनम् । उत्कटगीत । उत्कटवाद्यम् । श्रम । स्मृति । चिन्तनम् । आत्मबोध । धैर्यम् ॥ * ॥

मूर्च्छायामपथ्य यथा ।

ताम्बूलम् । पत्रशाकम् । कषाय । स्वेदनम् । कटु । तृष्णानिद्रयोर्वेगरोध । तक्रम् ॥ * ॥

अथ मदात्यये पथ्यम् ।

संशोधनम् । संशमनम् । स्वपनम् । लङ्घनम् । श्रम । सन्तर्पणसहितपयशालिषष्टिकयवखाण्डमाषगोधूमसतीला । राग । षाडव । एणतित्तिरिलावादद्यवर्हिशशाणामामिषम् । वेशवार । विचित्रान्नम् । दुग्धमद्यम् । पय । सिता । तण्डुलीय । पटोलम् । मातुलुङ्गम् । परूषकम् । खर्जूरम् । दाडिमम् । धात्री । नारिकेलम् । गोस्तनी । पुराणसर्पि । कर्पूरम् । समीरम् । शिशिरानिल । धारागृहम् । चन्द्रपादा । मधूय । मित्रसङ्गम । चीनाम्बरम् । प्रियाश्लेष । उद्धतगीतवादित्रम् । शीताम्बु । चन्दनम् । स्नानम् ॥ * ॥

मदात्यये अपथ्य यथा ।

स्वेद । अञ्जनम् । धूमपानम् । लावणम् । दन्तघर्षणम् । ताम्बूलम् ॥ * ॥

अथ दाहे पथ्यम् ।

शालय । षष्टिका । मुद्गा । मसूरा । चणका । यवा । धन्वमांसरसा । लाजमण्ड । लाजसक्तव । सिता । शतधौतघृतम् । दुग्धम् । पयोभवनवनीतम् । कुष्माण्डम् । कर्कटी । मोचम् । पनसम् । स्वादुदाडिमम् । पटोलम् । पर्पटम् । द्राक्षा । धात्रीफलम् । परूषकम् । शिम्बी । तुम्बी । पर्पटी । खर्जूरम् । प्राचम् । शिषि । बालतालम् । पियालम् । शृङ्गाटकम् । कशेरुकम् । मधूकपुष्पम् । ह्रीबेरम् ।

पथ्या। सर्व्वाणि तिक्तानि। शीताः प्रदेहाः। भूवेश्म। सेकः। अभ्यङ्गः। अवगाहनम्। पद्मोत्पलदलक्षौमाणां शय्या। शीतलकाननम्। विचित्रा कथा। गीतानि। शिशिरः। मञ्जुभाषणम्। उशीरचन्दनालेपः। शीताम्बु। शिशिरानिलः। धारागृहम्। प्रियास्पर्शः। शनीरम्। हिमवालुका। सुधांशुरश्मयः। स्नानम्। मलयः। मधुररसः ॥ * ॥

दाहे अपथ्यम्।

विरुद्धान्यन्नपानानि। क्रोधः। वेगधारणम्। गजाश्वयानम्। अध्वा। क्षारम्। पित्तकराणि। व्यायामः। आतपः। तक्रम्। ताम्बूलम्। मधु। रामठम्। व्यवायः। कटुः। तिक्तः। उष्णः ॥ * ॥

अथोन्मादे भूतोन्मादे च पथ्यम्।

मरुद्भवे पूर्व्वं स्वेदः। पित्तोद्भवे पूर्व्वं विरेकः। कफोद्भवे पूर्व्वं वमनम्। ततःपरं वस्तिविधिः। नस्यम्। सन्तर्जनम्। ताड़नम्। अञ्जनम्। आश्वासनम्। त्रासनम्। बन्धनम्। भयम्। हर्षणम्। दानम्। धूपः। दमः। विस्मरणम्। प्रदेहः। शिराव्यधः। संभ्रमनम्। सेकः। आश्चर्य्यकर्म्माणि। धूमपानम्। धीधैर्य्यम्। सत्वम्। आत्मनिवेदनम्। अभ्यञ्जनम्। स्नापनम्। आसनम्। निद्रा। सुशीतान्यनुलेपनानि। गोधूमः। मुद्गः। अरुणशालयः। धारोष्णदुग्धम्। शतधौतसर्पिः। नवीनघृतम्। पुरातनघृतम्। कूर्म्मामिषम्। धन्वरसः। रसालम्। पुराणकुष्माण्डफलम्। पटोलम्। ब्राह्मीदलम्। वास्तूकम्। तण्डुलीयः। खराश्वमूत्रम्। गगनाम्बु। पथ्या। सुवर्णचूर्णम्। नारिकेलम्। द्राक्षा। कपित्थम्। पनसम् ॥ * ॥

उन्मादे अपथ्यम्।

मद्यम्। विरुद्धाशनम्। उष्णभोजनम्। निद्राक्षुत्तृष्णावेगधारणम्। व्यवायः। आषाढ़फलम्। कठिल्लकम्। पत्रशाकम्। तिक्तानि। बिम्बी ॥ * ॥

अथापस्मारे पथ्यम्।

वातोद्भवे पूर्व्वं वस्तिः। पैत्तिके विरेचनम्। श्लैष्मिके वमनम्। परं धूपनम्। अञ्जनम्। नस्यम्। शिराव्यधः। दानम्। त्रासनम्। बन्धनम्। भयम्। तर्ज्जनम्। ताड़नम्। हर्षः। धूमपानम्। विस्मयः। धीधैर्य्यम्। आत्मादिविज्ञानम्। स्नानम्। अभ्यञ्जनम्। लोहितशालयः। मुद्गाः। गोधूमाः। प्रतनं हविः। कूर्म्मामिषम्। धन्वरसः। दुग्धम्। ब्राह्मीदलम्। वचा। पटोलम्। वृद्धकुष्माण्डम्। वास्तूकम्। स्वादुदाड़िमम्। शोभाञ्जनम्। पयःपेटी। द्राक्षा। धात्री। परूषकम्। तैलम्। खराश्वमूत्रम्। गगनाम्बु। हरीतकी ॥ * ॥

अपस्मारे अपथ्यम्।

चिन्ता। शोकभयम्। क्रोधः। अशुचीन्यशनानि। मद्यम्। मत्स्यः। विरुद्धान्नम्। तीक्ष्णोष्णगुरुभोजनम्। अतिव्यवायः। आयासः। पूज्यपूजाव्यतिक्रमः। पत्रशाकानि। बिम्बी। आषाढ़फलम्। तृष्णानिद्राक्षुधावेगाः ॥ * ॥

अथ वातरोगे पथ्यम्।

अभ्यङ्गः। मर्द्दनम्। वस्तिः। स्नेहः। स्वेदः। अवगाहनम्। संवाहनम्। संभ्रमनम्। प्रावृतिः। वातवर्ज्जनम्। अग्निकर्म्म। उपनाहः। भूशय्या। स्नानम्। आसनम्। तैलद्रोणी। शिरोवस्तिः। शयनम्। नस्यम्। आतपः। सन्तर्पणम्। बृंहणम्। किलाटः। दधि। कूर्च्चिका। सर्पिः। तैलम्। वसा। मज्जा। स्वाद्वम्ललवणा रसाः। नवीनतिलगोधूममाषाः। सम्वत्सरोषितशालिषष्टिकाः। कुलत्थरसः। सुरा। ग्राम्या गोऽश्वतरोष्ट्ररासभच्छागलादयः। आनूपाः कोलमहिषन्यङ्कुखड्गिगवादयः। औदका हंसकादम्बचक्रमद्गुरकादयः। विलेशया भेकगोधानकुलश्वाविदादयः। जाङ्गलाः चटककुक्कुटवर्हितित्तिरयः। शिलिन्दः। पर्व्वतः। नक्रः। गर्गरः। कवयी। द्विलिशः। एरण्डः। चुलुकी। कूर्म्मः। शिशुमारः। तिमिङ्गिलः। रोहितः। मद्गुरः। शृङ्गी। वर्म्मी। खड्गीशः। एते भषाः। पटोलम्। शिग्रु। वार्त्ताकुः। लशुनम्। दाड़िमद्वयम्। पक्वतालम्। रसालम्। नलदाम्बु। परूषकम्। जम्बीरम्। वदरम्। द्राक्षा। नागरङ्गम्। मधूकजम्। प्रसारणी। गोक्षुरकः। मुक्ताची। पारिभद्रकः। पयांसि। पयःपेटी। रुवुतैलम्। गवां जलम्। मत्स्यण्डिका। ताम्बूलम्। धान्याम्लम्। चिञ्चिड़ीफलम्। स्निग्धोष्णभोज्यानि। स्निग्धोष्णानुलेपनम्। आमाशयसमागते विशेषाद्वमनम्। पक्वाशयस्थे तथा मांसस्थे स्निग्धविरेचनम्। प्रत्याध्मानाध्मानसङ्गे वर्त्तिः लङ्घनं दीपनम्। अष्ठीलाख्ये गुल्मविधिः। शुक्रस्थे क्षयजित्क्रिया। त्वङ्मांसासृक्सिराप्राप्ते रक्तमोक्षणम् ॥ * ॥

वातरोगे अपथ्यम्।

चिन्ता। प्रजागरः। वेगधारणम्। छर्द्दिः। श्रमः। अनशनम्। चणकः। कलायः। नीवारकङ्गुयववेणवकोरदूषश्यामाकचूर्णम्। कुरुविन्दः। तृणधान्यानि। राजमाषः। मुद्गः। तड़ागसरिदम्बु। करीरम्। जम्बु। कशेरु। तलकम्। क्रमुकम्। मृणालम्। निष्पाववीजम्। तालफलास्थिमज्जा। शालूकम्। तिन्दुकम्। कठिल्लकम्। वालतालम्। बिम्बी। पत्रशाकम्। उडुम्बरम्। शीताम्बु। रासभपयः। विरुद्धमन्नम्। क्षारः। शुष्कपललम्। चतजस्रुतिः। क्षौद्रम्। कषायकटुतिक्तरसाः। व्यवायः। हस्त्यश्वयानम्। चंक्रमणम्। खट्वा। आशानिनोऽर्हितवतोऽपि विशेषात् स्नानम्। प्रदुष्टसलिलम्। दन्तघर्षणम् ॥ * ॥

अथ वाते गुग्गुलुसेविनां पथ्यम्।

क्षीरम्। मांसरसाः। यूषाः। कलमादिशालयः। यवगोधूममाषाः ॥ * ॥

गुग्गुलावपथ्यम् :

व्यायामः। आतपः। रूक्षम्। पानम्। बहुभाषणम्। प्रवातः। मैथुनम्। यानम् ॥ * ॥

अथ वातरक्ते पथ्यम्।

उत्तानेऽभ्यञ्जनम् सेकः सोपनाहः प्रलेपनम्। गम्भीरे स्नेहपानं आस्थापनं विरेचनम्। सर्व्वत्र सूचीजलौकशृङ्गालावुभिरसृक्स्रुतिः। शतधौतघृताभ्यङ्गः। मेषीदुग्धावसेचनम्। यवः। षष्टिकः। नीवारः। कलमः। अरुणशालिः। गोधूमः। चणकः। मुद्गः। तुवरी। मुकुष्ठकः। अश्वजामहिषीगवां पयः। लावः। तित्तिरिः। सर्पहिट्। ताम्रचूड़ादिः। एते विष्किराः। प्रतुदाः शुकदात्यूहकपोतचटकादयः। उपोदिका। काकमाची। वेत्राग्रम्। सुनिषण्णकम्। वास्तूकम्। कारवेल्लम्। तण्डुलीयः। प्रसारणी। पत्तूरः। वृद्धकुष्माण्डम्। सर्पिः। सम्पाकपल्लवम्। पटोलम्। रुवुतैलम्। मृद्वीका। श्वेतशर्करा। नवनीतम्। सोमवल्ली। कस्तूरी। सितचन्दनम्। शिंशपागुरुदेवाङ्कसरलस्नेहमर्द्दनम्। तिक्तम् ॥ * ॥

वातरक्ते अपथ्यम्।

दिवास्वप्नः। अग्निसन्तापः। व्यायामः। आतपः। मैथुनम्। माषः। कुलत्थः। निष्पावः। कलायः। क्षारसेवनम्। अम्बुजानूपमांसानि। विरुद्धानि। दधीनि। इक्षुः। मूलकम्। मद्यम्। पिण्याकम्। अम्लम्। काञ्जिकम्। कटु। उष्णम्। गुरु। अभिष्यन्दि। लवणम्। शस्त्रावः ॥ * ॥

अथोरुस्तम्भे पथ्यम्।

सर्व्वो रूक्षविधिः। स्वेदः। कोद्रवः। रक्तशालिः। यवः। कुलत्थः। श्यामाकः। पुरातनोद्दालाः। शोभाञ्जनम्। कारवेल्लम्। पटोलम्। लशुनम्। सुनिषण्णम्। काकमाची। वेत्राग्रम्। निम्बपल्लवम्। पत्तूरः। वास्तूकम्। पथ्या। वार्त्ताकुः। तप्तवारि। सम्पाकशाकम्। पिण्याकम्। तक्रम्। अरिष्टम्। मधु। कटुः। तिक्तः। कषायः। क्षीरसेवा। गवां जलम्। यथाशक्तिव्यायामः। स्थूलस्थाक्रमणम्। अच्छह्रदे सन्तरणम्। नदीषु प्रतिस्रोतः सन्तरणम्। श्लेष्मापहरणम्। अमारुतकोपनम् ॥ * ॥

ऊरुस्तम्भे अपथ्यम्।

गुरुशीतद्रवस्निग्धविरुद्धासात्म्यभोजनम्। विरेचनम्। स्नेहनम्। वमनम्। रक्तमोक्षणम्। वस्तिः ॥ * ॥

अथामवाते पथ्यम्।

रूक्षस्वेदः। लङ्घनम्। स्नेहपानम्। वस्तिः। लेपः। रेचनम्। पायुवर्त्तिः। अब्दोत्पन्नशालिकुलत्थाः। जीर्णं मद्यम्। जाङ्गलानां रसः। वातश्लेष्मघ्नानि सर्व्वाणि। तक्रम्। वर्षाभूः। एरण्डतैलम्। रसोनम्। पटोलम्। पत्तूरकम्। कारवेल्लम्। वार्त्ताकुः। शिग्रु। तप्तनीरम्। मन्दारः। गोक्षुरकः। वृद्धदारः। भल्लातकम्।

वस्ति । दन्तकाष्ठम् । श्रम । अध्वा । भार ।
रेणु । सूर्य्यकिरण । विरुद्धानि । ग्राम्यधर्म्म ।
विष्टम्भीनि । आनूपमांसम् । निष्पाव । श्लेष्म
कारीणि । माष । रक्तस्राव । पूर्व्ववाताग्र
पानम । मेघोऽशनतुषम । दुष्टनभम । मत्स्य ।
कन्द । सर्षप । रूक्षान्नगुर्व्वन्नपानम ॥ * ॥

अथ हिक्कायां पथ्यम ।

स्वेदनम । वमनम । नस्यम । धूमपानम । विरे
चनम । निद्रा । स्निग्धानि लघ्वन्नपानानि । लव
णानि । जाङ्गलमत्स्यगोधूमशालिषष्टिकयवा ।
एणतित्तिरिलावाद्या जाङ्गला मृगपक्षिण ।
पक्वकपित्थम । लसुनम । पटोलम । बालमूल
कम । पौष्करम । कृष्णानुभमी । मदिरा । नल
दास्तु । गण्डीरकम । मातुलुङ्गम । माक्षिकम ।
नृभिजलम । वातघ्नाहरादिपानानि ।
शीताम्बुसेक । सहसा त्रास । विस्मापनम ।
भयम । क्रोध । हर्ष । प्रियोद्वेग । प्राणा
याम नपवनम । नाभिसिक्तानाभाशनम । कूर्च
धाराञ्जनापनम । नाभ्यङ्गपीड़नम । पायस
नाभिद्वाङ्गुलाङ्गुष्ठ नीपन्भहरिद्रया नाह ॥ * ॥

हिक्कायां अपथ्य यथा ।

वातमूत्रोद्गारकासभ्रमवेगधारणम । रज ।
अनिल । आतप । विरुद्धाशनम । विष्टम्भीनि ।
विदाहीनि । रूक्षाणि । कफकराणि । निष्पाव ।
पिष्टक । माष । पिण्याक । आनूपमांसम ।
अविदुग्धम । दन्तकाष्ठम । वस्ति । मत्स्य ।
सर्षपम । अम्लम । तुम्बी । कन्द । तैलभृष्टम ।
उपोदिका । गुर्व्वन्नपानम ॥ * ॥

अथ स्वरभेदे पथ्यम ।

स्वेद । वस्ति । धूमपानम । विरेक । कवल
ग्रह । नस्यम । भालसिरावध । यव । लोहित
शालि । हंसराजी । आम्रचकुलिका मांस
रसा । सुरा । शाकरस । काकमाची ।
जीवन्ती । बालमूलकम । द्राक्षा । पथ्या । लसु
नम । लघ्वन्न । लवणार्द्रकम । ताम्बूलम ।
मरिचम । सर्पि ॥ * ॥

स्वरभेदे अपथ्यम ।

आमकपित्थम । अम्लम । शालूकम । जाम्ब
वम । तिन्दुकम । कषाय । वमि । स्वप्न ।
प्रवचनम । अनुपानम ॥ * ॥

अथारोचके पथ्यम ।

वस्ति । विरेक । यथाधर्म्म वमनम । धूमोप
सेवा । कवलग्रह । तिलकार्ष्ठेन दन्तधावनम ।
निघासपानम । गोधूम । मुद्ग । लोहित
शालय । षष्टिका । वराहच्छागमत्स्याना
मांसम । रोहि । भगाक्षम । मधुरालिका ।
वर्षम । पोठी । शकोल । करपी । रोहित ।
नलीन । पेयावम । जीरकमकम । वास्तुक ।
शोभाञ्जनम । मोचम । दाडिमम । भयम ।
पटोलम । वन्दम । मूलम । मय । वाल
मालम । एरण्डम । मूरजम । द्राक्षा । एला
लम । नवाम्बु । वार्त्ताकम । मद्यम । रसाला ।

दधि । तक्रम । आर्द्रकम । कक्कोलम । खर्ज्जू
रम । पियालम । तिन्दुकम । पक्वकपित्थम ।
बदरम । विकङ्कतम । तालास्थिमज्जा । हिम
वालुका । सिता । पथ्या । यमानी । मरिचम ।
रामठम । स्वाद्वम्लतिक्तानि । दन्तमार्ज्जना ॥ * ॥

अरोचके अपथ्यम ।

कासोद्गारक्षुधानिद्रावमीनां वेगधारणम । अनि
ष्टान्नम । असृङ्मोक्ष । क्रोध । लोभ । भयम ।
शोक । दुर्गन्ध । कुरूपसेवा ॥ *

अथ छर्द्यां पथ्यम ।

विरेचनम । छर्द्दनम । लङ्घनम । स्नानम । तृष्णा ।
लाजमण्ड । पुरातना षष्टिकशालिमुद्गा ।
कलाय । गोधूम । यव । मधु । शशादितित्तिर
तित्तिरिलावकाद्या । जाङ्गलमृगपक्षिण ।
मनोज्ञनानारसगन्धरूपा रसा । माड्वा यूषा ।
रागा । खड्ग । काम्बलिका । सुरा । पथ्या
यम । कुस्तुम्बुरु । नारिकेलम । पञ्चलिमानि
जम्बीरधात्रीसहकारकोलद्राक्षाकपित्थानि । ह
रीतकी । दाडिमम । बीजपूरम । जातीफलम ।
वालकम । निम्बम । वासा । सिता । ग्रताङ्गा ।
कारिकशरम । हिमनव प्रीतिकरभक्ष्या । सुक्तस्य
चक्रे शिशिराम्बुसेक । कस्तूरिका । चन्दनम ।
इन्दुकिरण । मनोज्ञगन्धाम्बुलेपनानि । सु
गन्धिपुष्पपानफलानि । स्वमनोऽनुकूलरूपरस-
गन्धस्पर्शशब्दा । नाभिस्थियवोपरिदाहाश्च ॥ *

छर्द्यां अपथ्यम ।

नस्यम । वस्ति । स्वेदनम । स्नेहपानम । रक्त
स्राव । दन्तकाष्ठम । द्रवान्नम । वीभत्सदर्श
नम । भीति । उद्वेग । उष्णस्निग्धाशाल्मा
सूद्ववैरोधिकान्नम । रम्भा । शिम्बी । कोष
वती । मधूकम । चित्रा । सर्षपैला । सर्षप ।
देवदाली । व्यायाम । छत्रिका । अशनम ॥ * ॥

अथ तृष्णायां पथ्यम ।

शोधनम । वमनम । निद्रा । स्नानम । कवलधार
णम । गोपदम्भहरिदया लिप्ताधशिरसोदाह ।
कोद्रवा । शालय । पेया । विलेपी । लाज
सक्तु । यवमण्ड । धन्वरस । शर्करा । राग ।
षाडव । श्यामसुद्गमसूरचणककलायरस । रम्भा
पुष्पम । तैलकूर्चम । द्राक्षा । पर्पटपल्लव । क
पित्थम । कोलम । मल्लिका । कुष्माण्डकम । उपो
दिका । खर्ज्जूरम । दाडिमम । धात्री । कर्कटी ।
नवनाम्बु । जम्बीरम । करमर्दम । बीजपूरम ।
गवी पय । मधूकपुष्पम । क्षीरम । तिक्तानि ।
मधुराणि । बालताम्बु । शीताम्बु । पय पटो
लपत्रम । माक्षिकम । शरच्छीततोयम । ग्रताङ्गा ।
नागकेशरम । एला । जातीफलम । पथ्या ।
कुस्तुम्बुरु । टङ्कणम । घनसार । गन्धसार ।
कौमुदी । शिशिरानिल । चन्द्रमाऽर्भप्रियाश्लेष ।
रत्नाभरणधारणम । हिमानुलेपनम ॥ * ॥

तृष्णायां अपथ्यम ।

स्वेद । अञ्जनम । मैथुन । धूमपानम । व्यायाम ।
नस्यम । आतप । दन्तकाष्ठम । गुर्व्वन्नम ।

अम्लम । लवणम । कषाय । कटु स्त्रिय ।
दुष्टजलम । तीक्ष्णम ॥ * ॥

अथ मूर्च्छायां पथ्यम्

सेक । अवगाह । मणि । हार । शीता ।
प्रदेह । व्यजनानिल । शीतानि गन्धवन्ति
पानानि । धारागृहम । शीतमरीचिरोचि ।
धूम । अञ्जनम । लावणम । असृङ्मोक्ष । दाह ।
त्वचोपरितोदनम । लोम्नां कचानां लुञ्च
नम । नखाग्रपीड़ा । दशनोपदंश । नाना
सुखाहारसप्तनिरोध । विरेचनम । छर्द्दनम ।
लङ्घनम । क्रोध । भयम । दु:खकरी कथा ।
विचित्रा मनोहरा कथा । छाया । नभोम्भ ।
शतधौतसर्पि । मृदूनि । तिक्तानि । लाजमण्ड ।
जीर्णयवलोहितशालय । कौर्म हवि । मुद्ग
यूष । मसूरयूष । धन्वोद्भवा मांसरसा ।
रागा । षाडवा । शष्पय । सिता । पुराण
कुष्माण्डम । पटोलम । मोचम । हरीतकी ।
दाडिमम । नारिकेलम । मधूकपुष्पम । तण्डु
लीय । तुषोदकम । लघून्यन्नानि । उशीर
नीरम । सितचन्दनम । कर्पूरनीरम । हिम
वालुका । अलुष्णगन्ध । अद्भुतदर्शनम । उत्
कटगीतम । उत्कटवाद्यम । श्रम । स्मृति ।
चिन्तनम । आत्मबोध । धैर्य्यम ॥ * ॥

मूर्च्छायामपथ्य यथा ।

ताम्बूलम । पत्रशाकम । व्यवाय । स्वेदनम ।
कटु । तृण्निद्रयोर्वेगरोध । तक्रम ॥ * ॥

अथ मदात्यये पथ्यम ।

संशोधनम । संशमनम । स्वपनम । लङ्घनम ।
श्रम । सक्तवसहसंतपवशालिषष्टिकयवहर
भाषगोधूमसतीला । राग । षाडव । यव
तित्तिरिलावाणदच्ववर्हिणशशानामामिषम । वेश
वार । विचित्राशनम । हृद्यमद्यम । पय ।
सिता । तण्डुलीय । पटोलम । मातुलुङ्गम ।
परूषकम । खर्ज्जूरम । दाडिमम । धात्री ।
नारिकेलम । गोस्तनी । पुराणसर्पि । कर्पूरम ।
उशीरम । शिशिरानिल । धारागृहम । चन्द्र
पादा । मणय । मिश्रकद्रुम । क्षौमाम्बरम ।
प्रियाश्लेष । उद्भृतगीतवादित्रम । शीताम्बु ।
चन्दनम । स्नानम ॥ * ॥

मदात्यये अपथ्य यथा ।

स्वेद । अञ्जनम । धूमपानम । लावणम । दन्त
घर्षणम । ताम्बूलम ॥ * ॥

अथ दाहे पथ्यम ।

शालय । षष्टिका । मुद्ग । मसूरा । चणका ।
यवा । धन्वमांसरसा । लाजमण्ड । लाज
सक्तव । सिता । शतधौतघृतम । दुग्धम ।
पयोभवनवनीतम । कुष्माण्डम । कर्कटी ।
मोचम । पनसम । स्वादुदाडिमम । पटोलम ।
पर्पटम । द्राक्षा । धात्रीफलम । खदिरम ।
शिम्बी । तुम्बी । पयपिटी । खर्ज्जूरम । मोच
कम । मिषि । बालतालम । प्रियालम । शृङ्गा
टकम । शम्बूकम । मधूकपुष्पम । नीरम ।

पथ्या । सर्व्वाणि तिक्तानि । शीताः प्रदेहाः । भूवेश्म । सेकः । अभ्यङ्गः । अवगाहनम् । पद्मोत्पलदलच्छन्नायां शय्या । शीतलकाननम् । विचित्रा कथा । गीतानि । शिशिरः । मञ्जुभाषणम् । उशीरचन्दनालेपः । शीताम्बु । शिशिरानिलः । धारागृहम् । प्रियास्पर्शः । प्रनीरम् । हिमवालुका । सुधांशुरश्मयः । स्नानम् । सलयः । मधुररसः ॥ * ॥

दाहे अपथ्यम् ।

विरुद्धान्यन्नपानानि । क्रोधः । वेगधारणम् । गजाश्वयानम् । अध्वा । चारम् । पित्तकराणि । व्यायामः । आतपः । तक्रम् । ताम्बूलम् । मधु । रामठम् । व्यवायः । कटुः । तिक्तः । उष्णः ॥ * ॥

अथोन्मादे भूतोन्मादे च पथ्यम् ।

मरुद्भवे पूर्व्वं स्नेदः । पित्तोद्भवे पूर्व्वं विरेकः । कफोद्भवे पूर्व्वं वमनम् । ततःपरं वस्तिविधिः । नस्यम् । सन्तर्जनम् । ताड़नम् । अञ्जनम् । आश्वासनम् । त्रासनम् । बन्धनम् । भयम् । हर्षणम् । दानम् । धूपः । दमः । विस्मरणम् । प्रदेहः । शिराव्यधः । संशमनम् । सेकः । आश्चर्य्यकर्म्माणि । धूमपानम् । धीधैर्य्यम् । सत्त्वम् । आत्मनिवेदनम् । अभ्यञ्जनम् । स्नापनम् । आसनम् । निद्रा । सुशीतान्यनुलेपनानि । गोधूमः । मुद्गः । अरुणशालयः । धारोष्णदुग्धम् । घृतधौतसर्पिः । नवीनघृतम् । पुरातनघृतम् । कूर्म्मामिषम् । धन्वरसः । रसालम् । पुराणकुष्माण्डफलम् । पटोलम् । ब्राह्मीदलम् । वास्तूकम् । तण्डुलीयः । खराश्वमूत्रम् । गगनाम्बु । पथ्या । सुवर्णचूर्णम् । नारिकेलम् । द्राक्षा । कपित्थम् । पनसम् ॥ * ॥

उन्मादे अपथ्यम् ।

मद्यम् । विरुद्धाशनम् । उष्णभोजनम् । निद्राक्षुत्तृष्णावेगधारणम् । व्यवायः । आषाढ़फलम् । कटिल्लकम् । पत्रशाकम् । तिक्तानि । विम्बी ॥ * ॥

अथापस्मारे पथ्यम् ।

वातोद्भवे पूर्व्वं वस्तिः । पैत्तिके विरेचनम् । श्लैष्मिके वमनम् । परं धूपनम् । अञ्जनम् । नस्यम् । शिराव्यधः । दानम् । त्रासनम् । बन्धनम् । भयम् । तर्ज्जनम् । ताड़नम् । हर्षः । धूमपानम् । विस्मयः । धीधैर्य्यम् । आत्मादिविज्ञानम् । स्नानम् । अभ्यञ्जनम् । लोहितशालयः । मुद्गाः । गोधूमाः । प्रतनं हविः । कूर्म्मामिषम् । धन्वरसः । दुग्धम् । ब्राह्मीदलम् । वचा । पटोलम् । वृद्धकुष्माण्डम् । वास्तूकम् । स्वादुदाड़िमम् । शोभाञ्जनम् । पयःपेटी । द्राक्षा । धात्री । परूषकम् । तैलम् । खराश्वमूत्रम् । गगनाम्बु । हरीतकी ॥ * ॥

अपस्मारे अपथ्यम् ।

चिन्ता । शोकभयम् । क्रोधः । अशुचीन्यशनानि । मद्यम् । मत्स्यः । विरुद्धान्नम् । तीक्ष्णोष्णगुरुभोजनम् । अतिव्यवायः । आयासः । पूज्यपूजाव्यतिक्रमः । पत्रशाकानि । विम्बी । आषाढ़फलम् । तृष्णानिद्राक्षुधावेगाः ॥ * ॥

अथ वातरोगे पथ्यम् ।

अभ्यङ्गः । मर्द्दनम् । वस्तिः । स्नेहः । स्वेदः । अवगाहनम् । संवाहनम् । संशमनम् । प्रावृतिः । वातवर्ज्जनम् । अग्निकर्म्म । उपनाहः । भूशय्या । स्नानम् । आसनम् । तैलद्रोणी । शिरोवस्तिः । शयनम् । नस्यम् । आतपः । सन्तर्पणम् । हर्षणम् । किलाटः । दधि । कूर्च्चिका । सर्पिः । तैलम् । वसा । मज्जा । स्वाद्वम्ललवणा रसाः । नवीनतिलगोधूममाषाः । सम्वत्सरोषितशालिषष्टिकाः । कुलत्थरसः । सुरा । ग्राम्या गोऽश्वतरोष्ट्ररासभच्छागलादयः । आनूपाः कोलमहिषन्यङ्कुखड्गिगजादयः । औदका हंसकादम्बचक्रमद्गुरकादयः । विलेशया भेकगोधानकुलश्वाविदादयः । जाङ्गलाः चटककुक्कुटवर्हितित्तिरयः । शिलिन्दः । पर्व्वतः । नक्रः । गर्गरः । कवयी । इल्लिशः । एरण्डः । चुलुकी । कूर्म्मः । शिशुमारः । तिमिङ्गिलः । रोहितः । मद्गुरः । शृङ्गी । वर्म्मी । खुड्डीशः । एते झषाः । पटोलम् । शिग्रु । वार्त्ताकुः । लशुनम् । दाड़िमद्वयम् । पक्वतालम् । रसालम् । नलदाम्बु । परूषकम् । जम्बीरम् । बदरम् । द्राक्षा । नागरङ्गम् । मधूकजम् । प्रसारणी । गोक्षुरकः । शुक्लार्च्ची । पारिभद्रकः । पयांसि । पयःपेटी । रुबुतैलम् । गवां जलम् । मत्स्यण्डिका । ताम्बूलम् । धान्याम्लम् । गिनिड़ीफलम् । स्निग्धोष्णभोज्यानि । स्निग्धोष्णानुलेपनम् । आमाशयमुपागते विशेषात् वमनम् । पक्वाशयस्थे तथा मांसस्थे स्निग्धविरेचनम् । प्रत्याध्मानाध्मानसङ्गे वर्त्तिः लङ्घनं दीपनम् । अष्ठीलाख्ये गुल्मविधिः । शुक्रस्थे क्षयजित्क्रिया । त्वङ्मांसासृक्शिराप्राप्ते रक्तमोक्षणम् ॥ * ॥

वातरोगे अपथ्यम् ।

चिन्ता । प्रजागरः । वेगधारणम् । छर्द्दिः । श्रमः । अनशनम् । चणकः । कलायः । नीवारकङ्गुयवबैणवकोरदूषश्यामाकचूर्णम् । कुरुविन्दः । तृणधान्यानि । राजमाषः । मुद्गः । तड़ागसरिदम्बु । करीरम् । जम्बु । कशेरु । तलकम् । क्रमुकम् । मृणालम् । निष्पावबीजम् । तालफलास्थिमज्जा । शालूकम् । तिन्दुकम् । कटिल्लकम् । बालतालम् । विम्बी । पत्रशाकम् । उडुम्बरम् । शीताम्बु । रासभपयः । विरुद्धमन्नम् । क्षारः । शुष्कपललम् । चतलसुतिः । क्षौद्रम् । कषायकटुतिक्तरसाः । व्यवायः । हस्त्यश्वयानम् । चंक्रमणम् । खट्वा । आध्मानिनोऽर्द्दितवतोऽपि विशेषात् स्नानम् । प्रदुष्टसलिलम् । दन्तघर्षणम् ॥ * ॥

अथ वाते गुग्गुलुसेविनां पथ्यम् ।

क्षीरम् । मांसरसाः । यूषाः । कलमादिशालयः । यवगोधूममाषाः ॥ * ॥

गुग्गुलावपथ्यम् ।

व्यायामः । आतपः । रूक्षम् । स्नानम् । बहुभाषणम् । प्रवातः । मैथुनम् । यानम् ॥ * ॥

अथ वातरक्ते पथ्यम् ।

उत्ताने अभ्यञ्जनम् सेकः सोपनाहः प्रलेपनम् । गम्भीरे स्नेहपानं आस्थापनं विरेचनम् । सर्व्वत्र सूचीजलौकःशृङ्गालाबुभिरस्रस्रुतिः । शतधौतघृताभ्यङ्गः । मेषीदुग्धावसेचनम् । यवः । षष्टिकः । नीवारः । कलमः । अरुणशालिः । गोधूमः । चणकः । मुद्गः । तुवरी । मकुष्टकः । अजामहिषीगवां पयः । लावः । तित्तिरिः । शर्पहिट् । ताम्रचूड़ादिः । एते विष्किराः । प्रतुदाः शुकदात्यूहकपोतचटकादयः । उपोदिका । काकमाची । वेत्राग्रम् । सुनिषण्णकम् । वास्तूकम् । कारवेल्लम् । तण्डुलीयः । प्रसारणी । पत्तूरः । वृद्धकुष्माण्डम् । सर्पिः । सम्पाकपल्लवम् । पटोलम् । रुबुतैलम् । च्छिन्नोका । श्वेतशर्करा । नवनीतम् । सोमवल्ली । कस्तूरी । सितचन्दनम् । शिंशपागुरुदेवाह्वसरलस्नेहमर्द्दनम् । तिक्तम् ॥ * ॥

वातरक्ते अपथ्यम् ।

दिवास्वप्नः । अग्निसन्तापः । व्यायामः । आतपः । मैथुनम् । माषः । कुलत्थः । निष्पावः । कलायः । क्षारसेवनम् । अम्बुजानूपमांसानि । विरुद्धानि । दधीनि । इक्षुः । मूलकम् । मद्यम् । पिण्याकम् । अशनम् । काञ्जिकम् । कटु । उष्णम् । गुरु । अभिष्यन्दि । लवणम् । शस्त्रवः ॥ * ॥

अथोरुस्तम्भे पथ्यम् ।

सर्व्वो रूक्षविधिः । स्वेदः । कोद्रवः । रक्तशालिः । यवः । कुलत्थः । श्यामाकः । पुरातनोद्दालाः । शोभाञ्जनम् । कारवेल्लम् । पटोलम् । लशुनम् । सुनिषण्णम् । काकमाची । वेत्राग्रम् । निम्बपल्लवम् । पत्तूरः । वास्तूकम् । पथ्या । वार्त्ताकुः । तप्तवारि । सम्पाकशाकम् । पिण्याकम् । तक्रम् । अरिष्टम् । मधु । कटुः । तिक्तः । कषायः । क्षीरसेवा । गवां जलम् । यथाशक्तिव्यायामः । स्थूलस्थाक्रमणम् । अच्छहदे सन्तरणम् । नदीषु प्रतिस्रोतः सन्तरणम् । श्लेष्मापहरणम् । असात्म्यकोपनम् ॥ * ॥

ऊरुस्तम्भे अपथ्यम् ।

गुरुशीतद्रवस्निग्धविरुद्धासात्म्यभोजनम् । विरेचनम् । स्नेहनम् । वमनम् । रक्तमोक्षणम् । वस्तिः ॥ * ॥

अथामवाते पथ्यम् ।

रूक्षस्वेदः । लङ्घनम् । स्नेहपानम् । वस्तिः । लेपः । रेचनम् । पाशुवर्त्तिः । अब्दोत्पन्नशालिकुलत्थाः । जीर्णं मद्यम् । जाङ्गलानां रसः । वातघ्नशमनानि सर्व्वाणि । तक्रम् । वर्षाभूः । एरण्डतैलम् । रसोनम् । पटोलम् । पत्तूरकम् । कारवेल्लम् । वार्त्ताकुः । शिग्रु । तप्तनीरम् । मन्दारः । गोकण्टकः । एलदारः । भल्लातकम् ।

गोजलम्। आर्द्रकम्। कटूनि। तिक्तानि। दीपनानि॥ * ॥

आमवाते अपथ्यम्।

दधि। मत्स्य। गुड। क्षीरम्। उपोदिका। माष। पिष्टान्न। दुष्टनीरम्। पूर्ब्बवात। विरुद्धाशनम्। असात्म्यम्। वेगरोध। जागर। विषमाशनम्॥ * ॥

अथ शूले पथ्यम्।

छर्द्दि। स्वेद। लङ्घनम्। पायुवर्त्ति। वस्ति। निद्रा। वमनम्। पाचनम्। अन्वोतपन्ना शाल्यय। वाट्यमण्ड। तप्तक्षीरम्। जाङ्गलानां रस। पटोलम्। शोभाञ्जनम्। कारवेल्लम्। वार्त्ताकु। पञ्चमूलम्। द्राक्षा। कपित्थम्। रुच कम्। पियालम्। धान्नियपत्राणि। वास्तूकम्। साहुञ्जम। सौवर्चलम्। हिङ्गु। विश्वम्। विडम्। प्रताड़ा। लशुनम्। लवङ्गम्। एरण्डतैलम्। सुरभीजलम्। तप्ताम्बु। जम्बीररस। कुष्ठम्। लघूनि। क्षाररसानि॥ * ॥

शूले अपथ्यम्।

विरुद्धान्नपानम्। जागर। विषमाशनम्। रूक्षतिक्तकषायाणि। शीतलानि। गुरूणि। व्यायाम। मैथुनम्। मद्यम्। वैदलम्। लवणम्। कटु। वेगरोध। शोक। क्रोध॥ * ॥

अथोन्नावर्त्तानाहयोः पथ्यम्।

नारिकेलपुष्पमिश्रितशीतलोदकपानम्। स्नेह स्वेद। विरेक। वस्ति। फलवर्त्ति। अभ्यङ्ग। यव। स्वेदित्वन्नमारस। गाम्भोदकम्। आनूप रस। वसुनैलम्। वारुणी। बालमूलकम्। सम्पाक। चित्रक। तिल। सुधादलम्। भद्र वैरम्। मातुलुङ्गम्। यवक्षार। हरीतकी। लवङ्गम्। रामठम्। द्राक्षा। गोमूत्रम्। लव णानि। अधोवातसमुत्थे तु। स्नेह। स्वेद। वस्ति। वर्त्ति। समीरणहरान्नपानम्। तथा पुरीषजे वस्ति। स्वेद। अभ्यङ्ग। अव गाहनम्। फलवर्त्ति। विड्भेदान्नपानम्। मूत्रवेगाभिनपन्न त्रिविध वस्तिकर्म्म स्वेद। अभ्यङ्ग। अवगाह। सापथावपीड़नम्। उद्गारजे स्निग्धान्नविधि। कासजे कासोक्त विधि। पाचन। स्नानम्। धर्म। औत्तरभक्तिक घृतम्। बाष्पप्रवसनजन्य। रूक्षजन्मकाभ्यङ्ग। रत्त्याय शीतान्नपानम्। जृम्भाया वातजित् क्रिया। निद्रावेगोत्थिते क्षीरम्। स्वप्नसंवाहनम्। तृष्णाया शिशिरशीतलघुभोजनम्। वान्तजे यावन्नमात्र। मद्य। मद्यम्। प्रिय कथा। अश्रुवेगसमुत्पन्ने विश्राम। वात हारिद्रव्यम्। शुक्रोत्थे वस्ति। अभ्यङ्ग। अव गाह। शालादय। शालि। मदिरा। क्षीरम्। शीघ्रागस्मिलप्रिया। छर्द्दुत्थे लङ्घनम्। धम। सुक्ता प्रच्छर्द्दनम्। श्रम। क्षुधाज भक्तम्। विरेक। रक्तमोक्षणम्॥ * ॥

उन्नावर्त्तानाहयोरपथ्यम्।

वमनम्। वेगरोध। शमीधान्यम्। बादर। शालोद्भवशाकम्। आलूकम्। जाम्बवम्। कर्कटी फलम्। पिण्याकम्। सर्ब्बमालुकम्। करीर। पिष्टवैशनम्। विष्टम्भीनि। विरुद्धानि। कषा याणि। गुरूणि॥ * ॥

अथ गुल्मे पथ्यम्।

स्नेहस्वेद। विरेक। वस्ति। वाहुसिरायध। लङ्घनम्। वर्त्ति। अभ्यङ्ग। स्नेह। मर्म्मस पाटनम्। सम्वत्सरसमुत्पन्नकलायरक्तशालय। खड। कुलत्थयूष। धन्वमांसरस। सुरा। गवाजयो पय। मद्योका। परूषकम्। खर्ज्जू रम्। दाड़िमम्। धात्री। नागरङ्गम्। अम्ल वेतसम्। तक्रम्। एरण्डतैलम्। लशुनम्। बाल मूलकम्। पत्तूर। वास्तूकम्। शिग्रु। यव क्षार। हरीतकी। रामठम्। मातुलुङ्गम्। चूषकम्। सुरभीजलम्। स्निग्धोष्णद्रवलघु दीपनान्नानि। वातानुलोमनम्॥ * ॥

गुल्मे अपथ्यम्।

सर्व्व वातकारि। विरुद्धाशनम्। वल्लूरम्। मूल कम्। मत्स्य। मधुरफलम्। शुष्कशाकम्। शमीधान्यम्। विष्टम्भीनि। गुरूणि। अधो वातश्लेष्ममूत्रश्रमश्वासाद्युधारणम्। वमनम्। जलपानम्॥ * ॥

अथ हृद्रोगे पथ्यम्।

स्वेद। विरेक। वमनम्। लङ्घनम्। वस्ति। विलपी। पुरातनरक्तशालय। जाङ्गलरसा मण्डियूषा। मुद्गकुलत्थरसा। रागा। खड़ा। काम्बलिका। षाडवा। भयम्। पटोलम्। कदलीफलम्। पुराणकुष्माण्डम्। रसालम्। दाड़िमम्। अम्लशिशाकम्। नवमूलकम्। एरण्ड तैलम्। गगनाम्बु। सैन्धवम्। द्राक्षा। तक्रम्। पुरातनगुड़। शुण्ठी। यमानी। लशुनम्। हरी तकी। कुष्ठम्। कुस्तुम्बरु। लघ्वम्। आर्द्रकम्। सौवीरम्। शुक्तम्। मधु। वारुणीरस। कस्तू रिका। चन्दनम्। प्रपानकम्। ताम्बूलम्॥ * ॥

हृद्रोगे अपथ्यम्।

तृट्छर्द्दिमूत्रानिलशुक्रकासोद्गारश्रमश्वासविड श्रुणां वेगधारणम्। सद्यान्नत्रिन्ध्यादिनदीनां जलम्। मैथीपय। दुष्टजलम्। कषाय। विरु द्धम्। उष्णम्। गुरु। तिक्त। अम्ल। पिष्ट काशपत्रीत्यशाकानि। क्षार। मधूकम्। दन्त काष्ठम्। रक्तस्रुति॥ * ॥

अथ मूत्रकृच्छ्रे पथ्यम्।

वातोद्भवे अभ्यङ्ग। निरूह। वस्ति। स्नेह। अवगाह। उत्तरवस्ति। सेक। पैत्ते अव गाह। शिशिरप्रदेह। श्लैष्मे विधि। वस्ति विधि। विरेक। श्लैष्मे च स्वेद। विरेक। वस्ति। क्षार। यवान्नम्। तीक्ष्णम्। उष्णम्। त्रिदोषजे अभ्यङ्गपुरःसराणि त्रिमलोदितानि सर्व्वाण्यपि। यथा यथा दोषबलं तत्र। पुरा तनलोहितशालि। गोमहिषतक्रपयोदधीनि। यथानियम। मुद्गरस। सिता। पुराणकुष्माण्ड फलम्। पटोलम्। महार्द्रकम्। गोक्षुरक। कुमारी। गुवाकखर्ज्जूरनारिकेलतालद्रुमाणां शिरांसि। पथ्या। तालास्थिमज्जा। त्रपुषम्। त्रुटि। शीतपानम्। शीताशनम्। उशीर नीरम्। हिमवालुका॥ * ॥

मूत्रकृच्छ्रे अपथ्यम्।

मद्यम्। श्रम। निधुवनम्। गजवाजियानम्। सर्व्वं विरुद्धाशनम्। विषमाशनम्। ताम्बूलम्। मत्स्य। लवणम्। आर्द्रकम्। तैलभृष्टम्। पिण्याकम्। हिङ्गु। तिल। सर्षप। वेगरोध। माष। करीर। अतितीक्ष्णम्। विदाहि। रूक्षम्। अम्ल॥ * ॥

अथ मूत्राघाते पथ्यम्।

अभ्यञ्जनम्। स्नेह। विरेक। वस्ति। स्वेद। अवगाह। उत्तरवस्ति। पुरातनलोहित शालि। धन्वभवमांसम्। मद्यम्। तक्रम्। पय। दधि। माषयूष। पुराणकुष्माण्डफलम्। पटो लम्। महार्द्रकम्। तालपक्वास्थिमज्जा। हरी तकी। कोमलनारिकेलम्। गुवाकखर्ज्जूरनारि केलतालद्रुमाणां मस्तकानि॥ * ॥

मूत्राघाते अपथ्यम्।

सर्व्वाणि विरुद्धानि। व्यायाम। मार्ग। शीत लम्। रूक्षम्। विदाहि। विष्टम्भि। व्यवाय। वेगधारणम्। करीरम्। वमनम्॥ * ॥

अथाश्मर्य्यां पथ्यम्।

वस्ति। विरेक। वमनम्। लङ्घनम्। स्वेद। अवगाह। वारिसेचनम्। यवा। कुलत्था। प्रपुराणशालय। मद्यम्। धन्वाजजसम्भवरस। पुराणकुष्माण्डफलम्। कर्क्कटकम्। गोकण्टक। वरुणशाकम्। आर्द्रकम्। पाषाणभेदी। यव शूक। रगु। छिद्रा। अश्मर्या ममाकर्षणम्।

अश्मर्य्यां अपथ्यम्।

मूत्रस्य शुक्रस्य च वेगधारणम्। अम्ल। विष्टम्भि। रूक्षम्। गुर्व्वन्नपानम्। विरुद्धपाना शनम्॥ * ॥

अथ प्रमेहे पथ्यम्।

पूर्ब्बं लङ्घनम्। वमनम्। विरेचनम्। शोधर्त्तनम्। शमनम्। दीपनम्। नीवार। कङ्गु। यव। वैणव। कोरदूष। श्यामाक। चूर्ण। कुरुविन्द। मकुष्ठक। गोधूम। शालि। कलम। पुरातनकुलत्थ। मुद्गाढ़कीचणक यूषरसा। तिला। लाजा। पुरातनसुरा। मधु। वाट्यमण्ड। तक्रम्। रासभजलम्। महिषीजलम्। कफ। जाङ्गला कपोतश्येन तित्तिरिलावबर्हिभृङ्गशशकसुकादय। शोभा ञ्जनम्। कुलकम्। कठिल्लकम्। कर्कोटकम्। तण्डकम्। वार्त्ताकम्। श्रौद्रमरम्। लशुनम्। नवीनमोच। पत्तूरम्। गोक्षुरकम्। मरिच पर्णिशाकम्। मन्दारपत्र। आम्लरा। त्रिफला। कपित्थम्। जम्बू। कर्पूर। कमलोत्पलकन्द बीजम्। खर्ज्जूरलाङ्गलिकतालतरुणां मस्तकम्। क्षौद्रम्। तिन्दुकफलम्। खदिर। कलिङ्ग।

...मक्तः। कषायः। हस्त्यश्ववाहनम्। अतिभ्रम-
णम्। रविकिरणः। व्यायामः॥ * ॥

प्रमेहे अपथ्यम्।

मूत्रवेगः। धूमपानम्। स्वेदः। रक्तमोक्षणम्।
...दावन्नम्। दिवानिद्रा। नवान्नम्। दधि।
आनूपमांसम्। निष्पावम्। पिष्टान्नम्। मैथु-
नम्। सौवीरकम्। सुरा। शुक्तम्। तैलम्।
क्षीरम्। घृतम्। गुडः। तुम्बी। तालास्थिमज्जा।
विरुद्धाशनम्। कुष्माण्डम्। इक्षुः। दुष्टाम्बु।
स्वादु। अम्लः। लवणम्। अभिष्यन्दि॥ * ॥

अथ मेदसि पथ्यम्।

चिन्ता। श्रमः। जागरणम्। व्यवायः। प्रोद्वर्त्त-
नम्। लङ्घनम्। आतपः। हस्त्यश्वयानम्।
भ्रमणम्। विरेकः। प्रच्छर्द्दनम्। अपतर्पणम्।
पुरातना वेणवकोरदूषश्यामाकनीवारप्रियङ्गु
जूर्णाः। यवः। कुलत्थः। चणकः। मसूरः।
मुद्गः। तुवरी। मधु। लाजाः। कटुतिक्तकषा-
याणि। तक्रम्। सुरा। चिङ्गटमत्स्यः। दग्ध-
वार्त्ताकुः। फलत्रयम्। यवासकम्। शिरीष-
लोध्रहरीतकीनां चूर्णेन गात्रविलेपनम्। कटु-
त्रयम्। सर्षपतैलम्। एला। सर्वाणि रूक्षाणि।
उष्णतैलम्। पत्रशाकः। अगुरुलेपनम्। प्रतप्त-
नीराणि। शिलाजतूनि। भोजनात् प्राक् वारि-
पानम्॥ * ॥

मेदसि अपथ्यम्।

स्नानम्। रसायनम्। शालिः। गोधूमः। सुख-
शीलता। क्षीरम्। इक्षुविकृतिः। माषः।
सौहित्यम्। स्वेदनानि। मत्स्यः। मांसम्।
दिवानिद्रा। स्रक्। गन्धः। मधुराणि। समग्र-
भोजनस्य पश्चात् जलपानम्। अतिमात्रोप-
चिते विशेषाद्दमनक्रिया॥ * ॥

अथोदररोगे पथ्यम्।

विरेचनम्। लङ्घनम्। अब्दसम्भवकुलत्थमुद्गा-
रुणशालियवाः। जाङ्गलमृगपक्षिणः। सिता।
सुरा। माक्षिकम्। सीधुः। माध्वीकम्।
षाड़वः। तक्रम्। रसोनम्। रुबुतैलम्। आर्द्र-
कम्। शालिञ्चशाकम्। कुलकम्। कठिल्लकम्।
पुनर्नवा। शिग्रुफलम्। हरीतकी। ताम्बू-
लम्। एला। यवशूकम्। आयसम्। अजा-
गवोष्ट्रीमहिषीणां पयः मूत्रञ्च। लघूनि।
तिक्तानि। दीपनानि। वस्त्रेण सम्वेष्टनम्।
अग्निकर्म्म। विषप्रयोगः। विशेषतः प्लीहसमु-
द्भवे वामे अग्रबाहौ धमनीव्यधः। बद्धाङ्ग्ये
उदकजे च तोत्थिते नाभेरधः यथाविधिशस्त्र-
विधिः। क्षीरयोत्थे आदितः घृतपानम्।
अभ्यञ्जनम्। अनुवासनम्॥ * ॥

उदररोगे अपथ्यम्।

सम्वेष्टनम्। धूमपानम्। जलपानम्। सिरा-
व्यधः। छर्द्दिः। यानम्। दिवानिद्रा। व्यायामः।
पिष्टवैकृतम्। औदकानूपमांसम्। पत्रशाकम्।
तिलः। उष्णानि। विदाहीनि। लवणाशनम्।
शमीधान्यम्। विरुद्धान्नम्। दुष्टनीरम्। गुरूणि।
महेन्द्रगिरिजातानां नदीनां जलम्। विष्ट-
म्भीनि। छिद्रसमुद्भवे विशेषतः स्वेदः॥ * ॥

अथ शोथे पथ्यम्।

संशोधनम्। लङ्घनम्। असमोक्षः। स्वेदः।
प्रलेपः। परिषेचनम्। पुरातनशालियवकुलत्थ
मुद्गाः। गोधा। शल्लकः। भुजङ्गभुकतित्तिरि-
ताम्रचूड़लावादयो जाङ्गलविष्किराः। कूर्म्मः।
शृङ्गी। प्रपुराणसर्पिः। तक्रम्। सुरा।
माक्षिकम्। आसवः। निष्पावः। कठिल्लकम्।
रक्तशिग्रु। रसोनम्। कर्कोटकम्। मानमूलम्।
सुवर्च्चला। गञ्जनकः। पटोलम्। वेत्राग्रम्।
वार्त्ताकुनम्। मूलकम्। पुनर्नवा। चित्रकम्।
पारिभद्रः। श्रीपर्णम्। निम्बः। क्षुरपल्लवम्।
एरण्डतैलम्। कटुका। हरिद्रा। हरीतकी।
क्षारनिषेवणम्। भल्लातकम्। गुग्गुलुः। आय-
सम्। कटूनि। तिक्तानि। दीपनानि। गोऽजा-
महिषीभवमूत्राणि। कस्तूरिका। शिलाजतु।
पाण्डुरोगोक्तवह्निकर्म्म॥ * ॥

शोथे अपथ्यम्।

नवनसलिलम्। वेगरोधः। विरुद्धपानाशनम्।
विषमाशनम्। स्वङ्गमणम्। ग्राम्याजानूप
पिशितलवणे। शुष्कशाकम्। नवान्नम्। गौड़म्।
पिष्टान्नम्। दधि। सशरम्। विज्जलम्। मद्यम्।
अम्लम्। धानाः। वल्लूरम्। गुरु। असात्म्यम्।
विदाहि। अरात्रौ स्वप्नः। मैथुनम्॥ * ॥

अथ वृद्धिब्रध्नाधिकारे पथ्यम्।

संशोधनम्। वस्तिः। अस्रविमोक्षः। स्वेदः।
प्रलेपः। अरुणशालयः। एरण्डतैलम्। सुरभी-
जलम्। धन्वामिषम्। शिग्रुफलम्। पटोलम्।
पुनर्नवा। गोक्षुरः। अग्निमन्थः। ताम्बूलम्।
पथ्या। सरला। रसोनम्। वाड़िङ्गनम्। गञ्ज-
नकम्। मधूनि। कौर्म्मं घृतम्। तप्तजलम्।
तक्रम्। आमवातापहमग्निकारि चान्नपानम्।
पुराणसुरा। वर्द्धेन्दुवदंवयोर्दाहः। आसा-
शये बाहुशिराव्यधः॥ * ॥

ब्रध्नवृद्ध्यावपथ्यम्।

विरुद्धपानान्नम्। असात्म्यसेवा। संक्षोभणम्।
हस्तिहयादियानम्। आनूपमांसानि। दधीनि।
माषाः। दुग्धानि। पिष्टान्नम्। उपोदिका।
गुरूणि। मूत्रोत्थितवेगरोधः॥ * ॥

अथ गलगण्डादौ पथ्यम्।

छर्द्दिः। विरेचनम्। नस्यम्। स्वेदः। धूमः।
शिराव्यधः। अग्निकर्म्म। क्षारयोगः। प्रलेपः।
लङ्घनम्। पुराणघृतपानम्। जीर्णलोहित-
शालयः। यवाः। मुद्गाः। पटोलम्। रक्त-
शिग्रु। कठिल्लकम्। शालिञ्चशाकम्। वेत्रा-
ग्रम्। रूक्षाणि। कटूनि। सर्व्वाणि दीपनानि।
गुग्गुलुः। शिलाजतु। विशेषतः जिह्वातलस्थ-
सिराद्वयच्छेदः। मणिबन्धोर्द्धे अङ्गुलान्तरास्तिस्रो
रेखाः कार्य्याः। गलगण्डगण्डमालापचीग्रन्थ्य-
र्व्वुदातुरे यथादोषं यथावस्थं एतत् सर्व्वं
पथ्यम्॥ * ॥

गलगण्डे अपथ्यम्।

सर्व्वक्षीरेक्षुविकृतिः। आनूपमांसम्। पिष्टा-
न्नम्। अम्लम्। मधुरम्। गुरुद्रव्यम्। अभि-
ष्यन्दिद्रव्यम्॥ * ॥

अथ श्लीपदे पथ्यम्।

प्रच्छर्द्दनम्। लङ्घनम्। असमोक्षः। स्वेदः।
विरेकः। परिलेपनम्। पुरातनषष्टिकशालयः।
यवाः। कुलत्थाः। लशुनम्। पटोलम्। वार्त्ताकुः।
शोभाञ्जनम्। कारवेल्लम्। पुनर्नवा। मूलकम्।
पूतिका। एरण्डतैलम्। सुरभीजलम्। कटूनि।
तिक्तानि। दीपनानि। वातोद्भवे गुल्फोपरि-
ष्टात् चतुरङ्गुले सिराव्यधः। पैत्तिके गुल्फतले
शिराव्यधः। कफजे अङ्गुष्ठमूले सिराव्यधः॥ * ॥

श्लीपदे अपथ्यम्।

पिष्टान्नम्। दुग्धविकृतम्। गुड़ः। आनूपमामि-
षम्। स्वादुरसः। पारिपात्रसह्यविन्ध्यनदी-
जलम्। पिच्छिलम्। गुरुद्रव्यम्। अभिष्यन्दि-
द्रव्यम्॥ * ॥

अथ विद्रधौ पथ्यम्।

आमावस्थे रेचनलेपस्वेदास्त्रमोक्षणानि। जीर्ण-
श्यामाककलमौ। कुलत्थः। लशुनम्। रक्त-
शिग्रु। निष्पावः। कारवेल्लः। पुनर्नवा।
श्रीपर्णी। चित्रकम्। क्षौद्रम्। शोथोक्तानि
सर्व्वाणि। पक्वावस्थे शस्त्रकर्म्म। पुराणरक्त-
शालिः। घृतम्। तैलम्। मुद्गरसः। विलेपी।
धन्वजरसाः। शालिञ्चशाकम्। कदलम्। पटो-
लम्। हिमवालुका। चन्दनम्। तप्ताम्बु।
शीताम्बु। व्रणोदितं सर्व्वम्॥ * ॥

विद्रधावपथ्यम्।

आमावस्थे शोथोक्तान्यपथ्यानि। पक्वावस्थे व्रणो-
क्तान्यपथ्यानि॥ * ॥

अथ व्रणशोथव्रणसद्योव्रणनाड़ीव्रणेषु
पथ्यम्।

विम्लापनम्। रक्तमुक्तिः। उपनाहः। विपा-
टनम्। शोधनम्। रोपणम्। पुराणसित-
शालयः। यवः। षष्टिकः। गोधूमः। जाङ्गलमृग-
पक्षिणः। विलेपी। लाजसक्तुः। कटुतैलम्।
घृतम्। मधु। तैलम्। मसूरम्। तुवरी।
मुद्गयूषः। शर्करा। आयाढ़फलम्। वार्त्ताकुः।
कर्कोटकम्। पटोलम्। कारवेल्लम्। निम्ब-
पत्रम्। वेत्राग्रम्। बालमूलकम्। सुनिषण्ण-
कम्। शालिञ्चशाकम्। तण्डुलीयः। वास्तू-
कम्। त्रिफला। पनसम्। चोचम्। दाड़ि-
मम्। कटुकाफलम्। जीवन्ती। सैन्धवम्।
द्राक्षा। स्वादुतिक्तकषायाः। स्निग्धोष्णद्रवो-
त्तरान्नम्। एषणम्। शमनम्। दाहः। स्वेद-
नम्। बन्धनक्रिया। व्रणावचूर्णनम्। लेपः।
धूपनम्। पत्रधारणम्। उष्णीषम्। तालवृन्त-
नम्। चन्दनम्। तिलजपनम्। तप्तशीताम्बु।
कर्पूरम्। पक्वतः परा वेधता॥ * ॥

व्रणशोथव्रणसद्योव्रणनाड़ीव्रणेषु अपथ्यम्।

नवधान्यम्। तिलः। कलायः। माषः। कुलत्थः।

ज्वरः । हिमाम्बु । विविधचौरेन्दुविकारः । अन्नानि । पत्रशाकम् । अजाङ्गलमांसम् । अशाकाशनम् । विण्मूत्रादि । विरेमि । गुरूणि । कटु । अम्लम् । शीतम् । लवणम् । कषायः । व्यायाम । उच्चैः परिभाषणम् । प्रियासमा लोकनम् । अहि निद्रा । प्रजागरम् । निवात स्थानमयनम् । पयाम्रित प्रागधिरोमयनम् । नस्यम् । गाम्भूलम् । अजीर्णता । प्रवहवात । आतपः । धूमः । हर्दि । रज । भयम । क्रोध । वमि । मदहर्षः । शोक । विरुद्धाशनम । अम्बुपानम । शीतलम । उप्णम । स्नानम । शिरभूनम । कष्टु धनम । काष्ठनस्यादिनीः । निरम्भाव । विष भोपचार ॥ ● ॥

अथ भर्मे पथ्यम ।

शीताम्बु । चन्दनम । पङ्कप्रदेश । अभ्यनक्रिया । शालि । प्रियङ्गु । गोधूम । मुद्गसतीलयो दृव । नवनीतम । घृतम । क्षीरम । तैलम । शीतरम । मधु । पटोलम । लशुनम । शिग्रु । पत्रम । वालमूलकम । द्राक्षा । धात्री । मदरसी । न्न्न । हृद्यम ॥ ● ॥

भर्मे अपथ्यम ।

लवणा । कटुकम । क्षार । अम्ल । मैथुनम । आतप । व्यायाम । रूपायम ॥ ● ॥

अथ भगन्दरे पथ्यम ।

व्याघे पयोधनम । लेप । लङ्घनम । रक्त मोक्षणम् । पक्वे यथाविधिशस्त्रकर्मक्षार कर्माणि । अर्क । शालि । मुद्ग । विलेपी । जाङ्गलरस । पटोलम । शिग्रु । वैरागम् । पलाश । बालमूलकम । तिलसर्षपयोस्तैलम । निम्बगर्भ । घृतम । मधु ॥ ● ॥

भगन्दरे अपथ्यम ।

विरुद्धान्नपानानि । विषमाशनम । आतप । व्यायाम । मैथुनम । युद्धम । पृष्ठयानम । गुरूणि । भगन्दरोऽपि नर यावज्जीव यत्नतः परिहरेत् ॥ ● ॥

अथोदर्दे पथ्यम ।

छर्दि । विरेक । अभ्यङ्गप्रलेप । कणीका । परिपाननम । सेक । धूमित । यव । शाल्य । पुराणशालि । मुद्ग । घृतम । कठिलकम । शिग्रुकम । पटोलम । शालिच शाकम । नवशाकम । निम्ब । कषायम । मधु । कुष्ठम । तैलम ॥ ● ॥

उदर्दे अपथ्यम ।

दिवास्वप्न । मत्स्य । गुर्वन्नम । मैथुनम् । रज । व्यायाम । पयस् । नस्यम् ॥ ● ॥

अथ अम्लपित्ते पथ्यम ।

यव । विरेक । [illegible] । [illegible] पानम । [illegible] । यव । [illegible] । [illegible] । कठिलकम । [illegible] । शिग्रु । कर्कोटम । [illegible] । [illegible] । वैरागम । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

तक्रम । गन्धसार । कस्तूरी । हिमवालुका । तक्रम । कषायम । तैलम ॥ ● ॥

शूकदोषे अपथ्यम् ।

मलवेग । दिवानिद्रा । व्यायाम । मैथुनम । गुड । विण्मूत्रादि । गुरुद्रव्यम । तक्रम ॥ ● ॥

अथ कुष्ठरोगे पथ्यम ।

पक्षात् पक्षात् छर्दनम । मासात मासाद्विरेचनम । त्र्यहात् त्र्यहात् नस्यम । षडे षडे मासि रक्तमोक्षणम । सर्पिर्लेप । पुराणा यव गोधूमशालिमुद्गाढकीमसूरा । मासिकम । जाङ्गलामिषम । आढक्यलम । वैरागम । पटोलम । हस्तीफलम । काकमाची । निम्ब पत्रम । लशुनम । हिलमोचिका । पुनर्नवा । मेषशृङ्गम् । चक्रमर्दलम् । भल्लातकम् । पत्र तालम् । खदिर । चित्रक । मरा । आसो फलम् । नागपुष्पम् । कुङ्कुमम् । मनःशिला । कायानकी । करञ्जोमानिवसर्षपनिम्बकुङ्कुमभव तैलम् । लघूनि अन्नानि । भल्लातकाभ्रिशिलाजतु गुरुसम्भवम् । गोमूत्रोद्भवाम्रमहिषीणां मूत्राणि । कस्तूरिका । गन्धसार । तिक्तानि । क्षारकर्म ॥ ● ॥

कुष्ठरोगे अपथ्यम् ।

पापकर्म । ज्ञातसम्भाव । गुरुनिन्दा । गुरुधर्षणम् । विरुद्धपानाशनम् । दिवानिद्रा । चण्डांशुताप । विषमाशनम् । स्वेद । रतम् । वेग रोध । इक्षु । व्यायाम । अम्लम् । तिल । माष । द्रवगुरुनवान्नानां भोजनम । विण्मूत्रादि । विरेमि । मलकम । अनूपादिविभ्यादिमत्स्यद्रव मत्स्यामलम् । आनूपमांसम् । दधि । दुग्धम् । मद्यम् । गुड ॥ ● ॥

अथ शीतपित्तोदर्दकोठरोगेषु पथ्यम् ।

छर्दि । विरेचनम् । लेप । अम्लरसोप । पुराणशालि । जाङ्गलामिषमुद्गकुलत्थानां यूष । कर्कोटकम् । कारवेल्लम् । शिग्रु । गलकपोतिका । शालिचशाकम् । वैरागम् । दाडिमम् । त्रिफला । मधु । कटुतैलम । तप्तनीरम । पित्त श्लेष्महरद्रव्याः । सर्वकटुतिक्तकषायाणि ॥ ● ॥

शीतपित्ताद्यपथ्यम ।

विविधक्षीरेक्षुविकार । मत्स्य । अनूपाम्भसामिषम । नवीनमद्यम । वमिवेगरोध । प्रागदर्शितमार्गान्यतम । अहि निद्रा । स्नानम । विरुद्धाशनम । आतप । स्निग्धम । अम्लम । मधुरम । कषाय । गुर्वन्नपानानि ॥ ● ॥

अथाम्लपित्ते पथ्यम ।

ऊर्ध्वगे पूर्वं वमनम । अधोगे पूर्वं विरेचनम । यथाद्याधाददनम । निरूह । शालि । यव । गोधूम । मुद्ग । जाङ्गलरस । मसूरयोन्यानि । मुद्गर । मधु । मधु । कर्कोटकम । कारवेल्लम । पटोलम । हिलमोचिका । वैरागम । वृद्धकूष्माण्डम । रम्भापुष्पम् । धात्रीफलम । कपित्थम । दाडिमम । पथ्यो । तिक्तानि । सर्वश्लेष्मपित्तहरपानाशनम ॥ ● ॥

अम्लपित्ते अपथ्यम ।

नवान्नम । विरुद्धद्रव्यम । पित्तकोपकरद्रव्यम । वेगरोध । तिल । माष । कुलत्थ । तैल भक्षणम । अविदुग्धम । धान्याम्लम । लवणम । अम्लम । कटु । गुर्वन्नम । दधि । मद्य ॥ ● ॥

अथ विसर्पे पथ्यम ।

विरेक । वमनम । लेप । लङ्घनम । रक्त मोक्षणम । पुराणा यवगोधूमकङ्गुषष्टिकशालय । मुद्ग । मसूर । चणक । तुवरी । जाङ्गल रस । नवनीतम । घृतम । द्राक्षा । दाडिमम । कारवेल्लकम । वैरागम । मूलकम । धात्री । खदिर । नागकेसरम । लाक्षा । शिरीष । कर्पूरम । चन्दनम । तिलपर्णकम । ह्रीबेरकम । मुस्तकम । सकलानि तिक्तानि ।

विसर्पे अपथ्यम ।

व्यायाम । अहि शयनम । सुरतम । प्रवात । क्रोध । शोक । वमनम । वेग । अशयनम । शाकम । विरुद्धाशनम । दधि । शूर्पिका । सौवीरकादि । अनेकविधकिलाट । गुर्वन्न पानम । लशुनम । कुलत्थ । माष । तिल । सकलमत्स्याङ्गलमांसम । स्वेद । विदाहि । लव णम । अम्लम । कटु । मद्यम । अर्कप्रभा ॥ ● ॥

अथ विस्फोटे पथ्यम ।

विरेचनम । छर्दनम । लेप । लङ्घनम् । पुरा तनषष्टिकशालय । यव । मुद्ग । मसूर । चणक । मकुष्ठक । धन्वामिषम । गव्यघृतम । कठिल्लकम । वैरागम । आढक्यलम । पटो लम । ज्योतिष्मती । निम्बदलम । चन्दनम । तैलम । सिताभ्र । तिललेप । लङ्घनम । वालम ॥ ● ॥

विस्फोटे अपथ्यम ।

स्वेद । व्यवाय । व्यायाम । क्रोध । गुर्वन्नम । आतप । वमिवेग । पत्रशाकम । प्रवात । दिवास्वप्न । धान्यादकम । आनूप मांसम । विरुद्धान्नपानानि । तिल । माष । कुलत्थ । लवणाम्लकटूनि । विदाहि । अम्लम । उष्णम ॥ ● ॥

अथ मसूर्यां पथ्यम ।

पूर्वं लङ्घनवान्तिरेचनप्रिरावधा । प्रयाशो ज्जलफौर्मषष्टिकशालय । चणक । मुद्ग । मसूर । यव । कपोलपटोलदारुगुरुतीक्ष्ण धीनशीरुलाद्य पविर । मङ्गल । कठि ल्लम । आढकम । कर्कोटम । कदलम । शिग्रु । वयम् । द्राक्षा । दाडिमम । मैघ हवशालिमानम् । कलम । माक्षम । अस्तो मिकवषी गवयमधुशीतलसुमीनोन्नम् । ग्राम काण्डकोरवारम् । अङ्गरचूर्णम् । मद्ये सुख रस । जाङ्गलरस । शालिचशाकम । घृतम् । निर्मलोपनम् । यथापूर्वं दिना पूर्व । ग्नथर न्मदमभवाङ्गुलम् । शुभ्रे हिमाविषौ विद्रुमहंस्वर्णभयोरार्जन । दीर्घ क्षोभ क्रिया ॥ ● ॥

मस्तुर्यामपथ्यम् ।

रतम् । स्वेदः । श्रमः । तैलम् । गुर्व्वन्नम् । क्रोधः । आतपः । दुष्टाम्बु । दुष्टपवनः । विरुद्धाशनम् । निष्पावः । आनूपशाकम् । लवणम् । विषमाशनम् । कटु । अम्लम् । वेगरोधः ॥ * ॥

अथ क्षुद्ररोगे पथ्यापथ्यम् । यथा,—
क्षुद्ररोगेषु सर्व्वेषु नानारोगानुकारिषु ।
दोषान् दुष्यानवस्थाञ्च निरीक्ष्य मतिमान् भिषक् ।
तस्य तस्य च रोगस्य पथ्यापथ्यानि सर्व्वशः ।
यथादोषं यथादुष्टं यथावस्थञ्च कल्पयेत् ॥ * ॥

अथ मुखरोगे पथ्यम् ।

स्वेदः । विरेकः । वमनम् । गण्डूषः । प्रतिसारणम् । कवलः । अस्तृक्स्रुतिः । नस्यम् । धूमः । शस्त्राग्निकर्म्मणी । तृणधान्यम् । यवः । मुद्गः । कुलत्थः । जाङ्गलरसः । इष्टतृप्रोष्ठी । कारवेल्लम् । पटोलम् । बालमूलकम् । कर्पूरनीरम् । ताम्बूलम् । तप्ताम्बु । खदिरः । घृतम् । कटु । तिक्तम् ॥ * ॥

मुखरोगे अपथ्यम् ।

दन्तकाष्ठम् । स्नानम् ॥ अम्लम् । मत्स्यः । आनूपामिषम् । दधि । क्षीरम् । गुड़ः । माषम् । रूक्षान्नम् । कठिनाशनम् । अधोमुखशयनम् । गुरु । अभिष्यन्दकारि । दिवानिद्रा ॥ * ॥

अथ कर्णरोगे पथ्यम् ।

स्वेदः । विरेकः । वमनम् । नस्यम् । धूमः । शिराव्यधः । गोधूमः । शालिः । मुद्गः । यवः । प्रतनहविः । लावः । मयूरः । हरिणः । तित्तिरिः । वनकुक्कुटः । पटोलम् । शिग्रु । वार्त्ताकुः । सुनिषण्णम् । कठिल्लकम् । रसायनपथ्यम् । ब्रह्मचर्य्यम् । अभाषणम् ॥ * ॥

कर्णरोगे अपथ्यम् ।

विरुद्धान्नपानम् । वेगरोधः । प्रजल्पनम् । दन्तकाष्ठम् । शिरःस्नानम् । व्यवायः । श्लेष्मलम् । गुरु । कण्डूयनम् । तुषारः ॥ * ॥

अथ नासारोगे पथ्यम् ।

निर्व्वातनिलयस्थितिः । प्रगाढ़ोष्णीषधारणम् । गण्डूषः । लङ्घनम् । नस्यम् । धूमः । छर्द्दिः । शिराव्यधः । कटुचूर्णं नासारन्ध्रे निःक्षिप्य क्षिः प्रवेशनम् । स्वेदः । स्नेहः । शिरोऽभ्यङ्गः । पुराणा यवशालयः । कुलत्थमुद्गयोर्यूषः । ग्राम्यजाङ्गलजा रसाः । वार्त्ताकुः । कुलकम् । शिग्रु । कर्कोटः । बालमूलकम् । लशुनम् । दधि । तप्ताम्बु । वारुणी । कटुत्रयम् । कटु । अम्लम् । लवणम् । स्निग्धम् । उष्णम् । लघुभोजनम् ॥ * ॥

नासारोगे अपथ्यम् ।

विरुद्धान्नम् । दिवास्वप्नः । अभिष्यन्दि । गुरूणि । स्नानम् । क्रोधः । शकृन्मूत्रवाय्वाद्यानां वेगधारणम् । शोकः । द्रवम् । भूशय्या ॥ * ॥

अथ नेत्ररोगे पथ्यम् ।

आश्च्योतनम् । लङ्घनम् । अञ्जनम् । स्वेदः । विरेकः । प्रतिसारणम् । प्रपूरणम् । नस्यम् । असृङ्मोक्षः । शस्त्रक्रिया । लेपनम् । आज्यपानम् । सेकः । मनोनिर्वृतिः । वह्निपूजा । मुद्गः । यवः । लोहितशालिः । लावः । मयूरः । वनकुक्कुटः । कूर्म्मः । कुलिङ्गः । कपिञ्जलः । कौर्म्मं हविः । वन्यकुलत्थयूषः । पेया । विलेपी । लशुनम् । पटोलम् । वार्त्ताकुः । कर्कोटकः । कारवेल्लम् । नवीनमोचम् । नवमूलकम् । पुनर्नवा । मार्कवः । काकमाची । पत्तूरशाकम् । कुमारिका । द्राक्षा । कुस्तुम्बुरु । सागरमन्थम् । लोध्रम् । वरा । क्षौद्रम् । उपानहौ । नारीपयः । चन्दनम् । इन्दुखण्डम् । तिक्तम् । लघु ॥

नेत्ररोगे अपथ्यम् ।

क्रोधः । शोकः । मैथुनम् । अश्रुवायुविण्मूत्रनिद्रावमीनां वेगरोधः । सूक्ष्मेक्षणम् । दन्तविघर्षणम् । स्नानम् । निशाभोजनम् । आतपः । प्रजल्पनम् । छर्द्दनम् । अम्बुपानम् । मधूकपुष्पम् । दधि । पत्रशाकम् । कठिल्लम् । पिण्याकः । विरूढ़ान्नम् । मत्स्यः । सुरा । अजाङ्गलमांसम् । ताम्बूलम् । अम्लम् । लवणम् । विदाहि । तीक्ष्णम् । कटु । उष्णम् । गुर्व्वन्नपानम् ॥ * ॥

अथ शिरोरोगे पथ्यम् ।

स्वेदः । नस्यम् । धूमपानम् । विरेकः । लेपः । छर्द्दिः । लङ्घनम् । शीर्षवस्तिः । रक्तोन्मुक्तिः । वह्निकर्म्म । उपनाहः । जीर्णसर्पिः । शालिः । षष्टिकः । यूषः । दुग्धम् । धन्वमांसम् । पटोलम् । शिग्रु । द्राक्षा । वास्तूकम् । कारवेल्लम् । आम्रम् । धात्री । दाड़िमम् । मातुलुङ्गम् । तैलम् । तक्रम् । काञ्जिकम् । नारिकेलम् । पथ्या । कुष्ठम् । भृङ्गराजः । कुमारी । मुस्तः । उशीरम् । चन्द्रिका । गन्धसारः । कर्पूरम् ॥ * ॥

शिरोरोगे अपथ्यम् ।

क्षवजृम्भमूत्रवास्पनिद्राविष्ठानां वेगधारणम् । अञ्जनम् । दुष्टनीरम् । विरुद्धान्नम् । सह्यविन्ध्यसरिज्जलम् । दन्तकाष्ठम् । दिवानिद्रा ॥ * ॥

अथ स्त्रीरोगे पथ्यापथ्यम् ।

यत्पथ्यं यदपथ्यञ्च रक्तपित्तेषु कीर्त्तितम् ।
प्रदरेषु यथादोषं तत्तन्नारी भजेत्त्यजेत् ॥
वातव्याधिमतां पथ्यमपथ्यञ्च यदीरितम् ।
योनिव्यापत्सु सर्व्वासु तद्विद्याच्च यथामलम् ॥ * ॥

अथ गर्भिणीपथ्यम् ।

शालिः । षष्टिकः । मुद्गः । गोधूमः । लाजशक्तुः । नवनीतम् । घृतम् । क्षीरम् । रसाला । मधु । शर्करा । पनसम् । कदलम् । धात्री । द्राक्षा । अम्लम् । स्वादु । शीतलम् । कस्तूरी । चन्दनम् । माला । कर्पूरम् । अनुलेपनम् । चन्द्रिका । स्नानम् । अभ्यङ्गः । मृदुशय्या । हिमानिलः । सन्तर्पणम् । प्रियवाक् । मनोरमविहारः । प्रियङ्गरान्नपानम् ॥ * ॥

गर्भिण्या अपथ्यम् ।

स्वेदनम् । वमनम् । क्षारः । कलहः । विषमाशनम् । अमान्नम् । नक्तसञ्चारः । चौर्य्यम् । अप्रियदर्शनम् । अतिव्यवायः । आयासः । भारः । गुरुप्रावरणम् । अकालजागरणं स्वप्नञ्च । कठिनोत्कटकासनम् । शोकः । क्रोधः । भयम् । उद्वेगः । श्रद्धा । वेगविधारणम् । उपवासः । अध्वगमनम् । तीक्ष्णोष्णगुरुविष्टम्भिभोजनम् । रक्तम् । निरशनम् । श्वभ्रकूपेक्षणम् । मद्यम् । आमिषम् । उत्तानशयनम् । स्त्रीणामनीप्सितम् ॥ * ॥

अष्टममासमारभ्य गर्भिण्या अपथ्यं यथा,—
तथा रक्तस्रुतिं शुद्धिं वस्तिमायाच्चतोऽष्टमात् ।
एभिर्गर्भः स्रवेदामः कुक्षौ शुष्येन्म्रियेत वा ॥
भजेन्न नित्यं तिक्ताम्लकटूष्णकषायकान् ।
वातलैश्च भवेद्गर्भः कुब्जान्धजड़वामनः ॥
पित्तलैः खलती पिङ्गः श्वित्री पङ्गः कफात्मभिः ।
अपथ्यमिदमुद्दिष्टं गर्भिणीनां महर्षिभिः ॥ * ॥

अथ प्रसूतायाः पथ्यम् ।

लङ्घनम् । मृदुस्वेदः । गर्भकोष्ठविशोधनम् । अभ्यञ्जनम् । तैलपानम् । कटुतिक्तोष्णसेवनम् । दीपनम् । पाचनम् । मद्यम् । पुराणषष्टिशालयः । कुलत्थः । लशुनम् । शिग्रु । वार्त्ताकुः । बालमूलकम् । पटोलम् । मातुलुङ्गम् । ताम्बूलम् । दाड़िमभक्षणम् । श्लेष्मानिलघ्नानि । सप्ताहात् परं किञ्चित् बृंहणम् । द्वादशाहात् परं आमिषम् । सार्द्धमासात् परं आहारादियन्त्रणात्यागः ॥ * ॥

प्रसूताया अपथ्यम् ।

श्रमः । नस्यम् । रक्तस्रुतिः । मैथुनम् । विषमाशनम् । विरुद्धान्नम् । वेगरोधः । असात्म्यम् । अतिभोजनम् । दिवानिद्रा । अभिष्यन्दि । विष्टम्भि गुरुभोजनम् ॥
सूतिकाख्येषु रोगेषु वातश्लेष्मोचितानि च ।
तत्तद्रोगानुकूल्येन पथ्यापथ्यानि निर्द्दिशेत् ॥ * ॥

अथ बालरोगे पथ्यापथ्यम् ।

नृणां ज्वरादिषु यत् पथ्यापथ्यं बालानामौचित्यात् तद्विधेयम् । मन्दाग्नौ यत् पथ्यापथ्यं बालानां पारिगर्भिके तद्विधेयम् । आगन्तुकोन्मादिनां यत् पथ्यापथ्यं बालानां ग्रहरोगिणां तद्योज्यम् ॥ * ॥

अथ विषरोगे पथ्यम् ।

अरिष्टाबन्धनम् । मन्त्रक्रिया । छर्द्दिः । विरेचनम् । रूक्षणम् । शोणिताकृष्टिः । परिषेकः । अवगाहनम् । हृदयावरणम् । नस्यम् । अञ्जनम् । प्रतिसारणम् । उत्कर्त्तनम् । प्रधमनम् । प्रलेपः । वह्निकर्म्म । उपधानम् । प्रतिविषम् ॥ धूपः । संज्ञाप्रबोधनम् । शालिः । षष्टिकः । कोरदूषः । प्रियङ्गुः । मुद्गः । हरेणुः । तैलम् । सर्पिः । शिखितित्तिरिलावैणगोधाशल्यावितामिषम् । वार्त्ताकुः । कुलकम् । धात्री । निष्पावः । तण्डुलीयः । मण्डूकपर्णी । जीवन्ती । सुनिषण्णम् ।

उपोदिका । कालशाकम् । लशुनम् । नादि-
मम । त्रिकटुकम् । मार्गीमामलकम् । पथ्या ।
कणिकम् । नाग[illegible]म् । गोक्षुरकण्टकारिकादि ।
...म । शीताम्बु । शर्करा । कर्पूरादीनि
...नि । सैन्धवम् । मधु । कुङ्कुमम् । मर्दन...
...लेपान । ...दा । मिलचन्दनम् । सुखम् ।
शिरीष । कस्तूरी । तिक्तानि । मधुराणि ।
क्षेमन्तम् ॥ ० ॥

शिरोरोगे अपथ्यम् ।

क्रोधः । विरुद्धाशनम् । बाष्पशनम् । कषाय ।
ताम्बूलम् । व्यायाम । प्रवात । सर्वाम्लम् ।
सर्वमन्थनम् । नानाविधशब्दम्भनम् । निद्रा ।
भयम् । धूमपानम् । तृषा ॥ ० ॥

अथ रोगसङ्करे पथ्यम् ।

यत्रौ गणयौ यत्र सङ्कर स्या-
त्तत्र प्रयत्नेन भिषक्प्रवीणः ।
परस्परं पथ्यमु विरोधि यत्स्य
तत्तत् प्रयुञ्जीत चिकित्सितेषु ॥ ० ॥

रोगसङ्करे अपथ्यम् ।

यत्पथ्यानि च सर्वाणि तत्तद्रोगोक्तानि च ।
रसवत्परस्परविरुद्धो वर्ज्यं सङ्करादिषु ॥ ० ॥

अथ वातिकरोग पथ्यम् ।

अभ्यङ्ग । मर्दनम् । स्नानम् । संवेष्टनम् ।
स्वेदनम् । स्वेद । सेचनम् । आसन । शय-
नम । अवगाहनम । वस्ति । नस्यम् । प्राव-
रणम् । नारीकण्ठालिङ्गन । अवगाह । शिरो-
बस्ति । विरेचनम् । दिवास्वप्नम् । आतपम् ।
रक्तमोक्षणम् । तैलद्रोणी । वरमणा । गाढोप-
नाह । सुरा । भूशय्या । सुरभिगन्धा । स्ना-
नादि । मद्या । तैलम् । वसा । घृत ।
मज्जा । कुलत्थ । तिल । गोधूम । मुद्ग ।
माष । शालि । बर्हि । पेया । धान्य-
यूषम् । पय । तक्र । मस्तु । सुरामण्डो-
दकम् । मांसरसम् । मधुराम्लम् । दधि । पय-
पेटी । वर । कुक्कुट । आनूपजलचरादि
कोमलमांसा । दन्ध । मत्स्यादयः । कर्कट
...वार्ताकुं । कुम्भीर । तित्ति-
रिः । मत्स्य । तित्तिर । कपोत । ...
...। ...। मधुर । तित्तिर । ...
मृगी । ... । ... । मत्स्य । चर्मन ।
... । दाडिम । ... । द्राक्षा ।
कर्कटम् । हाला । आमम् । ...
धात्री । ... । ... । आम्रम् ।
... । ... । ... । ...
... । ... । ... । ...
... । मत्स्यादयः । ... । ...
... । ... । ... । ...
... । ... । ... । ...
... । ... । ... ॥ ० ॥

वातिकरोगे अपथ्यम् ।

चिन्ता । जागरणम् । अस्त्रमोक्ष । वमि ।
लङ्घनम् । व्यायाम । गजवाजिवाहनविधि ।
अध्यारम्भ । मैथुनम् । आघात । अपतर्प-
णम् । प्रपतनम् । धातुक्षय । क्षोभणम् ।
शोक । चङ्क्रमणम् । विरुद्धाशनम् । सम्यक्-
मुक्तम् । रुक्षत्वम् । अनशनम् । दन्तशो-
धन । अपराह्ण । भयम् । रूक्षाम्लकषाय-
तिक्तकटुकक्षाराणि शीतानामशनम् । तृण-
धान्यम् । उद्दालकाः । आढकी । कङ्गु । उद्दाल ।
सुकुन्दक । कोद्रव । यव । श्यामाक । नूतन-
धान्य । शिम्बी । अम्बु । च शमाय । चणक ।
मुद्ग । कुलत्थ । विषम । शाकम् । क्रमुकम् ।
कलिङ्ग । तलकम् । कठिलकम् । तिन्दुकम् ।
कर्कोटम् । बालमूलकम् । शालासितमन्था ।
शीतलजलम् । करका । निष्पावबीजम् ।
पिण्याक । शिशिराम्बु । रासभपय । पञ्च-
शाकम् । त्रिवृत् । भूनिम्बम् । कटुका । करी-
रम । पक्षिमुद्गामिषम् । माक्षिकम् । धूम ।
बहुमवत । रक्त । परिभव । खट्वा ॥ ० ॥

अथ पैत्तिक पथ्यम् ।

सर्पिःपानविधि । विरेचनम् । अस्त्रमोक्ष ।
शीतस्नानि । गोधूम । आढकि । धान्यकम् ।
चणक । मुद्ग । मसूर । यव । यवाङ्कुरित-
शालि । पय । पर्पटी । परा । माक्षिकम् ।
लाजा । धन्वरस । घृतानि । सिता । शीतो-
दकम् । उद्भिद । कर्कोटम् । कदलम् । कदलीफ-
लम् । पेयायम् । आटरूषम् । पटोलम् ।
कोमलकूष्माण्डम् । कूष्माण्डम् । द्राक्षा । त्रपुषी ।
पर्पटक । धन्वमारिष्टलम् । कठिलकम् ।
दाडिमम् । धात्री । कोमलतालफलम् ।
अभया । खर्जूरम् । औदुम्बरम् । चिर्भम् ।
कषाय । तिक्त । मधुर । मधूकम् । वारि-
कोशम् । अम्ब । चन्दनम् । वेत्र । कटुका ।
निम्ब । त्रिवृत् । चन्दनम् । उशीरम् । शमि-
धम्म । सुशीतलजलम् । धारागृहम् । चन्द्रिका ।
रम्भाभीरुशतपत्रादयः । शीता प्रदेश ।
भूमण्डा । मणि । प्रावरणम । शीतम् ।
प्रियालिङ्गनम् । आसनम् । मित्रसमागम ।
प्रियकथा । मन्दानिल । अभ्युदकम् । वारिद-
धारम् । मनोरमनरभावा । मुक्ताहारधरम् ।
कुमारीनृत्यपाटलासुमनकमलादीनि ।
कर्पूरम् । प्रदोषशीतम् । शीतक्रिया ॥ ० ॥

पैत्तिके अपथ्यम् ।

धूम । स्वेदम् । आतप । विदग्धम् । अभ्या-
सम् । क्रोध । क्षार । अध्वा । रक्तादि
वातकर्मादि । तीक्ष्णकर्म । व्यायाम । अति-
भोजनम् । ... । विरुद्धाशनम् ।
... । ... । ... । मत्स्य
... । ... । ... । तिल । मधुवम् ।
मद्य । कुलत्थ । कटु । विदाहि । सर्षप ।
आम्ल । उष्णोदकम् । कषायम् । उष्णोदकम् ।

अम्लीरम् । मलनाम् । हिङ्गु । लकुचम् ।
कुलम् । भल्लातकम् । ताम्बूलम् । दधि । सर्षप ।
चन्दन । तैलाभ्यनम् । तिन्तिडी । कट । अम्लम् ।
लवणम् । विदाहि ॥ ० ॥

अथ श्लैष्मिके पथ्यम् ।

छर्दि । लङ्घनम् । अञ्जनम् । निष्ठीवनम् ।
धूमपानम् । स्वेदनम् । चिन्ता । जागरणम् ।
श्रम । अतिगमनम् । स्त्रीवेगधारणम् । गण्डूष ।
प्रतिसारणम् । प्रधमनम् । क्षुद्रमधुपानम् ।
धूम । प्रावरणम् । नियुद्धम् । वर्तिसंक्षोभ ।
नस्यम् । भयम् । रूक्षाद्यविधि । पुरातन-
शालि । यष्टिका । निष्पाव । तृणधान्यम् ।
चणक । मुद्ग । कुलत्थरस । क्षार । सर्षप-
तैलम् । उष्णजलम् । धन्वामिषम् । राजिका ।
वेत्राग्रम् । कुलकम् । कठिलकम् । शाकाङ्क ।
औदुम्बरम् । कर्कोटम् । लशुनम् । मोचकुसु-
मम् । पक्वाम्लम् । शृङ्ग । निम्ब । सन्तक-
पोतिका । वरण । तिक्ता । त्रिवृत् । माक्षि-
कम् । ताम्बूलम् । मलदाम्बु । जीर्णमदिरा ।
चोचम् । वरा । गोमूत्रम् । लाजा । सुरभि-
तण्डुलभवम् । तिक्तम् । सुरोक्ष्णालय । कांस्यम् ।
श्रय । अञ्जनम् । मौक्तिकम् । कटु । कषाय-
रस ॥ ० ॥

श्लैष्मिके अपथ्यम् ।

स्नेह । अभ्यशनम् । आसनम् । अति प्रय-
लम । सागर । विरुद्धाशनम् । पूर्वाह्ण ।
शिशिर । सलिलपान । रात्र्यादि । आनू-
पम । भुक्तमात्रशयन । आमपाकशाकम् ।
माष । नवतण्डुल । मत्स्य । मांसम । इक्षु-
विकारा । दुग्धविकारा । शालाङ्गीमच्छा ।
मन्द । पेया । भयम् । उपोदिका । पनसम् ।
कन्दशाकम् । आटरूषम् । खर्जूरम् । मधु-
लेपनम् । पर्पटी । पय । पायस । स्वादु ।
अम्लम् । लवणम् । गुरूणि । तुहिनम् । सन्तर्प-
णम् ॥ ० ॥

अथ सन्निपाते पथ्यम् ।

वमनम् । कषाय । व्यायाम । भेद । भ्रमणम् ।
आर्द्रिका । कटु । तिक्त । विदाहि । तीक्ष्णम् ।
कषाय । अभ्यञ्जनम् ॥ ० ॥

सन्निपातेऽपथ्यम् ।

दिवानिद्रा । सन्तर्पणम् । आमकम् । शुक्रीभ-
क्षणा । शिशिरजलम् । स्वादु । गुरुद्रव्याणि ।
विरुद्ध । दधि । क्षीरम् । घृतम् ॥ ० ॥

अथ धीश्वर्यो पथ्यम् ।

चन्दनम् । शीतवात । द्राक्षा । मधु । कथा
श्रवणम् । प्रश्रयम् । सत् पञ्चभार्गिभाषितम् ।
शिशिरजलम् । प्रियभाषणम् ॥ ० ॥

धीश्वर्योरपथ्यम् ।

कटु । तिक्तम् । उष्णम् । व्यायाम । आतप ।
रौक्षम् । भयम् । अपमान । अस्थिरता ।
अहर्निशजागरणम् । अतिरागम् । दधि ।
लवण । तैलम् ॥ ० ॥

अथ वर्षासु पथ्यम् ।

लवणम् । अम्लम् । मिष्टम् । सारम् । प्रियम् । स्निग्धम् । गुरु । उष्णम् । बल्यम् । अभ्यङ्गः । उद्वर्त्तनम् । अग्निसेवा । तप्तान्नपानम् । दाध ।

वर्षास्वपथ्यम् ।

पूर्व्वपवनः । वृष्टिः । घर्म्मः । हिमः । श्रमः । नदीनीरम् । दिवास्वप्नः । रूक्षम् । नित्यमैथुनम् ॥ * ॥

शरदि पथ्यम् ।

शीतरसाम्बुपानम् । तरुच्छाया । चन्दनम् । इन्दुसेवा । सिता । मुद्गः । सरम् । गव्यदुग्धम् । इक्षुः । शाल्योदनम् ॥ * ॥

शरद्यपथ्यम् ।

लवणम् । अम्लम् । तीक्ष्णम् । कटु । पिष्टम् । अतसी । विदाहि । सुरा । नालम् । दधि । तक्रम् । तैलम् । क्रोधः । उपवासः । आतपः । मैथुनम् ॥ * ॥

अथ हिमर्त्तौ पथ्यम् ।

तप्तजलम् । उपनाहः । पयः । यवान्नम् । पानम् । घृतम् । स्त्रीसेवा । वह्निसेवा । गुरूणि । यथेष्टभुक्तम् ॥ * ॥

हिमर्त्तावपथ्यम् ।

दिवानिद्रा । कुभोजनम् । अभोजनम् । लङ्घनम् । पुरातनान्नम् । लघुपाकि । शैत्यम् । वार्य्योदनम् । शीतजलावगाहः ॥ * ॥

शिशिरे पथ्यम् ।

स्त्री । वह्निसेवा । मत्स्यः । आजमांसम् । दधि । दुग्धम् । सर्पिः ॥ * ॥

शिशिरेऽपथ्यम् ।

तीक्ष्णोष्णकट्वम्लकषायतिक्तानि । वासुमकम् । आर्द्रभोजनम् । दिवानिद्रा । चन्दनम् । चन्द्रसेवा । शीतजलस्नानादि ॥ * ॥

माघे विशेषो यथा ।

माघे च शीतद्रवमिष्टपिष्टं
कान्दः कदल्या गुरुशालिभक्तम् ।

इति षड़्तुपथ्यापथ्याधिकारः ॥ * ॥

आगन्तुकज्वराणां पथ्यापथ्यं ज्वराधिकारे न लिखितमतोऽत्र लिख्यते ।

"अभिघातसमुत्थाने पानाभ्यङ्गौ च सर्पिषः ।
क्षतजे व्रणजे चापि क्षतव्रणचिकित्सितम् ॥
ओषधीगन्धविषजे विषपित्तप्रसाधनम् ।
अभिचाराभिशापोत्थे जपहोमादिभेषजम् ॥
उत्पातग्रहपीड़ोत्थे दानस्वस्त्ययनादयः ।
क्रोधोत्थिते पित्तहरं कामजे कामजित्क्रिया ॥
कामशोकभयोद्भूते सर्व्वा वातहरी क्रिया ।
आश्वासनेष्टलाभो हर्षदायीनि यानि च ॥
विशेषतः पुनश्चात्र कामक्रोधसमुत्थिते ।
भयशोकसमुद्भूते कामक्रोधोक्तमौषधम् ॥
भूताभिषङ्गजे भूतबन्धावेशनताड़नम् ।
मनःक्षोभसमुत्पन्ने मनसः सान्त्वनानि च ॥
इत्यागन्तुज्वरे पूर्व्वैर्भिषग्भिः पथ्यमिष्यते ।
विष्णोर्नामसहस्रस्य पाठनं श्रवणं स्तुतेः ॥
देवानां ब्राह्मणानाञ्च गुरूणामपि पूजनम् ।
ब्रह्मचर्य्यं तपो होमः प्रदानं नियमो जपः ॥
साधूनां दर्शनं सत्यं रत्नौषधिविधारणम् ।
मङ्गलाचरणञ्चेति वर्गः सर्व्वान् ज्वरान् जयेत् ॥"

आगन्तुकज्वरे अपथ्यम् ।

"अधिवामनकर्म्माणि रक्तस्रवस्रधारणम् ।
वमिवेगं दन्तकाष्ठमसात्म्यमपि भोजनम् ॥
विरुद्धान्यन्नपानानि विदाहीनि गुरूणि च ।
दुष्टाम्बुक्षारमम्लानि पत्रशाकं विरूढ़कम् ॥
नलदाम्बु च ताम्बूलं कलिङ्गं लकुचं फलम् ।
आड़ीमत्स्यञ्च पिण्याकं छत्राकं पिष्टकेक्षितम् ॥
अभिष्यन्दीनि चैतानि ज्वरितः परिवर्ज्जयेत् ॥"

इति पथ्यापथ्यविनिश्चयः समाप्तः ॥

पद, स्थैर्य्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) पदति । इति दुर्गादासः ॥

पद, तु क ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) क ङ, पदयते । इति दुर्गादासः ॥

पद, य ङ औ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-सकं-अनिट् ।) य ङ, पद्यते । औ, पत्ता । इति दुर्गादासः ॥

पदं, क्ली, (पद + 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ।' ३ । १ । १३४ । इति अच् ।) व्यवसायः । त्राणम् । स्थानम् । (यथा, मनुः । १२ । १२५ ।
"एवं यः सर्व्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ।
स सर्व्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदम् ॥")
चिह्नम् । पादः । वस्तु । इत्यमरः । ३ । ३ । ६३ ॥ शब्दः । वाक्यम् । प्रदेशः । पादचिह्नम् । श्लोकपादः । (यथा, हिः रामायणे । १ । २ । १८ ।
"पादबद्धोऽक्षरसमस्तन्त्रीलयसमन्वितः ।
शोकार्त्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥")
किरणे पुं । इति मेदिनी ॥ पदलक्षणं यथा,—
"वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः ।"
इति साहित्यदर्पणे । २ । ४ ॥
श्रीकृष्णपदचिह्नं यथा,—
"सौवर्णे राजते वापि पाषाणनिर्म्मितामपि ।
पादयोश्चाङ्कितां कृत्वा पूजाञ्चैव समाचरेत् ॥
दक्षिणस्य पदाङ्गुष्ठमूले चक्रं बिभर्त्त्यजः ।
तत्र नम्रजनस्योग्रसंसारच्छेदनाय सः ॥
मध्यमाङ्गुलिमूले तु धत्ते कमलमच्युतः ।
ध्यातृचित्तद्विरेफाणां लोभमायाति शोभनम् ॥
पद्मस्याधो ध्वजं धत्ते सर्व्वानर्थजयध्वजम् ।
कनिष्ठामूलतो वज्रं भक्तपापाद्रिभेदनम् ॥
पार्ष्णिमध्येऽङ्कुशं भक्तचित्तेभवशकारणम् ।
भोगसम्पन्मयं धत्ते यवमङ्गुष्ठपर्व्वणि ।
तथा वामाङ्गुष्ठमूले पाञ्चजन्यस्य लक्षणम् ।
सर्व्वविद्याप्रकाशाय धत्ते च भगवानजः ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डे १२ अध्यायः ॥

पदकः, पुं, पदं वेत्ति यः ("क्रमादिभ्यो वुन् ।" ४ । २ । ६१ । इति वुन् ।) पदज्ञाता । इति व्याकरणम् ॥ यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ४६ ।
"रामनामाख्यमुपाध्यायं ख्यातव्याकरणश्रमम् ।
व्याख्यातपदकाश्चक्रे स तस्मिन् सुरमन्दिरे ॥")
स्वनामख्यातकण्ठभूषणञ्च । देवपदचिह्नादियुक्तत्वात् ॥ (पदमेव इति स्वार्थे के कृते, क्ली । पदम् । यथा, महाभारते अनुशासनपर्व्वणि ।
"इतःप्रभृति यातश्च पदकं पदकं मुनेः ॥")

पदगः, पुं, (पदाभ्यां गच्छतीति । गम ल्गतौ + "अन्येभ्योऽपि ।" इति डः ।) पदातिकः । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥ पद्भ्यां गमनकर्त्तरि त्रि ॥

पदन्यासः, पुं, (पदस्य गोपदस्येव न्यासो यत्र ।) गोक्षुरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पदस्य विन्यासः । यथा, रसमञ्जरी ।
"पदन्यासो गेहाद्बहिरहिफणारोहणसमः
स्वगेहादन्यत् स्यान्नयनमपरद्वीपतुलितम् ।
वचो लोकालम्ब्यं कृपणधनतुल्यं न्टगदृशः
पुमानन्यः कान्ताद्विधुरिव चतुर्थीसमुदितः ॥"
(तन्त्रोक्तान्नपूर्णामन्त्रस्थपदानां तत्तदङ्गेषु न्यासः । यदुक्तं तन्त्रसारधृतागमार्णवे ।
"एकमेकं पुनर्द्वेकं पुनरेकं न्यसेत्ततः ।
चतुश्चतुस्तथा द्वाभ्यां पदान्यष्टानि पार्व्वति ! ॥
पदान्येतानि देवेशि ! नवद्वारेषु विन्यसेत् ।
ब्रह्मादिगुह्यपर्य्यन्तं पुनस्तेषु वरानने ! ॥
गुह्यादिब्रह्मरन्ध्रान्तं पदानां नवकं न्यसेत् ॥")

पदभञ्जनं, क्ली, (विभक्तियुक्तानां पदानां भञ्जनं विश्लेषो यत्र । यद्वा, पदानि भज्यन्तेऽनेन । भञ्ज + करणे ल्युट् ।) निरुक्तम् । गूढ़ार्थशब्दव्याख्या । इति हेमचन्द्रः ॥

पदभञ्जिका, स्त्री, (पदानां भञ्जिका विश्लेषिका ।) पञ्जिका । टिप्पनी । इति हेमचन्द्रः ॥

पदमाला, स्त्री, (पदानां माला विस्तृतिर्यस्याम् ।) मोहनशीला विद्या । यथा,—
"पदमालां महाविद्यां सर्व्वदेवनमस्कृताम् ।
वाचयामि सुरेशानसमादेशाद्धारिणम् ॥"
इति देवीपुराणे ६ अध्यायः ॥
अस्या विवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् । पदश्रेणी च ॥

पदविः स्त्री, (पद्यते गम्यतेऽनया । पद गतौ + "पदादिभ्यामविः ।" इति अविः ।) पद्धती । पन्थाः । इत्यमरः । २ । १ । १५ ॥

पदवी, स्त्री, (पदवि + "कृदिकारादक्तिनः ।" इति पक्षे ङीष् ।) पन्थाः । इत्यमरः ।२।१।१५॥ (यथा, रघुः । ७ । ७ ।
"उत्पक्ष्मलीलागतिरागवाधादुत्सृष्टकाञ्ची पदवीं ततान ॥"
पद्धतिः । यथा, तत्रैव । ३ । ५० ।
"अतं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः
पदं पदव्यां सगरस्य सन्ततेः ॥"
पदम् । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २५८ । "अथ तेन सिंहाय अमात्यपदवी प्रदत्ता व्याघ्राय शय्यापालत्वमिति ॥")

पदष्ठीवं, क्ली, (पादौ च अष्ठीवन्तौ च तयोः समाहारः । "अचतुरविचतुरेति ।" ५।४।७७। इति

निपातनात् सिद्धम् ।) युगपदुपस्थितचरण-यातुनी । इति व्याकरणम् ॥

पदाङ्क पुं (पदस्य अङ्कश्चिह्नम् ।) क्रमाङ्कः । पादचिह्नम् । यथा —

'शाके शायकवेदषोडशमिते श्रीश्यामधामार्पयन्नानन्दप्रदनन्दनन्दनपदद्वन्द्वारविन्दं हृदि ।
चक्रे कृष्णपदाङ्कदूतमतुलं प्रीतिप्रदं श्रृण्वतां
धीरः श्रीरघुरामरायनृपतेराज्ञां गृहीत्वादरात् ॥'
इति पदाङ्कदूतकाव्यम् ॥

पदाङ्गी स्त्री (हंसस्य पदमिव अङ्गं यस्याः । स्त्रियां ङीष् ।) हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पदाजि पुं (पादाभ्यामजतीति । अज गतौ + 'पादे च ।' उणां । ४।१३१ । इति पादे चोपपदे अजेरिण् । 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ।' ६।३।५२ । इति पदादेशः । बहुलवचनात् अजेर्व्यभावः ।) पदातिकः । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥

पदातः पुं (पादाभ्यामततीति । पद् + अत + अच् ।) पादातिकः । इति शब्दरत्नावली ॥

पदातिः पुं (पादाभ्यामतति गच्छतीति 'पादे च ।' उणां ४।१३१ । इति पाद + अति + इण् । 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु । ६।३।५२ । इति पदादेशः ।) पदातिकः । पेयादा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पत्ति २ पदग ३ पादातिकः ४ पदाजि ५ पद्ग ६ पदिक ७ । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥ पदातिक ८ पादात ९ पादाविक १० पदात ११ पायिक १२ शवरालि १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा महाभारते । १ । १३९ । ३१ ।

'गजानश्वान् रथांश्चैव पातयामास पाण्डवः ।
पदातींश्च रथांश्चैव व्यवधीदर्ज्जुनाग्रजः ॥')

पदातिकः, पुं, (पदाति + स्वार्थे कन् ।) पदातिः । इति शब्दरत्नावली ॥

पदारः पुं (पदं ऋच्छति प्राप्नोतीति । ऋ + अण् ।) पादधूलिः । पादालिन्दः । इति मेदिनी ॥

पदार्थः, पुं पदानां घटपटादीनां अर्थोऽभिधेयः । तत्पर्य्यायः । भावः २ धर्म्मः ३ तत्त्वम् ४ सत्त्वम् ५ वस्तु ६ । इति जटाधरः ॥ * ॥ (पदार्थाः हि दर्शनमतभेदेन नानाविधाः । तत्र वैशेषिकाणां मते ।) सप्त पदार्थाः । यथा,—

'द्रव्यं गुणास्तथा कर्म्म सामान्यं सविशेषकम् ।
समवायस्तथाभावः पदार्थाः सप्त कीर्त्तिताः ॥'
"सप्तानामपि साधर्म्म्यं ज्ञेयत्वादिकमिष्यते ।
द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः ॥
सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्या गुणादिर्निर्गुणक्रियः ॥
इति भाषापरिच्छेदे । २, १४ ॥

'एते पदार्था वैशेषिकप्रसिद्धाः । नैयायिकानामप्यविरुद्धाः ।" इति सिद्धान्तमुक्तावली । गौतमोक्तषोडशपदार्थास्तु न्यायशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (कपिलमते प्रकृत्यादयः पञ्चविंशतिः । पातञ्जलमते तु ईश्वरेण सह षड्विंशतिः । वेदान्तमते आत्मानात्मभेदात् द्विविधः । तत्र आत्मापि द्विविधः ईश्वरजीवादुपाधिभेदात् । एतावपि विद्याविद्याभेदेन द्विविधौ । केवलमविद्योपहितत्वाभेदव्यवहारः । अनात्मापि कारणसूक्ष्मस्थूलभेदात् त्रिविध इति ॥)

पदासनं क्ली, (पदं पादस्य वा आसनम् ।) पादपीठम् । इति हेमचन्द्रः ॥ पा राखा टुल । इति भाषा ॥

पदिकः, पुं (पादेन चरतीति । पाद + 'पपादिभ्यष्ठन् ।" ४।४।१० । इति ष्ठन् । ततः पदादेशश्च ।) पदातिः । इत्यमरः । २ । ८ । ६७ ॥

पद्गः, पुं (पद्भ्यां गच्छतीति । पद + गम् + 'अन्येष्वपीति ड ।) पदातिकः । इत्यमरः । २।८।६७॥

पद्धतिः } स्त्री (पद्भ्यां हन्ति गच्छतीति । हन
पद्धती, } गतौ + क्तिन् । 'हिमकाषिहतिषु च ।" ६।३।५४। इति पद्भावः । बह्वादिभ्यश्च । ४।१।४५ । इति वा ङीष् ।) वर्त्म । (यथा रघुः ३।४६ ।

'पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा
मलीमसामाददते न पद्धतिम् ॥')

पङ्क्तिः । इति मेदिनी ॥ ग्रन्थार्थबोधकग्रन्थः । इति हेमचन्द्रः ॥ पदवी । सा च घोषवसुमित्रादिरूपा । यथा । 'षष्ठेऽष्टमाऽशे मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले इति मनुवचनात् चूडाकार्य्या यथाकुलमिति याज्ञवल्क्यवचनात् देशानुशिष्टं कुलधर्म्ममुग्रं सगोत्रधर्म्मं नहि सन्त्यजेच्च इति वामनपुराणाच्च संस्कारमात्रे कुलधर्म्मानुरोधेन कालान्तरे मङ्गलविशेषाचरणवत् शूद्राणां नामकरणे वसुघोषादिरूपपद्धतियुक्तनामलक्ष्म बोध्यम् । एवमेव कुल्लूकभट्टः ।' इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥

पद्धिमं, क्ली, (पादस्य हिमम् । "हिमकाषिहतिषु च ।' ६।३।५४ । इति पद्भावः ।) पदस्य शीतलता । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

पद्मं क्ली पुं (पद्यते इति । पद गतौ + 'अर्त्तिस्तुसुहुसृ इति । उणां । १ । १३९ । इति मन् । यद्वा पद्मा लक्ष्मीरस्त्यस्मिन् । 'अर्श आदिभ्योऽच् ।' ५।२।१२७ । इति अच् ।) स्वनामख्यातपुष्पविशेषः । तत्पर्य्यायः । नलिनम् २ अरविन्दम् ३ महोत्पलम् ४ सहस्रपत्त्रम् ५ कमलम् ६ शतपत्त्रम् ७ कुशेशयम् ८ पङ्केरुहम् ९ तामरसम् १० सारसम् ११ सरसीरुहम् १२ विसप्रसूनम् १३ राजीवम् १४ पुष्करम् १५ अम्भोरुहम् १६ । इत्यमरः । १ । १० । ३९ ४० ॥ पङ्कजम् १७ अम्भोजम् १८ अम्बुजम् १९ सरसिजम् २० श्रीवासम् २१ श्रीपर्णम् २२ इन्दिरालयम् २३ जलेजातम् २४ अब्जम् २५ कञ्जम् २६ नलम् २७ नालीकम् २८ नालिकम् २९ वनजम् ३० अम्बुजन्म ३१ पुटकम् ३२ अज ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तकफास्रनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अन्यद्विवरणं कमलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ पद्मकम् । सप्तगजस्य मुखाद्यङ्गस्थो बिन्दुसमूहः । व्यूहविशेषः । (यथा मनुः ७ । १८८ ।

'यतश्च भयमाशङ्केत्ततो विस्तारयेद्बलम् ।
पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत सदा स्वयम् ॥')

निधिभेदः । (यथा महाभारते । २ । १० । २६ ।

'निधिप्रवरमुख्यौ च शङ्खपद्मौ धनेश्वरौ ।
सर्व्वान्निधीन् प्रगृह्याथ उपास्ते वै धनेश्वरम् ॥')

संख्यान्तरम् । तच्च दशार्बुदम् । (यथा, महाभारते ।

'अयुतं प्रयुतञ्चैव पद्मं खर्व्वमथार्ब्बुदम् ॥')

दशशतञ्च इति मेदिनी ॥ पद्मकाष्ठौषधिः । इति धरणिः ॥ पुष्करमूलम् । सीसकम् । इति राजनिर्घण्टः (कल्पविशेषः । यथा मार्कण्डेये ४७।३ ।

"पद्मावसाने प्रलये निशासुप्तोत्थितः प्रभुः ।
सत्त्वोद्रिक्तस्तदा ब्रह्मा शून्यं लोकमवैक्षत ॥')

शरीरस्थषट्पद्मानि यथा —

'मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके ।
मध्ये स्वयम्भुलिङ्गन्तु कोटिसूर्य्यसमप्रभम् ॥
तदूर्द्ध्वे कामबीजन्तु कलशान्तेन्दुनादकम् ।
तदूर्द्ध्वे तु शिखाकारा कुण्डली ब्रह्मविग्रहा ॥
तद्बाह्ये हेमवर्णाभं वसवर्णचतुर्द्दलम् ।
द्रुतहेमसमप्रख्यं पद्मं तत्र विभावयेत् ॥
तदूर्द्ध्वेऽग्निसमप्रख्यं षड्दलं हीरकप्रभम् ।
वादिलान्तषड्वर्णेन युक्ताधिष्ठानसंज्ञकम् ॥
मूलमाधारषट्कानां मूलाधारं ततो विदुः ॥ १ ॥
स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ॥ २ ॥
तदूर्द्ध्वे नाभिदेशे तु मणिपूरं महाप्रभम् ।
मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुतेजोमयं ततः ॥
मणिवद्भिन्नं तत् पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ।
दशभिश्च दलैर्युक्तं डादिफान्ताक्षरान्वितम् ॥
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकैककारणम् ॥ ३ ॥
तदूर्द्ध्वेऽनाहतं पद्ममुद्यदादित्यसन्निभम् ।
कादिठान्ताक्षरैरर्कपत्रैश्च समधिष्ठितम् ॥
तन्मध्ये वाणलिङ्गन्तु सूर्य्यायुतसमप्रभम् ।
शब्दब्रह्ममयं शब्दोऽनाहतस्तत्र दृश्यते ॥
तेनाहताख्यं पद्मन्तु मुनिभिः परिकीर्त्तितम् ।
आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधिष्ठितं परम् ॥ ४ ॥
तदूर्द्ध्वन्तु विशुद्धाख्यं दलषोडशपङ्कजम् ।
स्वरैः षोडशकैर्युक्तं धूम्रवर्णं महाप्रभम् ॥
विशुद्धिं तनुते यस्मात् जीवस्य हंसलोकनात् ।
विशुद्धं पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महत् परम् ॥ ५ ॥
आज्ञाचक्रं तदूर्द्ध्वे तु आत्मनाधिष्ठितं परम् ।
आज्ञासंक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्त्तितम् ॥ ६ ॥
कैलासाख्यं तदूर्द्ध्वे तु बोधनीन्तु तदूर्द्ध्वतः ।
एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तव सुव्रत ॥
सहस्राराम्बुजं बिन्दुस्थानं तदूर्द्ध्वमीरितम् ॥'
इति तन्त्रसारः ॥

पद्मः पुं (पद्यते इति । पद गतौ + "अर्त्तिस्तुसुहुसृ इति ।' उणां । १।१३९ । इति मन् ।) दाशरथिः । नागविशेषः । इति धरणिः ॥ (यथा महाभारते । २।९।८ ।

"तक्षकश्च नागस्तथैव पद्मश्चित्रश्च वीर्य्यवान् ॥"

पद्मोत्तरात्मजः । स तु द्वादशजिनचक्रवर्त्त्यन्तर्गतचक्रवर्त्तिविशेषः । वलदेवः । इति हेमचन्द्रः । षोड़शरतिबन्धान्तर्गतप्रथमबन्धः । यथा,—
"हस्ताभ्याञ्च समालिङ्ग्य नारी पद्मासनोपरि ।
रमेद्गाढ़ं समाकृष्य बन्धोऽयं पद्मसंज्ञकः ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥

पद्मकं, क्ली, (पद्ममिव कायतीति । पद्म + कै + कः । पद्मप्रतिकृतिरक्तवर्णत्वात् तथात्वम् ।) बिन्दुजालम् । गजस्य मुखादिस्थो बिन्दुसमूहः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, कुमारे । १ । ७ श्लोकटीकायां मल्लिनाथः । "अतएव कुञ्जरस्य ये बिन्दवः काये वयोविशेषभाविनः पद्मकाख्याः ।) पद्मकाष्ठम् । इति मेदिनीधरणयौ ॥ (यथा गारुड़े १६८ अध्याये ।
"कर्पूरकः पद्मकञ्च एतैस्तैलं प्रसाधितम् ।
प्रस्वेदमलदौर्गन्ध्यकण्डुकुष्ठहरं परम् ॥"
अस्य गुणा यथा, भावप्रकाशे ।
"पद्मकं तुवरं तिक्तं शीतलं वातलं लघु ।
विसर्पदाहविस्फोटकुष्ठश्लेष्मास्रपित्तहृत् ।
गर्भसंस्थापनं रुच्यं वमिव्रणतृषाप्रणुत् ॥")
कुष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पद्मकन्दः, पुं, (पद्मस्य कन्दः ।) कमलकन्दः । तत्पर्य्यायः । शालूकम् २ पद्ममूलम् ३ कटाह्वयम् ४ शालुकम् ५ नालालूकम् ६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । रूक्षत्वम् । रुच्यत्वम् । कषायत्वम् । कफपित्तकासश्लेष्मदाहविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"पद्मादिकन्दः शालूकं करहाटश्च कथ्यते ।
मृणालमूलं भिशाण्डं शलालुकञ्च कथ्यते ॥
शालूकं शीतलं वृष्यं पित्तदाहास्रनुद्गुरु ।
दुर्जरं स्वादुपाकञ्च स्तन्यानिलकफप्रदम् ॥
संग्राहि मधुरं रूक्षं भिशाण्डमपि तद्गुणम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

पद्मकाष्ठं, क्ली (पद्ममिव गन्धवत् काष्ठम् ।) ओषधिविशेषः । तत्पर्य्यायः । पद्मकम् २ पीतकम् ३ पीतम् ४ मालयम् ५ शीतलम् ६ हिमम् ७ शुभम् ८ केदारजम् ९ रक्तम् १० पाटलापुष्पसन्निभम् ११ पद्मवृक्षम् १२ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तपित्तविनाशित्वम् । मोहदाहज्वरभ्रान्तिकुष्ठविस्फोटशान्तिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च भावप्रकाशे ।
"पद्मकं पद्मगन्धि स्यात्तथा पद्माह्वयं स्मृतम् ।
पद्मकं तुवरं तिक्तं शीतलं वातलं लघु ॥
विसर्पदाहविस्फोटकुष्ठश्लेष्मास्रपित्तहृत् ।
गर्भसंस्थापनं रुच्यं वमिव्रणतृषाप्रणुत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

पद्मकी [न्,] पुं, (पद्मकं बिन्दुजालमस्त्यस्य । इनिः ।) भूर्जवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

पद्मकेशरः, पुं क्ली, (पद्मस्य केशरः ।) किञ्जल्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, इन्द्रजालसंग्रहे ।
"गोचोरैः पेषयेत्तुल्यं पद्मकेशरचन्दनम् ॥")

पद्मगन्ध, पद्मगन्धि, त्रि, (पद्मस्येव गन्धोऽस्य । "उपमानाच्च ।" ५।४।१३६ । इति इत् । मुग्धबोधमते तु वातूपमानादित्युक्तेर्विभाषा ।) पद्मस्येव गन्धो यस्य तत् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

पद्मगर्भः, पुं, (पद्मं गर्भः कुक्षिरिव यस्य । विष्णुनाभिकमलजातत्वात् तथात्वम् ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ (पद्मस्य हृदयरूपपद्मस्य गर्भे आसनत्वेन कल्पितो यस्य उपासकैरिति शेषः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१४९।५१ ।
"पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् ॥"
"पद्मस्य हृदयाख्यस्य मध्ये उपास्यत्वात् पद्मगर्भः ।"
इति भाष्यम् ॥
शिवः । यथा, तत्रैव १३।१७।१३२ ।
"पद्मगर्भो महागर्भो ब्रह्मगर्भो जलोद्भवः ॥")

पद्मचारिणी, स्त्री (पद्ममिव चरतीति । चर + णिनिः स्त्रियां ङीप् ॥) उत्तरापथभवस्वनामख्यातवृक्षविशेषः ।(स्थलकमलिनी इति ख्याता ॥) तत्पर्य्यायः । अव्यथा २ अतिचरा ३ पद्मा ४ चारटी ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १४६ ॥ अस्याः पर्य्यायान्तरं गुणाश्च स्थलपद्मिनीशब्दे द्रष्टव्याः ॥

पद्मतन्तुः, पुं, (पद्मस्य तन्तुः ।) मृणालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पद्मदर्शनः, पुं, (पद्मस्येव दर्शनमस्य ।) श्रीवासः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लोवान् इति भाषा ॥

पद्मनाभः, पुं, (पद्मं नाभौ यस्य । "अच्प्रत्यन्वयपूर्व्वात् सामलोम्नः ।" ५ । ४ । ७५ । इत्यत्र "अच्" इति योगविभागादच् । ब्रह्मोत्पत्तिकारणीभूतपद्मस्य नाभिजातत्वादस्य तथात्वम् ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १० ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । १९ ॥
"अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः ॥")
शयने तस्य स्मरणीयत्वं यथा,—
"औषधे चिन्तयेद्विष्णुं भोजने च जनार्द्दनम् ।
शयने पद्मनाभञ्च विवाहे च प्रजापतिम् ॥"
इत्यादि बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणम् ॥
(हृदयपद्मस्य नाभौ नाभेरीषदुपरिभागे प्रकाशनात् महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०५ ।
"पद्मनाभो महागर्भश्चन्द्रवक्त्रोऽनिलोऽनलः ॥"
पद्ममिव वर्त्तुलाकृतिः नाभिर्यस्य । धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते ।१।६७।९५ ।
"ऊर्णनाभः पद्मनाभस्तथा नन्दोपनन्दकौ ॥"
नागविशेषः । यथा, तत्रैव । १२ । ३५५ । ४ ।
"कृताधिवासो धर्म्मात्मा तत्र चक्षुःश्रवा महान् ।
पद्मनाभो महानाभः पद्म इत्येव विश्रुतः ॥")
भाविजिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्तम्भनास्त्रविशेषः । यथा, गौः रामायणे १ ।३१।७ ।
"पद्मनाभो महानाभः सुनाभो दुन्दुभिस्वनः ॥")

पद्मनाभिः, पुं, (पद्मं नाभौ यस्य । अजिति योगविभागस्य असार्व्वत्रिकत्वात् न अच् ।) पद्मनाभः । इति द्विरूपकोषः ॥

पद्मनाल, क्ली, (पद्मस्य नालम् ।) मृणालम् । यथा,
"कर्णिका पद्मनालन्तु मृणालं तन्तुलं बिसम् ॥"
इति हेमचन्द्रः । ४ । २३१ ॥

पद्मपत्रं, क्ली, (पद्मस्य पत्रमिव । पद्मपर्णसादृश्यादस्य तथात्वम् ।) पुष्करमूलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १४५ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५ अध्याये । "शैवलपद्मकपद्मपत्रप्रभृतिभिः ॥"*॥ पद्मस्य पत्रम् ।) कमलदलम् ॥ (यथा, हठयोगदीपिकायाम् । २ । ७० ।
"अन्तः प्रवर्त्तितोदारमारुतापूरितोदरः ।
पयस्यगाधेऽपि सुखात् प्लवते पद्मपत्रवत् ॥")

पद्मपर्णं, क्ली, (पद्मस्य पर्णं पत्रम् ।) पद्मपत्रम् । पुष्करमूलम् । इत्यमरटीका ॥

पद्मपलाशलोचनः, पुं, (पद्मस्य पलाशे पत्रे इव लोचने यस्य । पद्मपुष्पदलाकारचक्षुर्विशिष्टत्वात्तथात्वम् ।) विष्णुः । । यथा,—
"नान्यं ततः पद्मपलाशलोचनात्
दुःखच्छिदन्ते मृगयामि कञ्चन ।
यो मृग्यते हस्तगृहीतपद्मया
श्रियेतरैरङ्ग ! विमृग्यमाणया ॥"
इति श्रीभागवते ४ स्कन्धः ॥

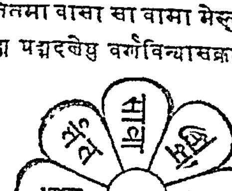
पद्मपाणिः, पुं, (पद्मं पाणौ यस्य ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ बुद्धः । सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पद्महस्तके त्रि ॥)

पद्मपुष्पः, पुं, (पद्ममिव पुष्पमस्य ।) कर्णिकारवृक्षः । पिकाङ्गपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पद्मप्रभः, पुं, (पद्मस्येव प्रभा दीप्तिर्यस्य ।) चतुर्विंशतितत्तार्हदन्तर्गतषष्ठार्हन् । इति हेमचन्द्रः ॥ पद्मतुल्यप्रभायुक्ते त्रि ॥

पद्मप्रिया, स्त्री, (पद्मानि प्रियाणि यस्याः ।) जरत्कारुमुनिपत्नी । मनसादेवी । इति शब्दरत्नावली ॥ (गायत्रीरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ८४ ।
"पद्मप्रिया पद्मसंस्था पद्माक्षी पद्मसम्भवा ॥")

पद्मबन्धः, पुं, (पद्मस्येव बन्धो रचना यस्य ।) चित्रकाव्यविशेषः । शब्दालङ्कारप्रभेदः । यथा,
"पद्माद्याकारहेतुत्वे वर्णानां चित्रमुच्यते ।"
अस्य च तथाविधसन्निवेशवशेन चमत्कारविधायिनामपि वर्णानां तथाविधश्रोत्राकाशसमवायविशेषवशेन च चमत्कारविधायिभिर्वर्णैरभेदेनोपचारात्शब्दालङ्कारत्वम् । उदाहरणं यथा, साहित्यदर्पणे ॥
"मारमा सुषमा चारु रुचा मार वधूत्तमा ।
मात्त धूर्त्ततमा वासा सा वामा मेऽस्तु मा रमा ॥"
अत्र पद्मदलेषु वर्णविन्यासक्रमः ॥

पद्मबन्धुः पुं (पद्मस्य कमलस्य बन्धुः । सूर्य्योदये पद्मस्य प्रकाशकतया तथात्वम् ।) सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पद्मेन बध्यते बध्यते असौ निशायां मधुलोभात् इति भावः । बन्ध+उन् ।) भ्रमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पद्मभूः पुं (पद्मं विष्णुनाभिभवकमलं भूरुत्पत्तिस्थानं यस्य । (यद्वा पद्मात् भवतीति । भू+क्विप् ।) ब्रह्मा । इति हलायुधः ॥ (अस्योत्पत्तिकथा यथा भागवते । ६ । १ । ८—६ ।
"पराबरेषां भूतानामात्मा यः पुरुषः परः ।
स एवासीदिदं विश्वं कल्पान्तेऽन्यत् किञ्चन ॥
तस्य नाभेः समभवत् पद्मकोषो हिरण्मयः ।
तस्मिन् जज्ञे महाराज । स्वयम्भूश्चतुराननः ॥")

पद्ममुखी स्त्री (पद्मस्य मुखमिव मुखं उत्पत्तिप्रारम्भो यस्याः । स्त्रियां ङीष् ।) दुरालभा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पद्मस्य मुखमिव मुखं वदनं यस्याः ।) पद्मसदृशमुखविशिष्टे त्रि ॥

पद्मयोनिः पुं (पद्मं विष्णुनाभिकमलं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।) ब्रह्मा । यथा —
"ब्रह्मा च कारणाद्यस्मात् पुत्त्रो भवतु मे भवान् ।
पद्मयोनिरिति ख्यातो मत्प्रियार्थं जगन्मय ॥"
इति कौर्म्मे ८ अध्यायः ॥

पद्मरागः पुं (पद्मस्येव रागो यस्य ।) रक्तवर्णमणिविशेषः । माणिक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शोणरत्नम् २ । लोहितकः ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ९२ ॥ लोहितम् ४ । कुरुविन्दकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (बृहत्संहितायां ८२ अध्याये अस्य परीक्षादिकं यथा —
"सौगन्धिककुरुविन्दस्फटिकेभ्यः पद्मरागसम्भूतिः ।
सौगन्धिकजा भ्रमराञ्जनाब्जजम्बूरसद्युतयः ॥
कुरुविन्दभवाः शबला मन्दद्युतयश्च धातुभिर्विद्धाः ।
स्फटिकभवा द्युतिमन्तो नानावर्णा विशुद्धाश्च ॥
स्निग्धः प्रभानुलेपी स्वच्छोऽर्च्चिष्मान् गुरुः सुसंस्थानः ।
अन्तःप्रभोऽतिरागो मणिरत्नगुणाः समस्तानाम् ॥
कलुषा मन्दद्युतयो लेखाकीर्णाः सधातवः खण्डाः ।
दुर्विद्धा न मनोज्ञाः सशर्कराश्चेति मणिदोषाः ॥
भ्रमरशिखिकण्ठवर्णो
दीपशिखासप्रभो भुजङ्गानाम् ।
भवति मणिः किल मूर्द्धनि योऽनर्घ्यः स विज्ञेयः ॥
यस्तं बिभर्त्ति मनुजाधिपतिर्न तस्य
दोषा भवन्ति विषरोगकृताः कदाचित् ।
राष्ट्रे च नित्यमभिवर्षति तस्य देवः
शत्रूंश्च नाशयति तस्य मणेः प्रभावात् ॥
षड्विंशतिः सहस्राण्येकस्य मणेः पलप्रमाणस्य ।
कर्षत्रयस्य विंशतिरुपदिष्टा पद्मरागस्य ॥
अर्द्धपलस्य द्वादश कर्षस्यैकस्य षट् सहस्राणि ।
यच्चाष्टमाषकधृतं तस्य सहस्रत्रयं मूल्यम् ॥
माषकचतुष्टयं दशशतक्रयं
द्वौ तु पञ्चशतमूल्यौ ॥
परिकल्प्यमन्तराले
मूल्यं हीनाधिकगुणानाम् ॥
वर्णन्यूनस्यार्द्धं तेजोहीनस्य मूल्यमष्टांशः ।
अल्पगुणो बहुदोषो मूल्यात् प्राप्नोति विंशांशम् ॥
आधूम्रं भ्रमरकुलं स्वल्पगुणं प्राप्नुयाद्द्विशतभागम् ।
इति पद्मरागमूल्यं पूर्व्वाचार्य्यैः समुद्दिष्टम् ॥)
राजनिर्घण्टोक्तपर्य्यायगुणौ माणिक्यशब्दे द्रष्टव्यौ तस्य वर्णो यथा —
"सिंहले तु भवेद्रक्तं पद्मरागमनुत्तमम् ।
नीलं कालपुरोद्भूतं कुरुविन्दमिति स्मृतम् ॥
अशोकपल्लवच्छायमन्ध्रे सौगन्धिकं विदुः ।
तुम्बुरे छायया नीलं नीलगन्धि प्रकीर्त्तितम् ॥
उत्तमं सिंहलोद्भूतं विहितं तुम्बुरोद्भवम् ।
मध्यमं अधमं ज्ञेयं माणिक्यं चैवमेव तत् ॥" *॥
तथा च ।
बन्धूकगुञ्जासकलेन्द्रगोप
जवासनाशकसमवर्णशोभाः ।
भ्राजिष्णवो दाडिमबीजवर्णा
स्तथापरे किंशुकपुष्पभासः ॥
सिन्दूरपद्मोत्पलकुङ्कुमानां
लाक्षारसस्यापि समानवर्णाः ।
सान्द्रे निरागे प्रभया स्वयैव
भान्ति स्वलक्ष्याः स्फुटमध्यशोभाः ॥
भासोऽथ भासामनुवेधयोग
मासाद्य रश्मिप्रकरेण दूरम् ।
पार्श्वानि सर्व्वाण्यनुरञ्जयन्ति
गुणोपपन्नाः स्फटिकप्रसूताः ॥
कुसुम्भनीलीव्यतिमिश्रराग
प्रत्ययरक्ताम्बरतुल्यभासः ।
तथापरेऽङ्कर्करकण्टकारी
पुष्पत्विषो हिङ्गुलकत्विषोऽन्ये ॥
चकोरपुंस्कोकिलसारसानां
नेत्रावभासश्च भवन्ति केचित् ।
अन्ये पुनर्नातिविपक्वितानां
तुल्यत्विषः कोकनदोदराणाम् ॥
प्रभावकान्तिव्यगुरुत्वयोगै
प्रायः समानाः स्फटिकोद्भवानाम् ।
आनीलरक्तोत्पलचारुभासः
सौगन्धिकाख्या मणयो भवन्ति ॥
यो मन्दरागः कुरुविन्दजेषु
स एव जातः स्फटिकोद्भवेषु ।
निरर्च्चिषोऽन्तर्बहुलीभवन्ति
प्रभावबन्तोऽपि न ततमभानाः ॥
ये तु रावणगङ्गायां जायन्ते कुरुविन्दकाः ।
पद्मरागाः घनं रागं बिभ्राणाः स्फुटार्च्चिषः ॥
तथानुयायिनस्तेषामन्ध्रदेशे तथापरे ।
न जायन्ते तु ये केचित् मूल्यलेशमवाप्नुयुः ॥
तथैव स्फटिकोत्थानां देशे तुम्बरसञ्ज्ञके ।
मध्यमानि प्रजायन्ते स्वल्पमूल्यानि ते स्मृताः ॥ *

अथ जात्यादि ।
"माणिक्यस्य प्रवक्ष्यामि यथा जातिचतुष्टयम् ।
ब्रह्मक्षत्रियवैश्याश्च शूद्रश्चाथ यथाक्रमम् ॥
रक्तश्वेतो भवेद्विप्रस्त्वतिरक्तस्तु क्षत्रियः ।
रक्तपीतो भवेद्वैश्यो रक्तनीलस्तथान्त्यजः ॥
पद्मरागो भवेद्विप्रः कुरुविन्दस्तु बाहुजः ।
सौगन्धिको भवेद्वैश्यो मांसखण्डस्तथान्त्यजः ॥
शोणपद्मसमाकारः खदिराङ्गारसप्रभः ।
पद्मरागो द्विजः प्रोक्तच्छायाभेदेन सर्व्वदा ॥
गुञ्जासिन्दूरबन्धूकनागरङ्गसमप्रभः ।
दाडिमीकुसुमाभासः कुरुविन्दस्तु बाहुजः ॥
हिङ्गुलाभाशोकपुष्पाभमीषत्पीतलोहितम् ।
जवालाक्षारसप्रायं वैश्यं सौगन्धिकं विदुः ॥
आरक्तं कान्तिहीनञ्च स्निग्धञ्च विशेषतः ।
मांसखण्डसमाभासो ह्यन्त्यजः पापनाशनः ॥"
मांसखण्डस्तु नीलगन्धेः संज्ञा ॥ * ॥

अथ दोषाः ।
माणिक्यस्य समाख्याता अष्टौ दोषा मनीषिभिः ।
द्विच्छायश्च द्विरूपश्च सभेदः कर्करस्तथा ॥
अशोभनं काकिलश्च जलं धूम्राभिधश्च वै ।
गुणाश्चत्वार आख्याताश्छायाः षोडश कीर्त्तिताः ॥
छायास्तु पूर्व्वोक्ता एव ।
छायाद्वितयसम्बन्धाद्द्विच्छायं बन्धुनाशनम् ।
द्विरूपं द्विपदन्तेन माणिक्येन पराभवः ॥
सभेदो भिन्नमित्युक्तं शस्त्रघातविधायकः ।
कर्करं कर्करायुक्तं पशुबन्धुविनाशकृत् ॥
दुग्धेनेव समालिप्तमपनीपुटमुच्यते ।
अशोभनं समुद्दिष्टं माणिक्यं बहुदुःखदम् ॥
मधुबिन्दुसमच्छायं कोकिलं परिकीर्त्तितम् ।
आयुर्लक्ष्मीयशो हन्ति सदोषं तस्य धारणम् ॥
रागहीनं जलं प्रोक्तं धनधान्यापवाहकम् ।
धूम्रं धूमसमाकारं वैद्युतं भयमावहेत् ॥
तथा —
"शोभाह्नितमयवर्णा ये मणयः पातकारकाः ।
उभयश्च पदं येषां तेन च स्यात् पराभवः ॥
भिन्नेन युद्धे मृत्युः स्यात् कर्करः स्वजनाशकृत् ।
दुग्धेनैव समालिप्तः पुटकं यस्तु सम्भवेत् ॥
दुःखदः स समाख्यातो न शुभे स्यादशोभकः ।
मधुबिन्दुसमा शोभा कोकिलाख्या प्रकीर्त्तिता ॥
नैषाञ्च बहुभेदाः शास्त्रे तु धार्य्याः कदाचन ॥

अथ गुणाः ।
गुरुत्वं स्निग्धता चैव वैमल्यमतिरक्तता ॥
तथा च ।
वर्णाधिक्यं गुरुत्वञ्च स्निग्धता समताच्छता ।
अर्च्चिष्मत्ता महत्ता च मणीनां गुणसंग्रहः ॥ * ॥
फलम्
ये कर्कराच्छिद्रमलोपदिग्धाः
प्रभाविमुक्ताः परुषा विवर्णाः ।
न ते प्रशस्ता मणयो भवन्ति
समानतो जातिगुणैः समस्ताः ॥
दोषोपसृष्टं मणिमप्रबोधात्
बिभर्त्ति यः कश्चन कश्चिदेकम् ।

तं बन्धुदुःखाय सबन्धुवित्ता-
नाशादयो दोषगणा भजन्ते ॥
सपत्नमध्येऽपि कृताधिवासं
प्रमाददुष्टावपि वर्त्तमानम् ।
न पद्मरागस्य महागुणस्य
भर्त्तारमापत् समुपैति काचित् ॥
दोषोपसर्गप्रभवाश्च ये ते
नोपद्रवास्तं समभिद्रवन्ति ।
गुणैः समुग्रैः सकलैरुपेतं
यः पद्मरागं प्रयतो बिभर्त्ति ॥" * ॥

अस्य परीक्षा यथा,—
"बालार्ककरसंस्पर्शात् यः शिखां लोहितां वमेत् ।
रञ्जयेदाश्रमं वापि स महागुण उच्यते ॥
दुग्धे शतगुणे क्षिप्तो रञ्जयेद्यः समन्ततः ।
वमेच्छिखां लोहितां वा पद्मरागः स उत्तमः ॥
अन्धकारे महाघोरे यो न्यस्तः सन् महामणिः ।
प्रकाशयति सूर्याभः स श्रेष्ठः पद्मरागकः ॥
पद्मकोषे तु यो न्यस्तो विकाशयति तत्क्षणात् ।
पद्मरागवरो ह्येष देवानामपि दुर्लभः ॥
सर्व्वारिष्टप्रशमनाः सर्व्वसम्पत्तिदायकाः ।
चत्वारस्तु मयोद्दिष्टा गुणिनश्च यथोत्तरम् ॥
यो मणिर्दृश्यते दूराज्ज्वलदग्निसमच्छविः ।
वंशकान्तिः स विज्ञेयः सर्व्वसम्पत्तिकारकः ॥"
पञ्च सप्त नव विंशति रागः
क्षिप्त एव सकलः खलु वस्त्रे ।
वर्च्चयेद्गमति वा करजान्-
युत्तरोत्तरमहागुणिनस्ते ॥
नीलं रसं दुग्धरसं जलं वा
यं रञ्जयन्ति द्विशतप्रमाणम् ।
ते ते यथापूर्व्वमतिप्रशस्ताः
सौभाग्यसम्पत्तिविधानदायकाः ॥" * ॥

परिमाणम् ।

"गुञ्जाफलप्रमाणस्तु दशसप्तत्रिगुञ्जकान् ।
पद्मरागस्तुलयति यथापूर्व्वं महागुणः ॥
क्रोष्टुकोलफलाकारो द्वादशाष्टाब्धिगुञ्जकान् ।
पद्मरागस्तुलयति यथापूर्व्वं महागुणः ॥
बदरीफलतुल्यो यः खरद्विवसुमाषकः ।
तथा धात्रीफलच्छिद्रं शतिद्वाष्टमाषकः ॥
तथाचफलतुल्यो यो वह्निपञ्चैकमाषकः ।
ताम्बूलफलमानो यश्चतुस्त्रिद्विकतोलकः ॥
शिम्बीफलसमाकारो वसुषड्दशतोलकः ।
अतःपरं प्रमाणेन मानेन च न लभ्यते ।
यदि लभ्येत पुण्येन तदा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
केचिद्वारतराः सन्ति जातीनां प्रतिरूपकाः ।
विजातयः प्रयत्नेन विद्वांस्तानुपलक्षयेत् ॥
कलसपुरोद्भवसिंहलतुम्बुरुदेशोत्थमुक्तमालीयाः ।
श्रीपर्णिकाश्च सदृशा विजातयः पद्मरागाणाम् ॥
तुषोपसर्गात् कलसाभिधान-
माताम्रभावादपि तुम्बुरुत्थम् ।
कार्ष्ण्यात्तथा सिंहलदेशजातं
मुक्ताभिधानं नभसः स्वभावात् ।
श्रीपर्णकं दीप्तिनिराकृतित्वा-
द्विजातिलिङ्गाश्रय एष भेदः ॥"

तथा च ।
"स्नेहप्रदेहो मृदुता लघुत्वं
विजातिलिङ्गं खलु सार्व्वजन्यम् ।
यः श्यामिकां पुष्यति पद्मरागो
यो वा तुषाणामिव चूर्णमध्यः ॥
स्नेहप्रदिग्धो न च यो विभाति
यो वा प्रमृष्टः प्रजहाति दीप्तिम् ।
आक्रान्तमूर्द्धा च तथाङ्गुलिभ्यां
यः कालिकां पार्श्वगतां बिभर्त्ति ॥
सम्प्राप्य चोत्क्षेपपथानुवृत्तिं
बिभर्त्ति यः सर्व्वगुणानतीव ।
तुल्यप्रमाणस्य च तुल्यजाते-
र्यो वा गुरुत्वेन भवेन्न तुल्यः ॥
प्राप्यापि रत्नाकरजां स्वजातिं
लक्षेद्गुरुत्वेन गुणेन विद्वान् ॥
अप्रणश्यति सन्देहे शिलायां परिघर्षयेत् ।
घृष्टो योऽत्यन्तशोभावान् गरिमाणं न मुञ्चति ।
स ज्ञेयः शुद्धजातिस्तु ज्ञेयाश्चान्ये विजातयः ॥
स्वजातकं समुत्थेन विलिखेद्वा परस्परम् ।
वज्रं वा कुरुविन्दं वा विमुच्यान्योन्यकेनचित् ।
न शक्यं लेखनं कर्त्तुं पद्मरागेन्द्रनीलयोः ॥
जातस्य सर्व्वेऽपि मणेर्न जातु
विजातयः कान्तिसमानवर्णाः ।
तथापि नानाकरणार्थमेवं
भेदप्रकारः परमः प्रदिष्टः ॥
गुणोपपन्नेन सहावबद्धो
मणिस्तु धार्य्यो विगुणेन जात्यः ।
न कौस्तुभेनापि सहावबद्धं
विद्वान् विजातिं बिभृयात् कदाचित् ॥
चण्डाल एकोऽपि यथा द्विजातीन्
समेत्य भूरीनपहन्त्ययत्नात् ।
तथा मणीन् भूरिगुणोपपन्नान्
शक्नोति विद्रावयितुं विजातः ॥" * ॥

अथ मूल्यम् ।

बालार्काभिमुखं कृत्वा दर्पणे धारयेन्मणिम् ।
तत्र कान्तिविभागेन छायाभागं विनिर्द्दिशेत् ॥
वज्रस्य यत्तण्डुलसंख्ययोक्तं
मूल्यं समुत्थापितगौरवस्य ।
तत्पद्मरागस्य गुणान्वितस्य
स्यान्माषकाख्या तुलितस्य मूल्यम् ॥
यन्मूल्यं पद्मरागस्य सगुणस्य प्रकीर्त्तितम् ।
तावन्मूल्यं तथाशुद्धे कुरुविन्दे विधीयते ॥
सगुणे कुरुविन्दे च यावन्मूल्यं प्रकीर्त्तितम् ।
तावन्मूल्यचतुर्थांशहीनं स्याद्वै सुगन्धिके ॥
यावन्मूल्यं समाख्यातं वैश्यवर्णे च सूरिभिः ।
तावन्मूल्यचतुर्थांशं हीयते शूद्रजन्मनि ॥
पद्मरागः परं यस्तु धत्ते लाक्षारसप्रभः ।
कार्षापणसहस्राणि त्रिंशन्मूल्यं लभेत सः ॥
इन्द्रगोपकसङ्काशः कर्षत्रयधृतो मणिः ।
द्वाविंशतिं सहस्राणां तस्य मूल्यं विनिर्द्दिशेत् ॥
एकोनो नूयते यस्तु जवाकुसुमसन्निभः ।
कार्षापणसहस्राणि तस्य मूल्यं चतुर्द्दश ॥
बालादित्यद्युतिनिभः कर्षं यस्तु प्रतुल्यते ।
कार्षापणशतानान्तु मूल्यं सद्भिः प्रकीर्त्तितम् ॥
यस्तु दाड़िमपुष्पाभः कर्षार्द्धेन तु सम्मितः ।
कार्षापणशतानान्तु विंशतिं मूल्यमादिशेत् ॥
चत्वारो माषका यस्तु रक्तोत्पलदलप्रभः ।
मूल्यं तस्य विधातव्यं सूरिभिः शतपञ्चकम् ॥
द्विमाषको यस्तु गुणैः सर्व्वैरेव समन्वितः ।
तस्य मूल्यं विधातव्यं द्विशतं तत्त्ववेदिभिः ॥
माषकैकमितो यस्तु पद्मरागो गुणान्वितः ।
शतैकसम्मितं वाच्यं मूल्यं रत्नविचक्षणैः ॥
अतोऽन्यूनप्रमाणास्तु पद्मरागा गुणोत्तराः ।
स्वर्णद्विगुणमूल्येन मूल्यं तेषां प्रकल्पयेत् ॥
कार्षापणः समाख्यातः पुराणद्वयसम्मितः ।
अन्ये कुसुमपानीयमञ्जिष्ठोदकसन्निभाः ॥
काषाया इति विख्याताः स्फटिकप्रभवाश्च ते ।
तेषां दोषान् गुणान् वापि पद्मरागवदादिशेत् ॥
मूल्यमल्पन्तु विज्ञेयं धारणेऽल्पफलं तथा ।
ब्रह्मक्षत्त्रियवैश्यान्यास्चतुर्धा ये प्रकीर्त्तिताः ॥
चतुर्व्विधैर्नृपतिभिर्धार्य्या सम्पत्तिहेतवे ।
अतोऽन्यथा धृतः कुर्य्याद्रोगशोकभयक्षयम् ॥"

इति युक्तिकल्पतरौ पद्मरागपरीक्षा ॥

पद्मलाञ्छनः, पुं, (पद्मवत् लाञ्छनं पद्माकारलक्षणं चिह्नमितिशेषः यस्य ।) ब्रह्मा । सूर्य्यः । कुवेरः । राजा । इति मेदिनी ॥ (बुद्धविशेषः । इति शब्दचिन्तामणिः ॥)

पद्मलाञ्छना, स्त्री, (पद्मं लाञ्छनं यस्याः ।) तारा । लक्ष्मीः । सरस्वती । इति मेदिनी ॥

पद्मवर्णकं, क्ली, (पद्मस्येव वर्णोऽस्य । कप् । पुष्करमूलम् । इति जटाधरः ॥ पद्मतुल्यवर्ण-युक्ते त्रि ॥

पद्मवासा, स्त्री, (पद्मो वासो यस्याः ।) लक्ष्मीः) इति हेमचन्द्रः ॥

पद्मवीजं, क्ली, (पद्मस्य वीजम् ।) कमलवीजम् । तत्पर्य्यायः । पद्माक्षम् २ गालोड्यम् ३ कन्दली ४ भेण्डा ५ क्रौञ्चादनी ६ क्रौञ्चा ७ श्यामा ८ पद्मपर्कटी ९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । स्वादुत्वम् । पित्तच्छर्द्दिदाहास्रशोषनाशित्वम् । पाचनत्वम् । रुचिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
"पद्मवीजं हिमं स्वादु कषायं तिक्तकं गुरु ।
विष्टम्भि वृष्यं रूक्षञ्च गर्भसंस्थापकं परम् ॥
कफवातकरं बल्यं ग्राहि पित्तास्रदाहनुत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(पद्मवीजमालाजपेनास्तु साधकः सिद्धिमाप्नुयात् । इति तन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धिः ॥ तदुक्तं यथा,—
"भक्त्या यो जपते नित्यं पद्मवीजैः सुदेशिकः ।
अचिराल्लभते सिद्धिं सत्यं सत्यं न संशयः ॥"

पद्मवीजाभं, क्ली, (पद्मवीजस्य आभा इव आभा यस्य । पद्मवीजवत् आभातीति वा । आ+भा+कः ।) मखान्नम् । इति राजनिर्घण्टः । माखाना इति भाषा ॥

पद्मा स्त्री (पद्म वासस्थानत्वेनास्त्यस्याः । अर्श आदिभ्योऽच् । ५ । २ । १२७ । इति अच् टाप् च ।) लक्ष्मीः । (यथा रघु । ४ । ५ ।
छायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥)
लवङ्गम् । पद्मचारिणी । इत्यमरः ॥ (पद्यते इति । अर्त्तिस्तुसुहु इति । उणां । १ । १४ । इति मन् टाप् च ।) पद्मगी । सा तु मतङ्गा । पद्मिका । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥ इत्ताद्यमाला । इति हेमचन्द्रः ॥ कुसुम्भपुष्पम् । इति रत्नमाला ॥ बृहद्रथराजकन्या कल्किदेवेन विवाहिता । यथा कल्किपुराणे १० अध्यायः ॥
हरेरागमनं श्रुत्वा सहर्षोऽभूद्बृहद्रथः ।
पुरोधसा ब्राह्मणैश्च पात्रैर्मित्रैः सुमङ्गलैः ॥
वाद्यतालवगीतैश्च पूजायोजनपाणिभिः ।
जगामानयितुं कल्किं याह निकषने प्रभुः ॥
ततो जलाश्रयाभ्यासं गत्वा विष्णुयशःसुतम् ।
मणिवेदिकमासीनं भुवनैकपतिं पतिम् ॥
ददर्श पुरतो राजा रूपशीलगुणाकरम्
सादु सपुलकः शीघ्रं दृष्ट्वा साधु समर्चयत् ॥
ज्ञानागोचरमेतत्त्वं तवागमनमीश्वर ।
यथा मात्स्यात्पुरतस्य यद्दर्शनेन कानने ॥
इत्युक्त्वा स पूजयित्वा समानीय निजाश्रमे ।
हर्म्यप्रासादसम्बाधे स्थापयित्वा ददौ सुताम् ॥
पद्मां पद्मविशालाक्षीं पद्मनेत्राय पद्मिनीम् ।
पद्मजाद्भिन्न पद्मनाभायादाद्यथा श्रियम् ॥
कल्किर्लब्ध्वा प्रियां भार्य्यां सिंहले साधु सत्कृतः ।
समुवास विशेषज्ञ समीक्ष्य दीपसत्तमम् ॥

पद्माकरः पुं (पद्मानां आकरः ।) पद्मजनकजलाशयः । तत्पर्य्यायः । तडागः २ कासारः ३ सरसी ४ सरः ५ । इत्यमरः । १ । १० । २८ ॥ सरोजिनी ६ । इति जटाधरः ॥ सरोवरः ७ तडाकः ८ तटाकः ९ सरसम् १० सरम् ११ सरकम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्मसम्बाधे महाजलाशये सपद्म योग्यतया नियत च पद्मैव सरोमात्र इति पद्मिका कोङ्कटादयोऽपि पद्माकरादिव सपद्मागाधजलाशये । कासारादिष्वप्य सविमपद्माकरे इति स्वाम्यादयः पद्माकरादिव पद्मयुक्तजलाशयमात्रे कासारादिव सरोवरमात्रे इत्यन्ये पद्मानामाकर उत्पत्तिस्थानं पद्माकरः कथितं पद्मशून्येऽपि योग्यतयेति सम्भूतः इति भरतः ॥

पद्माक्षं क्ली (पद्मस्य अक्षीव । समासान्तः) पद्मबीजम् इति हारावली ॥ (पद्मे इव पद्मयुगलवत् अक्षिणी यस्य) पद्मतुल्याक्षि त्रि ॥

पद्माटः पुं (पद्म पद्मसादृश्य अटति गच्छति प्रकरोतीति अट् गतौ + कर्म्मण्यण ३ । २ । १ इति अण) चक्रमर्द्दः । इत्यमरः । २ । ४ । १४७ ॥

पद्मालया स्त्री (पद्ममेव आलयो वासस्थानं यस्याः ।) लक्ष्मी । लवङ्गम् । इत्यमरः ॥ (लक्ष्मी सकलपत्लान् शङ्कादि । यथा काशीखण्डे गङ्गासहस्रनामकीर्त्तने । २८ । १०५ ।
पद्मालया पद्मशक्तिः पुरजित्परमप्रिया ॥)

पद्मावती स्त्री (पद्म + अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वत्वम् । संज्ञायां दीर्घः ।) मनसादेवी । नदीविशेषः । पणा इति ख्याता । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्मचारिणी । इति जटाधरः ॥ जयदेवपत्नी । यथा —
जयति पद्मावतीरमणजयदेव
कविभारतीभणितमतिशातम् ॥
इति गीतगोविन्दः ॥

पद्मावतीप्रियः पुं (पद्मावत्याः प्रियः स्वामी ।) जरत्कारुमुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥ जयदेवश्च ॥

पद्मासनं क्ली (पद्ममिव पद्माकारेण बद्धमित्यर्थः । आसनम् ।) योगासनविशेषः । यथा —
वामोरूपरि दक्षिणं नियमतः संस्थाप्य वामं तथा
दक्षोरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां धृतम् ।
अङ्गुष्ठं हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोकये
देतद्व्याधिविकारनाशनकरं पद्मासनं प्रोच्यते ॥
अन्यच्चापि ।
वामोरूपरि दक्षिणं हि चरणं संस्थाप्य वामं तथा
दक्षोरूपरि तस्य बन्धनविधौ धृत्वा कराभ्यां दृढम् ।
अङ्गुष्ठं हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोकये
देतद्व्याधिविनाशकारि यमिनां पद्मासनं प्रोच्यते ॥
इति गोरक्षसंहिता ॥
(मतस्येन्द्रनाथाभिमतं पद्मासनं यथा हठयोगदीपिकायाम् । १ । ४४ ४९
वामोरूपरि दक्षिणं च चरणं संस्थाप्य वामं तथा
दक्षोरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां दृढम्
अङ्गुष्ठौ हृदये निधाय चिबुकं नासाग्र-
मालोकयेदेतद्व्याधिविनाशकारि यमिनां
पद्मासनं प्रोच्यते ॥
उत्तानौ चरणौ कृत्वा ऊरुसंस्थौ प्रयत्नतः
ऊरुमध्ये तथोत्तानौ पाणी कृत्वा ततो दृशौ ॥
नासाग्रे विन्यसेद्राजदन्तमूले तु जिह्वया
उत्तम्भ्य चिबुकं वक्षस्युत्थाप्य पवनं शनैः
इदं पद्मासनं प्रोक्तं सर्वव्याधिविनाशनम्
दुर्लभं येन केनापि धीमता लभ्यते भुवि ॥)
प्रायः धातुमयपद्माकारासनञ्च ।
(रतिविषयकपद्मासनम् यथा रतिमञ्जर्य्याम् ८
पद्मासनो नागपार्श्वो लतावेष्टोऽर्द्धसम्पुटः ॥
तल्लक्षणं यथा तत्रैव ४२ ।
हस्ताभ्याञ्च समालिङ्ग्य नारीं पद्मासनोपरि
रमेद्गाढं समाकृष्य बन्धोऽयं पद्मसंज्ञकः ॥)

पद्मासनः पुं (पद्मं विष्णुनाभिकमलं आसनं यस्य) ब्रह्मा । कमलासनः इत्यमरः ॥

पद्माह्वा स्त्री (पद्मस्य आह्वा आख्या यस्याः ।) पद्मचारिणी । इति राजनिर्घण्टः ।

पद्मिनी स्त्री (पद्मानि सन्त्यस्याम् । पुष्करादिभ्यो देशे इनिः ।) पद्मयुक्तदेशः । पद्मसमूहः । पद्मलता । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । नलिनी २ बिसिनी ३ । इत्यमरः । १ । १० । ३९ ॥ मृणालिनी ४ कमलिनी ५ पुटकिनी ६ पङ्केजिनी ७ सरोजिनी ८ । इति माधवः ॥ नालिकिनी ९ नालीकिनी १० अरविन्दिनी ११ । इति कोषान्तरम् ॥ अम्भोजिनी १२ पुष्करिणी १३ जम्बालिनी १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ कञ्जिनी १५ । तस्या लक्षणं यथा —
भ्रमनालम्लोमफुल्लफले मधुदिता पुनः ।
पद्मिनी प्रोच्यते प्राज्ञैर्विख्याताप्यसा स्मृता ॥
तस्या गुणाः ।
पद्मिनी मधुरा तिक्ता कषाया शिशिरा परा ।
पित्तक्रिमिशोषश्रमिभ्रान्तिसन्तापदोषजित् ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
(यस्याः पद्मगन्धोऽस्त्यस्याः पद्मस्य गन्ध इव गन्धो विद्यते शरीरे यस्याः इति तात्पर्य्याद् अत्र तु पद्मगन्धयोरत्यन्तसम्बन्ध एव सम्भासः कल्पितः ।) चतुर्विधस्त्रीमध्ये स्त्रीविशेषः । तस्या लक्षणं यथा —
भवति कमलनेत्रा नासिकाक्षुद्ररन्ध्रा
अविरलकुचयुग्मा दीर्घकेशी कृशाङ्गी ।
मृदुवचनसुशीला नृत्यगीतानुरक्ता
सकलतनुसुवेशा पद्मिनी पद्मगन्धा ॥
इति रतिमञ्जरी । ४ । * ॥
(अस्या रतिप्रकारः यदुक्तं तत्रैव । २८ ।
कुचं करेण समदे पीडयेदधरं दृढम् ।
रमणं पद्मबन्धेन पद्मिनीरतिमादिशेत् ॥)
सरोवरम् । पद्मम् । इति विश्वः ॥ (यथा कुमारे । ३ । ७६ ।
सुरगज इव बिभ्रत् पद्मिनीं दन्तलग्नां
प्रतिपथगतिरासीद्वेगदीर्घीकृताङ्गः ॥)
मृणालम् । इति शब्दमाला ॥ हस्तिनी । इति धरणिः ॥

पद्मिनीकण्टकः पुं (पद्मिनीकण्टक इव आकृतिर्विद्यतेऽस्य ।) क्षुद्ररोगविशेषः । पदकाटा इति भाषा । तल्लक्षणं यथा —
कण्टकैराचितं वृत्तं कण्डूमत्पाण्डुमण्डलम् ।
पद्मिनीकण्टकप्रख्यैस्तदाख्यं कफवातजम् ॥
आचितमाप्तम् पद्मिनीकण्टकप्रख्यैः पद्मिनीनालकण्टकसदृशैः । तदाख्यं पद्मिनीकण्टकनामकम् ॥ * ॥
तच्चिकित्सा यथा —
पद्मिनीकण्टके रोग छर्द्दयेन्निम्बवारिणा ।
तेनैव सिद्धं सर्पिश्च क्षौद्रं पातुं प्रदापयेत् ॥
निम्बारग्वधकल्केन मुहुरुद्वर्त्तनं हितम् ।
चतुर्गुणेन निम्बोत्थपत्रक्वाथेन शोधितम् ॥
पत्रपात्रेऽस्तु निम्बस्य कृतमासस्य पत्रतः ।
चाल्कीभूय पचेत सिद्धं तत् पिबेत्पलसम्मितम् ॥

कण्टकाद्रोगान्मुक्तो भवति नान्यथा ॥"
नसादिष्टतम् । इति भावप्रकाशः ॥

न्तः, पुं, (पद्मिन्याः कान्तः । पद्मपुष्प-
कलादस्य तथात्वम् ।) सूर्य्यः । इति
नरः ॥

ल्लभः, पुं, (पद्मिन्या नलिन्या वल्लभः प्रियः ।
नी वल्लभाऽस्येति वा ।) सूर्य्यः । इति शब्द-
वली ॥

[न्] पुं, (पद्मं बिन्दुजालकमस्त्यस्य । पद्म
नि ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥
यथा, महाभारते । १२ । २६ । ६६ ।
र्व्वा रथाता कन्या रथाः सर्व्वे चतुर्युजः ।
नं शतं रथे नागाः पद्मिनो हेममालिनः ॥"
ाभिकमले हस्ते वा पद्ममस्यास्तीति । विष्णुः ।
यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ५० ।
'अनुकूलः शतावर्त्तः पद्मी पद्मनिभेक्षणः ।
पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् ॥")

शय, पुं, (पद्मे शेते इति । शी ङ ल शयने +
"अधिकरणे शेतेः ।" ३ । २ । १५ । इति
अच् । "शयवासवासिष्विति ।" ६ । ३ । १८ ।
इत्यलुक् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

पद्मोत्तरः, पुं, (पद्मादुत्तरः वर्णतः श्रेष्ठः ।)
कुसुम्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पद्मोत्तरात्मजः, पुं, (पद्मोत्तरस्य आत्मजः पुत्त्रः ।)
जिनचक्रवर्त्तिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

पद्मोद्भवः, पुं, (पद्मं उद्भव उत्पत्तिस्थानं यद्वा पद्मे
पद्माद्वा उद्भवो यस्य ।) ब्रह्मा । अब्जयोनिरित्य-
मरदर्शनात् ॥ (यथा, महाभारते । १३।६।४ ।
"ततः पद्मोद्भवो राजन् ! देवदेवः पितामहः ।
उवाच मधुरं वाक्यमर्थवद्धेतुभूषितम् ॥")

पद्मोद्भवा, स्त्री, (पद्मे पद्माद्वा उद्भवो यस्याः ।)
मनसा देवी । यथास्याः पौराणिकध्यानम् ।
"कान्त्या काञ्चनसन्निभां सुवदनां पद्मासनां शोभनां
नागेन्द्रैः कृतशेखरां विषहरीं पद्मोद्भवां जाङ्ग-
लीम् ॥"

पद्यं, स्त्री, (पदं चरणमर्हतीति । पद + यत् ।)
कविकृतिः । श्लोकः । इत्यमरः । ३ । ५ । ३१ ॥
तस्य लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥"
(तत्तु अन्वयगतिवशात् मुक्तकयुग्मकसन्दानितक-
कलापककुलकभेदात् पञ्चविधम् । यदुक्तं साहित्य-
दर्पणे । ६ । २८७ ।
"छन्दोबद्धपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकम् ।
द्वाभ्यान्तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते ॥
कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम् ॥"
"तदूर्द्ध्वं कुलकं स्मृतम् ।" इति क्वचित् पाठः ॥)
शास्त्रम् । इति जटाधरः ॥ ("पदमस्मिन्
दृश्यम् ।" ४ । ४ । ८७ । इति यत् । नाति-
शुष्ककर्द्दमः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

पद्यः, पुं, (पद्भ्यां जातः । पद + यत् ।) शूद्रः ।
इति मेदिनी ॥ (यदुक्तं यजुषि ।
"ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः ।
ऊरू तदस्य यद् वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥")

पद्या, स्त्री, (पादाय हिता । शरीरावयवात् यत् ।
"पद्यत्यतदर्थे ।" ६ । ३ । ५२ । इति पद्भावः ।)
स्रुतिः । इति विश्वः ॥ पन्थाः । इत्य-
मरः । २ । १ । १५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।२।३१।२।
"यदाशवः पद्याभिस्तित्रतो रजः पृथिव्याः सानौ
जङ्घनन्त पाणिभिः ॥" पादौ विध्यन्ति पद्याः
शर्कराः । इति सिद्धान्तकौमुदी । "विध्यत्यध-
नुषा ।" ४ । ४ । ८३ । इति यत् । "पद्यत्य-
तदर्थे ।" ६।३।५२ । इति पदादेशः ॥)

पद्रः, पुं, (पद्यतेऽस्मिन्निति । पद गतौ । "स्फायि-
तञ्चीति ।" उणां । २ । १३ । इति रक् ।)
ग्रामः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
ग्रामपथः । इत्युणादिकोषः ॥ भूलोकः । देश-
भेदः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पद्वः, पुं, (पद्यते गम्यतेऽस्मिन्ननेन वा । पद गतौ
"सर्व्वनिघृष्वरिष्वेति ।" उणां । १ । १५३ । इति
निपातनात् सिद्धम् ।) भूलोकः । रथः । इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ पन्थाः । इत्युणादि-
कोषः ॥

पद्वा, [न्] पुं, (पद्यते गम्यते यत्र । पद गतौ +
"स्नामदिपदीति ।" उणां । ४ । ११२ । इति
वनिप् ।) पन्थाः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पन, ङ ईडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-
सकं-सेट् ।) ईडः स्तुतिः । पनायति पनायते
विष्णुं धीरः । आयान्तत्वादुभयपदमिति वोप-
देवः । अरे तु आयस्याप्राप्तिपक्षे आत्मनेपद-
मेव । ङ, अपनिष्ट पेने पनिता पनिषीष्ट पनि-
ष्यते अपणिष्यत । इति दुर्गादासः ॥

पनसः, पुं, (पनाय्यते स्तूयतेऽनेन देवः मनुष्यादि-
र्वेति । यद्वा पनायति स्तौति सन्तोषयती-
त्यर्थः देवमनुष्यादीन् इति । पन स्तुतौ +
"अत्यविचमितमीति ।" उणां । ३ । ११७ ।
इति असच् ।) फलवृक्षविशेषः । कांटाल इति
भाषा ॥ (यथा भागवते । ८ । २ । १० ।
"चूतैः प्रियालैः पनसैराम्रैराम्रातकैरपि ॥")
तत्पर्य्यायः । कण्टकिफलः २ । इत्यमरः ।
२।४।६१ ॥ महासर्ज्जः ३ फलिनः ४ फलवृक्षकः ५
स्थूलः ६ कण्टफलः ७ मूलफलदः ८ अपुष्प-
फलदः ९ पूतफलः १० चम्पकोषः ११ चम्पालुः १२
कण्टकीफलः १३ रसालः १४ मृदङ्गफलः १५
पानसः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य फल-
गुणाः । मधुरत्वम् । सुपिच्छिलत्वम् । गुरुत्वम् ।
हृद्यत्वम् । बलवीर्य्यवृद्धिदत्वम् । श्रमदाह-
विशोषनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । ग्राहित्वम् ।
परमदुर्ज्जरत्वञ्च । तद्बीजगुणाः । ईषत्कषाय-
त्वम् । मधुरत्वम् । वातलत्वम् । गुरुत्वम् ।
रुच्यत्वम् । तत्फलविकारत्वग्दोषनाशित्वञ्च ।
"बालन्तु नीरसं हृद्यं मध्यं पक्वन्तु दीपनम् ।
रुचिदं लवणाभ्यक्तं पनसस्य फलं स्मृतम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
"पनसः कण्टकिफलः फणाशोऽतिबृहत्फलः ।
पनसं शीतलं पक्वं स्निग्धं पित्तानिलापहम् ॥
तर्पणं बृंहणं स्वादु मांसलं श्लेष्मलं भृशम् ।
बल्यं शुक्रप्रदं हन्ति रक्तपित्तक्षतक्षयान् ॥
आमन्तदेव विष्टम्भि वातलं तुवरं गुरु ।
दाहकृन्मधुरं बल्यं कफमेदोविवर्द्धनम् ॥
पनसोद्भूतबीजानि वृष्याणि मधुराणि च ।
गुरूणि बद्धवर्चांसि सृष्टमूत्राणि संवदेत ॥"
अन्यच्च ।
"मज्जा पनसजो वृष्यो वातपित्तकफापहः ।
विशेषात् पनसं वर्ज्यं गुल्मिभिर्मन्दवह्निभिः ॥
अलं पनसपाकाय फलं कदलसम्भवम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
"कण्टाफलं सुमधुरं बृंहणं स्निग्धशीतलम् ।
दुर्ज्जरं वातपित्तघ्नं श्लेष्मशुक्रबलप्रदम् ॥
तदेव सर्पिषा युक्तं स्निग्धं हृद्यं बलप्रदम् ।
छर्द्दिघ्नं न च चक्षुष्यं वृष्यञ्च वातपित्तनुत् ॥
कण्टाफलमपक्वन्तु कषायं स्वादु वातलम् ।
रक्तपित्तहरं स्वादु तत्फलास्थ्यपि तद्गुणम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥

पनसतालिका, स्त्री, (पनसं दीर्घत्वेन स्तुत्यं
यत्तालम् । तद्वत् फलमस्त्यस्याः । ठन् ।) कण्टकि-
फलम् । इति शब्दमाला ॥

पनसिका, स्त्री, (पनसवत् कण्टकमयाकृतिर्विद्यते
यस्याः । पनस + ठन् ।) क्षुद्ररोगविशेषः । स
च कर्णमध्यजातव्रणः । तल्लक्षणं यथा,—
"कर्णस्याभ्यन्तरे जातां पिडकामुग्रवेदनाम् ।
स्थिरां पनसिकां तान्तु विद्याद्वातकफोत्थिताम् ॥"
तच्चिकित्सा यथा,—
"भिषक् पनसिकां पूर्व्वं स्वेदयेदथ लेपयेत् ।
कल्कैर्मनःशिलाकुष्ठनिशातालकदारुजैः ॥
पक्वां विज्ञाय तां भित्त्वा व्रणवत् समुपाचरेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

पन्थाः, [इन्] पुं, पतन्ति यान्त्यनेन । (पत ऌ
गतौ + "पतस्थ च ।" उणां । ४ । १२ । इति
इनिः थश्चान्तादेशः ।) रथ्या । रास्ता इति
भाषा ॥ (यथा, मनुः । ४ । ४५ ।
"न मूत्रं पथि कुर्व्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ॥")
तत्पर्य्यायः । अयनम् २ वर्त्म ३ मार्गः ४
अध्वा ५ पदवी ६ सृतिः ७ सरणिः ८ पद्धतिः ९
पद्या १० वर्त्तनी ११ एकपदी १२ । इत्यमरः ।
२।१।१५ ॥ पथः १३ पदविः १४ पदवी १५ सरणी
१६ शरणिः १७ पद्धती १८ वर्त्तनिः १९ । इति
भरतः ॥ शरणी २० वाटः २१ वर्त्मवर्त्तनम् २२
मागः २३ विवधः २४ वीवधः २५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ * ॥

तस्य लक्षणम् ।
"त्रिंशद्धनूंषि विस्तीर्णो देशमार्गस्तु तैः कृतः ।
विंशद्धनुर्ग्राममार्गः सीमामार्गो दशैव तु ॥
धनूंषि दश विस्तीर्णः श्रीमान् राजपथः कृतः ।
नृवाजिरथनागानामसम्बाधः सुसञ्चरः ॥
धनूंषि देव चत्वारि शाखारथ्यास्तु निर्म्मिताः ।

नन्तराद्योपरथास्तु द्विकराप्युपरथका ।
मद्रापयस्तथाप्यारस्विपादस्य यथान्तरम् ।
हस्तोमादस्त्वर्द्धमा" प्रासंग्र पारकं स्मृत ।
अशकर महीवाह पादमात्र समन्तत ।"
इति देवीपुराणे गोपुरद्वारलक्षणाध्याय ॥ * ॥
चतुष्पथलक्षणादि यथा,—
"एकलिङ्गे श्मशाने वा शून्यागारे चतुष्पथे ।
गत्वस्थ साधयेद्योगी विद्यां त्रिभुवनेश्वरीम् ॥
चतुष्पथस्तु तत् प्रोक्तं त्रिकोणं यत्र वर्त्तते ।"
इति गौतमतन्त्रम् ॥ * ॥
पथगमनगुणा ।
"पन्था मेदःकफस्थौल्यशीकुमार्य्यविनाशनः ।
यत्तु चङ्क्रमणं नातिदेहपीडाकरं भवेत् ।
तदायुर्बलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोधनम् ।'
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
शाकटादिभ्यः पथत्रिकाद्धौ देयौ यथा —
"पन्था देयो ब्राह्मणाय स्त्रियै राज्ञे ह्यचक्षुषे ।
वृद्धाय भारभुग्नाय रोगिणे दुर्ब्बलाय च ।"
इति कौर्म्मे उपविभागे ११ अध्याय ॥ * ॥
गोपथदानफलं यथा,—
गोमार्गश्च तथा कृत्वा गोलोके क्रीडते चिरम् ।'
इति प्रतिष्ठातत्त्वे हयशीर्षपञ्चरात्रम् ॥ * ॥
महाजनाचाराद्धर्म्माचारो यथा —
"तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना
नैको मुनिर्यस्य मतं प्रमाणम् ।
धर्म्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ।"
इति महाभारते ।३।३१२।११७। धर्म्मबकप्रश्न युधिष्ठिरोत्तरम् ॥ * ॥ नरकविशेषः । यथा ठाणते । इति मनौ ४ अध्याय ।
पन्न, त्रि, (पद्‌ गतौ + "गत्यर्थेति ।" ३।४।७२। इति कर्त्तरि क्तः ।) च्युतम् । गलितम् । इत्यमरः ।३।१।१०४।
पन्न पुं (पन स्तुतौ + "कृञादिभ्यो वुन् ।" उणा।२।१०। इति न स च नित् ।) अध ग्गमनम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ।
पन्नग, पुं, (पन्न अधोगमनं पतितं वा गच्छतीति । गम ग्ऌ गतौ + "खच्च पन्नगोपपदस्य च डः ।" ३।२।४८। इत्यस्य वार्त्तिं इति ड ।) पद्भ्यां न गच्छतीति वा विग्रह ।) सर्प । इत्यमरः ।१।८।४। (यथा विष्णुपुराणे । १।१७।७।
"पातालतलं महाकायं हिरण्यकशिपुं तदा ।
उपाजघ्नुर्विरं गर्वे विषज्वालाकुलानना ।")
औषधीभेद । पद्मकाष्ठम् । इति मेदिनी ।
पन्नगकेशर, पुं (पन्नगस्य केशरो यस्य ।) नागकेशरकुसुम । इति राजनिर्घण्ट ।
पन्नगाशन, पुं, (पन्नगं सर्पं अश्नातीति । अश भोजने + ल्यु । पन्नगाः अशनं भक्ष्यो यस्येति वा ।) गरुड । इत्यमरः ।१।१।३१।
पन्नगी स्त्री, (पन्नग + जातौ ङीष् ।) मनसा देवी । (यथा, भागवते । ३।१८।११।
'तां स आपतन्तीं वीक्ष्य भगवान् समवस्थितः ।
जग्राह लीलया प्राप्तां गरुत्मानिव पन्नगीम् ।")
मनसा देवी । यथा, तिथितत्त्वे ।
"पञ्चम्याममृते पक्षे समुत्तिष्ठति पन्नगी ।"
सर्पिणीक्षुप । इति राजनिर्घण्ट ।
पन्नद्धा, स्त्री, (पदि नद्धा बद्धा ।) चर्म्मपादुका । इति हेमचन्द्र ।
पन्नद्धी स्त्री, (पदोर्नद्धयोर्नद्धी ।) चर्म्मपादुका । इति त्रिकाण्डशेष ।
पपि, पु, (पाति लोकम् । पिबति वा । पा + 'आदृगमहनजन किकिनौ लिट् च ।' ३।२।१७१ । इति किः द्वित्वञ्च ।) चन्द्र । पालककर्त्तरि त्रि । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् । (यथा ऋग्वेदे ।१।४६।४। "पपि सोम ददिर्गा ।")
पपी पुं (पाति लोकम् । पा रक्षणे + 'पापो किच्च ।' उणा। ४।१५६ । इति ईः द्वित्वञ्च ।) सूर्य्य । चन्द्र । इत्युणादिकोषः ।
पपु, पुं (पाति रक्षतीति । 'कुर्भ्रश्चेति । उणा।१।२३। इति चकारात् अन्यतोऽपि कुरित्वञ्च ।) पालकः । धात्री स्त्री । इत्युणादिकोषः ।
पमरा, स्त्री, गन्धद्रव्यविशेषः । सलुकी इति ख्याता । अस्या गुणाः पनगुणः । परमालक्ष्मीरचोज्वर नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ।
पम्पा स्त्री, (पाति रक्षति मत्स्यादीन् स्वीय पवित्रसलिलदानादिभिरिति शेषः । पा पालने + "खष्प शिल्प शष्प बाष्प रूप पर्प तल्पा ।" उणा। ३।२८। इति निपातनात् पुस्त्वे सत्य प्रमत्वे च साधुः ।) ओड्रदेशस्थनदीविशेषः । इत्युणादिकोषः । (यथा रघु । १३।३०।
"दूरावतीर्णां पिबतीव खेदा
दमूनि पम्पासलिलानि दृष्टि ।"
इयं हि ऋष्यमूकपर्व्वतसन्निकटस्था । इति रामायणम् ।)
पय, गतौ । (भ्वा पर सक सेट ।) ओष्ठ्यवर्ग प्रोष्ठ्यमध्य । पयति । इति दुर्गादास ।
पय, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा आत्म सक सेट ।) ङ, पयते । इति दुर्गादास ।
पय [स्] क्ली (पयते पीयते वा पय गतौ पी ङ पाने वा + "सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ।" उणा। ४। १८८ । इत्यसुन् ।) जलम् । (यथा रघु ।१।५७।
"पय पूर्व्वै सनिश्वासै कवोष्णमुपभुज्यत ।")
दुग्धम् । इति मेदिनी । (यथा मनु । ४।७२।
"कुल्माषकबलं शाकं मांसं मत्स्यादि तैरसं वा ।
पयोऽनलकम्मन्यादि विदभ्य प्रीतिमावहत ।")
पयस्कन्दा, स्त्री, (पय कन्दे यस्या ।) क्षीर विदारी । इति राजनिर्घण्ट ।
पयस्पयी, स्त्री, (पयो दुग्धमिव पेयमस्या । गौरादित्वात् ङीष् ।) दुग्धफेनीक्षुप । इति राजनिर्घण्ट ।
पयश्चय, पु (पयसां चयः समूहः ।) जलाशय । सरस्तडाग । पूर्व्व देखि २ । इति जटाधर ।
पयस्य, त्रि, (पयसो विकारस्तत्र हितं वा । पयस + 'गोपयसोर्यत् ।" ४।३।१६० । इति यत् ।) पयोविकार । घृतदध्यादि । इत्यमर । २।९।५१ । पयोहितम् । इति मेदिनी ।
पयस्य, पु (पय पिबतीति ।) बिडाल । इति शब्दचन्द्रिका ।
पयस्या, स्त्री (पयस्य + टाप् ।) दुग्धिका । क्षीर काकोली । अर्कक्षीरी । इति मेदिनी । अर्क पुष्पिका । इति रत्नमाला । कुटुम्बिनीक्षुप इति राजनिर्घण्ट । आमिक्षा । इति हेम चन्द्र ।
पयस्वल पुं (पयोऽस्त्यस्य । पयस + 'ज्योत्स्नादिभ्यो ऽणिति ।' सलच् ।) छाग । इति राज निर्घण्ट ।
पयस्विनी स्त्री (पयो विद्यतेऽस्या । 'अस्मायामेधास्रजो विनि ।" ५।२।१२१ । इति विनि ततो ङीष ।) नदी । (प्रशस्तजल वत्त्वात्तथा पुण्यसलिलत्वाद् गङ्गा । यथा, काशी खण्डे गङ्गासहस्रनामकीर्त्तने । २९ । १०६ ।
'परापरफलप्राप्ति पावनी च पयस्विनी ।')
धेनु । (यथा रघु, । २ । २१ ।
'पयस्विनीमन्वपयस्विनीमतो
मुदापि गानान्तरवाहवक्षता ।')
रात्रि । इति मेदिनी । काकोली । क्षीर काकोली । दुग्धफेनी । क्षीरविदारी । छागी । इति राजनिर्घण्ट । जीवन्ती इति भावप्रकाश । (गायत्रीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभाग वते । १२ । ६ । ८६ ।
'पद्मावती सुता पौत्री पुत्रपूज्या पयस्विनी ।')
पयोगड, पुं (पयसो गड इव ।) घनोपल । द्वीप । इति शब्दमाला ।
पयोघन पु (पयोभिर्घन सान्द्र ।) घनोपल । इति हारावली ।
पयोजन्मा [न्] पु (पयसो जलस्य जन्म यस्मात् ।) मेघ । इति शब्दमाला ।
पयोधर, पुं, (धरतीति धर । धृ + अच् । पयसो दुग्धस्य जलस्य वा धर ।) स्तन । (यथा, रघु । १४ । २२ ।
"वक्तानतापीनपयोधराग्रा
नेता च चूतामिव लतिकाग्रा ।")
मेघ । इत्यमर । ३।३।१६३। कोषकार । नारिकेलम् । कशेरु । इति मेदिनी ।
पयोधा, [स] पुं (पयो जल दधातीति । डु धा ञ धारणे + 'पयसि च ।" उणा। ४। २२८ । इति असि ।) समुद्र । जलाधार । इत्युणादि कोष ।
पयोधि, पुं (पयांसि धीयन्तेऽस्मिन् । डु धा ञ + "कर्म्मण्यधिकरणे च ।" ३।३।९३ । इति कि ।) समुद्र । इति राजनिर्घण्ट ।
पयोधिक, क्ली, (पयोधौ समुद्रे कायति प्रका शते इति । कै + क ।) समुद्रफेन । इति राजनिर्घण्ट ।

[पयो]निधिः, पुं, (पयांसि निधीयन्तेऽस्मिन् । धा [इत्युपसर्गपूर्वात्] धातोः + अधिकरणे किः ।) समुद्रः । यथा,—
"न गणितं यदि जन्म पयोनिधौ
हरशिरःस्थितिभूरपि विस्मृता ।"
इति नैषधे । ४ । ५० ॥ (पय इव शुक्लः सत्त्वगुणः निधीयतेऽत्र इति विग्रहे । शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८७ ।
"लम्बनो लम्बितोष्ठश्च महामायः पयोनिधिः ॥")
[पयो]रः, पुं, (पयो जलं रातीति । रा + कः ।) खदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
[पय]ोलता, स्त्री, (पयः क्षीरं तेनाढ्या लता ।) क्षीरविदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
पयोव्रतः, पुं, (पयोमात्रपानसाध्यो व्रतः ।) पयोमात्रपानरूपव्रतविशेषः । यथा,—
"पुण्यां तिथिं समासाद्य युगमन्वन्तरादिकम् ।
पयोव्रतस्त्रिरात्रं स्यादेकरात्रमथापि वा ॥"
इति मात्स्ये १५२ अध्यायः ॥ * ॥
द्वादशाहसाध्यविष्णुव्रतविशेषः । यथा,—
कश्यप उवाच ।
"एतन्मे भगवान् पृष्टः प्रजाकामस्य पद्मजः ।
यदाह ते प्रवक्ष्यामि व्रतं केशवतोषणम् ॥
फाल्गुनस्यामले पक्षे द्वादशाहं पयोव्रतः ।
अर्च्चयेदरविन्दाक्षं भक्त्या परमयान्वितः ॥
सिनीवाल्यां मृदालिप्य स्नायात् क्रोडविदीर्णया ।
यदि लभ्येत वै स्रोतस्येतं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
त्वं देव्यादिवराहेण रसायाः स्थानमिच्छता ।
उद्धृतासि नमस्तुभ्यं पाप्मानं मे प्रणाशय ॥
निर्व्वर्त्तितात्मनियमो देवमर्च्चेत् समाहितः ।
अर्च्चायां स्थण्डिले सूर्य्ये जले वह्नौ गुरावपि ॥
नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महीयसे ।
सर्व्वभूतनिवासाय वासुदेवाय साक्षिणे ॥
नमोऽव्यक्ताय सूक्ष्माय प्रधानपुरुषाय च ।
चतुर्व्विंशद्गुणज्ञाय गुणसंख्यानहेतवे ॥
नमो द्विशीर्ष्णे त्रिपदे चतुःशृङ्गाय तन्तवे ।
सप्तहस्ताय यज्ञाय त्रयीविद्यात्मने नमः ॥
नमः शिवाय रुद्राय नमः शक्तिधराय च ।
सर्व्वविद्याधिपतये भूतानां पतये नमः ॥
नमो हिरण्यगर्भाय प्राणाय जगदात्मने ।
योगैश्वर्य्यशरीराय नमस्ते योगहेतवे ॥
नमस्त आदिदेवाय साक्षिभूताय ते नमः ।
नारायणाय ऋषये नराय हरये नमः ॥
नमो मरकतश्यामवपुषेऽधिगतश्रिये ।
केशवाय नमस्तुभ्यं नमस्ते पीतवाससे ॥
त्वं सर्व्ववरदः पुंसां वरेण्य वरदर्षभ ! ।
अतस्ते श्रेयसे धीराः पादरेणुमुपासते ॥
अन्ववर्त्तन्त यं देवाः श्रीश्च तत्पादपद्मयोः ।
स्पृहयन्त इवामोदं भगवान्मे प्रसीदताम् ॥
एतैर्म्मन्त्रैर्हृषीकेशमावाहनपुरस्कृतम् ।
अर्च्चयेच्छ्रद्धया युक्तः पाद्योपस्पर्शनादिभिः ॥
अर्च्चित्वा गन्धमाल्याद्यैः पयसा स्नापयेद्विभुम् ।
वस्त्रोपवीताभरणपाद्योपस्पर्शनैस्ततः ॥
गन्धधूपादिभिश्चार्च्चेद्द्वादशाक्षरविद्यया ।
शृतं पयसि नैवेद्यं शाल्यन्नं विभवे सति ॥
ससर्पिः सगुडं दत्त्वा जुहुयान्मूलविद्यया ।
निवेदितं तद्भक्ताय दद्याद्भुञ्जीत वा स्वयम् ॥
दत्त्वाचमनमर्च्चित्वा ताम्बूलञ्च निवेदयेत् ।
जपेदष्टोत्तरशतं स्तुवीत स्तुतिभिः प्रभुम् ॥
कृत्वा प्रदक्षिणं भूमौ प्रणमेद्दण्डवन्मुदा ।
कृत्वा शिरसि तच्छेषं देवमुद्वासयेत्ततः ॥
द्व्यवरान् भोजयेद्विप्रान् पायसेन यथोचितम् ।
भुञ्जीत तैरनुज्ञातः शेषं सेष्टः सभाजितैः ॥
ब्रह्मचार्य्यथ तद्रात्र्यां श्वोभूते प्रथमेऽहनि ।
स्नातः शुचिर्यथोक्तेन विधिना सुसमाहितः ।
पयसा स्नापयित्वार्च्चेद्यावद्व्रतसमापनम् ।
पयोभक्षो व्रतमिदं चरेद्विष्ण्वर्च्चनादृतः ॥
पूर्व्ववज्जुहुयादग्निं ब्राह्मणांश्चापि भोजयेत् ।
एवन्त्वहरहः कुर्य्याद्द्वादशाहं पयोव्रतम् ॥
हरेराराधनं होममर्हणं द्विजतर्पणम् ।
प्रतिपद्दिनमारभ्य यावत् शुक्लत्रयोदशीम् ॥
ब्रह्मचर्य्यमधःस्वप्नं स्नानं त्रिसवनञ्चरेत् ।
वर्ज्जयेदसदालापं भोगानुच्चावचांस्तथा ॥
अहिंस्रः सर्व्वभूतानां वासुदेवपरायणः ।
त्रयोदश्यामथो विष्णोः स्नपनं पञ्चकैर्विभोः ॥
कारयेच्छास्त्रदृष्टेन विधिना विधिकोविदैः ।
पूजाञ्च महतीं कुर्य्याद्वित्तशाठ्यविवर्ज्जितः ॥
चरुं निरूप्य पयसि शिपिविष्टाय विष्णवे ।
सूक्तेन तेन पुरुषं यजेत सुसमाहितः ॥
नैवेद्यञ्चातिगुणवद्दद्यात् पुरुषतुष्टिदम् ।
आचार्य्यं ज्ञानसम्पन्नं वस्त्राभरणधेनुभिः ॥
तोषयेदृत्विजश्चैव तद्विद्ध्याराधनं हरेः ।
भोजयेत्तान् गुणवता सदन्नेन शुचिस्मिते ॥
अन्यांश्च ब्राह्मणान् शक्त्या ये च तत्र समागताः ।
दक्षिणां गुरवे दद्यादृत्विग्भ्यश्च यथार्हतः ॥
अन्नाद्येनाश्वपाकांश्च प्रीणयेत् समुपागतान् ।
भुक्तवत्सु च सर्व्वेषु दीनान्धकृपणेषु च ॥
विष्णोस्तत् प्रीणनं विद्वान् भुञ्जीत सह बन्धुभिः ।
नृत्यवादित्रगीतैश्च स्तुतिभिः स्वस्तिवाचनैः ॥
कारयेत्तत्कथाभिश्च पूजां भगवतोऽन्वहम् ।
एतत् पयोव्रतं नाम पुरुषाराधनं परम् ॥
पितामहेनाभिहितं मया ते समुदाहृतम् ।
त्वञ्चानेन महाभागे ! सम्यक् चीर्णेन केशवम् ॥
आत्मना शुद्धभावेन नियतात्मा भजाव्ययम् ।
अयं वै सर्व्वयज्ञाख्यः सर्व्वव्रतमिति स्मृतम् ॥
तपःसारमिदं भद्रे दानञ्चेश्वरतर्पणम् ।
त एव नियमाः साक्षात्त एव च यमोत्तमाः ॥
तपो दानं व्रतं यज्ञो येन तुष्यत्यधोक्षजः ।
तस्मादेतद्व्रतं भद्रे प्रयता श्रद्धया चर ॥
भगवान् परितुष्टस्ते वरानाशु विधास्यति ॥"
इति श्रीभागवते ८ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥
पयोष्णिजाता, स्त्री, (पयोष्णी नाम्नी नदी जाता यस्याः । पृषोदरात् साधुः ।) सरस्वती नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
पयोष्णी, स्त्री, (पयः [illegible]) नदीविशेषः । सा [illegible] प्रसिद्धा । अस्या जलगुणाः ।
"पयोष्णीसलिलं रुच्यं पवित्रं पापनाशनम् ।
सर्व्वामयहरं सौख्यबलकान्तिप्रदं लघु ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
परं, क्ली, (पृ + "ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) केवलम् । इति मेदिनी ॥ मोक्षः । यथा । कैवल्यममृतं परम् । इति मुक्तिपर्य्याये रत्नावली ॥ (ब्रह्म ब्रह्मा च । यदुक्तं श्रुतौ ।
"द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परञ्चापरमेव च ॥"
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । २० ।
"प्रभूतस्त्रिककुद्धाम पवित्रं मङ्गलं परम् ॥"
ब्रह्मण आयुः । यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ४२ ।
"एवन्तु ब्रह्मणो वर्षमेकं वर्षशतन्तु तत् ।
शतं हि तस्य वर्षाणां परमित्यभिधीयते ।
पञ्चाशद्भिस्तथा वर्षैः परार्द्धमिति कीर्त्त्यते ॥")
परं, [म्] अ, नियोगः । क्षेपः । इति मेदिनी ॥
परः, पुं, (पृ + अच् ।) शत्रुः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ७ । ६७ ।
"इतः परानर्भकहार्य्यशस्त्रान्
वैदर्भि ! पश्यानुमता मयासि ॥")
ब्रह्मण आयुः । यथा,—
"कालसंख्यां समासेन पूर्व्वार्द्धद्वयकल्पिताम् ।
स एव स्यात् परः कालस्तदन्ते प्रतिसृज्यते ॥
निजेन तस्य मानेन आयुर्व्वर्षशतं स्मृतम् ।
तत् पराख्यं तदर्द्धञ्च परार्द्धमभिधीयते ॥"
अपि च ।
"त्रीणि कल्पशतानि स्युस्तथा षष्टिर्द्विजोत्तमाः ।
ब्रह्मणः कथितं वर्षं पराख्यं तच्च तत् पदम् ॥"
इति कौर्म्मे ५ अध्यायः ॥
(शिवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ८१ ।
"कपिलः कपिशः शुक्ल आयुश्चैव परोऽपरः ॥")
परः, त्रि, श्रेष्ठः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३५५ ।
"परमोहनाय मुक्तो निष्करुणो
तरुणि ! तव कटाक्षोऽयम् ।
विशिख इव कलितगरः
प्रविशति हृदयं निःसरति ॥")
अरिः । दूरः । अन्यः । उत्तरः । इति मेदिनी ॥ * ॥
न्यायमते द्रव्यगुणकर्म्मवृत्तिसत्ता । इयं व्यापक जातिः । यथा,—
"सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परञ्चापरमेव च ।
द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥
परभिन्ना तु या जातिः सैवापरतयोच्यते ।
द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥
व्यापकत्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वादपरापि च ॥"
इति भाषापरिच्छेदे । ८—९ ॥ * ॥
परात्मभिन्नत्वात् [illegible] यथा,—
"[illegible] ॥"
इति [illegible] ॥ * ॥
[illegible] । यथा,—
"[illegible] ।
[illegible] ॥"

यज्ञानतिमिरान्धानां ज्ञानदीपेन चक्षुषा ।
यः समर्थं दर्शयति तत्परं कोऽपि बान्धव ॥
गुरुदर्शनमात्रेण तपसेष्टफलं लभेत ।
सर्वज्ञत्वं सर्वसिद्धिं तत्परं कोऽपि बान्धव ॥
पितरं मातरं भार्यां गुरुपत्नीं गुरुं परम् ।
यो न पुष्णाति कामध्यात स महापातकी शिव ॥
नास्ति वेदात परं शास्त्रं न हि कृष्णात परः सुरः ।
नास्ति गङ्गासमं तीर्थं न पुष्पं तुलसीपरम् ॥
क्षमावती भूपरा न पुत्रात्मास्ति परः प्रियः ।
न च दैवात परः शक्तो न गं नैकादशीं विना ॥
शालग्रामात परो यन्त्रो न क्षेत्रं भारतात् परम् ।
परं पुण्यस्थलानाञ्च पुण्यं वृन्दावनं यथा ॥
मोक्षदानां यथा काशी वैष्णवानां यथा शिव ।
न पार्वत्याः परा साध्वी न गणेशात् परो वशी ॥
न च विद्यासमो बन्धुर्नास्ति कश्चिद्गुरोः परः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे गणपतिखण्डे ४४अध्यायः ॥

परःशत, त्रि, शतात् परम् । शताधिकसंख्या । इत्यमरः । ३ । १ । ६४ ॥

परःश्व, [स्] स्व श्वो दिनात परस्मिन् परश्च परः श्वः समस्त पारस्करादित्वात सुट परश्व इति मधुः । सुट नेच्छन्त्यन्ये परश्व इत्याहुः । अतिक्रान्ते पूर्व्वतरे दिने परश्वो जात इति प्रयोगो गौण तत्र परश्च तत् श्वश्चेति कर्मधारय । इति भरत ॥ श्व परश्व । इत्यमरः । ३ । ४ । २१ ॥ परसु । इति भाषा ॥

परःसहस्र, त्रि सहस्रात् परम् । सहस्राधिकसंख्या । इत्यमरटीका ॥

परकीय, त्रि, (परस्येदम् । "गहादिभ्यश्च ।" ४ । २ । १३८ । इति छ । "कुगजनस्य परस्य च ।" इति कुक ।) परसम्बन्धि । (यथा मनु ।४।२०१।
"परकीयनिपानेषु न स्नायाच्च कदाचन ॥")

परकीया, स्त्री, (परकीय+टाप ।) नायिकाभेदः । अस्या लक्षणं यथा । अप्रकटपरपुरुषानुरागा । सा च द्विविधा । परोढा १ कन्यका च २ । कन्यायाः पित्राद्यधीनतया परकीयात्वम् । अस्याः गुप्तैव सकला चेष्टा ॥*॥
परोढा यथा —
"अयं रेवाकुञ्ज कुसुमशरसेवासमुचितः
समीरोऽयं वेलादरविलसदेलापरिमलः ।
इयं पान्थ धन्या नवजलदविन्यासचतुरा
पराधीनं चेतः सखि । किमपि कर्त्तुं स्पृहयते ॥"*
गुप्ताविदग्धालक्षिताकुलटानुशयानामुदिताप्रभृतीनां परकीयायां एवान्तर्भावः । गुप्ता त्रिविधा । वृत्तसुरतगोपना १ वर्त्तिष्यमाणसुरतगोपना २ वर्त्तमानसुरतगोपना च ३ ।
त्रिविधा यथा,—
"श्वश्रू क्रुध्यतु निन्दतु वा सुहृदो निन्दन्तु वा यातरः
साक्षिन् किम् न सन्दिरे सखि । पुनः स्वामी विधेयो मया ।
आखोराक्रमणाय कोणकुहराद्दुतफालमातन्वती
मार्ज्जारी नखरैः खरैः क्षतवती कां कां न मे दुर्द्दशाम ॥" * ॥
विदग्धा द्विविधा । वाग्विदग्धा १ क्रियाविदग्धा चेति २ । प्रथमा —
"निविडतमतमालमञ्जरी-
विनिहितमालविराजिसमीपकण्ठे ।
मधिकमधुपितलताग्रमार्ग
पविशदि तव मरिलाट निराम ॥"
द्वितीया यथा,—
"दानाय भवननाथे बदरीमपनेतुमादिशति ।
हैमन्तं दारिकाणी मयमि कुठारं विनिक्षिपति ॥" * ॥
लक्षिता यथा —
"यद्भूतं मद्भूतं यद्भूतादपि वा भूयात् ।
यद्यत् तद्भवतु वा त्रिपलस्तव गोपनायास ॥"*
कुलटा यथा,—
"रम्य वाटिकमान् किरन्ति पुरुषान् वर्द्धन्ति नाम्भोधरा
शैलाः शाद्वलशृङ्गमन्ति न दर्शयन्ति पुनर्नायकान् ।
त्रैलोक्ये तरव फलानि सुमनैर्नैवारभन्ते जनान्
यान । कानरमानपामि कुलटादृष्टोऽत्र या कि हतम् ॥"
अपि च ।
"मध्ये तावत्तिकीता विपुलनदनदीग्रावबद्धं तदद्रि
मस्तामेवास्ति शैलो विपिनमपि तथा चैव कामारकूपा ।
लोकानामङ्गभारी ग्रिशुरपि तरमः कोऽपि रोगी विवेकी
मिथ्यावादो ममायं सुवरसुधरः पुंश्चली पुश्चलीति ॥" * ॥
अनुशयाना त्रिविधा ।
वर्त्तमानस्थानविघट्टनेन भाविस्थानाभावशङ्कया स्वाभिधिष्ठितसङ्केतस्थल भङ्ग गमनानुमानेन च ।
उदाहरणानि ।
"समपागताति चैत्रे निपतति प्रत्ये लवङ्गलतिकाया ।
सुदृशः कपोलपाली शिव शिव ताम्रीदलद्युति लभ ॥"*॥
"निद्रासुकेलिमिथुनानि कपोतपीन
व्याधूतनूतनमहीरुहपल्लवानि ।
हसाधि तन्वि । न वनानि कियन्ति सन्ति
विश्रम्य न प्रियतमस्य गृहं प्रयाहि ॥
कर्णकल्पितरसालमञ्जरी
पिञ्जरीकृतकपोलमण्डल ।
निष्पतन्नयनवारिधारया
राधया मधुरिपुर्निरीक्ष्यते ॥" * ॥
मुदिता यथा —
"गोष्ठेषु तिष्ठति पतिर्वधिरा ननान्दा
नेत्रद्वयस्य न च पाटवमस्ति यातु ।
इत्थं निगद्य सुतनु कुचकुम्भसीम्नि
रोमाञ्चकञ्चुकमुदञ्चितमाततान ॥" * ॥
कन्यका यथा,—
किञ्चित्कुञ्चितचारुचञ्चलदृगिम्भूवल्लिघाविकसं
प्रान्तभाग्यविरोधयन्तुनिशुजा मध्याकलान-
मनम् ।
अङ्गुना स्फुरदङ्गुलीयककला कर्णेष्व कन्धयन्
कुर्माना नृपकन्यका सुकृतिनं कञ्चागमाली-
कन ॥'
इति रतिमञ्जरी ॥

परक्षेत्रं, क्ली (परस्य क्षेत्र पत्न्यादि ।) परपत्नी ।
(यथा, मनु । ३ । १७५ ।
"तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रेत्य चेह च ।
दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेत प्रदायिनाम् ॥")
परग्रामम् । परभूमि । यथा,—
"श्रूयापदि परक्षेत्राद्दायानि क्षेत्रपाल ।"
इति चन्द्रालोक ॥
(तथा च मनु । ८ । ३४१ ।
"द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके ।
आददानः परक्षेत्रात् न दण्डं दातुमर्हति ॥")

परग्रन्थि, पुं, (परस्य ग्रन्थिरेव ।) पर्व्वावधि अङ्गुलिपर्व्व । इति हारावली ॥

परच्छन्द, त्रि, (परस्य छन्दो यत्र ।) पराधीन । इति हेमचन्द्र ॥

परच्छिद्र, क्ली (रस्य छिद्रम् ।) परदोष । यथा,
"न च सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति ।
आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥"
इति गरुडपुराणम् ॥

परजात, त्रि (परेण जात । परपुष्टत्वात्तथात्वम् ।) परैधित । कोकिलादौ त्रि परपुष्ट । परपोषितत्वात् । परस्मात् जात । इत्यमरभरतौ ॥ अन्यपोषितमात्र ॥ (कोकिले पु । तत्र हि काकेन पुष्टो भवतीति प्रसिद्धि ॥)

पराजित, त्रि, (परेण जित ।) परपुष्ट । शत्रुणा पराजित । इति कश्चित ॥

परञ्ज पु (परं जयतीति । जि जय+बाहुलकात् ड ।) तैलयन्त्रम् । छुरिकाफल । फेन । इति मेदिनी ॥

परञ्जन पुं (पराया पश्चिमस्या दिशो जन स्वामी । निपातनात साधु ।) वरुण । इति हेमचन्द्र ॥

परञ्जय, पु, (परां पश्चिमां दिश जयति स्वामित्वेन । जि+अच । सञ्ज्ञायां हलो मुवद्भाव मुम् च ।) वरुण । इति त्रिकाण्डशेष ॥ शत्रुजयकर्त्ता । परान् जयतीति खप्रत्ययनिष्पन्न ॥

परतन्त्र, त्रि (परस्तन्त्र प्रधानं यस्य ।) पराधीन । इत्यमर ॥ (यथा महाभारते ।१२।१।१५।
'परतन्त्रं कथं हेतुमात्मानमनुपश्यसि ।
कर्म्मणां हि महाभाग । सूक्ष्मत्वादतीन्द्रियम् ॥"
परस्य तन्त्र इति विग्रहे क्ली । परकीयशास्त्रम् । परं श्रेष्ठ तन्त्रमिति विग्रहे । उत्कृष्टशास्त्रम् । उत्तमपरिच्छदम् ॥)

परत्रभीरु, त्रि, (परत्र परलोकान्तरघटनाविषये भीरु ।) धार्म्मिक । परकालभयशील । यथा —

परञ्जीरं धर्म्मिष्ठसद्युक्तं क्रोधवर्ज्जितम् ॥"
इति मिताक्षरायां कात्यायनः ॥
[पर]त्वं, क्ली, परस्य भावः । परता । न्यायमते तद्-द्विविधम् । दैशिकम् १ । तत्तु बहुतरमूर्त्त-संयोगज्ञानजन्यगुणः । कालिकम् २ तच्च बहु-तरकालान्तरितत्वज्ञानजन्यगुणः । एतद्द्वयं मूर्त्तपदार्थगुणः । दैशिकपरत्वस्यासमवायि-कारणं दिक्पिण्डसंयोगः । कालपरत्वस्यासम-वायिकारणं कालपिण्डसंयोगः । ते अपेक्षा-बुद्धिजन्ये । तन्नाशनाश्ये च । यथा,—
"परत्वञ्चापरत्वञ्च द्विविधं परिकीर्त्तितम् ।
दैशिकं कालिकञ्चापि मूर्त्त एव तु दैशिकम् ॥
परत्वं मूर्त्तसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ।
अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादितीरितम् ॥
तयोरसमवायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये ।
दिवाकरपरिस्पन्दपूर्व्वोत्पन्नत्वबुद्धितः ॥
परत्वमपरत्वन्तु तदनन्तरबुद्धितः ।
अत्र त्वसमवायी तु संयोगः कालपिण्डयोः ॥
अपेक्षा बुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः ।"
इति भाषापरिच्छेदः ॥
परदारः, (परस्य दाराः ।) परभार्य्या । तद्गमने दोषो यथा, कर्म्मलोचनम् ॥
"परदाररताश्चैव परद्रव्यहराश्च ये ।
अघोऽधो नरके यान्ति पीड्यन्ते यमकिङ्करैः ॥"
"ब्राह्मणः क्षत्त्रियो वैश्यो यो रतः परयोषिति ।
याति तस्यापूजितस्य रुष्टा लक्ष्मीर्गृहादपि ॥
इहातिनिन्द्यः सर्व्वत्र नाधिकारी स्वकर्म्मसु ।
परत्रैवान्धकूपे च यात्यर्षशतं वसेत् ॥
अपि च ।
"किन्त्वज्जपेन तपसा मौनेन च व्रतेन च ।
सुरार्च्चनेन तीर्थेन स्त्रीभिर्यस्य मनो हृतम् ॥
सर्व्वमायाकरण्डञ्च धर्म्ममार्गार्गलं नृणाम् ।
व्यवधानञ्च तपसां दोषाणामाश्रमं परम् ॥
कर्म्मबन्धनिबद्धानां निगडं कठिनं सुत ! ।
प्रदीपरूपं कीटानां मीनानां वडिशं यथा ॥
विषकुम्भं दुग्धमुखमारम्भे मधुरोपमम् ।
परिणामे दुःखबीजं सोपानं नरकस्य च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३० । ६१ अध्यायः ॥ * ॥
"यस्तु पाणिगृहीतां तां हित्वान्यां योषितं व्रजेत् ।
अगम्यागमनं तद्धि सद्यो नरककारणम् ॥
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यागयोग्यव्रतादिकम् ।
चैत्रतीर्थाटनं तस्मिन् वासो धर्म्मक्रियादिकम् ॥
स्वाध्यायादि तपो दैवं पैत्रं कर्म्म वरानने ! ।
यात्येतन्निष्फलं सर्व्वं परस्त्रीगमनान्नृणाम् ॥
परदाराभिगमनात् कोटि एकादशीव्रतम् ।
अपरं किमु वक्तव्यं निष्फलं निरये स्थितिः ॥
सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यमेव ब्रवीमि ते ।
परयोनौ पतन् बिन्दुः कोटिपूजां विनाशयेत् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ७५ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
"त्याज्यं धर्म्मान्वितैर्नित्यं परदारोपसेवनम् ।
नयन्ति परदारा हि नरकानेकविंशतिम् ॥
सर्व्वेषामेव वर्णानामेष धर्म्मो ध्रुवोऽन्धक ! ॥
एवं पुरा सुरपते ! देवर्षिरसितोऽव्ययः ।
प्राह धर्म्मव्यवस्थानं खगेन्द्रायारुणाय हि ।
तस्मात् सुदूरतो वर्ज्जेत् परदारान् विचक्षणः ।
नयन्ति निष्कृतिप्रज्ञं परदाराः पराभवम् ॥"
इति वामने ६३ अध्यायः ॥
परदुःखं, क्ली, (परेषां दुःखम् ।) अन्यजनपीडा । यथा,—
"त्यक्तात्मसुखभोगेच्छाः सर्व्वसत्त्वसुखैषिणः ।
भवन्ति परदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः ॥
परदुःखातुरा नित्यं स्वसुखानि महान्त्यपि ।
नापेक्षन्ते महाभागाः सर्व्वभूतहिते रताः ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥
परद्वेषी, [न्] त्रि, (परेभ्यो द्वेष्टीति । पर + द्विष् + णिनिः ।) विदूषकः । परद्वेष्टा । इति शब्द-माला ॥
परध्यानं, क्ली, (परं श्रेष्ठं ध्यानम् ।) ध्यान-विशेषः । यथा,—
"ध्येये मनो निश्चलतां याति ध्येयं विचिन्तयन् ॥
यत्तद्ध्यानं परं प्रोक्तं मुनिभिर्ध्यानचिन्तकैः ॥"
इति गरुड़पुराणम् ॥
(परस्य ब्रह्मणो ध्यानं यद्वा परं ब्रह्मविषयकं ध्यानमिति । ब्रह्मचिन्तनम् ॥ परेषां ध्यानमिति-विग्रहे । परानिष्टचिन्तनम् ॥)
परन्तपः, त्रि, (परान् शत्रून् तापयतीति । तप सन्तापे "द्विषत्परयोस्तापेः ।" ३ । २ । ३९ । इति खच् । "खचि ह्रस्वः ।" ६ । ४ । ९४ । इति उपधाया ह्रस्वस्ततो मुम् ।) परतापी । (यथा, भट्टिः । १ । १ ।
"अभून्नृपो विबुधसखः परन्तपः
श्रुतान्वितो दशरथ इत्युदाहृतः ॥")
(जितेन्द्रियः । इति चिन्तामणिः ॥ तामस-मनोः पुत्त्रभेदः । यथा, हरिवंशे । ७ । २४ ।
"द्युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोमूलस्तपोशनः ।
तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परन्तपः ।
तामसस्य मनोरेते दशपुत्त्रा महाबलाः ॥"
नृपविशेषः । असौ हि मगधेश्वरः । यदुक्तं रघौ । ६ । २१ ।
"असौ शरण्यः शरणोन्मुखानां
अगाधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठः ।
राजा प्रजारञ्जनलब्धवर्णः
परन्तपो नाम यथार्थनामा ॥")
परपदं, क्ली, (परं श्रेष्ठं पदम् ।) श्रेष्ठस्थानम् । मुक्तिः । यथा,—
"कल्याणानां निधानं कलिमलमथनं पावनं पावनानां
पाथेयं यन्मुमुक्षोः सपदि परपदप्राप्तये प्रस्थि-तस्य ।"
इति महानाटकम् ॥
(परस्य परेषां वा पदं स्थानमितिविग्रहे-परराष्ट्रम् ॥)
परपाकनिवृत्तः, पुं, (परार्थात् पाकात् निवृत्तः ।) परोद्देश्यकपाकरहितः । पञ्चयज्ञाकर्त्ता । यथा,—
"गृहीत्वाग्निं समारोप्य पञ्चयज्ञान् न निर्वपेत् ।
परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्त्तितः ॥"
इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्यायः ॥
परपाकरतः, पुं, (परस्य पाके रतः ।) परपाक-रुचिः । प्रातः पञ्चयज्ञान्निर्वर्त्य परान्नभोजी । यथा,—मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्याये ।
"पञ्चयज्ञान् स्वयं कृत्वा परान्नमुपजीवति ।
सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु सः ॥" * ॥
परपाकनिवृत्तपरपाकरतयोरन्नभोजने दोषो यथा,—
"परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।
अपचस्य च भुक्त्वान्नं द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत् ॥"
इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्यायः ॥
परपिण्डादः, त्रि, (परस्य पिण्डं अन्नादिकं अत्तीति । अद् लौ भक्षणे + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् ।) परान्नोपजीवी । इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥
परपुरुषः, पुं, (परः श्रेष्ठः पुरुषः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (परोऽन्यः पुरुषः ।) अन्यपुमान् । उपनायकः । यथा,—
"राजन् जीवावधानं कुरु शृणु निभृतं प्रेव-सीनां कुचेष्टा
एका ते कीर्त्तिकान्ता नगरटनपरा विश्वभोग्या-परा श्रीः ।
या वा वाणी गृहीता विधिवदखिलता शुद्ध-धारेति मत्वा
सोत्कण्ठं सापि नित्यं परपुरुषशतं मारभावा-दुपैति ॥"
इति कर्णाटराजस्तुति कालिदासः ॥
परपुष्टः, पुं, (परेण काकेन पुष्टः पालितः । द्विव-स्फोटनाक्षमया कोकिलया हि नीडस्थं काकडिम्बमपसार्य्य स्वडिम्बं तत्र स्थापिते काकया निजडिम्बबुद्ध्या तत्परिपाल्यते इति प्रसिद्धेरस्य तथात्वम् ।) कोकिलः । इति मेदिनी ॥ परेण पोषिते त्रि । इति धरणिः ॥
परपुष्टमहोत्सवः, पुं, (परपुष्टानां कोकिलानां महोत्सवो यत्र । आम्रमुकुलोद्गमे हि कोकि-लानां आनन्दो जायते ।) आम्रः । इति शब्द-माला ॥
परपुष्टा, स्त्री, (परेण परपुरुषेण पुष्टा पालिता ।) वेश्या । इति मेदिनी ॥ पराश्रया । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ परभाड़ा इति भाषा ॥
परपूर्व्वा, स्त्री, परोऽन्यः पूर्व्वो भर्त्ता यस्याः सा मन्त्रान्तरग्रहणात् प्रागन्येन गृहीतासीदित्यर्थः । अस्या लक्षणं यथा, मानवे ५ अध्यायः ॥
"पतिं हित्वापकृष्टं स्वमुत्कृष्टं या निषेवते ।
निन्द्यैव सा भवेल्लोके परपूर्व्वेति चोच्यते ॥"
अस्याः प्रकारो यथा,—
"परपूर्व्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।
पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्व्विधा ॥"
इति मिताक्षरायां नारदः ॥

परप्रातनमा, [अ] } पु (प्रतिनप्तृ पर
परप्रपौत्र } अन्तर ।) प्रप्रपौत्र ।
इति हैमचन्द्रः ॥
परभाग पु (परस्य श्रेष्ठस्य भागः ।) गुणोत्
कर्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रघु । ५।३०॥
आभाति सम्यक्परभागतप्रयोगेद
लीलाञ्चित सम्यगमार्द्धि इव ल्पनीयम् ॥)
सम्पत् । इति त्रिकाण्डशेषः । पर्वाग्रञ्च ॥
परभुक्ता स्त्री (परेण परपुरुषेण भुक्ता ।) अन्य
पुरुषसम्भोगवती । यथा —
परभुक्ताञ्च कान्ताञ्च यो भुङ्क्ते स नराधमः ।
स पश्यते कालसूत्र यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
न सा देवे न सा पैत्रे पाकाहा यापसुता ।
तस्या आलिङ्गने भर्त्ता ब्रह्महत्यां लभेत ॥
देवता पितरस्तस्य दृष्ट्यान्न च तम्पते ।
सुखिनो न भवन्त्येवमिव्वाह कमलोद्भव ॥
तस्मादियत्न भार्य्याञ्च रक्षणं कुरुते सुधी ।
अन्यथा पापिनीभर्त्ता निश्चितं नरकं व्रजेत् ॥
यद यदि सावधानं कान्तां रक्षति पण्डितः ।
न प्रतीतिस्तथा योषा दोषाश्च करण्डिका ।
कलत्रं साक्षयत्नच सदा रक्षितुमर्हति ।
परसम्प्रासदुष्टाञ्च दुष्टां सस्त्यजेत् सदा ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १५अध्यायः ॥
अन्येन भक्षिते त्रि ॥
परभृत् पु (परान् कोकिलान् बिभर्त्तीति । भृ
अन्नानि अनिपुर्वी + क्विप् । परेषां भृदिति
केचित् ।) काकः । इत्यमरः । २ । ५ २० ।
(परजनपोषके त्रि । यथा भागवते । २।२।५।
चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां
नैवाङ्घ्रिपाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्यन् ।)
परभृत पुं (परेण काकेन भृतः पुष्टः ।) कोकिलः ।
इत्यमरः । २ । ५ । १९ ॥ (यथा कुमारसम्भवे ।
परभृत इव नीडे रक्षितो वायसीभिः ॥
स्त्रियां टाप् । यथा रघौ । ८ । ५९ ।
'परभृताभिरितीव निवेदिते
स्मरमते रमते स्म वधूजनः ॥
तथाच कुमारे । ६ । २ ।
"चूतयष्टिरिवाभ्यासे मधौ परभृतान्मुखी ॥
अत्र मल्लिनाथः । "परभृतया कोकिलया
उन्मुखी मुखरा । परभृतेति क्रियाशब्दत्वेन
स्त्रियां जातेरभावे इति ङीष् प्रत्ययो न भवति ।
अथवा भृञ्धरक्ष सम्पदादित्वात् क्विप् । परै
र्भृतयस्तासाम् परभृता इति वामन व्याख्यातम् ।
पदमञ्जरीकारस्तु परै भ्रियते इति कर्म्मणि
क्विपमाह ।) परपालिते त्रि ॥
परम त्रि (पृ पूर्त्तौ + अम् ।) नियामः । श्रेयः । इति
मेदिनी ॥ प्रधानः । (क्लिन्य । यथा मघवतम् ।
"तेषां सर्वं प्राप्तमरना पर बुद्धिरन्विता ॥
अधिकम् । यथा रघु । १ । ७० ।
देवानामथरक्ष सुमनानमनावकन परम ॥
अबलम् । यथा तत्रैव । १ । ६६ ।
'नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः ।)

परम अ, अनुज्ञा । इति मेदिनी ॥ हा इति
भाषा । तथा च । कोमिते परम मी । इत्य
मर । ३ । ४ । १२ ॥ नीचि मी अनुमतौ ।
त्वा कुरु त्वामित्यर्थः । एव वाढ एव यन्माह
भगवान् । परमन्त्रो व्याससमेदं परमम् । चय
प्रकारेऽपि । इति भरतः ॥
परम त्रि (परं उत्कृष्टं मातीति । "आतो
ऽनुपसर्गे कः । ३ । २ । ३ । इति कः ।) पर ।
उत्कृष्ट । इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः । ८।३१८।
सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं हि तत् ॥)
प्रधानम् । (यथा मनुः । ६ । ६६ ।
एवं सन्न्यस्य कर्म्माणि स्वकार्यपरमोऽस्पृहः ॥")
आद्य । ओङ्कार । इति विश्वः ॥ (यथा
कुमारे । ६ । ३५ ।
'तत परममित्युक्त्वा प्रतस्थे मुनिमण्डलम् ॥")
महेश्वर । इति हेमचन्द्रः ॥ (महादेव ।
यथा महाभारते । १३ । १७ । ५१ ।
मन्त्रवित परमोमन्त्र सर्व्वभावकरो हरः ॥")
परमगति स्त्री (परमा गतिः ।) मुक्तिः । मोक्ष
हेतौ त्रि । यथा । गुणातीतात्मीयस्त्रिगुणमयि
वेदस्वरमयस्त्वमृ्षिभिः सृष्टिस्थितिविलयकर्म्माणि
कुरुते । क्षमापालवार परमगतिरेव न्जिनता
नमस्तस्मै कस्मैचिन्मितमहिम्ने पुरभिदे ॥ इति
मङ्गलवाक्यम् ॥ तस्या लक्षणं यथा —
यां विना धर्म्मत शान्ता विशुद्धा ज्ञाननिश्चयाः ।
गतिं गच्छन्ति सत्पुरुषास्ताम्प्राहुः परमां गतिम् ॥"
इति महाभारते मोक्षधर्म्मे ॥
परमगव पुं स्त्री परमश्चासौ गौश्चेति ग्रेष्ठगौः ।
परमपद पुं क्लीं (पद्यते प्राप्यते ज्ञानिभिः इति
पदम् । तत कर्म्मधारयः ।) श्रेष्ठस्थानम् । पर
देवताचरण । यथा । सपुष्पैराकीर्णं कुसुम
धनुषो मन्दिरमहो पुरो ध्यायन् ध्यायेत् यदि
जपति भक्तस्तव मनुम् । स गन्धर्वश्रेणीपति
रपि कवित्वामृतनदीन यस्य परमपद
लीन प्रभवति ॥ इति कर्पूरादिस्तोत्रम् ॥
परमब्रह्म [न्] क्लीं (परमं ब्रह्म ।) परमेश्वरः ।
नारायणः । यथा ।
सत्यतपा उवाच ।
"यदेतत् परमं ब्रह्म त्वया प्रोक्तं महामुने ।
तस्य रूपं न जानन्ति योगिनोऽपि महात्मनः ॥
अनामगोत्ररहितमभूतं सर्व्वतव्यितम् ।
कथ तत्तज्ज्ञायते ब्रह्म सज्ञानामविवर्ज्जितम् ॥
तत्तस्य सत्त्वं कथयं यत जानाम्यहं गुरो ॥"
दुर्व्वासा उवाच ।
यदेतत् परमं ब्रह्म वेदान्तेषु प्रपठ्यते ।
स एव पुण्डरीकाक्ष स्वयं नारायणः परः ॥
स यज्ञैर्विविधैरिष्टैर्नानाकैषि सत्तम ॥
प्राप्यते परमो देवः स्वयं नारायणो हरिः ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
परमर्षि पुं (परमश्चासौ ऋषिश्चेति ।) व्यास
व्यासप्रभृति —
"ऋषिर्हिंसायामिति धातुविदाम्वक्षमयायिते ।

एष सन्निचयो यस्मात् ब्रह्मणश्च ततस्त्वृषिः ॥
निवृत्तिसमकालन्तु बुद्ध्या व्यक्तिमृषिः स्वयम् ।
ऋष्यते परमं यस्मात् परमर्षिस्ततः स्मृतः ॥
गत्यर्थादृषतेर्धातोर्नामनिर्वृत्तिकारणम् ।
यस्मादेष स्वयं भूतस्तस्माच्च ऋषिता मता ॥'
इति मात्स्ये १२० अध्यायः ॥
भवान्तिक्रविविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(वेदव्यासो हि परमर्षिः । यथा महाभारते ।
१ । १ । १० ।
'द्वैपायनेन यत प्रोक्तं पुराणं परमर्षिणा ॥")
परमस्वधर्मा [न्] त्रि परमस्वो धर्म्मो यस्य ।
इति कर्म्मधारयपूर्व्वपदबहुव्रीहौ सिद्धान्त
कौमुदी ॥
परमहंस पु (परमः श्रेष्ठः हंस आत्मा आत्मा
यस्य ।) सन्न्यासिविशेषः । अस्य लक्षणं यथा ।
जातरूपधरो निर्द्वन्द्वो निरायहस्तत्त्वब्रह्ममार्गे
सम्यक् सम्पन्नः शुद्धमानसः प्राणसन्धारणार्थं
यथोक्तकाले भैक्षमाचरन् लाभालाभौ समौ
कृत्वा शून्यागारदेवगृहतृणकूटवल्मीकवृक्षमूल
कुलालशालाग्निहोत्रनदीपुलिनगिरिकुहरकन्दर
कोटरनिर्झरस्थण्डिलेष्वनिकेतवासी निष्प्रयत्नो
निर्मम शुक्लध्यानपरायणः अध्यात्मनिष्ठः शुभा
शुभकर्म्मनिर्मूलनाय सन्न्यासेन देहत्यागं करोति
य स एव परमहंसो नामेति जीवन्मुक्तिः पञ्चकः ॥
(अयं हि चतुर्विधावधूतेषु श्रेष्ठः । यदुक्तं
महानिर्व्वाणतन्त्रे ।
चतुर्धामवधूतानां तुरीयो हंस उच्यते ।
पर्योऽर्थे भोगयोगाद्या मुक्ता सर्व्वे शिवोपमाः ॥"
परमहंसेन हि यज्ञोपवीतादिचिह्नानि परि
त्यज्य कौपीनादिकं धारणीयम् । यदुक्तं सूत
संहितायां ज्ञानयोगे ।
परमहंसश्चिह्नञ्च दण्डं गोवालनिर्मितम् ।
शिक्यं जलपवित्रञ्च पवित्रञ्च कमण्डलुम् ।
मलिनीमाजिनं कन्थां त्यक्त्वा रात्रौ कपालिकाम् ।
शिरो यज्ञोपवीतञ्च शिखञ्च परिवर्ज्जयेत् ।
कौपीनं छादनं वस्त्रं कन्थां शीतनिवारिकाम् ।
योगपट्टं च दण्डञ्च पादुके छत्रमद्रतम् ।
अक्षमालाञ्च गृह्णीयात् वैणवं दण्डमव्रणम् ।
आचरित्वानिभिर्भक्ते कुष्माण्डमथ राघव ।
व्यामितं च त्रिभिः प्रोक्तं परमहंसलिङ्गकम् ॥"
अविदुषा परमहंसेन एकदण्डं धार्य्यम् ।
विदुषां तु दण्डादिकं किमपि न धारणीयम् ॥
यदुक्तं निर्णयसिन्धौ । परमहंसस्यैकदण्डः स च
द्वाऽविदुषः । विदुषस्तु सोऽपि नास्ति ।
न दण्डं न शिखां नाच्छादनं धारयेत् परमहंसः ॥"
परमहंसास्तु केवलं प्रणवजपतत्परा एव
भवन्ति । यदुक्तं सूतसंहितायाम् ।
प्रणवाद्यास्त्रये वेदाः प्रणवे पर्य्यवस्थिताः ।
तस्मात् प्रणवमेवैकं परमहंसः सदा जपेत् ।
समाहितः ।

तम्बनेन आत्मज्ञानानुशीलिनो भवन्ति "सोऽहं" शिवोऽहं" इत्यादि वदन्तस्तत्त्वज्ञानावलम्बनस्य परिचयं प्रयच्छन्ति च । एषामध्यक्षो हि स्वामीत्याख्यया प्रसिद्धः । एते हि तीर्थभ्रमण-निपुणास्तीर्थस्थानस्थाश्च । मतस्य परमहंसस्य शरीरं भूमौ निखातत्वम् । यदुक्तं वायु-संहितायाम् ।

"मृते न दहनं कार्य्यं परमहंसस्य सर्व्वदा ।
कर्त्तव्यं खननं तस्य नाशौचं नोदकक्रिया ॥"

परमहंसस्तु दण्डिपरमहंसावधूतपरमहंसभेदेन द्विविधः । ये तु दण्डं परित्यज्य पारमहंस्य-व्रतावलम्बनं कुर्व्वन्ति ते दण्डिपरमहंसाः । ये चावधूतवृत्त्यनुष्ठानेन परमहंसास्ते एवा-वधूतपरमहंसाः । परं सर्व्वे एव प्रणवोपासकाः इति ॥ * ॥

शुक्लयजुर्व्वेदगत उपनिषद्विशेषः । इति मुक्ति कोपनिषत् ॥)

परमाणुः, पुं, (परमः सर्व्वचरमकोऽणुः ।) पृथिव्यादिभूतचतुष्टयानां द्व्यणुकानामवयवः । स च नित्यः निरवयवः ततः किमपिसूक्ष्मं नास्ति । यथा,—

"नित्यानित्या च सा द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा ।
अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी ॥"

पारिमाण्डल्यनामकतत्परिमाणन्तु न कस्यापि कारणम् । यथा,

"पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥"

जलादिपरमाणुरूपस्य नित्यत्वम् । पार्थिवपर-माणुरूपस्यानित्यत्वम् । पार्थिवपरमाणुरूप-स्यानित्यत्वम् । यथा, भाषापरिच्छेदे ॥

"जलादिपरमाणौ तन्नित्यमन्यत् सहेतुकम् ।"

तैरेव परमाणुभिराद्युपादानैर्द्व्यणुकत्रसरेण्वादि-क्रमेण स्थूलक्षितिजलतेजोमरुतः सृजति परमे-श्वरः । यथा आयोजनं परमाणुकर्म्म तथा च सर्गाद्यकालीनं द्व्यणुकारम्भकपरमाणुकर्म्म यत्नजन्यं प्रयत्नवदात्मसंयोगजन्यं वा कर्म्मत्वात् अस्मदादिशरीरकर्म्मवत् इति कुसुमाञ्जलिः ॥ प्रलयेऽतिस्थूलस्थूलनाशानन्तरं परमाणुक्रिया-विभागपूर्व्वसंयोगनाशादिक्रमेण द्व्यणुकनाशा-त्तिष्ठन्ति परमाणव एवेति । यथा,—

"दोधूयमानास्तिष्ठन्ति प्रलये परमाणवः ।"

इति प्राचीनकारिका ॥

तस्य महत्त्वाभावादतीन्द्रियत्वम् । यथा । महत्त्वं षड्विधे हेतुरिति भाषापरिच्छेदः ॥ * ॥

कालविशेषः । यथा, श्रीभागवते ३।११।४-५।

"स कालः परमाणुर्वै यो भुङ्क्ते परमाणुताम् ।
सतो विशेषभुग् यस्तु कालः स परमो महान् ॥
अणुर्द्वौ परमाणू स्यात्त्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः ।
जालार्करश्म्यवगतः खमेवानुपतन्नगात् ॥"

अस्यार्थः । एतदेव प्रपञ्चयति स इत्यादिना । सतः प्रपञ्चस्य परमाणुतां परमाण्ववस्थां यो भुङ्क्ते स कालः परमाणुः तस्यैवाविशेषं चाकल्यं यो भुङ्क्ते स परममहान् । अयमर्थः ग्रहर्क्षताराचक्रस्य इत्यादिना यत् सूर्य्यपर्य्यटनं वक्ष्यति तत्र सूर्य्यो यावता परमाणुदेशमति-क्रामति तावान् कालः परमाणुः । यावता च द्वादशराश्यात्मकं सर्व्वं भुवनकोषमतिक्रामति स परममहान् संवत्सरात्मकः तस्यैवावृत्त्या युगमन्वन्तरादिक्रमेण द्विपरार्द्धान्तत्वमिति । तथा च पञ्चमे सूर्य्यगत्यैव कालादिविभागं वक्ष्यति ।५। इदानीं द्व्यणुकादिलक्षणपूर्व्वकं मध्यमकालावस्थां कथयति द्वौ परमाणू अणुः स्यात् त्रयोऽणव-स्त्रसरेणुः स तु प्रत्यक्ष इत्याह जालार्केति गवाक्षप्रविष्टैरर्करश्मिभिरवगतः कोऽसौ योऽति-लघुत्वेन खमेवानुपतन् अगान् गतः । न गामिति पाठे खमेवानुपतन्नवगतः न तु गां पृथ्वीम् । इति श्रीधरस्वामी ॥

परमाण्वङ्गकः, पुं, (परमाणुरङ्गं यस्य । कप् ।) विष्णुः । इति शब्दमाला ॥

परमात्मा, [न्] पुं, (परमः केवलः आत्मा ।) परं ब्रह्म । तत्पर्य्यायः । अध्योत्ज्योतिः २ चिदात्मा ३ । यथा,—

"परमात्मा परं ब्रह्म निर्गुणः प्रकृतेः परः ।
कारणं कारणानाञ्च श्रीकृष्णो भगवान् स्वयम् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ७३ अध्यायः ॥

(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ ।१५ ।

"पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः ॥"

महादेवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । १३७ ।

"प्रीतात्मा परमात्मा च प्रयतात्मा प्रधानधृक् ॥")

परमाद्वैतः, पुं, (परमः अद्वैतः द्वैतवर्ज्जितः ।) विष्णुः । यथा,—

"नमस्ते ज्ञानसद्भाव नमस्ते ज्ञानदायक ।
नमस्ते परमाद्वैत नमस्ते पुरुषोत्तम ! ॥"

इति गरुडपुराणम् ॥

परमान्नं, क्ली, देवप्रियत्वात् परमसुत्कृष्टमन्नम् । परमाणामुत्कृष्टानां देवादीनामन्नमिति वा । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । पायसः २ । इत्य-मरः । २ । ७ । २४ ॥ क्षीरिका ३ । तस्य पाकप्रकारो यथा,—

"शुद्धेऽर्द्धपक्वे दुग्धे तु घृताक्तांस्तण्डुलान् क्षिपेत् ।
ते सिद्धाः क्षीरिका ख्याता सा सिताज्ययुतो-त्तमा ॥"

अस्य गुणाः ।

"क्षीरिका दुर्ज्जरा बल्या धातुपुष्टिप्रदा गुरुः ।
विष्टम्भिनी हरेत् पित्तरक्तपित्ताग्निमारुतान् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

परमायुः, [स्] क्ली, (परमं आयुः ।) जीवित-कालः । यथा,—

"शतं वर्षाणि विंशत्या निशाभिः पञ्चभिः सह ।
परमायुरिदं प्रोक्तं नराणां करिणामिह ॥
अब्दा द्वात्रिंशदश्वानां शुनां द्वादशवत्सराः ।
पञ्चविंशतिवर्षाणि खरस्य करभस्य च ॥
चतुर्व्विंशतिरब्दानां वृषस्य महिषस्य च ।
छागशूकरवस्तादिपशूनां षड्दशान्विताः ॥"

इति शब्दमाला ॥ * ॥

अथायुरानयनम् ।

"अज्ञानादायुषः सर्व्वं विफलं कीर्त्तितञ्च यत् ।
तस्मादानयनं तस्य स्फुटार्थेनभिधीयते ॥
नीचान्तरस्य खेटस्य भागस्तुङ्गगुणो भवेत् ।
चेष्टा केन्द्रन्तु चेत् षड्भादधिकं चक्रशोधितम् ।
नान्यथा तस्य भागादि चेष्टा गुणक उच्यते ।
गुणश्चेत् षष्टि६०तो न्यूनं तदा द्वाभ्यं समा-
नलः ३० ॥
एवं तुङ्गगुणश्चेष्टा गुणो यत् स्यात् तयोर्वधात् ।
मूलं कलादिकं तत् स्यात्गुणकस्फुट उच्यते ॥
अथाश्रयगुणं वक्ष्ये क्षेत्रादिसप्तवर्गजम् ।
वर्गे क्षेत्रादिके स्वर्क्षे ग्राह्यस्त्रिंशत्३० कलागुणः ॥
अधिमित्रगृहे तत्त्व २५ मित्रे विन्त्रंशजातवः ।
२१ । ४० ।
समे पञ्चदश ग्राह्याः शत्रौ स्वत्र्यंशकोरगाः ८।२०
पश्चात्यरौ ५ तदैक्यं यत् क्षेत्रोत्थगुणयुक् पुनः ।
स्वर्क्षे वर्गोत्तमे स्वांशे स्वत्र्यंशे स्यादयं गुणः ॥
अधीष्टर्क्षे युगांशोनस्त्र्यंशोनो मित्रवेश्मनि ।
समे द्व्यंशो रिपौ त्र्यंशो युगांशस्त्वतिशत्रुभे ॥
एवं स्यादाश्रयगुणो विशेषो यः स उच्यते ।
स्वत्र्यंशकः स्वांशको वा वर्गोत्तमगतोऽपि वा ॥
यदि स्यादधिमित्रर्क्षे तदा तत्राश्रये गुणे ।
गजनेत्रे समुद्राक्षी २८।३४ कलाद्यं मिश्रयेद्बुधः ।
एवं मित्रगृहे तद्वद्रूपत्रिंशद्विमिश्रयेत् १६।३० ।
शत्रुक्षेत्रे तु षड्लिप्तां द्वानेत्रविकलां त्यजेत् ॥६।२१
अधिशत्रुगृहे बाणत्र्यब्धी ५ । ४३ लिप्तादिकं त्यजेत् ।
आश्रयस्य गुणस्यास्य वधः स्फुटगुणस्य यः ॥
तन्मूलं कर्म्मयोग्यः स्यादुक्त आयुर्व्विधौ स्मृतः ।
खेटाणाञ्च तनोर्भागाः खाब्धि ४० शिष्टाः कली-
कृताः ॥
पुनः शून्यरसा ६० प्यक्ताः क्रमात् स्यादायुषः
पलम् ।
धनुर्लग्नं ग्रहेणोनं न्यूनं चक्रार्द्धतो यदि ॥
तत्काला स्यात्तदाहारो नायं षड्भाधिके विधिः ।
खखधृत्या १८०० खखाङ्केन ९०० गुणितं पल-
मायुषः ॥
क्रमतः पापसौम्यानां हाराप्तं शोधनं भवेत् ।
खखधृत्यूनहारश्चेद्धारो हारदलं क्रमात् ॥
आयुः पलघ्नं शून्याभ्रं धृत्याप्ता शोधनं तथा ।
आयुःपलं शोधनोनमेवं चक्रार्द्धशोधनम् ॥
चक्रार्द्धशोधने लेकराशौ द्व्यादिग्रहे सति ।
एकस्याधिकवीर्य्यस्य हानिं सत्यः प्रभाषते ॥
आयुःपलं हतं स्वीयैर्गुणैर्योग्यैः कलादिभिः ।
षष्ट्याप्तम् ६० तत् पुनः सूर्य्यसहस्राप्ताः १२०००
समादयः ।
तनोरायुः पलं सूर्य्यः सहस्राप्ताः समादयः ।
चेल्लग्नं बलवद्योन्या राशितुल्याः समास्तथा ॥
द्वादशाहतभागाद्यैर्दिनाद्यैश्चापि संयुताः ।
एवं सूर्य्यादिलग्नानामंशायुः प्रस्फुटं भवेत् ।
दृश्यान्तरितखेटस्य कला आयुःपलं भवेत् ।
तच्चेत् षड्भः कलान्यूनं तदा तां द्विगुणाद्युतम् ॥

अथवा ।
सुनीचाल्लिते तेन मध्यमं सकलीकृत ।
व्याप्यफल मध्यं प्राक्तैस्तैर्य्यैरात्मिकचये ।
चाप्तेन सूत्रभक्तस्य विनारमायुष फलम् ।
चक्रलाभस्य त्रिभागेन हित्वा सुक्रशनैश्चरौ ।
रक्तस्य यदि तैस्तस्य चाप्याद्वहानिसम्भव ।
क्रोडैकेना सना हानि क्रमशाच्च विपश्चिता ।
चक्राद्गोधन कार्यं पूर्ववत सति सम्भवे ।
एवमायु फल पैण्डे जीव प्राक्ते निसर्गजे ।
पैण्ड यथागत सौरेभानोर्निशांशवर्जितम् ।
चन्द्रस्य पैण्डभागार्द्धं भगोरं०विंशांशसंयुतम् ।
कुभगुर्न्नोंदयुगांशेन ग्रहार्द्धं तत्रसंप्रयुक ।
आयुःफल निसर्गाख्ये रविकृत्योयथागतम् ।
दशांशोनञ्च चन्द्रस्य जीवस्य विदशांशकम ।
न्द्रांश भूमिपुत्रस्य विंशत्यंश निपातये ।
न्द्रन्न युग्मिभिर्भक्तं शनेरायु फल भवेत ।
जीव रु पञ्चभागेन सर्वेषामायुष फलम् ।
आयु फलस्य सम्भाव्यांशभागेन १०८०० समायुतम् ।
एतमायु फल स्यात्स्वयम्१०८० स्यात समान्विकम् ।
पैण्डनैसर्गीयोर्त्तौ भवेन्नायु समाह्निकाम ।
अथवा
“रवेरायुःफल मासा विनश्यांश न्यान्विकम् ।
पैण्डमायुर्भवेन्न्दोर्भ्यागतम्५ हान्यौ २ हृतम् ।
कुजस्यार्द्धेदयुग मास बुधस्य पञ्चभिर्हृतम् ।
करे शेन०दन्त विंशत्याम २० सौरेगोहतम् ।
विघोरायुःफल लब्धं मासे स्यादिनान्विकम् ।
निसर्गं शशिपुत्रस्य१ रामन्न रयमोहृतम् ।
रविरर्घोर्मेषेनाम कुजस्य रागुणोहृतम् ।
गुरोर्लिप्त रसचन्द्राम१० शनेस्तर्को ६ हतो निलम् ।”
अन्यथा ।
“आयु र्यन्मितानीयां शाम्निपक्षाम ८६४० भागयुक् ।
द्विज सप्तमभायु स्याद्दिनाट ओषभाषितम् ।
दिवादिनमर्विकल साससाक१२० सुमानतो
लग्नादकगर्भं शोषमायु पैशान्विकन्य ।
ध्यंशजन्न तयोरायुर्म्मन्नित कथको बुधा ।
केचिदायुरन्नता केचिताः पञ्चाशयो बली ।
जन्मग्रन्थ भिन्नभिन्नस्यादायुर्वासिनाम्
प्रबन्धं चक्र यथाभि १६००० मेघबाधिक भवेत् ।
अत्रैव पौतवमायुर्नपश्चे पापग्रहे सति ।
हृष न योग्यैत्येन तदाहैन तदा विदुक ।
तत्रान्यायुर्मिनाप्येव हरन्त्यलकारितम् ।
केचित् प्राहुर्यथाहि बला भिन्नान्यिता क्रिया ।
अन्तु अनन्तफलम भार तवन्यार्द्वितम् ।
द्वाराम दोष्मनुयम नम्नरोच विरोधेन ।
नाम्नि यत् नारी पैन वसिष्ठस्व यथा सत् ।
शास्त्र दृष्टव्यैव विशा बाधा विलम्बते ।
अन्यत् अथ नदीह च अन्य मिर्चे क्रिया ।
अप्रायुषि न कार्य्येव हानि प्राप्ते कथञ्चन ।
लग्नस्य वीर्य्यान्यूनत्वे पैण्ड भानोर्बलाधिकात् ।
निसर्गोऽथ विधोर्वीर्य्यादायु साध्य विचक्षणै ।
त्रय एतद्दलहीना स्युस्तावोक्त साधयेत्तत ।
सर्व्वेऽर्द्धोलग्नभान्वोश्च सूर्य्येन्द्वो समवीर्य्ययो ।
तदायुषो यथैक्यार्द्धं तद्दूत शीधरादिभि ।
नाभत्रयाबलन्नायु पृथकत्वन्यनगांशके ।
मारकस्यांशके१२ न्दृीन सौर वर्षादिक भवेत् ।
यथार्थिन सधर्म्मा ये सच्छीलाढ्या जितेन्द्रिया ।
गुरुदेवद्विजे भक्तास्तेषामेवायुरीरितम ।
ये पापा लुब्धकृपणा देवब्राह्मणनिन्दका ।
वस्तुगुर्व्वङ्गनाधत्तास्तेषां न्मृत्युकालज ।”
इति नीलकण्ठामायुर्दायाध्याय ।

परमायुष पुं (परम आयुर्यस्य। पृषोदरादित्वात् । दीर्घकालजीवित्वादस्य तथात्वम् ।) असनवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ।

परमार्थ पुं (परम श्रेष्ठ अर्थ ।) उत्कृष्ट वस्तु । यथार्थ । यथा —
“प्रपञ्चो यदि वर्त्तेत निवर्त्तेत न संशय ।
मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैत परमार्थत ।
इति माण्डूक्यवार्त्तिकम् ।
(तथा च कुमारे । ५ । ७५ ।
उवाच चैन परमार्थतो हर
न वेत्सि नून यत एवमात्थ माम् ।
परम सुख अर्थ प्रयोजनमिति विग्रह । मोक्ष । सुखम् । सुखभोग द्रव्यभाव । इति न्यायदर्शनम् ।)

परमार्हत पुं (परम अर्हन् देवता उपास्यतया अस्त्यस्य परमार्हत्+अच् ।) जैनराजर्षि विशेष । इति हेमचन्द्र ।

परमेक्ष पुं परेभ्यो मृत्युरस्य। (रोगादिना मृत्योरभावात् अस्य तथात्वम् ।) काक । इति त्रिकाण्डशेष ।

परमेश्वर पुं (परमश्चासौ ईश्वरश्चेति ।) शिव । इति शब्दरत्नावली । (यथा महालिङ्गार्च्चनतन्त्रे शिवशतनाम प्रकरणे —
“प्रमथारे महायज्ञे त्रिकोणनिलयान्तरे ।
विश्वमूर्त्ते महेशानि परमेश्वर इतीरित ।”)
विष्णु । यथा —
“इन्द्र ब्रह्म योगि यत्र वै कैशवस्य हि ।
ब्रह्मायै तथा चक्र यत्राभिदिक्षु तथा ।
नियन्तृत्वकारणत्वाच्च तथात परमेश्वर ।”
इति वामने ५८ अध्याय ।
(स्त्रियां ङीप् । दुर्गा । यथा —
देवीभागवते । ७ । ३० । ७० ।
“द्वारकी मधुरायान्तु पातालं परमेश्वरी ।”)

परमेष्ठिनी स्त्री (परमेष्ठिन्+ङीप् ।) ब्राह्मी । इति राजनिर्घण्ट । वाचस्पत्यौ इति भाषा । ब्रह्म श्च पत्नीच ।

परमेष्ठी [न्] पुं (परमे श्रेष्ठे विरजादौ पदे वा तिष्ठतीति । स्थान्त्य निपात्यते “परमे स्थ ।” उणा । ४ । ९ । इति इ न च किन । इत्यलदन्तात् सप्तम्या अलुक् । ६ । ३ । ९ । इत्यलुक स्थाश्विन् च्यासस । इति सत्व । परमे स्थानेऽत्रादृत लक्ष्मी तिष्ठतीति कुल्लूकभट्ट ।) ब्रह्मा । इत्यमर । १ । १ । १६ । (यथा मनु । १ । ७८ ।
मन्वन्तराण्यसङ्ख्यानि सर्ग संहार एव च ।
क्रीडन्निवैतत् कुरुते परमेष्ठी पुन पुन ।)
विष्णु । यथा महाभारते । १३ । १४९ । ५८ ।
अतुल सुदर्शन काल परमेष्ठी परिग्रह ।
महादेव । यथा महाभारते । ३ । ३७ । ५८ ।
क्रियतां दर्शने यत्नो देवस्य परमेष्ठिन ।
दर्शनात्तस्य कौन्तेय ! संसिद्ध सर्व्वमेष्यसि ।)
जिन । इति हेमचन्द्र । शालग्रामविशेष । यथा —
परमेष्ठी च शुक्लाभ पद्मचक्रसमन्वित ।
चित्राकृतिस्तथा पृष्ठे सुषिरश्चातिपुष्कलम् ।
परमेष्ठी लोहिताभश्चक्रमेकं तथा युतम् ।
त्रिभाकृतिस्तथा रेखा सुषिरश्चातिपुष्कलम् ।
इति मत्स्यपुराणम् ।
परमेष्ठी च शुक्लाभश्चक्रपद्मसमन्वित ।
स वर्त्तुलस्तथा पीत पृष्ठे च सुषिर ध्रुवम् ।
इति पुराणसङ्ग्रह ।
परमेष्ठी तु रक्ताभश्चक्रपद्मसमन्वित ।
द्विधाकृतस्तथा पृष्ठे सुषिरश्चापि वर्त्तुलम् ।
पीतवर्णयुतो वापि भुक्तिमुक्तिवरप्रद ।
इति वैखानससंहिता । ४ ।
गुरुविशेष । यथा —
“आदौ सर्व्वत्र देवेशि । मन्त्रद परमो गुरु ।
परापरगुरुस्त्वं हि परमेष्ठी ततो गुरु ।”
इति रुद्रयामले २ पटल ।
मन्त्रदाता गुरु प्रोक्तो मन्त्रस्तु परमो गुरु ।
परापरगुरुस्त्वं हि परमेष्ठिगुरुस्त्वहम् ।
इति तन्त्रान्तरम् ।
(अजमीढपुत्र । यथा महाभारते । १ । ९४ । ३१ ।
अजमीढो वरस्त्रेषु तस्मिन् वंश प्रतिष्ठित ।
षट् पुत्रान् सोऽप्यजनयत् तिसृषु स्त्रीषु भारत ।
ऋक्ष धूमिन्यथो नीली दुष्मन्तपरमेष्ठिनौ ।”
परमस्थानस्थिते चाग्निरु । यथा माघे । १४ । ६ ।
अभ्यचर्चायमिति जानीमो चतुर परमेष्ठिन ।
चाक्षुषसमनन्तरस्य कृत्स्नमाहरपि द्विज । ।”)

परम्पर पुं (परं पिपर्त्तीति । पॄ पालनपूर्त्यो + अच् । “अन्येष्वपि दृश्यते” इत्यमुक् ।) प्रपौत्रादि । इत्यमर । इति हेमचन्द्र । प्रपौत्रतनय । इति मेदिनी ।

परम्परा स्त्री अन्वय । (यथा कुमारे । ६ । ४६ ।
“सन्तानकाकीर्णा सा यदा इत्तन्र मरा ।
नीयमानाभ्रपरालौ च देवै सुविचरम्परा ।”)
सन्तान । वंश । हिंसा । इति हेमचन्द्र । परिपाटी । अनुक्रम । इति शब्दरत्नावली । यथा
“इयं हि विनाशि योग शालसाम्प्रदायक ।
विस्मृत्य प्रबन्ध यत्न तत्रादितान्सरीमन ।

एवं परम्पराप्राप्तं तथा राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ! ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्यायः ॥

परम्पराकं, क्ली, (परम्परया कायते प्रकाशते इति । कै+कः । परम्परास्थापितपशुहननात् तथात्वम् ।) यज्ञार्थपशुहननम् । तत्पर्य्यायः । शमनम् २ प्रोक्षणम् ३ । इत्यमरः । २।७।२६ ॥ घातनम् ४ वधः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

परम्परीणं, त्रि, (परांश्च परतरांश्च अनुभवति । "परोवरपरम्परेति ।" ५ । २ । १० । इति खः । प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते ।) परम्पराप्राप्तम् । यथा, भट्टिः । ५ । १५ ।
"लक्ष्मीं परम्परीणां त्वं पुत्रपौत्रीणतां नय ॥"

परुरः, पुं, (पिपर्त्ति देहादिकं पूरयतीति । पॄ+ बाहुलकात् अरुः ।) केशराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

परलोकः, पुं, (परो लोकः ।) लोकान्तरम् । तच्च स्वर्गादि । यथा,—
"समश्नानाल्पभूयिष्ठपाल्यवैमत्यमेत्य यम् ।
लोके प्रयाति पन्थानं परलोकेन नं कुतः ॥"
इति नैषधम् ॥

परलोकगमः, पुं, (परलोके लोकान्तरे गमो गमनं यस्मात् ।) मृत्युः । इति हेमचन्द्रः ॥

परवशः, त्रि, (परस्य परेषां वा वशः वशीभूतः ।) अन्यवशीभूतः । तत्पर्य्यायः । परायत्तः २ पराधीनः ३ परच्छन्दः ४ परवान् ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ४ । १५९ ।
"यद्यत् परवशं कर्म्म तत्तद् यत्नेन वर्ज्जयेत् ।
यद्यदात्मवशन्तु स्यात्तत्तत् सेवेत यत्नतः ॥")

परवाणिः, पुं, (परं धर्म्मं वाणयति प्रकाशयति । वण शब्दे + णिच् + इन् । धातूनामनेकार्थत्वादत्र प्रकाशार्थः ।) धर्म्माध्यक्षः । वत्सरः । इति मेदिनी ॥ (परं शत्रुं सर्पमित्यर्थः वाणयतीति ।) कार्त्तिकेयवाहनो मयूरः । इति शब्दमाला ॥

परवान्, [त्] त्रि, (परः स्वामी अस्त्यस्य । "तदस्यास्त्यस्मिन्निति ।" ५ । २ । ९४ । इति मतुप् मस्य वः ।) पराधीनः । इत्यमरः ।३।१।१६ (यथा, रघौ । २ । ५६ ।
"भवानपीदं परवानवैति
महान् हि यत्नस्तव देवदारौ ॥")

परव्रतः, पुं, (परं व्रतमस्य ।) धृतराष्ट्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

परशं, क्ली, (स्पृशतीति । पृषोदरादित्वात् साधुः । अस्य स्पर्शनात् अपरस्य धातोः स्वर्णत्वं जायते अतोऽस्य तथात्वम् ।) रत्नविशेषः । यथा,—
"मुक्तामाणिक्यपरशमणिरत्नाकरान्वितम् ।
कृष्णशुभ्रहरिद्रक्तमणिराजिविराजितम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्यायः ॥

परशव्यं, त्रि, परशवे हितम् । तस्मै हितादावुदन्तगवादेर्यत् । इति संक्षिप्तसारसूत्रम् ॥ (पां उगवादिभ्यो यत् । परशुहितम् । इति व्याकरणम् ॥)

परशुः, पुं, (परान् शत्रून् शृणाति हिनस्त्यनेनेति । शॄ हिंसायाम् + "आङ्परयोः खनिशॄभ्यां डिच्च ।" उणां । १ । ३४ । इति कुः स च डित् ।) अस्त्रविशेषः । टाङ्गी इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पर्शुः २ परश्वधः ३ पर्श्वधः ४ स्वधितिः ५ कुठारः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८९।१४ ।
"ततः परशुहस्तं तमायान्तं दैत्यपुङ्गवम् ।
आहत्य देवी बाणौघैरपातयत भूतले ॥")

परशुधरः, पुं, (धरतीति धरः । धृ + अच् । ततः परशोर्धरः ।) गणेशः । इति हलायुधः ॥ (परशुरामः । परशुशस्त्रप्रधानत्वादस्य तथात्वम् ॥)

परशुरामः, पुं, (परशुना कुठाराख्यशस्त्रेण रामः रमणं यस्य । परशुशस्त्रघातेनैव दुष्टक्षत्रियवंश्यान् निहत्यात्मानं रमयति इति तात्पर्य्यार्थः ।) भगवतः षोड़शावतारः । यथा,—
"अवतारे षोड़शमे पश्यन् ब्रह्मद्रुहो नृपान् ।
त्रिःसप्तकृत्वः कुपितो निःक्षत्त्रामकरोन्महीम् ॥"
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ॥
तत्पर्य्यायः । जामदग्न्यः २ पर्शुरामः ३ परशुरामकः ४ भार्गवः ५ भृगुपतिः ६ भृगूत्तमः पतिः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्योत्पत्त्यादिकं यथा —
मार्कण्डेय उवाच ।
"अथ काले व्यतीते तु जमदग्निर्महातपाः ।
विदर्भराजस्य सुतां प्रयत्नेन जितां स्वयम् ॥
भार्य्यार्थं प्रतिजग्राह रेणुकां लक्षणान्विताम् ।
सा तस्मात् सुषुवे पुत्त्रान् चतुरो वेदसम्मतान् ॥
रुमण्वन्तं सुषेणञ्च विश्वं विश्वावसुन्तथा ।
पश्चात्तस्यां स्वयं जज्ञे भगवान् मधुसूदनः ॥
कार्त्तवीर्य्यवधायाशु शक्राद्यैः सकलैः सुरैः ।
याचितः पञ्चमः सोऽभूत्तेषां रामाह्वयस्तु यः ॥
भारावतारणार्थाय जातः परशुना सह ।
सहजः परशुस्तस्य तं जहाति कदाच न ॥
अयं निजपितामह्याश्चरुभुक्तिविपर्य्ययात् ।
ब्राह्मणः क्षत्त्रियाचारी रामोऽभूत् क्रूरकर्म्मकृत् ।
स वेदानखिलान् ज्ञात्वा धनुर्वेदञ्च सर्व्वशः ।
स्वतातात् कृतकृत्योऽभूद्वेदविद्याविशारदः ॥"
इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥
अवशिष्टं पाद्मोत्तरखण्डे ५० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥
(अयमेव पितुरादेशात् परशुना स्वमातुः शिरश्चिच्छेद ततः प्रसन्नात् पितुर्वरं लब्ध्वा मातरं पुनर्जीवयामास । यदुक्तं महाभारते । ३ । ११६ । ५—१८ ।
"फलाहारेषु सर्व्वेषु गतेष्वथ सुतेषु वै ।
रेणुका स्नातुमगमत् कदाचिन्नियतव्रता ॥
सा तु चित्ररथं नाम मार्त्तिकावतकं नृपम् ।
ददर्श रेणुका राजन्नागच्छन्ती यदृच्छया ॥
क्रीड़न्तं सलिले दृष्ट्वा सभार्य्यं पद्ममालिनम् ।
ऋद्धिमन्तं ततस्तस्य स्पृहयामास रेणुका ॥
व्यभिचाराच्च सा तस्मात् क्लिन्नाम्भसि विचेतना ।
प्रविवेशाश्रमं त्रस्ता तां वै भर्त्ता त्वबुध्यत ॥
स (जमदग्निः) तां दृष्ट्वा च्युतां धैर्य्यात् ब्राह्म्या
लक्ष्म्या विवर्ज्जिताम् ।
धिक्शब्देन महातेजा गर्हयामास वीर्य्यवान् ॥
ततो ज्येष्ठो जामदग्न्यो रुमण्वान्नाम नामतः ।
आजगाम सुषेणश्च वसुर्व्विश्वावसुस्तथा ॥
तानानुपूर्व्व्या भगवान् वधे मातुरचोदयत् ।
न च ते जातसम्मोहाः किञ्चिदूचुर्व्विचेतसः ॥
ततः शशाप तान् क्रोधात्ते शप्ताश्चेतनां जहुः ।
मृगपक्षिसधर्म्माणः क्षिप्रमासन् जड़ोपमाः ॥
ततो रामोऽभ्ययात् पश्चादाश्रमं परवीरहा ।
तमुवाच महाबाहुं जमदग्निर्महातपाः ॥
जहीमां मातरं पापां मा च पुत्त्र ! व्यथां कृथाः ।
तत आदाय परशुं रामो मातुः शिरोऽहरत् ॥
ततस्तस्य महाराज ! जमदग्नेर्महात्मनः ।
कोपोऽभ्यगच्छत् सहसा प्रसन्नश्चाब्रवीदिदम् ॥
ममेदं वचनात्तात ! कृतं ते कर्म्म दुष्करम् ।
वृणीष्व कामान् धर्म्मज्ञ ! यावतो वाञ्छसे हृदा ॥
स वव्रे मातुरुत्थानमस्मृतिञ्च वधस्य वै ।
पापेन तेन चास्पर्शं भ्रातॄणां प्रकृतिन्तथा ॥
अप्रतिद्वन्द्वतां युद्धे दीर्घमायुश्च भारत ! ।
ददौ च सर्व्वान् कामांस्तान् जमदग्निर्महा-
तपाः ॥"
अयं पुनर्बलदर्पितं आश्रमात् वत्सहारिणं कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनं हतवान् । अनेन जातामर्षास्तस्यार्ज्जुनस्य सुतास्ततःप्रभृति कालं प्रतीक्षमाणाः कदाचित् रामविरहितमाश्रममागत्य तस्य पितरं जमदग्निं निजघ्नुः । रामस्तु तस्मात् पितृवधामर्षात् त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं निःक्षत्त्रियामकरोत् । ततो गच्छति काले दाशरथिना रामेण हृतगर्व्वो दक्षिणाशां गत्वा महेन्द्रे गिरौ उग्रेण तपसा कालं यापयति ॥)

परश्वः, [स्] व्य, श्वः परदिनम् । आगामिदिनात् परदिनम् । इत्यमरः । ३ । ४ । २२ ॥ अस्य टीका परह्यःशब्दे द्रष्टव्या । गतदिनात् पूर्व्वदिनम् । परशुं इति भाषा ॥ यथा,—
"परश्वश्च महाभाग ! स्नातुं गङ्गाह्रदं गता ।
अवतीर्णा विकृष्टास्मि दुष्टनागेन केनचित् ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे अवीक्षिच्चरितम् ॥

परश्वधः, पुं, (पर+श्वि+अन्येभ्योऽपीति डः । ततः परश्वं दधातीति । "आतोऽनुपेति" ३ । २।३, इति कः ।) कुठारः । इत्यमरः । २ । ८ । ९२ ॥ (यथा, रघौ । ६ । ४२ ।
धारां शितां रामपरश्वधस्य
सम्भावयत्युत्पलपत्रसाराम् ॥")

परसंज्ञकः, पुं, (परा श्रेष्ठा संज्ञा अस्य । ततः कप् ।) आत्मा । इति शब्दरत्नावली ॥

परस्परं, त्रि, ("सर्व्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम् ।" वार्त्ति असमासवद्भावे पूर्व्वपदस्य सुपः सुर्व्वक्तव्यः । कस्कादित्वात् विसर्जनीयस्य सः ।) अन्योन्यम् । इतरेतरम् । यथा,—
"वनानि तोयानि च नेत्रकल्पैः
पुष्पैः सरोजैश्च निलीनभृङ्गैः ।

परस्परं विस्मयवन्ति लक्ष्मी-
मालोकयाञ्चक्रुरिवादरेण ॥
इति भट्टिः । २ । ५ ॥

परस्मैपद क्ली (परस्मै परार्थं परबोधकं पदम् ।) लकाराणां प्रत्येकं पूर्व्वनवविभक्तयः । यथा लकारादिषु पूर्व्वे नव परस्मैपदं परे नव आत्मनेपदं परिभाष्यन्ते । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ (तास्तु पाणिनिमते । तिप् तस् झि । सिप् थस् थ । मिप् वस् मस् ।) बोपदेवेनास्य पसंज्ञा कृता । यथा । "नवाद्याः पमे मिलोऽन्त्य द्विज्ञौ घी ।" इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

परश्वध पुं (परश्वध+निपातनात् सत्वम् ।) परश्वधः । कुठारः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

परा व्य विमोक्षः । प्राधान्यम् । प्रातिलोम्यम् । धर्षणम् । आभिमुख्यम् । भृशार्थम् । विक्रमः । गतिः । वधः । इति मेदिनी ॥ * ॥ उपसर्गविशेषः । व्यत्ययः । भङ्गः । अनादरः । प्रत्यावृत्तिः । न्यग्भावः । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

परा स्त्री (पॄ+अच्+ततः टाप् ।) वन्ध्याकर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः गुणा यथा —
"वन्ध्याकर्कोटकी लघ्वी कफघ्नी व्रणशोधनी ।
सर्पदर्पहरी तीक्ष्णा विसर्पविषहारिणी ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
नाभिस्थमूलाधारगत प्रथमोदितनादस्वरूप वाक् । यथा —
मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु भावः पराख्यः ।
इत्यलङ्कारकौस्तुभे प्रथमकिरणे ॥
(पूरयति साधकं भक्तमनोरथैरिति व्युत्पत्त्या गङ्गा । यथा काशीखण्डे । २९ । १०६ ।
परानन्दा प्रकाशाथ प्रतिष्ठा पालनी परा ॥
गायत्री । यथा देवीभागवते । १२ । ६ । ८ ।
पार्व्वती परमोदारा परब्रह्मात्मिका परा ॥)

पराक पुं (पर अत्यन्तं अकं दुःखं उपवासादिजन्यशारीरिकोऽन्तिमो यत्र दशाहृता ।) व्रतविशेषः । खड्गः । इति मेदिनी ॥ क्षुद्ररोगविशेषः । जन्तुविशेषः । इति विश्वः ॥ * ॥ पराककल्पमाह मनुः । ११ । २१५ ।
यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।
पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्व्वपापापनोदनः ॥
पराके व्रत धेनवः पराकस्य प्राजापत्यपञ्चकतुल्यत्वात् । यथा अङ्गिराः ।
"षड्भिर्व्वर्षैस्तप्तकृच्छ्री ब्रह्महा तु विशुध्यति ।
मासि मासि पराकेण त्रिभिर्व्वर्षैश्च शुध्यति ॥
अत्र षड्भिर्व्वर्षैः मासीतिप्रत्यगणनाधानि पूर्व्वमुक्तानि तथा प्रतिमासमेकैकपराकत्वे वर्षे द्वादश पराकाः वर्षत्रये षट्त्रिंशत् पराकाः । तत्र षट्त्रिंशत् पराकाणां षड्वर्षप्राजापत्यपञ्चककार्य्यकारित्वात् तुल्यत्वं षट्त्रिंशतः पञ्चगुणत्वादिकल्पनम् भवतीति । अतः प्राजापत्यपञ्चकतुल्यः पराकः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
द्वादशाहोपवासेन पराकः सर्व्वपापहा ॥
इति गरुडपुराणे प्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

पराच् [च्] त्रि परा अञ्चतीति । (परा+अञ्च+क्विप् ।) प्रतिलोमगमनाश्रयः ॥

पराकपुष्पी स्त्री (पराक पुष्पं यस्याः ।) अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अपामार्गशब्देऽस्या विवृतिरुक्ता ॥)

पराक्रम पुं पराक्रम्यतेऽनेन । (क्रम+"हलश्च । ३ । ३ । १२१ । इति घञ् । "नोदात्तोपदेशस्य । ७ । ३ । ३४ । इति न वृद्धिः ।) तत्पर्य्यायः । द्रविणम् २ तरः ३ सहः ४ बलम् ५ शौर्य्यम् ६ स्थाम ७ शुष्मम् ८ शक्तिः ९ प्राणः १० । इत्यमरः । २ । ८ । १०२ ॥ महः ११ ऊर्ज्जा १२ सामर्थ्यम् १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ९२ । १३ ।
'पराक्रमञ्च युद्धेषु जायते निर्भयः पुमान् ॥)
विक्रमः । (यथा मार्कण्डेये । २० । २५ ।
"यस्य मित्रगुणान् मित्राण्यमित्राश्च पराक्रमम् ।
कथयन्ति सदा सन्तः सुपुत्रस्तेन वै पिता ॥)
उद्योगः । इति मेदिनी ॥ निष्क्रान्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । १४९ । ४" ।
औषधं जगतः सेतुः सत्यधर्म्मा पराक्रमः ॥)

पराग पुं (परागच्छतीति । गम+"अन्येभ्योऽपि दृश्यते" इति डः ।) पुष्पधूलिः । तत्पर्य्यायः । सुमनोरजः २ कौसुमरेणुः ३ । इत्यमरः । ३ । ४ । १७ ॥ पुष्परेणुः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ५ ६ ॥
लिप्त न सुरभिगन्धं न पश्यती न परागपरागेन ।
अस्य स्तनेव मलिना त्रिन्धमधुपेन मधु पीतम् ॥)
धूलिः । (यथा रघुः । ४ । ६ ।
तापोऽस्य तेन प्रान्तः परागस्तदनन्तरम् ।
ययौ मदादयादीति चतुस्कन्धेव सा चमूः ॥)
स्नानीयद्रव्यम् । गिरिप्रभेदः । विख्यातिः । उपरागः । चन्दनम् । इति मेदिनी ॥ स्वच्छन्दगमनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पराङ्गद पुं (पर अङ्गं काष्ठीभूतौ शिवस्य ददातीति । दा+कः ।) शिवः । इति शब्दमाला ॥

पराङ्गव पुं (पराङ्ग अन्यदङ्गं प्रचुरशरीरं वाति प्राप्नोतीति । वा+कः ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पराङ्मुख त्रि (पराक् प्रतिलोमभावेन मुखं यस्य ।) विमुखः । तत्पर्य्यायः । पराचीनः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३२ ॥ (यथा मनुः । १० । ११९ ।
सम्यक् विजयमानस्य नाहवे स्यात् पराङ्मुखः ॥
तदात्मतत्त्वविद्गी पुं । यथा तन्त्रसारे ।
कार्य्यवोर्ग गुरौ माया शिरस्यङ्गुष्ठमेव च ।
अर्थी पराङ्मुखो ज्ञाता मध्ये तु विन्दुसंयुता ॥")

पराचित त्रि (परस्य आचितः पालितः ।) परपुष्टः । परद्वारा प्रतिपालितः । तत्पर्य्यायः । परिस्कन्दः २ परजातः ३ परैधितः ४ । इत्यमरः । ३ । १० । १८ ॥ परिष्कन्दः ५ । इति भरतः ॥

पराचीन त्रि (पराञ्चति अनभिमुखीभवतीति । अञ्चु+"ऋत्विग्दधृक् । ३ । २ । ५९ । इति क्विन् ततः स्वार्थे विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम् । ५ । ४ । ८ । इति खः ।) पराङ्मुखः । इत्यमरः । ३ । १ । ३२ ॥ (यथा भागवते । ३ । २७ । १८ ।
ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम् ।
अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधर्म्मिणा ॥)

पराजय पुं (परा+जि+अच् ।) रणे भङ्गः । इत्यमरः । २ । ८ । १११ ॥ (अथ रण इत्युपलक्षणं वस्तुतस्तु विद्याकामादावपीतिबोद्धव्यम् ।) तत्पर्य्यायः । भङ्गः २ हारी ३ हारिः ४ पराभवः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनुः । ७ । १९९ ।
अनित्यौ विजयौ यस्माद्दृश्येते युध्यमानयोः ।
पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् ॥)

पराजित त्रि (परा+जि+कर्म्मणि क्तः ।) कृतपराजयः । हारितः । तत्पर्य्यायः । पराभूतः २ विजितः ३ निर्जितः ४ जितः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ इमं वाच्यमिन्द्रमात्यमेवं यानि पराजितो भवतीति इमानि तानु पञ्चानि भिषग् वाग्मार्गज्ञानार्थमधिगम्यानि भवन्ति । इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

पराञ्च पुं (परान् अञ्चतीति । अञ्च गतौ+अच् ।) तैलयन्त्रः । फेनः । छुरिकाफलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

परात्पर पुं परात् श्रेष्ठादपि परः श्रेष्ठः । स च श्रीकृष्णः । यथा —
देवा कालस्य कालोऽहं विधातुर्विधिरेव च ।
संहारकर्त्तुः संहर्त्ता पातुः पाता परात्परः ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६ अध्यायः ॥

परात्प्रिय पुं (परादपि प्रियः ।) तृणविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका । उलू इति भाषा ॥

परान्त पुं (परगुणकृत् आत्म यस्य यद्वा परान् प्राणान् अत्ति भक्षयति नाशयतीत्यर्थः आत्य न विनाशयति स्वारोहिणं मघाले इति वा अत् ला विच् लुप्तौ ।) पारश्वटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पराधीन त्रि (परस्य परेषां वा अधीनः ।) परवशः । तत्पर्य्यायः । परतन्त्रः २ परवान् ३ नाथवान् ४ इत्यमरः ३ । १ । १६ ॥ तस्य जीवन्मृतत्वं यथा —
"ज्याधीनवृत्तिः सायत्र न पराधीनवर्त्तिता ।
ये पराधीनकर्म्माणो जीवन्तोऽपि च ते मृताः ॥"
इति गरुडपुराणे ११६ अध्यायः ॥

परानसा स्त्री चिकित्सा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

परान्न क्ली (परस्य अन्नम् ।) अन्यदीयखाद्यद्रव्यादि । परकर्त्तृकदत्तपाकस्वत्वान्यतरवद्भोजनम् । परक्षुद्रान्नम् । तस्य भोजनदोषो यथा —

"परान्नं परवासञ्च नित्यं धर्म्मरतस्त्यजेत् ।"
इति स्मृतिः ॥

संयमदिने तस्य त्याज्यत्वं यथा,—
"कांस्यं मांसं मसूरञ्च चणकं कोरदूषकम् ।
शाकं मधु परान्नञ्च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम् ॥"१॥

पारणदिने तस्य त्याज्यत्वं यथा,—
"अभ्यङ्गञ्च परान्नञ्च तैलं निर्म्माल्यलङ्घनम् ।
तुलसीचयनं द्यूतं पुनर्भोजनमेव वा ॥
वस्त्रपीडां तथा क्षारं द्वादश्यां वर्ज्जयेद्बुधः ॥"२॥

तद्भोक्तुर्यागादेर्विफलत्वं यथा,—
"परपाकेन पुष्टस्य द्विजस्य गृहमेधिनः ।
इष्टं दत्तं तपोऽधीतं यस्यान्नं तस्य तद्भवेत् ॥"३॥

तद्भुक्त्वा पुत्त्रोत्पादने दोषो यथा,—
"यस्यान्नेन तु भुक्तेन भार्य्यां समधिगच्छति ।
यस्यान्नं तस्य ते पुत्त्रा अन्नाद्रेतः प्रवर्त्तते ॥"४॥

ब्राह्मणादिस्वामिकान्नभोजने दोषो यथा,—
"ब्राह्मणान्नेन दारिद्र्यं क्षत्त्रियान्नेन प्रेष्यताम् ।
वैश्यान्नेन तु शूद्रत्वं शूद्रान्नेन नरकं व्रजेत् ॥"
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥५॥

परान्नभोजनेन तीर्थगमने फलस्याल्पत्वं यथा,—
"षोडशांशं स लभते यः परान्नेन गच्छति ।
अर्द्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥६॥

महागुरुनिपाते तस्य त्याज्यत्वं यथा,—
"अन्यश्राद्धं परान्नञ्च गन्धं माल्यञ्च मैथुनम् ।
वर्ज्जयेद्गुरुपाते तु यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥७॥

तद्भोक्तुर्मन्त्रसिद्धिहानिर्यथा,—
"जिह्वा दग्धा परान्नेन करौ दग्धौ प्रतिग्रहात् ।
मनो दग्धं परस्त्रीभिः कथं सिद्धिर्वरानने ! ॥"
इति तन्त्रम् ॥८॥

तद्भोजने प्रतिप्रसवो यथा,—
"गुर्व्वन्नं मातुलान्नं वा श्वशुरान्नं तथैव च ।
पितुः पुत्त्रस्य चैवान्नं न परान्नमिति स्मृतिः ॥"
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

परान्नः, त्रि, (परान्नं नित्यमस्यस्य । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इति अच् ।) पराशोपजीवी । तत्पर्य्यायः । परपिण्डादः २ । इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥

परापं, त्रि (परागता आपो यस्मात् । "अवर्णान्ताद्वा ।" ६ । ३ । ९७ । इत्यस्य वार्त्तिं इत्यनेन पक्षे अप ईद्भावः ।) पक्षे ईत्वे परीपम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

परापरं, क्ली, (परमापिपर्त्ति । आ + पृ + अच् ।) परूषकम् । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्य विवरणं परूष शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ परञ्चापरञ्च द्वयोः समाहारः ।) परमपरञ्च ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । ९७ ।
"एताश्च सहयज्ञेन प्रजानां कारणं परम् ।
परापरविदः प्राज्ञास्ततो यज्ञान् वितन्वते ॥")

परापरगुरुः, पुं, (परमादपि परः श्रेष्ठः परापरः । पृषोदरादित्वात् साधुः ततः कर्म्मधारयः ।) गुरुविशेषः । स तु भगवती । (यथा,—
"आदौ सर्व्वत्र देवेशि ! मन्त्रदः परमो गुरुः ।
परापरगुरुस्त्वं हि परमेष्ठी त्वहं गुरुः ॥"
इति बृहन्नीलतन्त्रे २ पटलः ॥
(तन्त्रान्तरे च यथा,—
"मन्त्रदाता गुरुः प्रोक्तो मन्त्रस्तु परमो गुरुः ।
परापरगुरुस्त्वं हि परमेष्ठिगुरुस्त्वहम् ॥")

पराभवः, पुं, (पराभूयते इति पराभवनमित्यर्थः । परा + भू + भावे अप् ।) तिरस्कारः । (यथा, मार्कण्डेये । १८ । २८ ।
"मद्यासक्तोऽहमुच्छिष्टो नचैवाहं जितेन्द्रियः ।
कथमिच्छथ मत्तोऽपि देवाः शत्रुपराभवम् ॥")
अस्य पर्य्यायः । न्यक्कारः २ तिरस्क्रिया ३ परिभावः ४ विप्रकारः ५ परिभवः ६ अभिभवः ७ अत्याकारः ८ निकारः ९ । इति हेमचन्द्रः ॥ विनाशः । इति मेदिनी ॥

पराभूतः, त्रि, (पराभूयते स्म । परा + भू + क्त ।) पराजितः । इत्यमरः । २ । ८ । ११२ ॥

परामर्शः, पुं, (परामृश्यते इति । परामर्शनमित्यर्थः । परा + मृश् + भावे घञ् ।) युक्तिः । विवेचनम् । तत्पर्य्यायः । वितर्कः २ उन्नयनम् ३ विमर्षणम् ४ अध्याहारः ५ तर्कः ६ ऊहः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ तर्कशास्त्रे तु व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मताज्ञानम् । यथा,—
"व्याप्यस्य पक्षधर्म्मत्वधीः परामर्श उच्यते ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥
अस्यार्थः "व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानमनुमितिजनकम् । तत्र व्याप्यः पक्षे इति ज्ञानं पक्षो व्याप्यवान् इति ज्ञानं वा ।" इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ स चानुमितिव्यापारः । यथा,—
"व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधीर्भवेत् ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥
अस्यार्थः । "अनुमायामनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणं परामर्शो व्यापारः । तथा हि । येन पुरुषेण महानसादौ धूमे वह्नेर्व्याप्तिर्गृहीता पश्चाच्च स एव पुरुषः क्वचित् पर्व्वतादौ अविच्छिन्नमूलां धूमरेखां पश्यति तदनन्तरं धूमो वह्निव्याप्य इत्येवं रूपं व्याप्तिस्मरणं तस्य पुरुषस्य भवति पश्चाच्च वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इति ज्ञानं भवति स एव परामर्श इत्युच्यते ।" इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

परामृतं, क्ली (परममृतं वारि यस्मात् ।) वर्षम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (परममृतं अमरणधर्म्मकं ब्रह्मात्मभूतं यस्य । इति विग्रहे वाच्यलिङ्गः । यथा, मुण्डकोपनिषदि । ३ । २ । ६ ।
"वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः
संन्यासयोगाद् यतयः शुद्धसत्त्वाः ।
ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले
परामृताः परिमुच्यन्ति सर्व्वे ॥")

परामृष्टः, त्रि, (परामृश्यते स्म । परा + मृश् + कर्म्मणि क्त ।) सम्बन्धः । सम्बन्धयुक्तः । यथा,—
"क्लेशकर्म्मविपाकाशयैरपरामृष्टः । इति दृग-माङ्गलिककारिकाव्याख्याने रामभद्रः ॥ कृतपरामर्शः । विवेचितः ॥

परायणं, त्रि, व्यासक्तवचनम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २ ॥ परं केवलमयनमासक्तिस्थानमिति परायणम् । यथा धर्म्मपरायणो धर्म्मासक्तः । इति भरतः ॥ आश्रयः । (यथा, मनुः । ४ । १० ।
"वर्त्तयंश्च शिलोञ्छाभ्यामग्निहोत्रपरायणः ॥"
तत्परम् । अभीष्टम् । इति मेदिनी ॥ (नित्यप्रतिष्ठा । यथा, रामायणे । २ । ४८ । १७ ।
"पादच्छायासुखं भर्त्तुस्तादृशस्य महात्मनः ।
स हि नाथोजनस्यास्य स गतिः स परायणम् ॥"
"परायणं शाश्वतप्रतिष्ठा ।" इति रामानुजः ॥)

परायत्तं, त्रि, (परस्य परेषां वा आयत्तम् ।) पराधीनम् । यथा,—
"तत्रायत्तवशाधीनच्छन्दवन्तः परात्परे ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥

परारि, व्य (पूर्व्वतरे वत्सरे इत्यर्थे "सद्यः परुत्परारीति ।" ५ । ३ । २२ । इति पूर्व्वतरस्य परभावः आरि च संवत्सरे ।) पूर्व्वतरवत्सरे । गततृतीयवर्षे । इत्यमरभरतौ ॥ (परस्य अरिः ।) परशत्रौ त्रि ॥

परारित्नः, त्रि, (परारि भवः । "चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः ।" ४ । ३ । २३ । इत्यस्य वार्त्तिं इत्यनेन त्नः ।) पूर्व्वतरवत्सरसम्बन्धी । इति व्याकरणम् ॥

परारुः, पुं, (पराऋच्छतीति । परा + ऋ + उन् ।) कारवेल्लः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कारवेल्लशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

परारुकः, पुं, (पराऋच्छतीति । परा + ऋ + उकः ।) प्रस्तरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

परार्द्धं, क्ली, (परार्द्धति सर्व्वोत्कृष्टतया वर्त्तते इति । ऋधइर वृद्धौ + अच् ।) दशमध्यसंख्या । लक्षलक्षकोटिः । १००,०००,०००,०००,०००,००० इदं चरमसंख्या अष्टादशाङ्कपर्य्यन्तम् । इति हेमचन्द्रः ज्योतिषञ्च ॥ (यथा, नैषधे । ३ । ८० ।
"यदि त्रिलोकीगणनापरा स्यात्
तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात् ।
पारे परार्द्धं गणितं यदि स्यात्
गणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात् ॥")
ब्रह्मण आयुषोऽर्द्धम् । यथा,—
"निजेन तस्य मानेन आयुर्वर्षशतं स्मृतम् ।
तत् पराख्यं तदर्द्धञ्च परार्द्धमभिधीयते ॥"
इति कौर्म्मे ५ अध्यायः ॥
(तथा, मार्कण्डेये । ४६ । ४२—४३ ।
"शतं हि तस्य (ब्रह्मणः) वर्षाणां परमित्यभिधीयते ।
पञ्चाशद्भिस्तथावर्षैः परार्द्धमिति कीर्त्त्यते ॥
एवमस्य परार्द्धन्तु व्यतीतं द्विजसत्तम ! ।
यस्यान्तेऽभून्महाकल्पः पाद्म इत्यभिविश्रुतः ॥")

परार्द्ध्यः, त्रि, (परार्द्धं परार्द्धसंख्यावत् प्रधानत्वमर्हतीति । परार्द्ध + यत् यद्वा परस्मिन्नर्द्धे भवः ।
"परावराधमोत्तमपूर्व्वाच्च ।" ४ । ३ । ५ । इति

यत ।) प्रधान । श्रेष्ठ । इत्यमरः ।३।१।५८। (यथा रघुः ।१०।६४।

"साध्वसाध्यविधानं स्वप्नान् स्तुत्वा प्रीतो हि पार्थिवः ।
अमे पराग्र्यमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरो ॥)

परावत क्लौ (परावततीति । परा+अव+बाहुलकात् असच ।) परूषकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

परावर्त्त पुं (परा वर्त्तते इति । परा+वृत+अप ।) परिवर्त्त । विनिमय । इति हेमचन्द्रः ॥

परावह पुं (परा वहतीति । वह+अच ।) सप्तवायुमार्गान्तर्गतसप्तमवायुः । स तु परिवहवायो रूर्द्धस्थित । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (यथा हरिवंशे २३६ अध्याये ।

आवह प्रवहश्चैव विवहश्च समीरण ।
परावह संवहश्च उद्वहश्च महाबल ॥)

पराविद्ध पुं (परा+व्यध+क्त ।) कुवेर । इति शब्दमाला ॥

परावेदी स्त्री (परस्तुतकषमाविन्दतीति । विद+अण । स्त्रियां ङीप ।) बृहती । इति केचित ॥

पराशर पुं (अस्य निरुक्तिरुक्ता यथा महाभारते ।१।१७९।३।

पराशुः स यतस्तेन वशिष्ठः स्थापितो मुनि ।
गर्भस्थेन ततो लोके पराशर इति स्मृत ॥
'पराशीराशासनमवस्थानं येन स पराशरः ।
आङ्पूर्व्वाच्छासतेर्डरन् । इति नीलकण्ठः ॥)
व्यासपिता । शक्तिमुनिपुत्र । यथा —

सुतं त्वजनयच्छक्तेरदृश्यन्ती पराशरम् ।
काली पराशरात् जज्ञे कृष्णद्वैपायनं मुनिम् ॥
इत्यग्निपुराणम् ॥

(अयं हि द्वादशाध्यायात्मिकां धर्म्मसंहितां कृतवान् सा च कलिकर्त्तव्यधर्म्मविषया । यदुक्तं तत्रैव ।

'कृते तु मानवो धर्म्मस्त्रेतायां गौतम स्मृत ।
द्वापरे शङ्खलिखित कलौ पाराशर स्मृत ॥

तत्र संहितायां १मे अध्याये युगभेद धर्म्मभेदादिकथनम् । २ये आचारधर्म्मगृहस्थधर्म्मान्निकथनम् । ३ये अशौचव्यवस्था आत्मघातनादिदोषाः । ४र्थे प्रायश्चित्तमन्त्यष्टिक्रियाकृष्णपुत्तलिकाग्निकथनम् । ५मे प्राणिहत्याप्रायश्चित्तव्यवस्था । ६ष्ठे प्राणिवधप्रायश्चित्तकथनम् । ७मे द्रव्यशुद्ध्यादि । ८मे गोवधादिप्रायश्चित्तम् । ९मे गोवधापवादादि । १०मे अगम्यागमनादिप्रायश्चित्तम् । ११शे अमेध्यभक्षणादि प्रायश्चित्तम् । १२शे प्रायश्चित्ताङ्गस्नानभेदादि ॥ * ॥

अयं खलु मत्स्यगन्धायां सत्यवत्यां महर्षिव्यासं सुतमुत्पादितवान् । एतद्विवरणमुक्तं यथा देवीभागवते । २ स्कन्धे । २अध्याये द्रष्टव्यम् ॥

परान् आशृणाति हिनस्तीति । पर+आ+शॄ हिंस+अच " नाममेद । यथा महाभारते । १।५७।१८। 'पराशरो गौरमुखः सुवित्तविप्रवैशिक । पराशरस्तथ्यको मनिरुक्त्यस्तथापरः ॥)

पराशरी [न्] पुं पराशरेण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं पाराशरं तदधीतेऽस्याध्ययनायेनिः स्याद् इन् च । पराशरीति पुम्भाणिच । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ पाराशरी । चतुर्थाश्रमी ॥

पराश्रया स्त्री (परः आश्रयो यस्या ।) दृक्षोपरिजाततिलताविशेष । परगाछा इति भाषा । तत्पर्याय । वन्दा २ वृक्षादनी ३ वृक्षरुहा ४ जीवन्तिका ५ वन्दिनी ६ पुत्रिणी ७ वन्ध्या ८ परपुष्टा ९ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अन्याश्रिते त्रि ॥)

परासन क्लौ (परा+अस+भावे ल्युट ।) मारणम् । वध । इत्यमरः ।२।८।११३॥

परासु त्रि (परागता प्रस्थिता असव प्राणा यस्य ।) मृत । इत्यमरः ।२।८।११७॥ (यथा रघौ ।९।७८।

तौ दम्पती बहु विलप्य शिशो प्रहर्त्ता शल्यं निखातमुदहारयतामुरस्त ।
सोऽभूत् परासुरथ भूमिपतिं शशाप हस्तार्पितैर्नयनवारिभिरेव वृद्ध ॥

परासुपरीक्षा वैद्यके यथा —

'तस्य चेत् परिमृश्यमानं पृथक्त्वेन पादजङ्घोरुस्फिगुदरपार्श्व पृष्ठवंशिका पाणिग्रीवा तालु ओष्ठललाटं स्विन्नं शीतं प्रस्तब्धं दारुणं वीतमांसशोणितं वा स्यात् । परासुरयं पुरुषो न चिरात् कालं करिष्यतीति विद्यात् । तस्य चेत् परिमृश्यमानानि पृथक्त्वेन गुल्फजान्वङ्गुष्ठगुल्फवंक्षण मेढ्रनाभ्यंसस्तनमणिकहनुपर्शुकानासिकाकर्णाक्षिभ्रूशङ्खानीनि स्रस्तानि च्युतानि स्थानेभ्यः स्युः परासुरयं पुरुषो न चिरात् कालं करिष्यतीति विद्यात् ।

तस्य चेदुच्छ्वासोऽतिदीर्घोऽतिह्रस्वो वा स्यात् परासुरिति विद्यात् । तस्य चक्षुषी परिदृश्यमानेन न स्पन्देयातां परासुरिति विद्यात् । तस्य चेद्दन्ता प्रतिकीर्णा श्वेता जातशर्कराः स्युः परासुरिति विद्यात् । तस्य चेत् पक्ष्माणि जटावद्धानि स्युः परासुरिति विद्यात् । तस्य चेच्चक्षुषी प्रकृतिहीने विकृतियुक्ते अत्युत्पिण्डिते अतिप्रविष्टे अतिजिह्मे अतिविषमे अतिप्रस्रुते अतिविमुक्तबन्धने सततोन्मिषिते सततनिमिषिते निमेषोन्मेषातिप्रवृत्ते विभ्रान्तदृष्टिके विपरीतदृष्टिके हीनदृष्टिके व्यस्तदृष्टिके नकुलान्धे कपोतान्धे अलातवर्णे कृष्णनीलपीतश्यावताम्रहरितहारिद्रशुक्लवैकारिकाणां वर्णानामन्यतमेनाभिसम्प्लुते वा स्यातां परासुरिति विद्यात् । तथास्य कृष्णलोमान्यायच्छेत् । तस्य चेत् कृष्णलोमान्यायम्यमानानि प्रलुच्येरन् नचैन वेदयेत परासुरिति विद्यात् ।

तस्य चेदुन्नते शिरा प्रस्पन्देरन् । श्यावताम्रनील हारिद्रशुक्ला वा स्युः परासुरिति विद्यात् । तस्य चेद्रसना शोणमांसशोणिता प्रकृत्यास्वयं वा स्युः परासुरिति विद्यात् ।

अथास्याङ्गुलीरायच्छेत्तस्य चेदङ्गुलय आयम्यमाना नवेत् स्फुटेयु परासुरिति विद्यात् ॥ इति चरके इन्द्रियस्थाने चतुर्थेऽध्याय उक्तम् ॥

यानाद्धोमा तु कण्ठे मर्षोऽहमनुयायिनी ।
स्वाजनविद्वेषकरी स परासुरसंशयम् ॥'
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने एकत्रिंशत्तमेऽध्याये ॥)

परासुता स्त्री (परासोर्मृतस्य भाव । परासु+तल् स्त्रियां टाप ।) मरणम् । निदापरवशता इति पुराणम् ॥

परास्कन्दी [न्] पुं (परान् आस्कन्दितुं शीलमस्य । आ+स्कन्द+णिनि ।) चौर । इत्यमरः ।२।१०।२५॥

परास्त त्रि (परास्यते स्म । परा+अस+क्त ।) निरस्तम् । पराजितम् । यथा —

'शौर्य्यरास्तु वरमस्तु पुनर्मे स्त्रीकृतेव परवागपरास्ता ॥
इति नैषधे ५ सर्ग ॥

पराह्ण पुं (परस्तत्परमह्न । 'राजाहःसखिभ्यष्टच् । ५।४।९१। इति टच ।) परदिनम् । यथा । पूर्व्वाह्णे तद्दिनेऽपि पराह्णे त्रिसन्ध्याव्यापित्वे पराह्ण एव । इति सावित्रीव्रते तिथितत्त्वम् ॥

पराह्ण पुं (परश्च तदहश्चेति कर्म्मधारय । 'अह्नोऽह्न एतेभ्य' । ५।४।८८। इति अह्नादेश । तत नस्य ण ।) अपराह्ण । विकाल । (क्वचित्क्लीवेऽपि पराह्णोऽपि ॥)

परि व्य सर्व्वतोभाव । वर्ज्जनम् । व्याप्ति । शेष । इत्थंभूत । आख्यानम् । भाग । वीप्सा । आलिङ्गनम् । लक्षणम् । दोषाख्यानम् । निरसनम् । पूजा । व्याप्ति । भूषणम् । इति मेदिनी ॥ उपरम । शोक । इति हेमचन्द्र ॥ सन्तोषभाषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ उपसर्गविशेष । अस्याय । सर्व्वतोभाव । अतिशय । वीप्सा । इत्थंभाव । चिह्नम् । भाग । व्याप्त । नियम । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादास ॥

परिकथा स्त्री (परित कथा ।) वाङ्मयभेद । यथा

अथ वाङ्मयभेदा स्युः खण्डकथा कथा ।
आख्यायिका परिकथा कलापकविशेषकौ ॥
इति त्रिकाण्डशेष ॥

परिकम्प पुं (परित कम्पो यस्मात ।) भयम् । कम्प । इति मेदिनी ॥

परिकर पुं (परिकीर्य्यते इति । कॄ विक्षेपे+'ऋदोरप' । ३।३।५७। इति अप । यद्वा परिक्रियतेऽनेनेति पुंसीति घ ।) पर्य्यङ्क । परिवार । इत्यमरः ।३।३।१६५॥ समारम्भ । वृन्द । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रगाढगात्रिकाबन्ध । (यथा मार्कण्डेये ।१६।४५।

गाढ परिकरं बद्ध्वा शक्रमानाय चाधिकम् ।
स्कन्धे भर्त्तारमानाय जगाम मृदुगामिनी ॥)
विवेक । इति विश्व । सहकारी यथा —

"परिकरः सहकारी स च याप्तिपक्षधर्मत्वादिः।" इति सामान्यनिरुक्तौ जगदीशः॥ (अलङ्कारविशेषः। यथा, साहित्यदर्पणे।१०।७५।
"उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मतः॥"
उदाहरणं यथा तत्रैव। "अङ्गराज! सेनापते! द्रोणोपहासिन्! कर्ण! रक्षैनं भीमाद्दुःशासनम्॥")

परिकर्त्ता, [ऋ] पुं, (परिकरोतीति। परि+कृ+तृच्।) अग्रजज्येष्ठे कनिष्ठविवाहस्य याजकः। इत्युद्वाहतत्त्वम्॥

परिकर्म्म, [न्] क्ली, (परिक्रियते इति। परि+कृ+मनिन्।) कुङ्कुमादिना शरीरशोभाधानरूपसंस्कारः। इति भरतः॥ स्नानोद्वर्त्तनादि। इति स्वामी॥ शरीरसंस्कारमात्रम्। इत्यन्ये॥ तत्पर्य्यायः। अङ्गसंस्कारः २। इत्यमरः।२।६।१२१॥ प्रतिकर्म्म ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा कुमारे।४।१६।
"त्रिदशैरसि यस्य दारुणैः
असमाप्तं परिकर्म्म नाम स्मृतः।
तमिमं कुरु दक्षिणेतरं
चरणं निर्म्मितरागमेहि मे॥")

परिकर्म्मा, [न्] पुं, (परितः कर्म्म यस्य।) परिचारकः। सेवकः। इति रत्नमाला॥

परिकर्म्मी, [न्] त्रि, (परिकर्म्म विद्यतेऽस्य। परिकर्म्म+णिनि।) परिकर्म्मा। इति हेमचन्द्रः॥

परिकाङ्क्षितः, त्रि, (परित्यक्तं काङ्क्षितं अभिलाषो येन।) तपस्वी। इति शब्दरत्नावली॥

परिकूटं, क्ली, (परि सर्व्वतो भूषितं कूटम्।) पुरद्वारकूटकम्। तत्पर्य्यायः। हस्तिनखः २ नगरद्वारकूटकम् ३। इति हेमचन्द्रः॥

परिक्रमः, पुं, (परिक्रमणम्। क्रमु पादविक्षेपे+भावे घञ्। "नोदात्तोपदेशस्येति।" ७।३।३४। इति उपधाया न वृद्धिः।) क्रीडार्थं यत्र गमनम्। तत्पर्य्यायः। विहारः २। इत्यमरः। ३।२।१६॥ प्रदक्षिणम्। यथा,—
वराह उवाच।
"शृणु भद्रे! महापुण्यं पृथिव्यां सर्व्वतो दिशम्।
परिक्रम्य यथाध्यानं प्रमाणगणितं शुभम्॥
भूम्याः परिक्रमे सम्यक् प्रमाणं योजनानि च।
षष्टिकोटिसहस्राणि षष्टिकोटिशतानि च॥
तीर्थान्येतानि देवाश्च तारकाश्च नभस्तले।
गणितानि समस्तानि वायुना जगदायुषा॥
महता लोमशेनैव नारदेन ध्रुवेण च।
जाम्बवता सपुत्त्रेण रावणेन हनूमता॥
एतैरनेकधा सैन्यैः ससागरवना मही।
क्रमिता वालिना चैव वाद्यमण्डलरेखया॥
अन्तरा भ्रमणेनैव सुग्रीवेण महात्मना।
तथा च पूर्व्वदेवेन्द्रैः पञ्चभिः पाण्डुनन्दनैः॥
योगसिद्धैस्तथा केश्चिन्मार्कण्डेयमुखैरपि।
क्रमिता न क्रमिष्यन्ति न पूर्व्वे नापरे जनाः॥
अल्पसत्त्वबलोपेतैः प्राणिभिश्चाल्पबुद्धिभिः।
मनसापि न शक्यन्ते गमनस्य च का कथा॥
सप्तद्वीपे तु तीर्थानि भ्रमणाद् यत् फलं भवेत्।
प्राप्यते चाधिकं तस्मान्मथुरायाः परिक्रमे॥
मथुरां समनुप्राप्य यस्तु कुर्य्यात् प्रदक्षिणम्।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन सर्व्वकामानभीप्सुभिः।
कर्त्तव्या मथुरां प्राप्य नरैः सम्यक् प्रदक्षिणा॥"
इति वराहपुराणम्॥

परिक्रमसहः, पुं, (परिक्रमं विहारं सहते इति। सह+पचाद्यच्।) छागलः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

परिक्रिया, स्त्री, (परिकरणम्। परि+कृ+शप्। "रिङ् शयग्लिङ्क्षु।" ७।४।२८। इति रिङ्।) परिखाप्राचीरादिना वेष्टनम्। तत्पर्य्यायः। परिसर्पः २। इत्यमरः।३।२।२०॥ (एकाहयागविशेषः। यदुक्तं आश्वलायनश्रौते।९।५।१२।
"सद्यस्क्रिया अनुक्रिया परिक्रिया वा स्वर्गकामः।" "परिक्रियाप्येकाहो भवति एतानन्यतमेन स्वर्गकामो यजेत॥" इति नारायणी॥)

परिचित्, पुं, (परि सर्व्वतोभावेन क्षीयते नश्यते दुरितं येन। परि+चि+क्विप्। कलिशासनकर्त्तृत्वादस्य तथात्वम्। यद्वा, परिक्षीणेषु कुरुषु क्षियति ऐश्वर्य्ये इति। तथा चोक्तं महाभारते।१०।१६।२—३॥
"विराटस्य सुतां पूर्व्वं स्नुषां गाण्डीवधन्वनः।
उपप्लव्ये गतां दृष्ट्वा व्रतवान् ब्राह्मणोऽब्रवीत्॥
परिक्षीणेषु कुरुषु पुत्त्रस्तव भविष्यति।
एतदस्य परिक्षित्त्वं गर्भस्थस्य भविष्यति॥")
अभिमन्युपुत्त्रः। तत्पर्य्यायः। परीक्षित् २ पारिक्षीतः ३ परिक्षितः ४। इति शब्दरत्नावली॥ (अयं पुनर्युधिष्ठिरादनन्तरं कलियुगस्यारम्भे राजचक्रवर्त्ती आसीत्। कुरुक्षेत्रयुद्धे परिक्षीणे कुरुकुले अभिमन्युपत्न्या उत्तराया गर्भाज्जातः। अयमेव गर्भस्थः तु द्रोणाश्वत्थामप्रयुक्तेन ब्रह्मास्त्रेण निहतोऽपि पुनर्भगवतः कृष्णस्य प्रभावात् जीवितं लब्धवान्। अयमेव वृषरूपिणं धर्म्मं निगृह्णन्तं कलिं प्रशशास। ततो गच्छति काले एकदाऽसौ मृगयां विहरन् क्षुधात्तृट्पीडितः मौनव्रतावलम्बिनः शमीकस्य मुनेराश्रमं गत्वा प्रत्युत्तरदानपराङ्मुखस्य तस्य स्कन्धे धनुष्कोट्या मृतं सर्पमासञ्जयामास। अनेनापराधेनेमं राजानं शमीकस्य पुत्त्रः शृङ्गी नामा तपस्वी इतः सप्तमेऽहनि तक्षकदंशेन मृतो भविष्यतीत्यभिशप्तवान्। एतदाकर्ण्य गङ्गातीरे मुनिप्रभृतिभिरीश्वरनामकीर्त्तनादिकमालोचयन् प्रायोपवेशने स्थितस्तक्षकदंष्ट्रो मृतश्च। इत्थं तत्कथा महाभारते विस्तरतो द्रष्टव्या॥) (कुरुपुत्त्रविशेषः। यथा, हरिवंशे।३२।९०।
"कुरोस्तु पुत्त्राश्चत्वारः सुधन्वा सुधनुस्तथा।
परिचित्तु महाबाहुः प्रवरश्चारिमेजयः॥"
अविक्षित्-पुत्त्रः। यथा, महाभारते।१।९४।५०।
"अविक्षितः परिक्षिच्च शवलाश्वश्च वीर्य्यवान्॥")

परिक्षिप्तः, त्रि, (परितः क्षिप्यते स्म इति। क्षिप्+क्त।) परिखादिना वेष्टितम्। तत्पर्य्यायः। निवृतम् २। इत्यमरः।३।१।८८॥ सर्व्वतोभावेन क्षेपयुक्तश्च॥

परिखा, स्त्री, (परितः खन्यते इति। खन्+"अन्येष्वपीति।" ३।२।१०१। डः।) राजधान्यादिवेष्टनखातम्। इति भरतः॥ गड़खाइ इति खाना इति च यस्याः प्रसिद्धिः। तत्पर्य्यायः॥ खेयम्। इत्यमरः।१।१०।२९॥ (यथा, मनुः।७।१९६।
"भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा।
समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ वित्रासयेत्तथा॥")
तस्या मानं यथा,—
"प्रस्थे च परिखामानं शतहस्तं प्रशस्तकम्।
परितः शिविरागाच गम्भीरं दशहस्तकम्॥
सङ्केतपूर्व्वकञ्चैव परिखाद्वारमीप्सितम्।
शत्रोरगम्यं मित्रस्य गम्यमेव सुखेन च॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः॥

परिख्यातः, त्रि, परिसर्व्वतोभावेन ख्यातः प्रथितः। इति परिपूर्व्वख्याधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययनिष्पन्नः॥ विख्यातः॥

परिगणितः, त्रि, (परिसर्व्वतोभावेन गण्यते स्म। परि+गण+क्त।) सर्व्वतोभावेन गणनायुक्तः। यथा। "परिगणितव्यतिरिक्तेषु संसर्गज्ञातविशेषो नादरणीयः परिगणनानर्थक्यात्।" इति जीमूतवाहनः॥

परिगतः, त्रि, (परि+गम्+क्त।) प्राप्तः। विस्मृतः। ज्ञातः। चेष्टितः। इति मेदिनी॥ गतः। इति हेमचन्द्रः॥ वेष्टितः। यथा,—
"अथ सवल्कदुकूलकुथादिभिः
परिगतोज्ज्वलदुद्धतवालधिः।"
इति भट्टिकाव्ये।१०।१॥

परिगृह्या, स्त्री, (परि सर्व्वतोभावेन गृह्यते या परि+ग्रह+कर्म्मणि क्यप्।) नारी। इति शब्दचन्द्रिका॥

परिग्रहः, पुं, (परिग्रहणमिति। परि+ग्रह+"ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च।" ३।३।५८। इति अप्।) प्रतिग्रहः। (यथा, पञ्चतन्त्रे।४।७।
"कण्ठाश्लेषपरिग्रहे शिथिलता यन्नादराच्चुम्बसे तत्ते धूर्त्त! हृदि स्थिता प्रियतमा काचिन्ममेवापरा॥")
सैन्यपश्चाद्भागः। पत्नी। भार्य्या। (यथ रघुः।९।१४।
"समनुजाय्य सपत्नपरिग्रहा-
नगलकानलकानवमां पुरीम्॥")
परिजनः। परिवारः। आदानम्। (यथा, रघुः।६।४६।
"अनुभवन्नवदोलमृतूत्सवं
पटुरपि प्रियकण्ठजिघृक्षया।
अनवदामनरज्जुपरिग्रहे
भुजलताजलतामबलाजनः॥")
स्वीकारः। (यथा, रघुः।१८।३८।

"लोहेन भारो लिप्तव तुल्यः
सम्भाविनो मौर्ण्यपरिग्रहान् गः ।")
शूलम् । कन्दः । पाशः । प्रपयः । इत्यमरभरतौ ।
गड्डुरकम्पभास्करः । इत्यमरः । (मुक्तादादि-
भर्मवर्मपरिमाणम् । यथा, मनुः । १० । १२२ ।
"प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुम्बाद् यथार्हतः ।
शक्तिञ्चावेक्ष्य दाक्ष्यञ्च भृत्यानाञ्च परिग्रहम् ।"
परिगृह्यतेऽनेनेति विग्रहे वृत्तः । विष्णुः । यथा,
महाभारते । १३ । १४९ । ५८ ।
"वायुः उग्रसेनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः ।"
"सुरासुरादिभिः परितो गृह्यते सर्वगतत्वात्
परितो ज्ञायत इति वा । पुष्पादिभिर्भक्तैरर्पितं
परिगृह्णाति इति वा परिग्रहः ।" इति शाङ्कर-
भाष्यम् । शापनम् । यथा, रघुः । ९ । २१ ।
"अजिनदण्डभृतं कुशमेखलां
यतगिरं मृगशृङ्गपरिग्रहाम् ।"
"मृगशृङ्गं परिग्रहः कण्डूयनसाधनं यस्यास्ताम् ।"
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ।)

परिघातः, पुं, (परि+यत्+"घञौ यत्ने ।" ३ ।
३ । ५७ । इति घञ् ।) यज्ञविशेषः । इति
वैदिक ।

परिघः, पुं, (परि हन्यतेऽनेनेति । परि+हन्+
"परौ घः ।" ३ । ३ । ८४ । इति अप्
घादेशश्च ।) लोहबद्धलगुडः । लौहमय-
लगुडः लौहमुखलगुडः । तत्पर्य्यायः । परि-
घातनः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ९१ । परि-
घातकः ३ । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
महाभारते । ६ । ६० । ३६ ।
"बाहुभ्यामायताभ्यां वा अङ्कुशाभ्यां भारत ।
गदाभ्यां परिघाभ्याञ्च कृष्णाभ्यां पादप ।")
परिघातः । परितो हननम् । इत्यमरभरतौ ।
विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गत ऊनविंशति
योगः । (यथा ज्योतिषे ।
"इषौ धनुष्च मत्स्यौ वा धीमान् परिघसंज्ञः ।"
... परिघस्य एवं कर्म कुर्यात् ।
... तथैव ।
"परिघस्य अर्द्धन्तु शुभकर्म ततः परम् ।")
अथ परिघयोगजातफलम् ।
"उत्पत्तिकाले परिघो यदि स्या-
दकस्य वैरकुशलवक्रः ।
...
...दिगम्बरः ।"
इति कोष्ठीप्रदीपः ।
अर्गलः । इति मेदिनी । घटः । गृहम् । इत्य-
जयः । बाणः । काचघटः । तोमरः । मृद्गरः ।
इति शब्दरत्नावली । (पालिघकादिवत्
रक्षिः । यथा, महाभारते । ९ । ४४ । ९३ ।
"परिघस्य ... मृद्गरम् ।
... सङ्गाः ।
...")
... । यथा, महाभारते । ११ ।
११८ । ११६ ।

"समकर्णो महाबाहुः पालितो घोरदर्शनः ।
परिघो नाम यक्षाणां प्रक्षया ... ।")

परिघातः, पुं, (परिहन्यतेऽनेन । परि+हन्+
घञ् । "हनस्तोऽचिण्णलोः ।" इति तः ।)
अस्त्रम् । हननम् । इति धरणिः ।

परिघातनः, पुं, (परितो घातनं यस्मात् ।) परिघा-
स्त्रम् । इत्यमरः । २ । ८ । ९१ । सर्व्वतो-
भावेन हनने क्लो ।

परिघोषः, पुं, (परितो घोषो यस्मिन् ।) मेघ-
शब्दः । शब्दः । अनायः । इति मेदिनी ।

परिचयः, पुं, (परि समन्तात् चयनं बोधो ज्ञान-
मित्यर्थः । परि+चि+अप् ।) विशेषेण ज्ञानम् ।
चैना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । संस्तवः २ ।
इत्यमरः । ३ । २ । २३ । प्रणयः ३ । इति भरतः ।
(यथा माघे । ७ । ६१ ।
"न परिचयो मलिनात्मनां प्रधानम् ।"
अभ्यासः । यथा, माघे । २ । ७५ ।
"हेतुः परिचयस्थैर्य्ये वक्तुर्गुणनिकैव सा ।"
नादस्य अवस्थाविशेषः । यथा, हठयोगदीपि-
कायाम् । ४ । ६९ ।
"आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयोऽपि च ।
निष्पत्तिः सर्व्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम् ।")

परिचरः, पुं, (परिसमन्तात् चरतीति । परि+चर+
पचाद्यच् ।) युद्धार्थे परप्रहारात् रथरक्षकः ।
प्रजानामन्यत्रगमनकारी । इति केचित् ।
सेनायां राज्ञो रक्षकः । इत्यन्ये । इति
भरतः । तत्पर्य्यायः । परिधिस्थः २ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६२ । सहायः ३ । इति रत्न-
माला । (परिचर्य्याकारकः । यथा वैद्यके,—
"उपचारज्ञता दाक्ष्यमनुरागश्च भर्त्तरि ।
शौचञ्चेति चतुष्कोऽयं गुणः परिचरे जने ।"
इति चरके सूत्रस्थाने नवमेऽध्याये ।
"स्निग्धोऽजुगुप्सुर्बलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे ।
वैद्यवाक्यकृदश्रान्तः पादः परिचरः स्मृतः ।"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुस्त्रिंशोऽध्याये ।)

परिचरणकर्म्म [न्] क्लो, (परिचरणं सेवैव
कर्म्म ।) परिचर्य्या । तद्विविधप्रकाराः । इत-
स्ततः १ विप्रिय २ सरणि ३ मनसानि ४ दुर-
स्थानि ५ अभीष्टि ६ अन्नहि ७ अथवानि ८
... । विराणि । १० । इति दश परिचरण
कर्म्माणि । इति वेदनिघण्टौ । अध्याये ।

परिचर्य्या, स्त्री, (परिचरणं परिचर्य्येत्यर्थः ।
परि+चर । "परिचर्य्यापरिसर्य्येति ।" ३ । ३ ।
१०१ । इत्यत्र शनि इति श्री यक् च
निपात्यते ।) सेवा । (यथा, कुमारसम्भवे ।
१ । ६ । ११ ।
"अवचितबलिपुष्पा वेदिसंमार्गदक्षा
नियमविधिजलानां बर्हिषां चोपनेत्री ।")
तत्पर्य्यायः । वरिवस्या २ शुश्रूषा ३ उपा-
सनम् ४ । इत्यमरः । २ । ७ । ३५ । परिचर्य्या ५
उपासना ६ उपास्ति ७ । इति भरतः । शुश्-
रूषणम् । इति शब्दरत्नावली ।

परिचाय्यः, पुं (परिचीयते इति । चिञ् चयने
+"अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ।" ३ । १ ।
१३१ । इत्यनेन साधुः ।) यज्ञाग्निः । तत्पर्य्यायः ।
समूह्यः २ उपचाय्यः ३ । इत्यमरः । २ । ७ । २० ।
(अग्नाविह न वृद्धिः निष्ठपादनार्थं पय-
सिंदेः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।)

परिचारकः, त्रि, (परिचरतीति । परि+चर+
ण्वुल् ।) सेवकः । चाकर इति भाषा । (यथा,
मनुः । ७ । २१७ ।
"तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्य्यैः परिचारकैः ।
सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैः ।")
तत्पर्य्यायः । भृत्यः २ दासेरः ३ दासेयः ४
दासः ५ गोप्यकः ६ चेटकः ७ नियोज्यः ८
किङ्करः ९ प्रैष्यः १० भुजिष्यः ११ । इत्य-
मरः । २ । १० । १७ । किङ्करः १२ चेटः १३
गोप्यः १४ पराचितः १५ परिस्कन्दः १६ परि-
कर्म्मी १७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४ ।

परिचार्य्यः, त्रि, परिचर्य्यतेऽसौ इति । परि+
चर+कर्म्मणि ण्यत् । सेव्यः ।

परिचितः, त्रि, (परि+चि+कर्म्मणि क्तः ।)
परिचयविशिष्टः । ज्ञातः । यथा,—
"आकर्णय चिरपरिचिता कल्पभूमीति तुष्टा
मा सिद्धस्त्रिभुवनजनकल्याणदेशोः क्रमात् ।
किन्त्वाश्चर्य्यं भवति महतां चेतु परस्योपकारी ।
... ।"
इति पदाङ्कदूतः ।

परिचेयं, त्रि, परि पूर्व्वचिधातोः कर्म्मणि यदप्रत्यय
निष्पन्नम् । परिचयार्हम् । परिचयणीयम् ।
परिचेतव्यम् ।

परिच्छदः पुं (परिच्छाद्यतेऽनेनेति । परि+छद
+णिच्+"पुंसि संज्ञायाम् ।" ३ । ३ । ११८ ।
इति घः । "छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ।" ६ । ४ । ९६ ।
इति उपधाह्रस्वः ।) परिवारः । इति हेम-
चन्द्रः । (यथा, कथासरित्सागरे । ६० ।
"ततस्त्वं धर्म्मचारिण्यो मम परिच्छदः शृणु ! नैव
... ।
... ।")
... । यथा,—
"परिच्छदं कुमाराणां परिचर्य्याऽधराः परे ।"
इत्यादौ टीकायां भरतः ।
(यथा, रघुः । १ । १९ ।
"तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च ।
फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ।")
आच्छादनम् । यथा,—
"... ।"
इति ... ।

परिच्छदः पुं, (परिच्छाद्यतेऽनेन । परि+छदि
संवरणे+घञ् ।) परिच्छदः । इति शब्द-
रत्नम् ।

परिच्छिन्नः, त्रि, परिपूर्व्वच्छिदधातोः कर्म्मणि क्तः
... । ... ।

परिच्छिन्नः, त्रि, (परि + छिद् + कर्त्तरि क्तः ।) परिच्छेदविशिष्टः । अवधिप्राप्तः । यथा,—
"परिच्छिन्नामेवं त्वयि परिणता बिभ्रति गिरं
न विद्मस्तत्तत्त्वं वयमिह हि यत्त्वं न भवसि ।"
इति महिम्नः स्तोत्रम् ॥
सर्व्वतोभावेन छेदविशिष्टश्च ॥
परिच्छेदः, पुं, (परि + छिद् + भावे करणादौ च घञ् ।) ग्रन्थविच्छेदः । यथा, त्रिकाण्डशेषे ॥
"सर्गवर्गपरिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंग्रहाः ।
उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलः काण्डमस्त्रियाम् ॥
स्थानं प्रकरणं पर्व्वाह्निकञ्च ग्रन्थसन्धयः ॥"
(तत्र काव्ये सर्गः । कोषे वर्गः । अलङ्कारे परिच्छेदोच्छ्वासौ । कथायामुद्घातः । पुराणसंहितादौ अध्यायः । नाटके अङ्कः । तन्त्रे पटलः । ब्राह्मणे काण्डम् । संगीते प्रकरणम् । इतिहासे पर्व्व । भाष्ये आह्निकम् । एवमन्येऽपि पादतरङ्गस्तवकप्रपाठवाक्यन्वमञ्जरीलहरीशाखादयो ग्रन्थसन्धयो ग्रन्थभेदे यथायथं ज्ञेयाः ॥ * ॥) सीमा । अवधिः । यथा, मालतीमाधवे ।
"परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।
विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापञ्च कुरुते ॥"
परिजनः, पुं, (परिगतो जनः ।) परिवारः । पोष्यवर्गः । यथा, महिम्नः स्तोत्रे ।
"यदृद्धिं सुत्राम्णो वरद परमोच्चैरपि सतीमधश्चक्रे वाणः परिजनविधेयत्रिभुवनः ॥"
नियतसन्निधिवर्त्तिपरिचारकः । यथा, आनन्दलहर्य्याम् । ३० ।
"किरीटं वैरिञ्चं परिहर पुरः कैटभभिदः
कठोरे कोटीरे स्खलसि जहि जम्भारिमुकुटम् ।
प्रणम्रेष्वेतेषु प्रसभमभियातस्य भवनं
भवस्याभ्युत्थाने तव परिजनोक्तिर्विजयते ॥"
" परिजनः नियतसन्निधिवर्त्तिपरिचारकः । "
इत्यस्यश्लोकस्य व्याख्यायां गोपीरमणतर्कपञ्चाननः ॥
परिजल्पितं, क्ली, (परि + जल्प + भावे क्तः ।) दशाङ्गचित्रजल्पान्तर्गतद्वितीयजल्पनम् । यथा,
"प्रभोर्निर्द्दयताशाठ्यचापलाद्युपपादनात् ।
स्वविचक्षणताव्यक्तिर्भङ्ग्या स्यात् परिजल्पितम् ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
परिज्मा, [न्] पुं, (परिजायते इति । परि + जन् + मन् । निपातनात् साधुः ।) चन्द्रः । अग्निः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (मर्य्यजतीति । अजेः परिपूर्व्वस्य श्वन्नुक्षन्नित्यादिना मन्प्रत्ययोऽकारलोपः आद्युदात्तत्वञ्च निपात्यते । परिगन्ता । इति वेदभाष्यम् ॥)
परिज्वा, [न्] पुं, (परि + जु सौत्रधातुः + "श्वन्नुक्षन् पूषन्निति ।" उणां । १ । १५८ । इति कनिन् । इत्यन्ये उज्ज्वलदत्तमतम् ।) इन्द्रः । वह्निः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
परिडीनकं, क्ली, (परि + डी + क्तः । ततः स्वार्थे कन् ।) पक्षिगतिविशेषः । यथा,—

"डीनं प्रडीनमुड्डीनं संडीनं परिडीनकम् ।"
इति जटाधरः ॥
(तथाच महाभारते । ८ । ४१ । २७ ।
"अतिडीनं महाडीनं खडीनं परिडीनकम् ॥")
परिणतं, त्रि, (परिणमति स्म । परि + नम् + क्तः ।) पक्कम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥ तिर्य्यग्घातिगजः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । ४ । २९ ।
"सततमसुसतामगम्यरूपाः
परिणतदिक्करिकास्तटीर्बिभर्त्ति ॥")
सर्व्वतोभावेन नतश्च ॥
परिणयः, पुं, (परिणयनम् । परि + नी + अप् ।) विवाहः । इत्यमरः । २ । ७ । ५७ ॥
परिणामः, पुं, (परिणमनम् । परि + नम् + घञ् ।) विकारः । प्रकृतेरन्यथाभावः । यथा । सुखस्य विकारः क्रोधरक्तता । केचित्तु । प्रकृतिध्वंसजन्यविकारः । यथा काष्ठस्य विकारो भस्म । मृत्पिण्डस्य घटः । इत्यमरभरतौ ॥ चरमः । शेषः । यथा,—
"परिणामसुखे गरीयसि
व्यथकेऽस्मिन् वचसि क्षतौजसाम् ।
अतिवीर्य्यवतीव भेषजे
बहुरल्पीयसि दृश्यते गुणः ॥"
इति भारवौ । २ । ४ ॥
(निदानभेदेन यथा,—
"असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापराधपरिणामभेदात्त्रिविधो वा ॥" "परिणामोऽयोगादियुक्तऋतुस्वभावजा शीतादयः । अधर्म्मस्य च रोगहेतोरत्रैवान्तर्भाव इति भट्टारहरिश्चन्द्रः ॥" इति माधवकरकृतरुग्विनिश्चयस्य पञ्चनिदानव्याख्याने विजयेनोक्तम् ॥
"कालस्य परिणामेन जरामृत्युनिमित्तजाः ।
रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वभावो निष्प्रतिक्रियः ॥"
इति चरके शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
अर्थालङ्कारभेदः । तल्लक्षणं यथा,—
"परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना ॥")
परिणामदर्शी, [न्] त्रि, (परिणामं चरमं पश्यतीति । दृश् + णिनि ।) चरमकालप्रेक्षी । पश्चाद्दर्शी । विमृश्यादिः । शेषद्रष्टा । इति भारतम् ॥
परिणामशूलः, पुं, (परिणामे चरमावस्थायां शूलं यस्य । यद्वा परिणामे भुक्तान्नादेः परिपाके उत्पद्यते शूलं यस्मात् ।) रोगविशेषः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वायुः सन्निहितो यदा ।
कफपित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद्बली ॥"
तस्य लक्षणं यथा —
"भुक्ते जीर्य्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम् ।
तस्य लक्षणमप्येतत् समासेनाभिधीयते ॥"
वातिकस्य तस्य लक्षणं यथा,—
"आध्मानाटोपविण्मूत्रविबन्धारतिवेपनैः ।
स्निग्धोष्णोपशमप्रायं वातिकं तद्वदेद्भिषक् ॥"
पैत्तिकस्य तस्य लक्षणं यथा,—

"तृष्णादाहारतिस्वेदकट्वम्ललवणोत्तरम् ।
शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं लक्षयेद्भिषक् ॥"
श्लैष्मिकस्य तस्य लक्षणं यथा,—
"छर्द्दिहृल्लाससम्मोहं स्वल्परुग्दीर्घसन्तति ।
कटुतिक्तोपशान्तौ च तद्विज्ञेयं कफात्मकम् ॥"
त्रिदोषजस्य तस्य लक्षणं यथा,—
"संसृष्टलक्षणं बुद्धा द्विदोषं परिकल्पयेत् ।
त्रिदोषजमसाध्यन्तु क्षीणमांसबलानलम् ॥"
इति माधवकरः ।
तस्यौषधं यथा, गरुड़पुराणे ।
"लौहचूर्णसमायुक्तं त्रिफलाचूर्णमेव वा ।
मधुना खादितं हन्ति परिणामाख्यशूलनुत् ॥"
(चिकित्साञ्च यथा,—
"वमनं तिक्तमधुरैर्विरेकश्चापि शस्यते ।
वस्तयश्च हिताः शूले परिणामसमुद्भवे ॥
विड़ङ्गतण्डुलव्योषं त्रिवृद्दन्तीवचित्रकम् ।
सर्व्वाण्येतानि संहृत्य सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
गुड़ेन मोदकं कृत्वा भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ।
उष्णोदकानुपानन्तु दद्यादग्निविवर्द्धनम् ॥
जयेत्त्रिदोषजं शूलं परिणामसमुद्भवम् ॥
नागरगुड़तिलकल्कं पयसा संसाध्य यः पुमानद्यात् ।
उग्रं परिणामशूलं तस्यापैति सप्तरात्रेण ॥"
"तिलनागरपथ्यानां भागं शम्बूकभस्मनाम् ।
द्विभागगुड़संयुक्तां गुटीं कर्षप्रमाणिकाम् ॥
शीताम्बुपानं पूर्व्वाह्णे भक्षयेत् क्षीरभोजनः ।
मायाह्ने रुचकं पीत्वा नरो मुच्येत दुर्ज्जयात् ॥
परिणामसमुत्थाच्च शूलाच्चिरभवादपि ।
शम्बूकञ्च त्र्यूषणञ्च पञ्चैव लवणानि च ॥
समांशा गुड़िकां कृत्वा कलम्बीकरसेन वा ।
प्रातर्भोजनकाले वा भक्षयेत्तु यथाबलम् ॥
शूलाद्विमुच्यते जन्तुः सहसा परिणामजात् ॥
यः पिबति सप्तरात्रं शम्बूकानां कलाययूषेण ।
स जयति परिणामरुजं चिरजामपि किमुत नूतनजाम् ॥
लौहचूर्णं वरायुक्तं विलीढ़ं मधुसर्पिषा ।
परिणामशूलं शमयेत्तत्फलं वा प्रयोजितम् ॥
सामुद्रं सैन्धवं क्षारो रुचकं रौमकं विड़म् ।
दन्ती लौहरजः किट्टं त्रिवृच्छूरणकं समम् ॥
दधिगोमूत्रपयसा मन्दपावकपाचितम् ।
तदयथाग्निबलं चूर्णं पिबेदुष्णेन वारिणा ॥
जीर्णाजीर्णे तु भुञ्जीत मांसादिघृतसाधितम्
नाभिशूलं क्लीहशूलं यकृद्गुल्मकृतञ्च यत् ॥
विद्रध्यष्ठीलिके हन्ति कफवातोद्भवन्तथा ।
शूलानामपि सर्व्वेषामौषधं नास्ति तत् परम् ॥
परिणामसमुत्थस्य विशेषेणान्तकृन्मतम् ॥"
इति समुद्राद्यं चूर्णम् ॥ * ॥
"सपिप्पलीगुड़ं सर्पिः पचेत् क्षीरे चतुर्गुणे ।
विनिहन्त्यम्लपित्तञ्च शूलञ्च परिणामजम् ॥"
इति गुड़पिप्पलीघृतम् ॥ * ॥
"क्वाथेन कल्केन च पिप्पलीनां
सिद्धं घृतं माक्षिकसंप्रयुक्तम् ।

क्षीरानुपानं विनिहन्त्यवश्यं
शूलं प्रवृद्धं परिणामसञ्ज्ञम् ॥"

इति पिप्पलीघृतम् ॥ * ॥

मण्डूरं शोधितं मर्वीं माक्षिकां वा गुडेन तु ।
भक्षयन् मुच्यते शूलात् परिणामसमुद्भवात् ॥
सम्प्रोथ्य चूर्णितं कृत्वा मण्डूरस्य पलाष्टकम् ।
शतावरीरसस्याष्टौ दध्नस्तु पयसस्तथा ॥
पलान्यादाय चत्वारि तथा गव्यस्य सर्पिषः ।
विपचेत् सर्व्वमेकत्र यावत् पिण्डत्वमागतम् ॥
सिद्धन्तु भक्षयेन्मध्ये भोजनस्याग्रतोऽपि वा ।
वातात्मकं पित्तभवं शूलञ्च परिणामजम् ॥
निहन्त्येव हि योगोऽयं मण्डूरस्य न संशयः ॥"

इति शतावरीमण्डूरम् ॥ * ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे शूलाधिकारे ॥
'अजीर्णाम्लरसः प्रोक्तो दशमः परिणामजः ।"
'जीर्णेऽपि च भवेद्यस्तु स ज्ञेयः परिणामजः ॥'
'लङ्घनं वमनञ्चैव विरेकश्चानुवासनम् ॥
निरूहो वस्तिकर्म्माणि परिणामे त्रिदोषजे ।
चित्रकं त्रिवृता दन्ती विडङ्गं कटुकत्रयम् ॥
सम चूर्णं गुडेनाथ कारयेन्मोदकान् सुधीः ।
भक्षयेत् प्रातरुत्थाय पश्चादुष्णोदकं पिबेत् ॥
परिणामोद्भवं शूलं हन्ति शीघ्रं नरस्य च ।
यवानीहिङ्गु सिन्धूत्थक्षार सौवर्च्चलाभया ।
सुरामण्डेन पातव्या परिणामे त्रिदोषजे ॥
हिङ्ग्वौषधवचाजमोदचवुषा पथ्यायवानी शठी
आनीपिप्पलीदाडिमहटकीतिन्तिडिकचाम्पि-
कम् ।
शुक्लादम्लसुवर्च्चला च यवजक्षारः तथा स्वर्ज्जिका
सिन्धूत्थं विडपूर्व्वकं समहृतं स्याद्वीजपूरे रसे ॥
सभाव्य सुहतात्वनेन गुडिका धात्रीप्रमाणा तथा
कल्को वातविकारिणां प्रदत्त शूलार्शसां
मोहकान् ॥"
'एष हिङ्ग्वादिको नाम सर्व्वशूलार्त्तिनाशनः ।
सर्व्ववातविकारघ्नः सर्व्वक्षयनिवारणः ।
परिणामोद्भवं शूलं वारयत्याशु संशयम् ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये ॥

परिणाय, पुं, (परितो वामदक्षिणतो नयनम् । परि+नी+ 'परिण्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः ।' ३ । ३ । ३७ । इति घञ् ।) शारीणां समन्तान्नयनम् । इत्यमरः । २ । १० । ४६ ॥ परितो दीर्घस्य परीणायश्च । इति भरतः ॥

परिणाह, पुं, (परिणह्यतेऽनेन इति । परि+नह+घञ् ।) विस्तारः । तत्पर्य्यायः । विशालता २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११४ ॥ चोसार इति चौडा इति च भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ७ । २२ ।
'अरत्नीनां सहस्रञ्च शतानि दश पञ्च च ।
परिणाहस्तु वृक्षस्य फलानां रसभेदिनाम् ॥")

परिणेता, [ऋ] पुं, (परिणयतीति । परि+नी+तृच् ।) वोढा । भर्त्ता २ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
स्थिरे दृशयतो दृशान् परिनतु प्रसूतये
अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म्म एव मनीषिणः ॥"

इति रघुः । १ । २५ ।)

परित [स्] अ, (परि+ 'पर्य्यभिभ्याञ्च ।' ५ । ३ । ९ । इति तसिल् ।) सर्व्वतः । चतुर्द्दिगभिव्याप्तौ । इत्यमरः । ३ । ४ । १२ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ६ ।
'पुरोपकण्ठे पवनाश्रयाणां
कलापिनामुद्धतनृत्यहेतौ ।
प्रध्मातशङ्खे परितो दिगन्तान्
तूर्य्यस्वने मूर्च्छति मङ्गलार्थे ॥)

परिताप, पुं, (परिसर्व्वतोभावेन तप्यतेऽनेन । परि+तप+घञ् ।) दुःखम् । (यथा, भागवते । ७ । ८ । ५२ ।
स तु जनपरितापं तत्कृतं जानता ते
नरहर उपनीतः पञ्चतां पञ्चविंशः ॥)
नरकान्तरम् । इति मेदिनी ॥ शोकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । ७ । २२ । २५ ।
"एतया नत्वया बुद्ध्या सत्त्वाभ्यासात्मनात्मना ।
आश्वतेऽप्यभिषेके मे परितापो न विद्यते ॥")
भयम् । कम्पः । इति विश्वः ॥ अनुघाता च ॥ (यथा मार्कण्डेये । १५ । ४१ ।
'परितापश्च गात्रेभ्यः पीडाबाधाश्च हन्तश्च ।
अपहन्ति नरव्याघ्र । दयां कुरु महीपते ! ॥')

परितुष्ट, त्रि, (परि+तुष+क्त ।) परितोषयुक्तः । सन्तुष्टः । यथा,—
"यत् प्रार्थ्यते त्वया भूप ! त्वया च कुलनन्दन ! ॥
मत्तस्तत् प्राप्यतां सर्व्वं परितुष्टा ददामि तत् ॥"

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ९३ । १० ॥

परितोष, पुं, (परितोषणमिति । परि+तुष+घञ् ।) सर्व्वतोभावेन तुष्टिः । सन्तोषः । यथा —
'त्वामुदर ! साधुमन्ये शाके
रपि यदसि लब्धपरितोषम् ।
हतहृदय ह्यधिकाधिक
वाञ्छाशततुर्भरं न पुनः ॥"

इति शान्तिशतके ॥

परित्याग, पुं, (परित्यजनमिति । परि+त्यज+घञ् ।) सर्व्वतोभावेन वर्ज्जनम् । तत्पर्य्यायः । छोरणम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥
'गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्य्याकार्य्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥'

इति मत्स्यसूक्तम् ॥

परित्राण, क्ली, (परित्रायते इति । परि+त्रै+ल्युट् ।) मारणोद्यतस्य निवारणम् । तत्पर्य्यायः । पर्य्याप्तिः २ हस्तवारणम् ३ । इत्यमरः । ३ । २ । ५ ॥ रक्षणम् । यथा
"परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्म्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ४ । ८ ॥

परिदान, क्ली, (परिदीयते इति । परि+दा+भावे ल्युट् ।) परीवर्त्तः । विनिमयः । इत्यमरः । २ । ९ । ८० ॥

परिदायी [न्] पुं, (परित्यज्य शास्त्रधर्म्मं ददातीति । परि+दा+णिनि ।) अनूढ्ज्येष्ठे तत्कनिष्ठाय कन्यादाता । 'यथा हारीतः ।
ज्येष्ठेऽनिर्व्विष्टे कनीयान् निर्व्विशन् परिवेत्ता भवति परिविन्नो ज्येष्ठः परिवेदनीया कन्या परिदायी दाता परिकर्त्ता याजकस्ते सर्व्वे पतिताः ।" इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥

परिदेवनं, क्ली, (परि+दिव+ल्युट् ।) अनुशोचनोक्तिः । विलापः । इत्यमरः । १ । ६ । १६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । १४६ ।
"परिदेवनञ्च माद्र्याश्च वासुदेवस्य सन्निधौ ।
आश्वासनञ्च कृष्णाया दुःखार्त्तायाः प्रकीर्त्तितम् ॥")

परिदेवना, स्त्री, (परिदेवयतीति । परि+दिवि+ 'ण्यासश्रन्थो युच् ।" ३ । ३ । १०७ । इति युच् । ततष्टाप् ।) शोकनिमित्तो विलापः । यथा,—
"अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ! ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥'
इति श्रीभगवद्गीताद्वितीयाध्यायश्लोकव्याख्याने श्रीधरस्वामी ॥ अपि च ।
'न मन्त्रबलवीर्य्येण प्रज्ञया पौरुषेण च ।
अलभ्यं लभते मर्त्यस्तत्र का परिदेवना ॥
अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि शौनक ! ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥
अयाचितो मया लब्धस्तत्प्रेषितः पुनः कृतः ।
यत्रागतस्तत्र गतस्तत्र का परिदेवना ॥
एकवृक्षे यदा रात्रौ नानापक्षिसमागमः ।
प्रभाते दश दिशो यान्ति तत्र का परिदेवना ॥
एकसार्थप्रयातानां सर्व्वेषां तत्र गामिनाम् ।
यद्येकस्त्वरितो याति का तत्र परिदेवना ॥"

इति गरुडपुराणे १११ अध्यायः ॥

परिधान, क्ली, (परिधीयते यत् । परि+धा+कर्म्मणि ल्युट् ।) परिधेयवस्त्रम् । तत्पर्य्यायः । अन्तरीयम् २ उपसंव्यानम् ३ अधोंऽशुकम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ११७ ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । ५ । २३ ।
"वरं वनं व्याघ्रगजादिसेवितं
जलेन हीनं बहुकण्टकावृतम् ।
तृणानि शय्या परिधानवल्कलं
न बन्धुमध्ये धनहीनजीवितम् ॥")

परिधाय, पुं, (परिधीयतेऽत्र । परि+धा+घञ् ।) जलस्थानम् । परिच्छदः । नितम्बः । इति मेदिनी ॥ (जलस्थानमित्यत्र जलस्थानमिति केचित् ॥)

परिधि, पुं, (परिधीयतेऽनेन । परि+धा+ 'उपसर्गे घोः किः ।' ३ । ३ । ९२ । इति किः ।) परिवेशः । चन्द्रसूर्य्यसमीपमण्डलम् । (यथा रघुः । ८ । ३० ।
'अनृणत्वमुपेयिवान् बभौ
परिधेर्मुक्त इवोष्णदीधितिः ॥")
यज्ञियतरुशाखा । यज्ञियतरोः पलाशादेर्यज्ञपशुबन्धनार्थं या शाखा निखायते तस्याम् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथाह आपस्तम्बः । 'खादिरं पालाशं वैकविंशतिदारुकमिध्मं करोति त्रय

परिधयः मालाश्मकाष्ठकाः खादिरोदुम्बरविल्व-
रोहितकविकङ्कतानां ये वा यज्ञिया वृक्षा
स्तदाद्याः शुष्करसत्वचकाः ॥" इति ॥ * ॥)
भूगोलादेर्वेष्टनम् । यथा,—
"व्यासेभनन्दाग्निहते विभक्ते
खवाणसूर्य्यैः परिधिस्तु सूक्ष्मः ॥"
इति लीलावती ॥
(क्ली, परिधीयते यदिति । परि+धा+
कर्म्मणि किः । परिधेयवस्त्रम् । यथा, भाग-
वते । ८ । ७ । १७ ।
"मेघश्यामः कनकपरिधिः कर्णविद्योतविद्यु-
न्मूर्द्ध्नि भ्राजद्विलुलितकचः स्रग्धरो रक्तनेत्रः ॥"
"कनकं सुवर्णमिव पीतं परिधिं वस्त्रं यस्य"
इति तट्टीका ॥)
परिधिस्थः, पुं, (परिधौ तिष्ठतीति । परिधि+
स्था+कः ।) परिचरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६२ ॥
युद्धकाले परप्रहारात् रथरक्षके । प्रजा-
सामन्तयवस्थापनकारिणीति केचित् । सेनायां
राज्ञो दण्डनायकः । इत्यन्ये । इति भरतः ॥
परिधेयं, त्रि, (परिधातुं शक्यम् । परि+धा+
"अचो यत् ।" ३ । १ । ९७ । इति यत्
"ईद्यति ।" ६ । ४ । ६५ । इति आत ईत्
ततो गुणः ।) परिधानीयम् । परिधातव्यम् ।
परिधानोपयुक्तवस्त्रादि । यथा,—
"न तु स्वभोग्यतयापि प्राप्ते परिधेयादौ स्तेर-
दृष्टार्थतापत्तेः ।" इति विवादचिन्तामणिः ॥
परिपणं, क्ली, (परिपण्यते व्यवह्रियतेऽनेन ।
परि+पण्+"पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।"
३ । ३ । ११८ । इति घः ।) मूलधनम् । इत्य-
मरः । २ । ९ । ८० । पुंसि इति भागः ॥
परिपन्थकः, पुं, (परिपन्थयति दोषादिकं प्राप्नो
तीति । परि+पथि क गतौ+ण्वुल् ।) शत्रुः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३९३ ॥ (यथा, महा-
भारते । १० । १६ । ३१ ।
"हतो दुर्य्योधनः पापो राज्यस्य परिपन्थकः ॥")
परिपन्थी, [न्] त्रि, (परिसर्व्वतो भावेन दोषा-
ख्यानं पन्थयितुं शीलमस्य । परि+पन्थ+
णिनिः ।) शत्रुः । इत्यमरः । २ । ८ । ११ ।
(यथा, गीतायाम् । ३ । ३४ ।
"इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥"
प्रतिकूलाचारी । यथाह कश्चित् ।
"अपराधिनि चेत् क्रोधः क्रोधे क्रोधः कथं नहि ।
धर्म्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णां परिपन्थिनि ॥")
परिपाकः, पुं, (परिपच्यते इति । परि+पच+
घञ् ।) परिपक्वता । यथा, भावप्रकाशे ।
"इत्यद्भुतं केवलवह्निपक्व-
मांसेन मत्स्यः परिपाकमेति ।"
नैपुण्यम् । यथा,—
"वीक्ष्य तस्य विनये परिपाकं
पाकशासनपदं स्पृशतोऽपि ।"
इति नैषधचरिते ॥

परिपाकिनी, स्त्री, (परिपाकः परिपाकशक्ति-
र्विद्यतेऽस्याः । परिपाक+इनि+ङीप् ।)
त्रिवृता । इति शब्दचन्द्रिका ॥
परिपाटिः, स्त्री, (परिपाटनम् । परि+पट्+
स्वार्थे णिच्+अच इः । यद्वा परि भागे
भागेन पाटिः पाटनं गतिर्यस्याम् ।) पारिपाट्य-
विशिष्टः । तत्पर्य्यायः । आनुपूर्व्वी २ आवृत् ३
अनुक्रमः ४ पर्य्यायः ५ । इत्यमरः । २ । ७ । ३७ ॥
आनुपूर्व्यम् ६ परिपाटी ७ । इति भरतः ॥
आनुपूर्व्वम् ८ आनुपूर्व्वकम् ९ । इति टीका-
न्तरम् ॥ क्रमः १० । इति जटाधरशब्दरत्ना-
वल्यौ ॥
परिपिष्टकं, क्ली, (परि+पिष्+क्त+संज्ञायां
कन् ।) सीसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
परिपुष्करा, स्त्री, (परितः पुष्करं मुखं यस्याः ।)
गोडुम्बा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ राजगोमक्
इति भाषा ॥
परिपूतं, क्ली, (परि+पू+क्तः ।) अपास्ततुष-
धान्यम् । यथा, मनुः ।
"परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ।
निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्द्धशतं दमः ॥"
त्रि, सर्व्वतोभावेन पवित्रम् ॥ (यथा, माघे । २ । १६ ।
"घूर्णयन् मदिरास्वादमदपाटलितद्युती ।
रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृशौ ॥")
परिपूर्णता, स्त्री, (परिपूर्णस्य भावः । परिपूर्ण+
"तस्य भावस्त्वतलौ ।" ५ । १ । ११९ । इति
तल् ततः "त्वान्तं क्लीवन्तलन्तं स्त्रियाम् ।" इति
वार्त्तिकोक्तत्वात् स्त्रियां टाप् ।) परिपूर्णत्वम् ।
सम्पूर्णता । तत्पर्य्यायः । आभोगः २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । १३७ ॥
परिपूर्णत्वं, क्ली, (परिपूर्णस्य भावः । "तस्य
भावस्त्वतलौ ।" ५ । १ । ११९ । इति त्व ।
ततः क्लीवत्वम् ।) परिपूर्णता । सम्पूर्णत्वम् । इति
जटाधरः ॥ (यथा,—
"दृश्यते परिपूर्णत्वं मुखचन्द्रस्य ते सखि ! ।
न जाने कश्चकोरं हि विधाता पालयिष्यति ॥"
इत्युद्भटः ॥)
परिपेलं, क्ली, (परिपेलति मृदुतां गच्छतीति ।
पेल गतौ+अच् ।) परिपेलवम् । कैवर्त्ती-
मुस्तकम् । इति शब्दमाला ॥ तन्त्रान्तरे यथा,—
"परिपेलं प्लवं वन्यं तत्कुटन्नटसंज्ञकम् ।
जायते मुस्तकाकारं शैवालकुलसञ्चये ॥"
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
परिपेलवं, क्ली, (परि सर्व्वतः पेलवं मृदुता यस्य ।)
कैवर्त्तीमुस्तकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३१ ॥
(अत्यन्तकोमले, त्रि । यथा, सुश्रुतसंहितायाम् ।
६४ । ८ ।
"स्फीतमध्यपरिपेलवं फलं
ग्रीष्ममध्यचिरकालसम्भवम् ॥"
गुणादयोऽस्य कैवर्त्तीमुस्तकशब्दे ज्ञेयाः ॥)
परिप्लवं, त्रि, (परिप्लवते इति । प्लु+अच् ।) चञ्च-
लम् । इत्यमरः । ३ । १ ।

(यथा, माघे । १४ । ६८ ।
"मत्कुणाविव पुरा परिप्लवौ
सिन्धुनाथशयने निषेदुषः ।
गच्छतः स्म मधुकैटभौ विभो-
र्यस्य नैद्रसुखविघ्नतां पदम् ॥"
पुं, राज्ञः सुखीनलस्य पुत्रः । यथा, भागवते ।
९ । २२ । ४२ ।
"सुनीथस्तस्य भविता नृचक्षुर्यत्सुखीनलः ।
परिप्लवः सुतस्तस्मान्मेधावी सुनयात्मजः ॥")
परिप्लुतः, त्रि, (परिप्लु+क्तः ।) जलादिप्लावितः ।
यथा, मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये १ अध्यायः ॥
"आवां जहि न यत्रोर्व्वी सलिलेन परिप्लुता ॥
परिप्लुता, स्त्री, (परि+प्लु+क्तः । स्त्रियां टाप् ।)
मदिरा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६६ ॥ ग्राम्य-
धर्म्मे (मैथुने) वेदनावती योनिः । यथा,—
"परिप्लुतायां भवति ग्राम्यधर्म्मे रुजा भृशम् ।"
इति योनिव्यापन्निदाने माधवकरः ॥
("पित्तलाया नृसंवासे क्षवथूद्गारधारणात् ।
पित्तसंमूर्च्छितो वायुर्योनिं दूषयति स्त्रियाः ॥
शूनास्पर्शाक्षमासार्त्तिर्नीलपीतमसृक् स्रवेत् ।
श्रोणीवंक्षणपृष्ठार्त्तिज्वरार्त्तायाः परिप्लुता ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने त्रिंशेऽध्याये ॥)
आप्लुते त्रि ॥
परिबर्हः, पुं, (परिबर्ह्यतेऽनेन । बर्ह प्राधान्ये+
घञ् ।) परिच्छदः । हस्त्यश्ववस्त्रकम्बलादि ।
नृपार्होऽर्थः । राजयोग्यद्रव्यं सितच्छत्रादि ।
नृपार्हं सितच्छत्रादि अर्थो धनमिति केचित् ।
इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,—
"निवेश्य गङ्गामनु तां महानदीं
चमूं विधानैः परिबर्हशोभिनीम् ।
उवास रामस्य तदा महात्मनो
विचिन्तमानो भरतो निवर्त्तनम् ॥"
इति रामायणे । २ । ८३ । २६ ।)
परिभवः, पुं, (परि+भू+अप् ।) अनादरः ।
इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥ (यथा, रघुः । १२ । ३७ ।
"फलमस्योपहासस्य सद्यः प्राप्स्यसि पश्य माम् ।
मृग्याः परिभवो व्याघ्र्यामित्यवेहि त्वया कृतम् ॥")
परिभावः, पुं, (परि+भू+"परौ भुवोऽवज्ञाने ।"
३ । ३ । ५५ । इति घञ् ।) परिभवः । इत्य-
मरः । १ । ७ । २२ ॥
परिभाषणं, क्ली, (परि+भाष+ल्युट् ।) सनिन्द
उपालम्भः । इत्यमरः । १ । ६ । १४ ॥ उपालम्भो
दुर्व्वादः । निन्दया सह वर्त्तमानो य उपा-
लम्भस्तत्र सनिन्दे परिभाषणम् । उपालम्भो
गुणाविष्करणेन स्तुतिपूर्व्वकोऽपि भवति । यथा
महाकुलस्य भवतः किमिदमुचितं भवति ।
अत्र तु सस्तुतौ न परिभाषणम् । टीकान्तरे-
ऽपि बन्धुलस्य तवागम्यागमनं योग्यमिति
निन्दापूर्व्वः । महाकुलस्य तव कथं विप्रवधः ।
इति स्तुतिपूर्व्वश्च उपालम्भः । इति भरतः ॥*॥
नियमः । इति मेदिनी ॥ आलापः । इति

परिभाषा स्त्री (परि+भाष+अच। ततष्टाप्। परिष्कृत भाषणम्। पदार्थविवेचकाचार्याणां युक्तियुक्ता वाक्। इति काव्यप्रकाशटीकायां चण्डीदास ॥ तत्पर्य्याय। प्रज्ञप्ति २ शैली ३ सङ्केत ४ समयकार ५। इति त्रिकाण्डशेष ॥ (सूत्रलक्षणविशेष। सूत्र षड्विधम्। यथा —
संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च।
अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम्॥")
'अन्यत्र सदेशनिर्म्मादार्थसङ्केतविशेष। यथा घभोरित्यादि।" इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादास ॥ यथा माघे। १६। ८०।
"न खलु प्रतिहन्यते कुतश्चित्
परिभाषेव गरीयसी यदाज्ञा॥
("अस्पष्टार्थकवैद्योक्तसन्दिग्धार्थप्रकाशिका।
परिभाषा प्रवक्ष्यन्ते दीपीभूता सुनिश्चिता॥
इति वैद्यकपरिभाषाया लक्षणम्॥
प्रथमं परिभाषा स्याद्भैषज्याख्यानकल्पना।"
इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये॥)

परिभूत त्रि (परिभूयते स्म। परि+भू+क्त।) अनादृतम्। तत्पर्य्याय। अवगणितम् २ अवमतम् ३ अवज्ञातम् ४ अवमानितम् ५। इत्यमरः। ३।१।१०६। अभिभूतम् ६। इति जटाधर॥ अपमानितम् ७। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा धारावल्यां विंशाध्याये।
"परिभूतसुखरचित कुण्टापुरमतिमारतस्य।
जनयति गजपति चितिसुतदृशो भवि मूर्त्तम्॥")

परिभ्रम, पुं (परि+भ्रम्+घञ्।) सर्व्वतोभ्रमणम्। परिपूर्व्वभ्रमधातोर्भावे अलप्रत्ययनिष्पन्न॥

परिमण्डलं त्रि (परि सर्व्वतो मण्डलम्।) वर्त्तुलम्। इति हेमचन्द्र॥ (यथा भागवते। ५।२१।१८।
"तयोत्तर सार्द्धनवकोटियोजनपरिमण्डलं भूवलयस्य क्षणेन सार्द्धशतार्द्धं द्विसहस्रयोजनानि स भुङ्क्ते।" परमाणुपरिमाणम्। परिमाणविशिष्ट परमाणु। इति वैशेषिकसूत्रविवृति॥ शब्दोऽयं न्यग्रोधशब्देन युक्त अर्थान्तरं प्रकाशयति। पुं पुरुषविशेष। तस्य लक्षणं यथा मात्स्ये ११८ अध्याये।
'न्यग्रोधौ तु स्मृतौ बाहू व्यामो न्यग्रोध उच्यते।
व्यामेन उच्छ्रयो यस्य अध ऊर्द्ध्वं च देहिन।
समोच्छ्रयपरीणाहो न्यग्रोधपरिमण्डल।"
स्त्री लक्षणान्वितरमणीविशेष। यथा शब्दरत्नावल्याम्।
"स्तनौ सुकठिनौ यस्या नितम्बे च विशालता।
मध्ये क्षीणा भवेद् या च न्यग्रोधपरिमण्डला॥"
पर्व्वतविशेष। यथा महाभारते ६।६।११।
"परिमण्डलस्तयोर्मध्ये मेरु कनकपर्व्वत।
आदित्यतरुणाभासो विधूम इव पावक॥")

परिमल पुं (परिमलति सुगन्धेनापरेऽस्मादनेनेति। मल ड धारणे+अच्। "विभाषेव मल।" इति व्याकरणसूत्रम्।) विमर्दनम्। कुङ्कुमादिमर्द्दनम्। विमर्दोत्थगन्धमनोहरम्। परमार्थिमर्द्दनेन रमणकुङ्कुमादिगन्ध। इत्यमरभरतौ॥ सुरभिमाल्यगन्धादिधारणेनोत्पन्नो हृद्यो गन्ध। इति स्वामी॥ (यथा कलाविलास। १।५।
रतिलुलितललितललनाङ्गमलतवाहिनो सुदूर्येन।
अयकेशकुसुमपरिमलवाहितदेहा वहन्त्य निला॥)
तत्पर्य्याय। आमोद २ गन्ध ३ सौरभ्यम् ४ सौरभम् ५। इति राजनिर्घण्ट॥ पण्डितसमूह। इति शब्दरत्नावली॥

परिमाण, क्ली, परिमीयतेऽनेन। (परि+मा+करणे ल्युट्।) परिमितिव्यवहारासाधारणकारणम्। इति सिद्धान्तमुक्तावली॥ भाव इति भाषा। (यथा मनु। ८।१३३।
'त्रसरेण्वोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणत॥')
तत्पर्य्यायप्रकारा यथा —
'पौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम्।
मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैर्गुञ्जा पञ्चाद्यमाषक॥
ते षोडशाक्ष कर्षोऽस्त्री पल कर्षचतुष्टयम्।
सुवर्णविस्तौ हेम्नोऽक्षे कुरुविस्तस्तु तत्पले॥
तुला स्त्रियां पलशत भार स्याद्विंशतिस्तुला।
आचित दशभारा स्यु शाकटो भार आचित॥
कार्षापण कार्षिकश्च ताम्रिके कार्षिके पण।
अस्त्रियाढकद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चक॥
कुडव प्रस्थ इत्याद्या परिमाणार्थका पृथक्॥
इत्यमर। २।९।८५–८९॥
न्यायमते तद्यथा —
'परिमाणं भवेन्मानव्यवहारस्य कारणम्।
अणु दीर्घं महद्ध्रस्वमिति तद्भेद ईरित॥
अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम्।
संख्यात परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते॥
अनित्यं द्व्यणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम्।
परिमाणं घटादौ तु परिमाणजमुच्यते॥
प्रचय शिथिलाख्यो य संयोगस्तेन जन्यते।
परिमाणं तूलकादौ नाशस्त्वाश्रयनाशत॥
इति भाषापरिच्छेदे। ११०–११२॥
(परिमाणं निरूपयति। परिमाणमिति। परिमितिव्यवहारासाधारणं कारणं परिमाणमित्यर्थ। तच्चतुर्विधं अणु महद्दीर्घं ह्रस्वञ्चेति चातुर्विध्यं प्रकटयति। तत्राद्यन्त्यमहत्त्वं दीर्घत्वं च परमनित्ये तत्परिमाणं नित्यं अनित्यपरिमाणमित्यनुषज्यते जायते इत्यपि परिमाणमित्यनुषज्यते। अनित्यमिति पूर्व्वेणान्वय तथाचानित्यं परिमाणं संख्याजन्यं परिमाणजन्यं प्रचयजन्यञ्चेत्यर्थ। तत्र संख्याजन्यमुदाहरति द्व्यणुकादाविति। द्व्यणुकस्य त्रसरेणोश्च परिमाणं प्रति परमाणुपरिमाणं द्व्यणुकादिपरिमाणं वा न कारणं परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमात् द्व्यणुकादिपरिमाणन्तु परमाणुपरिमाणजन्यं यदि स्यात्तदा परमाणुपरिमाणवत् अणु स्यात् न च तदिष्टम् अत परमाणौ द्वित्वसंख्या द्व्यणुकपरिमाणस्य द्व्यणुके त्रित्वसंख्या च त्र्यणुकपरिमाणस्य कारणमित्यर्थ। परिमाणजन्यमाह परिमाणं घटादौ त्विति। कपालादिपरिमाणजन्यमित्यर्थ। प्रचयजन्यमुदाहरति प्रचय इति अर्थात् प्रचयस्य नष्टावयवविनाश कथं परिमाणनाशक इति चेत् चतुरपरमाणुविशेषे तद्रूपचये चावयविन प्रत्यभिज्ञानेऽपि परिमाणान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वाच्यम्। परमाणुविश्लेषे द्व्यणुकस्य नाशोऽवश्यमभ्युपेयतयापि च द्व्यणुकनाश एव क्रमेण महावयविनो नाशस्यावश्यकत्वात् सति च नाशकेऽनभ्युपगममात्रेण नाशस्य अपवदितुमशक्यत्वात् शरीरादावयवोपचये अवयवसमवायिकारणनाशस्यावश्यकत्वादवयवविनाश आवश्यक न च पटविनाशेऽपि तन्त्वन्तरसंयोगात परिमाणाधिक्यं स्यादिति वाच्यं तथापि वेमाद्यभिघातेन समवायिकारणतन्तुसंयोगनाशात् पटनाशस्यावश्यकत्वात् किञ्च तन्त्वन्तरस्य तत्पटावयवत्वे पूर्व्वं तत्पट एव न स्यात् तन्तुरूपकारणाभावात् तन्त्वन्तरावयवत्वाभावे च न तेन परिमाणाधिक्यं सयुक्तद्रव्यान्तरवत् तस्मात्तन्त्वन्तरसंयोगे सति पूर्व्वपटनाशस्तत पटान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यं स्वीकार्यम्। अवयविन प्रत्यभिज्ञानन्तु साजात्येन दीपकलिकादिवत् न च पूर्व्वतन्त्वन एव तन्त्वन्तरसहकारात् पूर्व्वपटे सत्येव पटान्तरमारभ्यतामिति वाच्यम् मूर्त्तयो समानदेशताविरोधात् एकदा नाना द्रव्यस्य तत्रानुपलम्भबाधितत्वाच्च पूर्व्वद्रव्यस्य प्रतिबन्धकस्य विनाशे द्रव्यान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यमभ्युपेयत्वात्।" इति सिद्धान्तमुक्तावली।)

परिमार्ग्य त्रि (परि+मृज+ण्यत्। "मृजो विभाषा।" ७।३।५९। इति कुत्वम्। "मृजेर्वृद्धि।" ७।२।११४। इति वृद्धि।) परिमार्जनीयम्। परिशोधनीयम्॥

परिमार्जन, क्ली (परि+मृज+ल्युट् ततो वृद्धि।) स्वादुभेद। मधुमस्तकम्। यथा शब्दचन्द्रिका।
"मधुनैलपक्वैर्भक्ष्यै पिष्टिका परिमार्ज्य ये।
मधुमस्तकसंज्ञ्यस्तदन्याख्या परिमार्जनम्॥
परिमार्जनश्च॥

परिमित, त्रि (परि+मा+क्त। परितो मितं वा।) युक्तम्। इति त्रिकाण्डशेष॥ परिमाणविशिष्टम्। यथा उद्भट।
"दत्तेन परिमितमधिकं
याचित जलमाकुलो कुरुते।
चोलाचलमिव पीनं
स्तनजघनाया कुलीनाया॥"

परिमेय, त्रि (परि+मा+"अचो यत्।" ३।१।९७। इति यत्। "ईद्यति।" ६।४।६५। इति ईत्वं ततो गुण।) परिमाणेन। इति व्याकरणम्॥

परिमेय त्रि (परिमीयते इति। परि+मा+"अचो यत्।" ३।१।९७। इति यत्। "ईद्यति।" ६।४।६५। इति ईत्वं ततो गुण।) परि

मात्रविशिष्टम् । परिमानयम् । परिमाणीयम् । (यथा, रघुः । १ । ३० ।
"नाभूद्यामस्मीडेति परिमेयपुरःसरौ ।
अनुभावविशेषात्तु सेनापरिगताविव ॥")
परिमोक्षः, पुं, (परितो मोक्षः परित्यागः ।) मलत्यागः । यथा, श्रीभागवते २ । ६ । १० ।
"पायुर्यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारद ! ।
हिंसाया निर्ऋतेर्मृत्योर्निरयस्य गुदं स्मृतम् ॥"
"परिमोक्षस्य मलत्यागस्य । पायुरिन्द्रियं गुदं स्थानम् । निर्ऋतेरलक्ष्म्याः ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ परित्यागम् । यथा, विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"सर्व्वाशुभानां परिमोक्षकारि
संपूजनं देववरस्य विष्णोः ।"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(विमुक्तिः । यथा, महाभारते । १ । २ । १६० ।
"कर्णस्य परिमोक्षोऽत्र कुण्डलाभ्यां पुरन्दरात् ॥")
परिमोषी, [न्] त्रि, (परिमुष्णातीति । परि + मुष् + णिनिः ।) परिमोषणशीलः । चौरः । (इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६ ॥)
परिरम्भः, पुं, (परिरभ्यते इति । परि + रभि + घञ् । "रभेरशब्लिटोः ।" ७ । १ । ६३ । इति नुम् ।) आलिङ्गनम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३० ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ५ । ७ ।
"ध्यायस्तामनिशं जपन्नपि तवैवालापमन्त्रावलीं भूयस्त्वत्कुचकुम्भनिर्भरपरीरम्भामृतं वाञ्छति ॥")
परिवत्सरः, पुं, वत्सरः । इति जटाधरः ॥ वत्सरविशेषः । यथा, मलमासतत्त्वे ।
"शकाब्दात् पञ्चभिः शेषात् समादाद्दिषु वत्सराः ।
सम्परीदानुपूर्व्वाश्च तथोदापूर्व्वका मताः ॥"
"परिपूर्व्वे तथादानं यवानाञ्च द्विजोत्तमाः ॥"
इति विष्णुधर्म्मोत्तरम् ॥
परिवर्ज्जनं, क्ली, (परिवर्ज्यते परित्यज्यते प्राणोऽनेन । परि + वृज् + णिच् + ल्युट् ।) मारणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११४ ॥ (भावे ल्युट् ।) परित्यागः । यथा, उद्भटः ।
"गोप्यो न दोषो मधुराङ्गनानां
धूर्त्तस्य कृष्णस्य हि रीतिरेषा ।
विपर्य्ययो चेन्न कृतः स्वपित्रो-
स्तस्योपपन्नौ परिवर्ज्जनं किम् ॥"
परिवर्ज्जनीया यथा, कौर्म्मे उपरिभागे १५ अः ।
"एकशय्यासनं पंक्तिर्भाण्डपक्वान्नमिश्रणम् ।
याजनाध्ययने योनिस्तथैव सहभोजनम् ॥
सहाध्यायस्तु दशमः सहयाजनमेव च ।
एकादश समुद्दिष्टा दोषाः साङ्कर्य्यसंज्ञिताः ॥
समीपे चाप्यवस्थानात् पापं संक्रमते नृणाम् ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन साङ्कर्य्यं परिवर्ज्जयेत् ॥"
"यस्मिन्देशे न सम्मानो न प्रीतिर्न च बान्धवाः ।
न च विद्यागमः कश्चित्तं देशं परिवर्ज्जयेत् ॥"
इति चाणक्यम् ॥
"ब्राह्मणं बालिशं क्षत्त्रमयोद्धारं विशं जडम् ।
शूद्रमक्षरसंयुक्तं दूरतः परिवर्ज्जयेत् ॥
कुभार्य्याञ्च कुमित्रञ्च कुराजानं कुसौहृदम् ।
कुबन्धुञ्च कुदेशञ्च दूरतः परिवर्ज्जयेत् ॥"
इति गारुडपुराणे ११३ अध्यायः ॥
("यस्य वै भाषमाणस्य रुजत्यूर्द्ध्वमुरो भृशम् ।
अन्नञ्च च्यवते भुक्तं स्थितञ्चापि न जीर्य्यति ॥
बलञ्च हीयते यस्य तृष्णा चाभिप्रवर्द्धते ।
जायते हृदि शूलञ्च तं भिषक् परिवर्ज्जयेत् ॥"
इति चरके इन्द्रियस्थाने षष्ठेऽध्याये उक्तम् ॥)
परिवर्त्तः, पुं, (परिवर्त्तनमिति । परि + वृत् + भावे घञ् ।) विनिमयः । (यथा, रामायणे । २ । १०५ । २५ ।
"हृष्यन्त्यृतुमुखं दृष्ट्वा नवं नवमिवागतम् ।
ऋतूनां परिवर्त्तेन प्राणिनां प्राणसंक्षयः ॥")
कूर्म्मराजः । अपवर्त्तनम् । इति मेदिनी ॥ युगान्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ ग्रन्थविच्छेदः । इति जटाधरः ॥ दुःसहपुत्त्रस्य दुःसहस्त्रीरमेन कलिकन्यानिर्म्माष्टिगर्भजाताष्टपुत्त्रान्तर्गततृतीयपुत्त्रः । (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । २ ।
"अष्टौ कुमाराः कन्याश्च तथाष्टावतिभीषणाः ।
दन्ताकृष्टिस्तथोक्तिश्च परिवर्त्तस्तथापरः ॥"
तन्नामनिरुक्तिर्यथा तत्रैव १४ श्लोके ।
"अन्यगर्भे परान् गर्भान् सदैव परिवर्त्तयन् ।
रतिमाप्नोति वाक्यञ्च विवक्षोरन्यदेव यत् ॥
परिवर्त्तकसंज्ञोऽयं तस्यापि सितसर्षपैः ।
रक्षोघ्नमन्त्रजप्यैश्च रक्षां कुर्व्वीत तत्त्ववित् ॥")
तस्य पुत्त्रयोः कर्म्मादि यथा,—
"परिवर्त्तसुतौ द्वौ तु विरूपविकृतौ द्विज ।
तौ तु वृक्षाग्रपरिखाप्राकाराम्भोधिसंश्रयौ ॥
गुर्व्विण्याः परिवर्त्तन्तौ कुरुतः पादपादिषु ।
क्रोष्टुके । परिवर्त्तं स्वगर्भस्यान्योदरात्ततः ॥
न वृक्षञ्चैव नैवाद्रिं न प्राकारं पयोनिधिम् ।
परिखां न समाक्रामेदबला गर्भधारिणी ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे । ५१ । ६२—६४ ॥
परिवर्त्तनं, क्ली, (परि + वृत् + ल्युट् ।) परिवर्त्तः । तत्पर्य्यायः । परिदानम् २ विनिमयः ३ नैमेयः ४ व्यतिहारः ५ परावर्त्तः ६ वैमेयः ७ विमयः ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । १९ । १३ ।
"अङ्कमङ्कपरिवर्त्तनोचिते
तस्य निन्यतुरशून्यतामुभे ।
वल्लकी च हृदयङ्गमस्वना
वल्गुवागपि च वामलोचना ॥")
परिवर्त्तिका, स्त्री, मेढ्रगतक्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणमाह ।
"मर्द्दनात् पीडनाद्वापि तथैवाप्यभिघाततः ।
मेढ्रचर्म्म यदा वायुर्भजते सर्व्वतश्चरन् ॥
तदा वातोपसृष्टन्तु तच्चर्म्म परिवर्त्तते ।
सवेदनं सदाहञ्च पाकञ्च व्रजति क्वचित् ॥
मणेरधस्तात् कोषस्तु ग्रन्थिरूपेण लम्बते ।
मारुतागन्तुसम्भूतां विन्द्यात्तां परिवर्त्तिकाम् ।
सकण्डुः कठिना वापि सैव श्लेष्मसमुत्थिता ॥"
अस्यां वातजायामपि पित्तानुबन्धो बोद्धव्यो दाहपाकभावात् । कोषः चर्म्मकोषः ॥ * ॥
अथ तस्याश्चिकित्सा ।
"परिवृत्तं घृताभ्यक्तं सुस्विन्नमुपनाहयेत् ।
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा वातघ्नैः शाल्वणादिभिः ।
ततोऽभ्यज्य शनैश्चर्म्म पाटयेत् पीडयेन्मणिम्
प्रविष्टे चर्म्मणि मणौ स्वेदयेदुपनाहयेत् ॥
दद्याद्वातहरान् वस्तीन् स्निग्धान्यन्नानि भोजयेत् ।"
इति भावप्रकाशः ॥
परिवसथः, पुं, (परितो वसन्त्यत्र । परि + वस + "उपसर्गे वसेरिति अथच् ।) ग्रामः । इति हेमचन्द्रः ४ । ३७ ॥
परिवहः, पुं, (परि सर्व्वतोभावेन वहतीति । परि + वह् + अच् ।) सप्तवायुमध्ये पञ्चमवायुः । स तु सुवहवायोरुपरिस्थितः । (यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।
"भूवायुरावह इह प्रवहस्तदूर्द्ध्वः
स्यादुद्वहस्तदनुसंवहसंज्ञकश्च ।
अन्यस्ततोऽपि सुवहः परिपूर्व्वकोऽस्मात्
बाह्यः परावह इमे मरुतः प्रसिद्धाः ॥")
परिवादः, पुं, (परितः सर्व्वतो दोषोल्लेखेन वादः कथनम् । परि + वद् + भावे घञ् ।) अपवादः । (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे । १ । ४२ ।
"नीचसंसर्गनिरताः परवित्तापहारकाः ।
परनिन्दापरद्रोह-परिवादपराः खलाः ॥") * ॥
परि + वद् + णिच् + करणे घञ् ।) वीणावादनवस्तु । इति मेदिनी ॥
परिवादकः, त्रि, (परिवदतीति । परि + वद् + ण्वुल् ।) परिवादकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥
परिवादिनी, स्त्री, (परिवदति स्वरानिति । परि + वद् + "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ।" ३ । २ । ७८ । इति णिनिः स्त्रियां ङीप् ।) सप्ततन्त्रीयुक्तवीणा । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । ६ । ९ ।
"कलतया वचसः परिवादिनी
स्वरजिता रजितावशमाययुः ॥")
परिवादविशिष्टा च ॥
परिवादी, [न्] त्रि, (परिवदतीति परिवदितुं शीलमस्य वा । परि + वद् + शीलार्थे कर्त्तरि णिनिः ।) परिवादकर्त्ता । (यथा, महाभारते । १ । ७१ । २६ ।
"साधूनस्तुवतां ये च ये चापि परिवादिनाम् ॥"
परिवादो निन्दा विद्यतेऽस्य ।) परिवादविशिष्टः । इति परिवादशब्दादस्त्यर्थे इनिः ॥
परिवापः, पुं, (परिसर्व्वत उप्यते इति । परि + वप + घञ् ।) पर्य्युप्तिः । वपनम् । जलस्थानम् । परिच्छदः । इति मेदिनी । पे २५ ॥
परिवापनं, क्ली, (परि + वप् + णिच् + ल्युट् ।) मुण्डनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
परिवापितं, त्रि, (परिवाप्यते स्म । परि + वप + णिच् + क्त ।) मुण्डितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८५ ॥
परिवारः, पुं, (परिव्रियतेऽनेन । परि + वृ + करणे घञ् ।) परिजनः । (यथा, रघुः । ६ । १० ।
"मनुष्यवाह्यं चतुरस्रयान-
मध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।

विवेश मङ्गालदराजमार्गं
पतिवरा क्लृप्तविवाहवेषा ॥")
गृहशकोषः। परिच्छदः। इति मेदिनी। रे।
२८०॥

परिवाहः पुं (प्रवहति तृणादिकं येन। परि+
वह+घञ्।) परीवाहः। जलोच्छ्वासः। इत्य
मरटीकायां रमानाथः। (यथा रघुः। ८।७४।
'स विवेश पुरीं तया विना
क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः।
परिवाहमिवावलोकयन्
स्वशुचः पौरवधूमुखाश्रुषु ॥')

परिविन्न पुं (परि+विद्+क्त।) परिवित्तिः।
यथा उद्वाहतत्त्वे।
ज्येष्ठेऽनिविष्टे कनीयान् निर्विशन् परिवेत्ता भवति
परिविन्नो ज्येष्ठः परिवेदनीया कन्या परिदायी
दाता परिकर्त्ता याजक ते सर्व्वे पतिताः ॥'

परिवित्ति पुं (परिवर्ज्जनं विन्दति लभते इति।
परि+विद्+क्तिच्।) परिवेत्तुर्ज्येष्ठः। तत्
विवाहात्प्रागनूढज्येष्ठभ्राता। इत्यमरः।२।७।५६।
(यथा मनुः। ३। १७१।
दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्व्वजः ॥")

परिविन्दक [तृ] पुं (परित्यज्य ज्येष्ठं भ्रातरं
विन्दति अग्न्याधानभार्य्यान्तिकं लभते इति।
विद्+णक।) परिवेदकर्त्ता। यथा —
देशान्तरस्थक्लीवैकवृषणानसहोदरान्।
वेश्याभिसक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥
जडमूकान्धवधिरकुब्जवामनकुण्ठकान्।
अतिवृद्धानभार्य्यांश्च कृषिसक्तान् नृपस्य च ॥
धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा।
कुलटोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन् न दुष्यति ॥
इत्युद्वाहतत्त्वे छन्दोगपरिशिष्टम्।

परिविष्णु क्ली सर्व्वतो विष्णुः। विष्णुं विष्णुं परि
इत्यव्ययीभावसमासे दुर्गादासः॥

परिवृंहित त्रि वृहिधातोः कर्म्मणि क्त। (तत्
परितो वृंहितमिति।) सर्व्वतोभावेन दीप्ति
विशिष्टम्। सर्व्वतोभावेन कटिवर्ज्जितम्।
सर्व्वतोभावेन वृद्धिविशिष्टम्। सर्व्वतोभावेन
ध्वनिविशिष्टम्॥

परिवृढः त्रि (परिसर्व्वतोभावेन वृह्यति वर्द्धते
इति। वृहि वृद्धौ+कर्त्तरि क्त। निपातनात्
इकारलोपो निष्ठातस्य ढत्वञ्च।) अधिपः।
प्रभुः। इत्यमरः। ३। १। ११॥
(यथा राजतरङ्गिण्याम्। ३। २८२।
जगतपरिवृढः भौमपीलिस्तु स कलाधिपः।
तता प्रादुष्कृतवपुस्ततो भूयोऽप्यभाषत ॥")

परिवृत त्रि (परिसर्व्वतोभावेन वृत।) आवृत।
वेष्टितः। यथा —
ववहारान्नृपः पश्येत् सभ्यैः परिवृतोऽन्वहम्।
इति मिताक्षरा॥

परिवृत्ति पुं (परिवर्ज्जने वर्त्तते इति। परि+
वृत्+क्तिच्।) परिवित्तिः। इति हेमः॥ (परि
+वृत्+भावे क्तिन्। परिवर्त्तनम्। यथा
महाभारते। १४। १८। २८।
'तस्य कालपरीमाणमकरोत् स पितामहः।
भूतेषु परिवृत्तिञ्च पुनरावृत्तिमेव च ॥"
अर्थालङ्कारविशेषः। यथा साहित्यदर्पणे।
१०। १०५।
'परिवृत्तिर्विनिमयः समन्यूनाधिकैर्भवेत् ॥'
क्रमेणोदाहरणं यथा —
'दत्त्वा कटाक्षमेणाक्षी जग्राह हृदयं मम।
मया तु हृदयं दत्त्वा गृहीतो मदनज्वरः ॥'
अत्र प्रथमेऽर्द्धे समेन द्वितीयेऽर्द्धे न्यूनेन॥)

परिवृंहित, त्रि सर्व्वतोभावेन वृद्धिविशिष्टम्।
सर्व्वतोभावनोत्कर्षविशिष्टम्। इति वृहधातोः
कर्म्मणि क्तप्रत्ययनिष्पन्नम्॥

परिवेत्ता [तृ] पुं (परित्यज्य ज्येष्ठं भ्रातरं
विन्दति भार्य्यामग्न्यान्तिकं वा लभते इति। विद्
लाभे+'ण्वुल्तृचौ।' ३। १। १३३। इति
तृच्।) अनूढज्येष्ठे कृतविवाहकनिष्ठः। तदुद्
वाहतत्त्वम्। (यथा मनुः। ३। १७१।
'दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्व्वजः ॥')

परिवेदन क्ली (परि+विद्+ल्युट्।) विवाहः।
अग्न्याधानम्। यथा —
'क्लीवे देशान्तरगते पतिते भिक्षुकेऽपि वा।
योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने ॥'
इत्युद्वाहतत्त्वे शातातपः॥
सर्व्वतोभावेन ज्ञानम्। (यथा महाभारते।
१४। १६। १२।
'स हि धर्म्मः सुपर्य्याप्तो ब्रह्मणः परिवेदने।
न शक्यं तन्मया भूयस्तथा वक्तुमशेषतः ॥')
सर्व्वतोभावेन विचारणम्। सर्व्वतोभावेन विद्य
मानत्वम्। सर्व्वतोभावेन लाभः॥

परिवेदिनी स्त्री (परिवेदोऽस्त्यस्यामिति। इनि
ङीप् च।) परिवेत्तुः स्त्री। इति हेमचन्द्रः॥

परिवेदनीया स्त्री (परिविद्यते या। परि+विद्
अनीयर्।) अनूढज्येष्ठे कृतकनिष्ठेन विवा
हिता कन्या। अस्याः प्रमाणं परिविन्नशब्दे
द्रष्टव्यम्॥

परिवेश पुं (परितो विशतीति। परि+विश+
घञ्।) वेष्टनम्। परिधिः। इति मेदिनी।शे ३७॥
वातेन मण्डलीभूताः सूर्य्याचन्द्रमसोः कराः।
मालाभा व्योम्नि तनुते परिवेशः प्रकीर्त्तितः ॥
इति भरतधृतसाहसाङ्कः॥

परिवेषः पुं (परितो विष्यते व्याप्यतेऽनेन।
विषिरौ व्यापने+घञ्।) परिवृति। परिधिः।
(बृहत्संहितायाम् ३४ अध्याये तल्लक्षणादिकं
सूक्तम्। तद्यथा —
सम्मूर्च्छिता रवीन्द्वोः किरणाः पवनेन मण्डली
भूताः।
नानावर्णाकृतयस्तन्वभ्रे व्योम्नि परिवेषाः ॥
ते रक्तनीलपाण्डुरकापोताभाभ्रवलशबरि
शुक्ला।
इन्द्रयमवरुणनिर्ऋतिश्वसनेशपितामहाग्नि
कृता ॥
धनदः करोति मेचकमन्योऽन्यगुणाश्रयेण
वायव्ये।
प्रविलीयते मुहुर्मुहुरल्पफलः सोऽपि वायुकृतः ॥
चापशिखिगलसमतैलपीतजलाभः सकाल
सम्भूतः।
अविकलवृत्तः स्निग्धः परिवेषः शिवसुभिक्षकरः ॥
सकलगगनानुचारी नैकाभः क्षतजसन्निभो
रूक्षः।
असकलशकटशरासनशृङ्गाटकवत्स्थितः पापः ॥
शिखिगलसमेऽतिवर्षं बहुवर्णो नृपवधो भयं धूम्रे।
हरिचापनिभे युद्धान्यशोकपुष्पप्रभे चापि ॥
वर्णेनैकेन यदा बहुलः स्निग्धः क्षुराभ्रकाकीर्णः।
स्वर्त्तौ सद्यो वर्षं करोति पीतश्च दीप्तार्कः ॥
दीप्तविहङ्गमृगरुतः कलुषः सन्ध्यात्रयोत्थितो
ऽतिमहान्।
भयकृत्तड़िदुल्काद्यैर्हतो नृपं हन्ति शस्त्रेण ॥
प्रतिदिनमर्कहिमांश्वोररहर्निशं रक्तयोर्नरेन्द्रवधः।
परिविष्टयोर्भौदये लग्नास्तमये यथोक्तफल ॥
सेनापतेर्भयकरो द्विमण्डलो नातिशस्त्रकोप
करः।
त्रिप्रभृतिशस्त्रकोपं युवराजभयं नगररोधम् ॥
वृष्टिस्त्र्यहेन मासेन विग्रहो वा ग्रहेन्दुभनिरोधे।
होराजन्माधिपयोर्जन्मर्क्षे वाऽशुभो राज्ञः ॥
परिवेषमण्डलगतो रवितनयः क्षुद्रधान्यनाश
करः।
जनयति च वातवृष्टिं स्थावरकृषिकृन्निहन्ता च ॥
भौमे कुमारबलपतिसैन्यानां विद्रवोऽग्निशस्त्र
भयम्।
जीवे परिवेषगते पुरोहितामात्यनृपपीडा ॥
मन्त्रिस्थावरलेखकपरिवृद्धिश्चन्द्रजे सुवृष्टिश्च।
शुक्रे यायिक्षत्रियराज्ञां पीडा प्रियं चान्नम् ॥
क्षुन्नलग्नतस्करोधिपयशोभ्यो जायते भयं केतौ।
परिविष्टे गर्भभयं राहौ व्याधिर्नृपभयञ्च ॥
युद्धानि विजानीयात् परिवेषाभ्यन्तरे द्वयोर्ग्र
हयोः।
दिवसकृतः शशिनो वा क्षुदवृष्टिभयं त्रिषु
प्रोक्तम्।
याति चतुर्षु नरेन्द्रः सामात्यपुरोहितो वशं
मृत्योः।
प्रलयमिव विद्धि जगतः पञ्चादिषु मण्डलस्थेषु ॥
तारायहस्य कुर्य्यात् पृथगेव समुत्थितो नरेन्द्र
वधम्।
नक्षत्राणामथवा यदि केतोर्नोन्यो भवति ॥
विप्रक्षत्रियविट्शूद्रहा भवेत् प्रतिपदादिषु
क्रमशः।
श्रेणीपुरकोशानां पञ्चम्यादिष्वशुभकारी ॥
युवराजस्याष्टम्यां परतस्त्रिषु पार्थिवस्य दोष
करः।
पुररोधो द्वादश्यां सैन्यक्षोभस्त्रयोदश्याम् ॥
नरपतिपत्नीपीडां परिवेषोऽभ्युत्थितश्चतुर्दश्याम्

कुर्य्यात्तु पञ्चदश्यां पीड़ां मनुजाधिपस्यैव ॥
नागरकाणामभ्यन्तरस्थिता यायिनाञ्च बाह्यस्था।
परिवेषमध्यरेखा विज्ञेया क्रन्दसाराणाम् ॥
रक्तः श्यामो रूक्षश्च भवति येषां पराजय-
स्तेषाम्।
स्निग्धः श्वेतो द्युतिमान् येषां भागो जय-
स्तेषाम् ॥")

परिवेषणम्। इति हेमचन्द्रः ॥

परिवेषकः, पुं, (परिवेषयतीति। परि + विष् + ण्वुल्।) परिवेष्टा। परिवेषणकर्त्ता। तस्य लक्षणं यथा,—
"स्नातचन्दनचर्च्चितः सुवसनः स्रग्वी प्रसन्नाननः
स्वात्मा सुभगः प्रसन्नहृदयः श्रीकान्तपूजारतः।
स्वामिस्नेहपरः स्वकार्य्यनिपुणः प्रौढ़ो वदान्यः शुचि-
र्विप्रो वा परिवेषकस्तु कुलजश्चान्योऽपि वा
भूपतेः ॥"
इति पाकराजेश्वरः ॥

परिवेषणं, क्ली, (परि + विष् + णिच् + ल्युट्।) वेष्टनम्। भोजनार्थं भोजनपात्रे अन्नादेर्दानम्। अथ श्राद्धे परिवेषणं मनुः।
"पाणिभ्यान्तूपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितम्।
विप्रान्तिके पितॄन् ध्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत् ॥
अन्नस्येति तृतीयार्थे षष्ठी वर्द्धितं पूरितं पात्रमिति शेषः। उपनिक्षिपेत् परिवेषणार्थम्। तथा च पाकस्थाल्या आकृष्य प्रथमं भोजनपात्रे न देयं किन्तु स्थाल्यादिकं पाणिभ्यां पात्रसमीपे भूमौ संस्थाप्य पश्चात् पाणिभ्यां पात्रान्तरिताभ्यां श्राद्धे परिवेषयेत्। उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामाकृष्य परिवेषयेदिति मत्स्यपुराणात्। यत्तु श्राद्धे परिवेषणन्तु दक्षिणपाणिमात्रेणैवाज्ञानभिधानादिति मैथिलोक्तं तन्न। एकेन पाणिना दत्तं शूद्रादत्तं न भक्षयेदित्यादि पुराणीयेन एकपाणिदत्तशूद्रादत्तभक्षणनिषेधेन तन्मात्रपरिवेषणस्यापि निषिद्धत्वात् पाणिभ्यामपि पात्रान्तरितं कृत्वा देयम्।
हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च।
दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्ता भुङ्क्ते च किल्विषम् ॥
तस्मादन्तरितं देयं पर्णेनाथ तृणेन वा।
प्रदद्यान्न तु हस्तेन नायसेन कदाचन ॥
इति वशिष्ठवचनेन सामान्यतोऽभिधानात्। पितृभक्तितरङ्गिण्यामप्येवम्। मनुः।
गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु।
विन्यसेत् प्रयतः सम्यग्भूमावेव समाहितः ॥
आमिषं पानपात्रञ्च भोक्तुर्दक्षिणतो न्यसेत्।
भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च ॥
हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च।
उपनीय च तत् सर्व्वं शनकैः सुसमाहितः ॥
परिवेषयेत् प्रयतो गुणान् सर्व्वान् प्रचोदयन्।
गुणान् उपकरणानि भूमावेव न तु व्यञ्जनादिपात्रादि अन्नादि पात्रोपरि निक्षिपेत्।" इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

परिवेषिका, स्त्री, (परिवेषयति या। परि + विष् + ण्वुल्। स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च।) परिवेषणकर्त्री। तस्या लक्षणं यथा,—
"स्नाता विशुद्धवसना नवधूपिताङ्गी
कर्पूरसौरभमुखी नयनाभिरामा।
बिम्बाधरा शिरसि बद्धसुगन्धिपुष्पा
मन्दस्मिता क्षितिभृतां परिवेषिका स्यात् ॥"
इति पाकराजेश्वरः ॥

परिवेष्टितं, त्रि, सर्व्वतोभावेन वेष्टितम्। तत्पर्य्यायः। परिक्षिप्तम् २ वलयितम् ३ निवृतम् ४ परिष्कृतम् ५ परीतम् ६। इति हेमचन्द्रः ॥

परिव्याधः, पुं, (परि सर्व्वतोभावेन विध्यतीति। परि + व्यध् ताड़े + "श्याद्व्यधेति।" ३।१।१४१। इति णः।) अम्बुवेतसः। द्रुमोत्पलः। इत्यमरः। २।४।३०,६०॥

परिव्रज्या, स्त्री, (परि + व्रज + भावे क्यप्। स्त्रियां टाप्।) तपस्या। इति हेमचन्द्रः। १।८१। (इतस्ततो भ्रमणम्। यथा, मनुः। १०।५२।
"वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम्।
कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥"
"लौहवलयादि चालङ्करणं सर्व्वदा च भ्रमणशीलत्वम् ॥" इति कुल्लूकभट्टः ॥)

परिव्राजः, पुं, (परित्यज्य सर्व्वान् विषयभोगान् गृहाश्रमाद् व्रजतीति। परि + व्रज् + संज्ञायां कर्त्तरि घञ्।) परिव्राट्। इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

परिव्राजकः, पुं, (परिव्राज + स्वार्थे कन्। परिव्रजतीति। परि + व्रज् + ण्वुल् वा।) परिव्राट् ॥ (यथा, गोः रामायणे। ३।५५।२।
"स परिव्राजकस्तद्वा महाकायशिरोधरः।
प्रतिपेदे स्वकं रूपं रावणो राक्षसाधिपः ॥")

परिव्राजिः, स्त्री, (परि + व्रज् + णिच् + इन्।) श्रावणी। इति राजनिर्घण्टः ॥ मुलकुड़ी इति भाषा ॥ (श्रावणीमण्डूकपर्णीशब्दयोरस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

परिव्राट्, [ज्] } पुं, (परित्यज्य सर्व्वं विषय-
परिव्राड्, } भोगं गृहस्थाश्रमाद् व्रजति गच्छतीति। परि + व्रज + क्विप् दीर्घश्च।) चतुर्थाश्रमी। तत्पर्य्यायः। भिक्षुः २ कर्म्मन्दी ३ पाराशरी ४ मस्करी ५। इत्यमरः। २।७।४२॥ सन्न्यासी ६ श्रमणः ७। इति जटाधरः ॥ परिव्राजकः ८ पराशरी ९ व्रजकः १०। इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षणं यथा, गरुड़पुराणे
"सर्व्वारम्भपरित्यागो भैक्ष्याशनं ब्रह्मस्थलता।
निष्परिग्रहतान्द्रोहसमता सर्व्वजन्तुषु ॥
प्रियाप्रियपरिष्वङ्गे सुखदुःखाविकारिता।
सबाह्याभ्यन्तरं शौचं सुखदुःखानिकारिता ॥
सर्व्वेन्द्रियसमाहारो धारणा ध्याननित्यता।
भावसंशुद्धिरित्येष परिव्राड्धर्म्म उच्यते ॥"

परिशङ्कनीयः, त्रि, (परिशङ्क्यते इति। परि + शङ्क + अनीयर्।) सर्व्वतोभावेन शङ्काविषयः। यथा,
"शास्त्रं सुचिन्तितमपि प्रतिचिन्तनीय-
माराधितोऽपि नृपतिः परिशङ्कनीयः।
अङ्के स्थितापि युवतिः परिरक्षणीया
शास्त्रे नृपे च युवतौ च कुतो वशित्वम् ॥"
इत्युद्भटः ॥

परिशिष्टं, क्ली, (परितः शिष्टः। शिष् + क्तः।) परिशेषविशिष्टम्। अवशिष्टार्थबोधकग्रन्थः। इति हेमचन्द्रः। २।१७१॥ (यथा, छान्दोगपरिशिष्टम्। गृह्यपरिशिष्टमित्यादि ॥)

परिशुष्कं, क्ली, (परितः शुष्कम्। शुष् + क्तः।) मांसव्यञ्जनभेदः। यथा,—
"मांसं बहुघृतैर्भृष्टं सिक्तं चैवाम्बुना मुहुः।
जीरकाद्यैः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सर्व्वतोनीरसे त्रि ॥ (यथा, गोः रामायणे। २।५६।५।
"उपतप्तोदका नद्यः पल्वलानि सरांसि च।
परिशुष्कपलाशानि वनान्युपवनानि च ॥")

परिशोधः, पुं, (परि + शुध + भावे घञ्।) परिशोधनम्। सर्व्वतोभावेन शुद्धिः ॥

परिशोषः, पुं, (परि + शुष + भावे घञ्।) सर्व्वतोभावेन शुष्कता। (यथा, गोः रामायणे। ४।१५।३४।
"वाय्वर्कपरिपीताम्बुर्विपरिम्लानपङ्कजः।
तड़ाग इव कालेन परिशोषं गमिष्यति ॥")

परिश्रमः, पुं, (परि + श्रम् + घञ्। न वृद्धिः।) परिश्रान्तिः। तत्पर्य्यायः। श्रमः २ क्लमः ३ क्लेशः ४ प्रयासः ५ आयासः ६ व्यायामः ७। इति हेमचन्द्रः। २।२३३॥ (यथा, रघुः। १।५८।
"तमातिथ्यक्रियाशान्त-रथक्षोभपरिश्रमम्।
पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं मुनिः ॥")

परिश्रयः, पुं, (परिश्रयत्यस्मिन् इति। परि + श्रि + "एरच्।" ३।३।५६। इति अच्।) सभा। (भावे अच्।) आश्रयः। इति मेदिनी। ये। १२२॥

परिश्रान्तः, त्रि, (परि + श्रम + कर्त्तरि क्तः।) सर्व्वतोभावेन श्रान्तियुक्तः। (यथा, महाभारते। १।४८।२६।
"परिश्रान्तो वयःस्थश्च षष्टिवर्षो जरान्वितः।
क्षुधितः स महारण्ये ददर्श मुनिसत्तमम् ॥")
स्त्री। गायत्रीस्वरूपा भगवती। यथा, देवीभागवते। १२।६।८३।
"पावनी पादसहिता पेशला पवनाशिनी।
प्रजापतिः परिश्रान्ता पर्व्वतस्तनमण्डला ॥")

परिश्रुतः, त्रि, (परि + स्रु + क्तः।) सर्व्वतोभावेन श्रवणविशिष्टः ॥

परिश्लेषः, पुं, (परि + श्लिष + भावे घञ्।) आश्लेषः ॥

परिषत्, [द्] स्त्री, (परितः सीदन्त्यस्याम्। परि + सद् + अधिकरणे क्विप्। "सदिरप्रतेः।" ८।३।६६। इति षत्वम्।) सभा। इत्यमरः। २।७।१५॥ (यथा, गोः रामायणे। २।१३।१६।

यादृशी परिषत् प्रीतै दूतत्वाय तथाविधः ।
भुवमद्यैव राजा मां यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥
परिषत् खलु द्विविधा ज्ञानवती मूढपरिषच्च
सैव द्विविधा सती त्रिविधा पुनरनेन कारण
विभागेन सुहृत्परिषत् उदासीनपरिषत् प्रति
निविष्टपरिषच्चेति । तत्र प्रतिनिविष्टायां परि
षदि ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तिसम्पन्नायां
मूढायां वा न कथञ्चित् कस्यचित् सह जल्पो
विधीयते । मूढायान्तु सुहृत्परिषदि उदा
सीनायां वा ज्ञानविज्ञानमन्तरेणाप्यप्रयासेन
महायशसा ज्ञानवद्भिरेव सह जल्पो विधीयते । तद्विधेन
च सह कथयता आविद्धदीर्घसूत्रसङ्कुलैर्वाक्य
दण्डकैः कथयितव्यम् । अतिहृष्टं मुहुर्मुहुरुप
हसता परं रूपयता च परिषदमाकारैरेव
तथास्य वाग्वादेनाशो न दय । कथमन्यच्च
सुवन् वक्तव्यो नोच्यते इति । अथवा पुनर्हीना ति
प्रतिज्ञेति पुनश्चाहूयमानः प्रतिवक्तव्यः । परि
संवत्सरेणोभव शिक्षस्व तावत् । पर्याप्तमेतावत्ते ।
सकृदपि हि परिक्षेपितं निहतं निहतमाहु
रिति । नास्य योगः कर्त्तव्यः कथञ्चिदप्येवं श्रेयसा
सह विग्रहं वक्तव्यमित्याहुरित्येके । नत्वेव
ज्यायसा सह विग्रहं प्रशंसन्ति कुशलाः । प्रत्य
वरेण तु सह समानाभिमतेन वा विग्रहं अन्यत्र
सुहृत्परिषदि कथयितव्यम् । अथवाप्यु
दासीनपरिषदि अवधानश्रवणज्ञानविज्ञानोप
धारणवचनप्रतिवचनशक्तिसम्पन्नायां कथयता चाव
हितेन परस्य सादृगुणदोषबलमवेक्षितव्यम् ।
समवेक्ष्य च यत्रैनं श्रेष्ठं मन्येत नास्य तत्र
जल्पं योजयेत् अनाविष्कृतमयोगं कुर्वन् यत्र
त्वेनमवरं मन्येत तत्रैवैनमाशु निगृह्णीयात् ।"
इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।)
परिषत्त्व यथा प्रायश्चित्तविवेके ।
"एकविंशतिसंख्याकैर्मीमांसान्यायपारगैः ।
वेदाङ्गकुशलैश्चैव परिषत्त्वं प्रकल्पयेत ॥
परिषद्य पुं (परितः सीदतीति । परि+सद्+
क्यप् । सदिरप्रतेः । ८ । ३ । ६६ । इति
षत्वम् ।) पारिषदः । अनुचरः । इति भरत
कृतद्विरूपकोषः ।
परिषद्य पुं (परिषदमर्हतीति । परिषद्+यत् ।)
परिषद्वलः । इति भरतकृतद्विरूपकोषः ।
परिषद्वल पुं (परिषदस्यास्तीति । परिषद्+
वलच् । रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् । ५ । २ ।
११२ । इति वलच् ।) सभासदः । पारिषदः ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा भट्टिः । ४ । १२ ।
प्राचीनयानेनोपाश्य सुलभं परिपूर्णयन् ।
परिषद्वलात्कामपयश्वैराट् नैकटिकाश्रमान् ॥)
परिष्कन्द त्रि (परिष्कन्दतीति । परि+स्कन्दिर्
गतिशोषणयोः+पचाद्यच् । परेश्च । ८ ।
३ । ७४ । इति षत्वम् ।) परिस्कन्द । पर
पुष्टः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ।
परिष्कण्ण त्रि (परि+स्कन्द+क्त । दस्य तस्य
च नः । "परेश्च । ८ । ३ । ७४ । इति षत्व

त्वम् ।) परिस्कन्दः । इत्यमरटीकायां राय
मुकुटः ।
परिष्कार पुं (परिष्क्रियतेऽनेन । परि+कृ+
सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे ।" ६ । १ । १३७ ।
इति सुट् । "परिनिविभ्यः ।" ८ । ३ । ७० ।
इति षत्वम् ।) अलङ्कारः । इत्यमरः । २ । ६ ।
१०१ । संस्कारः । शुद्धिः ।
परिष्कृत त्रि (परिष्क्रियते स्म इति । परि+कृ
+क्त । सम्परिभ्यामिति । सुट् । परि
निविभ्यः । ८ । ३ । ७० । इति षत्वम् ।)
भूषितः । अलङ्कृतः । इत्यमरः । २ । ६ । १०० ।
वेष्टितः । इति हेमचन्द्रः । आवृतसंस्कारः ।
इति वैद्यकशब्दटीकायां भरतः ।
परिष्कृतभूमि स्त्री वेदिः । परिष्कृता यज्ञार्थं
संस्कृतसंस्काराय यज्ञाय कृतसंस्कारा परिष्कृतसंस्कारा
भूमिः । इत्यमरभरतौ ।
परिष्टोम, पुं (परितः स्तूयते नानावर्णत्वादिति ।
स्तु+मन् । तत षत्वम् । कश्चित्तु परेः स्तौति
प्रति अनुपसर्गत्वान् न ष ।" इत्युक्ता परि
स्तोम इति कल्पयन्ति ।) परिस्तोमः । इत्यमर
टीकायां स्वामी ।
परिष्वङ्ग पुं (परिष्वञ्जनम् । परि+स्वञ्ज+घञ् ।
परिनिविभ्य । ८ । ३ । ७० । इति षत्वम् ।)
आलिङ्गनम् । इत्यमरः । ३ । २ । १० । (यथा
गौ रामायणे । १ । ४ । ८८
... परिष्वङ्गो राघवस्य महात्मनः ।")
परिसभ्य पुं सर्व्वतोभावेन सभायां साधु इत्यर्थे
यत् प्रत्ययः । परिषदः । सभासदः ।
परिसर पुं (परिसरत्यत्र । परि+सृ+ पुंसीति ।
३ । ३ । ११८ । इति घः ।) प्रान्तभूः । नदी
नगरपर्व्वतादेः पार्श्वभूमिः । इत्यमरभरतौ ।
(यथा मेघदूते । ६८ ।
मुक्ताजालं स्तनपरिसरच्छिन्नसूत्रैश्च हारैः
नैशो मार्गः सवितुरुदये सूच्यते कामिनीनाम् ।")
मृत्युः । विधिः । इति मेदिनी । रे । ७८ ।
परिसर्प पुं (परि समन्तात् सर्पणम् । परि+
सृप+घञ् ।) परिक्रिया । परितोऽन्विष्य
वेष्टनम् । समन्तात् सर्पणम् । इत्यमरभरतौ ।
(सर्पविशेषः । यथा सुश्रुते कल्पस्थाने
४ अध्याये । तत्र दर्व्वीकरा । ... परि
सर्प ... महापद्मः । इति ।
कुष्ठविशेषः । यथा तत्रैव निदानस्थाने ५म
अध्याये । ...
... परिसर्पः शिघ्र
विचर्च्चिका किटिभं पामा रकसा चेति ।")
परिसर्य्या स्त्री (परिसरणमिति । सृ गतौ + परि
चर्य्या परिसर्य्येति । ३ । ३ । १०१ । इत्यस्य
वार्त्तिके इति निपातनात् सिद्धम् ।) परीसारः ।
सर्व्वतोगमनम् । भ्रमौ सर्व्वतोभ्रमणम् । इति
सर्व्वस्वम् । अन्यसरणम् । इति कश्चित् । इत्य
मरभरतौ ।

परिस्कन्द पुं (परिस्कन्दतीति । परि+स्कन्द+
अच् । परेश्च । ८ । ३ । ७४ । इति पक्ष
षत्वाभावः ।) परपुष्टः । परस्य प्रतिपालितः ।
इत्यमरः । २ । १० । १८ ।
परिस्कन्न पुं (परि+स्कन्द+क्त । "परेश्च ।"
८ । ३ । ७४ । इति पक्षे षत्वाभावः ।) परि
स्कन्दः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।
परिस्तोम पुं (परि स्तूयते प्रशस्यते नानावर्ण
वत्वात् । परि+स्तु+"अर्त्तिस्तुसुहुसृ ।" मन् ।
यद्वा परिगतः स्तोमोऽत्र वर्णस्तोमत्वात् ।)
गजपृष्ठस्थचित्रकम्बलः । इत्यमरः । २।८।४२ ।
हातीर पिठेर झुल इति भाषा ।
परिस्पन्द पुं (परि+स्पन्द+अधिकरणे घञ् ।)
कुसुमप्रकरादेः प्रसाधनादेश्च रचना । इत्य
मरः । २ । ६ । १३७ । परिकरः । परिवारः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०८ । (भावे+घञ् ।)
सर्व्वतोभावेन स्पन्दनञ्च । (नृत्यम् । यथा
महाभारते । १ । १५१ । ८ ।
'अद्यैव दर्शयिष्यामि प्रेतराजवशं सुमध्यमे ।
नाय प्रतिबलो भीरु राक्षसापसदो मम ।
सोढुं युधि परिस्पन्दमथवा सर्व्वराक्षसाः ।")
परिस्पन्दन क्ली (परि सर्व्वतोभावेन स्पन्दनं
इति । परि+स्पन्द+ल्युट् ।) सर्व्वतोभावेन कम्प
नम् । यथा । कोऽपि परिस्पन्दनसाधनसाध्यः ।
यथा च मनसि । कायपरिस्पन्दनसाधनसाध्यः ।
यथा अवस्थानि । इति गीतायाम् ।
परिस्पन्दमान त्रि (परिस्पन्दते इति । परि+
स्पन्द+शानच् ।) सर्व्वतोभावेन कम्पमानः ।
यथा । अनवरतपरिस्पन्दमाना परिमित
परमाणवोऽपि ...
यत्नोत्तमवित्स्वेवोपरमात् ।" इति सामान्य
लक्षणायां शिरोमणिः ।
परिस्यन्द पुं (परि+स्यन्द+भावे घञ् ।
... वा षत्वम् ।) परिष्यन्दः । इत्य
मरटीकायां भरतः ।
परिस्रुत स्त्री (परिस्रवतीति । परि+स्रु+क्विप्
तुक् च ।) वरुणात्मजा । मदिरा । इत्यमरः ।
२ । १० । ३६ । (यथा अथर्व्ववेदे ३।१२।७ ।
इमां परिस्रुतः कुम्भ आ दध्नः कलशैरगुः ।"
सर्व्वतोभावेन क्षरिते त्रि । यथा ऋग्वेदे । ८ ।
८ । १० ।
तामाहुः परिस्रुत परिषिक्तं मधुना ...
... ।")
परिस्रुत त्रि (परितः स्रवते स्म । स्रु गतौ —
गत्यर्थेति । ३ । ४ । ७२ । इति क्तः ।) स्रव
णः । सर्व्वतोभावेन क्षरितः । इति मेदिनी ।
ते । २ ६ । (वाजसनेयसंहिता विंशतितमाध्याये ।
यथा यजुर्व्वेदे । २ । ३४ ।
ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परि
स्रुतम् ।")
परिस्रुता स्त्री (परितः स्रवते स्म । परि+स्रु+
क्त । स्त्रियां टाप् । यन्नाम्ना इति चरकेण ख्यात

त्वात् तथात्वम् ।) वारुणी । मदिरा इति मेदिनी । ते । २०६ ॥

परिहारः, पुं, (परिह्रियतेऽनेनेति । परि + हृ + घञ् ।) अवज्ञा । अनादरः । इति शब्दरत्नावली ॥ ("परिहारो नाम तस्यैव दोषवचनस्य परिहरणं यथा नित्यमात्मनि शरीरस्थे जीवलिङ्गान्युपलभ्यन्ते तस्य चापगमान्नोपलभ्यन्ते तस्मादन्यः शरीरादात्मा नित्यः शरीराच्चेति ।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥ त्यागः । परिवर्ज्जनम् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ६७६ ।
"दुर्वृत्तस्य प्रभोरन्यत परिहारात् न भेषजम् ॥"
गोपनम् । यथा, शकुन्तलायां १ म अङ्के ।
"कथमिदानीमात्मानं निवेदयामि कथं वा आत्मनः परिहारं करोमि ॥" विजितद्रव्यादिकम् । यथा, मनुः । ७ । २०१ ।
"जित्वा सम्पूजयेत् देवान् ब्राह्मणांश्चैव धार्म्मिकान् ।
प्रदद्यात् परिहारांश्च ख्यापयेदभयानि च ॥"
स्थानविशेषः । यथा, मनुः । ८ । २३७ ।
"धनुःशतं परीहारो ग्रामस्य स्यात् समन्ततः ॥"
अत्र कुल्लूकभट्टः । "चतुर्हस्तो धनुः शम्या यष्टिस्तस्याः पातः प्रक्षेपो ग्रामसमीपे सर्व्वासु दिक्षु चत्वारि हस्तशतानि त्रीन् वा यष्टिप्रक्षेपान् यावत् पशुपचारार्थं शस्यवपनादिसंरोधपरिहारः कार्यः ॥")

परिहार्य्यः, पुं, (परि + हृ + ण्यत् ।) पारिहार्य्यः । वलयः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥ परिहरणीये त्रि ॥ (यथा, शकुन्तलायाम् १ मे अङ्के ।
"न परिहार्य्ये वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्त्तते ॥")

परिहासः, पुं, (परि + हस् + भावे घञ् ।) परिहसनम् । ठाट्टा इति भाषा । परीहासः । यथा । "परिहासः केलिसुखः केलिर्द्रवनर्म्मणी ।" इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्पर्य्यायः । क्रीडः २ द्रवना ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ वर्क्करा ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, शकुन्तलायाम् २ ये अङ्के ।
"परिहासविजल्पितं सखे ! परमार्थेन न गृह्यतां वचः ॥")

परीक्षकः, त्रि, (परि + ईक्ष + ण्वुल् ।) निरूपकः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ८४ ।
"परीक्षका यत्र न सन्ति देशे
नार्घन्ति रत्नानि समुद्रजानि ।
आभीरदेशे किल चन्द्रकान्तं
त्रिभिर्वराटैर्विपणन्ति गोपाः ॥")
तत्पर्य्यायः । कारणिकः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ७ ॥ परीक्षते अवधारयति प्रमाणेन । यथा, वह्निना परीक्षकः स्वर्णस्य स्वर्णकारः । कारणैर्हेतुभिश्चरति कारणिकः इति भरतः ॥

परीक्षणं, क्ली, (परि + ईक्ष + ल्युट् ।) परीक्षा । राज्ञा धर्म्मकामार्थभयैरमात्यादेर्भावितत्त्वनिरूपणम् । इति भरतः ॥ यथा,—
"भेदोपजापाद्युपधा धर्म्माद्यैर्यत् परीक्षणम् ।"
इत्यमरः । २ । ८ । २१ ॥
सर्व्वतोभावेन दर्शनञ्च ॥

परीक्षा, स्त्री, (परितः ईक्ष्यतेऽनया । परि + ईक्ष + "गुरोश्च हलः ।" ३ । ३ । १०३ । इति अः । ततष्टाप् ।) दिव्यम् । अथ दिव्यानि । तत्र वृहस्पतिः ।
"घटोऽग्निरुदकञ्चैव विषं कोषश्च पञ्चमम् ।
षष्ठश्च तण्डुलाः प्रोक्तं सप्तमं तप्तमाषकम् ॥
अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्म्मजं स्मृतम् ।
दिव्यान्येतानि सर्व्वाणि निर्द्दिष्टानि स्वयम्भुवा ॥"
अथ किन्तद्दिव्यम् ।
तत्र मानुषप्रमाणानिर्णयस्यापि निर्णायकं यत्तद्दिव्यमिति लोकप्रसिद्धम् । एतद्द्वयन्त्वपि शपथानामस्ति तथापि कालान्तरनिर्णायकत्वेन तेषां भेदात् । अपिना मानुषप्रमाणसत्त्वेऽपि यत्र घटादीनामङ्गीकारस्तत्रापि तद्भवति इति सूचितम् । अतएव लिखितसाक्षिभुक्तिलक्षणत्रिविधमानुषप्रमाणभिन्नप्रमाणं यत्तद्दिव्यं प्रमाणं तत्प्रमाणं न भावैकगोचरं किन्तु भावाभावाविशेषेण गोचरयतीति । तत्र महाभियोगेषु दिव्यान्याह याज्ञवल्क्यः ।
"तुलाग्न्यापो विषं कोषो दिव्यानीह विशुद्धये ।
महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि ॥"
विशुद्धये सन्दिग्धार्थस्य सन्देहनिवृत्तये । महाभियोगेषु महापातकादिगुरुतराभियोगेषु । शीर्षकस्य इति शीर्षकं प्रधानं व्यवहारस्य चतुर्थपादो जयपराजयलक्षणः । तेन दण्डो लक्ष्यते तत्र तिष्ठतीति शीर्षकस्थः तत्प्रयुक्तदण्डभागीत्यर्थः । महाभियोगान् स्पष्टयति कालिकापुराणम् ।
"परदाराभिशापे च चौर्य्यागम्यागमेषु च ।
महापातकशस्तेषु स्याद्दिव्यं नृपसाहसे ॥
प्रतिपत्तौ विवादे च पणस्य स्थापने कृते ।
तत्रैव स्थापयेद्दिव्यं शिरःपूर्व्वं महीपतिः ॥
परदाराभिशापे च बहवो यत्र वादिनः ।
शिरोहीनं भवेद्दिव्यमात्मनः शुद्धिकारणात् ॥"
पितामहः ।
"शिरःस्थायिविहीनानि दिव्यानि परिवर्ज्जयेत् ।
चत्वारि तु घटादीनि कोषस्त्वेवाशिराः स्मृतः ॥"
महाभियोगेतरेऽपि कोषमाह स्मृतिः । कोषमल्पे च दापयेत् । याज्ञवल्क्येनाभियोक्तुर्वादिनः शिरोवर्त्तित्वाभिधानादभियोज्यस्य दिव्यकर्त्तृत्वं प्रतिपादितम् । अतएवाह कात्यायनः ।
"न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् ।
अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः ॥"
प्रत्यर्थिस्वीकारेणार्थिनोऽपि दिव्यमाह याज्ञवल्क्यः ।
"रुच्या वान्यतरः कुर्य्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः ।
विनापि शीर्षकात् कुर्य्यान्नृपद्रोहेऽथ पातके ॥"
इतरोऽभियुक्तः शिरः शारीरदण्डमर्थदण्डं वा वर्त्तयेत् स्वीकुर्य्यात् । वृहस्पतिः ।
"सन्दिग्धेऽर्थेऽभियुक्तानां शङ्कितानां च साक्षिणः ।
विधिदृष्टस्य दिव्यस्य न भेदो जायते क्वचित् ॥"
भेदः सत्यादेपरीत्यम् । यत्तु कात्यायनवचनम् ।
"क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु ।
लेख्ये च सति वादेषु न स्याद्दिव्यं न साक्षिणः ॥"
इति तद्गुणान्वितसाक्षिपरम् । यथा व्यासः ।
"मणिमन्त्रौषधिबलात् प्रदत्तं वा विधानतः ।
विसंवदेद्दिव्यमपि न तु साक्षी गुणान्वितः ॥"
अतएव नारदः ।
"युक्तिष्वप्यवसन्नासु शपथैरेनमर्द्दयेत् ।"
एनं विप्रतिपद्यमानं अर्द्दयेत् पीड़येत् । निर्द्धारयेदिति यावत् ॥ शपथानाह नारदः ।
"सत्यवाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च ।
देवतापितृपादांश्च दत्तानि सुकृतानि च ॥
स्पृशेच्छिरांसि पुत्राणां दाराणां सुहृदां तथा ।
अभियोगेषु सर्व्वेषु कोषपानमथापि वा ॥
इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणात् ॥"
वृहस्पतिः ।
"यथोक्तविधिना देयं दिव्यं दिव्यविशारदैः ।
अयथोक्तप्रदत्तन्तु न शक्तं साध्यसाधने ॥
अदेशकालदत्तानि वहिर्व्वादिकृतानि च ।
व्यभिचारं सदा दिव्यं कुर्व्वन्तीह न संशयः ॥"
वहिर्व्वादिकृतमभियोक्तारं विना कृतम् । एतच्च प्रायिकं आत्मशुद्धिपरार्थेऽभियोक्तारं विनापि दिव्यविधानात् ।
तथा च नारदः ।
"राजभिः शङ्कितानाञ्च निर्द्दिष्टानाञ्च दस्युभिः ।
आत्मशुद्धिपराणाञ्च देयं दिव्यं शिरो विना ॥"
अथ दिव्यदेशाः । कात्यायनः ।
"इन्द्रस्थानेऽभिशस्तानां महापातकिनां नृणाम् ।
नृपद्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥
प्रातिलोम्यप्रसूतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे ।
अतोऽन्येषु च कार्य्येषु सभामध्ये विदुर्बुधाः ॥"
इन्द्रस्थान इन्द्रध्वजस्थाने ॥ ★ ॥
अथ दिव्यकालाः । पितामहः ।
"चैत्रो मार्गशिराश्चैव वैशाखश्च तथैव हि ।
एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ॥
घटः सर्व्वर्त्तुकः प्रोक्तो वाते वाति विवर्ज्जयेत् ।
अग्निः शिशिरहेमन्तवर्षासु परिकीर्त्तितः ॥
शरद्ग्रीष्मे तु सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् ।
कोषस्तु सर्व्वदा देयस्तुला स्यात् सार्व्वकालिकी ॥"
मिताक्षरायां नारदः ।
"न शीते तोयशुद्धिः स्यान्नोष्णकालेऽग्निशोधनम् ।
न प्रावृषि विषं दद्यात् प्रवाते न तुलां नृप ! ॥"
नारदः ।
"पूर्व्वाह्णे सर्व्वदिव्यानां प्रदानं परिकीर्त्तितम् ।
नापराह्णे न सन्ध्यायां न मध्याह्ने कदाचन ॥"
शीते हेमन्तशिशिरवर्षासु । उष्णकाले ग्रीष्मशरदोः । वर्षासु विषनिषेधश्चतुर्थ्यातिरिक्तपरः । वर्षे चतुर्थका मासा इति पितामहनारदवचनात् तण्डुलादीनान्तु विशेषानभिधानात् सार्व्वकालि-

कत्वम् । अत्र विधे विशेषतो यथाविधान वच्य मानवचने सिंहस्थत्वादत्र परीक्षामात्रनिषे धाच्च दिव्यान्तर सिंहस्थेऽपि कुर्वीत ।
अतोयाम्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्माणि वर्जयेत्
इत्यस्य न विषय । ज्योतिषे ।
सिंहस्थे मकरस्थे च जीवे चास्तमिते तथा ।
मलमासे न कर्तव्या परीक्षा जयकाङ्क्षिणा ॥
रविशुद्धौ गुरौ चैव न शुद्धिस्तत्र न पुन ।
"सिंहस्थे च रवौ नैव परीक्षा शस्यते बुधैः ॥
नाष्टम्यां न चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरं प्रभु ।
न परीक्षा विवाहश्च शनिभौमदिने तथा ॥
रविशुद्धौ गुरौ चैवमथ शस्यत इति शेष ।
तथा च दीपिकायाम् ।
'नो सङ्क्रान्तौऽष्टमेऽर्के गुरुबलरहितरवौ जन्ममास ऽष्टमेन्दौ
रिक्तौ मास मलाख्य कुजशनिदिवसे जन्म तारासु चाथ ।
वाडीकल्पवहीने गुरुरविजनीतायताराविशुद्धौ
प्राप्ते कार्या परीक्षा हितगुरुगृहांशेऽप्य शस्तमपि ॥ * ॥
पितामह ।
"प्रत्यक्ष दापयेद्दिव्य राजा वाधिकृतोऽपि वा ।
ब्राह्मणानां श्रुतवतां प्रकृतीनामथैव च ॥'
बहुक्षानां प्रकृतीनाञ्च प्रत्यक्ष दिव्य दापयेदिव्यन्वय । प्रकृतयस्तु
स्वाम्यमात्यौ सुहृत् कोषो राष्ट्रदुर्गबलानि च ।
राज्याङ्गानि प्रकृतय पौराणां श्रेणयोऽपि चेति
अमरसिंहोक्ता ॥ * ॥
अथ दिव्यविशेषाधिकारिण । नारद ।
'ब्राह्मणस्य घटो देय क्षत्रियस्य हुताशन ।
वैश्यस्य सलिल देयं शूद्रस्य विषमेव तु ॥
साधारण समस्तानां कोषः प्रोक्तो मनीषिभि ।
विषवर्ज्य ब्राह्मणस्य सर्वेषान्तु तुला स्मृता ॥"
अत्र पुनरनेन ।
"नराणां भक्ष्याणां व्याधितानां तपस्विनाम् ।
स्त्रीणाञ्च न भवेद्दिव्य यदि धर्मस्त्वपेक्षते ॥
इति स्त्रीणां दिव्य निषिद्ध तत्तुलातरविषयक मिति शूलपाणि । मिताक्षरायान्तु ।
स्त्रीशूद्रयोर्विषादेव स्त्रीणां दिव्यमिति कथा वाक्यन कुर्यादिति विकल्पनिषेधार्थमेतदुक्त भवति । अवरुद्धाभियोगेषु स्त्रीणामभि योक्तृत्वे अभियोक्तृत्वामेव दिव्य स्त्रीणामभियो क्तृत्वेऽपि च योक्तृत्वादेव दिव्य परस्पराभि योगे तु विकल्प एव सर्वापि तुलेति सिद्धान्त । अथ महापातकाभिशङ्काभियोगे तु स्त्रीणां तुलैव । यथा याज्ञवल्क्य ।
"तुला स्त्रीबालवृद्धान्धपङ्गुब्राह्मणरोगिणाम् ।
अग्निर्जल वा शूद्रस्य यवा सप्त विषस्य वा ॥"
[illegible]
[illegible]
[illegible]

इत्येषु मार्गशिरश्चैत्रवैशाखेषु स्त्र्यादीनां सर्वं दिव्यसमवधानविधाने नियमार्थकतयार्थवत । न च सर्वकाल कोषानुलेपनीति ।
"कोषान्न विष प्रोक्त न चापि सलिल स्मृतम् ।
घटकोषादिभिस्तासामन्तस्तत्त्व विचारयेत् ॥"
इति विषसलिलव्यतिरिक्तघटकोषादिभि शुद्धि विधानात् । एव बालादिष्वपि योजनीयम् । तथा ब्राह्मणादीनामपि न सार्वकालिकस्तुलादि नियम ।
'सर्वेषामेव वर्णानां कोषाच्छुद्धिर्विधीयते ।
सर्वाण्येतानि सर्वेषां ब्राह्मणस्य विष विना ॥'
इति पितामहस्मरणात् ।
तस्मात् साधारणे काले बहुदिव्यसमवधाने तुलादिनियमार्थमेतद्वचनम् । कालान्तरे तु तत्तत्कालविहित सर्वेषाम् । तथा हि यथा स्वयमेव सर्वेषां हेमन्तशिशिरयोस्तु क्षत्रिया दीनां यथार्थ अग्निविषयोर्विकल्प ब्राह्मणस्य तु अग्निरेव न कदाचिद्विष ब्राह्मणस्य विष विनेति निषेधात् । ग्रीष्मशरदोस्तु सलिलमेव । येषां कुष्ठादीनान्तु विषयगताम्न्यादिनिषेध ।
'कुष्ठिनां वर्जयेदग्नि सलिल श्वासकासिनाम् ।
पित्तश्लेष्मवतां नित्य विषन्तु परिवर्जयेदिति वच नात्तेषामग्न्यादिकालेऽपि साधारण तुलादि दिव्य भवति । यथा । तोयमग्निविषस्यैव दानस्य वलिनां तुलामिति सारणात् । तुलादीनामपि अन्यथा विषनिषेधात् तत्तत्कालानतिक्रमेण जाति वयोऽवस्थाश्रितानि दिव्यानि देयानि । अत्र च यस्य यानि विशेषसामान्यपर्युदस्तानि विहितानि तानि मुख्यकल्पानुकल्पतया दातव्यानि । यथा ब्राह्मणस्य घटो मुख्य कोषस्त्वनुकल्प । क्षत्रियो श्वापदकल्पौ प्रागुक्तनारदवचन एव कारणनिर्मुख्यकल्पनमिति न तु प्रशस्ततमादित्य मिति । एवमन्यत्रापि यथायोग्यमनुसन्धेयम् इत्युक्त साधारणम् इति प्रागुक्त बोध्यम् । स्मृति ।
'अवरुद्धाभियुक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत् ।
तण्डुलश्चैव कोषश्च शङ्कास्वेव न संशय ॥
अवष्टम्भोऽस्य निर्णय । शिरोवर्तितेति केचित् ।
इति व्यवहारदीपिका । कात्यायन ।
'अन्त्यजानां प्रसूतानां म्लेच्छानां पापकारिणाम् ।
प्रतिलोमप्रसूतानां निश्चयो न तु राजनि ।
तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि समये तेषु निर्दिशेत् ॥"
तत्प्रसिद्धानि सप्तघटादीनि । तथा —
इयाकालविरोधे तु यथायुक्त प्रकल्पयेत् ।
अन्येन हारयेद्दिव्य विधिरेष विपर्यय ॥"
अन्येन प्रतिनिधिना हारयेत् कारयेत् दिव्य मस्य अभियुक्तस्यासामर्थ्ये ।
अतएव महापातकाभिशङ्कायां दिव्यमाह स एव ।
"मातापितृद्विजगुरुबालस्त्रीराजघातिनाम् ।
महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषत ।
लिङ्गिनां प्रमत्तानां मन्त्रयोगक्रियावताम्
वर्णसङ्करजातानां पापाभ्यासप्रवर्त्तिनाम् ॥

एतेष्वेवाभियोगेषु निन्द्येष्वेव प्रयत्नत ।
इत्याद्यभिधाय ।
दिव्य प्रकल्पयन्नैव राजा धर्मपरायण ।
एतैरेव प्रयुक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति ॥'
कात्यायन
'न लौहशिल्पिनामग्नि सलिल नाम्बुसेविनाम् ।
मन्त्रयोगविदाञ्चैव विषं दद्यात्तु कर्हिचित् ॥
तण्डुलैर्न नियुञ्जीत ब्राह्मण मुखरोगिणम् ॥"
नारद ।
'स्त्रीबालातुरान् सत्वहीनान् परितापार्दितानरान् ।
बालवृद्धातुरादींश्च परीक्षेत घटे सदा ॥
नास्तिकानां तोयशुद्धि स्यान्न विष पित्तरोगिणाम् ।
श्वित्रान्धकुनखादीनां नाग्निकर्म विधीयते ॥
न मज्जन स्त्रीबालयोर्धर्मशास्त्रविशारदै ।
निहतश्वासान् व्याधितश्वासकासांस्तोये निमज्ज
येत ॥
न चापि हारयेदग्नि न विषेण विशोधयेत ॥
यत्तु —
स्थावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्जयेदिति पितामहवचन तल्लिखितसाक्ष्याभिसत्त्वे दिव्य निषेधकम् । यदपि भुक्तस्थानिक दिव्य व्यवहारे विनिर्दिष्टमिति स्मृतिविशेषान्तरेऽपि लेख्यादिसत्त्वे दिव्यानादरश्चापि कन्यादानादि विवाद वाप्युपन्यास कृतेऽपि प्रत्यर्थी यदि स्वाङ्गीकारेण दिव्यमङ्गीकरोति तदा दिव्यमपि भवति साक्षिणां नैयत्यभावाद्दिव्यस्य तु निर्णयत्वत् वस्तुतत्त्वनिर्णयत्वात् तत्र न स्थाप धर्मस्य यथाह नारद ।
'तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु ।
दिव्यसाध्ये पौरुषन्तु न लेख्यन्तु प्रयोजयेत् ॥
स्थावरविवादे तु प्रत्यर्थिना स्वाङ्गीकारेण दिव्यावलम्बने कृते सामन्तादिद्वारेणालम्बनद्वारे ऽपि दिव्य स्याद्वेति विकल्पनिवारणाय स्थावरेष्वित्यादि पितामहवचन सार्वत्रिकदिव्य निराकरणाय लिखितादिभाव स्थावरादिषु निर्णयार्थमत ॥ * ॥
अथ प्रथमतया दिव्यविहिता । विष्णु ।
अथ समयक्रियाराजद्रोहमादयसु यथाकाम मि त्येवमर्थेऽयमर्थप्रमाणानीति । समयो दिव्य राजद्रोहादिषु यथाकाम राजेच्छानुरोधाद्दिव्य मित्येवमन्येषु तु धनप्रमाणतारतम्यादित्यर्थ ।
इत्यादि
"सहस्रे तु विषन्देयमर्धे तु अग्निरुच्यते ।
पादार्धमात्रा दिव्य तु विषाद्या त्रिषु तथा ॥
[illegible]
त्रिभागोन च सलिलमर्धे देयो घट सदा ॥
चतुर्थांशाभियोगे तु तण्डुलप्रमाणक ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
इत्यादि ।

जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥"

इति मनूक्तम् ॥

"कार्षापणान्ता पणान्ता कार्षापणः पण इति पर्य्यायदर्शनात् । विनये दण्डे । एवञ्च सहस्र इत्यादौ पण इति ज्ञेयं उपक्रमात् निकृष्टानां जातिकर्म्मगुणैः । नासहस्राद्धरेदग्निं न तुलां न विषन्त्वेति याज्ञवल्क्यवचनं मध्यमोत्तमविषयत्वेन सहस्रनिर्वचनैकवाक्यत्वादविरुद्धम् ।
"सहस्रेषु धटं दद्यात् सहस्रार्द्धे तथायसम् ।
अर्द्धस्यार्द्धे तु सलिलं तस्यार्द्धे तु विषं स्मृतम् ॥"
इति वचनं यत्राख्यापराधे मानित्वं तद्विषयमिति । एतत् सर्व्वं स्तेयसाहसविषयम् । अपह्नवे तु कात्यायनः ।
"दत्तस्यापह्नवो यत्र प्रमाणं तत्र कारयेत् ।
स्तेयसाहसयोर्द्दिव्यं स्वल्पेऽप्यर्थे प्रदापयेत् ॥
सर्व्वद्रव्यप्रमाणन्तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत् ।
हेमप्रमाणयुक्तन्तु तदा दिव्यं प्रदापयेत् ॥
ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां शतनाशे विषं स्मृतम् ।
अशीतेश्च विनाशे तु दद्याच्चैव हुताशनम् ॥
षष्ट्या नाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै घटम् ।
विंशद्दशविनाशे तु कोषपानं विधीयते ॥
पञ्चाधिकस्य वा नाशे ततोऽर्द्धार्द्धस्य तण्डुलाः ।
ततोऽर्द्धार्द्धविनाशे तु स्पृशेत् पुत्रादिमस्तकान् ॥
ततोऽर्द्धार्द्धविनाशे तु लौकिक्यश्च क्रियाः स्मृताः ।
एवं विचारयन् राजा धर्म्मार्थाभ्यां न हीयते ॥"
सुवर्णानां पञ्च कृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोड़श इत्युक्ताशीतिरक्तिकापरिमितहेम्नां नाशे अपह्नवे वा दशाधिकस्य पञ्चाधिकस्य वा विंशस्य नाशे कोषपानमित्यर्थः । तण्डुलाः पुनरल्पचौर्य्याभिशङ्कायामेव न तु साहसादौ । चौर्य्ये च तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चय इति पितामहस्मृतेः । तत्प्रमाणस्तु महाचौर्य्याभिशङ्कायाम् ।
महाचौर्य्याभियुक्तानां तत्प्रमाणो विधीयते ।

इति स्मृतेः ॥

व्यवहारमातृकायाम् ।
"समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्येस्तमपि शोधयेत् ।
प्राणान्तिकविवादेषु विद्यमानेषु साक्षिषु ॥
दिव्यमालम्बते वादी न पृच्छेत्तत्र साक्षिणः ॥"

इति दिव्यतत्त्वम् ॥ * ॥

घटादिनवविधपरीक्षा तत्तत्शब्दे द्रष्टव्या ॥
("बुद्धिः पश्यति या भावान् बहुकारणयोगजान् ।
युक्तिस्त्रिकाला सा ज्ञेया त्रिवर्गः साध्यते यया ॥
एषा परीक्षा नास्त्यन्या यया सर्व्वं परीक्ष्यते ।
परीक्ष्यं सदसच्चैव तया चास्ति पुनर्भवः ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने एकादशेऽध्याये ॥

"तत्र चेद्भिषगभिषग्वा भिषजं पृच्छेद्वमनविरेचनास्थापनानुवासन-शिरोविरेचनानि प्रयोक्तुकामेन भिषजा कतिविधया परीक्षया कतिविधं परीक्ष्यं कश्चात्र परीक्ष्यविशेषः कथञ्च परीक्षितव्यं किंप्रयोजना च परीक्षा क्व च वमनादीनां प्रवृत्तिः क्व च निवृत्तिः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षण-संयोगे च किं नैष्ठिकं कानि च वमनादीनां भेषजद्रव्याणि उपयोगं गच्छन्तीति । स एवं पृष्टो यदि मोहयितुमिच्छेत् ब्रूयादेनं बहुविधा परीक्षा तथा परीक्ष्यविधिभेदः कतमेन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्षस्वा भिन्नभेदाग्रं भवान् पृच्छत्याख्यायमानं नेदानीं भवतोऽन्येन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्षस्य भिन्नस्याभिलषितमर्थं श्रोतुमहमन्येन परीक्षा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यं भिन्नार्थमाचक्षाण इच्छां पूरयेयमिति ।
द्विविधा परीक्षा ज्ञानवतां प्रत्यक्षमनुमानञ्च एतत्तु द्वयमुपदेशश्च परीक्षात्रयमेवमेषा द्विविधा परीक्षा त्रिविधा वा सहोपदेशेन । दशविधं परीक्ष्यं कारणादि यदुक्तमग्रे तदिह भिषगादिषु संसार्य सन्दर्शयिष्यामः इह कार्य्यप्राप्तिः कारणं भिषक्करणं पुनर्भेषजं कार्य्ययोनिर्धातुवैषम्यं कार्यं धातुसाम्यं कार्य्यफलं सुखावाप्तिः अनुबन्ध आयुः देशो भूमिरातुरश्च कालः संवत्सरश्चातुरावस्था च प्रवृत्तिः प्रतिकर्म्मसमारम्भः उपायो भिषगादीनां सौष्ठवमभिविधानञ्च सम्यगिहाप्युपायस्य विषयः पूर्व्वेणैवोपायविशेषेण व्याख्यात इति कारणादीनि दश दशसु भिषगादिषु संसार्य्य सन्दर्शितानि तथैवानुपूर्व्व्या एतद्दशविधपरीक्ष्यमुक्तम् ।
तस्य यो या विशेषो यथा यथा च परीक्षितव्यः स स तथा तथा व्याख्यास्यते कारणं भिषगित्युक्तमग्रे तस्य परीक्षा भिषङ्नाम यो भिषज्यति यः सूत्रार्थप्रयोगकुशलः यस्य चायुः सर्व्वथा विदितम् । यथावत् सर्व्वधातुसाम्यं चिकीर्षन्नात्मानमेवादितः परीक्षेत गुणेषु गुणतः कार्य्याभिनिर्वृत्तिं पश्यन् कच्चिदहमस्य कार्य्यस्याभिनिर्व्वर्त्तने समर्थो नवेति ।" इति चरके विमानस्थाने ऽष्टमेऽध्याये ॥)

परीक्षित्, पुं, (परि सर्व्वतोभावेन क्षीयते क्षन्यते दुरितं येन । परि+क्षि वधे+क्विप् । कलिशासनादस्य तथात्वम् । यद्वा, परिक्षीणेषु कुरुषु क्षियति ईष्टे इति । क्षि ऐश्वर्य्ये+क्विप् । "उपसर्गस्य दीर्घत्वं क्विप्घञादौ क्वचिद्भवेत् ।" इति वाक्यात् उपसर्गस्य दीर्घत्वम् । अस्य निरुक्तिरुक्ता महाभारते । १ । ९५ । ८४ ।
"स भगवता वासुदेवेनासंजातबलवीर्य्यपराक्रमोऽकालजातोऽश्वत्थाम्ना दग्धस्तेजसा स्वेन संजीवितः । संजीवयित्वा चैनमुवाच । परिक्षीणे कुले जातो भवत्वयं परीक्षिन्नामेति ।")
अभिमन्युपुत्त्रः । स युधिष्ठिरादनन्तरं कलियुगस्यारम्भे राजचक्रवर्त्ती आसीत् । यथा,—
"अभिमन्योरुत्तरायां परिक्षीणेषु कुरुष्वश्वत्थाम प्रयुक्तब्रह्मास्त्रेण गर्भ एव भस्मीकृतो भगवतः सकलसुरासुरवन्दितचरणयुगलस्य आत्मेच्छया कारणमानुषस्पर्शधारिणोऽनुभावात् पुनर्जीवनमवाप्य परीक्षिज्जज्ञे । योऽयं साम्प्रतमेतद्भूमण्डलमखण्डितायति धर्म्मेण पालयति ।" इति विष्णुपुराणे ४ अंशे २० अध्यायः ॥
"विपरीतानि दृष्ट्वा च निमित्तानि स पाण्डवः ।
याते कृष्णे चकाराथ सोऽभिषेकं परीक्षितः ॥
प्रयास्यन्ति यदा चैते पूर्व्वाषाढ़ां महर्षयः ।
तदा नन्दात् प्रभृत्येष कलिर्वृद्धिं गमिष्यति ॥
यस्मिन् कृष्णो दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाहनि ।
प्रतिपन्नं कलियुगं तस्य संख्यां निबोध मे ॥"

इति तत्रैव २४ अः । ३८ — ४० ॥

(अनश्वपुत्त्रः । यथा, महाभारते । १ । ९५ । ४० ।
"अनश्वा खलु मागधीमुपयेमे अमृतां नाम तस्यामस्य जज्ञे परीक्षित् ।")

परीक्षितः, पुं, (परिक्षीणे कुरुकुले क्षियति स्म ईष्टे स्म इति । परि+क्षि+क्तः । उपसर्गस्य दीर्घत्वम् ।) अभिमन्युपुत्त्रः । (यथा, देवीभागवते । २ । ७ । ६ ।
"परिक्षीणेषु वंशेषु जातो यस्मात् वर. सुतः ।
तस्मात् परीक्षितो नाम विख्यातः पृथिवीतले ॥" ॥

परीक्षा सञ्जाता अस्य । परीक्षा इतच् । कृतपरीक्षे. त्रि । यथा, गोः रामायणे । २।४३।६।
"स हि राजगुणैर्युक्तो युवराजः परीक्षितः ॥")

परीणायः, पुं, (परितो नयनम् । परि+नी+घञ् । "उपसर्गस्य दीर्घत्वं क्विप्घञादौ क्वचिद्भवेत् ।" इति माधिको दीर्घः ।) परिणायः । शारीणां समन्तान्नयनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

परीतं, त्रि, (परि+इ+क्तः ।) परिवेष्टितम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ११२ । ७ ।
"ततः कामपरीताङ्गी सकृत्प्रचलमानसा ।
व्रीड़माना स्रजं कुन्ती राज्ञः स्कन्धे समासजत् ॥")

परीतत्, त्रि, (परि+तन+क्विप्+ "नहिवृतिवृषिव्यधीति ।" ६ । ३ । ११६ । इति पूर्व्वपदस्य दीर्घः ।) सर्व्वतोभावेन विस्तृतम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

परीभावः, पुं, (परिभाव्यते इति । परि+भावि+घञ् वैकल्पिकदीर्घश्च ।) परिभावः । अनादरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

परीरं, क्ली, (पूर्य्यतेऽनेनेति । पॄ+"कॄशॄपॄकटीति ।" उणां ४ । ३० । इति ईरन् ।) फलम् । इत्युणादिकोषः ॥

परीरम्भः, पुं, (परिरभ्यते इति । परि+रभ+घञ् भावे वैकल्पिकदीर्घत्वम् ।) परिरम्भः । आलिङ्गनम् । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

परीवर्त्तः, पुं, (परि+वृत्+घञ् । "उपसर्गस्य घञीति ।" ६ । ३ । १२२ । इति दीर्घः ।) परिवर्त्तनम् । तत्पर्य्यायः । प्रतिदानम् २ नैमेयः ३ निमयः ४ । इत्यमरः । ३ । ६ । ८० ॥ परिवर्त्तः ५ नैमेयः ६ विनिमयः ७ परिदानम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ कूर्म्मराजः । इति जटाधरः ॥

परीवादः पुं, (परि+वद्+भावे घञ्। “उपसर्गस्य घञीति।” ६।३।१२२। इति दीर्घः।) दोषोत्कीर्त्तनम्। तत्पर्य्यायः। कुत्सा २ निन्दा ३ जुगुप्सा ४ गर्हा ५ गर्हणम् ६ निन्दनम् ७ कुत्सनम् ८ परिवादः ९ जुगुप्सनम् १० आक्षेपः ११ अवर्णः १२ निवादः १३ अपक्रोशः १४ भर्त्सनम् १५ उपक्रोशः १६ अपवादः १७ अववादः १८। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,
‘परीवादस्तथ्यो भवति वितथो वापि महतां
तथाप्युच्चैर्धाम्नां हरति महिमानं जनरवः।
तुलोत्तीर्णस्यापि प्रकटितहताशेषतमसो
रवेस्तादृक्तेजो नहि भवति कन्यां गतवतः॥”)
वीणादिवादनम्। येन काष्ठविशेषादिना वीणादिर्वाद्यते सः। इति जटाधरः।

परीवारः पुं, (परिव्रियतेऽनेनेति। परि+वृ+घञ्। उपसर्गस्य दीर्घः।) खड्गकोषः। जङ्गमः। (यथा रघुः। १५। १६।
‘धूमधूम्रो वसागन्धी ज्वालाबभ्रुशिरोरुहः।
क्रव्याद्गणपरीवारश्चिताग्निरिव जङ्गमः॥”)
परिच्छदः। इत्यमरः। ३। ३। १६८॥
‘परीवारः परिजने खड्गकोषे परिच्छदे।
इत्यनेकत्र दर्शनात्। जङ्गमो जङ्गमविशेषः परिजन इत्यर्थः। खड्गकोषोऽसिपिधायकः म्यान् इति ख्यातः। परिच्छदः शोभाजनकमुपकरणं छत्रचामरादि सभ्यजनादिश्च एष परीवारः। इति तट्टीकायां भरतः॥

परीवाहः, पुं (परितो वहत्यनेनेति। परि+वह्+“हलश्च।” ३।३।१२१। इति घञ्। ‘उपसर्गस्य घञीति।’ ६।३।१२२। इति दीर्घः।) जलोच्छ्वासः। इत्यमरः। १।१०।१०॥ (अत्र जलशब्द उपलक्षणमात्रं ज्ञेयम्। द्रवद्रव्यस्य प्रवाहोऽप्यस्यार्थो बोद्धव्यः। यथा च महाभारते। ७। ९८। १३।
“रुधिरस्य परीवाहान् पूरयित्वा सरांसि च॥”
परितः उह्यते इति।) राजयोग्यवस्तु। इति मेदिनी। हे ३१॥

परीष्टिः स्त्री, (परि+इष+‘परेर्वा।” ३।३।१०७। इत्यस्य वार्त्ति इति पक्षे क्तिन्।) अन्वेषणा। इत्यमरः। २।७।३२॥ परिचर्य्या। प्राकाम्यम्। इति मेदिनी। टे ३९॥

परीसारः, पुं (परिसरणम्। परि+सृ+घञ्। ‘उपसर्गस्य घञीति।’ ६।३।१२२। इति दीर्घः।) परिसर्य्या। सर्व्वतोगमनम्। इत्यमरः। ३।२।२१॥

परीहारः पुं, (परिहरणम्। परि+हृञ् हरणे+घञ्। “उपसर्गस्य घञीति।” ६।३।१२२। इति दीर्घः।) अवज्ञा। इति शब्दरत्नावली॥

परीहासः पुं, (परि+हस+घञ्। उपसर्गस्य दीर्घः।) परीहसनम्। (यथा मार्कण्डेये। ३४। ८४।
“परीवादं न कुर्व्वीत परीहासञ्च पुत्रक।॥”) तत्पर्य्यायः। द्रवः २ केलिः ३ क्रीडा ४ लीला ५ नर्म्म ६। इत्यमरः। १।७।३॥ परिहासः ७ केलिमुखम् ८ द्रवनम् ९। इति त्रिकाण्डशेषः॥

परुः, पुं (पिपर्त्ति। पॄ लि पूर्त्तौ+बाहुलकात् उः।) समुद्रः। स्वर्गलोकः। ग्रन्थिः। पर्व्वतः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

परुः [स्] क्ली, (पॄ+“अर्त्तिपॄवपियजितनीति।” उणां। २। ११८। इति उस्।) ग्रन्थिः। इत्यमरः। २। ४। १६२॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। १३।२०। [परुषस्परि।)
‘काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती परुषः (स)

परुत्, व्य, (पूर्व्वस्मिन् वत्सरे इति। ‘सद्यः परुदिति।’ ५।३।२२। इति पूर्व्वस्य परभावः उत् च।) गतवत्सरः। इत्यमरः। २।४।२०॥

परुत्नः, त्रि, (परुत् गतवत्सरे भवः। परुत्+ चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः। ४।३।२३। इत्यस्य वार्त्तिं इति त्नः।) इति व्याकरणम्॥

परुद्वारः, पुं (परुः समुद्रः पर्व्वतो वा द्वारमिव यस्य।) घोटकः। इति शब्दमाला॥

परुषं क्ली (पिपर्त्ति खल बुद्धिं करोतीति। पॄ+‘पॄनहिकलिभ्य उषच्।’ उणां। ४। ७५। इति उषच्।) निष्ठुरवाक्यम्। इत्यमरः। १। ६। १९॥ (परुषां दशजातिकुलविद्याशिल्परूपवृत्ताचारपरिच्छदशरीरकर्म्मजीविनां प्रत्यक्षदोषवचनं परुषमिति वदन्ति। यथा च रामायणे। १। १। ८२।
“तामुवाच ततो रामः परुषं जनसंसदि।
अमृष्यमाणा सा सीता विवेश ज्वलनं सती॥”)
नीलझिण्टी। इति शब्दचन्द्रिका॥ परुषफलम्। इति भावप्रकाशः॥ (नीलझिण्टीशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

परुषः, त्रि, (पिपर्त्तीति। पॄ लि पूर्त्तौ+‘पॄनहिकलिभ्य उषच्।’ उणां। ४। ७५। इति उषच्।) कर्व्वुरः। (यथा, बृहत्संहितायाम्। ३। ३९।
‘असितविषमनीलपरुषो जनघातकरः।
खगास्तगमैरवखररुतैश्च निशादसुरे॥)
रूक्षः। (यथा रामायणे। १। ५८। १०।
‘अथ रात्र्यां व्यतीतायां राजा चण्डालतां गतः।
नीलवस्त्रधरो नीलः परुषो ध्वस्तमूर्द्धजः॥)
निष्ठुरोक्तिः। इति मेदिनी। ष, ४०॥ (मलिनः। यथा आर्य्यासप्तशत्याम्। ४१९।
‘भस्मपरुषोऽपि गिरिश स्नेहमयी त्वमुचितम
सुभगासि।’
“भस्ममलिनोऽपि गिरिशे।” इति तट्टीका॥)

परुषोक्तिकः, त्रि, (परुषमेव उक्तिर्यस्य। ततः स्वार्थे कन् कप् वा।) निष्ठुरवक्ता। इति जटाधरः॥

परूषः, क्ली (पॄ+ऊषन्।) फलवृक्षभेदः। फल्सा इति वङ्गभाषा। फरूसा इति फालसे इति च हिन्दीभाषा। तत्पर्य्यायः। परूषकम् २ नागन्योपमम् ३। इति रत्नमाला॥ परुषम् ४ अल्पास्थि ५ परापरम् ६। इति भावप्रकाशः॥ नीलपर्णं ७ गिरिपीलु ८ परावारः ९ नीलमण्डलम् १० परुः ११। अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। कटुत्वम्। कफार्त्तिवातनाशित्वञ्च। तन्नाम फलगुणः। पित्तत्वम् उष्णत्वञ्च। तत्पक्कफलगुणाः। मधुरत्वम्। रुचिप्रदत्वम्। पित्तशोफहरत्वम्। तर्पणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
‘परूषकं कषायाम्लमामं पित्तकरं लघु।
तत् पक्कं मधुरं पाके शीतं विष्टम्भि वृंहणम्।
हृद्यं ह्रष्टपित्तदाहास्रज्वरक्षयसमीरहृत्॥’
इति भावप्रकाशः॥
(“परूषकैङ्गुदकपीलुकानां
पियालसिंही करमर्द्दकानाम्।
फलानि चैतानि निहन्ति पित्त
छन्याश्च सर्व्वातुरसन्धिवातम्॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये॥)

परूषकं क्ली (परूष+स्वार्थे कन्।) परूषम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य पर्य्याया यथा —
‘परूषकं परूषं स्यात् कथितं नागदलोपमम्।”
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥
यथास्य गुणाः चरक सूत्रस्थाने २७ अध्याये।
‘अम्लं परूषकं द्राक्षा बदराण्यारुकाणि च।
पित्तश्लेष्मप्रकोपीणि कर्कन्धुलकुचान्यपि॥’
‘अत्यम्लमीषन्मधुरं कषायानुरसं लघु।
वातघ्नं पित्तजननमामं विद्यात् परूषकम्॥
तदेव पक्कं मधुरं वातपित्तनिवर्हणम्।
विपाके मधुरं शीतं रक्तपित्तप्रसादनम्॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने। ४६ अध्याये॥)

परेतः त्रि (परं लोकमितः।) मृतः। इत्यमरः। २। ८। ११७॥ (यथा, कुमारे। ५। ६८।
“अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयो
र्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु।’)
भूतान्तरं पुं। इति मेदिनी। ते १२६॥

परेतराट्, [ज्] पुं (परेतेषु मृतेषु राजते इति। राज् दीप्तौ+ सत्सूद्विषेति।” ३। २। ६१। इति क्विप्। यद्वा, परेतानां प्रेतानां राट्।) प्रेतराजः। यमः। इत्यमरः। १। १। ६१॥

परेद्यवि व्य परस्मिन्नहनि। (‘सद्यः परुदिति।” ५। ३। २२। इति निपातनात् साधुः।) परदिनम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ यथा,—
‘परेद्यवद्यपूर्व्वेद्युरन्यद्युश्चापि चिन्तयन्।
वृद्धिक्षयौ मनोज्ञानां प्रियमाशुकतामगात्॥”
इति भट्टिः। ४। ११॥

परेद्युः, [स्] व्य, (पर+एद्युस्।) परदिनम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

परेपः, त्रि परा गता आपो यत्र। (“द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्।” ६। ३। ९७। इत्यस्य वार्त्ति ‘अवर्णान्तादा।” इति ईत्। परापम्।) इति सिद्धान्तकौमुदी॥

परेष्टुका, स्त्री, (परैरिष्यते इति। इष+बाहुलकात् तुः। स्वार्थे कन्। स्त्रियां टाप्।) बहुप्रसूतिः। बहुप्रसूता गौः। इत्यमरः। २। ९। ७०॥

परैधितः, त्रि, (परैरेधितः समर्द्धितः ।) औदासीन्येन परपुष्टः । परेण संवर्द्धितः । तत्पर्य्यायः । पराचितः २ परिस्कन्दः ३ परजातः ४ । इत्यमरः । २ । १० । १८ ॥ कोकिले पुं । इति शब्दमाला ॥

परोक्षं, क्ली, (अक्ष्णोः परम् ।) अप्रत्यक्षम् । असाक्षात् । यथा, चाणक्यशतके ।
"परोक्षे कार्य्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्ज्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥"
(परोक्षं परोक्षत्वमित्यर्थः विद्यतेऽस्य । "अर्श-आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इति अच् ।) तद्विशिष्टे त्रि ॥ (बुद्ध्यामनन्यादिज्ञानविषयः । यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । ३१ ।
"अस्ति कूटस्थ इत्यादौ परोक्षं वेत्ति वार्त्तया ॥")

परोक्षः, पुं, (परोक्षमस्यास्तीति । बुद्ध्यामवाच्य-अवयवसाध्यार्थाङ्गेवेति बोध्यम् ।) तपस्वी । इति शब्दमाला ॥ ययातिपुत्रस्यानोः पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ९ । २३ । १ ।
"अनोः सभानरश्चक्षुः परोक्षश्च त्रयात्मजः ॥")

परोपकारः, पुं, (परेषामुपकारः ।) परेषामुपकृतिः । अन्यस्यन्यित्त्विनम् । यथा,—
"एष मे प्रवरो भाति मुख्यधर्म्मप्रदो विधिः ।
परोपकरणादन्यत् सर्व्वमल्पं स्मृतं बुधैः ॥
परोपकारिभिर्दत्ता स्वप्राणा ऋषिभिः पुरा ।
अस्थिः प्रेतोपकारः स्यात् किन्न लब्धं मया पुनः ॥
दधीचिना पुरा गीतः श्लोकश्च श्रूयते भुवि ।
सर्व्वधर्म्ममयः सारः सर्व्वधर्म्मज्ञसम्मतः ॥
परोपकारः कर्त्तव्यः प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
परोपकारजं पुण्यं तुल्यं क्रतुशतैरपि ॥"
इति पद्मोत्तरखण्डे २२ अध्यायः ॥

परोवरीयः, त्रि, परोऽवरो यानुभवति । ("परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ।" ५ । २ । १० । इति ।) अवरस्योत्वं निपात्यते । श्रेष्ठाश्रेष्ठयुक्तः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

परोष्णी, स्त्री, (परः प्रकृष्टः उष्णो यस्याः ।) तैलपायिका । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥ (काश्मीरदेशस्थनदीविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २००७ ।
"कोष्ठकोमहाकोष्ठाद्यैर्मितैर्युक्तोऽपि सादिभिः ।
तीर्त्वा परोष्णीं तत्सेनां निर्म्ममाथाप्रमाथिनीम् ॥")

पर्कटिः, } स्त्री, (पृच् धी च् सम्पर्के+बाहुलकादटिः । "वह्वादिभ्यश्च ।" ४ । १ । ४५
पर्कटी, } इति वा ङीष् ।) प्लक्षवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ पाकुड़ इति भाषा ॥ (यथा, हितोपदेशे । "अस्ति तत्र महान् पर्कटीवृक्षः ॥") तस्य गुणाः भावप्रकाशे ।
"प्लक्षः कषायः शिशिरो व्रणयोनिगदापहः ।
दाहपित्तकफास्रघ्नः शोथहा रक्तपित्तहृत् ॥"

पर्कटी, [न्] पुं, वृक्षविशेषः । पाकुड़ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । प्लक्षः २ जटी ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ३२ ॥ कमण्डलुतरुः ४ । इति रत्नमाला ॥ कपीतनः ५ क्षीरी ६ सुपार्श्वः ७ कामण्डलुः ८ शृङ्गी ९ जनरोहः १० शारवी ११ गर्द्दभाण्डः १२ पीतनः १३ दृढ़प्ररोहः १४ प्लवकः १५ प्लवङ्गः १६ महाबलः १७ । अस्य गुणाः कटुत्वम् । कषायत्वम् । शिशिरत्वम् । रक्तदोषमूर्च्छाभ्रमप्रलापनाशित्वञ्च । विशेषतो दृग्भ्रमघ्नत्वेते गुणाः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्ज्जनी, स्त्री, (परं स्वार्थं जनयतीति । पर्+जन+णिच् । "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् । स्त्रियां ङीप् ।) दारुहरिद्रा । इत्यमरः । २ । ४ । १०२ ॥

पर्ज्जन्यः, पुं, (पर्षति सिञ्चति वृष्टिं ददातीति । पृष सेचने+"पर्ज्जन्यः ।" उणां । ३ । १०३ । इति निपातनात् षकारस्य जकारत्वे साधुः ।) इन्द्रः । (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ५२ । १६ । [सुहवं नः ॥"]
"अग्नीपर्ज्जन्याववतं धियं मेऽस्मिन् हवे सुहवा
शब्दायमानमेघः । इत्यमरः । ३ । ३ । १४६ ॥
मेघशब्दः । इति विश्वः ॥ गर्ज्जन्नपि मेघः । इति भरतः ॥ यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् ।
"यज्ञाद्भवति पर्ज्जन्यः पर्ज्जन्यादन्नसम्भवः ॥"
(कश्यपपत्न्या मुनेः पुत्रविशेषः । स तु गन्धर्व्वविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४४ ।
"तथा शालिशिरा राजन् ! पर्ज्जन्यश्च चतुर्द्दश ।
कलिः पञ्चदशस्तेषां नारदश्चैव षोडशः ॥"
पर्ज्जन्य इव सर्व्वकामप्रदानात् विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । १०० ।
"कुसुदः कुन्दरः कुन्दः पर्ज्जन्यः पावनोऽनिलः ॥"
"पर्ज्जन्यवदाध्यात्मिकादितापत्रयं शमयति सर्व्वान् कामानभिवर्षतीति पर्ज्जन्यः ।" इति शाङ्करभाष्यम् ॥)

पर्ज्जन्या, स्त्री, (पर्ज्जन्य+टाप् ।) दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्ण, त क हरित्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) हरित् पीतवर्णस्तस्य भावः हरित्वम् । पर्णयति पर्णापयति चम्पकम् । इति दुर्गादासः ॥

पर्णं, क्ली, (पिपर्त्तीति । पॄ+"धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः ।" उणां । ३ । ६ । इति नः । यद्वा, पर्णयतीति । पर्ण त क हरित्वे+अच् ।) पत्रम् । इत्यमरः । २ । ४ । १४ ॥ (यथा, कुमारे । ५ । २८ ।
"स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता
परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।
तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां
वदन्त्यपर्णेति च तां पुराविदः ॥")
ताम्बूलम् । यथा, राजनिर्घण्टे ।
"अनिधाय मुखे पर्णं पूगं खादयते नरः ।
मतिभ्रंशो दरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरिम् ॥
ताम्बूलधारिलक्षणं यथा,—
"अनाद्यायोऽश्वंसश्च दृढ़भक्तिश्च पार्थिव ।
ताम्बूलधारी भवति नारी चाप्यथ तद्गुणा ॥"
इति मात्स्ये १८६ अध्यायः ॥
(पिपर्त्ति पालयति गगनपातादिति । पॄ+न । पक्षः । यथा, महाभारते । १ । ३३ । २४ ।
"तद्दृष्ट्वा सुमहत् कर्म्म तस्य पर्णमनुत्तमम् ।
हृष्टानि सर्व्वभूतानि नाम चक्रुर्गरुत्मतः ।
सुरूपं पत्रमालञ्च तस्य पर्णमनुत्तमम् ॥")

पर्णः, पुं, (पिपर्त्तीति । पॄ पालने+"धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः ।" उणां । ३ । ६ । इति नः । पलाशवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २९ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ९७ । ५ ।
"अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता ॥")

पर्णकारः, पुं, (पर्णं ताम्बूलम् । करोति उत्पादयतीति । पर्ण+कृ+अण् ।) वारजीवी । बारुइ इति भाषा ॥ इति केचित् ॥

पर्णकृच्छ्रः, पुं, (पर्णैः साध्यं कृच्छ्रं व्रतं यत्र । पत्रकृच्छ्रव्रतम् । यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । ३१६ ।
"पर्णोडुम्बरराजीवविल्वपत्रकुशोदकैः ।
प्रत्येकं प्रत्यहाभ्यस्तैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः ॥"

पर्णखण्डः, पुं, (पर्णमेव खण्डो यस्य । पुष्पादिहीनत्वात्तथात्वम् ।) वनस्पतिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पर्णस्य ताम्बूलस्य खण्डः ।) ताम्बूलेकांशश्च ॥

पर्णचोरकः, पुं, (पर्णं चोरयतीति । पर्ण+चोरि+ण्वुल् ।) चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्णध्वत्, [स्] त्रि, पर्ण+ध्वंसु+कर्त्तरि क्विप् । पत्रध्वंसकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

पर्णनरः, पुं, (पर्णैः पलाशपत्रैर्निर्म्मितो नरः नराकारः पुत्तलकः ।) पित्रादिशवास्थ्यलाभे दाहार्थं तत्प्रतिनिधीभूतशरपलाशपत्ररचितोर्णातन्तुवेष्टितयवपिष्टलिप्तनराकारपुत्तलकः । यथा,
"आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् । अस्थिनाशे पलाशवृन्तानां त्रीणि षष्टिशतानि पुरुषप्रतिकृतिं कृत्वा, अशीत्यर्द्धन्तु शिरसि ग्रीवायां दश योजयेत् ।
'उरसि त्रिंशतं दद्यात् विंशतिं जठरे तथा ॥
बाहुभ्याञ्च शतं दद्यात् दद्यादङ्गुलिभिर्दश ।
द्वादशार्द्धं वृषणयोरष्टार्द्धं शिश्न एव च ॥
ऊरुभ्यान्तु शतं दद्यात् त्रिंशतं जानुजङ्घयोः ।
पादाङ्गुलीषु च दश एतत् प्रेतस्य लक्षणम् ।
ऊर्णासूत्रेण संवेष्ट्य यवपिष्टेन लेपयेत् ॥'
आदिपुराणम् ।
'तदलाभे पलाशोत्थैः पत्रैः कार्य्यः पुमानपि ।
शतैस्त्रिभिस्तथा षष्ट्या शरपत्रैर्विधानतः ॥
तदलाभे अस्थ्यलाभे । अत्र पलाशपत्रशरपत्रयोः तुल्यत्वेनोपादानात् आश्वलायनसूत्रेऽपि प्रतिकृतौ शरपत्रस्य लाभः । अनाचाराद्योग्यत्वाच्च शरपत्रैः पुत्तलकं कृत्वा शिरःप्रभृतिषु पलाशपत्राणि देयानि । ततो वेष्टनं ऊर्णासूत्रेण लेपनं यवपिष्टेनेति । अशौचाभ्यन्तरदाहे शेषाहेन शुद्धिः । तदुत्तरपर्णनरदाहे तु त्रिरात्रम् । एवं पर्णनरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदित्यादि पुराणात् । यज्ञपार्श्वः ।
'पुत्राश्चेदुपलभ्येरन् तदस्थीनि कदाचन ।
तदलाभे पलाशस्य सम्भवे हि पुनः क्रिया ॥

हि यस्मात्तल्लाभे अस्थामप्राप्तौ पलाशस्य तत्र कृतपुत्तलकस्य दाहक्रिया। पुनरपि सम्भवे अस्थिलाभे पुनरपि अस्थिदाहक्रिया विहिता तस्मादुभयत्र पुनरस्थीनि प्राप्यन्ते तत्र पुनर्दाह त्रिरात्राशौचे कर्त्तव्ये न पुनः पित्रादिश्राद्ध वस्य माशयुक्तेः। विष्णुः।
"त्रिपक्षे तु गते पर्णनरं दह्यादनग्निकः।
त्रिपक्षाभ्यन्तरे राजन्नैव पर्णनरं दहेत्॥
तदूर्द्ध्वमष्टमीं प्राप्य दर्शं वापि विचक्षणः॥"
दहेत्निति शेषः। अस्यार्थः। अशौचाभ्यन्तरे यदि पर्णनरदाहं न कुर्यात्तदा मरणदिना वधित्रिपक्षानन्तरं दाहं कार्य्य इत्यर्थः। इति हरिदासतर्काचार्य्याः। यादवभट्टोऽप्येवम्। यव हारोऽपि ईदृश एव।
पर्णनरं दहेन्नैव विना दर्शं कदाचन।
अस्थामलाभे दर्शे तु तत्र पर्णनरं दहेदिति॥
दीपकलिकायां समनुवचनात् दर्शे पर्णनर दाहः। दर्शमित्यत्राष्टमीमिति क्वचित् पाठः। अत्राष्टमी कृष्णा पितृकर्म्मणि कृष्णपक्षस्य प्राशस्त्योक्तेः।" इति शुद्धितत्त्वम्॥

पर्णभेदिनी स्त्री (पर्णानि भिनत्तीति। पर्ण+भिद्+णिनि स्त्रियां ङीप्।) प्रियङ्गुः। इति राजनिर्घण्टः॥

पर्णभोजन पुं (पर्णान्येव भोजनं यस्य। पर्णानि भुङ्क्ते इति वा। भुज+कर्म्मणि ल्युट्।) छागलः। इति शब्दरत्नावली॥

पर्णमाचाल, पुं (पर्णमाचालयतीति। पर्ण+आ+चल+णिच्+अण्। निपातनात् विभक्ति लोपाभावः। बाहुलकात् सम् वा।) कर्म्मरङ्ग वृक्षः। इति शब्दमाला॥

पर्णमृग पुं (पर्णचरो मृगः पशुः।) मृग शाखविशेषः। यथा —
"वनौकोवृक्षमार्ज्जारवृक्षमर्कटिकादयः।
यते पर्णमृगाः प्रोक्ताः सुश्रुताद्यैर्महर्षिभिः॥
वनौका वानरो वृक्षमार्ज्जारो वृक्षविडालः।
वृक्षमर्कटिका खर्ब्बी इति लोके। एतेषां मांसगुणाः। [हिताः।
"स्वादवः पर्णमृगा वृष्याश्चक्षुष्याः शोषिणे भासार्शः कासश्वासघ्ना सृष्टमूत्रपुरीषकाः।"
इति भावप्रकाशः॥

पर्णलता स्त्री (पर्णप्रधाना लता।) नागवल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

पर्णवल्ली स्त्री, (पर्णप्रधाना वल्ली।) पलाशी लता। इति राजनिर्घण्टः॥

पर्णशाला, स्त्री (पर्णैः पत्रादिभिः रचिता शाला। मध्यपदलोपिसमासः।) मुनीनां पत्र रचितगृहम्। तत्पर्य्यायः। उटजम् २। इत्य मरः। २। २। ६॥ पर्णोटजम् ३। इति शब्द रत्नावली। पर्णकुटी शाला। पर्णप्रधाना शाला वा। इति भरतः॥ (यथा रघुः। १। ९५।
"स निर्दिष्टां कुलपतिना स पर्णशाला मध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः।
तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां
संविष्टः कुशशयने निशां निनाय॥"
मध्यदेशस्थग्रामविशेषः। यथा महाभारते। १२। ६८। ३।
'मध्यदेशे महान् ग्रामो ब्राह्मणानां बभूव ह।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये यामुनस्य गिरेरधः॥
पर्णशालेति विख्यातो रमणीयो नराधिप।॥)

पर्णसि पुं, (पॄ पूर्त्तौ+'सानसिवर्णसिपर्णसीति।" उणां। ४। १०७। इति असिर्नुक् च।) पद्मम्। इत्युणादिकोषः॥ जलगृहम्। जलटुङ्गी इति भाषा॥ इति सिद्धान्तकौमुद्या मुणादिवृत्तिः॥ शाकम्। आभरणक्रिया। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

पर्णाशन, पुं (पर्णं अश्नाति भक्षयतीति। अश+ल्युः। पर्णानामशनः।) मेघः। इति शब्दमाला॥

पर्णास, पुं (पर्णैरसति दीप्यति शोभते इति यावत्। अस दीप्तौ+अच्।) तुलसी। इत्य मरः। २। ४। ७९॥

पर्णिनी, स्त्री, (पर्णानि सन्त्यस्याः। पर्ण+इनि।) माषपर्णी। इति रत्नमाला॥ (यथा सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६२ अध्याये।
'बर्हिष्ठरजनीकुष्ठ पर्णिनीशारिवान्वितैः॥"
अप्सरोविशेषः। यथा हरिवंशे। २१८। ४९।
'मेनकासहजन्या च पर्णिनी पुञ्जिकास्थला॥)

पर्णी [न्] पुं (पर्णानि सन्त्यस्य। पर्ण+इनि।) वृक्षः। इति हेमचन्द्रः। ४। १८०॥

पर्णोटज क्ली (पर्णैर्निर्म्मितं उटजम्।) पर्ण शाला। इति शब्दरत्नावली॥

पर्द ङ अपानोत्सर्गे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा आत्म अकं सेट्।) ङ पर्द्दते शृद्ध। इति दुर्गादासः॥

पर्द पुं (पृ+बाहुलकात् दः।) केशसमूहः। इत्युणादिकोषः॥ (पर्द अपानोत्सर्गे+अच्।) अपानोत्सर्गश्च॥

पर्द्दन क्ली (पर्द+ल्युट्।) अपानोत्सर्गः। इति हेमचन्द्रः। ६। ३९॥ पाद् इति भाषा॥

पर्प क्ली (पृ पालनपूरणयोः+'खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्पतल्पाः।' उणां। ३। २८। इति निपातनात् सिद्धम्।) नवतृणम्। गृहम्। इत्युणादि कोषः॥ खञ्जपाद्यपक्रमः। इति सिद्धान्त कौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

पर्पट, पुं (पर्प+अटन्।) क्षुपविशेषः। क्षेत पापड़ा इति वङ्गभाषा। दवनपापर इति हिन्दीभाषा। तत्पर्य्यायः। त्रियष्टिः २ तिक्तः ३। इति रत्नमाला॥ चरकः ४ रेणुः ५ तृष्णारिः ६ वरकः ७ अरकः ८ शीतः ९ शीतप्रियः १० पांशुः ११ कल्पाङ्गः १२ कम्पकण्टकः १३ तृष्णा र्त्तिहरः १४ प्रगन्धः १५ सुतिक्तः १६ रक्तपुष्पकः १७ पित्तारिः १८ कटुपत्रः १९ वर्म्म २०। अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। तिक्तत्वम्। पित्तश्लेष्मज्वरमददाहारुचिग्लानिभ्रमनाशि त्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ * ॥
"पर्पटो वरतिक्तश्च स्मृतः पर्पटकश्च सः।
कथितः पांशुपर्य्यायस्तथा कवचनामकः॥
पर्पटो हन्ति पित्तास्रभ्रमतृष्णाकफज्वरान्।
संग्राही शीतलस्तिक्तो दाहनुद्वातलो लघुः॥"
इति भावप्रकाशः॥ * ॥
पिष्टकभेदः। पापर इति भाषा॥ तस्य गुणाः। लघुत्वम्। रूक्षत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
'धूमसीरसिता हिङ्गुहरिद्रालवणैर्युता।
क्षीरकम्बलिकाभ्यां च तत् कृत्वा च वल्लिता॥
दीपना पाचना रूक्षा गुरवः किञ्चिदीरिताः॥
मौद्गाश्च तद्गुणाः प्रोक्ता विशेषाल्लघवो हिताः।
चणकस्य गुणैर्युक्ताः पर्पटाश्चणकोद्भवाः॥
माषे भवास्तु ते सर्व्वे भवेयुर्मध्यमा गुणे॥"
इति भावप्रकाशे पूर्ब्बखण्डे द्वितीयभागे॥

पर्पटद्रुम पुं, (पर्पट एव द्रुमः।) कुम्भीरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

पर्पटी स्त्री, (पर्पट+ङीप्।) सौराष्ट्रमृत्तिका। इति रत्नमाला॥ पिष्टकभेदः। इत्युणादिकोषः॥ उत्तरदेशभवसुगन्धिद्रव्यम्। पपरीति प्रसि द्धम्। पर्व्वापरीति च। तत्पर्य्यायः। रञ्जनी २ कृष्णा ३ जतुका ४ जननी ५ जनी ६ जतु कृष्णा ७ संस्पर्शा ८ जतुकृत् ९ चक्रवर्त्तिनी १०। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। शिशि रत्वम्। वर्णकारित्वम्। लघुत्वम्। विषव्रणकण्डू कफपित्तास्रकुष्ठनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

पर्परीक पुं (पिपर्त्तीति। पृ+'पॄभिदिव्यधि..' उणां। ४। १९। इति ईकन् द्वित्वं अभ्यासस्य रुगागमश्च।) सूर्य्यः। इत्यु णादिकोषः॥ वह्निः। इति त्रिकाण्डशेषः। जलाशयः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

पर्पिक पुं स्त्री पर्पेण गच्छतीति। (पर्प+ष्ठन्। षत्वम्।) इति सिद्धान्तकौमुदी॥ [स्त्रियां ङीष्।)

पर्ब्ब, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा पर सक सेट्।)

पर्य्यङ्क पुं (परितोऽङ्क्यते इति। परि+अकि लक्षणे+घञ्।) खट्वा। पालङ्क इति भाषा॥ इत्यमरः। २। ६। १३८॥ तत्पर्य्यायः। (मञ्च मञ्चक ३ पल्यङ्क ४। इति हेमचन्द्रः। ३। ३४०॥) पर्य्यङ्किका ५ परिकर ६ अवसक्थिका ७) इति च तत्रैव। ३। ३४१। (यथा महा भारते। ३। २४६। ८।
'अथोपविष्टं राजानं पर्य्यङ्के ज्वलनप्रभे।
उपप्लुतं यथा सोमं राहुणा रात्रिसंक्षये।
उपगम्याब्रवीत् कर्णो दुर्य्योधनमिदं तदा॥'
योगपट्टः। यथा कुमारे। ३। ४५।
'पर्य्यङ्कबन्धस्थिरपूर्व्वकाय
मृज्वायतं सन्नमितोभयांसम्॥')

पर्य्यङ्कपादिका स्त्री (पर्य्यङ्कस्येव पादोऽस्याः। ठन् टाप् च।) कालशिम्बी। इति राज निर्घण्टः॥

पर्य्यङ्कबन्ध स्त्री (पर्य्यङ्कवत् बन्धनम्।) जङ्घादिना पृष्ठजानुबन्धनासनम्। पारुँयांधा इति भाषा॥ यथा —

"पादप्रसारणश्चाग्रे तथा पर्य्यङ्कबन्धनम् ॥"

इत्यपराधगणनायां हरिभक्तिविलास: ॥

पर्य्यटनं, क्ली, (परितोऽटनं भ्रमणम् । परि+अट+भावे ल्युट् ।) सर्व्वतोभावेनाटनम् । पुन: पुनर्गमनम् । भ्रमणम् । तत्पर्य्याय: । व्रज्या २ अटाट्या ३ । इत्यमर: । २ । ७ । ३८ ॥ (यथा, भागवते । ६ । ७ । १८ ।

"भूमे: पर्य्यटनं पुण्यं तीर्थक्षेत्रानिषेवणै: ॥")

पर्य्यनुयोग:, पुं, (परितोऽनुयोग: पृच्छा । परि+अनु+युज्+भावे घञ् ।) जिज्ञासा । इति हलायुध: ॥ ("एतेनास्यापि पर्य्यनुयोगस्यानवकाश: ।" इति दायभाग: ॥)

पर्य्यन्त:, पुं, (परितोऽन्तम् । प्रादिसमास: ।) शेषसीमा । इति दुर्गादास: ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १४१ ।

"पर्य्यन्तो लभ्यते भूमे: समुद्रस्य गिरेरपि ।
न कथञ्चित् महीपस्य चित्तान्त: केनचित् क्वचित् ॥"

समीपम् । यथा, हरिवंशे । १०२ । ५३ ।

"पर्य्यन्तदेशं चरसेन देवी
लिलेप सा लोहितचन्दनेन ॥"

पार्श्व: । यथा, रघौ । १८ । ४३ ।

"पर्य्यन्तसञ्चारितचामरस्य
कपोललोलोभयकाकपक्षात् ।
तस्याननादुच्चरितो विवाद:
चस्खाल वेलास्वपि नार्णवानाम् ॥")

पर्य्यन्तभू:, स्त्री, (पर्य्यन्तस्य शेषसीमाया भू: पृथिवी ।) नदीनगरपर्व्वतादेरुपान्तभूमि: । तत्पर्य्याय: । परिसर: २ । इत्यमर: । २ । १ । १४ ॥

पर्य्यन्तिका, स्त्री, (परित: सर्व्वतो भावेन अन्तिका गुणादीनां नाशिका ।) गुणभ्रंश: । इति हारावली । २१० ॥

पर्य्यन्य:, पुं, (पर्जन्य+पृषोदरादित्वात् साधु: ।) इन्द्र: । शब्दायमानमेघ: । मेघशब्द: । इत्युणादिकोष: ॥ (यथा, गो: रामायणे । ६ । ३१ । ३२ ।

"ततो दुन्दुभिनिर्घोष: पर्य्यन्यनिनदोपम: ॥")

पर्य्यय:, पुं, (परि क्रमश: अयो गमनम् ।) क्रमोल्लङ्घनम् । (परि शास्त्रलोकाचारमर्य्यादां परित्यज्य अयो गमनमुल्लङ्घनमित्यर्थ: ।) अतिक्रम: । शास्त्रतो लोकव्यवहाराच्च प्राप्तस्यार्थस्य परित्याग: । तत्पर्य्याय: । अतिपात: २ उपात्यय: ३ । इत्यमरभरतौ ॥ विपर्य्यय: ४ व्यत्यय: ५ । अतिपतनम् ६ व्यत्यय: ७ अतिक्रम: ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४८ । १२ ।

"अशक्यान्याच्छादयं चाहं यथा कुरुयशस्वथा ।
अमर्षं धारये चोग्रं प्रतीक्षन् कालपर्य्ययम् ॥")

पर्य्ययणं, क्ली, (परितोऽयते गच्छत्यनेन । परि+अय+ल्युट् ।) अश्वसज्जा । इति शब्दमाला ॥ जिन् इति भाषा ॥

पर्य्यवस्था, स्त्री, (परितोऽवस्थानम् । परि+अव+स्था+"आतश्चोपसर्गे ।" ३ । ३ । १०६ । इत्यङ् ।) विरोधनम् । इत्यमर: । ३ । २ । २१ ॥

पर्य्यवस्थाता, [ऋ] त्रि, (पर्य्यवतिष्ठते इति । परि+अव+स्था+तृच् ।) पर्य्यवस्थाकर्त्ता । विरोधी । इति हलायुध: ॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये । ११ । १३ ।

"अन्तका: पर्य्यवस्थाता जन्मिन: सन्ततापद: ।
इति त्याज्ये भवे भव्यो मुक्तावुत्तिष्ठते जन: ॥")

पर्य्यवस्थानं, क्ली, (परितोऽवतिष्ठतेऽनेन । परि+अव+स्था+करणे ल्युट् ।) विरोध: । इति जटाधर: ॥ सर्व्वतोभावेनावस्थितिश्च ॥

पर्य्यस्त:, त्रि, (परितोऽस्त: क्षिप्त: । अस् इर क्षेपे+क्त: ।) पतित: । हत: । इति मेदिनी । ते, १२१ ॥ (सर्व्वत: प्रसृत: । विस्तृत: । यथा, हरिवंशे । १५६ । २० ।

"पर्य्यस्तां पृथिवीं हत्वा सार्वां सरयकुञ्ज-
[राम् ॥")

पर्य्यस्तिका, स्त्री, (परित: अस्यते क्षिप्यते शरीरमत्र । परि+अस क्षेपे+अधिकरणे क्तिन् । तत: स्वार्थे कन् ।) खट्वा । इति हेमचन्द्र: । ३ । ३४३ ॥

पर्य्याणं, क्ली, (परितो याति गच्छत्यनेनेति । परि+या+ल्युट् । पृषोदरादित्वात् साधु: ।) अश्वप्रक्ष्यनम् । इति हेमचन्द्र: । ४ । ३१८ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६३ । ६ ।

"आरोहणमन्यवाजिनां
पर्य्याणादियुतस्य वाजिन: ।
उपवाह्यतुरङ्गमस्य वा
कल्यस्यैव विपन्नशोभना ॥")

पर्य्याप्तं, क्ली, (परि+आप्+भावे क्त: ।) यथेष्टम् । तृप्ति: । शक्ति: । निवारणम् । इति मेदिनी । ते, १२७ ॥ त्रि, प्राप्त: ॥ (शक्तिसम्पन्न: । यथा, भगवद्गीतायाम् । १ । १० ।

"पर्य्याप्तन्त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ।"
"पर्य्याप्तं समर्थं भाति इति ।" श्रीधरस्वामी ॥)

पर्य्याप्ति:, स्त्री, (परि+आप+क्तिन् ।) परित्राणम् । मरणोद्यतस्य निवारणम् । इत्यमरभरतौ ॥ प्रकाश: । प्राप्ति: । इति शब्दरत्नावली ॥ (तृप्ति: । यथा, कथासरित्सागरे । २६ । १६६ ।

"नास्ति यवनिनां वत्स ! भुवि पर्य्याप्तये धनम् ॥"

शक्ति: । यथा, तत्रैव । २६ । ४७ ।

"प्रविष्ट: सोऽप्यपश्यत्तां तत्र नेत्रोत्सवप्रदाम् ।
धातुरद्भुतनिर्म्माणपर्य्याप्तिमिव रूपिणीम् ॥")

स्वरूपसम्बन्धविशेष: । स च सर्व्वेषामेव पदार्थानां विशिष्टबुद्धिनियामक: । पदार्थभेदेन नाना । यथा । पर्य्याप्तिसम्बन्धेनैको घट इमौ द्वौ इत्यादि प्रतीतिसाक्षिक: स्वरूपसम्बन्धविशेष: । इति दीधिति: ॥ समवायेन गुणे गुणत्वासत्त्वेऽपि चत्वारो गुणा इत्यादि प्रतीत्या गुणादिषु संख्यादिमत्त्वनियामकोऽपि तादृशसम्बन्ध: । इति सामान्याभावे जगदीश: ॥ द्वितीयव्युत्पत्तिवादे गदाधरभट्टाचार्य्यश्च ॥

पर्य्याय:, पुं, (परि+इन गतौ+"परावनुपात्यय इन: ।" ३ । ३ । ३८ । इति घञ । क्रमप्राप्तस्यानतिपातोऽनुपात्यय: ।) पर्य्ययणम् । क्रम: । (यथा, कुमारे । २ । ३६ ।

"पर्य्यायसेवामुत्सृज्य पुष्पसम्भारतत्परा: ।
उद्यानपालसामान्यमृतवस्तमुपासते ॥")

तत्पर्य्याय: । आनुपूर्व्वी २ आवृत् ३ परिपाटी ४ अनुक्रम: ५ । इत्यमर: । २ । ७ । ३७ ॥ आनुपूर्व्यम् ६ आनुपूर्व्वम् ७ आनुपूर्व्विकम् ८ परिपाटि: ९ । इति भरतादय: ॥ प्रकार: । अवसर: । इति मेदिनी । ये, ८६ ॥ निर्म्माणम् । द्रव्यधर्म्म: । इति हेमचन्द्र: ॥ ६ । १३६ । क्रमे एकार्थवाचका: शब्दा: पर्य्याया: । इति विजयरक्षित: ॥ सम्पर्कविशेष: । येन सह यत्सम्पर्क: सम्बन्धस्तेन सह तत्पर्य्याय: । यथा,—

"समानं कुलभावञ्च दानादागत्य एव च ।
तयोर्व्विशेषसमानं हि पर्य्यायश्च प्रचक्षते ॥"

इति कुलदीपिका ॥

(अर्थालङ्कारविशेष: । यथा, साहित्यदर्पणे १० । १०४ ।

"क्वचिदेकमनेकस्मिन्ननेकञ्चैकगं क्रमात् ।
भवति क्रियते वा चेत् तदा पर्य्याय इष्यते ॥"

उदाहरणं क्रमेण यथा,—

"स्थिता: क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधरा:
पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिता: ।
वलीषु तस्या: स्खलिता: प्रपेदिरे
क्रमेण नाभिं प्रथमोदबिन्दव: ॥
विचरन्ति विलासिन्यो यत्र श्रोणिभरालसा: ।
वृककाकशिवास्तत्र धावन्त्यरिपुरे तव ॥
विम्बोष्ठरागादधरान्निवर्त्तित-
स्तनाङ्गरागादरुणाच्च कन्दुकात् ।
कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलि:
कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तया कर: ॥
ययोरारोपितस्तारो हारस्तेऽरिवधूजनै: ।
निधीयन्ते तयो: स्थूला: स्तनयोरश्रुबिन्दव: ॥

एषु च क्वचिदाधार: संहतरूपोऽसंहतरूपश्च । क्वचिदाधेयमपि । यथा, 'स्थिता:क्षणं पक्ष्मसु' इत्यत्र उदबिन्दव: पक्ष्मादावसंहतरूप आधारे क्रमेणाभवन् । 'विचरन्ति' इत्यत्राधेयभूता वृकादय: संहतरूपारिपुरे क्रमेणाभवन् । एवमन्यत् । अत्र चैकस्यानेकत्र क्रमेणैव वृत्तेर्विशेषालङ्काराद्भेद: । विनिमयाभावात् परिवृत्ते: ॥")

पर्य्यायशयनं, क्ली, (पर्य्यायेण क्रमेण शयनम् ।) प्रहरिकादीनां क्रमेण शयनम् । तत्पर्य्याय: । उपशाय: २ विशाय: ३ । इत्यमरभरतौ ॥

पर्य्यास:, पुं, (पर्य्यस्यते इति । परि+अस्+घञ् ।) पतनम् । हननम् । इति पर्य्यस्तशब्दार्थदर्शनात् ॥ (परिवर्त्त: । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ५४ । २ ।

"महाभूतप्रमाणञ्च लोकालोकन्तथैव च ।
पर्य्यासं परिमाणञ्च गतिश्चन्द्रार्कयोरपि ॥")

पर्य्युदसनं, क्ली, (पर्य्युदस्यते इति । परि+उत्+अस+"ल्युट् च ।" ३ । ३ । ११३ । इति ल्युट् ।) वर्जनम् । इत्यमर: । २ । ६ । ३ ॥

पर्य्युदस्तः, त्रि, (पर्य्युदस्यते इति । परि + उत् + अस + क्तः ।) पर्य्युदासविषयः । विध्यन्वयि- भेदाभावकत्वपर्य्युक्तः । यथा । यद्यपि पर्य्युदस्त- दानादिषु श्राद्धादिकरणे विधेरौदास्योऽन्यत्र धर्म्मं न वा प्रत्यवाय इति सिद्धान्तः । इति मल- मासतत्त्वम् । (परित उत्क्षिप्ते त्रि ।)

पर्य्युदासः, पु, परि सर्व्वतोभावेन उदास्यते विधि- र्यत्र सः । (परि + उत् + अस + घञ् ।) तस्य लक्षणम् श्राद्धविवेके ।
"सामान्यशास्त्रप्राप्तनिषेधस्यैव पर्य्युदासत्वम् ।"
अपि च मलमासतत्त्वे ।
"प्राधान्यन्तु विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।
पर्य्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ।"
अस्योदाहरणम् । अमावस्यायां पितृभ्यो दद्यात् रात्रौ श्राद्धं न कुर्व्वीत । अत्र श्राद्धकरणे रात्रेः पर्य्युदासः । (यथा च साहित्यदर्पणे । ७ । २ ।
"श्रुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्म्ममनातुरः ।
अगृध्नुरादिदे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्वभूत् ॥
अत्राऽत्रस्ततामनूद्यात्मगोपनाद्यविधेयमिति नञः पर्य्युदासतया गुणभावो युक्तः ।")

पर्य्युषितं, त्रि, (परिक्रम्य स्वकालमुषितम् । वस + क्तः ।) पूतम् । बासि इति भाषा । तस्या- भक्ष्यत्वं यथा,—
"भक्तं पर्य्युषितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम् ।
उदक्याद्युपसंस्पृष्टं पर्य्यायान्नञ्च वर्ज्जयेत् ॥"
इति गरुडपुराणम् ।
"यातयामं गतरसं पूति पर्य्युषितञ्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥"
इति भगवद्गीता । १७ ।
तस्य भक्ष्यत्वं यथा,—
"मस्ताभिमन्त्रितं भक्तं न च पर्य्युषितं नृप ।
अन्यच्च पक्वमांसेभ्यः शुष्कशाकादिकात्तथा ॥
तद्विकारादिकेभ्यश्च गुडपक्वेभ्य एव च ॥"
इत्याह्निकतत्त्वम् ।
तुलसीकुसुमे पर्य्युषितदोषाभावो यथा,—
"तुलसीकमपुष्पाणि यत्नं गङ्गोदकं तथा ।
न पर्य्युषितदोषोऽत्र छिन्नभिन्नं न दुष्यति ॥"
इति पुराणम् ।

पर्य्युषितभोजी, [न्] त्रि, (पर्य्युषितं शुष्कं भुङ्क्ते इति । भुज + णिनिः ।) शुष्कभोक्ता । इति कलापव्याकरणम् ।

पर्य्येषणा, स्त्री, (इष + णुच् + टाप् । ततः परित एषणा ।) अन्वेषणा । इत्यमरः । २ । ७ । ३२ । तर्कादिना यथार्थोपिनधर्म्मादिन्वेषणे । अन्वे- षणमात्रेऽपि । इति भरतः । (क्ली, अन्वे- षणम् । यथा, महाभारते । १ । २६ । १८ ।
"ब्राह्मणस्यैव देयानि बुद्धिपर्य्येषणाचरेत् ॥")

पर्व्व, गतौ । (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) पर्व्वति । इति दुर्गादासः ॥

पर्व्व, पूर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-परं- सकं-सेट् ।) पर्व्वति पवना कुम्भं येटो । इति दुर्गादासः ।

पर्व्व, [न्] क्ली, (पर्व्वतीति । पर्व्व गतौ + बाहु- लकात् कनिन् । यद्वा, पिपर्त्तीति । पृ + "स्ना- मदिपद्यर्त्तिपृशकिभ्यो वनिप् ।" उणा । ४ । ११२ । इति वनिप् ।) महः । ग्रन्थिः । (यथा, भागवते । ५ । २१ । १७ । "तथा वालखिल्या ऋषयोऽङ्गुष्ठपर्व्वमात्राः षष्टिसहस्राणि पुरतः सूर्य्यं सूक्तवाकाय नियुक्ताः संस्तुवन्ति ।") प्रस्तावः । लक्षणान्तरम् । दर्शप्रतिपदोः सन्धिः । (पूर्णिमाप्रतिपदोःसन्धिश्च । यथा, साहित्यदर्पणे ।
"अकालजलदावली किरतु नाम मुक्तावली- रपर्व्वणि विधुन्तुदस्तुदतु नाम शीतद्युतिम् ।") विषुवत्प्रभृति । इति मेदिनी । ने, ८८ । ग्रन्थ- विच्छेदः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, महा- भारते अष्टादशपर्व्वाणि । तानि उक्तानि यथा तट्टीकायाम् ।
"आदिः सभावनविराटमथोद्यमश्च
भीष्मो गुरुः रविजमद्रकसौप्तिकञ्च ।
स्त्रीपर्व्व शान्तिरनुशासनमश्वमेध-
माश्रमो मुषलपार्णदिवावरोहः ॥")
क्षणः । इति शब्दचन्द्रिका । (भङ्गी । यथा, रघुवंशे । १६ । ४६ ।
दिने दिने शैवलवन्त्यधस्तात्
सोपानपर्व्वाणि विमुञ्चदम्भः ॥")
पञ्चपर्व्वाणि यथा । विष्णुपुराणम् ।
"चतुर्द्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा ।
पञ्चैतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥
स्त्रीतैलमांससम्भोगी पर्व्वस्वेतेषु वै पुमान् ।
विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः ॥"
पर्व्वसु कर्त्तव्याकर्त्तव्यानि यथा । ब्रह्मपुराणे ।
"नित्यं द्वयोरयनयोर्नित्यं विषुवतोर्द्वयोः ।
चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतीपातेषु पर्व्वसु ॥
अहोरात्रोषितः स्नानं श्राद्धं दानं तथा जपम् ।
यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयञ्च तत् ॥"
पराशरभाष्ये कूर्म्मपुराणम् ।
"अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।
न धर्म्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्व्वण्येतानि वर्ज्जयेत् ॥"
पैठीनसिः । न पर्व्वसु तैलं चौरं मांसमश्नु- पेयात् नामावस्यायां हरितमपि छिन्द्यात् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

पर्व्वकं, क्ली, (पर्व्वणा ग्रन्थिना कायतीति । कै + कः ।) जानुपर्व्व । इति शब्दचन्द्रिका । गाँट् इति भाषा ।

पर्व्वकारी, [न्] पु, (पर्व्व करोतीति । पर्व्व + कृ + णिनिः ।) धनादिलोभेनापर्व्वसु अमावास्याक्रिया- प्रवर्त्तकः । यथा, विष्णुपुराणे द्वितीयांशे ६ अः ।
"सप्ती माहिषकश्चैव पर्व्वकारी च यो द्विजः ।"

पर्व्वगामी, [न्] पु, (पर्व्वसु चतुर्द्दश्यष्टम्यादिषु गच्छति स्त्रियमिति । पर्व्व + गम + णिनिः ।) पर्व्वसु स्त्रीगामी । इति पूर्व्वोक्तश्लोके पर्व्व- कारीत्यत्र पर्व्वगामीति पाठेऽपि व्याख्येयः ।

पर्व्वतः, पु, (पर्व्वाणि पूरयतीति । पर्व्व पूरणे + "भृमृदृशियजिपर्व्विपच्यमितमिनमिहर्य्यिभ्योऽतच् ।" उणा । ३ । ११० । इति अतच् ।) यद्वा, पर्व्वाणि भागाः सन्त्यत्र । पाहाड इति भाषा । तत्पर्य्यायः । महीध्रः २ शिखरी ३ क्ष्माभृत् ४ अहार्य्यः ५ धरः ६ अद्रिः ७ गोत्रः ८ गिरिः ९ ग्रावा १० अचलः ११ शैलः १२ शिलोच्चयः १३ । इत्य- मरः । २ । ३ । १ ॥ स्थावरः १४ सानुमान् १५ पृथुशेखरः १६ धरणीकीलकः १७ कुट्टारः १८ जीमूतः १९ धातुभृत् २० भूधरः २१ स्थिरः २२ कुमीरः २३ कटकी २४ शृङ्गी २५ निर्झरी २६ अगः २७ नगः २८ दन्ती २९ । इति शब्द- रत्नावली ॥ धरणीध्रः ३० भूभृत् ३१ क्षिति- भृत् ३२ अवनीधरः ३३ कुधरः ३४ धराधरः ३५ प्रस्थवान् ३६ वृषवान् ३७ । इति राज- निर्घण्टः ॥ * ॥ सुमेरोः पूर्व्वे पर्व्वता यथा,—
"शीतान्तश्चक्रमुञ्जश्च कुलीरोऽथ कङ्कवान् ।
मणिशैलोऽथ वृषवान् महानीलो भवाचलः ॥
सविन्दुर्मन्दरो वेणुः सुमेधो निषधस्तथा ।
देवशैलश्च पूर्व्वेण मन्दरस्य महाचलाः ॥" * ॥
सुमेरोर्दक्षिणे पर्व्वता यथा,—
"त्रिकूटः शिशिरश्चैव कलिङ्गोऽथ पतङ्गकः ।
रुचकः सानुमांश्चैव ताम्रकोऽथ विशाखवान् ॥
श्वेतोदरः समूलश्च वसुधारश्च रत्नवान् ।
एकशृङ्गो महाशैलो राजशैलः पिशाचकः ॥
पञ्चशैलोऽथ कैलासो हिमवांश्चाचलोत्तमः ।
इत्येते दक्षिणे पार्श्वे मेरोः प्रोक्ता महाचलाः ॥
सुमेरोः पश्चिमे पर्व्वता यथा,—
"सुवक्षः शिशिरश्चैव वैदूर्य्यः पिङ्गलस्तथा ।
पिञ्जरोऽथ तथा भद्रः सुरसः कपिलो मधुः ॥
अञ्जनः कुक्कुटः कृष्णः पाण्डुरश्चाचलोत्तमः ।
सहस्रशिखरश्चाद्रिः पारिपात्रः स शृङ्गवान् ॥
पश्चिमेन तथा मेरोर्विष्कम्भात् पश्चिमाद्बहिः ।
एतेऽचलाः समाख्याताः शङ्खजालकपो- त्तरात् ॥"
सुमेरोरुत्तरे पर्व्वता यथा,—
"शङ्खकूटोऽथ ऋषभो हंसनाभो तथाचलौ ।
कपिलेन्द्रस्तथा शैलः सानुमान्नील एव च ॥
शतशृङ्गः स्वर्णशृङ्गः पुष्पाको मेघपर्व्वतः ।
विरजाख्यो वराहाद्रिर्मयूरो जारुधिस्तथा ॥
इत्येते कथिता ब्रह्मन्मेरोरुत्तरतो नगाः ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥
सप्तकुलपर्व्वतादि यथा,—
"अत्र तेऽभिहिताः सप्त महापर्व्वा निबोधत, कुलपर्व्वताः ।
महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षवानपि ॥
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च इत्येते कुलपर्व्वताः ।
तेषां सहस्रशश्चान्ये पर्व्वतास्तु समीपगाः ॥
अविज्ञाताः पर्व्वतास्तु विपुलाश्चित्रसानवः ।
अन्ये तेभ्योऽपरिज्ञाता ह्रस्वाः स्वल्पोपजीविनः ॥
तैर्विमिश्रा जनपदा आर्य्या म्लेच्छाश्च सर्व्वशः ॥"
इति मात्स्ये ११४ अध्यायः ॥ * ॥
हिमालयस्य पर्व्वता यथा,—
"हिमवान् हेमकूटश्च निषधो नीलपर्व्वतः ।
श्वेतश्च शृङ्गवान् मेरुर्माल्यवान् गन्धमादनः ॥

महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षवानपि ।
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च कैलासो मन्दरस्तथा ॥
लोकालोको महांस्तेषु तथैवोत्तरमानसः ।
एते विंशतिर्विख्याताः पर्व्वतास्तेषु वराः ॥"
जम्बुद्वीपवर्षविभाजकपर्व्वता यथा,—
"लङ्कादेशाद्धिमगिरिरुदक् हेमकूटश्च तस्मा-
त्तस्माच्चान्यो निषध इति ते सिन्धुपर्य्यन्तदैर्घ्याः ।
एवं सिद्धादुदगपि पुराच्छृङ्गवच्छुक्लनीला
वर्षाण्येषां जगुरिह बुधा अन्तरे द्रोणिदेशान् ॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ * ॥
पर्व्वतानां पक्षोत्पत्तिर्यथा,—
"ततोऽद्रयो जातपक्षा विष्णोरेव तु मायया ।
प्रस्थिता मेदिनीं त्यक्त्वा यथापूर्व्वं निवेशिताः ॥
तत्र स्थानमसुराणान्तु धात्रादिष्टं जलार्णवे ।
प्रतीर्थ्यां पर्व्वताः सर्व्वे निममज्जुर्यथा गताः ॥
तत्रासुरेभ्यः शंसुस्ते आधिपत्यं सुराश्रयम् ।
तच्छ्रुत्वैवासुराः सर्व्वे चक्रुरुद्योगमुत्तमम् ॥*॥"
युद्धजयानन्तरं तेषां पक्षोच्छेदो यथा,—
"धरण्यान्तु गिरीन् स्थाप्य स्वेषु स्थानेषु गोःपतिः ।
चिच्छेद पविना पक्षान् सर्व्वेषां भुवि चारिणाम् ॥
एकः सपक्षो मैनाकः सुरैस्तत्समये रतः ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥ * ॥
पर्व्वतानां स्थावरजङ्गमरूपे यथा,—
"नद्यश्च पर्व्वताः सर्व्वे द्विरूपाश्च स्वभावतः ।
तोयं नदीनां रूपन्तु शरीरमपरन्तथा ॥
स्थावरं पर्व्वतानान्तु रूपं कायस्तथापरः ।
शुक्तीनामथ कम्बूनां तथैवान्तर्गता तनुः ॥
बहिरस्थिस्वरूपन्तु सर्व्वदैव प्रवर्त्तते ।
एवं जलं स्थावरञ्च नदीपर्व्वतयोस्तथा ॥
अन्तर्व्वसति कायस्तु सततं नोपपद्यते ।
आप्याय्यते स्थावरेण शरीरं पर्व्वतस्य तु ॥
तथा नदीनां कायस्तु तोयेनाप्याय्यते सदा ।
नदीनां कामरूपित्वं पर्व्वतानान्तथैव च ॥
जगत्स्थित्यै पुरा विष्णुः कल्पयामास यत्नतः ।
तोयहानौ नदीदुःखञ्जायते सततन्द्विजाः ॥
विशीर्णे स्थावरे दुःखं जायते गिरिकायगम् ॥"
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥*॥
अतः परं पर्व्वतेषु देवानामवकाशा वर्ण्यन्ते
तत्र योऽसौ शान्ताख्यः पर्व्वतस्तस्योपरि महे-
न्द्रस्य क्रीड़ास्थानं तत्र देवराजस्य पारिजातक-
द्रुमवनम् । तस्य पूर्व्वपार्श्वे कुञ्जरो नाम गिरिः
तस्योपरि दानवानामष्टौ पुराणि च । तथा
वज्रकेतुपर्व्वते राक्षसानामनेकानि पुराणि ते च
नाम्ना नीलकाः कामरूपिणः महानीले च
शैलेन्द्रे पुराणि पञ्चदशसहस्राणि किन्नराणां
ख्यातानि तत्र देवताश्वन्द्रादयो राजानः पञ्च-
दश किन्नराणां गर्व्विताः तानि सौवर्णानि विल-
प्रवेशनानि च पुराणि चन्द्रोदये च पर्व्वतवरे
नागानामधिवासः ते च विलप्रवेशासेवितेषु
वैनतेयविषयावर्त्तिनो व्यवस्थितानुरागे च दान-
वेन्द्रा यत्रस्थिता वेणुवत्यपि विद्याधरपुरत्रयं
त्रिंशद्योजनशतविस्तीर्णमेकैकं तावदायतं
उलूकरोमसममहावज्रादयश्च राजानो विद्या-
धराणाञ्च एकैके च शैलराजनि स्वयमेव गरुड़ो
व्यवस्थितः । कुञ्जरे तु पर्व्वतवरे नित्यं पशुपतिः
स्थितः वृषभाङ्को महादेवः शङ्करो योगिनां
प्रभुः अनेकगणभूतकोटिसहस्रपरिवारो भग-
वानादिपुरुषो व्यवस्थितः । वसुधारे चायुष्मतां
वसूनाञ्च समावासः वसुधाररत्नधारयोर्मूर्द्धि
अष्टौ सप्त च संख्यया पुराणि वसुसप्तर्षीणाञ्च ।
एकशृङ्गे च पर्व्वतोत्तमे प्रजापतेः स्थानं चतु-
र्व्वक्त्रस्य ब्रह्मणः । गजपर्व्वते च महाभूतपरि-
वृता स्वयमेव भगवती तिष्ठति । वसुधारे च
पर्व्वतवरे मुनिसिद्धविद्याधराणामायतनं चतु-
रशीत्यपरपुर्य्यो महाप्राकारतोरणाः तत्र
चानेकपर्व्वता नाम गन्धर्व्वा युद्धशालिनो वसन्ति
तेषाञ्चाधिपतिर्द्देवो राजराजेकपिञ्जलः । सुर-
राक्षसाः पञ्चकूटे दानवाः शतशृङ्गे यक्षाणां
पुरशतम् । शमेदकस्य पश्चिमेन देवदानवसिद्धा-
दीनां पुराणि तस्य गिरेर्मूर्द्धि महती सोमशिला
तिष्ठति तस्याञ्च पर्व्वणि पर्व्वणि सोमः स्वयमेवा-
वतरति । तस्यैवोत्तरपार्श्वे त्रिकूटं नाम तत्र
ब्रह्मा तिष्ठति क्वचित्तत्र च वह्न्यायतनं तत्र
मूर्त्तिमान् वह्निरुपास्यते देवैः । उत्तरे च शृङ्गाख्ये
पर्व्वतवरे देवतानामायतनानि पूर्व्वेण नारा-
यणस्यायतनं मध्ये ब्रह्मणः शङ्करस्य च पश्चिमे
तत्र यक्षादीनां कानिचित् पुराणि । तस्य
चोत्तरतीरे जातुद्रुमहापर्व्वते त्रिंशद्योजन-
मण्डलं नन्दनं नाम सरस्तत्र नन्दो नाम नाग-
राजो वसति शतशीर्षप्रचण्ड इति । इत्येतेऽष्टौ
देवपर्व्वता विज्ञेयाः तेनानुक्रमेण हेमरजतरत्न-
वैदूर्य्यमनःशिलादिवर्णाः । इयञ्च पृथ्वी लक्ष-
कोटिशतानेकसंख्याता पूर्णा-तेषु च सिद्धविद्या-
धराणां निलयाः । तद्यथा मेरोः पार्श्वतः
केशरवलयालवालं सिद्धलोकेति कीर्त्त्यते इयञ्च
पृथ्वी पद्माकारेण व्यवस्थिता एष सर्व्वपुराणेषु
क्रमः सामान्यः प्रतिपाद्यते । इति वराहपुरा-
णम् ॥ * ॥ हिमालयादिपर्व्वतवासिनो यथा,—
"रक्षःपिशाचा यक्षाश्च सर्व्वे हैमवतास्तु ते ।
हेमकूटे तु गन्धर्व्वा विज्ञेयाश्चाप्सरोगणाः ॥
सर्व्वे नागाश्च निषधे शेषवासुकितक्षकाः ।
महामेरौ त्रयस्त्रिंशत् क्रीड़न्ते याज्ञिकाः सुराः ॥
नीले तु वैदूर्य्यमये सिद्धा ब्रह्मर्षयोऽवसन् ।
दैत्यानां दानवानाञ्च श्वेतपर्व्वत उच्यते ॥
शृङ्गवान् पर्व्वतश्रेष्ठः पितॄणां प्रतिसञ्चरः ।
इत्येतानि मयोक्तानि नव वर्षाणि भागशः ॥"
इति मात्स्ये ६५ अध्यायः ॥ * ॥
अथ पर्व्वतनदीजलगुणाः ।
"हिमवत्प्रभवा याश्च जलं तास्वमृतोपमम् ।
पारियात्रभवा याश्च विन्ध्यसह्यप्रभवाश्च याः ॥
शिरोहृद्रोगकुष्ठानां ता हेतुः श्लीपदस्य च ।
चन्द्रार्ककरसंस्पृष्टं वायुनास्फालितं मुहुः ॥
पर्व्वतोपरि पञ्चारि समं पौरन्दरेण तत् ।
तस्यानुगुणसदृष्टं शैलप्रस्रवणोद्भवम् ॥
लेखनं दीपनं रूक्षं किञ्चिद्वातप्रकोपणम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
पर्व्वते वर्णनीयानि यथा,—
"शैले मेघौषधीधातुवंशकिन्नरनिर्झराः ।
शृङ्गपादगुहारत्नवनजीवाद्युपत्यकाः ॥"
इति कविकल्पलता ॥ * ।
अथ कैलासपर्व्वतवर्णनम् ।
"मध्ये हिमवतः पृष्ठे कैलासो नाम पर्व्वतः ।
तस्मिन्निधिपतिः श्रीमान् कुवेरः सह राक्षसैः ॥
अप्सरःमहितो राजा मोदते ह्यलकाधिपः ।
कैलासपादसम्भूतं पुण्यं शीतजलं शुभम् ॥
मन्दोदकं नाम सरः पयस्तु दधिसन्निभम् ।
तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी मन्दाकिनी शुभा ॥
दिव्यञ्च चन्दनन्तत्र तस्यास्तीरे महद्वनम् ।
प्रागुत्तरेण कैलासं दिव्यं सौगन्धिकं गिरिम् ॥
सर्व्वधातुमयं दिव्यं शवलं पर्व्वतं प्रति ।
चन्द्रप्रभो नाम गिरिः स शुभ्रे रत्नसन्निभः ॥
तत्समीपे सरो दिव्यमच्छोदन्नाम विश्रुतम् ।
तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी ह्यच्छोदका शुभा ॥
तस्यास्तीरे वनं दिव्यं महच्चैत्ररथं शुभम् ।
तस्मिन् गिरौ निवसति मणिभद्रः सहानुगः ॥
यक्षसेनापतिः क्रूरैर्गुह्यकैः परिवारितः ।
पुण्या मन्दाकिनी चैव नदी ह्यच्छोदका शुभा ॥
महीमण्डलमध्ये तु प्रविष्टा तु महोदधिम् ।
कैलासाद्दक्षिणप्राच्यां शिवं सर्व्वौषधिं गिरिम् ।
मनःशिलामयं दिव्यं शवलं पर्व्वतं प्रति ।
लोहितो हेमशृङ्गस्तु गिरिः सूर्य्यप्रभो महान् ।
तस्य पादे महद्दिव्यं लोहितं सुमहत् सरः ॥
तस्मात् प्रभवते पुण्यो लोहितश्च नदो महान् ।
देवारण्यं विशोकञ्च तस्य तीरे महद्वनम् ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति यक्षो मणिधरो वली ।
सौम्यैः स धार्म्मिकैश्चैव गुह्यकैः परिवारितः ॥*॥
कैलासात् पश्चिमोदीच्यां ककुद्मानौषधीगिरिः ॥
ककुद्मति च रुद्रस्य चोत्पत्तिश्च ककुद्मिनः ।
तदञ्जनं त्रैककुदं शैलं त्रिककुदं प्रति ॥
सर्व्वधातुमयस्तत्र सुमहद्वैद्युतो गिरिः ।
तस्य पादे महद्दिव्यं मानसं सिद्धसेवितम् ॥
तस्मात् प्रभवते पुण्या सरयूर्लोकपावनी ।
तस्यास्तीरे वनं दिव्यं वैभ्राजन्नाम विश्रुतम् ॥
कुवेरानुचरस्तस्मिन् प्रहेतितनयो वली ।
नाम्ना वै ब्रह्मधामेति राक्षसोऽनन्तविक्रमः ॥*॥
कैलासात् पश्चिमामाशां दिव्यः सर्व्वौषधिगिरिः ।
अरुणः पर्व्वतश्रेष्ठो रुक्मधातुविभूषितः ॥
भवस्य दयितः श्रीमान् पर्व्वतो हेमसन्निभः ।
शातकौम्भमयैर्दिव्यैः शिलाजालैः समन्ततः
शतसंख्यैस्तापनीयैः शृङ्गैर्दिवमिवोल्लिखन् ।
शृङ्गवान् सुमहद्दिव्यो दुर्गशैलो महोच्छ्रितः ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति गिरीशो धूम्रलोहितः ॥
तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनवालुकम् ॥
तस्य पादात् प्रभवति शैलोदं नाम तत् सरः ।
तस्मात् प्रभवते पुण्या नदी शैलोदका शुभा ॥
सा चक्षुशीतयोर्मध्ये प्रविष्टा पश्चिमोदधिम् ।

अथोत्तरेण कैलासं शिवं सर्व्वौषधिं गिरिम् ।
गौरन्तु पर्व्वतश्रेष्ठं हरितालमयं प्रति ।
हिरण्यशृङ्गः सुमहान् दिव्यौषधिमयो गिरिः ॥
तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनवालुकम् ।
रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ॥
गङ्गार्थे स तु राजर्षिरुवास बहुलाः समाः ।
दिवं यास्यन्ति मे पूर्व्वे गङ्गातोयपरिप्लुताः ॥
तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता ॥”
इति मात्स्ये १०१ अध्यायः ॥
अथ दशधा कृत्रिमपर्व्वतदानम् ।
“प्रथमो धान्यशैलः स्याद्द्वितीयो लवणाचलः ।
गुडाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्व्वतः ॥
पञ्चमस्तिलशैलः स्यात् षष्ठः कार्पासपर्व्वतः ।
सप्तमो घृतशैलश्च रत्नशैलस्तथाष्टमः ॥
राजतो नवमस्तद्वद्दशमः शर्कराचलः ।
वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्व्वशः ॥
अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये ।
शुक्लपक्षे तृतीयायामुपरागे शशिक्षये ॥
विवाहोत्सवयज्ञेषु द्वादश्यामथवा पुनः ।
शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुण्यर्क्षे वा विधानतः ॥
धान्यशैलादयो देया यथाशास्त्रं विजानता ।
तीर्थे वायतने वापि गोष्ठे वा भवनाङ्गने ॥
मण्डपं कारयेद्भक्त्या चतुरस्रमुदङ्मुखम् ।
प्रागुदक्प्रवणञ्चैव प्राङ्मुखं वा विधानतः ॥
गोमयेनानुलिप्तायां भूमावास्तीर्य वै कुशान् ।
तन्मध्ये पर्व्वतं कुर्य्याद्विष्कम्भपर्व्वतान्वितम् ॥
धान्यद्रोणसहस्रेण भवेद्गिरिरिहोत्तमः ।
मध्यमः पञ्चशतिकः कनिष्ठः स्यात्त्रिभिः शतैः ॥
मेरुर्महाव्रीहिमयस्तु मध्ये
सुवर्णवृक्षत्रयसंयुतः स्यात् ।
पूर्व्वेण मुक्ताफलवज्रयुक्तो
याम्येन गोमेदकपुष्परागैः ॥
पश्चाच्च गारुत्मतनीलरत्नैः
सौम्येन वैदूर्य्यसरोजरागैः ।
श्रीखण्डखण्डैरभितः प्रवाल-
लतान्वितः शुक्तिशिलातलः स्यात् ॥
ब्रह्माथ विष्णुर्भगवान् पुरारि-
र्दिवाकरोऽप्यत्र हिरण्मयः स्यात् ।
मूर्द्धन्यवस्थानममत्सरेण
कार्य्यन्त्वनेकैश्च पुनर्द्विजौघैः ॥
चत्वारि शृङ्गाणि च राजतानि
नितम्बभागेष्वपि राजतः स्यात् ।
तथेक्षुवंशावृतकन्दरस्तु
घृतोदकप्रस्रवणश्च दिक्षु ॥
शुक्लाम्बराण्यम्बुधरावली स्यात्
पूर्व्वेण पीतानि च दक्षिणेन ।
वासांसि पश्चादथ कर्व्वुराणि
रक्तानि चैवोत्तरतो घनाली ॥
रौप्यान्महेन्द्रप्रमुखांस्तथाष्टौ
संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण ।
नानाफलाली च समन्ततः स्या-
न्मनोरमं माल्यविलेपनञ्च ॥
वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्ण-
मम्लानपुष्पाभरणं सितं वा ।
इत्थं निवेश्यामरशैलमग्र्यं
मेरोस्तु विष्कम्भगिरीन् क्रमेण ।
तुरीयभागेन चतुर्द्दिशञ्च
संस्थापयेत् पुष्पविलेपनाढ्यान् ॥
पूर्व्वेण मन्दरमनेकफलावलीभि-
र्युक्तं यवैः कनकभद्रकदम्बचिह्नम् ।
कामेन काञ्चनमयेन विराजमान-
माकारयेत् कुसुमवस्त्रविलेपनाढ्यम् ॥
क्षीरारुणोदसरसाथ वनेन चैव
रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानम् ।
याम्येन गन्धमदनञ्च निवेशनीयो
गोधूमसञ्चयमयः कलधौतजम्बुः ॥
हैमेन यक्षपतिना घृतमानसेन
वस्त्रैश्च राजतवनेन च संयुतः स्यात् ।
पश्चात्तिलाचलमनेकसुगन्धिपुष्प-
सौवर्णपिप्पलहिरण्मयहंसयुक्तम् ॥
आकारयेद्रजतपुष्पवनेन तद्व-
द्वस्त्रान्वितं दधिसितोदसरस्तथाग्रे ।
संस्थाप्य तं विपुलशैलमथोत्तरेण
शैलं सुपार्श्वमपि माषमयं सुवस्त्रम् ॥
पुष्पैश्च हेमवटपादपशेखराभ-
माकारयेत् कनकधेनुविराजमानम् ।
माक्षीकभद्रसरसा च वनेन तद्व-
द्रौप्येण भास्वरवता च युतं विधाय ॥
होमश्चतुर्भिरथ वेदपुराणविद्भि-
र्दान्तैरनिन्द्यचरिताकृतिभिर्द्विजेन्द्रैः ।
पूर्व्वेण हस्तमितमत्र विधाय कुण्डं
कार्य्यस्तिलैर्यवघृतेन समित्कुशैश्च ॥
रात्रौ च जागरमनुद्धतगीततूर्य्यै-
रावाहनञ्च कथयामि शिलोच्चयानाम् ।
त्वं सर्व्वदेवगणधामनिधे ! विरुद्ध-
मस्मद्गृहेष्वमरपर्व्वत ! नाशयाशु ।
क्षेमं विधत्स्व कुरु शान्तिमनुत्तमां नः
सम्पूजितः परमभक्तिमता मया हि ॥
त्वमेव भगवानीशो ब्रह्मा विष्णुर्दिवाकरः ।
मूर्त्तामूर्त्तपरं बीजमतः पाहि सनातन ॥
यस्मात्त्वं लोकपालानां विश्वमूर्त्तेश्च मन्दिरम् ।
रुद्रादित्यवसूनाञ्च तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥
यस्मादशून्यममरैर्नारीभिश्च शिरस्तव ।
तस्मान्मामुद्धराशेषदुःखसंसारसागरात् ॥
एवमभ्यर्च्य तं मेरुं मन्दरञ्चाभिपूजयेत् ।
यस्माच्चैत्ररथेन त्वं भद्राश्वेन च वर्षतः ।
शोभसे मन्दर ! क्षिप्रमतस्तुष्टिकरो भव ॥
यस्माच्चूडामणिर्जम्बुद्वीपे त्वं गन्धमादन ! ।
गन्धर्व्ववनशोभावानतः कीर्त्तिर्दृढास्तु मे ॥
यस्मात्त्वं केतुमालेन वैभ्राजेन वनेन च ।
हिरण्मयाश्वत्थशिरास्तस्मात् पुष्टिर्ध्रुवास्तु मे ॥
उत्तरैः कुरुभिर्यस्मात् सावित्रेण वनेन च ।
सुपार्श्व ! राजसे नित्यमतः श्रीरक्षयास्तु मे ॥
एवमामन्त्र्य तान् सर्व्वान् प्रभाते विमले पुनः ।
स्नात्वाथ गुरवे दद्यान्मध्यमं पर्व्वतोत्तमम् ॥
विष्कम्भान् पर्व्वतान् दद्यादृत्विग्भ्यः क्रमशो मुने ।
गावो देयाश्चतुर्व्विंशदथवा दश नारद ! ॥
शक्तितः सप्त चाष्टौ वा पञ्च दद्यादशक्तिमान् ।
एकापि गुरवे देया कपिला च पयस्विनी ॥
पर्व्वतानामशेषाणामेष एव विधिः स्मृतः ।
त एव पूजने मन्त्रास्त एवोपस्कराः स्मृताः ॥
ग्रहाणां लोकपालानां ब्रह्मादीनाञ्च सर्व्वदा ।
स्वमन्त्रेणैव सर्व्वेषु होमः शैलेषु पठ्यते ॥
उपवासी भवेन्नित्यमशक्तौ नक्तमिष्यते ।
विधानं सर्व्वशैलानां क्रमशः शृणु नारद ! ॥
दानकाले च ये मन्त्राः पर्व्वतेषु च यत् फलम् ।
अन्नं ब्रह्म यतः प्रोक्तमन्नं प्राणाः प्रकीर्त्तिताः ।
अन्नाद्भवन्ति भूतानि जगदन्नेन वर्त्तते ॥
अन्नमेव यतो लक्ष्मीरन्नमेव जनार्द्दनः ।
धान्यपर्व्वतरूपेण पाहि तस्मान्नगोत्तम ! ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धान्यमयं गिरिम् ।
मन्वन्तरशतं साग्रं देवलोके महीयते ॥
अप्सरोगणगन्धर्व्वैराकीर्णेन विराजितः ।
विमानेन दिवः पृष्ठमायाति सुरसेवितम् ॥
ततः कर्म्मक्षये राज्यमाप्नोतीह न संशयः ॥ १ ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि लवणाचलमुत्तमम् ।
यत्प्रदाता नरो लोकं प्राप्नोति शिवसंयुतम् ॥
उत्तमः षोड़शद्रोणः कर्त्तव्यो लवणाचलः ।
मध्यमः स्यात्तदर्द्धेन चतुर्भिरधमः स्मृतः ॥
वित्तहीनो यथाशक्त्या द्रोणादूर्द्ध्वन्तु कारयेत् ।
चतुर्थांशेन विष्कम्भान् पर्व्वतान् कारयेत् पृथक् ॥
विधानं पूर्व्ववत् कुर्य्यात् ब्रह्मादीनाञ्च सर्व्वदा ।
तद्वद्धेमतरून् सर्व्वान् लोकपालान्निवेशयेत् ॥
सरांसि कामदेवादींस्तद्वदत्र निवेशयेत् ।
कुर्य्याज्जागरमत्रापि दानमन्त्रान्निबोधत ॥
सौभाग्यरससम्भूतो यतोऽयं लवणो रसः ।
तदात्मकत्वेन च मां पाहि पापान्नगोत्तम ! ॥
यस्मादन्नरसाः सर्व्वे नोत्कटा लवणं विना ।
प्रियश्च शिवयोर्नित्यं तस्माच्छान्तिप्रदो भव ॥
विष्णुदेहसमुद्भूतो यस्मादारोग्यवर्द्धनः ।
तस्मात् पर्व्वतरूपेण पाहि संसारसागरात् ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याल्लवणपर्व्वतम् ।
उमालोके वसेत् कल्पं ततो याति परां गतिम् ॥ २ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि गुड़पर्व्वतमुत्तमम् ।
यत्प्रदानान्नरः स्वर्गमाप्नोति सुरपूजितः ॥
उत्तमो दशभिर्भारैर्मध्यमः पञ्चभिर्मतः ।
त्रिभिर्भारैः कनिष्ठः स्यात्तदर्द्धेनाल्पवित्तवान् ॥
तद्वदामन्त्रणं पूर्व्वं हेमवृक्षसुरार्च्चनम् ।
विष्कम्भपर्व्वतांस्तद्वत् सरांसि वनदेवताः ॥
होमजागरणन्तद्वत् लोकपालाधिवासनम् ।
धान्यपर्व्वतवत् कुर्य्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
यथा देवेषु विश्वात्मा प्रवरोऽयं जनार्द्दनः ।
सामवेदस्तु वेदानां महादेवस्तु योगिनाम् ॥
प्रणवः सर्व्वमन्त्राणां नारीणां पार्व्वती यथा ।
तथा रसानां प्रवरः सदैवेक्षुरसो मतः ॥
मम तस्मात् परां लक्ष्मीं ददस्व गुड़पर्व्वत ! । देवि वै

यस्मात् सौभाग्यदायिन्या भ्राता त्वं गुडपर्व्वत ! ।
निवासस्त्वं हि पार्व्वत्यास्तस्मान्मां पाहि सर्व्वदा ।
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्गुडमयं गिरिम् ॥
पूज्यमानः सगन्धर्व्वैर्गौरीलोके महीयते ।
पुनः कल्पशतान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥
आयुरारोग्यसम्पन्नः शत्रुभिश्चापराजितः ॥ ३ ॥
अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलमुत्तमम् ।
यस्य प्रदानाद्भवनं वैरिञ्चं याति मानवः ॥
उत्तमः पलसाहस्रो मध्यमः पञ्चभिः शतैः ।
तदर्द्धेनाधमस्तद्वदल्पवित्तोऽपि शक्तितः ॥
दद्यादेकपलादूर्द्ध्वं यथाशक्त्या विमत्सरः ।
धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वं विदध्यान्मुनिपुङ्गव ! ॥
विष्कम्भशैलांस्तद्वच्च ऋत्विग्भ्यः प्रतिपादयेत् ।
नमस्ते ब्रह्मवीजाय ब्रह्मगर्भाय वै नमः ॥
यस्मादनन्तफलदस्तस्मात् पाहि शिलोच्चय ! ।
यस्मादग्नेरपत्यं त्वं तस्मादस्मं जगत्पते ! ॥
हेमपर्व्वतरूपेण तस्मात् पाहि नगोत्तम ! ।
अनेन विधिना यस्तु दद्यात् कनकपर्व्वतम् ॥
स याति परमं ब्रह्मलोकमानन्दकारकम् ।
तत्र कल्पशतन्तिष्ठेत्ततो याति परां गतिम् ॥ ४ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि तिलशैलं विधानतः ।
यत्प्रदानान्नरो याति विष्णुलोकमनुत्तमम् ॥
उत्तमो दशभिर्द्रोणैः पञ्चभिर्मध्यमो मतः ।
त्रिभिः कनिष्ठो विप्रेन्द्र ! तिलशैलः प्रकीर्त्तितः ॥
पूर्व्ववच्चापरं सर्व्वं विष्कम्भपर्व्वतादिकम् ।
दानमन्त्रं प्रवक्ष्यामि यथावन्मुनिसत्तम ! ॥
यस्मान्मधुवधे विष्णोर्देहात् स्वेदसमुद्भवाः ।
तिलाः कुशाश्च समिश्रस्तस्माच्छान्त्यै भवन्त्विह ॥
हव्यकव्येषु यस्माच्च तिला एवाभिरक्षणम् ।
भवादुद्धर शैलेन्द्र ! तिलाचल ! नमोऽस्तु ते ॥
इत्यामन्त्र्य च यो दद्यात्तिलाचलमनुत्तमम् ।
स वैष्णवं पदं याति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
दीर्घायुष्ट्वमवाप्नोति पुत्त्रपौत्त्रैश्च मानवः ।
पितृभिर्देवगन्धर्व्वैः पूज्यमानो दिवं व्रजेत् ॥ ५ ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि कार्पासाचलमुत्तमम् ।
यत्प्रदानान्नरो नित्यमाप्नोति परमं पदम् ॥
कार्पासपर्व्वतस्तद्वद्विंशद्भारैरिहोत्तमः ।
दशभिर्म्मध्यमः प्रोक्तः कनिष्ठः पञ्चभिर्म्मतः ॥
भारेणाल्पधनो दद्याद्वित्तशाठ्येन वर्ज्जितः ।
धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वमासाद्य मुनिपुङ्गव ! ॥
प्रभातायान्तु शर्व्वर्य्यां दद्यादिदमुदीरयेत् ।
त्वमेवावरणं यस्माल्लोकानामिह सर्व्वदा ॥
कार्पासाद्रे नमस्तस्मादघौघध्वंसनो भव ।
इति कार्पासशैलेन्द्रं यो दद्याच्छर्व्वसन्निधौ ॥
रुद्रलोके वसेत् कल्पं ततो राजा भवेदिह ॥ * ॥ ६ ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि घृताचलमनुत्तमम् ।
तेजोऽमृतमयं दिव्यं महापातकनाशनम् ॥
विंशत्या घृतकुम्भानामुत्तमः स्याद्घृताचलः ।
दशभिर्म्मध्यमः प्रोक्तः पञ्चभिस्त्ववरः स्मृतः ॥
अल्पवित्तोऽपि कुर्व्वीत द्वाभ्यामिह विधानतः ।
विष्कम्भान् पर्व्वतांस्तद्वच्चतुर्भागेन कल्पयेत् ॥
शालितण्डुलपात्राणि कुम्भोपरि निवेशयेत् ।
कारयेत् संहतानुच्चान् यथाशोभं विधानतः ॥
वेष्टयेत् शुक्लवासोभिरिक्षुदण्डफलादिकैः ।
धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वं विधानमिह पठ्यते ॥
अधिवासनपूर्व्वन्तु तद्वद्धोमसुरार्च्चनम् ।
प्रभातायान्तु शर्व्वर्य्यां गुरवे च निवेदयेत् ॥
विष्कम्भपर्व्वतांस्तद्वदृत्विग्भ्यः शान्तमानसः ।
संयोगाद्घृतमुत्पन्नं यस्मादमृततेजसोः ॥
तस्माद्घृतार्च्चिर्विश्वात्मा प्रीयतामत्र शङ्करः ।
यस्मात्तेजोमयं ब्रह्म घृते तच्च व्यवस्थितम् ॥
घृतपर्व्वतरूपेण तस्मान्नः पाहि भूधर ! ।
अनेन विधिना दद्याद्घृताचलमनुत्तमम् ॥
महापातकयुक्तोऽपि लोकमायाति शाङ्करम् ।
हंससारसयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ॥
विमानेनाप्सरोभिश्च सिद्धविद्याधरैर्वृतः ।
विहरेत् पितृभिः सार्द्धं यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ७ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि रत्नाचलमनुत्तमम् ।
मुक्ताफलसहस्रेण पर्व्वतः स्यादनुत्तमः ॥
मध्यमः पञ्चशतिकस्त्रिशतेनावरः स्मृतः ।
चतुर्थांशेन विष्कम्भाः पर्व्वताः स्युः समन्ततः ॥
पूर्व्वेण वज्रगोमेदैर्द्दक्षिणेनेन्द्रनीलकैः ।
पुष्परागयुतैः कार्य्यो विद्वद्भिर्गन्धमादनः ॥
वैदूर्य्यविद्रुमैः पश्चात् संमिश्रो विपुलोऽचलः ।
पद्मरागैः ससौवर्णैरुत्तरेण तु विन्यसेत् ॥
धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वमत्रापि परिकल्पयेत् ।
तद्वदावाहनं कृत्वा वृक्षान् देवांश्च काञ्चनान् ॥
पूजयेत् पुष्पमाल्याद्यैः प्रभाते चाथ पूर्व्ववत् ।
पूर्व्ववद्गुरु-ऋत्विग्भ्यः इममन्त्रमुदीरयेत् ॥
यथा देवगणाः सर्व्वे सर्व्वरत्नेष्ववस्थिताः ।
त्वञ्च रत्नमयो नित्यमतः पाहि महाचल ! ॥
यस्माद्रत्नप्रदानेन तुष्टिं प्रकुरुते हरिः ।
सदानन्दप्रदानेन तस्मान्नः पाहि पर्व्वत ! ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्रत्नमहागिरिम् ।
स याति वैष्णवं लोकममरेश्वरपूजितः ॥
यावत् कल्पशतं साग्रं वसेच्चेह नराधिप ! ।
रूपारोग्यगुणोपेतः सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥
ब्रह्महत्यादिकं किञ्चिद्यदत्रामुत्र वा कृतम् ।
तत् सर्व्वं नाशमायाति गिरिर्वज्रहतो यथा ॥ ८ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि रौप्याचलमनुत्तमम् ।
यत्प्रदानान्नरो याति सोमलोकं द्विजोत्तम ! ॥
दशभिः पलसाहस्रैरुत्तमो रजताचलः ।
पञ्चभिर्म्मध्यमः प्रोक्तस्तदर्द्धेनावरः स्मृतः ॥
अशक्तो विंशतेरूर्द्ध्वं कारयेत् शक्तितः सदा ।
विष्कम्भपर्व्वतांस्तद्वत्तुरीयांशेन कल्पयेत् ॥
पूर्व्ववद्राजतान् कुर्य्यान्मन्दरादीन् विधानतः ।
कलधौतमयांस्तत्र लोकेशान् रचयेद्बुधः ॥
ब्रह्मविष्ण्वर्कवत् कार्य्यो नितम्बोऽत्र हिरण्मयः ।
राजतं स्याद्यदन्येषां सर्व्वन्तदिह काञ्चनम् ॥
शेषञ्च पूर्व्ववत् कुर्य्याद्धोमजागरणादिकम् ।
प्रदद्यात्तं प्रभाते तु गुरवे रौप्यपर्व्वतम् ॥
विष्कम्भशैलानृत्विग्भ्यः पूज्यवस्त्रविभूषणैः ।
इमं मन्त्रं पठन् दद्याद्दर्भपाणिर्विमत्सरः ॥
पितॄणां वल्लभं यस्माद्विष्णोर्व्वा शङ्करस्य च ।
रजतं पाहि तस्मान्नः शोकसंसारसागरात् ।
इत्थं निवेश्य यो दद्याद्रजताचलमुत्तमम् ।
गवामयुतदानस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
सोमलोके स गन्धर्व्वैः किन्नराप्सरसाङ्गणैः ।
पूज्यमानो वसेद्विद्वान् यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ९ ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि शर्कराशैलमुत्तमम् ।
यस्य प्रदानाद्विष्ण्वर्करुद्रास्तुष्यन्ति सर्व्वदा ॥
अष्टाभिः शर्कराभारैरुत्तमः स्यान्महाचलः ।
चतुर्भिर्म्मध्यमः प्रोक्तो भाराभ्यामधमः स्मृतः ॥
सार्द्धभारेण शैलन्तु यः कुर्य्यात् स्वल्पवित्तवान् ।
विष्कम्भपर्व्वतान् कुर्य्यात्तुरीयांशेन मानवः ॥
धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वमासाद्य मेरुसंयुतम् ।
मेरोरुपरि तद्वच्च स्थाप्यं हैमतरुत्रयम् ॥
मन्दारः पारिजातश्च तृतीयः कल्पपादपः ।
एतद्वृक्षत्रयं मूर्ध्नि सर्व्वेष्वपि निवेशयेत् ॥
हरिचन्दनसन्तानौ पूर्व्वपश्चिमभागयोः ।
निवेश्यौ सर्व्वशैलेषु विशेषाच्छर्कराचले ॥
मन्दरे कामदेवस्तु प्रत्यग्वक्त्रः सदा भवेत् ।
गन्धमादनशृङ्गेषु धनदः स्यादुदङ्मुखः ॥
प्राङ्मुखो वेदमूर्त्तिश्च हंसः स्याद्विपुलाचले ।
हैमी सुपार्श्वे सुरभी दक्षिणाभिमुखी भवेत् ॥
धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वमावाहनमखादिकम् ।
कृत्वाथ गुरवे दद्यान्मध्यमं पर्व्वतोत्तमम् ।
ऋत्विग्भ्यश्च नरः शैलानिमान्मन्त्रानुदीरयेत् ॥
सौभाग्यामृतसारोऽयं परमः शर्करायुतः ।
तत् सदानन्दकारी त्वं भव शैलेन्द्र ! सर्व्वदा ॥
अमृतं पिबतां ये तु निपेतुर्भुवि शीकराः ।
देवानां तत्समुत्थोऽयं पाहि नः शर्कराचल ! ॥
मनोभवधनुर्म्मध्यादुद्भूता शर्करा यतः ।
तन्मयोऽसि महाशैल ! पाहि संसारसागरात् ॥
यो दद्यात् शर्कराशैलमनेन विधिना नरः ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः प्रयाति शिवमन्दिरम् ॥
चन्द्रादित्यप्रतीकाशमधिरुह्यानुजीविभिः ।
सहैव यानमातिष्ठेत् स तु विष्णुप्रचोदितः ॥
ततः कल्पशतान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ।
आयुरारोग्यसम्पन्नो यावज्जन्मार्व्वुदत्रयम् ॥
भोजनं शक्तितः कुर्य्यात् सर्व्वशैलेष्वमत्सरः ।
सर्व्वत्राक्षारलवणमश्नीयात्तदनुज्ञया ।
पर्व्वतोपस्करान् सर्व्वान् प्रापयेत् ब्राह्मणा-
लयम् ॥ १० ॥

इति मात्स्ये ७७ अध्यायः ॥

देवर्षिविशेषः । यथा,—
"कश्यपान्नारदश्चैव पर्व्वतोऽरुन्धती तथा ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥
(यथाच, महाभारते । ३ । ९३ । २५ ।
"लोमशस्योपसंगृह्य पादौ द्वैपायनस्य च ।
नारदस्य च राजेन्द्र ! देवर्षेः पर्व्वतस्य च ॥")
मत्स्यविशेषः । पाव्‌दा इति भाषा । अस्य गुणाः । वायुनाशित्वम् । स्निग्धत्वम् । बलशुक्रकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ वृक्षः । शाकभेदः । इति मेदिनी । ते, १२९ ॥ (सन्न्यासिविशेषः । स तु शङ्कराचार्य्यशिष्यस्य मण्डनमिश्रस्य

शिष्यविशेषः । यथा, प्राणतोषिण्यां अवधूत प्रकरणे ।
"वसेत् पर्व्वतमूलेषु प्रौढो यो ध्यानधारणात् ।
सारात्सारं विजानाति पर्व्वतः परिकीर्त्तितः ॥")

पर्व्वतकाकः, पुं, (पर्व्वते जातः काकः । पर्व्वत-जातत्वात्तथात्वम् ।) द्रोणकाकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३ । ८६ ॥

पर्व्वतजा, स्त्री, (पर्व्वतात् जायते या । पर्व्वत+जन्+"पञ्चम्यामजातौ ।" ३ । २ । ९८ । इति डः ।) नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥ (हिमगिरिजातत्वात् गौरी ।) गिरिभववस्तुनि त्रि ॥

पर्व्वततृणं, क्ली, (पर्व्वतभवं तृणम् । शाकपार्थिव-वत् समासः ।) तृणभेदः । सण्ड इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । तृणाढ्यम् २ पत्राढ्यम् ३ मृगप्रियम् ४ । अस्य गुणाः । बलपुष्टिकरत्वम् । पशूनां सर्व्वेषां प्रियत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्व्वतमोचा, स्त्री, (पर्व्वतोद्भवा मोचा कदली अर्थः ।) गिरिकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्व्वतराजः, पुं, (पर्व्वतानां राजा । 'राजाह-सखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) हिमालयगिरिः । अस्य प्रमाणं वक्ष्यमाणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पर्व्वतराजपुत्त्री, स्त्री, (पर्व्वतराजस्य हिमालयस्य पुत्त्री ।) दुर्गा । यथा, शिवकवचप्रथमश्लोके ।
'प्रक्षाल्य जानु चरणौ दशनांश्च
मन्त्रयुक्ता शिवपथगा या ।
आरभ्य तस्या दशमीञ्च यावत्
प्रपूजयेत् पर्व्वतराजपुत्त्रीम् ॥'
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पर्व्वतवासिनी, स्त्री, (पर्व्वते वसतीति । पर्व्वत+वस+णिनि+ङीप् ।) आकाशमांसी । इति राजनिर्घण्टः । गायत्री । यथा —
"उत्तरे शिखरे देवि भूम्यां पर्व्वतवासिनि ।
ब्रह्मयोनिसमुत्पन्ने । गच्छ देवि । यथासुखम् ॥'
इति यजुर्व्वेदीयसायंसन्ध्याविसर्ज्जनमन्त्रः ।
काली । यथा श्यामापूजायां विसर्ज्जनमन्त्रः ।
'उत्तरे शिखरे देवि । भूम्यां पर्व्वतवासिनि ।
ब्रह्मयोनिसमुत्पन्ने गच्छ देवि । यथान्तरम् ॥'

पर्व्वताधारा, स्त्री, (पर्व्वता आधारो यस्याः । अष्टकुलाचलैः पृथिवी ध्रियत इति पुराण-प्रसिद्धत्वात्तथात्वम् ।) पृथिवी । इति हेम-चन्द्रः । ४ । १ ॥

पर्व्वतारिः, पुं, (पर्व्वतानामरिः शत्रुः । पर्व्वत-पक्षच्छेत्तृत्वात्तथात्वम् ।) इन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

पर्व्वताशयः, पुं, (पर्व्वते आशेते इति । आ+शी स्वप्ने+अच् ।) मेघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पर्व्वताश्रयः, पुं, (पर्व्वत आश्रयो वासस्थानं यस्य ।) शरभः । इति राजनिर्घण्टः । पर्व्वताश्रिते त्रि ॥

पर्व्वतीयः, त्रि, (पर्व्वते भवः । पर्व्वत+"विभाषा मनुष्ये ।" ४ । २ । १४४ । इति छः ।) पर्व्वत-सम्बन्धी । पर्व्वतभवः । पाहाडिया इति भाषा । पर्व्वतशब्दात् भवार्थे छप्रत्ययनिष्पन्नः । (मनुष्ये तु पार्व्वतीयः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यथा, रघुः । ४ । ७७ ।
—"तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्व्वतीयैर्गणैरभूत् ।
नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलम् ॥")

पर्व्वतोर्म्मिः, पुं, मत्स्यविशेषः । इति कस्मिन्श्चित् भूरि-प्रयोगे प्रमादलिखनं पर्व्वतोर्म्मिरिति मतस्य ह्रस्वशोधकपाठः साधुः ॥

पर्व्वधिः, पुं, (पर्व्वणि अमावस्यापूर्णिमयोः ह्रास-वृद्धिं दधातीति । पर्व्वन्+धा+किः ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पर्व्वपुष्पी, स्त्री, (पर्व्वसु ग्रन्थिषु पुष्पं यस्याः । स्त्रियां ङीष् ।) रामदूतीवृक्षः । नागदन्ती । इति शब्दचन्द्रिका रत्नमाला च ॥

पर्व्वपूर्णता, स्त्री, (पर्व्वणः पूर्णता ।) सम्भारः । आयोजनम् । इति भूरिप्रयोगः । पर्व्वणः पूर्णत्वञ्च ॥

पर्व्वमूला, स्त्री, (पर्व्वणि पर्व्वणि मूलं यस्याः । यद्वा, पर्व्व ग्रन्थिरेव मूलं यस्याः ।) श्वेता । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्व्वयोनिः, पुं, (पर्व्व ग्रन्थिरेव योनिरुत्पत्तिकारणं यस्य ।) इक्ष्वादिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६६ ॥

पर्व्वरीणं, क्ली, पर्व्व । इति शब्दरत्नावली ॥

पर्व्वरीणः, पुं, पर्णरसः । गर्व्वः । मारुतः । पर्णशिरा । द्यूतकम् । द्यूतकम्बलः । पत्र-शुष्करसः । इति शब्दरत्नावली ॥ पर्परीणः इति मेदिन्यां पाठः ॥

पर्व्वरुट् [ह्] पुं (पर्व्वसु ग्रन्थिषु रोहतीति । रुह+क्विप् ।) दाडिमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पर्व्ववल्ली, स्त्री (पर्व्वप्रधाना ग्रन्थिबहुला वल्ली लता ।) मालादूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्व्वसन्धिः, पुं, (पर्व्वणोः सन्धिः) प्रतिपत्पञ्च-दश्योरन्तरम् । इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ 'प्रतिपत्-पञ्चदश्योर्मध्यं स पर्व्वसन्धिः । क्रिया स सन्धिः पर्व्वणश्च । पञ्चदशी पूर्णिमा पञ्च-दशी अमावास्या चेति द्वे तिथ्यादेः । पञ्चदशी शेषमिन्द्रिय पूर्णिमामावास्ययोरंशयोर्यष्टकम् । अत एव पौर्णमासी अमावास्या वा शेषपादं दण्डचतुष्टयं प्रतिपच्च प्रथमपादं दण्डचतुष्टयं पर्व्वसन्धिरिति दृष्टा । भूमिकयोः यदा राहु-ग्रासः पर्व्वसन्धिरिति मतम् । पर्व्वणोः सन्धिः पर्व्वसन्धिः पृषोदरादित्वाद् पर्व्वपूर्व्वः इत्यस्य साधीयानिति वा पाठः । प्रतिपत्पञ्चदश्योस्तु सन्धिः पञ्चाय दिक् कर्त्तुरिति स्वामी ।
दशप्रतिपदोः सन्धौ ग्रन्थिपञ्चदश्योरपि ।
पर्व्वद्वयस्य हि विज्ञेयं भानुरपि द्रष्टव्ये ।
इति इन्द्र ।" इति भरतः ॥

पर्व्विणः, पुं (पर्व्व ग्रन्थिभागमस्य । पर्व्वन्+इनच् ।) पर्व्वततृणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पर्शुः, पुं (परं शत्रुं शृणाति । शॄ हिंसे+"आङ्परयोः खनिशॄभ्यां डिच्च ।" उणां । १ । २४ । इति कुः स च डित् । पृषोदरादि-त्वात् रलोपः । यद्वा, स्पृशति शत्रूनिति । स्पृश संस्पर्शे+'स्पृशेः श्वण् शुनौ पृ च ।" उणां ५ । २७ । इति शुन् धातोश्च पृ आदेशः ।) परशुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५० ॥ (यथा, रामायणे । १ । २८ । २४ ।
"भिन्दिपालांश्च सुतीक्ष्णांश्च पाशांश्च
मध्वोपलान् ।
प्रासान् पाशांस्तथा पर्शून् कुन्तांश्च कुणपांस्तथा ॥')

पर्शुका, स्त्री, (पर्शुरिव प्रतिकृतिः । "इवे प्रति-कृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् । स्त्रियां टाप् ।) पार्श्वास्थि । इत्यमरः । २ । ६ । ६९ ॥

पर्शुपाणिः, पुं, (पर्शुः परशुः पाणौ यस्य ।) गणेशः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२१ ॥ (परशुरामः । इति युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

पर्शुरामः, पुं, (पर्शुधारी रामः । शाकपार्थिवादि-वत् समासः । परशुना सह जातत्वादस्य तथा-त्वम् । यदुक्तं कालिकापुराणे ७८ अध्याये ।
"भारावतरणार्थाय जातः परशुना सह ।
सहजं परशुस्तस्य न जहाति कदाचन ॥")
परशुरामः । इति शब्दरत्नावली ॥

पर्श्वधः, पुं, (पर्शुं दधातीति । पर्शु+धा+"आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः । पृषोदरात् साधुः ।) कुठारः । इति जटाधरः ॥

पर्ष, ङ स्नेहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्म-अक सेट् ।) रेफोपधः । स्नेह इह आर्द्री-भावः । ङ पर्षते पयसा पटः । अर्षं इति चतुर्भुजः । अर्षते पयसि । इति दुर्गादासः ॥

पर्षत् [द्] स्त्री, (परितः सीदन्त्यस्याम् । परि+सद+"सत्सूद्विषेति ।" ३ । २ । ६१ । इति क्विप् । 'सदिरप्रतेः ।' ८ । ३ । ६६ । इति षत्वम् । बाहुलकात् इकारलोपः । यद्वा 'पृषु सेचने ।' उणां २ । ८५ । इति बहुल-वचनात् पर्षं सेचने इत्यस्मादपि अदिः ।) सभा । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ९ ।
'चत्वारो वेदधर्म्मज्ञाः पर्षत्त्रैविद्यमेव वा ।
सा ब्रूते यं स धर्म्मः स्यादेको वाध्यात्म-
वित्तमः ॥')

पर्षद्वलः, त्रि (पर्षत् सभा विद्यते यस्य । पर्षद्+'रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ।" ५ । २ । ११२ । इति वलच् ।) पारिषद्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा भट्टिः । ४ । १२ ।
'ब्राह्मणब्राह्मणीभ्यां सहस्रं परिपूजयन् ।
पर्षद्वलान् महाब्रह्मैराट नैकटिकाश्रमान् ॥")

पल, क रक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पर सक सेट् ।) क पालयति । कश्चित्तु देहमिन्द्रं इति भ्वादिपाठं कातन्त्रमते चान्द्रमतेन पलयति पालयति इत्याह । चैत पालति पलति इत्यपि वदन्ति । इति दुर्गादासः ॥

पल ज गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां पर-सक-सेट् ।) ज पलति पलः । इति दुर्गादासः ॥

पलं, क्ली, (पलतीति । पल+अच् ।) व्यामिषम् । कर्षचतुष्टयम् । इत्यमरः ।३।३।२०१।२।९।८६ ॥ तत्तु भार्षे तोलकचतुष्टयम् । वैद्यके अष्टतोलकम् । लौकिके साष्टरक्तिद्विमाषकतोलकत्रितयम् । तत्पर्य्यायः । मुष्टिः २ प्रकुञ्चः ३ चतुर्थिका ४ बिल्वम् ५ षोड़शिकाम्रम् ६ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

"पलन्तु लौकिकैर्मानैः साष्टरक्तिद्विमाषकम् ।
तोलकत्रितयं ज्ञेयं ज्योतिर्भिः स्मृतिसम्मतम् ॥"

विघटिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ सा तु घटिकायष्टिभागैकभागः । षष्टिविपलश्च । मलदर्प्पणयोः प्रमाणन्तु ।

"दशगुर्व्वक्षरोच्चारकालः प्राणः षड़ात्मकैः ।
तैः पलं स्यात्तु तत्षष्ट्या दण्ड इत्यभिधीयते ॥"

तेन च ।

"सा काले पचस्थाने पर्य्यायकारी देशे स्नायीः
कान्तं वक्त्रं दृशं पूर्णं चन्द्रं मत्वा रात्रौ चेत् ।
क्षुत्क्षामः प्राटं च तथा नो राहुः क्रूरः प्राद्याशकाल्लान्ते दर्शान्ताले प्रत्येकान्ते कर्त्तव्या ॥"

अस्यैकपाटात् पलं षष्टिभागात्मकः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पलः, पुं, (पलतीति । पल+अच् ।) पलालः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४८ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २३३ । ११ ।

"चण्डाय शौण्डाय महाशनाय
घोराय दुष्टाय पलाय तुभ्यम् ॥")

पलक्या, स्त्री, (पलकं मांसं तद्धूये हितम् । पलक+यत् । स्त्रियां टाप् ।) पालङ्कशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पलगण्डः, पुं, (पलं मांसं तद्वत् गण्डति भित्तौ स्वर्णादिना लिम्पतीति । गण्ड+अच् ।) लेपकः । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥ राज इति भाषा ॥

पलङ्कटः, त्रि, (पलं मांसं कटति आकुञ्चितं करोतीति । पल+कट+बाहुलकात् खच् मुम् च ।) भयशीलः । भीरुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पलङ्करः, पुं, (पलं मांसं करोतीति । पल+कृ+अच् । "तत्पुरुषे कृतीति ।" ६।३।१४ । इति द्वितीयायाः अलुक् ।) पित्तम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पलङ्कषः, पुं, (पलं कषतीति । कष हिंसायाम्+अच् । "तत्पुरुषे कृतीति ।" ६ । ३ । १४ । इति द्वितीयाया अलुक् ।) राक्षसः । इति मेदिनी । षे, ५३ ॥ कणगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पलङ्कषा, स्त्री, (पलङ्कष+टाप् ।) गोक्षुरकः । रास्ना । गुग्गुलुः । किंशुकः । सल्लकी । लाक्षा । इति मेदिनी ॥ क्षुद्रगोक्षुरकः । मक्षिकावली । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३९ अध्याये ।

"अजाश्चोचर्म्मरोमाणि वचाकुष्ठं पलङ्कषा ॥")

मक्षिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

पलप्रियः, पुं, (पलमामिषं प्रियं यस्य ।) द्रोणकाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मांसप्रिये, त्रि ॥

पलभा, स्त्री, (पलस्य भा दीप्तिरिव ।) मेषसंक्रमणादवाक् समपादार्द्धदिने मध्याह्ने द्वादशाङ्गुलशङ्कुजा छाया । तत्पर्य्यायः । पलविभा २ विषुवत्प्रभा ३ । यथा, मलमासतत्त्वे ।

"मेषादिगे सायनभागसूर्य्ये
दिनार्द्धजा या पलभा भवेत् सा ॥"

पलभयोद्भूतचरखण्डकैः क्रमोत्क्रमस्थैर्धनानिते-र्लङ्कोदयैः स्वदेशीयोदया भवन्ति । अन्यत्तु गाराधिकारेऽपि चरसंस्कृता यथाः स्फुटा भवन्तीति प्रयोजनम् ॥ यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ॥

"क्रियतुलाधरसंक्रमपूर्व्वतो ग्नलवोत्थदिने विषुवद्दिनम् ।
मकरकर्कटसंक्रमतोऽयनं दाद्लभा विषुवद्दिवसेऽथभा ॥"

"एवं विषुवती छाया स्वदेशे या दिनार्द्धजा ।
दक्षिणोत्तररेखायां सा तत्र विषुवत्प्रभा ॥"

इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥

"अजतुलाद्विगतस्य रवेर्हृते
द्युदलभार्कमिताङ्गुलशङ्कुजा ।
पलविभाय— ॥"

इति वृद्धवशिष्ठसिद्धान्तः ॥

पललं, क्ली, (पलति पलतिर्गत्या वा । पल गतौ +"वृषादिभ्यश्चित् ।" उणा° १ । १०८ । इति कलच् ।) मांसम् । इत्यमरः ।२।६।६३ ॥ (यथा, गारुडे । १८१ अध्याये ।

"मार्ज्जारपललं पिष्ट्वा हरितालेन भावितम् ।
छागमूत्रेण तत्तिप्तो मक्षिको मक्षिकान् हरेत् ॥")

पङ्कम् । (यथा, श्रीः रामायणे ।५।८७।२६ ।

"शोणपङ्किनिमग्नं त्वामयशःपललाहृतम् ।
सञ्जीवा मानयो रामरामास्तमुपनेष्यति ॥")

तिलचूर्णम् । इति मेदिनी । ले, १०४ ।

"पललं तिलकल्कं स्यादितिपूर्णश्च पिष्टकः ।
पललं मधुरं वृष्यं पित्तास्रवल्पुष्टिदम् ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥

सैन्धवतिलचूर्णम् । तिलकुटा इति भाषा । यथा, वैद्यके ।

"पललन्तु समाख्यातं सैन्धवं तिलपिष्टकम् ।
पललं मलकृद्वृष्यं वातघ्नं कफपित्तकृत् ॥
बृंहणं गुरु दृष्यश्च स्निग्धं मूत्रनिवर्त्तकम् ॥"

पललः, पुं, (पलतीति । पल गतौ+"वृषादिभ्यश्चित् ।" उणा° । १ । १०८ । इति कलच् । यद्वा, पलं मांसं लातीति । ला+कः ।) राक्षसः । इति मेदिनी । ले, १०४ ॥

पललज्वरः, पुं, (पललस्य मांसस्य ज्वर इव ।) पित्तम् । इति हारावली । १४१ ॥

पललाशयः, पुं, (पलले आशेते इति । आ+शीङ शयने+अच् ।) गण्डरोगः । इति शब्दरत्नावली ।

पलवः, पुं, (पलं पलायनं वाति हिनस्ति नाशयतीति । पल+वा ल गमनहिंसयोः+"आतो-

ऽनुपसर्गे कः ।" ३।२।३ । इति कः ।) मत्स्यधारणोपायः । पोलो इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रवः २ मत्स्यखेटः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पलाग्निः, पुं, (पलस्य मांसस्य अग्निः । मांसपाकशक्तियुक्तत्वादस्य तथात्वम् ।) पित्तम् । इति हारावली । १४१ ॥

पलाङ्गः, पुं, (पलं मांसं तत्प्रधानं अङ्गं यस्य ।) शिशुमारः । इति हारावली । ७७ ॥

पलाण्डुः, पुं, (पलस्य मांसस्य काण्डमिवाचरतीति । "मृगय्वादयश्च ।" उणा° १।३८ । इति कुप्रत्ययात् साधुः ।) कन्दविशेषः । पेयाज् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सुकन्दकः २ । इत्यमरः ।२।४।१४७ ॥ लोहितकन्दः ३ । इति रत्नमाला ॥ तीक्ष्णकन्दः ४ उष्णः ५ मुखदूषणः ६ शूद्रप्रियः ७ कृमिघ्नः ८ दीपनः ९ मुखगन्धकः १० बहुपत्रः ११ विश्वगन्धः १२ रोचनः १३ पलाण्डूः १४ सुकन्दः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफपित्तवान्तिदोषनाशित्वम् । गुरुत्वम् । हृद्यत्वम् । दीपनत्वम् । स्निग्धत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा, भावप्रकाशे ।

"पलाण्डुर्यवनेष्टश्च दुर्गन्धो मुखदूषकः ।
पलाण्डुस्तु गुणैर्ज्ञेयो रसोनसदृशो गुणैः ॥
स्वादुपाकरसोऽमुष्णः कफकृन्नातिपित्तलः ।
हरते केवलं वातं बलवीर्य्यकरो गुरुः ॥"

पलाण्डुभक्षणे दोषो यथा,—

"पलाण्डुं विड्वराहञ्च छत्राकं ग्रामकुक्कुटम् ।
लशुनं गृञ्जनञ्चैव जग्ध्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥"

इति प्रायश्चित्तविवेके याज्ञवल्क्यः ॥

पलादः, पुं स्त्री, (पलं मांसमत्तीति । अद् भक्षणे+"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ इत्यण् ।) राक्षसः । इति जटाधरः ॥ (मांसभक्षके, त्रि ॥)

पलादनः, पुं स्त्री, (पलं मांसमत्तीति । पल+अद्+ल्युः ।) राक्षसः । इति हेमचन्द्रः ॥ मांसभक्षणशीले, त्रि ॥

पलान्नं, क्ली, (पलं मांसं तेन सह पक्वं अन्नम् । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) मांसादियुक्तसिद्धभक्तम् । पोलाओ इति भाषा । तस्य पाकप्रकारो गुणाश्च यथा । छागमांसं १ शरावः । घृतं १० शरावपादः । त्वच् ३ माषकम् । लवङ्गं ३ माषकम् । एला ३ माषकम् । तण्डुलं १ शरावः । मरिचं २ तोलकम् । तेजपत्रं २ तोलकम् । कुङ्कुमं १ माषकम् । आर्द्रकं २ तोलकम् । लवणं ६ तोलकम् । धन्याकं २ तोलकम् । आपः ८० शरावपादार्द्धम् । छागमांसं सूक्ष्मं धौतयित्वा शुष्कप्रलेपपाककरणानन्तरं पात्रान्तरे तैलपत्रोपरि अर्द्धाखण्डगन्धद्रव्येण सह प्रथमं सञ्जीकर्त्तव्यम् । ततस्तण्डुलं जलेनार्द्धसिद्धं कृत्वा मण्डगालनपूर्व्वकमर्द्धाखण्डगन्धद्रव्येण सह तन्मांसोपरि सञ्जीकर्त्तव्यम् । एवं प्रकारेण वारं वारं सञ्जीकृत्य तदुपरि अवशिष्टघृत-

हिमवद्विशेषः । यथा, कालिकापुराणे कुमार-सम्भवे ।

"अथैनं पर्वतराजेन्द्र पौत्री यो ध्यायतात्मजाम् ।
भाद्रपदमासे विभाजाति पर्वतः परिकीर्तितः ॥")

पर्वतकाकः, पुं, (पर्वते जातः काकः । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) द्रोणकाकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६ । ३८ ॥

पर्वतजा, स्त्री, (पर्वतात् जायते या । पर्वत + जन् + "पञ्चम्यामजातौ ।" ३ । २ । ९८ । इति डः ।) नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥ (हिमगिरिदुहितृत्वात् गौरी ।) गिरिजायामपि स्त्रि ॥

पर्वततृणं, स्त्री, (पर्वतजातं तृणम् । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) कुक्कुरः । कक्का इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । कुक्कुरम् २ पर्वातृणम् ३ सरसिरुहम् ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वं रुच्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्वतमोचा, स्त्री, (पर्वतोद्भवा मोचा कदली-भेदः ।) गिरिकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्वतराजः, पुं, (पर्वतानां राजा । "राजाहः-सखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) हिमालयगिरिः । अस्य प्रमाणं कालिकापुराणे द्रष्टव्यम् ॥

पर्वतराजपुत्री, स्त्री, (पर्वतराजस्य हिमालयस्य पुत्री ।) दुर्गा । यथा, विजयदशम्यां पूजायाम् ।

"शक्रप्रभृतिमरुद्गणे दृढाङ्गि
सन्ध्यायुता विजयदाशमी या ।
आरभ्य तस्यां दशमीञ्च यावत्
प्रपूजयेत् पर्वतराजपुत्रीम् ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पर्वतवासिनी, स्त्री, (पर्वते वसतीति । पर्वत + वस + णिनि + ङीप् ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ गायत्री । यथा,—

"उत्तरे शिखरे देवि ! भूम्यां पर्वतवासिनि !
ब्रह्मयोनिसमुत्पन्ने ! गच्छ देवि ! यथासुखम् ॥"

इति यजुर्वेदीयगायत्रीविसर्जनमन्त्रः ।

काली । यथा, श्यामापूजायां विसर्जनमन्त्रः ॥

"उत्तरे शिखरे देवि ! भूम्यां पर्वतवासिनि !
ब्रह्मयोनिसमुत्पन्ने गच्छ देवि ! ममान्तरम् ॥"

पर्वताधारा, स्त्री, (पर्वतः आधारो यस्याः । यद्धृतायत्तेः पृथिवी स्थिरते इति पुराण-प्रसिद्धेस्तथात्वम् ।) पृथिवी । इति हेम-चन्द्रः । ४ । ३ ॥

पर्वतारिः, पुं, (पर्वतानामरिः शत्रुः । पर्वत-पक्षच्छेदनात् तथात्वम् ।) इन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

पर्वताशयः, पुं, (पर्वते आशेते इति । आ + शी शयने + अच् ।) मेघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पर्वताश्रयः, पुं, (पर्वत आश्रयो वासस्थानं यस्य ।) शरभः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्वतवासिनि त्रि ॥

पर्वतीयः, त्रि, (पर्वते भवः । पर्वत + "विभाषा-मनुष्ये ।" ४ । २ । १४४ । इति छः ।) पर्वत-भवजीवः । पर्वतजातः । पार्वतीय इति भाषा ।

पर्वतभवस्य भावः पार्वतीयं पर्वतीयकम् । (मनुष्ये तु पार्वतीयः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यथा, रघुः । ४ । ७७ ।

"तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्वतीयैर्गणैरभूत् ।
नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलम् ॥")

पर्वसन्धिः, पुं, समुद्रविशेषः । इति कश्चित् अपि-मगीते प्रमादस्थानं, पर्वसन्धिरिति मनुक्त-प्रयोगदर्शनात् साधुः ॥

पर्वधिः, पुं, (पर्वाणि कलारूपाणि धीयन्ते ऽत्र । पर्व + धा + किः ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पर्वपुष्पी, स्त्री, (पर्वसु ग्रन्थिषु पुष्पं यस्याः । ङीष् ।) रामदूतीवृक्षः । नागदन्ती । इति शब्दचन्द्रिका रत्नमाला च ॥

पर्वमूला, स्त्री, (पर्वणः मूलम् ।) शक्राह्वः । श्वेतदूर्वा । इति भूरिप्रयोगः ॥ पर्वणः मूल-मात्र ॥

पर्वयोनिः, पुं, (पर्व ग्रन्थिरेव योनिः उत्पत्तिकारणं यस्य ।) इक्ष्वादिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२१ ॥

पर्वरीणं, स्त्री, पर्वः । इति शब्दरत्नावली ॥

पर्वरीणः, पुं, पर्णस्नायुः । गर्वः । मारुतः । पर्वमिश्रा । अन्यरत्नम् । द्यूतगर्वः । पत्र-शुष्कः । इति शब्दरत्नावली । पर्वरीणः इति मेदिन्याः पाठः ॥

पर्वरुट् [ह्], पुं, (पर्वसु ग्रन्थिषु रोहतीति । रुह + क्विप् ।) दाडिमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पर्ववल्ली, स्त्री, (पर्वप्रधाना ग्रन्थियुक्ता वल्ली लता ।) मालादूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्वसन्धिः, पुं, (पर्वणोः सन्धिः) प्रतिपत्पञ्च-दश्योर्मध्यः । इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ "प्रतिपत्पञ्च-दश्योर्मध्ये यः कालः स पर्वसन्धिः । किंवा स सन्धिः पर्वसन्धिः । पञ्चदश्याः पूर्वा प्रति-पदो संध्यायां स्त्रियां इति । तिथ्यादीन् पञ्चदश्यां प्रतिपद्यां पूर्णिमामावास्यायोरन्तयोर्गतम् अत एव पौर्णमास्या अमावास्या वा शेषमर्द्ध-दण्डं प्रतिपदश्च प्रथमपादं दण्डचतुष्टयं पर्वसन्धिरिति यहाः । मेदिनिनी यदा राहु-संगतः पर्वसन्धिरिति मनः ॥ पर्वणः सन्धिः पर्वसन्धिः पूर्णमास्यां पर्वपूर्णे दक्षिणे वाम्यां इति वा पन्थाः । प्रतिपत्पञ्चदश्योस्तु सन्धिः पर्वणोस्त्र दिक् कश्चिदिति स्वामी । दर्शप्रतिपदोः सन्धौ सन्धिप्रकाशयोरपि । पर्वशब्दो हि विषुवत्प्रभृतिष्वपि दृश्यते । इति रसः ।" इति भरतः ॥

पर्विणः, पुं, (पर्व ग्रन्थिर्विद्यतेऽस्य । पर्व + इनच् ।) पर्वतसमूहः । इति शब्दरत्नावली ॥

पर्शुः, पुं, (स्पृशति अपरं प्रसारयतीति । स्पृश हिंसे + "आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच ।" उणा० १ । ३३ । इति कुः । स च डित् । पृषोदरादि-त्वात् साधुः । यद्वा, स्पृशति पार्श्वमिति । स्पृश धातोः + "स्पृशेः श्वण् शुनौ पृ च ।" उणा० ५ । २७ । इति शुन् धातोश्च पृ आदेशः ।) परशुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४७ ॥ (यथा, रामायणे । १ । १८ । ४३ ।

"भिन्दिपालांश्च शूलांश्च पाशांश्च पर्शूंश्च चक्रांश्च ।
प्रासांश्च पाशांश्च परिघान् मुद्गरांश्च कुन्तां-स्तथा ॥")

पर्शुका, स्त्री, (पर्शुरिव प्रतिकृतिः । "इवे प्रति-कृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् । स्त्रियां टाप् ।) पार्श्वास्थि । इत्यमरः । २ । ६ । ६९ ॥

पर्शुपाणिः, पुं, (पर्शुः परशुः पाणौ यस्य ।) गणेशः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२१ ॥ परशुरामः । इति दुर्गादासधृतचन्द्रोदयः ॥)

पर्शुरामः, पुं, (पर्शुधारी रामः । शाकपार्थिवादि-वत् समासः । परशुना सह जातत्वात् तथा-त्वम् । बङ्गले वालिकापुराणे ८० अध्याये । "भार्गवरामायणे जातः परशुना सह । सहजः परशुस्तस्य न जहाति कदाचन ॥") परशुरामः । इति शब्दरत्नावली ॥

पर्शुधः, पुं, (पर्शुं दधातीति । पर्शु + धा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः । पृषोदरात् साधुः ।) कुठारः । इत्यमरः ॥

पर्ष, ङ स्नेहे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-आत्म-सक-सेट् ।) ङ, पर्षते । कस्य कत्र आर्द्र-भावः । ङ, पर्षते मदना मदः । नामे इति चतुर्भुजः । पर्षते प्रहर्षे । इति दुर्गादासः ॥

पर्षत्, [द्] स्त्री, (परितः सीदन्त्यस्याम् । परि + सद् + "सम्पदादिभ्यः क्विप् ।" ३ । ३ । ९४ । इति क्विप् । "परिसद्गतेः ।" ८ । ३ । ६६ । इति षत्वम् । पाकुलस्य इकारलोपः । यद्वा, "पृषद्यमेषरि ।" उणा० २ । ८५ । इति बहुल-वचनात् पर्षे सेचने इत्यस्मादपि अदिः ।) सभा । इत्यमरादिकोषः । (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ९ ।

"चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्षत्त्रैविद्यमेव वा ।
सा ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाध्यात्म-वित्तमः ॥")

पर्षद्वलः, त्रि, (पर्षत् सभा विद्यते यस्य । पर्षद् + "रजःकृष्यासुति ।" ५ । २ । ११२ । इति वलच् ।) पारिषदः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, भट्टिः । ४ । १२ ।

"वालीवरास्तीर्णक्षौमः सुखचः परिपूजयन् ।
पर्षद्वलान् महाब्रह्मैर्वैकटिकामवस्थान् ॥")

पल, क रक्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा-पर-सक-सेट् ।) क, पालयति । कुलवन्ते-देशमिद्धे दीर्घीभवति पाठः । कालुकथाना-मिदन्तत्वात् नैरन्तिर्य्यं दीर्घयति । तेन पालति पालते इत्यपि सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥

पल, ल गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-पर-सक-सेट् ।) ल, पालः पलः । इति दुर्गादासः ॥

पलं, क्ली, (पलतीति । पल + अच् ।) आमिषम् । कर्षचतुष्टयम् । इत्यमरः ।३।३।२०१।२।९।८६ ॥ तत्तु शास्त्रे तोलकचतुष्टयम् । वैद्यके अष्टतोलकम् । लौकिके साष्टरक्तिद्विमाषकतोलकत्रितयम् । तत्पर्य्यायः । शुक्तिः २ मुष्टिः ३ चतुर्थिका ४ बिल्वम् ५ षोडशिकाम्रम् ६ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

"पलन्तु लौकिकैर्मानैः साष्टरक्तिद्विमाषकम् ।
तोलकत्रितयं ज्ञेयं ज्योतिर्ज्ञैः स्मृतिसम्मतम् ॥"

पिष्टिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ या तु घटिकायष्टिभागैकभागा । घटिविपलद्वय । मन्दयोः प्रमाणम् ।

"द्व्यक्षुर्ग्वर्णोच्चारकालः प्राणः षट्प्राणकैः ।
तैः पलं स्यात्तु तत्षष्ट्या दण्ड इत्यभिधीयते ॥"

तेन च ।

"सा कान्ते पथगामिनी पयसि कामं वेष्टि मार्गीः
कान्तं यदं हतं पूर्णं चन्द्रं सता रात्रौ गेन् ।
सुधामः प्राटं नत्वेनो राहुः क्रूरः प्राद्यात्काहानि हर्म्यास्थाने शयैरकान्तं कर्त्तया ॥"

अस्यैकपाठात् पलं पलिपाठादयः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पलः, पुं, (पलतीति । पल + अच् ।) पलालः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४८ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २६३ । ११ ।

"पलाय धौताय महाशनाय
घोराय दुष्टाय पलाय पर्व्वणः ॥")

पलक्या, स्त्री, (पलकं मांसं तद्धुये हितम् । पलक + यत् । स्त्रियां टाप् ।) पालङ्कशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पलगण्डः, पुं, (पलं मांसं गडनु गण्डति भित्तौ मृदादिना लिम्पतीति । गण्ड + अच् ।) लेपकः । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥ राज इति भाषा ॥

पलङ्कटः, त्रि, (पलं मांसं कटति आकुञ्चितं करोतीति । पल + कट + पाकुलकात् खच् मुम् च ।) भयशीलः । भीरुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पलङ्करः, पुं, (पलं मांसं करोतीति । पल + कृ + अच् । "तत्पुरुषे कृतीति ।" ६।३।१४ । इति द्वितीयाया अलुक् ।) पित्तम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पलङ्कषः, पुं, (पलं कषतीति । कष हिंसायाम् + अच् । "तत्पुरुषे कृतीति ।" ६ । ३ । १४ । इति द्वितीयाया अलुक् ।) राक्षसः । इति मेदिनी । षे, ५३ ॥ कणगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पलङ्कषा, स्त्री, (पलङ्कष + टाप् ।) गोक्षुरकः । रास्ना । गुग्गुलुः । किंशुकः । मुण्डीरी । लाक्षा । इति मेदिनी ॥ क्षुद्रगोक्षुरकः । महाश्रावणी । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३९ अध्याये ।

"अजायोश्चर्म्मरोमाणि वचाकुष्ठं पलङ्कषा ॥")

मक्षिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

पलप्रियः, पुं, (पलमामिषं प्रियं यस्य ।) द्रोणकाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मांसप्रिये, त्रि ॥

पलभा, स्त्री, (पलस्य भा छविर्यत्र ।) मेषसंक्रमणादनीक् समारादिने मध्याह्ने द्वादशाङ्गुलशङ्कुजा छाया । तत्पर्य्यायः । पलविभा २ विषुवत्प्रभा ३ । यथा, मलमासतत्त्वे ।

"मेषादिगे सायनभागसूर्य्ये
दिनार्द्धजा भा पलभा भवेत् सा ॥"

पलभयोस्तत्त्वरदस्तौ क्रमोत्क्रमस्थैर्गीतान्वितैलंकोदयैः स्वदेशीयोदया भवन्ति । अयनतुल्यान्वितकारेऽपि चरसंस्कृता मेषाः स्पष्टा भवन्तीति प्रयोजनम् ॥ यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ॥

"क्रियतुलाधरसंक्रमपूर्व्वतोऽयनकोत्थदिने विषुवद्दिनम् ।
मकरकर्कटसंक्रमतोऽयनं दलभा विषुवद्दिवसेऽथभा ॥"

"एवं विषुवती छाया स्वदेशे या दिनार्द्धजा ।
दक्षिणोत्तररेखायां सा तत्र विषुवत्प्रभा ॥"

इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥

"स्वतुलादिगतस्य रवेर्द्दिने
सुदलभार्कमिताङ्गुलशङ्कुजा ।
पलविभाप— ॥"

इति वृद्धवशिष्ठसिद्धान्तः ॥

पललं, क्ली, (पलति पललेनेन वा । पल गतौ + "वृषादिभ्यश्चित् ।" उणा० १ । १०८ । इति कलच् ।) मांसम् । इत्यमरः ।२।६।६३ ॥ (यथा, मार्कण्डे । १८१ अध्याये ।

"मार्ज्जारपललं पिष्ट्वा हरितालञ्च भावितम् ।
छागमूत्रेण तल्लिप्तो गर्भिणो गर्भिणान् हरेत् ॥")

पङ्कम् । (यथा, गोः रामायणे ।५।८१।२६ ।

"शोणिताक्तनिमग्नं तामयशःपललावृताम् ।
नानेषा मानसो रामस्तामन्तमुपनेष्यति ॥")

तिलचूर्णम् । इति मेदिनी । ले, १०४ ।

"पललं तिलकल्कं स्यात्तिलचूर्णञ्च पिष्टकः ।
पललं मधुरं वृष्यं पित्तास्रबलपुष्टिदम् ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥

सेचापतिलचूर्णम् । तिलकुटा इति भाषा । यथा, वैद्यके ।

"पललन्तु समारव्यातं सैन्धवं तिलपिष्टकम् ।
पललं मलकृद् वृष्यं वातघ्नं कफपित्तकृत् ॥
बृंहणं गुरु वृष्यञ्च स्निग्धं मूत्रनिवर्त्तकम् ॥"

पललः, पुं, (पलतीति । पल गतौ + "वृषादिभ्यश्चित् ।" उणा० । १ । १०८ । इति कलच् । यद्वा, पलं मांसं लातीति । ला + कः ।) राक्षसः । इति मेदिनी । ले, १०४ ॥

पलज्वरः, पुं, (पललस्य मांसस्य ज्वर इव ।) पित्तम् । इति हारावली । १४१ ॥

पललाशयः, पुं, (पलले आशेते इति । आ + शीङ् शयने + अच् ।) गण्डरोगः । इति शब्दरत्नावली ।

पलवः, पुं, (पलं पलायनं वाति हिनस्ति नाशयतीति । पल + वा ल गमनहिंसयोः + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३।२।३ । इति कः ।) मत्स्यधारणोपायः । पोलो इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्लवः २ मत्स्यरोधिः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पलाग्निः, पुं, (पलस्य मांसस्य अग्निः । मांसपाकशक्तिवत्त्वादस्य तथात्वम् ।) पित्तम् । इति हारावली । १४१ ॥

पलाङ्गः, पुं, (पलं मांसं तत्प्रधानं अङ्गं यस्य ।) शिशुमारः । इति हारावली । ७७ ॥

पलाण्डुः, पुं, (पलस्य मांसस्य अण्डमिवादरतीति । "मृगय्वादयश्च ।" उणा० १।३८ । इति कुप्रत्ययात् साधुः ।) मूलविशेषः । पेयाज् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सुकन्दकः २ । इत्यमरः ।२।४।१४७ ॥ लोहितकन्दः ३ । इति रत्नमाला ॥ तीक्ष्णकन्दः ४ उष्णः ५ मुखदूषणः ६ शूद्रप्रियः ७ क्रमिघ्नः ८ दीपनः ९ मुखगन्धकः १० बहुपत्रः ११ विश्वगन्धः १२ रोचनः १३ पलाण्डूः १४ सुकन्दकः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । गुरुत्वम् । कफपित्तापानिदीपनाशित्वम् । गुरुत्वम् । वृष्यत्वम् । रोचनत्वम् । स्निग्धत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा, भावप्रकाशे ।

"पलाण्डुर्यवनेष्टश्च दुर्गन्धो मुखदूषकः ।
पलाण्डुस्तु गुणैर्ज्ञेयो रसोनसदृशो गुणैः ॥
स्वादुपाकरसोऽनुष्णः कफकृन्नातिपित्तलः ।
हरते केवलं वातं बलवीर्य्यकरो गुरुः ॥"

पलाण्डुभक्षणे दोषो यथा,—

"पलाण्डुं विड्वराहञ्च छत्राकं ग्रामकुक्कुटम् ।
लशुनं गृञ्जनञ्चैव जग्ध्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥"

इति प्रायश्चित्तविवेके याज्ञवल्क्यः ॥

पलादः, पुं स्त्री, (पलं मांसमत्तीति । अद भक्षणे + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ इत्यण् ।) राक्षसः । इति जटाधरः ॥ (मांसभक्षके, त्रि ॥)

पलादनः, पुं स्त्री, (पलं मांसमत्तीति । पल + अद् + ल्युः ।) राक्षसः । इति हेमचन्द्रः ॥ मांसभक्षणशीले, त्रि ॥

पलान्नं, क्ली, (पलं मांसं तेन सह पक्वं अन्नम् । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) मांसादियुक्तसिद्धभक्तम् । पोलाओ इति भाषा । तस्य पाकप्रकारो द्रव्याणि च यथा । छागमांसं १ शरावः । घृतं ।० शरावपादः । त्वचं ३ माषकम् । लवङ्गं ३ माषकम् । एला ३ माषकम् । तण्डुलं १ शरावः । मरिचं २ तोलकम् । तेजपत्रं २ तोलकम् । कुङ्कुमं १ माषकम् । आर्द्रकं २ तोलकम् । लवणं ६ तोलकम् । धन्याकं २ तोलकम् । द्राक्षा ८० शरावपादार्द्धम् । छागमांसं खण्डं धौतयित्वा शुष्कप्रलेपपाककरणानन्तरं पात्रान्तरे तेजपत्रोपरि अर्द्धखण्डगन्धद्रव्येण सह प्रथमं सज्जीकर्त्तव्यम् । ततस्तण्डुलं जलेनार्द्धसिद्धं कृत्वा मण्डगालनपूर्व्वकमर्द्धखण्डगन्धद्रव्येण सह तन्मांसोपरि सज्जीकर्त्तव्यम् । एवं प्रकारेण वारं वारं सज्जीकृत्य तदुपरि अवशिष्टघृत-

शेषेणोपस्थाय समाश्वासयति गमेन । इति माघः ७ । ७ । अथ मांसाशनात् अतुष्टः कृष्णशारिक गन्धर्वोऽस्य दधिपोत घृत परिभावस्थापयित्वा अपि तु मर्हति ।

पलाण्ड पुं (पल मांस आच्छादयति धायति वाहु स्थेन वाम । पल+आप+घञ् ।) काष्ठ पाचक । चुलिकपोल । इति शब्दमाला ।

पलायन क्ली (पलायन इति । पलाय+भावे ल्युट् ।) भयादिना स्थानान्तरगमनम् । पालान इति पीठ एखान इति च भाषा । (यथा रघु ।१८ ३१ ।

> सिंह लक्ष्मपश्चिम मार्ग
> प्रतिम समवस्थित दिशा ।
> विघ वि मठ । पलायनच्छला
> अज्ञशील रघु ७ भवति ।)

तत्पर्याय । अपयानम् २ सम्पाय ३ दर ४ विद्र ५ उपक्रम ६ सन्दाव ७ उद्राव ८ प्रद्राव ९ । इति हेमचन्द्र । ३ । ४६६ । निद्राव १० उद्रव ११ सम्प्राव १२ मार १३ प्रतालिका १४ अपक्रम १५ अक्रम १६ । इति शब्दरत्नावली ।

पलायित त्रि (पलाय+क्त ।) पलायनविशिष्ट । तत्पर्याय । नष्ट २ वद्धीनादिक ३ तिरो हित ४ । इति हेमचन्द्र ।

पलाल पु क्ली (पलति शस्यशून्यत्व प्राप्नोतीति । पल+ तमिविशिविडीति । उणा १ ।११७ । इति कालन् । यद्वा पल अलतीति । अल+ 'कर्मण्यण् ।' ३ । २ । १ । इति अण् ।) निष्फलकाण्ड । शस्यशून्यधान्यनाल । इत्य मर २ ९ ।२२ । पोयाल इति भाषा । (यथा मनु । ५ । १२२ ।

> प्रोक्षणात् तृणकाष्ठञ्च पलालस्यैव शुध्यति ।

स्त्री स्कन्दस्य मातृविशेष । यथा महा भारते । ९ । १२७ । १० ।

'काकी च हलिमा चैव मालिनी हृदिका तथा । आर्या पलाला वैमित्रा सप्तैता शिशुमातरः ।")

पलालदोहद पुं (पलाल दोहद यस्य ।) आम्रवृक्ष । इति शब्दमाला ।

पलाश क्ली (पल गतिं कम्पनमित्यर्थ । अश्नुते व्याप्नोतीति । पल+अश्+ कर्मण्यण् । ३ । २ । १ । इत्यण् ।) पत्रम । इत्यमरः । २।४ १४ । (यथा महाभारते । ३ । ३५ । २५ ।

'हृष्टफाल इवानूचे शाखापुष्पपलाशवान् ।'

पलाशस्य पलाशवृक्षस्य इदम् । पलाशपुष्पादि । यथा कुमार । ३ । २९ ।

> बालेन्दुवक्राण्यविकाशभावात्
> बभुः पलाशान्यतिलोहितानि ।
> सद्यो वसन्तेन समागतानां
> नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ।)

पलाश पु (पलाशानि पर्णानि सन्त्यस्य । "अर्श आदिभ्योऽच् । ५ २।१२७। इत्यच ।) स्वनाम ख्यातवृक्ष । स तु ब्रह्मणः स्वरूप । यथा,—

सूत उवाच

> अथ तस्य पलो भगवान् विष्णुरेव न संशयः ।
> रुद्रस्य वटतरुः पलाशो ब्रह्मरूपधृक् ।
> इत्युक्त्वा संसिषाख ते वै पापघ्ना द्रुमा ।
> दुःस्वप्नशान्तिकरा विनाशकारिणो ध्रुवम् ।

आत्रेय उवाच ।

> कथ वृक्षस्वरूपेण ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ।
> सञ्जातु कथय धर्मज्ञ । तत्सर्वं ब्रूहि तत्त्वतः ॥

सूत उवाच ।

> पार्वतीशिवयो वै सुरते कुर्वतो किल ।
> अग्नि ब्राह्मणरूपेण प्रेष्य विप्र कृत पुरा ।
> ततस्तु पार्वती क्रुद्धा शशाप त्रिदिवौकसः ।
> तेन वै शापाद्वृक्षरूपमापन्ना तदा सुरा ॥

पार्वत्युवाच ।

> कृमिकीटादिभ्योऽपि वै भवन्तिं सुरते सुराम् ।
> तस्मात् सुराश्च भूत्वा वृक्षरूपमाप्स्यथ ॥

सूत उवाच ।

> एव सा पार्वती देवी अशपत् कुपिता भृशम् ।
> तस्माद्वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे ११० अध्याय ।

तत्पर्याय । किंशुक २ पर्ण ३ वातपोथ ४ । इत्यमरः । २ । ४ । २९ । याज्ञिक ५ त्रिपर्ण ६ रक्तपुष्प ७ पूतद्रु ८ ब्रह्मवृक्ष ९ क्षारश्रेष्ठ १० काष्ठद्रु ११ । अस्य गुणा । कषा यत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिदोषविनाशित्वञ्च । तद् बीजगुण । पामकण्डूतिदद्रुत्वग्दोषनाशित्वम् । तत्पुष्पगुण । उष्णत्वम् । कफकुष्ठनाशित्वञ्च । तत्पुष्प चतुर्विध यथा राजनिघण्टे ।

"रक्त पीत सितो नील कुसुमैस्तु विभाव्यते ।
किंशुकैस्तत्समान्योऽपि सितो विज्ञानदः स्मृत ।"

"पलाश किंशुक पर्णो याज्ञिको रक्तपुष्पक ।
क्षारश्रेष्ठो वातपोथो ब्रह्मवृक्ष समिद्वर ।
पलाशो दीपनो वृष्य सरोष्णो व्रणगुल्मजित् ।
कषाय कटुकस्तिक्त स्निग्धो गुल्मजरोगजित् ।
भग्नसन्धानकृद्दोषग्रहण्यर्शः कृमीन् हरेत् ।
तत्पुष्प स्वादु पाके तु कटु तिक्त कषायकम् ।
वातल कफपित्तास्रकृच्छ्रजिद्ग्राहि शीतलम् ।
तृड्दाहशमन वातरक्तकुष्ठहर परम् ।
फल लघूष्ण मेहार्श कृमिवातकफापहम् ।
विपाके कटुक रूक्ष कुष्ठगुल्मोदरप्रणुत ।'

इति भावप्रकाश ।

पलाशभेदा । यथा —

"तद्भेदे स्यात् किंशुक खिखली हस्तिकर्णक ।

इति शब्दरत्नावली ।

(पलाशस्य फलपुष्पादौ क्ली ।) शटी । (पल मांस अश्नातीति । पल+अश्+अण् । यद्वा पले मांसे आशा यस्य ।) राक्षस । इति मेदिनी । शे २४ । हरित । मगधदेश । इति शब्दरत्नावली ।

पलाश त्रि (पलवहरिद्वर्णेन अश्नुते व्याप्नोति इति । अश+अण् ।) हरिद्वर्णविशिष्ट । इति मेदिनी । शे २४ । निर्दय । इति धरणि ।

पलाशक पुं (पलाश+संज्ञायां कन् ।) शटी । इति जटाधर । पलाशवृक्ष । इति शब्द रत्नावली ।

पलाशपर्णी स्त्री (पलाशस्य पर्णमिव पर्णमस्या । गौरादित्वात् ङीष् ।) अश्वगन्धा । इति राज निर्घण्ट ।

पलाशाख्य पुं (पलाशस्य आख्या आख्या यस्य । यद्वा पलाश पलाशत्वमाख्यातीति । आ+ ख्या+क ।) नाडीहिङ्गु । इति राजनिघण्ट ।

पलाशाख्या स्त्री (पलाश आख्या यस्या । यद्वा, पलाशस्य पत्रस्य आख्या गन्धात् यस्या ।) गन्धपत्रा । इति राजनिघण्ट ।

पलाशी [न्] पुं (पलाश विद्यतेऽस्य । पलाश +इनि ।) वृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ५ । (पल मांस अश्नातीति अश+णिनि ।) राक्षस । इति मेदिनी । नै १२७ । क्षीरि वृक्ष । इति रत्नमाला । (पत्रविशिष्टे वाच्य लिङ्ग । यथा,—

"तत स भगवान् विद्वान् काश्यपो द्विजसत्तम ।
भस्मराशीकृत वृक्ष विद्यया समजीवयत् ।
अङ्कुर कृतवांस्तत्र ततः पत्रद्वयान्वितम् ।
पलाशिन शाखिनञ्च तथा विटपिन पुन ।"

इति महाभारते । १ । ४३ ॥ —१० ।

स्त्री लताविशेष । इयन्तु क्षीरिसमुद्रभवा । यथा मार्कण्डेये । ५७ । ६० ।

"तथा पलाशिनी चैव शुक्तिमत्प्रभवा स्मृता ।")

पलाशी स्त्री (पलाश+गौरादित्वात् ङीष् ।) लाक्षा । लताविशेष । तत्पर्याय । पत्रवल्ली २ पर्णवल्ली ३ पलाशिका ४ सुपर्णी ५ सुपर्णा ६ दीर्घवल्ली ७ विदारिगन्धा ८ अम्लपर्णी ९ दीर्घपर्णी १० रसाम्ला ११ अम्लिका १२ अम्लातकी १३ काश्मिका १४ । अस्या गुणा । मधुरत्वम् । अम्लत्वम् । सुरगौरारोचकनाशित्वम् । पथ्य त्वम् । पित्तकोपकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ।

पलिक्नी स्त्री (पलितमस्या अस्तीति । अर्श आदिभ्योऽच् ।" इत्यच । ' असितपलितयोर्न ।" वार्त्ति । "छन्दसि क्नमेके । इत्येकोक्तिर्भाषाया मपि तस्य क्न इत्यादेशो भवति । ततो गौरा दित्वात् ङीष् ।) वृद्धा । इत्यमर । २ । ६ । १२ । बालगर्भिणी गौ । इति हेमचन्द्र ।

पलिघ पुं (परिहन्यतेऽनेनेति । परि+हन+ 'परौ घ । ३ । ३ । ८४ । इति अप घादे शश्च । तत्र "परेश्च घाङ्कयो । ' ८ । २ । २२ । इति रस्य ल ।) काचकलस । घट । प्राकार । गोपुरम् । इति मेदिनी । घे ९ ।

पलित, क्ली (पलि+भावे क्त । यद्वा फलन मिति । फल+' फलेरितजादेश्च प । उणा । ५ । ३४ । इति इतच् फस्य पत्वम् ।) जरसा कशादौ शौक्ल्यम् । केशपाक । इत्यमर । २ । ६ । ४१ । (यथा मनु । ६ । २ ।

> गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मन ।
> अपत्यस्यैव चापत्य तदारण्य समाश्रयेत् ॥)

तस्य निदानं यथाह माधवकरः ।
"क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ।
पित्तञ्च केशान् पचति पलितं तेन जायते ॥"
तच्चिकित्सा यथा,—
"लौहचूर्णस्य कर्षन्तु दशार्द्धं भृतमञ्जनः ।
धात्रीफलद्वयं पथ्ये द्वे तथैकं विभीतकम् ॥
पिष्ट्वा लौहमये भाण्डे स्थापयेन्निशि वासयेत् ।
लेपोऽयमचिराद्धन्ति पलितं नेह संशयः ॥
दशार्द्धं पञ्चकर्षाणि ।
काश्मर्य्या मूलमादौ सहचरकुसुमं केतकस्यापि मूलं
लौहं चूर्णं सभृङ्गं त्रिफलपलयुतं तैलमेभिः पचेयुः ।
कृत्वा लौहस्य भाण्डे चितितलनिहितं स्थापयेन्मासमेकं
केशाः काशप्रकाशा अपि मधुपनिभा अस्य रोगाद्भवन्ति ॥
त्रिफला नीलिकापत्रं भृङ्गराजोऽयसो रजः ।
अवीमूत्रेण संपिष्टं लेपात् कृष्णीकरं परम् ॥"
इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे क्षुद्ररोगाधिकारे ॥
शैलजम् । तापः । कर्द्दमः । इति मेदिनी । ते, १२२ ॥ (पल गतौ+"लोष्टपलितौ ।" उणां । ३ । ६२ । इति क्तप्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम् ।)
केशपाशः । इति हेमचन्द्रः उज्ज्वलदत्तश्च ॥

पलितः, पुं, (फलति वृद्धावस्थायां केशशौक्ल्यादिकं प्राप्नोतीति । फल+"फलेरितजादेश्च पः ।" उणां । ५ । ३४ । इति इतच् फस्य च पः ।) वृद्धः । इति जटाधरः ॥

पलिता, स्त्री, (पलित+टाप् ।) वृद्धा । इति जटाधरः ॥

पल्यङ्कः, पुं, (परितोऽङ्क्यतेऽत्र इति । परि+अकि लक्षणे+घञ् । "परेश्च घाङ्कयोः ।" ८ । २ । २२ । इति रस्य लः ।) पर्य्यङ्कः । इत्यमरः । २ । ७ । १३८ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३२ । ६
"पल्यङ्कमग्र्यास्तरणं नानारत्नविभूषितम् ।
तमपीच्छति वैदेही प्रतिष्ठापयितुं त्वयि ॥")

पल्ययनं, क्ली, (परितः अयति गच्छति अनेन । परि+अय गतौ+करणे ल्युट् । रस्य लत्वम् ।) पर्य्याणम् । इति हेमचन्द्रः । ४।३१८॥ घोड़ार जिन् इति भाषा ॥

पल्युल, त् क लूनिपूत्योः । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) यकारयुक्तोकारमध्यः ह्रस्वमध्यश्च । लूनिश्छेदः । पूतिः पवित्रीकरणम् । अपपल्युलत् तृणं लोकः । पल्युलयति जनं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

पल्यूल, त् क लूनिपूत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) यकारयुक्तोकारमध्यः दीर्घमध्यश्च । लूनिश्छेदः । पूतिः पवित्रीकरणम् । अपपल्यूलत् तृणं लोकः । पल्यूलयति जनं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

पल्ल, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) पल्लति । इति दुर्गादासः ॥

पल्लः, पुं, (पलति शस्यादिप्राचुर्य्यं गच्छतीति । पल्ल+पचाद्यच् ।) स्थूलकुसूलकम् । इति मेदिनी । ले, ३० ॥ पालुइ इति मराट्ट इति च भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १३ अध्याये ।
"सुपिधानन्तु तं कृत्वा यवपल्ले निधापयेत् ॥")

पल्लवः, पुं, क्ली, (पल्यते इति पल् । पल+क्विप् । लूयते इति लवः । लू+"ऋदोरप् ।" ३।३।५७। इति अप् । ततः पल् चासौ लवश्चेति ।) नवपत्रादियुक्तशाखाग्रपर्व्व । इति भरतः ॥ नवपत्रस्तवकः । "इति मधुः ॥ पर्ण्णपत्रादिसंघाते शाखायाः पल्लवो मतः ।" इति कोषान्तरम् ॥ (यथा, रघुः । ६ । ३३ ।
"अभिनयान् परिचेतुमिवोद्यता
मलयमारुतकम्पितपल्लवा ।
अमदयत् सहकारलता मनः
सकलिकाकलिकामजितामपि ॥")
तत्पर्य्यायः । किसलयम् २ । इत्यमरः । २ । ४ । १४ ॥ प्रवालम् ३ नवपत्रम् ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वलम् ५ किसलम् ६ किशलम् ७ किशलयम् ८ विटपः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ पत्रयौवनम् १० । इति जटाधरः ॥ विस्तरः । वलम् । शृङ्गारः । अलक्तरागः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ वलमित्यत्र वनमिति क्वचित् पाठः ॥ वलयः । चापलः । इति शब्दरत्नावली ॥ (देशविशेषः । तद्देशवासिषु पुं भूम्नि । यथा, मार्कण्डेये । ५७ । ३६ ।
"अपरान्ताश्च शूद्राश्च पह्लवाश्चर्म्मखण्डिकाः ।
गान्धारा गवलाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रकाः ॥")

पल्लवकः, पुं, (पल्लवेन शृङ्गारेण कायतीति । पल्लव+कै+कः ।) वेश्यापतिः । (पल्लव इव कायतीति ।) मत्स्यविशेषः । इति हलायुधः ॥ (पल्लवः किसलयैः कायतीति । अशोकवृक्षः । इति कश्चित् ॥)

पल्लवद्रुः, पुं, (पल्लवप्रधानो द्रुर्वृक्षः ।) अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पल्लवाधारः, पुं, (पल्लवस्य आधारः ।) शाखा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पल्लविकः, त्रि, (पल्लवः शृङ्गाररसोऽस्यास्तीति वा । पल्लव+ठन् ।) कामुकः । इति हेमचन्द्रः । २ । २४५ ॥

पल्लवितं, क्ली, (पल्लवोऽलक्तरागः सञ्जातोऽस्य । तारकादिभ्य इतच् ।) लाक्षारक्तः । इति मेदिनी । ते, २०४ ॥

पल्लवितः, त्रि, पल्लवः सञ्जातोऽस्य । पल्लव+इतच् ।) सपल्लवः । पल्लवयुक्तः । ततम् । विस्तृतम् । इति मेदिनी । ते, २०४ ॥

पल्लवी, [न्] पुं, (पल्लवाः सन्त्यस्य । पल्लव+इनिः ।) वृक्षः । इति शब्दमाला ॥ (पल्लवविशिष्टे, त्रि । यथा, कुमारे । ३ । ५४ ।
"पर्य्याप्तपुष्पस्तवकावनम्रा
सञ्चारिणी पल्लविनी लतेव ॥")

पल्लिः, स्त्री, (पल्लतीति । पल्ल+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" इति इन् ।) ग्रामकः । कुटी । इति हेमचन्द्रः ॥ कुटीसमुदायः । ग्रामः । इत्यन्ये ॥ गृहमिति भट्टः ॥ कुटीग्रामकयोः पल्लीति शाश्वतः ॥ स्थानमिति स्वामी ॥ पतन्ति भरणेन भ्रमणेन च जीवन्तीति क्विपि पतो गावः ते लीयन्तेऽत्र पल्लिः नाम्नीति डिः माच्छोणादीति ईपि पल्ली च गोपपल्लीप्रभृति च । इत्याभीरपल्लिशब्दटीकायां भरतः ॥ (गृहगोधिका । इति हेमचन्द्रे पल्लीशब्ददर्शनात् ॥)

पल्लिका, स्त्री, (पल्लि+स्वार्थे कन् ततष्टाप् ।) गृहगोधिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

पल्लिवाहः, पुं, (पल्लिं कुटीं वाहयति निर्वाहयतीति । पल्लि+वह+णिच्+अण् ।) तृणभेदः । यथाह राजनिर्घण्टः ।
"पल्लिवाहो दीर्घतृणः सुपत्रस्ताम्रवर्णकः ।
अहृढ़ः शाकपत्रादिः पशूनामवलप्रदः ॥"

पल्ली, स्त्री, (पल्लि+"कृदिकारादिति ।" वा ङीष् ।) स्वल्पग्रामः । (यथा, कथासरित्सागरे । १० । १३५ ।
"इतस्त्वं गच्छ मत्पल्लीं जाने सा तत्र ते गता ।
अहं तत्रैव चेष्यामि दास्याम्यसिमिमञ्च ते ॥")
कुटी । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ नगरभेदः । स तु दक्षिणदेशे प्रसिद्धः त्रिचनापल्ल्यादिः । इति शब्दरत्नावली ॥ क्षुद्रजन्तुविशेषः । टिक्टिकी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मुषली २ गृहगोधा ३ विश्वम्भरा ४ ज्येष्ठा ५ कुड्यमत्स्यः ६ पल्लिका ७ गृहगोधिका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गृहगोलिका ९ माणिक्या १० भित्तिका ११ गृहोलिका १२ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥ अवशिष्टं ज्येष्ठीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (अस्याः पतनफलमुक्तं यथा, ज्योतिषशास्त्रे ।
"निपतति यदि पल्ली दक्षिणाङ्गे नराणां
स्वजनधनवियोगो लाभदा वामभागे ।
उरसि शिरसि पृष्ठे कण्ठदेशे च राज्यं
करचरणहृदिस्था सर्व्वसौख्यं ददाति ॥")

पल्वलं, क्ली, पुं, (पलति गच्छति पिवत्यस्मिन् वा । पल गतौ पा पाने वा+"सानसिवर्णसिपर्णेति ।" उणां । ४ । १०७ । इति निपातनात् वलच् प्रत्ययेन सिद्धम् ।) अल्पसरः । इत्यमरः । १ । १० । २८ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ५१ । ६ ।
"पल्वलानि च सर्व्वाणि सर्व्वे चैव तृणोपलाः ।
स्थावरं जङ्गमञ्चैव निःशेषं कुरुते जगत ॥")
तस्य लक्षणं यथा,—
"अल्पं सरः पल्वलं स्याद्यत्र चन्द्रार्कगे रवौ ।
न तिष्ठति चलं किञ्चित्तत्तोयं वारि पाल्वलम् ॥
तज्जलगुणाः ।
पाल्वलं वार्य्यभिष्यन्दि गुरु स्वादु त्रिदोषकृत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
"पाल्वलं गुर्व्वभिष्यन्दि विष्टम्भि दोषलं परम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥

पवं क्ली (पूयतेऽनेन। पूङ् शोधे + "अन्येभ्योऽपि दृश्यते।" ३।२।१०१। इति डः।) गोमयम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (गोमयशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम्॥)

पवः पुं (पवनमिति। पूञ् शोधने + भावे अप्। यद्वा पुनातीति। पू + अच्।) निष्पावः। स च धान्यानां निर्बुषीकरणम्। धान्यादि शोधन बहुलीकरणम्। इत्यमरभरतौ॥ (पू + करणे अप्। यद्वा पुनातीति कर्त्तरि अच्।) वायुः। इति शब्दचन्द्रिका॥

पवनं क्ली (पूयते अग्निसंयोगेन यस्मिन्। पू + आधारे ल्युट्।) कुम्भकारस्य आमपात्रादिपाकस्थानम्। पैयान इति भाषा। इति मेदिनी। ने ८४॥ (यथा —
"स कुम्भकारपवनोपरिमण्डलेन
तापाय केवलमभौ न तु भाजनाय॥"
इत्युद्भटः॥)
पवनमिति प्रमाण्याटः। अन्नम्। इति शब्दमाला॥ पवनं त्रि। इति शब्दरत्नावली। (भावे ल्युट्।) पवित्रीकरणम्॥

पवनः पुं (पुनातीति। पू + बहुलमन्यत्रापीति युच्।) निश्वासः। वायुः। इति मेदिनी। ने ८४॥ (यथा गीतायाम्। १०। ३१।
"पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम्॥")
ज्योतिषोक्तवायुः। यथा सिद्धान्तशिरोमणौ।
"भूवायुरावह इह प्रवहस्तदूर्द्ध्वं
स्यादुद्वहस्तदनु संवहसंज्ञकश्च।
अन्यस्ततोऽपि सुवहः परिपूर्वकोऽस्मात्
बाह्यः परावह इमे पवना प्रसिद्धाः॥"
तत्र पवनाश्रितस्य यथा ज्योतिस्तत्त्वे।
"प्राक् दक्षिणसंयुक्तो हरिभिभागवर्त्तिनः।
आग्नेय्यामैव तत्र वाता प्रकीर्त्तिताः॥
आवह प्रवहश्चैव नभसो विवहस्तथा।
उद्वहो विवहो वायुः सप्त वाताः प्रकीर्त्तिताः॥"
अन्यद्वायुशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (प्राणवायुः। यथा कठयजुर्वेदीयात्रिकायाम्। ३। ७५।
"पवनेन विधानेन स्पर्शेन पवनो न्यधात्।
ततो न जायते नक्षत्रराजादिव तथा॥"
उत्तमान्त्यजातिभेदः। यथा भागवते। ८। १२।
"अन्वेष उत्पत्ती नाम निष्पवनाद्गुणा अन्।
पवन अट्टश कटकोत्पादाकारतुल्य इव॥")

पवनविजयः पुं (पवनं श्वासवायुं विजयते जानाति। वि + जि + कर्त्तरि अच्। यद्वा पवनस्य विजयो यत्र।) श्वासप्रश्वासनिरूपणपूर्व्वकशुभाशुभज्ञापकग्रन्थविशेषः। यथा
ईश्वर उवाच।
"देवि गुह्यतरं ह्येतद् दुर्ल्लभं सम्प्रदायतः।
कृपा वक्ष्ये तव इदं सौभाग्यं प्रणो नमः।
वायुसंस्थाने सर्व्वदा प्राणाभ्यास।
दूर शुभक्षणा न चावयवैव सर्व्वदा॥
न तस्य तु निष्कामं कालदेवादिरूपया।
कल्याणं कदाचित्प्रसन्नवर्णे सकलमन्त्रैः।
प्रसन्नतथा तथा ध्यानं वामस्य दक्षस्य
अन्यानि शुभकर्म्माणि कारयेत् प्रयत्नतः॥
दक्षनाडीप्रवाहे तु प्रविभीतेऽथ नैष्ठिक।
इडयैव तथायत्र पापानामुन्यो भवेत्॥
शुभाशुभविवेको हि ज्ञायते तु स्वरोदयात्।
देहमध्ये स्थिता नाड्यो बहुरूपाः सुविस्तराः॥
नाभेरधस्तादूर्द्ध्वं कन्दो अङ्कुराश्च निर्गताः।
द्वासप्ततिसहस्राणि नाभिमध्ये व्यवस्थिताः॥
चक्रवच्च स्थितास्तासु सर्व्वाः प्राणवहाः स्मृताः।
तासां मध्ये दश श्रेष्ठा वामदक्षिणमध्यमाः॥
वामा सोमात्मिका प्रोक्ता दक्षिणा रविसन्निभा।
मध्यमा च भवेदग्निः फलदा कालरूपिणी॥
वामा अमृतरूपा च जगदाप्यायने स्थिता।
दक्षिणा रौद्रभागेन जगच्छोषयते सदा॥
स्पर्शोदये तु स्थित्वा ज्ञानं सर्व्वकार्य्यविनाशिनी।
निर्गमे च भवेद्वामा प्रवेशे दक्षिणा शुभा॥
कारयेत् क्रूरकर्म्माणि प्राणे पिङ्गलसंस्थिते।
इडाधारे तथा सौम्यं चन्द्रसूर्य्यगतस्तथा॥
वामायां सर्व्वकार्य्येषु विषापहरणे इडा।
भोजने मैथुने युद्धे पिङ्गला सिद्धिदायिका॥
उच्चाटमारणाद्येषु कर्म्मस्वन्येषु पिङ्गला।
मैथुने चैव संग्रामे भोजने सिद्धिदायिका॥
शोभनेषु च कार्य्येषु यात्रायां विषकर्म्मणि।
शान्तिमुक्त्यर्थसिद्धौ च इडा योज्या नराधिपे॥
द्वाभ्यामेव प्रवाहे च क्रूरसौम्यविवर्ज्जिते।
विषुवतीषु जानीयात् संस्कारेषु विचक्षण॥
सौम्यादिशुभकार्य्येषु लाभालाभजयाजिते।
गमनागमने चैव वामा सर्व्वत्र पूजिता॥
युद्धादिभोजने घाते स्त्रीणां चैव तु सङ्गमे।
प्रशस्ता दक्षिणा नाडी प्रवेशे क्षुद्रकर्म्मणि॥
शुभाशुभानि कार्य्याणि लाभालाभौ जयाजयौ।
जीवाजीवाय यत् पृच्छेत् सिध्यति च मध्यमा॥
वामाचारे यदा स्थेयं प्रश्नं यत्र याचक।
तदा पृच्छति यस्तु तत्र सिद्धिश्च संशयः॥
वैपरीत्ये वामरन्ध्रस्तु यत्र वहति मारुतिः।
तत्र भागे स्थितः पृच्छेत् सिद्धिर्भवति निश्चला॥
वामे वा दक्षिणे वापि यत्र संक्रमते स्थिरः।
पृथ्व्यादीनि तत्त्वानि पञ्च वै मध्यमानि च॥
प्रविशेत् भागतो यस्तु द्वाभ्यां वै तत्त्ववादिनि।
तस्य स्वरः विनाशोऽपायसो पञ्चविभागतः॥
यत्र यत्र स्थितः पृच्छेत् तत्र तत्र सर्व्वदा शुभम्।
तत्र तत्र भव निजाङ्गानान्यत्र सदा॥
अन्ता वामिका येथा पृच्छतो दक्षिणा शुभा।
वामेन वाचिका अन्या दक्षिणे दक्षिणा शुभा॥
कैषा यैव न जीवस्य प्रश्नस्य तत् नाडी भवेत्।
कार्यसिद्धिर्व्वा सर्व्वदा सर्व्वसम्मतम्॥
तत् सर्व्वं पूर्णमार्गात् ज्ञायते निश्चयेन तम्।
[illegible]॥
वायुं वर्त्मेन पृच्छायां पूर्णे वा प्रश्न कथेत।
[illegible]॥
[illegible]॥
[illegible]॥
अन्यस्य वामवाहे तु नाम वै विषमाक्षरम्।
तत्रासौ जयमाप्नोति योधः संग्राममध्यगः॥
दक्षवातप्रवाहे तु यदि नाम समाक्षरम्।
जायते तत्र सन्देहो नाडीमध्ये तु लक्ष्यते॥
पिङ्गलान्तर्गते प्राणे समानीयाश्वमाश्रयेत्।
यावन्मात्रेऽपि वा रक्तां निजं यावन्नाश्रयेत्॥
न जातु जयते सोऽपि नात्र कार्य्या विचारणा॥
अथ संग्राममध्ये तु यत्र नाडी सदा वहेत्।
सा दिशा जयमाप्नोति शून्ये भङ्गं विनिर्द्दिशेत्॥
ज्ञानचारे जय विद्यात् तत्तत्समाश्रयेत्।
जय पराजयश्चैव यो जानाति स पण्डितः॥
वामे वा दक्षिणे वापि यत्र संचरते स्थिरा।
कृत्वा तत्पदमात्रे तु यात्रां गच्छति शोभनाम्॥
प्रविशत्प्रवाहे तु यदि युद्धं समाचरेत्।
तत्रस्थः पृच्छते यस्तु स साधुर्जयति ध्रुवम्॥
यो निजं वहते वायुस्तां निजं यावन्नाश्रयेत्।
जयते तत्र सन्देह इन्दौ यदपरं स्थितः॥
मेषाद्या दश या नाड्यो दक्षिणा वामसंस्थिताः।
चरस्थिरद्विमार्गेषु ताभिराख्या तासां क्रमात्॥
निर्गमे निर्गमं याति सम्मुखे सम्मुखं विदुः।
पृच्छकस्य यत्र पृष्ठा यत्राकारेण लक्षयेत्॥
वामे वा दक्षिणे वापि पञ्चतत्त्वस्थिते स्थिरे।
ऊर्द्ध्वेऽधश्च आयश्च तिर्य्यक्षता प्रभञ्जनः।
मध्ये तु पृथिवी ज्ञेया नभः सर्व्वत्र सर्व्वगम्॥
ऊर्द्ध्वे मृत्युरधः शान्तिस्तिर्य्यक् चोच्चाटनं सुधीः।
मध्ये स्तम्भनं विजानीयाद्व्योम्नि सर्व्वत्र सम्मतम्॥"
इति गारुडे पवनविजयादि १० अध्यायः॥

पवनव्याधिः पुं (पवनः वायुरोग एव व्याधिरस्य।) उद्धवः। कृष्णसखा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा —
"विविधिमामपविश्य तां पवनव्यापितिमङ्गलाम्।
प्रापयत् पवनव्याधिरिपरसुतरपत्तनाम्॥"
इति माघे। २। ११॥
पवनात् प्रकुपितवायोर्व्याधिः।) वायुरोगश्च॥

पवनाशनः पुं (पवनस्य आशनः पुत्र।) हनूमान्। इति शब्दरत्नावली। (पवनस्य वायोः आत्मजः। "वायोरपि।" इति श्रुतेः पुत्रत्वम् तस्यात्मजः।) वायुसुतः। इति महाभारतम्॥ (भीमसेनः। इति महाभारतम्। यथा हरिवंशपर्व्वण्याम्। ८। ८६०।
"बाहिनीवहभार्गौ तौ पश्चात्मजुनमिन्दुः।
मार्गे पवनपवित्र द्वैपायनाख्यौ॥")

पवनाशः पुं (पवनाय निश्वासाय अश्नातीति पवनाशी नो न। अश पवनाशी + अच्।) सर्पविशेषः। इति मेदिनी इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। दर्व्वीकरः १ फणी २ भुजङ्गः ३ भुजगः ४ भोगी ५ पृदाकुः ६। अस्य गुणाः। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]॥

पवनाशः, पुं, (पवनं वायुं अश्नाति भक्षयतीति । अश भोजने+"कर्म्मण्यण् ।" ३।२।१। इति अण् ।) सर्पः । इति हलायुधः ॥

पवनाशनः, पुं, (पवनो वायुरशनं भक्ष्यं यस्य ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ८ ॥

पवनाशनाशः, पुं, (पवनाशस्य सर्पस्य नाशो यस्मात् । यद्वा, पवनाशनं सर्पमश्नातीति । अश+अण् ।) गरुडः । इति हलायुधः ॥ मयूरः । यथा, उत्तरचोरपञ्चाशिकायाम् ।

"सद्योनिभच्छजसमवानां
श्रुत्वा निनादं गिरिगह्वरेषु ।
तमोऽरिबिम्बप्रतिबिम्बधारी
रराव कान्ते ! पवनाशनाशः ॥"

पवनेष्टः, पुं, (पवने वायुरोगे इष्टः ।) महानिम्बः । इति रत्नमाला ॥ (महानिम्बशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

पवनोत्सुजं, क्ली, मत्स्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पवमानः, पुं, (पवते शोधयतीति । पूङ् शोधने+"पूङ्यजोः शानच् ।" ३।२।१२८ । इति शानच् । "आने मुक् ।" ७।२।८२ । इति मुमागमः ।) वायुः । इत्यमरः । १।१।६६ ॥ (यथा, रघुः ।८।८।

"न खरो न च भूयसा मृदुः
पवमानः पृथिवीरुहानिव ।
स पुरस्कृतमध्यमक्रमो
नमयामास नृपाननुद्धरन् ॥"

अग्नेः स्वाहायां जातः पुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । ५२ । २७-२८ ॥

"योऽसावग्निरभीमानी ब्रह्मणस्तनयोऽग्रजः ।
तस्मात् स्वाहा सुतान् लेभे त्रीनुदारौजसो द्विज ॥
पावकं पवमानञ्च शुचिञ्चापि जलाशिनम् ।
तेषान्तु सन्ततावन्ये चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥")

निर्मथ्याग्निः । स च गार्हपत्याग्निः । यथा,—

"अथ यः पवमानस्तु निर्मथ्योऽग्निः स उच्यते ।
स च वै गार्हपत्योऽग्निः प्रथमो ब्रह्मणः स्मृतः ॥"
इति मात्स्ये ४८ अध्यायः ॥

पवमानात्मजः, पुं, (पवमानस्य वायोरात्मजः । "वायोरग्निः ।" इति श्रुतेर्वायुजन्यत्वादस्य तथात्वम् । यद्वा, पवमानस्य अग्निविशेषस्य आत्मजः ।) हव्यवाहनः । यथा,—

"पवमानात्मजो ह्यग्निर्हव्यवाहन उच्यते ॥"
इति मात्स्ये ४८ अध्यायः ॥

पवाका, स्त्री, (पुनातीति । पूञ् गि शोधने+"बलाकादयश्च ।" उणां ४ । १४ । इति आकप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) वात्या । चक्रवातः । इत्युणादिकोषः ॥

पविः, पुं, (पुनातीति । पूञ् शोधने+"अच इः ।" उणां ४ । १३८ । इति इः ।) वज्रम् । इत्यमरः । १ । १ । ५० ॥

पवितः, त्रि, (पूयते स्म । पूङ् शोधे+क्तः । "पूङश्च ।" ७।२।५१ । इति इट् । "पूङः क्त्वा च ।" १।२।२२ । इति न कित्त्वम् ।) पूतः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ मरीचे, क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

पविता [तृ], त्रि, (पुनातीति । पू+तृच् ।) पवित्रताकारकः । यथा, नैषधे ।

"तनुश्रिया यस्य हतं न मन्मथः
कुलश्रिया यः पवितारमन्वयम् ॥"

पवित्रं, क्ली, (पूयतेऽनेनेति । पू+"पुवः संज्ञायाम् ।" ३ । २ । १८५ । इति इत्रः ।) वर्षणम् । कुशम् । (यथा, मनुः । २ । ७५ ।

"प्राक्कूलान् पर्य्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ॥")

ताम्रम् । मयः । इति मेदिनी । रे, १०० ॥ घर्षणम् । इति विश्वः ॥ अर्घोपकरणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ यज्ञोपवीतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घृतम् । मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥ पार्व्वणश्राद्धादावर्घार्थे होमादावाज्यसंस्कारादार्थञ्च साग्रनिर्गर्भकुशान्तरद्वयं तत्प्रादेशमात्रकुशद्वयम् । यथा,—

"अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥"
इति आह्निकतत्त्वम् ॥

(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१४९।२० ।

"प्रभूतस्त्रिककुब्धाम पवित्रं मङ्गलं परम् ॥"

महादेवः । यथा तत्रैव । १३।१७।३५ ।

"पवित्रञ्च महांश्चैव नियमो नियमाश्रितः ॥")

पवित्रः, त्रि, (पू+इत्र ।) व्रतादिना शुद्धः । (यथा, गीतायाम् । ४ । ३८ ।

"नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥")

तत्पर्य्यायः । प्रयतः २ पूतः ३ । एतत्त्रयं प्राणिविषयमात्रम् । शुचिः ४ शुद्धः ५ पवित्रः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ पुण्यः ७ पावनः ८ । इति जटाधरः ॥ (पूयतेऽनेन । पूञ्+"पुवः संज्ञायाम् ।"३।२।१८५ । इति इत्र ।) शुद्धद्रव्यम् । तत्पर्य्यायः । पूतम् २ मेध्यम् ३ । एतत्त्रयं अप्राणिद्रव्यविषयम् । इति रत्नावली विशेष्यनिघ्नं च अमरभरतौ ॥ शुद्धम् ४ शुचि ५ पुण्यम् ६ पूतिवत् ७ । इति जटाधरः ॥ यथा,—

"लघुं पवित्रमायुष्यं सुमङ्गल्यं रसायनम् ।
एतत्तु शयनं शतगुणपरम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

पवित्रः, पुं, (पुनातीति । पू+कर्त्तरि इत्रः ।) तिलवृक्षः । पुत्रजीववृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तिलपुत्रजीवशब्दयोरस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥) कार्त्तिकेयस्य नामान्तरम् । यथा, महाभारते । ३ । २३१ । ६ ।

"षष्ठीप्रियश्च धर्म्मात्मा पवित्रो मातृवत्सलः ॥")

पवित्रकं, क्ली, (पवित्र+कन् । यद्वा, पवित्रे पयसि कायतीति । कै+कः ।) जालम् । इति शब्दरत्नावली ॥ शणसूत्रजालम् । इत्यमरः । १ । १० । १६ ॥ क्षत्रियस्य यज्ञोपवीतम् । यथा,

"कार्पाससुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्धवृतं त्रिवृत् ।
शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम् ॥"
इति मनुवचनात् पवित्रकमपि तदुच्यते । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पवित्रकः, पुं, (पवित्र+स्वार्थे कन् ।) कुशः । दमनकः । अश्वत्थः । उडुम्बरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पवित्रधान्यं, क्ली, (पवित्रं धान्यम् । नित्यकर्म्मधारयः ।) यवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यवशब्देऽस्य गुणादयो वक्तव्याः ॥)

पवित्रा, स्त्री, (पवित्र+टाप् ।) तुलसी । इति शब्दमाला ॥ नदीभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ हरिद्रा । अश्वत्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पवित्रारोपणं, क्ली, (पवित्रस्य यज्ञोपवीतस्य आरोपणं प्रदानं यत्र ।) श्रीकृष्णसम्प्रदानकोपवीतदानरूपोत्सवविशेषः । यथा,—

"श्रावणस्य सिते पक्षे द्वादश्यां वैष्णवैर्मुदा ।
कर्त्तव्यः कृष्णदेवस्य पवित्रारोपणोत्सवः ॥"

अथ तन्नित्यता वक्तृपरिशिष्टे ।

"स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
हरिश्च प्रीतिमाप्नोति यः पवित्रं समाचरेत् ॥
विधिना शास्त्रदृष्टेन यो न कुर्य्यात् पवित्रकम् ।
हरन्ति राक्षसास्तस्य वर्षपूजादिकं फलम् ॥"

योगसारे च पवित्रोत्पत्त्युपाख्यानेन नागराजं पवित्रं प्रति श्रीरुद्रेण वरदानम् । यथा,—

"ये त्वां न बहुमन्यन्ते यथा सम्भावितो मया ।
जपहोमादिकं तेषां फलं त्यजेतु निश्चयात् ॥
विष्णुरहस्ये ।
न करोति विधानेन पवित्रारोपणन्तु यः ।
तस्य सांवत्सरी पूजा निष्फला मुनिसत्तम ! ॥
तस्माद्भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः ।
वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्यं पवित्रारोपणं हरेः ॥"

अथ पवित्रारोपणमाहात्म्यम् ।

तत्र बौधायनः ।

"यावन्तस्तन्तवः पवित्रस्य तावत् स्वर्गे महीयते ।
आयुरारोग्यमैश्वर्य्यं विपुलं तस्य वर्द्धते ॥
महासंहितायाम् ।
समन्वत्सरेण या पूजा कृता वै मन्त्रिणा द्विज ।
पवित्रदानात् पूर्णा स्यादित्याह भगवान् हरिः ॥
विष्णुरहस्ये ।
पवित्रारोपणं विष्णोर्भुवि मुक्तिप्रदायकम् ।
स्त्रीपुंकीर्त्तिप्रदं पुण्यं सुखसम्पद्धनावहम् ॥
पुण्यागानन्तु तथा पुण्यं सर्व्वपापहरन्तु वै ।
पवित्रारोपणं तस्मात् पवित्रं परमं स्मृतम् ॥
सम्वत्सरे नरो भक्त्या समभ्यर्च्य जनार्द्दनम् ।
यत् फलं समवाप्नोति पवित्रारोपणेन तत् ॥
किञ्च ।
पापयत्नेऽसौ नित्यं त्रायते भवबन्धनात् ।
पवित्रं तेन विख्यातं ब्राह्मं तेजोऽभिधीयते ॥
विष्णवाख्यया तु विख्यातं तदा लोके विधीयते ।
स एव ब्रह्मरूपेण यज्ञेशः कर्म्मणां प्रभुः ॥
तदेव त्रिगुणीसूत्रं तत् नारायणाख्यया ।
त्रिदेवात्मा त्रिवेदात्मा चराचरः प्रणवः स्मृतः ॥"

अथ पवित्रारोपणविधिः ।

"सौवर्णे राजतैस्ताम्रैः क्षौमैः सूत्रैस्तु पाद्मकैः ।
कार्पासैर्वा पवित्राणीष्यते कार्य्यैः कुशैरपि ॥

तत्र कार्पासिकं सूत्रं ब्राह्मण्या कर्त्तितं शुभम् ।
आनीय त्रिगुणीकृत्य पुनस्त्रिगुणयेच्छुचिः ।
पञ्चगव्येन तत् प्रोक्ष्य प्रक्षाल्य शुचिनाम्बुना ।
मूलेनाष्टोत्तरशतं मन्त्रेणापाभिमन्त्रयेत् ॥
त्रीणि चाष्टशतेनाथ तस्यार्द्धेनाथ चार्द्धतः ।
आनुरूप्येण चान्यानि पवित्राण्याचरेत् प्रभोः ॥
षट्त्रिंशद्ग्रन्थयस्तेषामाद्ये कार्य्यास्तु मध्यमे ।
चतुर्व्विंशतिरन्ते च द्वादशग्रन्थयो बुधैः ॥
अङ्गुष्ठपर्व्वमात्रन्तु कुर्य्याद्ग्रन्थिमथोत्तमे ।
तदर्द्धं मध्यमे कुर्य्यात्तदर्द्धञ्च कनीयसि ॥
ग्रन्थीन् कुर्व्वीत सर्व्वत्र सुवृत्तान् सुमनोहरान् ।
न वै विषमसंख्याकान् ग्रन्थीन् कुर्व्वीत कुत्रचित् ॥
अष्टोत्तरसहस्रेण ततस्तन्तुः पवित्रकम् ।
अष्टोत्तरशतं ग्रन्थि वनमालाख्यमाचरेत् ॥
आरभ्य मुकुटं या तु सूत्रैर्व्विरचिता शुभा ।
आपादलम्बिनी माला वनमाला प्रकीर्त्तिता ॥
कुर्य्यादन्यपवित्रञ्च सूत्रैर्द्वादशभिः शुभैः ।
अरत्निप्रमितं तच्च द्वादशग्रन्थिकं कृती ॥
पवित्राणि परीवारदेवतानां समाचरेत् ।
सूत्रैस्त्रैरष्टसंख्याकैः कलासंख्याकसूत्रकैः ॥
तेषु ग्रन्थीन् यथाशोभं बध्नीयाद्गुरोरपि ।
सप्तविंशतिभिः सूत्रैः षड्विंशतिभिरात्मनः ॥
यथावद्भावमन्येषां पवित्राणि च कारयेत् ।
सम्पादयेच्च सर्व्वाणि शोभनान्येव यत्नतः ॥
तथा चोक्तम् ।
विशोभस्य प्रदानेन कर्त्तुः स्यादशुभं फलम् ।
पवित्रं परया भक्त्या तस्मात् कुर्व्वीत शोभनम् ॥
रञ्जयित्वाथ काश्मीरागुरुगोरोचनादिना ।
वंशपात्रच्छाद्य पटके स्थापयेत्तानि वैष्णवः ॥”

इति पवित्रनिर्म्माणम् ॥ * ॥

“कृत्वा कृत्यं दशम्याञ्च पवित्रारोपणाय हि ।
क्षणं विज्ञाप्य तत्रादि यथा प्राग्लिखितं नयेत् ॥
एकादश्यां प्रभाते च नित्यकृत्यं समाप्य हि ।
देवालयमुपस्कृत्य मण्डलं रचयेत् शुभम् ॥
कृत्वा कृष्णस्य निर्म्माल्यं पवित्रारोपणात्मकाम्
पूजां विशेषतः कृत्वा क्षणं विज्ञापयेदिदम् ॥
क्रियालोपविघातार्थं यत्त्वया विहितं प्रभो ।
मयैतत् क्रियते देव ! भवत्तुष्ट्यै पवित्रकम् ॥
न मे विघ्नो भवत्वत्र कुरु नाथ ! दयां मयि ।
सर्व्वथा सर्व्वदा विष्णो ! मम त्वं परमा गतिः ॥
देवस्य सर्व्वतो न्यस्येद्दन्तकाष्ठं जलं कुशान् ।
स्फटिकाञ्च हरिद्राञ्च कुङ्कुमं रोचनानि च ॥
उपानहौ सितं छत्रं चामरं व्यजनं तथा ।
यवाः शेत्तादिधान्यानि यथास्थानं पृथक् पृथक् ॥
कुम्भं शुद्धाम्बुनापूर्य सर्व्वतोभद्रमण्डले ।
देवाग्रतो निधायास्मिन् पवित्राण्यधिवासयेत् ॥’

अथ पवित्राधिवासनम् ।

‘भगवत्पुरतस्तानि पटलस्थानि पूजयन् ।
आवाहयेच्च तन्मूला तन्त्रसूत्रेण बुधः ॥
तन्मन्त्रश्चायम् ।
ओँ सांवत्सरस्य यागस्य पवित्रीकरणाय भोः ।
विष्णुलोकाद्यथास्थान ब्रह्माद्या देवतास्ततः ।
ततस्तन्तून् सन्निधाप्याथ तद्गन्धादिनार्च्चयेत् ॥
तत्र तत्र ता देवताश्चोक्ताः ।
ब्रह्मविष्णुमहादेवास्त्रिवृद्ग्रन्थिदेवताः स्मृताः ।
प्रणवः सोमवह्नी च ब्रह्मा नागः शशी रविः ।
शिवश्च विश्वदेवाश्च नवतन्त्वधिदेवताः ।
क्रिया च पौरुषी वीरा चतुर्थी चापराजिता ।
जया च विजया चैव मुक्तिदा च सदाशिवा ।
मनोमयी तु नवमी दशमी सर्व्वतोमुखी ।
ग्रन्थीनां देवतास्त्वेतास्तास्तत्र विनिवेशयेत् ॥
तन्मन्त्राश्चैते ।
ओँ सर्व्वाभरणचिह्नाङ्ग ! सर्व्वदेवनमस्कृत ! ।
लावण्यरूपविश्वात्मन् ! ज्येष्ठसूत्रं समाश्रय ॥
ओँ सर्व्वलक्ष्मीकर ! श्रीश ! सर्व्वज्ञानरसात्मन् ! ।
निष्कलरूपविश्वात्मन् ! मध्यसूत्रं समाश्रय ॥
ओँ अतिवेगमरुद्योने ! पुरुषात्मन् ! दिवस्पते ! ।
कनीयो हे प्रभो ! देव ! तेजसा सूत्रमाश्रय ॥
यत्र मन्त्रो न वर्त्तेत तन्नाम्नैव तत्र च
नमोऽन्तं सचतुर्थीकं स्यात् प्राणिसनात्मनः ॥ * ॥
अथ कृष्णकराम्भोजे पट्टसूत्रेण निर्म्मितम् ।
वितस्तिमात्रं बध्नीयात् कौतुकं मङ्गलात्मकम् ॥
तत्र मन्त्रः ।
ओँ सत्यतपःस्रुतार्च्चाया सम्पूर्णफलदायि यत् ।
पवित्रीकरणायैतत् कौतुकं धरते नम ॥
ततो गन्धपवित्रञ्च गृहीत्वा धूपितं बुधः ।
भगवन्तं नमस्कृत्य भक्त्या संप्रार्थयेदिदम् ॥
आमन्त्रितोऽसि देवेश ! सार्द्धं देवगणेश्वरैः ।
मन्त्रेशैर्लोकपालैश्च सहितः पारदारकैः ॥
आगच्छ भगवन्नीश ! विधिसम्पूर्त्तिकारक ! ।
प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु केशव ! ॥
ततश्च ।
विष्णुतेजोद्भवं रम्यं सर्व्वपातकनाशनम् ।
सर्व्वकामप्रदं देव तवाङ्गे धारयाम्यहम् ॥
अनेन मनुना विद्वान् मूलसम्पुटितेन हि ।
दद्यात् गन्धपवित्रं तच्छ्रीकृष्णचरणाब्जयोः ॥
नीराज्य देवं स्तुत्वा च दत्त्वा पुष्पाञ्जलिं ततः ।
ततः पवित्राणि तत्कुम्भमध्यस्थमनुनाथवा ॥
शृङ्खिहृन्मनुना रक्षेत् कवचेनावगुण्ठयेत् ।
गीतनृत्यादिना कुर्य्याद्धिधिवज्जागरं निशि ॥”

अथ पवित्रार्पणम् ।

“प्रातः कृत्यानि निर्व्वृत्य नित्यपूजां विधाय च ।
विशेषतोऽर्च्चयेद्देवं पवित्राणि च पूजयेत् ॥
महावादित्रघोषेण नामसङ्कीर्त्तनोत्सवे ।
मूलसम्पुटितेनैव पवित्राण्यर्पयेत् क्रमात् ॥
वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण भक्त्या कृष्णाय वैष्णवः ।
पूजां कृत्वा परीवारदेवानां तान्यथार्पयेत् ॥
अर्पणमन्त्रः ।
कृष्ण ! कृष्ण ! नमस्तुभ्यं गृहाणेदं पवित्रकम् ।
पवित्रकरणार्थाय वर्षपूजाफलप्रदम् ॥
पवित्रकं कुरुष्वाद्य यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
शुद्धो भवाम्यहं देव ! त्वत्प्रसादाज्जनार्द्दन ! ॥
वनमालां यथा देव ! कौस्तुभं सततं हृदि ।
तद्वत् पवित्रतन्तूंश्च पूजाञ्च हृदये वह ।
जानताजानता वापि न कृतं यत्तवार्च्चनम् ।
केनचिद्विघ्नदोषेण परिपूर्णं तदस्तु मे ॥
कथापि विधिनाभ्यर्च्च्य पवित्रं तस्य चार्पयेत् ।
कृष्णं निवेदयेत् कृष्णं होमादिना सतम् ॥
गुरुञ्च भक्त्या संपूज्य पवित्रं गुरवेऽर्पयेत् ।
वैष्णवेभ्यः पवित्राणि दत्त्वैकं धारयेत् स्वयम् ॥
सम्पूज्य वैष्णवान् विप्रान् भक्त्या सम्भोज्य बन्धुभिः ।
सह महाप्रसादान्नं स्वयं भुञ्जीत वैष्णवः ॥”

अथ पवित्रविसर्ज्जनविधिः । तत्रैव ।

“मासं पक्षमहोरात्रं त्रिरात्रं धारयेत्तथा ।
देवं स सूत्रसन्दर्भं देशकालानुसारतः ॥
प्रत्यहं स्नानकर्म्मादि स्नानाद्युक्तार्थं कारयेत् ।
अभिषिच्याथ तोयेन पुनर्देवं निवेदयेत् ॥
तथान्ते देवमभ्यर्च्य विशेषात् पुष्पचन्दनैः ।
नैवेद्यं विविधं दत्त्वा ततः सूत्रं विसर्ज्जयेत् ॥
ओँ सांवत्सरीं शुभां पूजां सम्पाद्य विधिवन्मम ।
व्रजेदानीं पवित्र ! त्वं विष्णुलोकं विसर्ज्जितम् ॥
यावद्देवे पवित्राणि तावत्तिष्ठेत् समाहितः ।
ब्रह्मचारी हविष्याशी देवपूजापरायणः ॥
ततः फलञ्चोक्तं बौधायनेन ।
एवं यः कुरुते विद्वान् वर्षे वर्षे न संशयः ।
स याति परमं स्थानं यत्र देवो गुकेश्वरो ॥”

अथ तत्र मुख्यगौणकालनिर्णयः ।

“मुख्यकालस्य चैतस्य विघ्नतोपगमे सति ।
भाद्रादावपि कर्त्तव्यं पवित्रारोपणं प्रभोः ॥
तथा च विष्णुरहस्ये ।
श्रावणस्य सिते पक्षे कर्कटस्थे दिवाकरे ।
द्वादश्यां वासुदेवाय पवित्रारोपणं स्मृतम् ॥
सिंहस्थे वा रवौ कार्य्यं कन्यायाञ्च गतेऽथवा
तस्यामेव तिथौ सम्यक् तुलास्थे कथञ्चन ॥
मन्त्रतन्त्रप्रकाशे च ।
कर्कटञ्च गते सूर्य्ये तथा सिंहगतेऽपि वा ।
द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य हरेर्द्दद्यात् पवित्रकम् ॥
अथ चेद्विघ्नपातेन मुख्यकालो न लभ्यते ।
कन्यागतेऽपि कुर्व्वीत यावन्नोत्तिष्ठते हरिः ॥’

इति हरिभक्तिविलासः ॥

पवित्रारोहण क्ली (पवित्रस्य यज्ञोपवीतस्य आरोहणं सम्प्रदानं यत्र ।) पवित्रारोपणम् ।
यथा,—
“आषाढ़शुक्लपक्षस्य चाष्टमी श्रावणस्य च ।
पवित्रारोहणं कुर्य्याद्देव्याः प्रीतिकरं परम् ॥
दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण दुर्गाबीजेन भैरव ! ।
वैष्णवीतन्त्रमन्त्रेण पवित्रारोहणञ्चरेत् ॥
विशेषात् श्रावणादेव दद्यात् कुर्य्यात् पवित्रकम् ।
सर्व्वेषामपि देवानां पवित्रारोहणञ्चरेत् ॥
आषाढ़े श्रावणे वापि सर्व्वतुष्टफलप्रदम् ।
प्रतिपद्धनदस्योक्ता पवित्रारोहणे तिथिः ॥
श्रिया देव्या द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा तिथिः ।
तृतीया भवभाविन्याश्चतुर्थी तत्सुतस्य च ॥
: गुहस्य च ।

सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्च तथाष्टमी ॥
मातृणां नवमी प्रोक्ता वासुकेर्दशमी स्मृता ।
एकादशी ऋषीणाञ्च द्वादशी चक्रपाणिनः ॥
त्रयोदशी त्वनङ्गस्य मम चैव चतुर्द्दशी ।
ब्रह्मणो दिक्पतीनाञ्च पौर्णमासी तिथिर्मता ॥
पवित्रारोहणं यो वै देवानां न समाचरेत् ।
तस्य सांवत्सरीपूजाफलं हरति केशवः ॥
तस्माद्यत्नेन कर्त्तव्यं पवित्रारोहणं परम् ।
कृते बहुफलप्राप्तिस्तत्पूजा सफला भवेत् ॥
पवित्रं येन सूत्रेण यथा कार्य्यं विजानता ।
तत् शृणुष्व प्रमाणञ्च रचनाञ्च च भैरव ! ॥
प्रथमं दर्भसूत्रञ्च पद्मसूत्रं ततः परम् ।
ततः क्षौमं सुपुण्यं स्यात् कार्पासकमतः परम् ॥
पट्टसूत्रं तथान्येन पवित्राणि न कारयेत् ।
पवित्राणि विचित्राणि कर्त्तव्यानि प्रयत्नतः ॥
गन्धमाल्यैः सुरभिभिरर्च्चितानि यथोदितम् ॥
कन्या च कर्त्तयेत् सूत्रं प्रमदा वा पतिव्रता ॥
विधवा साधुशीला च दुःशीला न हि कर्त्तयेत् ।
यत् सूचिभिन्नं दग्धञ्च भस्मधूमाभिगुण्ठितम् ॥
तद्वर्ज्जयेत यत्नेन सूत्रमस्मिन् पवित्रके ।
उभयुक्तञ्चाखुदष्टं मद्यरक्तादिदूषितम् ॥
मलिनं नीलरक्तञ्च यत्नेन परिवर्ज्जयेत् ।
सूत्रैः पवित्रं कुर्व्वीत कनिष्ठोत्तममध्यमम् ॥
कनिष्ठकं पवित्रन्तु सप्तविंशतितन्तुभिः ।
मर्त्यलोके यशःकीर्त्तिसुखसौभाग्यवर्द्धनम् ॥
चतुःपञ्चाशता प्रोक्तं तन्तूनां मध्यमं परम् ।
दिव्यभोगावहं पुण्यं स्वर्गसौख्यप्रदायकम् ॥
उत्तमञ्चैव तन्तूनामष्टोत्तरशतेन वै ।
तद्दत्त्वा तु महादेव्यै शिवस्य पुण्यमाप्नुयात् ॥
उत्तमं वासुदेवाय दद्याद्यदि पवित्रकम् ।
तदा याति हरेर्लोकं साधको नात्र संशयः ॥
अष्टोत्तरसहस्रन्तु रत्नमालेति गीयते ।
पवित्रन्तु महादेव्या भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥
रत्नमालान्तु यो दद्यान्महादेव्यै पवित्रकम् ।
कल्पकोटिसहस्राणि स्वर्गे स्थित्वा शिवो भवेत् ॥
एतत्तु नागहाराख्यं शङ्करस्य पवित्रकम् ।
अष्टोत्तरसहस्रेण तन्तूनां सुमनोहरम् ॥
यः प्रयच्छति मह्यन्तु च यावान् तन्तुसञ्चयः ।
तावत्कल्पसहस्राणि मम लोके प्रमोदते ॥
अष्टोत्तरसहस्रेण वनमाला हरेः स्मृता ।
तन्तूनां तस्य दानेन विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥
यत् कनिष्ठं पवित्रन्तु नाभिमात्रं भवेत्तु तत् ।
द्वादशग्रन्थिसंयुक्तमात्ममानेन योजयेत् ॥
ऊरुप्रमाणं मध्यं स्यात् ग्रन्थीनां तत्र योजयेत् ।
चतुर्व्विंशतिमध्यस्य मालामात्मन एव च ॥
पवित्रमुत्तमं प्रोक्तं जानुमात्रञ्च भैरव ! ।
षट्त्रिंशत्तन्तुग्रन्थीनां योजयेदात्ममानतः ॥
शतमष्टोत्तरं कार्य्यं ग्रन्थीनां स्वविधानतः ।
नागहाराद्वयं तद्वदर्थेषु च विधानतः ॥
पवित्रं क्रियते येन सूत्रेण ग्रन्थयः पुनः ।
तदन्यवर्णसूत्रेण कर्त्तव्या लक्षणान्विताः ॥
ग्रन्थिन्तु सप्तभिः कुर्य्याद्वेष्टनैस्तु कनिष्ठके ।
द्विगुणैर्मध्यमे कुर्य्यात्त्रिगुणैरुत्तमे तथा ॥
अधिवासः पवित्राणि पूर्व्वस्मिन्दिवसे पुनः ।
मन्त्रन्यासं पवित्रेषु कुर्य्यात्तत्र परेऽहनि ॥
दुर्गाबीजेन मन्त्रेण मन्त्रन्यासं द्विजश्चरेत् ।
वैष्णवीतन्त्रमन्त्रेण कुर्य्युरन्ये च भैरव ! ॥
प्रतिग्रन्थि स्वयं कुर्य्यान्मन्त्रन्यासं विचक्षणः ॥
अङ्गुष्ठाग्रेण जप्यन्तु मालायामिह भैरव ! ।
यावन्तो ग्रन्थयस्तत्र तावन्त्येव च संन्यसेत् ।
मन्त्राणि तस्य तेन स्यात् देवाङ्गोपनियोजनम् ॥
दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण तत्त्वन्यासन्तु कारयेत् ।
एकत्र न्यस्य सकलं यत्नपात्रे पवित्रकम् ॥
तस्मिन्निधाय पुष्पाणि गन्धादि च सुशोभनम् ॥
तत्त्वन्यासं ततः कुर्य्यादङ्गुल्यग्रेण भैरव ! ॥
विष्णोस्तु मूलमन्त्रेण तत्त्वन्यासन्तु कारयेत् ।
इदं विष्णुरिति प्रोक्तं मन्त्रन्यासे द्विजस्य हि ॥
शूद्राणां मन्त्रविन्यासे मन्त्रो वै द्वादशाक्षरः ।
प्रासादेन तु मन्त्रेण मन्त्रन्यासो मम स्मृतः ॥
अनेन मन्त्रन्यासन्तु दानस्थानेन कारयेत् ।
कुङ्कुमोशीरखर्ज्जूरैश्चन्दनादिविलेपनैः ॥
पवित्राणि विलिप्याथ तत्त्वन्यासन्तु योजयेत् ।
सम्पूज्य विधिवद्देवीं मण्डले प्रयतो नरः ॥
वैष्णवीतन्त्रमन्त्रेण दुर्गामन्त्रेण भैरव ! ।
दुर्गाबीजेन दद्यात्तु देव्या मूर्द्ध्नि पवित्रकम् ॥
यस्य देवस्य या पूजा तस्य तस्यैव मण्डलम् ।
यस्य यस्य तु यो मन्त्रो यथाध्यानादिपूजनम् ॥
तं देवं तेन भावेन पूजयित्वा प्रयत्नतः ।
तस्यैव बीजमन्त्राभ्यां मूर्द्ध्नि दद्यात् पवित्रकम् ॥
पवित्रं समयं दद्याद्देवेभ्यश्च पवित्रकम् ।
सर्व्वेषामेव देवानां सम्पूर्णार्थञ्च भैरव ! ॥
अग्निर्ब्रह्मा भवानी च गजवक्त्रो महोरगः ।
स्कन्दो भानुर्मातृगणो दिक्पालाश्च नव ग्रहाः ॥
एषां घटेषु प्रत्येकं पूजयित्वा यथाविधि ।
मूर्द्ध्नि पवित्रमेकैकं दद्यादेभ्यः समाहितः ।
पञ्चगव्यचरुं कृत्वा देव्यै दत्त्वाहुतित्रयम् ।
तेनैव वह्नये दत्त्वा शम्भवे च यथाविधि ॥
आज्यैरष्टोत्तरशतं तिलैराज्यैस्तथैव च ।
अष्टोत्तरशतं दद्यान्महादेव्यै च साधकः ॥
एवमेव विधानेन विष्ण्वादीनाञ्च वैष्णवः ।
पवित्रारोपणं कुर्य्याद्धर्म्मकामार्थसिद्धये ॥
नैवेद्यैर्विविधैः पेयैर्वटपिष्टकमोदकैः ।
कुष्माण्डैर्नारिकेलैश्च खर्ज्जूरैः पनसैस्तथा ॥
आम्रदाडिमकार्कन्धुद्राक्षादिविविधैः फलैः ।
भक्ष्यभोज्यादिभिः सर्व्वैर्मद्यैर्मांसैस्तथौदनैः ॥
गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैश्च सुमनोहरैः ।
वासोभिर्भूषणैश्चैव भवानीं साधको यजेत् ॥
नटनर्त्तकसंघैश्च वेश्याभिरपि भैरव ! ।
नृत्यगीतैः ससुहृदो जागरं कारयेन्निशि ॥
भोजयेद्ब्राह्मणांश्चापि शक्तितोऽपि द्विजोत्तमैः ।
पवित्रारोहणे दत्ते दक्षिणासुपदापयेत् ॥
हिरण्यं गां तिलं वासो घृतं वा शाकमेव वा ।
इमं मन्त्रं ततः पश्चात् साधकः समुदीरयेत् ॥
मणिविद्रुममालाभिर्मन्दारकुसुमादिभिः ।
इयं सांवत्सरी पूजा तवास्तु परमेश्वरि ! ॥
ततो विसर्ज्जयेद्देवीं पूर्व्वभिः प्रतिपत्तिभिः ।
एवं कृते पवित्राणां दाने देव्या यथाविधि ॥
संवत्सरस्य या पूजा सम्पूर्णा वत्स ! जायते ।
कल्पकोटिशतं यावद्देवीगेहे वसेन्नरः ।
अत्रापि सुखसौभाग्यसम्पद्भिरतुला भवेत् ॥”
इति कालिकापुराणे ५८ अध्यायः ॥
गरुडपुराणे ४२ । ४३ अध्याययोरप्येतद्दृष्टव्यम् ॥

पवित्रितः, त्रि, पवित्रमस्य जातं इत्यर्थे तारकादित्वात् इतच्प्रत्ययनिष्पन्नः । तत्पर्य्यायः । पवित्रः २ प्रयतः ३ पूतः ४ शुचिः ५ शुद्धः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥

पश, क बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, पाशयति । इति दुर्गादासः ॥

पश, ञ बाधे । ग्रन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ञ, पशति, पशते । बाधो विहतिः । ग्रन्थो ग्रन्थनम् । ग्रन्थस्थाने स्पर्शनं पठन्ति केचित् । इति दुर्गादासः ॥

पश, त क अनुपसर्गाद्बन्धबाधयोः । स्पर्शगत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) तालव्योपधः । पशयति । अनुपसर्गादिति सोपसर्गस्य प्रयोगो निषिध्यते । बाधो विहतिः । इति दुर्गादासः ॥

पशव्यं, त्रि, (पशोरिदं पशवे हितं वा । पशु + यत् ।) पशुसम्बन्धि । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ (पशुहितकरम् । यथा, याज्ञवल्क्ये १ । ३२१ ।
“रम्यं पशव्यमाजीव्यं जाङ्गलं देशमावसेत् ॥”)

पशुः, पुं, (अविशेषेण सर्व्वं पश्यतीति । दृशिरो प्रेक्षणे + “अर्ज्जिदृशिकम्यमिपंसीति ।” उणां । १ । २८ । इति कुः पश्यादेशश्च ।) अन्या व्युत्पत्तिर्यथा, “पशयन्ति पशन्ति पार्श्वहस्ताभ्यां हिताहितम् ।” इति भरतः ॥ जन्तुविशेषः । तस्य लक्षणम् । लोमवल्लाङ्गूलवत्त्वम् । इति भाषारत्ने कणादः ॥ तद्भेदा यथा । सिंहः १ व्याघ्रः २ तरक्षुः ३ वराहः ४ कपिः ५ भल्लूकः ६ खड्गी ७ महिषः ८ शृगालः ९ बिडालः १० गोधा ११ श्वावित् १२ हरिणः १३ कृष्णसारः १४ रुरुः १५ न्यङ्कुः १६ रङ्कुः १७ शम्बरः १८ रौहिषः १९ गोकर्णः २० पृषतः २१ एणः २२ ऋष्यः २३ रोहितः २४ चमरः २५ गन्धर्व्वः २६ शरभः २७ रामः २८ सृमरः २९ गवयः ३० शशः ३१ खड्गाश्वः ३२ गौः ३३ उष्ट्रः ३४ छागः ३५ मेषः ३६ खरः ३७ हस्ती ३८ अश्वः ३९ । इत्यमरः ॥ * ॥ (यथा,
(“पशुः पशूनां दौर्ब्बल्यात् कश्चिन्मध्ये वृकायते ।
स सत्यं वृकमासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः ॥
तद्वदज्ञो ज्ञमध्यस्थः कश्चिन्मौखर्य्यसाधनः ।
स्थापयत्याप्तमात्मानमाप्तन्त्वासाद्य भिद्यते ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशेऽध्याये ॥)
तत्र ग्राम्यारण्यभेदेन चतुर्द्दशविधाः पशवो यथा,

'गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्द्दभो मनुष्यश्चेति सप्त ग्राम्याः पशवः । महिषवानरऋक्षसरी सृपरुरुपृषतमृगाश्चेति सप्तारण्याः पशवः ।"
इति दुर्गोत्सवतत्त्वे पैठीनसिः ॥ * ॥ वैद्यके भूशयजाङ्गलभेदेन स द्विविधः । तत्र बिलशायित्वात् भूशयाः गोधादयः । तेषां मांसगुणाः ।
"भूशयाः भूशयानूपवारिजा वारिचारिणः गुर्व्वुष्णमधुराः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रवर्द्धनाः ।
सममजा जाङ्गलाः प्रोक्ता मृगा जङ्गलचारिणः ।
जाङ्गला हरिणक्रामादयः । तेषां मांसगुणाः ।
लघवः शीतमधुराः सकषाया हिता नृणाम् ॥
तेषामश्वशादीनां गुणः ।
गुरुभक्ता बहुभुजो ये चोपचितमेदसः ।
एकदेशेऽपि पूर्व्वार्द्धे स्वगानां पक्षिणां परम् ॥
सर्व्वेषाञ्च शिरः स्कन्धप्रोढचर्म्मयकृद्गुदम् ।
पादपुच्छान्तमस्थिस्कन्धक्रोडाः समेढ्रकाः ।
धातवः शोणिताद्याश्च गुरवः स्युः परम्परम् ।"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
("तत्र गजगवयमहिषरुरुचमरसृमरारोहित वराहखड्गगोकर्णकालपुच्छकोन्द्रन्यङ्करण्यगवयप्रभृतयः कलचराः पशवः ।" एषां गुणा यथा,—
"वातपित्तहरा वृष्या मधुरा रसपाकयोः ।
शीतला बलिनः स्निग्धा मूत्रलाः कफवर्द्धनाः ।"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥
"उष्ट्रा गजा वाजिनश्च महिषाः सौरभाजकाः ।
खरशूकरमेषाश्च श्वा च मार्ज्जारमूषकाः ।
इत्यते पशवो ज्ञेया ग्रामवासनिवासिनः ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशोऽध्याये ॥)
छागादौ पशुपदप्रयोगमाह यज्ञपार्श्वः ।
'उष्ट्रो वा यदि वा मेषश्छागो वा यदि वा हयः ।
पशुस्थाने नियुक्तानां पशुशब्दोऽभिधीयते ॥"
इति बलिदानप्रकरणे तिथितत्त्वम् ॥ * ॥
अवैधपशुहनने दोषो यथा —
"वसेत् स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः ।
सम्मितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून् ॥"
इति गारुडे ६५ अध्यायः ॥ * ॥
पश्वधिष्ठात्री देवता यथा —
'सिंहे वसति दुर्गा च शरभे च प्रजापतिः ।
हस्ति च वसते वायुर्म्महिषे चैव च चन्द्रमाः ।
वराहेऽपि च रुद्रश्च कृष्णसारे हरिः स्वयम् ।
शशकतुरगे रुद्रे गवये भुवनानि च ॥
छागके मद्रनाथश्च मेषे तु विश्वेश्वरः ।
श्वानि तु दादशादित्या नाकुले सर्व्वदेवताः ॥
ब्रह्मा तु चामरे चैव छागले तु तथाग्निः ।
तस्मात् कारणादेते पूज्या वन्द्याः प्रयत्नतः ॥"
इति अगस्त्यसंहितायां ११ पटलः ॥ * ॥
पशवः । देवः । प्राणिमात्रम् । इति शब्द-रत्नावली ॥ छागः । छागः । अश्वादिग्रामाकाः । इति धरणिः ॥ महाकुमरः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ * ॥ * ॥ साधकानां भावत्रयाणां प्रथमो भावः । तस्य विवरणो यथा, कद्रपटले ।

पशुभावस्थितो नाथ । देवतां ध्यायेत् विस्तरात् ।
दुर्गापूजां विष्णुपूजां शिवपूजाञ्च नित्यशः ॥
अवश्य हि यः करोति स पशुरुत्तमः स्मृतः ।
केवलं शिवपूजाञ्च यः करोति च साधकः ॥
पशूनां मध्यमः श्रीमान् शिवया सह चोत्तमः ।
केवलं वैष्णवो धीरः पशूनां मध्यमः स्मृतः ॥
भूतानां देवतानाञ्च सेवां कुर्व्वन्ति सर्व्वदा ।
पशूनामधमाः प्रोक्ता नरकस्था न संशयः ॥
त्वत्सर्व्वां मम सेवाञ्च ब्रह्मविद्यादिसेवनम् ।
हत्वान्यसर्व्वभूतानां नायिकानां महाप्रभो ॥
यक्षिणीनां भूतिनीनां ततः सेवां शुभप्रदाम् ।
यः पशुर्नेऽकल्पादिसेवाञ्च कुरुते सदा ॥
तथा गीतारकत्रक्षसवां ये वा नरोत्तमाः ।
तेषामसाध्या भूतादिदेवता सर्व्वकामदाः ॥
वर्ज्जयेत् पशुमार्गेण विष्णुसेवापरो जनः ।'
द्वितीयपटले ।
"नित्यश्राद्धं तथा सन्ध्यावन्दनं पितृतर्पणम् ।
देवतादर्शनं पीठदर्शनं तीर्थदर्शनम् ॥
गुरोराज्ञापालनञ्च देवतानित्यपूजनम् ।
पशुभावस्थितो मन्त्री महासिद्धिलभेद्ध्रुवम् ॥"
षष्ठपटले ।
"पुनभावं पशोरेव मद्यमांसादपूर्व्वकम् ।
अकस्मात् सिद्धिमाप्नोति पशुर्नारायणोपमः ॥
वैकुण्ठनगरं याति चतुर्भुजकलेवरः ।
शङ्खचक्रगदापद्महस्तो गरुडवाहनः ॥
महाधर्म्मस्वरूपोऽसौ महाविद्याप्रसादतः ।
पशुभावं महाभावं भावानां सिद्धिदं परम् ॥
आदौ भावं पशोः कृत्वा पश्चात् कुर्य्यादवश्यकम् ।
वीरभावं महाभावं सर्व्वभावोत्तमोत्तमम् ।
तत्पश्चादतिसौन्दर्य्यं दिव्यभावं महाफलम् ॥"
इति रुद्रयामले उत्तरखण्डम् ॥ * ॥
तस्य कालो यथा,—
"आदौ द्वादशवर्षेण पशुभावमथापि वा ॥"
इति तत्रैव ।
"जन्ममाद्य पशुभावं वर्षेषोडशकावधि ॥"
इति वामकेश्वरे ५१ पटलः ॥ * ॥
पशुभावकथनमाहात्म्यगर्भतन्त्रादिनिन्दामाह ।
"पशुभावरता ये च कल्प मनुरूपिणः ।
रात्रौ यन्त्रञ्च मन्त्रञ्च न स्पृशेत् न जपेत् क्वचित् ॥
सन्ध्यायां बलिदाने च तर्प्पणे च सदा ।
मन्त्रे चापरबुद्धिश्च अविश्वासी गुरौ सदा ॥
प्रतिमासु शिलाबुद्धिर्भ्रष्टो दैवते पुनः ।
निरामिषेण देवर्षि । देवतायाः प्रपूजनम् ॥
अज्ञानेन सदा ध्यानं प्रवदेत् देवतादिकम् ।
सर्व्वेषाञ्चैव निन्दास्तु यः कुर्य्याच्च महेश्वरि ॥
स एव पशुभावस्य अधमः परिकीर्त्तितः ॥"
इति रुद्रयामले उत्तरखण्डे ६ पटलः ॥ * ॥
"रात्रौ चैव यत्रैषी सन्ध्यायां वा पराह्णकः ।
अनुकामं विना देवि । रमणं परिवर्ज्जयेत् ॥
सोमान्तिके स्त्रीमात्रं । अवश्यं मधुपर्कम् ।
यस्य दूरेणार्द्दिनं कुर्य्यान्नित्यमनन्यधीः ॥'
इति निरुत्तरे १ पटलः ॥ * ॥

पशूनां व्रतभङ्गप्रायश्चित्तं यथा —
"पशूनां व्रतभङ्गादौ विधिं प्रथमतः शृणु ।
व्रतभङ्गे नित्यभङ्गे नित्यपूजादिकर्म्मणि ।
सहस्रं प्रजपेन्मन्त्री व्रतदोषोपशान्तये ॥"
इति रुद्रयामले उत्तरखण्डे २ पटलः ॥
पश्य त्रि, (दृश्यते इति । दृश्+'अर्त्तिंदृशीति ।' उणां ॥१।२८। इति भावे कुः पशि आदेशश्च ।) दर्शनम् । इति मेदिनी । पे, १० ॥
पशुक्रिया, स्त्री, (पशोरिव क्रिया कार्य्यम् ।) मैथुनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०१ ॥ (पशुना छागादिजन्तुना क्रिया इति विग्रहे छागादि पशुबलिदानकार्य्यम् । यथा, हरिवंशे ।५७।५२।
"कृताभुयाना भूतैश्च नित्यं मांसबलिप्रिया ।
तिथौ नवम्यां पूजाञ्च प्राप्स्यसे सपशुक्रियाम् ॥")
पशुगायत्री स्त्री, (पशुकर्णजप्या गायत्री ।) बलिदानीयपशुकर्णजप्यमन्त्रविशेषः । यथा — पशुकर्णे पशुगायत्रीं जपेत् । सा यथा । "पशुपाशाय विद्महे शिरश्छेदाय धीमहि तन्नः पशुः प्रचोदयात् ।' इति दुर्गोत्सवप्रयोगः ॥
पशुपतिः पुं (पशूनां स्थावरजङ्गमानां पतिः ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३२ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १७ । १३४ ।
'अर्हङ्गात्मा पशुपतिर्व्यासरश्चा मनोजवः ॥"
तस्य निरुक्तिर्यथा लिङ्गामहिषवनपर्व्वणे —
"ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताश्च पशवः परिकीर्त्तिताः ।
तेषां पतिर्महादेवः स्मृतः पशुपतिः श्रुतौ ॥")
अपरा निरुक्तिर्यथा, वराहपुराणे ।
"अहञ्च सर्व्वविद्यानां पतिराद्यः सनातनः ।
अहं वै पतिभावेन पशुमध्ये व्यवस्थितः ।
अतः पशुपतिर्नाम त्वं लोके ख्यातिमेष्यसि ॥'
अयं यजमानमूर्त्तिः । यथा । पशुपतये यजमानमूर्त्तये नमः । इत्यष्टमूर्त्तिपूजायां भविष्यपुराणम् ॥ (महादेवो हि नेपाले पीठस्थाने पशुपतिरित्याख्यया विराजते । यदुक्तं महालिङ्गार्च्चनतन्त्रे शिवस्य प्रसिद्धनामकीर्त्तने,—
'नेपाले च पशुपतिः कदारे परमेश्वरः ॥")
पशुपल्लव, क्ली, (पशुप्रियं पल्लवं शुष्कजाग्रय उत्पत्तिस्थानमस्यस्य । अच् । पशुप्रियपल्लवमित्यपि केचित् ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पशुपाशकः, पुं, (पशूनामिव पाशो यस्य यत्र । तत कप् ।) रतिबन्धविशेषः । यथा,—
"शयनोत्तानपूर्व्वाङ्गी स्वपादान्तं पञ्चकम् ।
कर्षयेत् यत्र कामी स्यादयं पशुपाशकः ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥
पशुप्रेरणं, क्ली, (पशूनां प्रेरणम् ।) पशूनां चालनम् । तत्पर्य्यायः । उदजः, २ । इत्यमरः । ३ । २ । १८ ॥
पशुमोहनिका, स्त्री, (शुद्धेन मया । मुह + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् अत इत्वम् । तत्र पशूनां मोहनिका ।) कटुम्बिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कटुतुम्ब्यास्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)

पशुरज्जुः, स्त्री, पशूनामश्वादीनां बन्धनाय रज्जुः। तत्पर्य्यायः। दामनी २। इत्यमरः। २।८।७३॥ बन्धनी ३। इति शब्दरत्नावली॥

पशुराजः, पुं, (पशूनां राजा। "राजाहःसखिभ्यष्टच्।" ५।४।९१। इति समासान्तष्टच्।) सिंहः। इति शब्दचन्द्रिका॥

पशुहरीतकी, स्त्री, (पशूनां हरीतकीव हितकारित्वात्।) आम्रातकफलम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पश्चात्, व्य, (अपरस्मिन् अपरस्मात् अपरो वा वसति आगतो रमणीयं वा। "पश्चात्।" ५।३।३२। इति अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययोऽस्तातेर्विषये।) प्रतीची। चरमम्। इत्यमरः। ३।३।२४२॥ (यथा, रघुः। ४।३०।

"प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम्।
ययौ पश्चाद्रथादीति चतुस्कन्धेव सा चमूः॥")

अधिकारः। इति मेदिनी। ते, ३१॥

पश्चात्तापः, पुं, (पश्चात् अग्रतोऽकार्य्ये कृते चरमे तापः।) अनुशोचनम्। चरमे शोकः। पस्तान इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अनुतापः २ विप्रतीसारः ३। इत्यमरः। १।७।२५॥ (यथा, रामायणे। ३।५९।३९।

"उक्तेति परुषं वाक्यं पश्चात्तापसमन्वितः॥"

केचित्तु पश्चात् ताप इति पदद्वयमिच्छन्ति॥)

पश्चार्द्धः, त्रि, (अपरस्यासावर्द्धश्च इति। "अपरस्यार्द्धे पश्चभावो वक्तव्यः।" २।१।५८। इत्यस्य वार्त्ति इति पश्चभावः।) शेषार्द्धः। अपरार्द्धः। यथा, शकुन्तलायाम्। १ अङ्के।

"ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः
पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्व्वकायम्॥"

पश्चिमं, त्रि, (पश्चाद्भवम्। "अग्रादिपश्चात् डिमच्।" ४।३।२३। इत्यस्य वार्त्ति इति डिमच्।) पश्चाद्भवम्। इत्यमरः। ३।१।८१॥ (यथा, रघुः। १७।८।

"तदात्मसम्भवं राज्ये मन्त्रिवृद्धाः समादधुः।
स्मरन्तः पश्चिमामाज्ञां भर्त्तुः संग्रामयायिनः॥")

पश्चिमा, स्त्री, (पश्चिम+टाप्।) अस्ताचलावच्छिन्नदिक्। तत्पर्य्यायः। प्रतीची२ वारुणी३ प्रत्यक् ४। तद्दिग्भववायुगुणाः।

"पश्चिमो मारुतस्तीक्ष्णः कफमेदःविशोषणः।
सद्यः प्राणहरो दुष्टः शोषकारी शरीरिणाम्॥"
इति राजनिर्घण्टः॥

अपिच। राजवल्लभः।

"पश्चिमोऽभिवपुर्वर्णबलारोग्यविवर्द्धनः।
कषायः शोषणः स्वर्य्यो रोचनो विशदो लघुः॥
वपां लघुत्ववैशद्यशैत्यवैमल्यकारकः।
सर्व्वदर्व्येष्वभिव्यक्तप्रभावरसवीर्य्यकृत्॥
व्रणसंरोपणश्चापि दाहशोषोष्णशापहः॥"

तद्दिगधिपतिर्वरुणः। (यथा, अमरे। १।३।२।

"इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैरृतो वरुणो मरुत्।
कुवेर ईशः पतयः पूर्व्वादीनां दिशां क्रमात्॥"

तद्दिक्पतयो मिथुनतुलाकुम्भराशयश्च। यथा,

"प्रागादिककुभान्नाथा यथासंख्यं प्रदक्षिणम्।
मेषाद्या राशयो मेयाक्षिराद्यपि परिभ्रमात्॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

पश्य, य, प्रशंसा। विस्मयः। इति शब्दरत्नावली॥ (पश्यतीति व्युत्पत्त्या "पाघ्राध्माधेट्दृशः शः।" ३।१।१३७। इति शप्रत्ययेन पश्यो वाच्यलिङ्गः। दर्शकः। यथा, मुण्डकोपनिषदि। ३।१।३।

"यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं
कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्।
तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति॥")

पश्यतिकर्म्मा, [न्] पुं, (पश्यतिर्दर्शनमेव कर्म्म यस्य।) दर्शनकर्म्मा। तद्वैदिकपर्य्यायाः। चिकेतत् १ चाकनत् २ आचष्टे ३ चष्टे ४ विचष्टे ५ विचर्षणिः ६ विश्वचर्षणिः ७ अवचाकशत् ८। इत्यष्टौ पश्यतिकर्म्माणः। इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः॥

पश्यतोहरः, त्रि, (पश्यन्तं जनमनादृत्य हरतीति। हृञ् हरणे+अच्। "षष्ठी चानादरे।" २।३।३८। इति अनादरे षष्ठी। "वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु।" ६।३।२१। इत्यस्य वार्त्ति इति षष्ठ्या अलुक्।) चौरः। यथा, हेमचन्द्रे। ३।४६।

"यः पश्यतो हरेदर्थं स चौरः पश्यतोहरः॥"

पश्यन् [त्], त्रि, (पश्यतीति। दृशिरौ प्रेक्षणे+"लटः शतृशानचाविति।" ३।२।१२४। इति शतृ।) ईक्षणकर्त्ता। इति व्याकरणम्॥ (यथा, मार्कण्डेये। ८२।२८।

"इत्युक्ता सा भगवती चण्डिका चण्डविक्रमा।
पश्यतामेव देवानां तत्रैवान्तरधीयत॥")

पश्यन्ती, स्त्री, (पश्यति या दृश्+शतृ+ङीप्। ततः "शप्श्यनोर्नित्यम्।"७।१।८१। इति नुम्।) मूलाधारोत्थितहृदयगतनादरूपवर्णः। यथा,—

"मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु तारः पराख्यः
पश्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुङ्मध्यमाख्यः॥"
इत्यलङ्कारकौस्तुभः॥

(यथाच,—

"वैखरीशक्तिनिष्पत्तिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा।
द्योतितार्था तु पश्यन्ती सूक्ष्मा वागनपायिनी॥"
इति मल्लिनाथधृतवाक्यम्॥

ईक्षणकर्त्री। इति व्याकरणम्॥)

पश्वाचारः, पुं, (पशूनां तन्त्रोक्ताधिकारिविशेषाणामाचारः।) आचारविशेषः। यथा,—

"वेदोक्तेन विधानेन देवीं कामसङ्कल्पपूर्व्वकम्।
स एव वैदिकाचारः पश्वाचारः स उच्यते॥"
इत्याचारभेदतन्त्रम्॥

पष, क बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, पाषयति। तालव्यान्त एवायमिति वद्वहः। दन्त्यान्त इति केचित्। मूर्द्धन्यान्तपाठस्तु कस्यचिदनुरोधात्। इति दुर्गादासः॥

पष, ञ बाधे। ग्रन्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट्।) ञ, पषति पषते। बाधो विहतिः। ग्रन्थो ग्रन्थनम्। मूर्द्धन्यस्थाने सर्वशेन केचित् पठन्ति। इति दुर्गादासः॥

पष, त क अनुपसर्गादन्यबाधयोः। सर्शगत्योः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट्।) मूर्द्धन्योपधः। क, पषयति। अनुपसर्गादिति सोपसर्गस्य प्रयोगो निषिध्यते। बाधो विहतिः। इति दुर्गादासः॥

पस, इ क नाशे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-परं-सकं-सेट्।) नाश इह नष्टीकरणम्। इ क, पंसयति पापं गङ्गा। इति दुर्गादासः॥

पस, क बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं सेट्।) क, पासयति। पृथक्पाठादयं न मित्। अन्यथा पस कि ष इत्यनेनैवेष्टसिद्धे पृथक्पाठोऽनर्थकः स्यात्। इति दुर्गादासः॥

पस, ञ बाधे। ग्रन्थे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-उभं-सकं-सेट्।) ञ, पसति पसते। इति दुर्गादासः॥

पस्त्यं, क्ली, (अपस्त्यायन्ति सङ्घीभूय तिष्ठन्ति जीवा यत्र। अप+स्त्यै सङ्घातशब्दयोः+"आतश्चोपसर्गे।" ३।१।१३६। इति कः। उपसर्गस्याकारलोपो निपातनात्।) गृहम्। इति हेमचन्द्रः। ४।५६॥ (यथा, ऋग्वेदे। १०।९६।११।
[सूर्याय॥")
प्र पस्त्यमसुर हर्य्यतं गोराविष्कृधि हरये

पह्लवः, पुं, श्मश्रुधारिम्लेच्छजातिविशेषः। तस्य विवरणं यथा, हरिवंशे। १४।१५—१९।

"सगरस्तां प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्वाक्यं निशम्य च।
धर्म्मं जघान तेषां वै वेशान्यत्वं चकार ह॥
अर्द्धं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्ज्जयत्।
यवनानां शिरः सर्व्वं काम्बोजानान्तथैव च॥
पारदा मुक्तकेशाश्च पह्लवाः श्मश्रुधारिणः।
निःस्वाध्यायवषट्काराः कृतास्तेन महात्मना॥
शका यवनकाम्बोजाः पारदाः पह्लवास्तथा।
कोलाः सर्पाः समहिषा दार्व्वाश्चोलाः सकेरलाः॥
सर्व्वे ते क्षत्त्रियास्तात! धर्म्मस्तेषां निराकृतः।
वशिष्ठवचनाद्राजन्! सगरेण महात्मना॥"।
(क्वचित् पह्नवः पाठोऽपि दृश्यते। यथा, गोः रामायणे। १।५५।१८।

"तस्या हुम्भारवोत्सृष्टाः पह्नवाः शतशो नृप!।
नाशयन् बलं सर्व्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः॥")

पह्निका, स्त्री, वारिपर्णी। इति शब्दमाला॥

पा, पाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट्।) अस्यैव पिबादेशः। पिबति पयः पान्थः। इति दुर्गादासः॥

पा, ल रक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-परं-सकं-अनिट्।) ल, पाति। इति दुर्गादासः॥

पाः, त्रि, (पिबतीति । पा पाने+क्विप् ।) पानकर्त्ता । (पाति रक्षतीति । पा रक्षणे+क्विप् ।) रक्षणकर्त्ता । ("विश्वं पातीति विश्वपाः ।" इति मुग्धबोधव्याकरणम् ।)

पांशवः, पु, (पांशोर्लवणविशेषस्य विकारः । पांशु + अण् ।) लवणविशेषः । पाङ्गा लोन इति भाषा । तत्पर्य्यायः । रोमकम् २ औद्भिज्जम् ३ वसुकम् ४ वसुपांशुः ५ ऊषरजम् ६ औषरम् ७ ऐरिणम् ८ ऊर्व्वम् ९ सहम् १० । अस्य गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । अत्युष्णत्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । दीपनत्वम् । दाहशोषकरत्वम् । ग्राहित्वम् । पित्तकोपकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

"औद्भिदं पांशुलवणं यज्जातं भूमितः स्वयम् ।
क्षारं गुरु कटु स्निग्धं शीतलं वातनाशनम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

पांशुः, पु, (पंशयति नाशयति आत्मानमिति । पशि नाशने + "अर्ज्जिदृशिकमीति ।" उणां । १ । २८ । इति कुः दीर्घश्च ।) धूलिः । इत्यमरः । ३ । ३ । १८ ॥ (यथा, मनुः । ४ । १०२ ।
"कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने ।
एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते ॥")
शुष्कार्द्रचिरसञ्चितगोमयः । सार इति भाषा ॥ इति मेदिनी । शे, ११ ॥ पर्पटः । कर्पूरविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दन्त्यसकारान्तोऽपि दृश्यते ।)

पांशुकासीसं, क्ली, (पांशुरिव कासीसम् ।) कासीसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पांशुकुली, स्त्री, (पांशुना कोलति व्याकुलीभवतीति । कुल+कः । ततः स्त्रियां ङीष् ।) राजमार्गः । यथा । "रथ्या पांशुकुली भवेत् ।" इति हारावली । ११२ ॥

पांशुकूलं, क्ली, (पांशोः कूलमिव ।) अनामपट्टोलिका । यथा, त्रिकाण्डशेषे ।
"शासनं धर्म्मकीलः स्यात्कुलिः शुल्कशासनम् ।
पट्टोलिका कृष्णकीला पांशुकूलं न कस्यचित् ॥"

पांशुचत्वरः, पुं, (पांशुभिश्चत्वर इव ।) घनोपलः । इति शब्दमाला ॥

पांशुचन्दनः, पुं, (पांशुश्चिताभस्मरूपचन्दनमिव यस्य ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पांशुचामरः, पुं, (पांशुर्धूलिश्चामर इव यस्य ।) पटवासः । इति जटाधरः ॥ संयु इति भाषा ॥ (पांशौ दूर्वा चामर इव यस्य ।) दूर्वाचिततटी भूमिः । वर्द्धावकः । प्रशंसा । पुरोटिः । धूलिगुच्छकः । इति मेदिनी । रे, २०५ ॥

पांशुजं, क्ली, (पांशोर्जायते इति । पांशु+जन् +डः ।) पांशुलवणम् । पाङ्गा लोन इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ऊषम् २ औद्भिदम् ३ । पाक्यम् ४ लवणम् ५ पटु ६ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । भेदकत्वम् । पाचनत्वम् । पित्तकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

पांशुपत्रं, क्ली, (पांशुः कर्पूर इव गन्धि पत्रमस्य ।) वास्तूकम् । इति शब्दमाला ॥

पांशुमर्द्दनः, पुं, (मृद्यतेऽसाविति । मृद् + ल्युट् । मर्द्दनः । ततः पांशुः मर्द्दनो यत्र । यद्वा पांशोर्मर्द्दनं यत्र ।) केदारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पांशुरः, पुं, (पांशुं चिरसञ्चितगोमयादिकमुत्पत्तित्वेन रातीति । पांशु+रा+कः ।) दंशकः । डाँश इति भाषा ॥ पीठसर्पी । खञ्जः । इति हारावली । १२३ ॥ (पांशुरस्यास्तीति । "नगपांसुपाण्डुभ्यश्च ।" ५ । २ । १०७ । इत्यस्य वार्त्तिं इति रः । पांशुविशिष्टे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । २२ । १७ ।
"इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।
समूढमस्य पांशु(सु)रे ॥")

पांशुरागिणी, स्त्री, (पांशुरागो विद्यतेऽस्याः । इनिः स्त्रियां ङीप् च ।) महामेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पांशुलः, पु, (पांशुर्विद्यतेऽस्य । पांशु + "सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) हरः । पापी । इति शब्दरत्नावली ॥ पुंश्चलः । शम्भोः खट्वाङ्गम् । इति मेदिनी । ले, १०८ ॥ पूतिकः । काँटाकरञ्ज इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पांशुयुक्ते त्रि । इति धरणिः ॥ (पांशुर्दोषः पापञ्च तद्युक्ते च त्रि । यथा, रघुः । २ ।
"तस्याः खुरन्यासपवित्रपांशु
मपांशुलानां धुरि कीर्त्तनीया ।
मार्गं मनुष्येश्वरधर्म्मपत्नी
श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥")

पांशुला, स्त्री, (पांशुल + टाप् ।) कुलटा । भूमिः । इति शब्दरत्नावली ॥ केतकी । रजस्वला । इति राजनिर्घण्टः ॥

पांसनः, त्रि, (पंसयति गुणादिकं नाशयतीति । पसि+ल्युः । बाहुलकात् दीर्घः ।) दूषकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५४ । ३३ ॥
"निरर्थकस्त्वयि हते मयार राक्षसपांसन ! ।
वनमेतद्धारयिष्यन्ति पुरुषा वनचारिणः ॥")

पांसुः, पु, (पंसयतीति । पसि नाशने + "अर्ज्जिदृशिकमीति ।" उणां । १ । २८ । इति कुर्दीर्घश्च ।) धूलिः । (यथा, रामायणे । २ । ८० । ९ ।
"अपरे पूरयन् कूपान् पांसुभिः श्वभ्रमायतम् ।
निम्नभागांस्तथैवाशु समांश्चक्रुः समन्ततः ॥")
चिरसञ्चितगोमयम् । इत्युणादिकोषः भरतश्च ॥ सार इति भाषा ॥

पाकः, पुं, (पच् + भावे घञ् ।) पचनम् । क्लेदनम् । तत्पर्य्यायः । पचा १ । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥ रन्धनम् । स तु सप्तप्रकारो यथा,—
"भर्ज्जनं तलनं स्वेदः पचनं क्वथनं तथा ।
तान्दूरं पुटपाकश्च पाकः सप्तविधो मतः ॥"
भर्ज्जनं कैवलाग्नौ । तलनं स्नेहद्रवे । स्वेदनं वाष्पाधारे । पचनं जले । क्वथनं सिद्धद्रवपयसि । तान्दूरं दारुकृतभाण्डे । पुटपाकः अधोर्द्ध्वाग्निना क्षेमः । इति पाकराजेश्वरः ।
स्थालीमार्ज्जनाद्योदनपरीक्षान्तो व्यापारनिचयः पाकः । इति स्मृतिः ॥ * ॥ पाकभाण्डस्य व्याज्यत्वं यथा,—
"नित्यं नूतनभाण्डेन कर्त्तव्यः पाक एव च ।
अथवा पक्षपर्य्यन्तं ततस्त्याज्यं मनीषिभिः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥
पाककाले शूद्रायाग्निदाननिषेधो यथा,—
"शूद्रायाग्निञ्च यो दद्यात् पाककाले विशेषतः ।
शूद्रापक्वं भवेदन्नं ब्राह्मणः शूद्रतामियात् ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥
एकोद्दिष्टश्राद्धे तस्य नित्यत्वं यथा,—
"एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् ।
अभावे पाकपात्राणां तदह्नःसमुपोषणम् ॥"
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ * ॥
तस्य विधिर्यथा,—
"पूर्व्वाशाभिमुखो भूत्वा उत्तराशामुखेन वा ।
पचेदन्नञ्च मध्याह्ने सायाह्ने च विवर्ज्जयेत् ॥
अधाराशाभिमुखे पक्वमन्नं विजानता ।
पूर्व्वामुखो धर्म्मकामः शोकहानिश्च दक्षिणे ।
श्रीकामश्चोत्तरमुखे पतिकामश्च पश्चिमे ।
ऐशान्याभिमुखे पक्त्वा दरिद्रो जायते नरः ॥
यदा तु आयसे पात्रे पक्वमश्नाति वै द्विजः ।
स पापिष्ठोऽपि भुङ्क्तेऽन्नं रौरवे परिपच्यते ॥
ताम्रे पक्त्वा चन्द्रमानिर्म्मलो भवति वै स्वयम् ॥
पित्तल्यां पक्वमन्नञ्च पित्रर्थेण यशस्विनि ! ।
पुण्डरीकस्य यज्ञस्य लभते फलमीप्सितम् ॥
मातुलेन तु यत् पक्वं भगिन्या च कनिष्ठया ।
असगोत्रेण यत् पक्वं शोणितं तदपि स्मृतम् ॥
अभक्तेन च यत् पक्वं स्त्रिया पक्वगतेन च ।
पक्वपात्रे च यत् पक्वं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥
उडुम्बरेण काष्ठेन कदम्बस्य दलेन च ।
शालेन करमर्द्दन उदरावर्त्तकेन च ॥
पक्वान्नं नैव भुञ्जीत भुक्त्वा रात्रिमुपावसेत् ।
गर्हितान्नमतीवास्तं भुक्त्वा कृच्छ्रं समाचरेत् ।
अप्रजा या तु वनिता नाश्नीयादेव तद्गृहे ॥
शालकाष्ठस्य पक्वान्नं शिरीषकस्य चैव हि ।
कलिपर्व्वातकस्यैव वैयाघ्रकस्य च ।
भेरुण्डशाल्मलेश्चापि पक्वान्नं गर्हितं स्मृतम् ॥
यदा स्वकपपात्रे तु पक्वं वै सार्व्वकालिकम् ।
मासे पक्षे तथाष्टौ च तत्पात्रं विसृजेत् यतौ ॥
मधुः पाके तथा सिंहे मिथुने वा वरानने ! ।
यः कुर्य्याद्दोषमन्नं देवि ! तत्क्षणेव विशुध्यति ॥
एकदा तु जलं दद्यात् द्विवारं न प्रदापयेत् ।
त्रिभागं पूरयेत् पात्रं चतुर्थांशं न दापयेत् ॥"
इति मत्स्यसूक्ते ४९ पटलः ॥ * ॥
परिणतिः । (यथा, मार्कण्डेये । ७० । १४ ।
"स्वकर्म्मफलपाकेन भर्त्तुस्तस्य महात्मनः ।
वियोजिताहं तद्दुष्कर्म्माज्ञौ निशाचरः ॥"
पिबति स्तन्यादिकं इति । पा पाने + "इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् ।" उणां । ३ । ४३ । इति कन् ।) शिशुः । अस्य कैशस्य पौरुषम् । स्थाल्यादि । इति मेदिनी । के, २५ ॥

पचक:। राष्ट्रादि। भङ्ग:। भीति:। इति शब्दरत्नावली॥ दैत्य:। इति हेमचन्द्र:। २।८८॥ (यथा, भागवते। ७।२।४।
"भो भो दानवदैतेया! द्विमूर्द्धन्! त्र्यक्ष! शम्बर!।
शतबाहो! हयग्रीव! नमुचे! पाक! इल्वल!॥"
पिबतीति। पा+"इणभीकापेति।" उणां ३।४३। इति कन्।) पानकर्त्तरि त्रि॥

पाककृष्ण:, पुं, (पाके कृष्णं फलं यस्य।) कृष्णफलपाक:। पानी आमला। इति शब्दचन्द्रिका॥

पाककृष्णफल:, पुं, (पाके कृष्णं फलं यस्य।) पाककृष्ण:। इति शब्दमाला॥

पाकजं, क्ली, (पाकात् जायते इति। पाक+जन्+ड।) काचलवणम्। परिणामशूलम्। इति राजनिर्घण्ट:॥ (पाकजाते त्रि। यथा, भाषापरिच्छेदे। ३६।
"सर्व्वस्त्वस्यास्तु विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकज:॥")

पाकपुटी, स्त्री, (पाकाय पुटी।) कुम्भशाला। इति हेमचन्द्र:।४।६६६॥ पोयान् इति भाषा॥

पाकफल:, पुं, (पाककृष्णं फलमस्य।) फलपाक:। इति शब्दचन्द्रिका॥ पानी आमला इति भाषा॥

पाकभाण्डं, क्ली, (पाकाय पाकस्य वा भाण्डम्।) पाकपात्रम्। यथा,—
"यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्यत् स्यात् पश्चिमन्त्वह:।
स तत्र गृहशुद्धिञ्च वस्त्रशुद्धिं करोत्यपि॥
पश्चिमन्त्वह: अशौचान्तदिनम्। गृहशुद्धिं प्राक्तनपाकभाण्डत्यागोपलेपनादिना।" इति शुद्धितत्त्वम्॥

पाकमत्स्य:, पुं, (पाक: पाकयुक्तो मत्स्यो यत्र।) मत्स्याञ्जनम्। तत्पर्य्याय:। मत्स्यलम् २। इति शब्दचन्द्रिका॥ (समुद्रजातमत्स्यविशेष:। यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने। ४६ अध्याये। "तिमितिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यनिरालकनन्दिवारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतय: सामुद्रा:॥" कीटविशेष:। यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्याये।
"पद्मकीटो दुन्दुभिको मकर: शतपादक:।
पञ्चालक: पाकमत्स्य: कृष्णतुण्डोऽथ गर्द्दभी॥")

पाकयज्ञ:, पुं, (पाकसाध्यो यज्ञ:। शाकपार्थिववत् समास:।) वृषोत्सर्गगृहप्रतिष्ठादीनां होम:। चरुहोमाङ्गककर्म्म। यथा,—
"प्रायश्चित्तं विधायैव पाकयज्ञं तु साहस:॥"
इति तिथितत्त्वम्॥
(ब्रह्मयज्ञादन्ये पञ्चमहायज्ञान्तर्गता वैश्वदेवहोमबलिकर्म्मनित्यश्राद्धातिथिभोजनात्मकाश्चत्वार: पाकयज्ञा:। यथा, मनु:। २।८६।
"ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विता:।
सर्व्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम्॥"
अष्टकादयोऽपि पाकयज्ञा:। यथा, तत्रैव। २।१४३।
"अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान् मखान्।
य: करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते॥"
"अष्टकादीन् पाकयज्ञान्।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्ट:॥)

पाकयज्ञिक:, पुं, (पाकयज्ञं करोतीति। पाकयज्ञ+ठञ्।) पाकयज्ञकर्त्ता। (पाकयज्ञस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा। "क्रतुयज्ञेभ्यश्च।" ४।३।६८। इति ठञ्। पाकयज्ञव्याख्यानग्रन्थ:। पाकयज्ञभवश्च। इति व्याकरणम्॥)

पाकरञ्जनं, क्ली, (पाकं पच्यमानं रञ्जयतीति। रञ्ज+णिच्+ल्यु:।) तेजपत्रम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

पाकलं, क्ली, (पाकं लातीति। ला+"आतोऽनुपसर्गे क:।"३।२।३। इति क:।) कुष्ठौषधि:। इत्यमर:। २।४।१२६॥

पाकल:, पुं, (पाक+ला+क:।) कुञ्जरज्वर:। इति मेदिनी। ले, १०८॥ बोधनद्रव्यम्। अनिल:। अनल:। इति विश्व:॥ व्रणादिकारिणि, त्रि॥

पाकलि:, स्त्री, (पाक+ला+इन्।) वृक्षविशेष:। इति रत्नमाला। रोहिणीति केचित्॥

पाकली, स्त्री, (पाकलि+ङीष्।) कर्कटी। इति शब्दमाला॥

पाकशाला, स्त्री, (पाकस्य शाला गृहम्।) रन्धनगृहम्। तत्पर्य्याय:। रसवती २। इति जटाधर:॥ पाकस्थानम् ३ महानसम् ४। इत्यमर:।२।६।२७॥ अग्निकोणे तस्या: कर्त्तव्यता। यथा,—
"प्राच्यां दिशि स्नानगृहमाग्नेय्यां पचनालयम्।
शयनं याम्यदिग्भागे नैर्ऋत्यां शस्त्रमन्दिरम्॥
प्रतीच्यां भोजनगृहं वायुभागे सभागृहम्।
भाण्डारसदनं सौम्ये ऐशान्यां देवतालयम्॥"
इति मुहूर्त्तचिन्तामणिटीकायां पीयूषधारायां कश्यपवचनम्॥

पाकशासन:, पुं, (शास्तीति। शास+ल्यु:। तत: पाकस्य तदाख्यया प्रसिद्धस्य असुरस्य शासन: शास्ता।) इन्द्र:। इत्यमर:।१।१।४४॥ तन्नाम कारणं यथा, वामनपुराणे।
"पाकं जघान तीक्ष्णाग्रैर्म्मार्गणै: कङ्कवाससै:।
तत्र नाम विभुर्लेभे शासनत्वाच्छरैर्दृढै:।
पाकशासनतां शक्र: सर्व्वामरपतिर्व्विभु:॥"

पाकशासनि:, पुं, (पाकशासनस्यापत्यम्। "अत इञ्।" ४।१।९५। इति इञ्।) इन्द्रपुत्त्र:। जयन्त:। इत्यमर:।१।१।४८॥ (अर्ज्जुन:। यथा, महाभारते।१।१३७।८।
"सोऽब्रवीन्मेघगम्भीरस्वरेण वदतांवर:।
भ्राता भ्रातरमज्ञातं सावित्र: पाकशासनिम्॥")

पाकशुक्ला, स्त्री, (पाके परिणामे शुक्ला।) खड़ी। यथा, शब्दचन्द्रिकायाम्।
"पाकशुक्ला शिलाधातु: कठिनी कक्खटी खड़ी॥"

पाकस्थानं, क्ली, (पाकस्य स्थानम्।) महानसम्। इत्यमर:।२।६।२७॥

पाका, स्त्री, (पाक+अजादित्वात् टाप्।) बालिका। इति जटाधर:॥

पाकारि:, पुं, (पाकं ऋच्छतीति। ऋ गतौ+इन्।) श्वेतकाञ्चनम्। इति रत्नमाला॥

पाकिमं, त्रि, (पाकेन निर्वृत्तम्। पाक+भावप्रत्ययान्तादिमप्।) पक्तिमम्। पाकेन निष्पन्नम्। इति त्रिकाण्डशेष:॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने। ४६ अध्याये।
"भेदीष्ण: पाकिम: क्षारो मूत्रवस्तिविशोधन:॥")

पाकुक:, पुं, (पचतीति। पच पाके+"पचिनशोर्णुकन्कुकमौ च।" उणां। २।३०। इति णुकन् कादेशश्च।) सूपकार:। इत्युणादिकोष:॥

पाक्यं, क्ली, (पच्यतेऽनेन। पच्+"ऋहलोर्ण्यत्।" ३।१।१२४। इति ण्यत्। "चजो: कुघिण्ण्यतो:।" ७।३।५२। इति कुत्वम्।) विड्लवणम्। इत्यमर:।२।६।४२॥ पांशुलवणम्। इति रत्नमाला॥ (यथा, सुश्रुते।१।४२।
"सैन्धवसौवर्च्चलविड़पाक्यरोमकसामुद्रकपक्तिमयवक्षारोषप्रसूतसुवर्च्चिकाप्रभृतीनि समासेन लवणो वर्ग:॥" पचनीये, त्रि। यथा, चक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे पित्तज्वरचिकित्सायाम्।
"अवश्यायस्थितं पाक्यमेतत् पित्तज्वरापहम्॥")

पाक्य:, पुं, (पच्+ण्यत् कुत्वञ्च।) यवक्षार:। इत्यमर:।२।६।१०६॥

पाक्षायण:, त्रि, (पक्षस्यायं पक्षे भव: पक्षेण निर्वृत्त इति वा। पक्ष+"पुग्भ्यछण्कठजिति।" ४।२।८०। इति फक्।) पक्षसम्बन्धी। पक्षे भव:। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

पाक्षिक:, त्रि, (पक्षे तिष्ठतीति। पक्ष+ठक्।) पक्षपाती। यथा,—
"स को राजा न शास्ता य: प्रजावधश्च [पाक्षिक:॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे १४ अध्याय:॥
(पक्षिणो हन्तीति। "पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति।" ४।४।३५। इति ठक्।) पक्षिघातक:॥ (पक्षे पक्षान्तरे भवतीति। पक्षकालभव:॥ पक्षेण निर्वृत्त इति। पक्ष+ठञ्।पक्षसाध्य:। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थ:॥)

पाखण्ड:, पुं, (पातीति। पा+क्विप्। पास्त्रयीधर्म्मस्तं खण्डयतीति। खडि भेदने+पचाद्यच्। यदुक्तम्।
"पालनाच्च त्रयीधर्म्म: पाशब्देन निगद्यते।
तं खण्डयन्ति ते यस्मात् पाखण्डास्तेन हेतुना।
नानाव्रतधरा नानावेशा: पाखण्डिनो मता:॥")
पाषण्ड:। इत्यमरटीकायां भानुदीक्षित:॥

पागल:, पुं, (पा रक्षणं तस्मात् गलति आत्मरक्षणात् विच्युतो भवतीति। गल+अच्।) उन्मत्त:। वातुल:। यथा,—
"पागलायाङ्गहीनाय चान्धाय बधिराय च।
जड़ाय चैव मूर्खाय क्लीवतुल्याय पापिने।
ब्रह्महत्यां लभेत् सोऽपि य: स्वकन्यां ददाति च॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १४ अध्याय:॥

पाचनं, क्ली, (पचतीति । पच + ल्युट् । [illegible] तथात्वम् ।) [illegible] । यथा,—
"पाचनं [illegible] तथा ।
पाचनञ्चैव सर्वेषां [illegible] ।"
इति [illegible] ।
पाचनादीनां [illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] नित्यं [illegible] क्रमात् ।"
अथ तेषां [illegible] ।
"पाचनं पचति [illegible] ।
[illegible] विरेचनं [illegible] ।"
इति भावप्रकाशः ॥
("पित्तं [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] तथा ।
[illegible] ।
करोति [illegible] पाचनं नाम तत् स्मृतम् ।"
इति वाभटे सूत्रस्थाने [illegible] ॥)
पाचक, पुं, (पचतीति । पच + ण्वुल् ।) अग्निः ।
इति [illegible] । ("[illegible] नित्यं [illegible] विरेचनं च [illegible] पाचकमित्युच्यते [illegible] इति [illegible] ।) त्रि, [illegible] । पाककर्त्ता । यथा,—
"[illegible] ।
[illegible] ।"
इति [illegible] ।
[illegible] ॥
पाचनी, स्त्री, ([illegible] । पच + णिच् + [illegible] ।) [illegible] । इति [illegible] । [illegible] । तस्य [illegible] । यथा, [illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] पाचनं ज्वरे ।"
[illegible] पाचनप्रकारो [illegible] यथा,—
"[illegible] ।
[illegible] ।"
इति [illegible] ।
अथ वातज्वरे पाचनम् ।
"[illegible] ।
[illegible] ।"
इति [illegible] ॥ १ ॥
अथ पित्तज्वरे ।
"[illegible] ।"
इति [illegible] ॥ २ ॥
"[illegible] ।"
इति [illegible] ॥ ३ ॥
"[illegible] ।
[illegible] क्वाथो वातज्वरापहः ।"
इति [illegible] ॥ ४ ॥
"द्राक्षा [illegible] ।
कषायः [illegible] वातज्वरापहः ।"
इति द्राक्षादि ॥ ५ ॥
"[illegible] च गुडूच्यामलके तथा ।
[illegible] क्वाथो वातिके ज्वरे ।"
इति [illegible] ॥ ६ ॥
"[illegible] ।
हतः कषायः [illegible] ज्वरम् ।"
इति [illegible] ॥ ७ ॥
"गुडूची [illegible] पुनर्नवा ।
[illegible] कषायः [illegible] ।"
इति गुडूच्यादि ॥ ८ ॥
"[illegible] ।
[illegible] मधुरं क्वाथं [illegible] ।"
इति द्राक्षादि ॥ ९ ॥
अथ पैत्तिकज्वरे ।
"कलिङ्गं कटफलं मुस्तं पाठातिक्तकरोहिणी ।
पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पैत्तिके ज्वरे ।"
इति कलिङ्गादि ॥ १० ॥
"[illegible] पाचनं पैत्ते [illegible] ।"
इति [illegible] ॥ ११ ॥
"[illegible] सशर्करः ।
क्वाथः पित्तज्वरं [illegible] ।"
इति [illegible] ॥ १२ ॥ १३ ॥
"पटोलयवधान्याकैः क्वाथो मधुना मधुरीकृतः ।
[illegible] ।"
इति पटोलम् ॥ १४ ॥
"[illegible]-
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।"
इति [illegible] ॥ १५ ॥
"[illegible] मधुकं [illegible] च ।
[illegible] मधुकं [illegible] ।
सशर्करं [illegible] ।"
इति [illegible] ॥ १६ ॥
"[illegible] ।
[illegible] ।"
इति [illegible] ॥ १७ ॥
"[illegible] ।
किं [illegible] ।"
इति [illegible] ॥ १८ ॥
"[illegible] ।
[illegible] ।"
इति [illegible] ॥ १९ ॥
"[illegible] ।"
इति [illegible] ॥ २० ॥
"[illegible] ॥ २१ ॥ [illegible]
[illegible] ॥

[illegible]-
क्वाथं ससंपाचनं विदध्यात् ।
[illegible]-
[illegible] ज्वरे तु ।"
इति [illegible] ॥ २३ ॥
"[illegible] प्रातः पीतं [illegible] ।
[illegible] ।" २४ ॥
अथ कफज्वरे ।
"[illegible] ।
कफज्वरेषु [illegible] पाचनं वा [illegible] ।"
इति [illegible] ॥ २५ ॥
"कटुकं चित्रकं निम्बं [illegible] ।
[illegible] पटोलपत्राणि [illegible] ।
[illegible] श्लैष्मिके ज्वरे ।"
इति कटुकादि ॥ २६ ॥
"निम्ब [illegible] ।
[illegible] क्वाथो हन्ति कफज्वरम् ।"
इति निम्बादि ॥ २७ ॥
"[illegible] कफजे ज्वरे ।
[illegible] ।"
इति [illegible] ॥ २८ ॥
"[illegible] ।
[illegible] ।"
इति [illegible] ॥ २९ ॥
"[illegible]-
[illegible] ।"
इति [illegible] ॥ ३० ॥
"[illegible] वा
क्वाथः ।" ३१ ॥
"[illegible] ।
[illegible] कफज्वरविनाशनः ।"
इति [illegible] ॥ ३२ ॥ ० ॥
अथ वातपैत्तिकज्वरे ।
"[illegible] पाचनम् ।
[illegible] ।
[illegible] ज्वरम् ।"
इति [illegible] ॥ ३३ ॥
"[illegible] ।
[illegible] वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ।"
इति [illegible] ॥ ३४ ॥
"[illegible] ।
[illegible] ।"
इति [illegible] ॥ ३५ ॥
"[illegible] ।
[illegible] ।"
इति [illegible] ॥ ३६ ॥
"[illegible] ।
[illegible] ।"
इति [illegible] ॥ ३७ ॥
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

मधुलाजसितायुक्तं तत् पीतं युषितं निशि ॥
वातपित्तज्वरदाहं तृष्णामूर्च्छावमिभ्रमान् ।
शमयेद्रक्तपित्तञ्च जीमूतानिव मारुतः ॥"
इति मधुकादि ॥ ३८ ॥ * ॥

अथ पित्तश्लैष्मिकज्वरे ।

"पटोलं चन्दनं मूर्व्वातिक्तापाठामृतागणः ।
पित्तश्लेष्मानिलच्छर्द्दिज्वरकण्डूविषापहः ॥"
इति पटोलादि ॥ ३९ ॥

"गुडूचीनिम्बधन्याकं पद्मकं रक्तचन्दनम् ।
एष सर्व्वज्वरान् हन्ति गुडूच्यादिस्तु दीपनः ॥
हृल्लासारोचकच्छर्द्दिपिपासादाहनाशनः ॥"
इति गुडूच्यादि ॥ ४० ॥

"किरातं नागरं मुस्तं गुडूचीञ्च कफाधिके ।
पाटोदीच्यमृणालैस्तु सह पित्ताधिके पिबेत् ॥"
इति चातुर्भद्रकपाठासप्तकौ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

"गुडूची चन्दनं पद्मं नागरेन्द्रयवासकम् ।
अभयारग्वधोशीरं पाटा धान्याब्दरोहिणी ॥
कषायं पाययेदेतत् पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।
पित्तश्लेष्महरं तन्द्रापिपासादाहनाशनम् ॥
विण्मूत्रानिलविष्टम्भत्रिदोषप्रभवस्य च ।
गुडूच्यादिगणो ह्येष पाचनो दीपनः परः ॥"
इति गुडूच्यादिगणः ॥ ४३ ॥

"कण्टकार्य्यमृताभार्गी नागरेन्द्रयवासकम् ।
भूनिम्बं चन्दनं मुस्तं पटोलं कटुरोहिणी ॥
कषायं पाययेदेतत पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।
दाहतृष्णारुचिच्छर्द्दिकासहृत्पार्श्वशूलनुत् ॥"
इति कण्टकार्य्यादि ॥ ४४ ॥

"सपत्रपुष्पवासाया रसः क्षौद्रसितायुतः ।
कफपित्तज्वरं हन्ति सास्रपित्तं सकामलम् ॥"
इति वासादि ॥ ४५ ॥

"पटोलं पिचुमर्द्दञ्च त्रिफला मधुकं बला ।
साधितोऽयं कषायः स्यात् पित्तश्लेष्मभवे ज्वरे ॥"
इति पटोलादि ॥ ४६ ॥

"गुडूचीन्द्रयवारिष्टं पटोलं कटुरोहिणी ।
नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ॥
अमृताष्टक इत्येष पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।
हृल्लासारोचकच्छर्द्दितृष्णादाहनिवारणः ॥"
इति अमृताष्टकम् ॥ ४७ ॥

"पटोलयवधान्याकमुस्तामलकचन्दनम् ।"
पैत्तिके श्लेष्मपित्तोत्थे ज्वरतृट्छर्द्दिदाहनुत् ॥"
इति पटोलादि ॥ ४८ ॥

क्षुद्रामृताभ्यां सह नागरेण
सपुष्करश्चेति किराततिक्तम् ।
पिबेत् कषायं त्विह पञ्चतिक्तं
ज्वरं निहन्त्यष्टविधं समग्रम् ॥"
इति क्षुद्रादि ॥ ४९ ॥

इति पित्तश्लैष्मिकज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ वातश्लैष्मिकज्वरे ।

"दीपनं कफविच्छेदि वातपित्तानुलोमनम् ।
ज्वरघ्नं पाचनं भेदि शृतं धान्यपटोलयोः ॥"
इति धान्यपटोलम् ॥ ५० ॥

"मुस्तनागरभूनिम्बं त्रयमेतत्त्रिकार्षिकम् ।

कफवातप्रशमनं पाचनं ज्वरनाशनम् ॥" ५१ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यं चित्रकनागरम् ।
दीपनीयः स्मृतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥"
इति पञ्चकोलम् ॥ ५२ ॥

"पिप्पलीभिः शृतं तोयमनभिष्यन्दि दीपनम् ।
वातश्लेष्मविकारघ्नं सद्यो ज्वरविनाशनम् ॥"
इति पिप्पलीक्वाथः ॥ ५३ ॥

"आरग्वधग्रन्थिकमुस्ततिक्ता-
हरीतकीभिः क्वथितः कषायः ।
सामे सशूले कफवातयुक्ते
ज्वरे हितो दीपनपाचनश्च ॥"
इति आरग्वधादि ॥ ५४ ॥

"क्षुद्रामृतानागरपुष्कराह्वैः
कृतः कषायः कफमारुतोत्तरे ।
सश्वासकासारुचिपार्श्वरुक्करे
ज्वरे त्रिदोषप्रभवे च शस्यते ॥"
इति क्षुद्रादि ॥ ५५ ॥

"दशमूलीरसः पेयः कणायुक्तः कफानिले ।
अविपाकेऽतितन्द्रायां पार्श्वरुक्श्वासकासके ॥"
इति दशमूलम् ॥ ५६ ॥

"मुस्तं पर्पटकं शुण्ठी गुडूची सदुरालभा ।
कफवातारुचिच्छर्द्दिदाहश्वासज्वरापहा ॥"
इति मुस्तादि ॥ ५७ ॥

"दारुपर्पटभार्ग्यब्दवचाधन्याककट्फलैः ।
साभयाविश्वपूतीकैः क्वाथो हिङ्गुमधूत्कटः ॥
कफवातज्वरे पीतो हिक्काश्वासगलग्रहान् ।
कासशोषप्रसेकांश्च हन्यात् तरुमिवाशनिः ॥"
इति दार्व्वादि ॥ ५८ ॥ * ॥

अथ त्रिदोषजज्वरे ।

"पञ्चमूलीकिरातादिर्गणो योज्यस्त्रिदोषजे ।
पित्तोत्कटे च मधुना कणया च कफोत्कटे ॥"
इति चतुर्भद्रपञ्चमूलम् ॥ ५९ ॥

"बिल्वश्योणाकगाम्भारीपाटलागणिकारिकाः ।
दीपनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिदं महत् ॥"
इति बृहत्पञ्चमूली ॥ ६० ॥

"शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहतीद्वयगोक्षुरम् ।
वातपित्तज्वरहरं कनीयः पञ्चमूलकम् ॥"
इति स्वल्पपञ्चमूली ॥ ६१ ॥

"उभयं दशमूलञ्च सन्निपातज्वरापहम् ।
कासे श्वासे च तन्द्रायां पार्श्वशूले च शस्यते ।
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्ठहृद्ग्रहनाशनम् ॥"
इति दशमूलम् ॥ ६२ ॥

"चिरज्वरे वातकफोल्वणे वा
त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः ।
किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः
शुद्ध्यर्थिने वा त्रिवृता विमिश्रः ॥"
इति चतुर्दशाङ्गम् ॥ ६३ ॥

"दशमूलं शटी शृङ्गी पौष्करं सदुरालभम् ।
भार्गी कुटजबीजञ्च पटोलं कटुरोहिणी ॥
अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः ।
कासहृल्लासपार्श्वार्त्तिश्वासहिक्कावमीहरः ॥"
इति वातश्लेष्महरोऽष्टादशाङ्गः ॥ ६४ ॥

"भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्द-
तिक्तेन्द्रबीजधनिकेभकणाकषायः ।
तन्द्रीप्रलापकसनारुचिदाहमोह-
श्वासादियुक्तमखिलं ज्वरमाशु हन्ति ॥"
इति अष्टादशाङ्गम् ॥ ६५ ॥

मुस्तपर्पटकोशीरदेवदारुमहौषधम् ।
त्रिफला धन्वयासश्च नीली कम्पिल्लकं त्रिवृत् ॥
किराततिक्तकं पाटा बला कटुकरोहिणी ।
मधुकं पिप्पलीमूलं मुस्ताद्यो गण उच्यते ॥
अष्टादशाङ्गमुदितमेतद्वा सन्निपातनुत् ।
पित्तोत्तरे सन्निपाते हितश्चोक्तं मनीषिभिः ॥
मन्यास्तम्भ उरोघात उरःपार्श्वशिरोग्रहे ॥
६६ ॥

द्राक्षामृता शटी शृङ्गी मुस्तकं रक्तचन्दनम् ।
नागरं कटुकं पाटा भूनिम्बं सदुरालभम् ॥
उशीरं पद्मकं धान्यं वासकं कण्टकारिका ।
पुष्करं पिचुमर्द्दञ्च दशाष्टाङ्गमिदं शुभम् ॥
जीर्णज्वरारुचिश्वासकासश्वयथुनाशनम् ॥"
इति अपराष्टादशाङ्गम् ॥ ६७ ॥

"शटी पुष्करमूलञ्च व्याघ्री शृङ्गी दुरालभा ।
गुडूची नागरं पाटा किरातं कटुरोहिणी ॥
एष शट्यादिको वर्गः सन्निपातज्वरापहः ।
कासहृद्ग्रहपार्श्वार्त्तिश्वासे तन्द्रासु शस्यते ॥"
इति शट्यादि ॥ ६८ ॥

"बृहत्यौ पुष्करं भार्गी शटी शृङ्गी दुरालभा ।
वत्सकस्य च बीजानि पटोलं कटुरोहिणी ॥
बृहत्यादिर्गणः प्रोक्तः सन्निपातज्वरापहः ।
कासादिषु च सर्व्वेषु हितः सोपद्रवेषु च ॥"
इति बृहत्यादिगणः ॥ ६९ ॥

"भार्गी पुष्करमूलञ्च रास्नाबिल्वयमानिकाः ।
नागरं दशमूलञ्च पिप्पलीश्चाप्सु साधयेत् ॥
सन्निपातज्वरे देयं हृत्पार्श्वानाहशूलिनाम् ।
कासश्वासाग्निमान्द्यांश्च तन्द्राञ्च विनिवर्त्तयेत् ॥
इति भार्ग्यादि ॥ ७० ॥

"द्विपञ्चमूली षड्ग्रन्था विश्वशृङ्गनखीद्वयम् ।
कफवातहरः क्वाथः सन्निपातहरः परः ॥"
इति द्विपञ्चमूल्यादि ॥ ७१ ॥

"कारवीपुष्करैरण्डत्रायन्तीनागरामृताः
दशमूलीशटीशृङ्गीयासभार्गीपुनर्नवाः ॥
तुल्या मूत्रेण निष्क्वाथ्य पीतश्चेतोविशोधनः ।
अभिन्यासं ज्वरं घोरमाशु हन्ति समुद्धतम् ॥"
इति दशमूलादि ॥ ७२ ॥

"मातुलुङ्गाश्मभिद्बिल्वव्याघ्रीपाटोरुबूकजः ।
क्वाथो लवणमूत्राढ्योऽभिन्यासानाहशूलनुत् ॥"
इति मातुलुङ्गादि ॥ ७३ ॥

"कण्ठरोधकफश्वासहिक्कासंन्यासपीड़ितः ।
मातुलुङ्गार्द्रकरसं दशमूलाम्भसा पिबेत् ॥"
इति मातुलुङ्गार्द्रकरसयुक्तदशमूलम् ॥ ७४ ॥

"चोपाब्दत्रिफलातिक्तापटोलारिष्टवासकैः ।
भूनिम्बामृतयासैश्च त्रिदोषज्वरनुत् जलम् ॥"
इति चोपादि ॥ ७५ ॥

"त्रिवृद्विशालात्रिफलाकटुकारग्वधैः कृतः ।

अथ राजयक्ष्माणि ।
"धन्याकपिप्पलीविश्वदशमूलीजलं पिबेत् ।
पार्श्वशूलज्वरश्वासपीनसादिनिवृत्तये ॥"
इति धन्याकादि ॥ ११९ ॥
"अश्वगन्धामृताभीरुदशमूलीबलावृषाः ।
पुष्करातिविषे घ्नन्ति क्षयं क्षीररसाशिनः ॥"
इति अश्वगन्धादि ॥ १२० ॥
दशमूलबलारास्नापुष्करसुरदारुनागरैः क्वथितम् ।
पेयं पार्श्वांसशिरोरुक्क्षतकासादिशान्तये
सलिलम् ॥"
इति दशमूलादि ॥ १२१ ॥
इति राजयक्ष्माधिकारः ॥ * ॥

अथ कासे ।
"पञ्चमूलीकृतः क्वाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।
रसान्नमश्नतो नित्यं वातकासमुदस्यति ॥"
इति पिप्पलीचूर्णयुक्तपञ्चमूली ॥ १२२ ॥
"पौष्करं कट्फलं भार्गी पिप्पलीविश्वसाधितम् ।
पिबेत् क्वाथं कफोद्रेके कासे श्वासे च हृद्ग्रहे ॥"
इति पौष्करादि ॥ १२३ ॥
"पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं दशमूलीजलं पिबेत् ॥"
इति पिप्पलीचूर्णयुक्तदशमूली ॥ १२४ ॥
"कट्फलं कतृणं भार्गी मुस्तं धान्यं वचाभया ।
शृङ्गी पर्पटकं शुण्ठी सुराह्वञ्च जले शृतम् ॥
मधुहिङ्गुयुतं पेयं कासे वातकफात्मके ।
कण्ठरोगे मुखे शूले श्वासहिक्काज्वरेषु च ॥"
इति कट्फलादि ॥ १२५ ॥
"कण्टकारीकृतः क्वाथः सकृष्णः सर्वकासहा ॥"
इति कण्टकारीक्वाथः ॥ १२६ ॥
इति कासाधिकारः ॥ * ॥

अथ हिक्कायाम् ।
"अमृतानागरफञ्जीव्याघ्रीपर्णाशसाधितक्वाथः ।
पीतः सकणाचूर्णः कासश्वासौ जयत्याशु ॥"
इति अमृतादि ॥ १२७ ॥
"दशमूलीकषायस्तु पुष्करेणावचूर्णितः ।
कासश्वासप्रशमनः पार्श्वहृच्छूलनाशनः ॥"
इति कुष्ठचूर्णयुक्तदशमूली ॥ १२८ ॥
"कुलत्थनागरव्याघ्रीवासाभिः क्वथितं जलम् ।
पीतं पुष्करसंयुक्तं हिक्काश्वासनिवारणम् ॥"
इति कुलत्थादि ॥ १२९ ॥
"शृङ्गीमहौषधकणाघनपौष्कराणां
चूर्णं शटीमरिचशर्करया विमिश्रम् ।
क्वाथेन पीतममृतावृषपञ्चमूल्याः
श्वासं च हन्ति विनिहन्त्यतिदोषमुग्रम् ॥"
इति शृङ्ग्यादि ॥ १३० ॥
इति हिक्काश्वासाधिकारः ॥ * ॥

अथ छर्द्याम् ।
"कषायो भृष्टमुद्गस्य सलाजमधुशर्करः ।
निहन्याच्छर्द्दितीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥"
इति भृष्टमुद्गकषायः ॥ १३१ ॥
"गुडूचीत्रिफलारिष्टपटोलैः क्वथितं पिबेत् ।
क्षौद्रयुक्तं निहन्त्याशु छर्द्दिं पित्तात्मसम्भवाम् ॥"
इति गुडूच्यादि ॥ १३२ ॥
"क्वाथः पर्पटजः पीतः सक्षौद्रश्छर्द्दिनाशनः ॥"
इति पर्पटक्वाथः ॥ १३३ ॥
"कृतं गुडूच्या विधिवत् कषायं हिमसंज्ञितम् ।
त्रिसुगन्धमपि भवेत् पथ्यं माक्षिकेण समायुतम् ॥
दयादापोषितात्तोये प्रतप्ते निशि संस्थितात् ।
कषायो योऽभिनिर्याति स शीतः समुदाहृतः ॥"
इति गुडूचीशीतकषायः ॥ १३४ ॥
"श्रीफलस्य गुडूच्या वा कषायो मधुसंयुतः ।
पेयश्छर्द्दिजये शीतो दूर्वा वा तण्डुलाम्बुना ॥"
इति विल्वमूलगुडूचीकषायौ ॥ १३५ ॥
"जम्ब्वाम्रपल्लवगवेधुकधान्यसेव्य-
ह्रीबेरवारि पिबतो मधुनाल्पमल्पम् ।
छर्द्दिः प्रयाति शमनं त्रिसुगन्धियुक्ता
लीढ़ा निहन्ति मधुनाथ दुरालभा वा ॥"
इति जम्ब्वादिवारि ॥ १३६ ॥
इति छर्द्यधिकारः ॥ * ॥

अथ मूर्च्छायाम् ।
"महौषधामृताक्षौद्रं पौष्करं ग्रन्थिकोद्भवम् ।
पिबेत् कणायुतं क्वाथं मूर्च्छा येषु मदेषु च ॥"
इति महौषधादि ॥ १३७ ॥
"पिबेद्दुरालभाक्वाथं सघृतं भ्रमशान्तये ॥"
इति दुरालभाक्वाथः ॥ १३८ ॥
इति मूर्च्छाधिकारः ॥ * ॥

अथोन्मादे ।
"दशमूलाम्बु सघृतं युक्तं मांसरसेन वा ।
ससिद्धार्थकचूर्णं वा पुराणं कैवलं घृतम् ॥"
इति घृतादियुक्तदशमूलम् ॥ १३९ ॥ * ॥

अथापस्मारे ।
"हृत्कम्पोऽक्षिरुजा यस्य स्वेदो हस्तादि-
शीतता ।
दशमूलीजलं तस्य कल्याणाज्यञ्च योजयेत् ॥"
इति दशमूलीकल्याणघृतौ ॥१४०॥*॥

अथ वातरोगे ।
"पञ्चमूलीकृतः क्वाथो दशमूलीकृतोऽथवा ।
रूक्षः स्वेदस्तथा नस्यं मन्यास्तम्भे प्रशस्यते ॥"
इति पञ्चमूली-दशमूलीक्वाथौ ॥ १४१ ॥
"अर्द्दिते नवनीतेन खादेन्माषेण्डरीं नरः ।
क्षीरमांसरसैर्भुक्त्वा दशमूली जलं पिबेत् ॥"
इति दशमूली ॥ १४२ ॥
"माषबलाशूकशिम्बाकत्तृणरास्नाश्वगन्धो-
रुवूकाणाम् ।
क्वाथो नस्यनिपीतो रामठलवणान्वितः कोष्णः ॥
अपहरति पक्षवातं मन्यास्तम्भं सकर्ण-
नादरुजम् ।
दुर्ज्जयमर्दितवातं सप्ताहाज्जयति चावश्यम् ॥"
इति माषबलादि ॥ १४३ ॥
"दशमूलीबलामाषक्वाथं तैलाज्यमिश्रितम् ।
सायं भुक्त्वा पिबेन्नस्यं विश्वाच्यामववाहुके ॥"
इति दशमूल्यादि ॥ १४४ ॥
"माषात्मगुप्तकैरण्डवाट्यालकशृतं पिबेत् ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं पक्षाघातनिवारणम् ॥"
इति माषादि ॥ १४५ ॥
"वातघ्ने दशमूल्या च नरं क्ष्वजमुपाचरेत् ॥"
इति वातघ्नगणदशमूलीकषायौ ॥ १४६ ॥
"दशमूली बला रास्ना गुडूची विश्वभेषजम् ।
पिबेदेरण्डतैलेन गृध्रसीखञ्जपङ्गुषु ॥"
इति एरण्डतैलयुक्तदशमूल्यादि १४७ ॥
"शेफालिकादलक्वाथो मृद्वग्निपरिसाधितः ।
दुर्वारं गृध्रसीरोगं पीतमात्रं समुद्धरेत् ॥"
इति शेफालीक्वाथः ॥ १४८ ॥
"पञ्चमूलीकषायन्तु रुबुतैलविमिश्रितम् ।
त्रिवृतैर्वाथवा युक्तं गृध्रसीगुल्मशूलनुत् ॥"
इति एरण्डतैलयुक्तपञ्चमूली ॥ १४९ ॥
"दशमूलीकषायेण पिबेद्वा नागराम्भसा ।
कटीशूलेषु सर्व्वेषु तैलमेरण्डसम्भवम् ॥"
इति एरण्डतैलयुक्तदशमूलीशुण्ठीक्वाथौ ॥१५०॥
"गुग्गुलुं क्रोष्टुशीर्षे तु गुडूची त्रिफलाम्भसा ।
क्षीरेणैरण्डतैलं वा पिबेद्वा वृद्धदारकम् ॥"
इति गुग्गुलुयुक्तगुडूचीत्रिफलाक्वाथः ॥१५१॥
इति वातव्याध्यधिकारः ॥ * ॥

अथ वातरक्ते ।
"अमृतानागरधन्याककर्षत्रयेण पाचनकं सिद्धम् ।
जयति सरक्तं वातं सामं कुष्ठान्यशेषाणि ॥"
इति अमृतादि ॥ १५२ ॥
"वत्सादन्युद्भवः क्वाथः पीतो गुग्गुलुसंयुतः ।
समीरणसमायुक्तं शोणितं संप्रधावयेत् ॥"
इति वत्सादनीक्वाथः ॥ १५३ ॥
"वासागुडूची चतुरङ्गुलाना-
मेरण्डतैलेन पिबेत् कषायम् ।
क्रमेण सर्व्वाङ्गजमप्यशेषं
जयेदसृग्वातभवं विकारम् ॥"
इति वासादि ॥ १५४ ॥
"लीढ़्वा सुण्डितिकाचूर्णं मधुसर्पिःसमन्वितम् ।
छिन्नाक्वाथं पिबन् हन्ति वातरक्तं सुदुस्तरम् ॥"
इति गुडूचीक्वाथः ॥ १५५ ॥
"तिसोऽथवा पञ्चगुडेन पथ्या
जग्ध्वा पिबेच्छिन्नरुहाकषायम् ।
सवातरक्तं शमयत्युदीर्ण-
माजानुसंस्फुटं गिदृन्त्यवश्यम् ॥"
इति गुडूचीकषायः ॥ १५६ ॥
इति वातरक्ताधिकारः ॥ * ॥

अथोरुस्तम्भे ।
"शिलाजतुं गुग्गुलुं वा पिप्पलीमथ नागरम् ।
ऊरुस्तम्भे पिबेन्मूत्रैर्दशमूलीरसेन वा ॥"
इति शिलाजत्वादियुक्तदशमूली ॥ १५७ ॥
"भल्लातकामृताशुण्ठीदारुपथ्यापुनर्नवाः ।
पञ्चमूलीद्वयोन्मिश्रा ऊरुस्तम्भनिवारणाः ॥"
इति भल्लातकादि ॥ १५८ ॥
"पिप्पली पीप्पलीमूलं भल्लातकाथ एव वा ।
कल्को वा समधुर्देय ऊरुस्तम्भविनाशनः ॥"
इति पिप्पल्यादि ॥ १५९ ॥
इत्यूरुस्तम्भाधिकारः ॥ * ॥

अथामवाते ।
"शटीशुण्ठ्यभया चोग्रा देवाह्वातिविषामृता ।

त्रिकण्टकारग्वधदर्भकाश-
दुरालभापर्वतभेदपथ्याः ।
निघ्नन्ति पीता मधुनाश्मरीं च
संप्राप्तमृत्योरपि मूत्रकृच्छ्रम् ॥"
इति त्रिकण्टकादि ॥ २०० ॥
"कषायोऽतिबलामूलसाधितोऽशेषमूत्रकृज्जित् ॥"
इति अतिबलाकषायः ॥ २०१ ॥
इति मूत्रकृच्छ्राधिकारः ॥ ६ ॥

अथ मूत्राघाते ।
"मूत्राघातान् यथादोषं मूत्रकृच्छ्रहरैर्जयेत् ।
पिबेच्छिलाजतुक्वाथे गणे वीरतरादिके ॥"
इति शिलाजतुयुक्तवीरतरादिक्वाथः ॥२०२॥
"रसं दुरालभाया वा कषायं वासकस्य वा ॥"
इति दुरालभारसवासाकषायौ ॥ २०३ ॥
इति मूत्राघाताधिकारः ॥ ७ ॥

अथाश्मर्याम् ।
"वरुणस्य त्वचं श्रेष्ठां शुण्ठीगोक्षुरसंयुताम् ।
यवक्षारगुडं दत्त्वा क्वाथयित्वा पिबेद्धिताम् ॥
अश्मरीं वातजां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥"
इति वरुणत्वगादि ॥ २०४ ॥
"वीरतरः सहचरौ दर्भो वृक्षादनी नलः ।
गुन्द्रा काशकुशावश्मभेदमोरटटुण्टुकाः ॥
कुरुण्टकोऽथ वशिरो वसुकः साग्निमन्थकः ।
इन्दीवरी श्वदंष्ट्रा च तथा कापोतवक्त्रकः ॥
वीरतरादिरित्येष गणो वातविकारनुत् ।
अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजापहः ॥"
इति वीरतरादिगणक्वाथः ॥२०५॥
"शुण्ठ्यग्निमन्थपाषाणशिग्रुवरुणगोक्षुरैः ।
अभयारग्वधफलैः क्वाथं कुर्याद्विचक्षणः ॥
रामठक्षारलवणचूर्णं दत्त्वा पिबेन्नरः ।
अश्मरीमूत्रकृच्छ्रघ्नं पाचनं दीपनं परम् ॥
हन्यात् कोष्ठाश्रितं वातं कट्यूरुगुदमेढ्रगम् ॥"
इति शुण्ठ्यादि ॥ २०६ ॥
"वरुणत्वक्कषायन्तु पीतन्तु गुडसंयुतम् ।
अश्मरीं पातयत्याशु बस्तिशूलविनाशनम् ॥"
इति वरुणक्वाथः ॥ २०७ ॥
"पिबेद्वरुणमूलत्वक्क्वाथं तत्कल्कसंयुतम् ॥"
इति वरुणमूलत्वग्युक्तवरुणत्वक्क्वाथः ॥२०८॥
"क्वाथश्च शिग्रुमूलोत्थः कदुष्णोऽश्मरिपातनः ॥"
इति शिग्रुक्वाथः ॥ २०९ ॥
"नागरवरुणकगोक्षुरपाषाणभित्कपोतवङ्काः
क्वाथः ।
गुडयावशूकमिश्रः पीतो हन्त्यश्मरीमुग्राम् ॥"
इति नागरादि ॥ २१० ॥
"[illegible] ।
[illegible] ॥"
इति [illegible] ॥ २११ ॥
"[illegible] ।
[illegible] ॥"
इति [illegible] ॥ २१२ ॥
"[illegible]-
[illegible] ।
क्वाथं पिबेदश्मजतुप्रगाढ़ं
सशर्करं साश्मरिमूत्रकृच्छ्रे ॥"
इति एलादि ॥२१३॥
"शुक्राश्मर्यान्तु सामान्यो विधिरश्मरिनाशनः ॥"
इत्यश्मरीशर्कराधिकारः ॥ ८ ॥

अथ मेहे ।
"दूर्वाकशेरुपूतीककुम्भीकशवशैवलम् ।
जले निःक्वथितं पीतं शुक्रमेहहरं परम् ॥"
इति दूर्वादि ॥ २१४ ॥
"त्रिफलारग्वधपाठाकषायो मधुना युतः ।
पीतो निहन्ति फेनाख्यं प्रमेहं नियतं नृणाम् ॥"
इति त्रिफलादि ॥ २१५ ॥
"लोध्राभयाकट्फलमुस्तकानां
विडङ्गपाठार्जुनधन्वनानाम् ।
कदम्बशालार्जुनदीप्यकानां
विडङ्गदार्वीधवशल्लकानाम् ॥
चत्वार एते मधुना कषायाः
कफप्रमेहेषु निषेवणीयाः ॥
अश्वत्थचतुरङ्गुल्या न्यग्रोधादेः फलत्रयात् ।
मञ्जिष्ठारक्तसाराच्च क्वाथाः पञ्च समाक्षिकाः ॥
नीलहारिद्रमञ्जिष्ठान् क्षारमाञ्जिष्ठमाक्षिकान् ।
मेहान् हन्युः क्रमादेते सर्वेऽपि रक्तमेह-
जित् ॥
क्वाथः खर्जूरकाश्मर्यतिन्दुकास्थ्यमृताकृतः ॥"
इति खर्जूरादि ॥ २१६ ॥
"लोध्रार्जुनोशीरकुचन्दनानाम् २१७
अरिष्टसेव्यामलकाभयानाम् । २१८ ।
धात्र्यर्जुनारिष्टकवत्सकानां २१९
नीलोत्पलैलातिनिशार्जुनानाम् ॥ २२० ॥
चत्वार एते विहिताः कषायाः
पित्तप्रमेहे मधुसंप्रयुक्ताः ॥"
इति कषायचतुष्टयम् ॥ २२१ ॥
"छिन्नावह्निकषायेण पाठाकुटजरामठम् ।
तिक्तां कुष्ठञ्च सञ्चूर्ण्य सर्पिर्मेहे पिबेन्नरः ॥"
इति छिन्नावह्निकषायः ॥ २२२ ॥
"कदरखदिरपूगक्वाथं क्षौद्राह्वे पिबेत् ॥"
इति कदरादि ॥ २२३ ॥
"अग्निमन्थकषायन्तु वसामेहे प्रयोजयेत् ॥"
इति अग्निमन्थकषायः ॥ २२४ ॥
"पाठाशिरीषदुस्पर्शमूर्वाः किंशुकतिन्दुकौ ।
कपित्थानां भिषक् क्वाथं हस्तिमेहे प्रयोजयेत् ॥"
इति पाठादि ॥ २२५ ॥
"कषायस्त्रिफलादारुमुस्तैरथवा कृतः ॥"
इति त्रिफलादि ॥ २२६ ॥
"फलत्रिकं दारु निशां विशालां
मुस्तञ्च निष्क्वाथ्य निशांशकल्कम् ।
पिबेत् कषायं मधुसंप्रयुक्तं
सर्वप्रमेहेषु समुत्थितेषु ॥"
इति फलत्रिकादि ॥ २२७ ॥
"[illegible] ।
[illegible] ॥"
इति [illegible] ॥ २२८ ॥
"त्रिफलादारुदार्व्यब्दक्वाथः क्षौद्रेण मेहहा ॥"
इति त्रिफलादि ॥ २२९ ॥
"कुटजासनदार्व्यब्दफलत्रयभवोऽथवा ॥"
इति कुटजादि ॥ २३० ॥
इति प्रमेहाधिकारः ॥ ९ ॥

अथोदरे ।
"पयसा सत्रिवृत्कल्केनोरुबूकशृतेन वा ।
सप्तलाशङ्खिनीक्वाथैः शृतेनारग्वधेन वा ॥"
इति त्रिवृत्कल्कारग्वधक्वाथैरण्डक्वाथौ ॥
२३१ ॥
"सन्निपातोदरे सर्वां यथोक्तां कारयेत् क्रियाम् ।
पीतः शोथोदरं हन्यात् पिप्पलीमरिचान्वितः ॥
अम्लवेतससंयुक्तः शिग्रुक्वाथः ससैन्धवः ॥"
इति शिग्रुक्वाथः ॥ २३२ ॥
"दशमूलदारुनागरच्छिन्नरुहापुनर्नवाक्वाथः ।
जयति जलोदरशोथश्लीपदगलगण्डवात-
रोगांश्च ॥"
इति दशमूलादि ॥ २३३ ॥
"हरीतकीनागरदेवदारु
पुनर्नवाच्छिन्नरुहाकषायः ।
सगुग्गुलुर्मूत्रयुतश्च पेयः
शोथोदराणां प्रवरः प्रयोगः ॥"
इति हरीतक्यादि ॥ २३४ ॥
"एरण्डतैलं दशमूलमिश्रं
गोमूत्रयुक्तस्त्रिफलारसो वा ।
निहन्ति वातोदरशोथशूलं
क्वाथः समूत्रो दशमूलजन्मा ॥"
इति एरण्डतैलेन गोमूत्रेण वा युक्ता दशमूली ॥
२३५ ॥
"पुनर्नवानिम्बपटोलशुण्ठी-
तिक्तामृतादार्व्यभयाकषायः ।
सर्वाङ्गशोथोदरकासशूल-
श्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥"
इति पुनर्नवाष्टकम् ॥ २३६ ॥
"पुनर्नवादार्व्यभयागुडूचीं
पिबेत् समूत्रां महिषाक्षयुक्ताम् ।
त्वग्दोषशोथोदरपाण्डुरोग-
स्थौल्यप्रसेकोर्द्ध्वकफामयेषु ॥"
इति पुनर्नवाचतुष्कम् ॥ २३७ ॥
इति उदराधिकारः ॥ १० ॥

अथ शोथे ।
"शुण्ठीपुनर्नवैरण्डपञ्चमूलशृतं जलम् ।
वातिके श्वयथौ शस्तं पानाहारपरिग्रहे ॥"
इति शुण्ठ्यादि ॥ २३८ ॥
"दशमूलं [illegible] ॥"
इति दशमूलम् ॥ २३९ ॥
"[illegible] शोथे
त्रिवृद्[illegible]त्रिफलाभयाभम् ।
पिबेत् [illegible]
[illegible]नयाभमाश्च ॥"
इति त्रिवृतादि ॥ २४० ॥
"अभया दारु [illegible] निशा दर्भो [illegible] ।

पटोल चन्दन दार्व्वी वायमाणेन्द्रवारुणी ।
पथ्या क्वाथ सशर्करैर्क श्वयथुज्वरदाहहा ।
वीसर्पतृष्णासन्तापसन्निपातविषापह ॥”

इति अभयादि ॥ २४१ ॥

“पुनर्नवाविश्वत्रिवृद्गुडूची
सम्याकपथ्यामरदारुकल्कम् ।
शोथे कफोत्थे महिषीजमूत्र
युक्त पिबेद्वा सलिल तथैषाम् ॥”

इति पुनर्नवाष्टकम् ॥ २४२ ॥

“पुनर्नवादारुसुण्ठीक्वाथे मूत्रेऽथ केवले ।
दशमूलजले वापि गुग्गुलु शोथनाशन ॥”

इति गुग्गुलुयुक्तपुनर्नवादिदशमूलक्वाथौ॥२४३॥

“सिंहास्यामृतभण्टाकीक्वाथ कृत्वा समाक्षिकम् ।
पीत्वा शोथ जयेज्जन्तु कास श्वास ज्वर
वमिम् ॥”

इति सिंहास्यादि ॥ २४४ ॥

भूनिम्बविश्वकल्क जग्ध्वा पेय पुनर्नवाक्वाथ ।
अपहरति नियतमाशु शोथ सर्व्वाङ्गग नृणाम् ॥”

इति पुनर्नवाक्वाथ ॥ २४५ ॥

इति शोथाधिकार ॥ * ॥

अथान्त्रवृद्धौ ।

‘पुनर्नवायास्तैल वा तैल नारायणन्तथा ।
दाने वस्तौ रुबोस्तैल पेय वा दशमूलाम्भसा ॥”

इति रुबुतैलयुक्तदशमूलम् ॥ २४६ ॥

‘रास्नायष्ट्यमृतैरण्डबलागोक्षुरसाधित ।
क्वाथो वृद्धि हन्त्याशु रुबुतैलेन मिश्रित ॥’

इति रास्नादि ॥ २४७ ॥

इति अन्त्रवृद्ध्यधिकार ॥ * ॥

अथ विद्रधौ ।

पुनर्नवादारुविश्वदशमूलाभयाम्भसा ।
गुग्गुलु रुबुतैल वा पिबेन्मारुतविद्रधौ ॥’

इति पुनर्नवादि ॥ २४८ ॥

पिबेद्वा त्रिफलाक्वाथ त्रिवृत्कल्काक्षसयुतम् ॥”

इति त्रिवृत्कल्कयुक्तत्रिफलाक्वाथ ॥२४९॥

दशमूलीकषायेण सन्दोहनरसेन वा ।
शोथ व्रण वा कोष्णेन समूल परिषेचयेत् ॥”

इति दशमूलीकषाय ॥ २५० ॥

“क्वाथो वरुणत्वगेरण्डश्वदंष्ट्राश्मभिदा कृत ।
मधिग्रुसैन्धव पीत कोष्ठस्थ स्रावयेद्व्रक ॥”

इति वरुणत्वगादिक्वाथ ॥ २५१ ॥*॥

अथोपदंशे ।

“पटोलनिम्बत्रिफलागुडूची
क्वाथ पिबेद्वा खदिराशनाभ्याम् ।
सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुत वा
सर्व्वोपदंशापहर प्रयोग ॥”

इति पटोलादि ॥ २५२ ॥

“त्रिफलाया कषायेण भृङ्गराजरसेन वा ।
व्रणप्रक्षालन कुर्यादुपदंशप्रशान्तये ॥”

इति त्रिफलाक्वाथ ॥ २५३ ॥

जयाजात्यश्वमारार्कसम्याकानां दलै पृथक् ।
कृत प्रक्षालने क्वाथ मेढ्रपाके प्रयोजयेत ॥”

इति जयादिक्वाथ ॥ २५४ ॥ * ॥

अथ भग्ने ।

“न्यग्रोधादिकषायन्तु शुशीत परिषेचने ॥”

इति न्यग्रोधादि ॥ २५५ ॥ * ॥

अथ कुष्ठे ।

“त्रिफलापटोलरजनीमञ्जिष्ठारोहिणीवचा
निम्बै ।
एष कषायोऽभ्यस्तो निहन्ति कफपित्तज
कुष्ठम् ॥”

इति नवकषाय ॥ २५६ ॥

“पटोलखदिरारिष्टत्रिफलाकृष्णवेत्रजम् ।
तिक्ताशन पिबेत् क्वाथ कुष्ठी कुष्ठ व्यपोहति ॥”

इति पटोलादि ॥ २५७ ॥

“धात्रीखदिरयो क्वाथ पीत्वा वल्गुजसयुतम् ।
शङ्खेन्दुधवल श्वित्र तूर्ण हन्ति न सशय ॥”

इति धात्रीखदिरक्वाथ ॥ २५८ ॥ * ॥

अथ शीतपित्ते ।

“उदर्द्दे वमन कार्य्य पटोलारिष्टवारिणा ॥”

इति पटोलारिष्टजलम् ॥ २५९ ॥ * ॥

अथाम्लपित्ते ।

“निस्तुषयववृषधात्रीक्वाथस्त्रिसुगन्धियुत पीत ।
अपनयति चाम्लपित्त यदि भुङ्क्ते सुद्गयूषेण ॥”

इति निस्तुषयवादि ॥ २६० ॥

“कफपित्तवमीकण्डूज्वरविस्फोटदाहहा ।
पाचनो दीपन क्वाथ शृङ्गवेरपटोलयो ॥’

इति शृङ्गवेरपटोलक्वाथ ॥ २६१ ॥

“पटोल नागर धान्य क्वाथयित्वा जल पिबेत् ।
कण्डूपामार्त्तिशूलघ्न कफपित्ताग्निमान्द्यजित् ॥”

इति पटोलादि ॥ २६२ ॥

“पटोलविश्वामृतरोहिणीकृत
जल पिबेत् पित्तकफोच्छ्रये च ।
शूलभ्रमारोचकवह्निमान्द्य
दाहज्वरच्छर्द्दिनिवारणन्तत ॥”

इति पटोलादि ॥ २६३ ॥

“यवकृष्णापटोलानां क्वाथ क्षौद्रयुत पिबेत् ।
नाशयेदम्लपित्तञ्च अरुचिञ्च वमिन्तथा ॥’

इति यवादि ॥ २६४ ॥

“वासामृतापर्पटकभूनिम्बनिम्बमार्कवै ।
त्रिफलाकुलकै क्वाथ सक्षौद्रश्चाम्लपित्तहा ॥’

इति दशाङ्गम् ॥ २६५ ॥

“फलत्रिक पटोलञ्च तिक्ताक्वाथ सितायुत ।
पीत शीतकमध्वक्तो ज्वरच्छर्द्द्यम्लपित्तजित् ॥”

इति फलत्रिकादि ॥ २६६ ॥

“पटोलधन्याकमधूकधान्यै
कृत कषायो विनिहन्ति शीघ्रम् ।
मन्दानल पित्तबलासदाह
च्छर्द्दिज्वरामानिलशूलरोगान् ॥”

इति पटोलादि ॥ २६७ ॥

‘छिन्नोद्भवानिम्बपटोलपत्र
फलत्रय सुक्वथित सुशीतम् ।
क्षौद्रान्वित पीतमनल्पकल्प
सदाहक हन्ति तदम्लपित्तम् ॥”

इति छिन्नोद्भवादि ॥ २६८ ॥

‘पटोलत्रिफलानिम्बशृत मधुयुत पिबेत् ।
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्द्दिदाहशूलोपशान्तये ॥’

इति पटोलादि ॥ २६९ ॥

‘सिंहास्यामृतभण्टाकीक्वाथ कृत्वा समाक्षिकम् ।
अम्लपित्त जयेज्जन्तु कास श्वास ज्वर वमिम् ॥’

इति सिंहास्यादि ॥ २७० ॥

इति अम्लपित्ताधिकार ॥ * ॥

अथ विसर्पे ।

“व्रणवर्ज्ज प्रयोक्तव्य पञ्चमूलचतुष्टयम् ॥”

इति पञ्चमूलत्रयम् ॥ २७१ ॥

“मुस्तारिष्टपटोलानां क्वाथ सर्व्वविसर्पनुत् ॥’

इति मुस्तादि ॥ २७२ ॥

“धात्रीपटोलमुद्गानामथवा घृतसंयुत ॥”

इति धात्र्यादि ॥ २७३ ॥

“अमृतवृषपटोल निम्बपत्रैरुपेत
त्रिफलखदिरसार व्याधिघातञ्च तुल्यम् ।
क्वथितमिदमशेष गुग्गुलोर्भागयुक्त
जयति विषविसर्पान् कुष्ठमष्टादशाख्यम् ॥”

इति नवकषाय ॥ २७४ ॥

“अमृतवृषपटोल मुस्तक सप्तपर्ण
खदिरमसितवेत्र निम्बपत्र हरिद्रे ।
विविधविषविसर्पान् कुष्ठविस्फोटकण्डू
रपनयति मसूरीं शीतपित्त ज्वरञ्च ॥’

इति अमृतादि ॥ २७५ ॥

“पटोलामृतभूनिम्बवासकारिष्टपर्पटै ।
खदिराब्दयुतै क्वाथो विस्फोटाग्निज्वरापह ॥

इति पटोलादि ॥ २७६ ॥

“पटोलत्रिफलारिष्टगुडूचीमुस्तचन्दनै ।
समूर्व्वा रोहिणी पाठा रजनी सदुरालभा ॥
कषाय पाययेदेतत् [ ] नाशिश्लेष्मज्वरापहम् ।
कण्डूत्वग्दोषविस्फोटविषवीसर्पनाशनम् ॥”

इति पटोलादि ॥ २७७ ॥

‘भूनिम्बवासाकटुकापटोल
फलत्रिकाचन्दननिम्बसिद्ध ।
विसर्पदाहज्वरवक्त्रशोष
विस्फोटतृष्णावमिनुत् कषाय ॥”

इति भूनिम्बादि ॥ २७८ ॥

‘सकर्फे पित्तयुक्ते तु त्रिफलां योजयेन्नर ।
दुरालभां पर्पटक पटोल कटुकान्तथा ।
क्वाथ गुग्गुलुसयुक्त पिबेद्वा खदिराष्टकम् ॥’

इति दुरालभादि ॥ २७९ ॥

“कुण्डली पिचुमर्द्दाम्बु खदिरेन्द्रयवाम्बु वा ।
विस्फोटान् शमयत्याशु वायुर्जलधरानिव ॥”

इति कुण्डल्यादि ॥ २८० ॥ * ॥

अथ मसूर्य्याम् ।

“दुरालभां पर्पटकं भूनिम्ब कटुरोहिणीम् ।
श्लेष्मिकायां पित्तजायां वा माने नि क्वाथ्य दापयेत् ॥’

इति दुरालभादि ॥ २८१ ॥

“निम्ब पर्पटक पाठां पटोल कटुरोहिणीम् ।
वासां दुरालभां धात्रीमुशीर चन्दनद्वयम् ॥
एष निम्बादिक क्वाथ पीत शर्करया युत
हन्ति निदाघमसूरीं चापवीसर्पसम्भवाम् ॥

उत्थिता प्रविशेद्वा तु पुनस्तां वाह्यतो नयेत् ॥”
इति निम्बादि ॥ २८२ ॥

“पटोलकुण्डलीमुस्तवृषधन्वयवासकैः ।
भूनिम्बनिम्बकटुकापर्पटैश्च शृतं जलम् ॥
मसूरीं शमयेदामां पक्वाञ्चैव विशोषयेत् ।
नातः परतरं किञ्चिद्विस्फोटज्वरशान्तये ॥”
इति पटोलादि ॥ २८३ ॥

“पटोलमूलारुणतण्डुलीयकं
पिबेद्धरिद्रामलकल्कसंयुतम् ।
मसूरिविस्फोटविदाहशान्तये
तदेव पित्तास्रवमिज्वरापहम् ॥”
इति पटोलादि ॥ २८४ ॥

“पटोलमूलारुणतण्डुलीयकं
तथैव धात्रीखदिरेण संयुतम् ।
पिबेज्जलं सुक्वथितं सुशीतं
मसूरिकारोगविनाशनं परम् ॥”
इति पटोलमूला... ॥ २८५ ॥

“खदिरत्रिफलारिष्टपटोलामृतवासकैः ।
क्वाथोऽष्टकाङ्गो जयति रोमान्तीश्च मसूरिकाम् ॥
वीसर्पकुष्ठविस्फोटकण्ड्वादीनपि पानतः ॥”
इति खदिराष्टकम् ॥ २८६ ॥

“अमृतादिकषायस्तु जयेत् पित्तकफात्मिकाः ॥”
इति अमृतादि ॥ २८७ ॥

“जातीपत्रं समञ्जिष्ठं दार्व्वीं पूगफलं शमीम् ।
धात्रीफलं समधुकं क्वथितं मधुसंयुतम् ॥
मुखरोगे कण्ठरोगे गण्डूषार्थं प्रशस्यते ॥”
इति जातीपत्रादि ॥ २८८ ॥

“अक्ष्णोः सेकं प्रशंसन्ति गवेधुमधुकाम्बुना ॥”
इति गवेधुमधुकक्वाथः ॥ २८९ ॥

“वेदनादाहशान्त्यर्थं स्रावाणाञ्च विशुद्धये ।
सगुग्गुलं वराक्वाथं युञ्ज्याद्वा खदिराष्टकम् ॥”
इति वराक्वाथखदिराष्टकौ ॥ २९० ॥

“निम्बातिमुक्ताशोकाम्रवेतसपल्लवैः ।
निशापर्य्युषितः क्वाथो मसूरीभयनाशनः ॥”
इति निम्बादि ॥ २९१ ॥ इति मसूर्य्यधिकारः ॥ * ॥

अथ मुखरोगे ।

“हस्तीभूमिकदम्बककर्कटकाख्यः क्वाथः ।
गण्डूषतैलयुक्तः क्रिमिदन्तस्य वेदनाशमनः ॥”
इति हस्त्यादि ॥ २९२ ॥

“क्वाथपानन्तु दार्व्वीत्वङ्निम्बतार्क्ष्यकलिङ्गजम् ।
हरीतकीकषायो वा पेयो माक्षिकसंयुतः ॥”
इति दार्व्व्यादिहरीतकीकषायौ ॥ २९३ ॥

“कटुकातिविषादारुपाठामुस्तकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रक्वथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः ॥”
इति कटुकादि ॥ २९४ ॥ * ॥

मुखपाके ।

“जातीपत्रामृताद्राक्षायासदार्व्वीफलत्रिकैः ।
क्वाथः क्षौद्रयुतः शीतो गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥”
इति जातीपत्रादि ॥ २९५ ॥

“पटोलनिम्बजम्ब्वाम्रमालतीनवपल्लवाः ।
पञ्चपल्लवकः श्रेष्ठः कषायो मुखधावने ॥”
इति पटोलादि ॥ २९६ ॥

“पञ्चवल्ककषायो वा त्रिफलाक्वाथ एव वा ।
मुखपाकेषु सक्षौद्रः प्रयोज्यो मुखधावने ॥”
इति पञ्चवल्कत्रिफलाकषायौ ॥ २९७ ॥

“स्वरसः क्वथितो दार्व्व्या घनीभूतो रसक्रिया ।
सक्षौद्रा मुखरोगासृग्दोषनाड़ीव्रणापहा ॥”
इति दार्व्वीक्वाथः ॥ २९८ ॥

“सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्त-
हरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः ।
यष्ट्याह्वराजद्रुमचन्दनैश्च
क्वाथं पिबेत् पाकहरं मुखस्य ॥”
इति सप्तच्छदयष्ट्याह्वादिकषायौ ॥ २९९ ॥

“पटोलशुण्ठीत्रिफलाविशाला-
त्रायन्तितिक्ताद्विनिशामृतानाम् ।
पीतः कषायो मधुना निहन्ति
मुखे स्थितस्तस्य गदानशेषान् ॥”
इति पटोलादि ॥ ३०० ॥

“क्वथिताश्चिफलापाठामृद्वीकाजातिपल्लवाः ।
निषेव्या भक्षणीया वा त्रिफला मुखपाकहा ॥”
इति त्रिफलादि ॥ ३०१ ॥

इति मुखरोगाधिकारः ॥ * ॥

अथ प्रदरे ।

“दार्व्वीरसाञ्जनवृषाब्दकिरातविल्व-
भल्लातकैरवकृतो मधुना कषायः ।
पीतो जयत्यतिबलं प्रदरं सशूलं
पीतासितारुणविलोहितनीलशुक्लम् ॥”
इति दार्व्व्यादि ॥ ३०२ ॥ * ॥

अथ योनिव्यापदि ।

“गुड़ूचीत्रिफलादन्तीक्वाथैश्च परिषेचनम् ॥”
इति गुड़ूचीत्रिफलादन्तीक्वाथाः ॥ ३०३ ॥

अथ गर्भिण्याम् ।

“चन्दनं शारिवालोध्रमृद्वीकाशर्कराऩ्वितम् ।
एष क्वाथः ..रातयो गर्भिण्या ज्वरशान्तये ॥”
इति चन्दनादि ॥ ३०४ ॥

“ह्रीवेरारलुरक्तचन्दनबलाधन्याकवत्सादनी-
मुस्तोशीरयवासपर्पटविषाक्वाथं पिबेद्गर्भिणी ।
नानावर्णरुजातिसारकगदे गर्भाश्रिते वा ज्वरे
योगोऽयं मुनिभिः पुरा निगदितः सूत्यामये-
ष्वपि ॥”
इति हस्तह्रीवेरादि ॥ ३०५ ॥ * ॥

अथ स्तनरोगे ।

“हरिद्रादिं वचादिं वा प्रपिबेत् स्तन्यशुद्धये ॥”
इति हरिद्रादिवचादिक्वाथौ ॥ ३०६ ॥

“तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलीजलं पिबेत् ॥”
इति दशमूलक्वाथः ॥ ३०७ ॥

“पित्तदुष्टेऽमृताभीरुपटोलं निम्बचन्दनम् ।
धात्री कुमारश्च पिबेत् क्वाथयित्वा सशारिवम् ॥”
इति अमृतादि ॥ ३०८ ॥

“कफे वा त्रिफलापथ्याभूनिम्बकटुरोहिणी ॥”
इति त्रिफलादि ॥ ३०९ ॥

“धात्री स्तन्यविशुद्ध्यर्थं मुद्गाष्टकरसाशना ।
भार्गीदारुवचापाठाः पिबेत् सातिविषाः शृताः ॥”
इति भार्ग्यादि ॥ ३१० ॥

“सघृतं त्रिफलाक्वाथं स्तनरोगहरं पिबेत् ॥”
इति सघृतत्रिफलाक्वाथः ॥ ३११ ॥ * ॥

अथ सूतिकारोगे ।

“अमृतानागरसहचरभद्रोत्कटपञ्च-मूलजलद-
जलम् ॥
शृतशीतं मधुयुतं निवारयति सूतिकातङ्कम् ॥”
इति सूतिकादशमूलम् ॥ ३१२ ॥

“सहचरपुष्करवेतसमूलं वैकङ्कतदारुकुलत्थ-
समम् ।
जलमत्र ससैन्धवहिङ्गुयुतं सद्यो ज्वरसूतिक-
शूलहरम् ॥”
इति सहचरादि ॥ ३१३ ॥

“दशमूलीकृतः क्वाथः सद्यः सूतीरुजापहः ॥”
इति दशमूली ॥ ३१४ ॥ * ॥

अथ मक्कल्लशूले ।

“सूतायां हृच्छिरोवस्तिशूलं मक्कल्लसंज्ञितम् ।
यवक्षारं पिबेत्तत्र मस्तुनोष्णोदकेन वा ॥
पिप्पल्यादिगणक्वाथं पिबेद्वा लवणान्वितम् ॥”
इति पिप्पल्यादिगणक्वाथः ॥ ३१५ ॥

इति स्त्रीरोगाधिकारः ॥ * ॥

अथ बालरोगे ।

“भैषज्यं पूर्व्वमुद्दिष्टं नराणां यज्ज्वरादिषु ।
कार्य्यन्तदेव बालानां मात्रा तस्य कनीयसी ॥
हरिद्राद्वययष्ट्याह्वसिंहीशक्रयवैः शृतः ।
शिशोर्ज्वरातिसारघ्नः कषायः स्तन्यदोषजित् ॥”
इति हरिद्रादि ॥ ३१६ ॥

“विल्वञ्च पुष्पाणि च धातकीनां
जलं सलोध्रं गजपिप्पली च ।
क्वाथावलेहौ मधुना विमिश्रौ
बालेषु योज्यावतिसारितेषु ॥”
इति विल्वादिक्वाथः ॥ ३१७ ॥

“समङ्गाधातकीलोध्रशारिवाभिः शृतं जलम् ।
दुर्व्वारेऽपि शिशोर्देयमतीसारे समाक्षिकम् ॥”
इति समङ्गादि ॥ ३१८ ॥

“नागरातिविषामुस्तबालकेन्द्रयवैः शृतम् ।
कुमारं पाययेत् प्रातः सर्व्वातीसारनाशनम् ॥”
इति नागरादि ॥ ३१९ ॥

“विल्वमूलकषायेण लाजाश्चैव सशर्कराः ।
आलोड्य पाययेद्बालं छर्द्यतीसारनाशिनीः ॥”
इति सशर्करलाजयुक्तविल्वमूलकषायः ॥ ३२० ॥

“पटोलत्रिफलारिष्टहरिद्राक्वथितं पिबेत् ।
क्षतविस्फोटवीसर्पज्वराणां शान्तये शिशुः ॥”
इति पटोलादि ॥ ३२१ ॥ * ॥

अथ विषे ।

“कटभ्यर्ज्जुनशैरीयशेलुक्षीरिद्रुमत्वचः ।
कषायकल्कचूर्णाः स्युः कीटलूताव्रणापहाः ॥”
इति कटभ्यादि ॥ ३२२ ॥ इति चक्रपाणिदत्तः ॥

पाचनं, त्रि, पाचयिता । इति मेदिनी । ने, ६१ ॥

अथ विशिष्टद्रव्याणां विशिष्टं पाचनद्रव्यमाह ।

“अलं पनसपाकाय फलं कदलसम्भवम् ।
कदलस्य तु पाकाय बुधैरभिहितं घृतम् ॥
घृतस्य परिपाकाय जम्बीरस्य रसो हितः ॥

नारिकेलफलतालबीजयो
पाचक यदपि तण्डुल विदु ।
क्षीरमाम्र मधुकारपादन
चारमप्यसि हरीत हिता ॥
मधूकमालूरकृपाण्डाना
फल्गुसकर्जूरकपित्थतालानाम् ।
पाकाय पैय पिचुमर्दबीज
घृतेऽपि तक्रेऽपि इदैव दयम् ॥
खर्जूरमज्ञाटकयो प्रयाष,
बिम्बीयष कुत्र च भद्रमुस्तम् ।
यथाङ्गजोधिदुफलेषु प्रीत
भवे तथा वाच्युचित प्रयोतम् ॥
तण्डुलेषु पयस पयो हित
दीप्यकश्च चिपिटे कषायुतम् ।
पष्टिका दधिजलेन जीर्यते
कर्कटी च सुमनेषु जीर्यते ॥'
सुमनेषु गोधूमेषु । जीर्यते कथ्यते ।
गोधूममाषहरिमन्थसतीनमुद्ग
पाको भवेज्झटिति मातुलपुष्पकेण ।
खण्डञ्च खण्डयति मापभवन्तु जीर्यं
तैल कुलत्थमथवा विदधाति जीर्णम् ॥
मातुलपुष्पक धुस्तूरफलम् ॥
कङ्गुश्यामाकनीवारा कुलत्थाश्चापिलम्बितम् ।
दधो जलेन जीर्यन्ति येन्ना काञ्जिकेन तु ॥
पिष्टान्न शीतल वारि शर्करा सैन्धवं पचेत् ।
माषेण्डरीनिम्बमूल पायस मुद्गयूषके ॥
वटो वेसवाराज्यरसेन फेनी
श्रम पर्पट चिपुटीजेन याति ।
कणाम्लतो लड्डुकापूपमाड्वा
विपाको भवेच्छष्कुलीमण्डयोश्च ॥
वेसवार वेषर इति लोके । तद्यथा,—
खेदो निम्बाशितुम्बनकृवेला
धन्याकजीराकणनागराणि ।
जम्बीरमत्र सैन्धवयममम्
यथोचित सस्कृतये प्रयोतमिति ॥
मड्डा शट्क पाककविशेष । मण्ड माण्डे इति लोके ।
आमन्त्र चिञ्च बहुमत्स्यमांस
भोज्यो सुरो काञ्जिकमानत स्यात् ।
दध्यद्भुत केपलवर्द्धितक
मांसेन मतस्य परिपाकमेति ॥
आमपायसक मीने मद्रीत पिप्पली हितम् ।
कूर्मभोज यवक्षाराच्छोल पाकमुपैति हि ॥
कपोतपारावतलावकदक्ष
कपिञ्जलानो पिशितानि शक्रा ।
कादम्ब मर्त्य परिदीय पिष्ट
एणी भवेत्ता वहुशो हि दृष्टम् ॥
कपोतो घवचपालु ।
शाकानि सर्वाण्यपि यान्ति पाक
चारेण सद्यः खिरजालेन ।
मधूकसिद्धार्थकवालुकानां

कटूल पेशु इति लोके । मायत्ती खदिर ॥
पलङ्किकाकेसुककारवेली
वार्त्ताकुवंशाङ्कुरमूलकानाम् ।
उपोदिकालावुपटोलकाना
सिद्धार्थको मेचरवस्य पक्ता ॥
मेचरव चवराई इति लोके ।
विपच्यते मूरणक गुडेन
तथालुक तण्डुलजोदकेन ।
पिण्डालुक जीर्यति कोरदूषात्
मधूकपाक किल नागरेण ॥
जवयक्तण्डुलतोयात् सर्पिर्जम्बीरकाद्रकात् ।
मरिचादपि तच्छीघ्र पाक याचेव काञ्जिका
शीतम् ॥
क्षीर जीर्यति तक्रेण तद्गव्य कोषामलकात् ।
माहिष माञ्जिमन्थेन प्रसपूर्णेन तद्दधि ॥
मण्डक माण्डे इति लोके ।
रसाला जीर्यति क्षीरात् खण्ड नागरभक्षयात् ।
सिता नागरसण्डेन तथेक्षुधादिकारसात् ॥
चराभिरा गैरिकचन्द्रमाध्वा
मध्वीति शीघ्र मुनिभि प्रणीतम् ।
उष्णेन शीत शिशिरेण चोष्णा
जीर्यो भवेत् धारगणस्तथाज्ञे ॥
इरा मदिरा ।
तप्त तप्त हेम वा तारमयो
तोये क्षिप्त सप्तकृत्वस्तदम्भ ।
पीत्वाजीर्णं तोयजात निहन्या
तप्त चोद भद्रमुक्त विशेषात् ॥
तप्त तोयाजीर्णे । इति भावप्रकाशे अठ
राग्निविकाराजीर्णनिद्राचिकाणचक्रविलम्बिका-
चिकित्सा ॥

पाचन, पुं, (पाचयतीति । पच + णिच् + "नन्दि
ग्रहीति ।" ३।१।१३४ । इति ल्युः ।) अग्निः ।
इति मेदिनी । ने, ८० ॥ अम्लरस । इति हेम
चन्द्र । ६ । २६ ॥ रक्तैरण्ड । इति राज
निर्घण्ट ॥

पाचनक, पुं (पाच्यतेऽनेनेति । पच + णिच +
करणे ल्युट् । तत स्वार्थे कन् ।) टङ्कण ।
इति हेमचन्द्र । ४ । १० ॥

पाचनी, स्त्री, (पाचयति भुक्तद्रव्याणीति यया । पच +
णिच + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) हरीतकी ।
इति मेदिनी । ने, ८१ ॥ (पाचयतीति गुणयुक्ता
परिपाचके वाच्यलिङ्ग । यथा, भावप्रकाशे
पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
'कण्ठकारी सरा तिक्ता कटुका दीपनी लघु ।
रूक्षोष्णा पाचनी कासश्वासज्वरकफानिलान् ॥")

पाचल, स्त्री, (पाचयतीति । पच + णिच +
बाहुलकात् कलच् । यद्वा, पाच पाचन
लातीति । ला + क ।) पाचनम् । इति
मेदिनी । ले, १०८ ॥

पाचल, पुं (पाचयतीति । पच + णिच + बाहुल
कात् कलच् ।) पाचक । अग्नि । रायन

पाची, स्त्री, (पाचयति स्वपत्ररसादिप्रलेपादिना
परिपक्वयति व्रणानिति । पच + णिच + "सर्व्व
धातुभ्य इन् ।" उणां ४ । ११७ । इति इन् ।
"कृदिकारादक्तिन ।" ४ । १ । ४५ । इत्यस्य
वार्त्तिकोक्त्या ङीष् ।) लताविशेष । पाचि इति
पचे इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्य्याय । मर
कतपत्री २ हरितलता ३ हरितपत्रिका ४
पत्री ५ सुरभि ६ मारकता ७ मारकत
पत्रिका ८ । अस्या गुणा । कटुत्वम् । तिक्त
त्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । वातदोषग्रह
भूतविकारनाशित्वम् । सर्व्वदोषप्रशमनत्वम् ।
व्रणेषु हितत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

पाज, [स्] क्ली, (पाति रक्षतीति पात्यनेनेति
वा । पा रक्षणे + 'पातेर्बले जुट् च ।" उणां
४ । २०२ । इति असुन् जुडागमश्च ।) बलम् ।
इत्युणादिकोष ॥ (यथा ऋग्वेदे ।८।४६।२५।
"आ नो वायो महे तने याहि मखाय पाजसे ॥")

पाञ्चकपाल, त्रि, (पञ्चकपालस्यायमिति । "तस्ये
दम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) पञ्चकपाल
यागसम्बन्धी ॥ इति व्याकरणम् ॥

पाञ्चजन्य, पुं (पञ्चजने दैत्यविशेषे भव । 'पञ्च
जनादुपसंख्यानम् ।" ४ । ३ । ५८ । इत्यस्य
वार्त्तिकोक्त्या ञ्य ।) विष्णुशङ्ख । इत्यमर ।
१ । १ । २८ ॥ 'पञ्चजनो नाम दैत्य समुद्रे तिमि
रूप धारीत तदस्थिजत्वात् ।' इति भरत ॥
(यथा गीतायाम् । १ । १५ ।
"पाञ्चजन्य हृषीकेशो देवदत्त धनञ्जय ।
पौण्ड्र दध्मौ महाशङ्ख भीमकर्म्मा वृकोदर ॥"
अस्य विवरणम् यथा, हरिवंशे ।८९।१५—१७।
"समुद्र प्रत्युवाचेद दैत्य पञ्चजनो महान् ।
तिमिरूपेण स बाल ग्रस्तवानिति माधव ॥
स पञ्चजनमासाद्य जघान पुरुषोत्तम ।
न चाससाद त बाल गुरुपुत्त्र महाद्युत ॥
स तु पञ्चजन हत्वा शङ्ख लेभे जनार्द्दन ।
य स देवमनुष्येषु पाञ्चजन्य इति श्रुत ॥"
पञ्चभि काश्यपवशिष्ठप्राणाङ्गिरश्च्यवनैर्जने
र्निर्वृत्त । इति व्यण् ।) अग्नि । इति मेदिनी ।
ये १२२ ॥ (यथा, महाभारते ।३।२२१।१ ५।
"काश्यपो ह्यथ वाशिष्ठ प्राणश्च प्राणपुत्त्रक ।
अग्निराङ्गिरसश्चैव च्यवनस्त्रिसुवर्च्चक ॥
अचरत् स तपस्तीव्र पुत्त्रार्थे बहुवार्षिकम् ।
पुत्त्र लभेय धर्म्मिष्ठ यशसा ब्रह्मणा समम् ॥
महाव्याहृतिभिर्ध्यात पञ्चभिस्तैस्तदा त्वथ ।
जज्ञे तेजो महार्चिष्मान् पञ्चवर्ण प्रभावन ॥
समिद्धोऽग्नि शिरस्तस्य बाहू सूर्य्यनिभौ तथा ।
त्वङ्नेत्रे च सुवर्णाभे कृष्णे जङ्घे च भारत ॥
पञ्चवर्ण स तपसा कृत पञ्चभिर्जनै ।
पाञ्चजन्य श्रुतो देव पञ्चवंशकरस्तु स ॥"
चारोबसुमिर्बन्धीयस्य दीर्घसूत्रे पुत्र । इति
दशकुमारचरिते पूर्व्वपीठिकायाम् । १ । २० । ४२ ।)

पाञ्चजन्यधर, पुं, (पाञ्चजन्य तदाख्यया प्रसिद्ध शङ्ख

पाञ्चलिका, स्त्री, (पञ्चाली+स्वार्थे अण् । ततः कन् ततष्टापि अत इत्वञ्च ।) पञ्चालिका । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

पाञ्चशब्दिकं, क्ली, (पञ्चभिः शब्दैर्निर्वृत्तम् । "तेन निर्वृत्तम् ।" ५ । १ । ७९ । इति ठक् ।) पञ्चप्रकारवाद्यम् । यथा, स्कान्दे रेवाखण्डे ।
"शृङ्गजं चर्म्मजञ्चैव तन्त्रजं कांस्यजं तथा ।
फुत्कारस्येति मुनिभिः कथितं पाञ्चशब्दिकम् ॥"

पाञ्चार्थिकः, पुं, (पञ्चार्थाः सन्त्यत्र । "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) पाशुपतः । यथा,—
"पाञ्चार्थिकः पाशुपतश्चिद्रूपः स्फूर्तिमांस्ततः ॥"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाञ्चालं, क्ली, (पञ्चाल एव । पञ्चाल+स्वार्थे अण् ।) शास्त्रम् । यथा,—
"पितृहूर्नृपपुर्य्या द्वार्दक्षिणेन पुरञ्जनः ।
राष्ट्रं दक्षिणपञ्चालं याति श्रुतधरान्वितः ॥
इति श्रीभागवते ।४। पुरञ्जनोपाख्याने ।२५।५०॥
"पञ्चानां विषयाणामन्यतोऽनवगतानां प्रकाशनायालमिति पञ्चालं शास्त्रम् ।" इति ।
"प्रवृत्तञ्च निवृत्तञ्च शास्त्रं पञ्चालसंज्ञकम् ।"
इति च तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
अत्र पञ्चालमिति पाठः किन्तु स्वार्थे ष्यप्रत्यये पाञ्चालमपि भवति ॥

पाञ्चालः, त्रि, (पञ्चाले तदाख्यया प्रसिद्धे प्रदेशे भवः । "तत्र भवः ।" ४ । ३ । ५३ । इत्यण् ।) पञ्चालदेशोद्भवः ॥

पाञ्चालः, पुं, (पञ्चभिः प्रधानाभिर्नदीभिरलति पर्य्याप्नोतीति पञ्चालः । ततः स्वार्थे अण् ।) देशविशेषः । स तु द्रुपदराजनगरम् । अधुना परक्काबाद इति ख्यातः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३८ । १ ।
"पाञ्चालराजं द्रुपदं गृहीत्वा रणमूर्द्धनि ।
पर्य्यानयत भद्रं वः सा स्यात् परमदक्षिणा ॥"
तद्देशवासिषु पुं भूम्नि ।) यथा,—
"पाञ्चालाश्चेदिमत्स्याश्च सूरसेनाः पटच्चराः ।"
इत्यादि विराटपर्व्व ॥
(ब्रह्मदत्तस्य सहचरविशेषः । यथा, हरिवंशे । २३ । २२ ।
"पाञ्चालकण्डरीकाभ्यां तस्य सख्यमभूत्तदा ॥")

पाञ्चालिका, स्त्री, (पाञ्चाली+स्वार्थे कन् । ततो ह्रस्वष्टाप् च । वस्त्रदन्तादिकृतपुत्तलिका । तत्पर्य्यायः । पुत्रिका २ । इत्यमरः ॥ पञ्चालिका ३ । इति भरतः ॥ शालभञ्जी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ पाञ्चाली ५ शालभञ्जिका ६ । इति जटाधरः ॥ (रीतिविशेषः । तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ९ । ५ ।
"—————वर्णैः शेषैः पुनर्द्वयोः ।
समस्तपञ्चषपदो बन्धः पाञ्चालिका मता ॥")

पाञ्चाली, स्त्री, (पञ्चभिर्वर्णैरलतीति । अल+अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) पाञ्चालिका । (यथा, देवीभागवते । ४ । १९ । ४ ।
"पञ्चाया मोहितश्चाहं सदावर्त्ती परालनः ।
परवान् दारुपाञ्चाली मायिकस्य यथा वशे ॥")
(पाञ्चाले भवा । पाञ्चाल+अण् । स्त्रियां ङीप् ।) पाण्डवपत्नी । तत्पर्य्यायः । कृष्णा २ पाण्डुश्रम्मिला ३ पार्षती ४ द्रौपदी ५ याज्ञसेनी ६ वेदिजा ७ । इति जटाधरः ॥ सैरन्ध्री ८ नित्ययौवना ९ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १९८ । ४१ ।
"कुमारी चापि पाञ्चाली वेदीमध्यात् समुत्थिता ॥"
अस्य जन्मादिविवरणं द्रौपदीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ रीतिविशेषः । पाञ्चालानां प्रियत्वादेवास्यास्तथात्वम् । यथा, साहित्यदर्पणे । ९ । २ ।
"वैदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली लाटिका तथा ॥"
एतल्लक्षणं यदाह भोजः ।
"समस्तपञ्चषपदामोजःकान्तिसमन्विताम् ।
मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥")

पाट्, [य], (पाटयति कार्य्यान्तरप्रेरणात् पूर्व्वकार्य्यं छेदयतीति । पट+णिच्+क्विप् ।) सम्बोधनम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ७ ॥

पाटकः, पुं, (पाटयति दीप्यतीति । पाट+ण्वुल् ।) महाकिष्कुः । कटकाभरणम् । वाद्यम् । अर्द्धादिवादनम् । मूलधनापचयः । रोधः । इति मेदिनी ॥ ग्रामैकदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (पाटयति छिनत्तीति । छेदके । भेदके, त्रि । यथा, हरिवंशे । १७१ । १४ ।
"अहं तमो घनीभूतमहमेव च पाटकः ॥")

पाटच्चरः, पुं, (पाटयन् छिन्दन् चरतीति । चर+पचाद्यच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) चौरः । इत्यमरः ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । ७ अङ्के ।
"भगिन् ! कलिङ्गनाथविकत्थं किलेतस्य पापपाटच्चरस्य ॥")

पाटनं, क्ली, (पट+णिच्+भावे ल्युट् ।) छेदनम् । यथा,—
"अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा लाङ्गूलच्छेदनं तथा ।
पाटने कर्णशृङ्गाणां मासार्द्धन्तु यवान् पिबेत् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे यमः ॥

पाटलं, क्ली, (पाटलो वर्णोऽस्यास्तीति । पाटल+अर्श आदित्वादच् ।) पाटलीपुष्पम् । इत्यमरः ॥ गोलापाख्यपुष्पमिति केचित् ॥ (यथा, भागवते । ४ । ६ । १४ ।
"पाटलाशोकवकुलैः कुन्दैः कुरवकैरपि ॥"
पाटलेति केचित् ॥)

पाटलः, पुं, (पाटयतीति । पट+णिच्+वृषादित्वात् कलच् ।) श्वेतरक्तवर्णः । गोलापिरङ्ग इति भाषा । आशुधान्यम् । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः । चक्षुष्यत्वम् । वह्निष्यन्दित्वम् । त्रिदोषकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तद्वर्णयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, रघौ । २ । २९ ।
"स पाटलायां गवि तस्थिवांसं
धनुर्द्धरः केशरिणं ददर्श ।
अधित्यकायामिव धातुमय्यां
लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥")

पाटलद्रुमः, पुं, (पाटलस्य पाटलपुष्पस्य द्रुमो वृक्षः । यद्वा, पाटलो द्रुमः इति नित्यकर्म्मधारयः ।) पुन्नागवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाटला, स्त्री, (पाटलो वर्णोऽस्त्यस्याः । पाटलवर्णत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) दुर्गा । यथा,—
"अपर्णानेकवर्णा च पाटला पाटलावती ।"
इति तन्त्रसारे तस्याः शतनामस्तोत्रम् ॥
पुष्पवृक्षविशेषः । पारुल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पाटलिः २ अमोघा ३ काचस्थाली ४ फलेरुहा ५ कृष्णवृन्ता ६ कुबेराक्षी ७ । इत्यमरः ॥ ताम्रपुष्पी ८ कुम्भिका ९ सुपुष्पिका १० वसन्तदूती ११ स्थाली १२ स्थिरगन्धा १३ अम्बुवासी १४ कालवृन्ती १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुदूती १६ तालास्थली १७ अलिवल्लभा १८ । इति भावप्रकाशः ॥ कामदूती १९ कुम्भी २० तोयाधिवासिनी २१ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातशोफाध्मानवमिश्वासत्रिपातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तुवरत्वम् । अनुष्णत्वम् । दोषत्रयारुचिहिक्कास्रदाहनाशित्वञ्च ॥ तत्फलगुणाः । कषायत्वम् । लघुत्वम् । हिमत्वम् । तोयत्वम् । कफास्रनाशित्वञ्च । तत्फलगुणाः । पित्तातिसारदाहनाशित्वम् । हिक्कामलरोधकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ तदुत्पत्तिर्यथा,—
"गते मृगाङ्कि सर्व्वेऽपि गणाः संहृत्य तं तदा ।
लिङ्गं चित्रवने रुद्रां प्रतिष्ठाप्य चचार ह ॥
विचरन्तं तदा भूयो महेशं कुसुमायुधः ।
आरात् स्थित्वाग्रतो धन्वी सन्तापयितुमुद्यतः ॥
ततस्तमग्रतो दृष्ट्वा क्रोधाध्माततनुर्हरः ।
स्मरमालोकयामास शिखाग्राच्चरणान्तिकम् ॥
आलोकितस्त्रिनेत्रेण मदनो द्युतिमानपि ।
प्रादह्यत तदा ब्रह्मन् पादादारभ्य कक्षवत् ॥
प्रदह्यमानौ चरणौ दृष्ट्वासौ कुसुमायुधः ।
उत्ससर्ज धनुः श्रेष्ठं तज्जगामाथ पञ्चधा ॥
यदासीन्मुष्टिबन्धस्तु रुक्मपृष्ठो महाप्रभः ।
स चम्पकतरुर्जातः सुगन्धाढ्यो गुणाकृतिः ॥
नाहस्थानं शुभाकारं यदासीद्वज्रभूषितम् ।
तज्जातं केशरारण्यं वकुलं नामतो नगः ॥
या च कोटी शुभा ह्यासीदिन्द्रनीलविभूषिता ।
जाता सा पाटला रम्या भृङ्गराजिविभूषिता ॥"
इति वामने ६ अध्यायः ॥
रक्तलोध्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाटलापुष्पसन्निभं, क्ली, (पाटलापुष्पस्य सन्निभा सादृश्यं यत्र ।) पद्मकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाटलिः, स्त्री, (पाटि+भावे वन् । पाटो दीप्तिस्तं लातीति । ला+"आतश्च कः ।" उणां ४ । १३८ । इति कः । पाटलिपुष्पाणां अतिसुश्रीकतावैवास्यास्तथात्वम् ।) पाटलापुष्पवृक्षः । इत्यमरः ॥

(मत्, महाभारते । ७ । ४२ । १६ ।
"तस्य पाटलिपुष्पाभा मलयाः चर्मोत्तमाः ।
वदनाभा शशाङ्कस्य नक्षत्राभिरिवाचितः ।")

पाटलिपुत्रं, क्ली, (पाटलि पुष्प इव यस्य । पृषो- पाटलिपुत्रशब्दोऽपि नगरविशेषे तथात्वम् ।) मगधदेशे । पाटना इति ख्यातम् । तत्पर्यायः । कुसुमपुरम् २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४२ । पुष्पपुरम् ३ पाटलिपुत्रकम् ४ । इति त्रिकाण्ड- शेषः । (इदन्तु मगधानां राजधानी । यथा हितोप- देशे । "अस्ति भागीरथीतीरे पाटलिपुत्रनाम- धेयं नगरम् ।"
इदमेव पुरा मगधानां राजधानी आसीत् । चन्द्रगुप्तदर्शनार्थम् भूपतेः पुत्राणां नीति- शिक्षार्थमत्र [illegible] विष्णु- शर्म्मणा पञ्चतन्त्रहितोपदेशादयो ग्रन्था विर- चिताः ।)

पाटल्या, स्त्री, (पाटं दीर्घं लातीति । ला + क- । स्त्रियां टाप् ।) कटम्भरा । गुण्ठवस्त्रम् । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, हस्त्यायुर्वेदे ५ । ५८ ।
"तुषैः पटलपात्रं सुसम्यं कारयेद्बुधः ।
तत्पुत्रानी प्रदातव्या यत्र भवति निश्चितम् ।
तदैव पाटल्यादिनां सम्पूर्णेन तु वल्कलम् ।")

पाटवं क्ली, (पटोर्भावः कर्म्म वा । पटु + "इग- न्ताच्च लघुपूर्वात् ।" ५ । १ । १३१ । इत्यण् ।) पटुता । यथा । "पाटवं संकल्पितम् ।" इति हितोपदेशः । (आरोग्यम् । यथा पञ्चतन्त्रे ।१।(३)
"शिथिलौ करौ च भे भृशं भोग-
तृष्णया ।
कुतः समाश्रिता वा स्यात् सदैवाश्चर्य्यपाट
वात् ।")
आरोग्यम् । इति राजनिर्घण्टः । (पटो- भार्य्या पाटवा । इति सिद्धान्तकौमुदी ।)

पाटविक, त्रि, (पाटवं पटुत्वमस्त्यस्य । पाटव + ठन् ।) पटुः । धूर्त्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

पाटहिका, स्त्री, (पटहं वादयतीति [illegible] । पटह + ठक् । [illegible]) गुञ्जा । इति [illegible] । ११ ।

पाटितं त्रि (पाट्यते स्म इति । पट + णिच् + क्त ।) भग्नं द्विधा, भिन्नं २ । दारितम् ३ । भिन्नम् ४ । इति हेमचन्द्रः । (यथा रघुः । ९ । ६६ ।
"[illegible] ।")

पाटी, स्त्री, ([illegible] । पट + "[illegible] ।" [illegible] ।) परिपाटी । इति राजनिर्घण्टः । [illegible] । अङ्कगणितम् । यथा, "[illegible] ।" [illegible])

पाटीरः, पुं [illegible] । इति [illegible] । (यथा, [illegible] । ११ ।

"पाटीरवनदीतीरे पयोधरपटीरे [illegible]
पाटीरद्रुमखण्डैव कविभिर्द्रुमैरिदं नीयते ।
मोदिनीति वनाद्वेणि वनानां मापेति रुद्धेति च
व्याहारैः शमयन्दैकमवनी पुत्रावतिकामति ।")

पाठं, क्ली, (पठ्यत इदम् । "तद्धेदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) पञ्चमकम् । यथा,-
"पाण्डवानाम् मधुरं कुबेरं गुणमानि च ।"
इति राजवल्लभः ।
(पाटि + घञ् । पाटकोषे । हिङ्, कि ।)

पाठ, पुं, (पठनमिति । पठ + भावे घञ् ।) विधिना वेदाध्ययनम् । (पठ + णिच् + भावे घञ् ।) शिष्यानामध्यापनम् । तत्पर्यायः । अध्यायनं २ अध्ययः ३ पठनम् ४ पाठना ५ पाठनम् ६ अध्ययनम् ७ अध्यापनम् ८ अध्या- पना ९ अभ्यसनम् १० । इत्यमरभरतौ ॥ निपाठ, ११ निपठः १२ । इति शब्दरत्नावली । अमरः । * । आद्याष्टादिपाठे तु ॐ नारा- यणाय नमः ॐ नराय नमः ॐ नरोत्तमाय नमः ॐ देव्यै नमः ॐ सरस्वत्यै नमः ॐ व्यासाय नमः । इति मन्त्रा पाठ्यम् ।
"नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ।"
इति तिथि. ।
तत्र भारतपाठनीयो उदीरयेत् इत्यत्र महाभारत उदीरयेदित्यत्र पौराणिकानुयायिनः पौराणिकैरुक्तानिबन्धानां समुदायस्य सूचकम् । चैतन्य भारतपाठवकारेण ज्ञायते यतः । भारते चैतन्य जाम इति मायाशिलिनम् । अथवा [illegible] भविष्यपुराणम् ।
"अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितन्तथा ।
विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ।।
कार्ष्णञ्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।"
कार्ष्णं महाभारतम् ।
"सौराश्च धर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ।
जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ।"
अथवाहिन गनार्थमपि [illegible] । [illegible] व्याख्यानोक्तेन [illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
न [illegible] वाचकम् ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"

तत्र मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्यपाठो ऋषिच्छन्दादिकं पठेत् । तद्यथा । प्रथम- चरितस्य ब्रह्म ऋषिर्महाकाली देवता गायत्री छन्दो नन्दा शक्ती रक्तदन्तिकाबीजमग्निस्तत्त्वं महाकालीप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः । मध्यम- चरितस्य विष्णुर्ऋषिर्महालक्ष्मीर्देवतानुष्टुप् छन्दः शाकम्भरी शक्तिर्दुर्गा बीजं वायुस्तत्त्वं महालक्ष्मीप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः । उत्तरचरि- तस्य रुद्र ऋषिः सरस्वती देवता त्रिष्टुप् छन्दो भीमा शक्तिर्भ्रामरी बीजं सूर्य्यस्तत्त्वं सरस्वती- प्रीत्यर्थं जपे विनियोगः । पैतन्काशिकखण्ड तद् भविष्यपुराणम् ।
"इतिहासपुराणानि पुस्तकानि महीपते ।
पूज्यते सर्व्वकार्येभ्यो ब्रह्मादिभिरिदेवी ।
वाचकं वाचकं विप्रं [illegible] ।
पुराणाश्रवणं [illegible] । वाचकादर्शं पठेत् ।"
तथा ।
"वेदार्थमयनं तस्य वाचकस्य विधिं वद ।
पञ्चदश विविधं कुर्य्यात् वाचकः कुरुनन्दन ।
पुराणं धीत मनुष्य न शुक्रा पारयेत् क्वचित् ।
हिरण्यं रजतं गाश्च तथा कांस्योपदोहनाः ।
दत्त्वा तु वाचकायैव श्रुतस्यापि फलं लभेत् ।"
कांस्योपदोहनाः कांस्यदोहाः ।
"वाचक, पूजितो येन प्रसन्नास्तस्य देवताः ।"
तथा ।
"प्राप्य कर्म्मसमाप्तिं च पूजयेद्वाचकं बुधः ।
व्याख्यानमपि विप्रेन्द्र न दद्यात् नवनं क्रतुम् ।"
तथा ।
"विप्रसभासु प्राप्ते व्यासासनमुपाश्रयेत् ।
कलमहरणमात्रं हि स भाषणमानितम् ।
पुराणाय सदा वै पत्राणि [illegible] ।
वाचकाति न [illegible] ।
न पर्व्व वाचयेद्यत्र न स्थितो यत्र गच्छति ।"
तथा ।
"नवसप्तमात्रं पाठे पाठे विराम्यते ।
तदर्द्धं मध्यमात्रं [illegible] ।"
इति तिथ्यादितत्त्वम् । * ।
पाठकस्य दोषा यथा -
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"
इति मार्कण्डेयपुराणम् । * ।
[illegible] यथा,--
"[illegible] ।
[illegible] ।"
[illegible] यथा --
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"

कुर्य्यादध्यापनं नित्यं स ब्रह्मादीनि पूर्व्वतः।
सर्व्वेषामेव भूतानां वेदश्चक्षुः सनातनः ॥
अधीयीताध्ययं नित्यं ब्राह्मण्याद्धीयतेऽन्यथा ॥"

इति कौर्म्मे उपविभागे १२ अध्यायः ॥ * ॥

पाठनिषेधकालो यथा। ग्रहणेऽनध्यायो न ग्रहणोपरागमात्रविषयः।
"अहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके।"
इति मनुवचनेन सामान्यतो निषेधात् ॥

एष श्राद्धानध्यायो ग्रस्तास्तविषय इति मिताक्षरा अन्यत्र त्वहोरात्रमनध्यायो याज्ञवल्क्यात्। यथा,—
"सन्ध्यागर्ज्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने।
समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥
पञ्चदश्यां चतुर्द्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके।
ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥"

द्युनिशमहोरात्रम्। चैत्रश्रावणमार्गशीर्षाणामादिप्रतिपदो नित्याः इति ब्रह्मचारिकाण्डधृतहारीतवचने एतासामनध्याये नित्यत्वाभिधानादन्यासां काम्यत्वम्। आदिप्रतिपदः शुक्लप्रतिपदः ॥
"सा च यौधिष्ठिरी सेना गाङ्गेयशरताड़िता।
प्रतिपत्पाठशीलानां विद्येव तनुतां गता ॥"

इति व्यासवचनमपि तावन्मात्रपरम् ॥ * ॥

गौतमोक्ताकालिकानध्याया यथा,—
आकालिकनिर्घातभूकम्पराहुदर्शनोल्का इति आकालिका इति। निमित्तकालमारभ्य परेद्युर्यावत् स एव कालस्तावदकालस्तत्र भवाः ॥
तथा,—
"विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानाञ्च संप्लवे।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥" * ॥

उल्कादिषु प्रतिप्रसवमाह मनुः।
"वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके।
नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥"

पराशरभाष्ये कूर्म्मपुराणम्।
"अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः।
न धर्म्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्व्वस्वेतानि वर्ज्जयेत् ॥"

नारदः।
"अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः।
अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु ॥" * ॥

सन्ध्यागर्ज्जने शास्त्रचिन्तानिन्दामाह सत्यचिन्तामणौ दुर्व्वासाः
"सन्ध्यायां गर्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति यः।
चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुर्विद्या यशो बलम् ॥
प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिस्वने।
सज्योतिः स्यादनध्याय इत्याह भगवान् मनुः ॥"

इति मनुवचनं वर्षाविषयम् ॥ * ॥

अष्टम्यादिषु विशेषमाह हेमाद्रिधृतापस्तम्बः।
"उदयास्तमिते वापि मुहूर्त्तत्रयगामि यत्।
तद्दिनं तदहोरात्रमनध्यायविदो विदुः ॥
केचिदाहुः क्वचिद्देशे यावत्तु दिननाड़िकाः।
तावद्देव त्वनध्यायो न तन्मिश्रे दिनान्तरे ॥"

तद्दिनं तां तिथिं प्राप्येत्यर्थः। दिनान्तरे तिथ्यन्तरे। अत्र पूर्व्ववचनस्तु शास्त्रमीमांसाध्यायिभिः परिगृहीतम्। परवचनन्तु अन्यग्रन्थपरम्। यत्तु निर्णयामृतधृतम्।
"प्रतिपत्तेशमात्रेण कलामात्रेण चाष्टमी।
दिनं दूषयते सर्व्वं सुरा गव्यघटं यथा ॥"

तद्दूषयत इत्यभिधानात् पूर्व्ववर्णितमात्रेण सर्व्वदिनदूषणाय। राजमार्त्तण्डे।
"प्रतिपत्ते या द्वितीयास्ताः प्रतिपत्ते गते तु या।
या तु कोजागरे जाते चैत्रावण्याः परेऽपि या ॥
चातुर्मास्ये समाप्ते च द्वितीया या भवेत्तिथिः।
सर्व्वास्वेतास्वनध्यायः पुराणैः परिकीर्त्तितः ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पाठकः, त्रि, (पाठयति अध्यापयतीति। पठ + णिच् + ण्वुल्।) उपाध्यायः। इति हेमचन्द्रः। १। ७८ ॥ (यथा, महाभारते।३।३१२।१०५।
"पठकाः पाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्रचिन्तकाः।
सर्व्वे व्यसनिनो मूर्खा यः क्रियावान् स पण्डितः ॥")

धर्म्मभाणकः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पठतीति। पठ + ण्वुल्। वाचकः। अध्येता।
"चर्व्वणं गिलनञ्चापि कासितं श्वासितन्तथा।
नीचोच्चश्चैव गम्भीरं वर्ज्जयेत् पाठकः सुधीः ॥"

इति हारीते प्रथमस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

पाठभूः, स्त्री, (पाठस्य भूर्भूमिः स्थानमित्यर्थः।) ब्रह्मारण्यम्। वेदादिपाठस्थानम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाठमञ्जरी, स्त्री, (मञ्जु सुन्दरं यथा तथा रायति शब्दायते इति। मञ्जु + रै + कः। स्त्रियां ङीप्। पृषोदरादुल्लोपः। ततः पाठस्य मञ्जरी वाचिकेव।) शारी पक्षिणी। इति शब्दमाला ॥

पाठशाला, स्त्री, अध्ययनगृहम्। पाठस्य अध्ययनस्य शाला गृहम्। इति षष्ठीतत्पुरुषसमासनिष्पन्ना ॥

पाठशालिनी, स्त्री, (पाठेन शालते श्लाघते इति। शाल + णिनिः + ङीप्।) शारी पक्षिणी। इति शब्दमाला ॥

पाठा, स्त्री, (पठ्यते बहुगुणवत्तया कथ्यते इति। पठ + कर्म्मणि घञ्। अजादित्वात् टाप्।) लताविशेषः। आकनादि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अम्बष्ठा २ अम्बष्ठिका ३ प्राचीना ४ पापचेलिका ५ यूथिका ६ स्थापनी ७ श्रेयसी ८ विद्धकर्णिका ९ एकाष्ठीला १० कुचेली ११ दीपनी १२ वनतिक्तिका १३ तिक्तपुष्पा १४ वृहत्तिक्ता १५ शिशिरा १६ वृकी १७ मालती १८ वरा १९ देवी २० वृत्तपर्णी २१। अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। गुरुत्वम्। उष्णत्वम्। वातपित्तज्वरपित्तदाहातीसारशूलनाशित्वम्। भग्नसन्धानकारित्वञ्च। इति वैद्यकम् ॥ * ॥
"अम्बष्ठा वालिका वाला शष्ठाम्बा चालिकाम्बिका।
अम्बा च माचिका चैव दृढ़वल्का मयरिका ॥
गन्धपर्णी चित्रपुष्पी श्रेयसी सुखवाचिका।
छिन्नपत्री भूरिमल्लिर्विज्ञेया षोड़शाह्वया ॥
अम्बष्ठा सकषायाम्ला कफकण्ठरुजापहा।
वातामयबलासघ्नी रुचिकृद्दीपनी परा ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥
"पाठाम्बष्ठाम्बष्ठकी च प्राचीना पापचेलिका।
एकाष्ठीला रसा प्रोक्ता पाठिका वरतिक्तिका ॥
पाठोष्णा कटुका तीक्ष्णा वातश्लेष्महरी लघुः।
हन्ति शूलज्वरच्छर्द्दिकुष्ठातीसारहृद्रुजः ॥
दाहकण्डूविषश्वासकृमिगुल्मगलव्रणान् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

पाठिका, स्त्री, (पाठा + स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वञ्च।) पाठा। इति भावप्रकाशः ॥

पाठी, [न्] पुं, (पाठैव आकृतिर्विद्यते यस्य। पाठा + इनिः।) चित्रकवृक्षः। इत्यमरः ॥ (पाठोऽस्यस्येति। "अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति इनिः।) पाठविशिष्टः ॥ (कर्म्मोपपदेनास्य प्रमाणं यथा, मार्कण्डेये। ६८। २६।
"बन्दिनामथ सूतानां विटानां काव्यपाठिनाम् ॥")

पाठीकुटः, पुं, (पाठीं कुटतीति। कुट + "इगुपधज्ञेति।" ३।१।१३५। इति कः।) चित्रकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

पाठीनः, पुं, (पाठिं पृष्ठं नमयतीति। पाठि + नम + णिच् + "अन्येभ्योऽपीति।" डः। "अन्येषामपि दृश्यते।" ६। ३। १३७। इति दीर्घः।) मत्स्यविशेषः। बोयालि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सहस्रदंष्ट्रः २। इत्यमरः ॥ सहस्रदंष्ट्री ३ बोदालः ४ वदालकः ५। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः। ५। १६।
"पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ॥")
अस्य गुणाः। श्लेष्मलत्वम्। स्निग्धत्वम्। मधुरत्वम्। कषायत्वम्। बल्यत्वम्। वृष्यत्वम्। पाके कटुत्वम्। रोचनत्वम्। वातपित्तजित्त्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ (यथा च।
"पाठीनः श्लेष्मलो वृष्यो निद्रालुः पिशिताशनः।
दूषयेद्रक्तपित्तन्तु कुष्ठरोगं करोत्यसौ ॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)
पाठकः। गुग्गुलुद्रुमः। इति मेदिनी। ने, ८९ ॥

पाठ्यं, त्रि, (पठ्यते इति। पठ + "ऋहलोर्ण्यत्।" ३। १। १२४। इति ण्यत्।) पठनीयम्। पठितव्यम्। यथा,—
"तिष्ठ रे तिष्ठ काष्ठोऽहं कुष्ठयामि हठादहम्।
चाष्ठु पठतः पाठ्यमधिगोष्ठि शठस्य ते ॥"

इति नैषधे १७ सर्गः ॥

पाणः, पुं, (पण्यते व्यवह्रियतेऽनेनेति। पण + करणे घञ्।) पाणिः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पण + भावे घञ्। पणनम्। समयः। यथा, महाभारते। २। ५७। ८।
"दीव्यामहे पार्थिव ! मा विशङ्की
कुरुष्व पाणञ्च चिरञ्च मा कृथाः ॥")

(यथा, महाभारते । ७ । २२ । १५ ।
तन्तु पाटलिपुष्पाणां समवर्णा हयोत्तमाः ।
वहमाना नराजन्त मल्लस्यामित्रघातिनः ॥")

पाटलिपुत्त्र, क्ली, (पाटलिः पुत्त्र इव यस्य । बहु-पाटलितरोरुत्पत्तिस्थानत्वेनास्य तथात्वम् ।) नगरविशेषः । पाटना इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । कुसुमपुरम् २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४२ ॥ पुष्पपुरम् ३ पाटलिपुत्त्रकम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (इदन्तु गङ्गातीरस्थम् । यथा हितोपदेशे । "अस्ति भागीरथीतीरे पाटलीपुत्त्रनामधेयं नगरम् ॥'
इदमेव पुरा मगधानां राजधानी आसीत् । अत्रत्यसुदर्शननाम्नो भूपतेः पुत्त्राणां नीतिविद्याधिगमाय विद्वत्कुलचूडामणिना विष्णुशर्म्मणा पञ्चतन्त्रहितोपदेशादयो ग्रन्था विरचिताः ॥)

पाटली स्त्री, (पाटं दीप्तिं लातीति । ला+क । स्त्रियां ङीष् ।) कटभीवृक्षः । मुष्ककवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, इन्द्रजाले १ अध्याये ।
'पुष्ये रुद्रजटामूलं मुखस्थं कारयेद्बुधः ।
ताम्बुलानि प्रदातव्यं वश्या भवति निश्चितम् ।
तथैव पाटलीमूलं ताम्बुलेन तु वश्यकृत् ॥")

पाटव क्ली, (पटोर्भावः कर्म्म वा । पटु+"इगन्ताच्च लघुपूर्व्वात् ।" ५ । १ । १३१ । इत्यण् ।) पटुता । यथा । 'पाटवं संस्कृतोक्तिषु ।' इति हितोपदेशः ॥ (दार्ढ्यम् । यथा पञ्चतन्त्रे । ४ । ६४ ।
"विच्छिद्यते कदाचित् धीः कर्म्मणा भोगदायिना ।
पुनः समाहिता सा स्यात् तदेवाभ्यासपाटवात् ॥")
आरोग्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पटोर्भावः पाटवम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

पाटविक त्रि, (पाटवं पटुत्वमस्त्यस्य । पाटव+ठन् ।) पटुः । धूर्त्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाटहिका, स्त्री (पाटह पटहस्तदवयवः तद्वत् आकृतिरस्त्यस्याः । पाटह+ठन् । टकाराद्याकृतिसदृशत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) गुञ्जा इति हारावली । १४५ ॥

पाटित त्रि (पाट्यते स्म इति । पट+णिच+क्त ।) छिन्नम् । तत्पर्य्यायः । दारितम् २ भिन्नम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा सुश्रुते । २ । १६ ।
"पाटितमिव बहुविधारितं वेदनावच्च ।)

पाटी स्त्री, (पाटयतीति । पाटि+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ४ । ११७ । इति इन् । स्त्रियां वा ङीष् ।) बलामुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ परिपाटी । अनुक्रमः । यथा, 'पाटीं सद्गणितस्य वच्मि चतुरप्रीतिप्रदां प्रस्फुटाम् ।' इत्यादि लीलावती ॥

पाटीरः पुं पटीरः । इति विश्वः ॥ (यथा, मुकुन्दमालायाम् । ३२ ।
"लाटीनेत्रपुटीपयोधरघटीरेवातटीदुष्कुटी पाटीरद्रुमवर्णनेन कविभिर्मूढैर्दिनं नीयते ।
गोविन्देति जनार्द्दनेति जगतां नाथेति कृष्णेति च व्याहारैः समयस्तदेकमनसां पुंसामतिक्रामति ॥")

पाठ्यं, क्ली, (पट्टस्य इदम् । "तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) पट्टशाकम् । यथा,—
"पाठ्यशाकन्तु मधुरं दुर्जरं गुरुपाकि च ॥"
इति राजवल्लभः ॥
(पाटि+यत् । पाटनीये । छेद्ये, त्रि ॥)

पाठ, पुं, (पठनमिति । पठ+भावे घञ् ।) विधिना वेदस्याभ्यसनम् । (पठ+णिच+भावे घञ् ।) शिष्याणामध्यापनम् । तत्पर्य्यायः । ब्रह्मयज्ञः २ ब्रह्मयहः ३ पठनम् ४ पाठना ५ पाठनम् ६ अध्ययनम् ७ अध्यापनम् ८ अध्यापना ९ अभ्यसनम् १० । इत्यमरभरतौ ॥ निपाठः ११ निपठः १२ । इति शब्दार्थरत्नावली अमरः ॥ * ॥ माहात्म्यादिपाठे तु ॐ नारायणाय नमः ॐ नराय नमः ॐ नरोत्तमाय नमः ॐ देव्यै नमः ॐ सरस्वत्यै नमः ॐ व्यासाय नमः । इति नत्वा पाठ्यम् ।
"नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥'
इति विधेः ॥
एतच्च भागवतीयश्लोकोक्तौ उदीरयेत् इत्यस्य व्यक्तया उदीरयमन्यान् पौराणिकानुपशिक्षयतीति श्रीधरस्वामिव्याख्यानमनुप्रासनविरुद्धम् । चैवेति भारतपाठाधिकारेण व्यासो लभ्यः । भागवते चैवेत्यत्र व्यासं इति साक्षाल्लिखितम् । जयपदार्थमाह ब्रह्मचारिकाण्डे भविष्यपुराणम् ॥
"अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितन्तथा ।
विष्णुधर्म्मादिशास्त्राणि शिवधर्म्माश्च भारत ॥
कार्ष्णञ्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।'
कार्ष्णं कृष्णद्वैपायनप्रणीतम् ।
सौराश्च धर्म्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ।
जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥"
जयशब्देन संसारमिति जयस्तत्पदप्रयोगः । एवं व्याख्यानावलोकनात् व्याधाराद्या स्तोत्रादावेव श्लोकं पठति । मत्स्यसूक्ते वाराहीतन्त्रे च ।
"प्रणवश्चादौ जप्याच्च स्तोत्रं वा संहितां पठेत् ।
अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुषः ॥
सर्व्वत्र पाठे विज्ञेयो ह्यन्यथा विफलं भवेत् ।
मुद्गिनानन्दयित्वेन पठितव्यं प्रयत्नतः ॥
न कार्य्यासक्तमनसा कार्य्यं स्तोत्रस्य वाचनम् ।
आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुधीः ॥
हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफलं भवेत् ।
स्वयञ्च लिखितं यत्तु ब्राह्मणेन लिखितञ्च यत् ॥
अब्राह्मणेन लिखितं तथापि विफलं भवेत् ।
ऋष्यादिच्छन्दादिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं विचक्षणः ॥
स्तोत्रे न ज्ञायते यत्र प्रणवन्यासमाचरेत् ।
सङ्कल्पितं स्तोत्रपाठं सर्व्वं कृत्वा पठेत् सुधीः ॥
अध्यायं प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन ।
कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादि पठेन्नरः ॥"
तत्र
ऋष्यादिच्छन्दादिकं पठेत् । तद्यथा ।
चरितस्य ब्रह्म ऋषिर्महाकाली देवता छन्दो नन्दा शक्ती रक्तदन्तिका बीजम् महाकालीप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः ।
चरितस्य
छन्दः शाकम्भरी शक्तिर्दुर्गा बीजं महालक्ष्मीप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः ।
तस्य रुद्र ऋषिः सरस्वती देवता उष्णिक् छन्दः भीमा शक्तिर्भ्रामरी बीजं वायुस्तत्त्वं सरस्वतीप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः ॥
तत्रैव भविष्यपुराणम् ॥
"इतिहासपुराणानि श्रुत्वा भक्त्या महीपते ।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो ब्रह्महत्यादिभिर्विभो ॥
ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्नान्यवर्णजमादरात् ।
श्रुत्वान्यवर्णजाज्ज्ञानम् । वाचकान्नरकं व्रजेत् ॥"
तथा ।
'देवार्च्चामग्रतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः ।
ग्रन्थिञ्च शिथिलं कुर्य्याद्वाचकः कुरुनन्दन ॥
पुनर्बध्नीत तन्तु सूत्रं न मुद्रां धारयेत् क्वचित् ।
हिरण्यं रजतं गाञ्च तथा कांस्योपदोहनाः ॥
दत्त्वा तु वाचकायेह शृणुयात् प्राप्नोति यत् फलम् ।
कांस्योपदोहना कांस्यक्रोडा ।
"वाचकः पूजितो येन प्रसन्नास्तस्य देवताः ॥"
तथा ।
"ज्ञात्वा सर्व्वसमाप्तिञ्च पूजयेद्वाचकं बुधः ।
आत्मानमपि विक्रीय य इच्छेत् सफलं क्रतुम् ॥"
तथा ।
"विस्पष्टमद्रुतं शान्तं स्पष्टाक्षरपदन्तथा ।
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥
बुध्यमानः सदर्थं वै ग्रन्थार्थं कृत्स्नशो नृप ।
ब्राह्मणादिषु सर्व्वेषु ग्रन्थार्थं चार्पयेन्नृप ॥
य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् स विप्रो व्यास उच्यते ॥
तथा ।
'सप्तस्वरसमायुक्तं काले काले विशाम्पते ।
प्रदर्शयन् रसान् सर्व्वान् वाचयेद्वाचको नृप ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
पाठस्याष्टादशदोषा यथा
"शङ्कितं भीतमुद्घुष्टमव्यक्तमनुनासिकम् ।
विस्वरं विरसञ्चैव विश्लिष्टं विषमाहतम् ॥
काकस्वरं शिरसितं तथा स्थानविवर्ज्जितम् ।
व्याकुलं तालहीनञ्च पाठदोषाश्चतुर्द्दश ॥
सगीतं शिरसः कम्पमव्यक्तकण्ठमनर्थकम् ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥
अध्ययनक्रमो यथा,—
"आचम्य प्रयतो नित्यमधीयीत उदङ्मुखः ।
उपसङ्गृह्य तत्पादौ वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥
अध्यापनक्रमो यथा —
"अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ।
प्राक्कूलान् पर्य्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ॥
प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति ।
ब्राह्मणः प्रणवं कुर्य्यादन्ते च विधिवद्द्विजः ॥

कुर्य्यादध्यापनं नित्यं स ग्रन्थादीनि पूर्व्ववत् ।
सर्व्वेषामेव भूतानां वेदश्चक्षुः सनातनम् ॥
अधीयीताप्ययनित्यं ब्राह्मण्याद्धीयतेऽन्यथा ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १३ अध्यायः ॥ * ॥
पाठनिषेधकालो यथा । ग्रहणेऽनध्यायो न ग्रहोपरागमात्रविषयः ।
"त्र्यहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके ।"
इति मनुवचनेन सामान्यतो निषेधात् ॥
एष चान्द्रानध्यायो ग्रस्तास्तविषय इति मिताक्षरा अन्यत्र त्वहोरात्रमनध्यायो याज्ञवल्क्यात् । यथा,—
"सन्ध्यागर्ज्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने ।
समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥
पञ्चदश्यां चतुर्द्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।
ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥"
द्युनिशमहोरात्रम् । चैत्रश्रावणमार्गशीर्षाषाढादिप्रतिपदो नित्याः इति ब्रह्मचारिकाण्डधृतहारीतवचने एतासामनध्याये नित्यत्वाभिधानादनार्षां काम्यत्वम् । आदिप्रतिपदः शुक्लप्रतिपदः ॥
"सा च यौधिष्ठिरी सेना गाङ्गेयशरताड़िता ।
प्रतिपत्पाठशीलानां विद्येव तनुतां गता ॥"
इति व्यासवचनमपि तावन्मात्रपरम् ॥ * ॥
गोलमोलाकालिकानध्याया यथा,—
आकालिकनिर्घातभूकम्पराहुदर्शनोल्का इति आकालिका इति । निमित्तकालमारभ्य परेद्युर्यावत् स एव कालस्तावदकालस्तत्र भवाः ॥
तथा,—
"विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानाञ्च संप्लवे ।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥" * ॥
उल्कादिषु प्रतिप्रसवमाह मनुः ।
"वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।
नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥"
पराशरभाष्ये कूर्म्मपुराणम् ।
"अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।
न धर्म्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्व्वस्वेतानि वर्ज्जयेत् ॥"
नारदः ।
"अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः ।
अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु ॥" * ॥
सन्ध्यागर्ज्जने शास्त्रचिन्तानिन्दामाह कृत्यचिन्तामणौ दुर्व्वासाः
"सन्ध्यायां गर्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति यः ।
चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुर्विद्या यशो बलम् ॥
प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिःस्वने ।
सज्योतिः स्यादनध्याय इत्याह भगवान् मनुः ॥"
इति मनुवचनं वर्षाविषयम् ॥ * ॥
अष्टम्यादिषु विशेषमाह हेमाद्रिधृतापस्तम्बः ।
"उदयास्तमिते वापि मुहूर्त्तत्रयगामि यत् ।
तद्दिनं तदहोरात्रमनध्यायविदो विदुः ॥
केचिदाहुः कचिद्दृष्टे यावत्तु दिननाड़िकाः ।
तावद्वैव त्वनध्यायो न तस्मिन्ने दिनान्तरे ॥"
तद्दिनं तां तिथिं प्राप्येत्यर्थः । दिनान्तरे तिथ्यन्तरे । अत्र पूर्व्वपक्षस्तूत्तरमीमांसाध्यायिभिः परिगृहीतम् । परवचनन्तु अन्यग्रन्थपरम् । यत्तु निर्णयामृतधृतम् ।
"प्रतिपत्क्षेपमाविश्य कलामाविश्य चाष्टमी ।
दिनं दूषयते सर्व्वं सुरा गरघटं यथा ॥"
तद्दूषयत इत्यभिधानात् पूर्व्वदर्शितामाविश्य सर्व्वदिनदूषणाय । राजमार्त्तण्डे ।
"प्रे को चे चा द्वितीयाख्याः प्रेतपक्षे गते तु या ।
या तु कौमारे जाते चैत्रावस्याः परेऽपि या ॥
चातुर्मास्ये समाप्ते च द्वितीया या भवेत्तिथिः ।
सर्व्वास्वेतास्वनध्यायः पुराणैः परिकीर्त्तितः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पाठकः, त्रि, (पाठयति अध्यापयतीति । पठ + णिच् + ण्वुल् ।) उपाध्यायः । इति हेमचन्द्रः । १ । ७८ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३१२ । १०५ ।
"पठकाः पाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्रचिन्तकाः ।
सर्व्वे व्यसनिनो मूर्खा यः क्रियावान् स पण्डितः ॥")
धर्म्मभाणकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पठतीति । पठ + ण्वुल् । वाचकः । अध्येता ।
"सर्व्वत्र मिलनञ्चापि कम्पितं स्खलितन्तथा ।
नीचोच्चस्वरं गम्भीरं वर्ज्जयेत् पाठकः सुधीः ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

पाठभूः, स्त्री, (पाठस्य भूर्भूमिः स्थानमित्यर्थः ।) ब्रह्मारण्यम् । वेदादिपाठस्थानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाठमञ्जरी, स्त्री, (मञ्जु सुन्दरं यथा तथा रायति शब्दायते इति । मञ्जु + रै + कः । स्त्रियां ङीप् । पृषोदरादित्वात् साधुः । ततः पाठस्य मञ्जरी वाचिकेव ।) शारी पक्षिणी । इति शब्दमाला ॥

पाठशाला, स्त्री, अध्ययनगृहम् । पाठस्य अध्ययनस्य शाला गृहम् । इति षष्ठीतत्पुरुषसमासनिष्पन्ना ॥

पाठशालिनी, स्त्री, (पाठेन शालते शोभते इति । शाल + णिनिः + ङीप् ।) शारी पक्षिणी । इति शब्दमाला ॥

पाठा, स्त्री, (पठ्यते बहुगुणवत्तया कथ्यते इति । पठ + कर्म्मणि घञ् । अजादित्वात् टाप् ।) लताविशेषः । आकनादि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अम्बष्ठा २ अम्बष्ठिका ३ प्राचीना ४ पापचेलिका ५ यूथिका ६ स्थापनी ७ श्रेयसी ८ विद्धकर्णिका ९ एकाष्ठीला १० कुचेली ११ दीपनी १२ वनतिक्तिका १३ तिक्तपुष्पा १४ बृहत्तिक्ता १५ शिशिरा १६ वृकी १७ मालती १८ वरा १९ देवी २० वृत्तपर्णी २१ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । वातपित्तज्वरपित्तदाहातीसारशूलनाशित्वम् । भग्नसन्धानकारित्वञ्च । इति वैद्यकम् ॥ * ॥
"अम्बष्ठा वालिका बाला शठाम्बा वालिकाम्बिका ।
अम्बा च मालिका चैव इक्षुवल्ली मयूरिका ॥
अन्यपर्णी चित्रपुष्पी श्रेयसी सुखवाचिका ।
छिन्नपत्री भूरिमल्लिर्विज्ञेया वीरुधाह्वया ॥
अम्बष्ठा सकषायाम्ला कफकण्ठरुजापहा ।
पातामयवलासघ्नी रुचिकृद्दीपनी परा ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
"पाठाम्बष्ठाम्बष्ठकी च प्राचीना पापचेलिका ।
एकाष्ठीला रसा प्रोक्ता पाठिका वरतिक्तिका ॥
पाठोष्णा कटुका तीक्ष्णा वातश्लेष्महरी लघुः ।
हन्ति शूलज्वरच्छर्द्दिकुष्ठातीसारहृद्रुजः ॥
दाहकण्डूविषश्वासकृमिगुल्मगलव्रणान् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

पाठिका, स्त्री, (पाठा + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) पाठा । इति भावप्रकाशः ॥

पाठी, [न्] पुं, (पाठैव आकृतिर्विद्यते यस्य । पाठा + इनिः ।) चित्रकवृक्षः । इत्यमरः ॥ (पाठोऽस्यास्तीति । "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) पाठविशिष्टः ॥ (कर्म्मोपपदेनास्य प्रमाणं यथा, मार्कण्डेये । ६८ । २६ ।
"वन्दिनामथ सूतानां विटानां काव्यपाठिनाम् ॥")

पाठीकुटः, पुं, (पाठीं कुटतीति । कुट + "इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) चित्रकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाठीनः, पुं, (पाठिं पृष्ठं नमयतीति । पाठि + नम + णिच् + "अन्येभ्योऽपीति ।" डः । "अन्येषामपि दृश्यते ।" ६ । ३ । १३७ । इति दीर्घः ।) मत्स्यविशेषः । बोयालि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सहस्रदंष्ट्रः २ । इत्यमरः ॥ सहस्रदंष्ट्री ३ बोदालः ४ वदालकः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ५ । १६ ।
"पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ॥")
अस्य गुणाः । श्लेष्मलत्वम् । स्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । बल्यत्वम् । वृष्यत्वम् । पाके कटुत्वम् । रोचनत्वम् । वातपित्तविरुद्धत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा च ।
"पाठीनः श्लेष्मलो वृष्यो निद्रालुः पिशिताशनः ।
दूषयेद्रक्तपित्तन्तु कुष्ठरोगं करोत्यसौ ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

पाठकः । गुग्गुलुद्रुमः । इति मेदिनी । ने, ८८ ॥

पाठ्यं, त्रि, (पठ्यते इति । पठ + "ऋहलोर्ण्यत् ।" ३ । १ । १२४ । इति ण्यत् ।) पठनीयम् । पठितव्यम् । यथा,—
"तिष्ठ रे तिष्ठ कण्ठोष्ठं कुट्टयामि शठादहम् ।
अपठत् पठतः पाठ्यमधिगोष्ठि शठस्य ते ॥"
इति नैषधे १७ सर्गः ॥

पाणः, पुं, (पण्यते व्यवह्रियतेऽनेनेति । पण + करणे घञ् ।) पाणिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पण + भावे घञ् । पणनम् । समयः । यथा, महाभारते । २ । ५७ । ८ ।
"दीव्यामहे पार्थिव ! मा विशङ्की
कुरुष्व पाणञ्च चिरञ्च मा कृथाः ॥")

पाणिः, स्त्री, (पणायन्ते व्यवहरन्त्यस्यामिति । पण + "अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च ।" उणा° ४ । १३२ । इति इण् आयप्रत्ययस्य लुक् च ।) पण्यवीथी । हट्टः । इत्युणादिकोषः ॥

पाणिः, पुं, (पणायन्ते व्यवहरन्त्यनेन । पण इ व्यवहारे + "अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च ।" उणा° ४ । १३२ । इति इण् आयप्रत्ययस्य लुक् च ।) स च मणिबन्धावध्यङ्गुलिपर्य्यन्तभागः । स तु गर्भस्थबालकस्य मासद्वयेन भवति । इति सुखबोधः ॥ तत्पर्य्यायः । पञ्चशाखः २ शयः ३ शमः ४ हस्तः ५ करः ६ । इत्यमरभरतौ ॥ भुजः ७ । इति जटाधरः ॥ कुलिः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुजातकः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । २ । १९ ।
'भ्रमराभिसुगन्धां तां हस्तां कान्तां मनोरमाम् ।
अपाच दक्षिणे पाणौ मुनिर्मीन्यपीडितः ॥")
कुलिकरस्य । इति रत्नमाला ॥ कुलियाकड़ा इति भाषा ॥

पाणिकच्छपिका, स्त्री, (कच्छपः कूर्म्मस्तदाकारोऽस्त्यस्याः । कच्छप + ठन् । टापि अत इत्वञ्च । पाणिभ्यां कृता कच्छपिका कूर्म्माकृतिमुद्रा ।) कूर्म्ममुद्रा । यथा,—
'पाणिकच्छपिकां कुर्य्यात् कूर्म्ममन्त्रेण साधकः ।
मन्त्रसंस्कृतपुष्पेण पूजयेदात्मनो वपुः ॥
पूजितं तेन पुष्पेण देवत्वं तस्य जायते ॥"
कूर्म्ममन्त्रो यथा,—
द्वितीयं वैष्णवीतन्त्रं बीजं विन्दिन्दुसंयुतम् ।
सहस्वरो परिच्छदः कूर्म्मबीजं प्रकीर्त्तितम् ॥"
इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥

पाणिगृहीती, स्त्री, (पाणिर्गृहीतो यस्याः । 'पाणिगृहीती भार्य्यायाम् ।" ४ । १ । ५२ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ङीष् ।) विधानेनोढा । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥

पाणिग्रहः, पुं, (पाणेर्ग्रहो यत्र ।) विवाहः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८२ ॥ (यथा, रघुः । ७ । २९ ।
"इति स्वसुर्भोजकुलप्रदीपः
सम्पाद्य पाणिग्रहणं स राजा ।
महीपतीनां पृथगर्हणार्थं
समादिदेशाधिकृतानधिश्रीः ॥")

पाणिघः, पुं, (पाणिं पाणिना वा हन्तीति । हन + "पाणिघताडघौ शिल्पिनि ।" ३ । २ । ५५ । इति टक टिलोपो घत्वञ्च निपात्यते ।) पाणिवादः । पाणिना मृदङ्गादिवादकम् । पाणिं वा हन्ति यः । यः पाणिनैव मृदङ्गादिवाद्यं सम्पादयति सः । यः पाणिना मृदङ्गमिव पाणिं वादयति सश्च । इत्यमरभरतौ ॥

पाणिघातः, पुं, (पाणिना हन्तीति । हन + अशिष्टिपतात अच् ।) पाणिताडकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (हन + भावे घञ् । पाणिना घातो हननमिति । पाणिहननम् ॥)

पाणिजः, पुं, (पाणौ जायते इति । पाणि + जन + "सप्तम्यां जनेर्डः ।" ३ । २ । ९७ । इति डः ।) नखः । इति हलायुधः ॥

पाणितलं, क्ली, (पाणितलमिव परिमाणमस्यास्तीति । अच् ।) कर्षपरिमाणम् । तोलकद्वयम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"कोलद्वयञ्च कर्षं स्यात् स प्रोक्ता पाणिमानिका ।
अक्षं पिचुः पाणितलं किञ्चित् पाणिश्च तिन्दुकम् ॥
विडालपदकञ्चैव सुवर्णं कवलग्रहः ।
उदुम्बरञ्च पर्य्याये कर्ष एव निगद्यते ॥"
इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥
पर्य्यायान्तरं यथा,—
'पिचाड़ो हंसको कर्षं सुवर्णमासमेव च ।
विडालपदकञ्च पिचुम्पाणितलन्तथा ॥
तिन्दुकञ्च विजानीयात् कवलग्रहमेव च ॥"
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥
पाणितलम् ।) हस्ताधोभागः ॥ (यथा, मनौ । ४ । १४३ ।
"अङ्गैतानगुणिनैयमहि शाखासुपस्पृशेत् ।
गात्राणि चैव सर्व्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ॥")

पाणिनः, पुं, (पणिनो मुनेर्गोत्रापत्यम् । पणिन् + अण् । 'गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च ।' ६ । ४ । १६५ । इति न टिलोपः ।) पाणिनिमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाणिनिः, पुं, (पणिनो मुनेर्युवापत्यम् । पणिन् + इञ् । न टिलोपः ।) मुनिविशेषः । तत्पर्य्यायः । आहिकः २ दाक्षीपुत्रः ३ शालङ्किः ४ पाणिनः ५ शालातुरीयः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ (अयं हि पणिन्वंशसम्भूतः प्रसिद्धो व्याकरणकर्त्ता । अस्य माता दाक्षी इत्याख्यया विश्रुता । यथा, पातञ्जलकारिकायाम् । १ । १ । २० ।
'सर्व्वे सर्व्वपदादेशा दाक्षीपुत्त्रस्य पाणिनेः ।'
तथाच शिक्षायाम् । ५६ ।
"शङ्करः शाङ्करीं प्रादाद्दाक्षीपुत्त्राय धीमते ।
वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ॥'
अस्य शालातुरीय इत्याख्यापि दृश्यते । यथा, अभिधानचिन्तामणौ । ३ । ५१५ ।
'————————अथ पाणिनौ ।
शालातुरीयदाक्षेयौ————————॥"
'गान्धारदेशविशेषशलातुरग्रामजातत्वादेवास्य तथा नाम ।' इति चिन्तामणिटीका ॥ परे तु शलातुरग्रामोऽस्य जन्मस्थानमिति न स्वीकुर्व्वन्ति । यतः शलातुरोऽभिजनोऽस्य इति व्युत्पत्त्या शालातुरशब्देन शलातुरदेशोद्भवे जने एवार्थो गम्यते । अष्टाध्याय्युक्तस्य पाठस्य 'तूदीशलातुरवर्म्मतीकूचवारात् ढक्छण्ढञ्यकः ।' ४ । ३ । ९४ । सूत्रात् अभिजनार्थे एव छण्प्रत्ययः । वृत्तिकारभट्टोजीदीक्षितेन तु 'अभिजनश्च ।' ४ । ३ । ९० । इति सूत्रे 'यत्र स्वयं वसति स निवासः । यत्र पूर्व्वैरुषितः सोऽभिजनः ।' इत्यभिजनशब्दस्यार्थः प्रदर्शितः । अत स्तत्प्रदेशे पाणिनेः पूर्व्वपुरुषाणां वासस्थानमित्येवावगम्यते न तु तस्येति ।

पुरा किल कात्यायननामा मुनिः स्वप्रसव शीलासम्भं बृहत्कथाभिधानं ग्रन्थं विरचय्य काणभूतये श्रावयामास । सोमदेवभट्टस्तु तत्सारांशं समुद्धृत्य कथासरित्सागर इत्याख्यया प्रसिद्धं ग्रन्थं निर्म्मितवान् तस्मादेवाख्यायिका समधिगम्यते । यथा, तत्रैव । ४ । २०—८५ ।
'अथ कालेन वर्षस्य शिष्यवर्गो महानभूत् ।
तत्रैकः पाणिनिर्नाम जड़बुद्धितरोऽभवत् ॥
स शुश्रूषापरिक्लिष्टः प्रेषितो वर्षभार्य्यया ।
अगच्छत् तपसे खिन्नो विद्याकामो हिमालयम् ॥
तत्र तीव्रेण तपसा तोषितादिन्दुशेखरात् ।
सर्व्वविद्यामुखं तेन प्राप्तं व्याकरणं नवम् ॥
ततश्चागत्य मामेव वादायाह्वयते स्म सः ।
प्रवृत्ते चावयोर्वादे प्रयाताः सप्त वासराः ॥
अष्टमेऽह्नि मया तस्मिन् जिते तत्समनन्तरम् ।
नभःस्थेन महाघोरो हुङ्कारः शम्भुना कृतः ॥
तेन प्रणष्टमैन्द्रं तदस्मद्व्याकरणं भुवि ।
जिताः पाणिनिना सर्व्वे मूर्खीभूता वयं पुनः ॥
अथ सञ्जातनिर्व्वेदः स्वगृहस्थितये धनम् ।
हस्ते हिरण्यदत्तस्य विधाय वणिजो निजम् ॥
उक्त्वा तथोपकोशायै गतवानस्मि शङ्करम् ।
तपोभिराराधयितुं निराहारो हिमाचलम् ॥"

*　　*　　*　　*

'अत्रान्तरे तुषाराद्रौ कृत्वा तीव्रतरं तपः ।
आराधितो मया देवो वरदः पार्व्वतीपतिः ॥
तदेव तेन शास्त्रं मे पाणिनीयं प्रकाशितम् ।
तदिच्छानुग्रहादेव मया पूर्णीकृतञ्च तत् ॥"

*　　*　　*　　*

'वर्षोऽपि मन्मुखादेतत् श्रोतुं व्याकरणं नवम् ।
तत् प्रकाशितं स्वामिकुमारेणैव तस्य तत् ॥
ततो व्याड़ीन्द्रदत्ताभ्यां विप्रौ दक्षिणां प्रति ।
गुरुर्वर्षोऽभ्यधात् स्वर्णकोटिर्मे दीयतामिति ॥
अङ्गीकृत्य गुरोर्वाक्यं तौ च मामित्यवोचताम् ।
एहि राज्ञः सखे ! नन्दात् याचितुं गुरुदक्षिणाम्
गच्छामो नान्यतोऽस्माभिरियत् काञ्चनमाप्यते ।
नवाधिकाया नवतेः कोटीनामधिपो हि सः ॥'
इत्युपाख्यानेन पाणिनिः कात्यायनस्य राज्ञो नन्दस्य च समसामयिक इत्येवायाति । परं कात्यायनपाणिन्योः शब्दशास्त्रपाठेन पाणिनिः कात्यायनात् पूर्व्वतन इत्यनायासेनैव विज्ञायते । यतः कात्यायन एव पाणिनिकृतव्याकरणस्य वार्त्तिककारः । स च स्वकृतग्रन्थे विदुषां वरं पाणिनिं आचार्य्यत्वेन स्वीकृतवान् । [६ । ४ । १०४ । सूत्रस्य वार्त्ति ।] पाणिनिस्तु स्वीयव्याकरणे पूर्व्वतनानां बहूनां विदुषां नामोल्लेखं कृतवान् परं कुत्रापि कात्यायनस्य नाम नाभिहितवान् अतः स्पष्टतोऽवगम्यते पाणिनिः कात्यायनात् वृद्धतर इति ।

अनेन महात्मना पाणिनिना रचितं व्याकरणं पाणिनीयाष्टकमित्याख्यया प्रसिद्धम् । कात्यायन

एवास्य वार्त्तिकं विधाय तीव्रसमालोचना-
ञ्चकार। परं पतञ्जलिः सूत्रपाठस्य वार्त्तिकस्य
च महाभाष्यं विधाय सर्व्वतः प्रमादपरिशून्योऽयं
पाणिनीयाष्टाध्यायीग्रन्थ इति प्रदर्शयन् कात्या-
यनतीव्रद्वेषः स्वस्थेयं सनादरणीयं प्रत्यन्तुष्ण-
सम्। अष्टाध्यायीप्रारम्भे तु चतुर्द्दशसूत्राणि
सन्ति तानि तु प्रत्याहारसूत्राणि।
अष्टाध्यायीसूत्रपाठे, आपिशलिः।६।१।९२।
गालवः।६।३।६१। चाक्रवर्म्मणः।६।१।
१३०।स्फोटायनः।६।१।१२३। काश्यपः।
८।४।६७। गार्ग्यः।८।४।६७। भार-
द्वाजः।७।२।६३। सेनकः।५।४।११२।
शाकटायनः।३।४।१११। शाकल्यः।१।१।१६।
एतेषां पूर्व्वतनवैयाकरणानां नामानि सन्ति।
अत्र ३९९६ संख्यकानि सूत्राणि विद्यन्ते।
काश्मीरराजस्य जयापीड़स्य राजत्वसमये
पाणिनिव्याकरणं वार्त्तिकेन महाभाष्येण च
सह विशेषविद्यार्थिसुधीवरविद्वज्जनशिक्षार्थं
प्रचलितमासीत्। यथा, राजतरङ्गिण्याम्।४।
६३८—६४०।
"नितान्तं क्षतक्षतस्य गुणवृद्धिविधायिनः।
श्रीजयापीड़देवस्य पाणिनेश्च किमन्तरम्॥
भाष्यव्याख्याचयो श्लोकैर्व्विच्छायगतः क्षतः।
सोऽयं तस्य विपर्य्यासो बुधैरिव विवर्ज्जितः॥
क्षतविप्रोपसर्गस्य भूतनिष्ठाविधायिनः।
श्रीजयापीड़देवस्य पाणिनेश्च किमन्तरम्॥"
कात्यायनकृतवार्त्तिकात् पतञ्जलिकृतमहा-
भाष्याच्च अन्या अपि अष्टाध्यायीसूत्रपाठस्य
उल्लिखितमहाभाष्यस्य च बह्व्यष्टीकाः सन्ति
बाहुल्यभिया तासां नामानि न प्रदत्तानि॥०॥)

पाणिनीयं, त्रि, (पाणिनिना प्रोक्तं उपदिष्टं वा।
पाणिनि+"वृद्धाच्छः।" ४।२।११४। इति
छः।) पाणिनिना कृतं ग्रन्थादि। इति मुग्ध-
बोधव्याकरणम्॥

पाणिन्धमः, त्रि, (पाणिं धमतीति। ध्मा शब्दाग्नि-
संयोगयोः+"उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च।"
३।२।३७। इति खश् मुम् च।) हस्तकर्म्मे-
ताकाग्निसंयोगकर्त्ता। एवं शब्दकर्त्ता च।
इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ ("पाणयो ध्मायन्ते-
ऽस्मिन्निति पाणिन्धमोऽध्वा। अन्धकारावृत
इत्यर्थः। तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयः
शब्द्यन्ते।" इति सिद्धान्तकौमुदी॥)

पाणिन्धयः, त्रि, (पाणिभ्यां धयति पिबतीति।
धेट पाने+"नाड़ीमुष्टीस्तनकरसलिपाणि-
नासिकात् ध्मश्च।" इति सूत्रात् खश्प्रत्ययेन
साधुः।) पाणिद्वारा पानकर्त्ता। इति मुग्ध-
बोधव्याकरणम्॥

पाणिपादं, क्ली, पाणिश्च पादश्च द्वयोः समाहारः।
पाणिपादयोः समाहारः। इति व्याकरणम्॥

पाणिपीड़नं, क्ली, (पाणेः पीड़नं ग्रहणं यत्र।)
पाणिग्रहणम्। विवाहः। इत्यमरः॥ (पाणिभ्यां
पीड़नमिति विग्रहे क्रोधादिना हस्तमर्द्दनम्॥)

पाणिभुक्, [ज्] पुं, (पाणिनेव भुज्यते दीयतेऽनेन
पर्व्वादिकृत्यं यद्वा, पाणिरिव भुज्यते यज्ञादि-
ष्वयं यवक्रियते इति। भुज्+क्विप्।) उडुम्बर-
वृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (पाणिना भुङ्क्ते
इति। भुज्+क्विप्।) पाणिकरणकभोक्तरि,त्रि॥

पाणिमर्द्दः, पुं, (पाणिं म्रद्नातीति। पाणि+म्रद
+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) कर-
मर्द्दकः। इति राजनिर्घण्टः॥

पाणिमुक्तं, क्ली, (पाणिभ्यां मुक्तं परित्यक्तम्।)
अस्त्रम्। इति हलायुधः॥

पाणिरुहः, पुं, (पाणौ रोहतीति। रुह+"इगुप-
धज्ञेति।" ३।१।१३५। इति कः।) नखः।
इति राजनिर्घण्टः॥

पाणिवादः, त्रि, (पाणिं पाणिना वा वादयतीति।
वद+णिच्+अण्।) पाणिघः। मृदङ्गादि-
वादकः। इत्यमरः॥ (पाणिना वाद्यते इति।
वद+णिच्+कर्म्मणि घञ्। मृदङ्गादौ, क्ली।
यथा, रामायणे।२।६५।४।
"अपदानान्युदाहृत्य पाणिवादानवादयन्॥")

पाणिवादकः, त्रि, (पाणिं पाणिना वा वादय-
तीति। वद+णिच्+ण्वुल्।) पाणिवादः।
इति हेमचन्द्रः।३।५८६॥ (यथा, रामा-
यणे।२।६५।४।
"ततस्तु स्तुवतां तेषां सूतानां पाणिवादकाः।
अपदानान्युदाहृत्य पाणिवादानवादयन्॥")

पाणिसर्य्या, स्त्री, (पाणिभ्यां सृज्यतेऽसौ। सृजौ
श विसर्गे+"पाणौ सृजेर्ण्यत् वाच्यः।" इति
ण्यत्। "चजोः कु घिण्ण्यतोः।" ७।३।५२।
इति कुत्वम्।) रज्जुः। इति मुग्धबोधव्याक-
रणम्॥

पाणीतलं, क्ली, (पाणितलं निपातनात् दीर्घः।)
तोलकद्वयम्। यथा,—
"विड़ालपदकर्षौ च पाणीतलसुकुम्भरम्॥"
इति शब्दमाला॥

पाणीकरणं, क्ली, (पाणौ क्रियतेऽनेनास्मिन् वा।
कृ+ल्युट्। सप्तम्याः अलुक्।) विवाहः।
इति जटाधरः॥

पाण्डरं, क्ली, (पाण्डरो वर्णोऽस्यास्तीति। अच्।)
कुन्दपुष्पम्। गैरिकम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

पाण्डरः, पुं, (पाण्डरः शुक्लवर्णोऽस्यास्तीति। अच्।)
मरुवकवृक्षः। (पड़ि+अर+दीर्घश्च।)
श्वेतवर्णः। (पर्व्वतविशेषः। स तु मेरोः पश्चिमे
वर्त्तते। यथा, मार्कण्डेये।५५।१०।
"अञ्जनः कुकुटः कृष्णः पाण्डरश्चाचलोत्तमः॥"
"पश्चिमेन तथा मेरोर्व्विष्कम्भात् पश्चिमाद्वहिः।
एतेऽचलाः समाख्याताः——————॥"
ऐरावतकुलोत्पन्ननागविशेषः। यथा, महा-
भारते।१।५७।११—१२।
"पारावतः पारिजातः पाण्डरो हरिणः कृशः।
विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः॥
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्॥"
पक्षिविशेषः। यथा, ज्योतिस्तत्त्वधृतवचनम्।
"गृध्रः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च।
चिल्लाश्च चर्म्मचिल्लश्च भासः पाण्डर एव च।
गृहे यस्य पतन्त्येते गेहं तस्य विपद्यते॥")
तद्वर्णविशिष्टे, त्रि। इत्युणादिकोषः॥ (यथा,
हरिवंशे।८२।५०।
"असिताम्बरसंवीतं पाण्डरं पाण्डराननम्॥")

पाण्डरपुष्पिका, स्त्री, (पाण्डरं शुक्लवर्णं पुष्प-
मस्याः। कप्। ततः कापि अत इत्वम्।)
शीतलावृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

पाण्डवः, पुं, (पाण्डोस्तदाख्यया प्रसिद्धस्य राज्ञो-
ऽपत्यम्। पाण्डु+"ओरण्।" ४।२।७१।
इत्यण्।) पाण्डुनन्दनः। पञ्चपाण्डवोत्पत्ति-
र्यथा,—

वैशम्पायन उवाच।
"संवत्सरधृते गर्भे गान्धार्य्या जनमेजय।
आह्वयामास वै कुन्ती गर्भार्थं धर्म्ममच्युतम्॥
सा बलिं त्वरिता देवी धर्म्मायोपजहार ह।
जजाप मन्त्रं विधिवद्दत्तं दुर्व्वाससा पुरा॥
संगम्य सा तु धर्म्मेण योगमूर्त्तिधरेण ह।
लेभे पुत्त्रं वरारोहा सर्व्वप्राणिहितं वरम्॥
ऐन्द्रे चन्द्रसमायुक्ते मुहूर्त्तेऽभिजितेऽष्टमे।
दिवामध्यगते सूर्य्ये तिथौ पुण्येऽभिपूजिते॥
समृद्धयशसं कुन्ती सुषाव प्रवरं सुतम्।
जातमात्रे सुते तस्मिन् वागुवाचाशरीरिणी॥
एष धर्म्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः।
विक्रान्तः सत्यवाक् चैव राजा पृथ्व्यां भविष्यति॥
युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः।
भविता प्रथितो राजा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः।
यशसा तेजसा चैव वृत्तेन च समन्वितः॥१॥*॥
धार्म्मिकं तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तां पुनरब्रवीत्।
प्राहुः क्षात्रं बलं ज्येष्ठं बलज्येष्ठं सुतं वृणु॥
ततस्तथोक्ता भर्त्रा तु वायुमेवाजुहाव सा।
तस्माज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः॥
तमप्यतिबलं जातं वागुवाचाशरीरिणी।
सर्व्वेषां बलिनां श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत!॥
इदमत्यद्भुतञ्चासीज्जातमात्रे वृकोदरे।
यदङ्कात् पतितो मातुः शिलां गात्रैरचूर्णयत्॥
कुन्ती व्याघ्रभयोद्विग्ना सहसोत्पतिता किल।
नान्वबुध्यत तं सुप्तमुत्सङ्गे स्वे वृकोदरम्॥
वज्रसंहननः सोऽथ कुमारो न्यपतद्गिरौ।
पतता तेन शतधा शिला गात्रैर्व्विचूर्णिता॥
तां शिलां चूर्णितां दृष्ट्वा पाण्डुर्व्विस्मयमागतः।
यस्मिन्नहनि भीमस्तु जज्ञे भरतसत्तम!॥
दुर्य्योधनोऽपि तत्रैव प्रजज्ञे वसुधाधिप!॥२॥*॥
जाते वृकोदरे पाण्डुरिदं भूयोऽन्वचिन्तयत्।
कथन्नु मे वरः पुत्त्रो लोकश्रेष्ठो भवेदिति॥
दैवे पुरुषकारे च लोकोऽयं संप्रतिष्ठितः।
तत्र दैवन्तु विधिना कालयुक्तेन लभ्यते॥
इन्द्रो हि राजा देवानां प्रधान इति नः श्रुतम्।
अप्रमेयबलोत्साहो वीर्य्यवानमितद्युतिः॥
तं तोषयित्वा तपसा पुत्त्रं लप्स्ये महाबलम्।
यं दास्यति स मे पुत्त्रं स गरीयान् भविष्यति॥

पाणि, स्त्री, (पणायन्ति व्यवहरन्त्यस्यामिति । पण+“अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च ।” उणां ४ । १३२ । इति इण आयप्रत्ययस्य लुक् च ।) पण्यवीथी । हट्ट । इत्युणादिकोषः ॥

पाणि, पुं, (पणायन्ति व्यवहरन्त्यनेन । पण ङ व्यवहारे+ ‘अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च ।” उणां ४ । १३२ । इति इण आयप्रत्ययस्य लुक् च ।) स च मणिबन्धावध्यङ्गुलिपर्य्यन्तभागः । स तु गर्भस्थबालकस्य मासद्वयेन भवति । इति सुखबोधः । तत्पर्य्यायः । पञ्चशाखः २ शयः ३ शमः ४ हस्तः ५ करः ६ । इत्यमरभरतौ । भुजः ७ । इति जटाधरः । कुलिः ८ । इति शब्दरत्नावली । सलाहलः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । २ । १९ । ‘न्यग्रोधाभिमुखस्तां तं सत्वा कान्तां मनो रमाम् । अथाह दक्षिणे पाणौ मुनिर्म्मन्मथपीडितः ॥”) कुलिकद्रुमः । इति रत्नमाला । कुलियाकड़ा इति भाषा ॥

पाणिकच्छपिका स्त्री (कच्छपः कूर्म्मस्तदाकारो ऽस्त्यस्याः । कच्छप+ठन् । टापि अत इत्वम् । पाणिभ्यां कृता कच्छपिका कूर्म्माकृतिमुद्रा ।) कूर्म्ममुद्रा । यथा,— ‘पाणिकच्छपिकां कुर्य्यात् कूर्म्ममन्त्रेण साधकः । तत्र यत्कृतपुष्पेण पूजयेदात्मनो वपुः ॥ पूजितं तेन पुष्पेण देवाः स्वस्य जायते ॥” कूर्म्ममन्त्रो यथा,— ‘द्वितीयं वैष्णवीतन्त्रं बीजं विन्दिन्दुसंयुतम् षष्ठस्वरो परिचरः कूर्म्मबीजं प्रकीर्त्तितम् ॥” इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥

पाणिगृहीती, स्त्री, (पाणिर्गृहीतो यस्याः । ‘पाणिगृहीती भार्य्यायाम् ।’ ४ । १ । ५२ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ङीष् ।) विधानेनोढ़ा । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥

पाणिग्रहण, क्ली (पाणेर्ग्रहणं यत्र ।) विवाहः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८२ ॥ (यथा, रघुः । ७ । २९ । “इति स्वसुर्भोजकुलप्रदीपः सम्पाद्य पाणिग्रहणं स राजा । महीपतीनां पृथगर्हणार्थं समादिदेशाधिकृतानधिश्रीः ॥”)

पाणिघ पुं (पाणि पाणिना वा हन्तीति । हन+‘पाणिघताड्घौ शिल्पिनि ।” ३ । २ । ५५ । इति टक टिलोपो घत्वञ्च निपात्यते ।) पाणिवादः । पाणिना मृदङ्गादिवादकः । पाणिं वा हन्ति यः । यः पाणिनैव मृदङ्गादिवाद्यं सम्पादयति सः । यः पाणिना मृदङ्गमिव पाणिं वादयति सच च । इत्यमरभरतौ ।

पाणिघात, पुं (पाणिना हन्तीति । हन+कर्म्मण्यण् ।) पाणिताडकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।(हन+भावे घञ् । पाणिना घातो हननमिति । पाणिहननम् ।)

पाणिज, पुं (पाणौ जायते इति । पाणि+जन् +“सप्तम्यां जनेर्डः ।” ३ । २ । ९७ । इति ड ।) नखः । इति हलायुधः ॥

पाणितल, क्ली, (पाणितलमिव परिमाणमस्त्यस्येति । अच् ।) कर्षपरिमाणम् । तोलकद्वयम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,— “कोलद्वयञ्च कर्षं स्यात् स प्रोक्तः पाणिमानिका । अक्षं पिचु पाणितलं किञ्चित् पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ विड़ालपदकञ्चैव सुवर्णं कवलग्रहः । उदुम्बरञ्च पर्य्याये कर्ष एव निगद्यते ॥” इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥ पर्य्यायान्तरं यथा,— ‘बिडालौ ह्मणौ कर्षं सुवर्णञ्चाक्षमेव च । विडालपदकञ्चैव पिचुः पाणितलन्तथा ॥ तिन्दुकञ्च विजानीयात् कवड़ग्रहमेव च ॥” इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥ पाणेस्तलम् ।) हस्ताधोभागः ॥ (यथा, मनौ । ४ । १४३ । “स्पृष्ट्वैतानशुचिर्न्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत् । गात्राणि चैव सर्व्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ॥)

पाणिनः, पुं, (पणिनो मुनेर्गोत्रापत्यम् । पणिन्+ अण् । ‘गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च । ६ । ४ । १६५ । इति न टिलोपः ।) पाणिनि मुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाणिनि पुं, (पणिनो मुनेर्युवापत्यम् । पणिन्+ इञ् । न टिलोपः ।) मुनिविशेषः । तत्पर्य्यायः । आहिकः २ दाक्षीपुत्रः ३ शालङ्की ४ पाणिनः ५ शालातुरीयः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ (अयं हि पणिन् वंशसम्भूतः प्रसिद्धो व्याकरणकर्त्ता । अस्य माता दाक्षी इत्याख्यया विश्रुता । यथा, पातञ्जलकारिकायाम् । १ । १ । २० । “सर्व्वे सर्व्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः ।’ तथाच शिक्षायाम् । ५६ । “शङ्करः शाङ्करीं प्रादाद्दाक्षीपुत्राय धीमते । वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ।’ अस्य शालातुरीय इत्याख्यापि श्रूयते । यथा, अभिधानचिन्तामणौ । ३ । ५१५ । “——————————अथ पाणिनौ । शालातुरीयदाक्षेयौ——————————॥” “गान्धारप्रदेशविशेषशलातुरग्रामजातत्वा देवास्य तथा नाम ।’ इति चिन्तामणिटीका । परे तु शलातुरग्रामोऽस्य जन्मस्थानमिति न स्वीकुर्व्वन्ति । यतः शलातुरोऽभिजनोऽस्य इति व्युत्पत्त्या शालातुरशब्देन शलातुरदेशोद्भवे जने एवार्थो नावगम्यते । अष्टाध्यायीस्थ पाठस्य ‘तूदीशलातुरवर्म्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः ।”४ । ३ । ९४ । सूत्रात् अभिजनार्थे एव छण्प्रत्ययः । वृत्तिकारभट्टोजी दीक्षितेन तु “अभिजनश्च ।” ४ । ३ । ९० । इति सूत्रे “यत्र स्वयं वसति स निवासः । यत्र पूर्व्वैरुषितं सोऽभिजनः ।” इत्यभिजनशब्दस्यार्थः प्रदर्शितः । अतः अस्य प्रदेशः पावनः पूर्व्वपुरुषाणां वासस्थानमित्येवावगम्यते नतु तस्येति ।

पुरा किल कात्यायननामा मुनिः सप्तलक्षश्लोकात्मकं बृहत्कथाभिधानं ग्रन्थं विरचय्य काव्यभूतये श्रावयामास । सोमदेवभट्टस्तु तत्सारांशं समुद्धृत्य कथासरित्सागर इत्याख्यया प्रसिद्धं ग्रन्थं निर्म्मितवान् तस्मादेषाख्यायिका समधिगम्यते । यथा, तत्रैव । ४ । २०—९५ । ‘अथ कालेन वर्षस्य शिष्यवर्गो महानभूत् । तत्रैकः पाणिनिर्नाम जड़बुद्धितरोऽभवत् ॥ स शुश्रूषापरिक्लिष्टः प्रहितो वर्षभार्य्यया । अगच्छत् तपसे खिन्नो विद्याकामो हिमालयम् ॥ तत्र तीव्रेण तपसा तोषितादिन्दुशेखरात् । सर्व्वविद्यामुखं तेन प्राप्तं व्याकरणं नवम् ॥ ततश्चागत्य मामेव वादायाह्वयते स्म सः । प्रवृत्ते चावयोर्वादे प्रयाताः सप्तवासराः ॥ अष्टमेऽह्नि मया तस्मिन् जिते तत्समनन्तरम् । नभःस्थेन महाघोरो हुङ्कारः शम्भुना कृतः ॥ तेन प्रनष्टमैन्द्रन्तदस्मद्व्याकरणं भुवि । जिताः पाणिनिना सर्व्वे मूर्खीभूता वयं पुनः ॥ अथ सञ्जातनिर्व्वेदः स्वगृहस्थितये धनम् । हस्ते हिरण्यदत्तस्य विधाय वणिजो निजम् । उक्त्वा तच्चोपकोशायै गतवानस्मि शङ्करम् । तपोभिराराधयितुं निराहारो हिमाचलम् ॥’

* * * *

‘अत्रान्तरे तुषाराद्रौ कृत्वा तीव्रतरं तपः । आराधितो मया देवो वरदः पार्व्वतीपतिः ॥ तदैव तेन शास्त्रं मे पाणिनीयं प्रकाशितम् । तदिच्छानुग्रहादेव मया पूर्णीकृतञ्च तत् ॥

* * * *

‘वर्षोऽपि मन्मुखाद्देवकृतं श्रोतुं व्याकरणं नवम् । तत प्रकाशितं स्वामिकुमारेणैव तस्य तत् ॥ ततो व्याड़ीन्द्रदत्ताभ्यां विप्रो दक्षिणां प्रति । गुरुर्वर्षोऽब्रवीत् स्वर्णकोटिर्मे दीयतामिति ॥ अङ्गीकृत्य गुरोर्वाक्यं तौ च मामित्यवोचताम् । सखे राज्ञः सखे ! नन्दात् याचितं गुरुदक्षिणाम् गच्छामो नान्यतोऽस्माभिरियत् काञ्चनमाप्यते । नवाधिकाया नवतेः कोटीनामधिपो हि सः ॥” इत्युपाख्यानेन पाणिनिः कात्यायनस्य राज्ञो नन्दस्य च समसामयिक इत्यवगम्यते । परं कात्यायनपाणिन्योः शब्दशास्त्रपाठेन पाणिनिः कात्यायनात् पूर्व्वतन इत्यनायासेनैव विज्ञायते । यतः कात्यायन एव पाणिनिकृतव्याकरणस्य वार्त्तिककारः । स च स्वकृतग्रन्थे विदुषां वरं पाणिनिं आचार्य्यमेव स्वीकृतवान् । [६ । ३ । १०४ । सूत्रस्य वार्त्ति ।] पाणिनिस्तु स्वीयव्याकरणे पूर्व्वतनानां बहूनां विदुषां नामोल्लेखं कृतवान् परं कुत्रापि कात्यायनस्य नाम नाभिहितवान् अतोऽवगम्यते पाणिनिः कात्यायनात् प्राक्तनः इति ।

अनेन महात्मना पाणिना रचितं व्याकरणं पाणिनीयाष्टकमित्याख्यया प्रसिद्धम् । कात्यायन

एतत्रास्य वार्त्तिकं विधाय तीव्रसमालोचनाञ्चकार । परं पतञ्जलिः सूत्रपाठस्य वार्त्तिकस्य च महाभाष्यं विधाय सर्व्वतः प्रमादपरिशून्योऽयं पाणिनीयाष्टाध्यायीग्रन्थ इति प्रदर्शयन् कात्यायनतीव्रदृष्टेः ररक्षैवं समादरणीयं मर्य्यादागमम् । अष्टाध्यायीप्रारम्भे तु चतुर्द्दशसूत्राणि सन्ति तानि तु प्रत्याहारसूत्राणि ।

अष्टाध्यायीसूत्रपाठे, आपिशलिः ।६।१।९२। गालवः । ६ । ३ । ६१ । चाक्रवर्म्मणः । ६ । १ । १३० । स्फोटायनः । ६ । १ । १२३ । काश्यपः । ८ । ४ । ६७ । गार्ग्यः । ८ । ४ । ६७ । भारद्वाजः । ७ । २ । ६३ । सेनकः ५ । ४ । ११२ । शाकटायनः ।३।४।१११ । शाकल्यः ।१।१।१६ । एतेषां पूर्व्वतनवैयाकरणानां नामानि सन्ति । अत्र ३९९६ संख्यकानि सूत्राणि विद्यन्ते । काश्मीरराजस्य जयापीड़स्य राजत्वसमये पाणिनिव्याकरणं वार्त्तिकेन महाभाष्येण च सह विशेषविद्यार्थिसुधीवरविद्वज्जनशिक्षार्थं प्रचलितमासीत् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ६३८—६४० ।

"नितान्तं कृतकृत्यस्य गुणवृद्धिविधायिनः ।
श्रीजयापीड़देवस्य पाणिनेश्च किमन्तरम् ॥
भाष्यव्याख्यावशी शोकैर्लक्षयत्यद्वितैः कृतः ।
सोऽयं तस्य विपर्य्यासो बुधैरिव विवर्जितः ॥
कृतविप्रोपसर्गस्य भूतनिष्ठाविधायिनः ।
श्रीजयापीड़देवस्य पाणिनेश्च किमन्तरम् ॥"

कात्यायनकृतवार्त्तिकात् पतञ्जलिकृतमहाभाष्याच्च अन्या अपि अष्टाध्यायीसूत्रपाठस्य उल्लिखितमहाभाष्यस्य च बह्व्यष्टीकाः सन्ति बाहुल्यभिया तासां नामानि न प्रदत्तानि ॥ ८ ॥)

पाणिनीयं, त्रि, (पाणिनिना प्रोक्तं उपदिष्टं वा । पाणिनि + "वृद्धाच्छः ।" ४ । २ । ११४ । इति छः ।) पाणिनिना कृतं ग्रन्थादि । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

पाणिन्धमः, त्रि, (पाणिं धमतीति । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः + "उग्रंपश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च ।" ३ । २ । ३७ । इति खश् मुम् च ।) हस्तकर्म्मताकाग्निसंयोगकर्त्ता । एवं शब्दकर्त्ता च । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ ("पाणयो ध्मायन्तेऽस्मिन्निति पाणिन्धमोऽध्वा । अन्धकाराद्यावृत इत्यर्थः । तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयः शब्द्यन्ते ।" इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

पाणिन्धयः, त्रि, (पाणिभ्यां धयति पिबतीति । धेट पाने + "नाड़ीमुष्टीस्तनखारसुष्ठिपाणिनासिकात् भश्च ।" इति सूत्रात् खश्प्रत्ययेन साधुः ।) पाणिद्वारा पानकर्त्ता । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

पाणिपादं, क्ली, पाणिश्च पादश्च द्वयोः समाहारः । पाणिपादयोः समाहारः । इति व्याकरणम् ॥

पाणिपीड़नं, क्ली, (पाणेः पीडनं ग्रहणं यत्र ।) पाणिग्रहणम् । विवाहः । इत्यमरः ॥ (पाणिभ्यां पीड़नमिति विग्रहे क्रोधादिना हस्तमर्द्दनम् ॥)

पाणिभुक्, [ज्] पुं, (पाणिनेव भुज्यते दीयतेऽनेन चर्व्वादिद्रव्यं यद्वा, पाणिरिव भुज्यते यज्ञादिस्थले व्यवह्रियते इति । भुज् + क्विप् ।) उडुम्बरवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पाणिना भुङ्क्ते इति । भुज् + क्विप् ।) पाणिकरणकभोक्तरि, त्रि ॥

पाणिमर्द्दः, पुं, (पाणिं मृद्नातीति । पाणि + मृद् + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) करमर्द्दकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाणिमुक्तं, क्ली, (पाणिभ्यां मुक्तं परित्यक्तम् ।) अस्त्रम् । इति हलायुधः ॥

पाणिरुहः, पुं, (पाणौ रोहतीति । रुह + "इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) नखः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाणिवादः, त्रि, (पाणिं पाणिना वा वादयतीति । वद + णिच् + अण् ।) पाणिघः । मृदङ्गादिवादकः । इत्यमरः ॥ (पाणिना वाद्यते इति । वद् + णिच् + कर्म्मणि घञ् । मृदङ्गादौ, क्ली । यथा, रामायणे । २ । ६५ । ४ ।
"अपदानान्युदाहृत्य पाणिवादानवादयन् ॥")

पाणिवादकः, त्रि, (पाणिं पाणिना वा वादयतीति । वद् + णिच् + ण्वुल् ।) पाणिवादः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८६ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६५ । ४ ।
"ततस्तु स्तुवतां तेषां सूतानां पाणिवादकाः ।
अपदानान्युदाहृत्य पाणिवादानवादयन् ॥")

पाणिसर्ग्या, स्त्री, (पाणिभ्यां सृज्यतेऽसौ । सृजौ श विसर्गे + "पाणौ सृजेर्ण्यत् वाच्यः ।" इति ण्यत् । "चजोः कुः घिण्ण्यतोः ।" ७ । ३ । ५२ । इति कुत्वम् ।) रज्जुः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

पाणीतलं, क्ली, (पाणितलं निपातनात् दीर्घः ।) तोलकद्वयम् । यथा,—
"विड़ालपदकर्षौ च पाणीतलसुदुम्बरम् ॥"
इति शब्दमाला ॥

पाणीकरणं, क्ली, (पाणौ क्रियतेऽनेनास्मिन् वा । कृ + ल्युट् । सप्तम्याः अलुक् ।) विवाहः । इति जटाधरः ॥

पाण्डरं, क्ली, (पाण्डरो वर्णोऽस्त्यस्येति । अच् ।) कुन्दपुष्पम् । गैरिकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाण्डरः, पुं, (पाण्डरः शुक्लवर्णोऽस्त्यस्येति । अच् ।) मरुवकवृक्षः । (पड़ि + अर + दीर्घश्च ।) श्वेतवर्णः । (पर्व्वतविशेषः । स तु मेरोः पश्चिमे वर्त्तते । यथा, मार्कण्डेये । ५५ । १० ।
"अञ्जनः कुकुटः कृष्णः पाण्डरश्चाचलोत्तमः ॥"
"पश्चिमेन तथा मेरोर्विष्कम्भात् पश्चिमाद्बहिः ।
एतेऽचलाः समाख्याताः————————॥"
ऐरावतकुलोत्पन्ननागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ११—१२ ।
"पारावतः पारिजातः पाण्डरो हरिणः कृशः ।
विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः ॥
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥"
पक्षिविशेषः । यथा, ज्योतिस्तत्त्वधृतवचनम् ।
"गृध्रः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च ।
चिल्लश्च धर्म्मचिल्लश्च भासः पाण्डर एव च ।
एते यस्य पतन्त्येते गेहं तस्य विपद्यते ॥")
तद्वर्णविशिष्टे, त्रि । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, हरिवंशे । ८२ । ५० ।
"असितामरसंवीतं पाण्डरं पाण्डराननम् ॥")

पाण्डरपुष्पिका, स्त्री, (पाण्डरं शुक्लवर्णं पुष्पमस्याः । कप् । ततः टापि अत इत्वम् ।) शीतलावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाण्डवः, पुं, (पाण्डोर्क्षत्रदारयया प्रसिद्धस्य राज्ञोऽपत्यम् । पाण्डु + "ओरण् ।" ४ । २ । ७१ । इत्यण् ।) पाण्डुनन्दनः । पञ्चपाण्डवोत्पत्तिर्यथा,—

वैशम्पायन उवाच ।
"संवत्सरधृते गर्भे गान्धार्य्यां जनमेजय ! ।
आह्वयामास वै कुन्ती गर्भार्थे धर्म्ममच्युतम् ॥
सा बलिं त्वरिता देवी धर्म्मायोपजहार ह ।
जजाप मन्त्रं विधिवद्दत्तं दुर्व्वाससा पुरा ॥
संगम्य सा तु धर्म्मेण योगमूर्त्तिधरेण ह ।
लेभे पुत्त्रं वरारोहा सर्व्वप्राणिहितं वरम् ॥
ऐन्द्रे चन्द्रसमायुक्ते मुहूर्त्तेऽभिजितेऽष्टमे ।
दिवामध्यगते सूर्य्ये तिथौ पुण्येऽभिपूजिते ॥
समृद्धयशसं कुन्ती सुषाव प्रवरं सुतम् ।
जातमात्रे सुते तस्मिन् वागुवाचाशरीरिणी ॥
एष धर्म्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः ।
विक्रान्तः सत्यवाक् चैव राजा पृथ्व्यां भविष्यति ॥
युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः ।
भविता प्रथितो राजा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
यशसा तेजसा चैव वृत्तेन च समन्वितः ॥ १ ॥ * ॥
धार्म्मिकं तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तां पुनरब्रवीत् ।
प्राहुः क्षात्रं बलं ज्येष्ठं बलज्येष्ठं सुतं वृणु ॥
ततस्तथोक्ता भर्त्रा तु वायुमेवाजुहाव सा ।
तस्माज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ॥
तमप्यतिबलं जातं वागुवाचाशरीरिणी ।
सर्व्वेषां बलिनां श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत ! ॥
इदमत्यद्भुतञ्चासीज्जातमात्रे वृकोदरे ।
यदङ्कात् पतितो मातुः शिलां गात्रैरचूर्णयत् ॥
कुन्ती व्याघ्रभयोद्विग्ना सहसोत्पतिता किल ।
नान्वबुध्यत तं सुप्तमुत्सङ्गे स्वे वृकोदरम् ॥
वज्रसंहननः सोऽथ कुमारो न्यपतद्गिरौ ।
पतता तेन शतधा शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥
तां शिलां चूर्णितां दृष्ट्वा पाण्डुर्विस्मयमागतः ।
यस्मिन्नहनि भीमस्तु जज्ञे भरतसत्तम ! ॥
दुर्य्योधनोऽपि तत्रैव प्रजज्ञे वसुधाधिप ! ॥ २ ॥ * ॥
जाते वृकोदरे पाण्डुरिदं भूयोऽन्वचिन्तयत् ।
कथन्नु मे वरः पुत्त्रो लोकश्रेष्ठो भवेदिति ॥
दैवे पुरुषकारे च लोकोऽयं संप्रतिष्ठितः ।
तत्र दैवन्तु विधिना कालयुक्तेन लभ्यते ॥
इन्द्रो हि राजा देवानां प्रधान इति नः श्रुतम् ।
अप्रमेयबलोत्साहो वीर्य्यवानमितद्युतिः ॥
तं तोषयित्वा तपसा पुत्त्रं लप्स्ये महाबलम् ।
यं दास्यति स मे पुत्त्रं स गरीयान् भविष्यति ॥

पाणिः, स्त्री, (पणायन्ते व्यवहरन्त्यस्यामिति । पण+"अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च ।" उणां ४ । १३२ । इति इण् आयप्रत्ययस्य लुक् च ।) पण्यवीथी । हट्ट । इत्युणादिकोषः ॥

पाणिः, पुं, (पणायन्ते व्यवहरन्त्यनेन । पण ङ व्यवहारे + "अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च ।" उणां ४ । १३२ । इति इण् आयप्रत्ययस्य लुक् च ।) स च मणिबन्धावध्यङ्गुलिपर्य्यन्तभागः । स तु गर्भस्थबालकस्य मासद्वयेन भवति । इति सुखबोधः ॥ तत्पर्य्यायः । पञ्चशाखः २ शयः ३ शमः ४ हस्तः ५ करः ६ । इत्यमरभरतौ ॥ भुजः ७ । इति जटाधरः ॥ कुलिः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ भुजादलः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । २ । १९ ।

'मृगाद्याभिसुगन्धां तां श्रुत्वा कान्तां मनो रमाम् ।

जग्राह दक्षिणे पाणौ मुनिर्मन्मथपीड़ितः ॥")

कुलिकश्च । इति रत्नमाला ॥ कुणियाकड़ा इति भाषा ॥

पाणिकच्छपिका, स्त्री, (कच्छपः कूर्म्मस्तदाकारो ऽस्त्यस्याः । कच्छप+ठन् । टापि अत इत्वञ्च । पाणिभ्यां कृता कच्छपिका कूर्म्माकृतिमुद्रा ।) कूर्म्ममुद्रा । यथा,—

'पाणिकच्छपिकां कुर्य्यात् कूर्म्ममन्त्रेण साधकः ।

तत्र संस्कृतपुष्पेण पूजयेदात्मनो वपुः ॥

पूजितं तेन पुष्पेण देवत्वं तस्य जायते ॥"

कूर्म्ममन्त्रो यथा,—

'द्वितीयं वैष्णवीसन्ध्यं बीजं बिन्द्विन्दुसंयुतम् ।

महस्वरो परिचरः कूर्म्मबीजं प्रकीर्त्तितम् ॥"

इति कालिकापुराणे ५९ अध्यायः ॥

पाणिगृहीती, स्त्री, (पाणिर्गृहीतो यस्याः । 'पाणिगृहीती भार्य्यायाम् ।' ४ । १ । ५२ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ङीष् ।) विधानेनोढ़ा । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥

पाणिग्रहणं, क्ली, (पाणेर्ग्रहणं यत्र ।) विवाहः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८२ ॥ (यथा, रघुः । ७ । २९ ।

"इति स्वसुर्भोजकुलप्रदीपः

सम्पाद्य पाणिग्रहणं स राजा ।

महीपतीनां पृथगर्हणार्थं

समादिदेशाधिकृतानधिश्रीः ॥")

पाणिघः, पुं, (पाणिं पाणिना वा हन्तीति । हन+"पाणिघताड़घौ शिल्पिनि ।" ३ । २ । ५५ । इति टक् टिलोपो घत्वञ्च निपात्यते ।) पाणिवादः । पाणिना मृदङ्गादिवादकः । पाणिं वा हन्ति यः । यः पाणिनैव मृदङ्गादिवाद्यं समुत्पादयति तत्र । यः पाणिना मृदङ्गमिव पाणिं वादयति तत्र च । इत्यमरभरतौ ॥

पाणिघातः, पुं, (पाणिना हन्तीति । हन+ कर्म्मण्यण् ।) पाणिताड़कः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (हन+भावे घञ् । पाणिना घातो हननमिति । पाणिहननम् ॥)

पाणिजः, पुं, (पाणौ जायते इति । पाणि+जन् +"सप्तम्यां जनेर्डः ।" ३ । २ । ९७ । इति डः ।) नखः । इति हलायुधः ॥

पाणितलं, क्ली, (पाणितलमिव परिमाणमस्य स्येति । अच् ।) कर्षपरिमाणम् । तोलकद्वयम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—

"कोलद्वयञ्च कर्षं स्यात् स प्रोक्तः पाणिमानिका ।

अक्षं पिचुः पाणितलं किञ्चित् पाणिश्च तिन्दुकम् ॥

विड़ालपदकञ्चैव सुवर्णं कवलग्रहः ।

उदुम्बरञ्च पर्य्यायैः कर्ष एव निगद्यते ॥"

इति शार्ङ्गधरे पूर्ब्बखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥

पर्य्यायान्तरं यथा,—

'विद्यात् द्वयक्षं कर्षं सुवर्णाक्षमेव च ।

विड़ालपदकञ्च पिचुम्पाणितलन्तथा ॥

तिन्दुकञ्च विजानीयात् कवड़ग्रहमेव च ॥'

इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥

पाणेस्तलम् ।) हस्ताधोभागः ॥ (यथा, मनौ । ४ । १४३ ।

"स्पृष्ट्वैतानशुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत् ।

गात्राणि चैव सर्व्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ॥")

पाणिनः, पुं, (पणिनो मुनेर्गोत्रापत्यम् । पणिन्+अण् । "गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च ।" ६ । ४ । १६५ । इति न टिलोपः ।) पाणिनिमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाणिनिः, पुं, (पणिनो मुनेर्युवापत्यम् । पणिन्+इञ् । न टिलोपः ।) मुनिविशेषः । तत्पर्य्यायः । आहिकः २ दाक्षीपुत्त्रः ३ शालङ्की ४ पाणिनः ५ शालातुरीयः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ (अयं हि पणिन् वंशसम्भूतः प्रसिद्धो व्याकरणकर्त्ता । अस्य माता दाक्षी इत्याख्यया विश्रुता । यथा पातञ्जलकारिकायाम् । १ । १ । २० ।

'सर्व्वे सर्व्वपदादेशा दाक्षीपुत्त्रस्य पाणिनेः ॥"

तथाच शिक्षायाम् । ५६ ।

'शङ्करः शाङ्करीं प्रादाद्दाक्षीपुत्त्राय धीमते ।

वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ॥'

अस्य शालातुरीय इत्याख्यापि दृश्यते । यथा, अभिधानचिन्तामणौ । ३ । ५१५ ।

'————————अथ पाणिनौ ।

शालातुरीयदाक्षेयौ————————॥"

"गान्धारप्रदेशविशेषशलातुरग्रामजातत्वा देवास्य तथा नाम ।' इति चिन्तामणिटीका ॥ परे तु शलातुरग्रामोऽस्य जन्मस्थानमिति न स्वीकुर्व्वन्ति । यतः शलातुरोऽभिजनोऽस्य इति व्युत्पत्त्या शालातुरशब्देन शलातुरदेशोद्भवे जने एवार्थो नावगम्यते । अष्टाध्यायीस्थ पाठस्य "तूदीशलातुरवर्म्मतीकूचवारात् ढक्छण्ढञ्यकः ।" ४ । ३ । ९४ । सूत्रात् अभिजनार्थे एव छप्रत्ययः । वृत्तिकारभट्टोजी दीक्षितैस्तु "अभिजनश्च ।" ४ । ३ । ९० । इति सूत्रे "यत्र स्वयं वसति स निवासः । यत्र पूर्ब्बैरुषितं सोऽभिजनः ।" इत्यभिजनशब्दस्यार्थे प्रदर्शितः । अतः अस्य शलातुरप्रदेशः पाणिनेः पूर्ब्बपुरुषाणां वासस्थानमित्येवावगम्यते न तु तस्येति ।

पुरा किल कात्यायननामा मुनिः समस्तश्लोकात्मकं वृहत्कथाभिधानं ग्रन्थं विरचय्य काणभूतये श्रावयामास । सोमदेवभट्टस्तु तत्सारांशं समुद्धृत्य कथासरित्सागर इत्याख्यया प्रसिद्धं ग्रन्थं निर्म्मितवान् तस्मादेषाख्यायिका समधिगम्यते । यथा, तत्रैव । ४ । २०—५५ ।

'अथ कालेन वर्षस्य शिष्यवर्गो महानभूत् ।

तत्रैकः पाणिनिर्नाम जड़बुद्धितरोऽभवत् ॥

स शुश्रूषापरिक्लिष्टः प्रेषितो वर्षभार्य्यया ।

अगच्छत् तपसे खिन्नो विद्याकामो हिमालयम् ॥

तत्र तीव्रेण तपसा तोषितादिन्दुशेखरात् ।

सर्व्वविद्यामुखं तेन प्राप्तं व्याकरणं नवम् ॥

ततश्चागत्य मामेव वादायाह्वयते स्म सः ।

प्रवृत्ते चावयोर्वादे प्रयाताः सप्त वासराः ॥

अष्टमेऽह्नि मया तस्मिन् जिते तत्समनन्तरम् ।

नभःस्थेन महाघोरो हुङ्कारः शम्भुना कृतः ॥

तेन प्रनष्टमैन्द्रं तदस्मद्व्याकरणं भुवि ।

जिताः पाणिनिना सर्व्वे मूर्खीभूता वयं पुनः ॥

अथ सञ्जातनिर्व्वेदः स्वगृहस्थितये धनम् ।

हस्ते हिरण्यदत्तस्य विधाय वणिजो निजम् ॥

उक्त्वा तच्चोपकोशायै गतवानस्मि शङ्करम् ।

तपोभिराराधयितुं निराहारो हिमाचलम् ॥"

* * * *

'अत्रान्तरे तुषाराद्रौ कृत्वा तीव्रतरं तपः ।

आराधितो मया देवो वरदः पार्व्वतीपतिः ॥

तदेव तेन शास्त्रं मे पाणिनीयं प्रकाशितम् ।

तदिच्छानुग्रहादेव मया पूर्णीकृतञ्च तत् ॥

* * * *

'वर्षोऽपि षण्मुखादेतच्छ्रुत्वा व्याकरणं नवम् ।

तत् प्रकाशितं स्वामिकुमारेणैव तस्य तत् ।

ततो व्याड़ीन्द्रदत्ताभ्यां विज्ञप्तो दक्षिणां प्रति ।

गुरुर्वर्षोऽब्रवीत् स्वर्णकोटिर्मे दीयतामिति ॥

अङ्गीकृत्य गुरोर्वाक्यं तौ च मामित्यवोचताम् ।

एहि राज्ञः सखे । नन्दात् याचितुं गुरुदक्षिणाम् ।

गच्छामो नान्यतोऽस्माभिरियत् काञ्चनमाप्यते ।

नवाधिकाया नवतेः कोटीनामधिपो हि सः ॥'

इत्युपाख्यानेन पाणिनिः कात्यायनस्य राज्ञो नन्दस्य च समसामयिक इत्यवयासि । परं कात्यायनपाणिन्योः शब्दशास्त्रपाठेन पाणिनिः कात्यायनात् पूर्ब्बतन इत्यनायासेनैव विज्ञायते । यतः कात्यायन एव पाणिनिप्रणीतव्याकरणस्य वार्त्तिककारः । स च स्वग्रन्थे विदुषां वरं पाणिनिं आचार्य्यत्वेन स्वीकृतवान् । [६ । ३ । १०९ । सूत्रस्य वार्त्तिं ।] पाणिनिस्तु स्वीयव्याकरणे पूर्ब्बतनानां बहूनां विदुषां नामोल्लेखं कृतवान् परं कुत्रापि कात्यायनस्य नाम नाभिहितवानतः स्पष्टतोऽवगम्यते पाणिनिः कात्यायनात् प्राक्तन इति ।

अनेन महात्मना पाणिना रचितं व्याकरणं पाणिनीयाष्टकमित्याख्यया प्रसिद्धम् । कात्यायन

निष्पिष्टभागस्य समेत्य रक्तं
दोषास्त्वचं पाण्डुरतां नयन्ति ॥ * ॥
तस्य पूर्ब्बरूपाणि यथा,—
त्वक्स्फोटनष्ठीवनगात्रसाद-
मृद्भक्षणप्रेक्षणकूटशोथाः ।
विण्मूत्रपीतत्वमथाविपाको
भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥ * ॥
वातिकस्य तस्य लक्षणं यथा,—
त्वङ्मूत्रनयनादीनां रूक्षकृष्णारुणाभता ।
वातपाण्ड्वामये कम्पतोदानाहभ्रमादयः ॥ * ॥
पैत्तिकस्य लक्षणं यथा,—
पीतमूत्रशकृन्नेत्रो दाहतृष्णाज्वरान्वितः ।
भिन्नविट्कोऽतिपीताभः पित्तपाण्ड्वामयी नरः ॥
श्लैष्मिकस्य लक्षणं यथा,—
कफप्रसेकश्वयथुतन्द्रालस्यातिगौरवैः ।
पाण्डुरोगी कफाच्छुक्लैस्त्वङ्मूत्रनयनाननैः ॥ * ॥
त्रिदोषजस्य लक्षणं यथा,—
ज्वरारोचकहृल्लासच्छर्द्दितृष्णाक्लमान्वितः ।
पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्त्याज्यः क्षीणो हतेन्द्रियः ॥
मृज्जस्य संप्राप्तिर्यथा,—
मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः ।
कषाया मारुतं पित्तमूषरा मधुरा कफम् ॥
कोपयेन्मृद्रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तञ्च रूक्षयेत् ।
पूरयत्यविपक्वैव स्रोतांसि निरुणद्ध्यपि ॥
इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीर्य्यौजसी तथा ।
पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥ * ॥
मृत्तिकाभक्षणजन्यपाण्डुलक्षणं यथा,—
मृद्भक्षणाद्भवेत् पाण्डुस्तन्द्रालस्यनिपीड़ितः ।
सकासश्वासशूलार्त्तःसदारुचिसमन्वितः ॥
शूनाक्षिकूटगण्डभ्रूः शूनपान्नाभिमेहनः ।
क्रिमिकोष्ठोऽतिसार्य्येत मलं सासृक्कफान्वितम् ॥
तस्य असाध्यलक्षणं यथा,—
ज्वरारोचकहृल्लासच्छर्द्दितृष्णाक्लमान्वितः ।
पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्त्याज्यः क्षीणो हतेन्द्रियः ॥
पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति ।
कालप्रकर्षाच्छूनानां यो वा पीतानि पश्यति ॥
बद्धाल्पविट् सहरितं सकफं योऽतिसार्य्यते ।
दीनः श्वेतातिदिग्धाङ्गश्छर्द्दिमूर्च्छातृषान्वितः ॥
स नास्त्यसृक्क्षयाद्यश्च पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात् ॥
पाण्डुदन्तनखो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो भवेत् ।
पाण्डुसंघातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥
अन्तेषु शूनं परिहीनमध्यं
म्लानं तथान्तेषु च मध्यशूनम् ।
गुदे च शेफस्यथ मुष्कयोश्च
शूनं प्रताम्यन्तमसंज्ञकल्पम् ॥
विवर्ज्जयेत् पाण्डुकिनं यशोऽर्थी
तथातिसारज्वरपीड़ितञ्च ॥"
इति माधवकरः ॥
(यथा च,—
"पित्तप्रधानाः कुपिता यथोक्तैः कोपनैर्मलाः ।
तत्रानिलेन बलिना क्षिप्तं पित्तं हृदि स्थितम् ॥
धमनीर्दश सम्प्राप्य व्याप्नुवत् सकलां तनुम् ।
श्लेष्मत्वग्रक्तमांसानि प्रदूष्यान्तरमाश्रितम् ॥
त्वङ्मांसयोस्तत् कुरुते त्वचि वर्णान् पृथग्-
विधान् ।
पाण्डुहारिद्रहरितान् पाण्डुत्वं तेषु चाधिकम् ॥
यतोऽतः पाण्डुरित्युक्तः स रोगस्तेन गौरवम् ॥
धातूनां स्याच्च शैथिल्यमोजसश्च गुणक्षयः ॥
ततोऽल्परक्तमेदस्को निःसारः स्यात् श्लथेन्द्रियः ।
मृद्यमानैरिवाङ्गैर्ना द्रवता हृदये न च ॥
शूनाक्षिकूटसदनः कोपनः ष्ठीवनोऽल्पवाक् ।
अन्नद्विट् शिशिरद्वेषी शीर्णरोमा हतानलः ॥
सन्नसक्थो ज्वरी श्वासी कर्णक्ष्वेड़ी भ्रमी श्रमी ।
स पञ्चधा पृथग्दोषैः समस्तैर्मृत्तिकादनात् ॥
प्राग्रूपमस्य हृदयस्पन्दनं रूक्षता त्वचि ।
अरुचिः पीतमूत्रत्वं स्वेदाभावोऽल्पवह्निता ॥
सादः श्रमोऽनिलात्तत्र गात्ररुक्तोदकम्पनम् ।
कृष्णरूक्षारुणसिरानखविण्मूत्रनेत्रता ॥
शोफानाहास्यवैरस्यविट्शोषाः पार्श्वमूर्द्धरुक् ।
पित्ताद्धरितपीताभसिरादित्वं ज्वरस्तमः ॥
तृट्स्वेदमूर्च्छाशीतेच्छादौर्गन्ध्यं कटुवक्त्रता ।
वर्चोभेदोऽम्लको दाहः कफात् शुक्लसिरादिता ॥
तन्द्रालवणवक्त्रत्वं रोमहर्षः स्वरक्षयः ।
कासश्छर्द्दिश्च निचयान्मिश्रलिङ्गोऽतिदुःसहः ॥
मृत्कषायानिलं पित्तमूषरा मधुरा कफम् ।
दूषयित्वा रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं विरूक्ष्य च ॥
स्रोतांस्यपक्वैवापूर्य्य कुर्य्याद्रुद्ध्वा च पूर्ब्बवत् ।
पाण्डुरोगं ततः शूनगण्डभ्रूपादनाभिमेहनः ॥
पुरीषं क्रिमिमन्मुञ्चेद्भिन्नं सासृक्कफं नरः ॥"
इति वाभटे निदानस्थाने । १३ । १—१३ ॥)
तस्यौषधं यथा,—
"लोहचूर्णं नक्रपीतं पाण्डुरोगहरं भवेत् ॥"
इति गारुड़े १८० अध्यायः ॥
अपि च ।
"सप्तरात्रं गवां मूत्रे भावितं वायसो रजः ।
पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा प्रपिबेन्नरः ॥ १ ॥
गोमूत्रसिद्धं मण्डूरचूर्णं सगुड़सम्भृतः ।
पाण्डुरोगः क्षयं याति पक्तिशूलञ्च दारुणम् ॥ २
अयोमलं सुसन्तप्तं भूयो गोमूत्रसाधितम् ।
मधुसर्पिर्युतं लीढ्वा पाण्डुरोगी सुखी भवेत् ॥ ३ ॥
पुनर्नवात्रिवृद्व्योषविड़ङ्गं दारु चित्रकम् ।
कुष्ठं हरिद्रे त्रिफला दन्ती चव्यं कलिङ्गकम् ॥
कटुका पिप्पलीमूलं मुस्तं शृङ्गी च कारवी ।
यमानी कट्फलञ्चेति पृथक्पलमितं मतम् ॥" ४ ॥
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
(अस्य सकारणलक्षणचिकित्सादीनि यथा,—
"शृणु पुत्त्र! प्रवक्ष्यामि पाण्डुरोगं महागदम् ।
पञ्चैव पाण्डुरोगास्ते सम्भवन्तीह मानुषे ॥
वातिकः पैत्तिकश्चैव श्लैष्मिकः सान्निपातिकः ।
पञ्चमो रूक्षणः प्रोक्तो वक्ष्ये चैषान्तु सम्भवम् ॥
दीर्घाध्वना पीड़ितो वा ज्वरेण
रक्तस्रावो पीड़ितो वा व्रणेन ।
चिन्तायामाद्दोषनाड़े मनुष्ये
चायं पाण्डुर्जायते सेवते यः ॥
क्षारश्चाम्लं कल्यमैरेयसेवा
व्यायामाच्चैथुनातिश्रमेण ।
निद्रानाशो नातिनिद्रा दिवापि
योगैश्चैतैर्मृत्तिकाभक्षणेन ॥
अतिशिथिलशरीरे रोगसम्पीड़िते वा
लवणकटुकषाया सेवनाच्चैव मर्त्त्यैः ।
अतिसुरतमजस्रं सेवनातिक्रमेण
नयति रुधिरशोषं तेन वै पाण्डुरोगम् ॥
तेनाक्षिकूटे श्वयथुः शरीरे
पाण्डुत्वमायाति सपीतमूत्रः ।
निष्ठीवते त्वक् प्रविदीर्य्यते च
संजायते तस्य पुरःसराणि ॥
तोदः परूषत्वशिरोगुरुत्वं
त्वङ्मूत्रनेत्रे नखकालिमा स्यात् ।
वातात्मकं तन्मनुजस्य विद्धि
लिङ्गैरुपेतोऽनिलपाण्डुरोगः ॥
आमत्वपीतत्वकरो हि लोके
विमर्द्दि शोषं कटुकास्यता च ।
मन्दज्वरो वै भृशशोषमोहः
पीतच्छविः पीतभवो हि पाण्डुः ॥
तन्द्रानुताशोफकफेन युक्तः
आलस्यकम्पदगुरुत्वमेव ।
संजायते तस्य कफात्मकोऽसौ
नरस्य पाण्डुत्वभवो विकारः ॥
तन्द्रालस्यं श्वयथुवमथू काशहृल्लासशोषा
विड्भेदः स्यात् पवनयने सज्वरो वै क्षुधार्त्तः ।
मोहस्तृष्णाक्लमथ मनुजस्याशु पश्येत् सुदूरं
त्याज्यो वैद्यैर्निपुणमतिभिः सन्निपातोत्थपाण्डुः ॥
मृत्तिकाभक्षणेनायं शृणु पुत्त्र! गदो महान् ।
पाण्डुरोगो गरिष्ठोऽपि भवेद्धातुक्षयङ्करः ॥
मृद्भक्षणाच्चैव मलं प्रकीर्य्य
स्रोतांसि रुन्धन्ति च मृत्तिकायाः ।
तेनैव नाड्यक् परिवर्द्धयन्ति
न तर्पयन्ते वपुषं रसेन ॥
क्षारात् कषायान्मधुरस्य पानात्
स कोपयत्याशु नरस्य मृत्स्ना ।
श्लेष्मप्रकोपान्मधुरान् करोति
मृत्स्ना न जग्धा हितकारिणी स्यात् ॥
विक्षतिमुपगतास्ते मारुताद्याश्चयस्तु
बलवदनलपीनां नाशयन्त्याशु दोषाः ।
भवति विकलमेवं पाण्डुरोगे शरीरं
भवति जठरपाण्डू रोग आशुप्रवीणः ॥"
"गोमूत्रमध्ये मतिमान् स्नापयेत् सप्तरात्रि-
कम् ।
तस्मात् चूर्णन्तु मधुना देयं पाण्ड्वामयापहम् ।
त्र्यूषणं त्रिफला मुस्ता विड़ङ्गं चित्रकं
समम् ।
भागमेकं लौहचूर्णमिक्षुस्रावे विभावयेत् ॥
सप्ताहमथ लौहखल्वितं
पुनरपि ध्रुवं प्रवरं स्यात् ।
शीलितन्तु मधुनापि घृतेन
पाण्डुरोगहृदयामयापहम् ॥

कर्म्मणा मनसा वाचा तस्मात्तपस्ते महत्तपः ।
ततः पाण्डुर्म्महाराजो मन्त्रयित्वा महर्षिभिः ॥
दिदेश कुन्त्याः कौरव्यो व्रतं सांवत्सरं शुभम् ।
आत्मना च महाबाहुरेकपादस्थितोऽभवत् ॥
उग्रं स तप आतस्थे परमेण समाधिना ।
आरिराधयिषुर्द्देवं त्रिदशानां तमीश्वरम् ॥
सूर्य्येण सह धर्म्मात्मा पर्य्यवर्त्तत भारत ! ।
तन्तु कालेन महता वासवः प्रत्यपद्यत ॥

शक्र उवाच ।

पुत्त्रं तव प्रदास्यामि त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
ब्राह्मणानां गवाञ्चैव सुहृदाञ्चार्थसाधकम् ॥
दुर्हृदां शोकजननं सर्व्वबान्धवनन्दनम् ।
सुतं तेऽग्र्यं प्रदास्यामि सर्व्वामित्रविनाशनम् ॥
इत्युक्तः कौरवो राजा वासवेन महात्मना ।
उवाच कुन्तीं धर्म्मात्मा देवराजवचः स्मरन् ॥
उदर्कस्तव कल्याणि तुष्टो देवगणेश्वरः ।
दातुमिच्छति ते पुत्त्रं यथासङ्कल्पितं त्वया ॥
अतिमानुषकर्म्माणं यशस्विनमरिन्दमम् ।
नीतिमन्तं महात्मानमादित्यसमतेजसम् ॥
दुराधर्षं क्रियावन्तमतीवाद्भुतदर्शनम् ।
पुत्त्रं जनय सुश्रोणि ! धाम क्षत्त्रियतेजसाम् ॥
लब्धः प्रसादो देवेन्द्रात् तमाह्वय शुभानने ! ॥
एवमुक्ता ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी ।
अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्ज्जुनम् ॥
जातमात्रे कुमारे तु वागुवाचाशरीरिणी ।
महागम्भीरनिर्घोषा नभो नादयती तदा ॥
शृण्वतां सर्व्वभूतानां तेषाञ्चाश्रमवासिनाम् ।
कुन्तीमाभाष्य विस्पष्टमुवाचेदं शुचिस्मिताम् ॥
कार्त्तवीर्य्यसमः कुन्ति ! शिवितुल्यपराक्रमः ।
एष शक्र इवाजेयो यशस्ते प्रथयिष्यति ॥
अदित्या विष्णुना प्रीतिर्य्यथाभूदभिवर्द्धिता ।
तथा विष्णुसमः प्रीतिं वर्द्धयिष्यति ते सुतः ॥
एष मद्रान् वशे कृत्वा कुरूंश्च सह सोमकैः ।
चेदिकाशिकरूषांश्च कुरुलक्ष्मीं वहिष्यति ॥
एतस्य भुजवीर्य्येण खाण्डवे हव्यवाहनः ।
मेदसा सर्व्वभूतानां तृप्तिं यास्यति वै पराम् ॥
ग्रामणीश्च महीपालानेष जित्वा महाबलः ।
भ्रातृभिः सहितो वीरस्त्रीन् मेधानाहरिष्यति ॥
जामदग्न्यसमः कुन्ति ! विष्णुतुल्यपराक्रमः ।
एष वीर्य्यवतां श्रेष्ठो भविष्यति महायशाः ॥
तथा दिव्यानि चास्त्राणि निखिलेनाहरिष्यति ।
विप्रनष्टां श्रियञ्चायमाहर्त्ता पुरुषर्षभः ॥
एतामत्यद्भुतां वाचं कुन्ती शुश्राव भारत ! ।
वाचमुच्चरितामुच्चैस्तां निशम्य तपस्विनाम् ॥
बभूव परमो हर्षः शतशृङ्गनिवासिनाम् ।
तथा देवऋषीणाञ्च सेन्द्राणाञ्च दिवौकसाम् ॥
आकाशे दुन्दुभीनाञ्च बभूव तुमुलः स्वनः ।
उदतिष्ठन्महाघोषः पुष्पवृष्टिभिरावृतः ॥"१२१

वैशम्पायन उवाच ।

कुन्तीपुत्त्रेषु जातेषु धृतराष्ट्रात्मजेषु च ।
मद्रराजसुता पाण्डुं रहो वचनमब्रवीत् ॥
न मेऽस्ति त्वयि सन्तापो विगुणेऽपि परन्तप ।
नावरत्वे वरार्हाया स्थिता चानघ ! नित्यदा ॥
गान्धार्य्याश्चैव नृपते ! जातं पुत्त्रशतन्तथा ।
श्रुत्वा न मे तथा दुःखमभवत् कुरुनन्दन ! ॥
इदन्तु मे महद्दुःखं तुल्यतायामपुत्त्रता ।
दिष्ट्या त्विदानीं भर्त्तुर्म्मे कुन्त्यामप्यस्ति सन्ततिः ॥
यदि चापत्यसन्तानं कुन्तिराजसुता मयि ।
कुर्य्यादनुग्रहो मे स्यात्तव चापि हितं भवेत् ॥
स्तम्भो मे सपत्नीत्वात् वक्तुं कुन्तिसुतां प्रति ।
यदि तु त्वं प्रसन्नो मे स्वयमेनां प्रचोदय ॥

पाण्डुरुवाच ।

ममाप्येष सदा माद्रि ! हृद्यर्थः परिवर्त्तते ।
न तु त्वां प्रसहे वक्तुमिष्टानिष्टविवक्षया ॥
तव त्विदं मतं मत्वा प्रयतिष्याम्यतः परम् ।
मन्ये ध्रुवं मयोक्ता सा वचनं प्रतिपत्स्यते ।

वैशम्पायन उवाच ।

ततः कुन्तीं पुनः पाण्डुर्विविक्त इदमब्रवीत् ।
कुलस्य मम सन्तानं लोकस्य च कुरु प्रियम् ॥
मम चापिण्डनाशाय पूर्व्वेषामपि चात्मनः ।
मत्प्रियार्थञ्च कल्याणि ! कुरु कल्याणमुत्तमम् ।
यशसेऽर्थाय चैव त्वं कुरु कर्म्म सुदुष्करम् ॥
एवमुक्ताब्रवीन्माद्रीं सकृच्चिन्तय दैवतम् ।
तस्मात्ते भवितापत्यमनुरूपमसंशयम् ॥
ततो माद्री विचार्य्यैव जगाम मनसाश्विनौ
तावागम्य सुतौ तस्यां जनयामासतुर्यमौ ॥
नकुलं सहदेवञ्च रूपेणाप्रतिमौ भुवि ।
तथैव तावपि यमौ वागुवाचाशरीरिणी ॥
रूपसत्त्वगुणोपेतावेतावत्यश्विनावपि ।
भासतस्तेजसात्यर्थं रूपद्रविणसम्पदा ॥
नामानि चक्रिरे तेषां शतशृङ्गनिवासिनः ।
भक्त्या च कर्म्मणा चैव तथाशीभिर्विशाम्पते ॥
ज्येष्ठं युधिष्ठिरेत्येव भीमसेनेति मध्यमम् ।
अर्ज्जुनेति तृतीयञ्च कुन्तीपुत्त्रानकल्पयन् ॥
पूर्व्वजं नकुलेत्येव सहदेवेति चापरम् ।
माद्रीपुत्त्रावकथयंस्ते विप्राः प्रीतमानसाः ॥"

इति महाभारते १ । १२३—१२४ ॥

तेषां पुत्त्रा यथा,—
"प्रतिविन्ध्यः सुतसोमः श्रुतकीर्त्तिस्तु चार्ज्जुनात् ।
शतानीकः श्रुतकर्म्मा द्रौपद्याः पञ्च विक्रमात् ॥"
तेषां भार्य्या यथा, गारुडे १३६ अध्याये ।
"यौधेयी च हिडिम्बा च काशी चैव सुभद्रिका ।
विजया वै वेणुमती पञ्चभ्यस्तु सुताः क्रमात् ॥
देवकी घटोत्कचश्च अभिमन्युश्च सर्व्वगः ।
सुहोत्रो निरमित्रश्च परीक्षिदभिमन्युजः ॥"

पाण्डवेय, त्रि, (पाण्डोरिव इत्यस्य ढौप च पाण्डवी कुन्ती माद्री च तयोरपत्यम् इति । ढक् ।) पाण्डोरपत्यम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (युधिष्ठिरप्रभृतयः पञ्च भ्रातरः । यथा, महाभारते । १ । २०२ । १५ ।
"यावन्नायाति वार्ष्णेयः कर्षन् यादववाहिनीम् ।
राज्यार्थं पाण्डवेयानां पाञ्चालसदनं प्रति ॥"
अभिमन्युपुत्त्रो नरपतिः परीक्षित् । यथा, भागवते । १ । ४ । ७ ।
"कथं वा पाण्डवेयस्य राजर्षेर्म्मुनिना सह ।
संवादः समभूत्तात ! यत्रैषा सात्वती श्रुतिः ॥")

पाण्डवाभील, पुं (अभी अभयं लातीति । ला + क । पाण्डवोऽभीलो यस्मात् । पाण्डवानामभियमभयं लातीति वा ।) कृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाण्डवायन, पुं,(पाण्डवानामयनं रक्षणं यस्मात् ।) कृष्णः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३१ ॥

पाण्डित्य क्ली, (पण्डितस्य भावः कर्म्म वा । इति "वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च ।" ५ । १ । १२३ । इति ष्यञ् ।) पण्डितधर्म्मकर्म्मणी । यथा,—
"इयता पाण्डित्यच्छिद्रशशिधाममभरान् ॥
इति मुरारिः ॥
(यथा च महाभारते । ५ । ३१ । २ ।
"उत बालाय पाण्डित्यं पण्डितायोत बालताम् ।
ददाति सर्व्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ॥")

पाण्डु, पु (पडि गतौ + "मृगय्वादयश्च ।" उणा । १ । ३८ । इति कुप्रत्ययः निपातनात् धातोर्दीर्घश्च ।) पाण्डुरफलीक्षुपः । पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्लपीतमिश्रितवर्णः । तत्पर्य्यायः । हरिणः २ । पाण्डुरः ३ । इत्यमरः ॥ पाण्डरः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
"सितपीतसमायुक्तः पाण्डुवर्णः प्रकीर्त्तितः ॥"
इति सुभूतिः ॥
भेदोऽपि दृश्यते यथा —
"पाण्डुरस्तु रक्तपीतभागो प्रत्यूषचन्द्रवत् ।
पाण्डुस्तु पीतभागार्द्धः केतकीधूलिसन्निभः ॥"
इति भरतः ॥
तद्वति त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा रघुः । ३ । २ ।
"शरीरसादादसमग्रभूषणा
मुखेन सालक्ष्यत लोध्रपाण्डुना ॥")
नृपतिविशेषः । स तु शन्तनुपुत्त्रविचित्रवीर्य्यस्य क्षेत्रे व्यासाज्जातः । (यथा, महाभारते । १ । ११८ । ५ ।
"राजा पाण्डुर्म्महारण्ये मृगव्यालनिषेविते ।
चरन् मैथुनधर्म्मस्थं ददर्श मृगयूथपम् ॥"
अस्य देहपाण्डुताकारणं नामनिरुक्त्यादिकञ्च यथा महाभारते । १ । १०६ । १५ १८ ।
"अम्बालिकामथाभ्यागादृषिं दृष्ट्वा च सापि तम् ।
विवर्णा पाण्डुसङ्काशा समपद्यत भारत ! ॥
तां भीतां पाण्डुसङ्काशां विषण्णां प्रेक्ष्य भारत ! ॥
व्यासः सत्यवतीपुत्त्र इदं वचनमब्रवीत् ।
यस्मात् पाण्डुत्वमापन्ना विरूपं प्रेक्ष्य मामिह ।
तस्मादेष सुतस्ते वै पाण्डुरेव भविष्यति ।
नाम चास्यैतदेवेह भविष्यति शुभानने ! ॥")
नागभेदः । श्वेतहस्ती । सितवर्णः । रोगविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
पाण्डुरोगनिदानम् । यथा —
"पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः ।
चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणान्मृदः ॥
व्यायाममम्लं लवणानि मद्य
मृदं दिवास्वप्नमतीव तीक्ष्णम् ।

ति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे पाण्डुरोगाधिकारे ॥ * ॥ * ॥)

ः, स्त्री, (पड़ि + कुः । निपातनात् दीर्घत्वम् ।) मापपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ माषाणी इति भाषा ॥ पाण्डुवर्णस्त्री । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

डुकः, पुं, (पाण्डु + संज्ञायां कन् ।) पाण्डुरोगः । पाण्डुराजा । इति शब्दरत्नावली ॥ पाण्डुवर्णः । इति हलायुधः ॥

ण्डुकण्टकः, पुं, (पाण्डुवर्णानि कण्टकान्यस्येति।) अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ण्डुकम्बलः, पुं, (पाण्डुवर्णः कम्बलः नित्यकर्मधारयः ।) श्वेतप्रावारः । प्रस्तरभेदः । इति मेदिनी । ले,१७०॥ पाण्डुवर्णकम्बलः । इति भरतः॥

ाण्डुकम्बली, [न्] पुं, (पाण्डुवर्णकम्बलेन परिवृतः । पाण्डुकम्बल + "पाण्डुकम्बलादिनिः ।" ४। २ । ११ । इति इनिः ।) पाण्डुवर्णकम्बलावृतरथः । इत्यमरः । २ । ८ । ५४ ॥ पाण्डुकम्बलयुक्ते, त्रि ॥

ाण्डुतरुः, पुं, (पाण्डुवर्णस्तरुरिति कर्मधारयः ।) धवदृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ाण्डुनागः, पुं, (पाण्डुवर्णो नाग इव । यद्वा, नाग इव पाण्डुरिति राजदन्तादिवत् समासः ।) पुन्नागवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पाण्डुवर्णो नाग इति विग्रहे ।) श्वेतहस्ती श्वेतसर्पश्च ॥

ाण्डुपत्री, स्त्री, (पाण्डु पत्रमस्या इति जातित्वात् ङीष् ।) रेणुका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—
"रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा।
भस्मगन्धा पाण्डुपत्नी स्मृता कौन्ती हरेणुका॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पाण्डुपृष्ठः, त्रि, (पाण्डु पृष्ठं यस्य ।) पाण्डुवर्णपृष्ठयुतः । अलक्षणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाण्डुफलः, पुं, (पाण्डूनि फलानि यस्य ।) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुफला, स्त्री, (पाण्डु फलमस्या इति टाप् ।) चिर्भिटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुभूमः, त्रि, (पाण्डुर्भूमिरत्र इति । "छायोदकपाण्डुसङ्ख्यापूर्व्वाया भूमेरजिष्यते ।" ५ । ४ । ७५ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्त्या अच् समासे ।) पाण्डुवर्णभूमियुक्तदेशः । यथा,—
"पाण्डूदक् छायतो भूमिः पाण्डूदक् छाया मृत्तिका ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥

पाण्डुमृत्, स्त्री, (पाण्डुः पाण्डुवर्णा मृत् मृत्तिका यत्र ।) पाण्डुभूमिः । पाण्डुर्मृत् इति कर्म्मधारये ।) खटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुरः, पुं, (पाण्डुरस्यास्तीति । पाण्डु + "नगपांसुपाण्डुभ्यश्च ।" ५ । २ । १०७ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्त्या रः ।) श्वेतपीतमिश्रितवर्णः । तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १७ ॥

(यथा, भागवते । ८ । ८ । ३ ।
"तत उच्चैःश्रवा नाम हयोऽभूच्चन्द्रपाण्डुरः ।
तस्मिन् बलिः स्पृहाञ्चक्रे नेन्द्र ईश्वरशिक्षया ॥")
कामलारोगः । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वित्ररोगे, स्त्री । इति हलायुधः ॥

पाण्डुरङ्गः, पुं, (पाण्डुराणि अङ्गान्यस्येति ।) फलशाकविशेषः । पाटराङ्गा इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । क्रिमिश्लेष्मपित्तनाशित्वम् । तिक्तत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

पाण्डुरद्रुमः, पुं, (पाण्डुरः श्वेतः श्वेतपीतमिश्रितवर्णो वा द्रुमो वृक्षः ।) कुटजवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य पर्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"कुटजः कूटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
कालिङ्गः शक्रशाखी च मल्लिका पुष्प इत्यपि ।
इन्द्रो यवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरद्रुमः ॥")

पाण्डुरपृष्ठः, त्रि, (पाण्डुरं पृष्ठमस्य ।) लक्षणहीनः । इति हेमचन्द्रः ॥ पाण्डुवर्णपृष्ठयुक्तश्च ॥

पाण्डुरफली, स्त्री, (पाण्डुरं पाण्डुवर्णं फलं यस्याः । जातित्वात् ङीष् ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्यायः । पाण्डुः २ धूसरा ३ दृढबीजका ४ भूरिपलितदा ५ पाण्डुफली ६ । अस्या गुणाः । शिशिरत्वम् । गौल्यत्वम् । सन्द्रामदोषपित्तमूत्रावातनाशित्वम् । बल्यत्वम् । वृष्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुरा, स्त्री, (पाण्डुरमस्त्यस्या इति ततष्टाप् च ।) माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाण्डुरवर्णा च ॥

पाण्डुरागः, पुं, (पाण्डुरं पाण्डुरत्वं रागः सम्यक्रूपेण गच्छतीति । गम + डः । यद्वा, पाण्डुः रागोऽस्येति ।) दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाण्डुवर्णयुक्ते, त्रि ॥

पाण्डुरेक्षुः, पुं, (पाण्डुरः श्वेतवर्ण इक्षुः ।) श्वेतेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुलेखः, पुं, (पाण्डुर्लेखः ।) पाण्डुलिपिः । मुसविदा इति पारस्यभाषा ॥ यथाह व्यासः ।
"पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।
न्यूनाधिकन्तु संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत् ॥
फलकं काष्ठादिपट्टकम् ।" इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

पाण्डुलोमशा, स्त्री, (पाण्डूनि लोमानीवाङ्गान्यस्याः ।) माषपर्णी ॥ इति रत्नमाला ॥ पाण्डुवर्णलोमयुक्ता च ॥

पाण्डुलोमा, स्त्री, (पाण्डु लोम यस्याः ।) माषपर्णी । इति जटाधरः ॥ पाण्डुवर्णलोमयुक्ते, त्रि ॥

पाण्डुशर्करा, स्त्री, (पाण्डुः शर्करा इव यस्यां रोगावस्थायामित्यर्थः ।) रोगविशेषः । यथा, गारुडे १८२ अध्याये ।
"पिष्टं वै मालतीमूलं ग्रीष्मकाले समाहृतम् ।
साधितं छागदुग्धेन पीतं शर्करयान्वितम् ॥
हरेन्मूत्रनिरोधञ्च हरेद्वै पाण्डुशर्कराम् ॥"

पाण्डुशर्म्मिला, स्त्री, द्रौपदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाण्डुसोपाकः, पुं, वर्णसङ्करविशेषः । स तु चाण्डालाद्वैदेह्यां जातः । (अस्योत्पत्तिविवरणम् । यथा, मनौ । १० । ३७ ।
"चण्डालात् पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ।
आहिण्डिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते ॥"
"वैदेह्यां चण्डालात् पाण्डुसोपाकस्त्वक्-वेणुव्यवहारजीवी जायते ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ क्वचित् पाण्डुसौपाकोऽपि पाठो दृश्यते । यथा, महाभारते । १३ । ४८ । २६ ।
"चण्डालात् पाण्डुसौपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ॥")

पाण्यः, त्रि, (पण व्यवहारस्तुत्योः + ण्यत् ।) स्तुत्यः । स्तवनीयः । ("पण्या गौः व्यवहर्त्तव्येत्यर्थः । पाण्यमन्यत् स्तुत्यर्हमित्यर्थः ।" इति "निष्ठान्तकौमुदयाम् । ३ । १ । १०१ । इत्यस्य सूत्रस्य वृत्तौ व्याख्यातम् ।)

पातः, पुं, (पत + घञ् ।) पतनम् । (यथा, महाभारते । ३ । १३३ । २९ ।
"वज्रे इव संयुक्ते योगपाते दिवौकसाम् ।
कालयोर्गर्भसाधस्ते गर्भं सुपुष्पवृक्ष वाम् ॥")
जाते, त्रि । इति मेदिनी ॥ (पातयति चन्द्रसूर्यौ छादयतीति । पत + णिच् + अच् ।) राहुः । यथा,—
"तार्क्ष्यः स्वदृग्गोचरतः
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

पातकं, क्ली, (पातयति अधो गमयति दुष्क्रियाकारिणमिति । पत + णिच् + ण्वुल् ।) नरकसाधनमिति वाचन् । तत्पर्यायः । अशुभम् २ दुष्कृतम् ३ दुरितम् ४ पापम् ५ एनः ६ पाप्मा ७ किल्बिषम् ८ कलुषम् ९ किण्वम् १० कल्मषम् ११ वृजिनम् १२ तमः १३ अंहः १४ कल्कम् १५ अघम् १६ पङ्कम् १७ । इति हेमचन्द्रः ॥ तत्तु नवविधं यथा । अतिपातकम् १ महापातकम् २ अनुपातकम् ३ उपपातकम् ४ सङ्करीकरणम् ५ अपात्रीकरणम् ६ जातिभ्रंशकरम् ७ मलावहम् ८ प्रकीर्णकम् ९ । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ एषां विवरणं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ कायवाङ्मनःकृतानि दशविधपापानि यथा,—
"अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥
पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्व्वशः ।
असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्व्विधम् ॥
परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म्म मानसम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पातङ्गिः, पुं, (पतङ्गस्य सूर्य्यस्यापत्यमिति । पतङ्ग + "अत इञ् ।" ४ । १ । ९५ । इति इञ् ।) शनैश्चरः । इति शब्दरत्नावली ॥

कामलार्शो हलीमकहारि
कथितं सुमतिभिश्च मण्डितं ॥
इति गौडूर्यवटकम् ॥ * ॥
त्र्यूषणं त्रिफलया सह चित्रकं
मुस्तचव्यसुरदारुसमांशितम् ।
ग्रन्थिकञ्च शिशिरं द्विरजञ्च
योजयेत् पलिकभागिकानिमान् ॥
वर्णितादिद्विगुणमेव योजयेत्
लौहचूर्णमपि वक्ष्यमाणम् ।
अष्टभागसमसूत्रक्षिप्तं
पाचितं पुनरभग्नदरप्रदम् ।
सेवयेद्यथासुपक्वं यथा
तक्रसंयुतमिदं हि शोभनम् ।
नाशयेच्च कफकामलान् क्रिमीन्
पाण्डुकुष्ठगुदजान् हलीमकम् ॥
इति मण्डूरवटकम् ॥" * ॥

पथ्यापथ्यान्यस्य यथा —
'गोधूमशालियवषष्टिकमुद्गकानां
श्यामाढकीघृतयुतं सपयः समग्रम् ।
गाङ्गीरवास्तुकमयी शतपुष्पवर्त्ता
पथ्यं हितं निगदितं मनुजस्य पाण्डौ ॥
शाल्यन्नमुद्गगोधूममसूराढकी यवाः ।
जाङ्गलानि च मांसानि भोजने च प्रशस्यते ॥
तिक्तानि रूक्षाणि कषायकाणि
सौवीरदाडिम्यपि काञ्जिकानि ।
सुरान्नसौवीरकजीर्णपूरान्
तैलानि वर्ज्यानि च पाण्डुरोगे ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये ॥ * ॥

अस्य चिकित्सान्तरं यथा,—
"पाण्ड्वामयी पिबेत् सर्पिरादौ कल्याणकाह्वयम् ।
पञ्चगव्यं महातिक्तं घृतं वारग्वधादिना ॥
दाडिमात् कुडवो धान्यात् कुडवार्द्धं पलं पलम् ।
चित्रकात् शृङ्गवेराच्च पिप्पल्यष्टपलञ्च तैः ॥
काथैर्विंशतिपलं घृतस्य सलिलाढके ।
सिद्धं हृत्पाण्डुगुल्मार्शःप्लीहवातकफार्त्तिनुत् ।
दीपनं श्वासकासघ्नं मूढवातानुलोमनम् ॥
दुःखप्रसविनीनाञ्च बन्ध्यानाञ्च प्रशस्यते ।
स्नेहितं वामयेत् तीक्ष्णैः पुनः स्निग्धञ्च शोधयेत् ॥
पयसा मूत्रयुक्तेन बहुशः केवलेन वा ॥
दन्तीफलरसे कोष्णे काश्मर्याञ्जलिमासुतम् ।
द्राक्षाञ्जलिं वा मृदितं तत् पिबेत् पाण्डुरोग-
जित् ॥
मूत्रेण पिष्टां पथ्यां वा तत्सिद्धं वा फलत्रयम् ।
स्वर्णक्षीरी त्रिवृच्छ्यामा भद्रदारु महौषधम् ॥
गोमूत्राञ्जलिना पिष्टं द्रवं तेनैव वा पिबेत् ।
साधितं क्षीरमेभिर्वा पिबेद्दोषानुलोमनम् ॥
मूत्रे स्थितं वा सप्ताहं पयसा यो रजः पिबेत् ।
जीर्णे क्षीरेण भुञ्जीत रसेन मधुरेण वा ।
शुद्धश्चोभयतो लिह्यात् पथ्यां मधुघृतद्रुताम् ।
विशालां कटुकां मुस्तां कुष्ठं दारुकलिङ्गकं ॥
द्वाविंशाद्विपिचुरर्द्धा कर्षांशाभ्यां गुडप्रिया ।
पीत्वा तच्चूर्णमम्भोभिः सुखैर्लिह्यात्ततो मधु ॥
पाण्डुरोगं ज्वरं दाहं कासं श्वासमरोचकम् ।
गुल्मानाहाममवातांश्च रक्तपित्तञ्च तज्जयेत् ॥
वासागुडूचीत्रिफला कट्वीभूनिम्बनिम्बजः ।
क्वाथः क्षौद्रयुतो हन्ति पाण्डुपित्तास्रकामलाः ॥"
'गुडनागरमण्डूरतिलांशाः क्रमात् समाः ।
पिप्पलीद्विगुणाः दद्यात् गुटिकां पाण्डुरोगिणे ॥
ताप्यं दार्व्याः त्वचं चव्यं ग्रन्थिकं देवदारु च ।
व्योषादि नवकं चैतच्चूर्णयेद्द्विगुणं ततः ।
मण्डूरं चाञ्जननिभं सर्वतोऽष्टगुणेऽथ तत् ॥
पृथग्विपक्वे गोमूत्रे वटकीकरणक्षमे ।
प्रक्षिप्य वटकान् कुर्यात् तान् खादेत् क्रमभोजनः ॥
एते मण्डूरवटकाः प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम्' ।
कुष्ठान्यजरकं शोथमूरुस्तम्भमरोचकम् ॥
अर्शांसि कामलां मेहान् प्लीहानं शमयन्ति च ।
ताप्याद्रिजतुरौप्यायोमलाः पञ्चपलाः पृथक् ॥
चित्रकत्रिफला व्योषविडङ्गैः पालिकैः सह ।
शर्कराष्टपलोन्मिश्राश्चूर्णिता मधुना द्रुताः ॥
पाण्डुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं विषमं ज्वरम् ।
कुष्ठान्यजरकं मेहं शोथं श्वासमरोचकम् ॥
विशेषाद्धन्त्यपस्मारं कामलां गुदजानि च ।
कौटजत्रिफलानिम्बपटोलघननागरैः ॥
भावितानि दशाहानि रसैर्द्वित्रिगुणानि वा ।
शिलाजतुपलान्यष्टौ तावती सितशर्करा ॥
त्वक्क्षीरी पिप्पली धात्री कर्कटाख्या पलोन्
मिता ।
निर्दिग्धाः फलमूलाभ्यां पलं युक्त्या त्रिजातकम् ॥
मधुत्रिपलसंयुक्तं कुर्यादक्षसमान् गुडान् ।
दाडिमाम्बुपयःपक्षिरसतोयसुरासवान् ॥
तान् भक्षयित्वानुपिबेन्निरन्नो भुक्त एव वा ।
पाण्डुकुष्ठज्वरप्लीहतमकार्शोभगन्दरम् ॥
हृन्मूत्रपूतीशुक्राग्निदोषशोषगरोदरम् ।
कासासृग्दरपित्तासृक्शोथगुल्मगलामयान् ॥
मेहवर्ध्मप्रमान् हन्युः सर्वदोषहराः शिवाः ॥'
इति वाभटे चिकित्सितस्थाने षोडशेऽध्याये ॥ * ॥

"व्यवायमम्ललवणानि मद्यं
मृदं दिवास्वप्नमतीवतीक्ष्णम् ।
निषेवमानस्य प्रदूष्य रक्तं
कुर्वन्ति दोषास्त्वचि पाण्डुभावम् ॥
पाण्ड्वामयोऽष्टाङ्गविधः प्रदिष्टः
पृथक्समस्तैर्युगपच्च दोषैः ।
सर्वेषु चैतेष्विह पाण्डुभावो
यतोऽधिकोऽतः खलु पाण्डुरोगः ॥"
"कृष्णेक्षणं कृष्णशिरावनद्धं
तद्वर्णविण्मूत्रनखाननञ्च । '
वातेन पाण्डुं मनुजं व्यवस्ये-
द्युक्तं तथान्यैस्तदुपद्रवैश्च ॥
पीतेक्षणं पीतशिरावनद्धं
तद्वर्णविण्मूत्रनखाननञ्च ।
पित्तेन पाण्डुं मनुजं व्यवस्येद्
युक्तं तथान्यैस्तदुपद्रवैश्च ॥
शुक्लेक्षणं शुक्लशिरावनद्धं
तद्वर्णविण्मूत्रनखाननञ्च ।
कफेन पाण्डुं मनुजं व्यवस्येद्
युक्तं तथान्यैस्तदुपद्रवैश्च ।
सर्वात्मके सर्वमिदं व्यवस्येद्
वक्ष्यामि लिङ्गान्यथ कामलायाः ॥'

चिकित्सान्तरं यथा —
"साध्यन्तु पाण्ड्वामयिनं समीक्ष्य
स्निग्धं घृतेनोर्द्ध्वमधश्च शुद्धम् ।
सम्पादयेत् क्षौद्रघृतप्रगाढै-
र्हरीतकीचूर्णयुतैः प्रयोगैः ।
पिबेद्घृतं वा रजनीविपक्वं
यत्त्रैफलं तैल्वकमेव वापि ॥
विरेचनद्रव्यकृतं पिबेद्वा
योगांश्च वैरेचनिकान् घृतेन ।'
"उभे बृहत्यौ रजनी शुकाख्यां
शुकाह्वयां चापि सकाकमाचीम् ।
आदाय निम्बौ सकदम्बपुष्पौ
विपाच्य सर्पिर्विपचेत् कषाये ।
तत् पाण्डुतां हन्त्युपयुज्यमानं
क्षीरेण वा मागधिकां पयांसि ।
हितञ्च यष्टीमधुकं कषायं
चूर्णं समं वा मधुनावलिह्यात् ॥
गोमूत्रयुक्तं त्रिफलारसानां
दद्यादयश्चूर्णमनल्पकालम् ।
प्रयाति शुक्ताञ्जनशङ्खचूर्णं
लिह्यात्तथा काञ्चनगैरिकोत्थम् ॥
व्योषं प्रशस्ता कुडवप्रमाणं
विडं हरिद्रा लवणोत्तमञ्च ।
पृथक् पलांशानि समग्रमेतत्
चूर्णं हितार्थी मधुनावलिह्यात्
मण्डूरलोहाग्निविडङ्गपथ्या
व्योषांशकं सर्वसमानताप्यम् ।
मूत्रासुतोऽथ मधुनावलेहः
पाण्ड्वामयं हन्त्यचिरेण घोरम् ॥'
इत्युत्तरतन्त्रे चतुश्चत्वारिंशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥ * ॥ चिकित्सार्थमस्य वटिकौषधं यथा
'लौहचूर्णं निशायुग्मं त्रिफला कटुरोहिणी ।
प्रलिह्यान्मधुसर्पिर्भ्यां कामला पाण्डुरोगनुत् ॥"
इति निशालौहम् ॥
"शुद्धसूतं तथा गन्धं स्वर्णहेमाभ्रगुग्गुलुम् ।
जैपालबीजं तुल्यञ्च घृतेन गुडकीकृतम् ॥
भक्षयेद्बदराभाणां शोथपाण्डुप्रशान्तये ।
पञ्चाननवटी ख्याता अनुपानञ्च पूर्ववत् ॥
इति पञ्चाननवटी ॥
"पलं सूतं पलं गन्धं वाह्लिपथ्या पलं पलम् ।
शुक्लैलापत्रकानाञ्च प्रतिसार्द्धपलं क्षिपेत् ॥
त्र्यूषणं पिप्पलीमूलं चित्रञ्चापि पलं पलम् ।
नागकेशरकं कर्षं मेरण्डस्य पलस्तथा ।
पुरातनगुडेनैव तुल्येनैव विमिश्रयेत् ।
मर्दयेत् कनकद्रावैरेकैकं वा दलान्वितम्
गुडेन वदराभान् कारयेद्वटिकां भिषक् ।
पाण्डुरोगहरः सोऽयं रसः कामेश्वरः स्वयम् ॥"
इति कामेश्वरो रसः ॥

आधेयधारणवस्तु। तत्पर्य्यायः। अमत्रम् २ भाजनम् ३। इत्यमरः।२।९।३३॥ भाण्डम् ४ कोषः ५ कोषः ६ पात्री ७ कोशी ८ कोषी ९ कोशिका १० कोषिका ११। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, देवीभागवते।१।२।४०।
"सकलगुणगणानामेकपात्रं पवित्रं
मखिलभुवनमातुर्नाथवद्दुर्य्यद्विचित्रम्॥")
योग्यम्। स्रुवादि। राजमन्त्री। तीरद्वयान्तरम्। इति मेदिनी॥ पातार इति भाषा॥ पर्णम्। नाट्यानुकर्त्ता। इति हेमचन्द्रः॥ आढ़कपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा॥*॥ (यथा, चरके कल्पस्थाने १२ अध्याये।
"————चतुः प्रस्थमथाढ़कम्।
पात्रं तदेव विज्ञेयं————॥")
पात्राणां विधिर्यथा,—
"हेमपात्रेण सर्व्वाणि लभते चेति तान्मुने!।
अर्घ्यं दत्त्वा तु रौप्येण आयूराज्यसुतान् लभेत्॥
ताम्रपात्रेण सौभाग्यं धर्म्मं स्फाटिकसम्भवे।
वार्क्षपात्राणि रम्याणि नैष्ठिकादिषु कारयेत्॥
शैलानि क्रूरजातीनां रक्तानि सर्व्वकामिनाम्।
धातूत्तमानि पात्राणि नृपराष्ट्रविवृद्धये॥
त्रपुसीसकलौहानि अन्त्यजादिषु कारयेत्।
विवाहयज्ञश्राद्धेषु प्रतिष्ठासु विशेषतः॥
पात्राणामादरः कार्य्यः पात्राण्येवोत्तमानि च।
पात्रेषु पृथिवी दुग्धा सुधा पात्रेषु धार्य्यते॥
देवाः सोमः क्रतुर्यज्ञः पात्राण्येवं विदुर्बुधाः।
बलिहोमक्रियादीनि विना पात्रैर्न सिध्यति॥
तस्माद्यज्ञाङ्गमेवात्र पात्रमाग्र्यं महात्मने!॥"
तत्परिमाणादिर्यथा,—
"षट्त्रिंशदङ्गुलं पात्रश्रेष्ठमं परिकीर्त्तितम्।
मध्यमं तत्त्रिभागेन भागं कन्यसमीरितम्॥
पञ्चाङ्गुलप्रमाणन्तु तत् पात्रं कारयेत् क्वचित्।
नानाविचित्ररूपाणि पौण्डरीकाकृतीनि च॥
शङ्खनीलोत्पलाकारपात्राणि परिकल्पयेत्।
रत्नादिरचितान् कुर्य्यात् काञ्चीमूलसुसंचितान्॥
यथाशोभं यथालाभं तथा पात्राणि कारयेत्।
विना पात्रेण यः कुर्य्यात् प्रतिष्ठायाज्ञिकीं
क्रियाम्।
विफला भवते सर्व्वा वाहनादिधनापदा॥"
इति देवीपुराणम्॥*॥
भोजनपात्राणि भोजनशब्दे द्रष्टव्यानि॥
पात्रटः, पुं, (पाता इव पिबन्निव वा अटतीति। अट्+अच्।) कर्पटकः। कृशे, त्रि। इति शब्दरत्नावली॥
पात्रटीरः, पुं, (पातेव रक्षन्निव पिबन्निव वा अटतीति। अट+बाहुलकात् ईरन्।) कुशलामात्यमन्त्री। लौहपात्रम्। कांस्यपात्रम्। रजतपात्रम्। सिंहाणम्। पावकः। इति शब्दमाला मेदिनी च। रे, २८१। मिङ्गाणः। वायसः। कङ्कः। इति शब्दरत्नावली॥
पात्रपालः, पुं, (पात्रं पालयतीति। पाल+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) तुला-

घटः। इति जटाधरः॥ पातओयार इति भाषा॥
पात्रसंस्कारः, पुं, (संस्क्रियते इति। सम्+कृ+घञ्। पात्रस्य संस्कारः शुद्धिः।) भाजनशुद्धिः। पुरोटिः। इति शब्दचन्द्रिका॥ रायभाटी इति भाषा॥
पात्री, स्त्री, (पा+ष्ट्रन्। षित्वात् ङीष्।) पात्रम्। इति त्रिलिङ्गसंग्रहे अमरः।३।५।४२॥ (यथा, पाद्मे सृष्टिखण्डे तड़ागविधिप्रकरणे।
"पात्रीमादाय सौवर्णीं प्रवररत्नसमन्विताम्।
तत्र निःक्षिप्य मकरं मत्स्यादींश्चैव सर्व्वशः॥")
पात्रीयं, क्ली, (पात्रे साधु। पात्र+बाहुलकात् छः।) यज्ञपात्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥
पात्रीरः, पुं, (पात्रीं राति पात्रीं रातीति वा। रा+कः।) यज्ञद्रव्यम्। इति भूरिप्रयोगः॥
पात्रेसमितः, त्रि, (पात्रे भोजनसमये एव समितः सङ्गतः। भोजनादन्यत्र यो न मिलितः सः। भोजनेष्वेव दक्षः। यथा,—
"स पात्रेसमितोऽन्यत्र भोजनान्मिलितो न यः॥"
इति त्रिकाण्डशेषः॥
पापविशेषः। यथा,—
"निधाय हृदये पापं यः परं शंसति स्वयम्।
स पात्रेसमितोऽप स्यात्॥" इति शब्दमाला॥
पात्रोपकरणं, क्ली, (पात्रस्य पात्राणां वा उपकरणम् उपभूषणम्।) उपभूषणम्। यथा,—
"रीतिवर्गादिसंजातं पात्रोपकरणादिकम्।
दद्यादायसवर्ज्जन्तु भूषणं न कदाचन॥
घण्टाचामरकुम्भादिपात्रोपकरणादिकम्।
तद्भूषणान्तरे दद्याद्यस्मात्तदुपभूषणम्॥"
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः॥
पात्त्रं, क्ली, (पततीति। पत+क्विप्। पतं अधःपतन्तं जनं त्रायते। त्रै+कः। ततः स्वार्थे प्रज्ञाद्यण्। निर्म्मितस्य निरुक्तिश्च दर्शनीया।) पापित्राता। यथा, भविष्यपुराणे।
"सर्व्वेषामेव पात्राणां परं पात्रं महेश्वरः।
पतन्तं त्रायते यस्मादतीवनरकार्णवात्॥"
महेश्वर इति प्रदर्शकं चेतोरविशेषात्।
तथा नन्दिपुराणम्।
"पात्राण्याध्यात्मिका मुख्या विशुद्धाचारिणो-
द्विजः।
देवताश्च तथा मुख्या गोदानं श्रेतदुत्तमम्॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥
पात्रता, स्त्री, (पात्रस्य भावः।) पात्रत्वम्। विद्यातपस्याचारयुक्तता। यथा,—
"न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता।
यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्षते॥"
इति शुद्धितत्त्वम्॥
पाथं, क्ली जलम्। इति मेदिनी। थे, ६॥
पाथः, पुं, (पातीति। पा+थुट् निपातनात्।) सूर्य्यः। अग्निः। इति मेदिनी। थे, ६॥
पाथः, [स्] क्ली, (पाति रक्षति जीवानिति। पा+"उदके थुट च।" उणा।४।२०४।

इति असुन् थुट च। "पातेरेवोदके वाच्येऽसुन् तस्य थुड़ागम इत्युज्ज्वलदत्तः।) जलम्। इत्यमरः॥ (यथा, काशीखण्डे।२८।४६।
"खरसन्तापशमनी खनिः पीयूषपाथसाम्॥")
पाथिः, [स्] पुं, (पिबति नद्यादिजलमाकर्षतीति। "पिबतेस्थुक् च।" उणां।२।११५। इति इसिन् थुगागमश्च।) समुद्रः। इत्युणादिकोषः॥ चक्षुः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (पीयते इति। पा+इसिन् थुगागमश्च।) कीलाले, क्ली। इत्युणादिकोषः॥
पाथेयं, क्ली, (पथि साधुरिति। "पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्।" ४।४।१०४। इति ढञ्।) पथि अयितव्यद्रव्यम्। इति हेमचन्द्रः॥ पथखरच इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। शम्बलम् २। इत्यमरः॥ सम्बलम् ३। इति भरतः॥ (यथा, देवीभागवते।३।२५।१२।
"लुण्ठिता तस्करैर्मार्गे वस्त्रमात्रा तथा-कृता।
पाथेयञ्च हृतं सर्व्वं बालपुत्त्रा निराश्रया॥")
कन्याराशिः। यथा,—
"क्रियताबुरिजितुमकुलीरलेयपाथेययूककौ-
र्पाख्याः।
तौक्षिक आकोकेरो हृद्रोगश्चान्त्यभञ्चेत्थम्॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
पाथोजं, क्ली, (पाथसि जले जायते इति। जन+डः।) कमलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, नैषधे।१६।२७।
"अनतिशिथिले पुम्भावेन प्रगल्भबलाः खलु
प्रसभमलयः पाथोजास्ये निविश्य निरित्वराः॥"
कमलशब्दे विवरणं सविस्तरं ज्ञेयम्॥)
पाथोदः, पुं, (पाथो जलं ददातीति। दा+कः।) मेघः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
पाथोधरः, पुं, (धरति धारयतीति वा। धृ+अच्। पाथसो धरः। पाथो धारयतीति। धारि+अच् ह्रस्वं इत्येके।) मेघः। इति हलायुधः॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्।३।२४०।
"अन्तर्य्ये सततं लुटन्ति गणितास्तानेव पाथोधरै-
रार्त्तानामपनीतांस्तरङ्गवलयैरालिङ्ग्य गृह्णन्नसौ॥")
पाथोधिः, पुं, (पाथांसि धीयन्तेऽत्र। धा+कि।) समुद्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्।३।६८।
"वप्रीद्वारैयं पृथिवी कृतज्ञा भवदनुग्रहात्।
चेतुं द्वीपान् कथ्यतान्नु युक्तिः पाथोधिलङ्घने॥")
पाथोनिधिः, पुं, (पाथांसि जलानि निधीयन्तेऽस्मिन् इति। नि+धा+किः।) समुद्रः। इति शब्दरत्नावली॥
पाद्, पुं, (पद+णिच्+क्विप्।) पादः। इति जटाधरः॥
पादः, पुं, (पद+करणे घञ्।) इति गम्यतेऽनेन। पा इति भाषा। स तु गर्भस्थबालकस्य मासद्वयेन भवति। यथा,—
"मासेन तु शिरो द्वाभ्यां बाह्वङ्घ्र्याद्यङ्गविग्रहः॥"
इति भागवतीयतृतीयस्कन्धः॥

पातञ्जलं, क्ली, (पतञ्जलिना स्वनामविश्रुतमह-र्षिणा प्रणीतं प्रोक्तं वा इति अण् ।) पतञ्जलि-मुनिप्रणीतपादचतुष्टयात्मकयोगशास्त्रनिरूपक-दर्शनशास्त्रविशेषः । तत्र प्रथमे पादे अथ योगानुशासनमिति योगशास्त्रारम्भे प्रतिज्ञां विधाय योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इत्यादिना योग-लक्षणमभिधाय समाधिं सप्रपञ्चं निरदिक्षद्भग-वान् पतञ्जलिः ॥ १ ॥ द्वितीये तपःस्वाध्याये-श्वरप्रणिधानानि क्रियायोग इत्यादिना व्युत्थि-तचित्तस्य क्रियायोगं यमादीनि पञ्च बहिरङ्गानि साधनानि ॥ २ ॥ तृतीये । देशबन्धश्चित्तस्य धार-णेत्यादिना धारणाध्यानसमाधित्रयमन्तरङ्गं संयमपदवाच्यं तदवान्तरफलं विभूतिजातम् ॥ ३ ॥ चतुर्थे जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धय इत्यादिना सिद्धिप्रपञ्चनपुरःसरं परमं प्रयो-जनं कैवल्यम् ॥ ४ ॥ प्रधानादीनि पञ्चविंशति-तत्त्वानि साङ्ख्योक्तान्येवाथापि । षड्विंशस्तु परमेश्वरोऽधिकः । इति सर्व्वदर्शनसंग्रहः ॥

पातनं, क्ली, (पत + णिच् + भावे ल्युट् ।) अधो नयनम् । यथा "ऊर्द्ध्वाधस्तिर्य्यक्पातनादिभी रसस्य नानाविधा शुद्धिरुक्ता ।" इति रत्नावली ॥

पाता, [ऋ] त्रि, (पाति रक्षतीति । पा रक्षणे + तृच् ।) रक्षिता । यथा,—
"संहारकर्त्ता संहर्त्ता पातुः पाता परात्परः ।
समाश्रयार्थं संहर्त्ता नाम्ना तेन हरः स्मृतः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ६ अध्यायः ॥
शम्यपत्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वावुइ इति भाषा ॥

पातालं, क्ली, (पतन्त्यस्मिन् दुष्क्रियावन्त इति । पत + "पतिचण्डिभ्यामालञ् ।" उणां । १ । ११६ । इति आलञ् । पादस्य तले वर्त्तते इति पृषोदरात् साधुरित्येके ।) विवरम् । वडवानलः । इति मेदिनी ॥ लग्नाच्चतुर्थस्थानम् । यथा,—
"पातालं हिवुकञ्चैव सुहृद्बन्धुचतुष्कम् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
स्वनामख्यातभुवनविशेषः । तत्पर्य्यायः । अधो-भुवनम् २ बलिसद्म ३ रसातलम् ४ नागलोकः ५ । इत्यमरः ॥ अधः ६ उरगस्थानम् ७ ॥ * ॥ सप्तपातालानि यथा,—
"अतलं नितलञ्चैव वितलञ्च गभस्तिमत् ।
तलं सुतलपातालं पातालानि तु सप्त वै ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
शिव उवाच ।
"कथयामि महाभाग । पातालस्य विनिर्णयम् ।
क्रमादेव निबोधैतत् सावधानो द्विजर्षभ ! ॥
पातालानि च सप्तैव सुमयः संप्रचक्षते ।
अतलं वितलञ्चैव सुतलञ्च तलातलम् ॥
महातलञ्च विख्यातं ततो ज्ञेयं रसातलम् ।
ततः पातालमित्येवं सप्त पातालसंज्ञकाः ॥
एते स्वर्गाधिकसुखा विलस्वर्गाः प्रकीर्त्तिताः ।
सम्भद्भवनोद्यानविहाराक्रीड़चत्वराः ॥
या च या मेदिनी ब्रह्मन् । धत्ते स्थावरजङ्गमान् ।
अधस्तस्या यदतलं योजनायुततो द्विज ! ॥
मयपुत्त्रो महामायो यत्रास्ते सहासुरः ।
येन सृष्टाः पुरा माया षड्नवतिः किल ॥ १ ॥
तदधो वितलं नाम योजनानां ततोऽयुते ।
यत्रो विहरते तत्र भगवान् हाटकेश्वरः ॥
सुपार्षदैर्भूतगणैर्भवान्या च सह प्रभुः ।
प्रहृता च सरित् तत्र हाटकी नाम विश्रुता ॥ २ ॥
अथ सुतलमित्येतत् योजनानां ततोऽयुते ।
तत्रोदारश्रवाः पुण्यश्लोको वैरोचनिर्बलिः ॥ ३ ॥
तलातलं ततोऽधस्तात् सुतलाद्योजनायुते ।
मयो नाम दानवेन्द्रस्त्रिपुराधिपतिर्महान् ।
निवसत्यत्र सुचिरं मायानां परमाश्रयः ॥ ४ ॥
महातले ततोऽधस्ताद्योजनानामथायुते ।
सर्पाणां काद्रवेयाणां गणः क्रोधवशाह्वयः ॥
गरुड़ात् सर्व्वदा भीतः सकुटुम्बः सुहृद्वृतः ।
निवसत्यनभिज्ञातः यथेष्टं तत्र गह्वरे ॥ ५ ॥
रसातले ततोऽधस्ताद्योजनानामथायुते ।
निवसन्ति दानवाश्च प्रकाशहीना निरन्तरम् ॥ ६ ॥
पाताले तु ततोऽधस्ताद्योजनानां द्विजायुते ।
नागलोकेश्वराः शूरा निवसन्ति महाबलाः ॥" ७
इति पाद्मे पातालखण्डे १ । २ । ३ अध्यायाः ॥ * ॥
अपि च अग्निपुराणे ।
"अतलं सुतलञ्चैव वितलञ्च गभस्तिमत् ।
महातलं रसातलं पातालं सप्तमं स्मृतम् ॥
कृष्णभौमं शिलाभौमं पातालं नीलमृत्तिकम् ।
रक्तपीतश्वेतकृष्णभौमानि च भवन्त्यपि ॥
पातालानाञ्च सप्तानां लोकानाञ्च यदन्तरम् ।
शुषिरं तानि कथ्यन्ते भुवनानि चतुर्द्दश ॥
अष्टाविंशतिविख्यातास्ततो नरककोटयः ।
नरकाणामधस्तात्तु धूमः कालाग्निसम्भवः ॥
तस्याधस्तादनन्ताख्यो हदः सर्पमयो महान् ।
तदधो धर्म्मचक्रन्तु येनेदं धार्य्यते जगत् ॥" * ॥
अन्यच्च ।
"दशसाहस्रमेकैकं पातालं मुनिसत्तम ! ।
अतलं वितलञ्चैव नितलञ्च गभस्तिमत् ॥
महाख्यं सुतलञ्चाग्र्यं पातालञ्चापि सप्तमम् ।
कृष्णाशुक्लारुणापीतशर्कराशैलकाञ्चनाः ॥
भूमयो यत्र मैत्रेय ! वरप्रासादशोभिताः ।
तेषु दानवदैतेयजातयः शतसंघशः ॥
निवसन्ति महाभागा अहयश्च महासुने ! ।
स्वर्लोकादपि रम्याणि पातालानीति नारदः ॥
दिवार्करश्मयो यत्र प्रभां तन्वन्ति नातपम् ।
शशिनश्च न शीताय निशि द्योताय केवलम् ॥
पातालानामधश्चास्ते विष्णोर्या तामसी तनुः ।
शेषाख्या यद्गुणान् वक्तुं न शक्ता दैत्यदानवाः ॥
योऽनन्तः पठ्यते सिद्धैर्देवदेवर्षिपूजितः ।
यस्यैषा सकला पृथ्वी फणामणिशिखारुणा ।
आस्ते कुसुममालेव कस्तद्वीर्य्यं वदिष्यति ॥
यदा विजृम्भतेऽनन्तो मदाघूर्णितलोचनः ।
तदा चलति भूरेषा साद्रितोयाब्धिकानना ॥"
इति विष्णुपुराणे । २ । ५ । अध्यायः ॥

पातालः, पुं, (पतति आरक्षार्थं पारदादिकं यत्र । पत + आलञ् ।) औषधपाकार्थयन्त्र-विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तत्प्रकारो यथा, वैद्यके,
"ऊर्द्ध्वमापस्तले वह्निर्मध्ये तु रससंग्रहः ।
पातालयन्त्रमेतद्धि शोधयेत् स्तकादिकम् ॥"

पातालगरुड़ी, स्त्री, (पातालाख्या गरुड़ी ।) लता-विशेषः । छिउड़ा इति हिन्दीभाषा ॥ तत्-पर्य्यायः । वत्सादनी २ सोमवल्ली तिक्ताङ्गा ४ मेचकाभिधा ५ तार्क्षी ६ सौपर्णी ७ गारुड़ी ८ दीर्घकाण्डा ९ दृढ़काण्डा १० महाबला ११ दीर्घवल्ली १२ दृढ़लता १३ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । पित्तदाहास्रदोषविषदोषनाशि-त्वम् । वृष्यत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । रुच्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
"छिलिहिण्डो महामूलः पातालगरुड़ाह्वयः ।
छिलिहिण्डः परं वृष्यः कफघ्नः पवनापहः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

पातालनिलयः, पुं, (पाताले पातालं वा निलयो यस्य ।) दैत्यः । इति हलायुधः ॥ सर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पातालौकाः, [स्] पुं, (पातालमोकः स्थान-मस्येति ।) दैत्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ पाताल-वासिनि, त्रि ॥

पातिः, पुं, (पाति रक्षतीति । पा + "पातेरतिः ।" उणां । ४ । ५ । इति अतिप्रत्ययः ।) प्रभुः । स्वामी । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

पातिकः, पु, (पातः पतनं जले निमज्जनोन्मज्जन-मेवास्त्यस्येति । पात + ठन् ।) शिशुमारः । इति शब्दमाला ॥

पातिली, स्त्री, (पातः सम्पातः पाचयत्वं लीयते ऽत्र । ली + ड़ः । ङीष् च ।) वागुरा । (पातिः स्वामी लीयतेऽस्याम् ।) नारी । मृत्पात्र-भेदः । इति मेदिनी ॥ पातिल् इति भाषा ॥

पातुकः, त्रि, (पत + "लषपतपदस्थेति ।" ३ । २ । १५४ । इति उकञ् ।) पतयालुः । पतन-शीलः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ६१ । ३२ ।
"यमो राजा धार्म्मिकाणां माध्यात् परमेश्वरः ।
संयच्छन् भवति प्राणानसंयच्छंस्तु पातुकः ॥")
प्रपाते जलहस्तिनि च पुं । इति मेदिनी ॥

पाथः, त्रि, (नानागुणालङ्कृतो जनः ।
"अपाथः पाथतां याति यत्र पाथो न विद्यते ॥"
इत्युत्पादिरसिद्धदुरुज्वलदत्तः ॥
तथा च महाभारते । १३ । ६८ । २२ ।
"शुभे पात्रे ये गुणा गोप्रदाने
तावान् दोषो ब्राह्मणस्यापहारे ॥")
पाधातोस्त्रप्रत्ययनिष्पन्नत्वादेकलकारयोरयम् ॥

पात्रं, क्ली, पाति रक्षति क्रियामाधेयं वा । पिब-न्त्यनेनेति वा । पा रक्षणे पा पाने वा + "सर्व्व धातुभ्यः ष्ट्रन् ।" उणां ४ । १५८ । इति ष्ट्रन् ।)

पादप्रक्षालनं, क्ली, (पादयोः प्रक्षालनम् ।) चरणधौतम् । पा धोयोया इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । मेधाजनकत्वम् । पवित्रत्वम् । आयुष्यत्वम् । अलक्ष्मीकलिनाशकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा च,—

"पादप्रक्षालनं पादमलरोगश्रमापहम् ।
चक्षुःप्रसादनं वृष्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्द्धनम् ॥"

इति चिकित्सितस्थाने चतुर्व्विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

पादप्रधारणं, क्ली, (पादौ प्रधार्य्येते कण्टकादिभ्यो रक्ष्येतेऽनेनेति । प्र + धृ + णिच् + ल्युट् ।) पादुका । इति केचित् ॥

पादप्रहारः, पुं, (पादस्य पादेन वा प्रहारः ।) पदाघातः । लाति इति भाषा ॥ यथा । "नायिकापादप्रहारादिना नायकस्य कोपादिवर्णनम् ।" इति काव्यप्रकाशे सप्तमोल्लासः ॥ (यथा च साहित्यदर्पणे । १० । ४६ ।

"दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां
पादप्रहार इति सुन्दरि ! नात्र दूये ।
उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकाग्रै-
र्यत्खिद्यते मृदु पदं ननु सा व्यथा मे ॥")

पादबन्धनं, क्ली, (पादयोर्गोमहिष्यादीनामित्यर्थः । बन्धनम् ।) गोमहिष्यादिबन्धनम् । इति जटाधरः ॥ यादवशब्दटीकायां भरतश्च ॥ (बध्नात्यनेनेति । बन्ध + करणे ल्युट् । पादयोर्बन्धनं तत्साधनवस्तु । गोमहिष्यादीनां पादबन्धनद्रव्यम् । यथा, हेमचन्द्रः । ४ । ३२९ ।

"स तु शृङ्खलकः काष्ठमयैः स्यात् पादबन्धने॥")

चरणोद्दामश्च ॥

पादमूलं, क्ली, (पादयोर्मूलम् ।) चरणाधोभागः । यथा, हेमचन्द्रः ।

"पादमूलं गोहिरं स्यात् पार्ष्णिस्तु घुटयोरधः ॥"

(यथा, रामायणे । २ । ७८ । २५ ।

"सा पादमूले कैकेय्या मन्थरा निपपात ह ॥"

प्रत्यन्तपर्व्वताधोभागः । यथा, कथासरित्सागरे । १ । २७ ।

"महीं भ्रमन्तौ हिमवत्पादमूलमवापतुः ॥")

पादरक्षणं, क्ली, (पादयो रक्षणं यस्मात् ।) पादुका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७८ ॥

पादरज्जुः, स्त्री, (पादबन्धनार्था रज्जुः ।) हस्तिपादबन्धनरज्जुः । तत्पर्य्यायः । पारी २ । इति जटाधरः ॥ चरणबन्धनदाममात्रञ्च ॥

पादरथी, स्त्री, (पादस्य रथी क्षुद्रो रथ इव ।) पादुका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पादरोहणः, पुं, (पादैर्मूलैः रोहतीति । रुह + ल्युः ।) वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पादवल्मीकः, पुं, (पादे वल्मीक इव ।) श्लीपदम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १२६ ॥ (श्लीपदरोगशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

पादविकः, पुं, (पदवीं धावतीति । पदवी + "मायोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ।" ४ । ४।३७। इति ठक् ।) पथिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पादविरजाः, [स्] स्त्री, (पादौ विरजौ धूलिविहीनौ यस्याः ।) पादुका । इति हारावली । ७४ ॥

पादशः, [स्] अ, पादं पादम् । पादशब्दात् वीप्सायां शस्प्रत्ययनिष्पन्नम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः । १ । ८३ ।

"अरोगाः सर्व्वसिद्धार्थाश्चतुर्व्वर्षशतायुषः ।
कृते त्रेतादिषु ह्येषामायुर्ह्रसति पादशः ॥")

पादशैलः, पुं, (पादः महाद्रिसमीपस्थः क्षुद्रपर्व्वतः स एव शैलः ।) प्रत्यन्तपर्व्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥

पादशोथः, पुं, (पादोद्भवः शोथः । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) पादगतशोथः । यथा,—

"अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः ।
पुरुषं हन्ति नारीन्तु मुखजो गुह्यजो द्वयम् ॥"

इति माधवकरः ॥

(यथा च हारीते चिकित्सितस्थाने २६ अः ॥

"शोथो भवेच्च विकलेन्द्रियरोममार्गे
क्षीणे बले वपुषि चाम्लकटूष्णसेवया ।
शैत्यात्तथा विशदपिच्छलसेवनेन
रूक्षाभिघातपतनेन च धारणाद्वा ॥
आमाशये गतिरतोऽपि नरस्य यस्य
अन्ते प्रधावति ततोऽपि च दोष एषः ।
करोति पाणिचरणे च पृथक् प्रकृतो
द्वन्द्वेन वा भवति शोथविकारचारः ॥
नरस्य चान्तःप्रभवाश्च शोथाः
बाधा भवेयुर्व्वनिता मुखेषु ।
असाध्यकाः सर्व्वशरीरगाश्च
पादे स्त्रिया वा वदने नरस्य ॥")

पादस्फोटः, पुं, (पादस्य स्फोटः । पादं स्फोटयतीति वा । स्फुट् + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) रोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । विपादिका २ । इत्यमरः ॥ स्फुटी ३ स्फुटिः ४ पादस्फोटिः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु एकादशक्षुद्रकुष्ठान्तर्गततृतीयकुष्ठम् । यथा,—

"वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम् ।
पाणिपादस्फुटनं पाण्योः पादयोश्च स्फुटनं
विदारणं येन तत् । इति माधवकरः ॥ अस्य चिकित्सा कुष्ठशब्दे द्रष्टव्या ॥

पादहारकः, त्रि, पादाभ्यां ह्रियतेऽसौ । पादशब्दात् निपातनात् कर्म्मणि ण्वकप्रत्ययान्तः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ ("कृत्यल्युटो बहुलम् ।" ३।३।११३ । इति कर्म्मणि ण्वुल् । इति सिद्धान्तकौमुदी ।) चरणद्वारा हरणकर्त्ता ॥

पादाग्रं, क्ली, (पादयोरग्रम् ।) चरणाग्रभागः । तत्पर्य्यायः । प्रपदम् २ । इत्यमरः ॥

पादाङ्गदं, क्ली, (पादस्य अङ्गदमिव ।) नूपुरम् । इत्यमरः ॥

पादात्, पुं, (पादाभ्यामतति गच्छतीति । अत + क्विप् ।) पादातिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पादाभ्यामत्तीति । अद् + क्विप् । इत्यः । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

पादातं, क्ली, (पदातीनां समूहः । पदाति + "भिक्षादिभ्योऽण् । ४ । २ । ३८ । इत्यण् ।) पत्तिसंहतिः । पदातिसमूहः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ६६ ।

"सादिनामन्तरे स्थाप्यं पादातमपि दंशितम् ॥")

पादातः, पुं, (पादाभ्यामततीति । अत + अच् ।) पादातिः । यथा,—

"पदातिपत्तिपादातपादातिकपदाजयः ॥"

इत्यमरमाला ॥

(यथा, महाभारते । २ । ५१ । ४३ ।

"अयुतं त्रीणि पद्मानि गजारोहाः ससादिनः ।
रथानामर्व्वुदं चापि पादाता बहवस्तथा ॥")

पादातिः, पुं, (पादाभ्यामततीति । अत + इन् ।) पदातिः । इति हेमचन्द्रः ॥

पादातिकः, पुं, (पादातिरेव । पादाति + स्वार्थे कन् ।) पदातिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६२ ॥

पादारकः, पुं, (पाद इव ऋच्छतीति । ऋ + ण्वुल् ।) पोलिन्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पादालिन्दी, स्त्री, (पाद इव अलिन्दो यत्र । गौरादित्वात् ङीष् ।) नौका । इति हारावली ।५६।

पादावर्त्तः, पुं, (पाद इव आवर्त्तते इति । आ + वृत् + अच् ।) अरघट्टकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५६ ॥ रहट इति हिन्दीभाषा ॥

पादाविकः, पुं, (अव रक्षणे + भावे घञ् । पादेन अवः रक्षणम् । तत्र पादावे पादेन शरीरादिरक्षणे नियुक्तः । पादाव + "तत्र नियुक्तः ।" ४ । ४ । ६९ । इति ठक् ।) पदातिः । इति शब्दरत्नावली ॥

पादी, [न्] पुं, (पादोऽस्त्यस्येति । पाद + इनिः ।) पादविशिष्टजलजन्तुमात्रम् । अस्य गणना गुणाश्च यथा, भावप्रकाशे ।

"कुम्भीरकूर्म्मनक्राश्च गोधामकरशङ्कवः ।
घण्टिकः शिशुमारश्चेत्यादयः पादिनः स्मृताः ॥
पादिनोऽपि च ये ते तु कोषस्थानां गुणैः समाः ॥"

चतुर्थांशभागी । यथा, मनुः । ८ । २१० ।

"सर्व्वेषामर्द्धिनो मुख्यास्तदर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे ।
तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः ॥"

पादुकः, त्रि, (पद्यते गच्छतीति । पद + "लषपतपदेति ।" ३ । २ । १५४ । इति उकञ् ।) गमनशीलः । पदधातोः कर्त्तरि णुकप्रत्ययनिष्पन्नः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

पादुका, स्त्री, (पादूरेव । पादू + स्वार्थे कन् ततो ह्रस्वः ।) चर्म्मादिनिर्म्मितपादाच्छादनम् । जुता इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पादूः २ उपानत् ३ । इत्यमरः ॥ पन्नद्धा ४ पादरक्षिका ५ प्राणहिता ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ पन्नद्धी ७ पादरथी ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कौषी ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्या धारणविधिर्यथा,—

"वर्षातपादिके छत्री दण्डी रात्र्यटवीषु च ।
शरीररक्षणकामो वै सोपानत्कः सदा व्रजेत् ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तत्पूर्ववाच । यथा २ आङ्गुल ३ भरत ४ । इत्य
मरः । अङ्घ्रि ५ । इति शब्दरत्नावली । * ।
श्लोकादीनां चतुर्थांशः । श्लोकचतुर्थांशः । यथा,
पादादिकोर्ण सर्वैव पूर्णेत । इह नकपाद एव
गृह्यते । इति वामन । अविशेषात् श्लोकपाद
ऽपि । इत्यन्ये । इति सिद्धान्तकौमुदी । * ।
पादद्वारा पादाक्रमणादिनिषेधो यथा —
"पादेन नाक्रमेत् पादमुच्छिष्टं नैव लङ्घयेत् ।
न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः ।"
इति कर्म्मलोचनम् । * ।
पादप्रक्षालनादिनिषेधो यथा,—
"न पादक्षालनं कुर्य्यात् पादेन वा कदाचन ।
नाग्नौ प्रतापयेत् पादौ न कांस्ये धावयेद्बुधः ।
नातिप्रसारयेद्देवं ब्राह्मणान् गामथापि वा ।
वाय्वग्निगुरुविप्रान् वा सूर्य्यं वा शशिनं प्रति ।"
इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्यायः । * ।
पादेन्द्रियस्याध्यात्मं तत्रिकामधिभूतमधिदैवतञ्च
यथा, महाभारते आश्वमेधिकपर्व्वणि
४२ अध्याये ।
"अत परं प्रवक्ष्यामि सर्व्वं विविधमिन्द्रियम् ।
पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ।
अधिभूतन्तु गन्तव्यं विष्णुस्तत्राधिदैवतम् ।"
तुर्य्य । चतुष्कम् । तुरीयांशः । चतुर्थभागः ।
शैलप्रत्यन्तपर्व्वतः । मेर्व्वादिसमीपे क्षुद्रपर्व्वतः ।
(यथा, हरिवंशे ८४ । २० ।
"उभयोर्विन्ध्यशैलयोः पादे नगयोका महा
पुरीम् ।")
मयूख । किरणः । इति मेदिनी । (किरणः ।
यथा, महाभारते । १२ । १७ । १२४ ।
"स्याद्विशेषेण पादः पतितो दृश्यनायकः ।"
चिकित्साया पादचतुष्टयं यथा,—
"वैद्यो व्याध्युपसृष्टश्च भेषजं परिचारकः ।
एते पादाश्चिकित्साया कर्म्मसाधनहेतवः ।
गुणवद्भिस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान् भिषक् ।
व्याधिमल्पेन कालेन महान्तमपि साधयेत् ।
वैद्यहीनास्त्रयः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थकाः ।
उद्गातृहोतृब्रह्माणो यथाध्वर्युं विनाध्वरे ।
वैद्यस्तु गुणवानेकस्तारयेदातुरं सदा ।
प्लवं प्रतितरैर्हीनं कर्णधार इवाम्भसि ।
कल्पधर्म्मयुतो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ।
आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवानात्मवानपि ।
आस्तिको वैद्यवाक्यस्थो व्याधितः पाद उच्यते ।
प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ।
युक्तमात्रं मनस्कान्तं गन्धवर्णरसान्वितम् ।
दोषघ्नमग्लानिकरमविकारि विपर्य्यये ।
समीक्ष्य दत्तं काले च भेषजं पाद उच्यते ।
स्निग्धोऽजुगुप्सुर्बलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे ।
वैद्यवाक्यकृदश्रान्तः पादः परिचरः स्मृतः ।"
इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्यायः ।
"न इह पादकठुलं भिद्यं वादचतुष्टयम् ।"
इति चरके सूत्रस्थाने ९ अध्याये ९ ।

अस्य शुभलक्षणं यथा,—
"अस्वेदनौ मृदुतलौ कमलोदराभौ
श्लिष्टाङ्गुली रुचिरताम्रनखौ सुपार्ष्णी ।
उष्णौ शिराविरहितौ च निगूढगुल्फौ
कूर्म्मोन्नतौ च चरणौ मनुजेश्वरस्य ।"
अशुभलक्षणञ्च यथा,—
"शूर्पाकारविरूक्षपाण्डुरनखौ वक्रौ शिरा-
सन्ततौ
संशुष्कौ विरलाङ्गुली च चरणौ दारिद्र्य
दुःखप्रदौ ।")
पादकटक, पुं, (पादस्य कटक इवेति ।) नूपुरः ।
इत्यगुल्फस्थाहतिचरणभूषणम् । पँज मल इति
भाषा । तत्पर्य्यायः । हंसकः २ । इत्यमर
भरतौ ।
पादकृच्छ्र पुं व्रतविशेषः । यथा —
"एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्र उदाहृतः ।"
इति मार्कण्डे १०६ अध्याय ।
पादगण्डीर, पुं, (गच्छति वर्द्धते पुरुषत्वादि यस्मात्
यत्र वा पादे इत्यर्थः । गड्+किरच् इति
गण्डिर पद तत्तो दाण्डरकादिवत् परनिपा
तनात् साधु । गण्डीर इति पाठोऽपि दृश्यते
तत्र गड्+ईरन्प्रत्ययेन साधुरिति ।) श्लीप
दम् । इति त्रिकाण्डशेषः । गोद इति भाषा ।
(श्लीपदशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ।)
पादग्रहण, क्ली (पादयोर्ग्रहणम् इति । ग्रह+
भावे ल्युट् ।) अभिवादनम् । पादस्पर्शपूर्व्वक
प्रणामः । इत्यमर । तन्निषेधो यथा, "समि
त्पाण्युदकुम्भपुष्पान्नहस्तो नाभिवादयेत् यच्चा
न्यदेवंयुक्तम् ।" इति बौधायन ।
"जपयज्ञजलस्थञ्च समित्पुष्पकुशानलान् ।
उदपात्रञ्च भैक्ष्यञ्च वहन्तं नाभिवादयेत् ।"
इति लघुहारीत ।
न पुष्पासनवालिग्नुविने जपन न दैवपित्र
कार्य्यं कुर्व्वन् । अभिवादयेदिति शङ्खलि
खितौ । * । तद्विधि ।
"लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्व्वमभिवादयेत् ।
ऊर्द्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ।" * ।
तत्प्रकार ।
"अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् ।
असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् ।
नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ।
तान् प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्व्वास्तथैव
च ।
भोःशब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने ।
नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ।"
इति मनु । २ । १२२—१२४ ।
पादचतुर पुं (पादे चत्वारो यस्यासौ
चतुर ।) छाग । मेषणम् । पिप्पल । करक ।
वसुरोवैक्यवस्था । इति मेदिनी । र, १७४ ।

पादचारी, [न्] पुं, (पद्भ्यां चरतीति । चर
गतौ+णिनि) पदातिः । इति हेमचन्द्रः ।
३ । ३९२ । पद्भ्यां गमनशीले, त्रि । (यथा
भागवते । ६ । १२ । ३८ ।
"गिरिराट् पादचारीव पद्भ्यां निर्ज्जरयन्
महीम् ।
जगाम स समासाद्य वाचं सद्याहनम् ।)
पादज, पुं, (पद्भ्यां जायते इति । जन+ड ।
"पद्भ्यां शूद्रोऽजायत ।" इति श्रुतेरस्य
पद्भ्यां जातत्वम् ।) शूद्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः । (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि,
३८ । ६१ ।
"न विप्रा न च राजानो न वैश्या न च
पादजाः ।"
पादोद्भवमात्रे, त्रि ।)
पादजाह, क्ली, (पादयोर्जाह यस्मात् ।) पादुका
इति जटाधरः । (यथा, सुश्रुते चिकित्सित
स्थाने २४ अध्याये । "अथमकरणमनो वा पाद-
जाहातपत्रविरहितो भैक्षाशी ग्रामैकरात्र
सुवासी मुनिरिव संयतात्मा योजनशतमधिक
वा गच्छेत् ।" श्लीपदचूर्णस्य अवचारो
यथा,—
"उत्क्षभावितमुभिः प्राशन प्रयतमनाः ।
मुक्ताक्रिकारयात् क्षिर पादजाह वसंदा ।")
पादप, पुं (पादेन मूलेन पिबति रसानिति ।
पा+क ।) वृक्षः । इत्यमरः । (यथा, किरात
ऽर्ज्जुनीये । ५ । ६१ ।
"यत्र विहृङ्गमो नास्ति प्राश्य सकलाल्पधीरपि ।
निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते ।"
पादौ पाति रक्षतीति । पा+रक्षि+क ।)
पादपीठ । इति मेदिनी । प, २१ ।
पादपरुहा स्त्री (पादपे वृक्षे रोहतीति । रुह+
क ।) वन्दाक । इति राजनिर्घण्टः ।
पादपा, स्त्री, (पादौ पाति रक्षतीति । पा+
क+टाप् ।) पादुका । इति मेदिनी । पे २१ ।
पादपाश, पुं (पादस्य पाश ।) अश्वपादरज्जु ।
तत्पर्य्यायः । दामाञ्चनम् २ । इति हेमचन्द्र ।
४ । ३१५ ।
पादपाशी, स्त्री, (पादपाश+स्त्रियां गौरादित्वात्
ङीष् ।) शृङ्खला । शिकुली इति भाषा ।
मञ्जरा । झिकनी इति भाषा । इति मेदिनी ।
पादपीठ, क्ली, (पादस्य पीठम् ।) पादस्थापना
सनम् । पा दाना तुल इति भाषा । तत्
पर्य्यायः । पदासनम् २ । इति हेमचन्द्र । ३ ।
३५० । (यथा, रघु । १७ । २८ ।
"विनायनारूढं नव मेघपैडकनालनम् ।
चूडामणिभिरुद्धृष्टपादपीठं महीक्षिताम् ।)
पादपीठिका, स्त्री, (पादपीठं आधनकार्यमस्या
इति । पादपीठ+कन् ।) नापितशिल्पम् ।
यथा —
"नापिते रङ्गिमते तु नाविका पादपीठिका ।"
इति हलायुधः ।

कालेन तीर्थसलिलानि पुनन्ति पापं
पादोदकं भगवतः प्रपुनाति सद्यः ॥"
स्मृतौ च ।
"त्रिरात्रिफलदा नद्यो याः काश्चिदसमुद्रगाः ।
समुद्रगाश्च पक्षस्य मासस्य सरितां पतिः ॥
षण्मासफलदा गोदा वत्सरस्य तु जाह्नवी ।
पादोदकं भगवतो द्वादशाब्दफलप्रदम् ॥"
तन्नित्यता च गरुडपुराणे ।
"जलञ्च येषां तुलसीविमिश्रितं
पादोदकं चक्रशिलासमुद्भवम् ।
नित्यं त्रिसन्ध्यं स्रवते न गात्रं
खगेन्द्र ! ते धर्मवहिष्कृता नराः ॥"
अथ श्रीचरणोदकपानमाहात्म्यम् । पाद्मे गौतमाम्बरीषसंवादे ।
"हरेः स्नानावशेषन्तु जलं यस्योदरे स्थितम् ।
अम्बरीष ! प्रणम्योच्चैः पादपांशुः प्रगृह्यताम् ॥"
तत्रैव देवदूतविकुण्डलसंवादे ।
"ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् ।
पञ्चगव्यसहस्रैस्तु सेवितैः किं प्रयोजनम् ॥
कोटितीर्थसहस्रैस्तु सेवितैः किं प्रयोजनम् ।
नित्यं यदि पिबेत् पुण्यं शालग्रामशिलाजलम् ॥
शालग्रामशिलातोयं यः पिबेद्विन्दुना समम् ।
मातुः स्तन्यं पुनर्नैव स पिबेन्मुक्तिभाग्नरः ॥"
किञ्च ।
"दहन्ति नरकान् सर्व्वान् गर्भवासञ्च दारुणम् ।
पीतं यैस्तु सदा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् ॥"
तत्रैव श्रीयमधूम्रकेतुसंवादे ।
"शालग्रामशिलातोयं विन्दुमात्रं तु यः पिबेत् ।
सर्व्वपापैः प्रमुच्येत मुक्तिमार्गे स्ततोद्यमः ॥"
तत्रैव पुलस्त्यभगीरथसंवादे ।
"पादोदकस्य माहात्म्यं भगीरथ ! वदामि ते ।
पावनं सर्व्वतीर्थेभ्यो हत्याकोटिविनाशनम् ॥
धृते शिरसि पीते च सर्व्वास्तुष्यन्ति देवताः ।
प्रायश्चित्तन्तु पापानां कलौ पादोदकं हरेः ॥"
किञ्च ।
"त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्ताहेन तु नार्म्मदम् ।
सद्यः पुनाति गाङ्गेयं दर्शनादेव यामुनम् ॥
पुनन्त्येतानि तोयानि स्नानदर्शनकीर्त्तनैः ।
पुनाति स्मरणादेव कलौ पादोदकं हरेः ॥
अर्च्चितैः कोटिभिर्लिङ्गैर्नित्यं यत् क्रियते फलम् ।
तत् फलं शतसाहस्रं पीतैः पादोदकैर्हरेः ॥
अशुचिर्वा दुराचारो महापातकसंयुतः ।
स्पृष्ट्वा पादोदकं विष्णोः सदा शुद्ध्यति मानवः ॥
पापकोटियुतो यस्तु मृत्युकाले शिरे मुखे ।
देहे पादोदकं यस्य न प्रयाति यमालयम् ॥
न दानं न हविर्य्येषां स्वाध्यायो न सुरार्च्चनम् ।
तेऽपि पादोदकं पीत्वा प्रयान्ति परमां गतिम् ॥
विशाखाऋक्षसंयुक्ता वैशाखी किं करिष्यति ।
पिण्डारके महातीर्थे उज्जयिन्यां भगीरथ ! ॥
माघमासे प्रयागे तु स्नानं वै किं करिष्यति ।
प्रयागं सततं तस्य यस्य पादोदकं हरेः ॥
कार्त्तिके कार्त्तिकीयोगे किं करिष्यति पुष्करे ।
नित्यन्तु पुष्करं तस्य यस्य पादोदकं हरेः ॥
प्रबोधवासरे प्राप्ते मथुरायाञ्च तस्य किम् ।
नित्यञ्च यामुनं स्नानं यस्य पादोदकं हरेः ॥
काश्यामुत्तरवाहिन्यां गङ्गायान्तु मृतस्य किम् ।
यस्य पादोदकं विष्णोर्मुखे चैवावतिष्ठते ॥"
किञ्च ।
"पीत्वा पादोदकं विष्णोर्योऽन्यतीर्थानि गच्छति ।
अनर्घरत्नमुत्सृज्य लोष्ट्रं वाञ्छति दुर्म्मतिः ॥
कुरुक्षेत्रसमो देशो विन्दुपादोदकं मतः ।
पतेद् यत्राचये पुण्यं नित्यं भवति तद्गृहे ॥
गयापिण्डसमं पुण्यं पुत्त्राणामपि जायते ।
पादोदकेन देवस्य ये कुर्य्युः पितृतर्पणम् ॥
नासुराणां भयं तस्य प्रेतजन्यं न राक्षसम् ।
न रोगस्य भयं चैव नास्ति विघ्नकृतं भयम् ॥
न दुष्टा नैव घोराश्चाप्यपमृत्युभयं नहि ।
ग्रहाः पीड़ां न कुर्व्वन्ति वैरा नश्यन्ति दारुणाः ॥
किं तस्य तीर्थगमने देवर्षीणाञ्च दर्शने ।
यस्य पादोदकं मूर्द्ध्नि शालग्रामशिलोद्भवम् ॥
प्रीतो भवति मार्त्तण्डः प्रीतो भवति केशवः ।
ब्रह्मा भवति सुप्रीतः प्रीतो भवति शङ्करः ॥
पादोदकस्य माहात्म्यं यः पठेत् केशवाग्रतः ।
स याति परमं स्थानं यत्र देवो जनार्द्दनः ॥"
ब्रह्माण्डपुराणे श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।
"प्रायश्चित्तं यदि प्राप्तं कृच्छ्रं वा लघमर्षणम् ।
सोऽपि पादोदकं पीत्वा शुद्धिं प्राप्नोति तत्क्षणात् ॥
अशौचं नैव विद्येत सूतके मृतकेऽपि च ।
येषां पादोदकं मूर्द्ध्नि प्राशनं ये प्रकुर्व्वते ॥
अन्तकालेऽपि यस्येह दीयते पादयोर्जलम् ।
सोऽपि सद्गतिमाप्नोति सदाचारैर्व्वहिष्कृतः ॥
अपेयं पिबते यस्तु भुङ्क्ते यच्चाप्यभोजनम् ।
अगम्यागमना ये वै पापाचाराश्च ये नराः ।
तेऽपि पूता भवन्त्याशु सद्यः पादाम्बुसेवनात् ॥"
किञ्च ।
"अपवित्रं यदन्नं स्यात् पानीयं चापि पापिनाम् ।
भुक्ता पीत्वा विशुद्धः स्यात् पीत्वा पादोदकं हरेः ॥
तप्तकृच्छ्रात् पञ्चगव्यात् महाकृच्छ्रादिशिष्यते ।
चान्द्रायणात् पादकृच्छ्रात् पराकादपि सुव्रत ।
कायशुद्धिर्भवेदाशु पीत्वा पादोदकं हरेः ॥
अगुरुं कुङ्कुमं चापि कर्पूरं चानुलेपनम् ।
विष्णुपादाम्बुसंलग्नं तद्धि पावनपावनम् ॥
हरिपूतन्तु यत्तोयं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
तद्वै पापहरं पुत्त्र ! किं पुनः पादयोर्जलम् ॥
एतदर्थमहं पुत्त्र ! शिरसा विष्णुतत्परः ।
धारयामि पिबाम्येव माहात्म्यं विदितं मम ॥
प्रियत्वमग्रजः पुत्त्र त्वदर्थं गदितं मया ।
रहस्यं मे त्वनर्हस्य न वक्तव्यं कदाचन ॥
धारयस्व सदा मूर्द्ध्नि प्राशनं कुरु नित्यशः ॥
जन्ममृत्युजराद्दुःखैर्मोक्षं यास्यसि पुत्त्रक ! ॥"
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"सद्यः फलप्रदं पुण्यं सर्व्वपापविनाशनम् ।
सर्व्वमङ्गलमङ्गल्यं सर्व्वदुःखविनाशनम् ।
दुःस्वप्ननाशनं पुण्यं विष्णुपादोदकं शुभम् ॥
सर्व्वोपद्रवहन्तारं सर्व्वव्याधिविनाशनम् ।
सर्व्वोत्पातप्रशमनं सर्व्वतापनिवारणम् ॥
सर्व्वकल्याणसुखदं सर्व्वकामफलप्रदम् ।
सर्व्वसिद्धिप्रदं धन्यं सर्व्वधर्म्मविवर्द्धनम् ॥
सर्व्वशत्रुप्रशमनं सर्व्वभोगप्रदायकम् ।
सर्व्वतीर्थस्य फलदं मूर्द्ध्नि पादाम्बुधारणम् ॥
प्रयागस्य प्रभासस्य पुष्करस्य च सेवने ।
पृथूदकस्य तीर्थस्य आचान्तो लभते फलम् ॥
चक्रतीर्थे फलं यादृक् तादृक् पादाम्बुधारणात् ॥
सरस्वत्यां गयायाञ्च गत्वा यत् प्राप्नुयात् फलम् ।
तत् फलं लभते श्रेष्ठं मूर्द्ध्नि पादाम्बुधारणात् ॥"
स्कान्दे ।
"पादोदकस्य माहात्म्यं देवो जानाति शङ्करः ।
विष्णुपादच्युता गङ्गा शिरसा येन धारिता ॥
स्थानं नैवास्ति पापस्य देहिनां देहमध्यतः ।
सबाह्याभ्यन्तरं यस्य व्याप्तं पादोदकेन वै ॥
पादोदं विष्णुनैवेद्यमुदरे यस्य तिष्ठति ।
नाश्रयं लभते पापं स्वयमेव विनश्यति ॥
महापापग्रहग्रस्तो व्याप्तो रोगशतैरपि ।
हरेः पादोदकं पीत्वा मुच्यते नात्र संशयः ॥
शिरसा तिष्ठते येषां नित्यं पादोदकं हरेः ।
किं करिष्यन्ति ते लोके तीर्थकोटिमनोरथैः ॥
अयमेव परो धर्म्म इदमेव परं तपः ।
इदमेव परं तीर्थं विष्णुपादाम्बु यत् पिबेत् ॥"
तत्रैव शिवोमासंवादे ।
"विलयं यान्ति पापानि पीते पादोदके हरेः ।
किं पुनर्विष्णुपादोदं शालग्रामशिलामृतम् ॥
विशेषेण हरेत् पापं ब्रह्महत्यादिकं प्रिये ॥
पीते पादोदके विष्णोर्यदि प्राणैर्विमुच्यते ।
हत्वा यमभटान् सर्व्वान् वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ।
तत्रैव शिवकार्त्तिकेयसंवादे शालग्रामशिलामाहात्म्ये ।
"छिन्नस्तेन महासेन । गर्भवासः सुदारुणः ।
पीतं येन सदा विष्णोः शालग्रामशिलाजलम् ॥
ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् ।
पञ्चगव्यसहस्रैस्तु प्राशितैः किं प्रयोजनम् ॥
प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने किं दानैः किमुपोषणैः ।
चान्द्रायणैश्च तीर्थैश्च पीत्वा पादोदकं शुचिः ॥
वृहन्नारदीये लुब्धकोपाख्यानारम्भे ।
हरिपादोदकं यस्तु क्षणमात्रञ्च धारयेत् ।
स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु विष्णोः प्रियतरस्तथा ॥
अकालमृत्युशमनं सर्व्वव्याधिविनाशनम् ।
सर्व्वदुःखोपशमनं हरिपादोदकं शुभम् ॥"
तत्रैव तदुपाख्यानान्ते ।
"हरिपादोदकस्पर्शाल्लुब्धको वीतकल्मषः ।
दिव्यं विमानमारुह्य मुनिमेनमथाब्रवीत् ॥
हरिपादोदकं यस्मान्मयि त्वं क्षिप्तवान् मुने ।
प्रापितोऽस्मि त्वया तस्मात्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥"
हरिभक्तिसुधोदये ।
"पादं पूर्व्वं किल स्पृष्ट्वा गङ्गाभूत् सर्व्वमोक्षदा ।
विष्णोः सद्यस्तु तत्सङ्गि पादाम्बु कथमीर्य्यते ॥

चर्म्मा धारयन्मुदा ।
'मार्गप्रचारे तथामोचस्य चक्षुषोर्हितम् ।
सुखप्रचारमायुष्यं बल्यं पादत्वम्प्रदम् ।"॥
श्रस्या अधारणे दोषो यथा,—
"पादाभ्यामनुपानद्भ्यां भूयो चंक्रमणं यदा ।
श्रनारोग्यमनायुष्यमिन्द्रियघ्नमहर्षितम् ।"
इति राजवल्लभ ॥ * ॥
तस्या दानफलं यथा,—
'दद्यन्मासान् विप्राय च प्रयच्छन्नुपानहौ ।
न तस्य मानसो दाहः कदाचिदपि जायते ॥
यानचाश्वतरीयुक्तं तस्य हैममयं शुभम् ।
उपतिष्ठति विप्रर्षे सर्वरत्नविभूषितम् ॥
दानमत्र यथोत्तमं तत्ते वक्ष्यामि पार्थिव ।
तच्छृण्वेकमना भूप । लोके सर्वसुखप्रदम् ॥
जमदग्निर्मुनिः पूर्वं तपःस्वाध्यायकर्षितः ।
चापशरधरो धन्वी बभूव सततोद्यतः ॥
धनुर्वेदं तथा षट्‌ सर्वास्त्रपारगोऽभवत् ।
क्षिपन् बाणांस्तथा प्रत्यक्षमाश्रमादुत्तमो द्विज ॥
कदा निदाघकाले तु क्षिपन् बाणान् अनेकशः ।
तस्मौ व्याख्याविवादश्च प्रतिलब्धं महामुनिः ।
निदाघतीव्रखरतापात् क्लान्ता सतत भयात् ।
भर्तुः खेदातया चान्यात्त्वापच्छायते रविः ॥
नुनुच्छायमनातपार्ता तथा यातुं न शक्नुयात् ।
सुतामार्द्रप्रविशिता रेणुका च तपस्विनी ॥
तां दृष्ट्वा स मुनिः प्राह भार्यां किन्तु मद्विचिरम् ।
कोपान्नाह भर्तारं न कोपं कर्तुमर्हसि ॥
निदाघतीव्रघर्मात् भद्रपाद्रा खेदार्दिता ।
एवमन्यद्‌विभः कदा न प्रयाकाह मार्गि
तुम् ॥
रक्तश्च स मुधाहितः प्राह सन्धाय कार्मुकं ।
एतदुक्तो मां न मन्यासि क्रुद्धो विभ्रमीविशन् ॥
स त्वदर्शने मे भार्या साध्वी धर्मपरायणाम् ।
वन्ध्यमाधु श्रजानन् वै वरमाप्नोतु तत्र हि ॥
इत्युक्ता श्लाघमानस्यार्क विभ्रमीतने ।
प्रणिपत्य हि मुमाहित्य कृताञ्जलिधरो मुनिः ।
तं विहाय मुनिं धन्वी द्विजोऽभुक्तिमनवीत् ।
हिमालयवर्धं सूर्य एव पुरस्तीव हि ॥
मुक्तार्जितस्यान्यत्र नदपनादिप मुनं ।
रघुश्च स तमाहिन् दानपथान्तर्द रविम् ।
हिमवत्सु तमुपायाय मुने शिव हिमानि मे ।
प्रापुस्तन्नो यद्दानवर्द्धं विश्वानि ।
पन्नगानां वदयामि निदेशात्तान्निमा दत्ता ।
विप्र । मुक्तिं वाहेन न च पानंयद्वानि ।
तच्छ्रुत्वा जमदग्निः प्राह प्रान्त द्विजोत्तम ॥
यदन्यच्चान्यद्दर्शन सूर्यं च मृत्यान् ।
विश्वाहो यदा दुर्गं मर्दन च मनर्हन ।
प्राह हि ततोऽन्र नमस्यामरहिनेन्‌ ।
इत्यादि प्रमदत्तां श्रतियान्ति विविधान् ।
ददौ न यानिचत्यादि शरणमां द्विजोत्तम ।
तच्छत्वा अघ्यर्च्य तत्र प्रतत्तौ मनो ।
सुवर्ण पदमदान एतां छत्रमुपानहौ ।
तत्तद्धस्य मद्व हिमं नो पदन्ते ।

एन तेधाम्यतेऽन्येषां चर्मियाणां द्विजोत्तम ।
यो ददाति द्विजेभ्यस्तु छत्रोपायामुपानहौ ।
वैशाखे शुक्लपक्षे तु सच्छत्र कनकान्वितम् ॥
न तस्य मानसो दाहो स्त्युलाकाभिजायते ।
सर्वव्याधिविनिर्मुक्तः श्रिय पुत्रांश्च विन्दति ॥
कालादिह यदा याति मम लोकं द्विजोत्तम ॥
यानं चाश्वतरीयुक्तं सर्वहेममयं शुभम् ॥
दिव्याङ्गनाभिराकीर्णं सर्वरत्नविभूषितम् ।
उपतिष्ठति विप्रेन्द्र । सर्वकामफलप्रदम् ।"
इत्यग्निपुराणम् ॥ * ॥
विष्णुगृहे सपादुकगमने दोषो यथा,—
वराह उवाच ।
"सहपादुको मद्गृहं यस्तु मामुपसर्पति ।
चर्म्मकारस्तु जायेत वर्षाणां तु त्रयोदश ॥
तत्र कर्मपरिभ्रष्टः शूकरो जायते पुनः ।
शूकराच्च परिभ्रष्टः श्वा च तत्रैव जायते ॥
तत श्वभावात् परिभ्रष्टो मानुषश्चैव जायते ।
मद्भक्तश्च विनीतश्च अपराधविवर्जितः ॥
शुद्धा तु चर्म्मसंसारं मम लोकाय गच्छति ।
य एतेन विधानेन वसुधे । कर्म कारयेत् ।
न स लिप्यति पापेन एवमेतन्न संशयः ।"
इति वराहपुराणे उपानहापराधप्रायश्चित्तम् ॥
अथ देवतापादुकानिर्म्माणपूजनविधिः । यथा —
"मणिरत्नमयी कार्या हेमरूप्यमयी पि वा ।
चन्दनेनापि कर्त्तव्या पादुकाप्रतिमापि वा ॥
क्षौमया श्रीद्रुमा चापि देवदारुमयी पि वा ।
सद्भक्त्या च वा कार्या पादुकां पूजयेत् सदा ।"
इति देवीपुराणम् ॥ * ॥
गुरुपादुकास्तोत्रं यथा,—
"ब्रह्मरन्ध्रसरसीरुहोदरे
नित्यलग्नमवदातमद्भुतम् ।
कुण्डलीविवरकाण्डमण्डितं
द्वादशार्णसरसीरुहं भजे ॥ १ ॥
तस्य कन्दलितकर्णिकापुटे
कॢप्तरेखमकथादिरेखया ।
कोणलक्षितहलक्षमण्डली-
भावलक्ष्यमबलालयं भजे ॥ २ ॥
तत्पुटे पटुतडित्कडारिम-
स्पर्द्धमानमणिपाटलप्रभम् ।
चिन्तयामि हृदि चिन्मयं वपु-
र्बिन्दुनादमणिपीठमण्डलम् ॥ ३ ॥
ऊर्द्धमस्य हुतभुक्शिखात्रयं
तद्विलासपरिबृंहणास्पदम् ।
विश्वघस्मरमहोच्चिदोत्कटं
व्यामृशामि युगमादिहंसयोः ॥ ४ ॥
तत्र नाथचरणारविन्दयोः
कुङ्कुमासवझरीमरन्दयोः ।
द्वन्द्वमिन्दुकरकन्दशीतलं
मानसं स्मरति मङ्गलास्पदम् ॥ ५ ॥
पादुकापञ्चकस्तोत्रं पञ्चवक्त्राद्विनिर्गतम् ।
षडाम्नायफलोपेतं प्रपञ्चे चातिदुर्लभम् ।"
इति कङ्कालमालिनीतन्त्रम् ।

पादुकाकारः, पुं, (पादुकां करोतीति । कृ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) चर्म्मकारः । इति हलायुधः ॥
पादुकाकृत्, पुं, (पादुकां करोतीति । कृ + क्विप् ।) चर्म्मकारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७८ ॥
पादूः, स्त्री, (पद्यते गम्यते सुखेन यथेति । पद + "पिनुकृपिपदर्तिभ्यः ।" उणा० १ । ८७ । इति ऊः स च णित् ।) पादुका । इत्यमरः ॥
पादूकृत्, पुं, (पादूं पादुकां करोतीति । कृ + क्विप् । तुक् ।) चर्म्मकारः । इत्यमरः ॥
पादोदकं, क्ली, (पादप्रक्षालनजातं उदकम् । शाकपार्थिववदित्यत्र समासः ।) चरणधौतजलम् । चरणामृतम् । यथा —
'हरिं रूपं सखि नाम नैवेद्यहरे हरेः ।
पादोदकञ्च निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः ॥
नैवेद्यमन्नं तुलसीविमिश्रं
विशेषतः पादजलं पिबेच्च ।
योऽश्नाति नित्यं पुरतो मुरारेः
प्राप्नोति यज्ञायुतकोटिपुण्यम् ॥
दृष्ट्वा हरन्ति मद्विधस्त्रतुलयोरिदं पादोदकं
नैवेद्यं बहुमद्यपानदुरितं गुर्वङ्गनासङ्गमम् ।
भक्ताधीनमतिं स्थितिं निर्दिशन्ति तत्क्षणात् सद्गुणा
शालग्रामशिलादिमूर्तिमहितं जानन्ति ये वै
हरेः ।'
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०० अध्यायः ॥ * ॥
अथ श्रीचरणोदकाभिषेकमाहात्म्यं स्कन्दपुराणे
"स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
शालग्रामशिलातोयैर्योऽभिषेकं समाचरेत् ॥
गङ्गागोदावरीरेवानद्यो मुक्तिप्रदास्तु याः ।
निवसन्ति सतोयास्ताः शालग्रामशिलाजले ॥
कोटितीर्थसहस्रैस्तु सेवितैः किं प्रयोजनम् ।
तोयं यदि भवेत् पुण्यं शालग्रामशिलोद्भवम् ।"
तत्रैव तं तमामन्त्रोवाद ।
"यावन्ति नाम गात्राणि नरः पादोदकेन वै ।
अभ्युक्ष्य कुरुते तेषां दानानि नरसत्तमः ॥
दशजन्मानि तावन्ति तीर्थानि भुवनत्रये ।
यावन्न प्राप्यते तोयं शालग्रामशिलाभवम् ।"
स्कान्दे कार्त्तिकमाहात्म्ये ।
'शङ्खेऽपि विततस्य पिबेद्यस्तोयं दिने दिने ।
शालग्रामशिलातोयैर्योऽभिषिञ्चति मानवः ।"
तत्रैवान्यत्र ।
"यानि कानि च तीर्थानि ब्रह्माद्या देवता
तथा ।
विष्णुपादोदकस्यैते कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
शालग्रामशिलाजीवं देवो दधाति तोषणम् ।
उभयं चापनोदेन श्वपचादपि निवर्त्तते ।"
किञ्च ।
"न वै चापदपदान न च गङ्गाजलावृतम् ।
विष्णुपादोदकं तत्र प्रदेयं यानि मानवः ।"
वैष्णवपुराणे ।
"कृष्णपादाम्बुजैर्मिलितपूर्वान्
पुष्पाणि नारि तुलसीदलानि ।

कालेन तीर्थसलिलानि पुनन्ति पापं
पादोदकं भगवतः प्रपुनाति सद्यः ॥”
स्मृतौ च ।
“त्रिरात्रिफलदा नद्यो याः काश्चिदसमुद्रगाः ।
समुद्रगाश्च पक्षस्य मासस्य सरितां पतिः ॥
षण्मासफलदा गोदा वत्सरस्य तु जाह्नवी ।
पादोदकं भगवतो द्वादशाब्दफलप्रदम् ॥”
तन्नित्यता च गरुड़पुराणे ।
“जलञ्च येषां तुलसीविमिश्रितं
पादोदकं चक्रशिलासमुद्भवम् ।
नित्यं त्रिसन्ध्यं प्रभवेन्न गात्रं
खगेन्द्र ! ते धर्म्मबहिष्कृता नराः ॥”
अथ श्रीचरणोदकपानमाहात्म्यम् । पाद्मे गौतमाम्बरीषसंवादे ।
“हरेः स्नानावशेषन्तु जलं यस्योदरे स्थितम् ।
अम्बरीष ! प्रणम्योच्चैः पादपांशुः प्रगृह्यताम् ॥”
तत्रैव देवदूतविकुण्डलसंवादे ।
“ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् ।
पञ्चगव्यसहस्रैस्तु सेवितैः किं प्रयोजनम् ॥
कोटितीर्थसहस्रैस्तु सेवितैः किं प्रयोजनम् ।
नित्यं यदि पिबेत् पुण्यं शालग्रामशिलाजलम् ॥
शालग्रामशिलातोयं यः पिबेद्बिन्दुना समम् ।
मातुः स्तन्यं पुनर्नैव स पिबेन्मुक्तिभाग्नरः ॥”
किञ्च ।
“दहन्ति नरकान् सर्व्वान् गर्भवासञ्च दारुणम् ।
पीतं यैस्तु सदा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् ॥”
तत्रैव श्रीयमधूम्रकेतुसंवादे ।
“शालग्रामशिलातोयं विन्दुमात्रं तु यः पिबेत् ।
सर्व्वपापैः प्रमुच्येत मुक्तिमार्गे रतो यमः ॥”
तत्रैव पुलस्त्यभगीरथसंवादे ।
“पादोदकस्य माहात्म्यं भगीरथ ! वदामि ते ।
पावनं सर्व्वतीर्थेभ्यो हत्याकोटिविनाशनम् ॥
धृते शिरसि पीते च सर्व्वास्तुष्यन्ति देवताः ।
प्रायश्चित्तन्तु पापानां कलौ पादोदकं हरेः ॥”
किञ्च ।
“त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्ताहेन तु नार्मदम् ।
सद्यः पुनाति गाङ्गेयं दर्शनादेव यामुनम् ॥
पुनन्त्येतानि तोयानि स्नानदर्शनकीर्त्तनैः ।
पुनाति स्मरणादेव कलौ पादोदकं हरेः ॥
अर्च्चितैः कोटिभिर्लिङ्गैर्नित्यं यत् क्रियते फलम् ।
तत् फलं शतसाहस्रं पीतैः पादोदकैर्हरेः ॥
अशुचिर्वा दुराचारो महापातकसंयुतः ।
स्पृष्ट्वा पादोदकं विष्णोः सदा शुद्ध्यति मानवः ॥
पापकोटियुतो यस्तु मृत्युकाले शिरे मुखे ।
देहे पादोदकं यस्य न प्रयाति यमालयम् ॥
न दानं न हविर्येषां स्वाध्यायो न सुरार्च्चनम् ।
तेऽपि पादोदकं पीत्वा प्रयान्ति परमां गतिम् ॥
विशाखात्र्यक्षसंयुक्ता वैशाखी किं करिष्यति ।
पिण्डारके महातीर्थे लब्धयित्वा भगीरथ ! ॥
माघमासि प्रयागे तु स्नानं वै किं करिष्यति ।
प्रयागं सततं तस्य यस्य पादोदकं हरेः ॥
कार्त्तिके कार्त्तिकीयोगे किं करिष्यति पुष्करे ।
नित्यन्तु पुष्करं तस्य यस्य पादोदकं हरेः ॥
प्रबोधवासरे प्राप्ते मथुरायाञ्च तस्य किम् ।
नित्यञ्च यामुनं स्नानं यस्य पादोदकं हरेः ॥
काश्यामुत्तरवाहिन्यां गङ्गायान्तु मृतस्य किम् ।
यस्य पादोदकं विष्णोर्मुखे चैवावतिष्ठते ॥”
किञ्च ।
“हित्वा पादोदकं विष्णोर्योऽन्यतीर्थानि गच्छति ।
अनर्घ्यरत्नमुत्सृज्य लोष्ट्रं वाञ्छति दुर्म्मतिः ॥
कुरुक्षेत्रसमो देशो विष्णुपादोदकं मतः ।
पतेद् यत्राक्षयं पुण्यं नित्यं भवति तद्गृहे ॥
गयापिण्डसमं पुण्यं पुत्त्राणामपि जायते ।
पादोदकेन देवस्य ये कुर्य्युः पितृतर्पणम् ॥
नासुराणां भयं तस्य प्रेतजन्यं न राक्षसम् ।
न रोगस्य भयं चैव नास्ति विषकृतं भयम् ॥
न दुष्टा नैव घोराश्चाद्यापदोत्थभयं नहि ।
ग्रहाः पीड़ां न कुर्व्वन्ति वैरा नश्यन्ति दारुणाः ॥
किं तस्य तीर्थगमने देवानाञ्च दर्शने ।
यस्य पादोदकं मूर्द्ध्नि शालग्रामशिलोद्भवम् ॥
प्रीतो भवति मार्त्तण्डः प्रीतो भवति केशवः ।
ब्रह्मा भवति सुप्रीतः प्रीतो भवति शङ्करः ॥
पादोदकस्य माहात्म्यं यः पठेत् केशवाग्रतः ।
स याति परमं स्थानं यत्र देवो जनार्दनः ॥”
ब्रह्माण्डपुराणे श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।
“प्रायश्चित्तं यदि प्राप्तं कृच्छ्रं वा त्वघमर्षणम् ।
सोऽपि पादोदकं पीत्वा शुद्धिं प्राप्नोति तत्क्षणात् ॥
अशौचं नैव विद्येत सूतके मृतकेऽपि च ।
येषां पादोदकं मूर्द्ध्नि प्राशनं ये प्रकुर्व्वते ॥
अन्तकालेऽपि यस्येह दीयते पादयोर्जलम् ।
सोऽपि सद्गतिमाप्नोति सदाचारैर्बहिष्कृतः ॥
अपेयं पिबते यस्तु भुङ्क्ते यश्चाप्यभोजनम् ।
अगम्यागमना ये वै पापाचाराश्च ये नराः ।
तेऽपि पूता भवन्त्याशु सद्यः पादाम्बुसेवनात् ॥”
किञ्च ।
“अपवित्रं यदन्नं स्यात् पानीयं चापि पापिनाम् ।
भुक्त्वा पीत्वा विशुद्धः स्यात् पीत्वा पादोदकं हरेः ॥
तप्तकृच्छ्रात् पञ्चगव्यात् महाकृच्छ्राद्विशिष्यते ।
चान्द्रायणात् पादकृच्छ्रात् पराकादपि सुव्रत ।
कायशुद्धिर्भवेदाशु पीत्वा पादोदकं हरेः ॥
अगुरुं कुङ्कुमं चापि कर्पूरं चानुलेपनम् ।
विष्णुपादाम्बुसंलग्नं तद्धि पावनपावनम् ॥
हस्तिपूतन्तु यत्तोयं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
तद्धि पापहरं पुत्त्र ! किं पुनः पादयोर्जलम् ॥
एतदर्थमहं पुत्त्र ! शिरसा विष्णुतत्परः ।
धारयामि पिवाम्यद्य माहात्म्यं विदितं मम ॥
प्रियत्वमग्रजः पुत्त्र त्वदर्थं गदितं मया ।
रहस्यं मे त्वनर्हस्य न वक्तव्यं कदाचन ॥
धारयस्व सदा मूर्द्ध्नि प्राशनं कुरु नित्यशः ॥
जन्ममृत्युजरादुःखैर्मोक्षं यास्यसि पुत्त्रक ! ॥”
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“सद्यः फलप्रदं पुण्यं सर्व्वपापविनाशनम् ।
सर्व्वमङ्गलमाङ्गल्यं सर्व्वदुःखनिनाशनम् ।
दुःस्वप्ननाशनं पुण्यं विष्णुपादोदकं शुभम् ॥
सर्व्वोपद्रवहन्तारं सर्व्वव्याधिविनाशनम् ।
सर्व्वोत्पातप्रशमनं सर्व्वतापनिवारणम् ॥
सर्व्वकल्याणसुखदं सर्व्वकामफलप्रदम् ।
सर्व्वसिद्धिप्रदं धन्यं सर्व्वधर्म्मविवर्द्धनम् ॥
सर्व्वशत्रुप्रशमनं सर्व्वभोगप्रदायकम् ।
सर्व्वतीर्थस्य फलदं मूर्द्ध्नि पादाम्बुधारणम् ॥
प्रयागस्य प्रभासस्य पुष्करस्य च सेवने ।
पृथूदकस्य तीर्थस्य आचान्तो लभते फलम् ॥
चक्रतीर्थे फलं यादृक् तादृक् पादाम्बुधारणात् ॥
सरस्वत्यां गयायाञ्च गत्वा यत् प्राप्नुयात् फलम् ।
तत् फलं लभते श्रेष्ठं मूर्द्ध्नि पादाम्बुधारणात् ॥”
स्कान्दे ।
“पादोदकस्य माहात्म्यं देवो जानाति शङ्करः ।
विष्णुपादच्युता गङ्गा शिरसा येन धारिता ॥
स्थानं नैवास्ति पापस्य देहिनां देहमध्यतः ।
सबाह्याभ्यन्तरं यस्य व्याप्तं पादोदकेन वै ॥
पादोदं विष्णुनैवेद्यमुदरे यस्य तिष्ठति ।
नाश्रयं लभते पापं स्वयमेव विनश्यति ॥
महापापग्रहग्रस्तो व्याप्तो रोगशतैरपि ।
हरेः पादोदकं पीत्वा मुच्यते नात्र संशयः ॥
शिरसा तिष्ठते येषां नित्यं पादोदकं हरेः ।
किं करिष्यन्ति ते लोके तीर्थकोटिमनोरथैः ॥
अयमेव परो धर्म्म इदमेव परं तपः ।
इदमेव परं तीर्थं विष्णुपादाम्बु यत् पिबेत् ॥”
तत्रैव शिवोमासंवादे ।
“विलयं यान्ति पापानि पीते पादोदके हरेः ।
किं पुनर्विष्णुपादोदं शालग्रामशिलाप्लुतम् ॥
विशेषेण हरेत् पापं ब्रह्महत्यादिकं प्रिये ॥
पीते पादोदके विष्णोर्यदि प्राणैर्विमुच्यते ।
हत्वा यमभटान् सर्व्वान् वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ।
तत्रैव शिवकार्त्तिकेयसंवादे शालग्रामशिलामाहात्म्ये ।
“छिन्नस्तेन महासंग । गर्भवासः सुदारुणः ।
पीतं येन सदा विष्णोः शालग्रामशिलाजलम् ॥
ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् ।
पञ्चगव्यसहस्रैस्तु प्राशितैः किं प्रयोजनम् ॥
प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने किं दानैः किमुपोषणैः ।
चान्द्रायणैश्च तीर्थैश्च पीत्वा पादोदकं शुचिः ॥
बृहन्नारदीये लुब्धकोपाख्यानारम्भे ।
हरिपादोदकं यस्तु क्षणमात्रञ्च धारयेत् ।
स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु विष्णोः प्रियतरस्तथा ॥
अकालमृत्युशमनं सर्व्वव्याधिविनाशनम् ।
सर्व्वदुःखोपशमनं हरिपादोदकं शुभम् ॥”
तत्रैव तदुपाख्यानान्ते ।
“हरिपादोदकस्पर्शाल्लुब्धको वीतकल्मषः ।
दिव्यं विमानमारुह्य मुनिमेनमथाब्रवीत् ॥
हरिपादोदकं यस्मान्मयि त्वं क्षिप्तवान् मुने ।
प्रापितोऽस्मि त्वया तस्मात्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥”
हरिभक्तिसुधोदये ।
“पादं पूर्व्वं किल स्पृष्ट्वा गङ्गाभूत् सर्व्वमोक्षदा ।
विष्णोः सदस्तु तत्सङ्गि पादाम्बु कथमीर्य्यते ॥

अस्याः धारणगुणाः ।
'पादत्रधारणं वृष्यमोजस्यं चक्षुषोर्हितम् ।
सुखप्रचारमायुष्यं बल्यं पादरुजापहम् ॥'
अस्या अधारणे दोषो यथा,—
"पादाभ्यामनुपानद्भ्यां कुर्य्याच्चंक्रमणं यदा ।
अनारोग्यमनायुष्यमिन्द्रियघ्नमदृष्टिकृत् ॥"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
तस्या दानफलं यथा —
'दह्यमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ ।
न तस्य मानसो दाहः कदाचिदपि जायते ।
यानमश्वतरीयुक्तं तस्य हैममयं शुभम् ।
उपतिष्ठति विप्रर्षे सर्व्वरत्नविभूषितम् ॥
दानमथ यथोत्पन्नं तत्ते वक्ष्यामि पार्थिव ।
शृणुष्वैकमना भूप । लोके सर्व्वसुखप्रदम् ॥
जमदग्निर्मुनिः पूर्व्वं तपःस्वाध्यायकर्षितः ।
चापशरकरधरो धन्वी बभूव सततोद्यतः ॥
धनुर्व्वेदं तथा वेदे सर्व्वास्त्रपारगोऽभवत् ।
क्षिपन् बाणांस्तथा ग्रन्थत आश्रमानुगतो द्विज ॥
कदा निदाघकाले तु क्षिपन् बाणान् स बहुशः ।
तस्यै स्मादाद्रेणुकार्द्धं प्रतिलब्धं महामुनिः ।
निदाघशीर्षकालाच्छन्नत्या अतत भयात् ।
भर्त्तुः शरदानतया यान्त्यास्तस्याश्चायते रविः ।
शुश्रूषायमनापार्त्ता तथा यातुं न चाशकत् ।
सुतापादेऽग्निविदग्धा रेणुका च तपस्विनी ।
तां दृष्ट्वा स मुनिः प्राह भार्य्यां किन्ते भवेच्चिरम् ।
कोपाज्जगाद भर्त्तारं न कोपं कर्त्तुमर्हसि ।
निदाघशीर्षसन्तापाद् अस्थाद् दा क्षणार्द्दिता ।
इषुमध्यविधि यदा न प्रयाकाच मार्गितुम् ।
इत्युक्ते च क्षुधार्त्तं प्राह वचनं कार्मुकम् ।
एवमुक्तो मां न जानाति सूर्य्यो विभ्रममाविशन् ।
स तप्यति मे भार्य्यां साध्वीं धर्म्मपरायणाम् ।
बाणमद्य पातयामि वै पतन्ताप्नोतु तस्य हि ।
इत्युक्तः स्वयमाजग्मावर्कः विप्रवेषभृत् ।
प्रणम्य च सुधीरेव मृदुहस्तधरो मुनिः ॥
तं विज्ञाय मुनिं धर्म्मी क्रोधभूषितमानसः ।
विमानारूढमर्कं पुनः पुनरुवाच हि ।
सुशक्तिविनयाविष्टं वचनादितः मुने ॥
इत्युक्त्वा स तमादित्यं पातयिष्याम्यहं रविम् ।
दिवस्तु तद्वधाय मुने चिह्नं विभर्त्ति मे ।
मानुष्यत्वो महत्तान्तर्द्धं विमुच्यसि ॥
स ममत्तां गत्वा नाति विमेवाद्यानि मे द्रुम ।
दिव । मुनिर्व्वाचेन न वध यानं वर्द्धन ।
अन्यथा कर्त्तुमर्हो प्राह मन्त्रं द्विजोत्तम ॥
स निश्चयार्थं वर्द्धितं छत्रं मम प्रसादात् ॥
शिरसो रक्षणं सर्व्वं प्रदत्तार्थं मत्सुतम् ।
प्रदत्ते द्विजसत्तमाय नवीनं चामरं दत्तवान् ।
छत्रार्थं पादत्राणं भविष्यति दिवाकरः ।
कृत्वा न च तप्ताश्मिरा पादस्य ते दिव तथा ॥
अस्तु ता अनुपन्थानं रक्षणं चर्म्मणा कृतौ ।
उपानहौ च यत्नेन दत्ता द्विजसत्तमाय वै ।
अनन्तपुण्यं सदेव दिवं तं याति वै द्विजः ॥

दत्ते तेभ्यस्ततोऽन्येषां चतुर्थ्यां द्विजोत्तम ॥
यो ददाति द्विजेभ्यस्तु तृतीयायामुपानहौ ।
वैशाखे शुक्लपक्षे तु सच्छत्रं कनकान्वितम् ॥
न तस्य मानसो दाहो व्याकुलोऽभिजायते ।
सर्व्वव्याधिविनिर्मुक्तः श्रियं पुत्रांश्च विन्दति ॥
कालादिह यदा याति मम लोकं द्विजोत्तम ॥
यानं चाश्वतरीयुक्तं सर्व्वहेममयं शुभम् ।
दिव्याङ्गनाभिराकीर्णं सर्व्वरत्नविभूषितम् ।
उपतिष्ठति विप्रेन्द्र । सर्व्वकामफलप्रदम् ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥ * ॥
विष्णुगृहे सपादुकागमने दोषो यथा,—
वराह उवाच ।
"यस्तूपानद्‌गतो मह्यं गृहं मानुषचङ्क्रमेत ।
चर्म्मकारस्तु जायेत वर्षाणाञ्च त्रयोदश ॥
तत्र जन्मपरिभ्रष्टः शूकरो जायते पुनः ।
शूकराच्च परिभ्रष्टः श्वा च तत्रैव जायते ।
ततः श्वत्वात् परिभ्रष्टो मानुषश्चैव जायते ।
मद्भक्तश्च विनीतश्च अपराधविवर्ज्जितः ॥
मुक्तः तु सर्व्वसंसारं मम लोकाय गच्छति ।
य एतेन विधानेन वसुधे । कर्म्म कारयेत् ।
न स लिप्यति पापेन एवमेतन्न संशयः ॥'
इति वराहपुराणे उपानद्‌गमनापराधप्रायश्चित्तम् ॥
अथ देवतापादुकानिर्माणपूजनविधिः । यथा —
"मणिरत्नमयी कार्य्या स्वर्णरूप्यमयी पि वा ।
चन्दनेनापि कर्त्तव्या पादुकाप्रतिमापि वा ॥
शैलजा श्रीद्रुमा चापि देवदारुमयी पि वा ।
षडङ्गुला च सा कार्य्या पादुकं पूजयेत् सदा ॥"
इति देवीपुराणम् ॥ * ॥
गुरुपादुकास्तोत्रं यथा,—
'ब्रह्मरन्ध्रसरसीरुहोदरे
नित्यलग्नमवदातमद्भुतम् ।
कुण्डलीविवरकाण्डमण्डित
द्वादशार्णसरसीरुहं भज ॥ १ ॥
तस्य कन्दलितकर्णिकापुटे
क्लृप्तरेखमकथादिरेखया ।
कोणलक्षितहलक्षमण्डली
भावनापदमलं भज ॥ २ ॥
तत्पुटे पटुतडित्कडारिम-
स्पर्द्धमानमणिपाटलप्रभम् ।
चिन्तयामि हृदि चिन्मयं वपु-
र्बिन्दुनादमणिपीठमण्डलम् ॥ ३ ॥
ऊर्द्ध्वमस्य हुतभुक्‌शिखात्रयं
तद्विलासपरिबृंहणास्पदम् ।
विश्वघस्मरमहोच्चिदुत्कटं
व्यामृशामि युगमादिहंसयोः ॥ ४ ॥
तत्र नाथचरणारविन्दयोः
कुङ्कुमासवझरीमरन्दयोः ।
द्वन्द्वमिन्दुमकरन्दशीतलं
मानसं स्मरति मङ्गलास्पदम् ॥ ५ ॥
गुरुपादुकापञ्चकस्तोत्रं पञ्चवक्त्रादिविनिर्गतम् ।
षडाम्नायफलोपेतं प्रपञ्चे चातिदुर्लभम् ॥"
इति कङ्कालमालिनीतन्त्रम् ।

पादुकाकारः, पुं (पादुकां करोतीति । कृ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) चर्म्मकारः । इति हलायुधः ॥
पादुकाकृत् पुं (पादुकां करोतीति । कृ + क्विप् ।) चर्म्मकारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७८ ॥
पादूः स्त्री, (पद्यते गम्यते अनेन पद्यते । पद् + "निकृषिपद्यर्त्तेः ।" उणां १ । ८७ । इति ऊः स च णित् ।) पादुका । इत्यमरः ॥
पादूकृत् पुं, (पादूं पादुकां करोतीति । कृ + क्विप् । तुक् ।) चर्म्मकारः । इत्यमरः ॥
पादोदकम्, क्ली, (पादप्रक्षालनजातं उदकम् । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) चरणधौतजलम् । चरणामृतम् । यथा —
'शृणु देवि सुखे नाम नैवेद्यस्य हरेः ।
पादोदकञ्च निर्म्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः ॥
नैवेद्यमन्नं तुलसीविमिश्रं
विशेषतः पादजलं निपीय ।
योऽश्नाति नित्यं पुरतो मुरारेः
प्राप्नोति यज्ञायुतकोटिपुण्यम् ॥
दृष्ट्वा दन्ति यद्दूषण्नतुलसीदलं पादोदकं
नैवेद्यं बहुमन्यमानजुरिते गुर्व्वङ्गनागमम् ।
भक्ताधारमति स्थिरं हरिजनं तत्सङ्गति कुर्व्वता
शालग्रामशिलाभिषेकसहितां जानीहि वै
हरेः ॥
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०० अध्यायः ॥ * ॥
अथ श्रीचरणोदकाधिकमाहात्म्यं पद्मपुराणे
"स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
शालग्रामशिलातोयैर्योऽभिषेकं समाचरेत् ॥
गङ्गागोदावरीरेवानद्यो मुक्तिप्रदास्तु याः ।
निवसन्ति सतीर्थास्ताः शालग्रामशिलाजले ॥
कोटितीर्थसहस्रैस्तु सेवितैः किं प्रयोजनम् ।
तोयं यदि भवेत् पुण्यं शालग्रामशिलोद्भवम् ॥
तत्रैव गौतमाम्बरीषसंवादे ।
"येषां धातानि गात्राणि चक्र पादोदकेन वै ।
अम्बरीष ! कुले तेषां दासोऽस्मि वशगः सदा ॥
इतरेणापि तीर्थेन तोयानि शुचीनि च ।
पावनं प्राप्यते तैश्च शालग्रामशिलोदकम् ॥
स्कान्दे कार्त्तिकमाहात्म्ये ।
"प्रदेशेऽपि यत्र कोऽपि शालग्रामशिलोदकं दिवे दिने ।
शालग्रामशिलातोयैर्योऽभिषिञ्चति मानवः ॥"
तत्रैवान्यत्र ।
"यानि कानि च तीर्थानि ब्रह्माद्या देवता
तथा ।
विष्णुपादोदकस्यैते कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
शालग्रामशिलातोयं द्वारवतीसमुद्भवम् ।
उभयं यत्र तीर्थेन सङ्गमो नियमो ॥"
किञ्च ।
"न वै चाण्डालजाति न च सङ्गसम्भवाः ।
विष्णुपादोदकं तस्य शिरसा याति मानवः ॥"
बृहन्नारदीये ।
"अङ्गुष्ठादि पदे शङ्खचक्रा
पुनाति यान्ति भुवनान्यपि पादजलानि ।

कालेन तीर्थसलिलानि पुनन्ति पापं
पादोदकं भगवतः प्रपुनाति सद्यः ॥”
स्मृतौ च ।
“त्रिरात्रिफलदा नद्यो याः काश्चिदसमुद्रगाः ।
समुद्रगाश्च पक्षस्य मासस्य सरितां पतिः ॥
षण्मासफलदा गोदा वत्सरस्य तु जाह्नवी ।
पादोदकं भगवतो द्वादशाब्दफलप्रदम् ॥”
तन्नित्यता च गरुडपुराणे ।
“जलञ्च येषां तुलसीविमिश्रितं
पादोदकं चक्रशिलासमुद्भवम् ।
नित्यं त्रिसन्ध्यं प्रवते न गात्रं
खगेन्द्र ! ते धर्मबहिष्कृता नराः ॥”
अथ श्रीचरणोदकपानमाहात्म्यम् । पाद्मे गौत-
माम्बरीषसंवादे ।
“हरेः स्नानावशेषन्तु जलं यस्योदरे स्थितम् ।
अम्बरीष ! प्रणम्योच्चैः पादपांशुः प्रगृह्यताम् ॥”
तत्रैव देवदूतविकुण्डलसंवादे ।
“ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् ।
पञ्चगव्यसहस्रैस्तु सेवितैः किं प्रयोजनम् ॥
कोटितीर्थसहस्रैस्तु सेवितैः किं प्रयोजनम् ।
नित्यं यदि पिबेत् पुण्यं शालग्रामशिलाजलम् ॥
शालग्रामशिलातोयं यः पिबेद्बिन्दुना समम् ।
मातुः स्तन्यं पुनर्नैव स पिबेन्मुक्तिभाग्नरः ॥”
किञ्च ।
“दहन्ति नरकान् सर्व्वान् गर्भवासञ्च दारुणम् ।
पीतं यैस्तु सदा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् ॥”
तत्रैव श्रीयमधूम्रकेतुसंवादे ।
“शालग्रामशिलातोयं बिन्दुमात्रं तु यः पिबेत् ।
सर्व्वपापैः प्रमुच्येत मुक्तिमार्गे सतोद्यमः ॥”
तत्रैव पुलस्त्यभगीरथसंवादे ।
“पादोदकस्य माहात्म्यं भगीरथ ! वदामि ते ।
पावनं सर्व्वतीर्थेभ्यो हत्याकोटिविनाशनम् ॥
धृते शिरसि पीते च सर्व्वास्तुष्यन्ति देवताः ।
प्रायश्चित्तन्तु पापानां कलौ पादोदकं हरेः ॥”
किञ्च ।
“त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्ताहेन तु नार्मदम् ।
सद्यः पुनाति गाङ्गेयं दर्शनादेव यामुनम् ॥
पुनन्त्येतानि तोयानि स्नानदर्शनकीर्त्तनैः ।
पुनाति स्मरणादेव कलौ पादोदकं हरेः ॥
अर्च्चितैः कोटिभिर्लिङ्गैर्नित्यं यत् क्रियते फलम् ।
तत् फलं शतसाहस्रं पीतैः पादोदकैर्हरेः ॥
अशुचिर्वा दुराचारो महापातकसंयुतः ।
स्पृष्ट्वा पादोदकं विष्णोः सदा शुद्ध्यति मानवः ॥
पापकोटियुतो यस्तु मृत्युकाले शिरे मुखे ।
देहे पादोदकं यस्य न प्रयाति यमालयम् ॥
न दानं न हविर्येषां स्वाध्यायो न सुरार्च्चनम् ।
तेऽपि पादोदकं पीत्वा प्रयान्ति परमां गतिम् ॥
विशाखाऋक्षसंयुक्ता वैशाखी किं करिष्यति ।
पिण्डारके महातीर्थे उज्जयिन्यां भगीरथ ! ॥
माघमासे प्रयागे तु स्नानं वै किं करिष्यति ।
प्रयागं सततं तस्य यस्य पादोदकं हरेः ॥
कार्त्तिके कार्त्तिकीयोगे किं करिष्यति पुष्करे ।
नित्यन्तु पुष्करं तस्य यस्य पादोदकं हरेः ॥
प्रबोधवासरे प्राप्ते मथुरायाञ्च तस्य किम् ।
नित्यञ्च यामुनं स्नानं यस्य पादोदकं हरेः ॥
काश्यासुत्तरवाहिन्यां गङ्गायान्तु मृतस्य किम् ।
यस्य पादोदकं विष्णोर्मुखे चैवावतिष्ठते ॥”
किञ्च ।
“पीत्वा पादोदकं विष्णोर्योऽन्यतीर्थानि गच्छति ।
अनर्घ्यरत्नमुत्सृज्य लोष्ट्रं वाञ्छति दुर्म्मतिः ॥
कुरुक्षेत्रसमो देशो विष्णुपादोदकं मतः ।
पतेद् यत्राक्षयं पुण्यं नित्यं भवति तद्गृहे ॥
गयापिण्डसमं पुण्यं पुत्त्राणामपि जायते ।
पादोदकेन देवस्य ये कुर्य्युः पितृतर्पणम् ॥
नासुराणां भयं तस्य प्रेतजन्यं न राक्षसम् ।
न रोगस्य भयं चैव नास्ति विघ्नकृतं भयम् ॥
न दुष्टा नैव घोराश्च श्वापदोत्थभयं नहि ।
ग्रहाः पीडां न कुर्व्वन्ति वैरा नश्यन्ति दारुणाः ॥
किं तस्य तीर्थगमने देवर्षीणाञ्च दर्शने ।
यस्य पादोदकं मूर्द्ध्नि शालग्रामशिलोद्भवम् ॥
प्रीतो भवति मार्त्तण्डः प्रीतो भवति केशवः ।
ब्रह्मा भवति सुप्रीतः प्रीतो भवति शङ्करः ॥
पादोदकस्य माहात्म्यं यः पठेत् केशवाग्रतः ।
स याति परमं स्थानं यत्र देवो जनार्द्दनः ॥”
ब्रह्माण्डपुराणे श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।
“प्रायश्चित्तं यदि प्राप्तं कृच्छ्रं वा त्वघमर्षणम् ।
सोऽपि पादोदकं पीत्वा शुद्धिं प्राप्नोति तत्क्षणात् ॥
अशौचं नैव विद्येत सूतके मृतकेऽपि च ।
येषां पादोदकं मूर्द्ध्नि प्राशनं ये प्रकुर्व्वते ॥
अन्तकालेऽपि यस्येह दीयते पादयोर्जलम् ।
सोऽपि सद्गतिमाप्नोति सदाचारैर्बहिष्कृतः ॥
अपेयं पिबते यस्तु भुङ्क्ते यच्चाप्यभोजनम् ।
अगम्यागमना ये वै पापाचाराश्च ये नराः ।
तेऽपि पूज्या भवन्त्याशु सद्यः पादाम्बुसेवनात् ॥”
किञ्च ।
“अपवित्रं यदन्नं स्यात् पानीयं चापि पापिनाम् ।
भुक्त्वा पीत्वा विशुद्धः स्यात् पीत्वा पादोदकं
हरेः ॥
तप्तकृच्छ्रात् पञ्चगव्यात् महाकृच्छ्राद्विशिष्यते ।
चान्द्रायणात् पादकृच्छ्रात् पराकादपि सुव्रत ।
कायशुद्धिर्भवेदाशु पीत्वा पादोदकं हरेः ॥
अगुरुं कुङ्कुमं चापि कर्पूरं चानुलेपनम् ।
विष्णुपादाम्बुसंलग्नं तद्वै पावनपावनम् ॥
दृष्टिपूतन्तु यत्तोयं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
तद्वै पापहरं पुत्त्र ! किं पुनः पादयोर्जलम् ॥
एतदर्थमहं पुत्त्र ! शिरसा विष्णुतत्परः ।
धारयामि पिबाम्येव माहात्म्यं विदितं मम ॥
प्रियस्त्वमग्रजः पुत्त्र त्वदर्थं गदितं मया ।
रहस्यं मे त्वनर्हस्य न वक्तव्यं कदाचन ॥
धारयस्व सदा मूर्द्ध्नि प्राशनं कुरु नित्यशः ॥
जन्ममृत्युजरादुःखैर्मोक्षं यास्यसि पुत्त्रक ! ॥”
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“सद्यः फलप्रदं पुण्यं सर्व्वपापविनाशनम् ।
सर्व्वमङ्गलमाङ्गल्यं सर्व्वदुःखविनाशनम् ।
दुःस्वप्ननाशनं पुण्यं विष्णुपादोदकं शुभम् ॥
सर्व्वोपद्रवहन्तारं सर्व्वव्याधिविनाशनम् ।
सर्व्वोत्पातप्रशमनं सर्व्वतापनिवारणम् ॥
सर्व्वकल्याणसुखदं सर्व्वकामफलप्रदम् ।
सर्व्वसिद्धिप्रदं धन्यं सर्व्वधर्म्मविवर्द्धनम् ॥
सर्व्वशत्रुप्रशमनं सर्व्वभोगप्रदायकम् ।
सर्व्वतीर्थस्य फलदं मूर्द्ध्नि पादाम्बुधारणम् ॥
प्रयागस्य प्रभासस्य पुष्करस्य च सेवने ।
पृथूदकस्य तीर्थस्य आचान्तो लभते फलम् ॥
चक्रतीर्थे फलं यादृक् तादृक् पादाम्बुधारणात् ॥
सरस्वत्यां गयायाञ्च गत्वा यत् प्राप्नुयात् फलम् ।
तत् फलं लभते श्रेष्ठं मूर्द्ध्नि पादाम्बुधारणात् ॥”
स्कान्दे ।
“पादोदकस्य माहात्म्यं देवो जानाति शङ्करः ।
विष्णुपादच्युता गङ्गा शिरसा येन धारिता ॥
स्थानं नैवास्ति पापस्य देहिनां देहमध्यतः ।
सबाह्याभ्यन्तरं यस्य व्याप्तं पादोदकेन वै ॥
पादोदं विष्णुनैवेद्यमुदरे यस्य तिष्ठति ।
नाश्रयं लभते पापं स्वयमेव विनश्यति ॥
महापापग्रहग्रस्तो व्याप्तो रोगशतैरपि ।
हरेः पादोदकं पीत्वा मुच्यते नात्र संशयः ॥
शिरसा तिष्ठते येषां नित्यं पादोदकं हरेः ।
किं करिष्यन्ति ते लोके तीर्थकोटिमनोरथैः ॥
अयमेव परो धर्म्म इदमेव परं तपः ।
इदमेव परं तीर्थं विष्णुपादाम्बु यत् पिबेत् ॥”
तत्रैव शिवोमासंवादे ।
“विलयं यान्ति पापानि पीते पादोदके हरेः ।
किं पुनर्विष्णुपादोदं शालग्रामशिलाप्लुतम् ॥
विशेषेण हरेत् पापं ब्रह्महत्यादिकं प्रिये ॥
पीते पादोदके विष्णोर्यदि प्राणैर्विमुच्यते ।
हत्वा यमभटान् सर्व्वान् वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ।
तत्रैव शिवकार्त्तिकेयसंवादे शालग्रामशिला-
माहात्म्ये ।
“हुमस्तेन महासेन । गर्भवासः सुदारुणः ।
पीतं येन सदा विष्णोः शालग्रामशिलाजलम् ॥
ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् ।
पञ्चगव्यसहस्रैस्तु प्राशितैः किं प्रयोजनम् ॥
प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने किं दानैः किमुपोषणैः ।
चान्द्रायणैश्च तीर्थैश्च पीत्वा पादोदकं शुचिः ॥
बृहन्नारदीये लुब्धकोपाख्यानारम्भे ।
हरिपादोदकं यस्तु क्षणमात्रञ्च धारयेत् ।
स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु विष्णोः प्रियतरस्तथा ॥
अकालमृत्युशमनं सर्व्वव्याधिविनाशनम् ।
सर्व्वदुःखोपशमनं हरिपादोदकं शुभम् ॥”
तत्रैव तदुपाख्यानान्ते ।
“हरिपादोदकस्पर्शाल्लुब्धको वीतकल्मषः ।
दिव्यं विमानमारुह्य मुनिमेनमथाब्रवीत् ॥
हरिपादोदकं यस्मान्मयि त्वं क्षिप्तवान् मुने ।
प्रापितोऽस्मि त्वया तस्मात्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥”
हरिभक्तिसुधोदये ।
“पादं पूर्व्वं किल स्पृष्ट्वा गङ्गाभूत् स्वर्गमोक्षदा ।
विष्णोः सद्यस्तु तत्वङ्गि पादाम्बु कथमीक्ष्यते ॥

तापत्रयानलो योऽघौ न शाम्येत् सकलाब्धिभिः।
द्रुतं शाम्यति सोऽप्यत्र श्रीमद्विष्णुपदाम्बुना ॥
अघाख्याभेद्यकवचं भवाभिख्यमनौषधम्।
सर्व्वाङ्गैः सर्व्वथा धार्य्यं पाद्यं सुधियः सदा ॥
अमृतत्वावहं नित्यं विष्णुपादाम्बु यः पिवेत्।
स पिवत्यमृतं नित्यं मासे मासे तु देवताः ॥
माहात्म्यमियदित्यस्य यो वक्ता सोऽपि निर्भयः।
न त्वनर्घमणेर्मूल्यं कलयन्नघमन्नुते ॥"
अन्यत्रापि।
"स ब्रह्मचारी स व्रती आश्रमी च सदा शुचिः।
विष्णुपादोदकं यस्य मुखे शिरसि विग्रहे ॥
जन्मप्रभृतिपापानां प्रायश्चित्तं यदीच्छति।
शालग्रामशिलावारि पापहारि निषेव्यताम् ॥"
अतएव तेजोद्रविणपञ्चरात्रे श्रीब्रह्मोक्तम्।
"पीठपर्य्यालादुदकं पृथगादाय पुत्रक !।
सिञ्चयेन्मूर्द्धि भक्तानां सर्व्वतीर्थमयं हि तत् ॥"
इति।
"पादोदकस्य माहात्म्यं विख्यातं सर्व्वशास्त्रतः।
लेखितुं शक्नुयात् को हि सिन्धूर्म्मीन् गणयन्नपि ॥
विशेषतस्तु पादोदं तुलसीदलसंयुतम्।
शङ्खे कृत्वा वैष्णवेभ्यो दत्त्वा प्राग्वत् पिवेत्स्वयम् ॥"
अथ महत्तपादोदकमाहात्म्यं स्कान्दे ब्रह्म-नारदसंवादे।
"कृत्वा पादोदकं शङ्खे वैष्णवानां महात्मनाम्।
यो दद्यात्तुलसीमिश्रं चान्द्रायणशतं लभेत् ॥
गृहीत्वा कृष्णपादाम्बु शङ्खे कृत्वा तु वैष्णवः।
यो वहेत् शिरसा नित्यं स मुनिस्तापसोत्तमः ॥"
पाद्मे देवदूतविकुण्डलसंवादे।
"शालग्रामशिलातोयं यदि प्रस्थमतं पिबेत्।
हत्याकोटिविनाशं तु कुरुते नात्र संशयः ॥"
अगस्त्यसंहितायाञ्च।
"शालग्रामशिलातोयं तुलसीदलवासितम्।
ये पिवन्ति पुनस्तेषां स्तन्यपानं न विद्यते ॥
श्रीविष्णोर्व्वैष्णवानाञ्च पावनञ्चरणोदकम्।
सर्व्वतीर्थमयं पीत्वा कुर्य्यादाचमनं न हि ॥"
तदुक्तं स्कान्दे श्रीशिवेन।
"विष्णोः पादोदकं पीत्वा पश्चादशुचिशङ्कया।
आचामति च यो मोहाद्ब्रह्महा स निगद्यते ॥"
श्रुतिश्च। "भगवान् पवित्रो भगवत्पादौ पवित्रौ पादोदकं पवित्रं न तत्पाने आचमनीयं यथा हि सोम इति।" सौपर्णे च।
"विष्णुपादोदकं पीत्वा भक्तपादोदकं तथा।
य आचामति संमोहात् ब्रह्महा स निगद्यते ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥

पाद्यं, क्ली, (पादार्थमुदकम्। पाद+"पादार्घाभ्याञ्च।" ५।४।२५। इति यत्।) पादाय वारि। पादप्रक्षालनार्थजलम्। इत्यमरः ॥ तत्-लक्षणं यथा, —
"पादावनेजनजलार्थं पात्रमद्भुतम्।
सौवर्णं वा तथा राजतमेव वा।
ताम्रमश्मसमपि वा यदेतं सताभिति ॥"
इति वैखानसग्रन्थः ॥
"षडङ्गुलं प्रविस्तारमुत्सेधश्चतुरङ्गुलम्।
ओष्ठमेकाङ्गुलं कुर्य्यान्नासिका चतुरङ्गुलाम् ॥
एतं पादसमाख्यातं चतुरङ्गुलमानतः।
पाद्यपात्रमिति ख्यातं सर्व्वदेवप्रपूजने ॥"
इति सिद्धान्तशेखरः ॥

पानं, क्ली, (पा पाने+भावे ल्युट्।) पीतिः। द्रवद्रव्यस्य गलाधःकरणम्। (यथा, हितोपदेशे।
"पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्द्धनम् ॥")
भाजनम्। (पाल रक्षणे+भावे ल्युट्।) रक्षणम्। इति मेदिनी ॥ (पीयते खगादिभिर्यत्र। पा+अधिकरणे ल्युट्।) कुल्या। इति हेमचन्द्रः। ४। १५५ ॥ पीयते यदिति। कर्म्मणि ल्युट्। जलम्। इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥ पाति रक्षतीति। पा+ल्युः। रक्षाकर्त्तरि, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ८। ७०। ४।
"व्रतानि पानो अमृतस्य चारुणा
उभे कृपया अनु मन्यते विभ्नी ॥"
पायनम्। अस्त्रशस्त्राणां तीक्ष्णाग्रतासम्पादनव्यापारभेदः। पान् इति भाषा ॥ यदुक्तं वृहत्संहितायाम्।
"वडवोष्ट्रकरेणुदुग्धपानं
यदि पानेन समीहतेऽर्थसिद्धिम्।
झषपित्तमृगाश्व वस्तदुग्धैः
करिहस्तच्छिदये सतालगर्भैः ॥
आर्कं पयोहुडुविषाणमसीसमेतं
पारावताखुशकृता च युतं प्रलेपः।
शस्त्रस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पानं
पश्चाच्छितस्य न शिलासु भवेद्विघातः ॥
क्षारे कदल्या मथितेन युक्ते
दिनोषिते पायितमायसं यत्।
सम्यक् शितं चाश्मनि नैति भङ्गं
न चान्यलौहेष्वपि तस्य कौण्ठ्यम् ॥"
तथाच शुक्रनीत्याम्।
"इदमौशनसञ्च शस्त्रपानं
रुधिरेण श्रियमिच्छतः प्रदीप्ताम्।
हविषा गुणवत् सुताभिलिप्सोः
सलिलेनाक्षयमिच्छतश्च वित्तम् ॥")

पानः, पुं, (पीयते यस्मादिति। पा+अपादाने ल्युट्।) शौण्डिकः। इति जटाधरः ॥ निःश्वासः। इति हेमचन्द्रः। ६। ४ ॥

पानकं, क्ली, (पानाय कायतीति। कै+कः।) पानद्रव्यविशेषः। तत्प्रकारो यथा, "यथोक्तपरिमितशर्करानिम्बूरसयुक्तोऽथवाम्लान्वयुक्तः मकरसः। इति पाकराजेश्वरः ॥ (यथा, मनुः। ११। ९६।
"पानीयं पानकं मद्यं श्मशानेषु प्रदापयेत्॥"
क्वचित् पुंस्यपि दृश्यते। यथा, तत्रैव। २। ३८।
"एभिर्लभ्यन्त कषायाश्च तैलं सर्पींषि पानकान् ॥"
तत्राम्रफलपानकम्। यथा, —
"आम्रमामं जलस्विन्नं मर्द्दितं दृढपाणिना।
सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितम् ॥
प्रपानकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्म्मितम्।
सद्यो रुचिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रियतर्पणम् ॥
अपक्वाम्ररसोद्भूतपानकं वातनाशनम्।
कफपित्तकरं किञ्चित् प्रत्यहं यदि सेवितम् ॥"
पक्वाम्रस्य तु।
"सुपक्वमाम्रस्य फलं सुहृद्धिना
सम्मर्द्दितं शर्करया समन्वितम्।
एलालवङ्गार्द्रकवासवासितं
घर्मान्वितं कस्य न रोचकं भवेत् ॥
पानकं चाम्रसम्भूतं स्वाद्वम्लं गुरुपित्तजित्।
सुहृद्यं श्लेष्मदं बल्यं वर्ण्यं हृद्यं रुचिप्रदम् ॥"
अम्लिकाफलपानकं यथा, —
"अम्लिकायाः फलं पक्वं मर्द्दितं वारिणा दृढम्।
शर्करा मरिचोन्मिश्रं लवङ्गेन्दुसुवासितम् ॥
अम्लिकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम्।
पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् सुरुच्यं वह्निबोधनम् ॥"
निम्बुफलपानकं यथा —
"भागैकनिम्बुजं तोयं षड्भागं शर्करोदकम्।
लवङ्गमरिचोन्मिश्रं पानकं पानकोत्तमम् ॥
निम्बूफलभवं पानमत्यम्लं वातनाशनम्।
वह्निदीप्तिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचकम् ॥"
धान्याकपानकं यथा, —
"शिलायां साधुसम्पिष्टं धान्याकं वस्त्रगालितम्।
शर्करोदकसंयुक्तं कर्पूरादिसुसंस्कृतम् ॥
नवीने मृण्मये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ॥"
जम्बुवाः पानकं यथा, —
"जम्बूफलं स्थूलतरं सुपक्वं
सम्मर्द्दितं शर्करयाम्बुनालम्।
सुवासितं वैलजभृङ्गपत्रै
रुचिं विधत्ते विरुचौ जनानाम् ॥
जम्बूफलभवं रुच्यं पानकं कफनाशनम्।
कषायं वातकृत् स्तोकं स्वाद्वम्लं ग्राहकं परम् ॥"
वीजपूरपानकम्।
"मातुलुङ्गरसे योज्यं त्रिगुणं शार्करं जलम्।
कर्पूरमरिचोन्मिश्रं पानकं स्वादितं वरम् ॥
मातुलुङ्गभवं पानं शूलानाहविनाशनम्।
श्वासे कासेऽरुचौ वातविड्बन्धेषु च पूजितम् ॥"
हैमकिरणम्।
"शर्करानारिकेलस्य वीजपूररसप्लुतम्।
पटपूतं भवेद्धैमकिरणं नामपानकम् ॥
पानकं हैमकिरणं रुच्यं हृद्यं बलप्रदम्।
सुस्निग्धं वातहृत्स्तम्भं किञ्चित् कफकरं गुरु ॥"
करमर्द्दपानकं यथा, —
"लवङ्गार्द्रकसंयुक्तं सुपिष्टं वारिणा युतम्।
करमर्द्दं करैर्मर्द्दं सप्तभागसितान्वितम् ॥
वातहृद्रुचिदं भव्यं हृद्यमम्लतरं सुतम्।
रक्तपित्तकरञ्चोष्णमाकण्ठं कारमर्द्दितम् ॥"
नारङ्गपानकं यथा, —
"सुपक्वनारङ्गफलं निपीडितं
संयोजितं शर्करयासितशुभ्रया।
सदार्द्रकं चन्द्रकणेन वासितं
पानेच्छया केन न संस्तुतं पुनः ॥

नारङ्गफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम् ।
मधुरं विशदं रुच्यं सुस्निग्धं पित्तहृद्दृढ़म् ॥"
चारस्य तु ।

"चारद्रुफलजं सशर्करं
मर्द्दितं शिशिरवारिणा दृढ़म् ।
एलमार्द्रकयुतेन सुवासं
भक्तसिक्थमिलितं कृतहासम् ॥

चारस्य फलजं पानं गुरु हृद्यं रुचिप्रदम् ।
कफपित्तहरं श्रेष्ठं हृद्यं मधुरपाकि च ॥
परूषजीरचुक्रादिद्राचादाड़िमजं तथा ।
एकैकं सम्भवं भिन्नं पानकं क्रियते बुधैः ॥
एवमम्लस्य पुष्पस्य फलस्याम्लस्य वा तथा ।
शर्करामरिचोन्मिश्रं रस्यं स्यात् पानकं वरम् ॥
एवं हि पानकं कार्य्यं सुधिया सुष्ठु यत्कृतम् ।
गुणा द्रव्यानुसारेण ज्ञातव्याः पानकेषु च ॥"
यथास्य गुणाः,—
"श्रमक्षुत्तृट्क्लमहरं पानकं प्रीणनं गुरु ।
विष्टम्भि मूत्रलं हृद्यं यथाद्रव्यगुणञ्च तत् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
"गौड़मम्लमनम्लं वा पानकं गुरु मूत्रलम् ।
तदेव खण्डमृद्वीकाशर्करासहितं पुनः ॥
साम्लं सुतीक्ष्णं सुहिमं पानकं स्यान्निरत्ययम् ।
"प्रद्रवाणि रसांश्चैव पानीयं पानकं पयः ।
खड़ान् यूषांश्च पेयांश्च सव्ये पार्श्वे प्रदापयेत् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥"

पानगोष्ठिका, स्त्री, (पानस्य पानाय वा गोष्ठिका ।) यत्र सम्भूय पीयते । मद्यपानचक्रम् । तत्पर्य्यायः । आपानम् २ । इत्यमरः ।२।१०।४३॥ चक्रानुष्ठानं यथा श्यामारहस्यधृतम् । चक्राकारेण पंक्त्याकारेण वा भिन्नभिन्नासने स्वशक्तियुक्तश्चेत् युग्मयुग्मक्रमेण पद्मासनेनोपविश्य सामयिकललाटे चन्दनं दत्त्वा शिवशक्तिबुद्ध्या पुष्पञ्च दद्यात् । ततो यदि गुरुस्तत्र तिष्ठति तदादौ गन्धादिना तं पूजयित्वा तत्पात्रे पुष्पं दत्त्वा शुद्धिसहितं तस्मै समर्प्य प्रणमेत् । गुरोरभावे तत् पात्रं जले क्षिपेत् । ततः शक्तिपात्रं शुद्धिसहितं शक्त्यै दत्त्वा सामयिकेभ्योऽपि ज्येष्ठानुक्रमेण वीरपात्रात् परामृतं शुद्धिसहितं दद्यात् । ततः सामयिकोऽपि भक्त्या हस्तद्वयेन संगृह्य तदुपरि मूलमन्त्रमष्टधा जप्त्वा पूर्व्ववदानन्दभैरवं भैरवीञ्च सन्तर्प्य गुरून् देवताश्च सन्तर्पयेत् । स्वस्वकल्पोक्तविधिना भूतशुद्धिं कुर्य्यात् । ततश्चक्रनायकस्तैः सह पात्रवन्दनं कुर्य्यात् । यथा,
"श्रीमद्भैरवशेखरप्रविलसच्चन्द्रामृतप्लावितं
क्षेत्राधीश्वरयोगिनीसुरगणैः सिद्धैः समाराधितम् ।
आनन्दार्णवकं महात्मकमिदं साक्षात्त्रिखण्डामृतं
वन्दे श्रीप्रथमं कराम्बुजगतं पात्रं विशुद्धिप्रदम् ॥"
इत्यभिमन्त्र्य वामहस्तेन पात्रमुत्तोल्य अन्योन्यवन्दनं कृत्वा गृह्णामीति गुरुशक्तिसाधकेश्वराणामाज्ञां गृह्णीयात् । ते जुषस्वेति ब्रूयुः । ततो मूलाधारात् कुण्डलिनीं इष्टदेवतास्वरूपां आजिह्वान्तां विभाव्य गुरुपादुकां स्मृत्वा शिवोऽहमिति विचिन्त्य हस्ताभ्यां पात्रं धृत्वा मूलमुच्चरन् कुण्डलिनीमुखे देवीं तर्पयेत् । एतदुक्तमुदयाकरपद्धत्याम् ।
"कृत्वा मन्त्रतनुं स्मरेत् गुरुपदं देवीं वलां चिन्मयीं
पश्चात् वारत्रयं सदासवहृतं दीपैर्युतं कज्जलैः ।
पुष्पाद्यैरभिमन्त्रितञ्च निविड़ं सम्मोहकध्वंसकं
ये सञ्चिन्त्य पिबन्ति यान्ति खलु ते भुक्तिञ्च
मुक्तिं पराम् ॥"
तन्त्रान्तरे च ।
"सिन्दूरतिलकं भाले पाणौ च मदिरासवम् ।
कृत्वा पिबेद्गुरुं ध्यायंस्तथा देवीञ्च चिन्मयीम् ॥"
ततः पात्रमाधारोपरि संस्थाप्य पुनस्तेन क्रमेण परामृतं गृहीत्वा पात्रवन्दनं कुर्य्यात् । यथा,—
"मद्यं मीनरसावहं यदि तया दत्तञ्च पेयादिभिः
किञ्चिच्चञ्चलरक्तपङ्कजदृशा तस्यै समावेदितम् ।
वामे स्वात्मविशुद्धिशुद्धिकमलं पाणौ विधायात्मके
वन्दे पात्रमहं द्वितीयमधुनानन्दैकसंवर्द्धनम् ॥"
ततः पूर्व्ववत् पात्रं स्वीकृत्य अन्यत् पात्रवन्दनं कुर्य्यात् । यथा,—
"सर्व्वाम्नायकलाकलापकलितं कौतूहलद्योतनं
चन्द्रोपेन्द्रमहेन्द्रशम्भुवरुणब्रह्मादिभिः सेवितम् ।
ध्यातं देवगणैः परं मुनिगणैर्म्मोक्षार्थिभिः
सर्व्वदा
वन्दे पात्रमहं तृतीयमधुना चात्मावबोधक्षमम् ॥"
तृतीयपात्राभिवन्दनं कृत्वान्यत् पात्रवन्दनं कुर्य्यात् । यथा,—
"हैमं मीनरसावहं हरिहरब्रह्मादिभिः सेवितं
मुद्रामैथुनधर्म्मकर्म्मनिरतं चाराम्लतिक्ताश्रयम् ।
आचार्य्याष्टकसिद्धिभैरवकलामांसेन संशोधितं
पायात् पञ्चमकारतत्त्वसहितं पात्रं चतुर्थं नमः ॥"
इति चतुर्थपात्रवन्दनं कृत्वान्यतपात्रवन्दनं कुर्य्यात् । यथा,—
"आधारे भुजगाधिराजवलये पात्रं महीमण्डलं
मद्यं सप्तसमुद्रवारि पिशितं चाष्टौ च दिग्दन्तिनः ।
सोऽहञ्चैव विभावयन् प्रतिदिनं तारागणै रचितो
ऽप्यादित्यप्रमुखैः सुरासुरगणैराज्ञाकरैः
किङ्करैः ॥"
इति पञ्चमपात्रं स्वीकुर्य्यात् । ततो यावद्दृष्ट्यादिकं न चलति तावत् पानादिकं कार्य्यम् । अथास्य प्रमाणं यथा रुद्रयामले ।
"साधकेभ्यश्च शक्तिभ्यो दद्यान्निर्म्माल्यचन्दनम् ।
सामयिकैः समं कुर्य्याद्देवि! पानादिभक्षणम् ॥"
अन्यत्रापि ।
"निविशेच्चक्ररूपेण पंक्त्याकारेण वा यथा ।
शक्तियुक्तो वसेद्वापि युग्मयुग्मविधानतः ।
शिवशक्तिधिया सर्व्वं चक्रमध्ये समर्पयेत् ॥"
तन्त्रान्तरे च ।
"ततः पुष्पं समादाय गुरोः पात्रे निवेदयेत् ।
गुरवे च निवेद्याथ शक्त्यै दत्त्वा स्वयं हरेत् ॥"
भावचूड़ामणौ च ।
"साक्षाद्यदि गुरुर्न स्यात्तदातोये विवर्ज्जयेत ॥"
एतत् सर्व्वं कलीतरपरम् ।
"दिव्यवीरमयो भावः कलौ नास्ति कदाचन ॥"
इति कालीविलासवचनात् ॥

पानपात्रं, क्ली, (पानस्य पेयमद्यादेः पात्रम् ।) मद्यपानपात्रम् । मद्यपानस्य भाजनम् । तत्पर्य्यायः । चषकः २ सरकः ३ अनुतर्षणम् ४ । इत्यमरः ॥ पूर्व्वद्वयं मद्यपानपात्रे शेषद्वयं मद्यपरिवेशनपात्रे । इति भरतः ॥ चषकम् ५ अनतर्षः ६ पारी ७ पारीकम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।८२।१६।
"ददावशून्यं सुरया पानपात्रं धनाधिपः ॥")
अथ पानपात्रपरिमाणादि यथा कुलसारे ।
"नयनाग्निबाणसंख्यकर्षैस्तु परमेश्वरि ! ।
पात्रं प्रकर्त्तुमित्युक्तं कुलसाधने ॥
इतोऽप्यधिकपात्रन्तु न कर्त्तव्यञ्च साधकैः ॥"
कर्षं लौकिकतोलकमित्यर्थः । तदुक्तं कुलोत्तमे ।
"गुञ्जाद्वादश माषः स्यात्तदष्टौ कर्ष उच्यते ॥"
अथोत्तरतन्त्रे ।
"अनुज्ञां पुरतो लब्ध्वा गृह्णामीति स्वयं वदेत् ।
जुषस्वेत्यभ्यनुज्ञातो गुरुणा वा कुलीनकैः ॥
गृह्णीयाच्च स्वयं सिद्धो बद्धपद्मासनः सुधीः ॥"
कुलार्णवे ।
"एकासने निविष्टा ये सुक्षीरंश्चैव भाजने ।
एकपात्रे पिबेद्द्रव्यं ते यान्ति नरकाधमे ॥"
एकपात्रमिति सर्व्वैर्मिलित्वा नैकपात्रे पिबेत् । न तु प्रतिवारं द्रव्यपाने भिन्नभिन्नपात्रं कार्य्यं अनुष्ठानलक्षणापत्तेः सम्प्रदायविरोधाच्च ॥

पानवणिक्, [ज्] पुं, (पानाय पेयसुरादेर्विक्रयार्थं वणिक् पानस्य वणिक वा ।) शौण्डिकः । इति हेमचन्द्रः ॥

पानभाजनं, क्ली, (पानाय पानस्य वा भाजनं पात्रम् ।) पानपात्रम् । तत्पर्य्यायः । कंसः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ३२ ॥ "काम्यतेऽसौ कंसः कमुकड्सृहि नाम्नीति सः दन्त्यान्तः । स्वार्थे ष्णिञ् कांस्यञ्च । स्वर्णरजतादिनिर्म्मिते पात्रमात्रेऽपि कंसः । 'कंसः स्यात् तैजसे द्रव्ये पानपात्रेऽपि कांस्यवत् ।' इति शाश्वतः ॥
'पात्रान्तरे पानपात्रे कांस्यं कंसे च तैजसे ।
इति रभसः ॥
पीयते पानं मद्यादि तस्य भाजनं पानभाजनम् ।" इति भरतः ॥

पानसं, क्ली, (पनसस्य इदं पनसफले भवं तत्फलस्य विकार इति वा अण् ।) पनसभवमद्यम् । इति जटाधरः ॥ पनससम्बन्धिनि, त्रि ॥

पानात्ययः, पुं, (पानाद्धेतोः जातो योऽत्ययः रोगविशेषः ।) मदात्ययरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पानिलं, क्ली, (पानमाधारत्वेनास्त्यत्र इति इलच् ।) पानपात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पानीयं, क्ली, (पीयते इति । पा + अनीयर् ।) जलम् । इत्यमरः । १ । १० । ४ ॥ पानचे रस-

णीये च त्रि। पानार्हद्रव्यविशेष। पाना इति वङ्गभाषा। शरवत इति पारस्यभाषा। तत्र अम्लिकापानीय पित्तवमिनाशकम्। मिष्ट दाडिमीपानीय प्रतिश्यायकाशनाशकम्। अम्ल दाडिमीपानीय उदरविकारधारक क्षुधावृद्धि कारकञ्च। निम्बपानीय छर्दिहृल्लासपित्तज्वर निवारक सकलाहारपाचकञ्च। नागरङ्ग पानीय कासपित्तविनाशक अन्तःकरणप्राशस्त्य जनकञ्च। सचन्दनपानीय बलकारक उन्माद मूर्च्छारोगशान्तिकारक रतिशक्तिवर्द्धक उन्नर विकारोपकारकञ्च। इति पाकराजेश्वर। (अन्यत् पानकशब्दे द्रष्टव्यम्।*।) जल दानविधिर्यथा —

यम उवाच।

"एतत् कथितं विप्र! मम लोके तु दुर्लभम्।
पानीयं सन्ततं साक्षात् तथ्य सुखमिच्छता॥
अतोऽर्थं कारयेत् कूपं वापीं वा बहुपल्वलम्।
बहुलोकाकुले देशे सर्व्वसत्त्वोपजीविनम्॥"

इत्यग्निपुराणम्॥

तद्दानानन्तरं पाठ्यमन्त्रो यथा —

"पानीयं प्राणिनः प्राणाः पानीयं पावनं महत्।
पानीयस्य प्रदानेन तृप्तिर्भवतु शाश्वती॥"

इति स्मृतिः॥

तत्पर्य्यायः।

पानीयजीवनवनामृतपुष्कराम्भ
पाथोऽम्बुशम्बरपयःसलिलोदकानि।
आपः कबारकबन्धजलानि नीर
कीलालवारिकमलानि विषार्णसी च।
भुवनं दकनाराणि वाणीय सर्व्वतोमुखम्।
क्षीरं घनरसं निम्नगं मेघप्रसवो रसः॥"

अस्य साधारणगुणाः।

"पानीयं मधुरं हिमञ्च रुचिदं तृष्णाविशोषापहं मोहभ्रान्तिमपाकरोति कुरुते भुक्तान्नपक्तिं पराम्।
निद्रालस्यनिरासनं विषहरं श्रान्तार्त्तिसन्तापनं बृष्यं धीबलवीर्य्यवृद्धिजननं सद्याङ्गपुष्टिप्रदम्॥
सद्यो वृष्टाम्बु भूमिस्थं कलुषं दोषदायकम्।
चिरस्थितं लघु स्वच्छं पथ्यं स्वादु सुखावहम्॥"

देशभूमिविशेषजलगुणाः।

"जातं सान्द्रदसदेव सलिलं वाताग्निशोषप्रदं दंशाध्मानकरञ्च दुस्तरतरं दोषावहं धूसरात्।
वातघ्नं शिलाशिरोत्थममलं पथ्यं लघु स्वादुकं पैत्तं श्यामलमग्निमान्द्यशमनं सर्व्वामयघ्नं
जलम्॥"

इति राजनिर्घण्टः॥

"पिच्छलं क्रिमिलं क्लिन्नं पर्णशैवालकर्दमैः।
विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धि न हितं जलम्॥
चन्द्रार्ककरसंस्पृष्टं वायुना स्फालितं मुहुः।
पर्ज्जन्यादि यदा हि सम्यक् पौरन्दरेण तत्।
तथाऽगुरुसहितं शैलप्रस्रवणोद्भवम्।
वेतसं नीरसं स्वच्छं त्रिदोषशमनं परम्॥"

इति राजवल्लभः॥

पानीयनकुल, पुं (पानीये जले नकुल इव।) उद्र। उदबिडाल इति भाषा। यथा —
"उद्रस्तु जलमार्जारः पानीयनकुलो वसी॥"

इति हेमचन्द्रः॥

पानीयपृष्ठज पुं (पानीयपृष्ठे जलोपरि जायते इति। जन+ड।) कुम्भी। इति रत्नमाला॥ पाना इति भाषा॥

पानीयफल, क्ली (पानीयजातं फलमिति मध्यपदलोपी समासः।) मखान्नम्। इति भावप्रकाशः। माखाना इति भाषा।

पानीयमूलक, क्ली, (पानीयमेव मूलमस्य। ततः कप्।) सोमराजी। इति शब्दचन्द्रिका॥

पानीयवर्णिका, स्त्री, (पानीयं वर्णयति प्रकाशयतीति। वर्णि+ण्वुल्। टाप् अत इत्वञ्च।) वालुका। इति राजनिर्घण्टः॥

पानीयशालिका, स्त्री, (पानीयस्य जलस्य वितरणाय शालिका शालायद्दमित्यर्थे।) जलावस्थानगृहम्। पानिशाला इति जलछत्र इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। प्रपा २। इत्यमरः॥ तत्कर्त्तृफलं यथा —

"कूपारामप्रपाकारी तथा वृक्षादिरोपकः।
कन्याप्रदः सेतुकारी स्वर्गमाप्नोत्यसंशयम्॥"

इत्युद्वाहतत्त्वे यमः॥

पानीयामलक क्ली (पानीयमामलकं पानीयाख्यमामलकं वा।) प्राचीनामलकम्। पानि आमला इति भाषा। अस्य गुणाः। दोषत्रयज्वरनाशित्वम्। इति भावप्रकाशः॥ मुखशुद्धिमलवद्धकारित्वम्। अम्लत्वम्। स्वादुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

पानीयालु पुं (पानीयसम्भूतः आलुः।) कन्दविशेषः। पनियालु इति हिन्दीभाषा। तत्पर्य्यायः। जलालुः २ क्षुपालुः ३ वालुकः ४। अस्य गुणाः। त्रिदोषनाशित्वम्। सन्तर्पणकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

पानीयाम्ना स्त्री (पानीयं जलं अम्नातीति। अम्न भोजने+बाहुलकात् न ततष्टाप्।) बल्वजा। इति राजनिर्घण्टः॥

पान्थ त्रि, (पथि कुशलः पन्थानं नित्यं गच्छतीति वा। "पथो ण नित्यम्।" ५।१।७६। पथः पन्थ च इत्यनेन पन्थादेशे कृते ण।) पथिकः। इत्यमरः। २।८।१६। (यथा हरिवंशे। ४२।२।
"यथा निदाघसमये सूर्य्यांशुपरिपीडितः।
पान्थो याति जलं दृष्ट्वा त्वरितं तत्पिपासया॥")

पाप, क्ली (पाति रक्षति अस्मादात्मानमिति। पा+"पानीविषिभ्यः पः।" उणां। ३।२३। इति पः।) अधर्म्मम्। दुरदृष्टम्। तत्पर्य्यायः। पङ्कम् १ पाप्मा २ पापम् ३ किल्बिषम् ४ कल्मषम् ५ कलुषम् ६ वृजिनम् ७ एनः ८ अघम् ९ अंहः १० दुरितम् ११ दुष्कृतम् १२। इत्यमरः। पातकम् १३ पृत्तम् १४ कल्कम् १५ भ्रूणम् १६ पापकम् १७। इति शब्दरत्नावली॥ (निषिद्धकर्म्मानुष्ठानविहितकर्म्माननुष्ठानाभ्यां पापोत्पत्तिं सविशेषमाह श्रीसदाशिवः।
"अनुष्ठानं निषिद्धस्य त्यागो विहितकर्म्मणः।
नृणां जनयतः पापं क्लेशशोकामयप्रदम्॥
स्वानिष्टमात्रजननात् परानिष्टोपपादनात्।
तदेव पापं द्विविधं जानीहि कुलनायिके॥
परानिष्टकरात् पापात् मुच्यते राजशासनात्।
अन्यस्मान्मुच्यते मर्त्त्यः प्रायश्चित्तात् समाधिना॥
प्रायश्चित्तमथवा दण्डैर्न पूता ये कृतांहसः।
नरकान्न निवर्त्तन्ते इहामुत्र विगर्हिताः॥"
इति श्रीमहानिर्व्वाणतन्त्रे॥)

तद्दशविधं यथा —

"प्राणाभिपातनं स्तैन्यं परदारमथापि च।
त्रीणि पापानि कायेन सर्व्वतः परिवर्जयेत्॥
असत्प्रलापं पारुष्यं पैशुन्यमनृतं तथा।
चत्वारि वाचा राजेन्द्र! न जल्पेत् न चिन्तयेत्॥
अनभिध्या परस्वेषु सर्व्वसत्त्वेषु सौहृदम्।
कर्म्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत्॥"

इति शान्तिपर्व्वणि दानधर्म्मः॥

स्मृत्युक्तान्येतानि पातकशब्दे लिखितानि॥*॥
पापस्य पुरुषत्रयानुवर्त्तित्वं यथा

"नाधर्म्मश्चरितो राजन्! सद्यः फलति गौरिव।
शनैरावर्त्तमानस्तु मूलान्यपि निकृन्तति॥
यदि नात्मनि मित्रेषु न चेत् पुत्रेषु नप्तृषु।
पापमाचरितं कर्म्म त्रिवर्गमनुवर्त्तते।
फलत्येव ध्रुवं पापं गुरुभुक्तमिवोदरे॥"

इति मात्स्ये २८ अध्यायः॥*॥

तीर्थस्य पापनाशकत्वं तत्र कृतपापस्य वज्रलेपत्वञ्च। यथा —

"अन्यत्र हि कृतं पापं तीर्थमासाद्य गच्छति।
तीर्थे तु यत् कृतं पापं वज्रलेपो भविष्यति॥
मथुरायां कृतं पापं तत्रैव च विनश्यति।
एषा पुरी महापुण्या यस्यां पापं न विद्यते॥"

इति वाराहे मथुरामाहात्म्यम्॥*॥

शेषपापलक्षणं यथा —

"अतः परं प्रवक्ष्यामि शेषपापस्य लक्षणम्।
अत्र देवर्षिभूतानां मनुष्याणां विशेषतः॥
पितृणाञ्च द्विजश्रेष्ठ! सर्व्ववर्णेषु चैकतः।
ओङ्काराग्निनिवृत्तिश्च पापकाम्यकृतिश्च या॥
इत्यादिकं महापापं त्वगम्यागमनं तथा।
फलादिविक्रयं घोरं चाण्डालादिमतिं च यम्॥
स्वदोषगोपनं पापं परदोषप्रकाशनम्।
इत्यादि वाक्यदुष्टं निष्ठुरत्वं वदन्मरद्॥
दाम्भिकत्वं तालवान्तिं मार्गे वादाप्यधर्म्मजम्।
मात्सर्य्यमधार्म्मिकत्वं नरकावहमुच्यते।
एते पापेषु संयुक्ताः पच्यन्ते यदि शङ्कर॥"

इति वामने ५८ अध्यायः॥

षाड्गुण्यनामकपापानि यथा —

"एकग्रामाश्रयं भक्तिभावरूपमनिन्दितम्।
यजनाध्यापने योनिस्तथैव सहभोजनम्॥
सहाध्यायस्तु दशमं सहयाजनमेव च।

एकादश समुद्दिष्टा दोषाः साङ्कर्य्यसंज्ञिताः ॥
समीपे चाप्यवस्थानात् पापं संक्रमते नृणाम् ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन साङ्कर्य्यं परिवर्ज्जयेत् ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्यायः ॥
"आलापाद्गात्रसंस्पर्शात् संवासात् सहभोजनात् ।
आसनाच्छयनाद्यानात् पापं संक्रमते नृणाम् ॥
आसनादेकशय्याया भोजनात् पंक्तिसङ्करात् ।
ततः संक्रमते पापं घटाद्घट इवोदकम् ॥"
इति गारुडे नीतिसारे ११२ अध्यायः ॥
राष्ट्रादिकृतपापेन राजादीनां परस्परं पापित्वं यथा,—
"राजा राष्ट्रकृतात् पापात् पापी भवति वै हरे ! ।
तथैव राज्ञः पापेन तद्राज्यस्थास्तु ये जनाः ॥
वर्णाश्रमादयः सर्व्वे पापिनो नात्र संशयः ।
भार्य्यादोर्दुष्कृती स्वामी वृजिनात् स्वामिनोऽबला ॥
तथा दैशिकपापात्तु शिष्यः स्यात् पातकी सदा ।
शिष्याद्धि पापिनो नित्यं गुरुर्भवति दुष्कृती ॥
पातकी यजमानः स्यात् पापिनोऽङ्ग ! पुरोधसः ।
पुरोहितस्तथा पापी यजमानाद्धरे ध्रुवम् ॥"
अदत्तपुण्यपापभागित्वं यथा,—
"अदत्तानि च पुण्यानि पापानि च यथा प्रिये ! ।
प्राप्याणि कर्म्मणा येन तद्यथावन्निशामय ॥
देशग्रामकुलानि स्युर्भागभाञ्जि कृतादिषु ।
कलौ तु केवलं कर्त्ता फलभुक् पुण्यपापयोः ॥
अकृतेऽपि च संसर्गे व्यवस्थेयमुदाहृता ।
संसर्गात् पुण्यपापानि यथा यान्ति निबोध तत् ॥
एकत्र मैथुनाद्यानादेकपात्रस्थभोजनात् ।
फलार्द्धं प्राप्नुयान्मर्त्त्यो यथावत् पुण्यपापयोः ॥
स्पर्शनाद्भाषणाद्वापि परस्य स्तवनादपि ।
दशांशं पुण्यपापानां नित्यं प्राप्नोति मानवः ॥
दर्शनश्रवणाभ्याञ्च मनोध्यानात्तथैव च ।
परस्य पुण्यपापानां शतांशं प्राप्नुयान्नरः ॥
परस्य निन्दापैशुन्यं धिक्कारञ्च करोति यः ।
तत्कृतं पातकं प्राप्य स्वपुण्यं प्रददाति सः ॥
कुर्व्वतः पुण्यकर्म्माणि सेवां यः कुरुते नरः ।
पत्नी भृत्योऽथ शिष्यो वा सजातीयोऽपि मानवः ।
तस्य सेवानुरूपेण तस्य तत्पुण्यभाग्भवेत् ॥
एकपंक्तिस्थितो यस्तु लङ्घयन् परिवेशयेत् ।
तस्य पापशतांशन्तु लभते परिवेशकः ॥
स्नानसन्ध्यादिकं कुर्व्वन् संस्पृशेद्वा प्रभाषते ।
स पुण्यकर्म्मषष्ठांशं दद्यात्तस्मै सुनिश्चितम् ॥
धर्म्मोद्देशेन यो द्रव्यं परं याचयते नरः ।
तत् पुण्यं कर्म्मजं तस्य धनं दत्त्वाप्नुयात् फलम् ॥
अपहृत्य परद्रव्यं पुण्यकर्म्म करोति यः ।
कर्म्मकृत् पापभोक्तात्र धनिनस्तद्भवेत् फलम् ॥
नापहृत्य ऋणं यस्तु परस्य म्रियते नरः ।
धनी तत् पुण्यमाप्नोति स्वधनस्यानुरूपतः ॥
बुद्धिदस्त्वनुमन्ता च यश्चोपकरणप्रदः ।
बलदश्चापि षष्ठांशं प्राप्नुयात् पुण्यपापयोः ॥
प्रजाभ्यः पुण्यपापानां राजा षष्ठांशमुद्धरेत् ।
शिष्याद्गुरुः स्त्रिया भर्त्ता पिता पुत्त्रात्तथैव च ।
स्वपतेरपि पुण्यस्य भार्य्यार्द्धं समवाप्नुयात् ॥
परहस्तेन दानादि कुर्व्वतः पुण्यकर्म्मणः ।
विना भृतकशिष्याभ्यां कर्त्ता षष्ठांशमाहरेत् ।
आत्मनो वा परस्यापि यदि सेवां न कारयेत् ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
इत्थं ह्यदत्तान्यपि पुण्यपापा-
न्यायान्ति नित्यं परसंश्रितानि ।
इदञ्च चास्मिन्नितिहासमग्र्यं
पुराभवं पुण्यमतिप्रियञ्च ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे । ७१।१५७ अध्यायः ॥
क्षुद्रजन्तुप्रभृतीनां वधे पापं तत्प्रायश्चित्तञ्च यथा,—
"वधे च क्षुद्रजन्तूनां हिंसकानाञ्च पण्डित ! ।
कार्य्यापर्य्यं समुत्सृज्य मृत्युकाले प्रमुच्यते ॥
अहिंसकानां क्षुद्राणां वधे शतगुणं ध्रुवम् ।
प्रायश्चित्तं मृत्युकाले कथितं पद्मयोनिना ॥
वधे विशिष्टजन्तूनां पश्वादीनाञ्च कामतः ।
ततः शतगुणं पापं निश्चितं मनुरब्रवीत् ॥
नराणां म्लेच्छजातीनां वधे शतगुणं ततः ॥
म्लेच्छानाञ्च शतानाञ्च यत् पापं लभते वधे ।
सच्छूद्रैकस्य च वधे तत् पापं लभते पुमान् ॥
सच्छूद्राणां शतानाञ्च यत् पापं लभते वधे ।
तत् पापं लभते नूनं गोवधेनैव निश्चितम् ॥
गवां दशगुणं पापं ब्राह्मणस्य वधे भवेत् ।
विप्रहत्यासमं पापं स्त्रीवधे लभते नरः ॥" * ॥
पापिदर्शनजन्यपापं यथा,—
"पापं यद्दर्शने तात ! कथयामि निशामय ।
दुःस्वप्नं पापबीजञ्च केवलं विघ्नकारणम् ॥
गोघ्नञ्च ब्रह्मघ्नं वापि कृतघ्नं कुटिलं तथा ।
देवघ्नं पितृमातृघ्नं पापं विश्वासघातिनम् ॥
मिथ्यावाक्यप्रदातारं पश्चातिथ्यविवर्ज्जकम् ।
ग्रामयाजिनमेवेति देवविप्रस्वहारिणम् ॥
अश्वत्थघातिनं दुष्टं शिवविष्णुविनिन्दकम् ।
अदीक्षितमनाचारं सन्ध्याहीनं द्विजन्तथा ॥
देवलं वृषवाहञ्च शूद्राणां सूपकारकम् ।
शवदाही च शूद्राणां शूद्रश्राद्धान्नभोजिनम् ॥
अवीरां छिन्ननासाञ्च देवब्राह्मणनिन्दकम् ।
पतिभक्तिविहीनाञ्च विष्णुभक्तिविहीनकम् ॥
शूद्राणां विधवाश्चैव चण्डालं व्यभिचारिणीम् ।
अश्ववृ कोपयुतं दुष्टन्त्वग्रस्तञ्च जारजम् ॥
चौरं मिथ्यावादिनञ्च शरणागतघातिनम् ।
मांसापहारिणञ्चैव ब्राह्मणं वृषलीपतिम् ॥
ब्राह्मणीगामिनं शूद्रं द्विजं वार्द्धुषिकन्तथा ।
अगम्यागामिनं दुष्टं चतुर्व्वर्णं नराधमम् ॥
मातासपत्नी माता च श्वश्रूश्च भगिनी सुता ।
गुरुपत्नी पुत्त्रपत्नी सोदरस्य प्रिया सती ॥
मातृष्वसा पितृष्वसा भागिनेयप्रिया तथा ।
मातुलानी नवोढ़ा च पितृव्यस्त्री रजस्वला ॥
पितृमातृप्रसूश्चैव चागम्याश्चादश स्मृताः ।
कीर्त्तिता सामवेदे च परिपाल्याः सतां व्रज ! ॥
एतान् दृष्ट्वा च स्पृष्ट्वा च ब्रह्महत्यां लभेन्नरः ।
तस्माद्देवादिमान् दृष्ट्वा सूर्य्यं दृष्ट्वा हरिं स्मरेत् ।
कामतो यदि पश्यन्ति तत्तुल्यास्ते भवन्ति वै ।
तस्मात् सन्तो न पश्यन्ति पापभीता व्रजेश्वर ! ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७।७८ अध्यायः ॥
(अनिष्टम् । वधः । इति रामानुजः ॥ यथा, रामायणे । २ । ८ । ३२
"तस्मात न लक्ष्मणे रामः पापं किञ्चित् करिष्यति ।
रामस्तु भरते पापं कुर्य्यादेव न संशयः ॥"
तद्वति, त्रि । इत्यमरः ॥ यथा, महाभारते । १ । ९० । १६ ।
"पुण्यां योनिं पुण्यकृतो व्रजन्ति
पापां योनिं पापकृतो व्रजन्ति ।
कीटाः पतङ्गाश्च भवन्ति पापा
न मे विवक्षास्ति महानुभाव ! ॥")
पापकं, क्ली, (पापमेव । स्वार्थे कन् ।) पापम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७४ । २७ ।
"मन्यते पापकं कृत्वा न कश्चिद्वेत्ति मामिति ।
विदन्ति चैनं देवाश्च यश्चैवान्तरपूरुषः ॥"
पापेन कायतीति । कै + कः । पापवति, त्रि । यथा, महाभारते । १ । ७४ । २६ ।
"एकोऽहमस्मीति च मन्यसे त्वं
न हृच्छयं वेत्सि मुनिं पुराणम् ।
यो वेदिता कर्म्मणः पापकस्य
यस्यान्तिके त्वं वृजिनं करोषि ॥")
पापकृत्, त्रि, (पापं कृतवानिति । पाप + कृ + "सुकर्म्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः ।" ३ । २ । ८९ । इति क्विप् ।) पापकर्म्मा । यथा,—
"ख्यापनेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च ।
पापकृन्मुच्यते पापाद्दानेन च दमेन च ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(यथा च महाभारते । १ । ९० । १६ ।
"पुण्यां योनिं पुण्यकृतो व्रजन्ति
पापां योनिं पापकृतो व्रजन्ति ॥")
पापग्रहः, पुं, (पापोऽशुभकारी ग्रहः ।) अर्क्कोनचन्द्रः । कुजः । राहुः । शनिः । एतैर्युक्तो बुधः । रविः । यथा, ज्योतिःसारसंग्रहे ।
"अर्क्कोनेन्दुः कुजो राहुः शनिस्तैर्युत इन्दुजः ।
रविः पापा भवन्त्येते शुभास्त्वन्ये प्रकीर्त्तिताः ॥"
पापघ्नः, पुं, (पापं हन्तीति । पाप + हन + "अमनुष्यकर्त्तृके च ।" ३ । २ । ५३ । इति टक् ।) तिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पापनाशके, त्रि इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
पापचेलिका, स्त्री, (पापमशुभं चेलति गच्छतीति । चेल + ण्वुल् + टाप् । कापि अत इत्वञ्च ।) पाठा । इति रत्नमाला ॥ आकनादि इति भाषा ॥
पापचेली, स्त्री, (पापं चेलतीति । चेल + अच् + गौरादित्वात् ङीष् ।) पाठा । इत्यमरः । २ । ४ । ८५ ॥
पापनापितः, पुं, (पापो नापितः ।) धूर्त्तनापितः । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

पापपति पुं (पापोत्पादकः पतिः ।) उपपतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पापपुरुष पुं (पापः पापमयः पुरुषः ।) पापमयाङ्गनरः । यथा —
'वामपार्श्वस्थितं पापपुरुषं कज्जलप्रभम् ।
ब्रह्महत्याशिरस्कञ्च स्वर्णस्तेयभुजद्वयम् ॥
सुरापानहृदा युक्तं गुरुतल्पकटिद्वयम् ।
तत्संसर्गिपदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्गपातकम् ॥
उपपातकरोमाणं रक्तश्मश्रुविलोचनम् ।
खड्गचर्मधरं क्रुद्धमेवं कुक्षौ विचिन्तयेत् ॥'
इति भूतशुद्धिप्रकरणे तन्त्रसारः ॥ * ॥
"सृष्ट्यादौ पुरुषश्रेष्ठः संसारं सचराचरम् ।
सर्व्वेषां दमनार्थाय सृष्टवान् पापपूरुषम् ॥
द्विजातिहत्याशिरसं मदिरापानलोचनम् ।
सुवर्णस्तेयवक्त्रञ्च गुरुतल्पगतिश्रुतिम् ॥
स्त्रीहत्यानासिकञ्चैव गोहत्यादोषबाहुकम् ।
न्यासापहरणग्रीवं भ्रूणहत्यागलन्तथा ॥
परस्त्रीगतिवक्षःस्थलं सुहृल्लोकवधोदरम् ।
शरणागतहत्यादिनाभिं गर्व्वकथाकटिम् ॥
गुरुनिन्दासक्थिभागं कन्याविक्रयपायुकम् ।
विश्वासवाक्यकथनपायुं पितृवधाङ्घ्रिकम् ॥
उपपातकरोमाणं महाकायं भयङ्करम् ।
कृष्णवर्णं पिङ्गनेत्रं स्वाश्रयात्यन्तदुःखदम् ॥
इति पाद्मे क्रियायोगसारे २१ अध्यायः ॥

पापमुक्त त्रि पापान्मुक्तः । निष्पापः । इति मल्लिनाथव्याकरणम् ॥ स च यथा —
यः समः सर्व्वभूतेषु जितात्मा शान्तमानसः ।
स पापेभ्यो विमुच्येत ज्ञानवान् स च वेदवित् ॥
गुणागुणपरिज्ञाता हार्थस्य चार्थस्य च ।
ध्यानेनैव स्वसंरूढः स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
स्वदेहे परदेहे च सुसदृशेन नित्यशः ।
विचारज्ञो भवेद्यस्तु स मुच्येतैनसो नरः ॥
अहिंसः सर्व्वभूतेषु तृष्णाक्रोधविवर्ज्जितः ।
शुभाभ्यासः सदा यश्च स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
प्राणायामैश्च निर्दग्धपापः सन्ध्यारतानि च ।
व्यवस्थितमना यस्तु स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
निराशीः सर्व्वतस्त्विन्द्रियार्थेषु न लोलुपः ।
परीतात्मा त्यजेत् प्राणान् सर्व्वपापात् प्रमुच्यते ॥
श्रद्दधानो जितक्रोधः परद्रव्यविवर्ज्जितः ।
अमत्सरश्च यो मर्त्त्यः स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
गुरुशुश्रूषया युक्तो ह्यहिंसानिरतश्च यः ।
शुद्धश्च शुद्धशीलश्च स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
प्रशस्तानि च यः कुर्य्यादप्रशस्तानि वर्ज्जयेत् ।
योऽभिगच्छति तीर्थानि विशुद्धेनान्तरात्मना ।
पापादुपरतो नित्यं स पापेभ्यः प्रमुच्यते ।
उत्थाय ब्राह्मणं गच्छेन्नरो भक्त्या समन्वितः ।
अभिगम्य प्रयत्नेन स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
इति वराहपुराणम् ॥

पापरोग, पुं (पापाद्भवो रोगः ।) मसूरीरोगः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनुः ।५।१६४।
'व्यभिचारात्तु भर्त्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।
शृगालयोनिं प्राप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥
यत्पापजन्यो यद्रोगो भवति तत् सर्व्वं कर्म्मविपाकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

पापर्द्धि स्त्री (पापानां ऋद्धिर्वृद्धिर्यत्र ।) मृगया । इति हेमचन्द्रः ।३।५६१॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।२।७८।
'अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे कश्चित् पुलिन्दः ।
स च पापर्द्धिं कर्त्तुं वनं प्रस्थितः ॥')

पापल क्ली परिमाणविशेषः । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (पापं लातीति । ला+कः ।) पापग्राहके, त्रि ॥

पापशमनी स्त्री (पापं शम्यतेऽनयेति । शम+णिच्+करणे ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) शमीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पातकनाशिका च ॥

पापात्मा, [न्] पुं (पापः पापविशिष्टः आत्मा यस्य । पापे अधर्म्मे आत्मा बुद्धिर्यस्येति वा ।) पापी । यथा —
'पापात्मनां शृणु गतिं विस्तरेण वदाम्यहम् ।
षडशीतिसहस्राणि योजनानि दुरात्मनाम् ॥
प्रोक्तो मार्गस्य विस्तारः सर्व्वदुःखान्वितस्य च ।
क्वचित्क्वचित् ज्वलद्वह्निः सन्तप्तः कर्द्दमः क्वचित् ।
क्वचित् क्वचित् द्विजश्रेष्ठ ! सन्तप्तं ताम्रवालुकम् ॥
क्वचित् क्वचित्तीक्ष्णशिला क्वचित्तप्तशिलास्तथा ॥
क्वचित् क्वचिच्छस्त्रवृष्टिः क्वचिदङ्गारवर्षणम् ।
कुत्रचिद्वह्निवृष्टिश्च कुत्रचित् पङ्कवर्षणम् ॥
उष्णाम्बुवर्षणं क्वापि क्वचित् पाषाणवर्षणम् ।
ज्वलदग्निरिव क्वापि सन्तप्तो वाति मारुतः ॥
गभीरा अन्धकूपाश्च क्षणार्त्तमुखा द्विज ! ।
क्वापि कण्टकवृक्षाश्च नाराचसमकण्टकाः ॥
पाषाणश्रेणय क्वापि दुरारोहाः सपन्नगाः ।
क्वचिद्गाढान्धकाराश्च क्वचित् शोणित कन्दराः ॥
क्वचिद्धोरतरक्षाश्च क्वचित् काष्ठा क्वचित्शरा ।
क्वचित् क्वचित् शर्कराश्च लोष्टवश्च क्वचित् क्वचित् ॥
क्वचिन्मज्जा राशयश्च दुर्गन्धा मांसराशयः ।
क्वचित् कण्टकराशिश्च शैवालानि क्वचित् क्वचित् ॥
कीलका वलयं क्वापि क्वचिद्व्याघ्रास्तथा शिवाः ।
दंष्ट्रिणः करिणः क्वापि क्वचिद्दष्टा भयङ्कराः ॥
एवं बहुविधक्लेशे छायाजलविवर्ज्जिते ।
तस्मिन्मार्गे द्विजश्रेष्ठ ! पापिनो यान्ति दुःखिनः ॥
नग्ना विमुक्तकेशाश्च प्रेताकारभयङ्कराः ।
गच्छन्ति पापिनस्तत्र शुष्ककण्ठोष्ठतालुकाः ॥"
इति क्रियायोगसारे २२ अध्यायः ॥

पापान्त क्ली (पापं अन्तयतीति अन्त+'कर्म्मण्यण्' ।३।२।१। इत्यण् ।) तीर्थविशेषः । तस्य नामान्तरम् पृथक् च अनुकीर्त्तनम् । यथा —
पृथक् महाभाग ! सस्वकीर्त्तिं नामकम् ।
शुद्धात्म पुरा राष्ट्रं नरपतेन्नृप ॥
दृश्यमाने तत्र राष्ट्रे सर्व्वं यज्ञक्रमणि ।
अर्च्चयन् ततो राष्ट्रं तत्पतेः पूजितम् वै ॥
ततः स चिन्तयामास ब्राह्मणस्य विचेष्टितम् ।
पुरोहितेन संयुक्तो ब्राह्मणायाय सर्व्वशः ॥
प्रसादनाय विप्रस्य अनुकीर्त्य ययौ तदा ।
प्रसादितः स राज्ञा च तुष्टः प्रोवाच तं नृपम् ॥
ब्राह्मणा नावमन्तव्याः पुरुषेण विजानता ।
ब्राह्मणश्चेदवज्ञातो नयेत्त्रिपुरुषं कुलम् ॥
एवमुक्त्वा स नृपतिमाश्वेन पयसा पुनः ।
उत्थापयामास तदा तस्य राज्ञो हिते स्थितः ।
तस्मिंस्तीर्थे तु यः स्नाति श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ।
स प्राप्नोति नरो नित्यं मनसा चिन्तितं फलम् ॥
तत्तु तीर्थं सुविख्यातं पापान्तं नाम नामतः ।
यस्य यज्ञमस्य मधु सुस्राव वै नदी ॥
तस्मिन् स्नातोऽथ भक्त्या च मुच्यते सर्व्वपातकैः ।
फलं प्राप्नोति यज्ञस्य अश्वमेधस्य मानवः ॥
पापान्तमिति विख्यातं तीर्थं पुण्यतमं द्विजाः ॥
इति वामनपुराणे ३८ अध्यायः ॥

पापी [न्] पुं (पापमस्यास्तीति । इनि ।) पापयुक्तः । यथा,—
'रुधिरौघप्लुताः केचित् कश्चित् कर्द्दमभूषिताः ।
केचित् क्वचित् शस्त्राङ्गाश्च पथि गच्छन्ति पापिनः ॥
क्रन्दन्तो व्यथया केचित् सवदूताश्चाकुलेक्षणाः ।
शोचन्तः स्वानि कर्म्माणि केचिद्गच्छन्ति पापिनः ॥
कस्यचिच्चर्म्मपाशस्य बन्धनं पापिनो गले ।
कट्यां कस्यचिदन्यः कस्यचिच्च भुजद्वये ॥
कस्यचिन्नासिकारन्ध्रे निर्द्दयैर्यमकिङ्करैः ।
अङ्कुशाग्रं विनिक्षिप्य क्रोधेनाकृष्यते द्विज ! ॥
प्राणे सूचिसमुत्कीर्णे पाशं दत्त्वा दृढं रुषा ।
आकृष्यन्ते यमप्रेष्यैः कश्चित् संस्थितैनसाम् ॥
शिश्नस्थान् गुरुपाषाणान् वहन्तः कर्णमूर्द्धकैः ।
आयोभाराश्च शिरस्यैर्व्रजन्ति पथि पापिनः ॥
कांश्चिद्गृहीत्वा कर्णेषु कांश्चित् कर्णेषु पापिनः ।
कांश्चिद्गुदेषु पादेषु नयन्ति यमकिङ्कराः ॥
ग्रीवासु पापिनः कांश्चित् करप्रहरणैर्दृढैः ।
छिन्ना छिन्ना यमप्रेष्या नयन्ति यममन्दिरम् ॥
यान्त्यधः शिरसः कश्चिदूर्द्ध्वपादास्तथा परे ।
गच्छन्ति वायुभिः कश्चिदेकपादाश्च केचन ॥
इत्येवं विकटाकारा आर्त्तरावविराविणः ।
यमदूतैस्ताड्यमानाः पापिनोऽपि च तत्पथि ॥
इति पाद्मे क्रियायोगसारे २२ अध्यायः ॥

पाप्मा [न्] पुं (पा+'नामन् सीमन्निति । उणा ।४।१५०। इति मनिन् । पुगागमो निपातनात् साधुः ।) पापम् । इत्यमरः ।१।४।२३॥ (यथा मनुः ।६।८५।
अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ।
स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥)

पामन् [न्] स्त्री (पा+मनिन् ।) विचर्च्चिका । इत्यमरः ।२।६।५३॥ (यथा माघकरः ।
छायां पङ्गुः बीजकल्पं मायस्य
पामिकस्ता कण्डूकस्य यन्त्रादा ॥)

पामघ्न पुं (पामं हन्तीति । हन्+टक् ।) गन्धकः । इति जटाधरः ॥

पामघ्नी, स्त्री, (पाम हन्तीति। हन् + टक्। टित्वात् ङीप्।) कटुका। इति राजनिर्घण्टः॥

पामनः, त्रि, (पामास्त्यस्य इति। "लोमादि-पामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः।" ५। २।१००। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या "पामादिभ्यो नः।" इति नः।) पामरोगविशिष्टः। तत्पर्य्यायः। कच्छुरः २। इति हेमचन्द्रः॥

पामरः, त्रि, (पाम पापादिदोषोऽत्मस्त्यस्येति। पामन् + "अश्मादिभ्यो रः।" ४। २। ८०। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या रः। ततो न लोपे साधुः।) खलः। नीचः। इति मेदिनी। रे, १८२॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १। ३७८।
"दूरात् पामरफुत्कृतैः श्रुतिपथप्राप्तैः प्रबुद्धस्वभू-
द्दृष्टी निर्भरवारिभिः सहमनाः श्वभ्रे निमज्ज-
न्निव॥"
मूर्खः। इति हेमचन्द्रः॥

पामरोद्धारा, स्त्री, (पामरं उद्धरतीति। उत् + हृ + अण्। ततो अजादित्वात् टाप्।) गुडूची। इति शब्दचन्द्रिका॥

पामा, [न्] स्त्री, (पामन् + "मनः।" ४। १। ११। इति न ङीप्।) कच्छूः। इत्यमरः। २। ६। ५३॥ पाँचड़ा इति भाषा॥ अस्या औषधं यथा,—
"हरिद्रा हरितालञ्च दूर्व्वागोमूत्रसैन्धवम्।
अयं लेपो हन्ति दद्रुं पामानं वै गरं तथा॥"
अपि च।
"माहिषं नवनीतञ्च सिन्दूरञ्च मरीचकम्।
पामा विलेपिता नश्येत् बहुलापि वृषध्वज!॥"
अन्यच्च।
"मरीचं त्रिवृतं कुष्ठं हरितालं मनःशिला।
देवदारु हरिद्रे द्वे कुष्ठं मांसी च चन्दनम्॥
विशाला करवीरञ्च अर्कक्षीरं सकृत् पलम्।
एषाञ्च कार्षिको भागो विषस्यार्द्धपलं भवेत्॥
प्रस्थं कटुकतैलस्य गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत्।
मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत्॥
पामा विचर्च्चिका चैवं दद्रुविस्फोटकानि च।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति कोमलत्वञ्च जायते॥
प्रसूतान्यपि श्वित्राणि तैलेनानेन म्रक्षयेत्।
चिरोत्थितमपि श्वित्रं विवर्णं तत्क्षणाद्भवेत्॥"
इति गारुडे १६४। १६८ अध्याययोः॥

पामारिः, पुं, (पामाया अरिर्नाशकः।) गन्धकः। इति हेमचन्द्रः॥

पायसः, पुं क्ली, श्रीवासः॥ टारपिन् इति भाषा। पयसा संस्कृतः। (पयसो विकार इत्यण्।) परमान्नम्। इत्यमरमेदिनीकरौ। अस्य पाक-प्रकारो गुणाश्च।
"अतप्ततण्डुलो धौतः परिभ्रष्टो घृतेन च।
खण्डयुक्तेन दुग्धेन पाचितः पायसो भवेत्॥
पायसः कफकृद्बल्यो विष्टम्भी मधुरो गुरुः॥"
तस्य पितृउद्देशेन गङ्गाम्भसि निःक्षेपे फलं यथा,-
"पितॄनुद्दिश्य यो भक्त्या पायसं मधुसंयुतम्।
गुडसर्पिस्तिलैः सार्द्धं गङ्गाम्भसि विनिःक्षिपेत्॥
तृप्ता भवन्ति पितरस्तस्य वर्षशतं हरे!।
यच्छन्ति विविधान् कामान् परितुष्टाः पिता-
महाः॥"
इति स्कान्दे काशीखण्डे २९ अध्यायेः॥
चन्द्रप्रभपायसो यथा,—
"भृष्टजीरचतुर्जातश्चन्द्रकान्तः सुरोचनः॥"
इति राजवल्लभः॥
पयोविकारे, त्रि। यथा,—
"कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधि शक्तवः।
द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि॥"
इति तिथितत्त्वे वराहपुराणम्॥

पायिकः, पुं, पदातिकः। इति शब्दरत्नावली॥

पायुः, पुं, (पाति रक्षति शरीरं मलनिःसारणे-नेति। यद्वा, पिवति वस्त्यौषधमनेनेति। पा + "कृवापाजीति।" उणां १। १। इत्युण्। "आतो युक् चिण्कृतोः।" ७। ३। ३३। इति युक्।) मलद्वारम्। स तु गर्भस्थस्य सप्त-भिर्मासैर्भवति। इति सुखबोधः॥ तत्पर्य्यायः। अपानम् २ गुदम् ३ च्युतिः ४ अधोमर्म्म ५ शकृद्द्वारम् ६ त्रिवलीकम् ७ वलिः ८। इति हेमचन्द्रः। ३। २७६॥ (यथा, पञ्चदशी। १। २१।
"रजोंऽशैःपञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्म्मेन्द्रियाणि तु।
वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे॥")
तस्याध्यात्मादि यथा,—
"अवाग्गतिरपानश्च पायुरध्यात्ममुच्यते।
अधिभूतं विसर्गश्च मित्रस्तत्राधिदैवतम्॥"
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्व॥
(स्वनामख्यातो भरद्वाजपुत्त्रः। यथा, ऋग्वेदे। ६। ४७। २४। "अश्वथः पायवेऽदात्॥"
"पायवे भरद्वाजपुत्त्रायैतत्संज्ञायासदृश्यात्रे चाश्वथोऽश्ववानेतत्संज्ञः प्रस्तोकोऽदात् दत्त-वान्।" इति तद्भाष्ये सायनः॥ पालके, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। २। १। ७।
"त्वं पायुर्दमे यस्तेऽविधत्॥")

पाय्यं, क्ली, (मीयतेऽनेनेति। मा माने + "पाय्य-सान्नाय्येति।" ३। १। १२९। इति निपातनात् ण्यद्वात्वादेः पत्वं युगागमश्च।) परिमाणम्। इत्यमरः। २। ९। ८५॥ पानम्। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ जलम्। निन्दनीचे, त्रि। इति विश्वः॥ (पा पाने + णिच् + ण्यत्। पाययितव्ये। यथा, सुश्रुते। १। १६।
"घृतञ्च पाय्यः स नरः सुजीर्णे
स्निग्धो विरेच्यः स यथोपदेशम्॥")

पार, त क कर्म्मसमाप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त चुरां-परं-सकं-सेट्।) अपपारत्। इति दुर्गादासः॥

पारं, क्ली, (पारयतीति। पार + पचाद्यच्।) परतीरम्। नदीलङ्घनानन्तरतीरम्। इत्य-मरः। १। १०। ८॥ (यथा, सङ्गीतदर्पणे।
"नादाब्धेस्तु परं पारं न जानाति सरस्वती।
अद्यापि मज्जनभयात् तुम्बीं वहति वक्षसि॥")

पारः, पुं, (पूर्य्यतेऽनेनेति। पॄ + घञ्।) पारदः इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी॥ प्रान्तभागे, क्ली। इति मेदिनी। रे, ५६॥

पारकः, त्रि, (पृ पूर्त्तौ पालने प्रीतौ व्यायामे च + ण्वुल्।) पूर्त्तिकारकः। पालनकारकः। प्रीति-कारकः। व्यायामकारकः। एष्वर्थेषु पृधातोः कर्त्तरि णकप्रत्ययनिष्पन्नः॥

पारक्, [ज्] पुं, (पारयतीति। पार कर्म्म-समाप्तौ + णिच् + "पारेरजिः।" उणां १। १३५। इति अजिः। णिलोपः।) सुवर्णम्। इत्युणादिकोषः॥

पारक्यं, क्ली, (परस्मै लोकाय हितम्। पर + ष्यञ् कुक् च।) परलोकहितकर्म्म। यथा,—
"पादेन तस्य पारक्यं कुर्य्यात् सञ्चयमात्मवान्।
अर्द्धेन चात्मभरणं नित्यनैमित्तिकन्तथा॥
पादस्यार्द्धार्द्धमर्थस्य मूलभूतं विवर्द्धयेत्।
एवमाचरतः पुंसो ह्यर्थः साफल्यमृच्छति॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम्॥
(परस्य इदमिति। परकीये, त्रि। यथा, मनुः। १०। ९७।
"वरं स्वधर्म्मो विगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः।
परधर्म्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः॥")

पारगः, त्रि, (पारं गच्छतीति। पार + गम + "अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्व्वानन्तेषु डः।" ३। २। ४८। इति डः।) पारगामी। तत्पर्य्यायः। कर्त्तरीकः २। इति शब्दमाला॥ (यथा, महा-भारते। ४। १४। २१।
"उदतिष्ठन्मुदा स्रूतो नाव लब्ध्वेव पारगः॥"
तथा च तत्रैव। १। १४०। ९६।
"पारगश्च धनुर्युद्धे बभूवाथ धनञ्जयः॥")

पारगतः, पुं, (शास्त्रादेः अविद्याया वा पारं गतः।) जिनः। इति हेमचन्द्रः॥ पारगे, त्रि॥

पारजायिकः, पुं, (परजायां गच्छतीति। पर-जाया + ठक्।) पारदारिकः। (यथा, महा-भारते। १२। ६७। १८।
"वाक्शूरो दण्डपरुषो यश्च स्यात् पारजायिकः।
यः परस्वमथादद्यात् त्याज्या नस्तादृशा इति॥")

पारटीटः, पुं, प्रस्तरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पारणः, पुं, (पारयतीति। पार + णिच् + ल्युः।) मेघः। इति शब्दमाला॥

पारणं, क्ली, (पार + भावे ल्युट्।) उपवास-व्रतान्तरदिवसकर्त्तव्यप्राथमिकभोजनम्। विव-रणमस्य पारणाशब्दे द्रष्टव्यम्॥

पारणा, स्त्री,(पार + युच् + टाप्।) उपवासव्रता-नन्तरदिवसकर्त्तव्यप्राथमिकभोजनम्। यथा,—
"पारणं पावनं पुंसां सर्व्वपापप्रणाशनम्।
उपवासाङ्गभूतञ्च फलदं शुद्धिकारणम्॥
सर्व्वेष्वेवोपवासेषु दिवापारणमिष्यते।
अन्यथा फलहानिः स्यादृते धारणपारणम्॥
न रात्रौ पारणं कुर्य्यादृते वै रोहिणीव्रतात्।
निशायां पारणं कुर्य्याद्वर्ज्जयित्वा महानिशाम्॥
पूर्व्वाह्णे पारणं शस्तं कृत्वा विप्र! सुरार्च्चनम्।

सर्व्वेषां समतः कुर्य्यादेवं वै रोहिणीव्रतम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ अध्यायः ॥
अथ श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतपारणकालः ।
“अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्य्यात् पारणं क्वचित् ।
हन्यात् पुराकृतं कर्म्म उपवासार्ज्जितं फलम् ॥
तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम् ।
तस्मात् प्रयत्नतः कुर्य्यात्तिथिभान्ते च पारणम् ॥
अत्रोभयवियोगे पारणमुक्तम् । “यदा सार्द्ध-
प्रहरनिशाभ्यन्तरे एकस्यैव वियोगस्तदैकतर-
वियोगेऽपि पारणम् । तथा च नारदीये ।
“तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।
पारणन्तु न कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य सङ्क्षयः ॥
सांयोगिके व्रते प्राप्ते यद्यप्येको वियुज्यते ।
तत्रैव पारणं कुर्य्यादेवं वेदविदो विदुः ॥
यद्येकस्यापि सार्द्धप्रहरनिशाभ्यन्तरे न वियोग-
स्तदा तयोरवियोगेऽपि प्रातरुत्सवान्ते पार-
णम् । तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रती कुर्व्वीत
पारणम् । इत्युक्तत्वात् ॥ * ॥ महाष्टम्युपवास-
पारणं मत्स्यमांसोपहारेण कर्त्तव्यम् । यथा,—
‘अष्टम्यां समुपोष्यैव नवम्यामपरेऽहनि ।
मत्स्यमांसोपहारेण दद्यान्नैवेद्यमुत्तमम् ॥
तेनैव विधिनाऽऽमन्त्र्य स्वयं भुञ्जीत नान्यथा ॥’
स्त्रियास्तु पशुमांसभक्षणनिन्दया न तेन पारणं
किन्तु मत्स्येन । अष्टम्युपवासपारणे रविवारान्नी-
मांसनिषेधः । एवं मांसाशनत्यागरूपनियमेन
नियोगादिष्वपि मांसं वर्ज्जनीयम् ॥ * ॥
अथ श्रीरामनवमीव्रतपारणकालः ।
“नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः ।
उपोषणं नवम्यां वै दशम्यामेव पारणम् ॥’
अथैकादशीव्रतपारणकालः ।
“मन्त्रं जपित्वा हृदये विष्णोरुपोषणं व्रती ।
द्वादश्यां पारणं कुर्य्याद्वर्ज्जयित्वा त्रयोदशीम् ॥
द्वादशीलङ्घने दोषमाह नारदीयम् ।
“महाहानिकरी ह्येषा द्वादशी लङ्घिता
नृणाम् ॥
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः ।
समतिक्रम्य कुर्व्वीत पारणं विष्णुतत्परः ॥”
अथ श्रवणद्वादशीव्रतपारणकालः ।
“तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।
तावन्नैव न भोक्तव्यं यावन्नैकस्य सङ्क्षयः ॥
विशेषेण महीपाल श्रवणं वर्द्धते यदि ।
तिथिक्षयेण भोक्तव्यं द्वादशीं नैव लङ्घयेत् ॥”
तिथिक्षयेण एकादशीक्षयेण भोक्तव्यं द्वादश्यां
पारयेदित्यर्थः ॥ * ॥ अथ शिवरात्रिव्रत-
पारणकालः ।
“अयमेव शिवरात्रिश्च कार्य्या भद्रजयान्विता ।
कृतोपवासः तिथ्यन्ते तथा कुर्य्याच्च पारणम् ॥”
तिथ्यन्ते पारणन्तु चतुर्दशीमात्रपरम् । अत्र
चतुर्दश्यामेव तत् ।
‘ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।
पूजितानि भवन्तीह भूतान्ते पारणे कृते ॥ *॥

पारणदिने वर्ज्यानि यथा, ब्रह्माण्डपुराणम् ।
“कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं लोभं वितथभाषणम् ।
व्यायामञ्च व्यवायञ्च दिवास्वप्नं तथाञ्जनम् ॥
शिलापिष्टं मसूरांश्च द्वादशैतानि वैष्णव ।
द्वादश्यां वर्ज्जयेन्नित्यं सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥”
हरिभक्तौ ।
“कांस्यं मांसं मसूरञ्च चणकं कोरदूषकम् ।
शाकं मधु पराम्नञ्च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम् ॥”
अत्रोपवसन्निति तद्दिने भोजनासम्भवात्
सामीप्यात् पूर्व्वापरयोर्ग्रहणम् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥
पारतः, पुं, (विविधव्याधिसङ्कटादिभ्यः पारं
तनोतीति । तन + अन्येभ्योऽपीति डः ।)
पारदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११६ ॥
पारतन्त्र्यं, क्ली, (परतन्त्रस्य भावः । परतन्त्र +
ष्यञ् ।) परतन्त्रता । पराधीनत्वम् । अस्वाधीन-
तता । यथा, माधवकरः ।
“दोषाणां समवेतानां विकल्पैः प्रांशकल्पना ।
स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादि-
शेत् ॥”
पारत्रिकः, त्रि, (परत्र भवम् । परत्र + ठक् ।)
पारलौकिकम् । परत्र भवमित्यर्थे ठञ्प्रत्यय-
निष्पन्नम् ॥
पारदः, पुं, (जरामरणसङ्कटादिभ्यः पारं ददा-
तीति । दा + कः ।) धातुविशेषः । पारा इति
भाषा । तत्पर्य्यायः । रसराजः २ रसनाथः
३ महारसः ४ रसः ५ महातेजः ६ रसलोहः
७ रसोत्तमः ८ सूतराट् ९ चपलः १० जैत्रः
११ शिववीजम् १२ शिवः १३ अमृतम् १४
रसेन्द्रः १५ लोकेशः १६ दुर्द्धरः १७ प्रभुः १८
रुद्रजः १९ हरतेजः २० रसधातुः २१ अचि-
न्त्यजः २२ खेचरः २३ अमरः २४ देहदः २५
मृत्युनाशकः २६ सूतः २७ स्कन्दः २८ स्कन्दां-
शकः २९ देवः ३० दिव्यरसः ३१ रसायनश्रेष्ठः
३२ यशोदः ३३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सूतकः
३४ सिद्धधातुः ३५ पारतः ३६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ हरवीजम् ३७ रजस्वलः ३८ । इति
हेमचन्द्रः ॥ शिववीर्य्यम् ३९ शिवाह्वयः ४० ।
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कृमिकुष्ठ-
नाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । रसायनत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥ अस्य भक्षणं पूर्व्ववीर्य्यं मासत्रय-
पर्य्यन्तं तिष्ठति । इति परिभाषा ॥ * ॥ अपि च ।
“पारदः सकलरोगनाशकः
षड्रसो निखिलयोगवाहकः ।
पञ्चभूतमय एव कीर्त्तितो
देहलोहपरसिद्धिकारकः ॥
मूर्च्छितो हरते व्याधीन् बद्धः खेचरसिद्धिदः ।
सर्व्वसिद्धिकरो लीनो निरुद्धो देहसिद्धिदः ॥
विविधव्याधिभयोद्यन्मरणजरासङ्कटेऽपि
मर्त्त्यानाम् ।
पारं ददाति यस्मात्तस्मादयं पारदः कथितः ॥’
इति राजनिर्घण्टः ॥

तस्योत्पत्तिलक्षणे यथा,—
“शिवाङ्गात् प्रच्युतं रेतः पतितं धरणीतले ।
तद्देहसारजातत्वाच्छुक्लमच्छमभूच्च तत् ॥
क्षेत्रभेदेन विज्ञेयं शिववीर्य्यं चतुर्व्विधम् ।
श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं तत्तु भवेत् क्रमात् ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च खलु
श्वेतः शस्तो रुजां नाशे रक्तः किल रसायने ॥
धातुवादे तु तत् पीतं खे गतौ कृष्ण एव च ।
पारदः षड्रसः स्निग्धस्त्रिदोषघ्नो रसायनः ।
योगवाही महावृष्यः सदा दृष्टिबलप्रदः ॥
सर्व्वामयहरः प्रोक्तो विशेषात् सर्व्वकुष्ठनुत् ।
स्वस्थो रसो भवेद्ब्रह्मा बद्धो ज्ञेयो जनार्द्दनः ।
रञ्जितः क्रामितश्चापि साक्षाद्देवो महेश्वरः ॥
मूर्च्छितो हरति रुजं बन्धनमनुभूय खे गतिं
कुरुते ।
अजरीकरोति हि मृतः कोऽन्यः करुणाकरः
सूतात् ॥”
रसामृते ।
‘यस्य रोगस्य यो योगस्तेनैव सह योजितः ।
रसेन्द्रो हन्ति तं रोगं नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥’
तस्य दोषा यथा,—
“मलं विषं वह्निगिरित्वचापलं
नैसर्गिकं दोषमुशन्ति पारदे ।
उपाधिजौ द्वौ त्रपुनागयोगजौ
दोषौ रसेन्द्रे कथितौ मुनीश्वरैः ॥
मलेन मूर्च्छा मरणं विषेण
दाहोऽग्निना कष्टतरः शरीरे ।
देहस्य जाड्यं गिरिणा सदा स्या-
च्चाञ्चल्यतो वीर्य्यहृतिश्च पुंसाम् ॥
वङ्गेन कुष्ठं भुजगेन षण्ढो
भवेदतोऽसौ परिशोधनीयः ॥
वह्निर्व्विषं मलश्चेति मुख्या दोषास्त्रयो रसे ।
एते कुर्व्वन्ति सन्तापं मृतिं मूर्च्छां नृणां क्रमात् ॥
अन्येऽपि दोषाः कथिता भिषग्भिः पारदे यदि ।
तथाप्येते त्रयो दोषा हरणीया विशेषतः ॥
संस्कारहीनं खलु सूतराजं
यः सेवते तस्य करोति बाधाम् ।
देहस्य नाशं विदधाति नूनं
कष्टांश्च रोगान् जनयेन्नराणाम् ॥”
मारितस्य मूर्च्छितस्य तस्य गुणाः ।
“पारदः कृमिकुष्ठघ्नो जयदो हृद्यः सरः ।
मृत्युघ्नश्च महावीर्य्यो योगवाही जराहरः ॥
सर्व्वोजोऽल्पदो वृष्यो शरीरदाढ्यवर्द्धनः ।
पञ्चत्वनाशनः शूरः खेचरः सिद्धिदः परः ॥
पारदः सकलरोगहा स्मृतः
षड्रसो निखिलयोगवाहकः ।
पञ्चभूतमय एव कीर्त्तितः
तेन सद्गुणगणैर्व्विराजते ॥” * ॥
अथ रसस्य शोधनविधिः । तत्र स्वेदनम् ।
“नानाधान्यैर्यथा प्राप्तैस्तुषवर्ज्जजलान्वितैः ।
स्वादु कपूरितं रसेद्यावद्भ्रलमाप्नुयात् ॥
तस्य भृङ्गराजमध्ये शिग्रुकाला पुनर्नवा

मीनाक्षी चैव सर्पाक्षी सहदेवी शतावरी ॥
त्रिफला गिरिकर्णी च हंसपादी च चित्रकः ।
समूलं कुट्टयित्वा तु यथालाभं विनिःक्षिपेत् ॥
पूर्व्वाम्लभाण्डमध्ये तु धान्याम्लकमिदं स्मृतम् ।
स्वेदनादिषु सर्व्वत्र रसराजस्य योजयेत् ॥"
विष्णुक्रान्ता गिरिकर्णी च अपराजितैव श्वेत-नीलपुष्पभेदात् । अथवा आरनालं वा तदभावे प्रयोजयेत् । तदभावे धान्याम्लाभावे ।
"त्र्यूषणं लवणं राजी रजनी त्रिफलार्द्रकम् ।
महाबला नागबला मेघनादः पुनर्नवा ॥
मेषशृङ्गी चित्रकश्च नवसारं समं समम् ।
एतत् समस्तं व्यस्तं वा पूर्व्वाम्लेनैव पेषयेत् ॥
प्रलिम्पेत्तेन कल्केन वस्त्रमङ्गुलमात्रकम् ।
तन्मध्ये निःक्षिपेत् सूतं बद्ध्वा तत्त्रिदिनं पचेत् ॥
दोलायन्त्रेऽम्लसंयुक्ते जायते स्वेदितो रसः ॥"
मेघनादः चवराइ शाकविशेषः । मेषशृङ्गी मेढ़ा-शृङ्गी । तदलाभे कर्कटशृङ्गी ग्राह्या । नवसारं नौसादर । अन्यच्च ।
"सलकानलसिन्धूत्थत्र्यूषणार्द्रकराजिकाः ।
रसस्य षोड़शांशेन सर्व्वं मुख्यान् पृथक् पृथक् ॥
सर्व्वतुल्यमानेषु मतं मानमिदं बुधैः ।
पटाष्टवेषु चैतेषु सूतं प्रक्षिप्य काञ्जिके ॥
स्वेदयेद्दिनमेकञ्च दोलायन्त्रेण बुद्धिमान् ।
स्वेदात्तीव्रो भवेत् सूतो मर्द्दनाच्च सुनिर्म्मलः ॥"
सलकं सुरद । अनलश्चित्रकम् । त्र्यूषणं त्रिकटु । राजिका राइ ॥ * ॥ अथ मर्द्दनम् ।
"इष्टिकाधूमचूर्णाभ्यामादौ मर्द्द्यो रसस्ततः ।
दध्ना गुड़ेन सिन्धूत्थराजिकागृहधूमकैः ॥"
अन्यच्च ।
"कुमारिकाचित्रकरक्तसर्षपैः
कृतैः कषायैर्बृहतीविमिश्रितैः ।
फलत्रिकेणापि विमर्द्दितो रसो
दिनत्रयं सर्व्वमलैर्विमुच्यते ॥" * ॥
अथ मूर्च्छनम् ।
"त्र्यूषणं त्रिफलावन्ध्याकन्दैः क्षुद्राद्वयान्वितैः ।
चित्रकोर्णानिशाक्षारकन्यार्ककनकद्रवैः ॥
सूतं स्तेन पृथग् वारान् सप्ताभिमूर्च्छयेत् ।
इत्थं संमूर्च्छितः सूतस्त्यजेत् सप्तापि कञ्चुकान् ॥"
वन्ध्याकन्दः बाँझखेखसाकन्दः । क्षुद्राद्वयं छोटी-कटैया बड़ीकटैया । ऊर्णा ऊर्णामेषका । निशा हरिद्रा । क्षारः यवक्षारः । कन्या कुमारिका । अर्कः अर्कपत्ररसः । कनकः धस्तूरपत्ररसः ॥ * ॥
अथोर्द्धपातनम् ।
"मयूरग्रीवताप्याभ्यां नष्टपिष्टीकृतस्य च ।
यन्त्रे विद्याधरे कुर्य्याद्रसेन्द्रस्योर्द्धपातनम् ॥
सूतः स्यादूर्द्धपातेन सर्व्वदोषविवर्ज्जितः ॥"
मयूरग्रीवा तुतिया । ताप्यः स्वर्णमाक्षी । नष्ट-पिष्टीकृतस्य कुमारिकाद्रवयोगेन तावन्मर्द्दनं कार्य्यं यावत् पारदः पृथङ् दृश्यते इत्यर्थः । विद्याधरयन्त्रे डमरुयन्त्रे ॥ * ॥
अथाधःपातनम् ।
"त्रिफलाशिग्रुशिखिभिर्लवणासुरिसंयुतैः ।
नष्टपिष्टं रसं कृत्वा लेपयेदूर्द्धभाजनम् ॥
ततो दीप्तैरधःपातमुपलैस्तस्य कारयेत् ।
यन्त्रे भूधरसंज्ञे तु ततः सूतो विशुध्यति ॥
स्वेदनादिक्रियाभिस्तु शोधितोऽसौ यदा भवेत् ।
तदा कार्य्याणि कुरुते प्रयोज्यः सर्व्वकर्म्मसु ॥"
अथ मुख्यदोषहरशोधनविधिः ।
"गृहकन्या हरति मलं त्रिफलाग्निं चित्रको विषं हन्ति ।
तस्मादेभिर्म्मिश्रैर्वारान् संमूर्च्छयेत् सप्त ॥" * ॥
अथ सर्व्वदोषहरः संक्षिप्तः शोधनविधिः ।
"कुमारिकाचित्रकरक्तसर्षपैः
कृतैः कषायैर्बृहतीविमिश्रितैः ।
फलत्रिकेणापि विमर्द्दितो रसो
दिनत्रयं सर्व्वमलैर्विमुच्यते ॥
एवं कदर्थितः सूतः षण्ढो भवति निश्चितम् ।
वह्न्यौषधीकषायेण स्वेदितः स बली भवेत् ॥
सर्पाक्षीचिञ्चिकावन्ध्याभृङ्गाब्दैः स्वेदितो बली ।
ततः स पावकक्वाथैः स्विन्नः स्यादतिदीप्तिमान् ॥"
सर्पाक्षी नागफणी । चिञ्चिका अम्लिका । वन्ध्या बाँझखेखसा । भृङ्गः भृङ्गराजः । अब्दो मुस्ता । पावकः चित्रकः ॥ * ॥
अथ रसस्य मारणविधिः ।
"धूमसारं रसं तोरीं गन्धकं नवसादरम् ।
यामैकं मर्द्दयेदम्लैर्भागं कृत्वा समं समम् ॥
काचकूप्यां विनिःक्षिप्य ताञ्च मृद्वस्त्रमुद्रया ।
विलिप्य परितो वक्त्रे मुद्रां दत्त्वा विशोषयेत् ॥
अधःसच्छिद्रपिठरीमध्ये कूपीं निवेशयेत् ।
पिठरीं वालुकापूरैर्भृत्वा वा कूपिकागलम् ॥
निवेश्य चुल्यां तदधो वह्निं कुर्य्याच्छनैः शनैः ।
तस्मादप्यधिकं किञ्चित् पावकं ज्वालयेत् क्रमात् ॥
एवं द्वादशभिर्यामैर्म्रियते रस उत्तमः ।
स्फोटयेत् स्वाङ्गशीतं तमूर्द्ध्वगं गन्धकं त्यजेत् ॥
अधःस्थं मृतं सूतं गृह्णीयाच्च मात्रया ।
यथोचितानुपानेन सर्व्वकर्म्मसु योजयेत् ॥" * ॥
अथान्यप्रकारः ।
"अपामार्गस्य बीजानां मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् ।
तत् संपुटे क्षिपेत् सूतं मलपूदुग्धमिश्रितम् ॥"
मलपूः काष्ठोडुम्बरिका ।
"द्रोणपुष्पीप्रसूनानि विड़ङ्गमरिचैर्द्रकः ।
एतच्चूर्णमधश्चोर्द्ध्वं दत्त्वा मुद्रां प्रदीपयेत् ॥
तद्गोलमध्यमे सम्यक् मृन्मूषासंपुटे सुधीः ।
मुद्रां दत्त्वा शोषयित्वा ततो गजपुटे पचेत् ॥
एकेनैव पुटेनैव सूतकं भस्म जायते ।
तत् प्रयोज्यं यथास्थाने यथामात्रं यथाविधि ॥"
अथान्यप्रकारः ।
"काष्ठोडुम्बरिकादुग्धे रसं किञ्चिद्विमर्द्दयेत् ।
तद्दुग्धघृष्टहिङ्गोश्च मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् ॥
क्षिप्त्वा तत्संपुटे सूतं तत्र मुद्रां प्रदीपयेत् ।
धृत्वा तद्गोलकं प्राज्ञो मृन्मूषासंपुटेऽधिके ॥
पचेद्गजपुटे तेन सूतकं याति भस्मताम् ॥"
अन्यः प्रकारः ।
"नागवल्लीरसैर्घृष्टः कर्कोटीकन्दगर्भितः ।
मृन्मूषासंपुटे पक्वः सूतो यात्येव भस्मताम् ॥"
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे २ भागे ॥
अथ पारदशिवलिङ्गनिर्म्माणविधिः ।
"पारदे शिवनिर्म्माणे नानाविघ्नं यतः प्रिये ! ।
अतएव महेशानि ! शान्तिस्वस्त्ययनं चरेत् ॥
पारदं शिवबीजं हि ताड़नं नहि कारयेत् ।
ताड़नाद्विघ्ननाशः स्यात्ताड़नाद्विघ्नहीनता ॥
ताड़नाद्भोगयुक्तत्वं ताड़नान्मरणं भवेत् ।
द्वादशं पार्थिवं लिङ्गमुपचारैश्च षोड़शैः ।
पट्टादिवस्त्रनिर्म्माणरचितं शुक्लमेव वा ॥
पुरुषस्य यथायोग्यं युग्मवस्त्रं निवेदयेत् ॥
भोगयोग्यं प्रदातव्यं मधुपर्कं कुलेश्वरि ! ।
अलङ्कारं यथाशक्ति दद्यात् कल्याणहेतवे ॥
पूजयेद्भक्तियत्नेन विल्वपत्रेण पार्व्वति ! ।
तोड़लोक्तेन विधिना प्रत्येकेनायुतं जपेत् ॥
आदौ पञ्चाक्षरं मन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् ।
पूजान्ते प्रजपेत् पश्चात् प्रासादाख्यं महामनुम् ॥
दक्षिणान्तं समाचर्य्य हविष्याशी जितेन्द्रियः ।
ताम्बूलञ्च तथा मत्स्यं वर्ज्जयेच्च कदाचन ।
अर्द्धरात्रे हविष्यान्नं ताम्बूलं मीनमुत्तमम् ॥
होमयेत् परमेशानि ! दशांशं वा शतांशकम् ।
होमस्य दक्षिणा कार्य्या तदा विघ्नैर्न लिप्यते ॥
ततः परस्मिन् दिवसे पारदं चानयेत् सुधीः ।
तस्योपरि जपेन्मन्त्रं सर्व्ववर्णं नवात्मकम् ॥
व्योमबीजं शिवार्णञ्च वर्णाद्यं विन्दुमस्तकम् ।
वायुबीजं चेन्दुयुतं चितयं त्र्यम्बकं प्रिये ! ॥
इमं मन्त्रं महेशानि ! प्रजपेद्यद्यधीपरि ॥
पारदे प्रजपेन्मन्त्रमष्टोत्तरशतं यदि ।
तदैवौषधयोगेन बद्धो भवति नान्यथा ॥
ततः परस्मिन् दिवसे शृणु यत् प्राणवल्लभे ! ।
वरयेत् सर्व्वकर्त्तारं यथोक्तविभवावधि ॥
सुवर्णं चम्पकाकारं कर्णयुग्मे निवेशयेत् ।
चतुष्कोणयुतं स्वर्णं ग्रीवायां सुमनोहरम् ॥
हस्तद्वये महेशानि ! दद्याद्वलययुग्मकम् ।
वलयं मुक्तावर्णञ्च अङ्गुरीयं तथैव च ॥
कर्म्मी दद्यात् पीतवर्णं क्षौमवस्त्रयुगं प्रिये ! ।
एवं कृत्वा महेशानि ! शिवरूपं विचिन्तयेत् ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि विधानं शृणु पार्व्वति ! ।
प्रस्तरे चैव संस्थाप्य भिण्टीपत्ररसेन च ।
प्रयत्नेन समालोड्य कुर्य्यात् कर्द्दमवत् प्रिये ! ॥
निर्म्माणयोग्यं तद्द्रव्यं यदि स्यात् सुरसुन्दरि ! ।
तदा निर्म्माय तल्लिङ्गं पुनर्दृढतरञ्चरेत् ॥
सपुष्पसंयुते वस्त्रे अङ्गारे च करीषके ।
किञ्चिदुष्णं प्रकर्त्तव्यं यतो दृढ़तरं भवेत् ॥"
इति मातृकाभेदतन्त्रे ८ पटलः ॥ * ॥
सगरराजकृततत्सर्व्वशिरोमुण्डनजातिविशेषः ॥
(यथा, महाभारते । २ । ५१ । १३ ।
"कैराता दरदा दर्व्वाः शूरा वैयामकास्तथा ।
औदुम्बरा दुर्व्विभागा पारदाः सह वाह्लिकैः ॥")
अस्य विवरणं पह्लवशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
पारदखण्डः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्ना-वली । स तु चीनदेशैकभाग इति केचित् ॥

सर्व्वेषां सम्मतं कुर्य्यादिते वै रोहिणीव्रतम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ अध्यायः ॥
अथ श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतपारणकालः ।
“अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्य्यात् पारणं क्वचित् ।
हन्यात् पुराकृतं कर्म्म उपवासार्जितं फलम् ॥
तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम् ।
तस्मात् प्रयत्नतः कुर्य्यात्तिथिभान्ते च पारणम् ॥”
अत्रोभयवियोगे पारणमुक्तम् । “यत्र साहं
प्रहरनिशाभ्यन्तरे एकस्यैव वियोगस्तत्रैकतर
वियोगेऽपि पारणम् । तथा च नारदीये ।
‘तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।
पारणन्तु न कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य सङ्क्षयः ॥
संयोगिके व्रते प्राप्ते यद्यप्येको वियुज्यते ।
तत्रैव पारणं कुर्य्यादेवं वेदविदो विदुः ॥
यद्येकस्यापि सार्द्धप्रहरनिशाभ्यन्तरे न वियोग
स्तदा तयोरवियोगेऽपि प्रातरुत्सवान्ते पार
णम् । तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रती कुर्व्वीत
पारणम् । इत्युक्तत्वात् ॥ * ॥ महाष्टम्युपवास
पारणं मत्स्यमांसोपहारेण कर्त्तव्यम् । यथा —
‘अष्टम्यां समुपोष्यैव नवम्यामपरेऽहनि ।
मत्स्यमांसोपहारेण दद्यान्नैवेद्यमुत्तमम् ॥
तेनैव विधिनात्मानु स्वयं भुञ्जीत नान्यथा ॥’
स्त्रियास्तु पतिमांसभक्षणनिन्दया न तेन पारणं
किन्तु मत्स्येन । षष्ठ्युपवासपारणे रविवारादौ
मांसनिषेधः । एवं मांसाद्युत्तत्यागरूपनियमेन
नियोगादिष्वपि मांसं वर्ज्जनीयम् ॥ * ॥
अथ श्रीरामनवमीव्रतपारणकालः ।
‘नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः ।
उपोषणं नवम्यां वै दशम्यामेव पारणम् ॥’
अथैकादशीव्रतपारणकालः ।
‘मन्त्रं जपित्वा हरये निवद्योपोषणं व्रती ।
द्वादश्यां पारणं कुर्य्याद्वर्ज्जयित्वा त्रुयोदशीम् ॥
द्वादशीलङ्घने दोषमाह नारदीयम्
“महाहानिकरी ह्येषा द्वादशी लङ्घिता
नृणाम् ॥
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
‘द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः ।
तमतिक्रम्य कुर्व्वीत पारणं विष्णुतत्परः ॥
अथ श्रवणाद्वादशीव्रतपारणकालः ।
‘तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।
तावन्नैव न भोक्तव्यं यावन्नैकस्य सङ्क्षयः ॥
विशेषेण महीपाल श्रवणं वर्द्धते यदि ।
तिथिक्षयेण भोक्तव्यं द्वादशीं नैव लङ्घयेत् ॥
तिथिक्षयेण एकादशीक्षयेण भोक्तव्यं द्वादश्यां
पारयेदित्यर्थः ॥ * ॥ अथ शिवरात्र्युपवास
पारणकालः
जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्य्ये भद्रजयान्विते ।
कृतोपवासस्तिथ्यन्ते नरः कुर्य्याच्च पारणम् ॥
तिथ्यन्तं पारणन्तु जयन्तीमात्रपरम् । अत्र
चतुर्द्दश्यामेव तत ।
ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।
पूजितानि भवन्तीह भूतान्ते पारणे कृते ॥ * ॥

पारणदिने वर्ज्यानि यथा ब्रह्माण्डपुराणम् ।
“कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं लोभं वितथभाषणम् ।
व्यायामञ्च प्रवासञ्च दिवास्वप्नं तथाञ्जनम् ॥
शिलापिष्टं मसूरांश्च द्वादशैतानि वैष्णव ।
द्वादश्यां वर्ज्जयेन्नित्यं सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥”
हरिभक्तिविलासे ।
‘कांस्यं मांसं मसूरञ्च चणकं कोरदूषकम् ।
शाकं मधु परान्नञ्च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम् ॥’
अत्रोपवसन्निति तद्दिने भोजनाभावात्
सामीप्यात् पूर्व्वापरयोर्ग्रहणम् । इति तिथ्यादि
तत्त्वम् ॥
पारत पुं (त्रिविधव्याधिसङ्कटाम्भिः पार
मतनोतीति । तन+अन्येभ्योऽपीति ड ।)
पारदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११६ ॥
पारतन्त्र्य क्ली (परतन्त्रस्य भावः । परतन्त्र+
ष्यञ् ।) परतन्त्रता । पराधीनत्वम् । अस्वाधीन
ता । यथा माघवकार ।
‘दोषायां समवेतानां विकल्पेऽप्याशुकल्पना ।
स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां याति प्राधान्यमादि
मेन् ॥”
पारत्रिक त्रि (परत्र भवम् । परत्र+ठक् ।)
पारलौकिकम् । परत्र भवमित्यर्थे ठिक्प्रत्यय
निष्पन्नम् ।
पारद पुं (जरामरणसङ्कटाम्भिः पारं ददा
तीति । दा+क ।) धातुविशेषः । पारा इति
भाषा । तत्पर्य्यायः । रसराजः २ रसनाथः
३ महारसः ४ रसः ५ महातेजः ६ रसलेहः
७ रसोत्तमः ८ सूतराट् ९ चपलः १० जैत्रः
११ शिवबीजम् १२ शिवः १३ अमृतम् १४
रसेन्द्रः १५ लोकेशः १६ दुर्द्धरः १७ प्रभुः १८
रुद्रजः १९ हरतेजः २० रसधातुः २१ अचि
न्त्यजः २२ खेचरः २३ अमरः २४ देहदः २५
मृत्युनाशकः २६ सूतः २७ स्कन्दः २८ स्कन्दां
शकः २९ देवः ३० दिव्यरसः ३१ रसायनश्रेष्ठः
३२ यशोदः ३३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सूतकः
३४ सिद्धधातुः ३५ पारतः ३६ । इति शब्दरत्ना
वली ॥ हरबीजम् ३७ रजस्वलः ३८ । इति
हेमचन्द्रः ॥ शिववीर्य्यम् ३९ शिवाह्वयः ४० ।
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । क्रिमिकुष्ठ
नाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । रसायनत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥ अस्य भस्म पूर्णवीर्य्यं माषत्रय
पर्य्यन्तं तिष्ठति । इति परिभाषा ॥ * ॥ अपि च ।
पारदः सकलरोगनाशकः
षड्रसो निखिलयोगवाहकः ।
पञ्चभूतमय एष कीर्त्तितो
देहलोहवरसिद्धिकारकः ॥
मूर्च्छितो हरते व्याधीन् बद्धः खेचरसिद्धिदः ।
सर्व्वसिद्धिकरो लीनो निरुत्थो देहसिद्धिदः ॥
त्रिविधव्याधिभयोग्यमरणजरासङ्कटेऽपि
मर्त्त्याभ्यः ।
पारं ददाति यस्मात्तस्मादयं पारदः कथितः ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

तस्योत्पत्तिस्थानं यथा —
‘शिवाङ्गात् प्रच्युतं रेतः पतितं धरणीतले
तद्देहसारजातत्वाच्छुक्लमच्छमभूच्च तत् ॥
क्षेत्रभेदेन विज्ञेयं शिववीर्य्यं चतुर्व्विधम् ।
श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं तत्तु भवेत् क्रमात् ॥
ब्राह्मणः क्षत्त्रियो वैश्यः शूद्रश्च खलु जातितः ।
श्वेतं शस्तं रुजां नाशे रक्तं किल रसायने ॥
धातुवादे तु तत् पीतं खे गतौ कृष्णमेव च ।
पारदः षड्रसः स्निग्धस्त्रिदोषघ्नो रसायनः ।
योगवाही महावृष्यः सदा दृष्टिबलप्रदः ॥
सर्व्वामयहरः प्रोक्तो विशेषात् सर्व्वकुष्ठनुत् ।
स्वस्थो रसो भवेद्ब्रह्मा बद्धो ज्ञेयो जनार्द्दनः
रञ्जितः क्रामितश्चापि साक्षाद्देवो महेश्वरः ॥
मूर्च्छितो हरति रुजं बन्धनमनुभूय खे गतिं
कुरुते ।
अमरीकरोति हि मृतः कोऽन्यः करुणाकरः
सूतात् ॥”
रसामृते ।
‘यस्य रोगस्य यो योगस्तेनैव सह योजितः ।
रसेन्द्रो हन्ति तं रोगं नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥”
तस्य दोषा यथा —
‘मलं विषं वह्निगिरित्वचापलं
नैसर्गिकं दोषमुशन्ति पारदे ।
उपाधिजौ द्वौ त्रपुनागयोगजौ
दोषौ रसेन्द्रे कथितौ मुनीश्वरैः ॥
मलेन मूर्च्छा मरणं विषेण
दाहोऽग्निना कष्टतरः शरीरे ।
देहस्य जाड्यं गिरिणा सदा स्या
च्चापल्यतो वीर्य्यहृतिश्च पुंसाम् ॥
वङ्गेन कुष्ठं भुजगेन षण्ढो
भवेदतोऽसौ परिशोधनीयः ॥
वह्निर्व्विषं मलश्चेति मुख्या दोषास्त्रयो रसे ।
एते कुर्व्वन्ति सन्तापं मृतिं मूर्च्छां नृणां क्रमात् ॥
अन्येऽपि दोषाः कथिता भिषग्भिः पारदे यदि
तथाप्येते त्रयो दोषा हरणीया विशेषतः ॥
संस्कारहीनं खलु सूतराजं
यः सेवते तस्य करोति बाधाम् ।
देहस्य नाशं विदधाति नूनं
कष्टांश्च रोगान् जनयेन्नराणाम् ॥
मारितस्य मूर्च्छितस्य तस्य गुणाः ।
“पारदः क्रिमिकुष्ठघ्नो जयदो दृष्टिदः सरः ।
मृत्युञ्जयः महावीर्य्यो योगवाही जराहरः ॥
सर्व्वरोगापहो वृष्यो वह्निसन्धानुबन्धनः ।
सकलनाशनः शूरः खेचरः सिद्धिदः परः ॥
पारदः सकलरोगहा स्मृतः
षड्रसो निखिलयोगवाहकः ।
पञ्चभूतमय एव कीर्त्तितः
स्नात तद्गुणगणैर्व्विराजते ॥” * ॥
अथ रसस्य शोधनविधिः । तत्र स्वेदनम् ।
‘नानाधान्यैर्यथा प्राप्तैस्तुषवर्ज्जैर्जलान्वितैः ।
मृद्भाण्डं पूरितं रक्षेद्यावदम्लत्वमाप्नुयात् ॥
तन्मध्ये भृङ्गराजमण्डी विष्णुक्रान्ता पुनर्नवा

मीनाक्षी चैव सर्पाक्षी सहदेवी शतावरी ॥
त्रिफला गिरिकर्णी च हंसपादी च चित्रकः ।
समूलं कुट्टयित्वा तु यथालाभं विनिःक्षिपेत् ॥
पूर्व्वाम्लभाण्डमध्ये तु धान्याम्लकमिदं स्मृतम् ।
स्वेदनादिषु सर्व्वत्र रसराजस्य योजयेत् ॥"
विष्णुक्रान्ता गिरिकर्णी च अपराजितैव श्वेत-नीलपुष्पभेदात् । अत्यम्लमारनालं वा तदभावे प्रयोजयेत् । तदभावे धान्याम्लाभावे ।
"त्र्यूषणं लवणं राजी रजनी त्रिफलार्द्रकम् ।
महाबला नागबला मेघनादः पुनर्नवा ॥
मेषशृङ्गी चित्रकञ्च नवसारं समं समम् ।
एतत् समस्तं व्यस्तं वा पूर्व्वाम्लेनैव पेषयेत् ॥
प्रलिम्पेत्तेन कल्केन वस्त्रमङ्गुलमात्रकम् ।
तन्मध्ये निःक्षिपेत् सूतं बद्धा तत्त्रिदिनं पचेत् ॥
दोलायन्त्रेऽम्लसंयुक्ते जायते स्वेदितो रसः ॥"
मेघनादः चवराइ शाकविशेषः । मेषशृङ्गी मेढ़ाशृङ्गी । तदलाभे कर्कटशृङ्गी ग्राह्या । नवसारं नौसादर । अन्यच्च ।
"मूलकानलसिन्धूत्थत्र्यूषणार्द्रकराजिकाः ।
रसस्य षोड़शांशेन द्रव्यं युञ्ज्यात् पृथक् पृथक् ॥
द्रव्येष्वनुक्तमानेषु मतं मानमिदं बुधैः ।
पटावृतेषु चैतेषु सूतं प्रक्षिप्य काञ्जिके ॥
स्वेदयेद्दिनमेकञ्च दोलायन्त्रेण बुद्धिमान् ।
स्वेदात्तीव्रो भवेत् सूतो मर्द्दनाच्च सुनिर्म्मलः ॥"
मूलकं मुरइ । अनलश्चित्रकम् । त्र्यूषणं त्रिकटु । राजिका राइ ॥ * ॥ अथ मर्द्दनम् ।
"इष्टिकाचूर्णचूर्णाभ्यामादौ मर्द्यो रसस्ततः ।
दध्ना गुड़ेन सिन्धूत्थराजिकागृहधूमकैः ॥"
अन्यच्च ।

"कुमारिकाचित्रकरक्तसर्षपैः
कृतैः कषायैर्बृहतीविमिश्रितैः ।
फलत्रिकेणापि विमर्द्दितो रसो
दिनत्रयं सर्व्वमलैर्विमुच्यते ॥" * ॥

अथ मूर्च्छनम् ।
"त्र्यूषणं त्रिफलावन्ध्याकन्दैः क्षुद्राद्वयान्वितैः ।
चित्रकोर्णानिशाक्षारकन्यार्ककनकद्रवैः ॥
सूतं कृतेन यद्येण वारान् सप्ताभिमूर्च्छयेत् ।
इत्थं संमूर्च्छितः सूतस्त्यजेत् सप्तापि कञ्चुकान् ॥"
वन्ध्याकन्दः बाँझखखसाकन्दः । क्षुद्राद्वयं छोटीकटेया बड़ीकटेया । ऊर्णा ऊर्णामेषका । निशा हरिद्रा । क्षारः यवक्षारः । कन्या कुमारिका । अर्कः अर्कपत्ररसः । कनकः धस्तूरपत्ररसः ॥ * ॥
अथोर्द्धपातनम् ।
"मयूरग्रीवताप्याभ्यां नष्टपिष्टीकृतस्य च ।
यन्त्रे विद्याधरे कुर्य्याद्रसेन्द्रस्योर्द्धपातनम् ॥
सूतः स्यादूर्द्धपातेन सर्व्वदोषविवर्ज्जितः ॥"
मयूरग्रीवा तुतिया । ताप्यः सुवर्णमाक्षी । नष्टपिष्टीकृतस्य कुमारिकाद्रवयोगेन तावन्मर्द्दनं कर्त्तव्यं यावत् पारदः पृथङ् दृश्यते इत्यर्थः । विद्याधरयन्त्रे डमरुयन्त्रे ॥ * ॥
अथाधःपातनम् ।
"त्रिफलाशिग्रुशिखिभिर्लवणासुरिसंयुतैः ।
नष्टपिष्टं रसं कृत्वा लेपयेदूर्द्ध्वभाजनम् ॥
ततो दीप्तैरधःपातमुपलैस्तस्य कारयेत् ।
यन्त्रे भूधरसंज्ञे तु ततः सूतो विशुद्ध्यति ॥
स्वेदनादिक्रियाभिस्तु शोधितोऽसौ यदा भवेत् ।
तदा कार्य्याणि कुरुते प्रयोज्यः सर्व्वकर्म्मसु ॥"
अथ मुख्यदोषहरशोधनविधिः ।
"गृहकन्या हरति मलं त्रिफलाग्निं चित्रको विषं हन्ति ।
तस्मादेभिर्मिश्रैर्वारान् संमूर्च्छयेत् सप्त ॥" * ॥
अथ सर्व्वदोषहरः संक्षिप्तः शोधनविधिः ।

"कुमारिकाचित्रकरक्तसर्षपैः
कृतैः कषायैर्बृहतीविमिश्रितैः ।
फलत्रिकेणापि विमर्द्दितो रसो
दिनत्रयं सर्व्वमलैर्विमुच्यते ॥

एवं कदर्थितः सूतः षण्ढो भवति निश्चितम् ।
वह्न्यौषधीकषायेण स्वेदितः स बली भवेत् ॥
सर्पाक्षीचिञ्चिकावन्ध्याभृङ्गाब्दैः स्वेदितो बली ।
ततः स पारकद्रावैः खिन्नः स्यादतिदीप्तिमान् ॥"
सर्पाक्षी नागफणी । चिञ्चिका अम्लिली । वन्ध्या बाँझखखसा । भृङ्गः भृङ्गराजः । अब्दो मुस्ता । पावकः चित्रकः ॥ * ॥
अथ रसस्य मारणविधिः ।
"धूमसारं रसं तोरीं गन्धकं नवसादरम् ।
यामैकं मर्द्दयेदम्लैर्भागं कृत्वा समं समम् ॥
काचकूप्यां विनिःक्षिप्य ताञ्च मृद्वस्त्रमुद्रया ।
विलिप्य परितो वक्त्रे मुद्रां दत्त्वा विशोषयेत् ॥
अधःसच्छिद्रपिठरीमध्ये कूपीं निवेशयेत् ।
पिठरीं वालुकापूरैर्भृत्वा वा कूपिकागलम् ॥
निवेश्य चुल्ल्यां तदधो वह्निं कुर्य्याच्छनैः शनैः ।
तस्मादप्यधिकं किञ्चित् पावकं ज्वालयेत् क्रमात् ॥
एवं द्वादशभिर्यामैर्म्रियते रस उत्तमः ।
स्फोटयेत् स्वाङ्गशीतं तमूर्द्धगं गन्धकं त्यजेत् ॥
अधःस्थञ्च मृतं सूतं गृह्णीयात्तन्तु मात्रया ।
यथोचितानुपानेन सर्व्वकर्म्मसु योजयेत् ॥" * ॥
अथान्यप्रकारः ।
"अपामार्गस्य वीजानां मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् ।
तत् संपुटे क्षिपेत् सूतं मलपूदुग्धमिश्रितम् ॥"
मलपूः काष्ठोदुम्बरिका ।
"द्रोणपुष्पीप्रसूनानि विड़ङ्गमरिमेदकः ,
एतच्चूर्णमधश्चोर्द्ध्वं दत्त्वा मुद्रां प्रदीपयेत् ॥
तद्गोलमाधमेत् सम्यक् मृन्मूषासंपुटे सुधीः ।
मुद्रां दत्त्वा शोषयित्वा ततो गजपुटे पचेत् ॥
एकेनैव पुटेनैव सूतकं भस्म जायते ।
तत् प्रयोज्यं यथास्थाने यथामात्रं यथाविधि ॥"

अथान्यप्रकारः ।

"काष्ठोडुम्बरिकादुग्धे रसं किञ्चिद्विमर्द्दयेत् ।
तद्दुग्धघृष्टहिङ्गोश्च मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् ॥
क्षिप्त्वा तत्संपुटे सूतं तत्र मुद्रां प्रदीपयेत् ।
धृत्वा तद्गोलकं प्राज्ञो मृन्मूषासंपुटेऽधिके ॥
पचेद्गजपुटे तेन सूतकं याति भस्मताम् ॥"

अन्यः प्रकारः ;

"नागवल्लीरसैर्घृष्टः कर्कोटीकन्दगर्भितः ।
मृन्मूषासंपुटे पक्वः सूतो यात्येव भस्मताम् ॥"

इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे २ भागे ॥

अथ पारदशिवलिङ्गनिर्म्माणविधिः ।
"पारदे शिवनिर्म्माणे नानाविघ्नं यतः प्रिये ! ।
अतएव महेशानि ! शान्तिस्वस्त्ययनं चरेत् ॥
पारदं शिववीजं हि ताड़नं नहि कारयेत् ।
ताड़नाद्वित्तनाशः स्यात्ताड़नाद्वित्तहीनता ॥
ताड़नाद्रोगयुक्तत्वं ताड़नान्मरणं भवेत ।
द्वादशं पार्थिवं लिङ्गमुपचारैश्च षोड़शैः ।
पट्टादिसूत्रनिर्म्माणरचितं शुक्लमेव वा ॥
पुरुषस्य यथायोग्यं युग्मवस्त्रं निवेदयेत् ॥
भोगयोग्यं प्रदातव्यं मधुपर्कं कुलेश्वरि ! ।
अलङ्कारं यथाशक्ति दद्यात् कल्याणहेतवे ॥
पूजयेद्बहुयत्नेन विल्वपत्रेण पार्व्वति ! ।
तोड़लोक्तेन विधिना प्रत्येकेनायुतं जपेत् ॥
आदौ पञ्चाक्षरं मन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् ।
पूजान्ते प्रजपेत् पश्चात् प्रासादाख्यं महामनुम् ॥
दक्षिणान्तं समाचर्य्य हविष्याशी जितेन्द्रियः ।
ताम्बूलञ्च तथा मत्स्यं वर्जयेन्न कदाचन ।
अस्मिंस्तन्त्रे हविष्यान्नं ताम्बूलं मीनसत्तमम् ॥
होमयेत् परमेशानि ! दशांशं वा शतांशकम् ।
होमस्य दक्षिणा कार्य्या तदा विघ्नैर्न लिप्यते ॥
ततः परस्मिन् दिवसे पारदं आनयेत् सुधीः ।
तस्योपरि जपेन्मन्त्रं सर्व्वमन्त्रं नवात्मकम् ॥
व्योमवीजं शिवार्णञ्च वर्णाद्यं विन्दुमस्तकम् ।
वायुवीजं चेन्दुयुतं त्रितयं त्र्यम्बकं प्रिये ! ॥
इमं मन्त्रं महेशानि ! प्रजपेदौषधोपरि ॥
पारदे प्रजपेन्मन्त्रमष्टोत्तरशतं यदि ।
तदैवौषधयोगेन बद्धो भवति नान्यथा ॥
ततः परस्मिन् दिवसे शृणु यत् प्राणवल्लभे ! ।
वरयेत् सर्व्वकर्त्तारं यथोक्तविभवावधि ॥
सुवर्णं चम्पकाकारं कर्णयुग्मे निवेशयेत् ।
चतुष्कोणयुतं स्वर्णं ग्रीवायां सुमनोहरम् ॥
हस्तद्वये महेशानि ! दद्याद्वलययुग्मकम् ।
वलयं शुक्लवर्णञ्च अङ्गुरीयं तथैव च ॥
ऊर्म्मीं दद्यात् पीतवर्णां क्षौमवस्त्रयुगं शिवे ! ।
एवं कृत्वा महेशानि ! शिवरूपं विचिन्तयेत् ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि विधानं शृणु पार्व्वति ! ।
प्रस्तरे चैव संस्थाप्य भिण्टीपत्ररसेन च ।
प्रणवेन समालोड्य कुर्य्यात् कर्द्दमवत् प्रिये ! ॥
निर्म्माणयोग्यं तद्द्रव्यं यदि स्यात् सुरसुन्दरि ! ।
तदा निर्म्माय तल्लिङ्गं पुनर्दृढ़तरञ्चरेत् ॥
सपुष्पसंयुते वस्त्रे अङ्गारे च करीषके ।
किञ्चिदुष्णं प्रकर्त्तव्यं यतो दृढ़तरं भवेत् ॥"

इति मातृकाभेदतन्त्रे ८ पटलः ॥ * ॥

सगरराजकृतसंस्कारम्लेच्छजातिविशेषः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ५१ । १३ ।
"कैराता दरदा दर्व्वाः शूरा वैयामकास्तथा ।
औदुम्बरा दुर्व्विभागाः पारदाः सह वाह्लिकैः ॥")
अस्य विवरणं पह्लवशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
पारदण्डकः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली । स तु ओड्रदेशैकभाग इति केचित् ॥

पारदारिक, पुं, (परेषां अन्येषां दारान् गच्छतीति। परदार+"गच्छतौ परदारादिभ्यः।"४।४।७। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ठक्।) पारजायिकः। परदाररतः। (यथा, महाभारते ८।३९।७५।
"तत्र माहिष्मतीवासी भगवान् हव्यवाहनः। श्रूयते हि गृहीतो वै पुरस्तात् पारदारिकः॥")
"पुण्यकाण्डमयहिरिमायितं
यत्र गौतमकलत्रकामिनः।
पारदारिकविलाससाहसं
देवभर्त्तुरवदद् भिषिषु॥"
इति च नैषधे १८ सर्गः॥
अस्य दोषा यथा,—
"यः परस्त्रीषु निरतस्तस्य श्रीर्वा कुतो यशः।
स च निन्द्यः पापयुक्तः सर्व्वत्र सर्व्वसभासु च॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे २१ अध्यायः॥

पारदार्य्यं, क्ली, (परदारा दारा यस्य स परदारः तस्य कर्म्मेति ष्यञ्।) परदारगमनम्। यथा,
"भृताद्ध्ययनादानं भृतकाध्यापनन्तथा।
पारदार्य्यं पारिवित्त्यं वार्द्धुष्यं लवणक्रिया॥"
इत्युपपातकगणने याज्ञवल्क्यः॥

पारदेश्य, त्रि, प्रोषितः। पारदेशिकः। पथिकः। परदेशं गतः इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययनिष्पन्नः॥ (परदेशे भव इति ष्यञ्। परदेशजातः। यथा, याज्ञवल्क्ये। २।२५५।
"स्वदेशपण्ये तु शतं वणिग्गृह्णीत पञ्चकम्। दशकं पारदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयी॥")

पारमहंस्य, त्रि, (परमहंसेनोक्तम् परमहंसस्य भावः परमहंसेन ज्ञेयं यत् प्राप्यमिति वा। परमहंस+ष्यञ्।) परमहंससम्बन्धि। यथा,
"श्रीमद्भागवतं पुराणममलं यद्वैष्णवानां प्रियं यस्मिन् पारमहंस्यमेकममलं ज्ञानं परं गीयते। यत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नैष्कर्म्म्यमाविष्कृतं तच्छृण्वन् सुपठन् विचारणपरो भक्त्या विमुच्येन्नरः॥"
इति श्रीमद्भागवते।१२।१३।१८।
"पारमहंस्यं परमहंसैः प्राप्यम्।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ (परब्रह्मधाम। यथा, भागवते।१।१९।२२।
"यत्रानुरक्ताः सहसैव धीरा
व्यपोह्य देहादिषु सङ्गमूढम्।
व्रजन्ति तत्पारमहंस्यमन्त्यं
यस्मिन्नहिंसोपशमः स्वधर्म्मः॥"
प्रचण्डनिष्ठारूपम्। यथा, तत्रैव।२।४।१३।
"पुनः पुनः पारमहंस्य आश्रमे॥
व्यवस्थितानामनुमृग्यदाशुषे॥"
ज्ञानस्वरूपम्। यथा तत्रैव।४।२१।४१।
"न वै तथा चेतनया बहिष्कृते
हुताशने पारमहंस्यपर्य्यगुः॥")

पारमार्थिक, त्रि, (परमार्थाय परमपुरुषार्थाय हितः इति। ठक्।) परमार्थयुक्तः। यथा —
"गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः॥"
इति पुराणम्॥
सुखम्। यथा,—
"विषतुपञ्चमप्राक्तनवद्वादश एव च।
क्रमेण घटिका त्यक्ता तत्पूर्णं पारमार्थिकम्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
(यथार्थः। यथा, मनौ ८।४९ श्लोकटीकायां कुल्लूकभट्टः। "तेषां प्रकाशाप्रकाशतस्कराणां सकर्म्मणि चौर्य्यादौ ये पारमार्थिका दोषा इति।" परस्परविभक्तः। यथा, भागवते। ३।२६।९।
"तत्त्वानां महदादीनां प्रकृतेः पुरुषस्य च।
स्वरूपं लक्ष्यतेऽमीषां येन तत् पारमार्थिकम्॥"
"पारमार्थिकं परस्परविभक्तमित्यर्थः।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥)

पारम्पर्य्यं, क्ली, (परम्परायाः आगतम्। तत आगत इत्यण्। चतुर्वर्णादित्वात् ष्यञ्। परम्परा+स्वार्थे ष्यञ् वा।) आम्नायः। कुलक्रमः। इति हेमचन्द्रः॥ तथा च।
"यस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्य्यक्रमागतः।
तत्र तं नावमन्येत धर्म्मस्तत्रैव सादृशः॥"
इति विवादभङ्गार्णवः॥
परम्परायाः भावश्च॥ (यथा, महाभारते। ६।११०।२७।
"निहतेषु च सैन्येषु पारम्पर्य्येण सर्व्वशः।
विमुक्तकवचाः सर्व्वे भीष्ममीयुर्नराधिपाः॥")

पारम्पर्य्योपदेश, पुं, (पारम्पर्य्येण गुरुपरम्परया प्राप्त उपदेशः।) उपदेशपरम्परा। तत्पर्य्यायः। ऐतिह्यम् २ इतिह ३। इत्यमरः। २।७।१२॥ परम्परैव पारम्पर्य्यं स्वार्थे ष्यञ्। पारम्पर्य्येणोपदेशः। पारम्पर्य्योपदेशः तत्र इतिहशब्दोऽव्ययः। यथा। इतिह वृद्धैरुक्तं इह वटे यक्षः प्रतिवसतीति। इति एवं रूपं ह निश्चयं गच्छति इतिह इनजनादिति डः। इतिह शब्दात् स्वार्थे ष्णे ऐतिह्यम्। इति भरतः॥

पारलौकिक, त्रि, (परलोके भवः। परलोकाय हितः इति वा। परलोक+ठञ्। "अनुशतिकादीनाञ्च।"७।३।२०। इति निपातादुभयपदवृद्धिः।) परलोकसम्बन्धी। यथा,—
"दानपात्रमधमर्णमिहैक-
ग्राहि कोटिगुणितं दिवि दायि।
साधुरेति सुकृतैर्यदि कर्त्तुं
पारलौकिककुसीदमसीदत्॥"
इति नैषधे।५।८२॥
(तथा च महाभारते। १३।१११।१६।
"तस्मान्न्यायागतैर्धर्म्मं सेवेत पण्डितः।
धर्म्म एको मनुष्याणां सहायः पारलौकिकः॥")

पारवत, पु, पारावतः। इति द्विरूपकोषः॥

पारशव, पु, शूद्रायां विप्रतनयः। इत्यमरः। २।१०।२०८॥ स तु निषादजातिः। यथा,—
"ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते।
निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते॥
शूद्रकन्यायामूढ़ायां निषाद उत्पद्यते यतः।
संज्ञान्तरेण पारशवश्चोच्यते।
संस्कारविधिमाह।
स पारयन्नेव शवस्तस्मात् पारशवः स्मृतः।
स जीवन्नेव शवतुल्य।" इति
परस्त्रीतनयः। (परशुरेव स्वार्थे अण्) शस्त्रम्। तत् लौहम्। इति मेदिनी। वे परशुजाते, त्रि॥

पारश्रीक, पुं, पारसीकः। ... नाथः॥

पारश्वध, पुं, (परश्वधेन युध्यतेऽसौ परश्वधः प्रहरणमस्येति वा। परश्वध+"तदस्येति।") परश्वधधारी। पारश्वधिकः। इति हेमचन्द्रः।

पारश्वधिकः पुं, (परश्वधः प्रहरणमस्य। "परश्वधाट्ठञ् च।" ४।४।५८। इति ठञ्) परशुहेतिकः। कुठारधारी।
पारश्वध, २ परश्वधायुधः ३। इति हेमचन्द्रः

पारसिक, पुं पारसीकः। इति ...

पारसी, स्त्री पारस्यभाषा। ... विद्यादि। तदारम्भदिनं यथा,—
"ज्येष्ठाश्विनीमघापूर्व्वारेवतीभरणीदये।
विशाखार्द्रोत्तराषाढ़ासुभमे पापवासरे।
लग्ने स्थिरे सचन्द्रे च पारसीमारवीं पठेत्॥"
इति गणपतिमुहूर्त्ते।

पारसीकः, पु, पारसीकदेशोद्भवघोटकः। पर्य्यायः। वानायुजः २। ... टीकायां भरतः॥ पर्दीदन् ३ आयजूष ४ इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, अश्ववैद्यके ६
"पारसीकाखालिकाभाः कोङ्कणाः केचिदुद्गताः॥"
देशविशेषः। तत्पर्य्यायः। पारसिक २ इति शब्दरत्नावली। तद्देशोद्भवे, त्रि। रघु।४।६०।
"पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना॥")

पारस्त्रैणेय, त्रि (परस्त्रियां जातः। "दीनामिनङ्।" ४।१।१२६। इति इनङादेशश्च। तत उभयपदवृद्धिः।) सुतः। इत्यमरः।२।६।२४॥

पारा स्त्री, (पारोऽस्त्यस्या इत्यच् ततष्टाप्। नदीविशेषः। या तु पारियात्रपर्व्वतोद्भवा इति मेदिनी। रे,५६॥ (यथा, माघे।११३।
"पारा चर्म्मण्वती रूपा विदुषा वेत्रवत्यपि॥"

पारापत, पुं, (पारे शिरिवत्यादिपरपारे पारादप्यापतति लोभादिति। पत+अच्।) पारावतः इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

पारापारः, पुं (पारश्चापारश्चास्त्यस्येति। "अर्शआदिभ्योऽच्।" ५।२।१२७। इत्यच्।) पारावारः। इति द्विरूपकोषः॥

पारायण, क्ली, साकल्यवचनम्। इत्यमरः।३।२।२॥"पारं समाप्तिं अयनं गच्छति प्राप्नोति पारायणं नन्द्यादित्वादनः। ल्यादित्रिलिङ्गत्व द्विलिङ्गेन सामानाधिकरण्येऽपि पारायणम्। यथा धातुपारायणम्।

पारायणं नाम लङ्घेति मम मैथिलीति भट्टिः ।” इति भरतः ॥ (पारमयन्ते समाप्तिं प्राप्नुवन्ति येनेति । अय+ल्युट् करणे इत्येके ।) पुराणपाठः । (यथा देवीभागवते । ३ । २६ । १७ । “वरयेद्ब्राह्मणं शान्तं पारायणकृते तदा ॥”) तत्र श्रीभागवतपाठानुक्रमो यथा,—

श्रीपार्व्वत्युवाच ।

“स्कन्धैर्द्वादशभिः प्रोक्तं श्रीमद्भागवतं प्रभो ! ।
शुकस्तच्छ्रावयामास महाराजं परीक्षितम् ॥
सप्ताहेनेति भगवन् ! श्रूयते तत्र तत्र ह ।
तस्यानुक्रममिच्छामि श्रोतुं तत्फलमेव च ॥

सदाशिव उवाच ।

साधु पृष्टं महाभागे ! लोके यत् प्रचरिष्यति ।
पारायणमिति ख्यातं सद्यो मुक्तिप्रदं नृणाम् ॥
शुकस्योक्तिक्रमेणैव पठेद्भागवतन्तु यः ।
श्रावयेच्छृणुयाद्वापि तस्यानन्तं फलं भवेत् ॥
कृतनित्यक्रियः प्रातः कुशहस्तः कृतासनः ।
देवद्विजगुरून्नत्वा ध्यात्वा विष्णुं सनातनम् ॥
द्वैपायनं नमस्कृत्य शुकदेवञ्च भक्तितः ।
हिरण्याक्षवधं यावत् प्रथमेऽह्नि कीर्त्तयेत् ॥
चरितं भरतस्यापि द्वितीयेऽथ तृतीयके ।
मथनञ्चाम्बुधस्यापि यत्र कूर्म्मः स्वयं हरिः ॥
चतुर्थदिवसे चैव दशमे हरिजन्म च ।
पञ्चमे तु पठेद्विद्वान् रुक्मिण्या हरणावधि ॥
षष्ठे चोद्धवसंवादं सप्तमे तु समापयेत् ।
अध्यायं प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन ॥
कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादिं पठेत् पुनः ।
पठेदर्थं बुध्यमानः श्रावयेद्वैष्णवोत्तमे ! ॥
श्रोता तु प्राङ्मुखो भूत्वा शृणुयाद्भक्तितत्परः ।
अध्याये स्वर्णमाषैकं तथा दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
समाप्तौ च ततो धेनुं स्वर्णशृङ्गीं निवेदयेत् ।
कुर्य्याच्च वैष्णवं होमं सात्वतान् भोजयेत्ततः ॥
एवं यः कुरुते देवि ! पाठं भागवतस्य तु ।
श्रवणं श्रावणं वापि स इष्टां गतिमाप्नुयात् ।
एतत् पारायणं नाम सर्व्वकामफलप्रदम् ॥
पाठकाले तु त्रिदशा मुनयश्च तपोधनाः ।
पार्षदाश्च तथा विष्णोः सान्निध्यं तत्र कुर्व्वते ॥
एतत्ते कथितं देवि ! पारायणविधानकम् ।
विष्णुप्रीतिकरं पुण्यं किम्भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे पारायणमाहात्म्ये ७१ अध्याय. ॥ * ॥ अपिच ।

कुमारा ऊचुः ।

“अथ ते संप्रवक्ष्यामः सप्ताहश्रवणे विधिम् ।
सहायैर्वसुभिश्चैव प्रायः साध्यो विधिः स्मृतः ॥
दैवज्ञन्तु समाहूय मुहूर्त्तं पृच्छ्य यत्नतः ।
विवाहे यादृशं वित्तं तादृशं परिकल्पयेत् ॥
नभस्य आश्विनोर्ज्जौ च मार्गशीर्षः शुचिर्नभाः ।
एते मासाः कथारम्भे श्रोतॄणां मोक्षसूचकाः ॥
मासानां निर्णये यानि तानि त्याज्यानि सर्व्वथा ।
सहायाश्च त एवात्र कर्त्तव्याः सोद्यमाश्च ये ॥
देशे देशे तथा चेयं वार्त्ता प्रेष्या प्रयत्नतः ।
भविष्यति कथा चात्र आगन्तव्यं कुटुम्बिभिः ॥
दूरे हरिकथाः केचिद्दूरे चाच्युतकीर्त्तनाः ।
स्त्रियः शूद्रादयो ये च तेषां बोधो यतो भवेत् ॥
देशे देशे विरक्ता ये वैष्णवाः कीर्त्तनोत्सुकाः ।
तेष्वेव पत्रं प्रेष्यञ्च तल्लेखनमितीरितम् ॥
सतां समाजो भविता सप्तरात्रं सुदुर्लभः ।
अपूर्व्वरसरूपैव कथा चात्र भविष्यति ॥
श्रीभागवतपीयूषकथासु रसलम्पटाः ।
भवन्तश्च तदा शीघ्रमायान्तु प्रेमतत्पराः ॥
नावकाशः कदाचिद्वा दिनमात्रं तथापि वा ।
सर्व्वथा गमनं कार्य्यं क्षणोऽत्रैव सुदुर्लभः ॥
एवमाकारणं तेषां कर्त्तव्यं विनयेन च ।
आगन्तुकानां सर्व्वेषां वासस्थानानि कल्पयेत् ॥
तीर्थे चैव वने चापि गृहे वा श्रवणं स्मृतम् ।
विशाला वसुधा यत्र कर्त्तव्यं तत्कथास्थलम् ॥
शोधनं मार्ज्जनं भूमेर्लेपनं धातुमण्डनम् ।
गृहोपस्करमुद्धृत्य गृहकोणे निवेशयेत् ॥
अर्व्वाक् पञ्चाहतो यत्नादास्तीर्णानि प्रलेपयेत् ।
कर्त्तव्यं मण्डपं प्रोच्चैः कदलीखण्डमण्डितम् ॥
फलपुष्पदलैर्विष्वक् विताने च विराजितम् ।
चतुर्दिक्षु ध्वजारोपो बहुसम्पद्विराजितः ॥
ऊर्द्ध्वं सप्तैव लोकाश्च कल्पनीयाः सुविस्तरम् ।
तेषु विप्रा विरक्ताश्च स्थापनीयाः प्रबुध्य च ॥
पूर्व्वं तेषामासनानि कर्त्तव्यानि यथोत्तरम् ।
वक्तुश्चापि तथा दिव्यमासनं परिकल्पयेत् ॥
उदङ्मुखो भवेद्वक्ता श्रोता वै प्राङ्मुखस्तदा ।
प्राङ्मुखोऽथ भवेद्वक्ता श्रोता चोदङ्मुखस्तदा ॥
अथवा पूर्व्वदिक् ज्ञेया पूज्यपूजकमध्यतः ।
श्रोतॄणामागमः प्रोक्तो देशकालादिकोविदैः ॥
विरक्तो वैष्णवो विप्रो वेदशास्त्रविशुद्धिमान् ।
दृष्टान्तकुशलो धीरो वक्ता कार्य्योऽतिनिस्पृहः ॥
अनेककर्म्मविभ्रान्ताः स्त्रैणाः पाषण्डवादिनः ।
शुकशास्त्रकथोच्चारे त्याज्यास्ते येऽप्यपण्डिताः ।
वक्तुः पार्श्वे समर्थार्थमन्यः स्थाप्यस्तथाविधः ॥
पण्डितः संशयच्छेत्ता लोकबोधनतत्परः ॥
वक्त्रा क्षौरं प्रकर्त्तव्यं दिनादर्व्वाक् व्रताप्तये ।
अरुणोदयेऽसौ निर्व्वर्त्य शौचं स्नानं समाचरेत् ॥
मण्डलञ्च प्रकर्त्तव्यं तत्र स्थाप्यो हरिस्तथा ।
कृष्णमुद्दिश्य मन्त्रेण चरेत् पूजाविधिं क्रमात् ।
प्रदक्षिणनमस्कारान् पूजान्ते स्तुतिमाचरेत् ॥
संसारसागरे मग्नं दीनं मां करुणानिधे ! ।
कर्म्मग्राहगृहीताङ्गं मामुद्धर भवार्णवात् ॥
श्रीमद्भागवतस्यापि ततः पूजा प्रयत्नतः ।
कर्त्तव्या विधिना प्रीत्या धूपदीपसमन्विता ॥
ततस्तु श्रीफलं धृत्वा नमस्कारं समाचरेत् ।
स्तुतिः प्रसन्नचित्तेन कर्त्तव्या केवलं तदा ॥
श्रीमद्भागवताख्यस्त्वं प्रत्यक्षः कृष्ण एव हि ।
स्वीकृतोऽसि मया नाथ ! मुक्त्यर्थं भवसागरे ॥
मनोरथो मदीयोऽयं सफलः सर्व्वथा त्वया ।
निर्व्विघ्नेनैव कर्त्तव्यो दासोऽहं तव केशव ! ॥
एवं दीनं वचः प्रोक्त्वा वक्तारञ्चाथ पूजयेत् ।
संभूष्य वस्त्रभूषाभिः पूजान्ते तञ्च संस्तवेत् ॥
शुकरूपप्रबोधज्ञः सर्व्वशास्त्रविशारदः ।
एतत्कथाप्रकाशेन मदज्ञानं विनाशय ॥
तदग्रे नियमः पश्चात् कर्त्तव्यः श्रेयसे मुदा ।
सप्तरात्रं यथाशक्त्या धारणीयः स एव हि ॥
वरणं पञ्चविप्राणां कथाभङ्गनिवृत्तये ।
कर्त्तव्यं तैर्हरेर्जप्यं द्वादशाक्षरविद्यया ॥
ब्राह्मणान् वैष्णवांश्चान्यान् तथा कीर्त्तनकारिणः ।
नत्वा संपूज्य दत्ताज्ञः स्वयमासनमाविशेत् ॥
लोकवित्तधनागारपुत्त्रचिन्तां व्युदस्य यः ।
कथाचित्तः शुद्धमतिः स लभेत् फलमुत्तमम् ॥
आसूर्य्योदयमारभ्य सार्द्धं त्रिप्रहरान्तकम् ।
वाचनीया कथा सम्यक् धीरकण्ठं सुधीमता ॥
कथाविरामः कर्त्तव्यो मध्याह्ने घटिकाद्वयम् ।
तत्कथामनुकार्य्यं वै कीर्त्तनं वैष्णवैस्तदा ॥
मलमूत्रजयार्थं हि लघ्वाहारः सुखावहः ।
हविष्यान्नेन कर्त्तव्यो ह्येकवारं कथार्थिना ॥
उपोष्य सप्तरात्रं वा शक्तिश्चेत् शृणुयात्तदा ।
घृतपानं पयःपानं कृत्वा वा शृणुयात् सुखम् ॥
फलाहारेण वा श्राव्यमेकभक्तेन वा पुनः ।
सुखसाध्यं भवेद्यत्तु कर्त्तव्यं श्रवणाय तत् ॥
भोजनन्तु वरं मन्ये कथाश्रवणकारकम् ।
नोपवासो वरः प्रोक्तः कथाविघ्नकरो यदि ॥
सप्ताहव्रतिनां पुंसां नियमान् शृणु नारद ! ।
विष्णुदीक्षाविहीनानां नाधिकारः कथाश्रवे ॥
ब्रह्मचर्य्यमधःसुप्तिः पत्रावल्याञ्च भोजनम् ।
कथासमाप्तौ भक्तिञ्च कुर्य्यान्नित्यं कथाव्रती ॥
द्विदलं मधु तैलञ्च गरिष्ठान्नन्तथैव च ।
भावदुष्टं पर्य्युषितं जह्यान्नित्यं कथाव्रती ॥
वृन्ताकञ्च कलिङ्गञ्च दग्धमन्नं मसूरिकाम् ।
निष्पावमामिषाद्यञ्च वर्ज्जयेत्तु कथाव्रती ।
पलाण्डुं लशुनं हिङ्गुं मूलकं गृञ्जनन्तथा ।
नालिकानूलकुष्माण्डं नैवाद्याच्च कथाव्रती ॥
देववैष्णवविप्राणां गुरुगोव्रतिनान्तथा ।
स्त्रीराजमहतां निन्दां वर्ज्जयेच्च कथाव्रती ॥
कामं क्रोधं मदं दानं मत्सरं लोभमेव च ।
दम्भं मोहं तथा द्वेषं दूरयेच्च कथाव्रती ॥
रजस्वलान्त्यजम्लेच्छपतितव्रात्यकैस्तथा ।
द्विजद्विड्वेदवाह्यैश्च न वदेद्यः कथाव्रती ॥
सत्यं शौचं दयां मौनं मार्ज्जनं विनयन्तथा ।
उदारं मानसं तद्वत् कुर्य्यादेवं कथाव्रती ॥
दरिद्रश्च क्षयी रोगी निर्भाग्यः पापकर्म्मवान् ।
अनपत्यो मोक्षकामः शृणुयात् स कथामिमाम् ॥
अपुष्पा काकवन्ध्या च वन्ध्या या च मृतार्भका ।
स्रवद्गर्भा च या नारी तया श्राव्या प्रयत्नतः ॥
एतेन विधिना दत्तं तदक्षयतरं भवेत् ।
अत्युत्तमादिना सप्तकोटियज्ञफलप्रदा ॥
एवं कृत्वा व्रतविधिमुद्यापनमथाचरेत् ।
जन्माष्टमीव्रतवत् कर्त्तव्यं फलकाङ्क्षिभिः ॥
अकिञ्चनेषु भक्तेषु प्रायो नोद्यापनाग्रहः ।
श्रवणेनैव पूतास्ते निष्कामा वैष्णवा यतः ॥
एवं नगाहयज्ञेऽस्मिन् समाप्ते श्रोतृभिस्तदा ।
पुस्तकस्य च वक्तुश्च पूजा कार्य्यातिभक्तितः ।

प्रसादस्तुलसीमाला भोजनञ्चापि दीयताम् ।
मृदङ्गतालललितं कीर्त्तनं कीर्त्यतां ततः ॥
जयशब्दो नमःशब्दः शङ्खशब्दश्च गीयताम् ।
विप्रेभ्यो याचकेभ्यश्च वित्तमन्नञ्च दीयताम् ॥
विरक्तश्चेद्भवेत् श्रोता गीता वाच्या परेऽहनि ।
गृहस्थश्चेत्तदा होमः कर्त्तव्यः कर्म्मशान्तये ॥
प्रतिश्लोकञ्च जुहुयाद्विधिना दशमस्य च ।
पायसं दधि सर्पिश्च तिलादिमधुसंयुतम् ॥
अथवा हवनं कुर्य्याद्गायत्र्या सुसमाहितः ।
तन्मयत्वात् पुराणस्य परमस्यास्य तत्त्वतः ॥
होमाशक्तौ बुधो हौम्यं दद्यात्तत्फलसिद्धये ।
नानाच्छिद्रनिरोधार्थं न्यूनताधिक्यताख्ययोः ॥
दोषयोः प्रशमार्थञ्च पठेन्नामसहस्रकम् ।
तेन स्यात् सफलं सर्व्वं नास्त्यस्मादधिकं यतः ॥
द्वादश ब्राह्मणान् पश्चाद्भोजयेन्मधुपायसैः ।
दद्यात् सुवर्णं धेनुञ्च व्रतपूर्णत्वसिद्धये ॥
शक्तौ पलत्रयमितं स्वर्णसिंहं विधाय च ।
तत्रास्य पुस्तकं स्थाप्य लिखितं ललिताक्षरम् ॥
संपूज्यावाहनाद्यैस्तदुपचारैः सदक्षिणम् ।
वस्त्रभूषणगन्धाद्यैः पूजिताय यतात्मने ॥
आचार्य्याय सुधीर्द्दत्त्वा मुक्तः स्याद्भवबन्धनैः ।
एवं कृते विधाने च सर्व्वपापनिवारणे ।
फलदं स्यात् पुराणन्तु श्रीमद्भागवतं शुभम् ॥
धर्म्मार्थकाममोक्षाणां साधनं नात्र संशयः ।
इति ते कथितं सर्व्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥
श्रीमद्भागवतेनैव भक्तिमुक्तिः प्रकाशिता ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीभागवतमाहात्म्ये ६ अध्यायः ॥

पारायणिकः, पुं, (पारायणं वर्त्तयतीति । पारायण + "पारायणतुरायणेति ।" ५ । १ । ७२ । इति ठञ् ।) पाठकः । छात्रः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पारावकः, पुं, (पृ पूर्त्तौ + अप् । पारं पूर्त्तिं अवतीति । अव गतौ + उकञ् ।) प्रस्तरः । इति शब्दरत्नावली ॥

पारावतः, पुं, (पारे गिरिदुर्गनद्यादिपरपारे आपततीति । पार + आ + पत + अच् । पृषोदरादित्वात् पस्य वः । उड्डीयने सुदूरतादेशान्तनयात्वम् । यद्वा, परावद्दूरदेशस्थितिन् अन्तरीपादिदूरदेशे भवः उड्डीयमानः सन् स्थित इत्यर्थः । परावत् + अण् ।) पक्षिविशेषः । पायरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । छेदकण्ठः २ कपोतः ३ रक्तलोचनः ४ । इति रत्नमाला ॥ पारापतः ५ कलरवः ६ अरुणलोचनः ७ मदनातुरः ८ कामी ९ रक्तिलालः १० मदनमोहनवाणिनामी ११ कण्ठीरवः १२ गृहकपोतकः १३ । (यथा,—
"भिंत्वो वर्णो द्विरदकुम्भमांसभोजी
चंचनारेण कुरुते रतिमेकदारम् ।
पारावतः सन् द्विजानलमानभोजी
कामी भवेत्सुदिनं वद कोऽत्र हेतुः ॥"
इत्युद्भटः ॥) अस्य मांसगुणाः । स्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । गुरुत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तास्रदाहनाशित्वम् । बल्यत्वम् । वीर्य्यवृद्धिदातृत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ रसे पाके स्वादुत्वम् । कषायत्वम् । विशदत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तद्भेदो यथा,—
"पारावतोऽन्यो वनदेशी कामुको घुलघुलारवः ।
पारावताङ्घ्रिपिच्छश्च श्रेयो गलरवश्च सः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
मर्कटः । तिन्दुकः । इति मेदिनी । ते, २१२ ॥ गिरिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ११ ।
"पारावतः पारिजातः पाण्डरो हरिणः कृशः ।
विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः ।
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥"
अम्लवर्गाणामन्यतमः । यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।
"दाडिमामलकमातुलुङ्गाम्रातककपित्थकरमर्द्दबदरकोलप्राचीनामलकतिन्तिडीककोशाम्रभव्यपारावतवेत्रफललकुचाम्लवेतसदन्तशठकसुराशुक्तसौवीरकतुषोदकधान्याम्लप्रभृतीनि समासेनाम्लो वर्गः ॥" * । परात् शत्रोः रक्षणात् अवति रक्षतीति । अव रक्षणे + अच् । ततः पारावते इदमिति । तस्येदमित्यण् । दत्तात्रेयस्य गुरुः । इति चिन्तामणिः ॥)

पारावतपदी, स्त्री, (पारावतस्येव पादो मूलं यस्याः । ङीष् । पद्भावः ।) पारावताङ्घ्रिः । नयाफट्की इति भाषा । इति रत्नमाला ॥ काकजङ्घा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ९ अध्याये ।
"पारावतपदीदन्तीवाकुचीकेशराह्वयैः ।
कण्टकार्य्या च तत् पक्वं घृतं कुष्ठिषु योजयेत् ॥")

पारावताङ्घ्रिः, स्त्री, (पारावतस्य अङ्घ्रिरिव अङ्घ्रिर्मूलं यस्याः ।) ज्योतिष्मती । इत्यमरः । २ । ४ । १५० ॥

पारावताङ्घ्रिपिच्छः, पुं, (पारावताङ्घ्रिरिव पिच्छः पश्चात्प्रदेशो यस्य ।) वनदेशीयपारावतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पारावती, स्त्री, (पारावतस्येव अभिरत्यस्याः रात । अच् । ततो ङीष् ।) गोपगीतम् । नदीभेदः । (यथा, हारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये ।
"तथा चर्म्मण्वती वेत्रवती पारावती तथा ॥")
लवलीफलम् । इति मेदिनी । ते, २१५ ॥

पारावारं, क्ली, (पारं नद्यादिपरपारं आवृणोतीति । आ + वृ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) तटद्वयम् । इति मेदिनी । रे, ४८ ॥

पारावारः, पुं, (पारावारं तटद्वयं पारं अवारं च वा अस्त्यस्येति । अच् ।) समुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । १ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ४ । १८ ।
"पदन्यां कोलालं कलयितुमशक्तः स तु नरः
कथं पारावारावतरणचतुरः स्यादलमतिः ॥")

पारावारीणः, त्रि, (पारावारं गच्छतीति । पारावार + "राष्ट्रावारपाराद्घखौ ।" ४ । २ । ९३ । इत्यत्र "अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम् ।" इति वार्त्तिकोक्त्या खः ।) पारावारे गच्छति यः । पारावारशब्दात् खीनप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पाराशरं, क्ली, (पराशरेण कृतमिति । पराशर + अण् ।) पराशरोक्तभिक्षुसूत्रम् । इति पाराशरिशब्दटीकायां भरतः ॥ (उपपुराणविशेषः । इति पुराणम् ॥ घृतविशेषः । यथाह चक्रदत्तः ।
"यष्टीबलागुडूच्यल्पपञ्चमूलीतुलां पचेत् ।
शूर्पेऽपामष्टभागस्थे तत्र पात्रे पचेद्घृतम् ॥
धात्रीविदारीक्षुरसे त्रिपात्रे पयसोऽर्म्मणे ।
सुपिष्टैर्जीवनीयैश्च पाराशरमिदं घृतम् ॥")

पाराशरः, पुं, (पराशरस्यापत्यं पुमान् । पराशर + "ऋष्यन्धकेति ।" ४ । १ । ११४ । इत्यण् ।) व्यासदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पराशरकृतधर्म्मसंहिताविशेषः । यथा,—
"कृते तु मानवो धर्म्मस्त्रेतायां गौतमः स्मृतः ।
द्वापरे शङ्खलिखितः कलौ पाराशरः स्मृतः ॥"
अस्य विशेषविवरणन्तु पराशरशब्दे द्रष्टव्यम् ।)
पराशरसम्बन्धिनि, त्रि ॥

पाराशरकल्पिकः, पुं, (पाराशरः पराशरकृतः कल्पस्तं वेत्त्यधीते वा । "विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम् ।" ४ । २ । ६० । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ठक् ।) पाराशरकल्पाध्यायी । पाराशरकल्पवेत्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पाराशरिः, पुं, (पराशरस्यापत्यम् । "अत इञ् ।" ४ । १ । ९५ । इतीञ् ।) वेदव्यासः । इति भूरिप्रयोगः ॥

पाराशरी, [न्] पुं, (पाराशर्य्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते इति । पाराशर्य्य + "पाराशर्य्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ।" ४ । ३ । ११० । इति णिनिः ।) मस्करी । चतुर्थाश्रमी । पराशरेण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं इत्यर्थे अण् पाराशरं तदधीतेऽस्त्यध्ययनायेति मेकालादिति इन् । इत्यमरभरतः ॥

पाराशर्य्यः, पुं, (पराशरस्यापत्यम् । पराशर + "गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) व्यासः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ४ । १२ ।
"पाराशर्य्य ! महाभाग ! यत्त्वं पृच्छसि मामिह ॥")

पारिकाङ्क्षी, [न्] पुं, (पारमन्ताकाङ्क्षीति । इनिः । पारे ब्रह्मज्ञानं तत् काङ्क्षतीति । काङ्क्ष + णिनिः ।) तपस्वी । इत्यमरः । २ । ७ । ४२ ॥ मस्करी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७४ ॥

पारिजातः, पुं (पारमस्यास्तीति पारी समुद्रः तस्मात् जातः । समुद्रमन्थनकाले तद्गर्भात् जातत्वात् तथात्वम् । पारियोऽदैर्जातः इति केचित् ।) पारिभद्रवृक्षः । देवतरुः । इति मेदिनी । ते, ११५ ॥ (समुद्रमन्थनकालोत्पन्नतरुविशेषः । यथा, भागवते । ८ । ८ । ६ ।

"ततोऽभवत् पारिजातः सुरलोकविभूषणम् ।
पूरयत्यर्थिनो योऽर्थैः शश्वद् भुवि यथा भवान् ॥")
अस्योत्पत्तिहरणे यथा,—
"अदित्यानुज्ञातानुज्ञो देवराजो जनार्द्दनम् ।
यथावत् पूजयामास बहुमानपुरःसरम् ॥
ततो ददर्श कृष्णोऽपि सत्यभामासहायवान् ।
देवोद्यानानि सर्व्वाणि नन्दनादीनि सत्तम ! ॥
ददर्श च सुगन्धाढ्यं मञ्जरीपुञ्जधारिणम् ।
शैत्याह्लादकरं दिव्यं वालपल्लवशोभितम् ॥
मथ्यमानेऽमृते जातं जातरूपमयत्वचम् ।
पारिजातं जगन्नाथः केशवः केशिसूदनः ॥
तं दृष्ट्वा प्राह गोविन्दं सत्यभामा द्विजोत्तम ! ।
कस्मान्न द्वारकामेष नीयते कृष्ण ! पादपः ॥
इत्युक्तः स प्रहस्यैनं पारिजातं गरुत्मति ।
आरोपयामास हरिस्तमूचुर्व्वनचारिणः ॥
भोः शची देवराजस्य महिषी तत्परिग्रहम् ।
पारिजातं न गोविन्द ! हर्त्तुमर्हसि पादपम् ।
शचीविभूषणार्थाय देवैरमृतमन्थने ।
उत्पादितोऽयं न क्षेमी गृहीत्वैनं गमिष्यसि ॥
अवश्यमस्य देवेन्द्रो निष्कृतिं कृष्ण ! यास्यति ।
वज्रोद्यतकरं शक्रमनुयास्यन्ति चामराः ॥
तदलं सकलैर्द्देवैर्विग्रहेण तवाच्युत ! ।
विपाककटु यत् कर्म्म न तच्छंसन्ति पण्डिताः ॥
इत्युक्ते तैरुवाचैतान् सत्यभामातिकोपिनी ।
का शची पारिजातस्य कोऽयं शक्रः सुराधिपः ॥
सामान्यः सर्व्वलोकानां यद्येषोऽमृतमन्थने ।
समुत्पन्नः सुराः कस्मादेको गृह्णाति वासवः ॥
यथा सुधा यथैवेन्दुर्यथा श्रीर्वनरक्षिणः ! ।
सामान्यः सर्व्वलोकस्य पारिजातस्तथा तरुः ॥
भर्त्तृबाहुमहागर्व्वा रुणद्ध्येनं यथा शची ।
तत् कथ्यतामलं क्षान्त्या सत्या हारयति द्रुमम् ॥
कथ्यतां वै द्रुतं गत्वा पौलम्या वचनं मम ।
सत्यभामा वदत्येतदिति गर्व्वोद्धताक्षरम् ॥
यदि त्वं दयिता भर्त्तुर्यदि वश्यः पतिस्तव ।
मद्भर्त्तुर्हरतो वृक्षं तत् कारय निवारणम् ॥
जानामि ते पतिं शक्रं जानामि त्रिदशेश्वरम् ।
पारिजातं तथाप्येनं मानुषी हारयामि ते ॥
श्रीपराशर उवाच ।
इत्युक्ता रक्षिणो गत्वा शच्या ऊचुर्यथोदितम् ।
शची चोत्साहयामास श्रुतार्था त्रिदशाधिपम् ॥
ततः समस्तदेवानां सैन्यैः परिवृतो हरिः ।
प्रययौ पारिजातार्थमिन्द्रो योधयितुं द्विज ! ॥
ततः परिघनिस्त्रिंशगदाशूलवरायुधाः ।
बभूवुस्त्रिदशाः सज्जाः शक्रे वज्रकरे स्थिते ॥
ततो निरीक्ष्य गोविन्दो नागराजोपरिस्थितम् ।
शक्रं देवपरीवारं युद्धाय समुपस्थितम् ॥
चकार शङ्खनिर्घोषं दिशः शब्देन पूरयन् ।
मुमोच च शरव्रातं सहस्रायुतसम्मितम् ॥
छिन्नेष्वशेषबाणेषु शस्त्रेष्वस्त्रेषु सत्वरम् ।
जग्राह वासवो वज्रं कृष्णश्चक्रं सुदर्शनम् ॥
ततो हाहाकृतं सर्व्वं त्रैलोक्यं द्विजसत्तम ! ।
वज्रचक्रधरौ दृष्ट्वा देवराजजनार्द्दनौ ॥
क्षिप्तं वज्रमथेन्द्रेण जग्राह भगवान् हरिः ।
न मुमोच तथा चक्रं शक्र ! तिष्ठेति चाब्रवीत् ।
प्रनष्टवज्रं देवेशं गरुड़क्षतवाहनम् ।
सत्यभामाब्रवीद्वीरं पलायनपरायणम् ॥
त्रैलोक्येश्वर ! नो युक्तं शचीभर्त्तुः पलायनम् ।
पारिजातस्रगाभोगा त्वामुपस्थास्यते शची ॥
श्रीपराशर उवाच ।
इत्युक्तो वै निववृते देवराजस्तया द्विज ! ।
प्राह चैनामलं चण्डि ! सख्युः खेदातिविस्तरैः ॥
न चापि सर्गसंहारस्थितिकर्त्ताखिलस्य यः ।
जितस्य तेन मे व्रीड़ा जायते विश्वरूपिणा ॥
यस्मिन् जगत् सकलमेतदनादिमध्ये
यस्माद्यतश्च न भविष्यति सर्व्वभूतात् ।
तेनोद्भवप्रलयपालनकारणेन
व्रीड़ा कथं भवति देवि ! निराकृतस्य ॥
संस्तुतो भगवानित्थं देवराजेन केशवः ।
प्रहस्य भावगम्भीरमुवाचेन्द्रं द्विजोत्तम ! ॥
देवराजो भवानिन्द्रो वयं मर्त्त्या जगत्पते ! ।
क्षन्तव्यं भवतैवैतदपराधं कृतं मया ॥
पारिजाततरुश्चायं नीयतामुचितास्पदम् ।
गृहीतोऽयं मया शक्र ! सत्या वचनकारणात् ॥
श्रीशक्र उवाच ।
विमोहयसि मामीश ! मर्त्त्योऽहमिति किं वदन् ।
जानीमस्त्वां भगवतो न तु सूक्ष्मविदो वयम् ॥
नीयतां पारिजातोऽयं कृष्ण ! द्वारवतीं पुरीम् ।
मर्त्त्यलोके त्वया मुक्ते नायं वै स्थास्यते भुवि ॥
तथेत्युक्त्वा च देवेन्द्रमाजगाम भुवं हरिः ।
हर्षमुत्पादयामास द्वारकावासिनां द्विज ! ॥
अवतीर्य्याथ गरुड़ात् सत्यभामासहायवान् ।
निष्कुटे स्थापयामास पारिजातं महातरुम् ॥
यमभ्येत्य जनः सर्व्वो जातिं स्मरति पौर्व्विकीम् ।
वास्यते यस्य पुष्पाणां गन्धेनोर्व्वी त्रियोजना ॥
ततस्ते यादवाः सर्व्वे देहबन्धानमानुषान् ।
ददृशुः पादपे तस्मिन् कुर्व्वन्तो मुखदर्शनम् ॥"
इति विष्णुपुराणे पञ्चमेंऽशे पारिजातहरणे ३० । ३१ अध्यायौ ॥ (ऐरावतकुलजातनागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ११ ।
"पारावतः पारिजातः पाण्डरो हरिणः कृशः ॥"
ऋषिविशेषः । यथा तत्रैव । २ । ५ । ११ ।
"पारिजातेन राजेन्द्र ! रैवतेन च धीमता ।
सुमुखेन च सौम्येन देवर्षिरमितद्युतिः ॥"
तन्त्रशास्त्रविशेषः । यथा, आगमतत्त्वविलासे ।
"भुवनेश्वरी पारिजातं प्रयोगसारमुत्तमम् ॥")

पारिजातकः, पुं, पारिणोऽब्धेर्जातः पारिजातः स्वार्थे कः । 'पारे जातो विष्णुपद्याः पारिजातेति शब्दितः ।' इत्यागमः ॥ देवतरुः । तत्पर्य्यायः । मन्दारः २ । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥ पारिभद्रवृक्षः । पालितामादार इति भाषा ॥ "पारि पारं प्राप्तं जातं जन्म यस्य । 'पारिभद्रे तु मन्दारमन्दारः पारिजातकः ।' इति हट्टचन्द्रः ॥" इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पारिणाय्यं, त्रि, (परिणये विवाहकाले लब्धम् परिणय + ष्यञ् ।) परिणयलब्धं धनादिकम् । यथा,—
"मातुः पारिणाय्यं स्त्रियो विभजेरन् ॥"
इति दायभागधृतवशिष्ठवचनम् ॥

पारिणाह्यं, त्रि, (परिणाहमर्हतीति । परिणाह + ष्यञ् ।) गृहोपकरणशय्यासनकुण्डकटाहादि । यथा, मनुः । ६ । ११ ।
"अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।
शौचे धर्म्मेऽन्नपक्त्याञ्च पारिणाह्यस्य चेक्षणे ॥"
"पारिणाह्यस्य गृहोपकरणस्य शय्यासनकुण्डकटाहादेरवेक्षणे एनां नियोजयेत् ॥" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ।

पारितथ्या, स्त्री, (परितस्तथाभूता परितथा । ततः स्वार्थे ष्यञ् ।) सीमन्तिकास्थितस्वर्णादिरचितपट्टिका । सिँथी इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वालपाश्या २ । इत्यमरः ।२।६।१०३॥

पारितोषिकं, त्रि, (परितोषेण लब्धं परितोषादागतं वा । परितोष + शैषिकष्ठक् ।) आनतिकरम् । परितोषजनकद्रव्यम् । यथा,—
"ममापि चन्द्रशेखर-शरासनारोपणप्रथमवादिनः पारितोषिकं धारयसि ।" इति मुरारिः ॥

पारिन्द्रः, पुं, (पारीन्द्र + पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) सिंहः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५० ॥

पारिपन्थिकः, पुं, (परिपन्थं पन्थानं वर्ज्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति परिपन्थं हन्तीति वा । "परिपन्थञ्च तिष्ठति ।" ४ । ४ । ३६ । इति ठक् ।) चौरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५ ॥

पारिपाट्यं, क्ली, (परिपाटी + ष्यञ् ।) परिपाट्या भावः । परिपाटीशब्दात् भावे ष्यञ्प्रत्ययः ।

पारिपात्रः, पुं, पर्व्वतविशेषः । तत्पर्य्यायः । पारियात्रः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु विन्ध्यस्य पश्चिमे मालवदेशस्य सीमापर्व्वतः ॥ (अयं हि भारतस्यास्य वर्षस्य कुलपर्व्वतानामन्यतमः । यथा, मार्कण्डेये । ५७ । ११ ।
"महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्व्वतः ।
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैवात्र कुलाचलाः ॥"
अस्मादुद्भूतनद्यो यथा, तत्रैव । ५७।१६—२० ।
"वेदस्मृतिर्व्वेदवती वृत्रघ्नी सिन्धुरेव च ।
वेण्वा सानन्दिनी चैव सदानीरा मही तथा ।
पारा चर्म्मण्वती नूपी विदिशा वेत्रवत्यपि ।
शिप्रा ह्यवर्णी च तथा पारिपात्राश्रयाः स्मृताः ॥")

पारिपात्रिकः, पुं, (पारिपात्र + स्वार्थे कन् ।) पारिपात्रपर्व्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । ३ ॥

पारिपार्श्विकः, पुं, (परिपार्श्वं वर्त्तते इति । परिपार्श्व + "परिमुखञ्च ।" ४ । ४ । २६ । इति चकारात् ठक् ।) यथाः पार्श्वस्थः । इति हेमचन्द्रः ॥ त्रि, पार्श्ववर्त्ती । यथा, अमरकोषे । १ । ३ । ३१ ।
"माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः ॥"

पारिप्लव त्रि (परि+प्लु+अच्। तत प्रज्ञा- द्यण्।) चञ्चलम्। इत्यमरः। ३।१।७४। (यथा रघुः। ३।११।
"तथापरोक्षाणि विलिखितकथया
कमला पारिप्लवपर्णपूर्व।")
आकुलः। इति मेदिनी। वे, १०१ (क, नपुं लिङ्गे। यथा महाभारते। ३।८३।१९।
"तत्र पारिप्लवं गत्वा तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम्।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति भारत॥")
पुं जलपक्षी। इति रामाश्रमः। यथा, रामायणे। ४।३०।४३।
"पारिप्लवनिनादैश्च पक्षिसङ्घनिनादिता।
हंसनादैश्च रम्या च सुनिषण्णविहङ्गिता॥"
प्रत्यग्रमकरन्दपूर्णनिविडेव। यथा कुमारे। ७।२७।
"द्वाराश्रुतजलकणा महानपोऽपर।
पारिप्लव दैन्य मनोरमारम्भवल।")

पारिभद्र, पुं (परितो भद्रमस्मात्। परिभद्र स्वार्थे प्रज्ञाद्यण्।) वृक्षविशेषः। पालिता मान्दार इति भाषा। तत्पर्यायः। निम्बतरु १ मन्दार २ पारिजातक ३। इत्यमरः।२।४।२९॥ रक्तपुष्प ४ कण्टकी ५ (बहुपुष्प ६ रक्तकेसर ७। इति राजनिर्घण्टः।) अस्य गुणाः। अनिल श्लेष्मशोथमेदःकृमिनाशित्वम्। अस्य पुष्पगुणः। पित्तरोगकर्णामयनाशित्वम्। इति भाव प्रकाशः। देवदारु। इति मेदिनी। सरल वृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका। (पारिभद्रस्य पुष्पविशेष। प्रत्युद्गमस्य सर्वकृत्। यथा, भागवते। ५।१६।८।
"तस्मोदीपवन विपदमानशो पारियात्र-पूर्णभक्षणाभाचि तत्र वर्षति यमभक्ष। सुदर्शन भीमयत्नो दमनक देवर्षि पारिभद्र मायादयमलभद्रार्णव॥",
पारिभद्रक पुं (पारिभद्र एव। स्वार्थे कन्।) देवदारुः। इत्यमरः। (यथा महाभारते। १।१२५।६।
"पलाशैस्तिलकैश्चैव पारिभद्रकैः।")
निम्बवृक्षः। कुष्ठोपि स्त्री इति राज निर्घण्टः।

पारिभाव्य क्ली (परिभवस्य लोकपरिभावस्य हितम्। परिभव+ष्यञ्।) कुष्ठौषधम्। इत्यमरः। २।९।११२। प्रतिभूत्वं भावः। प्रतिभूत्वमिति च भाष्यम्। यथा —
"पारिभाव्यं पारिभाष्यं दानं प्रत्यर्पितं च।
निक्षेपभावं कुर्वन्ति शमनोऽर्हति प्रत्यर्पिताः॥"
इति दायभागः।

पारिमाण्डल्य क्ली (परिमण्डलस्य भावः। परिमण्डल+ष्यञ्।) [illegible]

पारिमाण्डल्य क्ली (परिमण्डलस्य परमाणो भावः। परिमण्डल - ष्यञ्।) परमाणुपरिमाणम्। यथा भाषापरिच्छेदे। १४।
"पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम्।"
पारिमुखिक त्रि, (परिमुखं वर्त्तत इति। "परि मुखञ्च।" ४।४।२८। इति ठक्।) परि मुखे तिष्ठति यः। समीपवर्त्ती। परिमुख शब्दात् क्रियाविशेषणत्वम्।
पारियात्र, पुं (परितः यात्रया इयते। "दीप। ३।३।९६। इत्यत्र।) पारियात्रपर्वत। इति शब्दरत्नावली। (यथा शिशुपालवधे। १।१७।
"मारभरत्नमनयनकपारियात्रः
मधु सरित इव मधुरजालमाला।")
पारियात्रिक पुं (पारियात्र एव। स्वार्थे ठक्।) पारियात्र। इति हेमचन्द्र। ४।९७।
पारियानिक पुं (परियानं प्रयोजनमस्य। परि यान+ठञ्।) अश्वरथ। इति हेमचन्द्र। ३।४१६। परियानिकोऽपि पाठ।
पारिरक्षक, पुं (परिरक्षति आत्मानमिति। परि+रक्ष+ण्वुल्। तत प्रज्ञाद्यण्।) सन्न्यासी। तापस। इति हेमचन्द्र। ३।४७४।
पारिल पुं वृक्षविशेष। मनःप्रियपुष्प इति मलयज इति च भाषा। तत्पर्यायः। पाटलि १ कालवृन्त २ कुम्भिका ३ अम्बु वासी ४ कामदूती ५ कुबेराक्षी ६ कृष्णवृन्ता ७ वसन्तदूती ८। अस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। शीत लम्। अग्निवृद्धिकरत्वम्। वात घ्नत्वम्। मधुरत्वम्। कफत्वम्। वायुशमन त्वम्। इति भावप्रकाशः।

पारिषद, पुं परिषदि नियुक्तः। (परिषदि साधु। परिषदो ण्य इत्यत्र पाक्षिकमणात्व न।) सभ्यः। तत्पर्यायः। सभ्य १ सामाजिक २ सभासद् ३ सदस्य ४ सभास्तार ५ पारिषद्य ६ पार्षद ७ पार्षद्य ८। इति शब्दरत्नावली। (यथा, महाभारते। ४।१०।१९।
"इत्युक्तमन्यया सर्वं दिव्या पारिषदाज्ञया।"
परिषद् इदम्। "परिषदोऽवयवः।" ४। ३।१३। इति अण्।) परिषत्सम्बन्धिनि, त्रि।
पारिषद्य, पुं (परिषदं समवैति। "परिषदो ण्य।" ४।४।४४। इति ण्य।) पारि षद। इति शब्दरत्नावली।
पारिहारिक, त्रि (परिहारो साधु। परिहार +ठक्।) परिहारकर्ता। परिहार करोति च इत्यर्थे लिखितप्रयोग।
पारिहार्य पुं (परितो हियते इति। परि+हृ+ ण्यत्, तत प्रज्ञाद्यण्।) वलयः। इत्यमरः। परिहार्य इत्यपि।
पारीणह्य क्ली (परीणह+ष्यञ्।) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

"अस्य गुणाः पानकस्याम्लस्य सूक्ष्मगौरवम्। अत्यम्लमतिशीतञ्च कफलघु पित्तकरम्। पारिरक्षकपूर्णकमेव दामोदर दायरम्। अन्यत्र गौरवाद्यपि समाप्यते। दिव्य किं विद्धि पाकसमभि च वैद्यकशास्त्रोक्तारणम्।" इति शङ्कराचार्य धीरस्मामी।
पारी स्त्री, (पालयतीति। पॄ पूर्तौ+णिच्+ अच्। ततो ङीष्।) पूर। जलसमूह। कर्करी। हस्तिपादरज्जु। इति मेदिनी। रे,४४। पात्री। पराग। इति विश्व। (पान्तीति। पा+क्विप्। तद्राति। रा+क। ङीष्।) पानपात्रम्। इति त्रिकाण्डशेष। (यथा राजतरङ्गिण्याम्। ४।२०१।
"कपूरपारीपर्णं मौरेयमिव पारिणम्।")
दोहनपात्रम्। इति जटाधर।
पारीक्षित, पुं परीक्षितराज। इति शब्दरत्ना वली। जनमेजय। परीक्षितोऽपत्य इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययनिष्पन्न। (यथा, देवीभागवते। २। ११।१९।
"तत सुखेनासौ राजा काशीपति सुता। वपुष्टमां शुभां कन्यां ददौ पारीक्षिताय च।")
पारीण त्रि, (पारं गामीति। पार+"अवार पारात्यन्तानुकामं गामी।" ५।२।११। इति ख।) पारगमनकर्ता। पारं गच्छति इत्यर्थे प्रत्ययनिष्पन्न। (यथा भट्टि। २।४६।
"विषयपारीणमतौ भवन्त
सन्मार्गमवतारयतैकपदम् ।")
पारीन्द्र पुं (पारं पालने+ इन्द्रति इन्द्। पारि पशुनामिन्द्र इत्य।) सिंह। अजगरसर्प। इति हेमचन्द्र।
पारीरण, पुं (पार्यां जलपूरे रणं यस्य।) कमठ। दण्ड। घटप्रादेश। इति विश्व।
पारु, पुं, (पिबति रसानिति। पा+"पाति वत्कात्र भित्तेर।" ३।१।१०१। इति उण् प्रत्यय इत्यत्र च।) वह्नि। सूर्य। इत्युणादि कोष।
पारुष्य क्ली (परुषस्य भाव। परुष+ष्यञ्।) अतिकृष्णमाधवत्म्। तत्पर्यायः। अविनय १। इत्यमरः। ३।१।१४। तत्पारुष्यपरिवारणे वाक्यस्य दण्डपारुष्यस्य। यथा —
"दण्डपारुष्यमुत्सृजेत्य वेदाद्यायापि च मर्षिद।
आचारप्रसाधनम् वाक्दण्डपारुष्यकम्॥"
इति मिताक्षरायाम्।
कर्कशत्वम्। रुक्षत्वम्। इति मेदिनी। ये,४४। इन्द्रस्य वनम्। इति विश्व। अगुरु। इति शब्दचन्द्रिका।
पारुष्य, पुं (परुषस्य भाव परुष्यं दुर्वाक्य त इव वाग्निर्गमनमस्य अस्ति पारुष्यः) बृहस्पति। इति मेदिनी। ये।४४।
पारेरक पुं (पारे ह्रदस्य इरक दृश्य भीति। इर+क्वुन्।) खड्ग। इति शब्द माला।

पार्घटं, क्ली, (पादे घटते इति अच्। ततः पृषोदरादित्वात् साधुः।) पांशु। इति हारावली। १६२ ॥

पार्थः, पुं, पृथिवीपालः। (पृथाया अपत्यं पुमान्। शिवादित्वादण्।) पृथापुत्त्रः। (यथा, महाभारते। ३। २३५। १।

"सरस्तदासाद्य वनञ्च पुण्यं
ततः परं किमकुर्व्वन्त पार्थाः ॥"

अर्ज्जुनः। यथा, भगवद्गीतायाम्। १। २५।
"उवाच पार्थ! पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति ॥")
अर्ज्जुनवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

पार्थक्यं, क्ली, (पृथक् + भावे ष्यञ्।) पृथक्त्वम्। पृथक् इत्यस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययनिष्पन्नम् ॥ ("घटप्रदीपवद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः पार्थक्यमेव ॥" इति साहित्यदर्पणम् ॥)

पार्थवं, क्ली, (पृथोर्भावः। पृथु + अण्।) पृथुता। पृथोर्भावः इति भावार्थे ष्यञ्प्रत्ययनिष्पन्नम् ॥ (पृथुनामा राजा तस्येदमित्यण्। पृथुराजसम्बन्धिनि, त्रि। यथा, भागवते। १। ३। १४।
"ऋषिभिर्याचितो भेजे नवमं पार्थवं वपुः ॥")

पार्थिवं, क्ली, (पृथिव्या विकारः पृथिव्यां भवमिति वा अञ्।) तगरपुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

पार्थिवः, पुं, (पृथिव्या ईश्वरः।) पृथिवी + "तस्येश्वरः।" ५। १। ४२। इति अञ्।) राजा। इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः। २। १३९।
"तेषान्तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ।
राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक् ॥"
वनसरविशेषः। यथा,—
"बहुशस्तानि जायन्ते सर्व्वदेशे सुलोचने।
सौराष्ट्रलाटदेशे च पार्थिवे नात्र संशयः ॥"
इति चिन्तामणिधृतवचनम् ॥
पृथिव्या अयं इत्यण्।) शरावः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पृथिव्या विकार इति। "सर्व्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ।" ५। १। ४१। इत्यञ्।) पृथिवीविकृतौ, त्रि। इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते। १। २। २४।
"पार्थिवाद्दारुणो धूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः ॥"
पृथिव्या निमित्तं संयोग उत्पातो वा ॥
पृथिवीसम्बन्धिनि, त्रि। यदुक्तम्।
"मधुमत् पार्थिवं रजः ॥")

पार्थिवी, स्त्री, (पृथिव्यां भवा। "टिड्ढाणञिति।" ४। १। १५। इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिके "पृथिव्या ञाञौ।" इत्युक्तेरञ्। ततो ङीप्।) सीता। इति मेदिनी। वे, ४३ ॥

पार्पटः, पुं, यमः। इति जटाधरः ॥

पार्व्वणः, पुं, (पर्व्वणि गच्छत्यांग्यः इत्यण्।) मृगविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पर्व्वणि क्रियते यत् तत्।) अमावस्यापर्व्वसामान्ययोः कर्त्तव्यश्राद्धम्। यथा,—
"अमावस्यां यत् क्रियते तत पार्व्वणमुदाहृतम्।
क्रियते पर्व्वणि वा यत्तत् पार्व्वणमुदाहृतम् ॥"
इति भविष्यपुराणम् ॥
पर्व्वणि यत् क्रियते इत्यनेनामावास्यायाः पर्व्वत्वात्तच्छ्राद्धस्य वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकत्वेन पार्व्वणत्वप्राप्तौ अमावास्यायां पृथगभिधानं तदमावास्याश्राद्धस्य रूढ़ित्वार्थं तेन पार्व्वणेन विधानेनेत्यादौ यौगिकनानावयवशक्त्यपेक्षया एकस्याः समुदायशक्तेर्लघुत्वात् अमावास्यापार्व्वणातिदेशो लभ्यते न तु पूपाष्टकादिपार्व्वणधर्म्मातिदेशः।" इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ * ॥ सामगानां तस्य प्रयोगो यथा,—
"विप्राप्राप्त्या श्राद्धकर्त्तौ सुखार्थं क्रमसूचनम्।
श्राद्धपूर्व्वदिने मांसस्त्रीत्यागश्चैकभोजनम् ॥
श्राद्धाहे दन्तकाष्ठस्य त्यागः स्नानं तथोषसि।
याम्यास्यत्वं पादशौचे वाक्स्वर्त्ता विष्णुचिन्तनम् ॥
तस्मै पूजा मूल्यदानं परभूस्वामिनेऽथवा।
तत् पितृभ्यश्चाग्रदानं रक्षादीपकुशद्विजाः ॥
श्राद्धानुज्ञा च गायत्री देवताभ्य इति त्रिधा।
मृज्जलप्रोक्षणं रक्षानलस्थापनमेकतः ॥
पूर्व्वं विप्रकरे तोयं कुशासनमनन्तरम्।
दक्षिणे देवविप्रस्य पितृविप्रस्य वामतः ॥
आवाहनार्घ्यं न्युब्जञ्च ततो गन्धादिपञ्चकम्।
ऐशानीक्रमतो रेखा प्रागग्रा देवमण्डले ॥
नैरृतीक्रमतो रेखा दक्षाग्रा पितृमण्डले।
पात्राणां तेषु विन्यासो होमश्चाग्निहोमकः ॥
हुतशेषप्रदानञ्च पात्रालम्भोऽन्नवेशनम्।
इदमित्यङ्गुलेः क्षेपस्तूष्णीं दैवे यवस्य च ॥
पित्र्ये मन्त्रेण निःक्षेपस्तिलस्यापहता इति।
मधुनोऽन्ने च निःक्षेपो गायत्र्याम्निर्जपस्ततः ॥
मधुवाता तृचा चैव मधुशब्दत्रयेण च।
अन्नाभिमन्त्रणं तस्य दानं जलनिवेदनम् ॥
गायत्र्यादित्रिकजपोऽप्यन्नहीनजपस्तथा।
द्विजाभावेऽपि तृप्त्यर्थं गायत्र्यादित्रिकस्य च ॥
पुराणाख्यानस्य च जपः सतिलप्रोक्षिते कुशे।
अग्निदग्धेतिमन्त्राभ्यां सतिलान्ननिवेदनम् ॥
हस्तक्षालश्चाचमनं हरिस्मृतिर्जलस्य च।
पित्रादिक्रमतो दानं गायत्र्यादिजपः पुनः ॥
शेषान्नपिण्डयोः प्रश्नो निहन्मीति च मण्डले।
अपहतानिहन्मिभ्यां रेखायुग्मं पितृक्रमात् ॥
आस्तरो देवतेत्यस्य जप आवाहनं तिलैः।
अवनेजनदानञ्च मधुवाता मधुत्रयम् ॥
अत्रन्नमो पिण्डदानं दर्भलेपापवर्षणम्।
आचमनं स्मृतिर्व्विष्णोः पात्रक्षालावनेजनम् ॥
अत्रेत्यादिजपो वामावर्त्तेनोदङ्मुखस्ततः।
आवृत्यामीजपश्चैव श्वासत्यागोऽञ्जलिस्ततः ॥
नम इत्यादिकजपो वासोदानञ्च पूजनम्।
अनन्ताय जपश्चैव द्विजाग्रभूमिसेचनम् ॥
देवादिब्राह्मणे दानं जलादित्रितयस्य च।
शिवा इत्यादिनाक्षय्यमघोरा गोत्रमित्यपि ॥
सपवित्रकुशाः पिण्डे स्वधावाचनमर्ज्जनम्।
न्युब्जोत्थानं पितुः पक्षे दक्षिणादानमग्रतः ॥
विश्वेदेवाश्च दातारो देवतेतिजपद्विधा।
विसर्ज्जनं वाज इति आमावेति प्रदक्षिणम् ॥
अन्नाद प्रतिपत्तिश्च वामदेव्यजपद्विधा।
दीपप्रच्छादनं हस्तक्षालमाचमने तथा ॥
अच्छिद्रवाचनं विष्णुस्मरणं शेषभोजनम्।
उपवासदिने प्राणं मांसेतराशितान्नते ॥
तद्दिने मैथुनत्यागः श्राद्धकृच्छ्राद्धभोजिनोः ॥" * ॥
यजुषां विशेषो यथा,—
"आस्तरो देवताभ्यश्च तिलपुष्पजलैस्ततः।
अवनेजनपिण्डौ च हस्तालेपापवर्षणम् ॥
हस्तक्षालश्चाचमनं विष्णोः संस्मरणाय वै।
अत्रेत्यादिजपो वामावर्त्तेनोदङ्मुखस्ततः ॥
आवृत्यामीजपश्चैव श्वासः प्रत्यवनेजनम्।
नीवीविस्रंसनञ्चैव तथैवाचमनद्वयम् ॥
नमो वः पितरः शुष्मायेत्यादिकषडञ्जलिः।
ऋतुनत्यर्थमेवायं वासः पिण्डप्रपूजनम् ॥
देवादिब्राह्मणे दानं जलादित्रितयस्य च।
शिवा इत्यादिनाक्षय्यमघोरा गोत्रमित्यपि ॥
दातारोऽन्नञ्चनञ्चैव एताः सत्याशिषोऽस्त्विति।
सपवित्रकुशाः पिण्डे स्वधावाचनमर्ज्जनम् ॥
आघ्राणञ्चैव पिण्डानां तेषामुत्तोलनन्ततः।
न्युब्जोत्थानं पितुः पक्षे दक्षिणादानमग्रतः ॥
विश्वे देवाश्च प्रीयन्तां दैवे वा जलमित्यपि।
विसर्ज्जनं वाज इति आमावेति प्रदक्षिणम् ॥
अन्यत् सर्व्वं समानम्।" इति श्राद्धप्रयोगतत्त्वम् ॥

पार्व्वतः, पुं, (पर्व्वते भवः। "विभाषा मनुष्ये।" ४।२।१४४। इति पक्षे अण्।) महानिम्बः। इति रत्नमाला ॥ घोड़ानिम् इति भाषा ॥ (अस्त्रविशेषः। यथा, महाभारते। १। १३६। २०।
"भौमेन प्राविशद्भूमिं पार्व्वतेनाभवद्गिरिः ॥")
पर्व्वतसम्बन्धिनि, त्रि। (यथा, महाभारते। १। ६०। २०।
"यावत् पृथिव्यां विहित गवाश्वं
सहारण्यैः पशुभिः पार्व्वतैश्च ॥")

पार्व्वती, स्त्री, (पर्व्वतो हिमाचलस्तस्य तदधिष्ठातृदेवस्येति भावः अपत्यमिति। अण् ङीप् च।) दुर्गा। इत्यमरः ॥ तस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
"तिथिभेदे कल्पभेदे पर्व्वभेदप्रभेदतः।
ख्यातौ तेषु च विख्याता पार्व्वती तेन कीर्त्तिता ॥
महोत्सवविशेषश्च पर्व्वस्विति प्रकीर्त्तितम्।
तस्याधिदेवी या सा पार्व्वती परिकीर्त्तिता ॥
पर्व्वतस्य सुता देवी साविर्भूता च पर्व्वते।
पर्व्वताधिष्ठातृदेवी पार्व्वती तेन कीर्त्तिता ॥"
इति प्रकृतिखण्डे दुर्गोपाख्याने ५४ अध्यायः ॥
शल्लकी। गोपालपुत्त्रिका। इति मेदिनी ॥ द्रौपदी। जीवनी। इति विश्वः ॥ सौराष्ट्रमृत्तिका। इति रत्नमाला ॥ क्षुद्रपाषाणभेदा। धातकी। सैंहली। इति राजनिर्घण्टः ॥

पार्व्वतीनन्दनः, पुं, (पार्व्वत्या नन्दनः।) कार्त्तिकेयः। इत्यमरः। १। १। ४२ ॥

पार्व्वतीयकुमारः, पुं, (पार्व्वतीयः पार्व्वतीजातः कुमारः।) पार्व्वतीपुत्त्रः। यथा,—
"स्कन्दशाखविशाखाश्च नैगमेयस्तथैव च।
पार्व्वतीयाः कुमाराश्च चत्वारः परिकीर्त्तिताः ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥

पार्व्वतेय क्ली, (पर्व्वते भवम्। पर्व्वत+ढक्।) सौवीराञ्जनम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

पार्व्वतेय पुं (पर्व्वते भवः। पर्व्वत+ढक्।) ह्यावर्त्तेष्टः। इति रत्नमाला॥ खलचिया इति भाषा। पर्व्वतजाते त्रि॥

पार्श्वव: पुं (पर्शुना आयुधेन जीवतीति। पर्शु+"पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ।" ५।३।११७। इति अण्।) पर्शुधारियोद्धा। पर्शुना युध्यते इत्यर्थे अण्प्रत्ययनिष्पन्नः॥

पार्श्वं क्ली पुं (स्पृश्यते इति। स्पृश+"स्पृशेः श्वण्शुनौ पृ च।" उणा ५।२७। इति श्वण् पृ आदेशश्च।) कक्षाधोभागः। इत्यमरः।२।६।७९॥ पाश इति भाषा॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने। २४ अध्याये।

'तिर्य्यक् प्रणिहिते नेत्रे तथा पार्श्वावपीडिते॥'

यथा शकुन्तलायाम् १ अङ्के।

'न मे दूरे किञ्चित् क्षणमपि न पार्श्वे रथजवात्॥')

पार्श्वं क्ली (स्पृश+श्वण् धातोः पृ आदेशश्च।) चक्रोपान्तम्। (पर्शूनां समूहः। अण्।) पर्शुगणः। पार्श्वास्थिसमूहः। इति मेदिनी॥ (अनृजुरुपायः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥)

पार्श्वः पुं जिनः। (अयमेव जैनागमोक्तत्रयो विंशतीर्थङ्करः। अस्य पिता विश्वसेनः माता च ब्राह्मी। यदुक्तं पार्श्वनाथचरित्रे।१०।७१।

'श्रीमच्छ्रीपार्श्वतीर्थेशो विश्वसेननृपालये।
ब्राह्मीगर्भे जगन्नाथोऽवतरिष्यति मुक्तये।'

तथा च तत्रैव।११।३९।

'विश्वसेनपतेर्जन्मा सद्गर्भेऽवतरिष्यति।
श्रीपार्श्वनाथ एवाद्यतीर्थकर्त्ता जगद्गुरुः॥'

हेमचन्द्राचार्य्यानुमते तु अस्य पितृनाम अश्वसेन मातृनाम वामा॥ * ॥

अस्य जन्मकालादि यथा तत्रैव।११।४५—४६ ८६—८७।

'वैशाखकृष्णपक्षस्य द्वितीयायां निशात्यये।
विशाखर्क्षे सुलग्नाप्तौ सुमुहूर्त्ते सुरेश्वरः॥
अवतीर्णो दिवश्च्युत्वा भुक्त्वा भोगान् सुनिर्म्मले।
राज्ञ्या गर्भे विरौपम्ये शुद्धस्फाटिकसन्निभे॥
'नवमे मासि सम्पूर्णे पौषे मासि शुभोदयात्
कृष्णपक्षेऽनिले योगे शुभे एकादशीतिथौ॥
... लग्नसुकूलाप्तौ सुषुवेऽतिसुखेन सा।
सती देवकुमारीभिः सेव्या तीर्थङ्करं सुतम्॥'

बाल्यकाले एवास्य वैराग्योत्पत्तिर्जाता। ततोऽसौ संसारासक्तिं तुच्छीकृत्य एहान्तिकं विहाय वनं प्रस्थितवान्। एतत्प्रचलितमतं यथा तत्रैव।१४।७८—८०।

'मिथ्यात्वेनाविरत्या च प्रमादेन कषायतः।
दुर्योगेन शठात्मा सद्बन्धाय प्रजायते॥
पञ्चाग्निसाधनेनैव पृथिव्याद्यङ्गिराशयः।
म्रियते षड्विधः सर्व्वोऽग्निनु तत्तापतो भृशम्॥
जीवघातेन घोराघं तस्य पाकेन दुर्गतिः।
जायते च महद्दुःखं तापसानां शठात्मनाम्॥
ज्ञानहीनो वपुः क्लेशो व्यर्थः पापाश्रवाद्धृताम्।
दयां विना तपो धर्म्मः सर्व्वमस्ति निरर्थकम्॥
तुषखण्डनयोगेन लभ्यन्ते तण्डुला यथा।
न तथा ज्ञानकष्टेन मोक्षमार्गादय क्वचित्॥
यथाम्बुमथनान्नैवोत्पद्यते जातुचिद्घृतम्।
तथा हिंसाकरेणैव तपसाप्त सुखादि च॥
यथान्धाश्मादथा स्वर्णं गोशृङ्गाच पयो न हि।
जायते जातु धर्म्मो वा सुखं पञ्चाग्निसाधनात्॥
दावभीत्या यथान्धो धावन्नपि म्रियते यथा।
कुर्व्वन्नपि तपो ज्ञानी मज्जत्येव भवार्णवे॥
हेयाहेयविचारश्च पुण्यपापं हिताहितम्।
देवादेवं भवं मोक्षं साश्रवं संवरं शुभम्॥
निर्ज्जरां तत्त्वविज्ञानं गुरुं चकुगुरुं शुभम्।
कुशास्त्रं वेत्ति नज्ञानी जात्यन्ध इव दर्शनम्॥
अतो जैनमतं सत्यं धर्म्मजीवन्यायवहम्।
तपोनाथ महाग त्व त्यक्त्वैव दुराग्रहम्॥
नैवान्यतपसा मोक्षः सुखं वाचामगोचरम्।
अज्ञानं तपसा दुःखं भ्रमणञ्च भवाटवी॥
भवतस्तेदिन लभ्यते हितञ्च धर्म्मसाधनम्।
वच प्रोक्तं मयेति तां हीच्छता शुभमञ्जसा॥'

तत्प्रचलितानुप्रेक्षादिमतं तत्रैव १५ अध्याये विशेषतो द्रष्टव्यम्॥ * ॥

जैनशास्त्रोक्ततत्त्वादीनि यथा, तत्रैव २० अध्याये।

'शृणु सत्त्व गणाधीश। सार्द्धं द्वादशभिर्गणैः।
तत्त्वानीति प्रवक्ष्येऽहं त्वेकचित्तेन सम्प्रति॥
जीवादिसप्तपदार्थानां याथार्थ्यं तत्त्वमिष्यते।
सम्यग् जैनागमे सत्त्व विद्धि नान्यत् कुशासने॥
जीवाजीवाश्रवबन्धः संवरो निर्ज्जरा शिवः।
इत्युक्तानि जिनाधीशैः सप्त तत्त्वानि चागमे॥
संसारिमुक्तभेदेन द्विधा जीवा भवन्त्यहो।
मुक्ता भवविनिष्क्रान्ता अनन्तगुणभाजना॥
भव्याभव्यप्रभेदेन द्विधा संसारिणोऽङ्गिनः
त्रसस्थावरभेदेन वा मुक्तिभवे गामिनः॥
एकाद्या विकलाख्या पञ्चाक्षेति ते मताः।
देवनारकतिर्य्यग्नृभेदा इति चतुर्व्विधाः॥
एकद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियाद्दोश्च पञ्चधा।
पृथ्व्यप्तेजोमरुद्वनत्रसभेदात् षडङ्गिनः॥
संज्ञिनोऽसंज्ञिनोद्यावान्याश्च हि चतु-
रिन्द्रियाः।
एकाद्या बादराः सूक्ष्माः सप्तधैत्यङ्गिराशयः॥
पर्य्याप्तेतरभेदेन ताः सप्त जीवयोनयः।
गुणिता अखिला जीवसमासाः स्युश्चतुर्द्दश॥
अष्टधा धातवो बादरसूक्ष्मात् चतुर्व्विधाः।
नित्येतरनिकोता हि विकलत्रयदेहिनः॥
संज्ञिनोऽसंज्ञिनः सुप्रतिष्ठिता अप्रतिष्ठिताः।
इति संसारिणो जीवभेदा एकोनविंशतिः॥
ते पर्य्याप्तेतरालब्धिपर्य्याप्तैर्व्वेगिता भुवि।
सर्व्वे जीवसमासाः सप्तपञ्चाशत्प्रमा मताः॥
स्थावराश्च द्विचत्वारिंशद्भेदाः सुरनारकाः।
द्विधा पञ्चाक्षतिर्य्यञ्चश्चतुस्त्रिंशत्प्रमाः स्मृताः॥
नवधा मानवाश्चैव नवधा विकलाङ्गिनः।
इति जीवसमासाः स्युरष्टानवतिसंख्यकाः॥
पृथ्व्यग्निसमीरा अष्टधा बादरसूक्ष्मताः।
नित्येतरनिकोताश्चतुर्द्धा बादरसूक्ष्मतः॥
निकोतसहितास्तद्रहिताः प्रत्येककायिनः।
एकत्र मेलिता एते सर्व्वे भेदाश्चतुर्द्दश॥
एकाद्या गुणितास्ते द्विचत्वारिंशत्प्रमाः स्फुटम्।
पर्य्याप्तैरपर्य्याप्तैर्लब्धिपर्य्याप्तैः स्युर्ज्जिनागमे॥
द्विप्रकारा सुराः स्युः पर्य्याप्तापर्य्याप्तभिन्नतः।
तथा च नारको ज्ञेयो द्विधा दुःखाब्धिमध्यगः॥
जलस्थलनभश्चारिणः संज्ञासंज्ञिभेदतः।
षड्विधा गर्भजा जीवाः पञ्चेन्द्रियसमाह्वयाः॥
भोगभूमिभवा जीवा द्विधा स्थलखगामिनः।
ते सर्व्वे मेलिता अष्टभेदाश्च गुणिताः पुनः॥
पर्य्याप्तेतरभेदाभ्यां षोडशैव भवन्त्यपि।
संज्ञासंज्ञिभेदाभ्यां जलस्थलखचारिणः॥
षड्वा सम्मूर्च्छनास्ते पर्य्याप्तियुक्तास्तथेतराः।
भवन्त्यलब्धिपर्य्याप्तकाः प्रत्येकं किलाङ्गिनः॥
ताता एकत्र ते सर्व्वे भेदा चतुस्त्रिंशत्प्रमाः।
गर्भसम्मूर्च्छिता सर्व्वे स्युश्चतुस्त्रिंशदङ्गिनः॥
आर्य्यम्लेच्छभवा भोगकुभोगभूमिजा नराः।
अष्टभेदा मता वै पर्य्याप्तापर्य्याप्तभेदतः॥
सम्मूर्च्छिनो मनुष्या अलब्धिपर्य्याप्तसंज्ञकाः।
इति विश्व भवन्त्यत्र नव भेदा नृयोनिजाः॥
पर्य्याप्तादित्रिभेदेन गुणिता विकलाङ्गिनः।
नवधा श्रीजिनैः प्रोक्ता ज्ञाननेत्रैर्व्विदागमे॥
अष्टानवतिरेते जीवसमासा विचक्षणैः।
विज्ञेया यत्नतस्तेषां दया कार्य्या सुसत्त्वभिः॥
भूतोदकाग्निवाताख्या नित्येतरनिकोतकाः।
सप्तसप्तप्रत्येकाश्च वनस्पतयो दश॥
द्वित्रितुर्य्येन्द्रिया द्वौ द्वौ लक्षौ देवाश्च नारकाः।
पशवो हि चतुर्लक्षाश्चतुर्द्दशनृजातयः॥
चतुरशीतिलक्षा इमा जीवजातयोऽखिलाः।
रक्षणीया प्रयत्नेन ज्ञात्वा दक्षैः स्वमुक्तये॥
कोटीकोटैकानवनवतिलक्षाश्च कोटयः।
सप्तचाशत्सहस्राः इत्यखिलाङ्गिकुलान्यपि॥
जीवितः प्राणनाद्यैर्हि जीविष्यति पुनः सदा।
जीवत्यथ ततस्तज्ज्ञो जीवद्रव्यं किलोच्यते॥
अक्षजाः पञ्च च प्राणा मनोवाक्कायतस्त्रयः।
आयुरुच्छ्वासनिश्वासो दशेति संज्ञिनां मताः॥
असंज्ञिनां मनस्युक्ते विनात्र नवधाखिलाः।
चतुरेन्द्रियजीवानां ह्यष्टौ कर्णैर्व्विना स्मृताः॥
त्रीन्द्रियाणां विना चक्षुः सप्त प्राणाः प्रकीर्त्तिताः।
द्वीन्द्रियाणां हि षट्प्राणाः कथिता नासिकां
विना॥
मुखवागभ्यां विनैकाक्षाणां प्राणाः स्युश्चतु-
र्म्मताः।
यथायोग्यमपर्य्याप्तानां ज्ञेयास्ते जिनागमे॥
आहाराङ्गेन्द्रियोच्छ्वासनिश्वासवाक्यचेतसः।
षड्वा पर्य्याप्तयश्चेति निर्द्दिष्टा संज्ञिदेहिनाम्॥
विकला संज्ञिनां पञ्चपर्य्याप्तयो मनो विना।
चतुःपर्य्याप्तयो ज्ञेया एकाक्षाणां वचो विना॥
निश्चयेन भवेत् केवलज्ञानदृग्मयोऽसुमान्।

अनन्तसुखवीर्य्यादिसिद्धसादृश्य एव हि ॥
व्यवहारेण मित्यादिविभावगुणसंयुतः ।
शैवादिदर्शनैर्युक्तः प्राणी कर्म्मकृतेः कली ॥
स्वर्णपुद्गलसंयोगान्मूर्त्तो गीर्य्यवहारतः ।
अमूर्त्तो निष्कलः शुद्धो ज्ञानमूर्त्तिश्च निश्चयात् ॥
व्यवहारे नयेनाद्युपचारस्थात्मना ।
कर्म्मिणो कर्म्मणां कर्त्ता भोक्ता तत्फलमञ्जसा ॥
उपचारस्थानाम्ना नयेन प्राणभृद्भुवि ।
कटवस्त्रगृहादीनां कर्त्ता च शिल्पिकर्म्मणाम् ॥
अशुद्धनिश्चयेनाङ्गी कर्त्ता च भावकर्म्मणाम् ।
रागद्वेषमदोन्मादशोकादिविषयात्मनाम् ॥
प्राणपुस्त्यजनान्मृत्युः प्रादुर्भावाद्यसम्भवः ।
द्रव्यरूपेण नित्यत्वं चतुर्गतिषु देहिनाम् ॥
जायतेऽतो गणाधीशैरुत्पादव्यय एव च ।
ध्रौव्यभावोऽत्र संप्रोक्तः सर्व्वेषां व्यवहारतः ॥
कायप्रमाण आत्मायं पर्य्यायनयतः क्वचित् ।
युक्तः प्रदेशसंहारविसर्पाभ्यां प्रदीपवत् ॥
विना सप्तसमुद्घातैर्निश्चयेन भवेत् पुनः ।
कर्म्मोत्पन्नाङ्गहीनाङ्गी ह्यसंख्यातप्रदेशभः ॥
वेदनाख्यः कषायाख्यो विकुर्व्वणसमाह्वयः ।
मारणान्तिकसंज्ञस्तैजसाहारकसंज्ञकौ ॥
केवलाख्यः समुद्घाताः सप्तेति श्रीजिनैर्मताः ।
कैवल्यतैजसाहारायोगिनां स्युः परेऽङ्गिनाम् ॥
पुण्यपापफलानां हि विविधानां चतुर्गतौ ॥
शर्म्माशर्म्मकराणां प्राणी भोक्ता व्यवहारतः ॥
स्वस्वरूपस्य कर्त्ता शुद्धनिश्चयनयादसौ ।
जन्ममृत्युजरातीतो न कर्त्ता बन्धमोक्षयोः ॥
अतोऽत्रात्माप्यसौ ध्येयो निर्व्विकल्पपदाश्रितैः ।
गुणैः सिद्धेन सादृश्यो ज्ञानमूर्त्तिरमूर्त्तिमान् ॥
यथाग्निकणिकेनात्र दह्यन्ते काष्ठराशयः ।
अनन्तकर्म्मकाष्ठानि तथा ध्यानलवाग्निना ॥
दन्तभग्नो यथा नागो दंष्ट्राभग्नोचमो हरिः ।
स्वकार्य्ये च तथा ध्यानहीनः कर्म्मारिघातने ॥
चिन्तामणिश्च रत्नानां कल्पवृक्षोऽत्र शाखिनाम् ।
त्रिदशानां यथा शक्रो नृणां मध्ये परो जिनः ॥
आत्मतत्त्वञ्च तत्त्वानां पदार्थानां तथा महान् ।
स्वकीयात्मपदार्थो द्रव्याणां स्वद्रव्य एव हि ॥
इति मत्वा स्वसंसिद्ध्यै सन्तः कृत्वातिनिश्चलम् ।
विषयेभ्यो विनिष्क्रान्तं संवेगादिगुणाङ्कितम् ॥
सर्व्वद्रव्यबहिर्भूतोऽप्यनन्तगुणसागरः ।
सर्व्वावस्थासु सर्व्वत्र स्वात्मा ध्येयो मुमुक्षुभिः ॥
इत्यात्मतत्त्वमाख्याय तीर्थनाथो गणान् प्रति ।
मार्गणादिकमाख्यातुं प्रारेभे मार्गसिद्धये ॥
गतिरिन्द्रियकायौ हि योगवेदकषायकः ।
ज्ञानसंयमदृग्लेश्याभव्यसम्यक्त्वसंज्ञिनः ॥
आहारे मार्गणाश्चेति चतुर्द्दश निरूपिताः ।
जिनैस्तासु बुधैर्मृग्यो जीवतत्त्वो महाश्चिदे ॥
मिथ्यासासादनौ मिश्रो विरताख्यश्चतुर्थकः ।
देशविरताख्यः प्रमत्तोऽप्रमत्तसंज्ञकः ॥
अपूर्व्वकरणो नाम्ना निवृत्तिकरणाभिधः ।
दिसूक्ष्मसाम्परायोपशान्तक्षीणकषायकाः ॥
सयोग्ययोगिनामानौ सद्गुणाश्रयणादिमे ।
चतुर्द्दश जिनैः प्रोक्ता गुणस्थानगुणाकराः ॥
मुक्तेः सोपानमाला एते भव्यानां जिनोदिताः ।
अभव्यानां किलैको मिथ्यागुणस्थानशाश्वतः ॥
हीनाधिकगुणैर्युक्ता मार्गणास्वेषु धीयुतैः ।
गुणानां स्थानजीवाङ्गिनः परीक्ष्या गुणव्रजैः ॥
इत्यादिवाक्सुधापूरैराप्लाव्य निखिलां सभाम् ।
अजीवतत्त्वमाख्यातुं पुनरारब्धवान् प्रभुः ॥
पुद्गलो बहुधा धर्म्मोऽधर्म्म आकाश एव हि ।
कालश्चेति जिनैः प्रोक्तो जीवद्रव्योऽत्र पञ्चधा ॥
पूरणाद्गलनाद्धेतोः पुद्गलोऽयं निरूपितः ।
मूर्त्तोऽनेकविधः सार्थनामकः कर्म्मदेहकृत् ॥
अष्टौ स्पर्शा रसाः पञ्च वर्णाः पञ्च गन्धौ द्विधा ।
इति विंशतिरस्यैव गुणाः प्रोक्ता द्विधात्मकाः ॥
शुद्धाणोर्ये गुणाः शुद्धा मताः स्वाभाविकाश्च ते ।
गुणाः स्कन्धेषु ये शुद्धा विभावाख्या हि ते बुधैः ॥
अणुस्कन्धविभेदेन पुद्गलस्य द्विधा स्थितिः ।
स्निग्धरूक्षमयाणूनां सङ्घातः स्कन्ध उच्यते ॥
अणवः कार्य्यलिङ्गाः स्युरनेकान्ततयाखिलाः ।
नित्या द्रव्यार्थिकेनानित्याः पर्य्यायार्थिकेन च ॥
सूक्ष्मसूक्ष्मास्तथा सूक्ष्माः सूक्ष्मस्थूलाभिधाः परे ।
स्थूलसूक्ष्मात्मकाः स्थूलाः स्थूलस्थूलाश्च पुद्गलाः ॥
एकोऽणुः सूक्ष्मसूक्ष्मः स्यादृश्यो नयनैर्नृणाम् ।
सूक्ष्मास्तेऽपि मताः सद्भिर्ये कर्म्ममयपुद्गलाः ॥
रसनस्पर्शनघ्राणश्रोत्रैर्ये यान्ति पुद्गलाः ।
व्यक्ततान्ते समुद्दिष्टाः सूक्ष्मास्थूला जिनागमे ॥
स्थूलसूक्ष्मा जिनैर्ज्ञेयाश्छायाज्योत्स्नातपादयः ।
जलाज्यालादयः स्थूला उच्यन्ते पुद्गला बुधैः ॥
भूकायाद्रिविमानाद्याः स्थूलस्थूलपुद्गलाः ।
षड्भेदा इति तीर्थेशैः पुद्गला हि निरूपिताः ॥
शब्दो बन्धस्तथा सूक्ष्मः स्थूलः संस्थानसंज्ञकः ।
भेदस्तमस्तथाच्छायाद्युद्योतश्चातपादयः ॥
एते पुद्गलपर्य्याया विभावाख्या मता जिनैः ।
स्वाभाविकाश्च पर्य्याया अणुरूपाः पृथक् पृथक् ॥
शरीरवाङ्मनःप्राणापानदुःखसुखादिकान् ।
कुर्व्वन्ति पुद्गला जीवानां मृत्युजीवितादिकान् ॥
जीवपुद्गलयोः साह्यकर्त्ता जिनैर्मतो गतौ ।
अमूर्त्तो निष्क्रियो धर्म्मो मत्स्यानाञ्च यथा जलम् ।
सहकारी मतो धर्म्मः स्थितौ पुद्गलजीवयोः ।
अमूर्त्तो निष्क्रियो नित्यो यथा च्छायाध्वगामिनाम् ॥
लोकालोकविभेदेन द्विधाकाशस्त्वमूर्त्तिमान् ।
अवकाशप्रदः सर्व्वद्रव्याणां निष्क्रियोऽव्ययः ॥
पदार्था यत्र लोक्यन्ते लोकाकाशो मतो हि सः ।
तस्माद्बहिरनन्तोऽप्यलोकाकाशोऽस्ति केवलः ॥
धर्म्माधर्म्मैकजीवानां लोकाकाशस्य सन्ति च ।
असंख्याताः प्रदेशा हि पुद्गलानामनेकधा ॥
निश्चयव्यवहारेण द्विधा कालोऽतिनिष्क्रियः ।
द्रव्याणां सहकारी परिणतौ मूर्त्तिवर्ज्जितः ॥
समयादिमयः कालो व्यवहारोऽत्र लक्ष्यते ।
गोदोहादिक्रियाद्यैः परत्वापरत्वयोगतः ॥
भिन्नाभिन्नाणवो येऽत्र लोकाकाशे समस्थिताः ।
राशयश्चैव रत्नानां स कालो निश्चयाभिधः ॥
एकत्र सह जीवेन षड्द्रव्या मुनिभिः स्मृताः ।
ते कालेन विना ज्ञेयाः पञ्चास्तिकायसंज्ञकाः ॥
पुद्गलौघो य आयाति कर्म्मरूपोऽत्र रागिणः ।
द्रव्यभावविभेदेन द्विधा स आस्रवो भवेत् ॥
रागद्वेषादियुक्तेन परिणामेन येन हि ।
आस्रवन्त्यत्र कर्म्माणि स स्याद्भावास्रवोऽङ्गिनाम् ।
मिथ्यात्वपञ्चकं द्वादशधा विरतयोऽशुभाः ।
प्रमादा हि त्रयश्चैव योगाः पञ्चदशात्मकाः ॥
सर्व्वदुःखाकरीभूताः कषायाः पञ्चविंशतिः ।
एतेऽत्र प्रत्यया ज्ञेया भावास्रवनिबन्धनाः ॥
आयाति कर्म्मरूपेण पुद्गलौघोऽत्र योगिनः ।
द्रव्यास्रवः स विज्ञेयोऽप्यनन्तभवकारकः ॥
ध्यानाद्यैरास्रवो रुद्धो यैस्तैः स्युर्मुक्तिवल्लभाः ।
अन्यथा विफलक्लेशकृत्तपोवृत्तादितः सताम् ॥
संश्लेषो जीवकर्म्मणोर्यः सम्बन्धो द्विधा मतः ।
भावद्रव्यप्रभेदेन विश्वाशर्म्माकरोऽशुभः ॥
बध्यन्ते येन भावेन रागादिदूषितेन हि ।
कर्म्माणि भावबन्धोऽत्र सोऽनन्तसंसृतिप्रदः ॥
प्रकृतिस्थितिबन्धानुभागप्रदेशतोऽङ्गिनाम् ।
चतुर्धा बन्ध आम्नातोऽत्रानेकविक्रियाकरः ॥
प्रकृतिः स्वभावः स्याच्च स्थितिः कालावधारणम् ॥
रसतुल्योऽनुभागः प्रदेशो जीवप्रदेशयुक् ॥
सप्रकृतिप्रदेशाख्यौ बन्धौ च योगतो सताम् ।
स्थित्यनुभागबन्धौ कषायैर्भवनिबन्धनौ ॥
यथा बन्धनबन्धो लभते दुःखमनेकशः ।
कर्म्मशृङ्खलबद्धोऽङ्गी तथा श्वभ्रादिदुर्गतौ ॥
सर्व्वास्रवनिरोधो यो ध्यानाद्यैर्द्रव्यभावतः ।
स द्विधा संवरः प्रोक्तः स्वर्गमुक्त्यादिकारकः ॥
चैतन्यपरिणामो य एकीभूतो निजात्मकः ।
निर्व्विकल्पमयो ज्ञेयो भावसंवर एव सः ।
त्रयोदशविधं वृत्तं परो धर्म्मो दशात्मकः ।
द्विषड्भेदा अनुप्रेक्षाः परीषहजयोऽखिलः ॥
पञ्चधा संयमो ध्यानश्रुताभ्यासंयमादयः ।
भवन्त्यमी सतां सर्व्वे भावसंवरकारणम् ।
निरोधः क्रियते योऽत्र कर्म्मणां यत्नतो बुधैः ।
सद्द्रव्यसंवरः प्रोक्तोऽप्यनन्तगुणसागरः ॥
संवरेण समं त्रेय दृशेऽत्रालिङ्गनं मुदा ।
सतां स्वस्तीव मुक्तिश्रीर्नान्यथा क्लेशकोटिभिः ॥
प्राक्तनः कर्म्मबन्धो यः कालेन तपसाथवा ।
क्षीयते निर्ज्जरासासविपाकेन रता द्विधा ॥
कर्म्मपाकेन या जाता सविपाकाखिलात्मनाम् ।
सायभाजनिता हेया परकर्म्मनिबन्धनाः ॥
संवरेण समयात्र निर्ज्जरा क्रियते बुधैः ।
तपोभिः साविपाका प्रादेयानेकसुखाकरा ॥
निर्ज्जराकर्म्मणामत्र जायतेऽपि यथा यथा ।
आयाति निकटं मुक्तिस्तत्कारिणां तथा तथा ॥
अत्यन्तं योऽत्र विश्लेषः कर्म्मात्मनोः स्वयोगिनाम् ।
काललब्ध्या स मोक्षः स्यात् द्रव्यभावाद्द्विधात्मकः ॥
क्षये हेतुर्व्वरो यः परिणामोऽखिलकर्म्मणाम् ।

आवमोच स विज्ञेय कर्म्मभोगनबन्धन ।
असक्तकर्म्मद्वन्द्वार्यैवाम्रा जायते पृथक् ।
तदैव दययार्हः स्यान्नलगुणनायक ॥
आपादमस्तकान्त यथा जलं वस्त्रमेहेऽह्नि ।
आचलालमन सौख्य तथा मुक्तौ स्थिरे चयान ।
तस्मात् कर्म्मनिरोधात्र इरवास्त्रिकभोगबन् ।
समयन ब्रह्मदृष्ट्या यत्लोकत्र्यमस्तकम् ॥
सर्व्वेषाम्यानिराबाध मायो ममनवाज्छितं ।
सिद्धा धर्म्मात्मा कायाभावात्रलसुखा
श्रिय ॥
तत्र मुक्ति निराबाध स्वात्मज विषयातिगम् ।
भक्तिहारावर्पितं स सिद्ध शुद्धो महान् सुखम् ।
दु खामोम निरौपम्य प्राप्त सुखसम्भवम् ।
अनन्त परम ह्यन्ददयातमग्नेव हि ।
यद्देवमनुजै सर्वं सुख त्रैलोक्यगोचरम् ।
भुक्त तस्मादनन्त तज्जायते परमेष्ठिनाम् ॥
एकेन समयेनैव भूषितानां गुणाष्टकैः ।
सिद्धानामशरीराणां सर्व्वतिलक ययच्युतम् ॥
इति विविधविभागे सम्रतत्त्वानि सम्यै
इगवगमसुशीलानि प्रव्यामवान् य ।
परसदमपि भयानायकार स्वबोधे-
द्रश्नपरमतुल्यैर्मेऽत्र दद्यात स्वशक्तिम् ।
पार्श्व सर्व्वसुखाकरोऽसुखहर पार्श्व श्रिता
धर्म्मिण
पार्श्वेणाशु समाप्यतेऽमरपद पार्श्वाय भक्त्या नम ।
पार्श्वान्नास्ति हितङ्करो भवभृतां पार्श्वस्य सुक्ति
प्रिया
पार्श्वे चित्तमह दधेऽखिलचिदे मां पार्श्व । पार्श्व
नय ।
इति श्रीपार्श्वनाथचरित्रे २० सर्ग ॥०।)
अनिलदे, त्रि । इति हेमचन्द्र ॥

पार्श्वक, त्रि, (ऋजुनुपायः पार्श्व तेन अन्वि
च्छति अर्थानिति । "पार्श्वेणान्विच्छति ।" ५ ।
२ । ७५ । इति कन् ।) प्रायेण विभवान्वेषी ।
यथा,—
"कुवक्त्रा विभवान्वेषी पार्श्वक अधिलीवक ।"
इति हेमचन्द्र ।
स्वार्थे के पार्श्वार्थेऽपि । (यथा, याज्ञवल्क्ये
१ । ८२ ।
"तत्पृष्ठे हे ललाटादिगण्डे नाभाबभास्तिका ।
पार्श्वकास्थीनि हे साहमसुतेव द्विगुणति ।)

पार्श्वत, [स] अ, (पार्श्व + "आद्यादिभ्य उप
संख्यानम् ।" ५ । ४ । ४४ । इत्यस्य वार्त्ति
कोक्त्या तसि ।) पार्श्वात् । पार्श्वे । इत्यादि ।
इति अभिधानचिन्तामणिः ॥ (यथा, रघु ।
१८ । ४१ ।
"मित्रस्य पार्श्वत्य पार्श्वेन
पक्षितं नमस्यन्ति पिता ।")

पार्श्वतीय, त्रि, (पार्श्वता भव । पार्श्व + "गह
पार्श्वतदन्ताच्च ।" ४ । २ । १३८ । इत्यस्य
वार्त्तिकोक्त्या छ ।) पार्श्वभवी । पार्श्वता
भव । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पार्श्वपरिवर्त्तन, क्ली, (पार्श्वस्य पार्श्वेन वा परि
वर्त्तनम् ।) कटिदानम् । कर्णिकापरिवृत्ति ।
पाशफेराय इति भाषा । श्रीहरे. पार्श्वपरि
वर्त्तनोत्सवो यथा,—
"भाद्रस्य शुक्लैकादश्यां शयनोत्सववत् प्रभो ।
कटिदानोत्सवं कुर्य्याद्वैष्णवे सह वैष्णव ॥"
तथा च भविष्योत्तरे ।
"प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां सितेऽहनि ।
कटिदान भवद्भिर्य्यैर्महापातकनाशनम् ॥
जलाशयान्तिक नीत्वा सपूज्याभ्यर्च्य च प्रभुम् ।
कर्णिकापरिवर्त्तिश्च दक्षिणाङ्गे प्रकल्पयत् ।"
अस्य व्याख्या । शयनोत्सववात् कथञ्चिद्विशेषमनु
वादपूर्व्वकं लिखति । कलेति त्रिभि कर्णिकाया
कन्या परिवृत्ति दक्षिणाङ्गे प्रकल्पयेदिति पूर्व्वं
वामाङ्गेन सुप्तस्याधुना दक्षिणाङ्गेन शाययेदि
त्यर्थ । तत्कालविशेषश्च पूर्व्वमेव निर्णीतोऽस्ति ।
अभ्यर्च्चनामन्त्र ।
"देवदेव । जगन्नाथ योगिगम्य । निरञ्जन ॥
कटिदान कुरुष्वात्र मासि भाद्रपदे शुभे ।
महापूजां तत कृत्वा वैष्णवान् परितोष्य च ।
देवं स्वमन्दिरे नीत्वा यथापूर्व्वं निवेशयेत् ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलास ॥

पार्श्वपिप्पल, क्ली, (पार्श्वे पिप्पलमिव ।) हरी
तकीविशेष । इति भावप्रकाश ॥ गलहड
इति हिन्दीभाषा ॥

पार्श्वभाग पुं, (पार्श्वस्य भाग ।) पक्षभाग ।
हस्त्यादे पार्श्वदेश । इत्यमर । २ । ८ । ४० ॥

पार्श्वशूल पु स्त्री (पार्श्वे जात शूल ।) शूल
रोगविशेष । तस्यौषधम् । यथा —
"शतपुष्पा देवदारु शालपर्णी वचागुरु ।
कुष्ठ मांसी सैन्धवञ्च पलमेक पुनर्नवा ।
पाने मस्तौ तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ।
हृच्छूल पार्श्वशूलञ्च गण्डमालाञ्च नाशयेत् ॥"
इति गारुडे १९८ अध्याय ॥
(अस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वकलक्षणचिकित्सितानि
यथा सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४२ अध्याय ।
'दृष्टाहि मारुत श्लेष्मा कुक्षिमाश्रित्य वर्द्धिन ।
स भेषजं कृत्वा मार्ग गुडगुडायनम् ।
सूचीभिरिव निस्तोद कुर्व्वन्नुच्छ्वासी तदा नर ।
नान्नं वाञ्छति नो निद्रामुपैत्यतिनिपीडित ॥
पार्श्वशूल स विज्ञेय कफानिलसमुद्भव ।
तत्र पुष्करमूलानि हिङ्गुसौवर्च्चलं विडम् ।
सैन्धवं तुम्बुरुपथ्याचूर्णं कृत्वा तु पाययेत् ।
यवक्षाराम्बुयुक्तं वा काथयित्वा सपुलकम् ।
अपि श्रोणीदराक्त वा घृत वा हिङ्गुसंयुतम् ।
बीजपूरकसारं वा मद्यया सह पायितम् ॥
वरवर्त्तनमथवा सदमस्तुवयोरपि ।
भक्ष्येचापि पयसा चाङ्गस्य रसेन वा ॥"

पार्श्वस्थ , पुं (पार्श्वे तिष्ठतीति । पार्श्व + स्था +
क ।) पार्श्वस्थितनट । इति हेमचन्द्र ॥
समीपस्थे, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ६ ।
१०० । ९१८ ।
"यस्य मन्त्री च गोप्ता च पार्श्वस्थो हि जना-
र्द्दन ॥")

पार्श्वास्थि, क्ली, (पार्श्वस्य अस्थि ।) शरीर-
पार्श्वस्थितास्थि । पाँजरा इति भाषा । तत्-
पर्य्याय । पर्शुका २ । इत्यमर । २ । ६ । ६९ ॥

पार्श्विक, त्रि (पार्श्व + ठक ।) पार्श्वस्थितम् ।
पार्श्वजातम् । पार्श्वशब्दात् ठिकप्रत्ययनिष्प
न्नम् ॥

पार्श्वैकादशी, स्त्री, (पार्श्वसम्बन्धिनी हरे पार्श्व
परिवर्त्तनजन्या एकादशी ।) भाद्रशुक्लैकादशी ।
तद्विवरणं पार्श्वपरिवर्त्तनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पार्श्वोदरप्रिय , पुं, (पार्श्वमुदरञ्च ताभ्यां प्रीणाति
भोक्तारमिति । प्री + क ।) कर्कट । इति
हेमचन्द्र । ४ । ४१८ ॥

पार्षती, स्त्री, (पृषतस्यापत्यमिति । पृषत + अण्
+ स्त्रियां ङीप ।) द्रौपदी । इति त्रिकाण्ड
शेष ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६ । ८५ ।
"युधिष्ठिर भोजयित्वा शेषमश्नाति पार्षती ।
द्रौपद्यां भुज्यमानायां तदन्नं क्षयमेति च ॥")

पार्षद, त्रि, (परिषद् + पृषोदरादित्वात् साधु ।
यद्वा पर्षदि साधु पर्षदो ण्य इत्यत्र योग-
विभागात् अ इति कश्चित् ।) पारिषद । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ३ । १६ । २ ।
'एतौ तौ पार्षदौ मह्यं जयो विजय एव च ॥)

पार्षद्य त्रि, (पर्षदि साधु । पर्षद् + "पर्ष
दो ण्य ।" इति ण्य ।) पार्षद । इति भरत ॥

पार्ष्णि, पुं स्त्री (पृष्यते भूम्यादिकमनेनेति ।
पृष + "घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि ।" उणा ४ ।
५२ । इति निप्रत्ययेन निपातनात् साधु ।)
गुल्फस्याधोभाग । पादग्रन्थ्यधर । इत्यमर ।
२ । ६ । ७२ ॥ गोड़ाली इति गोडारि इति च
भाषा । स तु गर्भस्थस्य मांसद्वयेन भवति ।
इति सुखबोध ॥ (यथा, कुमारे । १ । ११ ।
"उद्वेजयत्यङ्गुलिपार्ष्णिभागान्
मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ।")
सैन्यपृष्ठम् । इति मेदिनी । णि २० ॥ (यथा,
हरिवंशे । २५ । ३२ ।
"उग्रया तस्य चमूस्य पार्ष्णिमाशिरवच्छदा ॥")
एडम् । इति हलायुध ॥ जिगीषा । यथा,—
"सैन्यपृष्ठे पुमान् पार्ष्णि पदग्रन्थिजिगीषयो ।"
इति रत्नकोष ॥

पार्ष्णि , स्त्री, उन्मत्तस्त्री । इति मेदिनी । णि, २० ॥
कुन्ती । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पार्ष्णिग्राह , पुं, (पार्ष्णि सैन्यपृष्ठ गृह्णातीति ।
ग्रह + अण ।) पृष्ठग शत्रु । शत्रुपक्षोदनन्त
विजिगीषौ जगत्सुप्रयाते पार्ष्णि पश्चात्
पदं गृह्णाति यश्च स । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,
मनु । ७ । २०७ ।
"पार्ष्णिग्राहञ्च सम्प्रेक्ष्य तथाक्रन्दञ्च मण्डले ॥")

पार्ष्णित्र, क्ली, (पार्ष्णि त्रायते इति । त्रै +
"आतोऽनुपसर्गे क ।" ३ । २ । ३ । इति क ।)
पश्चाद्रक्षकसैन्यम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पाल, क रक्षे । इति कविकल्पद्रुमः (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, पालयति । कृम्वयतेबेरसिद्धे दीर्घिणोऽपि पाठः । कात्रुबन्धानामिदयुक्तपत् णेरनित्यतां बोधयति । तेन पालति पलति इत्यपि सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥

पालः, पुं, (पालयतीव निर्वाचनादिकमिति । पालि + अच् ।) पतद्ग्रहः । इति हेमचन्द्रः ॥ पिकदान् इति भाषा ॥ पालके, त्रि । यथा,—
"द्विवावक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे । योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात् ॥"
इति मनुः ॥

पालकः, पुं, (पालयतीति । पालि + ण्वुल् ।) घोटकरक्षकः । तत्पर्य्यायः । अश्वरक्षः २ वल्लभः ३ । इति जटाधरः ॥ चित्रकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पालनकर्त्तरि, त्रि । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
"गोपालको गवां गोष्ठे यस्तु धूमं न कारयेत् । मक्षिकादंशनरके मक्षिकाभिः स भक्ष्यते ॥"

पालकाप्यः, पुं, मुनिविशेषः । तत्पर्य्यायः । करेणुभूः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ धन्वन्तरिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पालघ्नः, पुं, (पालं रक्षकं हन्तीति । हन + टक् ।) छत्रा । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥

पालङ्कः, पुं, (पाल रक्षणे + सम्पदादित्वात् क्विप् । तेन अङ्कति इति । अङ्क + अण् ।) शल्लकी । शाकभेदः । पालङ् इति भाषा । प्राजिपक्षी । इति मेदिनी । के, ११० ॥ बाज इति भाषा ॥

पालङ्की, स्त्री, (पालङ्क + गौरादित्वात् ङीष् ।) कुन्दुरुनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २।६।१२१ ॥ शाकभेदः । पालङ् इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।
"यथादोषशाकैर्वास्तूकतण्डुलीयकजीवन्त्युपोदिकाश्ववलावाक्षमलकपालङ्क्यावचिर्चीचुचुकलायवातीभिरन्यैर्वा ॥") अस्या गुणाः । कफपित्तवातविबन्धनाशित्वम् । रुच्यत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

पालङ्क्यं, क्ली, (पालङ्क + स्वार्थे ष्यञ् ।) शाकभेदः । पालङ् इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । मलवया २ मधुरा ३ स्वरभेदिका ४ सुपत्रा ५ स्निग्धपत्रा ६ ग्रामीणा ७ ग्राम्यवल्लभा ८ । अस्य गुणाः । ईषत्कटुत्वम् । मधुरत्वम् । पथ्यत्वम् । शीतलत्वम् । रक्तपित्तहरत्वम् । ग्राहित्वम् । परमतर्पणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पालङ्क्या, स्त्री, (पालङ्क्य + स्त्रियां अजादित्वात् टाप् ।) कुन्दुरुः । इत्यमरः ॥ कुन्दरुखोटी इति भाषा । पालङ्कशाकः । तत्पर्य्यायः । १ वास्तुकाकारा २ कुरिका ३ चीरितच्छदा ४ । (यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।
"प्रायशः शूरवककोविदारकर्णीयन्तीचिल्लीमाषक्तासुनिषण्णकप्रभृतीनि नीवारादयो सद्गाद्यश्च समासेन कषायो वर्गः ॥") अस्या गुणाः । वातलत्वम् । शीतलत्वम् । कृमित्वम् । भेदनत्वम् । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । मदश्वासपित्तरक्तविषापहत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

पालनं, क्ली, (पाल्यतेऽनेनेति । पालि + "करणाधिकरणयोश्च ।" ३ । ३ । ११७ । इति ल्युट् ।) सद्यःप्रसूताया गोः क्षीरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पाल रक्षणे + भावे ल्युट् ।) रक्षणम् । यथा, "अभिषिक्तादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनं परमो धर्म्मः ।" इति मिताक्षरा ॥

पालाशं, क्ली, (पलाशस्येदमिति । अण् ।) तमालपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजपात इति भाषा ॥ (यथा, वाभटे सूत्रस्थाने चिकित्सितायाम् ।
"पालाशं ष्वदं...ङ्गं शुण्ठिसर्वामार्गकुष्ठाख्यकम् ॥")

पालाशः, पुं, (पलाशस्य वर्ण इव वर्णोऽस्यस्येति । अण् ।) हरिद्वर्णः । (यथा, हरिवंशे दितायाम् । ८३ । ४ ।
"पालाशशालाम्बलिसतकर्णरायाम् ॥")
तद्वर्णविशिष्टे पलाशसम्बन्धिनि च, त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । २ । ४५ ।
"ब्राह्मणो वैल्वपालाशौ क्षत्त्रियो वाट-खादिरौ ॥")

पालाशखण्डः, पुं, (पलाशानां खण्डः समूहः यत्र यस्य ।) मगधदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ पलाशवनखण्डश्च ॥

पालिः, स्त्री, (पल्यते पाल्यते इति । पल पालने + "वाकुलकात् प्रसलिपतिभ्याश्च ।" ४ । १२८ । इत्युण् ।) कर्णलताग्रम् । (यथा,
"यस्य पालिद्वयमपि कर्णस्य न भवेदिह । कर्णपीठं समे मध्ये तस्य विद्वा विवर्द्धयेत् ॥
बाह्यायामिह दीर्घायां सन्धिराभ्यन्तरो भवेत् । आभ्यन्तरायां दीर्घायां बाह्यसन्धिरुदाहृतः ॥
एकैव तु भवेत् पालिः स्थूला पृथ्वी स्थिरा च या । तां द्विधा पाटयित्वा तु छित्वा चोपरि सन्धयेत् ॥
गण्डादुत्पाट्य मांसेन सानुबन्धेन जीवता । कर्णपालिमपालेस्तु कुर्य्यान्निर्लिख्य शास्त्रवित् ॥"
"कर्णपाल्यामयान् नृणां पुनर्वक्ष्यामि सुश्रुत ! । कर्णपाल्यां प्रकुपिता वातपित्तकफास्त्रयः ॥
द्विधा वाप्यथ संसृष्टाः कुर्व्वन्ति विविधा रुजः । विस्फोटः स्तब्धता शोफः पाल्यां दोषे तु वातिके ॥
दाहविस्फोटजननं शोफः पाकश्च पैत्तिके । कण्डूः सश्वयथुः स्तम्भो गुरुत्वञ्च कफात्मके ॥
यथादोषञ्च संशोध्य कुर्य्यात्तेषां चिकित्सितम् । स्वेदाभ्यङ्गपरीषेकैः प्रलेपास्रविमोक्षणैः ॥
मृद्वीं क्रियां बृंहणीयैर्यैश्चास्यं भोजनैस्तथा । य एवं वेत्ति दोषाणां चिकित्सां कर्त्तुमर्हति ॥
अत ऊर्द्धं नामलिङ्गैर्वक्ष्ये पाल्यामयानपरान् । उत्पाटकश्चोत्पुटकः श्यावः कण्डूयुतो भृशम् ॥
अवमन्थः सकण्डूको ग्रन्थिको जम्बुलस्तथा । स्रावी च दाहवांश्चैव तत्रैषां क्रमशः क्रियाम् ॥
अपामार्गः सर्ज्जरसः पाटलालकुचत्वचौ । उत्पाटके प्रलेपः स्यात् तैलमेभिश्च पाचयेत् ॥
शम्याकशिग्रुपूतीकगोधावेदारश्च तथा । वाराहं गव्यमैणेयं पित्तं सर्पिश्च संहरेत् ॥
लेपमुत्पुटके दद्यात्तैलमेभिश्च साधितम् । गौरीं सुगन्धां सश्यामामनन्तां तण्डुलीयकम् ॥
श्यावे प्रलेपनं दद्यात्तैलमेभिश्च साधितम् । पाठां रसाञ्जनं क्षौद्रं तथा स्यादुष्णकाञ्जिकम् ॥
दद्यात्प्रलेपनं कण्ड्वां तैलमेभिश्च साधितम् । व्रणीभूतस्य देयं स्यादिदं तैलं विजानता ॥
मधुकं क्षीरकाकोली जीवकाद्यैर्विपाचितम् । गोधावराहसर्पाणां वसाः स्युः स्तम्भके हिताः ॥
प्रलेपनमिदं दद्यात्सिद्धं तैलमथापि वा । प्रलेपनं ... मधुकं ... ध्वनैव च ॥
तैलमेभिस्तु सम्पाक्यं दद्यात् कण्डूमतः क्रियाम् । ... गवाक्षीरं भर्म्मन्यनम् ॥
एतैरालेपनं स्यात् तैलमेभिश्च साधितम् । ... पूर्व्वं ... तु ॥
ततः सैन्धवचूर्णेन घृष्ट्वा लेपं प्रदापयेत् । ... तत् सूत्रं दत्त्वा ... ॥
... ॥ ... ॥
... तैलमेभिश्च साधितम् । ... ॥
... प्रलेपयेत् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षोडशेऽध्याये ॥)
श्रेणिः । पङ्क्तिः । (यथा, गीतगोविन्दे । ६ । १० ।
"विपुलपुलकपालिः स्फीतशीतकारमन्तर्जनितजडिमकाकुव्याकुलं व्याहरन्ती ॥")
अङ्कप्रभेदः । क्रोडादिदेशम् । इति मेदिनी । ले ३० ॥ यूका । आतश्मश्रुस्त्री । प्रान्तः । (यथा गीतगोविन्दे । ३ । १३ ।
"भूपल्लवं धनुरपाङ्गतरङ्गितानि बाणा गुणः श्रवणपालिरिति स्मरेण ।
तस्यामनङ्गजयजङ्गमदेवताया-मस्त्राणि निर्ज्जितजगन्ति किमर्पितानि ॥")
सेतुः । कल्पितभोजनम् । प्रशंसा । उत्सङ्गः । श्मश्रुः । इति हेमचन्द्रः ॥

पालिका, स्त्री, (पालिरेव । स्वार्थे कन् टाप् च ।) श्रेणिः । इति शब्दरत्नावली ॥ कर्णपत्रम् । इति शब्दचन्द्रिका । दध्यादिच्छेदनी । तत्पर्य्यायः । कुन्तलिका २ । इति हारावली ॥

पालितः, त्रि, (पाल + क्त ।) रक्षितः । यथा,—
"चित्रलेखा समाश्राय गौतं कन्यास्य योगिनी । ययौ विहायसा राजन् द्वारकां कृष्णपालिताम् ॥"
इति श्रीभागवतीयदशमस्कन्धे ६२ अध्यायः ॥ कायस्थस्य पद्धतिविशेषः ॥

पालिन्दः, पुं, (पालयतीति । पालि + बाहुलकात् किन्दच् ।) कुन्दुरुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पालिन्दी, स्त्री, (पालिन्द + गौरादित्वात् ङीष् ।) श्यामालता । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने १ अध्याये ।

अथ्यपिशाचग्रामा पालिन्दीनखुलीयके ॥) पालिन्धी । त्रिवृता । इति हैमचकोष ॥ (अस्या पर्यायो यथा,—
"त्रिवृत् श्यामार्द्धचन्द्रा च पालिन्दी च सुषेणिका ।
मसूरविदलाकोलकैषिका कालमेषिका ॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथम भाग ॥)
पालिन्धी स्त्री श्यामत्रिवृता । इत्यमर ।२।४।१०८॥
पाली स्त्री (पालि+अन्किारादक्तिन् वा ङीष ।) यका । सम्मुखयोषित । इति मेदिनी । ले ३० । श्रेणी । इति शब्दरत्नावली । स्थाली । इति शब्दचन्द्रिका ।
पावक पु (पुनातीति । पू ञ नि शोधे+ण्वुल ।) वह्नि । इत्यमर ।१।१।५७॥ (यथा, काशी खण्डे ९ अध्याये ।
'अथ वनानि सर्व्वाणि वह्निमर्शान् क्वचित् ।
पावनानि भवन्त्यत्र तस्मात् स पावक स्मृत ॥')
वेदाग्नि । यथा —
पावक पवमानश्च शुचिरग्निश्च ते त्रय ।
निर्मथ्य पवमान स्याद्वैद्युत पावक स्मृत ॥
यश्चासौ तपते सूर्य्ये शुचिरग्निस्त्वसौ स्मृत ॥
इति कौर्म्म १२ अध्याय ॥
स च ब्रह्मणो मानसपुत्रस्याभिमानिनामकाग्नेस्तस्य भार्य्यायां जात । यथा —
'योऽसावग्निरभीमानी स्मृत स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
ब्रह्मणो मानस पुत्रस्तस्मात् स्वाहा व्यजीजनत् ॥
पावक पवमानञ्च शुचिरग्निञ्च य स्मृत ।
इति मार्क ४८ अध्याय ॥
सदाचार । वह्निमल्ल । (अस्य पर्यायो यथा
'तणोमल्लो वह्निमल्लाः कौतिन्तो पावकोऽरणि
वह्निमन्थोऽग्निमन्थश्च मथना गणिकारिका ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
चित्रक । भल्लातक । विडङ्ग इति मेदिनी क ११८॥ शाधयित्रव । नदि इत्यस्य ॥ इक्षु चित्रक । कुसुम्भ । इति राजनिघण्ट ॥ (पवित्रकारके त्रि । यथा ऋग्वेदे । ३ । ५१ । २० ।
मिद पावका प्रतता अभूवन् ॥)
पावकारणि पुं (पावकाय वह्निसम्पादनार्थं अरणिरिव) अग्निमन्थ । इति शब्दमाला ॥
पावकि (पावकस्यापत्यम् । पावक+इञ ।) कार्त्तिकेय । यथा —
"कथ स कत्तिकापुत्रस्त्वाम् स सुर गुरुम् ।
कथञ्च पावकिस्त्वं कथ वा मातृनन्दन ॥'
इति वराहपुराणम् ।
पावनं क्ली (पाव्यतऽनेनेति । पू+णिच+ल्युट) जलम् । कृच्छ्रम् । इति मेदिनी । न ८०॥ गोमयम् । इति शब्दचन्द्रिका । रुद्राक्षम् । कुष्ठम् । इति राजनिर्घण्ट । चित्रकम् । अध्यास । प्रायश्चित्तम् । इति विश्व ॥ (शुद्धि । यथा मनु । ११ । १०८ ।
'सा पीत पुत्र पत्नीषु सङ्गीषोथयन्तिगा ।
हन्तु षान्द्रायणचैव गरल्का पावन स्मृतम् ॥)
पावन, पु (पावयतीति । पू+णिच । ल्यु ।) व्यास । पावक । इति मेदिनी । न ८० ॥ (यथा ३।१८५। मनुश्लोकटीकायां कुल्लूकभट्ट ।
'पावन सम्योऽसिय ग्रीतायनोऽन्नाद्यर्थं वडुग्र देशान्यपि विधीयते ॥') सिह्लक । इति विश्व ॥ पीतभृङ्गराज । इति राजनिघण्ट ॥ (विष्णु । यथा महाभारत । १३ । १४९ । ४५ ।
'भूतभव्यभवन्नाथ पवन पावनोऽनल ॥'
'पावयतीति पावन । भीषास्माद्वात पवत इति श्रुते ।" इति शाङ्करभाष्यम् ।) सिद्ध । पवित्रे पावयितरि च, त्रि । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, रघु । १८ । ५३ ।
'स त्वनेकवनितासखोऽपि सन्
पावनीमनवलोक्य सन्ततिम् ।
वैद्ययत्नपरिभावित गद
न प्रदीप इव वायुमत्यगात् ॥')
पावनध्वनि पु (पावन पवित्रजनको ध्वनिर्यस्य ।) शङ्ख । इति राजनिघण्ट ॥ (पावनो ध्वनिरिति विग्रह ।) पवित्रशब्द ॥
पावनी, स्त्री, (पावयत्यनयेति । पू+णिच+ल्युट+ङीप ।) हरीतकी । इति विश्व ॥ तुलसी । गौ । इति राजनिघण्ट । गङ्गा । यथा शङ्कराचार्य्यकृतगङ्गाष्टके ।
'ब्रह्माण्ड खण्डयन्ती हरशिरसि जटावल्लिमुल्लासयन्ती
स्वर्ल्लोकादापतन्ती कनकगिरिगुहागण्डशैलात् स्खलन्ती ।
क्षोणीपृष्ठे लुठन्ती दुरितचयचमूनिर्भरं भर्त्सयन्ती
पाथोधिं पूरयन्ती सुरनगरसरित्पावनी न पुनातु ॥"
(इयन्तु गङ्गाया अंशविशेष । यथा, मात्स्ये । १२० । ३८—४१ ।
'ततो विसर्जयामास सप्तधा स्रोत तैजसा ।
त्रीणि भगीरथस्यार्थं तपसाराधिता तु सा ।
ततो विसर्जयामास सप्त स्रोतांसि गङ्गाया ॥
त्रीणि प्राचीमभिमुख प्रतीचीं त्रीण्यथैव तु ।
स्रोतांसि त्रिपथायास्तु प्रत्यपद्यन्त सप्तधा ॥
नलिनी ह्लादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगा ।
सीता चक्षुश्च सिन्धुश्च तिस्रस्ता वै प्रतीच्यगा ॥
सप्तमी त्वनुगा तासां दक्षिणेन भगीरथम् ।
तस्माद् भागीरथी सा वै प्रविष्टा दक्षिणोदधिम् ॥"
शाकद्वीपस्य नदीविशेष । यथा मत्स्यपुराणे । १२२ । ३१ ।
'नन्दा च पावनी चैव सप्तमी परिकीर्त्तिता ॥")
पाश पुं (पश्यते बध्यतेऽनेनेति । पश+घञ ।) मृगबन्धन । इति शब्दरत्नावली ॥ (वैशम्पायनधनुर्वेदोक्तपाशलक्षण यथा —
"पाश सूक्ष्मास्त्रयो ज्ञेया लौहधातुविनिर्मिता ।
प्रादेशपरिधिस्तेषां सीसगुलिकाभरावृत्ति ॥"
आर्य्यधनुर्वेदोक्तलक्षण यथा,—
"दशहस्तो भवेत् पाशो वृत्त करमुखस्तथा
गुणकार्पाससुञ्जानामर्कस्नायवचर्म्मणाम् ।
अन्येषां सुदृढानाञ्च सुकृत परिवेष्टितम् ।
तथा त्रिंशत्समै पाशै बुध कुर्य्यात्सुवर्त्तितम् ॥"
अस्य क्रियादिक यथा —
'कर्त्तव्य शिक्षकैस्तस्य स्थान कक्षासु वै सदा ।
वामहस्तेन सङ्गृह्य दक्षिणेनोद्धरेत्तत ।
कुण्डलस्याकृति कृत्वा भ्राम्यैकं मस्तकोपरि ।
क्षिपेत— ॥'
'वल्गिते च प्लुत चैव तथा प्रव्रजितेषु च ।
सम्यग्योगविधिं ज्ञात्वा प्रयुञ्जीत सुशिक्षित ॥
विजित्वा तु यथान्याय ततो बन्ध समाचरेत् ।
कट्यां बद्ध्वा तत खड्ग वामपार्श्वावलम्बितम् ।
दृढ विगृह्य वामेन निष्कर्षेद्दक्षिणेन च ॥'
अन्यच्च ।
'पराङ्गमुपगाद्य गृहीत लघुमर्द्दितम्
लङ्घितमथ छिन्न सन्धारितविधारितम् ।
श्येनपात गजपात ग्राहग्राह्य तथैव च ।
एवमेकादशविधा ज्ञेया पाशविधारणा ॥'
वैशम्पायनोक्तक्रिया यथा,—
'प्रसारण वेष्टनञ्च कर्त्तनञ्चेति ते त्रय ।
योगा' पाशाश्रिता लोके पाशा चतुरश्रिता ॥'
अन्यच्च ।
"आच्छादन विदारञ्च नियन्त्रमानतेव च ।
पञ्च कर्म्मविनिर्द्दिष्ट यस्ते पाशे महात्मभि ॥)
कर्णान्ते समूहार्थ । (यथा माघे । ७ । ६२ ।
'अथशिरसि निजपाशपालभारा
न्वि नितरां नतिमद्भिरंसभागै ॥)
कर्णान्ते शोभनार्थं । छात्रान्ते निन्दार्थं । पश्चाच्छन्दतरन्तादि । इति विश्व ॥ (यथा महाभारते । ५ । ६४ । १ ।
'शकुनीनामिहार्थाय पाश भूमावयोजयत् ।
कश्चिच्छाकुनिकस्तात पूर्व्वमामिति शुश्रुम ॥"
योगविशेष । यथा, ज्योतिषे ।
'यदा राशिपञ्चके सप्त ग्रहा भवन्ति तदा पाशाख्ययोगो भवति ॥" पारिभाषिकपाशा यथा, कुलार्णवे १ उल्लासे ।
"घृणा शङ्का भय लज्जा जुगुप्सा चेति पञ्चमी ।
कुलं शीलं तथा जातिरष्टौ पाशा प्रकीर्त्तिता ॥"
सन्नीत्य दर्शनपाल यथा,—
"कार्पासभक्ताम्बिकपालशूल
चक्रच पाशस्तथया प्रयत्नैः ।
सस्यापन्नं रागधनन्ज वा
रागी स्त्रि वा तद्वदसिक्तकम् ॥"
इति हारीत द्वितीय स्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
पाशक, पुं (पाशयति मोहयतीति । पश+णिच +ण्वुल ।) द्यूतविधिन । पाशा इति भाषा । तत्पर्याय । अक्ष २ देवन ३ । इत्यमर । २ । १० । ४५ ॥ सारि ४ शारि ५ सार ६ शार ७ पाश ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

पाशपाणिः, पुं, (पाशः पाणौ यस्य ।) वरुणः । इति हलायुधः ॥

पाशवपालनं, क्ली, (पाशवं पशुसंघं पालयतीति । पालि + ल्युः ।) घासः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाशितः, त्रि, (पाश + क्त ।) पाशयुक्तः । बद्धः । इति धरणिः ॥

पाशी, [न्] पुं, (पाशोऽस्यस्येति । पाश + इनिः ।) वरुणः । इत्यमरः । १ । १ । ६४ ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । ३ । ८ ।
"यदि शक्रं यमं वापि कुवेरमपि पाशिनम् ॥")
व्याधः । इति मेदिनी । ने, ६१ ॥ यमः । इति कश्चित् ॥ पाशधरे, त्रि । इति विश्वः ॥

पाशीकृतः, त्रि, पाशबद्धः । अभूततद्भावे च्वि-प्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पाशुपतः, पुं, (पशुपतिर्द्देवतास्येति । "सास्य देवता ।" ४ । २ । २४ । इति अण् ।) वक-पुष्पम् । (अस्य पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशे । १ । १ ।
"शिवमल्ली पाशुपत एकाष्ठीलो वुको वसुः ॥")
पशुपत्यधिदेवतः । तद्भक्तः । इति मेदिनी । ते, २११ ॥ (क्ली, तन्त्रशास्त्रविशेषः । यथा, कूर्म्म-पुराणे १४ अध्याये ।
"एवं सम्बोधितो रुद्रो माधवेन मुरारिणा ।
चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः ॥
कापालं नाकुलं वामं भैरवं पूर्व्वपश्चिमम् ।
पञ्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः ॥"
अथर्व्ववेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः । यथा, मुक्ति-कोपनिषदि ।
"सावित्र्यात्मा पाशुपतं परब्रह्मावधूतकम् ॥")

पाशुपतव्रतं, क्ली, (पाशुपतं पशुपतिसम्बन्धि व्रतम् ।) पशुपतिव्रतविशेषः । यथा,—
"यथा पशुपतिर्नित्यं हत्वा सर्व्वमिदं जगत् ।
न लिप्यते पुनः सोऽपि यो नित्यं व्रतमाचरेत् ॥
इहजन्मकृतं पापं पूर्व्वजन्मकृतञ्च यत् ।
व्रतं पाशुपतं नाम कृत्वा हन्ति द्विजोत्तम ! ॥
द्वादश्यामेकभक्ताशी त्रयोदश्यामयाचितम् ।
चतुर्द्दश्यां तथा नक्तमुपवासं परेऽहनि ॥
गोवृषञ्चैव हैरण्यं रौप्यं ताम्रमयन्तथा ।
सौवर्णं कारयेत् पत्रं गुञ्जाशीत्या पृथक् पृथक् ॥
तत्रैवोल्लिखयेन्मूर्त्तिं शिवायाश्च शिवस्य च ।
तत्प्रमाणं वृषं कुर्य्याद्रौप्यं हेमश्चतुर्गुणैः ॥
रौप्यादष्टगुणं ताम्रं तदर्द्धं वापि कारयेत् ।
ताम्रपत्रे समारोप्य वस्त्रोत्तमयुतन्तथा ॥
त्रयोदश्यामेकभक्तं रिक्तायां नक्तमाचरेत् ।
कुर्य्यादयाचितं दर्शे पादकृच्छ्रव्रतञ्चरेत् ॥
गन्धपुष्पैः सुनैवेद्यैर्व्वस्त्राभरणदीपकैः ।
गङ्गाधरं समभ्यर्च्च्य प्रार्थयेत् प्रवरं वरम् ॥
गङ्गाधर ! महादेव ! सर्व्वलोकचराचर ! ।
जहि मे सर्व्वपापानि पूजितस्त्विह शङ्कर ! ॥
शङ्कराय नमस्तुभ्यं सर्व्वपापहराय च ।
यथा यमं न पश्यामि तथा मे कुरु शङ्कर ! ॥
यममार्गं यथा शम्भो ! न पश्यामि कदाचन ।
संपूजितो मया भक्त्या तथा मे कुरु शङ्कर ! ॥
गङ्गाधर ! धराधीश ! परात्पर वरप्रद ! ।
श्रीकण्ठ ! नीलकण्ठस्त्वमुमाकान्त ! नमोऽस्तु ते ॥
संपूज्यैवंविधानेन प्रतिपद्युदिते रवौ ।
हैरण्यादीन् गोवृषांश्च ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
यथा त्वं सर्व्वगः सर्व्वः सर्व्ववासस्तु सर्व्वहृत् ।
न लिप्यसे विकुर्व्वाणस्तथा मां कुरु शङ्कर ! ॥
एवं स्तुत्वा नमस्कृत्य वृषादींश्च यथोदितान् ।
गुर्व्वादिभ्यो द्विजेभ्यश्च शङ्करः प्रीयतामिति ॥
एवं व्रतमिदं कृत्वा वृषं दद्याद्द्विजातये ।
यममार्गं महाघोरं न पश्यति कदाचन ॥
यः करोति व्रतेनैव सर्व्वपापप्रणाशनम् ।
न स लिप्येत पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ।
ब्रह्महत्यादिभिः पापैरगम्यागमनादिभिः ।
मुच्यते पातकेभ्योऽथ ह्यभक्ष्यापेयजैः पुमान् ॥
यः करोति महाभाग ! दानं सर्व्वसुखावहम् ।
हत्वा पापान्यशेषाणि स्वर्गलोकं स गच्छति ॥"
इति वह्निपुराणे पाशुपतव्रतदानाध्यायः ॥
(यथा च शिवपुराणे वायुसंहितायां पूर्व्वभागे २८ अध्याये ।

ऋषय ऊचुः ।

"भगवन् ! श्रोतुमिच्छामो व्रतं पाशुपतं परम् ।
ब्रह्मादयोऽपि यत् कृत्वा सर्व्वे पाशुपताः स्मृताः ॥

वायुरुवाच ।

रहस्यं वः प्रवक्ष्यामि सर्व्वपापनिकृन्तनम् ।
व्रतं पाशुपतं श्रौतमथर्व्वशिरसि श्रुतम् ॥
कालश्चैत्रीपौर्णमासी देशः शिवपरिग्रहः ।
क्षेत्रारामादिरण्यो वा प्रशस्तः शुभलक्षणः ॥
तत्र पूर्व्वं त्रयोदश्यां सुस्नातः सुकृताह्निकः ।
अनुज्ञाप्य स्वमाचार्य्यं संपूज्य प्रणिपत्य च ॥
पूजां वैशेषिकीं कृत्वा शुक्लाम्बरधरः स्वयम् ।
शुक्लयज्ञोपवीती च शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥
दर्भासने समासीनो दर्भमुष्टिं प्रगृह्य च ।
प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ॥
ध्यात्वा देवञ्च देवीञ्च तद्विज्ञापनवर्त्मना ।
व्रतमेतत् करोमीति भवेत् संकल्प्य दीक्षितः ॥
यावच्छरीरपातं वा द्वादशाब्दमथापि वा ।
तदर्द्धं वा तदर्द्धं वा मासद्वादशकन्तु वा ॥
तदर्द्धं वा तदर्द्धं वा मासमेकमथापि वा ।
दिनद्वादशकं वाथ दिनषट्कमथापि वा ॥
तदर्द्धं दिनमेकं वा व्रतसंकल्पनावधि ।
अग्निमाधाय विधिवद्विरजा होमकारणात् ॥
हुत्वाज्येन समिद्भिश्च चरुणा च यथाक्रमम् ।
पूर्णाहुतिः पुरतो भूयस्तत्त्वानां शुद्धिमुद्दिशन् ॥
जुहुयान्मूलमन्त्रेण तैरेव समिदादिभिः ।
तत्त्वान्येतानि मद्देहे शुध्यन्तामित्यनुस्मरन् ॥
पञ्च भूतानि तन्मात्राः पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि च ।
ज्ञानकर्म्मविभेदेन पञ्च पञ्च विभागशः ॥
त्वगादिधातवः सप्त पञ्च प्राणादिवायवः ।
मनोबुद्धिरहंख्यातिर्गुणाः प्रकृतिपूरुषौ ॥
रागो विद्या कला चैव नियतिः काल एव च ।
माया च शुद्धविद्या च महेश्वरसदाशिवौ ॥
शक्तिश्च शिवतत्त्वञ्च तत्त्वानि क्रमशो विदुः ।
मन्त्रैस्तु विरजैर्हुत्वा होतासौ विरजो भवेत् ॥
अथ गोमयमादाय पिण्डीकृत्याभिमन्त्र्य च ।
न्यस्याग्नौ तञ्च संरक्ष्य दिने तस्मिन् हविष्य-भुक् ॥
प्रभाते तु चतुर्द्दश्यां कृत्वा सर्व्वं पुरोदितम् ।
दिने तस्मिन्निराहारः कालशेषं समापयेत् ॥
प्रातःपर्व्वणि चाप्येवं कृत्वा होमावसानतः ।
उपसंहृत्य रुद्राग्निं गृह्णीयाद्भस्म यत्नतः ॥
ततस्तु जटिलो मुण्डः शिखैकजट एव वा ।
भूत्वा स्नात्वा पुनर्वीतलज्जश्चेत् स्याद्दिगम्बरः ॥
अन्यः काषायवसनश्चर्म्मचीराम्बरोऽथवा ।
एकाम्बरो वल्कली वा भवेद्दण्डी च मेखली ॥
प्रक्षाल्य चरणौ पश्चाद्द्विराचम्यात्मनस्तनुम् ।
संकलीकृत्य तद्भस्म विरजानलसम्भवम् ॥
अग्निरित्यादिभिर्म्मन्त्रैः षड्भिराथर्व्वणैः क्रमात् ।
विमृज्याङ्गानि मूर्द्धादिचरणान्तञ्च संस्पृशेत् ॥
ततस्तेन क्रमेणैव समुद्धृत्य च भस्मना ।
सर्व्वाङ्गोद्धूलनं कुर्य्यात् प्रणवेन शिवेन वा ॥
ततस्त्रिपुण्ड्रं रचयेत्त्रियायुषसमाह्वयम् ।
शिवभावं समागम्य शिवयोगं समाचरेत् ॥
कुर्य्यात्त्रिसन्ध्यमप्येवमेतत् पाशुपतं व्रतम् ।
पूजनीयो महादेवो लिङ्गमूर्त्तिः सनातनः ।
पद्ममष्टदलं हैमं नवरत्नैरलङ्कृतम् ।
कर्णिकाकेसरोपेतमासनं परिकल्पयेत् ॥
विभवे तदभावे तु रक्तं सितमथापि वा ।
पद्मं तस्याप्यभावे तु केवलं भावनामयम् ॥
तत्पद्मकर्णिकामध्ये कृत्वा लिङ्गं कनीयसम् ।
स्फाटिकं पीठिकोपेतं पूजयेद्धि ततःक्रमात् ॥
प्रतिष्ठाप्य विधानेन तल्लिङ्गं कृतशोधनम् ।
परिकल्प्यासनं मूर्त्तिं पञ्चवक्त्रप्रकारतः ॥
पञ्चगव्यादिभिः पूर्णैर्यथाविभवविस्तरैः ।
स्नापयेत् कलशैः पूर्णैः सहस्रादिषु सम्भवैः ॥
गन्धद्रव्यैः सकर्पूरैश्चन्दनाद्यैः सकुङ्कुमैः ।
सवेदिकं समालिप्य लिङ्गं भूषणभूषितम् ॥
विल्वपत्रैश्च पद्मैश्च रक्तैः श्वेतैस्तथोत्पलैः ।
नीलोत्पलैस्तथान्यैश्च पुष्पैस्तैस्तैः सुगन्धिभिः ॥
पुण्यैश्च शतपत्रैश्च चित्रैर्दूर्व्वाक्षतादिभिः ।
समभ्यर्च्च्य यथालाभं महापूजाविधानतः ॥
धूपं दीपं तथा चार्घ्यं नैवेद्यञ्च समादिशेत् ।
निवेदयित्वा विभवे कल्याणञ्च समाचरेत् ॥
इष्टानि च विशिष्टानि न्यायेनोपार्ज्जितानि च ।
सर्व्वद्रव्याणि देयानि व्रते तस्मिन् विशेषतः ॥
श्रीपत्रोत्पलपद्मानां संख्या साहस्रिकी मता ।
प्रत्येकमपरा संख्या शतमष्टोत्तरं द्विजाः ॥
तत्रापि च विशेषेण न त्यजेद्बिल्वपत्रकम् ।
हैममेकं परं प्राहुः पद्मं पद्मसहस्रकात् ।
नीलोत्पलादिष्वप्येतत्समानं विल्वपत्रकैः ।
पुष्पान्तरान्यनियमाद्यथालाभं निवेदयेत् ॥
अष्टाङ्गमर्घ्यमुत्कृष्टं धूपालेपौ विशेषतः ।
कृष्णागुरुमघोराख्ये वक्त्रे सद्ये मनःशिलाम् ॥
चन्दनं वामदेवाख्ये हरितालञ्च पौरुषे ।
ईशाने भसितं केचिदालेपनमितीदृशम् ॥

न धूप इति मन्यन्ते धूपामोदविधायकः ।
शिलागुरुमघोराख्ये सुरे लघ्वागुरुः पुनः ।
पौरुषे गुग्गुलुः सद्ये सौम्ये सौगन्धिकः सुरे ।
ईशानेऽपि उशीरादि दद्याद्धूपं विशेषतः ।
शर्करामधुकर्पूरकपिलाघृतसंयुतम् ।
चन्दनागुरुकाष्ठाद्यं सामान्यं सम्प्रचक्षते ।
कर्पूरवर्त्तिराज्याढ्या देया दीपावली ततः ।
अर्घमाचमनं देयं प्रतिवक्त्रमतः परम् ।
प्रथमावरणे पूज्यौ क्रमाद्धेरम्बषण्मुखौ ।
ब्रह्माङ्गानि ततश्चैव प्रथमावरणेऽर्चिते ।
द्वितीयावरणे पूज्या विघ्नेशाश्चक्रवर्त्तिनः ।
तृतीयावरणे पूज्या भवाद्या अष्टमूर्त्तयः ।
महादेवादयस्तत्र तथैकादशमूर्त्तयः ।
चतुर्थावरणे पूज्याः सर्व्व एव गणेश्वराः ।
बहिरेव तु पद्मस्य पञ्चमावरणे क्रमात् ।
दश दिक्पतयः पूज्याः सास्त्राः सानुचरास्तथा ।
ब्रह्मणो मानसाः पुत्राः सर्व्वेऽपि ज्योतिषाङ्गणाः ।
सर्व्वा देव्यश्च देवाश्च सर्व्वाः सर्व्वेऽपि खेचराः ।
पातालवासिनश्चान्ये सर्व्वे मुनिगणा अपि ।
योगिनो रुद्रभक्ताश्च सर्व्वे षष्ठे मातरस्तथा ।
क्षेत्रपालाश्च सगणाः सर्व्वं चैतच्चराचरम् ।
एवमावरणपूजान्ते सम्पूज्य परमेश्वरम् ।
साज्यं सव्यञ्जनं हृद्यं हविर्भक्त्या निवेदयेत् ।
मुखवासादिकं दत्त्वा ताम्बूलं सोपदंशकम् ।
अलङ्कृत्य च भूयोऽपि नानापुष्पविभूषणैः ।
नीराजनान्तं विस्तीर्णं पूजाशेषं समापयेत् ।
चन्द्रांशुसदृशञ्चैव शयनीयं समर्पयेत् ।
आढ्यं नृपोचितं हृद्यं तत्सर्व्वमनुरूपतः ।
कृत्वा च कारयित्वा च हुत्वा च प्रतिपूजनम् ।
स्तोत्रं यथोक्तं जप्त्वा विद्यां पञ्चाक्षरीं जपेत् ।
प्रदक्षिणं प्रणामञ्च कृत्वात्मानं समर्पयेत् ।
ततः पुरस्ताद्देवस्य गुरुविद्ये च पूजयेत् ।
दत्त्वार्घमष्टौ पुष्पाणि देवमुद्वास्य लिङ्गतः ।
अग्नेश्चापि सुधारस्य उद्वास्य च समापयेत् ।
प्रत्यहं च एवमेव कुर्य्यात्सर्व्वं पुरोदितम् ।
ततस्तत्साम्बुजं लिङ्गं सर्व्वोपकरणान्वितम् ।
समर्पयेत स्वगुरवे स्थापयेद्वा शिवालये ।
सम्पूज्य च गुरूनन्यान् व्रतिनश्च विशेषतः ।
भक्तान् द्विजांश्च शक्त्यैव दीनानाथांश्च तोषयेत् ।
स्वयं चानशनं प्रायः फलमूलाशनोऽथवा ।
पयोव्रती वा भिक्षाशी भवदेकाशनस्तथा ।
नक्तं युक्ताशनो नित्यं भूशय्यानिरतः शुचिः ।
भस्मशायी तृणे शायी चीराजिनधरोऽथवा ।
ब्रह्मचर्य्यरतो नित्यं व्रतमेतत् समाचरेत् ।
अर्कवारे तथार्द्रायां पञ्चदश्याञ्च पक्षयोः ।
अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां शक्तस्तूपवसेदपि ।
पाषण्डपतितोदक्याः सूतकान्त्यजपूर्व्वकान् ।
वर्ज्जयेत् सर्व्वयत्नेन मनसा कर्म्मणा गिरा ।
क्षमादानदयासत्याहिंसाशीलः सदा भवेत् ।
सन्तुष्टश्च प्रशान्तश्च जपध्यानरतः सदा ।
कुर्य्यात्त्रिषवणस्नानं भस्मस्नानमथापि वा ।
पूजां वैशेषिकीञ्चैव मनसा कर्म्मणा गिरा ।
बहुनात्र किमुक्तेन नाचरेदशिवं व्रती ।
प्रमादात्तु तथाचारे निरूप्य गुरुलाघवम् ।
उचितां निष्कृतिं कुर्य्यात् पूजाहोमजपादिभिः ।
आसमाप्तेर्व्रतस्यैवमाचरेन्न प्रमादतः ।
गोदानञ्च वृषोत्सर्गं कुर्य्यात् पूजाञ्च सम्पदा ।
सामान्यमेतत् कथितं व्रतस्यास्य समासतः ।
प्रतिमासं विशेषञ्च प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् ।
वैशाखे वज्रलिङ्गन्तु ज्यैष्ठे मारकतं शुभम् ।
आषाढे मौक्तिकं विद्याच्छ्रावणे नीलनिर्म्मितम् ।
मासि भाद्रपदे चैव पद्मरागमयं परम् ।
आश्वयुज्याश्च विधिवद्गोमेदकमयं शुभम् ।
कार्त्तिक्यां वै द्रुमं लिङ्गं वैदूर्य्यं मार्गशीर्षके ।
पुष्परागमयं पौषे माघे सूर्य्यमणिं तथा ।
फाल्गुन्यां चन्द्रकान्तोत्थं चैत्रे तद्व्यत्ययोऽथवा ।
सर्व्वमासेषु रत्नानामलाभे हेममेव वा ।
हेमाभावे राजतं वा ताम्रं शैलजमेव वा ।
मृण्मयं वा यथालाभं जातुकं चान्यदेव वा ।
सर्व्वगन्धमयं वाथ लिङ्गं कुर्य्याद्यथारुचि ।
व्रतावसानसमये समाचरितनैत्यकः ।
कृत्वा वैशेषिकीं पूजां हुत्वा चैव यथा पुरा ।
सम्पूज्य च तदाचार्य्यं व्रतिनश्च विशेषतः ।
देशिकेनाभ्यनुज्ञातः प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ।
दर्भासनो दर्भपाणिः प्राणापानौ नियम्य च ।
जपित्वा शक्तितो मूलं ध्यात्वा साम्बं त्रियम्बकम् ।
अनुज्ञाप्य यथापूर्व्वं नमस्कृत्य कृताञ्जलिः ।
समुत्सृजामि भगवन् ! व्रतमेतत्त्वदाज्ञया ।
इत्युक्त्वा लिङ्गमूलन्तु दर्भानुत्तरतस्त्यजेत् ।
ततो दण्डजटाचीरमेखलाद्यपि चोत्सृजेत् ।
पुनराचम्य विधिवत् पञ्चाक्षरमुदीरयेत् ।
यः कृत्वात्यन्तिकीं दीक्षामादेहान्तमनाकुलः ।
व्रतमेतत् प्रकुर्व्वीत स तु वै नैष्ठिकः स्मृतः ।
सोऽत्याश्रमी च विज्ञेयो महापाशुपतस्तथा ।
स एव तपसां श्रेष्ठः स एव च महाव्रती ।
न तेन सदृशः कश्चित् कृतकृत्यो मुमुक्षुषु ।
यतिर्यो नैष्ठिको जातस्तमाहुर्नैष्ठिकोत्तमम् ।
योऽन्वहं द्वादशाहं वा व्रतमेतत् समाचरेत् ।
सोऽपि नैष्ठिकतुल्यः स्यात्तीव्रव्रतसमन्वयात् ।
घृताक्तो यश्चरेदेतद्व्रतं व्रतपरायणः ।
द्वित्रैकदिवसं वापि स च कश्चन नैष्ठिकः ।
कृत्यमित्येव निष्कामो यश्चरेद्व्रतमुत्तमम् ।
शिवार्पितात्मा सततं न तेन सदृशः क्वचित् ।
भस्मच्छन्नो द्विजो विद्वान् महापातकसम्भवैः ।
पापैर्विमुच्यते सद्यो मुच्यते नात्र संशयः ।
रुद्राग्नेर्यत्परं वीर्य्यं तद्भस्म परिकीर्त्तितम् ।
तस्मात्सर्व्वेषु कालेषु वीर्य्यवान् भस्मसंयुतः ।
भस्मनिष्ठस्य दह्यन्ते दोषा भस्माग्निसङ्गमात् ।
भस्मस्नानविशुद्धात्मा भस्मनिष्ठ इति स्मृतः ।
भस्मना दिग्धसर्व्वाङ्गो भस्मदीप्तत्रिपुण्ड्रकः ।
भस्मशायी च पुरुषो भस्मनिष्ठः प्रचक्ष्यते ।
भूतिर्भूतिकरी पुंसां रक्षा रक्षाकरी परम् ।
किमन्यदिह वक्तव्यं भस्ममाहात्म्यकारणम् ।
व्रती च भस्मना स्नातः स्वयं देवो महेश्वरः ।
परमास्त्रञ्च शैवानां भस्मैतत्पारमेश्वरम् ।
धौम्याग्रजस्य तपसि व्यापदो यन्निवारिताः ।
तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन कृत्वा पाशुपतं व्रतम् ।
धनवद्भस्म संगृह्य भस्मस्नानरतो भवेत् ॥"

इति शैवे वायुसंहितायां पूर्व्वभागे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ * ॥)

पाशुपतास्त्रं, क्ली, (पाशुपतं पशुपतिसम्बन्धि अस्त्रम् ।) पशुपतेः शूलास्त्रम् । तस्य स्वरूपं यथा —

"महास्त्रेऽपि संक्षिप्य वक्ष्ये पाशुपतं परम् ।
महादेवं महाकायं युगान्ताग्निसमप्रभम् ।
पञ्चवक्त्रं महाघोरं दशबाहुं त्रिलोचनम् ।
सौम्यं घोरं सुघोरास्यमट्टहासं भयोत्कटम् ।
जटाभारेन्दुमङ्गार्द्धिस्फुरत्शिवाङ्गणम् ।
वैयाघ्रचर्म्मवसनं समदकारालकुलम् ।
शिवारावं भयाकारं शववाहनवेष्टितम् ।
उल्काज्वलज्ज्वलन्ताक्षं गोनासकृतभूषणम् ।
लम्बोदरतनागेन्द्रं गलचर्म्मार्द्रवाससम् ।
किङ्करं तर्ज्जमानञ्च शूलखट्वाङ्गधारिणम् ।
ग्रसमानं जगदिदं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
पुरतो विघ्नमालक्ष्य खेलिशानं चलाचलम् ॥"

इति देवीपुराणम् ॥

पाशुपाल्यं, क्ली, (पशुपालस्य भावः कर्म्म वा । पशुपाल + ष्यञ् ।) वैश्यवृत्तिः । पशून् गोमहिष्यादीन् पालयति पशुपालः इति षष्ठ । पशुपालस्य भावः कर्म्म वा इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययनिष्पन्नम् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा मार्कण्डेये । २८ । ६ ।
'दानमध्ययनं यज्ञो वैश्यस्यापि त्रिधैव सः ।
वाणिज्यं पाशुपाल्यञ्च कृषिश्चैवास्य जीविका ॥')

पाश्चात्त्य, त्रि, (पश्चात् + 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ।' ४ । २ । ९८ । इति त्यक् ।) पश्चाद्भवः । (यथा देवीभागवते । १ । १७ । ५५ ।
"पाश्चात्त्ययामिनीयामे ध्यानमेवाभ्यपद्यत ।
स्नात्वा प्रातःक्रियाः कृत्वा पुनरास्ते समाहितः ॥")
पश्चिमदेशजातः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२१ । ११ ।
'स विनिन्द्य गृहीत्वा च भूपतीन् राजसत्तम ।
प्राच्योदीच्यान् पाश्चात्त्यान् दाक्षिणात्यानकालयत् ॥')

पाश्चात्त्याकरसम्भव, क्ली, (पाश्चात्त्ये पश्चिमदिग्भवे आकरे सम्भव उत्पत्तिर्यस्य ।) शाम्भरीलवणम् । तत्पर्य्यायः । रोमकम् २ रामलवणम् ३ । इति रत्नमाला ॥

पाश्या, स्त्री, (पाशानां समूहः । पाश + "पाशादिभ्यो यः ।" ४ । २ । ४९ । इति यः ।) पाशसमूहः । इत्यमरः । २ । २ । ४३ ॥

पाषकः, पुं, (पषति बध्नातीव चरणौ । पष बन्धे + ण्वुल् ।) पादाभरणविशेषः । पाञ्जली इति भाषा ॥ यथा —
"रत्नपाषकघटकैश्च विराजितपदाङ्गुले ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्यायः ॥

"दृषदि शुल्कष्ण तु या पाषाणचतुर्दशी।
सन्तापारोपवैरीयां मार्ग पाषाणभोजने।
पाषाणभोजने: पाषाणाकारपिष्टकभोजने।"
इति तिथ्यादितत्त्वम्।

पाषाणदारक: पुं, (दारयति विदारयतीति। दृ+णिच्+ण्वुल्। पाषाणस्य दारक:।) टङ्क:। इति हेमचन्द्र:। ३। ५७८॥

पाषाणदारण:, पुं (दारयतीति। दृ+णिच्+ल्यु। पाषाणस्य दारणो विदारक:।) टङ्क:। इत्यमर:। २। १०। ३४॥

पाषाणभेदक:, पुं, (पाषाणं अश्मरीं भिनत्तीति। भिद्+ण्वुल्।) क्षुपविशेष:। पाथरकुची इति भाषा। तत्पर्याय:। अश्मघ्न: २ शिलाभेद: ३ अश्मभेदक: ४ श्वेता ५ उपलभेदी ६ पाषाणभित् ७ शिलागर्भज: ८। अस्य गुणा:। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। मेहकृच्छ्राश्मवातहृद्रोगमूत्रकृच्छ्राश्मरीनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्ट:। अपि च।
"पाषाणभेदकोऽश्मघ्नो गिरिभिद्भिन्नयोजनी।
अश्मभेदो हिमस्तिक्त: कषायो बस्तिशोधन:।
भेत्ता हन्ति शकृन्मूत्रवातार्शोगुल्मकृच्छ्रहृत्।
योनिरोगान् प्रमेहांश्च प्लीहशूलव्रणानि च।"
इति भावप्रकाश:।

पाषाणभेदी, [न्] पुं, (पाषाणं अश्मरीं भिनत्तीति। भिद्+णिनि।) क्षुपविशेष:। पाथरचूर इति भाषा। तत्पर्याय:। अश्मभेद: २ शिलाभेद: ३ पाषाणभित् ४। इति रत्नमाला। (अश्मभेदकशब्दे अस्य विवरणम्।)

पाषाणी, स्त्री, (पाषाण+अल्पार्थे ङीष्।) क्षुद्रपाषाण:। मणिकरत्नपरिमाणविशेष:। बाट खारा इति भाषा। तत्पर्याय:। दृषत्कारा २। इति शब्दचन्द्रिका।

पाहुन:, पुं, (पाति रक्षति दुष्टेभ्य इति। पा+णिच्, पो नो...) [illegible] इति शब्दचन्द्रिका।

पि, ङ गतौ। इति कविकल्पद्रुम:। (तुदा-पर० अक० अनिट्।) ङ पियति। इति दुर्गादास:।

पिक:, पुं, (अपि कायति शब्दायते इति। अपि+कै+"आतोऽनुपसर्गे क:।" ३। २। ३। इति क:। अपेरकारलोप:।) कोकिल:। इत्यमर:। २। ५। १८। (यथा,—
"पिक! विपुलमपि नादं मा
कार्षीर्मधुकाले...
इति भर्तृहरि: ... ।"
... ।)

पिकदीर्घा, स्त्री, (पिकानां प्रिया।) महाजम्बू:। इति राजनिर्घण्ट:।

पिकबन्धु:, पुं, (पिकस्य बन्धु:।) आम्रवृक्ष:। इति त्रिकाण्डशेष:।

पिकराग:, पुं, (पिकस्य रागो यत्र।) [illegible] आम्रवृक्ष:। इति राजनिर्घण्ट:।

पिकवल्लभ:, पुं, (पिकानां वल्लभ:।) आम्रवृक्ष:। इति भावप्रकाश:। (गुणादयोऽस्य आम्रशब्दे ज्ञातव्या:।)

पिकाक्ष:, पुं, (पिकस्य अक्षि लोचनं तद्वत् वर्णो यस्य। समासे षच्।) रोचनी। इति शब्दचन्द्रिका।

पिकाङ्ग:, पुं, (पिकस्याङ्गमिव अङ्गं यस्य।) पक्षिविशेष:। इति शब्दचन्द्रिका।

पिकानन्द:, पुं, (पिकानामानन्दो यस्मात्।) वसन्तकाल:। इति राजनिर्घण्ट:।

पिकी, स्त्री, (पिक+स्त्रियां ङीष्।) कोकिला। इति राजनिर्घण्ट:।

पिकेक्षणा, स्त्री, (पिकस्य ईक्षणं लोचनं तद्वत् वर्णो यस्या:।) कोकिलाक्ष:। इति राजनिर्घण्ट:। कोकिलाक्षस्तुल्यकृत्पर्णिका च।

पिच्छ, पुं, (पिक इत्यव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति। कै+क। पिक इव कायतीति। पृषोदरादित्वात् साधु:।) हस्तिशावक:। इति शब्दमाला।

पिङ्ग, स्त्री, (पिङ्गतीति। पिजि वर्णे+अच्। मध्यकादित्वात् नुमम्।) बालक:। इति मेदिनी। गे १९। हरिद्रालम्। इति राजनिर्घण्ट:।

पिङ्ग:, पुं, (पिजि वर्णे+अच्। नुमच।) पिङ्गलवर्ण:। तद्वति, त्रि। इत्यमर:। १। ५। १६॥ (यथा, महाभारते। १। १२३। ३२।
"पद्मपत्राक्षं पिङ्गकेशमा प्रकाशं ...।")
महिष:। इति राजनिर्घण्ट:।

पिङ्गकपिशा, स्त्री, (पिङ्गा कपिशा च। वर्णी वर्णेनेति समास:।) तैलपायिका। इति हेमचन्द्र:। ४। २७४॥

पिङ्गचक्षु:, [स्] पुं, (पिङ्गे चक्षुषी यस्य।) कुलीर:। इति हेमचन्द्र:। ४। ४१८॥

पिङ्गजट:, पुं (पिङ्गा पिङ्गलवर्णा जटा यस्य।) शिव:। इति हेमचन्द्र:। २। ११४॥

पिङ्गन्धा, स्त्री, (पिङ्गं लातीति। ला+क।) रीति:। इति राजनिर्घण्ट:।

पिङ्गल:, पुं, (पिङ्गं वर्णं लातीति। पिङ्ग+"सिध्मादिभ्यश्च।" ५। २। ९७। इति लच्।) आग्नेयकोणस्थितहस्ती, तत्पर्याय:। कडार: २ कपिल: ३ पिङ्ग: ४ पिशङ्ग: ५ कद्रु: ६। तद्वति, त्रि। इत्यमर:। १। ५। १६॥ केचित्तु इह पद्मचतुष्टयं पञ्चकोनार्थं कपिल: पीतवर्ण:। पिशङ्ग:। कडारोऽपिङ्गल कद्रु:। इति सुभूति:।
"पिङ्गलो नाम वायु: कटु: कालपिङ्गल:।"
इति शब्दमाला।
"विङ्गलीकृतशरीर: [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]" इति ... मेदिनी। (यथा, महाभारते। १। १९। ८।

"पिङ्गलको हैमगुप्तो नकुल: पिङ्गलस्तथा।")
रुद्र:। चण्डांशुपारिपार्श्विक:। निधिभेद:। कपि:। अग्नि:। इति मेदिनी। ले, १११॥ मुनिविशेष:। (यथा महाभारते।१।५३।६।
"प्रमाथी च महाबाहुर्बाहुर्बल: पिङ्गल:।")
नकुल:। स्थावरविषविशेष:। इति हेमचन्द्र:। ४। १९५॥ क्षुद्रोलूक:। इति राजनिर्घण्ट:। (नागविशेष:। यथा महाभारते।१।३५।११।
"पिङ्गलो नाम दर्भेन्द्रो लोकस्यानन्ददायक:।"
पर्वतविशेष:। इति ब्रह्माण्डपुराणम्।)
प्रभवादिषष्टिवर्षान्तर्गतैकपञ्चाशत्तमवर्ष:। यथा,
"देशभङ्गोऽथ दुर्भिक्षं समायाति क्षयावहम्।
पिङ्गले वत्सरप्राप्ते। दुर्भिक्षं मर्त्यमण्डले।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्। १।
पिङ्गलाचार्यकृतच्छन्दोग्रन्थविशेष:। यथा,—
"धी श्री स्त्रीमनसामायतयारं यतो विविमलसर
चैतम्।
पद्मं भगतस्थो नाम्बोधो पिङ्गलो जयति।"
अस्य व्याख्या।
"अथ छन्द:शास्त्रकर्त्तु: पिङ्गलाचार्यस्य स्तुति रूप मङ्गलं निर्विघ्नग्रन्थपरिसमाप्तये पण्डितो करोति। विविधा मात्राप्रकारप्रविन्यासविहिता माला यत्र तद्विधमात्रं छन्द:करणं सदेव सागर: अतिदुर्गमत्वात् भावा इव तस्या गौरिष्ट। प्राकृते छन्दसा तेन भावयैव छन्द:शास्त्रस्यास्याभिधानात्। केचित्तु लघुगुरुरूपा या विविधा माला सैव सागर: तत्पारं प्राप्त आचिरस्थायिनि। विमलता मता चैषा यत्र तद्यथा स्यात् निर्मलबुद्धा पिङ्गलेन मार्ग मत इत्यर्थ:। प्रथमनिवन्धन छन्द:शास्त्र प्रथमवर्णमालाभिवन्धनमाह, [illegible] मेव नन्दते यो विविधमात्राभि ... [illegible] ... भवति। एवं ... [illegible] ... इति पिङ्गलच्छन्द:सूत्रटीका च।

पिङ्गलत्वच्, स्त्री, (पिङ्गलं वर्णं त्वचि निधत्ते ... ।) [illegible]। इति राजनिर्घण्ट:।

पिङ्गला, स्त्री, (पिङ्गल+टाप्।) वामनाम्न: दिग्गजस्य स्त्री। इत्यमर:। १। ३। ४॥ कुमुदस्य करेणु:। वेश्याविशेष:। इति मेदिनी। ले, ११२। ... यथा,—

न्धकवंशः । (यथा,कुमारे १ । ८ ।
"यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान्
दरीमुखोत्थेन समीरणेन" ॥)
राक्षसविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ दैत्यभेदः ।
वृक्षविशेषः । इति विश्वः ॥ नलः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ केकयराजपुत्त्रः । स च विराटराजस्य
श्यालः सेनापतिश्च ॥ (यथा महाभारते ४ ।
कीचकवधपर्व्वणि १९ । ५ ।
"सेनापतिर्विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजाम् ।
तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव ।
कीचकः कामयामास कामवाणप्रपीड़ितः" ॥
अयन्तु छद्मवेशधारिणा विराटभवनस्थेन भीम-
सेनेन हतः । अस्य विवरणं महाभारते ४ पर्व्वणि
१३ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् । देशविशेषः । तत्र
बहुवचनान्तोऽयम् ॥ यथा,महाभारते १।१५७।२।
"मत्स्यान् त्रिगर्त्तान् पाञ्चालान्कीचकानन्तरेण च ।
रमणीयान्वनोद्देशान् प्रेक्षमाणाः सरांसि च" ॥)

कीचकजित्, पुं, (कीचकं जितवान् । जि + भूते
क्विप् तुक् च ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(पुराकिल दुरात्मा कीचकः विराटभवनस्थां
सैरिन्ध्रीरूपधारिणीं द्रौपदीमकामयत । द्रौपदी
तु तस्य कामुकस्य दुरभिसन्धिं विज्ञाय तं बहुल
कटूक्त्या निर्भर्त्सयामास । अथ कीचक एवमप-
मानितः क्रुधा तां पदा ताड़ितवान् । अथ सा-
भिमानिनी द्रौपदी निजदुःखं भीमं निवेदया-
मास । भीमस्तु एतदाकर्ण्य संजातरोषः कीचकं
हन्तुं मनो दधे । अथ सबुद्धिर्भीमो द्रौपदीं
उपदिदेश श्वो निशायां यथा स दुरात्मा राज-
श्यालकः मत्स्यराजदुहितृकन्यानर्त्तनशालायां त्व-
द्वेशेन समुपतिष्ठेत तथाऽऽस्य समयो विधी-
यताम् । ततस्तद्वेशेन तत्र सङ्गतोऽहमेनं कामार्त्तं
दुष्कार्य्यस्य फलं अनुभावयामि । एवं स्थिरीकृते
द्रौपदी पूर्व्वोक्तमन्त्रितं स्थानं कीचकं विज्ञापित-
वती । अथ निशायां मूढ़बुद्धिः कामुकवेशधारी
तत्रैव गतः प्रच्छन्नोपविष्टेन बलीयसा भीमेन
पशुमारं निपातितः ॥ एतद्विस्तृतिस्तु महाभा-
रते ४ । २१ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

कीचकनिसूदनः, पुं, (कीचकं निसूदयतीति । नि +
सूद + णिच् ल्युः ।) भीमसेनः । इति हेमचन्द्रः ॥
(अस्य विवरणं कीचकजिच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कीचकभित्, पुं, (कीचकं भिन्नवान् । भिद + क्विप् ।)
भीमसेनः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (अस्य विवरणं
कीचकजिच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कीट, क बन्धे । वर्णे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-अकं-सेट् ।) क कीटयति कीटः । वर्णं
कैश्चिन्नमन्यते । इति दुर्गादासः ॥

कीटः, पुं, (कीट् + अच् ।) क्रिमिजातिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा मनुः १ । ४० ।
"क्रिमिकीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमत्कुणम्" ॥
"सर्पाणामेव विण्मूत्रशुक्राण्डशवकोथजाः ।
दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्विधाः ॥
दष्टस्य कीटैर्वायव्यैर्दंशस्तोदरुजोल्वणः ।
आग्नेयैरल्पसंस्रावो दाहरागविसर्पवान् ॥
पक्वपीलुफलप्रख्यः खर्ज्जूरसदृशोऽथवा ।
कफाधिकैर्मन्दरुजः पक्वोदुम्बरसन्निभः
स्रावाढ्यः सर्व्वलिङ्गस्तु विवर्ज्जो ...तकः ।
वेगाश्च सर्पवच्छोफो व... ...विस्तरज्ञता ॥
शिरोऽक्षि गौरव मूर्च्छाभ्रमः श्वासोऽतिवेदना ।
सर्व्वेषां कर्णिकाशोफो ज्वरः कण्डूररोचकः" ॥
अस्य चिकित्सा यथा ।
"अर्कस्य दुग्धेन शिरीषवीजं
त्रिर्भावितं पिप्पलीचूर्णमिश्रम् ।
एषो गदो हन्ति विषाणि कीट-
भुजङ्गलूतोन्दुरवृश्चिकानाम्" ॥
इति च वाभटे उत्तरतन्त्रे ३७ अध्याये ॥
अस्यौषधं यथा ॥
"जतुसेव्यपद्मगुग्गुलुभल्लातककुङ्कुमपुष्पसर्ज्जरसाः ।
श्वेता एव धूम उरगाखुकीटवृश्चिकविनुदग्र्यः" ॥
"क्षीरिद्रुमत्वगालेपः शुद्धः कीटविषापहः" ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने २५ अध्याये ॥
"सर्पाणां शुक्रविण्मूत्रशवपूत्यण्डसम्भवाः ।
वाय्वग्न्यम्बुप्रकृतयः कीटास्तु विविधाः स्मृताः ॥
सर्व्वदोषप्रकृतिभिर्युक्तास्त्वपरिणामतः ।
कीटास्त्वेऽपि सघोरास्ते सर्व्वे एव चतुर्व्विधाः ॥
कुम्भीनसस्तुण्डिकेरी शृङ्गीशतकुलीरकः ।
उच्चिटिङ्गोऽग्निनामा च चिच्चिटिङ्गो मयूरिका ॥
आवर्त्तकस्तथोरभ्रसारिका मुखवैदलौ ।
शरावकुर्द्दोऽभीराजी परुषश्चित्रशीर्षकः ॥
शतबाहुश्च यश्चापि रक्तराजिः प्रकीर्त्तितः ।
अष्टादशेति वायव्याः कीटाः पवनकोपनाः ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगा वातनिमित्तजाः ॥ * ।
कौण्डिन्यकः कणभको वरटी पत्रवृश्चिकः ॥
विनासिका ब्रह्मणिका विन्दुलो भ्रमरस्तथा ।
वाह्यकी पिच्चिटः कुम्भी वर्च्चःकीटोऽरिमेदकः ॥
पद्मकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः ।
पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्द्दभी ॥
क्लीतः क्रिमिसरारी च यश्चाप्युत्क्लेशकः स्मृतः ।
एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्व्विंशः प्रकीर्त्तिताः ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः ॥ * ॥
"विश्वम्भरः पञ्चशुक्लः पञ्चकृष्णोऽथ कोकिलः ।
सैरेयकः प्रचलको वलभः किटिभस्तथा ॥
सूचीमुखः कृष्णगोधा यश्च काषायवासिकः ।
कीटगर्द्दभकश्चैव तथाचोटक एव च ॥
त्रयोदशैते सौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणाः ।
तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः कफनिमित्तजाः ॥ * ॥
तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा ।
कोष्ठागारी क्रिमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः ॥
तुङ्गनाभः सर्षपिकोऽवल्गुली शम्बुकस्तथा ।
अग्निकीटश्च घोराः स्युर्द्वादश प्राणनाशनाः ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत् ।
तास्ताश्च वेदनास्तीव्रा रोगा वै सान्निपातिकाः" ॥
"क्षाराग्निदग्धवद्दंशो रक्तपीतसितारुणः ।
ज्वराङ्गमर्द्दरोमाञ्चवेदनाभिः समन्वितः ॥
छर्द्यतीसारतृष्णा च दाहो मोहविजृम्भिका ।
वेपथुश्वासहिक्काश्च दाहः शीतञ्च दारुणम् ॥
पिड़कोपचयः शोफो ग्रन्थयो मण्डलानि च ।
दद्रवः कर्णिकाश्चैव विसर्पाः किटिभानि च ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां यथास्वञ्चाप्युपद्रवाः ।
येऽन्ये तेषां विशेषास्तु तूर्णं तेषां समादिशेत् ॥
एकजातीनतस्तूर्द्धं कीटान् वक्ष्यामि भेदतः ।
सामान्यतो दष्टलिङ्गैः साध्यासाध्यक्रमेण च ॥
त्रिकण्टकः कुणी चापि हस्तिकक्षोऽपराजितः ।
चत्वार एते कणभा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः ॥
तैर्दष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्द्दो गुरुता गात्राणां दंशः
कृष्णश्च भवति ॥
"प्रतिसूर्य्यः पिङ्गभासो बहुवर्णो महाशिराः ।
तथा निरुपमश्चापि पञ्चगोधेरकाः स्मृताः ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत् ।
रुजश्च विविधाकारा ग्रन्थयश्च सुदारुणाः ॥
गलगोली श्वेतकृष्णा रक्तराजी रक्तमण्डला
सर्व्वश्वेता सर्षपिकेत्येवं षट् ताभिर्दष्टे सर्षपिका-
वर्ज्जं दाहशोफक्लेदा भवन्ति ॥ सर्षपिकया हृदय
पीड़ातिसारश्च ॥
शतपद्यस्तु परुषा कृष्णा चित्रा कपिलिका
पीतिका रक्ता श्वेता अग्निप्रभा इत्यष्टौ ताभिर्दष्टे
शोफो वेदना दाहश्च हृदये । श्वेताग्निप्रभाभ्यामे-
तदेव दाहो मूर्च्छा चातिमात्रं श्वेतपिड़कोत्पत्तिश्च ॥
मण्डूकाः कृष्णः सारः कुहको हरितो रक्तो
यववर्णाभो भृकुटी कोटिकश्चेत्यष्टौ तैर्दष्टस्य
दंशकण्डूर्भवति पीतफेनागमश्च वक्त्रात् । भृकुटी
कोटिकाभ्यामेतदेव दाहश्छर्द्दिर्मूर्च्छा चाति मा-
त्रम् ॥
विश्वम्भराभिदष्टे दंशः सर्षपाकाराभिः पिड़-
काभिश्चीयते शीतज्वरार्त्तश्च पुरुषो भवति ॥
अहिंतुण्डकाभिर्दष्टे तोददाहकण्डूश्वयथवो
मोहश्च । कण्डूमकाभिर्दष्टे पीताङ्गश्छर्द्द्यतीसारः
ज्वरादिभिरभिहन्यते । शूकवृन्तादिभिर्दष्टे कण्डू-
कोठाः प्रवर्द्धन्ते शूकञ्चात्र लक्ष्यते ॥
पिपीलिकाः स्थूलशीर्षा सम्वाहिका ब्रह्मणि-
काङ्गुलिका कपिलिका चित्रवर्णेति षट् ताभिर्दष्टे
दंशे श्वयथुरग्निस्पर्शवद्दाहशोफौ भवतः ॥
मक्षिकाः कान्तारिका कृष्णा पिङ्गलिका मधू-
लिका काषायी स्थालिकेत्येवं षट् ताभिर्दष्टस्य
दाहशोफौ भवतः स्थालिकाकाषायीभ्यामेतदेव
पिड़काश्च सोपद्रवा भवन्ति ॥
मशकाः सामुद्रः परिमण्डलो हस्तिमशकः
कृष्णः पार्व्वतीय इति पञ्च तैर्दष्टस्य तीव्रकण्डूर्दंश-
शोफश्च पार्व्वतीयस्तु कीटैः प्राणहरैस्तुल्यलक्षणः ॥
नखावकृष्टेऽत्यर्थं पिड़काः सदाहपाका भवन्ति ।
जलौकसां दष्टलक्षणमुक्तं चिकित्सितञ्च ॥
भवन्ति चात्र ॥
गोधेरकः स्थालिका च ये च श्वेताग्निसंप्रभे ।
भृकुटी कोटिकश्चैव न सिध्यन्त्येकजातिषु ॥
शतमूत्रपुरीषैस्तु सविषैरवमर्षणात् ।
स्युः काण्डूदाहकोठाश्च पिड़कातोदवेदनाः ॥
प्रक्लेदवांस्तथास्रावो भृशं समाचयेत्त्वचम् ॥

दिर्ध्वविद्धक्रियामत्र यथावदवधारयेत् ।
गावस्तु नद्योत्सन्नमतिसरस्मवर्ष्मम् ।
दर्यादौ विपरीतार्त्तिं कीटदष्टं सुबाधकम् ।
कीटैर्दंष्टानुग्रविषं सर्व्वत समुपाचरेत्" ।
इति सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्यायः ।)

कीटक, पुं, (कीट + संज्ञायां स्वार्थे स्वार्थे वा कन् ।) मागधजाति । इति धरणी । क्रमिजाति । निष्ठुरे त्रि । इति मेदिनी ।

कीटघ्न, पुं, (कीटं हन्ति । हन + टक् ।) गन्धकः । इति राजनिर्घण्टः । (गन्धकशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ।)

कीटजा, स्त्री, (कीटेभ्यो जायते । जन + ड । टाप् ।) लाक्षा । इति रत्नमाला । (लाक्षाशब्दे ऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् । कीटसम्भवे, त्रि, । यथा महाभारते २ । ५ । २३ ।
"कौषेयं राङ्कवश्चैव सूक्ष्मं कीटजन्तथा" ।)

कीटपादिका, स्त्री (कीटा पादे मूलेऽस्याः । कीट पाद + कप् । अत इत्वं टापि ।) हंसपदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

कीटमाता, स्त्री, (कीटानां माता इव । मूलदेशात् बहुलकीटोत्पन्नत्वात्तथात्वम् ।) हंसपदीवृक्षः । इति भावप्रकाशः । (हंसपदीशब्दे ऽस्या गुणाः पर्य्यायाश्च बोध्याः ।)

कीटमारी, स्त्री, (कीटं मारयति । मृ + णिच् + अण् । उपपदं मासः । गौरादित्वात् ङीष् ।) हंसपदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

कीटेर, पुं, (कीट + एरच् । अस्य ड ।) तण्डुलीय शाकः इति भावप्रकाशः ।

कीदृक्, [श्] त्रि (कस्येव दर्शनमस्य क इव दृश्यते इत्यादि वा । किम + दृश + क्विन् । "इद किमो रीश्की" ६।३।९० । इति कादेशः ।) किम्प्रकारः । इति व्याकरणम् । (यथा नैषधे १ । १३७ ।
"विलोकयन्त्या रुदतोऽथ पक्षिणः
प्रिये स कीदृक् भविता तव क्षणः" ।)

कीदृश,त्रि (क इव दृश्यते ऽसौ कस्येव वा दर्शनमस्य । किम् + दृश् + कञ्) किम्प्रकारः । इति व्याकरणम् । (यथा, महाभारतम् ।)
'कीदृशा बान्धवो विप्रा येभ्यो दत्तं महाफलम् ।
कीदृशानाञ्च मोक्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ।" ।)

कीनाश पुं,(क्लिश्नातीति । क्लिशू विबाधने वधे वा । "क्लिशरीचोपधायाः कन्लोपश्च लो नाम् च" । उणा ५ । ५६ । इति कन उपधाया ईत्व लकारलोपो नामागमश्च ।) यमः । इत्यमरः ३ । ३ । २१४ । ('विधेहि कीनाशनिकेतनातिथिम्' माघः । १ । ३७ ।) वानरविशेषः । इति तट्टीकायां स्वामी ।

कीनाश, त्रि (क्लिश्नातीति । क्लिशूविबाधने वधे च । "क्लिशरीचोपधाया कन् लोपश्च लो नाम च" । उणा ५ । ५६ । इति कन उपधाया ईत्वं लकारलोपो नामागमश्च ।) कर्षकः । (यथा मनु ८ । १५० ।
'कीनाशो गोवृषो यानमलङ्कारश्च वेश्म च ।
विप्रलम्भोद्धारिक दयमकार्यस्य प्रधानत' ।)

कृतः । पशुघाती । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ।

कीर, क्ली, (कीलति बध्नाति शरीरम् । कील + अच् । लस्य र ।) मांसम् । इति राजनिर्घण्टः ।

कीर,पु, (कीति अव्यक्तं ईरयतीति । ईर + णिच् + अच् ।) शुकपक्षी । इत्यमरः २ । ५ । २१ । (यथा, नैषधे २ । १५ । "खगवागपि दृश्यतोऽपि कि न मुदं धास्यति कीरगीरिव" ।)

कीरक, पु, (कीर + संज्ञायां कन् ।) वृक्षभेदः । स्थपणकः । मापवस्म । इति धरणी । (शुकपक्षी । इति चाणक्यः ।)

कीरवर्णक, स्त्री, (कीरस्येव वर्णो यस्य । वर्ण + कप् ।) स्थौणेयकनामसुगन्धिद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः । (स्थौणेयकशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ।)

कीरा, पु, (क + ईर + णिच + अच पृषोदरात् साधु ।) काश्मीरदेशः । तद्देशजजनः । बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इति मेदिनीविकाण्डशेषौ ।

कीरेष्ट, पु, (कीरस्य शुकस्य इष्टः प्रियः ।) आम्रवृक्षः । आखोटवृक्षः । जलमधूकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

कीर्ण्ण, त्रि, (कीर्य्यतेऽसौ । कॄ + कर्म्मणि क्त ।) आच्छन्नः । विक्षिप्तः । (यथा, शाकुन्तले १माङ्के ।
"ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयात् भूयसा पूर्व्वकायम् । शष्पैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रप्लुतत्वात् वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति" ।) हिंसितः । इति मेदिनी ।

कीर्त्तन,क्ली,(कॄत् + भावे ल्युट् ।) कथनम् । वचनम् । इति जटाधरः । (यथा, मार्कण्डेये ९२ । २२ ।
"रक्षां करोति भूतेभ्यो जन्मना कीर्त्तनं मम" ।)

कीर्त्तना, स्त्री (कृत् + कर्म्मणि युच टाप् च ।) यशः । इति शब्दरत्नावली ।

कीर्त्ति, स्त्री, (कृत + क्तिन् । यद्वा, कृत संशब्दने "इगुपधात्कित्" उणा ४ । ११८ । इत्यादि कार्य्ये इन ।) सुख्याति । तत्पर्य्याय । यशः । समज्ञा ३ । इत्यमरः १ । ६ । ११ । समाज्ञा ४ समाख्या ५ समख्या ६ । इति तट्टीकायां भरत । अभिख्या ७ श्लोकः ८ वर्णः ९ । इति जटाधर । कीर्त्तना १० । इति शब्दरत्नावली ।
"दानादिप्रभवा कीर्त्ति शौर्य्यादिप्रभवं यशः" । इति माधवी । अत एव यशःकीर्त्त्योर्भेदख्याति दर्शनात् "यशःकीर्त्तिप्रविध्वंसी जीवन्नपि न जीवति" इति कस्यचित् प्रयोगः । जीवतः ख्यातिर्यशो मृतस्य ख्यातिः कीर्त्तिरिति केचित्तन्न साधु "कीर्त्तिस्ते नृपदूतिकेति" प्रयोगदर्शनात् । इति भरत । प्रसादः । इति मेदिनी । शब्दः । दीप्तिः । मातृकाविशेषः । इति शब्दरत्नावली । विस्तारः । कर्द्दमः । इति विश्वः ।

कीर्त्तित त्रि (कृत् + क्तः ।) कथितः ।ख्यातः । यथा,—भावप्रकाशे ।
"कुष्माण्डी तु भृशं लघ्वी कर्कारुरपि कीर्त्तिता" ।

कीर्त्तिभाक्, [ज्] पुं, (कीर्त्तिं भजते । भज + ण्वि ।) द्रोणाचार्य्यः । इति शब्दरत्नावली । कीर्त्तियुक्ते त्रि । यथा,—महाभारते १ । ८३ । ४१ ।
"राज्यभाक् स भवेद्ब्रह्मन् पुण्यभाक् कीर्त्तिभाक् तथा" ।)

कीर्त्तिमान् [त्] पु, (कीर्त्तिरस्यास्तीति मतुप् ।) वसुदेवज्येष्ठपुत्रः । (यथा भागवते ९ । २४ । ५३ ।
"वसुदेवस्तु देवक्यां अष्टपुत्रानजीजनत् ।
कीर्त्तिमन्तं सुषेणञ्च भद्रसेनमुदारधीः ।
ऋजुं सम्मर्दनं भद्रं सङ्कर्षणमहीश्वरम्" ।)
कीर्त्तिविशिष्टे त्रि । (यथा, रामायणे १।२।४२।
"उदारवृत्तार्थपदैर्मनोरमै-
स्तदास्य रामस्य चकार कीर्त्तिमान् ।
समाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो
यशस्करं काव्यमुदारदर्शनः" ।)

कीर्त्तिशेष,पुं, (कीर्त्तिः शेषो यस्य ।) मरणम् । इति जटाधरः ।

कील, बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-पर-सक-सेट् ।) चतुर्थस्वरी । कीलति । इति दुर्गादासः ।

कील, पु स्त्री, (कील्यते बध्यतेऽसौ अनेनात्र वा । कील बन्धे + कर्म्मणि करणेऽधिकरणे च यथायथं घञ् पुंसीति घोषः ।) अग्निशिखा । शङ्कुः । इत्यमरः ३ । ३ । १९९ । (यथा, महाभारते । ३ । १५ । १५ ।
"परिखाश्चापि कौरव्य ! कीलैः सुनिचिता कृता" ।
तथा च आर्य्यासप्तशत्यां ३७४ ।
"या तु भ्रूकीलभाद यावा हृदि वह्निदहनाधि" ।) स्तम्भः । लेशः । कफोणिः । इति मेदिनी । कफोणिनिर्घात । इति विश्वः ।(मूत्ररोगस्य प्रकारभेदः । यथा । "तत्र उर्द्धबाहुशिराः पादौ यो योनिमुखं निरुणद्धि कील इव स कीलः" ।
इति सुश्रुते निदानस्थाने ८ अध्याये ।)

कीलक, पु, (कीलति बध्नाति अनेन । करणे घञ् स्वार्थे कः ।) कीलः । खोंटा गोंज खिल इत्यादि भाषा । गवां गात्रकण्डूयनार्थं गोष्ठे निखातस्तम्भः । इति सभूतिः । कण्डूयनार्थं काष्ठम् । इति केचित् । वत्सबन्धनखण्ट । इति केचित् । यत्र बद्धा गौर्दुह्यते सः । इति केचित् । इति भरतः । तत्पर्य्याय । शिवकः १ । इत्यमरः ४ । ९ । ७३ ।

कीलसंस्पर्श, पुं, (कील संस्पृशति । सम् + स्पृश + अच् ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका । गाव इति भाषा ।

कीला, स्त्री पुं, (कील + टाप् ।) कीलः । इत्यमर मेदिनीकरौ ।

कीलाल, क्ली, (कील वह्निज्वालां अलति वारयतीति । कील + अल् + कर्म्मण्यण् । यद्वा कीलात् वह्निशिखायाः शिलाग्रहणेनात्र दरैव ग्रहणमिति ध्येयम्, अल्पत्वात् सकाशात् अलति पर्य्याप्नोति उत्पद्यते इति यावत् "कर्म्मरोपः" इति सूते । अल + अच् ।) अमृतम् । (यथा, ऋग्वेदसंहितायाम् ५ ।
"कूलांतिगामिभयतूलवितूलवितूलनकीलालदिव्यर्पति

धाकोलाहलच्छपितकालामरी कुशलकीलाल-
यिनभाः" ॥) रक्तम्। इत्यमरः ३ । ३ । १९९ ॥
वौर्व्वाग्नेः कीलं ज्वालाति। ज्वाला+कः।)
मृतम्। मधु। इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं कीलाय
न्धाय ज्वलति पर्य्याप्नोतीति। मस्तुः ॥)
लधिः, पुं, (कीलालं जलं धीयतेऽस्मिन्। धा+
कः।) समुद्रः। इति शब्दरत्नावली ॥
लपः, पुं, (कीलालं रुधिरं पिबति। पा+
"आतोऽनुपसर्गे कः" । ३ । २ । ३ । इति कः।)
राक्षसः। इति शब्दरत्नावली ॥
लितः त्रि, (कील्यतेऽसौ ॥ कील+कर्म्मणि क्तः।)
बद्धः। इत्यमरः। ३ । १ । ४२ ॥ (यथा, राजेन्द्र-
कर्णपूरे ३० ।
कं वान्यत्तव देव ! वेल्लति यदि भ्रूवल्लरीपल्लवः
ऽपि क्षामकपोलकीलितकरः संक्रन्दनः क्रन्दति"॥)
शः, पुं, (की इति शब्दं ईष्टे। ईश्+कः। यद्वा
कस्य वायोरपत्यं अत इञ्। किः हनुमान् ईशो
यस्य।) वानरः। इत्यमरः २ । ५ ॥ ३ ॥ (यथा,
काशीखण्डे ४२ । ३१ ।
"रासभैः करभैः कीशैः श्वेनैरश्वतरैर्वृकैः" ॥
के आकाशे ईष्टे प्रभवतीति। क+ईश्+कः।)
सूर्य्यः। पक्षी। इति शब्दरत्नावली ॥ नग्ने त्रि ।
इति मेदिनी ॥
शपर्णः, पुं, (कीशः वानरः तस्य लोमेव पर्णा-
मस्य।) अपामार्गः। इति शब्दरत्नावली ॥
कीशपर्णी, स्त्री, (कीशपर्ण+जातौ ङीष्।) अपा-
मार्गः। इत्यमरः। २ । ४ । ८९ ॥
कु ङ शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-
सेट्।) ङ कवते इति दुर्गादासः ॥
कु ल शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-अकं-
सेट्।) ल कौति। इति दुर्गादासः ॥
कुं श्वि ङ आर्त्तस्वरे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
आत्मं-अकं-सेट्।) श्वि ङ कुवते अकुत। इति
दुर्गादासः ॥
कु, व्य, (कु+डुः।) पापम्। कुत्सा। ईषदर्थः।
निवारणम्। इति मेदिनी ॥
कुः, स्त्री, (कु+मितादित्वात् डुः।) पृथिवी। इत्य-
मरः। २ । १ । ७ ॥
कुक, ङ आदाने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-आत्मं-
सकं-सेट्।) ङ कोकते। इति दुर्गादासः ॥
कुकभं, स्त्री, (कुकेन आदानेन पानेनेत्यर्थः भातीति।
भा+कः।) मद्यम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥
कुकरः, त्रिं, (कुत्सितः करोः यस्य।) कुत्सितहस्त-
युक्तः रोगादिना कुण्ठितकरः। तत्पर्य्यायः। कुणिः
२। इत्यमरः। २ । ६ । ४८ ॥ कूणिः ३ कोणिः
४। इति तट्टीका ॥
कुकीलः, पुं, (कुः पृथिवी तस्याः कील इव।) पर्व्वतः।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुक्कुटः, पुं, (कु ईषत् कुत्सितं यथा स्यात् तथा वा
कुटतीति। कुट्+कः।) सितावरः। इति राज-
निर्घण्टः ॥ सुषणि शाक इति भाषा ॥ (अस्य
मर्य्याया यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे।

"शितिवार शितिवरः स्वस्तिकः सुनिषण्णकः।
श्रीवारकः सूचिपत्रः पर्णकः कुक्कुटः शिखी" ॥
गुणाश्चास्य सुनिषण्णकशब्दे ज्ञेयाः ॥)
कुकुदः, पुं, (कुकु इत्यव्ययं अलङ्कृता कन्या ... सत्-
कृत्य पात्राय ददाति यः।) कुकुरः। सत्कारपूर्व्व-
कालङ्कृतकन्यादानकर्त्ता इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः ॥
कुकुन्दरं, स्त्री, (स्कन्द्यते कामिनाऽत्र। स्कन्दि आप्न-
वने मद्गुरादयश्चेति निपातनात् साधुः।) नितम्ब-
स्थकूपकद्वयम्। एतद्वंशादधोगर्त्तद्वयम्। इत्यमरः।
२ । ६ । ७६ ॥ कुकुन्दरे इति द्विवचनान्तोऽपि
प्रयोगः ॥ (यथा सुश्रुते शारीरस्थाने। ६ अ ॥
"पार्श्वजघनबहिर्भागे एतद्वंशमुभयतो नातिनिम्ने
कुकुन्दरे नाम मर्म्मणी तत्र स्पर्शाज्ञानमधःकाये
चेष्टोपघातश्च" ॥)
कुकुन्दरः, पुं, (कुं भूमिं दरयति दारयति वा अन्त-
र्भूतण्यन्तात् दॄ अण् निपातनात् वृद्ध्यभावेन
साधुः। कु ईषत् कुत्सितं वा कुन्दरमत्र।)
कुकुरद्रुः। कुकुरौदा इति हिन्दी भाषा। तत्-
पर्य्यायगुणाः। यथा भावप्रकाशे ॥
"कुकुन्दरस्ताम्रचूडः सूक्ष्मपत्रो मृदुच्छदः।
कुकुन्दरः कटुस्तिक्तो ज्वररक्तकफापहः ॥
तन्मूलमार्द्रं निःक्षिप्तं वदने मुखशोषहृत्" ॥
(पुंलिङ्गोऽयं शब्दोऽपि नितम्बस्थकूपकद्वये वर्त्तते
यथा ॥
"एतद्वंशं ह्युभयतो यौ सन्धी कटिपार्श्वयोः।
जघनस्य बहिर्भागे मर्म्मणी तौ कुकुन्दरौ" ॥
इति वाभटे शारीरस्थाने। ४ अध्याये ॥)
कुकुभा, स्त्री, (कु ईषत् कुः पृथ्व्यधिष्ठात्री देवता इव
भा यस्याः।) रागिणीविशेषः। इति हलायुधः ॥
कुकुरः, पुं, (कु कुत्सितं कुरति शब्दायते। कुर्+
अच्।) कुक्कुरः। (कुं पृथिवीं कुरति स्वामित्वेन
आदत्तवान्। कुर्+कः। यद्वा—कुकधातोः
"मद्गुरादयश्च"। उणां १ । ४२ । इति साधुः।)
क्षत्त्रियविशेषः। इत्युणादिकोषः। स तु यदुवंशी-
यान्धकराजपुत्त्रः। इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा
माघे १३ । १६ ।
"परिफुल्लगण्डफलकाः परस्परम्
परिरेभिरे कुकुरकौरवस्त्रियः" ॥)
ग्रन्थिपर्णीवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुकुराः, पुं, (कुकुराः स्वनामख्याताः क्षत्त्रियाः तेषां
जनपदः।) देशविशेषः। तद्देशस्थलोकश्च। तत्-
पर्य्यायः। यदवः २ दशार्हाः ३ सात्वताः ४।
बहुवचनान्तोऽयं शब्दः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुकूटी, पुं, (कोः पृथिव्याः कूटोऽस्त्यस्याः। अच्
गौरादित्वात् ङीष्।) शाल्मलिवृक्षः। इति राज-
निर्घण्टः ॥ (शाल्मलिशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)
कुकूलं, स्त्री, (कोः भूमेः कूलं। कुत्सितं कूलं वा।)
शङ्कुभिः सङ्कीर्णं श्वभ्रम्। इत्यमरः। ३ । ३ । २०२ ।
तनुत्रम्। इति हारावली ॥
कुकूलः, पुं, (कु+ऊलच् कुगागमश्च।) तुषानलः।
इत्यमरः। ३ । ३ । २०२ ॥

("शिरीषादपि मृद्वङ्गी केयमायतलोचना
अयं क्व च कुकूलाग्निकर्कशो मदनानिलः"। इति
उद्भटः। केचित्तु "कुकूलाग्निः कर्कशो मदनानलः"
इत्येवमाहुः ॥)
कुकोलं, स्त्री, (कुत्सितं कोलति। कुल+अच्।)
कोलिवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥
कुक्काटः, पुं स्त्री, (कुक्+सम्पदादित्वात् क्विप्।
कुका आदानेन कुटतीति। कुट+कः।) पक्षि-
विशेषः। कुकुड़ा इति भाषा। तत्पर्य्यायः।
कृकवाकुः २ ताम्रचूडः ३ चरणायुधः ४। इत्य-
मरः। २ । ५ । १७ ॥ कालज्ञः ५ नियोद्धा ६
विष्किरः ७ नखरायुधः ८ ताम्रशिखी ९। इति
जटाधरः ॥ रात्रिवेदः १० उषाकरः ११ दृताक्षः
१२ काहलः १३। इति शब्दरत्नावली ॥ दक्षः
१४ यामनादी १५ शिखण्डिकः १६। तन्मांस-
गुणाः। (यथा, भावप्रकाशे।
"कुक्कुटो बृंहणः स्निग्धो वीर्य्योष्णोऽनिलहृद्गुरुः।
चक्षुष्यः शुक्रकफदृद्बल्यो रूक्षः कषायकः ॥
आरण्यकुक्कुटः स्निग्धो बृंहणः श्लेष्मलो गुरुः।
वातपित्तक्षयवमिविषमज्वरनाशनः" ॥
अरण्यकुक्कुटमांसगुणाः। हृद्यत्वम्। श्लेष्म-
हरत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ रूक्ष-
त्वम्। कषायत्वम्। स्वादुत्वम्। शीतलत्वञ्च।
इति राजवल्लभः ॥ ग्राम्यकुक्कुटमांसगुणाः। स्नि-
ग्धत्वम्। वातहरत्वम्। दीपनत्वम् ॥ गुरुत्वञ्च।
इति राजनिर्घण्टः ॥ बलकारित्वम्। उष्णत्वम्।
मधुरत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ * ॥ निषादपुत्त्रः।
शूद्रपुत्त्रः। तृणोल्का। कुक्कुभपक्षी। इति मे-
दिनी ॥ वह्निकणः। इति हेमचन्द्रः ॥ (आसन-
विशेषः। यथा हठयोगदीपिकायाम्। १ । २३ ।
"पद्मासनन्तु संस्थाप्य जानूर्व्वोरन्तरे करौ।
निवेश्य भूमौ संस्थाप्य व्योमस्थं कुक्कुटासनम्" ॥)
कुक्कुटकः पुं, (कुक्कुट+संज्ञायां कन्।) कुक्कुभपक्षी।
इति शब्दरत्नावली ॥ स्वार्थे कन् प्रत्यये कुक्कुट-
शब्दार्थोऽप्यत्र ॥)
कुक्कुटव्रतं, स्त्री, (कुक्कुट इत्याख्यं व्रतम्।) सन्तानार्थं
स्त्रीकर्त्तव्यव्रतम्। इति शब्दमाला ॥ कुक्कुटीव्रत-
मपि पाठः। ललितासप्तमीव्रतमिदम्। यथा,—
"भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन या।
स्नात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सहाम्बिकम् ॥
पूजयेच्च तदा तस्या दुष्प्रापं नैव विद्यते" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वे भविष्यपुराणम् ॥
कुक्कुटमण्डपः, पुं, मुक्तिमण्डपः। यथा, काशीखण्डे।
"ततो लोकास्तदारभ्य कथयिष्यन्ति सर्व्वतः।
मुक्तिमण्डपनामैतदेव कुक्कुटमण्डपः" ॥
कुक्कुटमस्तकं, स्त्री, (कुक्कुटस्येव मस्तकं शिखा यस्य।)
चव्यम्। इति राजनिर्घण्टः। चैँइ इति भा ॥
(चव्यशब्देऽस्य गुणादयो वोद्धव्याः ॥)
कुक्कुटशिखः, पुं, (कुक्कुटस्य शिखेव शिखा यस्य।)
कुसुम्भवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥
कुक्कुटाभः, पुं, (कुक्कुट इव आभाति। आ+भा+
कः।) कुक्कुटतुल्यवर्णचरणसर्पविशेषः। तत्पर्य्यायः।

"कुञ्जर कुञ्जरस्येव तथा नाम प्रभाकर ।")
केशः । इति मेदिनी । देशभेदः । इति शब्द-
रत्नावली । (पर्व्वतविशेषः । यथा, रामायणे
४ । ४३ । ५० ।
"तत्र शङ्खध्वजाकारः कुञ्जरो नाम पर्व्वतः ।
अगस्त्यभवनं तत्र निर्म्मितं विश्वकर्म्मणा" ।)

कुञ्जरपिप्पली, स्त्री, (कुञ्जरनाम्नी पिप्पली ।) गज-
पिप्पली । इति शब्दमाला । (गजपिप्पलीशब्दे-
ऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ।)

कुञ्जरक्षारमूल, क्ली, (कुञ्जरपिप्पल्या इव क्षारं उग्रं
मूलमस्य ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ।

कुञ्जरा, स्त्री, (कुञ्जः हस्तिदन्त इव पुष्पं अस्त्यस्याः ।
रमत्वर्थे अच् ततः अजादित्वात् टाप् ।) धातकी ।
धाइफुल इति भाषा । (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा ।
सुभिक्षा बहुपुष्पी च वह्निज्वाला च सा स्मृता" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणा
अस्या धातकीशब्दे ज्ञातव्याः ।) पाटलावृक्षः ।
इति मेदिनी । (कुञ्जर+टाप् ।) हस्तिनी । इति
शब्दचन्द्रिका ।

कुञ्जरारातिः, पुं, (कुञ्जरस्य अरातिः शत्रुः ।) शरभः ।
इति हेमचन्द्रः । (सिंहः । इति व्युत्पत्तिलभ्यो-
ऽर्थः ।)

कुञ्जरालुक, क्ली, (कुञ्जरस्येव बृहत् आलुकम् ।) आलुक-
विशेषः । हस्त्यालु । इति शब्दचन्द्रिका ।

कुञ्जराशन, पुं, (कुञ्जरैः अश्यते । अश भोजने +
कर्म्मणि ल्युट् ।) अश्वत्थवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ ।
२० । (अश्वत्थशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ।)

कुञ्जरी, स्त्री, (कुञ्जर + जातित्वात् ङीष् ।) हस्तिनी ।
इति शब्दचन्द्रिका ।

कुञ्जल, क्ली, (कुत्सितं जलमिव जलं यत्र । पृषोदरात्
साधुः ।) काञ्जिकम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३९ ।

कुञ्जवल्लरी, स्त्री, (कुञ्जाकृतिरिव कुञ्जाकारा वा
वल्लरी ।) निकुञ्जिकाम्लावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

कुञ्जिका, स्त्री, (कुञ्ज+ण्वुल्+टाप् इत्वञ्च ।)
कृष्णजीरकः । कुञ्चिका इति क्वचित् पाठः । इति
जटाधरः । निकुञ्जिकाम्लावृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ।

कुट इ वैकल्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-पर-
अकं-सेट् । इदित् ।) पञ्चमस्वरी । इ कुण्ट्यते ।
वैकल्यमिह विकलीकरणम् । कुण्टति जनं
शाकः । इति दुर्गादासः ।

कुट शि कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-पर-
अकं सकं च सेट् ।) शि कुटति अकुटीत् चुकोट
कौटिल्यमिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च ।
इति दुर्गादासः ।

कुट क इ प्रतापने । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-
आत्म-अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । क इ कोट-
यते । प्रतापनमिह मन्थनं । इति दुर्गादासः ।

कुट, पुं क्ली, (कुट+कः ।) कलशः । इत्यमरः ।
२ । ९ । ३२ ।
. . . (—।—।) कोटः । इति मेदिनी । मञ्च-

इत्यादि भाषा । शिलाकुट्टम् । पातरभाङ्गा हातुडी
इति भाषा । वृक्षः । इति हेमचन्द्रः । पर्व्वतः ।
इति धाराणी । (कुटिले त्रि, यथा, ऋग्वेदे
१ । ४६ । ४ । "हविषाभागो यथा पिपर्त्ति
पपुरिर्नरा । पिता कुटस्य चर्षणि" ।)

कुटङ्ग, पुं, (कुत्सितं भूमिं टङ्क्यते आच्छाद्यतेऽनेन ।
कु+टकि आच्छादने । करणे घञ् ।) लताच्छाद-
नम् । इति शब्दमाला । चाल इति ख्यातम् ।

कुटङ्गक, पुं, (कुटस्याङ्गमिव । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।)
वृक्षलतागहनम् । छदिः । चाल इति भाषा ।
स्तम्भभेदः । इत्यमरटीकायां मुकुटादयः । कुंड़े
इति भाषा ।

कुटच, पुं, (कुटे गिरौ चीयते उत्पद्यते । चि+ड ।)
कुटजवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । (कुटजशब्दे
गुणादयोऽस्य बोद्धव्याः ।)

कुटज, पुं, (कुटे पर्व्वते जायते । जन्+ड ।) पुष्प-
वृक्षविशेषः । यस्य फलं इन्द्रयवः । कुड़ची इति
भाषा । (यथा, माघे ६ । ३५ ।
"कुटजपुष्पपरागकणाः स्फुट
विदधिरे दधिरेणुविडम्बनाम्" ।)
तत्पर्य्यायः । शक्रः २ वत्सकः ३ गिरिमल्लिका ४ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ६६ । कौटजः ५ । इति तट्टीका ।
वृक्षकः ६ शक्रपर्य्यायः ७ । इति रत्नमाला ।
कुरज ८ कालो ९ कालिङ्ग १० मल्लिकापुष्प
११ प्रावृष्य १२ शक्रपादपः १३ वरतिक्तः १४
यवफलः १५ संग्राही १६ पाण्डुरद्रुमः १७ प्राव-
षेण्यः १८ महागन्धः १९ पाण्डुरः २० । इति
शब्दरत्नावली । अपि च ।
"कुटजः कुटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
कालिङ्गः शक्रशाखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि ।
इन्द्रो यवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरद्रुमः ।
कुटजः कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरो हिमः" ।
इति भावप्रकाशः । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । अतिसारघ्ना
शित्वञ्च । असितस्य तस्य गुणाः । रक्तपित्तास्रदोषा-
र्शोनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । कफनाश-
कत्वम् । इति राजवल्लभः ।
("कुटजत्वक्कृतः क्वाथो घनीभूतः सुशीतलः ।
लेहितोऽतिविषायुक्तः सर्व्वातीसारनुद्भवेत्" ।
"कुटजस्य पलं ग्राह्यमष्टभागजलैः शृतम् ।
तस्मिन् विपचेद्भूयो दाडिमोदकसंयुतम् ।
यावद्धर्व्वीप्रलेपः स्यात् ततः समुपकल्पयेत् ।
तस्मात् कर्षं तक्रेण पिबेद्रक्तातिसारवान् ।
बलवानपरक्तोऽपि मृत्योर्याति न गोचरम्" ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽतिसाराधिकारे ।)
अगस्त्यमुनिः । द्रोणाचार्य्यः । इति मेदिनी ।

कुटन्नट, क्ली, (कुटन् वक्रीभवन् सन् नटति । नट
स्पन्दने + पचाद्यच् ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इत्यमरः ।
२ । ४ । १११ । कउटिया मुता इति ख्यातम् ।
कणुर इति गौडादयः । इति तट्टीका ।
(अस्य व्यवहारो यत्र तद्यथा ।
"पद्मकं चन्दनोशीरं पाठां मूर्व्वां कुटन्नटम्" ।
इति वाग्भटे चिकित्सास्थाने १० अध्याये ।
अस्य पर्य्याया यथा ।
"कुटन्नटं घनं वन्यं मुस्तामथ परीक्षणम्" ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
कोकशी मोथा । गुड़तशी इति च । इयन्तु वितु-
न्नकनाम्नो वृक्षस्य त्वक् मुस्ताकृतिः ।
पर्य्यायाश्च यथा ।
"कुटन्नटं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् ।
प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्त्तीमुस्तकानि च ।
मुस्तावत् पेलवपुटं शुक्लाभं स्याद्वितुन्नकम्" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे । गुणा
अस्य वितुन्नकशब्दे ज्ञातव्याः ।)

कुटन्नट, पुं, (कुटन् सन् नटति । नट्+अच् ।)
श्योनाकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५७ ।
(अस्य पर्य्याया यथा ।
"श्योनाकः शोषणश्च स्यान्नटकट्वङ्गटुण्टुकाः ।
मण्डूकपर्णपत्रोर्णः शुकनासकुटन्नटाः ।
दीर्घवृन्तो वृक्षुश्चापि पृथुशिम्बः कटम्भरः" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । श्यो-
नाकशब्देऽस्य गुणाश्च बोद्धव्याः ।)

कुटप, पुं, (कुटात् विपज्जालात् पाति रक्षति । कुट
+पा+क ।) मुनिः । निष्कुटः । गृहसमीपोपव-
नम् । (कुट + "उषिकुटिदलीति" । उणां १ ।
१४२ । इति कपन् ।) मानभेदः । स तु कुडव-
परिमाणम् । इति हेमचन्द्रः । कमले क्ली । इति
राजनिर्घण्टः ।

कुटर, क्ली, (कुट+बाहुलकात् करन् ।) कुटरं
मन्थानदण्डबन्धनस्तम्भः । इत्यमरटीकायां नील-
कण्ठः ।

कुटरु, पुं, (कुट+"कुट किच्च" । उणां ४ । ८० ।
इत्यरु किच्च ।) वस्त्रगृहम् । इत्युणादिकोषः ।
कानात ताबु इति भाषा ।

कुटरुणा, स्त्री, (कुटेषु वृक्षेषु अरुणा । शकन्ध्वा-
दित्वात् साधुः ।) त्रिवृता । इति रत्नमाला ।
तेउड़ी इति भाषा ।

कुटल, क्ली, (कुटति आच्छादयत्यनेन । कुट+करणे
कलच् ।) पटलम् । इति शब्दावली । चाल छाद
इति भाषा ।

कुटहारिका, स्त्री, (कुटं कलशं हरति जलाद्यानय-
नार्थं गृह्णाति या । कुट+हृ+ण्वुल् टाप् इत्व-
ञ्च ।) दासी । इति हेमचन्द्रः ।

कुटि, स्त्री, (कुट्यते संक्षीयते द्रव्यादिभिः असौ ।
कुट्+"कृ गृ शृ पृ कुटीति" । उणां ४ । १४२ ।
इति इः स च कित् ।) गृहम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ।

कुटि, पुं, (कुट्यते छिद्यते ऽसौ । कुट छेदने+"कुटि
कम्प्योर्नलोपश्च" । उणां ४ । १४३ । इति इः ।
स च कित् । धातोर्नलोपश्च ।) वृक्षः । इति
शब्दरत्नावली । शरीरम् । इति सिद्धान्तकौमु-
द्यामुणादिवृत्तिः । (पर्व्वतः । इत्युज्ज्वलदत्तः ।
४ । १४३ ।)

कुटिचर, पुं, (कुटि कुटिलं यथा तथा चरति । कुटि+

चर+टः।) जलसूकरः। इति शब्दरत्नावली॥ शुशुक् इति भाषा॥

कुटितं, त्रि, (कुटं कौटिल्यं जातमस्य। कुट्+इतच् क्विप्।) कुटिलम्। इत्युणादिकोषः॥

कुटिरं, क्ली, (कुट्यते निर्म्मीयते यत्। कुट्+इरन्।) कुटीरम्। लघुकुटी। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कुटिलं, त्रि, (कुट् वक्रीभावे + बाहुलकात् इलच्।) अनृजु। वाँका इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अरालम् २ वृजिनम् ३ जिह्मम् ४ ऊर्म्मिमत् ५ कुञ्चितम् ६ नतम् ७ आविद्धम् ८ भुग्नम् ९ वेल्लितम् १० वक्रम् ११। इत्यमरः। ३।१।७१॥ भङ्गुरम् १२। इति हेमचन्द्रः॥ वेल्लु १३ विनतम् १४ उन्दुरम् १५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, विष्णुपुराणे १।९।२३।
"ज्वलज्जटाकलापस्य भ्रुकुटीकुटिलं मुखम्।
निरीक्ष्य कस्त्रिभुवने मम यो न गतो भयम्"॥)
तगरपुष्पे क्ली। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
'कालानुसारिवा वक्रं तगरं कुटिलं शठम्।
महोरगं नतं जिह्मं दीनं तगरपादिकम्"॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥ क्ली, छन्दोभेदः॥)

कुटिला, स्त्री, (कुटति वक्रं व्रजतीति। कुट्+इलच् + स्त्रियां टाप्।) नदीविशेषः। इति मेदिनी॥ सरस्वती नदी। स्पृक्कानामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (राधिकामर्हमगिणी॥ त्रि, असरलम्॥)'

कुटी, स्त्री पुं, (कुटि+वा ङीप्।) कुटः। गृहम्। इत्यमरः। २।२।६॥ (यथा मनुः। ११। ७२।
"ब्रह्महा द्वादशसमाः कुटीं कृत्वा वने वसेत्"॥)

कुटी, स्त्री, कुम्भदासी। कुटिनी इति भाषा॥ सुरानामगन्धद्रव्यम्। चित्रगुच्छः। इति मेदिनी॥

कुटीचकः, पुं, (कुट्या स्तोकेन पुत्रान्नेन चकते तृप्नोति। कुटी+चक्+अच्।) पुत्रान्नजीवी। तत्पर्य्यायः। पुत्रान्नादः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कुट्यां पर्णकुटीरे चकते तृप्नोति वसतीति। सन्न्यासिभेदः। स च कर्म्मनिष्ठः। यथा—महाभारते १३। १४ अध्याये।
"चतुर्विधा भिक्षवस्ते कुटीचकबहूदकौ।
हंसः परमहंसश्च यो ऽत्र पश्चात् स उत्तमः"॥)

कुटीचरकः, पुं, (कुट्यां चरति। कुटी+चर+टः स्वार्थे कन्।) यतिविशेषः। इति यतिधर्म्मसंग्रहः॥

कुटीरः, पुं, (कुटी+अल्पार्थे रः।) क्षुद्रगृहम्। कुँड़े इति भाषा। तत्पर्य्यायः। स्वल्पवेश्म २। इति जटाधरः॥ (यथा, गीतगोविन्दे। १। २८।
"ललित-लवङ्ग-लता-परिशीलन-कोमल-मलय-समीरे। मधुकर-निकर-करम्बित-कोकिल-कूजित-कुञ्ज-कुटीरे"॥)

कुटुङ्गकः, पुं, (कुटुङ्ग+स्वार्थे कन्।) वृक्षलतागृहनम्। पिटः। डोल इति भाषा। छदिः। चाल इति भाषा। इत्यमरटीकायां भरतः॥ वृक्षलता। गृहभेदः। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ कुँड़े इति भाषा॥

कुटुम्ब, क ङ स्थित्याम्। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-आत्मं-अकं-सेट्।) ओष्ठवर्गशेषोपधः। क ङ कुटुम्बयते। अयं कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गा-

कुटुम्बः, पुं, (कुटुम्बयते पालयति। कुटुम्ब+अच्। यद्वा कुटुम्ब्यते पाल्यते सम्बध्यते वा। कुटुम्ब+कर्म्मणि घञ्।) नाम। ज्ञातिः। बान्धवः। सन्ततिः। इति शब्दरत्नावली॥ पोष्यवर्गः। इत्यमरमाला॥ (यथा, मनुः। ११। २२॥
"तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः।
श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत्"॥)

कुटुम्बव्यापृतः, त्रि, (कुटुम्बभरणाय व्यापृतः नियुक्तः।) कुटुम्बपोषणासक्तः। तत्पर्य्यायः। अभ्यागारिकः २ उपाधिः ३। इत्यमरः। ३।१।११॥ (कुटुम्बेन पुत्रदारादिपोष्यवर्गेण व्यापृतः संयुक्तः। बहुपरिवारविशिष्टः पुरुषः॥)

कुटुम्बिनी, स्त्री, (कुटुम्बः अतिशयेन अस्त्यस्याः। अस्त्यर्थे इनिः। ततो ङीप्।) कुटुम्बविशिष्टा। पतिपुत्रदुहित्रादिमती प्रतिष्ठिता स्त्री। तत्पर्य्यायः। पुरन्ध्री २। इत्यमरः। २।६।६॥ पुरन्ध्रिः ३। इति भरतः॥ पुरन्ध्रिका ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा रघुवंशे। ८। ८६।
"अपशोकमनाः कुटुम्बिनीमनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभिः"॥) क्षुद्रक्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः। पयस्या २ क्षीरिणी ३ जलकामुका ४ वक्रशल्या ५ दुराधर्षा ६ क्रूरकर्म्मा ७ खिरिण्टिका ८ शीता ९ प्रहरकुटवी १० शीतला ११ जलेरुहा १२। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। ग्राहित्वम्। वातपित्तज्वरच्छर्द्दीयकण्डूनाशित्वम्। रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कुटुम्बी, [न्] पुं, (कुटुम्बः अस्त्यस्य। अस्त्यर्थे इनिः।) गार्हस्थ्याश्रमविशिष्टः। तत्पर्य्यायः। गृही २ गृहमेधी ३ गृहस्थः ४। इति जटाधरः॥ (यथा, कुमारे। ६। ८५।
"शैलः सम्पूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदैक्षत।
प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः"॥)

कुटुम्बी [न्], त्रि, (कुटुम्बः पोष्यवर्गो ऽस्त्यस्य अस्त्यर्थे इनिः।) कृषकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ कुटुम्बविशिष्टश्च॥

कुटुम्बौकः, [स्] क्ली, (कुटुम्बानां ज्ञातिबान्धवानां दार-पुत्रादीनां ओकः वासस्थानम्।) कुटुम्बवासस्थानम्। इति जटाधरः॥

कुट्ट, क कुत्सायाम्। छिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क कुट्टयति। इति दुर्गादासः॥

कुट्ट, क ङ प्रतापने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। टवर्गान्तः। क ङ कुट्टयते। एषोऽन्यैर्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

कुट्टकः, पुं, (कुट्टकः भाज्यभाजकादिगणनं यत्र।) अङ्कविशेषः। तस्य सूत्रं यथा,
"भाज्यो हारः क्षेपकश्चापवर्त्यः
केनाप्यादौ संभवेत् कुट्टकार्थम्।
येन च्छिन्नौ भाज्यहारौ न तेन
क्षेपश्चैतद्दुष्टमुद्दिष्टमेव"॥
उदाहरणं यथा।
"एकविंशतियुतं शतद्वयं
यद्गुणं गणकपञ्चषष्टियुक्।
पञ्चवर्जितशतद्वयोद्धृतं
शुद्धिमेति गुणकं वदाशु तम्"॥
इति लीलावती॥ (कुट्टयति उपलदन्तादिभिर्भिनत्ति छिनत्ति चूर्णयति वा। कुट्ट छेदे+ण्वुल्।) छेदके, त्रि। यथा, याज्ञवल्क्यः। ३। ४९।
"दन्तोलूखलिकः कालपक्वाशी वाश्मकुट्टकः"॥)

कुट्टनं, क्ली, (कुट्टते इति। कुट्ट छेदने+भावे ल्युट्।) छेदनम्। कोटा इति भाषा। कुत्सनम्। प्रतापनम्॥

कुट्टनी, स्त्री, (कुट्टयति छिनत्ति नाशयति स्त्रीणां कुलमनया। कुट्ट+स्वार्थे णिच् ततः ल्युट् ङीप्। यद्वा कुट्ट्यते छिद्यते स्त्रीणां कुलं अनया। कुट्ट छेदने+करणे ल्युट् ङीप् च।) पुरुषेण सह परस्त्रीयोगकर्त्री। कुट्नी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शम्भली २। इत्यमरः। २।६।१९॥ कुट्टनी ३ सम्भली ४। इति तट्टीका॥ माधवी ५ रङ्गमाता ६ अर्ज्जुनी ७। इति जटाधरः॥ कुम्भदासी ८ गणेरुका ९। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, हितोपदेशे। १। २४३।
"तदालिङ्गनमवलोक्य समीपवर्त्तिनी कुट्टन्यचिन्तयत्"॥)

कुट्टमितं, क्ली, स्त्रीणां दशधाशृङ्गारचेष्टान्तर्गतचेष्टाविशेषः। स्त्रीणां स्वाभाविकदशालङ्कारान्तर्गतमिदम्। इति हेमचन्द्रः॥ तस्य लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे। ३। ११९।
"केशस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात्।
प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम्"॥

कुट्टारं, क्ली, (कुट्ट+आरन्।) केवलम्। रतिः। इति मेदिनी॥ कम्बलम्। इति विश्वः॥

कुट्टारः, पु, (कुट्टते भिद्यते हन्यते वाऽस्मिन् पतनेनेति शेषः। कुट्ट+आरन्।) पर्व्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुट्टिमः, पुं क्ली, (कुट्ट+भावे घञ्। तेन निर्वृत्तः निष्पन्नः इत्यर्थे इमप्।) मणिभूः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा रघुः ११। ९।
"सस्रतुर्न मणिकुट्टिमोचितौ
मातृपार्श्वपरिवर्त्तिनाविव"॥)
सुधाघटितभूतलम्। इति सुभूतिः॥ कुटीरः। इति मथुरानाथः॥ दाड़िमवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुट्टिहारिका, स्त्री, (कुट्टते यत्। कुट्ट+इन्। कुट्टिं मत्स्यमांसादिकं हरति। कुट्टि+हृ+ण्वुल् टाप् अत इत्वं च।) दासी। इति हलायुधः॥

कुट्टीरः, पुं, (कुट्टते ऽस्मिन्। कुट्ट+ईरन्।) पर्व्वतः। इति हारावली॥

कुड्मलं, क्ली, (कुट्टते नारकिभ्यो यन्त्रणा दीयते यत्र। कुट+"कुमादिलात्"। उणां १।१०८। इति कलच् तस्य मुट् च।) नरकभेदः। इति मेदिनी॥ यत्र

कुक्कुटाहिः २। इति हेमचन्द्रः।

कुक्कुटाहि, पु, (कुक्कुट तच्चरण इव अहिः सर्पः।) कुक्कुटाभसर्पः। इति हेमचन्द्रः॥

कुक्कुटि, स्त्री, (कुक्कुट इव आचरति। आचारे क्विप् इन।) दम्भचर्य्या। इति हेमचन्द्रः॥

कुक्कुटी, स्त्री, (कुक्कुटि+वा ङीप।) दम्भचर्य्या। इति मेदिनी॥ च्चेष्ठी। इति शब्दरत्नावली॥ टिक टिकि इति भाषा शाल्मलीवृक्ष। इति जटाधरः। (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे। ६० अः।) "कुक्कुटी सर्पगन्धाश्च तथाकाणविषाणिके"॥ योषिद्विशेष। इति चिन्तामणिः॥)

कुक्कुटीव्रत, क्ली, (कुक्कुटी इति मण्डक व्रत नियमविशेष।) भाद्रशुक्लसप्तमीकर्त्तव्यनियमविशेषः। तद्विवरणं ललितासप्तमीशब्दे द्रष्टव्यम्॥

कुक्कुभ, पु, (कुकुशब्दं भाषते। भाष+बाहुलकात् ड। यद्वा कुकु इत्यव्यक्तं कौति शब्दायते। कु+बाहुलकात् भक।) पक्षिविशेषः। इत्यमरः। २।५।३५। पात्कुका इति भाषा॥

कुक्कुर क्ली, ग्रन्थिपर्णम्। इत्यमरः २।४।१३२। गाँठियाला इति भाषा॥ (अस्य पर्य्याया यथा,— "स्थौणेयकं बर्हिवर्हं शुकबर्हञ्च कुक्कुरम्। शीर्णरोम शुकञ्चापि शुकपुष्पं शुकच्छदम्"। इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ भागे॥ गुणा अस्य स्थौणेयकशब्दे ज्ञेयाः।)

कुक्कुर, पु, (कोकते आदत्ते इति। कुक+क्विप्। कुक् यत्किञ्चिदपि गृह्णन् जनं दृष्ट्वा कुरति शब्दायते। कुर+क।) जन्तुविशेषः। कुकुर इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। कौलेयकः २ सारमेयः ३ मृगदंशकः ४ शुनकः ५ भषकः ६ श्वा ७। इत्यमरः।२।१०।२१॥ कुकुरः ८ श्वन् ९ शुनिः १० श्वानः ११। इति तट्टीका॥ भषणः १२ भल्लूकः १३ वक्रलाङ्गूलः १४ रुतारिः १५ रात्रिजागरः १६ कौलेयकः १७ ग्राम्यमृगः १८ मृगारिः १९ शूरः २० शयालुः २१। इति राजनिर्घण्टः॥

तस्य गुणाः।

"वज्राशी मन्दसन्तुष्टः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः। प्रभुभक्तश्च शूरश्च षडेते च शुनो गुणाः"॥ इति चाणक्यः॥ तस्य परीक्षा यथा।

'स्वदार्थं शाकुनार्थं कौतुकार्थमहीभृता। श्वानः पोष्यास्ततस्तेषामथ वक्ष्यामि लक्षणम्॥ गुणजातिप्रभेदेन शुनो भेदो ह्यनेकधा"। तद्यथा। सात्त्विका राजसाश्चैव तामसाश्च त्रिधा मताः॥ स्वकान्ता अपरित्यागा पवित्रा स्वल्पभोजिनः श्वानस्ते सात्त्विकाः प्रोक्ता दयन्ते च न कुत्रचित्॥१॥ क्षुद्रा बहुभुजो दीर्घा गुरवस्तनुदरा अकुल्याः कालिकाश्च श्वानस्ते राजसा मताः॥२॥ अन्यथावेद्य ये श्वानाः सर्वजीवा गुरूदराः। श्वानस्ते तामसा ज्ञेयाः मध्यात्वकमसात्मना॥३॥ ब्रह्मादि जातिभेदेन चतुर्द्धा सर्व एव हि। मृदु दीर्घा नखसङ्गा अल्परोषा मनुष्यगाः। सम्मुखा ये श्वानाश्च श्वानस्ते ब्रह्मजातयः॥१॥ रक्ताङ्गाः स्वल्परोमाणः अल्पक्रोधास्तनुन्नताः।

दीर्घा दीर्घा नखरदा श्वानस्ते क्षत्रजातयः॥२॥ ये पीतवर्णा मृदवस्तनुलोमान एव च। क्रुद्धा क्रुद्धा ललज्जिह्वास्ते श्वानो वैश्यजातयः॥३॥ कृष्णवर्णास्तनुमुखा दीर्घरोमाण एव च। अक्रुद्धा अभयुक्ताश्च ते श्वानः शूद्रजातयः॥४॥

लघुप्रमाणास्तु गुरूदरा ये
येऽमेध्यभक्षा बहुपुच्छकाश्च।
प्रवृद्धपुच्छा लघुसूक्ष्मदन्ता
स्तेषान्त्यजा कुक्कुरजातयः स्युः॥५॥

द्विजातिचिह्नसंसर्गात् द्विजाति श्वा भयावहः। लक्षणत्रयसम्बन्धात् त्रिजातिर्धननाशनः॥

भोजोऽपि।

द्विजातिर्वा त्रिजातिर्वा विजातिः श्वामहीभृताम्। भयं धनक्षयं शोकं विदधाति यथाक्रमम्॥

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः॥ (मुनिविशेषः। यथा महाभारते।२।४।१७। "कुक्कुरो वेणुजङ्घोऽथ कालापः कठ एव च। मुनयो धर्म्मविद्वांसो धृतात्मानो जितेन्द्रियाः"॥)

कुक्कुरद्रु, पु, (कुक्कुरः कुक्कुरगन्धोपलक्षित द्रुः वृक्षः।) वृक्षविशेषः। कुकुरशोंका इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ताम्रचूडः २ सूक्ष्मपत्रः ३ मृदुच्छदः ४। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। ज्वररक्तकफनाशित्वञ्च। इति मदनविनोदः॥ "तन्मूलमार्द्रं निहितं वदने मुखशोषहृत्"। इति भावप्रकाशः॥

कुक्कुरी, स्त्री, (कुक्कुर+स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।) कुक्कुरस्त्री। कुत्ती इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सरमा २ श्वानी ३ सारमेयी ४ शुनी ५ भषी ६। इति शब्दरत्नावली॥

कुक्कुवाक, पु, (कुक्कुरस्य वाक शब्द इव शब्दो यस्य।) सारङ्गमृगः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुक्ष, पु, (कुषनिष्कर्षे+"उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च"। उणां ३।६८। इति स क्रिच।) कुक्षिः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

कुक्षि, पु, (कुषनिष्कर्षे+"प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सि"। उणां ३।१५५ इति क्सि।) उदरम्। इत्यमरः। २।६।७७॥ (यथा, महाभारते १।७७।१२। "यावोषित विशाखाक्षि। त्वया चन्द्रनिभानने। तत्राहमुषितो भद्रे कुक्षौ काव्यस्य भामिनि।"॥ दानवविशेषः। यथा महाभारते १।६७।५७। 'कुक्षिस्तु राजन् विख्यातो दानवानां महाबलः"॥)

कुक्षिम्भरि, त्रि, (कुक्षिं बिभर्त्तीति। भृ+ख+मुम् च।) आत्मम्भरिः। स्वोदरपूरकः। इत्यमरः ३।१।२१॥

कुक्षिरन्ध्र, पुं, (कुक्षौ रन्ध्रं छिद्रं यस्य।) नलः। इति त्रिकाण्डशेषः।

कुङ्कुम, क्ली, (कुम्कुम् इति शब्दोऽस्ति वाचकत्वेनास्य अर्हं आदाय। यद्वा कुक्यते आदीयतेऽसौ। कुक आदाने उमक् नियतनात् मुम्।) सुगन्धद्रव्यविशेषः। कुमकुम् इति केशर इति भाषा। (यथा माघे ११।१३। "स्तनयुगविनिवेशैः कुङ्कुमेनेव किञ्चित्। मलयरुहरजोभिर्भूषयन् पश्चिमाशाम्"॥)

तत्पर्य्यायः। काश्मीरजन्म २ अग्निशिखम् ३ वरम् ४ बाह्लीकम् ५ पीतनम् ६ रक्तम् ७ सङ्कोचम् ८ पिशुनम् ९ धीरम् १० लोहितचन्दनम् ११। इत्यमरः।२।६।१२४। चारु १२ वाह्लिकम् १३ वरवाह्लीकम् १४ रक्तचन्दनम् १५। इति तट्टीका॥ अग्निशेखरम् १६ असृक् १७ काश्मीरजम् १८ पीतकम् १९ काश्मीरम् २० रुचिरम् २१ शठम् २२ शोणितम् २३ घुसृणम् २४ वरेण्यम् २५ अरुणम् २६ कालेयकम् २७ जागुडम् २८ कान्तम् २९ वह्निशिखम् ३० केशरवरम् ३१ गौरम् ३२ केसरम् ३३ हरिचन्दनम् ३४ खलम् ३५ रजम् ३६ दीपकम् ३७ लोहितम् ३८ सौरभम् ३९ चन्दनम् ४०। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः। सुरभित्वम्। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कासवातकफकण्ठरोगमूर्द्धशूलविषदोषनाशित्वम्। रोचनत्वम्। तनुकान्तिकरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ रेचकत्वम्। विवर्णताकण्डूनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ स्निग्धत्वम्। शिरोरुग्व्रणजन्तुवमिव्यङ्गदोषत्रयापहत्वम्। वर्ण्यत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ त्वग्दोषनाशित्वम्। इति रत्नावली तत्त्वचन्द्रिका च॥ देशभेदे तत् त्रिविधम्। यथा,— "काश्मीरदेशजे क्षेत्रे कुङ्कुमं यद्भवेद्धि तत्। सूक्ष्मकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम्॥१॥ बाह्लीकदेशसञ्जातं कुङ्कुमं पाण्डुरं भवेत्। केतकीगन्धयुक्तं तन्मध्यमं सूक्ष्मकेशरम्॥२॥ कुङ्कुमं पारसीकेयं मधुगन्धि तदीरितम्। ईषत्पाण्डुरवर्णं तदधमं स्थूलकेशरम्"॥३॥ इति भावप्रकाशः॥

कुङ्कुमी, स्त्री, (कुङ्कुमवर्णोऽस्त्यस्याः। अच् गौरादित्वात् ङीष्। तत पृषोदरादित्वात् साधुः।) महाज्योतिष्मती। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुङ्कुमीति केचित्॥)

कुच, न रोधपर्कौटिल्यलेखने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं सकं, अकं च सेट् ज्वलां।) न कोचं कुच। रोध क्रियारोधः जड़ीभाव इत्यर्थः। अस्मिन्नर्थे एव प्रायो अस्ते। यस्मिन् प्रमुदिते राज्ञि तम सङ्कोचति चित्तौ। पर्क सम्पर्कः। इति दुर्गादासः॥

कुच, शि सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां परं अकं, सेट्।) प्रायः सपूर्व्वस्य प्रयोगः। शि सङ्कुचति अकुचीत् चुकोच। इति दुर्गादासः॥

कुच, तारशब्दे। उच्चैःशब्द इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं अकं सेट्।) कोचति ढक्का। भट्टमल्लस्तु तारे शब्दे च कोचति इति मानार्थे पठति। तन्मते तारश्चिक्कणता। कोचति काष्ठं वणिक् चिक्कणीकरोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

कुच, पु, (कुचति सङ्कुचतीति। कुच् सङ्कोचे। "इगुपधेति", ३।१।१३५। क।) स्तनः। इत्यमरः।२।६।७७। (यथा गो रामायणे। ५।१३।४०

"अन्या वक्षसि चान्यस्यास्तस्याश्चाप्यपराः कुचे।
उरःपार्श्वकटीपृष्ठमन्योन्यं समुपाश्रिताः" ॥
स्त्रीणां यौवने कुचपरिवृद्धिर्भवति।
यथाह भावप्रकाशे।
"पुष्पाणां मुकुले गन्धो यथा सन्नपि नाप्यते।
तेषां तदपि तारुण्ये पुंस्त्वात् व्यक्तिमेति हि ॥
कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा।
रोमराज्यादयः पुंसां नारीणामपि यौवने ॥
जायते तत्र च यो भेदो ज्ञेयो व्याख्यानतः स च"॥
व्याख्यानं यथा,—
"पुंसां रोमराजिश्मश्रुप्रभृतयः
नारीणान्तु रोमराजी स्तनार्त्तवादयः" ॥)
कुचण्डिका, स्त्री, (कुत्सिता चण्डिका कोपना इव। विकृतिकारितया तथात्वम्।) मूर्व्वालता। इति शब्दचन्द्रिका ॥
कुचन्दनम्, क्ली, (कुत्सितं गन्धहीनतया यच्चन्दनं यद्वा कौ पृथिव्यां चन्दनमिव।) रक्तचन्दनम्। इत्यमरः। २।६।१३२॥ पत्राङ्गम्। वक्कम् काठ इति भाषा। वृक्षभेदः। इति मेदिनी॥ कुङ्कुमम्। इति शब्दचन्द्रिका। (अस्य पर्य्याया यथा,—वैद्यकरत्नमालायाम्।
"पतङ्गं रञ्जनं रक्तं पत्राङ्गञ्च कुचन्दनम्" ॥)
कुचफलः, पुं, (कुच इव फलं यस्य। कुचसदृशत्वात्तथात्वम्।) दाडिमवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणपर्य्याया दाडिमशब्दे ऽस्य ज्ञातव्याः॥)
कुचरः, त्रि, (कुत्सितं चरतीति। कु+चर्+अच्।) कुवादः। परदोषकथनशीलः। इत्यमरः। ३।१।३७॥ (दुर्गमदेशगन्ता। यथा, ऋग्वेदे।१।१५४।२।
"प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्य्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः" ॥ कुस्थाने चरतीति। कान्तारादिपर्य्यटकः। कौ पृथ्व्यां चरतीति। भूमिचरः॥ यथा महाभारते।१४।३८।१३,१४।
"दृष्ट्वा त्वादित्यमुद्यन्तं कुचराणां भयं भवेत्।
अध्वगाः परितप्येयुरुष्णतो दुःखभागिनः॥
आदित्यः सत्वमुद्दिष्टं कुचरास्तु तथा तमः।
परितापोऽध्वगानाञ्च राजसो गुण उच्यते" ॥)
कुचाग्रं, क्ली, (कुचस्य कुचयोर्वा अग्रम्।) स्तनाग्रभागः। तत्पर्य्यायः। चूचुकम् २। इत्यमरः। २।६।७७॥ चुचुकम् ३। इति तट्टीका॥
कुचाङ्गेरी, स्त्री, (कुत्सिता चाङ्गेरी।) इति रत्नमाला॥ चुक्रिका। चुकापालं इति भाषा।
कुचिकः, पुं स्त्री, (कुच+बाहुलकात् इकन्।) मत्स्यविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः। कुँचिया इति भाषा॥
कुचेलः, त्रि, (कुत्सितं चेलं वस्त्रं यस्य।) कुवासाः। परिहितकुत्सितवस्त्रो जनः। इति मेदिनी॥ (कुत्सितं चेलमिति विग्रहे। क्ली, जीर्णवस्त्रम्। यथा, मनुः ६।४४।
"कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता।
समता चैव सर्व्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम्" ॥)
कुचेला, स्त्री, (कुचा सङ्कुचा इला भूमिः निद्रा वा यस्याः।) विद्धकर्णी। इति मेदिनी (यथा, भैषज्यरत्नावल्याम्।
"कुचेला कुलका राजिर्भिषनामा च ग्रन्थिका" ॥
अस्याः पर्य्याया यथा।
"अम्बष्ठाम्बष्ठकीपाटा कुचेला पापचेलिका।
एकाष्ठीला वरा तिक्ता प्राचीनौकाशिवावुका" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
कुचेली, स्त्री, (कुचेल+गौरादित्वात् ङीष्।) अम्बष्ठा। इति रत्नमाला॥ आकनादि इति भाषा॥
कुच्छं, क्ली, (कोः पृथिव्याः दुःखं छ्यति दर्शनाघ्राणादिना लुनातीति। कु+छो+कः।) कुमुदम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (कुमुदशब्देऽस्य गुणपर्य्याया बोद्धव्याः॥)
कुज उ स्तेये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) उ कोजित्वा कुक्त्वा। स्तेयं चौर्य्यम्। इति दुर्गादासः॥
कुज, इ अव्यक्तशब्दे। इति चन्द्रः। (भ्वां-परं-अकं-सेट्-इदित्।) कुञ्जति कुञ्जरः। इति दुर्गादासः॥
कुजः, पुं, (कोः पृथिव्याः जायते। कु+जन्+डः।) मङ्गलग्रहः। (यथा, मङ्गलग्रहस्तुतौ। "अङ्गारकः कुजो भौमः" इति।) नरकासुरः। (यथा,—
"तत्राहृतास्ता नरदेवकन्याः
कुजेन दृष्ट्वा हरिमार्त्तबन्धुम्" ॥
श्रीमद्भागवते ३।३।८॥) वृक्षः। इति हेमचन्द्रः॥
कुजम्भलः, त्रि, (कोः पृथिव्याः कौ वा जम्भलः मृत्तिकादिखननेन सन्धिचौरः।) चौरविशेषः। इति हारावली। सिँदेल चोर इति भाषा॥
कुजम्भिलः, त्रि, (कुजम्भोऽस्यास्तीति। इलच्।) कुजम्भलः। इति शब्दरत्नावली॥
कुजा, स्त्री, (कुजाः पृथिवीजाः वृक्षाः आश्रयत्वेन सन्ति अस्याः इति अच् ततष्टाप्। यथा,—
"कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः।
बिल्वाशोकौ जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका" ॥
इति मन्त्रोक्तनवपत्रिकासु "तव स्थानमिदं मर्त्त्ये" इत्यादि निर्द्देशेन चास्याः आश्रयत्वात् तथात्वम्।) कात्यायनी देवी। इति मेदिनी॥ (कोः पृथिव्याः जायते। जन+डः टाप् च। सीता देवी भूमेः तदुत्पत्तिकथा कालिकापुराणे ३७ अध्यायेः।
"ततः पुरोधसं राजा गोतमं मुनिसत्तमम्।
तत्पुत्रञ्च शतानन्दं पुरोधायाकरोन्मखम्॥
द्वौ पुत्रौ तस्य सञ्जातौ यज्ञभूमौ परौ स्मृतौ।
एका च दुहिता साध्वी भूम्यन्तरगता शुभा" ॥)
कुजिंशः, पुं, मत्स्यभेदः। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। हृद्यत्वम्। कषायत्वम्। दीपनत्वम्। बलकारित्वम्। स्निग्धत्वम्। गुरुत्वम्। ग्राहित्वम्। वाते हितत्वम्। रोचनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
कुज्झटिः, स्त्री, (कोजति अपहरति सूर्य्यप्रकाशम्। कुज्+क्विप् न कुत्वम्। झट् संघाते इन्। ततः कर्म्मधारयः।) कुज्झटिका। कुया। कुयाशा इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। धूममहिषी २ रत्नाम्बी ३ कुहेलिका ४ धूमिका ५ नभोरेणुः ६। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अस्य गुणाः। रूक्षत्वम्। तमोगुणप्रायत्वम्। कफपित्तकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
कुज्झटिका, स्त्री, (कुज्झटि+स्वार्थे कन् टाप्।) कुज्झटिः। इति शब्दरत्नावली॥
कुज्झटी, स्त्री, (कुज्झटि+स्त्रियां वा ङीप्।) कुज्झटिः। इति शब्दरत्नावली॥
कुञ्चनं, क्ली, (कुञ्चति अनेन। कुन्च+करणे ल्युट्।) नेत्ररोगविशेषः। तस्य लक्षणं यथा,—
"वाताद्या वर्त्मसङ्कोचं जनयन्ति यदा मलाः।
तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्विदुः" ॥
इति माधवकरः॥ (भावे ल्युट्। सङ्कोचः। यथा सुश्रुते।
"कुर्य्यात् शिरागतं सूक्ष्मशिरा कुञ्चनपूरणम्" ॥)
कुञ्चफला, स्त्री, (कुञ्चं कुञ्चितं फलं अस्याः।) कुष्माण्डी। इति राजनिर्घण्टः॥
कुञ्चिः, पुं, (कुन्च+इन्।) अष्टमुष्टिपरिमाणम्। यथा, स्मृतिः॥
"अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम्"॥
कुञ्चिका, स्त्री, (कुन्च+ण्वुल्+टाप् इत्वञ्च।) गुञ्जा। कुँच इति भाषा। वंशशाखा। कञ्चि इति भाषा। इति शब्दचन्द्रिका॥ कृष्णजीरकः। इति जटाधरः॥
(अस्या व्यवहारो यथा मरिचाद्यचूर्णे।
"मरिचः कुञ्चिकाम्बष्ठा हस्त्याक्षाः कुडवाः पृथक्"॥
इत्यादिषु द्रष्टव्यम्। इति चरके चिकित्सास्थाने। १९ अः॥) कूर्च्चिका। कुँजि चावि इति च भाषा। इति हेमचन्द्रः॥ मेथिका। इति राजनिर्घण्टः॥ मत्स्यभेदः। कुँचे इति भाषा। यथा। "कुञ्चिकयैनं विसाययति भाययति"। इति मुग्धबोधम्॥
कुञ्चितं, त्रि, (कुन्च+क्तः।) वक्रम्। इत्यमरः। ३।१।७१॥ (यथा, नैषधे ३।१।
"आकुञ्चिताभ्यामथ पक्षतिभ्यां
नभोविभागात्तरसावतीर्य्य" ॥)
तगरपुष्पे क्ली। इति राजनिर्घण्टः॥
कुञ्जः, पुं क्ली, (कौ जायते जन+डः। पृषोदरादित्वात् मुमि साधुः।) पर्व्वतादेर्लतागह्वरादिभिः समन्ताच्छादितगर्भो गह्वरादिदेशः। इति मधुप्रभृतयः॥ उपरि चतुर्दिक्षु च लतादिभिराच्छादितस्य स्थानस्य मध्ये शून्यदेशः। इत्यन्ये। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। निकुञ्जः। इत्यमरः।२।३।८॥ (यथा, पदाङ्कदूते १।
"गोपीभर्त्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी
उन्मत्तेव स्खलितकबरी निःश्वसन्ती विशालम्।
अत्रैवास्ते मुररिपुरिति भ्रान्तिदूतीसहाया
त्यक्त्वा गेहं झटिति यमुना मञ्जुकुञ्जं जगाम" ॥)
हनुः। हस्तिदन्तः। इति मेदिनी॥
कुञ्जरः, पुं, (प्रशस्तः कुञ्जः हनुर्दन्तो वा अस्त्यस्य। कुञ्ज+"रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्यः उपसंख्यानम्"। वार्त्तिकं इति रः।) हस्ती। (यथा, महाभारते ३। द्वैतवनप्रवेशे २६।१५।
"कुञ्जरस्येव संग्रामे परिगृह्याङ्कुशग्रहम्" ॥)
उत्तरपदे श्रेष्ठवाचकः। यथा पुरुषकुञ्जर इत्यादि। इत्यमरः। २।८।३४॥ (सर्पविशेषः। यथा, महाभारते। ३५।१५।

"कुठरं कुञ्जरस्येव तथा नाम प्रभाकरं" ।)
केशः । इति मेदिनी । देशभेदः । इति शब्द-
रत्नावली । (पर्व्वतविशेषः । यथा, रामायणे
४ । ४१ । ५० ।
"तत्र शक्राभ्रसङ्काशः कुञ्जरो नाम पर्व्वतः ।
अगस्त्यभवनं तत्र निर्म्मितं विश्वकर्म्मणा" ।)
कुञ्जरपिप्पली, स्त्री, (कुञ्जरनाम्नी पिप्पली) गज-
पिप्पली । इति शब्दमाला । (गजपिप्पलीशब्दे-
ऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ।)
कुञ्जरक्षारमूल, क्ली, (कुञ्जरपिप्पल्या इव क्षारं उग्रं
मूलमस्य ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ।
कुञ्जरा, स्त्री, (कुञ्ज हस्तिदन्त इव पुष्पं अस्त्यस्याः ।
रप्रत्यये अथ तत अर्शआदित्वात् टाप् ।) धातकी ।
धाइफुल इति भाषा । (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा ।
सुभिक्षा बहुपुष्पी च वह्निज्वाला च सा स्मृता" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणा
अस्या धातकीशब्दे ज्ञातव्याः ।) पाटलावृक्षः ।
इति मेदिनी । (कुञ्जर+टाप् ।) हस्तिनी । इति
शब्दचन्द्रिका ।
कुञ्जराराति, पु, (कुञ्जरस्य अराति शत्रुः ।) शरभः
इति हेमचन्द्रः । (सिंहः । इति व्युत्पत्तिलब्धो-
ऽर्थः ।)
कुञ्जरालुक, क्ली, (कुञ्जरस्य प्रियं आलुकम् ।) आलुक-
विशेषः । हस्त्यालु । इति शब्दचन्द्रिका ।
कुञ्जराशन, पु, (कुञ्जरेण अश्यते । अश भोजने+
कर्म्मणि ल्युट् ।) अश्वत्थवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ ।
२० । (अश्वत्थशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ।)
कुञ्जरी, स्त्री, (कुञ्जर+जातित्वात् ङीष् ।) हस्तिनी ।
इति शब्दचन्द्रिका ।
कुञ्जल क्ली, (कुत्सितं जलमिव जलं यत्र । पृषोदरात्
साधुः ।) काञ्जिकम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३९ ।
कुञ्जवल्लरी, स्त्री (कुञ्जाकृतिरिव कुञ्जाकारा वा
वल्लरी ।) निकुञ्जिकाम्लावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
कुञ्जिका, स्त्री, (कुनज+ण्वुल्+टाप् इत्वं च ।)
कृष्णजीरकः । कुञ्चिका इति क्वचित् पाठः । इति
जटाधरः । निकुञ्जिकाम्लावृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ।
कुट इ वैकल्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-पर-
सकं-सेट् । इदित् ।) पञ्चमस्वरी । इ कुण्ट्यते ।
वैकल्यमिह विकलीकरणम् । कुण्टति जनं
शोकः । इति दुर्गादासः ।
कुट ञि कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा-पर-
-अकं सकञ्च सेट् ।) ञि कुटति अकुटीत् चुकोट
कौटिल्यमिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च ।
इति दुर्गादासः ।
कुट क ङ प्रतापने । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा-
आत्म-सक-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । क ङ कोट-
यते । कश्चिदन्यैर्न मन्यते । इति दुर्गादासः ।
कुटः, पु स्त्री, (कुट+क ।) कलशः । इत्यमरः ।
२ । ९ । ३२ ।
कुटः, पुं, (कुट्+कः ।) कोटः । इति मेदिनी । गड़

इत्यादि भाषा । शिलाकुट्टम् । पातरमाङ्गा हातुड़ी
इति भाषा । वृक्षः । इति हेमचन्द्रः । पर्व्वतः ।
इति हारावली । (कुटिले त्रि, यथा, ऋग्वेदे
१ । ४६ । ४ । "हविषाजारो अपां पिपर्त्ति
पपुरिर्नरा । पिता कुटस्य चर्षणिः" ।)
कुटङ्क, पु, (कुं पृथ्वीं भूमिं टङ्कयति आच्छादयतेऽनेन ।
कु+टकि आच्छादने । करणे घञ् ।) गृहाच्छाद-
नम् । इति शब्दमाला । चाल इति ख्यातः ।
कुटङ्गक, पुं (कुटस्याङ्गमिव । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।)
वृक्षलतामण्डपम् । छदिः । चाल इति भाषा ।
गृहभेदः । इत्यमरटीकायां मुकुटादयः । कुँडे
इति भाषा ।
कुटच, पु, (कुटे गिरौ चीयते उत्पद्यते । चि+ड ।)
कुटजवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । (कुटजशब्दे
गुणादयोऽस्य बोद्धव्याः ।)
कुटज, पु, (कुटे पर्व्वते जायते । जन्+ड ।) पुष्प-
वृक्षविशेषः । यस्य फलं इन्द्रयवः । कुड़ची इति
भाषा । (यथा, माघे ६ । ३५ ।
"कुटजपुष्पपरागकणा स्फुट
विदधिरे दधिरेणुविडम्बनाम्" ।)
तत्पर्य्यायः । शक्रः २ वत्सकः ३ गिरिमल्लिका ४ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ६६ । कोटजः ५ । इति तट्टीका ।
वृक्षकः ६ शक्रपर्य्यायः ७ । इति रत्नमाला ।
कुटजः ८ काही ९ कालिङ्गः १० मल्लिकापुष्पः
११ प्रावृष्यः १२ शक्रपादपः १३ वरतिक्तः १४
यवफलः १५ संग्राही १६ पाण्डुरद्रुमः १७ प्रावृ-
षेण्यः १८ महागन्धः १९ पाण्डुरः २० । इति
शब्दरत्नावली । अपि च ।
"कुटजः कूटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
कालिङ्गः शक्रशाखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि ।
इन्द्रो यवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरद्रुमः ।
कुटजः कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरो हिमः" ।
इति भावप्रकाशः । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । अतिसारना-
शित्वञ्च । असितस्य तस्य गुणाः । रक्तपित्तत्वग्दोषा-
र्शोनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । कफनाश-
कत्वम् । इति राजवल्लभः ।
('कुटजत्वक्कृतः क्वाथो घनीभूतः सुशीतलः ।
लेहितोऽतिविषायुक्तः सर्व्वातीसारनुद्भवेत्' ।
"कुटजस्य फलं ग्राह्यमष्टभागजले शृतम् ।
तथैव विपचेद्भूयो दाड़िमोदकसंयुतम् ।
यावच्चैवलसीकाभं शृतं तमुपकल्पयेत् ।
तस्यार्द्धकर्षं तक्रेण पिबेदत्यातिसारवान् ।
अवश्यमरणीयोऽपि मृत्योर्याति न गोचरम्" ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽतिसाराधिकारे ।)
अगस्त्यमुनिः । द्रोणाचार्य्यः । इति मेदिनी ।
कुटन्नट, क्ली, (कुटेन वक्रीभवन सन् नटति । नट
स्पन्दने+पचाद्यच् ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इत्यमरः ।
२ । ४ । १३१ । केउटिया मुता इति ख्यातम् ।
केशुर इति गौडोक्तिः । इति तट्टीका ।
(अस्य व्यवहारो यत्र तद्यथा ।
'पद्मकं चन्दनोशीरं पाठा मूर्व्वा कुटन्नटम्' ।

इति वाभटे चिकित्सास्थाने १० अध्याये ।
अस्य पर्य्याया यथा ।
"कुटन्नटं पर्णं वन्यं मुस्ताभञ्च परीप्लवम्" ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
कोषधी मोथा । गुड़तमी इति च । इयन्तु विशु-
ष्ककाष्ठो वृक्षस्य त्वक् मुस्ताकृतिः ।
पर्य्यायाश्च यथा ।
"कुटन्नटं दासपुरं वालेयं परिपेलवम् ।
प्लवगोपुरगोनर्द्दकैवर्त्तीमुस्तकानि च ।
मुस्तावत् पेलवपुटं शुक्लाभं स्याद्वितुन्नकम्' ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे । गुणा
अस्य वितुन्नकशब्दे ज्ञातव्याः ।)
कुटन्नट, पुं (कुटेन सन् नटति । नट्+अच् ।)
श्योनाकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५७ ।
(अस्य पर्य्याया यथा ।
"श्योनाकः शोषणश्च स्यान्नटकट्वङ्गटुण्टुकाः ।
मण्डूकपर्णपत्रोर्णशुकनासकुटन्नटाः ।
दीर्घवृन्तो रल्युकापि पृथुशिम्बः कटम्भरः' ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । श्यो-
नाकशब्देऽस्य गुणाश्च बोद्धव्याः ।)
कुटप, पु, (कुटात् विपक्ष्याश्रयात् पाति रक्षति । कुट
+पा+क ।), मुनिः । निष्कुटः । गृहसमीपोप-
वनम् । (कुट+ "उषिकुटिदलीति" । उणां ३ ।
१४२ । इति कपन् ।) मानभेदः । स तु कुडव-
परिमाणम् । इति हेमचन्द्रः । कमले क्ली । इति
राजनिर्घण्टः ।
कुटर, क्ली, (कुट+बाहुलकात् करन् ।) कुठर
मन्थानदण्डबन्धनस्तम्भः । इत्यमरटीकायां नील-
कण्ठः ।
कुटरु, पुं, (कुट+'कुटः किच्च" । उणां ४ । ८० ।
इत्यरु किच्च ।) वस्त्रगृहम् । इत्युणादिकोषः ।
कानात तावु इति भाषा ।
कुटरुणा, स्त्री, (कुटेषु वृक्षेषु अरुणा । शकन्ध्वा-
दित्वात् साधुः ।) त्रिवृता । इति रत्नमाला ।
तेउड़ी इति भाषा ।
कुटल, क्ली, (कुटति आच्छादयत्यनेन । कुट+करणे
कलच् ।) पटलम् । इति हारावली । चाल छाद
इति भाषा ।
कुटहारिका, स्त्री, (कुटं कलशं हरति जलाद्यानय-
नार्थं गृह्णाति या । कुट+हृ+ण्वुल् टाप् इत्व-
ञ्च ।) दासी । इति हेमचन्द्रः ।
कुटि, स्त्री, (कुट्यते संवेष्ट्यते वृक्षादिभिः असौ ।
कुट्+"कृगॄशॄपॄकुटीति" । उणां ४ । १४२ ।
इति इः स च कित् ।) गृहम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ।
कुटि, पुं, (कुट्यते छिद्यते ऽसौ । कुट छेदने+"कुटि
कम्प्योर्नलोपश्च" । उणां ४ । १४३ । इति इः ।
स च कित् । धातोर्नलोपश्च ।) वृक्षः । इति
शब्दरत्नावली । शरीरम् । इति सिद्धान्तकौमु-
द्यामुणादिवृत्तिः । (पर्व्वतः । इत्युज्ज्वलदत्तः ।
४ । १४३ ।)
कुटिचर, पुं, (कुटि कुटिलं जले चरतीति । कुटि+

चर + टः ।) ग्रामशूकरः । इति शब्दरत्नावली ॥ गुगुवा इति भाषा ॥

कुटितं, त्रि, (कुटं कौटिल्यं जातमस्य । कुट् + इतच् क्विप ।) कुटिलम् । इत्युणादिकोषः ॥

कुटिरं, क्ली, (कुट्यते निर्म्मीयते यत् । कुट् + इरन् ।) कुटीरम् । लघुकुटी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुटिलं, त्रि, (कुट् वक्रीभावे + बाहुलकात् इलच् ।) अनृजु । बाँका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अरालम् २ वृजिनम् ३ जिह्मम् ४ ऊर्म्मिमत् ५ कुञ्चितम् ६ नतम् ७ आविद्धम् ८ भुग्नम् ९ वेल्लितम् १० वक्रम् ११ । इत्यमरः । ३ । १ । ७१ ॥ भङ्गुरम् १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ वेङ्कु १३ विनतम् १४ उन्दुरम् १५ । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, विष्णुपुराणे १ । ९ । २३ ।
"व्यक्तज्जटाकलापस्य भ्रुकुटीकुटिलं मुखम् ।
निरीक्ष्य कस्त्रिभुवने मम यो न गतो भयम्" ।)
तगरपुष्पे क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
'कालानुशारिवा वक्रं तगरं कुटिलं शठम् ।
महोरगं नतं जिह्मं दीनं तगरपादिकम्" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ क्ली, छन्दोभेदः ॥)

कुटिला, स्त्री, (कुटति वक्रं गच्छतीति । कुट् + इलच् + स्त्रियां टाप् ।) नदीविशेषः । इति मेदिनी ॥ सरस्वती नदी । स्पृक्कानामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (राधिकामर्द्दमर्गिणी ॥ त्रि, अत्र रलम् ॥)'

कुटी, स्त्री पुं, (कुटि + वा ङीप् ।) कुटः । गृहम् । इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥ (यथा मनुः । ११ । ७२ ।
"ब्रह्महा द्वादशसमाः कुटीं कृत्वा वने वसेत्" ॥)

कुटी, स्त्री, कुम्भदासी । कुटिनी इति भाषा ॥ सुरानामगन्धद्रव्यम् । चित्रगुच्छः । इति मेदिनी ॥

कुटीचकः, पुं, (कुट्या लोभेन पुत्रान्नेन चकते तृप्नोति । कुटी + चक् + अच् ।) पुत्रान्नजीवी । तत्पर्य्यायः । पुत्रान्नादः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कुट्यां पर्णकुटीरे चकते तृप्नोति वसतीति । सन्न्यासिभेदः । अ च कर्म्मनिष्ठः । यथा,—महाभारते १३ । १४ अध्याये ।
"चतुर्विधा भिक्षवस्ते कुटीचकबहूदकौ ।
हंसः परमहंसश्च यो ऽत्र पश्चात् स उत्तमः" ॥)

कुटीचरकः, पुं, (कुट्यां चरति । कुटी + चर + टः स्वार्थे कन् ।) यतिविशेषः । इति यतिधर्म्मसंग्रहः ॥

कुटीरः, पुं, (कुटी + स्वल्पार्थे रः ।) क्षुद्रगृहम् । कुँड़े इति भाषा । तत्पर्य्यायः । स्वल्पवेश्म २ । इति जटाधरः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । २८ ।
" ललित-लवङ्ग-लता-परिशीलन-कोमल-मलय-समीरे । मधुकर-निकर-करम्बित-कोकिल-कूजित-कुञ्ज-कुटीरे" ॥)

कुटङ्गकः, पुं, (कुटङ्ग + स्वार्थे कन् ।) वृक्षलतागहनम् । पिटः । डोल इति भाषा । छदिः । चाल इति भाषा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ वृक्षलता । गृहभेदः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ कुँड़े इति भाषा ॥

कुटुम्ब, क ङ छादने । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ओष्ठवर्गशेषोपधः । क ङ कुटुम्बयते । अयं केचिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

कुटुम्बः, पुं, (कुटुम्बयते पालयति । कुटुम्ब + अच् । यद्वा कुटुम्ब्यते पाल्यते सम्बध्यते वा । कुटुम्ब + कर्म्मणि घञ् ।) नाम । ज्ञातिः । बान्धवः । सन्ततिः । इति शब्दरत्नावली ॥ पोष्यवर्गः । इत्यमरमाला ॥
(यथा, मनुः । ११ । २२ ॥
"तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः ।
श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत्" ॥)

कुटुम्बव्यापृतः, त्रि, (कुटुम्बभरणाय व्यापृतः नियुक्तः ।) कुटुम्बपोषणासक्तः । तत्पर्य्यायः । अभ्यागारिकः २ उपाधिः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ११ ॥ (कुटुम्बेन पुत्रदारादिपोष्यवर्गेण व्यापृतः संयुक्तः । बहुपरिवारविशिष्टः पुरुषः ॥)

कुटुम्बिनी, स्त्री, (कुटुम्बः अतिशयेन अस्त्यस्याः । अस्त्यर्थे इनिः । ततो ङीप् ।) कुटुम्बविशिष्टा । पतिपुत्रदुहित्रादिमती प्रतिष्ठिता स्त्री । तत्पर्य्यायः । पुरन्ध्री २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥ पुरन्ध्रिः ३ । इति भरतः ॥ पुरन्ध्रिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा रघुवंशे । ८ । ८६ ।
"अथशोवासनाः कुटुम्बिनीमनुरुहीय्य निवापदत्तिभिः" ॥) क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । पयस्या २ क्षीरिणी ३ जलकामुका ४ वक्रशल्या ५ दुराधर्षा ६ क्रूरकर्म्मा ७ सिरिरिटिका ८ शीता ९ प्रहरकुटुवी १० शीतला ११ जलेरुहा १२ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । ग्राहित्वम् । कफपित्तज्वरच्छर्द्दोषकण्डूनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुटुम्बी, [न्] पुं, (कुटुम्बः अस्त्यस्य । अस्त्यर्थे इनिः ।) गार्हस्थ्याश्रमविशिष्टः । तत्पर्य्यायः । गृही २ गृहमेधी ३ गृहस्थः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, कुमारे । ६ । ८ । ५ ।
"शैलः सम्पूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदैक्षत ।
प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः" ॥)

कुटुम्बी [न्], त्रि, (कुटुम्बः पोष्यवर्गो ऽस्त्यस्य अस्त्यर्थे इनिः ।) कृषकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुटुम्बविशिष्टश्च ॥

कुटुम्बौकः, [स्] क्ली, (कुटुम्बानां ज्ञातिबान्धवानां दार-पुत्रादीनां ओकः वासस्थानम् ।) कुटुम्बवासस्थानम् । इति जटाधरः ॥

कुट्ट, का कुत्सायाम् । छिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) का कुट्टयति । इति दुर्गादासः ॥

कुट्ट, का ङ प्रतापने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । टद्वयान्तः । का ङ कुट्टयते । एषो ऽन्यैर्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

कुट्टकः, पुं, (कुट्टकः भाज्यभाजकादिगणनं यत्र ।) अङ्कविशेषः । तस्य सूत्रं यथा,
"भाज्यो हारः क्षेपकश्चापवर्त्त्यः
केनाप्यादौ संभवे कुट्टकार्थम् ।
येन च्छिन्नौ भाज्यहारौ न तेन
क्षेपश्चैतद्दुष्टमुद्दिष्टमेव" ॥
उदाहरणं यथा ।
"एकविंशतियुतं शतद्वयं
यद्गुणं गणक पञ्चषष्टियुक् ।
पञ्चवर्जितशतद्वयोद्धृतं
शुद्धिमेति गुणकं वदाशु तम्" ॥
इति लीलावती ॥ (कुट्टयति उपलदन्तादिभिर्भिनत्ति छिनत्ति चूर्णयति वा । कुट्ट छेदे + ण्वुल् । छेदके, त्रि । यथा, याज्ञवल्क्यः । ३ । ४९ ।
"दन्तोलूखलिकः कालपक्वाशी वाश्मकुट्टकः" ॥)

कुट्टनं, क्ली, (कुट्टते इति । कुट्ट छेदने + भावे ल्युट् ।) छेदनम् । कोटा इति भाषा । कुत्सनम् । प्रतापनम् ॥

कुट्टनी, स्त्री, (कुट्टयति छिनत्ति नाशयति स्त्रीणां कुलमनया । कुट्ट + स्वार्थे णिच् ततः ल्युट् ङीप् । यद्वा कुट्ट्यते छिद्यते स्त्रीणां कुलं अनया । कुट्ट छेदने + करणे ल्युट् ङीप् च ।) पुरुषेण सह परस्त्रीयोगकर्त्री । कुट्नी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शम्भली २ । इत्यमरः । २ । ६ । १९ ॥ कुट्टनी ३ सम्भली ४ । इति तट्टीका ॥ माधवी ५ रङ्गमाता ६ अर्ज्जुनी ७ । इति जटाधरः ॥ कुम्भदासी ८ गणेरुका ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । २०३ ।
"तदालिङ्गनमवलोक्य समीपवर्त्तिनी कुट्टन्यचिन्तयत्" ॥)

कुट्टमितं, क्ली, स्त्रीणां दशधाशृङ्गारचेष्टान्तर्गतचेष्टाविशेषः । स्त्रीणां स्वाभाविकदशालङ्कारान्तर्गतमिदम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १११ ।
"केशस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात् ।
प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम्" ॥

कुट्टारं, क्ली, (कुट्ट + आरन् ।) केवलम् । रतिः । इति मेदिनी ॥ कम्बलम् । इति विश्वः ॥

कुट्टारः, पुं, (कुट्टते भिद्यते छन्यते वाऽस्मिन् पतनेनेति शेषः । कुट्ट + आरन् ।) पर्व्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुट्टिमः, पुं क्ली, (कुट्ट + भावे घञ् । तेन निर्वृत्तः निष्पन्नः इत्यर्थे इमप् ।) मणिभूः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा रघुः ११ । ९ ।
"मस्तुतुर्न मणिकुट्टिमोचितौ
मातृपार्श्वपरिवर्त्तिनाविव" ॥)
सुधाघटितभूतलम् । इति सुभूतिः ॥ कुटीरः । इति मथुरानाथः ॥ दाडिमवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुट्टिहारिका, स्त्री, (कुट्टते यत् । कुट्ट + इन् । कुट्टिं मत्स्यमांसादिकं हरति । कुट्टि + हृ + ण्वुल् टाप् अत इत्वं च ।) दासी । इति हारायुधः ॥

कुट्टीरः, पुं, (कुट्टते ऽस्मिन् । कुट्ट + ईरन् ।) पर्व्वतः । इति हारावली ॥

कुड्मलं, क्ली, (कुट्टते नारकिभ्यो यन्त्रणा दीयते यत्र । कुट + "कुमादित्वात्" । उणां १।१०८ । इति कलच् तस्य मुट् च ।) नरकभेदः । इति मेदिनी ॥ यत्र

इत्यभि पीडनम्। इति मनुः ।

कुड्मल, पुं, क्ली (कुटति ईषत् विकासोन्मुखीभवतीति। कुटि+"इषादिभ्यश्चित्"। उणां १। १०८। इति कलच् ।) विकासोन्मुखप्रौढकलिका। ईषद्विकसिता कलिका। तत्पर्य्यायः। मुकुलः २। इत्यमरः। कोषः ३। इति जटाधरः ॥ (यथा, माघे। २।७।
"द्योतितान्तः सभैः कुन्दकुड्मलाग्रदतः स्मितैः"॥)

कुठ छिदि। मौष्ठधातुरयम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेट्।) कुठेरः कुठारः कुठाकुः। इति दुर्गादासः ॥

कुठ इ खोटने वैकल्ये। आलस्ये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अकं सेट् इदित्।) पञ्चमस्वरी। कर्म्मणि इ कुण्ठ्यते। वैकल्यं विकलीभावः। आलस्यं मन्दीभावः। कुण्ठति खड्गः शोकार्त्तो वा। इति दुर्गादासः ॥

कुठः, पुं (कुण्ठ्यते छिद्यतेऽसौ। कुठ छेदने+कर्म्मणि घञर्थे कः।) वृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ५॥

कुठरः, पुं (कुठ+बाहुलकात् करन्।) मन्थानदण्डबन्धनार्थस्तम्भः। तत्पर्य्यायः। दण्डविष्कम्भः २। इत्यमरः। २। ९। ७४॥ (नागविशेषः। (यथा, महाभारते १। ३५। १५।
"कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः" ॥

कुठाकुः, पुं (काठति आहन्ति भिनत्ति काष्ठम्। कुठ छेदने+आकुन् किच्च।) पक्षिविशेषः। इत्युणादिकोषः। काठठोकरा इति भाषा ॥

कुठाटङ्क, पुं स्त्री, (कुठारटङ्क इव। पृषोदरादित्वात् रलोपे साधुः।) कुठारः। इति जटाधरः ॥

कुठारः, पुं स्त्री (कोठतीति अनेन। कुठ+करणे आरन्।) अस्त्रविशेषः। कुड़ाल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। स्वधितिः २ परशुः ३ परश्वधः ४। इत्यमरः। २। ८। ९२॥ कुठारी ५ पर्शुः ६ परस्वधः ७ पर्श्वधः ८। इति तट्टीका ॥ कुठाटङ्कः ९ टङ्कः १०। इति जटाधरः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ३। २५। १२।
"स त्वामृते भगवन् भवस्य
सर्व्वव्यसनीरतरो कुठारम्"॥)

कुठारः, पुं (कुठ्यते छिद्यतेऽसौ। कुठ+कर्म्मणि आरन्।) वृक्षः। इति शब्दरत्नावली ॥

कुठारु, पुं, (कुठ+आरु।) वृक्षः। वानरः। इति मेदिनी ॥ अस्त्रकारः। इति शब्दरत्नावली ॥

कुठि, पुं, (कुठ+"कुठिकम्प्योर्नलोपश्च"। उणां ४। १४३। इति इन किच्च।) पर्व्वतः। वृक्षः। इत्युणादिकोषः ॥

कुठिकः, पुं, (कुठ+इकन् किच्च।) कुष्ठम्। इति हारावली। कुड़ इति भाषा ॥

कुठेरः, पुं, (कुण्ठति तापयति वैकल्यं करोति वा। कुठि खोटने वैकल्ये आलस्ये च+"पतिकठिकुठीति"। उणां १। ५९। इति एरक बाहुलकात् नुमोऽभावः।) अग्निः। इति शब्दमाला ॥ तुलसी। इत्युणादिकोषः ॥ पर्णासः। इति राजनिर्घण्टः ॥ बर्व्वरी इति ख्यातः। (यथा, गो रामायणे २। १७। १०।
"दाडिमान् करवीरांश्च अशोकांस्तिलकांस्तथा।
अर्कोटांश्च कुठेरांश्च नीलाशोकांश्च सर्व्वशः"॥)

कुठेरकः, पुं, (कुठेर इव कायति प्रकाशते। कै+कः।) पर्णासः। इत्यमरः। २। ४। ७९। तुलसी इति ख्यातः। श्वेतार्ज्जकः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्वेततुलसी बाबुइ तुलसी इति च ख्यातः। (अस्य पर्य्याया।
"अर्ज्जकः श्वेतपर्णासो गन्धपुष्पः कुठेरकः"।
इति वैद्यकरत्नमालायाम्। बर्व्वरी। एतदर्थे ऽस्य पर्य्याया यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे।
"बर्व्वरी तुवरीतुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका।
पर्णासस्तत्र कृष्णे तु कठिञ्जरकुठेरकौ"॥
गुणाश्चास्य बर्व्वरीशब्दे ज्ञेयाः॥) मन्दीरकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कुठेरजः, पुं, (कुठेर इव जायते। जन+डः।) कुठेरकः। श्वेततुलसी। इति शब्दरत्नावली ॥

कुठेरः, पुं (कुठ+एरक्।) आमरवातः। आमरेर वाताश इति भाषा। तत्पर्य्यायः। मरुत्त्वः २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुड ि बाल्ये। अन्ने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं अकं सकञ्च सेट्।) एतदादयश्चत्वारः प्रथमस्वरिणः। बाल्यमिह शिशुव्यापारः। शिशुः कुडति अकुडीत् चिताभिः शिशुः। इति दुर्गादासः ॥

कुड इ वैकल्ये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं सेट् इदित्।) इ कर्म्मणि कुण्ड्यते। कुण्डति जनः देवः विकलं करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥

कुड इ उ दाहे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-आत्म-अकं-सेट् इदित्।) इ कर्म्मणि कुण्ड्यते। उ कुण्डते इति दुर्गादासः ॥

कुड इ क रक्षे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां परं सकं सेट् इदित्।) इ क कुण्डयति। इति दुर्गादासः ॥

कुडपः, पुं, (कुड+कपन्।) कुडवपरिमाणम्। इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

कुड़वः, पुं, (कुडति परिमाति अनेनाधिकं वा। कुड+कवन्।) परिमाणविशेषः। (यथा, आर्य्याभाष्यायाम्। १३०। "उपनीय कामकुडव कथयति ससम्प्रि्त्ते चणिकः"॥) स तु प्रस्थचतुर्थांशः। इति लीलावती। वैद्यकमते विंशत्तपरिमाणम्। दाक्षिणात्यलकमिति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। अञ्जलिः २ अष्टमानम् ३ शरावार्द्धम् ४। इति परिभाषा। (यदुक्तं वैद्यकपरिभाषायाम्।
"रक्तिकादिषु मानेषु यावन्न कुडवो भवेत्।
शुष्कद्रवार्द्रयोश्चापि तुल्यमानं प्रकीर्त्तितम्"॥
"प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुड़वोऽर्द्धशरावकः।
अष्टमानञ्च स ज्ञेयः"। इति शार्ङ्गधरस्य पूर्व्वखण्डे। १ अः ॥)

कुड़ङ्गी, स्त्री, (कुडी चुद्रा अङ्गी कारवेल्ली।) क्षुद्रकारवेल्ली। इति राजनिर्घण्टः ॥

कुडि, पुं, (कुण्ड्यते दह्यते इति। कुडि दाहे+इन्।) शरीरम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कुड्मिशः, पुं, (कुण्यते भक्ष्यतेऽसौ। कुड भक्षणे+बाहुलकात् श तत इट।) मत्स्यविशेषः। कुड़चिमाछ इति भाषा। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। हृद्यत्वम्। कषायत्वम्। अग्निदीपनत्वम्। लघुत्वम्। स्निग्धत्वम्। वातरोगे पथ्यत्वम्। रोचनत्वम्। बलशौर्य्यकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥

कुड्मलः, पुं, (कुड बाल्ये+"इषादिभ्यश्चित्"। उणां १। १०८। इति कलच् कुडेरपि। मुट च।) कुड्मलः। इत्यमरटीका सिद्धान्तकौमुदी च ॥

कुड्यं, क्ली, (कुडि+तत्र साधुरिति यत्। कौतेरुपगादित्वात् यक् कुगागमश्च इत्युज्ज्वलदत्तादयः।) भित्तिः। भित देयाल इत्यादि भाषा। इत्यमरः। २। २। ४॥ (यथा, महाभारते १। १४५। १०।
"सर्पिस्तैलवसाभिश्च लाक्षया चाप्यनल्पया।
मृत्तिकां मिश्रयित्वा त्वं लेपं कुड्येषु दापय"॥)
विलेपनम्। इति मेदिनी ॥ कौतूहलम्। इति शब्दरत्नावली ॥

कुड्यकं, क्ली, (कुड्य+स्वार्थे कन्।) कुड्यम्। भित्तिः। इति शब्दरत्नावली ॥

कुड्यच्छेदी, [न्] पुं, (कुड्यं भित्तिं छिनत्ति विदारयतीति। कुड्य+छिद्+णिनि।) चौरविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥ सिंदेल चोर इति भाषा ॥

कुड्यच्छेद्यं, क्ली, (कुड्यच्छिद्यते कुड्यस्य वा छेद्यम्।) खातिकम्। इति त्रिकाण्डशेषः। देयालेर गर्त्त इति भाषा ॥

कुड्यमत्सी, स्त्री, (कुड्ये मत्सी इव। मत्स्य+जातित्वात् ङीष यलोपः।) गृहगोधिका। इति शब्दरत्नावली ॥

कुड्यमत्स्यः, पुं, (कुड्ये मत्स्य इव।) गृहगोधिका। इति हेमचन्द्रः ॥

कुण त् क आमन्त्रणे। मन्त्रे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरां पर-सकं सेट्।) कुणो मूर्द्धन्योपधः। कुणयति। मन्त्रोऽभिमुखीकरणम्। गुणोऽस्तीति केचित्। इति दुर्गादासः ॥

कुण श उपकरणे। शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां परं सकं सेट्।) उपकरणं दानादिना पोषणम्। श कुणति दीनं दयालुः। कोकिला। इति दुर्गादासः ॥

कुणञ्जरः, पुं, (कुणं गुल्मादिकं जरयति। कुण+जृ+बाहुलकात् खच्।) वृक्षविशेषः। वनवेतुया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कुणञ्जा २ कणञ्ज ३ अरण्यवास्तुक ४। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। रुचिकारित्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। हितत्वञ्च। एतच्छाकगुणाः। त्रिदोषनाशित्वम्। मधुरत्वम्। रुचिकारित्वम्। दीपनत्वम्। ईषत्कषायत्वम्। सन्धाहित्वम्। पित्तश्लेष्महरत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

कुणपः, पुं, (क्वणे+कपन् सम्प्रसारणञ्च।) शवम्। मृतशरीरम्। इत्यमरः। २। ८। ११८। (यथा, महाभारते १४। ६। २१-२२।
नारद उवाच।
"उन्मत्तवेशं बिभ्रत् स चङ्क्रमीति यथासुखम्
वाराणस्यां महाराज। दर्शनेप्सुर्महेश्वरम् ।

तस्या द्वारं समासाद्य न्यसेथाः कुणपं क्वचित्।
तं दृष्ट्वा यो निवर्त्तेत स सम्यक्तां सहीपते!" ॥)

एतदर्थे नपुंसकलिङ्गोऽपीति नयनानन्दः। पूतिगन्धिः। इति मेदिनी॥ अस्त्रविशेषः। वड़शा इति भाषा। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ पूतिगन्धौ त्रिलिङ्गोऽपि यथा,—

"कुणपं मस्तुलुङ्गाभं सगन्धं क्वथितं बहु" ॥

इति माधवकरः॥ (रोगविशेषः। यथा॥ "कुणपस्राखपित्ताभ्याम्"। इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे। १ अध्यायः॥)

कुणपी, स्त्री, (कुणप + गौरादित्वात् ङीष्।) विट्शारिका। इति मेदिनी॥ गवेशालिक इति भाषा॥

कुणालः, पुं, (कण + "पीयुकणिभ्यामिति" उणां ३। ७६। इति। कालन्। खमासारणश्च।) देशभेदः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (अशोकराजपुत्रविशेषः। स च बौद्धः॥)

कुणिः पुं, (कुण + इन्।) तुन्नवृक्षः। इत्यमरमेदिनीकरौ॥ तुंद इति भाषा। (शरीरस्य स्थानविशेषः।

"कक्षान्तमध्ये कक्षाख्य कुणितं तत्र जायते" ॥

इति वाभटे शारीरस्थाने ४ अध्याये॥)

कुणिः, त्रि, (कुण + इन्।) कुनखः। इति मेदिनी॥ कोपा इति भाषा॥ (यथा, सुश्रुते।

"गर्भवातप्रकोपेण दौहृदे चावमानिते।
भवेत् कुब्जः कुणिः पङ्गुः" इति॥)

कुणिन्दः, पुं, (कुण शब्दे + "कुणिपुल्योः किन्दच्"। उणां ४। ८५। इति किन्दच्।) शब्दः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

कुण्टकः, त्रि, (कुटि + ण्वुल्।) स्थूलः। इति शब्दमाला। मोटा इति भाषा॥

कुण्ठः, त्रि, (कुण्ठति क्रियासु मन्दीभूतो भवति। कुठि + अच्।) क्रियासु मन्दः। अकर्म्मण्यः। इत्यमरः। २। १। १७॥

(यथा, शङ्करकविकृते विष्णुस्तोत्रे ३४।

"वैकुण्ठीये ऽनकण्ठे वसतु मम मतिः कुण्ठभावं विहाय" ॥) मूर्खः। इति मेदिनी॥

कुण्ठकः, त्रि, (कुण्ठति कुण्ठयति वा आत्मानं जड़ीभूतं करोति। कुठि + ण्वुल्।) मूर्खः। इति शब्दमाला॥

कुण्ठितः, त्रि, (कुठि + कर्त्तरि क्तः।) सङ्कुचितः। यथा। "दशवदनभुजानां कुण्ठिता यत्र शक्तिः"॥ इति महानाटकम्॥

कुण्डं, क्ली, (कुणतीति। "अमन्तात् डः"। उणां १। ११३। इति डः।) भाण्डभेदः। (कुण्ड्यते रक्ष्यते जलं यत्र। कुडि + अधिकरणे घञ्।) देवजलाशयः। इति मेदिनी॥ जलाधारविशेषः। चौवाच्चा इति भाषा॥

तज्जलगुणाः। अग्निदीपकारित्वम्। रूक्षत्वम्। मधुरत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ कफाग्निकारकम्। इति राजवल्लभः॥ * ॥ (पात्रविशेषः। यथा, रघौ १। ८४।

"भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी मेध्येनावभृथादपि" ॥)

होमीयाग्न्याशयः। तच्च प्रायश्चतुर्हस्तमितं भवति। तस्य विधिः। तत्र मत्स्यपुराणम्।

"प्रागुदक्प्रवणां भूमिं कारयेद्यत्न
प्रागुदक्प्रवणां पूर्व्वतोऽथ उत्तर
तत्र वशिष्ठपञ्चरात्रे [illegible] [illegible]।

"सर्व्वाधिकारिकं [illegible] तुरस्रन्तु सर्व्वदम्"।

चतुरस्रं चतुष्कोणम्॥ भविष्योत्तरम्।

"सहस्रे लक्ष होतव्ये कुर्य्यात् कुण्डं करात्मकम्।
द्विहस्तमयुते तत्र लक्षहोमे चतुष्करम्" ॥

द्विहस्तादिके यामलः।

"पूर्व्वपूर्व्वस्य कुण्डस्य कोणसूत्रेण निर्म्मितम्।
उत्तरोत्तरकुण्डानां मानं तन्त्रविदीरितम्" ॥

पूर्व्वपूर्व्वस्य कुण्डस्य एकद्विहस्तादिमितस्य कोणसूत्रेण ऐशाननैर्ऋतकोणदत्तसूत्रेण परिमितं यन्मानं उत्तरोत्तरकुण्डानां तदेव पारिभाषिकं द्विहस्तादिमानं न तु प्रथमहस्तद्वैगुण्यादिमितम्। तथात्वे द्विहस्तादिमितस्य चतुर्हस्तपरिमाणापत्तेः। चापकस्य भूमेः परिमाणवत्॥

वशिष्ठपञ्चरात्रे।

"यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदिष्यते।
हस्तैके मेखलास्तिस्रो वेदाग्निनयनाङ्गुलाः॥
कुण्डे द्विहस्ते ता ज्ञेया रसवेदगुणाङ्गुलाः।
चतुर्हस्ते तु कुण्डे ता वसुतर्कयुगाङ्गुलाः" ॥

मेखला ब्रह्मचारिमेखलावत् कुण्डवेष्टिता म्रहुटिताः। ताश्च खातदेशाद्वाह्ये एकाङ्गुलरूपं कण्ठं परित्यज्य उच्छ्रायेण विस्तारेण चेत्यादिक्रमेण वेदाद्यङ्गुलाः। एतद्विपरीतास्तन्त्रान्तरोक्ता व्यवहारविरुद्धाः। वेदाश्चत्वारः अग्नयस्त्रयः नयने द्वे रसाः षट् गुणास्त्रयः वसुतर्कयुगानि अष्टषट्चत्वारि॥ पिङ्गलामते।

"खातादेकाङ्गुलं त्यक्त्वा मेखलानां विधिर्भवेत्" ॥

एककुण्डस्य पश्चिमदिक्कर्त्तव्यतामाह महादानिर्णये वशिष्ठपञ्चरात्रम्।

"भुक्तौ मुक्तौ तथा पुष्टौ जीर्णोद्धारे तथैव च।
सदा होमे सदा शान्तावेकं वारुणदिग्गतम्" ॥

शारदातिलके।

"होतुरग्रे योनिरासामुपर्य्यश्वत्थपत्रवत्।
मुख्यस्तोकहस्तानां कुण्डानां योनिरीरिता॥
षट्चतुर्द्व्यङ्गुलायामविस्तारोन्नतिशालिनी।
एकाङ्गुलन्तु योन्यग्रं कुर्य्यादीषदधोमुखम्॥
एकैकाङ्गुलतो योनिं कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत्।
अनन्तरक्रमेणैव योन्यग्रमपि वर्द्धयेत्॥
स्थूलादारभ्य गात्रं स्याद्योन्या मध्ये सरन्ध्रकम्" ॥

आसां मेखलानां अश्वत्थपत्रवदित्यनेन चतुरङ्गुलविस्तृतमूलात् यथोक्तक्रमेण एकाङ्गुलान्तःसंकुचितविस्तारा॥ यामले।

"नाभमेखलयोर्म्मध्ये परिधेः स्थापनाय च।
रन्ध्रं कुर्य्यात्तथा विद्वान् द्वितीयमेखलोपरि" ॥

परिधीं स्तद्विन्यासमाह छन्दोगपरिशिष्टे।

"बाहुमात्राः परिधय ऋजवः सत्वचोऽव्रणाः।
त्रयो भवन्त्यशीर्णाग्रा एकेषान्तु चतुर्द्दिशम्॥
प्रागग्रावभितः पश्चादुदगग्रमथापरम्।
न्यसेत् परिधिमन्यञ्चेदुदगग्रः स पूर्व्वतः" ॥

अव्रणाः छिद्ररहिताः अभितोऽग्नेः पार्श्वद्वये दक्षिणतः उत्तरतः पश्चात् पश्चिमे उदगग्रं उदग्रम्॥ त्रैलोक्यसारेऽपि।

"कुम्भद्वयसमायुक्ता अश्वत्थदलवन्नता।
अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता मध्ये नाभ्यस्थितिर्यथा" ॥

कुम्भद्वयसमायुक्ता गजकुम्भाकारमूलदेशयुक्ता नता नम्रा अङ्गुष्ठमितरूक्षघटितमेखलावेष्टनयुक्ता तथात्रे एतत्सङ्गितान्यस्थित्या कुण्डे तत्राते भवतीत्यर्थः॥ पञ्चरात्रे।

"कल्पयेदन्तरे नाभिं कुण्डस्याम्बुजसन्निभाम्।
मुष्टिरत्निकरस्थाना नाभिरत्नेष्वविकृता॥
नेत्रवेदाङ्गुलोपेता कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत्।
यवस्यक्रमेणैव नाभिं एकगुणारधीः॥
नाभिक्षेत्रं त्रिधा कृत्वा मध्ये कुर्व्वीत कर्णिकाम्।
बहिरंशद्वये वाह्ये पत्राणि परिकल्पयेत्" ॥ * ॥

तत्र कुण्डस्य दोषानाह विश्वकर्म्मा।

"खाताधिके भवेद्रोगी हीने धेनुधनक्षयः।
वक्रकुण्डे च सन्तापो मरणं छिन्नमेखले॥
मेखलारहिते शोको ह्यधिके वित्तसंक्षयः।
भार्य्याविनाशकं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विना कृतम्॥
अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्जितम्" ॥

अत एव वशिष्ठसंहितायाम्।

"तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैव कर्त्तव्यं शुभवेदिकम्।
हस्तमात्रं स्थण्डिलं वा संक्षिप्ते होमकर्म्मणि" ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

कुण्डं, क्ली स्त्री, (कुण्ड्यते रक्ष्यते भक्ष्यादि अत्रस्थम्। कुडि रक्षणे + अच्।) स्थाली। इत्यमरभरतौ।

कुण्डः, पुं, (कुण्ड्यते दह्यते कुलं अनेन। कुडि-दाहे + कारणे घञ्।) अमृते भर्त्तरि जारजः। जीवति भर्त्तरि उपपतिजातः। इत्यमरः। २। ६। ३६॥ स्वामी बाँचिया थाकिते उपपतिजात विजन्म सन्तान इति भाषा॥ (यथा मनुः ३। १७४।

"पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्त्तरि गोलकः"।

सर्पविशेषः। यथा महाभारते। १। १२३। ६८

"कच्छपश्चाथ कुण्डश्च तक्षकश्च महोरगः" ॥)

कुण्डकीटः, पुं, (कुण्डे नरककुण्डे स्थितः कीट इव चार्व्वाकसंस्पृष्टत्वात्।) चार्व्वाकवचनाभिज्ञपुरुषः। पतितब्राह्मणीपुत्त्रः॥ (कुण्डे योनिकुण्डे कीट इव।) दासीकामुकः। इति मेदिनी॥

कुण्डगोलकं, क्ली, (कुण्डे पात्रविशेषे गोलं गोलाकारं कं जलं यत्र।) काञ्जिकम्। इति हेमचन्द्रः॥ (काञ्जी इति भाषा॥ * ॥ कुण्डश्च गोलकश्च इति द्वन्द्वेकृते कुण्डगोलकौ। यथा मनुः। ३। १७४।

"परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ।
पत्यौ जीवति कुण्डः स्यात् मृते भर्त्तरि गोलकः"॥)

कुण्डङ्गः, पुं, (कुण्डं तदाकारं गच्छति। गम + बाहुलकात् खः डिच्च।) कुञ्जम्। लताच्छादितस्थानम्। इति हेमचन्द्रः॥

कुण्डपाय्यः, पुं, (कुण्डैः चमसैः पीयतेऽत्र सोमः। कुण्ड + पा + अधिकरणे यत् युगागमस्य निपात्यते।) क्रतुः। इति मुग्धबोधम्॥

रज्जुभिः दोहनम्। इति मनुः॥

कुड्मल, पुं, क्ली (कुड्मति ईषत् विकासोन्मुखीभवतीति। कुटि+"वृषादिभ्यश्चित्"। उणा १।१०८। इति कलच्।) विकासोन्मुखप्रौढ़कलिका। ईषद्विकसिता कलिका। तत्पर्य्यायः। मुकुलः २। इत्यमरः॥ कोषः ३। इति जटाधरः॥ (यथा, माघे।२।७।
'द्योतितान्तः सभे कुन्दकुड्मलाग्रदतः स्मितैः॥')

कुठ छिदि। सौत्रधातुरयम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर-सक-सेट्।) कुठेरः कुठारः कुठाकुः। इति दुर्गादासः॥

कुठ इ खोटने। वैकल्ये। आलस्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर-अक-सेट् इदित्।) पञ्चमस्वरी। कर्म्मणि इ कुण्ठ्यते। वैकल्यं विकलीभावः। आलस्यं मन्दीभावः। कुण्ठति खड्गः शोकार्त्तो जड़ो वा। इति दुर्गादासः॥

कुठः, पुं (कुठ्यते छिद्यतेऽसौ। कुठ छेदने+कर्म्मणि घञर्थे क।) वृक्षः। इत्यमरः।२।४।५॥

कुठरः, पुं, (कुठ+बाहुलकात् करन्।) मन्थानदण्डबन्धनाधारस्तम्भः। तत्पर्य्यायः। दण्डविष्कम्भः २। इत्यमरः।२।९।७४॥ (नागविशेषः। (यथा, महाभारते १।३५।१५।
'कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः॥')

कुठाकुः, पुं (काष्ठं आहन्ति भिनत्ति काष्ठम्। कुठ छेदने+आकुन् किच्च।) पक्षिविशेषः। इत्युणादिकोषः। काठठोकरा इति भाषा॥

कुठाटङ्कः, पुं स्त्री, (कुठारस्य टङ्क इव। पृषोदरादित्वात् रलोपे साधुः।) कुठारः। इति जटाधरः॥

कुठारः, पुं स्त्री (कोठतीत्यनेन। कुठ+करणे आरन्।) अस्त्रविशेषः। कुड़ाल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। स्वधितिः २ परशुः ३ परश्वधः ४। इत्यमरः।२।८।९२॥ कुठारी ५ पर्शुः ६ परश्वधः ७ पश्वधः ८। इति तट्टीका॥ कुठाटङ्कः ९ सुघणः १०। इति जटाधरः॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ३।२५।१२।
'तं त्वागताहं शरणं शरण्यं
स्वभृत्यसंसारतरोः कुठारम्॥')

कुठारः, पुं (कुठ्यते छिद्यतेऽसौ। कुठ+कर्म्मणि आरन्।) वृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

कुठारुः, पुं (कुठ+आरु।) वृक्षः। वानरः। इति मेदिनी॥ अस्त्रकारः। इति शब्दरत्नावली॥

कुठिः, पुं (कुठ+'कुठिकम्प्योर्नलोपश्च'। उणा ४।१४२। इति इन् किच्च।) पर्व्वतः। वृक्षः। इत्युणादिकोषः॥

कुठिकः, पुं (कुठ+इकन् किच्च।) कुष्ठम्। इति हारावली। कुड़ इति भाषा॥

कुठेरः, पुं, (कुण्ठति सादयति वैकल्यं करोतीति वा। कुठि खोटने वैकल्ये आलस्ये च+'पतिकठिकुठीति'। उणा १।५८। इति एरक बाहुलकात् नुमोऽभावः।) अग्निः। इति शब्दमाला॥ तुलसी। इत्युणादिकोषः॥ अर्ज्जकः। इति राजनिर्घण्टः॥ बर्ब्बरी इति ख्यातः। (यथा, श्रीरामायणे ३।१७।१०।
"दाडिमाः करवीराश्च अशोकास्तिलकास्तथा।
अङ्कोटाश्च कुठेराश्च नीलाशोकाश्च सर्व्वशः॥")

कुठेरकः, पुं (कुठेर इव कायति प्रकाशते। कै+क।) पर्णासः। इत्यमरः।२।४।७९॥ तुलसी इति ख्यातः। श्वेतार्ज्जकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ श्वेततुलसी बाबुइ तुलसी इति च ख्यातः। (अस्य पर्य्यायाः।
"अर्ज्जकः श्वेतपर्णासो गन्धपुष्पः कुठेरकः"।
इति वैद्यकरत्नमालायाम्। वर्व्वरी। एतदर्थेऽस्य पर्य्याया यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे।
"वर्व्वरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका।
पर्णासस्तत्र कृष्णे तु कठिञ्जरकुठेरकौ"॥
गुणाश्चास्य वर्व्वरीशब्दे ज्ञेयाः॥) मन्दीरकः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुठेरजः, पुं, (कुठेर इव जायते। जन+ड।) कुठेरकः। श्वेततुलसी। इति शब्दरत्नावली॥

कुठेरुः, पुं (कुठ+एरुक।) चामरवातः। चामरेर बातास इति भाषा। तत्पर्य्यायः। मन्थरः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुड श्रि बाल्ये। अदने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा-पर-अक-सक च सेट्।) एतदाद्यास्त्रयः पञ्चमस्वरिणः। बाल्यमिह शिशुव्यापारः। श्रि कुडति अकुडीत् सिताभिः शिशुः। इति दुर्गादासः॥

कुडि इ वैकल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर-सक-सेट् इदित्।) इ कर्म्मणि कुण्ड्यते। कुण्डति जनं दैवं विकलं करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

कुडि ङ उ दाहे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा-आत्म-सक-सेट् इदित्।) इ कर्म्मणि कुण्ड्यते। उ कुण्डते इति दुर्गादासः॥

कुडि इ क रक्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-पर-सक-सेट् इदित्।) इ व कुण्डयति। इति दुर्गादासः॥

कुडपः, पुं, (कुड+कपन्।) कुडवपरिमाणम्। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

कुडवः, पुं, (कुडति परिमाति अनेनास्मिन् वा। कुड+कवन्।) परिमाणविशेषः। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। १९०। "उपनीय कलमकुडवं कथयति सभयं चिकित्सके कृषिकः"॥) स तु प्रस्थचतुर्थांशः। इति लीलावती॥ वैद्यकमते द्विप्रसृतपरिमाणम्। द्वात्रिंशत्तोलकमिति यावत्। तत्पर्य्यायः। अञ्जलिः २ अष्टमानम् ३ शरावार्द्धम् ४। इति परिभाषा॥ (यदुक्तं वैद्यकपरिभाषायाम्॥
"रक्तिकादिषु मानेषु यावन्न कुडवो भवेत्।
शुष्कद्रवार्द्रयोश्चापि तुल्यमानं प्रकीर्त्तितम्"॥
"प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुडवोऽर्द्धशरावकः॥
अष्टमानञ्च स ज्ञेयः"। इति शार्ङ्गधरस्य पूर्व्वखण्डे।१ अः॥)

कुडऋषी, स्त्री, (कुडो दाहः ऋषी कारवेल्ली।) क्षुद्रकारवेल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

कुडिः, पुं, (कुड्यते दह्यते इति। कुडि दाहे+इन्।) शरीरम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

कुडिशः, पुं (कुड्यते भक्ष्यतेऽसौ। कुड अदने+बाहुलकात् इशन् तत इट।) मत्स्यविशेषः। कुडिश माछ इति भाषा। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। हृद्यत्वम्। कषायत्वम्। अग्निदीपनत्वम्। लघुत्वम्। स्निग्धत्वम्। वातरोगे पथ्यत्वम्। रोचनत्वम्। बलकोष्ठबन्धकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

कुड्मलः, पुं, (कुड बाल्ये+'वृषादिभ्यश्चित्'। उणा १।१०८। इति कलच्। कुडेरपि। मुट् च।) कुड्मलः। इत्यमरटीका सिद्धान्तकौमुदी च॥

कुड्यं, क्ली, (कुडि+तन् साधुरिति यत्। कौतेर्ग्म्यादित्वात् यक् डागमश्च इत्युज्ज्वलदत्तादयः।) भित्तिः। भित देयाल इत्यादि भाषा। इत्यमरः।२।२।४॥ (यथा, महाभारते १।१४५।१०।
"सर्पिस्तैलवसाभिश्च लाक्षया चाप्यनल्पया।
मृत्तिकां मिश्रयित्वा त्वं लेपं कुड्येषु दापय"॥)
विलेपनम्। इति मेदिनी॥ कौतूहलम्। इति शब्दरत्नावली॥

कुड्यकं, क्ली, (कुड्य+स्वार्थे कन्।) कुड्यम्। भित्तिः। इति शब्दरत्नावली॥

कुड्यच्छेदी, [न्] पुं (कुड्यं भित्तिं छिनत्ति विदारयतीति। कुड्य+छिद्+णिनि।) चौरविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ सिंदेल चोर इति भाषा॥

कुड्यच्छेद्यं, क्ली, (कुड्यस्य कुड्ये वा छेद्यम्।) खानिकम्। इति त्रिकाण्डशेषः। देयालेर गर्त्त इति भाषा॥

कुड्यमत्सी, स्त्री (कुड्ये मत्सी इव। मत्स्य+जातित्वात् ङीष् यलोपः।) गृहगोधिका। इति शब्दरत्नावली॥

कुड्यमत्स्यः, पुं, (कुड्ये मत्स्य इव।) गृहगोधिका। इति हेमचन्द्रः॥

कुण त् क आमाये। मन्त्रे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-चुरा-पर-सक-सेट्।) क्रमो मूर्द्धन्योपधः। कुणयति। मन्त्रोऽभिमुखीकरणम्। गुणोऽस्मिन्नि व्येते। इति दुर्गादासः॥

कुण श उपकरणे। शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा-पर-सक-सेट्।) उपकरणं दानादिना पोषणम्। श कुणति दीनं दयालुः। कोकिला। इति दुर्गादासः॥

कुणञ्जरः, पुं, (कुणं शुष्काम्रादिकं जरयति। कुण+जॄ+बाहुलकात् खच्।) शाकविशेषः। बनवेतुया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कुणञ्जरा २ कुणञ्ज ३ अरण्यवास्तूकः ४। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। रुचिकारित्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। हितत्वञ्च। एतच्छाकगुणाः। त्रिदोषनाशित्वम्। मधुरत्वम्। रुचिकारित्वम्। दीपनत्वम्। ईषत्कषायत्वम्। बलाधिकत्वम्। पित्तश्लेष्महरत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कुणपः, पुं, (क्वणे+कपन् सम्प्रसारणञ्च।) शवम्। मृतशरीरम्। इत्यमरः।२।८।११८॥ (यथा, महाभारते १४।६।२२ २३।
नारद उवाच।
"उन्मत्तवेशं बिभ्रत् स चरमीति यथासुखम्
वाराणस्यां महाराज! दर्शनेप्सुर्महेश्वरम्॥

तस्या द्वारं समासाद्य न्यसेद्यः कुणपं क्वचित्।
तं दृष्ट्वा यो निवर्त्तेत स सम्वर्त्तो महीयते!" ॥)

एतदर्थे नपुंसकलिङ्गोऽपीति नयनानन्दः ॥ पूतिगन्धिः। इति मेदिनी ॥ अस्त्रविशेषः। वड़्शा इति भाषा। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ पूतिगन्धौ त्रिलिङ्गोऽपि यथा,—

"कुणपं मस्तुलुङ्गाभं सगन्धं क्षथितं बहु" ॥

इति माधवकरः ॥ (रोगविशेषः। यथा ॥ "कुणपस्रावमित्याख्यम्"। इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे। १ अध्यायः ॥)

कुणपी, स्त्री, (कुणप + गौरादित्वात् ङीष् ।) विट्सारिका। इति मेदिनी ॥ गयेशालिक इति भाषा ॥

कुणालः, पुं, (कण + "पीयुक्कणिभ्यामिति" उणां ३। ७६। इति। कालन्। बलसारगश्च।) देशभेदः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (अशोकराजपुत्रविशेषः। स च बौद्धः ॥)

कुणिः पुं, (कुण + इन्।) तुन्नवृक्षः। इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ तुँद इति भाषा। (शरीरस्य स्थानविशेषः। "कक्षादामध्ये कक्षाधस्तु कुणित्वं तत्र जायते" ॥ इति वाभटे शारीरस्थाने ७ अध्याये ॥)

कुणिः, त्रि, (कुण + इन्।) कुकरः। इति मेदिनी ॥ कोणा इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते।

"गर्भवातप्रकोपेण दौहृदे चावमानिते।
भवेत् कुब्जः कुणिः पङ्गुः" इति ॥)

कुणिन्दः, पुं, (कुण शब्दे + "कुणिपुल्योः किन्दच्"। उणां ४। ८५। इति किन्दच्।) शब्दः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कुण्टकः, त्रि, (कुटि + ण्वुल्।) स्थूलः। इति शब्दमाला। मोटा इति भाषा ॥

कुण्ठः, त्रि, (कुण्ठति क्रियासु मन्दीभूतो भवति। कुठि + अच्।) क्रियासु मन्दः। अकर्म्मण्यः। इत्यमरः। २। १। १७॥ (यथा, शङ्करकविकृते विष्णुस्तोत्रे २४।

"वैकुण्ठीये त्वत्कण्ठे वसतु मम मतिः कुण्ठभावं विहाय" ॥) मूर्खः। इति मेदिनी ॥

कुण्ठकः, त्रि, (कुण्ठति कुण्ठयति वा आत्मानं जड़ीभूतं करोति। कुठि + ण्वुल्।) मूर्खः। इति शब्दमाला ॥

कुण्ठितः, त्रि, (कुठि + कर्त्तरि क्तः।) सङ्कुचितः। यथा। "दशवदनभुजानां कुण्ठिता यत्र शक्तिः" ॥ इति महानाटकम् ॥

कुण्डं, क्ली, (कुण्डतीति। "अमन्तात् डः"। उणां १। ११३। इति डः।) भाजनभेदः। (कुण्ड्यते रक्ष्यते जलं यत्र। कुडि + अधिकरणे घञ्।) देवजलाशयः। इति मेदिनी ॥ जलाधारविशेषः। चौवाच्चा इति भाषा ॥

तज्जलगुणाः। अग्निकारित्वम्। रूक्षत्वम्। मधुरत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ कफाग्निकरम्। इति राजवल्लभः ॥ * ॥ (पात्रविशेषः। यथा, रघौ १। ८४।

"हवं कोष्णेव कवोष्णी मेध्येनावभृतादपि" ॥)

होमीयाग्न्यालयः। तत्तु प्रायस्तुर्द्धस्तमितं भवति तस्य विधिः। तत्र मत्स्यपुराणम्।

"प्रागुदक्प्लवनां भूमिं कारयेद्यत्नतो नरः" ॥
प्रागुदक्प्लवनां पूर्व्वनीचां उत्तरनीचां वा ॥
तत्र वशिष्ठपञ्चरात्रे विज्ञानललितायाञ्च।
"सर्व्वाधिकारिणां कुण्डं चतुरस्रन्तु सर्व्वदम्"।
चतुरस्रं चतुष्कोणम् ॥ भविष्योत्तरम्।
"खण्डे लक्ष होतव्ये कुर्य्यात् कुण्डं करात्मकम्।
द्विहस्तमयुते तच्च लक्षहोमे चतुर्भुजम्" ॥
द्विहस्तादिके मानम्।
"पूर्व्वपूर्व्वस्य कुण्डस्य कोणसूत्रेण निर्म्मितम्।
उत्तरोत्तरकुण्डानां मानं तत्परिकीर्त्तितम्" ॥
पूर्व्वपूर्व्वस्य कुण्डस्य हस्तद्विहस्तादिमितस्य कोणसूत्रेण ईशाननैर्ऋतिकोणयस्त्रेण परिमितं यन्मानं उत्तरोत्तरकुण्डानां तदेव पारिभाषिकं द्विहस्तादिमानं न तु प्रकृतहस्तद्वैगुण्यादिमितम्। तथात्वे द्विहस्तादिमितस्य चतुर्हस्तपरिमाणापत्तेः। व्यापकस्य भूमेः परिमाणवत् ॥ वशिष्ठपञ्चरात्रे।

"यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदिष्यते।
हस्तैके मेखलास्तिस्रो वेदाग्निनयनाङ्गुलाः ॥
कुण्डे द्विहस्ते ता ज्ञेया रसवेदगुणाङ्गुलाः।
चतुर्हस्ते तु कुण्डे ता वसुतर्कयुगाङ्गुलाः" ॥

मेखला ब्रह्मचारिमेखलावत् कुण्डवेष्टिता स्तम्भटिताः। तास्तु खातदेशादारभ्य एकाङ्गुलरूपं कण्ठं परित्यज्य उच्छ्रायेण विस्तारेण चैत्यादिक्रमेण वेदाद्यङ्गुलाः। एतद्विपरीतास्तन्त्रान्तरोक्ता व्यवहारविरुद्धाः। वेदाश्चत्वारः अग्नयस्त्रयः नयने द्वे रसाः षट् गुणास्त्रयः वसुतर्कयुगानि अष्टषट्चत्वारि ॥ सिद्धान्तमते।

"खातादेकाङ्गुलं त्यक्त्वा मेखलानां विधिर्भवेत्" ॥
एककुण्डस्य पश्चिमदिक्कर्त्तव्यतामाह महादानगिर्य्यये वशिष्ठपञ्चरात्रम्।
"भुक्तौ मुक्तौ तथा पुष्टौ जीर्णोद्धारे तथैव च।
सदा होमे सदा शान्तावेकं वारुणदिग्गतम्" ॥

शारदातिलके।

"होतुरग्रे योनिरासामुमर्य्यश्वत्थपत्रवत्।
सुधारलोपच्छस्तानां कुण्डानां योनिरीरिता ॥
षट्चतुर्द्व्यङ्गुलायामविस्तारोन्नतिशालिनी।
एकाङ्गुलन्तु योन्यग्रं कुर्य्यादीषदधोमुखम् ॥
एकैकाङ्गुलतो योनिं कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत्।
एतद्द्वयकलेनैव योन्यग्रमपि वर्द्धयेत्।
खातादारभ्य गात्रं स्याद्योन्या मध्ये समुन्नतम्" ॥

आसां मेखलानां अश्वत्थपत्रवदित्यनेन चतुरङ्गुलविस्तृतमूलत्वं यथोक्तमानेन एकाङ्गुलान्तसंकुचितविस्तारा ॥ यामले।

"नाभमेखलयोर्म्मध्ये परिधेः स्थापनाय च।
रन्ध्रं कुर्य्यात्तथा विद्वान् द्वितीयमेखलोपरि" ॥
परिधौ खदिन्यासानाह छन्दोगपरिशिष्टे।
"बाहुमात्राः परिधय ऋजवः सत्वचोऽव्रणाः।
त्रयो भवन्त्यशीर्णाग्रा एकेषान्तु चतुर्दिशम् ॥
प्रागग्रावभितः पश्चादुदगग्रमथापरम्।

न्यसेत् परिधिमन्यञ्चेदुदगग्रः स पूर्व्वतः" ॥

अग्रत्वाः किमर्थमिताः अग्नितोऽग्नेः पार्श्वद्वये दक्षिणतः उत्तरतः पश्चात् पश्चिमे उदगग्रं उत्तराग्रम् ॥ त्रैलोक्यसारेऽपि।

"कुम्भद्वयसमायुक्ता अश्वत्थदलवन्नता।
अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता मध्ये लाञ्छस्थितिर्यथा" ॥

कुम्भद्वयसमायुक्ता गजकुम्भाकारमूलदेशयुक्ता नता नम्रा अङ्गुष्ठमितलम्बघटितमेखलाविष्ठनयुक्ता तथात्वे हस्तमलितान्यस्थिता कुण्डे वत्पातो भवतीत्यर्थः ॥ पञ्चरात्रे।

"कल्पयेदन्तरे नाभिं पुण्डरीकाम्बुजसन्निभाम्।
सुधारलोपहस्तानां नाभिरश्वत्थविस्तृता ॥
नेत्रवेदाङ्गुलोपेता कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत्।
यवद्वयक्रमेणैव नाभिं स्यगृहदारधीः ॥
नाभिश्चैवं त्रिधा कृत्वा मध्ये कुर्व्वीत कर्णिकाम्।
बहिरन्तर्द्वये नाष्टौ पत्राणि परिकल्पयेत्" ॥*॥

तत्र कुण्डस्य दोषानाह विश्वकर्म्मा।

"खाताधिके भवेद्रोगी हीने धेनुधनक्षयः।
वक्रकुण्डे च सन्तापो मरणं छिन्नमेखले ॥
मेखलारहिते शोको ह्यधिके वित्तसंक्षयः।
भार्य्याविनाशनं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विना खलम् ॥
अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्जितम्" ॥

एतत् एव वशिष्ठसंहितायाम्।

"तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैव कर्त्तव्यं शुभमेदिनम्।
हस्तमात्रं स्थण्डिलं वा संस्थिते होमकर्म्मणि" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

कुण्डं, क्ली स्त्री, (कुण्ड्यते रक्ष्यते भक्ष्यादि अत्र। कुड़ि रक्षणे + घञ्।) स्थाली। इत्यमरभरतौ।

कुण्डः, पुं, (कुण्ड्यते दह्यते कुलं अनेन। कुड़ि-दाहे + करणे घञ्।) अमृते भर्त्तरि जारजः। जीवति भर्त्तरि उपपतिजातः। इत्यमरः। २। ६। ३६॥ स्वामी बाँचिया थाकिते उपपतिजात विजन्म सन्तान इति भाषा ॥ (यथा मनुः ३। १७४।

"पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्त्तरि गोलकः"। सर्पविशेषः। यथा महाभारते। १। १२३। ९८

"कच्छपश्चाथ कुण्डश्च तक्षकश्च महोरगः" ॥)

कुण्डकीटः, पुं, (कुण्डे नरककुण्डे स्थितः कीट इव चार्व्वाकसंसर्गत्वात्।) चार्व्वाकवचनाभिज्ञपुरुषः। मतितब्राह्मणीपुत्रः ॥ (कुण्डे योनिकुण्डे कीट इव।) दासीकामुकः। इति मेदिनी ॥

कुण्डगोलकं, क्ली, (कुण्डे पात्रविशेषे गोलं गोलाकारं कं जलं अत्र।) काञ्जिकम्। इति हेमचन्द्रः ॥ (काञ्जी इति भाषा ॥ * ॥ कुण्डश्च गोलकश्च इति द्वन्द्वे कृते कुण्डगोलकौ। यथा मनुः। ३। १७४।

"परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ।
पत्यौ जीवति कुण्डः स्यात् मृते भर्त्तरि गोलकः" ॥)

कुण्डङ्गः, पुं, (कुण्डं तदाकारं गच्छति। गम + बाहुलकात् खः डित्।) कुञ्जम्। लतादिगृहम्। इति हेमचन्द्रः ॥

कुण्डपाय्यः, पुं, (कुण्डैः चमसैः पीयतेऽत्र सोमः। कुण्ड + पा + अधिकरणे यत् युगागमश्च निपात्यते।) क्रतुः। इति मुग्धबोधम् ॥

कुण्डल, क्ली, (कुण्ड्यते रक्ष्यते इति कुडि रक्षायां +वृषादिभ्यश्चित् कलच्। यद्वा कुण्डं तदाकारं लाति गृह्णातीति। ला+क।) स्वनामख्यात कर्णभूषणम्। (यथा विष्णुध्याने।
"ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः
केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी"।)
तत्पर्य्यायः। कर्णवेष्टनम् २। इत्यमरः।२।६।१०३।
पाशः। वलयः। इति मेदिनी। (पुं, कौरव्यकुलज सर्पविशेषः। यथा महाभारते १।५७।१३।
"एरकः कुण्डलो वेणी वेणीस्कन्धः कुमारकः।
बाहुकः शृङ्गवेरश्च धूर्त्तकः प्रातरातकौ।
कौरव्यकुलजास्त्वेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्"।
इक्ष्वाकुवंश्य राजकादनवाधकनः उक्ता। यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"रक्ताश्च कोविदारो युग्मपत्रस्तु कुण्डलः"।)

कुण्डलिनी, स्त्री, (कुण्डलिन्+स्त्रियां ङीप्।) कुल कुण्डलिनी शक्तिः। यथा,—
"ध्यायेत् कुण्डलिनीं सूक्ष्मां मूलाधारनिवासिनीम्।
तामिष्टदेवतारूपां सार्द्धत्रिवलयान्विताम्।
कोटिसौदामिनीभासां स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिनीम्।
तामुत्थाप्य महावर्ण्यै प्राप्यमन्त्रेण साधकः।
उर्द्धदिश्यधोभाता दावमास दहासनः।
षट्चक्राणि भित्त्वा समाहितमनाश्चिरम्।
तत्प्रभापटलध्यानं शरीरमपि चिन्तयेत्"।
इति तन्त्रसारः।*।
गुडूची। इति राजनिर्घण्टः। मिष्टान्नविशेषः। जिलिपी इति भाषा। तस्य पाकप्रकारो यथा।
"नूतनं घटमानीय तस्यान्तः कुडवं जलम्।
प्रस्थार्द्धमिताम्लेन दध्यम्लेन प्रलेपयेत्।
दिवसं सलिलं तत्र दध्याम्ल प्रस्थसम्मितम्।
घृतसर्षपाभ्याम् शोधिता घटे क्षिपेत्।
आतपे स्थापयेत्तावद्यावद्याति तदम्लताम्।
तां क्षिपेत् धृतसंप्राप्तां सितापाके ततस्ततः।
कर्पूरादिसुगन्धैश्च वर्त्तयित्वा प्रकीर्त्तिता"।
अस्या गुणाः।
"यथा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिबलप्रदा।
धातुवृद्धिकरी वृष्या रुच्या चेन्द्रियतर्पणी"।
इति भावप्रकाशः।

कुण्डली, स्त्री, (कुण्डल+गौरादि ङीष्।) मिष्टान्न विशेषः। जिलिपी इति भाषा। इति शब्दरत्ना वली।*। कुलकुण्डलिनी शक्तिः। यथा,—
"विकोर्द्धं तत्र विद्युत् प्रतिपीठ सर्व्वीश्वरम्।
तदूर्द्धे कामरूपञ्च विष्णोर्लिङ्गम्।
बन्धूकपुष्पसङ्काश लिङ्गं स्वयम्भूलिङ्गमाश्रितम्।
तत्राद्याकुण्डलिनी कुण्डली परदेवता।
कुलकुण्डलिनी देवी सार्द्धत्रिवलयान्विता।
मुखमण्डलमध्यस्था सदा मोहिनी प्रभुः।
आविश्य सूत्रवत् सूक्ष्मा...।
...।"
इति तन्त्रचूडामणिः। (अन्य ... यथा, महाभारते ...। कुण्डलिनी ३

कुण्डलिनी २ भुजङ्गी ३ शक्तिः ५ ईश्वरी ६ अरुन्धती ७।) गुडूची। काञ्चनवृक्षः। इति मेदिनी। (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः।
कुण्डलीताम्रपुष्पश्च मन्त्रकः स्वल्पकेशरी"।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे।)
कपिकच्छुः। सर्पिणीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।

कुण्डली, [न्] पुं, (कुण्डलं अस्त्यस्य इति इनि। कुण्डलाकारेण स्थितिरस्य तथात्वम्।) सर्पः। इत्यमरः।१।८।७। वरुणः। (कुण्डलं कुण्डलवदाकारं शरीरे अस्त्यस्य।) मयूरः। इति मेदिनी। चित्रलमृगः। इत्यजयपालः। (विष्णुः। यथा, महाभारते १३।१४९।११०।
"धनुर्द्धरो धनुर्वेदो दण्डो दमयिता दमः"।
"शब्दातिगः ... कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्ज्जितशासनः"।)
कुण्डलयुक्ते, त्रि। इति मेदिनी। (यथा गो रामा यणे।३।८।११।
"इमे च पुरुषा दिव्या यान्त्यस्य रथमन्तिकात्।
परः शताः कुण्डलिनो युवानः खड्गपाणयः"।)

कुण्डाशी, [न्] त्रि, (कुण्डं योनिकुण्डः तद्रूप लक्षीकृत्य अश्नाति जीवनयात्रां यापयतीति। कुण्ड+अश्+णिनि।) भण्डकः। कोटना इति भाषा। इति महाभारते दानधर्म्मे। (कुण्डस्य जारजातस्य अन्नं अश्नातीति।) कुण्डान्नभोजी। तस्य नरको यथा,—
"रङ्गोपजीवी कैवर्त्तः कुण्डाशी गरदस्तथा।
सूची माहिषिकश्चैव पर्व्वकारी च यो द्विजः।
आगारदाही मित्रघ्नः शाकुनिर्ग्रामयाजकः।
रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमं विक्रीणते च ये"।
इति विष्णुपुराणे।२।६।२०,२१। "रङ्गोपजीवी नटमल्लादिरिति। कैवर्त्तः धीवरः इति यद्वा जीवति भाराज्जात कुण्डः तदन्नभोजी कुण्डाशी। सूची पिशुनः। माहिषो महिषीपोषजीवी। यद्वा।
'महिषीत्युच्यते भार्य्या भर्त्रैवोपार्ज्जितं धनम्।
उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषिकः स्मृतः'।
इति स्मृतिप्रोक्तः। पर्व्वकारी धनादिलोभेन पर्व्वसु अमावस्यादिदिवाप्रवर्त्तकः। पर्व्वगामीति पाठे पर्व्वसु स्त्रीगामी। शाकुनिः पक्षिजीवी। शुभाशुभसूचकशकुनोपजीवी वा। ग्रामयाजकः ग्रा मार्थे यष्टा"। इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी।
(धृतराष्ट्रपुत्त्रः। यथा महाभारते।१।११७।१६।
"कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका"।)

कुण्डिका, स्त्री, (कुण्ड+स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वं च।) कमण्डलुः। इति हेमचन्द्रः। पिठरः। इति शब्दचन्द्रिका। कुँडि इति भाषा। (तामकुण्डम्। ... उपनिषद्विशेषः। यथा, मुक्तिकोपनिषदि।
"... कुण्डिका"।)

कुण्डिनम्, क्ली, विदर्भनगरम्। इति हेमचन्द्रः। (यथा, नैषधे।
"कुण्डिनं पुरवरं ... "।)

कुण्डिनः, पुं, (कुडि दाहादौ ... "अहमस्य

स्मि"। उणा।२।४९। इति इनच्।) मुनि विशेषः। इत्युणादिकोषः। (यथा, आश्वलायने।
"कुण्डिनानां वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति"।
कुरुवंशीयनृपभेदः। स च धृतराष्ट्रस्य पुत्त्रः। यथा महाभारते १।६७।९६।
"हस्ती वितर्कः क्राथश्च कुण्डिनश्चापि सप्तमः"।)

कुण्डी, स्त्री, (कुडि+इन। ततो वा ङीष्। कुण्ड+स्वार्थे वा ङीप्।) कमण्डलुः। इत्यमरः।२।७।४६। स्थाली। इत्यमरटीकायां भरतः।

कुण्डीरः, पुं, (कुण्ड्यते दह्यते संसारानलसन्तापेन। कुडि+ईरन्।) मनुष्यः। (कुण्ड्यते रक्ष्यते दुर्ब्बलो येन।) बलवति त्रि। इति धरणी।

कुत् आस्तृतौ। सौत्रधातुरयम्। इति कविकल्पद्रुमः। (भा-पर सकं-सेट्।) कुतपः इति दुर्गादासः। कुत् अपवस्य कुतपः कालविशेषः। इति रक्षितमेवमाह। इति केचित्।

कुत्र, [त्र] अव्य, प्रश्नः। पक्षान्तरं। निन्दा। इति विश्वः। (यथा, विष्णुपुराणे।१।१९।३०।
"सर्व्वभूतात्मके तात। जगन्नाथे जगन्मये।
परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा कुतः"।)

कुतनुः, पुं, (कुत्सिता तनुर्यस्य। पिङ्गलनेत्रत्वात् तथात्वम्।) कुवेरः। इति त्रिकाण्डशेषः। (त्रि, कुत्सितशरीरः। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः।)

कुतपः, पुं क्ली, अष्टोऽष्टमोंऽशः। दिवसस्याष्टमो मुहूर्त्तः। यथा,—
"अह्नो मुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्व्वदा।
तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः"।
इति श्राद्धतत्त्वे मत्स्यपुराणवचनम्।*। यादि आदिकुतपा यथा,—
"मध्याह्नः खड्गपात्रञ्च तथा नेपालकम्बलम्।
रौप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः।
पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य सन्तापकारिणः।
अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः"।
इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः। स च त्रिंश द्दण्डदिनमाने द्वितीयप्रहरशेषदण्डावधि तृतीय प्रहरप्रथमदण्डपर्य्यन्तकालः। इत्यमरः।१।७।२१।
स तु पञ्चदशधाऽऽरम्भकालः। यथा,—
'आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्य्यादारौहिणं बुधः।
विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणन्तु न लङ्घयेत्'।
इति श्राद्धवचनम्।
'दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः।
स कालः कुतपो ज्ञेयः पितॄणां दत्तमक्षयम्'।
इति प्रातश्चैव।*। दौहित्रः। वाद्यम्। छाग लोमनिर्मितकम्बलम्। कुशतृणम्। इति मेदिनी।

कुतपः, पुं, (कुत्सितं पापं तपति कुभूमिं तपति वा। तप+अच्। कुत्+अपन् वा।) सूर्य्यः। वैश्वानरः। द्विजन्मा। अतिथिः। गौः। भागिनेयः। इति हेमचन्द्रः।

कुतुकं, क्ली, (कुत्+बाहुलकात् उकञ्।) कौतुकम्। इत्यमरः।१।७।३१। (यथा, दुर्गादास बृहन्नीलतन्त्रे।१०२।
"कुतुकेन कोविदानां सज्जनीनां मनोविनोदाय।

निरमात्सीद्विर्गुमानिः शतोपदेशप्रबन्धसमम्” ॥)

कुतुपं, क्ली पुं, (कुतप + पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कुतपः । दिनस्याष्टममुहूर्त्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुतुपः, पुं, (ह्रस्वा कुतुः ततो डुप् च । ततः पृषोदरात् अकारागमे साधुः ।) चर्म्मनिर्म्मितात्पस्नेहपात्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३३ ॥ छोट कुपो इति भाषा ॥

कुतूः, स्त्री, (कुत्सितं तन्यते । तन् वाहुलकात् कूः । टिलोपश्च ।) चर्म्मनिर्म्मितस्नेहपात्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३३ ॥ मसक इति कुपो इति च भाषा ॥

कुतूणकः, पुं,(कु ईषत् तूणयति सङ्कोचयति चक्षुः यः । कु + तूण सङ्कोचे + ण्वुल् ।) बालरोगविशेषः । स तु नेत्ररोगः । कातुया इति भाषा । तस्य लक्षणम् ॥

“कुतूणकः क्षीरदोषाच्छिशूनामेव वर्त्मनि ।
जायते तेन तन्नेत्रं कण्डूरञ्च स्रवेन्मुहुः ॥
शिशुः कुर्य्याल्ललाटाक्षिकूटनासावघर्षणम् ।
शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मोन्मीलनक्षमः” ॥

इति माधवकरः ॥ कुकूणक इत्यपि पाठः ॥ (यथा,—

“कुकूणकः शिशोरेव दन्तोत्पत्तिनिमित्तजः ॥
स्यात्तेन शिशुरुच्छूनताम्राक्षो वीक्षणाक्षमः ।
स वर्त्मशूलपैच्छिल्यकर्णनासाक्षिमर्द्दनः” ॥

इत्युत्तरतन्त्रे ८ अध्याये वाभटेनोक्तम् ॥ * ॥

चिकित्सा यथा ॥

“शुण्ठी भृङ्गनिशाकल्कः पुटपाकः ससैन्धवः ।
कुकूणकेऽक्षिरोगेषु भद्रमाश्च्योतनं हितम् ॥
क्रिमिशैलशिलादार्व्वी लाक्षाकाञ्चिकगैरिकैः ।
चूर्णाञ्जनं कुकूणे स्याच्छिशूनां मोचकीषु च ।
सदर्शनामूलचूर्णादञ्जनं स्यात् कुकूणके” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे बालरोगाधिकारे ॥)

कुतूहलं, क्ली, (कुतूं चर्म्मयतैलादिपात्रवत् अन्तर्हलति सोत्सुकं करोति । हल् + अच् ।) अपूर्ब्ववस्तुदिदृक्षादतिशयः । तत्पर्य्यायः ।
कौतूहलम् २ कौतुकः ३ कुतुकम् ४ । इत्यमरः । १ । ७ । ३१ ॥ चित्रम् ५ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, नैषधे । १ । ११९ ।

“प्रियावियोगाद्विधुरोऽपि निर्भरं
कुतूहलाक्रान्तमना मनागभूत्” ॥

नायिकालङ्कारविशेषः । तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे । ३ । ११९ ।

“रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात्कुतूहलम्” ॥)

कुतूहलः, त्रि, प्रशस्तः । अद्भुतः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुत्यं, क्ली, (कुत्सितं तृणमिव ।) कुम्भी । इति हारावली । पाना इति भाषा । (कुम्भिकाशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कुत्र, व्य, (“सप्तम्यास्त्रल्” । ५ । ३ । १० । इति त्रल् ।) कस्मिन् इति व्याकरणम् । कोथाय इति भाषा ॥ (यथा, महानाटके ।

“हा ! सीता केन नीता मम हृदयगता केन वा कुत्र दृष्टा” ॥)

कुत्रचित्, व्य, (कुत्र च चित् च इति द्वन्द्वसमासः । मुग्धबोधमते “किमः त्र्यन्ताच्चिचनौ” । इति चित् ।) कोनखाने इति भाषा । इति व्याकरणम् । (यथा महाभारते । ३ । १४२ । ५३ ।

“असुरेभ्यो भयं नास्ति युष्माकं कुत्रचित् क्वचित्” ॥)

कुत्स ङ क ञ अवक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ चुरां–आत्मं–उभय–सकं–सेट् ।) पञ्चमस्वरी । दन्त्यवर्गोपधः । अवक्षेपो निन्दा । ङ क,यो न कुत्सयते कुत्स्यमिति हलायुधः ॥ ञ, कुत्सयति कुत्सयते । अयमात्मनेपदीत्यन्ये । कदाचित् परस्मैपदार्थो ञकारः । इति दुर्गादासः ॥

कुत्सनं, क्ली, (कुत्स् + भावे ल्युट् ।) निन्दनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनौ ४ । १६३ ।

“नास्तिक्यं वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम्” ।

कुत्स्यते निन्द्यतेऽनेन । करणे ल्युट् । निन्दासाधनधर्म्मः । त्रि कुत्सायुक्तः ॥)

कुत्सला, स्त्री (कुत्सं क्रयविक्रययोर्निषिद्धतया निन्दां लाति । ला + कः + टाप् ।) नीलीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुत्सा, स्त्री, (कुत्स् निन्दने + भावे अप्–टाप् च ।) कुत्सनम् । तत्पर्य्यायः । अवर्णः २ आक्षेपः ३ निर्व्वादः ४ परीवादः ५ अपवादः ६ उपक्रोशः ७ जुगुप्सा ८ निन्दा ९ गर्हणम् १० । इत्यमरः । १ । ६ । १३ ॥ गर्हा ११ निन्दनम् १२ कुत्सनम् १३ परिवादः १४ जुगुप्सनम् १५ अपक्रोशः १६ भर्त्सनम् १७ अपवादः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ उपरागः १९ अवध्वंसः २० छया २१ धिक् २२ सामि २३ । इति जटाधरः ॥

कुत्सितं,क्ली, (कुत्स + कर्म्मणि क्तः ।) कुष्ठनामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुड् इति भाषा ॥)

कुत्सितः, त्रि, (कुत्स् + क्तः ।) निन्दितः । तत्पर्य्यायः । निकृष्टः २ प्रतिकृष्टः ३ अर्व्वा ४ रेफः ५ याप्यः ६ । अवमः ७ अधमः ८ कुपूयः ९ अवद्यः १० खेटः ११ गर्ह्यः १२ अणकः १३ इत्यमरः । ३ । १ । ५४ ॥ रेपः १४ चरमः १५ आणकः १६ अनकः १७ । इति तट्टीका ॥ कुप्रियः १८ । इति जटाधरः ॥ आखेटः १९ रेगसः २० काण्डः २१ गर्ह्वितः २२ अपकृष्टकः २३ । इति शब्दरत्नावली ॥

कुथ इ क्लेशे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां–परं–अकं–सकञ्च–सेट् इदित् ।) पञ्चमस्वरी । इ कर्म्मणि कुन्थ्यते । क्लेश इह दुःखानुभवः । शीतार्त्तश्च न कुन्थतीति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

कुथ य पूतिले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां–परं–अकं–सेट् ।) पूतिलं दुर्गन्धीभावः । य, कुथ्यति मीनो दुर्गन्धः स्यादित्यर्थः । चुकोथ । इति दुर्गादासः ॥

कुथः, पुं स्त्री, (कुथ्यति अशोभां क्लेशं वा । कुथ इ हिंसायां अच् । आगमविधेरनित्यत्वात् न नुमागमः ।) गजपृष्ठस्थितचित्रकम्बलम् । हातिर पिठेर भुल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रवेणी २ आस्तरणम् ३ वर्णः ४ परिस्तोमः ५ । इत्यमरः । २ । ८ । ४२ ॥ प्रवेणिः ६ परिस्तोमः ७ कुथा ८ कुथम् ९ । इति तट्टीका ॥ वोथः १० व्यास्तरः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा शब्दार्थचिन्तामणौ ।

“कुथा कन्था समाख्याता कुथः स्यात् करिकम्बलम् ।
कुथः कुशः कुथः कीटः प्रातःखायी द्विजः कुथः” ॥

यथा महाभारते २ । ५१ । ३६ ।

“शुतशश्च कुथांस्तत्र सिंहलाः समुपाहरन्” ॥)

कुथः, पुं, (कुथ + अच् ।) कुशतृणम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६६ ॥ (यथा रामायणे । २ । ३० । १४ ।

“शाद्वलेषु यदा शिश्ये वनान्ते वनगोचरा ।
कुथास्तरणतल्पेषु किं स्यात् सुखतरं ततः” ॥)

कुथोदरी, स्त्री, (कुथं हिंसात्मकमुदरं यस्याः सा ।) निकुम्भदुहिता । कुम्भकर्णपौत्री । सा च कल्किदेवेन हता । यथा ।

मुनय ऊचुः ।

“शृणु विष्णुयशःपुत्त्र ! कुम्भकर्णात्मजात्मजा ।
कुथोदरीति विख्याता गगनार्द्धसमुत्थिता ॥
कोलकञ्जस्य महिषी विकञ्जजननी च सा ।
हिमालये शिरः कृत्वा पादौ च निषधाचले ॥
शेते स्तनं पाययन्ती विकञ्जं प्रस्नुतस्तनी ।
तस्या निश्वासवातेन विवशा वयमागताः ॥
दैवेनैव समानीताः प्राप्तास्तव पदाम्बुजम् ।
मुनयो रक्षणीयास्ते रक्षःसु च विपत्सु च ॥
इति तेषां वचः श्रुत्वा कल्किः परपुरञ्जयः ।
सेनागणैः परिवृतो जगाम हिमवद्गिरिम्” ॥

इत्यादि ॥

“सा कुथोत्थाय सहसा ननर्द्द परमाद्भुतम् ।
तेन नादेन महता वित्रस्ताश्चाभवन् जनाः ।
निपेतुः सैनिकाः सर्व्वे मूर्च्छिता धरणीतले ॥
सा रथांश्च गजांश्चापि वितत्रास्या भयानका ।
जग्रास प्रश्वासवातैः समानीय कुथोदरी ॥
सेनागणास्तदुदरं प्रविष्टाः कल्किना सह ।
यथार्कमुखवातेन प्रविशन्ति पिपीलिकाः ॥
तद्दृष्ट्वा देवगन्धर्व्वा हाहाकारं प्रचक्रिरे ।
तत्रस्था मुनयः शेषुर्जेपुस्तान्ये महर्षयः ॥
निपेतुरन्ये दुःखार्त्ता ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
यदुः एकयोधा ये जह्नुस्तन्निशाचराः ॥
जगतां कदनं दृष्ट्वा सस्मारात्मानमात्मना ।
कल्किः कमलपत्राक्षः सुरारातिनिसूदनः ॥
वाणाग्निं चेलचर्म्मभ्यां काम्बलैर्यानदारुभिः ।
प्रज्वाल्योदरमध्येन करवालं समाददे ॥
तेन खड्गेन महता कुक्षिं निर्भिद्य बन्धुभिः ।
वलिभिर्भाटभिर्व्वीरैर्वृतः शस्त्रास्त्रपाणिभिः ॥
वहिर्ब्बभूव सर्व्वेशः कल्किः कल्कविनाशनः ।
सहस्राक्षो यथा वृत्रकुक्षिं दम्भोलिनेमिना ॥
योनिरन्ध्राद्गजरथास्तुरगाश्चाभवन् वहिः ।
नासिकाकर्णविवरात् केऽपि तस्या विनिर्गताः ॥
ते निर्गतास्ततस्तस्याः सैनिकारुधिरोक्षिताः ।
तां विव्यधुर्निःक्षिपन्तीं तरसा चरणौ करौ ॥
ममार सा भिन्नदेहा भिन्नकुक्षिशिरोधरा ।
नादयन्ती दिशो द्यां खं चूर्णयन्ती च पर्व्वतान्” ।

इति कल्किपुराणे १६ अध्यायः ॥

कुदालः, पुं, (कुं भूमिं दालयति विदारयति । कु +

दल विदारणे + णिच् + अण् ।) कुद्दाल । इत्य-मरटीकायां रमानाथः ॥

द्दार, पु, (कुं पृथ्वीं दारयति विदारयति । कु + दृ + णिच् + कर्म्मण्यण् । पृषोदरात् साधुः ।) कुद्दालः । इति जटाधरः ॥ (काञ्चनवृक्षः । वृक्षमात्रम् । भूविदारणेन समुत्थितत्वात् ॥)

द्दाल, पु, (कुं भूमिं दालयति । कु + दल + णिच् + अण् । पृषोदरात् डत्वे साधुः ।) कोविदार-वृक्षः । इत्यमरः ।२।४।२२॥ (यथास्य पर्य्यायाः । "कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः । कुण्डलीताम्रपुष्पश्च स्वल्पकः स्वल्पकेशरी" ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ॥ गुणा अस्य काञ्चनारशब्दे उक्ताः ॥) भूमिदारणास्त्रम् । इति मेदिनी ॥ कोदाल इति भाषा । (यथा महाभारते । ३ । १०७ । २३ । "समासाद्य तिमं तथाप्यखनन् सगरात्मजाः । कुद्दालैर्हृषकैश्चैव समुद्रं यत्नमास्थिताः" ॥)

कुद्य स्त्री, (कुद + क्यप् ।) कुड्यम् । भित्तिः । इत्यमर-टीका ॥

कुद, इ क मिथ्योक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-सक-सेट् । इदित् ।) पञ्चमस्वरी । दन्त्यवर्ग-तृतीयोपधः । इ क कुन्दयति नीचः । मिथ्या वदतीत्यर्थः । कुन्द्र इत्यनेनैवेष्टसिद्धे इदनुबन्धो वैदेहपाठक्रमभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुदङ्ग, पुं, (कुद मिथ्येव कायते अनित्यत्वात् चयमङ्कुरलाच । कै + क । निपातनात् साधुः ।) गृह-विशेषः । मञ्चोपरिमण्डपः । तत्पर्य्यायः । उट्टाट २ पिठरः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुद्रङ्ग, पु, (कु ईषत् उद्गतो रङ्गः रञ्जनं यत्र अनित्य-त्वात् । कु + उत् + रन्ज + अधिकरणे घञ् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) मञ्चमण्डपः । इति हारा-वली ॥

कुद्रव, पु, (कुं भूमिं द्रावयति । कु + द्रु + अन्तर्णिच् + अच् ।) कोद्रवः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (को-दधान् इति भाषा ॥)

कुध्र, पु, (कुं पृथ्वीं भूमिं धारयति । कु + धृ + मूल-विभुजादित्वात् कः ।) पर्व्वतः । इति हलायुधः ॥ (यथा कालिदासोक्तौ ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

कुनख, पु, (कुत्सितो नखो यत्र ।) क्षुद्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा ।
"नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तञ्च देहिनाम् ।
कुर्व्वाते दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत् ॥
तदेवाभ्यन्तरे दोषे प्रवृद्धं कुनखं वदेत्" ॥
इति माधवकरः ॥
(अस्य चिकित्सा यथा ॥
"चिप्पे दुष्टव्रणाख्याता [illegible]" ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे ॥
तथाच सुश्रुते ।
"अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसितः खरः ।
भवेत्तु कुनखं विद्यात् कुलीनमिति सञ्ज्ञितम्" ॥
अयं हि रोगो जन्मान्तरीयसुवर्णापहरणा-कृतप्रायश्चित्तस्य भुक्तावशिष्टमहापातकस्य चिह्न-रूपः । यथा विष्णुसंहितायाम् ।
"नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वमुत्तीर्णानां मानुष्ये लक्षणानि भवन्ति । कुष्ठातिपातकी ब्रह्महा यक्ष्मी सुरापः श्यावदन्तकः सुवर्णहारी कुनखी गुरु-तल्पगो दुश्चर्म्मा" ॥) कुत्सितनखयुक्ते, त्रि ॥

कुनखी [न्] त्रि, (कुनख इति स्वनामविश्रुतो रोगो-ऽस्यास्तीति ।) कुनखरोगयुक्तः । सङ्कुचितनखः । यथा । "सुवर्णहारी कुनखी । कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशाहं व्रतं चरित्वा तद्दन्तनखावुद्धरेयाताम्" ॥ इति शुद्धितत्त्वम् ॥

कुनट, पु, (कुत्सितं नटतीति । कु + नट् + अच् ।) श्योनाकभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुत्सितो नट इति विग्रहे नटाधमः ॥ श्योनाकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कुनटी, स्त्री, (कुनट + गौरादित्वात् ङीष् ।) मनः-शिला । इत्यमरः ।२।९।१०८॥
(अस्याः पर्य्यायाः ॥
"मनःशिला मनोगुप्ता च नेपाली कुनटी शिला" ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
अन्यद्विवरणमस्य मनःशिलाशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
धन्याकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पर्य्याया यथा ॥
"धान्यकं धानकं धान्यं धाना धानेयकं तथा ।
कुनटी धेनुकाच्छत्रा कुस्तुम्बुरु वितुन्नकम्" ॥
गुणाश्चास्य धन्याकशब्दे ज्ञातव्याः ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
नेपालदेशजमनःशिला । इति केचित् । इति भरतः ॥ (कुत्सिता नर्त्तकी । अनिपुणा नर्त्तकी ॥)

कुनली, [न्] पु, (कुत्सितं ईषद् वा नलोऽस्यास्तीति इनिः ।) वकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुनाभि, पु, (ईषत् नाभिरिव आवर्त्तकत्वात् ।) वातमण्डली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घूर्णवातास इति भाषा ॥ निधिः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुनाशक, पु, (ईषत् नाशयति स्पर्शनेन । कु + नश + णिच + ण्वुल् ।) यवासः । इत्यमरः ।२।४।९१॥
(दुरालभा । आल्कुशीति भाषा ॥
अस्य पर्य्याया यथा ॥
"यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ।
दुरालभा दुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी ॥
गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया हरविग्रहा" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ म भागे ॥)

कुनच वक्रणे । सौत्रः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-अक-सक-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । वक्रणमिति वक्र इवाचरतीति क्वौ वक्रं करोतीति ण्यौ च रूपम् । तेन कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च । सौत्रत्वमस्या-भावः धन्वीकरणञ्च । कुनति खलः कुटिलोऽभ्भो वा स्यादित्यर्थः । कुनयति खलः साधुं वा करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुन्त, पु, (कुं भूमिं उनत्ति क्लेदयति । कुं शरीरं उनत्ति भेदयति दारयति वा धातूनामनेकार्थ-त्वात् उन्द + बाहुलकात् त । शकन्ध्वादिवत् साधुः ।) गवेधुका । प्रासास्त्रम् । इति मेदिनी ॥ (भल्लास्त्रम् । भाला इति भाषा । यथा कथासरित्-सागरे ।
"कुन्तदन्ता कथं कुर्य्यात् राक्षसीव हि सा शिवम्" ॥)
चण्डभावः । क्षुद्रजन्तुः । इति विश्वः ॥ क्षुद्रकीटः । उत्कुणम् । (उकुन् इति भाषा ॥)

कुन्तल, पु, (कुन्तः उत्कुन लाति गृह्णाति । ला + क ।) केशः । (यथा साहित्यदर्पणे ३।१२४।
"कापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः ।
बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम्" ॥)
ह्रीवेरम् । इत्यमरः २ । ६ । ९५ ॥ चषकः । यवः । इति मेदिनी ॥ (कुन्तस्य अग्राकारमिव लाति ।) लाङ्गलम् । इति विश्वः ॥ ध्रुवकभेदः । यथा,—
"वर्णैः षोडशभिः कार्य्यः कुन्तलो लघुशेखरे ।
शृङ्गारे च रसे प्रोक्तमानन्दफलदायकः" ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (दाक्षिणात्यजनपद-विशेषः । तदधिष्ठाता राजा च यथा महाभारते २ । राजसूयिकपर्व्वणि ३४ । ११ ।
"आकर्षः कुन्तलश्चैव मालवाश्चान्ध्रकास्तथा ।
द्राविडाः सिंहलाश्चैव राजा काश्मीरकस्तथा" ॥)

कुन्तलवर्द्धन, पु, (कुन्तलान् केशान् स्वरसेन वर्द्ध-यति । वृध + णिच् + ल्यु ।) भृङ्गराजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुन्तला, पु, (कुन्ता अस्त्रविशेषा लीयन्ते गृह्यन्ते यत्र । ला + घञर्थे क ।) देशविशेषः । बहुवच-नान्तशब्दोऽयम् । इति मेदिनी ॥ (स च दाक्षि-णात्यप्रदेश इत्युच्यते । यथा महाभारते ६।९।५९।
"भक्तिका कुन्तलाश्चैव सौहृदा नलकानना ।
कौकुट्टकास्तथा चोलाः कोङ्कणा मालवा नराः" ॥)

कुन्तलिका, स्त्री, (कुन्तलस्य लाङ्गलस्य आकार इव विद्यतेऽस्याः इति ठन् । टाप् अत इत्वञ्च ।) दध्यादिच्छेदनी । दइकाटा छुरी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पालिका २ । इति हारावली ॥ (बालानामौषधम् । यथा सुश्रुते ।
"कुन्तलिका कुरण्टिका प्रभृतीभेदमुपक्रम्य अस्या गुणास्तत्रैवोक्ताः ।
"स्वादुपाकरसा शीता कफघ्नातिपिच्छिला ।
लवणार्द्ररसा रूक्षा सक्षारा वातला सरा" ॥
स्वादुतिक्ता कुन्तलिका ॥)

कुन्तलोशीर, क्ली, (कुन्तल इव उशीरम् ।) वा-लकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ बाला इति भाषा ॥

कुन्ती, स्त्री, (राज्ञा कुन्तिभोजेन आबाल्यात् पा-लिता सती पृथा वसुदेवभगिनी कुन्तीति नाम्ना विख्याता । यथा, हरिवंशे ३४ । २३ २४ ।
"पृथा दुहितरं वव्रे कुन्तिस्तु कुरुनन्दन ॥
शूरः पूज्याय वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ ॥
तस्मात्कुन्तीति विख्याता कुन्तिभोजात्मजा पृथा" ॥)
...राजमाता । सा च शूरसेनराजकन्या पृथा ।

नाम्ना ख्याता। तत्पिता शूरसेनः तां राज्ञे कुन्तिभोजाय दत्तवान्। इयं हि कन्यावस्थायां मुनिदत्तविद्यापरीक्षार्थं मन्त्रबलाहूतात् सूर्य्यात् कर्णं प्रासोष्ट। विवाहात् परञ्च सा मृगीभूतस्य मुनेः शापात् स्त्रीसङ्गवञ्चितस्य स्वामिनो महाराजपाण्डोराज्ञया धर्म्माद्युधिष्ठिरं पवनाद्भीमं इन्द्रादर्ज्जुनं सुषुवे। इति महाभारते १।१११ अध्यायः॥ इयञ्च परमसाध्वीतया भगवद्बादरायणादिमहर्षिगणवरप्रभावेण प्रातःस्मरणीया रमणी।

यदुक्तम्,—

"अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा।
पञ्चकन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्" ॥)

गुग्गुलुवृक्षः। शल्लकी। इति विश्वमेदिन्यौ॥ शल्लकी। इति जटाधरः॥

कुन्थ ग क्लिषि। क्लिशि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यां-परं-सकं-अकं च-सेट्।) पञ्चमस्वरी। क्लिशि दुःखानुभवे। ग कुथ्नाति बुभुक्षार्त्तः। इति हलायुधः। चुकुन्थ। इति दुर्गादासः॥

कुन्थुः,पुं, (कुथ्नाति दुःखसहनक्षमो भवति। कुन्थ+उन्।) बौद्धविशेषः। जिनचक्रवर्त्तिविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

कुन्दः, पुं क्ली, (कु कुत्सितं दुर्गन्धादिजनितक्लेशं द्यति नाशयति। कु+दो छेदने+कः। पृषोदरात् नुम्। यद्वा कौतीति। "कुन्दादयश्च"। उणां ४। ९८। इति निपातनात् सिद्धम्।) पुष्पवृक्षविशेषः। कुँदफुलेर गाछ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। माघ्यम् २। इत्यमरः।२।४।७३॥ सुक्लपुष्पः ३। इति रत्नमाला॥ मकरन्दः ४ महामोदः ५ मनोहरः ६ मुक्तापुष्पः ७ सदापुष्पः ८ तारपुष्पः ९ अट्टहासकः १० दमनः ११ वनहासः १२ मनोज्ञः १३ वोरटम् १४ वरटम् १५। इति शब्दरत्नावली॥

(यथा, नवग्रहस्तोत्रे शुक्रस्तुतिः।

"ॐ हिमकुन्दमृणालाभं दैत्यानां परमं गुरुम्।
सर्व्वशास्त्रप्रवक्तारं भार्गवं प्रणमाम्यहम्" ॥)

अपि च। भावप्रकाशे॥

"कुन्दन्तु कथितं माघ्यं सदापुष्पश्च तत् स्मृतम्।
कुन्दंशीतं लघु श्लेष्मशिरोरुग्विषपित्तहृत्"॥

अस्य गुणाः। अतिमधुरत्वम्। शीतलत्वम्। कषायत्वम्। केशमार्दवत्वम्। कफपित्तहरत्वम्। सारकत्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पुष्पगुणौ। श्लेष्मकारित्वम्। ग्राहित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

कुन्दः,पुं, कुन्दुरुनामगन्धद्रव्यम्। (अस्य पर्य्याया यथा॥

"कुन्दुरुस्तु मुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) भ्रमियन्त्रम्। कुँद इति भाषा। कुवेरस्य निधिविशेषः। इति मेदिनी॥ करवीरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुन्दपुष्पवर्णं इव श्वेततया सत्ययुगे हंसावतारत्वाच्च। विष्णुः। यथा महाभारते १३।१४९।१००।

"कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्ज्जन्यः पवनोऽनिलः"॥

यद्वा कुं पृथ्वीं कश्यपाय दत्तवान्। दा+कः। द्वितीयाया अलुक्। परशुरामावतारे क्षत्रियहत्यापापशुद्ध्यर्थं मारीचाय अश्वमेधयज्ञे महादानस्य दक्षिणास्वरूपवसुन्धरादानादस्य तथात्वम्। तत्कथा यथा हरिवंशे।

"सर्व्वपापविशुद्ध्यर्थं वाजिमेधेन चेष्टवान्।
तस्मिन् यज्ञे महादाने दक्षिणां भृगुनन्दनः।
मारीचाय ददौ प्रीतः कश्यपाय वसुन्धराम्" ॥)

कुन्दकः, पुं, (कुन्द+संज्ञायां कन्।) कुन्दुरुकः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुन्दमः, पुं, (अनिष्टकारित्वात् कुत्सितं उन्दुरादिकं दमयति नाशयतीति। दम+णिच्+अच् पृषोदरात् मुमि साधुः। यद्वा कुन्देन मीयते प्रायेण शुभ्रवर्णत्वात्। कुन्द+मा+घञर्थे कः।) विडालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुन्दरः, पुं, (कुं भूमिं दारयति। अन्तर्भूतणिजर्थे दॄ+अच् पृषोदरात् मुमि साधुः।) तृणभेदः। कुन्दरा इति कलिङ्गे ख्यातः। तत्पर्य्यायः। कारुरः। २ भिण्टी ३ दीर्घपत्रः ४ खरच्छदः ५ रसालः ६ क्षेत्रसम्भूतः ७ सुलभः ८ मृगवल्लभः ९। अस्य तृणगुणाः। गौल्यत्वम्। शीतत्वम्। पित्तातिसारनाशित्वम्। गोधनानां प्रशस्तत्वम्। बलपुष्टिविवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुन्दवत् निर्म्मलानि धर्म्मानुबन्धीनि फलानि राति ददाति। कुन्द+रा+कः। यद्वा कुं पृथ्वीं, हिरण्याक्षदैत्यं हन्तुकामो भगवान् विष्णुः वराहरूपेण दारयति। दॄ+णिच्+अच् पृषोदरात् मुमि साधुः। विष्णुः। यथा महाभारते १३।१४९।१००।

"कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्ज्जन्यः पवनोऽनिलः" ॥)

कुन्दिनी, स्त्री, (कुन्दानां पद्मानां समूहः। खलादित्वात् इनिः। स्त्रियां ङीप्।) पद्मिनी। पद्मसमूहः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुन्दुः, स्त्री, (कुं भूमिं दृणातीति। कु+दॄ+बाहुलकात् डुः।) कुन्दुरुनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दमाला अमरटीका च॥ (कुन्दुरुशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥) मूषिके पुं। इति शब्दरत्नावली॥

कुन्दुरः, पुं, (कुं भूमिं दारयति। दॄ विदारे+उरन्।) कुन्दुरुनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कुन्दुरुः, पुं, स्त्री, (कुं भूमिं उनत्ति। उन्द्+मत्वादित्वात् निपातनात् साधुः।) स्वनामख्यातसुगन्धिद्रव्यम्। यस्य निर्य्यासे कुन्दुरुखोटि इति ख्यातिः। तत्पर्य्यायः। पालङ्क्या २ मुकुन्दः ३ कुन्दः ४। इत्यमरः।२।४।१२१॥ पालङ्की ५ सुकुन्दुः ६ कुन्दुः ७ कुन्दुरः ८। इति तट्टीकायां भरतः॥ कुन्दुरुकः ९ सौराष्ट्रः १० शिखरी ११ कुन्दकः १२ तीक्ष्णः १३ गोपुरकः १४ बहुगन्धः १५ पालिन्दः १६ भीषणः १७ तीक्ष्णगन्धः १८ बली १९। इति जटाधरः॥ अपि च।

"कुन्दुरुस्तु मुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि।
कुन्दुरुर्म्मधुरस्तिक्तस्तीक्ष्णस्त्वच्यः कटुर्हरेत्।
ज्वरस्वेदग्रहालक्ष्मीमुखरोगकफानिलान्" ॥

इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। कफपित्तार्त्तिदाहनाशित्वञ्च। अस्य पानलेपनयोर्गुणाः। शिशिरत्वम्। प्रदरामयशान्तिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अलक्ष्मीरक्षोज्वरनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥

(अस्य व्यवहारो यथा वैद्यकचक्रपाणि-संग्रहे ऽष्टादशशतिकप्रसारणी तैले॥

"कर्पूरं कुन्दुरुनिशालवङ्गध्यामचन्दनम्" ॥ * ॥)

कुन्दुरुकः, पुं, स्त्री, (कुन्दुरु+स्वार्थे कन्।) कुन्दुरुनाम सुगन्धिद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कुन्दुरुकी, स्त्री, (कुन्दुरुक+जातित्वात् ङीष्।) शल्लकीवृक्षः। इत्यमरः।२।४।१२४॥

कुप इ कि स्तृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्-इदित्।) पञ्चमस्वरी। इ कुम्प्यते। कि कुम्पयति कुम्पति। स्तृतिराच्छादनम्। इति दुर्गादासः॥

कुप, क द्युतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) क कोपयति। इति दुर्गादासः॥

कुप य इर् कोपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-अकं-सेट्-इरित्।) कोपो नेत्रलौहित्यादिहेतुश्चित्तविकारः। य, कुप्यति माता शिशवे। इर् अकुपत् अकोपीत्। अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये। "कदाचित् कुप्यते माता नोदरस्था हरीतकी"। इति तु कुप्यतीति कुप् ततः स इवाचरति इति क्वौ साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

कुपथः, पुं, कुत्सितः पन्थाः। (पाणिनिमते कापथ इति नित्यं स्यात्। वोपदेवमते तु "पथि पुरुषे वा"। इति सूत्रेण विभाषया कोः कादेशः।) कापथः। इति शब्दरत्नावली। (यथा, श्रीमद्भागवते ५।६।१०। "स्वधर्म्मपथमकुतोभयमपहाय कुपथपाषण्डमसमञ्जसं निजमनीषया मन्दः प्रवर्त्तयिष्यति"॥

कुपथः सेव्यत्वेनास्त्यस्य। अर्श आदित्वात् अच्। कुपथगामिनि, त्रि। यथा महाभारते।१।६७।२९।

"कुपथस्तु सहायोऽयं श्रीमान् राजन्! महासुरः।
सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः" ॥)

कुपाणिः, त्रि, (कुत्सितः पाणिर्यस्य।) वक्रहस्तः। इति जटाधरः। कोणा इति भाषा॥

कुपिनी, [न्] पुं, (कुपिनी मत्स्यधानी अस्यास्तीति। व्रीह्यादित्वात् इनिः।) कैवर्त्तः॥ इति त्रिकाण्डशेषः। जालिया इति भाषा॥

कुपिनी, स्त्री, (कुम्प्यते रुध्यते मत्स्योऽत्र। कुप इ कि स्तृतौ अधिकरणे बाहुलकात् इनि। ततश्च ङीप् पृषोदरादित्वात् साधुः।) स्वल्पमत्स्यधानी। इति शब्दरत्नावली। खालुइ इति भाषा॥

कुपिन्दः, पुं, (कुम्पयति विस्तारयति सूत्राणि। कुप इ कि स्तृतौ+"कुपेर्वा वश्च"। उणां ४।८६। इति किन्दच्।) तन्तुवायः। इत्युणादिकोषः॥

कुपीलुः, पुं, (कुत्सितः पीलुः।) कारस्करवृक्षः तिन्दुकविशेषः। मधुरतेन्दु माकड़ाकेँदु इति २ भाषा। तत्पर्य्यायः। जलजः २ दीर्घपत्रकः ३ कुलकः

दल विदारणे + णिच + अण् ।) कुद्दाल । इत्य मरटीकायां रमानाथ ॥

कुद्दार, पु, (कु पृथ्वीं दारयति विदारयति । कु + दॄ + णिच + कर्म्मण्यण । पृषोदरात् साधुः ।) कुद्दाल । इति जटाधर ॥ (काञ्चनवृक्ष । वृक्षमा त्रम् । भूविदारणेन समुत्थितत्वात् ॥)

कुद्दाल, पु (कु भूमिं दालयति । कु + दल + णिच + अण । पृषोदरात् द्वित्वे साधु ।) कोविदार वृक्ष । इत्यमर ।२।४।२२॥ (यथास्य पर्य्याया ।

"कोविदारश्चमरिक कुद्दालो युगपत्रक ।
कुण्डलीताम्रपुष्पश्च स्मान्तक स्वल्पकेशरी' ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ॥ गुणा श्चास्य काञ्चनारशब्दे उक्ता ॥) भूमिदारणास्त्रम् । इति मेदिनी ॥ कोदाल इति भाषा । (यथा महाभारते । ३ । १०७ । २३ ।

"समाधाय विलं तत्राप्यखनन् सगरात्मजा ।
कुद्दालैर्ह्रेषकैश्चैव समुद्रे यत्नमास्थिता ” ॥)

कुद्य स्त्री, (कुद + क्यप) कुड्यम । भित्ति । इत्यमर टीका ॥

कुद्र, इ क मिथ्योक्तौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पर सक सेट । इदित् ।) मध्यमस्वरी । दन्त्यवर्ग तृतीयोपध । इ क कुन्द्रयति नीच । मिथ्या वक्तीत्यर्थ । कुन्द्र इत्यनेनैवेष्टसिद्धे इदनुबन्धो वेदसूत्राद्यभेदार्थ । इति दुर्गादास ॥

कुद्रङ्ग,पु, (कुद्र मिथ्येव कायत अनित्यत्वात् द्यायभङ्गुरत्वाच । कै + क । निपातनात् साधु ।) गृह विशेष । मञ्चोपरिमण्डप । तत्पर्य्याय । उट्टाट २ पिठर ३ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कुद्दङ्ग, पु, (कु ईषत उद्गतो रङ्ग रञ्जन यत्र अनित्य त्वात् । कु + उत + रञ्ज + अधिकरणे घञ । पृषोदरादित्वात् साधु ।)मञ्चमण्डप । इति हारा वली ॥

कुद्रव, पु, (कु भूमिं द्रावयति । कु + द्रु + अन्तर्णिच् अच ।) कोद्रव । इत्यमरटीकायां भरत ॥ (को दयान् इति भाषा ॥)

कुध्र, पु, (कु पृथ्वीं भूमिं धारयति । कु + धृ + मूल विभुजादित्वात् क ।) पर्व्वत । इति हलायुध ॥ (यथा कालिदासोक्तौ ।

"वाधार उभ्रनधगध्वतोकृधिषनि कुधेडगजानिगणेड
गोरावाकडूर सोदुडूतरयेयकभादडम ।
उपेन्द्रनरकाधिभिक्षिटगिभेडार्द्राजिनाच्छच्छवि
स स्मादम्मुमन्मुदालिन्मकादवो मुदे वो स्त्वड ॥)

कुनख पु, (कुत्सितो नखो यत्र ।) क्षुद्ररोगविशेष । तस्य लक्षण यथा ।

"नखमांसमधिष्ठाय वात पित्तञ्च देहिनाम् ।
कुर्व्वाते दाहपाकौ च त व्याधि चिप्पमादिशेत ॥
तदेवाभ्यतो दोष परुष कुनख वदेत ॥
इति माधवकर ॥

(अस्य चिकित्सा यथा ॥

' चिप्पे स्वेदमभ्यङ्गं शस्त्रेण सुखलेपनम् ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे ।
तदप्युच्यते

"अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसित खर ।
भवेत्तु कुनख विद्यात् कुलीनमिति सञ्ज्ञितम्” ॥

अय हि रोग जन्मान्तरीयसुवर्णापहरणा कृतप्रायश्चित्तस्य भुक्तावशिष्टमहापातकस्य चिह्न रूप । यथा विष्णुसंहितायाम् ।

'नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वमुत्तीर्णानां मानुष्ये लक्षणानि भवन्ति । कुष्ठातिपातकी ब्रह्महा यक्ष्मी सुराप श्यावदन्तक सुवर्णहारी कुनखी गुरुतल्पगो दुश्चर्म्मा" ॥) कुत्सितनखयुक्ते त्रि ॥

कुनखी [न] त्रि, (कुनख इति स्वनामविश्रुतरोगो ऽस्यास्तीति ।) कुनखरोगयुक्त । सङ्कुचितनख । यथा । "सुवर्णहारी कुनखी । कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं व्रतं चरित्वा तद्दन्तनखानुद्धरेयाताम्' ॥ इति शुद्धितत्त्वम् ॥

कुनट पु, (कुत्सित नटतीति । कु + नट् + अच ।) श्योनाकप्रभेद । इति राजनिर्घण्ट ॥ (कुत्सितो नट इति विग्रहे नटाधम ॥

श्योनाकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कुनटी, स्त्री, (कुनट + गौरादित्वात् ङीष् ।) मन शिला । इत्यमर ।२।९।१०८॥

(अस्या पर्य्याया ॥

"मन शिला मनोह्वा च नेपाली कुनटी शिला" ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

अन्यद्विवरणमस्य मन शिला शब्दे ज्ञातव्यम् ।) धन्याकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

(पर्य्याया यथा ॥

"धान्यक धानक धान्य धानाधानेयकस्तथा ।
कुनटी धेनुकाच्छत्रा कुस्तुम्बुरु वितुन्नकम्" ॥
गुणाश्चास्य धन्याकशब्दे ज्ञातव्या ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नेपालदेशजमन शिला । इति केचित् । इति भरत ॥(कुत्सिता नर्त्तकी । अनिपुणा नर्त्तकी ॥)

कुनली, [न्] पु, (कुत्सित ईषद् वा नलोऽस्यास्तीति इनि ।) वकवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कुनाभि, पु, (ईषत् नाभिरिव आवर्त्तवत्त्वात् ।) वातमण्डली । इति त्रिकाण्डशेष ॥ घूर्णवातास इति भाषा ॥ निधि । इति हेमचन्द्र ॥

कुनाशक ,पु (ईषत् नाशयति स्पर्शेन । कु + नश + णिच + ण्वुल ।) यवास । इत्यमर ।२।४।९१ ॥ (दुरालभा । थाल्कुशीति भाषा ॥

अस्य पर्य्याया यथा ॥

"यासो यवासो दुस्पर्शो धन्वयास कुनाशक ।
दुरालभादुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी ॥
गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया हरविग्रहा" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ म भागे ॥)

कुनच वक्रणे । सौच्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर अक सक सेट ।) पञ्चमस्वरी । वक्रतामिति वक्र इवाचरतीति क्वौ वक्र करोतीति ण्यौ च रूपम् । तेन कुटिलीभाव कुटिलीकरणञ्च । तौच्याममन्दी भाव अमन्दीकरणञ्च । कुनति लता कुटिलोऽल्पो वा स्यादित्यर्थ । कुनति लता वायु कुटिलामल्पां वा करोतीत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

कुन्त, पु, (कु भूमिं उनत्ति क्लेदयति । कु शरीर उनत्ति भेदयति दारयति वा धातूनामनेकार्थ त्वात् उन्द + बाहुलकात त । शकन्ध्वादिवत् साधु ।) गवेधुका । प्रासास्त्रम् । इति मेदिनी ॥ (भल्लास्त्रम । भाला इति भाषा । यथा कथासरित्सागरे ।

"कुन्तदन्ता कथ कुर्य्यात् राक्षसीव हि सा शिवम् ' ॥) चण्डभाव । क्षुद्रजन्तु । इति विश्व ॥ क्षुद्रकीट । उत्कुणम । (उकुन् इति भाषा ॥)

कुन्तल , पु, (कुन्ता उत्कुण लाति गृह्णाति । ला + क ।) केश । (यथा साहित्यदर्पणे ३।१२४।

' कापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशत ।
बाहुमूल स्तनौ नाभिपङ्कज दर्शयेत स्फुटम ' ।)

ह्रीवेरम् । इत्यमर २ । ९ । ८५ ॥चषक । यव । इति मेदिनी ॥ (कुन्तस्य अग्राकारमिव लाति ।) लाङ्गल । इति विश्व ॥ ध्रुवकभेद । यथा,—

"वर्णै षोडशभि कार्य्य कुन्तलो लघुशेखरे ।
शृङ्गारे च रसे प्रोक्तमानन्दफलदायक ” ॥
इति सङ्गीतदामोदर ॥ (दाक्षिणात्यजनपद विशेष । तदधिष्ठाता राजा च यथा महाभारते २ । राजसूयिकपर्व्वणि ३४ ।११ ।

' व्याकर्षं कुन्तलश्चैव मालवाश्चान्ध्रकास्तथा ।
द्राविडा सिंहलाश्चैव राजा काश्मीरकस्तथा" ॥)

कुन्तलवर्द्धन , पु (कुन्तलान केशान् स्वरसेन वर्द्ध यति । वृध + णिच + ल्यु ।) भृङ्गराजवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

कुन्तला, पु, (कुन्ता अस्त्रविशेषा लीयन्ते गृह्यन्ते यत्र । ला + घञर्थे क ।) देशविशेष । बहुवच नान्तशब्दोऽयम् । इति मेदिनी ॥ (स च दाक्षि णात्यप्रदेश इत्युच्यते । यथा महाभारते ६।९।५९ ।

"भिक्षिका कुन्तलाश्चैव सौहृदा नलकानना ।
कौकुट्टकास्तथा चोला कोङ्कणा मालवा नरा' ॥)

कुन्तलिका, स्त्री, (कुन्तलस्य लाङ्गलस्याग्राकार इव विद्यतेऽस्या इति ठन् । टाप् अत इत्त्व च ।) दध्यादिच्छेदनी । दइकाटा छुरी इति भाषा । तत्पर्य्याय । पालिका २ । इति हारावली ॥ (बालरोगौषधम् । यथा सुश्रुते ।

"कुन्तलिका कुरण्टिका प्रभृतीन्युपक्रम्य अत्रा गुणाश्चैवोक्ता ।
' स्वादुपाकरसा शीता कफप्राया तिपित्तला ।
लवणार्द्ररसा रूक्षा सक्षारा वातला सरा " ॥
स्वादुतिक्ता कुन्तलिका' ॥)

कुन्तलोशीर, स्त्री, (कुन्तल इव उशीरम् ।) वा लकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ बाला इति भाषा ॥

कुन्ती, स्त्री, (राज्ञा कुन्तिभोजेन आबाल्यात पा लिता सती पृथा वसुदेवभगिनी कुन्तीति नाम्ना विख्याता । यथा, हरिवंशे ३४ । २६-२८ ।

"पृथा दुहितर वव्रे कुन्तिस्तु कुरुनन्दन । ।
शूर पूज्याय वृद्धाय कुन्तिभोजाय ता ददौ ॥
तस्मात् कुन्तीति विख्याता कुन्तिभोजात्मजा पृथा' ॥) पाण्डुराजभार्य्या । सा च शूरसेनराजकन्या पृथा

पद्मोपमं शिरः प्रशस्यते । व्यूढं दृढं समं सुश्लिष्टशङ्खसन्ध्यूर्द्धव्यञ्जनमुपचितं वलिनमर्द्धचन्द्राकृतिललाटं वहलौ विपुलसमपीठौ समौ नीचौ वृद्धौ पृष्ठतोऽवनतौ सुश्लिष्टकर्णपुटकौ महाच्छिद्रौ कर्णौ ईषत् प्रलम्बिन्यावसङ्गते समे संहते महत्यौ भ्रुवौ समे समाहितदर्शने व्यक्तभागविभागे वलवती तेजसोपपन्ने स्वाङ्गोपाङ्गे चक्षुषी । ऋज्वी महोच्छ्वासावंशसम्पन्नेषदवनताग्रा नासिका । महदृजु-सुनिविष्टदन्तमास्यम् । आयामविस्तारोपपन्ना श्लक्ष्णा तन्वी प्रकृतियुक्ता पाटलवर्णा जिह्वा । श्लक्ष्णं युक्तोपचयमुष्णोपपन्नं रक्तं तालु । महानदीनः स्निग्धोऽनुनादी गम्भीरसमुत्थो धीरस्वरः । नातिस्थूलौ नातिकृशौ विस्तारोपपन्नावास्यप्रच्छादनौ रक्तावोष्ठौ । महत्यौ हनुवृत्तौ । नातिमहती ग्रीवा । व्यूढमुपचितमुरो गूढं जत्रु पृष्ठवंशश्च । विप्रकृष्टान्तरौ स्तनौ, असंपातिनी स्थिरे पार्श्वे, वृत्तपरिपूर्णायतौ वाहू, सक्थिनी अङ्गुलयश्च । महदुपचितं पाणिपादम् । स्थिरावृत्ताः स्निग्धास्ताम्रास्तुङ्गाः कूर्म्माकाराः करजाः, प्रदक्षिणावर्त्ता सोत्सङ्गा च नाभिः । नाभ्युरस्त्रिभागहीना समासमुपचितमांसा कटीवृत्तौ स्थिरोपचितमांसौ नात्युन्नतौ नात्यवनतौ स्फिचावनुपूर्व्ववृत्तौ उपचययुक्तावूरू । नात्युपचिते नात्यपचिते एणीपदे प्रगूढसिरास्थिसन्धी जङ्घे । नात्युपचितौ नात्यपचितौ गुल्फौ पूर्व्वोपदिष्टगुणौ पादौ कूर्म्माकारौ । प्रकृतियुक्तानि वात-मूत्र-पुरीषगुह्यानि तथा स्वप्नजागरणायासस्मितरुदितस्तनग्रहणानि । यच्च किञ्चिदन्यदपि अनुक्तमस्ति तदपि सर्व्वं प्रकृतिसम्पन्नमिष्टं विपरीतं पुनरनिष्टमिति दीर्घायुर्लक्षणानि” ॥ * ॥

अतोऽनन्तरं कुमारागारविधिमनु-
व्याख्यास्यामः ॥

“वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं रम्यतमस्कं निवातं प्रवातैकदेशं दृढमपगतश्वापदपशुदंष्ट्रिमूषिकापतङ्गं सुसंविभक्तसलिलोदूखलमूत्रवर्च्चःस्थानस्नानभूमिमहानसमृतुसुखं यथर्त्तुशयनासनास्तरणसम्पन्नं कुर्य्यात् । तथा सुविहितरक्षाविधानवलिमङ्गलहोमप्रायश्चित्तं शुचिवृद्धवैद्यानुरक्तजनसम्पूर्णमिति कुमारागारविधिः ।

शयनास्तरणप्रावरणानि कुमारस्य मृदुलघुशुचिसुगन्धीनि स्युः । स्वेदमलजन्तुमन्ति मूत्रपुरीषोपसृष्टानि च वर्ज्यानि स्युः ।

असति सम्भवेऽन्येषां तान्येव च सुप्रक्षालितोपधानानि सुधूपितानि सुशुद्धशुष्काण्युपयोगं गच्छेयुः ।

धूपनानि पुनर्वाससां शयनास्तरणप्रावरणानाञ्च यवसर्षपातसी-हिङ्गु-गुग्गुलुवचाचोरकवयःस्थागोलोमीजटिलापलङ्कषाशोकरोहिणीसर्पनिर्म्मोकानि घृतसंप्रयुक्तानि स्युः ।

मणयश्च धारणीयाः कुमारस्य खड्गरुरुगवयवृषभाणां जीवतामेव दक्षिणेभ्यो विषाणेभ्यो ऽग्राणि गृहीतानि स्युः । मन्त्राद्याश्चौषधयो जीवकर्षभकौ यान्यप्यन्यानि ब्राह्मणाः प्रशंसेयुः ।

क्रीड़नकानि खल्वस्य तु विचित्राणि घोषवन्त्यभिरामाणि अगुरूण्यतीक्ष्णाग्राणि अनास्यप्रवेशीनि अप्राणहराणि अवित्रासनानि स्युः ।

नह्यस्य वित्रासनं साधु तस्मात्तस्मिन् रुदत्यभुञ्जाने वान्यत्र विधेयतामगच्छति राक्षसपिशाचपूतनाद्यानां नामान्याह्वयता कुमारस्य वित्रासनार्थं नामग्रहणं न कार्य्यं स्यात् ।

यदि त्वातुर्य्यं किञ्चित् कुमारमागच्छेत् तत्प्रकृतिनिमित्तपूर्व्वरूपलिङ्गोपशयविशेषैस्तत्त्वतोऽनुवुध्य सर्व्वविशेषानातुरौषध-देश-कालाश्रयानपेक्षमाणश्चिकित्सितुमारभेतैनं मधुरमृदुलघुसुरभिशीतसङ्करं कर्म्मप्रवर्त्तयन्नेवं सात्म्या हि कुमारा भवन्ति तथा ते शर्म्म लभन्ते चिराय रोगलेऽरोगवृत्तमातिष्ठेत् देशकालात्मगुणविपर्य्ययेण वर्त्तमानः ।

क्रमेणासात्म्यानि परिवर्ज्योपयुञ्जानः सर्व्वाण्यहितानि वर्जयेत्तथावलवर्णशरीरायुषां सम्पदमवाप्नोतीति ।

एवमेनं कुमारमायौवनप्राप्तेर्धर्म्मार्थकुशलागमनाद्वानुपालयेदिति पुत्राशिषां समृद्धिकरं कर्म्म व्याख्यातम् । तदाचरन् यथोक्तैर्विधिभिः पूर्णां यथेष्टं लभते ऽनसूयक इति” ॥

इति शारीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥*॥

“अथ कुमारं शीताभिरद्भिराश्वास्य जातकर्म्मणि कृते मधुसर्पिरनन्ता ब्राह्मीरसेन सुवर्णचूर्णमङ्गुल्यनामिकया लेहयेत्ततो वलातैलेनाभ्यज्य क्षीरवृक्षकषायेण सर्व्वगन्धोदकेन वा रूप्यहेमप्रतप्तेन वा वारिणा स्नापयेदेनं कपित्थपत्रकषायेण वा कोष्णेन यथाकालं यथादेशं यथा विभवञ्च ॥

क्षीराहाराय सर्पिः पाययेत् सिद्धार्थकवचामांसीपयस्यापामार्गशतावरीसारिवाब्राह्मीपिप्पलीहरिद्राकुष्ठसैन्धवसिद्धं क्षीरान्नमादाय मधुकवचा पिप्पली चित्रकत्रिफला सिद्धमन्नमादाय द्विपञ्चमूलीक्षीर-तगर-भद्रदारु-मरिच-मधु-विड़ङ्ग-द्राक्षा-द्विब्राह्मी सिद्धम् । तेनारोग्यवलमेधायूंषि शिशोर्भवन्ति ॥

वालं पुनर्गात्रसुखं गृह्णीयात् नचैनं तर्जयेत् सहसा न प्रतिबोधयेत् वित्रासभयात् सहसा नापहरेदुत्क्षिपेद्वा वातादिविघातभयात् नोपवेशयेत् कौब्जभयात् नित्यञ्चैनमनुवर्त्तेत प्रियशतैरजिघांसुः । एवमनभिहतमनास्त्वभिवर्द्धते नित्यमुदग्रसत्त्व-सम्पन्नो नीरोगः सुप्रसन्नमनाश्च भवति । वातातपविद्युत्प्रभापादपलताशून्यागारनिम्नस्थानगृहच्छायादिभ्यो दुर्ग्रहोपसर्गतश्च वालं रक्षेत् ।

“नाशुचौ विसृजेद्वालं नाकाशे विषमे न च ।
नोष्ममारुतवर्षेषु रजोधूमोदकेषु च ॥
क्षीरसात्म्यतया क्षीरमाजं गव्यमथापि वा ।
दद्यादास्तन्यपर्य्याप्तैर्बालानां वीक्ष्य मात्रया ॥

पण्मासञ्चैनमन्नं प्राशयेल्लघु हितञ्च । नित्यमवरोधरतश्च स्यात् कृतरक्ष उपसर्गभयात् । प्रयत्नतश्च ग्रहोपसर्गेभ्यो रक्ष्या वाला भवन्ति ॥

अथ कुमार उद्विजते त्रस्यति रोदिति नष्टसंज्ञो भवति नखदशनैर्धात्रीमात्मानञ्च परिणुदति दन्तान् खादति । कूजति जृम्भते भ्रुवौ विक्षिपत्यूर्द्धं निरीक्षते फेनमुद्वमति सन्दष्टौष्ठः क्रूरो भिन्नामवर्च्चा दीनार्त्तस्वरो निशि जागर्त्ति दुर्व्वलो म्लानाङ्गो मत्स्यच्छुच्छुन्दरिमत्कुणगन्धो यथा पुरा धात्र्याः स्तन्यमभिलषति तथा नाभिलषतीति सामान्येन ग्रहोपसृष्टलक्षणमुक्तं विस्तरेणोत्तरे वक्ष्यामः” ॥

इति सुश्रुतेनोत्तरतन्त्रे १० अध्याये उक्तम् ॥)

वरुणवृक्षः । इति मेदिनी ॥ अश्वदुपालकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ सिन्धुनदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (सनकसनातनसनत्सनन्दा एते चत्वारोऽपि वाल्यत एव ब्रह्मचारित्वात् कुमारा इत्युच्यन्ते ॥ त इव ये च कौमारतो ब्रह्मचारिणस्तेऽपि विज्ञेयाः । यथा, मनौ । ५ । १५९ ।

“अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् ।
दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम्” ॥

मङ्गलग्रहः । यथा, नवग्रहस्तोत्रे ।

“धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्पुञ्जसमप्रभम् ।
कुमारं शक्तिहस्तञ्च लोहिताङ्गं नमाम्यहम्” ॥

शुक्तिमत्पर्व्वतोद्भूतऋषिकुल्याविशेषः ।

यथा, विष्णुपुराणे ।

“ऋषिकुल्याः कुमाराद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः” ॥

शाकद्वीपाधिपतेः सप्तपुत्राणामेकः । तन्नाम्ना तद्वर्षस्यापि तथा संज्ञा ।

यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । ५९-६० ।

“शाकद्वीपेश्वरस्यापि भव्यस्य सुमहात्मनः ।
सप्तैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त सः ॥
जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मनीचकः ।
कुसुमोदश्च मौदाकिः सप्तमश्च महाद्रुमः ॥
तत्संज्ञान्येव तत्रापि सप्तवर्षाण्यनुक्रमात्” ॥

मन्त्रविशेषः । यथा, तन्त्रसारधृतविश्वसारवचनम् ।

“कृतवीर्य्यश्च भीमश्च प्रध्वस्तो वालकः पुनः ।
कुमारश्च युवा प्रौढो वृद्धो निस्त्रिंशकस्तथा” ॥

स्वरोदयोक्तवालचक्रस्थस्वरभेदः । वालोऽन्वयग्रहभेदः । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २७ अः ॥

“स्कन्दः सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा ।
विभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रहः” ॥

त्रि, सुन्दरः ॥)

कुमारकः, पुं, (कुमार + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) वरुणवृक्षः । इत्यमरः । २।४।२५ ॥ बालकः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२८ । २२ ।

“प्रहारवेगाभिहता द्रुमा व्याघूर्णितास्ततः ।
सफलाः प्रपतन्ति स्म द्रुतं त्रस्ताः कुमारकाः” ॥

राजकुमारः । यथा महाभारते । १ । १३१ । ७ ।

“ते तं दृष्ट्वा महात्मानमुपगम्य कुमारकाः ।
मनोत्साहक्रियात्मानो ब्राह्मणं पर्य्यवारयन्” ॥)

४ वालतिन्दुक ५ कालपीलुक ६ काकेन्दु ७ विषतिन्दु ८ मर्कटतिन्दुक ९। अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। तिक्तत्वम्। वातमदकारित्वम्। लघुत्वम्। व्यथाहरत्वम्। ग्राहित्वम्। कफपित्तास्रनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

पूय, त्रि (कुत्सितं पूयते। पूयीङ् विसरणे + पचाद्यच्।) कुत्सितः। जात्याचारादिनिन्दितः। इत्यमरभरतौ॥

प्य, क्ली, (गुप्यते रक्ष्यते यत्नादिकमत्र। गुपू रक्षणे। “राजसूयसूर्य्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः”। ३।१।११४। इति क्यबन्तो निपातितः। गुपेरादेः कत्वं च संज्ञायाम्।) स्वर्णरूप्यभिन्नधातुः। इत्यमरः।२।९।९१॥ (यथा, महाभारते।१५।६।११।
“भूमिरल्पफला देया विपरीतस्य भारत!।
हिरण्यं कुप्यभूयिष्ठं मित्रं क्षीणमथो बलम्”॥)
दस्ता इति ख्यातधातुः। इत्यष्टधातुमध्ये वैद्यकम्॥

प्यशाला, स्त्री, (कुप्यानां स्वर्णरूप्याभ्यामन्येषां भाजनादीनां शाला गृहम्।) स्वर्णरूप्यभिन्नधातुपात्रादिनिर्म्माणादिगृहम्। काँसारिर दोकान इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सन्धानी २। इति हेमचन्द्रः॥

प्रिय, त्रि, (कुत्सितं प्रीणातीति। कु + प्री + “इगुपधज्ञेति”। ३।१।१३५। कः।) जघन्यः। इति हलायुधः॥ (बहुव्रीहौ तु कुत्सितः प्रियः।)

कुब इ कि स्तृतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां पक्षे भ्वां परं सकं सेट्।) पञ्चमस्वरी। इ कुम्ब्यते। कि कुम्बयति कुम्बति। स्तृतिराच्छादनम्। इति दुर्गादासः॥

कुवे(बे)र पुं (कुम्बतीति। कुबि इ कि आच्छादने “कुम्बेर्नलोपश्च”। उणां १।६०। इति एरकः। नलोपश्च। यद्वा कुत्सितं वरं शरीरं यस्य। पिङ्गलनेत्रत्वात्तथात्वम्।) यक्षराजः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (स च विश्रवस ऋषेरिलविलायां जातः। स तु त्रिपात् अष्टदन्तः केकराक्षश्च। यथा, वायुपुराणे।
‘कुत्सायां क्वितिशब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते।
कुवेरः कुशरीरत्वात् नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः”॥
तथा काशीखण्डे देवीदत्तशापोक्तौ च।
“कु-रे भव नाम्ना त्वं मम रूपेर्ष्यया सुत!”॥)

कुब्ज, त्रि, (कु ईषत् उब्ज आर्जवमस्य। उब्ज आर्जवे अच्। शकन्ध्वादिवदुलोपः।) वायुनोन्नतहृदयः। उन्नतपृष्ठश्च। कुजा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गडुः २ गडुलः ३ इत्यमरः॥ न्युब्जः ४ गडरः ५ इति शब्दरत्नावली॥ तस्य लक्षणमाह।
“हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरुक्।
क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्य्यात्तदा तं कुब्जमादिशेत्”॥
इति माधवकरः॥ यदेत्यस्य यदिवेति विकल्पार्थत्वेन न पुनरुक्तिदोषः। मन्दान्तरायामः कुब्जनतो भवति बहिरायामः पृष्ठनतो भवति ताभ्यामस्य को भेदः। उच्यते। अन्तरायामबहिरायामयोः प्रकृतस्यैवान्तः शरीरस्य बहिः शरीरस्य चावनमनमत्र तु हृदयं पृष्ठं वा शरीराद्बहिर्भवतीति भेदः॥ *॥

अथ चिकित्सा।
“वाह्यायामेऽन्तरायामे धनुस्तम्भे च कुब्जके।
योज्यः प्रसारिणीतैलं तेन तेषां शमो भवेत्॥
वातव्याधिषु सामान्या या क्रिया कथिता पुरा।
कर्त्तव्या सैव ता सर्व्वास्तैलमेतद्विशेषतः”॥
इति भावप्रकाशः॥ (यथा, हरिवंशे ८३।३४।
“तान्तु कुब्जा खडोमध्ये धाकुलेनायपाणिना।
शनैः सन्तोडयामास कृष्णो लीलाविधानवित्”॥
रोगविशेषस्यास्य चिकित्सार्थं वटिकौषधं यथा।*।
“रसो गन्धौ समौ शुद्धौ तालकश्चाभया तथा।
त्रिष व्योषञ्च कटुकी वोलभैमालकौ समौ”॥
“भृङ्गराजरसैर्मर्द्दं शुष्कार्कक्षीररसैस्तथा।
गुञ्जाद्वयं प्रदातव्यं रसः कुब्जविनोदकः॥
आमवाताढ्यवातादीन् कटीशूलञ्च नाशयेत्।
अग्निञ्च कुरुते दीप्तं स्थौल्यानां नाशनं परम्”॥
कुब्जविनोदो रसः॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे वातरोगाधिकारे॥ *॥)

कुब्ज, पुं, (कु ईषदुब्जः आर्जवमस्य। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) अपामार्गः। इति राजनिर्घण्टः॥ खड्गः। इति शब्दमाला॥

कुब्जक, पुं, (कौ पृथिव्यां उब्जति। उब्ज + ण्वुल्। शकन्ध्वादित्वात् उलोपे साधुः।) पुष्पवृक्षविशेषः। कुजा इति ख्यातः। (यथा शब्दार्थचिन्तामणिधृतनृसिंहपुराणे।
“चम्पकात् पुष्पशतकादशोकं पुष्पमुत्तमम्।
अशोकात् पुष्पसाहस्रात् सेवतीपुष्पमुत्तमम्।
सेवतीपुष्पसाहस्रात् कुब्जकं पुष्पमुत्तमम्”॥)
तत्पर्य्यायः। भद्रतरुणी २ वृत्तपुष्पः ३ अतिकेशरः ४ महासहः ५ कण्टकाढ्यः ६ खर्व्वः ७ अलिकुलसङ्कुलः ८ वारिकण्टकः ९। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अपि च।
“कुब्जको भद्रतरणिर्वृहत्पुष्पोऽतिकेशरः।
महासहा कण्टकाढ्या नीलालिकुलसङ्कुला”॥
राजनिर्घण्टे महासहेत्यादिशब्दाः पुंलिङ्गाः।
अस्य गुणाः।
“कुब्जकः सुरभिः स्वादुः कषायानुरसः सरः।
त्रिदोषशमनो वृष्यः शीतहर्त्ता च स स्मृतः”॥
इति भावप्रकाशः॥ सुरभित्वम्। रक्तपित्तकफनाशित्वञ्च। तत्पुष्पगुणाः। शीतलत्वम्। वर्णकारित्वम्। दाहवातपित्तनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कुब्जकण्टक, पुं, (कुब्जः कण्टकोऽस्य।) श्वेतखदिरः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुभ (म्भ)स्त्री,(कुबि आच्छादने + ‘कृभ्वेन्द्रायबक्षेति’। उणां २।२८। इति निपातनात् रन्।) वर्मम्। इत्युणादिकोषः॥ कुड्मम्। कुण्डलम्। तन्तुः। शरावम्। शकटम्। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

कुमार, त् क क्रीडे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां परं अकं सेट्।) ङ्खी। अचुकुमारत्। इति दुर्गादासः॥

कुमार, स्त्री, (कुमारयति नन्दति यत्र यस्मिन् सति त्वर्थः।) जात्यकाञ्चनम्। इति मेदिनी। खाँटि सोणा इति भाषा॥

कुमार, पुं, (कुत्सितो मारः कन्दर्पो यस्मात्।) कार्त्तिकेयः तदुत्पत्तिविवरणन्तु कार्त्तिकेयशब्दे द्रष्टव्यम्॥
(तथा महाभारते।१।६६।२३ २४।
“अग्नेः पुत्त्रः कुमारस्तु श्रीमान् शरवणालयः।
तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजः।
कृत्तिकाभ्युपपत्तेश्च कार्त्तिकेय इति स्मृतः”॥
कौ पृथिव्यां मारयति दुष्टान्। कु + मृ + णिच् + अच्।) शाखोक्तौ युवराजः। इत्यमरः॥ (राजकुमारः। यथा, रघौ ७।६२।
“ततः प्रियोपात्तरसेऽधरोष्ठे
निवेश्य दध्मौ जलजं कुमारः”॥)
शुकः। अश्ववारकः। (कुमारयति क्रीडतीति। कुमार त क क्रीड़ने + अच्।) पञ्चवर्षीयबालकः। (यथा मनौ ७।१७५।
“कन्यानां सम्प्रदानञ्च कुमाराणाञ्च रक्षणम्”।
“तस्यास्तु खल्वपरायाः प्रपतनार्थं खल्वेवमेव कर्म्माणि क्रियमाणे जातमात्रे एव कुमारस्य कार्य्याण्येतानि कर्म्माणि भवन्ति तद्यथा अश्मनोः सङ्घट्टनं कर्णयोर्मूले शीतोदकेनोष्णोदकेन वा मुखपरिषेकः। तथा सक्लेशविहतान् प्राणान् पुनर्लभेत कृष्णकपालिका शूर्पेण चैनमभिनिष्पुणीयात् यद्यचेष्टः स्यात् यावत् प्राणानां प्रत्यागमनं तत्तत् सर्व्वमेव कुर्य्यात्। ततः प्रत्यागतप्राणं प्रकृतिभूतमभिसमीक्ष्य स्नानोदकग्रहणाभ्यामुपपादयेत्। अथास्य ताल्वोष्ठकण्ठजिह्वाप्रमार्ज्जनमारभेत अङ्गुल्या सुपरिलिखितनखया सुप्रक्षालितोपधानकार्पासपिचुमत्या प्रथमं प्रमार्ज्जितस्यास्य च शिरस्तालु कार्पासपिचुना स्नेहगर्भेण प्रतिच्छादयेत्। ततोऽस्यानन्तरं कार्य्यं सैन्धवोपहितेन सर्पिषा प्रच्छर्द्दनम्”।
“दशम्यां निशायामतीतायां सपुत्त्रा स्त्री सर्व्वगन्धौषधैर्गौरसर्षपलोध्रैश्च स्नाता लघ्वहतवस्त्रं परिधाय पवित्रेष्टलघुविचित्रभूषणवती संस्पृश्य मङ्गलान्युचितामर्च्चयित्वा च देवताः शिखिनः शुक्लवाससोऽव्यङ्गांश्च ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचयित्वा कुमारमहतेन शुचिवाससाच्छादयेत्। प्राक्शिरसमुदक्शिरसं वा संवेश्य देवतापूर्व्वं द्विजातिभ्यः प्रणमतीत्युक्त्वा कुमारस्य पिता द्वे नामनी कारयेत् नाक्षत्रिकं नामाभिप्रायिकञ्च”।
“कृते च नामकर्म्मणि कुमारं परीक्षितुमुपक्रमेत आयुषः प्रमाणज्ञानहेतोः। तत्रेमान्यायुष्मतां कुमाराणां लक्षणानि भवन्ति तद्यथा—एकैकजा मृदवोऽल्पाः स्निग्धाः सुबद्धमूलाः कृष्णाः केशाः प्रशस्यन्ते। स्थिरा बहला त्वक् प्रकृत्या कृतिसुसम्पन्नमीषत्प्रमाणातिरिक्तमनुरूपमातप

मण्डोपमं शिरः प्रशस्यते। व्यूढ़ं दृढ़ं समं सु-
श्लिष्टशङ्खसन्ध्यूर्द्ध्वव्यञ्जनमुपचितं वलिनमर्द्धचन्द्रा-
कृतिललाटं बहलौ विपुलसमपिठौ समौ नीचौ
वृद्धौ पृष्ठतोऽवनतौ सुश्लिष्टकर्णपुटकौ महा-
च्छिद्रौ कर्णौ ईषत् प्रलम्बिन्यावसङ्गते समे
संहते महत्यौ भ्रुवौ समे समाहितदर्शने व्यक्त-
भागविभागे बलवती तेजसोपपन्ने स्वाङ्गापाङ्गे
चक्षुषी। ऋज्वी महोच्छ्वासा वंशसम्पन्नेषदवन-
ताग्रा नासिका। महदृजु-सुनिविष्टदन्तमास्यम्।
आयामविस्तारोपपन्ना श्लक्ष्णा तन्वी प्रकृतियुक्ता
पाटलवर्णा जिह्वा। श्लक्ष्णं युक्तोपचयमुष्णोपपन्नं
रक्तं तालु। महानदीनः स्निग्धोऽनुनादी गम्भीर-
समुत्थो धीरस्वरः। नातिस्थूलौ नातिकृशौ
विस्तारोपपन्नावास्यप्रच्छादनौ रक्तावोष्ठौ। म-
हत्यौ हनुकौ। नातिमहती ग्रीवा। व्यूढ़मुप-
चितमुरो गूढ़ं जत्रु पृष्ठवंशश्च। विप्रकृष्टान्तरौ
स्तनौ, असम्पातिनी स्थिरे पार्श्वे, वृत्तपरि-पूर्णायतौ
बाहू, सक्थिनी अङ्गुलयश्च। महदुपचितं पाणि-
पादम्। स्थिरावृत्ताः स्निग्धास्ताम्राः तुङ्गाः कूर्म्मा-
काराः करजाः, प्रदक्षिणावर्त्ता सोत्सङ्गा च
नाभिः। नाभ्युरस्त्रिभागहीना समासमुपचित-
मांसा कटीवृत्तौ स्थिरोपचितमांसौ नात्युन्नतौ
नात्यवनतौ स्फिचावनुपूर्व्ववृत्तौ उपचययुक्ता-
वुरू। नात्युपचिते नात्यपचिते एणीपदे प्रगूढ़-
सिरास्थिसन्धी जङ्घे। नात्युपचितौ नात्यपचितौ
गुल्फौ पूर्व्वोपदिष्टगुणौ पादौ कूर्म्माकारौ।
प्रकृतियुक्तानि वात-मूत्र-पुरीषगुह्यानि तथा
स्वप्नजागरणायासस्मितरुदितस्तनग्रहणानि। यच्च
किञ्चिदन्यदपि अनुक्तमस्ति तदपि सर्व्वं प्रकृति-
सम्पन्नमिष्टं विपरीतं पुनरनिष्टमिति दीर्घायु-
र्लक्षणानि" ॥ * ॥

अतोऽनन्तरं कुमारागारविधिमनु-
व्याख्यास्यामः॥

"वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं रम्यतमस्कं निवातं
प्रवातैकदेशं दृढ़मपगतश्वापदपशुदंष्ट्रिमूषिका-
पतङ्गं सुसंविभक्तसलिलोदूखलमूत्रवर्च्चस्थानस्नान-
भूमिमहानसमृतुसुखं यथर्त्तुशयनासनास्तरण-
सम्पन्नं कुर्य्यात्। तथा सुविहितरक्षाविधान-
बलिमङ्गलहोमप्रायश्चित्तं शुचिवृद्धवैद्यानुरक्त-
जनसम्पूर्णमिति कुमारागारविधिः।

शयनास्तरणप्रावरणानि कुमारस्य मृदुलघु-
शुचिसुगन्धीनि स्युः। स्वेदमलजन्तुमन्ति मूत्र-
पुरीषोपसृष्टानि च वर्ज्ज्यानि स्युः।

असति सम्भवेऽन्येषां तान्येव च सुप्रक्षालि-
तोपधानानि सुधूपितानि सुशुद्धशुष्कान्युपयोगं
गच्छेयुः।

धूपनानि पुनर्वाससां शयनास्तरणप्रावरणानाञ्च
यवसर्षपातसी-हिङ्गु-गुग्गुलुवचाचोरकवयःस्थागो-
लोमीजटिलापलङ्कषाशोकरोहिणीसर्पनिर्म्मोका-
णि घृतसंप्रयुक्तानि स्युः।

मणयश्च धारणीयाः कुमारस्य खड्गरुरुगवय-
वृषभाणां जीवतामेव दक्षिणेभ्यो विषाणेभ्यो ऽग्रा-
णि गृहीतानि स्युः। मन्त्राद्याश्चौषधयो जीवकर्ष-
भकौ यान्यप्यन्यानि ब्राह्मणाः प्रशंसेयुः।

क्रीड़नकानि खल्वस्य तु विचित्राणि घोषव-
न्त्यभिरामाणि अगुरूण्यतीक्ष्णाग्राणि अनास्य-
प्रवेशीनि अप्राणहराणि अवित्रासनानि स्युः।

नह्यस्य वित्रासनं साधु तस्मात्तस्मिन् रुदत्य-
भुञ्जाने वान्यत्र विधेयतामगच्छति राक्षसपि-
शाचपूतनाद्यानां नामान्याह्वयता कुमारस्य वि-
त्रासनार्थं नामग्रहणं न कार्य्यं स्यात्।

यदि त्वातुर्यं किञ्चित् कुमारमागच्छेत् तत्र
प्रकृतिनिमित्तपूर्व्वरूपलिङ्गोपशयविशेषैस्तत्तोऽनु-
बुध्य सर्व्वविशेषानातुरौषध-देश-कालाश्रयानवेक्ष-
माणश्चिकित्सितुमारभेतैनं मधुरमृदुलघुसुरभि-
शीतशङ्करं कर्म्मप्रवर्त्तयन्नेवं सात्म्याहि कुमारा
भवन्ति तथा ते शर्म्म लभन्ते चिराय रोगले-
ऽरोगवत्तमातिष्ठेत् देशकालात्मगुणविपर्य्ययेण
वर्त्तमानः।

क्रमेणासात्म्यानि परिवर्ज्जयन्नुपयुञ्जानः सर्व्वाण्य-
हितानि वर्ज्जयेत्तथावगतार्थशरीरायुषां सम्पद-
मवाप्नोतीति।

एवमेनं कुमारमायौवनप्राप्तेर्धर्म्मार्थकुशला-
गमनाच्चानुपालयेदिति पुत्राशिषां समृद्धिकरं
कर्म्म व्याख्यातम्। तदाचरन् यथोक्तैर्विधिभिः
पूजां यथेष्टं लभते ऽनसूयक इति" ॥

इति शारीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥*॥

"अथ कुमारं शीताभिरद्भिराश्वास्य जात-
कर्म्मणि कृते मधुसर्पिरनन्ता ब्राह्मीरसेन सुवर्ण-
चूर्णमङ्गुल्यनामिकया लेहयेत्ततो बलातैलेनाभ्यज्य
क्षीरवृक्षकषायेण सर्व्वगन्धोदकेन वा रूप्यहेम-
प्रतप्तेन वा वारिणा स्नापयेदेनं कपित्थपत्र-
कषायेण वा कोष्णेन यथाकालं यथादेशं यथा
विभवञ्च ॥

क्षीराहाराय सर्पिः पाययेत् सिद्धार्थक-
वचामांसीपयस्यापामार्गशतावरीसारिवाब्राह्मी-
पिप्पलीहरिद्राकुष्ठसैन्धवसिद्धं क्षीरान्नमादाय म-
धुकवचा पिप्पली चित्रकत्रिफला सिद्धमन्नमादाय
द्विपञ्चमूलीक्षीर-तगर-भद्रदारु-मरिच-मधु-विड़-
ङ्ग-द्राक्षा-द्विब्राह्मी सिद्धम्। तेनारोग्यबलमे-
धायूंषि शिशोर्भवन्ति ॥

बालं पुनर्गात्रसुखं गृह्णीयात् नचैनं तर्जयेत्
सहसा न प्रतिबोधयेत् वित्रासभयात् सहसा
नापहरेदुत्क्षिपेद्वा वातादिविघातभयात् नोप-
वेशयेत् कौब्जभयात् नित्यञ्चैनमनुवर्त्तेत प्रिय-
शतैरजिघांसुः। एवमनभिहतमनाश्चाभिवर्द्धते
नित्यमुदग्रसत्त्व-सम्पन्नो नीरोगः सुप्रसन्नमनाश्च
भवति। वातातपविद्युत्प्रभापादपलताशून्यागार-
निम्नस्थानगृहच्छायादिभ्यो दुर्ग्रहोपसर्गतश्च बालं
रक्षेत्।

"नाशुचौ विसृजेद्बालं नाकाशे विषमे न च।
नोष्ममारुतवर्षेषु रजोधूमोदकेषु च ॥
क्षीरसात्म्यतया क्षीरमाजं गव्यमथापि वा।
दद्यादास्तन्यपर्य्याप्तेर्बालानां वीक्ष्य मात्रया ॥

मण्डायस्वैनमन्नं प्राशयेल्लघुहितञ्च। नित्यमव-
रोधरतश्च स्यात् कृतरक्ष उपसर्गभयात्। प्रयत्न-
तश्च ग्रहोपसर्गेभ्यो रक्ष्या बाला भवन्ति ॥

अथ कुमार उद्विजते त्रस्यति रोदिति नष्ट-
संज्ञो भवति नखदशनैर्धात्रीमात्मानञ्च परितु-
दति दन्तान् खादति। कूजति जृम्भते भ्रुवौ
विक्षिपत्यूर्द्ध्वं निरीक्षते फेनमुद्वमति सन्दष्टौष्ठः
क्रूरो भिन्नामवर्चा दीनार्त्तस्वरो निशि जागर्त्ति
दुर्बलो म्लानाङ्गो मत्स्यच्छुछुन्दरिमत्कुणगन्धो
यथा पुरा धात्र्याः स्तन्यमभिलषति तथा नाभिल-
षतीति सामान्येन ग्रहोपसृष्टलक्षणमुक्तं विस्तरे-
णोत्तरे वक्ष्यामः" ॥

इति सुश्रुतेनोत्तरतन्त्रे १० अध्याये उक्तम् ॥)

वरुणवृक्षः। इति मेदिनी ॥ अर्हदुपासकविशेषः।
इति हेमचन्द्रः ॥ सिन्धुनदः। इति शब्दरत्नावली ॥
(सनकसनातनसनत्सनन्दा एते चत्वारोऽपि बा-
ल्यत एव ब्रह्मचारित्वात् कुमारा इत्युच्यन्ते ॥
त इव ये च कौमारतो ब्रह्मचारिणस्तेऽपि विज्ञे-
याः। यथा, मनौ। ५। १५९।

"अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम्।
दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम्" ॥

मङ्गलग्रहः। यथा, नवग्रहस्तोत्रे।

"धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्पुञ्जसमप्रभम्।
कुमारं शक्तिहस्तञ्च लोहिताङ्गं नमाम्यहम्" ॥

शुक्तिमत्पर्व्वतोद्भूतऋषिकुल्याविशेषः।
यथा, विष्णुपुराणे।

"ऋषिकुल्याः कुमाराद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः" ॥

शाकद्वीपाधिपतेः सप्तपुत्राणामेकः। तन्नाम्ना तद्-
वर्षस्यापि तथा संज्ञा।
यथा, विष्णुपुराणे २। ४। ५९-६०।

"शाकद्वीपेश्वरस्यापि भव्यस्य सुमहात्मनः।
सप्तैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त सः ॥
जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मनीचकः।
कुसुमोदश्च मौदाकिः सप्तमश्च महाद्रुमः ॥
तत्संज्ञान्येव तत्रापि सप्तवर्षाण्यनुक्रमात्" ॥

मन्त्रविशेषः। यथा, तन्त्रसारधृतविश्वसार-
वचनम्।

"कृतवीर्य्यश्च भीमश्च प्रध्वस्तो बालकः पुनः।
कुमारश्च युवा प्रौढ़ो वृद्धो निस्त्रिंशकस्तथा" ॥

स्वरोदयोक्तबालचक्रस्थस्वरभेदः। बालोपग्रह-
ग्रहभेदः। यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २७ अः ॥

"स्कन्दः सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा।
बिभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रहः" ॥

त्रि, सुन्दरः ॥)

कुमारकः, पुं, (कुमार + संज्ञायां स्वार्थे वा कन्।)
वरुणवृक्षः। इत्यमरः। २।४।२५ ॥ बालकः ॥ इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते। १। १२८। २२।

"प्रहारवेगाभिहता द्रुमा व्याघूर्णितास्ततः।
सफलाः प्रपतन्ति स्म द्रुतं खलाः कुमारकाः" ॥

राजकुमारः। यथा महाभारते। १। १३३। ७।

"ते तं दृष्ट्वा महात्मानमुपगम्य कुमारकाः।
भमोत्साहक्रियात्मानो ब्राह्मणं पर्य्यवारयन्" ॥)

कौरव्यगोत्रजो नागविशेषः । यथा, महाभारते १ । आस्तीकपर्व्वणि ५७ । १३ ।
"मण्डः कुण्डली वेणी वेणीस्कन्धः कुमारकः ।
बाहुकः शृङ्गवेरश्च धूर्त्तकः प्रातरातकौ ।
कौरव्यकुलजास्त्वेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्" ॥)

कुमारजीव, पुं, (कुमार जीवयतीति । जीव + णिच् + अण् ।) पुत्रञ्जीववृक्षः । इति रत्नमाला । जीयापुता इति भाषा ॥

कुमारपाल, पुं, (कुमारं पालयति । पाल् + णिच् + अण् ।) शालिवाहनराजः । इति हेमचन्द्रः ॥ (शिशुपालके, त्रि ।)

कुमारभृत्या, स्त्री, (कुमारस्य गर्भस्य शिशुप्रसवस्य गर्भधारिकायाश्च भिषग्भिः धार्य्या वा भृत्या पालनम् ।) गर्भिण्याः परिचर्य्या । इति धारावली । तत्पर्य्यायः । बालतन्त्रम् १ गर्भिण्या वैद्यकम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, रघुः । ३ । १२ ।
"कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते
भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभर्म्मणि ।
पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां
ददर्श काले दिवमभ्रितामिव" ॥)

कुमारयु, पुं, (कुमार कौमार याति । मितद्र्वादित्वात् डुः निपातनात् साधु ।) युवराजः । इत्युणादिकोषः ॥

कुमारवाही, [न्] पुं, (कुमारं कार्त्तिकेयं वहति । वह + णिनि ।) मयूरः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुमारसू, स्त्री, (कुमारं कार्त्तिकेयं सूते । सू + क्विप् ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ दुर्गा । इति व्युत्पत्तिवादोऽयं ॥ (पुं, वह्निः । यथा, महाभारते । ३ । सहदेवविनिर्णये २१ । ३३ ।
"वैश्वानरस्य पितृभ्यः शराग्नी भूरितेजसः ।
कुमारसूस्ततः भगवान् यदगर्भो हिरण्मयम्" ॥)

कुमारिका, स्त्री, (कुमारयति बालस्वेन क्रीडति । कुमार + णिच् + ण्वुल् + टाप् अत इत्वम् ।) कुमारी । इति शब्दरत्नावली ॥ नवमल्लिका । इति रत्नमाला ॥ भारतवर्षस्य खण्डविशेषः । यथा,—
"वर्षश्चायमितीतिहैव कुमारिकाख्ये
ग्रामेषु चाश्रयजना निवसन्ति सर्व्वे" ॥
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्याये ॥ स्थूलैला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ओषधिविशेषः । घृतकुमारी इति ख्याता । अस्या व्यवहारो यथा वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ।
"लब्धे त्वथेव कुमारिकायाः" ।
इति चक्रपाणिसंग्रहे वातव्याध्यधिकारे ।
नेत्रमध्यस्थकृष्णप्रतिबिम्बविशेषः । यथा,—
"दृष्ट्वा यस्य विलासिनीजन मुखकान्त्या कुमारिकाम् ।
प्रतिच्छायामयोगच्छो मैथुनेच्छर्विवर्त्तितुम्" ॥
इति चरके इन्द्रियस्थाने ७ अध्याये ॥)

कुमारी, स्त्री, (कुमार + प्रथमवयोवचनत्वात् स्त्रियां ङीष् ।) द्वादशवर्षीया कन्या । यथा,—
"अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी ।
दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते" ॥
इति स्मार्त्तमतम् । इयमभेदोपचारात् कन्या कुमार्य्यमरः । इति भरतः ॥ आगमे तु कुमारी पूजने अष्टवर्षा पितुः सदा षोडशवर्षपर्य्यन्तवयस्का । तस्या वयोभेदेन नामभेदाः । यथा,—
"एकवर्षा भवेत् सन्ध्या द्विवर्षा च सरस्वती ।
त्रिवर्षा तु त्रिधामूर्त्तिश्चतुर्वर्षा तु कालिका ।
सुभगा पञ्चवर्षा च षड्वर्षा च उमा भवेत् ।
सप्तभिर्मालिनी साक्षादष्टवर्षा च कुब्जिका ।
नवभिः कालसन्दर्भा दशभिश्चापराजिता ।
एकादशे तु रुद्राणी द्वादशाब्दे तु भैरवी ।
त्रयोदशे महालक्ष्मीर्द्विसप्ता पीठनायिका ।
क्षेत्रज्ञा पञ्चदशभिः षोडशे चाम्बिका मता ।
एवं क्रमेण सम्पूज्या यावत् पुष्पं न जायते ।
पुष्पितापि च सम्पूज्या तत्पुष्पादानकर्म्मणि" ॥ * ॥
तत्पूजाविधिर्यथा ।
"अथाभ्युत् साधनं वक्ष्ये महापीठक्रमोद्भवम् ।
येनानुष्ठितमात्रेण शीघ्रं देवी प्रसीदति ।
अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां कुह्वां वा रविसंक्रमे ।
कुमारीपूजनं कुर्य्याद्यथा विभवमात्मनः ।
वस्त्रालङ्कारमाल्यैश्च भक्ष्यैर्भोज्यैः सुविस्तरैः ।
पञ्चतत्त्वादिभिः सम्यग्देवीबुद्ध्या सुसाधकः" ॥
इत्यमराकल्पः ॥ * ॥ (स्वनामख्याता परीक्षित्पुत्रस्य भीमसेनस्य पत्नी । यथा,—महाभारते १ । पूरुवंशानुकीर्त्तने ९५ । ४२ ।
"भीमसेनः खलु कैकेयीमुपयेमे कुमारीं नाम तस्यामस्य जज्ञे प्रतिश्रवा नाम ॥",)
पार्व्वती । नवमल्लिका । नदीविशेषः । (इयं हि शाकद्वीपान्तर्गतसप्तनदीनामेका ।
यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । ६५ ।
"नदीश्चात्र महापुण्याः सर्व्वपापभयापहाः ।
सुकुमारी कुमारी च नलिनीधेनुका च या" ॥)
सीता । घृतकुमारी इति ख्याता । अपराजिता । जम्बुद्वीपः । इति मेदिनी ॥ सीता । इति हेमचन्द्रः ॥ वन्ध्याकर्कोटकी । स्थूलैला । मोदिनीपुष्पम् । तरुणीपुष्पम् । श्यामापक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुमाल, ऌ क क्रीडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा० पर० अक० सेट् ।) क्रमी । अचुकुमालत् । इति दुर्गादासः ॥

कुमालक, पुं, (कुमाल + स्वार्थे कन् । कुमालं तत्र केलौ + ण्वुल् वा ।) सौवीरदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुमुत्, [द्] स्त्री, (कौ पृथिव्यां मोदते इति । कु + मुद + क्विप् ।) कुमुदम् । इति मेदिनी । वेला इति भाषा । रक्तोत्पलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, भागवते ३ । २१ । १८ ।
"व्याज उत्पलकुमुत्कुमुदावानपीथ्य
व्याराभिराहत इवोन्नपनिर्भयस्य" ॥
कुमुदस्य कन्दविशेषः । शालूक इति यस्य ख्यातिः । अस्य पर्य्याया यथा,—
"कैरवं चन्द्रकान्तञ्च गर्दभं कुमुदं कुमुत्" ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कुमुत् [द्] त्रि, (कुत्सिते विषये मुत् हर्षो यस्य कुत्सिता मुद् यस्य वा ।) कृपणः । इति मेदिनी ॥ अप्रीतः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुमुदं, क्ली, (कौ मोदते । मुद् "इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । क ।) श्वेतोत्पलम् । सुँदि इत्यादि भाषा ॥ (यथा, रामायणे ५ । ५४ । १ ।
"सान्द्रकुमुदं रम्य नाकंकारस्य मुखम् ।
पुष्पस्थनकादम्बमधुमौक्ष्याकुलम्" ॥)
तत्पर्य्यायः । कैरवम् २ । इत्यमरः । १ । १० । ३७ । चन्द्रकान्तम् ३ गर्दभम् ४ कुमुत् ५ । इति रत्नमाला ॥ शशकोत्पलम् ६ कहारम् ७ शीतकम् ८ शशिकान्तम् ९ इन्दुकमलम् १० चन्द्रिकाम्बुजम् ११ गन्धसोमम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।
"श्वेतं कुवलयं प्रोक्तं कुमुदं कैरवं तथा ।
कुमुदं पिच्छिलं स्निग्धं मधुरं ह्लादि शीतलम्" ।
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । आह्लादकत्वम् । पाके तिक्तत्वम् । कफपित्तदोषदाहश्रमपित्तनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तपद्मम् । इति मेदिनी ॥ रूप्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कुमुद, पुं, (कुत्सिते नैरृतकोणे मोदते इति । कु + मुद + क ।) नैरृतकोणस्थदिग्हस्ती । इत्यमरः । १ । ३ । ३ । वानरविशेषः । (अयन्तु राम चन्द्रस्य सेनापतिवानराणां अन्यतमः ।
यथा, रामायणे । ६ । २ । २८ ।
"नाम्ना सङ्कोचनो नाम नानानगयुतो गिरिः ।
तत्र राज्यं प्रशास्त्येष कुमुदो नाम यूथपः ।
योऽसौ शतसहस्राणि सहस्रं परिकर्षति" ॥)
नागविशेषः । (यथा, महाभारते । १ । ३५ । १५ ।
"कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः ।
कुमुदः कुमुदाक्षश्च तित्तिरिर्हलिकस्तथा" ॥)
दैत्यभेदः । सितोत्पलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भुवकभेदः । यथा,—
"एकाद्विप्रतिवर्णाद्विभिर्भवेत् षट्कारके यदि ।
कुमुदोऽष्टोत्तरश्चैव ताभ्यो गुरवभोदके" ।
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (कुं पृथ्वीं भूमिं वा मोदयति । अन्तर्भूतणिजन्तात् मुदः कः । विष्णुः ।
यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ७६ ।
"सुभाङ्गः शान्तिदः स्रष्टा कुमुदः कुवलेशयः" ।
विष्णुपार्षदः । यथा, भागवते । ८ । २१ । १० ।
"कुमुदः कुमुदाक्षश्च विष्वक्सेनः पतत्त्रिराट्" ।
मेरोः पश्चिमगिरिविशेषः । स चायुतयोजनविस्तृतः । यथा, भागवते ५ । १६ । ११ ।
"मन्दरो मेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुमुद इति । अयुतयोजनविस्तारोन्नाहा मेरोश्चतुर्दिशमवष्टम्भगिरय उपक्लृप्ताः" ॥ शाल्मलद्वीपान्तर्गतप्रथमपर्व्वतः । यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । २६ ।
"कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः" ॥
वानरजन्तुविशेषः । यथा,—
"कुमुदश्चन्द्रकाश्चैव कुमुदाश्च कपिञ्जलाः ।

आनूपमांसेषु विज्ञेयाः स्रोतसां वातकोपनाः" ॥
इति हारीते प्रथमेस्थाने ११ अध्यायः ॥)

कुमुदबान्धवः, पुं, (कुमुदस्य बान्धवः ।) चन्द्रः । कर्पूरः । इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥

कुमुदवती, स्त्री, (कुमुदानि सन्त्यस्यां इति । मतुप् मस्य वः ङीप् ।) कुमुद्वती । कुमुदसमूहः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुमुदा, स्त्री, (कुत्सितं मोदते । कु + मुद + कः । टाप् च ।) कुम्भिका । पाना इति भाषा । गम्भारीवृक्षः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
(अस्याः पर्य्याया यथा,—
"श्रीपर्णी काश्मरी भद्रा गाम्भारी गोपभद्रिका ।
कुमुदा च सदा भद्रा कट्फला कृष्णवृन्तिका" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) शालपर्णीवृक्षः । धातकीवृक्षः । कट्फलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुमुदावासः, पुं, (कुमुदानां आवासः । कुमुदानि आवसन्त्यत्र वा । आ + वस् + अधिकरणे घञ् ।) कुमुदप्रायदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुमुदिका, स्त्री, (कौ भूमौ मोदते इति । मुद + कर्त्तरि ण्वुल् टाप् अत इत्वञ्च ।) कट्फलः । इत्यमरः । २ । ४ । ४० ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"कट्फलः सोमवल्कश्च कैटर्य्यः कुम्भिकापि च ।
श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्रा भद्रवतीति च" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।
अस्य कट्फलशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कुमुदिनी, स्त्री, (कुमुदानि सन्त्यस्याम् । इनिः ङीप् ।) कुमुदयुक्तपुष्करिण्यादि समूहः । कुमुदलता । इति भरतः ॥
(यथा अमरुशतके । ७ ।
"अलिरसौ नलिनीवनवल्लभ
कुमुदिनी कुलकेलिकलारसः
विधिवशेन विदेशमुपाग
कुटजपुष्परसं बहु मन
तत्पर्य्यायः । कुमुदती २ ।
२९ ॥ उत्पलिनी । इति
सुँदि इति भाषा ॥

कुमुदिनीपतिः, पुं, (कुमु
चन्द्रः । इति हेमचन्

कुमुदी, स्त्री, (कुमुद
इति शब्दरत्नावली ॥
(अस्या गुणादयः कट्फल

कुमुदेशः, पुं, (कुमुदानां ईशः ।) चन्
रत्नावली ॥

कुमुद्वती, स्त्री, (कुमुद + "कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्" । ४ । २ । ८७ । इति ड्मतुप् "मादुपधायाश्च" । ८ । २ । ९ । इति मस्य वः । उगितश्चेति ङीप् ।) कुमुदिनी । इत्यमरः । १ । १० । ३८ ॥
(यथा, भट्टिकाव्ये । २ । ६ ।
"प्रभातवाताहतिकम्पिताकृतिः
कुमुद्वतीरेणुपिशङ्गविग्रहम् ।
निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी
न मानिनीसं सहतेऽन्यसङ्गमम्" ॥
अस्याः पर्य्याया यथा,—
"कुमुद्वती कैरविणी तथा कुमुदिनीति च" ।
गुणाश्चास्या कुमुदिनीशब्दे ज्ञेयाः । इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥
कुमुदाख्यनागराजस्य यवीयसी स्वसा सा तु रामचन्द्रपुत्त्रस्य कुशस्य पत्नी ।
यथा, रघुः १७ । ६ ।
"तं स्वसा नागराजस्य कुमुदस्य कुमुद्वती ।
अन्वगात् कुमुदानन्दं शशाङ्कमिव कौमुदी" ॥
क्रौञ्चद्वीपान्तर्गतानां सप्तनदीनामेका नदी ।
यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । ५५ ।
"गौरी कुमुद्वती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा ।
क्षान्तिश्च पुण्डरीका च सप्तैता वर्षनिम्नगाः" ॥)

कुमुद्वान्, त्रि, (कुमुद + "कुमुदनडवेतसेभ्यः" । ४ । २ । ८७ । इति ड्मतुप् मस्य वः ।) कुमुदयुक्तदेशः । इत्यमरः । २ । १ । ९ ॥
(यथा रघुवंशे ४ । १९ ।
"हंसश्रेणीषु तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु ।
विभूतयस्तदीयानां पर्य्यस्ता यशसामिव" ॥)

कुमोदकः, पुं, (कुं पृथ्वीं मोदयति । कु + मुद + णिच् + ण्वुल् । पृथिव्याः भारावतारणादिलीलाकर्म्मभिः सर्व्वेषामानन्दकारकत्वात् तस्य तथात्वम् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुम्पः, त्रि, (कुम्पति कुम्पयति वा । कुपि वेष्टने + ...त्वात् नुम् ।) वाङ्कुण्डः । इति जटा...
...धरः ॥
... टाप् च ।) सुग...
...ष्ठनम् ।
... छि-
... निद-
... । ७ ।
... वीणस-
... सन्धि-
... पति । कु +
...नात् साधुः ।)
... ४ ॥ चित्वत् ।
... । उम्भ + अच् ।
... । अस्य परिमाणं
...नः । हस्तिशिरस्थः
... १ । १३४ ॥
...कं मत्तकरीन्द्रकुम्भ-
कुचद्वन्द्वा ... ॥) कुम्भकर्णपुत्त्रः ।
(यथा, गोः रामायणे । ५ । ७६ । १५ ।
"ततोऽथ कुम्भकर्णस्य कुम्भः परमकोपनः ।
अब्रवीत् परमक्रुद्धो रावणं लोकरावणम्" ॥)
वेश्यापतिः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ समाधिविशेषः । प्राणायामाङ्गकुम्भक इति यावत् । इति धरणी ॥
(प्रह्लादपुत्त्रः । यथा महाभारते १ । ६५ । १९ ।
"प्रह्लादस्य त्रयः पुत्त्राः ख्याताः सर्व्वत्र भारत ।
विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत !" ॥
विष्णुः । यथा महाभारते १३ । १४९ । ८१ ।
"अर्च्चिष्मानर्च्चितः कुम्भो विशुद्धात्मा विशोधनः" ॥)
द्रोणद्वयपरिमाणम् । ६४ सेर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शूर्पः २ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥
मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतैकादशराशिः । तस्य पर्य्यायः । घटः २ । इति दीपिका ॥ स च धनिष्ठाशेषार्द्धसम्पूर्णशतभिषायुक्तपूर्व्वभाद्रपदाप्रथमपादत्रयेण भवति । अस्याधिष्ठात्री देवता कलसधारी पुरुषः । स तु शीर्षोदयः । चरणरहितः । मध्यमन्तानः । मध्यमस्त्रीसङ्गः । कर्व्बूरवर्णः । वनचारी । वायुराशिः । स्निग्धः । उष्णः । अर्द्धस्वरः । वातपित्तकफप्रकृतिः । शूद्रवर्णः । पश्चिमदिक्स्वामी । स्थूलाङ्गः । तत्र जातफलम् ॥
"मेधावी हरिघोटकधनेश्वरो दन्तपीडायुक्तः स्नेहशून्यः" । इति ज्योतिषम् । जन्मकालीनचन्द्राश्रितराशिफलम् ।
"अलसतासहितोऽन्यसुतप्रियः
कुघटताकलितोऽतिविपक्षयः ।
कलशगामिनि शीतकरे नरः
सदसि सज्जनमानसरोचनः" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ तस्योदये तन्नामकलग्नं भवति । तस्य गणितप्राप्तपरिमाणं यथा । दशव्यङ्गुलाधिकः मध्याङ्गुलप्रभे देशे वर्त्तमानेनविंशायनांशे पाञ्चपञ्चाशत्पलाधिकाश्चिदण्डाः । इति ज्योतिषम् । तत्र जातफलम् ।
"कुम्भलग्ने समुद्भूतश्चलचित्तोऽतिसौहृदः ।
परदाररतो नित्यं मृदुकायो महासुखी" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

कुम्भकः, पुं, (कुम्भ इव कार्य्यति प्रकाशते निश्चलत्वात् । कै + कः । यद्वा कुम्भ + स्वार्थे कः ।) दक्षिणहस्तेन नासापुटद्वयं धृत्वा प्राणायामाङ्गं वायुस्तम्भनम् । इति तन्त्रम् ॥ (मातृकाभेदतन्त्रादौ तु ।
"कुम्भकः पूरको रेचः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।
पूरकं पूरणं वायोः कुम्भकः स्थापनं क्वचित् ॥
बहिर्निःसारणं तस्य रेचकः परिकीर्त्तितः ॥
दक्षिणे रेचयेद्वायुं वामेन पूरितोदरः ।
कुम्भेन धारयेन्नित्यं प्राणायामं विदुर्बुधाः ॥
अङ्गुष्ठेन पुटं ग्राह्यं नासया दक्षिणं पुनः ।
कनिष्ठानामिकाभ्याञ्च वामं प्राणस्य संग्रहे ॥
अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यान्तु यजुर्वेदी सामगायनः ।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु ग्राह्यं सर्व्वैरथर्व्वभिः" ॥)
(तथा च, हठयोगदीपिकायाम् । २ । ४३ ।
"तत्सिद्धये विधानज्ञाश्चित्रान् कुर्व्वन्ति कुम्भकान् ।
विचित्रकुम्भकाभ्यासाद्विचित्रां सिद्धिमाप्नुयात्" ॥
"तत्सिद्धये उन्मन्यवस्थासिद्धये" । इति तट्टीका ॥ अस्य भेदाः यथा तत्रैव २ । ४४ ।
"सूर्य्यभेदनमुज्जायी सीत्कारी सीतली तथा ।
भस्त्रिकाभ्रामरीमूर्च्छा प्लाविनीत्यष्टकुम्भकाः" ।
तथा पुनस्तत्रैव २ । ७१ ।
"प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः ।

कर्ष्णिनः केशवेनेति कुम्भको विविधो मत" ॥०॥)

कुम्भकार, पुं, (कुम्भं करोतीति । कुम्भ + कृ + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) जातिविशेषः । कुमोर इति भाषा । स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मौरसाज्जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ तत्पर्य्यायः । कुलालः २ । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥ चक्री ३ । इति जटाधरः ॥ (स्मृतिषु तु पुराणभेदेन मतभेदो दृश्यते । यथा ।
"वैश्यायां विप्रचौरात् कुम्भकारः स उच्यते" ।
"मालाकाराच्च कर्म्मकार्य्यां कुम्भकारो व्यजायत" ।
"पट्टिकाराच्च तैलिन्यां कुम्भकारो बभूव ह" ।
इत्यादि बहुमतमस्ति [illegible] नात्राभिवर्ण्णते ।) कुक्कुभपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

कुम्भकारिका, स्त्री, (कुम्भस्येव कार आकारो यस्याः । कुम्भकार + कप् + टाप् अत इत्वम् ।) कुलत्था । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुम्भं करोतीति । कुम्भ + कृ + ण्वुल् स्त्रियां टाप् अत इत्वम् । कुम्भकारस्त्री । इति व्युत्पत्त्यर्थः ।)

कुम्भकारी, स्त्री, (कुम्भस्येव कार आकारो यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) कुलत्थाञ्जनम् । कुलत्थिका । इति राजनिर्घण्टः । मनःशिला । इति जटाधरः ॥ (कुम्भकारस्य पत्नीति ङीष् ।) कुम्भकारभार्य्या ॥

कुम्भतुम्बी, स्त्री, (कुम्भ इव तुम्बी ।) अलाबुभेदः । गोल काउ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुम्भालाबुः २ कोलतुम्बी ३ गोलती ४ महालाबुः ५ घटाभिधा ६ घटालाबुः ७ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तकफवातज्वरनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।

कुम्भदासी, स्त्री, (कुम्भस्य वेश्यापतेर्दासी ।) कुट्टनी । इति शब्दरत्नावली ॥

कुम्भयोनि, पुं, (कुम्भः योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।) अगस्त्यमुनिः । (यथा रघुः ४ । २१ ।
"प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः" ॥)
वशिष्ठमुनिः । (अनयोर्मुनिश्रेष्ठयोर्मित्रावरुणयोः [illegible] कुम्भे [illegible] यथा [illegible] रामायणे ११—१० सर्गे [illegible] द्रष्टव्यम् ।) द्रोणाचार्य्यः । इति मेदिनी ॥ (अस्य उत्पत्तिविवरणं महाभारते १ । १३१ । ३९ ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥")

योषिद्विशेषः । यथा महाभारते । १ । ६६ । १० ।
"मोषाणी सहजन्या च कुम्भयोनिः प्रजागरा ।
चित्रसेना चित्रलेखा सहा च मधुरस्वना" ॥)

कुम्भला, स्त्री, (कुम्भं कुम्भाकारं लाति आदत्ते । कुम्भ + ला आदाने + क टाप् च ।) मुण्डितिका । इति रत्नमाला ॥ मुण्डिरी इति भाषा । (मुण्डी शब्दे विवृतिरस्या ज्ञेया ।)

कुम्भबीजक, पुं, (कुम्भ इव बीजं यस्य । ततः स्वार्थे कन् ।) रीठाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भशाला, स्त्री, (कुम्भाय कुम्भनिर्म्माणार्थं या शाला ।) कुम्भनिर्म्माणादिगृहम् । तत्पर्य्यायः । पाकपुटी २ । इति हेमचन्द्रः ॥

कुम्भसन्धि, पुं, (कुम्भयोः सन्धिर्मिलनम् ।) हस्तिकुम्भद्वयमध्यस्थानम् । तत्पर्य्यायः । वातरः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुम्भसम्भव, पुं, (कुम्भः सम्भव उत्पत्तिस्थानं यस्य ।) अगस्त्यमुनिः । इत्यमरः । १ । ३ । २० ॥
(यथा राजेन्द्रकर्णपूरे ७१ ।
"तद्दुग्ध मनु कुम्भसम्भव । भवत् प्रस्थानहस्तेन यत् पाथः प्राशि तिरोदधत्रिदशधिविश्वोऽपि [illegible]" ॥) वशिष्ठः । द्रोणः । एतयोरपि कुम्भोत्पत्तेस्तथात्वम् । एतद्विवरणन्तु कुम्भयोनिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कुम्भा, स्त्री, (कु कुत्सितया निन्दितवत्या उम्भा पूर्त्तिः रेखादिभिर्यस्याः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) वेश्या । इति शब्दमाला ॥

कुम्भाण्ड, पुं, (कुम्भ इव अण्डं यस्य ।) बाणासुरस्य मन्त्रिविशेषः । इति श्रीभागवतम् ॥
(यथा, हरिवंशे १७६ । १६१ ।
"कुम्भाण्डवचनैरेव दानवेन्द्रः प्रबोधितः ।
बाणः कन्यामतिक्रुद्धः [illegible]" ।
अस्य बाणराजकन्याया ऊषायाः सकाशात् तदा कुमारी बभूव । यदुक्तं तत्रैव १७६ । १०—१८ ।

[illegible] उवाच ।

"कुम्भाण्ड ! मन्त्रिणां श्रेष्ठ ! धीमानसि [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible]" ॥)
कुष्माण्डम् । [illegible] ॥

कुम्भाण्डी, स्त्री, (कुम्भाण्ड + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) कुष्माण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भिका, स्त्री, (कु कुत्सितं यथा तथा उम्भति पूरयति [illegible] ।) [illegible] । इति भाषा । [illegible] । इत्यमरः । १ । १० । ३८ । [illegible] । इति रत्नमाला । [illegible] । इति [illegible] । [illegible] ॥

गुणा वारिपर्णीशब्दे द्रष्टव्याः । पाटलावृक्षः । कोलतुम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥ नेत्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"वर्त्मान्ते पिडकाध्माता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च ।
कुम्भीकबीजसदृशाः कुम्भिका सन्निपातजा" ॥
इति माधवकरः ॥ (कुम्भा + स्वार्थे कन् टाप् इत्वञ्च । वेश्या । इति शब्दमाला । कट्फलम् । भावप्रकाशे अस्याः पर्य्याया यथा,—
"कट्फलः सोमवल्कश्च कैटर्य्यः कुम्भिकापि च ।
श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्रा भद्रवतीति च" ॥
गुणाद्यास्या कट्फलशब्दे बोद्धव्याः ।)

कुम्भिबीज, क्ली, (कुम्भिन्या बीजम् ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भिपाकी, स्त्री, (कुम्भिना पाकोऽस्त्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) कट्फलम् । इति भावप्रकाशः ॥

कुम्भिमद, पुं, (कुम्भोऽस्त्यस्य कुम्भी हस्ती तस्य मदः ।) हस्तिमदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गन्धद्रव्यविशेषः ।)

कुम्भिल, पुं, (कुम्भ + इलच् ।) चोरः । [illegible] शोभार्थचौरः । श्यालः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुम्भी, [न्] पुं, (कुम्भोऽस्त्यस्येति । इनि ।) हस्ती । कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः ॥ गुग्गुलुः । इति जटाधरः ॥ (अतिमलिनविषकीटविशेषः । यथा, "वाहको पिटिकः कुम्भी" । इति सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्याये ।)

कुम्भी, स्त्री, (कुम्भ + अल्पार्थे ङीष् । क्षुद्रकुम्भः ।) उखा । पाटलावृक्षः । वारिपर्णी । कट्फलः । इति हेमचन्द्रः । वृक्षविशेषः । कुम्भीवृक्ष इति लोके प्रसिद्धः । तत्पर्य्यायः । रोमालुविटपी २ रोमश ३ पर्प्पटद्रुमः ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । ग्राहित्वम् । वातकफापहत्वम् । रक्तोदरहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भीक, पुं, (कुम्भीव कायति प्रकाशते । कै + क ।) पुन्नागवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते ।
"प्रियङ्गुमधूकधातकी[illegible] [illegible]कुम्भीक[illegible] [illegible]" ॥) कुम्भिका । यथा,—
"कुम्भीकबीज[illegible]" ।
इति चक्रपाणिदत्तः ॥ (क्लीवपुंसकविशेषः । यथा,
"[illegible] ।
[illegible]" ।
इति [illegible] ।
"[illegible] ।
कुम्भीक [illegible]" । इति सुश्रुते शारीरे २ अध्याये ।)

कुम्भीनस, पुं, (कुम्भीव नासा यस्य ।) क्रूरसर्पः । इति मेदिनी ॥ ([illegible] । यथा, "कुम्भीनस[illegible]" । इति सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ।)

कुम्भीनसी, स्त्री, (कुम्भीनस + स्त्रियां ङीष् ।) लवणासुरमाता । इति मेदिनी ॥ (यथा, रामायणे । ७ । ६० । १९ ।
[illegible] ।

त्वामतिक्रम्य मधुना राजन् कुम्भीनसी हृता” ॥)

कुम्भीपाकः, पुं, (कुम्भ्यां उखायां पाक इव पाको यत्र ।) नरकविशेषः । इति जटाधरः ॥ तत्पर्य्यायः । सन्तापनः २ । इति मनुः ॥ “य इह पशून् पक्षिणो वा प्राणतो रन्धयति तं परत्र यमदूताः तप्ततैले रन्धयन्ति यत्र । इति श्रीभागवते । ६ । २६ । ७ ॥

कुम्भीरः, पुं, (कुम्भिनं हस्तिनमपि ईरयति । ईर + “कर्म्मण्यण्” । ३ । २ । १ ।) जलजन्तुविशेषः । कुमीर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नक्रः २ । इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ कुम्भीलः ३ । इति तट्टीका ॥ गिलग्राहः ४ महावलः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वार्म्मटः ६ अम्बुकिरातः ७ अम्बुकण्टकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १११ । ५८ ।

“गर्दभत्वन्तु संप्राप्य दशवर्षाणि जीवति ।
संवत्सरन्तु कुम्भीरस्ततो जायेत मानवः” ॥)

कुम्भीरमक्षिका, स्त्री, (कुम्भीर इत्याख्या मक्षिका । यद्वा कुम्भीरोपपदयुक्ता मक्षिका ।) मक्षिकाविशेषः । कुमीरा पोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कया २ । इति हारावली ॥

कुम्भीलः, पुं, (कुम्भीर + रस्य लः ।) कुम्भीरः । इत्यमरटीका ॥

कुम्भीवीजं, क्ली, (कुम्भ्या वीजम् ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जयपालशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

कुर श शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट् ।) श कुरति कोरिता । इति दुर्गादासः ॥

कुरका, स्त्री, (कुर् + कः । कुरः शब्दः कायति प्रकाशतेऽस्मिन् । कै + कः ।) सल्लकीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरङ्करः, पुं, (कुरमित्यव्यक्तशब्दं करोति । कुरम् + कृ + टः ।) सारसपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरङ्कुरः, पुं, (कुरं इत्यस्फुटशब्दं कुरति । कुर् + कः ।) सारसपक्षी । इति हारावली ॥

कुरङ्गः पुं, (कौ पृथिव्यां भूमौ वा रङ्गति । रगि + अच् । यद्वा, “विडादिभ्यः कित्” । उणां १ । १२० इति अङ्गच् वाहुलकात् उत्वं रपरत्वञ्च । कुरङ्गविहङ्गादयः सर्व्वे निपात्यन्ते । इति वा ।) हरिणः । इत्यमरः । २ । ५ । ८ ॥ कुलङ्गोऽपि ॥ (यथा, भागवतटीकायां स्वामिना प्रोक्तम् ।

“कुरङ्गमातङ्गपतङ्गभृङ्ग-
मीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च” ॥

अस्य गुणाः यथा,—
“कुरङ्गो वृंहणो वल्यः शीतलः पित्तहृद्गुरुः ।
मधुरो वातहृद्ग्राही किञ्चित्कफकरः स्मृतः” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ * ॥

अस्य लक्षणं यथा,—
“न कृष्णो न च ताम्रश्च कुरङ्गः सोऽभिधीयते” ॥

इति सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

कुरङ्गनयना, स्त्री, (कुरङ्गस्य नयने इव नयने यस्याः ।) मृगनयना नारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उदाहः,

“किन्त्वेकायमुना कुरङ्गनयना नेत्राम्बुभिर्वर्द्धते” ॥)

कुरङ्गनाभिः, पुं, (कुरङ्गस्य नाभिः ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कस्तूरीशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

कुरङ्गमः, पुं, (कौ भूमौ रङ्गं मिमीते । मा + डः ।) हरिणविशेषः । तत्पर्य्यायः । ऋयः २ ऋश्यः ३ रिश्यः ४ चारुलोचनः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरङ्गिका, स्त्री, (कौ रङ्गोऽस्या अस्तीति । ठन् टाप् च ।) मुद्गपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरचिल्लः, पुं, (कुरे शब्दे चिल्लति । चिल्ल शैथिल्ये + अच् ।) कर्कटः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरटः, पुं, (कुर् + अटन् कित् । कु कुत्सितरूपया रटति जीवति देहयात्रां सम्पादयति वा । रट + अच् ।) चर्म्मकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरण्टकः, पुं, (कुर्य्यते शब्दाते इति । कुर् + कर्म्मणि वाहुलकात् अण्टक् स्वार्थे कन् ।) पीताम्लानः । पीतझिण्टी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायलक्षणगुणा यथा,—

“सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्द्यपि कथ्यते ॥
कुरण्टकोऽत्र पीते स्यादक्ते कुरवकः स्मृतः ।
नीले वाणादयोरक्तो दासे आर्त्तगलश्च सः ॥
सैरेयः कुष्ठवातास्रकफकण्डूविषापहः ।
तिक्तोष्णो मधुरोऽनम्लः सुस्निग्धः केशरञ्जनः” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

“किंशुकं कफपित्तघ्नं तद्वदेव कुरण्टकम्” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः ॥ अत्रास्य नपुंसकत्वं लभ्यते ॥)

कुरण्डः, पुं, (कुर + अण्डच् ।) मुष्कवृद्धिरोगः । कोरण्ड इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वृद्धिः २ अण्डवर्द्धनः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणं यथा,—

“क्रुद्धोऽर्द्धगतिर्वायुः शोथशूलकरश्चरन् ।
मुष्कौ वङ्क्षणतः प्राप्य फलकोषाभिवाहिनीः ॥
प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोषयोः ।
दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः स वृद्धिः सप्तधा मतः ॥
मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलम् ।
वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् ॥
पक्वोदुम्बरसङ्काशः पित्ताद्दाहोष्मपाकवान् ।
कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान्कठिनोऽल्परुक् ॥
कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्तजः ।
कफवन्मेदसा वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः ॥
मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ।
अम्भोभिः पूर्णदृतिवत् क्षोभं याति सरुङ्मृदुः ॥
मूत्रकृच्छ्रमधः स्याच्च चालयन् फलकोषयोः ।
वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ॥
धारणे रणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः ।
क्षोभणैः क्षुभितस्तान्यैः क्षुद्रान्त्रावयवं यदा ॥
पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ।
कुर्य्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा ॥
उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धि-
माध्मानरुक्स्तम्भवतीं स वायुः ।
प्रपीडितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति
प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥
अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः” ॥

इति वृद्धिनिदानम् ॥ इति माधवकरः ॥ * ॥

तस्यौषधं यथा,—
“द्विजयष्ट्याश्च वै मूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
गण्डमालां हरेल्लेपात् कुरण्डगलगण्डकम् ॥
रसाञ्जनं हरीतक्याश्चूर्णं तेनैव गुण्डनात् ।
नश्येद्धि पुरुषव्याधिं नात्र कार्य्या विचारणा” ॥

इति गारुडे १९० अध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।

“गव्यं घृतं सैन्धवसंप्रयुक्तं
शम्बूकभाण्डे निहितं तदेव ।
सप्ताहमादित्यकरैर्व्विपक्वं
हन्यात् कुरण्डं चिरजं प्रवृद्धम्” ॥

गव्यघृत कर्ष १ । सैन्धव मा ४ । शम्बूकभाण्ड कृत्वा सप्तदिनं यावत् रौद्रे भावयेत् तेन कुरण्डलक्षणम् ॥

“सैन्धवञ्च घृताभ्यक्तं ताम्रभाजन आतपे ।
प्रतप्तमूर्च्छया घृष्टं तन्मलञ्च समाहरेत् ॥
कुरण्डं सञ्चयेत्तेन स निर्व्विघ्नं दिवानिशम् ।
कुरण्डं तेन संलिप्तं नाशोत्याह पुनर्व्वसुः ॥

ताम्रभाजने घृतं सैन्धवं दत्त्वा रौद्रे तप्तं कृत्वा मेषलोमलुण्ठिकया घृष्ट्वा मलरूपं कृत्वा तेन मर्द्दयेत् ॥

यण्डवारस्य वीजञ्च पिष्ट्वा तण्डार्ककैः सह ।
कुरण्डं नाशयेद्वृद्धे लेपनान्नात्र संशयः ॥
घृतैर्नीलोत्पलं मूलं पिष्ट्वा लिम्पेत् कुरण्डकम् ।
अथवा लेपनं कुर्य्यात् रक्तमरककाशोणितैः” ॥

इति भैषज्यरत्नावली ॥ * ॥ अपरञ्च ।

“गुग्गुलुं रुवुतैलं वा गोमूत्रेण पिवेन्नरः ।
वातवृद्धिं निहन्त्याशु चिरकालानुवन्धिनीम् ॥
सक्षीरं वा पिवेत्तैलं मासमेरण्डसम्भवम् ।
पुनर्नवायास्तैलं वा तैलं नारायणान्तथा ॥
पाने वस्तौ रुवोस्तैलं पेयं वा दशकाम्भसा ।
चन्दनं मधुकं पद्ममुशीरं नीलमुत्पलम् ॥
क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्याद्दाहशोथरुजापहः ।
पञ्चवल्कलकल्केन सघृतेन प्रलेपनम् ॥
सर्व्वं पित्तहरं कार्य्यं रक्तजे रक्तमोक्षणम् ।
श्लेष्मवृद्धिं तूष्णवीर्य्यैर्मूत्रपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
पीतदारुकषायञ्च पिवेन्मूत्रेण संयुतम् ।
स्विन्नां मेदःसमुत्थान्तु लेपयेत् सुरसादिना ॥
शिरोविरेकद्रव्यैर्व्वा सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ।
संस्वेद्य मूत्रप्रभवां वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥
सेवन्याः पार्श्वतोऽधस्ताद्विध्येद्व्रीहिमुखेन वै ।
शङ्खोपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा सेवनिमादरात् ॥
व्यत्यासाद्वा शिरां विध्येदन्त्रवृद्धिनिवृत्तये ।
अङ्गुष्ठमध्ये त्वक् छित्वा दहेदङ्गविपर्य्यये ॥
रास्नायष्ट्यमृतैरण्डवलागोक्षुरसाधितः ।
क्वाथोऽन्त्रवृद्धिं हन्त्याशु रुवुतैलेन मिश्रितः ॥
तैलमेरण्डजं पीत्वा वलासिद्धपयोऽन्वितम् ।
आध्मानशूलोपचितामन्त्रवृद्धिं जयेन्नरः ॥

हरीतकी मूत्रसिद्धां सतैलैरण्डतान्विताम् ।
द्रव प्रयच्छ वेतेन वपनालामवायवाम् ॥
गोमूत्रसिद्धां हरीतकी
हरीतकीं सैन्धवचूर्णयुक्ताम् ।
मादेहाद्गुल्म्ली कीण्डलनुपायां
निहन्ति वृद्धिं चिरजां प्रवृद्धाम् ।
चित्रकत्वद्दलीमूत्रं पिबेत् चालरनस्थित ।
कफवातोद्भव हन्ति मध्ये वृषणोत्थितम् ।
मदनानुबन्धानि देवदारुमहौषधम् ।
मूत्रसमान्वित घोषयुक्त कपरालनुम् ।
चित्रकाद्यामोमूत्र कल्क यद्यानमुद्धर ।
हन्त्यसैन्धवमुक्तो वृद्धिरोगहर यत ॥
रथं घन सैन्धवप्रयुक्त
चम्पकपालिशिवित मदमात् ।
ससारमाक्षिकरैर्बिंदव
निहन्ति कुरण्डमतिप्रवृद्धम् ॥
देवदारुगुल्मक चूर्णं वत्सकेन मर्दितम् ।
कफवातोद्भवां घोत सर्ववृद्धिनिवारणम् ।
हरताटमूलशिला कण्टकशर्करा ।
यदा वृद्धि वन वार्य चिरजापि न संशय ।
निर्दग्ध्वा लवणाद्येन नतिकामूलकल्कनम् ।
वेदीवत्तमत हन्ति वृद्धमूलमपि दृढम् ।
वातार्यवचक्रेण वेदी वृद्धिविनाशन ।
कफावपाककण्टकाल्पात् हयो वृद्धिहर परः" ॥ * ॥
"मूलं विल्वकं द्रुमोदितं भुवा पितृवर्णरैर्यो
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] मुञ्जकस्य कुटबदम वा ।
प्रदेयम दशेभ्यः [illegible] परम् ।
[illegible] तु वै [illegible] तनु प्रवेशयेत् ।
मध्य मुहुर्मुहुः [illegible] ॥
[illegible] च ।
[illegible] ।
[illegible] वचम् ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] च ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]" ।
[illegible] ।
[illegible]" ।
[illegible] । * ।
([illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] मूत्र-

न्धादि वस्तिकटीमुष्कमेढ्रेषु वेदना मारुत-
निग्रहः पक्वशोफोपलेपेति ।
तत्रानिलपरिपूर्णां वस्तिमिवाततां परुषां
मनिमित्तानिलवात वातवृद्धिमाचक्षते, पक्वोदु-
म्बरसङ्काशां ज्वरदाहोष्मवती चाशुसमुत्थानपाकां
पित्तवृद्धिं कठिनामल्पवेदनां शीतां कण्डूमतीं
श्लेष्मवृद्धिं कृष्णस्फोटावृतां पित्तवृद्धिलिङ्गां रक्त
वृद्धिं मृदुस्निग्धां कण्डूमतीमल्पवेदनां तालफल-
प्रकाशां मेदोवृद्धिम् । मूत्रसन्धारणशीलस्य मूत्र
वृद्धिर्भवति सा गच्छतोऽम्बुपूर्णा दृतिरिव क्षुभ्यति
मूत्रकृच्छ्रवेदनां वृषणयोः श्वयथुं कोषयोश्चापाद
यति तां मूत्रवृद्धिं विद्यात् । भारहरणबलवद्वि-
ग्रहवृक्षप्रपतनादिभिरायासविशेषैर्वायुरतिप्रवृद्ध
प्रकुपितश्च स्थूलान्त्रस्येतरस्य चैकदेशं विगुणमा
दायाधोगत्वा वङ्क्षणसन्धिमुपेत्य ग्रन्थिरूपेण स्थि
त्वाऽप्रतिक्रियमाणे च कालान्तरेण फलकोषं प्र-
विश्य मुष्कशोफमापादयत्याध्मातो वस्तिरिवाततः
प्रदीर्घः शोफो भवति सशब्दमवपीडितश्चोर्द्धमुपैति
विमुक्तश्च पुनराध्मति तामन्त्रवृद्धिमसाध्या-
माचक्षते" ॥ * ॥ इति सुश्रुते निदानस्थाने ।
१२ अध्याये ।

चिकित्सितमस्य यथा,—
"अन्त्रवृद्धा विना षड् या वृद्धयस्तासु वर्जयेत् ।
धर्मादियान व्यायाम मैथुन वेगनिग्रहम् ।
अध्यासनप्रभृत्यनुपवास गुरूणि च ।
तत्रादितो वातवृद्धौ चैकतस्त्रिवृतमातुरम् ।
स्निग्धेन यथान्यायं पाययेत विरेचनम् ।
कोष्ठागारनिःस्रुतैः [illegible] वा परम् ।
गन्धर्वं वा पिबेन्मासं तैलमेरण्डसम्भवम् ।
तत क्षीरेणास्थापनं स्यात् कल्पस्य बुद्धिमान् ।
विश्रुत्वेदिङ्किन्दयं मुहुस्तत् यथोदरम् ।
दधीमधुपर्वनिदिन लवणेन योजयेत् ।
पञ्चोदनाद्यैः कुर्वीत प्रदेहापानजाड्यपवान् ।
विदग्धां पाचयित्वा वा भेदनी परिवर्जयेत् ।
भिन्नास्य तु सन्धिमार्गात् दग्धोल्कस्त्रममाचरेत् ।
पित्तवातामपरापां पित्तवृद्धिकमो हित ।
यदा वा शोधयेद्भिषा चोपयेत् चीरबर्हिषा ।
गुडाराय निवारयात् तैलं कल्कस्य योजयेत् ।
रक्तमादौ कर्मोक्ते मोक्षितं निहरेद्धिषक् ।
विरेचितेन पाचि सर्वं तत्रोत्थसत्तम् ।
[illegible] कुर्यात् सर्वे च कर्मसः ।
वृद्धिं कर्मोचितामुष्टिं चविष्टो प्रदेहयेत् ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

मन छिन्नात्तस्य तु सिद्धमावस्करेषु च ।
मूत्रजा स्वेदयित्वा तु वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।
सेवन्याः पार्श्वतोऽधस्ताद्विध्येद्व्रीहिमुखेन तु ।
अथास्य निमुखा नाडीं दत्त्वा विस्रावयेद्भिषक् ।
मूत्र नाडीमधोद्धृत्य व्रणिकावस्थमाचरेत् ।
सुदाद्यां रोधकं दद्याद्बन्धं वैवरवेणुगौम् ।
अथामपक्कोद्यां वातवृद्धिक्रमो हित ।
तत्र या बहुलमूला तां दहेदर्धेन्दुवक्त्रया ।
शङ्खमस्तकविरोधार्थं कोशप्रामाणं वर्जयेत् ।
तथा भित्त्वाङ्गुष्ठमध्ये दहेच्चाङ्गुलिपर्ययात् ।
अनेनैव विधानेन वृद्धौ वातकफात्मिके ।
प्रदहेत् मदन किन्तु चाङ्गुष्ठेऽधिककायो ।
हस्तोपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा दक्षेन सेवनीम् ।
व्यधारापा शिरां विध्येदन्त्रवृद्धिनिवृत्तये" ।
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १९ अ ॥ * ॥)
भावप्रकाशोक्तचिकित्सादि अन्त्रवृद्धिशब्दे द्रष्टव्या ।
शालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
कुरण्डक, पुं, (कुर्यते शब्द्यते इति । कुर् + बाहु-
लकात् अण्डच् । पृषोदरात् साधुः । तत स्वार्थे
कन् ।) कुरण्टकवृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमु
कुटः । (कुरण्टकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)
कुरर, पुं, (कुर् शब्दे + "कुवः क्ररन्" । उणा
३ । १३३ । इति क्ररन् प्रत्यय ।) कुररपक्षी ।
तत्पर्यायः । उत्क्रोशः २ । इत्यमरः । २ । ५ । ३३ ।
मत्स्यनाशः ३ कीर ४ पक्षिराजः ५ मरा ६ । इति
राजनिर्घण्टः । (यथा महाभारते १ उत्पलोत्पात
पर्वणि । ६४ । ११०
"योगयुक्ता कौरवकुरैश्च सारसोपकूजिताम्" ।
अथ मत्स्यग्राहविशिष्टप्राप्य । यथा,—
"कुररकमलवरा बकुलकलितकुलराजा ।
चार्वीरादिवृन्दासवकार्दितपुस्ताङ्गिरा ।
जलेचरा विहङ्गाश्च भानवी समुद्भवा ।
हयेते बकदा अंश" । इति चरके सूत्रे
स्थाने २१ अध्याये ।)
कुराङ्गु, पुं, (कुरस्य अङ्गुरिव ।) देवतर्पणी ।
इति राजनिर्घण्टः ।
कुररी, स्त्री, (कुरर + ङीष् । जातित्वात् ङीष् ।)
मेषी । इति हेमचन्द्रः । कुररपक्षिणी । इत्य
मरः । (यथा, महाभारते । १ । ६ । १० ।
"ततो रामस्वयरा कोशन्ती कुररीमिव" ।)
कुरल, पुं, (कुरर इति यस्य लः ।) कुररपक्षी ।
चूर्णकुन्तल । इति धारणी ।
कुरव, पुं, (कु ईषत् रव सुगन्धर्निर्यासरयो
यस्य ।) [illegible] इति राज
निर्घण्टः । कुरवक । रक्तझिण्टी । इति शब्द-
रत्नावली । रक्तझिण्टी । इति हेमचन्द्रः ।
(कुत्सितो रव रवोऽस्य अस्य ।) कर्कशध्वनि ।
(कुत्सितो रवो यस्य ।) कुत्सितशब्दयुक्ते त्रि ।
कुरवक, पुं, (कुरव + स्वार्थे कन् ।) रक्त झिण्टी ।
रक्तझिण्टी । इति राजनिर्घण्टः । (यथा रघु
वंशे ९ ।
"अभिनवकुसुमैरेकवृन्तं मधु कुरवकाणां

अस्माकमियतकुसुमे कुरवके निर्वाप्य वन्यद्विपैः” ॥

तस्य पुष्पादिरपि । यथा कुमारटीकायां मल्लिनाथः । “आलोकितः कुरवकः कुरुते विकाशम्” ॥ अस्य पर्य्याया लक्षणञ्च यथा ॥

“सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्द्यपि कथ्यते ।
कुरण्टकोऽत्र पीते स्याद्रक्ते कुरवकः स्मृतः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) कुत्सितरवे त्रि ॥

कुरसः, पुं, (कुत्सितो रसो यत्र ।) मद्यभेदः । इति हारावली ॥ कर्म्मधारये कुत्सितरसः । बहुव्रीहौ कुत्सितरसयुक्ते त्रि ॥

कुरसा, स्त्री, (कुत्सितः ईषत् वा रसो यस्याः ।) गोजिह्वा लता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुराहः, पुं, कुलाहः । ईषत्पाण्डुः श्यामजङ्घो घोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरी, स्त्री, (कुं भूमिं राति ददाति । कु + रा + कः । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) तृणधान्यभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरीरं, क्ली, (“कृञ उच्च” । उणां ४ । ३३ । इति ईरन् उकारादेशश्च ।) मैथुनम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कुरुः, पुं, (कृ + “कृग्रोरुच्च” । उणां १ । २५ । इति कुः उच्च ।) आग्नीध्रराजपुत्त्रः । स तु प्रियव्रतराजपौत्त्रः । (स्वायम्भुवमनोः प्रपौत्त्रः उत्तरकुरुराज्यं प्राप्तवांश्च । तत्रत्या नदी च भद्रेति नाम्ना विश्रुता । यथा विष्णुपुराणे । २ । १ । १६-२२ ।

“जम्बुद्वीपेश्वरो यस्तु आग्नीध्रो मुनिसत्तम ! ।
तस्य पुत्त्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव ॥
नाभिः किम्पुरुषश्चैव हरिवर्ष इलावृतः ।
रम्यो हिरण्वान् षष्ठश्च कुरुर्भद्राश्व एव च ॥
केतुमालस्तथैवान्यः साधुचेष्टो नृपोऽभवत् ।
जम्बुद्वीपविभागांश्च तेषां विप्र ! निशामय ॥
पित्रा दत्तं हिमाह्वन्तु वर्षं नाभेस्तु दक्षिणम् ।
हेमकूटं तथा वर्षं ददौ किम्पुरुषाय सः ॥
तृतीयं नैषधं वर्षं हरिवर्षाय दत्तवान् ।
इलावृताय प्रददौ मेरुर्यत्र तु मध्यमः ॥
नीलाचलाश्रितं वर्षं रम्याय प्रददौ पिता ।
श्वेतं यदुत्तरं वर्षं पित्रा दत्तं हिरण्वते ॥
यदुत्तरं शृङ्गवतो वर्षं तत्कुरवे ददौ ।
मेरोः पूर्व्वेण यद्वर्षं भद्राश्वाय प्रदत्तवान्” ॥
वैवस्वतमनुवंश्यचन्द्रवंशीयराजविशेषः । स तु सम्वरणराजभार्य्यायां सूर्य्यकन्यायां तपत्यां जातः । अयमेव कुरुक्षेत्रपतिः । धार्त्तराष्ट्रपाण्डवानां पूर्व्वपुरुषः । यथा,—

“योऽजमीढसुतस्तस्य ऋक्षः सम्वरणस्ततः ।
तपत्यां सूर्य्यकन्यायां कुरुक्षेत्रपतिः कुरुः ॥
परीक्षित् सुधनुर्जह्नुर्निषधाश्वः कुरोः सुताः” ॥
इति श्रीभागवते । ९ । २२ । ४ ॥) भक्तम् । देशविशेषः । इति मेदिनी ॥ स तु जम्बुद्वीपस्य नववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ तद्देशवासी । तत्र बहुवचनान्तः । (यथा गीतायाम् १ । २५ ।
“उवाच पार्थ ! पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति” ॥) कण्टकारिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुरुकन्दकं, क्ली, (कुरुः इव विस्तीर्णः कन्दो यस्य । कप् ।) मूलकम् । इति शब्दमाला ॥

कुरुक्षेत्रं, क्ली, (कुरुणा चन्द्रवंशोद्भवेन राजविशेषेण भूरितपसोपार्ज्जितं धर्म्मक्षेत्रनाम्ना प्रसिद्धं कुरुदेशान्तर्गतं क्षेत्रम् । शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपः ।) देशविशेषः । तत्तु धर्म्मक्षेत्रम् । (किञ्चास्मिन्नेव क्षेत्रे क्षत्त्रियकुलारण्यकुठारेण भृगुवंशधुरन्धरेण भगवता जामदग्न्यरामेण क्षत्त्रियशोणितैः पञ्च ह्रदाः कृताः तदारभ्य च क्षेत्रमेतत् समन्तपञ्चकनाम्नोच्यते । नितरामेवात्र युध्यतां क्षत्त्रियाणां शरीरविसर्ज्जनेन पुण्यप्राचुर्य्यात् वैकुण्ठप्राप्तिः । तत एवात्र कुरुपाण्डवानां समहद्युद्धं निर्वृत्तम् । एतद्विवरणं महाभारतीये १२ । ४८ अध्याये श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे द्रष्टव्यम् ॥ यथा भगवद्गीतायाम् १ । १ ।

“धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्व्वत सञ्जय !” ॥
एतत्क्षेत्रस्य सीमानिर्देशे बहूनि मतानि लक्ष्यन्ते दिङ्मात्रमुदाहृतमत्र । यथा, हेमचन्द्रः ।
“धर्म्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं द्वादशयोजनावधि” ॥
तथा त्रिकाण्डशेषेऽपि ।
“कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च हिमाद्रिं विन्ध्यमन्तरा” ॥
एष हि ब्रह्मर्षिदेशः । यथा, मनौ । २ । १९ ।
“कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः” ॥)

कुरुक्षेत्रीयोगः, पुं, एकस्मिन् श्रावणदिने तिथित्रयनक्षत्रत्रययोगत्रयाणाञ्च स्पर्शः । इति स्मृतिः ॥ कुरुक्षेत्रे मृत्युयोगः । यथा,—

“पञ्चषष्ठयुते मृत्यौ लग्नसंस्थे बृहस्पतौ ।
सौम्यक्षेत्रगते लग्ने कुरुक्षेत्रे मृतिर्भवेत्” ॥
इति जातकामृतसंग्रहे योगाध्यायः ॥

कुरुटः, पुं, (कुत्सितं रोटते दीप्यते प्रतिहन्ति वा । रुट दीप्तौ प्रतिघातादिषु च + “इगुपधेति” ३ । १ । १३५ । कः ।) सितावरशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरुण्टः, पुं, (कुत्सितं दुर्गन्धादिकं रुण्टति लुण्ठतीति । कु + रुटि स्तेये + अच् ।) पीतझिण्टी । पीताम्लानः । इति मेदिनी ॥ (कुरुण्टकशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

कुरुण्टकः, पुं, (कुरुण्ट + स्वार्थे कन् ।) पीताम्लानः । पीतझिण्टी । तत्पर्य्यायः । सहचरी २ सहचरः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ७५ ॥ सहाचरः ४ कुरण्टकः । इति भरतः ॥
(“वीरः सहचरः पीतपुष्पो दासीकुरुण्टकः” ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् । यत्रास्य व्यवहारस्तथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये आरग्वधादिवर्गे ॥ “आरग्वधमदनगोपघोण्टा कुटजपाठा कण्टकीपाटलामूर्व्वेन्द्रयवसप्तपर्णनिम्बकुरुण्टकदासीत्यादिषु द्रष्टव्यः ॥)

कुरुण्टी, स्त्री, (कु कुत्सितं रुण्टति स्वभावा । कु + रुटि + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दारुपुत्त्रिका । इति मेदिनी ॥ (कु कुत्सितं पापं रुण्टति नाशयति ब्रह्मणः पत्युर्वा परिचर्य्यया ।) ब्राह्मणी । इति जटाधरः ॥

कुरुम्बं, क्ली, (कुर् + बाहुलकात् उम्बच् ।) कूपपालकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कामरालेवु इति भाषा ॥

कुरुम्बा, स्त्री, (कुरुम्ब + स्त्रियां टाप् ।) द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (द्रोणपुष्पीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

कुरुम्बिका, स्त्री, (कुरुम्बा + स्वार्थे कः टाप् इत्वं च ।) द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरुम्बी, स्त्री, (कुरुम्ब + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) सैंहलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरुराट् [ज्] पुं, (कुरुषु राजते । राज् + क्विप् ।) दुर्य्योधनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरुलः, पुं, (कुर् + उलक् ।) भालस्थितचूर्णकुन्तलः । तत्पर्य्यायः । भ्रमरकः २ भ्रमरालकः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरुवकः, पुं, (रौतीति रवो भ्रमरः । कुत्सितः स्वल्पमधुलाभात् विरक्तो रवो यत्र । स्वल्पमधुत्वादस्य तथात्वम् ।) रक्तझिण्टी । रक्ताम्लानः । इत्यमरः । २ । ४ । ७४ ॥ पीतझिण्टी । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुरवकशब्दे पीतझिण्टीशब्दे च अस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

कुरुविन्दं, क्ली, (कुरून् विन्दति + विद्लाभे “अनुपसर्गात् लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च” । ३ । १ । १३८ । इति शः मुचादित्वात् नुम् च ।) काचलवणम् । माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुरुविल्वरत्नम् । कुल्माषशस्यम् । इति मेदिनी ॥ (क्वचिदस्य पुंलिङ्गत्वमपि दृश्यते । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अः ।
“कासीससैन्धवं किण्वं कुरुविन्दो मनःशिला” ॥)

कुरुविन्दः, पुं, (कुरु + विद् + शः नुम् च ।) मुस्तकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५९ ॥ माषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—

“मुस्तकं न स्त्रियां मुस्तं त्रिषु वारिदनामकम् ।
कुरुविन्दश्च सङ्ख्यातोऽपरः क्रोडकसेरुकः ।
भद्रमुस्तश्च गुन्द्रा च तथा नागरमुस्तकः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कुरुविल्वः, पुं, (कुरुषु बिल्व इव ।) पद्मरागमणिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरुविल्वकः, पुं, (कुरुविल्व + संज्ञायां कन् ।) कुल्माषः । वनकुलत्थिका । इति रत्नमाला ॥ (गुणाश्चास्य कुल्माषशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कुरुविस्तः, पुं, (कुरुषु विख्यातः विस्तः ।) स्वर्णपलम् । इत्यमरः । २ । ९ । ८६ ॥ आशि तोला सोणा । इति भाषा ॥

कुरूप्यं, क्ली, (कु ईषत् रूप्यमिव । रूप्यवत् शुभ्रत्वात्तथात्वम् ।) रङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुर्कुरः, पुं स्त्री, (कुर् इत्यस्फुटं शब्दं कुरति शब्दायते । कुर् + कुर् + कः ।) कुक्कुरः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कुर्णजः, पुं, कृष्णजनदृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुर्द इ क्रीडायाम्। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-आत्मं-अक-सेट्।) पञ्चमस्वरी। दीर्घेच्च इत्यत्र पाठ सामर्थ्यात् पूर्व्वस्य वेत्यत्वदीति दीर्घो न स्यात्। इ कुर्द्दते। इति दुर्गादासः।

कुर्द्दनं, क्ली, (कुर्द्द+भावे ल्युट्।) क्रीडा। इत्यमरटीकायां स्वामी।

कुर्परः, पुं, (कुर्+क्विप् कुः। पिपर्त्ति। पृ+अच् परः। ततः कर्म्मधारयः।) कफोणिः। जानु। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ। (कूर्परशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्।)

कुर्पासः, पुं, (कूर्परे अस्यते आस्ते वा। अस, आस वा+घञ् ततः पृषोदरात् साधुः।) अर्द्धचोलकः। इति हारावली।

कुर्पासकः, पुं, (कुर्पास+स्वार्थे कन्।) कञ्चुलिका। इत्यमरः। काँचुलि इति भाषा। (यथा रत्नावलीनाटके। "मनोज्ञकुर्पासकपीडितस्तना"।)

कुर्व्वत्, त्रि, (करोति इति। कृ+शतृ।) कर्म्मकारः। भृत्यः। इति विश्वः।

कुल च बन्धौ। संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-पर-अक-क्वचित् सकं सेट्। ज्वलादि।) च कोलः कुलः। कोलति कुलीनः सर्व्वेषां बन्धुत्वादित्यर्थः। संहती राशीकरणमिति चतुर्भुजः। केचित्तु संहतिस्थाने संस्त्यानं पठित्वा कोलति कुलानि गणयतीत्यर्थं इत्याहुः। संस्त्यानं पठित्वा संस्त्यानं उपचयः। इति रामः। अन्ये तु बन्धुष्वपि वर्त्तमानोऽयं अन्यथात्र न प्रयोगः। अङ्गिरस्त्वेऽतिवदन्त्याहुः। इति दुर्गादासः।

कुलं, क्ली, (कुल्+ "इगुपधेति"। ३। १। १३५। कः।) वंशः। (यथा, रघौ। १६। ८६।

"इत्थं द्विजेन्द्राणुपदस्तवाभरणं क्षितीश
श्लाघ्यो भवान् स्वजन इत्यनुभाषितारम्।
संयोजयां विधिवदास समेतबन्धु
कन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन"।

तस्य लक्षणं यथा, भिष्टोक्तौ।

"आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम्।
निष्ठा वृत्तिस्तपो दानं नवधा कुललक्षणम्"।)

कुलाकुलसाधनं यथा।

"मौनिष्व दैवैर्विभिष्टया रागोपसेवया।
कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि सत्तत।
कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण वै।
अनृतात् पारदार्याच्च तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणात्।
अश्रौतधर्म्माचरणात् क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्।
अश्रोत्रिये वै वेदानां वृषलेषु तथैव च।
विहिताचारहीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्"।

इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे १५ अध्यायः।) सजातीयगणः। इत्यमरः। १। ७। १६। (कुं भूमिं लाति गृह्णाति। ला+क।) जनपदः। गृहम्। (कौ भूमौ लीयते। अन्येष्वपीति डः।) शरीरम्। इति मेदिनी। अयम्। इति महाभारतम्। (अधम वृषभद्वयेन यावती भूमिः कृष्यते तावती भूमिः। यथा, मनुः। ७। ११९।

"दशी कुलन्तु भुञ्जीत विंशी पञ्चकुलानि च"।)

कुलः, पुं, (कुल्+क।) कुलिकः। शिल्पिकुलप्रधानः। इत्यमरटीकायां भरतः।

कुलकं, क्ली, (कौ भूमौ लीयते। कु+ली+ड। संज्ञायां कन्।) पटोलजता। सम्बद्धश्लोकसमूहः। इति मेदिनी। (यथा, साहित्यदर्पणे ६। ३८७।

"कलापकं चतुर्भिश्च तदूर्द्धं कुलकं मतम्"।

पटोलार्थे यथा,—"करीरं कुलकं नन्दी" इति वाभटे सूत्रस्थाने। ६ अः। कुलकं पटोलभेदः। तिक्तपक्षा इति ख्यातम्। इति तट्टीका।)

कुलकः, पुं, (कुल+संज्ञायां कन्।) काकेन्दुः। इत्यमरः। २। ४। ३८। वल्मीकः। कुलश्रेष्ठः। इति मेदिनी। मरुवकवृक्षः। इति रत्नमाला। हरितसर्पः। इति राजनिर्घण्टः। कुपीलुः। इति भावप्रकाशः। शिल्पिकुलप्रधानः। इत्यमरटीकायां भरतः।

कुलकर्कटी, स्त्री, (कुला कर्कटी इति नित्यकर्म्मधारयः।) चीनाकर्कटी। इति राजनिर्घण्टः।

कुलकुण्डलिनी } स्त्री, (कुले कुलचक्रे पृथिवीतत्त्वरूपे मूलाधारे कुण्डलाकृत्या सार्द्धत्रिवलयाकारेण स्वयम्भुलिङ्गं वेष्टयित्वा तिष्ठतीति।
कुलकुण्डली } कुल+कुण्डलिन्+ङीप्। कुण्डल+ङीष्। यद्वा कौ पृथिवीतत्त्वाधारे मूलाधारे इत्यर्थः लीयते इति। कु+ली+अन्येभ्योऽपीति ड। ततः कर्म्मधारयः।) मूलाधारस्थदीप्तिमच्छिवशक्तिविशेषः। यथा। पूर्णानन्दकृतषट्चक्रप्रकाशः।

"कूजन्ती कुलकुण्डली च मधुरं मत्तालिमालास्फुट वाचः कोमलकाव्यबन्धरचनाभेदातिभेदक्रमैः।
श्वासोच्छ्वासविवर्त्तनेन जगतां जीवो यया धार्य्यते सा मूलाम्बुजगह्वरे विलसति प्रोद्दामदीप्तावली"॥

कूजन्तीति। सा मूलाम्बुजगह्वर इत्यादि या स्यातम्। कीदृशी कोमलकाव्यबन्धरचनाभेदातिभेदक्रमैः कोमला कमनीयत्वविशिष्टा या काव्यबन्धरचना तस्या भेदातिभेदक्रमैः भेदातिप्रभेदक्रमैर्व्विशिष्टा वाचः मत्तालिमालास्फुटं मत्ता या अलिमाला भ्रमरसमूहस्तद्वत्स्फुटं यथा स्यात् एवं मधुरं यथा स्यात् तथा कूजन्ती अव्यक्तमधुरध्वनिं कुर्व्वन्तीत्यर्थः। सा का इत्याकाङ्क्षायामाह यया कुलकुण्डलिन्या श्वासोच्छ्वासविवर्त्तनेन श्वासोच्छ्वासयोः परिवर्त्तनेन गमनागमनेन जगतां समाराणां जीवः प्राणो धार्य्यते। पुनः कीदृशी प्रोद्दामदीप्तावली प्रकृष्टोत्कृष्टदीप्तिश्रेणीस्वरूपा। यथा च मूलाधारपद्मे सर्पाकारसार्द्धत्रिवलयवेष्टनविशिष्टा विद्युत्समूहरूपा कुलकुण्डलिनी तिष्ठतीत्यर्थः। इति तट्टीका॥ अन्यत् चक्रशब्दे मूलाधारशब्दे षट्चक्रशब्दे च द्रष्टव्यम्।

कुलकः, पुं, (कु+अक्ष+भावे घञ्।) वरताली। तत्पर्य्यायः। तामसकः ॥ इति हारावली।

कुलगृहा, स्त्री, (कुलस्य मूलस्य विश्लेषकोत्पाटक वा लघो यया।) गुन्द्रपिन्नी। इति शब्दचन्द्रिका।

कुलजः, पुं, (कुले सत्कुले जायते। जन्+ड।) कुलीनः। सत्कुलोद्भवः। इति शब्दरत्नावली (यथा, मनुः ८। १७९।

"कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्म्मज्ञे सत्यवादिनि।
महापक्षे धनिन्यार्य्ये निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः"।)

कुलञ्जः, पुं, (कुं पृथिवीं रञ्जयति। रञ्ज+णिच्+रस्य लः।) कुलञ्जनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।

कुलञ्जनः, पुं, (कु+रञ्ज+णिच्+ल्यु। रस्य लः।) स्वनामख्यातवृक्षः। तत्पर्य्यायः। कुलीनः २ गन्धमूलः ३ कुलञ्जः ४। अस्य गुणाः। कटुत्वम् तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। दीपनत्वम्। मुखदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः।

कुलटा, स्त्री, (कुलात् अभिचारार्थं कुलान्तरं अटतीति। कुल+अट्+अच्। शकन्ध्वादित्वात् अलोपः।) व्यभिचारिणी। भ्रष्टा। (यथाह, आर्य्यासप्तशती ३८३।

"परपतिनिर्दयकुलटाश्लोषितशठ! नेर्षया न कोपेन दग्धगमतोपतप्ता रोदिमि तव तानवं वीक्ष्य"।)

तत्पर्य्यायः। पुंश्चली २ धर्षिणी ३ बन्धकी ४ असती ५ इत्वरी ६ स्वैरिणी ७ पांशुला ८। इत्यमरः। २। ६। १०॥ धर्षणी ९ पांशुका १०। इति तट्टीका॥ दृष्टा ११ दुष्टा १२ धर्षिता १३। इति शब्दरत्नावली॥ लञ्जा १४ निशाचरी १५ अपारथा १६। इति जटाधरः॥०॥ नायिकाविशेषः। यथा,—

"एते वारिकणान् किरन्ति पुरुषान् काम्भोधरा भूधरा शाखाश्मुदहन्ति न घनकर्दमैः पुनर्नायिकान्। त्रैलोक्ये तरवः फलानि नैवारमन्ते जगान् भान। कातरमासिपामि कुलटाहेतोस्त्वया किं कृतम्"। इति रसमञ्जरी। अस्या अन्नभोजनप्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे अभोज्यान्नभक्षणप्रकरणे द्रष्टव्यम्।

कुलटी, स्त्री, (कुत्सितं रट्यते। रट भाषणे+घञर्थे क। गौरादित्वात् ङीप् रस्य लः।) मनःशिला। इति रत्नमाला अमरटीका च। (अस्या गुणादयो मनःशिलाशब्दे बोद्धव्याः।)

कुलतिथि, स्त्री पुं, (कुला तिथिः।) चतुर्थ्यष्टमीद्वादशीचतुर्दश्यः। यथा, तन्त्रसारे।

"द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम्।
विषमाश्चाकुलाः सर्व्वे शेषाश्च तिथयः कुलाः"।

कुलत्थः, पुं, (कुलं भूमिरूपं सत् तिष्ठति। कुल+स्था+क। पृषोदरात् साधुः।) शस्यभेदः। कुलथकलाइ इति भाषा। (यथा, मार्कण्डेये। १५। ७०।

"धान्ययवान्सिक्तान्माषान्कुलत्थान्सर्षपांश्चणकान्"।)

तत्पर्य्यायः। कालवृन्तः २ ताम्रवृन्तः ३ कुलत्थिका ४। इति रत्नमाला। ताम्रवृन्तः ५। शिलाभेदः। ताम्रबीजः ६ सितेतरः ७। इति राजनिर्घण्टः। अस्य गुणाः। अपक्वानुगुल्मशुक्राश्मरीमेदश्वासकासपीनसमेहनाशित्वम्। वहत्वम्। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। पाचित्वञ्च। इति राजवल्लभः। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। रक्तपित्तकारित्वम्। पवनाशित्वञ्च। अस्य यूषगुणः। वायु

शर्कराश्मरीनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य अपरे पर्य्यायगुणा यथा,—

"कुलत्थिका कुलत्थश्च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ।
कुलत्थः कटुकः पाके कषायः पित्तरक्तकृत् ।
लघुर्विदाही वीर्य्योष्णः श्वासकासकफानिलान् ॥
हन्ति हिक्काश्मरीशुक्रदाहानाहान् सपीनसान् ।
स्वेदसंग्राहको मेदोज्वरक्रिमिहरः परः" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ * ॥

"उष्णः कुलत्थो रसतः कषायः
कटुर्विपाके कफमारुतघ्नः ।
शुक्राश्मरीगुल्म-निषूदनश्च
संग्राहकः पीनसकासहारी ॥
आनाहमेदोगुदकीलहिक्का
श्वासापहः शोणितपित्तकृच्च ।
कफस्य हन्ता नयनामयघ्नो
विशेषतो वन्यकुलत्थ उक्तः" ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥ * ॥)

कुलत्था, स्त्री, (कुलत्थ + स्त्रियां टाप् ।) वनकुलत्थः । तत्पर्य्यायः । दृक्प्रसादा २ अरण्यकुलत्थिका ३ कुलाली ४ लोचनहिता ५ चक्षुष्या ६ कुम्भकारिका ७ कुलत्थिका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुल्माषः ९ कुरुविल्लकः १० । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । अर्शःशूलनाशित्वम् । विबन्धाध्मानशमनत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । व्रणरोपणत्वञ्च । कुलत्थाञ्जनम् । अस्य पर्य्यायः पूर्व्ववत्तदधिकास्तु । कुम्भकारी १ प्रलापहा २ । अस्य गुणाः । चक्षुर्हितत्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् । हिमत्वम् । विषविस्फोटकण्डूव्रणदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलत्थिका, स्त्री, (कुलत्था स्वार्थे संज्ञायां वा कन् अत इत्वम् ।) कुलत्थाकाराञ्जनप्रस्तरविशेषः इत्यमरः ।२।९।१०२॥ अस्य गुणपर्य्यायौ कुलत्थाशब्दे द्रष्टव्यौ । वनकुलत्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलधर्म्मः, पुं, (कुलस्य कुले वा आचरितो धर्म्मः ।) वंशजातीयधर्म्मः । कुलाचारः । यथा,—

"उत्सन्नकुलधर्म्माणां मनुष्याणां जनार्द्दन ! ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम" ॥

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १ । ४३ ॥

कुलधारकः, पुं, (कुलं धारयति रक्षति यः । कुल + धृ + णिच् + ण्वुल् ।) पुत्त्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुलनायिका, स्त्री, (कुले कुलाचारयजनकाले पूज्या या नायिका ।) पञ्च-मकारयजने पूज्या स्त्री । यथा,—

"रक्तमाल्येन सम्वीतो रक्तपुष्पाविभूषितः ।
पञ्चीकरणसङ्केतैः पूजयेत कुलनायिकाम्" ॥

सा नवविधा यथा,—

"नटी कापालिनी वेश्या रजकी नापिताङ्गना ।
ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका ।
मालाकारस्य कन्या च नव कन्याः प्रकीर्त्तिताः" ॥

इति तन्त्रसारः ॥

कुलनक्षत्रं, क्ली, (तन्त्रसारोक्तपारिभाषिकलक्षणं कुलं तत्र तत्सम्बन्धि वा नक्षत्रम् ।) भरणीरोहिणीपुष्यमघोत्तरफल्गुनीचित्राविशाखाज्येष्ठापूर्व्वाषाढाश्रवणोत्तरभाद्रपदः । यथा,—

"वारुणार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम् ।
कुलानि समधिष्ण्यानि शेषाणि चाकुलानि च" ॥

इति तन्त्रसारः ॥

कुलनाशः, पुं, (कुलं भूमिलग्नं न अश्नाति । न + अश् + अच् । सुप्सुपेति समासः । उष्ट्रस्य हि उन्नतकन्धरत्वात् भूमिलग्नस्याभक्षकतया तथात्वम् ।) उष्ट्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुलस्य नाशः ध्वंसः ।) कुलध्वंसः ॥

कुलपतिः, पुं, (कुलस्य वंशस्य गोत्रस्य वा पतिः स्वामी ।) कुलस्वामी । गोत्रप्रधानः । कुलनायकः । यथा । "अथ सिन्धुसौवीरपतेरिक्षुमत्यास्तटे तत्कुलपतिना शिविकावाहपुरुषान्वेषणसमये दैवेनोपसादितः स द्विजवर उपलब्धः" । इति श्रीभागवते ५ । १० । १ ॥ (कुलस्य छात्रवर्गस्य पतिः पालकः । अन्नदानपोषणपूर्व्वकं अध्यापको मुनिविशेषः । उक्तञ्च ।

"मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् ।
अध्यापयति विप्रर्षिः स वै कुलपतिः स्मृतः" ॥)

कुलपत्रः, पुं, (कुलं मूलग्रं पत्रं पर्णमस्य ।) दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलपालकं, क्ली, (कुलं समूहं पालयतीति । पालि + ण्वुल् । बहुफलोत्पत्तेस्तथात्वम् ।) कुरम्बम् । कमलानेबु इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कुलं वंशं पालयति । पाल + णिच् + ण्वुल् ।) वंशप्रतिपालके, त्रि ॥

कुलपालिः, स्त्री, (कुलं पालयति या । पालि + इन् ।) कुलवती । इति शब्दमाला ॥

कुलपालिका, स्त्री, (कुलं पालयति । पालि + ण्वुल् टाप् इत्वम् । यद्वा कुलपालि + स्वार्थे कन् टाप् ।) कुलस्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥

कुलभृत्या, स्त्री, (कुलैः वंशभवैः भृत्या भरणम् । कुल + भृ + भावे क्यप् ।) गर्भिण्याः पर्य्युपासना । इति जटाधरः ॥ (कुलस्य भृत्या । वंशभरणम् ।)

कुलम्भरः, पुं, (कुलं गृहं भरति हन्ति सन्धिकर्त्तनादिना इति । कुल + भृ + अच् । नियातनात् मुम् लस्य रः ।) कुम्भलः । चौरः । इति हारावली ॥

कुलवर्णा, स्त्री, (कुलेषु निषक्कुलेषु वर्णः वर्णनं गुणकथनं यस्याः ।) रक्तत्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलवारः, पुं, (कुलसंज्ञया प्रसिद्धो वारः ।) मङ्गलशुक्रवारौ । यथा ।

"रविश्चन्द्रो गुरुः सौरिश्चत्वारश्चाकुला इमे ।
भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः" ॥

इति तन्त्रसारः ॥

कुलविप्रः, पुं, (कुलपरम्परागतः कुलहिताय नियुक्तो वा विप्रः ।) कुलपुरोहितः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

कुलश्रेष्ठी, [न्] त्रि, (कुलेषु शिल्पिकुलेषु श्रेष्ठी ।) शिल्पिकुलप्रधानः । तत्पर्य्यायः । कुलिकः २ । इत्यमरः । २ । १० । ५ ॥ कुलकः ३ कुलः ४ श्रेष्ठी ५ । इति तट्टीकायां भरतः ॥

कुलसम्भवः, पुं, (कुले कस्यचित् वंशे सम्भवः उत्पत्तिरस्य ।) यस्य कस्यचित् कुले जातः । तत्पर्य्यायः । बीज्यः २ । इत्यमरः । २ । ७ । २ ॥

कुलसौरभं, क्ली, (कुलं श्रेष्ठं सौरभं यस्य ।) मरुवकवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

कुलस्त्री, स्त्री, (कुले कुलस्थिता स्त्री ।) कुलपालिका । अनन्यगामिनी कुलरक्षिका स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥ (तथा च चाणक्ये ।

"असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टा इव पार्थिवाः ।
सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जाश्च कुलस्त्रियः" ॥

कुले कुलचक्रे मूलाधारे विराजते या स्त्री । कुलकुण्डलिनीशक्तिः । यथा, कुलार्णवे ।

"कुलस्त्रीज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः" ॥)

कुलहण्डकः, पुं, (कुलाय संघाय ऊण्डते । ऊडि संघे + ण्वुल् । पृषोदरात् उकारलोपः ।) आवर्त्तः । इति हारावली ॥

कुलाकुलतिथिः, पुं स्त्री, (तन्त्रोक्तकुलाकुलनाम्ना प्रसिद्धा तिथिः ।) द्वितीयाषष्ठीदशम्यः । यथा ।

"द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम्" ॥

इति तन्त्रसारः ॥

कुलाकुलनक्षत्रं, क्ली, (तन्त्रोक्तकुलाकुलसंज्ञकं नक्षत्रम् ।) आर्द्रामूलाभिजिच्छतभिषानक्षत्राणि । यथा, तन्त्रसारे ॥

"वारुणार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम्" ॥

कुलाकुलवारः, पुं, (तन्त्रोक्तकुलाकुलनामा वारः ।) बुधवारः । यथा, तन्त्रसारे ॥

"भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः" ॥

कुलाचलः, पुं (कुलसंज्ञकः अचलः पर्व्वतः । शाकपार्थिवादिवत् मध्यमपदलोपः ।) कुलपर्व्वतः । यथा ।

"अष्टकुलाचलसप्तसमुद्रा
ब्रह्मपुरन्दरदिनकररुद्राः ।
न त्वं नाहं नायं लोक-
स्तदपि किमर्थं क्रियते शोकः" ॥

इति मोहमुद्गरे ७ ॥ सप्तकुलपर्व्वता यथा ।

"सप्त येऽस्मिन् महापर्व्वाः विस्तृताः कुलपर्व्वताः ।
माहेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षवानपि ॥
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च इत्येते कुलपर्व्वताः" ॥

इति मात्स्ये ९५ अध्यायः ॥

कुलाचार्य्यः, पुं, (कुलस्य वंशस्य व्याख्यायां वर्णनादौ गुणकीर्त्तनविषये वा आचार्य्यः ।) कुलज्ञः । कुलीनादीनां वंशगुणव्याख्याकर्त्तृब्राह्मणः । अस्य विवरणं घटकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कुलाटः, पुं, (कुलेन संघेन अटतीति । अट + अच् ।) क्षुद्रमत्स्यभेदः । इति शब्दमाला ॥

कुलाद्रिः, पुं, (कुलनाम्ना ख्यातोऽद्रिरचलः ।) कुलाचलः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

कुलाधारकः, पुं, (कुलस्य वंशस्य आधारकः प्रतिष्ठापकः ।) पुत्त्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुलायं, क्ली, (कौ पृथिव्यां लायो लयो यस्य ।) शरीरम् । इति पुराणम् ॥

कुलायः, पुं, (कुलानां पक्षिसमूहानां अयः वास-

स्थानम् ।) नीड़ । (यथा, माघे ।
"खगकुलायकुलायनिलायिताम्" ।)
स्थानमात्रम् । इति मेदिनी ॥

कुलायस्थ, पु, (कुलाये नीडे तिष्ठति । स्था + क ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुलायिका, स्त्री, (कुलाय पक्षिवासस्थान विद्यतेऽस्याम् । ठन् ।) पक्षिशाला । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कुलाल, पु, (कुल घटादिनिर्म्माणोपयोगिमृदाद्युपादान आलाति सम्यगादत्ते । आ + ला + क । कुल वंशं घटादिसमूहं वा अलति पर्य्याप्नोति वा अल + कर्म्मण्यण् । कुल + "तमिविशिविडीति" उणा १ । ११७ । इति कालन् वा ।) कुम्भकार । इत्यमर । २ । १० । ६ ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा ।
"मालाकारात् कर्म्मकार्य्यां कुम्भकारो व्यजायत" ॥
इति पराशरसंहिता ॥
"पट्टिकाराच्च तैलिक्यां कुम्भकारो बभूव ह" ॥
इति पराशरपद्धति ॥ अस्यावैवर्त्तोक्ता च कुम्भकारशब्दे द्रष्टव्या ॥ कुक्कुभपक्षी । इति मेदिनी ॥

कुलाली, स्त्री, (कुल पर्व्वतकुल कलायकुल वा अलति परिवर्द्धयति । अल + अण् । ङीप् ।) कुलत्थाकाराञ्जनप्रस्तरविशेष । कुलत्थाञ्जनमिति ख्याता । इत्यमर । २ । ९ । १०२ ॥ अरण्यकुलत्थिका वनकुलत्थकडाइ इति भाषा । इति राजनिर्घण्ट ॥
(कुलाल + स्त्रियां ङीष ।) कुलालभार्य्या ॥

कुलाह, पु, (कुल पालककुल स्वकुल वा आहन्ति । आ + हन + ड ।) ईषत्पीतवर्णं कृष्णजानुर्घोटक । इति हेमचन्द्र ॥

कुलाहक पु, (कुलाह + संज्ञायां कन् ।) कृकलास । इति शब्दमाला ॥ वृक्षविशेष । राङ्गा कुलेखाडा इति भाषा । अस्य गुणा । आमवात वातरक्तरोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभ ॥

कुलाहल, पु (कुल आहलति स्पृशति स्पर्द्धते वा । आ + हल विलेखन + अच ।) क्षुद्रवृक्षविशेष । कोकसीमा इति भाषा । तत्पर्य्याय । अनम्बुज २ गोच्छाल ३ भृकदम्ब ४ । इति रत्नमाला ॥

कुलि, पुं, (कुल् + इन् किच ।) हस्त । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कुलि, स्त्री, (कुल इन् किच ।) कण्टकारी । इति शब्दरत्नावली ॥

कुलिक, त्रि, (कुल अधीनतया प्रशस्ततया वा अस्त्यस्य । इति ठन ।) शिल्पिकुलप्रधान । इत्यमर । २ । १० । ५ ॥ कुलसत्तम इति मेदिनी ॥

कुलिक, पु, अष्टमहानागान्तर्गतनागविशेष ।
(यथा, भागवते । ५ । २४ । ३१ ।
"ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखा शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति" ॥
अस्य रूपमुक्त हेमाद्रौ यथा ।
"कुलिकोऽर्द्धचन्द्रमौलिज्वालाधूमसमप्रभ" ।)
वृक्षविशेष इति मेदिनी । केलकडा इति भाषा ।

कुलिकवेला, स्त्री, रव्यादिवारेषु शुभकर्म्मसु निषिद्ध कालविशेष । यथा । रवौ सप्तमयामार्द्धम् सोमे षष्ठयामार्द्धम् । मङ्गले पञ्चमयामार्द्धम् । बुधे चतुर्थयामार्द्धम् । गुरौ तृतीययामार्द्धम् । शुक्रे द्वितीययामार्द्धम् । शनौ प्रथमयामार्द्धम् । राघवभट्टमते तु पूर्व्वोक्तयामार्द्धाना दिवाशेषभाग । रात्रौ प्रथमभाग । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

कुलिङ्ग, पु, (कौ पृथिव्यां लिङ्गति गच्छतीति । कु + लिगि + अच् + इदित्वात् नुम । यद्वा कुत्सितं कृष्णवर्णं लिङ्गं वर्णं यस्य ।) पक्षिविशेष । फिङ्गा इति भाषा । तत्पर्य्याय । कलिङ्ग २ धुम्याट ३ फिङ्गक ४ । इति शब्दमाला ॥ भृङ्ग ५ । इत्यमर ॥ अस्य मांसगुणा । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । कफपित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥

कुलिङ्गक, पु, (कुलिङ्ग + अल्पार्थे कन् ।) चटकपक्षी । इति हेमचन्द्र ॥

कुलिङ्गाक्षी, स्त्री, (कुलिङ्गस्य अक्षिवत् फल यस्य ।) पेटिकावृक्ष । इति रत्नमाला । पेटारी इति भाषा ॥

कुलिङ्गी, स्त्री, (कुलिङ्ग + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्कटशृङ्गीवृक्ष । इति रत्नमाला ॥

कुलिर, पुं, (कुल + बाहुलकात् इरन् किच ।) कर्कट । इति शब्दरत्नावली ॥

कुलिश, क्ली, पु, (कुलौ हस्ते शेते अवतिष्ठते । कुल + शी + ड । यद्वा कुलिन पर्व्वतान् श्यति दारयतीति । शो + ड । "आतोऽनुपसर्गे क" । ३ । २ । ३ । इति को वा ।) वज्रम् । इत्यमरभरतौ ॥
(यथा, कुमारे । २ । २० ।
"कुण्ठेऽपि पक्षच्छिदि वृत्रशत्रा-
वर्वेदनाघ्नं कुलिशक्षतानाम्" ॥
कु ईषत् कुत्सित वा लिशति । कु + लिश अल्पीभावे गतौ च + क ।) मत्स्यविशेष । तत्पर्य्याय । कण्टकाष्ठील २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"तिमितिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यनिरालकनन्दिवारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतय सामुद्रा" ॥ कौ भूमौ लिशति अल्पीभवति कुभूमिं लिशति गच्छति ह्रस्वतया प्राप्नोति वा ।) अस्थिसंहारवृक्ष । इति रत्नमाला ॥

कुलिशनायक, पु, (कुलिशवत् नायको यस्मिन् ।) शृङ्गारबन्धविशेष । तस्य लक्षणम् ।
"स्त्रीपादद्वयमाकृष्य विमुखोत्थितलिङ्गक ।
योनिश्च पीडयेत् कामी बन्ध कुलिशनायक" ॥
इति रतिमञ्जरी ॥

कुलिशाङ्कुशा, स्त्री, (कुलिशेनाङ्कुशेन चैव नियम्यते मनो यया । यद्वा कुलिशवत् दृढमङ्कुश यस्या ।) बौद्धाना विद्यादेवीविशेष । इति हेमचन्द्र ॥

कुलिशासन, पुं, (कुलिश वज्र तद्वत् दृढमासनमस्य ।) शाक्यमुनि । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कुली, स्त्री, (कुलि + कृदिकारादक्तिन वा ङीष् ।) कण्टकारी । इत्यमर । २ । ४ । ९४ ॥ पत्नीज्येष्ठभगिनी । इति हेमचन्द्र ॥ वृहती । इति राजनिर्घण्ट ॥

कुलीन, पु, (कुले प्रशस्तवंशे जात । "कुलात् ख" । ४ । १ । १३९ । इति ख ।) श्रेष्ठघोटक । तत्पर्य्याय । आजानेय २ । इत्यमर ॥ अजानेय ३ । इति तट्टीका ॥ सजानेय ४ जात्य ५ वाल्हिक ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (तन्त्रशास्त्रोक्तकुलाचारव्रते स्थित कौल ।) उत्तमकुलोद्भवे, त्रि । तत्पर्य्याय । महाकुल २ आर्य्य ३ सभ्य ४ सज्जन ५ साधु ६ । इत्यमर । २ । ७ । ३ ॥ * ॥ अथाधुनिककुलीनलक्षणम् । कुल उत्कर्षविशेषवत् । इति सङ्केतम् । अथवा रूढ्यर्थम् । तस्यापत्यमित्यर्थे कुलशब्दादीनप्रत्ययेन कुलीन इति पदसिद्धिरिति केचित् । अर्थात् कुलीनशब्देन उत्कर्षविशेषवद्वंशजातव्यक्तिरिति । तथा च लक्षणम् । उत्कर्षविशेषधर्म्मावच्छिन्नवंशजातत्वे सति तद्धर्म्मवत्त्व कुलीनत्वमिति । उत्कर्षविशेषस्तु नवधा गुणा । ते च यथा ।
"आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् ।
निष्ठाऽऽवृत्तिस्तपो दान नवधा कुललक्षणम्" ॥
अत एव उत्कर्षविशेषात्मकनवधागुणविशिष्टत्व कुलीनत्वम् । एतेन इदानीं साधारणसामान्यजनानां यदि नवधा गुणा वर्त्तन्ते तदा तेऽपि कुलीना स्युस्तत्र । अनवच्छिन्नपर्य्यायत्व कुलीनत्वम् । प्रमाण यथा,—
"सपर्य्याय समासाद्य दानग्रहणमुत्तमम् ।
कन्याऽभावे कुशत्याग प्रतिज्ञा वा परस्परम्" ॥
तथा च ।
"कुलीनस्य सुता लब्ध्वा कुलीनाय सुता ददौ ।
पर्य्यायक्रमतश्चैव स एव कुलदीपक" ॥
तथा च ।
"आदानञ्च प्रदानञ्च कुशत्यागस्तथैव च ।
प्रतिज्ञाघटकाग्रे च कुलकर्म्म चतुर्व्विधम्" ॥
इति कुलदीपिका ॥ * ॥ अथ वल्लालभूपालकृता पञ्चगोत्रराढीयब्राह्मणस्य ग्रामविशिष्टस्य मुख्य गौणभेदेन द्वाविंशतिकुलीना यथा । शाण्डिल्य गोत्रे भट्टनारायणवंशज आदिवराहवन्द्य स मुख्य । रामगडगाड निपकेशरकोयारी गुंयी कुसुमी वटु दिर्घाटि वैकुण्ठपारियाल एते पञ्च गौणा ॥ काश्यपगोत्रे दक्षवंशज सुलोचनचट्ट स मुख्य । अमहद धीरगुड काकपीतमण्डी एते त्रयो गौणा ॥ भरद्वाजगोत्रे श्रीहर्षवंशज धुन्धर मुखटीस च मुख्य । विनायकदिण्डीसायी गन्धर्व्वरायी एतौ द्वौ गौणौ ॥ सावर्णगोत्रे वेदगर्भवंशज वीरभ्रतमाङ्गली सुधीरकुन्द एतौ द्वौ मुख्यौ । वीररुद्रनघण्टेश्वर त्रय गौणा ॥ वात्स्यगोत्रे छान्दडवंशज सुरभिघोषवाल कविकाञ्जिलाल रविपूतितण्ड एते मुख्या । भानुचोटखण्डी पतिकानुमरिन्था वन्माशिपिप्पली एते गौणा ॥ अधुना एषा मध्ये मुख्या अष्टौ कुलीना गौणाश्चतुर्द्दशश्रोत्रिया । अन्येऽपि पञ्चगोत्राणा सप्तशतश्रोत्रिया सन्ति । तत्र लक्ष्मणसेनेन मुख्याष्टकुलीनो न विंशतिपुत्राणा समीकरण कृतम् । तत एतेषां नामादोषदर्शनात् देवीवरेण

कुवं, क्ली, (कौ पृथिव्यां वलते मण्डलाकारपुष्पात्वय-वेन संवृणोतीव। वल संवरणे अन्येभ्योऽपीति डः। यद्वा कुं भूमिं वाति। कु + वा + कः।) उत्पलम्। जलजपुष्पमात्रम्। इति हेमचन्द्रः॥

कुवकालुका, स्त्री, (कुवमिव कायते प्रकाशते। कुव + कै + कः। कुवका आलुका इव।) घोली-शाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कुवङ्गं, क्ली, (कुत्सितं वङ्गमिव गुणैः।) सीसकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कुवचः, त्रि, (कुत्सितं वचः यस्य।) कुवादः। पर-दोषकथनशीलः। इत्यमरः॥

कुवच्चकं, क्ली, (कु ईषत् वर्च्चं हीरकमिव कायते। कै + कः।) वैक्रान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुवरः, पुं, (कुत्सितं यथा स्यात् तथा व्रियते। वृ + अप्। यद्वा कुत्सितं रसं वृणोति गृह्णाति। कु + वृ + अच्।) तुवरः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

कुवलं, क्ली, (कौ वलते। वल् + पचाद्यच्।) उत्पलम्। मुक्ताफलम्। वदरीफलम्। इति मेदिनी॥

कुवलयं, क्ली, (कोः पृथिव्या भूमेर्वा वलयमिव शोभा-कारकत्वात्।) उत्पलम्। इत्यमरः। १।१०।३७॥ नीलोत्पलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा,—मेघदूते ४६।
"ज्योतिर्लेखा वलयिगलितं यस्य वर्हं भवानी। पुत्त्रप्रेम्णा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति"॥)

कुवलयापीडः, पुं, (कुवलयं उत्पलं आ सम्यक् पीड़-यति। कुवलयं सर्व्वं भूवलयं आपीडयति वा आ + पीड् + अच्।) कंसस्य हस्तिरूपो दैत्य-विशेषः। इति श्रीभागवतम्॥ (यथा, हरिवंशे १०५। २६-२७।
"शकुनिं केशिनञ्चैव यमलार्ज्जुनकावपि। नागं कुवलयापीड़ं चानूरं मुष्टिकं तथा॥ कंसञ्च बलिनां श्रेष्ठं सगणं देवकीसुतः। निहत्य गोपवेशेन क्रीड़यामास केशवः"॥
कुवलयं नीलोत्पलं आपीड़ः भूषणं यस्य इति व्युत्पत्त्या नीलोत्पलालङ्कृतो जनः॥)

कुवलयिनी, स्त्री, (कुवलयानां सङ्घः ततः खलादि-त्वात् इनिः। यद्वा कुवलयानि सन्त्यस्यां इति इनिः ङीप्।) उत्पलिनी। इति राजनिर्घण्टः॥

कुवलाश्वः, पुं, (कौ पृथिव्यां वलते विचरणसमर्थो भवति यद्वा कुं भूमिं पृथिवीं वा वलते व्याप्नोतीव। वल् + अच्। कुवलः वेगगमनेन भूवलयभ्रमणक्षमः अश्वो यस्य।) धुन्धुमारराजः। इति हेम-चन्द्रः॥ (यथा, विष्णुपुराणे ४।२।१२। "आव-स्तस्य वृहदश्वस्तस्यापि कुवलाश्वः योऽसावुतङ्कस्य महर्षेरपकारिणं धुन्धुनामानमसुरं वैष्णवेन तेज-साऽऽप्यायितः पुत्त्रसहस्रैरेकविंशतिभिः परिवृतो जघान धुन्धुमारसंज्ञामवाप च"॥ अयमेव कुवल-याश्व इति नामापि विश्रुतः॥)

कुवली, स्त्री, (कुवल + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष्।) कोलिवृक्षः। इति रत्नमाला॥

कुवादः, त्रि, (कुत्सितो वादः मायदं यस्य।) कुवचः। परदोषकथनशीलः। इत्यमरः। ३।१।३०॥

कुवाहलः, पुं, (कुत्सितं वहतीति। कु + वह + उलच्।) उष्ट्रः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कुविन्दः, पुं, (कुत्सितं भक्षादिमन्त्रहितसूत्रादिकं कुत्सि-तवृत्त्या वा जीविकां विन्दतीति।) तन्तुवायः। स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मौरसजातः। इति ब्रह्म-वैवर्त्तपुराणम्॥

कुवृत्तिकृत्, पुं, (कुवृत्तिं ईषदावरणरूपं चरणं करोति कुत्सितैः कण्टकादिभिर्वा वृत्तिं आव-रणं करोति आत्मानमिति शेषः। कुवृत्ति + कृ + क्विप् तुगागमश्च।) पूतिकः। इति शब्द-चन्द्रिका॥ काँटा करञ्ज इति भाषा॥ (कुत्सि-तां वृत्तिं व्यवहारं करोतीति असद्व्यवहार-कारी॥)

कुवेणी, स्त्री (कु ईषत् वेणन्ते गच्छन्ति मत्स्या अस्याम्। कु + वेण + इन्। ततः कृदिकारान्ता-दिति वा ङीप्।) मत्स्यधानी इत्यमरः। १।१०। १६॥ खालइ इति भाषा। कुत्सिता वेणी यस्याः। निन्दितवेणी नारी च॥

कुवेरः, पुं, (कुत्सितं वेरं शरीरमस्य।) तथा च वायु-मार्कण्डेयपुराणे।
"कुत्सायां क्विति शब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते। कुवेरः कुशरीरत्वात् नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः"॥
इत्यमरटीकायां भरतः॥ देवताविशेषः। स तु विश्रवोमुनेरिड़विड़ाभार्य्यायां जातः। धनयक्षो-त्तरदिशां पतिश्च। इति श्रीभागवतम्॥ चित्र-रथोऽस्योद्यानोऽयं जातः। तत्पर्य्यायः। त्र्यम्बकसखः २ यक्षराट् ३ गुह्यकेश्वरः ४ मनुष्यधर्म्मा ५ धनदः ६ राजराजः ७ धनाधिपः ८ किन्नरेशः ९ वैश्र-वणः १० पौलस्त्यः ११ नरवाहनः १२ यक्षः १३ एकपिङ्गः १४ ऐलविलः १५ श्रीदः १६ पुण्य-जनेश्वरः १७। इत्यमरः। १।१।७१—७३। हर्य्यक्षः १८ अलकाधिपः १९। इति जटाधरः॥ *॥ नन्दीवृक्षः। इति मेदिनी॥ अर्हद्‌उपासकविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

कुवेरः, त्रि, (कुत्सितं वेरं क्षेपणं दानादिकं गति-र्वा यस्य।) मन्दः। इति धरणी॥ (कुत्सितं वेरं शरीरं यस्य।) कुशरीरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुवेरकः, पुं, (कुवेर + संज्ञायां कन्।) नन्दीवृक्षः। इत्यमरः। २।४।१२७॥

कुवेराक्षी, स्त्री, (कुवेरस्य अक्षीव पिङ्गलं पुष्प-मस्याः।) पाटलावृक्षः। इत्यमरः। २।४।५५॥ लताकरञ्जः। सितपाटलिकावृक्षः। इति राज-निर्घण्टः॥

कुवेराचलः, पुं, (कुवेरस्य अचलः।) कैलासपर्व्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुवेराद्रिः, पुं, (कुवेरस्य अद्रिः पर्व्वतः।) कैलास-पर्व्वतः। इति जटाधरः॥

कुवेलं, क्ली, (कुवेषु जलजपुष्पेषु मध्ये इं शोभां लाति गृह्णातीति। ला + कः।) कुवलयम्। इति हेम-चन्द्रः॥

कुश इ कि द्युतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट्-इदित्।) पक्षमसरी। इ कुंश्यते। कि कुशयति कुंशति। इति दुर्गा-दासः॥

कुश य इर् श्लिषि। आलिङ्गन इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-सकं-सेट्।) य कुश्यति बाला कान्तम्। इर् अकुशत् अकोशीत्। अस्मात् पूषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गा-दासः॥

कुशं, क्ली पुं, (कु पापं श्यति नाशयति। कु + शो + डः। यद्वा कौ भूमौ शेते राजते शोभते इत्यर्थः।) स्वनामख्याततृणम्। तत्पर्य्यायः। कुथः २ दर्भः ३ पवित्रम् ४। इत्यमरः। २।४।१६६॥ याज्ञिकः ५ ह्रस्वगर्भः ६ वर्हिः ७ कुतुपः ८। इति शब्दरत्नावली॥ अपि च।
"कुशो दर्भस्तथा वर्हिः सूच्यग्रो यज्ञभूषणः। ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च"॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"वर्हिष्मती नाम पुरी सर्व्वसम्पत्समन्विता। न्यपतन् यत्र रोमाणि यज्ञस्याङ्गं विधुन्वतः॥ कुशकाशास्त एवासन् शश्वद्धरितवर्च्चसः। ऋषयो यैः पराभाव्य यज्ञघ्नान् यज्ञमीजिरे"॥
इति श्रीभागवतम्॥ अस्य गुणाः।
"दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम्। मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित्"॥
इति भावप्रकाशः॥ *॥ तस्य धारणविधिस्तत्-प्रतिनिधिश्च यथा,—
"पूजाकाले सर्व्वदैव कुशहस्तो भवेच्छुचिः। तर्ज्जन्या रजतं धार्य्यं स्वर्णं धार्य्यमनामया॥ कुशकार्य्यकरं यस्मान्न तु वन्याः कुशाः कुशाः। कुशेन रहिता पूजा विफला कथिता मया॥ नान्यस्य रजतं स्वर्णं धार्य्यं हि निजमङ्गले"॥
इति वरदातन्त्रे १ पटलः॥ *॥
सधवायास्तत्स्पर्शनिषेधो यथा,—
"न स्पृशेत्तिलदर्भांश्च सधवा तु कथञ्चन"॥
इति हलायुधकृतब्राह्मणसर्व्वस्वम्॥ अन्यत् दर्भ-शब्दे द्रष्टव्यम्॥

कुशं, क्ली, (कौ पृथिव्यां भूमौ शेते। भूलग्नत्वात् तथात्वम्।) जलम्। इति मेदिनी॥

कुशः, पुं, (कु पापं श्यति नाशयति विहितराजधर्म्मा-नुष्ठानेन। कु + शो + डः। अपरा व्युत्पत्तिर्यथा, रामायणे।
"यस्तयोः पूर्व्वजो जातः स कुशैर्मन्त्रसत्कृतैः। निर्मार्ज्जनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत्"॥)
रामसुतः। (यथा, रघुः १६। ७२।
"यत् कुम्भयोनेरधिगम्य रामः
कुशाय राज्येन समं दिदेश।
तदस्य जैत्राभरणं विहर्त्तु-
रज्ञातपातं सलिले ममज्ज"॥)
योक्त्रम्। इति मेदिनी॥ पुराणोक्तसप्तद्वीपेषु द्वीपभेदः। स तु घृतसमुद्रेणावृतः। तत्र देव-निर्म्मितोऽमितुल्यः कुशस्तम्बोऽस्ति। (अतः कुश-द्वीप इति संज्ञया विख्यातः।) तदधिपः प्रिय-व्रतराजपुत्रो हिरण्यरेताः तद्द्वीपं विभज्य सप्त-

पुत्रेभ्यो दत्तवान्। तेषां नामानि यथा। वसु १ वसुदान २ दृढरुचि ३ नाभिगुप्त ४ स्तुत्यव्रत ५ विप्रनामा ६ देवनामा ७। तथा वर्षेषु सप्त सीमागिरय। यथा। बभ्रु १ चतुःशृङ्ग २ कपिल ३ चित्रकूट ४ देवानीक ५ ऊर्द्ध्वरोमा ६ द्रविण ७। सप्त नद्यश्च यथा। रसकुल्या १ मित्रविन्दा २ श्रुतविन्दा ३ देवगर्भा ४ घृतच्युता ५ मधु ६ माला ७ तत्र स्थिता कुशलकोविदाभियुक्तकुलकसञ्ज्ञा क्रमेण ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यशूद्रा भगवन्तमग्निरूपिणं आसां नदीनां पयोभिर्यजन्ते। इति श्रीभागवतम्॥ (विष्णुपुराणे तु एतद्द्वीपाधिपतेस्तत्पुत्राणां गिरीणां नदीनाञ्च नामान्तराणि दृश्यन्ते। यथा २। ४। ३६—४४।

"ज्योतिष्मत कुशद्वीपे सप्त पुत्त्रा शृणुष्व तान्।
उद्भिदो वेणुमांश्चैव वैरथो लम्बनो धृति॥
प्रभाकरोऽथ कपिलस्तन्नामा वर्षपद्धति।
तस्मिन् वसन्ति मनुजा सह दैतेयदानवै॥
तथैव देवगन्धर्व्वयक्षकिम्पुरुषादय।
वर्णास्तत्रापि चत्वारो निजानुष्ठानतत्परा॥
दमिन शुष्मिण स्नेहा मन्देहाश्च महामुने।
ब्राह्मणा क्षत्त्रिया वैश्या शूद्राश्चानुक्रमोदिता॥
यथोक्तकर्म्मकर्त्तृत्वात् स्वाधिकारक्षयाय ते।
तत्रैव तं कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं जनार्द्दनम्॥
यजन्त क्षपयन्त्युग्रमधिकारं फलप्रदम्।
विद्रुमो हेमशैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा॥
कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचल।
वर्षाचलास्तु तत्रैते सप्तद्वीपे महामुने॥
नद्यश्च सप्त तासान्तु शृणु नामान्यनुक्रमात्।
धूतपापा शिवा चैव पवित्रा सम्मतिस्तथा॥
विद्युदम्भा मही चान्या सर्व्वपापहरास्त्विमा।
अन्या सहस्रशस्तत्र क्षुद्रनद्यस्तथाचला॥
कुशद्वीपे कुशस्तम्ब संज्ञया तस्य तत् स्मृतम्।
तत्प्रमाणेन स द्वीपो घृतोदेन समावृत"॥)

कुश, त्रि (कु कुत्सितं कर्म्मणि शेते अवतिष्ठते। कु+शी+ड।) पापिष्ठ॥ (कुत्सिते मदशय्यायां शेते इति।) मत्त। इति मेदिनी॥

कुशण्डिका, स्त्री (कुशे कण्डिका इव। कुशकण्डिका पृषोदरात् कस्य लोप।) सर्व्वहोमार्थाग्निसंस्कारकक्रिया। तत्र सर्व्वेषामाहुतिदानकर्म्मणां कुशण्डिकासंस्कृताग्निसाध्यत्वात् सैव प्रथममभिधीयते। तत्र हस्तप्रमाणं चतुरस्रं स्थण्डिलं शर्कराङ्गारास्थिकपालतुषादिरहितं पूर्व्वोत्तरप्लवं समं वा कृत्वा मृद्गोमयसहितं गोमयेनोपलिप्य स्नात शुचिराचान्त प्राङ्मुख कुशमण्डितासनोपविष्ट कर्त्ता उत्तरस्यां दिश्यभ्युक्षणार्थं कुशकुसुमसहितजलपात्रं निधाय दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा उत्तराग्रकुशोपरि सव्यहस्तप्रादेशमूलानं वह्निस्थापनपर्य्यन्तं भूमौ निधाय दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठधृतकुशमूलेन स्थण्डिलपश्चिमप्रान्ते दशाङ्गुलप्रमाणां प्रागग्रां रेखामुल्लिख्य रेखेयं पृथ्वीदेवताका पीतवर्णा इति ध्यायेत्। तन्मूलत प्रत्येकविंशत्यङ्गुलप्रमाणां उत्तराभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं अग्निदेवताका लोहितवर्णा इति ध्यायेत्। तत प्रथमरेखाया उत्तरत सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्व्वाभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं प्रजापतिदेवताका कृष्णवर्णा इति ध्यायेत्। तत सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्व्वाभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं इन्द्रदेवताका नीलवर्णा इति ध्यायेत्। ततोऽपि सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्व्वाभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं सोमदेवताका शुक्लवर्णा इति ध्यायेत्। तत क्रमेण दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्यां रेखोत्करं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवता रेखोत्करनिरसने विनियोग। ॐ निरस्त परावसुरित्यैशान्यां दिशि अरत्निमात्रान्तरिते देशे प्रक्षिपेत्। तत पूर्व्वस्थापितजलेन रेखा अभ्युक्षणं कृत्वा दक्षिणदिक्स्थकांस्यपात्रस्थाग्नेरेव शरावस्थाग्नेर्व्वा ज्वलदिन्धनं गृहीत्वा प्रजापतिऋषिस्त्रिष्टुप्छन्द अग्निर्द्देवताग्निसंस्कारे विनियोग। ॐ क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाह। अनेन दक्षिणपश्चिमकोणे प्रक्षिपेत्। ततोऽपरमग्निं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिर्बृहतीच्छन्द प्रजापतिर्द्देवता अग्निस्थापने विनियोग। ॐ भूर्भुव स्वरोम्। इत्यनेनाग्निमात्माभिमुखं तृतीयरेखोपरि स्थापयेत्। ततो वामहस्तमुत्तोल्याञ्जलिं बद्ध्वा पठेत्। प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवताग्निस्थापने विनियोग। ॐ इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्॥ ततोऽग्ने! त्वं विश्वरूपनामासि इति नाम कृत्वा ध्यात्वाऽऽवाह्य विश्वरूपनाम्ने अग्नये नम इति पाद्यादिनाभ्यर्च्य। ॐ सर्व्वत पाणिपादान्त सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुख। विश्वरूपो महानग्नि प्रणीत सर्व्वकर्म्मसु॥ इति पठेत्॥ तत प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा ब्रह्मस्थापनं कुर्य्यात्। समाग्रपञ्चाशत्कुशपत्ररचितं दक्षिणावर्त्तमूर्द्ध्वमुखं दर्भबटुं अधीतवेदं ब्राह्मणं वा छत्रमुत्तरासङ्गं वा कमण्डलुं वा ब्रह्मत्वेन परिकल्प्य धारासहितमुदकपात्रं गृहीत्वा अग्नेरुत्तरत प्रभृति दक्षिणावर्त्तेन दक्षिणदेशं गत्वा अरत्निमात्रान्तरिते देशे पूर्व्वाभिमुखीं वारिधारां दत्त्वा तदुपरि प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य्य पश्चिमाभिमुखोऽनुपविश्य तिष्ठेत्। वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यामास्तीर्णकुशपत्रमेकं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवता तृणनिरसने विनियोग। ॐ निरस्त परावसुरित्यनेन दक्षिणपश्चिमकोणे प्रक्षिपेत्। ततोऽप उपस्पृश्य दक्षिणपादेन सव्यपादमवष्टभ्य उत्तराभिमुखीभूय आस्तीर्णकुशानद्भिरभ्युक्ष्य प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्द अग्निर्द्देवता ब्रह्मोपवेशने विनियोग। ॐ आवसो सदने सीद इति। ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु ब्राह्मण एव सीदामीति ब्रूयात्। अन्यत्र कुशोपरि पूर्व्वाग्रं कुशब्राह्मणं ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु उत्तराभिमुखं स्थापयित्वा तदुपरि कुशान् दत्त्वा अद्भिरभ्यर्च्य कुशकुसुमैरर्च्चयेत्। ततस्तेनैव पथा प्रत्यागत्यासने पूर्व्वाभिमुख उपविष्टो भूमिजपादिकं कुर्य्यात्। यदि तु ब्रह्मत्वेनारोपितो ब्राह्मण अयज्ञीयवाचं वदेत्तदा इमं मन्त्रं जपेत्। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्री छन्दो विष्णुर्द्देवता अयज्ञीयवाग्वचननिमित्तजपे विनियोग। ॐ इदं विष्णुर्व्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं समूढमस्य पांशुले। इति जपेत्। कुशादिब्रह्मपक्षे तु कर्म्मकर्त्तुरेव कृताकृतावेक्षणादिब्रह्मकार्य्यकर्त्तृत्वादयज्ञीयवाग्वचननिमित्तं स एव जपेत्। यदि प्रकृते कर्म्मणि चरुहोमोऽस्ति तदा अस्मिन्नेव समये चरुं श्रपयित्वा तदुपरि घृतं दत्त्वा अग्नेरुत्तरत कुशोपरि संस्थाप्य भूमिजपादिकं कुर्य्यात्। दक्षिणजानु भूमौ पातयित्वा दक्षिणहस्तोपरिभावेन अधोमुखौ हस्तौ भूमौ निधाय। परमेष्ठी ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवता भूमिजपे विनियोग। ॐ इदं भूमेर्भजामह इदं भद्रं सुमङ्गलम्। परा सपत्नान् बाधस्वान्येषां विन्दते धनम्। इति जप्त्वा राज्ञो चेत् कर्म्म तदा धनमित्यस्थाने वसुमिति प्रयोक्तव्यम्। ततो दक्षिणहस्तेन कुशान् गृहीत्वा अग्नेरुत्तरत प्रभृति दक्षिणावर्त्तेन ईशानादिक्रमेण मन्त्रेण परिशोधयेत्। तथाणां मन्त्राणामस्याग्य साधारणा। कौत्सऋषिर्जगतीच्छन्दोऽग्निर्द्देवता एतस्य मङ्गलस्य षष्ठेऽहन्यग्निमारुते शस्त्रे परिसमूहने विनियोग। ॐ इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सम्महेमा मनीषया भद्रा हि न प्रमतिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयन्तव। ॐ भरामेध्मं कृणवामा हवींषि ते चितयन्त पर्व्वणा पर्व्वणा वयम्। जीवातवे प्रतरं साधया धियोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयन्तव। ॐ शकेम त्वा समिधं साधया धियस्त्वे देवा हविरदन्त्याहुतम्। त्वमादित्याना वह तान् ह्युश्मस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयन्तव। ततस्तान् कुशान् ऐशान्यां दिशि प्रक्षिपेत्। ततोऽग्ने पूर्व्वत उत्तरान्ताद्दक्षिणान्तं यावत् उपमूललूनान् एकपत्रीकृतान् कुशान् अग्रेण मूलमाच्छादयन् वारत्रयमास्तरेत्। एवं दक्षिणस्यां पूर्व्वान्तात् पश्चिमान्तं यावत्। प्रतीच्याञ्च दक्षिणादुत्तरान्तं यावत्। एवमुत्तरस्यां पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावत् क्रमेणास्तरेत्। ततो घृताक्ताञ्जलिकान् दशदिक्षु पूर्व्वादिक्रमेण दद्यात्। ॐ इन्द्राय लोकपालाय स्वाहा। एवं अग्नये इत्यादि। तत प्रादेशद्वयप्रमाणां धवखदिरपलाशोडुम्बराणामन्यतमस्य विंशतिशाखिकां मध्ये घृतस्रुवं दत्त्वा प्रजापतिं मनसा ध्यात्वा तूष्णीमग्नौ जुहुयात्। तत स्तरण कुशादेव समाग्रकुशपत्रद्वयं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषि पवित्रे देवते पवित्रच्छेदने विनियोग। ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ इति मन्त्रेण प्रादेशप्रमाणं कृत्वा कुशान्तरेण वेष्टयित्वा नखव्यतिरेकेण छित्वा प्रजापतिर्ऋषि पवित्रे देवते पवित्रमार्ज्जने विनियोग। ॐ विष्णोर्म्मनसा पूते स्थ इत्यनेनाभ्युक्ष्य तान्यारिवामे पवित्रमुत्तराग्र

निधाय तत्र होमार्थं घृतं निःक्षिपेत्। ततस्तत्कुश-
पत्रद्वयमग्रे दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां मूले च
वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा दक्षिण-
हस्तोपरिभावेनाधोमुखयस्तपाणिः प्रजापति-
र्ऋषिराज्यं देवता आज्योत्पवने विनियोगः। ॐ
देवस्त्वा सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः
सूर्य्यस्य रश्मिभिः स्वाहा। इत्यनेन कुशपत्रद्वय-
मध्येन घृतमग्नौ सकृज्जुहुयात्। तूष्णीं वारद्वयम्।
ततस्तत्कुशपत्रद्वयमद्भिरभ्युक्ष्याग्नौ निःक्षिपेत्।
ततस्तस्याज्यपात्रस्योदकेनानुमार्ज्जनमग्नेरुपरि नि-
धानं उत्तरस्यां दिश्यवतारणं इत्यमेव वारत्रयं
संस्कुर्य्यात् इत्याज्यसंस्कारः। ततो धवखदिर-
पलाशोडुम्बराणामन्यतमस्य अरत्निमात्रं भूमि-
ताङ्गुष्ठपर्व्वविलं नासारन्ध्रवन्मध्यस्थितमर्य्यादं स्रुवं
इत्यमेव वारत्रयं संस्कुर्य्यादिति। स्रुवसंस्कारः।
एवं स्रुच्चेक्षणादिकं संस्कुर्य्यात्। ततो दक्षिणं
जानु भूमौ पातयित्वा उदकाञ्जलिं गृहीत्वा
प्रजापतिर्ऋषिरदितिर्देवता उदकाञ्जलिसेके वि-
नियोगः। ॐ अदिते अनुमन्यस्व इत्यनेनाग्ने-
र्द्दक्षिणतः पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावदुदकाञ्ज-
लिना सिञ्चेत्। ततः प्रजापतिर्ऋषिरनुमतिर्देवता
उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ अनुमते अनु-
मन्यस्व इत्यनेनाग्नेः पश्चिमतो दक्षिणान्तादुत्त-
रान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। ततः प्रजा-
पतिर्ऋषिः सरस्वती देवता उदकाञ्जलिसेके
विनियोगः। ॐ सरस्वत्यनुमन्यस्व इत्यनेनाग्ने-
रुत्तरतः पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावदुदकाञ्जलिना
सिञ्चेत्। ततः प्रजापतिर्ऋषिः सविता देवता
अग्निपर्य्युक्षणे विनियोगः। ॐ देव सवितः
प्रसुवयज्ञं प्रसुवयज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्व्वः
केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचन्नः स्वदतु
इत्यनेनोदकाञ्जलिना दक्षिणावर्त्तेनाग्निं वेष्टयेत्।
ततो दक्षिणं जानूत्थाप्य उपर्य्यधःस्थितदक्षिण-
वामसुष्टिभ्यां फलपुष्पकुशान् गृहीत्वा विरूपाक्ष-
जपं कुर्य्यात्। परमेष्ठी ऋषी रुद्ररूपोऽग्निर्देवता
विरूपाक्षजपे विनियोगः। ॐ भूर्भुवः स्वरोम्
महान्तमात्मानं प्रपद्ये विरूपाक्षोऽसि दन्ताञ्जि-
स्तस्य ते शय्या पर्णे गृहान्तरीक्षे विमितं हिर-
ण्मयं तद्देवानां हृदयान्ययस्मये कुम्भेऽन्तः सन्नि-
हितानि तानि बलभृच बलसाच रक्षतोऽप्रमणी
अनिमिषतः सत्यं यत्ते द्वादशपुत्रास्ते त्वा संव-
त्सरे संवत्सरे कामप्रेण यज्ञेन याजयित्वा पुन-
र्ब्रह्मचर्य्यमुपयन्ति त्वं देवेषु ब्राह्मणोऽस्म्यहं मनु-
ष्येषु ब्राह्मणो वै ब्राह्मणमुपधावत्युपधावामि
जपन्तं मा मा प्रतिजापीर्जुह्वन्तं मा मा प्रति-
हौषीः कुर्व्वन्तं मा मा प्रतिकार्षीस्त्वां प्रपद्ये त्वया
प्रसूत इदं कर्म्म करिष्यामि तन्मे राध्यतां तन्मे
समृध्यतां तन्म उपपद्यतां समुद्रो मा विश्वव्यचा
ब्रह्माऽनुजानातु तुथो मा विश्ववेदा ब्रह्मणः पुत्रो-
ऽनुजानातु श्वात्रो मा प्रचेता मैत्रावरुणोऽनुजा-
नातु तस्मै विरूपाक्षाय दन्ताञ्जये समुद्राय विश्व-
व्यचसे तुथाय विश्ववेदसे श्वात्राय प्रचेतसे सह-
स्राक्षाय ब्रह्मणः पुत्राय नमः। इति जपित्वा
गृहीतकुशान् प्रागुदीच्यां दिशि क्षिपेत्। फल-
पुष्पं ब्रह्मणे निवेदयेत्॥ * ॥ अथ काम्यकर्म्मार्थं
कुशण्डिका तदा प्राणान् संयम्य प्रथमं पुटाञ्जलिः।
ॐ तपश्च तेजश्च श्रद्धा च ह्रीश्च सत्यञ्चाक्रोधश्च
त्यागश्च धृतिश्च धर्म्मश्च सत्वञ्च वाक् च मन-
स्रात्मा च ब्रह्म च तानि प्रपद्ये तानि मामवन्तु।
इति जपित्वा पश्चात् विरूपाक्षजपं कुर्य्यात्।
इति सामवेदिनां सर्व्वसाधारणी कुशण्डिका
समाप्ता। इति भवदेवभट्टः॥ * ॥ अन्यत् रघु-
नन्दनभट्टाचार्य्यकृतसंस्कारतत्त्वे द्रष्टव्यम्॥ यजु-
र्व्वेदिनां कुशण्डिका पशुपतिकृतदशकर्म्मपद्धतौ
ऋग्वेदिनां कुशण्डिका कालेशिकृतदशकर्म्मपद्धतौ
च द्रष्टव्या॥ * ॥ * ॥ अथ कुशण्डिकानन्तरं प्रकृतं
कर्म्म कर्त्तव्यम्। तत्र प्रथमं प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां
समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा महाव्याहृतिहोमं
कुर्य्यात्। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्देवता
महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ भूः स्वाहा।
प्रजापतिर्ऋषिरुष्णिक्छन्दो वायुर्देवता महाव्या-
हृतिहोमे विनियोगः। ॐ भुवः स्वाहा। प्रजा-
पतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः सूर्य्यो देवता महाव्याहृति-
होमे विनियोगः। ॐ स्वः स्वाहा। इति स्रुवे-
णाज्याहुतित्रयन्दद्यात्। यदि प्रकृते कर्म्मणि
चरुहोमोऽस्ति तदा आज्यतन्त्रोपक्रमविहितत्वात्
महाव्याहृतिहोमस्य प्रथमं महाव्याहृतिहोमो
न कर्त्तव्योऽन्ते तु कर्त्तव्य एव विहितत्वात्। ततः
प्रकृतं कर्म्म समाप्य पुनर्म्महाव्याहृतिहोमं कृत्वा
प्रादेशप्रमाणां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा शाट्या-
यनहोमादिवामदेव्यगानान्तं उदीच्यं साधारणं
कर्म्म करणीयम्। तदभिधीयते। तत्र प्रथमं ॐ
अद्येत्यादि अमुकामुककर्म्मणि यत्किञ्चिद्वैगुण्यं जातं
तद्दोषप्रशमनाय शाट्यायनहोममहं कुर्व्वीय
इति सङ्कल्पं कृत्वा अग्ने त्वं विधुनामासि इति
नाम कृत्वा संपूज्य पुनर्घृताक्तां प्रादेशप्रमाणां
समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा महाव्याहृतिहोमञ्च
पूर्व्ववत् कृत्वा प्रायश्चित्तहोमं कुर्य्यात्। प्रजापति
र्ऋषिरग्निर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः।
ॐ पाहि नोऽग्न एनसे स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषि-
र्विश्वेदेवा देवताः प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः।
ॐ पाहि नो विश्ववेदसे स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषि-
र्विभावसुर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः।
ॐ यज्ञं पाहि विभावसो स्वाहा। प्रजापतिर्ऋ-
षिः शतक्रतुर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः।
ॐ सर्व्वं पाहि शतक्रतो स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषि-
रनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनि-
योगः। ॐ पाहि नो अग्न एकया पाह्युत
द्वितीयया पाहि गीर्भिस्तिसृभिरूर्जाम्पते पाहि
चतसृभिर्वसो स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्री-
च्छन्दोऽग्निर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः।
ॐ पुनरूर्ज्जा निवर्त्तस्व पुनरग्न इषायुषा पुनर्नः
पाह्यंहसः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दो-
ऽग्निर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ सहर्व्या
निवर्त्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया विश्वप्स्न्या विश्वतः
परि स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्दे-
वता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ यज्ञा-
यदनाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथः अग्ने तदस्य
कल्पय त्वं हि वेत्थ यथायथं स्वाहा। प्रजापति-
र्ऋषिः पङ्क्तिश्छन्दः प्रजापतिर्देवता प्रायश्चित्त-
होमे विनियोगः। ॐ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो
विश्वा जातानि परिता बभूव। यत्कामास्ते
जुहुमस्तन्नोऽस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां स्वाहा।
ततः पूर्व्ववदेव महाव्याहृतिहोमः समित्प्रक्षे-
पश्च। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्देवता
महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ भूः स्वाहा।
प्रजापतिर्ऋषिरुष्णिक्छन्दो वायुर्देवता महाव्या-
हृतिहोमे विनियोगः। ॐ भुवः स्वाहा। प्रजा-
पतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः सूर्य्यो देवता महाव्याहृति-
होमे विनियोगः ॐ स्वः स्वाहा॥ * ॥
ततोनवग्रहहोमः। ॐ आकृष्णेन रजसा वर्त्त-
मानो निवेशयन्नमृतं मर्त्त्यञ्च हिरण्ययेन सविता
रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् स्वाहा। ॐ
आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोमवृष्ण्यं भवा
वाजस्य सङ्गथे स्वाहा। ॐ अग्निर्मूर्द्धा दिवः
ककुत् पतिः पृथिव्या अयं अपां रेतांसि जिन्वति
स्वाहा। ॐ अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधोऽमर्त्य
आदाशुषे जातवेदो वहा त्वमद्या देवाँ उषर्बुधः
स्वाहा। ॐ बृहस्पते परिदीया रथेन रक्षोहा-
ऽमित्राँ अपबाधमानः प्रभञ्जन् सेनाः प्रमृणो युधा
जयन्नस्माकमेध्यविता रथानां स्वाहा। ॐ शुक्र-
न्तेऽन्यद्यजतन्तेऽन्यद्विषुरूपेऽहनी द्यौरिवासि।
विश्वा हि माया अवसि स्वधावन् भद्रा ते पूषन्निह
रातिरस्तु स्वाहा। ॐ शन्नो देवी रभीष्टये शन्नो
भवन्तु पीतये। शंयोरभिस्रवन्तु नः स्वाहा।
ॐ कयानश्चित्र आभुवदूती सदावृधः सखा
कया सचीष्ठया वृता स्वाहा। ॐ केतुं कृण्वन्नके-
तवे पेशो मर्य्या अपेशसे समुषद्भिरजायथाः
स्वाहा॥ * ॥ ततः इन्द्रादिलोकपालहोमं प्रत्यक्ष-
देवताहोमञ्च कृत्वा घृताक्तां प्रादेशप्रमाणां समिधं
तूष्णीमग्नौ हुत्वा उदकाञ्जलिसेकं कुर्य्यात्। प्रजा-
पतिर्ऋषिः सविता देवताग्निपर्य्युक्षणे विनियोगः।
ॐ देव सवितः प्रसुवयज्ञं प्रसुवयज्ञपतिं भगाय
दिव्यो गन्धर्व्वः केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पति-
र्व्वाचन्नः स्वदतु। अनेनोदकाञ्जलिना दक्षिणा-
वर्त्तेनाग्निं वेष्टयेत्। प्रजापतिर्ऋषिरदितिर्देवता
उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ अदितेऽन्व-
मंस्थाः अनेनाग्नेर्द्दक्षिणतः पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं
यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। प्रजापतिर्ऋषिरनु-
मतिर्देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ
अनुमतेऽन्वमंस्थाः अनेनाग्नेः पश्चिमतो दक्षिणा-
न्तादुत्तरान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। प्रजा-
पतिर्ऋषिः सरस्वती देवता उदकाञ्जलिसेके वि
नियोगः। ॐ सरस्वत्यन्वमंस्थाः। अनेनाग्नेरुत्त-
रतः पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावदुदकाञ्जलिना
सिञ्चेत्। तत उत्तानहस्तद्वयेन कतिपयास्तरणा-

कुशान् गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिर्ब्ब्रह्मो देवता दर्भ द्रव्याभ्यञ्जने विनियोगः । ॐ अक्त रिहा णायन्तु वय । अनेनाग्रमध्यमूलानि घृतेनाभ्यनक्ति वार त्रय मन्त्रश्च वारत्रयमेव पठनीयः । ततस्तान् कुशानद्भिरभ्युक्ष्य प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुपच्छन्दो रुद्र रूपोऽग्निर्देवता दर्भजुटिकाहोमे विनियोगः । ॐ य पशूनामधिपती रुद्रस्तन्तिचरो वृषा । पशूनस्माक मा हिंसीरेतदस्तु हुतन्तव स्वाहा । अनेनाग्नौ क्षिपेत् । तत अग्ने त्व मृडनामासीति नाम कृत्वा गन्धमाल्यवस्त्रताम्बूलैरभिनभ्यर्च्य प्रजापतिर्ऋषिर्व्विराट्छन्द इन्द्रो देवता यशस्का मस्य यजनीयप्रयोगे विनियोगः । ॐ पूर्णहोम यशसे जुहोमि योऽस्मै जुहोति वरमस्मै ददाति वर वृणे यशसा भामि लोके स्वाहा । अनेन पूर्णाहुतिं दद्यात् । ततो ब्रह्मणे पूर्णपात्रादि दक्षिणा दत्त्वा होमदक्षिणा कुर्य्यात् । तत प्रद क्षिणेन दक्षिण देशं गत्वा ब्रह्मग्रन्थि मुक्त्वा प्रत्या स्वासने पुनरुपविश्य कुशकुसुमसहितजलपात्रे हस्त निधाय महावामदेव्य ऋषिर्व्विराडगाय त्रीच्छन्द इन्द्रो देवता शान्तिकर्म्मणि जपे विनि योगः । ॐ कया न श्चित्र आभुवदूती सदा वृध सखा कया सचीष्ठया वृता । ॐ कस्त्वा सत्यो मदाना मंहिष्ठो मत्सदन्धस दृढाचिदारुजे वसु । ॐ अभीषु ण सखीनामविता जरितॄणा शतम्भवास्यूतये । ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवा स्वस्ति न पूषा विश्ववेदा स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्ट नेमि स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ "एता ऋचो गीत्वा शान्ति कुर्य्यात् । गानाशक्तौ एता एव ऋचस्त्रिरावृत्त्या पठेदिति । ततो दक्षिणा दत्त्वा अच्छिद्रावधारण कुर्य्यात् । इति सर्व्वकर्म्मसा धारणमुदीच्य कर्म्म समाप्तम् ।

कुशप, पुं, (कुश श्लेषे+बाहुलकात् कपन् ।) पानपात्रम् । इत्युणादिकोषः ।

कुशपुष्प, क्ली, (कुशाकार पुष्पमस्य ।) ग्रन्थिपर्णम् । इति रत्नमाला ॥ गाँठियाला इति भाषा ॥

कुशल, क्ली, (कुश+वृषादित्वात् कलन् । यद्वा कु पाप तस्मात् शलति गच्छति पृथक् प्राप्नोतीत्यर्थः । कु+शल्+अच्) कल्याणम् । (यथा, रघु १।५८ । "अप्रच्छ कुशल राज्ये राज्याश्रममुनि मुनि" ॥*॥ समागमे विहिते अभिवादकमर्व्वयस्क स मानवयस्कमनभिवादकमपि ब्राह्मण कुशलमिति शब्दविशेषोच्चारणेनैव कल्याणप्रश्न पृच्छेत् । य दुक्त मनौ २ । १२७ ।
"ब्राह्मण कुशल पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम् ।
वैश्य क्षेम समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च" ।)
पर्य्याप्ति । पुण्यम् । (तद्वति, त्रि ।
यथा, गीतायाम् १८ । १० ।
"नद्वेष्ट्यकुशल कर्म्म कुशले नानुषज्जते" ।
कौ पृथिव्या शलति श्लाघा प्राप्नोतीति । शल +अच ।) शिक्षिते, त्रि । इत्यमर । ३ । १ । २०१ ॥ (यथा, मनु ८ । १५७ ।
"समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिन ।
स्थापयन्ति तु या वृद्धि सा तत्राधिगम प्रति" ॥
कुश लाति गृह्णाति । कुश+ला+क । कुश ग्राहक । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ।)

कुशलवौ, पु, (पुष्पवन्तोरिव एकशक्त्या तयोरेव बोधकत्वम द्वन्द्वसमासे तु कुशश्च लवश्च तौ कुशी लवौ मित्रावरुणावित्यादिवज्ज्ञेयम् ।) एकयोनया रामपुत्रौ । इति हेमचन्द्र ॥ तयोर्नामकारण यथा,—
"यस्तयो प्रथम जात स कुशैर्म्मन्त्रसत्कृतै ।
निर्म्मार्ज्जनीयो नाम्ना हि भविता कुश इत्यसौ ॥
यश्चावरज एवासील्लवणेन समाहित ।
निर्म्मार्ज्जनीयो वृद्धाभिर्नाम्ना स भविता लव ॥
एव कुशलवौ नाम्ना यमौ तौ सम्बभूवतु ।
भगवत्कृतनामानौ सुखिनावद्यथौ च तौ' ॥
इति रामायणम् ।

कुशलप्रश्न, पुं (कुशल शुभ प्रश्न ।) कुशलजिज्ञासा । तत्पर्य्याय । कौशली २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कुशली, स्त्री, (कुश इव लीयते । ली+ड गौरादि त्वात ङीष ।) अश्मन्तकवृक्ष । क्षुद्राम्लिका । इति वैद्यकम् ॥

कुशली, [न] त्रि, (कुशल अस्त्यस्य । कुशल+इनि ।) मङ्गलान्वित । (यथा, रघौ ५ । ४ ।
"अप्यग्रणीर्म्मन्त्रकृतामृषीणां
कुशाग्रबुद्धे ! कुशली गुरुस्ते" ।)

कुशस्थल, क्ली, (कुशप्रधान स्थलम् ।) कान्यकुब्ज देश । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, वेणीसहारे ।
"कुशस्थल वृकस्थल माकन्द वारणावतम् ।
देहि मे चतुरो ग्रामान् कञ्चिदेकञ्च पञ्चमम्" ।)

कुशस्थली, स्त्री, (कुशस्थल+स्त्रिया ङीष् ।) द्वा रिका । इति जटाधर ॥ (यथा,—महाभारते २ । सभापर्व्वणि १४ । ४९ ।
"इति सञ्चिन्त्य सर्व्वे स्म प्रतीचीं दिशमाश्रिता ।
कुशस्थलीं पुरीं रम्यां रैवतेनोपशोभिताम् ' ॥
पूर्व्वेषा तु पुरा रैवतनाम्ना केनचित् नरपतिना निर्म्मिता कालवशात राक्षसैरुत्सादिता श्वापदा श्रयीभूताऽऽसीत् ततो देवप्रमुखैर्यादवै सत्कृता सती तेषामेव वासभूमिरासीत् ।)

कुशा, स्त्री, (कुश श्लेषे+क टाप च ।) रज्जु । इति मेदिनी । मधुकर्कटिका । इति शब्द चन्द्रिका ॥ वल्गा । इति हेमचन्द्र ॥ (छन्दोगा स्तोत्रीयागणनार्थानौदुम्बरान् शङ्कून् कुशा इति व्यवहरन्ति । इति चिन्तामणि ।)

कुशाकर, पुं, (कुशैराकीर्य्यते समन्तात अग्नेर्य्या मूलाच्छादनेन वेष्ट्यतेऽत्र । आ+कृ+अधिक रणे अप् । कुशकण्डिकासमये कुशैर्वेष्टनात् तथा त्वम ।) अग्नि । इति शब्दमाला ॥ (कुशा रज्जु करोतीति व्युत्पत्त्या रज्जुकारक ।)

कुशाक्ष, पुं, (कुश इव सूक्ष्म शुक्लमित्यर्थ अक्षि यस्य । समासे षच् ।) वानर । इति शब्दमाला ॥

कुशाग्रीयमति, त्रि, (कुशाग्रीया कुशाग्रमिव सूक्ष्मा मतिर्यस्य ।) तीक्ष्णबुद्धि । (यदुक्त शिशुपाले ।
"अक्षय भाष्यकारस्य कुशाग्रीयधियावभौ ।
नैव शब्दाम्बुधे पार किमन्ये जडबुद्धय ॥)
तत्पर्य्याय । सूक्ष्मदर्शी २ तत्त्वावधी ३ प्रत्युत्पन्न मति ४ । इति हेमचन्द्र ॥ सूक्ष्माया बुद्धौ कर्म्म धारयस्तत्र स्त्री ॥

कुशारणि, पु, (कुश शापप्रदानार्थं जल अरणिरिव यस्य ।) दुर्व्वासा । इति त्रिकाण्डशेष ॥

कुशाल्मलि, पु, (कुत्सित शाल्मलि ।) रोहित वृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

कुशिंशपा, स्त्री, (कुत्सिता शिंशपा ।) कपिलशिं शपा । इति राजनिर्घण्ट ॥

कुशिक, पु, (कुश कुशस्तम्बको महीपालो जनकत्वे नास्त्यस्य । कुश+ठन् ।) स्वनामख्यातनृपविशेष । (स तु विश्वामित्रपितामह गाधे पिता । एत द्विवरणन्तु महाभारते १३ । भीष्मयुधिष्ठिरसवादे ५२ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ।) फाल । सर्जवृक्ष । विभीतकवृक्ष । इति हेमचन्द्र ॥ अश्वकर्णवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ तैलशेष । इति त्रिका केकरे त्रि । इति शब्दमाला ॥

कुशिल, त्रि, (कुश+इलच । यद्वा कुश श्लेषे+क इट् च ।) जलमिश्रितम् । इत्युणादिकोषः ।

कुशी, स्त्री, (कुश+अयोविकारार्थे "जानपदेति" ४ । १ । ४२ । इति ङीष ।) फाल । इति मेदिनी ॥

कुशी, [न्] पु, (कुशा सन्त्यस्य । समाधियोगकाले अङ्गेषु कुशोत्पत्तेस्तथात्वम् ।) वाल्मीकिमुनि । इति हेमचन्द्र ॥ (कुशविशिष्टे, त्रि । यथा, महा भारते १३ । मेघवाहनोपाख्याने १४ । २७४ ।
"दिनेऽष्टमे तु विप्रेण दीक्षितोऽह यथाविधि ।
दण्डी मुण्डी कुशी चीरी घृताक्तो मेखलीकृत " ।)

कुशीद, क्ली, (कुसीद+पृषोदरात् सस्य शत्वम् ।) वृद्धिजीविका । इत्यमरटीकायां भरत ॥ रक्त चन्दनम् । इति मुकुटमालातन्त्रम् ॥

कुशीलव, पुं, (कुत्सितं शील अस्य इति कुशील । कुगतीतिसमास अन्यत्रापि दृश्यते इति व । यद्वा कुशील वाति गच्छति प्राप्नोतीति यावत् । वा+क ।) चारण । इत्यमर । २ । १० । १२ ॥ नटविशेष । कथकादि । इत्यन्ये । देशान्तरे कीर्त्तिं प्रचारयति यो नट । इत्यन्ये । इति भरत ॥ (एते हि अपाङ्क्तेय हव्यकव्ययोर्वर्ज्ज्या । यथा, मनुः ३ । १५५ ।
"कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च" ॥
कुशीलवकर्म्मयं नाट्यशास्त्रप्रचारकत्वात् वाल्मी किमुनि ।)

कुशीलवौ, पु, (कुशश्च लवश्च तौ कुशीलवौ ।) एक योनिजौ रामपुत्रौ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, रामायणे ७ । १०७ सर्ग ।
"अभिषिच्य महात्मानावुभौ राम कुशीलवौ" ।)

कुशीवश, पु, (कुशीव कुशवान् सन् शेते समाधौ अवतिष्ठते इति । शी+ड ।) वाल्मीकिमुनि । इति त्रिकाण्डशेषः ।

कुशूल, पु, (कुसूल+पृषोदरात् सत्वम् ।) तुषानल । इति जटाधरः ॥ धान्यागारम् । तत्पर्य्याय । कुश कोष्ठक २ । इति हेमचन्द्र । मोदागारम् ३ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः ४ । ७ ।
"कुशूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।
त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा" ॥)

कुशेशयं, क्ली, (कुशे जले शेते । कुश + शी + अच् । अलुक् समासः ।) पद्मम् । (यथा, रघुः ६ । १८ ।
"कुशेशयाताम्रतलेन कश्चित् करेण रेखाध्वजलाञ्छनेन" ॥) सारसपक्षी । इत्यमरः । १ । १० । ४० ॥

कुशेशयः, पुं, (कुशेशयं पद्ममिव आकृतिर्विद्यतेऽस्य । अर्श आद्यच् ।) कर्णिकारवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कुशद्वीपस्थपर्व्वतविशेषः । इति विष्णुपुराणे ॥ २ । ४ । ३६ ॥)

कुष ग निष्कर्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (क्र्यां-परं-सकं-सेट् ।) ग कुष्णाति चुकोष । निष्कर्ष इयत्तापरिच्छेदः । तूलैरवकुष्णातीति वोपदेवः ॥ निष्कर्षोऽन्तःप्रकाशनमिति गोविन्दभट्टः ॥ "ततोऽकुष्णाद्दशग्रीवः क्रुद्धः प्राणान् वनौकसाम्" । इति भट्टौ अनेकार्थत्वान्निष्कोषणार्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुषलः, त्रि, (कुष + बाहुलकात् कलच् ।) कुशलः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुषाकुः, पुं, (कुष + "कठिकुषिभ्यां काकुः" । उणां ३ । ७७ । इति काकुः ।) कपिः । अग्निः । अर्कः । परोत्तापिनि, त्रि । इति मेदिनी ॥

कुषितः, त्रि, (कुष् निष्कर्षे + क्तः ।) जलमिश्रितः । इत्युणादिकोषः ॥

कुषीदं, क्ली, (कुसीद + पृषोदरात् षत्वम् ।) कुसीदम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुष्ठं, क्ली, (कुष्णाति रोगम् । कुष + "हनि कुषीति" । उणां २ । २ । इति क्थन् ।) विषभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ औषधविशेषः । कुड् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । व्याधिः २ पारिभव्यम् ३ वाप्यम् ४ पाकलम् ५ उत्पलम् ६ । इत्यमरः । २ । ४ । १२६ ॥ आप्यम् ७ । इति तट्टीका ॥ जरणम् ८ । इति रत्नमाला ॥ रुजा ९ गदः १० आमयः ११ पारिभद्रकम् १२ रामम् १३ वाणीरजम् १४ पावनम् १५ कुत्सितम् १६ पद्मकम् १७ गदाह्वम् १८ गदाह्वयम् १९ कौवेरम् २० भास्रम् २१ । इति शब्दरत्नावली ॥ काकलम् २२ नीरुजम् २३ । इति जटाधरः ॥
"कुष्ठं रोगाह्वयं वाप्यं पारिभव्यं तथोत्पलम् ।
कुष्ठमुष्णं कटु स्वादु शुक्रलं तिक्तकं लघु ।
हन्ति वातास्रवीसर्पकासकुष्ठमरुत्कफान्" ॥ * ॥
अथ कुष्ठभेदपुष्करमूलम् ।
"उक्तं पुष्करमूलन्तु पुष्करं पौष्करञ्च तत् ।
पद्मपत्रञ्च काश्मीरं कुष्ठभेदमिदं जगुः ॥
पौष्करं कटुकं तिक्तमुष्णं वातकफज्वरान् ।
हन्ति शोथारुचिश्वासान् विशेषात् पार्श्वशूलनुत्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । कफवायुकुष्ठरोगविसर्पविषकण्डूखर्ज्जूदद्रुनाशित्वम् । कान्तिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वासकासज्वरहिक्कानाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
स्वनामख्यातरोगः । कुट् इति भाषा । तत्पर्य्यायः

श्वित्रम् २ । इत्यमरः । २ । ४ । ५४ ॥ श्वेतम् ३ श्वेत्रम् ४ । इति तट्टीका ।
तस्य निदानपूर्व्विका संप्राप्तिर्यथा ।
"विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च ।
भजतामागतां छर्दिं वेगांश्चान्यान् प्रतिघ्नताम् ॥
व्यायाममतिसन्तापमतिभुक्त्वा निषेविणाम् ।
शीतोष्णलङ्घनाहारान् क्रमं मुक्त्वा निषेविणाम् ॥
घर्म्मश्रमभयार्त्तानां द्रुतं शीताम्बुसेविनाम् ।
अजीर्णाध्यशिनाञ्चैव पञ्चकर्म्मापचारिणाम् ॥
नवान्नदधिमत्स्यातिलवणाम्लनिषेविणाम् ।
माषमूलकपिष्टान्नतिलक्षीरगुडाशिनाम् ॥
व्यायामञ्चाप्यजीर्णेऽन्ने निद्राञ्च भजतां दिवा ।
विप्रान् गुरून् धर्षयतां पापं कर्म्म च कुर्व्वताम् ॥
वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्वग्रक्तं मांसमम्बु च ।
दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ॥
अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशैव तु ।
कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वैः समागतैः ॥
सर्व्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकत्वतः" ॥ * ॥
तस्य पूर्व्वरूपं यथा ।
"अतिश्लक्ष्णः खरः स्पर्शः स्वेदास्वेदौ विवर्णता ।
दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिर्भ्रमः ॥
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
रूढानामतिरूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम् ॥
रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम्" ॥ * ॥
तच्च वातादिभेदेन अष्टादशप्रकारम् ।
तत्र सप्तमहाकुष्ठानि यथा ।
"कृष्णारुणकपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु ।
कापालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम् ॥ १ ॥
सदाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरम् ।
उडुम्बरफलाभासं कुष्ठमौडुम्बरं वदेत् ॥ २ ॥
श्वेतं रक्तं स्थिरं स्त्यानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम् ।
कृच्छ्रमन्योन्यसंयुक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥ ३ ॥
कर्कशं रक्तपर्य्यन्तमन्तःश्यावं सवेदनम् ।
यदृष्यजिह्वासंस्थानमृष्यजिह्वं तदुच्यते ॥ ४ ॥
सश्वेतं रक्तपर्य्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।
सोत्सेधञ्च सरागञ्च पुण्डरीकं प्रचक्षते ॥ ५ ॥
श्वेतं ताम्रं तनु च यद्रजो घृष्टं विमुञ्चति ।
प्रायश्चोरसि तत् सिध्ममलाबुकुसुमोपमम् ॥ ६ ॥
यत् काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।
त्रिदोषलिङ्गं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति" ॥ ७ ॥
एकादशक्षुद्रकुष्ठानि यथा ।
"अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यसकलोपमम् ।
तदेव कुष्ठं चर्म्माख्यं बहलं हस्तिचर्म्मवत् ॥ १ ॥
श्यावं किणखरस्पर्शं परुषं किटिभं स्मृतम् ॥ २ ॥
वैपादिकं पाणिपादस्फुटितं तीव्रवेदनम् ॥ ३ ॥
कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम् ॥ ४ ॥
सकण्डुरागपिड़कं दद्रुमण्डलमुद्गतम् ॥ ५ ॥
रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं यद्दलत्यपि ।
तच्चर्म्मदलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते ॥ ६ ॥
सूक्ष्मा बह्व्यः पिड़काः स्राववत्यः
पामेत्युक्ताः कण्डुमत्यः सदाहाः । ७ ॥
सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता
ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्रास्फिचोश्च ॥ ८ ॥
स्फोटाः श्यावारुणा भासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः ॥ ९ ॥
रक्तं श्यावं सदाहार्त्ति शतारुः स्याद्बहुव्रणम् ॥ १० ॥
सकण्डुपिड़का श्यावा बहुस्रावा विचर्च्चिका" ॥ ११ ॥
इति माधवकरः ॥

कुष्ठः, पुं, (कुष्णाति शरीरस्थशोणितं विकुरुते इति । निष्कर्षार्थकस्य कुष्धातोरत्र विकारार्थत्वं बोध्यते धातूनामनेकार्थत्वात् । कुष् निष्कर्षे + "हनि कुषीति" । उणां २ । २ । इति क्थन् ।) स्वनामख्यातरोगः ।
तस्य निदानं पूर्व्वलिखितम् । औषधं यथा ।
"सर्व्वकुष्ठेषु वमनं रेचनं रक्तमोक्षणम् ।
वचावासापटोलानां निम्बस्य फलिनीत्वचः ॥
कषायो मधुना पीतो वातकृन्मदनान्वितः ।
विरेचनं प्रयोक्तव्यं त्रिवृद्दन्तीफलत्रिकैः ॥
मनःशिला मरीचानि तैलपाकं यवो हरेत् ।
सर्व्वकुष्ठानुलेपोऽयं शिवा पक्वगुड़ोदनम् ॥
करञ्जैड़गजौ कुष्ठं गोमूत्रेण प्रलेपतः ।
करवीरोद्वर्त्तनश्च तैलाक्तस्य तु कुष्ठहृत् ॥
हरिद्रामलयं राखा गडूच्येड़गजस्तथा ।
आरग्वधः करञ्जश्च लेपः कुष्ठहरः परः ॥
मनःशिला विड़ङ्गानि वाकुची सर्षपस्तथा ।
करञ्जो मूत्रपिष्टोऽयं लेपः कुष्ठहरोऽर्कवत् ॥
विड़ङ्गैड़गजाकुष्ठनिशासिन्धूत्थसर्षपैः ।
मूत्राम्लपिष्टो लेपोऽयं दद्रुकुष्ठविनाशनः ॥
प्रपुन्नाटकवीजानि धात्री सर्ज्जरसः स्नुही ।
सौवीरपिष्टं दद्रूणामेतदुद्वर्त्तनं परम् ॥
आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेषयेत् ,
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि हन्ति सिध्मागमेव च ॥
उष्णा पीता वाकुची च कुष्ठजित् क्षीरभोजि
तिलाज्यत्रिफलाक्षौद्रव्योषभल्लातशर्कराः ॥
वृष्यः सप्तसमो मेध्यः कुष्ठहा कामचारिणः ।
विड़ङ्गत्रिफलाकृष्णाचूर्णं लीढ़ं समाक्षिकम् ॥
हन्ति कुष्ठं क्रमीन्मेहनाड़ीव्रणभगन्दरान् ।
यः खादेदभयारिष्टामलकानि तथा निशा ॥
स जयेत् सर्व्वकुष्ठानि मासादूर्द्ध्वं न संशयः ।
दह्यमानाच्युतः कुम्भे मूलगे खदिराङ्कुरः ॥
साक्षधात्रीरसक्षौद्रं हन्यात् कुष्ठं रसायनम् ।
धात्रीखदिरयोः क्वाथं पीत्वावल्गुजसंयुतम् ॥
शङ्खेन्दुधवलं श्वित्रं हन्ति तूर्णं न संशयः ।
पीत्वा भल्लातकं तैलं मासव्याधिं जयेन्नरः ॥
सेवितं खादिरं वारि पानाद्यैः कुष्ठजिद्भवेत् ।
वासा गुडूची त्रिफला पटोलञ्च वारञ्जकम् ॥
निम्बासनं कषायैस्तैः क्वाथकल्केन यद्युतम् ।
वचकं तद्धरेत् कुष्ठं घृतं वर्षाणि जीवति ॥
खरसेन च दूर्व्वायाः पचेत्तैलं चतुर्गुणम् ।
कच्छुर्विचर्च्चिका पामा अभ्यङ्गादेव नश्यति ॥
द्रुमत्वगर्ककुष्ठानि लवणानि च मूत्रकम् ।
गण्डीरिका चित्रकैस्तैस्तैलं कुष्ठव्रणादिनुत्" ॥
इति गारुड़े १७५ अध्यायः ।
"कुष्ठेन्द्रयवसिद्धार्थनिशा दूर्व्वा च कुष्ठजित्" ॥
इति तत्रैव १७६ अध्यायः ॥

"करवीरं भृङ्गराजं लवणं कुष्ठमर्द्दकम् ।
धत्तुरोत्थेन मूत्रेण पचेत्तैलं हरेच्च तत् ।
पामां विचर्च्चिकां कुष्ठमन्यद्वाद्रि मतानि वै" ॥
"सैन्धवञ्च विडङ्गानि सोमराजी तु सर्षपाः ।
रजनी द्वे विषाश्चैव गोमूत्रेण च पेषयेत् ।
कुष्ठनाशस्य तत्रद्येयान्निम्बपञ्चारनात्तथा" ॥
इति च गारुडे १८७ अध्यायः ॥
"शतक्राकाश्वमूलं वा वाकुचीमूलमेव वा ।
काञ्जिकेन च वाकुच्या मूलं वै कुष्ठरोगनुत्" ॥
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥
"पीतं हस्तिकमूलन्तु पर्य्युषितजलेन वै ।
सार्द्धं विनाशयेद्दाहज्वरञ्च परमेश्वर ! ॥
शिखायाश्चैव तद्बद्ध भवदेकाहिकादिनुत् ।
एतत् सकाञ्जिकं पीतं वातकुष्ठज्वरादिनुत्" ॥
इति गारुडे १९३ अध्यायः ॥
"नित्यं निम्बदलानाञ्च चूर्णमामलकस्य च ।
प्रत्यूषे भक्षयेच्चैव तस्य कुष्ठं विनश्यति ॥
हरीतकी विडङ्गञ्च हरिद्रा सितसर्षपाः ।
सोमराजस्य वीजानि करञ्जस्य च सैन्धवम् ।
गोमूत्रपिष्टान्येतानि कुष्ठरोगहराणि च" ॥
वीजानि स्थाने मूलानि वा पाठः ।
इति तत्रैव १९४ अध्यायः ॥
'चन्दनं कुङ्कुमं मासी कर्पूरो जातिपत्त्रिका ।
जातीकक्कोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥
अगुरुश्चीरकन्तूर्य्यं कुष्ठं तगरनालिका ।
गोरोचना प्रियङ्गुश्च वोलं मदनकं नखम् ॥
सरलं सप्तपर्णञ्च लाक्षा चामलकी तथा ।
कर्व्वूरकं पद्मकञ्च एतैस्तैलं प्रसाधितम् ।
प्रस्वेदमलदौर्गन्ध्यकण्डूकुष्ठहरं परम्" ॥
इति गारुडे १९८ अध्यायः ॥*॥
अथ वैद्यकमते कुष्ठचिकित्सामाह ।
"वातोत्तरेषु सर्पिर्व्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं श्रेष्ठम् ॥
पुराणधान्यानि च जाङ्गलानि
मांसानि मुद्गाश्च पटोलयुक्ताः ।
यवादयश्चात्र हिताः पुराणा
घृतानि शाकानि च तिक्तकानि" ॥
तन्त्रान्तरे ।
'पुराणाः शालिगोधूममुद्गाद्याः कुष्ठिनो हिताः ।
तिक्तशाकं जाङ्गलञ्च पानादौ खदिरोदकम् ॥
ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते निर्गतास्रदोषाणाम् ।
संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवत्तेषाम् ॥
दूर्व्वाऽभयासैन्धवचक्रमर्द्द
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः ।
त्रिभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलां
कण्डूञ्च दद्रुञ्च निवारयन्ति ॥
तुल्यो रसः श्यामलरोत्थितेन
सचक्रमर्द्दोऽप्यभयाविमिश्रः ।
पानीयभुक्तेन सदन्तपिष्टो
लेपः कृतो दद्रुगजेन्द्रसिंहः ॥
विडङ्गैडगजाकुष्ठनिशासिन्धूत्थसर्षपैः ।
धान्याम्लपिष्टैर्लेपोऽयं दद्रुकुष्ठविनाशनः ॥
एडगजकुष्ठसैन्धवसौवीरसर्षपैः क्रिमिघ्नैः ।
क्रिमिसिध्मदद्रुमण्डलकुष्ठानां नाशनो लेपः ॥
पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य
तक्रेण पर्णान्यथ काकमाच्याः ।
तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठा-
न्युद्वर्त्तयेदश्वहनच्छदैश्च ॥ ५ ॥
विडङ्गसैन्धवशिवाशशिरेखा
सर्षपकरञ्जरजनीभिश्च ।
गोजलपिष्टो लेपः
कुष्ठहरो दिवसनाथसमः ॥ ६ ॥
कासमर्द्दकमूलञ्च काञ्जिकेन प्रपेषितम् ।
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि जयेदेतत्प्रलेपनात् ॥ ७ ॥
आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेषयेत् ।
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि हन्ति सिध्मानमेव च ॥ ८ ॥
चक्राह्वं सुहीक्षीरं भावितं मूत्रसद्युतम् ।
रचितमपि किञ्चित्तु लेपनं किट्टिमापहम् ॥ ९ ॥
शिखरीरसेन सुधितः मूलकवीजप्रलेपनं सिध्मा ।
क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥ १० ॥
॥ ११ ॥
सक्षारं गन्धकं लेपात् कटुतैलेन सिध्मजित् ॥
कासमर्द्दकवीजानि मूलकानां तथैव च ॥ १२ ॥ १३ ॥
गन्धाश्मचूर्णमिश्राणि सिध्मानां परमौषधम् ॥
उपदेशात् काञ्जिकपिष्टैर्लेपः ॥ १४ ॥
गन्धपाषाणचूर्णेन यवक्षारेण लेपितम् ।
सिध्मनाशं व्रजत्याशु कटुतैलयुतेन च ॥
द्वयं समं कटुतैलेन लेपः ॥ १५ ॥
कुष्ठं मूलकवीजं प्रियङ्गवः सर्षपास्तथा रजनी ।
एतत् केशरषष्ठं निहन्ति बहुवार्षिकं सिध्म ॥ १६ ॥
नीलकुरुण्टकपत्त्रैरालिप्य गात्रमतिबहुशः ।
लिम्पेन्मूलकवीजैः पिष्टैस्तक्रेण सिध्मनाशाय ॥ १७ ॥
एडगजातिलसर्षपकुष्ठं मागधिकान्वितमम्लतक्रम् ।
पूतिकृतं दिवसत्रयमतद्धन्ति विचर्चिकदद्रुककुष्ठम् ॥ १८ ॥
सिन्दूरमरिचचूर्णं महिषीनवनीतसंयुतं बहुशः ।
लेपान्निहन्ति पामां तैलं करवीरसिद्धं वा ॥ १९ ॥ २० ॥
पारदं शुद्धगन्धञ्च शिलाचोत्तरवारुणी ।
प्रपुन्नाडश्च सर्पाक्षिमघनादाग्निनाङ्कली ॥
उत्तरवारुणी, राखालशशा इति ख्याता ॥
भल्लातं गृहधूमञ्च मुनिगुञ्जा स्नुहीपयः ।
अरिष्टञ्च गुडं चोग्रं वागुजीवीजतुल्यकम् ॥
गोमूत्रैरारनालैर्वा पिष्ट्वा लेपञ्च कारयेत् ।
दद्रुमण्डलकण्डूञ्च विचर्च्चिञ्च विनाशयेत् ॥ २१ ॥
मनःशिलाले मरिचञ्च तैलं
मार्कं पयः कुष्ठहरः प्रलेपः ॥ २२ ॥
दिग्वचाहरिद्राचित्रकागारधूम
मगलमरिचदूर्व्वाक्षीरमर्कस्नुहीभ्याम् ।
दहति पतितमात्रात् कुष्ठजातीरशेषाः
कुलिशमिव सरोमाच्छ्रङ्गमल्लादिमुक्तम् ॥
अथ अनलभल्लातकं ॥ २३ ॥
भल्लातका द्वीपि सुधार्कमूलं
गुञ्जाफलत्र्यूषणशङ्खचूर्णम् ।
तुल्यं सकुष्ठं लवणानि पञ्च
क्षारद्वयं लाङ्गलिकाश्च पक्का ।
स्नुहार्कदुग्धे घनमायसस्थं
शलाकया तद्विदधीत लेपम् ।
कुष्ठे विलासे तिलकालके च
अर्शेषु दुर्नामसचर्म्मकीले ॥
भल्लातका द्वीपि चित्रकं तन्मूलम् ॥
एषां समभागचूर्णं सिजार्कयोः क्षीरे दत्त्वा
किञ्चित् पाकं कुर्य्यात् । अथ वा क्षीरद्वयं चतु
र्गुणं चूर्णं पादिकं लेपयोग्यं पाकं कुर्य्यात् । शला
कया कुष्ठस्थाने दद्यात् ॥ २४ ॥
"स्नुककाण्डसुषिरे दग्ध्वा गृहधूमं ससैन्धवम् ।
अन्तर्धूमं तैलयुक्तं लेपाद्धन्ति विचर्च्चिकाम्" ॥
सिजनलके सैन्धवगृहधूमं समभागं प्रपूर्य्य स्थाल्य
भ्यन्तरे कृत्वा शरावेण पिधाय दग्ध्वा पिष्ट्वा
कटुतैलेन लेपः ॥ २५ ॥
"स्नुककाण्डे सर्षपातं कल्कं कुकूलानलपाचितं ।
लेपाद्विचर्चिकां हन्ति रागवेग इव त्रपाम्" ॥
सिजनलके राइकल्कं प्रपूर्य्य शुष्कगोमयाग्नौ
दग्ध्वा कटुतैलेन लेपः ॥ २६ ॥
"नारिकेलोदरे न्यस्तस्तण्डुलः पूतितां गतः ।
लेपाद्विपादिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ २७
तिलकुसुमलवणगोजलकटुतैलं लौहभाजने कृत्वा ।
शोषितमर्कमयूखे पादस्फुटनं निहन्ति लेपेन" ॥ २८
"उन्मत्तकस्य वीजेन माणकक्षारवारिणा ।
कटुतैलं विपक्वञ्च शीघ्रं हन्ति विपादिकाम्" ॥
कटुतैलं श ४ माणनालपञ्चाङ्गक्षारं पल ६४
जलं श ६४ शेषं श १६ कल्कं धत्तूरवीजं पल
८ । उन्मत्ततैलम् ॥ २९ ॥
"अवल्गुजं कासमर्द्दं चक्रमर्द्दं निशायुगम् ।
माणिमन्थञ्च तुल्यांशं मस्तुकाञ्जिकपेषितम् ॥
कण्डूं कच्छूं जयत्युग्रां सिद्ध एष प्रयोगराट् ॥ ३० ॥
कोमलसिंहास्यदलं सनिशं सुरभीजलेन पिष्टम् ।
दिवसत्रयेण नियतं क्षपयति कच्छूं विलेपनतः ॥ ३१
"वायस्यैडगजाकुष्ठकृष्णाभिर्गुडिका कृता ।
वस्तमूत्रेण संपिष्टा लेपाच्छ्वित्रविनाशिनी" ॥
समभागचूर्णं छागमूत्रेण पिष्ट्वा गुडिका कार्य्या ।
तेनैव लेपः ॥ ३२ ॥
'पूतिकार्कस्नुकनरेन्द्रद्रुमाणां
मूत्रे पिष्टाः पल्लवाः सौमनाश्च ।
लेपाच्छ्वित्रं हन्ति दद्रुव्रणांश्च
कुष्ठान्यर्शांस्युग्रनाडीव्रणांश्च' ॥
सौमनाः जातीपत्री । सर्व्वेषां पल्लवान् गोमूत्रेण
पिष्ट्वा लेपो देयः ॥ ३३ ॥
"गजचित्रव्याघ्रचर्म्ममसीतैलविलेपनात् ।
श्वित्रं नाशं व्रजेत् किं वा पूतिकीटविलेपनात्" ॥
गजचर्म्म चित्ररोमव्याघ्रचर्म्म अनयोर्भस्म कटु
तैलञ्च लेपः । अथवा पादुडियाकीटं पिष्ट्वा लेपः ॥
३४ ॥ ३५ ॥ "कुडवोऽवल्गुजवीजात् हरितालं
चतुर्थभागसंमिश्रम् । गवां मूत्रेण पिष्टं सवर्णं
करणं परं श्वित्रे' ॥ आयुर्व्वेदसारेऽपि ।
'कुडवो वागुजीवीजात् हरितालपलान्वितः ।
गवां मूत्रेण संपिष्य लेपनात् श्वित्रनाशनम् ॥ ३६ ॥

धात्रीखदिरयोः क्वाथं पीत्वा च मधुसंयुतम्।
शङ्खकुन्देन्दुधवलं जयेच्छ्वित्रं न संशयः॥ ३७॥
धात्रीखदिरयोः क्वाथमवल्गुजरजोऽन्वितम्।
पीत्वा शङ्खेन्दुकुन्दाभं हन्ति श्वित्रं न संशयः॥३८॥

क्षारे सुदग्धे गजलण्डजे च
गजस्य मूत्रेण बहुस्रुते च।
द्रोणप्रमाणं दशभागयुक्तं
दत्त्वा पचेत् बीजमवल्गुजस्य॥
एतद्यदा चिक्कणतामुपैति
तदाशु सिद्धां गुडिकां प्रकुर्य्यात्।
श्वित्रं प्रलिम्पेदथ तेन घृष्टं
तदा व्रजत्याशु सवर्णभावम्॥ ३९॥

श्वेतजयन्तीमूलं पीतं पिष्टञ्च पयसैव।
श्वित्रं निहन्ति नियतं रविवारे वैद्यनाथाज्ञा॥४०॥
गुञ्जाफलाग्निचूर्णन्तु लेपितं श्वेतकुष्ठनुत्।
शिलापामार्गभस्मापि लिप्त्वा श्वित्रं विनाशयेत्॥
४१॥ ४२॥

एरण्डतुलसीबीजं वागुजी चक्रमर्दकम्।
तिक्तकोषातकीबीजं कृष्णाङ्कोठस्य बीजकम्॥
गोमूत्रदधिदुग्धैश्च पचेदष्टाजमूत्रकैः।
कल्कं दत्त्वा शिला काञ्ची पथ्या कुष्ठं विडङ्गकम्॥
कटुतैलञ्च तत्तैलाद्घृष्ट्वा घृष्ट्वा विलेपनैः।
पञ्चाननमिदं तैलं श्वेतकुष्ठकुलापहम्"॥
कटुतैल शं ४ क्वाथएरण्डबीजादीनां मिलित्वा शं
२ कल्कशिलाकाञ्च्यादीनां मिलित्वा शं १।
इति श्वित्रे पञ्चाननतैलम्॥ ४३॥

"आरग्वधं धवं कुष्ठं हरितालं मनःशिला।
रजनीद्वयसंयुक्तं पचेत्तैलं विधानवित्॥
एतेनाभ्यञ्जनादेव क्षिप्रं श्वित्रं विनश्यति"॥
तिलतैल शं ४ पा शं १६ कल्कमिलित शं १।
इति आरग्वधाद्यं तैलम्॥ ४४॥

"शुद्धसूतं समं गन्धं त्रिफला भृङ्गवागुजी।
भल्लातकं तिलाः कृष्णा निम्बबीजं समं समम्।
मर्द्दयेद्भृङ्गराजाद्यैः शोष्यं पेष्यं पुनः पुनः॥
इत्थं कुर्य्यात्त्रिसप्ताहं रसः श्वेतारिको भवेत्।
मध्वाज्यैर्निष्कमात्रन्तु खादेत् श्वेतं विनाशयेत्"॥
इति श्वेतारिः॥ ४५॥

"पिबति सकटुतैलं गन्धपाषाणचूर्णं
रविकिरणसुतप्तं पामनो यः पलार्द्धम्।
त्रिदिनतदनुशिक्तः क्षीरभोजी च शीघ्रं
भवति कनकदीप्तिः कामरूपी मनुष्यः"॥ ४६॥

"तीव्रेण कुष्ठेन परीतदेहो
यः सोमराजीं नियमेन खादेत्।
संवत्सरं कृष्णतिलद्वितीयां
स सोमराजीं वपुषाऽतिशेते॥ ४७॥

धर्म्मसेवी कदुष्णेन वारिणा वागुजीं पिबेत्।
क्षीरभोजी च सप्ताहात् कुष्ठी कुष्ठं व्यपोहति॥४८॥
अवल्गुजबीजकर्षं पीत्वा कोष्णेन वारिणा।
भोजनं सर्पिषा कार्य्यं सर्व्वकुष्ठविनाशनम्॥ ४९॥
छिन्नायाः स्वरसो वापि सेव्यमानो यथाबलम्।
जीर्णे घृतेन भुञ्जीत मुद्गयूषौदनेन च॥
अपि पूतिशरीरोऽपि दिव्यरूपी भवेन्नरः॥ ५०॥

यः खादेदभयारिष्टमरिष्टामलकानि वा।
स जयेत् सर्व्वकुष्ठानि मासादूर्द्ध्वं न संशयः॥५१॥५२॥
निम्बस्य पत्रं मूलानि सत्वक्पुष्पफलानि च।
चूर्णितानि घृतक्षौद्रसंयुतानि दिने दिने॥
लिह्यात् पिबेद्वा मूत्रेण संयक्क्वाथुदकेन वा।
मदिरामलतैलेन पयसा वा यथाबलम्॥
भुञ्जीत घृतयूषाद्यैः शाल्यन्नं पयसापि वा।
सर्व्वकुष्ठविसर्पांश्च नाडीदुष्टव्रणानपि॥
कामलाश्च गदानन्यांस्तथा पित्तकफोद्भवान्।
संवत्सरप्रयोगेण सर्व्ववर्ज्ज्यविवर्ज्जितः॥
जयत्येतत् पञ्चनिम्बं रसायनमनुत्तमम्"॥
इति पञ्चनिम्बम्॥ ५३॥

"पुष्पकाले च पुष्पाणि फलकाले फलानि च।
संचूर्ण्य पिचुमर्द्दस्य त्वङ्मूलानि दलानि च॥
द्विरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत्।
त्रिफलात्र्यूषणं ब्राह्मी श्वदंष्ट्रारुष्करामिकाः॥
विडङ्गसारवाराहीलौहचूर्णामृताः समाः।
हरिद्राद्वयावल्गुजव्याधिघाताः सशर्कराः॥
कुष्ठेन्द्रयवपाठाश्च कृत्वा चूर्णं सुसंयुतम्।
खदिरासननिम्बानां घनक्वाथेन भावयेत्॥
सप्तधा पञ्चनिम्बञ्च मार्कवस्वरसेन च।
स्निग्धशुद्धतनुर्धीमान् योजयेच्च शुभे दिने॥
अधुना तिक्तहविषा खदिरासनवारिणा।
सेव्यमुष्णाम्बुना वापि कोलवृद्ध्या पलं पिबेत्॥
तिक्तहविषा वक्ष्यमाणपञ्चतिक्तघृतेन॥
जीर्णे च भोजनं कार्य्यं स्निग्धं लघु हितञ्च यत्॥

विचर्च्चिकोडुम्बरपुण्डरीक-
कपालदद्रूकिटिमालसादि।
शताखविस्फोटविसर्पपामां
कुष्ठप्रकोपं विविधं किलासम्॥
भगन्दरं श्लीपदवातरक्तं
जडान्ध्यनाडीव्रणशीर्षरोगान्।
सर्व्वप्रमेहान् प्रदरांश्च सर्व्वान्
दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति॥
स्थूलोदरः सिंहकृशोदरश्च
सुश्लिष्टसन्धिर्मधुनोपयोगात्।
ससोपयोगादपि ये दशन्ति
सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु॥
जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः
शुभे रतश्चन्द्रसमानकान्तिः"॥
इति पञ्चनिम्बः॥ ५४॥

"अमृतायाः पलशतं दशमूल्यास्तथा शतम्।
पाठामूर्व्वाबलाविश्वादार्व्वीगन्धर्व्वहस्तकाः॥
एषां दशपलान् भागान् बिभीतक्याः शतं हरेत्।
द्वे शते च हरीतक्या धात्रीफलानां तथा शतम्॥
जलमोदद्रवे पक्त्वा चाष्टभागावशेषितम्।
प्रस्थं गुग्गुलुमादाय प्रस्थार्द्धञ्च घृतं पचेत्॥
पाकसिद्धौ प्रदातव्यं गुडूच्याः सत्त्वमेव च।
पलद्वयं तथा शुण्ठ्याः पिप्पल्याश्च पलद्वयम्॥
ततो मात्रां प्रयुञ्जीत ज्ञात्वा दोषबलाबलम्।
अष्टादशसु कुष्ठेषु वातरक्तगदेषु च॥
कामलामामवातञ्च अग्निमान्द्यं भगन्दरम्।
पीनसञ्च प्रतिश्यायं श्लीपदानमुदरं तथा॥
एतान् रोगान्निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं यथा"॥
अमृतागुग्गुलुः। अयं वातरक्ते प्रशस्तः॥ ५५॥

"निम्बामृतावृषपटोलनिदिग्धिकानां
भागान् पृथग्दशपलान् विपचेद्घटेऽपाम्।
अष्टांशशेषितरसेन सुनिश्चितेन
प्रस्थं घृतस्य विपचेत् पिचुभागकल्कैः॥
पाठाविडङ्गसुरदारुगजोपकुल्या-
द्विक्षारनागरनिशामिसिचव्यकुष्ठैः।
तेजोवतीमरिचवत्सकदीप्यकाग्नि-
रोहिण्यरुष्करवचाकणमूलयुक्तैः॥
मञ्जिष्ठयातिविषया वरया यमान्या
संशुद्धगुग्गुलुपलैरपि पञ्चसंख्यैः।
तत् सेवितं विधमति प्रबलं समीरं
सन्ध्यस्थिमज्जगतमप्यथ कुष्ठमीदृक्॥
नाडीव्रणार्व्वुदभगन्दरगण्डमाला-
जत्रूर्द्ध्वसर्व्वगदगुल्मगुदोत्थमेहान्।
यक्ष्मारुचिश्वसनपीनसकासशोष-
हृत् पाण्डुरोगगलविद्रधिवातरक्तम्"॥
इति पञ्चतिक्तघृतगुग्गुलुः॥ ५६॥ *॥

"श्वेतकरवीरमूलं विषांशकं साधितं गोमूत्रे।
चर्म्मदलसिध्मपामाविस्फोटक्रिमिकिटिभजित्तैलम्"॥
तिलतैल ४ सेर, गोमूत्र १६ सेर, श्वेतकरवीर-
मूल ४ पल, विष ४ पल। करवीरतैलम्॥ ५७॥

"म्रतस्य कृष्णसर्पस्य शिरःपुच्छान्तवर्ज्जितम्।
अन्तर्धूमं कृतं भस्म वागुजीतैलमिश्रितम्।
एतेन मर्दनादेव गलत्कुष्ठं विनश्यति"॥
इति कृष्णसर्पतैलम्॥ ५८॥

"सूतकं गन्धकं कुष्ठं सप्तपर्णञ्च चित्रकम्।
सिन्दूरञ्च रसोनञ्च हरितालमवल्गुजम्॥
आरग्वधस्य बीजानि जीर्णताम्रं मनःशिला।
प्रत्येकं कर्षमेतेषां कटुतैलं पलाष्टकम्॥
साधयेत् सूर्य्यतापेन सर्व्वकुष्ठविनाशनम्।
श्वित्रमौडुम्बरं कच्छूं मांसवृद्धिं भगन्दरम्॥
विचर्च्चिकाञ्च पामानं वातरक्तं सुदारुणम्।
गम्भीरञ्च तथोत्तानं नाशयेत् यस्य सञ्चयात्॥
कुष्ठराक्षसनामेदं सवर्णकरणं परम्।
अश्विभ्यां निर्म्मितं ह्येतत् लोकानुग्रहहेतवे"॥
इति कुष्ठराक्षसतैलम्॥ ५९॥

"सूतं गन्धं शिला तालं काञ्जिकैर्मर्दयेद्दिनम्।
तल्लिप्तवस्त्रवर्त्तीं तां तैलाक्तां ज्वालयेदधः॥
स्थिते पात्रे पचेत्तैलं गृहीत्वा लेपयेत्ततः।
कुष्ठस्थानं विशेषेण सर्व्वकुष्ठं हरत्यलम्॥
इदं कालानलं तैलं वातकुष्ठे महौषधम्"॥
"एषां समं काञ्जिकं सर्व्वेषां द्विगुणं तिलतैलम्।
कल्कं वस्त्रे संलिप्य संशोष्य वर्त्तीं कुर्य्यात् तां
तैलाक्तां सन्दंशिकया ज्वालयित्वा उपरि तैलं
दत्त्वा ततः पतितं तैलं अधःपात्रे गृह्णीयात् ततः
कुष्ठस्थाने दद्यात्"॥
इति कुष्ठकालानलतैलम्॥ ६०॥

"सिन्दूरामृततालगैरिकहरिन्नागाञ्जीगदद्व्युषणै-
र्दन्तीपाठारसोनवायदहनस्नुक्चार्कदुग्धैर्निशा।

राजीगन्धकहिङ्गुभि परिमितैः शुक्त्या पचेत् सार्षप
तैल प्रस्थमित घृतस्य कुडव पात्र तथार्कादलम्"॥
हरितालाद्य मन शिला।
'गोमूत्रञ्च तथा विनीय सकल पूत शुद्ध रोगिणां
दद्यात् कुष्ठविचर्च्चिकादिषु भिषक् नाम्ना तु मण्ड
विन्दुकम्'॥ इति मञ्जिन्दुतैलम्॥ ९१॥
'सर्व्वकुष्ठे सर्व्वव्रणे सर्व्वत्र गलिते क्षते।
नक्तमाल हरिद्रे द्वे चार्कं तगरमेव च॥
करवीरवचाकुष्ठ आस्फोता रक्तचन्दनम्।
मालती सिन्धुवारञ्च मञ्जिष्ठा सप्तपर्णकम्॥
एषामर्द्धपलान् भागान् विषस्य द्विपल तथा।
चतुर्गुणे गवा मूत्रे तैलप्रस्थ विपाचयेत्॥
श्वित्रविस्फोटकिटिमकीटलूताविचर्च्चिका।
कण्डूकच्छुरिकायाश्च ये व्रणा विषदूषिता॥
ते सर्व्वे नाशमायान्ति तम सूर्य्योदये यथा॥
विषतैलमिद नाम्ना सर्व्वव्रणविशोधनम्"॥
इति विषतैलम्॥ ९२॥
"सोमराजी हरिद्रे द्वे सर्षपा कुष्ठमेव च।
करञ्जैडगजावीज पत्राण्यारग्वधस्य च॥
विपचेत् सार्षप तैल नाडीदुष्टव्रणापहम्।
अनेनाशु प्रशाम्यन्ति कुष्ठान्यष्टादशैव तु॥
नीलिका पिडका व्यङ्गा गम्भीर वातशोणितम्।
कण्डूकच्छुप्रशमन दद्रुपामानिवारणम्"॥
इति सोमराजीतैलम्॥ ९३॥
"सोमराजीतुलाक्वाथे यथा दद्रुहनस्य च।
गोमूत्रस्य तथा पात्रे कल्क दत्त्वा विचक्षण॥
विपचेत कार्षिकैर्भागैः कटुतैलाढक भिषक्।
चित्रक लाङ्गलाख्या च नागर कुष्ठमेव च॥
हरिद्रा नक्तमालञ्च हरिताल मन शिला।
आस्फोतार्ककरवीर सप्तपर्णञ्च गोमयम्॥
खदिरो निम्बपत्रञ्च मरिच कासमर्द्दकम्।
एतान् सूक्ष्मपिष्टानि कल्क दत्त्वा विचक्षण॥
हन्ति सर्व्वाणि कुष्ठानि क्रिमिदुष्टव्रणानि च।
किटिम दद्रुजातञ्च गात्रवैवर्ण्यमेव च॥
विशीर्णचर्म्ममासादिदृढीकरणमुत्तमम्।
पामरोग तथा कण्डू विसर्प हन्ति दारुणम्।
ये चान्ये त्वग्गता रोगास्तांस्तु शीघ्र व्यपोहति"॥
इति बृहत्सोमराजीतैलम्॥ ९४॥
"मरिचालशिलाब्दार्कपयोऽश्वारिजटात्रिवृत।
शकृद्रसविशालारुक निशाधुकदारुचन्दनैः॥
कटुतैलात् पचेत प्रस्थ द्वाभ्यां विषपलान्वितैः।
सगोमूत्रैस्तदभ्यङ्गाद्दद्रुश्वित्रविनाशनम्॥
सर्व्वेष्वपि च कुष्ठेषु तैलमेतत प्रशस्यते"॥
इति मरिचाद्य तैलम्॥ ९५॥
"मरिच त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कं शकृद्रस।
देवदारु हरिद्रे द्वे मासी कुष्ठ सचन्दनम्॥
विशाला करवीरञ्च हरिताल मन शिला।
चित्रको लाङ्गलाख्या च विडङ्ग चक्रमर्द्दकम्॥
शिरीष कुटजो निम्ब सप्तपर्ण स्नुहामृता।
शम्पाको नक्तमालोऽब्द खदिर पिप्पली वचा॥
ज्योतिष्मती च पलिका विषस्य द्विपल भवेत्।
आढ़क कटुतैलस्य गोमूत्रस्य चतुर्गुणम्॥
मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत्।
पक्वा तैलवर चैतन्म्रक्षयेत कुष्ठिनान् व्रणान्॥
पामाविचर्च्चिकादद्रुकण्डूविस्फोटकानि च।
वलय पलित छाया नीली व्यङ्ग तथैव च॥
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्य्यञ्च जायते।
प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासा नस्यन्तु दीयते॥
पराममि जरा प्राप्य न स्तना यान्ति नम्रताम्।
बलीवर्द्दस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीडित॥
त्रिभिरभ्यङ्गैर्गाढ़ भवेन्मारुतविक्रम"॥
कटुतैल १६ सेर, गोमूत्र ६४ सेर, कल्कार्थं
मरिचादीनां प्रत्येक १ पल, विष २ पल।
इति बृहन्मरिचाद्य तैलम्॥ ९६॥
"सप्तपर्णस्तथा काली गुडूची पिचुमर्द्दकम्।
शिरीषञ्च महानिम्बा जया तुम्बी मृगादनी'॥
काली कालया लता॥
'निम्बादशपलान भागान् जलद्रोणे विपाचयेत्।
तैलप्रस्थ समादाय गोमूत्रस्य चतुर्गुणम्॥
आरग्वधो भृङ्गराजो जयाधुस्तूरराजय।
इन्द्राशनाभिखर्ज्जूर गोमयार्कस्नुहीच्छदम्॥
तैलतुल्य प्रदातव्य स्वरसञ्च पृथक् पृथक्।
महाकालवचा ब्राह्मी तुम्बाग्निरुहपुत्रिका॥
कुबेरा कुलका राश्निमेघनामा च यस्त्रिका।
सम्पाकमर्कक्षीरञ्च कासन्देश्वरमूलकम्"॥
कासन्दमूलक कालकासुन्दामूलम्। कासन्द
खरमर्द्दकमिति क्वचित्पाठ तन्मते ईश्वरमूलस्थाने
अपामार्गमूलम्।
"आखु निकुरी महानिम्बा विशाला कृमिपञ्चकम्।
पूतिकास्फोत मूर्व्वा च सप्तपर्ण शिरीषकम्"॥
कृमिपञ्चक विङ्गातिपत्रम्॥
"कुटज पिचुमर्द्दञ्च महानिम्ब तथैव च।
गुडूची चन्द्ररेखा च सोमराट चक्रमर्द्दकम्॥
तुम्बरुरूपयष्ट्याह्वकन्दक कटुरोहिणी।
शटीदार्व्वी त्रिवृत् पद्मग्रन्थिकागुरुपुष्करम्॥
कर्पूर कट्फल मासी मुरैलाटरुषाभयम्।
एतेषां कार्षिकै कल्कैर्नाम्ना कन्दर्प उच्यते॥
अष्टादशविध कुष्ठ ग्रन्थिजङ्गमन तथा।
हस्तपादाङ्गुलीसन्धिगलित सर्व्वसन्धिषु॥
अधिकानि च मासानि यस्य गात्रे भविष्यति।
नासाकर्णास्यवैकल्य भेकाकारवपुस्त्वचम्॥
श्वेत रक्त तथा कुष्ठ नानावर्ण विपादिकम्।
श्वित्र बहुविधञ्चैव वातशोणितमेव च॥
कपाल क्रिमिश कुष्ठ कण्डूदद्रुविचर्च्चिकाम्
पामाविस्फोटकादीनि क्रिमिवृद्धि तथैव च॥
कटीदद्रु मसूरीञ्च किटिम रक्तमण्डलम्।
कुष्ठमौदुम्बर पद्म महापद्म तथैव च॥
गलगण्डार्व्वुद हन्याद्गण्डमाला भगन्दरम्।
वातज पित्तजञ्चैव श्लेष्मज सान्निपातिकम्॥
सर्व्वकोल्कणा ह्यन्यगञ्च कुष्ठ हन्यान्न सशय"॥
इति कन्दर्पसारतैलम्॥ ९७॥ *॥
"भल्लातकानां पवनोद्धतानां
वन्तच्युतानाञ्च यदाढक स्यात्।
तच्चेष्टकाचूर्णकणैर्विघृष्य
प्रक्षालयित्वा विसृजेत प्रवाते॥
शुष्का पुनस्तद्विदलीकृतञ्च
तत्र पचेदप्सु चतुर्गुणासु।
तत्पादशेष परिपूतशीतम्
क्षीरेण तुल्येन पुन पचेत्तु॥
तदर्द्धया शर्करया विकीर्णं
तत खजेनोन्मथित विधाय।
तत् सप्तरात्रादुपजातवीर्य्यं
सुधारसादप्यधिकत्वमेति॥
प्रातर्विबुद्ध कृतदेवकार्य्यो
मात्राञ्च खादेत् स्वशरीरयोग्याम्
न चान्नपाने परिहार्य्यमस्ति
न चातपे चाध्वनि मैथुने च॥
यथेष्टचेष्टो विहितोपयोगात्
कुवेरर काञ्चनराशिगौर।
श्यान्यमेधा नरसिंहतेजा
दृष्टेन्द्रियोऽव्याहतबुद्धिसत्त्व॥
दन्ताश्च शीर्णा पुनरुद्भवन्ति
केशाश्च शुक्ला पुनरेव दिव्या।
नीलाञ्जनालिप्रतिमा भवन्ति
त्वचो विवर्णा पुनरेव दिव्या॥
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि
क्रिम्यर्द्दितो भिन्नगलोऽपि कुष्ठी।
सोऽपि क्रमादङ्कुरितायशाख
कल्पद्रुमवद्भाति नभोऽम्बुसिक्त॥
उड्डीन् मयूरान् जयति स्वरेण
बलेन मातङ्गतुरगो जवेन।
रसायनस्यास्य नर प्रसादा-
द्बृहस्पतेरप्यधिकोऽपि बुद्ध्या॥
यस्मात् विशालात् पुनरक्षिदोषान
म्लानाति शीघ्र न च नश्यते तु।
कुर्व्वन्निम कल्पमनल्पबुद्धि
र्जीविन्नरो वर्षशतानि पञ्च॥
राज्ञा ह्यय सर्व्वरसायनानां
चकार योग भगवानगस्त्य"॥
इति अमृतभल्लातकम्॥ ९८॥
"निम्ब गोपाचणा कट्वी चायन्ती त्रिफला घनम्।
पर्प्पटारग्वजानन्ताबलाखदिरचन्दनम्"॥
अरग्वज हाकुचवीजम्।
"पाठा शुण्ठी शटी भार्गी वासा भूनिम्बवत्सकम्।
शालमिन्द्रवारुणी मूर्व्वा विडङ्गेन्द्रविशालनम्॥
हस्तिकर्णामृता द्रेका पटोल रजनीद्वयम्।
कर्णारग्वधसप्ताङ्गलाक्ष्णा वेत्रोशटाफलम्'॥
द्रेका महानिम्बम्। कर्णारग्वध शोणालिफल
मज्जा।
"भूकन्द टणपर्णी च शिङ्गी पद्माटमूषली।
विश्वक्षेमा च कैटर्य्य शरपुङ्खा क्षीरकाकुली॥
एषां द्विपलिकान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत्।
अष्टभागावशेषन्तु कषायमवतारयेत्॥
भल्लातकसहस्राणि त्रीणि छित्वाम्भसोऽष्टणि।
चतुर्भागावशेषन्तु कषायमवतारयेत्॥
तौ कषायौ समानीय वस्त्रपूतौ च कारयेत्।

स्य तु तुला ताभ्यां कषायं विपचेत् भिषक् ॥
ातकसहस्राणां मज्जानं तत्र दापयेत् ।
कटुत्रिफलामुस्तसैन्धवानां पलं पलम् ॥
कस्य पलञ्चैव चातुर्ज्जातं पलांशिकम् ।
चूर्णं प्रक्षिपेदत्र कन्दकञ्च चतुःपलम् ॥
ग्धभाण्डे विनिक्षिप्य स्थापयेत् कुशलो भिषक् ।
ाभल्लातको ह्येष महादेवेन निर्म्मितः ॥
गतस्तु हितार्थाय जयेच्छीघ्रं न संशयः ।
ग्रमौड़म्बरं दद्रुमृष्यजिह्वं सकाकणम् ॥
ण्डरीकञ्च चर्म्माख्यं विस्फोटं मण्डलं तथा ।
ाण्डं कपालं कण्डुञ्च पामानं सविषादिकम् ॥
तरक्तमुदावर्त्तं पाण्डुरोगं व्रणक्रिमीन् ।
र्शांसि षट्प्रकाराणि कासं श्वासं भगन्दरम् ॥
सदाभ्यासेन पलितमामवातं सुदुस्तरम् ।
अनुपाने प्रयोक्तव्यं छिन्नाक्वाथं पयोऽथवा ।
भोजने च सदा भोज्यमुष्णान्नं विशेषतः" ॥

इति महाभल्लातकगुड़ः ॥ ६९ ॥

"कृताशसुखसंशुद्धं पलमेकं रसस्य वै ।
पलं लौहस्य ताम्रस्य पलं भल्लातकस्य च ॥
गन्धकञ्च पलञ्चैकमभ्रकस्य च गुग्गुलोः ।
हरीतकीविभीतक्योश्चूर्णं कर्षद्वयं द्वयोः ॥
अष्टमाषाधिकं तत्र धात्र्याः पाणितलानि षट् ।
घृतं द्व्यष्टगुणं लोहात् द्वात्रिंशत्त्रिफलाजलम् ॥
एवं हत्वा पचेत् पात्रे लौहे च विधिपूर्व्वकम् ।
पाकमेतस्य जानीयात् कुशलो लोहपाकवित् ॥
विबुद्धः प्रातरुत्थाय गुरुदेवद्विजार्च्चकः ।
रक्तिकादिक्रमेणैव घृतभ्रामरमर्द्दितम् ॥
लौहे लौहस्य दण्डेन कुर्य्यादेतद्रसायनम् ।
अनुपानञ्च कुर्व्वीत नारिकेलोदकं पयः ॥
सर्व्वकुष्ठहरं श्रेष्ठं वलीपलितनाशनम् ।
पाण्डुमेहामवातघ्नं वातरक्तरुजापहम् ॥
क्रिमिशोथाश्मरीशूलदुर्नामवातरोगनुत् ।
क्षयं हन्ति महाश्वासमत्यर्थं शुक्रवर्द्धनम् ।
अग्निसन्दीपनं हृद्यं कान्त्यायुर्बलवृद्धिकृत् ॥

विवर्ज्या शाकाम्लमपि स्त्रियश्च
सेव्यो रसो शाङ्कलजाविकानाम् ।
शाल्योदनं षष्ठिकमाज्यमुद्ग-
क्षौद्रं गुड़ः क्षीरमिह क्रियायाम् ॥
शालिश्च गुर्व्वादिदहत्करञ्ज-
शिलाजतुक्षौद्रयुतं पयश्च ।
सर्पिर्युतं भक्षयतो विहङ्गान्
प्रपूर्य्यते दुर्व्बलदेहधातुः ॥
क्षयस्य पक्षस्य सिते तु पक्षे
निशाकराणेव यथा शशाङ्कः" ॥

पाकलक्षणं यथा,—
"वस्त्रे निष्पीड़ितं सूक्ष्मे स्थूलतन्तौ घने दृढ़े ।
समुद्रं जायते यत्नं न निःसरति सन्धिभिः ।
न च शब्दायते वह्नौ तदा सिद्धिं विनिर्द्दिशेत्" ॥

इति अमृताङ्कुरलौहम् ॥ ७० ॥

"गन्धकेन हतं ताम्रं दशभागं समुद्धरेत् ।
उपरं पञ्चभागं स्यादमृतञ्च द्विभागिकम् ।
दातव्यं कुष्ठिने सम्यगनुपानस्य योगतः ।
गलिते स्फुटिते चैव विपुले मण्डले तथा ॥
विचर्च्चिकादद्रुपामासर्व्वकुष्ठप्रशान्तये" ॥

इति उदयभास्करः ॥ ७१ ॥

"तालकं वंशपत्राख्यं कुष्माण्डसलिले क्षिपेत् ।
सप्तधा वा त्रिधा वापि दध्नाम्लेन तथैव च ॥
शोधयित्वा पुनः शुष्कं चूर्णयेत् तण्डुलाकृतिः ।
ततः शरावके यन्त्रे स्थापयेत् कुशलो भिषक् ॥
वदरीपल्लवोत्थेन लेपनं कारयेत् ततः ।
अरुणाभमधःपात्रं तावज्ज्वाला प्रदीयते ॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य माणिक्याभो भवेद्रसः ।
घृतक्षौद्रेण संमर्द्य खादयेद्रक्तिकाद्वयम् ॥
संपूज्य देवदेवेशं कुष्ठरोगाद्विमुच्यते ।
स्फुटितं गलितं कुष्ठं वातरक्तं भगन्दरम् ॥
नाड़ीव्रणं व्रणं दुष्टमुपदंशं विचर्च्चिकाम् । [णान् ।
नासास्यसम्भवान् रोगान् क्षतान् हन्यात् सुदारु-
पुण्डरीकञ्च चर्म्माख्यं विस्फोटं मण्डलं तथा" ॥

इति रसमाणिक्यम् ॥ ७२ ॥

"कुष्माण्डत्रिफलातैलकन्याकाञ्जिकभावितम् ।
तालकं तुल्यगन्धं स्यादर्द्धपारदमर्द्दितम् ॥
अजाक्षीरेण निम्बूककन्यातोयैर्द्दिनत्रयम् ।
प्रत्येकं भावयेत् शुष्कं चक्रिकाकारतां गतम् ॥
विपचेत् हण्डिकामध्ये पलाशक्षारमध्यगम् ।
यामान् द्वादश शीतेऽस्मिन् प्रयोज्यं रक्तिकाद्वयम् ॥
हन्त्यष्टादशकुष्ठानि रोमविध्वंसनं तथा ।
द्विविधं वातरक्तञ्च नाड़ीदुष्टव्रणानि च" ॥

इति तालकेश्वरः ॥ ७३ ॥

"दद्रुघ्नवाणाङ्घ्रिरसं दत्त्वा तालं सुचूर्णितम् ।
पुनः पुनश्च संमर्द्य शुष्कं कृत्वा पुटे दहेत्" ॥
वाणाङ्घ्रिरसं शरपुङ्खपत्ररसम् ॥
दृढ़स्थाल्यां घृतं क्षारं पालाशञ्चाप्युपर्य्यधः ।
ततो ज्वाला प्रदातव्या दिनरात्रे मृतं भवेत् ॥
शुक्लवर्णो यदा च स्यादग्नौ दत्ते न धूमकम् ।
तदा ज्ञातं मृतं तालं सर्व्वकुष्ठविनाशनम् ॥
गलत् कुष्ठं वातरक्तं ताम्रवर्णञ्च मण्डलम् ।
शीतपित्तमहादद्रुकुच्छुन्दरविनाशनम् ।
पथ्यं मसूरचणकं मुद्गसूपं यथेच्छया" ॥

इति तालकेश्वरः ॥ ७४ ॥ अतिदृष्टफलोऽयम् ।

"संमर्द्य तालकं शुष्कं वंशपत्राख्यमुत्तकैः ।
कुष्माण्डनीरे सम्भाव्य त्रिदिनं शोधयेत् पुनः ॥
घृतकन्याद्रवैर्भूयो भावयेच्च दिनत्रयम् ।
संमर्द्य काञ्जिकेनैव दध्नाम्लेन विमर्द्दयेत् ॥
संमर्द्य चूर्णसलिले रसे पौनर्नवे पुनः ।
त्रिदिनं मर्द्दयित्वा तु कारयेत् खटिकाकृतिम् ॥
स्थाल्यां दृढतरायान्तु पलाशक्षारसञ्चयम् ।
उपर्य्यधस्तालकस्य क्षारं दत्त्वा शरावकैः ॥
पिधाय लेपयेत् यत्नात् पूरयेत् क्षारसञ्चयम् ।
पुनरूर्द्ध्वं शरावेण लेपयेत्तत् दृढ़ं ततः ॥
द्वात्रिंशद्यामपर्य्यन्तं वह्निज्वाला प्रदीयते ।
एवं सिद्धेन तालेन गन्धतुल्येन मेलयेत् ॥
द्वयोस्तुल्यं जीर्णताम्रं वालुकायन्त्रगं पचेत् ।
अयं तालेश्वरो नाम रसः परमदुर्लभः ॥
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि वातशोणितनाशनः ।
रक्तमण्डलमत्युग्रं स्फुटितं गलितं तथा ॥
वक्ररूपं सर्व्वजातं नाशयेदविकल्पतः ।
दुष्टव्रणांश्च वीसर्पं त्वग्दोषञ्च विनाशयेत् ॥
दृष्टो वारसहस्रञ्च रोगनारणकेशरी" ॥

इति महातालकेश्वरः ॥ ७५ ॥

"कुष्माण्डत्रिफलातैलकन्याकाञ्जिकभावितम् ।
तालकं तुल्यगन्धं स्यादर्द्धपारदमर्द्दितम् ॥
अजाक्षीरेण निम्बूककन्यातोयैर्द्दिनत्रयम् ।
प्रत्येकं भावयेच्छुष्कं चक्रिकाकारतां गतम् ॥
विपचेत् हण्डिकामध्ये पलाशक्षारमध्यगम् ।
यामान् द्वादशशीतेऽस्मिन् प्रयोज्यं रक्तिकाद्वयम् ।
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि रोमविध्वंसनादिकम्" ॥

इति तालकेश्वरः ॥ ७६ ॥

इति गोविन्दविशारदकृतभैषज्यरत्नावल्यां कुष्ठ-चिकित्सा समाप्ता ॥

कुष्ठकेतुः, पुं, (कुष्ठस्तन्नाशकः केतुरिव ।) भूम्याहल्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठगन्धि, क्ली, (कुष्ठस्येव गन्धोऽस्य । समासे इच् ।) एलवालुकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठघ्नः, पुं, (कुष्ठं हन्ति इति । हन् + टक् ।) हिता-वली । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठघ्नी, स्त्री, (कुष्ठघ्न + स्त्रियां टित्वात् ङीप् ।) काको-दुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वाकुची । अस्याः पर्य्याया यथा ।
"अवल्गुजो वाकुची स्यात् सोमराजी सुपर्णिका ।
शशिलेखा कृष्णफला सोमापूति फलीति च ॥
सोमवल्ली कालमेषी कुष्ठघ्नी च प्रकीर्त्तिता" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अस्या व्यवहारो यथा—
"कुटजाग्निनिम्बन्टपतरुखदिरासनसप्तपर्णनिर्यूहे ।
सिद्धा मधु-घृतयुक्ताः कुष्ठघ्नीर्भक्षयेदभयाः" ॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने १९ अध्याये ॥)

कुष्ठनाशनः, पुं, (कुष्ठं नाशयतीति । नश् + णिच् + ल्युः ।) वाराहीकन्दः । गौरसर्षपः । इति राज-निर्घण्टः । क्षीरीशवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कुष्ठनाशिनी, स्त्री, (कुष्ठं नाशयतीति । नश + णिच् णिनिः । स्त्रियां नान्तत्वात् ङीप् ।) सोमराजिः । इति रत्नमाला ॥

कुष्ठलं, क्ली, (कु कुत्सितं स्थलम् । अम्बष्ठादित्वात् षत्वम् ।) कुत्सितस्थलम् । इति संक्षिप्तसारव्या-करणम् ॥

कुष्ठसूदनः, पुं, (कुष्ठं सूदयति नाशयतीति । सूदि + ल्युः ।) आरग्वधः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (आरग्वधशब्दे गुणपर्य्याया अस्य ज्ञातव्याः ॥)

कुष्ठहन्ता, [ऋ] पुं, (कुष्ठं हन्ति इति । कुष्ठ + हन् + तृच् ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठहन्त्री, स्त्री, (कुष्ठहन्तृ + स्त्रियां ऋदन्तात् ङीप् ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः । हाकुच इति भाषा ॥

कुष्ठहृत्, पुं, (कुष्ठं हरतीति । कुष्ठ + हृ + क्विप् तुगागमश्च ।) खदिरवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुष्ठारिः, पुं, (कुष्ठस्य अरिः शत्रुः नाशक इत्यर्थः ।)

विट्खदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पटोलः । आदित्यपत्र । खदिरः । गन्धक । इति राज निर्घण्टः ॥

कुष्ठी, [न्] त्रि, (कुष्ठः अस्यास्तीति । कुष्ठ + इनि ।) कुष्ठरोगयुक्तः । (यथा, मनु । ३ । ७ ।
'क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च' ॥)

कुष्माण, क्ली, (कुष + "कुटिकुषिभ्यां क्मलन्" । उणा ४ । १८८ । इति क्मलन् ।) छेदनम् । विकसितम् । इत्युणादिकोषः ॥

कुष्माण्ड, पुं स्त्री, शिवस्य गणदेवताभेदः । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १२ । १३ ।
"कुष्माण्डा विविधै रूपै महेन्द्रेण महामुने ।
समाधिभङ्गमत्यन्तं चारब्धाः कर्त्तुमातुराः" ॥)
भूतविशेष इति मेदिनी । (कुष्माण्डाकारत्वात् शिवगणभूतयोस्तथात्वम् ॥ कु ईषत् उष्मा अण्डेषु बीजेषु यस्य ।) स्वनामख्यातफलविशेषः । कुम्ड़ा इति कोहड़ा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । पुष्पवासः २ तिमिषः ३ ग्राम्यकर्कटी ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुष्माण्डकः ५ कर्कारुः ६ । इत्यमरः ॥ पुष्पफलः ७ । इति रत्नमाला ॥ कुष्माण्डी ८ कर्कोटिका ९ कुम्भाण्डी १० वृहत्फला ११ सुफला १२ कुम्भफला १३ नागपुष्पफला १४ शुभी १५ कूष्माण्ड १६ शिलिवङ्कक १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ कुष्माण्डक १८ । इत्यमरटीका ॥
अपि च ।
'कुष्माण्डं स्यात् पुष्पफलं पीतपुष्पं वृहत्फलम् ।
कुष्माण्डं वृंहणं वृष्यं गुरुपित्तास्रवातनुत् ॥
बालं पित्तापहं शीतं मध्यमं कफकारकम् ।
वृद्धं नातिहिमं स्वादु सक्षारं दीपनं लघु ॥
वस्तिशुद्धिकरं चेतोरोगहृत् सर्व्वदोषजित्' ॥ *॥
अथ कोहण्डी ।
'कुष्माण्डी तु भृशं लघ्वी कर्कारुरपि कीर्त्तिता ।
कर्कारुर्ग्राहिणी शीता रक्तपित्तहरा गुरुः ।
पक्वा तिक्ताग्निजननी सक्षारा कफवातनुत्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । मूत्राघात प्रमेहकृच्छ्राश्मरीनाशित्वम् । विण्मूत्रग्लपनत्वम् । तृष्णार्त्तिशमनत्वम् । वीर्य्यपुष्टिप्रदत्वम् । गुरुवृद्धिकारित्वम् । स्वादुतरत्वम् । अरोचकहरत्वम् । बलकारित्वम् । पित्तापहत्वम् । वल्लीफलानां मध्ये प्रवरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य बालफल गुणाः । पित्तहरत्वम् । मध्यमफलगुणौ । कफकारित्वम् । अतिशयशर्करित्वम् ॥ पक्वफलगुणाः । लघुशीतलत्वम् । उष्णत्वम् । क्षारत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । वस्तिशोधनत्वम् । सर्व्वदोषनाशित्वम् । हृद्यत्वम् । चित्तविकारिणां पथ्यत्वञ्च ॥ अस्य नाडिकागुणाः । क्षारत्वम् । मधुरत्वम् । गुरुत्वम् रुच्यत्वम् । रुचिकारित्वम् । वायुकफाश्मरीमूत्रकृच्छ्ररोगनाशित्वञ्च ॥ अस्य मज्जगुणाः । शुक्रकारित्वम् । पित्तनाशित्वम् । वस्तिशोधनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कुष्माण्डक, पुं (कुष्माण्ड + स्वार्थे कन् ।) कुष्माण्डः । इत्यमरः । २ । ४ । १५५ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
"घृते तप्ते विनिक्षिप्य खण्डान् कुष्माण्डसम्भवान् ।
वार्त्ताकुविधिना कुर्य्यात् मनोहरतमादिकम् ॥
वेसवाराम्लतक्रेण घृते तलनपूर्व्वकम् ।
कुष्माण्डकं पचेत् सिद्धं विद्द्यात् सुस्वादु सुन्दरम्" ॥)
नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ११ ।
"नागः शङ्खमुखश्चैव तथा कुष्माण्डकोऽपरः" ॥)

कुष्माण्डी,स्त्री, (कुष्माण्ड + स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।) उमा । (अम्बिका ।) ओषधी । इति हेमचन्द्रः ॥ कर्कारुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यागक्रियाविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुस इ कि भासने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पक्षे भ्वा-पर-अक-सेट-इदित् ।) पञ्चमस्वरी । इ कुंस्यते । कि कुंसयति कुंसति । भासनं दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥

कुस य ङ श्लिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-पर-सक-सेट् ।) य, कुस्यति बाला कान्तम् । ङ, अकुसत् अकोसीत् । श्लेषात् पुषादित्वान्नित्य ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

कुसन, क्ली, (कुस् + कमच् ।) कुसुमम् । इत्यमर टीका ॥

कुसितः, पुं, (कुस + "कुसेरुम्भोमेदेताः" । उणा ४ । १०६ । इति इतः ।) जनपदः । इति सिद्धान्त कौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कुसितायी, स्त्री, (स्त्रीत्वार्थे "वृषाकप्यग्निकुसित कुसिदानामुदात्तः" ।४।१।३७। इति प्रकृतेरैकारा देशो ङीष् च ।) कुसीदपत्नी । इति जटाधरः ॥

कुसिम्बी, स्त्री (कौ पृथिव्यां शिम्बीति ख्याता । पृषोदरात् न ।) शिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥
("कुसिम्बिवल्लीप्रभवास्तु शिम्बा" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

कुसीद, क्ली, (कुस + "कुसेरुम्भोमेदेताः" उणा । ४ । १०६ । इति ईदप्रत्ययः । इह सूत्रे दतीयप्रत्ययो कुम्भादिर्दीर्घादिश्चेति तस्यैवोपात्तः । वृषाकप्य ग्नीति सूत्रे कुस रुचेति उज्ज्वलदत्तादयः । यद्वा कुत्सित निन्द्यत्वस्पष्टद्विरात्मैनेत्यर्थ सीदति अधोमर्णो यत्र । पृषोदरात् साधु । यथा वृह स्पत्युक्तौ "कुत्सितात् सीदतश्चैव निर्विशङ्कैः प्रगृ ह्यते । चतुर्गुणं वाष्टगुणं कुसीदाख्यमतः स्मृत" ॥) ऋणदानजीविका । वृद्ध्याजीवनम् । सुद बाड़ि दथोया इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । अर्थ प्रयोगः २ वृद्धिजीविका ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ४ ॥ यथा,—
"कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्व्वीतास्वयंकृतम् ।
आपत्काले स्वयं कुर्व्वन्नैनसा युज्यते द्विजः ॥
बहवो वर्त्तनोपाया ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः ।
सर्व्वेषामपि चैतेषां कुसीदमधिकं विदुः ॥
अनावृष्ट्या राजभयान्मूषिकाद्यैरुपद्रवैः ।
कृष्यादिके भवेद्बाधा सा कुसीदे न विद्यते ॥
शुक्लपक्षे तथा कृष्णे रजन्यां दिवसेऽपि वा ।
उष्णे वर्षति शीते वा वर्द्धनं न निवर्त्तते ॥
देशं गतानां या वृद्धिर्नानापण्योपजीविनाम् ।
कुसीदं कुर्व्वतः सम्यक् अभ्रियस्यैव जायते ॥
अध्वनाम पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव पूजयेत् ।
ते तुष्टास्तस्य तद्दोषं शमयन्ति न संशयः ॥
वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्र गां काञ्चनादिकम् ।
कृषीवलोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च ॥
पण्येभ्यो विंशतिं दत्त्वा पशुसर्व्वादिकं शतम् ।
पादेनापस्य पारक्यं कुर्व्वीत् सञ्चयमात्मवान् ।
अर्द्धेन चात्मभरणं नित्यनैमित्तिकान्वितम् ।
पादञ्च मूलभूतं विवर्द्धयेत् ॥
विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्ष्यं विपणिः कृषिः ।
धृतिर्भैक्ष्यं कुसीदञ्च दश जीवनहेतवः" ॥
इति मार्कण्डे २१५ अध्यायः ॥ * ॥ गौतमः ।
"कृषिगोरक्षवाणिज्यश्चाप्य स्वत कुसीदञ्चेति ।
कुसीदस्य पृथक् ग्रहणं स्वयंकृतस्याप्यनुज्ञानार्थम्" ॥
कुसीदं वृद्धिकर्म्मेति प्रदेशान्तरेऽभिधानात् इति कल्पतरुः ॥ वृहस्पतिः ।
"कुसीदं कृषिवाणिज्यं प्रकुर्व्वीतास्वयंकृतम् ।
आपत्काले स्वयं कुर्व्वन् नैनसा युज्यते द्विजः ॥
अध्वनामः पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत् ।
ते तुष्टास्तस्य तं दोषं शमयन्ति न संशयः ॥
वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रगोकाञ्चनादिकम् ।
कृषीवलोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च ॥
पण्येभ्यो विंशकं दत्त्वा पशुसर्व्वादिकं शतम् ।
वणिक् कुसीददोषं स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजनात् ।
राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं देवतानाञ्च विंशकम् ।
त्रिंशद्भागञ्च विप्राणां कृषिं कृत्वा न दोषभाक्" ॥
तथा, मनुः ।
"अशीतिभागं गृह्णीयात् मासाद्वार्द्धुषिकः शतात् ।
द्विकं शतं वा गृह्णीयात् सतां धर्म्ममनुस्मरन् ॥
द्विकं शतञ्च गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्विषी ।
शतकाधमर्णे अशीतिभागं विंशतिं मयात्" ॥
द्विकं पुरस्तादयम् । एवंविधनियममतिक्रम्य अनापदि स्वयमन्यद्वारा वा यः साकल्येन अत्र हरति तस्यैव प्रायश्चित्तम् । आपदि तु स्वयंकरण नियमातिक्रमे च न दोषः । इति प्रायश्चित्त विवेकः । इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ कुसीदिके त्रि । इति मेदिनी ॥

कुसीदायी, स्त्री, (कुसीदः कुसीदजीवी तस्य पत्नी । मुग्धबोधमते ईप् ऐङ् च । पाणिन्यादिमते तु कुसितकुसिदशब्दाभ्यां क्रमध्याभ्यामेव ङीप् ऐश्च इति विशेषः । तदा 'वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामु दात्तः" । ४ । १ । ३७ । इति प्रकृतेरैकारादेशो ङीप् च ।) कुसीदपत्नी । इति जटाधरः ॥

कुसीदिक, त्रि, (कुसीदं वृद्ध्यर्थं द्रव्यं कुसीदं तत् प्रयच्छति । "कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ" । ४ । ४ । ३१ । इति ष्ठन् ।) वृद्धिजीवी । तत्पर्य्यायः । वार्द्धुषिकः २ वृद्ध्याजीवः ३ वार्द्धुषिः ४ । इत्यमरः । २ । ९ । ५ ॥ कुसीदः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कुसीदी ६ । यथा, आह्निकतत्त्वे ॥
"वणिक् कुसीददोषं स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजनात्" ॥

कुसुम, क्ली, ('कुसेरुम्भोमेदेताः' । उणा ४ । १०६ । इति उमः । निपातनात् गुणाभावः ।) पुष्पम् । (यथा ऋतुसंहारे वसन्तवर्णने ६ ।

"वापीजलानां मणिमेखलानां
शशाङ्कभासां प्रमदाजनानां ।
चूतद्रुमाणां कुसुमान्वितानां
ददाति सौभाग्यमयं वसन्तः" ॥
फलकुसुमविशेषाणां द्रव्यान्तरसुलभत्वादिरूपफलं दर्शितं यथा वृहत्संहितायां २९ अध्याये ।
"फलकुसुमसम्बृद्धिं वनस्पतीनां विलोक्य विज्ञेयम् । सुलभत्वं द्रव्याणां निष्पत्तिश्चापि शस्यानाम्" ॥
केन वास्य वृद्धिर्ज्ञेया तदाह ।
"शालेन कलमशालीरक्ताशोकेन रक्तशालिश्च ।
पाण्डूकः क्षीरिकया नीलाशोकेन सूकरकः ॥
न्यग्रोधेन तु यवकस्तिन्दुकवृद्ध्या च षष्टिको भवति ।
अश्वत्थेन ज्ञेया निष्पत्तिः सर्व्वशस्यानाम् ॥
जम्बूभिस्तिलमाषाः शिरीषवृद्ध्या च कङ्गुनिष्पत्तिः ।
गोधूमाश्च मधूकैर्यववृद्धिः सप्तपर्णेन ॥
अतिमुक्तककुन्दाभ्यां कर्पासं सर्षपान् वदेदसनैः ।
वदरीभिश्च कुलत्थांश्चिरविल्वेनादिशेन्मुद्गान् ॥
अतसीवेतसपुष्पैः पलाशकुसुमैश्च कोद्रवा ज्ञेयाः ।
तिलकेन शङ्खमौक्तिकरजतान्यथ चेङ्गुदेन शणः ॥
करिणश्च हस्तिकर्ण्णैरादेश्या वाजिनोऽश्वकर्ण्णेन ।
गावश्च पाटलाभिः कदलीभिरजाविकं भवति ॥
चम्पककुसुमैः कनकं विद्रुमसम्पच्च बन्धुजीवेन ।
कुरुवकवृद्ध्या वज्रं वैदूर्य्यं नन्दिकावर्त्तैः ॥
विद्याच्च सिन्धुवारेण मौक्तिकं कुङ्कुमं कुसुम्भेन ।
रक्तोत्पलेन राजा मन्त्री नीलोत्पलेनोक्तः ॥
श्रेष्ठी सुवर्णपुष्पैः पद्मैर्विप्राः पुरोहिताः कुमुदैः ।
सौगन्धिकेन वलपतिरर्केण हिरण्यपरिवृद्धिः ॥
आम्रैः क्षेमं भल्लातकैर्भयं पीलुभिस्तथारोग्यम् ।
खदिरशमीभ्यां दुर्भिक्षमर्ज्जुनैः शोभना वृष्टिः ॥
पिचुमर्द्दनागकुसुमैः सुभिक्षमथ मारुतः कपित्थेन ।
निचुलेनावृष्टिभयं व्याधिभयं भवति कुटजेन ॥
दूर्व्वाकुशकुसुमाभ्यां मिक्षुर्वह्निश्च कोविदारेण ।
श्यामालताभिवृद्ध्या बन्धक्यो वृद्धिमायान्ति" ॥)
फलम् । स्त्रीरजः । (यथा, ज्योतिषशास्त्रे ।
"यदा नार्य्याः पितुर्गेहे कुसुमस्तनसम्भवः" ।)
नेत्ररोगविशेषः । इति मेदिनी ॥

कुसुमपुरं, क्ली, (कुसुमाख्यं पुरम् ।) पुरविशेषः । पाटना इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । पाटलिपुत्रम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मुद्राराक्षसे २याङ्के । "सखे ! विराधगुप्त ! वर्णयेदानीं कुसुमपुरवृत्तान्तशेषं अपि क्षमन्ते कुसुमपुरनिवासिनोऽस्मदुपजापं चन्द्रगुप्तप्रकृतयः" ।)

कुसुममध्यं, क्ली, (कुसुमं मध्ये अभ्यन्तरे यस्य ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका । चालिता गाछ इति भाषा ॥

कुसुमाञ्जनं, क्ली, (कुसुमाकारमञ्जनं शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) कुसुमाकाररीतिमलसम्भवमञ्जनम् । तत्पर्य्यायः । पौष्पकम् २ रीतिपुष्पम् ३ पुष्पकेतु ४ । इत्यमरः । २ । ९ । १०३ ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ पुष्पाञ्जनशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

कुसुमात्मकं, क्ली, (कुसुममेवात्मा स्वरूपं यस्य । कप् ।) कुङ्कुमम् । इति हारावली ॥

कुसुमाधिपः, पुं, (कुसुमेषु कुसुमप्रधानवृक्षेषु अधिपः श्रेष्ठः ।) चम्पकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (चम्पकशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कुसुमाधिराट्, [ज्] पुं, (कुसुमेषु कुसुमप्रधानवृक्षेषु अधिराजते दूरव्यापिसुगन्धित्वात् । अधि + राज् + क्विप् ।) चम्पकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुसुमायुधः, पुं, (कुसुमानि आयुधानि अस्त्राणि यस्य ।) कामदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शाकुन्तले ३याङ्के ।
"भगवन् मन्मथ ! कुतस्ते कुसुमायुधस्य सतस्तैक्ष्ण्यमेतत्" ॥ तथा, कुमारे च । ४ । ४० ।
"कुसुमायुधपत्नि ! दुर्लभ-
स्तव भर्त्ता न चिराद्भविष्यति" ॥ इति ।)

कुसुमालः, पुं, (कुसुमवत् लोभनीयं द्रव्यादिकं आलाति सम्यक् अगोचरेणैव गृह्णाति । आ + ला + कः ।) चौरः । इति हारावली ॥

कुसुमासवं, क्ली, (कुसुमानां तद्रसानां आसवम् मद्यम् ।) मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुसुमेषुः, पुं, (कुसुमानि इषवो वाणा यस्य ।) कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २७ ॥ (यथा, माघे । ८ । ७० ।
"स्वच्छाम्भः स्नपनविधौतमङ्गमोष्ठ-
स्ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम् ।
वासश्च प्रतनु विविक्तमस्त्वितीया-
नाकल्पो यदि कुसुमेषुणा न शून्यः" ॥)

कुसुम्भं, क्ली, (कौ पृथिव्यां सुम्भति शोभते दीप्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः । कु + सुभि + अच् इदित्वात् नुम् ।) स्वर्णम् । इति मेदिनी ॥ पुष्पविशेषः । कुसुमफुल इति भाषा ॥ (यथा, ऋतुसंहारे वसन्तवर्णने ६ ।
"कुसुम्भरागारुणितैर्दुकूलै-
र्नितम्वविम्बानि विलासिनीनाम् ।
तन्वंशुकैः कुङ्कुमरागगौरै-
रलङ्क्रियन्ते स्तनमण्डलानि" ॥)
तत्पर्य्यायः । कमलोत्तमम् २ वह्निशिखम् ३ महारजनम् ४ । इत्यमरः । २ । ९ । १०६ ॥ पावकम् ५ पीतम् ६ मधोत्तरम् ७ रक्तम् ८ लोहितम् ९ वस्त्ररञ्जनम् १० अग्निशिखम् ११ । अस्य शाकगुणाः । मधुरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विण्मूत्रदोषमदनाशित्वम् । दृष्टिप्रसादनत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । अग्निदीप्तिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रूक्षत्वम् । कफवायुनाशित्वम् । पित्तकारित्वञ्च । तत्तैलगुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । त्रिदोषकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ क्रमियश्मलनाशित्वम् । तेजोजनकारित्वञ्च । घर्षणेनास्य गुणाः । त्रिदोषकारित्वम् । पुंस्त्वबलक्षयकण्डूकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुसुम्भशाकभक्षणे निषेधमाह तिथितत्त्वधृतशङ्खवचने यथा,—
"कुसुम्भं नालिताशाकं वृन्ताकं पूतिकां तथा ।
भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः" ॥)

कुसुम्भः, पुं, ("कुसेरुम्भोमेदेताः" । उणां । ४ । १०६ । इति उम्भ प्रत्ययः ।) कमण्डलुः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३६ ॥ (यथा, मनौ । ६ । ५२ ।
"क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान्" ॥)
महारजनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुसुम फुल इति भाषा ॥ अस्य पर्य्याया यथा ।
"पद्मोत्तमविकाशः स्यात् कुसुम्भः शरटस्तथा" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ अस्य गुणाश्च यथा ।
"कटुर्विपाके कटुकः कफघ्नो
विदाहिभावादहितः कुसुम्भः" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

कुसूः, पुं, (कुस् + कूप्रत्ययः ।) किञ्चुलुकः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुसूलः, पुं, (कुस् + कूलच् । यद्वा कुशूलः निपातनात् सत्वम् ।) कुशूलः । इति कटशब्दार्थे भरतः ॥

कुसृतिः, स्त्री, (कुत्सिता सृतिः उपायः व्यवहारो वा ।) शाठ्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । ३० । इन्द्रजालम् । इति हेमचन्द्रः । (कर्म्मधारये कुत्सितपथः । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥ कुत्सिता सृतिराचारो यस्येति विग्रहे, दुराचारे च । यथा, भागवते ८ । २३ । ७ ।
"कस्मादयं कुसृतयः खलयोनयस्ते
दाक्षिण्यदृष्टिपदवीं भवतः प्रणीताः" ॥)

कुस्तुभः, पुं, (कुं भुवं स्तुभ्नोति । स्तुन्भ + मूलादित्वात् कः ।) विष्णुः । इत्यमरटीकायां भरतादयः ॥ (समुद्रः । तस्येदं अण् कौस्तुभम् इति शब्दार्थचिन्तामणिः ।

कुस्तुम्बरी, स्त्री, (कुत्सिता तुम्बरी । पृषोदरात् सुट् साधुः ।) धन्याकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ।
"आर्द्रा कुस्तुम्बरी कुर्य्यात् स्वादुसौगन्ध्यहृद्यताम् ।
सा शुष्का मधुरा पाके स्निग्धा तृड्दाहनाशनी" ॥)

कुस्तुम्बुरु, क्ली, (कुत्सितं तुम्बति अर्द्दयति यत् । तुवि अर्द्दने + बाहुलकात् उरुप्रत्ययः । जातिनिर्देशात् सुट् ।) धन्याकम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३८ ॥ (अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"धन्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुरु धनीयकम् ।
धन्या कुस्तुम्बुरी चान्या वेषकोशा वितुन्नकम्" ॥)
(पुं, यक्षविशेषः । यथा, महाभारते । २ । १० । १५ ।
"कुस्तुम्बुरुः पिशाचश्च गजकर्णो विशालकः ।
एते चान्ये च बहवो यक्षाः शतसहस्रशः" ॥)

कुस्म क ङ मतीच्छिते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) कुस्मिति च । (अत्र अकं) ऋखी दन्त्योपधः । मतीच्छितं वुद्धिपूर्व्वकदर्शनम् । कुस्मित् कुत्सितमीषद्धास्यम् । क ङ, कुस्मयते जनः । वुद्ध्या पश्यति कुत्सितं स्मयते वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुह त् क ङ विस्मायने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋखी । विस्मायनमन्यतो विस्मयोत्पादनम् । ङ कुहयते । कुहकेनेन्द्रजालिको लोकं विस्मापयति इत्यर्थः । ख्यातां कुहयते विस्मापयते हेतुतो भयमिति भट्टमल्लदर्शनाद्विस्मापने इति पाठ इत्येके । इति दुर्गादासः ॥

कुह, व्य, ("वा ह च छन्दसि" । ५ । ३ । १३ ।

इति ह्र ।"कु तिहो"। ७।२।१०४।इति किम कु ।)कुत्र। वैदिकप्रयोगोऽयम्। इति व्याकरणम्। (यथा, ऋग्वेदे २।१२।५।"यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेतिघोरमुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम्" ॥)

कुह, पु, (कुहयति विस्माययति ऐश्वर्य्यप्रभावेन य। कुह+णिच्+अच।) कुवेरः। इति हेमचन्द्र। (स्त्री,माया।कुहकम्।यथा, रामायणे२।१०९।२० सत्ययुपधर्व्वगोऽह लोकयात्रा प्रवाहते। "अकुह श्रद्दधान सन् कार्य्याकार्य्यविचक्षण।"॥)

कुहक, क्ली, (कुह+"बहुलमन्यत्रापि"। उणा २।३७ इति कुन्।) माया। (यथा, भागवते।१।१।१।
"जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट् तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत् सूरयः। तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गोऽमृषा धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि"॥) तत्पर्य्यायः। इन्द्रजालम् २ जालम ३ कुसृतिः ४। तद्युक्ते त्रि। तत्पर्य्यायः। धूर्त्तः २ वञ्चकः ३ वसकः ४ दाम्भाजिनिकः ५ मायी ६ जालिकः ७।इति हेमचन्द्रः। दाम्भिकः। इत्युणादिकोषः। (सर्पविशेषः। यथा, विष्णुपुराणे १।१७।३८॥
"इत्युक्तास्तेन ते सर्पाः कुहककास्तक्षकादयः। अदशन्त समस्तेषु गात्रेष्वतिविषोल्वणाः"॥)

कुहकजीवी, [न्] त्रि, (कुहकेन इन्द्रजालविद्यया जीवति जीवनयात्रां सम्पादयतीति।कुहक+जीव+णिनि।) मायाजीवी। इति महाभारतम्। वाजिकर इति भाषा॥ (सर्पजीवि। इति वृत्तिरूप्योऽर्थः। साप्‌डे इति भाषा॥)

कुहककस्वन, पु, (कुहकः विस्मापकः स्वनः शब्दो यस्य।) कुक्कुटपक्षी। इति हेमचन्द्र॥

कुहककस्वर, पु, (कुहकः विस्मापकः स्वरो यस्य।) कुक्कुट। इति हारावली॥

कुहकका, पु, तालभेद। यथा, सङ्गीतदामोदरे।
"द्रुतद्वन्द्व लघुद्वन्द्व ताले कुहककासके"।

कुहन, क्ली, (कु ईषत प्रयत्नेन हन्यते इति। हन्+कर्म्मणि अप।) मृद्भाण्डविशेष। काचभाजनम्। (कुत्सिताचारेण हन्तीति। हन्+अच्) ईर्ष्यालौ त्रि। इति मेदिनी॥

कुहन, पु, (कु पृथ्वीं भूमिं वा हन्ति खनतीत्यर्थः। हन्+अच्।) मूषिक। (कौ पृथिव्यां कुत्सितं वा हन्ति दशतीति। हन्+अच्।) सर्पः। इति हेमचन्द्र॥

कुहना, स्त्री, (कुह+"ण्यासश्रन्थो युच्"।३।३।१०७। इति युच्।) दम्भचर्य्या। इति मेदिनी॥ लाभार्थमीर्य्यापथकल्पना। इत्यमर।२।७।५३। अर्थलिप्सया मिथ्याचारभेदस्य सम्पादना। दम्भसमाधानध्यानमौनादि। अर्थलिप्सया धर्म्माचरण इत्यन्ये। इति भरत॥

कुहनिका, स्त्री, (कुह+युच स्वार्थे क टाप् अत इत्वम्।) कुहना। इति शब्दरत्नावली॥

कुहर, क्ली, (कुं भूमिं हरतीति। कु+हृ+अच।) गह्वरम्। छिद्रम्। इति मेदिनी॥ (यथा, प्रसन्नराघवे।
"तं किं मत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरे नारोपयीथाः करा"॥) कर्णः कण्ठशब्दः। गलः। आन्तिकम्। इत्यजयपाल॥

कुहर, पु, (कुह विस्मायने+क। कुहं विस्मायनं भयमित्यर्थः राति ददाति भयं जनयतीति भावः। रा+क।) नागविशेष। इति मेदिनी॥

कुहरित, क्ली, (कुहरयति कण्ठशब्द करोति। कुहर+क्षतौ णिच्+भावे क्त।) पिकालाप। रतिध्वनि। इति मेदिनी॥ रटितम्। इति विश्वः॥

कुहलि, पु, (कु+हलि+इन्।) पूगपुष्पिका। इति त्रिकाण्डशेषः। पान इति भाषा॥

कुहा, स्त्री, (कुह+क टाप् च।) कटुकी। इति शब्दचन्द्रिका॥ (बदरी। इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे। गुणाश्चास्य बदरशब्दे ज्ञेया॥)

कुहु, स्त्री, (कुह+मृगय्वादित्वात् कु।) कुहू। इति हेमचन्द्रः। (यथा, महाभारते।
"कोकिलानां कुहुरवैः सुखैः श्रुतिमनोहरैः"॥)

कुहू, स्त्री, (कुह+बाहुलकात् कूप्रत्ययः।) नष्टेन्दुकलामावास्या। इत्यमरः।१।४।९॥ (यथा, श्रुतौ। "द्वे ह वा अमावास्ये या पूर्व्वामावास्या सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति"॥) व्याख्यातं कालमाधवीये व्यासः।
"दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूर्मता"॥
मतान्तरे तु।
"तिथिच्छये सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूर्मता। बाडव्येऽपि कुहूर्ज्ञेया वेदवेदान्तवेदिभिः"॥
तत्र आद्याधिकारिभेदमाह। यथा जाबालि।
"अपराह्णद्वयाव्यापी यदि दर्शस्तिथिच्छये। आहिताग्निः सिनीवाली निरग्न्यादेः कुहूर्मता"॥
आदिशब्दात् स्त्रीशूद्रयोरपि ग्रहणं यथाह शौनकिः।
"सिनीवाली द्विजैः कार्य्या साग्निकैः पितृकर्म्मणि। स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूः कार्य्या तथा चानग्निकैर्द्विजैः"॥
तदधिष्ठात्री देवपत्नी। यथा, निरुक्ते।
"सिनीवाली कुहूरिति देवपत्न्याविति"॥
सा च अङ्गिरसः सुता। यथाह भागवते ४।१।२९।
"श्रद्धा त्वङ्गिरसः पत्नी चतस्रोऽसूत कन्यकाः। सिनीवाली कुहू राका चतुर्थ्यनुमतिस्तथा"॥) कोकिलालापः। इति मेदिनी॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्यां ६३०।
"केनाधायि पिकानां कुहूः विहायेतरः शब्दः"॥)

कुहूकण्ठ, पु, (कुहूरिति शब्द कण्ठे यस्य।) कोकिल। इति शब्दरत्नावली॥

कुहूमुख, पु, (कुहूरिति शब्द मुखे यस्य।) कोकिल। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुहूरव, पु, (कुहूरिति रवो यस्य।) कोकिल। इति राजनिर्घण्ट। (यदुक्तम्।
"पिक। विधुनव हन्ति सम सम त्वमपि चन्द्रविरोधिकुहूरव"॥)

कुह्वल, क्ली, (कुह+ऊलक्प्रत्यय।) सशल्यभूरः इति जटाधर॥

कुहेडिका, स्त्री, (कु ईषत् हेडते वेष्टते नेत्रमस्याम्। हेड ङ वेष्टने+इन् तत स्वार्थे तत टाप्।) कुज्झटिका। इति भूरिप्रयोग॥

कुहेडी, स्त्री, (कु ईषत् हेडति वेष्टते नेत्रमस्याम्। हेड वेष्टने+"सर्व्वधातुभ्य इन्" ४।११७। इति इन्। तत कृदिकारादक्तिन इति ङीष्।) कुहेडिका। इति शब्दमाला॥

कुहेलिका, स्त्री, (कु ईषत् हेडति वेष्टते नेत्रमस्याम्। हेडवेष्टने+इन्। तत स्वार्थे क टाप्। डस्य लत्वम्।) कुज्झटि। इति त्रिकाण्डशेष॥

कू ङि ङ आर्त्तस्वरे। इति कविकल्पद्रुम। (तुदा-आत्म-अक-सेट्।) ङि ङ कुवते अकुवि इति दुर्गादास॥

कू ञ श शब्दे। इति कविकल्पद्रुम॥ (क्र्या-उभ-अक-सेट्।) ञ श कूनाति कूनीते। ह्रस्वोऽयमिति जैमिनि। दन्त्योपधोऽपि। नकाररहितो ह्रस्वान्त इति रमानाथ। दीर्घान्त कौमारा। इति दुर्गादास॥

कू, स्त्री, (कूनाति शब्दायते इति। कू+क्विप्) पिशाची। इति शब्दमाला॥

कूकुद, त्रि, (कू शब्दे भावे क्विप्। कुः शब्दः कीर्त्तिरित्यर्थः कुं भूमिं वा आसप्तदशपूरुषान् यावत् ददातीति।कूकु+दा+क।) सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां यो ददाति स। इत्यमर।३। १४॥

कूच, पुं, (कु शब्दे "कुवश्चट् दीर्घश्च"। उ ४।९९। इति चट् दीर्घश्च।) स्तन। इत्युणादिकोष॥

कूचिका, स्त्री, (कूच+टिलात् ङीप्। स्वार्थे कन्।) तूलिका। इति हेमचन्द्र॥

कूज ध्वने। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा पर अक सेट्।) दीर्घी। ध्वनिमव्यक्तशब्दः। कूजति कोकिल। इति दुर्गादास॥

कूजित, क्ली (कूज+भावे क्त।) पक्षिध्वनि। इति हेमचन्द्र॥ (यथा, गीतगोविन्दे १।३।१।
"ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे मधुकरनिकरकरम्बितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे")

कूट क ङ अप्रसादाप्रदो। इति कविकल्पद्रुम। (चुरा आत्म अक सेट।) अप्रदा दानाभाव। ङ कूटयते खल स्फुटमप्यर्थं प्रसन्न न करोति किञ्चिन्न ददाति वेत्यर्थ। इति दुर्गादास॥

कूट त् क दाहे। मन्त्रे। इति कविकल्पद्रुम। (अदन्तचुरा पर सक सेट्।) दीर्घी। अचुकूटत् इति दुर्गादास॥

कूट, पुं, (कूटयति दग्धीकरोति शापप्रभावेन सापराधान् इति। कूट दाहे+णिच्+अच्।) अगस्त्यमुनि। इति शब्दरत्नावली॥

कूटः, पुं, स्त्री, (कूट्यते दातुं न शक्यते स्थावर त्वादिति। कूट अप्रदाने + कर्म्मणि घञ्।) गृहम्। इति शब्दरत्नावली॥

कूटः, पुं, क्ली, (कूट + घञ्।) निश्चलः। राशिः। (यथा, छेः रामायणे। १। १४। १५।
"अन्नकूटाश्च दृश्यन्ते बहवः पर्व्वतोपमाः"॥)
लौहमुद्गरः॥ (यथा, भागवते। ४। २५। ८।
"एते त्वां संप्रतीक्षन्ते स्मरन्तो वैशसं तव।
संपरेतमयःकूटैश्छिन्दन्त्युत्थितमन्यवः"॥)
माया। (यथा, महाभारते वनपर्व्वणि।
"नैव धर्म्मेण तद्राज्यं नार्ज्जवेन न चौजसा।
अक्षकूटमधिष्ठाय हृतं दुर्य्योधनेन वै"॥)
पर्व्वतशृङ्गम्। (यथा, महाभारते अनुशासनिके।
"अद्रीणामिव कूटानि धातुरक्तानि शेरते"॥)
तुच्छः। सीरावयवः। यन्त्रम्। फाँद इति भाषा। (यथा, रामायणे।
"वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैस्तथा"॥)
अनृतम्। इति मेदिनी॥ भग्नशृङ्गवृषः। इति हेमचन्द्रः॥ कैतवम्। इत्यमरः। ३। ३। ३६॥ (यथा, भागवते। ६। ५। १०।
"वाचः कूटन्तु देवर्षेः स्वयं विमृशतु धिया"॥
तद्वति त्रि। यथा, मनुः। ७। ६०।
"न कूटैरायुधैर्हन्यात् युध्यमानो रणे रिपून्"॥
मिथ्याभूते त्रि। यथा, याज्ञवल्क्यः।
"द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाःस्युः पूर्व्वसाक्षिणः"॥
पुरद्वारम्। यथा, महाभारते। ४। ५। १४।
"इयं कूटे मनुष्येन्द्र! गहने महती शमी।
भीमशाखा दुरारोहा श्मशानस्य समीपतः"॥
अत्र कूटशब्दस्तु टीकाकृन्मतभेदेन अर्थान्तरेऽपि वर्त्तते। अग्रभागमात्रम्। यथा, रामायणे।
"किरीटकूटैर्ज्वलितं शृङ्गारं दीप्तकुण्डलम्"॥
भागवते च। ३। १३। २६।
"सधचकूटाङ्गनिपातवेग-
विशीर्णकुक्षिः स्तनयन्नुदन्वान्।
उत्सृष्टदीर्घोर्म्मिभुजैरिवार्त्त-
श्चुक्रोश यज्ञेश्वर! पाहि मेति"॥)

कूटकं, क्ली, (कूट + संज्ञायां कन्।) फालम्। इत्यमरः। २। ६। १३॥

कूटकः, पुं, (कूट + ण्वुल्।) कावरी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सुरानामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दमाला॥ (पर्व्वतविशेषः। यथा, भागवते। ५। १६। १७।
"भारते ऽस्मिन्वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति बहवः"।
"त्रिकूट ऋषभः कूटकः कौल्लः सह्यः" इति॥)

कूटकृत्, पुं, (कूटं करोतीति। कूट + कृ + क्विप् तुगागमश्च।) शिवः। कायस्थः। इति त्रिकाण्डशेषः। कितवे, त्रि॥ (तुलाकर्म्मणि कैतवकारी। यथा, याज्ञवल्क्यः। २। २४३।
"तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च"॥)

कूटजः, पुं, (कूटे पर्व्वते एव जायते। जन + डः।) कुटजवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुटजशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः॥)

कूटपूर्व्वं, पुं, हस्तिनां त्रिदोषजज्वरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कूटपर्व्वोऽपि क्वचित्पाठः॥

कूटपालकः, पुं, (कूटं मृत्स्तोमं पालयतीति। पालि + ण्वुल्।) कुलालस्य पवनम्। कुमारेर पोयान् इति भाषा। पित्तज्वरः। इति हारावली॥

कूटयन्त्रं, क्ली, (कूटं कैतववत् यन्त्रम्।) आमिषं दत्त्वा मृगपक्षिबन्धनार्थं यत् सन्धानयन्त्रं निवेश्यते तत्। फाँद इति भाषा। तत्पर्य्यायः। उन्माथः २। इत्यमरः। २। १०। २६॥

कूटशाल्मलिः, पुं, (कूटः शाल्मलिः।) शाल्मलिविशेषः। काशिमाला इति ख्यातः। कुत्सितशाल्मलिः अन्तशाल्मलिर्वा। इत्यन्ये। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। रोचनः २। इत्यमरः। २। ४। ४७॥ (क्वचित् स्त्रीलिङ्गेऽपि दृश्यते। कूटशाल्मलिरिव इति व्युत्पत्त्या यमस्य गदायाः गौणी संज्ञा। यथा, रघौ १२। ६५।
"अयःशङ्कुचितां रक्षः शतघ्नीमथ शत्रवे।
हृतां वैवस्वतस्येव कूटशाल्मलिमक्षिपत्"॥
नरकस्थकण्टकाचितलोहशाल्मलिवृक्षविशेषः। स च दुरारोहः। यथा, महाभारते १८। ३। ४।
"नादृश्यन्त च तास्तत्र यातनाः पापकर्म्मिणाम्।
नदी वैतरणी चैव कूटशाल्मलिना सह"॥)
राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ रोहितकशब्दे द्रष्टव्यौ॥

कूटसंक्रान्तिः, स्त्री, अर्द्धरात्रातीते सूर्य्यस्य राश्यन्तरगमनम्। यथा,—
"संक्रान्तिर्द्विविधा यत्र पूर्व्वं तत्र परित्यजेत्।
कर्त्तव्यं कूटसंक्रान्त्यां स्नानदानतपोव्रतम्॥
अर्द्धरात्रव्यतीते तु यदा संक्रमते रविः।
सा ज्ञेया कूटसंक्रान्तिर्मुनिभिः परिकीर्त्तिता"॥
इति विद्यानिधिकृतज्योतिःसागरसारधृतं वचनम्॥ *॥ अपि च।
"अर्द्धरात्रे व्यतीते तु संक्रान्तिर्यदहर्भवेत्।
पूर्व्वे नताह्निकं कुर्य्यात् परेद्युः स्नानदानयोः॥
इति भीमपराक्रमीयम्॥ स्नानदानयोरित्यत्र सप्तमीनिर्द्देशात् परदिवसीयस्नानदाननिमित्तकं पूर्व्वदिने उपवाससंयमनरूपव्रतादिकं कुर्य्यादित्यर्थः। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

कूटस्थः, त्रि, (कूटे मायायां तिष्ठतीति। यद्वा, कूटवत् निर्व्विकारेण निश्चलः सन् तिष्ठतीति। कूट + स्था + कः।) एकरूपतया यः कालव्यापी सः। इत्यमरः॥ (परमात्मा। यथा, पञ्चदश्यां ६। २२-२७।
"अधिष्ठानतया देहद्वयावच्छिन्नचेतनः।
कूटवन्निर्व्विकारेण स्थितः कूटस्थ उच्यते॥
कूटस्थे कल्पिता बुद्धिस्तत्र चित्प्रतिबिम्बकः।
प्राणानां धारणाज्जीवः संसारेण स युज्यते॥
जलव्योम्ना घटाकाशो यथा सर्व्वस्तिरोहितः।
तथा जीवेन कूटस्थः सोऽन्योन्याध्यास उच्यते॥
अयं जीवो न कूटस्थं विविनक्ति कदाचन।
अनादिरविवेकोऽयं मूलाविद्येति गम्यताम्॥
विक्षेपावृतिरूपाभ्यां द्विधा ऽविद्या प्रकल्पिता।
न भाति नास्ति कूटस्थ इत्यापादनमावृतिः॥
अज्ञानी विदुषा पृष्टः कूटस्थं न प्रबुध्यते।
न भाति नास्ति कूटस्थ इति बुद्धा वदत्यपि"॥
कूटस्थचैतन्यस्य अविद्याध्यस्ततयैव जीवत्वं नतु स्वरूपतः नितरां तस्मादपि निरध्यस्तत्वात् निर्म्मलः सच्चिदानन्दस्वरूपावस्थः पुरुषोत्तमः परमात्मेत्युच्यते। यथा, गीतायां १५। १६-१७।
"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।
क्षरः सर्व्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्त्यव्यय ईश्वरः"॥)
एकेनैव स्वभावेन निरवधिकालस्य व्यापको य आकाशादिः। इति भरतः॥ (कूटे भयावहे तिष्ठति यः। स्था + कः।) व्याघ्रनखः। इति राजनिर्घण्टः॥ (व्याघ्रनख इति भाषा॥)

कूटस्थं, क्ली, (कूटस्थ इव प्रकाशते यत्। अर्शआद्यच्।) व्याघ्रनखाख्यगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥

कूटसाक्षी, [न्] त्रि, (कूटः मायावी मिथ्यावादी कापटीत्यर्थः साक्षी।) मिथ्यासाक्षी इति व्यवहारतत्त्वम्॥ (याज्ञवल्क्ये कूटसाक्षिलक्षणम्। यथा,—
"द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्व्वसाक्षिणः"॥
ते तु गुरुदण्डार्हाः। अकृतप्रायश्चित्ताः रौरवाख्यनरकं व्रजेयुः॥ यो हि जानन्नपि साक्ष्यं न ददाति स कूटसाक्षितुल्यः। तथा च तत्रैव।
"न ददाति तु यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः।
स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि"॥)

कूटागारं, क्ली, (कूटं आगारं गृहम्।) वड़भी। तत्पर्य्यायः। चन्द्रशालिका २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ स्त्रीणां क्रीड़ागारम्। इत्यादिकाण्डटीका॥

कूटार्थभाषिता, स्त्री, (कूटार्थस्य दुर्भेद्यार्थस्य कल्पितार्थस्य वा या भाषिता।) प्रबन्धकल्पनाकथा। इति शब्दरत्नावली॥ रूपकथा इति भाषा॥

कूड़, शि घान्ये। भक्षे। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदां-परं-अकं-सकं च-सेट्।) षष्ठस्वरी। फलाभावे ऽप्यस्य कूटादौ पाठः प्राचामनुरोधात्। प्राञ्चोऽपि डान्तप्रस्तावादिमं कूटादौ पठितवन्तः। शि, कूड़ती कूड़न्ती। घान्यं घनोभावः। कूड़ति दुग्धं वह्नियोगात्। कूड़त्यन्नं लोकः। इति दुर्गादासः॥

कूड्यं, क्ली, (कूड़ति घनीभवति मृदादिना। कूड़ + ण्यत्।) भित्तिः। इति शब्दरत्नावली॥ देयाल इति भाषा॥

कूण, त् क सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट्।) दीर्घी मूर्द्धन्योपधः अचुकूणचक्षुः सङ्कुचितमभूदित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

कूण, क ङ सङ्कुचि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-अकं-सेट्।) षष्ठस्वरी। क ङ, कूणयते चक्षुः सङ्कुचितं स्यादित्यर्थः। पक्षमस्वरीयेके। इति दुर्गादासः॥

कूणिः, त्रि, (कूणति कुञ्चितो भवति रोगादिभिरिति शेषः। कूण सङ्कोचे "सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणां ४। ११७। इति इन्।) कूणिः। रोगादिना

कुत्सितकर । इत्यमरटीकायां भरत ॥

कूणिका, स्त्री, (कूण्+ण्वुल् टाप् अत इत्वञ्च ।) शृङ्गम् । वीणामूलस्थशृङ्गशलाका । तत्पर्य्यायः । कलिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥

कूदर, पु, (कुत्सितं उदरं यस्य । ऋतुदोषेण पापोदरजातत्वात् तथात्वम् ।) जातिविशेषः । यथा — ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ।
"ब्राह्मण्यामृषिवीर्य्येण ऋतौ प्रथमवासरे ।
कुत्सिते चोदरे जातः कूदरस्तेन कीर्त्तितः ॥
तदशौचं विप्रतुल्यं पतितो ऋतुदोषतः ।
सद्यः कोटकसर्गादधमो जगतीतले" ॥

कूद्दाल, पु, (कुद्दाल+पृषोदरात् दीर्घत्वे साधुः ।) कुद्दालवृक्षः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

कूण, त् क दौर्ब्बल्ये । (अदन्तचुरा-पर-अक-सेट् ।) अथ षष्ठस्वरी । इति त्रिलोचनः । सप्तमस्वरी । इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥

कूप, पु, (कु ईषत् आपो यत्र । "ऋक्पूरित्य" ५ । ४ । ७४ । इत्यत्र दीर्घनिर्देशादन्यत्रापि वा । यद्वा कुवन्ति मण्डूका अत्र । "कुपु श्याम" । उणा ३ । २७ इति पो दीर्घश्च ।) खनामख्यातो जलाधारः । कुया इति पातकूया इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । अन्धुः २ प्रहिः ३ उदपानम् ४ । इत्यमरः । १ । १० । २६ ॥ अवटः ५ कोट्टारः ६ । इति जटाधरः ॥ कातः ७ कर्त्तः ८ वप्रः ९ काटः १० खातः ११ अवतः १२ क्रिविः १३ सूदः १४ उत्सः १५ ऋश्यदात् १६ कारोतरात् १७ कुशेयः १८ केवटः १९ । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्याये त्रयोदशकूपनामानि ॥ तस्य लक्षणं यथा, —
"भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः ।
बद्धोऽबद्धः स कूपः स्यात्तदम्भः कौपमुच्यते" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ तज्जलगुणाः । वातकफनाशित्वम् । अग्निदीपनत्वम् । लघुत्वम् । पित्तवर्द्धनत्वम् । क्षारत्वम् । शीतकाले उष्णत्वम् । उष्णकाले शीतत्वम् । वसन्तकाले प्रशस्तत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

("रूक्षं कफघ्नं लवणात्मकञ्च
वह्निदीपनं पित्तकरं लघूष्णम् ।
कूपोदकं वातहरं प्रदिष्टं
हितं न शस्तं शरदो वदन्ति" ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये ।

कूपादिकरणफलादिकं जलाशयतत्त्वधृतविविधपुराणवचनम् । यथा, —
"सेतुबन्धरता ये च तीर्थशौचरताश्च ये ।
तडागकूपकर्त्तारो मुच्यन्ते ते तृषाभयात्" ॥
विष्णौ च । "अथ कूपकर्त्तुस्तत्प्रवृत्ते पानीये दुष्कृतार्द्धं विनश्यति" । तत्प्रवृत्ते इतकूपादुस्थिते । विष्णुधर्म्मोत्तरे च ।
"तडागकूपकर्त्तारस्तथा कन्याप्रदायिनः ।
छत्त्रोपानहदातारस्ते नराः स्वर्गगामिनः" ॥
तथा, नन्दिकेश्वरपुराणे ।
"यो वापीमथवा कूपं देशे तोयविवर्ज्जिते ।
खानयेत् स दिवं याति बिन्दौ बिन्दौ शतं समाः" ॥
तत्संस्कारकर्त्तुरपि फलमुच्यते विष्णौ । यथा, —
"कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च ।
पुनः संस्कारकर्त्ता च लभते मौलिकं फलम्" ॥
परं जलशून्यदेशखनने एव प्रतिष्ठा न तु पङ्कोद्धारमात्रे । "अजले जलमुत्पाद्य" इति वचनात् ॥) गर्त्तः । गुणवृक्षः । नदीमध्यस्थितो वृक्षः पर्व्वतो वा । इत्यादिकोषः । कूपकः । कूपा इति भाषा । मृत्स्नानम् । इति मेदिनी ॥

कूपक, पु, (कूपः गर्त्तः कायते प्रकाशते इति । कै+कः ।) नौकागुणबन्धनस्तम्भः । इत्यमरः । १ । १० । १२ । मास्तूल इति भाषा । तैलपात्रम् । कूपा इति भाषा । कुकुन्दरम् । उदपानम् । चिता । इति मेदिनी ॥ (शुष्कनद्यादौ जलार्थं कृतो गर्त्तः । इत्यमरः । १ । १० । १० ॥)

कूपाङ्क, पु, (कूपाकारः अङ्कः अस्मिन् ।) रोमाञ्चः । इति शब्दरत्नावली ॥ कूपाङ्कोऽपि पाठः ॥

कूपार, पु, (कुं पृथिवीं पिपर्त्ति पूरयति । पृ+अण् पृषोदरात् उकारस्य दीर्घः ।) अकूपारः । इत्यमरटीका ॥ कुवारोऽपि पाठः ॥

कूपिका, स्त्री, (कूप+सञ्ज्ञायां कन् ततष्टाप् अत इत्वञ्च ।) अम्भोगतोपलम् । जलमध्यस्थितपर्व्वतादि । इति मेदिनी ॥

कूपी, स्त्री, (कूप+इन् ततो ङीप् ।) पात्रविशेषः । यथा, अजीर्णचिकित्सायां भावप्रकाशः ॥
"भावयेत् सप्तकृत्वस्तु अरुकाम्लजलेन च ।
ततः सशोष्य सपिष्य कूपीमध्ये निधापयेत्" ॥

कूम, स्त्री, (कौ पृथिव्यां भूमेर्वा उमा कान्तिर्यस्मात् ।) सरोवरः । इति जटाधरः ॥

कूर, पु, (वेञ् स्यूतौ+भावे क्विप् ऊः । कौ भूमौ ऊः वयनं लाति गृह्णातीति । ला+कः । लस्य रः ।) भक्तम् । इति हलायुधः ॥

कूर्च, क्ली, (कुर्य्यते इति कुर बाहुलकात् चट् निपातनात् दीर्घः ।) मलापकर्षार्थकुशादिमुष्टिः । कूंचि इति भाषा । यथा, — नरसिंहपुराणे ।
"ततः समर्पयेत् कूर्चमुशीरादिविनिर्म्मितम् ।
मलापकर्षणार्थं श्रीमन्मूर्त्त्यङ्गसन्धिनः" ॥
विष्णुधर्म्मोत्तरे च ।
"उशीरकूर्चकं दत्त्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
दत्त्वा गोवालजं कूर्चं सर्व्वांस्तापान् व्यपोहति ।
दत्त्वा चामरकं कूर्चं श्रियमाप्नोत्यनुत्तमाम्" ॥
इति श्रीहरिभक्तिविलासस्य ६ विलासे ४८ श्लोकः ॥

कूर्च, पु क्ली, (कुर+चट् निपातनात् दीर्घः ।) भ्रुवोर्म्मध्यम् । भ्रूयुग्मध्यस्थानम् । इत्यमरः । २ । ६ । ९२ । मयूरपुच्छमुष्टिः । कुशमुष्टिः । इति हरिवंशे पुण्यकव्रतटीकायां नीलकण्ठः । कठिनम् । श्मश्रु । कैतवम् । इति मेदिनी । विकत्थनम् । दम्भः । शिरोपरिभागः । स तु अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्य उपरिभागः । इति हेमचन्द्रः । हूंबीजम् । इति तन्त्रम् । (यथा, कर्पूरस्तवे "वशीयद्दक्षिणेस्य विधृतितिरलितं तनय कूर्चयुग्मम्" ।
तथा, भैरवतन्त्रे ।
"कालीबीजद्वयं देवि दीर्घं हूंकारमेव च ।
मायाद्वयं सा महाविद्या चामुण्डा कालिका स्मृता ॥)

कूर्च, पु, (कुर+बाहुलकात् चट् निपातनात् दीर्घः ।) शीर्षम् । इति धरणी ॥

कूर्चशिर [स्] क्ली, (कूर्चस्य शिर इव शिरोऽस्य ।) अङ्घ्रिस्कन्धः । इति हेमचन्द्रः । गुडमुडा इति भाषा ॥ ("गुल्फसन्धेरध उभयतः कूर्चशिरो नाम तत्र रुजा शोफो" ॥ "द्वे द्वे कूर्चशिरांसि च ॥" इति सुश्रुते शारीरस्थाने ६ अध्याये ॥)

कूर्चशीर्ष, पु, (कूर्चं श्मश्रु तद्वत् शीर्षं यस्य ।) जीवकवृक्षः । स तु अष्टवर्गमध्यपठितौषधिः । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥ (जीवकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कूर्चशीर्षक, पु, (कूर्चं श्मश्रु तद्वत् शीर्षं यस्य । कप् ।) जीवकः । इति राजनिर्घण्टः । (नारिकेलवृक्षः । इति चिन्तामणिः ॥)

कूर्चशेखर, पु, (कूर्चमिव शेखरमस्य ।) नारिकेलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कूर्चिका, स्त्री, (कूर्चाकारोऽस्त्यस्याः । कूर्च+ठन् ।) क्षीरविकृतिः । क्षीरसा इति भाषा । इत्यमरः । २ । ९ । ४४ ॥ सा द्विधा यथा, —
"दध्ना सह च यत् पक्वं क्षीरं सा दधिकूर्चिका ।
तक्रेण पक्वं यत् क्षीरं सा भवेत्तक्रकूर्चिका" ॥
इति भरतः ॥
("कूर्चिका विकृता भक्ष्या गुरवो नातिपित्तलाः" ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)
सूचिका । सूँच इति भाषा । तूलिका । तुली इति भाषा । कुड्मलः । कुडि इति भाषा । कुञ्चिका । कुंजि इति भाषा । इति हेमचन्द्रो मेदिनी च ॥

कूर्द ङ क्रीडायाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-आत्म-अक-सेट् ।) षष्ठस्वरी । ङ, कूर्द्दते । इति दुर्गादासः ॥

कूर्द्दन, क्ली, (कूर्द+भावे ल्युट् ।) क्रीडा । खेला । इत्यमरः । १ । ७ । ३३ ॥

कूर्द्दनी, स्त्री, (कूर्द्दन्तेऽस्याम् । कूर्द्द+अधिकरणे ल्युट् ततो ङीप् ।) चैत्रीपूर्णिमा । सा तु कामदेवोत्सवतिथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कूर्प, क्ली, (कुरं याति । या+कः ।) भ्रूद्वयमध्यस्थम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कूर्पास, पु (कूर्परे शरीरे अस्यते क्षिप्यते वा । अस+घञ् । पृषोदरात् रलोपः पूर्व्वदीर्घश्च ।) कञ्चुकः । वारवाणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्वार्थे कन्प्रत्ययेनास्योदाहरणं यथा, माघे । ५ । २३ ।
"प्रस्वेदवारिकविशेषविषक्तमङ्गे
कूर्पासकं क्षतनखक्षतमुत्क्षिपन्ती" ॥)

कूर्म्म, पुं, (कुत्सितः ईषद्वा ऊर्म्मिर्वेगो यस्य । के जले ऊर्म्मिर्वेगोऽस्येति वा पृषोदरात् साधुः ।) जलजन्तुविशेषः । काछिम् इति भाषा । (यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ५८ ।
"यदा संहरते चायं कूर्म्मोऽङ्गानीव सर्व्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता" ॥)
तत्पर्य्यायः । कच्छपः २ पञ्चनखः ३ गूढः ४ पद

गुप्तः ५ पीवरः ६ कमठः ७ जलगुल्मः ८। इति जटाधरः ॥ अस्य मांसादिगुणपर्य्यायान्तरं कच्छपशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ * ॥ (तल्लक्षणं यथा,— वृहत्संहितायाम् ६४ अध्याये।

"स्फटिकरजतवर्णो नीलराजीव चित्रः
कलशसदृशमूर्त्तिश्चारुवंशश्च कूर्म्मः।
अरुणसमवपुर्व्वा सर्षपाकारचित्रः
सकलनृपमहत्त्वं मन्दिरस्थः करोति॥
अञ्जनभृङ्गश्यामवपुर्व्वा विन्दुविचित्रोऽव्यङ्गशरीरः।
सर्पशिरा वा स्थूलगलो यः सोऽपि नृपाणां राष्ट्रविवृद्ध्यै॥
वैदूर्य्यत्विट् स्थूलकण्ठस्त्रिकोणो
गूढच्छिद्रश्चारुवंशश्च शस्तः।
क्रीड़ावाप्यां तोयपूर्णे मणौ वा
कार्य्यः कूर्म्मो मङ्गलार्थं नरेन्द्रैः"॥

परमेश्वरः। यथाह ऋग्वेदभाष्योपक्रमणिकायां दयानन्दः।
"परमेश्वरेणेदं सकलं जगत्क्रियते तस्मात् तस्य कूर्म्म इति संज्ञा"॥ प्रजापतेरवतारविशेषः। यथा, शतपथब्राह्मणे। ७।५।१।५।
"स यत् कूर्म्मो नाम एतद्वा रूपं कृत्वा प्रजापतिः प्रजा असृजत यदसृजताकरोत्तद् यदकरोत् तस्मात् कूर्म्मः कश्यपो वै कूर्म्मस्तस्मादाहुः सर्व्वाः प्रजाः काश्यप्य इति। स यः स कूर्म्मोऽसौ स आदित्यः"॥ इति ॥ * ॥)

वाह्यवायुविशेषः। यथा,—
"उन्मीलने स्मृतः कूर्म्मो भिन्नाञ्जनसमप्रभः"॥
इति शारदातिलकटीका ॥ * ॥ मुद्राविशेषः। यथा,—
"वामहस्तस्य तर्जन्यां दक्षिणस्य कनिष्ठया।
तथा दक्षिणतर्जन्यां वामाङ्गुष्ठेन योजयेत्॥
उन्नतं दक्षिणाङ्गुष्ठं वामस्य मध्यमादिकाः।
अङ्गुलीर्योजयेत् पृष्ठे दक्षिणस्य करस्य च॥
वामस्य पितृतीर्थेन मध्यमानामिके तथा।
अधोमुखे च ते कुर्य्याद्दक्षिणस्य करस्य च॥
कूर्म्मपृष्ठसमं कुर्य्याद्दक्षपाणिञ्च सर्व्वतः।
कूर्म्ममुद्रेयमाख्याता देवताध्यानकर्म्मणि"॥
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ (आसनविशेषः। यथा हठयोगदीपिकायाम्। १। २२।
"गुदं निरुध्य गुल्फाभ्यां व्युत्क्रमेण समाहितः।
कूर्म्मासनं भवेदेतदिति योगविदो विदुः"॥)

सत्ययुगे समुद्रमन्थनकाले मन्दरपर्व्वतधारणार्थं कच्छपरूपभगवदवतारविशेषः। यथा,—
"क्षीरोदमध्ये भगवान् कूर्म्मरूपी स्वयं हरिः"॥
इति पद्मपुराणम् ॥ अपि च।

"विलोक्य विघ्नेशविधिं तदेश्वरो
दुरन्तवीर्य्योऽवितथोऽभिसन्धिः।
कृत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं महत्
प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार"॥

इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ ("काश्यपपत्न्याः कद्रोः पुत्रेषु एकः। स च नागविशेषः। यथा, महाभारते। १। ३५। ४१।
"शेषोऽनन्तो वासुकिश्च तक्षकश्च भुजङ्गमः।
कूर्म्मश्च कुलिकश्चैव काद्रवेयाः प्रकीर्त्तिताः"॥)

कूर्म्मचक्रं, क्ली (कूर्म्माकारं चक्रम्। मध्यपदलोपी कर्म्मधारयः।) ऋषिकर्म्माश्रितकच्छपाकारचक्रम्। तस्याकारो यथा,—
"प्राङ्मुखो भगवान् देवः कूर्म्मरूपी व्यवस्थितः।
आक्रम्य भारतं वर्षं नवभेदं यथाक्रमम्"॥

तत्र नक्षत्रन्यासक्रमः।
"मध्यप्रागग्नियाम्यादिकृत्तिकादित्रयत्रयैः।
क्रूरवेधयुतैस्तैस्तु पीड्यन्ते तन्निवासिनः"॥

तत्र वेधो यथा,—
"पूर्व्वापरे भवेद्वेधो वेधश्चोत्तरदक्षिणे।
ईशाने राक्षसे वेधो वेध आग्नेयमारुते।
ताराचयान्वितं तत्र सौरिं यत्नेन चिन्तयेत्"॥

तत्र वेधादिजन्यदोषाः।
"अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः।
स्वचक्रं परचक्रञ्च सप्तैते सम्भवन्ति च॥
एवं देशपुरग्रामक्षेत्रनामर्क्षतो वदेत्।
तथा च यत्र नक्षत्रे दिव्यपार्थिवनाभसाः॥
दृश्यन्ते सुमहोत्पाताः मां दिशं तत्र पीड़येत्।
सौरिर्बलाधिपो दुष्टः स्वल्पवीर्य्यः शुभावहः॥
एकदा पीड़येद्दुष्ट भानुजः कूर्म्मचक्रके।
तत्र स्थाने महाविघ्नो जायते नात्र संशयः॥
दुष्टस्थाने गते चन्द्रे कर्त्तव्यं शान्तिपौष्टिकम्"॥

तत्रादौ मध्यस्था देशाः।
"मध्ये सारस्वता मत्स्याः शूरसेनाः समाथुराः।
पाञ्चालशाल्वमाण्डव्यकुरुक्षेत्रगजाह्वयाः॥
मरुनैमिषविन्ध्याद्रिपाण्ड्यघोषाः सयामुनाः।
काश्ययोध्या प्रयागश्च गया वैदेहकादयः"॥

तत्र पूर्व्वस्थदेशाः।
"प्राच्यां मागधशोणौ च वारेन्द्रीगौड़राढ़काः।
वर्द्धमानतमोलिप्तप्राग्ज्योतिषोदयाद्रयः"॥

तत्राग्निकोणस्थदेशाः।
"आग्नेय्यामङ्गवङ्गोपवङ्गत्रैपुरकोशलाः।
कलिङ्गौड्रान्ध्रकिष्किन्ध्याविदर्भशवरादयः"॥

तत्र दक्षिणस्थदेशाः।
"दक्षिणेऽवन्तिमाहेन्द्रमलया ऋष्यमूककाः।
चित्रकूटमहारण्यकाञ्चीसिंहलकोङ्कणाः।
कावेरी ताम्रपर्णी च लङ्कात्रिकूटकादयः"॥

तत्र नैरृतकोणस्थदेशाः।
"नैरृते द्रविड़ानर्त्तमहाराष्ट्राश्च रैवतः।
यवनः पह्लवः सिन्धुः पारसीकादयो मताः"॥

तत्र पश्चिमस्थदेशाः।
"पश्चिमे हैहयास्ताद्रिम्लेच्छवासशकादयः"॥

तत्र वायुकोणस्थदेशाः।
"वायव्ये गुर्ज्जराटश्च नाटजालन्धरादयः"॥

तत्र उत्तरस्थदेशाः।
"उत्तरे चीननेपालहूनकैकेयमन्दराः।
गान्धारहिमवत्क्रौञ्चगन्धमादनमालवाः।
कैलासमद्रकाश्मीरम्लेच्छदेशाः खसादयः"॥

तत्रैशानकोणस्थदेशाः।
"ऐशाने स्वर्णभौमश्च गङ्गाद्वारस्तु टङ्कणाः।
वाह्लीकब्रह्मपुरककीराता दरदादयः"॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ जपयज्ञकर्म्मोपयोगिकमठाकारचक्रम्। तस्य लिखनक्रमः।
"चतुरस्रां भुवं शिव! कोष्ठानां नवकं लिखेत्।
पूर्व्वकोष्ठादि विलिखेत् सप्तवर्गाननुक्रमात्॥
सप्तमीशे मध्यकोष्ठे स्वरान् दुग्मक्रमाल्लिखेत्।
दिक्षु पूर्व्वादितो यत्र क्षेत्राचाररसंस्थितिः॥
मुखं तत्तस्य जानीयात् हस्तावुभयतः स्थितौ॥
कोष्ठे कुक्षी उभे पादौ द्वे शिष्टं पुच्छमीरितम्॥
क्रमेणानेन विभजेन्मध्यस्थमपि भागतः"॥ * ॥
तस्याङ्गविशेषे स्थितस्य जपादौ गुणदोषाः यथा।
"मुखस्थो लभते सिद्धिं करस्थः स्वल्पजीवनः।
उदासीनः कुक्षिसंस्थः पादस्थो दुःखमाप्नुयात्॥
पुच्छस्थः पीड्यते मन्त्री बन्धनोच्चाटनादिभिः।
कूर्म्मचक्रमिदं प्रोक्तं मन्त्रिणां सिद्धिदायकम्"॥ * ॥
तदज्ञाने दोषो यथा, पिङ्गलायाम्।
"कूर्म्मचक्रमविज्ञाय यः कुर्य्यात् जपयज्ञकम्।
तस्य जपफलं नास्ति सर्व्वानर्थाय कल्पते"॥
इति तन्त्रसारः॥ (तन्त्रोक्तग्रहणीयमन्त्रशुभादिसूचककूर्म्माकारचक्रविशेषः। तत्स्वरूपादि यामले उक्तम्। यथा।
"कूर्म्मचक्रं प्रवक्ष्यामि शुभाशुभफलात्मकम्।
यज्ज्ञात्वा सर्व्वशास्त्रार्थं जानाति पण्डितोत्तमः॥
अभेद्यं भेदकं चक्रं स्वरतुण्डादरपूर्व्वकम्।
कूर्म्माकारं महाभद्रं चतुष्पादसमावृतम्॥
तुण्डे स्वरान्, दक्षपादे कवर्गं, वामपादके।
चवर्गं, कीर्त्तितं पश्चात् अधःपादे टवर्गकम्॥
तदधस्तु तवर्गः स्यादुदरे च पवर्गकम्।
यवान्तं हृदये प्रोक्तं शहान्तं पृष्ठमध्यके॥
लाङ्गूले क्षमावीजञ्च ह्यकारं लिङ्गमध्यके।
लिखित्वा गणयेन्मन्त्री चक्राकारं मनोहरम्॥
स्वरे लाभः कवर्गे श्रीश्चवर्गश्च विवेकदः।
टवर्गे राजपदवी तवर्गे धनवान् भवेत्॥
उदरे सर्व्वनाशः स्यात् हृदये बहुदुःखभाक्।
पृष्ठे च सर्व्वसन्तापः लाङ्गूले मरणं ध्रुवम्॥
वैष्णवे पृष्ठदेशे तु दुःखञ्च वामपादके।
विरुद्धदयलाभे तु न कुर्य्याच्चक्रचिन्तनम्॥
विरुद्धैके धर्म्मनाशो युग्मदोषे च मारणम्।
यत्र देवाक्षरश्चास्ति तत्र चेन्निजवर्णकम्॥
विरुद्धञ्च त्यजेच्चक्रमन्यमन्त्रं विचारयेत्।
पृथक् क्षोभे यदि भवेत् वर्णमाला महेश्वर!॥
यदि तत्सौख्यभावः स्यात् तत्सौख्यं नापि वर्ज्जयेत्॥
विभिन्नगेहे दोषश्चेत् शुभमन्त्रञ्च संत्यजेत्॥
इति ते कथितं देव! दृष्टादृष्टफलप्रदम्।
ये शोधयन्ति चक्रेन्द्रं मन्त्रसिद्धिप्रदं शुभम्"॥ * ॥
कूर्म्मरूपी विष्णुः केन रूपेण विराजते तत्संस्थानविवरणं मार्कण्डेयपुराणे ५८ अध्याये उक्तम्॥ तद्-यथा। क्रोष्टुकिरुवाच।
"भगवन्! कथितं सम्यक् भवता भारतं मम।
सरितः पर्व्वता देशा ये च तत्र वसन्ति व॥
किन्तु कूर्म्मस्त्वया पूर्व्वं भारते भगवान् हरिः।
कथितस्तस्य संस्थानं श्रोतुमिच्छाम्यशेषतः॥
कथं स संस्थितो देवः कूर्म्मरूपी जनार्द्दनः॥

शुभाशुभं मनुष्याणां बध्यते च तत कथम् ।
यथायत्र यथापादस्तस्य तद्ब्रूह्यशेषत ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
प्राङ्मुखो भगवान् । देव कूर्म्मरूपी व्यवस्थित ।
आक्रम्य भारत वर्षं नवभेदमिद द्विज ।॥
नवधा संस्थितान्यस्य नक्षत्राणि समन्तत ।
विषयाश्च द्विजश्रेष्ठ ! ये सम्यक तान्निबोध मे ॥
वेदमन्त्रा विमाण्डव्या शाल्वनीपास्तथा शका ।
उज्जिहानास्तथा वत्स। घोषसङ्ख्यास्तथा खशा ।
मध्ये सारस्वता मत्स्या शूरसेना समाथुरा ।
धर्म्मारण्या ज्योतिषिका गौरग्रीवा गुडाश्मका ॥
विदेहका सपाञ्चाला सङ्केता कङ्कमारुता ।
कालकोटिसपाषण्डा पारियात्रनिवासिन ॥
कापिङ्गला कुरुवाह्यास्तथैवोडुम्बरा जना ।
गजाह्वयाश्च कूर्म्मस्य जलमध्यनिवासिन ॥
कृत्तिका रोहिणी सौम्या एतेषा मध्यवासिनाम्।
नक्षत्रत्रितय विप्र। शुभाशुभविपाटकम् ॥
वृषध्वजोऽञ्जनश्चैव जम्ब्वाख्यो मानवाचल ।
शूर्पकर्णो व्याघ्रमुख खर्म्मक कर्व्वटाशन ॥
तथा चन्द्रेश्वराश्चैव खशाश्च मगधास्तथा ।
गिरयो मैथिला शुभ्रास्तथा वदनदन्तुरा ॥
प्राग्ज्योतिषा सलौहित्या सामुद्रा पुरुषादका ।
पूर्णोत्कटो भद्रगौरस्तथोदयगिरिर्द्विज ।॥
कषाया मेखलामुष्टास्ताम्रलिप्तैकपाद्‌पा ।
वर्द्धमाना कोशलाश्च मुखे कूर्म्मस्य संस्थिता ॥
रौद्र पुनर्व्वसु पुष्यो नक्षत्रत्रितय मुखे ।
पाद तु दक्षिणे देशा कौशके वदत श्रृणु ।
कलिङ्गवङ्गजठरा कोशला मृषिकास्तथा ।
चेदयश्चोर्द्धकर्णाश्च मत्स्याद्या विन्ध्यवासिन ॥
विदर्भा नारिकेलाश्च धर्म्मद्वीपास्तथैलिका ।
व्याघ्रग्रीवा महाग्रीवास्त्रैपुरा श्मश्रुधारिण ॥
कैष्किन्धा हैमकूटाश्च निषधा कटकस्थला ।
दशार्णाहारिका नग्ना निषादा काकुलालका ॥
तथैव पर्णशवरा पादे व पूर्व्वदक्षिणे ।
आश्लेषर्क्ष तथा पश्च फाल्गुन्य प्रथमास्तथा ॥
नक्षत्रत्रितय पादमाश्रित पूर्व्वदक्षिणम् ।
लङ्का कालाजिनाश्चैव शैलिका निकटास्तथा ।
महेन्द्रमलयाद्रौ च दर्दुरे च वसन्ति ये ।
कर्कोटकवने ये च भृगुकच्छा सकोङ्कणा ।
सर्व्वाश्चैव तथाऽऽभीरा वेण्यास्तीरनिवासिन ।
अवन्तयो दासपुरास्तथैवाकणिनो जना ॥
महाराष्ट्रा सकर्णाटा गोनर्दाश्चित्रकूटका ।
चोला कोलगिराश्चैव क्रौञ्चद्वीपजटाधरा ॥
कावेरी ऋष्यमूकस्था नासिक्याश्च ये जना ।
शङ्खशुक्त्यादिवैदूर्य्यशैलप्रान्तचराश्च ये ।
तथा वारिचरा कोला धर्म्मपट्टनिवासिन ।
गणवाह्या परा कृष्णाद्वीपवासनिवासिन ॥
सूर्य्याद्रौ कुमुदाद्रौ च ते वसन्ति तथा जना ।
औखावना सपिशिका स्तथा ये कर्म्मनायका ॥
दक्षिणा कौरुषा ये च ऋषिकास्तापसाश्रमा ॥
ऋषभा सिंहलाश्चैव तथा काञ्चीनिवासिन ।
तिलङ्गा कुञ्जरदरी कच्छवासाश्च ये जना ।
ताम्रपर्णी तथा कुक्षिरिति कूर्म्मस्य दक्षिण ।
फाल्गुन्यश्चोत्तरा हस्ता चित्रा चर्क्षत्रय द्विज ।॥
कूर्म्मस्य दक्षिणे कुक्षौ वाह्यपादस्तथापरम् ॥
काम्बोजा पह्लवाश्चैव तथैव वडवामुख ।
तथा च सिन्धुसौवीरा सानर्त्ता वनितामुखा ॥
द्रावणा भार्गिणा शूद्रा कर्णप्राधेयवर्व्वरा ।
किराता पारदा पाण्ड्यास्तथा पारशवा कला ॥
धूर्त्तका हैमगिरिका सिन्धुकालकवैरता ।
सौराष्ट्रा दरदाश्चैव द्राविडाश्च महार्णवा ॥
एते जनपदा पादे स्थिता वै दक्षिणेऽपरे ।
स्वात्यो विशाखा मैत्रञ्च नक्षत्रत्रयमेव च ॥
मणिमेघ क्षुराद्रिश्च खञ्जनोऽस्तगिरिस्तथा।
अपरान्तिका हैहयाश्च शान्तिका विप्रशस्तका ॥
कोकङ्कणा पञ्चदका वमना ह्यवरास्तथा ।
तारक्षुरा ह्यङ्गतका शर्करा शाल्मवेश्मका ॥
गुरुस्वरा फल्गुनका वेणुमत्याश्च ये जना ।
तथा फल्गुलुका घोरा गुरुहाश्च कलास्तथा ॥
एकेक्षणा वाजिकेशा दीर्घग्रीवा सचूलिका ।
अश्वकेशास्तथा पुच्छे जना कूर्म्मस्य संस्थिता ॥
ऐन्द्रमूलन्तथाषाढा नक्षत्रत्रयमेव च ।
माण्डव्याश्चण्डखाराश्च अश्वकालनतास्तथा ॥
कुन्यतालडहाश्चैव स्त्रीवाह्या वालिकास्तथा ।
नृसिंहा वेणुमत्याश्च वलावस्थास्तथापरे ॥
धर्म्मबद्धास्तथालूका उरुकर्म्मस्थिता जना ।
वामपादे जना पार्श्वे स्थिता कूर्म्मस्य भागुरे ॥
आषाढाश्रवणे चैव धनिष्ठा यत्र संस्थिता ।
कैलासो हिमवांश्चैव धनुष्मान् वसुमांस्तथा ॥
क्रौञ्चा कुरुवकाश्चैव क्षुद्रवीणाश्च ये जना ।
रसालया सकैकया भोगप्रस्था सयामुना ॥
अन्तर्द्वीपास्त्रिगर्त्ताश्च अग्रोज्या सार्द्दना जना ।
तथैवाश्वमुखा प्राप्ताश्चिविडा केशधारिण ॥
दासेरका वाटधाना शवधानास्तथैव च ।
पुष्कलाधमकैराता कथा तक्षशिलाश्रया ॥
अम्बाला मालवा मद्रा वेणुका सवदन्तिका ।
पिङ्गला मानकलहा हूणा कोहलकास्तथा ॥
माण्डव्या भूतियुवका शातका हेमतारका ।
यशोमत्या सगान्धारा खरसागरराशय ॥
यौधेया दासमेयाश्च राजन्या श्यामकास्तथा ।
क्षेमधूर्त्ताश्च कूर्म्मस्य वामकुक्षिमुपाश्रिता ॥
वारुणञ्चात्र नक्षत्र तत्र प्रोष्ठपदाद्वयम् ।
येन किन्नरराज्यञ्च पशुपाल सकीचकम् ॥
काश्मीरक तथा राष्ट्रमभिसारजनस्तथा ।
दरदास्त्वङ्गनाश्चैव कुलटा वनराष्ट्रका ॥
सैरिष्ठा ब्रह्मपुरकास्तथैव वनवाह्यका ।
किरातकौशिकानन्दा जना पह्लवलोलना ॥
दार्वादा मरकाश्चैव कुरटाश्चान्नदारका ।
एकपादा खशा घोषा स्वर्गभौमानवद्यका ॥
तथा यवना हिङ्गाश्चीरप्रावरणाश्च ये ।
त्रिनेत्रा पौरवाश्चैव गन्धर्व्वाश्च द्विजोत्तम ।॥
पूर्व्वोत्तरान्तु कूर्म्मस्य पादमेते समाश्रिता ।
रेवत्यश्विन्यौ याम्यर्क्षमिति त्रयम् ॥
तत्र पाद समाख्यात पाकाय मुनिसत्तम ।।
देशेष्वेतेषु चैतानि नक्षत्राण्यपि वै द्विज ।॥
एतत्पीडा अमी देशा पीड्यन्ते ये क्रमोदिता ।
यान्ति चाभ्युदय विप्र ! ग्रहै सम्यगवस्थितै ।
यस्यर्क्षस्य पतिर्यो वै ग्रहस्तद्भाविता भयम् ।
तद्देशस्य मुनिश्रेष्ठ। तदुत्कर्षे शुभागम ।
प्रत्येक देशसामान्य नक्षत्रग्रहसम्भवम् ॥
भय कोकस्य भवति शोभन वा द्विजोत्तम ! ।
स्वर्क्षैरशोभनैर्जन्तो सामान्यमिति भीतिदम ॥
ग्रहैर्भवति पीडोत्थमत्यायासमशोभनम ।
तथैव शोभन पाको दु स्थितैश्च तथा ग्रहै ॥
अल्पोपकाराय नृणा देशर्क्षेष्वात्मनो बुधे ।
द्रव्ये गोष्ठेऽथ भृत्येषु सुहृत्सु तनयेषु वा ॥
भार्य्यायाञ्च ग्रहे दु स्थे भय पुण्यवता नृणाम् ।
आत्मन्यथाल्पपुण्याना सर्व्वत्रैवातिपापिनाम् ।
नैकत्रापि ह्यपापाना भयमस्ति कदाचन ॥
दिग्देशजनसामान्य नृपसामान्यमात्मजम् ।
नक्षत्रग्रहसामान्य नरो भुङ्क्ते शुभाशुभम् ॥
परस्पराभिरक्षा च ग्रहादौस्थ्येन जायते ।
एतेभ्य एव विप्रेन्द्र ! शुभहानिस्तथाशुभे ॥
यदेतत् कूर्म्मसंस्थान नक्षत्रेषु मयोदितम् ।
एतत् तु देशसामान्यमशुभ शुभमेव च ।
तस्मात् विज्ञाय देशर्क्ष ग्रहपीडान्तथात्मन ॥
कुर्व्वीत शान्ति मेधावी लोकवादाश्च सत्तम ! ।
आकाशाद्देवतानाञ्च दैत्यादीनाञ्च दोर्हृदा ॥
पृथ्व्या पतन्ति ते लोके लोकवादा इति श्रुता ।
ता तथैव बुध कुर्य्यात् लोकवादान्न हापयेत् ॥
तेषान्तत्करणाद्दुग्ना युक्तो दुष्टागमक्षय ॥
शुभोदय प्रशान्तिश्च पापानां द्विजसत्तम ! ।
प्रज्ञाहानि प्रकुर्व्वन्ते द्रव्यादीनाञ्च कुर्व्वते ।
तस्माच्छान्तिपर प्राज्ञो लोकवादरतस्तथा ।
लोकवादांश्च शान्तीश्च ग्रहपीडासु कारयेत् ॥
अद्रोहानुपवासांश्च शस्त चैत्यादिवन्दनम् ।
जप होम तथा दान स्नान क्रोधादिवर्ज्जनम् ॥
अद्रोह सर्व्वभूतेषु मैत्रीं कुर्य्याच पण्डित ।
वर्ज्जयेदसतीं वाचमतिवादांस्तथैव च ॥
ग्रहपूजाश्च कुर्व्वीत सर्व्वपीडासु मानव ।
एव शाम्यन्त्यशेषाणि घोराणि द्विजसत्तम ! ॥
प्रयताना मनुष्याणा ग्रहर्क्षोत्थान्यशेषत ।
एष कूर्म्मो मया ख्यातो भारते भगवान् विभु ॥
नारायणो ह्यचिन्त्यात्मा यत्र सर्व्व प्रतिष्ठितम् ।
तत्र देवा स्थिता सर्व्वे प्रतिनक्षत्रसंश्रया ॥
तथा मध्ये हुतवह पृथ्वी सोमश्च वै द्विज ।।
मेषादयस्त्रयो मध्ये मुखे द्वौ मिथुनादिकौ ।
प्राग्दक्षिणे तथा पादे कर्किसिंहौ व्यवस्थितौ ।
सिंहकन्यातुलाश्चैव कुक्षौ राशित्रय स्थितम् ।
तुलाच वृश्चिकश्चोभौ पादे दक्षिणपश्चिमे ॥
पृष्ठे च वृश्चिकेनैव सह धन्वी व्यवस्थित ।
वायव्ये चास्य वै पादे धनुर्ग्राहादिक त्रयम् ।
कुम्भमीनौ तथैवास्य उत्तरां कुक्षिमाश्रितौ ।
मीनमेषौ द्विजश्रेष्ठ ! पादे पूर्व्वोत्तरे स्थितौ ॥
कूर्म्मे देशास्तथर्क्षाणि देशेष्वेतेषु वै द्विज ! ॥
राशयश्च तथर्क्षेषु ग्रहराशिष्ववस्थिता ।

स्मादग्रहर्त्तपीड़ासु देशपीड़ां विनिर्दिशेत् ॥
तत्र स्नात्वा प्रकुर्व्वीत दानहोमादिकं विधिम् ।
न एष वैष्णवः पादो ब्रह्मा मध्ये ग्रहस्य यः" ॥"॥
विष्णुः । स एव कश्यपसंज्ञया परिकीर्त्त्यते तत्प्रमा-
णादिकं यथा,—शतपथब्राह्मणे । ७ । ५ । १ । ५ ।
"स यत्कूर्म्मो नाम । प्रजापतिः प्रजा असृजत
यदसृजताकरोत् तद् यदकरोत् तस्मात् कूर्म्मः
कश्यपो वै कूर्म्मस्तस्मादाहुः सर्व्वाः प्रजाः का-
श्यप्य" इति ॥ अत्र सायनाचार्य्यदत्तभाष्यम् ।
स यत् कूर्म्म इति । "परमेश्वरेणेदं सकलं जगत्
क्रियते तस्मात्तस्य कूर्म्म इति संज्ञा । कश्यपो वै
कूर्म्म इत्यनेन परमेश्वरस्यैव कश्यपनामास्ति ।
तेनैव इमाः सर्व्वाः प्रजा उत्पादितास्तस्मात्
सर्व्वा इमाः प्रजाः काश्यप्य इत्युच्यन्ते । कश्यप
कस्मात् पश्यको भवतीति निगमात् पश्यतीति
पश्यः सर्व्वज्ञतया सकलं जगत् विजानाति स पश्य-
पश्य एव निर्भ्रमतया तिसृष्टमपि वस्तु यथार्थं जा-
नात्येव अतः पश्यक इति । आद्यान्ताक्षरविपर्य्यया-
सिद्धेः सिंहः कृतिस्तर्कुरित्यादिवत् कश्यप इति रूप-
वरट् इत्येतस्योपरि महाभाष्यप्रमाणेन पदं सिध्य-
तिं अतः एतद् विज्ञायते काश्यप्यः प्रजा इति" ॥)
कूर्म्मपृष्ठः, पुं, (कूर्म्मस्य पृष्ठमिव । कठोरत्वात् तथा-
त्वम् ।) चन्द्रानवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कच्छ-
पस्य पृष्ठदेशः ॥ (यथा, महाभारते ३ । ४६ । ११ ।
"गूढ़गुल्फशिरौ पादौ ताम्रायततलाङ्गुली ।
कूर्म्मपृष्ठोन्नतौ चापि शोभेते किन्द्विग्यौवितौ" ॥)
कूर्म्मपृष्ठकं, क्ली, (कूर्म्मपृष्ठमिव कायते प्रकाशते
इति । कै + कः ।) शरावम् । इति शब्दचन्द्रिका
शरा इति भाषा ॥
कूर्म्मराजः, पुं, (कूर्म्मरूपेण कूर्म्मेषु वा राजते यः ।
राज् + अच् ।) कच्छपराजः । तत्पर्य्यायः । अकू-
पारः २ परीवर्त्तः ३ । इति जटाधरः । तथाहि ।
"पृथ्वि ! स्थिरा भव भुजङ्गम ! धारयैनां
त्वं कूर्म्मराज ! तदिदं द्वितयं दधीथाः ।
दिक्कुञ्जराः कुरुत तत्त्रितये दिधीर्षा-
मार्य्यः करोतु हरकार्म्मुकमाततज्यम्" ॥
इति महानाटकम् ॥ स एवादिकच्छपः । यथा ।
"विलोक्य विघ्नेशविधिं तदेश्वरी
दुरन्तवीर्य्योऽवितथोऽभिसन्धिः ।
कृत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं महत्
प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार ॥
सुरासुरेन्द्रैर्भुजवीर्य्यवेपितं
परिभ्रमन्तं गिरिमङ्ग ! पृष्ठतः ।
बिभ्रत्तदावर्त्तनमादिकच्छपो
मेनेऽङ्गकण्डूयनमप्रमेयः" ॥
इति श्रीभागवते । ८ । ७ । ८,१० ॥
कूल, आवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-सेट् ।) मधुखरी । कूलति वाटी प्राचीरम् ।
इति दुर्गादासः ॥
कूलं, क्ली, (कूलति जलप्रवाहं आवृणोतीति । कूल्
+ अच् ।) नद्या जलसमीपस्थानम् ।
(यथा, रघुः । १६ । २५ ।
"इत्यध्वनः कैश्चिदहोभिरन्ते
कूलं समासाद्य कुशः सरय्वाः" ।)
तत्पर्य्यायः । रोधः २ तीरम् ३ प्रतीरम् ४ तटम्
५ तटः ६ तटी ७ । इत्यमरः । १ । १० । ७ ।
रोधम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ वेला ९ । इति
जटाधरः ॥ (कूल्यते आव्रियतेऽसौ । कूल + घञर्थे
कः ।) स्तूपः । सैन्यपृष्ठम् । तड़ागः । इति विश्वः ॥
कूलकं, क्ली, पुं, (कूल + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
स्तूपः । इति मेदिनी । तीरम् । इति विश्वः ॥
कूलकः, पुं, (कूल + संज्ञायां कन् ।) कृमिपर्व्वतः ।
इति मेदिनी । उइर ढिपि इति भाषा ॥
कूलङ्कषः, पुं, (कूलं तीरं कषति भिनत्तीति । कष् +
खश् मुम् च ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कूलङ्कषा, स्त्री, (कूलङ्कष + टाप् ।) नदी । इति
हलायुधः । (यथा, शाकुन्तले ५ माङ्के ।
"व्यपदेशमाविलयितुं समीहसे मां च नाम पात-
यितुम् । कूलङ्कषेव सिन्धुः प्रसन्नमोघं तटतरुञ्च" ॥)
कूलभूः, स्त्री, (कूलस्य तीरस्य भूः भूमिः ।) तीर-
भूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥
कूलवती, स्त्री, (कूलं तटः अस्त्यस्याः । अस्त्यर्थे
मतुप् मस्य वः । ततो ङीप् ।) नदी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
कूलहण्डकः, पुं, (कूले तड़ागादौ ऊहते संघीभव-
तीति । ऊहि संघे + ण्वुल् इदित्वात् नुम् च ।
पृषोदरात् उकारलोपः ।) जलावर्त्तः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
कूवरः, पुं, क्ली, (कू शब्दे + वरच् ।) युगन्धरः ।
यत्र रथस्य युगकाष्ठमासज्यते तत् । इत्यम-
रमेदिनीकरौ ॥ (यथा, रामायणे ३ । २८ । ३० ।
"हेमचन्द्रमसम्बाधं वैदूर्य्यमणिकूवरम्" ॥
रथमित्यर्थः ।)
कूवरः, पुं, (कु + वरच् ।) कुब्जकः । कुँजा इति
भाषा । मनोज्ञे, त्रि । इति मेदिनी ॥
कूवरी, स्त्री, (कूवर + गौरादित्वात् ङीष् ।) कम्ब-
लाच्छादितरथः । इति हलायुधः ॥
कूष्माण्डः, पुं, (कु ईषत् ऊष्मा अण्डेषु वीजेषु यस्य ।)
कर्कारुः । गणदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
(कूष्माण्डाकारत्वात् शिवगणोऽपि तन्नाम्नाऽऽख्या-
यते । यथा, भागवते २ । ६ । ४२ । "अन्ये च ये
प्रेतपिशाचभूतकूष्माण्डयादोम्रगपक्ष्यधीशाः" ॥
ऋषिविशेषः । यथा, याज्ञवल्क्ये ।
"कूष्माण्डो राजपुत्त्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः" ॥
यजुर्व्वेदिकमन्त्रविशेषः । यथा, मनुः ८ । १०६ ।
"कूष्माण्डैर्वापि जुहुयाद् घृतमग्नौ यथाविधि" ॥
"कूष्माण्डमन्त्रा यजुर्व्वेदिकाः यद्देवा देवहेलनमित्ये-
वमादयः । तैर्मन्त्रदेवतायै घृतमग्नौ जुहुयात्" ।
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)
कूष्माण्डकः, पुं, (कूष्माण्ड + स्वार्थे कन् ।) कूष्माण्डः ।
इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
कूष्माण्डी, स्त्री, (कूष्माण्ड + गौरादित्वात् जातित्वात्
वा ङीष् ।) ओषधिः । अम्बिका । इति हेमचन्द्रः ॥
(अम्बिकायाश्च कूष्माण्डबलिप्रियत्वात् तथात्वम् ।
मन्त्रात्मकदेवतासु ऋक्षु तु स्त्रियां ङीप् । यथा,
याज्ञवल्क्ये ।
"त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा कूष्माण्डीभिर्घृतं शुचिः ।
सुरापः स्वर्णहारी च रुद्रजापी जले स्थितः" ॥
"त्रिरात्रमुपोषितः कूष्माण्डीभिर्यद्देवा देवहेडन-
मित्याद्याभिः कूष्माण्डदृष्टाभिरनुष्टुभिर्मन्त्रलिङ्ग-
देवताभिश्चतस्त्रिभिश्चत्वारिंशद्घृताहुतीर्हुत्वा शुचि-
र्भवेत्" ॥ तथा, मिताक्षरायाम् "अथ कूष्माण्डी-
भिर्जुहुयाद्योऽपूतमिवात्मानं मन्येत यदर्व्वाचीं
नमेनेत्यूर्ध्वमायास्तस्मान्मुच्यते यद्योनौ वा रेतः
सिक्त्वा यच्चान्यच्च सप्रादिति" । वशिष्ठस्मृतौ च ।
"सर्व्वेदपवित्राणि वक्ष्याम्यहमतः परम् ।
येषां जपैश्च होमैश्च पूयन्ते नात्र संशयः ॥
अघमर्षणं देवकृतं शुद्धवत्यस्तरत् समाः ।
कूष्माण्ड्यः पावमान्यश्च दुर्गासावित्र्ययैव च" ॥)
कृकणा, स्त्री, (कुष + युच् । पृषोदरात् पूर्व्वदीर्घः ।)
कुकणा । इति शब्दरत्नावली ॥
कूहा, स्त्री, (कु कुत्सितं ईषद्वा ऊह्यतेऽत्र । ऊह
वितर्के + अधिकरणे घञर्थे कः । यद्वा कुहयति
मोहयति लोकान् । कुह + कः पृषोदरादित्वाद्
दीर्घः ।) कुज्झटिका । इति शब्दरत्नावली ।
कुया इति भाषा ॥
कृ, ञ हतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-
अनिट् ।) ञ, करति करते । अयं कैश्चित् न
मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
कृ, ञ न वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-उभं-सकं-
अनिट् ।) ञ न, कृणोति कृणुते । इति दुर्गादासः ॥
कृ, ञ द ङ कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां-उभं
-सकं-अनिट् ।) ञ द, करोति कुरुते । ङ, कृत्रि-
मम् । अस्मादगुणौ मकारोऽप्यगुणौ वा वक्तव्य
इति वररुचिः ॥ "तेन किं करोमि कथं कुर्म्मि
क्वानु गच्छामि माधव ! । दुर्य्योधनविहीनन्तु
शून्यं सर्व्वमिदं जगत्" ॥ इति दुर्गादासः ॥
कृकः, पुं, (कृ + काक् ।) गलः । इति हेमचन्द्रः ॥
कृकणः, पुं, (कृ इति कणति शब्दं करोतीति । कृ +
कणशब्दे + अच् ।) क्रकरपक्षी । कयार इति
भाषा । इत्यमरः । २ । ५ । १९ ॥ कृमिः । इति
हारावली ॥
कृकरः, पुं, (कृ करणं स्रष्ट्यादिकार्य्यं करोतीति ।
कृ + ट ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कृ
इति क्षुतादिशब्दं करोतीति ।) शरीरवाय्वपञ्च-
वाय्वन्तर्गतवायुविशेषः । यथा,—
"कृकरस्तु क्षुते चैव जवाकुसुमसन्निभः" ।
इति शारदातिलकटीका ॥ क्रकरपक्षी । इति
शब्दरत्नावली ॥ चयकम् । करवीरवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
कृकला, स्त्री, (कृकाकारं गलदेशाकृतिं लातीति ।
ला + कः टाप् च ।) पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥
(कृकं शोभितगलं लातीति । कृकलासस्त्री । यथा,
इन्द्रजालतन्त्रे ।
"सर्पदन्तं गृहीत्वा तु कृष्णवृश्चिककण्टकम् ।
कृकलासस्रसंयुक्तं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत्" ॥)

कृकलाश, पुं, (कृक कण्ठं लासयति शोभायुक्तं करोति । कृक+लस+णिच्+अच् । पृषोदरात् तालव्यशकारः ।) कृकलास । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृकलास, पुं, (कृकं कण्ठं लासयति शोभान्वितं करोतीति । कृक+लस+णिच् अच् ।) जन्तुविशेषः । काँकलास इति भाषा ॥
(यथा, भागवते । ८ । १० । ११ ।
"शिवाभिराखुभिः केचित् कृकलासैः शशैर्नरैः" ।)
तत्पर्य्यायः । सरटः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥ वेदारः ३ प्रकचपात् ४ हथाङ्गनः ५ प्रतिसूर्य्यः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रतिसूर्य्यकशयानकः ७ वृत्तिसः ८ कण्टकागारः ९ दुरारोहः १० द्रुमाश्रयः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सूर्य्यवंशोद्भवो नृगनामको राजा ब्रह्मशापवशेन कृकलासत्व गतस्तद्विवरणं महाभारते १३ । ७० अध्याये । उक्तं यथा,—
"यथैव कीर्त्यते सद्भिर्ब्राह्मणस्वाभिमर्षणे ।
नृगेण सुमहत्कृच्छ्रं यदवाप्तं कुरूद्वह ॥
अद्यायत महाकूपस्तृणवीरुत्समावृतः ।
प्रयत्नं तत्र कुर्व्वाणास्तस्मात् कूपाज्जलार्थिनः ॥
श्रमेण महता युक्तास्तस्मिंस्तोये सुसंवृते ।
ददृशुस्ते महाकायं कृकलासमवस्थितम् ॥
तस्य चोद्धरणे यत्नमकुर्व्वंस्ते सहस्रशः ।
प्रग्रहैश्चर्म्मपट्टैश्च तं बद्ध्वा पर्व्वतोपमम् ।
नाशक्नुवन् समुद्धर्त्तुं ततो जग्मुर्जनार्द्दनम् ।
खमावृत्योदपानस्य कृकलासः स्थितो महान् ।
तस्य नास्ति समुद्धर्त्तेत्यथ कृष्णे न्यवेदयन्" ॥)

कृकवाकु, पुं, (कृकेण गलेन वक्ति । "कृके वच कश्च" । उणा १ । ६ । इति कृकशब्दे उपपदे वच् कथा ञ्णादेशः ।) कुक्कुटः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥ (यथा, माघे ११ । ८ । "अनुनयमगृहीत्वा व्याजसुप्ता पराची स्वनमथ कृकवाकोस्तारमाकर्ण्य कल्ये" ॥) मयूरः । सरटः । इति मेदिनी ॥

कृकवाकुध्वज, पुं, (कृकवाकुः मयूरः ध्वजे रथध्वजे यस्य ।) कार्त्तिकेयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृकाटिका, स्त्री, (कृकं कण्ठं अटति व्याप्नोति कण्ठं व्याप्नोतीति भावः । अट+ण्वुल् टाप् अत इत्वञ्च ।) घाटा । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥ घाड़ इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते "चतुर्द्द मर्म्माणि चत्वारो धमन्योऽष्टौ मातृका द्वे कृकाटिके" ॥ "कायकृपंदमीलन्ताधिपं । गुरुमन्मथविपत्रकृत्तदारसंस्कारैति सन्धिमर्म्माणि" ॥)

कृकुलास, पुं, (कृकलास+पृषोदरात् साधुः ।) कृकलास । इत्यमरटीका ॥

कृच्छ्र, क्ली, (कृन्तति सुखम् । कृति छेदने "कृतेश्छ्रः च" । उणा । २ । २१ । इति रक् छ्रश्चान्तादेशः ।) कष्टम् । (यथा, मनुः ६ । ७८ ।
"यदा भूत्वा यदा हस्ता यदा वा कृष्णवित्तदा ।
तदा तन्निमित्तेन कृच्छ्रादपाहादिमुच्यते" ॥
"शिलाकृत्स्ना वा समदः कृच्छ्रा
अष्टेव कर्म्मैणि अपन स्यात्" ॥
"रेतोविघातप्रभवे तु कृच्छ्रे
समीक्ष्य दोषं प्रतिकर्म्म कुर्य्यात्" ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये ॥)
तद्वति त्रि ॥ कृन्तत्यनेन पापमिति । सान्तपनादिव्रतम् । इत्यमरः । २ । ७ । ४२ ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये ।
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
जग्ध्वा परेऽह्न्युपवसेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरन्" ॥)
स्मृतौ व्रते पुलिङ्गोऽप्ययम् ॥
पापम् । इति मेदिनी ॥ मूत्रकृच्छ्ररोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
("हरीतकीगोक्षुरराजवृक्ष
पाषाणभिद्धन्वयवासकानाम् ।
क्वाथं पिबेन्माक्षिकसम्प्रयुक्तम् ।"
इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहे मूत्रकृच्छ्राधिकारे ॥
व्यसनम् । यथा, रामायणे ४ । १४ । १४ ।
"अन्ततं नोक्तपूर्व्वं मे चिरं कृच्छ्रेऽपि तिष्ठता ।
धर्म्मलोभपरीतेन न च वक्ष्ये कथञ्चन" ॥)

कृच्छ्रातिकृच्छ्र, पु, (कृच्छ्रात् कष्टादपि अतिकृच्छ्रः ।) व्रतविशेषः । यथा, वशिष्ठः । "अब्भक्षस्तृतीयकृच्छ्रातिकृच्छ्रो यावत् सकृदाददीत । यावदेकवारमुदकं हस्तेन गृहीतुं शक्नोति तावन्नवसु दिवसेषु भक्षयित्वा त्र्यहमुपवासः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः" ॥ यमस्तु यथा । "द्वादशाहन्तु निराहारः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । एतत् कृच्छ्रातिकृच्छ्रद्वयं द्वादशाहसाध्यमशक्तविषयम्" ॥ ब्रह्मपुराणम् ।
"चरेत् कृच्छ्रातिकृच्छ्रञ्च पिबेत्तोयञ्च शीतलम् ।
एकविंशतिरात्रन्तु कालेष्वेतेषु संयतः" ॥
कालेष्विति प्रातःसायंमध्याह्नेष्वित्यर्थः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (यथा, मनुः ११ । २०८ ।
"अवगूर्य्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्व्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम्" ॥)

कृच्छ्रारि, पु, (कृच्छ्रस्य मूत्रकृच्छ्ररोगस्य कष्टस्य वा अरिर्नाशकः ।) विष्णुक्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृच्छ्रार्द्ध, पुं, (कृच्छ्रस्य अतीवक्लेशसाध्यव्रतविशेषस्य अर्द्धं अर्द्धविशेषः । दिनषट्कसाध्यत्वात्तथात्वम् ।) दिनषट्कसाध्यव्रतविशेषः । यथा, आपस्तम्बः ।
"सायं प्रातस्तथैकैकं दिनद्वयमयाचितम् ।
दिनद्वयञ्च नाश्नीयात् कृच्छ्रार्द्धं सोऽभिधीयते" ॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

कृणु, पुं, (करोति प्रतिमूर्त्त्यादिकम् । कृ+बाहुलकात् नु णत्वञ्च ।) चित्रकरजातिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृत्, इ ञ प छिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां पर सक सेट् ।) इ, कृन्त । ञ प, कृन्तति । (यथा, हितोपदेशे,—
"न छिन्द्यात् विश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति" ॥)
अनचूर्णादिशाखादिणभेद वृक्षादेर निष्ठायां आविकमेन छिन्ने कथा कृत्तम् न इम्मुखश्वो नेम् कौशलादय अभिध रचनार्थः । तेन धातुभेदे अनीयादीनां धावितां पाठमाचा इत्यादि सिद्धमिति रमानाथः । मनितं यतितं इत्यादि सिद्धमिति क्रमदीश्वरः । इदित्करणमाभ्यां यङ्लुकि निष्ठायां इम्निषेधार्थं इति केचित् । चरीकृत्त इति । किञ्चैतन्मते धावितादौ धावनं धावः धावोऽस्य जातः धावितः इत्यादि समाधानम् । 'विरचितनिकृन्तनकुन्तमुखाहतिकेतकिदन्तुरिताशे" इत्यत्र निकृन्तन इति अथ देवोक्तं निकृन्तं करोति इति शतन्तात् शौनन्द्यादित्वादने साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

कृत्, इ ध वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधां पर सक सेट् । इन्निष्ठायामनिट् ।) इ, कृत्त । ध, कृणत्ति चर्म्म । इति दुर्गादासः ॥

कृत, क्ली, (क्रियते सत्यमेवानुष्ठीयतेऽस्मिन् यद्वा क्रियते सत्यं स्थाप्यते लोको यत्र । कृ+क्त ।) सत्ययुगम् । (यथा, विष्णुपुराणे । २ । १ । ४१ ।
"कृतत्रेतादिसर्गेण युगाख्या ह्येकसप्ततिः" ॥)
पर्य्याप्तम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ७६ ॥ फलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ अलमर्थः । इति मेदिनी ॥ (यथा,— शाकुन्तले १ माङ्के । "अथवा कृतं सन्देहेन" ॥ पुं, वसुदेवस्य रोहिण्यां पत्न्यां जातः पुत्रविशेषः । यथा, भागवते ९ । २४ । ४६ ।
"बलं गदं सारणञ्च दुर्म्मदं विपुलं ध्रुवम् ।
वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत्" ॥)

कृत, त्रि, (क्रियते विधीयते हन्यते निष्पाद्यते वा । कृ+कर्म्मणि क्त ।) विहितम् । (यथा, वेणीसंहारे ।
"कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकम्" ॥)
हिंसितम् । इति मेदिनी ॥ निष्पादितम् । इत्यमरटीकायां मथुरानाथः ॥

कृतक, क्ली, (कृत+स्वार्थे कन् ।) विड्लवणम् । इत्यमरः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,
"विडमथाक्च कृतकं तथा द्राविडमासुरम्" ॥
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
कृन्ततीति कृती छेदने+"बहुलमन्यत्रापि" । उणा २ । ३७ । इति क्तन् । मिथ्या । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ पुं, वसुदेवस्य मदिरायां पत्न्यां जातः पुत्रविशेषः । यथा, भागवते ९ । २४ । ४८ ।
"नन्दोपनन्दकृतकशूराद्या मदिरात्मजाः" ॥
त्रैलोक्यमेतत् कृतकमित्युच्यते कार्य्यत्वात् । यथा, विष्णुपुराणे । २ । ७ । १९ २० ।
"पादगम्यन्तु यत्किञ्चित् वस्त्वस्ति पृथिवीमयम् ।
स भूर्लोकः समाख्यातो विस्तारोऽस्य मयोदितः ॥
भूमिसूर्य्यान्तरं यत्तु सिद्धादिमुनिसेवितम् ।
भुवर्लोकस्तु सोऽप्युक्तो द्वितीयो मुनिसत्तम ॥
ध्रुवसूर्य्यान्तरं यच्च नियुतानि चतुर्द्दश ।
स्वर्लोकः सोऽपि गदितो लोकसंस्थानचिन्तकैः ॥
त्रैलोक्यमेतत् कृतकं मैत्रेय ! परिपठ्यते ।
जनस्तपस्तथा सत्यमिति चाकृतकं त्रयम् ॥
कृताकृतयोर्मध्ये महर्लोक इति स्मृतः ।
शून्यो भवति कल्पान्ते योऽत्यन्तं न विनश्यति" ॥
अत्र काल्यादौ श्रीमद्भागवतादिष्वोक्तम् ।
यथा,—
"त्रैलोक्यं कृतकं प्रतिकल्पं कार्य्यत्वात् ।

जनलोकादिविषयं यत्कृतकं प्रतिकल्पमकार्य्यत्वात् ॥
महलोकस्य कृतकाकृतकत्वे हेतुमाह शून्य इति" ।)

कृतकः, त्रि, (कृन्तति स्वरूपम् । कृत् + कुन् । करणात् जात इत्यर्थः । कृत्रिमस्य स्वरूपाच्छादकत्वात् तथात्वम् ।) कृत्रिमः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । २ । २९ ।
"एतेन विधिना कृष्णः कृतकेन यथानलः" ।)

कृतकर्म्मा, [न्] त्रि, (कृतं कर्म्म येन सः ।) कार्य्यक्षमः । तत्पर्य्यायः । प्रवीणः २ शिक्षितः ३ निष्णातः ४ निपुणः ५ दक्षः ६ कृतहस्तः ७ कृतमुखः ८ कुशलः ९ चतुरः १० अभिज्ञः ११ विज्ञः १२ वैज्ञानिकः १३ पटुः १४ छेकः १५ विदग्धः १६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते १।१५५।२९।
"अथवाप्यहमेवैनं हनिष्यामि वृकोदर ! ।
कृतकर्म्मा परिश्रान्तः साधु तावदुपारम" ॥
पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १४९ । ६७ ।
"इन्द्रकर्म्मा महाकर्म्मा कृतकर्म्मा कृतागमः" ॥)

कृतकृत्यः, त्रि, (कृतं निष्पादितं कृत्यं कार्य्यं येन सः ।) निष्पन्नकर्म्मा । समाप्तकार्य्यः । यथा, माघे ।२।३२।
"कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्द्धयति तस्य ताम्" ॥

कृतकोटिः, पुं, (कृता विहिता कोटिः शास्त्राणां अन्तरर्थादिभेदने पूर्व्वपक्षविशेषो येन । यद्वा, कृता लब्धा कोटिः श्रेष्ठता येन । धातूनामनेकार्थत्वात् कृधातुरत्र प्राप्त्यर्थे वर्त्तते ।) काश्यपमुनिः । उपवर्षमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृतक्रियः, त्रि, (कृता क्रिया कार्य्यं येन सः ।) कृतकार्य्यः । यथा, मनुः । ५ । ९९ ।
"विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्त्रियो वाहनायुधम् ।
वैश्यः प्रतोदं रश्मीन् वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः" ॥

कृतघ्नः, त्रि, (कृतं येन केनचिज्जनेन उपकृतं हन्ति नाशयति यः । अपकारादिप्रवृत्तया दुष्टबुद्ध्या उपकृतस्यानङ्गीकारकत्वात् तथात्वम् ।) कृतहन्ता । अर्थात् येन केनचित्कृतस्य उपकारादेर्घातकः अस्वीकर्त्ता । नेमकहाराम इति पारस्य भाषा ॥ (यथा, मनुः ४ । २१४ ।
"पिशुनानृतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिणस्तथा ।
शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च" ॥)
तस्य प्रायश्चित्ताभावो यथा,—
"ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरे च गुरुतल्पगे ।
निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः" ॥
स तु बहुविधो यथा,—
"भर्त्तृपिण्डापहर्त्ता च पितृपिण्डापहारकः ।
यस्मादधीत्वा विद्याञ्च दक्षिणां न प्रयच्छति ॥
पुत्रान् स्त्रियश्च यो द्वेष्टि यश्च तान् घातयेन्नरः ।
कृतस्य दोषं वदति सकामान् न करोति यः ॥
न स्मरेच्च कृतं यस्तु आश्रमान् यस्तु दूषयेत् ।
सर्व्वांस्तानृषिभिः सार्द्धं कृतघ्नानब्रवीन्मनुः" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे स्कान्दपुराणवचनम् ॥

कृतच्छिद्रा, स्त्री, (कृतं छिद्रं यस्याम् ।) कोषातकी लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृतज्ञः, त्रि, (कृतं उपकृतं जानाति स्वीकरोति यः । ज्ञा + कः ।) मर्य्यादी ।

(यथा, मनुः । ७।२०९–२१० ।
"धर्म्मज्ञञ्च कृतज्ञञ्च तुष्टिप्रकृतिमेव च ।
अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघुमित्रं प्रशस्यते ॥
प्राज्ञं कुलीनं शूरञ्च दक्षं दातारमेव च ।
कृतज्ञं धृतिमन्तञ्च कष्टमाहुररिं बुधाः" ।)
कुक्कुरे, पुं । इति मेदिनी ॥
(पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १४९ । २२ ।
"अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान्" ॥)

कृतत्रा, स्त्री, (कृतं त्रायते । कृत + त्रै + कः ।) त्रायमाणा लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृतदासः, पुं, (कृतः विहितः कृतनियमो वा दासः ।) नारदोक्तपञ्चदशदासान्तर्गतदासविशेषः । स तु केनचिन्निमित्तेन एतावत्कालपर्य्यन्तं तवाहं दास इति कृतसमयः । इति क्रमसंग्रहः ॥

कृतपुङ्खः, त्रि, (कृतः अभ्यस्तः पुङ्खः पुङ्खयुक्तो वाणो येन ।) वाणशिक्षाविचक्षणः । भाल तिरन्दाज इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कृतहस्तः २ सुप्रयोगविशिखः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ६८ ॥

कृतपूर्व्वी, [न्] त्रि, (कृतं निष्पादितं पूर्व्वमनेन । कृतपूर्व्व + "सपूर्व्वाच्च" । ५ । २ । ८७ । इति इनिः ।) पूर्व्वनिष्पन्नकर्म्मा । यथा । कृतपूर्व्वी कटम् । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

कृतफलं, क्ली, (कृतं फलं यस्य ।) कक्कोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृतफला, स्त्री, (कृतं फलं यस्याः ।) कोलशिम्बी इति राजनिर्घण्टः ॥

कृतमालः, पुं, (कृता माला अस्य । मालावद्दुत्पन्नप्रसूनत्वादस्य तथात्वम् ।) आरग्वधवृक्षः । सोंदालि इति भाषा । इत्यमरः । २ । ४ । २४ ॥ कर्णिकारवृक्षः । स तु लघ्वारग्वधः । इति राजनिर्घण्टः । छोट शोनालु इति भाषा ॥ (अस्य पर्य्याया यथा ।
"आरेवतो राजवृक्षः प्रग्रहश्च तुरङ्गुलः ।
आरग्वधोऽथ शम्पाकः कृतमालः सुवर्णकः" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
चरके कल्पस्थाने ऽष्टमेऽध्याये ऽस्य पर्य्याया यथा ।
"आरग्वधो राजवृक्षः सम्पाकश्च तुरङ्गुलः ।
प्रग्रहः कृतमालश्च कर्णिकारोऽवघातकः" ॥)

कृतमुखः, त्रि, (कृतं संस्कृतं मुखं यस्य ।) कृतकर्म्मा । कृती । इत्यमरः । ३ । १ । ४ ॥

कृतलक्षणः, त्रि, (कृतानि लक्षणानि अस्य ।) गुणैः प्रतीतः । शौर्य्यादिगुणैः ख्यातः । इत्यमरः । ३ । १ । १० ॥ (पुं, सर्व्वलक्षणवत्त्वात् विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६४ ।
"अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्षणः" ॥)

कृतवेतनः, त्रि, (कृतं विहितं वेतनं यस्य ।) वेतनेन नियुक्तदासादिः । इति स्मृतिः ॥

कृतवेधकः, पुं, (कृतः वेधोऽस्य । ततः कप् ।) घोषातकी । इति रत्नमाला । श्वेतघोषा इति भाषा ॥

कृतवेधना, स्त्री, (कृतं वेधनं यस्याः ।) कोषातकी लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृतश्रमः, त्रि, (कृतः श्रमो यत्र ।) महोत्साहः । येन श्रमः कृतः सः । इति शब्दमाला ॥

कृतसापत्निका, स्त्री, (कृतं सापत्न्यं यस्याः । कप् टाप् ततः अत इत्वे य लोपः ।) कृतसपत्नीभावा । प्रथमविवाहिता स्त्री । तत्पर्य्यायः । अध्यूढा २ अधिविन्ना ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥ कृतसापत्नका ४ कृतसापत्नी ५ कृतसापत्नीका ६ । इति तट्टीकायां रमानाथः ॥

कृतहस्तः, त्रि, (कृतः अभ्यस्तः हस्तः वाणादिनिक्षेपलाघवरूपा शिक्षा येन सः ।) कृतपुङ्खः । सुशिक्षितशरमोचनयोधादिः । इत्यमरः २ । ८ । ६८ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ५६ । २० ।
"अप्राप्तांश्चैव तान्पार्थश्चिच्छेद कृतहस्तवत्" ॥)

कृताञ्जलिः, त्रि, कृतः अञ्जलिः येन सः । बद्धाञ्जलिः । यथा, छन्दोगपरिशिष्टे ।
"तदसंयुक्तपार्ष्णिर्वा एकपादर्द्धपादपि ।
कुर्य्यात्कृताञ्जलिर्वापि ऊर्द्ध्ववाहुरथापि वा" ॥
इति सूर्य्योपस्थाने आह्निकाचारतत्त्वम् ॥ (कृतः अञ्जलिरिव पत्रसङ्कोचो येन ।) औषधिभेदे, पुं । इति धरणी ॥

कृतान्तः, पुं, (कृतः अन्तः नाशः, शास्त्रनिर्णयः, विपर्य्ययो वा येन । यथायथं व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या ।) यमः । (यथा, गौः रामायणे । ५ । ३५ । ३ ।
"ऐश्वर्य्ये वा सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदारुणे ।
रज्ज्वेव पुरुषो बद्धा कृतान्तेनोपनीयते" ।)
सिद्धान्तः । (यथा, भगवद्गीतायाम् । १४ । १३ ।
"पञ्चेमानि महावाहो कारणानि निबोध मे ।
साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्व्वकर्म्मणाम्" ॥
दैवम् । पूर्व्वदेहकृतं फलोन्मुखीभूतं शुभाशुभकर्म्म । अकुशलकर्म्म । इत्यमरः । ३ । ३ । ६४ ॥ शनिवारः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, तिथितत्त्वधृतज्योतिषवचने ।
"कृतान्तकुजयोर्वारे यस्य जन्मदिनं भवेत्" ॥
यमदैवत्यभरणीनक्षत्रम् । तेन द्वितसङ्ख्या ॥ अश्वियमदहनेति वचनात् ॥)

कृतान्तजनकः, पुं, (कृतान्तस्य यमस्य जनकः जन्मदाता ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृतान्ता, स्त्री, (कृतान्त + टाप् ।) रेणुकानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृतार्थः, त्रि, (कृतः निष्पादितः प्राप्तो वा अर्थः प्रयोजनं येन ।) कृतप्रयोजनः । कृतकार्य्यः । यथा, माघे । १ । ९ । "विलोकनेनैव तवामुना मुने कृतः कृतार्थोऽस्मि निवर्हितांहसा" ॥

कृतालयः, पुं, (कृते अन्यकृतगर्त्ते जलाशयादौ आलयः आश्रयो यस्य ।) भेकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कृतः आलयः येन । कृतवासे, त्रि । यथा, रामायणे ।
"यत्र ते दयिता भार्य्या तनयाश्च कृतालयाः" ॥)

कृतावश्यिकः, त्रि, (कृता आवश्यिका येन ।) वस्त्रादिना कृतपृष्ठजानुजङ्घादिबन्धः । इति कात्यायनः ॥ (यथा, आह्निकतत्त्वधृतकात्यायनवचने ।
"प्रौढपादो न कुर्व्वीत स्वाध्यायमपितर्पणम् ।
आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।

कृतावश्यक्रियको यस्तु प्रौढपाद स उच्यते ।)
कृति, स्त्री, (कृ + भावे क्तिन् ।) करणम् । हिंसा । इति मेदिनी ॥ (पुरुषप्रयत्न । कर्त्तृव्यापार । क्रिया । यथा, मुग्धबोधे ।
"जगता कारक कृष्ण कृतिर्मुररिपोरियम्" ॥
पु, ऋषिविशेष यथा, विष्णुपुराणे । ३ । ६ ।७
"हिरण्यनाभशिष्यश्च चतुर्विंशतिसंहिता ।
प्रोवाच कृतिनामासौ शिष्येभ्य स महामति" ॥
नृपभेद । यथा, मार्कण्डेयपुराणे ८ । २१ ।
'सप्ताश्वमेधानाहृत्य राजसूयञ्च पार्थिव ।
कृतिर्नाम श्रुत स्वर्गात् असत्यवचनात् सकृत" ॥
न नु जनकवंशजात । यथा, भागवते ९।१३।२६।
"बहुलाश्वो धृतेस्तस्य कृतिरस्य महावश" ॥
विंशत्यक्षरपादकच्छन्दोभेद ॥ यथा कृति प्रकृतिराकृति । विंशतिसङ्ख्या । कर्त्तनी । यथा ऋग्वेदे । १ । १६८ । ३ ।
"येषामसेषु रम्भिणीव रारभे
हस्तेषु खादिश्च कृतिश्च सन्दधे" ॥
विद्या । यथा महाभारते । १३ । १४९ । ७२ ।
'अनुत्तमो दुराधर्ष कृतज्ञ कृतिरात्मवान्' ॥)
कृतिकर, पु (कृतिसङ्ख्याः विंशतिसङ्ख्याः करा यस्य ।) रावण । इति शब्दमाला ॥
कृती [न्] त्रि, (कृत कर्म्म प्रशस्तमस्यास्तीति अत० इनि ।) निपुण । पण्डित । इत्यमर ।३ १।४॥ साधु । पुण्यवान् । इति शब्दरत्नावली ॥ (कृत क्रिय । यथा रघौ ३ । ५१ ।
"गृहाण शस्त्र यदि सर्ग एष त
नावन्यनिर्जित्य रघु कृती भवान्" ।)
कृत्त,त्रि, (कृती च प च छिदि + क्त ।) छिन्नम् । चेष्टितम् । इति हेमचन्द्र ॥
कृत्ति, स्त्री, (कृत्यते इति । कृत + कर्म्मणि क्तिन् ।) कृष्णसारादिचर्म्म । इत्यमर । २ । ७ । ४७ ॥
(यथा, महादेवध्याने ।
'समन्तात् स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्ति वसानम्' ॥)
त्वक् । भूर्ज्ज । कृत्तिकानक्षत्रम् । इति मेदिनी ॥
कृत्तिका, स्त्री, (कृन्तति उग्रत्वात् । कृत + 'कृतिभिदिलतिभ्य कित्' उणा ३ । १४७ । इति तिकन् कित्त ।) अश्विन्यादिसप्तविंशत्यन्तर्गततृतीयनक्षत्रम् । तत्पर्य्याय । बहुला २ अग्निदेवा ३ । इति हेमचन्द्र ॥ तस्या रूपम् । अग्निशिखाकृतिषट्तारकामयम् । इति कालिदास । क्षुरनिभषट्तारामयम् । इति कश्चित् । तस्या अधिष्ठात्री देवता अग्नि । सा तु मेषराशिगता । इति दीपिका ॥ तत्र जातस्य फलम् ।
"क्षुधाधिक सत्यधनैर्व्विहीनो
वृथाटनोत्पन्नमति कृतघ्न ।
कठोरवाक् साहितकर्म्मकृत् स्यात्
चेत् कृत्तिकाया मनुज प्रसूत " ॥
इति कोष्ठीप्रदीप ॥
कृत्तिकाभव, पु, (कृत्तिकाया भवोऽस्य ।) चन्द्र । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कृत्तिकाधर । इति केचित् ।)

कृत्तिकासुत पु, (कृत्तिकाभि सुत तया पालितत्वात् ।) कार्त्तिकेय । इति हेमचन्द्र ॥
कृत्तिवास पु, (कृत्त्या गजासुरचर्म्मणा वस्ते स्व कटिदेश आच्छादयति य । वस आच्छादने + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) शिव । इति द्विरूपकोष ॥
कृत्तिवासा [स्] पु, (कृत्तिर्गजासुरस्य चर्म्म वासोऽस्य ।) शिव । इत्यमर । १ । १ । ३३ ॥
(यथा च महादेवस्य चर्म्माम्बरत्व जात तथा काशीखण्डे ६८ अध्याये वर्णित यथा,—
"कोलाहलो महानासीत् त्राहि त्राहीति सर्व्वत ।
महिषासुरपुत्त्रोऽसौ समायाति गजासुर ॥
प्रमथ्नन् प्रमथान् सर्व्वान् निजवीर्य्यमदोद्धत ।
यत्र यत्र धरायां स चरण प्रणिधोति हि ॥
चचलाल दोलयाश्रुके तत्र तत्रास्य भारत ।
ऊरुवेगेण तरव पतन्ति शिखरै सह ॥
तस्य दोर्दण्डवातेन चूर्णा स्युश्च शिलोच्चया ।
यस्य मौलिनसङ्घर्षात् घना व्योम त्यजन्त्यलम् ॥
नीलिमान न चाद्यापि जहूस्तत्केशसङ्गजम् ।
यस्य नि श्वाससम्भारैरुत्तरङ्गा महाम्बुध ॥
नाद्याप्यमन्दकल्लोला भवन्ति तिमिभि सह ।
योजनानां सहस्राणि नव यस्य समुच्छ्रय ॥
तावानेव हि विस्तारस्तनोर्मायाविनोऽस्य हि ।
यन्नेत्रयो पिङ्गलिमा तथा तरलिमा पुन ॥
विद्युता नोज्झितऽद्यापि सोऽयमायाति सत्वर ।
या या दिश समभ्येति सोऽय दुष्टमहादानव ॥
नाद्य समीभवेदस्य साध्वसादिव दिग्भयम् ।
ब्रह्मदत्तवरस्याय तृणीकृतजगत्त्रय ॥
अवध्योऽह भवामीति स्त्रीपुम्भि कामनिर्ज्जितै ।
तलस्त्रिशूलहेतिस्तमायान्त दैत्यपुङ्गवम् ॥
विज्ञायावध्यमन्येन शूलेनाभिजघान तम् ।
प्रोतस्तेन त्रिशूलेन स च दैत्यो गजासुर ॥
छत्रीकृतमिवात्मान मन्यमानो जगौ हरम् ॥
गजासुर उवाच ।
त्रिशूलपाणे । देवेश । जाने त्वा स्मरहारिणम् ।
तव हस्ते मम वध श्रेयानेव पुरान्तक । ।
किञ्चिद्विज्ञप्तुमिच्छामि अवधेहि ममेरितम् ।
सत्य ब्रवीमि नासत्य मृत्युञ्जय । विचारय ।
त्वमेको जगतीवन्द्यो । विश्वस्योपरि सस्थित ॥
अह त्वदुपरिष्टाच्च स्थितोऽस्मीति जित मया ।
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि त्वत्त्रिशूलाग्रसस्थित ॥
कालेन सर्व्वैर्मर्त्तव्य श्रेयसे मृत्युरीदृश ।
इति तस्य वच श्रुत्वा देवदेव कृपानिधि ।
प्रोवाच प्रहसन् शम्भुर्घण्टोद्भवगजासुरम् ॥
ईश्वर उवाच ।
गजासुर । प्रसन्नोऽस्मि महापौरुषसेवधे । ।
स्वनुकूल वर ब्रूहि ददामि सुमते ऽसुर । ॥
इत्याकर्ण्य स दैत्येन्द्र प्रत्युवाच महेश्वरम् ॥
गजासुर उवाच ।
यदि प्रसन्नो दिग्वासस्तदा नित्य वसान मे ।
इमा कृत्ति विरूपाक्ष । त्वत्त्रिशूलाग्निपाविताम् ।
सुप्रमाणा सुखस्पर्शा रणाङ्गणपणीकृताम् ।
दृष्टगन्धि सदैवास्तु सदैवास्त्वतिकोमला ।
सदैव निर्म्मला चास्तु सदैवास्त्वतिमङ्गला ॥
महातपानलज्वाला प्राप्यापि सुचिर विभो । ।
न दग्धा कृत्तिरेषा मे पुण्यगन्धनिधिस्तत ॥
यदि पुण्यवती नैषा मम कृत्तिर्दिगम्बर । ।
तदा त्वदङ्गसङ्गोऽस्या कथ जातो रणाङ्गने ॥
अन्यञ्च मे वर देहि यदि तुष्टोऽसि शङ्कर । ।
नामास्तु कृत्तिवासास्ते प्रारभ्याद्यतन दिनम् ॥
इति तस्य वच श्रुत्वा तथेत्युक्त्वा च शङ्कर ।
पुन प्रोवाच त दैत्य भक्तिनिर्म्मलमानसम् ॥
ईश्वर उवाच ।
शृणु पुण्यनिधे । दैत्य । वरमन्य सुदुर्लभम् ।
अविमुक्ते महाक्षेत्रे त्यक्तकलेवर । ॥
इद पुण्यशरीर ते क्षेत्रेऽस्मिन् मुक्तिसाधने ।
मम लिङ्ग भवत्वत्र सर्व्वेषा मुक्तिदायकम् ॥
कृत्तिवासेश्वर नाम महापातकनाशनम् ।
सर्व्वेषामेव लिङ्गाना शिरोभूतमिद वरम् ॥
यावन्ति सन्ति लिङ्गानि वाराणस्या महान्त्यपि
उत्तम तावतामेतदुत्तमाङ्गवदुत्तमम् ' ॥ * ॥
यदि चात्र गजासुरचर्म्मणाच्छादकत्व वर्णित तथापि कार्य्यावस्थाविशेषेण व्याघ्रचर्म्मणोऽप्यस्य परिधेयत्व दृश्यते यथा व्याघ्रकृत्ति वसानमिति ध्यानादौ स्फुटमेव वस्तुतस्तु नह्येतत् वाह्यचर्म्मादिविषय एव ग्रन्थकारेण भगवता महर्षिणा वर्णित त्रिगुणात्मिका प्रकृतिरेव तस्याच्छादिका इति आध्यात्मिकी सरूपोक्ति । यथा,
"गुणमयी मायैषा वावह तस्य परमस्य आच्छादनी" । व्याघ्रइत्यादेरुक्तिस्तु मायाया वैचित्र्यप्रदर्शनायैव । अपि च कटिदेशपर्य्यन्तोक्तिरेकपाद एव मायाच्छादितत्वात् । यथा, श्रुति ।
"पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादोऽस्ति स्वयप्रभ" ।)
कृत्नु,त्रि, (कृ + "कृहनिभ्या क्त्नु" । उणा ३ । ३० । इति क्त्नु ।) शिल्पी । इत्युणादिकोष ॥ (यथा,— ऋग्वेदे १ ९२।१०। ' श्वघ्नीव कृत्नुर्विज आमिनाना मर्त्तस्य देवी जरयन्त्यायु " ॥)
कृत्य स्त्री, (कृ + "विभाषा कृवृषो " ।३।१।१२०। इति क्यप् तुगागमश्च ।) कार्य्यम् ।
(यथा, गो रामायणे ३ । ६० । २७ ।
"तथा स राक्षसोक्त्वा राक्षसेन्द्र प्रतापवान् ।
निष्क्रान्ता पुरात्तस्मौ कि कृत्यमिति चिन्तयन्" ॥)
प्रयोजनम् । इति हेमचन्द्र ॥
कृत्य, त्रि, (कृ + क्यप् तुगागमश्च ।) विद्विष्ट । इति मेदिनी ॥ धनादिभिर्भेद्य । इति जटाधर ॥ प्रत्ययविशेष । यथा,—
"कृत्या षट् ते समाख्याता अपवृत्तौ भावकर्म्मणो ।
तथानीयादयस्तत्राद्यस्तेलिम कर्म्मकर्त्तरि" ॥
इति सुपद्मसम्मता कारिका ॥ कर्त्तरि कर्म्मणि चार्थे विहिता कृत्या वाच्यलिङ्गा स्यु । कृत्याश्चादय वोपदेवमते "त स्या " "कृद्भे कभावे" इत्युक्ते क्वचित् कृत्या कर्त्तर्य्यपि स्यु । कर्त्तरि यथा भवन्तस्त भव्या सता भव्य वनम् । कर्म्मणि यथा, ग्रामो गन्तव्य नगरी गमनीया पुर गम्यम् ।

कर्त्तरि कर्म्मणि त्रिं स्त्रातव्यं स्थेयं भस्म-भूयम् ॥ ब्रह्मभूया इह भावे कृत्याः । ध्वसं-ज्ञादानित्येव कृत्योऽर्कः भिद्योद्ध्यौ नदौ । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥

कृत्या, स्त्री, (कृ + भावे क्यप् ।) क्रिया । यथा कां कृत्यामकार्षीः । देवता । यक्षदेवताविशेषः । इत्य-मरभरतौ ॥ यथा, प्रबोधचरिते ।

"कृत्यामुत्पादयामासुर्ज्वालामालोज्ज्वलाकृतिम्" ॥

तस्या ध्यानं यथा,—

"क्रोधाज्ज्वलन्तीं ज्वलनं वमन्तीं
दृष्टिं दहन्तीं दितिजं ग्रसन्तीम् ।
भीमं नदन्तीं प्रणमामि कृत्यां
रोरूयमाणां कृधयोग्रकालीम्" ॥ * ॥

आभिचारिकी क्रिया । यथा,—

"रोगकृत्याग्रहादीनां निराशः शान्तिरीरिता ।
वश्यं जनानां सर्व्वेषां विधेयत्वमुदीरितम्" ॥

इति षट्कर्म्मदीपिका ॥

कृत्रिमं, क्ली, (कृ + क्त्रिः मप् च ।) विड्लवणम् । इति मेदिनी । काचलवणम् । जवादिनामगन्ध-द्रव्यम् । रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृत्रिमः, पुं, सिह्लकः । (तुरुष्कनामगन्धद्रव्यविशेषः ।) इति मेदिनी ॥ (कृ + "ड्वितः क्त्रिः" ।कृत्या क्रियया निर्वृत्त इति "त्रेर्मप् नित्यम् ।" इति मप् ।) द्वाद-शविधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । इति जटाधरः । (एतद्विषयकविवरणन्तु पुत्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कृत्रिमः, त्रि, ("ड्वितः क्त्रिः" । ३ । ३ । ८८ । इति क्त्रिः । ततः कृत्या निर्वृत्तः । "त्रेर्मप् नित्यम्" ४ । ४ । २० । इति मप् ।) करणाज्जातः । रचितः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघौ १९ । ३७ ।

"प्रावृषि प्रमदबर्हिणेष्वभूत्
कृत्रिमाद्रिषु विहारविभ्रमः" ॥)

कृत्रिमकः, पुं, (कृत्रिम + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) तुरुष्कनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृत्रिमधूपकः, पुं, (कृत्रिमः विविधसुगन्धिद्रव्यादि कल्पितो धूपः । ततः स्वार्थे कन् ।) नानासुगन्धि-द्रव्यकृतदशाङ्गादिधूपः । तत्पर्य्यायः वृक्षधूपः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १२८ ॥

कृत्रिमपुत्रः, पुं, (कृत्रिमश्चासौ पुत्रश्चेति ।) द्वादश-पुत्रमध्ये पुत्रविशेषः । तथा च मनुः ।

"सदृशन्तु प्रकुर्य्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् ।
पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः" ॥

अस्यार्थः । "यः पुनः समानजातीयं पित्रोःपार-लौकिकश्राद्धादिकरणाकरणाभ्यां गुणदोषौ भवत इत्येवमादिज्ञं पुत्रगुणैश्च मातापित्रोराराधनादि-भिर्युक्तं पुत्रं कुर्य्यात् स कृत्रिमाख्यः पुत्रो बोध्यः" । इति कुल्लूकभट्टः ॥ पुत्तलिका । यथा । कुमारे । १ । २९ ।

"सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च
रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनाम्" ॥

कृत्रिममित्रः, पुं, (कृत्रिमं मित्रं इति । पुं स्त्वं निया-मकात् ।) रचितबन्धुः । इति स्मृतिः ॥

कृत्सं, क्ली, (कृन्तति कृणत्ति वा । कृत् छेदे वेष्टने च । "कृवृजिसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यः कित्" । उणां ३ । ६६ । इति सः किच्च ।) जलम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-मुणादिवृत्तिः ॥ समुदायः । इत्युणादिकोषः ॥

कृत्स्नं, क्ली, (कृत् + क्स्न प्रत्ययः ।) जलम् । सर्व्वम् । (यथा, गीतायाम् । ११ । १३ ।

"तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा" ॥)

कुक्षिः । इति मेदिनी ॥

कृत्स्नः, त्रि, (कृत् + "कृत्यसृभ्यां क्स्नः" । उणां ३ । १७ । इति क्स्नः ।) अशेषः । समस्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ६५ ॥ (यथा, मनुः २ । १६५ ।

"तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः ।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना" ॥)

कृदरः, पुं, (कृ + अच् । "कृदरादयश्च" । उणां ५ । ४१ । इति साधुः ।) धान्यादिकोष्ठम् । गोला इति भाषा ॥ इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कृन्तत्रं, क्ली, (कृन्तति इति । "कृतेर्नुम् चेति" । उणां ३ । १०६ । इति कत्रन् नुम् च ।) लाङ्गलम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कृन्तनं, क्ली, (कृत्यते इति । कृत् + भावे ल्युट् ।) छेदनम् । यथा, कर्म्मलोचने नारदवचनम् ॥

"कृन्तनं नखकेशानां छेदनञ्च वनस्पतेः ।
शावाशौचे न कर्त्तव्यं पाठनं पठनन्तथा" ॥

(यथा च गीतगोविन्दे, १ । ३२ ।

"विगलितलज्जितजगदवलोकनतरुणकरुणकृतहासे । विरहिनिकृन्तनकुन्तमुखाकृतिकेतकिदन्तुरिताशे" ॥)

कृप, ऊ ङ व लृ कल्पने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) सप्तमस्वरी । कल्पनं सामर्थ्यम् । ऊ, अकल्पिष्ट अक्लृप्त । ङ, कल्पते कल्पत्त्ववदिति हलायुधः ॥ व, कल्प्स्यति चिक्लृप्सति । लृ, अक्लृपत् । हते तस्मिन् प्रियं श्रुत्वा कल्पृता कीर्तिं परां प्रभुरिति अनेकार्थत्वेऽन्तर्भूत-ण्यर्थत्वात् जनयितेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कृप, ल दौर्ब्बल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां-परं-अकं-सेट् ।) सप्तमस्वरी । कृपयति । षष्ठस्वरीति त्रिलोचनः । इति दुर्गादासः ॥

कृप, कि युतौ । चित्रे । कल्पने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-अकं सकञ्च-सेट् ।) सप्तम-स्वरी । कि कल्पयति कल्पति । कृपः क्लृपोऽक-मादाविति क्लृपादेशः । इति दुर्गादासः ॥

कृपः, पुं, (कृपा अस्त्यस्य पालनसाधनत्वेन । अर्श-आदित्वात् अच् ।) कृपाचार्य्यः । स तु द्रोणाचार्य्य-श्यालकः । इति मेदिनी ॥ तथा चोक्तम् ।

"गौतमान्मिथुनं जज्ञे शरस्तम्बाच्छरद्वतः ।
अश्वत्थाम्नश्च जननी कृपश्चैव महाबलः" ॥

इति महाभारतम् ॥ (स तु गौतमवंशस्य शरद्वतः पुत्रः राज्ञा शान्तनुना कृपया पालितः अतः कृप इति नाम्ना प्रसिद्धः । सोऽसौ यावज्जीवं कौमार-ब्रह्मचर्य्यमालम्ब्य कुरुबालकानामाचार्य्यत्वे भीष्मा-दिभिर्नियोजितः । कुरुक्षेत्रयुद्धे दुर्य्योधनपक्षमा-श्रित्य पाण्डवैः सह संग्रामं कृत्वा लोकक्षयकारे तस्मिन् समरे अमरत्वात् न निहतः ॥ अस्य उत्पत्तिविवरणन्तु महाभारते १ । १३० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥) व्यासः । इति धरणी । (राजर्षि-विशेषः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ३ । १२ ।

"शग्धि यथा रुशमं श्यावकं कृपमिन्द्र ! प्रावः स्वर्णरम्" । "रुशमं श्यावकं कृपं च एतन्नामकान् एतान् राजर्षीन् यथा प्रावः" । इति भाष्यम् ॥)

कृपणः, त्रि, (कल्पते स्वल्पमपि दातुम् । कृप् + बाहुलकात् क्युन् अत एव न लत्वम् ।) अदाता । (यथा, व्यासोक्तौ ।

"दातारं कृपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुञ्चति" ॥)

तत्पर्य्यायः । कदर्य्यः २ किम्पचानः ३ मितम्पचः ४ क्षुद्रः ५ । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥ किम्पचः ६ अनमितम्पचः ७ । इति तट्टीका ॥ मन्दः ८ कीपाटः ९ कुसुत् १० कीनाशः ११ । इति जटा-धरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । ७५ ।

"दाता लघुरपि सेव्यो भवति न कृपणो महा-नपि समृद्ध्या । कूपोऽन्तः स्वादुजलः प्रीत्यै लोकस्य न समुद्रः" ॥ दीनः । यथा, हैः रामायणे ३ । ३२ । २८ ।

"ततः स पुरुषव्याघ्रकर्णं सहलक्षणः ।
द्विजेभ्यो बालवृद्धेभ्यः कृपणेभ्यो ह्यदापयत्" ॥

पारिभाषिककृपणमाह ॥ महाव्यसनप्राप्तो दीनः । यथा, रामायणे ४ । २१ । १९ ।

"आदितः शास्त्रनिर्यः कृपणो न स राघव ! ।
महात्मा व्यसनं प्राप्तो दीनः कृपण उच्यते" ॥

यो हि अक्षरं ब्रह्म अविज्ञाय लोकान्तरगामी भवति सः । यदुक्तं वृहदारण्यके याज्ञवल्क्यप्रक-रणे । "यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्मा ल्लोकात् प्रैति स कृपणः" इति ॥ दुहिता हि कृपापात्रत्वात् कृपणम् । यदुक्तं मनौ ४ । १८५ ।

"भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्य्या पुत्त्रः स्वका तनुः ।
छाया स्वोदासवर्गश्च दुहिता कृपणं परम्" ॥)

कुत्सितः । इति मेदिनी ॥

कृपणः, पुं, कृमिः । इति मेदिनी ॥

कृपा, स्त्री, (क्रपेः सम्प्रसारणञ्चेति भिदादिपाठादङ् टाप् च ।) करुणा । इत्यमरः । १ । ७ । १८ ॥ (यथा, महाभारते ।

"उवाच भीमं कल्याणी कृपान्वितमिदं वचः" ॥)

कृपाणः, पुं, (कृपां नुदति प्रेरयति दूरीकरोतीत्यर्थः । नुद प्रेरणे + अन्येभ्योऽपीति डः । पूर्व्वपदादिति णत्वम् ।) खड्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८९ ॥ (यथा, कालिकापुराणे ।

"जघान दैत्यमतिरक्तलोचना
कृपाणपाशाङ्कुशशूलपट्टिशैः" ॥)

कृपाणकः, पुं, (कृपाण + स्वार्थे कन् ।) खड्गः । इति हारावली ॥

कृपाणिका, स्त्री, (कृपाणक + स्त्रियां टाप् अत इत्वं च ।) छुरिका । इति हेमचन्द्रः ॥

कृपाणी, स्त्री, (कृपाण + गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्त्तरी । इत्यमरः । २ । १० । ३४ ॥ छुरिका । इति मेदिनी ॥

कृपाद्वैतः, पुं, (कृपायां कृपावितरणे वा अद्वैतः अद्वि-तीयः ।) बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृपालुः, त्रि, (कृपां लाति आदत्ते। ला + कुः। यद्वा कृपाविद्यतेऽस्यामिन्वा। कृपा + आलुच्।) दयालुः। इत्यमरः। ३।१।१५॥ (यथा भागवते। ४।१२।५१। "कृपालोर्दीननाथस्य देवास्तस्यानुमन्वते"॥)

कृपी, स्त्री, (कृप + ङीष्।) द्रोणाचार्य्यपत्नी। इति मेदिनी॥ (यथा, महाभारते। १।१३१।२२। "शारद्वतीं ततो भार्य्यां कृपीं द्रोणोऽन्वविन्दत"॥ अस्या जन्मविवरणं यथा,— पुरा किल महर्षेर्गौतमस्य पुत्त्रः शरद्वान् नाम महर्षिः धनुर्व्वेदपरत्वात् विपुलेन तपसा च इन्द्रं सन्तापयामास। इन्द्रस्तु अस्य तपोविघ्नं चिकीर्षुः जानपदीं नाम स्वर्व्वेश्यां प्राहिणोत्। अथ रूपयौवनाढ्यां तामवलोकयतस्तस्य सहसा रेतश्चस्कन्द तत्तु शरस्तम्बे स्थापितं सत् द्विधाऽभवत्। ततस्तस्मात् मिथुनं समजायत। तदैव राजा शान्तनुर्म्मृगयामागतः अपत्यमिथुनं समवलोक्य राजधानीमानीय संस्कारादिभिः संवर्द्धयामास। कृपया संवर्द्धनाच्च कृपः कृपीति तयोर्नाम चक्रे। सेयं कृपाचार्य्यस्य भगिनी। एषैव अश्वत्थाम्नो जननीत्यवगन्तव्या॥)

कृपीटं, क्ली, (कृप + "कृतॄकृपिभ्यः कीटन्"। उणा० ४।१८४। इति कीटन्। बाहुलकात् गत्वाभावः।) उदरम्। जलम्। इति मेदिनी॥ विपिनम्। इन्धनम्। इति शब्दरत्नावली॥

कृपीटपालः, पुं, (कृपीटं जलं पालयतीति। पालि + अण्।) कर्णधारः। समुद्रः। इति मेदिनी। पवनः। इति शब्दरत्नावली॥

कृपीटयोनिः, पुं, (कृपीटस्य जलस्य योनिः कारणं "वायोरग्निरग्नेरापः" इति श्रुतेस्तथात्वम्। यद्वा कृपीटं काष्ठं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य।) अग्निः। इत्यमरः। १।१।५६॥

कृपीपतिः, पुं, (कृप्याः कृपभगिन्याः पतिर्भर्त्ता।) द्रोणाचार्य्यः। इति शब्दमाला॥

कृपीपुत्त्रः, पुं, (कृप्याः पुत्त्रः।) अश्वत्थामा। इति भूरिप्रयोगः॥

कृपीसुतः, पुं, (कृप्याः सुतः।) अश्वत्थामा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कृमिः, पुं, (क्रामतीति। क्रमु पादविक्षेपे + "क्रमितमिचमितिम्भ्यश्च" इत्यत्र "इन्"। उणा०। ४।१२१। इति इन्। "भ्रमे सम्प्रसारणञ्च" इति अनुवृत्तः सम्प्रसारणञ्च।) कीटः। पोका इति भाषा। तत्पर्य्यायः। नीलाङ्गुः २। इत्यमरः। २।५।१३॥ निलाङ्गुः ३ क्रिमिः ४। इति तट्टीका॥ पुलकः ५। इति जटाधरः॥ लाक्षा। कृमिलः। खरः। इति विश्वमेदिन्यौ॥ उदरजातकीटरोगः। तस्यौषधं यथा,—

"वदरीकारवीमूलं गुडाब्देन समन्वितम्।
कृमिणा साधितं भक्ष्या कृमीन्सर्व्वान् हरेच्छिवः"॥

इति गारुडे १९४ अध्यायः॥

("कृमयो द्विविधाः प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरसम्भवाः।
बाह्याः यूका प्रसिद्धाः स्युः किक्षुलूकास्तथान्तराः॥
अन्यथा हि भवेद्बाह्या मलधातोस्तु सम्भवाः।
तेषां वक्ष्यामि सम्भूतिं बाह्याभ्यन्तरे तथा॥
स्वप्नाद्रतिवशात् स्वेदात् चिन्तया शोचनादपि।
कफधातुसमुद्भूतास्तीव्रा यूका भवन्ति हि॥
यूकाः कृष्णाः परः श्वेता स्मृतीवाच्चर्म्मणि स्थिताः।
सूक्ष्मातिविकटाः स्वल्पाश्चर्म्माभ्याश्चर्म्मयूकिकाः॥
चतुर्थी लिक्षुकी नाम चतुर्था मूत्रसम्भवा॥
मत्कुणाद्याश्च चत्वारो बाह्योपद्रवकारिणः।
यूका मस्तकसंस्थाने श्वेता वस्त्रनिवासिनी॥
चर्म्मयूका नेत्रचर्म्मे सूक्ष्मे रोमणि पक्षिका।
उष्णस्पर्शनिषेवाच्च अजीर्णे मधुरद्रवात्॥

स्वल्पान्नगोधूमयवान्नपिष्ट-
गुडेन वा क्षीरविपर्य्ययेण।
दिवाशयाने च कपित्थकेन
चर्म्मीव पापोदकसेवनेन॥
संजायते तेन महाशयेषु
कृमिकृत् कोष्ठविकारकारि॥

मणिधास्ते समुद्दिष्टास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्।
कफकोष्ठ मलाधारे कोष्ठे सर्पन्ति सर्पवत्॥
पृथुमध्या भवन्त्येके केचित् किंशुकसन्निभाः।
धान्याङ्कुरनिभाः केचित् केचित् सूक्ष्मास्तथाणवः॥
सूचीमुखाः परिक्षयान्त्यावि सादयन्ति ते।
वक्ष्यामि लक्षणं तेषां चिकित्साञ्च शृणुष्व मे॥
ज्वरो विवर्णता शूलं वा वमिहृत् क्लेदनं भ्रमः।
अरुचिर्नत्यवैवर्ण्यमतीसारः सकोशिकाम्॥
गर्ज्जनं जठरे चैव मन्दाग्नित्वञ्च जायते।
पिपासा पीतता नेत्रे क्रिमुभिः पीडितस्य च॥
इति गण्डूपदलक्षणम्॥ * ॥
सूचीवत्तुदते कण्ठे रात्रौ चैवातिसार्य्यते।
यस्तदा भक्षयत्यन्नं रात्रौ वा वमते भृशम्॥
क्लेदो मुखेऽरुचिर्भ्रान्तिर्मन्दाग्नित्वञ्च वेपथुः।
तृष्णा च ज्वरो ज्ञेयाः सूचीमुखकृमीरजाम्॥
इति सूचीमुखलक्षणम्॥ * ॥
ये च धान्याङ्कुरास्तेषां वक्ष्याम्यथ च लक्षणम्।
मलाशयस्थाः कृमयो मलं घ्नन्ति ते भृशम्॥
तैस्तु सपीड्यते देहे विट्भेदं पक्वमता।
कृष्णस्थापि च तद्वत् क्लेदं कृमयो जनयन्ति ते॥
हारीत सम्प्रश्नायन् पादौ संगृह्य पृच्छति।
कथं दृष्टे मनुष्यस्य मलमूत्रवसाशये॥
सम्भवन्ति कथञ्चादौ वर्द्धयन्ति कथं पुनः।
कथं वा शीर्य्यमरथे नानाकारविभक्षणे॥
जायन्ते कथं कृमयः सूक्ष्माधोगामिनोऽप्यथ।
नानाऽऽमपक्वभक्ष्याणि दह्यते वा जठराग्निना॥
कथन्ते कृमयस्तान्ते न दह्यन्तेऽन्तराग्निना।
एवं पृष्टो महाचार्य्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गवः॥
आत्रेय उवाच।
वत्सपुत्त्र। महाबाहो। कृमिसम्भवकारणम्।
विरुद्धान्नरसैः पुत्त्र। रक्तञ्चैवास्य कुप्यति॥
कफमेकादिनं याति शुक्रशोणितकारणं व्रजेत्।
पञ्चभूतात्मके वायौ तत्तु जाता सचेतनाः॥
कोष्ठाग्निना न दह्यन्ते न जीर्य्यन्ते रसाग्निना।
विषे जातो यथा कीटो न विषेण म्रियते क्वचित्॥
तथा जठराग्नेरुद्भूता न जठराग्निना जीर्य्यन्ति।
भेषजं सम्प्रवक्ष्यामि येन तेऽपि सरन्ति वै॥
पतन्ति वा प्रशमयन्ति भेषजानि शृणुष्व मे।

यथाऽजमोदा कृमिशत्रुनाम्ना
वीजं शठी रामठकं त्रिवृच्च।
उष्णाम्बुना सम्परिपिष्य पेयं
पतन्ति शीघ्रं मलधातुकीटाः॥
शठी पलाशी पिचुमर्द्दपत्रात्
विडङ्गकाम्पिल्लविषा रसोनम्।
सम्पिष्य मूत्रेण चिरत्रयुक्तम्
विनाशनं सर्व्वकृमीवजानाम्॥

मरिचं पिप्पलीमूलं विडङ्गं शिग्रुपत्राणि कान्चिकान्वितम्।
गोमूत्रेण तु पेयं पानं शीघ्रं कृमीन् हन्ति॥

मुस्ता विशाला त्रिफला सुपर्णी
शिग्रुः सदारु सनिशेन कल्कः।
पानं सकृष्णाः कृमिघ्नचूर्णं
विनाशनं सर्व्वकृमीवजाय"॥

"मातुलुङ्गस्य मूलानि रसोनं कृमिनिघ्नकम्।
अजमोदा निम्बपत्रं गोमूत्रेण तु पेषयेत्॥
पानमेतत् प्रशमन्ति कृमिदोषनिवारणम्।
ज्वरघ्नोक्तानि पथ्यानि कृमिदोषे प्रदापयेत्॥
इति कृमिचिकित्सा"॥ * ॥

इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे कृमिचिकित्सा नाम पञ्चमोऽध्यायः॥ * ॥

अस्य निदानपूर्व्वकसम्प्राप्तिचिकित्सितं यथा।
"अजीर्णाध्यशनासात्म्यैर्विरुद्धमलिनाशनैः।
अव्यायामदिवास्वप्नगुर्व्वतिस्निग्धशीतलैः।
माषपिष्टान्नविदलविसशालूकशेरुकैः॥
पर्णशाकसुरासूक्तदधिक्षीरगुडेक्षुभिः।
पलालानूपपिशितपिण्याकपृथुकादिभिः॥
स्वाद्वम्लद्रवपानैश्च श्लेष्मा पित्तञ्च कुप्यति।
कृमीन् बहुविधाकारान् करोति विविधाश्रयान्॥
आमपक्वाशयस्तेषां प्रसवः प्रायशः स्मृतः।
विद्यते कृमिजातीनां विविधं सम्भवं स्थानं।
पुरीषकफरक्तानि तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्।
अयवा विपवा क्षिप्राश्चिप्पा गण्डूपदास्तथा।
चूरवो द्विमुखाश्चैव सर्व्वैवैते पुरीषजाः॥
श्वेताः सूक्ष्मास्तुदन्त्येते गुदं प्रतिसरन्ति च।
तेषामेवापरे पुच्छे पृथवश्च भवन्ति हि॥
शूलाग्निमान्द्यपाण्डुत्वविष्टम्भबलसंक्षयाः।
प्रसेकारुचिहृद्रोगविड्भेदास्तु पुरीषजैः॥
रक्ता गण्डूपदा दीर्घा गुदकण्डूनिपातिनः।
शूलाटोपशकृद्भेदपक्तिनाशकराश्च ते॥
दर्भपुष्पा महापुष्पाः प्रलूनाश्चिपिटास्तथा।
पिपीलिका दारुणाश्च कफकोपसमुद्भवाः॥
रोमशा रोममूर्द्धानः सपुच्छाः श्यावमण्डलाः।
गूढधान्याङ्कुराकाराः शुक्लास्ते तनवस्तथा॥
मज्जादा नेत्रलेढारस्तालुश्रोत्रभुजस्तथा।
शिरोहृद्रोगवमथुप्रतिश्यायकराश्च ते॥
केशरोमनखादाश्च दन्तादाः किक्किशास्तथा।
कुष्ठजाः सपरीसर्पा ज्ञेयाः शोणितसम्भवाः॥
ते सरक्ताश्च कृष्णाश्च स्निग्धाश्च पृथवस्तथा।

रक्ताधिष्ठानजान् प्रायो विकारान् जनयन्ति ते ।
माषपिष्टान्नलवणगुडशाकैः पुरीषजाः ।
मांसमाषगुडक्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः ॥
विरुद्धा जीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ॥
ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः सदनं भ्रमः ।
भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सञ्जातकृमिलक्षणम् ।
दृश्यास्त्रयोदशाद्यास्तु कृमीणां परिकीर्त्तिताः ॥
केशादायास्त्वदृश्यास्ते तावाद्यौ परिवर्ज्जयेत् ।
एषामन्यतमं ज्ञात्वा जिघांसुः स्निग्धमातुरम् ॥
सुरसादिविपक्वेन सर्पिषा वान्तमादितः ।
विरेचयेत्तीक्ष्णतरैर्योगैरास्थापयेत तम् ॥
यवकोलकुलत्थानां सुरसादेर्गणस्य च ।
विडङ्गस्नेहयुक्तेन क्वाथेन लवणेन च ॥
प्रत्यागते निरूहे तु नरं स्नातं सुखाम्बुना ।
युक्तात् कृमिघ्नैरशनैस्ततः शीघ्रं भिषग्वरः ॥
स्नेहेनोक्तेन चैनन्तु योजयेत् स्नेहवस्तिना ।
ततः शिरीषकिणिहीरसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।
केबूकस्वरसं वापि पूर्व्ववत्तीक्ष्णभोजनः ॥
पलाशबीजस्वरसं कल्कं वा तण्डुलाम्बुना ।
पारिभद्रकपत्राणां क्षौद्रेण स्वरसं पिबेत् ॥
पत्तूरस्वरसं वापि पिबेद्वा सुरसादिजम् ।
लिह्यादश्वशकच्चूर्णं विडङ्गं वा समाक्षिकम् ॥
पत्रैर्मूषिकपर्ण्या वा सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ।
खादेत् पूपलिकान् पक्वान् धान्याम्लञ्च पिबेदनु ॥
सुरसादिगणे तैलं पक्वं वा पानमिष्यते ।
विडङ्गचूर्णं पिष्टाभ्यां तस्मिन् भक्ष्यन्तु कारयेत् ॥
तत्कषायप्रणीतानां तिलानां स्नेहमेव वा ।
त्वाविधः शल्लकसूर्णं समस्तलः सुभावितम् ॥
विडङ्गानां कषायेण त्रैफलेन तथैव च ॥
चौद्रेण लिह्यानुपिबेद्रसमामलकोद्भवम् ।
पथ्याभया रसश्चापि विधिरेषोऽयसामपि ॥
पूतीकस्वरसं वापि पिबेद्वा मधुना सह ।
पिबेद्वा पिप्पलीमूलमजामूत्रेण संयुतम् ॥
शाकान्तं पिबेद्वाप्यल्पशो दधिमस्तुना ।
पुरीषजान् कफोत्थांश्च हन्यादेव कृमीन् भिषक् ॥
शिरोव्रणगतांश्चापि संहृतांश्च एवं विधान् ।
विधिपेणाक्षिणैर्नस्यैरथ पीडयैश्च साधयेत् ॥
शशादसन्तुरङ्गस्य संयुक्तं भावयेदति । ।
निःक्वाथेन विडङ्गानां चूर्णं प्रधमनन्तु तत् ॥
अयश्चूर्णान्यनेनैव विधिना योजयेद्भिषक् ।
सकांस्यनीलं तैलञ्च नस्यं स्यात् सुरसादिके ॥
इन्द्रलुप्तविधिश्चापि विधेयो रोममोजिषु ।
दन्तादानां समुद्दिष्टं विधानं मुखरोगिणाम् ॥
रक्तजानां समुद्दिष्टं कुर्य्यात् कुष्ठचिकित्सिते ।
सुरसादिन्तु सर्व्वेषु सर्व्वथैवोपयोजयेत् ॥
प्रयुक्तात्तिक्तकटुकं भोजनञ्च हितं भवेत् ।
कुलत्थक्वाथसंसृष्टं क्षीरपानञ्च पूजितम् ॥ * ॥
क्षीराणि मांसानि घृतानि चैव
दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।
समासतोऽम्लान् मधुरान् हिमांश्च
कृमीन् जिघांसुः परिवर्ज्जयेत्तु" ॥
इति सुश्रुत उत्तरतन्त्रे चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥)

कृमिकण्टकं, क्ली, (कृमेः कृमिरोगस्य रोगे वा कण्टकमिव । तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।) विडङ्गम् । चित्राङ्गः । उडुम्बरः । इति मेदिनी ॥

कृमिकोषोत्थं, त्रि, (कृमेः कृमिभिर्निर्म्मितो वा कोषः । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपः । तस्मात् उत्तिष्ठति उत्पद्यते । उत् + स्था + कः ।) कौषेयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११९ । रेसमिकापड़ इति भाषा ।

कृमिघ्नः, पुं, (कृमिं हन्ति इति । हन् + टक् । "हन्तेरत् पूर्व्वस्य" । ८ । ४ । २२ । इति नियमात् न णत्वम् ।) विडङ्गः । इत्यमरः । २ । ४ । १०६ ॥ पलाण्डुः । कोलकन्दः । पारिभद्रः । भल्लातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विडङ्गहरिद्रा च, इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

कृमिघ्ना, स्त्री, (कृमिघ्न + अजादित्वात् टाप् ।) हरिद्रा । इति भावप्रकाशः ॥

कृमिघ्नी, स्त्री, (कृमिघ्न + टित्वात् ङीप् ।) धूमपत्रा । विडङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृमिजं, क्ली, (कृमिभ्यो जायते इति । अन्येष्वपीति डः ।) अगुरु ॥ इत्यमरः । २ । ६ । १२६ ॥ (कृमिजातमात्रे, त्रि । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १०३ ।
"कौषेयं कृमिजं सुवर्णमुपलाद्दूर्व्वापि गोरोमतः
पङ्कात्तामरसं शशाङ्क उदधेरिन्दीवरं गोमयात्" ।
अस्य पर्य्याया यथा ।
"अगुरु प्रवरं लोहं राजार्हं योगजन्तथा ।
वंशिकं कृमिजं वापि कृमिजग्धमनार्य्यकम्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणाश्चास्यागुरुशब्दे ज्ञातव्याः ।)

कृमिजग्धं, क्ली, (कृमिभिर्जग्धं भुक्तम् । उपचारात् तज्जनिततया तथात्वम् ।) अगुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("कृमिजग्धमनार्य्यकम्" । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृमिजा, स्त्री, (कृमिभ्यो जायते या । जन + डः टाप् च । लाक्षा ।) इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य पर्य्याया यथा,—
"कीटजा कृमिजा लाक्षा जतुका च नवायिका" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कृमिरिपुः, पुं, (कृमीणां रिपुर्नाशकः । तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।) विडङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विडङ्गशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

कृमिला, स्त्री, (कृमीन् कृमिवत् सन्तानान् लाति आदत्ते । ला + कः टाप् च ।) बहुप्रसूः । बहुसन्तानप्रसवा । इति हेमचन्द्रः ॥ कृमियुक्ते त्रि ॥

कृमिवृक्षः, पुं, (कृमिप्रधानः कृमिमयो वा वृक्षः ।) कोषाम्रः । इति भावप्रकाशः ॥ (कोषाम्रशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

कृमिशङ्खः, पुं, (कृमिरिव जीवन् शङ्खः ।) जीवशङ्खः । तत्पर्य्यायः । कृमिजलजः २ कृमिवारिरुहः ३ जन्तुकम्बुः ४ । अस्य गुणाः । रसवीर्य्यादौ शङ्खसदृशत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृमिशुक्तिः, स्त्री, (कृमिरिव शुक्तिः ।) जलशुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृमिशैलकः, पुं, (कृमिभिर्निर्म्मितः शैल इव । ततः स्वार्थे

यान् ।) वल्मीकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कृमीलकः, पुं, (कृमीन् ईरयति जनयतीति । ईर + ण्वुल् । रस्य लत्वम् ।) वनमुद्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृव, इ न कृतौ । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् । इदित् ।) कृन्वी । न, कृणोति । इ, कर्म्मणि कृण्व्यते । इति दुर्गादासः ॥

कृविः, पुं, (क्रियते वस्त्रादिकमनेन । डु कृञ् करणे "कृविघृष्विच्छविस्थविकिकीदिवि" । उणां ४ । ५६ । इति क्विन् निपातनात् ।) वायवन्त्रम् । इति उणादिवृत्तिः । ताँत इति भाषा ॥

कृश, इर् य कार्श्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् । इरित् ।) कार्श्यं कृशतारणम् । इर्, अकृशत् अकर्शीत् । यस्मात् पुषादित्वान्नित्ये ङ इत्यन्ये । य, कृश्यति चन्द्रं काश्यपक्षः । इति दुर्गादासः ॥

कृशः, त्रि, (कृशधातोः क्तप्रत्यये "अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबेति" ।८।२।५५। निपातनात् साधुः ।) अल्पः । (यथा, मनौ । ४ । १८४ ।
"आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः" ॥)
सूक्ष्मः । इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥
(यथा, आर्य्यासप्तशती । ४६५ ।
"राजसि कृशाङ्गि ! मङ्गलवलयवती सद्यकारपक्षवेनेव । तेनैव चुम्बितमुखी प्रथमाविर्भूतरागेव" ॥
" व्यायाममतिसौहित्यं क्षुत्पिपासामयौषधम् ।
कृशो न सहते तद्वदतिशीतोष्णमैथुनम् ॥
प्लीहा कासः क्षयः श्वासो गुल्मार्शांस्युदराणि च ।
कृशं प्रायोऽभिधावन्ति, रोगाश्च ग्रहणीगताः" ॥
"सततं व्याधितावेतावतिस्थूलकृशौ नरौ ।
सततञ्चोपचर्य्यौ हि कार्षणैर्बृंहणैरपि" ॥
"स्थौल्यकार्श्ये वरं कार्श्यं समोपकरणौ हितौ ।
यद्युभौ व्याधिरागच्छेत् स्थूलमेवाति पीडयेत्" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने २१ अध्याये ॥
"कश्चिदन्यः कृशोऽतीव बलवान् दृश्यते तदा" ॥
तत्र हेतुमाह ।
"आधानसमये यस्य शुक्रभागोऽधिको भवेत् ।
मेदोभागस्तु हीनः स्यात् स कृशोऽपि महाबलः" ॥
यस्याधानसमये जनयितुः शुक्रस्याधिक्यं भवति ।
मेदसोऽल्पता तस्य कृशस्यापि बहु बलमित्यर्थः ॥
अथ कार्श्यस्य चिकित्सा ।
"स्वप्नाहादि निमित्ते तु कृशे युञ्जीत भेषजम् ।
बृंहणं यदाहद्रव्यं तथा वाजीकरञ्च यत् ॥
पीताश्वगन्धां पयसार्द्धमासं
घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।
कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते
बालस्य शस्यस्य यथाम्बुवृष्टिः ॥
अश्वगन्धस्य कल्केन क्वाथे तस्मिन् पयस्यपि ।
सिद्धं तैलं कृशाङ्गानामभ्यङ्गाद्वपुष्टिदम्" ॥
इति अश्वगन्धातैलम् ॥ * ॥
इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे तृतीयभागे कार्श्याधिकारे ॥) (अल्पमः । यथा, मनौ । ४ । १३५ ।

"क्षत्त्रियञ्चैव सर्पञ्च ब्राह्मणञ्च बहुश्रुतम् ।
नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदाचन" ॥
३, सर्व्वाकारवत्त्वात् विष्णुः, यथा, महाभारते । १३ । १४९ । १०३ ।
"अणुर्वृहत्कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान्" ॥
४, स्वनामख्यातो मुनिपुत्त्रः । स तु परीक्षिच्छाप प्रदातुः शृङ्गिणः सखा ।
यथा, महाभारते । १ । ४१ । २ ।
"स तं कृशमभिप्रेक्ष्य सूनृतां वाचमुत्सृजन् ।
अपृच्छत कथं तात स नेऽद्य मृतधारकः" ॥
५, ऐरावतकुलोत्पन्नो नागविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । आस्तीकपर्व्वणि । ५७ । ११ ।
"पारावतः पारिजातः पाण्डरो हरिणः कृशः ।
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्" ॥)

कृशरः, पुं, (कृशः अल्पमात्रा रातीति । रा + कः । कृशयोऽपि बलं राति वा ।) तुल्यतिलान्नम् । तत्पर्य्यायः । त्रिसरः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, मत्स्यपुराणे, —
"गुडौदनं रवये दद्यात् सोमाय घृतपायसम् ।
कृयावकं कुजे दद्यात् क्षीरान्नं सोमसूनवे ।
दध्योदनञ्च जीवाय शुक्राय तु घृतौदनम् ।
शनैश्चराय कृशरमाजमांसञ्च राहवे ।
चित्रौदनञ्च केतुभ्यः सर्व्वभक्षैः समर्च्चयेत्" ॥)

कृशरा, स्त्री, (कृशर + टाप् ।) तिलौदनम् । इति हारावली ॥ द्विदलमिश्रितान्नम् । खिचडी इति भाषा । यथा, —
"तण्डुला दालिसंमिश्रा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
संयुक्ताः सलिले सिद्धा कृशरा कथिता बुधैः" ॥
अस्या गुणाः । शुक्रबलकारित्वम् । गुरुत्वम् । पित्तकफप्रदत्वम् । दुर्जरत्वम् । विष्टम्भमलमूत्रकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥
("माषेक्षुपिष्टकृशरा तिलपुष्कुलीभिः" । इति माधवकरीयरोगविनिश्चयस्य कफशूलाख्यानेविजयेनोक्तं यथा, —
"कृशरा तिलतण्डुलमाषयवागूः" ॥)

कृशला, स्त्री, (कृशं कार्श्यं लातीति । ला + कः । टाप् ।) केशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृशशाखः, पुं, (कृशा क्षीणा शाखा यस्य ।) पर्पटः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृशाङ्गी, स्त्री, (कृशानि सूक्ष्माणि अङ्गानि यस्याः । स्वाङ्गत्वात् ङीष् ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सूक्ष्माङ्गविशिष्टे, त्रि । (यथा, — आर्य्यासप्तशत्याम् । ४९५ ।
"राजसि कृशाङ्गि ! मङ्गलकलशी सहकारपल्लवेनेव । तेनैव चुम्बितमुखी प्रथमाविर्भूतरागेण" ॥)

कृशानुः, पुं, (कृशयति तनूकरोति हव्यकाष्ठादिवस्तुजातमिति । "कृशेरन्यश्चानुः" । उणां । ४ । २ । इति आनुक् ।) वह्निः । इत्यमरः । १ । १ । ५७ ॥
(यथा, रघुः । ७ । २४ ।
"प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानो-
रुदर्च्चिषस्तन्मिथुनं चकासे" ॥)
चित्रकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृशानुरेताः, [स्] पुं, (कृशानौ अग्नौ रेतः निक्षिप्तं तेजो यस्य ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥ (अस्य कृशानुरेतोनाम्नः कारणं कालिकापुराणे ४७ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

कृशाश्वी, [न्] पुं, (कृशाश्वेन धनुर्मारवधान्तर्पविप्रवेशेन प्रोक्तं नाट्यसूत्रादिकम् अधीते वेत्ति वा । "कर्मन्दकृशाश्वादिनिः" । ४ । ३ । १११ । इति इनिः ।) नटः । इत्यमरः । २ । १० । १२ ॥

कृशिका, स्त्री, (कृशा इव कायतीति । कै + कः । टाप् इत्वञ्च ।) आखुकर्णीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष, औ आकर्षे । विलेखने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-पर-सक-अनिट् ।) औ, अक्राक्षीत् अकृक्षत् अकार्क्षीत् । आकर्षि आकर्षणे । कर्षन्ति तुरगा रथम् । इति दुर्गादासः ॥
(यथा, मनुः । ३ । ६६ ।
"मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।
कुलसंख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः" ॥
आखुकर्णीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

कृष, औ ञ श आकर्षणे । विलेखने । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा-उभ-सक-अनिट् ।) श ञ, कृषति कृषते भूमिं कृषकः । औ, अकार्क्षीत् । अक्राक्षीत् अकृक्षत् । इति दुर्गादासः ।

कृषकः, त्रि, (कृषति भूमिं यः । "कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम्" । उणां । २ । ३८ । इति क्वुन् ।) कर्षकः । इति मेदिनी ॥

कृषकः, पुं, (कृषति भूमिमनेन इति करणे क्वुन् ।) फालः । इति मेदिनी ॥ वृषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृषाणुः, पुं, (कृश् + आनुक् । पृषोदरात् षत्वम् ।) कृशानुः । इत्यमरटीका ॥

कृषिः, स्त्री, (कृष् विलेखने । "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणां ४ । ११७ । इति इन् । "इगुपधात् कित्" । उणां । ४ । ११९ । इति कित् ।) वैश्यवृत्तिविशेषः । कर्षणम् । चाष इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अनृतम् २ । इत्यमरः । २ । ९ । २ । प्रमृतम् ३ । इति जटाधरः ॥
(यथा, मेघदूते । १६ ।
"त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविकारानभिज्ञैः
प्रीतिस्निग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः" ॥)

कृषिकः, पुं, (कृष्यतेऽनेन "कृषिकृष्योः किकन्" । उणां । २ । ४० । इति किकन् ।) फालः । इत्यमरः । २ । ९ । ६ ॥ कर्षकः । इति केचित् ॥

कृषीवलः, त्रि, (कृषिरस्यास्ति वृत्तित्वेन इति "रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्" ५ । २ । ११२ । इति वलच् । "वले" ६ । ३ । ११८ । इति दीर्घः ।) कर्षकः । कृषिजीवी । इत्यमरः । २ । ९ । ६ ॥
(यथा, महाभारते । २ । ५ । ७७ ।
"कच्चिन्न चौरैर्लुब्धैर्वा कुमारैः स्त्रीबलेन वा ।
त्वया वा पीड्यते राष्ट्रं कच्चित् तुष्टाः कृषीवलाः" ॥)
काकजङ्घावृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कृष्करः, पुं, (कृषं करोति दृष्टिविक्षेपादिकं प्रक्षियोगात् सम्पादयतीति । कृष + कृ + टक् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्टं, त्रि, (कृष्यते यत् तत् । कृष + कर्म्मणि क्तः ।) कृष्टक्षेत्रम् । चसा क्षेत् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सीत्यम् २ हल्यम् ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ८ ॥
(यथा, मनौ । ११ । १४५ ।
"कृष्टजानामोषधीनां जातानाञ्च स्वयं वने" ॥
भावे क्तः । कर्षणम् ॥)

कृष्टपच्यः, त्रि, (कृष्टे क्षेत्रे स्वयमेव पच्यते इति कर्म्मकर्त्तरि कृष्ट + पच + "राजसूयसूर्य्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः" । ३ । १ । ११४ । इति क्यबन्तो निपातितः ।) व्रीहिः । धान्यम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ७ । १२ । १८ ।
"न कृष्टपच्यमश्नीयादकृष्टञ्चाप्यकालतः" ॥)

कृष्टपाक्यः, त्रि, (कृष्टे पच्यते इति । कृष्ट + पच + कर्म्मणि ण्यत् । "चजोः कु घिण्ण्यतोः" । ७ । ३ । ५२ । इति चस्य कुत्वम् ।) कृष्टपच्यम् । इति व्याकरणम् ॥

कृष्टिः, पुं, (कृषन्त्यन्तर्भूत विद्यालोचनाभ्यासादिभिरसौ । कृष् + कर्त्तरि क्तिच् बाहुलकात् तिर्वा ।) पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ६ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । १८ । २ । "दृढ़देणावगौ मानुषीणामेकः कृष्टीनामभवत् सहावा" ॥) कर्षणे, स्त्री । इति मेदिनी ॥ (कृष + भावे क्तिन् । आकर्षणम् । जनसाधम् । इति निरुक्तम् । यथा ऋग्वेदे । ८ । ६ । ४ । "विश्वा नमन्त कृष्टयः" । "कृष्टयः प्रजाः" । इति भाष्यम् ॥)

कृष्णं, क्ली, ("कृषेर्व्वर्णे" । उणां ३ । ४ । इति नक् ततो णत्वम् ।) मरिचम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३६ ॥
(अस्य पर्य्याया यथा, —
"मरिचं वेल्लजं कृष्णमूषणं धर्म्मपत्तनम्" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
गुणाश्चास्य मरिचशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
लौहम् । इति जटाधरः ॥ नीलाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कालागुरु । इति रत्नमाला ॥

कृष्णः, पुं, (कर्षत्यरीन् महाप्रभावशक्त्या । यद्वा, कर्षति आत्मसात् करोति आनन्दत्वेन परिणमयतीति मनो भक्तानाम् इति यावत् "कृषेर्व्वर्णे" । उणां । ३ । ४ । इति बाहुलकात् वर्णविनापि । नक् णत्वञ्च । यद्वा, कर्षति सर्व्वान् स्वकुक्षौ प्रलयकाले । "कर्षणात् कृष्णो रमणात् रामो व्यापनात् विष्णुः" । इति श्रुतेः तथात्वम् ॥
अपरा व्युत्पत्तिर्यथा —
"कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
तयोरैक्यात् परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते" ॥
इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा च, महाभारते । ५ । यानसन्धिपर्व्वणि ७० । ५ ।
"कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
कृष्णस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति सात्वतः" ॥)
भगवदवतारविशेषः । स च भूभारहरणार्थं द्वापरयुगशेषे भाद्रकृष्णाष्टम्यां रोहिणीनक्षत्रे निशीथे देवकीगर्भे आविर्भूतः । तस्य जन्मसमयो यथा,
"उच्चस्थाः शशिभौमचान्द्रिशनयो लग्नं वृषो लाभगो जीवः सिंहतुलालिषु क्रमवशात् पूषो

शोराहवः। नैशीथः समयोऽष्टमी बुधदिनं ब्रह्मर्क्षमत्र क्षणे श्रीकृष्णाभिधमम्बुजेक्षणमभूदाविः परं ब्रह्म तत्" ॥ इति खमाणिक्यनामज्योतिर्ग्रन्थः ॥ (यदि च भगवतो विष्णोः कृष्णावतारकालः क्वचित् द्वापरयुगशेषे इत्ययं पाठो लक्ष्यते तथापि कलावेव कृष्णावतार इत्येव भूरिसम्मतमिति बोध्यम्। तत्र भूरि भूरिप्रमाणानि च सन्ति तेषां कानिचिदत्रोद्धृतानि।

तद्यथा, ब्रह्मपुराणे,—

"अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे।
अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः" ॥

परं कस्मिन्नेव कलौ प्रादुर्बभूव भगवानिति जिज्ञासायां वैवस्वतमन्वन्तरीयाष्टाविंशतिमे युगे इत्युक्त्या वर्त्तमानकलेः प्रथम एव निर्णीयते। तथा च उच्चस्थाः शशिभौमचान्द्रिशनय इति। खमाणिक्यनामज्योतिर्ग्रन्थोक्तेः कलियुगस्य ६४७ वर्षेषु गतेषु एतत्समयस्य सम्भवः ततः पूर्व्वं कलौ तादृशसमयासम्भवात्। किञ्च राजतरङ्गिण्याम्। १। ५१।

"शतेषु षट्सु सार्द्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले।
कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन् कुरुपाण्डवाः" ॥

इत्यनेन कलियुगस्य ६५३ वर्षेषु गतेषु तत्समकालीनयोः कुरुपाण्डवयोरुत्पत्तिः कथिता अतो भगवतः कृष्णस्यापि तत्कालोत्पत्तिकत्वं सूचितम्। अपि च कृष्णस्य नामकरणे यच्च गर्गर्षिराह ततोऽपि कलेरादावेव भगवदाविर्भावः सूच्यते। यथा, भागवते। १०। ८। ९।

"आसन् वर्णास्त्रयो ह्यस्य गृह्णतोऽनुयुगं तनूः।
शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः" ॥

इदानीं कलावित्यर्थः। तथा, पुराणान्तरे,—

"कृते शुक्लं हरिं विद्यात् त्रेतायां रक्तवर्णकम्।
द्वापरे पीतवर्णञ्च कलौ कृष्णत्वमागतः" ॥

तथा तत्रैव ११ अध्याये युगावतारकथने।

"कृते शुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः।
कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभ्रद्दण्डकमण्डलुम् ॥
हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः।
त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः ॥
द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः।
श्रीवत्सादिभिरङ्कैश्च लक्षणैरुपलक्षितः ॥
नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु ॥
कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम्।
यज्ञैः संकीर्त्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः" ॥

अपि च कृते शुक्ल इत्यादयो ये ये वर्णा निर्णीताः न तु केवलं तेषां बाह्यवर्णत्वेन पर्य्यवसीतत्वं किन्तु युगभेदानुसारेण लोकानां गुणधर्मत्वमेव निश्चीयते। यथा, कृते शुक्लं इति कथनात् सत्त्वगुणः प्रदर्शितः सत्त्वस्य हि शुक्लत्वं प्रसिद्धं यथा,—

"तत्र सत्त्वं निर्म्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम्।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ !" ॥

त्रेतायां रक्तवर्णकं इत्युक्त्या रजस एव निर्द्देशः कृतः यथा,—

"रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम्।
तन्निबध्नाति कौन्तेय ! कर्म्मसङ्गेन देहिनम्" ॥

द्वापरे पीतवर्णं इत्युक्त्या रजोमिश्रिततमसो निर्द्देशः। यथा,—

"यावद्र रजो वै यदा ह्यन्धकारात्मकेन तमसा संगच्छते तदा ह्यस्य घोरमौढ्यादिबहवो दोषाः प्रकाशन्ते" ॥ तथा, हरिवंशे वर्णभेदकथने वैश्यत्वप्राप्तिहेतुमाह।

"गोभ्यो वृत्तिं समास्थाय पीताः कृष्युपजीविनः।
स्वधर्म्मान्नानुतिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतां गताः" ॥

पीताः रजस्तमःप्रधाना इति तट्टीका ॥

कलौ कृष्णतामागत इत्युक्त्या तु केवलं तमःप्राधान्यनिर्द्देशः यथा,—

"तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्व्वदेहिनाम्।
निद्रा तन्द्रा तथालस्यं प्रमादो दीर्घसूत्रिता" ॥

इत्यतः दुरात्माक्रान्तायाः पृथिव्या भारहरणाय तमःप्रधानां मायामधिष्ठायैव कलावेव भगवतः प्रादुर्भावः सम्भवति ॥

यदा तु शालिवाहनस्य शकाब्दाख्याः प्रचलितुमारब्धास्तदा वै पाण्डुकुलनन्दनमहाराजयुधिष्ठिरप्रवर्त्तिताब्दानां षड्विंशाधिकसार्द्धद्विसहस्राण्येवातीतानि। महाभारतभागवतादिशास्त्रोक्त्या भगवतः कृष्णस्य तृतीयपाण्डवेनार्ज्जुनेन तुल्यवयस्कत्वात् उपर्य्युक्तराजतरङ्गिणीमतानुसारेण च कलेः त्रिपञ्चाशदधिकषट्शतेषु वर्षेषु गतेषु युधिष्ठिराविर्भावकालः। तद्गणनया हि कलेः सप्तपञ्चाशदधिकेषु षट्शतेषु वर्षेषु गतेष्वेव कथञ्चित् कृष्णावतारसमयो निश्चीयते। किञ्च, एतावदपि निर्द्धारितं यत् विक्रमादित्याब्दा यिषुखीष्टाविर्भावादेकोनाशीतिवर्षोत्तरकाल एव प्रवर्त्तितुमारब्धाः। अतः षड्विंशाधिकचतुर्विंशतिशतवर्षेभ्य एकोनाशीतिवर्षेषु वियुक्तेषु यिषुखीष्टाविर्भावात् सप्तचत्वारिंशदधिकशतवर्षपूर्व्वमेव युधिष्ठिराविर्भावकालः। ततो नितरामेव यिषुखीष्टात् सप्तचत्वारिंशदधिकषड्विंशतिशतवर्षेभ्यः प्राग्भगवतः कृष्णस्य प्रादुर्भावः कथमपि निरूप्यते ॥)

अधुना अस्य ध्यानम् कथ्यते यथा,—

"स्मरेद्वृन्दावने रम्ये मोहयन्तमनारतम्।
गोविन्दं पुण्डरीकाक्षं गोपकन्याः सहस्रशः ॥
आत्मनो वदनाम्भोजे प्रेषिताक्षिमधुव्रताः।
पीड़िताः कामवाणेन चिरमाश्लेषणोत्सुकाः ॥
मुक्ताहारलसत्पीनतुङ्गस्तनभरानताः।
स्रस्तधम्मिल्लवसना मदस्खलितभाषणाः ॥
दन्तपङ्क्तिप्रभोद्भासिस्पन्दमानाधराञ्चिताः।
विलोभयन्ती विविधैर्विभ्रमैर्भावगर्व्वितैः ॥
फुल्लेन्दीवरकान्तिमिन्दुवदनं बर्हावतंसप्रियं
श्रीवत्साङ्कमुदारकौस्तुभधरं पीताम्बरं सुन्दरम्।
गोपीनां नयनोत्पलार्च्चिततनुं गोगोपसंघावृतं
गोविन्दं कलवेणुवादनपरं दिव्याङ्गभूषं भजे" ॥

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ अस्य पादचिह्नानि यथा,

"चन्द्रार्द्धं कलसं त्रिकोणधनुषी खं गोष्पदं प्रोष्ठिकां शङ्खं सव्यपदेऽथ दक्षिणपदे कोणाष्टकं स्वस्तिकम्।
चक्रं छत्रयवाङ्कुशं ध्वजपवीजम्बूर्द्ध्वरेखाम्बुजं बिभ्राणं हरिमूनविंशतिमहालक्ष्माञ्चिताङ्घ्रिं भजे" ॥

इति रूपचिन्तामणिः ॥ * ॥ अस्यावतारा ह्यसंख्येयाः। तत्र युगावताराश्चत्वारः। यथा,—

"कृते शुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः।
कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभ्रद्दण्डकमण्डलुम् ॥
त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः।
हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः ॥
द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः।
श्रीवत्सादिभिरङ्कैश्च लक्षणैरुपलक्षितः ॥
नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु।
कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम् ॥
यज्ञैः संकीर्त्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः" ॥ * ॥

अस्य कल्पावतारा दश यथा। मत्स्यः १ कूर्म्मः २ वराहः ३ नृसिंहः ४ वामनः ५ परशुरामः ६ रामः ७ कृष्णः ८ बुद्धः ९ कल्की १०। इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अस्य गुणाश्चतुःषष्टिर्यथा।

"अयं नेता सुरम्याङ्गः १ सर्व्वसल्लक्षणान्वितः २। रुचिर-३ स्तेजसा युक्तो ४ बलीयान् ५ वयसान्वितः ६ ॥ विविधाद्भुतभाषावित् ७ सत्यवाक्यः ८ प्रियम्वदः ९। वावदूकः १० सुपाण्डित्यो ११ बुद्धिमान् १२ प्रतिभान्वितः १३ ॥ विदग्ध-१४ श्चतुरो १५ दक्षः १६ कृतज्ञः १७ सुदृढ़व्रतः १८। देशकालसुपात्रज्ञः १९ शास्त्रचक्षुः २० शुचि-२१ र्व्वशी २२ ॥ स्थिरो २३ दान्तः २४ क्षमाशीलो २५ गम्भीरो २६ धृतिमान् २७ समः २८। वदान्यो २९ धार्म्मिकः ३० शूरः ३१ करुणो ३२ मान्यमानकृत् ३३ ॥ दक्षिणो ३४ विनयी ३५ ह्रीमान् ३६ शरणागतपालकः ३७। सुखी ३८ भक्तसुहृत् ३९ प्रेमवश्यः ४० सर्व्वशुभङ्करः ४१ ॥ प्रतापी ४२ कीर्त्तिमान् ४३ रक्तलोकः ४४ साधुसमाश्रयः ४५। नारीगणमनोहारी ४६ सर्व्वाराध्यः ४७ समृद्धिमान् ४८ ॥ वरीया-४९ नीश्वर-५० श्चेति गुणास्तस्यानुकीर्त्तिताः। सदास्वरूपसम्प्राप्तः ५१ सर्व्वज्ञो ५२ नित्यनूतनः ५३ ॥ सच्चिदानन्दसान्द्राङ्गः ५४ सर्व्वसिद्धिनिषेवितः ५५। अविचिन्त्यमहाशक्तिः ५६ कोटिब्रह्माण्डविग्रहः ५७ ॥ अवतारावलीबीजं ५८ हतारिगतिदायकः ५९। आत्मारामगणाकर्षी-६० त्यमी कृष्णे किलाद्भुताः ॥ सर्व्वाद्भुतचमत्कारलीलाकल्लोलवारिधिः ६१। अतुल्यमधुरप्रेममण्डितप्रियमण्डलः ६२ ॥ त्रिजगन्मानसाकर्षी मुरलीकलकूजितः ६३। असमानोर्द्ध्वरूपश्रीविस्मापितचराचरः ६४ ॥
लीलाप्रेम्णाप्रियाधिक्यं माधुर्य्ये वेणुरूपयोः।
इत्यसाधारणं प्रोक्तं गोविन्दस्य चतुष्टयम्।
एवं गुणाश्चतुर्भेदाश्चतुःषष्टिरुदाहृताः" ॥ * ॥

अस्य गदा कौमोदकी। खड्गः नन्दकः। धनुः शार्ङ्गम्। शङ्खः पाञ्चजन्यः। चक्रं सुदर्शनः। मणिः कौस्तुभः। वाहनं गरुड़ः। रथः गरुड़ध्वजः। रथस्याश्वाः शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः। इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अस्य पत्न्यः गोलोके वृन्दावने च श्रीराधा। वैकुण्ठे लक्ष्मीः। इति ब्रह्मवैवर्त्तम् ॥ द्वारकायां रुक्मिणी १ जाम्बवती २

सत्यभामा ३ कालिन्दी ४ मित्रविन्दा ५ नाग्नजिती ६ भद्रा ७ लक्ष्मणा ८ एताः प्रधानाः । अन्या अपि शताधिकषोडशसहस्राणि स्थिताः । इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ व्रजस्थितस्यास्य सखायश्चतुर्विधाः । तत्र किञ्चिद्वयसाधिकाः सुहृदो यथा । सुभद्र १ मण्डलीभद्र २ भद्रवर्द्धन ३ गोभट ४ यक्षेन्द्रभट ५ भद्राङ्ग ६ वीरभद्र ७ महागुण ८ विजय ९ बलभद्र १० इत्याद्याः ॥ वयसा न्यूनाः सखायो यथा । विशाल १ वृषभ २ ओजस्वी ३ देवप्रस्थ ४ वरूथप ५ मणिबन्ध ६ करन्धम ७ इत्याद्याः ॥ वयसा तुल्याः प्रियसखायो यथा । श्रीदामा १ सुदामा २ वसुदामक ३ किङ्किणी ४ स्तोककृष्ण ५ अंशु ६ भद्रसेन ७ विलासी ८ पुण्डरीकविटङ्काक्ष ९ कलविङ्क १० इत्याद्याः ॥ पूर्व्वत श्रेष्ठा आत्यन्तिकरहस्येषु युक्ता भावविशेषविशिष्टाः प्रियनर्म्मसखायो यथा । सुबल १ अर्ज्जुन २ गन्धर्व्व ३ वसन्त ४ उज्ज्वल ५ इत्याद्याः ॥ इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥ * ॥ वृन्दावनस्थितस्य अस्य सख्यः शतकोटयः । तत्र वेदमुनिदेवस्त्रियोऽपि कृष्णाराधनार्थं गोपाङ्गनारूपेण जाताः । तत्र अस्य नित्यप्रिया यथा । राधा १ चन्द्रावली २ विशाखा ३ ललिता ४ श्यामा ५ पद्मा ६ शैव्या ७ भद्रिका ८ तारा ९ विचित्रा १० गोपाली ११ धनिष्ठा १२ पालिका १३ खञ्जनाक्षी १४ मनोरमा १५ मङ्गला १६ विमला १७ लीला १८ कृष्णा १९ शारी २० विशारदा २१ तारावली २२ चकोराक्षी २३ शङ्करी २४ कुङ्कुमादय २५ । एतासां मध्ये विशाखा ललिता पद्मा शैव्या एताश्चतस्रः सख्यः । अन्या यूथाधिपाः । तासां मध्ये राधादयोऽष्टौ सुभगाः । आसां राधाचन्द्रावल्यौ श्रेष्ठे । अनयोरपि राधाधिका । इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥ * ॥ अपि च । चन्द्रावली १ सुशीला २ तस्याः सहचर्य्यं चतुर्द्दशसहस्राणि । शशिकला ३ अस्याः सहचर्य्यं षोडशसहस्राणि । चन्द्रमुखी ४ अस्याः सहचर्य्यं षोडशसहस्राणि । माधवी ५ अस्याः सहचर्य्यं एकादशसहस्राणि । कदम्बमाला ६ अस्याः सहचर्य्यं त्रयोदशसहस्राणि । कुन्ती ७ अस्याः सहचर्य्यं दशसहस्राणि । यमुना ८ अस्याः सहचर्य्यं चतुर्द्दशसहस्राणि । जाह्नवी ९ अस्याः सहचर्य्यं नवसहस्राणि । पद्ममुखी १० अस्याः सहचर्य्यं नवसहस्राणि । सावित्री ११ अस्याः सहचर्य्यं पञ्चदशसहस्राणि । सुधामुखी १२ अस्याः सहचर्य्यं चतुर्द्दशसहस्राणि । शुभा १३ अस्याः सहचर्य्यं चतुर्द्दशसहस्राणि । पद्मा १४ अस्याः सहचर्य्यं चतुर्द्दशसहस्राणि । गौरी १५ अस्याः सहचर्य्यं चतुर्द्दशसहस्राणि । सर्व्वमङ्गला १६ अस्याः सहचर्य्यं षोडशसहस्राणि । सरस्वती १७ अस्याः सहचर्य्यं त्रयोदशसहस्राणि । भारती १८ अस्याः सहचर्य्यं दशसहस्राणि । अपर्णा १९ अस्याः सहचर्य्यं चतुर्द्दशसहस्राणि । रति २० अस्याः सहचर्य्यं दशसहस्राणि । गङ्गा २१ अस्याः सहचर्य्यं चतुर्द्दशसहस्राणि । अम्बिका २२ अस्याः सहचर्य्यं षोडशसहस्राणि । सती २३ अस्याः सहचर्य्यं त्रयोदशसहस्राणि । नन्दिनी २४ अस्याः सहचर्य्यं दशसहस्राणि । सुन्दरी २५ अस्याः सहचर्य्यं त्रयोदशसहस्राणि । कृष्णप्रिया २६ अस्याः सहचर्य्यं षोडशसहस्राणि । मधुमती २७ अस्याः सहचर्य्यं चतुर्द्दशसहस्राणि । चम्पा २८ अस्याः सहचर्य्यं त्रयोदशसहस्राणि । चन्दना २९ अस्याः सहचर्य्यं चतुर्द्दशसहस्राणि । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते १३ । १७ । ४१ ।
'दीर्घश्च हरिकेशश्च सुतीर्थः कृष्ण एव च" ॥)
व्यासः । (अयन्तु द्वैपायनः व्यासः सत्यवत्यां महर्षेः पराशराज्जातः कृष्णवर्णत्वात् कृष्णकलावतीर्णत्वाद्वा कृष्ण इत्यभिधीयते ।
यथा महाभारते १ । १०५ । १४ ।
"यो व्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानृषिः ।
लोके व्यासत्वमापेदे कार्ष्ण्यात् कृष्णत्वमेव च" ॥)
अर्ज्जुनः । (अयन्तु तृतीयपाण्डवः । अस्य दशनामसु अन्यतमं नाम । यथा, महाभारते ३ । ४२ । २२ ।
"कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रे पिता मम ।
कृष्णावदातस्य सदा प्रियत्वाद्बालकस्य वै" ॥
कृष्णो वर्णोऽस्यास्तीति । नगन्ताद्गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिति लुक् ॥) कोकिलः । इति विश्वः ॥ काकः । इति मेदिनी ॥ करमर्द्दकः । इति शब्दरत्नावली ॥ वर्णविशेषः । कालवर्णः । तत्पर्य्यायः । नील १ असित २ श्याम ३ काल ४ श्यामल ५ मेचक ६ बहुल ७ राम ८ शिति ९ । इति जटाधरः ॥ तद्वति, त्रि । इत्यमरः ॥ (कर्षति पापानि शरणागतानां बाहुलकात् क्रषेर्नक् वर्णं विनापि सत्वम् ।) परब्रह्म । यथा, गोपगोपिकी-गाथायाम् ।
"कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्त्तते ।
भस्मीभवन्ति राजेन्द्र । महापातककोटयः" ॥
चन्द्रह्रासकरप्रथमादिपञ्चदशकलाक्रियारूपप्रतिपदादिदर्शान्तात्मकपञ्चदशतिथ्यात्मकः कालभेदोऽर्द्धमासः । यथा, तिथितत्त्वे ३६ ।
"चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः" ॥
कृष्णपक्षाभिमानिदेवताविशेषः । यथा, गीतायाम् ।
"धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्" ॥
कृष्णसारमृगः । यथा, महाभारते १ । १३० । १५ ।
"धनुश्च सशरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च" ॥
अश्मवर्म्मा । वेदोक्तासुरविशेषः । अयन्तु इन्द्रेण सगणो निहतः । ऋषिविशेषः । अयन्तु ऋग्वेदस्य अष्टममण्डलस्य ८५—८७ सूक्तानि, तथा दशममण्डलस्य ४२—४४ सूक्तानि च प्रणिनाय । अथर्व्ववेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः । यथा, मुक्तिकोपनिषदि । "गोपालतापनकृष्णहयग्रीवदत्तात्रेयगारुडानामथर्व्ववेदगतानामेकत्रिंशत्सङ्ख्याकानामुपनिषदां भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः" ॥)

कृष्णकन्द, क्ली, (कृष्णः कृष्णवर्णः कन्दो यस्य ।) रक्तोत्पलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णकर्म्मा, [न्] त्रि, (कृष्णम् अशुभं कर्म्म यस्य ।) पापाचारयुक्तः । तत्पर्य्यायः । शिपिविष्टः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ (श्वेतिमुमिच्छति श्वितावर्ण इत्यस्य श्वितेर्नञ्श्चियानच् इत्युक्तो लुक् च इति शिपिविष्टः । केचित्तु अकृष्णकर्म्मा इति पठन्ति । अकृष्णा निष्पापत्वात् शुक्लं कर्म्मास्य अकृष्णकर्म्मा शुक्लकर्म्मा इत्यर्थः । इति व्याचष्टे । इति भरतः ॥
'शिपिविष्टः कृष्णकर्म्मा शुक्लकर्म्मेति कस्यचित्" ॥
इति जटाधरः ॥ क्ली, व्रणानां कृष्णत्वसम्पादकक्रियाविशेषः । यथा, सुश्रुतोक्तौ "अथ व्रणस्योपक्रमा भवन्तीत्युपक्रम्य दारुणकर्म्मचारकर्म्माग्निकर्म्म कृष्णकर्म्म पाण्डुकर्म्म" । इति ॥)

कृष्णकलि, स्त्री, (कृष्णस्य चूडा इव कलिः कलिका यस्याः ।) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षः । तस्य शाखा रक्ततण्डुलीयनालवद्ग्रन्थियुक्ताः पत्रं दूर्व्वाकुसुमदलवद्भवति । तस्य पुष्पं श्वेतरक्तपीतपाटलवर्णं मिलितपञ्चदलं षट्केशरमध्यं स्वल्पसद्गन्धयुक्तं अपराह्णे प्रस्फुटति । तस्य वीजं कृष्णमरिचतुल्यं पुष्पं सर्व्वकाले सुलभं वर्षाकाले प्रचुरं भवति । तदुत्पत्तिस्तस्य मूलतो वीजतश्च । इति लोकप्रसिद्धम् ॥ अस्याः पिष्टपत्रमूलादिना व्रणस्फोटनं भवति इति वैद्यकम् ॥

कृष्णकाष्ठ, क्ली, (कृष्णं काष्ठं यस्य ।) कालागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अगुरुशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ॥)

कृष्णकेलि, स्त्री, (कृष्णस्य केलिः क्रीडा यस्य चूडा इव पुष्पकलिका यस्याः ।) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षः । (अस्या अपरविवरणं कृष्णकलिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कृष्णकोहल, पु, (कृष्णकस्य कुत्सितकर्म्मणः ऊहं वितर्कं लाति गृह्णातीति । ला + क ।) द्यूतकृत् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णगन्धा, स्त्री, (कृष्णः उग्रो गन्धो यस्याः ।) शोभाञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
("इमांस्तीनपरान् वृक्षानाह येषां हितास्त्वचः ।
पूतिकः कृष्णगन्धा च तिल्वकश्च यथातरुः ।
विरेचने प्रयोक्तव्यः पूतिकस्तिल्वकस्तथा ।
कृष्णगन्धा परीसर्पे शोथेष्वर्शःसु चोच्यते" ।
इति चरके सूत्रस्थाने १ अध्याये ॥

कृष्णगर्भ, पु, (कृष्णः कृष्णवर्णो गर्भः अभ्यन्तरदेशो यस्य ।) कट्फलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णचञ्चुक, पु, (कृष्णा चञ्चुरस्य । ततः कप् ।) चणकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(चणकशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥)

कृष्णचतुर्द्दशी, स्त्री, (कृष्णा कृष्णपक्षसम्बन्धिनी चतुर्द्दशी ।) कृष्णपक्षीयचतुर्द्दशी । तत्पर्य्यायः । भूतः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णचर, त्रि (कृष्णस्य भूतपूर्व्वो गौः चरट् ।) कृष्णस्य भूतपूर्व्वो गवादिः । इति मुग्धबोधम् ॥

कृष्णचूडा, स्त्री, (कृष्णस्य चूडेव पुष्पचूडा यस्याः ।) स्वनामख्यातसकण्टकपुष्पवृक्षः । तस्य पत्रं बब्

वृन्तदलवक्रवर्त्ति । तस्य पुष्पं पीतरक्तवर्णं उपर्य्यधः स्थूलसूक्ष्मदशदलं दीर्घवृन्तं दशदीर्घकेशरमध्यं ईषत्सुगन्धयुक्तञ्च जायते । तत्फलं शिम्बीसदृशं पुष्पं सर्व्वकाले सुलभं वर्षाकाले प्रचुरं भवति । तदुत्पत्तिस्तस्य मूलतो बीजाच्च भवति इति लोकप्रसिद्धम् ॥

कृष्णचूड़िका, स्त्री, (कृष्णा चूड़ा अग्रं यस्याः । ततः काप् ततष्टाप् अत इत्वञ्च ।) गुञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुँच्फल इति भाषा ।)

कृष्णचूर्णं, क्ली, (कृष्णस्य लौहस्य चूर्णम् । दग्धाङ्गारैः कृतकीट्टमित्यर्थः ।) लौहमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णजटा, स्त्री, (कृष्णा कृष्णवर्णा जटा यस्याः ।) जटामांसी । इति रत्नमाला ॥

कृष्णजीरकः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो जीरकः ।) कृष्णवर्णस्थूलजीरकः । कालाजीरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सुषवी २ कारवी ३ पृथ्वी ४ पृथुः ५ काला ६ उपकुञ्चिका ७ । इत्यमरः ॥ सुषवी ८ कुञ्चिका ९ । इति तट्टीकायां नयनानन्दः ॥ उपकुञ्चिः १० । इति रत्नमाला ॥ कृष्णा ११ जरणा १२ शाली १३ बहुगन्धा १४ । पृथुका १५ पृथिवी १६ भेषजम् १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।

"कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः ।
कालाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका ॥
पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुः कृष्णोपकुञ्चिका ।
उपकुञ्ची च कुञ्ची च वृहज्जीरक इत्यपि ॥
जीरकत्रितयं रूक्षं कटूष्णं दीपनं लघु ।
संग्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकृत् ॥
ज्वरघ्नं पाचनं वल्यं वृष्यं रुच्यं कफापहम् ।
चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्द्यतिसारहृत्" ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफशोथजीर्णज्वरनाशित्वम् । रुचि-वृद्धिकारित्वम् । ग्राहित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ स तु स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विधा ॥

कृष्णतण्डुला, स्त्री, (कृष्णः तण्डुलो बीजं यस्याः ।) चार्म्म-कोषातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णतालं, क्ली, (कृष्णं तालम् । "वर्णो वर्णेन" । २ । १ । ६९ । इति कर्म्मधारयः ।) गोशीर्षचन्दनम् । इति शब्दमाला ॥

कृष्णतारः, पुं, (कृष्णा तारा यस्य ।) हरिणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णत्रिवृता, स्त्री, (कृष्णा त्रिवृता ।) कृष्णवर्णा त्रिवृत् । काल तेउड़ी इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । श्यामा २ पालिन्दी ३ कालमेषिका ४ काला ५ मसूरविदला ६ अर्द्धचन्द्रा ७ सुषेणिका ८ । इति जटाधरः ॥ (अस्या गुणा यथा,

कषायत्वम् । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । विपाकेकटु-कत्वम् । कफपित्तप्रशमकारित्वम् । रूक्षत्वात् वात-कोपनत्वञ्च ॥ इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्याये ॥)

कृष्णदन्ता, स्त्री, (कृष्णः कृष्णवर्णो दन्तः शिखरदेशो यस्याः ।) काश्मरीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृष्णदन्तविशिष्टे, त्रि । दन्तस्तु मद्यपानादिना कृष्णत्वं प्राप्नोति ॥)

कृष्णदेहः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो देहो यस्य ।) भ्रमरः । इति सारस्वतः ॥ कृष्णवर्णशरीरे, त्रि ॥

कृष्णद्वैपायनः, पुं, (द्वीपे भव इत्यण् । यद्वा द्वीपः अयनं उत्पत्तिस्थानं यस्य । प्रज्ञाद्यण् । कृष्ण-श्चासौ द्वैपायनश्चेति ।) वेदव्यासः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ (यथा, महाभारते १ । १०५ । १३ ।

"ततस्तस्मिन् प्रतिज्ञाते भीष्मेण कुरुनन्दन ! ।
कृष्णद्वैपायनं काली चिन्तयामास वै मुनिम्" ॥

अस्य यमुनाद्वीपोत्पत्तिकथा यथा तत्रैव १ । १०५ । ७—१४ ।

"धर्म्मयुक्तस्य धर्म्मार्थं पितुरासीत्तरी मम ।
सा कदाचिदहं तत्र गता प्रथमयौवने ॥
अथ धर्म्मविदां श्रेष्ठः परमर्षिः पराशरः ।
आजगाम तरीं धीमांस्तरिष्यन् यमुनां नदीम् ॥
स तार्य्यमाणो यमुनां मामुपेत्याब्रवीत्तदा ।
सान्त्वपूर्व्वं मुनिश्रेष्ठः कामार्त्तो मधुरं वचः ॥
तमहं शापभीता च पितुर्भीता च भारत ! ।
वरैरसुलभैरुक्ता न प्रत्याख्यातुमुत्सहे ॥
अभिभूय स मां बालां तेजसा वशमानयत् ।
तमसा लोकमावृत्य नौगतामेव भारत ! ॥
मत्स्यगन्धो महानासीत् पुरा मम जुगुप्सितः ।
तमपास्य शुभं गन्धमिमं प्रादात् स मे मुनिः ॥
ततो मामाह स मुनिर्गर्भमुत्सृज्य मामकम् ।
द्वीपेऽस्या एव सरितः कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥
पाराशर्य्यो महायोगी स बभूव महानृषिः ।
कन्यापुत्त्रो मम पुरा द्वैपायन इति श्रुतः" ॥

अन्यत् विवरणादिकमस्य व्यासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कृष्णधत्तूरकः, पुं, (कृष्णवर्णो धत्तूरकः ।) कृष्णवर्ण-धुस्तूरः । कालधुतुरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः सिद्धः २ कनकः ३ सचिवः ४ शिवः ५ कृष्ण-पुष्पः ६ विषारातिः ७ क्रूरधूर्त्तः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कान्तिकारित्वम् । व्रणा-र्त्तित्वग्दोषखर्जुकण्डूतिज्वरभ्रमनाशित्वञ्च ॥ "सि-तनीलकृष्णलोहितपीतप्रसवाश्च सन्ति धत्तूराः । सामान्यगुणोपेतास्तेषु गुणाढ्यस्तु कृष्णकुसुमः स्यात्" ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णपर्णी, स्त्री, (कृष्णवर्णानि पर्णानि यस्याः ।) कालतुलसी । इति रत्नमाला ॥

कृष्णपक्षः, पुं, (कृष्णस्तमसावृतश्चन्द्रक्षयात्मकः पक्षः ।) असितपक्षः । स तु प्रतिपदाद्यमावास्या-न्तानि पञ्चदश दिनानि । यथा, तिथ्यादितत्त्वम् ॥

"तत्र पक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि ।
चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः ॥
पक्षत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्मृताः ।
दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके" ॥

कृष्णपाकः, पुं, (पच्यतेऽसौ । पच + घञ् । पाकः फलम् । कृष्णः कृष्णवर्णः पाकः फलं यस्य ।) करमर्द्दः । इति शब्दरत्नावली ॥

कृष्णपाकफलः, पुं, (कृष्णपाकरूपं फलं यस्य ।) कर मर्द्दकः । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥

कृष्णपिङ्गला, स्त्री, ("वर्णो वर्णेन" । २ । १ । ६९ । इति कर्म्मधारयः ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कृष्णपिङ्गलवर्णयुक्ते, त्रि ।

ॐ "ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।
ऊर्द्ध्वलिङ्गं विरूपाक्षं विश्वरूपं नमो नमः" ॥)

कृष्णपिण्डीतकः, पुं, (कृष्णः पिण्डीतकः । नित्यकर्म्म-धारयः ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । वराहः २ कृष्णपिण्डीरः ३ । इति रत्नमाला ॥

कृष्णपिण्डीरः, पुं, (कृष्णः पिण्डीरः ।) कृष्णपिण्डीत-कवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कृष्णपिपीली, स्त्री, (कृष्णा पिपीली ।) कृष्णवर्णपिपी-लिका । कालपिपीड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । स्थूला २ वृक्षरुहा ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णपुष्पः, पुं, (कृष्णं पुष्पं यस्य ।) कृष्णधत्तूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृष्णधत्तूरशब्दे ऽस्य पर्य्याया ज्ञेयाः ॥)

कृष्णपुष्पी, स्त्री, (कृष्णपुष्प + जातित्वात् ङीष् ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृष्णफलः, पुं, (कृष्णं उग्रं कुत्सितं वा फलं अस्य ।) करमर्द्दकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कृष्णफलपाकः, पुं, (कृष्णं फलरूपेण पाको यस्य ।) करमर्द्दकः । इति द्विरूपकोषः ॥

कृष्णफला, स्त्री, (कृष्णं फलं यस्याः ।) सोमराजी इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ (कोलशिम्बी । आल्कुशी इति भाषा । छोट जाम इति भाषा । अस्याः पर्य्याया यथा ॥

"सूक्ष्मकृष्णफला जम्बूर्दीर्घपत्रा च मध्यमा" ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ कोलशिम्बिः ॥ सुवरा शोगिड़ इति भाषा ॥ अस्याः पर्य्याया ।
यथा,—

"कोलशिम्बिः कृष्णफला तथा पर्य्यङ्कपट्टिका" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णभूमः, पुं, (कृष्णा कृष्णवर्णा भूमिर्मृत्तिका यत्र देशे । समासे अच् ।) कृष्णवर्णमृत्तिकायुक्तो देशः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृष्णभूमिजा, स्त्री, (कृष्णाया भूमेर्जायते इति । जन + डः । ततष्टाप् ।) गोमूत्रिकातृणम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

कृष्णभेदा, स्त्री, (कृष्णवर्णेन भेदश्छेदोऽस्याः ।) क-टुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्याः पर्य्याया यथा ॥

"कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा ।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णभेदी, स्त्री, (कृष्णेन वर्णेन भेदोऽस्याः । गौरादि-त्वात् ङीष् ।) कटुकी । इत्यमरः । २ । ४ । ८६ ॥ (कटुकीशब्दे ऽस्या गुणपर्य्याया बोद्धव्याः ।)

कृष्णमुद्गः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः निकृष्टो वा मुद्गः वन-जातत्वात् ।) मुद्गविशेषः । कालमुग् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वासन्तः २ माधवः ३ सराष्ट्रजः ४ अस्य गुणाः । त्रिदोषदाहनाशित्वम् । मधुर त्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । वल-

वीर्य्यापुष्टिदाहलत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथाह भावप्रकाशः ।
"मुद्गो रूक्षो लघुर्ग्राही कफपित्तहरो हिमः ।
स्वादुरल्पानिलो नेत्र्यो ज्वरघ्नो वनजस्तथा ॥
मुद्गो बहुविधः श्यामो हरितः पीतकस्तथा ।
श्वेतो रक्तश्च तेषान्तु पूर्व्वः पूर्व्वो लघुः स्मृतः ॥
सुश्रुतेन पुनः प्रोक्तो हरितः प्रवरो गुणैः ।
चरकादिभिरप्युक्तः स एव गुणाधिकः" ॥)

[कृष्ण]ामूली, स्त्री, (कृष्णं मूलमस्याः । स्त्रियां ङीप् ।) शारिवाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

[कृष्ण]ामृत्, स्त्री, (कृष्णा मृत् मृत्तिका ।) कालमृत्तिका । तत्पर्य्यायः । श्यामाभूमिः २ । अस्या गुणाः । क्षत-दाहास्रप्रदरश्लेष्मपित्तहरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

[कृष्ण]ामृत्तिक, पुं, (कृष्णा मृत्तिका भूमिर्यत्र ।) कृष्णभूमः । इति हेमचन्द्रः ॥

[कृष्ण]ारुहा, स्त्री, (कृष्णा सती रोहतीति । रुह + क ।) जतुका लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

[कृष्ण]ारूप्य, त्रि, (कृष्णस्य भूतपूर्व्वो गौः भूतपूर्व्वो रूप्यः । कृष्णचरः । कृष्णस्य भूतपूर्व्वो गवादिः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

[कृष्ण]ालक, पुं, (कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्याः अर्शआदित्वादच् । ततः स्वार्थे कन् ।) गुञ्जा । परिमाणविशेषः । यथा, मनुः । ८ । १३० ।
"पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश" ॥

[कृष्ण]ालवण, क्ली, (कृष्णं लवणम् ।) सौवर्च्चललवणम् । कालनमक । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, गारुडे १८४ अध्याये ।
"मत्स्य कृष्णलवणं सौवीरं मत्स्यपित्तकम्" ॥
अस्य पर्य्याया यथा । वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"रुचकं कृष्णलवणमक्षं सौवर्च्चलञ्च तत्" ॥)

[कृष्ण]ाला, स्त्री, (कृष्णल + टाप् ।) गुञ्जा । इत्यमरः । २ । ४ । ९८ ॥ (क्ली, परिमाणविशेषः ।
यथा, मनुः । ८ । १३४ ।
"सर्षपाः षट् यवो मध्यस्त्रियवन्त्वेककृष्णलम् ।
पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश" ॥
अस्य टीकायां कुल्लूकभट्टेन यद्व्याख्यातं तद्यथा ।
"गौरसर्षपाः षट् मध्यो न स्थूलो नापि सूक्ष्मो यवो भवति । त्रिभिर्यवैः कृष्णलं रक्तिकेति प्रसिद्धं पञ्चभिः कृष्णलैर्माषः षोडशमाषाः सुवर्णं स्यात्" ॥
अस्याः पर्य्याया यथा ।
"गुञ्जा कृष्णला चूडा रक्तिका काकणन्तिका ।
काकाण्डी काकणिका काकजङ्घा शिखण्डिनी" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

[कृष्ण]ालोह, क्ली, (कृष्णं लोहम् ।) अयस्कान्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
("कपोतलोमवत्कृष्णलोहसवर्णानि लोहमलानीति" । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥)

[कृष्ण]ालोहित, पुं, (कृष्णः लोहितश्च । "वर्णो वर्णेन" । २ । १ । ६९ । इति समासः ।) कृष्णलोहितवर्णः । धूम्रवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥

कृष्णवक्त्र, पुं, (कृष्णं कृष्णवर्णं वक्त्रं मुखं यस्य ।) वानरः । इति हलायुधः ॥

कृष्णवर्त्मा, [न्] पुं, (कृष्णं कृष्णवर्णं वर्त्म यस्य । वायुप्रसारितधूमपथाभ्यन्तर एव गतिरस्येति भावः ।) अग्निः । (यथा, महाभारते १ । ८५ । १२ ।
"हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते" ॥) चित्रकवृक्षः । इत्यमरः ॥ (कृष्णं अपवित्रं कर्म्म आचरणं यस्य ।) दुराचारः । राहुः । इति मेदिनी ॥ (कृष्णो वासुदेवः परब्रह्म इत्यर्थः वर्त्म गतिर्यस्य । ब्रह्मनिष्ठपुरुषः । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥)

कृष्णवल्ली, स्त्री, (कृष्णा वल्ली ।) कृष्णार्जकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शारिवाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा ।
"कृष्णार्ज्जकः कृष्णवल्ली कालमालः करालकः" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कृष्णवल्लिका, स्त्री, (कृष्णा वल्लिका ।) जतुका लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णवर्व्वरक, पुं, (कृष्णः वर्व्वरकः ।) वर्व्वरवृक्षः इति राजनिर्घण्टः ॥
(वर्व्वरशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कृष्णवानर, पुं, (कृष्णः वानरः ।) कालवानरः । तत्पर्य्यायः । गोलाङ्गूलः २ गौरास्यः ३ कपिः ४ कृष्णमुखः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णवीज, क्ली, (कृष्णं वीजं यस्य ।) कालिङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कालिन्द तरवूज इति लोके । अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा ।
"कालिन्दं कृष्णवीजं स्यात् कालिङ्गञ्च सुवर्त्तुलम् ।
कालिन्दं ग्राहि दृक्पित्तशुक्रघ्नं शीतलं गुरु ।
पक्वन्तु सोष्णं सक्षारं पित्तलं कफवातजित्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णवीज, पुं, (कृष्णं उग्रं वीजं यस्य ।) रक्तशिग्रुवृक्षः । इति जटाधरः ॥

कृष्णवृन्ता, स्त्री, (कृष्णं वृन्तं अस्याः ।) पाटलावृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५५ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा ।
"पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती फलेरुहा ।
कृष्णवृन्ता कुवेराक्षी कालस्थाल्यलिवल्लभा ।
ताम्रपुष्पी च कथिता परा स्यात् पाटला सिता" ॥
इति च तस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
माषपर्णी । इति मेदिनी (अस्याः पर्य्याया यथा ।
"सिंहपुच्छी ऋषिप्रोक्ता माषपर्णी महासहा ।
कृष्णवृन्ता च काम्बोजी पाण्डुलोमशपर्णिका" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ ॥ गम्भारीवृक्षः ।
अस्य पर्य्याया यथा ।
"गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका ।
काश्मीरी काश्मरी हीरा काश्मर्य्यः पीतरोहिणी ।
कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुमिकाऽपि च" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणा अस्याः पाटलामाषपर्णीगम्भारीशब्देषु ज्ञातव्याः ॥)

कृष्णवृन्तिका, स्त्री, (कृष्णं वृन्तं अस्याः ततः स्वार्थे कन् ततष्टाप् अत इत्वञ्च ।) गम्भारीवृक्षः । पेटिकावृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कृष्णशार, पुं, (कृष्णः शारः शवलश्च ।) कृष्णसारमृगः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

कृष्णशालि, पुं, (कृष्णः शालिर्धान्यविशेषः ।) कालधान इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कालशालिः २ श्यामशालिः ३ सितेतरः ४ । अस्य गुणाः । त्रिदोषदाहनाशित्वम् । मधुरत्वम् । पुष्टिवीर्य्यवर्द्धनत्वम् । वर्णकान्तिबलकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णशिग्रु, पुं, (कृष्णः रूक्षगुणयुक्तः शिग्रुः ।) शोभाञ्जनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णशिम्बिका, स्त्री, (कृष्णा कृष्णवर्णा शिम्बिका कुत्सिता शिम्बिका वा ।) कृष्णवर्णशिम्बी । कालशिम इति भाषा । तत्पर्य्यायः । काकाण्डी २ । इति रत्नमाला ।
(अस्या गुणा राजमाषशब्दे ज्ञातव्याः ॥
"सितासिताः पीतकरक्तवर्णा
भवन्ति येऽनेकविधास्तु शिम्ब्याः ।
यथोदितास्ते गुणतः प्रधाना
ज्ञेयाः कटूष्णा रसपाकयोश्च" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

कृष्णशृङ्ग, पुं, (कृष्णं शृङ्गं विषाणो यस्य ।) महिषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृष्णसख, पुं, कृष्णस्य सखा । ("राजाहःसखिभ्यष्टच्" । ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) अर्ज्जुनः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (अर्ज्जुनशब्दे ॥)

कृष्णसखी, स्त्री, (कृष्णस्य सखी ।) द्रौपदी । सा तु पञ्चपाण्डवमहिषी पञ्चालराजदुहिता । कृष्णस्य सखी सहचरी इव कृष्णवर्णत्वात् ।) जीरकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृष्णसर्षप, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः सर्षपः ।) राजसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।
"क्षवः क्षताभिजनकः कृमिघ्नः कृष्णसर्षपः" ॥
अस्य गुणाश्च ।
"अति तीक्ष्णा विशेषेण तद्वत् कृष्णापि राजिका" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णसार, पुं, (कृष्णश्चासौ सारः शवलश्चेति ।) हरिणभेदः । इत्यमरः । २ । ५ । १० । कालसार इति भाषा ॥ (यथा, मनौ २ । २३ ।
"कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः" ॥)
अस्य मांसगुणाः । सन्याहित्वम् । रुचिवर्णकारित्वम् । ज्वरनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ स्नुहीवृक्षः । शिंशपावृक्षः । इति मेदिनी ॥ खदिरवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कृष्णसारङ्ग, पुं, कृष्णवर्णः सारङ्गो मृगः । कृष्णसारः । (यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे । ७ । ८ । २१ ।
"कृष्णसारङ्गमेधममावे लोहितसारङ्गम्" ॥
तथा, शतपथब्राह्मणे । ३ । २ । ४ । १९ । "कृष्णसारङ्ग स्याच्छिमाह यदि कृष्णसारङ्गं न विन्देत यदो अपि लोहितसारङ्गम्" । "कृष्णसारङ्गा श्यामदृश" । इति भाष्यम् । पशो भावश्च । यथा, "कृष्ण त्रिविधस्त्रिविधास्वयं तदङ्ग साम्नश्च

यदि चेत् न विन्देत लभेत अथो अपि तर्हि लोहितसारङ्गं सगुणभावं उपासीत इत्यर्थः ।)

कृष्णसारथिः, पुं, अर्ज्जुनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृष्णः सारथिः युद्धे सहायोऽस्य इति विग्रहे ।) पार्थः । (स तु तृतीयपाण्डवः । भारतीयमहायुद्धे पार्थप्रार्थनया श्रीकृष्णस्य तत्सारथ्याङ्गीकारः । यथा, महाभारते । ५ । ७ । ३५ ३८ ।

अर्ज्जुन उवाच ।

"भवान् समर्थस्तान् सर्व्वान् निहन्तुं नात्र संशयः ।
निहन्तुमहमप्येकः समर्थः पुरुषर्षभ ! ॥
भवांस्तु कीर्त्तिमान् लोके तद्यशस्त्वां गमिष्यति ।
यशसा चाहमप्यर्थी तस्मादसि मया वृतः ॥
सारथ्यन्तु त्वया कार्य्यं इति मे मानसं सदा ।
चिररात्रेप्सितं कामं तद्भवान् कर्त्तुमर्हति ॥

वासुदेव उवाच ।

उपपन्नमिदं पार्थ! यत् स्पर्द्धेया मया सह ।
सारथ्यं ते करिष्यामि कामः सम्पद्यतां तव" ॥)

कृष्णसारा, स्त्री, (कृष्णसार + अजादित्वात् टाप् ।) शिंशपावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्य्यायाः यथा,

"शिंशपा पिच्छिला श्यामा कृष्णसारा च सा गुरुः ।
कपिला सैव मुनिभिर्भस्मगर्भेति कीर्त्तिता" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णस्कन्धः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः स्कन्धो यस्य ।) कालस्कन्धः । तमालवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कृष्णा, स्त्री, (कृषे र्नक् णत्वं ततः टाप् ।) द्रौपदी । (सा तु पञ्चपाण्डवमहिषी । कृष्णवर्णत्वादेव अस्याः नाम तथा जातम् । यथा, महाभारते १ । १६८ । ४४ ।

"कृष्णेत्येवाब्रुवन् कृष्णां कृष्णाऽभूत् सा हि वर्णतः ।
तथा तन्मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महामखे" ॥)

नीलीवृक्षः । पिप्पली । (अस्याः पर्य्याया यथा ।

"पिप्पली चपला शौण्डी वैदेही मागधी कणा ।
कृष्णोपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिक्ततण्डुला" ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) द्राक्षा । इति मेदिनी ॥ नीलपुनर्नवा । कृष्णजीरकः । गम्भारी । कटुका । सारिवाविशेषः । राजसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्पटी । इति भावप्रकाशः ॥ काकोली । सोमराजी । इति जटाधरः ॥ (द्वादशप्रकाराणां जलौकसां मध्ये सविषप्रकारीयजलौकोविशेषः । तस्य लक्षणं यथा ।

"तासाञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा" ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १३ अध्याये ॥)

कृष्णागुरु, क्ली, (कृष्णं कृष्णवर्णं अगुरु ।) कृष्णवर्णसुगन्धिकाष्ठविशेषः । तत्पर्य्यायः । अगुरु २ प्रवरा- रम् ३ विश्वरूपकम् ४ शीर्षम् ५ कालागुरु ६ केश्यम् ७ वसुकम् ८ कृमिकाष्ठम् ९ धूपार्हम् १० वल्लरम् ११ मिश्रवर्णम् १२ गन्धम् १३ । (यथा, भविष्यपुराणे आत्मतत्त्वोपदेशे ।

"विलिप्य कृष्णागुरुणा वाजपेयफलं लभेत्" ॥)

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । लेपे शीतलत्वम् । पाने पित्तहरत्वम् । केषाञ्चित् मते त्रिदोषघ्नत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः । अथ अगुरु कृष्णागुरु ।

"अगुरुप्रवरं लोहं राजार्हं जोङ्गकं तथा ।
वंशिकं कृमिजं चापि कृमिजग्धमनार्य्यकम् ।
अगुरूष्णं कटु त्वच्यं तिक्तं तीक्ष्णञ्च पित्तलम् ॥
लघु कर्णाक्षिरोगघ्नं शीतवातकफप्रणुत् ॥
कृष्णं गुणाधिकं तत्तु लौहवद्वारि मज्जति ।
अगुरुप्रभवः स्नेहः कृष्णागुरुसमः स्मृतः" ॥

इति भावप्रकाशः ॥

कृष्णाचलः, पुं, (कृष्णस्य प्रियः अचलः पर्व्वतः । तद्वसतेस्तथात्वम् ।) रैवतपर्व्वतः । इति जटाधरः ॥ (अस्मिन्नेव गिरौ भगवतः कृष्णस्य द्वारकाधाम । इति पुराणप्रसिद्धम् ॥)

कृष्णाञ्जनी, स्त्री, (अञ्चतेऽनया इति । अनज् + करणे ल्युट् ततो ङीप् । कृष्णा कृष्णवर्णा अञ्जनी ।) कालाञ्जनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णानदी, स्त्री, (कृष्णा इत्याख्याता नदी ।) नदीभेदः । तत्पर्य्यायः । कृष्णसमुद्भवा २ कृष्णवेण्या ३ कृष्णगङ्गा ४ । (यथा, महाभारते ६ । ९ । ३३ ।

"सदा निरामयां कृष्णां मन्दगां मन्दवाहिनीम्" ॥)

अस्य जलगुणाः । स्वच्छत्वम् । पथ्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णाभा, स्त्री, (कृष्णा सती आभाति । आ + भा + कः । ततष्टाप् ।) कालाञ्जनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णामिषं, क्ली, (कृष्णं कृष्णेन इत्यर्थः आमिषति स्पर्द्धते वर्णेन । आ + मिष् + कः ।) कृष्णायसम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कृष्णायसं, क्ली, (कृष्णं कालं आयसम् ।) स्वार्थे अण् ।) कृष्णवर्णलौहम् । इति रत्नमाला ॥

कृष्णार्चिः, [स्] पुं, (कृष्णं कृष्णवर्णं अर्चिर्यस्य कृष्णवर्णधूमेन सह अर्चिर्यस्येति वा ।) अग्निः । इति भूरिप्रयोगः ॥

कृष्णार्जकः, पुं, (कृष्णः अर्जकः वनवर्व्वरः ।) कालतुलसी । तत्पर्य्यायः । कालमालः २ मालूकः ३ कृष्णमालुकः ४ कृष्णमल्लिका ५ गरघ्नः ६ वनवर्व्वरः ७ वर्व्वरी ८ जातिः ९ ।

(अन्ये पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

"कृष्णार्ज्जकः कृष्णवल्ली कालमालः करालकः" ॥)

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातामयनेत्ररोगनाशित्वम् । रुचिसुखप्रसवकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णालुः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः आलुः ।) नीलालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन् इति । आ + वस् + अधिकरणे अञ् । कृष्णस्य आवासः आलयः ।) अश्वत्थवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रैवतपर्व्वतः ॥ इति भारतम् ॥ अश्वत्थशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

कृष्णाश्रितः, त्रि, (कृष्णं आश्रितः प्राप्ताश्रयः ।) यस्य आश्रयः कृष्णः सः । इति मुग्धबोधम् ॥

कृष्णिका, स्त्री, (कृष्णेव इति । कृष्णा + संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वम् । यद्वा, कृष्णवर्णो भूम्नाऽस्त्यस्य इति ठन् टाप् च ।) राजिका । इत्यमरः । २ । ९ । १८ ॥ राइ सर्षा इति भाषा ॥

(" कृष्णिका राजिकासुरी क्षुतकी राजसर्षपः" ॥ इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

श्यामापक्षिणी । तस्या नामानि यथा,

"श्यामा वराही शकुनी कुमारी
दुर्गा च देवी घटिका तथोमा ।
त्वं पोतकी पाण्डविका त्वमेव
त्वं कृष्णिका त्वं सितपक्षिणी च ॥
त्वं ब्रह्मपुत्री शकुनैकदेवी
धनुर्द्धरी माध्यसमुद्भवातः ।
प्रयच्छ रम्या भगवत्युमेषा
नमोऽस्तु तुभ्यं कुरु मेऽर्थसिद्धिम्" ॥

इति वसन्तराजशाकुनम् ॥

कृष्णेक्षुः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः इक्षुः ।) इक्षुभेदः । काजली आक् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । श्यामेक्षुः २ कोकिलेक्षुकः ३ कोकिलाक्षः ४ कान्तारकः ५ । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । पाके मधुरत्वम् । स्वादुत्वम् । सुहृद्यत्वम् । कटुत्वम् । रसाढ्यत्वम् । त्रिदोषहारित्वम् । समवीर्य्यं वङ्गवीर्य्यसुवर्णदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य भावप्रकाशोक्तगुणाः कान्तारशब्दे मन्तव्याः ॥

कृष्णोदुम्बरिका, स्त्री, (कृष्णस्य काकस्य प्रिया उदुम्बरिका । यद्वा कृष्णा कृष्णवर्णा उदुम्बरिका ।) काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृसरः, पुं, (कृ हि अ करणे + "कृधूमादिभ्यः कित्" । उणां ३ । ७३ । इति सरन् कित्च । बाहुलकात् न णत्वम् ।) कृशरः । इति जटाधरः ॥ (यथा, छन्दोगपरिशिष्टे—

"तिलतण्डुलसम्पक्वः कृसरः सोऽभिधीयते" ॥

खिचुड़ी इति भाषा । यथा, च मनौ ५ । ७ ।

"वृथा कृसरसंयावं पायसापूपमेव च ।
अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च" ॥)

कॄ, श विक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, किरति । अस्यापि निष्ठायां कीर्ण इति । ल्वादयोदिदित्यत्र मूर्च्छेर्वर्जनसामर्थ्यात् येन केनापि प्रकारेण रेफान्तान्निष्ठातस्य न इति व्याख्यानात् कद्दिरणाविति इरि उरि च इते रान्तत्वात् निष्ठा तस्य न स्यात् । एवं गॄ श निगरणे इत्यादेरपि गीर्ण इत्यादि बोध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

कॄ, ञ णि हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां—उभं—सकं—सेट् ।) ञ णि, कृणाति कृणीते । यणोः किरिणः । इति दुर्गादासः ॥

कॄ, क ङ विज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां—आत्मं—सकं—सेट् ।) क ङ, कारयते । इति दुर्गादासः ॥

कॄत्, क संशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां—परं—सकं—सेट् ।) दीर्घी । क, कीर्त्तयन्ति च

गोष्ठीषु यद्गुणाभ्यासोऽस्या । कीर्त्त्यादिगणस्य नित्यत्वेऽपि कृतपाठ कीर्त्त्यादिगणस्य व्यभिचारस्तथ नार्थं तेन अचीकृतदिति सिद्धम् । इति दुर्गादास ॥

क्लृप्त, त्रि, कल्पनार्थक्लृपधातो कर्म्मणि क्ते क्लृपादेश । विदित । कृतकल्पन । कल्पनसामर्थ्य तद्विशिष्ट । यथा,' अवायम्भ्रामि दर्व्वतत्वप्रसादितत्त्वद्ध स्मांरविश्रुताधिकारयताथितिभिरेवोपपत्तौ '। इति जगदीशः । (यथा, मनौ । ११ । २७ ।
"इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्व्वपेदब्दपर्य्यये ।
क्लृप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसम्भवे" ॥)

क्लृप्तकीला, स्त्री, (क्लृप्त कीलयति । कील्+'कर्म्मण्यण्'' । ३ । २ । १ । इति अण् ।) व्यवस्थापत्रम् । तत्पर्य्याय । पट्टोलिका २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

क्लृप्तधूप, पु, (क्लृप्त कृत धूपो येन गन्धद्रव्यविशेषेण ।) सिह्लक । इति जटाधर । (क्लृप्तश्चासौ धूपश्चेति विग्रहे कृत्रिमो धूप ॥)

क्लृप्तिक, त्रि, (क्लृप्त मूल्यदानेन सत्त्व देयत्वेनास्यास्य । क्लृप्त+ठन् ।) क्रीत । इति हलायुध ॥

केकय, पुं, (केकयस्तद्राजस्तया प्रसिद्ध प्रदेशो राज्य येनास्त्यस्य ।) सूर्य्यवंशीयराजविशेष । इति श्रीभागवतम् । (स तु भरतस्य मातामहः दशरथश्वशुरश्च । यथा रामायणे १ । १३ । २३ ।
"तथा केकयराजानं वृद्धं परमधार्म्मिकम् ।
श्वशुरं राजसिंहस्य सपुत्त्रन्तमिहानय" ॥
जनपदवाचित्वे तु बहुवचनान्त । यथा, महाभारते । ६ । जम्बूखण्डविनिर्म्माणपर्व्वणि ९ । ४८ ।
"उपावृत्तास्तुपावृत्ताः सराष्ट्राः केकयास्तथा" ॥)

केकयी, स्त्री, (केकयस्यापत्यं स्त्री । सङ्कोचे मात्रा मात्रात् केकयात्मजस्यभावेऽपि पुंयोगा इति पुंयोगादाख्यायां ङीष् ।) दशरथराजपत्नी । सा तु केकयराजपुत्री भरतमाता च । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे ।
"मन्थरा केकयीपत्नी कैकयी भरतमातृकम्" ॥)

केकर, त्रि, (के शिरसि मूर्द्धि इत्यर्थं कर्तुं शेष मात्रां नीयमानम् । "कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु" । ३ । २ । २० । इति ट । "हलदन्तात् सप्तम्या संज्ञायाम्" ६ । ३ । ९ । इत्यलुक् ।) वलिर । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ । टेरा इति भाषा । (यथा मनौ ।
"विना विरक्तवेष केकरो रक्तपाण्डुर" ।
चक्षुर्वर्ण वाचकम् । यथा, विदग्ध रत्नमे । "चक्षुर्मन्ये केकर" ॥)

केका, स्त्री, (के मूर्द्धि कायति । कै+क टाप् । अलुक् समास । यद्वा, कचेऽस्तीति केति कायति । "हलदन्तात् सप्तम्या संज्ञायाम्" । ६ । ३ । ९ । इत्यलुक् ।) मयूरवाणी । इत्यमर । १ । ५ । ३१ । (यथा, रघौ १ । ३९ ।
"षड्जसंवादिनी केका द्विधा भिन्ना शिखण्डिभि" ॥)

केकावल, पुं, (केका अतिशयितेन अस्ति अस्येति । केका+वल+अच् । यद्वा, केका+वल्लाँद्वाज अच् धात् अच्च प्रत्यय ।) मयूर । इति शब्दचन्द्रिका ॥

केकी, [न्] पु, (केका ध्वनिभेद अस्यास्तीति । व्रीह्यादिभ्यश्चेति इनि ।) मयूर । इत्यमर २ । ५ । ३० । (यथा, काशीखण्डे । ३ । ७१ ।
' केकी केका परित्यज्य मौन तिष्ठति सद्वयात ।
चकोरश्चन्द्रिकाभोक्ता नक्षत्रमिवाश्रित " ॥)

केकेयी, स्त्री, (केकयी पृषोदरात् एकारत्वम् ।) केकयी । इति शब्दरत्नावली ॥

केचन, अ, (पाणिनिमते पदद्वयम् । मुग्धबोधमते "किम अवन्ताश्चिचनौ" । इति चनप्रत्यय ।) केचित् । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, पञ्चदशी । ६ । ५९ ।
"पूर्व्वापरपरामर्शविकल्पास्तत्र केचन" ॥)

केचित्, अ, (पाणिनिमते पदद्वयम् । मुग्धबोधमते तु "किम अवन्ताश्चिचनौ" । इति चित् प्रत्यय ।) केचन । इति व्याकरणम् । कोन व्यक्तिरा इति भाषा ॥ (यथा, रामगीतायाम् । १४ । "केचिद् वदन्तीति वितर्कवादिन "। केचित्तथापरकोविद । इति रामतर्कवागीश ॥)

केचुक, स्त्री, (कचु+स्वार्थे कन् । पृषोदरात् एत्वे साधु ।) कचु । इति त्रिकाण्डशेष ॥

केणिका, स्त्री, (के शिरसि कुत्सितो वा अणक तत टाप् अत इत्वम् । स्त्रीत्वं लौकिकम् ।) पटकुटी । इति हेमचन्द्र । कानात् इति भाषा ॥

केत, ल् क मन्त्रणे । नि आवते । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्त-चुरा-पर सक सेट । मन्त्रणे नि मन्त्रणे । अचिकेतत् । नि आवरण समयोद्वा वयम् । इति दुर्गादास ॥

केतक, पुं, (कित निवासे+णवुल् ।) केतकीवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, रघु ९ । १० ।
"विलासिनीविभ्रमदन्तपत्र
मापाण्डुरं केतकबर्हमन्य " ॥
अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा,—
"केतक सूचिकापुष्पो जम्बुक क्रकचच्छद " ।
"केतक कटुक स्वादुर्लघुस्तिक्त कफापह " ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

केतकी, स्त्री, (केतक+गौरादित्वात् ङीष् ।) पुष्पवृक्षविशेष । केया इति भाषा ।
(यथा, भ्रमराष्टके । १ ।
"गन्धाढ्यासौ भुवनविदिता केतकी स्वर्णवर्णा
पद्मभ्रान्त्या क्षुधितमधुप पुष्पमध्ये पपात" ॥)
तत्पर्य्याय । सूचीपुष्प २ जम्बीर ३ जम्बुक ४ । इति रत्नमाला । केतक ५ सूचिकापुष्प ६ जम्बुक ७ क्रकचच्छद ८ । इति भावप्रकाश । तीक्ष्णपुष्पा ९ विफला १० धूलिपुष्पिका ११ मेध्या १२ कण्टदला १३ त्रिविदिका १४ नृपप्रिया १५ अक्षरा १६ दीर्घपत्रा १७ स्थिरगन्धा १८ गन्धपुष्पा १९ इन्दुकलिका २० दलपुष्पा २१ पांशुका २२ । अस्या गुणा । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कफनाशित्वम् । कटुत्वम् । लघुत्वम् । तदुच्यते । बलदत्वम् । केशदौर्गन्ध्यनाशित्वम् । हेमाभा पत्रिका या तु सुभा । चक्षुष्यत्वम् । वृष्यत्वम् । सौगन्ध्यादिगुणा । सकल मनोज्ञा । अति-
शिशिरत्वम् । कटुत्वम् । पित्तकफापहत्वम् । रसायनत्वम् । वर्णदेहदार्ढ्यकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

केतन, स्त्री, (कित् निवासाद्यर्थेषु+कर्म्मभावकरणाधिकरणादिषु यथायथं ल्युट् ।) ध्वज ।
(यथा, रघुवंशे ९ । ३९ ।
"अयमुखारतया विशदप्रभै
स्तरतसंस्कृतपरिश्रमणोदिभि ।
कुसुमचापमतेजयदंशुभि
र्हिमकरो मकरोर्ज्जितकेतनम्" ॥)
कार्य्यम् । निमन्त्रणम् । इत्यमर । ३ । ३ । ११३ ।
(यथा, मनु । ४ । ११० ।
"प्रतिगृह्य द्विजो विद्वान् एकोद्दिष्टस्य केतनम् ।
त्र्यहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके" ॥)
चिह्नम् । गृहम् । इति हेमचन्द्र ।
(यथा, रामायणे १ । ७४ । ८ ।
"स त्व धर्म्मपरो भूत्वा काश्यपाय वसुन्धराम् ।
दत्त्वा वनमुपागम्य महेन्द्रकृतकेतन " ॥)
स्थानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, विष्णुपुराणे १ । ११ । ८ ।
"एतद्राजासन सर्व्वभूभृत्संश्रयकेतनम्" ॥)

केतु, पु, नवग्रहान्तर्गतग्रहविशेष । स तु राहो शरीरम् । तत्पर्य्याय । शिखी २ । इति दीपिका ॥ अय पापग्रह । यथा,—
"अर्क्कौ नेन्द्रकसौरारा पापा सौम्याश्चपापदे ।
पापयुक्तो बुध पापो राहुकेतू च पापदौ" । इति ॥ अयन्तु जन्मराशेरपेक्षया षष्ठश्चिद्यमैकादशस्थानस्थितश्चेत् शुभ । यथा,—
"केतुपञ्चरभौममन्दगतय षष्ठत्रिसंख्या शुभा
श्चन्द्राकौ च पितै च तौ च दशमौ चन्द्र पुन सप्तम ।
जीव सप्तमद्विपञ्चमगतो दुर्भेषु सौम्याकाम
शुक्र षड्दशसप्तवर्ज्जितरे सर्व्वेऽप्युपान्त्ये शुभा " ॥
इति ॥ * ॥ अस्य त्रिकोण उच्चस्थानमूलतिज्ञ सममीक्षा यथा,—
"सिंहत्रिकोण धनुषश्च
मीनो मृग शुक्रमती विपक्षौ ।
सूर्य्योऽस्य चन्द्रा सुहृद समानौ
जीवेन्दुजौ षट् शिखिन परांशा " ॥ इति ॥
"कोणाश्च सप्तम जीव प्राप्यद्वावेवंविदिहिंषेन्" ॥
इति ॥ * ॥ अस्य विप्रियथा,—
"केतुर्यत्कुहस्योऽभ्युदितस्तस्मिन् प्रसूयते जन्तु ।
रौद्रे सर्पमुहूर्त्ते वा प्राणै संयुज्यते वापि" ॥
इति च ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ अस्य उत्पत्त्यादि केतुशान्तिप्रयोगश्च दृष्टव्यम् ॥ * ॥ अथास्य केतुस्वरूपादि वर्ण्यते । तत्रादौ केतूनामसङ्ख्यत्वमाह ।
"शार्त्तीक निर्जितार्थ पराशरमसितदेवलाद्यानाञ्च ।
अन्याश्च बहूंस्तु विलोक्येषस्य कृतचाराः" ॥
मार्गेण यस्मिन् केतुना चारेण तु पराशरेण सह सम्पादितानामाचार्य्याणां मतं दृष्ट्वा तत्रोपरि बिहितस्तत् केतुचारम् उत्क्रम्य तदाद्यानपि बहुतरचारान् मुक्त्वा रचनादिरूपेण अनुगृह्य मया यद्

अनाकुलो निःसन्देहः केतुचारः क्रियते ॥ * ॥

अथोदयास्तमयलक्षणमाह ।

"दर्शनमस्तमयो वा न गणितविधिनास्य शक्यते ज्ञातुम् । दिव्यान्तरीक्षभौमास्त्रिविधाः स्युः केतवो यस्मात्" ॥

अस्य केतोर्दर्शनं उदयः अस्तमयोऽदर्शनं गणितविधानेन ज्ञातुं न शक्यते । यस्मात् केतवस्त्रिविधास्त्रिप्रकाराः । दिवि आकाशे भवा दिव्याः । अन्तरीक्षे भवा आन्तरीक्षाः । ग्रहनक्षत्रस्थानं विहायान्यत्र आकाशे ये दृश्यन्ते ते आन्तरीक्षाः । भूमौ भवाः भौमाः । इति केतोस्त्र्यात्मरूपत्वात् एषामुदयास्तमयौ न ज्ञायेते इति ॥ * ॥

अथ केतूनां दिव्यवर्ज्जितानां अन्येषां स्वरूपमाह ।

"अङ्गताशेऽनलरूपं यस्मिंस्तत्केतुरूपमेवोक्तम् । खद्योतपिशाचालयमणिरत्नादीन् परित्यज्य" ॥

अङ्गताशे अनलवर्ज्जिते यस्मिन् देशे अनलरूपमग्निरूपं दृश्यते यत् तदेव केतुरूपमुक्तम् । किन्तु खद्योत इन्द्रगोपकक्रमिविशेषः । पिशाचालयं यक्षस्थानम् । मणयश्चन्द्रकान्तप्रभृतयः । रत्नानि मरकतप्रभृतीनि । आदिग्रहणादन्यान्यपि काष्ठप्रभृतीनि तेजोरूपाणि एतान् त्यक्त्वा । यत एषां स्वभावादेवानलरूपमङ्गताशे दृश्यते अतो न तत् केतुरूपमिति ॥ * ॥

अथ दिव्यान्तरीक्षभौमानां केतूनां लक्षणमाह ।

"ध्वजशस्त्रभवनतरुतुरगकुञ्जराद्येष्वान्तरीक्षास्ते । दिव्या नक्षत्रस्था भौमाः स्युरतोऽन्यथा शिखिनः" ॥

ध्वजश्चिह्नम् । शस्त्रमायुधादि । भवनं गृहम् । तरुर्वृक्षः । तुरगोऽश्वः । कुञ्जरो हस्ती । आदिग्रहणादन्येषु चतुष्पदेषु ये दृश्यन्ते ते आन्तरीक्षाः । दिव्या नक्षत्रस्थाः । अतोऽस्मादुक्तादन्यथा भूमौ ये दृश्यन्ते ते भौमाः । शिखिनः केतवः इति ॥ * ॥

अथ केतूनां संस्थानं मतान्तरेणाह ।

"शतमेकाधिकमेके सहस्रमपरे वदन्ति केतूनाम् । बहुरूपमेकमेव प्राह मुनिर्नारदः केतुम्" ॥

एके पराशरादयः एकाधिकं शतं केतूनां कथयन्ति । तथा च पराशरः । "शतमेकोत्तरं केतूनां भवन्ति तेषां षोडश मृत्युनिश्वासजाः । द्वादशादित्यसम्भवाः । दश दक्षमखविलयने रुद्रक्रोधजाः । सप्त पैतामहाः । पञ्चदश कर्म्मरौद्दालिकस्य पुत्राः । सप्तदश मरीचिकश्यपजजाटजाः । पञ्च च प्रजापतिसहजाः । त्रयो विभावसुजाः । धूमोद्भवश्चैकः । चतुर्दश मथ्यमानेऽमृते सोमेन सह सम्भूताः । एकस्तु ब्रह्मकोपजः" इति ॥ * ॥ अपरे गर्गादयः सहस्रं केतूनां वदन्ति ।

तथा च गर्गः ।

"अनित्योदयचाराणामशुभानाञ्च दर्शनम् । आगन्तूनां सहस्रं स्यात् ग्रहाणां सन्निबोध मे" ॥

बहुरूपमेकमेवेति नारदाख्यो मुनिरेकमेव केतुं बहुरूपं प्राह । तन्मते एक एव केतुस्तस्य बहूनि रूपाणि स एव दिव्यान्तरीक्षभौम इत्यर्थः ।

तथा च नारदः ।

"दिव्यान्तरीक्षभौमस्य एकः केतुः प्रकीर्त्तितः । शुभाशुभफलं लोके ददात्यस्तमयोदयैः" इति ॥ * ॥

एवं मतान्तराण्युक्त्वा स्वसिद्धान्तमाह ।

"यद्येको यदि बहवः किमनेन फलन्तु सर्व्वथा वाच्यम् । उदयास्तमयैः स्थानैः स्पर्शैराधूपनैर्वर्णैः"

यद्येक एव केतुः यदि वा बहवः केतवः किमनेन । सर्व्वथा तेषामुदयास्तमयैः स्थानैः स्पर्शैराधूपनैर्वर्णैश्च शुभाशुभं फलं पुनर्वक्तव्यम् । उदयः कस्यां दिश्युदितः । अस्तमयः कस्यामेवास्तमितः । स्थानं यथा कस्मिन्नाकाशभागे कस्य नक्षत्रस्य वा समीपे उदितोऽस्तमितश्च । स्पर्शनं केतेन ग्रहो नक्षत्रं वा स्पृष्टम् । आधूपनं कोऽपि शिखयाभिधूपितः । वर्णाः सितरक्तपीतकृष्णादिकाः । एवमादिभिस्तस्य फलं वाच्यं तस्मादेको बहवो वा भवन्तु का नः क्षतिरिति ॥ * ॥

अथ केतुचारे येषां केतूनामभिदृष्टानां कियन्तं कालं यावत् फलपाको भवति तेषां फलपाकनियमार्थमाह ।

"यावन्त्यहानि दृश्यो मासास्तावन्त एव फलपाकः । मासैरब्दांश्च वदेत् प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः" ॥

दृश्यः केतुरिति सम्बध्यते । फलस्य पाकः फलपाकः । यः केतुर्यावन्त्यहानि दृश्यो भवति तस्य तावन्तो मासास्तस्य केतोस्तावतो मासान् फलपाको ब्रूयात् । यावत्सङ्ख्यकानि दिनानि दृष्टो भवति तत्तुल्यान् मासान् तस्य फलपाको वदेत् । मासैस्तु पुनरब्दान् संवत्सरान् ब्रूयात् । माससङ्ख्यादर्शने मासतुल्यानि वर्षाणि च वदेत् । यावत् सङ्ख्यान्मासान् दृश्यो भवति तावत्सङ्ख्यानि वर्षाणि तस्य फलपाको वदेत् । कस्मात् कालात् प्रभृतिरित्यत आह प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः । सर्व्वेषां केतूनां दिनसाम्यत्वम् । यावन्ति दिनानि दृश्यः केतुस्तस्माद्दर्शनादूर्द्ध्वं प्रथमं पक्षत्रयं पञ्चचत्वारिंशद्दिनानि यावत् निष्फलानि तस्मात् पक्षत्रयात् परतः तावतो मासान् फलपाकः । अथ मासान् दृश्यते तदा तस्मादेव दर्शनात् परतः पक्षत्रयमतिक्रम्य मासतुल्यानि वर्षाणि वदेत् । प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः तत्र पक्षत्रयं यावद्दिनसङ्ख्या गृह्यते । पक्षत्रयादूर्द्ध्वं यदा दृश्यते केतुस्तदा मासतुल्यानि वर्षाणि वदेत् । अत्र सन्देहव्युदासार्थं गर्गोक्तं नियमकमभिलिख्यते ।

तथा च गर्गः ।

"यावन्त्यहानि दृश्यः स्यात्तावन्मासान् फलं भवेत् । मासांस्तु यावद्दृश्येत तावतोऽब्दांस्तु वैकृतान् ॥ त्रिपक्षात् परतः कर्म्म पचेत्तस्य शुभाशुभम् । यद्दिष्टमुदिते केतौ फलं नेहादिशेद्बुधः" ॥

तथा वृद्धगर्गः ।

"यावतो दिवसांस्तिष्ठेत्तावन्मासान् विनिर्दिशेत् । त्रिपक्षात् परतस्तामि कर्म्म केतोः प्रपद्यते ॥ तस्मात् कालात् परं ब्रूयात् फलमस्य शुभाशुभम् । यद्दिष्टमुदये केतोः फलं नेहादिशेद्बुधः" ॥

यद्येवं तदा द्वितीयव्याख्यानमत्र न घटते प्रथमव्याख्यानमेव न्याय इति । यथा प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः दर्शनादूर्द्ध्वं पक्षत्रयं यावन्निष्फलं पक्षत्रयात् परतः फलपाकस्य कालसङ्ख्या प्रव तस्मादुक्तं यद्दिष्टमुदये केतोः फलं नेहादिशे इति । यदुक्तं मासैरब्दांश्च वदेत् तदेकदेशेन प्रतिमासमेकद्वित्रिदिनदर्शनेन माससङ्ख्या ल एवेत्यर्थः । सर्व्वथा किमनेनास्माकमसदिकल्पे दिवसैः पक्षत्रयात् परतो मासान् वदेत् । म स्तस्मादेव पक्षत्रयात् परतोऽब्दान् वदेत् । सात् परतो दिनाधिक्यं दृष्ट्यनुपातवशात् वाच्य यथा यदि दिनत्रिंशता वर्षं लभ्यते तद्दृष्ट्या कि केन मासैकमिति ।

तथा च समाससंहितायाम् ।

"केचित् केतुसहस्रं शतमेकसमन्वितं वदन्त्येके नारदमतमेकोऽयं त्रिस्थानसमुद्भवो विविधरू दिव्या ग्रहर्क्षजातास्तीव्रफलकरा भौमाः । प्राणिध्वजादितुङ्गेषु चान्तरीक्षा न चाल्पशुभा उदयास्तमयाधूपनसंयोगाकारमार्गदिग्भागैः । फलानि दिवसैर्म्मासान् मासैस्तु वर्षाणि स शेत् केतोः" ॥ * ॥

अथ शुभस्य केतोर्लक्षणमाह ।

"ह्रस्वतनुः प्रसन्नः स्निग्ध ऋजुरचिरसंस्थितः शुक्ल उदितो वाप्यभिदृष्टः सुभिक्षसौख्यावहः केतुः"

ऋजुरकुटिलः । अचिरसंस्थितः शीघ्रमे दर्शनं याति । शुक्लः श्वेतः । उदितो वाप्यभिदृ अथवोदित एवाभिदृष्टस्तस्मिंस्तु उदितमात्रे दृ दृष्टिर्भवति तदा शुभः । अन्यथा अशुभः ॥

अशुभस्य केतोर्लक्षणमाह ।

"उक्तविपरीतरूपो न शुभकरो धूमकेतुरुत्पन्न इन्द्रायुधानुकारी विशेषतो द्वित्रिचूलो वा" ॥

ह्रस्वतनुः प्रसन्न इत्यस्मादुक्तात् यो विपरीतरू केतुरुत्पन्नः स धूमकेतुः । स च न शुभकरः करोतीत्यर्थः । इन्द्रधनुःसदृशो न शुभकर ए तथा द्विशिखस्त्रिशिखश्च विशेषतः पापफलद

तथा च समाससंहितायाम् ।

"अचिरस्थितोऽभिदृष्टस्तनुः सितः स्निग्धमूर् स्तदुदितः । ह्रस्वतनुः प्रसन्नः केतुर्लोकस्य भवा न शुभो विपरीतो विशेषतः शक्रचापसंकाशः द्वित्रिचतुश्चूलो वा दक्षिणसंस्थश्च मृत्युकरः" ॥

अधुना केतुसहस्रलक्षणं विवक्षुस्तत्रादावेव रविः पञ्चविंशतिः केतवो भवन्ति । तेषां लक्षणमा

"हारमणिहेमरूपाः किरणाख्याः पञ्चविंश सशिखाः । प्रागपरदिशोर्दृश्या नृपतिविरो वहा रविजाः" ॥ हारो मुक्ताहारः । मणयश्च कान्तप्रभृतयः । हेम सुवर्णम् । तत्समानवर्णा केतवस्ते किरणाख्याः किरणसंज्ञाः । सशिख सचूलाः । ते च पञ्चविंशती रविजाः सूर्य्यसुत प्रागपरयोश्च दिशोर्दृश्याः । प्राक् पूर्व्वस्या परस्यां पश्चिमायां दिशि दृश्यन्ते । एतेषां मध्य देक एव दृश्यते न सर्व्वे युगपदिति । सर्व्वत्रै परिभाषा । ते च नृपते राज्ञो विरोधप्रदाः ए निष्ठा इत्यर्थः ।

तथा च गर्गः ।

"शुद्धस्फटिकसंकाशा मृणालरजतप्रभाः ।

मुक्ताहाररुवर्णाभा सशिखा पञ्चविंशतिः ॥
किरणाख्या रवेः पुत्रा दृश्यन्ते प्राग्दिशि स्थिताः ।
तथा च प्रभागस्था नृपतेर्भयदाश्च ते ॥ * ॥

अथाग्निपुत्रास्तावन्त आह ।

"शुकदहनबन्धुजीवकलाक्षाक्षतजोपमा हुताशसुताः ।
आग्नेय्यां दृश्यन्ते तावन्तस्तेऽपि शिखिनो भयदाः" ॥

शुकपक्षो नीलपीतवर्णः । दहनोऽग्निः । बन्धुजीवकः पुष्पविशेषोऽतिलोहितः । लाक्षा वृक्षनिर्यासः । क्षतजं रक्तम् । तदुपमास्तत्तुल्यवर्णाः । ते च तावन्तः पञ्चविंशतिः आग्नेय्यां दिशि दृश्यन्ते । ते च हुताशसुता अग्निपुत्रा अग्निभयदाः ।

तथा च गर्गः ।

'नानावर्णाग्निसङ्काशा दीप्तिमन्तोऽपि स्फुलिङ्गिनः ।
दहन्त्यग्निमिवाकाशात् सर्व्वज्योतिर्विनाशनाः ॥
तेऽग्निपुत्रा ग्रहा ज्ञेया लोकेऽग्निभयवेदिनः ।
आग्नेय्यां दिशि दृश्यन्ते पञ्चविंशाः प्रकीर्त्तिताः' ॥

अथ मृत्युसुतास्तावन्त एवाह ।

"वक्रशिखा मृत्युसुता रूक्षाः कृष्णाश्च तेऽपि तावन्तः ।
दृश्यन्ते याम्यायां जनमरकावेदिनस्ते च" ॥

वक्रशिखा अस्पष्टचूडा । तथा रूक्षा अस्निग्धास्तेऽपि पञ्चविंशतिरेव । ते च मृत्योः पुत्रा दक्षिणस्यां दिशि दृश्यन्ते । ते च जनानां मरकमावेदयन्ति ।

तथा च गर्गः ।

"कृष्णा रूक्षा वक्रशिखा दृश्यन्ते याम्यदिक्स्थिताः ।
पञ्चविंशा मृत्युसुताः प्रजाक्षयकराः स्मृताः" ॥

अथ भूपुत्रा द्वाविंशतिरेवाह

'दर्पणवृत्ताकारा विशिखाः किरणान्विता धरातनयाः । क्षुद्भयदा द्वाविंशतिरैशान्यामम्बुतैलनिभाः' ॥ दर्पणवत् वृत्तं वर्त्तुलमाकारो येषां ते विशिखा विचूला रश्मिसंयुक्ता भूमेः पुत्राः । ते च द्वाविंशतिरैशान्यां दृश्यन्ते । जलस्य तैलस्य च सदृशकान्तयः । एते दृष्टा दुर्भिक्षं ददति ॥

तथा च गर्गः

'समवृत्ता विशिखा रश्मिभिः परिवारिताः ।
अम्बुतैलप्रतीकाशा द्वाविंशा भूसुताः स्मृताः ।
ऐशान्यां दिशि दृश्यन्ते दुर्भिक्षभयदाश्च ते" ॥ * ॥

अथ चन्द्रसुतास्त्रय आह । 'शशिकिरणहिमरजतकुमुदकुन्दकुसुमोपमाः सुताः शशिनः । उत्तरतो दृश्यन्ते त्रयः सुभिक्षावहाः शिखिनः" ॥ एते सौम्यायां दिशि दृश्यन्ते । ते च सुभिक्षं कुर्व्वन्ति ।

तथा च गर्गः ।

"चन्द्ररश्मिसुवर्णाभा हिमकुन्देन्दुसुप्रभाः ।
त्रयस्ते शशिनः पुत्राः सौम्याशास्थाः शुभावहाः" ॥

अथ ब्रह्मदण्डाख्यस्य लक्षणमाह ।

"ब्रह्मसुत एक एव त्रिशिखो वर्णैस्त्रिभिर्युगान्तकरः ।
अनियतदिक्सम्प्रभवो विज्ञेयो ब्रह्मदण्डाख्यः" ॥

ब्रह्मपुत्र एक एव । स च त्रिचूडः । वर्णैस्त्रिभिरुपलक्षितः । स तु ब्रह्मदण्ड इति ज्ञेयः । अनियतायामनिश्चितायां दिशि सम्प्रभवः उत्पद्यते सर्व्वासु दिक्षु दृश्यत इत्यर्थः । स तु युगस्यान्तं करोति सर्व्वक्षयकर इत्यर्थः ।

तथा च गर्गः ।

"एको ब्रह्मसुतः क्रूरस्त्रिवर्णस्त्रिशिखान्वितः ।
सर्व्वास्वाशासु दृश्यः स्यात् ब्रह्मदण्डः क्षयावहः" ॥

एकाधिकं शतं कथितम् अन्यानि नवशतान्येकोनानि कथनीयानि इत्यत आह ।

"शतमभिहितमेकसमेतमेकाधिकाच्छतात्परतः ।
एकोनानि नवशतानि केतूनां स्पष्टैर्लक्षणैः कथयिष्ये" ॥

शतमभिहितमेकसमेतम् एकेनाधिकं केतूनां शतमभिहितमुक्तम् । तस्मादेकाधिकाच्छतात् परतः एकोनानि एकेन विरहितानि नवशतानि केतूनां स्पष्टैर्लक्षणैश्चिह्नैः कथयिष्ये ॥

अथ शुक्रपुत्रांश्चतुरशीतिसङ्ख्यानाह ।

"शुक्रसुता विसर्पकाः सौम्यैशान्योदयं यान्ति चतुरशीत्याख्याः । विपुलसिततारकास्ते स्निग्धाश्च भवन्ति तीव्रफलाः" ॥ सौम्या उत्तरा । ऐशानी ईशानदिक् । तयोरुदयं दर्शनं गच्छन्ति । ते च विपुला विस्तीर्णाः सिताः शुभ्रा तारका येषाम् । स्निग्धा निर्मलदेहा ते च तीव्रफला अनिष्टफला इति ।

तथा च गर्गः ।

'स्थूलैकतारकाः श्वेताः स्नेहवन्तश्च सुप्रभाः ।
अर्चिष्मन्तः प्रसन्नाश्च तीव्रेण च सुखान्विताः ॥
एते विसर्पका नाम शुक्रपुत्राः पुरोदयाः ।
अशीतिश्चतुरश्चैव लोकक्षयकराः स्मृताः" ॥ * ॥

अथ षष्टिं शनैश्चरपुत्रानाह ।

"स्निग्धाः प्रभासमेता द्विशिखाः षष्टिः शनैश्चराङ्गजाः । अतिकष्टफला दृष्टाः सर्व्वत्रैते कनकसंज्ञाः" ॥ ईदृशाः षष्टिः शनैश्चरपुत्राः कनककेतवः सर्व्वत्र सर्व्वासु दिक्षु दृष्टा अत्यशुभफलाश्च ते ।

तथा च गर्गः ।

"सुस्निग्धा रश्मिसंयुक्ता द्विशिखाः सिततारकाः ।
षष्टिस्ते कनका घोराः शनैश्चरसुता ग्रहाः" ॥ * ॥

अथ गुरुसुतान् पञ्चषष्टिमाह ।

"विकचा नाम गुरुसुताः सितैकताराः शिखापरित्यक्ताः । षष्टिः पञ्चभिरधिकाः स्निग्धा याम्याश्रिताः पापाः" ॥

पञ्चषष्टिः केतवो विकचा नाम बृहस्पतिपुत्राः । ते च सिताः श्वेता एकतारका येषां चूडारहिताः । ते च दक्षिणस्यां दृश्यन्ते पापा अनिष्टफलदा इत्यर्थः ।

तथा च गर्गः ।

'स्निग्धाः शुक्लाः प्रसन्नाश्च महारूपाः प्रभान्विताः ।
एकतारा वपुष्मन्तो विशिखा रश्मिभिर्वृताः ॥
एते बृहस्पतेः पुत्राः प्रायशो दक्षिणाश्रयाः ।
नामतो विकचा घोराः पञ्चषष्टिर्भयावहाः" ॥

अथैकपञ्चाशद्बुधपुत्रानाह ।

"नातिव्यक्ताः सूक्ष्मा दीर्घाः शुक्ला यथेष्टदिक्प्रभवाः ।
बुधजास्तस्करसंज्ञाः पापफलास्त्वेकपञ्चाशत्" ॥

तस्करनामान एकपञ्चाशत् केतवो बुधस्य पुत्राः । नातिस्फुटा अल्पदेहाः यथेष्टायां दिशि प्रभव उत्पत्तिर्येषां सर्व्वासु दिक्षु दृश्यन्त इत्यर्थः । ते चानिष्टफलाः ।

तथा च गर्गः ।

"बृहस्पतिसमा व्यक्ताः केचिदव्यक्ततारकाः ।
पाण्डुवर्णाः सुदीप्ताश्च सूक्ष्मा रश्मिभिरावृताः ॥
एते बुधात्मजा ज्ञेयास्तस्कराख्या भयावहाः ।
एकाधिकास्ते पञ्चाशद्योऽत्यर्थपरा ग्रहाः" ॥ * ॥

अथ षष्टिं भौमपुत्रानाह ।

"क्षतजानलानुरूपास्त्रिचूलताराः कुजात्मजाः षष्टिः । नाम्ना च कौङ्कुमास्ते सौम्याशासंस्थिताः पापाः" ॥ कौङ्कुमनामानः षष्टिः केतवो मङ्गलपुत्राः रक्तवह्निसदृशाः लोहिता इत्यर्थः । त्रिचूला त्रिशिखास्तारा येषां ते च उत्तरस्यां दृश्यन्ते पापफलाश्च ।

तथा च गर्गः ।

"त्रिशिखाश्च सिताराश्च रक्तलोहितरश्मयः ।
प्रायशश्चोत्तरामाशां सेवन्ते नित्यमेव ते ॥
लोहिताङ्गात्मजा ज्ञेया ग्रहाः षष्टिः समासतः ।
नामतः कौङ्कुमा ज्ञेया राज्ञां सङ्ग्रामकारकाः" ॥ * ॥

अथ त्रयस्त्रिंशद्राहुपुत्रानाह ।

"त्रिंशत् त्र्यधिका राहोस्ते तामसकीलका इति ख्याताः । रविशशिगा दृश्यन्ते तेषां फलमर्कचारोक्तम्" ॥

त्रयस्त्रिंशत् स्वर्भानुपुत्रास्ते च नामतः तामसकीलका इति प्रसिद्धाः । ते च अर्कचन्द्रमण्डलस्था दृश्यन्ते तेषाञ्च फलं सूर्यचारे कथितं तामसकीलकसंज्ञा राहुसुता इति

तथा च गर्गः ।

"श्यामाभाः श्यामपर्य्यन्ताः सकुलाः श्यामरश्मयः ।
राहुपुत्रास्त्रयस्त्रिंशत् कीलकाश्चातिदारुणाः ॥
रविमण्डलगास्त्वेते दृश्यन्ते चन्द्रगास्तथा" ॥

तथा च पराशरः ।

"अपर्व्वण्येव दृश्यन्ते छिद्रिताः काककीलकाः ।
रवेरिवाङ्गिरामध्ये त्वुभयोः काककीलकौ ॥
अङ्गिरा स्वरयो वापि दृश्यते पुरुषाकृतिः ।
काकः काकाकृतिर्घोरस्त्रिकोणो वाथ लक्ष्यते ॥
मण्डले कीलको मध्ये मण्डलस्थानिलो ग्रहः ।
मध्यान्तपरिरोधाय धम्यर्द्धं तस्य स्मृतम्" इति ॥ * ॥

अथ विंशत्यधिकं शतमग्निपुत्रानाह ।

"विंशत्यधिकमन्यच्छतमग्नेर्विश्वरूपसंज्ञानाम् ।
तीव्रानलभयदानां ज्वालामालाकुलतनूनाम्" ॥

अन्यत् अपरं शतं विंशत्यधिकं केतूनामग्नेः सुतानां विश्वरूपसंज्ञानां कीदृशानां ज्वालामालाभिराकुला व्याप्तास्तनवो मूर्त्तयो येषाम् । तथा तीव्रं घोरमग्निभयं ददति ।

तथा च गर्गः ।

'नानावर्णा हुताशाभा दीप्तिमन्तो विस्फुलिङ्गिनः ।
दहन्त्यग्निमिवाकाशे सर्व्वज्योतिर्विनाशनाः ॥
तेऽग्निपुत्रा ग्रहा ज्ञेया लोकेऽग्निभयवेदिनः ।
विंशं ग्रहशतं घोरं विश्वरूपेति विश्रुतम्" ॥ * ॥

अथ सप्तसप्ततिं वायुपुत्रानाह ।

"श्यावारुणा विताराश्चामररूपा विकीर्णदीधितयः ।
अरुणाख्या वायोः सप्तसप्ततिः पापदाः परुषाः" ॥

अरुणसंज्ञा वायोः पुत्राः श्यावलोहितवर्णाः तारकवर्जिताश्चामररूपा वालव्यजनाकृतयः

थाग्निप्ररश्मयः रूक्षाः दुष्टफलप्रदाः। अत्र येषां दिङ्नियमो नास्ति तेऽनियतदर्शनाः सर्व्वास्वपि दिक्षु दृश्यन्ते।

तथा च गर्गः।

"अतारूपप्रतिमाः श्यावरक्तासुवर्णिनः।
वातरूपा इवाभान्ति शुक्लविस्तीर्णरश्मयः॥
सप्तसप्तति चैवान्ये वायोः पुत्राः प्रचक्षते।
लोकविध्वंसना रूक्षा नामतस्तस्करा ग्रहाः"॥*॥

अथाष्टौ प्रजापतिसुता द्वे च शते चतुरधिके ब्रह्मणः पुत्रास्तानाह।

"तारापुञ्जनिकाशा गणका नाम प्रजापतेरष्टौ।
द्वे च शते चतुरधिके चतुरस्रा ब्रह्मसन्तानाः॥
अष्टौ केतवो गणका नाम प्रजापतेः पुत्राः"।

ते च ताराणां नक्षत्राणां पुञ्जः समूहस्तदाकाराः। ते च अशुभदायिनः। तथा च। द्वे शते चतुरधिके केतूनां ते च चतुरस्रसंज्ञाः चतुरास्रतयस्ते च ब्रह्मणः पुत्राः पापफला एव ज्ञेयाः ते चाग्नेयदिग्भवाः। तथा च गर्गः।

"तारापुञ्जप्रतीकाशा व्योममण्डलसंस्थिताः।
प्राजापत्या ग्रहास्त्वष्टौ गणका भयवेदिनः॥
यथाच चतुरस्रा वा सशिखाः श्वेतरश्मयः।
द्वे शते चतुरस्रैव ब्रह्मजा भयदाश्च ते"॥*॥

अथ द्वात्रिंशद्वरुणपुत्रानाह।

"कङ्का नाम वरुणजा द्वात्रिंशत् गुल्मसंस्थानाः।
शशिवत्प्रभासमेतास्तीव्रफलाः केतवः प्रोक्ताः"॥

ते वरुणपुत्राः वंशगुल्मवत् संस्थानमाकृतिर्येषां। गुल्म एकमूलजो लतासमूहः। शशिवत् चन्द्रवत् प्रभया कान्त्या समेतास्ते च तीव्रफलाः कष्टफलाः प्रोक्ताः कथितास्ते चानियतदिक्प्रभवाः। तथा च गर्गः।

"वंशगुल्मप्रतीकाशा महान्तः पूर्णरश्मयः।
काकतुण्डनिभैश्चापि रश्मिभिः केचिदावृताः॥
मयूखानुन्मृजन्तीव स्निग्धत्वात् सौम्यदर्शनाः।
एते कष्टफलाः कङ्का द्वात्रिंशद्वारुणा ग्रहाः"॥*॥

अथ षण्णवतिकालपुत्रानाह।

"षण्णवतिः कालसुताः कबन्धसंज्ञाः कबन्धसंस्थानाः।
पुण्ड्राऽभयप्रदाः स्युर्विरूपताराश्च शिखिनः"॥

कालपुत्राः कबन्धसंस्थानाः षण्णवतिः। कबन्धश्छिन्नशिरःपुरुषस्तद्वत् संस्थानमाकृतिर्येषां ते च विरूपा अस्फुटास्तारका येषां ते शिखिनः केतवः पुण्ड्रा नाम जनपदास्तेषां श्रेयस्कराः स्युः। अन्यत्र पुनर्भयदास्ते चानियतदिक्संप्रभवाः।

तथा च गर्गः।

"तारापुञ्जविरूपाश्च कबन्धाकृतिसंस्थिताः।
नीलारुणाः सवर्णाश्च भस्मकर्पूररश्मयः॥
कालपुत्राः कबन्धाश्च नवतिः षट् प्रकीर्त्तिताः।
लोकरोगकरा घोराः पुण्ड्राणामभयप्रदाः"॥*॥

अथ नवविदिक्पुत्राः सर्व्वेषाञ्च संख्यामन्येषाञ्च वक्ष्यामीत्येतदाह।

"शुक्लविपुलैकतारा नवविदिशां केतवः समुत्पन्नाः।
एवं केतुसहस्रं विशेषमेषामतो वक्ष्ये"॥

विदिशां दिगन्तराणाञ्च नव केतवः समुत्पन्नाः विदिक्पुत्रा इत्यर्थः। किम्भूताः शुक्लाः श्वेतवर्णाः विपुलो विस्तीर्ण एकतारो येषां ते विदिक्केतवो दृश्यन्ते दृष्टाश्च पापफलाः।

तथा च गर्गः।

"शुक्लैकतारा विपुला विदिक्पुत्रा नवग्रहाः।
विदिक्षु संस्थिता एव दृश्यन्ते भयदायकाः"॥

एवं केतुसहस्रमिति। एवं केतूनां सहस्रं उक्तं एषामेव विशेषलक्षणं वक्ष्ये। एषां मध्यात् केचिद् दृश्यन्ते न सर्व्व एव। तत्र ये दृश्यन्ते तेषां लक्षणं वक्तुकामस्तत्रादावेव केतोर्लक्षणमाह॥*॥

"उदगायतो महान् स्निग्धमूर्त्तिरपरोदयी वसाकेतुः। सद्यः करोति मरकं सुभिक्षमप्युत्तमं कुरुते"॥ उदगायत उत्तरस्यां दिश्यायतो दीर्घः महानतिस्थूलः निर्म्मलतनुः अपरोदयी पश्चिमायां दिश्युदयं याति। स च नाम्ना वसाकेतुर्दृष्टः सद्य एव तस्मिन्नहनि मरकं करोति। उत्तममपि प्रधानं सुभिक्षञ्च कुरुते॥*॥

अथास्थिकेतोः शस्त्राख्यस्य च लक्षणमाह।

"तल्लक्षणोऽस्थिकेतुः स तु रूक्षः क्षुद्भयावहः प्रोक्तः। स्निग्धस्तादृक् प्राच्यां शस्त्राख्यो डमरमरकाय"॥

तदित्यनेन वसाकेतोः परामर्शः। अस्थिकेतुस्तल्लक्षणैर्वसाकेतुसदृशैर्युक्तः। उदगायत इत्यादि किन्त्वयं विशेषः स तु रूक्षः स्नेहरहितः दृष्टश्च क्षुद्भयावहः कथितः। स्निग्धस्तादृगिति तादृग्वसाकेतुसदृशोऽन्यः स्निग्धो निर्म्मलदेहः प्राच्यां दृश्यते। स तु शस्त्रनामा केतुर्दृष्टः डमरं शस्त्रकलहं मरकञ्च करोति। तथा च पराशरः।

"एभिः षड्विंशतिरधिकैः फलमावेदयन्ति।
तन्नामतो रूपतः फलतः कालतोऽभिधास्यामः"॥

तत्र मार्त्तिकास्त्रय उदयं यान्ति। एकैकशो वसास्थिशस्त्रकेतुर्व्वा। तत्र वसाकेतुः स्निग्धो महानुदगायतशिखस्त्रिंशदर्षशतं प्रोष्य संज्ञवे युगे पश्चिमोदितः सद्यो मरकफलः सौभिक्षकरः रूक्षोऽस्थिकेतुः सौभिक्षकरस्तुल्यप्रवासकालफलः पूर्व्वेण स्निग्ध एव शस्त्रकेतूराजविरोधमरकफलः समोदयः॥*॥

अथ कपालकेतोर्लक्षणमाह।

"दृश्योऽमावास्यायां कपालकेतुः सधूम्ररश्मिशिखः।
प्राङ्नभसोऽर्द्धविचारी क्षुन्मरकावृष्टिरोगकरः"॥

कपालकेतुर्नाम अमावस्यायां दृश्यते पूर्व्वदिशि उदयं याति। कीदृशः सधूम्रा रश्मिशिखा यस्य किरणकान्तिर्धूम्रवर्णेत्यर्थः। नभस आकाशस्य अर्द्धं यावद्विचरति। स च दुर्भिक्षमरकावर्षणरोगप्रदः।

तथा च पराशरः।

"अथादित्यजानां कपालकेतुरुदयते अमावास्यायां पूर्व्वस्यां दिशि सधूम्रार्चिःशिखो नभसो विभयार्द्धचरो दृश्यते। पञ्चविंशवर्षशतं प्रोष्य चौञ्च मध्यान् स्तिर्यश्च कुमुदकेतोश्चारान्ते स दृष्ट एव। दुर्भिक्षानावृष्ट्याधिभयं प्रत्युपद्रवान् सृजति। यावतो दिवसान् दृश्यते तावन्मासान्मासैः संवत्सरान् पञ्चप्रस्थं वर्षाधान्यस्याढ्यं कृत्वा प्रजानामेकमुपयुङ्क्ते"॥

अथ रौद्रकेतोर्लक्षणमाह।

"प्राग्वैश्वानरमार्गे शूलाग्रः श्यावरूक्षताम्रार्च्चिः।
नभसस्त्रिभागगामी रौद्र इति कपालतुल्यफलः"॥

रौद्रनामा केतुः पूर्व्वस्यां दिशि वैश्वानरमार्गे दहनवीथ्यां दृश्यते। पूर्व्वाषाढोत्तराषाढयोः समीप इत्यर्थः। कीदृशः शूलाग्रः शूलाकृतिरग्रं यस्य केतोः स शूलाग्रः त्रिशिख इत्यर्थः। तस्यैव विशेषणं श्यावरूक्षताम्रार्च्चिः श्यावरूक्षं ताम्रं चार्च्चिस्तेजो यस्य स श्यावरूक्षताम्रार्च्चिः। नभस आकाशस्य त्रिभागगमनशीलः। स च कपालकेतोः समफलः। एतदुक्तं भवति क्षुन्मरकावृष्टिरोगकृत्। आचार्य्येण शुक्राचारे वैश्वानरमार्गः प्रदर्शित एव आषाढाद्वयं दहन इति।

तथा च पराशरः।

"अथ दक्षयज्ञे रुद्रक्रोधोद्भवः कालकेतुस्त्रीणि वर्षशतानि नव च मासान् प्रोष्य उदयते। पूर्व्वेण वैश्वानरमार्गे इत्यम्लतमयस्य मणिकेतोश्चारान्ते श्यावरूक्षताम्रारुणां शूलाकारसदृशीं शिखां कृत्वा नभसस्त्रिभागचारी स शस्त्रभयरोगदुर्भिक्षावृष्टिमरकैर्यावन्मासान् दृश्यते तावद्वर्षाणि त्रिभागशेषां प्रजां कृत्वा"॥ शारदधान्यस्याढकमर्षं कृत्वा चास्तं व्रजति।

तथा च वृद्धगर्गः।

"ज्येष्ठमूलमनुराधा या वीथी संप्रकीर्त्तिता।
ताञ्च वीथीं समारुह्य केतुश्चेत् क्रीडते भृशम्॥
दक्षिणाभिनतां कृत्वा शिखां घोरां भयङ्कराम्
शूलाग्रसदृशीं तीक्ष्णां श्यावताम्रारुणप्रभाम्॥
पूर्व्वेण उदितश्चैव नक्षत्राण्युपधूपयेत्।
घोरं प्रजासूत्सृजति फलं मासे त्रयोदशे॥
त्रिभागं नभसो गत्वा ततो गच्छत्यदर्शनम्।
यावतो दिवसांस्तिष्ठेत् तावद्वर्षाणि तद्भयम्॥
शस्त्राग्निभयरोगैश्च दुर्भिक्षमरकैर्हताः।
शूर्णसानाः प्रजाः सर्व्वा विद्रवन्ति दिशो दश"॥*॥

अथ चलकेतोर्लक्षणमाह।

"अपरस्यां चलकेतुः शिखया याम्याग्रयाङ्गुलोच्छ्रितया। गच्छेत् यथोदक् तथा तथा दैर्घ्यमायाति॥ सप्तमुनीन् संस्पृश्य ध्रुवमभिजितमेव प्रतिनिवृत्तः स्यात्। नभसोऽर्द्धमागमित्वा याम्येनास्तं समुपयाति॥ हन्यात् प्रयागकूलात् यावदवन्तीश्च पुष्करारण्यम्। उदगपि च देविकामपि भूयिष्ठं मध्यदेशाख्यम्॥ अन्यानपि च स देशान् क्वचित् क्वचिद्धन्ति रोगदुर्भिक्षैः। दश मासान् फलपाकोऽस्य कैश्चिदष्टादश प्रोक्तः"॥

अपरस्यामिति पश्चिमायां दिशि चलकेतुनामा केतुर्दृश्यते। स च कीदृशः याम्यायां दिशि अग्रं यस्याः तया अङ्गुलप्रमाणोच्छ्रितया यथा येन प्रकारेण उदक् उत्तरस्यां दिशि याति तथा तेनैव प्रकारेण दैर्घ्यं दीर्घतां प्राप्नोति। सप्तमुनीन् वशिष्ठादीन् संस्पृश्य तथा ध्रुवं ध्रुवतारकं अभिजितञ्च नक्षत्रं संस्पृश्य ततः प्रतिनिवृत्तः प्रत्या-

गत नभस आकाशस्य अर्द्धभागमित्वा गत्वा प्राप्य याम्येन दक्षिणस्यां दिशि अदर्शनं याति। स एव चलकेतुः प्रयागकूलादारभ्य यावदवन्तीं पुष्करारण्यनामस्थानं तावत् नाशयेत्। उदगपि चोत्तरस्यां दिश्यपि च यावत् देविकां नदीं तावद्धन्यात्। मध्यदेशाख्यं मध्यदेशं भूयिष्ठमतिशयेन हन्यात्। अन्यानपि च स देशानिति। स चलकेतुः अन्यान् अपरान् देशानपि रोगदुर्भिक्षैः क्वचित् क्वचित् नाशयति न सर्व्वत्र। अस्य केतोः दशमासान् यावत् फलपाकः। अदर्शनात् प्रभृति परतो यावद्दश मासास्तावदशुभफलं ददाति। कैश्चिदन्यैर्गर्गादिभिरष्टादश मासान् यावत् फलपाकः प्रोक्तः। तथा च पराशरः।

"अथ पैतामहश्चलकेतुः पञ्चदशवर्षशतं प्रोष्य उदितः पश्चिमेनाङ्गुलिपर्व्वमात्रां शिखां दक्षिणाभिनतां कृत्वा चलकेतुश्चारान्ते नभसस्त्रिभागमनुचरन् यथा यथोत्तरां व्रजति तथा तथा शूलाग्राकारां शिखां दर्शयन् ब्राह्मं नक्षत्रमुपसृत्य मनाक् ध्रुवं ब्रह्मराशिं सप्तर्षीन् संस्पृश्य नभसो ऽर्द्धमात्रं दक्षिणमनुपरिक्रम्य अस्तं व्रजति। स स्वर्गं दारुणकर्मा स्वर्गप्राप्तित्वादेव वक्रात्तमभिनिहन्ति लोकमपि च। भूमिं कम्पयित्वा दश मासान् मध्यदेशे भूयिष्ठं जनपदमवशेषं कुरुते। तेष्वपि च क्वचित् क्वचित् शस्त्रदुर्भिक्षमरकव्याधिभयैः क्लिश्यात्यष्टादशमासानिति॥

तथा च गर्गः।

"क्षुच्छस्त्रमरकव्याधिभयैः संपीडयेत् प्रजाः।

मासान् दश तथाष्टौ च चलकेतुः सुदारुणः"॥*॥

तत श्वेतकेतोर्लक्षणमाह।

"प्रागर्द्धरात्रदृश्यो याम्याग्रः श्वेतकेतुरन्यश्च।

क इति युगाकृतिरपरे युगपत्तौ सप्तदिनदृश्यौ॥

स्निग्धौ सुभिक्षशिवदौ अथाधिकं दृश्यते कनामा यः। दशवर्षाण्युपतापं जनयति शस्त्रप्रकोपकृतम्॥"

प्रागर्द्धरात्रदृश्य इति। श्वेतकेतुनामा केतुः प्राक् पूर्व्वस्यां दिशि अर्द्धरात्रकाले दृश्यते याम्याग्रो दक्षिणशिखः अन्यश्च द्वितीयः क इति कनामा केतुरपरे पश्चिमायां दिशि दृश्यते। युगाकृतिः युगसंस्थानाकारः तौ द्वावपि युगपत्तुल्यकालं सप्त दिवसान् दृश्येते। तौ च द्वावपि स्निग्धौ वर्त्तिनिर्म्मलौ दृश्यौ च सुभिक्षशिवदौ। अथ च कनामा स यदि सप्तभ्योऽधिकं दृश्यते तदा शस्त्रप्रकोपजं संग्रामभयमुपतापं जनयति।

तथा च पराशरः।

"अथोद्दालकः श्वेतकेतुर्दशोत्तरं वर्षशतं प्रोष्य भटकेतोश्चारान्ते पूर्व्वस्यां दक्षिणाभिनतशिखो ऽर्द्धरात्रकाले दृश्यतेऽनैव सह द्वितीयः कः प्रजापतिपुत्रः। पश्चिमकेन स्फुटकेतुर्गूपसव्यायी दशाहदृश्येत। ततस्तावुभौ सप्तरात्रदृष्टौ दश वर्षाणि प्रजाः पीडयतः। कः प्रजापतिपुत्रो यद्यधिकं दृश्यते तदा दारुणतरं प्रजानां शस्त्रकोपं कुर्यात्। तथैव खेटवर्णगतो क्षेमारोग्यसुभिक्षदो भवत"॥

अथ श्वेतस्य लक्षणमाह।

"श्वेत इति जटाकारो रूक्षः श्यावो वियत्त्रिभागगतिः। विनिवर्त्ततेऽपसव्यं त्रिभागशेषाः प्रजाः कुरुते"॥

श्वेतनामा केतुः जटाकारो जटासदृशः श्यावः कृष्णवर्णः वियत्याकाशे त्रिभागं यावद्गच्छति ततोऽपसव्यं प्रदक्षिणं वामभागे निवर्त्तते तृतीयांशावशेषाः प्रजाः कुरुते।

तथा च पराशरः।

"अथ काश्यपः श्वेतकेतुः पञ्चदशवर्षशतं प्रोष्योदितः सोमसहजस्य वप्रकेतोश्चारान्ते श्यावरूक्षो नभसस्त्रिभागमाक्रम्यापसव्यं निवृत्योर्द्धं प्रदक्षिणं जटाकारशिखः स यावन्मासान् दृश्यते तावद्वर्षाणि सुभिक्षमावहति। मध्यदेशे आर्य्यगणा नामतो नामोदीच्यैर्भूमिष्ठस्त्रिभागशेषाः प्रजाः अवशेषयति"॥*॥

अथ रश्मिकेतोर्लक्षणमाह।

"आधूम्रयाति शिखया दर्शनमायाति कृत्तिकासंस्थः। ज्ञेयः स रश्मिकेतुः श्वेतसमानं फलं धत्ते"॥

य केतुराधूम्रवर्णया शिखयोपलक्षितस्तथा कृत्तिकासंस्थः कृत्तिकानां समीपे दर्शनं गच्छति स रश्मिकेतुः श्वेतकेतोः सदृशं फलं धत्ते।

तथा च पराशरः।

"अथ रश्मिकेतुर्विभावसुजः प्रोष्य वर्षशतमावर्त्तकेतोः। उदितश्चारान्ते कृत्तिकासु धूम्रकेतु"॥*॥

ध्रुवकेतोर्लक्षणमाह।

"ध्रुवकेतुरनियतगतिः प्रमाणाकृतिर्भवति। विष्वक् दिव्यान्तरीक्षभौमो भवत्ययं स्निग्ध इष्टफलः॥

सेनाङ्गेषु नृपाणां गृहतरुशैलेषु चापि देशानाम्। गृहिणामुपस्करेषु च विनाशिनां दर्शनं याति"॥

ध्रुवेति। अनियता अनिश्चिता गतिर्गमनं प्रमाणं स्थूलसूक्ष्ममध्यभावमाकृतिः आकारो यस्य स तथाभूतः। स च विष्वक् समन्ततो भवति सर्व्वासु दिक्ष्वित्यर्थः। स च दिव्यान्तरीक्षभौमस्त्रिविधो भवति। क्वचिद्द्विविधो नानाकारो भवति। स च स्निग्धो निर्म्मलशरीरः इष्टफलः। एष च एव विधानां विनाशिनां मुमूर्षूणां दर्शनमुदयं याति। नृपाणां विनाशिनां सेनाङ्गेषु सोपकरणेषु खलीनतोरणादिषु दर्शनं याति। देशानां विनाशिनां गृहवृक्षपर्व्वतेषु च दृश्यते। तथा गृहिणामुपस्करेषु उपस्करभाण्डेषु दर्व्वीशूर्पमार्ज्जन्यादिषु गृहतरुशैलेषु विनाशिनामेव दर्शनं याति।

तथा च पराशरः।

'अथानियतदिक्कालरूपवर्णप्रमाणसंस्थानो धूमकेतुः यदा भविष्यतां देशानां राज्ञां जनपदानाञ्च वृक्षपुरपर्व्वतवेश्मध्वजपताकाशस्त्रवर्म्मायुधाम्बरशयनासनभोजनेषु च दृश्यते। स एव दिवि स्निग्धो विमलः प्रदक्षिणशिखो गगनागवीथीनामुत्तरेण व्रजन् सुभिक्षक्षेमारोग्यमावहति। दशैकविंशतिदिनस्थितस्तथा वा दर्शनमिच्छन्ति गुरवो धूमकेतोस्तस्य च प्रागुदयान्निमित्तान्यर्व्वाचीनचलनसमये प्रभामत्स्यप्रधूपन दिशां शीतोष्णविपर्य्यय इतिर्थ्यश्चि वाङ्गसम्भवश्च'॥*॥

अथ कुमुदकेतोर्लक्षणमाह।

"कुमुद इति कुमुदकान्तिर्वारुण्यां प्राक्शिखो निशामेकाम्। दृष्टः सुभिक्षमतुलं दश किल वर्षाणि स करोति"॥ कुमुद इति श्वेतवर्ण इत्यर्थः। पश्चिमायां प्राकशिखः पूर्व्वाग्रो निशामेकां दृश्यते। किलेत्यागमसूचने। स च दृष्टो दश वर्षाण्यतुलमसमं सुभिक्षं करोति। तथा च पराशरः। "अथामृतजः कुमुदो मणिजंशो भवः पद्मावर्त्तः सम्वर्त्तः शङ्खो हिमो रुचः कुक्षिः पक्षो विसर्पणः शीतश्चेति। तत्र कुमुदकतुर्व्वसाकेतोश्चार्द्धसमाप्तो वारुण्यां दर्शनमुपैति। गोक्षीरविमलस्निग्धप्रभा पूर्व्वाभिनता शिखा एकैकरात्रिचरः *स दृष्ट एव सुभिक्षमुत्पादयति दश* वर्षाणि प्रजानामविरोधश्च। प्रतीच्यानाञ्च मुखरोगारोचकप्रतिश्यायपाण्डुरोगज्वरैः प्रजानां बाधत इति"॥*॥

अथ मणिकेतोर्लक्षणमाह।

"सकृदेकयामदृश्यो ससूक्ष्मतारः पश्चिमेन मणिकेतुः। ऋज्वी शिखाऽस्य शुक्ला स्तनोद्गता क्षीरधारेव॥ उदयन्नेव सुभिक्षं चतुरो मासान् करोत्यसौ सार्द्धान्। प्रादुर्भावं प्रायः करोति च क्षुद्रजन्तूनाम्"॥ सकृदिति। मणिकेतुः स च पश्चिमायां दिशि सूक्ष्मतारोऽल्पतारकः सकृदेकवारमेकयामदृश्यः। यामशब्देन रात्रिचतुर्भागः। अस्य केतोरृज्वी स्पष्टा शिखा चूड़ा श्वेतवर्णा दृश्यते। कीदृशी स्तनोत्था क्षीरधारेव स्तनात् निःसृता क्षीरधारा यथा दृश्यते तद्वत्तच्छिखा। उदयन्नेवेति। असौ केतुरुदयन्नेवोदितमात्र एव चतुरः सार्द्धानर्द्धाधिकान् पञ्चमासान् सुभिक्षं क्षेममुत्पादयति। प्रायो बाहुल्येन क्षुद्रजन्तूनां नकुलादीनां प्रादुर्भावमुत्पत्तिं करोति।

तथा च पराशरः।

मणिकेतुरपि कपालकेतोरवसाने प्रतीच्यामुदयं याति। स तु सूक्ष्मतारकः श्वेतवर्णया क्षीरप्रसेकशया पूर्व्वाभिनतया शिखया शर्व्वर्य्यामेकयामं दृश्य। स उदयात् प्रभृति पञ्च मासान् क्षेमं सुभिक्षमुत्पादयति। क्षुद्रजन्तूनां प्रादुर्भावं करोत्यतिमात्रकालदृष्ट"॥*॥

अथ जलकेतोर्लक्षणमाह।

"जलकेतुरपि च पश्चात् स्निग्धः शिखयाऽपरेण चोन्नतया। नव मासान् सुभिक्षं करोति शान्तिञ्च लोकस्य"॥ पश्चात् पश्चिमायां दिशि दृश्यते अपरेण पश्चिमेन चोन्नतया उच्चया शिखया युक्तः। स च दृष्टः नवमासपर्य्यन्तं सुभिक्षं करोति लोकमङ्गलकरश्च। तथा च पराशरः। 'अथ जलकेतुः पैतामहः चलकेतोर्नवमासावशिष्टे कर्म्मणि कृते प्रवर्त्तयति। पश्चिमेनोदितः स्निग्धः सुजातोऽनुपश्चिमाभिनतः। स च स्निग्धो नव मासान्तात् क्षेमसुभिक्षारोग्याणि प्रजाभ्यो धत्ते।

अन्यग्रहकृतानां चाशुभानां व्याघातायेति" ॥ * ॥

अथ भवकेतोर्लक्षणमाह ।

"भवकेतुरेकरात्रं दृश्यः प्राक् सुसूक्ष्मतारकः स्निग्धः । हरिलाङ्गूलोपमया प्रदक्षिणावर्त्तया शिखया ॥ यावदेव मुहूर्त्तान् दर्शनमायाति निर्द्दिशेन्मासान् । तावदतुलं सुभिक्षं रूक्षे प्राणान्तिकान् रोगान्" ॥ भवकेतुः पूर्व्वस्यां दिशि एकां निशां दृश्यः सुसूक्ष्मोऽल्पः तारको यस्य स्निग्धो निर्म्मलदेहः शिखयोपलक्षितः । कीदृश्या हरिः सिंहस्तस्य लाङ्गूलं पुच्छं तदुपमया तदाकारया प्रदक्षिणेनावर्त्तो यस्याः तथाभूतया स च यावत्संख्यान् क्षणान् दृश्यते तावन्मासान् समं सुभिक्षं निर्द्दिशेत् यदि स्निग्धः । रूक्षे तु पुनः प्राणान्तिकान् रोगान् वदेत् । तथा च पराशरः । "अथ जलकेतोः कर्म्मसमाप्ताः धूमादयः शीतान्ता अष्टौ प्रादुर्भवन्ति । तत्र त्रयोदश-चतुर्द्दशाष्टादशवर्षान्तात् दृश्यते । सुभिक्षा क्षेम्या विपर्य्यया विपरीताः क्षुद्रजन्तूनाञ्च वधाय तेषामष्टानां कर्म्मण्यतीते भवकेतुर्दृश्यते । पूर्व्वेणैकरात्रं यावत् कृत्तिकानामन्तरतो वा तत्प्रमाणया स्निग्धपारुष्याभया सिंहलाङ्गूलसंस्थानया प्रदक्षिणावर्त्तया शिखयोदितः । स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् भवत्यतीव सुभिक्षाय ॥ रूक्षः प्राणहराणाञ्च रोगाणां प्रादुर्भावायेति" ॥ * ॥

अथ पद्मकेतोर्लक्षणमाह ।

"अपरेण पद्मकेतुर्म्मृणालगौरो भवेन्निशामेकाम् ।
सप्त करोति सुभिक्षं वर्षाण्यतिहर्षयुक्तानि" ॥

पद्मकेतुः पश्चिमायां दिशि रात्रिमेकां दृश्यते कीदृशः मृणालवत् गौरः श्वेत इत्यर्थः । दृष्टः सप्तवर्षाणि अतिहर्षयुक्तानि सुभिक्षं करोति । तथा च पराशरः ।

"सप्तवर्षाण्यनुच्छ्रितं हर्षमावहति जगतः" ॥ * ॥

अथावर्त्तकेतोर्लक्षणमाह ।

"आवर्त्त इति निशार्द्धेऽसव्यशिखोऽरुणनिभोऽपरे स्निग्धः । यावत्क्षणान् स दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षकरः" ॥ निशार्द्धे पश्चिमायां दिशि दक्षिणदिगाश्रितशिखः स्निग्धो निर्म्मलमूर्त्तिर्दृश्यते स तु यावत्संख्यान् मुहूर्त्तान् दृश्यते तावदेव मासान् सुभिक्षं करोति ।

तथा च पराशरः ।

"अथावर्त्तकेतुः श्वेतकेतोः कर्म्मण्यतीतेऽपरेऽर्द्धरात्रेऽसव्योदितारुणाभया प्रदक्षिणेन ताम्रया शिखयोदितः । स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् अतीव सुभिक्षं नित्ययज्ञोत्सवं जगत्" ॥ * ॥

अथ सम्वर्त्तकेतोर्लक्षणमाह ।

"पश्चात् सन्ध्याकाले सम्वर्त्तो नाम धूम्रताम्रशिखः ।
नभस्त्रिभागमाक्रम्य समूलाग्रस्थितो रौद्रः" ॥

यावत एव मुहूर्त्तान् दृश्यो वर्षाणि हन्ति तावन्ति । भूपांश्च शस्त्रनिपातैरुदयर्क्षं चापि पीड़यति" ॥ पश्चादिति । पश्चिमायां दिशि यावतो मुहूर्त्तान् दृश्यस्तावन्ति तत्संख्यानि वर्षाणि नाशयति तथा नृपान् संग्रामे हन्ति । तथोदयर्क्षं यस्मिन्नक्षत्रे उदितो दृश्यते तच्च पीड़यति । तथा च पराशरः । अथ सम्वर्त्तको वर्षसहस्रमष्टोत्तरं प्रोष्य पश्चिमेनास्तं गते सवितरि सन्ध्यायां दृश्यते तन्वीं ताम्ररूपां शूलाभां धूमं विसृजन्तीं दारुणां शिखां कृत्वा नभस्त्रिभागमाक्रम्य यावन्मुहूर्त्तं निशि तिष्ठति तावद्वर्षाणि हन्ति परस्परं शस्त्रौघमपि पार्थिवाः । यानि नक्षत्राणि समाश्रयति यत्र वोदेति तानि दारुणतरं पीड़यति तदाश्रितांश्च देशानिति" ।

तथा च गर्गः ।

"येषां नक्षत्रविषये रूक्षः स ज्वालशोणितः ।
दृश्यते वक्रमूर्त्तिश्च तेषां विद्यात् महाभयम् ॥
अवर्षशस्त्रपारुष्यकोपं दुर्भिक्षमेव च ।
कुर्य्यान्नृपतिपीड़ाञ्च सचक्रापरचक्रतः ॥
यत्र तिष्ठति नक्षत्रे प्रवासं यत्र गच्छति ।
धूपयेद्वा स्पृशेद्वापि हन्याद्देशांस्तथाश्रयान् ॥
यस्याभिषेकनक्षत्रं जन्मभं कर्म्मभं तथा ।
देशर्क्षं पीड़येद्वापि न शान्तिपरमो भवेत् ॥
स्निग्धः प्रसन्नो विमलः प्रदक्षिणशिखस्तथा ।
दृश्यते येषु देशेषु शिवं तेषु विनिर्द्दिशेत्" ॥

अथ शुभान् केतून् वर्ज्जयित्वाशुभानां नक्षत्रस्पर्शनाधूपनादुष्टफलं वक्ष्यामीत्याह ।

"ये शस्तास्तान् हित्वा केतुभिराधूपितेऽथवा स्पृष्टे।
नक्षत्रे भवति वधो येषां राज्ञां प्रवक्ष्ये तान्" ॥

ये केतवः शस्ताः प्रशस्तफलास्तान् त्यक्त्वान्यैः केतुभिः नक्षत्रे धूपिते अथवा स्पृष्टे येषां नृपाणां वधो मरणं भवति तान् नृपान् कथयिष्ये तांश्चाधुनाह । "अश्विन्यामश्मकपं भरणीषु किरातपार्थिवं हन्यात् । बहुलासु कलिङ्गेशं रोहिण्यां शूरसेनापतिम्" ॥ अश्विन्यामभिधूपितायां स्पृष्टायां वा केतुना अश्मकानां जनानामधिपतिं नाशयेत् एवं सर्व्वत्र । अन्येष्वाह । "उशीनरमपि भाग्ये उज्जयनीपमार्य्यम्णे। सावित्रे दण्डकाधिपतिं भौजङ्गे असिकेशम् । मघायां अङ्गाधिपं पूर्व्वफल्गुन्यां पाण्ड्यनाथम्" ॥ भाग्ये पूर्व्वफल्गुन्यां उशीनरम् । आर्य्यम्णे उत्तरफल्गुन्यां उज्जयनीपतिम् । सावित्रे हस्तायां दण्डकारण्यनाथम् । भौजङ्गे अश्लेषायां असिका जनास्तेषामीशम् ।

अन्येष्वाह ।

"चित्रासु कुरुक्षेत्राधिपस्य मरणं समादिशेत् ।
वाचा काश्मीरकाम्बोजौ नृपती प्राभञ्जने न स्तः" ॥

चित्रासु केतुनाभिधूपितासु स्पृष्टासु च कुरुक्षेत्राधिपस्य मरणं वधं केतूपघातज्ञः समादिशेत् । प्राभञ्जने स्वात्यां काश्मीरकाम्बोजाधिपौ न स्तः न भवतः । अन्येष्वाह । "इक्ष्वाकुरलकनाथश्च हन्यते यदि भवेद्विशाखासु । मैत्रे पुण्ड्राधिपतिं ज्येष्ठासु च सार्व्वभौमकान्यकुब्जाधिपवधः" ॥ विशाखासु यदि केतूपघातो भवेत् तदा इक्ष्वाकुनाथोऽलकनाथश्च हन्यते । इक्ष्वाकवो जनाः । अलका नगरी । अनुराधायां पुण्ड्राधिपतिं हन्यात् । ज्येष्ठासु च सार्व्वभौमस्य राज्ञो वधः कान्यकुब्जाधिपस्य च वधः । अन्येष्वाह । "मूले नृमद्रकपती जलदेवे काशिपो मरणमेति । यौधेयकार्ज्जुनायनशिविचैद्यान् वैश्वदेवे च" ॥ मूले केतुनाभिधूपिते स्पृष्टे वा नृपतिं मद्रकपतिं च हन्ति । जलदेवे पूर्व्वाषाढ़ायां काशिपतिर्मरणमेति । वैश्वदेवे उत्तराषाढ़ायां यौधेयकः अर्ज्जुनायनः शिविः चैद्यः एतान्नृपतीन् हन्ति । अथान्येष्वप्याह । "हन्यात् कैकयनाथं पाञ्चनदं सिंहलाधिपं वङ्गपम् । नैमिषनृपं किरातपं श्रवणादिषु षट्सु षड़िमान् क्रमशः" ॥ षट्सु श्रवणादिषु हतेषु षड़िमान्नृपान् क्रमशः क्रमेण हन्यात् ॥ तद्यथा ।

श्रवणे हते कैकयनाथम् । धनिष्ठायां पञ्चनदाधिपतिम् । शतभिषायां सिंहलाधिपतिम् । प्राग्भाद्रपदायां वङ्गाधिपतिम् । उत्तरासु नैमिषनृपम् । रेवत्यां किराताधिपं हन्यात् ॥ * ॥

अथ केतोर्व्विशेषमाह ।

"उल्काभिताड़ितशिखः शिखी शिवः शिवतरोऽभिदृष्टः । अशुभः स एव चोलवङ्गसितहूणचीनानाम्" ॥ यः शिखी केतुः उल्कयाभिमुखेन ताड़िता हता शिखा चूड़ा यस्य स शिवः श्रेयस्करः योऽभिदृष्ट उदितमात्र एव दृष्टः स शिवतरः अतिशयेन शुभप्रदः केतुरेवं विधश्चोलानां वङ्गानां सितानां हूणानां चाशुभः । चोलाद्याः सर्व्वे एव जनाः ॥ * ॥

अन्यद्विशेषमाह ।

"नम्रा यतः शिखिशिखाभिहता यतो वा-
प्यर्क्षं च संस्पृशति तत्कथितांश्च देशान् ।
दिव्यप्रभावनिहतान् स यथा गरुत्मान्
भुङ्क्ते गतो नरपतिः परभोगिभोगान्" ॥

यतो यस्यां दिशि शिखिनः शिखा केतुशिखा नम्रा वक्रा तत्र ये देशा यस्यां वा गन्तुं प्रवृत्ता अथ यदि ऋक्षं नक्षत्रं संस्पृशति तत्कथितांश्च देशान् यस्यां दिशि शिखा नम्रा तत्र च ये देशा वक्ष्यमाणास्तांस्तत्कथितान् नरपती राजा गतो भुङ्क्ते स्वीकरोति । कीदृशान् दिव्येनाप्रतिहतेन प्रभावेण पराक्रमेण निहतान् निर्ज्जितान् कीदृशान् परैरन्यैर्भोगिभिर्भुज्यन्ते भोगा ग्रामास्तान् कथं स राजा भुङ्क्ते यथा गरुत्मान् गरुड़ः दिव्यप्रभावनिहतान् परभोगिभोगान् भुङ्क्ते परा उत्कृष्टा ये भोगिनः सर्पास्तेषां भोगाः शरीराण्यङ्गानि च तान् यथा येन प्रकारेण तथा ।

तथा च पराशरः ।

"यस्यां दिशि समुत्तिष्ठेत् तां दिशं नाभियोजयेत् ।
यतः शिखा यतो धूमस्ततो यायान्नराधिपः ॥
प्रतिलोमो यतः केतुर्यया ध्यायति पार्थिवः ।
सामान्यवाहनबलस्तन्नाशमधिगच्छति" ॥

इति भट्टोत्पलविरचितायां संहितावृत्तौ केतुचाराध्यायः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

"अनग्नावग्निरूपं वा ध्वजशस्त्रगृहोपमम् ।
तुरङ्गगजवृक्षादिनानारूपाणि केतवः ॥
शतमेकोत्तरं व्योम्नि सहस्रमपरे विदुः ।

केतुः

नानारूपमनेकञ्चाप्येकमेवाह नारद ।
दिव्या न्तरीक्षा भौमा केतवस्त्रिविधा मता ।
शुक्लो रूक्षतनु स्निग्ध ऋजुश्चाचिरसंस्थित ।
उदितोऽप्यतिहृष्टः स्यात् सुभिक्षसुखकृच्छिखी ।
विपरीतस्वरूपस्तु धूमकेतुर्न शोभन ।
इन्द्रायुधानुकारी च द्विचूडो वा त्रिचूडक ।
श्वेत धूम्राकुल कुर्य्याल्लोहितस्त्वपि भयम् ।
शुकपीतक कुर्य्यात् कृष्णो रोगभयोल्वणम् ।
ध्वजाकारो विनाशाय सुखाय शुभलक्षित ।
दीर्घ सूक्ष्म सुखायैव ह्रस्व स्थूलो विनाशकृत ।
मणिवर्णद्युवर्णाभा किरणाभ्यां शिखान्विता ।
प्राक् पश्चिमदिशोर्दृश्या नृपघ्नाय तेऽर्कजा
वह्निजा शुकवर्णाश्च लाक्षाबन्धूकसन्निभा ।
आग्नेय्यां दिशि दृश्यन्ते ते च वह्निभयप्रदा ।
कृष्णा वक्रशिखा रूक्षा मृत्युजा पञ्चविंशति ।
याम्यायां ते च दृश्यन्ते नृणां मरकसूचका ।
आदर्शवृत्ताकृतयो विशिखा क्षितिसम्भवा ।
सामवत्तैलतोयाभा ऐशान्यां क्षुद्भयप्रदाः ।
चन्द्रजा हिमकुन्देन्दुकुमुदाभाश्च तेनवत् ।
जलाभाश्चोत्तरे दृश्याः केतवस्ते सुभिक्षदाः ।
त्रिवर्णस्त्रिशिखश्चैको ब्रह्मणोऽसौ युगान्तकृत् ।
स चानियतदिक्संस्थो ब्रह्मदण्ड स उच्यते ।
अर्कजा वह्निजा याम्यास्त्रयस्ते तत्त्वसङ्ख्यकाः (२५) ।
क्षितिजा शशिसङ्ख्याश्च(२२) येऽन्ये ब्रह्मणोऽप्यथ ।
एकोत्तरशत ह्येते मद्रमन्त्यच मध्ये ।
शुक्रात्मजा अशीत्याख्या विपुला सिततारका ।
स्निग्धास्तीव्रफला ज्ञेया सप्रभा द्विशिखा परे ।
षष्टिः शनिजनुष्कास्त्वतिकष्टफलप्रदा ।
सर्व्वत्र कनकोद्दीप्ता विकचा नाम जीवजा ।
शितैकतारा विशिखा पामा याम्याश्रितास्तु ते ।
नातिव्यक्ता स्वल्पदीर्घा शुक्ला बुधसमुद्भवा ।
पापदास्तस्कराख्यास्ते यथेष्टदिक्प्रभान्विता ।
त्रिचूडनागा तावजा नामाख्या कुजात्मजा ।
कौङ्कुमाख्या हि ते सौम्यदिक्स्था पापफलप्रदा
निःशिखाश्च त्रिताराश्च रक्तलोहितरश्मय ।
आहिताङ्गात्मजा षष्टि भयामयकारका ।
तामसा कीलकाख्याश्च राहुजा सूर्य्यबिम्बगा ।
दृष्टा शुभफलास्ते च चन्द्रस्था पापदायिन ।
कबन्धध्यानरूपाभाश्चन्द्रेऽर्केऽप्यशुभप्रदा ।
कृष्णाभा कृष्णपर्य्यन्ता सकुला कृष्णरश्मय ।
राहुपुत्रास्त्रयस्त्रिंशत् केतवश्चातिदारुणा ।
यत्रार्कबिम्ब दृश्यन्ते व्यसनन्तन्महीपते ।
स्वचक्र परचक्रेण पीड्यते तद्भयान्वितम् ।
धनोधनु लब्धरूपा नृपवित्तचयावहा ।
ध्वाङ्क्षो वा कृष्णशङ्खो वा कबन्धो वार्कमण्डले ।
दृश्यते यत्र तत्रासु भूमिपालो विनश्यति ।
रक्तकीलकपीठाश्च दृश्यते सूर्य्यमण्डले ।
दुर्भिक्षनिभयव्याधिवह्निचोरादिपीडनम् ।
प्रगाम्लान गर्म्भानश्चान शाखान्यान नगपञ्चिम ।
आदित्यमण्डले दृष्ट्वा राजभङ्ग विनिर्द्दिशेत् ।
मण्डलाभ्यन्तरस्थस्य क्रयादेर्म्मगपञ्चिभि ॥
पञ्चकागमो वाथ प्रजानाशस्तथैव च ।

केतुः

यथार्कबिम्बगस्य स्यादाताऽन्यत्र प्रभाक्षय ।
चन्द्रो दुर्भिक्षदायाग्निपराभवभयप्रदः ।
सितरक्तहरित्कृष्णैर्निन्द्यो द्विजनृपादिशः ।
वह्निजा विस्फुलिङ्गाभा ज्वालामालाकुला सतम् ।
श्यामारुणा विताराश्च त्रिकोणामरसन्निभा ।
तारागुच्छनिभा रूक्षा वायुना सञ्चरति ।
महाभयगुरस्ताच्चे पदाधिकचतुष्टयम् ।
दाडिमदग्धमांसाभा कुमारा वरुणोद्भवा ।
प्रभाढ्या अश्विवत्से च ज्ञेयास्तीव्रफलप्रदा ।
विरूपताराखिता वा त्रिलिङ्गस्तेऽशुभप्रदा ।
सर्व्वदिक्प्रभवा शुक्ला केतवो भयदायिन ।
एवं केतुसहस्रस्य तद्विशेषश्च वक्ष्यते" । * ।
"उत्तरायणसुस्निग्धो महान् पश्चापरोदयी ।
करोति मरकं सद्य सुभिक्षञ्च तथोत्तमम् ।
रूक्षोऽग्निकेतु शुद्धोऽयं प्राच्यां स्निग्धोऽप्युपप्लवः ।
कपालकेतुर्य्यां दर्शे सधूम्रांशुशिरो भवेत् ।
प्रागर्द्धचारी नभस क्षुन्मारावृष्टिकारक ।
प्रासङ्गिमार्गाञ्चूलाग्रो रूक्ष श्यामलताम्रक ।
त्रिभागचारी नभसो रौद्राख्य पूर्व्ववत् फलम् ।
अपरस्यां चलकेतु शिखया दक्षिणाग्रया ।
अङ्गुलोच्छ्राययया गच्छेदुत्तरस्यां यथा यथा ।
तथा दैर्घ्यं समायाति मुनीन् संस्पृश्य साम च ।
ध्रुव प्रतिनिवृत्तोऽभिजितश्च नभसोऽर्द्धकम् ।
गत्वाऽस्त याति याम्येन स प्रयागकुलावधि ।
अवन्तीं पुष्करारण्य यावद्धन्यात्तथापरान् ।
देशान् क्वचित् क्वचिद्रोगदुर्भिक्षै परिपीडितान् ।
श्वेताख्यस्तु जटाकारो रूक्षो व्योमत्रिभागग ।
निवर्त्ततेऽपसव्येन त्रिभागी कुरुते प्रजा ।
आधूम्रशिखया दृश्य कृत्तिकामस्थितोऽपर ।
रश्मिकेतुरिति स्यातस्त्रिभागी कुरुते प्रजा ।
पश्चात सन्ध्यासु गन्धर्व्वो धूमताम्रशिखो वियत ।
व्याप्याकृष्ण शूलाग्रावस्थितो रौद्रदर्शन ।
मुहूर्त्तान यावतो दृश्यस्तावद्वर्षाणि हन्ति स ।
भूपशस्त्रनिपाताद्यैस्तदयन्तु निपीडयेत्" । * ।
'चैत्रवैशाखयोर्म्मध्ये कौबेरांस्तु विनिर्द्दिशेत् ।
उच्छ्रितैर्यूपवेदीभिरुच्छ्रितैर्ध्वजतोरणै ।
हविर्धूमाकुला तत्र दृश्यते च वसुन्धरा ।
ज्यैष्ठे चैव तथाषाढे वायुपुत्रांश्च निर्द्दिशेत ।
वान्ति चैव तथा वाता महायुद्ध महाभयम् ।
श्रावणप्रौष्ठपदयोर्व्वारुणांस्तु विनिर्द्दिशेत् ।
आरोहयन्ति ते मेघान पूर्णां कुर्व्वन्ति वसुन्धराम् ।
धान्य समार्घतां याति ईतयो न भवन्ति च ।
आश्विने कार्त्तिके चैव सूर्य्यपुत्रान् विनिर्द्दिशेत ।
ततो दहति तीव्रांशु सर्व्वाङ्गाणि दिवाकर ।
म्रियन्ते च तदा गाव श्वापदाश्च विशेषत ।
मार्गशीर्षे च पौषे च वह्निपुत्रान विनिर्द्दिशेत ।
शीघ्र भवति दुर्भिक्ष हाहाभूतमचेतनम् ।
माघे च फाल्गुने चैव यमपुत्रान विनिर्द्दिशेत् ।
छर्द्दिर्ज्वरातिसारैश्च ग्लानिश्चैवाक्षिवेदना । * ।
कृत्तिका रोहिणी सौम्य पृथिव्या मध्यमुच्यते ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते आग्नेया दश पञ्च च ।
आग्नेयेषु च दृष्टेषु लोकाना सङ्क्षयो भवेत् ।

केतुः

निर्ब्बोदिमा प्रजा सर्व्वा भवन्ति हि न संशय ।
पुनर्व्वसुस्तथा पुष्य पृथिव्या पूर्व्वमुच्यते ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते रौद्रास्त्वेकविंशति ।
यदा रौद्रा प्रदृश्यन्ते दुर्भिक्ष निर्द्दिशेत्तदा ।
धूर्म्मैश्च प्रजा सर्व्वा रक्तरुग्रोगपीडिता ।
अश्लेषापित्र्यभाग्यानि विशाखोत्तरपूर्व्वत ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते बौद्दाम्बिकसुता दश ।
सुभिक्ष क्षेममारोग्य सुवृष्टि शस्यसम्पद ।
आर्य्यमादीनि च त्रीणि विशाखाद्विभागत ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते काश्यपाश्चतुर्द्दश ।
अनावृष्टिभय घोर प्रजानामतिदारुणम् ।
स्वाती विशाखा मित्रञ्च भागो दक्षिणपश्चिम ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते अम्नारो मत्स्यसम्भवा ।
दुर्भिक्ष मरक घोरमनावृष्टिस्तथैव च ।
उपद्रवञ्च भूतानां तदा भवति दारुण ।
ज्येष्ठा मूलमथाषाढा भाग उत्तरपश्चिम ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते त्रयस्ते सोमसम्भवा ।
सुभिक्षञ्च सुवृष्टिश्च मही यज्ञोत्सवाकुला ।
उत्तरा श्रवणा चैव नक्षत्र वसुदैवतम् ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते माहेन्द्रा पञ्चविंशति ।
माहेन्द्रेषु च दृष्टेषु लोकाना सङ्क्षयो ध्रुवम् ।
तदा राजसहस्राणां मही पिबति शोणितम् ।
वारुणञ्चैव नक्षत्र तथा भाद्रपदद्वयम् ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते वायव्यास्त्रय एव ते" । * ।
'उर्म्मिकेतु श्वेतकेतुर्धूमकेतुस्तृतीयक ।
उर्म्मिकेतुर्यदा दृश्येत्तदाप्युदकजं भयम् ।
श्वेतकेतुर्यदा दृश्येत् श्वेतास्थि कुरुते महीम् ।
तदा मानुषमांसानि भक्षयन्तीह मानुषा ।
क्षुद्भयार्त्तं जगत् कृत्स्नं चक्रवद्भ्रमते तदा ।
धूमकेतुर्यतो दृष्टस्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ।
स हन्ति शिखया योधान् राजान मन्त्रिण जनान ।
रेवत्याश्वयुजश्चैव नक्षत्रं यमदैवतम् ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते यमपुत्रास्त्रयोदश ।
यमपुत्रेषु दृष्टेषु लोकाना सङ्क्षयो ध्रुवम् ।
चतुर्व्विधाना भूतानां सङ्क्षयो जायते महान्" । * ।
"अपरे त्रिविधा सन्ति ग्रहसत्यादिकेतव ।
नृपदेशविनाशाय दुर्भिक्षभयदायका ।
कुमुदाभस्तु कुमुदो वारुण्या प्राक्शिखो निशाम् ।
एका दृष्ट सुभिक्षाय दशवर्षाणि सौख्यद ।
पश्चिमाभ्युदितान्ये कुर्व्वन्ति प्रबलान् ज्वरान ।
पाण्डुरोग प्रतिश्याय मुखरोगमरोचकम् ।
क्षीरधारेव शुक्लाभा स्वच्छो सूक्ष्मतरा शिखा ।
सकृद्यामैकदृश्यास्ते चतुर्म्मास सुभिक्षदा ।
जलकेतुस्तु य पश्चात शिखया नतया परे ।
सुभिक्ष कुरुत शान्ति प्रजाना नवमासत ।
भवकेतुस्त्वेकरात्र दृश्य प्राक् सूक्ष्मतारक ।
दक्षिणावर्त्तशिखया हरिलाङ्गूलतुल्यया ।
मुहूर्त्तान् यावतो दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षद
स एव रूक्षो दृश्यश्चेद्रोगप्राणान्तकारणम् ।
महाकेतुर्म्मृणालाभो निशामेकां प्रदृश्यते ।
सप्त मासान सुभिक्ष स हर्षवर्षणदायक ।
आवर्त्त सव्यशिखयाश्वलाभश्च निशार्द्धग ।

स्निग्धो यावत्क्षणान् दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षदः।
ध्रुवकेतुरनियतगतिवर्णाकृतिर्व्वुधः ॥
दिव्यान्तरीक्षभौमोऽयं स्निग्ध इष्टः स नान्यथा।
सेनाङ्गेषु महीन्द्राणां देशस्य गिरिशाखिषु ॥
उपस्करेषु गृहिणां दृश्यते च विनाशकृत्।
हन्यादुल्का यदागस्त्यं केतुर्व्वाप्युपधूपयेत् ॥
दुर्भिक्षं मरकश्चैव तदा जगति जायते।
यदा तु भार्गवं प्राप्य धूमकेतुः प्रधूपयेत् ॥
तदा सैन्यानि वध्यन्ते यत्रोद्युक्ता नराधिपाः।
यात्रागताश्च ये सार्थाः स्वसमन्ताश्च ये जनाः ॥
तथा चारगणाः सर्व्वे भयमृच्छन्ति दारुणम्।
यदा प्रधूपयेत् केतुः सप्तर्षीन् ध्रुवमेव च ॥
तदा लोकाः क्षयं यान्ति सलिलञ्चापि शुष्यति।
धूमकेतुर्यदा राज्ञो दृश्यते विषये क्वचित् ॥
सराष्ट्रः सपुरो राजा क्षिप्रमेव प्रणश्यति।
यावन्त्यहानि दृश्यन्ते तावन्मासान् फलप्रदाः ॥
मासैरब्दान् विजानीयात् प्रथमे तु त्रिपक्षतः” ॥ * ॥
“केतूत्पाते तु सर्व्वस्मिन् समये समुपस्थिते ॥
महाशान्तिं प्रकुर्व्वीत विविधां भूरिदक्षिणाम्।
धनं वा सर्व्वमुत्सृज्य मृत्योर्म्मुच्येत बन्धनात् ॥
एवाद्वा पृथिवीं सर्व्वां राजा शान्तिं नियच्छति।
अकस्माद्दृश्यते केतुरुदयेऽस्तमयेऽपि वा ॥
निहन्त्यन्तःपुरे राज्ञो ज्वरः पित्तोद्भवो भवेत्।
दधिमधुघृताक्तानां पुष्पाणामयुतं ततः ॥
जुहुयादिन्द्रनीलस्य केतुं दद्याद्द्विजातये।
भूषितं हेमरत्नाद्यैस्ततः सम्पद्यते शुभम्” ॥
इति मथुरानाथविद्यालङ्कारकृतसमयामृते केतूत्पाताः समाप्ताः॥ केतुगणः कुशद्वीपजातः जैमिनिमुनेः सन्तानः षडङ्गुलः धूम्रवर्णः गृध्रवाहनः शूद्रवर्णः विकृताननः सूर्य्याभिमुखः दृढः धूम्रवसनः वरदः गदाधरश्च। तस्याधिदेवता चित्रगुप्तः प्रत्यधिदेवता ब्रह्मा। इति ग्रहयागतत्त्वम् ॥ अस्य स्वरूपं शनिराहुवत्। स च शिखावान् अनेकरूपः। इति जातकम् ॥ * ॥ रोगः। पताका। (यथा, रघौ ७। ६५।
“सशोणितैस्तेन शिलीमुखाग्रै-
र्निक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानाम्” ॥)
उत्पातः। (यथा, मनुः १। ३८।
“उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च” ॥)
चिह्नम्। इति मेदिनी। (यथा, रघुः २। ३३।
“तमार्य्यगृह्यं निगृहीतधेनु-
र्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम्।
विस्माययन् विस्मितमात्मवृत्तौ
सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः” ॥)
दीप्तिः। इति हेमचन्द्रः ॥ (सूर्य्यः। यथा, ऋग्वेदे १०। ८। १। “प्रकेतुना वृहता यात्यग्निः”। तत्रैव। ३। ३४। ४ “प्रारोचयन् मनवे केतुमह्नाम्”। रश्मिः ॥ यथा, ॐ उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः दृशे विश्वाय सूर्य्यम्” ॥)
केतुभः, पुं, (केतुरिव भातीति। भा + कः।) मेघः। इति शब्दमाला ॥
केतुमालं, क्ली, जम्बुद्वीपस्य नवखण्डान्तर्गतखण्डविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (क्वचित् पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते। यथा, महाभारते ६। ६। ३२।
“मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते !।
जम्बुखण्डे च तत्रैव महाजनपदो नृप” ॥
आग्नीध्रराजपुत्त्रः स्वायम्भुवमनोः प्रपौत्त्रश्च। यथा, भागवते ५। २। २०।
“तस्यामु ह वा आत्मजान् स राजवर आग्नीध्रो नाभिकिम्पुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान् नवपुत्त्रानजनयत्” ॥
स्त्री, नदी। यथा, महाभारते। ३। ८९। १४।
“ततः पुण्यतमा राजन् ! सततं तापसैर्युता।
केतुमाला च मेध्या च गङ्गाद्वारञ्च भूमिप !” ॥)
केतुरत्नं, क्ली, (केतोः रत्नं केतुभिः रश्मिभिः युक्तं वा रत्नम्।) वैदूर्य्यमणिः। इति राजनिर्घण्टः ॥
केदरः, पुं, (के मस्तके दृणाति। दृ + अच्। केन दीर्य्यते वा। दृ + अप् कर्म्मणि।) वृक्षविशेषः। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः। टेरके त्रि। इति शब्दरत्नावली ॥
केदारः, पुं, (के जले दार आदरो यस्य। यद्वा केन जलेन द्रियते आद्रियते इति। निपातनात् एत्वम्।) क्षेत्रम्। क्षेत् इति भाषा। इत्यमरः। २। ९। ११ ॥ (यथा, मनौ ९। ३८।
“भूमावप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीवलैः।
नानारूपाणि जायन्ते वीजानीह स्वभावतः” ॥
क्षेत्रस्थक्षुद्रजलाधारविशेषः। यथा, रामायणे ३। २२। १८।
“वृषः पिवति केदारे निश्वासाकुलितं पयः” ॥)
केदारजलगुणाः। मधुरत्वम्। विपाके गुरुत्वम्। दोषलत्वम्। “तदेव बद्धमुक्तन्तु विशेषाद्दोषदं भवेत्”। इति राजनिर्घण्टः ॥ (के मस्तके शिखरदेशे दारः प्रस्रवणादिकारणस्वरूपविदीर्णस्थानं अस्य।) पर्व्वतविशेषः। (के मस्तके शिरःस्थितजटाभ्यन्तरे गङ्गारूपिणी दाराः पत्नी यस्य सर्व्वत्र निपातनात् एत्वम्।) शिवः। भूमिभेदः। आलवालम्। इति मेदिनी ॥ (भ्रूमध्यस्थानविशेषः। यथा, हठयोगदीपिकायाम्। ३। २४।
“कालपाशमहाबन्धविमोचनविचक्षणः।
त्रिवेणीसङ्गमं धत्ते केदारं प्रापयेन्मनः” ॥
“केदारभ्रुवोर्मध्ये शिवस्थानं केदारशब्दवाच्यं तं मनः स्वान्तं प्रापयेत्”। इति तट्टीका ॥ तीर्थविशेषः। यथा, महाभारते। ३। ८३। ६६।
“केदारे चैव राजेन्द्र ! कपिलस्य महात्मनः।
ब्रह्माणमधिगत्वा च शुचिः प्रयतमानसः।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते” ॥ * ॥
केदारपर्व्वतस्थलिङ्गभेदः। स तु लिङ्गमूर्त्त्या काश्यामाविर्भावात् तन्नाम्ना एवाख्यातः तद्विवरणं यथा, काशीखण्डे। ७७ अध्याये।
श्रीपार्व्वत्युवाच।
“नमस्ते देवदेवेश ! प्रणमत्करुणानिधे !।
वद केदारमाहात्म्यं भक्तानामनुकम्पया ॥
तस्मिन् लिङ्गे सदा प्रीतिस्तव काश्यामनुत्तमा।
तद्भक्ताश्च जना नित्यं देवदेव ! महाधियः॥
श्रीदेवदेव उवाच।
शृणु अपर्णेऽभिधास्यामि केदारेश्वरसंकथाम्।
समाकर्ण्यापि यां पापोऽप्यपापो जायते क्षणात् ॥
केदारं यातुकामस्य पुंसो निश्चितचेतसः।
आजन्मसञ्चितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
गृहाद्विनिर्गते पुंसि केदारगतिनिश्चिते।
जन्मद्वयार्ज्जितं पापं शरीरादपि निर्व्रजेत् ॥
मध्येमार्गं प्रपन्नस्य त्रिजन्मजनितं त्वघम्।
देहगेहादिनिःसृत्य निराशं याति निश्वसत् ॥
सायं केदार केदार केदारेति त्रिरुच्चरन्।
गेहेऽपि निवसन्नूनं यात्राफलनवाप्नुयात् ॥
दृष्ट्वा केदारशिखरं पीत्वा तत्रत्यमम्बु च।
जन्मजन्महतात्पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥
हरपापह्रदे स्नात्वा केदारेशं प्रपूज्य च।
कोटिजन्मार्ज्जितैनोभिर्मुच्यते नात्र संशयः ॥
सहात्रगम्य केदारं हरपापकृतोदकः।
स्थाप्य लिङ्गं हृदम्भोजे प्रान्ते मोक्षं गमिष्यति ॥
हरपापह्रदे श्राद्धं श्रद्धया यः करिष्यति।
उद्धृत्य सप्त पुरुषान् स मे लोकं गमिष्यति ॥
पुरा रथन्तरे कल्पे यदभूदत्र तत् शृणु।
अपर्णे दत्तकर्णा त्वं वर्णयामि तवाग्रतः ॥
एको ब्राह्मणदायाद उज्जयिन्या इहागतः।
कृतोपनयनः पित्रा ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थितः ॥
स्थलीं पाशुपतीं काशीं स विलोक्य समन्ततः।
द्विजैः पाशुपतैः कीर्णां जटामुकुटमण्डितैः ॥
कृतलिङ्गसमर्च्चैश्च भूतिभूषितवर्ष्मभिः।
भिक्षाहृतान्नसन्तुष्टैः पुष्टैर्गङ्गोदकामृतैः ॥
बभूवानन्दितमना व्रतं जग्राह चोत्तमम्।
हिरण्यगर्भादाचार्य्यान्महत्पाशुपताभिधम् ॥
स च शिष्यो वशिष्ठोऽभूत् सर्व्वपाशुपतोत्तमः
स्नात्वा ह्रदे हरपापे नित्यं प्रातः समुत्थितः ॥
विभूत्याहरहः स्नाति त्रिकालं लिङ्गमर्च्चयन्।
नान्तरं स विजानाति शिवलिङ्गे गुरौ तथा ॥
स द्वादशाब्ददेशीयो वशिष्ठो गुरुणा सह।
ययौ केदारयात्रार्थं गिरिं गौरीगुरोर्गुरुम् ॥
यत्र गत्वा न शोचन्ति किञ्चित् संसारिणः क्वचित्।
प्राश्योदकं लिङ्गरूपं लिङ्गरूपत्वमागताः।
असिधारं गिरिं प्राप्य वशिष्ठस्य तपस्विनः ॥
गुरुर्हिरण्यगर्भाख्यः पञ्चत्वमगमत् तदा।
पश्यतां तापसानाञ्च विमाने सार्व्वकामिके ॥
आरोप्य तं पारिषदाः कैलासमनयन् मुदा।
यस्तु केदारमुद्दिश्य गेहादर्द्धपथेऽप्यहो ॥
अकातरस्त्यजेत् प्राणान् कैलासे स चिरं वसेत्।
तदाश्चर्य्यं समालोक्य स वशिष्ठस्तपोधनः ॥
केदारमेव लिङ्गेषु बह्वमंस्त सुनिश्चितम्।
अथ कृत्वा स कैदारीं यात्रां वाराणसीमगात् ॥
अग्रहीन्नियमं चापि यथार्थं चाकरोत् पुनः।
प्रतिचैत्रं सदा चैत्र्यां यावज्जीवमहं ध्रुवम् ॥
विलोकयिष्ये केदारं वसन् वाराणसीं पुरीम्।
तेन यात्राः कृताः सम्यक् षष्टिरेकाधिका मुदा ॥
आनन्दकानने नित्यं वसता ब्रह्मचारिणा।
पुनर्यात्रां स वै चक्रे मधौ निकटवर्त्मनि ॥

नानारूपमनेकञ्चाप्येकमेवाह नारद ।
दिव्या नाक्षत्रा भौमा केतवस्त्रिविधा मताः ।
शुक्लो ह्रस्वतनुः स्निग्ध ऋजुश्चाचिरसंस्थितः ।
उदितोऽप्यतिवृष्टिः स्यात् सुभिक्षसुखकृच्छिखी ।
विपरीतस्वरूपस्तु धूमकेतुर्न शोभनः ।
इन्द्रायुधानुकारी च द्विचूडो वा त्रिचूडकः ।
श्वेतः शस्त्राकुलं कुर्य्याल्लोहितस्त्वग्निजं भयम् ।
चतुष्कं पीतकः कुर्य्यात् कृष्णो रोगमयोन्नयम् ।
शस्याकारो विनाशाय सुखाय शुभलाकृतिः ।
दीर्घः सूक्ष्मः सुखायैव ह्रस्वः स्थूलो विनाशकृत् ।
मणिवर्णसुवर्णाभा किरणाभ्यां शिखान्विता ।
प्राक् पश्चिमदिशोर्दृश्या नृपदुःखाय तेऽर्कजाः ।
वह्निजाः शुकवर्णाश्च लाक्षाबन्धूकसन्निभाः ।
आग्नेय्यां दिशि दृश्यन्ते ते च वह्निभयप्रदाः ।
कृष्णा वक्रशिखा रूक्षा मृत्युजाः पञ्चविंशतिः ।
याम्यायां ते च दृश्यन्ते नृणां मरकसूचकाः ।
आदर्शवृत्ताकृतयो विशिखाः क्षितिसम्भवाः ।
साश्रवत्तैलतोयाभा ऐशान्यां क्षुद्भयप्रदाः ।
चन्द्रजा हिमकुन्देन्दुकुमुदाभाश्च तेनवत् ।
जलाभाश्चोत्तरे दृश्याः केतवस्ते सुभिक्षदाः ।
त्रिवर्णस्त्रिशिखश्चैको ब्रह्मजोऽसौ युगान्तकृत् ।
न चानियतदिक्संस्थो ब्रह्मदण्डः स उच्यते ।
अर्कजा वह्निजा याम्यास्त्रयस्ते तत्त्वसङ्ख्यया (२५) ।
क्षितिजा जातिसङ्ख्याश्च(२२) चयोऽन्ये ब्रह्मजोऽप्ययम् ।
एकोत्तरशतं ह्येते सहस्रन्त्वथ लक्षणैः ।
शुक्राच्चतुरशीत्याख्या विपुलाः सिततारकाः ।
स्निग्धास्तीव्रफला ज्ञेयाः सप्रभा द्विशिखाः परे ।
षष्टिः शनितनूद्भूतास्तेऽतिकष्टफलप्रदाः ।
सर्व्वत्र कनकोद्दीप्ता विकचा नाम जीवजाः ।
शिलैकतारा त्रिशिखाः पापा याम्याश्रिताश्च ते ।
नातिव्यक्ताः स्वल्पदीर्घाः शुक्ला बुधसमुद्भवाः ।
पापदास्तस्कराख्यास्ते यथेष्टदिक्प्रभान्विताः ।
त्रिचूडताराः क्षतजा नानारूपाः कुजात्मजाः ।
कौङ्कुमाख्या हि ते सौम्यदिक्स्था पापफलप्रदाः ।
त्रिशिखाश्च त्रितारास्च रक्तलोहितरश्मयः ।
लोहिताङ्गात्मजा षष्टिः महाभयकारकाः ।
तामसाः कीलकाख्यास्तु राहुजाः सूर्य्यबिम्बगाः ।
दृष्टाः शुभफलास्ते च चन्द्रस्थाः पापदायिनः ।
कबन्धाख्याः शताभाश्चन्द्रेऽर्केऽप्यशुभप्रदाः ।
कृष्णाभाः कृष्णपर्य्यन्ताः सकुलाः कृष्णरश्मयः ।
गाउपचाव्यक्तशिखास्त केतवश्चातिदारुणाः ।
यत्रार्कबिम्बे दृश्यन्ते व्यसनन्त्वभिदीयते ।
सचक्रं पञ्चवर्णेन पीड्यते तद्वनान्वितम् ।
अनीधनु त्वत्रूपा नृपविक्लवतावहाः ।
ध्वाङ्क्षो वा कृष्णशङ्कुर्व्वा कबन्धो वार्कमण्डले ।
दृश्यते यत्र तत्राशु भूमिपालो विनश्यति ।
दण्डकीलकपीठास्तु दृश्यते सूर्य्यमण्डले ।
दुर्भिक्षातिभयव्याधिवह्निचौरादिपीडनम् ।
छत्रास्त्रान तन्त्रभावस्थान शोभान्यान् रूपपञ्चिता ।
आदित्यमण्डले दृष्ट्वा नृपभङ्गं विनिर्दिशेत् ।
मण्डलाभ्यन्तरस्थश्च कृष्णदेशैर्गपञ्चिभिः ।
पञ्चकालागमो वाण पञ्चागाश्चैव च ।
यथार्कबिम्बकस्त्र स्यात्राशाऽन्यत्र प्रकाशय ।
पक्षो दुर्भिक्षकृद्धान्यक्षयनाशभयप्रदः ।
सितरक्तहरित्कृष्णैर्लिङ्गो विगन्तपादिदः ।
वह्निजा विद्युदाभा ज्वालामालाकुला घ्नताम् ।
श्यामारुणा विशाराश्च विकोणामरकसन्निभाः ।
ताराशुक्रनिभा रूक्षा वायुजाः सप्तसप्ततिः ।
प्रजापत्यनुरक्तास्ते वेदाधिकशतद्वयम् ।
द्वात्रिंशद्वरुणाभा कङ्कजा वरुणोद्भवाः ।
प्रभाद्याः शशिवत्ते च श्रेयाभीष्टफलप्रदाः ।
विरूपतारायुक्ता वा शिखिनस्तेऽशुभप्रदाः ।
सर्व्वदिक्प्रभवाः शुभाः केतवो भयदायिनः ।
एवं केतुगणस्य सद्विशेषश्च वक्ष्यते" । * ।
"उत्तरायतशुक्लस्निग्धो महान पश्चात्परोदयी ।
करोति नरकं सद्य सुभिक्षञ्च तपोत्तमम् ।
रूक्षोऽग्निकेतुः स्वल्पवीर्य्ये प्राच्यां स्निग्धोऽप्युपप्लवः ।
कपालकेतुर्व्वा दर्शे सधूम्रांशुशिखो भवेत् ।
प्राग्ऊर्ध्वचारी नभसः क्षुन्मारावृष्टिकारकः ।
प्राक्विमार्गोच्छूलाग्रो रूक्षः श्यामलताम्रकः ।
त्रिभागचारी नभसो रौद्राख्य पूर्व्ववत् फलम् ।
अपरस्यां चलकेतुः शिखया दक्षिणाग्रया ।
अङ्गुलोच्छ्रायया गच्छेदुत्तरां यथा यथा ।
तथा दैर्घ्यं समायाति मुनीन् संस्पृश्य सप्त च ।
ध्रुवं प्रतिनिवृत्तोऽभिजितश्च नभसोऽर्द्धकम् ।
गत्वाऽस्तं याति याम्येन स प्रयागकृतावधि ।
अवन्तीं पुष्करारण्यं यावद्धन्यात्तथापरान् ।
देशान् क्वचित् क्वचिद्रोगदुर्भिक्षैः परिपीडितान् ।
श्वेताख्यस्तु जटाकारो रूक्षो व्योमत्रिभागगः ।
निवर्त्ततेऽपसव्येन त्रिभागी कुरुते प्रजाः ।
आयम्यशिखया दृश्य कलिकामस्त्वसोऽपरः ।
रश्मिकेतुरिति ख्यातस्त्रिभागी कुरुते प्रजाः ।
पश्चात सन्ध्यासु सम्वर्त्तो धूमताम्रशिखो वियत् ।
व्याप्तमाक्रम्य शूलाग्रावस्थितो रौद्रदर्शनः ।
मुहूर्त्तान यावतो दृश्यस्तावद्वर्षाणि हन्ति सः ।
भूपशस्त्रनिपाताद्यैर्वदयश्च निपीडयेत्" । * ।
"वैश्वदेवाख्ययोर्मध्ये कौवेरांस्तु विनिर्द्दिशेत् ।
उच्छिन्नैर्धूपवेदोभिरच्छिन्नैर्ध्वजतोरणैः ।
हविर्धूमाकुला तत्र दृश्यते च वसुन्धरा ।
ज्येष्ठे चैव तथाषाढे वायुपुत्रांश्च निर्द्दिशेत् ।
वान्ति चैव तथा वाता महायुद्ध महाभयम् ।
श्रावणप्रौष्ठपदयोर्व्वारुणांस्तु विनिर्द्दिशेत् ।
आरोहयन्ति ते मेघान पूर्णां कुर्य्युर्व्वसुन्धराम् ।
धान्य समार्घतां याति ईतयो न भवन्ति च ।
आश्विने कार्त्तिके चैव सूर्य्यपुत्रान विनिर्द्दिशेत् ।
ततो दहति तीव्रांशुः सर्व्वाङ्गानि दिवाकरः ।
म्रियन्ते च तदा गाव श्वापदाश्च विशेषत ।
मार्गशीर्षे च पौषे च वह्निपुत्रान् विनिर्द्दिशेत् ।
शीघ्र भवति दुर्भिक्ष हाहाभूतमचेतनम् ।
माघे च फाल्गुने चैव यमपुत्रान् विनिर्द्दिशेत् ।
छर्द्दिर्ज्वरातिसारश्च ग्लानिश्चैवाक्षिवेदना ॥ * ।
कृत्तिका रोहिणी सौम्य पृथिव्या मध्यमुच्यते ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते आग्नेया दश पञ्च च ।
आग्नेयेषु च दृष्टेषु लोकाना सक्षयो भवेत् ।
नित्योद्विग्ना प्रजा सर्व्वा भवन्ति हि न संशयः ।
पुनर्व्वसुस्तथा पुष्य पृथिव्या पूर्व्वमुच्यते ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते रौद्रास्त्वेकविंशति ।
यदा रौद्रा प्रदृश्यन्ते दुर्भिक्ष निर्द्दिशेत्तदा ।
घ्नन्ते च प्रजा सर्व्वा मृत्युरुग्रोगपीडिता ।
आश्लेषापित्र्यभाग्यानि विशाखादक्षिणपूर्व्वतः ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते पैतामहिसुता दश ।
सुभिक्ष क्षेममारोग्य सुवृष्टि शस्यसम्पदः ।
आर्य्यमादीनि च त्रीणि विशाखाद्दक्षिणभागत ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते काश्यपेयाश्चतुर्द्दश ।
अनावृष्टिभय घोर प्रजानामतिदारुणम् ।
स्वाती विशाखा मित्रञ्च भागो दक्षिणपश्चिम ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते चत्वारो मृत्युसम्भवा ।
दुर्भिक्ष मरक घोरमनावृष्टिस्तथैव च ।
उपद्रवश्च भूताना तदा भवति दारुण ।
ज्येष्ठा मूलमथाषाढा भाग उत्तरपश्चिम ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते चयन्ते सोमसम्भवा ।
सुभिक्षञ्च सुवृष्टिश्च मही यज्ञोत्सवाकुला ।
उत्तरा श्रवणा चैव नक्षत्र वसुदैवतम् ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते माक्षेया पञ्चविंशति ।
माक्षेयेषु च दृष्टेषु लोकानां सक्षयो ध्रुवम् ।
तदा राजसहस्राणां मही पिबति शोणितम् ।
वारुणञ्चैव नक्षत्र तथा भाद्रपदद्वयम् ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते वारुणाख्य स्मृ ते" । * ।
' उर्मिकेतुः श्वेतकेतुर्धूमकेतुस्तृतीयक ।
उर्मिकेतुर्यदा दृश्येत्तदाप्युदकज भयम् ।
श्वेतकेतुर्यदा दृश्येत् श्वेतास्थि कुरुते महीम् ।
तदा मानुषमांसानि भक्षयन्तीह मानुषा ।
चतुष्पादं जगत् दृष्टं चक्रवद्भ्रमते तदा ।
धूमकेतुर्यदा दृष्टस्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ।
स हन्ति शिखया योधान् राजान मन्त्रिण जनान् ।
रेवत्याश्वयुजश्चैव नक्षत्र यमदैवतम् ।
केतवो यत्र दृश्यन्ते यमपुत्रास्त्रयोदश ।
यमपुत्रेषु दृष्टेषु लोकाना सक्षयो ध्रुवम् ।
चतुर्व्विधाना भूताना सक्षयो जायते महान्" । * ।
' अपरे त्रिविधा सन्ति स्वरूपत्वान्निकेतव ।
नृपचर्य्यविनाशाय दुर्भिक्षभयदायका ।
कुमुदाभस्तु कुमुदो वारुण्यां प्राक्शिखो निशाम् ।
एका दृष्ट सुभिक्षाय दशवर्षाणि सौम्यद ।
पश्चिमाभ्युदिताश्चान्ये कुर्व्वन्ति प्रबलान् ज्वरान् ।
पाण्डरोग प्रतिश्याय मुखरोगमरोचकम् ।
क्षीरधारेव शुक्लाभा स्वल्पो सूक्ष्मतरा शिखा ।
सप्तद्याभैकदृश्यास्ते चतुर्म्मास सुभिक्षदा ।
जलकेतुस्तु य पश्चात शिखया नतया परे ।
सुभिक्ष कुरुत शान्ति प्रजाना नवमासत ।
भवकेतुस्त्वेकरात्र दृश्य प्राक् सूक्ष्मतारकः ।
दक्षिणावर्त्तशिखया हरिलाङ्गूलतुल्यया ।
मुहूर्त्तान् यावतो दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षद
स एव रूक्षो दृश्यश्चेद्रोगप्राणान्तकारणम् ।
पद्मकेतुर्म्मृणालाभो निशामेका प्रदृश्यते ।
सप्त मासान सुभिक्ष स हर्षवर्षप्रदायक ।
आवर्त्त सव्यशिखयाऽपरस्य निशार्द्धग ।

स्निग्धो यावत्क्षणान् दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षदः।
ध्रुवकेतुस्त्वनियतगतिवर्णाकृतिर्व्वङ्कः ॥
दिव्यान्तरीक्षभौमोऽयं स्निग्ध इष्टः स नान्यथा।
सेनाङ्गेषु महीन्द्राणां देशस्य गिरिशाखिषु ॥
उपस्करेषु गृहिणां दृश्यते च विनाशकृत् ।
हन्यादुल्का यदागस्त्यं केतुर्व्वाप्युपधूपयेत् ॥
दुर्भिक्षं मरकञ्चैव तदा जगति जायते ।
यदा तु भार्गवं प्राप्य धूमकेतुः प्रधूपयेत् ॥
तदा सैन्यानि वध्यन्ते यत्रोद्युक्ता नराधिपाः ।
यात्रागताश्च ये सार्था वसुमन्तश्च ये जनाः ॥
तथा चारगणाः सर्व्वे भयमृच्छन्ति दारुणम् ।
यदा प्रधूपयेत् केतुः सप्तर्षीन् ध्रुवमेव च ॥
तदा लोकाः क्षयं यान्ति सलिलञ्चापि शुष्यति ।
धूमकेतुर्यदा राज्ञो दृश्यते विषये क्वचित् ॥
सराष्ट्रः सपुरो राजा क्षिप्रमेव प्रणश्यति ।
यावन्त्यहानि दृश्यन्ते तावन्मासान् फलप्रदाः ॥
मासैरब्दान् विजानीयात् प्रथमे तु ।न पश्चतः” ॥ * ॥
“केतूत्पाते तु सर्व्वस्मिन् समये रुमुपस्थिते ॥
महाशान्तिं प्रकुर्व्वीत विविधां भूरिदक्षिणाम् ।
धनं वा सर्व्वमुत्सृज्य मृत्योर्म्मुच्येत बन्धनात् ॥
एवाद्वा पृथिवीं सर्व्वां राजा शान्तिं नियच्छति ।
अकस्माद्दृश्यते केतुरुदयेऽस्तमयेऽपि वा ॥
निहन्त्यन्तःपुरे राज्ञो ज्वरः पित्तोद्भवो भवेत् ।
दधिमधुघृताक्तानां पुष्पाणामयुतं ततः ॥
शुक्लयादिन्द्रनीलस्य केतुं दद्याद्द्विजातये ।
भूषितं हेमरत्नाद्यैस्ततः सम्पद्यते शुभम्” ॥
इति मथुरानाथविद्यालङ्कारकृतसमयामृते केतूत्पाताः समाप्ताः ॥ केतुगणः कुशद्वीपजातः जैमिनिमुनेः सन्तानः षडङ्गुलः धूम्रवर्णः गृध्रवाहनः शूद्रवर्णः विकृताननः सूर्य्याभिमुखः वृद्धः धूम्रवसनः वरदः गदाधरश्च । तस्याधिदेवता चित्रगुप्तः प्रत्यधिदेवता ब्रह्मा । इति ग्रहयागतत्त्वम् ॥ अस्य स्वरूपं शनिराहुवत् । स च शिखावान् अनेकरूपः । इति जातकम् ॥ * ॥
रोगः । पताका । (यथा, रघौ ७ । ६५ ।

“सशोणितैस्तेन शिलीमुखाग्रै-
र्निक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानाम्” ॥)

उत्पातः । (यथा, मनुः १ । ३८ ।
“उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च” ॥)
चिह्नम् । इति मेदिनी । (यथा, रघुः २ । ३३ ।

“तमार्य्यगृह्यं निगृहीतधेनु-
र्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।
विस्माययन् विस्मितमात्मवृत्तौ
सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः” ॥)

दीप्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सूर्य्यः । यथा, ऋग्वेदे १० । ८ । १ । “प्रकेतुना बृहता यात्यग्निः” । तत्रैव । ३ । ३४ । ४ “प्रारोचयन् मनवे केतुमह्नाम्” । रश्मिः । यथा, ॐ उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः दृशे विश्वाय सूर्य्यम्” ॥)

केतुमः, पुं, (केतुरिव भातीति । भा + कः ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

केतुमालं, क्ली, जम्बुद्वीपस्य नवखण्डान्तर्गतखण्डविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते ६ । ६ । ३२ ।
“मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते ! ।
जम्बुखण्डे च तत्रैव महाजनपदो नृप” ॥
आग्नीध्रराजपुत्त्रः स्वायम्भुवमनोः प्रपौत्त्रश्च । यथा, भागवते ५ । २ । २० ।
“तस्यामुह वा आत्मजान् स राजवर आग्नीध्रो नाभिकिम्पुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान् नवपुत्त्रानजनयत्” ॥
स्त्री, नदी । यथा, महाभारते । ३ । ८९ । १४ ।
“ततः पुण्यतमा राजन् ! सततं तापसैर्युता ।
केतुमाला च मेध्या च गङ्गाद्वारञ्च भूमिप !” ॥)

केतुरत्नं, क्ली, (केतोः रत्नं केतुभिः रश्मिभिः युक्तं वा रत्नम् ।) वैदूर्य्यमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

केदरः, पुं, (के मस्तके दृणाति । दृ + अच् । केन दीर्य्यते वा । दृ + अप् कर्म्मणि ।) वृक्षविशेषः । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः । टेरके चि । इति शब्दरत्नावली "

केदारः, पुं, (के जले दार आदरो यस्य । यद्वा केन जलेन द्रियते आद्रियते इति । निपातनात् एत्वम् ।) क्षेत्रम् । क्षेत् इति भाषा । इत्यमरः । २ । ९ । ११ ॥ (यथा, मनौ ९ । ३८ ।
“भूमावप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीवलैः ।
नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः” ॥
क्षेत्रस्थक्षुद्रजलाधारविशेषः । यथा, रामायणे ३ । २२ । १८ ।
“वृषः पिबति केदारे निश्वासाकुलितं पयः” ॥)
केदारजलगुणाः । मधुरत्वम् । विपाके गुरुत्वम् । दोषलत्वम् । “तदेव बद्धमुक्तन्तु विशेषाद्दोषदं भवेत्” । इति राजनिर्घण्टः ॥ (के मस्तके शिखरदेशे दारः प्रस्रवणादिकारणस्वरूपविदीर्णस्थानं अस्य ।) पर्व्वतविशेषः । (के मस्तके शिरःस्थितजटाभ्यन्तरे गङ्गारूपिणी दाराः पत्नी यस्य सर्व्वत्र निपातनात् एत्वम् ।) शिवः । भूमिभेदः । आलवालम् । इति मेदिनी ॥ (भ्रूमध्यस्थानविशेषः । यथा, हठयोगदीपिकायाम् । ३ । २४ ।
“कालपाशमहाबन्धविमोचनविचक्षणः ।
त्रिवेणीसङ्गमं धत्ते केदारं प्रापयेन्मनः” ॥
“केदारभ्रुवोर्मध्ये शिवस्थानं केदारशब्दवाच्यं तं मनः स्वान्तं प्रापयेत्” । इति तट्टीका ॥ तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८३ । ६६ ।
“केदारे चैव राजेन्द्र ! कपिलस्य महात्मनः ।
ब्रह्माणमधिगत्वा च शुचिः प्रयतमानसः ।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते” ॥ * ॥
केदारपर्व्वतस्थलिङ्गभेदः । स तु लिङ्गमूर्त्त्या काश्यामाविर्भावात् तन्नाम्ना एवाख्यातः तद्विवरणं यथा, काशीखण्डे । ७७ अध्याये ।

श्रीपार्व्वत्युवाच ।
“नमस्ते देवदेवेश ! प्रणमत्करुणानिधे ! ।
वद केदारमाहात्म्यं भक्तानामनुकम्पया ॥
तस्मिन् लिङ्गे सदा प्रीतिस्तव काश्यामनुत्तमा ।
तद्भक्ताश्च जना नित्यं देवदेव ! महाधियः ॥

श्रीदेवदेव उवाच ।
शृणु अपर्णेऽभिधास्यामि केदारेश्वरसंकथाम् ।
समाकर्ण्यापि यां पापोऽप्यपापो जायते क्षणात् ॥
केदारं यातुकामस्य पुंसो निश्चितचेतसः ।
आजन्मसञ्चितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
गृहाद्विनिर्गते पुंसि केदारगतिनिश्चिते ।
जन्मद्वयार्ज्जितं पापं शरीरादपि निर्व्रजेत् ॥
मध्येमार्गं प्रपन्नस्य त्रिजन्मजनितं त्वघम् ।
देहगेहादिनिःस्पृह्य निराशं याति निश्वसत् ॥
सायं केदार केदार केदारेति निरुच्चरन् ।
गेहेऽपि निवसन्नूनं यात्राफलमवाप्नुयात् ॥
दृष्ट्वा केदारशिखरं पीत्वा तत्रत्यमम्बु च ।
जन्मजन्मकृतात्पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥
हरपापह्रदे स्नात्वा केदारेशं प्रपूज्य च ।
कोटिजन्मार्ज्जितैनोभिर्मुच्यते नात्र संशयः ॥
सकृत्प्रणम्य केदारं हरपापकृतोदकः ।
स्थाप्य लिङ्गं हृदम्भोजे प्रान्ते मोक्षं गमिष्यति ॥
हरपापह्रदे श्राद्धं श्रद्धया यः करिष्यति ।
उद्धृत्य सप्त पुरुषान् स मे लोकं गमिष्यति ॥
पुरा रथन्तरे कल्पे यदभूदत्र तत् शृणु ।
अपर्णे दत्तकर्णा त्वं वर्णयामि तवाग्रतः ॥
एको ब्राह्मणदायाद उज्जयिन्या इहागतः ।
कृतोपनयनः पित्रा ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थितः ॥
स्थलीं पाशुपतीं काशीं स विलोक्य समन्ततः ।
द्विजैः पाशुपतैः कीर्णां जटामुकुटमण्डितैः ॥
कृतलिङ्गसमर्च्चैश्च भूतिभूषितवर्ष्मभिः ।
भिक्षाहृतान्नसन्तुष्टैः पुष्टैर्गङ्गोदकामृतैः ॥
बभूवानन्दितमना व्रतं जग्राह चोत्तमम् ।
हिरण्यगर्भादाचार्य्यान्महत्पाशुपताभिधम् ॥
स च शिष्यो वशिष्ठोऽभूत् सर्व्वपाशुपतोत्तमः
स्नात्वा ह्रदे हरपापे नित्यं प्रातः समुत्थितः ॥
विभूत्याहरहः स्नाति त्रिकालं लिङ्गमर्च्चयन् ।
नान्तरं स विजानाति शिवलिङ्गे गुरौ तथा ॥
स द्वादशाब्ददेशीयो वशिष्ठो गुरुणा सह ।
ययौ केदारयात्रार्थं गिरिं गौरीगुरोर्गुरुम् ॥
यत्र गत्वा न शोचन्ति किञ्चित् संसारिणः क्वचित् ।
प्राश्योदकं लिङ्गरूपं लिङ्गरूपत्वमागताः ।
असिधारं गिरिं प्राप्य वशिष्ठस्य तपस्विनः ।
गुरुर्हिरण्यगर्भाख्यः पञ्चत्वमगमत् तदा ।
पश्यतां तापसानाञ्च विमाने सार्व्वकामिके ॥
आरोप्य तं पारिषदाः कैलासमनयन् मुदा ।
यस्तु केदारमुद्दिश्य गेहादर्द्धपथेऽप्यहो ॥
अकातरस्त्यजेत् प्राणान् कैलासे स चिरं वसेत् ।
तदाश्चर्य्यं समालोक्य स वशिष्ठस्तपोधनः ॥
केदारमेव लिङ्गेषु बह्वमंस्त सुनिश्चितम् ।
अथ कृत्वा स कैदारीं यात्रां वाराणसीमगात् ॥
अग्रहीन्नियमं चापि यथार्थं चाकरोत् पुनः ।
प्रतिचैत्रं सदा चैत्र्यां यावज्जीवमहं ध्रुवम् ॥
विलोकयिष्ये केदारं वसन् वाराणसीं पुरीम् ।
तेन यात्राः कृताः सम्यक् षष्टिरेकाधिका मुदा ॥
आनन्दकानने नित्यं वसता ब्रह्मचारिणा ।
पुनर्यात्रां स वै चक्रे मधौ निकटवर्त्मनि ॥

परमोत्साहसन्तुष्टः पलिताकलितोऽप्यलम् ।
तपोधनैस्तन्निधनं शङ्कमानैर्निवारितः ॥
कारुण्यपूर्णहृदयैरन्यैरपि च सद्भिः ।
ततोऽपि न तदुत्साहभङ्गोऽभूद्दृढचेतसः ॥
मध्ये मार्गं स्तवस्यामि गुरोरिव गतिर्मम ।
इति निश्चितचेतस्के वशिष्ठे तापसे शुचौ ॥
अमूद्रामपरीपुष्टे तुष्टोऽहं चण्डिकेऽभवम् ।
स्वप्ने मया स सम्प्रोक्तो वशिष्ठस्तापसोत्तमः ।
दृढव्रत ! प्रसन्नोऽस्मि केदारं विद्धि मामिह ॥
अभीप्सं वरं मत्तः प्रार्थयस्वाविचारितम् ।
इत्युक्तवत्यपि मयि स्वप्नो मिथ्येति सोऽब्रवीत ॥
ततोऽपि स मया प्रोक्तः स्वप्नो मिथ्याशुचिस्मनाम् ।
भवादृशाममिथ्यैव स्वाध्यायवशवर्त्तिनाम् ॥
वरं ब्रूहि प्रसन्नोऽस्मि स्वप्नशङ्कां त्यज द्विज ।
तव सत्त्ववतः किञ्चित् मयाऽदेयं न किञ्चन ॥
इत्युक्ते मे समाकर्ण्य वरयामास मामिति ।
शिष्यो हिरण्यगर्भस्य सर्वेसिञ्जनसत्तम ॥
यदि प्रसन्नो देवेश ! तदा मे सानुगा इमे ।
सर्व्वे सुलिङ्गनुग्राह्या एष एव वरो मम ॥
देवि ! तस्येदमाकर्ण्य परोपकृतिशालिनः ।
वचनं नितरां प्रीतस्तथेति तमुवाच ह ॥
पुनः परोपकरणात् तत्तपोऽद्विगुणीकृतम् ।
तेन पुण्येन स मया पुनः प्रोक्तो वरं वृणु ॥
स वशिष्ठो महाप्राज्ञो दृढपाशुपतव्रतः ।
देवि ! मे प्रार्थयामास हिमशैलादिहस्थितिम् ॥
ततस्तत्तपसा तुष्टः कलामात्रेण तत्र हि ।
हिमशैले स्थितश्चाथ सर्व्वभावेन सुस्थितः ॥
तत प्रभाते सञ्जाते सर्व्वेषां पश्यतामहम् ।
हिमाद्रे प्रस्थितः प्राप स्तूयमानः सुरर्षिभिः ॥
वशिष्ठ इरतः कृत्वा सर्व्वसार्थसमायुतम् ।
हरपापह्रदे तीर्थे स्थितोऽहं तदनुग्रहात् ॥
मत्परिग्रहतः सर्व्वे हरपापह्रदोदकाः ।
आराध्य मामनेनैव वपुषा सिद्धिमागताः ॥
तदाप्रभृति लिङ्गेऽस्मिन् स्थितः साधकसिद्धये ।
अविमुक्ते परे क्षेत्रे कलिकाले विशेषतः ॥
तुषारादिं समासाद्य केदारं वीक्ष्य यत् फलम् ।
तत्फलं सप्तगुणितं काश्यां केदारदर्शने ॥
गौरीकुण्डं यथा तत्र हंसतीर्थञ्च निर्म्मलम् ।
यथा मधुस्रवा गङ्गा काश्यां तदखिलं तथा ॥
इदं तीर्थं हरपापं सप्तजन्माघनाशनम् ।
गङ्गायां मिलितं पश्चाज्जन्मकोटिकृताघहम्” ॥
केदाराख्यः पर्व्वतस्तु तीर्थयात्रिभिः प्रायेण वदर्य्याश्रमात् सप्तदिने समागमनीयः ॥ *॥)

केदारकटुका, स्त्री, (केदारस्य क्षेत्रस्य कटुका इव ।) कटुका । इति राजनिर्घण्टः । कटकी इति भाषा ॥ (कटुकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

केदारज, क्ली, (केदारात् जायते इति । जन् + ड ।) पद्मकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

केदारेश, पुं, (केदारः तन्नामा पर्व्वतः तत्र य ईशः लिङ्गरूपी महादेवः । यद्वा, केदाराख्य ईशः ।) काशीस्थशिवविशेषः । यथा,—
“हरपापह्रदे स्नात्वा केदारेशं प्रपूज्य च ।
कोटिजन्मार्ज्जितैनोभिर्मुच्यते श्रद्धयान्वितः” ॥
इति स्कान्दे काशीखण्डे ७७ अध्यायः ॥

केदारेश्वर, पुं, (केदाराख्य ईश्वरः । केदारपर्व्वतस्य ईश्वरो वा ।) काशीस्थशिवविशेषः । यथा,—
“शृणु वर्णेऽभिधास्यामि केदारेश्वरसत्कथाम् ।
समाकर्ण्यापि यां पापोऽप्यपापो जायते क्षणात्” ॥
इति स्कान्दे काशीखण्डे ७७ अध्यायः ॥

केनार, पुं, (के मूर्द्ध्नि नारः । अलुक्समासः ।) कुम्भिनरकः । इति हेमचन्द्रः । शिरः । कपोलः । सन्धिः । इति मेदिनी ॥

केनिपात, पुं, (के जले निपात्यतेऽसौ । नि + पत + णिच् + अच् ।) अरित्रम् । इति शब्दरत्नावली । हालि इति भाषा ॥

केनिपातक, पुं, (केनिपात + स्वार्थे कन् ।) केनिपातः । इत्यमरः । १ । १० । १३ ॥

केन्दु, पुं, (कु ईषत् इन्दुरिव । कोः कादेशः ।) तिन्दुकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

केन्दुक, पुं, (केन्दु + संज्ञायां कन् ।) गालववृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । गाव इति भाषा ॥ तालविशेषः । यथा । “लघुद्वयं विरामान्ततालं केन्दुकसञ्ज्ञके” । लघुद्वयस्थाने द्रुतद्वयमिति च पाठः । अपरं नियमं विना । इति सङ्गीतदामोदरः ॥

केन्द्र, क्ली, लग्नम् । लग्नात् चतुर्थसप्तमदशमस्थानानि । तत्पर्य्यायः । कण्टकम् २ । यथा,—
“लग्नाम्बुद्यूनकर्म्माणि केन्द्रमुक्तञ्च कण्टकम् ।
चतुष्टयञ्चात्र खेटो बली लग्ने विशेषतः” ॥
इति नीलकण्ठकृतवर्षतन्त्राख्यजातकम् ॥ स्पष्टग्रहानयनार्थं शीघ्रमन्दसञ्ज्ञकाङ्कद्वयम् । यथा,—
“मृदूच्चेन हीनो ग्रहो मन्दकेन्द्रं
चलोच्चं ग्रहाढ्यं भवेच्छीघ्रकेन्द्रम्” ॥
इति भास्करीयसिद्धान्तशिरोमणौ स्पष्टाधिकारः ॥ ग्रहः संशोध्य मन्दोच्चात् तथा शीघ्रात् विशोध्य च शिष्टं केन्द्रम् । इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥ गोलस्य मध्यस्थानम् । यथा,—
‘वृत्तस्य मध्यं किल केन्द्रमुक्तम्
केन्द्रं ग्रहोच्चान्तरमुच्यतेऽत्र ।
यतोऽन्तरे तावति तुङ्गदेशा
न्नीचोच्चवृत्तस्य सदैव केन्द्रम्” ॥
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥ (यात्रायोगविशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचने ।
“आपोक्लिमगते चन्द्रे केन्द्रस्थे सुरपूजिते ।
योगः केन्द्र इति ख्यातो यातुरिष्टार्थसिद्धिदः” ॥
प्रान्तसीमा । यथा, योगशास्त्रे ।
‘पृथिव्या उभयोः केन्द्रयोः स्थितौ द्वावेव योगिनौ ।
एकत्र सान्निध्यस्थितिवत् सन्निकर्षस्थिताविव वा अन्योन्यमालपतः’ ॥)

केप, ऋ ङ गत्याम् । चाले । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ऋदित् ।) ङ, केपते । ऋ, अचिकेपत् । इति दुर्गादासः ॥

केमद्रुम, पुं, जन्मकालीनग्रहयोगविशेषः । यथा ।
“रविवर्ज्जं द्वादशगैरनफा चन्द्रात् द्वितीयगैः सुनफा ।
उभयस्थितैर्दुरधरा केमद्रुमसञ्ज्ञितोऽन्यः” ॥
अनफादियोगः । सञ्ज्ञीन विषयसुखान्वितं प्रभुख्यातियशामनकायाम् । सुनफाया धीधनकीर्त्तिसुखमात्मार्ज्जितैश्वर्य्यं च ॥ वक्तृभृत्यकुटुम्बारम्भमुद्दिश्य धिक्कृतमपि दौरधुरे । मतकं तु खिन्नमधनं जाते केमद्रुमे विद्यात् ॥ अनफादिफलम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ (केमद्रुमयोगे जातस्य फलं यथा, जातकपद्धतौ ।
“नृपतेर्वंशजातोऽपि केमद्रुमभवो नरः ।
मलिनो दुःखितो नीचो निःस्वो दासो भवेत् खलः” ॥
तद्भङ्गस्तु तत्रैव । “चन्द्रे केन्द्रगतेऽथवा ग्रहयुते सर्व्वैश्च दृष्टे विधौ सर्व्वैः कण्टकसंश्रितैर्ग्रहयुतैः केमद्रुमो नेष्यते । लग्नाद्वा विधो वा वृद्धिस्थे शुभैः सर्व्वं शुभं फलं । द्वाभ्यां मध्यं तथैकेनाल्पं चेन्नास्ति दरिद्रता’ ॥)

केमुक, पुं, (कं शिरोवच्छदं अमयतीति । अम् रोगे + उक प्रत्ययः ।) कन्दविशेषः । केँउ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पेचुकः २ पेचुनी ३ पेचु ४ पेचिका ५ दलसारिणी ६ केमुकः ७ । इति रत्नमाला ॥ तस्य गुणाः । कफपित्तनाशित्वम् । रोचनत्वम् । अग्निदीपनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ कटुत्वम् । पाके तिक्तत्वम् । ग्राहित्वम् । हिमत्वम् । लघुत्वम् । पाचनत्वम् । रुच्यत्वम् । श्वासकुष्ठकासप्रमेहास्रनाशित्वम् । वातलत्वम् । मदुलत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ (एतत् फलं क्वचिथे वर्ज्जनीयम् । स्त्री, कन्दशाकविशेषः ॥)

केयूर, क्ली, (के बाहुशिरसि भूषणतां याति । या गत्यां + ऊरः । अलुक् समासः ।) अलङ्कारविशेषः । ताड इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अङ्गदम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १०७ ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ६७ । २१ ।
‘पादानां भूषणानाञ्च केयूराणाञ्च सर्व्वशः ।
राशयस्तत्र दृश्यन्ते भीष्मभीमसमागमे” ॥)

केयूर, पुं, रतिबन्धविशेषः । यथा,—
“स्त्रीगल्ले चैव संपीड्य दोर्भ्यामालिङ्ग्य सुन्दरीम् ।
कामयेत् शयनं कामी बन्धः केयूरसञ्ज्ञकः” ।
इति स्मरदीपिका । अपि च ।
“स्त्रीयां जङ्घान्तराविष्टो गाढमालिङ्ग्य सुन्दरीम् ।
कामयेद्विपुलं कामी बन्धः केयूरसञ्ज्ञकः” ॥
इति रतिमञ्जरी ॥

केरल, पुं, देशभेदः । मालेवारवार इति भाषा । यथा । उमा केरलपर्य्याया । इति हेमचन्द्रः । वेदयागानधिकारिशस्त्रधारिम्लेच्छविशेषः । पुरैते क्षत्त्रिया आसन् सगरेणैषां धर्म्मो नाशितः वेशान्यत्वञ्च कृतम् । यथा,—
“निःस्वाध्यायवषट्कारा कृतास्तेन महात्मना ।
शका यवनकाम्बोजाः पारदाः पह्लवास्तथा ॥
कोलिसर्पा माहिषका दर्व्वाश्चोला सकेरलाः ।
सर्व्वे ते क्षत्त्रियास्तात । धर्म्मस्तेषां निराकृतः” ॥
इति हरिवंशः । (तथा च रघुवंशे । ४ । ५४ ।
“भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।
अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः” ॥)

केरली, स्त्री, (केरल + गौरादित्वात् ङीष् ।)

ज्योतिर्ग्रन्थविशेषः। होरा। इति शब्दरत्नावली॥ (केरलज्योतिर्विद्यायां सङ्केतविशेषो दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते गर्गसंहितायां यथा,—

"वर्गवर्णप्रमाणाश्च सस्वरं ताड़ितं मिथः।

पिण्डसञ्ज्ञा भवेत्तस्य यथाभागैस्तु कल्पना"॥

अस्यार्थः अ क च ट त प य श इत्यष्टौ वर्गा एतैरेव प्रश्नादयो यथायथं साङ्केतिकक्रममालया निरूप्यन्ते॥ केरलदेशोद्भवा स्त्री। यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे। ६।

"चौड़ी चूड़ामरणहरणः कीर्णकर्णावतंसः कर्णाटीनां मुषितसुरली केरलीहारलीलः"॥)

केल, ऋ घाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-गत्यर्थे सकं-सेट्-ऋदित्।) ऋ, अचिकेलत्। घालः कम्पः। घालः केश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

केलकः, पुं, (केल+कर्त्तरि ण्वुल्।) खड्गधारादिनर्त्तकः। तत्पर्य्यायः। प्लवकः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

केलिः, पुं स्त्री, (केल्+इन्।) परीहासः। तत्पर्य्यायः। द्रवः २ क्रीड़ा ३ लीला ४ नर्म्म ५। इत्यमरः। १।७।३२॥ (नायिकालङ्कारविशेषः। यथा, एतल्लक्षणं साहित्यदर्पणे। ३।१२२।

"विहारे सह कान्तेन क्रीड़ितं केलिरुच्यते"॥

यथा, भ्रमराष्टके। ४।

"मालत्याः कुसुमेषु येन सततं केलिः कृता हेलया"॥)

केलिः, स्त्री, (केलति सदा गच्छतीति। "सर्व्वधातुभ्य इन्"। इति इन्।) पृथिवी। इति शब्दमाला॥

केलिकः, पुं, (केलिर्विलासः प्रयोजनमस्य इति ठन्।) अशोकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवृतिरस्याशोकशब्दे ज्ञेया॥)

केलिकला, स्त्री, (केलिरूपा कला। शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोपिसमासः।) सरस्वतीवीणा। इति शब्दरत्नावली॥ (केलिः क्रीड़ा तस्याः कला चंशविशेषः। यथा, भ्रमराष्टके। ७।

"अलिरसौ नलिनीवनवल्लभः कुमुदिनीकुलकेलिकलारसः"॥)

केलिकिलः, पुं, (केलिना लीलया किलतीति। किल क्रीड़ायां+कः।) कुशाण्डकः। स तु शिवस्यानुचरः। नाट्ये नायकवयस्यः। तत्पर्य्यायः। विदूषकः २ वासन्तिकः ३ वैहासिकः ४ प्रहासी ५ प्रीतिदः ६। इति हेमचन्द्रः॥ (केलिना परीहासेन किलतीति विग्रहे वाच्यलिङ्गः। यथा, हरिवंशे।

"न तु केलिकिलो विप्रो भेदशीलश्च नारदः"॥)

केलिकिला, स्त्री, (केलिना विहारेण किलतीति किल्+कः। ततः टाप्।) रतिः। सा तु कामदेवपत्नी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

केलिकीर्णः, पुं, (केलिनिमित्तकैः पांशुभिः कीर्णः।) उष्ट्रः। इति हेमचन्द्रः॥

केलिकुञ्चिका, स्त्री, (केलीनां कुञ्चिका इव। श्यालिका। इति त्रिकाण्डशेषः। शाली इति भाषा॥

केलिकोषः, पुं, (केलीनां रङ्गस्थानां क्रीड़ापरीहासादीनां वा कोष आधार इव।) नटः। इति शब्दरत्नावली॥

केलिनागरः, पुं, (केलिनिपुणः प्रधानको वा नागरः।) सम्भोगवान्। इति जटाधरः॥

केलिमुखः, पुं, (केलिः मुखं प्रधानमत्र।) परीहासः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

केलिवृक्षः, पुं, (केलिनिमित्तको वृक्षः।) कदम्बविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ केलिकदम्ब इति ख्यातः॥

केलिसचिवः, पुं, (केलौ क्रीड़ाविषये सचिवः सहायः।) नर्म्मदः। क्रीड़ाविषयकमन्त्री। इति शब्दमाला॥

केव, ऋ ङ सेवने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां—आत्मं—सकं—सेट्—ऋदित्।) ङ, केवते। ऋ, अचिकेवत्। इति दुर्गादासः॥

केवर्त्तः, पुं, (के जले वर्त्तते। वृत्+अच्। अलुक् समासः।) कैवर्त्तजातिः। इति द्विरूपकोषः॥ (एषोऽन्त्यजश्शूद्रः। यथा, ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे।

"रजकश्चर्म्मकारश्च नटो वरुड़ एव च।

केवर्त्तो मेदभिल्लश्च षड़ेते अन्त्यजाः स्मृताः"॥)

केवलं, क्ली, (केव ङ सेवने+वृषादित्वात् कलच्। यद्वा, के शिरसि मूर्द्धावच्छेदे वलयति। वल्+अच्। अलुक् समासः।) निर्णीतम्। इत्यमरमेदिनीकरौ॥ ज्ञानभेदः। इति विश्वो हेमचन्द्रश्च॥ (साङ्ख्यकारिकायां यथा,—"अविपर्य्ययात् विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम्"॥)

शुद्धम्। (यथा, रघौ २।६३।

"न केवलानां पयसां प्रसूति-

मवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम्"॥)

कृत्स्नम्। (यथा, रघुवंशे १०।२९।

"केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः।

अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि"॥)

असहायः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ (अद्वितीयः। यथा, कुमारे ५।८३।

"न केवलं यो महतोऽपभाषते

शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक्"॥)

केवलः, पुं, कुहनः। इति मेदिनी। (कुम्भकविशेषः। यथा, हठयोगदीपिकायाम्। २।७१।

"प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः।

सहितः केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मतः"॥)

केवलः, त्रि, एकः। (यथा, रघुवंशे। ११।१९।

"वाणभिन्नहृदया निपेतुषी

सा स्वकाननभुवं न केवलाम्।

विष्टपत्रयपराजयस्थिरां

रावणश्रियमपि व्यकम्पयत्"॥)

कृत्स्नः। इत्यमरमेदिनीकरौ। (यथा, रघुः १०।२९।

"केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः।

अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि"॥)

केवलज्ञानी, [न्] पुं, (केवलं शुद्धं ज्ञानं अस्यास्तीति। इनिः।) भूतार्हद्विशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

केवलद्रव्यं, क्ली, (केवलं द्रव्यम्।) मरिचम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

केवली, स्त्री, (केवल+ङीप्।) ज्ञानभेदः। इति मेदिनी। ग्रन्थविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

केवली, [न्] पुं, (केवलं शुद्धं ज्ञानमस्यास्तीति इनिः।) जैनविशेषः। इति हलायुधः॥

केविका, स्त्री, (केव गतिचालनयोः+ण्वुल्+टाप् अत इत्वम्।) पुष्पविशेषः। केवेर इति भाषा कोङ्कणे प्रसिद्धा। तत्पर्य्यायः। कविका २ केवी ३ भृङ्गारिः ४ नृपवल्लभा ५ भृङ्गमारी ६ महागन्धा ७ राजकन्या ८ अलिवाहिनी ९। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शीतलत्वम्। दाहपित्तश्रमवातश्लेष्मरोगपित्तच्छर्द्दिविनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

केशः, पुं, (के मस्तके शेते। शी+अच्। अलुक् समासः।) सप्तधातोर्म्मधातुविशेषः। चुल इति भाषा। स तु गर्भस्थबालकस्य षष्ठामिमासि जायते। इति सुखबोधः। (केशादयस्तु पितृतो जायन्ते। यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये। "गर्भस्य केशश्मश्रुलोमास्थिनखदन्तसिरास्नायुधमनीरेतःप्रभृतीनि स्थिराणि पितृजानि"॥ भावप्रकाशे च।

"केशाः श्मश्रु च लोमानि नखा दन्ताः सिरास्तथा धमन्यः स्नायवः शुक्रमेतानि पितृजानि हि"॥)

तत्पर्य्यायः। चिकुरः २ कुन्तलः ३ वालः ४ कचः ५ शिरोरुहः ६। इत्यमरः। २।६।९५॥ शिरसिजः ७ मूर्द्धजः ८ अस्रः ९ वृजिनः १०। इति जटाधरः॥ (रोगविशेषेणास्योत्पाटनानन्तरमुद्भवोपायाश्च। यथा,—

"वटावरोहकेशिन्योश्चूर्णेनादित्यपाचितम्।

गुड़ूचीस्वरसे तैलमभ्यङ्गात्केशरोहणम्"॥

इति आदित्यपाकगुड़ूचीतैलम्॥ *॥

"मधुकेन्दीवरमूर्व्वा तिलाज्यगोक्षीरभृङ्गलेपेन।

अचिराद्भवन्ति घनकेशा दृढ़मूलायतान्तजवः"॥

"चन्दनं मधुकं मूर्व्वा त्रिफला नीलमुत्पलम्।

कान्तावटप्ररोहश्च गुड़चीविषमेव च॥

लौहचूर्णं तथाकेशी शारिवे द्वे तथैव च।

मार्कवस्वरसेनैव तैलं मृदग्निना पचेत्॥

शिरस्युत्पतिताः केशा जायन्ते घनकुञ्चिताः।

दृढ़मूलाश्च स्निग्धाश्च तथा भ्रमरसन्निभाः॥

नस्येनाकालपलितं निहन्यात्तैलमुत्तमम्"॥

इति चन्दनाद्यं तैलम्॥ *॥

"तैलं सयष्टीमधुकैः क्षीरे धात्रीफलैः शृतम्।

नस्ये दत्तं जनयति केशान् श्मश्रूणि चाप्यथ"॥

पक्वावस्थापन्नस्यास्य कृष्णीकरणोपाया यथा,—

"त्रिफलाचूर्णसंयुक्तं लौहचूर्णं विनिक्षिपेत्।

ईषत्पक्वे नारिकेले भृङ्गराजरसान्विते॥

मासमेकन्तु निःक्षिप्य सम्यग्गर्भात् समुद्धरेत्।

ततः शिरो मुण्डयित्वा लेपं दद्याद्भिषग्वरः॥

सम्वेष्ट्य कदलीपत्रैर्मोचयेत्सप्तमे दिने।

क्षालयेत्त्रिफलाक्वाथैः क्षीरमांसवसाशिनः॥

कपालरञ्जनञ्चैव कृष्णीकरणमुत्तमम्"॥

"उत्पलं पयसा सार्द्धं मासं भूमौ निधापयेत्।

केशानां कृष्णकरणं स्नेहनञ्च विधीयते"॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे ।) तत्समूहार्थबोधका शब्दा यथा,—
"बाला सुसतरा माश्री रचनाभार उदय ।
हस्त पक्ष कलापश्च केशभूयस्त्ववाचका" ।
इति हेमचन्द्र । *। (कस्य जलस्य ईश ।) वरुण । क्लीवम् । इति मेदिनी । (अस्य पर्याया यथा,—
"बाल क्लीवरवर्हिष्ठोदीच्य केशोऽम्बुनाम च" ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।) दैत्यविशेष । इति हेमचन्द्र । (कस्य ब्रह्मणोऽपि ईश । के जले शेते वा ।) विष्णु । इति शब्दरत्नावली । (काश्यते प्रकाशते लोके लोक काशयति वा । काश+अच पृषोदरात् एत्वे साधु । सूर्य्याग्निप्रभृतिरश्मि ।
"ब्रह्म विष्णु रुद्र सज्ञा शक्तय केशसंज्ञिता" ।
इति भागवतोक्ते परमब्रह्मशक्ति । ब्रह्मा ।
"केशो योनौ तथा भाव हावभावद्वयोरपि ।
सम्पदे पुरुषे चैव प्रमदाया विशेषत ।
प्रजापतौ कचे चैव केशशब्द प्रकीर्त्त्यते" ।
इति महाभारतटीकाकृन्नीलकण्ठ ।)

केशकलाप, पु (केशाना कलाप समूह ।) कच पाश । केशसमूह । इति हेमचन्द्र ।

केशकार, पु (केश काशवत् केशाकृति वा करोति आत्मान केशाकारेण वर्द्धयति इति भाव । केश +कृ+"कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) इक्षुभेद । करिया कुशियार इति हिन्दी भाषा । अस्य गुणा । गुरुत्वम् । शीतलत्वम् । रक्तपित्त क्षयापहत्वञ्च । इति भावप्रकाश ।

केशगर्भक, पु (केशो गर्भे अभ्यन्तरेऽस्य । कप ।) कवरी । इति त्रिकाण्डशेष ।

केशघ्न, क्ली, (केश हन्ति नाशयतीति । हन+टक ।) इन्द्रलुप्तकम् । इति हेमचन्द्र ।

केशच्छिद्, [द्] पु केश छिनत्ति । छिद्+क्विप ।) नापित । इति शब्दमाला ।

केशट, पु, (को ब्रह्मा ईश महादेव तौ अटत गच्छत प्रलये य । महाप्रलये मूर्च्छाविशेषात् तथात्वम् । यद्वा ब्रह्मशिवाभ्या अटति गच्छति य स । पयायामेकात्मत्वात् ।) विष्णु । (केशेषु काशादि तृणजातेषु अटति चरतीति । अट+अच । शकन्ध्वादित्वात् साधु ।) छाग । (केशेषु मूर्द्धजेषु अटतीति । अट+अच शकन्ध्वादित्वात् अलोपे साधु ।) ओकण । इति मेदिनी । भ्राता । इति शब्दरत्नावली । (केशेषु कामार्त्तपुरुषनारीषु अटति । अट्+अच ।) कामदेवस्य शोषणवाण । इति विश्व । (केश इव प्रतिमासु अटमञ्जादिषु अटति लगात्मनेति यावत ।) शोणकवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ।

केशधृत पु, (केशमिव धरति । धृ+क्विप् ।) भूत केशनामकवृक्षभेद । इति शब्दचन्द्रिका ।

केशनाम, [न्] स्त्री, (केशनामैव नाम यस्य ।) वालम् । इत्यमर । वाला इति भाषा ।

केशपक्ष, पु, (केशाना पक्ष समूह । बाहुलकात् पक्षादेशो वा ।) केशपाश इत्यमर । २ । ६ । ९८ ।

(यथा, महाभारते । ४ । ३६ । ४१ ।
"उत्तरन्तु प्रधावन्तमनुद्रुत्य धनञ्जय ।
गत्वा शतपद तूर्णं केशपक्षे परामृशत्" ।)

केशपर्णी, स्त्री, (केश इव पर्णान्यस्य । जातित्वात् ङीष् ।) अपामार्ग । इति शब्दरत्नावली ।

केशपाश, पु, (केशाना पाश समूह ।) केशसमूह । यथा —
"पाश पक्षश्च हस्तश्च कलापार्था कचात् परे" ।
इत्यमर । २ । ६ । ९८ । (यथा, कुमारे । १ । ४८ ।
"त केशपाश प्रसमीक्ष्य कुर्य्यु
वालप्रियत्व शिथिल चमर्य्य" ।)

केशपाशी, स्त्री, (केशपाश+स्वाङ्गात् ङीष् ।) शिरो मध्यस्थशिखा । चूडा । इत्यमर । २ । ६ । ९७ ।

केशभू, पु, (केशाना भूरुत्पत्तिस्थानम् ।) शिर । इति राजनिर्घण्ट ।

केशमथनी, स्त्री, (केशा मथ्यन्तेऽनया । मथ विलोडने+करणे ल्युट् ततो ङीप । अस्या कण्टके समीप गन्तु केशोत्पाटनात् तथात्वम् ।) शमीवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ।

केशमार्जक, क्ली, (केश मार्ष्टि । मृज शोधने+कर्त्तरि ण्वुल ।) कङ्कतिका । इति जटाधर । चिरुणी इति भाषा ।

केशमार्जन, क्ली, (केशो मृज्यतेऽनेन । मृज्+करणे ल्युट् वृद्धिश्च ।) कङ्कतिका । इति हेमचन्द्र । केशशुद्धिश्च । (भावे ल्युट् । केशशोधनक्रियामात्रम् ।)

केशमुष्टि, पु, (केशानां मुष्टिरिव ।) विषमुष्टिवृक्ष । महानिम्ब । इति राजनिर्घण्ट ।

केशर, पु क्ली, (के जले पद्मशिरसि वा । शर तीति । शॄ+अच । पृषोदरात् शत्वम् । यद्वा केश इव केशाकार अस्यास्तीति । केश+र ।) किञ्जल्क । इत्यमर । १ । १० । ४३ ।

केशर, पु, (केश इव केशाकृतिपदार्थ अस्यास्तीति मत्वर्थीयो र ।) नागकेशरवृक्ष ।
(यथा,—गीतगोविन्दे । १ । ३१ । "मदनमहीपतिकनकदण्डरुचिकेशरकुसुमविकाशे" । वकुलवृक्ष । (यथा, कुमारे । ३ । ५५ ।
"स्रस्ता नितम्बादवलम्बमाना
पुन पुन केशरदामकाञ्चीम्" ।)
पुन्नागवृक्ष । (यथा, महाभारते । १ । १२५ । ३ ।
"पद्माशैस्तिलकैश्चूतैश्चम्पकै पारिभद्रकै ।
कर्णिकारैरशोकैश्च केशरैरतिमुक्तकै" ।)
सिंहजटा । इति मेदिनी । (यथा, कादम्बर्याम्
"मृगपतिरिव स्कन्धावलम्बितकेशरमाल" ।)
हिङ्गुवृक्ष । इत्यमरटीकाया भरत । नीप । केलिकदम्ब इति भाषा । यथा, मेघदूते । २२ ।
"नीप दृष्ट्वा हरितकपिश केशरैरर्द्धरूढै" ।)

केशरञ्जन, पु, (केशान रञ्जयति । रञ्ज्+णिच+ल्यु ।) भृङ्गराजवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट । भीमराज इति भाषा ।

केशराज, पुं, (केशो राजतेऽनेन । राज+करणे यम् ।) शाकभेद । केसरे इति भाषा । तत्पर्याय । भृङ्गराज २ भृङ्ग ३ पतङ्ग ४ मार्कर ५ । इति रत्नमाला । मार्कव ६ । इत्यमर । नागमार ७ पवन ८ भृङ्गसोदर ९ । इति त्रिकाण्डशेष । केशरञ्जन १० केश ११ कुन्तलवर्द्धन १२ । इति वैद्यकम् । भृङ्गारक १३ एकरज १४ कररञ्जक १५ भृङ्गरज १६ भृङ्गार १७ । इति जटाधर । अङ्गारक १८ भृङ्गरजा १९ मकर २० । इति शब्दरत्नावली । अपि च ।
"भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एव च ।
भृङ्गारक केशराजो भृङ्गार केशरञ्जन ।
भृङ्गराज कटुस्तिक्तो रूक्षोष्ण कफवातनुत् ।
केश्यस्त्वच्य कृमिश्वासकासशोथामपाण्डुहृत् ।
दन्त्यो रसायनो बल्य कुष्ठनेत्रशिरोऽर्त्तिजित्" ।
इति भावप्रकाश । अस्य गुणा । अभिष्यन्दित्वम् । केशचक्षुर्हितत्वम् । पाण्डुकफापहत्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजवल्लभ ।

केशराम्ल, पु, (केशरे तदवच्छेदे अम्लरसो यस्य ।) मातुलुङ्गवृक्ष । इति जटाधर ।

केशरी, [न्]पु, (केशरा सन्त्यस्य इति इनि ।) सिंह । इत्यमर । १ । ५ । १ । (यथा, रघुवंशे २ । २९ ।
"स पाटलाया गवि तस्थिवांस
धनुर्द्धर केशरिण ददर्श" ।)
घोटक । पुन्नागवृक्ष । नागकेशरवृक्ष । इति मेदिनी । बीजपूरकवृक्ष । इति जटाधर ।

केशरुहा, स्त्री,(केश इव रोहति अच । केशरुह+"इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । इति क ।) भद्रदन्तिकावृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ।

केशरूपा, स्त्री, (केशवद्रूपमस्या ।) वन्दाकवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट । (परगाछा इति भाषा ।)

केशव, पु, (कोब्रह्मा ईश रुद्र तौ आत्मनि स्वरूपे वयति प्रलये उपाधिरूपमूर्त्तिद्वय मुक्त्वा एकमात्र परमात्मस्वरूपेणावतिष्ठते इति । यथा, भागवते २ अध्याये चतुःश्लोकाम् ।
"अहमेवासमेवाग्रे नान्यद् यत् सदसत् परम् ।
पश्चादह यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ।
ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि
तद्विद्यादात्मनो माया यथाभासो यथातम ।
यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु ।
प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम् ।
एतावदेव जिज्ञास्य तत्त्वजिज्ञासुनात्मन ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्या यत् स्यात् सर्व्वत्र सर्व्वदा ।
एतन्मत समातिष्ठ परमेण समाधिना ।
भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित्" ।
तथा, केश केशिन वाति हन्ति । केश+वा+क ।
यथा, हरिवंशे । ८० । ६६ ।
"यस्मात्त्वया हत केशी तस्मान्मच्छासन शृणु ।
केशवो नाम नाम्ना त्व ख्यातो लोके भविष्यसि" ।
यद्वा, के जले शववत् शेते इति । प्रलयकाले क्षीरोदशायितया तथात्वम् । कश्च ईशश्च तौ केशौ ते केशा ब्रह्मविष्णुरुद्रा नियम्यतया सन्त्यस्य । यद्वा, कश्च ईशश्च तौ केशौ प्रशस्तौ सन्तेन भवतो ऽस्य । "केशाद्वोऽन्यतरस्याम्" । ५ । २ । १०९ ।

इति वप्रत्ययः। अथवा वाति गच्छति तद्रूपतया। वा+कः। सरूपतत्त्वेषां भेदाभावादपि वासु-देवे सर्व्वात्मनि परमेश्वरेऽस्य वृत्तिः। यतो विष्णुसंहितायाम्।
"नरसिंहवपुः श्रीमान् केशवः पुरुषोत्तमः" ॥
किञ्च।
"त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः"॥ पूज्यपादैर्भाष्यकृद्भिरपि केशवशब्दस्य निरुक्ति-द्वयमवलम्ब्य नामद्वयं समर्थितं तयोरर्थे। अभि-रूपाः केशा यस्य स केशवः। कस्य अस्य ईशस्य केशाखिमूर्त्तयस्ते वशे वर्त्तन्ते यस्य सः। केशि-दानवहननगाद्वा केशवः।
"यस्मात् त्वयैव दुष्टात्मा हतः केशी जनार्द्दन! तस्मात् केशवनाम्ना त्वं लोके ज्ञेयो भविष्यसीति"॥ भागवतादिषु। द्वितीये। केशसंज्ञिताः सूर्य्यादि-संक्रान्ता अंशवः तद्वत्त्वेन केशवो वा।
"अंशवो ये प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिताः। सर्व्वज्ञाः केशवं तस्मात् प्राहुर्म्मां द्विजसत्तमाः" ॥ इति महाभारतम्। "त्रयः केशिनः"। इति श्रुतेश्च ब्रह्मविष्णुशिवाख्या हि शक्तयः केशसंज्ञि-ताः। "मत्केशा वसुधातले" इति भागवते च। यथा, हरिवंशोक्तौ,—
"को ब्रह्मेति समाख्यातः ईशोऽहं सर्व्वदेहिनाम्। आवां तवांशसम्भूतौ तस्मात् केशवनामवान्" ॥ तेनास्य बहुधा निरुक्तिः।) विष्णुः। इत्यमरः। १।१।१८॥ पुन्नागवृक्षः॥ (केशाः प्रशस्ताः सन्त्यस्य। "केशाद्वोऽन्यतरस्याम्"।५।२। १०९। इति वः।) केशवति त्रि। इति मेदिनी॥ (जलस्थशवदेहः। यथा, विदग्धमुखमण्डनम्।
"केशवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणो हर्षमुपागतः। रुदन्ति पाण्डवाः सर्व्वे हा! हा! केशव! केशव!"॥ के जले शवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणः काकः हर्षं प्राप्त-वान् पाण्डवाः शृगालाः रुदन्ति चीत्कारं कुर्व्व-न्तीत्यर्थः॥)
केशवर्द्धिनी, स्त्री, (केशाः वर्द्धन्तेऽनया। केश+ वृध+करणे ल्युट् टित्वात् ङीप्।) सहदेवी-लता। इति राजनिर्घण्टः॥
केशवायुधः, (केशवस्य विष्णोरायुधाकारं मुकुला-द्यस्य।) आम्रवृक्षः। इति शब्दमाला। (केश-वस्य विष्णोः आयुधं अस्त्रम्। इति विग्रहे पुं, विष्णोरस्त्रे, क्ली॥)
केशवालयः, पुं, (केशवस्य आलयः वासस्थानम्।) अश्वत्थवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
केशवावासः,पुं, (आवसत्यस्मिन् इति। आ+वस्+ अधिकरणे घञ्।) केशवस्य आवासः अश्वत्थवृक्षः। इति जटाधरः॥
केशवेशः, पुं, (केशस्य कुन्तलस्य वेशः बन्धनरूप-वेशादिभिर्विन्यास इति यावत्।) कवरी। इत्य-मरः॥ चुलेरखोँपा इति भाषा। (यथा, आश्वला-यनगृह्ये।१।१७।१७। "कुलधर्म्मं केशवेशान् कारयेत्"। "एकशिखस्त्रिशिखः पञ्चशिखो वा" इति बौधायनः। "पूर्व्वशिखः परशिखः" इति कुलधर्म्माः। "तेषु यो यस्य कुलधर्म्मः तेन तस्य केशसन्निवेशान् कारयेत्" इति नारायणवृत्तिः॥)
केशहन्त्री, स्त्री, (केशस्य हन्त्री नाशिनी। यद्वा केशान् हन्ति या। केश+हन्+तृच् ततो ङीप्।) शमीवृक्षः॥ इति राजनिर्घण्टः॥
केशहस्तः, पुं, (केशानां केशस्य वा हस्तः समूहः। हस्तादयश्च केशात् समूहार्थे।) केशसमूहः। इत्यमरः॥
केशाकेशि,क्ली, केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्तं युद्धम्। ("तत्र तेनेदमिति सरूपे"।२।२।२७। इति कर्म्मव्यतिहारे इच् समासे पूर्व्वदीर्घः।) अन्योन्य-केशग्रहणपूर्व्वकप्रवृत्तयुद्धम्। इति व्याकरणम्॥ चुलाचुलि इति भाषा।
(यथा, महाभारते।३।२८३।२७।
"केशाकेश्यभवद्युद्धं रक्षसां वानरैः सह"॥)
केशारुहा,स्त्री,(केशा आरोहन्त्यनया। आ+रुह+ करणे घञर्थे कः।) सहदेवीलता। इति राज-निर्घण्टः॥
केशार्हा, स्त्री, (केशं केशवर्णं अर्हति इति। केश+ अर्ह+"कर्म्मण्यण्"।३।२।१। इति अण्।) महानीली। इति राजनिर्घण्टः॥
केशिकः, त्रि, (प्रशस्ताः केशाः अस्यास्तीति ठन्।) प्रशस्तकेशयुक्तः। इत्यमरः।२।६।४५॥
केशिका, स्त्री, (केशीव कायति प्रकाशते। केशिन् कै+कः।) शतावरी। इति राजनिर्घण्टः॥
केशिनिसूदनः, पुं, (केशीत्याख्यः दानवः कंसासुर-चरस्तं निसूदयति हन्ति। नि+सूद+कर्त्तरि ल्युः।) श्रीकृष्णः। (यथा, गीतायां १८।१।
"सन्न्यासस्य महाबाहो! तत्त्वमिच्छामि वेदितुम्। त्यागस्य च हृषीकेश! पृथक् केशिनिसूदन!"॥ केशिदानववधविवरणं हरिवंशे ८० अध्याये दृश्यम्।)
केशिनी, स्त्री, (केशाकाराः सन्त्यस्याः।)जटामांसी। इति राजनिर्घण्टः॥ चोरपुष्पी। प्रशस्तकेश-विशिष्टा। इत्यमरः।२।६।४५॥
केशिसूदनः, पुं, (केशिनं तदाख्यया प्रसिद्धं दैत्यं सूदयतीति। केशिन्+सूद+कर्त्तरि ल्युः।) श्रीकृष्णः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (केशिदानव वध-विवरणं हरिवंशे ८० अध्याये द्रष्टव्यम्॥)
केशिहा, [न्] पुं, (केशिनं हतवान्। हन्+क्विप्) श्रीकृष्णः। इति हेमचन्द्रः॥
केशी, [न्] त्रि, (प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्य।) प्रशस्त-केशयुक्तः। इत्यमरः।२।६।४५॥
केशी, [न्] पुं, (केशः सर्व्वज्ञा शक्तिरस्यास्तीति।) विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दैत्यभेदः। इति मेदिनी॥ (यथा, हरिवंशे।८०।६५।
"यस्मात्त्वया हतः केशी तस्मात् मच्छासनं शृणु। केशवो नाम नाम्ना वै ख्यातो लोके भविष्यसि"॥ केशाः केसरा सन्त्यस्य।) सिंहः। इति शब्द-रत्नावली॥
केशी, स्त्री, (केश+स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष्।) नीली। इति राजनिर्घण्टः॥ भूतकेशीवृक्षः॥ अजलोमावृक्षः। इति रत्नमाला॥
केशोच्चयः, पुं, (केशानां उच्चयः समूहः।) केश-समूहः। इति हेमचन्द्रः॥
केश्यं, क्ली, (केशाय हितं इति यत्।) कृष्णागुरु। भृङ्गराजे, पुं। इति राजनिर्घण्टः॥ (केशहित-कारके, त्रि॥)
केसरं, क्ली, (के जले सरतीति। सृ+अच्।) हिङ्गुः इति हेमचन्द्रः॥ नागकेसरपुष्पम्। कासीसम्। स्वर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥
केसरः, पुं, (के हस्तशिरोऽवच्छेदे उच्छ्रितदेशे इत्यर्थः सरति। सृ+अच्।) नागकेशरवृक्षः। तुरङ्गस्कन्धकेशः। (यथा, रघुवंशे।४।६७।
"विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः। दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धान् लग्नकुङ्कुमकेसरान्" ॥) सिंहस्कन्धकेशः। (यथा, पञ्चतन्त्रे।१।२०४।
"व्याकीर्णकेसरकरालमुखा मृगेन्द्रा नागाश्च भूरि मदराजि विराजमानाः" ॥) वकुलवृक्षः। (यथा, रघुवंशे।९।३६।
"ललितविभ्रमबन्धविचक्षणं सुरभिगन्धपराजितकेसरम्" ॥) पुन्नागवृक्षः। किञ्जल्कः। इति हेमचन्द्रः॥
केसरः, पुं क्ली, (के जले सरतीति। सृ+पचाद्यच्, हलदन्तादिति अलुक्समासः।) किञ्जल्कः। हि-ङ्गुनि, पुं स्त्री। इति रभसः॥
केसरवरं, क्ली, (केसरेषु वरं श्रेष्ठं गुणाधिक्यात्। यद्वा, केसरेण किञ्जल्केन वृणातीति। वृ+अच्।) कुङ्कुमम्। इति राजनिर्घण्टः॥
केसराम्लः, पुं, (के जलनिमित्तकः सरः अम्लः तद्र-सो यस्य।) वीजपूरः। इति राजनिर्घण्टः॥
केसरिका, स्त्री, (के जले सरति ख्याततया साधु-कारितया वा। वुन् अलुक्समासः। ततष्टाप् अत इत्वम्।) सहदेवीलता। इति राजनिर्घण्टः॥
केसरिसुतः, पुं, (केसरी तन्नामख्यातो वानरभेदः तस्य सुतः पुत्त्रः।) हनूमान्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते ३।१४७।२७।
"अहं केसरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुना। जातः कमलपत्राक्ष! हनूमान् नाम वानरः"॥)
केसरी, [न्] पुं, (केसराः जटाः सन्त्यस्य। केसर+ इनिः।) सिंहः। घोटकः। पुन्नागः। नागकेशरः। इति मेदिनी॥ रक्तशिग्रुः। इति राजनिर्घण्टः॥ वानरविशेषः। स तु हनूमत्पिता।
(यथा, रामायणे।७।४०।१९।
"सूर्य्यदत्तवरः स्वर्णः सुमेरुर्नाम पर्व्वतः। यत्र राज्यं प्रशास्त्यस्य केसरी नाम वै पिता" ॥)
कै, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-अनिट्।) कायति। एषामादन्तत्वेन दिवादौ पाठे-ऽपीष्टसिद्धौ आदवैकारान्तत्वेन पाठो गणकृत-मनित्यमिति ज्ञापयति। तेन व्ययधातोरात्मने-पदानित्यत्व प्रापे लुकि च व्योर्लोप इति यलोपे अयधातौ परे उपसर्गरेफो ल इति वक्त्यात् पराशब्दस्य रेफस्य लकारे "एष कालः समूत्पन्नो-यः पलाति स जीवति" इति सिद्धम्। वेदेषूच्चारण-

भेदार्थौ भ्वादौ पाठ इति केचित्। इति दुर्गादासः ॥

कैकयी, स्त्री, (जनपदात् क्षत्रियात् अञ्। यद्वा, केकय+स्वार्थे अण्। केकय+बाहुलकात् न यादेरियादेशः। तस्यापत्यं स्त्री ङीप्।) कैकयी। इति शब्दरत्नावली ॥

कैकेयी, स्त्री, (केकेय केकयराज तस्यापत्यं स्त्री ङीप्।) केकयी। सा तु केकयराजकन्या दशरथराजपत्नी च। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ १२। २।

"तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्यतामिति।
कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा" ॥)

कैङ्कर्य्य क्ली, (किङ्करस्य भाव किङ्करस्येदं किङ्करस्य कर्म्म वा। किङ्कर+ष्यञ्।) किङ्करत्वम्। दासत्वम् ॥ (यथा, भागवते। ३। २। २२।

"तत् तस्य कैङ्कर्य्यमलं भृतान् नो
विग्लापयत्यङ्ग! यदुग्रसेनम्" ॥)

कैटज, पु, (कुटज एव स्वार्थे अण् वृद्धि। पृषोदरात् ओकारस्य ऐकारत्वम्।) कुटजवृक्ष। इति भावप्रकाश ॥

कैटभ, पु, स्वनामख्यातो दैत्यविशेष ॥ (अयन्तु विष्णोःकर्णमलोद्भूतयोरसुरयोरन्यतर। पाद्मकल्पे जात सन् एकार्णवे योगनिद्रायां स्थितस्य भगवतो नाभिपद्मादाविर्भूतं अब्जयोनिं ब्रह्माणं यदा हन्तुमुद्यत तदा योगनिद्रां विहाय समुत्थितेन भगवता जघनोपरि समुत्थाप्य निहतोऽयं दुर्दान्तोऽसुर।) यथा,— मार्कण्डेयपुराणम्।

"योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगत्येकार्णवीकृते।
आस्तीर्य्य शेषमभजत् कल्पान्ते भगवान् प्रभु।
तदा द्वावसुरौ घोरौ विख्यातौ मधुकैटभौ।
विष्णुकर्णमलोद्भूतौ हन्तुं ब्रह्माणमुद्यतौ" ॥
(एतस्योत्पत्त्यादिकं सविस्तरं हरिवंशे ५२ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

कैटभजित्, पु (कैटभ स्वनामख्यातमसुरं जितवान्। जि+भूते क्विप्। तुगागमश्च।) विष्णु। इत्यमर ॥ (अस्य विवरणं हरिवंशे ५२ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

कैटभहा, [न्] पु (कैटभं स्वनामख्यातं महासुरं हन्ति हतवान् वा। हन्+क्विप् भूते।) विष्णुः। इति हेमचन्द्र ॥ (स च सर्व्वशक्तिर्भगवान् स्वरूपतो निर्गुणोऽपि सृष्ट्यादिकार्य्यसम्पादनार्थं गुणाधिष्ठातृत्वमभ्युपैति, तत्र तु यदा जीवादृष्टवशात् यद्यद्गुणोद्रेकात्मिका क्रियाशक्तिरुप तिष्ठते नितरां गुणाधिष्ठातृकतया भगवानपि तदा तत्तद्गुणोपयोगिक्रियावानिव प्रतिभाति। परं देहाभिमानवतां जीवानामिव तस्य प्रकृतबुद्धि स्थाने भ्रमो न सम्भवति हृषीकेशत्वात् गुणनियन्तृत्वान्नित्यं देहाभिमानराहित्याच्च अत एव स कैटभजिन्मधुजिदित्याद्युपाधिकृतयोऽस्य वस्तुतः जीववत् किञ्चित् क्रियते तत्र सर्व्वमेव मायादितत्त्वैरेवमेव एव। ईश्वरस्य तु भक्त्या इव रक्षा एवाधीना सन्त तदाश्रयैव क्रिया उत्पादयन्ति सम्पादयन्ति च ॥)

कैटभा, स्त्री, (कूटा गुणास्तत्कार्य्य सृष्ट्यादिकं कोट। कूट+अण् वृद्धि पृषोदरात् ओकारस्य ऐकारत्वं। तेन तैर्वा भाति प्रकाशते वा। भा+क्विप।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेष ॥

कैटभारि, पु, (कैटभस्य स्वनामख्यातस्यासुरभेदस्य अरिः शत्रु। पक्षे कैटभस्य तमस अरिर्दमयिता। सगुणावस्थायामपि ईश्वरस्य विष्णो सत्त्वगुणप्राधान्यात् तथात्वम्।) विष्णु। इति हलायुध ॥

कैटभी, स्त्री, (कैटभ तदाख्यया प्रसिद्ध असुर प्रति इ' हननक्रियारूपतेज प्रकाशोऽस्या।) यद्वा, कूट तम प्रधानभावमधिष्ठाय तामसी प्रकृतिरिति विश्रुता देवकार्य्यसाधनानुरोधात् तत्तत्तया भातीति। कूट+अणि वृद्धौ कोट पृषोदरात् औकारस्य ऐकारत्वं कैट भा+क। ततो ङीप् कैटभी तामसीत्यर्थ ॥) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेष। (मधुकैटभभीतब्रह्मणस्तुत्या प्रसादितया तामस्या विमोहितौ तौ दुर्दान्तावसुरौ विष्णुना निहतौ। यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ८१ अध्याये।

'एवं स्तुता तदा देवी तामसी तत्र वेधसा।
विष्णो प्रबोधनार्थाय निहन्तुं मधुकैटभौ ॥
नेत्रास्यनासिकाबाहुहृदयेभ्यस्तथोरस।
निर्गम्य दर्शने तस्थौ ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मन" ॥
इत्युपक्रम्य।
"समुत्थाय ततस्ताभ्यां युयुधे भगवान् हरिः।
पञ्चवर्षसहस्राणि बाहुप्रहरणोविभु ॥
तावप्यतिबलोन्मत्तौ महामायाविमोहितौ।
उक्तवन्तौ वरोऽस्मत्तो व्रियतामिति केशवम्" ॥)

कैटभेश्वरी, स्त्री, (कैटभस्य कैटभपुर्य्यां ईश्वरी कर्त्री। पक्षे कैटभस्य तमोगुणस्य ईश्वरी नियन्त्री।) दुर्गा। यथा।

"कैटभन्तु वधं कृत्वा गृहीता तत्पुरी यया।
तेन सा गीयते देवी पुराणे कैटभेश्वरी" ॥
इति देवीपुराणे ४५ अध्याय ॥

कैटर्य्य, पु, (किट त्रासे+भावे घञ्। कैट त्रास राति ददाति तिक्तादीनामातिशय्यात्। रा दाने+क। तत स्वार्थे ष्यञ्।) कट्फल। इत्यमर। २। ४। ४० ॥ निम्ब। महानिम्ब। इति रत्नमाला ॥ मदनवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट ॥

कैडर्य्य, पु, (कैटर्य्य+पृषोदरात् डत्वे साधु।) कट्फलः। पूतिकरञ्ज। कटभीवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट ॥

कैतक, क्ली, (केतक्या इदं 'तस्येदम्'। ४। ३। १२०। इत्यण्) केतकीपुष्पम्। यथा। कैतक तिक्तकटुकमिति राजवल्लभ ॥

कैतव, क्ली, (कितव+स्वार्थे अण्।) कपट। (कितवस्य भाव कर्म्म वा। युवादित्वादण्।) द्यूत। इत्यमर। २। १०। ४५ ॥ वैदूर्य्यमणि। इति राजनिर्घण्ट ॥ (कितवस्य भाव। कपटता। यथा, भागवते १। १। २। 'धर्म्म प्रोज्झितकैतवो ऽत्र परमो निर्म्मत्सराणां सतां वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम्' ॥)

कैदार, क्ली, (केदाराणां क्षेत्राणां समूह। इति अण्।) क्षेत्रसमूह। इत्यमरटीकायां भरत ॥ (केदारे क्षेत्रे प्रयत्नेनानीत यज्जल तत्कैदारम्। तद्गुणादिकमुक्तं भावप्रकाशे यथा—

'केदार क्षेत्रमुद्दिष्ट कैदारं तज्जलं स्मृतम्।
कैदार वार्य्यभिष्यन्दि मधुर गुरुदोषकृत्" ॥)

कैदार, पु, (केदारे क्षेत्रे भव इत्यण्।) शालिधान्यम्। इति राजनिर्घण्ट ॥ (केदारसम्बन्धिनो ये ते कैदारा इत्यर्थे। यथा, भावप्रकाशे।

'कैदारा वातपित्तघ्ना गुरव कफशुक्रला।
कषाया अल्पवर्च्चस्का मेध्याश्चैव बलावहा" ॥)

कैदारक, क्ली, (केदाराणां समूह केदारस्य इदं वा। केदार+वुञ्।) केदारसमूहः। क्षेत्रगण। इत्यमर। २। ९। ११ ॥

कैदारिक, क्ली, (केदाराणां समूह केदारे भव तस्येदं वा। केदार+ठञ्।) कैदारकम्। इत्यमर। २। ९। ११ ॥

कैदार्य्य, क्ली, (केदाराणां समूह। केदार+ष्यञ्।) क्षैत्रम्। क्षेत्रसमूह। इत्यमर। २। ९। ११ ॥

कैमुतिक, पु, (किमुत इत्यव्यय तस्मात् आगत। ठक्।) न्यायविशेष। तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्।

'वेदाश्छन्दांसि सर्व्वाणि ब्रह्माद्याश्च दिवौकस।
जलार्थिनोऽथ पितरो मरीच्याद्यास्तथर्षय ॥
उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे स्नानार्थं ब्रह्मवादिन।
यियासूननुगच्छन्ति संहृष्टा ह्यशरीरिण ॥
समवायस्तु यत्रैषां तत्रान्ये बहवो मला।
नूनं सर्व्वे क्षयं यान्ति किमुतैक शरीरज" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

कैरव क्ली, (के जले रौति कलनाद करोतीति। रु+अच् केरव हंसः तत्सखे हसतीत्यनुक। तस्य प्रियमित्यण्।) कुमुदम्। श्वेतोत्पलम्। इत्यमर। १। १०। ३७ ॥ (यथा, महाभारते १। १। ८६।

"पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्ना प्रकाशिता।
नृबुद्धिकैरवाणाञ्च कृतमेतत् प्रकाशनम्" ॥)

कैरव, पु, (कुत्सितो रवो यस्य स एव स्वार्थे अण्। पृषोदरात् औकारस्य ऐकारत्वम्।) शत्रु। कितव। इति मेदिनी ॥

कैरविणी, स्त्री, (कैरव पुष्करादित्वात् इनिः। ततो ङीप।) कुमुदिनी। इति शब्दरत्नावली ॥ (कैरवाणि सन्त्यस्या इति इनि ङीप् च। कुमुदयुक्ता पुष्करिणी ॥)

कैरवी, स्त्री, (कैरवस्य प्रिया इत्यण् ङीप् च।) चन्द्रिका। इति मेदिनी ॥ मेथिका। इति राजनिर्घण्ट ॥

कैरवी, [न्] पु, (कैरव प्रियत्वेन प्रकाश्यत्वेन वा अस्त्यस्य इति इनि।) चन्द्र। इति शब्दमाला ॥

कैराटक पु, (किर पर्य्यन्तभूमि चरमावस्थां मृत्युदशामित्यर्थं अटति प्राप्नोति यस्मात्। किर+अट्+अच्। तत स्वार्थे कन् अण् च।) स्थावरविषभेदः। इति हेमचन्द्र ॥

कैरातं, क्ली, (किराते पर्य्यन्तभूमौ भवं इत्यण्।) भूनिम्बः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ शम्बरचन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

कैरातः, पुं, (किराते पर्य्यन्तभूमौ भवः। इत्यण्।) भूनिम्बः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (किरात इव शूरः इवार्थे अण्।) बलवान् पुरुषः। तत्पर्य्यायः। दीर्घहः २ ज्ञानः ३। इति हारावली ॥ (किरातस्य वेशं इव वेशो यस्य। अर्श आद्यच् ततः स्वार्थे अण्। किरातवेशधारिणि, त्रि। यथा, महाभारते १।२।५०।
"ईश्वरार्ज्जुनयोर्युद्धं पर्व्वकैरातसंज्ञितम्" ॥
तथा, मगलाध्याने। "कैरातीं वरदाभयोद्यतकरां देवीं त्रिनेत्रां भजे" ॥)

कैरालं, क्ली, (किरं पर्य्यन्तभूमिं अलति पर्य्याप्नोतीति। अल्+"कर्म्मण्यण्" इत्यण्। ततः स्वार्थे अण्।) विडङ्गम् इति वैद्यकम् ॥

कराली, स्त्री, (कैराल+स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष्।) विडङ्गा। इति राजनिर्घण्टः ॥

कैलासः, पुं, (के जले लासो लसन दीप्तिरस्य। "हलदन्तात् सप्तम्याः"। ६।३।९। इति अलुक् केलसः स्फटिकमणिः तद्वत् शुभ्रः इत्यण्। यद्वा, केलीनां समूहः। कैलं। "तस्य समूहः"। ४।२।३७। इत्यण् वृद्धिश्च। कैलेनास्यतेऽत्र। आस्+अधिकरणे घञ्।) स्वनामख्यातपर्व्वतः। इत्यमरः।१।२।७४॥ स च शिवकुबेरयोः स्थानम्। तस्य परिमाणं यथा। "जठरदेवकूटौ मेरोः पूर्व्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रं पृथुतुङ्गौ भवतः। एवमपरेण पवनपारिपात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ"। इति श्रीभागवतम् ॥ (अयं हि वृहत्संहितायां कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः ॥)

कैलासनिकेतनः, पुं, (कैलासः निकेतनं यस्य।) शिवः। इति कविकल्पलता ॥

कैलासौकाः, [स्] पुं, (कैलासः ओकः स्थानं आलयोऽस्य।) कुबेरः। इति हेमचन्द्रः ॥

कैवर्त्तः, पुं, (के जले वर्त्तते। वृत्+अच् अलुक् समासः। ततः स्वार्थे अण्।) स्वनामख्यातवर्णसङ्करजातिः। स तु वैश्यागर्भे क्षत्रियस्यौरसजातः। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ तत्पर्य्यायः। दासः २ धीवरः ३। इत्यमरः।१।१०।१५॥ दाशेरकः ४ जालिकः ५। इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः।१०।३४।
"निषादो मार्गवं सूते दाशं नौकर्म्मजीविनम्।
कैवर्त्तमिति यं प्राहुरार्य्यावर्त्तनिवासिनः" ॥
अस्य टीकायां कुल्लूकभट्टेन यदुक्तं तद्यथा।
"ब्राह्मणेन शूद्रायां जातो निषादः प्रागुक्तः स तस्यामायोगव्यां मार्गवं दाशापरनामानं नौव्यवहारजीविनं जनयति। यमार्य्यावर्त्तदेशवासिनः कैवर्त्तशब्देन कीर्त्तयन्ति" ॥)

कैवर्त्तमुस्तं, क्ली, (के जले जलयुक्तभूमौ वर्त्तते जायते इति केवर्त्तं ततः स्वार्थे अण्। कैवर्त्तं च तत् मुस्तञ्चेति कर्म्मधारयः।) कैवर्त्तमुस्तकम्। इति शब्दरत्नावली ॥

कैवर्त्तमुस्तकं, क्ली, (कैवर्त्तमुस्त+स्वार्थे कन्। यद्वा कैवर्त्तस्य प्रियं मुस्तकम्।) कैवर्त्तीमुस्तकम्। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कैवर्त्तिका, स्त्री, (कैवर्त्ती जलस्था इव। इवार्थे कन् ततो ह्रस्वः।) मालवे प्रसिद्धो लताविशेषः। तत्पर्य्यायः। सुरङ्गा २ लता ३ वल्ली ४ दृढालता ५ रङ्गिणी ६ बलरङ्गा ७ सुभगा ८। अस्या गुणाः। लघुत्वम्। हृद्यत्वम्। कषायत्वम्। कफकासश्वासमन्दाग्निदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

कैवर्त्तिमुस्तकं, क्ली, (कैवर्त्त्याः कैवर्त्तपत्न्याः प्रियं मुस्तकम्। संज्ञायां "ङ्यापोः"।६।३।६३। इति वा ह्रस्वः।) कैवर्त्तीमुस्तकम्। इत्यमरटीका ॥

कैवर्त्ती, स्त्री, (के जले वर्त्तते इति। वृत्+अच्। केवर्त्ता जलस्था सा एव इति स्वार्थे अण् ततो ङीप्।) परिपेलम्। इति वैद्यकम् ॥ कैवर्त्तपत्नी च ॥

कैवर्त्तीमुस्तकं, क्ली, (कैवर्त्त्या कैवर्त्तपत्न्याः प्रियं मुस्तकम्। संज्ञायां "ङ्यापोः"।६।३।६३। इति विकल्पे ह्रस्वविधेरत्र ह्रस्वाभावः।) मुस्ताप्रभेदः। इति भरतः ॥ केवोटमुता इति भाषा। केसुर इति लोकोक्तिः। केउरिया मुथा। इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः। कुटन्नटम् २ दशपुरम् ३ वानेयम् ४ परिपेलवम् ५ प्लवम् ६ गोपुरम् ७ गोनर्द्दम् ८ इत्यमरः।२।४।१३१॥ दाशपुरम् ९ दाशपूरम् १० दशपुरम् ११ दशपूरम् १२ परिपेलम् १३ पारिपेलम् १४ कैवर्त्तमुस्तकम् १५ कैवर्त्तिमुस्तकम् १६। इति तट्टीका ॥ वनसम्भवम् १७। इति रत्नकोषः ॥ धान्यम् १८ शीतपुष्पम् १९ जीर्णबुध्नकम् २० वन्यम् २१ सितपुष्पम् २२। इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफवायुव्रणदाहाग्मशूलरक्तदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ हिमत्वम्। तिक्तत्वम्। कषायत्वम्। कान्तिदत्वम्। पित्तविसर्पकुष्ठकण्डुविषनाशित्वञ्च। इदन्तु वितुन्नकनाम्नो वृक्षस्य त्वक् मुस्ताकृति ॥ इति भावप्रकाशः ॥

कैवलं, क्ली, (के शिरोऽवच्छेदे वलते संवृणोति केशादेरतिसौरभ्यकरणात् के जले वलते गुणाधिक्यात् वर्द्धते वा। वल+अच् ततः स्वार्थे अण्।) विडङ्गम्। इति रत्नमाला ॥ (केवलस्य भावः इति केवलशब्दात् ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥)

कैवल्यं, क्ली, (केवलस्य सर्व्वोपाधिवर्ज्जितस्य भावः इति। केवल+ष्यञ्।) मुक्तिः। इत्यमरः।१।५।६॥ (तथा च पातञ्जले कैवल्यपादे ३ सूत्रं यथा,
"निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां
वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्" ॥
निमित्तं धर्म्मादि तत्प्रकृतीनामर्थान्तरपरिणामेन प्रयोजकं न हि कार्य्येण कारणं प्रवर्त्तते। वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ततस्तस्मादनुष्ठीयमानाद्धर्म्मात् वरणमावरणकं अधर्म्मादि तस्यैव विरोधित्वात् भेदः क्षयः क्रियते तस्मिन् प्रतिबन्धे क्षीणे प्रकृतयः स्वयमभिमतकार्य्याय प्रभवन्ति। क्षेत्रिवत्। यथा, क्षेत्रिकः कृषीवलः केदारात् केदारान्तरं जलं निनीषुर्जलप्रतिबन्धकावरणभेदमात्रं करोति। तस्मिन् भिन्ने जलं स्वयमेव प्रसररूपं परिणामं गृह्णाति न तु जलप्रसरणे तस्य कश्चित् प्रयत्नः। फलतः यावत् योगादिप्रभावेण अधर्म्मावरणभेदो न भवेत् तावत् कुतस्तत्त्वज्ञानं किञ्च यावत्तत्त्वज्ञानप्रभावात् सर्व्वा वासना न क्षयं यान्ति तावत् कथैव कैवल्यापेति ध्येयम्। तथा च तत्रैव।११।
"हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वादेषामभावे तदभावः" ॥
वासनानामनन्तरानुभवो हेतुस्तस्यानुभवस्य रागादयस्तेषामविद्येति साक्षात् पारम्पर्य्येण च हेतुः। फलं शरीरादि स्मृत्यादि च। आश्रयो बुद्धिरालम्बनं यदेवानुभवस्य तदेव वासनानामतस्तैर्हेतुफलाश्रयालम्बनैरनन्तानामपि वासनानां संगृहीतत्वात्तेषां हेतूनामभावे ज्ञानयोगाभ्यां दग्धबीजकल्पत्वे विहिते निर्म्मूलत्वान्न वासनाः प्ररोहं न यान्ति न वा कार्य्यमारभन्त इति तासामभावः ॥ अत्र भगवद्गीतायाम्।४।३७।
"यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्ज्जुन!।
ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुते तथा" ॥
अतएव सत्त्वादिषु गुणेषु कृतार्थेषु भोगापवर्गादिलक्षणेषु पुरुषार्थेषु समाप्तेषु कैवल्यमित्येव सारसिद्धान्तवाक्यम्। यथा, पातञ्जले।३३।
"पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति"।
समाप्तभोगापवर्गलक्षणपुरुषार्थानां गुणानां यः प्रतिप्रसवः प्रतिलोमस्य परिणामस्य समाप्तौ विकारानुद्भव क्षणेषु यदि वा चिच्छक्तेर्वृत्तिसारूप्यनिवृत्तौ स्वरूपमात्रेऽवस्थानं तत् कैवल्यमुच्यते। इत्थं सर्व्वेष्वेव दर्शनेष्वधिष्ठातृत्वं विहाय नान्यदात्मनोरूपमुपपद्यते। अधिष्ठातृत्वञ्च चिद्रूपत्वं तच्च जडात् वैलक्षण्यमेव चिद्रूपतया यदधितिष्ठति तदेव भोग्यतां नयति यच्च चेतनाधिष्ठितं तदेव सकलव्यापारयोग्यं भवति। एवञ्च सति नित्यत्वात् प्रधानस्य व्यापारनिवृत्तौ यदात्मनः कैवल्यमस्माभिरुक्तं तद्विहाय दर्शनान्तराणां नान्या गतिः तस्मादिदमेव युक्तमुक्तं वृत्तिसारूप्यपरिहारेण स्वरूपे प्रतिष्ठा चितिशक्तेः कैवल्यम्। यथा,
"पुरुषस्य आत्मसुक्ता चित्तद्वारेण सकलव्यवहारनिष्पत्तिमुपपाद्यपुरुषसत्त्वे प्रमाणमुपदर्श्य कैवल्यनिर्णयाय दशभिः सूत्रैः क्रमेणोपयोगिनोऽर्थानभिधाय शास्त्रान्तेऽप्येतदेव कैवल्यमित्युपपाद्य कैवल्यस्वरूपं निर्णीतम्"। परं जन्मौषधिमन्त्रसमाधिजन्यासु सिद्धिषु सतीष्वपि ज्ञानभक्त्यादि योगेन येन केनचिदुपायेन भगवदनुकम्पालाभ एव कैवल्योपायः। पातञ्जलदर्शनटीकाकृत् महाराजभोजाधीश्वरोप्येतदङ्गीकृत्य कैवल्यपादस्य टीकायां मङ्गलाचरणं कृतवान्। यथा,—
"यदाश्रयैव कैवल्यं विनोपायैः प्रजायते।
तमेकमजमीशानं चिदानन्दमयं स्तुमः" ॥

कृष्णयजुर्व्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः ।
यथा, मुक्तिकोपनिषदि । "कठवल्लीतैत्तिरीयकब्रह्मकैवल्यश्वेताश्वतरेत्युपक्रम्य कृष्णयजुर्व्वेदगतानां द्वात्रिंशत्संख्याकानामुपनिषदां सहनाववतिति शान्तिः" ॥)

कैशिक, क्ली, (केशानां समूहः । "केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्" । ४ । २ । ४८ । इति पक्षे ठक् ।) केशसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ९९ ॥

कैशिकः, पुं, (केशेषु केशविन्यासादौ साधुः । केश+ठक् ।) शृङ्गाररसः । इति शब्दरत्नावली जटाधरश्च ॥

कैशिकी, स्त्री, (कैशिक+स्त्रियां ङीष् ।) नाटकवृत्तिविशेषः । यथा । "भारती सात्वती कैशिक्या रभटी च वृत्तयः" । इति हेमचन्द्रः ।

कैशोरं, क्ली, (किशोरस्य भावः । किशोर+अण् ।) किशोरावस्था । इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु दशमवर्षावधिपञ्चदशवर्षावधिः । इति स्मृतिः ॥

कैश्यं, क्ली, (केशानां समूहः । इति ष्यञ् ।) केशसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ९९ ॥

कोक, पुं, (कोकते आदत्ते चन्द्रसुधामिति । कुक आदाने+पचाद्यच् ।) चक्रवाकः ।
(यथा, गीतगोविन्दे ५ । १७ ।
"कोकानां करुणस्वनेन सदृशी दीर्घा मदभ्यर्थना" ॥)
वृकः । (यथा, रामायणे । ५ । २६ । ९ ।
"वने यूथपरिभ्रष्टा मृगी कोकैरिवार्द्दिता" ॥)
भेकी । खर्ज्जूरीवृक्षः । भेकः । इति मेदिनी । विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कोकडः, पुं, (कोकं कोकरवं चक्रध्वनिवत् ध्वनिमित्यर्थः लाति गृह्णातीति । ला+क । लस्य डत्वम् ।) विलेशयमृगविशेषः । तत्पर्य्यायः । जविनः २ कोकवाचः ३ विलेशयः ४ चमरपुच्छः ५ लोमशः ६ धूम्रवर्णकः ७ । तन्मांसगुणाः । श्वासानिलकासहरत्वम् । पित्तदाहकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकदेवः, पुं, (कोकश्चक्रवाकः स इव दीव्यति क्रीडतीति । दिव+अच् ।) कपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकनदं, क्ली, (कोकान् चक्रवाकान् नदति नादयति तानविकाशेन । कोक+नद+अन्तर्भूतण्यर्थः अच् मूलविभुजादित्वात् को वा ।) रक्तकुमुदम् । रक्तपद्मम् । इति मेदिनी । (यथा, गीतगोविन्दे । १० । ५ ।
'नीलनलिनाभमपि तन्वि ! तव लोचनं धारयति कोकनदरूपम्' ॥ अस्य पर्य्याया यथा,—
'रक्तं कोकनदं पद्ममल्पमन्यदलोहितम्' ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कोकनदच्छविः पुं (कोकनदस्य रक्तोत्पलस्य छविरिव छविर्द्दीप्तिर्यस्य ।) रक्तवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः ॥

कोकबन्धुः, पुं, (कोकयोः चक्रवाकयुगलयोर्द्दिवसप्रभया संयोगकारितया बन्धुरिव ।) सूर्य्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कोकाम्रः, पुं, (कोक खर्ज्जूरीदलाकारदलम् आम्रोऽस्य ।) समष्ठिलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकाहः, पुं, (कोक इव आहन्ति वेगेन गच्छतीति । आ+हन्+ड ।) श्वेतघोटकः । तत्पर्य्यायः । कर्क्कः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ क्वचित् पुस्तके काकाह इति पाठः ॥

कोकिलः, पुं (कुक आदाने+"सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच्" । उणा १ । ५५ । इति इलच् ।) स्वनामख्यातकृष्णवर्णमधुरस्वरपक्षी । (यथा, रामायणे । २ । ५२ । २ ।
"भास्करोदयकालोऽयं गता भगवती निशा । असौ सुकृष्णविहगः कोकिलस्तात ! कूजति" ॥)
तत्पर्य्यायः । वनप्रियः २ परभृतः ३ पिकः ४ । इत्यमरः । २ । ५ । १९ ॥ परपुष्टः ५ वालः ६ वसन्तदूतः ७ ताम्राक्षः ८ गन्धर्व्वः ९ मधुगायनः १० वासन्तः ११ कलकण्ठः १२ कामान्धः १३ काकलीरवः १४ कुहूरवः १५ अन्यपुष्टः १६ मत्तः १७ मदनपाठकः १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य गुणा यथा,—हारीते १ स्थाने ११ अध्याये ।
"कोकिलः श्लेष्मलो ज्ञेयः पित्तसंशमनस्तथा" ॥
मूषिककल्पान्तर्गतमूषकविषजातीयविशेषः ।
तद्दंशजनितलक्षणानि यथा,—
"ग्रन्थयः कोकिलेनाथ ज्वरो दाहश्च दारुणः" ॥
इति सुश्रुतेन कल्पस्थाने षष्ठाध्याये उक्तम् ॥)
अङ्गारः । इति त्रिकाण्डशेषः । (छन्दोविशेषः । इति वृत्तरत्नाकरः ॥)

कोकिलनयनः, पुं, (कोकिलस्य नयनमिव रक्तवर्णं पुष्पमस्य ।) कोकिलाक्षवृक्षः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (कोकिलाक्षशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कोकिलाक्षः, पुं, (कोकिलस्याक्षीव रक्तं पुष्पमस्य । "अक्ष्णोऽदर्शनात्" । ५ । ४ । ७६ । इति अच् ।) वृक्षविशेषः । कुलियाखाडा इति भाषा । तालमखाना इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । इक्षुगन्धा २ काण्डेक्षुः ३ इक्षुरः ४ क्षुरः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १०४ ॥ भृङ्गाली ६ भृङ्गक्षुली ७ क्षुरकः ८ भृङ्गालघटी ९ वज्रास्थि १० भृङ्गक्षुरा ११ वज्रकण्टकः १२ इक्षुः १३ इक्षुरकः १४ वज्रः १५ भृङ्गक्षुरीका १६ पिकेक्षणा १७ पिच्छिला १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेतस्य तस्य पर्य्यायः । वीरतरुः २ विदारः ३ क्षुरकः ४ शुक्लपुष्पः ५ । रक्तस्य तस्य पर्य्यायः । क्षुरकः २ अतिच्छत्रः ३ । इति रत्नमाला ॥ सामान्यस्य तस्य गुणाः । आमवातवातरक्तरोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तातिसारनाशित्वम् । शुक्रकफबलरुचिकारित्वम् । स्तन्यप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्वेतकोकिलाक्षमूलं काञ्जीदुग्धेन पिष्टं सत् भक्षितं क्षयरोगं नाशयेत् । यदुक्तं गारुडे १९३ अध्याये ।
"श्वेतकोकिलाक्षमूलं काञ्जीक्षीरेण संयुतम् । विसमाखेन वै पीतं क्षयरोगं क्षयं नयेत्" ॥)

कोकिलाक्षकः, पुं, (कोकिलाक्ष+स्वार्थे कन् ।) कोकिलाक्षवृक्षः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (यस्मिन्नस्य व्यवहारस्तद्यथा,—
"कोकिलाक्षकनिर्यूहः पीतस्तच्छाकभोजिना । कृपाभ्यास इव क्रोधं वातरक्तं नियच्छति" ॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने २२ अध्याये ॥)

कोकिलावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन् इति । आ+वस+अधिकरणे घञ् । कोकिलानां आवासः ।) आम्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकिलेक्षुः, पुं, (कोकिल इव कृष्णवर्णः इक्षुः ।) कृष्णेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकिलेष्टा, स्त्री, (कोकिलस्य इष्टा प्रिया ।) महाजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकिलोत्सवः, पुं, (कोकिलानां उत्सवोऽत्र ।) आम्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोङ्कणा, स्त्री, (कोङ्कणे भवः कोङ्कणदेशस्थे जमदग्न्यागारे निर्म्मितमिति भावः । "तत्र भवः" । ४ । ३ । ५३ । इत्यण् तस्य लुक् ।) शस्त्रभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

कोङ्कणः, पुं, देशविशेषः । इति विश्वः । कोकण इति भाषा ॥ (यथा, आगमे ।
"अथाभ्यङ्कं समारभ्य कटिदेशस्य मध्यगे । समुद्रप्रान्तदेशो हि कोङ्कणः परिकीर्त्तितः" ॥
देशोऽयं कूर्म्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि वर्त्तते । यथा, महाभारते । ६ । ९ । ५९ ।
"अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ" । ।
"कौकुट्टकास्तथा चोलाः कोङ्कणा मलवा नराः" ॥
क्वचिदेकवचनत्वमपि दृश्यते ।
यथा, स्मृतिरत्ने ।
'मालवे गौड़देशे च सिन्धुदेशे च कोङ्कणे । व्रतं चूडां विवाहञ्च वर्ज्जयेत् मकरे गुरौ' ॥)

कोङ्कणासुतः, पुं, (कोङ्कणे तदाख्यप्रदेशे भवा । अण् तस्य लुक् च । कोङ्कणा रेणुका तस्याः सुतः पुत्रः ।) परशुरामः । इति शब्दमाला ॥

कोचः, पुं, (कुच+ज्वलादित्वात् कर्त्तरि ण ।) जातिविशेषः । स तु मालेच्छैर्गर्भे तीवरस्यौरसजातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

कोजागरः, पुं, (को जागर्त्ति अस्यां पौर्णमासीनिशायां इति लक्ष्म्या देव्या उक्तियुक्त समये । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) आश्विनी पूर्णिमा । तत्पर्य्यायः । शारदी २ द्यूतपूर्णिमा ३ शरत्पर्व्व ४ कौमुदी ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अथ कोजागरकृत्यानि । तत्र ब्रह्मपुराणम् ।
'आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां निकुम्भो वालुकार्णवात् ।
आयाति सेनया सार्द्धं कृत्वा युद्धं सुदारुणम् ॥
तस्मात् तत्र नरैर्मार्गाः स्वगेहस्य समीपतः ।
शोधितव्याः प्रयत्नेन भूषितव्याश्च सद्मनि ॥
पुष्पार्घ्यफलमूलौघसर्षपप्रकरैस्तथा ।
वेश्मानि भूषितव्यानि नानावर्णैर्व्विशेषतः ॥
सुस्नातैरनुलिप्तैश्च नरैर्भाव्यं सबान्धवैः ।
दिवा तत्र न भोक्तव्यं मनुष्यैश्च विवेकिभिः ॥
स्त्रीबालवृद्धमूर्खैश्च भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः ।
पूज्याश्च सकलैर्यत्नैस्तथा द्वारोर्द्धभित्तयः ॥
द्वारोपान्ते सदीपस्तु सम्पूज्यो हव्यवाहनः ।
यवाद्यन्तहुतोपेतैस्तण्डुलैश्च सुतर्पितः ॥

संपूजितव्यः पूर्णेन्दुः पयसा पायसेन च ।
स्कन्दः सभार्य्यः स्कन्दस्य तथा नन्दीश्वरो मुनिः ॥
गोमद्भिः सुरभिः पूज्या छागवद्भिर्हुताशनः ।
उरभ्रवद्भिर्वरुणो गजवद्भिर्विनायकः ॥
पूज्यः साश्वैश्च रेवन्तो यथाविभवविस्तरैः ।
ततः पूज्यो निकुम्भोऽपि समाषैस्तिलतण्डुलैः ॥
सुगन्धिभिर्घृतोपेतैः क्षुद्रराख्यैश्च भूरिभिः ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु भोक्तव्यं मांसवर्जितम् ॥
वह्निपार्श्वगतैर्नेया द्यूता क्रीड़ाः पृथग्विधाः" ॥ * ॥
लिङ्गपुराणे यथा,—
"आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि ।
कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये ॥
कौमुद्यां पूजयेल्लक्ष्मीमिन्द्रमैरावतं स्थिरम् ।
सुगन्धिर्निशि सद्वेशस्त्वक्षैर्जागरणञ्चरेत् ॥
निशीथे वरदा लक्ष्मीः को जागर्त्तीति भाषिणी ।
तस्मै वित्तं प्रयच्छामि अक्षैः क्रीड़ां करोति यः ॥
नारिकेलैश्चिपिटकैः पितॄन् देवान् समर्चयेत् ॥
बन्धूंश्च प्रीणयेत्तेन स्वयं तदशनो भवेत्" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (अत्र निशायां बन्धुभिरक्षैः क्रीड़यित्वा लक्ष्मीप्रसादात् धनभाग्भवेत् । अक्षक्रीड़ानियमश्च चतुरङ्गशब्दे द्रष्टव्यः ॥)

कोटः, पुं, (कुट्यते प्रताप्यते शत्रुरत्र अनेन वा । दुर्गमाश्रित्य प्रबलविपक्षमपि प्रतापयितुं शक्यते इत्यर्थः । कुट प्रतापने + अधिकरणे करणे वा घञ् ।) दुर्गम् । इति कुटशब्दार्थे मेदिनी ॥ गड़ कोट्टा इति च भाषा ॥ (कुट् + भावे घञ् । कौटिल्यम् प्रतापनम् ॥)

कोटकः, पुं, (कुट् + कर्त्तरि ण्वुल् ।) गृहकारकः । घरामि इति भाषा । स तु कुम्भकार्य्यां गर्भे अट्टालिकाकारस्यौरसजातः । इति ब्रह्मवैवर्त्त पुराणम् ॥

कोटरं, क्ली पुं, (कोटं कौटिल्याकारं स्थानं गर्त्तमिति यावत् । रातीति । रा + कः ।) वृक्षस्थितगह्वरम् । गाछेर खोंड़ोल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । निष्कुहः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १३ ॥ निर्गुड़ः ३ कोटरः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रान्तरम् ५ । तरुविवरम् ६ । इति जटाधरः ॥ (कोटशब्दात् चतुरर्थ्यां अश्मरादित्वात् रः । पां, ४ । २ । ८० ॥ दुर्गवन्निरूपितदेशादौ, त्रि ॥)

कोटरावणं, क्ली, (कोटरान्वितानां तरूणां वनम् । पूर्व्वदीर्घत्वं णत्वञ्च ।) सकोटरवृक्षयुक्तवनम् । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

कोटरी, स्त्री, (कोटं कौटिल्यं रीणाति गच्छतीति । रीगतौ + क्विप् ।) नग्ना स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । १७ ॥ (कोटं कुटिलस्वभावं राक्षसासुरादिकं रीणाति हन्ति । री + क्विप् ।) चण्डिका ॥ इत्यमरटीका ॥

कोटवी, स्त्री, (कोटं कौटिल्यं निर्लज्जतां नाति गच्छतीति । कोट + वा गमनहिंसयोः "आतोऽनुपसर्गे कः" । ३ । २ । ३ । इति कः । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) विवस्त्रा स्त्री । इत्यमरटीका । (कोटं दुर्गं दुर्गनामानमसुरं वाति नाशयतीति ।) दुर्गा । इति धरणी ॥

कोटिः, स्त्री, (कोट्यते छिद्यतेऽनया । कुट छेदे । "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणां । ४ । ११७ । इति इन् । बाहुलकात् गुणः ।) अस्त्रादेः कोणः । (यथा, रघुवंशे । ७ । ४६ ।
"हृतान्यपि श्येननखाग्रकोटि-
व्यासक्तकेशानि चिरेण पेतुः" ॥)
उत्कर्षः । शतलक्षसङ्ख्या । क्रोर इति भाषा ॥ (यदुक्तं अङ्कशास्त्रे ।
"एकं दशं शतञ्चैव सहस्रमयुतन्तथा ।
लक्षञ्च नियुतञ्चैव कोटिरर्व्वुदमेव च" ॥)
धनुरग्रम् । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ४० । २२ ।
"तस्य स्कन्धे मृतं सर्पं क्रुद्धो राजा समासृजत् ।
समुत्क्षिप्य धनुष्कोट्या स चैनं समुपैक्षत" ॥)
(रेखा । यथा, कुमारे । २ । २६ ।
"आवर्ज्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः ।
रुद्राणामपि मूर्द्धानः क्षतहुङ्कारशंसिनः" ॥)
वादविचारः । संशयनिर्णयाय पूर्व्वपक्षः । यथा, गादाधरीसंशयहेतूक्तिः ।
"विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यकोट्युपस्थितिः" ।
लीलावत्युक्तत्रिकोणादिक्षेत्रावयवरेखाभेदः । यथा,
"इष्टाद्बाहोर्यःस्यात् तत्स्पर्द्धिन्यां दिशीतरो बाहुः ।
त्र्यस्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्त्तिता तज्ज्ञैः" ॥
सिद्धान्तशिरोमण्युक्ताराशिचक्रस्य तृतीयांशः । यथा,
"त्रिभिर्भैः पदं तानि चत्वारि चक्रे क्रमात् स्यादयुग्मयुग्मसंज्ञा च तेषां । अयुग्मे पदे यातमेष्यन्तु युग्मे भुजस्तद्विहीनं त्रिभं कोटिरुक्ता" ॥ छायानिरूपणार्थं कल्प्यमानक्षेत्रावयवरेखाविशेषः । यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।
"दिक्साम्यसम्पातगतस्य शङ्को-
श्छायाग्रपूर्व्वापरसूत्रमध्यम् ।
दोर्दोःप्रभा वर्गवियोगमूलं
कोटिर्नरात् प्रागपरा यतः स्यात्" ॥ * ॥
"दिक्साम्यसम्पातस्थस्य शङ्कोर्भाग्रं यत्र पतति तस्य पूर्व्वापरसूत्रस्य च यदन्तरं स दोरित्युच्यते । दोश्छाययोर्वर्गान्तरपदं पूर्व्वापरा कोटिः" । इति ॥
चन्द्रस्य शृङ्गोन्नतिज्ञानार्थं क्षेत्रावयवविशेषः । यथा, तत्रैव "योऽधो नरो दिनकृतः स विधोर्यदग्रशङ्क्वन्वितो भ मता खलु सैव कोटिः" ॥ अपि च अर्कस्य योऽसौ अधः शङ्कुःयस्य ऊर्द्धशङ्कुना युक्तः सैव तयोर्व्व कोटिर्मतेति । यथा, तत्रैव ।
"यो रवेरधः शङ्कुरसौ विधोरूर्द्धशङ्कुना युतः । सैव कोटिर्मम मता । अत्रोपपत्तिः । इहार्केन्द्वोर्याम्योत्तरभावेन यदन्तरं स भुजः । ऊर्द्धाधोभावेन यदन्तरं सा कोटिः । सा चैव भवति । उदयेऽस्ते वा यदि शृङ्गोन्नतिस्तदारविशङ्कोरभावात् शशिशङ्कुरेव कोटिः । यदा निशि रवेरधः शङ्कुस्तदा स शङ्कुर्विधोरुदयशङ्कुना युतो यावांस्तावत् तयोर्यष्टयोः ऊर्द्धाधरमन्तरं सैव कोटिरुचिता । यतो द्रष्टा पृथ्वेयात्मनोऽवस्थानवशेन शशिनः शृङ्गमुन्नतमवलोकयम् । अतः स्वावस्थानसमसूत्रादूर्द्ध्वरूपिण्या कोट्या भवितव्यम् । भुजकोटिकर्णाकृतं त्र्यस्रं दृष्टेरग्रत आदर्शवत् सम्मुखं यथा भवति तथा कल्प्यम् ॥ किञ्च, उदयास्तसूत्रकल्पितक्षेत्रावयवविशेषः । तत्रैव यथा,—
"सूत्राद्दिवा शङ्कुतलं यमाशं
याम्यां गतं हि द्युनिशं कुगोर्द्ध्वे ।
अधश्च सौम्यां निशि सौम्यमस्मात्
सद्युक्तियुक्तं न्वतलं निरुक्तम् ॥
सौम्याग्रकाग्रान्नृतलं हि याम्यं
याम्याग्रकाग्रात् पुनरेव याम्यम् ।
तदन्तरैक्यं समवृत्तखेट-
नभांशजीवां भुवि बाहुमाहुः ।
दृग्ज्यां श्रुतिं चाथ तयोस्तु कोटिं
पूर्व्वापरां वर्गवियोगमूलम्" ॥
"क्षितिजस्थाहोरात्रवृत्तसम्पातयोर्बद्धं सूत्रमुदयास्तसूत्रम् । यद्दृष्टस्थानात् लम्बः शङ्कुः तस्य तलं उदयास्तसूत्रात् दक्षिणतो भवति । यतः क्षितिजादुपरि दक्षिणतोऽहोरात्रवृत्तं गतम् । अधस्तु उत्तरतो गतम् । अतो निशि उत्तरं नृतलम् । अथ भुज उच्यते । उत्तरगोलेऽग्रोत्तरं नृतलं याम्यम् । अतस्तेनोनाया बाहुर्भवति । बाहुर्नामशङ्कुः प्राचि अपरसूत्रयोरन्तरम् । यदाग्रा शङ्कुतलादूना तदा तयोरन्तरं दक्षिणं शङ्कुतलं बाहुः स्यात् । एवं समवृत्तप्रवेशादुपरि दक्षिणगोले तु अग्रा याम्या शङ्कुतलं च याम्यं तयोर्योगे कृते बाहुः स्यात् रविसममण्डलयोरन्तरांशानां ज्या बाहुः । तत्र या दृग्ज्या स कर्णः तयोर्वर्गान्तरपदं पूर्व्वापरा कोटिः" ॥)
एका । इत्यमरः ॥ पिड़िङ्ग शाक इति भाषा ॥

कोटिकः, पुं, (कोट्या बहुसङ्ख्यया कायति प्रकाशते । कै + कः ।) इन्द्रगोपनामकीटः । इति जटाधरः ॥

कोटिजित्, पुं, (कोटिं अगणितानां समूहं विचारपथं कोटिपरिमितं द्रव्यं वा जितवान् । कोटि + जि + क्विप् तुगागमश्च ।) कालिदासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मेधारुद्रः । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

कोटिपात्रः, पुं, (कोटिरग्रभागः पात्रं पत्राकारमस्य । यद्वा, कोटिरग्रं पात्रे जलांशेऽस्य जलक्षेपणादिति भावः ।) केनिपातकः । इति हेमचन्द्रः ॥ केरोयाल इति भाषा ॥

कोटिरः, पुं, (कोटिं असङ्ख्यं राति ददातीति । रा + कः ।) इन्द्रः । नकुलः । शक्रगोपककीटः । इति मेदिनी ॥

कोटिवर्षं, क्ली, (कोटिसङ्ख्यकानि अस्त्राणि उपस्थितान् शत्रून् प्रति वर्षयत्र । कोटि + वृष् + अप् ।) बाणपुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कोटिवर्षा, स्त्री, (कोटिभिरग्रभागैर्वर्षति मधु । कोटि + वृष् + अच् । स्त्रियां टाप् ।) एका । इत्यमरः ॥ पिड़िङ्ग शाक इति भाषा ॥

(अस्या पर्य्याया यथा।
'स्पृक्कासृक् ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघुः।
समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
गुणाश्चास्याः स्पृक्काशब्दे ज्ञेयाः॥)

कोटिशः, पुं, (कोट्या अग्रेण श्यति नाशयति चूर्णीकरोतीत्यर्थः। कोटि+शो+क।) लोष्टभङ्गसाधनमुद्गरः॥ इति भरतः॥ मइ इति ख्यात इति केचित्। तत्पर्य्यायः। लेष्टुभेदनः २ इत्यमरः।२।९।१२॥ लेष्टुघ्नः ३ कोटीशः ४। इति रत्नकोषः॥ लेष्टुभेदी ५ चूर्णदण्डः ६ लोष्टभङ्गमुद्गरः ७ इति शब्दरत्नावली॥ लोष्टघ्नः ८। इति जटाधरः॥ (कोटिरस्त्यस्येति लोमादित्वात् शः। कोटियुक्ते, त्रि॥ वासुकीवंशीयनागविशेषः। यथा, महाभारते।१।५७।५।
"कोटिशो मानसः पूर्णः शलः पालो हलीमकः"॥)

कोटिशः, [स्] अव्य, (कोटि+वारार्थे शस्।) कोटि कोटि। इति व्याकरणम्।
(यथा, रघौ।२।४९।
"गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोघ्नीः"॥)

कोटी, स्त्री, (कुट+"सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणा ४।११७। इतीन् ततो वा ङीष्।) खड्गादेरग्रभागः। इत्यमरटीका॥ एकाग्रात्मकम्। इति शब्दरत्नावली। कोटिसङ्ख्या। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥ (यथा, महाभारते।७। जयद्रथवधपर्व्वणि।८७।३०।
"प्रतोदैश्चाग्रकोटीभिर्हुङ्कारैः साधुवाहितैः।
कशापार्ष्णिभिघातैश्च वाग्भिरुग्राभिरेव च"॥)

कोटीरः, पुं, (कोटीभिः ईरयति प्रेरयति। कोटी+ईर+णिच् अच्।) जटा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, आनन्दलहर्य्याम्।३०।
"किरीटं वैरिञ्चं परिहर पुरः कैटभभिदः
कठोरे कोटीरे स्खलसि जहि जम्भारिमुकुटम्"॥)
किरीटम्। इति हेमचन्द्रः॥

कोटीवर्षं, क्ली, (कोटीसङ्ख्यकानि बाणाद्यस्त्राणि विपक्षान् प्रति वर्षन्ति अच्। कोटी+वृष्+अच्।) वाणपुरम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (इदानीं देवीकोट इत्याख्यायते॥)

कोटीवर्षा, स्त्री, (कोटीं कोटीशः वर्षति माधुर्य्यादि स्वादम्। वृष+अच्+टाप्।) कोटिवर्षा। इति शब्दरत्नावली। पिडिङ्ग शाक इति भाषा॥

कोटीशः, पुं, (कोटीं लोष्टादीनां कोटीसंख्या श्यति चूर्णयतीति। कोटी+शो+क।) कोटिशः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कोट्टं, क्ली, (कुट्टात् विपक्षोऽस्मिन् अच् वा। कुट्ट+अधिकरणे घञ्। निपातनात् गुणः।) दुर्गम्। इति हेमचन्द्रः। कल्ला गड इत्यादि भाषा॥

कोट्टः, पुं (कुट्टन्ते शत्रवोऽत्र। कुट्ट छेदे+घञ्। निपातनात् गुणः।) दुर्गपुरम्। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः॥

कोट्टवी, स्त्री, दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ नग्ना स्त्री। इति शब्दरत्नावली॥ नग्नमुक्तकेशी नारी।
"या विवासा मुक्तकेशी कोट्टवी नग्निका च सा"॥
इति जटाधरः॥ (कोट्टं कुट्टनं छेदनं स्वपुरस्येति यावत् वाति हिनस्ति निवारयतीत्यर्थः। यद्वा, कोट्टे कुट्टने संग्रामे स्वसुतस्य रक्षार्थं वाति गच्छतीति। कोट्ट+वा गमनहिंसयोः+क गौरादित्वात् ङीष्॥) नग्ना स्त्रीरूपिणी दुर्गा।
"तन्माता कोट्टवी नाम नग्ना मुक्तशिरोरुहा।
पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्त्रप्राणरिरक्षया"॥
इति भागवते।१०।६३।२०॥
(नग्नैव स्वयमाद्याशक्तिरूपिणी दुर्गा किन्त्वस्या अम्बायाः अष्टमो भागः। यथा, हरिवंशे बाणयुद्धे १८२ अध्याये २२।२३।
"आविध्यमाने चक्रे तु कृष्णेनाप्रतिमौजसा।
कुमाररक्षणार्थाय बिभ्रती सुतनुं तदा॥
दिग्वासा देववचनात् प्रातिष्ठत्तत्र कोट्टवी॥
लम्बा नाम महाभागा भागो देव्यास्तथाष्टमः।
चित्राकनकशक्तिस्तु सा च नग्ना स्थितान्तरे"॥)

कोट्टवीपुरं, क्ली, (कोट्टव्याः पुरम्।) वाणपुरम्। इति शब्दरत्नावली॥

कोट्टारः, पुं, (कुट्ट+आरक्प्रत्ययः। पृषोदरात् साधुः। कोट्टं कोटं दुर्गमित्यर्थः ऋच्छति प्राप्नोति। कोट्ट+ऋ+"कर्म्मण्यण्"। इति अण्।) नागरः। कूपः। पुष्करिण्याः पाटकः। इति मेदिनी॥ दुर्गपुरम्। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥

कोठः, पुं, (कुठि+अच् निपातनात् नलोपे साधुः।) चक्राकारकुष्ठरोगः। तत्पर्य्यायः। मण्डलकम् २। इत्यमरः।२।६।५४॥ दुश्चर्म्मा ३ त्वग्दोषः ४ चर्म्मदूषिका ५। इति राजनिर्घण्टः॥ तस्य लक्षणं यथाह माधवकरः।
"असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः।
मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च।
उत्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते"॥
अन्यच्च। "वरटीदष्टसंकाशः कण्डूमान् लोहितो ऽसकफपित्तात्। क्षणिकोत्पादविनाशः कोठ इति निगद्यते तज्ज्ञैः"॥ इति रक्षितः॥
(अस्य चिकित्सा यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे शीतपित्तोदर्दाद्यधिकारे।
"अग्निमन्थभवं मूलं पिष्टं पीतञ्च सर्पिषा।
शीतपित्तोदर्द्दकोठान् सप्ताहादेव नाशयेत्।
उदर्द्दोक्तां क्रियाञ्चापि कोठरोगे समाचरेत्।
सर्पिः पीत्वा महातिक्तं कार्य्यं शोणितमोक्षणम्"॥)

कोठरः, पुं, (कुण्ठ्यते छिद्यतेऽसौ। कुठ+अरन् अच्।) अङ्कोटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ आँकोड इति भाषा॥

कोठरपुष्पी, स्त्री, (कोठरस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः। कोठरपुष्प+ङीष्।) वृद्धदारकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (वृद्धदारकशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

कोणः, पुं, (कुणति वादयत्यनेन कुणति वादयतीति वा। कुण शब्दे+करणे घञ्। कर्त्तरि+अच् वा।) वीणादिवादनम्। भेरीप्रभृति यन्त्रवादनार्थ वार काठी इति भाषा॥ (यथा, रामायणे २।७१।२९।
"भेरीमृदङ्गवीणानां कोणसङ्घट्टितः पुनः"॥)
अस्त्रादेरग्रभागः। तत्पर्य्यायः। पालिः २ अस्रिः ३ कोटिः ४। इत्यमरः।२।८।९३॥ (यथा, कादम्बर्य्याम्। "कनककोणैरभिहन्यमान"॥) वाद्यप्रभेदः। गृहादेरेकदेशः। (यथा, कथासरित्सागरे।१९।३३।
"सम्यक्सत्याकृते तेन चत्वारः स्वर्णपूरिताः।
कुम्भाश्चतुर्षु कोणेषु निगूढाः स्थापिता भुवि"॥)
लगुडः। इति मेदिनी। मङ्गलग्रहः। इति हेमचन्द्रः॥ शनिः। इति विश्वः॥ द्वयोर्दिशोर्मध्यभागः। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्य विवरणं विदिक्शब्दे द्रष्टव्यम्॥ (कोणमात्रम्। यथा, तन्त्रसारे।
"विन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्मम्"॥)

कोणकुणः, पुं, (कोणे मत्कुणैकदेशभागे कुणति विचरतीति। कुण+अच्।) उत्कुणः। इति हेमचन्द्रः॥ उकुण इति भाषा। (मत्कुणः। छारपोका इति भाषा। खटमल इति हिन्दी भाषा॥)

कोणिः, त्रि, (कुण+"सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणा ४।११७। इति इन् बाहुलकात् गुणः।) कुणिः। इत्यमरटीका॥ कोणा इति भाषा॥

कोथः, पुं, (कुथ्यते पूतित्वं गम्यते अनेन। कुथ पूतीभावे+करणे घञ्।) नेत्ररोगभेदः। कथो इति भाषा। (कुथ्यति गुदं छिनत्तीति। कुथ् कर्त्तरि अच्। गुह्यक्षयकारकभगन्दररोगविशेषः। यथा, सुश्रुते।
"मूढेन मांसलुब्धेन यदस्थिशल्यमन्नेन सहाभ्यवहृतं यदापानगाढपुरीषोन्मिश्रमपानेनाधः प्रेरितमसम्यगागतं गुदं छिनत्ति तत्र क्षतनिमित्तं कोथ उपजायते"। भावे घञ्। पचनम्। यथा, तत्रैव।
"तस्मिन् क्षते पूयरुधिरावकीर्णमांसकोथे
भूमाविव जलसिक्तायां कृमयो जायन्ते"॥)
घटिते मथिते च त्रि। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ॥

कोदण्डं, क्ली, (कु शब्दे+विच्। कौ शब्दायमानो दण्डोऽस्य।) धनुः। इत्यमरः।२।८।८३॥ (यथा, भागवते ३।२१।५२।
"विस्फूर्ज्जच्चण्डकोदण्डो रथेन त्रासयन्नघान्"॥)

कोदण्डः, पुं, (कोदण्डं धनुः तत्सदृशमाकारो विद्यते अस्य। अर्श आदित्वादच्।) भ्रूः। जनपदविशेषः। इति मेदिनी॥

कोद्रवः, पुं, (कु+विच्। कौ अन्नं द्रवतीति। द्रु+अच्। द्रवः। कौ द्रवः इति कर्म्मधारयः। केन वायुना द्रवति वा पृषोदरात् पूर्व्वस्य ओकारादेशे साधुः।) धान्यविशेषः। कोदो इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कोरदूषः २। इत्यमरः।२।९।१३॥ कुद्रवः ३। इति तट्टीका॥ कुद्दालः ४ मदनाग्रकः ५ कोद्रवः ६ कोरदूषकः ७। इति शब्दरत्नावली॥

(यथा श्रुतौ।"अयज्ञिया वै कोद्रवाः"॥) अपि च।
"कोद्रवः कोरदूषः स्यादुद्दालो वनकोद्रवः।
कोद्रवो वातलो ग्राही हिमः पित्तकफापहः।
उद्दालस्तु भवेदुष्णो ग्राही वातकरो भृशम्"॥
इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। व्रणिनां पथ्यकारकत्वम्। कफपित्तहरत्वम्। रूक्षत्वम्। मोहकारित्वम्। नूतनस्य तु गुरुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ परमग्राहित्वम्। वातलत्वम्। इति राजवल्लभः॥

कोपः, पुं, (कुप्यते इति। कुप्+भावे घञ्।) क्रोधः। इत्यमरः।१।७।२६॥
(यथा, विष्णुपुराणे १।११।१३।
"वत्स! कः कोपहेतुस्ते कश्च त्वां नाभिनन्दति"॥)

कोपक्रमं, क्ली, (उपक्रम्यते आरभ्यते यत् तत् उपक्रमं सृष्ट्यादिकम्। उप+क्रम्+कर्म्मणि घञ्। कस्य ब्रह्मणः उपक्रमं सृष्टिः।) ब्रह्मणः सृष्टिः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (कोपेन क्रम्यते इति। यद्वा, कोपस्य क्रमः उद्योगोऽस्य।) कोपयुक्ते, त्रि॥

कोपनः, त्रि, (कुप्+युच्।) कोपविशिष्टः। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते १।२९।१६।
"आसीद् विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम्"॥
पुं, बलिवंशीयः कोपनो नामासुरः।
यथा, हरिवंशे। ४१।८४।
"शरभः शलभश्चैव कुपनः कोपनः क्रथः"॥
क्ली, कुप्+णिच् भावे ल्युट्। दोषविकारकारकव्यापारविशेषकोपनिष्पादनम्। यथा, महाभारते अनुगीतायाम्।१४।१७।१३।
"सदोषकोपनाद्रोगं लभते मरणान्तिकम्।
अपि वोद्बन्धनादीनि परीतानि व्यवस्यति"॥)

कोपनकः, पुं, (कोपनः कोपशील इव कायति प्रकाशते। कै+कः।) चोरकनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कोपना, स्त्री, (कुप्यतीति। कुप्+ताच्छील्ये युच्+टाप्।) कोपवती। तत्पर्य्यायः। भामिनी २। इत्यमरः।२।६।४॥ चण्डी ३। इति जटाधरः॥ भीमा ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कुमारे।३।८।
"कयासि कामिन् सुरतापराधात्
पादानतः कोपनयावधूतः।
तस्याः करिष्यामि दृढ़ानुतापं
प्रवालशय्याशरणं शरीरम्"॥)

कोपलता, स्त्री, (कोपहेतुर्लता।) कर्णस्फोटालता। इति राजनिर्घण्टः॥

कोपी, [न्] त्रि, 'अवश्यं कुप्यति इति आवश्यके णिनिः।) क्रोधनः। इत्यमरः।३।१।३२॥ (यथा, मार्कण्डेये २८।२६।
"सर्व्वसङ्गपरित्यागो ब्रह्मचर्य्यमकोपिता।
यतेन्द्रियत्वमावासे नैकस्मिन् वसतिश्चिरम्"॥)
जलपारावते, पुं,। इति राजनिर्घण्टः॥

कोमलं, क्ली,(कौति शब्दायते वाय्वादियोगेन स्रोतोवेगेन वा। कु शब्दे वृषादित्वात् कलच् तस्य मुट् च। बाहुलकात् गुणः।) जलम्॥ इति मेदिनी॥

कोमलः, त्रि, (कम् कान्तौ+बाहुलकात् कलच् अत उत्वं गुणश्च॥) अकठिनः। नरम इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सुकुमारः २ मृदुलः ३ मृदुः ४। इत्यमरः।३।१।७८। पेलवः ५। इति जटाधरः॥ मनोज्ञः। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, रघुः।९।३५।
"श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः
कुसुमकोमलदन्तरुचो बभुः।
उपवनान्तलताः पवनाहतैः
किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः"॥)

कोमलकं, क्ली, (कोमल+संज्ञायां कन्।) मृणालम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (स्वार्थे कन्। जलम्।)

कोमला, स्त्री, (कोमल+स्त्रियां टाप्।) क्षीरिका। इति शब्दचन्द्रिका॥ (वृत्त्यनुप्रासघटकवृत्तिभेदः। रीतिकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्॥)

कोमासिका, स्त्री, (कु ईषत् उमा अतसीवृक्षः स इव आस्ते। आस्+ण्वुल्+टाप् अत इत्वम्। कोः कादेशः।) जालिका। इति हारावली॥ फलेर जालि इति भाषा॥

कोयष्टिः, पुं, (कं जलं यष्टिरिवास्य पृषोदरात् अत उत्वे गुणत्वे च साधुः।) जलकुक्कुभपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मनौ।५।१३।
"प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान्"॥)

कोयष्टिकः, पुं, (कोयष्टि+संज्ञायां कन्।) पक्षिभेदः। कोँड़ापक्षी इति भाषा। इत्यमरः।२।५।३५॥

कोरकः, पुं, (कुल संस्त्याने+कर्त्तरि ण्वुल्। लस्य रत्वम्।) कलिका। इत्यमरः।२।४।१६॥ ("कलिका कोरकः पुमान्" इत्यमरवाक्यं प्रायिकाभिप्रायेण इति बोध्यम्। यतः"कोरकं कुड्मलेऽपि स्यात् कक्कोलकमृणालयोरिति" "कोरकोऽस्त्री कुड्मले स्यादिति" च विश्वमेदिनीकाराभ्यामुक्तम्॥)

कोरकः, पुं क्ली, (कुल्+ण्वुल्। लस्य रः।) मुकुलम्। (यथा, माघे।७।२६।
"मरुदवनिरुहां रजोवधूभ्यः
समुपहरन् विचकार कोरकाणि"॥)
कक्कोलकम्। मृणालम्। इति मेदिनी॥ चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥

कोरङ्गी, स्त्री, (कुरति कोरङ्गीत्याख्यां गच्छतीति कुर्+अङ्गच् गौरादित्वात् ङीष्।) सूक्ष्मैला। इत्यमरः।२।४।१२५॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,
"सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविड़ीत्रुटिः"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

कोरदूषः, पुं, (कोलं संस्त्यानं दूषयति। दूष्+णिच् "कर्म्मण्यण्"।३।२।१। इत्यण्। लस्य रत्वम्।) कोद्रवः। इत्यमरः।२।९।१६॥ (यथा, महाभारते।३।१९०।१८—१९।
"ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्य्युपस्थिते।
वस्त्राणां प्रवरा शाटी धान्यानां कोरदूषकाः।
भार्य्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये"॥
अस्य गुणा यथा,—
"स कोरदूषः श्यामाकः कषायमधुरो लघुः।
वातलः कफपित्तघ्नः शीतसंग्राहि शोषणः"॥
इति सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥)

कोलं, क्ली, (कुल्+अच् गौरादित्वात् ङीष्। कोली तस्याः फलमित्यण् तस्य लुक् "लुक् तद्धितलुकि"।१।२।४९। इति ङीषो लुक्।) वदरीफलम्। तत्पर्य्यायः। कुवलम् २ फेनिलम् ३ सौवीरम् ४ वदरम् ५ घोण्टा ६। इत्यमरः।२।४।३६॥ पिच्छिलम् ७ स्वादुफलम् ८ वदरीफलम् ९। इति शब्दरत्नावली॥ कोकिलम् १०। इति जटाधरः॥ अपि च।
"पुंसि स्त्रियाञ्च कर्कन्धुर्वदरीकोलमित्यपि।
फेनिलं कुवलं घोण्टा सौवीरं वदरञ्च तत्॥
अजाप्रिया कुहा कोलिविषमो भयकण्टकः"॥
अथ वदरविशेषाणां लक्षणानि गुणाश्च।
"पच्यमानं सुमधुरं सौवीरं वदरं महत्।
सौवीरं वदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्रलम्॥
वृंहणं पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिवारणम्।
सौवीराल्लघु संपक्वं मधुरं कोलमुच्यते॥
कोलन्तु वदरं ग्राहि रुच्यमुष्णञ्च वातहृत्।
कफपित्तकरं चापि गुरु सारकमीरितम्॥
कर्कन्धुः क्षुद्रवदरं कथितं पूर्व्वसूरिभिः।
अम्लं स्यात् क्षुद्रवदरं कषायं मधुरं मनाक्॥
स्निग्धं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम्।
शुष्कं भेद्यग्निकृत् सर्व्वं लघु तृष्णाक्लमास्रजित्"॥
इति भावप्रकाशः॥ वदरादिद्वयं शृगालकोली। वदरीसदृशा घोण्टा शृगालकोलिः। यदुक्तम्।
"वदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत्।
अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते"॥
इति सुभूतिः॥
"हस्तिकोलिर्गोपघोण्टा घोण्टा च वदरीच्छदा।
शृगालकोलिः कर्कन्धुः" इति। रत्नकोषः॥ केचित्तु कोलादित्रयं वदरीफले सौवीरादित्रयं शृगालकोलावित्याहुः॥ स्वामी तु "कर्कन्धुर्वदरी कोलिर्घोण्टा कुवलफेनिलौ। सौवीरं वदरं कोलम्"॥ इति पठति। तत्राद्यास्त्रयो वृक्षार्थाः अन्ये फलार्थाः घोण्टा तूभयत्रेति व्याचष्टे। "सौवीरं वदरं कोलं वदरीणां फलं मतम्"। इति कोषान्तरञ्च। इति भरतः॥ *॥ अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। वायुकफनाशित्वञ्च॥ पक्वस्यास्य गुणाः। वायुपित्तनाशित्वम्। स्निग्धत्वम्। समधुरत्वम्। सारकत्वञ्च॥ शुष्कस्यास्य गुणाः। कफवायुनाशित्वम्। पित्तविरोधित्वञ्च॥ पुरातनस्यास्य गुणाः। श्रमतृष्णानाशित्वम्। स्निग्धत्वम्। लघुत्वञ्च॥ अस्य मज्जगुणाः। मधुरत्वम्। पित्तच्छर्द्दितृष्णानाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ *॥ तोलकपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा॥ (यथा, चरके कल्पस्थाने १२ अः।
"प्राणौ द्वौ मेक्षणं विद्यात् कोलं वदरमेव च"॥) मरिचम्। इति राजनिर्घण्टः॥ चव्यम्। इति वैद्यकम्॥

कोलः, पुं, (कोलति कामपि वाधां न मत्वैव शत्रुं प्रतिधावतीति। कुल+अच्।) शूकरः। (कोलति स्तवते

(अस्याः पर्य्याया यथा।
"स्पृक्काऽसृक् ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघुः।
समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि"।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
गुणाश्चास्याः स्पृक्काशब्दे ज्ञेयाः।)

कोटिशः, पुं, (कोट्या अग्रेण श्यति शातयति चूर्णीकरोतीत्यर्थः। कोटि + शो + क।) लोष्ट्रभञ्जनसाधनमुद्गरः। इति भरतः। मइ इति ख्यात इति केचित्। तत्पर्य्यायः। लोष्टभेदनः २। इत्यमरः। २। ९। १२। लोष्टघ्नः ३ कोटीशः ४। इति रत्नकोषः। लोष्टभेदी ५ चूर्णदण्डः ६ लोष्टभङ्गार्थमुद्गरः ७। इति शब्दरत्नावली। लोष्टाशः ८। इति जटाधरः। (कोटिरस्यास्तीति लोमादित्वात् शः। कोटियुक्ते, त्रि। वासुकिवंशीय नागविशेषः। यथा, महाभारते। १। ५७। ५।
"कोटिशो मानसः पूर्णः शलः पालो हलीमकः"।)

कोटिशः, [स्] अव्य, (कोटि + वारार्थे शस्।) कोटिः कोटि। इति व्याकरणम्।
(यथा, रघौ। २। ४९।
"गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोध्नीः"।)

कोटी, स्त्री, (कुट + "सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणां ४। ११७। इतीन् ततो वा ङीष्।) खड्गादेरग्रभागः। इत्यमरटीका। एकाग्रावम्। इति शब्दरत्नावली। कोटिसङ्ख्या। इति लिङ्गादिसङ्ग्रहटीकायां भरतः। (यथा, महाभारते। ७। जयद्रथवधपर्व्वणि। ८७। ३०।
"प्रतोदैश्चापकोटीभिर्हुङ्कारैः साधु वाहितैः।
कशापार्ष्ण्यभिघातैश्च वाग्भिरुग्राभिरेव च"।)

कोटीरः, पुं, (कोटीभिः ईरयति प्रेरयति। कोटी + ईर + णिच् + अण्।) जटा। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा आनन्दलहर्य्याम्। ३०।
"किरीटं वैरिञ्च्यं परिहर पुरः कैटभभिदः
कठोरे कोटीरे स्खलसि जहि जम्भारिमुकुटम्"।)
किरीटम्। इति हेमचन्द्रः।

कोटीवर्षा, स्त्री, (कोटीसङ्ख्याकानि वाद्याद्यास्थानि विपक्षान् प्रति वर्षन्ति यत्र। कोटी + वृष + अप्।) वाणपुरम्। इति त्रिकाण्डशेषः। (इदानीं दवीकोट इत्याख्ययाख्यायते।)

कोटीवर्षा, स्त्री, (कोटीं कोटीशो वर्षति माधुर्य्यादिस्वादम्। वृष + अच् + टाप्।) कोटिवर्षा। इति शब्दरत्नावली। पिडिङ्गशाक इति भाषा।

कोटीशः, पुं, (कोटीं लोष्ट्रादीनां कोटीमग्रं श्यति चूर्णयतीति। कोटी + शो + क।) कोटिशः। इत्यमरटीकायां भरतः।

कोट्टः, स्त्री, (कुट्टन्ति विपक्षोऽस्मिन् अत्र वा। कुट्ट + अधिकरणे घञ्। निपातनात् गुणः।) दुर्गम्। इति हेमचन्द्रः। कल्ला गड इत्यादि भाषा।

कोट्टः, पुं, (कुट्टन्ते शत्रवोऽत्र। कुट्ट छेदे + घञ्। निपातनात् गुणः।) दुर्गपुरम्। इति लिङ्गादिसङ्ग्रहे अमरः।

कोट्टवी, स्त्री, दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः। नग्ना स्त्री। इति शब्दरत्नावली। नग्नमुक्तकेशी नारी।
"या त्वशास्त्रा मुक्तकेशी कोट्टवी नग्निका च सा"।
इति जटाधरः। (कोट्टं कुट्टनं छेदनं अपुत्रत्वमिति यावत् वाति हिनस्ति निवारयतीत्यर्थः। यद्वा, कोट्टे कुट्टने संग्रामे शत्रुतन्त्र्यं रक्षार्थं वाति गच्छतीति। कोट्ट + वा गतिगन्धनयोः + क गौरादित्वात् ङीष्।) नग्ना स्त्रीरूपिणी दुर्गा।
"तन्माता कोट्टवी नाम नग्ना मुक्तशिरोरुहा।
पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्त्रप्राणरिरक्षया"।
इति भागवते। १०। ६३। २०।
(महीय स्वमायाशक्तिरूपिणी दुर्गा जिष्णस्य लम्बायाश्चोऽष्टमो भागः। यथा, हरिवंशे वाणवधपर्व्वणि १८२ अध्याये २२ २३।
"आविध्यमाने चक्रे तु कृष्णेनाप्रतिमौजसा।
कुमाररक्षणार्थाय बिभ्रती तनुमुत्तमाम्।
दिग्वासा दैवयोगात् यातिरुत्तम कोट्टवी।
लम्बा नाम महाभागा भागो देव्यास्तथाष्टमः।
चित्राकनकशक्तिस्तु सा च नग्ना स्थिरान्तरे"।)

कोट्टवीपुरं, स्त्री, (कोट्टव्याः पुरम्।) वाणपुरम्। इति शब्दरत्नावली।

कोट्टारः, पुं, (कुट्ट + आरकप्रत्ययः। पृषोदरात् साधुः। कोट्टं कोटं दुर्गमित्यर्थः ऋच्छति प्राप्नोति। कोट्ट + ऋ + "कर्म्मण्यण्"। इति अण्।) नागरः। कूपः। पुष्करिण्याः पाटकः। इति मेदिनी। दुर्गपुरम्। इति लिङ्गादिसङ्ग्रहटीकायां भरतः।

कोठः, पुं, (कुठि + अच् निपातनात् नलोपे साधुः।) मण्डलाकारकुष्ठरोगः। तत्पर्य्यायः। मण्डलकम् २। इत्यमरः। २। ६। ५४। दुश्चर्म्मा ३ त्वग्दोषः ४ चर्म्मदूषिका ५। इति राजनिर्घण्टः। तस्य लक्षणं यथाह माधवकरः।
"असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः।
मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च।
उत्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते"।
अन्यच्च। "वरटीदष्टसंस्थानः कण्डूमान् लोहितोऽसकृत्पित्तात्। क्षणिकोत्पादविनाशः कोठ इति निगद्यते तज्ज्ञैः"। इति रक्षितः।
(अस्य चिकित्सा यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे शीतपित्तोदर्द्दाद्यधिकारे।
"अभिनवभव मूलं पिष्टपीतश्च सर्पिषा।
शीतपित्तोदर्द्दकोठान् सप्ताहादेव नाशयेत्।
उदर्द्दोक्ता क्रियाश्चापि कोठरोगे समाचरेत्।
सर्पिः पीत्वा महातिक्तं कार्य्यं शोणितमोक्षणम्"।)

कोठरः, पुं, (कुष्यते छिद्यतेऽसौ। कुठ + अरम् ग्यथ।) अङ्कोठवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। आँकोड इति भाषा।

कोठरपुष्पी, स्त्री, (कोठरस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः। कोठरपुष्प + ङीष्।) वृद्धदारकः। इति राजनिर्घण्टः। (वृद्धदारकशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः।)

कोणः, पुं, (कुणति वादयत्यनेन कुणति वादयतीति वा। कुण शब्दे + करणे घञ्। कर्त्तरि + अच् वा।) वीणादिवादनम्। भेरीप्रभृति यन्त्रवादनाई बार काठी इति भाषा। (यथा, रामायणे। २। ७१। २९।
"भेरीमृदङ्गवीणानां कोणसङ्घट्टितः पुनः"।)
अस्त्रादेरग्रभागः। तत्पर्य्यायः। पालिः २ अश्रिः ३ कोटिः ४। इत्यमरः। २। ८। ९३। (यथा, कादम्बर्य्याम्। "कनककोणैरभिहन्यमानः"।) वाद्यभेदः। गृहादेरेकदेशः। (यथा, कथासरित्सागरे। १९। ९३।
"सप्तहस्याङ्गने तेन चत्वारः स्वर्णपूरिताः।
कुम्भाश्चतुर्षु कोणेषु निगूढाः स्थापिताः भुवि"।)
लगुडः। इति मेदिनी। मङ्गलग्रहः। इति हेमचन्द्रः। शनिः। इति विश्वः। द्वयोर्दिशोर्म्मध्यभागः। इति राजनिर्घण्टः। अस्य विवरणं विदिक्शब्दे द्रष्टव्यम्। (कोणमानम्। यथा, तन्त्रसारे।
"विन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्मम्"।)

कोणकुणः, पुं, (कोणे मत्कुणकरेण्वग्रभागे कुणति विचरतीति। कुण + अच्।) उत्कुणः। इति हेमचन्द्रः। उकुण इति भाषा। (मत्कुणम्। छारपोका इति भाषा। खटमल इति हिन्दी भाषा।)

कोणिः, त्रि, (कुण + "सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणां ४। ११७। इति इन् बाहुलकात् गुणः।) कुणिः। इत्यमरटीका। कोणा इति भाषा।

कोथः, पुं, (कुथ्यते पूतित्वं गम्यते अनेन। कुथ पूतिभावे + करणे घञ्।) नेत्ररोगभेदः। कथो इति भाषा। (कुथ्यति गुदं छिनत्तीति। कुथ कर्त्तरि अच्। गुदक्षयकारकभगन्दररोगविशेषः। यथा, सुश्रुते।
"मूढेन मांसलुब्धेन यदस्थिशल्यमन्नेन सहाभ्यवहृतं यदा वगाढपुरीषोन्मिश्रमपानेनाधः प्रेरितमसम्यगागतं गुदं छिनत्ति तत्र क्षतनिमित्तः कोथ उपजायते"। भावे घञ्। गलनम्। यथा, तत्रैव।
"तस्मिन् क्षते पूयरुधिरावकीर्णमांसकोथे भूमाविव जलसिक्तायां क्रिमयो जायन्ते"।)
घूर्णिते मथिते च त्रि। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ।

कोदण्डः, क्ली, (कु शब्दे + विच्। कौ शब्दायमानो दण्डोऽस्य।) धनुः। इत्यमरः। २। ८। ८३।
(यथा, भागवते ६। २१। ५२।
"विस्फूर्ज्जयन्नकोदण्डो रथेन स्वयमागमत्"।)

कोदण्डः, पुं, (कोदण्डं धनुः तत्सदृशमाकारो विद्यतेऽस्य। अर्श आदित्वादच्।) भ्रूः। जनपदविशेषः। इति मेदिनी।

कोद्रवः, पुं, (कु + विच्। कौ सन् द्रवतीति। द्रु + अच्। द्रवः। कौ द्रवः इति कर्म्मधारयः। केन वायुना द्रवति वा पृषोदरात् पूर्व्वस्य ओकारादेशः साधुः।) धान्यविशेषः। कोदो इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कोरदूषः २। इत्यमरः। २। ९। १६। कुद्रवः ३। इति तट्टीका। कुद्दालः ४ मदनाग्रकः ५ कोद्रवः ६ कोरदूषकः ७। इति शब्दरत्नावली।

(यथा श्रुतौ।"अयज्ञिया वै कोद्रवाः"॥) अपि च।
"कोद्रवः कोरदूषः स्यादुद्दालो वनकोद्रवः।
कोद्रवो वातलो ग्राही हिमः पित्तकफापहः।
उद्दालस्तु भवेदुष्णो ग्राही वातकरो भृशम्"॥
इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। व्रणिनां पथ्यकारकत्वम्। कफपित्तहरत्वम्। रूक्षत्वम्। मोहकारित्वम्। नूतनस्य तु गुरुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ मलसंग्राहित्वम्। वातलत्वम्। इति राजवल्लभः॥

कोपः, पुं, (कुप्यते इति। कुप्+भावे घञ्।) क्रोधः। इत्यमरः।१।७।२६॥
(यथा, विष्णुपुराणे १।११।१३।
"वत्स! कः कोपहेतुस्ते कश्च त्वां नाभिनन्दति"॥)

कोपक्रमं, क्ली, (उपक्रम्यते आरभ्यते यत् तत् उपक्रमं सृष्ट्यादिकम्। उप+क्रम्+कर्म्मणि घञ्। कस्य ब्रह्मणः उपक्रमं सृष्टिः।) ब्रह्मणः सृष्टिः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (कोपेन क्रम्यते इति। यद्वा, कोपस्य क्रमः उद्योगोऽस्य।) कोपयुक्ते, त्रि॥

कोपनः, त्रि, (कुप्+युच्।) कोपविशिष्टः। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते १।२८।१६।
"आसीद्विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम्"।
पुं, बलिवंशीयः कोपनो नामासुरः। यथा, हरिवंशे।४१।८४।
"शरभः शलभश्चैव कुपनः कोपनः क्रथः"॥
क्ली, कुप्+णिच् भावे ल्युट्। दोषविकारकारकव्यापारविशेषकोपनिष्पादनम्। यथा, महाभारते अनुगीतायाम्।१४।१७।१३।
"स दोषकोपनाद्रोगं लभते मरणान्तिकम्।
अपि चोद्बन्धनादीनि परीतानि व्यवस्यति"॥)

कोपनकः, पुं, (कोपनः कोपशील इव कायति प्रकाशते। कै+कः।) चोरकनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कोपना, स्त्री, (कुप्यतीति। कुप्+ताच्छील्ये युच्+टाप्।) कोपवती। तत्पर्य्यायः। भामिनी २। इत्यमरः।२।६।४॥ चण्डी ३। इति जटाधरः॥ भीमा ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कुमारे।३।८।
"कयासि कामिन् सुरतापराधात्
पादानतः कोपनयावधूतः।
तस्याः करिष्यामि दृढ़ानुतापं
प्रवालशय्याशरणं शरीरम्"॥)

कोपलता, स्त्री, (कोपहेतुर्लता।) कर्णस्फोटालता। इति राजनिर्घण्टः॥

कोपी, [न्] त्रि, 'अवश्यं कुप्यति इति आवश्यके णिनिः।) क्रोधनः। इत्यमरः।३।१।३२॥ (यथा, मार्कण्डेये २८।२६।
"सर्व्वसङ्गपरित्यागो ब्रह्मचर्य्यमकोपिता।
यतेन्द्रियत्वमावासे नैकस्मिन् वसतिश्चिरम्"॥)
जलपारावते, पुं,। इति राजनिर्घण्टः॥

कोमलं, क्ली,(कौति शब्दायते वाय्वादियोगेन स्रोतोवेगेन वा। कु शब्दे वृषादित्वात् कलच् तस्य मुट् च। बाहुलकात् गुणः।) जलम्॥ इति मेदिनी॥

कोमलः, त्रि, (कमु कान्तौ+बाहुलकात् कलच् अत उत्वं गुणश्च।) अकठिनः। नरम इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सुकुमारः २ मृदुलः ३ मृदुः ४। इत्यमरः।३।१।७८। पेलवः ५। इति जटाधरः॥ मनोज्ञः। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, रघुः।९।३५।
"श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः
कुसुमकोमलदन्तरुचो बभुः।
उपवनान्तलताः पवनाहतैः
किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः"॥)

कोमलकं, क्ली, (कोमल+संज्ञायां कन्।) मृणालम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (स्वार्थे कन्। जलम्।)

कोमला, स्त्री, (कोमल+स्त्रियां टाप्।) क्षीरिका। इति शब्दचन्द्रिका॥ (वृत्त्यनुप्रासघटकवृत्तिभेदः। नागरिकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्॥)

कोमासिका, स्त्री, (कु ईषत् उमा अतसीवृक्षः स इव आस्ते। आस्+ण्वुल्+टाप् अत इत्वम्। कोः कादेशः।) जालिका। इति हारावली॥ फलेर जालि इति भाषा॥

कोयष्टिः, पुं, (कं जलं यष्टिरिवास्य पृषोदरात् अत उत्वे गुणत्वे च साधुः।) जलकुक्कुभपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मनौ।५।१३।
"प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान्"॥)

कोयष्टिकः, पुं, (कोयष्टि+संज्ञायां कन्।) पक्षिभेदः। कोँड़ापक्षी इति भाषा। इत्यमरः।२।५।३५॥

कोरकः, पुं, (कुर संस्थाने+कर्त्तरि ण्वुल्। लस्य रत्वम्।) कलिका। इत्यमरः।२।४।१६॥
("कलिका कोरकः पुमान्" इत्यमरवाक्यं प्रायिकाभिप्रायेण इति बोध्यम्। यतः "कोरकं कुड्मलेऽपि स्यात् कक्कोलकमृणालयोरिति" "कोरकोऽस्त्री कुड्मले स्यादिति" च विश्वमेदिनीकाराभ्यामुक्तम्॥)

कोरकः, पुं क्ली, (कुल्+ण्वुल्। लस्य रः।) मुकुलम्। (यथा, माघे।७।२६।
"मरुदवनिरुहां रजोवधूभ्यः
समुपहरन् विचकार कोरकाणि"॥)
कक्कोलकम्। मृणालम्। इति मेदिनी॥ चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥

कोरङ्गी, स्त्री, (कुरति कोरङ्गीत्याख्यां गच्छतीति कुर्+अङ्गच् गौरादित्वात् ङीष्।) सूक्ष्मैला। इत्यमरः।२।४।१२५॥ (अस्याः पर्य्यायाः यथा,
"सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविड़ी त्रुटिः"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।) पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

कोरदूषः, पुं, (कोलं संस्थानं दूषयति। दूष्+णिच् "कर्म्मण्यण्"।३।२।१। इत्यण्। लस्य रत्वम्।) कोद्रवः। इत्यमरः।२।९।१६॥ (यथा, महाभारते।३।१९०।१८—१९।
"ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्य्युपस्थिते।
वस्त्राणां प्रवरा शाणी धान्यानां कोरदूषकाः।
भार्य्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये"॥
अस्य गुणा यथा,—
"स कोरदूषः श्यामाकः कषायमधुरो लघुः।
वातलः कफपित्तघ्नः शीतसंग्राहि शोषणः"॥
इति सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥)

कोलं, क्ली,(कुल्+अच् गौरादित्वात् ङीष्।कोली तस्याः फलमित्यण् तस्य लुक् "लुक् तद्धितलुकि"।१।२।४९। इति ङीषो लुक्।) वदरीफलम्। तत्पर्य्यायः। कुवलम् २ फेनिलम् ३ सौवीरम् ४ वदरम् ५ घोण्टा ६। इत्यमरः।२।४।३६॥ पिच्छिलम् ७ स्वादुफलम् ८ वदरीफलम् ९। इति शब्दरत्नावली॥ कोकिलम् १०। इति जटाधरः॥ अपि च।
"पुंसि स्त्रियाञ्च कर्कन्धुर्वदरीकोलमित्यपि।
फेनिलं कुवलं घोण्टा सौवीरं वदरञ्च तत्॥
अजाप्रिया कुहा कोलिविषमो भयकण्टकः"॥
अथ वदरविशेषाणां लक्षणानि गुणाश्च।
"पच्यमानं सुमधुरं सौवीरं वदरं महत्।
सौवीरं वदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्रलम्॥
बृंहणं पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिवारणम्।
सौवीराल्लघु संपक्वं मधुरं कोलमुच्यते॥
कोलन्तु वदरं ग्राहि रुच्यमुष्णञ्च वातहृत्।
कफपित्तकरं चापि गुरु सारकमीरितम्॥
कर्कन्धुः क्षुद्रवदरं कथितं पूर्व्वसूरिभिः।
अम्लं स्यात् क्षुद्रवदरं कषायं मधुरं मनाक्॥
स्निग्धं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम्।
शुष्कं भेद्यग्निकृत् सर्व्वं लघु तृष्णाक्लमास्रजित्"॥
इति भावप्रकाशः॥ वदरादिद्वयं शृगालकोली। वदरीसदृशा घोण्टा शृगालकोलिः। यदुक्तम्।
"वदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत्।
अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते"॥
इति सुभूतिः॥
"हस्तिकोलिर्गोपघोण्टा घोण्टा च वदरीच्छदा।
शृगालकोलिः कर्कन्धुः" इति। रत्नकोषः॥ केचित्तु कोलादित्रयं वदरीफले सौवीरादित्रयं शृगालकोलाविवत्याहुः॥ स्वामी तु "कर्कन्धुर्वदरी कोलिः घोण्टा कुवलफेनिलौ। सौवीरं वदरं कोलम्"॥ इति पठति। तत्राद्यास्त्रयो वृक्षार्थाः अन्ये फलार्था घोण्टा तूभयस्मिन्निति व्याचष्टे। "सौवीरं वदरं कोलं वदरीणां फलं मतम्"। इति कोषान्तरञ्च। इति भरतः॥ * ॥ अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। वायुकफनाशित्वञ्च॥ पक्वस्यास्य गुणाः। वायुपित्तनाशित्वम्। स्निग्धत्वम्। सुमधुरत्वम्। सारकत्वञ्च॥ शुष्कस्यास्य गुणाः। कफवायुनाशित्वम्। पित्ताविरोधित्वञ्च॥ पुरातनस्यास्य गुणाः। श्रमतृष्णानाशित्वम्। स्निग्धत्वम्। लघुत्वञ्च॥ अस्य मज्जगुणाः। मधुरत्वम्। पित्तच्छर्द्दितृष्णानाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ * ॥ तोलकपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा॥ (यथा, चरके कल्पस्थाने १२ अः।
"शाणौ द्वौ द्रङ्क्षणं विद्यात् कोलं वदरमेव च"॥)
मरिचम्। इति राजनिर्घण्टः॥ चव्यम्। इति वैद्यकम्॥

कोलः, पुं, (कोलति कामपि बाधां न मत्वैव शत्रुं प्रतिधावतीति। कुल+अच्।) शूकरः। (कोलति स्रवते

जले इति।) प्लव। इत्यमरः।१।१०।११। भेला भाड इत्यादि भाषा। अङ्कपालि। क्रोडः। चित्रम्। चिता इति भाषा। (कोलन्ति आलिङ्गन्त्यङ्गान्यत्र। कुल+अधिकरणे हलश्चेति घञ्।) क्रोडम्। इति मेदिनी। देशविशेषः। इति शब्दरत्नावली। अस्त्रभेदः। इति धरणी। वर्णसङ्करजातिविशेषः। (यथा, हरिवंशे। ३२।१२३।
"पाण्ड्यश्च केरलश्चैव कोलश्चोलश्च पार्थिव।।
तेषां जनपदाः स्फीताः पाण्ड्याश्चोलाः सकेरलाः"।)
स तु तीवरात् तीवरकन्यायां जातः। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्। म्लेच्छधारिम्लेच्छजातिविशेषः। स च पूर्व्वं क्षत्रिय आसीत् सगरराजेनासौ वेदपाठादावनधिकारी कृतः। एतद्विवरणं हरिवंशे १४ अध्याये द्रष्टव्यम्।
(अयन्तु कोलः ययातिवंशीयस्य राज्ञो दुष्मन्तस्य पौत्रेष्वन्यतमः। इदानीं पार्व्वत्य असभ्यजातिविशेषः। उत्कलदेशादुत्तरभागे छास्य वसतिः। इयन्तु कोलजातिः मद्यप्रिया शरतप्रभृति आतिथ्यसत्कारप्रिया चेति उच्यते।)

कोलक, क्ली, (कोल+सञ्ज्ञायां कन्। कुल+वुनादित्वात् वुन् वा।) गन्धद्रव्यविशेषः। काँकला इति भाषा। मरिचम्। इत्यमरः। २।९।३६।

कोलक, पु, (कुल+कर्त्तरि ण्वुल्। दृणादित्वात् वुन् वा।) अङ्कोटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। बकुलवृक्षः। इति जटाधरः।

कोलकन्द, पु, (कोल इव कन्दोऽस्य।) महाकन्दविशेषः। तत्पर्य्यायः। क्षमिघ्न २ पल्लव ३ वल्लपल्लव ४ पुटालु ५ सपुट ६ पुटकन्द ७। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। क्रिमिदोषनाशित्वम्। वान्तिविच्छर्द्दिशमनत्वम्। विषदोषनिवारणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः।

कोलकर्कटिका, स्त्री, (कोल इव कर्कटिका।) मधुखर्ज्जूरिका इति राजनिर्घण्टः।

कोलदल, क्ली, (कोलं बदरीपत्रं तद्वद्दलमस्य।) नखीनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः। २।४।१३०।
(नखीशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः।)

कोलनासिका, स्त्री, (कोलस्य शूकरस्य नासिका नासिनी। नश+ण्वुल् टाप् अत इत्वम्।) वह्निशिखावृक्षः। इति हारावली।

कोलपुच्छ, पु, (कोलस्य शूकरस्य पुच्छ इव पुच्छो ऽस्य।) कङ्कपक्षी। इति हारावली।

कोलमूल, क्ली, (कोलस्य बदरीफलस्य मूलवत् मूलमस्य। यद्वा, कोलं बदरीफलमिव मूलमस्य।) पिप्पलीमूलम्। इति राजनिर्घण्टः।

कोलम्बक, पुं, (कुल्+बाहुलकात् अम्बच्। ततः सञ्ज्ञायां कन्।) वीणादण्डः काय। इत्यमरः। १। ७। ७। स तु तन्त्रीदण्डादिसमुदायः शरीरम्। अनारुद्धदण्डकुम्भसमुदायस्तन्त्रीहीनः इत्यन्ये। इति भरतः।

कोलवल्ली, स्त्री, (कोलो वराहः तत्प्रियत्वात् वल्ली। वराहकोमनुष्यगुड्डुवत्वात् तथात्वम्।) गज-पिप्पली। इत्यमरः। २। ४। ९७। चव्यम्। इति राजनिर्घण्टः। (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"चविकायाः फलं प्राज्ञैः कथिता गजपिप्पली।
कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसीवशिरश्च सा"।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।)

कोलशिम्बी, स्त्री, (कोलस्य शूकरस्य पादाकारा शिम्बिरस्याः। ततो वा ङीष्।) लताविशेषः। आलकुशी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कृतमला २ खड्गा ३ शूकरपादिका ४ काकाण्डोला ५ दधिपुष्पा ६ काकाण्डा ७ पर्य्यङ्कपादिका ८। अस्याः गुणाः। वातनाशित्वम्। गुरुत्वम्। उष्णत्वम्। कफपित्तकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः।
(तत्पर्य्यायगुणाः। यथा, भावप्रकाशे।
"कोलशिम्बी कृष्णफला तथा पर्य्यङ्कपादिका।
कोलशिम्बी समीरघ्नी गुर्व्वी कफवातहृत्।
शुक्राग्निसादहृद्रूक्षा रुचिकृत् बद्धविड्गुरुः"।)

कोला, स्त्री, (कुल+ज्वलादित्वात् ण ततष्टाप्।) कोलिवृक्षः। इति शब्दरत्नावली। पिप्पली। (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"पिप्पली चपला शौण्डी वैदेही मागधी कणा।
कृष्णोपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिक्ततण्डुला"।)
चव्यम्। इति मेदिनी। (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"चव्य तेजोवती कोला नाकुली च विकोषणा"।
इति वैद्यकरत्नमालायाम्।)

कोलाञ्च, पु, देशविशेषः। इति शब्दरत्नावली। तत्र पुरं कान्यकुब्जम्।

कोलाहल, पु, (कोलं एकीभूताव्यक्तशब्दविशेषं तं आहलति आलिखतीति। हल विलेखने+अच्।) बहुविधदूरगाव्यक्तध्वनिः। तत्पर्य्यायः। कलकलः २। इत्यमरः। १। ६। २५। कालकोल ३। इति शब्दरत्नावली। (यथा, रामायणे। ३। ३१। ४१।
"ततो हलहलाशब्द पुनः कोलाहलो महान्।
महान् राक्षसनादश्च पुनस्तूर्य्यरवो महान्"।)

कोलि पु स्त्री, (कुल्+"सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणा ४। ११७। इतीन्।) वृक्षविशेषः। कुलगाछ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कर्कन्धु २ बदरी ३। इत्यमरः। २। ४। ३६। कर्कन्धू ४ बदर ५ कोली ६ कोला ७ कुवली ८। इति तट्टीकायां भरतः। कोल ९। इति तट्टीका सारसुन्दरी। (यथा, गारुडे १९४ अध्याये।
"जातीपत्रं कोलिपत्रं तथाचैव मनःशिला।
एभिश्चैव कृता वर्त्तिर्व्वरारोहे महेश्वर।।
धूमपाने कासहर नात्र कार्य्या विचारणा"।)

कोली, स्त्री, (कोलति घनत्वेन जायते वर्द्धते वा। कुल+अच्+गौरादित्वात् ङीष। यद्वा, कोलि+वा ङीष।) कोलिवृक्षः इत्यमरटीकायां भरतः। (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"पुंसि स्त्रियान्तु कर्कन्धुर्बदरी कोलमित्यपि।
फेनिलं कुवलं घोण्टा सौवीरं बदरं महत्।
अजप्रिया कुहा कोली विषमोभयकण्टका"।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
न्यग्रोधादिगणे अवस्थारोऽस्य यथा —
"कोली कदम्बविरला मधुकं मधूकम्"।
इति सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये वाग्भटेनोक्तम्।)

कोल्या, स्त्री, (कोलमर्हतीति यत्।) पिप्पली। इति रत्नमाला।

कोविद, त्रि, (कुङ् शब्दे विच् कौ वेदः तं वेत्ति जानातीति। विद+"इगुपधेति"। ३।१।१३५। इति कः।) पण्डितः। इत्यमरः। २। ७। ५। (यथा, भागवते। १। १२। २९।
"इति राज्ञ उपादिश्य विप्रा जातककोविदाः।
लब्धोपचितयः सर्व्वे प्रतिजग्मुः स्वकान् गृहान्"।)

कोविदार, पु, (कु भुवं विदृणाति विदारयति भूमिं विदार्य्योद्भवतीत्यर्थः। दॄ+"कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इति अण्। ततः पृषोदरात् साधुः।) रक्तकाञ्चनवृक्षः। तत्पर्य्यायः। चमरिकः २ कुद्दालः ३ युगपत्रकः ४। इत्यमरः। २। ४। २२। काञ्चनारः ५ काञ्चनारकः ६ कान्तपुष्पः ७ करक ८ कान्तारः ९ यमलच्छदः १० काञ्चनालः ११ ताम्रपुष्पः १२ कुदारः १३ रक्तकाञ्चनः १४। इति जटाधरः। विदलः १५। इति शब्दरत्नावली। अपि च।
"काञ्चनालः काञ्चनको मन्दारः शोणपुष्पकः"।
अथ काञ्चनारभेदः।
"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः।
कुण्डली ताम्रपुष्पश्चाश्मान्तकः स्वल्पकेशरी।
काञ्चनारो हिमो ग्राही तुवरः श्लेष्मपित्तनुत्।
क्रिमिकुष्ठगुदभ्रंशगण्डमालाव्रणापहः।
कोविदारोऽपि तद्वत् स्यात् तयोः पुष्पं लघु स्मृतम्।
रूक्षं संग्राहि पित्तास्रप्रदरक्षयकासनुत्"।
इति भावप्रकाशः। अस्य गुणाः। कषायत्वम्। संग्राहित्वम्। व्रणरोपणत्वम्। दीपनत्वम्। कफवातमूत्रकृच्छ्रनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। तत्पुष्पगुणाः। धारकत्वम्। रुचिकारित्वम्। रक्तपित्तरोगे सुपथ्यत्वञ्च इति राजवल्लभः। (यथा, माघकाव्ये।
"कोविदारकलिकातिकोमला
तक्रसिद्धविकलैणपाचिता।
हिङ्गुवासकसुवासवासिता
वेसवारलुलितातिकोमला"।)
पारिजातः। हरिवंशे कोविदारस्य व्युत्पत्तिकथने एतद्विवृतिर्यथा। १२४। ७०-७१।
"कोऽप्ययं दारवस्त्वाकरमानन्दो यतो जनः।
कोविदार इति ख्यातस्तस्य च सुमहाद्रुमः।
मन्दारः कोविदारश्च पारिजातस्य नामभिः।
स वृक्षो भाषते दिव्यो यस्यैवं कुसुमोत्तमम्"।)

कोश, पुं, (कुश्यते संश्लिष्यते। कुश संश्लेषणे+घञ्कर्त्तरि चेति अधिकरणादौ घञ्।) अण्डम्। इति शब्दरत्नावली। कुश्यते आश्लिष्यते अत्र स्थानेभ्यः कोषः। कुष ग निष्कर्षे घञ् कोषो मूर्द्धन्यान्तः तालव्यान्त इत्यन्ये। इति भरतः। कृताकृतं हेमरूप्यम्। तत्पर्य्यायः। हिरण्यम् २। इत्यमरः। २। ९। ९१। कृताकृतं हेम

रूप्यञ्च मिलितं प्रत्येकञ्च कोशादिद्वयवाच्यम्। हतमावर्त्तितं अहतमाकरोत्यं चूर्णं घटिताघटितमिति स्वामी॥ हतमाभरणीकृतं अहतं चूर्णादिरूपमाकरोत्यमिति केचित्। (आवरण-विशेषः। यथा, भागवते। २। १। ३४।

"अव्यक्तमाङ्हृदयं मनश्च
स चन्द्रमाः सर्व्वविकारकोशः"॥

मुकुलम्। यथा, रघौ। ३। ८।

"तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः
सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम्"॥)

कोशकारः, पुं, (कोशं करोति त्वक्पत्रादिभिरात्मानमाच्छादयति। कोश + कृ + अण्।) इक्षुः। इति शब्दरत्नावली॥ मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम्॥ (कोशं करोति स्वमुखलालारूपतन्तुभिरात्मानमावृणोतीति। कीटविशेषः। गुटिपोका इति भाषा। यथा, भागवते। ६। १। ५२।

"कोशकार इवात्मानं कर्म्मणाच्छाद्य मुह्यति"॥)

कोशफलं, क्ली, (कोशे फलं वीजं यस्य।) कक्कोलकम्। इत्यमरः। २। ६। १३०। (कक्कोलकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्॥)

कोशफला, स्त्री, (कोशे फलं यस्याः।) महाकोशातकी। चपुषी। इति राजनिर्घण्टः॥

कोशलः, पुं स्त्री, (कुश् + "वृषादिभ्यश्चित्" उणां। १। १०८। कलः वाहुलकात् गुणः।) अयोध्यानगरी। इति शब्दमाला उणादिकोषश्च। मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम्। (यथा, रामायणे। १। ५। ५।

"कोशलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान्।
निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान्"॥)

कोशलात्मजा, स्त्री, (कोशलस्य कोशलन्पतेरात्मजा दुहिता।) कौशल्या। सा तु श्रीराममाता दशरथराजपत्नी च। इति शब्दरत्नावली॥

कोशलिकं, क्ली, (कुशलाय कर्म्मणे हितजनककार्य्यसिद्ध्यर्थमिति भावः दीयते यत्। कुशल + ठक् निपातनात् पूर्व्वस्य ओकारत्वम्।) उत्कोचः। इति हेमचन्द्रः। घुष इति भाषा। मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम्॥

कोशाङ्गं, क्ली, (कोश इव अङ्गमस्य।) इत्कटः। इति हारावली॥ ओकड़ा इति भाषा॥ मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम्॥

कोशातकः, पुं, (कोशं शिरःकोशं अतति गच्छति सातत्येन प्राप्नोतीति। अत + क्वुन्।) कचः। इति विश्वमेदिन्यौ॥ (कोशं वेदात्मकमाकरमतति प्राप्नोतीति वाक्ये। यजुर्वेदीयशाखाविशेषः। काठवल्ली उपनिषद्॥)

कोशातकी, स्त्री, (कोशं अततीति। अत + क्वुन्। ततः कोशातक + गौरादित्वात् ङीष्।) पटोली। घोषकः। इति मेदिनी॥ फलशाकविशेषः। झिङ्गा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्ष्वेलच्छिद्रा २ जालिनी ३ कृतवेधना ४ क्ष्वेडा ५ सुतिक्ता ६ घण्टाली ७ मृदङ्गफलिनी ८ कर्कोटच्छदा ९। अस्या गुणाः। शिशिरत्वम्। कटुत्वम्॥ कषायत्वम्। पित्तवातकफनाशित्वम्। मलाध्मानविशोधनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम्। महाकोशातकी। राजकोशातकी। यथा।

अथ नेनुआ।

"महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महाफला।
धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्णश्च स स्मृतः॥
महाकोशातकी स्निग्धा सरा पित्तानिलापहा"॥

अथ तोरई।

"धामार्गवो पीतपुष्पो जालिनी कृतवेधना।
राजकोशातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला॥
राजकोशातकी शीता मधुरा कफवातला।
पित्तघ्नी दीपनी श्वासज्वरकासकृमिप्रणुत्"॥

इति भावप्रकाशः॥ (अस्या गुणा यथा,—

"कोशातकी फलं स्वादु मधुरं वातपित्तनुत्।
विपाके च कफं हन्ति ज्वरे शस्तं प्रदिश्यते"॥

इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये॥)

कोशातकी, [न्] पुं, (कोशातकोऽस्यास्तीति। इनिः।) वार्द्धिव्यम्। वणिक्। वाड़वाग्निः। इति विश्वः॥

कोशाम्रः, पुं, (कोशे + आम्र इव फलमस्य।) फलवृक्षविशेषः। कोशाम इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कृमिवृक्षः २ सकोशकः ३। इति भावप्रकाशः॥ घनस्कन्धः ४ वनाम्रः ५ जन्तुपादपः ६ क्षुद्राम्रः ७ रक्ताम्रः ८ लाक्षावृक्षः ९ सुरक्तकः १०। अस्य गुणाः। कुष्ठशोथास्रपित्तव्रणकफापहत्वम्। तत्फलगुणाः। ग्राहित्वम्। वातघ्नत्वम्। अम्लत्वम्। उष्णत्वम्। गुरुत्वम्। पित्तदत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ कफार्त्तिप्रदत्वम्। विदाहित्वम्, विशोषकारित्वञ्च॥ पक्वस्य तस्य गुणाः। मधुरत्वम्। अम्लत्वञ्च॥ पक्वादियुक्तस्य तस्य गुणाः। दीपनत्वम्। रुचिपुष्टिवलकारित्वञ्च। तत्तैलस्य गुणाः। सारकत्वम्। कृमिकुष्ठव्रणापहत्वम्। अम्लमधुरत्वम्। वल्यत्वम्। पथ्यत्वम्। रोचनत्वम्। पाचनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (रोगविशेषेऽस्य व्यवहारो यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ९ अध्याये॥

"कारञ्जं वा सार्षपं वा हतेषु
चेप्यं तैलं शिग्रुकोशाम्रयोर्वा"॥)

कोशिला, स्त्री, (कोशः कोश इव पदार्थो वा अस्याः अस्तीति। कोश + पिच्छादित्वात् इलच्।) मुद्गपर्णी। इति राजनिर्घण्टः॥

कोशी, स्त्री, (कुश् संश्लेषे + अच् गौरादित्वात् ङीष्।) उपानत्। जुता मोजा इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। पन्नद्धी २ पादविरजाः ३ पादरथी ४। इति हारावली॥ शुङ्गा। इति हेमचन्द्रः। धान्यादिर सुँया इति भाषा॥

कोषः, पुं क्ली, (कुष्यन्ते आकृष्यन्ते फलपुष्पोत्पादकमधुमयपरागादयो यस्मिन्। कुष ग निष्कर्षे + मन्नकर्त्तरि चेति अधिकरणे घञ्।) कुड्मलः। कुँड़ि इति भाषा। खड्गपिधानम्। खाप इति भाषा। (यथा, महाभारते। ४। ४०। १३-१५।

"कस्यायं विपुलः खड्गो गव्ये कोषे समर्पितः।
हेमत्सरुरनाधृष्यो नैषधो भारसाधनः॥
कस्य पाञ्चनखे कोषे शायको हेमविग्रहः।
प्रमाणरूपसम्पन्नः पीव आकाशसन्निभः॥
कस्य हेममये कोषे सुतप्ते पावकप्रभे।
निस्त्रिंशोऽयं गुरुः पीतः शैक्यः परमनिर्व्रणः"॥)

अर्थसमूहः। (यथा, रघौ। ५। १।

"तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं
निःशेषविश्राणितकोषजातम्"॥)

दिव्यम्। (यथा, राजतरङ्गिण्यां। ५। ३२५।

"ततो निक्षिप्य चरणं रक्ताक्ते मेषचर्मणि।
कोषं चक्रतुरन्योऽन्यं सखड्गौ नृपडामरौ"॥)

अण्डम्। कृताकृतं हेमरूप्यम्। इत्यमरः। २। ९। ९१। अस्य विवरणं ताधव्यान्ते द्रष्टव्यम्। पात्रम्। जातीकोषः। जायफल इति भाषा। (जातीपत्री। जयित्री-पर्य्यये व्यवहारो। यथा, गर्भचिन्तामणिरसे।

"रसं तारं तथा लौहं प्रत्येकं कर्षमात्रकम्।
कर्षद्वयन्तथाचाभ्रं कर्पूरं वङ्गताम्रकम्॥
जातीफलं तथा कोषं गोक्षुरञ्च शतावरीम्।
वलातिवलयोर्मूलं प्रत्येकं तोलकं शुभम्॥
वारिणा वटिका कार्य्या द्विगुञ्जा फलमानतः।
सन्निपातं निहन्त्याशु स्त्रीणाञ्चैव विशेषतः॥
गर्भिण्या ज्वरदाहञ्च प्रदरं सूतिकामयम्"॥

इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे स्त्रीरोगाधिकारे॥) शब्दादिसंग्रहः। इति मेदिनी। (यथा, अमरकोषः॥) भाण्डागारम्। पानपात्रचषकः। योनिः। शिम्वा। इति हेमचन्द्रः॥ पनसादिफलस्यान्तः। इति धरणी॥ शब्दान्तरसंयोगे गोलकवाचकः। यथा सूत्रकोषः नेत्रकोष इत्यादि। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ धनसंहतिः। इति जटाधरः॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये।

"कोषो वलञ्चापहृतं तत्रापि स्वपुरे ततः"॥)

तत्संचयगुणाः।

"कोषो महीपतेर्जीवो न तु प्राणाः कथञ्चन।
द्रव्यं हि राजा भूपस्य न शरीरमिति स्थितिः॥
धर्म्महेतोः सुखार्थाय भृत्यानां भरणाय च।
आपदर्थञ्च संरक्ष्यः कोषः कोषवता सदा॥
धनात् कुलं प्रभवति धनाद्धर्म्मः प्रवर्त्तते।
नाधनस्य भवेद्धर्मः कामश्चैव कथञ्चन॥
अधर्म्मान्न धनं कुर्य्यात्तद्धनं गृह्यते परैः।
स्वयं पापस्य पात्रं स्यात् सिंहो हस्तिवधादिव॥
तादात्विको मूलहरः कदर्य्यस्त्रिविधोऽर्थकः।
उत्पन्नार्थव्ययकरो यो भविष्यद्धनाशया॥
स तादात्विक आख्यातः कल्याणी तस्य नायतिः।
यः पित्राद्यर्ज्जितं वित्तमन्यायेन तु भक्षयेत्॥
स मूलहर आख्यातस्तदुदर्कोऽपि चाशुभः।
स कदर्य्यस्तु भृत्यात्मपीड़नैरर्थसञ्चयी॥
तद्धनं राजदायादतस्कराणां निधिर्भवेत्।
भिक्षा च राजकोषश्च स्तोकस्तोकेन वर्द्धते॥
अञ्जनञ्च धनञ्चैव स्तोकस्तोकेन क्षीयते।
कोषस्य साधनोपायो मुख्यं राष्ट्रमिति स्मृतम्॥
भृगुर्णैवंद्वते राष्ट्रं तद्वद्धिर्न्नृपदत्तता।
राष्ट्रोपायेन संरक्ष्या ग्रामे ग्रामे कृषीवलाः॥
तेभ्यः कृषिस्ततश्चार्था अर्थेभ्यः सर्व्वसम्पदः।
शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा॥
तथा वर्षेषु वर्षेषु कर्षणाच्च भूगुणाक्षयः।

एकस्या गुणहीनाया छविमन्यत्र कारयेत्” ॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥*॥ (वेदान्तशास्त्रोक्तस्थूल सूक्ष्मादिभेदेन शरीरत्रयावच्छिन्न अन्नमय प्राणमय मनोमय विज्ञानमय आनन्दमयश्च इत्येते पञ्च कोषवदाच्छादकत्वादात्मनः कोषतयोच्यन्ते। यथा, पञ्चदश्या ३ । १ ११ ।
“गुहाहितं ब्रह्म यत्तत् पञ्चकोषविवेकतः ।
बोद्धुं शक्यं ततः कोषपञ्चकं प्रविविच्यते ॥
देहादभ्यन्तरः प्राणः प्राणादभ्यन्तरं मनः ।
ततः कर्त्ता ततो भोक्ता गुहा सेयं परम्परा ॥
पितृभुक्तान्नजाद्वीर्य्याज्जातोऽन्नेनैव वर्द्धते ।
देहः सोऽन्नमयो नात्मा प्राक्चोर्द्ध्वं तदभावतः ॥
पूर्व्वजन्मन्यसत्त्वे तज्जन्म सम्पादयेत् कथम् ।
भाविजन्मन्यसत्कर्म्म न भुञ्जीतेह सञ्चितम् ॥
पूर्णो देहे बलं यच्छन्नक्षाणां यः प्रवर्त्तकः ।
वायुः प्राणमयो नासावात्मा चैतन्यवर्ज्जनात् ॥
अहन्तां ममतां देहे गृहादौ च करोति यः ।
कामाद्यवस्थया भ्रान्तो नासावात्मा मनोमयः ॥
लीना सुप्तौ वपुर्बोधे व्याप्नुयादानखाग्रगा ।
चिच्छायोपेतधीर्नात्मा विज्ञानमयशब्दभाक् ॥
कर्त्तृत्वकरणत्वाभ्यां विक्रियेतान्तरिन्द्रियम् ।
विज्ञानमनसी अन्तर्ब्बहिश्चैते परस्परम् ॥
काचिदन्तर्मुखा वृत्तिरानन्दप्रतिबिम्बभाक् ।
पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण लीयते ॥
कादाचित्कत्वतो नात्मा स्यादानन्दमयोऽप्ययम् ।
बिम्बभूतो य आनन्द आत्माऽसौ सर्व्वदास्थितेः ॥
ननु देहमुपक्रम्य निद्रानन्दान्तवस्तुषु ।
माभूदात्मत्वमन्यस्तु न कश्चिदनुभूयते” ॥)

कोषकं, पुं, (कोष इव । कोष + स्वार्थे कन् ।) अण्डम् । अण्डकोषः । इति शब्दरत्नावली ॥

कोषकारः, पुं, (कोषं करोति स्वमुखलालादिभिरात्मानं छादयति । कोष + कृ + “कर्म्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इति अण् ।) इक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥ इक्षुविशेषः । कुशारि इति भाषा । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । शीतलम् । रक्तपित्तक्षयापहत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (कोषं स्ववेष्टनं स्वमुखनिःसृत लालारूपतन्तुभिः करोतीति । कृ + अण् ।) कीटविशेषः । गुटिपोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तन्तुकीटः २ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३२८ । २९ ।
“अल्पे परिग्रहेऽप्येष दोषवान् हि परिग्रहः ।
कृमिर्हि कोषकारस्तु बध्यते स्वपरिग्रहात्” ॥
कोषं अर्थः सह शब्दसंयोजनरूपग्रन्थविशेषं करोतीति ।) अभिधानकर्त्ता च । ताल्व्यमध्योऽप्ययम् ॥

कोषचञ्चुः, पुं, (कोष खड्गकोष इव चञ्चुर्यस्य ।) सारसपक्षी । इति शब्दमाला ॥

कोषपानं, क्ली, (परीक्षाविशेषार्थं कोषजलस्य प्रतिमाजलस्य पानम् ।) तत्तद्दैवतकर्म्मताकप्रतिमाजलपानरूपपरीक्षाविशेषः । यथा,—
अथ कोषविधिः । नारदः ।
“पञ्चाङ्ग सोपवासस्य आतस्यार्द्रपटस्य च ।
ससूचकाव्यसनिनो कोषपानं विधीयते ॥
इच्छतः श्रद्दधानस्य देवब्राह्मणसन्निधौ ।
मद्यपस्त्रीव्यसनिनां कितवानां तथैव च ॥
कोषः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः ।
महापराधे निर्द्धर्म्मे कृतघ्ने क्लीवकुत्सिते ॥
नास्तिकव्रात्यदासेषु कोषपानं विवर्ज्जयेत् ।
तमाहूयाभिशस्तन्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् ॥
आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत् प्रसृतित्रयम् ।
ऊर्द्ध्वं यस्य द्विसप्ताहाद्वैकृतन्तु महद्भवेत् ॥
नाभियोज्यः स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात्” ॥
ससूचकः आस्तिकः इति मिताक्षरा ॥ महापराधी महापातकी । निर्द्धर्म्मो वर्णाश्रमरहितः । कुत्सितः प्रतिलोमजः । दासः कैवर्त्तः । मण्डलाभ्यन्तरे गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे । वैकृतं रोगादि । महद्बाल्यम् । तस्य देहिनामपरिहार्य्यत्वात् ।
तदाह कात्यायनः ।
“अथ देवविसम्वादे द्विसप्ताहन्तु दापयेत् ।
अभियुक्तं प्रयत्नेन तदर्थं दण्डमेव च ॥
नस्यैकस्य न सर्व्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत् ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमञ्च सः ॥
ज्वरातिसारविस्फोटगूढास्थिपरिपीडनम् ।
नेत्ररुक् गलरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते ॥
शिरोरुग्भुजभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणाम्” ॥
गलरोग इत्यत्र शूलरोग इति क्वचित् पाठः ।
द्विसप्ताहन्तु महाभियोगभवविषयम् । महाभियोगेष्वेतानीति प्रस्तुत्य चतुर्द्दशकादह इति याज्ञवल्क्याभिधानात् । मिताक्षराप्येवम् । यत्तु
“त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्वा द्वादशाहात् द्विसप्तकात् ।
वैकृतं यस्य दृश्येत पापकृत् स उदाहृतः” ॥
इति पितामहोक्तं तन्महाभियोगात् सारस्वद्व्यादर्व्वाचीन द्रव्यं त्रिधा विभज्य त्रिरात्रादिपक्षत्रयव्यवस्थापनीयमिति मिताक्षरा । तथा ।
“भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम् ।
समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ॥
दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च शस्त्रोपजीविनः ।
भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तत्र पाययेत् ॥
दुर्गायाः स्नापयेच्छूलमादित्यस्य च मण्डलम् ।
अन्येषामपि देवानां स्नापयेदायुधानि च ॥
अत्र, स्वल्पापराधे देवानां स्नापयित्वायुधोदकम् ।
पाय्यो विकारे चाशुद्धो नियम्य शुचिरन्यथा” ॥
इति कात्यायनोक्तविशेषान्महापराधे देवस्नानोदकमिति विषयभेदः । रत्नाकरोऽप्येवम् । मण्डलञ्चोमेति व्यवहारदीपिका । तथा विष्णुः । उग्रान् देवान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकप्रसृतित्रयं पिबेत् । इदं मया न कृतमिति व्याहरन्देवतामुख इति । एतदनुसारादेवान्यत्र प्रतिज्ञा प्रागुक्ता । तत्र क्रमः । प्राड्विवाको गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे धर्म्मावाहनादिसर्व्वदेवतापूजा हवनान्तां निर्व्वर्त्य दक्षिणां दत्त्वा सम्यक् प्रतिष्ठाप्य शोध्यं शिरसि निधाय यथाविहितं देवं सम्पूज्य तत्स्नानोदकमानीय ।
“ॐ तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यन्तु निर्म्मितम् ।
शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनान्तथा ।
अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे” ॥
इत्याभ्यामभिमन्त्र्य गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे स्थितं सोपवासं स्नातार्द्रवाससमादित्याभिमुखं ॐ सत्येन मामभिरक्षस्व वरुणेत्यनेन शोध्यं पठितेनाभिमन्त्रितं प्रसृतित्रयं जलं पाययेत् । ततो यदि अवधिकालाभ्यन्तरे रोगपीड़ा न भवति तदा शुद्ध इति । ततो दक्षिणा देया । इति दिव्यतत्त्वम् ॥

कोषफलं, क्ली, (कोषे फलमस्य ।) कक्कोलम् । तच्च कर्पूरतुल्यगन्धद्रव्यविशेषः । इत्यमरटीकायां रमानाथ सारसुन्दरी च ॥

कोषफलः, पुं, (कोषे फलमस्य ।) घोषकलता । इति जटाधरः ॥

कोषफला, स्त्री, (कोषफल + अजादित्वात् टाप् ।) पीतघोषा । इति रत्नमाला ॥ तालव्यमध्यापीयम् ॥ (घोषकशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)

कोषला, स्त्री, (कुष् + वृषादित्वात् कलप्रत्ययः बाहुलकात् गुणः पृषोदरात् षकारादेशः ।) अयोध्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (सा च सरयूतटस्था राजधानी । यथा, मार्कण्डेये । ८ । २१९ ।
“मच्छोकमग्नमनसः कोषलानगरे जनाः ।
तिष्ठन्ति तानपोह्याद्य कथं यास्याम्यहं दिवम्” ॥
परन्तु कोषलदेशो द्विविधः प्राच्योत्तरभेदेन । तत्रायोध्यायुक्तदेशस्योत्तरकोषलत्वम् । यथा, रघुवंशे । ९ । १ ।
“पितुरनन्तरमुत्तरकोषलान्
समधिगम्य समाधिजितेन्द्रियः ।
दशरथः प्रशशास महारथो
यमवतामवतां च धुरि स्थितः” ॥
प्राच्यकोषलन्तु राममातामहस्य । तस्य राजा अभिजनो वा अञ् वञ् तस्य लुक् । तद्देशवासिनि । यथा, महाभारते । २ । ३१ । १२ ।
“स विजित्य दुराधर्षं भीष्मकं माद्रिनन्दन ।
कोषलाधिपतिञ्चैव तथा वेण्वातटाधिपम् ।
कान्तारकांश्च समरे तथा प्राक्कोषलान् नृपान्” ॥)

कोषवृद्धिः, स्त्री, (कोषस्य अण्डकोषस्य वृद्धिः ।) कुरण्डः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कोषस्य वृद्धिरिति विग्रहे अर्थसञ्चयवृद्धिः ॥)

कोषशायिका, स्त्री, (कोषे पिधानमध्ये शेते तिष्ठतीत्यर्थः । कोष + शी + कर्त्तरि ण्वुल् ततष्टाप् अत इत्वम् ।) क्षुरिका । इति जटाधरः ॥

कोषातकः, पुं, (कोषाकारं अतति प्राप्नोतीति । कोष + अत + ण्वुल् ।) केशः । इति जटाधरः ॥ (कोषं गच्छति प्राप्नोति आनामाकरत्वात् । वेदकठशाखाविशेषः ॥)

कोषातकी, स्त्री, (कोषातक + गौरादित्वात् ङीष् ।) घोषालता । अस्याः फलगुणः । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । पक्वफलगुणः । आमाशयशुद्धिकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (इयमेव क्वचित् राजपूर्व्वा कोषातकीति च ख्याता । यथा, भावप्रकाशे ।
“धामार्गवः पीतपुष्पा जालिनी कृतवेधना ।
राजकोषातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला ॥

राजकोषातकी प्रीता मधुरा कफवातला ।
पित्तघ्नी दीपनी श्वासज्वरकासकृमिप्रणुत्" ॥
अस्या व्यवहारो यत्र तद्यथा,—
"कोषातकीनां स्वरसेन नस्यं
तुम्बग्रास्तु वा पिप्पलिसंयुतेन ।
तैलेन वारिस्थभवेन कुर्य्या-
द्धयोपकुल्ये सह माक्षिकेण" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे गलगण्डाद्यधिकारे ॥)
ज्योत्स्निका । झिङ्गा इति भाषा । ज्योत्स्नावती रात्रिः । इत्यमरभरतौ ॥ तालव्यमध्यापीयम् ॥
कोषाम्रं, क्ली, (कोषे आम्रफलमिव ।) फलविशेषः । केचोड़ा इति भाषा । अस्य गुणाः । कफवायुनाशित्वम् । अग्निदीपनत्वम् । मलवद्धताकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते । यथा, भावप्रकाशे ।
"कोषाम्रः कुष्ठशोथास्रपित्तव्रणकफापहः ।
तत्फलं ग्राहि वातघ्नमम्लोष्णं गुरु पित्तलम् ।
पक्वन्तु दीपनं रुच्यं लघूष्णं कफवातहृत्" ॥)
तालव्यमध्यमपीदम् ॥
कोषी, स्त्री, (कुष्+अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) पादुका । इति शब्दरत्नावली ॥ शुङ्गा । इति तालव्यान्ते हेमचन्द्रः ॥ शस्येर शुँया इति भाषा ॥
कोषी, [न्] पुं, (कोषोऽस्त्यस्य इति इनिः ।) आम्रवृक्षः । इति शब्दमाला ॥
कोष्ठः, पुं, (कुष् + निष्कर्षे + "उषिकुषिगर्तिभ्यस्थन्" । उणां । २ । ४ । इति थन् ।) कुसूलः । (यथा, महाभारते । २ । ५ । ६८ ।
"कच्चित् कोषश्च कोष्ठश्च वाहनं द्वारमायुधम् ।
आयश्च कृतकल्याणैस्तव भक्तैरनुष्ठितः" ॥)
गृहमध्यम् । (यथा, भागवते । ६ । १० । १७ ।
"सा वानरेन्द्रबलरुद्धविहारकोष्ठ-
श्रीद्वारगोपुरसदोवलभीविटङ्का ॥)
कुक्षिमध्यम् । यथा, वैद्यके ।
"स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च ।
हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते" ॥
"कोष्ठः पुनरुच्यते महास्रोतः शरीरमध्यं महानिम्नमामपक्वाशयश्चेति पर्य्यायशब्दैस्तन्त्रे सरोगमार्ग आभ्यन्तरः" ॥ "वीसर्पश्वयथुगुल्मार्शो विद्रध्यादयः कोष्ठमार्गानुसारिणो भवन्ति रोगाः" ॥ इति चरके सूत्रस्थाने ११ अध्याये ॥ कोष्ठाङ्गानि यथा,—
"सप्तचाधाराः रक्तस्यास्य क्रमात् परे ।
कफाममिपित्तपक्वानां वायोर्मूत्रस्य च स्मृताः ॥
गर्भाशयोऽष्टमः स्त्रीणां पित्तपक्वाशयान्तरे ।
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोमफुप्फुसम्" ॥
इति च वाभटे शारीरस्थाने ३ अः ॥ पञ्चदश कोष्ठाङ्गानि तद्यथा, "नाभिश्च हृदयञ्च क्लोम च यकृच्च प्लीहा च वृक्कौ च वस्तिश्च पुरीषाधारश्चामाशयश्चेति पक्वाशयश्चोत्तरगुदञ्चाधरगुदञ्च क्षुद्रान्त्रञ्च स्थूलान्त्रञ्च वपावहनञ्चेति" । इति च चरके शारीरस्थाने ७ अध्याये ॥
उदरम् । यथा, भागवते । ६ । १८ । ५३ ।
"मतिं भार्य्यामतिष्ठेत ध्यायेत् कोष्ठगतञ्च तम्" ॥
नाभेरुपरिस्थितमग्निपूरपद्मम् । यथा, तत्रैव । ४ । २३ । १४ ।
"संपीड्य पायुं पार्ष्णिभ्यां वायुमुत्सारयन् शनैः ।
नाभ्यां कोष्ठेष्ववस्थाप्य हृदुरःकण्ठशीर्षणि" ॥
प्राकारः । यथा, भागवते । ४ । २८ । ५६ ।
"पञ्चारामं नवद्वारमेकपालं त्रिकोष्ठकम् ।
षट्कुलं पञ्चविपणं पञ्चप्रकृति स्त्रीधवम्" ॥
अत्र टीका चूर्णी त्रिकोष्ठकं त्रिप्राकारमित्याह ॥ तन्त्रोक्तमन्त्रदीक्षाप्रकरणे अकथहादिचक्रचतुःपार्श्वस्थितरेखाचतुष्कयुतस्थानभेदः ॥) आत्मीये त्रि । इति मेदिनी ॥
कोष्णं, क्ली, (कु ईषत् उष्णम् । कोः कादेशः ।) ईषदुष्णम् । तत्पर्य्यायः । कवोष्णम् २ मन्दोष्णम् ३ कदुष्णम् ४ । तद्वति त्रि । इत्यमरः । १ । ४ । ३५ ॥ (यथा, रघौ । १ । ८४ ।
"भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी मेध्येनावभृथादपि ।
प्रस्रवेणाभिवर्षन्ती वत्सालोकप्रवर्त्तिना" ॥)
कोहलः, पुं, (कोहयति विस्मापयतीति । कुहल विस्मापने + बाहुलकात् कलच् । पृषोदरात् गुणः ।) मद्यभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य गुणा यथा,—
"त्रिदोषो भेदनश्चैव कोहलो वदनप्रियः" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥ * ॥ कौ पृथिव्यां पार्थिवकोलाहलेन सह हलति स्पर्द्धते पृषोदरात् चोत्वं ।) वाद्यभेदः । नाट्यशास्त्रप्रवक्ता मुनिविशेषः । इति मेदिनी ॥ (अयमेव सर्पसत्रे सदस्य आसीत् । यथा, महाभारते । १ । ५३ । ८ ।
"कोहलो देवशर्म्माच मौद्गल्यः समसौरभः" ॥)
कौकृत्यं, क्ली, (कुत्सितं अज्ञानजन्यं कृत्यं कार्य्यम् । तस्मात् भवमित्यण् ।) अनुतापः ॥ (स्वार्थे अण् ।) अयुक्तकरणम् । इति मेदिनी ॥
कौक्कुटिकः, पुं, (कुक्कुटवद्दम्भेन विहरति । यद्वा, कुक्कुटीं मायां कामचर्य्यादिकं वा पादविक्षेपस्थानञ्च पश्यति इति । "संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति" । ४ । ४ । ४६ । इति ठक् ।) दाम्भिकः । अदूरेरितेक्षणः । कीटादिवधभीत्या संयतचक्षुः पादनिक्षेपदेशदर्शी भिक्षुः । इत्यमरभरतौ ॥ अदूरदर्शनशीलः । इति सारसुन्दरी ॥
कौक्कुटिकन्दलः, पुं, (कुक्कुटस्य वह्निस्फुलिङ्गस्यायं इति इञ् कौक्कुटिः । कौक्कुटिरिव कन्दलः कपालो यस्य । अस्याग्निस्फुलिङ्गवत् चक्षुग्राह्यत्वात् भोगादौ च स्फुलिङ्गवत् दाहकत्वात्तथात्वम् ।) सर्पविशेषः । बोड़ासाप इति भाषा । तत्पर्य्यायः । माण्डपुष्पः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कौक्षेयकः, पुं, (कुक्षौ कोषे तिष्ठति इति ढकञ् ।) खड्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥
कौङ्कः, पुं, (कोङ्क + स्वार्थे अण् ।) देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ कोकण इति ख्यातः ॥
कौङ्कणः, पुं, (कोङ्कण + स्वार्थे अण् । ततः पृषोदरादित्वात् इकारः ।) कोङ्कणदेशः ॥ इति शब्दरत्नावली ॥
कौञ्चः, पुं, (क्रुञ्च एव स्वार्थे अण् । पृषोदरात् रलोपः ।) क्रौञ्चपर्व्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कौञ्जायनः, पुं, (कुञ्जस्य पुमपत्यम् । "गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च फञ्" । ४ । १ । ९८ । इति फञ् ।) कुञ्जस्य पुत्रादिः । इति । व्याकरणम् ॥
कौञ्जायनी, स्त्री, (कुञ्जस्यापत्यं स्त्री । "गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च फञ्" । ४ । १ । ९८ । इति फञ् । ततः स्त्रियां ङीष् ।) ब्राह्मणी । इति जटाधरः ॥ कुञ्जस्य स्त्र्यपत्यम् । इति मुग्धबोधम् ॥
कौञ्जायन्यः, पुं, ("गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च फञ्" । ४ । १ । ९८ । इति फञ् । ततः स्वार्थे ञ्य प्रत्ययः ।) कुञ्जस्य पुमपत्यम् । इति मुग्धबोधम् ॥
कौटः, पुं, (कुटे गिरौ भवः । "तत्र भवः" । ४ । ३ । ५३ । इत्यण् ।) कुटजवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्य गुणादयः कुटजशब्दे दर्शनीयाः ॥ कूटे मायायां भवः अण् । कपटसाक्षी ॥ कूट्यां वशीकृतमायायां भव इत्यण् । स्वाधीनतन्त्रः । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥)
कौटकिकः, त्रि, (कूटमेव इति स्वार्थे कन् । कूटकं मांसं पण्यमस्य इति ठञ् ।) मांसिकः । मांसविक्रेता । इति शब्दरत्नावली ॥
कौटजः, पुं, (कुटमेव कौटं स्वार्थे अण् । तत्र जायते इति । "अन्येभ्योऽपीति" । जनेर्डः ।) कुटजवृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (अस्य गुणादयः कुटजशब्दे ज्ञेयाः ॥)
कौटतक्षः, पुं, (कौटः स्वाधीनः स चासौ तक्षाचेति कर्म्मधारयः । "ग्रामकौटाभ्याञ्च तक्ष्णः" । ५ । ४ । ९५ । इति टच् ।) स्वकर्म्मजीवी स्वगृहस्थितोऽनधीनस्तक्षा । इत्यमरः । २ । १० । ९ ॥ स्वाधीन कुतर इति भाषा ॥
कौटल्यः, पुं, (कुटः घटः तं लान्ति कुटलाः कुलधान्याः तेषामपत्यं कौटल्यः । गर्गादिर्यञ् ।) वात्स्यायनमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥
कौटसाक्षी, [न्] पुं, कूटमेव कौटं स्वार्थे अण् । तादृशः साक्षी ।) मिथ्यासाक्षी इति मिताक्षरा ॥
कौटिकः, त्रि, (कूटेन मृगादिबन्धनयन्त्रेण चरति । "चरति" । ४ । ४ । ८ । इति ठक् ।) मांसविक्रेता । कषाइ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वैतंसिकः २ मांसिकः ३ । इत्यमरः । २ । १० । १४ ॥
कौटिलिकः, पुं, (कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः कर्म्मारनिर्म्मितलौहास्त्रविशेषश्च । तया हरति मृगान् अङ्गारान् वा । "अण् कुटिलिकायाः" । ४ । ४ । १८ । इत्यण् ।) व्याधः । लौहकारः । इति केचित् ॥
कौटिल्यं, क्ली, (कुटिलस्य भावः इति ष्यञ् ।) चाणक्यमूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुटिलता । यथा । "कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरतलेषु रागस्ते । काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयोर्वसति" ॥ इति काव्यप्रकाशः ॥
कौटुम्बिकः, पुं, (कुटुम्बे कुटुम्बभरणे प्रसृतः व्याप्त आसक्तो वा । कुटुम्ब + ठक् ।) कुटुम्बी । कुटुम्बविशिष्टः । कुटुम्बोऽस्यास्तीत्यर्थे ष्णिकप्रत्ययः । इति

धर्म्मोधमतम् । (यथा, श्रीमद्भागवते ।५।१३।८।
"पदे पदेऽभ्यन्तरवह्निनार्द्दित
कौटुम्बिकः क्रुध्यति वै जनाय" ।)

वक, त्रि, (कुद्रवस्य वापः । "तस्य वापः" । ५।
। ४५। इति ठञ् ।) कुद्रवपरिमितबीजवपन
योग्यक्षेत्रम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।

र, पु, (कुणपमिश्रधातुकं शरीरं यस्य वा त
दयितुं शीलमस्य । इत्यण् ।) राक्षसः । इत्य
८ । १ । १ । ६२ । (यथा, महाभारते । १।
३१ ।१४।

कौणपाः शृङ्गिणो वा न च देवासुरभञ्ज"।
।सुकिवंशोद्भवः सर्पविशेषः । यथा, महाभा
ते । १ । ५७ । ५ ।
पिच्छलः कौणपश्चक्रः कालवेगः प्रकालनः ।
हरण्यबाहुः शरणः कक्षकः कालदन्तकः ।
ते वासुकिजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाहने" ।)

पदन्त, पुं, (कौणपस्य दन्ता इव दन्ता यस्य ।)
।ष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

यङ्ग्य, पु, (कुण्डिनस्य स्वनामख्यातमुनिविशेषस्य
।ोत्रापत्यं इति । गर्गादित्वात् यञ् ।) कुण्डिन
।ुनिपुत्रः । तत्पर्य्यायः । विष्णुगुप्तः २ । इति
चकाण्डशेषः ।

ुक, क्ली, (कुतुक + प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण् ।
कुतुकस्य भाव इति युवादित्वात् अण् वा ।)
कुतूहलम् इत्यमरः ।१।७।३१। (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ५ । १६४ ।
'यकतु कौतुकोड्डीनां सभां चित्रार्पितामिव ।)
अभिलाषः । (यथा, कथासरित्सागरे ।
'पाश्यन्यात्तनृप तस्या लज्जाकौतुकयोर्हृदि ।
अभूदन्योन्यसम्मर्द्दो रथयन्त्र्यां गतागतम्" ।)
उत्सवः । (यथा, भागवते । ४ । ३ । १३ ।
"कथ सुताया पितृगेहकौतुकं
निशम्य देहः सुरवर्य्य नेङ्गते" ।)
नर्म्म । हर्षः । (यथा, भागवते । १ । १० । २५ ।
"इदम भूर्भगवता न्यासितोऽभवत् सतो ।
श्रीमद्भिरुत्पदन्यासैः सर्व्वतः कृतकौतुका" ।)
परम्परायातमङ्गलम् । विवाहसूत्रम् । (यथा,
कुमारे । ७ । २ ।
"वैवाहिकैः कौतुकसंविधानै-
र्गृहे गृहे व्यग्रपुरन्ध्रीवर्गम्" ।)
गीतादिभोगः । इति मेदिनी । गीतादि । भोग-
काल । इति हेमचन्द्रः ।

ौतूहल, क्ली, (कुतूहलस्य भावः कर्म्म वा युवादि
त्वात् अण् । यद्वा, कुतूहलमेव इति प्रज्ञाद्यण् ।)
कुतूहलम् । अपूर्व्ववस्तुदिदृक्षातिशयः । इत्य
मरः । १ । ७ । ३१ । (यथा, मार्कण्डेये । ८ । १ ।
"भवद्भिरिदमाख्यातं यथाप्रश्नमनुक्रमात् ।
महत् कौतूहलं मेऽस्ति हरिश्चन्द्रकथां प्रति" ।)

ौद्दालक, पुं, (कुं भूमिं दारयतीति । कुदारः ।
तेन आकलतीति टंक रचयो रैक्यात् ण्वुल् ।)
कुद्दालक तत आर्थे अण् ।) सर्व्वतश्चराति
पाटवं । न तु स्नेहो नीरसत्वात ।

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ।

कौद्रविकं, क्ली, (कोद्रवं तत् निमित्तमस्य इति
ठञ् ।) सौवर्च्चललवणम् । इति राजनिर्घण्टः ।

कौद्रवीण, त्रि, (कुत्सितं यथा तथा द्रवति इति ।
पृषोदरादि सिद्धे कोद्रवः कुत्सितधान्यभेदः तस्य
भवनं उत्पत्तिस्थानं । "धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्"।
५।२।१। इति खञ् ।) कोद्रवधान्योद्भवयोग्यक्षेत्रम्।
इत्यमरः ।२।९।८। कोदोर क्षेत इति भाषा ।

कौन्तिक, पुं, (कुन्तास्त्रेण प्रासेन युध्यते । कुन्तः
प्रासः प्रहरणमस्येति वा । ठञ् ।) प्रासिकः ।
प्रासास्त्रधारी योद्धा । इत्यमरः ।२।८।७०।

कौन्ती,स्त्री,(कुन्तिषु देशविशेषेषु भवा । "तत्रभवः"।
४ । ३ । ५३ । इति अण् । ततो ङीष ।) रेणुका
नामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ।
(अस्याः पर्य्याया यथा,—
"रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ।
भस्मगन्धा पाण्डुपुत्री स्मृता कौन्ती हरेणुका" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ।
पर्य्यायान्तरञ्च यथा,—
"हरेणु रेणुका कौन्ती ब्राह्मणी हैमगन्धिनी" ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् । गुणाश्चास्या रेणुका
शब्दे बोद्धव्याः ।)

कौन्तेय, पु, (कुन्त्या अपत्य इति ढक् ।) कुन्तीपुत्रः ।
स तु युधिष्ठिरादि । इति महाभारतम् ।
(यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ३ ।
"मा क्लैब्यं गच्छ कौन्तेय । नैतत्त्वय्युपपद्यते" ।)
अर्ज्जुनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

कौप, क्ली, (कूपे भवं कूपस्येदं वा इत्यण् ।) कूपोद
कम् । अस्य गुणाः यथा,—
"कौपं पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हिमं लघु ।
तत्तु क्षारं कफवातघ्नं दीपनं पित्तकृत् परम्" ।
इति भावप्रकाशः । (सुश्रुतोक्ता गुणा यथा,—
"सक्षारं पित्तलं कौपं श्लेष्मघ्नं दीपनं लघु" ।
कौपसलिलसेवने कालनिर्द्देशः । यथा, तत्रैव ।
"वसन्ते कौपं माक्षवं वा ग्रीष्मेऽप्येवम्" ।)

कौपीन, क्ली, (कूपपतनमर्हतीति । "छन्दोगौक्थिकयाज्ञिक...
...कार्य्ययोः" । ५ । २ । २० । इति साधु ।)
पापम् । तत्साधनत्वात तदङ्गोप्यत्वात् पुरुषचि
ह्नमपि । तत्सम्बन्धात् तदाच्छादनमपि । इति सि
द्धान्तकौमुदी । अकार्य्यम् । गुह्यदेशः । इत्यमरः ।
चीरम् । इति मेदिनी । तत्तु मेखलाबद्धपरिधेय
वस्त्रखण्डम् । कपिनी इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
कच्छा २ कच्छटिका ३ कक्षा ४ घटी ५ । इति
त्रिकाण्डशेषः । (यथा, भागवते । ७ । १३ । २ ।
"बिभृयाद्यद्यसौ वासः कौपीनाच्छादनं परम्" ।)

कौमोदकी, स्त्री, (कौमोदकी इति पृषोदरादित्वात्
मध्य पतनम् ।) कौमोदकी । इति भरतो द्विरूप
कोषश्च ।

कौमार, क्ली, (कुमारस्य कर्म्म भावो वा । वयोवचन
त्वादण् ।) कुमारावस्था ।
("कालः कु पृथिवीं यद्वा मारयेत तत्कुमारकः ।
इति प्रमाहतो विद्धि कौमारं प्रागवाङ्गतः" ।

इत्युक्तावधिके "कौमारं पञ्चमावधि" । इत्यन्ते
वयोवस्थाभेदे। सा तु जन्मावधिपञ्चमवर्षपर्य्यन्ता।
इत्यर्थः ।) तन्त्रमते षोडशवर्षपर्य्यन्ता । (यथा,
भगवद्गीतायाम् । २ । १३ ।
"देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति" ।
पु, कुमारस्य सनत्कुमारस्य इदं अण् सृष्टिभेदः ।
यथा, "कौमारं आर्षं प्राजापत्यो मानव इत्यादि
सर्गनामानि" । इति श्रीधरः । तथा च भाग
वते । १ । ३ । ६ ।
"स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः ।
चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्य्यमखण्डितम्" ।)
तद्वति पु, स्त्री । इति शब्दमाला । अपूर्व्वपति
कुमारीं पतिरुपयन् "कौमारापूर्व्ववचने । ४ ।
२ । १३ । इति द्वितीयान्तादुपयन्तर्य्यर्थे अण्प्रत्य
येन साधुः । अपूर्व्वपतिकुमारीपतिः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ।)

कौमारी, स्त्री, मातृकाविशेषः । सा तु कार्त्तिकेय
शक्तिः । इति शब्दमाला । यथा,—
"कौमारी शक्तिहस्ता च मयूरवरवाहना ।
योद्धुमभ्याययौ दैत्यानम्बिका गुहरूपिणी" ।
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये । ८२ । १६ ।
(अपूर्व्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना । "कौमारा
पूर्व्ववचने" । ४ । २ । १३ । इति स्वार्थे अण्
प्रत्ययेन साधु ततो ङीष । अपूर्व्वभार्य्याकुमार
पत्नी । यथा, भट्टौ । ७ । ९० ।
"उपकम्पग्राममपश्यन्त कौमारीं पततामरः" ।)
पञ्चमवर्षीया बालिका । कौमारी अवस्था । यथा,
भागवते । ३ । २ । २८ ।
"कौमारीं दर्शयंश्चेष्टां प्रेक्षणीयां व्रजौकसाम्" ।)
वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ।

कौमुद, पुं, (कौ पृथिव्यां मोदन्ते जना यस्मिन् ।
मुद + कः । सप्तम्या अलुक् ।) कार्त्तिकमासः ।
इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, महाभारते ।
"एतैरन्यैश्च राजेन्द्रैः पुरा मांसं न भक्षितम् ।
शारदं कौमुदं मासं ततस्ते स्वर्गमाप्नुयुः ।
कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिपः ।
वर्ज्जयेत् सर्व्वमांसानि धर्म्मो ह्यत्र विधीयते" ।

कौमुदिका, स्त्री, (कौमुदी + स्वार्थे कन् ततः
ह्रस्वः टाप् च ।) उमासखीविशेषः । इति शब्द
माला । (स्वार्थे कन् ह्रस्वः टाप् च । ज्योत्स्ना ।
त्रि, चतुरर्थ्यां कुमुदादित्वात् ठञ् । कौमुदिकः ।
कुमुदाख्यपर्व्वतसन्निकृष्टदेशविशेषः ।)

कौमुदी,स्त्री,(कुमुदस्य इयं प्रकाशकत्वात् "तस्येदं"।
४ । ३ । १२० । इत्यण् ततो ङीप् ।) ज्योत्स्ना ।
इत्यमरः । १ । ३ । १६ । (यथा, कुमारे । ४ ३३ ।
"शशिना सह याति कौमुदी ।
सह मेघेन तडित्प्रलीयते ।
प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति
प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि" ।)
उत्सवः । इति धरणी । (यथा, महाभारते १३
पर्व्वणि ।

"चकासकौमुदीवेव चक्रतुः सार्व्वकामिकीम्" ॥
कौमुदस्य कार्त्तिकमासस्य इयं "तस्येदम्" । ४ । ३ । १२० । इति अण् । ततो ङीप् । यदुक्तम् ।
"कुशब्देन मही ज्ञेया मुद हर्षे ततो द्वयम् ।
धातुज्ञैर्नियमैश्चैव तेन सा कौमुदी स्मृता" ॥)
कार्त्तिकोत्सवः । स तु कार्त्तिकीपूर्णिमायां कार्त्तव्यः ॥ इति त्रिकाण्डशेषः । कार्त्तिकीपूर्णिमा ॥ आश्विनीपूर्णिमा । इति शब्दरत्नावली । (यथा,—
"आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि ।
कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये" ॥
दीपोत्सवतिथिः । यथा, रघुप्रभृतिटीकाकृन्मल्लिनाथधृतभविष्योत्तरवचनम् ।
"कौ मोदन्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी स्मृता" ॥
कुमुदान्येव कौमुदी । सुदी वा चान्दुया इति भाषा ॥)

कौमुदीचारः, पुं स्त्री, (कौमुद्याः ज्योत्स्नायाः चारः प्राशस्त्यमत्र समये ।) कोजागरपूर्णिमा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौमुदीपतिः, पुं, (कौमुद्याः ज्योत्स्नायाः पतिः ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

कौमुदीवृक्षः, पुं, (कौमुद्याः इव प्रकाशिकायाः दीपशिखाया वृक्ष इवाधारः ।) दीपवृक्षः । इति हारावली ॥ दीपगाछा पिलसुज इत्यादि भाषा ॥

कौमोदकी, स्त्री, (कोः पृथिव्याः पालकत्वात् मोदकः । कुमोदको विष्णुः । तस्येयं इत्यण् ततो ङीप् ।) विष्णुगदा । इत्यमरः । १ । १ । ३० ॥ (यथा, भागवते । ८ । ४ । १९ ।
"श्रीवत्सं कौस्तुभं मालां गदां कौमोदकीं मम" ॥)

कौमोदी, स्त्री, (कुं पृथ्वीं मोदयति नन्दयतीति । कुमोदः विष्णुः तस्येयं इति अण् ततो ङीप् ।) विष्णुगदा । इति शब्दरत्नावली ॥

कौरवः, पुं स्त्री, (कुरोरपत्यमिति अण् । कुरोरयं इति कच्छादित्वादण् वा । कुरुराजसन्ततिः । इति महाभारतम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । द्रुपदशासने १३९ । १६ ।
"तमुद्यतं रथेनैकमाशुकारिणमाहवे ।
अनेकमिव सन्त्रासान्मेनिरे तत्र कौरवाः" ॥
कुरुसम्बन्धिदेशः । यथा, मेघदूते । ५० ।
"क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद्भजेथाः" ॥
स्त्रियां ङीप् कौरवी कुरुसम्बन्धिनीत्यर्थः । यथा, महाभारते । १ । १३०१ । १५ ।
"द्रुपदः कौरवान् दृष्ट्वा प्राधावत समन्ततः ।
शरजालेन महता मोहयन् कौरवीं चमूम्" ॥)

कौरव्यः, पुं, (कुरोरपत्यम् । "कुर्व्वादिभ्यो ण्यः" । ४ । १ । १५१ । इति ण्यः ।) कौरवः । (यथा, महाभारते । ३ । २३२ । ५५ ।
"अनिशायां निशायाश्च सहायाः क्षुत्पिपासयोः ।
आराधयन्त्याः कौरव्यांस्तुल्या रात्रिरहश्च मे" ॥
कौरव्याः ब्राह्मणाः कुरुसम्बन्धिनो ब्राह्मणा इत्यर्थः । क्षत्रिये तु । "कुर्व्वादिभ्यो ण्यः" । ४ । १ । १७२ । इति ण्ये कृते तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियामिति बहुत्वे लुकि कुरव इति बोध्यम् ॥
नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । १३-१४ ।
"कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च शङ्खपिण्डश्च वीर्य्यवान् ।
विरजाश्च सुबाहुश्च शालिपिण्डश्च वीर्य्यवान्" ॥)

कौर्प्यः, पुं, वृश्चिकराशिः । यथा, दीपिकायाम् ।
"क्रियतावुरिजित्तमकुलीरलेयपाथेयपकौर्प्याख्याः ।
तौक्षिक आकोकेरो हृद्रोगश्चान्त्यभं चेत्थम्" ॥)

कौलः, त्रि, (कुले सत्कुले भव इत्यण् ।) सत्कुलोद्भवः । तत्पर्य्यायः । आन्दयिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कुले कुलाचारे रतः कुलं कुलतत्त्वं वेत्ति वा इत्यण् ।) दिव्यवीरपशुभावत्रयान्तर्गतदिव्यभावरतः । स तु ब्रह्मज्ञानी । तद्यथा,—
"दिव्यभावरतः कौलः सर्व्वत्र समदर्शनः" ॥
इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥
"पशोर्वै ब्राह्मणत्वमन्त्रः पशुरेव न संशयः ।
वीराद्ब्रह्मगुर्व्वादिः कौलाच्च ब्रह्मविद्भवेत्" ॥ इति महानीलतन्त्रम् ॥ (कुलमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । कुलाचारतत्त्वविधिप्रतिषेधोपदेशसाध्यसाधनव्यापारविशिष्टकुलोपनिषदादिग्रन्थविशेषः ॥)

कौलकेयः, त्रि, (कुले सत्कुले भव इति ढक् कुक् च ।) सत्कुलोद्भवः । (कुलटायाः अपत्यं इति ढक् । पृषोदरात् ततः साधु ।) असतीपुत्रे, पुं । इति शब्दरत्नावली ॥

कौलटिनेयः, पुं स्त्री, (कुलटाया अपत्यं । "कुलटाया वा" । ४ । १ । १२७ । इति । इनङ् । स्त्रीभ्यो ढक् ।) असतीसुतः । तत्पर्य्यायः । कौलटेयः २ । इत्यमरः ॥ कौलटेरः ३ । इति तट्टीकासारसुन्दरी । २ । ६ । २७ ॥ सती या भिक्षार्थं कुलानि गृहाणि अटति न तु जारार्थं सापि कुलटा तत्पुत्रोऽपि ॥

कौलटेयः, पुं, स्त्री, (कुलटायाः असत्याः अपत्यं इति ढक् ।) कौलटिनेयः । असतीसुतः । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥ (कुलानि गृहाणि भिक्षार्थं अटति या सती सापि कुलटा । तस्या अपत्येऽपि इति कश्चित् ॥ स्त्रियां ङीप् कौलटेयी ॥)

कौलटेरः, पुं स्त्री, (कुलानि गृहाणि व्यभिचारार्थं अटति सा कुलटा । तस्याः असत्याः अपत्यम् । "क्षुद्राभ्यो वा" । ४ । १ । १३१ । इति ढ्रक् ।) असतीसुतः । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥ कौलटिनेयः । इति सारसुन्दरी । (कुलानि गृहाणि भिक्षार्थमटति या सती सापि कुलटा तस्या अपत्येऽपि । इति कश्चित् । स्त्रियां ङीप् कौलटेरी ॥)

कौलत्थीनं त्रि, (कुलत्थस्य कुलत्थाख्यकलायविशेषस्य भवनं क्षेत्रं वा इति । "धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्" । ५ । २ । १ । इति । खञ् ।) कुलत्थकलायोद्भवक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कौलवः, पुं, ववाद्येकादशान्तर्गततृतीयकरणम् । तत्र जातस्य फलं यथा,—
"वाग्मी विनीतो नितरां स्वतन्त्रः
प्रागल्भ्ययुक्तो मनुजो महौजाः ।
सुसम्मतः स्यादिदुषां हतघ्न-
स्त्वेव् कौलवाख्यं करणं प्रसूतौ" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

कौलिकः, पुं, (कुलं सूत्रादिकं वयति वस्त्रत्वेनावरणादियां आपादयतीति । ठक् ।) तन्तुवायः । इति शब्दमाला ॥ (कु कुत्सितं अधन्याचारं लातीति । कुलः दुःशीलः ततः स्वार्थे ठक् ।) पाषण्डः । इति त्रिकाण्डशेषः । (कुलादागतमिति ठक् ।) कुलपरम्परायाते, त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।
"वर्जयेत् कौलिकाकारं मित्रं प्राज्ञतरो नरः" ॥
कुले कुलागमे कुलतन्त्रे शिवोक्तशास्त्रे इति यावत् सिद्धः इति ठक् । कुलतन्त्रज्ञः ॥ कौलं कुलधर्म्मं प्रवर्त्तयति तत्त्वज्ञानं शिष्यपरम्परोपदेशेन विस्तारयति इति ठक् । कुलधर्म्मप्रवर्त्तकः शिवः ॥ कुलं कुलाचारः प्रयोजनमस्य इति ठक् । महातत्त्वज्ञः । यथा, श्रुतौ । "शम्भुः कौलिकः" ॥)

कौलीनं, क्ली, (कौ पृथिव्यां लीनम् । भूलीनपदार्थानामिव स्वेषामप्रकाशतया तथात्वम् ।) गुह्यम् । जन्यम् । कुकर्म्म । (कुलीनस्य भावः । युवादित्वादण् ।) कुलीनत्वम् । (यथा, रामायणे ।
"सदस्य इव मर्यादां कौलीनं नाभ्यवर्त्तत" ॥)
पश्वहिपक्षिणां युद्धम् । इति मेदिनी ॥ कौलेयकः । इति विश्वः ॥ (गौ भावे क्तः तस्य नत्वम् । लीनं नयः । कौ पृथिव्यां लीनं भयो यस्मात् । कुलीनभूमिगवमर्हतीति अण् वा ।) लोकवादः । इत्यमरः । ३ । ३ । ११६ ।
(यथा, रघौ । १४ । ८४ ।
"कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता
न तेन वैदेहसुता मनस्तः" ॥
निन्दा । यथा, तत्रैव । १४ । ३६ ।
"कौलीनमात्माश्रयमाचचक्षे
तेभ्यः पुनश्चेदमुवाच वाक्यम्" ॥)

कौलीरा, स्त्री, (कुलीरः कर्कटः तच्छृङ्गाकारोऽस्त्यस्या इत्यण् । ततष्टाप् ।) कर्कटशृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्कटशृङ्गीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कौलेयः, त्रि, (कुले सत्कुले भवः इति बाहुलकात् ढक् ।) कुलीनः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

कौलेयकः, पुं, (कुले भवः । "कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु" । ४ । २ । ९६ । इति ढकञ् ।) कुक्कुरः । इत्यमरः । २ । १० । २१ ॥ (कुलस्यापत्यम् । "अपूर्व्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ" । ४ । १ । १४० । इति ढकञ् ।) कुलीने त्रि । इति मेदिनी ॥

कौल्माषीणं, त्रि, (कुल्माषाणां धान्यकुलत्थादीनां भवनं क्षेत्रं इति खञ् ।) कुल्माषधान्योद्भवक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कौल्यः, त्रि, (कुले सत्कुले भवः बाहुलकात् यञ् ।) कुलीनः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

कौवलं, क्ली, (कुवलमेव इति । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अणः ।) कुवलम् । कोलिफलम् । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

कौवेरं, क्ली, (कुवेरो अधिष्ठात्री देवताऽस्य इत्यण् ।) कुष्ठम् । कुड़ इति भाषा । इति शब्दरत्नावली ॥ (कुवेरस्य इदं इत्यण् ।) कुवेरसम्बन्धिनि तत्कार्य्ये च त्रि । यथा, मार्कण्डेये । ७५ । २ ।

"कौवेरमथ याम्यञ्च वरुणं वज्रिणञ्च"।
कौवेरी, स्त्री, (कुवेरः अधिष्ठात्री देवता अस्या इत्यण्। ततो ङीप्) उत्तरा दिक्। यथा,—
"दिग्विभागे तु कौवेरी दिक् स्थिता प्रतिदायिनी"।
इति तिथ्यादितत्त्वम्। कुवेरपत्नी च।
कौश, क्ली, (कुशा प्राचुर्य्येण भूमा यत्र सन्त्यत्र इत्यण्।) कान्यकुब्जदेशः। इति हेमचन्द्रः। (कुश + स्वार्थे अण्। कुशद्वीपः। यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ।
"शाकं ततः शाल्मलमत्र कौशम्"।
कोषे भवम्। कृमिकोषोद्भवं पट्टवस्त्रम्। यथा, भागवते। ३। ४। ७।
"दोर्भिश्चतुर्भिर्विदितं पीतकौशाम्बरेण च"।
एतदुपलक्षितं कृष्णं ददर्शेत्यन्वयः।
कुशस्येदं तद्विकारो वा अण्। कुशमयम्। कुश सम्बन्धि वा। यथा, महाभारते। १३। १९। २९।
"तत्र वासाय शयने कौशे सुखमुवास ह"।
स्त्रियां ङीप्। कौशी। तत्रैव। १३। ५४। २१।
"कौशीं शय्यां समासीनं जपमानं महाव्रतम्"।)
कौशल, क्ली, (कुशलस्य भावः कर्म्म वा इति। युवादित्वात् अण्।) कुशलता। यथा,—
"न यातिकर्कशः शान्तः न यातिललितः शुचिः।
एकत्र कार्य्ये व्याख्यातुस्तावदेव कौशलं कवेः"।
इति अमरशतकटीका। (नपुंसकम्। यथा, भागवते। १। १६। ७७।
"सतत्त्वा कौशलं कान्तिर्धैर्य्यं मार्द्दवमेव च"।
कुशलमेव इति। स्वार्थे अण्। मङ्गलम्। यथा, तत्रैव। ३। १। १२।
"स एष दोषः पुरुषद्विडास्ते
गृहान् प्रविष्टो यमपत्यमत्या।
पुष्णासि कृष्णाद्विमुखो गतश्री-
स्त्यजाश्वशैवं कुलकौशलाय"।
चातुर्य्यम्। यथा, भगवद्गीतायाम्। २। ५०।
"तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्म्मसु कौशलम्"।)
कौशलिका, स्त्री, (कुशलाय मङ्गलाय हिता। इति ठक् टाप् च।) प्राभृतकम्। इति हारावली। नजर इति भाषा। (कुशलस्य पृच्छा इति ठक् टाप् च। कुशलप्रश्नः।)
कौशली, स्त्री, (कुशलस्य पृच्छा कुशलाय दीयते वा। अण् ततो ङीप्।) कुशलप्रश्नः। प्राभृतम्। इति त्रिकाण्डशेषः।
कौशलेय, पुं, (कौशल्यायाः अपत्यं पुमान् इति ढक्। यलोपश्च।) श्रीरामः। इति शब्दरत्नावली। (यथा, रामायणे।
उज्जहार पितुर्देवो यथा तु निक्षिप्तं मनः।
कौमारं दाशरथिर्विरराज कौशलेयः प्रतापवान्।)
कौशल्या, स्त्री, (कोशलस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री। कोशल + ञ्यङ्। यद्वा, कुशलैव स्वार्थे ष्यञ्।) श्रीरामचन्द्रमाता। सा तु कोशलराजकन्या दशरथपत्नी च। इति शब्दरत्नावली। (यथा, रामायणे। १। १६। २६।
"विशुद्धभावं प्रददौ कौशल्यायै महायशाः"।
कोशले भवः। तद्देशाधिपतिस्त्री वा। कोशल देशीया। अत्र बहुवचनम्।
यथा, महाभारते। ६। ९। ४०।
"मत्स्या कुशट्टा कौशल्या कुन्तयः काशिकोशलाः"।
कुशलस्य भावः कर्म्म वा कुशलमेव वा इति ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। कुशलत्वे, क्ली। यथा, महाभारते। ३। ४४। ३०।
"दृष्ट्वा कौशल्यमन्योन्यं रथेष्वेवावतस्थिरे"।)
कौशल्यानन्दन, पुं, (कौशल्यायाः दशरथपत्न्या नन्दनः पुत्रः।) श्रीरामः। इति शब्दरत्नावली।
कौशल्यायनि, पुं, (कौशल्याया अपत्यं। "कौशल्य कार्म्मार्य्याभ्याञ्च"। ४। १। १५५। इति फिञ्। फस्यायनादेशः।) श्रीरामः। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा, भट्टौ। ७। ९०।
"म्रियामहे न गच्छाम कौशल्यायनिवल्लभाम्।
उपलम्भामपश्यन्त कौमारीं पततां वर!")
कौशाम्बी, स्त्री, (राज्ञः कुशस्य पुत्रेण स्वनामप्रसिद्धेन कुशाम्बेन निर्वृत्ता या। "तेन निर्वृत्तम्"। ४।२।६८। इति अण् ततो ङीप्।) देशविशेषः। तत्पर्य्यायः। वत्सपत्तनम् २। इति हेमचन्द्रः। (यथा, रामायणे। १। ३२। ५।
("कुशाम्बस्तु महातेजाः कौशाम्बीमकरोत्पुरीम्"।
सा तु गौड़देशान्तर्गतमगधराजभूमिगता नगरी तत्र चाणक्येन चन्द्रगुप्तादिसमये कुसुमपुरी व्याख्या प्रदत्ता इदानीं सैव पुरी पाटलीपुत्रनगरी पाटना इति भाषायां प्रसिद्धा जाता। यथा, कथासरित्सागरे।"अस्ति वत्स इति ख्यातो देशः। इत्युपक्रम्य कौशाम्बी नाम तत्रास्ति मध्यभागे महापुरी" इत्युक्तम्।)
कौशिक, पुं, (कुशिकस्यापत्यम् ऋष्यण्। कुशिके तद्वंशे भवो वा इत्यण्।) इन्द्रः। (अयं हि सप्तर्षिषु कुशिकराजस्य प्रभावं विचार्य्य साक्षात् तत्पुत्रतामङ्गीचकार।
यथा, हरिवंशे। २७। १२ १६।
"कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमं विभुः।
लभेयमिति स शक्रस्त्रासादभ्येत्य जज्ञिवान्।
पूर्णे वर्षसहस्रे वै तन्तु शक्रो ह्यपश्यत।
अत्युग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः।
समर्थं पुत्रजनने स्वमेवांशमवासयत्।
पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः।
स गाधिरभवद्राजा मघवान् कौशिकः स्वयम्"।
यद्वा तु देवेन्द्रस्य जन्मकाले कुशाहतत्वात् कौशिकत्वमिति। कुशेन हृत इति ठञ्।
यथा, हरिवंशे। २२९। २—३।
"स वशी कवचो जिष्णुरदितामभिजज्ञिवान्।
ससृजे यज्ञभागो द्युतिमान् यथा कोऽधर्म्मे रतः।
जातमात्रस्तु भगवान् अदित्या स कुशैर्वृतः।
तदाप्रभृति देवेशः कौशिकत्वमुपागतः"।)
गुग्गुलुः। उलूकः। व्यालग्राही। इत्यमरः। ३। ३। १३। नकुलः। कोषज्ञः। (मगधराजजरासन्धस्य सेनापतिर्हंसनामा नरपतिरपि कौशिकनाम्ना विख्यात आसीत्। यथा, महाभारते। २। जरासन्धवधपर्व्वणि। २२। ३१ ३२।
"स तु सेनापती राजा सस्मार भरतर्षभ।
कौशिकं चित्रसेनञ्च तस्मिन् युद्ध उपस्थिते।
ययोस्तु नामनी राजन्! हंसेति डिम्भकेति च।
पूर्व्वं सङ्कथिते पुम्भिर्नृलोके लोकसत्कृते"।
कुशिकस्य गोत्रापत्यं इति विग्रहः। कुशिकस्य पुत्रो गाधिस्तत्पुत्रो विश्वामित्रोऽपि कुशिकवंशजातत्वात् कौशिकः।) विश्वामित्रमुनिः। इति मेदिनी। (यथा, रामायणे। १। २१। १।
"तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपर्य्याकुलाक्षरम्।
समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिम्"।
पुरुवंशीयनृपविशेषः। यथा, हरिवंशे।
"प्रतिष्ठायास्तु द्वौ पुत्रौ पैप्पलादिश्च कौशिकः"।
कोशं करोतीति। कोश + ठक्। ठञ् वा बाहुलकात्।) कोषकारः। इति शब्दरत्नावली। शृङ्गाररसः। इति त्रिकाण्डशेषः। मज्जा। इति हेमचन्द्रः। अश्वकर्णवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। (कोशात् कृमिकोशाज्जातम्। कृमिकोषोद्भवे, त्रि। यथा, महाभारते। २। २०। १४।
"या त्वाहं कौशिकैर्वस्त्रैः शुभैराच्छादिता पुरा।
दृष्टवत्यसि राजेन्द्र! तां त्वा पश्यामि चैलिनम्"।)
कौशिकप्रिय, पुं, (कौशिकस्य कुशिकपौत्रस्य राजर्षेः विश्वामित्रस्य प्रियः।) श्रीरामः। इति शब्दरत्नावली।
कौशिकफल, पुं, (कौशिकं कोषगतं फलमस्य।) नारिकेलवृक्षः। इति शब्दरत्नावली।
कौशिका, स्त्री, (कोश एव स्वार्थे कः ततोऽण् ततः टाप् अत इत्वञ्च।) चषकम्। पानभाजनम्। इति हेमचन्द्रः।
कौशिकात्मज, पुं, (कौशिकस्य इन्द्रस्य आत्मजः। जयन्तः। पाण्डुराजपत्न्यां कुन्त्यां इन्द्रौरसजातत्वात् अर्ज्जुनस्यापि तथात्वम्।) अर्ज्जुनः। इति शब्दमाला। (अस्य जन्मविवरणं यथा, महाभारते। १। १२३। ३२।
"एवमुक्ता ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी।
अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्ज्जुनम्"।
कौशिकस्य विश्वामित्रस्य आत्मजः। इति विग्रहे विश्वामित्रपुत्रे मधुच्छन्दःप्रभृतिषु शुनःशेफादि।)
कौशिकायुध, क्ली, (कौशिकस्य इन्द्रस्य आयुधम्।) इन्द्रधनुः। इति शब्दरत्नावली।
कौशिकाराति, पुं, (कौशिकस्य पेचकस्य अरातिः शत्रुः।) काकः। इति राजनिर्घण्टः।
कौशिकारि, पुं, (कौशिकस्य उलूकस्य अरिः शत्रुः।) काकः। इति राजनिर्घण्टः।
कौशिकी, स्त्री, (कौशिकस्य गोत्रापत्यम्। कुशिक + अण् + ङीप्। सुरराजस्य इन्द्रस्य कुशिकनयते तस्मात् पुत्रत्वेनोत्पद्यमानत्वात् कौशिकाभिधानप्राप्तेस्तेनैवेन्द्रेणाप्ता योगमायाया भगिनीतयाङ्गीकृतत्वात्तथात्वम्।) चण्डिका। (यथा, हरिवंशे। ५७। ४८।
"तत्रैव त्वां भगिन्यर्थे ग्रहीष्यति स वासवः।
कुशिकस्य तु गोत्रेण कौशिकी त्वं भविष्यसि"।
तत्रैवाध्याये। ५८। ३।
"आर्य्या कात्यायनी देवी कौशिकी ब्रह्मचारिणी।

जननी सिद्धसेनस्य उग्रचारी महातपाः" ॥
कुशिकस्य गोत्रापत्यं इति विग्रहः। कुशि-
कात्मजनृपतेः पौत्री गाधिराजस्य कन्या विश्वा-
मित्रस्य भगिनी ऋचीकमुनिपत्नी। कुशिकवंश-
जातत्वात् तस्यास्तथात्वम्।) नदीविशेषः। इति
मेदिनी। (यथा, रामायणे। १। ३४। ६-११।
"स पिता मम काकुत्स्थ! गाधिः परमधार्म्मिकः।
कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दन! ॥
पूर्व्वजा भगिनी चापि मम राघव! सुव्रता।
नाम्ना सत्यवती नाम ऋचीके प्रतिपादिता ॥
सशरीरागता स्वर्गं भर्त्तारमनुवर्त्तिनी।
कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महा नदी ॥
दिव्या पुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता।
लोकस्य हितकार्य्यार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम।
ततोऽहं हिमवत्पार्श्वे वसामि नियतः सुखम्।
भगिन्यां स्नेहसंयुक्तः कौशिक्यां रघुनन्दन! ॥
सा तु सत्यवती पुण्या सत्ये धर्म्मे प्रतिष्ठिता।
पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरितां वरा" ॥
"कौशिकी सरितां श्रेष्ठा कुलोद्द्योतकरी तव" ॥२१
असावेवेदानीं कुशी नदीति ख्याता। इयन्तु नेपाल-
राज्यान्तर्गताया हिमवच्छाखाया निःसृता सती
१६६ क्रोशान्तं गता गङ्गया सङ्गता।)

कौशिक्योजः, पुं, (कौशिक्या इव तीव्रं प्योजो यस्य। पृषोदरात् साधुः।) शाखोटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। श्याओड़ा इति भाषा॥

कौशीतकी, स्त्री, (कुशितकस्यापत्यम्। ऋष्यण् ततो ङीप्।) अगस्त्यपत्नी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कुशीतकेनाधीता प्रणीता वा या शाखा सा कौशीतकी। स्वनामख्यातवेदान्तर्गतशाखाविशेषः॥ ऋग्वेदान्तर्गत उपनिषद्विशेषः। यदुक्तं मुक्तिकोपनिषदि।
'मैत्रायणी कौशी(षी)तकी वृहज्जाबालतापनी'॥)

कौशेयं, त्रि, (कोशे भवम्। इति ढक्।) कृमिकोशोत्थवस्त्रादि। इत्यमरः।२।६।१११॥ मूर्द्धन्यमध्यश्च॥ (यथा, माघे। ८। ६।
"कौशेयं व्रजदपि गाढतामजस्रम्।
सस्रंसे विगलितनीविनीरजाक्ष्याः"॥)

कौषिकः, पुं, (कौशिक+पृषोदरात् षकारादेशः।) कौशिकः। इति मेदिनी॥

कौषिकी, स्त्री, (कौशिकी+पृषोदरात् षकारादेशः।) कौशिकी। इति मेदिनी॥ कालिकाकायकोषनिःसृतदेवीविशेषः। यथा,—
"कायकोषान्निःसृता या कालिकायास्तु भैरव!।
सा कौषिकीति विख्याता चारुरूपा मनोहरा॥
निःसृता हृदयाद्देव्या रसनाग्रेण चण्डिका।
नैतस्याः सदृशी मूर्त्या चारुरूपेण विद्यते॥
त्रिषु लोकेषु कान्त्या वा नास्यास्तुल्या भविष्यति।
योगनिद्रा महामाया या मूलप्रकृतिः स्मृता॥
तस्याः प्राणस्वरूपेयं देवी सा कौषिकी स्मृता।
नेत्रवीजं तथैतस्या वीजन्तु परिकीर्त्तितम्॥
तन्त्रमस्याः प्रवक्ष्यामि सर्व्वकामप्रदं नृणाम्।
तमासि नान्यदन्त्यस्तु षष्ठवर्गादिविन्दुना॥
षष्ठस्वरेण संयुक्तो विन्दुना समलङ्कृतः।
कौषिकीतन्त्रमन्त्रोऽयं धर्म्मकामार्थदायकः॥
एतस्याः सम्प्रवक्ष्यामि मूर्त्तिरूपस्त भैरव!।
दृष्टव्यैकमना भूत्वा अशादाकादकारणम्॥
धम्मिल्लसंयताधा निधोत्याधोमुखीं यताम्।
केशान्ते तिलकाल्योर्द्धं दधती शुभगोहृता॥
मणिकुण्डलसंघृष्टगण्डा मुकुटमण्डिता।
सज्योतिःकर्णपूराभ्यां कर्णमापूर्य सङ्गता।
सुवर्णमणिमाणिक्यनागहारविराजिता।
सदा सुगन्धिभिः पुष्पैरम्लानैरतिसुन्दरी॥
मालां बिभर्त्ति ग्रीवायां मल्लकैयूरधारिणी।
मृणालायतवृत्तैस्तु बाहुभिः कोमलैः शुभैः॥
राजन्ती कञ्चुकार्पितपीनोन्नतपयोधरा।
क्षीणमध्या पीतवस्त्रा त्रिवलीपरिभूषिता॥
शूलं वज्रञ्च बाणञ्च खड्गं शक्तिं तथैव च।
दक्षिणैः पाणिभिर्देवी स्फोलातिविराजिता॥
गदां घण्टाञ्च चापञ्च चर्म्म शङ्खं तथैव च।
ऊर्द्धोत्क्षिपन्ती देवी दधती वामपाणिभिः॥
सिंहस्योपरि तिष्ठन्ती व्याघ्रचर्म्मणि कौषिकी।
बिभ्रती रूपमतुलं सुरासुरमनोहरम्॥
एतस्याः परन्तु वक्ष्ये त्वं याः पूज्या अष्टयोगिनीः।
ताः पूजितास्तु कुर्व्वन्ति चतुर्व्वर्गं नृणां सदा।
ब्रह्माणी प्रथमा प्रोक्ता ततो माहेश्वरी परा।
कौमारी वैष्णवी चैव वाराही पञ्चमी तथा॥
नारसिंही तथैवैन्द्री शिवदूती तथाष्टमी।
एताः पूज्या महाभागा योगिनीः कामदायिनीः"॥
इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः॥*॥
अन्यच्च।
"शरीरकोषतस्यास्याः समुद्भूताब्रवीच्छिवा।
स्तोत्रं ममैतत् क्रियते शुम्भदैत्यनिराकृतैः॥
देवैः समेतैः समरे निशुम्भेन पराजितैः।
शरीरकोषाद्यत्तस्याः पार्व्वत्या निःसृताम्बिका॥
कौषिकीति समस्तेषु ततो लोकेषु गीयते"॥
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः॥
अपरा व्युत्पत्तिर्यथा,—
"अल्पेनैवोपकारेण यस्माल्लोके सुखप्रदा।
कौशेयधारणाद्वापि सुप्रसादाच्च कौषिकी"॥
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः ४५॥

कौषेयं, त्रि, (कौशेय+पृषोदरात् षकारादेशः।) कृमिकोषोत्थवस्त्रादि। रेसमी कापड़ इति भाषा। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे। १५। २६।
"कोषकारस्य कौषेये हृते वस्त्रेऽभिजायते"॥)

कौसीद्यं, क्ली, (कुत्सितं सीदति अस्मिन् इति। सीद+शक्। ततः स्वार्थे ष्यञ्।) आलस्यम्। तन्द्रा। इति हेमचन्द्रः। (कुसीदस्य कर्म्म भावो वा। इति ष्यञ्।) कुसीदत्वम्॥

कौसुमं, क्ली, (कुसुमेन निर्वृत्तम्। इत्यण्।) कुसुमाञ्जनम्। पुष्पाञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुसुमस्येदम्। तस्येदमित्यण्। कुसुमसम्बन्धि वस्तुजातम्। कुसुमेषु भवम्। यथा, माघे। ७। ५७।
"विनयति सुदृशो दृशः परागं
प्रणयिनि! कौसुममाननानिलेन"॥)

कौसुम्भः, पुं, (कुसुम्भ+स्वार्थे अण्।) अरण्यकुसुम्भः। इति राजनिर्घण्टः॥ (शाकविशेषः। यथा,—
"कौसुम्भं कौसुमं शाकं कामम र्द्दविमर्द्दितम्।
पाचितं तासु हृते मासिकाद्यविमिश्रितम्"॥
इति भावार्थचिन्तामणिः॥ कुसुम्भेन रक्तम्।
"तेन रक्तं रागात्"। ४।२।१। इत्यण्।) कुसुम्भपुष्परागयुक्ते त्रि। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः।
(यथा, माघे।
"कौसुम्भं पृथुकुचकुम्भसङ्गिवासः"॥
कुसुम्भस्येदं तस्येदमित्यण्। कुसुम्भसम्बन्धिवस्तुमात्रम्। यथा, माघे। ११। ५२।
"दिग्वासोऽरुणकमकौसुम्भकान्ति"॥)

कौक्कुटिकः, त्रि, (कुक्कुट्या कुत्सितगत्या चरति इति। ठक्।) मायाचारः। इति जटाधरः॥

कौस्तुभः, पुं, (कुं भुवं स्तुभ्नाति व्याप्नोति इति। कुस्तुभः सागरः तत्र भव इत्यण्। यद्वा, कुं भूमिं जगदित्यर्थः स्तुभते व्याप्नोति सर्व्वमाक्रम्य तिष्ठतीति भावः। कुस्तुभो विष्णुः तस्यायं मणिरित्यण्।) समुद्रजातो विष्णुवक्षःस्थो मणिः। इत्यमरः
१। १। ३०॥ (यथा, भागवते। ८। ८। ५।
"कौस्तुभाख्यमभूद्रत्नं पद्मरागो महोदधेः।
तस्मिन् हरिः स्पृहां चक्रे वक्षोऽलङ्करणे मणौ"॥
"कौस्तुभस्तु महातेजाः कोटिसूर्य्यसमप्रभः।
इदं विस्मृत वाक्यं प्रदीपादीप्तिमानिति"॥
इति भागवतान्तरम्॥ मुद्राविशेषः। यथा,—
"अनामाङ्गुष्ठसंलग्ना दक्षिणस्य कनिष्ठिका।
कनिष्ठयान्यया बद्धा तर्ज्जन्या दक्षया तथा॥
वामानामाञ्च बध्नीयात् दक्षिणाङ्गुष्ठमूलके।
अङ्गुष्ठमध्यमे भूयः संयोज्य सरलाः पराः।
चतस्रोऽप्यग्रसंलग्ना मुद्रा कौस्तुभसंज्ञिका"॥
इति तन्त्रसारः॥

कौस्तुभवक्षाः, [स्] पुं, (कौस्तुभः वक्षसि उरःस्थले यस्य।) विष्णुः। इति हारावली॥

क्माय, कि म वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कि म, क्माययति। इति दुर्गादासः॥

क्मास, उ म व क्रृतौ। भासने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-अकं-सेट्।) अयं दन्त्यनकारयुक्तः। उ, क्मसित्वा क्मास्त्वा। म, क्मसयति कान्त्या जगत्याद्यः। य, क्मस्यति खलः कुटिलः स्यादित्यर्थः। क्रृतिरिह कौटिल्यम्। इति दुर्गादासः॥

क्मास, इ कि भासने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट्।) इ, क्मंस्यते। कि, क्मंसयति क्मंसति। भासनं दीप्तिः। इति दुर्गादासः॥

क्नूय, ई ङ दुर्गन्धे। आर्द्रत्वे। शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ दन्त्यनकारयुक्तो दीर्घी। (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्-ईर्निष्ठायामनिट्।) तथा च। क्नूयी क्ष्मायति ते विदेव य इमे सेविष्य सेवित्ततम्।
इति शार्दूलविक्रीडिते कविकल्पद्रुमः॥ ई, क्नूतः। उ,

कृयते मत्स्य दुर्गन्ध स्यादित्यर्थः । क्रूयते वस्त मम्बसा । इति दुर्गादासः ॥

क्वर, कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-पर-सक-सेट ।) चोऽवर्गीयप्रयुक्तः । क्वरति खल कुटिलं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्रकच, पु स्त्री, ग्रन्थिलवृक्षः । इति मेदिनी ॥ (ज्योतिषोक्तयोगभेदः । तस्य लक्षणं यथा,— "षष्ठ्यादितिथयो मन्दाद् विलोमं क्रकचः स्मृतः" ॥ अस्य विवृतिर्यथा ।

"शनौ षष्ठी, शुक्रे सप्तमी, गुरौ अष्टमी, बुधे नवमी, भौमे दशमी, सोमे एकादशी, रवौ द्वादशी, एते योगाः क्रकचाख्या विज्ञेयाः" । यथा, नारदोक्तिः ।

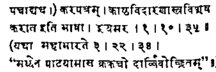
"यद्योगइयमिलने सत्यावेक्तिथिवारयोः । क्रकचो नाम योगोऽयं मङ्गलेष्वतिगर्हितः" ॥*॥

क्र इति कृत्वा कचति शब्दायते । कच शब्दे + पचाद्यच् ।) करपत्रम् । काष्ठविदारणास्त्रविशेषः । करात इति भाषा । इत्यमरः । १ । १० । ३५ ॥ (यथा महाभारते ३ । २२ । ३४ ।

"मध्येन पाटयामास क्रकचो दार्विवोच्छ्रितम्" ॥) "अथ क्रकचव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तम् । पिण्डयोगदलमग्रमूलयोर्दैर्घ्यसङ्गुणितमङ्गुलात्मकम् । दारुदारणपथैः समाहतं षट्स्वरेषु विहृतं करात्मकम् ॥ उदाहरणम् ।

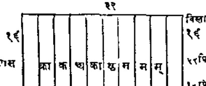
मूले नखाङ्गुलमितोऽथ नृपाङ्गुलोऽग्रे
पिण्डः शताङ्गुलमितं किल यस्य दैर्घ्यम् ।
तद्दारुदारणपथेषु चतुर्षु किं स्यात्
हस्तात्मकं वद सखे गणितं द्रुतं मे ॥

न्यास

पिण्डयोगदलम् । १८ । दैर्घ्येण । १०० । सङ्गुणितम् । १८०० । दारुदारणपथैः । ४ । गुणितम् । ७२०० । षट्स्वरैः । ५७६ । विहृतं जातं करात्मकं गणितम् । $\frac{२५}{२}$ । क्रकचान्तरे करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् । छिद्यते तु यदि तिर्यगुक्तवत् पिण्डविस्तृतिहते च तदा । इष्टिकाचितिदृषच्चितिखातक्राकचव्यवहृतौ खलु मूल्यम् । कर्मकारजनसम्प्रदायतः तन्मृदुत्वकठिनत्ववशेन ॥ उदाहरणम् ।

यद्विस्तृतिर्दन्तमिताङ्गुलानि
पिण्डस्तथा षोडश यत्र काष्ठे ।
छेदेषु तिर्यङ्नवसु प्रचक्ष्व
किं स्यात् फलं तत्र करात्मकं मे ॥

विस्तृतिहृतिः । ५१२ । दारुदारणमार्गैः । ९ । घ्ना । ४६०८ । षट्स्वरैः । ५७६ । विहृतं जातं फलं हस्ता । ८ । इति लीलावत्यां क्राकचव्यवहारः ॥ * ॥

क्रकचच्छद पु (क्रकचं करपत्रमिव छदः पत्राणि यस्य ।) केतकीवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रकचपत्र, पु, (क्रकचवत् पत्रं यस्य ।) शाकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (केतकीवृक्षः ॥)

क्रकचपात् [द्] पु, (क्रकच इव पादो यस्य ।) अत्यल्लोपः ।) कृकलासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रकचपाद पु, (क्रकचमिव पादो यस्य ।) कृकलासः । इति हारावली ॥

क्रकचपृष्ठी, स्त्री, (क्रकचवत् पृष्ठं पृष्ठदेशो यस्याः । इति ङीष् ।) कवयी मत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रकचा स्त्री, (क्रकचस्तदाकारोऽस्त्यस्याः । अर्श आदित्वात् अच् ततष्टाप् ।) केतकी इति रत्नमाला ॥

क्रकण पु, (क्र इति कणति शब्दायते । कण शब्दे + अच् । जातित्वात् स्त्रियां ङीष् ।) पक्षिविशेषः । इत्यमरः ॥ कयार इति भाषा ॥

क्रकर, पु (क्र इति शब्दं कर्त्तुं शीलमस्य इति । कृ + ताच्छील्ये ट ।) करीरवृक्षः । उटकाटार इति भाषा । क्रकणपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥ कयार इति करकरा इति च भाषा ॥ (यथा,— महाभारते १३ । १११ । १०२ ।

"चकोरं चोरयित्वा तु क्रकरत्वं नियच्छति" ॥) अस्य मांसस्य गुणाः । लघुत्वम् । ग्राहित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते ।

"चकोरकलविङ्कमयूरक्रकर इत्यादुपक्रम्य लघवः क्रकरा ग्राहास्तथा चैवोपचक्रकाः" । इत्यन्तेनोपसङ्ख्याताः ॥) दीनः । क्रकचः । इति मेदिनी ॥

क्रतु, पु, (क्रियतेऽसौ इति । कृ + "कृञः कतुः" । उणा १ । ७८ । इति कर्मणि कतु प्रत्ययः ।) यज्ञः । इत्यमरः ॥ सप्तर्षिमध्यगतब्रह्ममानसपुत्रमुनिविशेषः । इति मेदिनी । अयन्तु ब्रह्मणः करात्जातः । (यथा, महाभारते । १ । ६६ । १० ।

"ब्रह्मणो मानसाः पुत्त्रा विदिता षण्महर्षयः । मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः" ॥) एतस्य भार्या प्रजापतेः कर्द्दमस्य कन्या क्रिया । पुत्राः षष्टिसहस्राणि वालखिल्याख्याङ्गुष्ठमात्राः कर्द्दमः ।

(यथा,—मार्क्ते । ४ । १ । ३९ ।

"क्रतोरपि क्रिया भार्या वालखिल्यानसूयत ।

ऋषीन् षष्टिसहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेजसा" ॥ विश्वेदेवविशेषः । यथा, हरिवंशे ।

"आत्मार्थं चाहतस्तेन लोककर्त्ता न पितामहः ॥ विश्वे प्रजानां पतयो येभ्यो लोका विनिःसृताः" ॥ तत उक्तं "दक्षं मरीचिमत्रिञ्च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । वशिष्ठं गौतमञ्चैव भृगुमङ्गिरसं मनुम्" । इत्याद्युपक्रम्य ।

"अथर्वभूता ह्येते ख्याताश्चैव महर्षयः । धर्म्योदयसुता येषां वंशा वै सुप्रतिष्ठिताः" ॥ जटाधरेण तु "विश्वेदेवा दक्षसुताः" । इत्युक्तं तत्कल्पभेदाद्विरुद्धम् ।

यथा, शतपथब्राह्मणे १० । ६ । ३ । १ ।

"यावत् क्रतुरयमस्माल्लोकात् प्रैत्यैवं क्रतुरमुं लोकं प्रेत्य सम्भवति" ॥

यूपसहितः सोमसाध्यो यज्ञः । विष्णुः । यथा, विष्णुसंहितायाम् ।

"यत्र इन्द्रो महेश्वरश्च क्रतुः सन् सतां गतिः" ॥ अस्य भाष्यं यथा,—

"अस्य सर्व्वयज्ञस्वरूपत्वात् यज्ञः यूपसहितो यज्ञः क्रतुरिति" । अतएव विष्णोः सर्व्वयज्ञमयत्वात् यज्ञत्व क्रतुशब्दस्यापि यूपसहितयज्ञबोधकत्वं प्रसिद्धम् ॥ तद्यागे शतपथब्राह्मणादावुल्लिखिता यूपविशेषाः । यथा, तत्र सोमसाध्ययागाय चय क्रतवः । तथाहि श्रुतौ "चीन् क्रतूनन्वाहाग्नेयमुख्यमाश्विनम्" । सङ्कल्पः । सङ्कल्पस्तु कामनाधीनश्चित्तवृत्तिविशेषः । उक्तञ्च 'कामं क्रतुः कर्म्म जन्मैवैषा क्रमो भवेत्' । पुत्रो वा विषयापेक्षा स कामः इति भण्यते । स एव वर्द्धमानश्चेत् क्रतुत्वं प्रतिपद्यते" ॥

रुचेरतिशयः । यथा,— 'रुचेरतिशयः काम्ये विषये क्रतुरीर्य्यते' । कृत्यादिकर्म्म । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २१ । १० ।

"पुरुष्टुत । क्रत्वा न सक्ति" । "क्रत्वा कर्म्मणा स्तुत्यादिहेतुना" । इति भाष्यम् ॥

प्रज्ञा । यथा, छान्दोग्योपनिषदि । "अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति । तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्व्वीत" ॥ अस्य भाष्यं यथा,—

"कथमुपासीत । स क्रतुं कुर्व्वीत क्रतुर्निश्चयोऽध्यवसायः एवमेव नान्यथेति अविचलः प्रत्ययस्तं क्रतुं कुर्व्वीतोपासीत इत्यनेन व्यवहितेन सम्बन्धः । किं पुनः क्रतुकरणेन कर्त्तव्यं प्रयोजनम् ? कथं वा क्रतुः कर्त्तव्यः ? क्रतुकरणं चाभिप्रेतार्थसाधनं कथम् ? इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमथेत्यादिग्रन्थः । अथ खल्विति हेत्वर्थः । यस्मात् क्रतुमयः क्रतुप्रायोऽध्यवसायात्मकः पुरुषो जीवः । यथा क्रतुर्यादृक् क्रतुरस्य सोऽयं यथा क्रतुर्यथाध्यवसायो यादृङ्निश्चयोऽस्मिँल्लोके जीवन्निह पुरुषो भवति । तथेतोऽस्माद्देहात् प्रेत्य मृत्वा भवति । शास्त्रानुरूपफलात्मकः भवतीत्यर्थः । एवं ह्येतच्छास्त्रतो दृष्टम् । 'यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरमित्यादि' । यतः एवं व्यवस्था शास्त्र

दृष्ट्याऽतः स एवं जानन् क्रतुं कुर्व्वीत यादृग्रं क्रतुं वक्ष्यामस्तम्। यत एवं शास्त्रप्रामाण्यादुपपद्यते क्रात्वनुरूपं फलमतः स कर्त्तव्यः क्रतुः”। आषाढ़मासः। अस्मिन्नेव मासे चातुर्मास्यादियागप्राचुर्य्यात् तस्य तथात्वम्। यथा, यजुर्व्वेदे। १८। २८।

“वाजाय स्वाहा, प्रसवाय स्वाहा, अपिजाय स्वाहा, क्रतवे स्वाहा, वसवे स्वाहा”। इति।“क्रतवे यागरूपाय चातुर्मास्यादियागप्राचुर्य्यात् क्रतुराषाढ़ः”॥ इति वेददीधितिः॥ अश्वमेधयज्ञः। यथा, मनौ। ७। ७९।

“यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः।
धर्म्मार्थञ्चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च” ॥)

क्रतुद्विट्, [ष्] पुं, (क्रतुं यज्ञं द्वेष्टीति। द्विष् + “सत्सूद्विषेति”। ३। २। ६१। क्विप्।) असुरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्रतुध्रुक्, [ह्] पुं, (क्रतवे यज्ञाय द्रुह्यति द्रोहमाचरतीति। द्रुह् + क्विप्।) असुरः। इति जटाधरः॥ अस्य रूपान्तराणि। क्रतुध्रुग्। क्रतुध्रुट्। क्रतुध्रुड्॥

क्रतुध्वंसी, [न्] पुं, (क्रतुं दक्षयज्ञं ध्वंसयतीति। ध्वन्स् + णिनिः। स्वजटोत्पादितवीरभद्रेण क्रतुध्वंसकारितत्वादस्य तथात्वम्।) शिवः। इत्यमरः॥ (यथाहि अनेन दक्षयज्ञध्वंसः कृतस्तथा तद्विवरणमुच्यते। पुरा किल कोपपरवशो दक्षः वैरनिर्य्यातनाय शिवरहितयज्ञं चिकीर्षुस्तत्र सर्व्वान् देवोपदेवब्रह्मर्षिप्रभृतीन् आहूतवान्। अथ पत्युर्भवस्यावमाननामसहमाना भवानी सती दाक्षायणी पितुर्दक्षस्य यज्ञं दिदृक्षुरनाहूताऽपि दक्षगृहं समाययौ। दक्षस्तु तां शिवां दृष्ट्वा मोहान्धः कालप्रेरितः शिवनिन्दया सतीं तिरश्चकार। सा तु शिवनिन्दामाकर्ण्य समाधियोगाग्निना स्वशरीरं परितत्याज। एतच्छ्रुत्वा रुद्ररूपी देवदेवः स्वजाटातः वीरभद्रमुत्पादयन् दक्षयज्ञक्षयमनैषीत्। एतद्विवरणन्तु काशीखण्डे ८९ अध्याये तथा श्रीमद्भागवतप्रभृतिग्रन्थे च विस्तरशो द्रष्टव्यम्॥)

क्रतुपशुः, पुं, (क्रतोरश्वमेधादेर्यज्ञस्य अङ्गविशेषः पशुः।) अश्वः। इति हारावली॥

क्रतुपुरुषः, पुं, (क्रतुः यज्ञः तन्मयः तदधिष्ठाता वा पुरुषः।) विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अयं हि वराहरूपियज्ञपुरुषः। यदुक्तं भागवते। ३। १३। २१—२४।

“किमेतत्सौकरव्याजं सत्त्वं दिव्यमवस्थितम्।
अहोवताश्चर्य्यमिदं नासाया मे विनिःसृतम्॥
दृष्टोऽङ्गुष्ठशिरोमात्रः क्षणाद् गण्डशिलासमः।
अपिस्विद्भगवानेष यज्ञो मे खेदयन् मनः॥
इति मीमांसतस्तस्य ब्रह्मणः सह सूनुभिः।
भगवान् यज्ञपुरुषो जगर्ज्जागेन्द्रसन्निभः॥
ब्रह्माणं हर्षयामास हरिस्तांश्च द्विजोत्तमान्।
स्वगर्जितेन ककुभः प्रतिस्वनतया विभुः”॥

अस्य रूपवर्णनं यथा, तत्रैव। ३५—३८।

“रूपं तवैतन्ननु दुष्कृतात्मनां
दुर्द्दर्शनं देव! यदध्वरात्मकम्।
छन्दांसि यस्य त्वचि बर्हिरोम
स्वाज्यं दृशि त्वङ्घ्रिषु चातुर्होत्रम्॥
स्रुक् तुण्ड आसीत् स्रुव ईश! नासयो-
रिड़ोदरे चमसाः कर्णरन्ध्रे।
प्राशित्रमास्ये ग्रसने ग्रहास्तु ते
यच्चर्व्वणन्ते भगवन्नग्निहोत्रम्॥
दीक्षानुजन्मोपसदः शिरोधरं
ते प्रायणीयोदयनीयदंष्ट्रः।
जिह्वा प्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं क्रतोः
सभ्यावसथ्यं चितयोऽसवो हि ते॥
सोमस्तु रेतः सवनान्यवस्थितिः
संस्थाविभेदास्तव देव! धातवः।
सत्राणि सर्व्वाणि शरीरसन्धय-
स्त्वं सर्व्वयज्ञक्रतुरिष्टिबन्धनः”॥

अत्र श्रीधरस्वामिना यद्व्याख्यातं तद्यथा,
“यज्ञात्मतां प्रपञ्चयन्तः स्तुवन्ति रूपमित्यादि चतुर्भिः। छन्दांसि गायत्र्यादीनि यज्ञाङ्गभूतछन्दआद्यनुवादेन भगवदवयवता विधीयते बर्हिः शब्दे दीर्घाभावः आर्षः। दृशि चक्षुषि चातुर्होत्रं होत्रादिचतुष्टयं कर्म्म। स्रुक् जुहूः। तुण्डे मुखाग्रे। स्रुवो नासिकयोः। इड़ा भक्षणपात्रं चमसा ग्रहाश्च सोमपात्राणि। प्राशित्रं ब्रह्मभागपात्रम्। ग्रस्यतेऽनेनेति ग्रसनं मुखान्तर्वर्त्तिच्छिद्रं चर्व्वणं भक्षणम्। दीक्षा दीक्षणीयेष्टिः अनुजन्म वारंवारं अभिव्याप्तिः। उपसदस्तिस्र इष्टयः शिरोधरं ग्रीवा। प्रायणीया दीक्षानन्तरेष्टिः। उदयनीया समाप्तीष्टिः ते एव दंष्ट्रे यस्य। प्रवर्ग्यो महावीरः प्रत्युपसदः पूर्व्वं क्रियते। सभ्यो होमरहितोऽग्निः। आवसथ्य औपासनाग्निः ततो द्वन्द्वैक्यं क्रतुजपस्य शीर्षकं शिरः। चितयः इष्टकाचयनानि पञ्च असवः प्राणाः। प्रातः सवनादीनि अवस्थितिरासनं वाल्याद्यवस्था वा। अग्निष्टोमो ह्यत्यग्निष्टोमः उक्थ्यः षोड़शी वाजपेयोऽतिरात्रः आप्तोर्य्यामः इति सप्तसंस्थाविभेदाः सप्तलङ्मांसादिधातवः। सत्राणि द्वादशाहादीनि बहुयागसङ्घातरूपाणि असोमा यज्ञाः ससोमाः क्रतवस्तद्रूपस्त्वं इष्टियजनं अनुष्ठानञ्च तदेवबन्धनं यस्य सः” ॥)

क्रतुभुक्,[ज्] पुं, (क्रतौ यज्ञे देयं आज्यादिकं भुङ्क्ते। क्रतु + भुज् + क्विप्।) देवता। इत्यमरः। १।१।८॥

क्रतुराजः, पुं, (क्रतुषु यज्ञेषु राजते इति। राज् + अच्। यद्वा, क्रतूनां राजा। राजन् + टच्।) राजसूययज्ञः। इति शब्दरत्नावली॥ (क्रतुराट्। अश्वमेधयज्ञः। यथा, मनौ ११। २६०।

“यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्व्वपापापनोदनः।
तथाघमर्षणं सूक्तं सर्व्वपापापनोदनम्” ॥)

क्रतूत्तमः, पुं, (क्रतुषु यज्ञेषु उत्तमः।) राजसूययज्ञः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्रथ,म वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। घटां। क्रथति। म, क्रथयति।) क्रथ, क प्रतिहर्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) रेफयुक्तः। प्रतिहर्षः पुनः पुनर्हृष्टीकरणम्। क, क्राथयति शिशुं लोकः पुनःपुनर्हर्षयति इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

क्रथ, कि वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) रेफयुक्तः। कि, क्राथयति क्रथति। इति दुर्गादासः॥

क्रथ, कि म वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) रेफयुक्तः। पुनः पाठात् पूर्व्वो न मित्। कि म, क्रथयति। इति दुर्गादासः॥

क्रथनं, क्ली, (क्रथ्यते इति। क्रथ् वधे + भावे ल्युट्।) मारणम्। इत्यमरः। २। ८। ११५॥ (शुक्लागुरु। इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥ पुं, देवयोनिविशेषः। यथा, महाभारते। १। ३२। १८।

“अश्वक्रन्देन वीरेण रेणुकेन च पक्षिराट्।
क्रथनेन च शूरेण तपनेन च खेचरः॥
प्ररुजेन च संग्रामं चकार पुलिनेन च” ॥

दानवविशेषः। यथा, महाभारते। १। ६७। ५८।
“क्रथनस्तु महावीर्य्यः श्रीमान् राजन् महासुरः”॥)

क्रथनकं, क्ली, (क्रथन + स्वार्थे कन्।) सितागुरु। इति शब्दचन्द्रिका॥ (पुं, क्रथने दन्तकरणकक्ण्टकच्छेदने प्रसृतः। कन्। उष्ट्रः। इति पञ्चतन्त्रम्॥)

क्रद, इ रोदने। आह्वाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-आह्वाने सकं-सेट्। इदित्।) इ, क्रन्द्यते। ततोऽक्रन्दीद्दशग्रीव इति। क्रन्दति भर्त्तारमिवाभिपन्नम्। दुर्गादासमते तु यमडानुबन्धी। यथा, य, क्रन्दा। म, क्रन्दयति। ङ, क्रन्दते। इति॥

क्रद, य म ङ वैक्लव्यविकलत्वयोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्-घटां।) य, क्रदा। म, क्रदयति। ङ, क्रदते। इति दुर्गादासः॥

क्रन्द, क शब्दसातत्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) रेफयुक्तः। आ उपसर्गपूर्व्वकः। क, आक्रन्दयति। शब्दसातत्यं निरन्तरशब्दक्रिया। इति दुर्गादासः॥

क्रन्दनं, क्ली, (क्रदि + भावे ल्युट्।) शोकादिनाऽश्रुपतनम्। काँदन इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्रन्दितम् २ रुदितम् ३ क्रुष्टम् ४ रोदनम् ५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ४। ३१।

“तं भक्षितं मत्वा गङ्गदत्तस्तारस्वरेण धिग्धिक् प्रलापपरः कथञ्चिदपि न क्रन्दनात् विरराम” ॥)

योधसंरावः। आह्वानम्। इत्यमरः। २। ८। १०७॥

क्रन्दनः, पुं, (क्रन्दनं रोदनमिव शब्दविशेषः अस्यास्तीति अच्।) विड़ालः। इति शब्दमाला॥

क्रन्दितं, क्ली, (क्रदि + भावे क्तः।) रोदनम्। इत्यमरः। १। ७। ३५॥ आह्वानम्। इति मेदिनी॥ योधचीत्करणम्। इति शब्दरत्नावली॥

क्रप, ष म ङ कृपायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) कृपा दया। ष, क्रपा।

गात् रेफस्य षत्वम् । म, क्रामयति । उ क्रमते दयालुर्दीनम् । इति दुर्गादासः ॥

क्रम, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक-सेट् ।) उ, क्रमित्वा क्रान्त्वा क्रन्त्वा । क्रामति । वारिपूर्णां मही कृत्वा पश्चात् सङ्क्रमत गुरुरिति सम्बन्धस्योपसर्गप्रतिरूपकत्वे वार्गोरिश्चा त्मनेपदम् । वृत्त्युत्साहतायनेषूपसर्गान्तरपूर्वा दप्यात्मनेपदमिति श्रयदेव । सङ्क्रामयतीत्यादि तु सङ्क्रामन्तं करोतीति शत्रन्तात् ञौ साध्यम् । अन्यथा ह्रस्वत्वात् ह्रस्व स्यात् । हरेर्यदक्रामि पदैकेन खमिति तु धातुपारायणमते चुरादि विवक्षया सिद्धम् । तन्मतञ्च परिभाषायां लिखितम् । अथवा आक्रमेति कर्मण्येऽध्याहारे प्रेरणे ञौ साध्यम् । हरे पदं आलान यत् ख क्रामयामास । इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्रम, य गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-पर-सक-सेट् ।) य, क्रम्यति । गोविन्दभट्टक्रमदीश्वरौ तु दीर्घं विधाय । क्राम्यतीत्याहतुः । तथा च ।
"दृश्यते श्यनि दीर्घत्वं दाक्षिणात्यैर्वदिभिः ।
तेन क्राम्यति कौमारे श्यनीत्यस्योपलक्षणात्" ॥
इति दुर्गादासः ॥

क्रम, पु, (क्रम्यते प्राप्यते पाठभेदो ऽनेन । क्रम + घञ् । "नोदात्तोपदेशस्येति" । ७ । ३ । ३४ । इति न वृद्धिः ।) वैदिकविधानम् । तत्पर्य्यायः । कल्पः २ विधिः ३ । इत्यमरः । २ । ७ । ४० ॥ (क्रम + भावे घञ् ।) अनुक्रमः ।
(यथा, रघुः । ११ । २४ ।
"लोकमन्धतमसात् क्रमोदितौ
रश्मिभिः शशिदिवाकराविव" ।)
शक्तिः । आक्रमणम् । इति मेदिनी ॥ (क्रामत्यनेन अत्र न वृद्धिः) चरणः । इति हेमचन्द्रः । (सनामख्याता वत्सप्रीपुत्रः ।
यथा, मार्कण्डेये ११८ । १ ।
"तस्य तस्यां सुनन्दायां पुत्रा द्वादश जज्ञिरे ।
प्रांशुः प्रवीरः शूरश्च सुचक्रो विक्रमः क्रमः" ॥
सर्व्वाक्रमणात् रुद्रः ।
यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२९ ।
"क्रमः सुक्रमो विख्यातो लोकः सर्व्वाश्रयः क्रमः" ॥
त्रिपादेन सर्व्वाक्रमणात् विष्णुः ।
यथा, तत्रैव १३ । १४९ । २२ ।
"ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः" ।)

क्रमक, पु, (क्रमं वदपाठभेदं अधीते वेत्ति वा । "क्रमादिभ्यो वुन्" । ४ । २ । ६१ । इति वुन् ।) क्रमज्ञः । इति मुग्धबोधम् ॥

क्रमण, पुं, (क्राम्यत्यनेन करणे ल्युट् ।) चरणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (तद्रूपहीयत्तमविशेषः । यथा हरिवंशे ।
"क्रमिव क्रमणौर्ण एव गत पुरन्दर" ॥
क्ली । भावे ल्युट् । पादविक्षेपः । यथा, भागवते ८ । १० । २९ ।
"एवं सधर्मे क्रमणेषु वत्सम्" ।)

क्रमपूरक, पुं, (क्रमेण पूरयति वायुम् । पूर + णिच् ण्वुल् । पुष्पवन्ते क्रमेणास्य बीजपूरकत्वात् तथात्वम् ।) वकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रमशः, [स्] व्य, (कारकार्थवृत्ते क्रमात् + वीप्सायां शस् ।) क्रमेण क्रमेण । क्रमेक्रमे इति भाषा । यथा । "भवति विरलतम क्रमशो जनः" । इति प्राचीनाः ॥ (तथा च मनौ । ३ । १२ ।
"सवर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।
कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः" ॥)

क्रमागत, त्रि, (क्रमेणागत आयातम् ।) क्रमायातम् । पितृपितामहादिक्रमेण प्राप्तम् । यथा,—
"अस्वतन्त्राः स्त्रियः सर्व्वाः पुत्रदासपरिग्रहाः ।
स्वतन्त्रस्तत्र गृही यस्य तत् स्यात् क्रमागतम्" ॥
इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥ (तथा च मनुः । २ । १८ ।
"तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्य्यक्रमागतः ।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते" ॥)

क्रमायात, त्रि, (क्रमेणायात आगतः ।) क्रमागतः । इति मिताक्षरा ॥

क्रमि, पु (क्रम् + इन ।) कृमिः । इति भरतो द्विरूपकोषः ॥ रोगविशेषः । तच्चिकित्सा यथा,
"विडङ्गयोषसंयुक्तमश्वमूत्रं पिबेन्नरः ।
दीपनं क्रिमिनाशाय जठराग्निविवृद्धये ॥
प्रत्यहं कटुकं तिक्तं भोजनं कफनाशनम् ।
क्रिमीणां नाशनं स्थ्यमग्निसन्दीपनं परम् ॥
विडङ्गघृतपानीयं विडङ्गेनावधूलितम् ।
पीतं क्रिमिघ्नं दृष्टं क्रिमिनाशं सदा जयेत् ॥
लिह्याद्विडङ्गचूर्णं वा मधुना क्रिमिनाशनम् ।
पलाशबीजस्य रसं पिबेन्माक्षिकसंयुतम् ।
पिबेत्तद्बीजकल्कं वा तक्रेण क्रिमिनाशनम् ।
काम्पिल्यचूर्णकर्षार्द्धं गुडेन सह भक्षितम् ।
पातयेत् क्रिमीन् सर्व्वानुदरस्थान् न संशयः ।
विडङ्गं कोटजं बीजं तथा बीजं पलाशजम् ॥
सचूर्णं खादेत् खादेव क्रिमीन्नाशयितुं नरः ।
निम्बपत्रसमुद्भूतं रसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥
धुस्तूरपत्रजं वापि क्रिमिनाशनमुत्तमम् ।
रसेन्द्रेण समायुक्तो रसो धुस्तूरपत्रजः ॥
ताम्बूलपत्रजो वापि लेपाद्यूकाविनाशनः ।
धुस्तूरपत्रकल्केन तद्रसेनैव पाचितम् ॥
तैलमभ्यङ्गमात्रेण यूकान्नाशयति क्षणात् ।
क्रिमीणां विटकप्रोत्थानामेतदुक्तं चिकित्सितम् ।
रक्तजानान्तु सहारं कुर्य्यात् कुष्ठचिकित्सया ॥
क्षीराणि मांसानि घृतानि वापि
दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।
समाषमिष्टं रसं विरुद्धं तं
क्रिमीन् जिघांसुः परिवर्ज्जयेद्धि" ॥
इति क्रिम्यधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

क्रमिकण्टक, क्ली, (क्रमौ क्रमिनाशे कण्टकमिव । तस्य नाशकत्वादस्य तथात्वम् ।) चित्राङ्गः । विडङ्गम् । उडुम्बरः । इति मेदिनी ॥

क्रमिघ्न, क्ली, (क्रमिं हन्ति । हन् + ट ।) विडङ्गम् । इति रत्नमाला ॥

क्रमिज, क्ली, (क्रमेः क्रमिभ्यो वा जायते इति । जन् + ड ।) अगुरु । इत्यमरः ॥

क्रमिजा, स्त्री, (क्रमिज + टाप् ।) लाक्षा । इति इति रत्नमाला ॥

क्रमिशत्रु, पु, (क्रमेः क्रमीणां वा शत्रुरिव नाशकत्वात् ।) विडङ्गः । इति रत्नमाला ॥

क्रमु, पु, (क्रमु + बाहुलकादुः ।) गुवाकः । इति भरतो द्विरूपकोषः ॥

क्रमुक, पु, (क्रमु + संज्ञायां कन् ।) पट्टिकालोध्रः । *गुवाकवृक्षः । ब्रह्मदारुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ ।* ४१ ॥ भद्रमुस्तकम् । कार्पासिकाफलम् । इति मेदिनी ।

क्रमुकफल, क्ली, (क्रमुक एव फलम् । क्रमुकस्य गुवाकादिवृक्षस्य फलं वा ।) गुवाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माघे ।
"व्याखादिताम्रक्रमुकाः समुद्रात्" ॥
क्रमुकाः क्रमुकफलानीत्यर्थः ।) अस्य गुवाकपर्य्यायो गुवाकशब्दे द्रष्टव्यः ॥

क्रमुकी, स्त्री, (क्रमुक + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) गुवाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रमेल, पु, (क्रममालम्ब्य एलति गच्छतीति । एल् + अच् ।) उष्ट्रः । इत्युणादिकोषः ॥

क्रमेलक, पु, (क्रममालम्ब्य एलति गच्छति । एल गतौ + ण्वुल् । यद्वा, क्रमेल + स्वार्थे कन् ।) उष्ट्रः । इत्यमरः २ । ९ । ७५ ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । १ । ४१४ ।
"भो ममाग्रेऽपि क्रमेलककृदयं मन्त्रयित्वा कथय मम मुखमवलोकयसि" ॥)

क्रमोद्वेग, पु, (क्रमस्य उद्गतः उत्कृष्टो वा वेगो यस्य ।) वृषः । इति भूरिप्रयोगः ॥

क्रय, पु, (क्री + भावे अच् ।) पण्यद्रव्यादिमूल्यदानेन विक्रेतुः स्वत्वापनयनेन स्वत्वापादनव्यापारविशेषः । मूल्येन द्रव्यग्रहणम् । कैना इति भाषा । यथा —
"प्रकाशं वा क्रयं कुर्य्यात् मूल्यं वापि समर्पयेत्" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे बृहस्पतिः ॥

क्रयलेख्य, क्ली, (क्रयस्य क्रये क्रयमधिकृत्य वा लेख्यम् ।) भूम्यादिक्रयलिपिः । कबाला इति पारस्य भाषा । यथा,
"गृहं क्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम् ।
पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे बृहस्पतिः ॥

क्रयविक्रय, पु, (क्रयश्च सह विक्रयः ।) वाणिज्यम् । केना बेचा इति भाषा । यथा,—
"आकल्पात् सदाचार इत्यस्य क्रयविक्रयम् ।
न कुर्य्यात् गुरुणा सार्द्धं शिष्यो भूत्वा कदाचन" ॥
इति तन्त्रसारः ॥
(कचित् एतौ द्विवचनान्तावपि दृश्येते । तत्र द्वन्द्वः यथा, क्रयश्च विक्रयश्च तौ क्रयविक्रयौ ।
यदुक्तं मनुसंहितायाम् ।
"आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ ।
विचार्य्य सर्व्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयौ ॥
पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षे अथवा गते ।

नात् टेपस्य ककार । म, क्रमयति । स क्रमते दयालुर्दीनम् । इति दुर्गादासः ।

क्रम, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-पर-सक-सेट ।) उ, क्रमित्वा क्रान्त्वा क्रन्त्वा । क्रामति । वारिपूर्णां मही कृत्वा पश्चात् सञ्क्रमत गुरुरिति शब्दस्योपसर्गप्रतिरूपकत्वे वागेरिला वनेपदम् । वृत्युत्साहतायनेषूपसर्गान्तरपूर्वो दयात्मनेपदमिति शरणदेव । सञ्क्रामयतीत्यादि तु सक्रामन्त करोतीति णिजन्तात् णौ साध्यम् । अन्यथा चमन्तत्वाडस्व स्यात् । हरेर्यत्क्रामि पदैकेन त्वमिति तु धातुपारायणमते चुरादि विवक्षया सिद्धम् । तन्मतन्तु परिभाषाया लिखितम् । अथवा आक्रमेति कर्मणोऽध्याहारे प्रेरणे णौ साध्यम् । हरे पद आक्रमं यत् स क्रामया मास । इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ।

क्रम, य गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा पर सक सेट ।) य, क्राम्यति । गोविन्दभट्टकमदीश्वरौ तु दीर्घं विधाय । क्राम्यतीत्याहतु । तथा च ।

'इष्यते श्यनि दीर्घत्व दाक्षिणात्यैरपीदिभिः ।
तेन क्राम्यति कौमारे शक्तोव्यस्योपपन्नवान्" ॥

इति दुर्गादासः ।

क्रम, पु, (क्रम्यते प्राप्यते पाठभेदो ऽनेन । क्रम + घञ् । "नोदात्तोपदेशस्येति" । ७ । ३ । ३४ । इति न वृद्धिः ।) वैदिकविधानम् । तत्पर्यायः । कल्प ः विधि ः । इत्यमरः । २ । ७ । ४० ॥ (क्रम + भावे घञ्) अनुक्रम । (यथा, रघु । ११ । २४ ।

"लोकमन्धतमसात् क्रमोदितौ
रश्मिभि शशिदिवाकराविव" ॥)

शक्ति । आक्रमणम् । इति मेदिनी । (का मतनेन घञ् न वृद्धि) चरण । इति हेमचन्द्र । (सनामख्याता वल्लीपुत्र । यथा, मार्कण्डेये ११८ । १ ।

"तत्र तस्या सुनन्दाया पुत्रा द्वादश जज्ञिरे ।
प्रांशु प्रवीर शूरश्च सुचक्रो विक्रमः क्रमः" ॥

सर्वात्क्रमयात् हद ।

यथा महाभारते । १३ । १७ । १२८ ।

"क्रम सुक्रमो विस्तालो लोक सर्वाश्रय क्रम" ।

त्रिपादेन सर्वाक्रमणात् विष्णु ।

यथा, तत्रैव १३ । १४९ । २२ ।

"ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रम क्रम" ॥)

क्रमक, पु क्रमं वदपाठभेद अधीते वेत्ति वा । "क्रमादिभ्यो वुन्" । ४ । २ । ६१ । इति वुन् ।) क्रमज्ञ । इति मुग्धबोधम् ।

क्रमण, पु, (क्रामत्यनेन करणे ल्युट ।) चरण । इति हेमचन्द्र । (तद्गुणोपलक्षितेपदविक्षेपे यथा हरिवंशे ।

"क्रमिष्यद्रुपक्रमणे पदं गरुड सुखम्" ।

क्री । भावे ल्युट् । पादविक्षेप । यथा, भागवते । १० । २१ ।

"एते चलन्ति क्रमणेषु दाम्नाम् " ।)

क्रमपूरक, पु, (क्रमेण पूरयति वाजम् । पूर + णिच्

ण्वुल् । पश्चाद्वन्ते क्रमेणास्य बीजपूरकत्वात् तथा त्वम् ।) वकवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ।

क्रमशस्, [स] व्य, (कारकार्थवृत्ते क्रमात् + वीप्सायां शस् ।) क्रमेण क्रमेण । क्रमेक्रमे इति भाषा । यथा । "भवति विज्ञतम क्रमशो जन" । इति प्राचीना । (तथा च मनौ । ३ । १२ ।

'सवर्णाऽग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।
कामतस्तु प्रवृत्तानामिमा स्यु क्रमशोऽवरा" ॥)

क्रमागत, त्रि, (क्रमणागत आयातम् ।) क्रमायातम् । पितृपितामहादिक्रमेण प्राप्तम् । यथा,—

"अक्षतत्वा स्त्रिय सर्वां पुत्तदासपरिग्रहा ।
व्यक्षस्त्वन्वस्त यद्यो यत् तत् स्यात् क्रमागतम्" ॥

इति व्यवहारतत्त्वे नारद ॥ (तथा च मनु । २ । १८ ।

'तस्मिन् देशे य आचार पारम्पर्यक्रमागत ।
वर्णाना सान्तरालाना स सदाचार उच्यते" ॥)

क्रमायात, त्रि, (क्रमेणायात आगत ।) क्रमागत । इति मिताक्षरा ॥

क्रमि, पु (क्रम् + इन ।) कृमि । इति भरतो द्विरूपकोषश्च । रोगविशेष । तच्चिकित्सा यथा,

"विडङ्गयोषसयुक्तमश्नन्द पिवेन्नर ।
दीपन क्रिमिनाशाय जठराग्निविवर्द्धये ॥
प्रयञ्च कटुक तिक्त भोजन कफनाशनम् ।
क्रिमीणा नाशन श्लेष्मग्निसन्दीपन परम् ॥
विडङ्गफलपानीय विडङ्गेनावधूलितम् ।
पीत क्रिमिघ्न दृष्ट क्रिमिजाश्च गदान् जयेत् ॥
लिह्याद्विडङ्गचूर्णं वा मधुना क्रिमिनाशनम् ।
पलाशबीजस्य रस पिबेन्माक्षिकसयुतम् ।
पिबेत्तद्बीजकल्क वा तक्रेण क्रिमिनाशनम् ।
काम्पिल्यचूर्णकमार्धं गुडेन सह भक्षितम् ॥
पातयेत क्रिमीन् सर्वानुदरस्थान् सशय ।
विडङ्ग कोटज बीज तथा बीज पलाशजम ।
सचूर्णं खादेत् खलेन क्रिमीणाशयितु नर ।
निम्बपत्रसमुद्भूत रस क्षौद्रयुत पिबेत् ॥
धुस्तूरपत्रज वापि क्रिमिनाशनमुत्तमम् ।
रसेन्द्रेण समायुक्तो रसो धुस्तूरपत्रज ॥
ताम्बूलपत्रजो वापि लेपादयूकाविनाशन ।
धत्तूरपत्रकल्केन तद्रसेनैव पाचितम् ॥
तैलमभ्यङ्गमात्रेण यूकाश्चाशयति द्रुतम् ।
क्रिमीणा विटकपोतानामेतदुक्त चिकित्सितम् ॥
रक्तजानान्तु सहार कुर्यात् कुष्ठचिकित्सया ॥

क्षीराणि मासानि घृतानि वापि
दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।
समास मिश्राश्च रस विदध्यात्
क्रिमीन् जिघासु परिवर्जयेद्धि" ॥

इति क्रिम्यधिकार । इति भावप्रकाश ॥

क्रमिकण्टक, क्ली, (क्रमौ क्रमिनाशे कण्टकमिव । तस्य नाशकत्वात्तथात्वम् ।) चित्राङ्ग । विडङ्गम् । उडुम्बर । इति मेदिनी ॥

क्रमिघ्नी, स्त्री, (क्रमि हन्ति । हन् + ट ।) विडङ्गम् । इति रत्नमाला ।

क्रमिज, क्ली, (क्रमे क्रमिभ्यो वा जायते इति । जन् + ड ।) अगुरु । इत्यमरः ।

क्रमिजा, स्त्री, (क्रमिज + टाप् ।) लाक्षा । इति रत्नमाला ॥

क्रमिघ्नम्, पु, (क्रमे क्रमीणा वा घ्नमिव नाश कत्वात् ।) विडङ्ग । इति रत्नमाला ।

क्रमु, पु, (क्रमु + बाहुलकात् उ ।) गुवाक । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

क्रमुक, पु, (क्रमु + सज्ञाया कन ।) पट्टिकालोध्र । गुवाकवृक्ष । भद्रदारुवृक्ष । इत्यमरः । २ । ४ । ४१ ॥ भद्रमुस्तकम । कार्पासिकाफलम् । इति मेदिनी ।

क्रमुकफल, क्ली, (क्रमुक एव फलम् । क्रमुकस्य गुवाकादिवृक्षस्य फल वा ।) गुवाकम् । इति राजनिर्घण्ट । (यथा, माघे ।

"व्यालादिताक्रमुका समुद्रात्" ॥

क्रमुका क्रमुकफलानीत्यर्थ ।) अस्य गुणपर्यायौ गुवाकशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

क्रमुकी, स्त्री, (क्रमुक + स्त्रिया गौरादित्वात् ङीष् ।) गुवाक । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रमेल, पु, (क्रममालम्ब्य एलति गच्छतीति । इल् + अच् ।)उष्ट्र । इत्युणादिकोष ॥

क्रमेलक, पु (क्रममालम्ब्य एलति गच्छति । इल गतौ + ण्वुल् । यद्वा, क्रमेल + स्वार्थे कन् ।) उष्ट्र । इत्यमरः २।९।७५ ॥ (यथा प्रबन्धे । १ । ११४ ।

"भो ममाग्रेऽपि क्रमेलकच्छदय भद्रादिता अधुना मम सुखमवलोकयसि" ॥)

क्रमोद्वेग, पु, (क्रमेण उद्गत उत्कृष्टो वा वेगो यस्य ।) वृष । इति भूरिप्रयोग ॥

क्रय, पु, (क्री + भावे अच् ।) पण्यपूरणार्थमूल्य दानेन विक्रेतु स्वत्वापनयनेन स्वत्वापादनया पारविशेष । मूल्येन द्रव्यग्रहणम् । केना इति भाषा । यथा —

"प्रकाश वा क्रय कुर्यात् मूल्य वापि समर्पयेत्" ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे बृहस्पति ॥

क्रयलेख्य क्ली, (क्रयस्य क्रये क्रयमधिकृत्य वा लेख्यम् ।) भूम्यादिक्रयलिपि । कवाला इति पारस्य भाषा । यथा,

'गृह क्षेत्रादिक क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम् ।
पत्र कारयते यत्तु क्रयलेख्य तदुच्यते' ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे बृहस्पति ।

क्रयविक्रय, पु, (क्रयेण सह विक्रय ।) वाणिज्यम् । केना बेचा इति भाषा । यथा —

"धनदान तथादान धनानां सर्वविक्रयम् ।
न कुर्यात् गुरुणा सार्द्धं शिष्यो भूत्वा कदाचन" ।

इति तन्त्रसार ।

(कश्चित् श्लो दिवपक्षान्तादिष्वन्ति । तत्र इन्द यथा, पद्म विवदत्ता गे पदविक्षे ।
यद्गुर्भ मनुसहितायाम् ।
'आगम निर्गमं स्थान तथा वृद्धिक्षयावुभौ ।
विचार्य सर्वपण्याना कारयेत् क्रयविक्रयौ ।
षडरात्रे पक्षरात्रे मासे मासे तथा गते ।

कुर्व्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः” ॥

क्रयविक्रयानुशयः, पुं, (क्रये विक्रये च क्रयविक्रययोर्वा अनुशयः पश्चात्तापः ।) अष्टादशविवादान्तर्गतविवादविशेषः । यथा ।
“वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः ।
क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः” ॥
अस्य विवरणम् । यथा, मनौ ।
“क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहानुशयो भवेत् ।
सोऽन्तर्दशाहात् तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा” ॥

क्रयविक्रयिकः, पुं, (क्रयविक्रयाभ्यां जीवतीति । “वस्नक्रयविक्रयात् ठन्” ।४।४।१३। इति ठन् ।) वणिक् । इत्यमरः । २ । ९ । ७८ ॥

क्रयशीर्षं, क्ली, (कपिशीर्ष + पृषोदरात् साधुः ।) कपिशीर्षम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रयारोहः, पुं, (आ + रुह + अधिकरणे घञ् । क्रयार्थं आरोहः समारोहोऽत्र ।) हट्टः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रयिकः, पुं, (क्रयः प्रयोजनमस्यस्य इति ठन् ।) क्रेता । तत्पर्य्यायः । क्रायकः २ । इत्यमरः ॥ क्रयी ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
“धनेन क्रयिको हन्ति खादकश्चोपभोगतः” ॥
क्रयेण जीवतीति । “वस्नक्रयविक्रयात् ठन्” । ४ । ४ । १३ । इति वस्नादपि ठन्) क्रयजीवी । वणिक् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, माघे ।
“पर्य्यापतत् क्रयिकलोकमगण्यपण्या” ।)

क्रयी, [न्] त्रि, (क्रयोऽस्त्यस्य इति । क्रय + इनिः ।) क्रयकर्त्ता । इति हेमचन्द्रः ॥

क्रय्यं, त्रि, (डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये + “अचो यत्” । ३ । १ । ९७ । “क्रय्यस्तदर्थे” ६ । १ । ८२ । इति साधुः ।) क्रये प्रसारितम् । क्रयनिमित्तं हट्टादौ न्यस्तं यत् द्रव्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । ३ । ३ । ३ । १ । “क्रय्यन्ते सोमो राजा इति क्रय इत्याह सोमविक्रयी” ।)

क्रव्यं, क्ली, (क्लव + यत् । लस्य रत्वम् ।) मांसम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १८ । २४ ।
“क्रव्यादाः प्राणिनः क्रव्यं दुदुहुः स्वे कलेवरे ।
सुपर्णवत्सा विहगाश्चरं चाचरमेव च” ।)

क्रव्यघातनः, पुं, (क्रव्यस्य क्रव्यार्थं वा घात्यतेऽसौ । हन् + स्वार्थे णिच् + कर्म्मणि ल्युट् ।) मृगः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्रव्यात्, [द्] पुं, (क्रव्यं मांसं अत्तीति । “क्रव्ये च विट्” । ३।२।६९। इति ।) राक्षसः । इत्यमरः ॥ मांसाशिनि त्रि । इति मेदिनी । (गृध्रादिमांसभुक्पक्षिविशेषस्यापि । यथा, रघौ । १५ । १६ ।
“धूमधूम्रो वसागन्धी ज्वालाबभ्रुशिरोरुहः ॥
क्रव्याद्गणपरीवारश्चिताग्निरिव जङ्गमः” ॥
“क्षणानुपक्षे क्रव्यादो गृध्रादयः” । इति मल्लिनाथः । व्याघ्रादिहिंस्रपशुभेदः ।
यथा, मनुः ५ । १३१ ।
“श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः” ॥
“क्रव्याद्भिः व्याघ्रश्येनादिभिरेति” । कुल्लूकभट्टः ।
ग्राम्यक्रव्यादो मार्ज्जारादयः ।
यथा, मनौ । ११ । १९९ ।
“श्वशृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च” ।
“ग्राम्यैः क्रव्याद्भिराममांसाशैर्मार्ज्जारादिभिः” ।
इति कुल्लूकभट्टः ॥ गुरुपत्नीगामिनां नरकभोगावसाने क्रव्यादां आममांसाशिनां योनिप्राप्तिर्भवति ।
यथा, तत्रैव । १२ । ५८ ।
“तृणगुल्मलतानाञ्च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि ।
क्रूरकर्म्मकृतां चैव शतशो गुरुतल्पगः” ॥
शवदाहकाग्निभेदः । यथा, शतपथब्राह्मणे । १ । २ । १ । ४ ।
“अथाग्ने ! अग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादं सेध इत्यग्नं वा आमादं येनेदं मनुष्याः पक्त्वाऽश्नन्ति अथ येन पुरुषं दहन्ति स क्रव्यात् एतावेवैतदुभावतोऽपहन्ति” । “हे अग्ने ! गार्हपत्य ! आमादमग्निमपजहि परित्यज तथा,—
“क्रव्यादमग्निं निःसेधनिःशेषं दूरे गमय” ।
इति भाष्यम् ॥ ऋग्वेदे च । १० । १६ । १० ।
“योऽग्निं क्रव्यात् प्रविवेश वो गृहम्” ।)

क्रव्यादः, पुं, (क्रव्यं मांसमत्ति । अद् उपपदे “कर्म्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इति अण् । कृत्तं छिन्नं सदैव पुनर्व्विशेषतः कृत्तं पक्वं च भुङ्क्ते इति कृत्तविकृत्तपक्वशब्दस्य पृषोदरात् क्रव्यादेशः । इति काशिका ।) राक्षसः । इत्यमरः ॥ सिंहः । श्येनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शवभक्षकाग्निः । यथा,
“क्रव्यादो मृतभक्षणे” । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
मांसाशिनि त्रि । इति धरणी ॥ (पुरा किल केनचिद्रक्षसाग्निमुखादेवैव सा भृगुभार्य्या पुलोमेति विदितेनैवापहृतायान्तस्यां पुलोमायां महर्षिर्भृगुरत्यन्तामर्षमापन्नः त्वं सर्व्वभक्षो भविष्यसीति तस्मै वह्नये शापं प्रददौ तेन हि तस्य क्रव्यादत्वं प्रसिद्धम् । ततः शप्तेनापि तेनाग्निदेवेनात्मनः सर्व्वभक्षकत्वरूपशापं परिहर्त्तुकामेन सर्व्वभक्षः सन्कथं देवादीनां मुखं भविष्यामीति चिन्तयता अग्निहोत्रेषु यज्ञसत्रक्रियासु च आत्मनः संहारश्चक्रे । पितामहस्तु देवादिभिरनुरुद्धो वह्नेः स्वप्रभावमनुस्मारयन् कौशलेन हुतभागग्रहणाङ्गीकारमकारयत् । एतद्विवरणन्तु महाभारते । १ । ६–७ अध्याययोर्द्रष्टव्यम् । तद्यथा,

भृगुरुवाच ।
“केनासि रक्षसे तस्मै कथिता त्वं जिहीर्षते ।
न हि त्वां वेद तद्रक्षो मद्भार्य्यां चारुहासिनीम् ॥
तत्त्वमाख्याहि तं ह्यद्य दग्धुमिच्छाम्यहं रुषा ।
बिभेति को न शापान्मे कस्य चायं व्यतिक्रमः ॥

पुलोमोवाच ।
अग्निना भगवंस्तस्मै रक्षसेऽहं निवेदिता ।
ततो मामनयद्रक्षः क्रोशन्तीं कुररीमिव ॥
साहं तव सुतस्यास्य तेजसा परिमोक्षिता ।
भस्मीभूतन्तु तद्रक्षो मामुत्सृज्य पपात वै ॥

सूत उवाच ।
इति श्रुत्वा पुलोमाया भृगुः परममन्युमान् ।
शशापाग्निमतिक्रुद्धः सर्व्वभक्षो भविष्यसि” ॥
“शप्तस्तु भृगुणा वह्निः क्रुद्धो वाक्यमथाब्रवीत् ।
किमिदं साहसं ब्रह्मन् कृतवानसि मां प्रति” ॥
“अमावास्याञ्च पितरः पौर्णमास्याञ्च देवताः ।
मन्मुखेनैव हूयन्ते भुञ्जते च हुतं हविः ॥
सर्व्वभक्षः कथं तेषां भविष्यामि मुखं त्वहम्” ॥
“चिन्तयित्वा ततो वह्निश्चक्रे संहारमात्मनः ।
द्विजानामग्निहोत्रेषु यज्ञसत्रक्रियासु च ॥
निरोङ्कारवषट्काराः स्वधास्वाहाविवर्ज्जिताः ।
विनाग्निना प्रजाः सर्व्वास्तत आसन् सुदुःखिताः ॥
अथर्षयः समुद्विग्ना देवान् गत्वाब्रुवन् वचः ।
अग्निनाशात् क्रियाभ्रंशात् भ्रान्ता लोकास्त्रयोऽनघाः ।
विदध्वमत्र यत्कार्य्यं न स्यात् कालात्ययो यथा ।
अथर्षयश्च देवाश्च ब्रह्माणमुपगम्य तु ॥
अग्नेरावेदयञ्छापं क्रियासंहारमेव च ।
भृगुणा वै महाभाग ! शप्तोऽग्निः कारणान्तरे ॥
कथं देवमुखो भूत्वा यज्ञभागाग्रभुक् तथा ।
हुतभुक् सर्व्वभूतेषु सर्व्वभक्षत्वमेष्यति ॥
श्रुत्वा तु तद्वचस्तेषामग्निमाहूय विश्वकृत् ।
उवाच वचनं श्लक्ष्णं भूतभावनमव्ययम् ॥
लोकानामिह सर्व्वेषां त्वं कर्त्ता चान्त एव च ।
त्वं धारयसि लोकांस्त्रीन् क्रियाणाञ्च प्रवर्त्तकः ॥
स तथा कुरु लोकेश ! नोच्छिद्येरन् क्रिया यथा ।
कस्मादेवं विमूढस्त्वमीश्वरः सन् हुताशन ! ॥
त्वं पवित्रः सदा लोके सर्व्वभूतगतिश्च ह ।
न त्वं सर्व्वशरीरेण सर्व्वभक्षत्वमेष्यसि ॥
अपाने ह्यर्च्चिषो यास्ते सर्व्वं भोक्ष्यन्ति ताः शिखिन् ॥
क्रव्यादा च तनुर्या ते सा सर्व्वं भक्षयिष्यति ॥
यथा सूर्य्यांशुभिः स्पृष्टं सर्व्वं शुचि विभाव्यते ।
तथा त्वदर्च्चिर्निर्द्दग्धं सर्व्वं शुचि भविष्यति ॥
त्वमग्ने ! परमं तेजः स्वप्रभावाद्विनिर्गतम् ।
स्वतेजसैव तं शापं कुरु सत्यमृषेर्विभो ! ॥
देवानाञ्चात्मनो भागं गृहाण त्वं मुखे हुतम्” ।
“एवमस्त्विति तं वह्निः प्रत्युवाच पितामहम् ॥
जगाम शासनं कर्त्तुं देवस्य परमेष्ठिनः” ॥ * ॥
अतएव भट्टमल्लेन क्रव्यादाख्याग्नेः शान्तिकर्म्मादिष्वपसारणं जातवेदोऽग्नेरादानं प्रोक्तम् ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । १६ । ९ ।
“क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं
यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः ।
इहैवायमितरो जातवेदा
देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्” ॥
“क्रव्यं प्राणिमांसमत्ति क्रव्यादः तं तीव्रमग्निं दूरं विप्रकृष्टे देशे प्रहिणोमि प्रगमयामि । रिप्रं पापं तस्य वाहः वोढ़ा यद्वा रिप्रं पापं वहति उपपदे “कर्म्मण्यण्” इति वह + अण् । सोऽग्निः यमराज्ञः यमो राजा येषां तान् यमराजकान् प्रदेशान् गच्छतु प्राप्नोतु । अथ शान्तिकर्म्मार्थं उपासने इतरः क्रव्यादादन्यः जातवेदा अग्निः इहैव देशे देवेभ्यः देवार्थं हव्यं वहतु” ॥ इति भाष्यम् ॥
क्रव्यं मांसं अत्ति । अद + उपपदे “कर्म्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इत्यण् । रक्षसामाममांसाशिमृगभेदः ।
यथा, भागवते । ५ । २६ । ११ ।

“एवमेव महारौरवो यत्र निपतितं पुरुषं क्रव्यादा नाम रुरवस्तं क्रव्येण घातयन्ति यः केवलं देहम्भरः” ॥)

क्रान्तः, पुं, (क्रम्यते आक्रम्यते इति । क्रम + क्त ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पादेन्द्रियम् । यथा, मनौ । १२ । १२१ ।
“मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम् ।
वाच्यग्निं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम्” ॥
“क्रान्ते पादेन्द्रिये विष्णुमिति” । कुल्लूकभट्टः ॥ भावे + क्त । क्ली, आक्रमणम् । क्रमणम् । यथा माघे ।
“क्रान्तं रुचा काञ्चनवप्रभाजा” ॥
यथा च शतपथब्राह्मणे ५ । ४ । २ । ६ ।
“विष्णोः क्रान्तमसीतीमे लोका विष्णोर्विक्रमस्य विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तम्” ॥)
आक्रान्ते त्रि ॥

क्रान्ता, स्त्री, (क्रम + कर्त्तरि क्त । स्त्रियां जातित्वेपि सर्व्वयोगोपधत्वात् टाप् ।) बृहती । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रान्तिः, स्त्री, (क्रम + भावे क्तिन् ।) खगोलमध्यवर्त्तिसूर्य्यगमनार्थतिर्य्यग्गोलरेखा । यथा,—
“अयनादयनं यावत् कक्षा तिर्य्यक् तथापरा ।
क्रान्तिसंज्ञा तया सूर्य्यः सदा पर्य्येति भासयन्” ॥
इति सूर्य्यसिद्धान्ते गोलाध्यायः ॥ “नाडीमण्डलात् दक्षिणोत्तरं क्रान्तिमण्डलावधियदन्तरं तत्” । इति तट्टीकायां स्वयिश्वविदाम्बरः ॥ तत्पर्य्यायः । अपमण्डलम् २ अपवृत्तम् ३ अपक्रमः ४ अपक्रान्तिः ५ । इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥ अपमः ६ । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ इष्टक्रान्त्यानयनक्रमो यथा,—
‘परमापक्रमज्या च सप्तरन्ध्रगुणेन्दवः ।
तद्गुणाज्या त्रिजीवाप्ता तच्चापं क्रान्तिरुच्यते” ॥
इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥ * ॥ आक्रमः । इति हेमचन्द्रः ॥ गतिः । गत्यर्थात् क्रमधातोर्भावे क्तिन्प्रत्ययात् तथात्वम् ॥

क्रान्तिवलयः, पुं, (सूर्य्यसिद्धान्तोक्ता क्रान्तिरेव वलयः वृत्तम् ।) क्रान्तिमण्डलम् । विषुवद्वृत्तात् चतुर्विंशतिभागैर्दक्षिणे चोत्तरे यद्वृत्तं तत् । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

क्रान्तुः, पुं, (क्रामतीति । “क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्चेति” । उणा ५ । ४३ । इति तुन् वृद्धिश्च ।) पक्षी । इत्युणादिकोषः ॥

क्रायकः, पुं, (क्रीणाति इति । कर्त्तरि ण्वुल् ।) क्रेता । इत्यमरः ॥ क्रयजीवी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

क्रिमिः, पुं, (क्रमु पादविक्षेपे । “क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च” । उणा ४ । १२१ । इति इन् कित् अत इच्च ।) कीटः । कृम्यामयः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ रोगविशेषः । तस्य प्रकारो यथा,—
“क्रिमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः ।
बहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्व्विधाः ॥
नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः ।
तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ॥
बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिक्षाश्च नामतः ।
द्विधा ते कोठपिडकाकण्डूगण्डान् प्रकुर्व्वते ॥ * ॥

निदानं यथा ।
“अजीर्णभोजी मधुराम्लनित्यो
द्रवप्रियः पिष्टगुडोपभोक्ता ।
व्यायामवर्जी च दिवाशयानो
विरुद्धभुक् संलभते क्रिमींश्च” ॥

पुरीषजनिदानं यथा,—
“माषपिष्टान्नलवणगुडशाकैः पुरीषजाः” ॥ * ॥

कफजनिदानं यथा,—
“मांसमाषगुडक्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः” ॥

रक्तजनिदानं यथा,—
“विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि” ॥

अभ्यन्तरक्रिमिलक्षणं यथा,—
‘ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगश्छर्द्दनं भ्रमः ।
भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सञ्जातक्रिमिलक्षणम्” ॥

कफजरूपं यथा,—
“कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्व्वतः ।
पृथुब्रध्ननिभाः केचित् केचिद्गण्डूपदोपमाः ।
रूढधान्याङ्कुराकारास्तनुदीर्घास्तथाणवः ॥
श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ।
अन्त्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महागुदाः ॥
चुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्व्वते ।
हृल्लासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकम् ॥
मूर्च्छाच्छर्द्दिज्वरानाहकार्श्यक्षवथुपीनसान्” ॥ * ॥

रक्तजरूपं यथा,—
“रक्तवाहिशिरास्थाना रक्तजा जन्तवोऽणवः ।
अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात् केचिददर्शनाः ।
केशादा रोमविध्वंसा रोमद्वीपा उडुम्बराः ॥
षट् ते कुष्ठैककर्म्माणः सहसौरसमातरः” ॥

विड्जरूपं यथा,—
“पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः ।
वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदामाशयोन्मुखाः ।
तदास्योद्गारनिश्वासविड्गन्धानुविधायिनः ॥
पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिताः ।
ते पञ्च नाम्ना क्रिमयः ककेरुकमकेरुकाः ॥
सौसुरादाः सशूलाख्या लेलिहा जनयन्ति हि’ ॥

विमार्गगक्रिमिलक्षणं यथा,—
‘विड्भेदशूलविष्टम्भकार्श्यपारुष्यपाण्डुताः ।
रोमहर्षाग्निसदनगुदकण्डूर्विमार्गगाः’ ॥
इति माधवकरः ॥

(अस्य सहेतुकलक्षणचिकित्सितानि यथा,—
‘इह खल्वग्निवेश विंशतिविधाः क्रिमयः पूर्व्वमुद्दिष्टा नानाविधेन प्रविभागेनान्यत्र सहजेभ्यः । ते पुनः प्रकृतिभिर्विभज्यमानाश्चतुर्व्विधाः सम्पद्यन्ते । तद्यथा । पुरीषजाः श्लेष्मजाः शोणितजा मलजाश्चेति । तत्र मलो बाह्यश्चाभ्यन्तरश्च । तत्र बाह्ये मले जातान् मलजान् सञ्चक्ष्महे, तेषां समुत्थानं मृजावर्ज्जनं, स्थानं केशश्मश्रुलोमपक्ष्मवासांसि संस्थानमणवस्तिलाकृतयो बहुपादाः, वर्णः कृष्णः शुक्लश्च, नामानि यूकाः पिपीलिकाश्चेति, प्रभावः कण्डूजननं कोठपिडकाभिनिर्व्वर्त्तनञ्च चिकित्सितं त्वेषामपकर्षणं मलोपघातो मलकराणाञ्च भावानामनुपसेवनमिति । शोणितजानान्तु कुष्ठैः समानं समुत्थानं, स्थानं रक्तवाहिन्यो धमन्यः, संस्थानमणवो वृत्ताश्चापादाश्च सूक्ष्मत्वाच्चैके भवन्त्यदृश्याः, वर्णस्ताम्रः, नामानि केशादा लोमादा लोमद्वीपाः सौरसा औदुम्बरा जन्तुमातरश्चेति । प्रभावः केशश्मश्रुनखलोमापध्वंसो व्रणगतानाञ्च हर्षकण्डूतोदसंसर्पणान्यतिवृद्धानाञ्च त्वक्सिरास्नायुमांसतरुणास्थिभक्षणमिति, चिकित्सितमप्येषां कुष्ठैः समानं तदुत्तरकालमुपदेक्ष्यते ।

श्लेष्मजाः क्षीरगुडतिलमत्स्यानूपमांसपिष्टान्नपरमान्नकुसुम्भस्नेहाजीर्णपूतिक्लिन्नसङ्कीर्णविरुद्धासात्म्यभोजनसमुत्थानाः । तेषामामाशयः स्थानं ते प्रवर्द्धमानास्तूर्द्ध्वमधो वा विसर्पन्ति, उभयतो वा । संस्थानवर्णविशेषास्तु श्वेताः पृथुब्रध्नसंस्थानाः केचित्, केचिद्वृत्तपरिणाहा गण्डूपदाकृतयश्च श्वेतास्ताम्रावभासाः, केचिदणवो दीर्घास्तन्वाकृतयः श्वेताः । तेषां त्रिविधानां श्लेष्मनिमित्तानां क्रिमीणां नामानि, अन्त्रादा, उदरादा, हृदयादाश्चुरवो दर्भपुष्पाः, सौगन्धिकाः, महागुदाश्चेति । प्रभावो हृल्लासास्यसंस्रवणमरोचकाविपाको ज्वरो मूर्च्छाजृम्भाक्षवथुरानाहोऽङ्गमर्द्दश्छर्द्दिः कार्श्यं पारुष्यमिति ।

पुरीषजास्तुल्यसमुत्थानाः श्लेष्मजैस्तेषां स्थानं पक्वाशयः । ते प्रवर्द्धमानास्त्वधो विसर्पन्ति । यस्य पुनरामाशयाभिमुखाः स्युस्तदनन्तरं तस्योद्गारनिश्वासाः पुरीषगन्धिनः स्युः । संस्थानवर्णविशेषास्तु सूक्ष्मवृत्तपरीणाहाः श्वेता दीर्घा ऊर्णांशुकसङ्काशाः केचित् केचित् पुनः स्थूलवृत्तपरीणाहाः श्यावनीलहरितपीताः । तेषां नामानि ककेरुका मकेरुका लेलिहाः सशूलकाः सौसुरादाश्चेति । प्रभावः पुरीषभेदः कार्श्यं पारुष्यं लोमहर्षाभिनिर्व्वर्त्तनञ्च । त एवास्य गुदमुखं परितुदन्तः कण्डूञ्चोपजनयन्तो गुदमुखं पर्य्यासते । स जातहर्षो गुदान्निष्क्रमणमतिवेलं करोति ।

इत्येष श्लेष्मजानां पुरीषजानाञ्च क्रिमीणां समुत्थानादिविशेषः । चिकित्सितन्तु खल्वेषां समासेनोपदिश्य पश्चाद्विस्तरेणोपदेक्ष्यते । तत्र सर्व्वक्रिमीणामपकर्षणमेवादितः कार्य्यम् । ततः प्रकृतिविघातोऽनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनमिति ।

तत्रापकर्षणं हस्तेनाभिगृह्यापनयनमुपकरणवतानुपकरणेन वा । स्थानगतानान्तु क्रिमीणां भेषजेनापकर्षणं न्यायतश्चतुर्व्विधमिति । तद्यथा,—शिरोविरेचनं वमनं विरेचनमास्थापनमित्यपकर्षणविधिः ।

प्रकृतिविघातस्त्वेषां कटुतिक्तकषायक्षारोष्णानां द्रव्याणामुपयोगो यच्चान्यदपि किञ्चित् श्लेष्मपुरीषप्रत्यनीकभूतं तत्स्यादिति प्रकृतिविघातः ।

अनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनम् । यदुक्तं निदानविधौ, तस्य वर्ज्जनं तथाविध-

प्रायशां चापरेषां द्रव्याणामिति लक्षणतश्चिकित्सितमनुव्याख्यातमेतदेव पुनर्विस्तरेणोपदेक्ष्यते।

अथैनं क्रिमिकोष्ठमातुरमग्रे षड्रात्रं सप्तरात्रं वा स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्य श्वोभूते एनं संशोधनं पाययितास्मीति, क्षीरदधिगुड़तिलमत्स्यानूपमांसपिष्टान्नपरमान्नकुसुम्भस्नेहसम्प्रयुक्तैर्भोज्यैः सायम्प्रातरुपपादयेत् समुदीरणार्थञ्चैव क्रिमीणां कोष्ठाभिसरणार्थञ्च। भिषगथ व्युष्टायां रजन्यां सुखोषितं सुप्रजीर्णभक्तञ्च विज्ञायास्थापनवमनविरेचनैस्तदहरेवोपपादयेत्। उपपादनीयश्चेत् स्यात् सर्व्वान् परीक्ष्य विशेषान् समीक्ष्य सम्यक्। अथाहरेति ब्रूयात्। मूलक-सर्षपलशुनकरञ्ज-शिग्रु-खरपुष्पभूस्तृण-सुमुख-सुरस-कुठेरक-गण्डीर-कालमालकपर्णासक्षवकफणिज्झकानि सर्व्वाण्यथवा यथालाभम्। तान्याहृतान्यभिसमीक्ष्य खण्डशश्छेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालितायां स्थाल्यां समावाप्य गोमूत्रेणार्द्धोदकेनाभ्यासिच्य साधयेत्। सततमवघट्टयन् दर्व्व्या तमुपयुक्तं भूयिष्ठेऽम्भसि। गतरसेष्वौषधेषु स्थालीमवतार्य्य सुपरिपूतं कषायं सुखोष्णं मदनफलविडङ्गकल्कतैलोपहितं स्वर्जिकालवणमभ्यासिच्य वस्तौ विधिवदास्थापयेदेनम्"।

"मदनफलपिप्पलीकषायेणाञ्जलिमात्रेण त्रिवृत्कल्काक्षमात्रमालोड्य पातुमस्मै प्रयच्छेत्। तदस्य दोषमुभयतो निर्हरति साधु। एवमेव कल्पोक्तानि वमनविरेचनानि संसृज्य पाययेदेनं बुद्ध्या सर्व्वविशेषानवेक्षमाणः।

अथैनं सम्यग्विरिक्तं विज्ञायापराह्णे शैखरिककषायेण सुखोष्णेन परिषेचयेत्। तेनैव च कषायेण वाह्याभ्यन्तरान् सर्व्वोदकार्थान् कारयेत् शश्वत्। तदभावे वा कटुतिक्तकषायाणामौषधानां क्वाथैर्मूत्रक्षारैर्वा परिषेचयेत्। परिषिक्तञ्च एवं निवातमागारमनुप्रवेश्य पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरसिद्धेन यवाग्वादिना क्रमेणोपक्रमयेत्। विलेप्याक्रमागतञ्चैनमनुवासयेत् विडङ्गतैलेनैकान्तरं द्विस्त्रिर्वा। यदि पुनरस्यातिप्रवृद्धान् शीर्षादीन् क्रिमीन् मन्येत, शिरस्येवाभिसर्पतः कदाचित्। ततः स्नेहस्वेदाभ्यामस्य शिर उपपाद्य, विरेचयेदपामार्गतण्डुलादिना शिरोविरेचनेन।

यस्त्वभ्याहार्य्यविधिः प्रकृतिविघातोक्तः क्रिमीणां सोऽनुव्याख्यास्यते। मूषिकपर्णीं समूलाग्रप्रतानामपहृत्य खण्डशश्छेदयित्वा उदूखले क्षोदयित्वा पाणिभ्यां पीड़यित्वा च रसं गृह्णीयात्। तेन रसेन लोहितशालितण्डुलपिष्टं समालोड्य पूपलिकां कृत्वा विधूमेष्वङ्गारेषूपकुड्य विडङ्गतैललवणोपहितां क्रिमिकोष्ठाय भक्षयितुमुपयच्छेत्। तदनन्तरमम्लकाञ्जिकमुदश्विद्वा पिप्पल्यादि पञ्चवर्गसंसृष्टं सलवणमनुपाययेत्"।

"अथाश्वशकृदाहृत्य महति किलिञ्जे प्रकीर्य्यातपे शोषयित्वोदूखले क्षोदयित्वा दृषदि पुनः सूक्ष्माणि चूर्णानि कारयित्वा विडङ्गकषायेण त्रिफलाकषायेण वा अष्टकृत्वो दशकृत्वो वा आतपे सुपरिभावितानि भावयित्वा दृषदि पुनः सूक्ष्माणि चूर्णानि कारयित्वा नवे कलसे समवाप्यानुगुप्तं निधापयेत्। तेषान्तु खलु चूर्णानां पाणितलं पूर्णं यावद्वा साधु मन्येत क्षौद्रेण संसृज्य क्रिमिकोष्ठाय लेढुम्प्रयच्छेत्॥

तथा भल्लातकास्थीन्याहार्य्य कलसप्रमाणेन सम्पोथ्य स्नेहभाविते दृढ़े कलसे सूक्ष्मानेकच्छिद्रब्रध्ने मृदावलिप्ते समवाप्योडुपेन पिधाय भूमावाकण्ठं निखातस्य स्नेहभावितस्यैव दृढ़स्योपरि कुम्भस्यारोप्य समन्तात् गोमयैरुपचित्य दाहयेत्। स यदा जानीयात् साधु दग्धानि गोमयानि विगतस्नेहानि भल्लातकास्थीनीति ततस्तं कुम्भमुद्धारयेत्। अथ तस्मात् द्वितीयात् कुम्भात्तं स्नेहमादाय विड़ङ्गतण्डुलचूर्णैः स्नेहार्द्धमात्रैः प्रतिसंसृज्यातपे सर्व्वमहः स्थापयित्वा ततोऽस्मै मात्रां प्रयच्छेत् पानाय। तेन साधु विरिच्यते विरिक्तस्य चानुपूर्व्वी यथोक्ता"॥

"अथाहरेति ब्रूयात् शारदान्नवांस्तिलान् सम्पदुपेतानाहृत्य सुनिष्पूतान्निष्पूय सुशुद्धान् शोधयित्वा विड़ङ्गकषाये सुखोष्णे प्रक्षिप्य सुनिर्व्वापितान् निर्व्वापयेत् आदोषगमनात्। गतदोषानभिसमीक्ष्य सुप्रलूनान् प्रलुच्य पुनरेव सुनिष्पूतान्निष्पूय सुशुद्धान् शोधयित्वा विड़ङ्गकषायेण त्रिःसप्तकृत्वः सुपरिभावितान् भावयित्वातपे शोधयित्वोदूखले संक्षुद्य दृषदि पुनः श्लक्ष्णपिष्टान् कारयित्वा द्रोण्यामभ्यवधाय विडङ्गकषायेण मुहुर्मुहुरवसिञ्चन् पाणिमर्द्दं मर्द्दयेत्। तस्मिन् खलु प्रपीड्यमाने यत्तैलमुदियात् तत्पाणिभ्यां पर्य्यादाय शुचौ दृढ़े कलसे समासिच्यानुगुप्तन्निधापयेत्। अथाहरेति ब्रूयात् तिल्वकोद्दालकयोर्द्वौ विल्वमात्रौ पिण्डौ श्लक्ष्णपिष्टौ विड़ङ्गकषायेण, ततोऽर्द्धमात्रौ श्यामात्रिवृतयोरर्द्धमात्रौ दन्तीद्रवन्त्योरतो अर्द्धमात्रौ चव्यचित्रकयोरित्येतत् सम्भारं विड़ङ्ग-कषायस्यार्द्धाढ़कमात्रेण प्रतिसंसृज्य ततस्तैलप्रस्थमावाप्य सर्व्वमालोड्य महति पर्य्यङ्गे समासिच्यामावधिश्रित्य महत्यासने सुखोपविष्टः सर्व्वतः स्नेहमवलोकयन्नजस्रं मृद्वग्निना साधयेद्दर्व्व्या सततमवघट्टयन्। स यदा जानीयाद्विरमति शब्दः, प्रशाम्यति च फेनः, प्रसादमापद्यते स्नेहो यथास्वञ्च गन्धवर्णरसोत्पत्तिः संवर्त्तते, भैषज्यमङ्गुलिभ्यां मृद्यमानमनतिमृदुमनतिदारुणमनङ्गुलिग्राहि चेति। सकालस्तस्यावतारणाय। ततस्तमवतीर्य्य शीतीभूतं महता वाससा परिपूय शुचौ दृढ़े कलसे समासिच्य पिधानेन पिधाय शुक्लेन वस्त्रपट्टेनाच्छाद्य सूत्रेण सुबद्धं सुगुप्तन्निधापयेत्। ततोऽस्मै मात्रां प्रयच्छेत् पानाय। तेन साधु विरिच्यते। सम्यगपहृतदोषस्य चास्यानुपूर्व्वी यथोक्ता। ततश्चैनमनुवासयेदनुवासनकाले"॥

"इत्येतत् त्रयाणां श्लेष्म-पुरीष-सम्भवानां क्रिमीणां समुत्थानस्थानसंस्थानवर्ण-नाम-प्रभाव-चिकित्सितविशेषा व्याख्याताः सामान्यतः। विशेषतस्त्वल्पमात्रमास्थापनानुवासनानुलोमहरणं भूयिष्ठं तेष्वौषधेषु पुरीषजानां क्रिमीणां चिकित्सितं कार्य्यं मात्राधिकं पुनः शिरोविरेचनवमनोपशमनभूयिष्ठं तेष्वौषधेषु श्लेष्मजानां क्रिमीणां चिकित्सितं कार्य्यम्। इत्येष क्रिमिघ्नो भेषजविधिरनुव्याख्यातो भवति"॥ इति चरके विमानस्थाने सप्तमोऽध्यायः॥ * ॥

"सूतं गन्धं मृतं लौहं मरिचं विषमेव च।
मुस्तकं त्रिफला शुण्ठी धातकी सरसाञ्जनम्॥
चूर्णयं मुस्तकं पाठा वालकं विल्वमेव च।
एतानि समभागानि स्वरसैर्मर्द्दयेत्तथा॥
वराटिका प्रमाणेन भक्षणाय विशेषतः।
क्रिमिरोगविनाशाय क्रिमिरोगविनाशनः"॥

इति क्रिमिरोगारिरसः॥ * ॥

"क्रमेण वृद्धं रसगन्धकाज-
मोदा विड़ङ्गं विषमुष्टिका च।
पलाशवीजञ्च विचूर्णमस्य
निष्कप्रमाणं मधुनावलीढ़म्॥
पिवेत् कषायं घनजं तदूर्द्ध्वं
रसोऽयमुक्तः क्रिमिमुद्गराख्यः।
क्रिमीन्निहन्यात् क्रिमिजांश्च रोगान्
सन्दीपयत्यग्निमयं त्रिरात्रात्"॥

इति क्रिमिमुद्गरो रसः॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे क्रिमिरोगाधिकारे॥ * ॥

अथास्य पथ्यापथ्यविधिः। पथ्यानि यथा,—

"आस्थापनं कायशिरोविरेचनं
धूमः कफघ्नानि शरीरमार्ज्जना।
चिरन्तना वैणवरक्तशालयः
मटौककेत्रायरसोनवास्तुकम्॥
ऊताम्रमन्दारदलानि सर्षपा
नवीनमोचं वृहतीफलान्यपि।
तिक्तानि नाली च दलानि मौषिकं
मांसं विड़ङ्गं पिचुमर्द्दपल्लवम्॥
पथ्या च तैलन्तिलसर्षपोद्भवं
सौवीरशुक्तञ्च तुषोदकं मधु।
पचेलिमं तालमसंस्कारं गवां
मूत्रञ्च ताम्बूलसुरामृगाण्डजम्॥
क्षौद्राणि मूत्राण्यपयांसि रामठं
क्षाराजमोदा खदिरश्च वत्सकम्।
जम्बीरनीरं सुषवी यमानिका
क्षाराः सुराह्वा गुरुशिंशपोद्भवाः॥
तिक्तः कषायः कटुको रसोऽप्ययं
वर्गो नराणां क्रिमिरोगिणां सुखः"॥ * ॥

अपथ्यानि यथा,—

"छर्दिञ्च तद्वेगविधारणञ्च
विरुद्धपानाशनवह्निनिद्राम्।
द्रवञ्च पिष्टान्नमजीर्णताञ्च
घृतानि माषान् दधिपत्रशाकम्॥
मांसं पयोऽम्लं मधुरं रसञ्च
क्रिमीन् जिघांसुः परिवर्ज्जयेच्च"॥

इति वैद्यकक्रिमिरोगपथ्यापथ्यविधिग्रन्थे ।)

क्रिमिशत्रु, स्त्री, (क्रिमौ शत्रुरिव ।) कृमि कण्टकम् । इति मेदिनी ।

क्रिमिघ्न, पुं, (क्रिमि हन्ति नाशयतीति । "अमनुष्यकर्तृके च" । ३ । २ । ५३ । इति टक् । कुम्भिभूआदित्वात् सिद्धः । अत् पूर्वस्येति न्दमात्र मतम् ।) कृमिघ्न । विडङ्ग । इत्यमरटीकायां रमानाथः । (क्रिमिरोगनाशकौषधविशेष ।
"क्रिमिघ्न किंशुकादिप्रवीज शतपत्रकम् ।
बन्हदधालुपर्य्यन्ते क्रिमिविनाशन" ।
इति क्रिमिघ्नो रस ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे क्रिम्यधिकारे ।)

क्रिमिघ्नी, स्त्री, (क्रिमिघ्न+टित्वात् स्त्रियां ङीप् ।) सोमराजी । इति शब्दचन्द्रिका ।

क्रिमिज, क्ली, (क्रिमिभ्यः जायते इति । "पञ्चम्यामजातौ"।३।२।९८। इति डः ।) अगुरु । इत्यमरः ।

क्रिमिजा, स्त्री, (क्रिमिज+स्त्रियां टाप् ।) लाक्षा । इति रत्नमाला ।

क्रिमिफल,पुं,(क्रिमि प्रचुरं फलं यस्य ।) यज्ञडुम्बरः । इति शब्दचन्द्रिका । पाकिताधार इति भाषा ।

क्रिमिशायक, पुं, (कृमिशयः+ अण्) क्रिमीणां शायकः इव तद्वृत्त्यत्वात् ।) शिवतरुक्षिकः । इति शब्दचन्द्रिका ।

क्रिमिशैल, पुं, (क्रिमिभिर्निर्मित शैल इव ।) वल्मीकः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

क्रिय, पुं, (क्रिया यज्ञादिकार्यानिमित्तम् क्रियते अत्र ग्रहाधानादिकम् ।) मेषराशिः । इति दीपिका ।

क्रिया, स्त्री, (क्रियते अनया अनौ कस्मिन् इति वा । कृञ् भावे करणाधिकरणादौ च यथायथं श प्रत्ययः । 'कृञः शचान्यतरस्याम्' । ३ । ३ । १०० । इति रियादेशः । "हृदिस्था धातुध्याने योगिनामिति" । ६ । ३ । ०२ । इति इयङ् ।) आरम्भः । निष्कृतिः । शिक्षा । पूजनम् । सम्प्रधारणा । उपायः । कर्म्म । तत्र चेष्टनम् । यथा —
"आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं सम्प्रधारणम् ।
उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रिया" ।
इति भरतः । चेष्टा । चिकित्सा । इत्यमरः । १ । ७ । १८ । श्राद्धम् । इति हेमचन्द्रः । श्राद्धः । इत्यमरटीकायां भरतः । शौचम् । इति शब्दरत्नावली । अध्ययनं कोषग्रन्थे च । इति वैजयन्ती । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । यथा, —
"[illegible] क्रिया [illegible] । [illegible]

सान्त्वनैर्धातुमात्रस्य मानुषी त्रिविधा स्मृता ।
घटाद्या धर्म्मशास्त्राच्च दैविकी नवधा स्मृता" ॥
इति व्यवहारतत्त्वे वृहस्पतिः । (चिकित्साकार्य्यं यथा, — चरके सूत्रस्थाने १० अध्याये ।
"याभि क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
सा चिकित्सा विकाराणां कर्म्म तद्भिषजां मतम् ॥
कथं शरीरे धातूनां वैषम्यं न भवेदिति ।
समानाञ्चानुबन्ध स्यादित्यर्थं क्रियते क्रिया" ॥
"याधुदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च ।
सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत्" ।
शीते शीतप्रतीकारमुष्णेचोष्णनिवारणम्
कृत्वा कुर्य्यात् क्रियाप्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत्" ।
इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ।)

क्रियाकार,पुं, (क्रियां क्रियारम्भं करोतीति । कृ+उपपदे "कर्म्मण्यण्" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) नव च्छात्रः । नूतन पड़ुया इति भाषा । इति त्रिकाण्डशेषः । कर्म्मकर्त्तरि त्रि ।

क्रियाद्वेषी, [न्] पुं, (क्रियां व्यवहाराङ्गसाधनं साक्षिलेख्यादिकं द्वेष्टि । द्विष+णिनि ।) साक्ष्यलिखितभुक्तिदिव्यद्वेष्टा । स च व्यवहारविषये पञ्चधा । हीनान्तर्गतहीनविशेषः । यथाह, — व्यवहारतत्त्वे नारदः ।
"अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः ।
आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः" ॥
(तल्लक्षणं यथा । वीरमित्रोदयकात्यायनवचने ।
"लेख्यं साक्षिणश्चैव क्रिया ज्ञेया मनीषिभिः ।
तां क्रियां द्वेष्टि यो मोहात् क्रियाद्वेषी स उच्यते" ॥)
कर्म्मद्वेष्टरि त्रि ।

क्रियापाद, पुं, (क्रिया सिद्धान्तसाधनं पाद इव ।) व्यवहारस्य चतुर्थपादान्तर्गततृतीयपादः । यथा, —
"पूर्व्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयश्चोत्तरः स्मृतः ।
क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णयः स्मृतः" ॥
इति वृहस्पतिः । स च साक्ष्यलिखितभुक्तिदिव्यात्मकः । इति व्यवहारतत्त्वम् ।

क्रियाभ्युपगम, पुं, (क्रियायाः कर्षणादिक्रियायां अभ्युपगमः स्वीकारः ।) परस्परक्रियास्वीकारः । द्वयोः पुरुषयोः कस्मिंश्चिद्विषये परस्पराङ्गीकारेण अनुमतिः । यथा, —
"क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रं बीजार्थं यत् प्रदीयते ।
तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च" ॥
इति मनुः । अस्यार्थः । "उत्पन्नमपत्यमावयोरुभयोरेवेति नियम्य क्षेत्रस्वामिना बीजवपनार्थं यत्क्षेत्रं दीयते तस्यापत्यस्य लोके बीजीक्षेत्रिकौ स्वामिनौ दृष्टौ" । इति कुल्लूकभट्टः । [illegible]

क्रियायोग, पुं, (क्रियैव योगः योग उपायः ।) देवाराधनादिकर्म्मानुष्ठानम् । यथा, —
नारद उवाच ।
"क्रियायोगं वद ब्रह्मन् मे [illegible] ॥
[illegible] ।
ब्रह्मोवाच ।
[illegible] ।

यस्तु बाह्यार्थसंयोगः क्रियायोगः स उच्यते ।
प्रधानं कारणं योगो मुक्तेर्मुनिवरोत्तम ।
क्रियायोगस्तु योगस्य परमं तात ! साधनम् ।
यदेतत्कृता एव तदिदैकमना ध्रुवम् ।
शैलं दारुमयं विप्रो शुभं दारुमयं तथा ।
कारयेन्मृण्मयं वापि ध्रुवं तस्य फलं मुने ।
अहन्यहनि योगेन यजतो यन्महाफलम् ।
प्राप्नोति तत्फलं विष्णोर्यः कारयति मन्दिरम् ।
कुलानां शतमागामि समतीतं तथा शतम् ।
कारयेद्भगवद्धाम नयत्यच्युतमन्दिरम् ।
सप्तजन्मकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
विष्णोरालयविन्यासप्रारम्भादेव नश्यति ।
पतितं पतमानन्तु तथार्द्धपतितं तथा ।
समुद्धृत्य हरेर्धाम द्विगुणं फलमाप्नुयात् ।
"प्रतिमां लक्षणवतीं यः कुर्य्यादेव मानवः ।
केशवस्य पदं सोऽक्षयमप्रतिपद्यते ।
चतुष्पथो यथा राज्ये वसो राजा [illegible] ।
केवलं ये जनार्द्दनमनन्यं समुपाश्रिताः ।
अनन्यैः परिचार्य्यन्ते तेषां नास्तीह संशयः ।
मम प्राणाधिकाः नित्यं वासुदेवेषु यौ हितम् ।
वैष्णवभावितं तुलाये च त्याज्याः सुदूरतः ।
दाम दद्भिर्देवताभक्तभ्यः प्रीयतामिति ।
अश्रद्धया ददौ नित्यं ते च त्याज्याः सुदूरतः" ।
इत्यादि वह्निपुराणे वैष्णवक्रियायोगे समानुशासननामाध्यायः । तथा च पातञ्जले ।
"तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगाः" ।)

क्रियावसन्न, त्रि, (क्रियया अवसन्नः ।) साक्ष्यादिना प्रमाणपराजयः । यथा, —
"सदसम्भृतपञ्चो हि साध्यमसिद्धोऽपि सन् ।
क्रियावसन्नो वादे तु परं सम्भावयेद्वचः" ॥
इति व्यवहारतत्त्वम् ।

क्रियावान्, [त्] त्रि, (क्रिया अस्त्यस्येति मतुप् । मस्य वः ।) कर्म्मोद्यतः । क्रियाह विरत । इत्यमरः । ३ । १ । १७ । (यथा, भट्टिः । १ । १० ।
"कुशीलवा तेन च राजकर्मणि
समाधि विहारं क्रियावान्" ।)

क्रियावादी, [न्] पुं, (क्रियां विवादाख्यं वदति । वद+णिनि ।) प्रमाणवादी । कार्य्यवादी । इति मिताक्षरा । फरियादी इति भाषा ।

क्रियेन्द्रिय, क्ली, ("वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्म्मेन्द्रियाण्याहुः" इत्याद्युक्त कर्म्मसाधनं इन्द्रियम् ।) कर्म्मेन्द्रियम् । इति हेमचन्द्रः । (तानि च वाक्पाणिपादपायूपस्थानि ज्ञानेन्द्रियाणि च प्रसिद्धानि मनस्तु उभयात्मकं सर्वेषां प्रवर्त्तकम् । यथा मनौ ।
"श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता" ॥)

क्री, ञ ष ञ क्रयणे । इति कविकल्पद्रुमः । (क्र्या-उभं-सकं-अनिट् ।) कर्त्तरि क्रीणीते । ञ, क्रीणाति । ष ञ, क्रीणीते क्रीणाति कार्य्यं वस्त्र क्रेता । इति दुर्गादासः ।

क्रीड़, ऋ ङि । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-पर-अकं-सेट् ।) ऋ, अचिक्रीडत् । क्रीड़ति

वालः शिशुभिः । इति दुर्गादासः ॥
क्रीड़ः, पुं, (क्रीड़ + भावे घञ् ।) परीहासः । इति शब्दरत्नावली ॥
क्रीड़नं, क्ली, (क्रीड़ + भावे ल्युट् ।) खेला । यथा ।
"बाल्यक्रीड़नमिन्दुशेखरधनुर्भङ्गावधि मङ्गला तातेकाननसेवनावधि तपा सुग्रीवसख्यावधि" ।
इति महानाटकम् ॥
क्रीड़ा, स्त्री, (क्रीड़ + भावे अ ततष्टाप् ।) परीहासः । खेला । इत्यमरः । १ । ७ । ३३ ॥
(यथा, भागवते । २ । ३ । १५ ।
"स वै भागवतो राजा पाण्डवेयो महारथः ।
बालक्रीड़नकैः क्रीड़न् कृष्णक्रीड़ां य आददे" ॥)
अवज्ञानम् । इति मेदिनी ॥
क्रीड़ातालः, पुं, (क्रीड़ानामकतालः ।) तालप्रभेदः । यथा,—
"एका एव प्लुतो यत्र क्रीड़ातालः स कथ्यते ।
अपरं नियमं विना" । इति सङ्गीतदामोदरः ॥
क्रीड़ारत्नं, क्ली, (क्रीड़ायां क्रीड़ायाः वा रत्नमिव ।) रतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ [हलायुधः ॥
क्रीड़ारथः, पुं, (क्रीड़ायै रथः ।) क्रीड़ार्थरथः । इति
क्रीतः, पुं, (क्री + कर्म्मणि क्तः ।) क्रीतकपुत्त्रः । स तु द्वादशविधपुत्त्रान्तर्गतपुत्त्रभेदः । इति जटाधरः ॥ (यथाह, याज्ञवल्क्यः ।
"दद्यात् माता पिता वा यं स पुत्त्रो दत्तको भवेत् ।
क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः" ॥)
कृतक्रये त्रि । केना इति भाषा । यथा,—
"दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यन्तु यः क्रयी ।
स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे नारदः ॥
क्रीतकः, पुं, (क्रीत + स्वार्थे कन् ।) क्रीतपुत्त्रः । यथा, मनुः । ९ । १७४ ।
"क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा" ॥
क्रीतानुशयः, पुं, (क्रीते क्रये अनुशयः पश्चात्तापः ।) द्रव्यं क्रीत्वा पश्चादनुतापः । यथा,—
"क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न बहु मन्यते ।
क्रीतानुशय इत्येतत् विवादपदमुच्यते" ॥
इति याज्ञवल्क्यः ॥
क्रुङ्, [च्] पुं स्त्री, (क्रुञ्चति वक्रं यथा स्यात् तथा गच्छति । "ऋत्विग् दधृक्स्रगिति" । ३ । २ । ५९ । इति निपातनात् साधुः ।) क्रौञ्चः । इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥ कोँच् बक इति भाषा । (यथा, यजुर्वेदे १९ । ७३ ।
"अद्भ्यः क्षीरं व्यपिबत् क्रुङ्ङाङ्गिरसो धिया ।
ऋतेन सत्यमिन्द्रियम्" ।
"आङ्गिरसः अङ्गानां रसः प्राणो यथा, क्रुङ् हंसो भूत्वा धिया प्रज्ञया अद्भ्यः सकाशात् क्षीरं दुग्धं व्यपिबत् पिबति संहताभ्यां क्षीरोदकाभ्यां क्षीरमेव हंसः पिबतीति जातिस्वभावः" । इति भाष्यम् ॥)
क्रुञ्चः, पुं, (क्रुन्च + अच् ।) क्रौञ्चपर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वकविशेषः । यथा, यजुर्वेदे २४ । २२ ।
"वायवे बलाका इन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान्" ॥)
क्रुञ्चा, स्त्री, (क्रुञ्च + स्त्रियां संयोगोपधत्वात् टाप् ।) अजादित्वात् टाबित्येके । वीणाभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
क्रुत्, [ध्] स्त्री, (क्रुध् + सम्पदादित्वात् क्विप् भावे ।) क्रोधः । इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥ अस्या रूपान्तर[illegible] । क्रुद् । क्रुत् क्रुद् । इति संक्षिप्तसार[illegible]णम् ॥
क्रुद्धः, त्रि, (क्रुध् + कर्त्तरि क्[illegible]ध वक्रः । यथा ।
"योऽद्भुमभ्याययौ क्रुद्धो [illegible] महासुरः" ॥
इति देवीमाहात्म्यम् ॥ [illegible] क्तः ।) क्रोधे क्ली ॥
क्रुध, ल य औ कोपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-अनिट् ।) ॡ, अक्रुधत् । य, क्रुध्यति लोकः शिशवे । औ, क्रोद्धा । इति दुर्गादासः ॥ * ॥ रेलते १ हेलते २ भामते ३ भृणीयते ४ भोगाति ५ क्रेयति ६ दोधति ७ वनस्यति ८ कम्पते ९ भोजते १० । इति दश क्रुध्यतिकर्म्माणः । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥
क्रुधा, स्त्री, (क्रुध् + क्विप् स्त्रियां हलन्तत्वात् वा टाप् ।) क्रोधः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
क्रुन्च, गत्याम् । वक्रणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अकं च-सेट् ।) रेफयुक्तादिः पञ्चमस्वरी । क्रुञ्चति । इति दुर्गादासः ॥
क्रुन्थ, श क्लिशि । क्लिशि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-परं-अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी रेफयुक्तः । श, क्रुथ्नाति बुभुक्षार्त्तः । इति हलायुधः । चुक्रुन्थ । इति दुर्गादासः ॥
क्रुश, म औ रोदे । ह्वाने इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-रोदने अकं-आह्वाने सकं-अनिट् ।) म, क्रोशः क्रुशः । औ, अक्रुक्षत् । रोदोऽश्रुविमोचनम् । ह्वतिराह्वानम् । इति दुर्गादासः ॥
क्रुश्वा, [न्] पुं स्त्री, (क्रोशति रौतीति । क्रुश + "लोड् क्रुशिरुहीति" । उणां ४ । ११३ । इति क्वनिप् ।) शृगालः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
क्रुष्टं, क्ली, (क्रुश् + भावे क्तः ।) रोदनम् । इत्यमरः । १ । ७ । ३५ ॥ रावः । इति मेदिनी ॥
क्रूरः, त्रि, (कृत् छेदने + "कृतेश्छक्रूच" । उणां २ । २१ । इति रक्प्रत्ययः धातोः क्रूादेशश्च ।) परद्रोहकारी । (यथा, मेघदूते । १०७ ।
"क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः" ॥)
निर्दयः । तत्पर्य्यायः । नृशंसः २ घातुकः ३ पापः ४ । (यथा, भागवते । ९ । १४ । ३७ ।
"स्त्रियो ह्यकरुणाः क्रूरा दुर्मर्षाः प्रियसाहसाः" ।
यथा, च कुमारे । २ । ४९
"तस्मिन्नुपायाः सर्व्वे नः क्रूरे प्रतिहतक्रियाः" ।
"क्रूरे घातुके" इति मल्लिनाथः ॥)
कठिनः । इत्यमरः । ३ । ३ । १९० ॥
(यथा, रघुवंशे । १२ । ४ ।
"तस्याभिषेकसम्भारं कल्पितं क्रूरनिश्चया" ॥)
घोरः । इति मेदिनी ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ३ । २५ ।
"क्रूरो लुब्धोऽलसोऽसत्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः" ॥)
उष्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमैकादशराशयः । यथा,—
"ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च
क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च ।
चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया
मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः" ॥
इति दीपिका ॥
क्रूरः, पुं, (कृन्ततीति । "कृतेश्छक्रूच" । उणां २ । २१ । इति रक् धातोः क्रूादेशश्च ।) भूतांकुशवृक्षः । रक्तकरवीरवृक्षः । श्येनपक्षी । कङ्कपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्रूरकर्म्मा, [न्] पुं, (क्रूरं कर्म्म यस्य ।) भयानककर्म्मकर्त्तरि त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ७० ।
"जिह्निका क्रूरकर्म्माणो निष्ठाच्छिद्रानुसारिणः ।
दूरतोऽपि हि पश्यन्ति राजानो भुजगा इव" ॥)
कटुतुम्बिनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अर्कपुष्पी । अस्याः पर्य्याया यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"अर्कपुष्पी क्रूरकर्म्मा पयस्या जलकामुका" ॥)
क्रूरगन्धः, पुं, (क्रूरः उग्रो गन्धोऽस्य ।) गन्धकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्रूरगन्धा, स्त्री, (क्रूरः उग्रो गन्ध एकदेशे ऽस्याः । स्त्रियां टाप् ।) कन्थारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्रूरदृक्, [श्] त्रि, (क्रूरा दृक् दृष्टिर्यस्य । क्रूरं यथा स्यात् तथा पश्यति वा । दृश् + क्विन् ।) पिशुनः । शनैश्चरे पुं । इति मेदिनी ॥ (यथा,— ज्योतिषतत्त्वे । "आरो वक्रः क्रूरदृक् चावनेयः" ॥)
क्रूरधूर्त्तः पुं, (क्रूरः कृष्णवर्णतया धूर्त्त इव ।) कृष्णधत्तूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृष्णधत्तूरकशब्देऽस्य गुणपर्य्याया ज्ञातव्याः ॥)
क्रूररावी, [न्] पुं, (क्रूरं कर्कशं उग्रं वा रौतीति । रु + णिनिः ।) द्रोणकाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्रूरलोचनः, पुं, (क्रूरे लोचने क्रूरं लोचनं वा यस्य ।) शनिः । इति हारावली ॥
क्रूरस्वरः, त्रि, (क्रूरः कर्कशः स्वरोऽस्य ।) कर्कशध्वनियुक्तः । यथा,—
"क्रूरस्वरा काकोलूकखरष्ट्रोष्ट्रश्वगर्दभाः" ॥
इति कविकल्पलतायां द्वितीयस्तवके तृतीयकुसुमम् ॥
क्रूरा, स्त्री, (क्रूर + स्त्रियां जातित्वेऽपि न ङीष् यतः टाप् ।) रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्रूराकृतिः, पु, (क्रूरा आकृतिर्यस्य ।) रावणः । इति शब्दमाला ॥ (कठोरमूर्त्तौ, त्रि ॥)
क्रेणिः, पुं, (क्री + निः ।) क्रयणम् । इत्युणादिकोषः ।
क्रेतव्यं, त्रि, (क्री + कर्म्मणि तव्यत् ।) क्रेयवस्तु । यथा,
"क्रेयं क्रेतव्यमात्रके" । इत्यमरः । २ । ९ । ८१ ॥
क्रेता, [ऋ] त्रि, (क्री + तृच् ।) क्रयकर्त्ता । यथा ।
"विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम् ॥
क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे याज्ञवल्क्यः ॥
क्रेयं, त्रि, (क्री + कर्म्मणि यत् ।) क्रेतव्यमात्रकम् । इत्यमरः । २ । ९ । ८१ ॥ किनिवार उपयुक्त द्रव्य इति भाषा ॥

क्रौञ्चदारण, पु, (क्रुञ्च+अच बाहुलकाद्गुण । क्रौञ्च पर्व्वतविशेष । तस्य दारण दारक इत्यर्थ । क्रौञ्च दारयति वा । दॄ+णिच+ल्यु ।) कार्त्तिकेय । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

क्रोड, क्ली, स्त्री, (क्रुड+घञ् ।) बाह्वोर्मध्यम् । कोल इति भाषा । तत्पर्य्याय । भुजान्तरम् २ उर ३ वत्सम् ४ वक्ष ५ । इत्यमर ।२।६।७७॥ उत्सङ्ग ६ भोग ७ वपुष्प्राक ८ । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा, यजुर्व्वेदे । २५ । ८ । "इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यम्" । कात्यायनश्रौतसूत्रे च । ६ । ८ । १२ । "श्येनिडा पाद्यामासिच्य क्रोडमनस्योनि च पास्यति" ॥ हितोपदेशे च ।
"तत्र तरोर्निर्म्मितनीडक्रोडे पक्षिण सुख वर्षासु निवसन्ति" ॥)

क्रोड, पु, (कुड+घञ् । क्रोडोऽस्यास्तीति अर्श आदिभ्य अच वा ।) शूकर । इत्यमर ।२।५।२॥ शनि । इति मेदिनी ॥ वाराहीकन्द । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ५० । २० ।
"नदी शैवालदिग्धाङ्ग हरिश्मश्रुजटाधरम् ।
नखै शङ्खनखैर्गात्रे क्रोडैश्छिन्नैरिवार्पितम्" ॥)

क्रोडकन्या, स्त्री, (क्रोडस्य शूकरस्य कन्या इव ।) वाराहीकन्द । इति राजनिर्घण्ट ॥

क्रोडचूडा, स्त्री, (क्रोडे चूडा यस्या ।) महाश्रावणिकावृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ बड थुलकुडि इति भाषा ।

क्रोडपर्णी, स्त्री, (क्रोडे कण्टकमध्ये पर्णं यस्या ।) कण्टकारिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कण्टकारीशब्दे विवरणमस्य ज्ञेयम् ॥)

क्रोडपाद, पु, (क्रोडे शरीराभ्यन्तरे पादोऽस्य ।) कच्छप । इति हेमचन्द्र ॥

क्रोडाङ्ग पु, (क्रोडे अङ्गानि यस्य ।) कच्छप । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रोडाङ्घ्रि, पु, (क्रोडे अङ्घ्रिरस्य ।) कच्छप । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रोडी, स्त्री, (क्रोड+जातिवाचकत्वात् गौरादित्वात् ङीष् ।) वाराहीकन्द । इति राजनिर्घण्ट ॥

क्रोडीकरण, क्ली, (क्रोड+कृ+भावे ल्युट । अभूततद्भावे च्वि ।) आलिङ्गनम् । इति हलायुध ॥

क्रोडीकृति, स्त्री, (क्रोड+कृ+भाव+क्तिन् । अभूततद्भावे च्वि ।) आलिङ्गनम् । इति हेमचन्द्र ॥

क्रोडीमुख, पु, (क्रोड्या शूकर्य्या मुखमिव मुखमस्य ।) गण्डक । गण्डार । इति राजनिर्घण्ट ॥ गण्डार इति भाषा ।

क्रोडेष्टा, स्त्री, (क्रोडस्य शूकरस्य इष्टा प्रिया ।) मुस्ता इति राजनिर्घण्ट ॥

क्रोथ, पु, (क्रुथ हिंसन+भावे घञ् ।) हननम् । इति हेमचन्द्र ॥

क्रोध, पुं, (क्रुध+भावे घञ ।) प्रतिकूले सति तैक्ष्ण्यस्य प्रबोध । (यथा, भगवद्गीतायाम् ।३ अ०
"काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भव ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्" ॥)
तत्पर्य्याय कोप २ अमर्ष ३ रोष ४ प्रतिघ ५ रुट् ६ क्रुत ७ क्रुद् ८ । इत्यमर ।१।७।२६॥ अमर्ष ९ इति सटीकासारसुन्दरी । भीम १० क्रुधा ११ रुषा १२ । इति शब्दार्णव ॥ स तु ब्रह्मणो भुवो जात शरीरस्थषड्रिपोरन्तर्गतश्च । इति पुराणम ॥ हेल १ हर २ हृणि ३ त्यज ४ भाम ५ एह ६ ह्वर ७ तपुषी ८ जूर्णि ९ मन्यु १० व्यथि ११ । इत्येकादश क्रोधनामानि । इति वेदनिघण्टौ २ अध्याय ॥ (वत्सरभेद । यथा,
'विषमस्थ जगत् सर्व्वं व्याकुल समुदाहृतम् ।
जनाना जायते भद्रे । क्रोधे क्रोध परस्परम्" ॥
इति शब्दार्थचिन्तामणि । स्त्रियां टाप् । दक्षकन्याविशेषः । यथा, महाभारते १ । ६५ । १२ ।
"क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनि" ॥)

क्रोधज, पु, (क्रोधात् जायते । जन्+ड ।) मोह । यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ६२ ।
"सङ्गात् सञ्जायते काम कामात् क्रोधोऽभिजायते ।
क्रोधाद्भवति सम्मोह सम्मोहात् स्मृतिविभ्रम" ॥
द्विधाव्यसनगणान्तर्गतव्यसनगण । यथा, मनु ।
"पैशुन्य साहस द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् ।
वाग्दण्डजञ्च पारुष्य क्रोधजोऽपि गणोऽष्टक" ॥

क्रोधन, त्रि, (क्रुध+"क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च" । ३ । २ । १५१ । इति युच ।) क्रोधविशिष्टः । तत्पर्य्यायः । अमर्षण २ कोपी ३ । इत्यमर । ३ । १ । ३२ ॥ क्रोधी ४ रोषण ५ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, वेणीसंहारे तृतीयाङ्के ।
"यद्यदभिहितं तदेव कुरुते श्रीमानपि क्रोधन" ॥
कुरुवंशीयनृपविशेष ।
यथा, भागवते । ९ । २२ । ११ ।
"ततश्च क्रोधनस्तस्माद् देवातिथिरमुष्य च" ॥
षष्टिवर्षान्तर्गतोनषष्टितमवर्षभेद । यथा तन्त्रे ।
"रोगो मरणदुर्भिक्ष विरोधोत्तरसङ्कुलम् ।
क्रोधने विषम सर्व्व समाख्यात वरप्रिये ।" ॥
भैरवभेद । यदुक्त तन्त्रे ।
"असिताङ्गो रुरुश्चण्ड उन्मत्त क्रोधनस्तथा" ॥)

क्रोधना, स्त्री, (क्रुध+युच+स्त्रियां टाप ।) कोपवती । तत्पर्य्याय । भामिनी २ चण्डी ३ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, रामायणे । २ । ७० । १० ।
"आत्मकामा सदा चण्डी क्रोधना प्राज्ञमानिनी" ॥)

क्रोधमूर्च्छित, पु, (क्रोध क्रोधमय इव मूर्च्छित ।) चोरनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्रोधेन मूर्च्छित ।) अतिकोपने त्रि ॥ (यथा, रामायणे । १ । १ । ४९ ।
"रक्षसा निहतान्यासन् सहस्राणि चतुर्द्दश ।
ततो ज्ञातिवध श्रुत्वा रावण क्रोधमूर्च्छित" ॥)

क्रोधी, [न्] त्रि, (क्रोधोऽस्यास्तीति इनि । यद्वा, क्रुध्यति इति । क्रुध्+णिनि ।) क्रोधयुक्त इति हेमचन्द्र ॥ महिषः । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा सुश्रुते । "तत्र जागरूक शीतद्वेषी दुर्भगस्तेनो मत्सर्य्यनार्य्यो गान्धर्व्वचित्त स्फुटितकरचरणोऽतिरूक्षश्मश्रुनखकेश क्रोधी दन्तनखखादी च" ॥)

क्रोश, पुं (क्रोशति यत । क्रुश+अपादाने घञ् ।) सहस्रधनु । धनुःसहस्रद्वयपरिमाणम् । कोश इति भाषा । तत्पर्य्याय । गव्यूतम् २ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, रघुवंशे । १३ । ७९ ।
"क्रोशार्द्ध प्रकृतिपुर सरेण गत्वा
काकुत्स्थ स्तिमितजवेन पुष्पकेण" ॥)
द्विसहस्रदण्ड । अष्टसहस्रपरिमाणम् । इति लीलावती ॥ मुहूर्त्त । यथा,—
"दशदण्डे तु या पूजा तत्सर्व्वमक्षय भवेत् ।
अर्द्धक्रोशे महेशानि तत् । सर्व्वमम्लोपमम् ॥
सप्तमक्रोशके देवि । सर्व्व क्षीरोपम भवेत् ।
अष्टमक्रोशके देवि । दध्यतुल्य न संशय ॥
अत पर महेशानि । विषतुल्य न संशय" ।
इति शुभसाधनतन्त्रे षष्ठ पटल ॥ क्रुश्+भावे घञ् । रोदनम् । आह्वानम् ॥)

क्रोशताल, पु, (क्रोश आप्य ताल शब्दभेद यस्य ।) ढक्का । इति हारावली ॥

क्रोशध्वनि, पु, (क्रोश आप्य ध्वनिरस्य ।) ढक्का । इति हारावली ॥

क्रोशयुग, क्ली, (क्रोशस्य क्रोशपरिमिताध्वनो युग युग्मम् ।) क्रोशद्वयम् । तत्पर्य्याय । गव्यूति २ । इत्यमरः ॥ गोरुतम् ३ गव्या ४ गव्युतम् ५ । इति हेमचन्द्र ॥

क्रोष्टा, [ष्टु] पु स्त्री, (क्रोशति रौतीति । क्रुश+"सितनिगमिमसीति" । उणां १ । ७० । इति तुन् । "तृज्वत् क्रोष्टु" । ७ । १ । ९५ । इति तृज्वद् ।) शृगाल इत्यमर ।२।१।१८॥ (यथा, महाभारते १ । २१४ । ८ ।
"ब्राह्मणस्य प्रशान्तस्य हविर्धानि प्रलुप्यते ।
शार्द्दूलस्य गुहा शून्या नीच क्रोष्टाभिमर्द्दति" ॥
यदुवंशीयो राजविशेष । यथा, हरिवंशे ३३।६१
"क्रोष्टोस्तु शृणु राजेन्द्र । वंशमुत्तमपौरुषम् ।
यदोर्वंशधरस्याथ यज्वन पुण्यकर्म्मण ॥
क्रोष्टोर्हि वंश श्रुत्वेम सर्व्वपापै प्रमुच्यते" ॥)

क्रोष्टुकपुच्छिका, स्त्री, (क्रोष्टुकस्य शृगालस्य पुच्छमिव अस्त्यस्या । ठन टाप ।) पृश्निपर्णी । चाकुलिया इति भाषा । रामवासक इति ख्याता । इति केचित् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ गोलोमिका । इति राजनिर्घण्ट ॥

क्रोष्टुकमेखला स्त्री, (क्रोष्टुकस्येव मेखला कक्षय पश्चाद्भागो वा अस्त्यस्या 'अर्शआदिभ्य" । ५ । २ । १२७ । इति अच् टाप् ।) पृश्निपर्णी । इति रत्नमाला ॥

क्रोष्टुपुच्छिका, स्त्री, (क्रोष्टो शृगालस्य पुच्छमिव अस्त्यस्या । ठन् टाप् अत इत्व च ।) पृश्निपर्णी । इति रत्नमाला ॥

क्रोष्टुपुच्छी, स्त्री, (क्रोष्टो पुच्छमिव अस्त्यस्या इति 'अर्शआदिभ्य" । ५ । २ । १२७ । इति अच ङीष् ।) पृश्निपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रोष्टुफल, पुं, (क्रोष्टो प्रिय फल यस्य यस्मिन् वा ।) इङ्गुदीवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

क्रोष्टुविन्ना, स्त्री, (क्रोष्टुभि विन्ना ज्ञाता वा लब्धा इव ।) पृश्निपर्णी । इत्यमर । २ । ४ । ९२ । शिवालकाणि इति ख्याता इति केचित् । इति भरत ॥ (अस्या पर्य्याया । यथा,—

"पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिपर्ण्यपि ।
क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशीधावनिर्गुहा" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्रोष्ट्रेक्षुः, पुं, (क्रोष्टोः प्रियः इक्षुः । पृषोदरात् उकारस्य पाक्षे सन्धिः ।) श्वेतेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रोष्ट्री, स्त्री, (क्रोष्टु + "तृज्वत् क्रोष्टुः" । इति ऋदन्तात् स्त्रियां ङीप् ।) भूकूष्माण्डः । इत्यमरः । २ । ४ । ११० ॥
('विदारी स्वादुगन्धा च सा तु क्रोष्ट्री सिता स्मृता'॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) शृगालिका । क्षुद्रविदारी । लाङ्गली । इति मेदिनी ॥

क्रौञ्चः, पुं, (क्रुञ्च + प्रज्ञाद्यण् स्वार्थे ।) पक्षिभेदः । कोँच बक इति भाषा । (यथा, रामायणे । १ । २ । १५ ।
"मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्" ॥)
तत्पर्य्यायः । क्रुङ् २ क्रुञ्चः ३ क्रुञ्चा ४ क्रौञ्चा ५ । इत्यमरभरतौ ॥ कालिकः ६ कालीकः ७ कलिकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य गुणा यथा,—
"क्रौञ्चो वृष्योऽतिरभिष्यन्दश्मर्य्यौ हन्ति नित्यशः ।
शोषमूर्च्छाहरो दीप्यो हन्ति कासमरोचकम्" ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्याये ॥) पर्व्वतविशेषः । इति मेदिनी ॥ (अयन्तु हिमवतः पौत्रः मैनाकस्य पुत्त्रः ।
यथा, हरिवंशे १८ । १३-१४ ।
"एतेषां मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः ।
पत्नी हिमवतः श्रेष्ठा यस्या मैनाक उच्यते ॥
मैनाकस्य सुतः श्रीमान् क्रौञ्चो नाम महागिरिः ।
पर्व्वतप्रवरः शुभ्रो नानारत्नसमन्वितः" ॥)
कुररपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्वीपभेदः । स च दधिमण्डोदसमुद्रेणावृतः षोड़शलक्षयोजनपरिमितः । (यथा, विष्णुपुराणे । २ । ४ । ५७-५८ ।
"क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन च ।
आवृतः सर्व्वतः क्रौञ्चद्वीपतुल्येन मानतः ॥
दधिमण्डोदकश्चापि शाकद्वीपेन संवृतः ।
क्रौञ्चद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणेन महामुने !" ॥
तस्याधिपतिः प्रियव्रतराजपुत्त्रो घृतपृष्ठः ।
यथा, भागवते । ५ । २० । १८-२० ।
"तथा च वहिः क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः स्वमानेन क्षीरोदेन परीत उपक्लृप्तो वृतो यथा, कुशद्वीपो घृतोदेन । यस्मिन् क्रौञ्चो नाम पर्व्वतराजो द्वीपनामनिर्व्वर्त्तक आस्ते ॥ योऽसौ गुहप्रहरणोन्मथितनितम्बकुञ्जोऽपि क्षीरोदेनासिच्यमानो भगवता वरुणेनाभिगुप्तो विभयो बभूव ॥ तस्मिन्नपि प्रैयव्रतो घृतपृष्ठो नामाधिपतिः स्वे द्वीपे वर्षाणि सप्त विभज्य तेषु पुत्त्रनामसु सप्त रिक्थादान् वर्षपान् निवेश्य स्वयं भगवान् भगवतः परमकल्याणयशस आत्मभूतस्य हरेश्चरणारविन्दमुपजगाम" । दैत्यविशेषः । स च मयदानवपुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । ३६ । २१—२४ ।
"तान्पाशहस्तग्रथितांश्छादितान् शीतरश्मिना ।
मयो ददर्श मायां वै दानवानां महात्मनाम् ॥
स शिलाजालविततां गण्डशैलाट्टहासिनीम् ।
पादपोत्कटकूटाग्रां कन्दराकीर्णकाननाम् ॥
सिंहव्याघ्रगजाकीर्णां नदन्तीमिव यूथपैः ।
ईहामृगगणाकीर्णां पवनाघूर्णितद्रुमाम् ॥
निर्म्मितां स्वेन पुत्त्रेण क्रौञ्चेन दिविगामिनाम् ।
प्रसृतां पार्व्वतीं मायां सृष्टे दानवोत्तमः" ॥
अयमेवासुरः क्रौञ्चद्वीपे क्रौञ्चपर्व्वते हैमकन्दरे भगवता स्कन्देन निहतः । यथा,—खगेन्द्रसंहितायाम् ।
"क्रौञ्चे क्रौञ्चो हतो दैत्यः क्रौञ्चाद्रौ हैमकन्दरे ।
स्कन्देन युद्ध्वा सुचिरं चित्रमायी सुमायिना ।
स शैलस्तस्य दैत्यस्य ख्यातश्चित्रेण कर्म्मणा ।
केतुतामगमत्तस्य नाम्ना क्रौञ्चः स उच्यते" ॥)
अर्हतां ध्वजः । राक्षसविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्रौञ्चदारणः, पुं, (क्रौञ्चं स्वनामख्यातपर्व्वतविशेषं दारयतीति । दॄ + णिच् + ल्युः । क्रौञ्चस्य दारण इति केचित् ।) कार्त्तिकेयः । इत्यमरः ।१।१ ४३ ॥ अस्य क्रौञ्चदारणकथा महाभारते ३ । मार्कण्डेयसमस्यापर्व्वणि २२४ । ३१-३६ ।
"स तूत्थाय महाबाहुरुपसान्त्व्य च तान् गणान् ।
धनुर्विस्फार्य्य व्यसृजद्बाणान् श्वेते महागिरौ ॥
बिभेद स शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम् ।
तेन हंसाश्च गृध्राश्च मेरुं गच्छन्ति पर्व्वतम् ॥
स विशीर्णोऽपतच्छैलो भृशमार्त्तस्वरान् रुवन् ।
तस्मिन्निपतिते त्वन्ये नेदुः शैला भृशं तदा ॥
स तं नादं भृशार्त्तानां श्रुत्वापि बलिनाम्वरः ।
न प्राव्यथदमेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत् ॥
सा तदा विमला शक्तिः क्षिप्ता तेन महात्मना ।
बिभेद शिखरं घोरं श्वेतस्य तरसा गिरेः ॥
स तेनाभिहतो दीर्णो गिरिः श्वेतोऽचलैः सह ।
उत्पपात महीं त्यक्त्वा भीतः स सुमहात्मनः" ॥
क्रौञ्चं असुरविशेषं दारयति नाशयतीति च । क्रौञ्चासुरवधकथा क्रौञ्चशब्दे द्रष्टव्या ॥)

क्रौञ्चा, स्त्री, (क्रौञ्च + टाप् ।) क्रौञ्चभार्य्या । कोँचबकी इति भाषा । इति जटाधरः ॥ (केचित्तु टावन्तं न मन्यन्ते ङीबन्तमेवेच्छन्ति । तथा च रामायणे १ । २ । १४ ।
"निशाम्य रुदतीं क्रौञ्चीमिदं वचनमब्रवीत्" ॥)

क्रौञ्चादनं, क्ली, (अद्यते इति । अद् + कर्म्मणि ल्युट् । क्रौञ्चस्य अदनं भक्ष्यम् ।) मृणालम् । चेञ्चुली । चेँचु इति भाषा । चिञ्चोटकः । इति मेदिनी ॥ चेँचको इति भाषा । शेषस्य गुणाः । गुरुत्वम् । अजीर्णकारित्वम् । शीतत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ ("क्रौञ्चादनं चेञ्चुलिका" । इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।) पिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रौञ्चादनी, स्त्री, (क्रौञ्चादन + ङीप् ।) पद्मबीजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रौञ्चारातिः, पुं, (क्रौञ्चस्य स्वनामख्यातस्य पर्व्वतस्य दैत्यस्य वा अरातिः शत्रुः ।) कार्त्तिकेयः । इति हलायुधः ॥

क्रौञ्चारिः, पुं, (क्रौञ्चस्य अरिः ।) कार्त्तिकेयः ! इति हेमचन्द्रः ॥ परशुरामः । इति शब्दमाला ॥

क्रौशशतिकः, पुं, (क्रोशशतं गच्छति । "क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्" । वार्त्ति ५ । १ । ७४ । इति ठञ् ।) शतक्रोशगमनकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥ (क्रोशशतादभिगमनमर्हतीति । "ततोऽभिगमनमर्हति" । इति ठञ् क्रोशशतादागन्ता भिक्षुः ॥)

क्लथ, कि भ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । कि, क्लाथयति क्लथति । भ, क्लाथयति । इति दुर्गादासः ॥

क्लद, इ ञ ङ रुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-आत्मं च-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थ तृतीययुक्तः । इ, कर्म्मणि क्लन्द्यते । ञ, क्लन्दति क्लन्दते । ङ, क्लन्दते । रुदि रोदने । इति दुर्गादासः ॥

क्लद, इ घ भ ङ रोदने । आह्वाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-आह्वाने सकं-सेट् ।) इ, कर्म्मणि क्लन्द्यते । घ, क्लन्दा । भ, क्लन्दयति । ङ, क्लन्दते । इति दुर्गादासः ॥

क्लद, घ भ ङ वैक्लव्यविकलत्वयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) वैक्लव्यं विह्वलीभावः । घ, क्लदा । भ, क्लदयति । ङ, क्लदते शोकार्त्तः । इति दुर्गादासः ॥

क्लम, उ भ इर् ग्लानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । उ, क्लमित्वा क्लान्त्वा । भ, क्लाम्यति । भ्वादिपाठेऽपि शमादित्वं "ष्ठिवुक्लमाचमः" इति दीर्घज्ञापनार्थम् । इर्, अक्लमत् अक्लमीत् । इति दुर्गादासः ॥

क्लम, ञि य भ ग्लानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । ञि, क्लान्तोऽस्ति । य भ, क्लाम्यति । इति दुर्गादासः ॥

क्लमः, पुं, (क्लम + भावे घञ् । "नोदात्तोपदेशस्येति" । ७ । ३ । ३४ । इति न वृद्धिः ।) आयासः । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ (यथा, मनौ । ७ । २२५ ।
"तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित् तूर्य्यघोषैः प्रहर्षितः ।
संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥ अस्य लक्षणं यथा,—
"योऽनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्ज्जितः ।
क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः" ॥
इति सुश्रुतेन शारीरस्थाने चतुर्थाध्याये उक्तम् ॥)

क्लमथः, पुं, (क्लम् + "शमादिभ्योऽथच् इति" अथच् ।) आयासः । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥

क्लव, घ भ ङ भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) घ, क्लवा । भ, क्लवयति । ङ, क्लवते । विक्लवन्ति दिवि ग्रहाः । इति पचादित्वादनि विक्लवा इवाचरन्तीति क्वौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

क्लान्तः, त्रि, (क्लम + कर्त्तरि क्तः ।) क्लान्तियुक्तः श्रान्तः । यथाह, जयदेवः ।
"मदनकदनक्लान्तः कान्ते ! प्रियस्तव वर्त्तते" ॥
(महाभारते च । ३ । ७२ । २७ ।
"विश्राम्यतामित्युवाच क्लान्तोऽसीति पुनःपुनः" ॥)

क्लिद, इ ञ ङ रुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां उभं-आत्मं च-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः ।

६, कर्म्मणि क्लिन्द्यते । ञ, क्लिन्दति क्लिन्दते । ङ, क्लिन्दते । रुदि रोदने । इति दुर्गादासः ॥

क्लिद, य उ इर क्लेदे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा-पर-अक-वट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । क्लेद आर्द्रीभावः । य, क्लिद्यति वस्त्रं पयसा । उ, क्लेदिष्यति क्लेत्स्यति । इर, अक्लिदत् अक्लेदीत् । अस्मात् पुषादित्वात् ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, नारदपञ्चरात्रे ।
"सवेशं पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं यदि वा सुतम् ।
योनिः क्लिद्यति नारीणां सत्यं सत्यं हि नारद ।" ॥)

क्लिन्न, त्रि, (क्लिद् कर्त्तरि क्तः ।) आर्द्रम् । इत्यमरः । ३।१।१०५॥ भिजा इति भाषा । (यथा, रामायणे १ । ४२ । १६ ।
"गङ्गायाः सलिलक्लिन्ने भस्मन्येषां महात्मनाम् ।
स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्व्वे च प्रपितामह ।" ॥)

क्लिन्नाक्ष त्रि, (श्लेष्मादिक्लेदेन क्लिन्ने क्लेदयुक्ते अक्षिणी यस्य ।) श्लेष्मादिना क्लिन्नचक्षुः । कफादिजनितक्लेदयुक्तचक्षुर्युक्तः । तत्पर्य्यायः । चुल्लः २ चिल्लः ३ पिल्लः ४ । कर्म्मधारयेण क्लिन्ने चक्षुषि क्ली । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥

क्लिश, य उ ञ उपतापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-उभ-अक-सकच-वेट् । उदित्वात् क्त्वा वेट् ।) य ञ क्लिश्यति क्लिश्यते । उ, क्लिशित्वा क्लिष्ट्वा । उपताप इह उपतप्तीभावः । तत्करणञ्च । क्लिश्यते न च निष्फलमिति हलायुधः । क्लिश्यते क्षपयः सर्गमपीति चतुर्भुजः । अन्ये त्वस्मात् परस्मैपदममन्यमानाः क्लिश्यन्नपि हि मेधावीति । प्रत्यासन्नतुषारदीधितिकरक्लिश्यत्तमो वक्षवीत्यादि च क्लिशं करोतीति कण्ड्वादित्वात् के शत्रन्तमाहुः । न्यायास्तु चिक्लिशतु सखीरिति भट्टिप्रयोगश्च क्रैयादिकात् समाधयते वक्ष्यम् । क्रैयादिकस्य अकर्म्मकत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

क्लिश ऊ ग विबाधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या-पर-सक-वेट् ।) ऊ अक्लेशीत् अक्लिक्षत् । ग, "इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम्" । इति दुर्गादासः ॥

क्लिशित, त्रि, (क्लिश्+कर्त्तरि क्तः इट् वा ।) क्लिष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ ॥

क्लिष्ट, त्रि, (क्लिश+क्तः पक्षे नेट् ।) क्लेशयुक्तः । (यथा, मेघदूते ८४ ।
"इन्दोर्दैन्यं त्वदनुसरणक्लिष्टकान्तेर्बिभर्त्ति" ॥)
तत्पर्य्यायः । क्लिशितः २ । पूर्व्वापरविरुद्धवाक्ये, क्ली । तत्पर्य्यायः । सङ्कुलम् २ परस्परपराहतम् ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ ॥ (यथा, भागवते । १ । ९ । १२ ।
"जीवितुं नार्हथ क्लिष्टं विप्रधर्म्माच्युताश्रयाः" ॥)

क्लिष्टि, स्त्री, (क्लिश+भावे क्तिन् ।) क्लेशः । सेवा । इति धरणी ॥

क्लीतक, क्ली, (क्लीद+क्तः । निपातनात् दलोपः । क्लीतमधाष्ट्यं कायतीति । कै शब्दे+अन्येभ्योऽपीति डः ।) यष्टिमधुका । इत्यमरः ।२।४।२०९ ॥ (अस्य पर्य्याया यथा ।
"यष्ट्याह्वं मधुकं यष्टिः क्लीतकं मधुयष्टिका" ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
'आनूपं स्थलजञ्चैव क्लीतकं द्विविधं स्मृतम्' ।
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ।
'श्यामा गिरिह्वाञ्जनकी रसेषु
द्राक्षारसे समलिकारसे च ।
घृतं पिबेत् क्लीतकसम्प्रसिद्धम्
पित्तार्बुदी तज्ज्वरी च जन्तुः" ।
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥)

क्लीतकिका, स्त्री,(क्लीतकं कयोऽस्त्यस्याः । "अत इनिठनौ" । ५ । २ । ११५ । इति ठन् इत्वम् ॥)
नीलीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ९४ ॥ (क्लीतक+स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वञ्च । यष्टिमधुका ॥)

क्लीव, ऋ ङ अधार्ष्ट्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-अक-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । अधार्ष्ट्यमप्रगल्भीभावः । ङ, शाक्तेन क्लीवते सर्व्वं । इति हलायुधः । ऋ, अचिक्लीवत् । इति दुर्गादासः ॥

क्लीव, ऋ ङ वान्तवत् । (भ्वा-आत्म-अक-सेट् ।) ऋ, अचिक्लीवत् । ङ, क्लीवते । वान्तवदिति क्लीवङ अधार्ष्ट्ये इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्लीव, पु क्ली, (क्लीवङ अधार्ष्ट्ये "इगुपधेति" ।३ । १ । १३५ । इति कः ।) स्त्रीपुरुषभिन्नः । तत्पर्य्यायः । षण्ढः २ नपुंसकम् ३ तृतीयाप्रकृतिः ४ शण्डः ५ । इत्यमरः ।२।६।३९॥ तृतीयप्रकृतिः ६ षण्डः ७ सण्डः ८ शण्ढः ९ । इति तट्टीका ॥ पुंस्त्वहीनः । तस्य लक्षणम् । यथा, उद्वाहतत्त्वे ।
"न मूत्रं फेनिलं यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति ।
मेढ्रश्चोन्मादशुक्राभ्यां हीनः क्लीवः स उच्यते" ॥
(यथा, पराशरसंहितायाम् ।
"नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते" ॥
क्लीवस्तु चतुर्द्दशप्रकारः । यथाह नारदः ।
"चतुर्द्दशविधः शास्त्रे षण्ढो दृष्टो मनीषिभिः ।
चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥
निसर्गषण्ढोऽवध्यश्च पक्षषण्ढस्तथैव च ।
अभिशापाद्गुरो रोगाद् देवक्रोधात् तथैव च ॥
ईर्ष्याषण्ढस्तथा सेव्यो वातरेता मुखेभगः ।
आक्षेप्ता मोघबीजश्च शालीनोऽन्यापतिस्तथा ॥
तत्राद्यावप्रतीकार्य्यौ पक्षाख्ये मासमाचरेत् ।
अनुक्रमात् त्रयस्यास्य कालः संवत्सरः स्मृतः ॥
ईर्ष्याषण्ढादयो येऽन्ये चत्वारः समुदाहृताः ।
त्यक्तव्यास्ते पतितवत् क्षतयोन्या अपि स्त्रियाः ॥
आक्षिप्तमोघबीजाभ्यां कृतेऽपि पतिकर्म्मणि ।
पतिरन्यः स्मृतो नार्य्या वत्सरार्द्धं प्रतीक्ष्य तु ॥
शालीनस्यापि धृष्टस्त्रीसंयोगाद्भज्यते ध्वजः ।
तं हीनवेगमन्यस्त्रीबालाद्याभिरुपाचरेत् ॥
अन्यस्या यो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्वयोषिति ।
लभेत सान्यं भर्त्तारं एतत्कार्य्यं प्रजापते ॥
अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं बीजिनो नराः ।
क्षेत्रं बीजवते देयं नाबीजी क्षेत्रमर्हति" ॥)

क्लीव, त्रि, विक्रमहीनः । इत्यमरः । ३ । ३ । २१२ । (यथा, महाभारते ३ । अर्ज्जुनाभिगमने ।३३।१३ ।
'कच्चिद्राजन् न निर्व्वेदादापन्नः क्लीववृत्तिताम्' ॥
धर्म्मकार्य्यादौ निरुत्साहः । यथा, मनौ २ । १६५ ।
"आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा" ॥)

क्लेद, पु, (क्लिद्+भावे घञ् ।) आर्द्रम् । यथा,—
"पदस्थितस्य पद्मस्य बन्धू वरुणभास्करौ ।
पदच्युतस्य तावेव क्लेदशोषणकारकौ" ॥
इत्युद्भटः ॥ (यथा च याज्ञवल्क्यसंहितायाम् ।
"रसात्तु रसनं शैत्यं स्नेहं क्लेदं समार्द्दवम्" ॥
अत्र मिताक्षरा । "रसादुदकात् रसनेन्द्रियं शैत्यमङ्गानां स्नेहं स्निग्धतां मृदुतासहितं क्लेदं मार्द्दवम्" ॥)

क्लेदन, पु, (क्लेदयति श्लेष्मादिभिरिति । क्लिद+णिच+कर्त्तरि ल्युः ।) कफः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पञ्चप्रकारश्लेष्मान्तर्गतश्लेष्मविशेषः । इति सुखबोधः ॥ (भावे+ल्युट् । आर्द्रीकरणम् । यथा, भागवते ३ । २६ । ४३ ।
"क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोदनम्" ॥)

क्लेदा [न्] पु, (क्लेदयति शीतरश्मिभिर्जगत् । क्लिद+णिच्+"श्वन उक्षन् पूषन् प्लीहन्निति" । उणा १ । १५८ । इति कनिन् । न लोपे पूर्व्व दीर्घः ।) चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥

क्लेदु, पु (क्लेदयति इति । क्लिद+"भृमृ शी..." इति" । उणा १ । ११ । इति उन् ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सन्निपातः । इति संक्षिप्तसार उणादिवृत्तिः ॥

क्लेश, ङ वधे । उपतापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म सक उपतापार्थे अक सेट् ।) ङ क्लेशते चिक्लेशे । धातुप्रदीपे तु क्लेश व्यक्तायां वाचीति मूर्द्धन्यान्तो दृश्यते । क्लेषते न यथावाक्यमिति । हलायुधोऽपि । इति दुर्गादासः ॥

क्लेश, पु, (क्लिश्+भावे घञ् ।) दुःखम् । तत्पर्य्यायः । आदीनवः २ आस्रवः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । १२ । ५ ।
"क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्" ॥)
स तु पञ्चविधः । अविद्या १ विद्याविरोधिनी अस्मिता २ अहमस्मीत्यहङ्कारः । रागः ३ इच्छाविशेषः । द्वेषः ४ वैरिता । अभिनिवेशः ५ मरणभयम् । इति कुसुमाञ्जलिः ॥ (तथाच पातञ्जले साधनपादे २ । २—३ ।
"समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च । अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः" ॥
"क्लेशतनूकरणार्थं इत्युक्तं तत्र के क्लेशा इत्याह अविद्यादयो वक्ष्यमाणलक्षणाः पञ्च ते बाधनालक्षणं परितापमुपजनयन्तः क्लेशशब्दवाच्या भवन्ति । ते हि चेतसि प्रवर्त्तमानाः संस्कारलक्षणं गुणपरिणामं द्रढयन्ति" । इति तट्टीका भोजदेवकृता ॥) कोपः । व्यवसायः । इति मेदिनी ॥

क्लेशित, त्रि, (क्लेशोऽस्य जातः । क्लेश+इतच् ।) क्लेशयुक्तः । यथा —शृङ्गारतिलके ।
"निद्रा याता मम परिचयौ क्लेशितं कर्मदुःखी" ॥

क्षौतकिकं, क्ली, (क्षौतकेन यष्टिमधुकया निर्वृत्तं इति ठञ्।) मद्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (विवरणमस्य मद्यशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

क्लोम, [न्] क्ली, (क्लुङ् गतौ+मनिन्।) फुप्फुसम्। फोंफड़ा इति मुखधरा इति च ख्यातम्। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। तिलकम् २। इत्यमरः।२।६।६५॥ क्लोमम् ३ क्लोमम् ४। इति तट्टीका॥
"वाङ्क्षोर्द्वयोर्मध्ये वक्षः तन्मध्ये हृदयं तत्पार्श्वे क्लोम पिपासास्थानम्"। इति वैद्यकम्॥
("उदकवहे द्वे तयोर्मूलं तालु क्लोम च"॥
इति सुश्रुते शारीरस्थाने नवमाध्यायः॥)

क्व, व्य, (कस्मिन्निति "किमोऽत्"।५।३।१२। इति अत् ततः "क्वाति"।७।२।१०५। इति क्वादेशः।) कुत्र। कोथा इति भाषा। इति व्याकरणम्॥ अत्यन्तासम्भावनायां परिहृतैः कुत्र प्रयुज्यते। यथा, रघुः।१।२।
"क्व सूर्य्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः"॥

क्वङ्गुः, पुं, (कु+अगि+उन्।) कङ्गुः। इति हेमचन्द्रः॥

क्वचन, व्य, (पाणिनिमते पदद्वयमेतत्। मुग्धबोधमते तु "किमः ङयन्ताच्चिचनौ"। इति चनः।) क्वचित्। इति व्याकरणम्॥

क्वचित्,व्य, (पाणिनिमते पदद्वयम्। मुग्धबोधमते तु "किमः ङयन्ताच्चिचनौ"। इति चित्।) कस्मिंश्चित्। कुत्रचित्। कोनस्थाने इत्यादि भाषा। इति व्याकरणम्॥
(यथा, विष्णुपुराणे १।२२।३८।
"घ्नन्ति वा यत् क्वचित् किञ्चित् भूतं स्थावरजङ्गमम्"॥)

क्वण, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) वकारयुक्तः। क्वणति वीणा। इति दुर्गादासः॥

क्वणः, पुं, (क्वण्+भावे अप्।) कणकणेति शब्दविशेषः। इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी॥ वीणायाः शब्दः अन्यस्य च शब्दः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। निक्वाणः २ निक्वणः ३ क्वाणः ४ क्वणनम् ५। इत्यमरः।१।७।२४॥

क्वणनं, क्ली, (क्वण्+भावे ल्युट्।) क्वणः। इत्यमरः।१।७।२४॥

क्वणनः,पुं,(क्वणति इति। क्वण्+ल्युः।) हरिद्राभसितः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ छोटघाँड़ी इति भाषा॥

क्वथ, ए ज निष्पचने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) वकारयुक्तः। ए, अक्वथीत्। ज, क्वाथः क्वथः। क्वथति वैद्य औषधं निष्पक्तीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

क्वथितः, त्रि, (क्वथ्यते स्म इति। क्वथ+कर्म्मणि क्तः।) अतिपक्वव्यञ्जनदशमूलादिः। तत्पर्य्यायः। निष्पक्वः २। इत्यमरः।३।१।९५॥ कषायः ३ निर्यूहः ४ क्वाथः ५ शृतः ६। इति वैद्यकपरिभाषा॥

क्वाणः, पुं, (क्वण्+भावे कर्म्मादिवाच्ये च यथायथं घञ्।) क्वणः। इत्यमरः।१।७।२४॥

(यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे १७॥
"सञ्जाते त्वयि सार्वभौमवलयक्षोणीं क्षणात् क्ष्मां
पञ्चत्वाञ्चनकाञ्चि सा भगवती नर्त्तिवाग्देवता"।)

क्वाथः, पुं, (क्वथ्+भावे घञ्।) दुःखम्। व्यसनम्। द्रव्यनिष्पाकः। इति हेमचन्द्रः॥ क्वाथ्यमानं तोयं त्रिविधम्। पादावशेषम् १ अर्द्धावशेषम् २ त्रिपादावशेषञ्च ३। अस्य नाम पारिभाषिकोष्णोदकम्। तत्र त्रिपादावशेषं वातनाशकम्। अर्द्धावशेषं पित्तनाशकम्। पादावशेषं कफनाशकम्। लघु अग्निवर्द्धकञ्च। तेषां मध्ये त्रिपादावशेषजलं हेमन्ते शिशिरे च प्रशस्तम्। वसन्ते पादावशेषजलं प्रशस्तम्। शरदि ग्रीष्मे च अर्द्धावशेषजलं प्रशस्तम्। वर्षासु अष्टमभागावशेषजलं प्रशस्तम्। तत्काले वह्निदीपकत्वात्। दिनपक्वजलं रात्रौ गुरु रात्रिपक्वजलं दिवा गुरु। इति राजवल्लभः॥ अथास्य करणप्रणाली॥
"पानीयं षोडशगुणं क्षुण्णे द्रव्यपले क्षिपेत्।
मृत्पात्रे क्वाथयेद्ग्राह्यमष्टमांशावशेषितम्॥
तज्जलं पाययेद्धीमान् कोष्णं मृद्वग्निसाधितम्।
शृतः क्वाथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते"॥
इति शार्ङ्गधरेण मध्यखण्डे द्वितीयाध्याये उक्तम्।)

क्वाथोद्भवं, क्ली, (क्वाथादुद्भवो यस्य। क्वाथात् उद्भवतीति वा।) तुत्थाञ्जनम्। इत्यमरः।२।९।१०२॥

क्विल, ऋ धाने। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-गतौ सकं-सेट्।) वकारयुक्तः। ऋ, अचिक्वेलत्। चालः कम्पः। चालः केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

क्ष, क्षकारः। (अयन्तु ककारषकारयोर्योगेन जातः। अतोऽस्य पृथक् वर्णत्वशङ्का नास्त्येव।) तन्त्रमते तु व्यञ्जनचतुस्त्रिंशवर्णः। अष्टमवर्गीयपञ्चमवर्णः। एकपञ्चाशन्मातृकावर्णानां चरमवर्णश्च। यथा,—
"पञ्चाशल्लिपिभिर्माला विहिता सर्व्वकर्म्मसु।
अकारादिक्षकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता॥
ज्ञार्णं मेरुं मुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तमः।
अनया सर्व्वमन्त्राणां जपः सर्व्वसमृद्धिदः"॥
इति गौतमीयतन्त्रम्॥ * ॥
कण्ठदेशोद्भवोऽयम्। यथा,—
श्रीशिव उवाच।
"विशेषं कथयाम्यद्य प्रोच्यार्य्याः कण्ठतः स्वराः।
हृदयं जिह्वया मूर्द्धा हृदयं जिह्वदन्तजम्।
सुखस्थानाद्धलो वाच्याः क्षकारः कण्ठघातजः"॥
इति वरदातन्त्रे १० पटलः॥ * ॥
अस्य स्वरूपं यथा,—
"क्षकारं शृणु चार्व्वङ्गि! कुण्डलीत्रयसंयुतम्।
चतुर्व्वर्गमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा।
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा॥
त्रिबिन्दुसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम्।
शरच्चन्द्रप्रतीकाशं हृदि भावय सुन्दरि!"॥
इति कामधेनुतन्त्रम्॥ * ॥
अस्याभिधानानि यथा,—
"क्षः क्रोधसमुद्भवः कालो रुद्रः सम्वर्त्तकः परः।
नृसिंहो विद्युता माया महातेजा युगान्तकः॥
परात्मा क्रोधसंहारी वलान्तो मेरुवाचकः।
सर्व्वाङ्गः सागरः कामः संयोगाख्यस्त्रिपूरकः॥
क्षेत्रपालो महाक्षोभो मातृकान्तानलः क्षयः।
मुखं काव्यवहानन्ता कालजिह्वा गणेश्वरः।
कायापुत्रश्च संघातो मलयश्रीर्ललाटकः"॥
इति तन्त्रशास्त्रे वर्णाभिधानम्॥ * ॥ अपि च।
"क्षकारो नरसिंहश्च मेरुः सम्वर्त्तकोऽपि च।
तव स्नेहान्मया देवि! कथितं मातृकाक्षरम्।
पर्य्यायैरपि विज्ञेयं न प्रकाश्यं कदाचन"॥
इति श्रीरुद्रयामले ८ पटले मन्त्राभिधानम्॥ * ॥
अस्य ध्यानं यथा,—
"चतुर्भुजां रक्तवर्णां नुत्नाम्बरविभूषिताम्।
रत्नालङ्कारसंयुक्तां वरदां पद्मलोचनाम्॥
ईषद्धास्यमुखीं लोलां रक्तचन्दनचर्चिताम्।
शंदाजीव चतुर्व्वर्गप्रदां सौम्यां मनोहराम्॥
गन्धर्व्वसिद्धदेवाद्यैर्ध्यातामाद्यां सुरेश्वरीम्।
एवं ध्यात्वा क्षकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्"॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ क्षकारस्य ककारषकारयोगजत्वेन केचित् पृथग्वर्णत्वेन न मन्यन्ते। तेषां मते तन्त्रोक्तैकपञ्चाशद्वर्णानुपपत्तिः तन्त्रशास्त्रे तस्य मेरुत्वेन गणनानुपपत्तिश्च भवति। अतः पृथङ्निर्दिश्यते इति केचित्। तथा च।
"षान्ताः स्युर्यद्यपि क्षान्ता वर्णानामनुरोधतः।
पृथक्क्रमेण कथ्यन्ते तथाप्येते समन्वयात्"॥
इति विश्वप्रकाशः॥ अपि च।
"अकारादिक्षकारान्ता वर्णाः पञ्चाशदीरिताः;
संयोगात् कषयोरेषः क्षकारो मेरुरीरितः"॥
इति कृष्णानन्दधृततन्त्रशास्त्रम्॥

क्षः, पुं, (क्षयति लोकान् युगान्तकाले प्रलये सर्व्वाणि भूतानि महाकालोदरं प्रेरयतीति। क्षि क्षये+ड प्रत्ययः।) सम्वर्त्तः। (क्षिणोति हन्ति मनुष्यादिजीवानिति। राक्षसः। (क्षिणोति हन्ति हिरण्यकशिपाद्यसुरानिति।) नरसिंहः। (क्षयति क्षिणोति वा भूतानि स्वकीयाग्निना इति।) विद्युत्। (क्षयति शस्यायुत्पत्त्या क्रमशः इति। क्षि+डः।) क्षेत्रम्। क्षेत्रपालः। (क्षि क्षये+भावे डः।) नाशः। इति मुग्धाङ्कितमेदिनी॥

क्षज, इ क तङ्के। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) तङ्को दुःखेन जीवनम्। इ क, क्षञ्जयति दीनः। इति दुर्गादासः॥

क्षज, इ ग म ङ) दानगत्योः। इति कविकल्पद्रुमः॥
क्षज, ध म ङ) (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) इ, क्षञ्जते। म, क्षञ्जा। क्षेमक्षात् सरोरित्यने-नैवेट्सिद्धौ अस्य मानुबन्धस्वरपर्यन्तघटादिभ्यो ङ इति प्राचीनमतानुरोधात्। म, अक्षञ्जि अक्षाञ्जि क्षञ्जं क्षञ्जं क्षाञ्जं क्षाञ्जम्। मानुबन्धबलात् अनुपधाया अपि दीर्घः। क्षमते तु घञ दीर्घविधिश्चयथा नापेक्षते। ङ, क्षञ्जते। घ,क्षञ्जा। म, क्षञ्जयति। ङ, क्षञ्जयते। दा दानम्। इति दुर्गादासः॥

क्षण, द ज उ वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (तनां-उभं-सकं-सेट्।) द ज, क्षणोति क्षणुते। उ,

इ, कर्म्मणि क्लिन्द्यते । ण, क्लिन्दति क्लिन्दते । ङ, क्लिन्दते । क्रदि रोदने । इति दुर्गादासः ॥

क्लिद, य उ इर क्लेदे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा-पर-अक-वेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । क्लेद आर्द्रीभावः । य, क्लिद्यति वस्त्रं पयसा । ऊ, क्लेदिष्यति क्लेत्स्यति । इर, अक्लिदत् अक्लेदीत् । अस्मात् पुषादित्वात् ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, नारदपञ्चरात्रे ।

"सुवेशं पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं यदि वा सुतम् ।
योनिः क्लिद्यति नारीणां सत्यं सत्यं हि नारद ।" ॥)

क्लिन्न, त्रि, (क्लिद् कर्त्तरि क्त ।) आर्द्रम् । इत्यमरः । ३।१।१०५॥ भिजा इति भाषा । (यथा, रामायणे १ । ४२ । १८ ।

"गङ्गायाः सलिलक्लिन्ने भस्मन्येषां महात्मनाम् ।
स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्व्वे च प्रपितामहाः" ॥)

क्लिन्नाक्ष त्रि, (श्लेष्मादिक्लेदेन क्लिन्ने क्लेदयुक्ते अक्षिणी यस्य ।) श्लेष्मादिना क्लिन्नचक्षुः । कफादिजनितक्लेदयुक्तचक्षुर्व्विशिष्टः । तत्पर्य्यायः । चुल्लः २ चिल्लः ३ पिल्लः ४ । कर्म्मधारयेण क्लिन्ने चक्षुषि क्ली । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥

क्लिश, य उ ङ उपतापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-उभ-अकं-सकं च-सेट् । उदित्वात् क्त्वा वेट् ।) य ङ, क्लिश्यति क्लिश्यते । उ, क्लिशित्वा क्लिष्ट्वा । उपताप इह उपतप्तीभावः । तत्करणञ्च । क्लिश्यते न च निष्फलमिति हलायुधः । क्लिश्यते तपसा स्वर्गमपीति चतुर्भुजः । अन्ये त्वस्मात् परस्मैपदममन्यमानाः क्लिश्यन्नपि हि मेधावीति । प्रत्यग्रानुधावदीधितिकरक्लिश्यत्तमो वल्लवीत्यादि च क्लिशं करोतीति कण्ड्वादित्वात् यकि प्रयुञ्जते माघः । तथा च वक्ष्यामाणो विक्लिश्नातु क्लिश्नाति... इति भट्टिप्रयोगञ्च वैयादिकात् समादधते वन्द्यम् । क्लैयादिकस्य सकर्म्मकत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

क्लिश, ऊ श विबाधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या-पर-सक-वेट् ।) ऊ अक्लेशीत् अक्लिक्षत् । श, "इत्यमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम्" । इति दुर्गादासः ॥

क्लिशित, त्रि, (क्लिश्+कर्त्तरि क्त इट् वा ।) क्लिष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ ॥

क्लिष्ट, त्रि, (क्लिश+क्त पक्षे नेट् ।) क्लेशयुक्तः । (यथा, मेघदूते ८४ ।

"इन्दोर्दैन्यं त्वदनुसरणक्लिष्टकान्तेर्बिभर्त्ति" ॥)

तत्पर्य्यायः । क्लिशितः २ । पूर्व्वापरविरुद्धवाक्ये, क्ली । तत्पर्य्यायः । अकृतम् २ परस्परपराहतम् ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ । (यथा, भागवते । १ । ८ । १२ ।

"योऽसिद्धं नाहंत क्लिष्टं विप्रधर्म्मं(?)स्तुतायया" ॥)

क्लिष्टि, स्त्री, (क्लिश्+भावे क्तिन् ।) क्लेशः । सेवा । इति धरणी ॥

क्लीतक, क्ली, (क्लीव+क्त । निपातनात् वलोपः । क्लीतमधीरं करोतीति । कन् इति+अन्येभ्योऽपीति डः ।) यष्टिमधुका । इत्यमरः ।२।४।१०८ ॥ (अस्य पर्य्यायः यथा ।

"यष्ट्याह्वं मधुकं यष्टिः क्लीतकं मधुयष्टिका" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

"आनूपं स्थलजञ्चैव क्लीतकं द्विविधं स्मृतम्" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ।

"श्यामा गिरिह्वाञ्जनकी रमेषु
द्राक्षारसे समलिकारसे च ।
घृतं पिबेत् क्लीतकसम्प्रसिद्धम्
पित्तार्व्वुदी वृद्ध्युदरी च जन्तुः" ॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥)

क्लीतकिका, स्त्री,(क्लीतक क्रयोऽस्त्यस्याः । "अत इनिठनौ" ।५ । २ । ११५ । इति ठन् रस्य लत्वम् ॥) नीलीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ९४ ॥ (क्लीतक+स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वं च । यष्टिमधुका ॥)

क्लीब, ऋ ङ अधार्ष्ट्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-अक-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । अधार्ष्ट्यमप्रगल्भीभावः । ङ, भ्रंशेन क्लीबते सर्व्वम् । इति हलायुधः । ऋ, अचिक्लीबत् । इति दुर्गादासः ॥

क्लीव, ऋ ङ वान्तवत् । (भ्वा-आत्म-अक-सेट् ।) ऋ, अचिक्लीवत । ङ, क्लीवते । वान्तवदिति क्लीबङ् अधार्ष्ट्ये इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्लीव, पुं क्ली, (क्लीबङ् अधार्ष्ट्ये "इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । इति क ।) स्त्रीपुरुषभिन्नः । तत्पर्य्यायः । षण्ढः २ नपुंसकम् ३ तृतीयाप्रकृतिः ४ शण्ढः ५ । इत्यमरः ।२।६।३९॥ तृतीयप्रकृतिः ६ षण्ढः ७ सण्ढः ८ शण्ढः ९ । इति तट्टीका ॥ पुरुषत्वहीनः । तस्य लक्षणम् । यथा, उद्वाहतत्त्वे ।

"न मूत्रं फेनिलं यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति ।
मेढ्रश्चोन्मादशुक्राभ्यां हीनः क्लीवः स उच्यते" ॥
(यथा, पराशरसंहितायाम् ।

"नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते" ॥
क्लीवस्तु चतुर्द्दशप्रकारः । यथाह नारदः ।

"चतुर्द्दशविधः शास्त्रे षण्ढो दृष्टो मनीषिभिः ।
चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥
निसर्गषण्ढोऽवद्धश्च पक्षषण्ढस्तथैव च ।
अभिशापाद्गुरो रोगाद् देवक्रोधात् तथैव च ।
ईर्ष्याषण्ढश्च सेव्यश्च वातरेता मुखेभगः ।
आक्षिप्तो मोघबीजश्च शालीनोऽन्यापतिस्तथा ।
तत्राद्यावप्रतीकार्य्यौ पक्षाख्यं मासमाचरेत् ।
अनुक्रमात् त्रयस्यास्य कालः संवत्सरः स्मृतः ॥
ईर्ष्याषण्ढादयो येऽन्ये चत्वारः समुदाहृताः ।
त्यक्तव्यास्ते पतितवत् क्षतयोन्या अपि स्त्रिया ॥
आक्षिप्तमोघबीजाभ्यां कृतेऽपि पतिकर्म्मणि ।
पतिरन्यः स्मृतो नार्य्या वत्सरार्द्धं प्रतीक्ष्य तु ॥
शालीनस्यापि दृष्टस्त्री संसर्गाद्वर्द्धयेद्ध्वजम् ।
तं हीनवेगमन्यस्त्रीवामभिप्रायं चरेत् ॥
अन्यस्यां यो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्वयोषिति ।
लभेत साऽन्यं भर्त्तारं एतत् कार्य्यं प्रजापतेः ॥
अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्रीक्षेत्रं बीजिनो नराः ।
क्षेत्रं बीजवते देयं नाबीजी क्षेत्रमर्हति" ॥)

क्लीव, त्रि, विक्रमहीनः । इत्यमरः । ३ । ३ । १९२ ।

(यथा, महाभारते ३ । अर्ज्जुनाभिगमने ।३३।११ ।

"कच्चिद्राजन् न निर्व्वेदादापन्नः क्लीवजीविकाम्" ॥
धर्म्मकार्य्यादौ निरुत्साहः । यथा, मनौ ३ । १६१ ।

"आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा" ॥)

क्लेद, पुं, (क्लिद्+भावे घञ् ।) आर्द्रम् । यथा,—

"परस्थितस्य पद्मस्य बन्धू वरुणभास्करौ ।
परच्युतस्य तस्यैव क्लेदशोषकरावुभौ" ॥
इत्युद्भटः ॥ (यथा च याज्ञवल्क्यसंहितायाम् ।

"रसात्तु रसनं शैत्यं स्नेहं क्लेदं समार्द्दवम्" ॥
अत्र मिताक्षरा । "रसादुदकात् रसनेन्द्रियं शैत्यमङ्गानां स्नेहं स्निग्धतां मृदुतासहितं क्लेदं मार्द्दवम्" ॥)

क्लेदन, पुं, (क्लेदयति श्लेष्मादिभिरिति । क्लिद्+णिच्+कर्त्तरि ल्यु ।) कफः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पञ्चप्रकारश्लेष्मान्तर्गतश्लेष्मविशेषः । इति सुखबोधः ॥ (भावे+ल्युट् । आर्द्रीकरणम् । यथा, भागवते ३ । २६ । ४३ ।

"क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोदनम्" ॥)

क्लेदा [न्] पुं, (क्लेदयति शीतरश्मिभिर्नभम् । क्लिद+णिच्+"श्वन् उक्षन् पूषन् प्लीहन्निति" । उणा १ । १५८ । इति कनिन् । न लोपे पूर्व्वं दीर्घं ।) चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥

क्लेदु, पुं, (क्लेदयति इति । क्लिद्+"भृमृ शीङ् चरि" इति" । उणा १ । ११ । इति उन् ।) चन्द्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ सन्निपातः । इति संक्षिप्तसार उणादिवृत्तिः ॥

क्लेश, ङ वधे । उपतापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-सक-उपतापार्थे अक-सेट् ।) ङ, क्लेशते चिक्लेशे । धातुप्रदीपे तु क्लेष अव्यक्तायां वाचीति मूर्द्धन्यान्तो दृश्यते । क्लेषते न व्यावाक्यमिति । हलायुधोऽपि । इति दुर्गादासः ॥

क्लेश, पुं, (क्लिश्+भावे घञ् ।) दुःखम् । तत्पर्य्यायः । आदीनवः २ आस्रवः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । १२ । ५ ।

"क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्" ॥)

स तु पञ्चविधः । अविद्या १ विपरीतोऽविद्या(?) अस्मिता २ अहमस्मीत्यहङ्कारः । रागः ३ इच्छाविशेषः । द्वेषः ४ वैरिता । अभिनिवेशः ५ मरणभयम् । इति कुसुमाञ्जलिः ॥ (तथाच पातञ्जले साधनपादे २ । २—३ ।

"समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः" ॥
"क्लेशतनूकरणार्थं इत्युक्तं तत्र के क्लेशा इत्याह अविद्यादयो वक्ष्यमाणलक्षणाः पञ्च ते बाधनालक्षणं परितापमुपजनयन्तः क्लेशशब्दवाच्या भवन्ति । ते हि चेतसि प्रवर्त्तमानाः संस्कारलक्षणं गुणपरिणामं द्रढयन्ति" । इति तट्टीका भोजराजवृत्तिः ॥) कोपः । व्यवसायः । इति मेदिनी ॥

क्लेशित, त्रि, (क्लेशोऽस्य जातः । क्लेश+इतच् ।) क्लेशयुक्तः । यथा—शृङ्गारतिलके ।

"चिरं चिन्तो ममर्म्मरी क्लेशितं नयी(?)॥"

क्लीतकिकं, क्ली, (क्लीतकेन यष्टिमधुकया निर्वृत्तं इति ठञ्।) मद्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (विवरणमस्य मद्यशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

क्लोम, [न्] क्ली, (क्लुङ् गतौ+मनिन्।) फुप्फुसम्। फाँफड़ा इति फुलधरा इति च ख्यातम्। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। तिलकम् २। इत्यमरः॥ २। ६। ६५॥ क्लोमम् ३ कोमम् ४। इति तट्टीका॥

"वाक्षोर्द्दयोर्मध्ये वक्षः तन्मध्ये हृदयं तत्पार्श्वे क्लोम पिपासास्थानम्"। इति वैद्यकम्॥

("उदकवहे द्वे तयोर्मूलं तालु क्लोम च"॥ इति सुश्रुते शारीरस्थाने नवमाध्यायः॥)

क्व, व्य, (कस्मिन्निति "किमोऽत्"। ५। ३। १२। इति अत् ततः "क्वाति"। ७। २। १०५। इति क्वादेशः।) कुत्र। कोथा इति भाषा। इति व्याकरणम्॥ अत्यन्तासम्भावनायां पण्डितैः क्वद्वयं प्रयुज्यते। यथा, रघुः। १। २।

"क्व सूर्य्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः"॥

क्वगुः, पुं, (कु+अगि+उन्।) कङ्गुः। इति हेमचन्द्रः॥

क्वचन, व्य, (पाणिनिमते पदद्वयमेतत्। मुग्धबोधमते तु "किमः ण्यन्ताच्चिचनौ"। इति चनः।) क्वचित्। इति व्याकरणम्॥

क्वचित्,व्य, (पाणिनिमते पदद्वयम्। मुग्धबोधमते तु "किमः ण्यन्ताच्चिचनौ"। इति चित्।) कस्मिंश्चित्। कुत्रचित्। कोनस्थाने इत्यादि भाषा। इति व्याकरणम्॥

(यथा, विष्णुपुराणे १। २२। ३८।

"हन्ति वा यत् क्वचित् किञ्चित् भूतं स्थावरजङ्गमम्"॥)

क्वण, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) वकारयुक्तः। क्वणति वीणा। इति दुर्गादासः॥

क्वणः, पुं, (क्वण्+भावे अप्।) क्वणक्वणेति शब्दविशेषः। इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी॥ वीणायाः शब्दः अन्यस्य च शब्दः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। निक्वाणः २ निक्वणः ३ क्वाणः ४ क्वणनम् ५। इत्यमरः। १। ७। २४॥

क्वणनं, क्ली, (क्वण्+भावे ल्युट्।) क्वाणः। इत्यमरः। १। ७। २४॥

क्वणनः,पुं,(क्वणति इति। क्वण्+ल्युः।) चण्डिकासुतः। इति शिकाण्डशेषः॥ छोटहाँड़ी इति भाषा॥

क्वथ, ए ञ निष्पचने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) वकारयुक्तः। ए, अक्वथीत्। ञ, क्वाथः क्वथः। क्वथति वैद्य औषधं निष्पचतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

क्वथितः, त्रि, (क्वथ्यते स्म इति। क्वथ+कर्म्मणि क्तः।) अतिपक्वव्यञ्जनदशमूलादिः। तत्पर्य्यायः। निष्पक्वः २। इत्यमरः। ३। १। ९५॥ कषायः ३ निर्य्यूहः ४ क्वाथः ५ शृतः ६। इति वैद्यकपरिभाषा॥

क्वाणः, पुं, (क्वण्+भावे कर्म्मादिवाच्ये च यथायथं घञ्।) क्वणः। इत्यमरः। १। ७। २४॥

(यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे १७॥

"सञ्जाते त्वयि हारिहारवलयक्वाणं क्वणत्कङ्कणां चञ्चत्काञ्चनकाञ्चि सा भगवती नर्नर्त्ति वाग्देवता"॥)

क्वाथः, पुं, (क्वथ्+भावे घञ्।) दुःखम् १ व्यसनम्। द्रव्यनिष्पाकः। इति हेमचन्द्रः॥ क्वाथ्यमानं तोयं त्रिविधम्। पादावशेषम् १ अर्द्धावशेषम् २ त्रिपादावशेषञ्च ३। अस्य नाम पारिभाषिकोष्णोदकम्। तत्र त्रिपादावशेषं वातनाशकम्। अर्द्धावशेषं पित्तनाशकम्। पादावशेषं कफनाशकम्। लघु अग्निवर्द्धकञ्च। तेषां मध्ये त्रिपादावशेषजलं हेमन्ते शिशिरे च प्रशस्तम्। वसन्ते पादावशेषजलं प्रशस्तम्। शरदि ग्रीष्मे च अर्द्धावशेषजलं प्रशस्तम्। वर्षायां अष्टभागावशेषजलं प्रशस्तम्। तत्काले बहुदोषत्वात्। दिनपक्वजलं रात्रौ गुरु रात्रिपक्वजलं दिवा गुरु। इति राजवल्लभः॥ अथास्य करणप्रणाली॥

"पानीयं षोड़शगुणं क्षुण्णे द्रव्यपले क्षिपेत्।
मृत्पात्रे क्वाथयेद्ग्राह्यमष्टमांशावशेषितम्॥
तज्जलं पाययेद्धीमान् कोष्णं मृद्वग्निसाधितम्।
शृतः क्वाथः कषायश्च निर्य्यूहः स निगद्यते"॥

इति शार्ङ्गधरेण मध्यखण्डे द्वितीयाध्याये उक्तम्॥)

क्वाथोद्भवं, क्ली, (क्वाथादुद्भवो यस्य। क्वाथाद् उद्भवतीति वा।) तुत्थाञ्जनम्। इत्यमरः। २। ९। १०२॥

क्षेल, क्ट चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-गतौ सकं-सेट्।) वकारयुक्तः। क्ट, अचिक्ष्वलत्। चालः कम्पः। चालः केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

क्ष, क्षकारः। (अयन्तु ककारषकारयोगेन जातः। अतोऽस्य पृथक् वर्णत्वशङ्का नास्त्येव।) तन्त्रमते तु व्यञ्जनचतुस्त्रिंशवर्णः। अष्टमवर्गीयपञ्चमवर्णः। एकपञ्चाशन्मातृकावर्णानां चरमवर्णश्च। यथा,—

"पञ्चाशल्लिपिभिर्माला विहिता सर्व्वकर्म्मसु।
अकारादिक्षकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता॥
क्षार्णं मेरु मुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तमः।
अनया सर्व्वमन्त्राणां जपः सर्व्वसमृद्धिदः"॥

इति गौतमीयतन्त्रम्॥ *॥

कण्ठदेशोद्भवोऽयम्। यथा,—

श्रीशिव उवाच।

"विशेषं कथयाम्यद्य प्रोच्चार्य्याः कण्ठतः स्वराः।
नद्वयं जिह्वया मूर्द्ध्नी हृद्वयं जिह्वदन्तजम्।
मुखस्थानाद्बलौ वाच्याः क्षकारः कण्ठघातजः"॥

इति वरदातन्त्रे १० पटलः॥ *॥

अस्य स्वरूपं यथा,—

"क्षकारं शृणु चार्व्वङ्गि! कुण्डलीत्रयसंयुतम्।
चतुर्व्वर्गमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा।
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा॥
त्रिबिन्दुसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम्।
शरच्चन्द्रप्रतीकाशं हृदि भावय सुन्दरि!"॥

इति कामधेनुतन्त्रम्॥ *॥

अस्याभिधानानि यथा,—

"क्षः क्रोधकुम्भकः कालो रुद्रः सम्वर्त्तकः परः।
नृसिंहो विद्युता माया महातेजा युगान्तकः॥
परात्मा क्रोधसंहारो बलान्तो मेरुवाचकः।
सर्व्वाङ्गः सागरः कामः संयोगाख्यस्त्रिपूरकः॥
क्षेत्रपालो महाक्षोभो मातृकान्तानलः क्षयः।
मुखं चाव्यवहानन्ता कालजिह्वा गणेश्वरः।
छायापुत्त्रश्च संघातो मलयश्रीर्ललाटकः"॥

इति तन्त्रशास्त्रे वर्णाभिधानम्॥ *॥ अपि च।

"क्षकारो नरसिंहश्च मेरुः सम्वर्त्तकोऽपि च।
तव स्नेहान्मया देवि! कथितं मातृकाक्षरम्।
पर्य्यायैरपि विज्ञेयं न प्रकाश्यं कदाचन"॥

इति श्रीरुद्रयामले ८ पटले मन्त्राभिधानम्॥ *॥

अस्य ध्यानं यथा,—

"चतुर्भुजां रक्तवर्णां शुक्लाम्बरविभूषिताम्।
रत्नालङ्कारसंयुक्तां वरदां पद्मलोचनाम्॥
ईषद्धास्यमुखीं लोलां रक्तचन्दनचर्च्चिताम्।
शंदात्रीञ्च चतुर्व्वर्गप्रदां सौम्यां मनोहराम्॥
गन्धर्व्वसिद्धदेवाद्यैर्ध्यातामाद्यां सुरेश्वरीम्।
एवं ध्यात्वा क्षकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्"॥

इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ क्षकारस्य ककारषकारयोगजत्वेन केचित् पृथग्वर्णत्वेन न मन्यन्ते। तेषां मते तन्त्रोक्तैकपञ्चाशद्वर्णानुपपत्तिः तन्त्रशास्त्रे तस्य मेरुत्वेन गणनानुपपत्तिश्च भवति। अतः पृथङ्निर्दिश्यते इति केचित्। तथा च।

"यान्ताः स्युर्यद्यपि क्षान्ता वर्णानामनुरोधतः।
पृथक्क्रमेण कथ्यन्ते तथाप्येते समन्वयात्"॥

इति विश्वप्रकाशः॥ अपि च।

"अकारादिक्षकारान्ता वर्णाः पञ्चाशदीरिताः;
संयोगात् कषयोरेषः क्षकारो मेरुरीरितः"॥

इति ब्रह्मानन्दकृततन्त्रशास्त्रम्॥

क्षः, पुं, (क्षयति लोकान् युगान्तकाले प्रलये सर्व्वाणि भूतानि महाकालोदरं प्रेरयतीति। क्षि क्षये+ड प्रत्ययः।) सम्वर्त्तः। (क्षिणोति हन्ति मनुष्यादिजीवानिति। राक्षसः। (क्षिणोति हन्ति हिरण्यकशिप्वाद्यसुरानिति।) नरसिंहः। (क्षयति क्षिणोति वा भूतानि स्वकीयाग्निना इति।) विद्युत्। (क्षयति शस्याद्युत्पत्त्या क्षमशः इति। क्षि+डः।) क्षेत्रम्। क्षेत्रपालः। (क्षि क्षये+भावे डः।) नाशः। इति सुमाङ्कितमेदिनी॥

क्षञ्ज, इ क तङ्के। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) तङ्को दुःखेन जीवनम्। इ क, क्षञ्जयति दीनः। इति दुर्गादासः॥

क्षज, इ ष म ङ } दागत्योः। इति कविकल्पद्रुमः॥
क्षज, ष म ङ } (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) इ, क्षञ्जते। ष, क्षञ्जा। येमक्वात् सरोरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ अस्य मानुबन्धस्वरपर्य्यन्तघटादिभ्यो ङ इति प्राचीनमतानुरोधात्। म, अक्षञ्जि अक्षाञ्जि क्षञ्जं क्षञ्जं क्षाञ्जं क्षाञ्जम्। मानुबन्धबलात् अनुपधाया अपि दीर्घः। स्वमते तु अत्र दीर्घविधिरुपधां नापेक्षते। ङ, क्षञ्जते। ष,क्षजा। म, क्षजयति। ङ, क्षजयते। दा दानम्। इति दुर्गादासः॥

क्षण, द ञ उ वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (तनां-उभं-सकं-सेट्।) द ञ, क्षणोति क्षणुते। उ,

क्षणिका क्षता। इति दुर्गादासः ॥

क्षण, पुं, (क्षणोति हन्ति नाशयति वा सर्व्वं यथा काले व्याप्यवसाने वा। काल एव युगान्ते सर्व्वं मात्मसात् करोतीत्यर्थः। स एवांशभेदेन नानारूपो भवतीत्यर्थः।) निमेषकालपरिमितकालः। स च द्वादशपलपरिमितः। (निमेषक्रियावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थभागः। यथा,—
"आयुषः क्षण एकोऽपि न लभ्यः स्वर्णकोटिभिः।
स चेत् विफलतां याति का नो हानिस्ततोऽधिका"॥
इति शब्दार्थचिन्तामणिः। अपि च।
"क्वचिद्रुष्टः क्वचित्तुष्टो रुष्टस्तुष्टः क्षणे क्षणे।
अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयावहः"॥
इति शिष्टोपदेशः॥ क्षणोति दुःखं नाशयति उत्सवकाले। क्षण वधे + अच्।) उत्सवः। (यथा, माघे १।४।
"नवानधोऽधो बृहतः पयोधरान्
समूढकर्पूरपरागपाण्डुरम्।
क्षणं क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना
स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना"॥)
निर्व्यापारस्थितिः। इत्यमरः।३।३।४७॥ पर्व्व। अवसरः। परतन्त्रत्वम्। मध्यम्। इति हेमचन्द्रः॥ (प्रशस्तमुहूर्त्तः। यथा, नलोपाख्याने।५।१।
"अथ काले शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षणे तथा"॥)

क्षणनुः, पुं, (क्षण भावे + बाहुलकात् अनुप्रत्ययः।) व्रणः। इति हेमचन्द्रः। क्षणुरिति च पाठः॥

क्षणद, क्ली, (क्षणं उत्सवं ददातीति। दा + कः।) जलम्। इति मेदिनी॥

क्षणदः, पुं, (क्षणं यात्रादिशुभमुहूर्त्तं ददातीति। दा + कः।) गणकः। इति मेदिनी॥

क्षणदा, स्त्री, (क्षणद + स्त्रियां टाप्।) रात्रिः। (यथा, भागवते।३।३।२१।
"इमं लोकममुं चैव रमयन् सुतरां यदून्।
रेमे क्षणदया दत्तक्षणस्त्रीक्षणसौहृदः"॥)
हरिद्रा। इत्यमरः।२।४।७॥
(हरिद्राशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या॥)

क्षणन, क्ली, (क्षण + भावे ल्युट्।) वधः। इत्यमरः॥

क्षणनिश्वासः, पुं, (क्षणात् क्षणकालात् परः निश्वासोऽस्य।) शिशुमारः। इति शब्दरत्नावली॥

क्षणप्रभा, स्त्री, (क्षणं व्याप्य प्रभाऽस्याः।) विद्युत्। इत्यमरः।१।३।९॥

क्षणभङ्गुर, त्रि, (क्षणात् भङ्गुरः।) क्षणैकनाश्यः। यथा। "यदि पुनरमी किमपि नाहमास्पदमस्ति किञ्चिदपि वस्तु स्थिरं विश्वमेव क्षणभङ्गुरमलीकं चेत्यवधारयेरन् न किञ्चिदपि काममयेरन् न चाकामयमाना केचिदपि प्रवर्त्तन्ते"। इति बौद्धाधिकारशिरोमणिः॥

क्षणरामी, [न्] पुं, (क्षणात् परः क्षणे क्षणे वा रमते इति। रम + णिनिः।) पारावतः। इति शब्दमाला॥ (चटकः। इति केचित्॥)

क्षणिकः, त्रि, (क्षणः स्वस्थताव्याप्यतयाऽस्त्यस्य। ठन्।) क्षणमात्रस्थायी। यथा। "क्षणभङ्गे विम

स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वे सति कादाचित्कत्वं उत्पत्तिमत्त्वं वा। उत्पत्तिश्च स्वाधिकरणक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगिक्षणसम्बन्धः। क्षणश्च स्वाधेयपदार्थप्रागभावाधारः समयः। प्रतिक्षिप्तन्तु विशेषवैशेषिकाणां प्रागभावे ध्वंसे च निषेधस्तु बौद्धानामलीके। स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वं क्षणिकत्वमिति तु न्यायः"। इति बौद्धाधिकारे रघुनाथशिरोमणिः॥ अन्यच्च।
"द्व्यारम्भश्चतुर्थे स्यादपाकाश्रशरीरयोः।
क्वाप्यष्टस्ति क्षणिको विशेषगुण इष्यते"॥
इति भाषापरिच्छेदे २७॥ "क्षणिकत्वञ्च तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम्"। इति सिद्धान्तमुक्तावली॥

क्षणिका, स्त्री, (क्षणिक + स्त्रियां टाप्।) विद्युत्। इति हेमचन्द्रः॥ (क्षणकालमात्रस्थायिनी। यथा, हितोपदेशे।१।१५७।
"योऽस्ति यस्य यदा मित्रमुभयोः पश्यतान्तरम्।
एकस्य क्षणिका प्रीतिरन्यः प्राणैर्वियुज्यते"॥)

क्षणिनी, स्त्री, (क्षण उत्सवोऽस्त्यस्याम्। क्षण + इनि। ङीप्।) रात्रिः। इति शब्दरत्नावली॥ (उत्सववति, त्रि। यथा, महाभारते।१। मन्त्रणापर्व्वणि १३।४४।
"स विश्रान्तः शुभे देशे क्षणिनं कल्यमच्युतम्।
धर्म्मराजः समागम्याज्ञापयत् स प्रयोजनम्"॥)

क्षत, क्ली, (क्षण्यते बध्यतेऽनेन। क्षण + करणे क्तः।) खड्गक्षतपूयादि। घा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। व्रणः २ अरुः ३ ईर्म्मम् ४ क्षणनुः ५। इति हेमचन्द्रः॥ तद्वति त्रि॥ *॥
क्षतेन मृतस्याशौचं यथा, व्याघ्रः।
"क्षतेन म्रियते यस्तु तस्याशौचं भवेद्‌द्विजाः।
आसप्ताहात् त्रिरात्रं स्यादूर्द्ध्वरात्रमतः परम्॥
शस्त्रघाते त्र्यहादूर्द्ध्वं यदि कश्चित् प्रमीयते।
अशौचं प्राकृतं तत्र सर्व्ववर्णेषु नित्यशः॥
अत्र शस्त्रघातपदं क्षतेतरशस्त्रघातपरं मारिमात्रिकशस्त्राघातपरमपि। अन्यथा क्षतं विना पतनादिभिर्विलम्बमृतानां विषयस्योऽनध्यवसायः स्यात्'। इति शुद्धितत्त्वम्॥ *॥ चन्द्रग्रहणादौ क्षतदोषाभावो यथा,—पुलस्त्यः।
"चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव मृतानां पितृकर्म्मसु।
महातीर्थे च सम्प्राप्ते क्षतदोषो न विद्यते"
अन्यत्र तु देवलः।
"सत्रव्रतकी शुची मन्त्रिस्तरलक्षणाः।
मृतबन्धुरबन्धुश्च वर्ज्यान्यष्टौ स्वकालतः"॥
इत्यनेन वर्ज्यतामाह। प्रायश्चित्तमप्याह।
"दन्तजमसहार्य्यं तेन मन्वेत दन्तवत्।
न तत्र प्रक्षयः कुर्य्यात् यत्नमुद्धरणे पुनः॥
भवेदशौचमत्यर्थं त्यक्तवेधात् व्रणे क्षते"॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ (विदारणम्। यथा, कुमारे।३।२९।
"नखक्षतानीव वनस्थलीनाम्"॥

"क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः
क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः"॥
त्रि, ताडितः। विद्धः। यथा, रघुः।३।५२।
"रघोरवष्टम्भमयेन पत्रिणा
हृदि क्षतो गोत्रभिदोऽप्यमर्षणः"॥
क्षतियुक्तः। यथा, कुमारे।२।२६।
"वृत्राणामपि मूर्द्धानि क्षतहुङ्कारशंसिनः"॥
(रोगविशेषः। तस्य उरःक्षतस्य निदानादि चिकित्सितञ्च यथा,—
"धनुषायस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम्।
पततो विषमोच्चेभ्यो युध्यमानस्य चाश्वकैः॥
वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं वान्यं निगृह्णतः।
शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः परान्॥
अधीयानस्य वात्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम्।
महानदीं वा तरतो हयैर्वा सह धावतः॥
सहसोत्पततो दूरं तूर्णञ्चातिप्रनृत्यतः।
तथान्यैः कर्म्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा॥
विक्षते वक्षसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्य्यते।
स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः॥
उरो विरुज्यते तस्य भिद्यतेऽथ विरुह्यते।
प्रपीड्यते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते॥
क्रमाद्वीर्य्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते।
ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदाग्निवधावपि॥
दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहुः।
कासमानस्य च श्लेष्मा सरक्तः सम्प्रवर्त्तते॥
स क्षती क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात्"॥
पूर्व्वरूपं यथा,—
"अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्व्वरूपमिति स्मृतम्।
उरोरुक् शोणितच्छर्द्दिः कासो वैशेषिकः क्षते"॥
अस्यासाध्यत्वयाप्यत्वादिकं यथा,—
"अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नवः।
गते संवत्सरे याप्यः सर्व्वलिङ्गन्तु वर्ज्जयेत्"॥
चिकित्सास्य यथा।
"उरोमत्वाक्षतं लाक्षां पयसा मधुसंयुताम्।
सद्य एव पिबेज्जीर्णे पयसाद्यात् सशर्करम्॥
पार्श्वबस्तिसरुक्चाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुताम्।
भिन्नविट्कः समुस्तातिविषां पाठां सवत्सकाम्॥
लाक्षां सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयगणं सिताम्।
त्वक्क्षीरीं समितं क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलः पिबेत्॥
इक्षुवालिकाविसग्रन्थिपद्मकेशरचन्दनैः।
शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षती॥
यवानां चूर्णमादाय क्षीरसिद्धं घृतप्लुतम्।
ज्वरदाहे सिताक्षौद्रसक्तून् वा पयसा पिबेत्॥
कासी पर्ण्याश्विमूली च सिताद्यावृतमाक्षिकाः।
मधूकमधुकद्राक्षा त्वक्क्षीरीपिप्पलीबलाः"॥
"रक्तेऽतिवृत्ते दद्यात् पूर्व्वकोषेण वा पिबेत्।
चटकादिरसं वापि रक्तं वा छागजाङ्गलम्॥
चूर्णं पौनर्नवं रक्तशालितण्डुलचावरम्।
रक्तष्ठीवी पिबेत् सिद्धं द्राक्षारसपयोघृतैः॥
मधूकमधुकक्षीरसिद्धं वा तण्डुलीयकम्।
यक्ष्मिकाणामवलयोः ग्राहि चैरसमं घृतम्॥
तृष्णा त्रिफलीदार्व्वीवल्कसिद्धं घृते शुभम्॥

कोललाद्यारसे तद्वत् क्षीराद्गुणसाधितम् ।
कल्कैः काद्म्बदार्व्वीत्वगवत्सकलकफलैर्घृतम् ॥
जीवकर्षभकौ वीरां जीवन्तीं नागरं शठीम् ।
चतस्रः पर्णिनीर्मेदे काकोल्यौ द्वे निदिग्धिके ॥
पुनर्नवे द्वे मधुकं चात्मगुप्तां शतावरीम् ।
ऋद्धिं परूषकं भार्गीं मृद्वीकां बृहतीन्तथा ॥
शृङ्गाटकीं तामलकीं पयस्यां पिप्पलीं बलाम् ।
बदराक्षोटखर्जूरवातामाभिषुकाण्यपि ॥
फलानि चैवमाद्यानि कल्कान् कुर्व्वीत कार्षिकान् ।
धात्रीरसविदारीक्षु छागमांसरसं पयः ॥
कुर्य्यात्प्रस्थोन्मितं तेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
प्रस्थार्द्धं मधुनः शीते शर्कराद्धतुलान्तथा ॥
द्विकार्षिकाणि पत्रैला हेमत्वङ्मरिचानि च ।
चूर्णितानि विनीयास्माल्लिह्यान्मात्रां सदा नरः ॥
अमृतप्राशमित्येतन्नराणाममृतं घृतम् ।
सुधामृतरसं प्राश्य क्षीरमांसरसाशिना ॥
नष्टशुक्रक्षतक्षीणदुर्ब्बलव्याधिकर्षितान् ।
स्त्रीप्रसक्तान् कृशान् वर्णस्वरहीनांश्च बृंहयेत् ॥
कासहिक्काज्वरश्वासदाहतृष्णास्रपित्तनुत् ।
पुत्त्रदं वमिमूर्च्छाहृद्योनिमूत्रामयापहम्" ॥
इत्यमृतप्राशघृतम् ॥
"मधुकाष्टपलं द्राक्षा प्रस्थक्वाथे घृतं पचेत् ।
पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥
पृथगष्टपलं क्षौद्रशर्कराभ्यां विमिश्रयेत् ।
समं शक्तुक्षतक्षीणे रक्तगुल्मेषु तद्धितम्" ॥
इति शक्तुप्रयोगः ॥
"शक्तूनां वस्त्रपूतानां मन्थं क्षौद्रघृतान्वितम् ।
यावान्नसात्म्यो दीप्ताग्निः क्षतः क्षीणः पिबेन्नरः" ॥
"एका षोड़शिका धान्याद्वि द्वेऽजाज्यजमोदयोः ।
ताभ्यां दाड़िमवृक्षाम्लद्विर्द्विः सौवर्च्चलात्पलम् ॥
सुण्ठ्याः कर्षं दधित्थस्य मेध्यात्पञ्च पलानि च ।
तच्चूर्णं षोड़शपले शर्करायां विमिश्रयेत् ॥
षाड़वोऽयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्व्ववत्" ॥
इति षाड़वः ॥
"यचोक्तं यक्ष्मिणां पथ्यं कासिनां रक्तपित्तिनाम् ।
तच्च कुर्य्यादपेक्ष्याग्निं व्याधिं सात्म्यबलांस्तथा" ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने १६ अध्याये ॥)

क्षतकासः, पुं, (क्षतजः कासः । मध्यपदलोपी समासः ।) पञ्चविधकासरोगान्तर्गतकासरोगविशेषः । यथा,—
"पञ्चकासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।
क्षयायोपेक्षिताः सर्व्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम्" ॥
एषां पूर्व्वरूपमाह ।
"पूर्व्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ।
कण्ठेकण्डुश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते" ॥
भोज्यानामवरोधः कवलगिलने कण्ठव्यथा ॥
अस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
"अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः ।
रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत्" ॥
अश्वगजयोर्निग्रहो दमनम् । लक्षणमाह ।
"संपूर्व्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम् ।
कण्ठेन रुजतात्यर्थं विरुग्णेनेव चोरसा ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिः तुद्यमानेन शूलिना ।
दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीड़ाभितापिना ॥
पर्व्वभेदज्वरश्वासः तृष्णावैस्वर्य्यपीड़ितः ।
पारावत इवाकूजेत् कासवेगात् क्षतो भवात्" ॥
कण्ठेनेत्युपलक्षणे तृतीया एवमुरसाऽपि ॥
तस्य चिकित्सा यथा,—
"इक्षिक्षुवालिकापद्ममृणालोत्पलचन्दनम् ।
मधुकं पिप्पली द्राक्षा लाक्षा शृङ्गी शतावरी ॥
द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्व्वचतुर्गुणा ।
लिह्यात्तन्मधुसर्पिर्भ्यां क्षतकासनिवृत्तये" ॥
इक्षुवालिका इक्षुभेदः । चन्द्र इति लोके । पद्मं पद्मकाष्ठम् । मृणालं विसम् । उत्पलं कमलम् । चन्दनमत्र धवलं चूर्णत्वात् । शृङ्गी कार्कटशृङ्गी । तुगाक्षीरी वंशरोचना । सा चेक्षोर्द्विगुणा । इति भावप्रकाशः ॥
("युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलम् ॥
उरस्यन्तः क्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली ।
कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितम् ॥
पीतं श्यामञ्च शुष्कञ्च ग्रथितं कुथितं बहु ।
ष्ठीवेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यकम्पवान् ॥
पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ।
क्रमाद्वीर्य्यं रुचिः पक्तिर्बलं वर्णश्च क्षीयते" ॥
अस्य चिकित्सा यथा—
"उरस्यन्तः क्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत् ॥
क्षीरेण शालीन् जीर्णेऽद्यात् क्षीरेणैव सशर्करान् ।
पार्श्वबस्ति सरुक् चाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुताम् ।
भिन्नविट्कः समुस्तातिविषा पाठां सवत्सकाम् ॥
लाक्षा सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयं गणं सितम् ।
त्वक्क्षीरी समितं क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलः पिबेत् ॥
इक्ष्वाविकाबिषग्रन्थिपद्मकेशरचन्दनैः ।
शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं क्षती पिबेत् ॥
क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः" ।
इति वाभटे निदानस्थाने चिकित्सास्थाने च चतुर्थाध्याये ॥)

क्षतघ्नः, पुं, (क्षतं हन्ति नाशयतीति । हन्+"अमनुष्यकर्त्तृके च" । ३ । २ । ५३ । इति टक् ।) क्षुपविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुकुरशोँखा इति भाषा ॥

क्षतघ्नी, स्त्री, (क्षतं हन्ति । हन्+"अमनुष्यकर्त्तृके च" । ३ । २ । ५३ । इति टक् स्त्रियां ङीप् ।) लाक्षा । यथा,—
"लाक्षा द्रुमामयो राक्षा रङ्गमाता पलङ्कषा ।
जतु क्षतघ्नी क्रमिजा यावालक्तौ तु तद्रसः" ॥
इति हेमचन्द्रः । क्षतघ्नापि पाठः ॥

क्षतजं, क्ली, (क्षतात् व्रणात् जायते उत्पद्यते इति । जन् डः ।) रक्तम् । इत्यमरः । २।६।६४ ॥ (यथा, रघौ । ७ । ४३ ।
"स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुस्तस्योपरिष्टात् पवनावधूतः" ॥)
पूयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षतजतृष्णा, स्त्री, (क्षतजा शस्त्रादिभिः क्षताज्जाता या तृष्णा पिपासा ।) शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य पिपासा । तस्या निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
"भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयाद्वा
ऊर्द्धं चितं पित्तविवर्द्धनैश्च ।
पित्तं सवातं कुपितं नराणां
तालुप्रपन्नं जनयेत् पिपासाम् ॥
स्रोतःस्वपांवाहिषु दूषितेषु
दोषैश्च तृट्सम्भवतीह जन्तोः ।
तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी
क्षयात्तथान्यामसमुद्भवा च ॥
भक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां
निबोध लिङ्गान्यनुपूर्व्वशस्तु" ॥
नराणां चितं स्वस्थान एव सञ्चितं पित्तं सवातं कटुकोष्णापित्तविवर्द्धनैः । कट्वम्लोष्णादिभिः कुपितं भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयादुपवासादेश्च वातः कुपितः । तद्द्वयं ऊर्द्धं प्रसरत् तालुप्रपन्नं सत् पिपासां जनयेत् । न केवलं तालुन्येव दूषिते तृतीया भवति । किन्तु जलवाहिस्रोतःस्वपि । अत आह स्रोतःस्वित्यादि नन्वत्र बहुवचनं न युक्तम् । यतो जलवहे द्वे स्रोतसी सुश्रुतेनोक्ते । उच्यते । तयोरेवानेकप्रतानयोगान्न दोषः । अपां वाहिषु स्रोतःस्विति जिह्वादेरप्युपलक्षणम् । यत आह चरकः । रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वाहृदयगलतालुक्लोम च । संशोष्य नृणां देहेषु कुरुतः तृष्णामतिप्रबलौ पित्तानिलाविति ॥ संख्यामाह तिस्र इत्यादि ॥ तृष्णायाः सामान्यलक्षणमाह ।
"सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति ।
पुनः काङ्क्षति तोयन्तु तं तृष्णार्दितमादिशेत्" ॥
क्षतजामाह ।
"क्षतस्य रुक् शोणितनिर्गमाभ्यां
तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु" ।
क्षतस्य शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य । रुक् पीड़ा ॥
अथ तृष्णायाश्चिकित्सा ॥
"वातघ्नमन्नपानं मृदु लघु शीतञ्च वाततृष्णायाम् ।
तृष्णायां पवनोत्थायां सगुड़ं दधि शस्यते ॥
स्वादु तिक्तं द्रवं शीतं पित्ततृष्णापहं परम् ।
मुस्तपर्पटकोदीच्यच्छत्राख्योशीरचन्दनैः ॥
शृतं शीतं जलं दद्यात् तृड्दाहज्वरशान्तये" ॥
छत्रा धान्याकम् । कश्चित् धात्रीञ्च दद्यात् चन्दनमत्र धवलं दद्यात् । तस्यातितृष्णापहरत्वात् । शृतं अर्द्धपक्वमत्र कर्त्तव्यम् । षड़ङ्गपानम् ।
"लाजोदकं मधुयुतं शीतं गुड़विमर्द्दितम् ।
काश्मरीशर्करायुक्तं पिबेत् तृष्णार्दितो नरः ॥
आस्तरणमार्द्रवासः प्रावरणं चार्द्रमेव स्यात् ।
तेन पिपासा शाम्यति दाहश्चोग्रोऽपि देहिनां नियतम् ॥
गोस्तनीक्षुरसक्षीरयष्टीमधुमधूत्पलैः ।
नियतं नासिकापीतैस्तृष्णा शाम्यति दारुणा ॥
वैशद्यञ्च गयत्यास्ये सन्दधाति मुखे जलम् ।
तृष्णादाहप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ॥

जिह्वातालुगलक्लोमशोषे मूर्द्धनि दापयेत् ।
केशरं मातुलुङ्गस्य घृतसैन्धवसंयुतम् ।
दाडिमं बदरं लोध्रं कपित्थं बीजपूरकम् ।
पिष्ट्वा मूर्द्धनि लेपस्तु पिपासादाहनाशनः ॥
वारि शीतं मधुयुतमाकण्ठाद्वा पिपासितम् ।
पाययेद्वामयेच्चापि तेन तृष्णा प्रशाम्यति ।
प्रातः सशर्करं पेयो हिमो धान्याकसम्भवः ।
जयेत् तृष्णां तथा दाहं भवेत् स्रोतोविशोधनम् ॥
अमृणं कमलं कुष्ठं लाजाश्च वटरोहकम् ।
एतच्चूर्णस्य मधुना गुटिकां धारयेन्मुखे ॥
तृष्णां प्रवृद्धां हन्त्येषा मुखशोषञ्च दारुणम् ।
क्षतोद्भवां रुग्विनिवारणेन
जयेत् क्षतानामसृजश्च पाते ।
क्षयोत्थितां क्षीरजलं निहन्यात्
मांसोदकं वा मधुकोदकं वा ॥
आमोद्भवां बिल्ववचायुतानां
जयेत् कषायैरथ दीपनानाम् ।
गुर्व्वन्नजामुल्लिखनैर्जयेच्च
क्षयं विना सर्व्वकृताञ्च तृष्णाम्" ॥
उल्लिखनं लेखनद्रव्यं । स्निग्धेऽन्ने भुक्ते या तृष्णा स्यात्तां गुडाम्बुना प्रशमयेत् । अतिरोगदुर्ब्बलानां तृष्णां शमयेन्नृणामिक्षुरसं पयः ॥ मद्योऽथ दुग्धम् ।
"मूर्च्छाच्छर्द्दितृषादाहस्त्रीमद्यभृशकर्षिताः ।
पिबेयुः शीतलं तोयं रक्तपित्ते मदात्यये ॥
साम्याश्रयान्नपानस्य क्षुत्तृष्णा तस्य जयेत् पुनः ।
तस्यां जितायामन्योऽपि व्याधिः शक्यश्चिकित्सितुम् ॥
तृष्यन् पूर्व्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि ।
मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात् त्वरितं नरः ॥
तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति ।
तस्मात् सर्व्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वारयेत् ॥
अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम् ।
तोयाभावात् पिपासार्त्तः क्षणात् प्राणैर्विमुच्यते" ।
इति तृष्णाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
क्षतविध्वंसी, [न्] पुं, (क्षतं व्रणं सवद्रक्तपूयादिकं विध्वंसयतीति । वि + ध्वंस + णिच् + णिनि ।) वृद्धदारवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
क्षतव्रणः, पुं, (क्षतजन्यः व्रणः क्षतजो व्रणो वा ।) सप्तप्रकारव्रणरोगान्तर्गतव्रणरोगविशेषः । इति भावप्रकाशः ॥ तद्विवरणं व्रणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
क्षतव्रत, त्रि, (क्षतं भग्नं व्रतमस्य ।) भग्ननियमः । तत्पर्य्यायः । अवकीर्णी २ । इत्यमरः ।२।७।५४ ॥ तथा च याज्ञवल्क्यः ।
'अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् ।
गर्द्दभं पशुमालभ्य नैरृतं स विशुध्यति' ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
क्षतहरा, स्त्री, (क्षतं हरतीति । हृ + ट ।) अगुरु । इति शब्दचन्द्रिका ॥
क्षतिः, स्त्री, (क्षण + क्तिन् ।) अपचयः । हानिः । (यथा, महाभारते । ३ । १७२ । १८ ।
'इयानां न स्मरे काचित् न दृश्यन्न मानसः' ।)
'न क्षतिं विनिवृत्तिमुपा

क्षा क्षतिरस्यखिलाम्बुपातृणाम् ।
केवलघनरसभक्षी
चातकपक्षी कमाश्रयति" ॥
इत्युद्भटः ॥
क्षतोदरं, पुं, (क्षतं शर्करादिभिन्नं उदरमत्र रोगे । अथवा क्षतात् क्षुतात् जातं उदरं उदररोगविशेषो यत्र ।) उदररोगविशेषः । तस्य सामान्यरूपमाह ।
"आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दौर्ब्बल्यं दुर्ब्बलाग्निता ।
शोथः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ।
दाहस्तन्द्रा च सर्व्वेषु जठरेषु भवन्ति हि" ॥
सन्निकृष्टनिदानपूर्व्विकां सङ्ख्यामाह ।
"पृथक्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः ।
सम्भवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु" ॥
क्षतोदरमाह ।
"शल्यं तथान्नोपहितं यदन्नं
भुक्तं भिनत्त्यागतमन्यथा वा ।
तस्मात् स्रुतोऽन्त्रात् सलिलप्रकाशः
स्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूयः ॥
नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं
निस्तुद्यते दाल्यति चातिमात्रम् ।
एतत् परिस्राव्युदरं प्रदिष्टं
दकोदरं कीर्त्तयतो निबोध" ॥
शल्यं कण्टककाष्ठादि अन्नोपहितं अन्ननिहितं भुक्तं यत् अन्नं भिनत्ति तथा अन्यथा आगतं भोजनं विना आगतं शरादि तदपि यदन्नं भिनत्ति एतदुभयलक्षणम् । जृम्भयानयनञ्च अत्र भिनत्ति । यत उक्तं चरके ।
"शर्करातृणकाष्ठास्थिकण्टकैरन्नसंयुतैः ।
भिद्येतान्त्रं यदा भुक्तं जृम्भयात्यशनेन च" ॥ इति
तस्मात् भिन्नादन्त्रात् । गुदतस्तु भूयः अन्यात् सस्रुय पुनर्गुदत स्रवेदित्यर्थः । दाल्यति विदीर्य्यत इव । परिस्राविरार्थलात् । एतत् क्षतोदरं तन्त्रान्तरे परिस्राव्युदरं प्रदिष्टम् ॥
तस्य चिकित्सा ।
'शालिषष्टिकगोधूमयवनीवारभोजनम् ।
निरूहो रेचनं श्रेष्ठं सर्व्वेषु जठरेषु च ॥
आनूपमौदकं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिलान् ।
व्यायामाध्वदिवास्वप्नयानयानानि वर्ज्जयेत् ॥
तथोष्णलवणाम्लानि विदाहीनि गुरूणि च ।
नाद्यादन्नानि जठरे तोयपानञ्च वर्ज्जयेत् ॥
उदराणां मलाढ्यत्वात् सततं शोधनं हितम् ।
दोषमलगतञ्च तत् पिबेन्मूत्रेण वा सक्तून्' ॥
इति भावप्रकाशः । (उदररोगशब्दे विशेषविवरणमस्य ज्ञेयम् ।)
क्षत्ता, [ऋ] पुं, (क्षद् संवृतौ । सौत्रधातुरयम् । 'तृनतृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' । उणा । २ । ९४ । इति संज्ञायां तृच् स चानिट् ।) सारथिः । द्वाःस्थः । इत्यमरः । ३ । ३ । ६२ ॥ दासीपुत्रः । (यथा, महाभारते । १ । विदुरागमनपर्व्वणि । २०२ । १७ ।
तत धीमता क्षत्ता भवताद्य विधीयते ॥

उवाच दिष्ट्या कुरवो वर्द्धन्त इति विस्मितः" ॥)
नियुक्तः । ब्रह्मा । इति मेदिनी । क्षत्रियायां शूद्राज्जातः । (यथा, मनुः । १० । १२ ।
"शूद्रादायोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृणाम् ।
वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः" ॥)
मत्स्यः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ।
क्षत्रं, क्ली, (क्षतात् त्रायते इति । क्षत् + त्रै + क ।) शरीरम् इत्युणादिकोषः । तगरम् । इति राजनिर्घण्टः । (क्षत्रियकुलम् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६२ । ६ ।
"अक्रविहस्ता सुकृते परस्पा
य त्रासाथे वरुणेळास्वन्तः ।
राजाना क्षत्रमहृणीयमाना
सहस्रस्थूणं बिभृथः सह द्वौ" ॥)
क्षत्रः, पुं, (क्षद् + "गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः" । उणा । ४ । १६६ । इति त्रः ।) क्षत्रियः । इत्युणादिकोषः ॥ (यद्वा, क्षतं क्षतात् त्रायते इति । त्रै + क । यथा, रघुः । २ । ५३ ।
'क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः
क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः" ।
"नाश्वकर्णादिवत् केवलरूढः किन्तु पङ्कजादिवत् योगरूढः" इत्यर्थः । इति मल्लिनाथः ॥)
क्षत्रबन्धुः, पुं (क्षत्रियस्य बन्धुरिव ।) निन्दितक्षत्रियः । इत्यमरटीका । (यथा, मार्कण्डेये । ८ । ७१ ।
"क्षत्रबन्धो ! ममैतां त्वं सदृशीं यद्ददासि याम् ।
मन्यसे यदि तत् क्षिप्रं पश्य त्वं मे बलं परम्" ॥
क्षत्रं राज्यं देशो वा बन्धुरिवास्य ।) क्षत्रमात्रम् । (यथा, मनुः । २ । ३८ ।
"आद्वाविंशात् क्षत्रबन्धोराचतुर्व्विंशतेर्विशः ॥)
क्षत्रवृक्षः, पुं (क्षत्रसञ्ज्ञकः वृक्षः ।) मुचुकुन्दः । इति राजनिर्घण्टः । (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"मुचुकुन्दः क्षत्रवृक्षश्चित्रकः प्रतिविष्णुकः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणा अस्य मुचुकुन्दशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
क्षत्रियः, पुं (क्षत्रे राष्ट्रे साधुः । क्षत्रस्यापत्यं वा । 'क्षत्राद् घः' । ४ । १ । १३८ । इति जातौ घः ।) क्षदति रक्षति जनान् क्षत्रः । क्षद संवृतौ सौत्रः तत्स्त्रामुखिति च । क्षतात् त्रायते इति डे मनीषादित्वात् क्षतान्याकारलोपे वा क्षत्रः । क्षत्त्रो हितकारः । पुनरुक्तयोः क्षत्रः । पतिर्म्मम क्षत्रमशेषमुग्रत प्रभाभिरामो भर तस्य निष्ठुरिति राघवपाण्डवीय । क्षत्र एव क्षत्रियः स्वार्थे इयः । अपत्यार्थे इय इत्यन्ये । इति भरतः ॥ * ॥
ब्रह्मबाहुजवर्णविशेषः । क्षत्री इति भाषा । (यथा, मनुः । १ । ३१ ।
"लोकानां तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः ।
ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निरवर्त्तयत्" ॥)
तत्पर्य्यायः । मूर्द्धाभिषिक्तः २ राजन्यः ३ बाहुजः ४ विराट् ५ । इत्यमरः ।२।८।१॥ क्षत्रः ६ द्विजलिङ्गी ७ राजा ८ नाभिः ९ । इति जटाधरः । अथ १०

मूर्द्धवाः ११। इति शब्दरत्नावली ॥ पार्थिवः १२ सार्व्वभौमः १३। इति राजनिर्घण्टः। ते च सूर्य्यचन्द्रवंशीयराजानः कलेः सहस्रवर्षपर्य्यन्तं आसन् ततः महानन्दिसुतो नन्दः शूद्रायां समुत्पन्नः शतवर्षं राज्यं चकार तदन्ते चाणक्यनामा ब्राह्मणो नन्दं तत्पुत्त्रांश्च हत्वा मुरवंशजं चन्द्रगुप्तं राजानं कृतवान् कलौ नन्दान्तक्षत्त्रियवंशः। इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १ अध्यायात् संगृहीतम् ॥ * ॥ प्लक्षद्वीपे क्षत्त्रियस्य नाम पतङ्गः। शाल्मलद्वीपे वीर्य्यधरः। कुशद्वीपे कोविदः। क्रौञ्चद्वीपे ऋषभः। शाकद्वीपे सत्यव्रतः पुष्करद्वीपे सर्व्वे एकवर्णाः॥ अस्य शास्त्रनिरूपितधर्म्मास्त्रयः। अध्ययनं यजनं दानञ्च। प्रजारक्षणं जीविका। अस्याश्रमास्त्रयः। गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्य्यं वानप्रस्थञ्च। इति तत्रैव २० अध्यायादितः सङ्गृहीतम् ॥ * ॥

तल्लक्षणं यथा,—

"क्षत्त्रजं सेवते कर्म्म वेदाध्ययनसंयुतः।
दानादानवद्धिर्यस्तु स वै क्षत्त्रिय उच्यते" ॥

तस्य धर्म्मो यथा,—

नारद उवाच।

"क्षत्त्रियस्यापि यो धर्म्मस्तं ते वक्ष्यामि पार्थिव!।
दद्याद्राजा न याचेत यजेत न च याजयेत् ॥
नाध्यापयेदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत्।
नित्योद्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्य्यात् पराक्रमम् ॥
ये तु क्रतुभिरीजानाः श्रुतवन्तश्च पार्थिवाः।
ये तु युद्धे विजेतारस्ते तु लोकजितो नृपाः ॥
अविक्षतशरीरो हि संगराद्यो निवर्त्तते।
क्षत्त्रियस्य तु तत् कर्म्म नोभयन्त यशःप्रदम् ॥
क्षत्त्रियाणामयं धर्म्मो निर्णीतो मुनिभिः परः।
नास्य कृत्यतमं किञ्चिद्राज्ञो दस्युविनिग्रहात् ॥
दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञां क्षेमोऽभिधीयते।
तस्माद्राज्ञा महाराज! योद्धव्यं धर्म्मशीलिना ॥
प्रजाः स्वेषु च धर्म्मेषु स्थापयेत महीपतिः।
धर्म्माण्येव हि कर्म्माणि कारयेत् सततं प्रजाः ॥
परमां सिद्धिमाप्नोति नृपतिः परिपालनात्।
कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यान्मैत्रो राजन्य उच्यते" ॥

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २९ अध्यायः ॥*॥ अपि च।

"राजन्यानां करादानं विना वैवाहिकञ्च यः।
प्रतिग्रहः स निन्द्योऽत्र परत्र चासुखप्रदः ॥
युद्धे पलायनञ्चैव तथा कातरतार्थिषु।
अपालनं प्रजानाञ्च दाने धर्म्मे विरक्तता ॥
अनवेक्षा स्वराष्ट्रस्य ब्राह्मणानामनादरः।
अमात्यानामसम्मानं तेषां कर्म्मानवेक्षणम्।
भृत्यानाञ्च परीहासो निषिद्धः क्षत्त्रजन्मनाम्" ॥
"राजन्यस्तु महाराज! यथाश्रममवाप्नुयात्।
तत् शृणुष्व तवाख्यास्ये धर्म्मसंग्रहतत्परः ॥
वेदानधीत्य धर्म्मेण राजशास्त्राणि चानघ!।
सन्तानादीनि कर्म्माणि कृत्वा सोमं निषेव्य च ॥
पालयित्वा प्रजाः सर्व्वा धर्म्मेण जयताम्बर!।
राजसूयाश्वमेधादीन् मखानन्यांस्तथैव च ॥
आनयित्वा यथापाठं विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणः।
संग्रामे विजयं प्राप्य तथाल्पं यदि वा बहु ॥
स्थापयित्वा प्रजापालं पुत्त्रं राज्ये च पार्थिव!।
अन्यगोत्रं प्रशस्तं वा क्षत्त्रियं क्षत्त्रियर्षभ! ॥
अर्च्चयित्वा पितॄन् सम्यक् पितृयज्ञे यथाविधि।
देवान् यज्ञैरृषीन् वेदैरर्च्चयित्वा प्रयत्नतः ॥
अन्तकाले च सम्प्राप्ते य इच्छेदाश्रमान्तरम्।
सोऽनुपूर्व्व्याश्रमान् राजन् गत्वा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
राजर्षित्वेन राजेन्द्र! भैक्षचर्य्याध्वसेवया।
अपेतगृहधर्म्मोऽपि चरेज्जीवितकाम्यया ॥
न चैतन्नैष्ठिकं कर्म्म त्रयाणां भूरिदक्षिणम्।
चतुर्णां राजशार्दूल! प्राहुराश्रमवासिनाम् ॥
बाह्वायत्तं क्षत्त्रियैर्मानवानां
लोकश्रेष्ठ धर्म्ममासेवमानैः।
सर्व्वे धर्म्माः सोपधर्म्मास्त्रयाणां
राज्ञो धर्म्मादिति वेदात् शृणोमि ॥
एवं धर्म्मान् राजधर्म्मेषु सर्व्वान्
सर्व्वावस्थं सम्प्रलीनान्निबोध।
अल्पश्रमानल्पफलान् वदन्ति
धर्म्मानन्यान् वेदविदो मनुष्याः ॥
महाश्रमं बहुकल्याणरूपं
क्षात्त्रं धर्म्मं नेतरं प्राहुरार्य्याः।
सर्व्वे धर्म्मा राजधर्म्मप्रधानाः
सर्व्वे धर्म्माः पाल्यमानाश्चरन्ति ॥
सर्व्वत्यागो राजधर्म्मेषु राजं-
स्त्यागं धर्म्मञ्चाहुरग्र्यं पुराणम्।
मज्जेत्त्रयी दण्डनीतौ हतायां
सर्व्वे धर्म्माः प्रक्षयेयुर्व्विरुद्धाः ॥
सर्व्वे धर्म्माश्चाश्रमाणां हताः स्युः
क्षात्त्रे त्यक्ते राजधर्म्मे पुराणे।
सर्व्वे त्यागा राजधर्म्मेषु चोक्ताः
सर्व्वा विद्या राजधर्म्मेषु युक्ताः ॥
सर्व्वे लोका राजधर्म्मे प्रविष्टा
यथा जीवाः प्राकृतैर्व्वध्यमानाः।
धर्म्मश्रुतानामुपपीडनाय
एवं धर्म्मा राजधर्म्मैर्व्विमुक्ताः ॥
सङ्क्लिश्यन्ते नाद्रियन्तो स्वधर्म्मम् ॥
चातुराश्रम्यधर्म्माश्च यतिधर्म्माश्च पार्थिव!।
लोकवेदोत्तराश्चैव क्षात्त्रे धर्म्मे समाहिताः ॥
सर्व्वाण्येतानि धर्म्माणि क्षात्त्रे राजन्यसत्तम!।
अप्रत्यक्षं बहुद्वारं धर्म्ममाश्रमवासिनाम्।
क्षात्त्रेणैव हि धर्म्मेण प्रत्यक्षं क्रियते नृप!" ॥

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २८ अध्यायः ॥*॥ अपि च।

"द्विजार्च्चनं क्षत्त्रियाणां तथा नारायणार्च्चनम्।
राज्यानां पालनञ्चैव रणे निर्भयता तथा ॥
नित्यं दानं ब्राह्मणेभ्यः शरणागतरक्षणम्।
पुत्त्रतुल्यं प्रजानाञ्च दुःखिनां परिपालनम् ॥
शस्त्रास्त्राणाञ्च नैपुण्यं रणे सौन्दर्य्यमेव च।
तपश्च धर्म्मकृत्यञ्च यत्नतः कुरुते मुदा ॥
पण्डितं नीतिशास्त्रज्ञं नित्यञ्च परिपालयेत्।
नियोजयेत् सभामध्ये नित्यं सद्भिश्च संयुतः ॥
हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गञ्च चतुष्टयम्।
पालयेत् यत्नतो नित्यं यशस्वी च प्रतापवान् ॥
रणे निमन्त्रितश्चैव दाने न विमुखो भवेत्।
रणे यो वा त्यजेत् प्राणान् तस्य स्वर्गो यशस्करः" ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८३ अध्यायः ॥*॥

अथ सूर्य्यवंशीय क्षत्त्रियविवरणम्।

परमेश्वरात् ब्रह्मा जातः तस्य पुत्त्रो मरीचिस्तस्य कश्यपस्तस्य सूर्य्यस्तस्य वैवस्वतो मनुः। सत्ययुगे मनुरेव राजासीत्। त्रेतायुगे तस्य पुत्त्र इक्ष्वाकुः अयोध्यायां राजा आसीत्। त्रेतायुगे अतिदीर्घायुषो राजानो बहुकालं राज्यं कृतवन्तः। द्वापरे ततः किञ्चिद्-न्यूनायुषः। युगस्य प्रथमापेक्षया उत्तरोत्तरं आयुषो ह्रासः। कलियुगे अल्पमेवायुः शेषे अत्यल्पं भविष्यति। तस्य पुत्त्रो विकुक्षिस्तस्य पाकुत्स्थः तस्य अनेनाः तस्य पृथुः तस्य विश्वगन्धिः तस्य चन्द्रः तस्य युवनाश्वः तस्य श्रावः तस्य वृहदश्वः तस्य धुन्धुमारः तस्य दृढाश्वः तस्य हर्य्यश्वः तस्य निकुम्भः तस्य कृशाश्वः तस्य सेनजित् तस्य युवनाश्वस्तस्य मान्धाता चक्रवर्त्त्यभूत्। तस्य पुरुकुत्सः तस्य त्रसदस्युः तस्य अनरण्यः तस्य हर्य्यश्वः तस्य प्रारुणः तस्य त्रिबन्धनः तस्य सत्यव्रतः तस्य त्रिशङ्कुः तस्य हरिश्चन्द्रः यः राजसूयं कृतवान्। तस्य रोहितः तस्य हरितः तस्य चम्पः तस्य सुदेवः तस्य विजयः तस्य भरुकः तस्य वृकः तस्य बाहुकः तस्य सगरश्चक्रवर्त्ती। तस्य असमञ्जाः तस्य अंशुमान् तस्य भगीरथः। यस्तपः कृत्वा पृथिव्यां गङ्गामानीतवान्। तस्य श्रुतः तस्य नाभः तस्य सिन्धुद्वीपः तस्य अयुतायुः तस्य ऋतुपर्णः तस्य सौदासः तस्य अश्मकः तस्य मूलकः तस्य दशरथः तस्य ऐडविडिः तस्य विश्वसहः तस्य खट्वाङ्गश्चक्रवर्त्ती। तस्य दीर्घबाहुः तस्य रघुः तस्य अजः तस्य दशरथः। विष्णुः श्रीरामरूपेण तस्य पुत्त्रत्वं प्राप्तवान्। तस्यानुजा भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नाः। श्रीरामचरितं बहुविस्तीर्णं वाल्मीकिव्यासादिमुनिभिर्वर्णितम्। असौ त्रेताद्वापरयोः सन्धौ अवतीर्णः। एते खट्वाङ्गमारभ्य श्रीरामपर्य्यन्ताश्चक्रवर्त्तिनः। द्वापरस्य प्रथमे तस्य पुत्त्रः कुशो जातः। तस्य अतिथिः तस्य निषधः तस्य नभः तस्य पुण्डरीकः तस्य क्षेमधन्वा तस्य देवानीकः तस्य हीनः तस्य पारियात्रः तस्य बलस्थलः तस्य वज्रनाभः तस्य अर्कः तस्य सगणः तस्य विधृतिः तस्य हिरण्यनाभः तस्य पुष्पः तस्य ध्रुवसन्धिः तस्य सुदर्शनः तस्य अग्निवर्णः तस्य शीघ्रः तस्य मरुः यो योगसिद्धः सन् सुमेरुनिकटे कलापग्रामे आस्ते कलेरन्ते नष्टं सूर्य्यवंशं पुनर्भावयिष्यति। मरोः पुत्त्रः प्रसुश्रुतः तस्य सन्धिः तस्य अमर्षणः तस्य महस्वान् तस्य विश्वबाहुः तस्य प्रसेनजित् तस्य तक्षकः तस्य वृहद्बलः। असौ युधिष्ठिरस्य समकालीनः भारतयुद्धे अभिमन्युना हतः। तस्य वृहद्रणः तस्य उरुक्रियः तस्य वत्सवृद्धः तस्य प्रतिव्योमः तस्य भानुः तस्य दिवाकः तस्य सहदेवः तस्य वीरः तस्य वृहदश्वः तस्य भानुमान् तस्य प्रतीकाश्वः तस्य सुप्रतीकः तस्य मरुदेवः तस्य सुनक्षत्रः तस्य पुष्करः तस्य अन्तरीक्षः तस्य सुतपाः तस्य अमित्रजित्

तस्य सहदेवः तस्य वृहत् तस्य क्रतञ्जय तस्य रणञ्जय तस्य सञ्जय तस्य शाक्य तस्य शुद्धोद तस्य लाङ्गल तस्य प्रसेनजित् तस्य क्षुद्रक तस्य सुमित्र । एते राजानः कलौ सहस्रवत्सरपर्य्यन्तं राज्यं करिष्यन्ति । एतत्पर्य्यन्तं सूर्य्यवंशविश्रान्तिः पुनः सत्ययुगे सूर्य्यवंशोत्पत्तिर्भविष्यति । इति श्रीभागवतनवमस्कन्धमतम् ॥ चन्द्रवंशविवरणं चन्द्रवंशशब्दे द्रष्टव्यम्* ॥

* क्षत्रियाणामन्यतराख्या कायस्थाः ।
यथा प्रथमत,—“दासाम् आपत्स्वस्माध्यायाम् ।
शाक च क्षत्रिया जाता कायस्थाः जगतीतले ।
चित्रगुप्त स्थितः स्वर्गे विचित्रः भूमिमण्डले ॥
चैत्ररथः सुतस्तस्य यशस्वी कुलदीपकः ।
क्षत्रियो समुद्भूता सोमनो नाम नाम ।
तस्य शिष्यो महायशाश्चित्रकूटाचलाधिपः ॥
द्वितीयत,—
माथ्यमापात् चित्रगुप्तस्य पुत्रश्चैत्ररथस्य क्षत्रियत्वमत्र पुत्रप्रसवनसंस्कारे कृत तेन क्षत्रियत्व प्राप्त यथा,—वेदान्त प्रथमाध्याये तृतीयपादे ३५ । ३७ सूत्र क्षत्रियत्वगते श्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् तद् भावे निर्द्धारणे च प्रश्न ॥
तृतीयत,—
“नाम्ना मे चित्रगुप्त इति मम कायादभूदत ।
तस्मात् कायस्थविख्यातिस्तोके तव भविष्यति ॥
कायस्थ क्षत्रियो यथा न तु शूद्र कदाचन ।
वर्णो भवेत् सदाचारः सन्ध्यावन्दनादिका द्रम ॥
सन्ध्यावन्दनो कार्य्य तृतीये मासि च क्रिया ।
नामाहम स्यात् सीमन्त उत्पत्तौ जातकर्म च ॥
तथा नामकरण षष्ठम मासि निष्क्रम ।
षडाशनम मासि चूडा कार्या यथाकुलम् ॥
तदोपनयने भिक्षाशब्दमध्ययनादिकम् ।
मासो गुरुकुले स्यात् स्वाध्यायाध्ययन तथा ॥
कृता तु गणकपूजां सवर्णैरो विधाय च ।
वाड्युत्पादित च मानय [illegible] समाहित ॥
कुर्य्याद्वान्दीमुख नाम दक्षिणान्यान्यपूर्वम् ।
तत सधनसंस्कारा कार्य्या एव विधि कृत ॥
इत्यादि विज्ञातव्यम ॥
चतुर्थत —
कायस्थानां नाम्ना विवाहसम्बन्धिपति यथायथं कायस्थ चापीत् । यथा —
“विराटराजो नाम कायस्थ इति विश्रुत ।
कार्य्येष्वन्नतकाणात् तु कायस्थानां प्रवर्त्तने ॥
वर्णे तु तमभवत् [illegible]
[illegible] तु [illegible]” ॥
इति मैत्रस्य १८८ पत्रम ।
पञ्चम,—
“राजन [illegible] कायस्थ [illegible]
[illegible] क्षत्रियत्व न [illegible]” ।
इति [illegible] भावार्थद्योतनम् ॥
षष्ठ,—
यदा [illegible] विवर्जितकाले [illegible] चन्द्रसेनस्य [illegible] । [illegible] तदा तदा [illegible] ।
“[illegible]
चन्द्रसेनस्य [illegible] क्षत्रियस्य [illegible] ।
[illegible]” ।

क्षत्रिया, } स्त्री, (क्षत्रियस्य स्त्रीजातिः । “अ-
क्षत्रियाणी, } र्य्यक्षत्रियाभ्यां वा” । वार्त्ति इति स्वार्थे आनुगभावे टाप् योपधत्वात् न ङीष् । पक्षे आनुगागम ङीष् च ।) क्षत्रियस्त्रीजाति । इत्यमरः ॥ (यथा, मनु । ३ । ४४ ।
“शर क्षत्रियया ग्राह्य प्रतोदो वैश्यकन्यया” ॥
दुर्गा । यथा, हरिवंशे विष्णुपर्व्वणि । ५८ । ३२ ।
“निद्रा च सर्व्वभूतानां मोहिनी क्षत्रिया तथा” ॥)

क्षत्रियी, स्त्री, (क्षत्रियस्य पत्नी इति । “पुयोगादाख्यायाम्” । ४ । १ । ४८ । इति ङीष् ।) क्षत्रियपत्नी । इत्यमरः । २ । ६ । १५ ॥

क्षद, सम्वृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सौत्र-आत्म-सक-सेट् ।) क्षत्ता । इति दुर्गादासः ॥
(यथा, ऐतरेयब्राह्मणे । २ । १५ । “तद्यथैवादो मनुष्यराज आगतेऽन्यस्मिन् वार्हत्युक्षाण वा वेहतं वा क्षदन्त एवमेवास्मा एतत्” ॥)

क्षन्ता, [ऋ] त्रि, (क्षम् + कर्त्तरि तृच् ।) क्षमाशील । इत्यमरः । ३।१।३१ ॥ अस्य पर्य्यायः क्षमिशब्दे द्रष्टव्य ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १०२ । ३१ ।
“ये क्षन्तारो नाभिजल्पन्ति चान्यान्
मन्त्रीभूताः सततं पुण्यशीलाः ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र” ॥)

क्षप, इ क शक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-सक-सेट्-इदित् ।) शक्तिरिह क्षमा । इ क, क्षम्पयति दुःखं मुनिः । सहत इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्षप, त् क म क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरा-पर-सक-सेट् ।) म, अक्षपि अक्षापि क्षपं क्षपं क्षापं क्षापम् । मानुबन्धसामर्थ्यात् स्थानिवत्त्वाभावे दीर्घः । समते तु अत्र दीर्घविधिरपवादो नापेक्षते । इति दुर्गादासः ॥

क्षपण, त्रि, (क्षपयति क्षिपति दूरीकरोति लज्जां इति । क्षप क्षेपे + कर्त्तरि ल्यु ।) निर्लज्ज । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (क्षपयति विषयरागं इति । बौद्धसन्न्यासी ॥ (भावे ल्युट् क्षपणम् । यथा मनु । ४ । २२२ ।
“भुक्त्वातोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपण त्र्यहम्” ॥)

क्षपणक, पुं, (क्षप् + ल्यु । स्वार्थे कन् ।) बुद्धभेदः ।
इति जटाधरः ॥ सन्न्यासी । यथा । “एक क्षपणक शाकाहर्त्ता तत्र क्षपणक दशशाकाशी । यत्र क्षपणक दशशाकाशी तत्र क्षपणक का शाकाशी” ॥ इत्युद्भटः ॥ (यथा च महाभारते । १ । ३ । १२४ ।
‘सोऽपश्यदथ पथि नग्न क्षपणकमागच्छन्तम्’ ॥
विक्रमादित्यसभास्थनवरत्नानामेकः । यथा,—
“धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः” ॥)

नमो [illegible]
[illegible]
[illegible]
क्षत्रिय [illegible]
[illegible]
तस्मात् कायस्थ [illegible] भविष्यति [illegible] ।
[illegible]
[illegible] क्षत्रिय [illegible] ।
[illegible] क्षत्रियाणां क्षत्रियाणाम् ॥
[illegible] कायस्था [illegible] ।
महाभारतस्य [illegible] ॥
[illegible]” ॥
इति [illegible]
[illegible] ।

क्षपण्यु, पुं, (क्षप + बाहुलकात् अन्यु ततो णत्वम् ।) अपराध । इति शब्दमाला ॥

क्षपा, स्त्री, (क्षपयति नाशयति चेष्टामिन्द्रियाणाम् । क्षप + अच् ।) रात्रिः । (यथा, महाभारते । ३ । अरण्ययात्रापर्व्वणि । १ । ४३ ।
“राजानन्तु कुरुश्रेष्ठ ते हंसमधुरस्वरा ।
आश्वासयन्तो विप्राग्र्याः क्षपां सर्व्वां व्यनोदयन्” ॥)
हरिद्रा । इत्यमरः ॥

क्षपाकर, पुं, (क्षपां रात्रिं करोतीति । कृ + ट ।) चन्द्र । कर्पूर । इत्यमरः । ४ । ५३ । ७ ॥

क्षपाचर, पुं, (क्षपायां रजन्यां चरतीति । चर + ट ।) राक्षस । (यथा, महाभारते । ३ । इन्द्रदिग्धपर्व्वणि । २८८ । ३३ ।
‘निर्य्यौ स मतिं कृत्वा निधायामि क्षपाचर ।
आज्ञापयामास सदा रथो मे कल्प्यतामिति” ॥)

क्षपाट, पुं (क्षपायां अटतीति । अट गतौ + अच् ।) राक्षस । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, भट्टि । २ । ३० ।
“तत क्षपाटैः पृथुपिङ्गलाक्षै
ख प्रावृषेण्यैरिव चानशेऽब्दैः” ॥)

क्षपापति, पुं, (क्षपायाः रजन्याः पतिः ।) चन्द्र । कर्पूर । इति निशापतिशब्ददर्शनात् ॥

क्षम, उ इर् भ य मर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-पर-सक-सेट् । उदित्त्वात् क्त्वावेट् ।) मर्षं सहनम् । उ, क्षमित्वा क्षान्त्वा । वष्ठस्वरानुबन्ध इत्येके । इर्, अक्षमत् अक्षमीत् । अक्षमत् पुषादित्वादिच्छ इत्यन्ये । भ य क्षाम्यति दोषं साधुः । इति दुर्गादासः ॥

क्षम, उ ङ ञि ष मर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-सक-सेट् ।) उ अत्रमिट् अक्षम । ङ, क्षमते । ञि, क्षान्तोऽस्ति । ष, क्षमा । इति दुर्गादासः ॥

क्षम, स्त्री, (क्षम् + पचाद्यच् ।) युद्धम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०२ ॥ (यथा, शाकुन्तले ५ अङ्के ।
“यदि यथा वदति क्षितिपस्तथा
त्वमसि किं पुनरुत्कुलया त्वया ।
अथ तु वेत्सि शुचिव्रतमात्मनः
पतिकुले तव दास्यमपि क्षमम्” ॥)

क्षम, त्रि, (क्षमते इति । क्षम् + अच् ।) शक्त । हित । इत्यमरः । ३।१।१८ ॥ आयत्ते युक्ते । तथा २ प्रयुक्ते १ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।
“इदं किलाव्याजमनोहरं वपु
स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति” ।

रघौ च । ११ । ६ ।
"आज्ञप्तिं प्रयुयुजे न वाहिनीं
सा हि रक्षणविधौ तयोः क्षमा" ॥)

क्षमता, स्त्री, (क्षमस्य भावः इति । क्षम + तल् ।) योग्यता । सामर्थ्यम् । यथा,—
"श्रुतिर्द्वितीया क्षमता च लिङ्गं
वाक्यं पदान्येव तु संहतानि ।
सा प्रक्रिया या करणस्य काङ्क्षा
स्थानं क्रमो योगबलं समाख्या" ॥
इति भट्टवार्त्तिकम् ॥ क्षमता अर्थप्रकाशनसामर्थ्यम् । यथा । बर्हिर्देवसदनं दामीत्यत्र दामीति पदस्य छेदनप्रकाशनसामर्थ्यात् बर्हिरित्यस्य आस्तृतदर्भप्रकाशनसामर्थ्यात् आस्तृतदर्भच्छेदने समुदायमन्त्रस्य नियोगोऽवगम्यते । इति धर्म्मदीपिका ॥

क्षमा, स्त्री, (क्षमते आत्मोपरिस्थितानां जीवानामपराधं या । क्षम् अच् भिदादङ् वा ततष्टाप् ।) क्षितिः । (यथा, भट्टिः । ३ । २२ ।
"विभूषणान्युन्मुमुचुः क्षमायां
पेतुर्बभञ्जुर्वलयानि चैव" ॥)
क्षान्तिः । इत्यमरः ।३।३।१२२॥ क्षमालक्षणम् । यथाह, बृहस्पतिः ।
"बाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित् ।
न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता" ॥
इत्येकादशीतत्त्वम् । अपि च ।
"आक्रुष्टोऽभिहतो यस्तु नाक्रोशेन्न हनेदपि ।
अदुष्टैर्वाङ्मनःकायैस्तितिक्षुस्य क्षमा स्मृता" ॥
इति मात्स्ये १२० अध्यायः ॥ अन्यच्च ।
"विभागशीलः सततं क्षमायुक्तो दयात्मकः ।
गृहस्थस्तु क्षमायुक्तो न गृहेण गृही भवेत् ॥
क्षमा दया च विज्ञानं सत्यञ्चैव दमः शमः ।
अध्यात्मनिरतज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥
विगर्हातिक्रमक्षेपहिंसाबन्धवधात्मनाम् ।
अन्यमन्युसमुत्थानां दोषाणां वर्ज्जनं क्षमा" ॥
इति कौर्म्मे १४ अध्यायः ॥ (अपरञ्च यथा, महाभारते । ३ । द्रौपदी-युधिष्ठिरसंवादे । २९ । ३५—।
"अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावताम् ।
गीताः क्षमावता कृष्णे ! काश्यपेन महात्मना ॥
क्षमा धर्म्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा श्रुतम् ।
य एतदेवं जानाति स सर्व्वं क्षन्तुमर्हति ॥
क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतञ्च भावि च ।
क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमयेदं धृतं जगत् ॥
अतियज्ञविदां लोकान् क्षमिणः प्राप्नुवन्ति च ।
अतिब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनाम् ॥
अन्ये वै यजुषां लोकाः कर्म्मिणामपरे तथा ।
क्षमावतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः ॥
क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् ।
क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः क्षमा शमः ॥
तां क्षमामीदृशीं कृष्णे ! कथमस्मद्विधस्त्यजेत् ।
यस्यां ब्रह्म च सत्यञ्च यज्ञा लोकाश्च धिष्ठिताः ॥
क्षन्तव्यमेव सततं पुरुषेण विजानता ।
यदा हि क्षमते सर्व्वं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥
क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।
इह सम्मानमर्हन्ति परत्र च शुभां गतिम् ॥
येषां मन्युर्मनुष्याणां क्षमयाभिहतः सदा ।
तेषां परतरे लोकास्तस्मात् क्षान्तिः परा मता" ॥)
रात्रिः । इति शब्दरत्नावली ॥*॥ दुर्गा । इत्यमरटीकायाम् मथुरानाथः ॥ तथा हि ।
"जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।
दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते" ॥
इति दुर्गार्च्चनतत्त्वम् ॥ अपि च ।
"क्षमा तु श्रीमुखे कार्य्या योगपट्टोत्तरीयका ।
पद्मासनकृताधारा वरदोद्यतपाणिनी ॥
शूलमेखलसंयुक्ता प्रशान्ता योगसंस्थिता ।
सितपुष्पोपहारेण सितहोमेन सिद्धिदा" ॥
इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताविंशतिविधिः प्रथमः ॥ खदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोपीविशेषः । यथा । राधिकोवाच ।
"मया पूर्व्वञ्च त्वं दृष्टो गोप्या च क्षमया सह ।
सुवेशयुक्तो मालावान् गन्धचन्दनसंयुतः ॥
रत्नभूषितया गन्धचन्दनोक्षितया तया ।
सुखेन मूर्च्छितस्तल्पे पुष्पचन्दनसंयुते ॥
श्लिष्टो निद्रितया सद्यः सुखेन नवसङ्गमात् ।
मया प्रबोधिता सा च भवांश्च स्मरणं कुरु ॥
गृहीतं पीतवस्त्रन्ते मुरली च मनोहरा ।
वनमाला कौस्तुभश्चाप्यमूल्यं रत्नकुण्डलम् ॥
पश्चात् प्रदत्तं प्रेम्णा च सखीनां वचनाद्धरे ।
लज्जया कृष्णवर्णश्च तेनाप्यद्यापि पश्यतः ॥
क्षमा देहं परित्यज्य लज्जया पृथिवीं गता ।
ततस्तस्याः शरीरञ्च गुणश्रेष्ठं बभूव ह ॥
संविभज्य त्वया दत्तं प्रेम्णा प्ररुदता पुरा ।
किञ्चिद्दत्तं विष्णवे च वैष्णवेभ्यश्च किञ्चन ॥
धर्म्मिष्ठेभ्यश्च धर्म्माय दुर्ब्बलेभ्यश्च किञ्चन ।
तपस्विभ्योऽपि देवेभ्यः पण्डितेभ्यश्च किञ्चन ॥
एतत्ते कथितं सर्व्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ९ अध्यायः ॥ * ॥

क्षमादंशः, पुं, (क्षमां पृथिवीं दंशतीति । दन्श + अच् । तीव्रमूलत्वात् तथात्वम् ।) शिग्रुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षमावान्, [त्] त्रि, (क्षमा विद्यते यस्य यस्मिन् वा इति मतुप् मस्य वत्वम् ।) क्षान्तियुक्तः । यथा,
"एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।
यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः" ॥
इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥

क्षमिता, [ऋ] त्रि, (क्षम् + तृच् ।) क्षमाशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ॥

क्षमी, [न्] त्रि, (क्षम् + "शमीत्यष्टाभ्यो घिनुण्" । ३।२।१४१। इति घिनुण् ।) क्षमाशीलः । तत्पर्य्यायः । सहिष्णुः २ सहनः ३ क्षन्ता ४ तितिक्षुः ५ क्षमिता ६ । इत्यमरः ।३।१।३१॥ क्षमः ७ शक्तः ८ सहः ९ प्रभूष्णुः १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ९ । १५ । ४० ।
"क्षमिणामाशु भगवांस्तुष्यते हरिरीश्वरः" ॥)

क्षयः, पुं, (क्षि क्षये । "नन्दिग्रहिपचादिभ्यः" ।३।१।१३४। इति अच् ।) नीतिवेदिनां त्रिवर्गान्तर्गतप्रथमवर्गः । स तु राज्ञामष्टवर्गस्यापचयः । यथा,—
"क्षयः स्थानञ्च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्" ॥
इत्यमरः ३।१।१३४ ॥ नीतिवेदिनां नीतिशास्त्रज्ञानां क्षयादिभिस्त्रिवर्गः अन्येषान्तु धर्म्मकामाद्यः पूर्व्वमुक्तः । अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः । तस्यैवोपचयो वृद्धिः । तस्य नोपचयो नाप्यपचयः स्थानम् । अष्टवर्गो यथा,—
"कृषिर्व्वणिक्पथो दुर्गं सेतुकुञ्जरबन्धनम् ।
कन्याकरबलादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् ॥
अष्टवर्गः स्मृतो राज्ञां" । इति तट्टीकायां भरतः ॥
लयः । तत्पर्य्यायः । सम्वर्त्तः २ प्रलयः ३ कल्पः ४ कल्पान्तः ५ ॥ अपचयः । तत्पर्य्यायः । क्षिया २ ॥ निलयः । तत्पर्य्यायः गृहशब्दे द्रष्टव्यः ॥ कासरोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । यक्ष्मा २ शोषः ३ । इत्यमरः ॥ राजयक्ष्मा ४ रोगराजः ५ गदाग्रणीः ६ उष्मा ७ अतिरोगः ८ रोगाधीशः ९ नृपामयः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥
(लक्षणानि चिकित्सितञ्च यथा,—
"शृणुत गुणगरिष्ठा व्याधिघोरं नराणां
भवति रहितचेष्टो वातुलः प्राणिनां वै ।
चिरनिरयकरोऽयं प्राकृतैः कर्म्मपाकै-
रिह परिभवकारी मानुषस्य क्षयोऽयम् ॥
देवानां प्रकरोति भङ्गमथवा भूपस्य सम्मातनं
गोपृथ्वीधरविप्रबालहननञ्चावासविध्वंसनम् ।
योऽयं स्थानविनाशनञ्च कुरुते स्त्रीणां वधो यो नर-
स्तस्यैतैर्गुरुकर्म्मभिः क्षयगदो देहार्धहारी महान् ॥
देवानां दमतो धनञ्च हरतो भ्रूणप्रपातेऽपि च
देवत्वं हरतो विषञ्च ददत आरामकं भिन्दतः ।
तेनासौ नियमेन सम्भवति वै नृणाञ्च तीव्रा रुजा
धातूनां क्षयकारिणी च मनुजस्यात्मापहा दारुणा ॥
क्षयो दशविधश्चैव विज्ञातव्यो भिषग्वरैः ॥
श्रान्त्या भारादिसमशयनैर्दीर्घमार्गाक्रमैर्व्वा
भुक्तैर्दोषादतिशयरतेः सेवनादेः नरस्य ।
ज्वरेणातिक्रान्तो विषमशयनात् कूटनपरैः
जाता रोगा मनुजवपुषः क्षीणतां संनयन्ति ।
रोगाक्रान्तो विषमशयनात्तस्य मन्दज्वराद्या ।
श्लेष्मा पित्तं मरुदयशयनैर्यातिदेहक्षयं वा ।
रसरक्तमांसमेदस्थिमज्जानि शुक्रतः ॥
एवं दशविधा ज्ञेयाः क्षया नृणां वपुःषु च ।
पुनश्च लक्षणान्येषां वक्ष्यते शृणु साम्प्रतम् ।
अतिखेदातिधर्म्मेण चिन्ताशोकभयादिना ॥
वाताद्यैः सेवितैश्चापि जायते मारुतक्षयः ।
तेन तन्द्राङ्गदाहश्च पिपासारुचिविभ्रमः ॥
तमः क्लमो भ्रमश्चैव भवेच्च मारुतक्षये ।
तस्मादिमानि सेव्यानि रसानि पललानि च ।
रसोनादिककल्कञ्च सेवयेद्वातवर्द्धनम् ।
पित्तक्षयेऽग्निमान्द्यञ्च जायतेऽरुचिशाड्यता ॥
कासश्वासशोषश्च जायते मन्दचेष्टता ।
खेदाभ्यङ्गाग्नि पानानि दीपनानि प्रयोजयेत् ॥
जाङ्गलानि रसाग्राणि सेवयेत् पित्तसंक्षये ।
व्यायामे च व्यवाये च रूक्षाणाहारसेवनैः ॥

सन्तापकोथनैश्चापि जायते कफसङ्क्षयः ।
तेनदाहोऽथवा भ्रान्तिः शोषो निःश्वसनं भ्रमः ॥
विनिद्रता तृट् तृष्णा च स्त्रीसङ्गं नाभिनन्दति ।
तस्य शीतान्नपानानि कन्दशाकादिकैरसैः ॥
आनूपैर्दधिदुग्धैर्वा सेवनं न समीहितम् ।
त्रिभिर्दोषैः क्षयं प्राप्तस्तदा हि मरणं ध्रुवम् ॥
तस्य क्रिया पयोक्ताया साधारण्या महामते ! ॥
अथ धातुक्षयं वक्ष्ये हारीत ! शृणु साम्प्रतम् ।
रसरक्तमांसमेदः प्रत्येकं क्षयलक्षणम् ॥
रसक्षयेऽतिशोषश्च मन्दानिलश्च वेपथुः ।
शिरोरुक् मन्दचेष्टत्वं जायते च क्लमो भ्रमः ॥
रक्तक्षये तु पाण्डुः स्यान्मन्दचेष्टो भवेन्नरः ।
श्वासनिष्ठीवनं शोषो मन्दानिलश्च जायते ॥
मांसक्षयेऽतिकृशता चेष्टनश्चाङ्गभङ्गता ।
निद्रानाशोऽतिनिद्राख्यो विसंज्ञो लघुविक्रमः ॥

मेदःक्षये मन्दबलो विसञ्ज्ञता
चाङ्गस्य भङ्गो वमनं परुषता ।
श्वासाभिकासोऽरुचिताग्निमन्दता
विशेषकम्पो वपुषश्च शुक्लता ॥
अस्थिक्षये स्यात् अतिमन्दचेष्टता
मन्दश्च वीर्यं खलु मेदसः क्षये ।
विसञ्ज्ञता स्यात् कृशता च कम्पनं
ह्यङ्गस्य भङ्गो वमनं परुषता ॥
ओष्ठस्य शोषे सदनश्च शोषिता
विक्रमनं शोषकृशा च जायते ।
शिरश्चलत्वं प्रस्वेदमस्तकं
मज्जक्षये कम्पनमेव जायते ॥
भ्रमः क्लमः स्यादतिमन्दचेष्टा
शोषो निशाजागरणञ्च तन्द्रा ।
मन्दज्वरः शोषसमो मनुष्ये
शुक्रक्षये चान्यविचेष्टितानि ।
रुक् भ्रमः कम्पनशोषरोध
स्त्रीदेषितादीनि विरूपता च ॥

इदानीं सम्प्रवक्ष्यामि भेषजानि यथाक्रमम् ।
येषां रसक्षये तथा विस्रावनं हितम् ।
जाङ्गलानि च मांसानि भोजनानि च सेवयेत् ॥
गुडूची शृङ्गवेरञ्च यवानी क्वथितं जलम् ।
मरिचैः क्वथितं दुग्धं पाने रात्रौ प्रशस्यते ॥
रसानां तत्र वृद्धिः स्यात् शोषः तस्माद्विमुच्यते ।
रसानां वृद्धिकरणं गोधूमयवशालिभिः ।
क्वथितानि भिषक् श्रेष्ठ जाङ्गलानि विशेषतः ॥
घृतदुग्धान्विताक्षीरमरिचानि च पिप्पली ।
पानं शस्तं मनुष्याणां रसवृद्धिकरं मतम्" ॥
इति रसक्षयवृद्धिकरम् ॥ * ॥
"आनूपानि च धान्यानि लघुमांसानि कल्पयेत् ।
अन्नाद्यं एतद्द्रव्यादीन् सेवेन्मधुराणि च ॥
रसाश्च जाङ्गलानि स्युः पयसाऽपि भिषग्वर ! ।
सितोदनादिकं पूर्वं [illegible] सर्वोत्तमम् ।
हितं पानं क्षये चैव रक्तसम्प्रवर्द्धन" ।
इति मांसमेदोवृद्धिकरम् ॥ * ॥
"गुरूणि च सुस्वादूनि [illegible] विविधानि च ।
अन्नानि च मांसानि पुष्टानि च भिषग्वर ! ॥
जाङ्गलानि च सर्व्वाणि सेवनीयानि पुत्रक ! ।
अन्नानि मधुराणीह सर्व्वाणि च प्रयोजयेत्" ॥
इत्यस्थिवृद्धिकरणम् ॥ * ॥
"शुक्रक्षये प्रमाणानि रसानि च विशेषतः ।
नवनीतं तथा क्षीरं मधुराणि च सेवयेत् ॥
कर्कटी मूलपयसा विदारी कन्दशाल्मली ।
सिताढ्यञ्च हितं पानं शस्यन्ते मधुराणि च" ॥
इति शुक्रक्षयवृद्धिकरणम् ॥ * ॥

"बला विदारी लघुपञ्चमूली
क्षीरद्रुमत्वक् च ततः प्रयोज्या ।
पुनर्नवा मेघतुगाश्वगन्धा
सञ्जीवनीयैर्मधुकैः समांशैः ॥
अर्द्धप्रमाणानि समानि तानि
सर्व्वाणि चेतान्यपि चूर्णयित्वा ।
विमिश्रयेत् तच्च कणाघृतानि
यवान्नगोधूमयवाश्च पिष्टा ॥
तुगासमांशा तिलतण्डुलाश्च
पेयं तु शृङ्गाटकमिश्रितञ्च ।
प्रक्षीणकार्द्धेन वियोजनीयं
सर्व्वांशकेनापि सिता प्रयोज्या ।
विभावयेच्चामलकीरसेन
वारत्रयं गोपयसा विभाव्य ।
ततोऽस्य सर्व्वं सह शर्कराभि
र्घृतेन चैव पुनरेव भाव्यम् ।
तं भक्षयेत् क्षौद्रयुतं पलार्द्धं
जीर्णे च भोज्यं कटुकाम्लवर्ज्यम् ॥
क्षीरं घृतं वा सितशर्करा वा
यवान्नगोधूमकशालिभक्तम् ।
अल्पाग्निपाके जठरे नरस्य
देयो विधिज्ञैः क्षयरोगशान्त्यै ।
मद्यक्षये श्रान्तचिराभिताप
सपीडितानाञ्च तथाशिरोऽर्त्तौ ।
"पित्तातुराणां रुधिरक्षयाणां
श्वासाध्यसम्पीडितकामलानाम् ।
श्वासातुराणां मधुमेहिनाञ्च
क्षीणेन्द्रियाणां बलकारि शस्तम्" ॥
इति बलादिचूर्णम् ॥ * ॥

"पिप्पली वर्द्धमानन्तु क्षारे जीर्णे प्रशस्यते ।
मन्दाग्नौ शीतमेवाथ गुडेन वा तथा पुनः" ॥
इति पिप्पलीवर्द्धमानम् ॥ * ॥
"द्वे पले मार्कवं धात्री सप्तकञ्च पुनर्नवा ।
तुगा एला शालिपर्णी वासकञ्च दुरालभा ।
चूर्णार्द्धेन समं योज्यं त्रिगन्धं मरिचानि च ।
तालीशं मगधा चैव तदर्द्धेन त्रिलोहकम् ।
शिलाभेदस्तदर्द्धेन सर्व्वमेकत्र मिश्रयेत् ।
समेन त्रिगुणान्तु शर्कराभिः समायुतम् ।
तेन श्वासो राजयक्ष्मा कामला च विनश्यति ।
अपस्मारं ज्वरञ्चापि बलवीर्य्याधिको भवेत् ।
शाम्यन्ति च महारोगाः सुखाढ्यो जायते नरः" ॥
इति [illegible] चूर्णम् ॥ * ॥
"बलाम्बुदा बदरीदल
पर्णीच मोदूरकं त्रिफला च ।

पटोलनिम्बस्य दलानि मुस्तम्
सनागमाषा सदुरालभा च ।
कृत्वा कषायञ्च पदावशेषं
पूते ततश्चूर्णमिदं प्रयुञ्ज्यात् ।
द्राक्षा शठी पुष्करमूलधात्री
दुग्धं समं तामलकीकषायम् ।
सर्पिः प्रयुक्तं नवनीतकञ्च
सर्पिस्तदर्द्धेन वियोजनीयम् ।
सिद्धं घृतं पानमथैव वस्तौ
नस्ये तथाभ्यञ्जनभोजने च ॥
सपाण्डुकाशक्षयकामलानाम्
राजक्षये क्षीणबलेन्द्रियाणाम् ।
क्षतेषु शोषेषु ग्रहेषु शस्तं
शिरोऽर्त्तिपार्श्वार्त्तिगुदामयघ्नम्" ॥
इति बलाद्यं घृतम् ॥ * ॥

"चन्दनं सरलं दारु पद्मैला बालकं शठी ।
नलशैलेयकं एला पद्मकं नागकेशरम् ॥
कक्कोलकं सुराभासी शैलेयं द्वे हरीतकी ।
रेणुकालकं कुङ्कुमञ्च शारिवे द्वे निशागुरु ॥
वला द्राक्षा च नलिका कषायं सुपरिस्रुतम् ।
तैलमस्तु तथा लाक्षा रसेन समभागिकम् ॥
मन्दाग्निना पचेत्तैलं सिद्धं पाने च वस्तिषु ।
नस्ये चाभ्यञ्जने चैव योजयेत्तद्भिषग्वरः ॥
हन्ति पाण्डुं क्षयं कासं ग्रहघ्नं बलवर्द्धनम् ।
मन्दज्वरमपस्मारं कुष्ठपामं हरेत् पुनः ।
करोति बलपुष्टीश्च प्रज्ञायुर्बलवर्द्धनम् ।
रूपसौभाग्यदं पुण्यं सर्व्वभूतवशङ्करम्" ॥
इति चन्दनाद्यं तैलम् ॥
इति क्षयरोगचिकित्सा ॥ इति हारीते चिकित्सितस्थाने दशमेऽध्याये ॥ * ॥
"त्रिकटु त्रिफलैलाभिर्जातीफललवङ्गकैः ।
नवभागोन्मितं तुल्यं लौहं पारदसिन्दुरम् ।
मधुना क्षयरोगाणां हन्तायं क्षयकेशरी" ॥
इति क्षयकेशरी रसः ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे यक्ष्माधिकारे ॥ * ॥)
अस्य अन्यत् निदानादि यक्ष्मशब्दे द्रष्टव्यम् ।
तस्यौषधान्तरं यथा,—
"श्वेतकोकिलाक्षमूलं काणीक्षीरेण सघृतम् ।
निसप्रातेन वै पीतं क्षयरोगं क्षयं नयेत्" ॥
इति गारुडे १९३ अध्यायः ॥ (क्षयत्यकारणेन वा क्षि + क्षये + अप् । क्षयति विनाशयति इति । अन्तर्भूतणिच् ततोऽच् ।) रोगमात्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षयतरु, पुं, (क्षयस्य क्षयार्थे वा तरुः ।) अङ्कोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"सन्दोहसोऽस्त्यभेदः परोक्षो गजपादपः ।
क्षामो वृक्षः क्षयतरुः क्षोदी च स्यादनरोति" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥)

क्षयथु, पुं, (क्षि + अथुच् ।) कासः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षयनाशिनी, स्त्री, (क्षय क्षयाख्यरोगं नाशयतीति । क्षय + नश् + णिच् + णिनि + ङीप् ।) जीवन्ती वृक्षः । इति शब्दमाला ॥

(गणादयोऽस्य जीवन्तीशब्दे ज्ञेया ॥)

क्षय्यं, त्रि, (क्षेतुं शक्यम् । क्षि + "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे" । ६ । १ । ८१ । इति यत् ।) क्षयणीयम् । क्षयितव्यम् । क्षययोग्यम् । इति व्याकरणम् ॥ "क्षेतुं नेतुं योग्यं क्षेयं पापं जेयं मनः" । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, महाभारते ।

"अपवर्गे तु वैश्यस्य श्राद्धकर्म्मणि भारत ! ।

अक्षय्यमभिधातव्यम्" इति ॥)

क्षर, ज सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् । क्वचित् सकर्म्मकः ।) ज, क्षारः क्षरः । सञ्चलनमिह मोचनं स्रवणञ्च । आद्ये सकर्म्मकः । "स्रोतोभिस्त्रिदशगजा मदं क्षरन्तः" । इति किराते । ७ । ८ । स्रवणे तु । क्षरत् क्षतजरक्तयः । इति दुर्गादासः ॥

क्षरं, क्ली, (क्षरति स्रवति वर्षति च । क्षर + अच् ।) जलम् । तथा च श्वेताश्वतरोपनिषदि । १ । ८ । १० । "क्षरन्त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या" ॥) मेघे पुं । इति मेदिनी ॥

क्षरः, पुं, (क्षर + अच् ।) नश्वरवस्तु । यथा,—

"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्व्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते" ॥

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १५ । १७ ।

"क्षरश्चाक्षरश्चेति द्वाविमौ लोके प्रसिद्धौ । तावेवाह तत्र क्षरः पुरुषो नाम सर्व्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्थावरान्तानि शरीराणि अविवेकिलोकस्य शरीरेष्वेव पुरुषत्वप्रसिद्धेः । कूटो राशिः शिला राशिः । पर्व्वत इव एकदेशेषु नश्यत्स्वपि निर्व्विकारतया तिष्ठतीति कूटस्थश्चेतनो भोक्ता स त्वक्षरः पुरुष उच्यते विवेकिभिः" । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (तथा, महाभारते । १४ । अनुगीतापर्व्वाध्याये । १७ । १७ ।

"ततः सवेदनः सद्यो जीवः प्रच्यवते क्षरात्" ॥)

क्षरणं, क्ली, (क्षर + भावे ल्युट् ।) मोचनम् । स्रवणम् । (यथा, रघुः । १६ । १६ ।

"लौल्यमेत्य गृहिणीपरिग्रहात्

नर्त्तकीष्वसुलभासु तद्वपुः ।

वर्त्तते स्म स कथञ्चिदालिखन्

अङ्गुलीक्षरणसन्नवर्त्तिका" ॥)

क्षरी, [न्] (क्षरः क्षरणं वर्षणं अस्त्यस्मिन् काले क्षरोऽस्त्यस्य वा । क्षर् + इनिः ।) वर्षाकालः । इति हेमचन्द्रः । क्षरणविशिष्टे त्रि ॥

क्षल, क शौचे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) शौचमिह शुद्धीकरणम् । क, क्षालयति पात्रं पयसा लोकः । इति दुर्गादासः ॥

क्षल, ज चाले । चये । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) ज, क्षालः क्षलः । चालः कम्पः । चयश्चयनम् । इति दुर्गादासः ॥

क्षवः, पुं, (क्षु शब्दे क्षुते च + भावे अप् ।) क्षुतम् । राजिका । इत्यमरः ॥ कासः ॥ इति शब्दरत्नावली । राजिकाभेदः । तत्पर्य्यायः । क्षुधाभिजननः २ चपलः ३ तीक्ष्णशिम्बिकः ४ सुकुमारः ५ रक्तबीजः ६ मधुरः ७ क्षवकः ८ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तश्रमहरत्वम् । रुच्यत्वम् । रुच्यत्वम् । पवनाध्मानपुष्टिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षवकः, पुं, (क्षु + अप् + स्वार्थे कन् ।) अपामार्गः । राजिका । भूताङ्कुशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (व्यवहारोऽस्य यथा सुरसादिगणपाठे ।

"क्षवकसरसिभार्गी कार्मुका काकमाची

कुलहलविषमुष्टी भूस्तृणो भूतकेशी" ॥

इति वाभटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये ॥)

क्षवकृत्, स्त्री, (क्षवं करोतीति । कृ + क्विप् ।) छिक्कनी । इति भावप्रकाशः ॥

क्षवथुः, पुं, (क्षु + अथुच् ।) क्षुतम् । कासः । इति मेदिनी । कण्ठकण्डूयनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्षवथुर्नाम रोगविशेषः । तस्य सकारणसम्प्राप्तिकलक्षणानि यथा,—

"तीक्ष्णघ्राणोपयोगार्करश्मिसूत्ररजादिभिः ।

वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिका तरुणास्थनि ॥

विघट्टितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्धः शृङ्गाटकं व्रजेत् ।

निवृत्तः कुरुतेऽत्यर्थं क्षवथुं स भृशं क्षवः" ॥

इति वाभटे उत्तरस्थाने १६ अध्याये ॥

"घ्राणाश्रिते मर्म्मणि संप्रदुष्टे

यस्यानिलो नासिकया निरेति ।

कफानुयातो बहुशः सशब्द-

स्तं रोगमाहुः क्षवथुं विधिज्ञाः ॥

तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रतो वा

भावान् कटूनर्कनिरीक्षणाद्वा ।

सूत्रादिभिर्वा तरुणास्थिमर्म्म-

ण्युद्घाटिते यः क्षवथुर्निरेति" ॥

इत्युत्तरतन्त्रे द्वाविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

चिकित्सा यथा ।

"क्षेप्यं नस्यं मूर्द्धवैरेचनीये-

र्नाड्याचूर्णं क्षवथौ भ्रंशथौ च" ॥

इति तत्रैव २३ अध्याये तेनोक्तम् ॥ अस्य विधारणाज्जातो यः स यथा,—

"भवन्ति गाढं क्षवथोर्विघाता-

च्छिरोऽक्षिनासाश्रवणेषु रोगाः ।

मन्याहनुस्तम्भ ... (?)

कण्ठास्यपूर्णत्वमतीवतोदः

कूजश्च वायोरथवा प्रवृत्तिः" ॥

इति चोत्तरतन्त्रे पञ्चपञ्चाशत्तमेऽध्याये च तेनोक्तम् ॥)

क्षवपत्रा, स्त्री, (क्षवः क्षुतहेतुः पत्रं यस्याः । एतत्पत्राघ्राणेन हि क्षुतं जायते । अतस्तथात्वम् ।) द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षविका, स्त्री, (क्षवः क्षुतं साध्यतयाऽस्त्यस्य इति ठन् + टाप् च ।) वृहतीभेदः । तत्पर्य्यायः । सर्पतनुः २ पीततण्डुला ३ पुत्त्रप्रदा ४ बहुफला ५ गोधिनी ६ । अस्या गुणाः । "क्षविका वृहती तिक्ता कटूष्णा च तत्समा" । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षान्तः, त्रि, (क्षम् + कर्त्तरि क्तः ।) सहनशीलः । तत्पर्य्यायः । सोढः २ । इत्यमरः ॥ क्षमान्वितः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तितिक्षितः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, हरिवंशे । २६ । २१ ।

"निर्व्वैरो निर्व्वृतः क्षान्तो निर्म्मन्युः सवितेव च" ॥)

क्षान्तिः, स्त्री, (क्षम + भावे क्तिन् ।) सत्यपि सामर्थ्ये अपकारिणि अपकाराचिकीर्षा । इति देवीमाहात्म्यटीकायां नागभट्टः ॥ तत्पर्य्यायः । तितिक्षा २ । इत्यमरः ॥ सहिष्णुता ३ क्षमा ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् १८ । ४२ ।

"शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्ज्जवमेव च" ॥)

क्षान्तुः, त्रि, (क्षम् + "क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्च" । उणां । १ । ४३ । इति तुन् वृद्धिश्च ।) क्षमाशीलः । तत्पर्य्यायः । मर्षकः २ । इत्युणादिकोषः ॥

क्षान्तुः, पुं, (क्षम् + तुन् वृद्धिश्च ।) पिता । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

क्षामः, त्रि, (क्षै + कर्त्तरि क्तः । "क्षायो मः" । ८ । २ । ५३ । इति निष्ठा तस्य मत्वम् ।) क्षीणः । अबलः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते ३ । २१ । ४६ ।

"विद्योतमानं वपुषा तपस्युग्रयुजा चिरम् ।

नातिक्षामं भगवतः स्निग्धापाङ्गावलोकनात्" ॥

स्त्रियां टाप् । यथा, मेघदूते । ८६ ।

"आधिक्षामां विरहशयने सन्निषण्णैकपार्श्वाम्" ॥

सर्व्वरूपवत्त्वात् विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ विष्णुसहस्रनामकीर्त्तने । १४९ । १०४ ।

"आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः" ॥)

क्षामवती } स्त्री, (क्षामं दोषक्षयः साध्यतया-
क्षामवतीष्टिः } स्त्यस्या मतुप् मस्य वत्वम् । स्त्रियां ङीप् । पक्षे कर्म्मधारयः ।) यागविशेषः । यथा, भविष्ये ।

"क्षामवत्यादिना यद्वत् कर्म्मणा एतनाप्यते ! ।

दैवदोषादकारणे जाते दोषकदम्बके ।

होमेनैकेन दोषाणां सर्व्वेषां क्षयमादिशेत् ॥

एवञ्च एकप्रायश्चित्तेनानेकदोषक्षयाय क्षामवतीष्टिः सर्व्वत्र दृष्टान्तः" । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

क्षामास्यं, क्ली, (क्षामस्य क्षयस्य आस्यं स्थानम् ।) कुपथ्यम् । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।

"अपथ्यमहितं रोगे क्षामास्यं परिकीर्त्तितम्" ॥

पुस्तकान्तरे क्षामस्थमिति च पाठः ।

क्षारं, क्ली, (क्षरतीति । क्षर् सञ्चलने + "ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः" । ३ । १ । १४० । इति ज्वलादित्वात् णः ।) विड्लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ यवक्षारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्षारः, पुं, (क्षर् सञ्चलने + ज्वलादित्वात् णः ॥) रसविशेषः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३१५ ।

"तावत् कूपोऽयमिति ब्रुवाणाः

क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति" ॥

अस्य गुणा यथा ।

"क्षारः क्लेदं जनयति मुखे स्वादुरुष्णो विदाही

शूलश्लेष्मा रुचिभ्रमदाममूत्रकृच्छ्रशोषघ्नश्च ।

व्यानाद्यं सञ्जनयति पुनर्वह्निसन्धुक्षणः स्या-

देवं प्रोक्तं विदितगुणकैः कोविदैः क्षारवीर्य्यम्" ॥

स्थिताः। अस्माकन्तु मनोरथोपरचितप्रासाद-वापीतटक्रीडाकाननकेलिमण्डपदुघामायुः परं क्षीयते"। इति कर्म्मकर्त्तरि साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

क्षि, ष्ट वासगत्योः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-अकं-सकं च-अनिट्।) ष्ट, क्षियति। इति दुर्गादासः॥

क्षि, त्रि, (क्षि+बाहुलकात् डिः।) निवासः। गतिः। क्षयः। इति मेदिनी॥

क्षिण, इ ञ वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तनां-उभं-सकं-सेट्-उदित्त्वात् क्त्वा वेट्।) इ ञ, क्षिणोति क्षिणुते। उ, क्षिणित्वा क्षित्वा। इति दुर्गादासः॥

क्षितः, त्रि, (क्षि+कर्म्मणि क्तः।) हिंसितः। क्षितः कामो मया हिंसित इत्यर्थः। इति मुग्ध-बोधटीकायां दुर्गादासः॥

क्षितिः, स्त्री, (क्षियति वसत्यस्याम्। क्षि+अधि-करणे क्तिन्।) अस्या अपरा व्युत्पत्तिर्यथा,—
"महालये क्षयं यासि क्षितिस्तेन प्रकीर्त्तिता।
काश्यपी कश्यपस्येयमचला स्थिररूपतः"॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ७ अध्यायः॥
पृथिवी। (यथा, मनौ ४। २४१।
"मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ट्रसमं क्षितौ।
विमुखा बान्धवा यान्ति धर्म्मस्तमनुगच्छति"॥)
वासः। क्षयः। इत्यमरः। ३। ३। ६०॥ काल-भेदः। स तु प्रलयः। इति मेदिनी॥ रोचना-नामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ *॥

क्षितिकणः, पुं, (क्षितेः पृथिव्याः कणः।) धूलिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्षितिक्षमः, पुं, (क्षितिरिव क्षमते क्षिताविव क्षमा-कारणीभूता शक्तिरस्मिन् वा।) खदिरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षितिजं, क्ली, (क्षिति+जन्+डः।) खगोले आकाशमध्यान्नवत्यंशान्तरे तिर्य्यग्वृत्तम्। यथा,—
"पूर्व्वापरं विरचयेत् सममण्डलाख्यं
याम्योत्तरञ्च विदिशोर्व्वलयद्वयञ्च।
ऊर्द्धाध एवमिह वृत्तचतुष्कयेत-
दावेष्ट्य तिर्य्यगपरं क्षितिजं तदर्द्धे"॥
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलबन्धाधिकारः॥

क्षितिजः, पुं, (क्षितेर्जायते इति। जन्+डः।) भूनागः। इति राजनिर्घण्टः। मङ्गलग्रहः। यथा,—
"परमैश्वर्य्यमतुलं नानाविधसुखाश्रयम्।
करोति सोमपुत्रस्तु क्षितिजान्तर्दशागतः"॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ भूजाते त्रि॥

क्षितिजन्तुः, पुं, (क्षितौ क्षितेर्वा जन्तुरिव।) भूनागः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षितिधरः, पुं, (क्षितिं पृथ्वीं धरति धारयति वा। धृ धारि+वा अच् णिच्पक्षे पूर्व्वरूपः।) पर्व्वतः। इति हलायुधः॥ (यथा, कुमारे। ७। ६४।
"अथ विबुधगणांस्तानिन्दुमौलिर्विसृज्य
क्षितिधरपतिकन्यामाददानः करेण"॥)

कूर्म्मवासुकिदिग्गजाश्च॥

क्षितिनागः, पुं, (क्षितिजातो नागः। मध्यपदलोपी समासः।) भूनागः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षितिनाथः, पुं, (क्षितेः पृथिव्याः नाथः सहायः शास्ता इत्यर्थः।) राजा। (क्षितिपतिदर्शनात्॥)

क्षितिपः, पुं, (क्षितिं पातीति। पा+डः।) राजा। यथा,—"अरघुनाथ क्षितिपः शुभंयु-
रूचे वचस्तापसकुञ्जरेण"॥
इति भट्टौ। १। २०॥ (यथा च पञ्चतन्त्रे। २। २४।
"यः सम्मानं सदा धत्ते भृत्यानां क्षितिपोऽधिकम्।
वित्ताभावेऽपि तं दृष्ट्वा ते त्यजन्ति न कर्हिचित्"॥)

क्षितिपतिः, पुं, (क्षितेः पतिः पालकः।) राजा। यथा,—
"मूर्खोऽशान्तस्तपस्वी क्षितिपतिरलसो मत्सरी धर्म्मशीलो दुःस्थो मानी गृहस्थः प्रभुरतिकृपणः शास्त्रविद्धर्म्महीनः"। इति नवरत्ने। ६। (तथा च रघुः। ६। ८६।
"प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत्
क्षितिपतिमण्डलमन्यतो वितानम्"॥)

क्षितिपालः, पुं, (क्षितिं पालयतीति। पालि+"कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इत्यण्।) राजा। यथा, प्रबोधचन्द्रोदयनाटके १ अङ्के।
"नीताः क्षयं क्षितिभुजो नृपतेर्विपक्षा
रक्षावती क्षितिरभूत् प्रथितैरमात्यैः।
साम्राज्यमस्य विहितं क्षितिपालमौलि-
मालार्च्चितं भुवि पयोनिधिमेखलायाम्"॥
(तथा, रघुः। २। ५१।
"एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे
प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन।
शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः
प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव"॥)

क्षितिपालभाक्, [ज्] पुं, (क्षितिपालं भजते इति। भज्+क्विप्।) राजा। यथा, भट्टौ ३। २१।
"अशिश्रियन्नैवात्र शुचा व्यरंसीत्
कृताकृतेभ्यः क्षितिपालभाग्भ्यः।
स चन्दनोशीरमृणालदिग्धः
शोकाग्निनागाद्द्युनिवासभूयम्"॥

क्षितिपुत्त्रः, पुं, (क्षितेः पृथिव्याः पुत्त्रः।) नरकराजः। (पुरा किल सिद्धेश्वरकपिलदेवकोपेन रसातल-गतां भगवतीं क्षितिमुद्धर्त्तुं भगवान् विष्णुः वराह-रूपेणावतीर्णः सन् तत्र दुर्द्दान्तं दितिनन्दनं हिरण्याक्षं निपात्य रसातलात्तामुद्धृत्य तस्यामेव धरायां नरकनामानं पुत्त्रमुत्पादयामास।) यथा,—
"स तीरे नदराजस्य लौहित्यस्य महात्मनः।
ब्रह्मार्च्चनं समारभ्य तपस्तमुमुपस्थितः॥
स मानुषेण मानेन क्षितिपुत्त्रः शतं समाः।
जलाहारव्रतेनैव समानर्च्च पितामहम्॥
स तुष्टः शतवर्षान्ते ब्रह्मा लोकपितामहः।
प्रत्यक्षीभूय नरकस्याग्रतः समुपस्थितः"॥
इति कालिकापुराणे ३८ अध्यायः॥ अन्यत् नरक-शब्दे द्रष्टव्यम्॥ (मङ्गलग्रहः। इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥)

क्षितिबदरी, स्त्री, (क्षितौ स्थिता संज्ञा वा बदरी।) भूबदरी। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षितिरुहः, पुं, (क्षितौ रोहतीति। रुह्+कः।) वृक्षः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १। १५। ६।
"सन्धानं वः करिष्यामि सह क्षितिरुहैरहम्"॥)

क्षितिवर्द्धनः, पुं, (क्षितिं वर्द्धयति। वृध्+णिच्+ल्युः।) शवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ भूमिवर्द्धके त्रि॥

क्षितिव्युदासः, पुं, (क्षितिं व्युदस्यति। वि+उत्+अस्+अण्।) गर्त्तः। भाँड़सी इति तहखाना इति च भाषा। इति केचित्॥

क्षित्यदितिः, स्त्री, (क्षितौ अदितिः। देवमातुरदित्याः पृथिव्यां देवकीरूपेणाविर्भावात्तथात्वम्।) देवकी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (एतद्विवरणं यथा,—
हरिवंशे ५५ अध्याये।
वैशम्पायन उवाच।
"नारदस्य वचः श्रुत्वा सस्मितं मधुसूदनः।
प्रत्युवाच शुभं वाक्यं देवानां प्रभुरीश्वरः॥
त्रैलोक्यस्य हितार्थाय यन्मां वदसि नारद!।
तस्य सम्यक् प्रवृत्तस्य श्रूयतामुत्तरं वचः॥
विदिता देहिनो जाता मयैते भुवि दानवाः।
यांश्च यत्तनुमास्थाय दैत्यः पुष्यति विग्रहम्॥
जानामि कंसं सम्भूतमुग्रसेनसुतं भुवि।
केशिनञ्चैव जानामि दैत्यं तुरगरूपिणम्॥
नागं कुवलयापीडं मल्लौ चाणूरमुष्टिकौ।
अरिष्टञ्चैव जानामि दैत्यं वृषभरूपिणम्॥
विदितो मे खरश्चैव प्रलम्बश्च महासुरः।
सा च मे विदिता विप्र! पूतना दुहिता बलेः॥
कालियञ्चैव जानामि यमुनाह्रदगोचरम्।
वैनतेयभयाद् यस्तु यमुनाह्रदमाविशत्॥
विदितो मे जरासन्धः स्थितो मूर्द्ध्नि महीक्षिताम्।
प्राग्ज्योतिषपुरे चापि नरकं साधु तर्कये॥
मानुषे पार्थिवे लोके मानुषत्वमुपागतम्।
बाणञ्च शोणितपुरे गुहप्रतिमतेजसम्॥
दृप्तं बाहुसहस्रेण देवैरपि सुदुर्ज्जयम्।
मय्यासक्ताञ्च जानामि भारतीं महतीं धुरम्॥
तच्च सर्व्वं विजानामि यथा यास्यन्ति ते नृपाः।
क्षयो भुवि मया दृष्टः शक्रलोके च सत्क्रिया॥
तेषां पुरुषदेहानामपरावृत्तिवर्त्तिनाम्।
समावेक्ष्याम्यहं योगमात्मनश्च परस्य च॥
सम्प्राप्य मानुषं लोकं मानुषत्वमुपागतः।
कंसादींस्तांश्च सर्व्वांश्च वधिष्यामि महासुरान्॥
तेन तेन विधानेन येन यः शान्तिमेष्यति।
अनुप्रविश्य योगेन तास्ता हि गतयो मया॥
अमीषां हि सुरेन्द्राणां हन्तव्या रिपवो युधि।
जगत्यर्थे कृतो योऽयमंशोत्सर्गो महात्मभिः॥
सुरदेवर्षिगन्धर्व्वैरितश्चानुमते मम।
विनिश्चयो हि प्रागेव नारदायं कृतो मया॥
निवासं तत्र मे ब्रह्मा विदधातु पितामहः॥
यत्र देशे यथा जातो येन वेशेन वा वसन्॥
तानहं समरे हन्यां तन्मे ब्रूहि पितामह!॥
ब्रह्मोवाच।
नारायणेमं सिद्धार्थमुपायं शृणु मे विभो!।
भुवि यस्ते जनयिता जननी च भविष्यति॥

वर्ज्जयित्वा स्त्रिया स्तन्यमाममेव हि तद्धितम् ॥
धारोष्णं गुणवत् क्षीरं विपरीतमतोऽन्यथा ।
तदेवातिशृतं सर्व्वं गुरु वृंहणमुच्यते ॥
क्षीरं दुर्गन्धमम्लञ्च विवर्णं विरसञ्च यत् ।
वर्ज्ज्यं सलवणं क्षीरं यच्च विग्रथितं भवेत् ॥

इति क्षीरवर्गः ॥

इति सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमे ऽध्याये सुश्रुते नोक्तम् ॥ * ॥)
दुग्धधारास्नानफलम् । यथा, वराहपुराणे ।
"धेनुस्तनादिनिष्क्रान्ता धारा क्षीरस्य यो नरः ।
शिरसा प्रति गृह्णाति स पापेभ्यः प्रमुच्यते" ॥
क्षीरेण विष्णोः स्नाने फलम् । यथा,—
"येषु क्षीरवहा नद्यो ह्रदाः पायसकर्द्दमाः ।
तान् लोकान् पुरुषा यान्ति क्षीरस्नापनका हरेः ॥
आह्लादं निर्वृतिं सौख्यमारोग्यं चानुरूपताम् ।
सम्प्रत्यभ्यस्य चाप्नोति क्षीरस्नानपरो हरेः ॥
दध्यादीनां विकाराणां क्षीरतः सम्भवो यथा ।
तथैवाशेषकामानां क्षीरस्नपनमुत्तमम् ॥
यथा च विमलं क्षीरं यथा निर्वृतिकारकम् ।
तथास्य विमलं ज्ञानं भविष्यति फलप्रदम् ॥
ग्रहानुकूलतां पुष्टिं प्रियत्वञ्चाखिले जने ।
करोति भगवान् विष्णुः क्षीरस्नपनतोषितः ॥
सर्व्वोऽस्य स्निग्धतामेति दृष्टमात्रे प्रसीदति ।
घृतक्षीरेण देवेशे स्नापिते मधुसूदने" ॥
इत्यादि वह्निपुराणे क्रियायोगनामाध्यायः ॥ * ॥

क्षीरपाकविधिर्यथा,—

"क्षीरमष्टगुणं द्रव्यात् क्षीरान्नीरं चतुर्गुणम् ।
क्षीरावशेषं तत्पीतं शूलमामोद्भवं जयेत्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ सरसद्रवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ । ५२ । ६९ ।
"जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानय ।
तत्क्षीरं राजपुत्राय गुहः क्षिप्रमुपाहरत्" ॥)

क्षीरकः, पुं, (क्षीरमिव कायति प्रकाशते । कै + कः ।) क्षीरमोरटलता । इति रत्नमाला ॥

क्षीरकञ्चुकी, स्त्री, (क्षीरं क्षीरप्रधानं कञ्चुकं आवरणं तदिव त्वगस्याः ।) क्षीरीशवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

क्षीरकण्ठः, पुं, (क्षीरं कण्ठेऽस्य ।) बालकः । यथा,
"बालः पाकः शिशुर्डिम्भः पोतः शावः स्तनन्धयः ।
पृथुकोऽर्भस्तानशयः क्षीरकण्ठः कुमारकः" ॥
इति हेमचन्द्रः ॥

क्षीरकण्ठकः, पुं, (क्षीरकण्ठ + स्वार्थे कन् ।) शिशुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्षीरकन्दः, पुं, (क्षीरं कन्दे यस्य । क्षीरं क्षीरप्रधानः कन्दोऽस्य वा ।) क्षीरविदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरकन्दा, स्त्री, (क्षीरकन्द + टाप् ।) क्षीरवल्ली । काल भूमि कुष्माण्ड इति ख्याता । यथा,—
"क्षीरवल्ली क्षीरकन्दा महाश्वेतर्क्षगन्धिका" ॥
इति जटाधरः ॥

क्षीरकाकोलिका, स्त्री, (क्षीरवत् शुभ्रा काकोली । ततः स्वार्थे संज्ञायां संज्ञार्थे वा कन् टाप् पूर्व्व-ह्रस्वश्च ।) क्षीरकाकोली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षीरकाकोली, स्त्री, (क्षीरमिव शुभ्रा काकोली ।) अष्टवर्गे प्रसिद्धौषधिविशेषः । तत्पर्य्यायः । मधुरा १ वीरा २ सुकोली ३ पयस्विनी ४ । इति रत्नमाला ॥ क्षीरशुक्ला ५ पयस्या ६ क्षीरविषाणिका ७ जीववल्ली ८ जीवशुक्ला ९ । यथा, राजनिर्घण्टे ।
"रसवीर्य्यविपाकेषु काकोल्या सदृशी च सा" ॥
अथ काकोल्योरुत्पत्तिलक्षणनामगुणाः ।
"जायते क्षीरकाकोली महामेदोद्भवस्थले ।
यत्र स्यात् क्षीरकाकोली काकोली तत्र जायते ॥
पीवरी सदृशः कन्दः सक्षीरः प्रियगन्धवान् ।
सा प्रोक्ता क्षीरकाकोली काकोली लिङ्गमुच्यते ॥
यथा स्यात् क्षीरकाकोली काकोल्यपि तथा भवेत् ।
एषा किञ्चिद् भवेत् कृष्णा भेदोऽयमुभयोरपि ।
काकोली वायसोली च वीरा कायस्थिका तथा ।
सा शुक्ला क्षीरकाकोली वयस्था क्षीरवल्लिका ॥
कथिता क्षीरिणी धीरा शुक्लक्षीरा पयस्विनी ।
काकोलीयुगलं शीतं शुक्रलं मधुरं गुरु ।
वृंहणं वातदाहास्रपित्तशोषज्वरापहम्" ॥
काकोली क्षीरकाकोलीस्थाने अश्वगन्धामूलम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ (शुक्रजननान्तर्गतौषधविशेषः । यथा । "जीवकर्षभककाकोली क्षीरकाकोली मुद्गपर्णी माषपर्णी मेदा वृद्धरुहा जटिला कुलिङ्गा इति दशेमानि शुक्रजननानि भवन्ति ॥ इति चरके सूत्रस्थाने ४ अध्याये ॥)

क्षीरकाण्डकः, पुं, (क्षीरयुक्तं काण्डं यस्य । ततः कप् ।) स्नुही । अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरकाष्ठा, स्त्री, (क्षीरमयं क्षीरप्रधानं वा काष्ठं यस्याः ।) वटीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरकीटः, पुं, (क्षीरजातः कीटः क्षीरस्य कीटो वा ।) दुग्धजातकीटः । तत्पर्य्यायः । कालिका २ । इति हारावली ॥

क्षीरजं, क्ली, (क्षीराज्जायते । जन् + डः ।) दधि । इति राजनिर्घण्टो हेमचन्द्रश्च ॥ क्षीरजातमात्रे त्रि ॥ (दधिशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

क्षीरदलः, पुं (क्षीरयुक्तं दलं यस्य क्षीरं दले यस्य वा ।) अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरद्रुमः, पुं, (क्षीरप्रधानो द्रुमः ।) अश्वत्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरधेनुः, स्त्री, (क्षीरेण निर्म्मिता धेनुः ।) दानार्थं क्षीरनिर्म्मितधेनुः । यथा,—

होतोवाच ।

"क्षीरधेनुं प्रवक्ष्यामि तां निबोध नराधिप ! ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे गोमयेन नृपोत्तम ! ॥
गोचर्म्ममात्रमानेन कुशानास्तीर्य्य सर्व्वतः ।
तस्योपरि महाराज ! न्यसेत् कृष्णाजिनं बुधः ॥
तस्योपरि कुण्डलिकां गोमयेन कृतामपि ।
क्षीरकुम्भं ततः स्थाप्य चतुर्थांशेन वत्सकम् ॥
सुवर्णमुखशृङ्गाणि चन्दनागुरुकाणि च ।
प्रशस्तपत्रश्रवणां तिलपात्रोपरि न्यसेत् ॥
मुखं गुडमयं तस्या जिह्वा शर्करया तथा ।
फलप्रशस्तदशनां मुक्ताफलमयेक्षणाम् ॥
इक्षुपादां दर्भरोमां सितकम्बलकम्बलाम् ।
ताम्रपृष्ठीं कांस्यदोहां पट्टसूत्रमयीं तथा ॥
पुच्छञ्च न्यपतद्दूर्वां नवनीतमयस्तनीम् ।
स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां पञ्चरत्नसमन्विताम् ॥
चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्ष्वपि स्थापयेत् ।
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन गन्धपुष्पैः समर्चयेत् ॥
धूपदीपादिकं कृत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत ।
आच्छाद्यालङ्कृतं कृत्वा मुद्रिकाकर्णकुण्डलैः ।
सदकोपानहौ छत्रं दत्त्वा दानं समर्पयेत् ॥
अनेनैव तु मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रसादयेत् ॥
या धेनुः सर्व्वभूतानामित्यादि नरपुङ्गव ! ।
आप्यायस्वेति मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रसादयेत् ॥
यो गृह्णाति पठेन्मन्त्रं ग्राहको राजसत्तम ! ।
दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥
दत्ता हेमसहस्रेण शतेनाथ सुशक्तितः ।
शताद्धेमथवाप्यर्द्धं तथार्द्धं यथेच्छया ॥
दत्त्वा धेनुं महाराज ! शृणु तस्यापि यत् फलम् ।
षष्टिवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
पितृपितामहैः सार्द्धं ब्रह्मणो भवनं व्रजेत् ।
दिव्यं विमानमारूढो दिव्यस्रगनुलेपनः ॥
क्रीडित्वा सुचिरं कालं विष्णुलोकं स गच्छति ।
द्वादशादित्यसङ्काशे विमाने वरमण्डिते ॥
गीतवादित्रनिर्घोषैरप्सरोगणसेविते ।
ततोऽपि विष्णोः सौराज्यं विष्णुसायुज्यतां व्रजेत् ॥
य इदं श्रावयेद्राजन् पठेद्वा भक्तिभावितः ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति" ॥
इति वाराहे श्वेतोपाख्याने क्षीरधेनुमाहात्म्यनामाध्यायः ॥

क्षीरनाशः, पुं, (क्षीरं नाशयतीति । नश् + णिच् "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इत्यण् ।) शाखोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षीरस्य नाशः इति दुग्धक्षयश्च ॥)

क्षीरनीरं, क्ली, (क्षीरमिश्रं नीरमिव एकीभूतमस्मात् तथात्वम् ।) आलिङ्गनम् । इति शब्दमाला ॥ (क्षीरञ्च नीरञ्च द्वयोः समाहारः ।) दुग्धजलञ्च ।
(यथा, वेतालपञ्चविंशतौ । १२ । १८ ।
"क्षीरनीरसमं मिश्रं प्रहसन्ति विधस्तया ।
नीरं क्षीरयते तत्र यत्नो नश्यति तन्मयः" ॥)

क्षीरपर्णी, [न्] पुं, (क्षीरयुक्तं पर्णं अस्यास्तीति । इनि ।) अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विवृतिरस्यार्कशब्दे बोद्धव्या ॥)

क्षीरपाणं, } क्ली, (पीयते इति । पा + भावे ल्युट्
क्षीरपानं, } क्षीरस्य पानम् । "वा भावकरणयोः" । ८ । ४ । १० । पाक्षिको णत्वम् ।) दुग्धपानम् । दुग्धपानद्रव्यादेशे तत्कर्त्तरि च त्रि । यथा । देशे पाणस्य । पूर्व्वपदस्थितसकारादेशर्वर्णभूतरस्य पानस्य नस्य णः स्यात् देशे वाच्ये । पीयते यत्तत् पानं कर्म्मण्यल्युट् । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । सौवीरपाणा वाह्लीकाः । कषायपाणा गान्धाराः । उशीनरादि-

शब्दानां देशवाचित्वेऽपि अभिवाससमन्येन मनुष्येषु प्रवृत्तिः । अथवा क्षीरं पानं यत्र इति यत्पया देशो वाच्यः । भावकरणयोरनटो वा । क्षीरपाणं क्षीरपानम् । क्षीरं पीयतेऽनयेति क्षीरपाणी क्षीरपानी पात्री । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

क्षीरपायी,[न्] त्रि, (क्षीरं पिबति इति । "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये" । ३ । २ । ७८ । सुप्युपदे णिनिः ।) दुग्धपानकर्त्ता । यथा । "क्षीरपायीत्यादिकन्तु प्रकृत्यर्थावच्छिन्नकर्त्तार्थस्यान्वयबोधे समर्थोऽपि न प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नस्य ततः पानशीलसामान्यस्याप्रत्ययात्" । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

क्षीरमोरटः, पुं, (क्षीरवत् स्वादुः स्वादुर्वा मोरटः ।) लताभेदः । तत्पर्य्यायः । सितद्रुः २ सुदलः ३ क्षीरकः ४ । इति रत्नमाला । अन्यत् मोरटशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

क्षीरवल्ली, स्त्री, (क्षीरयुक्ता क्षीरप्रधाना वा वल्ली ।) क्षीरविदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथास्याः पर्य्यायः ।

"विदारी स्वादुकन्दा च सा तु क्रोष्ट्री सिता स्मृता ॥
इक्षुगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरशुक्ला पयस्विनी ।
वाराहवदना गृष्टिर्वदरेत्यपि कथ्यते" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्षीरविकृतिः, स्त्री, (क्षीरं विकृतिर्विकारोऽस्याः क्षीरवत् विकृतिर्निर्य्यासोऽस्याः वा ।) कूर्चिका । इत्यमरः । २ । ९ । ४४ ॥ क्षीरसा इति भाषा ॥

क्षीरविदारिका, स्त्री, (क्षीरयुक्ता क्षीरवत् शुभ्रा वा विदारिका ।) क्षीरविदारी । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षीरविदारी, स्त्री, (क्षीरवत् शुभ्रा क्षीरप्रचुरा वा विदारी ।) कृष्णभूमिकुष्माण्डः । तत्पर्य्यायः । महाश्वेता २ ऋक्षगन्धिका ३ । इत्यमरः । इक्षुवल्लरी ५ इक्षुवल्ली ६ क्षीरकन्दः ७ क्षीरवल्ली ८ पयस्विनी ९ क्षीरशुक्ला १० क्षीरलता ११ पयःकन्दा १२ पयोलता १३ पयोविदारिका १४ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । अम्लत्वम् । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । पित्तशूल मूत्रमेहामयनाशित्वञ्च (विदारीशब्देऽस्या अपर गुणा ज्ञेयाः ॥)

"क्षीरकन्दो द्विधा प्रोक्तो विनालस्तु सनालकः ।
विनालो रोगहर्त्ता स्याद्द्वयंस्तम्भी सनालकः" ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरविषाणिका, स्त्री, (क्षीरमिव शुभ्रं क्षीरयुक्तं वा विषाणं अग्रभागो यस्याः ततः कन् टाप् च ।) ऋषिकाणी । क्षीरकाकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरवृक्षः, पुं, (क्षीरमयः क्षीरप्रधानो वा वृक्षः ।) उडुम्बरवृक्षः । इति जटाधरः ॥ क्षीरिका । इति भरतः ॥ राजादनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते २४ अध्याये चिकित्सास्थाने ।

"क्षीरवृक्षकषायैर्वा क्षीरैर्वा च विमिश्रितैः" ॥

राजादन्यर्थे पर्य्याया यथा,—

"राजादनः क्षीरवृक्षः प्रियालो वानरप्रियः" ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

क्षीरशरः, पुं, (क्षीरं दुग्धं शीर्य्यतेऽस्मात् यत्र वा । शॄ + अपादानेऽधिकरणे वा अप् । क्षीरं प्रत्याति विस्तृतीकरोतीति । शृ + कर्त्तरि अच् ।) दधियोगात् पक्वोष्णदुग्धजातः । छाना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । आमिक्षा २ पयस्या ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षीरशीर्षः, पुं, (क्षीरं शीर्षेऽस्य ।) श्रीवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरशुक्ला, स्त्री, (क्षीरवत् शुभ्रा शुक्ला ।) क्षीरविदारी । क्षीरकाकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षीरविदारीशब्दे विवरणमस्या ज्ञेयम् ॥)

क्षीरशुक्लः, पुं, (क्षीरवत् शुक्लः ।) फलकण्टकः । पानिफल इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ राजादनी । क्षीरणी इति भाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरशुक्ला, स्त्री, (क्षीरमिव शुक्ला ।) शुक्लभूमिकुष्माण्डः । इत्यमरः । २ । ४ । ११० ॥

(यथास्याः पर्य्यायाः ।

"क्षीरशुक्ला विदारीक्षुविदारी च पलाशिका ।
प्रसिद्धो भूमिकुष्माण्डो विदारीकन्द इत्यपि" ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

"विदारी स्वादुकन्दा च सा तु क्रोष्ट्री सिता स्मृता ।
इक्षुगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरशुक्ला पयस्विनी ।
वाराहवदना गृष्टिर्वदरेत्यपि कथ्यते" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

"जीवकर्षभकौ मेदां श्रावणी कर्कटाह्वयम् ।
मुद्गमाषाख्यपर्णौ च महतीं श्रावणीन्तथा" ॥
काकोलीं क्षीरकाकोलीं शुभ्रां छिन्नरुहान्तथा ।
क्षीरशुक्लां मयस्थाञ्च यष्ट्याह्वं विधिना पिबेत् ।
वातपित्तहितान्येतान्यादीनि तु कफानिले" ॥

इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्यायः ॥)

क्षीरसः, पुं, (क्षीरं स्यतीति । सो + कः ।) क्षीरसारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरसन्तानिका, स्त्री, (क्षीरस्य दुग्धस्य सन्तानिका इव ।) दुग्धविकारविशेषः । छाना इति नट्क्षीर इति च भाषा । अस्या गुणाः । "क्षीरसन्तानिका वृष्या स्निग्धा पित्तानिलापहा" । इति राजवल्लभः ॥

क्षीरसमुद्रः, पुं, (क्षीरतुल्यः स्वादुरसः क्षीरमयो वा समुद्रः ।) दुग्धसागरः । स तु श्वेतद्वीपे वर्त्तते । यथा । क्षीरसमुद्राय नमः श्वेतद्वीपाय नमः इत्यादि पीठन्यासप्रकरणे तन्त्रसारः ॥

क्षीरसागरसुता, स्त्री, (क्षीरसागरस्य क्षीरोदसमुद्रस्य सुता ।) लक्ष्मीः । इति कविकल्पलता ॥

क्षीरसारः, पुं, (क्षीरस्य दुग्धस्य सारः । यद्वा क्षीरं सरति प्राप्नोति कारणत्वेन इति । क्षीर + सृ + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) क्षीरविशेषः । पालजिनु इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षीरसः २ । यथा,—

"ईषच्छ्लेष्मकरं गौल्यं पित्तघ्नं तर्पणं गुरु ।
पुष्टिं चैवाभिधा तस्य क्षीरसारस्य क्षीरसः" ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरस्फटिकः, पुं, (क्षीरवत् शुभ्रः स्फटिकः ।) क्षीरवर्णस्फटिकविशेषः । यथा,—

"सूर्य्यकान्तः सूर्य्यमणिः सूर्य्याश्मा दहनोपलः ।
चन्द्रकान्तस्तन्मणिश्चान्द्रश्चन्द्रोपलश्च सः ॥
क्षीरतैलस्फटिकाभ्यामन्यौ खस्फटिकाविमौ" ॥

इति हेमचन्द्रः ॥

क्षीरस्रवः पुं, (क्षीरस्य स्रवः कासोत्यश्लेष्मा इव । घनीभूतत्वात्तथात्वम् ।) दुग्धपायसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरा, स्त्री, (क्षीरवर्णोऽस्त्यस्याः इति "अर्श आदिभ्योऽच्" । ५ । २ । १२७ । इत्यच् । ततष्टाप् ।) काकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (काकोलीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

क्षीराब्धिः, पुं, (क्षीरमयोऽब्धिः क्षीरस्याब्धिर्वा ।) क्षीरसमुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षीराब्धिजं, क्ली, (क्षीराब्धेः क्षीरोदसागरात् जायते इति । जन् + डः ।) सामुद्रलवणम् । मौक्तिकम् । इति मेदिनी ॥

क्षीराब्धिजः, पुं, (क्षीराब्धेर्जायते इति । जन् + डः ।) चन्द्रः । इति मेदिनी ॥

क्षीराब्धिजा, स्त्री, (क्षीराब्धिज + टाप् ।) लक्ष्मीः । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते ८ । ८ । ८ ।

"ततश्चाविरभूत् साक्षात् श्रीरमा भगवत्परा ।
रञ्जयन्ती दिशः कान्त्या विद्युत् सौदामनी यथा" ॥)

क्षीराब्धितनया, स्त्री, (क्षीराब्धेः तनया कन्या ।) लक्ष्मीः । इत्यमरः । १ । १ । २९ ॥

क्षीराविका, स्त्री, (क्षीरं अवतीति । "कर्म्मण्यण्" । ततो ङीप् ततः स्वार्थे कन् टापि पूर्व्वह्रस्वः ।) क्षीरावी । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षीरावी, स्त्री, (क्षीरं अवतीति "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इत्यण् । ङीप् च ।) दुग्धिका । इत्यमरः । २।४।१०० ॥ तत्पर्य्यायः । ग्राहिणी २ कच्छुरा ३ ताम्रमूला ४ मरुद्भवा ५ । इति रत्नमाला ॥ द्वे क्षीरायि इति ख्यातायाम् । इयञ्च वकुलपत्रतुल्यपत्रा लताछेदे क्षीरं स्रवतीति सभूतिः । तन्मते दुदिया कोंगा इति ख्यातायामित्यनुमीयते । द्वे क्षीरकाकोल्यामिति स्वामी । क्षीरमवति रक्षति क्षीरावी अव रक्षे अण् ईप् । दुग्धमस्त्यस्याः दुग्धिका विकारसंघेति ष्ठिकः । इति भरतः ॥ अन्यद्दुग्धिकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

क्षीराङ्कः, पुं, (क्षीरं आङ्क्यते स्पर्द्धते इति । अङ्क + कः ।) सरलवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्षीरिका, स्त्री, (क्षीरवत् स्वादोऽस्त्यस्य इति ठन् ।) क्षीरीवृक्षः । क्षीरखर्ज्जूर इति पिण्डखर्ज्जूर इति च केचित् । तत्पर्य्यायः । राजादनः २ फलाध्यक्षः ३ । इत्यमरः ।२।४।३५ ॥ राजातनः ४ राजादनफलम् ५ अध्यक्षम् ६ मधुका ७ क्षीरवृक्षः ८ पलाशी ९ मर्कटप्रियः १० गुरुस्कन्धः ११ श्रेष्मला १२ आतपली १३ दया १४ मौक्तिकाक्षी १५ । इति भरतधृतवाचस्पतिः ॥ क्षीरिवृक्षः १६ वानरप्रियः १७ । इति रत्नमाला ॥ राजन्यः १८ प्रियदर्शनः १९ दृढ़स्कन्धः २० कपीठः २१ । इति जटा-

यत्र त्वं च महाबाहो जातः कुलकरो भुवि।
यादवानां महद्वंशमखिलं धारयिष्यसि॥
तांश्चासुरान् समुत्पाट्य वंशं कृत्वात्मनो महत्।
स्थापयिष्यसि मर्य्यादां नृणां तन्मे निशामय॥
पुरा हि कश्यपो विष्णो! वरुणस्य महात्मनः।
जहार यज्ञिया गा वै पयोदास्तु महामखे॥
अदितिः सुरभिश्चैव द्वे भार्य्ये कश्यपस्य तु।
प्रदीयमाना गास्तास्तु नैच्छेतां वरुणस्य च॥
ततो मां वरुणोऽभ्येत्य प्रणम्य शिरसा ततः।
उवाच भगवन्! गावो गुरुणा मे हृता इति॥
कृतकार्य्यो हि गास्तात! नानुजानाति मे गुरुः।
अन्ववर्त्तत भार्य्ये द्वे अदितिं सुरभिं तथा॥
मम ता ह्यक्षया गावो दिव्याः कामदुघाः प्रभो!।
चरन्ति सागरान् सर्व्वान् रक्षिताः स्वेन तेजसा॥
कस्ता धर्षयितुं शक्तो मम गाः कश्यपादृते।
अक्षयं वा क्षरन्त्यग्र्यं पयो देवास्ततोपमम्॥
प्रभुर्व्वा व्युत्थितो ब्रह्मन् गुरुर्व्वा यदि वेतरः।
त्वया नियम्याः सर्व्वे वै त्वं हि नः परमा गतिः॥
यदि प्रभवतां दण्डो लोके कार्य्यमजानताम्।
न विद्यते लोकगुरो! नासते लोकसेतवः॥
यथा वास्तु तथा वास्तु कर्त्तव्ये भगवान् प्रभुः।
मम गावः प्रदीयन्तां ततो गन्तास्मि सागरम्॥
या आत्मदेवता गावो या गावः सत्त्वमव्ययम्।
लोकानां त्वत्प्रवृत्तानामेकं गोब्राह्मणं स्मृतम्॥
त्रातव्याः प्रथमं गावस्त्रातास्त्रायन्ति या द्विजान्।
गोब्राह्मणपरित्राणात् परित्रातं जगत् भवेत्॥
इत्यम्बुपतिना प्रोक्तो वरुणेनाहमच्युत!।
गवां कारणतत्त्वज्ञ कश्यपे शापमुत्सृजम्॥
येनांशेन हृता गावः कश्यपेन महात्मना।
स तेनांशेन जगतीं गत्वा गोपत्वमेष्यति॥
या च सा सुरभिर्नाम अदितिश्च सुरारणी।
ते उभे तस्य भार्य्ये वै तेनैव सह यास्यतः।
स ताभ्यां सह गोपत्वे कश्यपो भुवि रंस्यते।
तदस्य कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपमः।
वसुदेव इति ख्यातो गोषु तिष्ठति भूतले।
गिरिर्गोवर्द्धनो नाम मथुरायास्त्वदूरतः।
तत्रासौ गोष्वभिरतः कंसस्य करदायकः।
तस्य भार्य्याद्वयञ्चैव अदितिः सुरभिस्तथा।
देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धीमतः।
तत्रावतर लोकानां भवाय मधुसूदन!।
जयाशीर्व्वचनैस्त्वेते वर्द्धयन्ति दिवौकसः।
आत्मानमात्मना हि त्वमवतार्य्य महीतले।
देवकीं रोहिणीञ्चैव गर्भाभ्यां परितोषय"॥)

क्षित्वा, [न्] पुं, (क्षि निवासगत्योः + "क्षीङ्क्षि-शुषिनिदस्कश्च क्वनिप्"। उणा ४।११२। इति क्वनिप् तुक् च।) वायुः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

क्षिद्रः, पुं (क्षिद् + रक्।) रोगः। सूर्य्यः। विषाणम्। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

क्षिप, य औ नुदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा-पर-सक-अनिट्।) य, क्षिप्यति। औ, क्षेप्ता। इति दुर्गादासः॥

क्षिप, श ञ औ नुदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा-उभ-सक-अनिट्।) नुदि प्रेरणे। श ञ, क्षिपति क्षिपते शरं योधः। औ, क्षेप्ता। इति दुर्गादासः॥

क्षिप, पुं, (क्षिप + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः"। ३। १। १३५। इति कः।) क्षेप्ता। क्षेपणम्। इति व्याकरणम्॥

क्षिपकः, पुं, (क्षिप + कः ततः संज्ञायां कन्।) योद्धा। इत्युणादिकोषः॥

क्षिपका, स्त्री, (क्षिप् + कन् + टाप् अतो नेत्वम्। "न यासयोः"। ७। ३। ४५। इत्यस्य वार्त्तिके 'क्षिपकादीनाञ्च न"। इति कथनात्।) क्षेपणम्। इति व्याकरणम्॥

क्षिपणा, स्त्री, (क्षिप + युच् भावे किच्।) क्षेपणम्। तत्पर्य्यायः। क्षिपा २। इति जटाधरः॥

क्षिपणिः, पुं, (क्षिप्यते इति। क्षिप् + कर्म्मणि अनि।) अस्त्रम्। इत्युणादिकोषः॥

क्षिपणिः, स्त्री, (क्षिप्यते असौ अनया वा। क्षिप + कर्म्मणि करणे वा अनि।) क्षेपणी। नौकादण्डः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ जालविशेषः। मन्त्रः। अध्वर्युः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ४। ४१। ४।

"उतस्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति
ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि"॥)

क्षिपणी, स्त्री, (क्षिप + अनि ङीष्।) क्षिपणिः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

क्षिपण्युः, पुं, (क्षिपति इति। क्षिप् + 'अन्युङ् भरे च"। उणा ३। ५२। इति अन्युङ्।) वायुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ४।५८।६।

"सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना
अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः।
एते अर्षन्त्यूर्मयो घृतस्य
मृगा इव क्षिपणोरीषमाणाः"॥)

क्षिपण्युः, पुं, (क्षिप + 'कन्युच् क्षिपेश्च"। उणा ३। ५१। इति कन्युच् प्रत्ययः।) वसन्तकालः। इत्युणादिकोषः॥ देहः। सुरभौ त्रि। इति मेदिनी॥

क्षिपा, स्त्री, (क्षिप + 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्"। ३। ३। १०४। इत्यङ्। ततष्टाप्।) क्षेपणम्। इत्यमरः। २। २। ११॥ रात्रिः। इति तट्टीकायां भरतः॥

क्षिप्त, त्रि, (क्षिप + कर्म्मणि क्तः।) निक्षेपहस्तवस्तु। त्यक्तः। तत्पर्य्यायः। नुत्तः २ नुन्नः ३ अस्तः ४ निष्ठ्यूतः ५ विद्धः ६ ईरितः ७। इत्यमरः। ३। १। ८७॥ (उद्गीर्णः। यथा, माघे। ३। ७३।

'क्षिप्ता इवेन्दोः स रुचोऽधिवेलं
मुक्तावलीराकलयाञ्चकार"॥

कर्त्तरि क्तः। पतितः। यथा, माघे १०। ७१।

'क्षिप्तमायतमदर्शयदुर्व्वी
काञ्चिदामजघनस्य महत्त्वम्"।

"रशनेव उर्व्यां क्षिप्तं पतितम्"। इति मल्लिनाथः॥ हतः। यथा, माघे २। ५३।

"केशरी निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिपः"॥ अवज्ञातः। यथा, भागवते। २। १८। ४८।

'तिरस्कृता विप्रलब्धाः शप्ताः क्षिप्ता हता अपि"॥ विक्षिप्तः। यथा, मार्कण्डेये। ८८। १९।

"नारसिंही नृसिंहस्य बिभ्रती सदृशं वपुः।
प्राप्ता तत्र सटाक्षेपक्षिप्तनक्षत्रसंहतिः"॥)

वायुग्रस्तः। क्षेपा इति भाषा। इति लोकप्रसिद्धः॥

क्षिप्ता, स्त्री, (क्षिप्त + टाप्।) रात्रिः। इति हलायुधः॥

क्षिप्नु, त्रि, (क्षिप् + "त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः"। ३। २। १४०। इति क्नुप्रत्ययः।) निराकरिष्णुः। निराकरणशीलः। इत्यमरः। ३। १। ३०॥

क्षिप्र, क्ली, (क्षिप् + "स्फायितञ्चिवञ्चीति"। उणा २। १३। इति रक्।) शीघ्रम्। तद्युक्ते त्रि। इत्यमरः। १। १। ६८॥ (यथा मनुः। ३। १७९। "विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि"॥ मर्म्मविशेषः। यथा,—"तत्र पादाङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्म्म तत्र विद्धस्याक्षेपकेण मरणम्"। इति सुश्रुते शारीरस्थाने षष्ठेऽध्याये॥)

क्षिप्रपाकी, [न्] पुं, (क्षिप्रं पच्यतेऽनेन। क्षिप्रं पचति पाचयति वा। पच् + ताच्छील्यात् णिनिः।) गर्द्दभाण्डवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (ज्ञातव्या गर्द्दभाण्डशब्देऽस्य गुणपर्य्यायाः।) शीघ्रपाकविशिष्टे त्रि॥

क्षिया, स्त्री, (क्षि क्षये + 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्"। ३। ३। १०४। इत्यङ्। टाप् च।) अपचयः। इत्यमरः। ३। २। ७॥

क्षिव, उ निरासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर-सक-सेट् उदित्वात् क्त्वावेट्।) ऊष्मी। निरास इह फूत्कार इति भट्टमल्लः। मुखेन श्लेष्मादेर्न्नमनमिति केचित्। पृथक् पाठात् पूर्व्वो भ्वादि। क्षेवति। उ, क्षेवित्वा ष्ठ्यूत्वा। इति दुर्गादासः॥

क्षिव, य उ निरासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा-पर-सक-सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्) ऊष्मी। य, क्षीव्यति। उ, क्षेवित्वा ष्ठ्यूत्वा। इति दुर्गादासः॥

क्षी, ञ हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-उभ-सक-अनिट्।) ञ, क्षयति क्षयते। इति दुर्गादासः॥

क्षीज, शिञ्जने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर-अक-सेट्।) दीर्घी। शिञ्जनमव्यक्तशब्दः। खेदस्यैवाव्यक्तशब्दे क्षीजे प्रयोगः। इति रक्षितः। क्षीजति खेदो जनः। इति दुर्गादासः॥

क्षीजनं, क्ली, (क्षीज् + भावे ल्युट्।) कीचकानां नादः। इति हेमचन्द्रः॥

क्षीण, त्रि, (क्षि + क्तः। "निष्ठायामण्यदर्थे"। ६। ४। ६०। इति दीर्घः। "क्षियो दीर्घात्"। ८। २। ४६। इति निष्ठातस्य नः।) सूक्ष्मः। अबलः। तत्पर्य्यायः। दुर्ब्बलः २ कृशः ३ क्षामः ४ तनुः ५ छातः ६ तलिनः ७ अमांसः ८ पेलवः ९। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, गीतायाम् ८। २१।

"ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति" ॥
राजयक्ष्मान्तर्गतरोगविशेषे, पुं ।
"क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटीग्रहः" ॥
अस्य चिकित्सा यथा,—
"क्षामः क्षीणः क्षतोरस्कस्त्वनिद्रः सबलेऽनले ।
शृतक्षीररसेनाद्यात् सक्षौद्रघृतशर्करम् ॥
शर्कराञ्च यवक्षौद्रजीवकर्षभकौ मधु ।
शृतक्षीरानुपानं वा लिह्यात् क्षीणः क्षतः कृशः ॥
क्रव्यादमांसनिर्यूहं घृतभृष्टं पिबेच्च सः" ॥
"क्षामक्षीणकृशाङ्गानां एतान्येव घृतानि च ।
त्वक्क्षीरीशर्करालाजचूर्णैः पानानि योजयेत् ।
सर्पिर्गुडान् समध्वंशान् भुक्त्वा दद्यात्पयोऽनु च ॥
रेतो वीर्य्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात्" ॥
"फलाम्लं सर्पिषा भृष्टं विदारीक्षुरसे शृतम् ।
स्त्रीषु क्षीणः पिबेद्यूषं जीवनं बृंहणं परम् ॥
जीवनीयोपसिद्धं वा घृतभृष्टन्तु शाकुलम् ।
रसं प्रयोजयेत् क्षीणो व्यञ्जनार्थे सशर्करम्" ॥
"दध्यत् सन्तर्पणं शीतमविदाहि हितं लघु ।
अन्नपानं निषेव्यन्तत् क्षतक्षीणैः सुखार्थिभिः" ॥
इति चिकित्सास्थाने षोडशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥)

क्षीणवान्, [त्] त्रि, (क्षि + क्तवतु "क्षियो दीर्घात् । ८ । २ । ४६ । इति निष्ठातस्य नः ।) क्षयविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

क्षीणाष्टकर्म्मा, (न्) पुं, (क्षीणानि अष्टकर्म्माणि यस्य ।) जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षीव, (ऋ) ङ मदे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) मदे मत्तीभावे । ऋ, अचिक्षीवत् । ङ, क्षीवते मद्यपः । इति दुर्गादासः ॥

क्षीवः, त्रि, (क्षिव + "अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवकृशोल्लाघाः" । ८ । २ । ५५ । इति तलोपे साधुः ।) मत्तः । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ५ । १० । १९ ।
"अथारोहणमासाद्य वेदिकान्तरमाश्रितः ।
क्षीवं राक्षसशार्दूलं प्रेक्षते स महाकपिः" ॥)

क्षीरं, क्ली, (घस्यते अद्यते इति । "घसेः किच्च" । उणां ४ । ३४ । इति ईरन् उपधालोपे षत्वं कत्वञ्च ।) जलम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १०४ । ३ ।
"अव त्मना भरते केतवेदा अव त्मना भरते फेनमुदन् । क्षीरेण स्नातः कुयवस्य योषे हते ते स्यातां प्रवणे शिफायाः" । दुग्धम् । इत्यमरः । २ । ९ । ५१ ॥ (यथा, मनुः । ५ । ८ ।
"स्त्रीक्षीरञ्चैव वर्ज्ज्यानि सर्व्वशुक्तानि चैव हि" ।)
"आसप्तरात्रं प्रसवात् क्षीरं पेयूषमुच्यते ।
परतो मोरटं विद्यादपरं कफात्मकम्" ॥
इति रत्नमाला ॥
(क्षीरस्य उत्पत्तिर्गुणाश्च यथा,—
"कदाचित् संप्रश्नानि हारीतेन तु पुत्रक ! ।
[illegible] ॥
[illegible] क्षीरसागरम् ।
[illegible] ॥
पाचितं [illegible] मूर्च्छितम् ।
पच्यमानं शिराप्राप्तं क्षीरं तद्विद्धि पुत्रक ! ॥
तेन क्षीरमिति ख्यातमग्निसोमात्मकं पयः ।
अमृतं सर्व्वभूतानां जीवनं बलकृन्मतम् ॥
हारीतः संशयापन्नः पप्रच्छ पितरं पुनः ।
कथं रसस्य सम्पत्तिः कथं सञ्चीयते विभो ! ॥
कथं रक्तस्य संस्थाने क्षीरं पाण्डुत्वमीयते ।
कथं तत्र कुमारीणां वन्ध्यानां न कथं भवेत् ॥
एवं पृष्टो महाचार्य्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ।
अतिहर्षप्रदं पुत्र ! पृष्टञ्च भिषग्वर ! ॥
स्निग्धं तथारक्तं पित्तेन पाकतां गतम् ।
रक्तं श्वेतत्वमायाति तथा क्षीरं सितं भवेत् ॥
अपधातुबलं यस्मात् तस्मात् क्षीरं न जायते ।
वन्ध्यानां क्षीरनाड्यस्तु वातेन परिपूरिताः ॥
क्षीरञ्च न भवेत्तस्माद्वातत्वं चाधिकं यतः ।
प्रसूतासु च नारीषु बलेन सह सूयते ॥
तेन स्रोतोविशुद्धिः स्यात् क्षीरमासु प्रवर्त्तते ।
तस्मात् सद्यः प्रसूतायां जायते श्लैष्मिकं पयः ॥
तेन काठिन्यमायाति तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत् ।
श्रेयस्याविकृतं नार्य्या बलकृद्दोषनाशनम् ॥
पयस्त्रिदोषशमनं रुच्यञ्चाग्निप्रवर्द्धनम्" ॥

अथ प्राभातिकक्षीरगुणाः ।
"निशा शीतांशुसंशीतं निद्रालस्यश्रमावहम् ।
कफकृत्सघनं शीतं क्षीरं प्राभातिकं भवेत्" ॥

अथ दिनक्षीरगुणाः ।
"वासरे सूर्य्यसन्तापात् सदोष्णं कफवातजित् ।
हितं तत्पित्तशमनं सुशीतं भोजने निशि" ॥

अथ क्षीरपानविधिः ।
"क्षीणानां दुर्ब्बलानाञ्च तथाजीर्णज्वरार्द्दिते ।
दीप्ताग्नीनामतन्द्राणां श्रमशोषविकारिणाम् ॥
राजयक्ष्मयुतानाञ्च क्षीरपानं विधीयते ॥
न शस्तं लवणैर्युक्तं क्षीरमम्लेन वा पुनः ।
करोति कुष्ठं त्वग्दोषं तस्मान्नैव हितं मतम्" ॥
इति प्रथमे स्थाने ऽष्टमे ऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
"अथ क्षीराणि वक्ष्यन्ते कर्म्म चैषां गुणाश्च ये ॥
अविक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहिषञ्च यत् ।
उष्ट्रीणामथ नागीनां वडवायाः स्त्रियास्तथा ॥
प्रायशो मधुरं स्निग्धं शीतं स्तन्यं पयो मतम् ।
प्रीणनं बृंहणं वृष्यं मेध्यं बल्यं मनस्करम् ॥
जीवनीयं श्रमहरं श्वासकासनिवर्हणम् ।
हन्ति शोणितपित्तञ्च सन्धानं विहतस्य च ॥
सर्व्वप्राणभृतां सात्म्यं शमनं शोधनन्तथा ।
तृष्णाघ्नं दीपनीयञ्च श्रेष्ठं क्षीणक्षतेषु च ॥
पाण्डुरोगेऽम्लपित्ते च शोषे गुल्मे तथोदरे ।
अतीसारे ज्वरे दाहे श्वयथौ च विधीयते ॥
योनिशुक्रप्रदोषे च मूत्रेषु प्रदरेषु च ।
पुरीषे ग्रथिते पथ्यं वातपित्तविकारिणाम् ॥
नस्यालेपावगाहेषु वमनास्थापनेषु च ।
विरेचने स्नेहने च पयः सर्व्वत्र युज्यते" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
प्राणिभेदेनास्य गुणविशेषा यथा,—
"स्वादु शीतं मृदु स्निग्धं बहलं श्लक्ष्णपिच्छिलम् ।
गुरु मन्दं प्रसन्नञ्च गव्यं दशगुणं पयः ॥
तदेवं गुणमेवौजः सामान्यादभिवर्द्धयेत् ।
प्रवरं जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसायनम् ॥
महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः ।
स्नेहान्न्यूनमनिद्राय हितमत्यग्नये च तत् ॥
रूक्षोष्णं क्षीरमुष्ट्रीणामीषत्सलवणं लघु ।
शस्तं वातकफानाहक्रिमिशोफोदरार्शसाम् ॥
बल्यं स्थैर्य्यकरं सर्व्वमुष्णञ्चैकशफं पयः ।
साम्लं सलवणं रूक्षं शाखावातहरं लघु ॥
छागं कषायमधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु ।
रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् ॥
हिक्काश्वासकरन्तूष्णं पित्तश्लेष्मलमाविकम् ।
हस्तिनीनां पयो बल्यं गुरु स्थैर्य्यकरं परम् ॥
जीवनं बृंहणं सात्म्यं स्नेहनं मानुषं पयः ।
नावनं रक्तपित्ते च तर्पणञ्चाक्षिशूलिनाम्" ॥
इति च तत्र सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
"सर्व्वप्राणभृतां तस्मात् सात्म्यं क्षीरमिहोच्यते" ॥
तत्र सर्व्वमेव क्षीरं प्राणिनामप्रतिषिद्धं जातिसात्म्यात् । वातपित्तशोणितमानसविकारेष्वविरुद्धम् । जीर्णज्वर-कास-श्वास-शोष-क्षय-गुल्मोन्मादोदर-मूर्च्छा-भ्रम-मद-दाह-पिपासा-हृद्वस्तिपाण्डुरोग-ग्रहणीदोषार्शःशूलोदावर्त्तातिसारप्रवाहिकायोनिरोग-गर्भास्राव-रक्तपित्तश्रमक्लमहरं पाप्मापहम् बल्यं वृष्यं वाजीकरणं रसायनं मेध्यं सन्धानं स्थापनं वयःस्थापनमायुष्यं जीवनं बृंहणं वमनं विरेचनञ्च तुल्यगुणत्वाच्चौजसो वर्द्धनमिति बालवृद्धक्षतक्षीणानां क्षुद्व्यवायव्यायामकर्शितानाञ्च पथ्यतमम् ।
"गोक्षीरमनभिष्यन्दि स्निग्धं गुरु रसायनम् ।
रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥
जीवनीयं यथावातपित्तघ्नं परमं स्मृतम् ।
गव्यतुल्यगुणन्त्वाजं विशेषाच्छोषिणां हितम् ॥
दीपनं लघु संग्राहि श्वासकासास्रपित्तनुत् ।
अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् ॥
नात्यम्बुपानाद्व्यायामात् सर्व्वव्याधिहरं पयः ।
रूक्षोष्णं लवणं किञ्चिदौष्ट्रं स्वादुरसं लघु ॥
शोफगुल्मोदरार्शोघ्नं क्रिमिकुष्ठविषापहम् ।
आविकं मधुरं स्निग्धं गुरु पित्तकफावहम् ॥
पथ्यं केवलवातेषु कासे चानिलसम्भवे ।
महाभिष्यन्दि मधुरं माहिषं वह्निनाशनम् ॥
निद्राकरं शीतकरं गव्यात्स्निग्धतरं गुरु ।
उष्णमैकशफं बल्यं शाखावातहरं पयः ॥
मधुराम्लरसं रूक्षं लवणानुरसं लघु ।
नार्य्यास्तु मधुरं स्तन्यं कषायानुरसं हिमम् ॥
नस्याश्चोतनयोः पथ्यं जीवनं लघु दीपनम् ।
हस्तिन्या मधुरं वृष्यं कषायानुरसं गुरु ॥
स्निग्धं स्थैर्य्यकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ।
प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ॥
रात्रौ सोमगुणाधिक्याद्व्यायामाभावतस्तथा ।
दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिलसेवनात् ॥
वातानुलोमि श्रान्तिघ्नं चक्षुष्यञ्चापराह्णिकम् ।
पयोऽभिष्यन्दिगुर्व्वामं प्रायशः परिकीर्त्तितम् ॥
तदेवोक्तं लघुतरमनभिष्यन्दि वै शृतम् ।

धा । वरादनम् २२ क्षीरी २३ क्षीरी [न्] २४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अस्याः फलगुणाः ।
"क्षीरिकायाः फलं पक्वं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
कषायं मधुरं साम्लं नातिवातप्रकोपणम्" ॥
इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
"क्षीरिकायाः फलं वृष्यं बल्यं स्निग्धं हिमं गुरु ।
तृष्णामूर्च्छामदभ्रान्तिक्षयदोषत्रयापहम्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अन्यत् राजादनीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ परमान्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
("क्षीरिका मधुरा चैते फलवर्गे प्रकीर्त्तिताः" ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये ॥
परमान्नार्थे पर्य्यायाः पाकप्रकारश्चास्या यथा,—
"पायसं परमान्नं स्यात् क्षीरिकापि तदुच्यते ।
शुद्धेऽर्द्धपक्वे दुग्धे तु घृताक्तांस्तण्डुलान् पचेत् ॥
ते सिद्धा क्षीरिका ख्याता सिताज्यसहितोत्तमा" ॥
गुणाश्च यथा,—
"क्षीरिका दुर्ज्जरा प्रोक्ता वृंहणी बलवर्द्धिनी" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

क्षीरिणी, स्त्री, (क्षीरं क्षीरसदृशो निर्य्यासोऽस्त्यस्य इति इनि । ततः ङीप् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । काञ्चनक्षीरी २ कर्षणी ३ पटुकर्णिका ४ तिक्तदुग्धा ५ हैमवती ६ हिमदुग्धा ७ हिमावती ८ हिमाद्रिजा ९ पीतदुग्धा १० यवचिञ्चा ११ हिमोद्भवा १२ हैमी १३ हिमजा । १४ । अस्या गुणाः ।
"क्षीरिणी तिक्तशीता च रेचनी शोफतापनुत् ।
क्रिमिदोषकफघ्नी च पित्तज्वरहरा परा" ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ वराङ्गकान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुटुम्बिनी । कास्मरी । दुग्धिका ।
इति च राजनिर्घण्टः ॥
(व्यवहारोऽस्या यत्र तद्यथा ।
"तथा दन्तीद्रवन्त्योः स्यादजशृङ्ग्यजगन्धयोः ।
क्षीरिण्याः नीलिकायाश्च तथैव च करञ्जयोः ॥
मयूरविदकायाश्च प्रत्यक् श्रेण्यास्तथैव च ।
विडङ्गाद्यैः शकल्केन तद्वत् साध्यं घृतं पुनः ।
शङ्खिनी सप्तलाद्यानां कषाये साधयेद्घृतम्" ॥
इति कल्पस्थाने ११ अध्याये चरकेणोक्तम् ॥)

क्षीरिवृक्षः, पुं, (क्षीरी क्षीरयुक्तो वृक्षः ।) क्षीरयुक्तपञ्चप्रकारवृक्षः । यथा,—
"न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थपारिशप्लक्षपादपाः ।
पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक्पञ्चवल्कलम्" ।
कश्चित्तु पारिशस्थाने शिरीषं वेतसं परे" ।
वदन्तीति शेषः । अस्य गुणाः ।
"क्षीरिवृक्षा हिमा वर्ण्या योनिरोगव्रणापहाः ।
रूक्षाः कषाया मेदोघ्ना विसर्पशोथनाशनाः ।
शोथपित्तकफास्रघ्ना भग्नसन्धानकारकाः" ॥
तद्वल्कलगुणाः ।
"त्वक्पञ्चकं हिमं ग्राहि व्रणशोथविसर्पजित्" ॥
तेषां पत्रगुणाः ।
"तेषां पत्रं हिमं ग्राहि कफवातास्रनुत् लघु ।
विष्टम्भाध्मानशमनं कषायं लघु शीतलम्" ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरी, [न्] पुं, (क्षीरं क्षीरवन्निर्य्यासोऽस्त्यस्य, इनि ।) क्षीरिकावृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
(अस्य व्यवहारो यथा, कनकतैले ।
"कनकक्षीरी शैला भार्गी दन्तीफलानि मूलञ्च ।
जातिप्रवालानि प्रवालसर्षपलशुनविडङ्गकरञ्जत्वक् ॥
सप्तच्छदार्कपल्लवमूलत्वङ्निम्बचित्रकास्फोताः ।
गुञ्जैरण्डद्रवन्तीमूलकसुरसार्ज्जकफलानि ॥
कुष्ठं पाठामुस्तं तुम्बुरुमूर्व्वा वचा सषड्ग्रन्था ।
एडगजकुटजशिग्रुत्र्यूषणभल्लातकक्षवकाः ॥
हरितालमवाक्पुष्पी तुत्थं कम्पिल्लकोऽमृतासङ्गः ।
सौराष्ट्रिकासमेतः दार्व्वीत्वक्सर्ज्जिकालवणम् ॥
कल्कैरेतैस्तैलं करवीरकमूलपल्लवकषाये ।
सार्षपमथवा तैलं गोमूत्रचतुर्गुणं साध्यम् ॥
स्थाप्यं कटुकालाबुनि सत्सिद्धं तेनास्य मण्डलान्याशु ।
भिन्द्याद्धृषणाभ्यङ्गात् क्रिमींश्च कण्डूं विनिहन्यात्" ॥
इति कनकतैलम् ॥ इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
यथा, मनुः । ८ । २४६ ।
"सीमावृक्षांश्च कुर्व्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान् ।
शाल्मलीन् शालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान्" ॥)
दुग्धिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्नुही । अर्कवृक्षः । राजादनी । दुग्धपाषाणः । वटः । वृक्षः ।
(अस्य पर्य्याया यथा,—
"वटो रक्तफलः शृङ्गी न्यग्रोधः स्कन्धजो ध्रुवः ।
क्षीरी वैश्रवणो वासो बहुपादो वनस्पतिः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सोमलता । स्थालीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरी, स्त्री, (क्षीर+अस्त्यर्थे अच् गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षीरीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
(पक्वान्नविशेषः । तस्य पाकप्रणाली यथा,—
"नारिकेलस्तनूकृत्य क्षिप्त्वा पयसि गोः क्षिपेत् ।
सिताः गव्याज्यसंयुक्तां तत्पचेन्मृदुनाग्निना" ॥
अस्या गुणाश्च ।
"नारीकेलोद्भवा क्षीरी स्निग्धा शीतातिपुष्टिदा ।
गुर्व्वी सुमधुरा वृष्या रक्तपित्तानिलापहा" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

क्षीरीशः, पुं, (क्षीरिणां क्षीरप्रधानानां वृक्षाणां ईशः श्रेष्ठः ।) क्षीरकञ्चुकी । तत्पर्य्यायः । वरपर्णः २ खड्गच्छदः ३ कुष्ठनाशनः ४ बल्यः ५ मूलकमूलः ६ खलकन्धः ७ कञ्चुकी ८ । इति रत्नमाला ॥

क्षीरेयी, स्त्री, (क्षीर+बाहुलकात् ढञ् ततो ङीप् । यद्वा, क्षीरेण ई शोभा यातीति । या+क गौरादित्वात् ङीष् ।) पायसम् । यथा,—
"क्षीरेयी पायसं प्रोक्तं परमान्नञ्च सूरिभिः" ॥
इति हलायुधः ॥

क्षीरोदः, पुं, (क्षीर+"उदकस्योदः संज्ञायाम्" । ६ । ३ । ५७ । "उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्" । इति वार्त्तिकम् ।) दुग्धसमुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । २ ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १४ । २१३ ।
"वत्स यौवनं तेऽस्तु तेनदैवानकोपमम् ।
क्षीरोदसागरश्चैव यत्र यत्रेच्छसि प्रियम्" ॥)
तस्य मन्थनं यथा,—
"मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् ।
दानवैः सहिता भूत्वा मथध्वं क्षीरसागरम् ॥
अहञ्च तत्र साहाय्यं करिष्यामि दिवौकसः ।
भविष्यत्यमृतं तत्र तत्पानाद्बलवत्तराः ॥
भविष्यन्ति सुरा देवा अमृतस्य प्रभावतः ।
यूयं सर्व्वे महावीर्य्या भुक्तिष्ठा रणविक्रमाः ॥
इन्द्राद्यास्तु महोत्साहाः स्थानलब्धा महानदीन् ।
ततो हि दानवान् जेतुं समर्था नात्र संशयः ।
इत्युक्ता देवदेवेन देवाः सर्व्वे जगत्पतिम् ।
प्रणम्यागत्य निलयं सन्धिं कृत्वाथ दानवैः ॥
क्षीराब्धिमथने सर्व्वे चक्रुरुद्योगमुत्तमम् ।
बलिना चोद्धृतो राजन् मन्दराख्यो महागिरिः ।
क्षीराब्धौ क्षिपितश्चैव तेनैकेन नृपोत्तम ।
सर्व्वौषधिश्च प्रक्षिप्ता देवैर्दैत्यैः पयोदधौ ।
वासुकिश्च तत्रस्तत्र राजन् ! नारायणाज्ञया ।
सर्व्वदेवहितार्थाय विष्णुश्च स्वयमागतः ॥
ततो विष्णुसमादेशात्तत्र सर्व्वे सुरासुराः ।
समेत्य मित्रभावेन क्षीराब्धेस्तटमाश्रिताः ।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वाथ वासुकिम् ।
ततो मथितुमारब्धाः क्षपते ! तरसाऽमृतम् ।
विष्णुना मुखभागे तु वासुकेर्दानवाः कृताः ।
देवास्य पुच्छभागे तु मन्थनार्थे नियोजिताः ।
एवन्तु मथ्यमानस्तु मन्दरोऽथ प्रविश्य वै ।
आधारेण विना राजंस्त दृष्ट्वा सहसा हरिः ।
सर्व्वलोकहितार्थाय कूर्म्मरूपमधारयत् ।
आत्मानं सम्प्रवेश्याथ मन्दरस्य गिरेरधः ।
प्रविश्य धृतवान् शैलं पृथग्रूपेण केशवः ।
उपर्य्याक्रान्तवान् शैलं पृथग्रूपेण केशवः ।
चकर्ष नागराजानं देवैः सार्द्धं जनार्द्दनः ।
असुरैरपरश्चरूपेण दैत्यमध्ये च केशवः ।
ततस्ते तु त्वरायुक्ता ममन्थुः क्षीरसागरम् ।
यावच्छक्त्या नृपश्रेष्ठ ! बलवन्तः सुरासुराः ।
मथ्यमानात् ततस्तस्मात् क्षीराब्धेरभवन्नृप ।
कालकूटमिति ख्यातं विषमत्यन्तदुःसहम् ।
सनागा जगृहुः सर्व्वे तच्छेषं शङ्करोऽग्रहीत् ।
नारायणाज्ञया तत्र नीलकण्ठत्वमाप्नुयात् ।
ऐरावतश्च नागेन्द्रो हयश्चोच्चैःश्रवाः पुनः ।
द्वितीयावर्त्तनाद्राजन्नुत्पन्नाविति नः श्रुतम् ।
तृतीयावर्त्तनाद्भाग्यो गावो जाताः सुशोभनाः ।
चतुर्थात् पारिजातश्च उत्पन्नः स महातरुः ।
पञ्चमात् हिमशुक्लस्मात् उत्थितः क्षीरसागरात् ।
स भवः शिरसा धत्ते नारी च लक्ष्मीको नृप ।
नानाविधानि रत्नानि दिव्यान्याभरणानि च ।
क्षीरोदधेस्तूत्थितानि गन्धर्व्वाश्च सहस्रशः ।
एतान् दृष्ट्वा तदोत्पन्नान् नित्याश्चर्य्यसमन्विताः ।
अभवन् जातहर्षास्ते तत्र सर्व्वे सुरासुराः ।
दैवपक्षे ततो मेघाः सत्यं वर्षन्ति संस्थिताः ।
छायाश्रया तु वायुस्तु सुखं वाति सुरान् प्रति ।
विषनिःश्वासवातेन वासुकेर्व्याकुलतापनात् ।
निस्तेजसोऽभवन् दैत्या निर्व्वीर्य्याश्च महामते ।
तत ओषधिना तयन्त क्षीरोदोद्भूतपङ्क्ताः ।
विद्वाननागा राजेन्द्र ! दिशः सर्व्वाः सतेजसाः ।

ततस्तीर्थोदकैः स्नाता दिव्यवस्त्रैरलङ्कृता ।
दिव्यगन्धानुलेपैस्तु सुमनोभिः सुपूजिता ॥
देवपक्षं समासाद्य स्थिता लक्ष्मीररिन्दम ! ।
हरिवक्षःस्थलं प्राप्ता ततः सा कमलालया ॥
ततोऽमृतघटं पूर्णं गृहीत्वा पयसोनिधेः ।
धन्वन्तरिः समुत्तस्थौ ततः प्रीताः सुरा नृप ॥
दैत्याः श्रिया परित्यक्ता दुःखितास्तत्र ते पुनः ।
आदायामृतघटं शीघ्रं ते च जग्मुर्यथेच्छया ॥
ततः स्त्रीरूपमकरोद्विष्णुर्देवहिताय वै ।
आत्मानं नृपशार्दूल ! नार्य्या लक्षणसंयुतम् ॥
ततो जगाम भगवान् स्त्रीरूपेण सुरान् प्रति ।
दिव्यरूपान्तु तां दृष्ट्वा मोहितास्ते सुरद्विषः ॥
अमृतपूर्णं घटं भूमौ हैमं संस्थाप्य सत्तम ।
कामेन पीडिता ह्यासन्नसुरास्तत्र तत्क्षणात् ॥
मोहयित्वा तु तानेवमसुरानब्रवीत्पते ।।
अमृतभाजनमादाय देवेभ्यः प्रददौ हरिः ॥
तत् पीत्वा तु ततो देवा देवदेवप्रसादतः ।
बलवन्तो महावीर्य्या रणे जग्मुर्महासुरान्" ॥
इति नृसिंहपुराणे ३९ अध्यायः ॥

क्षीरोदतनया, स्त्री, (क्षीरोदस्य क्षीरसमुद्रस्य तनया ।) लक्ष्मीः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्या उत्पत्तिकथा क्षीरोदशब्दे द्रष्टव्या ।)

क्षीरोदतनयापतिः, पुं, (क्षीरोदतनयायाः लक्ष्म्याः पतिः ।) विष्णुः । इति कविकल्पलता ॥

क्षीरोदनन्दनः, पुं, (क्षीरोदस्य दुग्धसमुद्रस्य नन्दनः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षीव, ऋ ङ दर्पे ॥ इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ऋ, अचिक्षीवत् । ङ, क्षीवते । इति दुर्गादासः ॥

क्षीव, निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) निरास इह फुत्कारः । इति भट्टमल्लः ॥ मुखेन श्लेष्मादेर्व्वमनमिति केचित् । क्षीवत्यन्नं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

क्षीवः, त्रि, (क्षीव ङ मदे + क्तः । "अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवेति" । ८ । २ । ५५ । तलोपो निपातनात् ।) सुरामत्तः । यथा । "मत्ते शौण्डोत्कटक्षीवाः" । इत्यमरः । २ । २ । २३ ॥ दन्त्योष्ठवकारान्तोऽयम् ॥
(यथा, रामायणे । ५ । ६० । १२ ।
"उन्मत्तभूताः प्लवगा मधुपानप्रहर्षिताः ।
क्षीवाः कुर्व्वन्ति हास्यं च कलहांश्च तथाऽपरे" ।)

क्षु, टु ञ क्षुते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-अकं-सेट् ।) क्षुतं हाँची इति ख्यातम् । टु, क्षवथुः । ञ, क्षौति कपी । क्षतकं कामिनि चुक्षुवे मृगाक्ष्या । इति माघे । इति दुर्गादासः ॥

क्षुः, पुं, (क्षणोति हिनस्ति जीवान् इति । क्षण् हिंसायां + डुः ।) सिंहः । इत्येकाक्षरकोषः ॥

क्षुणः, पुं, (क्षु + नक् ।) अरिष्टवृक्षः । यथा,—
"अरिष्टो वस्तिकर्म्माख्यो वेणीवः फेनिलः क्षुणः" ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अरिष्टशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

क्षुण्णं, त्रि, (क्षुद संपेषणे + कर्म्मणि क्तः ।) प्रहतम् । (अभ्यस्तम् । यथा, रघौ । १ । १७ ।
"रेखामात्रमपि क्षुण्णादामनोर्वर्त्मनः परम्" ॥
माघे च । १ । ३२ ।
"उदीर्णरागप्रतिरोधकं जनै-
रभीक्ष्णमक्षुण्णतयातिदुर्गमम् ।
उपेयुषो मोक्षपथं मनस्विन-
स्त्वमग्रभूमिर्निरपायसंश्रया" ॥)
चूर्णीकृतम् । इति जटाधरः ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८३ । २४-२५ ।
"सोऽपि कोपान्महावीर्य्यः क्षुरक्षुण्णमहीतलः ।
शृङ्गाभ्यां पर्व्वतानुच्चांश्चिक्षेप च ननाद च ॥
वेगभ्रमणविक्षुण्णा मही तस्य व्यशीर्य्यत" ॥)

क्षुत्, स्त्री, (क्षु शब्दे क्षुते च + सम्पदादित्वात् भावे क्विप् तुगागमश्च ।) क्षुतम् । इत्यमरः ।२।६।५२॥ (धान्यविशेषः । देधान इति लोके । अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"क्षुत्क्षुन्दपो गोभिश्च च गुन्द्रागुन्द्रा गवेधुका" ॥)

क्षुत्, [ध्] स्त्री, (क्षुध् + सम्पदादित्वात् भावे क्विप् ।) क्षुधा । इत्यमरः । २ । ९ । ५४ ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८ । ३५ ।
"तात ! तात ! ददस्वान्नमम्ब ! भोज्यं दद ।
क्षुन्मे बलवती जाता जिह्वाग्रं शुष्यते तथा" ॥)

क्षुतं, क्ली, (क्षु शब्दे क्षुते च + भावे क्तः ।) नासिकाभिघातजन्यसशब्दवायुनिःसरणम् । हाँची इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षुत् २ क्षवः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥ क्षुता ४ छिक्का ५ क्षवथुः ६ क्षुतः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ हञ्चिः ८ । इति जटाधरः ॥ * ॥ तस्य शकुनानि यथा,—
"अथ क्षुताख्यं शकुनं ब्रवीमि
महाप्रभावं प्रतिभावयामः ।
नश्यन्ति यस्माच्छकुनाः समस्ता
मृगाधिनाथादिव वन्यसत्त्वाः ॥
सर्व्वस्य सर्व्वत्र च सर्व्वकालं
क्षुतं न कार्य्यं क्वचिदेव शस्तम् ।
यातुः क्षुते तेन न किञ्चिदेव
कुर्य्यात् क्षुतं प्राणभृतश्च गन्तुः ।
निषेधमग्रेऽच्छिति दक्षिणे च
धनक्षयं दक्षिणकर्णदेशे ।
तत् पृष्ठभागे कुरुतेऽर्थवृद्धि
क्षुतं कदाचित् शुभमादधाति ॥
भोगाय वामश्रवणस्य पृष्ठे
कर्णे च वामे कथितं जयाय ।
सर्व्वार्थलाभाय च वामनेत्रे
जातं क्षुतं स्यात् क्रमशोऽथैव ॥
क्रमान्निषेधं गमनस्य विघ्नं
फलं समृद्धिं क्षुतमुग्ररोगम् ।
करोति रोगक्षयमर्थलाभं
दीप्तादिनाशञ्च क्षुतं करोति ॥
प्राणस्य पुंसः परतोऽपरा स्यात्
पुनः पुनर्व्वा तत एव जातः ।
वृद्धाक्षिशीर्व्वा कफतो हठाद्वा
जातं क्षुतं केऽपि वदन्ति सत्यम् ॥
आद्यन्तयोर्न स्वपने प्रशस्तं
क्षुतं प्रशंसन्ति न भोजनादौ
भवेत् कथञ्चिद्यदि भोजनान्ते
भवेत्तदाग्रे न हि भोज्यलाभः ॥
आदौ क्षुतञ्चेत् शकुनैस्ततः किं
ज्ञातानज्ञातान् शकुनान्निहन्ति ।
क्षुतं क्षणेनात्र न संशयोऽस्मिन्
प्रयोजने यत्नकृतेऽपि जातम् ॥
क्षुतं क्षणाद्धि निहन्त्यवश्यं
कार्य्यान्तरेनापि मनागपीदम् ॥
तस्मादुपेक्ष्यं न विचक्षणेन
क्षुतं यतस्तस्य फलं विधत्ते" ॥
इति वसन्तराजशाकुने क्षुतप्रकरणं तृतीयम् ॥
अपि च ।
"छिक्काया लक्षणं वक्ष्ये लभेत् पूर्व्वे महाफलम् ।
आग्नेये शोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥
नैरृत्ये शोकसन्तापौ मिष्टान्नञ्चैव पश्चिमे ।
अन्नं प्राप्नोति वायव्ये उत्तरे धनदो भवेत् ।
ऐशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं छिक्काफलाफलम्" ॥
इति गारुडे ज्योतिषके ६० अध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च । वर्षकृत्ये ।
"वित्तं प्राच्यामग्नौ कार्य्यसिद्धिस्तथा शुभे ऽतापे भयं
याम्यामसिभयं सुरद्विषि कलिर्लाभः समुद्रालये ।
वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे
ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने ॥
ज्येष्ठीरुते क्षुतेऽप्येवमूचुः केचिच्च कोविदाः" ।
इति ॥ * ॥ क्षुते जीवेति प्रयोगः कर्त्तव्यः । यथा, मदनपारिजातधृतम् ।
"जीवेति क्षुवतो ब्रूयात् जीवेत्युक्तस्त्वया सह" ॥
इति ॥ * ॥
"क्षुतोत्पातजृम्भासु जीवोत्तिष्ठाङ्गुलिध्वनिः ।
शभोरपि च कर्त्तव्यनन्यथा ब्रह्महा भवेत्" ॥
इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ तस्य शुभजनकत्वम् । यथा, दाक्षिणात्यास्तु ।
"आसने शयने दाने भोजने वस्त्रसंग्रहे ।
विवादे च विवाहे च क्षुतं सप्तसु शोभनम्" ॥
अन्यत्र विष्णोरित्यधिकृत्य विष्णुधर्म्मोत्तरम् ।
"नामसंकीर्त्तनं नित्यं क्षुतप्रस्खलितादिषु ।
वियोगं शीघ्रमाप्नोति सर्व्वानर्थैर्न संशयः" ॥
इति ॥ * ॥ असंवृतमुखस्य क्षुन्निषेधो यथा,—
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"नासंवृतमुखः कुर्य्याद्धास्यं जृम्भां तथा क्षुतम्" ॥
इति ॥ * ॥ क्षुते आचमनं कर्त्तव्यं यथा । याज्ञवल्क्यः ।
"स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेत् वासोविपरिधाय च" ॥
इति ॥ * ॥ अशक्तौ स्मृतिः ।
"क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।
कर्म्मस्थ एषु नाचामेद्दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्" ॥
इति च उद्वाहतत्त्वम् ॥ * ॥ बलिनां सकृत् क्षुतं भवति यथा,—
"शूरे दक्षिणवक्त्रा स्याद्बलिनाश्च क्षुतं सकृत्" ।

सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु ।
जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः
शुभे रतश्चन्द्रसमानकान्तिः ॥

अयमर्थः । निम्बस्य फल पुष्प त्वक् पत्र मूलानि सर्व्वाणि समुन्मितानि द्विगुणानि चूर्णितानि भृङ्गराजस्य रसेन सप्तवारान् भावयेत् । त्रिफलादीनि पाठान्तानि समुन्मितान्येकभागानि चूर्णितानि खदिरासननिम्बानां निविडक्वाथेन भावयेत् । ततः सर्व्वमेकीकृत्य मध्वादिनावलिह्यात् । पञ्चनिम्बावलेहः ॥ * ॥

"शशिलेखापलयुग्म तावद्दिरिजस्य गुग्गुलोर्द्दश च ।
ताप्यस्य पलत्रितयं द्वे लौहस्यावरोकायाः ॥
त्रिफलाकरञ्जपञ्चकखदिरगुडूचीचित्रकस्य ।
मुस्ताविडङ्गरजनीकुटजत्वक्निम्बवह्निसम्पाकाः ॥
एते रचिता वटिका मधुघृतमिश्रा गिलेत् प्रातः ।
गोमूत्रेण च कुष्ठं नुदन्त्यसृग्वातमचिरेण ॥
श्वित्राणि पाण्डुरोगं विषमानुग्रप्रमेहगुल्मांश्च ।
नाशयति वलीपलितं योगः स्वायम्भुवो नाम्ना" ॥

शशिलेखा सोमराजी । गिरिजस्य शिलाजतुनः ताप्यस्य सुवर्णमाक्षिकस्य । आवचिका सुखड़ी इति लोके । स्वायम्भुवो गुग्गुलुः ॥ * ॥

"चित्रकं त्रिफला व्योषमजाजी कारवी वचा
सैन्धवातिविषे कुष्ठं चव्यैलायवशूकजम् ।
विडङ्गान्यजमोदा च मुस्ता चामरदारु च ।
यावन्त्येतानि सर्व्वाणि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुम् ॥
सङ्क्षुद्य सर्पिषा सार्द्धं गुटिकां कारयेद्भिषक् ।
प्रातर्भोजनकाले च खादेदग्निबलं यथा ॥
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि क्रिमीन् दुष्टव्रणानि च ।
ग्रहण्यर्शोविकारांश्च मुखामयगलग्रहान् ॥
गृध्रसीमस्थिभग्नञ्च गुल्मञ्चापि नियच्छति ।
व्याधीन् कोष्ठगतांश्चापि जयेद्विष्णुरिवासुरान्" ॥

एकविंशतिको गुग्गुलुः ॥ * ॥

"वातरक्ताधिकारोक्तः पुरः कैशोरकाविधः ।
कुष्ठानां वातरक्तानां नाशाय परमौषधम्" ॥

कैशोरको गुग्गुलुः ॥ * ॥

"भल्लातकं प्रस्थमितं छित्त्वा द्रोणजले क्षिपेत् ।
पचेदष्टावशेषञ्च तस्मात् ... ॥
चतुर्थीशावशेषञ्च कषायमवतारयेत् ।
वस्त्रपूते कषाये च वक्ष्यमाणानि निक्षिपेत् ॥
तदर्द्धमात्रं गोक्षीरं दुग्धस्याढ़कं तथा ।
सितां प्रस्थमितां दद्यात् प्रस्थार्द्धं माक्षिकं क्षिपेत् ।
सर्व्वमेकत्र भाण्डे तु पचेन्मृद्वग्निना शनैः ।
सर्व्वद्रव्ये घनीभूते चावतारयेत् ॥
तत्र क्षेप्याणि चूर्णानि शुण्ठी चित्रकमास्तथा
वाकुची चाथ दन्ती च त्रिवृता हरीतकी ।
भार्गी दार्व्वी च मञ्जिष्ठा मरिचं नागकेशरम् ।
हरिद्रे सैन्धवं मुस्ता कटुकाख्या नागकेशरम् ।
वराटं चव्य भल्लातं चन्दनं तथा ।
जीरकद्वयं च बीजानि कर्षांशं रक्तचन्दनम् ।
एतच्च चूर्णं माषाद्यं चूर्णयेत्तानि निक्षिपेत् ।
घृतमात्रमिदं ... ॥

वातरक्तानि सर्व्वाणि सर्व्वाण्यर्शांसि सेवितः ॥
व्यायाममातपं वह्निमम्लं मांसं दधि स्त्रियम् ।
तैलाभ्यङ्गं तथाध्वानं नरो भल्लातके त्यजेत्" ॥

इति अमृतभल्लातकावलेहः ॥ * ॥

"निम्बं गोपावधा कटुः वारुणी त्रिफला घनम् ।
पर्पटावल्गुजानन्ता वचा खदिरचन्दनम् ॥
पाठा शुण्ठी शटी भार्गी वासा भूनिम्बवत्सकम् ।
श्यामेन्द्रवारुणी मूर्व्वा विडङ्गेन्द्रयवानलम् ॥
हस्तिकर्णोऽमृता द्वेषा पटोलं रजनीद्वयम् ।
कलिङ्गबधसम्भृतशक्तवेचोधटाकचम् ॥
मञ्जिष्ठा लाङ्गली रास्ना गन्धमाल पुनर्नवा ।
दन्ती विजयसारश्च भृङ्गराज कुरण्टकम् ।
अङ्कोठकं च स्फोटं द्विपलांशं पृथक् पृथक् ।
गृहीयात्तानि सर्व्वाणि जलद्रोणे पचेच्छनैः ॥
अष्टमांशावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ।
विधाय वाससा पूतं स्थापयेद्भाजने दृढे ।
भल्लातकसहस्राणि छित्त्वा नीरेऽम्बुसेऽम्भसि ।
पचेदष्टावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ।
तत्र वस्त्रेण संशोध्य द्वौ कषायौ विमिश्रयेत् ।
गुडस्य तु तुलां दत्त्वा लेहवत् साधु साधयेत् ॥
भल्लातकसहस्राणि तत्र बीजानि विक्षिपेत् ।
त्रिकटु त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चित्रकं तथा ।
सैन्धवं चन्दनं कुष्ठं दीप्यकं पलं पृथक् ।
सौगन्ध्यार्थं क्षिपेत्तत्र चातुर्जातं पलं पलम् ॥
महाभल्लातको ह्येष महादेवेन भाषितः ।
प्राणिनां हितकामाय ज्येष्ठीय प्रयोगतः ॥
श्वित्रमौदुम्बरं दद्रूमृष्यजिह्वं सकाकणम् ।
पुण्डरीकञ्च चर्म्माख्यं विस्फोटं रक्तमण्डलम् ॥
कण्डूं कपालकं कुष्ठं पामानञ्च विपादिकाम् ।
वातरक्तं ... पाण्डुरोगं क्रिमीन् ॥
रक्तपित्तमुदावर्त्तं कासं श्वासं भगन्दरम् ।
सदाभ्यासेन पलितमामवातं सुदुस्तरम् ॥
निर्यन्त्रणन्तु कथितो विहाराहारमैथुने ।
कुरुते परमां कान्तिं प्रदीप्तं जठरानलम् ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं हिमतोयं पयोऽथवा ।
भोजने तु सदा श्रान्यमुष्णमद्यं विशेषतः" ॥

गोपा गौ पालीति गोपा गोपकन्या श्वेत साउ इति लोके । यत आह निर्घण्टः । "शारिवाशार शास्फोटा गोपकन्या प्रतानिका" इति । गवाक्षी गोपीशब्दस्य । यत आह । गोपी श्यामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवेत्यमरः । गोपाङ्गना गोपवल्ली लताका काष्ठशारिवेति भरतपालः । अमृता गुडूची । अवल्गुजः सोमराजी । अनन्ता दुरालभा । चन्दनं श्वेतम् । भार्गी ब्राह्मी वनकार्पासी मूलं सुकौटाम् । श्यामा कृष्ण साउ । हस्तिकर्णं वर्णकस्य । द्वेषा बकाह्वनि । कलिङ्ग कलिङ्ग । बधसम्भृत बधकौत । अङ्कोटवल्लभा यासक्षुद्रा चणम् । कुरण्टक पीतकुरण्टकवरौदा । दीप्यक यवानी । महाभल्लातकः ॥ * ॥

"मञ्जिष्ठा त्रिफला तिक्ता वचा दारु निशामृता ।
निम्बश्चैषां कृतः क्वाथः सर्व्वकुष्ठानि नाशयेत्" ।

"मञ्जिष्ठा शकुली चक्रमर्द्दश्च पिचुमर्द्दकः ।
हरीतकी हरिद्रा च धात्री वासा शतावरी ।
बला नागबला यष्टीमधुकं शुकलोऽपि च ।
पटोलस्य लतोशीरं गुडूची रक्तचन्दनम् ।
मञ्जिष्ठादिरयं क्वाथः कुष्ठानां नाशनः परः ।
वातरक्तस्य संहर्त्ता कण्डूमण्डलदद्रुनः" ।

इति मध्यममञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥ * ॥

"मञ्जिष्ठा कुटजामृता घनवचाशुण्ठीहरिद्राद्वय
क्षुद्रारिष्टपटोलकुष्ठकटुकाभार्गीति कृष्णाभिधम् ।
मूर्व्वादारुकलिङ्गभृङ्गमगधात्रायन्तिपाठाशरी,
गायत्रीत्रिफलाकिराततकसवानिम्बासमारग्वधम् ।
श्यामावल्गुजचन्दनं वरुणकं दन्ती च शाखोटक
वासा पर्पटसारिवा प्रतिविषा श्यामा विशाला जलम् ।
मञ्जिष्ठादिरयं कषायमिति यः संसेवते तस्य तु
नश्यन्त्याशु चिरेण यान्ति विलयं कुष्ठानि चाष्टादश ।
नाशं गच्छति वातरक्तमखिलं नश्यन्ति रक्तामयाः
वीसर्पस्त्वचि शून्यता नयनजा रोगाः प्रशाम्यन्ति च" ।

अरिष्टं निम्बः । कलिङ्गमिन्द्रयवम् । भृङ्गं भृङ्गराजः ।
वरी शतावरी । गायत्री खदिरः । असन वि
जयसारः । श्यामा प्रियङ्गुः । चन्दनमत्र रक्त
चन्दनम् । सारिवा साउ । अनन्ता दुरालभा ।
विशाला इन्द्रवारुणी । जल मेत्रवाला ।

इति वृहन्मञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥ * ॥

"मरिचं त्रिवृता मुस्ता हरितालं मनःशिला ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ।
विशाला करवीरञ्च क्षीरमर्कसमुद्भवम् ।
गोमयस्य रसं कुर्य्यात् प्रत्येकं कर्षसम्मितम् ।
विषस्यार्द्धपलं देयं तैलं प्रस्थमितं कटु ।
पचेच्चतुर्गुणे नीरे गोमूत्रे द्विगुणे तथा ।
मरिचाद्यमिदं तैलमभ्यङ्गात् कुष्ठनाशनम् ।
एतस्याभ्यङ्गतः श्वित्रं विवर्णं तत्प्रणाशं भवेत् ।
तैलमेतत् जयेत् कण्डूं पामां सिध्मं विचर्च्चिकाम् ।
पुण्डरीकं तथा दद्रुं शून्यतां नियतेविनाम्" ।

इति लघुमरिचाद्यं तैलम् ॥ * ॥

"मरिचं त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कं शकृद्रसः ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ।
विशाला करवीरञ्च हरितालं मनःशिला ।
चित्रकं लाङ्गली मुस्ता विडङ्गं चक्रमर्द्दकः ।
शिरीषं कुटजो निम्बः सप्तपर्णोऽमृता स्नुही ।
सम्पाको नक्तमालश्च खदिरो वाकुची वचा ।
ज्योतिष्मती च पलिका विषं द्विपलिकं भवेत् ।
आढ़कं कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ।
मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
मरिचाद्यमिदं तैलं महत् कुष्ठविरोहितम् ।
भिषग्भिस्तेन तैलेन सततं चोक्षितान् शरान् ।
पामाविचर्च्चिकादद्रुकण्डूविस्फोटकानि च ।
वली च पलितं छाया नीलं व्यङ्गं तथैव च ।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्यं च जायते ।
प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नस्यं प्रदीयते ।
तासामपि जरां प्राप्य न स्तनौ यान्ति नम्रताम् ।
बलीवर्द्दस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीड़ितः ।
त्रिभिरभ्यङ्गैरेभिः भवेत्तावदविक्रमः" ।

ज्योतिष्मती मालकाङ्गुनी इति लोके ।

इति महामरिचादितैलम् ॥ * ॥

"तालकस्य तु पत्राणि यस्य सन्ति पृथक् पृथक् ।
अभ्रकस्येव तद्ग्राह्यं हरितालं चिकित्सकैः ॥
पुनर्नवायाः सरसे तालकं तद्विमर्द्दयेत् ।
दिनमेकं ततस्तस्मिन् घनत्वं गमिते सति ॥
कुर्व्वीत चक्रिकां तां तु शोषयेत् सम्यगातपे ।
पुनर्नवासमस्ताङ्गक्षारे स्थालीं गलावधि ॥
पूरयेच्च ततः क्षारं दृढयेत् पीडनेन हि ।
क्षारस्योपरि तां दद्यात् तालकस्य तु चक्रिकाम्॥
तत आच्छादनं दत्त्वा मुद्रां कृत्वा विशोषयेत् ।
स्थालीं चुल्ल्यां निधायाग्निममन्दं ज्वालयेत् भिषक्॥
निरन्तरमहोरात्रपञ्चकं तेन सिध्यति ।
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य्य गृह्णीयाद्रसमुत्तमम् ॥
तालकेश्वरनामायं भुक्तो गुञ्जामितो रसः ।
गुडूच्यादिकषायेण गदानेतान् विनाशयेत् ॥
अष्टादशापि कुष्ठानि वातरक्तं तथोद्धतम् ।
फिरङ्गदेशजं रोगं दुस्तरञ्च व्यपोहति ॥
रसक्षेमजसेवी तु लवणाम्लौ विवर्जयेत् ।
तथा कटुरसं वह्निमातपं दूरतस्त्यजेत् ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
स तु सैन्धवमश्नीयात् मधुरोपरसो हि सः" ॥

इति तालकेश्वरो रसः ॥ * ॥

"तालताप्यशिलासूतटङ्कणं सिन्धुसंयुतम् ।
गन्धार्कौ द्विगुणौ सूताज्जम्बीराद्भिः प्रमर्द्दयेत् ॥
षड्हं पुटितं षोढ़ा भूधरे सकलं त्विदम् ।
षट्पलं द्विपलं ताम्रं लोहभस्म चतुष्पलम् ।
जम्बीराद्भिर्दिनं घृष्टं त्रिंशदंशं विषं क्षिपेत् ।
अस्य माषद्वयं खादेन्महिषीघृतसंयुतम् ॥
मध्वाज्यैर्व्वाकुचीवीजैः कर्षं लिह्यात्ततः परम् ।
तालकेश्वरनामायं सर्व्वकुष्ठहरो रसः" ।
अर्को मारितं ताम्रम् । द्वितीयतालकेश्वरो रसः ॥ * ॥

"रसो वलिस्ताम्रमयः पुरोऽग्निः
शिलाजतु स्याद्विषतिन्दुकञ्च ।
वरा च तुल्यं गगनं करञ्ज-
वीजं पृथग्भागचतुष्टयञ्च ॥
संमर्द्य सर्व्वं मधुना घृतेन
घृतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नात् ।
कर्षं भजेत् प्रत्यहमस्य पथ्यं
शाल्योदनं दुग्धमधुत्रयञ्च ॥
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि
भवेदनेन स्मरतुल्यमूर्त्तिः ।
दारापरित्याग इह प्रदिष्टो
जलौदनं तत्र निवद्धमूले" ॥

ताम्रमयश्च मारितम् । पुरो गुग्गुलुः । अग्नि-
श्चित्रकम् । विषतिन्दुकः कुचिला । वरा त्रिफला ।
रसादि त्रिफलान्तं सर्व्वं तुल्यम् । गगनमभ्रकम् ।
करञ्जवीजञ्च पृथक् चतुर्गुणं रसात् । तत्र कुष्ठे
नद्धमूले सति जलौदनमेव पथ्यम् ।

इति गलत्कुष्ठारिरसः ॥ * ॥

"अथ नागवधाख्यस्य रसस्य विधिरुच्यते ॥
यः पुरा मुनिवरैरुदाहृतो
यश्चिकित्सकजनैः समाहृतः ।
यस्तु कुष्ठपरमोपकारको
नागमारणविधिः स लिख्यते ॥
सुपक्वां स्थालिकामेकामाढ़काम्बुघृतिक्षमाम् ।
गुड़चूर्णकृतैः पङ्कैरागलं लेपयेद्वहिः ॥
गन्धकं भिषगानीय शरावमितमुत्तमम् ।
चूर्णयित्वा तदर्द्धन्तु तस्यां स्थाल्यां प्रसारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य ताम्रस्य पत्राण्यतितनूनि च ।
स्थाल्यां वद्गन्धकं तस्मिन्नुपर्य्युपरि धारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य सीसस्य पत्राणि च तनूनि च ।
धारयेत्ताम्रपत्राणामुपर्य्येव तथैव च ॥
गन्धकस्य शरावार्द्धं पत्राणामन्तरान्तरा ।
दत्त्वा तस्यावशेषन्तु सर्व्वेषामुपरि क्षिपेत् ॥
ततः पिधानं दत्त्वा तु विदध्यात् सन्धिमुद्रणम् ।
गुड़ं चूर्णञ्च खदिरं मिश्रयेत्तेन मुद्रयेत् ॥
मुद्रां संशोष्य तां स्थालीं चुल्ल्यामुपरि धारयेत् ।
तदधो ज्वालयेदग्निं द्वादशप्रहरावधि ॥
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य्य ततो निष्काश्य चौषधम् ।
शिलायां चूर्णयित्वा तु वस्त्रपूतञ्च कारयेत् ॥
त्रिद्रोणजलयोग्यन्तु विशालास्यं महाघटम् ।
गुडचूर्णकृतैः पङ्कैरागलं लेपयेद्वहिः ॥
सर्पः षष्ठ्यङ्गुलायामः सार्द्धषष्ठ्यङ्गुलोऽथवा ।
फणिकः कृष्णवर्णः स्यात् किं वा गोधूमवर्णवान् ॥
वधस्तस्य विधातव्यो यथा देहो न भिद्यते ।
तालकं सदलं यत्तच्चूर्णयेत् कुड़वद्वयम् ॥
विषं पलमितं क्षुण्णं दत्त्वा दत्त्वान्तरान्तरम् ।
हरितालस्य चूर्णेन पूरयेद्भुजगोदरम् ॥
विषं पलमितं क्षुण्णं वाकुचीं पलसंमिताम् ।
भल्लातकं सुपक्वं यत् प्रस्थमैन्द्रयवं तथा ॥
सर्व्वाणि सम्यगास्तीर्य्य धारयेत महाघटे ।
तेषामुपरि सर्पञ्च धारयेत् कुण्डलीकृतम् ॥
सर्पस्योपरि संक्षिप्य धार्य्याण्येतानि पीड़नैः ।
सनालमर्कपत्रं तु शरावयुगलं क्षिपेत् ॥
स्नुहीदलं सनालञ्च क्षिपेत् प्रस्थमितं तथा ।
वटप्ररोहं प्रस्थं च कुमारीं प्रस्थसंमिताम् ॥
दत्त्वा पिधानं चूर्णेन गुड़ेन खदिरेण च ।
मुद्रयेत् सह वस्त्रेण मृदा कुट्टितयापि च ॥
मुद्रां संशोष्य चुल्ल्यान्तु धारयेत्तं महाघटे ।
तदधो ज्वालयेदग्निं याममेकं यथौदने ॥
ततो हठाग्निर्दातव्यो यावत् स्युः प्रहरा दश ।
पुनः प्रहरमेकञ्च वह्निं दद्याद्यथौदने ॥
ततो लौहे कटाहे तु शरावत्रितयोन्मिते ।
गोघृतं प्रक्षिपेत् सर्व्वमौषधं यद्घटे स्थितम् ॥
दत्त्वाग्निं चालयेत्तावद्यावदुत्तिष्ठतेऽनलः ।
भेषजं च भवेच्छेतं ततस्तस्मिन् परिक्षिपेत् ॥
भृष्टायाः स्फटिकाख्याया द्वे पले तत्र निःक्षिपेत् ।
भृष्टस्य टङ्कणस्यापि पलयुग्मञ्च निःक्षिपेत् ॥
ततः प्रहरमेकं तच्चालयेच्चुल्लिकोपरि ।
ततस्ताम्रञ्च सीसञ्च मिश्रयित्वावतारयेत् ॥
रसो नागवधाख्योऽयं विधिनानेन सिध्यति ।
आदौ गुञ्जामितं खादेत्तावन्मरिचसंयुतम् ॥
क्रमेण वर्द्धयेत्तावद्यावद्गुञ्जाचतुष्टयम् ।
वर्द्धयेन्मरिचञ्चापि तथैव हि यथारसम् ॥
यवस्य पर्पटीं भोक्तुं दद्याद्वा षष्टिकौदनम् ।
लवणं वर्जयेत् सप्त दिनानि गुणलोलुपः ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
सैन्धवं खादयेत्तेन तच्च सप्तदिनोपरि ॥
रसेनानेन नश्यन्ति कुष्ठानि सकलान्यपि ।
सन्निपाताश्च नश्यन्ति राजयक्ष्मादयस्तथा ॥

इति नागवधाख्यो रसः ॥ * ॥ अथ विशिष्टानां कुष्ठानां चिकित्सा । तत्र सिध्मस्य चिकित्सा ।

"कुष्ठं मूलकवीजं प्रियङ्गवः सर्षपा रजनी ।
एतत् केशरषष्ठं निहन्ति च बहुवार्षिकं सिध्मम् ॥
शिरीषरसेन पिष्टं मूलकवीजं प्रलेपतः सिध्मम् ।
क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥
दार्व्वी मूलकवीजानि तालकः सुरदारु च ।
ताम्बूलपत्रं सर्व्वाणि कार्षिकाणि पृथक् पृथक् ॥
शङ्खचूर्णन्तु शाणः स्यात् सर्व्वाण्येकत्र वारिणा ।
पेषयेत प्रलेपोऽयं सिध्मानां नाशनः परः" ॥ * ॥

अथ चर्म्मदलस्य चिकित्सा ।

"सलिले चाम्रपेशी तु किञ्चित्सैन्धवसंयुता ।
ताम्रपात्रे विनिर्घृष्टा लेपाच्चर्म्मदलापहा" ॥
आम्रपेशी आमचूर ।
"सलिलेन तु शुष्काणि घृष्टा धात्रीफलानि च ।
कराभ्यां सुखमाप्नोति नरश्चर्म्मदलान्वितः" ॥ * ॥

अथ पामाचिकित्सा ।

"जीरकस्य पलं पिष्टं सिन्दूरार्द्धपलं तथा ।
कटुतैलं पचेदाभ्यां सद्यः पामाहरं परम्" ॥
कटुतैलं षट्पलमितम् । जीरकादितैलम् ॥ * ॥
"मञ्जिष्ठात्रिफलालाक्षालाङ्गलीरात्रिगन्धकैः ।
चूर्णितैस्तैलमादित्यपाकं पामाहरं परम्" ॥

इति आदित्यपाकतैलम् ॥

"सैन्धवं चक्रमर्द्दञ्च सर्षपाः पिप्पली तथा ।
आरनालेन संपिष्टाः पामकण्डुहराः स्मृताः" ॥ * ॥

अथ कच्छूचिकित्सा ।

"अर्कपत्ररसे पक्वं हरिद्राकल्कसंयुतम् ।
नाशयेत् सार्षपं तैलं पामां कच्छूं विचर्च्चिकाम्" ॥

अर्कतैलम् ।

"मनःशिलालं कासीसं गन्धाश्मा सिन्धुजन्म च ।
स्वर्णक्षीरी शिलाभेदी शुण्ठी कुष्ठञ्च मागधी ॥
लाङ्गलीकरवीरञ्च दद्रुघ्नः कृमिहानलः ।
दन्तीनिम्बदलश्चैभिः पृथक्कार्षमितैर्भिषक् ॥
कल्कीकृतैः पचेत्तैलं कटुप्रस्थद्वयोन्मितम् ।
अर्कसीहुण्डदुग्धेन पृथक्पलमितेन च ॥
गोमूत्रस्याढ़केनापि शनैर्म्मृद्वग्निना पचेत् ।
अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छूं दुःसाध्यतामपि ॥
पामानञ्च तथा कण्डूं त्वग्व्याधिरुधिरामयान् ।
कच्छूराक्षसनामेदं तैलं हारीतभाषितम् ॥

इति कच्छूराक्षसनामतैलम् ॥ * ॥

अथ दद्रुचिकित्सा ।

"कुष्ठं कृमिघ्नो दद्रुघ्नो निशासैन्धवसर्षपाः ।
अम्लपिष्टाः प्रलेपोऽयं दद्रुकुष्ठनिसूदनः ॥
दूर्व्वाऽभयासैन्धवचक्रमर्द-
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः

दलितदलकेति भाषाविशेषकम्। इति च गारुडे ६६ अध्यायः।

क्षुत, पुं, (क्षु+क्त। अभिधानात् क्लीवम्।) क्षुतम्। इति शब्दरत्नावली।

क्षुतक, पुं, (क्षुताय साधुरिति कन् स्वार्थे वा।) राजिका। इति राजनिर्घण्टः।

क्षुता, स्त्री (क्षुत+टाप्।) क्षुतम्। इति शब्दरत्नावली।

क्षुताभिजनन, पुं, (क्षुत अभिजनयति। अभि+जन्+णिच्+ल्यु।) कृष्णसर्षपः। इत्यमरटीकायां स्वामी।

क्षुत्करी, स्त्री, (क्षुतं करोतीति। कृ+ट+ङीप् च।) कङ्कालिका। यथा, शब्दचन्द्रिकायाम्।
"भुजङ्गघातिनी सुरिः सर्पाक्षी क्षुत्करी स्पृहा"।

क्षुद, क ध औ इर्, क्षुदि। इति कविकल्पद्रुमः। (रुधां-उभं-सकं-अनिट्।) क ध, क्षुणत्ति क्षुन्ते। औ, क्षोत्ता। इर् अक्षुदत् अक्षौत्सीत्। क्षुदि चूर्णीकरणे। इति दुर्गादासः। (यथा, भट्टिः। १४। ३१।
"भित्त्वायसं प्रक्षुद्य गदयाङ्ग विभीषणम्।
सुग्रीवः प्रथमं भग्ने बद्ध्यामलतदं च"।)

क्षुत्, [ध] स्त्री, (क्षुध्+सम्पदादित्वात् भावे क्विप्।) क्षुधा। इत्यमरः। २।९।५४॥ (विष्णुपुराणे।१।५।३८।
"रजोमात्रात्मिकामेव ततोऽन्यां जगृहे तनुम्।
ततः क्षुद् ब्रह्मणो जाता जज्ञे कोपस्तया ततः"।)

क्षुद्र, पुं, (क्षुद्+'स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदि' इत्यादिना रक्।) ... श्रुद्रः इति भाषा।

क्षुद्र, पुं, (क्षुदि+"स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदि सृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्विति" उणा। २। १३। इति रक्।) नटः। ...। इति शब्दरत्नावली। (मक्षिकाविशेषः। ...।
"मक्षिका भ्रमरा क्षुद्रा पुत्तिकाच्छात्रमर्घ्यकम्। मधु।
मुनिभिः क्षौद्रमित्युक्तं सदर्थेन कपिलं भवेत्"।)

क्षुद्र, त्रि, (क्षुद्+"स्फायितञ्चीति" उणा। २। १३। इति रक्।) कृपणः। अधमः। (यथा, कुमारे। १। १०।
"क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने
ममत्वमुच्चैः शिरसां सतीव"।)
नृशंसः। यथा, रघौ। २। ४।
"क्षुद्रः ... "।)
अल्पः। इत्यमरमेदिन्यौ। (यथा, महाभारते। १। आस्तीकपर्व्वणि। १०। ५४।
"न भोज्यं पवनाहारी यस्य भविता भयम्।
... क्षुद्रस्य यदा"।)
दरिद्रः। इति हेमचन्द्रः।

क्षुद्रचन्दनारी, स्त्री, (क्षुद्रा चन्दनारी।) ...। इति राजनिर्घण्टः।

क्षुद्रघण्टी, स्त्री, (क्षुद्रा घण्टा। ...) किङ्किणी। इति भावप्रकाशः।
...

क्षुद्रकम्बु, पु, (क्षुद्रश्चासौ कम्बुश्चेति।) क्षुद्रशङ्खः। तत्पर्य्यायः। शङ्खनकः २ क्षुल्लकः ३। इति हेमचन्द्रः।

क्षुद्रकारवेल्ली, स्त्री, (क्षुद्रा कारवेल्ली।) कारवेल्लविशेषः। छोट करला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कुण्डली २ सौषलिका ३ प्रतिपत्रफला ४ सुषवी ५ कारवी ६ बहुफला ७ क्षुद्रकारलिका ८ कन्दफला ९। कन्दफलास्थाने कन्दलता इति च पाठः। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। तिक्तत्वम्। रुचिकारित्वम्। दीपनत्वम्। रक्तानिलदोषकारित्वम्। पथ्यत्वञ्च। तत्फलस्याप्येते गुणाः। तत्कन्दगुणाः। अर्शोनाशित्वम्। मलरोधविशोधनत्वम्। योनिनिर्गतदोषगर्भपातविनाशकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः।

क्षुद्रकारलिका, स्त्री, (क्षुद्रा कारलिका।) क्षुद्रकारवेल्ली। इति राजनिर्घण्टः।

क्षुद्रकुलिश, पु, (क्षुद्र कुलिशं वज्रमणिविशेषः। नित्यकर्म्मधारयः।) वैक्रान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः।

क्षुद्रकुष्ठ, क्ली, (क्षुद्रम् अल्पं कुष्ठम्।) अल्पकुष्ठरोगः। तत्तु एकादशविधम्। यथा। क्षुद्रकुष्ठान्याह।
"एककुष्ठं १ स्मृतं पूर्व्वं गजचर्म्म २ ततः परम्।
ततश्चर्म्मदलं ३ प्रोक्तं ततश्चापि विचर्च्चिका ४।
विपादिकाभिधा ५ स्यैव पामाकच्छू—६ ततः परा।
ततो दद्रुः ७ विस्फोट ८ किटिभं ९ ततः परम्।
ततोऽलसक १० प्रोक्तं शतारुश्च ११ ततः परम्।
क्षुद्रकुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः"।
ननु दद्रोः कथं क्षुद्रकुष्ठेषु गणना सुश्रुतेन महाकुष्ठेषूक्तत्वात्। उच्यते। असिता च गाढमूला दद्रुः सुश्रुते महाकुष्ठेषूक्ता असितेतरा न गाढमूला दद्रुः क्षुद्रकुष्ठमेव। एवं विधाया दद्रोश्चरकेण क्षुद्रकुष्ठेषु दर्शितत्वात्। *।
कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेनैकत्वे त्रिदोषस्यान्यतमप्राधान्यमाह।
"सर्व्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशाधिकत्वतः।
कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वं समागतैः"।
सर्व्वेष्वपि कुष्ठेषु त्रिदोषजेषु सत्सु व्यपदेशाधिकत्वतः व्यपदेशः कापालादिसंज्ञा तेषामुत्कृष्टत्वमर्थः तदधिकत्वतः कुष्ठानि सप्तधा। के दोषैः पृथक् द्वन्द्वं समागतैः। समागतैः सङ्गतैर्मिलितैरिति यावत्। तत्प्रायमर्थः।
किमपि कुष्ठं वातोत्थं किमपि पित्तोत्थं किमपि कफोत्थं किमपि वातपित्तोत्थं किमपि वातश्लेष्मोत्थं किमपि पित्तश्लेष्मोत्थं किमपि त्रिदोषोत्थमिति। *। पूर्व्वरूपमाह।
"अतिश्लक्ष्णं खरस्पर्शं स्वेदास्वेदौ विवर्णता।
दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिः श्रमः।
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः।
रूढानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम्।
रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम्"।
अतिश्लक्ष्णं अतिमसृणं। अथवा ... खरस्पर्शं वा स्पर्शे। स्वेदः स्वेदभावश्च अस्वेदो वा
भावेऽपि स्वेदः। अथवा चर्म्मादिसमस्तेऽपि स्वेदभावः। त्वचि स्वापः स्पर्शाज्ञता। शीघ्रोत्पत्तिः शीघ्रा उत्पत्तिर्व्रणानामित्यन्वयः। *। कुष्ठानि पूर्व्वकं सामान्यलक्षणमाह।
"शिराः प्रपद्य तिर्य्यक् च त्वग्रक्तमांसाम्बुनि
दूषयन्ति यथोक्तेन निःसरन्तो बहिस्ततः।
त्वचः कुर्व्वन्ति वैवर्ण्यं दोषाः कुष्ठमुशन्ति तत्"।
तिर्य्यक् तिर्य्यग्गताः शिराः प्रपद्येत्यन्वयः।
येनोत्सर्गेन दोषेण यत् कुष्ठं समुत्पद्यते तदाह।
"वातेन कुष्ठं कापालं पित्तेनौडुम्बरं कफात्।
मण्डलाख्यं विचर्च्ची च ऋष्याख्यं वातपित्ततः।
चर्म्मैककुष्ठकिटिभसिध्मालसविपादिकाः।
वातश्लेष्मोद्भवाः पित्तकफात् दद्रुशतारुषी।
पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्म्मदलं तथा।
सर्व्वैर्दोषैस्त्रिभिर्जिह्वैः काकणकं बुधाः"।
विचर्च्ची च कफादित्यन्वयः।
"पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्म्मदलं तथा"।
पित्तकफादित्यन्वयः। *। अथ क्षुद्रकुष्ठमध्ये एककुष्ठस्य लक्षणमाह।
"अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम्।
तदेककुष्ठं चर्म्माख्यं बहलं हस्तिचर्म्मवत्"।
महावास्तु महास्थानम्। मत्स्यशकलोपमं मत्स्यशकलशब्देन लक्ष्यत्वात् त्वगुच्यते। तेन यथा मत्स्यत्वक् ... भवति। एककुष्ठमिति क्षुद्रकुष्ठेषु मुख्यत्वात्। *। गजचर्म्माह।
"चर्म्माख्यं बहलं हस्तिचर्म्मवत् ... "
गजचर्म्माख्यं बहलं स्थूलं हस्तिचर्म्मवत् ...। २। चर्म्मदलमाह।
"रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं दलदपि।
तच्चर्म्मदलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते"।
दलदपि विदारयदपि चर्म्मेति शेषः। *।
विचर्च्चिकामाह।
"सकण्डूः पिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्च्चिका"।
पिडका क्षुद्रपिडका। *। ननु क्षुद्रकुष्ठानां कथमेकादशत्वम्। विपादिकया सहाष्टत्वप्रसङ्गात्। उच्यते। विचर्च्चिकैव पाददोषैर्वति विदारणयोगात् विपादिका तेन न सङ्ख्यातिरेकः। अन्यत्रोक्तम्।
"राज्यते सकण्डूः रूक्षा या करयोर्भवेद्विचर्च्चिका।
पादे विपादिका ज्ञेया सान्यैरविचर्च्चिका"।
राज्यते विदार्य्यते। वैदिकविचर्च्चिकातो विपादिकाभिन्नाक्ता।
"वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम्"।
पाणिपादस्फुटनं पाण्योः पादयोश्च स्फुटनं विदारणं तेन तत्। ४। पामामाह।
"कण्ड्वा बह्व्यः अन्तर्वत्यः स्रावाः
पामोक्ता पिडकाः कटिगाः"।
पिडका ... इति ...
... ५।
कच्छूमाह।
"सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता
ज्ञेया स्फिक्पाण्योः कच्छुरुग्रा स्फिजोश्च"।

सैव पामा। स्फोटैर्म्महद्भिः। स्फिचौ प्रोथौ ॥ ६ ॥ दद्रूमाह।
"सकण्डूरागपिडकं दद्रूमण्डलमुद्गतम्" ॥
दद्रूमण्डलं मण्डलरूपेणोत्पद्यते। उद्गतमुच्छूनम् ॥ ७ ॥ विस्फोटमाह। "स्फोटाः श्यावारुणा भासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः ॥ ८ ॥ किटिभमाह। "श्यावं किणखरस्पर्शं परुषं किटिभं स्मृतम्"। किणखरस्पर्शं किणः शुष्कव्रणस्थानं तद्वत् कर्क्कशस्पर्शम् ॥ परुषं रूक्षम् ॥ ९ ॥ अलसकमाह।
"कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकश्चितम्"।
गण्डैर्म्महापिडकाभिः। चितं विचेष्टितम् ॥ १० ॥

शतारुषमाह।

"रक्तं श्यावं सदाहार्त्तिशतारुः स्याद्बहुव्रणम्" ॥ ११ ॥ अथ सप्तधातुगतानां कुष्ठानां लक्षणमाह। तत्र रसगतस्य लक्षणमाह।
"त्वक्स्थे वैवर्ण्यमङ्गेषु कुष्ठे रौक्ष्यञ्च जायते।
त्वक्स्वापो रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्त्तनम्" ॥
त्वक्शब्देनात्र रस उच्यते। धातुप्रस्तावात् त्वक्स्थाच। त्वक्स्वापः स्पर्शाज्ञत्वम्। त्वक्स्वाप इत्यादिकं केचिदत्र रक्तगतस्य लिङ्गं मन्यन्ते ॥ १ ॥

रुधिरगतमाह।

"कण्डूर्व्विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसम्भवे" ॥
विपूयः विशेषेण पूयः ॥ २ ॥ मांसगतमाह।
"बाहल्यं वक्त्रशोषश्च कार्कश्यं पिडकोद्गमः।
तोदः स्फोटाः स्थिरत्वञ्च कुष्ठे मांससमाश्रिते" ॥
बाहल्यं कुष्ठस्य पुष्टिः। पिडकोद्गमः क्षुद्रपिडकोद्गमः। स्फोटाः बृहत्पिडकाः। स्थिरत्वं अंशचारित्वम् ॥ ३ ॥ मेदोगतमाह।
"कौण्यं गतिक्षयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणम्।
मेदःस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च" ॥
कौण्यं हस्तनाशः। अङ्गानां सम्भेदः अङ्गभङ्गः। क्षतसर्पणं क्षत सरणम्। प्रागुक्तानि रक्तमांसगतलिङ्गानि ॥ ४ ॥ अस्थिमज्जगतमाह।
"नासाभङ्गोऽक्षिरोगश्च क्षतेषु कृमिसम्भवः।
स्वरोपघातः पिडका भवेत् कुष्ठेऽस्थिमज्जगे" ॥ ५।६ ॥
शुक्रगतमाह।
"दम्पत्योः कुष्ठबाहल्याद्दुष्टशोणितशुक्रयोः।
यदपत्यं तयोर्ज्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम्" ॥
दम्पत्योः स्त्रीपुरुषयोर्दुष्टशोणितशुक्रयोर्यदपत्यं तयोर्ज्जातमिति ॥ ८ ॥ * ॥ ननु शुद्धशोणितशुक्रयोरेव दम्पत्योर्गर्भसम्भवाद्दुष्टशोणितशुक्रयोः कथमपत्योत्पत्तिः। यत आह सुश्रुतः।
"कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः।
गर्भः सञ्जायते नार्य्याः स जातो बाल उच्यते" ॥
इति। अन्यच्च। वातादिदुष्टरेतसः प्रजोत्पादने न समर्थाः। इति। उच्यते। गर्भोऽत्र शुद्धो बोद्धव्यः ॥ अशुद्धस्तु गर्भो दुष्टशोणितशुक्रयोरपि भवति पङ्गुजन्मान्धबधिरादीनां सम्भवात्। शोणितमत्रार्त्तवम्। कुष्ठितं कुष्ठं संजातमस्येति तारकादित्वादितच्। शुक्रार्त्तवगतं कुष्ठमपत्येन व्यज्यते इति तात्पर्य्यम् ॥ * ॥ कुष्ठेषूल्वणवातादि दोषलक्षणमाह।
"खरं श्यावारुणं रूक्षं वातकुष्ठं सवेदनम्।
पित्तात् प्रकुपितं दाहरागस्रावान्वितं मतम् ॥
कफात् क्लेदि घनं स्निग्धं सकण्डु शैत्यगौरवम्।
द्विलिङ्गं द्वन्द्वजं कुष्ठं त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम्" ॥
खरं कर्क्कशम्। श्यावारुणं श्यावं चारुणञ्च। प्रकुपितं क्लेदपूतिवह्लनम्। क्लेदि आर्द्रतायुक्तम्। घनं पुष्टम् ॥ * ॥ साध्यत्वादिकमाह।
"साध्यं त्वग्रक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकञ्च यत्।
मेदोगं द्वन्द्वजं याप्यं वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितम् ॥
कृमितृड्दाहमन्दाग्निसंयुक्तं यत्त्रिदोषजम्"।
वातश्लेष्माधिकञ्च यत् एतेन सिध्मैककुष्ठगजचर्म्मविपादिकाकिटिभालसकानि साध्यानि। मज्जाप्रत्यासत्त्या शुक्रगतमप्यसाध्यम्। कृमितृडाद्यपि वर्ज्यमित्यन्वयः ॥ * ॥ अरिष्टमाह।
"प्रभिन्नं प्रस्रुताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हतस्वरम्।
पञ्चकर्म्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम्" ॥
प्रभिन्नं विदीर्णम्। हतस्वरं घर्घरस्वरम्। पञ्चकर्म्मगुणातीतं असंजातवमनादिपञ्चकर्म्मगुणम् ॥ अथ त्वग्दृष्टिसाम्यात् कुष्ठभेदत्वाभावेनैव श्वित्रमाह।
"कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासञ्चारुणं भवेत्।
निर्द्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम्" ॥
कुष्ठैकसम्भवं कुष्ठेन सह एकस्तुल्यः सम्भवो निदानं यस्य तत् ॥ * ॥ श्वित्रस्य भेदानाह। किलासञ्चारुणं भवेत्। श्वित्रमेव रक्तमांसाश्रयात् किलासमरुणञ्च भवेदित्यर्थः ॥ * ॥ ननु कुष्ठस्य श्वित्रस्य च को भेद इत्यत आह। निर्द्दिष्टमपरिस्रावीति। श्वित्रमपरिस्रावि भवति कुष्ठन्तु स्रावि अथ च त्रिधातूद्भवसंश्रयमिति त्रयो धातवो वातपित्तकफास्तेभ्यः पृथग्भूतेभ्य उद्भवो यस्य तत्। अथ च त्रयो धातवो रक्तमांसमेदांसि संश्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत्। कुष्ठं सान्निपातिकं सर्व्वधातुगतञ्च भवतीति भेदः ॥ * ॥
दोषभेदेन लक्षणभेदानाह।
"वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत्।
सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ॥
सकण्डूकं क्रमाद्रक्तं मांसमेदःसु चादिशेत्।
वर्णेनैवेदृगुभयं कुष्ठं तच्चोत्तरोत्तरम्" ॥
अरुणमीषल्लोहितम्। कमलपत्रवदित्यनेन मध्ये श्वेतमन्ते लोहितं बोधयति। घनं पुष्टम्। क्रमाद्रक्तं मांसमेदःसु चादिशेत्। तथा च चरकः।
"अरुणं रक्तगे वाते ताम्रं पित्ते चलं गते।
श्वेतं श्लेष्मणि मेदःस्थे श्वित्रं कुष्ठं परं परम्" ॥
उभयं द्विविधमपि श्वित्रं वर्णेन ईदृगेव अरुणं ताम्रं श्वेतञ्च। दोषभेदात् द्विविधं दोषजं व्रणजञ्च। तथा च भोजः ॥ "श्वित्रन्तु द्विविधं विद्याद्दोषजं व्रणजं तथा" इति ॥ * ॥
श्वित्रं साध्यमसाध्यञ्चाह।
"अशुक्लरोमाबहलमसंसृष्टमथो नवम्।
अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा" ॥
अबहलं तनु। अन्यच्च।
"गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम्।
वर्ज्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता" ॥
गुह्यं मेहनं भगश्च। तलमत्र पादतलम्। सुश्रुतेनान्ते जातमिति सामान्यतो निर्द्दिष्टत्वात्। अचिरन्तनं नवमपि ॥ * ॥ कुष्ठस्य संसर्गजत्वे प्रसङ्गेनान्यानपि संसर्गजान् रोगानाह।
"प्रसङ्गात् गात्रसंस्पर्शात् निश्वासात् सहभोजनात्।
एकशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् ॥
कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च।
औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम्" ॥
प्रसङ्गात् प्रकर्षेण सङ्गः प्रसङ्गो मैथुनं तस्मात्। गात्रसंस्पर्शात् तर्हि मैथुनादिति विशेषार्थम्। वस्त्रमाल्यानुलेपनात् एकस्मादेव। शोषो यक्ष्मा। औपसर्गिकरोगाः शीतलादयः ॥ * ॥ सकुष्ठस्य मृतस्य पुनर्ज्जातस्यापि कुष्ठं भवतीत्याह।
"म्रियते यदि कुष्ठेन पुनर्ज्जातस्य तद्भवेत्।
नातो निन्द्यतरो रोगो यथा कुष्ठं प्रकीर्त्तितम्" ॥
एतावता कुष्ठिनां कुष्ठं सर्व्वथा प्रतिकरणीयं न तदुपेक्षणीयम् ॥

अथ कुष्ठस्य चिकित्सा।

"वातोत्तरेषु सर्पिर्व्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनञ्चेष्टम्" ॥
"पथ्याकरञ्जसिद्धार्थनिशावल्गुजसैन्धवैः।
विडङ्गसहितैः पिष्टैर्लेपो मूत्रेण कुष्ठनुत्" ॥
अवल्गुजः बकुचीति लोके। पथ्यादिर्लेपः ॥ * ॥
"सोमराजीभवं चूर्णं शृङ्गवेरसमन्वितम्।
उद्वर्त्तनमिदं हन्ति कुष्ठे रागक्षतास्पदम्" ॥
सोमराजी बकुचीति लोके। सोमराज्युद्वर्त्तनम् ॥
"रसायनं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यदुदाहृतम्।
मार्कण्डेयप्रभृतिभिर्यत् प्रयुक्तं महर्षिभिः ॥ * ॥
पुष्पकाले तु पुष्पाणि फलकाले फलानि च।
संगृह्य पिचुमर्द्दस्य त्वङ्मूलानि दलानि च ॥
चिरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत्।
त्रिफला त्र्यूषणं ब्राह्मी श्वदंष्ट्रारुष्करामयः ॥
विडङ्गसारवाराहीलोहचूर्णास्ततः समाः।
निशाद्वयावल्गुजकव्याधिघाताः सशर्क्कराः ॥
कुष्ठमिन्द्रयवाः पाठा चूर्णमेषान्तु संयुतम्।
खदिरासननिम्बानां घनक्वाथेन भावयेत् ॥
सप्तधा पञ्चनिम्बन्तु मार्कवस्य रसेन च।
स्निग्धः शुद्धतनुर्द्धीमान् योजयेत्तच्छुभे दिने ॥
मधुना तिक्तहविषा खदिरासनवारिणा।
लेह्यमुष्णाम्भसा वापि कोलवृद्ध्या पलं भवेत् ॥
जीर्णे तस्मिन् समश्नीयाद् स्निग्धं लघुहितञ्च यत् ॥
विचर्च्चिकोदुम्बरपुण्डरीक-
कपालदद्रूकिटिभालसादि।
शतारुविस्फोटविसर्पमालाः
कफप्रकोपं त्रिविधं किलासम् ॥
भगन्दरश्लीपदवातरक्त-
जडान्ध्यनाडीव्रणशीर्षरोगान्।
सर्व्वान् प्रमेहान् प्रदरांश्च सर्व्वान्
दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति ॥
स्थूलोदरः सिंहकृशोदरः स्यात्
सुश्लिष्टसन्धिर्म्मधुनोपयोगात्।
सदोषरोगादपि येदशान्ति

मर्यादयो यान्ति विनाशमाशु ।
जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः
शुभे रतश्चन्द्रसमानकान्तिः ॥

अयमर्थः । निम्बस्य फल पुष्प त्वक् पत्र मूलानि सर्व्वाणि समुन्मितानि द्विगुणानि चूर्णितानि भृङ्गराजस्य रसेन सप्तवारान् भावयेत् । त्रिफलादीनि पाठान्तानि समुन्मितान्येकभागानि चूर्णितानि खदिरासननिम्बानां निविडक्वाथेन भावयेत् । तत् सर्व्वमेकीकृत्य मध्वादिनावलिह्यात् । पञ्चनिम्बावलेहः ॥ * ॥

"शशिलेखापञ्चपलं तावद्गिरिजस्य गुग्गुलोर्द्वे च ।
ताप्यस्य पलत्रितयं द्वे लौहस्यावशोकायाः ॥
त्रिफलाकरञ्जपल्लववह्निगुडूचीचित्रदन्त्यः ।
मुस्ताविडङ्गरजनीकुटजत्वकनिम्बवृक्षिमन्थाकाः ॥
एते रचिता वटिका मधुघृतमिश्रा गिलेत् प्रातः ।
गोमूत्रेण च कुष्ठं नुदन्त्यश्यावाऽनचिरेण ॥
श्वित्राणि पाण्डुरोगं विषमानुष्णप्रमेहगुल्मांश्च ।
नाशयति वलीपलितं योगः स्वायम्भवो नाम्ना ॥
शशिलेखा सोमराजी । गिरिजस्य शिलाजतुनः ताप्यस्य सुवर्णमाक्षिकस्य । अवशोका मुण्डी इति लोके । स्वायम्भवो गुग्गुलुः ॥ * ॥

"चित्रकं त्रिफला व्योषमजाजी कारवी वचा ।
सैन्धवातिविषे कुष्ठं चव्यैलायवशूकजम् ।
विडङ्गान्यजमोदा च मुस्ता चामरदारु च ।
यावन्त्येतानि सर्व्वाणि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुम् ॥
सङ्क्षुद्य सर्पिषा सार्द्धं गुटिकां कारयेद्भिषक् ।
प्रातर्भोजनकाले च खादेदग्निबलं यथा ॥
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि क्रिमीन् दुष्टव्रणानि च ।
ग्रहण्यर्शोविकारांश्च मुखामयगलग्रहान् ॥
गृध्रसीमस्थिभङ्गञ्च गुल्मञ्चापि नियच्छति ।
व्याधीन् कोष्ठगतांश्चापि जयेद्विष्णुरिवासुरान्' ॥
एकविंशतिको गुग्गुलुः ॥ * ॥

"वातरक्ताधिकारोक्तः पुरः कैशोरकाविधिः ।
कुष्ठानां वातरक्तानां नाशाय परमौषधम् ॥
कैशोरको गुग्गुलुः ॥ * ॥

"भल्लातकं प्रस्थयुगं छित्त्वा द्रोणजले क्षिपेत् ।
प्रस्थद्वयं गुडूच्याश्च पक्त्वा तथाम्भसि [illegible] ॥
चतुर्थीशावशेषन्तं कषायमवतारयेत् ।
वस्त्रपूते कषाये च वक्ष्यमाणानि निक्षिपेत् ॥
शतावरीमाषमेकं मार्कवस्य तुलापि च ।
घृतप्रस्थमिषं दद्यात् प्रस्थार्द्धं माक्षिकं क्षिपेत् ॥
सर्व्वाण्येकत्र भाण्डे तु पचेन्मृद्वग्निना शनैः ।
सर्व्वद्रवे घनीभूते पात्रकादवतारयेत् ॥
तत्र चोप्यानि चूर्णानि क्रमो त्रिफलामृता ।
वाकुची चाथ दन्ती च पिचुमर्द्दो हरीतकी ॥
धात्री रास्ना च मञ्जिष्ठा मरिच नागर कणा ।
यवानी सैन्धव मुस्ता सरेणुका नागकेशरम् ॥
पर्पटं चव्य वानमुशीरं चन्दनं तथा ।
लोहचूर्णञ्च बीजानि कर्षांशे रक्तचन्दनम् ॥
एषाञ्च पलार्द्धमानानां चूर्णमेषामिह क्षिपेत् ।
मधुमात्रमिदं दत्त्वा समस्ते [illegible] ॥
नाशयेदचिरेणापि कुष्ठं

वातरक्तानि सर्व्वाणि सर्व्वाण्यर्शांसि सेवितः ॥
व्यायाममातपं वह्निमम्लं माषं दधि त्यजेत् ।
तैलाभ्यङ्गं तथाध्वानं नरो भल्लातके त्यजेत्" ॥
इति अमृतभल्लातकावलेहः ॥ * ॥

"निम्बं गोपाहयाः कट्वी चा दन्ती त्रिफला घनम् ।
पर्पटावल्गुजानन्ता वचा खदिरचन्दनम् ॥
पाठा शुण्ठी शटी भार्गी वासा भूनिम्बवत्सकम् ।
श्यामेन्द्रवारुणी मूर्व्वा विडङ्गेन्द्रयवाननम् ॥
हस्तिकर्णोऽमृता ह्रेका पटोलं रजनीद्वयम् ।
कलारग्वधसप्ताह्वधात्रीपर्पटाफलम् ॥
मञ्जिष्ठा लाङ्गली रास्ना नक्तमालं पुनर्नवा ।
दन्ती विजयसारञ्च भृङ्गराजं कुरण्टकम् ॥
अङ्कोठञ्च च शाखोटं द्विपलांशं पृथक् पृथक् ।
गृहीयात्तानि सर्व्वाणि जलद्रोणे पचेच्छनैः ॥
अष्टभागावशेषन्तं कषायमवतारयेत् ।
विधाय वाससा पूतं स्थापयेद्भाजने दृढे ॥
भल्लातकसहस्राणि छित्त्वा त्रीण्यर्म्मणोऽम्भसि ।
पचेच्चतुर्थशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥
तत्र वस्त्रेण संशोध्य द्वौ कषायौ विनिश्चयेत् ।
गुडस्य तु तुलां दत्त्वा लेहवत् साधु साधयेत् ॥
भल्लातकसहस्राणि तत्र बीजानि विक्षिपेत् ।
त्रिकटु त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चित्रकं तथा ।
सैन्धवं चन्दनं कुष्ठं दीप्यकञ्च पलं पृथक् ।
सौगन्ध्यं निक्षिपेत्तत्र चातुर्जातं पलं पलम् ॥
महाभल्लातको ह्येष महादेवेन भाषितः ।
प्राणिनां हितकामाय जयेच्छीघ्रं प्रयोगतः ॥
श्वित्रमौदुम्बरं दद्रूश्चर्मिकं सकाकणम् ।
पुण्डरीकञ्च चर्म्माख्यं विस्फोटं रक्तमण्डलम् ॥
कण्डूं कापालकं कुष्ठं पामानञ्च विपादिकाम् ।
वातरक्तं चर्शांसि पाण्डुरोगं तथा क्रिमीन् ॥
रक्तपित्तमुदावर्त्तं कासं श्वासं भगन्दरम् ।
सदाभ्यासेन पलितमामवातं सुदुस्तरम् ॥
नियमश्चात्र कथितो विहाराहारमैथुने ।
कुरुते परमां कान्तिं प्रदीप्तं जठरानलम् ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं छिन्नातोयं पयोऽथवा ।
भोजने तु सदा त्याज्यमुष्णमन्नं विशेषतः ॥
गोपा गां पातीति गोपा गोपकन्या श्वेत साउ इति लोके । यत आह निर्घण्टः "शारिवाशारदाम्फोटा गोपकन्या प्रतानिका" इति । महापक्षी गोपीशब्दश्च । यत आह । गोपी श्यामा शारीवा स्यादनन्तोत्पलशारिवमरः । गोपाङ्गना गोपवल्ली लताङ्गा काष्ठशारिवेति मदनपालः । अवल्गुजः वतीस । अवगुज सोमराजी । अनन्ता दुरालभा । चन्दनं श्वेतम । भार्गी अलाभे कण्टकारी मूलं ग्रहीयात् । श्यामा श्यामा लाउ । हस्तिकर्णः हस्तिकन्द । हेका वकाइनि । सप्ताह्वः छतिवन । एतच्चैव कनेर स । उत्कट्टापन आरग्वधम्रा पलम् । कुरण्टकः पीतपुष्पकटसरैया । दीप्यकः यवानी । महाभल्लातकः ॥ * ॥

त्रिफला तिलाः वचा दारु निशामृता ।
हन्ति क्वाथः सर्व्वकुष्ठानि नाशयेत्' ॥
॥ * ॥

'मञ्जिष्ठा वाकुची चक्रमर्द्दश्च पिचुमर्द्दकः ।
हरीतकी हरिद्रा च धात्री वासा शतावरी ॥
बला नागबला यष्टीमधुकं दुरालभापि च ।
पटोलस्य लतोशीरं गुडूची रक्तचन्दनम् ॥
मञ्जिष्ठादिरयं क्वाथः कुष्ठानां नाशनः परः ।
वातरक्तस्य संहर्त्ता कण्डूमण्डलखण्डनः" ॥
इति मध्यममञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥ * ॥

"मञ्जिष्ठा कुटजामृता घनवचाशुण्ठीहरिद्राद्वयं
क्षुद्रारिष्टपटोलकुष्ठकटुकाभार्गीविडङ्गान्वितम् ।
मूर्व्वादारुकलिङ्गभृङ्गमगधात्रायन्तिपाठावरी
गायत्रीत्रिफलाकिरातकमहानिम्बासनारग्वधम् ।
श्यामावल्गुजचन्दनं वरुणकं दन्ती च शाखोटकं
वासा पर्पटसारिवा प्रतिविषा नन्ता विशाला जलम् ।
मञ्जिष्ठादिरयं कषायमिति यः संसेवते तस्य तु
त्वग्दोषा द्रुघिरेण यान्ति विलयं कुष्ठानि चाष्टादश ।
नाशं गच्छति वातरक्तमखिलं नश्यन्ति रक्तामयाः
वीसर्पश्च विशून्यता नयनजा रोगाः प्रशाम्यन्ति च ।
अरिष्टः निम्ब । कलिङ्गमिन्द्रयवम् । भृङ्गः भङ्गरा । वरी शतावरी । गायत्री खदिरः । असनः विजयसार । श्यामा प्रियङ्गुः । चन्दनमत्र रक्तचन्दनम् । सारिवा साउ । अनन्ता दुरालभा । विशाला इन्द्रवारुणी । जलं नेत्रवाला ।
इति बृहन्मञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥ * ॥

'मरिच त्रिवृता मुस्ता हरिताल मनःशिला ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
विशाला करवीरश्च क्षीरमर्कसमुद्भवम् ।
गोमयस्य रसं कुर्य्यात् प्रत्येकं कर्षसम्मितम् ॥
विषस्यार्द्धपलं देयं तैलं प्रस्थमितं कटु ।
पचेच्चतुर्गुणे नीरे गोमूत्रे द्विगुणे तथा ॥
मरिचाद्यमिदं तैलमभ्यङ्गात् कुष्ठनाशनम् ।
एतस्याभ्यङ्गतः श्वित्रं विवर्णं तत्क्षणात् भवेत् ॥
तैलमेतत् जयेत् कण्डूं पामां सिध्मं विचर्च्चिकाम् ।
पुण्डरीकं तथा दद्रुं शून्यतां नित्यसेविनाम्' ॥
इति लघुमरिचाद्यं तैलम् ॥ * ॥

"मरिच त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कं शकृद्रसः ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
विशाला करवीरश्च हरितालं मनःशिला ।
चित्रकं लाङ्गली मुस्ता विडङ्गं चक्रमर्द्दकः ॥
शिरीषं कुटजो निम्बः सप्तपर्णोऽमृता स्नुही ।
सम्पाको नक्तमालश्च खदिरो वाकुची वचा ॥
ज्योतिष्मती च पलिका विषं द्विपलिकं भवेत् ।
आढकं कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥
मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
मरिचाद्यमिदं तैलं महद्ब्रह्मनिभिरीरितम् ॥
मिश्रितेन तैलेन मर्दयेत् कोष्ठिकान् व्रणान् ।
पामाविचर्च्चिकादद्रुकण्डूविस्फोटकानि च ॥
वली च पलितं छाया नीला व्यङ्गस्तथैव च ।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्यञ्च जायते ॥
प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नस्यं प्रदीयते ।
तासामपि जरां प्राप्य न स्यात् स्तनपतितौ स्तनौ ॥
बलीवर्द्दस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीडितः ।
त्रिभिरभ्यङ्गनैरस्य भवेन्मारुतविक्रमः' ॥

ज्योतिष्मती मालकङ्गुनी इति लोके ।
इति महामरिचादितैलम् ॥ * ॥
"तालकस्य तु पत्राणि यस्य सन्ति पृथक् पृथक् ।
अभ्रकस्येव तद्ग्राह्यं हरितालं चिकित्सकैः ॥
पुनर्नवायाः सरसे तालकं तद्विमर्द्दयेत् ।
दिनमेकं ततस्तस्मिन् घनत्वं गमिते सति ॥
कुर्व्वीत चक्रिकां तां तु शोषयेत् सम्यगातपे ।
पुनर्नवासमुत्थक्षारे स्थालीं गलावधि ॥
पूरयेच्च ततः क्षारं दृढयेत् पीडनेन हि ।
क्षारस्योपरि तां दद्यात् तालकस्य तु चक्रिकाम् ॥
तत आच्छादनं दत्त्वा मुद्रां कृत्वा विशोषयेत् ।
स्थालीं चुल्ल्यां निधायाग्निममन्दं ज्वालयेत् भिषक् ॥
निरन्तरमहोरात्रपञ्चकं तेन सिध्यति ।
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य्य गृह्णीयाद्रसमुत्तमम् ॥
तालकेश्वरनामायं भुक्तो गुञ्जामितो रसः ।
गुडूच्यादिकषायेण गदानेतान् विनाशयेत् ॥
अष्टादशापि कुष्ठानि वातरक्तं तथोद्धतम् ।
फिरङ्गदेशजं रोगं दुस्तरञ्च व्यपोहति ॥
एतद्भेषजसेवी तु लवणाम्लौ विवर्जयेत् ।
तथा कटुरसं वह्निमातपं दूरतस्त्यजेत् ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
स तु सैन्धवमश्नीयात् मधुरोपरसो हि सः" ॥
इति तालकेश्वरो रसः ॥ *
"तालताप्यशिलासूतटङ्कणं सिन्धुसंयुतम् ।
गन्धार्कौ द्विगुणौ सूताज्जम्बीराद्भिः प्रमर्द्दयेत् ॥
षड्हं पुटितं बोढ़ा भूधरे सकलं त्विदम् ।
षट्पलं द्विपलं ताम्रं लोहभस्म चतुष्पलम् ।
जम्बीराद्भिर्दिनं घृष्टं त्रिंशदंशं विषं क्षिपेत् ।
अस्य माषद्वयं खादेन्महिषीघृतसंयुतम् ॥
मध्वाज्यैर्व्वाकुचीबीजैः कर्षं लिह्यात्ततः परम् ।
तालकेश्वरनामायं सर्व्वकुष्ठहरो रसः" ।
अर्को मारितं ताम्रम् । द्वितीयतालकेश्वरो रसः ॥ * ॥
"रसो बलिस्ताम्रमयः पुरोऽग्निः
शिलाजतु स्याद्विषतिन्दुकञ्च ।
वरा च तुल्यं गगनं करञ्ज-
बीजं पृथग्भागचतुष्टयञ्च ॥
संमर्द्य सर्व्वं मधुना घृतेन
घृतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नात् ।
कर्षं भजेत् प्रत्यहमस्य पथ्यं
शाल्योदनं दुग्धमधुत्रयञ्च ॥
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि
भवेदनेन स्मरतुल्यमूर्त्तिः ।
दारापरित्याग इह प्रदिष्टो
जलौदनं तत्र निबद्धमूले" ॥
ताम्रमयञ्च मारितम् । पुरो गुग्गुलुः । अग्नि-
श्चित्रकम् । विषतिन्दुकः कुचिला । वरा त्रिफला ।
रसादि त्रिफलान्तं सर्व्वं तुल्यम् । गगनमभ्रकम् ।
करञ्जबीजञ्च पृथक् चतुर्गुणं रसात् । तत्र कुष्ठे
बद्धमूले सति जलौदनमेव पथ्यम् ।
इति गलत्कुष्ठारिरसः ॥ * ॥
"अथ नागवधाख्यस्य रसस्य विधिरुच्यते ॥
यः पुरा मुनिवरैरुदाहृतो
यश्चिकित्सकजनैः समादृतः ।
यस्तु कुष्ठपरमोपकारको
नागमारणविधिः स लिख्यते ॥
सुपक्वां स्थालिकामेकामाढ़काम्बुघृतिक्षमाम् ।
गुड़चूर्णकृतैः पङ्कैरागलं लेपदेद्बहिः ॥
गन्धकं भिषगानीय शरावमितमुत्तमम् ।
चूर्णयित्वा तदर्द्धन्तु तस्यां स्थाल्यां प्रसारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य ताम्रस्य पत्राण्यतितनूनि च ।
स्थाल्यां यद्गन्धकं तस्मिन्नुपर्य्युपरि धारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य सीसस्य पत्राणि च तनूनि च ।
धारयेत्ताम्रपत्राणामुपर्य्येव तथैव च ॥
गन्धकस्य शरावार्द्धं पत्राणामन्तरान्तरा ।
दत्त्वा तस्यावशेषन्तु सर्व्वेषामुपरि क्षिपेत् ॥
ततः पिधानं दत्त्वा तु विदध्यात् सन्धिमुद्रणम् ।
गुड़ं चूर्णञ्च खदिरं मिश्रयेत्तेन मुद्रयेत् ॥
मुद्रां संशोष्य तां स्थालीं चुल्ल्यामुपरि धारयेत् ।
तदधो ज्वालयेदग्निं द्वादशप्रहरावधि ॥
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य्य ततो निष्काश्य चौषधम् ।
शिलायां चूर्णयित्वा तु वस्त्रपूतञ्च कारयेत् ॥
त्रिद्रोणजलयोग्यन्तु विशालास्यं महाघटम् ।
गुड़चूर्णकृतैः पङ्कैरागलं लेपयेद्बहिः ॥
सर्पः षष्ठ्यङ्गुलायामः सार्द्धषष्ठ्यङ्गुलोऽथवा ।
फणिकः श्यामवर्णः स्यात् किं वा गोधूमवर्णवान् ॥
वधस्तस्य विधातव्यो यथा देहो न भिद्यते ।
तालकं सदलं यत्तच्चूर्णयेत् कुड़वद्वयम् ॥
विषं पलमितं क्षुण्णं दत्त्वा दत्त्वान्तरान्तरम् ।
हरितालस्य चूर्णेन पूरयेद्भुजगोदरम् ॥
विषं पलमितं क्षुण्णं वाकुचीं पलसंमिताम् ।
भल्लातकं सुपक्वं यत् प्रस्थमैन्द्रयवं तथा ॥
सर्व्वाणि सम्यगास्तीर्य्य धारयेत महाघटे ।
तेषामुपरि सर्पञ्च धारयेत् कुण्डलीकृतम् ॥
सर्पस्योपरि संछिद्य धार्य्याण्येतानि पीड़नैः ।
सनालमर्कपत्रं तु शरावयुगलं क्षिपेत् ॥
स्नुहीदलं सनालञ्च क्षिपेत् प्रस्थमितं तथा ।
वटप्ररोहं प्रस्थं च कुमारीं प्रस्थसंमिताम् ॥
दत्त्वा पिधानं चूर्णेन गुड़ेन खदिरेण च ।
मुद्रयेत् सह वस्त्रेण मृदा कुट्टितयापि च ॥
मुद्रां संशोष्य चुल्ल्यान्तु धारयेत्तं महाघटे ।
तदधो ज्वालयेदग्निं याममेकं यथौदने ॥
ततो हठाग्निर्दातव्यो यावत् स्युः प्रहरा दश ।
पुनः प्रहरमेकञ्च वह्निं दद्याद्यथौदने ॥
ततो लौहे कटाहे तु शरावत्रितयोन्मिते ।
गोघृतं प्रक्षिपेत् सर्व्वमौषधं यद्घटे स्थितम् ॥
दत्त्वाग्निं चालयेत्तावद्यावदुत्तिष्ठतेऽनलः ।
भेषजं च भवेच्छ्वेतं ततस्तस्मिन् परिक्षिपेत् ॥
भस्मायाः स्फटिकाख्याया द्वे पले तत्र निःक्षिपेत् ।
भस्मस्य टङ्कणस्यापि पलयुग्मञ्च निःक्षिपेत् ॥
ततः प्रहरमेकं तच्चालयेच्चुल्लिकोपरि ।
ततस्ताम्रञ्च सीसञ्च मिश्रयित्वावतारयेत् ॥
रसो नागवधाख्योऽयं विधिनानेन सिध्यति ।
आदौ गुञ्जामितं खादेत्तावन्मरिचसंयुतम् ॥
क्रमेण वर्द्धयेत्तावद्यावद्गुञ्जाचतुष्टयम् ।
वर्द्धयेन्मरिचञ्चापि तथैव हि यथारसम् ॥
यवस्य पर्पटीं भोक्तुं दद्याद्वा षष्टिकौदनम् ।
लवणं वर्जयेत् सप्त दिनानि गुणलोलुपः ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
सैन्धवं खादयेत्तेन तच्च सप्तदिनोपरि ॥
रसेनानेन नश्यन्ति कुष्ठानि सकलान्यपि ।
सन्निपाताश्च नश्यन्ति राजयक्ष्मादयस्तथा ॥
इति नागवधाख्यो रसः ॥ * ॥ अथ विशिष्टानां
कुष्ठानां चिकित्सा । तत्र सिध्मस्य चिकित्सा ।
"कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गवः सर्षपा रजनी ।
एतत् केशरषष्ठं निहन्ति च बहुवार्षिकं सिध्मम् ॥
शिरीषरसेन पिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिध्मम् ।
क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥
दार्व्वी मूलकबीजानि तालकः सुरदारु च ।
ताम्बूलपत्रं सर्व्वाणि कार्षिकाणि पृथक् पृथक् ॥
शङ्खचूर्णन्तु शाणः स्यात् सर्व्वाण्येकत्र वारिणा ।
पेषयेत प्रलेपोऽयं सिध्मानां नाशनः परः" ॥ * ॥
अथ चर्म्मदलस्य चिकित्सा ।
"सलिले चाम्रपेशी तु किञ्चित्सैन्धवसंयुता ।
ताम्रपात्रे विनिर्घृष्टा लेपाच्चर्म्मदलापहा" ॥
आम्रपेशी आमचूर ।
"सलिलेन तु शुष्काणि घृष्ट्वा धात्रीफलानि च ।
कराभ्यां सुखमाप्नोति नरश्चर्म्मदलान्वितः" ॥ * ॥
अथ पामाचिकित्सा ।
"जीरकस्य पलं पिष्टं सिन्दूरार्द्धपलं तथा ।
कटुतैलं पचेदाभ्यां सद्यः पामाहरं परम्" ॥
कटुतैलं षट्पलमितम् । जीरकादितैलम् ॥ * ॥
"मञ्जिष्ठात्रिफलालाक्षालाङ्गलीरात्रिगन्धकैः ।
चूर्णितैस्तैलमादित्यपाकं पामाहरं परम्" ॥
इति आदित्यपाकतैलम् ॥
"सैन्धवं चक्रमर्द्दश्च सर्षपाः पिप्पली तथा ।
आरनालेन संपिष्टाः पामकण्डूहराः स्मृताः" ॥ * ॥
अथ कच्छूचिकित्सा ।
"अर्कपत्ररसे पक्वं हरिद्राकल्कसंयुतम् ।
नाशयेत् सार्षपं तैलं पामां कच्छूं विचर्च्चिकाम्" ॥
अर्कतैलम् ।
"मनःशिलालं कासीसं गन्धाश्मा सिन्धुजन्म च ।
स्वर्णक्षीरी शिलाभेदी शुण्ठी कुष्ठञ्च मागधी ॥
लाङ्गलीकरवीरश्च दद्रुघ्नः कृमिहानलः ।
दन्तीनिम्बदलश्चैभिः पृथक्कर्षमितैर्भिषक् ॥
कल्कीकृतैः पचेत्तैलं कटुप्रस्थद्वयोन्मितम् ।
अर्कसीहुण्डदुग्धेन पृथक्पलमितेन च ॥
गोमूत्रस्याढ़केनापि शनैर्म्मृद्वग्निना पचेत् ।
अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छूदुःसाध्यतामपि ॥
पामानञ्च तथा कण्डूं त्वग्व्याधिरुधिरामयान् ।
कच्छूराक्षसनामेदं तैलं हारीतभाषितम् ॥
इति कच्छूराक्षसनामतैलम् ॥ * ॥
अथ दद्रुचिकित्सा ।
"कुष्ठं कृमिघ्नो दद्रुघ्नो निशासैन्धवसर्षपाः ।
अम्लपिष्टाः प्रलेपोऽयं दद्रुकुष्ठनिसूदनः ॥
दूर्व्वाऽभयासैन्धवचक्रमर्द-
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः

ज्योतिष्मती मालकङ्गुनी इति लोके ।
इति महामरिचादितैलम् ॥ * ॥
"तालकस्य तु पत्राणि यस्य सन्ति पृथक् पृथक् ।
अभ्रकस्येव तद्ग्राह्यं हरितालं चिकित्सकैः ॥
पुनर्नवायाः सरसे तालकं तद्विमर्द्दयेत् ।
दिनमेकं ततस्तस्मिन् घनत्वं गमिते सति ॥
कुर्व्वीत चक्रिकां तां तु शोषयेत् सम्यगातपे ।
पुनर्नवासमस्ताङ्गक्षारे स्थालीं गलावधि ॥
पूरयेच ततः क्षारं मर्द्दयेत् पीड़नेन हि ।
क्षारस्योपरि तां दद्यात् तालकस्य तु चक्रिकाम् ॥
तत आच्छादनं दत्त्वा मुद्रां कृत्वा विशोषयेत् ।
स्थालीं चुल्ल्यां निधायाग्निमसमन्दं ज्वालयेत् भिषक् ॥
निरन्तरमहोरात्रपञ्चकं तेन सिध्यति ।
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य्य गृह्णीयाद्रसमुत्तमम् ॥
तालकेश्वरनामायं भुक्तो गुञ्जामितो रसः ।
गुडूच्यादिकषायेण गदानेतान् विनाशयेत् ॥
अष्टादशापि कुष्ठानि वातरक्तं तथोद्धतम् ।
फिरङ्गदेशजं रोगं दुस्तरञ्च व्यपोहति ॥
एतद्भेषजसेवी तु लवणाम्लौ विवर्जयेत् ।
तथा कटुरसं वह्निमातपं दूरतस्त्यजेत् ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
स तु सैन्धवमश्नीयात् मधुरोपरसो हि सः" ॥
इति तालकेश्वरो रसः ॥ * ॥
"तालताप्यशिलासूतटङ्कणं सिन्धुसंयुतम् ।
गन्धार्कौ द्विगुणौ सूताज्जम्बीराद्भिः प्रमर्द्दयेत् ॥
षड़हं पुटितं षोड़ा भूधरे सकलं त्विदम् ।
षट्पलं द्विपलं ताम्रं लोहभस्म चतुष्पलम् ।
जम्बीराद्भिर्दिनं घृष्टं त्रिंशदंशं विषं क्षिपेत् ।
अस्य माषद्वयं खादेन्महिषीघृतसंयुतम् ॥
मध्वाज्यैर्व्वाकुचीबीजैः कर्षं लिह्यात्ततः परम् ।
तालकेश्वरनामायं सर्व्वकुष्ठहरो रसः" ।
अर्क्को मारितं ताम्रम् । द्वितीयतालकेश्वरो रसः ॥ * ॥
"रसो बलिस्ताम्रमयः पुरोऽग्निः
शिलाजतु स्याद्विषतिन्दुकञ्च ।
वरा च तुल्यं गगनं करञ्ज-
बीजं पृथग्भागचतुष्टयञ्च ॥
संमर्द्य सर्व्वं मधुना घृतेन
घृतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नात् ।
कर्षं भजेत् प्रत्यहमस्य पथ्यं
शाल्योदनं दुग्धमधुत्रयञ्च ॥
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि
भवेदनेन स्मरतुल्यमूर्त्तिः ।
दारापरित्याग इह प्रदिष्टो
जलौदनं तत्र निबद्धमूले" ॥
ताम्रमयस्य मारितम् । पुरो गुग्गुलुः । अग्नि-
श्चित्रकम् । विषतिन्दुकः कुचिला । वरा त्रिफला ।
रसादि त्रिफलान्तं सर्व्वं तुल्यम् । गगनमभ्रकम् ।
कारञ्जबीजञ्च पृथक् चतुर्गुणं रसात् । तत्र कुष्ठे
बद्धमूले सति जलौदनमेव पथ्यम् ।
इति गलत्कुष्ठारिरसः ॥ * ॥
"अथ नागवधाख्यस्य रसस्य विधिरुच्यते ॥
यः पुरा मुनिवरैरुदाहृतो

यश्चिकित्सकजनैः समादृतः ।
यस्तु कुष्ठपरमोपकारको
नागमारणविधिः स लिख्यते ॥
सुपक्कां स्थालिकामेकामाढ़काम्बुधृतिक्षमाम् ।
गुड़चूर्णघृतैः पङ्कैरागर्भं लेपयेद्बहिः ॥
गन्धकं भिषगानीय शरावमितमुत्तमम् ।
चूर्णयित्वा तदर्द्धन्तु तस्यां स्थाल्यां प्रसारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य ताम्रस्य पत्राण्यतितनूनि च ।
स्थाल्यां यद्गन्धकं तस्मिन्नुपर्य्युपरि धारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य सीसस्य पत्राणि च तनूनि च ।
धारयेत्ताम्रपत्राणामुपर्य्येव तथैव च ॥
गन्धकस्य शरावार्द्धं पत्राणामन्तरान्तरा ।
दत्त्वा तस्यावशेषन्तु सर्व्वेषामुपरि क्षिपेत् ॥
ततः पिधानं दत्त्वा तु विदध्यात् सन्धिमुद्रणम् ।
गुड़ं चूर्णञ्च खदिरं मिश्रयेत्तेन मुद्रयेत् ॥
मुद्रां संशोष्य तां स्थालीं चुल्ल्यामुपरि धारयेत् ।
तदधो ज्वालयेदग्निं द्वादशप्रहरावधि ॥
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य्य ततो निष्काश्य चौषधम् ।
शिलायां चूर्णयित्वा तु वस्त्रपूतञ्च कारयेत् ॥
त्रिद्रोणजलयोग्यन्तु विशालास्यं महाघटम् ।
गुड़चूर्णघृतैः पङ्कैरागर्भं लेपयेद्बहिः ॥
सर्पः षष्ट्यङ्गुलायामः सार्द्धषष्ट्यङ्गुलोऽथवा ।
फणिकः कृष्णवर्णः स्यात् किं वा गोधूमवर्णवान् ॥
वधस्तस्य विधातव्यो यथा देहो न भिद्यते ।
तालकं सदलं यत्तच्चूर्णयेत् कुड़वद्वयम् ॥
विषं पलमितं चूर्णं दत्त्वा दत्त्वान्तरान्तरम् ।
हरितालस्य चूर्णेन पूरयेद्भुजगोदरम् ॥
विषं पलमितं चूर्णं वाकुचीं पलसंमिताम् ।
भल्लातकं सुपक्कं यत् प्रस्थमैन्द्रयवं तथा ॥
सर्व्वाणि सम्यगालोड्य धारयेत महाघटे ।
तेषामुपरि सर्पञ्च धारयेत् कुण्डलीकृतम् ॥
सर्पस्योपरि संक्षिप्य धार्य्याण्येतानि पीड़नैः ।
सनालमर्कपत्रं तु शरावयुगलं क्षिपेत् ॥
स्नुहीदलं सनालञ्च क्षिपेत् प्रस्थमितं तथा ।
वटप्ररोहं प्रस्थं च कुमारीं प्रस्थसंमिताम् ॥
दत्त्वा पिधानं चूर्णेन गुड़ेन खदिरेण च ।
मुद्रयेत् सह वस्त्रेण मृदा कुटितयापि च ॥
मुद्रां संशोष्य चुल्ल्यान्तु धारयेत्तं महाघटे ।
तदधो ज्वालयेदग्निं याममेकं यथोदिते ॥
ततो हठाग्निर्दातव्यो यावत् स्युः प्रहरा दश ।
पुनः प्रहरमेकञ्च वह्निं दद्याद्यथोदिते ॥
ततो लौहे कटाहे तु शरावमितयोन्मिते ।
गोघृतं प्रक्षिपेत् सर्व्वमौषधं यद्घटे स्थितम् ॥
दत्त्वाग्निं चालयेत्तावद्यावदुत्तिष्ठतेऽनलः ।
भेषजं च भवेच्छ्वेतं ततस्तस्मिन् परिक्षिपेत् ॥
भस्मायाः स्फटिकाख्याया द्वे पले तत्र निःक्षिपेत् ।
भस्मस्य टङ्कणस्यापि पलयुग्मञ्च निःक्षिपेत् ॥
ततः प्रहरमेकं तु चालयेच्चुल्लिकोपरि ।
ततस्ताम्रञ्च सीसञ्च मिश्रयित्वावतारयेत् ॥
रसो नागवधाख्योऽयं विधिनानेन सिध्यति ।
आदौ गुञ्जामितं खादेत्ताम्रमरिचसंयुतम् ॥
क्रमेण वर्द्धयेत्तावद्यावद्गुञ्जाचतुष्टयम् ।

वर्द्धयेन्मरिचञ्चापि तथैव हि यथारसम् ॥
यवस्य पर्पटीं भोक्तुं दद्याद्वा षष्टिकौदनम् ।
लवणं वर्जयेत् सप्त दिनानि गुणलोलुपः ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
सैन्धवं खादयेत्तेन तच्च सप्तदिनोपरि ॥
रसेनानेन नश्यन्ति कुष्ठानि सकलान्यपि ।
सन्निपाताश्च नश्यन्ति राजयक्ष्मादयस्तथा ॥
इति नागवधाख्यो रसः ॥ * ॥ अथ त्विग्विधानां
कुष्ठानां चिकित्सा । तत्र सिध्मस्य चिकित्सा ।
"कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गवः सर्षपा रजनी ।
एतत् केशरषष्ठं निघ्नन्ति च वज्रवार्षिकं सिध्मम् ॥
शिरीषरसेन पिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिध्मम् ।
क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥
दार्व्वी मूलकबीजानि तालकः सुरदारु च ।
ताम्बूलपत्रं सर्व्वाणि कार्षिकाणि पृथक् पृथक् ॥
शङ्खचूर्णन्तु शाणः स्यात् सर्व्वाण्येकत्र वारिणा ।
पेषयेत प्रलेपोऽयं सिध्मानां नाशनः परः" ॥ * ॥
अथ चर्म्मदलस्य चिकित्सा ।
"सलिले चाम्लपेषी तु किञ्चित्सैन्धवसंयुता ।
ताम्रपात्रे विनिर्घृष्टा लेपाच्चर्म्मदलापहा" ॥
चाम्लपेषी आमचूर ।
"सलिलेन तु शुष्काणि घृष्ट्वा धात्रीफलानि च ।
कराभ्यां सुखमाप्नोति नरश्चर्म्मदलान्वितः" ॥ * ॥
अथ पामाचिकित्सा ।
"जीरकस्य पलं पिष्टं सिन्दूरार्द्धपलं तथा ।
कटुतैलं पचेदाभ्यां सद्यः पामाहरं परम्" ॥
कटुतैलं षट्पलमितम् । जीरकादितैलम् ॥ * ॥
"मञ्जिष्ठात्रिफलालाक्षालाङ्गलीरात्रिगन्धकैः ।
चूर्णितैस्तैलमादित्यपाकं पामाहरं परम्" ॥
इति आदित्यपाकतैलम् ॥
"सैन्धवं चक्रमर्द्दश्च सर्षपाः पिप्पली तथा ।
आरनालेन संपिष्टाः पामकण्डूहराः स्मृताः" ॥ * ॥
अथ कच्छूचिकित्सा ।
"अर्कपत्ररसे पक्कं हरिद्राकल्कसंयुतम् ।
नाशयेत् सार्षपं तैलं पामां कच्छूं विचर्च्चिकाम्" ॥
अर्कतैलम् ।
"मनःशिलालं कासीसं गन्धाश्मा सिन्धुजन्म च ।
स्वर्णक्षीरी शिलाभेदी शुण्ठी कुष्ठञ्च मागधी ॥
लाङ्गलीकरवीरश्च दद्रुघ्नः क्रमिघ्नानलः ।
दन्तीनिम्बदलैश्चैभिः पृथक्कर्षमितैर्भिषक् ॥
कल्कीकृतैः पचेत्तैलं कटुप्रस्थद्वयोन्मितम् ।
अर्कस्नुह्योर्दुग्धेन पृथक्पलमितेन च ॥
गोमूत्रस्याढ़केनापि शनैर्म्मृद्वग्निना पचेत् ।
अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छूं दुःसाध्यतामपि ॥
पामानञ्च तथा कण्डूं त्वग्व्याधिरुधिरामयान् ।
कच्छूराक्षसनामेदं तैलं हारीतभाषितम् ॥
इति कच्छूराक्षसनामतैलम् ॥ * ॥
अथ दद्रुचिकित्सा ।
"कुष्ठं क्रमिघ्नो दद्रुघ्नो निशासैन्धवसर्षपाः ।
अम्लपिष्टाः प्रलेपोऽयं दद्रुकुष्ठनिसूदनः ॥
दूर्व्वाऽभयासैन्धवचक्रमर्द-
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः

त्रिभि प्रलेपैरपि बद्धमूल
दद्रुञ्च कुष्ठञ्च विनाशयन्ति ।
कुठेरक ममरी इति लोके।
लोके गन्धिलकाख्या सिद्धार्थञ्च सुहीक्षीरम् ।
अयमिति समभाग स्यादेषा द्विगुणस्तु दद्रुघ्न ।
अश्वत्थे शीतके तानि प्रस्रुतानि सन्दध्यात् ।
दिवसत्रितयादूर्द्धं अण्डनिर्णेषयेत्तानि ।
वन्यौपलेन घृष्ट्वा दद्रुमालेपयेत्तेन ।
सप्ताहाल्लेपोऽयं दद्रुमवश्य विनाशयति" । * ।

अथ श्वित्रस्य चिकित्सा ।

"विभीतकत्वङ्मलपूजटाना
क्वाथेन हत्वा गुडसयुतेन।
अवल्गुज बीजमपाकरोति
श्वित्राणि कृच्छ्राण्यपि पुण्डरीकम्" ।

मलपू काकोडुम्बरिका । अवल्गुज सोमराजी ।
"कुडवोऽवल्गुजबीज हरिताल तच्चतुर्थांशम् ।
मनःशिला तालकार्द्धा गुञ्जाफलमग्निमूलञ्च ।
मूत्रेण गवा पिष्ट सवर्णताकारक श्वित्रस्य ।
श्वित्रकुष्ठ प्रजयत्स पञ्चार्द्धेनाधिकेन वा ।
गिरिकर्ण्या सितायाश्च मूलेन परिलेपितम्" ।
गिरिकर्णी नीलापराजिता ।
"क्वाथ सवाकुचीचूर्णो धात्रीखदिरसारयो ।
शङ्खेन्दुकुन्दधवल श्वित्र संसेवितौ हन्ति ।
मथितेन पिबेत् चूर्णं काकोडुम्बर्य्यवल्गुजम् ।
तैलाक्तो घर्मसेवी स्यात्तदा श्वित्रहृत् भवेत्" ।
मथित निर्जल विलोडित दधि ।
तक्र चतुर्थांशजलयुक्त वस्त्रपूत दधि ।
"खदिरस्य पलान्यष्टौ सोमराज्या पलद्वयम् ।
त्रिफला पिचुमर्द्दश्च दारु दार्व्वी च पर्पटी ।
पृथक् पलांशमुद्धृत्य सिंहिकाया पलद्वयम् ।
जलाढकद्वये साध्य यावत् पादावशेषितम् ।
क्वाथमानश्च मदभो घृतप्रस्थ विपाचयेत् ।
चतुष्पल सोमराज्या खदिरस्य पल तथा ।
पटोलमूल त्रिफला त्रायमाणा दुरालभाम् ।
कर्षार्द्धे कटुक चापि कार्षिक सम्प्रपेषितम् ।
पलद्वय कोषिकस्य शुद्धस्यात्र प्रदापयेत् ।
सिद्ध सर्पिरिद श्वित्र हन्त्याश्वेव इवानलम् ।
अष्टादशाना कुष्ठाना परमश्वैतदौषधम् ।
सोमराजीघृत नाम निर्म्मित ब्रह्मणा पुरा ।
लोकानामुपकाराय श्वित्रकुष्ठादिरोगिणाम्" ।

इति सोमराजीघृतम् ।

"महौषध महामदा निम्बपत्राणि सर्व्वथा ।
मनःशिला च सिन्दूर पद्मचारिण्यवल्गुजम् ।
हरिद्रे हरितालञ्च त्रिफला पीतगन्धक ।
सर्व्वाणि समभागानि विषाद्धांशानि योजयेत् ।
सर्पिषश्च पलान्यष्टौ देवदारुरस शुभम् ।
द्विगुण त्रिगुण क्षीर गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ।
ताम्रपात्रे तु सस्थाप्य शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
चतुर्भागावशेषन्तु सकल्कमवतारयेत् ।
पञ्चा निहन्ति शब्द कन्मुखञ्च विचर्च्चिका ।
अष्टादशमहाश्चर्य्यमेतद्धि सर्व्वान् रोगान् जयेत् ।
अष्टादशाना कुष्ठाना दद्रूणा श्वित्रिणा तथा ।
दुष्टनाडीषु सर्व्वासा खाविशा कीटिना तथा ।
अस्त्रक्स्राविपरीता ये ये च व्यङ्गभिषक्क्रिया ।
सर्व्वग्रहवियुक्ताना श्रीवाङ्गाना विशेषत ।
सर्व्वधातुगते कुष्ठे पलित भृङ्गिरोगहम् ।
घर्घरावृतघोषाया तथा सर्व्वाङ्गवातिनाम् ।
पानेऽभ्यङ्गे तथा नस्ये वस्तिकर्म्मणि नित्यश ।
सप्तरात्रप्रयोगेण सर्व्वकुष्ठानि नाशयेत् ।
द्विसप्ताहप्रयोगेण पूर्णचन्द्रनिभानन ।
जातकेशनखश्मश्रुर्भाति षोडशवर्षवत् ।
अनङ्गसदृश साक्षात् सर्व्वामयविनाशन ।
एतत् घृत महाश्रेष्ठ मार्कण्डेयावतारितम् ।
मनुष्याणा हितार्थाय सर्व्वव्याधिहर परम् ।
महामार्त्तण्डकमिदं घृत सर्व्वामरार्च्चितम्" ।

इति महामार्त्तण्डघृतम् । * । इति कुष्ठाधिकार । इति भावप्रकाश ।

क्षुद्रगोक्षुरक, पु, (क्षुद्र गोक्षुर । तत स्वल्पार्थे कन् क्षुद्रगोक्षुर इव कायति इत्येके ।) गोक्षुर वृक्षभेद । छोटा गोक्षुर इति हरचिकार इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्य्याय । चिकटक २ कष्टी ३ षडङ्ग ४ बङ्ककण्टक ५ क्षुर ६ गोकण्टक ७ कण्टफल ८ पलङ्कषा ९ क्षुद्रक्षुर १० भद्रकण्टक ११ स्थलशृङ्गाटक १२ वनशृङ्गाटक १३ इक्षुगन्ध १४ स्वादुकण्ट १५ । अस्य गुणा । सुशीतलत्वम् । बलप्रदत्वम् । मधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । कृच्छ्राश्मरीमेहविदाहनाशित्वम् । रसायनत्वम् । तत्र वृहतो गुणो ऽतरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ।

क्षुद्रघण्टिका, स्त्री, (घण्टा अल्पार्थे कन् टाप् इत्वञ्च तत क्षुद्रा घण्टिका इति कर्म्मधारय ।) कट्यलङ्कारविशेष । घाघर इति घुङ्गुर इति च भाषा । तत्पर्य्याय । किङ्किणी २ । इत्यमर । २ । ६ । ११० । क्षुद्रघण्टी ३ प्रतिसरा ४ किङ्किणीका ५ कङ्कणी ६ कङ्कणिका ७ क्षुद्रिका ८ । इति शब्दरत्नावली । घर्घरी ९ । इति जटाधर । [इति राजनिर्घण्ट ।

क्षुद्रघोली, स्त्री, (क्षुद्रा घोली ।) चिविल्लिकाक्षुप ।

क्षुद्रचञ्चु, स्त्री, (क्षुद्रा चञ्चु सा इवाकृतिरस्या ।) क्षुपविशेष । तत्पर्य्याय । चञ्चु २ चञ्चू ३ शुकचञ्चुका ४ त्वक्सारभेदिनी ५ क्षुद्रा ६ कटुका ७ कटुपत्रिका ८ । अस्या गुणा । मधुरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । दीपनत्वम् । शूलगुल्मार्शोविबन्धनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट । स्वल्पोऽस्त्र ।

क्षुद्रचन्दन, क्ली, (क्षुद्र चन्दनमिति नित्यकर्म्मधारय ।) रक्तचन्दनम् । इति राजनिर्घण्ट ।
(यथास्य पर्य्याया ।
"रक्तचन्दनमाख्यात रक्ताङ्ग क्षुद्रचन्दनम् ।
तिलपर्णं रक्तसार तत्प्रवालफल स्मृतम्" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ।)

क्षुद्रचिर्भिटा, स्त्री, (क्षुद्रा चिर्भिटा ।) गोपालकर्कटी । इति राजनिर्घण्ट । (क्षुद्रचिर्भिटीति च क्वचित् दृश्यते ।)

क्षुद्रचूड, पु, (क्षुद्रा चूडा यस्य ।) पक्षिविशेष । गोसालिक इति भाषा । यथा,—
"प्रवमञ्च क्षुद्रचूडो गृध्रलक्षश्च सालिक" ।
इति शब्दचन्द्रिका ।

क्षुद्रजन्तु, पु, (क्षुद्र जन्तुर्जीवभेद ।) शतपदी । इति शब्दमाला । स्वल्पप्राणिमात्रञ्च । (आमलकशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ।)

क्षुद्रजातीफल, क्ली, (क्षुद्र जातीफलम् ।) आमलकम् । इति राजनिर्घण्ट ।

क्षुद्रजीर, पु, (क्षुद्र जीर ।) स्वल्पजीरक । इति शब्दचन्द्रिका । क्षुदिया जीरा इति भाषा ।

क्षुद्रजीवा, स्त्री, (क्षुद्रा जीवा कर्म्मधारय ।) जीवन्ती इति राजनिर्घण्ट ।

क्षुद्रता, स्त्री, (क्षुद्रस्य भाव । क्षुद्र + तल् टाप् च ।) क्षुद्रत्वम् । इति व्याकरणम् ।

क्षुद्रत्व, क्ली, (क्षुद्रस्य भाव । क्षुद्र + त्वप्रत्यय ।) अल्पता क्रूरता । अधमत्वम् । दरिद्रत्वम् ।

क्षुद्रतुलसी, स्त्री, (क्षुद्रा तुलसीति नित्यकर्म्मधारय ।) अर्जक । स तु बर्ब्बरीभेद । इति राजनिर्घण्ट ।

क्षुद्रदंशिका, स्त्री, (क्षुद्रा दंशिका ।) स्वल्पदंशक । छोट डाँश इति भाषा । यथा,—
"पतङ्गिका पुत्तिका स्यात् दंशस्तु वनमक्षिका ।
प्राचिका चाप्यतज्जातिर्दंशी स्यात् क्षुद्रदंशिका" ।
इति जटाधर ।

क्षुद्रदंशी, स्त्री, (दंश + ङीष । क्षुद्रा दंशी ।) क्षुद्रदंशिका । इति जटाधरदर्शनात् ।

क्षुद्रदुरालभा, स्त्री, (क्षुद्रा दुरालभा लताविशेष ।) स्वल्पदुरालभाक्षुप । तत्पर्य्याय । मरुस्था २ मरुसम्भवा ३ विशारदा ४ अजभक्षा ५ अजादनी ६ उष्ट्रभक्षिका ७ कषाया ८ पञ्चिहृत् ९ ग्राहिणी १० करभप्रिया ११ करभादनिका १२ । अस्या गुणा । गौल्यत्वम् । अम्लत्वम् । ज्वरकुष्ठश्वासकासभ्रमनाशित्वम् । पारदशुद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ।

क्षुद्रदुस्पर्शा, स्त्री, (दुःखद स्पर्शो यस्या दुस्पर्शा । क्षुद्रा दुस्पर्शा इति कर्म्मधारय ।) अग्निदमनी । इति राजनिर्घण्ट । (मेयास्या अग्निदमनीशब्दे विवृति ।)

क्षुद्रधात्री, स्त्री, (क्षुद्रा धात्री ।) कर्कटवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ।

क्षुद्रनासिक, त्रि, (क्षुद्रा नासिका नासा अस्य ।) स्वल्पनासायुक्त । तत्पर्य्याय । नःक्षुद्र २ । इति हेमचन्द्र ।

क्षुद्रपत्रा, स्त्री, (क्षुद्र पत्र पर्णं यस्या । ततष्टाप् ।) चाङ्गेरी । इति हारावली ।

क्षुद्रपत्री, स्त्री, (क्षुद्र पत्र यस्या । ततो गौरादित्वात् ङीष ।) वचा । इति राजनिर्घण्ट । (यथास्या पर्य्याया ।
"वचोग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्व्विका ।
क्षुद्रपत्री च मङ्गल्या जटिलोग्रा च लोमशा" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

क्षुद्रपनस पु, (क्षुद्रश्चासौ पनसश्चेति कर्म्मधारय ।)

लकुचः। इति राजनिर्घण्टः॥ स्वल्पकण्टाफलश्च॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"लकुचः क्षुद्रपनसो लकुचो डहु इत्यपि"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

क्षुद्रपर्णः पुं, (क्षुद्रं पर्णं पत्रं यस्य।) अर्ज्जकः। इति राजनिर्घण्टः॥ सूक्ष्मपत्रे त्रि॥ (विवरणमस्यार्ज्जकशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

क्षुद्रपाषाणभेदा, स्त्री, (क्षुद्रा पाषाणभेदा इति नित्यकर्म्मधारयः।) क्षुपविशेषः। क्षुद्रपाषाणभेदी इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। चतुःपत्री २ पार्व्वती ३ नगभूः ४ अश्मकेतुः ५ गिरिभूः ६ कन्दरोद्भवा ७ शैलोद्भवा ८ गिरिजा ९ नगजा १०। अस्या गुणाः। व्रणक्षणाश्मरीहरत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रपिप्पली, स्त्री, (क्षुद्रा पिप्पली।) वनपिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रपोतिका, स्त्री, (क्षुद्रा पोतिका। नित्यकर्म्मधारयः।) मूलपोती। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रफलकः, पुं, (क्षुद्रं फलमस्य इति कप्।) जीवनवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

क्षुद्रफला, स्त्री, (क्षुद्रं फलं यस्याः इति टाप्।) भूमिजम्बुः। इति शब्दमाला। इन्द्रवारुणी। गोपालकर्कटी। कण्टकारी। अग्निदमनी। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रबुद्धिः, त्रि, (क्षुद्रा अल्पा अधमा क्रूरा वा बुद्धिर्मतिर्यस्य।) अल्पमतिः। क्रूरधीः। अधमचेतनः॥

क्षुद्रमुस्ता, स्त्री, (क्षुद्रा मुस्ता इति कर्म्मधारयः।) कसेरुः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कसेरुशब्देऽस्या गुणपर्य्याया ज्ञेयाः॥)

क्षुद्ररोगः, पुं, (क्षुद्रः रोगः।) स्वल्पव्याधिः। तस्य गणना यथा। पलितः १ इन्द्रलुप्तः २ दारुणकः ३ अरुंषिका ४ इरिवेल्लिका ५ पनसिका ६ पाषाणगर्द्दभः ७ मुखदूषिका ८ व्यङ्गः ९ नीलिका १० वल्मीकः ११ कच्छा १२ गन्धिनाम १३ अग्निरोहिणी १४ विदारिका १५ चिप्पः १६ परिवर्त्तिका १७ अवपाटिका १८ निरुद्धप्रकाशः १९ सन्निरुद्धगुदः २० वृषणकच्छूः २१ अहिपूतनः २२ गुदभ्रंशः २३ शूकरदंष्ट्रः २४ अनुशयी २५ अलसः २६ दारी २७ कदरः २८ तिलकालकः २९ मसकः ३० जतुमणिः ३१ न्यच्छः ३२ पद्मिनीकण्टकम् ३३ अजगल्लिका ३४ यवप्रख्या ३५ अन्नालजी ३६ विवृता ३७ इन्द्रवृद्धा ३८ गर्द्दभिका ३९ जालगर्द्दभः ४० कच्छपी ४१ शर्कराऽर्व्वुदः ४२। एषां मध्ये येषां लक्षणचिकित्सा पूर्व्वं न लिखिता ते चात्र लिख्यन्ते॥ *॥

अथ अरुंषिकालक्षणमाह।
"अरुंषि बहुवक्त्राणि बद्धक्लेदीनि मूर्द्धनि।
कफासृक्कृमिकोपेन तानि विद्यादरुंषिकाम्"॥
अरुंषि व्रणानि। अथारुंषिकायाश्चिकित्सा।
"नीलोत्पलस्य किञ्जल्को धात्रीफलसमन्वितः।
यष्टीमधुकयुक्तश्च लेपाद्धन्यादरुंषिकाम्।
त्रिफलाया रसो यष्टी मार्कवोत्पलसारिवा।
सैन्धवं पक्वमेभिस्तु तैलं हन्यादरुंषिकाम्"॥
इति त्रिफलाद्यं तैलम्॥ *॥

अथाग्निरोहिणीलक्षणमाह।
"कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारुणाः।
अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः॥
सप्ताहात् द्वादशाहाद्वा पक्षाद्वा घ्नन्ति मानवम्।
तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां सान्निपातिकाम्"॥
सप्ताहादित्यादि वातपित्तकफाधिकापेक्षया बोद्धव्यम्। घ्नन्तीत्यनुपक्रान्ताः। उपक्रान्तास्तु साध्या एव। चरकेणाग्निरोहिण्याश्चिकित्साया उक्तत्वात्।

तस्याश्चिकित्सा।
"पित्तं वीसर्पविधिना साधयेदग्निरोहिणीम्।
रोहिण्यां लङ्घनं कुर्य्याद्रक्तमोक्षणमल्पताम्॥
शरीरस्य च संशुद्धिं तान्तु दृष्ट्वा परित्यजेत्"॥*॥

अथ विदारिकालक्षणमाह।
"विदारिकन्दवद्वृत्तो कक्षावङ्क्षणसन्धिषु।
रक्तो विदारिकां विद्यात् सर्व्वजां सर्व्वलक्षणाम्"॥
अत्र पिड़कामिति विशेष्यमध्याहरणीयम्॥

अथ तच्चिकित्सा।
"विदारिकायां प्रथमं जलौकायोजनं हितम्।
पाटनञ्च विपक्वायां ततो व्रणविधिः स्मृतः"॥*॥

अथावपाटिकालक्षणमाह।
"अल्पीयसीं यदा हर्षात् बलाद्गच्छेत् स्त्रियं नरः।
हस्ताभिघातादथवा चर्म्मण्युद्वर्त्तिते बलात्॥
मर्द्दनात् पीड़नाद्वापि शुक्रवेगविघाततः।
यस्यावपाट्यते चर्म्म तां विद्यादवपाटिकाम्॥
वातेन कर्कशा रूक्षा सूक्ष्मा श्यावा रुगन्विता।
पित्तेन पीता रक्ता वा दाहश्वयथुसमन्विता॥
श्लेष्मणा कठिना स्निग्धा कण्डूमत्यल्पवेदना"।
अल्पीयः अल्पतरं योनिच्छिद्रं यस्यास्ताम्। अवपाट्यते विदार्य्यते।

अथ तस्याश्चिकित्सा।
"स्वेदस्वेदैरिमां वैद्यश्चिकित्सेदवपाटिकाम्"॥

अथ सन्निरुद्धगुदस्य लक्षणमाह।
"वेगसन्धारणाद्वायुर्विहतो गुदसंश्रितः।
निरुणद्धि महास्रोतः सूक्ष्मं द्वारं करोति हि॥
मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति।
सन्निरुद्धगुदं व्याधिमेतं विद्यात् सुदुस्तरम्"॥

अथ तस्य चिकित्सा।
"सन्निरुद्धगुदे तैलैः सेको वातहरैर्हितः।
तथा निरुद्धप्रकाशक्रियापि कथिता हिता"॥

अथाजगल्लिकालक्षणमाह।
"स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा।
कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका"॥
ग्रथिता गुम्फितेव। मुद्गसन्निभा मुद्गाकृतिः॥

अथ तस्याश्चिकित्सा।
"तत्राजगल्लिकामामां जलौकोभिरुपाचरेत्।
शुक्तिसौराष्ट्रिकाक्षारकल्कैश्चालेपयेन्मुहुः॥
कठिनां क्षारयोगैश्च द्रावयेदजगल्लिकाम्।
श्यामालाङ्गलिकामूर्व्वाकल्कैरपि विलेपयेत्॥
पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत्"॥

अथान्नालजीलक्षणमाह।
"घनामवक्त्रां पिड़कामुन्नतां परिमण्डलाम्।
अन्नालजीमल्पपूयां तां विद्यात् कफवातजाम्"॥
घनां कठिनाम्। परिमण्डलां वर्त्तुलाम्। अल्पपूयां स्वल्पस्रावाम्॥

अथ तस्याश्चिकित्सा।
"अन्नालजीं यवप्रख्यां पूर्व्वं स्वेदैरुपाचरेत्।
मनःशिलादेवदारुकुष्ठकल्कैः प्रलेपयेत्॥
पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत्"॥
इति भावप्रकाशे क्षुद्ररोगाधिकारः॥

(अस्य सकारणलक्षणसम्प्राप्तिचिकित्सितानि यथा,-
"स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसम्मिता।
पिटिका कफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका॥
यवप्रख्या यवप्रख्या ताभ्यां मांसाश्रिता घना।
अवक्त्राश्चालजीवृत्ताऽल्पपूया घनोन्नताः॥
ग्रन्थयः पञ्च वा षड़् वा कच्छपी कच्छपोन्नता।
कर्णस्योर्द्ध्वं समन्ताद्वा पिटिका कठिनोग्ररुक्॥
शालूकाभा पनसिका शोफस्त्वल्परुजः स्थिरः।
हनुसन्धिसमुद्भूतस्ताभ्यां पाषाणगर्द्दभः॥
शाल्मलीकण्टकाकाराः पिटिकाः सरुजो घनाः।
मेदोगर्भा मुखे यूनां ताभ्याञ्च मुखदूषिकाः॥
ते पद्मकण्टका ज्ञेया यैः पद्ममिव कण्टकैः।
चीयते नीरुजैः श्वेतैः शरीरं कफवातजैः॥
पित्तेन पिटिकावृत्ता पक्वोडुम्बरसन्निभा।
महादाहज्वरकरी विवृता विवृतानना॥
गात्रेष्वन्तश्च वक्त्रे च दाहज्वररुजान्विताः।
मसूरमाषात्तद्वर्णास्तत्संज्ञाः पिटिका घनाः॥
ततः कष्टतराः स्फोटा विस्फोटाख्या महारुजाः।
या पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता॥
सा विद्धा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्द्दभी।
मण्डला विपुलोत्सन्ना सरागपिटिकाचिता॥
कक्षेति कक्षासन्नेषु प्रायो देशेषु सानिलात्।
पित्ताद्भवन्ति पिटिकाः सूक्ष्मा लाजोपमा घनाः।
तादृशी महती त्वेका गन्धनामेति कीर्त्तिता।
घर्म्मस्वेदपरीतेऽङ्गे पिटिकाः सरुजो घनाः॥
राजिकावर्णसंस्थानप्रमाणा राजिकाह्वयाः।
दोषैः पित्तोल्वणैर्मन्दैर्विसर्पति विसर्पवत्॥
शोफोऽपाकस्तनुस्ताम्रो ज्वरकृज्जालगर्द्दभः।
मलैः पित्तोल्वणैः स्फोटा ज्वरिणो मांसदारुणाः।
कक्षाभागेषु जायन्ते येऽग्न्याभाः साग्निरोहिणी।
पञ्चाहात् सप्तरात्राद्वा पक्षाद्वा हन्ति जीवितम्॥
त्रिलिङ्गा पिटिका वृत्ता जत्रूर्द्ध्वमिरिवेल्लिका।
विदारी कन्दकठिना विदारी कक्षवङ्क्षणे॥
मेदोऽनिलकफैर्ग्रन्थिः स्नायुमांसशिराश्रयैः।
भिन्नो वसाज्यमध्वाभं स्रवेत्तत्रोल्वणोऽनिलः॥
मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करामुपपादयेत्।
दुर्गन्धं रुधिरं क्लिन्नं नानावर्णं ततो मलाः॥
तां स्रावयन्ति निचितां विन्द्यात्तच्छर्कराऽर्व्वुदम्।
पाणिपादतले सन्धौ जत्रूर्द्ध्वं वोपचीयते॥
वल्मीकवच्छनैर्ग्रन्थिस्तद्वद्बहुभिर्मुखैः।
रुग्दाहकण्डूक्लेदाढ्यो वल्मीकोऽसौ समस्तजः॥
शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः।

ग्रन्थि कोलवदुत्सन्नो जायते कदरन्तु तत् ।
वेगमन्धारयोद्वायुरपानोऽपानसंश्रयम् ।
अणूकरोति वाह्यान्तर्मार्गमस्य ततः प्रसृत् ।
कृच्छ्रान्निर्गच्छति व्याधिरयं वद्धगुदस्ततः ।
कुर्य्यात् पित्तानिलौ पाकं नखमांसे सवरुग्ज्वरम् ।
चिप्पमक्षतरोगञ्च विद्यादुपनखञ्च तम् ।
कृष्णोऽभिघाताद्रूक्षश्च खरश्च कुनखो नखः ।
दुष्टकर्दमसंस्पर्शात् कण्डूक्लेदान्वितान्तरा ।
अङ्गुल्योऽलसमित्याहुस्तिलाभांस्तिलकालकान् ।
कृष्णानवेदनांस्त्वक्स्थान् मांसाख्यानेव चोन्नतान् ।
मामेभ्यस्तूततराश्चर्मकीलान् सितासितान् ।
तथाविधो जतुर्मणिः सहजो लोहितस्तु सः ।
कृष्णं सितं वा सहजं मण्डलं लाञ्छनं समम् ।
शोकक्रोधादिकुपिताद्वातपित्तान्मुखे तनु ।
श्यामलं मण्डलं व्यङ्गं वक्त्रादन्यत्र नीलिका ।
परुषं परुषस्पर्शं व्यङ्गं श्यावञ्च मारुतात् ।
पित्तात्ताम्रान्तमानीलं श्वेतान्तं कण्डुमत्कफात् ।
रक्तादक्तान्तमाताम्रं सोषं चिमचिमायते ।
वायुनोदीरितः श्लेष्मा त्वचं प्राप्य विशुष्यति ।
ततस्त्वग् जायते पाण्डुः क्रमेण च विचेतना ।
अल्पकण्डूरविक्लेदा सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तितः ।
असम्यग्वमनादीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः ।
मण्डलान्यतिकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ।
उत्कोठः सोऽनुबन्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते ।
प्रोक्ता षट् त्रिंशदित्येते क्षुद्ररोगा विभागशः" ।
इति वाभटे उत्तरस्थाने एकत्रिंशोऽध्यायः ।

अतोऽस्य प्रतिषेधो यथा,—

"विवावयेज्जलौकोभिरपक्वामजगल्लिकाम् ।
स्वेदयित्वा यवप्रख्यां विलयाय विलेपयेत् ।
दारुकुष्ठमनोह्वाभिरित्यापाषाणगर्द्दभात् ।
विधिस्ताश्चापरेत् पक्वान् व्रणवत्तानजगल्लिकान् ।
राजवृक्षस्तम्भवधाप्रलेपो मुखदूषिके ।
वटपत्रवयक्ता वा नारिकेलात्यसुजाय ।
अपास्ता वमनं नस्यं ललाटे च शिराव्यधः ।
निम्बाम्बु वान्तो निम्बाम्बु साधितं पद्मकण्टके ।
पिबेत् क्षौद्रान्वितं सर्पिर्निम्बारग्वधलेपनम् ।
विवृतादींस्तु मानान्तांश्चिकित्सेन्निरिवल्लिकान् ।
पित्तवीसर्पवत्तद्वत् प्रत्याख्यायाग्निरोहिणीम् ।

विकङ्कतं रक्तविमोक्षणञ्च
विरेचनं कायविशोधनञ्च ।
धात्रीप्रयोगान् शिशिरप्रदेहान्
कुर्य्यात् सदा जालकगर्द्दभस्य ।

विदारिकां प्रत रक्तं प्राप्यमम्बुवदाचरेत् ।
मेदोऽर्ब्बुदक्रिया कुर्य्यात् सुतरां शर्कराब्बुदे ।
प्रवृद्धं सत्वच्छित्वा सदाह मर्म्मणि स्थितम् ।
वल्मीकं कुलपादे च वल्मीकेऽस्य पुनः ।
कुष्ठमग्ने घृते सिञ्चेत् मनःशिलानन्तके ।
ए्रमाकूलत्विकामूल...ओपसलमाचरेत् ।
पक्वे तु दुष्टमांसानि ...मनोज्ञं साधयेत् ।
...लेन वपनं च स्वेदेन अन्ततनेन वा ।
...कृत्य निपुणं छेदेन कदरं दहेत् ।
निरुद्धमणिवन्मार्गं बद्धपायोर्विचिकित्सितम् ।

चिप्पं शुद्धा जितोष्माणं साधयेच्छस्त्रकर्म्मणा ।
दुष्टं कुनखमप्येवं चरणावलसे पुनः ।
धान्याम्लसिक्तौ कासीसपटोलीरोचनातिलैः ।
सनिम्बपत्रैरालिम्पेद्दहेत्तु तिलकालकान् ।
मामांश्च सूर्य्यकान्तेन क्षारेण यदि वाग्निना ।
तद्वदुत्कृत्य शस्त्रेण चर्म्मकीलजतुमणी ।
लाञ्छनादित्रये कुर्य्याद् यथासन्न शिराव्यधम् ।
लेपयेत् क्षीरपिष्टैश्च क्षीरिवृक्षत्वगङ्कुरैः ।
वक्त्रेषु पार्थ्यत्वावा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका ।
लेपः सनवनीतावा श्वेताश्वखुरजामषी ।
रक्तचन्दनमञ्जिष्ठा कुष्ठरोध्रप्रियङ्गवः ।
वटाङ्कुरा मसूराश्च व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदाः ।
द्वे जीरके कृष्णतिलाः सर्षपाः पयसा सह ।
पिष्टाः कुर्व्वन्ति वक्त्रेन्दुमपास्तव्यङ्गलाञ्छनम् ।
क्षीरपिष्टा घृतक्षौद्रयुक्ता वा भृष्टनिस्तुषा ।
मसूरा क्षीरपिष्टा वा तीक्ष्णा शाल्मलिकण्टकाः ।
स गुडः कोलमज्जा वा प्रयोज्याः क्षौद्रकल्किताः ।
सप्ताहं मातुलुङ्गस्य कुष्ठं वा मधुनान्वितम् ।
पिष्टा वाजाजपयसा सक्षौद्रा मौसलीजटा ।
गौरसर्षपमूलीमूलं गुडं वा साज्यमाक्षिकम् ।
जम्ब्वाम्रपल्लवामस्तु हरिद्रे द्वे नवो गुडः ।
लेपः सवर्णकृत् पिष्टः खरबेणं च तिन्दुकम् ।
उत्पलपत्रं तगरं प्रियङ्गुकालीयकदम्बदरमज्जा ।
इदमुद्वर्त्तनमास्यं करोति शतपत्रसङ्काशम् ।
हविर्दैर्वीषधैः पिष्टैर्मुखाभ्यङ्गाय साधयेत् ।
यथादोषर्त्तुकान् स्नेहान् मधुकक्वाथसंयुतान् ।
यवान् सर्ज्जरसं रोध्रमुशीरं चन्दनं मधु ।
घृतं गुडञ्च गोमूत्रे पचेदादर्व्विलेपनात् ।
तदभ्यङ्गान्निहन्त्याशु नीलिकाव्यङ्गदूषिकान् ।
मुखं करोति पद्माभं पादौ पद्मदलोपमौ ।
कुङ्कुमोशीरकालीयलाक्षायष्ट्याह्वचन्दनम् ।
न्यग्रोधपादास्तरुणान् पद्मकं पद्मकेशरम् ।
सनीलोत्पलमञ्जिष्ठं पालिकं सलिलाढके ।
पक्त्वा पादावशेषेण तेन पिष्टैश्च कार्षिकैः ।
लाक्षापत्तङ्गमञ्जिष्ठा यष्टीमधुककुङ्कुमैः ।
अजाक्षीरद्विगुणितं तैलस्य कुडवं पचेत् ।
नीलिकापलितव्यङ्गवलीतिलकदूषिकान् ।
हन्ति तन्नस्यमभ्यक्तं मुखोपचयवर्णकृत् ।
मञ्जिष्ठा शवरोद्भवस्तु वरिकाभासा हरिद्राद्वयं
नेपालीहरितालकुङ्कुमगदा गोरोचना गैरिकम् ।
पत्रं माण्डरटस्य चन्दनयुगं कालीयकं पारदं
पत्तङ्गं कनकत्वचं कमलजं बीजं तथा केशरम् ।

सिक्थं तुत्थं पद्मकाद्यौ च साज्यं
मज्जाद्याः क्षीरिवृक्षाम्बुपाकः ।
सिद्धं सिद्धं व्यङ्गनील्यादिनाशं
वक्त्रेच्छायामैन्दवीं द्राक् धत्ते ।

मार्कवस्यार्कदुग्धीरतोयविष्टानि भावनः ।
प्रसुप्तौ वातकुष्ठोक्तं कुर्य्याद्दाहञ्च वह्निना ।
उत्कोठे कफपित्तोक्तं कोठं ...च कौठिकम्" ।
इति वाभटे उत्तरतन्त्रे द्वात्रिंशोऽध्यायः ।
"रक्तपित्तकफानिलैर्विवृतान्मारिणो भवन्ति ।
तद्यथा,—अजगल्लिका यवप्रख्याऽन्त्रालजी विवृता

कच्छपिका वल्मीकमिन्द्रवृद्धा पनसिका पाषाण-
गर्द्दभो जालगर्द्दभः कक्षा विस्फोटकोऽग्नि-
रोहिणी चिप्पं कुनखोऽनुशयी विदारिका शर्करा-
र्ब्बुदं पामा विचर्च्चिका रकसा पाददारिकाकदर-
मलसेन्द्रलुप्तौ दारुणकोऽरुंषिका पलितं मसू-
रिका यौवनपिडका पद्मिनीकण्टको जतुमणि-
र्मशकश्चर्म्मकीलस्तिलकालको न्यच्छं व्यङ्गः परि-
वर्त्तिकाऽवपाटिका निरुद्धप्रकाशः निरुद्धगुदो-
ऽहिपूतनं वृषणकच्छूर्गुदभ्रंशश्चेति" । इति सुश्रुते
निदानस्थाने त्रयोदशेऽध्यायः । अस्योक्तचिकित्सा-
दिकं यथारोगं ज्ञेयम् ॥ * ॥

अस्य पथ्यापथ्यानि यथा,—

"क्षुद्ररोगेषु सर्व्वेषु नानारोगानुकारिषु ।
दोषान् दूष्यानवस्थाञ्च निरीक्ष्य मतिमान् भिषक् ।
तस्य तस्य च रोगस्य पथ्यापथ्यानि सर्व्वशः ।
यथादोषं यथादुष्टं यथावस्थञ्च कल्पयेत्" ।
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ क्षुद्ररोगाधिकारः ॥

क्षुद्रवधा, स्त्री, (क्षुद्रा वधा ।) वराहक्रान्ता । इति केचित् ॥

क्षुद्रवल्वजा, स्त्री, (क्षुद्रा वल्वजा ।) वरटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रवल्ली, स्त्री, (क्षुद्रा वल्ली ।) मूषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रवार्त्ताकी, स्त्री, (क्षुद्रा वार्त्ताकी ।) कण्टकारी । इत्यमरः ॥

क्षुद्रवार्त्ताकिनी, स्त्री, (क्षुद्रा वार्त्ताकिनीति ।) श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रशङ्ख, पुं, (क्षुद्रः शङ्खः शङ्खजातिः ।) जोङ्का इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शङ्खनखः २ । इत्यमरः । १ । १० । २२ ॥ शङ्खनका ३ इति तट्टीका । क्षुल्लक ४ शम्बूक ५ भवशङ्खका ६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शूलहरत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रशर्करा, स्त्री, (क्षुद्रा शर्करा । कर्म्मधारयः ।) यावनालशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रशार्दूल, पुं, (क्षुद्रः शार्दूलः । कर्म्मधारयः ।) चित्रव्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रशीर्ष, पुं, (क्षुद्रं शीर्षं यस्य ।) मयूरशिखावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षुद्रशुक्ति, स्त्री, (क्षुद्रा शुक्तिः । कर्म्मधारयः ।) जलशुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रश्यामा, स्त्री, (क्षुद्रा श्यामा ।) कटभी । इति राजनिर्घण्टः । (कटभीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ।)

क्षुद्रश्लेष्मान्तक, पुं, (श्लेष्मा अन्तकः श्लेष्मान्तकः । क्षुद्रः श्लेष्मान्तकः ।) भूकर्व्वुदारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रश्वास, पुं, (क्षुद्रः अल्पः श्वासः ।) श्वासव्याधिरोगः । यथा,—

"रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वायुरुदीरयन् ।
क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः ।
हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखो यथेतरे ।
भोजनान्नमपानानां न च प्रचरितो गतिः ।
नेन्द्रियाणां व्यथां नापि काञ्चिदापादयेद्रुजम् ।
कथितो बहुशः सोऽल्पः साध्यः क्षुद्र उदाहृतः ।"
...मधुरविकारा...
मानसिकविकारा...

क्षुद्राम्लिका, स्त्री, (क्षुद्रा अम्लिका ।) वृक्षविशेष । आमरुल इति भाषा । इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्य्याय । चाङ्गेरी २ चुक्राम्ला ३ चुक्रिका ४ लोणाम्ला ५ अम्लपत्री ६ लोणा ७ चोडा ८ अम्लपत्रिका ९ अम्लष्ठा १० अम्लवती ११ अम्ला १२ दन्तशठा १३ ग्रामाम्ला १४ अम्लपत्री १५ । अस्या गुणा । अम्लरसत्वम् । उष्णत्वम् । वह्निवर्द्धनत्वम् । रुचिकारित्वम् । ग्राहित्वम् । दोषदुर्नामकफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ।

क्षुद्रिका, स्त्री, (क्षुद्र + संज्ञायां कन् तत टाप् पूर्व्वात इत्वञ्च ।) दंश । इति राजनिर्घण्ट । (हिक्कारोगप्रकारभेद । यथा,—

"विकृष्टकालैर्या चान्योन्ये समभिवर्त्तते ।
क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलात् प्रधाविता" ।
इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चाशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।)

क्षुद्रेङ्गुदी, स्त्री, (क्षुद्रा इङ्गुदी कर्म्मधारय ।) यवास । इति राजनिर्घण्ट । (यवासशब्देऽस्या विवरणम् ।)

क्षुद्रैर्व्वारु, पु (क्षुद्र इर्व्वारु कर्म्मधारय ।) गोपालकर्कटी । इति राजनिर्घण्ट ।

क्षुद्रोदुम्बरिका स्त्री, (क्षुद्रा उदुम्बरिका ।) काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्ट ।

क्षुद्रोपोदकनाम्नी, स्त्री, (क्षुद्रा उपोदकनाम्नी ।) मूलपोती । इति राजनिर्घण्ट ।

क्षुद्रोपोदकी, स्त्री, (क्षुद्रा उपोदकी ।) अल्पमूलिकाशाक । तत्पर्य्याय । सूक्ष्मपत्रा २ मत्स्याक्षी ३ । अस्या गुणा । "रसवीर्य्यविपाकेषु सदृशी पूर्व्वया स्मृतम्" । पूर्व्वया उपोदक्या । इति राजनिर्घण्ट ।

क्षुद्रोलूक, पु, (क्षुद्र उलूक निद्रकर्म्मधारय ।) कुरुल । इति राजनिर्घण्ट ।

क्षुध, ञ य औ क्षुधि । इति कविकल्पद्रुम । (दिवा-पर-सक-अनिट ।) भुक्त्यपेक्षा । ञ, अक्षुधत् । य, क्षुध्यन् बुभुक्षित । औ, क्षोद्धा । इति दुर्गादास ।

क्षुधा, स्त्री, (क्षुध बुभुक्षायां सम्पदादित्वात् क्विप् इत्वभावात् वा टाप् ।) भोजनेच्छा । इति दुर्गादास । अन्यत्रापि निर्द्दिष्टा इति । "या देवी सर्व्वभूतेषु क्षुधारूपेण संस्थिता" । इति देवीमाहात्म्यटीकायां नागोजिभट्ट । तत्पर्य्याय । अशनाया २ बुभुक्षा ३ क्षुत् ४ । इत्यमर । शब्दरत्नावली च । जिघत्सा ५ । इति जटाधर ॥ तस्या अर्थो यथा —

"शरीरे निर्ग्गता सर्व्वे क्षुधया कृतकृत्यम् ।
कुत्सितो कुरुते बाधो नवेदात्मकृतो नर ।
क्षुधार्त्तो न विजानाति प्रेतवर्ज्जितो महत्तम् ।
कोऽप्रविविधान् भोगान् सर्व्वानुत्सृजत्यपि च ।
न वेत्ति न च किञ्चित् क्षुधया अभिभूत ।
यथा धूर्त्तजन लोके विविधान्नपि मुह्यति ।
कर्णौ गन्धश्च न शृणोति न पश्यति ।
न प्रज्ञाति न जानाति बन्धुं न च वान्धवान् ।
गच्छते पतते मूढ मुह्यते च क्षुधार्द्दित ।
मूर्च्छां यदि भवेत् तावत् कारणम् ॥

रोद मर्य्यादहीनत्व क्षुधा सर्व्वं प्रवर्त्तते ।
भगिनीं जननीं पुत्र भार्य्यां दुहितर तथा ।
भ्रातर स्वजन वापि क्षुधाविष्टो न विन्दति" ।
इति वह्निपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्याय ।

क्षुधाकुशल, पु, (क्षुधाया शमोदिकविषये कुशल निपुण विशेषेण क्षुधोत्पादक ।) विम्वान्तरवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ।

क्षुधातुर, त्रि, (क्षुधा क्षुधया आतुर ।) क्षुधापीडित । यथा,—

"अर्थातुराणां न सुहृन्न बन्धु
कामातुराणां न भयं न लज्जा ।
चिन्तातुराणां न सुखं न निद्रा
क्षुधातुराणां न बलं न तेज" ।

इति गारुडे ११६ अध्याय ।

क्षुधार्त्त, त्रि, (क्षुधया आर्त्त ऋतो वा तृतीयातत्पुरुषे ऋतस्य वृद्धि ।) क्षुत्पीडित । यथा,—

"शीतार्त्तश्च क्षुधार्त्तश्च कम्पान्वितकलेवर ।
रुन्नागार तदा रात्रौ सुतो शीतारवारिणा" ।

इति शिवरहस्ये शिवरात्रिव्रतकथा । (यथा, च मनु । १० । १०७ ।

'भरद्वाज क्षुधार्त्तस्तु सपुत्रो विजने वने ।
बह्वीर्गा प्रतिजग्राह वृधोस्तक्ष्णो महातपा" ।)

क्षुधाभिजनन, पु, (क्षुधा अभिजनयतीति । अभि + जन् + ल्यु ।) राजिका । इत्यमर । २ । ९ । १९ । क्षुधाजनकद्रव्यमात्रे त्रि ।

क्षुधावती, स्त्री, (क्षुधाऽस्यामस्तीति । मतुप मस्य वत्वम् ।) क्षुधाजनकौषधवटी । अग्नीर्मान्द्यादि रोगनाशकगुटिका । यथा,—

"रसोऽमृतो गन्धकाभ्रकाणि त्र्यूषण त्रिफला तथा ।
दमनी दुग्धपुष्पा च चविका जीरकद्वयम् ।
प्रत्येक पलमेषान्तु चाण्डकुरुभस्मकम् ।
माक्षिकं शिखिकुक्कुटकेशराजभृङ्गराजा ।
दग्धौत्तमा त्रिवृद्दन्ती आमाढकाश्वचन्दनम् ।
भल्लातकामार्कुलका मण्डूकश्च पलार्द्धकम् ।
आर्द्रकस्वरसेनाथ गुडिका सम्प्रकल्पयेत् ।
वदराग्निसमाङ्गैर्वा भक्षयित्वा पिबेज्जलम् ।
शारिभक्त जलेनैव मासकद्वय मावत ।
वटी क्षुधावती नाम सर्व्वाजीर्णविनाशिनी ।
अग्निञ्च कुरुते दीर्घं मन्दाग्निञ्च निरस्यति ।
अपाचितञ्च गुल्मञ्च परिणामहरञ्च यत् ।
तमस्रं प्रमयत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ।
मधुरं वर्ज्जयेत्तत्र विदेयात् क्षीरसर्व्वर" ।

इति भैषज्यरत्नावल्यामग्निविचिकित्सा । तस्या मन्दकाङ्गेरी तत्र द्रष्टव्या ।) क्षुधायुक्ते त्रि । (क्षुधाजनकौषधम् । यथा —

"शत पञ्चसुधांशानकृतसमत्वकदे ।
चक्रमर्द्द पट्टमाद दौ दौ मरिचपिप्पली ।
मुण्डीरसपूर्वार्द्द रसपदोनैव भावयेत् ।
वटीर्होल्दमानेन खादेद्गुञ्जाकं नर ।
आमशूलमपच्छि विसूचि विद्धिन ।
दुर्नामकृमिगुल्म मन्दाग्नि विनाशयेत् ।
नाम्ना क्षुधावती सेवा वह्निरेव विधिका ।
अस्या प्रसादाद्मन्दाग्निर्भवेद्वाडवानलो नर" ।
इति चिकित्सारत्ननिधौ मन्दाग्न्यधिकारे ।)

क्षुधासागररस, पु, (क्षुधाया क्षुधाया वा सागरस्य इव क्षुधोदिकात् तथात्वम् ।) औषधविशेष । यथा,—

'त्रिकटु त्रिफला चैव तथा चव्यपञ्चकम् ।
क्षारत्रय रसं गन्ध मासिक पूर्व्ववदिमम् ।
गुञ्जामात्रां वटीं कुर्य्यात्तद्वद्वै पञ्चभि सह ।
क्षुधासागरनामाय रस सूर्य्येण निर्म्मित" ।

पूर्व्ववदिमभिव्यग्रतण्डुलमात्रवत् । तेनात्र विषमात्राद्वयम् । इति भैषज्यरत्नावली ।

क्षुधित, त्रि, (क्षुध + कर्त्तरि क्त । यद्वा क्षुधा जाता अस्य इति तारकादित्वादितच् प्रत्यय ।) क्षुधान्वित । तत्पर्य्याय । बुभुक्षित २ जिघत्सु ३ अशनायित ४ । इत्यमर । ३ । १ । २० ।

क्षुधुन, पु, (क्षुध बुभुक्षाया + "क्षुधिपिशिमिथ कित्" । उणा । ३ । ४४ । इति उनन् स च कित् ।) म्लेच्छभेद । इत्युणादिकोष ।

क्षुप, सादे । इति कविकल्पद्रुम । (भ्वा पर-अक सेट् ।) सौत्रधातुरयम् । क्षुप । इति दुर्गादास ।

क्षुप, पु, (क्षुप + 'इगुपधेति क' । ३ । १ । १३५ ।) ह्रस्वशाखाशिफ । क्षुद्रवृक्ष । इत्यमर । २ । ४ । ८ । (यथा, महाभारते । १ । १०२ । २८ ।

"तस्या रूपेण स गिरिर्वेगेन च विशेषत ।
स सवृक्षक्षुपलता हिरण्मय इवाभवत्" ।)

श्रीकृष्णात् सत्यभामायां जातपुत्रविशेष । यथा,

"जज्ञिरे सत्यभामाया भानुर्भीमरथ क्षुप ।
रोहितो दीप्तिमांश्चैव ताम्रजाक्षो जलान्तक ।
भानुर्भीमरिका चैव ताम्रपक्षा जलन्धमा ।
चतस्रो जज्ञिरे तेषां स्वसारो गरुडध्वजात्" ।

इति महाभारते हरिवंश १६१ अध्याय । * ।

इक्ष्वाकुराजपिता । यथा,—

"आसीत् कृतयुगे तात । मनुर्दण्डधर प्रभु ।
तस्य पुत्रो महाबाहु प्रसन्धिरिति विश्रुत ।
प्रसन्धेरभवत् पुत्र क्षुप इत्यभिविश्रुत ।
क्षुपस्य पुत्रस्त्विक्ष्वाकुर्महीपालोऽभवत् प्रभु" ।

इति महाभारते । १२ । ४ । २० । दारकापश्चिमदिक्स्थपर्व्वत । यथा,—

"दक्षिणस्यां लतावेष्ट पश्चिमे विराजते ।
इन्द्रकेतुप्रतीकाश पश्चिमस्यां तथा क्षुप" ।
इति महाभारते हरिवंश द्वारकानिर्म्माणे १६० अध्याय ।

क्षुपक, पु, (क्षुप + स्वार्थे कन् ।) क्षुप । क्षुद्रवृक्ष । यथा —

"यत्नो यो विपरीत स्यात् फलसाध्य स उच्यते ।
यत्र मूल क्षुपको वृक्षमुद्धाटने फल" ।
इति सुश्रुते प्रथमभागे २४ अध्याय ।

क्षुपाम्, पु, (क्षुप + अमुच्चय ।) कार्ष्णिक । इति राजनिर्घण्ट ।

क्षुपकोसमुद्र, पु, (क्षुप उत्सृते + अच् तमो हुतो वत्सरस्य वृक्षम् । दन्तोऽपि क्षुप वस्तोऽस्य

साधुः । तादृक् मुष्टिर्यस्य ।) विषमुष्टिक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषमुष्टिशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

क्षुब्धः, पुं, (क्षुभ + "क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नेति" । ७ । २ । १८ । इति निपातनात् साधुः ।) मन्थानदण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥ षोडशरतिबन्धान्तर्गतैकादशबन्धः । यथा,—

"पार्श्वोपरि पदौ कृत्वा योगी लिङ्गेन ताडयेत् ।
बाहुभ्यां धारयेत् गाढ़ं बन्धो वै क्षुब्धसंज्ञकः" ॥

इति रतिमञ्जरी । क्षोभविशिष्टे त्रि ॥

क्षुभ, ल्ट ङ सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् । ल्टदित् ।) ल्ट, अक्षुभत् । ङ, क्षोभते नानुशौविषु । इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

क्षुभ, य ग सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-क्र्यां च-परं-अकं-सेट् ।) य, क्षुभ्यति रिपुरुवेति हलायुधः । ग, क्षुभ्नाति चुक्षोभ । इति दुर्गादासः ॥

क्षुभः, पुं, (क्षुभ + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः" । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) प्रवर्त्तकः । यथा,—

"ये च तेऽनुचराः सर्व्वे पादोपान्तं समाश्रिताः ।
मांठराद्यरदण्डाद्यास्तांस्तान् वन्देऽग्निक्षुभान्" ॥

इति महाभारते । ३ । ३ । ६८ । "अग्निक्षुभान् विद्युदग्न्यादिप्रवर्त्तकान्" । इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

क्षुभा, स्त्री, (क्षुभ + स्त्रियां टाप् ।) निग्रहानुग्रहकर्त्री देवता । यथा, महाभारते ३ । ३ । ६९ ।

"क्षुभया सहिता मैत्री याश्चान्या भूतमातरः ।
ताश्च सर्व्वा नमस्यामि यान्तु मां शरणागतम्" ॥

"क्षुभा मैत्री निग्रहानुग्रहकर्त्र्यौ देवते । भूतमातरः गौरीप्रभृतयः । ब्राह्मीमाहेश्वर्य्यादयश्च" । इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

क्षुभितः, त्रि, (क्षुभ + कर्त्तरि क्तः ।) भीतः । इति हलायुधः ॥ सञ्चलितः । इति क्षुभधात्वर्थदर्शनात् ॥

क्षुमा, स्त्री, (क्षु + मक् टाप् ।) अतसी । इत्यमरः । २ । ९ । २० ॥ शणः । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ नीलिका । इति मेदिनी ॥ लताभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षुर, श विलेखने । खनने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, क्षुरति भूमिं लोकः । चोरिता । क्षुरो लोमच्छेदनः । इति दुर्गादासः ॥

क्षुरः, पुं, (क्षुर + "इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । कः । यद्वा, "ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरेति" । उणां । २ । २८ । इति निपातनात् सिद्धम् ।) कोकिलाक्षः । इत्यमरः । २ । ८ । ४९ ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—

"कोकिलाक्षस्तु काकेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः ।
भिक्षुः काण्डेक्षुरप्युक्त इक्षुगन्धेक्षुबालिका" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) शफम् । इति तट्टीका । छेदनद्रव्यम् । तत्तु नापितस्य लोमच्छेदकास्त्रम् । (यथा, मनुः । ९ । २९२ ।

"सर्व्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारन्तु पार्थिवः ।
प्रवर्त्तमानमन्याये छेदयेल्लवशः क्षुरैः" ॥)

गोक्षुरः । इति मेदिनी ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,— वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"त्रिकण्टः स्वादुशृङ्गाटो गोकण्टोऽथ त्रिकण्टकः ।
त्रिपुटः कण्टकफलः श्वदंष्ट्रा गोक्षुरः क्षुरः" ॥

महापिण्डीतकः । शरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३४ । ६० ।

"ततस्तस्य नगस्थस्य क्षुरेण निशितेन च ।
शिर उत्कृत्य तरसा पातयामास पाण्डवः" ॥

खट्टादिपादुका । इति धरणिः । खुरा इति भाषा ॥

क्षुरकः, पुं, (क्षुर + स्वार्थे कन् ।) तिलकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४० ॥ कोकिलाक्षः । (अस्य पर्य्याया यथा,—

"कोकिलाक्षस्तु काकेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः ।
भिक्षुः काण्डेक्षुरप्युक्त इक्षुगन्धेक्षुबालिका" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अस्य व्यवहारो यथा,—

"यवानी जीरके द्वे च नागरीगजपिप्पली ।
जातीफलं सपत्रञ्च लवङ्गागुरुचन्दनम् ॥
तालीशं त्रिफलायश्च क्षुरकं गोक्षुरस्तथा ।
शतावरी शताङ्गा च वचा दार्व्वी पुनर्नवा ॥
निकुम्भकुम्भौ मार्ज्जारी कन्दो नागवला तथा ।
वासामांसी मुरामुस्तं पिप्पलीमूलमेव च ॥
मूषली वानरी ऋद्धी शाल्मली मूलमेव च ।
मेथिकागजकर्णौ च शर्करा चाश्विग्रीवयम् ।
मातुलुङ्गाश्वगन्धा द्राक्षा च चोचकं समम्" ॥

इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । इति वैद्यककषायसंग्रहे वृहत्कामेश्वरमोदकान्तर्गते ॥) गोक्षुरः । इति मेदिनी ॥ भूताङ्कुशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुरकर्म्म, [न्] क्ली, (क्षुरेणोचितं क्षुरसाध्यं वा कर्म्म ।) चौरम् । क्षुरद्वारा केशादिकर्त्तनम् । यथा,—

"यो जन्ममासे क्षुरकर्म्म यात्रां
कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात् ।
नूनं स रोगं धनपुत्त्रनाशं
प्राप्नोति मूढ़ो वधबन्धनानि ॥
जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-
स्त्वष्टौ च गर्गो यवनो दशाहम् ।
जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च
चूड़े विवाहे क्षुरकर्णवेधे ॥
देवकार्य्ये पितृश्राद्धे रवेरंशपरिच्छये ।
क्षुरकर्म्म न कुर्व्वीत जन्ममासेऽथ जन्मभे" ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ चौरानन्तरं स्नानं कर्त्तव्यम् । यथा,—

"दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते विरिक्ते क्षुरकर्म्मणि ।
चितिं यूपश्मशानास्थ्नां स्पर्शने स्नानमाचरेत्" ॥

इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्याये पराशरवचनम् ॥ अन्यत् चौरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

क्षुरधारः, पुं, (क्षुरस्य धारा इव धारा यस्य ।) अस्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । ४ । ६ । २८ ।

"खड्गांश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान् ।
विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधुः सह" ॥

"विपाठान् बाणविशेषान् तादृशान् क्षुरधारांश्च" । इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥ * ॥ क्षुरस्य धारायुक्तमुखम् । तद्युक्ते त्रि । (यथा, महाभारते । ४ । ६२ । २७ ।

"अथ जिष्णुरुपावृत्य क्षुरधारेण कार्मुकम् ।
चकर्त्त भीष्मस्य तदा जातरूपपरिष्कृतम्" ॥)

क्षुरधारा, स्त्री, (क्षुरस्य धारा ।) क्षुरधारः । यथा,

"अन्तकः पवनो मृत्युः पातालं वड़वामुखम् ।
क्षुरधारा विषं सर्पो वह्निरित्येकतः स्त्रियः" ॥

इति महाभारते । १२ । पञ्चचूड़ानारदसंवादे ३८ । २९ ॥ "अन्तकादिवत् सद्यो नाशिका इत्यर्थः" । इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

क्षुरपत्रः, पुं, (क्षुरस्य पत्रमिव पत्रमस्य क्षुरवत् पत्रमस्य वा ।) शरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दर्भविशेषः । यथा,—

"ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) क्षुरतुल्यपर्णयुक्ते त्रि ॥

क्षुरपत्रिका, स्त्री, (क्षुर इव पत्रमस्याः स्वार्थे कन् स्त्रियां टापि अत इत्वम् ।) पालङ्क्यशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुरप्रः, पुं, (क्षुर इव प्राति छिनत्ति । छेदनक्रियां पूरयति वा प्र + कः । किंवाग्र गयः ।) बाणविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ५३ । ४६ ।

"स तु द्रोणं त्रिसप्तत्या क्षुरप्राणां समार्पयत्" ॥)

क्षुरपानामकघासच्छेदनास्त्रञ्च ॥

क्षुरप्रगं, क्ली, (क्षुरप्रं क्षुरप्रतां गच्छतीति । गम + डः ।) क्षुरप्रास्त्रम् । इति केचित् ॥ (क्षुरप्र इव गच्छतीति । क्षुरप्रसदृशास्त्रविशेषः ॥)

क्षुरभाण्डं, क्ली, (क्षुरस्य भाण्डं आधारः ।) क्षुराधारः । भाँड़ि इति भाषा । यथा,—"भद्रे ! शीघ्रमानीयतां क्षुरभाण्डं येन चौरकर्म्मकरणाय गच्छामि । सापि छिन्ननासिका गृहमध्यस्थितैव कार्य्यकरणापेक्षया क्षुरभाण्डात् क्षुरमेकं समाकृष्य तस्याभिमुखं प्रेषयामास" । इति विष्णुशर्म्मविरचितपञ्चतन्त्रे १ तन्त्रम् ॥

क्षुरमर्द्दी, [न्] पुं, (क्षुरं मृद्गातीति । क्षुर + मृद् + णिनिः ।) नापितः । यथा,—

"पुंसि लेप्यादिकर्म्मिः स्यात् नापितस्तु खिलः क्षुरी ।
क्षुरमर्द्दी दिवाकीर्त्तिर्मुण्डकोऽन्तावसाय्यपि" ॥

इति हेमचन्द्रः ॥

क्षुराङ्गः, पुं, (क्षुर इवाङ्गमस्य ।) गोक्षुरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुरिका, स्त्री, (क्षुर + ङीप् स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) पालङ्क्यशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पालङ्क्यशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥) स्वल्पास्त्रविशेषः । छुरी इति भाषा । (कृष्णयजुर्व्वेदान्तर्गत उपनिषद्विशेषः । यदुक्तं मुक्तिकोपनिषदि । "अमृतनादकालाग्निरुद्रक्षुरिका सर्व्वसारेत्युपक्रम्य सरस्वतीरहस्यानां कृष्णयजुर्व्वेद-

गवामां दाक्षिणत्य मल्लाकाना उपनिषदां सह नाद वसिति शान्तिरिति" ।)

क्षुरिकापत्र, पु, (क्षुरिका इव क्षुरवदित्यर्थं पत्र मस्य ।) शर । इति राजनिर्घण्टः ।

क्षुरिणी, स्त्री, (क्षुर अस्या अस्तीति । इनि ङीप् च ।) वराहक्रान्ता । इति शब्दचन्द्रिका । नापित भार्य्या च ।

क्षुरी, [न्] पु, (क्षुरोऽस्यास्तीति । क्षुर+इनि ।) नापित । इत्यमरः । २ । १० । १० ।

क्षुरी,स्त्री,(क्षुर क्षुर क्षुर इव वा । क्षुर+अल्पार्थ ङीष् ।) छुरिका । इति हेमचन्द्रः । छुरीति च पाठः ।

क्षुद्र, त्रि, (क्षुद सम्पेषणे+स्फायितञ्चीत्यादिना रक् । क्षुद्रं नाशं करोतीति । क्षुद्+रा+क ।) लघु । इति हेमचन्द्रः । (यथा, भागवते । २ । ५ । १० ।

"यद्भूम चोक्षुद्रगवहाना

तेषामते छायकायाम्ऽसौघात्" ।)

क्षुद्रकः, त्रि, (क्षुद्र+स्वार्थे कन् ।) क्षुद्र । इत्यमरः । ३ । ३ । १० । स्वल्प । नीचक । कनिष्ठ । दरिद्र । इति भरतः । पामर । दुःखित । (यथा, भागवते । ४ । ३० । २८ ।

"येनोपशान्तिर्भूतानां क्षुद्रकाणामपीहताम् ।

अन्तर्हितोऽन्तर्हृदये कस्मान्नो वेद नाशिष" ।)

मन । इति हेमचन्द्रः । शब्दरत्नावल्यां क्षुद्रक इति च पाठः ।

क्षुद्रक पुं (क्षुद्र+संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) क्षुद्र शङ्ख । इति हेमचन्द्र राजनिर्घण्टश्च । (औषधार्थे तिप्रकरणेऽस्य विषयो यथा,—

"कट्फल गैरिक शङ्ख कासीस टङ्कणस्तथा ।

गैरिकाञ्जन शुक्तिभेदा क्षुद्रका सवरास्तथा ।

जम्बीररसपिष्टा तु शालिना कोष्णवारिणा

शुद्धिमायात्यमी योज्या भिषग्भिर्योगसिद्धये" ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।)

क्षुद्रताल, पुं (क्षुद्र चिरु कनिष्ठ स तालो मानवेति निरुक्तधारयः ।) पितृकनिष्ठभ्राता । इति क्षुद्रतातकशब्ददर्शनात् । शब्दरत्नावल्यां क्षुद्रतात इति पाठः ।

क्षुद्रतातक, पु, (क्षुद्रतात+स्वार्थे कन् ।) पितृव्य । इति जटाधरः । खुड़ा इति भाषा ।

क्षेत्र, क्ली, (क्षि+ष्ट्रन् ।) भूमि । क्षेत इति भाषा । तत्पर्य्याय । वप्रम् । २ केदारः ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ११ । वलजम् ४ । निष्कुट ५ । शालिका ६ । घाटी । ७ । इति जटाधरः ।*। तत्समुच्चयार्थ यथा,—

"केदारकन् केदाले क्षेत्र केदारक तथा ।

वारटेति वप्राद क्षेत्रकम्दे निगद्यते" ।

इति शब्दरत्नावली ।*। तद्देशा यथा—

"क्षेत्रमिति । क्षेत्र वैदेय तत् समीरितम् ।

श्यामाकद्रवोक्षिप्र तन्मुस्ता तत्कालसमन्वितम् ।

तत्र सम्भवति क्षेत्र दान्त दत्तान्वितम् ।

मुद्गाढ्यकञ्चैव शम्बद्धिन तत्र सदीरितम् ।

तिलाढ्यकञ्चैव तत्तु तिलक्षेत्र स्मृतम्।

एव माष्यन्तु माषीय कौद्रव्य कोद्रवीणवत् ।

तथा मङ्गाञ्च माङ्गीनमुम्भमौमीनमित्यपि ।

अथ मौद्गाञ्च मौद्गीनमणव्यमाणवीनवत् ।

माषकोद्रवमङ्गोमामुद्गाणुप्रभवोचितम् ।

सीराक्षतमुमहृष्टमुत सीतिसमाह्वये ।

सीत्य तरस्य हल्यञ्च तृतीयाकृतमित्यपि ।

त्रिगुणाकृतमित्येव त्रिवारकृष्टभूमिषु ।

शम्बाकृत द्विहल्यञ्च द्वितीय द्विगुणाकृतम् ।

द्वितीयाकृतमप्येव द्विवारकृष्टभूमिषु ।

शैथाद्रकस्वाध्यादेव्यांयादौ शैयिकस्तथा ।

स्याद्राढ्किकखारीको उत्तमर्णादयश्चिषु ।

आदिभ्यां प्रास्थिकादिश्च पाकादौ शैथिकोऽपि च" ।

इति च शब्दरत्नावली ।

परक्षेत्रे गोचारणकथननिषेधो यथा,—

'न कुर्य्यात् सख्यवैराणि विवाद न च पैशुनम् ।

परक्षेत्रे गां चरन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित्" ।

इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे १५ अध्याय ।*।

अपि च । मनुः ।

'आत्मनो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले ।

भक्षयन्तीं न कथयेत् पिबन्तञ्चैव वत्सकम्" ।

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।*। तत्रत्यान्नगुणा ।

"कैदार मधुर प्रोक्त विपाके गुरु दोषणम्" ।

इति राजवल्लभः ।*।

अथ सिद्धक्षेत्राणि ।

तत्र वाराणसीक्षेत्र यथा,—

"आसन्न गुवषो क्षेत्रमिद वाराणसी तु यत् ।

कथित नातिदूरे च वर्त्तते गरसत्तमौ" ।*।

कामरूपक्षेत्र यथा,—

"नाधिरात कामद पुण्य क्षेत्र पीठ निगद्यते ।

चिरात् कामदो देवो न चिराद्यत्र आनदः ।

तत् क्षेत्रमिति लोके यद्गद्यते पूर्व्वसूरिभिः ।

कामरूप महापीठ गुह्याद्गुह्यतम परम्" ।

इति च कालिकापुराणे ५० अध्याय ।*।

गङ्गाक्षेत्र यथा, स्कान्दे ।

"तीराद्गव्यूतिमात्रन्तु परित क्षेत्रमुच्यते" ।

नारायणक्षेत्र यथा,—

"प्रवाहमवधि कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम् ।

तत्र नारायण स्वामी गङ्गागर्भान्तरे वरे ।

तत्र नारायणक्षेत्र कुरुक्षेत्र हरेः पदे ।

एतेष्वन्यत्र यो दान प्रतिगृह्णाति कामतः ।

स च तावत्पतिपापी कुम्भीपाक प्रयाति च" ।

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ९० अध्याय ।*।

भास्करक्षेत्र यथा, स्मृतिसमुच्चयलिखितवचने ।

"गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्मृते गुरौ ।

आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम्" ।

भास्करक्षेत्र प्रयागः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।*।

महाक्षेत्र यथा,—

"प्रभासेन महाक्षेत्र सोमनाथ महत्प्रिय" ।

इति वायुपुराणम् ।*। पुरुषोत्तमक्षेत्र यथा,—

मुनय ऊचुः ।

"पुरुषोत्तमाख्य सुमहत् क्षेत्र परमपावनम्" ।

इत्यादि ।

जैमिनिरुवाच ।

"एतत् क्षेत्रवरस्याग्र वपुर्भूत महात्मन ।

स्वय वपुष्मान् यत्रास्ते स्वनाम्ना ख्यापित हि तत्" ।

इत्युत्कलखण्डम् ।*। विष्णुक्षेत्राणि यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

"मत्स्यावस्थितो ब्रह्मन् । गुह्यनामानि मेऽधुना ।

क्षेत्राणि चैव गुह्यानि तव वक्ष्यामि यत्नतः ।

कोकामुखे वराहञ्च मन्दरे मधुसूदनम् ।

अनन्त कपिलद्वीपे प्रभासे रविनन्दनम् ।

माल्योदये तु वैकुण्ठ महेन्द्रे तु नृपात्मजम् ।

ऋषभे तु महाविष्णुं द्वारकायान्तु भूपतिम् ।

पाण्डुसह्ये तु देवेश वसुकुण्डे जगत्पतिम् ।

वन्दीवने महायोग चित्रकूटे नराधिपम् ।

नैमिषे पीतवासञ्च गवां निष्क्रमणे हरिम् ।

शालग्रामे तपोवासमचिन्त्य गन्धमादने ।

कुब्जाम्रके हृषीकेश गङ्गाद्वारे गदाधरम् ।

गरुडध्वज सोमके च गोविन्द नागसाह्वये ।

वृन्दावने तु गोपाल मथुरायां स्वयम्भुवम् ।

केदारे माधव विद्यात् वाराणस्यान्तु केशवम् ।

पुष्करे पुष्कराक्षन्तु इच्छया जयध्वजम् ।

तृणबिन्दुवने वीरमशोक सिन्धुसागरे ।

कसेरे वटे महाबाहुममृत तेजसो वने ।

विशाखयूपे विश्वेश नारसिंह वने वने ।

लोहाकुले रिपुहर देवशाले त्रिविक्रमम् ।

पुरुषोत्तम दशपुरे कुब्जके वामन विदुः ।

विद्याधर वितस्तायां वाराहे धरणीधरम् ।

देवदारुवने गुह्य कावेर्य्यां नागशायिनम् ।

प्रयागे योगमूर्त्तिञ्च पयोष्ण्यां सुन्दर विदुः ।

कुमारतीर्थे कौमार लौहित्ये हयशीर्षकम् ।

उज्जयन्त्यां त्रिविक्रम लिङ्गस्फोटे चतुर्भुजम् ।

हरिहर तुङ्गभद्रायां दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते ।

विश्वरूप कुरुक्षेत्रे मणिकुण्डे हलायुधम् ।

लोकतीरमयोध्यायां कुण्डिने रुक्मिणीपतिम् ।

भण्डीरे वासुदेवञ्च चक्रतीर्थे सुदर्शनम् ।

आद्य विष्णुपदे विद्यात् शूकरे शूकर विदुः ।

कुबेर मानसे तीर्थे दण्डके श्यामल विदुः ।

त्रिकूटे नागमोक्षञ्च मेरुपृष्ठे च भास्करम् ।

विरज पुष्पभद्रायां बालश्यामोकरे विदुः ।

पद्मकर विपाशायां माहिष्मत्यां हुताशनम् ।

क्षीराब्धौ पद्मनाभञ्च विमले तु सनातनम् ।

शिवनद्यां शिवकर गयायाञ्च गदाधरम् ।

सर्व्वत्र परमात्मान च पश्यति स मुच्यते ।

अष्टषष्टिस्तु नामानि कीर्त्तितानि मया तव ।

क्षेत्राणि चैव गुह्यानि कथितानि विशेषतः ।

एतानि मम नामानि रहस्यानि वसुन्धरे ।

येष्वेतेषु विद्वेषु तेषां मुक्ति ददाम्यहम्" ।

इति नारसिंहे ६९ अध्यायः ।*। मेरादि दानलक्षणानि । यथा,—

"राजिनामानि च क्षेत्रं भक्तान् महमान च ।

मेषादीनाञ्च यानि योवारेण विकिन्नतेन" ।*।

प्रयागे क्षेत्राणि यथा,—

कुम्भकुम्भेन्दुवंशोत्तमवारणीयुताम् ।

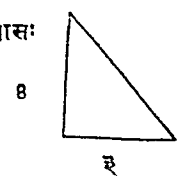
जीवार्किभानुजेज्यानां क्षेत्राणि स्युरजादयः” ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ अपि च ।
“मेषमङ्गारकक्षेत्रं वृषं शुक्रस्य कीर्त्तितम् ।
मिथुनस्य बुधो ज्ञेयः सोमः कर्क्कटकस्य तु ॥
सूर्य्यक्षेत्रं भवेत् सिंहः कन्या क्षेत्रं बुधस्य च ।
धनुः सुरगुरोश्चैव शनेर्म्मकरकुम्भकौ ॥
मीनः सुरगुरोश्चैव ग्रहक्षेत्रं प्रकीर्त्तितम्” ॥
इति गारुडे ६० अध्यायः ॥ * ॥ शरीरम् ।
(यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । १ ।
“इदं शरीरं कौन्तेय । क्षेत्रमित्यभिधीयते” ॥
कुतः शरीरस्य क्षेत्रत्वमित्यत्र शाङ्करभाष्यम् ।
यथा,—“इदमिति सर्व्वनाम्नोक्तं विशिनष्टि शरीरमिति । हे कौन्तेय ! क्षतत्राणात् क्षयात् क्षरणात् क्षेत्रवद्वास्मिन् कर्म्मफलनिर्वृत्तेः क्षेत्रमितीतिशब्दः एवं शब्दपदार्थकः क्षेत्रमित्येवमभिधीयते कथ्यते” ॥ इच्छा । द्वेषः । सुखम् । दुःखम् । चेतना । धृतिः । यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । ६ ।
“इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ।
एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्” ॥
इत्यत्र शाङ्करभाष्यं यथा,—“अथेदानीं आत्मगुणा इति यानाचक्षते वैशेषिकास्तेऽपि क्षेत्रधर्म्मा एव न तु क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान् इच्छा द्वेष इति । इच्छा यज्जातीयं सुखहेतुमर्थमुपलब्धवान् पूर्व्वं पुनस्तज्जातीयमुपलभ्यमानस्तमादातुमिच्छति सुखहेतुरिति सेयमिच्छान्तःकरणधर्म्मो ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं तथा द्वेषो यज्जातीयमर्थं दुःखहेतुत्वेनानुभूतवान् पूर्व्वं पुनस्तज्जातीयमुपलभ्यमानस्तं द्वेष्टि सोऽयं द्वेषो ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव तथा सुखमनुकूलं प्रसन्नं सत्त्वात्मकं ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव दुःखं प्रतिकूलात्मकं ज्ञेयत्वात् तदपि क्षेत्रं संघातो देहेन्द्रियाणां संहतिस्तस्यामभिव्यक्तान्तःकरणवृत्तिः तप्त इव लोहपिण्डेऽग्निरात्मचैतन्याभासरसविद्धा चेतना सा च क्षेत्रं ज्ञेयत्वात् धृतिर्ययावसादं प्राप्तानि देहेन्द्रियाणि ध्रियन्ते सा च ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं सर्व्वान्तःकरणधर्म्मोपलक्षणार्थमिच्छादिग्रहणं यत उक्तं तदुपसंहरति एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारं सह विकारेण महदादिनोदाहृतमुक्तं यस्य क्षेत्रभेदजातस्य संहतिरिदं शरीरं क्षेत्रं इत्युक्तं तत् क्षेत्रं व्याख्यातं महाभूतादिभेदादभिन्नं धृत्यन्तम्” ॥ इत्यत्र श्रीधरस्वामिनापि यदुक्तं तदुच्यते । “एते चेच्छादयो दृश्यत्वान्नात्मधर्म्मा अपि तु मनोधर्म्मा अतः क्षेत्रान्तःपातिन एवोपलक्षणञ्चैतत् सङ्कल्पादीनाम् । तथा च श्रुतिः । कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्व्वं मन एवेति” ॥ * ॥ ससद्वीपा पृथिवी । यथा, भागवते ९ । ६ । ३७ ।
“यावत् सूर्य्य उदेति स्म यावच्च प्रतितिष्ठति ।
सर्व्वं तद्यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते” ॥)
सिद्धस्थानम् । (यथा, कथासरित्सागरे । ३ । ७८ ।
“पाटलिपुत्रं क्षेत्रं लक्ष्मीसरस्वत्यौ” ।) कलत्रम् ।
इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः । ९ । ३३ ।
“क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान् ।
क्षेत्रबीजसमायोगात् सम्भवः सर्व्वदेहिनाम्” ॥)
गृहम् । नगरम् । इति वैजयन्तीकोषः ॥ * ॥

अथ क्षेत्रव्यवहारो लिख्यते ।

तत्र भुजकोटिकर्णानामन्यतमे ज्ञातेऽन्यतमयोर्ज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।
इष्टाद्बाहोर्यः स्यात्तत्स्पर्द्धिन्यां दिशीतरो बाहुः ।
त्र्यस्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्त्तिता तज्ज्ञैः ॥
तत्कृत्योर्योगपदं कर्णो दोःकर्णवर्गयोर्व्विवरात् ।
मूलं कोटिः कोटिश्रुतिकृत्योरन्तरात् पदं बाहुः ॥

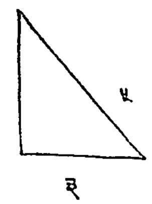
उदाहरणम् ।

कोटिश्चतुष्टयं यत्र दोस्त्रयं तत्र का श्रुतिः ।
कोटिं दोःकर्णतः कोटिश्रुतिभ्याञ्च भुजं वद ॥

न्यासः

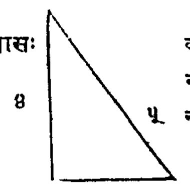
कोटिः ४ । भुजः ३ । भुजवर्गः ९ । कोटिवर्गः १६ । एतयोर्योगात् २५ । मूलं ५ कर्णो जातः ॥

अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ।

न्यासः

कर्णः ५ । भुजः ३ । अनयोर्वर्गान्तरम् १६ । एतन्मूलं कोटिः ४ ॥

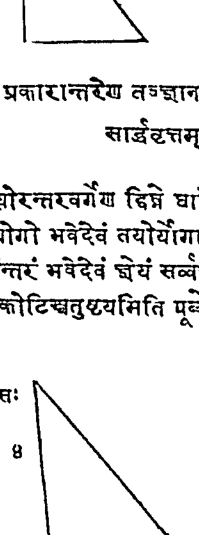
अथ कोटिकर्णाभ्यां भुजानयनम् ।

न्यासः

कोटिः ४ । कर्णः ५ । अनयोर्वर्गान्तरम् ९ । एतन्मूलं भुजः ३ ॥

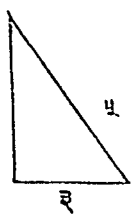
प्रकारान्तरेण तज्ज्ञानाय करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।

राश्योरन्तरवर्गेण द्विघ्ने घाते युते तयोः ।
वर्गयोगो भवेदेवं तयोर्योगान्तराहतिः ।
वर्गान्तरं भवेदेवं ज्ञेयं सर्व्वत्र धीमता ॥
कोटिश्चतुष्टयमिति पूर्व्वोक्तोदाहरणे ।

न्यासः

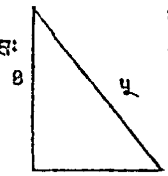
कोटिः ४ । भुजः । ३ अनयोर्घाते १२ । द्विघ्ने २४ । अन्तरवर्गेण १ । युते वर्गयोगः २५ । अस्य मूलं कर्णः ५ ॥

अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ।

न्यासः

कर्णः ५ । भुजः ३ । अनयोर्योगः ८ । पुनरेतयोरन्तरेण-(२) हतो वा १६ । वर्गान्तरमस्य मूलं कोटिः ४ ॥

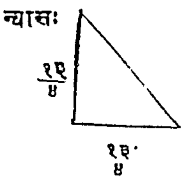
अथ भुजज्ञानम् ।

न्यासः

कोटिः ४ । कर्णः ५ । एवं जातो भुजः ३ ॥

उदाहरणम् ।

साङ्घ्रित्रयमितो बाहुर्यत्र कोटिश्च तादृशी ।
तत्र कर्णप्रमाणं किं गणक ! ब्रूहि मे द्रुतम् ॥

न्यासः

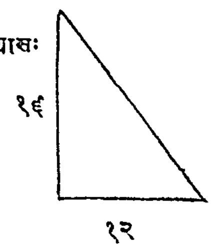
भुजः $\frac{१३}{४}$ । कोटिः $\frac{१३}{४}$ । अनयोर्वर्गयोर्योगः $\frac{१६९}{८}$ । अस्य मूलाभावात् करणीगत एवायं कर्णः ॥ अस्यासन्नमूलज्ञानार्थमुपायः ।
वर्गेण महतेष्टेन हताच्छेदांशयोर्वधात् ।
पदं गुणपदक्षुण्णच्छिद्भक्तं निकटं भवेत् ॥
इयं कर्णकरणी $\frac{१६९}{८}$ । अस्याः छेदांशघातः १३५२ । अयुतघ्नः १३,५२०,००० । अस्यासन्नमूलं ३६७७ । इदं गुणमूलं १०० । गुणितच्छेदेन ८०० । भक्तं लब्धमासन्नपदम् ४ । भागाः $\frac{५७७}{८००}$ । अयं कर्णः । एवं सर्व्वत्र ॥

त्र्यस्रजात्ये करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।

इष्टो भुजोऽस्माद्द्विगुणेष्टनिघ्नादिष्टस्य कृत्यैकवियुक्तयाप्तम् ।
कोटिः पृथक् सेष्टगुणा भुजोना कर्णो भवेत्त्र्यस्रमिदन्तु जात्यम् ॥
इष्टो भुजस्तत्कृतिरिष्टभक्ता द्विःस्थापितेष्टोनयुताद्धिता वा ।
तौ कोटिकर्णाविति कोटितो वा बाहुश्रुती वाकरणीगते स्तः ॥

उदाहरणम् ।

भुजे द्वादशके यौ यौ कोटिकर्णावनेकधा ।
प्रकाराभ्यां वद क्षिप्रं तौ तावकरणीगतौ ॥

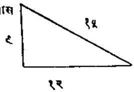
न्यासः

इष्टो भुजः १२ । इष्टं २ । अनेन द्विगुणेन ४ । गुणितो भुजः ४८ । इष्टः २ । कृत्या ४ । एकोनया ३ । भक्तो लब्धा कोटिः १६ । इयमिष्टगुणा ३२ । भुजोना १२ । जातः कर्णः २० ॥

त्रिकोणेष्टेन वा ।

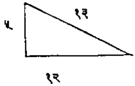
क्षेत्रं

न्यास

कोटि ९।
कर्ण १५।

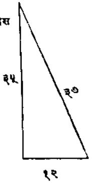
पञ्चकेन वा।

कोटि ५।
कर्ण १३।
इत्यादि॥

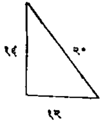
अथ द्वितीयप्रकारेण।

न्यास

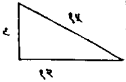
इष्टो भुज १२। अस्य कृति १४४। इष्टेन २। भक्तालब्ध ७२। इष्टेन २। ऊन ७०। युता ७४। वर्द्धितौ जातौ कोटिकर्णौ ३५। ३७।

चतुष्टयेन वा।

कोटि १६।
कर्ण २०।

षट्केन वा।

कोटि ९।
कर्ण १५।

अथेष्टकर्णात् कोटिभुजानयने करणसूत्रं वृत्तम्।

इष्टेन निघ्नात् द्विगुणाच्च कर्णा
दिष्टस्य कृत्यैकयुजा यदाप्तम्।
कोटिर्भवेत् सा पृथगिष्टनिघ्नी
तत्कर्णयोरन्तरमत्र बाहुः॥

उदाहरणम्।

पञ्चाशीतिमिते कर्णे यौ यावकत्र्यौ गतौ।
याता कोटिभुजौ तौ तौ वद कोविद सत्वरम्॥

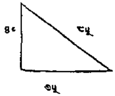
क्षेत्रं

न्यास

कर्ण ८५। अयं द्विगुण १७०। द्विकेनेष्टेन हत ३४०। इष्ट २। कृत्या ४। सैकया ५। भक्ते जाता कोटि ६८। इयमिष्टगुणा १३६। कर्णो ८५। निता जातो भुज ५१।

चतुष्केणेष्टेन वा।

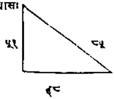
कोटि ४०।
भुज ७५।

पुनः प्रकारान्तरेण तत्करणसूत्रं वृत्तम्।

इष्टवर्गेण सैकेन द्विघ्नः कर्णोऽथवा हृतः।
फलोनः श्रवणः कोटिः फलमिष्टगुणं भुजः॥

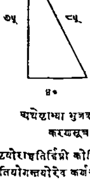
पूर्वोदाहरणे।

न्यासः

कर्ण ८५। अत्र द्विकेन इष्टेन जातौ कोटिभुजौ ५१। ६८।

चतुष्केण वा।

कोटि ७५। भुज ४०। अत्र दोःकोट्योर्नाम भेद एव केवलं न स्वरूपभेदः।

अथेष्टाभ्यां भुजकोटिकर्णानयने करणसूत्रं वृत्तम्।

इष्टयोराहतिर्द्विघ्नी कोटिर्वर्गान्तरं भुजः।
कृतियोगस्तयोरेव कर्णश्चाकरणीगतः॥

उदाहरणम्।

यैर्यैस्त्र्यस्रं भवेत् जात्यं कोटिदोःश्रवणैः सखे।
त्रीनप्यविदितानेतान् क्षिप्रं ब्रूहि विचक्षण॥

न्यासः

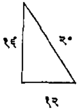

अत्रेष्टे २। १। आभ्यां कोटिभुजकर्णाः ४। ३। ५।

क्षेत्रं

अथवेष्टे ३। २। आभ्यां कोटिभुजकर्णाः १२। ५। १३।

अथवा २। ४। आभ्यां कोटिभुजकर्णाः १६। १२। २०। एवमन्यत्रानेकधा।

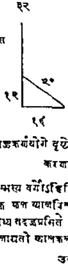
कर्णकोटियुतौ भुजे च ज्ञाते पृथक्करणसूत्रं वृत्तम्।

वंशाग्रमूलान्तरभूमिवर्गो
वंशोद्धृतस्तेन पृथग्युतोनौ।
वंशौ तदर्द्धे भवतः क्रमेण
वंशस्य खण्डे श्रुतिकोटिरूपे॥

उदाहरणम्।

यदि समभुवि वेणुर्द्वित्रिपाणिप्रमाणो
गणक पवनवेगादेकदेशे स भग्नः।
भुवि नृपमितहस्तेष्वङ्गलग्नं तदग्रं
कथय कतिषु मूलादेष भग्नः करेषु॥

न्यास

वंशाग्रमूलान्तरभूमि १६। वंश ३२। कोटिकर्णयुति ३२। भुज १६। जाते ऊर्द्धाधःखण्डे २०। १२।

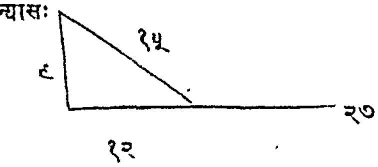
बाहुकर्णयोगे दृष्टे कोट्यां च ज्ञातायां पृथक्करणसूत्रं वृत्तम्।

स्तम्भस्य वर्गोऽहिबिलान्तरेण
भक्तः फलं व्यालबिलान्तरालात्।
शोध्यं तदर्द्धप्रमिते करैः स्यात्
बिलाग्रतो व्यालकलापियोगः॥

उदाहरणम्।

अस्ति स्तम्भतले बिलं तदुपरि क्रीडाशिखण्डी स्थितः स्तम्भे हस्तनवोच्छ्रिते त्रिगुणितस्तम्भप्रमाणान्तरे। दृष्ट्वाहिं बिलमाव्रजन्तमपतत् तिर्यक् स तस्योपरि क्षिप्रं ब्रूहि तयोर्बिलात् कतिमितैः साम्येन गत्योर्युतिः॥

न्यासः

स्तम्भः ९ अहिबिलान्तरम् २७। जाता विल-पुच्छयोर्मध्यहस्ताः १२ ॥

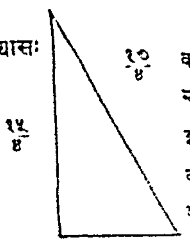
कोटिकर्णान्तरे भुजे च दृष्टे पृथक्करण-सूत्रं वृत्तम्।

भुजाद्वर्गितात् कोटिकर्णान्तराप्तं
द्विधा कोटिकर्णान्तरेणोनयुक्तम्।
तदर्द्धे क्रमात् कोटिकर्णौ भवेता-
मिदं धीमता वेद्य सर्व्वत्र योज्यम् ॥
सखे! पद्म तन्मज्जनस्थानमध्यं
भुजः कोटिकर्णान्तरं पद्मदृश्यम्।
नलः कोटिरेतन्मितं स्यादयदम्भो
वदेवं समानीय पानीयमानम् ॥

उदाहरणम्।

चक्रक्रौञ्चाकुलितसलिले क्वापि दृष्टं तडागे
तोयादूर्द्ध्वं कमलकलिकाग्रं वितस्तिप्रमाणम्।
मन्दं मन्दं चलितमनिलेनाहतं हस्तयुग्मे
तस्मिन्मग्नं गणक! कथय क्षिप्रमम्भःप्रमाणम् ॥

न्यासः

कोटिकर्णान्तरं १/२। भुजः २। लब्धं जलगाम्भीर्य्यं १५/४। इयं कोटिः १५/४। इयमेव कोटिः कलिकामानयुता जातः कर्णः १७/४ ॥

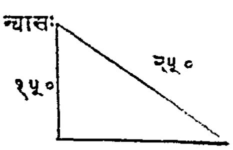
कोट्येकदेशेन युते कर्णे भुजे च दृष्टे कोटिकर्ण-ज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तम्।

द्विनिघ्नतालोच्छ्रितिसंयुतं यत्
सरोऽन्तरं तेन विभाजितायाः।
तालोच्छ्रितेस्तालसरोऽन्तरघ्ना
उड्डीयमानं खलु लभ्यते तत् ॥

उदाहरणम्।

वृक्षाद्धस्तशतोच्छ्रयाच्छतयुगे वाप्यां कपिः कोऽप्यगा-
दुत्तीर्य्याथ परो द्रुतं श्रुतिपथेनोड्डीय किञ्चिद्द्रुमात्।
जातैवं समता तयोर्यदि गतावुड्डीयमानं किय-
द्विद्वन्! चेत्सुपरिश्रमोऽस्ति गणिते क्षिप्रं तदाचक्ष्व मे।

न्यासः

वृक्षवाप्यन्तरं २००। वृक्षोच्छ्रायः १०० लब्धमुड्डीयमानं ५०। कोटिः १५०। कर्णः २५०। भुजः २०० ॥

क्षेत्रं

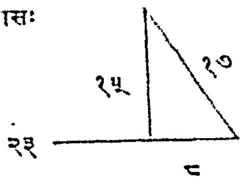
भुजकोट्योर्योगे कर्णे च ज्ञाते पृथक् करणसूत्रं वृत्तम्।

कर्णस्य वर्गाद्द्विगुणाद्विशोध्यो
दोःकोटियोगः स्वगुणोऽस्य मूलम्।
योगो द्विधा मूलविहीनयुक्तः
स्यातां तदर्द्धे भुजकोटिमाने ॥

उदाहरणम्।

दशसप्ताधिकः कर्णस्त्र्यधिका विंशतिः सखे!।
भुजकोटियुतिर्यत्र तत्र ते मे पृथग्वद ॥

न्यासः

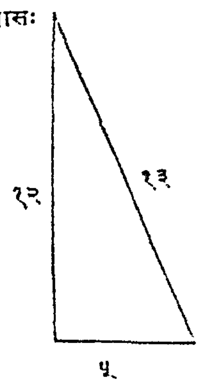

कर्णः १७। दोःकोटियोगः २३। जाते भुजकोटी ८। १५।

उदाहरणम्।

दोःकोट्योरन्तरं शैलाः कर्णो यत्र त्रयोदश।
भुजकोटी पृथक् तत्र वदाशु गणकोत्तम! ॥

न्यासः

कर्णः १३। भुजकोट्यन्तरम् ७। लब्धे भुजकोटी ५। १२।

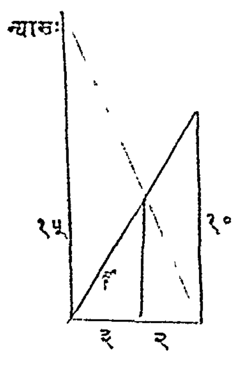
लम्बावबाधाज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तम्।

अन्योन्यमूलाग्रगसूत्रयोगात्
वेण्वोर्वधे योगहृते च लम्बः।
वंशौ स्वयोगेन हृतावभीष्ट-
भूघ्नौ च लम्बोभयतः कुखण्डे ॥

उदाहरणम्।

पञ्चदशदशकरोच्छ्रायवेण्वोरज्ञातमध्यभूमिकयोः।
इतरेतरमूलाग्रगसूत्रयुतेर्लम्बमानमाचक्ष्व ॥

न्यासः

वंशौ १५। १०। जातो लम्बः ६। वंशान्तरभूः ५। अत्र जाते भूखण्डे ३। २। अथवा भूः १०। खण्डे ६। ४। वा भूः १५। खण्डे ९। ६। वा भूः २०। खण्डे १२। ८। एवं सर्व्वत्र लम्बः। स एव यद्यत्र भूमितुल्ये भुजे वंशः कोटिस्तदा भूखण्डेन किमिति त्रैराशिकेन सर्व्वत्र प्रतीतिः

क्षेत्रं

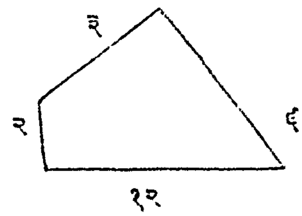
अथ अक्षेत्रलक्षणे सूत्रम्।

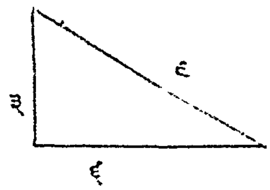
धृष्टोद्दिष्टमृजुभुजं क्षेत्रं यत्रैकबाहुतः स्वल्पा।
तदितरभुजयुतिरथवा तुल्या ज्ञेयं तदक्षेत्रम् ॥

उदाहरणम्।

चतुरस्रे त्रिपञ्चद्वार्कां भुजास्त्र्यस्रे त्रिषण्णवाः।
उद्दिष्टा यत्र धृष्टेन तदक्षेत्रं विनिर्दिशेत् ॥

एते अनुपपन्ने क्षेत्रे।

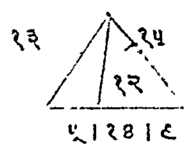
भुजप्रमाणा ऋजुशलाकाः भुजस्थानेषु विन्य-स्यानुपपत्तिर्दर्शनीया ॥

आबाधादिज्ञानाय करणसूत्रमार्य्याद्वयम्।
त्रिभुजे भुजयोर्योगस्तदन्तरगुणो भुवा हृतो लब्ध्या।
द्विस्था भूरूनयुता दलिताबाधे तयोः स्याताम् ॥
स्वाबाधा भुजकृत्योरन्तरमूलं प्रजायते लम्बः।
लम्बगुणं भूम्यर्द्धं स्पष्टं त्रिभुजे फलं भवति ॥

उदाहरणम्।

क्षेत्रे मही मनुमिता त्रिभुजे भुजौ तु यत्र
त्रयोदशतिथिप्रमितौ च यस्य।
तत्रावलम्बकमथो कथयावबाधे
क्षिप्रं तथा च समकोष्ठमितिं फलाख्याम् ॥

न्यासः

भूः १४। भुजौ १३। १५। लब्धे आबाधे ५। ९। लम्बश्च १२। क्षेत्रफलञ्च ८४ ॥

ऋणाबाधोदाहरणम्।

दशसप्तदशप्रमौ भुजौ
त्रिभुजे यत्र नवप्रमा मही।
अवधे वद लम्बकं तथा
गणितं गाणितिकाशु तत्र मे ॥

न्यासः

भुजौ १०। १७। भूमिः ९। अत्र त्रिभुजे भुजयोर्योग इत्या-

क्षेत्र

दिना लम्बम् २१। अनेन भूरहवा न स्यात्। अस्मादेव भूरपनीता। येमार्द्धस्यागता बाधा दिग्वैपरीत्येनेत्यर्थः। तथा जात आबाधे ६।१५। अत उभयथापि जातो लम्ब ८। फलम् ३६॥

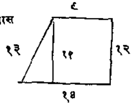
चतुर्भुजत्रिभुजयोरस्पष्टस्पष्टफलानयने करणसूत्रं वृत्तम्।

सर्व्वदोर्युतिदलं चतुःस्थितं
बाहुभिर्विरहितञ्च तद्वधात्।
मूलमस्फुटफलं चतुर्भुजे
स्पष्टमेवमुदितं त्रिबाहुके॥

उदाहरणम्।

भूमिश्चतुर्दशमिता मुखमङ्कसङ्ख्यं
बाहू त्रयोदशदिवाकरसम्मितौ च।
लम्बोऽपि यत्र रविसम्मित एव तत्र
क्षेत्रे फलं कथय तत् कथितं यदाद्यैः॥

न्यास

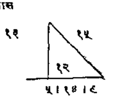

भूमि १४। मुखम् ९।बाहू १३। १२। लम्ब १२। उक्तवत् करणेन जात क्षेत्रफल करणी २६८०।

अस्या पद किञ्चिन्न्यूनमेकचत्वारिंशच्छतम् १४१। इदमत्र क्षेत्रे न वास्तवं फलं किन्तु लम्बेन निघ्न कुमुखैक्यखण्डमिति वक्ष्यमाणकरणेन वास्तव फल १३८।

अथ त्रिभुजस्य पूर्व्वोदाहृतस्य।

न्यास

भूमि १४। भुजौ १३।१५। अनेनापि प्रकारेण त्रिबाहुके तदेव वास्तव फल ८४। अथ चतुर्भुजस्यास्पष्टमुदितम्॥

अथ स्थूलत्वनिरूपणार्थं सूत्र सार्द्धवृत्तम्।

चतुर्भुजस्यानियतौ हि कर्णौ
कथं ततोऽस्मिन्नियतं फलं स्यात्।
प्रसाधितौ तच्छ्रवणौ यदाद्यैः
स्वकल्पितौ तावितरत्र न स्तः॥
तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णा-
वनेकधा क्षेत्रफलं ततश्च॥

चतुर्भुजे हि एकान्तरकोणावाकम्यान्तः प्रवेश्यमानौ तत्सक्तं स्वकर्णं सङ्कोचयतः। इतरौ तु बहिः प्रसरन्तौ स्वकर्णं वर्द्धयत अत उक्तं तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णाविति।
लम्बयोः कर्णयोर्व्वैकमनिर्द्दिश्यापरः कथम्।
पृच्छ्यनियतत्वेऽपि नियतश्चापि तत्फलम्॥
स पृच्छक पिशाचो वा वक्ता वा नितरां ततः।
यो न वेत्ति चतुर्बाहुक्षेत्रस्यानियतां स्थितिम्॥

क्षेत्रं

समचतुर्भुजायतयोः फलानयने करणसूत्रं सार्द्धश्लोकद्वयम्।

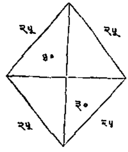
इष्टा श्रुतिस्तुल्यचतुर्भुजस्य
कल्प्या च तद्वर्गविवर्जिता या।
चतुर्गुणा बाहुकृतिस्तदीयं
मूलं द्वितीयश्रवणप्रमाणम्॥
अतुल्यकर्णाभिहतिर्द्विभक्ता
फलं स्फुटं तुल्यचतुर्भुजे स्यात्।
समश्रुतौ तुल्यचतुर्भुजे च
तथायते तद्भुजकोटिघातः॥
चतुर्भुजेऽन्यत्र समानलम्बे
लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डम्॥

अथोद्देशक।

क्षेत्रस्य पञ्चकृतितुल्यचतुर्भुजस्य
कर्णौ ततश्च गणितं गणक। प्रचक्ष्व।
तुल्यश्रुतेश्च खलु तस्य तथायतस्य
यद्विस्तृती रसमिताष्टमितश्च दैर्घ्यम्॥

प्रथमोदाहरणे।

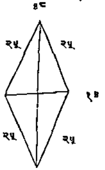
न्यास

भुजा २५।२५।२५।२५। अत्र त्रिंशन्मितामेका ३० श्रुति प्रकल्प्य यथोक्तकरणेन जातान्या श्रुति ४० फलञ्च ६००॥

अथवा।

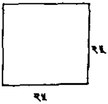
न्यास

चतुर्द्दशमितामेका १४। श्रुति प्र कल्प्योक्तवत् करणेन जाता अन्या श्रुति ४८। फलञ्च ३३६॥

द्वितीयोदाहरणे।

न्यासः

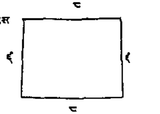

क्षेत्रं

तत्कृत्योर्योगपदं कर्ण इति जाता कर्णैतस्य श्रुतिरुभयत्र तुल्यैव १,२५०। गणितञ्च ६२५।

अथायतस्य।

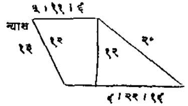
न्यास

विस्तृति ६। दैर्घ्यम् ८। अस्य गणितम् ४८।

उदाहरणम्।

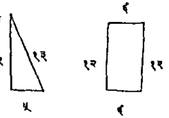
क्षेत्रस्य यस्य वदनं मदनारितुल्यं
विश्वम्भरा द्विगुणितेन मुखेन तुल्या।
बाहू त्रयोदशनखप्रमितौ च लम्ब
सूर्य्यान्मितश्च गणितं वद तत्र किं स्यात्।

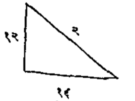

वदनम् ११। विश्वम्भरा २२। बाहू १३। २०। लम्ब १२।

अत्र सर्व्वदोर्युतिदलमित्यादिना स्थूलफल २५०। वास्तवन्तु लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डमिति जात फलम् १९८। क्षेत्रस्य खण्डत्रयं कृत्वा फलानि पृथगानीय ऐक्य कृत्वास्य फलोपपत्तिर्दर्शनीया खण्डत्रयदर्शनम्।

न्यास

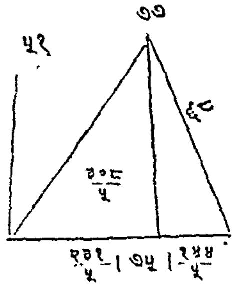

प्रथमस्य भुजकोटिकर्णा ५। १२। १३। द्वितीयस्यायतस्य विस्तृतिः ६। दैर्घ्यम् १२। तृतीयस्य भुजकोटिकर्णाः १६। १२। २०।

अत्र त्रिभुजयोः क्षेत्रयोर्भुजकोटिघातार्द्धं फल आयते चतुरस्रे क्षेत्रे तद्भुजकोटिघात फलं यथा। प्रथमक्षेत्रे फलम् ३०। द्वितीये ७२। तृतीये ९६। एतासैक्य [illegible]।

अथान्यदुदाहरणम् ।

पञ्चाशदेकसहिता वदनं यदीयं
भूः पञ्चसप्ततिमिता प्रमितोऽष्टषष्ट्या ।
सव्यो भुजो द्विगुणविंशतिसम्मितोऽन्य-
स्तस्मिन् फलं श्रवणलम्बमिती प्रचक्ष्व ॥

न्यासः

वदनम् ५१ ।
भूमिः ७५ ।
भुजौ ६८ ।
४० ।

अत्र फलावलम्बश्रुतीनां सूत्रं वृत्तार्द्धम् ।

ज्ञातेऽवलम्बे श्रवणः श्रुतौ तु
लम्बः फलं स्यान्नियतन्तु तत्र ।

कर्णस्यानियतत्वात् लम्बोऽप्यनियत इत्यर्थः ॥

लम्बज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।

चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजेऽवलम्बः
प्राग्वत् भुजौ कर्णभुजौ मही भूः ॥

अत्र लम्बज्ञानार्थं सव्यभुजाग्राद्दक्षिणभुजमूलगामी इष्टः कर्णः सप्तसप्ततिमितः ७७ कल्पितस्तेन चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजं कल्पितं तत्रासौ कर्ण एको भुजः ७७ । द्वितीयन्तु सव्यभुजः ६८ । भूः सैव ७५ । अत्र प्राग्वज्जातो लम्बः $\frac{३०८}{५}$ ।

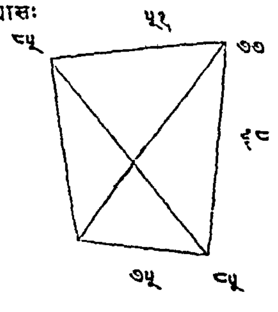
लम्बे ज्ञाते कर्णज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तम् ।

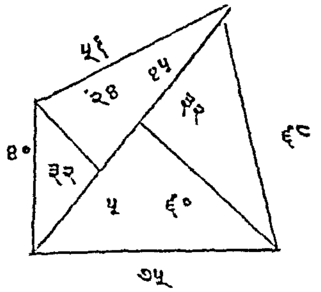
यल्लम्बलम्बाश्रितबाहुवर्ग-
विश्लेषमूलं कथितावधा सा ।
तदूनभूवर्गसमन्वितस्य
यल्लम्बवर्गस्य पदं स कर्णः ॥

अत्र सव्यभुजाग्राल्लम्बः किल कल्पितः $\frac{३०८}{५}$ । अतो जाताबाधा $\frac{१४४}{५}$ । तदूनभूवर्गसमन्वितेत्यादिना जातः कर्णः ७७ ॥

द्वितीयकर्णज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तद्वयम् ।

इष्टोऽत्र कर्णः प्रथमं प्रकल्प्य
स्त्र्यस्रे तु कर्णोभयतः स्थिते ये ।
कर्णं तयोः क्ष्मामितरौ च बाहू
प्रकल्प्य लम्बाववधे च साध्ये ॥
आबाधयोरेककुप्स्थयोर्यत्
स्यादन्तरं तत् कृतिसंयुतस्य ।
लम्बैक्यवर्गस्य पदं द्वितीयः
कर्णो भवेत् सर्व्वचतुर्भुजेषु ॥

न्यासः

तत्र चतुर्भुजे सव्यभुजाग्रात् दक्षिणभुजमूलगामिनः कर्णस्य मानं कल्पितम् ७७ । तत्कर्णरेखावच्छिन्नस्य क्षेत्रस्य मध्ये कर्णरेखोभयतो ये त्र्यस्रे उत्पन्ने तयोः कर्णः भूमी तदितरौ च भुजौ प्रकल्प्य प्राग्वल्लम्बः आबाधा च साधिता तद्यथा लम्बः ६० । द्वितीयलम्बः २४ । आबाधयो ४५ । ३२ । एककुप्स्थयोरन्तरम् १३ । कृते १६९ लम्बैक्य ८४ । कृतेश्च ७०५६ । योगः ७२२५ । तस्य पदं द्वितीयकर्णप्रमाणम् ८५ ।

अनेष्टकर्णकल्पने विशेषोक्तिसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।

कर्णाश्रितं स्वल्पभुजैक्यमुर्व्वीं
प्रकल्प्य तच्छेषमितौ च बाहू ।
साध्योऽवलम्बोऽथ तथान्यकर्णः
स्वोर्व्याः कथञ्चिच्छ्रवणो न दीर्घः ।
तदन्यलम्बान्न लघुस्तथेदं
ज्ञात्वेष्टकर्णः सुधिया प्रकल्प्यः ॥

चतुर्भुजं हि एकान्तरकोणावाक्रम्य सङ्कोच्यमानं त्रिभुजत्वं याति तत्रैककोणे लग्नलघुभुजयोरैक्यं भूमिरितरौ भुजौ प्रकल्प्य साधितं स च लम्बादूनः सङ्कोच्यमानः कर्णः कथञ्चिदपि न स्यात् तदितरौ भुजौ भूमेरधिकौ न स्यातामेवमुभयथापि एतदनुक्तमपि बुद्धिमता ज्ञायते ॥

विषमचतुर्भुजफलानयनाय करणसूत्रं
वृत्तार्द्धम् ।

त्र्यस्रे तु कर्णोभयतः स्थिते ये
तयोः फलैक्यं फलमत्र नूनम् ॥

अनन्तरोक्तक्षेत्रान्तस्त्र्यस्रयोः फले । ९२४ ।२३१० ।
अनयोरैक्यम् ३२३४ । तस्य फलम् ॥

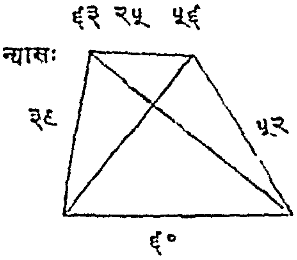
समानलम्बस्यावधादिज्ञानाय करणसूत्रं
वृत्तद्वयम् ।

समानलम्बस्य चतुर्भुजस्य
मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिम् ।
भुजौ भुजौ त्र्यस्रवदेव साध्ये
तस्यावधे लम्बमितिस्ततश्च ॥
अबाधयोना चतुरस्रभूमि-
स्तल्लम्बवर्गैक्यपदं श्रुतिः स्यात् ।
समानलम्बे लघुदोः कुयोगा-
न्मुखान्यदोःसंयुतिरल्पिका स्यात् ॥

उदाहरणम् ।

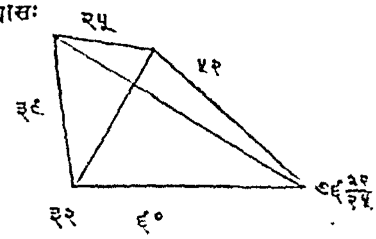
द्विपञ्चाशन्मितव्येकचत्वारिंशन्मितौ भुजौ ।
मुखन्तु पञ्चविंशत्या तुल्यं षष्ट्या मही किल ॥
अतुल्यलम्बकं क्षेत्रमिदं पूर्व्वैरुदाहृतम् ।

षट्पञ्चाशत् त्रिषष्टिश्च नियते कर्णयोर्मिती ॥
कर्णौ तत्रापरौ ब्रूहि समलम्बश्च तच्छ्रुती ॥

न्यासः

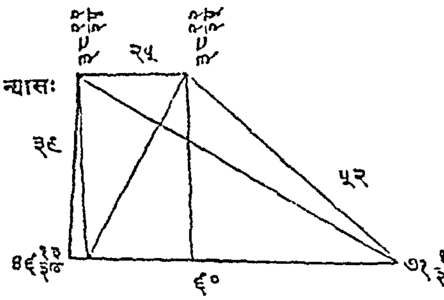
अत्र इष्टवत् कर्णं त्रिषष्टिमितं प्रकल्प्याथ ज्ञातः प्राग्वदन्यः कर्णः ५६ ॥

अथ षट्पञ्चाशत्स्थाने द्वात्रिंशन्मितं कर्णं ३२ प्रकल्प्य प्राग्वत् साध्यमाने कर्णे ।

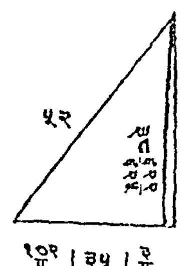
न्यासः

जातं करणीखण्डद्वयम् ६२१ । २७०० अनयोर्मूलयोः २४ $\frac{२३}{३५}$ । ५१ $\frac{३४}{३५}$ । ऐक्यं द्वितीयः कर्णः ७६ $\frac{२१}{३५}$ ।

अथ तदेव क्षेत्रञ्चेत् समलम्बम् ।

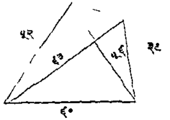
न्यासः

तदा मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिमितिज्ञानार्थं त्र्यस्रङ्कल्पितम् । अत्र क्षेत्रे लम्बांशहारयोः षट्शते पतिते ।

न्यासः

अत्राबाधे जाते $\frac{७३}{५}$ $\frac{१०२}{५}$ लम्बस्य करणीगतो जातः $\frac{१८०१६}{२५}$ आसन्नमूलकरणेन जातः २८ $\frac{६२२}{६२५}$ । अयं तत्र चतुर्भुजे समलम्बः लम्बाबाधोनितभूमिः समलम्बस्य च वर्गयोगः ५०४९ । अयं कर्णवर्गः । एवं इहदाबाधातो द्वितीयकर्णवर्गः २१७६ । अनयोरासन्नमूलकरणेन जातौ कर्णौ ७१ $\frac{१}{३०}$ ४६ $\frac{१३}{३०}$ एवं चतुरस्रे तेष्वेव बाहुष्वन्यौ कर्णौ बहुधा भवतः एवमनियतत्वेऽपि नियतावेव कर्णावानीतौ ब्रह्मगुप्ताद्यैस्तदानयनं यथा ।
कर्णाश्रितभुजघातैक्यमुभयथान्योन्यभाजितं गुणयेत् । योगेन भुजप्रतिभुजवधयोः कर्णौ पदे विषमे ॥

न्यास

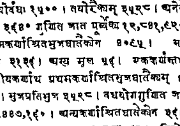
कर्णाश्रितभुजघातेति एकवारमनयो २५। ३९। घात ९७५। तथा ५२। ६०। अनयोर्घात ३१२०। घातयोर्द्वयोरैक्यम् ४०९५। तथा द्वितीय वारम् २५। ५२। अनयोर्घाते जातम् १३००। तथा द्वितीयवारम् ३९। ६० अनयोर्घाते २३४०। घातयोर्द्वयोरैक्यम् ३६४०। एतदैक्य भुजप्रतिभुज यो ५२। ३९। घात २०२८। पश्चात् २५। ६०। अनयोर्वधः १५००। तयोरैक्यम् ३५२८। अनेनै क्येन ३६४० गुणित जात पूर्व्वैक्य १२,८४१,९२०। प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्येन ४०९५। भक्त लब्ध ३१३६। अस्य मूल ५६। एककर्णस्तथा द्वितीयकर्णार्थ प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्यम् ४०९५। भुजप्रतिभुज ३५२८। वधयोगगुणित जात १४,४४७,१६०। अन्यकर्णाश्रितघातैक्येन ३६४० भक्त लब्ध ३९६९। अस्य मूलम् ६३। द्वितीय कर्णः। अस्मिन् विषमे क्षेत्रे कर्णौ साधन अस्य कर्णानयनस्य प्रक्रिया गौरवम्।

लघुप्रक्रियादर्शनद्वारेणाह।

अभीष्टजात्यद्वयबाहुकोट्य
परस्पर कर्णहता भुजा इति॥
चतुर्भुजं यद्विषमं प्रकल्पित
श्रुती तु तत्र त्रिभुजद्वयात्ततः।
बाह्वोर्वधः कोटिवधेन युक् स्या
देका श्रुतिः कोटिभुजा वधैक्यम्।
अन्या लघौ सत्यपि साधनेऽस्मिन्
पूर्वं कृतं यद्गुरु तन्न विद्म॥

जात्यक्षेत्रद्वयम्।

न्यास

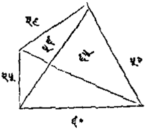

एतयोः इतरेतरकर्णहता भुजा कोटय इतरेतरकर्णहता कोटया भुजा इति कृत जा तम् ३५। ६०। ५२। ३९। तथा सति भूर्वंच मत्वमितौ बाहू इति प्रकल्प्य क्षेत्रार्थं इमौ कर्णौ अवहतायायेनानीतौ ६३। ५६। अत्रैव जात्यद्वयस्योरितरेतरभुजकोट्योर्घातौ जातौ ३६। २०। अनयोरैक्यमेकः कर्ण ५६। बाहू ३। ४। कोटी च ४। १२। घातौ १५। ४८। अनयो

रैक्यमन्य कर्णः ६३। एवं श्रुती स्यातां एवं सुखेन जाते।

अथ यदि पार्श्वभुजयोर्व्यत्यय कृत्वा न्यस्तं क्षेत्रम्।

न्यास

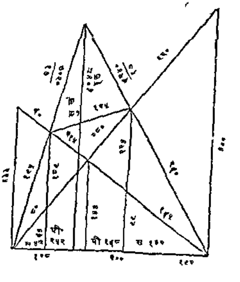
तदा जात्यद्वयकर्णयोर्वधः ६५। द्वितीयकर्णः।

अथ सूचीक्षेत्रोदाहरणम्।

क्षेत्रे यत्र शतत्रय ३०० क्षितिमितिस्तत्रेन्दु १२५ तुल्यं मुखं बाहू खाङ्कृतिभि २६० शराति धृतिभि १९५ तुल्यौ च तत्र श्रुती। एका खाष्टयमै २८० समा तिथिगुणैः ३१५ अन्याथ तल्लम्बकौ तुल्यौ गोधृतिभि १८९ तथा जिनयमैः २२४ योगाद्धवो लम्बयो॥

तत् खण्डे कययाधरे श्रवणयोर्योगाच्च लम्बाधो तत्सूची निजमार्गवृद्धभुजयोर्योगाद्यथा स्यात्तत। साबाध वद लम्बकञ्च भुजयोः सूच्याः प्रमाणे च के सर्वं गणितिक। प्रपञ्च नितरां क्षेत्रेऽत्र दक्षो ऽसि चेत्॥

न्यास।

सूच्याबाधा $\frac{१३३४}{१७}$ सूच्याबाधा $\frac{१२६७}{१०}$।

भूमानम् ३००। मुखम् १२५। बाहू २६०। १९५। कर्णौ २८०। ३१५। लम्बौ १८९। २२४।

अथ सन्ध्याद्यानयनाय करणसूत्र वृत्तद्वयम्।

लम्बतदाश्रितबाह्वोर्मध्यं सन्ध्याख्यमस्य लम्बस्य। सन्ध्योना भू पीठं साध्यं अन्याधरं खण्डम्॥ सन्धिर्द्विघ्न परलम्बघ्नवदाप्तल परस्य पीठेन। भक्तो लम्बश्रुत्योर्योगात् स्यातामधः खण्डे॥

लम्ब १८९। तदाश्रितभुज १९५। अनयो र्मध्ये यत्तल्लम्बाश्रितबाहुवर्गेत्यादिना गता बाधा सन्धिसंज्ञा ४८। तदूनितभूरिति द्वितीया बाधा सा पीठसंज्ञा २५२।

एव द्वितीयलम्ब २२४। तदाश्रितभुजः २६०। पूर्ववत् सन्धि १३२। पीठम् १६८।

अथाद्यलम्बस्याध १८९। खण्ड साध्यम्।

अस्य सन्धिः ४८। द्विघ्नः ४८। परलम्बेन २२४। अवणेन च २८०। एवं गुणित १०७५२। १३४४०। परस्य पीठेन १६८। भक्तो लब्ध लम्बाध खण्डम् ६४। श्रवणाध खण्डञ्च ८०।

एव द्वितीयलम्बस्य २२४। सन्धिः १३२ पर- लम्बेन १८९। कर्णेन च ३१५। एवं गुणित

परस्य पीठेन २५२। भक्तो लब्ध लम्बाध खण्डम्। ९९। श्रवणाधःखण्डञ्च १६५।

अथ कर्णयोर्योगादधोलम्बज्ञानार्थं
सूत्र वृत्तम्।

लम्बौ भूघ्नौ निजनिजपीठविभक्तौ च वघ्नौ क। ताभ्यां प्राग्वत् श्रुत्योर्योगाल्लम्ब कुखण्डे च॥

लम्बौ १८९। २२४। भू ३००। घ्नौ जातौ ५६७००। ६७२००। स्वपीठाभ्यां २५२। १६८। भक्तौ एवमत्र लब्धौ वघ्नौ २२५। ४००। ताभ्या मन्योन्यमूलायगसूत्रयोगादित्यादिकरणेन लब्ध कर्णयोगादधोलम्ब। १४४। भूखण्डे च १०८। १९२॥

अथ सूच्याबाधालम्बभुजज्ञानार्थं सूत्र
वृत्तत्रयम्।

लम्बयुतौ निजसन्धिःपरलम्बगुण समाहृतो ज्ञेय। सूचयपरसन्ध्योरैक्य हारकेनोद्धृतौ तौ च॥ समपरलब्धौ भूघ्नौ सूच्याबाधे पृथक् स्याताम्। हारहृतः परलम्बः सूचीलम्बो भवेद्गुरुः। सूचीलम्बगुणौ निजनिजलम्बोद्धृतौ सूच्या। एव क्षेत्रक्षोदः प्राज्ञैस्तर्काधिकात् ज्ञेयः॥

अत्र किलायं लम्बः २२४। अस्य सन्धिः १३२। अयं परलम्बेन १८९। गुणितो २२४। अनेन भक्तो जातः समाङ्कयः ८९१/८। अस्य परसन्धेश्च ४८। योगो हारः १२७५/८। अनेन भूघ्नः ३००। समः २६७३००/८। परसन्धिश्च। १४४००/१ भक्तो जाते सूच्याबाधे ३५६४/१७। १५३६/१७। एवं द्वितीयः समाङ्कयः ५१२/९।

द्वितीयो हारः १७००/९। अनेन भूघ्नः स्वीयः समः १५३६००/९। परसन्धिश्च ३९६००/१। भक्तो जाते सूच्याबाधे १५३६/१७ ३५६४/१७। परलम्बः २२४। भूमि ३००। गुणो हारेण १७००/९। भक्तो जातः सूचीलम्बः ६०४८/१७। सूचीलम्बेन भुजौ १९५। २६०। गुणितौ स्वस्वलम्बाभ्याम् १८९।२२४। यथाक्रमं भक्तौ जातौ स्वमार्गस्थौ सूचीभुजौ ६२४०/१७ ७०२०/१७।

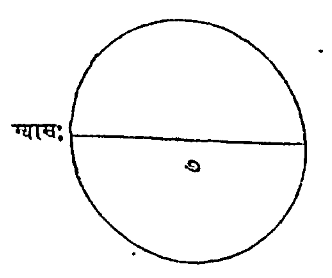
एवमत्र सर्वत्र भागहारराशिं प्रमाणं गुण्यगुणकौ तु यथायोग्यं फलेच्छे प्रकल्प्य सुधिया त्रैराशिकं कृत्यम्॥

अथ वृत्तक्षेत्रे करणसूत्रं वृत्तम्।

व्यासे भनन्दाग्नि ३९२७ हते विभक्ते
खबाणसूर्यैः १२५० परिधिः स सूक्ष्मः।
द्वाविंशतिघ्ने विहृतेऽथ शैलैः ७
स्थूलोऽथवा स्याद्व्यवहारयोग्यः॥

उदाहरणम्।

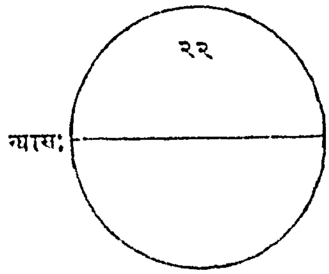
विष्कम्भमानं किल सप्त यत्र
तत्र प्रमाणं परिधेः प्रचक्ष्व।
द्वाविंशतिर्यत्र परिधिप्रमाणं
तद्व्याससंख्यां च सखे विचिन्त्य॥

व्यासमानम् ७। लब्धं परिधिमानम् २१ १२३९/१२५०।

स्थूलो वा परिधिर्लब्धः २२।

अथवा परिधितो व्यासानयनाय।

गुणहारविपर्ययेण व्यासमानं सूक्ष्मम् ७ ११/३९२७।

स्थूलं वा ७।

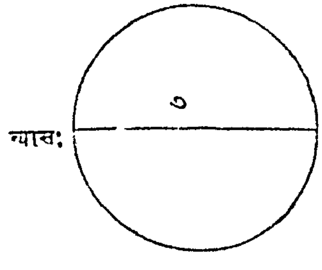
वृत्तगोलयोः फलानयने करणसूत्रं वृत्तम्।

वृत्तक्षेत्रे परिधिगुणितव्यासपादः फलं यत्
क्षुण्णं वेदैरुपरि परितः कन्दुकस्येव जालम्।
गोलस्यैवं तदपि च फलं पृष्ठजं व्यासनिघ्नं
षड्भिर्भक्तं भवति नियतं गोलगर्भे घनाख्यम्॥

उदाहरणम्।

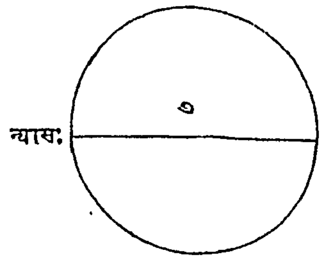
यद्व्यासस्तुरगैर्मितः किल फलं क्षेत्रे समे तत्र किं
व्यासः सप्तमितश्च यस्य सुमते गोलस्य तस्यापि किम्।
पृष्ठे कन्दुकजालसन्निभफलं गोलस्य तस्यापि किं
मध्ये ब्रूहि घनं फलं च विमलां चेद्वेत्सि लीलावतीम्॥

वृत्तक्षेत्रफलदर्शनाय।

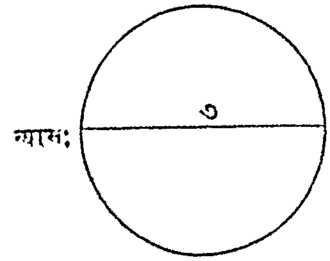
व्यासः ७। परिधिः २१ १२३९/१२५०। क्षेत्रफलम् ३८ २४२३/५०००।

गोलपृष्ठफलदर्शनाय।

व्यासः ७। गोलपृष्ठफलम् १५३ ११७३/१२५०।

गोलान्तर्गतघनफलदर्शनाय।

व्यासः ७। गोलस्यान्तर्गतं घनफलम् १७९ १४८१/२५००।

अथ प्रकारान्तरेण तत्फलानयने करणसूत्रं सार्धवृत्तम्।

व्यासस्य वर्गे भनवाग्निनिघ्ने
सूक्ष्मं फलं पञ्चसहस्रभक्ते।
रुद्राहते शक्रहृतेऽथवा स्यात्
स्थूलं फलं तद्व्यवहारयोग्यम्॥
घनीकृतव्यासदलं निजैक-
विंशांशयुग्गोलघनं फलं स्यात्॥

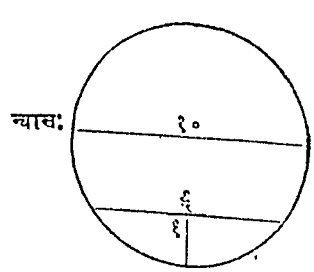
व्यासः ७। अस्य वर्गे ४९। भनवाग्निनिघ्ने पञ्चसहस्रभक्ते तदेव सूक्ष्मं फलम् ३८ २२३४/५०००। अथवा व्यासस्य वर्गे ४९। रुद्राहते ५३९। शक्रहृते लब्धं स्थूलं फलम् ३८ १/२। घनीकृतव्यासदलम् ३४३/२। निजैकविंशांशयुग्गोलस्य घनफलं स्थूलम् १७९ २/३।

शरजीवानयनाय करणसूत्रं सार्धवृत्तम्।

ज्याव्यासयोगान्तरघातमूलं
व्यासस्तदूनो दलितः शरः स्यात्॥
व्यासाच्छरोनाच्छरसंगुणाच्च
मूलं द्विनिघ्नं भवतीह जीवा।
जीवार्धवर्गे शरभक्तयुक्ते
व्यासप्रमाणं प्रवदन्ति वृत्ते॥

उदाहरणम्।

दशविस्तृतिवृत्तान्तर्यत्र ज्या षण्मिता सखे।
तत्रेषुं वद बाणाज्ज्यां ज्याबाणाभ्यां च विस्तृतिम्॥

व्यासः १०। ज्या ६। योगः १६। अन्तरम् ४। घातः ६४। मूलम् ८। एतदूनो व्यासः २।

क्षेत्रं

दर्शित १। व्यास शर ९। व्यासोन १०। शरोनित ८। शर १। सङ्गुणित ८। मूलम् ३। द्विनिघ्न जाता जीवा ६। अथ ज्याशराभ्यां व्यासानयनं यथा जीवा ६। दलं ३। वर्ग ९। शर १। भक्ते ९। शर १। युक्तो जातो व्यास १०।

अथ वृत्तान्तस्त्र्यस्रादिनवास्रान्तक्षेत्राणां भुजमानानयनाय करणसूत्र

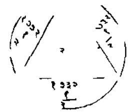
वृत्तत्रयम्।

त्रिद्व्यङ्काग्निनभश्चन्द्रै १०३९२३
त्रिबाणाष्टयुगाष्टभि ८४८५३।
वेदाग्निबाणखाश्वैश्च ७०५३४
खखाभ्राभ्ररसै ६ ००० क्रमात्॥
बाणेषुनखबाणैश्च ५२०५५
द्विद्विनन्देषुसागरै ४५९२२।
कुरामदशवेदैश्च ४१०३१ वृत्तव्यासे समाहते॥
खखखाभ्रार्क १२०००० संभक्ते
लभ्यन्ते क्रमशो भुजा।
वृत्तान्तस्त्र्यस्रपूर्वाणां
नवास्रान्तं पृथक् पृथक्॥

उदाहरणम्।

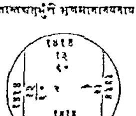
सहस्रद्वितयव्यासं यद्वृत्तं तस्य मध्यतः।
समत्र्यस्रादिकानां मे भुजान् वद पृथक् पृथक्॥

अथ वृत्तान्तस्त्रिभुज भुजमानानयनाय।

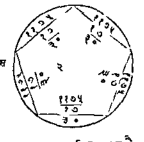
व्यास २०००। त्रिद्व्यङ्काग्निनभश्चन्द्रै १०३९२३। गुणित २०७८४६०००। खखखाभ्रार्के १२००००। भक्ते लब्धं व्यासे भुजमान १७३२ $\frac{१}{२०}$।

वृत्तान्तश्चतुर्भुजे भुजमानानयनाय।

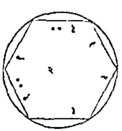
व्यास २०००। त्रिबाणाष्टयुगाष्टभि ८४८५३। गुणित १६९ ७०६ ०००। खखखाभ्रार्के १२००००। भक्ते लब्धं चतुरस्रे भुजमानं १४१४ $\frac{११}{२०}$।

वृत्तान्तः पञ्चभुजे भुजमानानयनाय।

व्यास २०००। वेदाग्निबाणखाश्वै ७०५३४। गुणित १४१०६८००० खखखाभ्रार्के १२००००। भक्ते लब्धं पञ्चास्रे भुजमान ११७५ $\frac{१७}{३०}$।

वृत्तान्त षड्भुजे भुजमानानयनाय।

व्यास २००० खखाभ्राभ्ररसै ६००००। गुणित १२० ००० ०००। खखख भ्रार्के १२००००। भक्ते लब्धं षडस्रे भुजमान १०००।

वृत्तान्त सप्तभुजे भुजमानानयनाय।

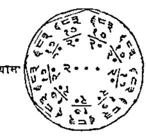
व्यास २००० बाणेषुनखबाणै ५२०५५। गुणित १०४,११० ०००। खखखाभ्रार्के १२००००। भक्ते लब्धं सप्तास्रे भुजमान ८६७ $\frac{७}{१२}$।

वृत्तान्तरष्टभुजे भुजमानानयनाय।

व्यास २०००। द्विद्विनन्देषुसागरै ४५९२२। गुणित ९१,८४४,०००। खखखाभ्रार्के १२००००। भक्ते लब्धमष्टास्रे भुजमान ७६५ $\frac{११}{३०}$।

वृत्तान्तर्नवभुजे भुजमानानयनाय।

व्यास २०००। कुरामदशवेदै ४१०३१ गुणित ८२ ०६२ ०००। खखखाभ्रार्के १२००००। भक्ते लब्धं नवास्रे भुजमान ६८३ $\frac{१७}{२०}$।

एवमिष्टव्यासादिभ्योऽन्यापि जीवा सिध्यन्तीति तासु शेषं ज्योतपत्तौ वक्ष्ये।

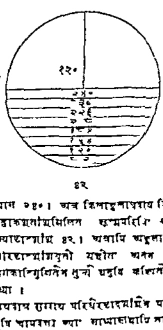
अथ स्थूलजीवाज्ञानार्थं लघुक्रियया करणसूत्रं वृत्तम्।

चापोननिघ्नपरिधिः प्रथमाह्वयः स्यात्
पञ्चाहतः परिधिवर्गचतुर्थभागः।
आद्योनितेन खलु तेन भजेच्चतुर्घ्न
व्यासाहतं प्रथममाप्तमिह ज्यका स्यात्॥

उदाहरणम्।

अष्टादशांशेन वृतेः समान
मेकादिनिघ्नेन च यत्र चापम्।
पृथक् पृथक् तत्र वदाशु जीवां
खार्केमितं व्यासदलं च यत्र॥

७५४

४२

व्यास २४०। अत्र त्रिभादिभागार्थं त्रिज्या साह्लादकधनुर्मितिः ७५४। अस्याष्टादशांश ४२। अत्रापि अङ्कलाघवाय दृष्टादिष्टाष्टादशगुणो परिधिर्धनुः पृथक् पृथक् एकादिगुणितेन धनुर्भुज कल्पिते ज्या साध्या।

अथवात्र लाघवाय परिधिरष्टादशाश्रित परिधि धनूषि चापानि ज्या साध्यादयादि ता एव भवन्ति।

अथ कल्पिते व्यास। परिधि १८। चापानि च १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। यथोक्तकरणेन लब्धा जीवा ४२। ८२। १२०। १५४। १८४। २०८। २२६। २३६। २४०।

अथ चापानयनाय करणसूत्रं वृत्तम्।
व्यासाब्धिघातयुतमौर्विकया विभक्तो
जीवाङ्घ्रिपञ्चगुणितः परिधिस्तु वर्गः।
लब्धोनितात् परिधिवर्गचतुर्थभागा-
दाप्ते पदे वृतिदलात् पतिते धनुः स्यात्॥

उदाहरणम्।

विदिता इह ये गुणास्ततो
वद तेषामधुना धनुर्मितिम्।
यदि तेऽस्ति धनुर्गुणक्रिया
गणिते गाणितिकातिनैपुणम्॥

न्यासः। ४२। ८२। १२०। १५४। १८४। २०८। २२६। २३६। २४०। स एवापवर्त्तित-परिधिः। १८। जीवाङ्घ्रिणा। $\frac{२१}{२}$ पञ्चभिश्च ५।

परिधिः १८। वर्गो ३२४ गुणितः १७०१०। व्यासा-२४०। ब्धि ४। घात ९६०। युतमौर्विकयानया १००२ भक्तो लब्धः १७। अत्राङ्कलाघवाय चतु-र्विंशत्युत्तरेऽधिकसहस्रांशयुतो गृहीतोऽनेनोनितात् परिधिः १८। वर्ग ३२४। चतुर्थभागात् ६४। पदे प्राप्ते ८। वृति १८। दलात् ९। पतिते १। जातं धनुः एवं जातानि धनूंषि। १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। एतानि परिधिपञ्चदशांशेन गुणितानि स्युः। इति श्रीभास्करा-चार्य्यविरचितायां लीलावत्यां क्षेत्रव्यवहारः समाप्तः॥

क्षेत्रकर्कटी, स्त्री, (क्षेत्रजाता कर्कटी। मध्य-पदलोपिकर्म्मधारयः।) वालुकी। इति राज-निर्घण्टः॥

क्षेत्रचिर्भिटा, स्त्री, (क्षेत्रजाता चिर्भिटा। शाक-पार्थिववत् मध्यपदलोपिसमासः।) चिर्भिटा-कर्कटी। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षेत्रजः, पुं, (क्षेत्रे स्त्रीरूपक्षेत्रे गुर्व्वाद्यनुज्ञात-देवरादिशुक्रात् जायते इति। क्षेत्र+जन्+डः।) स्वस्त्रियामन्यद्वारा जनितः पुत्त्रः। द्वादशविधपुत्त्रान्तर्गतपुत्त्रविशेषः। (यथाह मनुः। ९। १६७।

"यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा।
स्वधर्म्मेण नियुक्तायां स पुत्त्रः क्षेत्रजः स्मृतः॥"

द्वादशविधपुत्त्रा यथा तत्रैव।९।१५९—१६०।

"पुत्त्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुः।
तेषां षड़ बन्धुदायादाः षड़दायादबान्धवाः॥
औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्त्रिम एव च।
गूढ़ोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट्॥
कानीनश्च सहोढ़श्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा।
स्वयन्दत्तश्च शौद्रश्च षड़दायादबान्धवाः॥")

स च देवरादिना भ्रात्रादिभार्य्यायां यथोक्त-विधानेनोत्पन्नः। यथा,—

"अपुत्त्रां गुर्व्वनुज्ञातो देवरः पुत्त्रकाम्यया।
सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात्॥
आगर्भसम्भवाद्गच्छेत् पतितस्त्वन्यथा भवेत्।
अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवेत् सुतः॥"

इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः॥

तत्पर्य्यायः। देवरादिजः २। इति हेमचन्द्रः॥ * ॥

तस्य पितृरिक्थभागित्वं यथा, मनुः।९।१६५।

"औरसक्षेत्रजौ पुत्त्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ।
दशापरे च क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः॥"

अनियोगोत्पन्नक्षेत्रजस्य औरसेन सह विभाग-माह मनुः। ९। १६२।

"यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ।
यद्यस्य पैतृकं रिक्थं स तद्गृह्णीत नेतरः॥"

(अत्र कुल्लूकभट्टः। "यदीति। अपुत्त्रेण पर-क्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः। उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्म्मत इति याज्ञ-वल्क्योक्तविषये यदा क्षैत्रिकस्य पितुः क्षेत्रजा-नन्तरमौरसः पुत्त्रो भवति तदा तौ औरसक्षेत्रजौ एकरिक्थिनौ एकस्य पितुर्यद्यपि रिक्थार्हौ भवतस्तथापि यद्यस्य जनकसम्बन्धि धनं तदेव स गृह्णीयात् न क्षेत्रजः क्षैत्रिकपितुः। यत्तु वक्ष्यति षष्ठन्तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात् पैतृका-द्धनात्। औरसो विभजन् दायमिति तत्पुत्त्रवत् बीजिविषयम्। यत्तु याज्ञवल्क्येन उभयसम्बन्धि-रिक्थहरत्वमुक्तं तत् क्षैत्रिकपितुरौरसपुत्त्रा-भावे बोद्धव्यम्। मेधातिथिगोविन्दराजौ तु औरसमनियुक्तापुत्त्रञ्च विषयीकृत्य इमं श्लोकं व्याचक्षाते। तन्न। अनियुक्तापुत्त्रस्याक्षेत्रजत्वात् अनियुक्तासुतश्चैवेत्यनेन तस्य रिक्थग्रहणनिषे-धात् यद्येकरिक्थिनौ इत्यनन्वयाच्च॥") एक-रिक्थिनौ एकस्यां जातौ रिक्थिनौ यस्य बीजाद्यो जातः स तस्य रिक्थं गृह्णीयात्। इतरोऽन्यबीजजो न गृह्णीयादित्यर्थः। स्त्रीधने यत्पितृदत्तं यद्धनं स्त्रियै तद्बीजजस्तद्धनं गृह्णीयात् नान्य इत्याह नारदः।

"द्वौ सुतौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रिया धने।
तयोर्यद्यस्य पित्र्यं स्यात् स तद्गृह्णीत नेतरः॥"

इति दायतत्त्वम्॥ * ॥

कलौ क्षेत्रजपुत्त्रकरणनिषेधो यथा, आदित्य-पुराणे।

"दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यं धारणञ्च कमण्डलोः।
देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्तकन्या प्रदीयते॥"

इत्यादि।

"दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्त्रत्वेन परिग्रहः।"

इत्यादि।

"एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः।
निवर्त्तितानि कर्म्माणि व्यवस्थापूर्ब्बकं बुधैः॥"

इत्यादि च उद्वाहतत्त्वम्॥ * ॥

क्षेत्रजाते त्रि॥

क्षेत्रजा, स्त्री, (क्षेत्रज+स्त्रियां टाप्।) श्वेतकण्ट-कारी। शशाण्डुली। गोमूत्रिका। शिल्पिका। चणिका। इति राजनिर्घण्टः॥ स्वस्त्रियामन्य-द्वारा जाता कन्या च॥

क्षेत्रज्ञः, पुं, (क्षेत्रं शरीरं एतच्छरीरं ममेति ज्ञात्वा यो जानाति आपादतलमस्तकं ज्ञानेन विषयीकरोति स्वाभाविकेन औपदेशिकेन वेद-नेन विषयीकरोति वा हलीवलवत् ततफल-भोक्तृत्वादित्यर्थः। ज्ञा+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।" ३। १। १३५। इति कः।) शरीराधिदेवतम्। तत्पर्य्यायः। आत्मा २ पुरुषः ३। इत्यमरः। १।४।२९॥ जीवि शरीराधिदेवतेऽन्तर्भोक्तरि। (क्षेत्रेषु सर्व्वदेहेषु सर्व्वान्तर्य्यामितया विराज-मानः सन् "सर्व्वज्ञः सर्व्वशक्तिमान् सर्व्वक्षेत्र-पालयिता" इत्यात्मस्वरूपं जानाति अनुभवति यः प्रज्ञानघनः परमपुरुषः स सर्व्वान्तरात्मा असंसारी परमेश्वरः।) क्षेत्रं शरीरं जाना-तीति क्षेत्रे शरीरे जानाति ज्ञानवान् भव-तीति वा क्षेत्रज्ञः। मूलविभुजादिति डः। इति भरतः॥ तस्य पर्य्यायान्तरम्। सुवीजः ४ पुरुषः ५ अन्तर्य्यामी ६ ईश्वरः ७ पुद्गलः ८ परसंज्ञकः ९। इति शब्दरत्नावली॥ प्रधानम् १०। इति जटाधरः॥ * ॥ (उभयतः प्रमाणं यथा, भगवद्गीतायाम्। १३। १—२।

"इदं शरीरं कौन्तेय! क्षेत्रमित्यभिधीयते।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः॥
क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि सर्व्वक्षेत्रेषु भारत।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम॥"

ईश्वरपक्षे भाष्यहृदयो यथा,—"क्षेत्रक्षेत्रज्ञा-वुक्तौ किमेतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्याविति नेत्युच्यते क्षेत्रज्ञमिति। क्षेत्रज्ञं यथोक्तलक्षण-ञ्चापि मां परमेश्वरमसंसारिणं विद्धि जानीहि योऽसौ सर्व्वक्षेत्रेष्वेकः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मादिस्तम्ब-पर्य्यन्तानेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्तस्तं निरस्तसर्व्वो-पाधिभेदं सदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरं विद्धी-त्यभिप्रायः। हे भारत! यस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञे-श्वरयाथात्म्यव्यतिरेकेण न ज्ञानगोचरमन्यद-वशिष्टमस्ति तस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञेयभूतयोर्यज्-ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विषयीक्रियेते तज्ज्ञानं सम्यक्ज्ञानमिति मतं अभिप्रेत-मित्यभिप्रायो मम ईश्वरस्य विष्णोः॥" अपि च तत्रैव। १३। २२।

"उपद्रष्टानुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः॥"

विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। विष्णुसहस्र-नामकीर्त्तने। १४९। १५।

"पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः।
अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च॥")

वटुकभैरवः। यथा,—"क्षेत्रज्ञः क्षत्त्रियो विराट्।" इति तस्य स्तोत्रम्॥ छेकः। इति मेदिनी॥ विदग्धः। छायकः। इति शब्दरत्ना-वली॥ शिष्टद्वयार्थे त्रि॥

क्षेत्रदः, पुं, (क्षेत्रं शरीरं ददाति रोगादिभ्यो मोचयति स्तुतिपाठिनो भक्तस्येति भावः। क्षेत्र+दा+कः।) वटुकभैरवः। यथा,—

"क्षेत्रदः क्षेत्रपालश्च क्षेत्रज्ञः क्षत्त्रियो विराट्।
श्मशानवासी मांसाशी खर्पराशी मखान्तकृत्॥"

इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपदुद्धारकल्पे वटुक-भैरवस्तोत्रम्॥ * ॥ (क्षेत्रं शस्याद्युत्पादनक्षमां भूमिं ददातीति।) क्षेत्रदातरि त्रि॥

क्षेत्रदूती स्त्री (क्षेत्रस्य क्षेत्रे वा दूतीव। यद्वा क्षेत्रे शरीरे दूतीव। औषधार्थं विशुद्धत्वात्स्य आरोग्यसंघटकतया तथात्वम्।) श्वेतकण्टकारी। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षेत्रदेवता स्त्री (क्षेत्राधिष्ठात्री देवता।) क्षेत्राद्यधिष्ठात्री। सा च सर्पाकृतिः। यथा "दमनकः कथयति। अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने हरिदत्तो नाम ब्राह्मणः। तस्य च कृषि कुर्वतस्तस्य निष्फलः कालोऽतिवर्त्तते। अथैकस्मिन् दिवसे स ब्राह्मणः उष्णकालावसाने घर्म्मार्त्तः स्वक्षेत्रमध्ये वृक्षच्छायायां प्रसुप्तः। अनतिदूरे वल्मीकोपरि प्रसारितबृहत्फटाटोपं भीषणं भुजङ्गमं दृष्ट्वा चिन्तयामास। ननमेषा क्षेत्रदेवता मया कदापि न पूजिता। तेनेदं मे कृषिकर्म विफलीभवति। इति पञ्चतन्त्रे काकोलूकीये नाम ३ तन्त्रम्॥

क्षेत्रप पुं (क्षेत्रं शरीरं पाति रक्षति स्तोत्रकारिणां भक्तानिति यावत्। क्षेत्र+पा रक्षणे आतोऽनुपसर्गे कः। ३।२।३। इति कः।) क्षेत्रपालभैरवः। यथा —
अन्नादिभुक् तत्र च यस्य यस्ते तोयार्च्चनम्।
तथैव कन्यार्थिनमेव क्षेत्रप भूतिं ददतेऽस्तु॥
इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपदुद्धारकल्पे बटुकभैरवस्तवः॥ ७॥ (क्षेत्रं शस्योत्पादनभूमिं पातीति। क्षेत्र+पा+क।) क्षेत्ररक्षके त्रि॥ (सर्व्वं शरीरं विश्वं जगत् वा पाति अपरिमेयाचिन्त्यप्रभावेन चैतन्येन वा इति ज्ञानपत्यां परमात्मा परमेश्वरः॥)

क्षेत्रपति पुं (क्षेत्रस्य शस्यभूमेः पतिः।) कृषीवलः। कृषाणः। यथा —"अथ प्रभाते स क्षेत्रपतिर्लगुडहस्तस्तं प्रदेशमागच्छन् काकेनावलोकितः। इति हितोपदेशे मित्रलाभप्रकरणम्॥ (क्षेत्रस्य शरीरस्य विश्वस्य वा पतिः। जीवः। स्वामी। परमात्मा। यथा महाभारते।
आर्य्यं क्षेत्रपतिं प्राहुः क्षेत्रविन्निसत्तमाः।
सततं यत्र न कश्चन चरतः पतिरिष्यते॥")

क्षेत्रपर्पटी स्त्री (क्षेत्र पर्पटीव। यद्वा क्षेत्रे जाता पर्पटी।) पर्पटभेदः। इति वैद्यकम्। क्षेतपापड़ा इति भाषा॥

क्षेत्रपाल पुं (क्षेत्रं पालयति रक्षतीति। क्षेत्र+पाल+णिच्+अण् अच् वा।) देवताविशेषः। तद्विवरणं यथा —
"अथ वक्ष्याम्यहं देवि क्षेत्रपालस्य कौलिकम्।
साङ्गं कायेन मन्त्रं यत्र नारायणमीरितम्॥
अकारादिक्षकारान्ता तेजसा तिलकेन युताः।
एकापञ्चाशदहो वर्णाः कथितास्तव भैरवैः॥
उच्चारयेत् मन्त्रराज क्षेत्रपैकाक्षरं तत्।
दशावतारकीर्तिजे नग्नोन्मत्तस्थ च॥
अनुनय क्षमाद्य करणं तदनन्तरम्।
नामुक्तेभ्यः कल्पान्तेऽसमाप्यवश्यकारम्॥
कराटेशो कपालाद्य भद्रोत्पत्ति मन्दरम्।
टङ्कपालिकाख्यः खट्वाङ्गधरश्च डामरः॥
टङ्कारस्तथाऽन्यश्च वज्रहस्तो महाबलः।
स्फुरद्धनद्धाद्यो वक्त्रादर्शः प्रचण्डकः॥
घटकारो वीरस्तथा भञ्जाक्षो मेघभासुरः।
दुर्गाक्षो रौद्रदंष्ट्राश्च लम्बोष्ठो घनकृत्तथा॥
शूकरास्यः शृङ्गालास्य शुनामा वृकवक्त्रका।
एते भैरवाः समाख्याता मातृकाक्षरयोजिताः॥"
क्षेत्रपालकथनप्रयोजनं यथा —
'नामपदस्य यथादौ यो वर्णो मातृकाक्षरे।
ज्ञायते प्रथमं तत्र तत्राद्य क्षेत्रपालकः॥
तत्र तत्र विशिष्टात्मा भैरवैर्भैरवैः स्थितः।
ततो विशिष्टो यष्टव्यः क्षेत्रपालस्तु सर्व्वतः॥
क्षेत्रपालमसम्पूज्य यः कर्म्म कुरुते क्वचित्।
तस्य कर्म्मफलं हन्ति क्षेत्रपालो न संशयः॥'
इति एकोनपञ्चाशत्क्षेत्रपालकथनम्।
इति क्षेत्रपालप्रकरणे प्रयोगसारः॥ *॥
अथ क्षेत्रपालमन्त्रः। मन्त्रमहार्णवकारिकायाम्।
क्षौमितिबीजाग्रे क्षेत्रपालाय इति नमोऽन्तः।
अथ प्रकारान्तरं मन्त्रः। यथा —
'यकारान्तकं बिन्दुयुक्तं क्षेत्रपालाय युग्मकम्।
ताराद्यो वसुवर्णोऽयं क्षेत्रपालस्य कीर्त्तितः॥'
प्रातः कृत्यादिकं कृत्वा प्राणायामान्तमस्य पूजां विधाय धर्म्मादिपीठे विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कुर्य्यात्। अस्य मन्त्रस्य ऋषिर्गायत्री छन्दः क्षेत्रपालो देवता क्षौं बीजं स्वाहा शक्तिः षड्दीर्घभाजा बीजेनाङ्गन्यासः। ततो ध्यानम्।
भास्वद्बन्धूकजटाधरं त्रिनयनं नीलाञ्जनाद्रिप्रभं
दोर्द्दण्डात्तगदाकपालमरुणस्रग्गन्धवस्त्रोज्ज्वलम्।
घण्टामेखलघर्घरध्वनिमिलज्झङ्कारभीमं विभुं
वन्दे संहितसर्पकुण्डलधरं श्रीक्षेत्रपालं सदा॥
एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा धर्म्मादिकल्पितपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाह्य आसनादिपुष्पाञ्जलिपर्य्यन्तं विधायावरणपूजामारभेत्। अङ्गैः प्रथमावरणम्। अनन्तादिकन्यकादेवताः ब्राह्म्याद्याः पिङ्गलादिभिर्द्वितीयम्। इन्द्रादिभिस्तृतीयम्। वज्रादिभिश्चतुर्थम्। ततो धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः। तद्दशांशेन होमः स्यादिति।
तथा च त्रिपुरे।
"लक्षमेकं जपेन्मन्त्रं तद्दशांशेन होमयेत्।
साधको भवति तदा क्षेत्रपालप्रसादतः॥"
मन्त्रमहार्णवकारिकायां प्रकारान्तरेण मन्त्रः।
अस्य पुरश्चरणमप्येवम्॥ *॥
अथास्य बलिदानम्। रात्रौ मध्यान्हे वा कर्म्म कृत्वा तत्र देवं संस्मरन् मनुष्य दद्यात् बलिं च मन्त्रेण त्रिवारं बलिं दद्यात्। स्वाहान्ते च सर्वार्थसाधनाय सम्मतार्थं बलिं दद्यात्। बलिमन्त्रः। एह्येहि देवीपुत्र वटुकनाथ कपिलजटाभारभासुर त्रिनेत्र ज्वालामुख सर्व्वविघ्नान् नाशय नाशय सर्व्वोपचारसहितं बलिं गृह्ण गृह्ण स्वाहा। तथा च त्रिपुरे।
पूर्व्वमेदिक्षु पश्चात् विद्युद्धि स्यात् गृहद्वयम्।
शुक्लर्द्धिकं भूतलस्थर्द्धिकं पुनः॥
ततो विघ्नान्द्वयं महाभैरव ततः परम्।
क्षेत्रपाल बलिं गृह्ण द्वयं मायान्तसुन्दरि॥"
यद्वा एह्येहि तुरु तुरु हुरु हुरु जम्भ जम्भ हन हन विघ्नं विनाशय विनाशय महाबलि क्षेत्रपाल गृह्ण गृह्ण स्वाहा। इति मन्त्रः। एवं बलिविधिः सर्व्वयज्ञविधाने विघ्नविनाशको भवति। बलिमपि सोपस्कारं वटुकादिरूपेण दद्यात्। यथोक्तम्।
'बलिदानेन सन्तुष्टः क्षेत्रपालः प्रयच्छति।
कान्तिमेधाबलारोग्यतेजः पुष्टियशः श्रियः॥"
इति तन्त्रसारः॥
(द्वारपालो भैरवविशेषः। यथा तन्त्रसारे।
"गणेशं वटुकञ्चैव क्षेत्रपालञ्च योगिनीः।
पूर्व्वादिक्रमयोगेन द्वारपालान् प्रपूजयेत्॥"
क्षेत्ररक्षक त्रि। यथा —
"स एव ग्रामपालोऽभूत् पशुपालः स एव च।
क्षेत्रपालः स एवासीद्दिक्पालोऽपि रक्षिता॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे। १८। ३३।)

क्षेत्रपालरसः पुं (क्षेत्रपाल इति संज्ञा विद्यते यस्य। स एव रसः औषधविशेषः।) अर्द्धकौतुकौषध्यौषधम्। दुग्धपर्णीति ख्यातम्। यथा —
विशुद्धं विषं ताम्रं लौहं तालकगन्धकम्।
जीरमार्कण्डेयञ्च समभागं विमर्द्दयेत्॥
यवाद्धा वटिका कार्य्या पथ्यं दुग्धौदनं हितम्।
अनलं शाल्मलीजं च नाशयेद्भिषजां वरः॥
गुल्मशोथमग्निमान्द्यं मन्दाग्निमतिदुःखदाम्।
ज्वरञ्च विषमं जीर्णं नाशयेन्नात्र संशयः॥"
इति भैषज्यरत्नावली॥
ज्वराद्यर्त्तिनं ह्यद्विनम्॥

क्षेत्रयमानिका स्त्री (क्षेत्रे जाता यमानिका।) क्षेत्रजातयमानी। यथा —
उपाधिकयमानी तु वनात्क्षेत्रयमानिके॥"
इति शब्दार्थ चिन्तामणिः॥

क्षेत्ररुहा स्त्री (क्षेत्रे रोहति उत्पद्यते इति। क्षेत्र+रुह+क।) वालुकीककटी। इति राजनिर्घण्टः। क्षेत्रजात त्रि॥

क्षेत्रलिप्ता स्त्री भूमण्डलस्थ कला। यथा। अथ यद्दृग्गणदाभ्यामुभिरन्यासपतनानि च क्षेत्रलिप्ता तत्र ताभ्यां कलाभ्यां क्रिमिति सर्व्वं च क्षेत्रलिप्ता ता यथा कुम्भलाभ्याम्। भूमण्डले हि क्षेत्रलिप्ताकल्पनायां नतांशेषु करणाय क्षेत्रलिप्तोक्तः भूमण्डलेऽको स्थितो मध्यम इति गुणकृतम्। इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्याये मध्यग्रहाधिकारः॥ *॥
आसुनि इत्यपि वा। यथा —
"गुर्व्वकर्मे रिक्तिमितिरासौ
करणे यत्र मैत्रिका तत्रकं॥"
इति तस्यैव वासनाभाष्यम्॥

क्षेत्रिन् [न्] पुं (क्षेत्रं शरीरं अस्त्यस्य निवासत्वेन इति आस्मनि इन् अस्त्यर्थेऽर्थेऽपि

ऽऽत्मत्वेन मन्यते इत्यर्थः । क्षेत्र+विद्+क्विप् ।) क्षेत्रज्ञः । जीवात्मा । यथा,—
"त्वं नरेन्द्र ! जगतामथ तस्थुषाञ्च
देहेन्द्रियासुधिषणात्मभिरावृतानाम् ।
यः क्षेत्रवित्तपतया हृदि विश्वगाविः
प्रत्यक् चकास्ति भगवांस्तमवेहि सोऽस्मि ॥"
इति श्रीभागवते । ४ । २२ । ३५ ॥
"यस्मादनात्मरतिरनर्थहेतुः तत् तस्माज्जगतां जङ्गमानां तस्थुषां स्थावराणाञ्च देहादिभिः आत्मना अहङ्कारेण चावृतानां हृदि यश्चकास्ति प्रकाशते तमवेहि । कथं सोऽस्मीति । सोऽस्मीति पाठे स एवैकोऽस्ति ततोऽन्यदसत् इत्यर्थः । ननु जीवो हृदि चकास्ति नान्यस्तत्राह । क्षेत्रविदं जीवं तपति नियमयतीति क्षेत्रवित्तपः तस्य भावस्तत्ता तया अन्तर्यामिरूपेण । यद्वा क्षेत्रवित्ते अहं ममतास्पदे पातीति क्षेत्रवित्तपः तेन रूपेण । जीवस्तु पारतन्त्र्यान्न पाति । ननु कर्म्म जीवं नियच्छति न आविः प्रत्यञ्चः । तर्हि बुद्धिर्न प्रत्यक् प्रतिलोमं चकास्ति बुद्धिस्तु पराक् विषयाकारेण । तर्ह्यहङ्कारः न विश्वक् व्यापकत्वेन स तु परिच्छिन्नः । एवम्भूतो यो भगवान् तमवेहीति ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

क्षेत्रसम्भवः, पुं, (क्षेत्रे सम्भवति उत्पद्यते इति । क्षेत्र+सम्+भू+अच् ।) चक्षुक्षुपः । भिण्डाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूमिजे त्रि ॥

क्षेत्रसम्भूतः, पुं, (क्षेत्रे सम्भूतः जातः ।) कुन्दरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षेत्रोद्भवे त्रि ॥

क्षेत्रसीमा, स्त्री, (क्षेत्रस्य भूमेः सीमा मर्य्यादा ।) अङ्गारतुषघट्टादिद्वाराचिह्नितभूमिमर्य्यादा । यथा "सीमा क्षेत्रादिमर्य्यादा सा चतुर्व्विधा । जनपदसीमा ग्रामसीमा क्षेत्रसीमा गृहसीमा चेति ।" इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये सीमाविवादशब्दे द्रष्टव्यः ॥

क्षेत्रजीवः, त्रि, (क्षेत्रेण क्षेत्रोद्भवशस्यादिना आजीवतीति । आ+जीव्+कर्त्तरि अच् ।) कर्षकः । इत्यमरः । २ । ९ । ६ ॥

क्षेत्राधिदेवता, स्त्री, (क्षेत्रस्य अधिदेवता अधिष्ठात्री देवता ।) तीर्थाधिपदेवता । यथा,—
"देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम् ।
सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्व्वं समुदीरयेत् ॥"
इति संस्कारतत्त्वे प्रयोगसारः ॥

क्षेत्राधिपः, पुं, (क्षेत्रस्य अधिपः स्वामी अधिष्ठाता वा ।) मेषादिद्वादशराशीनामधिपतिग्रहगणः । यथा,—
"कुजशुक्रबुधेन्द्वर्कसौम्यशुक्रावनीभुवाम् ।
जीवार्किभानुजेज्यानां क्षेत्राणि स्युरजादयः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
क्षेत्राधिष्ठात्री देवता च ॥

क्षेत्रामलकी, स्त्री, (क्षेत्रे भूमौ जाता आमलकी । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः ।) भूम्यामलकी ॥ इति शब्दमाला ॥

क्षेत्रिकः, पुं, (क्षेत्रं अस्यास्तीति । ठन् ।) क्षेत्रस्वामी । यथा, मनुः । ९ । ५४—५५ ।
"ओघवाताहृतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।
क्षेत्रिकस्यैव तद्वीजं न वप्ता फलमर्हति ॥
एष धर्म्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च ।
विहङ्गमहिषीणाञ्च विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥"
"तत्र दासीपदं परोढ़ापरं तस्यामन्येन जातो दासीभर्त्तुर्न बीजिभर्त्तुः ।" इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ कलत्रस्वामी । यथा, मनुः । ९ । १४५ ।
"हरेत्तत्र नियुक्तायां जातः पुत्त्रो यथौरसः ।
क्षेत्रिकस्य तु तद्वीजं धर्म्मतः प्रसवश्च सः ॥"
"हरेदिति । तत्र नियुक्तायां यो जातः क्षेत्रजः पुत्त्र औरस इव धनं हरेत् यस्मात् यत्तस्य कारणभूतं बीजं तत् क्षेत्रस्वामिन एव तत्कार्य्यकरत्वात् ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥

क्षेत्रियं, क्ली, क्षेत्रजतृणम् । परदेहचिकित्स्या । इति मेदिनी ॥

क्षेत्रियः, पुं, (परक्षेत्रे चिकित्स्यः । "क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ।" ५ । २ । ९२ । इति परक्षेत्रस्य क्षेत्रियजादेशः ।) असाध्यरोगः । पारदाररतः । इति मेदिनी ॥ (त्रि, परदेहचिकित्स्यो रोगादिः । यथा, भट्टिः । ४ । ३२ ।
"अहं शूर्पणखा नाम्ना नूनं नाज्ञायिषि त्वया ।
दण्डोऽयं क्षेत्रियो येन मय्यपातीति साब्रवीत् ॥")

क्षेत्री, [न्] त्रि, (क्षेत्रमस्यास्तीति इनिः ।) क्षेत्रविशिष्टः । कृषीवलः । यथा, हेमचन्द्रः ।
"कुटुम्बी कर्षकः क्षेत्री हली कृषिककार्षिकौ ॥"
(यथा च मानवे । ९ । ५१ ।
"तथैवाक्षेत्रिणो बीजं परक्षेत्रप्रवापिणः ।
कुर्व्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न बीजी लभते फलम् ॥")
परगवादिना शस्यविनाशे तत्प्राप्तिर्यथा,—
"यावत् शस्यं विनश्येत्तु क्षेत्री तावत् फलं लभेत् ।
पालस्ताड्योऽथ गोस्वामी पूर्व्वोक्तं दण्डमर्हति ॥
इति याज्ञवल्क्यवचने गवादिदोषेण यावत् शस्यं विनश्यति तावदेव पालकात् प्राप्तव्यं पालकाशक्तौ पालकस्ताड्यः गोस्वामी पूर्व्वोक्तं दण्डादिकं अर्हति ।" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

क्षेत्री, [न्] पुं, (क्षेत्रं स्त्री अस्त्यस्य । क्षेत्र+इनिः ।) स्वामी । भर्त्ता । यथा, मनुः । ९ । ३२ ॥
"भर्त्तुः पुत्त्रं विजानन्ति श्रुतिद्वैधन्तु भर्त्तरि ।
आहुरुत्पादकं केचिदपरे क्षेत्रिणं विदुः ॥"
"भर्त्तुरिति । भर्त्तुः पुत्त्रो भवतीति मुनयो मन्यन्ते । भर्त्तरि द्विप्रकारा श्रुतिर्वर्त्तते । केचिदुत्पादकमवोढ़ारमपि भर्त्तारं तेन पुत्त्रेण पुत्त्रिणमाहुः । अन्ये तु वोढ़ारं भर्त्तारमनुत्पादकमपि अन्यजनितेन पुत्त्रेण पुत्त्रिणमाहुः ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ (परमात्मा । यथा, गीतायाम् । १३ । ३३ ।
"यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥")

क्षेत्रेक्षुः, पुं, (क्षेत्रे इक्षुरिव ।) यावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षेत्रोपेक्षः, पुं, स्वफल्कपुत्त्रः । इति केचित् ॥ यथा,—
"युगन्धरोऽनमित्रस्य वृष्णिः पुत्त्रोऽपरस्ततः ।
स्वफल्कश्चित्ररथश्चैव गान्दिन्याञ्च स्वफल्कतः ॥
अक्रूरप्रमुखा आसन् पुत्त्रा द्वादश विश्रुताः ।
आसङ्गः सारमेयश्च मृदुरो मृदुविद्गिरिः ॥
धर्म्मवृद्धिः सुकर्म्मा च क्षेत्रोपेक्षोऽरिमर्द्दनः ।
शत्रुघ्नो गन्धमादश्च प्रतिबाहुश्च द्वादश ॥"
इति श्रीभागवते । ९ । २४ । १४—१६ ॥
क्षत्त्रोपेक्ष इति साधुपाठः । (तत्र क्षत्त्रेषु क्षत्त्रियकुलेषु उपेक्षा यस्य ॥)

क्षेपः, पुं, (क्षिप+घञ् ।) निन्दा । (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । २०७ ।
"क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्द्धत्रयोदश ॥")
विक्षेपः । (यथा, गोः रामायणे । ४ । ६२ । १२ ।
"पञ्चक्षेपपरिक्लिष्टाः सुपार्श्वेऽभ्यपयास्यति ॥")
लेपनम् । गर्व्वः । प्रेरणम् । इति मेदिनी ॥ विलम्बः । हेला । लङ्घनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ गुच्छः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मेघदूते । ४९ ।
"कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मबिम्बम् ॥")

क्षेपकः, त्रि, (क्षिपतीति । क्षिप्+ण्वुल् ।) क्षेपकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

क्षेपणं, क्ली, (क्षिप+भावकर्म्मादिषु ल्युट् ।) प्रेरणम् । तत्पर्य्यायः । क्षिपा २ । इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ यापनम् । यथा,—
"विधवा यौवनस्था च नारी भवति कर्कशा ।
आयुषः क्षेपणार्थन्तु दातव्यं स्त्रीधनं सदा ॥"
इति विवादचिन्तामणिधृतहारीतवचनम् ॥
प्रस्तरादीनां दूरप्रेरणार्थरज्जुनिर्म्मितशिक्यम् । फिङ्गा इति भाषा । यथा, श्रीभागवते । ३।१९ ।
"प्रववुर्व्वायवश्चण्डास्तमः पांशवमैरयन् ।
दिग्भ्यो निपेतुर्ग्रावाणः क्षेपणैः प्रहिता इव ॥"
"पांशुकृततमश्च प्रेरितवन्तः । क्षेपणैर्यन्त्रैः ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (परित्यागः । यथाह मनुः । ४ । ११९ ।
"उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतम् ॥"
"उपाकर्म्मणि उत्सर्गे त्रिरात्रमध्ययनक्षेपणम् ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥ मल्लयोद्धयोः सहसा भूपातनरूपनियुद्धकौशलविशेषः । यथा, महाभारते । ४ । १२ । २८ ।
"क्षेपणैर्भ्रमिभिश्चैव वराहोद्धूतनिस्वनैः ।
तलैर्वज्रनिपातैश्च प्रस्फाभिस्तथैव च ॥"
"क्षेपणं कथ्यते यत्तु स्थानात् प्रच्यवनं हठात् ॥"
इति तट्टीकाकृन्नीलकण्ठधृतमल्लशास्त्रम् ॥

क्षेपणिः, } स्त्री, (क्षिप+बाहुलकात् अनिः
क्षेपणी, } ङीप् वा ।) नौकादण्डः । इत्यमरः । १।१०।१३ ॥ डाँड़ इति भाषा । जालभेदः । इति मेदिनी ॥ (अस्त्रविशेषः । यथा, रामायणे । ६ । ७ । २४ ।
"क्षेपण्यस्तोमराश्चोग्राश्चक्राणि मुसलानि च ॥")

क्षेपणीयं, क्ली, (क्षिप+अनीयर् ।) पाषाणप्रक्षेपणास्त्रम् । यथा, रघुवंशे ४ । ७७ ।

"तत्र घोरं रणोयुद्धं पार्व्वतीयैर्गणैरभूत्।
नाराचक्षेपणीयाश्मनिर्घोषोत्पतितानलम् ॥"
'तत्रेति। तत्र हिमाद्रौ गणै सह रणोयुद्धं अभूत्। किम्भूते पर्व्वते उत्पन्ने। किं युद्धं भयङ्करम्। पुनः किं नाराचानां वाणविशेषाणां क्षेपणीयानां पाषाणप्रक्षेपणयन्त्राणां च अश्मानश्च तेषां निर्घोषेण उत्पतिता अग्नयो यस्मिन्।' इति तट्टीका ॥ क्षेपणयोग्ये त्रि ॥

क्षेपदिन, क्ली अहर्गणानयनार्थं स्वीयविश्वाशयुत क्षयनाडी। यथा। 'इदानीमहर्गणार्थं क्षेप दिनान्याह। स्वीयनखांशयुता क्षयनाड्यः क्षेप दिनानि दिवागणसिद्धौ। पूर्व्वमानीता ये क्षयाहास्तेषामधो यन्नाडिकाद्यं तत् स्वीय विंशांशयुतं अहर्गणाद्य कल्प्यम्। या घटिका स्तानि दिनानि। या विघटिकास्ता घटिका स्तासामप्यधो ये पलांशास्तानि पानीयपलानि कल्प्यानीति।" इति सिद्धान्तशिरोमणौ गणिताध्याये प्रत्यब्दशुद्धिः ॥

क्षेपपात पुं ग्रहकक्षाक्रान्तिमण्डलयोर्योगः। यथा। इदानीं क्रान्तिवृत्तमाह। क्रान्तिवृत्त विधेय यत्राङ्क भमयञ्च भागुच भाङ्कं कुभा भागत। क्रान्तिपात प्रतीप तथा प्रस्फुटा क्षेपपाताश्च चन्द्रवोधकृत ॥" इति सिद्धान्त शिरोमणौ गोलाध्याये ॥

क्षेपिमा, [न्] पु, (क्षिप्रस्य भावः 'पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा।' ५।१।१२२। इति इमनिच्। 'स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्व्वस्य च गुणः।' ६।४।१५६। इति साधुः।) अति शयक्षेपः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

क्षेपिष्ठ त्रि, (अतिशयेन क्षिप्रः। क्षिप्र+इष्ठन्। स्थूलदूरेति। ६।४।१५६। इति साधुः।) अति शीघ्रः। क्षिप्रतरः। इत्यमरः। ३।२।१११ ॥

क्षेपीयान् [स्] त्रि (अतिशयेन क्षिप्रः। ईयसुन्। स्थूलदूरेति।'६।४।१५६। इति साधुः।) अति शयक्षिप्रः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

क्षेप्ता [क्] त्रि (क्षिपति इति। क्षिप+तृच्।) क्षेपणकर्त्ता। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा रामायणे। ४।६।८४।
'उपागमय्य स्त्रीं धाम क्षेप्तारं वालिनं प्रति ॥')

क्षेम क्ली प्लक्षद्वीपस्य वर्षविशेषः। यथा। 'प्लक्ष जम्बुप्रमाणो द्वीपाख्यानिकरो हिरण्मय उत्थितो यत्राग्निरुपास्ते सप्तजिह्वः। तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज इध्मजिह्वः स्वं द्वीपं सप्त वर्षाणि विभज्य सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगेनोपरराम। शिवं यवसं सुभद्रं शान्तं क्षेममभयममृतमिति वर्षाणि।" इति श्रीभागवते ।५।२०।२ ॥ * ॥ गन्धविशेषः। यथा —
'मधु यष्टी च शाल्मल्यस्य पत्रविधायकः।
श्रीखण्डक्षेमकट्फलाभाङ्कलगुरुभिनकः ॥'
इति राजतरङ्गिण्यां ४ तरङ्गः ॥

क्षेम पुं क्ली, (क्षि वासे+'अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन्।' उणा। १।१३६। इति मन्।) (कुशलम्। (यथा मनुः ।२।१२७।
'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्त्रबन्धुमनामयम्।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥")
तद्वति त्रि। इत्यमरः २।४।२६ ॥ (यथा रामायणे। ५।८।१७।
'कृता क्षेमाश्च पन्थानः सुखं गच्छन्ति खेचराः ॥')
लब्धरक्षणम्। इति भारतो ॥ मोक्षः। इति हेमचन्द्रः ॥

क्षेम पुं (क्षेमं मङ्गलमस्मिन्नस्तीति। अर्श आद्यच्।) चोरनामगन्धद्रव्यम्। चण्डानामायधम्। इति शब्दरत्नावली मेदिनी च ॥ धर्म्मेण शान्त्यामुत्पादितः पुत्त्रः। यथा, विष्णुपुराणे ।१।७।२८।
'व्यवसाय प्रसृतो वै क्षेमं शान्तिरसूयत।
सुखमृद्धिर्यशः कीर्त्तिरित्येते धर्म्मसूनवः ॥"
कलिङ्गदेशस्य राजा। यथा,—
'क्षेमोऽग्रतीर्थः कुहरः कलिङ्गेषु नराधिपः।
मतिमांश्च मनुष्येन्द्र। ईश्वरश्चेति विश्रुतः ॥'
इति महाभारते। १।६७।६५ ॥ * ॥
चन्द्रवंशीयशुचिराजपुत्त्रः। यथा,—
'ततः सुतञ्जयाद्विप्र शुचिस्तस्य भविष्यति।
क्षेमोऽथ सुव्रतस्तस्माद्धर्म्मसूत्रः समस्ततः ॥"
इति श्रीभागवते। ९।२२।४७ ॥ * ॥
लब्धपरिपालनम्। यथा,—
'उपेयादीश्वरञ्चैव योगक्षेमार्थसिद्धये।
स्नात्वा देवान् पितॄंश्चैव तर्पयेदर्च्चयेत्तथा ॥"
इति याज्ञवल्क्यसंहितायामाचाराध्यायः ॥
तदनन्तरमीश्वरमभिषेकादिगुणयुक्तमन्यं वा श्रीमन्तमकुत्सितं योगक्षेमार्थम्। अलब्धलाभो योगः। लब्धपरिपालनं क्षेमः तदर्थमुपेयात्। उपासीत उपेयादित्यनेन सेवां प्रतिषेधति। सततमग्रहणेन च आज्ञाकरणे सेवा तस्याः श्ववृत्तित्वेन निषेधात्।" इति तट्टीका मिताक्षरा ॥ (यथाच मनुः। ८।२३०।
'योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात् ॥")

क्षेमक, पुं (क्षेम+स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः ॥ * ॥ नागविशेषः। यथा —
'नागः शङ्खमुखश्चैव तथा कुष्माण्डकोऽपरः।
क्षेमकश्च तथा नागो नागः पिण्डारकस्तथा ॥"
इति महाभारते। १।३५।११ ॥
जनमेजयवंशीयपरराजविशेषः। यथा,—
'शतानीकाद्दुर्द्दमनस्तस्यापत्यं महीनरः।
दण्डपाणिर्निमिस्तस्य क्षेमको भविता यतः ॥"
इति श्रीभागवते। ९।२२।४२ ॥
एतत्पर्य्यन्तमस्य वंशस्य विश्रान्तिः। यतो निमेरपत्य क्षेमकाख्यो कलौ चन्द्रवंशपर्य्यन्त राजानः आसन्। तत्र सोमवंशप्रख्यातं ब्रह्मक्षत्त्रस्य योनिः वंशो देवर्षिसत्कृतः। क्षेमकं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ इत्यादि। इति श्रीभागवतमतम् ॥ राक्षसविशेषः। यथा,—
'एतस्मिन्नेव काले तु पुरी वाराणसी शुभा।
शून्यां निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षसः ॥"
इति हरिवंशे। २९।७६ ॥

क्षेमकर त्रि, (करोतीति। कृ+अच्।) मङ्गल कारकः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा महाभारते। १४।३५।३७।
"पन्थानं व प्रवक्ष्यामि शिवं क्षेमकरं द्विजाः ॥")

क्षेमकार त्रि (क्षेमं करोतीति। क्षेम+कृ+'कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इति अण्।) शुभङ्करः। इति भूरिप्रयोगः ॥ क्षेमङ्करः। मङ्गलकर्त्ता। यथा 'क्षेमप्रियमद्रात् कृञः इति सूत्रेण क्षेमशब्दात् परस्य कृधातोः खप्रत्यया भावपक्षे प्राप्त बाधितः अण्प्रत्ययेन निष्पन्नः। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, भट्टिः ।५।७७।
'पितुः प्रियङ्करो भक्ता क्षेमकारस्तपस्विनाम् ॥')

क्षेमकृत्, त्रि, (क्षेमं करोतीति। क्षेम+कृ+क्विप्।) मङ्गलकारकः। यथा,—
'दुर्लभं प्राकृतं वाक्यं दुर्लभः क्षेमकृत् सुतः।
दुर्लभा सदृशी भार्य्या दुर्लभः स्वजनः प्रियः ॥'
इति चाणक्ये। ५४ ॥

क्षेमगुप्त, पुं (क्षेमेण मङ्गलसमयेन परमेश्वरेण गुप्तः रक्षितः यद्वा क्षेमः लब्धरक्षणं तेन गुप्तः।) काश्मीरदेशस्य राजविशेषः। यथा —
'क्षेमगुप्ताभिधानोऽभूत्स्य राजा तदात्मजः।
ग्रामवासे वनीत मित्रचित्ततारुण्यसञ्चरः ॥'
इति राजतरङ्गिण्यां ६ तरङ्गः ॥
(क्षेमगुप्त त्रि ॥)

क्षेमङ्कर, त्रि, (क्षेमं करोतीति। क्षेम+कृ+"क्षेमप्रियमद्रेऽण् च।' ३।२।४४। इति खच्। खात् खच मुम् च।) मङ्गलकारकः। तत्पर्य्यायः। अरिष्टतातिः २ शिवतातिः ३ शिवङ्करः ४। इति हेमचन्द्रः ॥ क्षेमकारः ५ भद्रङ्करः ६ शुभङ्करः ७। इति भूरिप्रयोगः ॥

क्षेमङ्करी, स्त्री, (क्षेमङ्कर+स्त्रियां ङीप्।) देवी विशेषः। यथा,—
'क्षेमान् ददेतु या देवी हत्वा दैत्यपतिं चयम्।
क्षेमङ्करी शिवनीशा पूज्या लोके भविष्यसि ॥
अनेनैव तु रूपेण विद्याष्टकसमन्विता।
एका वा नगरान्तस्था पूजिता स्थापिता शुभा ॥
प्रासादे पट्टके वा पुस्तके जलवर्ज्जिता।
निक्षिप्य पूजयेत् क्षेमां सर्व्वकामफलप्रदाम् ॥
दमनी पद्ममाला च गौधोका वज्रपाणिना।
यस्य प्रयच्छेरादृष्या पूजयेत मधुराप्तता।
एताभिः स्थापनं कार्य्यं शिवायतनमानुषम् ॥"
इति देवीपुराणे क्षेमङ्करीप्रादुर्भावः ३०अध्यायः ॥ शङ्खचिल्ली। सा च भगवत्याः मूर्त्तिः। तस्या नमस्कारमन्त्रः। यथा,—
"कुङ्कुमाक्तसर्व्वाङ्गि ! कुन्देन्दुधवलानने।
मत्स्यमांसप्रिये देवि ! क्षेमङ्करि ! नमोऽस्तु ते ॥"
अपि च।
"नमोऽस्तु ते महापक्षे ! शुक्लाङ्गि ! बलिप्रिये ! ।
कुलाचारपरायणे ! नमस्ते शङ्करप्रिये ! ॥"
इति तन्त्रम् ॥

क्षेमजित्, पुं, (क्षेमं मङ्गलं जयति जितवान् वा सर्व्वदा पुण्यात्मककर्म्मणा। यद्वा क्षेमं प्राप्तस्य रक्षणं जितवान् स्वायत्तीकृतवान् दैवपुरुषकारादिप्रभावेणेति यावत्।) राजविशेषः। स तु मगधदेशे षट्त्रिंशद्वर्षपर्य्यन्तं राजा भविष्यति। तस्य नामान्तरं क्षेमार्चिः। इति मतस्यपुराणमिति केचित्॥

क्षेमदर्शी, [न्] पुं, (क्षेमं द्रष्टुं शीलमस्य यद्वा क्षेमं मङ्गलं प्राप्तस्य रक्षणं वा पश्यतीति। क्षेम+दृश्+णिनिः।) चन्द्रवंशीयराजविशेषः। यथा, महाभारते। १२।८२।६।

"कोशलानामाधिपत्यं संप्राप्तं क्षेमदर्शिनम्।
मुनिः कालकवृक्षीय आजगामेति नः श्रुतम्॥"

क्षेमधन्वा, [न्] पुं, (क्षेमं लब्धरक्षणपटु धनुर्यस्य यद्वा क्षेमं प्रजानां मङ्गलसाधनं जगद्धितकरमित्यर्थः धनुर्यस्य।) सूर्य्यवंशीयराजविशेषः। स तु पुण्डरीकपुत्त्रः। यथा,—

"नभस्य पुण्डरीकस्तु क्षेमधन्वा ततः स्मृतः।
क्षेमधन्वसुतस्त्वासीद्देवानीकः प्रतापवान्॥"

इति हरिवंशे। १५।२७॥

सावर्णनामकतृतीयमनुपुत्त्रविशेषः। यथा,—

"सर्व्वगः सुशर्म्मा च देवानीकः पुरूद्वहः।
क्षेमधन्वा दृढ़ायुश्च आदर्शः पण्डको मनुः।
सावर्णस्य तु पुत्त्रा वै तृतीयस्य नव स्मृताः॥"

इति च तत्रैव। ७।७४॥

क्षेमधर्म्मा [न्] पुं, (क्षेमं मङ्गलरूपं क्षेमे वा धर्म्मो यस्य। यद्वा क्षेमरक्षणे धर्म्मो यस्य।) राजविशेषः। यथा, "ततश्च शिशुनागस्तस्य पुत्त्रश्च काकवर्णो भविता तस्य पुत्त्रः क्षेमधर्म्मा तस्यापि क्षत्त्रौजाः।" इति विष्णुपुराणे। ४।२४।३॥

क्षेमधूर्त्तिः, पुं, (क्षेमे मङ्गले लब्धरक्षणे वा धूर्त्तिर्धारणा यस्य।) राजविशेषः। यथा,—

"बृहत्क्षत्रमथायान्तं कैकयं दृढ़विक्रमम्।
क्षेमधूर्त्तिर्महाराज! विद्याधोरसि मार्गणैः॥"

इति महाभारते। ७।१०६।१॥

क्षेममूर्त्तिः, पुं, (क्षेमा मङ्गलमयी प्रियदर्शना मूर्त्तिरस्य।) कच्छदेशीयराजविशेषः। इति केचित्॥ क्षेमधूर्त्तिरिति साधुपाठः। यथा,—

"काच्छ्यश्चाथ राजानः क्षेमधूर्त्तिस्तथैव च।
श्रुतायुरुद्भवश्चैव बृहत्सेनस्तथैव च॥"

इति महाभारते आदिपर्व्वणि ६७ अध्यायः॥

क्षेमवान् [त्] त्रि, (क्षेमं मङ्गलं अस्यास्तीति। अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वत्वम्।) मङ्गलयुक्तः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

क्षेमशूरः, पुं, (क्षेमे मङ्गलस्थाने निर्व्विघ्नस्थाने वा शूरः।) निर्भयस्थाने बलप्रकाशकः। यथा,—

"किं क्षेमशूरैर्व्विबुधैरसंयुगविकत्थनैः।
रहोजुषा वा हरिणा शम्भुना वा वनौकसा॥"

इति श्रीभागवते। १०।४।३६॥

"क्षेमे निर्भयदेशे शूरैः। संयुगादन्यत्र विकत्थनं प्रौढ़वादो येषां तैः। ननु हरेर्बिभेमि शम्भोश्चेति भेतनाह रहोजुषेति। सर्व्वस्यान्तःप्रविष्टेन न क्वचिदपि बहिर्दृष्टेन इत्यर्थः। पुरुषप्रवेशरहितमिलावृतवर्नं ओको यस्य तेन शम्भुना।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

क्षेमा, स्त्री, (क्षेम+टाप्।) कात्यायनी। इति मेदिनी॥ क्षेमङ्करी। यथा,—

"निस्त्रिंशे पूजयेत् क्षेमां सर्व्वकामफलप्रदाम्।"

इति देवीपुराणे क्षेमङ्करीप्रादुर्भावनामाध्यायः॥ (अप्सरोभेदः। यथा, महाभारते।१।१२३।५६।

"अम्बिका लक्षणा क्षेमा देवीरम्भामनोरमा॥")

क्षेमाधिः, पुं, (क्षेमा मङ्गलमयी क्षेमे मङ्गलविषये धीर्यस्य पृषोदरात् ह्रस्वः।) मिथिलादेशस्य सूर्य्यवंशीयराजविशेषः। यथा,—

"अरिष्टनेमिस्तस्यापि श्रुतायुस्तत् सुपार्श्वकः।
ततश्चित्ररथो यस्य क्षेमाधिर्म्मिथिलाधिपः॥"

इति श्रीभागवते। ९।१३।२३॥

क्षेमाफला, स्त्री, (क्षेमं मङ्गलजनकं हितकरं फलं यस्याः। पृषोदरादाकारत्वे साधुः।) क्षेमफला इति वा पाठः॥ उडुम्बरवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

क्षेम्यं, त्रि, (क्षेमाय साधुः "प्राग्घितादत्।" ४।४।७५। इति यत्। यद्वा, क्षेममर्हति "दण्डादिभ्यो यत्।"।५।१।६६। इति यत्।) क्षेमीयम्। कुशलयोग्यम्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, मनुः। ७।२१२।

"क्षेम्यां शस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि।
परित्यजत् नृपो भूमिमात्मार्थमविचारयन्॥")

क्षेम्यः, पुं, (क्षेममर्हत्यसौ। क्षेम+यत्।) राजविशेषः। यथा, हरिवंशे। २०।४६।

"उग्रायुधस्य दायादः क्षेम्यो नाम महायशाः॥
क्षेम्यात् सुवीरो नृपतिः सुवीरात्तु नृपञ्जयः।
नृपञ्जयाद् बहुरथ इत्येते पौरवाः स्मृताः॥"

क्षै, क्षये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-अनिट्।) क्षादिः। क्षायति। इति दुर्गादासः॥

क्षैण्यं, क्ली, (क्षीणस्य भावः। क्षीण+ष्यञ्।) क्षीणता। यथा, "क्षैण्यज्ञाने तु प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्य चान्द्रायणपादादिकम्॥" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ अपि च।

"अस्मिन् धनजनक्षैण्यनिमित्तं मण्डलोत्तमे।
सर्व्वतो दिक्षु सुतस्यावधानधर्मपरम्परा॥"

इति राजतरङ्गिण्याम् ५ तरङ्गः॥

क्षैत्रं, क्ली, (क्षेत्राणां समूहः। "भिक्षादिभ्योऽण्।" ४।२।३८। इति अण्।) क्षेत्रसमूहः। तत्पर्य्यायः। कैदारिकम् २ कैदार्य्यम् ३ कैदारकम् ४। इत्यमरः। २।९।११॥ वारटम् ५। इति शब्दरत्नावली॥

क्षैत्रज्ञं, } क्ली, (क्षेत्रज्ञ+"हायनान्तयुवादिभ्योऽण्।" ५।१।१३०। इति अण्।
क्षैत्रज्ञ्यं, }

"कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञाः युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते।" क्षेत्रज्ञपक्षे+"गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च।" ५।१।१२४। इति ष्यञ्।) क्षेत्रज्ञस्य भावः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

क्षैरेयी, स्त्री, (क्षीरे संस्कृतं यदन्नम्। ततः स्त्रियां ङीप्।) परमान्नम्। इति हेमचन्द्रः॥ क्षीरसम्बन्धिनि त्रि। क्षीरेयी इति च पाठः॥

क्षोड़ः, पुं, (क्षोडते बध्यते अस्मिन्। क्षोड़+अधिकरणे+अप्। घञ् इति केचित् इह्निवै वैदिकधातुरयम्।) आलानम्। गजबन्धनी। इति भूरिप्रयोगः॥

क्षोणिः, } स्त्री, (क्षै+बाहुलकात् डोनिः वा
क्षोणी, } ङीप्।) पृथिवी। इति शब्दरत्नावली॥ अमरटीका च॥ (यथा, ऋग्वेदे १।५४।१।

"अक्रन्द्यो नद्योऽरोरुवद्वना कथा न क्षोणीभियसा समारत॥")

क्षोदः, पुं, (क्षुद्यते इति। क्षुद् पेषणे+कर्म्मणि भावे च घञ्।) चूर्णः। इत्यमरः।२।८।६६॥ (यथा, काशीखण्डे। ३३।६३।

"सापि प्राग्वासना योगाल्लिङ्गार्चनरता सती।
हित्वा मलयजक्षोदं विभूतौं बहुमंस्त वै॥")

रजः। पेषणम्। इति मेदिनी॥ (यथा, रत्नावलीनाटिकायाम् १ अङ्के।

"कीर्णैः पिष्टातकौघैः कृतदिवसमुखैः कुङ्कुमक्षोदगौरैहेमालङ्कारभाभिर्भरनमितशिरःशेखराङ्कैः किरातैः॥")

क्षोदितं, क्ली, (क्षुद्+भावे क्तः। वाच्यलिङ्गे तु कर्म्मणि+क्तः।) चूर्णम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ पेषिते त्रि॥

क्षोदिमा, [न्] पुं, (क्षुद्+"पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा।" ५।१।१२२। इति इमनिच्।) अतिशयक्षुद्रता। इति व्याकरणम्॥

क्षोदिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन क्षुद्र इति। इष्ठन् प्रत्ययः।) अतिशयक्षुद्रः। इत्यमरः। ३।२।१११॥

क्षोदीयान्,[स्] त्रि, (क्षुद्+ईयसुन्।) अतिक्षुद्रः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, माघे। २।१००।

"बृहत्सहायः कार्य्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति।
सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा॥")

क्षोद्यः, त्रि, (क्षोदनयोग्यः क्षोदितुमर्हति वा। क्षुद्+"अचो यत्।" ३।१।९७। इति यत्।) क्षोदनीयः। चूर्णीकरणीयः। यथा,—

"बबन्धुर्बन्धनीयांश्च क्षोद्यान् सञ्चुक्षुदुस्तथा।
बिभिदुर्भेदनीयांश्च तांस्तान् देशान्नरास्तदा॥"

इति रामायणे। २।८०।१०॥

"बन्धनीयान् सेतून्। क्षोद्यान् क्षोदनीयान् शर्कराभूयिष्ठप्रदेशान्। सञ्चुक्षुदुः चूर्णयामासुः। भेदनीयान् जलनिर्गमार्थं भेद्यान्॥" इति तट्टीका॥

क्षोभः, पुं, (क्षुभ+भावे घञ्।) क्षोभणम्। सञ्चलनम्। चित्तचाञ्चल्यम्। यथा,—

"पूरोत्पीड़े तड़ागस्य परीवाहः प्रतिक्रिया।
शोकक्षोभे तु हृदयं प्रलापैरेव धार्य्यते॥"

इति उत्तरचरिते। ३ अङ्के॥

परीवाहः सेतुभेदः। शोकक्षोभे शोकाधीनचित्तचाञ्चल्ये। प्रलापैः रोदनादिभिरित्यर्थः॥

अपि च श्यामानन्दलहर्य्यां गौडतन्त्रे
'भुक्त्वा पीत्वा चरेत् पूजां जपं दद्यात् समाहितः।
साधके क्षोभमापन्ने मम क्षोभः प्रजायते।
तस्माद्भुक्त्वा च पीत्वा च अन्नजो यजनं चरेत्॥
क्षोभकः पुं (क्षोभ + सञ्ज्ञायां कन्।) कामाख्यास्थ पर्व्वतविशेषः। यथा —
'दुर्ज्जयाख्यस्य पूर्व्वस्यां पुरं नाम वरासनम्।
तद्दक्षिणे महाशैलः क्षोभको नाम नामतः॥
तस्मिन् गिरौ शिलापृष्ठे वर्त्ते देवी व्यवस्थिता।
पद्मपुष्करिणी नाम्ना पद्मयोनिस्वरूपिणी॥
एकत्र पद्मभिर्दुर्गा योनिभिः पद्मवक्त्रकम्।
स्थिता रमयितुं तत्र नित्यमेव हिमाद्रिजा॥
इति कालिकापुराणे कामाख्याकल्पनिर्णये ८१ अध्यायः॥ *॥ (क्षुभ + कर्त्तरि + ण्वुल्।) क्षोभजनके त्रि॥
क्षोभणं त्रि (क्षुभ + णिच् + ल्युः।) क्षोभजनकम्। सञ्चलनकारकम्। यथा —
'आहताङ्गैः ससत्त्वैस्तु दष्टप्रहरणैस्तदा।
अक्षोभ्याणां समुद्राणां क्षोभणं क्षिप्रकारिणम्॥
इति रामायणे। ३। २६। १०।
क्षोभणं क्षोभकर्त्तारम्। इति तट्टीका।
(क्लीं भावे ल्युट्। क्षोभः॥)
क्षोभणः पुं (क्षुभ + णिच् + ल्युः।) वटुकभैरवः। यथा विश्वसारोद्धारतन्त्रे तस्य स्तोत्रम्।
'कङ्कालधारी मुण्डी च व्यालयज्ञोपवीतवान्।
जृम्भणो मोहनस्तम्भी मारणः क्षोभणस्तथा॥
क्षोभितः त्रि (क्षुभ + णिच् + कर्म्मणि क्तः।) क्षोभयुक्तः। सञ्चालितः। यथा —
'पादाक्रान्त्या नतभुवः किरीटोल्लिखिताम्बराम्।
क्षोभिताशेषपातालां धनुर्ज्याशिःस्वनेन ताम्॥'
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये। ८२। ३७॥
क्षोम क्लीं (क्षुम + मन्। पृषोदरात् ह्रस्वः।) दुकूलम्। इत्यमरः २। ३। ११२। क्षौमः इति च पाठः॥
क्षोमः पुं क्लीं (क्षम + मन्।) अट्टः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ क्षौमोऽपि पाठः॥
क्षोमकः पुं (क्षोम + संज्ञायां कन्।) नागशालकः। इति जटाधरः॥
क्षौणि } क्षौणी } स्त्री (क्षु + बाहुलकात् नि अस्य वृद्धिः वा ङीप् च।) पृथिवी। इत्यमरः। २। १। २॥ अस्याः व्युत्पत्तिर्यथा —
"इन्द्र च यागधारस्य क्षौणी क्षौणालये च या।
महालये क्षयं याति क्षितिस्तेन प्रकीर्त्तिता॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ८ अध्यायः॥
(यथा भागवते। १। १३। १।
"तस्य क्षोद्धरतः क्षौणीं स्वदंष्ट्राग्रेण लीलया॥")
क्षौणीप्राचीरः पुं (क्षौण्याः प्राचीर इव।) समुद्रः। इति जटाधरः॥
क्षौणीभुक् [ज्] पुं (क्षौणीं पृथ्वीं भुनक्तीति। भुज + क्विप्।) राजा। यथा —
"हत्वा दृप्तान् विपक्षान् बलिनयमनमेदुरीणाः प्रभा-मधुर्ग्नौ विन्यस्तशेषपक्षाः क्षौणीभुजश्चैकविंशत्।
विद्वांसोऽपि वयं किल त्रिजगतां सर्व्वस्थितिव्यापिना
मोहस्तत्परिचर्य्यया न गणितो येनैव नारायणः॥
इति शान्तिशतके। १। ११॥
क्षौणीमयः पुं (क्षौणी + मयट्।) स्वल्पः पृथिव्याश्रयः। यथा —
मत्स्यो युगान्तसमये मनुनोपलब्धः
क्षौणीमयो निखिलजीवनिकायकेतः।
विस्रंसितानुरुभये सलिले मुखान्मे
आदाय तत्र विजहार ह वेदमार्गान्॥
इति श्रीभागवते। २। ७। १२॥
मत्स्यावतारमाह। मत्स्यो भाविना वैवस्वतेन मनुना दृष्टः। क्षौणीमयः पृथ्वीमयः पृथिवी प्रधानस्तदाश्रय इत्यर्थः। अत एव निखिलजीवनिकायानामाश्रयः। मे मुखाद्विस्रंसितान् गलितान् वेदस्य मार्गान् वेदानादाय तत्र युगान्तसलिले विजहार। ह हर्षे। इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ *॥ क्षोणीमयोऽपि पाठः॥
क्षौद्रं क्लीं (क्षुद्राभिः पिङ्गलवर्णमक्षिकाभिः सरघाभिर्निर्म्मितम्। क्षुद्र + क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्। ४। ३। ११९। इति अञ्।) मधु। इत्यमरः। २। ९। १०७। जलम्। इति मेदिनी॥ पिङ्गलवर्णसूक्ष्ममक्षिकाकृतकपिलवर्णमधु। अस्य गुणाः। अतिशीतलत्वम्। लघुत्वम्। क्लेदनाशित्वम्। घृतयुक्तक्षौद्रस्य विषतुल्यत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ अपि च।
माक्षिकाः कपिलाः सूक्ष्माः क्षुद्राख्यास्तत्कृतं मधु।
मुनिभिः क्षौद्रमित्युक्तं तद्वर्णात् कपिलं भवेत्॥
गुणैर्माक्षिकवत् क्षौद्रं विशेषान्मेहनाशनम्॥
इति भावप्रकाशः॥
क्षौद्रः पुं (क्षुद्र + अण्।) चम्पकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ वर्णसङ्करविशेषः। स तु सत्ता वैदेहात् मागध्यां जातः। यथा —
चतुरो मागधी सूते क्रूरान् मायोपजीविनः।
मांसस्वादुकरं क्षौद्रं सौगन्धमिति विश्रुतम्॥
इति महाभारते। १३। ४८। २२॥
"एते मागध्यामायोगवात् स्थिचतुष्टयं क्रमाच्चाप्नोति। इत्युपसंहरति चतुर इति। एते चत्वारो वागुरावृत्त्या जीवन्तीति मायोपजीविनः। अन्येऽपि चत्वारो मागध्यां विप्रेण सजाती-यादुत्पद्यन्ते। तेषां नामानि मांसमित्यादि। मांसं मांसविक्रेतारम्। स्वादुकरं मांसस्यैव संस्कारकम्। क्षौद्रं क्षुद्रं शूद्रमिति पाठत्रयेऽपि माकन्दमपाककरम्। सौगन्धम् उक्तगन्धद्रव्य-संस्कर्त्तृम्। एकस्यैव मागधस्य एतदृत्तिचतुष्टय-युक्तमिति ज्ञेयम्।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः॥ *॥ क्षुद्रता। इति शब्दनिघण्टु-रत्नम्॥
क्षौद्रक, त्रि (क्षुद्रकः आयुधजीविसङ्घः। "आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते।" ५। ३। ११४। इति ञ्यट्।) क्षुद्रम्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥
क्षौद्रजं क्लीं (क्षौद्रात् जायते इति। जन + ड।) सिक्थकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ मधुजातमात्रे त्रि॥
क्षौद्रधातुः पुं (क्षौद्रजातो धातुः क्षौद्रं धातुरिव वा।) माक्षिकम्। इति राजनिर्घण्टः॥
क्षौद्रप्रियः पुं (क्षौद्राणां मधूनां प्रियः क्षौद्रवत् मधुवत् प्रियो वा।) जलमधूकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ मधुप्रिये त्रि॥
क्षौद्रमेहः पुं (क्षौद्रसञ्ज्ञको मेहः।) प्रमेह-रोगविशेषः। मधुमेह इति वैद्यकम्।) तल्लक्षणं यथा —
कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदन्ति तम्।
कषायं कषायवर्णम्। इति भावप्रकाशः॥ अस्य चिकित्सा प्रमेहशब्दे द्रष्टव्या॥
क्षौद्रेयं क्लीं (क्षौद्रे भवं इति। ढक्।) सिक्थकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ क्षौद्रसम्बन्धिनि त्रि॥
क्षौमं त्रि (क्षु + "अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन्।" उणां। १। १३९। इति मन्। ततः प्रज्ञादित्वात् अण्। इति।) क्षुमायाः विकारः। स्त्रियां क्षौमी कन्या इत्यादि। इत्यमरटीकायां भरतः॥
क्षौमं पुं क्लीं (क्षु + मन्। ततोऽण् वृद्धिश्च।) अट्टालकः। तत्पर्य्यायः। अट्टः २ इत्यमरः २। २। १२॥ द्वे हर्म्म्यादिपृष्ठे। प्राकारस्योपरितनगृहे इति कौटिल्यः। अट्टेति ख्याते गृहविशेषे इति कोट्टः। प्राकारमध्यस्थोपरिशालायामिति केचित्। हर्म्म्याग्निवारकुटिकायामिति केचित्। मण्डपोपरि हर्म्म्यपृष्ठे इति केचित्। प्राकार-धारणार्थोऽभ्यन्तरे क्षौमाख्योऽट्टः। इति भट्टः। अट्टालकोऽट्टः। अट्ट ङ अतिक्रमे वध अल। क्षुवन्ति शब्दायन्तेऽत्र क्षौमम्। टक्षुल क्षुत् नामि इति म गुण स्वार्थे ष्णौ क्षौमञ्च। पट्टदुकूलयोः क्षौमं गुणवत्। वस्त्रभेदे क्षौमं हृदि मरिति बहुरः। क्षौममट्टे दुकूले स्यादलिन्दे वसनेऽपि चेति विश्वप्रकाशः अतसीवनेन सह पाठान्तरेऽपि क्षौममन्तर्भवति। तत्र हि परेषां वृद्धिविधानात्। इति पुरुषोत्तमे भरतः॥ *॥ अतसीवस्त्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथाह याज्ञवल्क्यः। १। १८७।
स गौरसर्षपैः क्षौमं पुनः पाकान्महीमयम्।
कारुवस्त्रं गुचि पयस्मैच योषिच्छुसत्तया॥")
'क्षुमायाः विकारः क्षौमं हर्षादि वाध्यक्षिश्च स्त्रियां क्षौमी कन्येत्यादि। इति दुर्गे भरतः॥ *॥ पट्टवस्त्रम्। तत्पर्य्यायः। दुकूलम् २। इत्यमरः। २। ६। १११॥ "द्वे पट्टवस्त्रे। क्षौमवस्त्रादधिकं क्षौति क्षौमं टुक्षु शब्दे नाम्नीति मः गुणः। यत्तु पुनरतसीविकारवाचि प्रत्ययान्तरं तद्वृद्धिमत् दुकूलापरं क्षौमं सार्द्धप्रदाग्निमादर्शि क्षौमचेति केचित्। दुकूलं उपनामयति अधिकक्षौममनादिति कायोति कूलति दुकूलम्।" इति च दुर्गे भरतः॥ *॥ शणवस्त्रम्। यथा, शब्दरत्नावल्याम्।

"क्षौमं दुकूले स्यादट्टे पुंनपुंसकयोरिह ।
क्षौमन्तु शणजेऽपि स्यादतसीजे नपुंसकम् ॥"
(यथा, महाभारते । १।२००।३ ।
"कृष्णा च क्षौमसंवीता कृतकौतुकमङ्गला
कृताभिवादना श्वश्र्वास्तस्थौ प्रह्वा कृताञ्जलिः ॥")

क्षौमकः, पुं, (क्षुमा एव क्षौमः प्रज्ञादित्वात् अण् । ततः संज्ञायां कन् ।) चोरनामगन्धद्रव्यम् । इति केचित् ॥

क्षौमी, स्त्री, (क्षुमा एव इति स्वार्थे अणि वृद्धिः ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) अतसी । इति रत्नमाला ॥ (विकारार्थे अणि) क्षुमानिर्म्मितकन्था । इति क्षौमशब्दटीकायां भरतः ॥

क्षौरं, क्ली, (क्षुरस्य कार्य्यं कर्म्म क्षुरकृतं कर्म्मेति भावः क्षुरस्येदं वा ।) क्षुरकर्म्म । कामान इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मुण्डनम् २ भद्रकरणम् ३ वपनम् ४ परिवापनम् ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
अस्य गुणः ।
"केशश्मश्रुनखादीनां कर्त्तनं संप्रसाधनम् ।"
संप्रसाधनं पवित्रीकरणमिति यावत् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ व्रतादिसंयमे क्षौरकर्म्माकरणे दोषो यथा,—
"व्रतानामुपवासानां श्राद्धादीनाञ्च संयमे ।
न करोति क्षौरकर्म्म अशुचिः सर्व्वकर्म्मसु ॥
स च तिष्ठति कुण्डेषु नखादीनाञ्च सुन्दरि ! ।
तदैव दिनमानाब्दं तद्भोजी दण्डताड़ितः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥*॥
नित्यक्षौरविहितनिषिद्धदिनादि यथाह राजमार्त्तण्डः ।
"न स्नानमाचरगमनोत्सुकभूषिताना-
मभ्यक्तभुक्तरणकालनिरासनानाम् ।
सन्ध्यानिशाशनिकुजार्कदिनेषु रिक्ते
क्षौरं हितं प्रतिपदह्नि न चापि विष्ट्याम् ॥"*॥
"प्राचीमुखः सौम्यमुखोऽपि भूत्वा
कुर्य्यान्नरः क्षौरमृतुत्कटस्थः ॥
उत्तरात्रितयपान्त्यरोहिणी-
रौद्रसर्पपितृभेषु चाश्विभे ।
श्मश्रुकर्म्म सकलं विवर्ज्जयेत्
प्रेतकार्य्यमपि बुद्धिमान्नरः ॥"
प्रेतकार्य्यं पतितप्रेतसंप्रदानकदासीघटदानविषयकम् । अन्यथा वक्ष्यमाणवचनविरोधः स्यात् ॥
"चन्द्रशुद्धिर्यदा नास्ति ताराशुद्धिर्विशेषतः ।
अक्षौरिभिरपि कर्त्तव्यं चन्द्रचन्द्रजयोर्दिने ॥
मानं हन्ति गुरुः क्षौरे शुक्रं शुक्रो धनं रविः ।
आयुरङ्गारको हन्ति सर्व्वं हन्ति शनैश्चरः ॥"*॥
श्रीपतिरत्नमालायाम् ।
"आज्ञया नरपतेर्द्विजन्मनां
दारकर्म्ममृतसूतकेषु च ।
बन्धमोक्षमखदीक्षणेष्वपि
क्षौरमिष्टमखिलेषु चोड़ुषु ॥
देवकार्य्ये पितृश्राद्धे रवेरंशपरिचये ।
क्षुरिकर्म्म न कुर्व्वीत जन्ममासे च जन्मभे ॥"*॥
वृद्धगार्ग्यः ।
"केशवमानर्तपुरं पाटलिपुत्रं पुरीमहिच्छत्रम् ।
दितिमदितिञ्च स्मरतां क्षौरविधौ भवति कल्याणम् ॥ * ॥"
अत्र क्रमो वराहपुराणे ।
"श्मश्रुकर्म्म कारयित्वा नखच्छेदमनन्तरम् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
अपि च । गोभिलः । "केशश्मश्रुलोमनखानि वापयीत शिखावर्ज्जम् ।" इति शुद्धितत्त्वम् ॥*॥ अन्यच्च ।
"रोहिण्याञ्च विशाखायां मैत्रे चैवोत्तरासु च ।
मघायां कृत्तिकायाञ्च द्विजैः क्षौरं विवर्ज्जितम् ॥
कृत्वा तु मैथुनं क्षौरं यो देवांस्तर्पयेत् पितॄन् ।
रुधिरं तद्भवेत्तोयं दाता च नरकं व्रजेत् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥
नापितगृहे क्षौरनिषेधो यथा,—
"स्वयं माल्यं स्वयं पुष्पं स्वयं घृष्टञ्च चन्दनम् ।
नापितस्य गृहे क्षौरं शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥
रवौ दुःखं सुखं चन्द्रे कुजे मृत्युर्बुधे धनम् ।
मानं हन्ति गुरोर्व्वारे शुक्रे शुक्रक्षयो भवेत् ॥
शनौ च सर्व्वदोषाः स्युः क्षौरमत्र विवर्ज्जयेत् ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥ * ॥
अथ प्रथमक्षौरस्य चूड़ाकरणस्य विहितदिनादि । ज्योतिषे ।
"अयुग्माब्दे तथा मासि चूड़ा भौमशनीतरे ।
अर्केन्दुकालशुद्धौ च जन्ममासेन्दुभेतरे ।
रिक्तादर्शाष्टमीषष्ठीप्रतिपद्वर्ज्जिते सिते ॥"
दक्षोऽपि सामान्यतो दोषमाह ।
"षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्द्दशी ।
अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे क्षुरे ॥
मेषसिंहतुलाकर्किवृश्चिकेतरलग्नके ।
श्रवणादित्रयस्वातीचित्रापुष्याश्विचन्द्रभे ॥
आदित्यरेवतीहस्ता ज्येष्ठामूले च चौड़कम् ॥
पौष्णाश्विपुष्यवसुरामकवासुदेव-
नक्षत्रार्कचन्द्रवरुणादितिचित्रभेषु ।
वारेषु सोमबुधवाक्पतिभार्गवाणां
क्षौरं करोति कुशलं खलु मानवानाम् ॥"
इति वचनात् रोहिण्यामपि चूड़ाकरणम् ।
अत्रापि तिथ्यङ्गादिविहितञ्च विवर्ज्जयेत् ॥
"सूर्य्ये दक्षिणमार्गगामिनि हरौ सुप्ते निरंशे रवौ
क्षीणे शीतरुचौ सरीजयमयोर्व्वारे निशासन्ध्ययोः ।
शुक्रेऽभ्यक्ततनौ निषिद्धसमयेऽलङ्कारयुक्ते शिशौ
क्षौराद्रोगभयं वदन्ति यवना मृत्युं तथान्ये जगुः ॥"
राजमार्त्तण्डे ।
"मानं हरेत् क्षौरमिहायुषोऽर्कः
शनैश्चरः पञ्च कुजस्तथाष्टौ ।
आचार्य्यभृग्विन्दुबुधाः क्रमेण
दद्युर्द्दशैकादश सप्त पञ्च ॥"
जीवादिवारे क्षौरं प्रशस्तम् ॥*॥ भोजराजः ।
"शिखिसन्नियाने च चूड़ाकरणं जगुः शुभं यवनाः ।
चैत्रे माघि दिवाकरवारे उत्तरवर्त्मनि सवितरि ॥"
दिवाकरवारविनिर्मोकं तु गर्गः ।
"जन्मर्क्षे जन्ममासे च युग्ममासे च वत्सरे ।
न कुर्य्यात् प्रथमं क्षौरं विशेषाच्चैत्रपौषयोः ॥"
ज्येष्ठपुत्रकन्ययोस्तु ज्येष्ठदशाहाभ्यन्तरे चूड़ानिषेधो विवाहप्रकरणे उक्तः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
अपि च । भोजराजः ।
"यो जन्ममासे क्षुरकर्म्म यात्रां
कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात् ।
नूनं स रोगं धनपुत्रनाशं
प्राप्नोति मूढो वधबन्धनानि ॥
जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-
श्चाष्टौ च गर्गो यवनो दशाहम् ।
जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च
चूड़े विवाहे क्षुरकर्णवेधे ॥"
एतद्विषयभेदस्तु राजमार्त्तण्डे ।
"उक्तानि प्रतिषिद्धानि पुनः सम्भावितानि च ।
सापेक्षनिरपेक्षाणि श्रुतिवाक्यानि कोविदैः ॥
सापेक्षनिरपेक्षाणि समर्थासमर्थविषयकाणि ।
क्षुरेति क्षुरकर्म्म ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

क्षौरपव्यं, क्ली, (क्षुरैः पविभिर्वज्रैर्निर्म्मितं निर्वृत्तमिव वा गृहम् ।) क्षुरवज्रतुल्यतीक्ष्णदृढगृहम् ।
यथा, श्रीभागवते । ६ । ५ । ८ ।
"नदीमुभयतो वाहां पञ्चपञ्चाद्भुतं गृहम् ।
क्वचिद्धंसं चित्रकथं क्षौरपव्यं स्वयं भ्रमि ॥"
"पञ्चपञ्चानां पञ्चविंशतेः । अद्भुतं गृहम् । क्षौरपव्यं क्षुरैः पविभिर्व्वज्रैश्च निर्म्मितमिव तीक्ष्णं दृढञ्चेत्यर्थः । स्वयं स्वतन्त्रम् । भ्रमि भ्रमणस्वभावम् ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

क्षौरिकः, पुं, (क्षुरकर्म्म क्षुरेण वा कर्म्म करोति । यद्वा क्षुरिकर्म्म कार्य्यत्वेनास्त्यस्य । इति ठण् । क्षौरं शिल्पत्वेनास्त्यस्य इति तु ठन् ।) नापितः । इति शब्दमाला ॥

क्ष्णु, ल तेजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-सकं-सेट् ।) रुद्धन्यणकारोपधः । क्ष्णादिः ।
क्ष्णौति खड्गं कर्म्मकारः । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्णुतः, त्रि, (क्ष्णु + कर्म्मणि क्तः ।) शाणितः । तीक्ष्णीकृतः । इत्यमरः । ३ । १ । ९१ ॥

क्ष्मा, स्त्री, (क्षमते सहते भारं अपराधजनितं वा सत्त्वानां जीवानां चतुर्व्विधानां इति । क्षम् + अच् उपधायाः लोपश्च ।) पृथ्वी । इत्यमरः । २ । १ । ३ ॥ (यथा, भागवते । ७ । ८ । ३३ ।
"द्यौस्तत् सटोत्क्षिप्तविमानसङ्कुला
प्रोत्सर्पत क्ष्मा च पदातिपीड़िता ॥")

क्ष्माजः, पुं, (क्ष्मा पृथ्वी तस्यां तस्याः वा जातत्वात् इति । क्ष्मा + जन् + डः ।) मङ्गलग्रहः । इति ज्योतिषम् ॥

क्ष्मातलं, क्ली, (क्ष्मायाः तलम् ।) भूतलम् ।
(यथा, मार्कण्डेये । २३ । ४७ ।
"यद्यस्ति क्ष्मातले खेऽन्यतो वा
तत्समर्थं तत्स्वरैर्व्यञ्जनैश्च ॥")
पृथिवीमध्यम् । इति केचित् ॥

क्ष्माधृतिः, पुं, (क्ष्मायां पृथ्व्यां धृतिर्धारणं पालनीशक्तिर्यस्य ।) काश्मीरदेशीयराजविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ४९२ ।

"कथमाभिषेकं [illegible] विरचितं [illegible] ।
क्ष्मापतिं पौरजनाः [illegible] तोषिताः ॥"

क्ष्माप, पुं (क्ष्मां पाति रक्षतीति । क्ष्मा+पा+क ।) राजा । यथा —
"क्ष्माभर्तर्भूत्सुताभ्यां दत्तैः [illegible] ।
नर्मोदया शोभित [illegible] ॥"
इति राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३१८ ॥

क्ष्मापाल, पुं (क्ष्मां पालयति । क्ष्मा+पाल+णिच्+अण् । क्ष्मायाः पालो वा ।) राजा । यथा राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३२३ ।
"स [illegible] शिष्या [illegible] ।
विद्याभिरा इव [illegible] ॥"

क्ष्माभुक्, [ज्] पुं (क्ष्मां पृथ्वीं भुनक्ति उप भुङ्क्ते इत्यर्थः । क्ष्मा+भुज+क्विप् । कुत्वं च ।) राजा । इत्यमरः । २ । ८ । १ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ५५ ।
"तत्क्ष्मा क्ष्माभुजा एककालनिबन्धकारणम् ।
[illegible] ॥")

क्ष्माभृत्, पुं (क्ष्मां पृथ्वीं बिभर्त्ति । क्ष्मा+भृ+क्विप् तुगागमश्च ।) राजा । (यथा, [illegible] । १ । १६ ।
"[illegible] क्ष्माभृत्तु राज्ये [illegible] ।
[illegible] ॥")
पर्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । १ ॥ (यथा राजेन्द्रकर्णपूरे । ४० ।
"[illegible] च [illegible] च [illegible] च क्ष्माभृता
[illegible] ॥")

क्ष्माय, ई ङ विधूनने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म अक सेट ।) [illegible] । क्ष्मायते । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । क्ष्मायितः । [illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥")
क्ष्मायते [illegible] च [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] ।

क्ष्मायित, त्रि (क्ष्माय+इतच् ।) कम्पितः । इति व्याकरणम् ।

क्ष्मायित[न्] त्रि (क्ष्माय+[illegible] ।) कम्पनशीलः । इति व्याकरणम् ।

क्ष्मील, नि [illegible] इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर-

अक सेट ।) निमेष पक्ष्मभिरन्तर्भाव करणम् । निमीलति चक्षुः पक्ष्मभिराहत्य [illegible] । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्विड ऋ ञा ङ भि स्नेहे । मोचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म अक मोचने सक सेट ।) यकारयुक्तः । ऋ अचिक्ष्विडत । ञा क्ष्विडित क्ष्विड्णं तेन । ङ क्ष्वेडते । भि क्ष्विड्णोऽस्ति । स्नेहः स्निग्धीभावः । मोचने क्ष्वेडते विषं सर्पः इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्विण्ण, त्रि, (क्ष्विद्+क्त ।) स्नेहः । स्निग्धः । इति व्याकरणम् ॥

क्ष्विद् आ भि कूजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर अक सेट ।) आ क्ष्विण्णः क्ष्विण्णं तेन । भि क्ष्विण्णोऽस्ति । [illegible] मिक्ष्विदे । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्विद, इर य आ मोचे । स्नेहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा पर अक मोचे तु सक सेट ।) इर अक्ष्विदत् अक्ष्वेदीत । [illegible] । य क्ष्विद्यति । आ क्ष्विदित क्ष्विदं तेन । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्विद ऋ आ ङ भि मोचे । स्नेहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म अक स्नेहे तु सक सेट ।) एतन्नाद्यस्थाने यकारयुक्तो धातुः । ऋ अचिक्ष्विदत । आ क्ष्विदित क्ष्विद्यं तेन । ङ क्ष्वेदते विषं तेन सुखमयं । भि क्ष्विदो ऽस्ति । स्नेहः स्निग्धीभावः । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्वेड, पुं (क्ष्विद्+घञ ।) [illegible] पनम् । [illegible] । इति मेदिनी । डे । ६ ॥

क्ष्वेड, पुं (क्ष्विद्+भावार्थे घञ । क्ष्वेडते इति कर्त्तरि वा ।) ध्वनिः । कर्णनादः । विषम् । इति मेदिनी । डे । ५ ॥ (यथा [illegible] । ३८ ।
"कराल यत् क्ष्वेड कवलितकालकल्पा
[illegible] ॥")
[illegible] । इति रत्नमाला । ० ॥ क्ष्वेड [illegible] ॥

क्ष्वेड, त्रि (क्ष्विद्+कर्त्तरि घञ ।) दुराचारः । कुटिलः । इति मेदिनी । डे । ६ ॥

क्ष्वेडन, क्ली (क्ष्विद्+भावे ल्युट् ।) [illegible] शब्दः । यथा महाभारते । ३ । १६८ । ४६ ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥"

क्ष्वेडा, स्त्री (क्ष्विद्+घञ+टाप् च ।) वंश-शलाका । सिंहनादः । इति मेदिनी । डे । ५ ॥ (न तु नाड़ीका इत्यर्थः । [illegible] ।) [illegible] । ६६ ।
[illegible]

[illegible] ।
क्ष्वेडा [illegible] ।
[illegible] ॥"
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
क्ष्वेडा [illegible] । इति टीका ।)
कोषातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्ष्वेडित, क्ली, (क्ष्विद्+भावे क्त ।) सिंहनादः, इत्यमरः । १ । ५ । ३४ ॥ (यथा महाभारते । १ । १९ । ६ ।
"नानायुधधरैश्चापि नानाभयधरैस्तथा ।
क्ष्वेडितस्तनितैश्चैव क्ष्वेडितास्फोटितरवैः ।
[illegible] गच्छति
[illegible] ॥")

क्ष्वेल, ऋ चलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर अक गतौ तु सक सेट ।) यकार-युक्तः । [illegible] । ऋ अचिक्ष्वेलत् । [illegible] । [illegible] इति दुर्गादासः ॥ (क्रीडायामिति केचित् । यथा रामा-यणे । ५ । १० । २१ ।
"आस्फोटयन्ति [illegible] ॥")

क्ष्वेलिका, स्त्री (क्ष्वेल+स्वार्थे कन् टाप् इत्वञ्च ।) क्रीडा । यथा भागवते । ५ । ८ । १८ ।
"क्ष्वेलिकायां मां [illegible] ।" "[illegible] क्ष्वेलिकायां क्रीडायां [illegible] ।" इति टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

क्ष्वेली, स्त्री (क्ष्वेल+गौरादित्वात् ङीष् ।) क्रीडा । यथा भागवते । १० । १५ । १६ ।
"[illegible] ।
[illegible] ।
क्ष्वेली [illegible] ।
[illegible] ॥"
[illegible] । क्ष्वेला क्रीडया च [illegible] ।" इति टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ ० ॥ अथ क्ष्वेलादि-धातुगणः [illegible] ।

ख

ख, खकारः। स तु व्यञ्जनद्वितीयवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः। (यथा, सिद्धान्तकौमुद्याम्। "अ-कु-ह-विसर्ज्जनीयानां कण्ठः।" इति। शिक्षाग्रन्थे तु अस्य जिह्वामूलीयत्वमुक्तम्। यथा,—"जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः।" इति। परं जिह्वामूलीयस्यापि कण्ठमूलोच्चारणपरत्वात् न दोषाय एव॥) यथा, कामधेनुतन्त्रे।

"खकारं परमाश्चर्यं शङ्खकुन्दसमप्रभम्।
कोणत्रययुतं शून्यं विन्दुत्रयसमन्वितम्॥
गुणत्रययुतं देवि! पञ्चदेवमयं सदा।
त्रिशक्तिसंयुतं वर्णं खकारं प्रणमाम्यहम्॥"

तस्योत्पत्तिर्यथा, प्रपञ्चसारे।

"स सर्गः शेषितः कण्ठे वायुना कादिमीरयेत्।
वर्गस्पर्शनमात्रेण कं खरस्पर्शनात्तु खम्॥"

(वङ्गाक्षरैः) तस्य लेखनप्रकारादिर्यथा,—

"शिवरूपा वामरेखा दक्षरेखा प्रजापतिः।
अधोरेखा विष्णुरूपा साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपिणी॥
वामाद्वामगता रेखा वह्निरूपा च सा स्मृता।
मात्रा कुण्डलिनी साक्षात् खकारः पञ्चदैवतः॥
ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने!।
बन्धूकपुष्पसङ्काशां रत्नालङ्कारभूषिताम्॥
वराभयकरां नित्यामीषद्धास्यमुखीं पराम्।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"

इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ ॥

तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु,—

"खः प्रचण्डः कामरूपी कुद्धिर्वह्निः सरस्वती।
आकाशमिन्द्रियं दुर्गा चण्डीशस्तापिनी गुरुः॥
शिखण्डी दन्तजातीशः कफोणिर्गरुतो यदि।
शून्यं कपाली कल्याणी सर्पकर्णोऽजरामरः।
शुभ्राग्नेया चण्डलिङ्गो जना वङ्गारखड्गकौ॥"

खं, क्ली, (खर्व्वति मनोऽस्मिन् खन्यते क्षुभ्यते मनोऽनेन वा। खर्व्व गतौ, खन दारणे वा अन्येभ्योऽपीति डः।) इन्द्रियम्। (यथा, मनौ। २। ६०।

"त्रिराचामेदपः पूर्व्वं द्विः प्रमृज्यात् ततो मुखम्।
खानि चैव स्पृशेदद्भिरात्मानं शिर एव च॥")

पुरम्। क्षेत्रम्। शून्यम्। (यथा, महाभारते। १। ८८। ७।

"मतस्तुदीर्णाम्बुधरान्धकारात्
खात् खेचराणां प्रवरो यथार्कः॥")

बिन्दुः। (यथा, लीलावत्यां क्षेत्रव्यवहारे।
"वेदाग्निबाणखाश्वैश्च खखाभ्राभ्ररसैः क्रमात्॥")
आकाशम्। (यथा, मनौ। १२। १२०।
"खं सन्निवेशयेत् खेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम्॥"
"खं बाह्याकाशं खेषु उदराद्यवच्छिन्नशरीराकाशेषु।" इति कुल्लूकभट्टः।) संवेदनम्। देवलोकः। शर्म्म। इति मेदिनी। खे। १॥ लग्नात् दशमराशिः। इति दीपिका॥ (यथा, जातकाभरणे। "तनुर्निधनखस्थिताः केन्द्रकोणे-

त्रिलाभे॥") अभ्रकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (शब्दतन्मात्रम्। यथा, मण्डूकोपनिषदि।
"एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्व्वेन्द्रियाणि च।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथ्वी सर्व्वस्य धारिणी॥"
चिदानन्दमयब्रह्माकाशम्। यथा, छान्दोग्योपनिषदि "कं ब्रह्म खं ब्रह्म यदेव कं तदेव खं गङ्काकारो वै पुरुषो वकारो घोषयंस्तथा॥"
छिद्रम्। यथा, भागवते। ७। १२। २५।
"खे खानि वायौ निःश्वासांस्तेजस्सूष्माणमात्मवान्॥")

खः, पुं, (खर्व्वयति स्वरश्मिभिरिति। खर्व्व+अन्तर्भूतणिच्+डः।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः॥

खकुन्तलः, पुं, (खं आकाशं कुन्तलं कुन्तलस्थानीयं यस्य।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (विष्णुः। "आकाशं वै विष्णुर्व्योमकेशः शिवो महर्षिः।" इति श्रुतिः॥)

खक्ख, हासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) कोपधः। खादिः। खक्खति। इति दुर्गादासः॥

खक्खटः, पुं, (खक्ख+अटन्।) कक्खटः। कठिनः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

खखोल्कः, पुं, (खे आकाशे सूर्य्यरूपेण खेषु इन्द्रियेषु आत्मरूपेण उल्का इव। अन्तर्व्वहिः-प्रकाशकत्वात् तथात्वम्।) सूर्य्यः। यथा,—

हरिरुवाच।

"पुनः सूर्य्यार्च्चनं वक्ष्ये यदुक्तं भृगवे पुरा।
ओम् खखोल्काय ओम् नमः॥"

इति गारुडे १६ अध्यायः॥

खयोल्कायेति च पाठः॥ (अयं हि काशीस्थितादित्यः। इति काशीखण्डम्॥ यदुक्तं तत्रैव ५० अध्याये।
"खखोल्को नाम भगवानादित्यः परिकीर्त्तितः॥"
एतद्विवरणं तत्रैवाध्याये विशेषतो द्रष्टव्यम्॥)

खगः, पुं, (खे आकाशे गच्छति। खं+गम्+डः।) सूर्य्यः। ग्रहः। (यथा, ज्योतिषे।
"आपोक्लिमे यदि खगाः स किलेन्दुवारः॥")
देवः। वाणः। पक्षी। इति मेदिनी। गे। ६॥ (यथा, महाभारते। १। ३३। १६।
"तं व्रजन्तं खगश्रेष्ठं वज्रेणेन्द्रोऽभ्यताडयत्॥")
वायुः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (यथा, महाभारते वनपर्व्वणि।
"तमांसीव यथा सूर्य्यो वृक्षानग्निर्घनान् खगः॥")
शलभः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, मनुः। १२। ६३।
"मांसं गृध्रो वपां मद्गुस्तैलं तैलपकः खगः॥"
महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ६६।
"आकाशनिर्व्विरूपश्च निपाती ह्यवशः खगः॥")

खगस्थानं, क्ली, (स्थीयते इति। स्था+कर्म्मणि ल्युट्। खगानां पक्षिणां स्थानं वासार्थं-कोटरम्।) वृक्षकोटरम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

खगपतिः, पुं, (खगान् पातीति। खग+पा+

"आतोऽनुपसर्गे कः।" ३। २। ३। इति कः।) गरुड़ः। इति शब्दरत्नावली॥

खगवक्त्रः, पुं, (खगस्य वक्त्रमिव वक्त्रं अग्रभागः आकृतिर्वा यस्य।) लकुचवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

खगवती, स्त्री, (पृथिव्याः स्वकक्षायामाकाशगतिमत्त्वात् खगतुल्यगतित्वेन सादृश्यमस्त्यस्या इति आर्य्यभट्टः। सूर्य्यसिद्धान्तमते तु खगसादृश्यं आकाशस्थितित्वेनास्त्यस्याः। मतुप्। मस्य वः।) पृथ्वी। इति जटाधरः॥

खगशत्रुः, पुं, (खगानां शत्रुरिव।) पृश्निपर्णी चाकुलिया इति भाषा॥ इति शब्दचन्द्रिका॥

खगान्तकः, पुं, (खगानां अन्तकः यम इव। यद्वा, अन्तयति अन्तं करोति इति। अन्त+णिच् ततो ण्वुल्।) श्येनपक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

खगासनः, पुं, (खगस्य सूर्य्यस्य आसनमिव उदयस्थानं यत्र। आसनत्वेन कल्पितत्वात्तथात्वम्।) उदयपर्व्वतः। इति शब्दमाला॥ (खगो गरुड़ आसनं यस्येति विग्रहे।) विष्णुः। (एतद्विवरणं यथा, महाभारते। १। सौपर्णे। ३३। १२—१८।

"तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम्।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः॥
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः।
अजरश्चामरश्च स्याममृतेन विनाप्यहम्॥
एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम्।
प्रतिगृह्य वरौ तौ च गरुड़ो विष्णुमब्रवीत्॥
भवतेऽपि वरं दद्यां वृणोतु भगवानपि।
तं वव्रे वाहनं विष्णुर्गरुत्मन्तं महाबलम्।
ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम्॥
एवमस्त्विति तं देवमुक्त्वा नारायणं खगः।
वव्राज तरसा वेगाद् वायुं स्पर्द्धन् महाजवः॥")

खगेन्द्रः, पुं, (खगानां पक्षिणां इन्द्रः।) गरुड़ः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, महाभारते। १। सौपर्णे। ३१। ३५।
"पतत्रीणाञ्च गरुड़ इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत॥"
अस्य खगेन्द्रत्वकथा यथा तत्रैव। १६—२०।
"तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः।
वालिखिल्यानुपागम्य कर्म्मसिद्धिमपृच्छत॥
एवमस्त्विति तच्चापि प्राहुः सत्यवादिनः।
तान् कश्यप उवाचेदं सान्त्वपूर्व्वं प्रजापतिः॥
अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगाद् ब्रह्मणः कृतः।
इन्द्रार्थे च भवन्तोऽपि यत्नवन्तस्तपोधनाः॥
न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्त्तुमर्हथ सत्तमाः!॥
भवतां हि न मिथ्याऽयं सङ्कल्पो वै चिकीर्षितः॥
भवत्वेष पतत्रीणामिन्द्रोऽतिबलसत्त्ववान्।
प्रसादः क्रियतामस्य देवराजस्य याचतः॥")

खगेन्द्रध्वजः, पुं, (खगेन्द्रो गरुड़ो ध्वजः केतुर्वाहनं च यस्य।) विष्णुः। (यथा, भागवते। १। १८। १६।

"ज्ञानेन वैयासकिशब्दितेन
भेजे खगेन्द्रध्वजपादमूलम्॥")

खगेश्वरः, पुं, (खगानां ईश्वरः।) गरुड़ः। इत्यमरः। १। १। ३१॥

अथ राशिषु नक्षत्राणां स्थितिः ।

	अगस्त्यः	लुब्धकः । कालपुरुषः	हुतभुक्	ब्रह्महृदय	सप्तर्षितारा
राशि	३	२	१	१	१
भागः	०	२०	२२	२२	१
कला	०	०	०	०	३
अपक्रम	६०	६४०	३८	३३०	५
भागा	द	द	द	द	उ
	पुनर्व्वसौ	आर्द्रायाम्	रोहिण्याम्	रोहिण्याम्	कृत्तिकायाम्

अथ खगोलरचना ।

खवाङ्कित काष्ठनिर्मितं भूगोलं तन्मध्यग सुमेरोरुभयत्र निर्गत दण्डञ्च कृत्वा षड्गुणत्तर शतत्रय परिमितं समविभक्त आधारकक्षाद्वय विषवत्कक्ष्यैका च कार्य्या ॥

अथ मेषादिराशिस्थितिः ।

अहोरात्रार्द्धकर्णे नतुशभागानुमानेन च क्रान्तिस्थानात् दक्षिणोत्तरविभक्तैर्विक्षेपभागै र्निजनिजापक्रमैश्च मेषादीनां राशीनां तिस्र कक्ष्या कुर्य्यात् । ता एव कक्ष्याः कर्कादीनां वैपरीत्येन कुर्य्यात् । ताद्धस्तिस्रस्तुलादीनां तथा विपर्य्ययात् मकरादीनाञ्च कुर्य्यात् ॥

अहोरात्रार्द्धकर्णमानं यथा ।

स्वक्रान्तिहतक्रमक्रमज्ये द्वे कुर्य्यात् । सत्र उत्क्रमज्यया हीना त्रिज्या दक्षिणोत्तर दिन व्यासदलं स्यात् ॥

विक्षेपमानं यथा ।

चन्द्रः स्वक्रान्त्यग्रात् निजपातेन राशिचक्र कलाशीतिभागे परमं दक्षिणोत्तरं विक्षिप्यते । तस्य नवभागं द्विगुणितं बृहस्पतिः मङ्गल स्त्रिगुणितं अन्ये चतुर्गुणं विक्षिप्यन्ते । तत्र क्रमः चन्द्रस्य मध्यविक्षेपकला २७०मङ्गलस्य९० बुधस्य १२० बृहस्पतेः ६० शुक्रस्य १२० शनेः १२० रवेर्विक्षेपकला नास्ति ॥

अथ नक्षत्राणां कक्ष्यास्थानम् ।

आधारकक्षाद्वयोपरियाम्योदग्गोलसंस्थितानां नक्षत्राणां कक्ष्या कुर्य्यात् । सर्व्वासां कक्ष्याणां मध्यस्थाने विषुवत्कक्ष्या स्थिता । तदाधार कक्षयोर्युतिस्थाने द्वे अयने विषुवद्वयञ्च कुर्य्यात् । विषुवस्थानात् भानुसञ्चारपर्य्यन्तं स्फुटभागे र्मेषादीनां चिह्नान्येव कुर्य्यात् अर्थात् मेषादि राशीन् तिर्य्यक्कक्ष्याभो रचयेत् । तथा अयन स्थानात् अन्यायनपर्य्यन्तं तिर्य्यक् अपरा कक्ष्या क्रान्तिसञ्ज्ञा कार्य्या । तया कक्ष्या सर्व्वे प्रकाशयन् रविः भ्रमति । चन्द्राद्या ग्रहाः अपमण्डलमाश्रिते स्वस्वपातैर्विक्षेपमान विप्र मार्गेषु अपक्रमैश्चाराद्या सन्तो वार्केऽस्तं

क्षितिज उदयन् राशिः लग्नं स्यात् तद्वशात् अस्तं गच्छंश्च अस्ताख्य स्यात् । लङ्कोदयैर्यथा सिद्ध दशमचतुर्थस्थानञ्च कुर्य्यात् । मध्याक्षिति जयोर्मध्ये या ज्या सा अग्रा कथ्यते । विषु वत्क्षितिजयोरन्तरज्या चरदलज्या । उपरि खक स्थान मध्ये क्षितिजमण्डलं कृत्वा वस्त्र वेष्टितं लोकालोकवेष्टितञ्च कृत्वा जलपतनयोगेन पारदसावयोगेन वा कालभ्रमणं साधयेत् । इति सूर्य्यसिद्धान्तसमाप्तम् ॥

खगड, पुं (खे आकाशे गलतीति । गल + अच् पृषोदरादि साधु ।) खड्गविशेष । खाण्डा इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय घोटगल २ बृहत् काश ३ कात्रेदु ४ । इति रत्नमाला ॥

खङ्कुरः पु (खन्यते कड्कतिकया इति । खन् दारणे + क्विप् । कीर्य्यते विकीर्य्यते इति । कृ विक्षेपे + अप् । ततः कर्म्मधारय ।) चूर्णकुन्तल । इति हेमचन्द्र ॥

खच ग भूतिपुष्योत्पत्तौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (क्र्या पर अक सेट ।) भूति सम्पत्ति पूति पवित्रता तयोरुत्पत्ति प्रादुर्भाव । भूत्युत्पत्तौ पूतोत्पत्तौ चेत्यर्थ । ग, खचनाति राणा सम्पन्न स्यादित्यर्थ । शेषार्थे कातन्त्राद्यसम्मत । इति दुर्गादास ॥

खच त क बन्धने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्त चुरा पर सक सेट ।) खचयति । इति दुर्गादास ॥

खचमस पुं (खे आकाशे चम्यते भक्ष्यतेऽसौ पितृलोकस्थैः पुण्यात्मभिरित्यर्थ । चमु भक्षणे + असच् । खे चमसः यज्ञीयपात्रमिव अमृतमय त्वात्तथात्वम् ।) चन्द्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥

खचर पुं, (खे आकाशे चरतीति । चर + 'चरेष्ट । ३।२।१६। इति ट ।) मेघ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वायु । राक्षस । सूर्य्य । एतेषां प्रमाण यथा । महाभारते द्रोणपर्व्वणि ।

"खचरस्य सुतस्य सुत खचर
खचरस्य पिता न पुन खचरः ।
खचरस्य सुतेन हतः खचर
खचरी परिरोदिति हा खचर ! ॥"

आकाशगामिनि त्रि । यथा । स्मृति ।
"पवनो निरूपतिर्भूमि राकाश खचरामरा ।
रूपकभेद । यथा । सङ्गीतदामोदर ।
"खचरो रङ्गताले स्यात् गुरुरादौ लघुस्तथा ।
शान्तोऽथवा हास्यरसे भवेदत्र रसाकर ॥"

खचित, त्रि, (खच + क्त ।) मयुक्तम् । तत्पर्य्याय करम्बितम् २ कवचितम् ३ गुरुगुम्फितम् ४ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ करम्बम् ५ कवरम् ६ मिश्रम् ७ सपृक्तम् ८ । इति हेमचन्द्र ॥ व्याप्तम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ गुम्फितम् १० छुरितम् ११ । इति जटाधर ॥

खज मन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर सक सेट ।) मन्थो विलोडनम् । खजति जल मत्स्यः । इति दुर्गादास ॥

खञ्ज, ऋ पाङ्गुल्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर अक सेट । इन्त ।) ऋ अचखञ्जत् । पङ्गु खोड भावप्रधाननिर्द्देशात् पङ्गुत्वमिति यावत् । खो ऽस्यास्तीति चूडादित्वात् ल । पङ्गुलस्य भाव पाङ्गुल्य खोडत्वमित्यर्थ । खञ्जति खोड । भावप्रधाननिर्द्देशो यथा । वृद्धत्वं इति का तन्त्रवचनम् । अत्र अमवर्णे परे उवर्णौ धकारस्थ प्राप्तोलीर्थ्येवार्थं । इति दुर्गादास ॥

खज, पुं, (खज्यते निर्मथ्यतेऽनेन । खज + करणे घञ् । यद्वा, खजति मथ्नातीति । खज + अच् ।) दर्व्वि । इत्यमरटीकायां भरत ॥ हाता इति भाषा ॥ (यथा महाभारते । १२ । १६४ । २१ ।
'पयस्याश्चैव सर्पीषि गृह तिस्र स्फुरी शते ।
शुक्र निर्मथ्यते तद्वैद्धस्तसक्तुकाद्भवे खजे ॥"
"खजैकामश्च च स्याच्च शनिश्चस्तुपयोजितम ।"
इति चरके चिकित्सास्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

खजक, पुं (खजति मथ्नातीति । खज + ण्वुल् ।) मन्थानदण्ड । इति हेमचन्द्र ॥

खजप, क्ली (खज्यते मथ्यते इति । उणादौ "दसिकाविखजिभ्य कपन ।" उणा ३ । १४३ ।
इति कपन ।) घृतम् । इत्युणादिकोष ॥

खजलं, क्ली, (खे आकाशे स्थितं जलम् ।)

नीहारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आकाशवारि । यथाह राजवल्लभः । [लुताच ।
"वर्षासु चरन्ति घनैः सह्योरगा वियति कीट-
तद्विषयुक्तमपेयं खजलमगस्त्योदयात् पूर्व्वम् ॥"

खजा, स्त्री, (खज्+भावे अप् टाप् च ।) मन्थः । मन्थीया इति भाषा ॥ प्रहस्तः । इति मेदिनी ॥ (खज्+करणे अप् स्त्रियां टाप् ।) दर्व्वी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, चिकित्सितस्थाने मड्-विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।
"गुञ्जाफलं गोक्षुरकाच्च वीजं
तयोश्चटां गोपयसा विपाच्य ।
खजाहृतं शर्करया च युक्तं
पीत्वा नरो हृष्यति सर्व्वरात्रम् ॥"
पाकसाधनद्रव्यविशेषः । यथा, महाभारते । ४।७।११ ।
"खजाश्च दर्व्वीश्च करेण धारय-
न्नसिञ्च कालाङ्गमकोषमव्रणम् ।")
मारणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

खजाकः, पुं, (खज् मन्थे+"खजेराकः ।" उणां ४।१३ । इति आकः ।) पक्षी । इत्युणादिवृत्तिः ॥

खजाका, स्त्री, पुं, (खजति मथ्नाति पाकम् । खज् मन्थे+"खजेराकः ।" उणां ४।१३ । इति आकः ततष्टाप् ।) दर्व्वी । इत्यमरः । २।९।३४ । हाता चमच इत्यादि भाषा ॥ ("खजाकः पक्षिणि ख्यातः खजाका दर्व्विरुच्यते ॥" इत्युणादिवृत्तिटीका ।)

खजित्, पुं, (खेन आकाशध्यानेन शून्यभावनयेति भावः जयति संसारभावं यः । जि+क्विप् । शून्य-वादिनां वौद्धानां शून्यं सर्व्वमेव इत्याकार-भावनया संसारभावजयनात् तथात्वम् ।) बुद्ध-विशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४९ ॥

खज्योतिः, [स्] पुं, (खे आकाशे ज्योतिर्यस्य ।) खद्योतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खञ्जः, त्रि, (खजि गतिवैकल्ये+अच् ।) विकल-गतिः । खोँड़ा इति भाषा ॥ यथा, मनुः ।३।२४२ ।
"खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत् ॥")
तत्पर्य्यायः । खोड़ः २ । इत्यमरः ।२।६।४९ । खोरः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ खोरः ४ खञ्जकः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ खोटः ६ । इति खोड़धातुपदर्शनात् ॥ तस्य लक्षणं यथाह माधवकरः ।
"वायुः कट्याश्रितः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेद्यदा । खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात् ॥"

खञ्जकः, त्रि, (खञ्जतीति । खजि+कर्त्तरि ण्वुल् । स्वार्थे कन् वा ।) खञ्जः । इति हेमचन्द्रः ।३।११६ ॥

खञ्जकारिः, पुं, (खञ्जकस्य अरिः नाशकः ।) सुखा । इति राजनिर्घण्टः ॥ खेँसारि इति भाषा ॥

खञ्जखेटः, पुं, (खञ्ज इव खेटति गच्छति नृत्यन्निव भूमौ चरतीत्यर्थः । खिट्+अच् ।) खञ्जन-पक्षी । इति शब्दमाला ॥

खञ्जखेलः, पुं, (खञ्ज इव खेलति तद्वच्चलनादि-त्यर्थः । खेल्+अच् ।) खञ्जनपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खञ्जनं, क्ली, (खजि विकलगतौ+भावे ल्युट् ।) गमनम् । इति मेदिनी । ने । ५५ ॥

खञ्जनः, पुं, (खजि+कर्त्तरि ल्यु ।) खनामख्यात-पक्षी । तत्पर्य्यायः । खञ्जरीटः २ । इत्यमरः । २।५।१५ ॥ कणाटीनः ३ काककच्छदिः ४ खञ्जखेलः ५ तातनः ६ मुनिपुत्त्रकः ७ भद्रनामा ८ रत्न-निधिः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खञ्जखेटः १० गृहनीड़ः ११ तण्डकः १२ चारः १३ । इति शब्दमाला ॥ काकच्छदः १४ नीलकण्ठः १५ कणाटीरः १६ कणाटारकः १७ । इति शब्द-रत्नावली ॥ (अस्य दर्शनेन यत् शुभाशुभं फलं भवति तदुक्तं वृहत्संहितायां ४५ अध्याये । तद्यथा,—
"खञ्जनको नामायं यो विहगस्तस्य दर्शने प्रथमे । प्रोक्तानि यानि मुनिभिः फलानि तानि प्रवक्ष्यामि ॥"
तत्र चत्वारः खञ्जना भवन्ति । तेषां नामान्याह ।
"स्थूलोऽभ्युन्नतकण्ठः कृष्णगलो भद्रकारको भद्रः । आकण्ठमुखात् कृष्णः सम्पूर्णः पूरयत्याशाम् ॥ कृष्णो गलेऽस्य विन्दुः सितकरटान्तः स रिक्त-कृद्रिक्तः ।
पीतो गोपीत इति क्लेशकरः खञ्जनो दृष्टः ॥"
अथ कस्मिन् काले दृष्टः कीदृक्फलं करोति इत्याह ।
"अथ मधुरसुरभिफलकुसुमतरुषु सलिलाशयेषु पुण्येषु ।
करितुरगभुजगमूर्द्धि प्रासादोद्यानहर्म्म्येषु ॥
गोगोष्ठसत्समागमयज्ञोत्सवपार्थिवद्विजसमीपे ।
हस्तितुरङ्गमशालाच्छत्रध्वजचामराद्येषु ॥
हेमसमीपसिताम्बरकमलोत्पलपूजितोपलिप्तेषु ।
दधिपात्रधान्यकूटेषु च श्रियं खञ्जनः कुरुते ॥
पङ्के स्वाद्वन्नाप्तिर्गोरससम्पच्च गोमयोपगते ।
शाद्वलगे वस्त्राप्तिः शकटस्थे देशविभ्रंशः ॥
गृहपटलेऽर्थभ्रंशो वध्रे वन्धोऽशुचौ भवति रोगः ।
पृष्ठे त्वजाविकानां प्रियसङ्गममावहत्याशु ॥
महिषोष्ट्रगर्दभास्थिश्मशानगृहकोणशर्करा-द्रिस्थः ।
प्राकारभस्मकेशेषु चाशुभो मरणरुग्भयदः ॥
पक्षौ धुन्वन्नशुभः शुभः पिबन् वारि निम्नगासंस्थः ।
सूर्य्योदयेऽथ शस्तो नेष्टफलः खञ्जनोऽस्तमये ॥
नीराजने निवृत्ते यया दिशा खञ्जनं नृपो यान्तम् ।
पश्येत्तया गतस्य क्षिप्रमरातिर्वशमुपैति ॥
तस्मिन् निधिर्भवति मैथुनमेति यस्मिन्
यस्मिंस्तु छर्द्दयति तत्र तलेऽस्ति काचः ।
अङ्गारमप्युपदिशन्ति पुरीषणेऽस्य
तत्कौतुकापनयनाय खनेद्धरित्रीम् ॥
स्तवविकलविभिन्नरोगितः
खततुसमानफलप्रदः खगः ।
घनकदभिनिलीयमानका
वियति च वन्धुसमागमप्रदः ॥
नृपतिरपि शुभं शुभप्रदेशे
खगमवलोक्य महीतले विदध्यात् ।
सुरभिकुसुमधूपयुक्तमर्घं
शुभमभिनन्दितमेवमेति वृद्धिम् ॥
अशुभमपि विलोक्य खञ्जनं
द्विजगुरुसाधुसुरार्च्चने रतः ।
न नृपतिरशुभं समाप्नुया-
न्न यदि दिनानि च सप्त मांसभुक् ॥"
ततः कालफलप्रदर्शनार्थमाह । [दिनशेषे ।
"आ वर्षात् प्रथमे दर्शने फलं प्रतिदिनं तु दिक्स्थानमूर्त्तिलग्नर्क्षशान्तदीप्तादिभिश्चोह्यम् ।
शाकुने दिग्विशेषेऽस्य शब्दफलं यथा,—
"वित्तं ब्रह्मणि कार्य्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताशे भयं याम्यायामपिभयं सुरद्विषि कलिर्लाभः समुद्रालये । वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दियाङ्गना चोत्तरे-ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने ॥")

खञ्जनरतं, क्ली, (खञ्जनस्य रतमिव गोपनीयं अयत्नं रतं रतिः ।) यमिनां गोप्यं रतम् । यतिनां गोपनीयमैथुनम् । इति हारावली ॥

खञ्जना, स्त्री, (खञ्जन इवाचरति । खञ्जन+ङ्याच् +क्विप् टाप् च । यद्वा, खजि+युच्+टाप् ।) सर्षपी । क्षुद्रखञ्जनजातिः । इति मेदिनी ॥

खञ्जनाकृतिः, स्त्री, (खञ्जनस्याकृतिरिवाकृतिरस्य ।) खञ्जनविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तत्-पर्य्यायः । छायुत्तिका २ खञ्जनिका ३ सर्षपी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

खञ्जनिका, स्त्री, (खञ्जनस्तदाकारोऽस्त्यस्याः इति । खञ्जन+ठन् टाप् च ।) खञ्जनाकारपक्षि-विशेषः । तत्पर्य्यायः । छायुत्तिका २ तुलिका ३ स्फोटिका ४ सर्षपी ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खञ्जनाकृतिः ६ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खञ्जरीटः, पुं, (खञ्ज इव ऋच्छतीति । ऋ गतौ+वाहुलकात् कीटन् ।) खञ्जनपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । १५ ॥ (यथा, अमरुशतके । ६६ ।
"तन्वी शरत्तृणिपथमासुलिने कपोलौ
लोले दृशौ रुचिरचञ्चलखञ्जरीटौ ॥")

खट, काङ्क्षि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) खटति । काङ्क्षि आकाङ्क्षायाम् । इति दुर्गादासः ॥

खटः, पुं, (खट्+अच् ।) अन्धकूपः । कफः । प्रहारान्तरम् । टङ्कः । इति मेदिनी ॥ तृणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ लाङ्गलम् । कर्त्तृणम् । इत्य-जयपालः ॥

खटकः, पुं, (खट्+वाहुलकाद् वुन् ।) घटकः । तत्पर्य्यायः । नागवीटः २ टाङ्करः ३ चाचरः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुञ्चितपाणिः । इति शब्द-माला ॥

खटिकः, पुं, (खटः अस्त्यस्य इति ठन् ।) कुञ्चित-पाणिः । इति हेमचन्द्रः ॥

खटिका, स्त्री, (खट्+अच् । ततः संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वम् ।) लेखनद्रव्यम् । खड़ी इति भाषा । (यथा, कलाविलासे । २ । २३ ।

खगोलः

अथ ग्रहाणां मध्यभुक्तयः ।

	शनेः	राहोः	चन्द्रोच्चस्य
दिने— कलाद्याः	२।०।२३	३।१०।४४	६।४१।०
वर्षे— राश्याद्याः	०।१२।१२।५४	०।१८।२१।१२।३६	१।१०।४०।५८।४२
युगे— भगणाद्याः	२४६५६८	२३१२३८	४८८१०३
कल्पे— भगणाद्याः	२४६५६८०००	२३१२३८०००	४८८१०३०००

अथ राशिषु नक्षत्राणां स्थितिः ।

	अश्विनी	भरणी	कृत्तिका	रोहिणी	मृगशिरा	आर्द्रा	पुनर्वसुः	पुष्या	अश्लेषा
राशिः	०	०	१	१	२	२	२	३	३
अंशः	१	२०	१	२८	३	१	२०	१६	२९
कला	०	०	३	३०	०	१०	४०	२०	२०
अपक्रम-भागाः	१० उत्तरः	१२ उत्तरः	५ उत्तरः	५ दक्षिणः	१० दक्षिणः	९ दक्षिणः	६ उत्तरः	० उत्तरः	७ दक्षिणः

	मघा	पूर्व्वफल्गुनी	उत्तरफल्गुनी	हस्ता	चित्रा	स्वाती	विशाखा	अनुराधा	ज्येष्ठा
राशिः	४	४	५	५	५	६	६	७	७
अंशः	२	२२	५	१०	२४	१६	२६	२४	२९
कला	२०	२०	४०	०	१०	४	४०	०	०
अपक्रम-भागाः	उ	१२ उ	१३ उ	११ द	२ द	२७ उ	३४ द	३ द	४ द

	मूला	पूर्व्वाषाढ़ा	उत्तराषाढ़ा	अभिजित्	श्रवणा	धनिष्ठा	शतभिषा	पूर्व्वभाद्रपद्	उत्तरभाद्रपद्	रेवती
राशिः	८	८	८	८	९	९	१०	१०	११	११
अंशः	१	१४	२०	२४	१०	२०	२०	२६	१	२९
कला	१०	०	०	४०	०	०	०	०	०	५०
अपक्रम-भागाः	९ द	५ ३० द	५ द	३० उ	३० उ	३३ उ	३० द	२४ उ	२६ उ	० उ

खगोल, पुं आकाशमण्डलम्। तस्य विवरणं यथा। एतद्ब्रह्माण्डं अच्छिद्रं कटाहद्वयस्य गोलाकारसम्पुटतुल्यम्। यत्र भूर्भुवःस्वर्महर्जनतपःसत्य सप्तकानि सप्तभुवनानि सन्ति। ब्रह्माण्डमध्ये यः परिधिः स आकाशकक्षा। तन्मध्ये परावह परिवह सुवह समहोद्वहाख्यानां सप्तानां वायूनां स्थानानि अधोऽधःक्रमेण सन्ति। तदन्तर्गतानधोऽधःस्थितपूर्वाभिमुखप्रवहनिवहसतिराहुकेतुमङ्गलसूर्यशुक्रबुधचन्द्रग्रहयुक्तं दक्षिणोत्तरस्थितध्रुवाख्य तारादवयेन बद्धं नक्षत्रचक्रं सदापश्चिमगतिना प्रवहवायुना भ्रमति। ततः अधोऽधःक्रमेण सिद्धविद्याधरमेघविद्युदादियुक्तः सदोत्तरगामिरावहवायुर्भ्रमति एतद्ब्रह्माण्डस्य मध्ये समन्तात् ईश्वरस्य धारणात्मिका शक्तिः विभ्राणो भूगोलः शून्ये तिष्ठति। पृथ्व्यन्तर्गताः नागासुरसमाश्रया दिव्यौषधिरसोपेता रम्याः पाताल रसातल महातल तलातल सुतल वितलातल-सप्तका ऊर्द्ध्वक्रमेण सप्तपातालभूमयश्च सन्ति। सुमेरुपर्व्वतोपरि शून्ये एका ध्रुवतारा भ्रमति। एवं वडवानलोपरि शून्ये अन्या ध्रुवतारा भ्रमति।

	अथ कक्षायोजनानि	व्यासयोजनानि	पृथिव्युपयोजनानि
आकाशस्य ब्रह्माण्डस्य वा	१८७१२०८०८६४००००००	५९५६८४३९११२०७२०७	२९७९६९२१९५५६३३३३
नक्षत्रस्य	२५९८९००१२	८२६९२२०३	४१३४५३३६
शनेः	१२७६६८२५५	४०६३०२१७	२०३१००५८
राहुकक्षौ	८०५७२८६३२	२५६३३६८२०१	१२८१६८३३००
गुरोः	५१३७५७६४	१६३४६८३४	८१७२६१७
चन्द्रोच्चस्य	३८३२८४८३	१२०७४२८२८	६०३७०६१४
मङ्गलस्य	८१४६९०९	२५९२१९८	१२९५९२९९
सूर्यस्य	४३३१५००	१३७८२०४	६८८३०२
शुक्रशीघ्रस्य	२६६४६३७	८४७८३९	४२३११९
बुधशीघ्रस्य	१०४३२०९	३३१९३०	१६५१६५
बुधशुक्रयोः	४३६१५०	१३८७७५	६८५८८
चन्द्रस्य	३२४०००	१०३०९१	५०४५
आवहवायौ	५१०४	१६२४	१२
भूगोलस्य	४९६७	१५८१	०

अथ ग्रहाणां मध्यभुक्तयः।

	रवेः	चन्द्रस्य	मङ्गलस्य
दिने — कलाद्या	५९।८।१०।०	७९०।३४।५२	३१।२६।२८
वर्षे — राश्याद्या	१२।०।०।०	४।१२।४६।४०।४८	६।११।१२।४।९।३६
युगे — भगणाद्या	४३२००००	५७७५३३३६	२२९६८३२
कल्पे — भगणाद्या	४३२००००००००	५७७५३३३६०००	२२९६८३२०००

	बुधशीघ्रस्य	बृहस्पतेः	शुक्रशीघ्रस्य
दिने — कलाद्या	२४५।३२।२१	४।५९।९	९६।७।४४
वर्षे — राश्याद्या	१।२४।४४।२२।४८	१।०।२१।१।३६	७।१५।११।४९।१२
युगे — भगणाद्या	१७९३७०६०	३६४२२०	७०२२३७६
कल्पे — भगणाद्या	१७९३७०६००००	३६४२२००००	७०२२३७६०००

खगोलः

अथ ग्रहाणां मध्यगतयः।

	शनेः	राहोः	चन्द्रोच्चस्य
दिने— कलाद्याः	२।०।२३	३।१०।४४	६।४१।०
वर्षे— राश्याद्याः	०।१२।१२।५४	०।१८।२१।१२।३९	१।१०।४०।५८।४
युगे— भगणाद्याः	२४६५६८	२३२२३८	४८८२०३
कल्पे— भगणाद्याः	२४६५६८०००	२३२२३८०००	४८८२०३०००

अथ राशिषु नक्षत्राणां स्थितिः।

	अश्विनी	भरणी	कृत्तिका	रोहिणी	मृगशिरा	आर्द्रा	पुनर्वसुः	पुष्य	आश्लेषा
राशिः	०	०	१	१	२	२	२	३	३
अंशः	१	२०	१	२९	३	१	२०	१९	२९
कला	०	०	३	३०	०	१०	४०	२०	२०
अपक्रम-भागाः	१० उत्तरः	१२ उत्तरः	५ उत्तरः	५ दक्षिणः	१० दक्षिणः	९ दक्षिणः	६ उत्तरः	० उत्तरः	७ दक्षिणः

	मघा	पूर्वफल्गुनी	उत्तरफल्गुनी	हस्ता	चित्रा	स्वाती	विशाखा	अनुराधा	ज्येष्ठा
राशिः	४	४	५	५	५	६	६	७	७
अंशः	२	२२	५	१०	२४	१९	२६	२४	२९
कला	२०	२०	४०	०	१०	४	४०	०	०
अपक्रम-भागाः	उ	१२ उ	१३ उ	११ द	२ द	३७ उ	३४ द	३ द	४ द

	मूला	पूर्वाषाढा	उत्तराषाढा	अभिजित्	श्रवणा	धनिष्ठा	शतभिषा	पूर्वभाद्रपद्	उत्तरभाद्रपद्	रेवती
राशिः	८	८	८	९	९	९	१०	१०	११	११
अंशः	१	१४	२०	२४	१०	२०	२०	२६	१	२९
कला	१०	०	०	४०	०	०	०	०	०	५०
अपक्रम-भागाः	९ द	५ ३० द	५ द	३० उ	३० उ	३३ उ	३० द	२४ उ	२६ उ	० उ

अथ राशिषु नक्षत्राणां स्थितिः ।

	अगस्त्यः	मृगव्याधः । कालपुरुषः	हुतभुक्	ब्रह्महृदयं	सप्तर्षितारा
राशि भागः कला	३ ० ०	२ २० ०	१ २२ ०	१ २२ ०	१ १ ३
अपक्रम- भागा	६० द	६४० द	३८ [illegible]	३३० द	५ उ
	पुनर्वसौ	आर्द्रायाम्	रोहिण्याम्	रोहिण्याम्	कृत्तिकायाम्

अथ खगोलरचना ।

समाच्छितं काष्ठनिर्म्मितं भूगोलं तन्मध्यात् सुमेरोरुभयत्र निर्गतं दण्डञ्च कृत्वा वृत्ताकारं वलयत्रयं परिमितं समविभक्तं आधारकक्षाद्वयं विषुवत्कक्षैका च कार्य्या ।

अथ मेषादिराशिस्थितिः ।

अहोरात्रार्द्धकर्णे स्वदेशमानानुमानेन च क्रान्तिज्याभिः दक्षिणोत्तरविभक्तैर्विक्षेपभागै-र्निजनिजापक्रमैश्च मेषादीनां राशीनां तिस्रः कक्षाः कुर्य्यात् । ता एव कक्षाः कर्क्कादीनां वैपरीत्येन कुर्य्यात् । तद्वत्तिस्रस्तुलादीनां तथा विपर्य्ययात् मकरादीनाञ्च कुर्य्यात् ।

अहोरात्रार्द्धकर्णमानं यथा ।

स्वक्रान्तेरुत्क्रमक्रमज्ये द्वे कुर्य्यात् । तत्र उत्क्रमज्यया हीना त्रिज्या दक्षिणोत्तरं दिन-व्यासदलं स्यात् ।

विक्षेपमानं यथा ।

चन्द्रः स्वक्रान्त्यग्रात् निजपातेन राशिचक्रं कन्याद्यन्तिभागे परमं दक्षिणोत्तरं विक्षिप्यते । तस्य नवभागं द्विगुणितं बृहस्पतिः मङ्गलः त्रिगुणितं शनिः चतुर्गुणं विक्षिप्यते । तत्र क्रमः चन्द्रस्य सार्द्धविक्षेपकला २७०-मङ्गलस्य९० बुधस्य १२० बृहस्पतेः ६० शुक्रस्य १२० शनेः १२० रवेर्विक्षेपकला नास्ति ।

अथ नक्षत्रादिकक्षास्थापनम् ।

आधारकक्षाद्वयोपरिष्टात्पार्श्वे कोणमितानां नक्षत्राणां कक्षाः कुर्य्यात् । सर्व्वासां कक्षाणां मध्यभागे विषुवत्कक्षा स्थिता । तस्याधारकक्षायुतिस्थाने द्वे अयने विषुवद्द्वयञ्च कुर्य्यात् । विषुवत्स्थानात् भागमानाद्यर्द्धेन क्रान्तिभागैः स्वक्रान्त्या प्रतिवृत्तं कुर्य्यात् अर्थात् मेषादि राशीन् निर्म्मिताभावे रचयेत् । तदा अयन-स्थानात् अन्ययनदर्शनेन निम्न अपरा कक्षा क्रान्तिमता कार्य्या । तथा कक्षया सर्व्व-ग्रहादयः तत्र भ्रमन्ति । यथादौ यथा-अपमण्डलमध्ये सवयाधरादिमण्डलानि तेषु राशिषु स्वस्वविमानान्तरे तत्त्वौ च वेष्टयेत् ।

क्षितिजे उदयन् राशिः लग्नं स्यात् तद्वशात् अस्तं गच्छंश्च अस्ताख्यं स्यात् । लङ्कोदयैर्यथा सिद्धं दशमचतुर्थस्थानञ्च कुर्य्यात् । मध्यक्षिति-जयोर्मध्ये या ज्या सा अन्त्या कथ्यते । विषु-वत्क्षितिजयोरन्तरज्या चरदलज्या । उपरि स्वकस्थाने सर्व्वं क्षितिजमण्डलं कृत्वा तत्र वेष्टितं लोकालोकवेष्टितञ्च कृत्वा जलयन्त्रयोगेन पारदसूत्रयोगेन वा कालभ्रमणं साधयेत् । इति सूर्य्यसिद्धान्तसम्मतम् ॥

खगडः पुं, (खे आकाशे गलतीति । गल + अच् पृषोदरादित्वात् साधुः ।) स्वर्णविशेषः । खागड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः गण्डकः २ वृहत्-कायः ३ कारुः ४ । इति रत्नमाला ॥

खङ्गरः, पुं (खन्यते कद्रुतिकया इति । खन् दारणे + क्विप् । कीर्य्यते विकीर्य्यते इति । कॄ विक्षेपे + अप् । ततः कर्म्मधारयः ।) चूर्णकुन्तलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खच, श भूतिप्रादुर्भावोत्पत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या पर सक सेट ।) भूतिः सम्पत्तिः पूतिः पवित्रता तयोरुत्पत्तिः प्रादुर्भावः । भूतुत्पत्तौ पूतुत्पत्तौ चेत्यर्थः । श, खचनाति राजा सम्पद् स्यादित्यर्थः । शिवार्थं कातन्त्रादिसम्मतः । इति दुर्गादासः ॥

खच तु क बन्धने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरा पर सक सेट ।) खचयति । इति दुर्गादासः ॥

खचमसः, पुं (खे आकाशे चम्यते भक्ष्यतेऽसौ पितृभिर्देवैः पुण्यात्मभिरित्यर्थः । चम् भक्षणे + असच् । खे चमसः पानीयपात्रमिव अमृतमय-पात्रत्वात् ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खचरः, पुं, (खे आकाशे चरतीति । चर + "चरेष्टः ।" ३।२।१६। इति टः ।) मेघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वायुः । राक्षसः । सूर्यः । एतेषां प्रमाणं यथा । महाभारते ३।१५०।५६ ।

"खचरस्य रावणस्य खगः खचर
खचरस्य पिता न पुत्र खचरः ।
खचरेण हृतेन येन खचर
खचरो मन्दरादीन्दु खचरः ॥"

आकाशगामिनि त्रि । यथा । स्मृतिः ।

"पवनो दिक्पतिर्भूमिराकाशं खचरामराः ।"

रूपकभेदः । यथा । सङ्गीतदामोदरे ।

"खचरो रञ्जताले स्यात् गुरुरादौ लघुस्तथा ।
प्रान्तेऽथवा चाष्टरसे भवेदेव दशाक्षरः ॥"

खचितं, त्रि, (खच + क्त ।) समुक्तम् । तत्पर्य्यायः करम्बितम् २ रूषितम् ३ गुण्ठितम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ करम्भम् ५ कवरम् ६ मिश्रम् ७ सम्पृक्तम् ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ व्याप्तम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ गुम्फितम् १० कुरितम् ११ । इति जटाधरः ॥

खज मन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर सक सेट ।) मन्थो विलोडनम् । खजति घृतं मन्थः । इति दुर्गादासः ॥

खञ्ज, इ खाञ्जल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा पर अक सेट । इदित् ।) इ खञ्ज्यते । खञ्ज गौद भावप्रधाननिर्द्देशात् खञ्जत्वमिति यावत् । सौ ऽखञ्जदिति पुङ्गादित्वात् । खञ्जत्वात् भाव खाञ्जल्यं खोञ्जमित्यर्थः । खञ्जति गौदः । भावप्रधाननिर्द्देशो यथा । बुद्धत्वं इति का तन्त्रवृत्तम् । अत्र खञ्जत्वे परे उपधा ञकारत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

खञ्जः, पुं, (खञ्जते निर्मीयतेऽनेन । खन + करणे घञ् । यद्वा, खजति मथ्नातीति । खज + अच् ।) दर्व्विः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ खाता इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ७६ । ३१ ।

"यथाम्भसामिं शर्ष्वेवं निर्मथ्यन्ते खजे ।
सुखं निर्मथ्यते तद्वदेवमुख्याभिः जले ॥"
"ग्रहेष्वामथ च स्यात् ग्राहवर्णमुपाचितम् ।"

इति वाभटे निदानस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।)

खजकः, पुं (खजति मथ्नातीति । खज + ण्वुल् ।) मन्थानदण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥

खजर्प्पं, क्ली (खज्यते मथ्यते इति । "खजिपृ इतिकर्त्तव्यतायां करणे ।" उणा ३ । १४ । इति करणे ।) घृतम् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥

खजाका, स्त्री, (खे आकाशे अजं अज्यते ।)

नीहारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ आकाशवारि। यथाह राजवल्लभः। [लुताख्य।
"वर्षासु चरन्ति घनैः सहोरगा वियति कीट-
तद्विषजुष्टमपेयं खजलमगस्त्योदयात् पूर्व्वम्॥"

खजा, स्त्री, (खज्+भावे अप् टाप् च।) मन्थः। मन्थीया इति भाषा॥ प्रहस्तः। इति मेदिनी॥ (खज्+करणे अप् स्त्रियां टाप्।) दर्व्वी। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, चिकित्सितस्थाने षड्-विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्।
"गुप्राफलं गोक्षुरकाच्च बीजं
तयोर्घटां गोपयसा विपाच्य।
खजाहतं शर्करया च युक्तं
पीत्वा नरो हृष्यति सर्व्वरात्रम्॥"
पाकसाधनद्रव्यविशेषः। यथा, महाभारते। ४।७।११।
"खजान् दर्व्वीश्च वारेण धारय-
न्नविश कालाङ्गमकोषमव्ययम्।")
मारणम्। इति शब्दरत्नावली॥

खजाकः, पुं, (खज् मन्थे+"खजेराकः।" उणां ४।१३। इति आकः।) पक्षी। इत्युणादिवृत्तिः॥

खजाका, स्त्री, पुं, (खजति मथ्नाति पाकम्। खज् मन्थे+"खजेराकः।" उणां ४।१३। इति आकः ततष्टाप्।) दर्व्वी। इत्यमरः। २।९।३४। हाता चमस इत्यादि भाषा॥
("खजाकः पक्षिणि ख्यातः खजाका दर्व्विरुच्यते॥"
इत्युणादिवृत्तिटीका।)

खजित्, पुं, (खेन आकाशध्यानेन शून्यभावनयेति भावः जयति संसारभावं यः। जि+क्विप्। शून्य-वादिनां बौद्धानां शून्यं सर्व्वमेव इत्याकार-भावनया संसारभावजयनात् तथात्वम्।) बुद्ध-विशेषः। इति हेमचन्द्रः। २।१४९॥

खज्योतिः, [स्] पुं, (खे आकाशे ज्योतिर्यस्य।) खद्योतः। इति राजनिर्घण्टः॥

खञ्जः, त्रि, (खजि गतिवैकल्ये+अच्।) विकल-गतिः। खोँड़ा इति भाषा॥ यथा, मनुः।३।२४२।
"खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा
भवेत्॥")
तत्पर्य्यायः। खोड़ः २। इत्यमरः।२।६।४९। खोलः ३। इति शब्दरत्नावली॥ खोरः ४ खञ्जकः ५। इति हेमचन्द्रः॥ खोटः ६। इति खोड़धात्वर्थदर्शनात्॥ तस्य लक्षणं यथाह माधवकरः।
"वायुः कट्याश्रितः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेद्यदा।
खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात्॥"

खञ्जकः, त्रि, (खञ्जतीति। खजि+कर्त्तरि ण्वुल्। स्वार्थे कन् वा।) खञ्जः। इति हेमचन्द्रः।३।११९॥

खञ्जकारिः, पुं, (खञ्जकस्य अरिः नाशकः।) सुखा। इति राजनिर्घण्टः॥ खेँसारि इति भाषा॥

खञ्जखेटः, पुं, (खञ्ज इव खेटति गच्छति नृत्यन्निव भूमौ चरतीत्यर्थः। खिट्+अच्।) खञ्जन-पक्षी। इति शब्दमाला॥

खञ्जखेलः, पुं, (खञ्ज इव खेलति तद्वच्चलनादि-त्यर्थः। खेल्+अच्।) खञ्जनपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खञ्जनं, क्ली, (खजि विकलगतौ+भावे ल्युट्।) गमनम्। इति मेदिनी। ने। ५५॥

खञ्जनः, पुं, (खजि+कर्त्तरि ल्युः।) खनामख्यात-पक्षी। तत्पर्य्यायः। खञ्जरीटः २। इत्यमरः। २।५।१५॥ कण्टाटीनः३ काकच्छर्द्दिः४ खञ्जखेलः५ तातनः ६ मुनिपुत्रकः ७ भद्रनामा ८ रत्न-निधिः ९। इति त्रिकाण्डशेषः॥ खञ्जखेटः १० गूढ़नीड़ः ११ तटकः १२ चरः १३। इति शब्दमाला॥ काकच्छदः १४ नीलकण्ठः १५ कण्टाटीरः १६ कण्टाटारकः १७। इति शब्द-रत्नावली॥ (अस्य दर्शनेन यत् शुभाशुभं फलं भवति तदुक्तं वृहत्संहितायां ४५ अध्याये। तद्यथा,—
"खञ्जनको नामायं यो विहगस्तस्य दर्शने प्रथमे।
प्रोक्तानि यानि मुनिभिः फलानि तानि
प्रवक्ष्यामि॥"
तत्र चत्वारः खञ्जना भवन्ति। तेषां नामान्याह।
"स्थूलोऽभ्युन्नतकण्ठः कृष्णगलो भद्रकारको भद्रः।
आकण्ठमुखात् कृष्णः सम्पूर्णः पूरयत्याशाम्॥
कृष्णो गलेऽस्य विन्दुः सितकरटान्तः स रिक्त-
कृद्रिक्तः।
पीतो गोपीत इति क्लेशकरः खञ्जनो दृष्टः॥"
अथ कस्मिन् काले दृष्टः कीदृक्फलं करोति इत्याह।
"अथ मधुरसुरभिफलकुसुमतरुषु सलिलाशयेषु
पुण्येषु।
करितुरगभुजगमूर्द्ध्नि प्रासादोद्यानहर्म्म्येषु॥
गोगोष्ठसत्समागमयज्ञोत्सवपार्थिवद्विजसमीपे।
हस्तितुरङ्गमशालाच्छत्रध्वजचामराद्येषु॥
हेमसमीपसिताम्बरकमलोत्पलपूजितोपलिप्तेषु।
दधिपात्रधान्यकूटेषु च श्रियं खञ्जनः कुरुते॥
पङ्के स्वाद्वन्नाप्तिर्गोरससम्पच्च गोमयोपगते।
शाद्वलगे वस्त्राप्तिः शकटस्थे देशविभ्रंशः॥
गृहपटलेऽर्थभ्रंशो वध्रे बन्धोऽशुचौ भवति रोगः।
पृष्ठे त्वजाविकानां प्रियसङ्गममावहत्याशु॥
महिषोष्ट्रगर्दभास्थिश्मशानगृहकोणशर्करा-
द्रिस्थः।
प्राकारभस्मकेशेषु चाशुभो मरणरुग्भयदः॥
पक्षौ धुन्वन्नशुभः शुभः पिबन् वारि निम्नगासंस्थः।
सूर्य्योदयेऽथ शस्तो नेष्टफलः खञ्जनोऽस्तमये॥
नीराजने निवृत्ते यया दिशा खञ्जनं नृपो यान्तम्।
पश्येत्तया गतस्य क्षिप्रमरातिर्वशमुपैति॥
तस्मिन् निधिर्भवति मैथुनमेति यस्मिन्
यस्मिंस्तु छर्द्दयति तत्र तलेऽस्ति काचः।
अङ्गारमप्युपदिशन्ति पुरीषणेऽस्य
तत्कौतुकापनयनाय खनेद्धरित्रीम्॥
रतविकलविभिन्नरोगितः
स्वतनुसमानफलप्रदः खगः।
धनकृदभिनिलीयमानको
वियति च बन्धुसमागमप्रदः॥
नृपतिरपि शुभं शुभप्रदेशे
खगमवलोक्य महीतले विदध्यात्।
सुरभिकुसुमधूपयुक्तमर्घं
शुभमभिनन्दितमेवमेति वृद्धिम्॥
अशुभमपि विलोक्य खञ्जनं
द्विजगुरुसाधुसुरार्च्चने रतः।
न नृपतिरशुभं समाप्नुया-
न्न यदि दिनानि च सप्त मांसभुक्॥"
ततः कालफलप्रदर्शनार्थमाह। [दिनशेषे।
"आ वर्षात् प्रथमे दर्शने फलं प्रतिदिनं तु
दिक्स्थानमूर्त्तिलग्नर्क्षशान्तदीप्तादिभिश्चोह्यम्।
शाकुने दिग्विशेषेऽस्य शब्दफलं यथा,—
"वित्तं ब्रह्मणि कार्य्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताशे भयं
याम्यामग्निभयं सुरद्विषि कलिर्लाभः समुद्रालये।
वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे-
ऽैशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने॥")

खञ्जनरतं, क्ली, (खञ्जनस्य रतमिव गोपनीयं अव्यक्तं रतं रतिः।) यमिनां गोप्यं रतम्। यतिनां गोपनीयमैथुनम्। इति हारावली॥

खञ्जना, स्त्री, (खञ्जन इवाचरति। खञ्जन+डाच् +क्विप् टाप् च। यद्वा, खजि+युच्+टाप्।) सर्षपी। क्षुद्रखञ्जनजातिः। इति मेदिनी॥

खञ्जनाकृतिः, स्त्री, (खञ्जनस्याकृतिरिवाकृतिरस्य।) खञ्जनविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ तत्-पर्य्यायः। छायुक्तिका २ खञ्जनिका ३ सर्षपी ४। इति शब्दरत्नावली॥

खञ्जनिका, स्त्री,(खञ्जनस्तदाकारोऽस्त्यस्याः इति। खञ्जन+ठन् टाप् च।) खञ्जनाकारपक्षि-विशेषः। तत्पर्य्यायः। छायुक्तिका २ तुलिका३ स्फोटिका ४ सर्षपी ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥ खञ्जनाकृतिः ६। इति शब्दचन्द्रिका॥

खञ्जरीटः, पुं (खञ्ज इव ऋच्छतीति। ऋ गतौ+बाहुलकात् कीटन्।) खञ्जनपक्षी। इत्यमरः। २।५।१५॥ (यथा, अमरुशतके। ९९।
"तन्वी शरत्त्रिपथगापुलिने कपोलौ
लोले दृशौ रुचिरचञ्चलखञ्जरीटौ॥")

खट, काङ्क्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) खटति। काङ्क्षि आकाङ्क्षायाम्। इति दुर्गादासः॥

खटः, पुं, (खट्+अच्।) अन्धकूपः। कफः। प्रहारान्तरम्। टङ्कः। इति मेदिनी॥ तृणम्। इति हेमचन्द्रः॥ लाङ्गलम्। कत्तृणम्। इत्य-जयपालः॥

खटकः, पुं, (खट्+बाहुलकाद् वुन्।) घटकः। तत्पर्य्यायः। नागवीटः२ टाङ्गरः ३ चाचरः ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कुञ्जितपाणिः। इति शब्द-माला॥

खटिकः, पुं, (खटः चस्त्यस्य इति ठन्।) कुञ्जित-पाणिः। इति हेमचन्द्रः॥

खटिका, स्त्री, (खट्+अच्। ततः संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च।) लेखनद्रव्यम्। खड़ी इति भाषा। (यथा, कलाविलासे। २।२३।

"विविधवर्णशुकश्याममन्दरकपूरमरिच
पूगफले ।
खटिकाहस्त स सन्तगणयति कोटीर्मुहूर्त्तेन ॥")
कठिनम् । चीरणम् । इति विश्वः ॥

खटिनी स्त्री (खट + बाहुलकात् इनि । ङीप् च ।) मन्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा हितोपदेशे ।
'न पतति खटिनी ससम्भ्रमा यस्य महत्त्व गायाम् ॥")

खटी स्त्री (खट + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) लेखनद्रव्यम् । खडी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खटिनी२ खटिका३ धवलमृत्तिका४ सितधातुः५ पाण्डुरम्६ पाण्डुमृत्तिका७ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तदाह प्रशदोषकफास्रनेत्ररोगनाशित्वञ्च । इति राज निर्घण्टः ॥ अस्याः पर्य्यायान्तराणि कठिनीशब्दे द्रष्टव्यानि ॥ (यथास्याः पर्य्याया गुणाश्च भाव प्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
'खटिका कठिनी चापि लेखनी च निगद्यते ।
खटिका शाहलिप्तोक्ता मधुरा विषशोथजित् ॥
लेपादेतद्गुणा प्रोक्ता भक्षिता मृत्तिकासमा ।
खटी गौरखटी द्वे च गुणैस्तुल्ये प्रकीर्त्तिते ॥)

खट्ट क वृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पर सक सेट ।) दन्त्यान्तः । क खट्टयति । इति मधरलम् । इति रमानाथः ॥

खट्टन त्रि (खन्यते श्रियते शत्रुभिः इति खट्ट वृतौ कर्म्मणि ल्युट् ।) खर्व्व । इति हेमचन्द्रः । छोट इति भाषा ॥ खम्न इति पाठो ऽपि दृष्टः ॥

खट्टा स्त्री (खट्ट + टाप् । खट्टा इति शब्द चन्द्रिका ॥

खट्टाश पुं स्त्री (खट्ट आच्छादनं तत् सन् अश्नाति इति अश भोजने । अश्नाति शाप्नोति गात्र गन्धेन वा अण् ... अच् ।) वनविडालविशेषः । खटास इति गन्धगोकुला इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । गन्धौतुः २ वनवासनः ३ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खट्टाशी४ पूतना५ । इति शब्दरत्नावली । खट्टासः ६ गन्धमार्जारः ७ वनधाः ८ पूति ९ इति जटाधरः ॥ पुष्प कः १० इति हारावली ॥ त्रिकाण्डशेषः ।

खट्टास पुं खट्टाश + पृषोदरात् शकारस्य सत्वम् । यद्वा ... खट्टाम् ... खट्टास । इति जटाधरः ॥ (अस्य मांसं यथा वैद्यकरत्नावली वातव्याधि धिकारे ।
'खड्गो विवमपि चैको खाशो हाशमदस्य च ।
समला सर्प्पदस्तौथा मध्यमा वलीधरा ॥)

खट्टि पुं (खट्ट + इन् ।) शवयानम् । तत्पर्य्यायः । ककुद्मती १ चाषटः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खट्टिक त्रि (खट्टं व्यापारे खट्टु मांसं छिनत्ति मारयतीति । ठन् ।) प्राणिघ्नः । इति शब्द माला । पाठियारा इति भाषा ॥

खट्टिका स्त्री (खट्ट + स्वार्थे कन् स्वार्थे वा कन् + टाप् अत इत्वम् ।) क्षुद्रखट्वा । तत्पर्य्यायः । निगड्या २ मन्दी ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आसन्दी ४ । इति जटाधरः । शवयानम् । इति शब्दमाला ॥

खट्टेरक, त्रि (खट्ट + बाहुलकात् कर्म्मणि एरक ।) खर्व्व । इति शब्दमाला ॥

खट्वा स्त्री (खटाते काङ्क्ष्यते शयनार्थिभिरिति । खट काङ्क्षायाम् + 'अशूप्रुषिलटीति ।" उणा° १ । १५१ । इति क्वन् ।) काष्ठादिरचितशय्या धारः । खाट इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शय नम् २ मञ्चः ३ पर्य्यङ्कः ४ पल्यङ्कः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । १३८ ॥ तल्पम् ६ शय्या ७ । इति शब्द रत्नावली ॥ * ॥ तद्युक्तिर्यथा —
'अष्टाभिः काष्ठखण्डैस्तु खट्वेति प्रतिपद्यते ।'
अथैषां नामानि ।
'तिष्ठेत् यत्नाल्लभ्य खट्वा तन्त्रोध्व चरणायाम ।
शिर स्य उपधानं स्यात् अधः स्यात् निरूपकम् ॥
आलिङ्गने उभे पार्श्वे प्राह भोजमहीपतिः ।
आलिङ्गने चतुर्हस्ते उपधाननिरूपके ॥
तन्ध्वेन तन्द्धेन चत्वारश्चरणा इति ।
अष्टषोडशिका खट्वा सर्व्वत्राभयदायिका ॥
आलिङ्गने साङ्कवद् उपधाननिरूपके ।
साङ्कद्वय च चरणा हस्तैकपरिसम्मिता ॥
सप्ताष्टाङ्गिका खट्वा सर्व्वकामफलप्रदा ।
आलिङ्गने षड्हस्ते उपधाने निरूपके ॥
तन्ध्वेन तन्द्धेन चत्वारश्चरणा इति ।
सप्तविंशतिका खट्वा धनधान्यजयप्रदा ॥
आलिङ्गने षड्हस्ते उपधाने निरूपके ।
विहस्तमम्मिते पादा हस्तैकपरिसम्मिता ॥
सर्व्वविंशतिका खट्वा रत्नमणुपजायते
आलिङ्गने साङ्कपञ्चे उपधाने निरूपके ॥
तन्ध्वेन तन्द्धेन चत्वारश्चरणा इति ।
अष्टाविंशिका खट्वा सर्व्वसम्पत्प्रदायिनी ॥
आलिङ्गने च पञ्चहस्ते उपधाने निरूपके ।
विहस्तसम्मिते पादाश्चत्वारश्चरणा इति ॥
चतुर्विंशतिका खट्वा सर्व्वरोगक्षयङ्करी ।
आलिङ्गने सप्तहस्ते उपधाने निरूपके ॥
विहस्ते सा ... चत्वारश्चरणा इति ।
सर्व्वषड्विंशतिका खट्वा सर्व्वसौभाग्यकारिका ॥
आलिङ्गने साङ्कस्य उपधाने निरूपके ।
साङ्कविहस्ते साङ्काश्च चत्वारश्चरणा इति ॥
सप्ताष्टाविंशिका खट्वा सर्व्वभोगप्रदायिका ।
आलिङ्गने चाष्टहस्ते उपधाने निरूपक ॥
चतुर्हस्ते सार्द्धहस्ताश्चत्वारश्चरणा इति ।
सर्व्वविंशतिका खट्वा सर्व्वकामार्थदायिनी ॥
एकसप्ततिका खट्वा समासेनोपवर्णिता ।
आदित्यादिग्रहाणां तु सम्पत्तिप्रदायिका ॥
काम्या त्रिभिरेतासु विविधाललितकल्पना ।
सर्व्वषोडशिका खट्वा सर्व्वेषामेव युज्यते ॥
अष्टौ गत्वानि दत्तानि स्युश्चतुर्द्दशयुगानि च ।
ईप्सितमङ्गला नाम खट्वेषा परिकीर्तिता ॥
एव तन्त्र सम्बन्धा तन्त्र सर्व्वत्राभिधा ।
मासार्द्धवृद्धिः सर्व्वार्द्धिक्रमया चाष्टमङ्गला ॥*॥
एकैकहस्तवृद्धा तु भवेत्सम्भ्रमन परम ।
जयोऽथ मङ्गल प्रेयान् चित्रकान्त मरो महान् ॥
एकैकहस्तवृद्ध्या तु मञ्चानामिति लक्षणम् ।
सा तुङ्गा त्वतितुङ्गा च शिखरी विषयेषया ॥
एकैकहस्तवृद्ध्या तु टङ्क इत्यभिधीयते ।
याचासिद्धि समारभ्य येऽमी षोडश कीर्त्तिताः ॥
आदित्यादिग्रहाणामाद्यन्तैकद्वय क्रमात् ।
दूरदर्शी दीर्घदर्शी दुर्लक्ष्योऽथ दुरासदः ॥
यथोत्तर दशगुणाः पादैकपरिमाणिनः ।
प्रासादसञ्ज्ञकाः काम्या राज्ञा सुखसभीप्सता ॥
चत्वार एते सर्व्वेषां भूपतीनां सुखावहाः ॥ *॥
भोजमतं च ।
'सर्व्वविंशतिका यावत् आरभ्याभयषोडशीम् ।
खट्वानामिति नामानि अष्टौ इत्यादिकाम् ॥
तद्यथा —
'मङ्गला विजया पुष्टिः क्षमा तुष्टिः सुखासनम् ।
प्रचण्डा सर्व्वतोभद्रा खट्वानामाष्टक विदुः ॥
आसां विभागः पूर्व्ववत् ॥ * ॥
पराशरसंहितायाम् ।
'अष्टाभिः काष्ठखण्डैस्तु योऽत्र पिण्डो विधीयते ।
स चेत् समो भवेत् खट्वा प्रयच्छा स्यादतोऽन्यथा ॥
समे सर्व्वायसम्पत्तिर्विषमे विषमास्पदम् ।
तस्मात् खट्वाङ्गपिण्डोऽयं समः कार्य्यः सखरिभिः ॥"
इत्येतु नामाद्य सर्व्वसम्मतञ्च । काष्ठनियमस्तु पूर्व्ववदेव । इत्यासनयुक्तौ खट्वोद्देशः ॥ * ॥
तस्याः दोषगुणा यथा —
खट्वायां यो गुणो भावो मानश्च परिकीर्त्तितम् ।
तेनैव खट्वा काष्ठोत्था तथैव गुणमावहेत् ॥
अन्येनैव विधानेन कार्य्या खट्वविधासनम् ।
विना नौका सम कार्य्य सर्व्वसेवासन गुरु ॥
इति तत्रैव युक्तिकल्पतरुः ॥
अस्या गुणः । वातलत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

प्रेहा । इत्यमरटीका । कालशिमी । इति राजनिर्घण्टः ॥

खट्वाङ्ग क्ली (खट्वाया अङ्गम् । तदाकृतिः यस्य तत् ।) शिवस्यास्त्रविशेषः । तत्पर्य्यायः । सुखसुप्त २ । इति हेमचन्द्रः । (यथा मार्कण्डेये । ८० । ६ ।
'त्रिविधखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ॥)

खट्वाङ्ग पुं (खट्वाङ्ग इत्याख्याऽस्य । शिवस्य खट्वाङ्गाख्यमस्त्रं सर्व्वत्र दुर्लभमासनत्वात् अमोघ वीर्य्यत्वात्वास्य तथात्वम् ।) सूर्य्यवंशीयराज विशेषः । स तु दिलीपराजपुत्रः । यथा — श्रीमद्भागवते । ९ । ९ । ४१ ।
'ततो दशरथस्तस्मात् पुत्र एलविलस्ततः ।
राजा विश्वसहो यस्य खट्वाङ्गश्चक्रवर्त्त्यभूत् ॥"

खट्वाङ्गभृत् पुं (खट्वाङ्ग बिभर्त्ति इति । भृ + क्विप् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥

खट्वाङ्गी, [न्] पुं (खट्वाङ्ग अस्त्रविशेषः अस्त्यस्येति इनि ।) शिवः । इति हारावली ॥ (प्रायश्चित्तार्थं धारणेन खट्वाङ्गधारिव्रत ब्रह्मचारिविशेषः । यथा, मनु° । ११ । १०५ ।

"खट्वाङ्गी चीरवासा वा ब्रह्मचारी विजने वने ।
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रमब्दमेकं समाहितः ॥")

खट्वारूढः, त्रि, (खट्वामारूढः । "खट्वा क्षेपे ।" २।१।२६ । इति निन्दायां द्वितीयान्तस्य क्तान्तेन नित्यसमासः ।) अविनीतः । प्रमादवान् । इति त्रिकाण्डशेषभूरिप्रयोगौ ॥ (यथा, भट्टौ ।५।१०।
"इतस्ततः पार्श्वसमितैः खट्वारूढः प्रमादवान् ।
पानशौण्डः श्रियं नेता नात्यन्तीनत्वमुन्मनाः ॥"
"खट्वारूढः उत्पथस्थितः । खट्वा क्षेपे इति द्वितीया ।" इति जयमङ्गलटीका ॥) खट्वारूढो नरो जाल्मः । इति कलापव्याकरणम् ॥ (वेदं व्रतानि च समाप्य समावर्त्तेन हि खट्वा रोढ़व्या ब्रह्मचर्य्य एव भूमिशयनार्थोऽपि यः खट्वामारोहति स जाल्मः । रूढ़श्चायं तेन खट्वामारोहतु मा वा निषिद्धानुष्ठानपरः सर्व्वोऽपि खट्वारूढ़ उच्यते। इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥) खट्वोपरिस्थितश्च ॥

खट्विका, स्त्री, (अल्पा खट्वा । अल्पार्थे कन् । अत इत्वं ।) क्षुद्रखट्वा । इति जटाधरः ॥ खट्वाविशेषः । तद्युक्तिर्यथा,—
"ब्रह्मक्षत्रियवैश्यानां चतुःषडष्टकोणिका ।
खट्विका सुखदा भूता शुक्लरक्तासिताम्बरा ॥"
इति युक्तिकल्पतरौ खट्विकोद्देशः ॥

खड, इ ड मथि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् । इदित् ।) मथि मन्थने मन्थनमेवेह भञ्जनम् । इ, खण्डते । ड, खण्डते दण्डेन भाण्डं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

खड, क भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, खाड़यति । इति दुर्गादासः ॥

खड़ं, क्ली, पुं, (खड्यते छिद्यते धान्ये मर्द्दे सति इति । खड़्+कर्म्मणि घञ् ।) लवुत्वम् । इति शब्दरत्नावली । खड़् इति भाषा ॥

खड़ः, पुं, (खड़्+भावकर्म्मादौ यथायथं घञ् ।) पानान्तरम् । भेदः । इति मेदिनी । ड़े । ८ ॥ खड़यूषो यथा, चक्रदत्ते ।
"तक्रं कपित्थचाङ्गेरीमरिचाजाजिचित्रकैः ।
सुपक्वं खड़यूषोऽयमयं काम्बलिकोऽपरः ॥"

खड़क्किका, स्त्री, (खड़क् इत्यव्यक्तशब्दं करोतीति । कृ+वाहुलकात् डः ततो गौरादित्वात् ङीष् । ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) पक्षद्वारम् । इति हारावली ॥ खड़्किद्वार इति भाषा ॥

खड़तूः, पुं, (खड़्+अतूप्रत्ययः ।) वाहुनङ्गाभरणम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

खड़िका, स्त्री, (खड़्+अप्+गौरादित्वात् ङीष् । ततः स्वार्थे कन् पूर्व्वह्रस्वः ।) कठिनी । इति जटाधरः ॥

खड़ी, स्त्री, (खड़्+अप्+ततो ङीष् ।) कठिनी । स्वनामख्यातश्वेतवर्णमृत्तिकाविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्या गुणपर्य्यायौ कठिनीशब्दे खटीशब्दे च द्रष्टव्यौ ॥

खड़ूः, स्त्री, (खड़्+"खडेर्ड़ुः ।" उणां ।१।८४। इति ऊः ।) मृतशय्या । (वाहुनङ्गाभरणम् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

खड़्गं, क्ली, (खड़ भेदे+"छापूखड़िभ्यः कित् ।" उणां । १ । १२३ । इति गन् प्रत्ययः ।) लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

खड़्गः, पुं, (खड़ति भिनत्तीति । खड़्+"छापूखड़िभ्यः कित् ।" उणां ।१।१२३ । इति गन् ।) गण्डकः । गण्डार इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ३ । २७२ ।
"कालशाकं महाशल्काः खड़्गलोहामिषं मधु ।
आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्व्वशः ॥"
"खड़्गो गण्डकः लोहो लोहितवर्णश्छाग एव ।"
इति कुल्लूकभट्टः ॥) गण्डकाङ्गम् । खाग इति भाषा । बुद्धभेदः । इति मेदिनी ॥ चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्त्रविशेषः । खाँड़ा तरवाल इत्यादि भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४१ । २५ ।
"यस्त्वयं विपुलः खड़्गो गव्ये कोषे समर्पितः ।
सहदेवस्य विद्ध्येनं सर्व्वभारसहं दृढ़म् ॥")
तत्पर्य्यायः । निस्त्रिंशः २ चन्द्रहासः ३ असिः ४ रिष्टिः ५ कौक्षेयकः ६ मण्डलाग्रः ७ करवालः ८ कृपाणः ९ । इत्यमरः ।२।८।८९ ॥ ऋष्टिः १० करपालः ११ । इति तट्टीका ॥ विशसनः १२ तीक्ष्णधारः १३ दुरासदः १४ श्रीगर्भः १५ विजयः १६ धर्म्मपालः १७ कौक्षेयः १८ तरवारिः १९ तवराजः २० कृपाणकः २१ कृपाणी २२ शस्त्रः २३ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्लक्षणो यज्ञाग्नौ यथा,—
"विकीर्य्याग्निं तथाभूतमुत्थितं श्रूयते तदा ।
नीलोत्पलसवर्णाभं तीक्ष्णदंष्ट्रं कृशोदरम् ॥
प्रांशुं सुदुर्द्धर्षतरं तथैव ह्यमितौजसम् ।
ततस्तद्रूपमुत्सृज्य बभौ निस्त्रिंश एव सः ॥
विमलस्तीक्ष्णधारश्च कालान्तक इवोद्यतः ।
ततः स शितिकण्ठाय रुद्रायर्षभकेतवे ॥
ब्रह्मा ददावसिं तीक्ष्णमधर्म्मप्रतिवारणम् ।
ततः स भगवान् रुद्रो दानवक्षतजोक्षितम् ॥
असिं धर्म्मस्य गोप्तारं ददौ सत्कृत्य विष्णवे ।
विष्णुर्मरीचये स महर्षिभ्यः ते इन्द्राय स लोकपालेभ्यः ते मनवे सूर्य्यपुत्राय स क्षुपाय स इक्ष्वाकवे स पुरूरवसे स आयवे स नहुषाय स ययातये स पूरवे स अमूर्त्तरयसे स भूमिशयाय स भरताय स ऐड़विड़ाय स धुन्धुमाराय स काम्बोजाय स मुचुकुन्दाय स मरुत्ताय स रैवताय स यौवनाश्वाय स रघवे स हरिणाश्वाय स शुनकाय स उशीनराय स भोजाय स शिवये स प्रतर्द्दनाय स अष्टकाय स रुषदश्वाय स भरद्वाजाय स द्रोणाय स कृपाय स पाण्डवेभ्यो दत्तवान् ॥ * ॥ अथ खड़्गविषयकत्रयोदशविधस्वरूपं यथा, महाभारते ।
"मण्डलाकारतः खड़्गभ्रामणं भ्रान्तमुच्यते ।
तदेव वाहुमुद्यम्य कृतमुद्भ्रान्तमीरितम् ॥
भ्रामणं स्वस्य परितः खड़्गस्याविद्धमुच्यते ।
परप्रयुक्तशस्त्रस्य वारणार्थमिदं त्रयम् ॥
शत्रोराक्रमणार्थाय गमनम्लामुतं मतम् ।
खड़्गस्याग्रेण तद्देहस्पर्शनं प्रस्तुतं मतम् ॥
वञ्चयित्वा रिपौ शस्त्रपातनं गदितं स्तुतम् ।
परिवृत्तं भवेत् शत्रोर्वामदक्षिणतो गतिः ॥
पश्चात् पदापसरणं निवृत्तं संप्रचक्षते ।
अन्योऽन्यताड़नं प्राहुः सम्पातमुभयोरपि ॥
व्याधिवधमात्मनो यत् तत् समुदीर्णमुदीरितम् ।
अङ्गप्रत्यङ्गदेशेषु भ्रामणं भारतं स्मृतम् ॥
विचित्रखड़्गसञ्चारदर्शनं कौशिकं स्मृतम् ।
निलीय चर्म्मणि क्षेपो यदङ्गैः सात्वतं हि तत् ॥"
तस्य परीक्षा तरवारिशब्दे द्रष्टव्या ॥ (अस्य लक्षणादिकं यथा, बृहत्संहितायां ५० अध्याये ।
"अङ्गुलशतार्द्धमुत्तम ऊनः स्यात्पञ्चविंशतिं खड़्गः ।
अङ्गुलमानाज्ज्ञेयो व्रणोऽशुभो विषमपर्वस्थः ॥
श्रीवृक्षवर्धमानातपत्रशिवलिङ्गकुण्डलाब्जानाम् ।
सदृशा व्रणाः प्रशस्ता ध्वजायुधस्वस्तिकानाञ्च ॥
कृकलासकाककङ्कक्रव्यादकबन्धवृश्चिकाकृतयः ।
खड़्गे व्रणा न शुभदा वंशानुगाः प्रभूताश्च ॥
स्फुटितो ह्रस्वः कुण्ठो वंशच्छिन्नो न दृङ्मनोऽनुगतः ।
अस्वन इति चानिष्टः प्रोक्तविपर्य्यस्त इष्टफलः ॥
क्वणितं मरणायोक्तं पराजयाय प्रवर्त्तनं कोशात् ।
स्वयमुद्गीर्णे युद्धं ज्वलिते विजयो भवति खड़्गे ॥
नाकारणं विवृणुयान्न विघट्टयेच्च
पश्येन्न तत्र वदनं न वदेच्च मूल्यम् ।
देशं न चास्य कथयेत् प्रतिमानयेच्च
नैव स्पृशेन्नृपतिरप्रयतोऽसियष्टिम् ॥
गोजिह्वासंस्थानो नीलोत्पलवंशपत्रसदृशश्च ।
करवीरपत्रशूलाग्रमण्डलाग्राः प्रशस्ताः स्युः ॥
निष्पन्नो न च्छेद्यो निकषैः कार्य्यः प्रमाणयुक्तः सः ।
मूले म्रियते स्वामी जननी तस्याग्रतश्छिन्ने ॥
यस्मिन् त्सरुप्रदेशे व्रणो भवेत्तद्वदेव खड़्गस्य ।
वनितानामिव तिलको गुह्ये वाच्यो मुखे दृष्ट्वा ॥
अथवा स्पृशति यदङ्गं पृष्टा निस्त्रिंशभृत्तदवधार्य्य ।
कोशस्थस्यादेश्यो व्रणोऽसि शास्त्रं विदित्वेदम् ॥
शिरसि स्पृष्टे प्रथमेऽङ्गुले द्वितीये ललाटसंस्पर्शे ।
भ्रूमध्ये च तृतीये नेत्रे स्पृष्टे चतुर्थे च ॥
नासौष्ठकपोलहनुश्रवणग्रीवांसकेषु पञ्चाद्याः ।
उरसि द्वादशसंस्थस्त्रयोदशे कक्षयोर्ज्ञेयः ॥
स्तनहृदयोदरकुक्षीनाभीषु चतुर्द्दशादयो ज्ञेयाः ।
नाभीमूले कट्यां गुह्ये चैकोनविंशतितः ॥
ऊर्व्वोर्द्वाविंशे स्याद् ऊर्व्वोर्मध्ये त्रयस्त्रयोविंशे ।
जानुनि च चतुर्विंशे जङ्घायां पञ्चविंशे च ॥
जङ्घामध्ये गुल्फे पार्ष्ण्यां पादे तदङ्गुलीष्वपि च ।
षड्विंशतिकाद्यास्त्रिंशदिति मतेन गर्गस्य ॥
पुत्त्रमरणं धनाप्तिर्धनहानिः सम्पदश्च बन्धश्च ।
एकाद्यङ्गुलसंस्थैर्व्रणैः फलं निर्दिशेत् क्रमशः ॥
सुतलाभः कलहो हस्तिलब्धयः पुत्त्रमरणधनलाभौ ।
क्रमशो विनाशवनिताप्तिचित्तदुःखानि षट्प्रभृति ॥
लब्धिर्हानिस्त्रीलब्धयो वधो वृद्धिमरणपरितोषाः ।
ज्ञेयाश्चतुर्दशादिषु धनहानिश्चैकविंशे स्यात् ॥

विलाभिरनिर्वाणं धनागमो व्रणसम्पदोऽम्बलम्।
ऐश्वर्य्यन्त्वराण्यानि च क्रमात्सिंहादिति यावत्॥
परतो न विशेषफलं विषमसमस्थास्तु पाप-
शुभफलदाः।
केचिदफलाः प्रदिष्टास्त्रिंशत्परतोऽन्गमितियावत्॥
करवीरोत्पलगजमदघृतकुङ्कुमकुन्दचम्पकसगन्धः।
शुभदोऽनिष्टो गोमूत्रपङ्कमेदःसदृशगन्धः॥
कूर्म्मवसासृक्क्षारोपमश्च भयदुःखदो भवति गन्धः।
वैदूर्य्यकनकविद्युत्प्रभो जयारोग्यवृद्धिकरः॥
इदमौशनसं च शस्त्रपानं
रुधिरेण श्रियमिच्छतः प्रदीप्ताम्।
हविषा गुणवत्सुताभिलिप्सोः
सलिलेनाक्षयमिच्छतश्च वित्तम्॥
वडवोष्ट्रकरेणुदुग्धपानं
यदि पापेन समीहतेऽर्थसिद्धिम्।
झषपित्तमृगाश्ववस्तदुग्धैः
करिहस्तच्छिदये सतालगर्भैः॥
आर्कं पयो हुडुविषाणमषीसमेतं
पारावताखुशकृता च युतं प्रलेपः।
शस्त्रस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पानं
पश्चाच्छितस्य न शिलासु भवेद्विघातः॥
क्षारे कदल्या मथितेन युक्ते
दिनोषिते पायितमायसं यत्।
सम्यक् छितं चाश्मनि नैति भङ्गं
न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौण्ठ्यम्॥")

खड्गकोषः, पुं, खड्गलता। तत्पर्य्यायः। खड्गपत्रः २ खड्गमारः ३ अश्वपुच्छकः ४। इति शब्दचन्द्रिका॥ (खड्गस्य कोषः।) खड्गाधारः। खाप इति भाषा। अयं युत्पत्तिलब्धोऽर्थः॥

खड्गघटः, पुं, (खड्ग इव घटतीति। घट्+अच्। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) वृहत्काशः। इति हारावली॥

खड्गधेनुः, स्त्री, खड्गपुत्त्रिका। छुरि इति भाषा। (खड्गस्य गण्डकस्य धेनुः पत्नी।) गण्डकस्त्री। इति मेदिनी॥ मादी गण्डार इति भाषा॥

खड्गपत्रः, पुं, (खड्गाकाराणि पत्राणि अस्य।) खड्गलता। इति शब्दचन्द्रिका॥

खड्गपिधानं, क्ली, (खड्गस्य पिधानमाच्छादनम्।) खड्गकोषः। खाप इति भाषा। इति हलायुधः॥

खड्गपिधानकं, क्ली, (खड्गस्य पिधानकम्।) खड्गपिधानम्। खाप इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शय्याकारः २ परीवारः ३ कोषः ४। इति हेमचन्द्रः॥

खड्गरीटः, त्रि, (खड्गं करोतीति। कृ+कीटन्। निपातनात् पूर्व्ववृद्धिः। यद्वा खड्गारिरिवाचरति इति। क्विः ततः कीटन्।) चलकः। असिधाराव्रतधारी। इति मेदिनी॥

खड्गिकः, पुं, महिषीक्षीरफेनः। शौनिकः। इति मेदिनी॥

खड्गिमारः, पुं, (खड्गिनं गण्डकं मारयतीति। मृ+णिच् "कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्। वृक्षविशेषः।) खड्गकोषलता॥ इति शब्दचन्द्रिका॥

खड्गी, [न्] पुं, (खड्गवदाकारं शृङ्गमस्यास्तीति। इनिः।) वनजन्तुविशेषः। गण्डार इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गण्डकः २ खड्गः ३। इत्यमरः।२।५।४॥ खड्गदंष्ट्रः ४ क्रोडीमुखः ५ गृष्टशृङ्गः ६ वली ७ वज्रचर्म्मा ८ वार्ध्रीणसः ९। इति राजनिर्घण्टः॥ एकचरः १० गण्डोत्साहः ११। इति त्रिकाण्डशेषः॥ गण्डः १२ खङ्गोत्साहः १३। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य मांसगुणाः। बलकारित्वम्। हृद्यत्वम्। गुरुत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ कफवायुनाशित्वम्। कषायत्वम्। पित्तलीकत्वनिकारित्वम्। पवित्रत्वम्। आयुर्हितत्वम्। मूत्रबन्धकारित्वम्। रूक्षत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
("कफघ्नं खड्गिपिशितं कषायमनिलापहम्।
पित्र्यं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रं विरूक्षणम्॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशत्तमेऽध्याये॥)
महादेवः। यथा, महाभारते।१३।१७।४२।
"अशनी शतघ्नी खड्गी पट्टिशी चायुधी
महान्॥"
खड्गो विद्यतेऽस्य इति व्युत्पत्त्या तु वाच्यलिङ्गः। यथा, भागवते।८।१५।८।
"शुक्लधरोऽथ सन्नद्धो धन्वी खड्गी धृतेषुधिः॥")

खड्गीकं, क्ली, (खड्गस्तत् कर्म्मणि कुशलम्। बाहुलकात् ईकः।) दात्रम्। इति शब्दरत्नावली॥

खण्डं, क्ली, (खडि+घञ्। इदित्वात् नुम्।) विड्लवणम्। इति राजनिर्घण्टः॥ इक्षुविकारः। अस्य गुणाः। वृष्यतमत्वम्। चक्षुष्यत्वम्॥ वातपित्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
(अस्य गुणाः यथा,—
"खण्डन्तु मधुरं वृष्यं चक्षुष्यं बृंहणं हिमम्।
वातपित्तहरं स्निग्धं बल्यं वान्तिहरं परम्॥"
मधुखण्डगुणाः यथा,—
"मधुजा शर्करा रूक्षा कफपित्तहरी गुरुः।
छर्द्द्यतीसारतृड्दाहरक्तघ्नी तुवरा हिमा॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥)

खण्डः, पुं, क्ली, (खडि+घञ् इदित्वात् नुम्।) एकदेशः। तत्पर्य्यायः। भित्तम् २ शकलम् ३। इत्यमरः।१।३।१६॥ (यथा, मार्कण्डेये।८३।२६।
"धुतश्चक्रविनिर्भिन्नाश्च खण्डखण्डं ययुर्घनाः॥"
शकलादिसमूहः। इत्यमरः।१।१०।४२॥)

खण्डः, पुं, (खडि+घञ्।) इक्षुविकारः। खाँड इति भाषा। मणिदोषः। इति मेदिनी॥ (योगिविशेषः। यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्।१।८।
"भानुकीनारदेवश्च खण्डः कापालिकस्तथा॥")

खण्डकः, पुं, (खण्डेन निर्वृत्तः इति संज्ञायां कः।) निर्गमः। इति शब्दचन्द्रिका॥ सितासण्डः। इति राजनिर्घण्टः॥ (खण्डयतीति। खडि+ण्वुल्। छेदकारी।)

खण्डकथा, स्त्री, (खण्डा खण्डिता कथा।) वाङ्मयभेदः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खण्डकर्णः, पुं, (खण्ड इव कर्णः कन्दो यस्य।) आलुविशेषः। शकरकन्द आलु इति भाषा। तत्पर्य्यायः। मत्स्यकन्दः २। इति रत्नमाला॥ अस्य गुणाः। कफपित्तनाशित्वम्। कटुपाकित्वम्। इति राजवल्लभः॥

खण्डकालु, स्त्री, (खण्ड इव कायतीति। कै+कः। ततः खण्डकं आलु इति कर्म्मधारयः।) आलुविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥

खण्डजः, पुं, (खण्ड इव जायते खण्डाकारेण जायते वा। जन्+डः।) गुडः। यवासशर्करा। इति राजनिर्घण्टः॥

खण्डजोद्भवः, पुं, (खण्डज उद्भवोऽस्य इति खण्डजोद्भवः तस्माज्जायते इति। जन्+डः।) तवराजोद्भवखण्डः। इति राजनिर्घण्टः॥

खण्डतालः, पुं, (खण्डेन वाद्यांशभेदेन निर्वृत्तस्तालः।) तालविशेषः। यथा,—
"द्रुतमेकं भवेद्यत्र खण्डतालः स उच्यते।
अपरं नियमं विना।"
इति सङ्गीतदामोदरः॥

खण्डधारा, स्त्री, (खण्डे एकदेशे धारो यस्याः।) कर्त्तरी। इति शब्दमाला॥ काँचि इति भाषा॥

खण्डनं, क्ली, (खडि भावे+ल्युट्।) भञ्जनम्। भेदनम्। निराकरणम्। छेदनम्। यथा,—
"घटय भुजबन्धनं जनय रदखण्डनं देहि पदपल्लवमुदारम्॥" इति जयदेवः॥

खण्डपरशुः, पुं, (खण्डयति शत्रून् इति खण्डः तादृशः परशुरस्य।) शिवः। इत्यमरः।१।१।३१॥ (यथा, महाभारते ७। द्रुणाभिषेकपर्व्वणि।२००।३१।
"पिनाकिनं खण्डपरशुं लोकानां पतिमीश्वरम्॥"
विष्णुः। यथा, महाभारते।१३।१४९।७४।
"सुधन्वा खण्डपरशुर्द्दारुणो द्रविणप्रदः॥")

खण्डपर्शुः, पुं, (शत्रून् खण्डयति विदारयति इति खण्डस्तथाविधः पर्शुरस्य।) परशुरामः। शिवः। चूर्णलेपी। स्फटाभलकलम्बम्। राहुः। इति मेदिनी॥ भग्नदन्तहस्ती। इति शब्दरत्नावली॥

खण्डपालः, पुं, (खण्डं पालयतीति। पालि+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) मोदकः। मयरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। खाण्डिकः २। इति हारावली॥

खण्डमोदकः, पुं, (खण्डेन खण्डोत्पादितशर्करादिना वा मोदयतीति। खण्ड+मुद्+णिच्+ण्वुल्।) यवासशर्करा। इति राजनिर्घण्टः॥

खण्डलवणं, क्ली, (खण्ड्यते इति खण्डम्। खडि+कर्म्मणि घञ्। तच्च तत् लवणञ्चेति।) विड्लवणम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (विड्शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

खण्डशाखा, स्त्री, (खण्डा खण्डिता शाखा यस्याः।) सर्पिण्यवल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

खण्डसरः, पुं, (खण्ड इव सरतीति। सृ+अच्।) यवासशर्करा। इति राजनिर्घण्टः॥

खड्गाभ्रं, क्ली, (खड्गं अभ्रं मेघः।) अभ्रलेपः। छेँड़ा मेघ इति भाषा। दन्तघातविशेषः। इति मेदिनी॥

खण्डिकः, पुं, (खण्डोऽस्यास्तीति। ठन्।) कलायः। कड़ाइ इति भाषा। इत्यमरः॥ (अस्य पर्य्याया यथा,— [अथ॥"

"त्रिपुटः खण्डिकोऽपि स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥

गणाचार्य्यस्य त्रिपुटशब्दे वक्तव्याः॥) काचः। इति हेमचन्द्रः॥ वगल इति भाषा॥

खण्डितं, त्रि, (खडि+क्तः।) खण्डीकृतम्। तत्पर्य्यायः। छिन्नम् २ लूनम् ३ छितम् ४ दितम् ५ छेदितम् ६ वृक्णम् ७ कृत्तम् ८। इति हेमचन्द्रः॥ (यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः।

"चन्द्रे कलङ्कः सुजने दरिद्रता
विकासलक्ष्मीः कमलेषु चञ्चला।
सुखेऽप्रवाहः सधनेषु सर्व्वदा
यशो विधातुः कथयन्ति खण्डितम्॥"

खण्डिताङ्गः। खण्डिताङ्गत्वं दुष्टवचनकर्म्मविपाकः। यथाह शातातपः। ३ अध्याये।
"दुष्टवादी खण्डितः स्यात् स वै दद्यात् द्विजातये। रूप्यं पलद्वयं दुग्धं घटद्वयसमन्वितम्॥")

खण्डिता, स्त्री, (खण्डित+टाप्।) स्वीयादिनायिकाया भेदः। अस्या लक्षणम्। अन्योपभोगचिह्नितः पतिः प्रातरागच्छति यस्याः सा। अस्याश्चेष्टा। "अस्फुटालापचिन्तासन्तापनिश्वासतूष्णीम्भावाश्रुपातादयः।" इति रसमञ्जरी॥ (साहित्यदर्पणोक्तलक्षणं यथा, तत्रैव। ३। ८३।
"पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसम्भोगचिह्नितः। सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्षाकषायिता॥
उदाहरणं यथा, तत्रैव।
"तदवितथमवादीर्य्यन्मम त्वं प्रियेति
प्रियजनपरिभुक्तं यद्दुकूलं दधानः।
मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्रीः
व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन॥")

खण्डिनी, स्त्री, (खण्डोऽस्यास्तीति। खण्ड+इनिः। स्त्रियां ङीप्। यद्वा, खण्डयति आत्मानं द्वीपपर्व्वतसमुद्रादिप्रविच्छेदेनेति शेषः। खडि+णिनिः।) पृथ्वी। इति शब्दरत्नावली॥

खण्डी, [न्] पुं, (खण्डयति आत्मानं शिरिदलरूपेण इति। खडि+णिनिः।) वनमुद्गः। इति हेमचन्द्रः॥

खण्डीरः, पुं, (खण्डी+मुण्डादित्वात् रः।) पीतमुद्गः। इति हेमचन्द्रः॥

खतमालः, पुं, (खे आकाशे अन्तरीक्षे तमाल इव। तद्वर्णसादृश्यात्तथात्वम्।) धूमः। मेघः। इति मेदिनी॥

खद, स्थैर्य्ये। वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-वधे तु सकं-सेट्।) खदति। इति दुर्गादासः॥

खदिका, स्त्री, (खे भर्ज्जनपात्रादूर्द्ध्वाकाशे दीयते खण्ड्यते इति। ख+दा अवखण्डने+घञर्थे कः। ततः संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च।) लाजाः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ खइ इति भाषा॥

खदिरः, पुं, (खद स्थैर्य्यहिंसयोः+"अजिरशिशिरशिथिलेति।" उणां। १। ५४। इति किरच्।) वृक्षविशेषः। खयेरगाछ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गायत्री २ बालतनयः ३ दन्तधावनः ४ इत्यमरः। २।४।४८॥ तिक्तसारः ५ कण्टकीद्रुमः ६। इति रत्नमाला॥ बालपत्रः ७ खदापत्री ८ क्षितिक्षमः ९ सुशल्यः १० वक्रकण्टः ११ यज्ञाङ्गः १२ जिह्मशल्यः १३ कण्टी १४ सारद्रुमः १५ कुष्ठारिः १६ बहुसारः १७ मेध्यः १८ बालपुत्रः १९ रक्तसारः २० कर्कटी २१ जिह्मशल्यः २२। इति जटाधरः॥ कुष्ठहृत् २३ बालपत्रकम् २४ यूपद्रुमः २५। इति शब्दरत्नावली॥ अपि च भावप्रकाशे।
"खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः।
कण्टकी बालपत्रश्च बहुशल्यश्च यज्ञियः॥
खदिरः शीतलो दन्त्यः कण्डूकासारुचिप्रणुत्।
तिक्तः कषायो मेदोघ्नः क्रिमिमेहज्वरव्रणान्।
श्वित्रशोथामपित्तास्रपाण्डुकुष्ठकफान् हरेत्॥"
अस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। शीतलम्। पित्तकफकुष्ठकासरक्तशोफकण्डुव्रणनाशित्वम्। पाचनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ विसर्पवेदनामेहमेदोनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥*॥ (अथ श्वेतखदिरः। यपरी खयेर इति भाषा॥
"खदिरः श्वेतसारोऽन्यः कदरः सोमवल्कलः। कदरो विशदो वर्ण्यो मुखरोगकफास्रजित्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे च॥
खदति हन्ति शत्रून् इति। खद्+किरच्।) इन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (खे आकाशे दीर्य्यते यस्माच्चन्द्रलोकादिष्टापूर्त्तादिकर्म्मिभिः। ख+दृ+बाहुलकात् अपादाने किरच्। इष्टापूर्त्तादिकर्म्मिणो हि आरब्धामयदेहविदारेण चन्द्रमण्डलात् आकाशे पतनात् तथात्वम्।) चन्द्रः। इति मेदिनी॥ (तथा च सांख्यदर्शनभाष्ये।
"येन कर्म्मवृन्देन चन्द्रमसमारूढ़ाः फलोपभोगाय तस्मिन् उपभोगेन क्षयिते तेषां यदम्मयं शरीरं चन्द्रमस्युपभोगायारब्धं तदुपभोगक्षयदर्शनशोकाग्निसम्पर्कात् प्रलीयते सवितृसम्पर्कात् हिमकरका इव हुतभुगर्च्चिःसम्पर्कादिव च घृतकाठिन्यम्। ततः कृतात्यये कृतस्य इष्टादेः कर्म्मणः फलोपभोगेनोपक्षये सति सानुशया एवेममवरोहन्ति॥")

खदिरपत्रिका, स्त्री, (खदिरस्य पत्रमिव पत्रमस्याः। कप् कापि अत इत्वम्।) अरिखदिरः। लज्जालुलता। इति राजनिर्घण्टः॥

खदिरपत्री, स्त्री, (खदिरस्य पत्रमिव पत्राण्यस्याः।) लज्जालुलता। इति वैद्यकम्॥

खदिरा, स्त्री, (खदिरवत् पत्राकारोऽस्त्यस्याः। अच् टाप् च।) लज्जालुलता। इति राजनिर्घण्टः॥

खदिरिका, स्त्री, (खदिरेण खदिररसेन स्रक्ष्णो रसोऽस्त्यस्याः। अस्त्यर्थे+ठन् ततः टाप्।) लाक्षा। इति राजनिर्घण्टः॥

खदिरी, स्त्री, (खद्+किरच्। गौरादित्वात् ङीष्।) खदिरीशाकम्। लाजालु इति ख्याता। इति केचित्। किन्तु रभसेन वराहक्रान्ता लज्जालुः समङ्गा जलकारिकेति खदिरिकायां सङ्कोचपत्री लज्जालुरिति लज्जालुकायां पठितम्। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। नमस्कारी २ गण्डकाली ३ समङ्गा ४। इत्यमरः। २।४।१४१॥ (क्वचित् खदिरेति पाठो दृश्यते॥) गण्डकारी ५। इति भरतः॥ शमी पत्रा ६ रक्तपत्री ७ अञ्जलिकारिका ८ रक्ता ९। इति जटाधरः॥
("गण्डकाली नमस्कारी समङ्गा खदिरी क्वचित्।" इति वैद्यरत्नमालायाम्॥)

खदिरोपमं, क्ली, (खदिरेण उपमीयते इति। खदिर उपमा अस्य वा।) कदरः। इति रत्नमाला। कोँटा बावला इति भाषा॥

खदूरवासिनी, स्त्री, (खे शून्ये दूरे च वसतीति। वस्+णिनिः। ततो ङीप्।) बुद्धशक्तिविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खद्योतः, पुं, (खं आकाशं द्योतयतीति। द्युत दीप्तौ+णिच्+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इति अण्।) सूर्य्यः। इति जटाधरः॥ (यथा, भागवते। ४।२९।१०।
"खद्योताविर्म्मुखी चात्र नेत्रे एकत्र निर्म्मिते। रूपं विभ्राजितं ताभ्यां विचष्टे चक्षुषेश्वरः॥"
नेत्रस्य हि सूर्य्याधिष्ठातृतया रूपादिदर्शनशक्तिरिति प्रसिद्धेस्तथात्वम्॥ खे आकाशे द्योतते इति। द्युत्+अच्।) कीटविशेषः। जोनाक पोका इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ज्योतिरिङ्गणः २ इत्यमरः।२।५।२८॥ खज्योतिः ३ प्रभाकीटः ४ उपसूर्य्यकः ५। इति राजनिर्घण्टः॥ ध्वान्तोन्मेषः ६ तमोमणिः ७ दृष्टिबन्धुः ८ तमोज्योतिः ९ ज्योतिरिङ्गः १० निमेषकः ११। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, श्रीमद्भागवते।६।१६।४६।
"विदितमनन्तसमस्तं
तव जगदात्मनो जनैरिहाचरितम्।
विज्ञाप्यं परमगुरोः
कियदिव सवितुरिव खद्योतैः॥")

खद्योतनः, पुं, (द्योतयतीति। द्युत्+णिच्+कर्त्तरि ल्युः। ततः खस्य आकाशस्य द्योतनः प्रकाशकः।) सूर्य्यः। इति जटाधरः॥

खधूपः, पुं, (खं आकाशं धूपयति। खे धूपः ज्वलच्छिखवद्दीप्तिरिव वा। धूप्+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इति अण्।) अग्निक्रीड़ाविशेषः। हाउइ इति भाषा। यथा, भट्टौ। ३।५।
"उच्चाशुचक्रुर्नगरस्य मार्गान्
ध्वजान् ववन्धुर्मुमुचुः खधूपान्॥"

खन, उ ञ विदारे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-उभं सकं-सेट्। ...

खनिनो जाह्नवीतीरे कूपं खनति दुर्म्मति । खनते । इति दुर्गादासः ॥

खनकः पुं (खन + शिल्पिनि ष्वुन् । ’ ३।१।१४५। इति वुन् स च षित् ।) उन्दुरः । सन्धितस्कर । सिँदेल चोर इति भाषा । भूमिवित्तम् । खन्याद्युत्पत्तिस्थानज्ञः । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्वनामप्रसिद्धो विदुरस्य बन्धुविशेषः । यथा महाभारते जतुगृहे । १ । १४८ । १ ।

विदुरस्य सुहृत् कश्चित् खनकः कुशलो नरः ।)

खनकः त्रि (खन + वुन् ।) अवदारकः । खनन कर्त्ता । इति मेदिनी । (यथा, गो रामायणे । १ । १२ । ६ ।

स्थापत्ये निष्ठिताश्चैव वृद्धाः परमधार्म्मिकाः । कर्म्मान्तिका लिपिकरा वर्द्धका खनका अपि ।)

खननं क्ली (खन + भावे ल्युट् ।) विदारणम् । खोँड़न खोदन इति च भाषा । यथाह कश्चित् । ’ यत्र स्म खननं नखैस्तदभूदालोक्य मूकः प्रतः ।

खनयित्री, स्त्री (खन् + णिच् न वृद्धिर्निपातनात् । ततस्तृच् ङीप् च ।) अवभिन्नम् । खन्तीति भाषा । यथा नारदपञ्चरात्रे पाद्मसंहिता ।

खनयित्री शुभा यात्रा जयार्थं जयकाङ्क्षिणाम् ।

पञ्चवर्णांशुकयुता चालनीया पुरः सताम् ॥

खनिः स्त्री (खन विदारे + खनिकष्यज्यसीति । उणा । ४ । १३९ । इति इन् ।) रत्नाद्युत्पत्तिस्थानम् । खानि इति भाषा । (यथा रघुः । १८ । २२ ।

उत्खातशत्रुं वसुधोपतस्थे

रत्नोपहारैरुदितैः खनिभ्यः ॥)

तत्पर्य्यायः । आकरः २ । इत्यमरः । २ । ३ । ७ ॥ खानी ३ खनी ४ खानि ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ गञ्जा ६ । इति हेमचन्द्रः ॥

खनित्रं क्ली (खन् + अर्त्तिलूधूसूखनेति । ।३।२।१८४। इत्र ।) अस्त्रविशेषः । खन्ता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अवदारणम् । इत्यमरः । २।९।१२ ॥ (तथाहि भागवते । ७ । २ । १५ ।

केचित् खनित्रैर्बिभिदुः सेतुप्राकारगोपुरान् ॥)

खनी स्त्री (खनि + वा ङीष् ।) रत्नाद्युत्पत्तिस्थानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

खपुरं क्ली (खं आकाशं पिपर्त्ति । पॄ + क ।) घटः । इति हेमचन्द्रः ॥ (खे आकाशे चरं पुरम् ।) जङ्गमं पुरम् । (स तु दैत्यपुरविशेषः । तदुत्पत्तिर्यथा यथा महाभारते । ३ । १७३ । निवातकवचवधे । ७ ११ ।

’ पुलोमा नाम दैतेयी कालका च महासुरी । दिव्यवर्षसहस्रं ते चेरतुः परमं तपः ॥ तपसोऽन्ते ततस्ताभ्यां स्वयम्भूरददद्वरम् । अगृह्णीतां वरं ते तु सुतानामल्पदुःखताम् । अवध्यताञ्च राजेन्द्र । सुरराक्षसपन्नगैः ॥ पुरं सुरमणीयञ्च खेचरञ्च महाप्रभम् । सर्व्वरत्नैः समुदितं दुर्द्धर्षममरैरपि । महर्षियक्षगन्धर्व्वपन्नगासुरराक्षसैः । सर्व्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम् । ब्रह्मणा भरतश्रेष्ठ । कालकेयकृते कृतम् । तदेतत् खपुरं दिव्यं चरत्यमरवर्ज्जितम् ॥ ’

खे आकाशे उत्थितं पुरम् । शुभाशुभार्थसूचनार्थं प्रकाशितं गन्धर्व्वनगरम् । अस्यो त्तरादिदिग्भेदेनोदये फलभेदो यथा बृहत् संहितायाम् ३६ अध्याये ।

उन्नादिपुरोहितशुभबलपतियुवराजदोषदं खपुरम् ।

सितरक्तपीतकृष्णं विप्रादीनामभावाय ॥

नागरनृपतिजयावहमुदग्विदिक्स्थं विवर्णनाशाय ।

शान्तायाञ्चाद्दृष्टं सतोरणं विजयाय ॥

सर्व्वदिगुत्थं सततोत्थितञ्च भयदं नरेन्द्रराष्ट्राणाम् ।

चौराटविकान् हन्याद्धूमानलशक्रचापाभम् ॥

गन्धर्व्वनगरमुत्थितमापाण्डुरमशनिपातवातकरम् ।

दीप्ते नरेन्द्रमृत्युर्व्वामेऽरिभयं जयः सव्ये ॥

अनेकवर्णाकृति खे प्रकाशते

पुरं पताकाध्वजतोरणान्वितम् ।

यदा तदा नागमनुष्यवाजिनां

पिबत्यसृग्भूरि रणे वसुन्धरा ॥”)

हरिश्चन्द्रपुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खपुरः पुं (खं पिपर्त्ति उच्चत्वेन । पॄ + क ।) गुवाकः । (अस्य पर्य्याया यथा । ’ खपुरो हस्वकः पूगः । इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ खेन आकाशागतेन हिमकरादिना पूर्य्यते इति । पॄ + कर्म्मणि घञर्थे क ।) भद्रमुस्तकम् । (खमिन्द्रियं पिपर्त्ति । पॄ + क ।) अलसके त्रि । इति मेदिनी ॥ आलस्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खभ्रान्तिः पुं (खे आकाशे अन्तरिक्षे भ्रान्तिर्भ्रमणमामिषाय यस्य ।) चिल्लः । इति शब्दरत्नावली ॥ चिल इति भाषा ॥

खमणिः, पुं (खे आकाशे मणिरिव ज्योतिर्मयत्वात् प्रकाशकत्वाद्वा ।) सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खमीलनं क्ली (खानां इन्द्रियाणां मीलनम् ।) तन्द्रा । इति शब्दरत्नावली ॥

खम्मलिः स्त्री (खं शून्यभूतं मूलमस्याः पृषोदरात् साधुः । मूलशब्दस्याकारस्य अत्वम् ।) कुम्भिका । इति शब्दरत्नावली ॥ पाना इति भाषा ॥

खम्मलिका स्त्री (खम्मलि + स्वार्थे कन् ततष्टाप् ।) खम्मली । कुम्भिका । इति शब्दरत्नावली ॥

खम्ब गतौ इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर० सक० सेट् ।) ओष्ठवर्गशेषोपधः । खम्बति । इति दुर्गादासः ॥

खरं क्ली (खाय अन्तरिन्द्रियाय खस्य वा तीव्रतारूपगुणं रातीति । ख + रा + क ।) तीव्रम् । तत्पर्य्यायः । तिग्मम् २ तीक्ष्णम् ३ । इत्यमरः । १ । ३ । ३५ ॥ (यथा, भागवते । ७ । ८ । २८ ।

सत्वाऽट्टहासं खरमुत्स्वनोल्बणं

निमीलिताक्षं जगृहे महाजवः । ’

तद्वति त्रि । यथा, रघुवंशे । ८ । ९ ।

’ न खरो न च भूयसा मृदुः

पवमानः पृथिवीरुहानिव ॥)

खरः पुं (खं मुखकुहरं छिद्रमतिशयेनास्यास्तीति । र ।) गर्द्दभः । इत्यमरः । २ । ९ । ७७ (यथा मनुः । २ । २०१ ।

’ परीवादात् खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः ।”

अश्वतरः । यथा तत्रैव । ११ । २०१ ।

“उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानन्तु कामतः ।)

घर्म्मः । इति मेदिनी ॥ निष्ठुरः । राक्षसविशेषः । स तु रावणभ्राता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे । १ । ३ । २० ।

’ वधं खरत्रिशिरसोरुत्पातं रावणस्य च ॥”)

दैत्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा भागवते । २ । ७ । ३४ ।

“ये च प्रलम्बखरदर्दुरकेश्यरिष्ट

मल्लेभकंसयवनाः कुजपौण्ड्रकाद्याः ॥”)

कण्टकिद्रुमविशेषः । इत्यजयः ॥ काङ्कः । काकः । कुररपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वत्सर विशेषः । यथा ज्योतिस्तत्त्वे ।

’ उपद्रुतं जगत् सर्व्वं तस्करैर्भूमिके सति ।

पीडिताश्च प्रजाः सर्व्वा देशभङ्गः खरे प्रिये ॥”

कठिनम् । रविपार्श्वगः । पश्चिमद्वारगृहम् । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

खरकाष्ठिका, स्त्री, (खरं उग्रं काष्ठं यस्याः । ततः कप् टाप् च । कापि अत इत्वम् ।) बला । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरकुटी स्त्री (खरा क्षुरवत्तया तीक्ष्णा कुटी ।) नापितशालिका । नापितस्य गृहम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खरकोणः पुं (खरवत् कोणयति शब्दायते । अत्र सङ्कोचार्थकुणधातोः शब्दार्थ इति बोध्यं धातूनामनेकार्थत्वात् । यद्वा कोणयति आत्मानं सङ्कोचयति वा । कुण + अच् । कर्म्मण्यण् । ” ३ । २ । १ । इति अण् वा ।) तित्तिरिपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

खरगन्धनिभा स्त्री (खरगन्धेन तीव्रगन्धेन नितरां अतिशयेन भातीति । नि + भा + क ।) नागबला । इति जटाधरः ॥

खरगन्धा स्त्री (खरो गन्धो यस्याः ।) नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरगृहं क्ली (खरस्य गर्द्दभस्य गृहम् ।) गर्द्दभशाला । गादार घर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खरगेहः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खरगेहं क्ली (खरस्य गेहम् ।) खरगृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥

खरगृहः पुं (खरस्य गृहः गृहम् ।) खरगृहम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (खरो गृह्यते निपीड्यतेऽस्मात् । ग्रह + अप् । गर्द्दभगृहभेदः ॥)

खरघातनः, पुं, (खरं उग्रं रोगविशेषं घातयतीति । हन्+स्वार्थे णिच्+कर्त्तरि ल्युः ।) नागकेशरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (खरं स्वनाम्ना प्रसिद्धं राक्षसं घातयतीति । श्रीरामचन्द्रः । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥)

खरच्छदः, पुं, (खरस्तीव्रश्छदः पत्रमस्य ।) उलूकम् । उलुखड़ इति भाषा ॥ इत्कटः । खोकड़ा इति भाषा । इति रत्नमाला ॥ क्षुन्दरत्तणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरणसः, त्रि, (खरा तीक्ष्णा नासिका यस्य । "खुरखराभ्यां वा नस् ।" इति वार्त्तिं पक्षे "अच् नासिकायाः ।" ५ । ४ । ११८ । इत्यच् नसादेशश्च । ततः "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः ।"८।४।३। इति णत्वम् ।) तीक्ष्णनासिकः । तत्पर्य्यायः । खरणाः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥

खरणाः, [स्] त्रि, (खरा तीक्ष्णा नासिका यस्य । "खुरखराभ्यां वा नस् ।" वार्त्तिं इति नसादेशः । "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः ।" ८।४।३। इति णत्वम् ।) तीक्ष्णनासिकः । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥

खरत्वक्, स्त्री, (खरा तीक्ष्णा त्वक् यस्याः ।) अलम्बुषा । लज्जालुप्रभेदः । इति भावप्रकाशः ॥

खरदण्डं, क्ली, (खरः कर्कशः दण्डो मृणालं यस्य कण्टकाकृतत्वेति भावः ।) पद्मम् । इति धरणी ॥

खरदला, स्त्री, (खरं कर्कशं दलं पत्रमस्याः ।) घेमाफला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ डुमुर इति भाषा ॥

खरदूषणः, पुं, (खरं उग्रं दूषणं मादकताजनकदोषो यत्र ।) धुस्तूरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ खरेण राक्षसेन सह दूषणश्च ॥ (त्रि, बहुदोषः ॥)

खरध्वंसी [न्,] पुं, (खरं स्वनामविश्रुतं राक्षसं ध्वंसयतीति । ध्वन्स्+णिच्+णिनिः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (खरं कंसचरं दैत्यं ध्वंसयतीति । कृष्णः । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥)

खरनादिनी, स्त्री, (खरं कर्कशं नदतीति । नद्+णिनिः । ततः स्त्रियां ङीप् ।) रेणुकानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खरपत्रः, पुं, (खरं पत्रमस्य ।) क्षुद्रपत्रतुलसी । शाकाख्यवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ यावनालशरः । हरिदर्भः । मरुवकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरपत्रकः, पुं, (खरपत्र+कप् संज्ञायां कन् वा ।) तिलकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खरपत्री, स्त्री, (खरपत्र+गौरादित्वात् ङीष् ।) गोजिह्वावृक्षः । काकोडुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरपात्रं, क्ली, (खरं कठोरं कठिनं वा पात्रम् ।) लौहपात्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खरपादाढ्यः, पुं, (खरैः दृढैः पादैर्मूलैराढ्यः ।) कपित्थवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खरपुष्पः, पुं, (खरं पुष्पमस्य ।) मरुवकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

खरपुष्पा, स्त्री, (खरं पुष्पं खराणि पुष्पाणि वा यस्याः ।) वर्व्वरा । इत्यमरः । २ । ४ । १३६ ॥ वाबुइ तुलसी इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः । "वर्व्वरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ व्यवहारोऽस्या यथा चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये कटुकस्कन्धे । "एला-कुष्ठ-भल्लातकास्थि-हिङ्गु-किलिम-मूलक-सर्षप-लशुन-करञ्ज-शिग्रुक-मधुशिग्रुक-खरपुष्पा" इत्यादिषु ॥)

खरप्रियः, पुं, (खलः धान्यकलायादिशस्यमर्द्दनस्थानं प्रियोऽस्य । लस्य रत्वम् ।) पारावतः । इति शब्दमाला ॥

खरमञ्जरी, स्त्री, (खरा मञ्जरी यस्याः ।) अपामार्गः । इत्यमरः । २ । ४ । ८८ ॥ (स्वर्जिकाद्यतैलेऽस्या व्यवहारो यथा,—
"स्वर्जिकासिन्धुदन्त्यग्निरूप्यिकानलनीलिका ।
खरमञ्जरीवीजेषु तैलं गोमूत्रपाचितम् ।
दुष्टव्रणप्रशमनं कफनाडीव्रणापहम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नाड़ीव्रणाधिकारे ॥)

खररोमा [न्,] पुं, (खरं रोम यस्य ।) नागभेदः । इति जटाधरः ॥

खरवल्लिका, स्त्री, (खरा वल्लरी ततः स्वार्थे कन् टाप् च ईकारस्य ह्रस्वत्वं रस्य लत्वञ्च ।) नागवला । इति रत्नमाला ॥ गोरचचाउलिया इति भाषा ॥

खरशब्दः, पुं, (खर उग्रः शब्दोऽस्य ।) कुररपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरशाकः, पुं, (खरं शाकमस्य ।) भार्गी । इति भावप्रकाशः ॥ वामणहाटी इति भाषा ॥

खरस्कन्धः, पुं, (खरः स्कन्धोऽस्य ।) प्रियालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरस्कन्धा, स्त्री, (खरः स्कन्धोऽस्याः ।) खर्ज्जूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरस्वरा, स्त्री, (खरं रौद्रं स्वृणाति नाशयतीति । स्वृ+अच् ।) वनमल्लिका । इति रत्नमाला ॥

खरा, स्त्री, (खं आकाशं लाति गृह्णातीति । ला+कः । लस्य रत्वम् ।) देवताड़वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥

खरांशुः, पुं, (खरा अंशवो रश्मयो यस्य ।) सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खरागरी, स्त्री, (खरं आगिरतीति । आ+गॄ+अच् । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) देवताड़वृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"वेणी जीमूतकश्चाखुविषाजिलोमशच्छदः ।
खरागरी कदम्बश्च खुड्डाको देवताड़कः ॥")

खराब्दाङ्कुरकं, क्ली, (खराब्दात् तीव्रगर्ज्जनमेघात् अङ्कुरयतीति । अङ्कुरि+ण्वुल् । अस्य हि नूतनजलदध्वनेरङ्कुरोत्पत्तेस्तथात्वम् ।) वैदूर्य्यमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खराश्वा, स्त्री, (खरैरश्यते भुज्यतेऽसौ । अश् भोजने+"उल्वादयश्च ।" उणां । ४ । ६५ । इति वः ।) मयूरशिखा । रुद्रजटा इति ख्याता । चैत्रवमानिका इति केचित् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथास्या गुणाः ।
"खराश्वा कफवातघ्नी वस्तिरोगरुजापहा ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥)

खराह्वा, स्त्री, (खरं तीव्रगन्धं आह्वयतीति । ह्वे+कः । स्त्रियां टाप् ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"अजगन्धाजमोदाख्या खराह्वा कारवी च सा ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

खरिका, स्त्री, (खात् शून्यात् गन्धविशेषं रातीति । रा+कः ततः संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च ।) कस्तूरीभेदः । सा तु चूर्णाकृतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरुः, पुं, (खन्+'खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु ।" उणां १ । ३७ । इति कुः रश्चान्तादेशः ।) शिवः । हयः । दर्पः । दन्तः । इति मेदिनी । रे । २१ ॥ कामदेवः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ शुक्लवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥

खरुः, त्रि, (खन्+"खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु ।" उणां १ । ३७ । इति कुः रश्चान्तादेशः ।) श्वेतः । इति मेदिनी । रे ।२२। निषिद्धेकरुचिः । इति हेमचन्द्रः ॥ निर्व्वोधः । क्रूरः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ तीक्ष्णः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

खर्ज्ज, यथाग्नौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वांपरं-अकं-सेट् ।) खर्ज्जति । ष्टट् मार्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

खर्ज्जिका, स्त्री, (खर्ज्ज+ण्वुल्+स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च ।) अवदंशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खर्ज्जुः, पुं, (खर्ज्ज+उन् ।) खर्ज्जूरी । कण्डुः । कीटः । इति हेमचन्द्रः ॥

खर्ज्जुरं, क्ली, (खर्ज्ज+उरच् ।) रौप्यम् । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

खर्ज्जूः, स्त्री, (खर्ज्ज व्यथने+"कृषिचमितनीति ।" उणां १ । ८२ । इति ऊः ।) कण्डुः । कीटः । इत्युणादिकोषः ॥

खर्ज्जूघ्नः, पुं, (खर्ज्जूं कण्डूयनं हन्तीति । हन्+टक् ।) चक्रमर्द्दः । धत्तूरः । अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खर्ज्जूरं, क्ली, (खर्ज्जूरस्य फलम् । फले विहितस्याणो लुप् ।) खर्ज्जूरफलम् । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । गुरुत्वम् । क्षयाभिघातदाहवातपित्तरोगे हितत्वम् । हृद्यत्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ ("अपक्वखर्ज्जूरफलं त्रिदोषशमनं मतम् ।
पक्वमेव हितं श्रेष्ठं त्रिदोषशमनं परम् ॥"
इति प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
यथा च चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ।
"मधुरं वृंहणं वृष्यं खर्ज्जूरं गुरु शीतलम् ।

चर्येऽभिघाते दाहे च वातपित्ते च तद्धितम् ।) रौप्यम् । हरितालम् । इति हेमचन्द्रः । खल । इति मेदिनी ।

खर्ज्जूरः पुं स्त्री (खर्ज्ज मार्ज्जने + खर्ज्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ।' उणा° ४ । ९० । इति ऊरः ।) खर्ज्जूरीवृक्षः । खेजुर गाछ इति भाषा । अस्य मस्तिष्कगुणाः । स्वादुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । मूत्रातङ्करोगनाशित्वम् । बलप्रायशुक्रवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ।

(खर्ज्जूरस्य विषं हन्ति तदा वै नात्र संशयः ।' इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे विषाधिकारे ।) वृश्चिकः । इति मेदिनी ।

खर्ज्जूरिका स्त्री (खर्ज्जूर + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ततः संज्ञायां कन् टाप् च ततो ह्रस्वः ।) मिष्टान्नविशेषः । इति पाकराजेश्वरः । मिठागजा इति भाषा ।

खर्ज्जूरी स्त्री (खर्ज्जूर + गौरादित्वात् ङीष् ।) वनखर्ज्जूरः । इत्यमरः । २ । ४ । १७० । खर्ज्जूरवृक्षः । खेजुरगाछ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खरस्कन्धा २ दुष्प्रधर्षा ३ दुरारोहा ४ निःश्रेणी ५ कषायी ६ यवनेष्टा ७ हरप्रिया ८ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् । पक्वे शैत्यत्वम् । कषायिकत्वम् । पित्तक्रिमिनाशित्वम् । हृद्यत्वम् । कफशुक्रवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । तत्पर्य्यायगुणाः ।

'भूमिखर्ज्जूरिका स्वाद्वी दुरारोहा मृदुच्छदा ।
तथा स्कन्धफला काककर्कटी स्वादुमस्तका ॥ * ॥
पिण्डखर्ज्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत् ।
खर्ज्जूरी गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता ।
जायन्ते पश्चिमे देशे सा छोहारेति कीर्त्यते ।
खर्ज्जूरीत्रितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।
स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं क्षतक्षयहरं गुरु ।
तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भशुक्रदम् ।
कोष्ठमारुतकृद्बल्यं वान्तिवातकफापहम् ।
ज्वराभिघातक्षुत्तृष्णाकासश्वासनिवारकम् ।
मदमूर्च्छामरुत्पित्तमद्योद्भूतगदान्तकृत् ।
महतीभ्यां गुणैरल्पा स्वल्पा खर्ज्जूरिका स्मृता ॥ * ॥
खर्ज्जूरीतरुतोयन्तु मदपित्तकरं भवेत् ।
वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत् ॥ * ॥
सुलेमानी तु मृदुला बलिहीनफला च सा ।
सुलेमानी श्रमभ्रान्तिदाहमूर्च्छास्रपित्तहृत् ।
इति भावप्रकाशः ।

खर्द्द दंशने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा° पर° सक° सेट् ।) दंशनं दन्तकरणकक्रिया । खर्द्दति मत्कुणः लोकः । केचित्तु दन्दशूके इति पठित्वा दन्दशूकः दन्दशूककर्तृकक्रियेत्याहुः । इति दुर्गादासः ।

खर्परः पुं (कर्परः । पृषोदरात् खत्वम् ।) तस्करः । धूर्त्तः । भिक्षापात्रम् । कपालम् । इति मेदिनी । छत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।

खर्परी स्त्री स्त्री (खर्परः उपधातुभेदकारकत्वेनास्त्यस्याः इति अच् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्परीतुत्थम् । इत्यमरटीका ।

खर्परीतुत्थं क्ली (खर्पर्य्येव तुत्थं खर्परीरूपं तदाख्यं तुत्थं वा ।) तुत्थविशेषः । तत्पर्य्यायः । खर्परीरसकम् २ चक्षुष्यम् ३ अमृतोत्पन्नम् ४ तुत्थम् ५ खर्परिका ६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । रसायनत्वम् । त्वग्दोषशमनत्वम् । दीप्तत्वम् । बलपुष्टिप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

खर्ब्ब गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा° पर° सक° सेट् ।) खर्ब्बति इति दुर्गादासः ।

खर्ब्बं क्ली (खर्ब्ब + अच् ।) संख्याविशेषः । इति मेदिनी । सतु दशार्व्वुदसंख्या । इति लीलावती । दशवृन्दसंख्या । १० ०००,०००,००० । इति स्मृतिः । (सहस्रमहापद्मसंख्या । इति गो° रामायणम् । यथा, तत्रैव । ६ । ४ । ५६ ५९ ।

'शतं शतसहस्राणां कोटिमाहुर्मनीषिणः ।
शतं कोटिसहस्राणां शङ्ख इत्यभिधीयते ॥
शतं शङ्खसहस्राणां वृन्दमाहुर्मनीषिणः ।
शतं वृन्दसहस्राणां महावृन्दमिति स्मृतम् ।
महावृन्दसहस्राणां शतं पद्मं परिस्मृतम् ।
शतं पद्मसहस्राणां महापद्मं विभाव्यते ॥
महापद्मसहस्राणां तथा खर्ब्बमिहोच्यते ।')

खर्ब्बः पुं (खर्ब्ब + अच् ।) कुबेरस्य निधिविशेषः । इति शब्दरत्नावली । दशवृन्दसंख्या । इति स्मृतिः । कुलकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (वामनः । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ । स्त्री । गायत्रीस्वरूपा भगवती । यथा देवीभागवते । १२ । ६ । ३८ ।

'खड्गखेटकरा खर्ब्बा खेचरी खगवाहना ।')

ख(र्व्व)र्ब्बः त्रि (खर्ब्ब + अच् ।) क्षुद्रः । खाटो छोट इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । न्यक् २ नीचः ३ वामनः ४ ह्रस्वः ५ । इत्यमरः । ३ । १ । ७० । निखर्व्वः ६ खट्टः ७ खर्व्वशाखः ८ । इति हेमचन्द्रः । धनुषः ९ अनायतः १० । इति जटाधरः ।

खर्व्वशाखः त्रि (खर्व्वा शाखा हस्तपदाद्यवयवा यस्य ।) वामनः । खर्व्वः । इति हेमचन्द्रः ।

खर्म्मं पुं (खुर + बाहुलकात् मक् पृषोदरात् उकारस्य लोपः ।) पौरुषम् । कौषेयांशुकम् । पट्टवस्त्रम् । इति मेदिनी ।

खर्व्व गर्व्वे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा° पर° अक° सेट् ।) अन्तस्थवकारान्तोऽयम् । खर्व्वति । इति दुर्गादासः ।

खर्व्वः त्रि (खर्व्व + अच् ।) ह्रस्वः । वर्गीयबकारान्तखर्ब्बशब्दार्थोऽप्यत्र ।

खर्व्वटः पुं क्ली (खर्व्व + अटन्) चतुःशतग्राममध्यस्थलम् । इति भूरिप्रयोगः । पर्व्वतप्रान्तग्रामः । इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ।

खर्व्वुरा स्त्री (खर्व्व + उरच् टाप् च ।) सरटीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

खर्व्वुजं क्ली (खर्व्व + जन + ड ।) घृतसुधा । इति भावप्रकाशः । खरवुजा इति भाषा (अस्य लक्षणं गुणाश्च यथा —

"दशाङ्गुलन्तु खर्व्वुजं कथ्यते तद्गुणा अथ ।
खर्व्वुजं मूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु ।
स्निग्धं स्वादुतरं शीतं वृष्यम्पित्तानिलापहम् ।
तेषु यच्चाम्लमधुरं सक्षारञ्च रसाद्भवेत् ।
रक्तपित्तकरन्तत्तु मूत्रकृच्छ्रकरम्परम् ।'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

खल चलनार्थे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा° पर° अक° सेट् ।) चलनार्थश्चालनञ्चो । चालनेह स्खलनम् । खलति खलो धर्म्मात् । इति दुर्गादासः ।

खलः क्ली (खल + अच् ।) भूः । स्थानम् । कल्कः । इति मेदिनी । खलाधानम् । इति हेमचन्द्रः । धान्यमाडिबार खामार इति भाषा । (यथा मनुः । ११ । १७ ।

'खलात् क्षेत्रादगाराद्वा यतो वाप्युपलभ्यते ।")

खलः पुं (खल + अच्) सूर्य्यः । इति भूरिप्रयोगः । तमालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । धत्तूरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (प्रवाहिकारोगे भेषजार्थविहितपथ्यविशेषः । यथा चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ।

'कल्को बिल्वशलाटूनां तिलकल्कश्च तत्समः ।
दध्नः सरोऽम्लः सस्नेहः खलो हन्ति प्रवाहिकाम् ।")

खलः त्रि नीचः । अधमः । इति मेदिनी । क्रूरः । (यथा मृच्छकटिकायां १ मे अङ्के ।

'खलस्वभावं भवितव्यतां तथा
चकार सर्व्वं किल शूद्रको नृपः ।')

तत्पर्य्यायः । दुर्ज्जनः २ पिशुनः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ४७ । द्विजिह्वः ४ विश्वकद्रुः ५ शूकः ६ घातुकः ७ क्रूरः ८ पापः ९ । इति जटाधरः ।

खलतिः, पुं (स्खलन्ति केशा अस्मात् । स्खल सञ्चलने + 'खलतिः ।" उणा° ३ । ११२ । इति निपातनात् साधुः ।) इन्द्रलुप्तरोगयुक्तः । टाकपड़ा माथ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खल्वाटः २ ऐन्द्रलुप्तिकः ३ शिपिविष्टः ४ बभ्रुः ५ । इति हेमचन्द्रः । खलीटः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः । खल्लिटः ७ । इति शब्दरत्नावली । (रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह कुच्छितम् ।
प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ।
रोमकूपान् रुणद्ध्यस्य तेनान्येषामसम्भवः ।
तदिन्द्रलुप्तं रुज्यञ्च प्राहुश्चाचेति चापरे ।
खलतिरपि जन्मैव मदनं तत्र तु क्रमात् ।'
इति वाभट्टे उत्तरस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये ।)

खलपूः त्रि (खलं भूमिं पुनाति परिष्कृतं करोतीति । खल + पू + क्विप् ।) मार्ज्जनकारी । झाडुकष फरास इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । बहुकरः २ । इत्यमरः । ३ । १ । १७ ।

खलमूर्त्तिः पुं (खल इव अनिष्टकारकत्वात् उग्रा मूर्त्तिरस्य ।) पारदः । इति शब्दचन्द्रिका । पारा इति भाषा ।

खलाधारा, स्त्री, (खल आधारो यस्याः ।) तैलपायिका । इति जटाधरः ॥ आरसुला इति भाषा ॥

खलिः, पुं, (खल+इन् ।) तैलकिट्टम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भारतरत्नाकरे । २।८९ ।
"स्थाल्यां वैदूर्य्यमय्यां पचति तिलखलिं चन्दनैरिन्धनौघैः ।")

खलिनः, पुं क्ली, (खे अश्वमुखच्छिद्रे लीनः पृषोदरादित्वात् वा ह्रस्वः ।) खलीनः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा, कादम्बर्य्याम्
"उभयतः खलिनकनककटकामलप्रभाभ्यां पदे पदे कृताकुङ्कुमप्रयकाभ्यां पुरयाभ्यामवसथ्यमायम् ।"
अश्वमित्यर्थः ॥)

खलिनी, स्त्री, (खलानां समूहः । "इनित्रकट्यचश्च ।" ४।२।५१ । इति इनिः । ततो ङीप् ।) खलसमूहः । धानेर अनेक खामार इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । खल्या २ । इत्यमरः । ३।२।४२ ॥ तालमूली । इति रत्नमाला ॥

खलिशः, पुं, (खे जलादूर्द्ध्वाकाशे लिशति ईषदुद्गच्छतीति । यद्वा, खे जलाभ्यन्तरे छिद्रादौ लिशति स्वल्पीभावेन तिष्ठतीति । लिश+कः ।) स्वनामख्यातमत्स्यः । खलिशामाछ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कङ्कत्रोटः २ खलेशयः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । ग्राहित्वम् । कषायत्वम् । वायुकोपनत्वम् । रूक्षत्वम् । लघुत्वम् । शूलहरत्वम् । किञ्चिदामविनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ खलिशोऽपि पाठः ॥

खलीकारः, पुं, (खल+कृ+घञ् । अभूततद्भावे च्विः ।) अपकारः । इति जटाधरः ॥ (निर्भर्त्सनम् । इति चिन्तामणिः ॥)

खलीनः, पुं क्ली, (खे अश्वमुखच्छिद्रे लीनः ।) कविका । इत्यमरः । २।८।४९ ॥ कडियालि इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १।१६६।१५ ।
"शतं रथानां वरहेममालिनां
चतुर्युजां हेमखलीनमालिनाम् ॥")

खलु, व, (खल्+बाहुलकात् उन् ।) निषेधः । वाक्यालङ्कारः । (यथा, माघे । २।७० ।
"अन्यथयत्वागतं नकुरुते सुपरामाशिना ।
गिरहरिरिव्यै तेनैव स्वरूपा खलु वाचिकम् ॥"
"अन्नाद्यखलुशब्दः प्रतिषेधार्थे द्वितीयः वाक्यालङ्कारे ॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) जिज्ञासा । (यथा, गणरत्ने । "स खल्वधीते वेदम् ?") अनुनयः । इत्यमरः । ३।४।१८ ॥ (यथा, गणरत्ने ।
"न खलु न खलु मुग्धे ! साहसं कार्य्यमेतत् ॥")
निश्चितम् । (यथा, कुमारे । ४।२८ ।
"दयितास्वनवस्थितं नृणां
न खलु प्रेम चलं सुहृज्जने ॥")
पदवाक्यादिपूरणम् । (यथा, रामायणे । ६।३१।६ ।
"वध्याः खलु न वध्यन्ते सचिवास्तव रावण ! ।
ये त्वामुत्पथमारूढं न निगृह्णन्ति सर्व्वशः ॥")
वीप्सा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,— शाकुन्तले १ मे अङ्के ।
"न खलु न खलु बाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्
मृदुनि मृगशरीरे तूलराशाविवाग्निः ॥")

खलुक्, [च्] पुं, (खं इन्द्रियं दर्शनेन्द्रियं लुञ्चयति हन्तीति । ख+लुञ्च+क्विप् ।) अन्धकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खलुरेषः, पुं, (खलुरिष्यते वध्यतेऽस्मिन् । खलु+रिष्+कर्म्मणि घञ् ।) मृगभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खलूरिका, स्त्री, (खलु+रिष्+निपातनात् साधुः ।) शस्त्राभ्यासभूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥

खलेधानी, स्त्री, (खले धीयन्ते इभा यस्मिन् । धा+अधिकरणे ल्युट् ततो ङीप् ।) मेधिः । खलेपशुबन्धनदारु । इति जटाधरः ॥

खलेवाली, स्त्री, (खले वाल्यन्ते चाल्यन्तेऽत्र इभा इति । वल्+अधिकरणे घञ् गौरादित्वात् ङीप् ।) खले गोबन्धनदारु । इति हेमचन्द्रः ॥ मेड़ काठ इति भाषा ॥ (यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे । २२।६।१८ ।
"खलेवालीयूपो याजकेभ्यः ।")

खलेशयः, पुं, (खलेषु जलादूर्द्ध्वाकाशमार्गे गमनकाले लिशति ईषत्शयतीति । लिश्+अच् ।) खलिशमत्स्यः । इति हारावली ॥

खलेशयः, पुं, (खलेषु जलादूर्द्ध्वाकाशसंसर्गे वातीति । वा+कः ।) खलिशमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

खल्या, स्त्री, (खलानां समूहः । यत् ।) खलिनी । इत्यमरः । ३।६।४२ ॥ धानमाड़ार अनेक खामार इति भाषा ॥

खल्लः, पुं, (खलतीति क्विप् खल् तं लातीति । ला आदाने+कः ।) वस्त्रप्रभेदः । गर्त्तः । चर्म्म । चातकपक्षी । इति मेदिनी ॥ दृतिः । इति हेमचन्द्रः ॥ मशक इति भाषा । औषधमर्द्दनपात्रम् । खल इति भाषा । इति वैद्यकम् ॥ ("अथाश्मसारमयस्य भूगर्भे स्थितयं चिपेत् । तस्योपरिस्थितं खल्लं तप्तखल्लमिति स्मृतम् ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

खल्लिका, स्त्री, (खल्ल+संज्ञायां कन् ततष्टाप्, कापि अत इत्वम् ।) पाकपात्रम् । पिष्टकादिभर्ज्जनपात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खल्लिटः, त्रि, (खल्ल+इन् । खल्लि इव टलतीति । टल्+डः ।) खलतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

खल्ली, स्त्री, (खल्ल+गौरादित्वात् ङीष् ।) हस्तपादावमर्द्दनाख्यरोगः । इति मेदिनी ॥ तस्य लक्षणं यथा, माधवकरः ।
"खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी ॥"
तच्चिकित्सा यथा, भावप्रकाशे ।
"कुष्ठसैन्धवयोः कल्कश्चुक्रतैलसमन्वितः ।
सुखोष्णो मर्द्दने योज्यः खल्लीशूलनिवारणः ॥"
अपि च भैषज्यरत्नावल्याम् ।
"खल्ल्यां स्निग्धाम्ललवणैः स्वेदोन्मर्दोपनाहनम् ॥"

खल्लीटः, त्रि, (खल्लीव टलतीति । टल्+बाहुलकात् डः ।) खलतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तच्चिकित्सा यथा, गारुडे । १८०।१ ।
"मधुरात्रातप्रजायन्ते खल्लीटस्य कचाः शुभाः ।
हस्तिदन्तमषीं कृत्वा नागक्षीरेण लेपनात् ॥")

खव, श भूतिपूत्योरुत्पत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-परं-अकं-सेट् ।) भूतिः सम्पत्तिः पूतिः पवित्रता नयोरुत्पत्तिः प्रादुर्भावः ॥

खवल्ली, स्त्री, (खे आकाशे स्थिता वल्ली ।) आकाशवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्य्याया गुणाश्च । अथ आकाशवल्ली । अमरबेलि इति च भाषा ।
"आकाशवल्ली तु बुधैः कथितामरवल्लरी ।
खवल्ली ग्राहिणी तिक्ता पिच्छिला चाक्षयामया ।
तुवराग्निकरी हृद्या पित्तश्लेष्मामनाशिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

खवारि, क्ली, (खे आकाशे स्थितं वारि उदकम् । खादागतं वारि वा ।) दिव्योदकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

खवाष्पः, पुं, (खे आकाशे वृष्टौ स्थितो वाष्पः ।) हिमम् । इति हारावली ॥

खशः, पुं, देशविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तद्देशवासिनि तद्देशभूपे च बहुषु अणो लुक् ।) तथा हि मनुः । १० । ४४ ।
"पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः ।
पारदाः पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ॥")

खशा, स्त्री, सुरामांसगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कश्यपस्य पत्नीविशेषः यथा प्रजापतिर्दक्षः आदौ तद्गर्भे कन्यात्मकशौचभादैन शेते इति । ख+शी+डः ततष्टाप् ।) दक्षकन्या । सा च कश्यपपत्नी । यथा,—
"धर्म्मपत्न्यः समाख्याताः कश्यपस्य वदाम्यहम् ।
अदितिर्दितिर्दनुश्चैव काला अनायुः सिंहिका मुनिः ॥
कद्रुः प्राधा इरा क्रोधा विनता सुरभिः खशा ॥"
"इरा वृक्षलतावल्लीः तृणजातीश्च सर्व्वशः ।
खशा च यक्षरक्षांसि मुनिरप्सरसस्तथा ॥"
इति गारुडे ६ अध्यायः ॥

खषेटः, पुं, (खं षेटति इति । षिट् अनादरे अच् । अस्य गमनसमये खस्यानादरत्वेन गतियोग्यत्वाभावेऽपि तत्प्रानादरत्व गमनात्वाल्लम् ।) खलिशमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खश्वासः, पुं, (खस्य आकाशस्य श्वास इव ।) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खष, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) खषति । इति दुर्गादासः ॥

खष्यं, क्ली, (खन्+"खष्यमिल्पवाप्येति ।" उणां ३।२८ । इति यप्रत्ययात् निपातनात् सिद्धम् ।) क्रोधः । बलात्कारः । इत्युणादिकोषः ॥

खसः, पुं, (खं इन्द्रादीन्द्रियं स्यति निष्क्रियीकरोतीति । सो+कः ।) पामा । खोस इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पाम २ कच्छूः ३ विचर्च्चिका ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (पामन्शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

खखकन्दः पुं (खख इव कन्दोऽस्य ।) चीरकञ्चुकीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ खसगन्धोऽपि क्वचित् पाठः ॥
खसतिलः पुं (खसपूय इव तिलति स्निह्यतीति । तिल स्नेहे+कः । अस्य शुक्लस्नेहविशिष्टत्वात् तथात्वम् ।) खस्खसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य यथा —
"तिलभेदः खसतिलः कासश्वासहरः स्मृतः ।
स्यात्तु खसफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु ॥
ग्राहि तिक्तं कषायञ्च वातकृच्च कफासहृत् ।
धातूनां शोषकं रूक्षं मदकृद्वाग्विवर्द्धनम् ॥
मुहुर्मोहकरं रुच्यं सेवनात् पुंस्त्वनाशनम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
खसमः पुं (खेनाकाशेन समः ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
खसम्भवा स्त्री (खे सम्भवतीति । सम्+भू+अच् ।) आकाशमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥
खसर्पणः पुं (खे शून्ये सर्पणमस्य योगप्रभावात् ।) बुद्धविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
खसात्मजः पुं (खसायाः कश्यपपत्न्या आत्मजः ।) राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
खसृमः पुं विप्रचित्तिदैत्यपुत्त्रः । यथा —
"सिंहिकायां समुत्पन्ना विप्रचित्तिसुतास्तथा ।
व्यंशः शल्यश्च बलवान् नभश्चैव महाबलः ॥
वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः खसृमस्तथा ।
अन्धको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च ॥
निवातकवचा दैत्याः प्रह्लादस्य कुलेऽभवन् ॥"
इति गारुडे ६ अध्यायः ॥
खस्खसः पुं (खस+पृषोदरात् द्वित्वम् ।) क्षुपविशेषः । पोस्ता इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ह्रस्वबीजः २ सूक्ष्मतण्डुलः ३ सुबीजः ४ । अस्य गुणः । पाके मधुरत्वम् । कान्तिवीर्य्यबलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (खसतिलशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
खस्खसरसः पुं (खस्खसस्य क्षुद्रबीजक्षुपविशेषस्य रसः ।) अहिफेनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ आफिं इति भाषा ॥
खस्तनी स्त्री (खं आकाशं स्तनः यस्या मेघवारिपतनेन शस्याद्युत्पत्त्या पृथिवीस्थानां जीवानां जीवनधारणात् तथात्वम् ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
खस्फाटिकः पुं (खस्य निर्म्मलः स्फाटिकः । यद्वा खस्फटिकः सूर्य्यः स अधिष्ठानमस्य ।) सूर्य्यकान्तमणिः । चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः ॥
खाखसः पुं (खस प्रकारे द्वित्वम् ततः पृषोदरात् साधुः ।) क्षुपविशेषः । पोस्तदाना इति भाषा । तत्पर्य्यायगुणाः ।
"तिलभेदः खसतिलः खाखसश्चापि स स्मृतः ।
स्यात्तु खसफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु ।
ग्राहि तिक्तं कषायञ्च वातकृत् कफकासहृत् ।
धातूनां शोषकं रूक्षं मदकृद्वाग्विवर्द्धनम् ।
मुहुर्म्मोहकरं रुच्यं सेवनात् पुंस्त्वनाशनम् ।

अथ अहिफेनम् ।
उक्तं खसफलक्षीरमाफूकमहिफेनकम् ।
आफूकं शोषणं ग्राहि श्लेष्मघ्नं वातपित्तलम् ॥
तथा खसफलोद्भूतं वल्कलप्रायमित्यपि ।
अथ खसबीजम् ।
उच्यन्ते खसबीजानि ते खाखसतिला अपि ॥
खसबीजानि बल्यानि वृष्याणि सुगुरूणि च ।
जनयन्ति कफं तानि शमयन्ति समीरणम् ॥
इति भावप्रकाशः ॥
खाजिकः पुं (खे ऊर्द्ध्वदेशे आजः क्षेपः तत्र साधुः ठन् ।) लाजा । इति हारावली ॥ खै इति भाषा ॥
खाटः पुं स्त्री (खे ऊर्द्ध्वमार्गे अटत्यनेन । अट+करणे घञ् ।) शवरथः । इति शब्दरत्नावली ॥ मरार खाट इति भाषा ॥
खाटिः स्त्री (खट काङ्क्षायां बाहुलकात् इण् ।) असद्वृत्तः । किणः । शवरथः । इति मेदिनी ॥
खाटिका स्त्री (खाटि+स्वार्थे अज्ञातायां वा कन् ततष्टाप् ।) खाटः । शवरथः । इति शब्दरत्नावली ॥
खाण्डवं क्ली (खाण्डवाख्यराजकृतया प्रसिद्धायाः नगर्य्याः जातम् । खाण्डवी+अण् । यदुक्तं कालिकापुराणे ९० अध्याये ।
"पुरा तु विजयो राजा खाण्डवीं नाम तां पुरीम् ।
भङ्क्त्वा वनं तत्रश्चक्रे तेन तत् खाण्डवं वनम् ॥")
वनविशेषः । तद्विवरणं यथा —
"विरूपस्याभवद्राजा धिगाधिर्म्मिणोऽभवत् सुतः ।
तेषां कल्पोऽभवद्राजा कल्पात्तु विजयोऽभवत् ।
यो विजित्य क्षितिं सर्व्वां पार्थिवान् भूरितेजसः ।
शक्रस्यानुमते चक्रे खाण्डवं शतयोजनम् ।
यत्र सव्यसाची ह्यदहत् पाण्डुपुत्त्रः प्रतापवान् ।
आवहत् परमां प्रीतिं ज्वलनस्य महात्मनः ॥
ऋषय ऊचुः ।
कथं स खाण्डवं चक्रे विजयः शतयोजनम् ।
तद्वयं श्रोतुमिच्छामः कथयस्व तपोधन ! ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
सोमवंशेऽभवद्राजा महात्मा स महाबलः ।
धीरः सुम्भगो नाम चारुरूपः प्रतापवान् ।
स वै हिमवतो नातिदूरे भङ्क्त्वा महावनम् ।
निहत्य व्याघ्रान् समुत्सार्य्य ऋषिवर्य्यान् तपोधनान् ।
खाण्डवीं नाम नगरीमकरोत्तत्र शोभनाम् ॥
विस्तृतां योजनविस्तीर्णामायतां शतयोजनम् ।
उच्चप्राकारसंयुक्तां माङ्गल्यामुरुतोरणाम् ।
निखाभिरतिगाधाभिः परिखाभिः समावृताम् ।
दीर्घिकाभिश्चोपवनैर्बहुभिश्चाभिशोभिते ।
आकीर्णाञ्च तथा वर्णैश्चतुर्भिरपि मानवैः ।
योऽसृजत् सततं यत्र प्रजा ह्यवनि विस्थिताः ।
यद्रूपा सा सुरपुरी ख्याता भोगसमन्विता ।
स वै सुम्भगो राजा राज्यं भुक्त्वा चिराय च ।
महीं कन्दरको दूरीं वासयामास खाण्डवीम् ।
आगत्य खाण्डवीमध्ये तेन खातैश्च वज्रिभिः ।
वज्रास्तु वज्रगा भूत्वा याति सीतां नदीं प्रति ।
स जित्वा सकलान् भूपान् वित्तान्याहृत्य भूरिशः ।
राशीचकार खाण्डव्यां मध्ये रत्नैरनेकशः ।
अन्येषां नगरेभ्यस्तु जनानानीय भूपतिः ।
खाण्डव्यां वासयामास हठादपि सुदर्शनः ।
देवदानवगन्धर्व्वान् जित्वा जित्वा युधा कृती ।
इन्द्रस्य देवरत्नं दैवीश्चापि तथं वधीम् ।
खाण्डव्यां रोपयामास महामात्यः सुदर्शनः ।
अथ हि शुक्लसो जिष्णुर्भूपतिर्न्न सुदर्शनम् ।
छलापचारं बहुधा देवानाञ्च तथा नृणाम् ।
वाराणसीपतिं वीरं विजयं जयशालिनम् ।
सन्धाय कृत्वा साचिव्ये तत्रैवासौ न्ययोजयत् ।
विजयो विवरं प्राप्य महाबलपराक्रमः ।
सुदर्शनस्य नृपतेरवस्कन्दमथाकरोत् ।
नासहत सोऽप्यवस्कन्दं विजयस्य सुदर्शनः ।
चतुरङ्गबलैर्नाशु युद्धायाभिमुखोऽभवत् ।
विजयो रथमारुह्य नियुज्य चतुरङ्गिणीम् ।
सेनां सुदर्शनं योद्धुं सम्मुखोऽभवदञ्जसा ।
तदा महद्युद्धमासीद्विजयेन महात्मना ।
सुम्भगस्य नृपतेश्च वृत्रवासवयोरिव ।
ततः सुदर्शनो राजा दारितो गत्याऽभवत् ।
सन्निपतिते वीरे सेनाभिजस्य सैनिकाः ।
भयात् समाद्रवंस्तस्माद्दिशः प्रदिश एव च ।
नष्टेषु तस्य सैन्येषु विजयः खाण्डवीं पुरीम् ।
प्रविश्य ददृशे तत्र राशीभूतान् गिरीनिव ।
सुवर्णानाञ्च रत्नानां सञ्चयान् बहुशः पुरः ।
दृष्ट्वा सरांसि तत्रापि प्रफुल्लकमलानि तु ।
हंसकारण्डवानादनादितानि समन्ततः ।
राशीन् सुवर्णरत्नानां पर्व्वतानिव विस्तृतान् ।
पुष्पितान् देवरम्यांश्च भ्रमद्भ्रमरभूषितान् ।
प्रासादान् विपुलान् शुभ्रान् कैलाससदृशान् गजान् ।
विस्फुटांश्च सुगन्धाढ्यान् प्रतिगेहे व्यवस्थितान् ।
उत्फुल्लनयनो राजा विजयः परवीरहा ।
मेनेऽमरावतीं तान्तु पुरीं चिन्तितामिव ।
तं वीक्ष्य नरपतिं नगरीं तां सुरेश्वरः ।
समेत्य विजयं प्राह सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा ।
इन्द्र उवाच ।
राजन्नद्भुतमित्यासीद्देवगन्धर्व्वरञ्जनम् ।
नरगन्धर्व्वयक्षाणां मुनीनाञ्च मनोहरम् ।
सन्त्यज्यत्वाप्य देवादीन् मम चाप्यप्रिये रतः ।
भङ्क्त्वा वनमिदं शुद्धं यत्नात्मा तपोधनम् ।
खाण्डवीं नगरीं चक्रे शठात्मा सुदर्शनः ।
तदिदं पुनरेव त्वं वनं कुरु नृपोत्तम ! ॥
तत्राहं विहरिष्यामि तत्रैव मम इव ।
मुनीनाञ्च तपःस्थानं भवत्वं ते प्रसादतः ।
भविष्यति च यज्ञादौ किन्नराणाञ्च पार्थिव ! ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य शक्रस्य विजयस्तदा ।
वनमेवाकरोत्तान्तु खाण्डवीं शक्रगौरवात् ।
तत्क्षणं भो यथालाभं प्रजाः सर्व्वा यदेच्छया ।

येषां वाञ्छास्ति लोकानां मद्राण्यगमने पुनः ॥
वाराणसीं ते गच्छन्तु मयैव प्रतिपालिताम् ।
ततस्तस्य वचः श्रुत्वा जनाः केचिन्निजं पदम् ॥
जग्मुर्व्वाराणसीं केचिद्विजयेनाभिपालिताम् ।
ततो धनानां तान्राशीन् रत्नानाञ्च पृथक् पृथक् ॥
अश्मनां कनकानाञ्च रूप्याणां विजयस्तदा ।
धीवरैर्व्वाहयामास पुरीं वाराणसीं प्रति ॥
गन्धर्व्वाणाञ्च देवानां यदानीतं हठात् पुरा ।
रत्नदार्व्वादिकं यत्तु विजयं तत् प्रवाह्य च ॥
तैस्तैर्नीतन्तु खाण्डव्याः स्वस्थानं प्रति हर्षितैः ।
त्रिंशद्योजनविस्तीर्णां शतयोजनमायताम् ।
तां पुरीं विजयश्चक्रे न चिरादेव वै वनम् ।
तस्मिन् शक्रस्य सम्मत्या तक्षकः सुस्थितो गणैः ॥
उवास सुचिरं तत्र ततोऽभून्निर्ज्जनं वनम् ।
तत्र देवाः सगन्धर्व्वाः क्रीडन्त्यप्सरसां गणाः ॥
आशंसयंश्च विजयं रणेषु विजयावहम् ॥”*॥
“अष्टाविंशतिमे प्राप्ते युगे द्वापरशेषतः ॥
वह्निर्ब्राह्मणरूपेण भिक्षां जिष्णुमयाचत ।
दातुमङ्गीकृते भिक्षां तदा पाण्डुसुतेन वै ॥
वह्निः स्वरूपमास्थाय जिष्णुं वचनमब्रवीत् ।
अहमग्निः पाण्डुपुत्त्र ! यज्ञभागातिभोजनात् ॥
व्याधितोऽहं ततो व्याधिं मम त्वं नाशयाधुना ।
खाण्डवं नाम विपिनं सपक्षिम्रगराक्षसम् ॥
यदि त्वं मां भोजयितुं शक्नोषि श्वेतवाहन ! ।
तदा ममाप्यसौ व्याधिरपयास्यति नोचिरात् ॥
पुरा तु विजयो राजा खाण्डवीं नाम तां पुरीम् ।
भङ्क्त्वा वनं ततश्चक्रे तेन तत् खाण्डवं वनम् ॥
तदर्थं देवविहितं वनं तच्छ्वेतवाहन ! ।
विरोधात्तु शक्रस्य न स्वयं भोक्तुमुत्सहे ॥
तस्मां त्राहि महाभाग ! वने तस्मिन्नियोजय ।
यथाऽहं सकलं भोक्तुं प्राप्नोमि त्वत्प्रसादतः ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सव्यसाची महाबलः ।
दाहयामास विपिनं तत् सर्व्वं प्राणिसंयुतम् ।
देवकीतनयेनाप्यौ वासुदेवेन पालितः ।
खाण्डवं दाहयामास ज्वलनस्य हिते रतः ॥”
“सुप्रीतः प्रददौ तस्मादर्ज्जुनाय महात्मने ।
वह्निर्धनुश्च गाण्डीवं वारुणं देवनिर्म्मितम् ॥
अक्षयाविषुधी द्वौ च रथ्याश्चांश्चतुरो हयान् ।
हनूमताधिष्ठितन्तु महान्तं वानरध्वजम् ॥
खड्गञ्च त्रिशिखं तीक्ष्णं रथनः सव्यसाचिने ।
नीरोगश्चाभवद्वह्निस्तदा जिष्णुप्रसादतः ॥
तैर्व्वायैस्तेन धनुषा तेन खड्गेन केतुना ।
तदश्वस्यन्दनेनापि विजिग्ये फाल्गुनो रणे ॥
एवं भैरववर्गेषु संजातो विजयो नृपः ।
खाण्डवं नाम विपिनं चकार सुमहाद्युतौ ॥”
इति श्रीकालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥
(खण्डस्य इक्षुखण्डादेर्विकार इत्यण् । गुडादिविकारमिष्टान्नभेदम् । यथा, महाभारते । १३ । ५३ । १८ ।
“रसानापूपकांश्चित्रान् मोदकानथ खाण्डवान् ॥”)

खाण्डवी, स्त्री, (हिमवतः सन्निहितं इष्टवनं खण्डयित्वा चन्द्रवंशीयेन राज्ञा सुदर्शनेन निर्म्मिता या पुरी सा ।) चन्द्रवंशीयसुदर्शनराजकृतहिमवत्पर्व्वतनिकटस्थपुरीविशेषः । तद्विवरणं खाण्डवशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

खाण्डिकः, पुं, (खण्डं मोदकादिकं शिल्पमस्य । इति ठञ् ।) खण्डपालः । मोदकः । इति हारावली ॥ मयरा इति भाषा ॥ (क्लीवे तु खण्डिकानां समूहः “खण्डिकादिभ्यश्च ।” ४ । २ । ४५ । इत्यण् । खण्डिकसमूहः ॥)

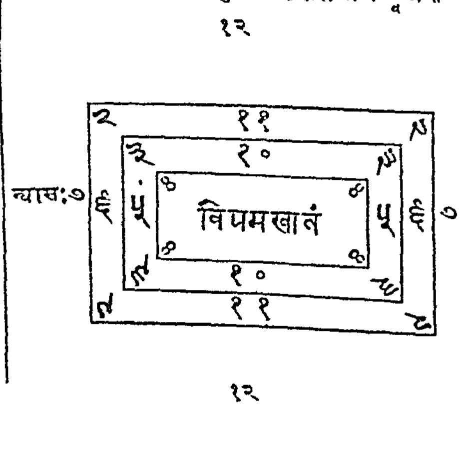
खातं, क्ली, (खन्यते इति । खन् + कर्म्मणि क्तः ।) पुष्करिणी । इत्यमरः । १ । १० । २७ ॥ तस्य परिमाणं यथा,—शतेन धनुर्भिः पुष्करिणी त्रिभिः शतैर्दीर्घिकाचतुर्भिर्द्रोणः पञ्चभिस्तडागः द्रोणदशगुणा वापीति ॥
“चतुर्विंशाङ्गुलो हस्तो धनुश्चचतुरुत्तरः ।
शतधन्वन्तरश्चैव तावत् पुष्करिणी शुभा ।
एतत्पञ्चगुणः प्रोक्तस्तडाग इति निर्णयः ॥”
इति जयवर्द्धमानधृतो वशिष्ठः ॥

खातकं, क्ली, (खात + संज्ञायां कन् ।) परिखा । इति हेमचन्द्रः ॥ खाना गगार इत्यादि भाषा ॥

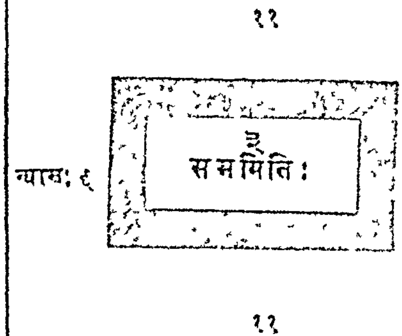
खातकः, पुं, अधमर्णः । धारी । ऋणी । यथा,—
“उत्तमर्णो धनस्वामी अधमर्णस्तु खातकः ॥”
इति संक्षिप्तसारटीकायां गोयीचन्द्रः ॥
(परसैन्यविदारकः । यथा, महाभारते । १२ । ११८ । ११ ।
“खातकं व्यूहतत्त्वज्ञं वगरुपेयकोविदम् ॥”
“खातकः परसैन्यविदारकः ।” इति तट्टीकाकृन्नीलकण्ठः ॥)

खातभूः, स्त्री, (खातयुक्ता भूर्भूमिः ।) प्रतिकूपः । परिखा । इति हारावली ॥

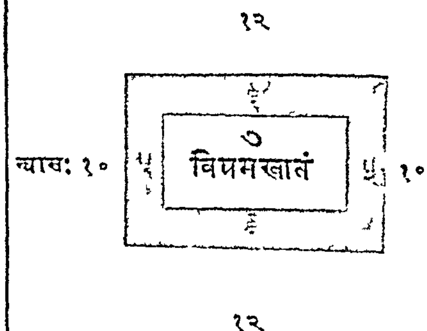
खातव्यवहारः, पुं, (खातस्य पुष्करिण्यादेर्व्यवहारः परिमाणम् ।) पुष्करिण्यादिपरिमाणम् । पुक्करे काटीति भाषा ॥
“अथ खातव्यवहारे करणसूत्रं सार्द्धार्या ।
गणयित्वा विस्तारं बहुषु स्थानेषु तद्युतिर्भाज्या ।
स्थानकमित्या सममितिरेवं दैर्घ्ये च वेधे च ।
क्षेत्रफलं वेधगुणं खाते घनहस्तसंख्या स्यात् ॥
उदाहरणम् ।
भुजवक्रतया दैर्घ्यं दशेशार्ककरैर्म्मितम् .
त्रिषु स्थानेषु षट्पञ्चसप्तहस्ता च विस्तृतिः ॥
यस्य खातस्य वेधोऽपि द्विचतुस्त्रिकरः सखे ! ।
तत्र खाते कियन्तः स्युर्घनहस्ताः प्रचक्ष्व मे ॥”

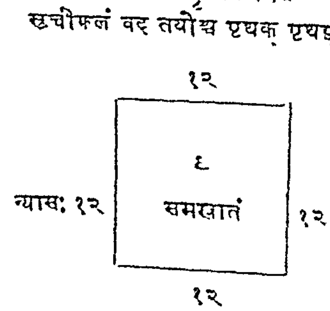
अत्र सममितिकरणेन विस्तारे हस्ताः । ६ । दैर्घ्ये । ११ । वेधे । ३ । तत्क्षेत्रदर्शनं यथा,—

यथोक्तकरणेन लब्धा घनहस्तसंख्या ॥ १९८ ॥
खातान्तरे करणसूत्रं मार्द्धवृत्तम् ।
मुखजतलजतद्युतिजक्षेत्रफलैक्यं हृतं षड्भिः ।
क्षेत्रफलं सममेतत् वेधहतं फलं घनफलं स्पष्टम् ।
समखातफलत्र्यंशः सूचीखाते फलं भवति ॥
उदाहरणम् ।
मुखे दशद्वादशहस्ततुल्यं
विस्तारदैर्घ्यन्तु तले तदर्द्धम् ।
यस्याः सखे सप्तकरश्च वेधः
का खातसंख्या वद तत्र वाप्याम् ॥

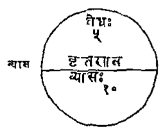

मुखजं क्षेत्रफलम् । १२० । तलजम् । ३० । तद्युतिजम् । २७० । एषामैक्यम् । ४२० । षड्भिः । ६ । हृतं जातं समफलम् । ७० । वेध-७ हतं जातं खातफलं घनहस्ताः । ४९० ।
द्वितीयोदाहरणम् ।
खातेऽथ तिग्मकरतुल्यचतुर्भुजे च
किं स्यात् फलं नवमितः किल यत्र वेधः ।
वृत्ते तथैव दशविस्तृतिपञ्चवेधे
सूचीफलं वद तयोश्च पृथक् पृथङ्मे ॥

भुजः । १२ । वेधः । ९ । जातं यथोक्तकरणेन खातफलं घनहस्ताः । १२९६ । सूचीफलम् । ४३२ ।

वृत्तखातदर्शनाय।

व्यास। १०। वेध। ५। अत्र सूक्ष्मपरिधिः $\frac{३९२७}{१२५}$। सूक्ष्मवेधफलम् $\frac{३९२७}{५०}$। वेधगुणात सूक्ष्मखातफलम् $\frac{३९२७}{१०}$। सूक्ष्मसूची फलम् $\frac{१३०९}{१०}$। एवं स्थूलखातफलम् $\frac{२७५०}{७}$। सूचीफलं स्थूलम् $\frac{२७५०}{२१}$।

इति लीलावत्यां खातव्यवहारः समाप्तः॥

खात क्ली (खनु विदारे+'क्तिचक्तौ च संज्ञायाम्' इति। उणा। ४। १६१। इति क्तन् किच्च।) खातम्। खनित्रम्। इत्युणादिकोषः॥ दारणम्। वनम्। सूचम। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ (जलाधारविशेषश्च। इति उज्ज्वलदत्तः॥)

खाद ऋ भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा पर सक सेट। कदित।) ऋ अचखादत। इति दुर्गादासः॥

खादक, त्रि (खाद भक्षणे+ण्वुल।) ऋणग्रहीता। खातक इति ख्यातः। इति मिताक्षरा॥ भक्षकः। यथा —

'विक्रयैर्गोर्विनिमयैर्दत्त्वा गोमांसखादक।
ब्रत चान्द्रायणं कुर्यादवधे साक्षाद्वधी भवेत॥'

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गोभिलः॥

खादन क्ली (खाद+भावे ल्युट।) भक्षणम्। आहारः। (खादति चर्व्वयत्यनेन इति।) दन्ते पु। इति हेमचन्द्रः॥

खादित त्रि (खाद+क्त।) भक्षितम्। इत्यमरः। ३। १। ११०॥ खाओया इति भाषा॥ ('अयन्त्रितं खादितं पीतं लीढं कोष्ठगतं नृणाम्। पच्यामति यथाकालं प्रोक्तं पित्तेनमा॥' इति शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥)

खादिरसार पुं, (खदिर+साद अच्। ततः षष्ठी तत्पुरुषः।) खदिरवृक्षनिर्यासः। खएर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। खादिरः २ वहुसारः ३ सनुसारः ४ रङ्गदः ५ रङ्ग ६। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातव्रणकण्ठामयनाशित्वम्। रुचिकारित्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। खदिरसाराख्य पाठः। (यथा —

'विना खदिरसारेण दारुणं हरिणीदृशाम्।
अधरे जायते रागो नानुरागः पयोधरे॥'

इति उद्भटः॥)

खादुक त्रि (खादति हिनस्ति इति। खाद्+उञ संज्ञायां कन।) हिंसालुकः। इति हारावली॥

खाद्य त्रि (खाद्यते इति। खाद+कर्म्मणि ण्यत।) भक्षणीयद्रव्यम्। यथा —

'क्वच भद्रखलेश्वरोऽहमिह किं घोरे वने स्थीयते शार्दूलादिभिरेव हिंस्रपशुभि खाद्योऽहमित्या भया।' इत्युद्भटः॥

खानपान क्ली, (धातूनामनेकार्थत्वात खे भक्षणे+भावे ल्युट खानम्। पा पाने+भावे ल्युट पानम्। खानेन सह पानं यद्वा खानञ्च पानञ्च तयोः समाहारः।) कठिनद्रवद्रव्ययोर्गलाधःकरणम्। खाना पिना इति हिन्दी भाषा॥ यथा गारुडे नीतिसारे १०८ अध्यायः।

'सद्भावेन हि तुष्यन्ति देवाः सत्पुरुषा द्विजाः।
इतरे खानपानेन वाक्प्रदानेन पण्डिताः॥'

खानि स्त्री (खन+इन। पृषोदरात वृद्धिः।) खनि। इति हेमचन्द्रः॥

खानिक क्ली (खानेन खननेन निर्वृत्त इति ठञ।) कुड्यच्छेदम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ देयालेर गर्त्त इति भाषा॥

खानिल त्रि, (खान खनन शिल्पत्वेनास्त्यस्य। इति वाहुलकात इलच।) भित्तिचौरः। इति शब्दरत्नावली॥ सिन्दल चोर इति भाषा॥

खानी स्त्री (खानि+वा ङीष।) खनि। इति शब्दरत्नावली॥

खानोदक पु (खानाय पानार्थं उदकमस्य।) नारिकेल। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खापगा स्त्री (खे आकाशे स्थिता खात् आगता वा आपगा नदी।) गङ्गा। इति हेमचन्द्रः॥

खार पुं (ख अवकाशमाधिक्येन ऋच्छतीति। ऋ+अण।) खारीपरिमाणम्। इति हड्डचन्द्रः॥

खारि स्त्री, (ख मध्यावकाशं आरातीति। आ रा+इन।) खारीपरिमाणम्। इति भरतधृतहड्डचन्द्रः॥

खारिक क्ली (खारि+संज्ञायां कन।) महापरिवलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

खारिम्पच त्रि (खारि खारीपरिमितधान्यमित्यर्थं पचतीति। पच+'परिमाणे पच।' ३। २। ३३। इति खश्+ततो मुम।) खारिपरिमितान्नादिपाककर्त्ता। इति व्याकरणम्॥

खारी, स्त्री (ख मध्यावकाशं आरातीति। आ+रा+इन्। 'कृदिकारादक्तिन'।' ४। १। ४५। इत्यस्य वार्त्तिं इति पक्षे ङीष।) परिमाणविशेषः। इत्यमरः। २। ९। ८८॥ यदाह तट्टीकायां भरतः।

'पल प्रकुञ्चकं मुष्टि कुडवस्तच्चतुष्टयम्।
चत्वार कुडवा प्रस्थश्चतु प्रस्थमथाढकम्॥
अष्टाढको भवेद्द्रोणो द्विद्रोण शूर्प उच्यते।
सार्द्धशूर्पो भवेत् खारी द्वे शूर्पौ गोण्युदाहृता॥
तामेव भारं जानीयात वाहो भारचतुष्टयम्॥"

"षोडशद्रोणपरिमाणम्।" इत्यमरटीकायां स्वामी लीलावती च॥ माणीचतुष्टयम्। तत्र षण्णवत्यधिकचतु सहस्रपलानि। पाचशत वार शेर इति भाषा। इति वैद्यकपरिभाषा॥ द्रोणचतुष्टयम्। यथा,—

'चतुराढको भवेद्द्रोण खारी द्रोणचतुष्टयम्॥'

इति स्मृतिः॥

खारीक, त्रि (खारीं खारीवापमर्हतीति। खार्य्या ईकन्। ५। १। ३३। 'केवलायाश्चेति वक्तव्यम्।' इति वार्त्तिं इति ईकन्।) खारीक्षेत्रम्। खारीपरिमितबीजवपनोपयुक्तक्षेत्रम्। तत्पर्य्यायः। खारीवाप २। इत्यमर। २। ९। १०॥

खारीवाप त्रि, (खारी तत्परिमितधान्य उप्यतेऽत्र। वप+अधिकरणे घञ।) खारीकः। इत्यमरः। २। ९। १०॥ (खारीं वपतीति। वप+कर्त्तरि अण। धान्यादिवपनकारी।)

खिखि स्त्री, (खिरित्यव्यक्तशब्देन खिटति भीरुत्वात् भयसूत्पादयतीति। खि+खिट+ड। पृषोदरात् साधु।) किखि। इति क्वचित् त्रिकाण्डशेषे पाठः॥ खेंकशियाली इति भाषा॥

खिङ्किर पु (खि अव्यक्तध्वनिविशेषं किरति विकृतिभावेन शब्दं करोतीत्यर्थः। कृ+क। पृषोदरात खत्वेन साधु।) शिवाभेदः। खाकशेयाली इति भाषा। खट्वाङ्गम। तत्तु शिवस्याख्यम्। वारिवासकम्। तत्तु गन्धद्रव्यम्। इति विश्वो हेमचन्द्रश्च॥

खिट भयभीषणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा पर भये अक भयोत्पादने सक सेट।) भीषा खतो भयोत्पादना। खेटति जनो व्याघ्रादिभीतीत्यर्थः। खेटति व्याघ्रो जन भीषयतीत्यर्थ। इति दुर्गादासः॥

खिद श प औ परिघाते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा पर सक अनिट।) श प खिन्दति दुष्टं राजा। औ खेत्ता। इति दुर्गादासः॥

खिद इ ध य औ दैन्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां रुधां च आत्म अक अनिट।) दैन्यमनुपतप्तीभावः। इ ध, खिन्ते तेऽर्थेव धे हयम् दीयमानं न यच्छते। इति हलायुधः॥ इ य खद्यस्वभिरभिलाषः खिद्यते लोकहेतोरिति शाकुन्तले। औ, खेत्ता। इति दुर्गादासः॥

खिदिर, पुं, (खिद्यते तत्पक्षेण दुःखेन तपसा वा। यथायथं युनपतिर्भासया। खिद+'इषि मदि मुदि खिदीति।' उणां। १। ५२। इति किरच।) चन्द्रः। इत्युणादिकोषः॥ दीनः। तापसः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

खिद्यमान, त्रि (खिद्+सार्व्वधातुके शानच।) खेदयुक्तः। दैन्ययुक्तः। उपतप्तः। यथा —

"खिद्यमानस्तु तं दृष्ट्वा खर्गं लब्धात्मन नदा।"

इति श्रीमत्पुराणे लक्ष्मणः॥

खिन्द, पुं (खिद् दैन्ये+"स्फायि तञ्चिवञ्चीति।" उणां। २। १३। इति रक।) रोगः। दरिद्रः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

खिन्न त्रि, (खिद्+क्त।) दैन्ययुक्तः। खेदयुक्तः। यथा, श्रीभागवते।

"गौर्भूत्वाश्रुमुखी खिन्ना रुदन्ती करुणं विभोः ॥"

खिरहिट्टी, स्त्री, महासमङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

खिलं, त्रि, (खिल् + कः ।) हलादिना अकृष्टभूमिः । खिल भूँइ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अप्रहतम् २ । इत्यमरः । २ । १ । ५ ॥ सारसंग्रहे ग्रन्थे च पुं । इति मेदिनी ॥

"खिलो नारायणः प्रोक्त इयवत्गुणाः स्मृताः ।"

इति खिलेषु हरिवंशे इत्यत्र नीलकण्ठटीका ॥

खु, ङ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-अनिट् ।) ङ, खवते । इति दुर्गादासः ॥

खुङ्गाहः, पुं (खुं इत्यव्यक्तशब्दं कुर्व्वन् गाहते रणस्थलं विलोडयतीति । गाह् + अच् ।) कृष्णवर्णघोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥

खुज, उ स्तेये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्त्वात् क्त्वा वेट् ।) उ, खोजित्वा खुक्त्वा । स्तेयं चौर्य्यम् । इति दुर्गादासः ॥

खुञ्जाकः, पुं, (खुज् + आकः निपातनात् जस्य ञ्जत्वम् ।) देवताडवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ खुञ्जाक इति क्वचित् पाठः ॥

खुड, इ ङ खञ्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्-इदित् ।) पञ्चमस्वरी । खुण्डः खोटनम् । इ, कर्म्मणि खुण्ड्यते । ङ, खुण्डते खोड़ः । इति दुर्गादासः ॥

खुड, क / खुण्ड, इ क } भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् । पाक्षिक इदित् ।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ । क, खोडयति । द्वितीय आद्यस्वरीति कातन्त्रादाः । मम मते तु द्वितीयस्याद्यस्वरित्वे पूर्व्वोऽपीदनुबन्धः स्यात् । पञ्चमस्वरित्वे तु स्वजातीयस्य पुनःपाठात् पूर्व्वो नेदनुबन्धः । खुण्डयति । खण्डयतीति प्रयोगस्तु खडि इ मथे इत्यस्मात् घञि खण्डं करोतीति णौ साध्यम् । तस्य भेदवाचित्वन्तु धातूनामनेकार्थत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

खुर, श विलेखने । छेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, खुरति भूमिं त्वगं वा लोकः । खोरिता । खुरः शफम् । इति दुर्गादासः ॥

खुरः, पुं, (खुर छेदने + कः । यद्वा "शुसिन्ध्याग्र वच्चेति ।" उणां । २ । २८ । इति रन् गुणाभावोऽन्त्यलोपश्च ।) शफम् । गवादीनां पादाग्रम् । (यथा, मनुः । ४ । ६७ ।

"न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्न वालधिविरूपितैः ॥")

कोलदलम् । नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति मेदिनी ॥ छेदनवस्तु । नापितस्य खुरः । इति शब्दरत्नावली ॥ खट्वादीनां पादुकम् । इति धरणी ॥ खुरा इति भाषा ॥

खुरकः, पुं, (खुर + संज्ञायां कन् । खुरो गन्धद्रव्यविशेषः स इव कायति वा । कै + कः ।) तिलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (तिलशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

खुरणसः, त्रि, (खुर इव नासिका अस्य "अग्नासिकाया इति ।" ५ । ४ । ११८ । इति अच् नसादेशश्च "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः ।" ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् ।) चिपिटनासिकः । इत्यमरः । २ । ६ । ४७ ॥ चेपटानाकयुक्त इति भाषा ॥

खुरणाः, त्रि, (खुर इव नासिका अस्य "खुरखराभ्यां वा नस् ।" इति नसादेशः "पूर्व्वपदादिति ।" ८ । ४ । ३ । इति णत्वञ्च ।) खुरणसः । इत्यमरः । २ । ६ । ४७ ॥ चेपटानासिकायुक्त इति भाषा ॥

खुरप्रः, पुं, (खुर इव प्राति पूरयति आत्मानं पूरयतीत्यर्थः । खुर + प्रा + कः ।) बाणविशेषः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ खुरपा इति भाषा ॥

खुरली, स्त्री, (खुरैः सह निविश्य अस्त्राणि लाति पौनःपुन्येन शिक्षार्थमत्र । ला घञर्थे + इन् + वा ङीप् ।) शराभ्यासः । इति हेमचन्द्रः ॥

खुरालकः, पुं, (खुर + आलकन् ।) पत्रः । इत्युणादिकोषः ॥

खुरालकः, पुं, (खुर इव अलति पर्य्याप्नोतीति । अल + ण्वुल् ।) लौहमयबाणः । इति शब्दमाला ॥

खुरालिकः, पुं, (खुराणाम् आलिभिः कायति प्रकाशते । कै + कः ।) नापितभाण्डम् । नापितेर भाँड़ इति भाषा । नाराचः । उपधानम् । इति मेदिनी ॥ खरालिकोऽपि पाठः ॥

खुर्द, ङ क्रीडायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । दीर्घिनः पृथक्पाठात् पूर्व्वस्य न दीर्घः । ङ, खुर्दते । इति दुर्गादासः ॥

खुल्लं, क्ली, (क्षुद् + सम्पदादित्वात् क्विप् । क्षुदं लातीति । ला + कः । पृषोदरात् साधुः ।) नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ क्षुद्रे नीचे च त्रि ॥

खुल्लकः, त्रि, (खुल्ल + स्वार्थे कन् ।) अल्पः । नीचः ॥ कनिष्ठः । दरिद्रः । निष्ठुरः खलः । इत्यमरटीका ॥

खुल्लतातः, पुं, (खुल्लः कनिष्ठः तातस्य पितुरिति पूर्व्वनिपातः ।) पितृकनिष्ठभ्राता । इति शब्दरत्नावली ॥ खुड़ा इति भाषा ॥

खुल्लमः, पुं, (खुल्लेन मीयते इति । मा + घञर्थे कः ।) पन्थाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खूर्द, ङ क्रीडायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) षष्ठस्वरी । ङ, खूर्दते । इति दुर्गादासः ॥

खेगीरकः, पुं, (खे आकाशे कीलक इव तस्य रत्नम् ।) शब्दवती गतिः । इति हारावली ॥

खेगमनः, पुं, (खे आकाशे गमनं यस्य ।) कालकण्ठपक्षी । इति शब्दमाला ॥

खेचरः, पुं, (खे चरतीति । चर + "चरेष्टः ।" ३ । २ । १६ । इति टः । अलुक् समासः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ विद्याधरः । इति जटाधरः ॥ पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आकाशचारिणि त्रि ॥

("इतो हन्ति जराव्याधिं वर्द्धितो व्याधिघातकः ।
बद्धः खेचरतां धत्ते कोऽन्यः सूतात् कृपाकरः ॥"

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे पारमारणाधिकारे ॥ मेषादिराशिः । यथा ज्योतिषतत्त्वे — "खेचराश्च नन्दे ॥")

खेचरान्नं, क्ली, (खेचरं छिद्रादिविशिष्टं अन्नम् ।) हरिद्रादिसहितपक्वतण्डुलम् । खिचुड़ी इति भाषा ॥ इति भावप्रकाशः ॥

खेट, त् क भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट् ।) अचिखेटत् । इति दुर्गादासः ॥

खेटं, क्ली, (खे + अट् + अच् ।) तृणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ खेटमपि पाठः ॥

खेटः, पुं, (खे आकाशे अटति । अट् + अच् ।) ग्रहः । यथा, भास्वत्याम् ।

"यस्मिन् राशौ स्थितः खेटस्तेन तं परिपूरयेत् ॥"

खेटः, त्रि, (खिट् + अच् । खेट् + कः वा ।) अधमः । इत्यमरः । ३ । १ । ५४ ॥ घोटकः । इति शब्दरत्नावली ॥ [illegible] । सुनन्दक इति पाठे बलरामस्य गदा इति कश्चित् ॥

खेटः, पुं, क्ली, (खिद्यन्ते भयमुत्पद्यते अस्मादनेन वा । खिट् + अपादाने करणे वा घञ् ।) मृगया । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ कफः । (खिद्यन्ते भयोपद्रवाद्यनिवृत्त्या [illegible] अस्मात् ।) ग्रामभेदः । स तु कर्व्वटग्रामः । (यथा च भागवते । १ । ६ । ११ ।

"खेटखर्व्वटवाटीश्च वनान्युपवनानि च ॥"

"खेटाः कर्षकग्रामाः ।" इति श्रीधरस्वामी ॥) चर्म्म । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ॥

खेटकः, पुं, (खेट + स्वार्थे कः ।) ग्रामभेदः । खासार गाँ इति भाषा ॥ इति जटाधरः ॥ फलकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ "खेटके बलनन्दके ।" इति हारावली ॥ बलनन्दको [illegible] । इति तट्टीका ॥ बलदेवस्य गदा इति कश्चित् ॥

खेटः / खेटकः } पुं, (खेटति भयमुत्पादयत्यनेन । खिट् + करणे घञ् । खेट + स्वार्थे कः ।) यष्टिः । यथा, —

"यष्टिरूपेण खेट ! त्वमरिसंहारकारकः ।
देवीहस्तस्थितो नित्यं मम रक्षां कुरुष्व च ॥"

इति शारदीयदुर्गापूजापद्धतौ अस्त्रपूजाप्रकरणम् ॥

"खेटकं पूर्णचापञ्च पाशमङ्कुशमेव च ॥"

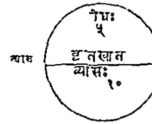
इति च तत्र दशभुजाया दुर्गाया ध्यानम् ॥

खेटितालः, पुं, (खे अटतीति अट् इन् । खिट् + इन् वा । खेटिः तालोऽस्य ।) वैतालिकः । इति शब्दमाला ॥

खेटी, [न्] पुं, (खेट् + णिनिः ।) नागरः । कामी । इति शब्दमाला ॥

खेड, त् क भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट् ।) अचिखेडत् । इति दुर्गादासः ॥

वृत्तखातन्यासः।

व्यासः। १०। वेधः। ५। अत्र सूक्ष्मपरिधिः $\frac{३९२७}{१२५}$। सूक्ष्मक्षेत्रफलम् $\frac{३९२७}{५०}$। वेधगुणं जातं सूक्ष्मखातफलम् $\frac{३९२७}{१०}$। सूक्ष्मसूची-फलम् $\frac{१३०९}{१०}$। यद्वा स्थूलखातफलम् $\frac{२७५०}{७}$। सूचीफलं स्थूलम् $\frac{२७५०}{२१}$।

इति लीलावत्यां खातव्यवहारः समाप्तः।

खात क्ली (खनु विदारे + "उषिखनिभ्यां कित्।" उणा। ४। १६१। इति त्रन् किच्च।) खातम्। खनित्रम्। इत्युणादिकोषः। दात्रम्। वनम्। सूत्रम्। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः। (जलाधारविशेषः। इति उज्ज्वलदत्तः।)

खाद ऋ भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-पर-सक-सेट्। ऋदित्।) ऋ अचखादत्। इति दुर्गादासः।

खादक त्रि (खादति भक्षयति + ण्वुल्।) कृत-ऋणग्रहीता। खातक इति ख्यातः। इति मिताक्षरा। भक्षकः। यथा —

'विक्रयैर्विनिमयैर्वा गोमांसखादकः।

ब्रह्म चान्द्रायणं कुर्यात्तद्वधे ब्राह्मणी भवेत्।।'

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गोभिलः।

खादन क्ली (खाद + भावे ल्युट्।) भक्षणम्। आहारः। (खादति चर्वयत्यनेन इति।) दन्तः पु। इति हेमचन्द्रः।

खादित त्रि (खाद + क्त।) भक्षितम्। इत्यमरः। ३। १। ११०। खाओया इति भाषा। (यथा —

'अग्निना खादितः पीनः शौद्रः काष्ठगतं कृशाम्।

संक्षोभयति यथाकालं प्रोषितः पितलेभया।।'

इति शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्।)

खादिरसार पुं, (खादिर + सार अत्र मतः षष्ठी-तत्पुरुषः।) खदिरवृक्षनिर्यासः। खयेर इति भाषा। तत्पर्यायः। खादिरः २ बहुसारः ३ मन्मारः ४ निर् ५ रत्न ६। अस्य गुणाः। कट्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातरक्त-कण्ठामयनाशित्वम्। दन्तकान्तिकरत्वम्। पाचनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। खादिरसारोऽपि पाठः। (यथा —

'विना खदिरसारेण हारस्य हरिणीदृशाम्।

माधवे आयतं रागं नानुरागं पयोधरः।।'

इति उद्भटः।)

खादुक त्रि (खादति हिनस्ति इति। खाद् + उकञ् संज्ञायां कन्।) हिंसालुकः। इति शब्दावली।

खाद्य त्रि (खाद्यते इति। खाद + कर्मणि ण्यत्।) भक्षणीयद्रव्यम्। यथा —

'कस्त्वं भद्रखलेश्वरोऽहमिह किं घोरे वने स्थीयते शार्दूलादिभिरेव हिंस्रपशुभिः खाद्योऽहमित्याशया।' इत्युद्भटः।

खानपान क्ली (धातूनामनेकार्थत्वात् खै भक्षणे + भावे ल्युट् खानम्। पा पाने + भावे ल्युट् पानम्। खानेन सह पानं यद्वा खानञ्च पानञ्च तयोः समाहारः।) कठिनद्रवद्रव्ययोर्भोजन-करणम्। खाना पिना इति हिन्दी भाषा। यथा गारुडे नीतिसारे १०८ अध्यायः।

'सद्भावेन हि तुष्यन्ति देवाः सत्पुरुषा द्विजाः।

इतरे खानपानेन वाक्प्रदानेन पण्डिताः।।'

खानि स्त्री, (खन + इन्। पृषोदरात् वृद्धिः।) खनिः। इति हेमचन्द्रः।

खानिक क्ली (खानेन खननेन निर्वृत्त इति ठञ्।) कुड्यच्छेदम्। इति त्रिकाण्डशेषः। दयालेर गर्त इति भाषा।

खानिल त्रि, (खाने खनने शिल्पत्वेनास्त्यस्य। इति बाहुलकात् इलच्।) भित्तिचौरः। इति शब्दरत्नावली। सिंदल चोर इति भाषा।

खानी स्त्री (खानि + वा ङीप्।) खनिः। इति शब्दरत्नावली।

खाम्बुक पु (खाभाय पानार्थं उदकमत्र।) नारिकेलः। इति त्रिकाण्डशेषः।

खापगा स्त्री (खे आकाशे स्थिता खात् आगता वा आपगा नदी।) गङ्गा। इति हेमचन्द्रः।

खार पु (ख अवकाशमाधिक्येन ऋच्छतीति। ऋ + अण्।) खारीपरिमाणम्। इति हेमचन्द्रः।

खारि स्त्री, (ख मध्यावकाशं आराति इति। आ + रा + इन्।) खारीपरिमाणम्। इति भरतधृतरुद्रः।

खारिक क्ली (खारि + संज्ञायां कन्।) मङ्गा-पारेवतम्। इति राजनिर्घण्टः।

खारिम्पच त्रि (खारिं खारीपरिमितधान्य-मित्यर्थः पचतीति। पच + 'परिमाणे पचः।' ३। २। ३३। इति खश् + ततो मुम्।) खारि-परिमितान्नादिपाककर्त्ता। इति व्याकरणम्।

खारी, स्त्री (ख मध्यावकाशं आराति इति। आ + रा + इन्। "कृदिकारादक्तिनः।" ४।१।४५। इत्यस्य वार्त्तिं इति पक्षे ङीष्।) परिमाण-विशेषः। इत्यमरः। २। ९। ८८। यदाह तट्टीकायां भरतः।

"पल प्रकुञ्चक मुष्टि कुडवस्तच्चतुष्टयम्।

चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम्।

अष्टाढको भवेद्द्रोणो द्विद्रोणः शूर्प उच्यते।

सार्द्धशूर्पो भवेत् खारी द्वे शूर्पौ गोण्युदाहृता।

तासाम्भारं विजानीयात् वाहो भारचतुष्टयम्।"

"षोडशद्रोणपरिमाणम्।" इत्यमरटीकायां रामो लोलावतो च। भाकीचतुष्टयम् तत्र च तुर्वर्ष्यधिकचतुः सहस्रपलानि। पाचग्रन वार शेर इति भाषा। इति वैद्यकपरिभाषा। द्रोण चतुष्टयम्। यथा —

'चतुराढको भवेद्द्रोणः खारी द्रोणचतुष्टयम्।'

इति स्मृतिः।

खारीक, त्रि (खारीं खारीवापमर्हतीति। खार्या ईकन्। ५। १। ३३। 'काकण्याश्चेति वक्तव्यम्।' इति वार्त्ति इति ईकन्।) खारी-क्षेत्रम्। खारीपरिमितबीजवपनोपयुक्तक्षेत्रम्। तत्पर्यायः। खारीवापः २। इत्यमरः। २। ९। १०।

खारीवाप त्रि, (खारी तत्परिमितधान्य उप्यते ऽत्र। वप + अधिकरणे घञ्।) खारीकः। इत्यमरः। २। ९। १०। (खारीं वपतीति। वप + कर्त्तरि अण्। धान्यादिवपनकारी।)

खिखि स्त्री, (खिरित्यव्यक्तशब्देन खेटति भीरुत्वं भयमुत्पादयतीति। खि + खिट + ड। पृषो-दरात् साधुः।) किखि। इति कश्चित् त्रिकाण्ड-शेषे पाठः। खेंकशियाली इति भाषा।

खिङ्किर पु (खि अव्यक्तध्वनिविशेषं किरति निस्तृतिभावेन शब्दं करोतीत्यर्थः। कृ + कः। पृषोदरात् खत्वेन साधुः।) शिवाभेदः। खेंक-शियाली इति भाषा। खट्वाङ्गम्। तत्तु शिव-खाङ्कम्। वारिवालकम्। तत्तु गन्धद्रव्यम्। इति विश्वो हेमचन्द्रश्च।

खिट भयभीषयोः। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-पर भये अक भयोत्पादने सक सेट्।) भीषा-र्त्तो भयोत्पादना। खेटति जनो व्याघ्रादिभी-तीत्यर्थः। खेटति व्याघ्रो जन भीषयते इत्यर्थः। इति दुर्गादासः।

खिद, श प औ परिघाते। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदां पर सक अनिट्।) श प खिन्दति दुष्टान् राजा। औ खेत्ता। इति दुर्गादासः।

खिद, ङ ध य औ दैन्ये। इति कविकल्पद्रुमः। (दिवां रुधां च आत्म अक अनिट्।) दैन्यम् उपतप्तीभावः। ङ ध, खिन्ते तेषेव ये श्रयम् दीयमानं न गृह्णते। इति हलायुधः। ङ य सत्सुखनिरभिलाषः खिद्यते लोकहितोरिति शाक्यभक्तः। औ खेत्ता। इति दुर्गादासः।

खिदिर, पुं (खिद्यते तपस्या द्रविण तपसा वा। यथायथ युतपत्तिशालया। खिद् + "इषि-मदि मुदि खिदीति।" उणां। १। ५२। इति किरच्।) चन्द्रः। इत्युणादिकोषः। दीनः। तापसः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः।

खिद्यमान त्रि (खिद् + ताच्छील्ये चानश्।) खेदयुक्तः। दैन्ययुक्तः। उपतप्तः। यथा —

"खिद्यमानन्तु तं दृष्ट्वा सर्वं सख्यालभत् तदा।"

इति ब्रह्मपुराणे सत्यव्रतः।

खिद्र पु (खिद् दैन्ये + 'स्फायि तञ्चिवञ्चीति।' उणां। २। १३। इति रक्।) रोगः। दरिद्रः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः।

खिन्न त्रि (खिद + क्त।) दैन्ययुक्तः। खेद-युक्तः। यथा श्रीभागवते।

"गोर्भूलासुमुखी खिन्ना वदन्ती करुणं विभोः ॥"

खिरहिट्टी, स्त्री, महाश्रमणा। इति राजनिर्घण्टः ॥

खिलं, त्रि, (खिल्+कः।) हलादिना अकृष्टभूमिः। खिल भूँइ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। अप्रहतम् २। इत्यमरः। २। १। ५॥ सारसंग्रहे वेधसि च पुं। इति मेदिनी ॥
"खिलो नारायणः प्रोक्त इमवस्तद्गुणाः स्मृताः।" इति खिलेषु हरिवंशे इत्यत्र नीलकण्ठटीका ॥

खु, ङ ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-अनिट्।) ङ, खवते। इति दुर्गादासः ॥

खुङ्गाहः, पुं, (खुं इत्यव्यक्तशब्दं कुर्व्वन् गाहते रणस्थलं विलोडयतीति। गाह्+अच्।) कृष्णवर्णघोटकः। इति हेमचन्द्रः ॥

खुज, उ स्तेये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। उदित्त्वात् क्त्वा वेट्।) उ, खोजित्वा खुक्त्वा। स्तेयं चौर्य्यम्। इति दुर्गादासः ॥

खुञ्जाकः, पुं, (खुज्+आकः निपातनात् अस्य द्वित्वम्।) देवताडवृक्षः। इति रत्नमाला ॥ खुञ्जाक इति क्वचित् पाठः ॥

खुड, इ ठ खञ्जे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्-इदित्।) पञ्चमस्वरी। खञ्जः खोटनम्। इ, कर्म्मणि खुण्ड्यते। ङ, खुण्डते खोडः। इति दुर्गादासः ॥

खुड, क } भेदे। इति कविकल्पद्रुमः ॥
खुड, इ क } (चुरां-परं-सकं-सेट्। प्राचिक इदित्।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ। क, खोडयति। द्वितीयं आद्यस्वरीति कातन्त्राद्याः। स्वमते तु द्वितीयस्याद्यस्वरित्वे पूर्व्वोऽपीदनुबन्धः स्यात्। पञ्चमस्वरित्वे तु सजातीयस्य पुनःपाठात् पूर्व्वो नेदनुबन्धः। खुण्डयति। खण्डयतीति प्रयोगस्तु खडि ङ् मथोल्यमात् घञि खण्डं करोतीति णौ साध्यम्। तस्य भेदवाचित्वन्तु धातूनामनेकार्थत्वात्। इति दुर्गादासः ॥

खुर, श विलेखने। छेदने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) श, खुरति भूमिं लवं वा लोकः। खोरिता। खुरः शफम्। इति दुर्गादासः ॥

खुरः, पुं, (खुर छेदने+कः। यद्वा "खर्वेन्द्राग्रवर्ज्येति।" उणां। २। २८। इति रन् गुणाभावोऽन्त्यलोपश्च।) शफम्। गवादीनां पादाग्रम्। (यथा, मनुः। ४। ६७।
"न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्न वालधिविरूपितैः ॥")
कोलदलम्। नखीनामगन्धद्रव्यम्। इति मेदिनी ॥ छेदनवस्तु। नापितस्य क्षुरः। इति शब्दरत्नावली ॥ खट्वादीनां पादकम्। इति धरणी ॥ खुरा इति भाषा ॥

खुरकः, पुं, (खुर+संज्ञायां कन्। खुरो गन्धद्रव्यविशेषः स इव कायति वा। कै+कः।) तिलवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (तिलशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

खुरणसः, त्रि, (खुर इव नासिका अस्य "अप्रासिकाया इति।" ५। ४। ११८। इति नस् आदेशः "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः।" ८।४।३। इति णत्वम्।) चिपिटनासिकः। इत्यमरः। २। ६। ४७॥ चेपटानाकयुक्त इति भाषा ॥

खुरणाः, त्रि, (खुर इव नासिका अस्य "खर खुराभ्यां वा नस्।" इति नसादेशः "पूर्व्वपदादीनि।" ८। ४। ३। इति णत्वं च।) खुरणसः। इत्यमरः। २। ६। ४७॥ चिपटानासिकायुक्त इति भाषा ॥

खुरप्रः, पुं, (खुर इव प्राति खुरास्त्रवत् कार्य्यं पूरयतीत्यर्थः। खुर+प्रा+कः।) बाणविशेषः। इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ खुरपा इति भाषा ॥

खुरली, स्त्री, (खुरैः सह विविधानि अस्त्रादीनि लाति पौनःपुन्येन शिक्षार्थमत्र। ला आदाने+इन्+वा ङीष्।) शराभ्यासः। इति हेमचन्द्रः ॥

खुराकः, पुं, (खुर+आकन्।) मद्यः। इत्युणादिकोषः ॥

खुरालकः, पुं, (खुर इव अलति पर्य्याप्नोतीति। अल+ण्वुल्।) लौहमयबाणः। इति शब्दमाला ॥

खुरालिकः, पुं, (खुराणां आलिभिः कायति प्रकाशते। कै+कः।) नापितभाण्डः। नापितेर भाँडि इति भाषा। नाराचः। उपधानम्। इति मेदिनी ॥ खुरालिकोऽपि पाठः ॥

खुर्द, ङ क्रीडायाम्। इति कविकल्पद्रुमः (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। दीर्घिणः पृथक्पाठात् पूर्व्वस्य न दीर्घः। ङ, खुर्दते। इति दुर्गादासः ॥

खुल्लं, स्त्री, (चुद्+सम्पदादित्वात् क्विप्। क्षुदं लातीति। ला+कः। पृषोदरात् साधुः।) नखीनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥ क्षुद्रे नीचे च त्रि ॥

खुल्लकः, त्रि, (खुल्ल+स्वार्थे कन्।) स्वल्पः। नीचः॥ कनिष्ठः। दरिद्रः। निष्ठुरः खलः। इत्यमरटीका ॥

खुल्लतातः, पुं, (खुल्लः कनिष्ठः तातस्य पितुरिति पूर्व्वनिपातः।) पितृकनिष्ठभ्राता। इति शब्दरत्नावली ॥ खुड़ा इति भाषा ॥

खुल्लमः, पुं, (खुल्लेन मीयते इति। मा+घञर्थे कः।) पन्थाः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खूर्द, ङ क्रीडायाम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) षष्ठस्वरी। ङ, खूर्दते। इति दुर्गादासः ॥

खेखीरकः, पुं, (खे आकाशे खीलक इव लस्य रत्वम्।) शब्दवती यष्टिः। इति हारावली ॥

खेगमनः, पुं, (खे आकाशे गमनं अस्य।) कालकण्ठपक्षी। इति शब्दमाला ॥

खेचरः, पुं, (खे चरतीति। चर+"चरेष्टः।" ३। २। १६। इति टः। अलुक् समासः।) शिवः। इति शब्दरत्नावली ॥ विद्याधरः। इति जटाधरः॥ पारदः। इति राजनिर्घण्टः॥ आकाशचारिणि त्रि ॥
("हतो हन्ति जराव्याधिं मूर्च्छितो व्याधिघातकः। बद्धः खेचरतां धत्ते कोऽन्यः सूतात् कृपाकरः॥" इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे पारमारणाधिकारः ॥
मेषादिराशिः। यथा ज्योतिषतत्त्वे—"खेचराश्च सर्व्वे ॥")

खेचरान्नं, क्ली, (खेचरं छिद्रादाविमिश्रितं अन्नम्।) छिद्रादिसहितपक्वतण्डुलम्। खिचड़ीति भाषा ॥ इति पाकराजेश्वरः ॥

खेट, त् क भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट्।) अचिखेटत्। इति दुर्गादासः ॥

खेटं, क्ली, (खे+अट्+अच्।) तृणम्। इति शब्दरत्नावली ॥ खेट्टमपि पाठः ॥

खेटः, पुं, (खे आकाशे अटति। अट्+अच्।) ग्रहः। यथा, भावविवेके।
"यस्मिन् राशौ स्थितः खेटस्तेन तं परिपूरयेत्॥"

खेटः, त्रि, (खिट्+अच्। खेट्+कः। वा।) अधमः। इत्यमरः। ३।१।५४॥ घोटकः। इति शब्दरत्नावली ॥ सुनिन्दकः। इति विश्वः॥ सुनन्दक इति पाठे बलरामस्य गदा इति कश्चित् ॥

खेटः, पुं, क्ली, (खिद्यन्ते भयमुत्पद्यते अस्मादनेन वा। खिट्+अपादाने करणे वा घञ्।) मृगया। इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥ कफः। (खिद्यन्ते भक्षोपयोगिशस्त्रादिना उपजीवन्ति अस्मात्।) ग्रामभेदः। स तु कर्षकग्रामः। (तथा च भागवते। १। ६। ११।
"खेटखर्व्वटवाटीश्च वनान्युपवनानि च॥"
"खेटाः कर्षकग्रामाः।" इति श्रीधरस्वामी॥)
चर्म्म। इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ॥

खेटकः, पुं, (खेट+स्वार्थे कः।) ग्रामभेदः। चासार गाँ इति भाषा॥ इति जटाधरः॥ फलकम्। इति हेमचन्द्रः॥ "खेटकं वसुनन्दके।" इति हारावली॥ वसुनन्दको धनदद्धिणीवकः। इति तत्सूची ॥ बलदेवस्य गदा इति कश्चित् ॥

खेटः } पुं, (खेटति भयमुत्पादयत्यनेन। खिट्
खेटकः } +करणे घञ्। खेट+स्वार्थे कः।) यष्टिः। यथा,—
"यष्टिरूपेण खेट! त्वमरिसंहारकारकः।
देवीहस्तस्थितो नित्यं मम रक्षां कुरुष्व च॥"
इति शारदीयदुर्गापूजापद्धतौ अस्त्रपूजाप्रकरणम्॥
"खेटकं पूर्णचापञ्च पाशमङ्कुशमेव च॥"
इति च तत्र दशभुजाया दुर्गाया ध्यानम्॥

खेटितालः, पुं, (खे अटतीति अट्+इन्। खिट्+इन् वा। खेटिः तालोऽस्य।) वैतालिकः। इति शब्दमाला ॥

खेटी, [न्] पुं, (खेट+णिनिः।) नागरः। कामी। इति शब्दमाला ॥

खेड, त् क भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट्।) अचिखेडत्। इति दुर्गादासः ॥

खेद, पुं, (खिद+भावे घञ्।) शोकः। इति हेमचन्द्रः॥ अवश्रमता। इति जटाधरः॥ (यथा, वै. रामायणे। ४। ४८। ७।
"यदापीदं वनं दुर्गं विचिन्वन्तु वनौकसः।
खेदं त्यक्त्वा पुनः सर्व्वं वनमेव विचिन्वताम्॥")

खेदिनी, स्त्री, (खिद+णिच्+णिनिः। स्त्रियां ङीप्।) अश्मन्तपर्णीवृक्षः। लता। इति शब्दचन्द्रिका॥ (दैन्यकारिणी। शोककारिणी। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः।)

खेय, क्ली (खन्यते इति। खनु विदारे+"ई च खनः।" ३।१।१११ इति कर्म्मणि क्यप् ईकारश्चान्तादेशः।) परिखा। गड़खाइ इति भाषा। इत्यमरः॥ खननीयम्। इति व्याकरणम्॥ (सेतुभेदः। यथा मिताक्षराधृतनारदवचनम्।
"सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः खेयो बन्ध्यस्तथैव च।
तोयप्रवर्त्तनात् खेयः।" इति॥)

खेल, ऋ चाले। गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं-चलने अकं गत्यां सकं सेट्।) कवर्ग-द्वितीयादिः। अचिखेलत्। चालः कम्पः। चानं केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

खेलन, क्ली, (खेल+भावे ल्युट्।) क्रीड़नम्। इति हलायुधः॥ (यथा, गीतगोविन्दे। १।४१।
"कापि विलासविलोलविलोचन
खेलनजनितमनोजम्॥")

खेलनी, स्त्री (खेलति अस्मिन् इति। खेल+अधिकरणे ल्युट्+स्त्रियां ङीप्।) शारिफलम्। इति हेमचन्द्रः॥

खेला, स्त्री, (खेल+भावे+अप्+टाप्।) खेलनम्। तत्पर्य्यायः। क्रीडा २ कूर्द्दनम् ३। इत्यमरः। १।७०।२३॥

खेलि, स्त्री (खे आकाशे अलति पर्य्याप्नोति। अल+इन्।) गीतम्। वाणः। सूर्यः। पशुः। जन्तुः। इत्युज्ज्वलदत्तः॥

खेव ऋ ङ सेवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं सकं सेट् कान्ति।) ऋ, अचिखेवत्। ङ खेवते। इति दुर्गादासः॥

खेचर, पु (खे आकाशे इव द्रुतगामित्वात् चरतीति। चर+ट।) जन्तुविशेषः। खचर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अश्वतरः २ महागर्भः ३ अश्वरा ४ यमी ५ अस्तुष्ट ६ मियजः ७ मियस्पृष्टः ८ अतिभारगः ९। इति राजनिर्घण्टः॥

खै, रु मौर्व्वे। खदने। स्थिरत्वे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां पर मौर्व्वे अक खदनादौ सक अनिट्।) खायति। इति दुर्गादासः॥

खोङ्गाह, पु, (खे आकाशे गड इत्यव्यक्तशब्दं कुर्व्वन् गाहते इव प्रधावतीत्यर्थः। गाह+अच्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) श्वेतपिङ्गलाश्वः। इति हेमचन्द्रः॥ खोङ्गाहोऽपि पाठः॥

खोट, ऋ गतिप्रतिघाते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां पर सकं सेट्।) ऋ, अचुखोटत्। एतद्

खोट, त् क क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां परं-सकं सेट्।) अचुखोटत। इति दुर्गादासः॥

खोटि, स्त्री, (खोट+इन्।) चतुरा स्त्री। इति शब्दमाला॥ खोरिरित्यपि पाठः॥

खोटी, स्त्री, (खोटि+वा ङीष्।) मालङ्गी वृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ चतुराऽपि॥

खोड, ऋ खोटने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं-अकं-सेट्।) ऋ, अचुखोडत्। खोडति खञ्जः। रमानाथस्तु खोडति बाला क्रिमिमित्युदाहृतवान्। इति दुर्गादासः॥

खोड, त क क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं सकं सेट्।) अचुखोडत। इति दुर्गादासः॥

खोड: त्रि (खोडति इति। खोड्+अच्।) खञ्जः। खोंडा इति भाषा॥ इत्यमरः। २।६।४८॥

खोडकशीर्षकं, क्ली, (खोड क्षेपे+ण्वुल्। खोडकं शीर्षं यस्य इति कप्।) कपिशीर्षम्। क्रय-शीर्षम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खोर, ऋ खोटने। गतिवैकल्ये इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं अकं सेट्।) ऋ, अचुखोरत्। खोरति खञ्जः। इति दुर्गादासः॥

खोर, त्रि, (खोरति इति। खोर+अच्।) खञ्जः। इति हेमचन्द्रः॥

खोल, ऋ खोटने। गतिवैकल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं अकं-सेट्।) ऋ, अचुखोलत्। खोलति खञ्जः। रमानाथस्तु खोलति बाला क्रिमिमित्युदाहृतवान्। इति दुर्गादासः॥

खोल, त्रि, (खोलति इति। खोल+अच्।) खञ्जः। इति शब्दमाला॥

खोलक, पु, (खोल+संज्ञायां कन्।) पाकः। खोला इति भाषा॥ शिरस्त्रः। खोपडा इति भाषा॥ वल्मीकः। उइर ढिपि इति भाषा॥ पूगकोषः। इति मेदिनी॥ गुयार छोवडा इति भाषा॥

खोलि, स्त्री, (खोल+इन्।) तूणः। इति शब्दमाला॥

खोल्मुक पु, (खे आकाशे उल्मुक इव लोहितवर्णत्वेति बोध्यम्।) मङ्गलग्रहः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ख्या ल ख्यातौ। कथने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां परं अक कथनादौ तु सक-अनिट्।) ख्यातिः प्रसिद्धिः। ल, ख्याति गुणी प्रसिद्ध स्यादित्यर्थः। ख्याति साधुः कथां हरेः। कथयतीत्यर्थः। ख्या प्रकथने। प्रकथनं प्रसिद्धिरिति गोविन्दभट्टः। ख्या प्रकथने इति चतुर्भुजभूमरौ। इति दुर्गादासः॥

ख्यात त्रि (ख्या+क्त।) ख्यातियुक्तः। तत्पर्य्यायः। प्रतीतः १ प्रथितः २ वित्तः ३ विज्ञातः ४ विश्रुतः ५। इत्यमरः। ३।१।८॥

"अमितम्पचमीशानं सर्व्वभोगीयमुत्तमम्।
आवयोः पितरं विद्धि ख्यातं दशरथं भुवि।")

ख्यातगर्हण: त्रि (ख्याता विश्रुता गर्हणा निन्दा यस्य।) प्रसिद्धकुत्सनः। तत्पर्य्यायः। अवगीतः २। इत्यमरः। ३।१।८३॥

ख्यातगर्हित, त्रि, (ख्यातं गर्हितं गर्हणमस्य।) ख्यातगर्हणः। इति जटाधरः॥

ख्याति, स्त्री, (ख्या+क्तिन्।) प्रसिद्धिः। तत्पर्य्यायः। प्रथा २। इत्यमरः। ३।२।८॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। ४०२। [यतः।"
"लोके ख्यातिमुपागताऽत्र सकले लोकोक्तिरेषा ध्रुवा।" १२। ३६। [पुष्कलाम्।
"येनास्मिन् कर्म्मणा लोके ख्यातिमिच्छति
न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विज्ञेयन्तु राजसम्॥"
प्रकाशः। ज्ञानम्। यथा, माघे। ४। ५५।
"मैत्र्यादिचित्तपरिकर्म्मविदो विधाय
क्लेशप्रहाणमिह लब्धसबीजयोगाः।
ख्यातिं च सत्त्वपुरुषान्यतयाऽधिगम्य
वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम्॥"
"मैत्रीति। इहाद्रौ समाधिभृतो योगिनः। मैत्री करुणा मुदिता उपेक्षेति चत्वारश्चित्तपरिकर्माणि। तत्र पुण्यवत्सु मैत्री दुःखिषु करुणा सुखिषु मुदिता अनुमोदनं पापिषु उपेक्षा। मैत्र्यादीनि तानि चित्तस्य परिकर्म्माणि प्रसादकानि शोधकानीत्यर्थः तानि विदन्ति जानन्ति इति तद्विदः तद्वाजन्तः शोधयन्तः इत्यर्थः। अतएव क्लेशप्रहाणं विधाय। अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः। तत्र नित्येषु नित्यत्वाभिमानः अनात्मनि च देहेन्द्रियादौ आत्मधीरित्यादि विभ्रमोऽविद्या। अस्मिता अहङ्कारः। रागोऽभिमतविषयाभिलाषः। द्वेषोऽनभिमतविषयेषु रोषः। अभिनिवेशः। कार्य्याकार्य्याग्रहः। ते हि पुरुषं क्लिश्यन्ति इति क्लेशाः क्लेशहेतवः तेषां प्रहाणं त्यागं, तद्विधाय क्लेशान् हित्वा इत्यर्थः। अतो लब्धः सबीजः सालम्बनयोगो यैस्ते लब्धसबीजयोगाः सम्प्रज्ञातसमाधिं प्राप्ता इत्यर्थः। सत्त्वपुरुषयोरन्यतया अन्यत्वेन मिथो भिन्नत्वेन ख्यातिं ज्ञानं अधिगम्य प्रकृतिपुरुषौ भिन्नाविति ज्ञात्वा प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकाग्रहणात् संसारः। विवेकग्रहणात् मुक्तिरिति सांख्याः। अथ तां ख्यातिमपि निरोद्धुं निवर्त्तयितुं वाञ्छन्ति इच्छन्ति तां निवर्त्य स्वयम्प्रकाशतयैवावस्थातुमिच्छन्तीत्यर्थः। प्रकृतावुपरतायां पुरुषस्वरूपेणावस्थानं मुक्तिरिति सांख्याभिप्रायः।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)

ग

ग, गकारः । स तु व्यञ्जनतृतीयवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः । (यथा, "अ-कु-ह-विसर्जनीयानां कण्ठः ।") इति व्याकरणम् ॥ * ॥

"गकारं परमेशानि ! पञ्चदेवात्मकं सदा ।
निर्गुणं त्रिगुणोपेतं निरीहं निर्मलं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं सर्व्वशक्त्यात्मकं प्रिये ! ।
अरुणादित्यसङ्काशां कुण्डलीं प्रणमाम्यहम् ॥"
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ * ॥

"ससर्गः स्नेहितः कण्ठे वायुना कादिमीरयेत् ।
वर्गस्पर्शनमात्रेण कं खरसर्शनात्तु खम् ।
स्तोकगम्भीरसंस्पर्शाद्गवौ ङश्च वह्निर्गतम् ॥"
इति प्रपञ्चसारः ॥ * ॥

(वङ्गाक्षरेऽस्य लेखनप्रकारादिर्यथा,—
"अधःकुञ्चितरेखा या गणेशी सा प्रकीर्त्तिता ।
ततो दक्षगता या तु कमला तत्र संस्थिता ।
अधोगता ततो या तु तस्यामीशः सदा वसेत् ॥"
अधोमुखेन गता पुनरूर्द्ध्वमुखेनागतेत्यर्थः ॥ * ॥
तस्य ध्यानं यथा,—
"ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व वरवर्णिनि ! ।
दाड़िमीपुष्पसङ्काशां चतुर्ब्बाहुसमन्विताम् ॥
रक्ताम्बरधरां नित्यां रत्नालङ्कारभूषिताम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
तस्य नामानि यथा,—
"गोगौरी गौरवो गङ्गा गणेशो गोकुलेश्वरः ।
शार्ङ्गी पञ्चात्मको गाथा गन्धर्व्वः सर्व्वगः स्मृतिः ॥
सर्व्वसिद्धिः प्रभा धूम्रा द्विजाख्यः शिवदर्शनः ।
विश्वात्मा गौः पृथग्रूपा वालवद्धस्त्रिलोचनः ॥
गीतं सरस्वती विद्या भोगिनी नन्दनो धरा ।
भोगवती च हृदयं ज्ञानं जालन्धरी लवः ॥"
इति नानातन्त्रोक्तनामानि ॥

गं, क्ली, (गीयते इति । गै गाने+भावे बाहुलकात् डः ।) गीतम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥

गः, पुं, (गच्छति सर्व्वं जानाति इच्छामात्रेण अभिलषितं सर्व्वं प्राप्नोति वा सर्व्वज्ञत्वात् प्राप्तसर्व्वैश्वर्य्यत्वाच्च । गम्+डः ।) गणेशः । (गायति इति । गै+डः ।) गन्धर्व्वः । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (गुरुसंज्ञकवर्णः स तु छन्दसो गणविशेषः । यथा, छन्दोमञ्जर्य्यां १ मे स्तवके ।
"म्यरसतजभनगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः ।
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥"
"गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ॥"
वाच्यलिङ्गे तु उपसर्गरहितः कर्म्मोपपदश्च स्यात् । तत्र "गापोष्टक् ।" ३ । २ । ८ । इति टक् । यथा, साम गायतीति सामगः । तथा च मनुः । २ । ६२ ।
"हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।
वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥")

गगनं, क्ली, (गं गानं शब्दात्मकं गुणं गच्छति यद्वा गकारं भूतेषु प्रथमभूतत्वात् प्राधान्यं गच्छति । यद्वा गच्छन्त्यस्मिन् देवादय इति । "गमेर्गश्च ।" उणां । २ । ७७ । इति युच् गश्चान्तादेशः ।) आकाशम् । इत्यमरः ।१।२।१॥ (यथा मेघदूते । ४८ ।
"प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टीरेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ॥")
तत्पर्य्यायः । अमरोक्तपर्य्याया आकाशशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (तेभ्यः परम् ।) वर्ह्निः १६ धन्व २० आपः २१ पृथिवी २२ भूः २३ स्वयम्भूः २४ अध्वा २५ सगरः २६ समुद्रः २७ अध्वरः २८ । इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ * ॥
"आकाशं प्रथमं भूतं श्रोत्रमध्यात्ममुच्यते ।
अधिभूतं तथा शब्दो दिशस्तत्राधिदैवतम् ॥"
इत्याश्वमेधिकपर्व्व ॥
तस्य गुणाः । शब्दः १ व्यापित्वम् २ छिद्रता ३ अनाश्रयम् ४ अनालम्बम् ५ आश्रयान्तरशून्यम् । अव्यक्तम् ६ स्पर्शशून्यत्वात् । अविकारिता ७ अवस्थान्तरानारम्भकत्वम् । अप्रतीघातिता ८ भूतत्वम् ९ श्रोत्रेन्द्रियोपादानत्वात् । विकृतानि १० देहान्तर्गतच्छिद्राणि । तद्यथा,—
"आकाशस्य गुणः शब्दो व्यापित्वं छिद्रमेव च ।
अनाश्रयमनालम्बमव्यक्तमविकारिता ॥
अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं विकृतानि च ।
गुणाः पञ्चाशतः प्रोक्ताः पञ्चभूतात्मभूतता ॥"
पञ्चानां भूतानां आत्मा प्राप्तिः स्वकं स्वरूपं तत्र लक्षिता । इति मोक्षधर्म्मः ॥ (गगनात् पतिताम्बुगुणविशेषो यथा,—
"गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं गृहीतं यत् सुभाजने ।
वल्यं रसायनं मेध्यं पात्रापेक्षि ततः परम् ॥
रक्षोघ्नं शीतलं ह्लादि ज्वरदाहविषापहम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्यायः ॥)

गगनध्वजः, पुं, (गगने गगनस्य वा ध्वज इव ।) मेघः । इति हारावली ॥ सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

गगनाध्वगः, पुं, (गगनरूपाध्वना आकाशपथेन गच्छतीति यद्वा गगनाध्वानं व्याप्य गच्छति । अनन्तगगनरूपमहान्तं व्याप्य सर्व्वतः स्थित इत्येव प्रकृततात्पर्य्यार्थः । गम+डः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

गगनेचरः, पुं, (गगने चरतीति । "चरेष्टः ।" ३ । २ । १६ । इति टः । अलुक् समासः ।) ग्रहः । नक्षत्रम् । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (गगनचारिणि त्रि । यथा, महाभारते । १ । २७ । १५ ।
"तस्मिंस्तु कथिते माता कारणे गगनेचरः ॥")

गगनोल्मुकः, पुं, (गगने गगनस्य वा उल्मुक इव । मङ्गलग्रहस्य रक्तवर्णत्वात् तथात्वम् ।) मङ्गलग्रहः । इति हारावली ॥

गगध, हसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कण्ठ्यवर्गतृतीयोपधः । गगधति । इति दुर्गादासः ॥

गङ्गका, स्त्री, (गङ्गा+अज्ञातादर्थे कः । ततो ह्रस्वः । "अभाषितपुंस्काच्च ।" ७ । ३ । ४८ इति पक्षे इत्वाभावः ।) गङ्गा । इति मुग्धबोधम् ॥

गङ्गा, स्त्री, (गमयति प्रापयति ज्ञापयति वा भगवत्पदं या शक्तिः यद्वा गम्यते प्राप्यते ज्ञाप्यते मोक्षार्थिभिर्या । गम गतौ+"गन् गम्यद्योः ।" उणां । १ । १२२ । इति गन् ततष्टाप् ।) स्वनामख्यातनदी । तदधिष्ठात्री देवता च । तत्पर्य्यायः । विष्णुपदी २ जह्नुतनया ३ सुरनिम्नगा ४ भागीरथी ५ त्रिपथगा ६ त्रिस्रोताः ७ भीष्मसूः ८ । इत्यमरः । १ ।१०।३१ ॥ अर्घतीर्थम् ९ तीर्थराजः १० । इति पद्मपुराणम् ॥ त्रिदशदीर्घिका ११ कुमारसूः १२ सरिद्वरा १३ सिद्धापगा १४ स्वरापगा १५ स्वर्ग्यापगा १६ खापगा १७ ऋषिकुल्या १८ हैमवती १९ स्वर्वापी २० हरशेखरा २१ । इति हेमचन्द्रः ॥ सुरापगा २२ धर्म्मद्रवी २३ सुधा २४ जह्नुकन्या २५ गान्दिनी २६ रुद्रशेखरा २७ नन्दिनी २८ अलकनन्दा २९ सितसिन्धुः ३० । इति जटाधरः ॥ अध्वगा ३१ उग्रशेखरा ३२ सिद्धसिन्धुः ३३ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्वर्गसरिद्वरा ३४ मन्दाकिनी ३५ जाह्नवी ३६ पुण्या ३७ समुद्रसुभगा ३८ स्वर्नदी ३९ सुरदीर्घिका ४० सुरनदी ४१ स्वर्धुनी ४२ ज्येष्ठा ४३ जह्नुसुता ४४ भीष्मजननी ४५ शुभ्रा ४६ शैलेन्द्रजा ४७ भवायना ४८ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या जलस्य गुणाः । शीतत्वम् । स्वादुत्वम् । स्वच्छत्वम् । अत्यन्तरुच्यत्वम् । पथ्यत्वम् । पावनत्वम् । पापहारित्वम् । तृष्णामोहध्वंसनत्वम् । दीपनत्वम् । प्रज्ञाधारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
("गङ्गा सरस्वती शोणं यमुना सरयूः सती ।
वेणा इरावती नीला उत्तरात् पूर्व्ववाहिनी ॥
हिमवत्-प्रभवा स्रोता हिमसम्भवशीतलाः ।
समाः सर्व्वगुणैर्नद्यो वातश्लेष्महरा नृणाम् ॥
आसां नवशतैर्युक्ता गङ्गा पूर्व्वसमुद्रगा ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)
अस्या उत्पत्तिस्तु हिमालयात् सुमेरुदुहितरि मनोरमायाम् । हिमालयः प्रार्थितः सन् देवेभ्य इमां दत्तवान् । तां नीत्वा देवाः स्वर्गं गतवन्तः ॥ * ॥ पृथिव्यामस्या अवतरणकारणम् । सगरराजस्य सुतान् कपिलशापेन भस्मीभूतानुद्धर्त्तुं भगीरथराजः पृथिव्यां गङ्गानयनाय तपस्तेपे । ततो ब्रह्मा तुष्टस्तस्मै तं वरं दत्वा गङ्गाधारणार्थं शिवाराधनं कर्त्तुं सुक्तवान् । स शिवं पर्य्यतोषयत् । शिवोऽपि हिमालयपर्व्वतं गत्वा जटा विकीर्य्य पतेति गङ्गामब्रवीत् । सा तज्जटासु पतित्वा संवत्सरपर्य्यन्तं बभ्राम । ततः शिवो भगीरथप्रार्थनया जटामेकामुत्क्षिप्य तामुत्ससर्ज्ज । साऽनिवेगेन पृथिवीतलमागत्य भगीरथस्य पश्चात् पश्चादाजगाम । स सगरपुत्त्रकृतखातेन तां रसातल-

मानीय तज्जलेन सगरसुतान् तान्तर्पयामास । ते पूता स्वर्गं गतवन्त । इति वाल्मीकिरामायणमतम् ॥ * ॥ प्रकारान्तरम् । वामनदनुस्य बलेः सकाशात्त्रिलोकीहरणकाले ब्रह्माण्डोपरि गतवामपादाङ्गुष्ठनखजनितविवरेण ब्रह्माण्डोर्द्ध स्थिता या जलधारा तच्चरणस्पर्शेन समधिक पूता सती ध्रुवलोके पपात । ततो देवमार्गेण सुमेरुपर्व्वतोपरि ब्रह्मसदने पतित्वा सीतालकनन्दा चक्षुर्भद्रेति चतुर्द्धा भूत्वा चतुर्दिशमाश्रित्य लवणसमुद्रं प्रविष्टा । तत्र सीता ब्रह्मसदनात् केशराचलशृङ्गेभ्योऽधोऽधः स्रवन्ती गन्धमादनशृङ्गेषु पतित्वा भद्राश्ववर्षमध्येन प्राच्यां दिशि एव चक्षुर्माल्यवच्छिखरान्निपत्य केतुमालवर्षमध्येन प्रतीच्यामपरं भद्रा गिरिशृङ्गाण्यतिक्रम्य शृङ्गवत शिखरान्निपत्य उत्तरकुरुवर्षमध्येनोदीच्यामतोऽलकनन्दा बहुपर्व्वतशृङ्गाण्यतिक्रम्य हिमकूटान्निपत्य भारतवर्षमध्येन दक्षिणस्यां दिशि वक्रमेण लवणसमुद्रं सर्व्वाः प्रविष्टाः । इति भागवतमतम् ॥ * ॥ अस्याः पृथिव्यामवतरणकालस्तु आदित्यपुराणे ।

'वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां युधिष्ठिर ।
यवाहुतपान्ध्यामास गङ्गाप्रस्थवान् कृतम् ॥
ब्रह्मलोकात् त्रिपथगा पृथिव्यामवतारयत ।
तस्यां कार्य्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्च्चयेत्' ॥*॥

अस्या हिमालयान्निर्गताया दशहरा संज्ञा । तथा च स्मृतिः ।

'ज्येष्ठे मासि क्षितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां
हस्ते शैलान्निरगमदियं जाह्नवी मर्त्त्यलोकम् ।
पापान्यस्यां हरति च तिथौ सा दशेत्याहुरार्य्याः
पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजिमेधायुतस्य ॥' *॥

अथ गङ्गाध्यानम् । भविष्ये ।

'चतुर्भुजां त्रिनेत्राञ्च सर्व्वावयवभूषिताम् ।
रत्नकुम्भां सिताम्भोजां वरदामभयप्रदाम् ॥
श्वेतवस्त्रपरीधानां मुक्तामणिविभूषिताम् ।
ततो ध्यायेत् सुरूपाञ्च चन्द्रायुतसमप्रभाम् ॥
चामरैर्वीज्यमानाञ्च श्वेतच्छत्रोपशोभिताम् ।
सुप्रसन्नां सुवदनां करुणार्द्रनिजान्तराम् ॥
सुधाप्लावितभूपृष्ठामार्द्रगन्धानुलेपनाम् ।
त्रैलोक्यनमितां गङ्गां देवादिभिरभिष्टुताम् ॥
दिव्यरत्नपरिभूषाञ्च दिव्यमाल्यानुलेपनाम् ॥'

अपि च ।

सितमकरनिषण्णां शुक्लवर्णां त्रिनेत्रां
करधृतकमलोद्यत्सत्पलाभीत्यभीष्टाम् ।
विधिहरहरिरूपां सेन्दुकोटीरचूड़ां
कलितसितदुकूलां जाह्नवीं तां नमामि ॥ * ॥

अथ गङ्गामाहात्म्यश्रवणपठनफलम् । यथा भविष्ये ।

माहात्म्यं ये च गङ्गायाः शृण्वन्ति च पठन्ति च ।
तेऽप्यशेषैर्महापापैर्मुच्यन्ते नात्र संशयः ॥

अस्याः स्मरणफलम् । [वदन् ।

गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन् ध्यायन् जाग्रदश्नन् श्वसन्
यः स्मरेत् सततं गङ्गां स च मुच्येत बन्धनात् ।

भवनानि विचित्राणि विचित्राभरणाः स्त्रियः ।
आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गास्मरणजं फलम् ॥

अस्या दर्शनात्फलम् । ब्रह्माण्डीयवैवर्त्ते ।

दृष्टा तु हरते पापं स्पृष्टा तु त्रिदिवं नयेत् ।
प्रसङ्गेनापि या गङ्गा मोक्षदा त्ववगाहिता ॥

तथा भविष्ये ।

'यत् फलं जायते पुंसां दर्शनात् परमात्मनः ।
तद्भवेद्व गङ्गाया दर्शने भक्तिभावतः ॥'

अस्याः स्नानफलम् । ब्रह्माण्डपुराणे ।

'ये पुण्यवाहिनी गङ्गा सकृद्भक्त्यावगाहिता ।
तेषां कुलानां लक्षन्तु भवात्तारयते शिवा ॥
अनेकजन्मसम्भूतं पापं पुंसां प्रणश्यति ।
स्नानमात्रेण गङ्गायां सद्यः पुण्यस्य भाजनम् ॥
दानधर्म्मे । [तन्मयाः ।

'यथा क्लीवा जडा अङ्गा पतिता रोगिणो
गङ्गां ससैव पुरुषा दवैर्भ्युक्षि तुल्यताम् ॥
स्नानन्तु भक्त्या गङ्गायां कर्त्तुकामस्य गच्छतः ।
पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं मर्त्त्यस्य जायते ॥'

तथा ब्रह्माण्डे ।

'ये गच्छन्ति स्वनो गङ्गां परां संप्रयान्ति ये ।
इह ते सर्व्वभोगानामन्ते ज्ञानस्य भाजनम् ॥'

अस्याः पूजायाः फलम् । आग्नेये ।

'गङ्गायां पूजितायान्तु पूजिताः सर्व्वदेवताः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन पूजयेदमरापगाम् ॥ *॥

तस्यां यज्ञादिकरणफलम् । स्कान्दे ।

'यज्ञो दानं तपो जप्यं श्राद्धञ्च सुरपूजनम् ।
गङ्गायां यत् कृतं सर्व्वं कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥

तथा भविष्ये ।

'सुलभं सकलं पुण्यं यज्ञदानादिजं फलम् ।
गङ्गातोयैश्च सतिलैर्दुर्लभं पितृतर्पणम् ॥
गयाश्राद्धं कृतं तेन उतप्तश्च तपस्तथा ।
येन तद्वीचिसंसिक्ते तीरे श्राद्धमकारि च ॥ *॥

तज्जलपानफलम् । भविष्ये ।

'गण्डूषमात्रपानेन अश्वमेधफलं लभेत् ।
स्वच्छन्दं यः पिबेद्दायस्तस्य मुक्तिः करे स्थिता ॥
विभिः भारकृत तोयं सम्भिन्नञ्च यासनम् ।
नार्म्मदं दशभिर्मासैर्गाङ्गं वर्षेण जीर्य्यति ॥
नाभ्यन्तगततोयानां मृतानां क्वापि देहिनाम् ।
तत्तत्तीर्थफलप्राप्तिर्नात्र कार्य्या विचारणा ॥'

यमोक्तौ ।

'चेतस्युद्वहन् वापि प्रीतसुप्तमथापि वा ।
गाङ्गेय हरते पापमानन्तमरणान्तिकम् ॥ *॥

अस्यां मरणफलम् । कूर्म्मपुराणे ।

'गङ्गायां ज्ञानतो मृत्वा मुक्तिमाप्नोति मानवः ।
अज्ञानाद्ब्रह्मलोकञ्च याति नास्त्यत्र संशयः ॥
गङ्गायाश्च जले मोक्षो वाराणस्यां जले स्थले ।
अन्तरीक्षे च गङ्गाया गङ्गासागरसङ्गमे ॥'

तथा च स्मृतौ ।

शुक्लपक्षे दिवा भूमौ गङ्गायामुत्तरायणे ।
धन्या देहं विमुञ्चन्ति हृदयस्थे जनार्दने ॥ *॥

तत्रास्थिनिक्षेपफलम् ।

दशाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातोयेऽस्थि मज्जति ।
गङ्गायां मरणं यादृक् तादृक्फलमवाप्नुयात् ॥" *

तत्र पयोऽशक्रियावर्ज्जनं यथा ब्रह्माण्डे ।

'गङ्गां पुण्यजलां प्राप्य त्रयोदश विवर्ज्जयेत् ।
शौचमाचमनं सेकं निर्माल्यं मलघर्षणम् ॥
गात्रसम्वाहनं क्रीडां प्रतिग्रहमथो रतिम् ।
अन्यतीर्थरतिञ्चैव अन्यतीर्थप्रशंसनम् ।
वस्त्रत्यागमथाघातं सन्तारञ्च विशेषतः ॥" * ॥

अथ नारायणक्षेत्रलक्षणम् । ब्रह्मपुराणे ।

'प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम् ।
अत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कथञ्चन ॥"

अथ गर्भतीरयोर्लक्षणम् ।

'भाद्रकृष्णचतुर्द्दश्यां यावदाक्रमते जलम् ।
तावद्गर्भं विजानीयात् तदूर्द्ध तीरमुच्यते ।
सार्द्धहस्तशतं यावद्गर्भतस्तीरमुच्यते ॥ * ॥

तीरे प्रतिग्रहादिनिषेधो यथा —

'तीरे प्रतिग्रहश्चान्यत्स्थान्यो धर्म्मस्य विक्रयः ॥"

अथ गङ्गाक्षेत्रफलम् । स्कान्दे ।

'तीराद्गव्यूतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते ।
अत्र यन्यत् कृतं कर्म्म गङ्गायां नात्र संशयः ।
अत्रस्थास्त्रिदिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥

(अस्या माहात्म्यं यथा महाभारते ।१३।२६।

'न गङ्गा सदृशं तीर्थं न देवः केशवात् परः ।
ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामहः ॥'

अस्याश्च माहात्म्यवर्णने सहस्रनामकथनं यथा काशीखण्डे २६ अध्याये ।

अगस्त्य उवाच ।

विना स्नानेन गङ्गायां नृणां जन्म निरर्थकम् ।
उपायान्तरमस्त्यन्यद् येन स्नानफलं लभेत् ॥
अशक्तानां च पङ्गूनामालस्योपहतात्मनाम् ।
दूरदेशान्तरस्थानां गङ्गास्नानं कथं भवेत् ॥
दानं वाथ व्रतं वाथ मन्त्रः स्तोत्रं जपोऽथवा ।
तीर्थान्तराभिषेको वा देवतोपासनन्तु वा ॥
यद्यस्ति किञ्चित् षड्वक्त्र ! गङ्गास्नानफलप्रदम् ।
विधानान्तरमात्रेण तद्वद प्रणताय मे ॥
त्वत्तो न वेद स्कन्दान्यो गङ्गागर्भसमुद्भव ! ।
परं स्वर्गतरङ्गिण्या महिमानं महामते ! ॥

स्कन्द उवाच ।

सन्ति पुण्यजलानीह सरांसि सरितो मुने ! ।
स्थाने स्थाने च तीर्थानि जितात्माध्युषितानि च ॥
दृष्टप्रत्ययकारीणि महामहिमभाञ्ज्यपि ।
परं स्वर्गतरङ्गिण्याः कोट्यंशोऽपि न तत्र वै ॥
अनेनैवानुमानेन बुध्यस्व कलशोद्भव ! ।
दध्रे गङ्गोत्तमाङ्गेन देवदेवेन शम्भुना ॥
स्नानकालेऽन्यतीर्थेषु जप्यते जाह्नवी जनैः ।
विना विष्णुपदीं क्वान्यत् समर्थमघशोधने ॥
गङ्गास्नानफलं ब्रह्मन् ! गङ्गायामेव लभ्यते ।
यथा द्राक्षाफलस्वादो द्राक्षायामेव नान्यतः ॥१०॥
अस्त्युपाय इह त्वेकः स्यादयेनाविकलं फलम् ।
स्नानस्य देवसरितो महागुह्यतमो मुने ! ॥
शिवभक्ताय शान्ताय विष्णुभक्तिपराय च ।
श्रद्धालवे त्वास्तिकाय गर्भवासमुमुक्षवे ॥

कथनीयं न चान्यस्य कस्यचित् केनचित् क्वचित् ।
इदं रहस्यं परमं महापातकनाशनम् ॥
महाश्रेयस्करं पुण्यं मनोरथकरं परम् ।
द्युनदीप्रीतिजनकं शिवसन्तोषसन्तति ॥
नाम्नां सहस्रं गङ्गायाः स्तवराजेषु शोभनम् ।
जप्यानां परमं जप्यं वेदोपनिषदां समम् ॥
जपनीयं प्रयत्नेन मौनिना वाचकं विना ।
शुचिस्थानेषु शुचिना सुस्पष्टाक्षरमेव च ॥
स्कन्द उवाच । ओँ नमो गङ्गादेव्यै ॥
ओँकाररूपिण्यजराऽतुलाऽनन्ताऽमृतस्रवा ।
अत्युदाराऽभयाऽशोकाऽलकनन्दाऽमृताऽमला ॥
अनाथवत्सलाऽमोघाऽपां योनिरमृतप्रदा ।
अव्यक्तलक्षणाऽक्षोभ्याऽनवच्छिन्नाऽपराजिता ॥
अनाथनाथाऽभीष्टार्थसिद्धिदाऽनङ्गवर्द्धिनी ।
अणिमादिगुणाधाराऽग्रगण्याऽलीकहारिणी ॥
अचिन्त्यशक्तिरनघाऽद्भुतरूपाऽघहारिणी ।
अद्रिराजसुताऽष्टाङ्गयोगसिद्धिप्रदाऽच्युता ॥२०॥
अक्षुण्णशक्तिरसुदाऽनन्ततीर्थाऽमृतोदका ।
अनन्तमहिमाऽपाराऽनन्तसौख्यप्रदाऽन्नदा ॥
अशेषदेवतामूर्त्तिरघोराऽमृतरूपिणी ।
अविद्याजालशमनी ह्यप्रतर्क्यगतिप्रदा ॥
अशेषविघ्नसंहर्त्री त्वशेषगुणगुम्फिता ।
अज्ञानतिमिरज्योतिरनुग्रहपरायणा ॥
अभिरामानवद्याङ्ग्यनन्तसाराऽकलङ्किनी ।
आरोग्यदाऽऽनन्दवल्ली त्वापन्नार्त्तिविनाशिनी ॥
आश्चर्यमूर्त्तिरायुष्या ह्याढ्याऽऽद्याऽऽप्राऽऽर्य्यसेविता ।
आप्यायिन्याप्तविद्याख्या त्वानन्दाऽऽश्वासदायिनी ॥
आलस्यघ्न्यापदां हन्त्री ह्यानन्दामृतवर्षिणी ।
इरावतीष्टदात्रीष्टा त्विष्टापूर्त्तफलप्रदा ॥
इतिहासश्रुतीड्यार्था त्विहामुत्र शुभप्रदा ।
इज्याशीलसमिज्येष्ठा त्विन्द्रादिपरिवन्दिता ॥
इलालङ्कारमालेद्धा त्विन्दिरा रम्यमन्दिरा ।
इदिन्दिरादिसंसेव्या त्वीश्वरीश्वरवल्लभा ॥
ईतिभीतिहरेड्या च त्वीडनीयचरित्रभृत् ।
उत्कृष्टशक्तिरुत्कृष्टोडुपमण्डलचारिणी ॥
उदिताम्बरमार्गोस्रोरगलोकविहारिणी ।
उक्षोर्वरोत्पलोत्कुम्भा उपेन्द्रचरणद्रवा ॥३०॥
उदन्वत्पूर्त्तिहेतुश्चोदारोत्साहप्रवर्द्धिनी ।
उद्वेगघ्न्युष्णशमनी ह्युष्णरश्मिसुता प्रिया ॥
उत्पत्तिस्थितिसंहारकारिण्युपरिचारिणी ।
ऊर्ज्जं वहन्त्यूर्ज्जधरोर्ज्जावती चोर्म्मिमालिनी ॥
ऊर्ध्वरेतःप्रियोर्ध्वाध्वा ह्यूर्म्मिलोर्ध्वगतिप्रदा ।
ऋषिवृन्दस्तुतर्द्धिश्च ऋणत्रयविनाशिनी ॥
ऋतम्भरर्द्धिदात्री च ऋक्स्वरूपा ऋजुप्रिया ।
ऋक्षमार्गवहर्क्षार्चिरृजुमार्गप्रदर्शिनी ॥
एधिताखिलधर्मार्था त्वेकैकामृतदायिनी ।
एधनीयस्वभावैज्या त्वेजिताशेषपातका ॥
ऐश्वर्यदैश्वर्यरूपा ह्यैतिह्यं ह्यैन्दवीद्युतिः ।
ओजस्विन्योषधीक्षेत्रमोजोदौदनदायिनी ॥
ओष्ठामृतौन्नत्यदात्री त्वौषधं भवरोगिणाम् ।
औदार्यचञ्चुरौपेन्द्री त्वौग्री ह्यौमेयरूपिणी ॥
अम्बराध्ववहाऽम्बष्ठाऽम्बरमालाऽम्बुजेक्षणा ।
अम्बिकाम्बमहायोनिरन्धोदान्धकहारिणी ॥
अंशुमाला ह्यंशुमती त्वङ्गीकृतषडानना ।
अन्धतामिस्रहन्त्र्यन्धुरञ्जना ह्यञ्जनावती ॥
कल्याणकारिणी काम्या कमलोत्पलगन्धिनी ।
कुमुद्वती कमलिनी कान्तिः कल्पितदायिनी ॥
काञ्चनाक्षी कामधेनुः कीर्तिकृत् क्लेशनाशिनी ।
क्रतुश्रेष्ठा क्रतुफला कर्म्मबन्धविभेदिनी ॥४१॥
कमलाक्षी क्लमहरा कृशानुतपनद्युतिः ।
करुणार्द्रा च कल्याणी कलिकल्मषनाशिनी ॥
कामरूपा क्रियाशक्तिः कमलोत्पलमालिनी ।
कूटस्था करुणा कान्ता कूर्म्मयाना कलावती ॥
कमला कल्पलतिका काली कलुषवैरिणी ।
कमनीयजला कम्रा कपर्दिसुकपर्दगा ॥
कालकूटप्रशमनी कदम्बकुसुमप्रिया ।
कालिन्दी केलिललिता कलकल्लोलमालिका ॥
क्रान्तलोकत्रया कण्डूः कण्डूतनयवत्सला ।
खड्गिनी खड्गधाराभा खगा खण्डेन्दुधारिणी ॥
खे खेलगामिनी खस्था खण्डेन्दुतिलकप्रिया ।
खेचरी खेचरीवन्द्या ख्यातिः ख्यातिप्रदायिनी ॥
खण्डितप्रणताघौघा खलबुद्धिविनाशिनी ।
खातैनःकन्दसन्दोहा खड्गखट्वाङ्गखेटिनी ॥
खरसन्तापशमनी खनिः पीयूषपाथसाम् ।
गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्व्वनगरप्रिया ॥
गम्भीराङ्गी गुणमयी गतातङ्का गतिप्रिया ।
गणनाथाम्बिका गीता गद्यपद्यपरिष्टुता ॥५०॥
गान्धारी गर्भशमनी गतिभ्रष्टगतिप्रदा ।
गोमती गुह्यविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी ॥
गोत्रप्रवर्द्धिनी गुण्या गुणातीता गुणाग्रणीः ।
गुहाम्बिका गिरिसुता गोविन्दाङ्घ्रिसमुद्भवा ॥
गुणनीयचरित्रा च गायत्री गिरिशप्रिया ।
गूढरूपा गुणवती गुर्व्वी गौरववर्द्धिनी ॥
ग्रहपीडाहरा गुन्द्रा गरघ्नी गानवत्सला ।
घर्म्महन्त्री घृतवती घृततुष्टिप्रदायिनी ॥
घण्टारवप्रिया घोराऽघौघविध्वंसकारिणी ।
घ्राणतुष्टिकरी घोषा घनानन्दा घनप्रिया ॥
घातुका घूर्णितजला घृष्टपातकसन्ततिः ।
घटकोटिप्रपीतापा घटिताशेषमङ्गला ॥
घृणावती घृणिनिधिर्घस्मरा घूकनादिनी ।
घुसृणापिञ्जरतनुर्घर्घरा घर्घरस्वना ॥
चन्द्रिका चन्द्रकान्ताम्बुश्चञ्चदापा चलद्युतिः ।
चिन्मयी चितिरूपा च चन्द्रायुतशतानना ॥
चाम्पेयलोचना चारुश्चार्वङ्गी चारुगामिनी ।
चार्य्या चारित्रनिलया चित्रकृच्चित्ररूपिणी ॥
चम्पूश्चन्दनशुच्यम्बुश्चर्चनीया चिरस्थिरा ।
चारुचम्पकमालाढ्या चमिताऽशेषदुष्कृता ॥६०॥
चिदाकाशवहाऽचिन्त्या चञ्चच्चामरवीजिता ।
चोरिताशेषवृजिना चरिताऽशेषमण्डला ॥
छेदिताऽखिलपापौघा छद्मघ्नी छलहारिणी ।
छन्नत्रिविष्टपतला छोटिताऽशेषबन्धना ॥
छुरिताऽमृतधारौघा छिन्नैनाश्छन्दगामिनी ।
छत्रीकृतमरालौघा छटीकृतनिजामृता ॥
जाह्नवी ज्या जगन्माता जप्या जङ्घालवीचिका ।
जया जनार्दनप्रीता जुषणीया जगद्धिता ॥
जीवनं जीवनप्राणा जगज्ज्येष्ठा जगन्मयी ।
जीवजीवातुलतिका जन्मिजन्मनिबर्हिणी ॥
जाड्यविध्वंसनकरी जगद्योनिर्जलाविला ।
जगदानन्दजननी जलजा जलजेक्षणा ॥
जनलोचनपीयूषा जटातटविहारिणी ।
जयन्ती जन्तुपापघ्नी जनितज्ञानविग्रहा ॥
झल्लरीवाद्यकुशला झलज्झालजलावृता ।
झिण्टीशवन्द्या झाङ्कारकारिणी झर्झरावती ॥
टीकिताऽशेषपाताला टङ्किकैनोऽद्रिपाटने ।
टङ्कारनृत्यत्कल्लोला टीकनीयमहातटा ॥
डम्बरप्रवहा डीनराजहंसकुलाकुला ।
डमड्डमरुहस्ता च डामरोक्तमहाण्डका ॥७०॥
ढौकिताऽशेषनिर्वाणा ढक्कानादचलज्जला ।
ढुण्ढिविघ्नेशजननी ढणड्ढुणितपातका ॥
तर्पणी तीर्थतीर्था च त्रिपथा त्रिदशेश्वरी ।
त्रिलोकगोप्त्री तोयेशी त्रैलोक्यपरिवन्दिता ॥
तापत्रितयसंहर्त्री तेजोबलविवर्द्धिनी ।
त्रिलक्ष्या तारणी तारा तारापतिकरार्च्चिता ॥
त्रैलोक्यपावनी पुण्या तुष्टिदा तुष्टिरूपिणी ।
तृष्णाच्छेत्री तीर्थमाता त्रिविक्रमपदोद्भवा ॥
तपोमयी तपोरूपा तपःस्तोमफलप्रदा ।
त्रैलोक्यव्यापिनी तृप्तिस्तृप्तिकृत्तत्त्वरूपिणी ॥
त्रैलोक्यसुन्दरी तुर्य्या तुर्य्यातीतपदप्रदा ।
त्रैलोक्यलक्ष्मीस्त्रिपदी तथ्या तिमिरचन्द्रिका ॥
तेजोगर्भा तपःसारा त्रिपुरारिशिरोगृहा ।
त्रयीस्वरूपिणी तन्वी तपनाङ्गजभीतिनुत् ॥
तरिस्तरणिजामित्रं तर्पिताऽशेषपूर्व्वजा ।
तुलाविरहिता तीव्रपापतूलतनूनपात् ॥
दारिद्र्यदमनी दक्षा दुष्प्रेक्षा दिव्यमण्डना ।
दीक्षावती दुरावाप्या द्राक्षामधुरवारिभृत् ॥
दर्शिताऽनेककुतुका दुष्टदुर्ज्जयदुःखहृत् ।
दैन्यहृद्दुरितघ्नी च दानवारिपदाब्जजा ॥८०॥
दन्दशूकविषघ्नी च दारिताऽघौघसन्ततिः ।
द्रुता देवद्रुमच्छन्ना दुर्व्वाराघविघातिनी ॥
दमग्राह्या देवमाता देवलोकप्रदर्शिनी ।
देवदेवप्रिया देवी दिक्पालपददायिनी ॥
दीर्घायुःकारिणी दीर्घा दोग्ध्री दूषणवर्जिता ।
दुग्धाम्बुवाहिनी दोह्या दिव्या दिव्यगतिप्रदा ॥
द्युनदी दीनशरणं देहिदेहनिवारिणी ।
द्राघीयसी दाघहन्त्री दितपातकसन्ततिः ।
दूरदेशान्तरचरी दुर्गमा देववल्लभा ।
दुर्वृत्तघ्नी दुर्विगाह्या दयाधारा दयावती ॥
दुरासदा दानशीला द्राविणी द्रुहिणस्तुता ।
दैत्यदानवसंशुद्धिकर्त्री दुर्बुद्धिहारिणी ॥
दानसारा दयासारा द्यावाभूमिविगाहिनी ।
दृष्टादृष्टफलप्राप्तिर्द्देवतावृन्दवन्दिता ॥
दीर्घव्रता दीर्घदृष्टिर्दीप्ततोया दुरालभा ।
दण्डयित्री दण्डनीतिर्दुष्टदण्डधरार्च्चिता ॥
दुरोदरघ्नी दावार्चिर्द्रवद्द्रव्यैकशेवधिः ।
दीनसन्तापशमनी दात्री दवथुवैरिणी ॥
दरीविदारणपरा दान्ता दान्तजनप्रिया ।

दारिताद्रितटा दुर्गा दुर्गारण्यप्रचारिणी ॥९०॥
धर्म्मद्रवा धर्म्मधुरा धेनुर्धीरा धृतिर्ध्रुवा ।
धेनुदानफलस्पर्शा धर्म्मकामार्थमोक्षदा ॥
धर्म्मोर्म्मिवाहिनी धुर्य्या धात्री धात्रीविभूषणम् ।
धर्म्मिणी धर्म्मशीला च धन्विकोटिकृतावना ॥
ध्यातृपापहरा ध्येया धावनी धूतकल्मषा ।
धर्म्मधारा धर्म्मसारा धनदा धनवर्द्धिनी ॥
धर्म्माधर्म्मगुणच्छेत्त्री धत्तूरकुसुमप्रिया ।
धर्म्मेशी धर्म्मशास्त्रज्ञा धनधान्यसमृद्धिकृत् ॥
धर्म्मलभ्या धर्म्मजला धर्म्मप्रसवधर्म्मिणी ।
ध्यानगम्यस्वरूपा च धरणी धातृपूजिता ॥
धूर्धूर्जटिजटासंस्था धन्या धीर्धारणावती ।
नन्दा निर्व्वाणजननी नन्दिनी नुन्नपातका ॥
निषिद्धविघ्ननिचया निजानन्दप्रकाशिनी ।
नभोऽङ्गणचरी नूतिर्नम्या नारायणी नुता ॥
निर्म्मला निर्म्मलाख्याना नाशिनी तापसम्पदाम् ।
नियता नित्यसुखदा नानाश्चर्य्यमहानिधिः ॥
नदी नदसरोमाता नायिका नाकदीर्घिका ।
नष्टोद्धरणधीरा च नन्दना नन्ददायिनी ॥
निर्णिक्ताशेषभुवना निःसङ्गा निरुपद्रवा ।
निरालम्बा निष्प्रपञ्चा निर्णाशितमहामला ॥१००॥
निर्म्मलज्ञानजननी निःशेषप्राणितापहृत् ।
नित्योत्सवा नित्यतृप्ता नमस्कार्य्या निरञ्जना ॥
निष्ठावती निरातङ्का निर्लेपा निश्चलात्मिका ।
निरवद्या निरीहा च नीललोहितमूर्द्धगा ॥
नन्दिभृङ्गिगणस्तुत्या नागा नन्दा नगात्मजा ।
निष्प्रत्यूहा नाकनदी निरयार्णवदीर्घनौः ॥
पुण्यप्रदा पुण्यगर्भा पुण्या पुण्यतरङ्गिणी ।
पृथुः पृथुफला पूर्णा प्रणतार्त्तिप्रभञ्जनी ॥
प्राणदा प्राणिजननी प्राणेशी प्राणरूपिणी ।
पद्मालया पराशक्तिः पुरजित्परमप्रिया ॥
परा परफलप्राप्तिः पावनी च पयस्विनी ।
परानन्दा प्रकृष्टार्था प्रतिष्ठा पालिनी परा ॥
पुराणपठिता प्रीता प्रणवाक्षररूपिणी ।
पार्व्वती प्रेमसम्पन्ना पशुपाशविमोचनी ॥
परमात्मस्वरूपा च परब्रह्मप्रकाशिनी ।
परमानन्दनिष्पन्दा प्रायश्चित्तस्वरूपिणी ॥
पानीयरूपनिर्व्वाणा परित्राणपरायणा ।
पापेन्धनदवज्वाला पापारिः पापनामनुत् ॥
परमैश्वर्य्यजननी प्रज्ञा प्राज्ञा परापरा ।
प्रत्यक्षलक्ष्मीः पद्माक्षी परव्योमामृतस्रवा ॥११०॥
प्रसन्नरूपा प्रणिधिः पूता प्रत्यक्षदेवता ।
पिनाकिपरमप्रीता परमेष्ठिकमण्डलुः ॥
पद्मनाभपदार्घ्येण प्रसूता पद्ममालिनी ।
परर्द्धिदा पुष्टिकरी पथ्या पूर्त्तिः प्रभावती ॥
पुनाना पीतगर्भघ्नी पापपर्व्वतनाशिनी ।
फलिनी फलहस्ता च फुल्लाम्बुजविलोचना ॥
फालितैनोमहापङ्का फणिलोकविभूषणम् ।
फेनच्छलप्रणुन्नैना फुल्लकैरवगन्धिनी ॥
फेनिलाच्छाम्बुधाराभा फडुच्चाटितपातका ।
फाणितस्वादुसलिला फाण्टपथ्यजलाविला ॥
विश्वमाता च विश्वेशी विश्वा विश्वेश्वरप्रिया ।
ब्रह्मण्या ब्रह्मकृद्ब्राह्मी ब्रह्मिष्ठा विमलोदका ॥
विभावरी च विरजा विक्रान्तानेकविष्टपा ।
विश्वमित्रं विष्णुपदी वैष्णवी वैष्णवप्रिया ॥
विरूपाक्षप्रियकरी विभूतिर्व्विश्वतोमुखी ।
विपाशा वैबुधी वेद्या वेदाक्षररसस्रवा ॥
विद्या वेगवती वन्द्या बृंहणी ब्रह्मवादिनी ।
वरदा विप्रकृष्टा च वरिष्ठा च विशोधिनी ॥
विद्याधरी विशोका च वयोवृन्दनिषेविता ।
बहूदका बलवती व्योमस्था विबुधप्रिया ॥१२०॥
वाणी वेदवती वित्ता ब्रह्मविद्यातरङ्गिणी ।
ब्रह्माण्डकोटिव्याप्ताम्बुर्ब्रह्महत्यापहारिणी ॥
ब्रह्मेशविष्णुरूपा च बुद्धिर्व्विभववर्द्धिनी ।
विलासिसुखदा वैश्या व्यापिनी च वृषारणिः ॥
वृषाङ्कमौलिनिलया विपन्नार्त्तिप्रभञ्जनी ।
विनीता विनता ब्रध्नतनया विनयान्विता ॥
विपञ्ची वाद्यकुशला वेणुश्रुतिविचक्षणा ।
वर्च्चस्करी बलकरी बलोन्मूलितकल्मषा ॥
विपाप्मा विगतातङ्का विकल्पपरिवर्ज्जिता ।
वृष्टिकर्त्री वृष्टिजला विधिर्व्विच्छिन्नबन्धना ॥
व्रतरूपा वित्तरूपा बहुविघ्नविनाशकृत् ।
वसुधारा वसुमती विचित्राङ्गी विभावसुः ॥
विजया विश्वबीजञ्च वामदेवी वरप्रदा ।
वृषाश्रिता विषघ्नी च विज्ञानोर्म्यंशुमालिनी ॥
भव्या भोगवती भद्रा भवानी भूतभाविनी ।
भूतधात्री भयहरा भक्तदारिद्र्यघातिनी ॥
भुक्तिमुक्तिप्रदा भेशी भक्तस्वर्गापवर्गदा ।
भागीरथी भानुमती भाग्यं भोगवती भृतिः ॥
भवप्रिया भवद्वेष्ट्री भूतिदा भूतिभूषणा ।
भाललोचनभावज्ञा भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥१३०॥
भ्रान्तिज्ञानप्रशमनी भिन्नब्रह्माण्डमण्डपा ।
भूरिदा भक्तिसुलभा भाग्यवद्दृष्टिगोचरी ॥
भञ्जितोपप्लवकुला भक्ष्यभोज्यसुखप्रदा ।
भिक्षणीया भिक्षुमाता भावा भावस्वरूपिणी ॥
मन्दाकिनी महानन्दा माता मुक्तितरङ्गिणी ।
महोदया मधुमती महापुण्या मुदाकरी ॥
मुनिस्तुता मोहहन्त्री महातीर्था मधुस्रवा ।
माधवी मानिनी मान्या मनोरथपथातिगा ॥
मोक्षदा मतिदा मुख्या महाभाग्यजनाश्रिता ।
महावेगवती मेध्या महामहिमभूषणा ॥
महाप्रभावा महती मीनचञ्चललोचना ।
महाकारुण्यसम्पूर्णा महर्द्धिश्च महोत्पला ॥
मूर्त्तिमन्मुक्तिरमणी मणिमाणिक्यभूषणा ।
मुक्ताकलापनेपथ्या मनोनयननन्दिनी ॥
महापातकराशिघ्नी महादेवार्द्धहारिणी ।
महोर्म्मिमालिनी मुक्ता महादेवी मनोन्मनी ॥
महापुण्योदयप्राप्या मायातिमिरचन्द्रिका ।
महाविद्या महामाया महामेधा महौषधम् ॥
मालाधरी महोपाया महोरगविभूषणा ।
महामोहप्रशमनी महामङ्गलमङ्गलम् ॥१४०॥
मार्त्तण्डमण्डलचरी महालक्ष्मीर्म्मदोज्झिता ।
यशस्विनी यशोदा च योग्या युक्तात्मसेविता ॥
योगसिद्धिप्रदा याज्या यज्ञेशपरिपूरिता ।
यज्ञेशी यज्ञफलदा यजनीया यशस्करी ॥
यमिसेव्या योगयोनिर्योगिनी युक्तबुद्धिदा ।
योगज्ञानप्रदा युक्ता यमाद्यष्टाङ्गयोगयुक् ॥
यन्त्रिताघौघसञ्चारा यमलोकनिवारिणी ।
यातायातप्रशमनी यातनानामकृन्तनी ॥
यामिनीशहिमाच्छोदा युगधर्म्मविवर्ज्जिता ।
रेवती रतिकृद्रम्या रत्नगर्भा रमा रतिः ॥
रत्नाकरप्रेमपात्रं रसज्ञा रसरूपिणी ।
रत्नप्रासादगर्भा च रमणीयतरङ्गिणी ॥
रत्नार्च्ची रुद्ररमणी रागद्वेषविनाशिनी ।
रमा रामा रम्यरूपा रोगिजीवानुरूपिणी ॥
रुचिकृद्रोचनी रम्या रुचिरा रोगहारिणी ।
राजहंसा रत्नवती राजत्कल्लोलराजिका ॥
रामणीयकरेखा च रुजारी रोगशोषिणी ।
राका रङ्कार्त्तिशमनी रम्या रोलम्बराविणी ॥
रागिणी रञ्जितशिवा रूपलावण्यशेवधिः ।
लोकप्रसूर्ल्लोकवन्द्या लोलत्कल्लोलमालिनी ॥
लीलावती लोकभूमिर्ल्लोकलोचनचन्द्रिका ।
लेखस्रवन्ती लटभा लघुवेगा लघुत्वहृत् ॥१५०॥
लास्यत्तरङ्गहस्ता च ललिता लयभङ्गिगा ।
लोकबन्धुर्ल्लोकधात्री लोकोत्तरगुणोर्ज्जिता ॥
लोकत्रयहिता लोका लक्ष्मीर्ल्लक्षणलक्षिता ।
लीलालक्षितनिर्व्वाणा लावण्यामृतवर्षिणी ॥
वैश्वानरी वासवेड्या वन्ध्यत्वपरिहारिणी ।
वासुदेवाङ्घ्रिरेणुघ्नी वज्रिवज्रनिवारिणी ॥
शुभावती शुभफला शान्तिः शन्तनुवल्लभा ।
शूलिनी शैशववयाः शीतलामृतवाहिनी ॥
शोभावती शीलवती शोषिताशेषकिल्विषा ।
शरण्या शिवदा शिष्टा शरजन्मप्रसूः शिवा ॥
शक्तिः शशाङ्कविमला शमनस्वसृसम्मता ।
शमा शमनमार्गघ्नी शितिकण्ठमहाप्रिया ॥
शुचिः शुचिकरी शेषा शेषशायिपदोद्भवा ।
श्रीनिवासश्रुतिः श्रद्धा श्रीमती श्रीः शुभव्रता ॥
शुद्धविद्या शुभावर्त्ता श्रुतानन्दा श्रुतिस्तुतिः ।
शिवेतरघ्नी शबरी शाम्बरीरूपधारिणी ॥
श्मशानशोधनी शान्ता शश्वच्छतधृतिस्तुता ।
शालिनी शालिशोभाढ्या शिखिवाहनगर्भभृत् ॥
शंसनीयचरित्रा च शातिताशेषपातका ।
षड्गुणैश्वर्य्यसम्पन्ना षडङ्गश्रुतिरूपिणी ॥१६०॥
षण्ढताहारिसलिला स्त्यायन्नदनदीशता ।
सरिद्वरा च सुरसा सुप्रभा सुरदीर्घिका ॥
स्वःसिन्धुः सर्व्वदुःखघ्नी सर्व्वव्याधिमहौषधम् ।
सेव्या सिद्धिः सती सूक्तिः स्कन्दसूश्च सरस्वती ॥
सम्पत्तरङ्गिणी स्तुत्या स्थाणुमौलिकृतालया ।
स्थैर्य्यदा सुभगा सौख्या स्त्रीषु सौभाग्यदायिनी ॥
स्वर्गनिःश्रेणिका सूमा स्वधा स्वाहा सुधाजला ।
समुद्ररूपिणी स्वर्ग्या सर्व्वपातकवैरिणी ॥
स्मृताघहारिणी सीता संसाराब्धितरण्डिका ।
सौभाग्यसुन्दरी सन्ध्या सर्व्वसारसमन्विता ॥
हरप्रिया हृषीकेशी हंसरूपा हिरण्मयी ।
हृताघसङ्घा हितकृद्धेला हेलाघगर्व्वहृत् ॥
क्षेमदा क्षालिताघौघा क्षुद्रविद्राविणी क्षमा ।

इति नामसहस्रं हि गङ्गायाः कलशोद्भव ! ।
कीर्त्तयित्वा नरः सम्यग् गङ्गास्नानफलं लभेत् ॥
सर्व्वपापप्रशमनं सर्व्वविघ्नविनाशनम् ।
सर्व्वस्तोत्रजपाच्छ्रेष्ठं सर्व्वपावनपावनम् ॥
श्रद्धयाभीष्टफलदं चतुर्व्वर्गसमृद्धिकृत् ।
सकृज्जपादवाप्नोति ह्येकक्रतुफलं मुने ! ॥१७०॥
सर्व्वतीर्थेषु यः स्नातः सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
तस्य यत् फलमुद्दिष्टं त्रिकालपठनाच्च तत् ॥
सर्व्वव्रतेषु यत् पुण्यं सम्यक् तीर्णेषु वाडव ! ।
तत् फलं समवाप्नोति त्रिसन्ध्यं नियतः पठन् ॥
स्नानकाले पठेद्यस्तु यत्र कुत्र जलाशये ।
तत्र सन्निहिता नूनं गङ्गा त्रिपथगा मुने ! ॥
श्रेयोऽर्थी लभते श्रेयो धनार्थी लभते धनम् ।
कामी कामानवाप्नोति मोक्षार्थी मोक्षमाप्नुयात् ॥
वर्षं त्रिकालपठनात् श्रद्धया शुचिमानसः ।
ऋतुकालाभिगमनादपुत्त्रः पुत्त्रवान् भवेत् ॥
नाकालमरणं तस्य नाग्निचौराहिसाध्वसम् ।
नाम्नां सहस्रं गङ्गाया यो जपेच्छ्रद्धया मुने ! ॥
गङ्गानामसहस्रन्तु जप्त्वा ग्रामान्तरं व्रजेत् ।
कार्य्यसिद्धिमवाप्नोति निर्व्विघ्नो गेहमाविशेत् ॥
तिथिवारर्क्षयोगानां न दोषः प्रभवेत् तदा ।
यदा जप्त्वा व्रजेदेतत् स्तोत्रं ग्रामान्तरं नरः ॥
आयुरारोग्यजननं सर्व्वोपद्रवनाशनम् ।
सर्व्वसिद्धिकरं पुंसां गङ्गानामसहस्रकम् ॥१७८॥
जन्मान्तरसहस्रेषु यत् पापं सम्यगर्ज्जितम् ।
गङ्गानामसहस्रस्य जपनात् तत् क्षयं व्रजेत् ॥
ब्रह्मघ्नो मद्यपः स्वर्णस्तेयी च गुरुतल्पगः ।
तत्संयोगी भ्रूणहन्ता मातृहा पितृहा मुने ! ॥
विश्वासघाती गरदः कृतघ्नो मित्रघातकः ।
अग्निदो गोवधकरो गुरुद्रव्यापहारकः ॥
महापातकयुक्तोऽपि संयुक्तोऽप्युपपातकैः ।
मुच्यते श्रद्धया जप्त्वा गङ्गानामसहस्रकम् ॥
आधिव्याधिपरिक्षिप्तो घोरतापपरिप्लुतः ।
मुच्यते सर्व्वदुःखेभ्यः स्तवस्यास्यानुकीर्त्तनात् ॥
संवत्सरेण युक्तात्मा पठन् भक्तिपरायणः ।
अभीप्सितां लभेत् सिद्धिं सर्व्वैः पापैः प्रमुच्यते ॥
संशयाविष्टचित्तस्य धर्म्मविद्वेषिणोऽपि च ।
दाम्भिकस्यापि हिंस्रस्य चेतो धर्म्मपरं भवेत् ॥
वर्णाश्रमपथीनस्तु कामक्रोधविवर्ज्जितः ।
यत् फलं लभते ज्ञानी तदाप्नोत्यस्य कीर्त्तनात् ॥
गायत्त्र्ययुतजप्येन यत् फलं समुपार्ज्जितम् ।
सकृत् पठनतः सम्यक् तदशेषमवाप्नुयात् ॥१८८॥
गां दत्त्वा वेदविदुषे यत् फलं लभते कृती ।
तत् पुण्यं सम्यगाख्यातं स्तवराजसकृज्जपात् ॥
गुरुशुश्रूषणं कुर्व्वन् यावज्जीवं नरोत्तमः ।
यत् पुण्यमर्ज्जयेत् तद्भाग् वर्षं त्रिषवणं जपन् ॥
वेदपारायणात् पुण्यं यदत्र परिपठ्यते ।
तत् षण्मासेन लभते त्रिसन्ध्यं परिकीर्त्तनात् ॥
गङ्गायाः स्तवराजस्य प्रत्यहं परिशीलनात् ।
शिवभक्तिमवाप्नोति विष्णुभक्तोऽथवा भवेत् ॥
यः कीर्त्तयेदनुदिनं गङ्गानामसहस्रकम् ।
तत्समीपे सहचरी गङ्गादेवी सदा भवेत् ॥

सर्व्वत्र पूज्यो भवति सर्व्वत्र विजयी भवेत् ।
सर्व्वत्र सुखमाप्नोति जाह्नवीस्तोत्रपाठतः ॥
सदाचारी स विज्ञेयः स शुचिस्तु सदैव हि ।
कृतसर्व्वसुरार्च्चः स कीर्त्तयेद् य इमां स्तुतिम् ॥
तस्मिंस्तृप्ते भवेत् तृप्ता जाह्नवी नात्र संशयः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन गङ्गाभक्तं समर्च्चयेत् ॥
स्तवराजमिमं गाङ्गं शृणुयाद्यश्च वै पठेत् ।
श्रावयेदथ तद्भक्तान् दम्भलोभविवर्ज्जितः ॥
मुच्यते त्रिविधैः पापैर्म्मनोवाक्कायसम्भवैः ।
क्षणान्निष्पापतामेति पितॄणाञ्च प्रियो भवेत् ॥
सर्व्वदेवप्रियश्चापि सर्व्वर्षिगणसम्मतः ।
अन्ते विमानमारुह्य दिव्यस्त्रीशतसंवृतः ।
दिव्याभरणसम्पन्नो दिव्यभोगसमन्वितः ।
नन्दनादिवने स्वैरं देववत् स प्रमोदते ॥२००॥
भुज्यमानेषु विप्रेषु श्राद्धकाले विशेषतः ।
जपन्निदं महास्तोत्रं पितॄणां तृप्तिकारकम् ॥
यावन्ति तत्र सिक्थानि यावन्तोऽम्बुकणाः स्थिताः ।
तावन्त्येव हि वर्षाणि मोदन्ते स्वः पितामहाः ॥
यथा प्रीणन्ति पितरो गङ्गायां पिण्डदानतः ।
तथैव तृप्नुयुः श्राद्धे स्तवस्यास्यानुसंश्रवात् ॥
एतत् स्तोत्रं गृहे यस्य लिखितं परिपूज्यते ।
तत्र पापभयं नास्ति शुचि तद्भवनं सदा ॥
अगस्ते ! किं बहूक्तेन शृणु मे निश्चितं वचः ।
संशयो नात्र कर्त्तव्यः सन्देग्धरि फलं न हि ॥
यावन्ति मर्त्ये स्तोत्राणि मन्त्रजालान्यनेकशः ।
तावन्ति स्तवराजस्य गाङ्गेयस्य समानि न ॥
यावज्जन्म जपेद्यस्तु नाम्नामेतत् सहस्रकम् ।
स कीकटेष्वपि मृतो न पुनर्गर्भमाविशेत् ॥
नित्यं नियमवानेतद्यो जपेत् स्तोत्रमुत्तमम् ।
अन्यत्रापि विपन्नः स गङ्गातीरे मृतो भवेत् ॥
एतत् स्तोत्रवरं रम्यं पुरा प्रोक्तं पिनाकिना ।
विष्णवे निजभक्ताय मुक्तिबीजाक्षरास्पदम् ॥
गङ्गास्नानप्रतिनिधिः स्तोत्रमेतन्मयेरितम् ।
सिस्नासुर्जाह्नवीं तस्मादेतत् स्तोत्रं जपेत् सुधीः ॥"
इति श्रीस्कन्दपुराणे काशीखण्डे गङ्गासहस्रनामकथनं नामैकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥२९॥
इयमेव शिवस्य तोयरूपा परा मूर्त्तिः । यथा, काशीखण्डे । २७ । २—७ ।

ईश्वर उवाच ।

"निशामय महावाहो ! विष्णो ! त्रैलोक्यसुन्दर ! ।
प्राप्तं वाराणसीग्रामविसृष्टं यथा तथा ॥
निर्द्दग्धान् सागरान् श्रुत्वा कपिलक्रोधवह्निना ।
अश्वमेधाध्वरं युक्तान् पूर्व्वजान् स्वान् भगीरथः ॥
सूर्य्यवंशे महातेजा राजा परमधार्म्मिकः ।
आरिराधयिषुर्गङ्गां तपसे कृतनिश्चयः ॥
हिमवन्तं नगश्रेष्ठमायान्न्यस्तराज्यधूः ।
जगाम यशसां राशिर्वृद्धिर्धीर्गुः पितामहान् ॥
ब्रह्मशापाग्निनिर्द्दग्धान् महादुर्गतिगानपि ।
विना त्रिमार्गगां विष्णो ! को नन्तॄंस्त्रिदिवं नयेत् ॥
ममैव सा परा मूर्त्तिस्तोयरूपा शिवात्मिका ।
ब्रह्माण्डानामनेकानामाधारः प्रकृतिः परा ॥

शरीरस्था इडा नाडी । यथा, हठयोगदीपिकायाम् । ३ । ११० ।
"इडा भगवती गङ्गा पिङ्गला यमुनानदी ।
इडापिङ्गलयोर्म्मध्ये बालरण्डा च कुण्डली ॥")
दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
"क्रियाकारणरूपत्वात् सरणाच्च सरित्कृता ।
सप्तसागरगाङ्गा लोके देवी विभाव्यते ॥"
गङ्गाका, स्त्री, (गङ्गा एव । स्वार्थे कन् ततः "अभाषितपुंस्काच्च ।" ७।३।४८ । इति पाणिनिमतेन गङ्गका, गङ्गिका इत्येव पदद्वयं सिद्धं परं मुग्धबोधमतेन "वाचामोऽनुक्तायैस्कस्य ।" इति सूत्रेण । गङ्गिका गङ्गाका गङ्गका इति पदत्रयं सिद्धम् । "वाग्रहणमकारस्यापि स्थित्यर्थम् । " इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ।) गङ्गा । इति मुग्धबोधम् ॥
गङ्गाचिल्ली, स्त्री, (गङ्गास्थिता चिल्ली ।) चिल्लविशेषः । गाङ्चिल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । देवटी २ विश्वका ३ जलकुक्कुटी ४ । इति हारावली ॥
गङ्गाजः, पुं, (गङ्गायाः गङ्गागर्भात् जायते इति । जन् + डः ।) भीष्मः । इति शब्दरत्नावली ॥ कार्त्तिकेयः । इति भारतम् ॥
गङ्गाटेयः, पुं, (गङ्गायां गङ्गादिनद्यामित्यर्थः अटतीति । अट् + अच् । ततो ढक् । यद्वा गङ्गातटे यातीति । या + कः । पृषोदरात् तकारलोपे साधुः ।) मत्स्यभेदः । चिङ्गिडि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मत्स्यानिलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गङ्गाधरः, पुं, (धरतीति धरः । धृ + अच् । गङ्गाया धरः । स्वशिरोजटाभिरिति शेषः ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३६ ॥ (अस्य गङ्गाधारणविवरणं यथा, रामायणे । १ । ४३ । १-११ ।
"देवदेवे गते तस्मिन् सोऽङ्गुष्ठाग्रनिपीडिताम् ।
कृत्वा वसुमतीं राम ! वत्सरं समुपासत ॥
अथ संवत्सरे पूर्णे सर्व्वलोकनमस्कृतः ।
उमापतिः पशुपती राजानमिदमब्रवीत् ॥
प्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ ! करिष्यामि तव प्रियम् ।
शिरसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम् ॥
ततो हैमवती ज्येष्ठा सर्व्वलोकनमस्कृता ।
तदा सातिमहद्रूपं कृत्वा वेगञ्च दुःसहम् ॥
आकाशादपतद्राम ! शिवे शिवशिरस्युत ।
अचिन्तयच्च सा देवी गङ्गा परमदुर्द्धरा ॥
विशाम्यहं हि पातालं स्रोतसा गृह्य शङ्करम् ।
तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान् हरः ॥
तिरोभावयितुं बुद्धिं चक्रे त्रिनयनस्तदा ।
सा तस्मिन् पतिता पुण्या पुण्ये रुद्रस्य मूर्द्धनि ॥
हिमवत्प्रतिमे राम ! जटामण्डलगह्वरे ।
सा कथञ्चित् महीं गन्तुं नाशक्नोत् यत्नमास्थिता ॥
नैव सा निर्गमं लेभे जटामण्डलमन्ततः ।
तत्रैवाबम्भ्रमद्देवी संवत्सरगणान् बहून् ॥
तामपश्यत् पुनस्तत्र तपः परममास्थितः ।
स तेन तोषितश्चासीदत्यन्तं रघुनन्दन ! ॥

विससर्ज्ज ततो गङ्गां हरो विन्दुसरः प्रति ॥

समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ (जीर्णातिसाररोगनाशकचूर्णौषधविशेषः । यथा —

'धातक्यामलकीपयोधरहरीकट्वङ्गयष्टीमधु
गीलम्राम्रफलास्थिनागरविषाह्रीवेरलोध्रेन्द्रसैः ।
तुल्यांशैर्विहितं सपाण्डुलजलं गङ्गाधराख्यं महच्चूर्णं तूर्णमपाकरोति सकलं जीर्णातिसारं परम् ॥

इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

गङ्गापत्री स्त्री (गङ्गावत् पवित्रं शुभ्रं वा पत्रमस्याः इति ङीष् ।) गुल्मविशेषः । तत्पर्य्यायः । पत्रीशः सुगन्धा ३ गन्धपत्रिका ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातनाशित्वम् । व्रणरोपणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गङ्गापुत्त्रः पुं (गङ्गायाः पुत्त्रः ।) भीष्मः । इति पुराणम् ॥ वर्णसङ्करजातिविशेषः । सुरदा फराश इति पारस्य भाषा । स तु लेटात् तीवरकन्यायां जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ (कार्त्तिकश्च ॥)

गङ्गासुतः पुं (गङ्गायाः सुतः पुत्त्रः ।) कार्त्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा महाभारते ३ । २३१ । १५ ।

'सहस्रशीर्षेत्तमनन्तरूपं
सहस्रपाच्च गुरुशक्तिधारी ।
गङ्गासुतस्त्वमसि च देव ।
स्वाहामहीशक्तिकानां सदैव ॥"

भीष्मश्च । इति पुराणम् ॥

गङ्गिका स्त्री (गङ्गा एव । स्वार्थे कन् ततः 'अभाषितपुंस्काच्च' ७।३।४८। इति पक्षे इत्वं ।) गङ्गा । इति मुग्धबोधम् ॥

गच्छ पुं (गम् + सम्पदादित्वात् क्विप् तुक् च गतं गमनं छ्यति नाशयतीति । गत + छो + क ।) वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ गाछ इति भाषा ॥ निर्विमर्षे गमनक्रियानुमतिः । (तदा गमधातोर्लोटि मध्यमपुरुषस्यैकवचनस्य रूपम् ।) इति व्याकरणम् ॥ याओ इति भाषा ॥

गज स्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अकं सेट ।) गजति । इति दुर्गादासः ॥

गज इ मन्दे स्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अकं सेट इदित् ।) इ कम्मणि गञ्ज्यते । इति दुर्गादासः ॥

गज क स्वने । (चुरां परं अकं सेट ।) क गाजयति । इति दुर्गादासः ॥

गजः पुं (गजति मदेन मत्तो भवतीति । गज + अच् ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (स तु त्रिविधः । यथाह ग्रन्थान्तरे चिन्तामणिः ।
"भद्रो मन्दो मृगश्चेति विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः ॥
अस्य लक्षणादिकं यथा गुरुडपुराणे ६७ अध्याये ।
"मध्वाभदन्ताः सुविभक्तदेहा
न चोपदिग्धाश्च कृशाः क्षमाश्च ।
गात्रैः समैश्चापधनानुरूपा
वराहतुल्यान्तरनेत्रभद्राः ॥
वक्षोऽथ कक्षावलयः श्लथाश्च
लम्बोदरस्त्वगबृहती गलश्च ।
स्थूला च कुक्षिः सह पेचकेन
सैंही च दृग्मन्दमतङ्गजस्य ॥
मृगास्तु ह्रस्वाधरवालमेढ़्रा
स्तन्वङ्घ्रिकण्ठद्विजहस्तकर्णाः ।
स्थूलेक्षणाश्चेति यथोक्तचिह्नैः
सङ्कीर्णनागा व्यतिमिश्रचिह्नाः ॥
पञ्चोन्नतिः सप्त मृगस्य दैर्घ्यं
मष्टौ च हस्ताः परिणाहमानम् ।
एकद्विवृद्धावथ मन्दभद्रौ
सङ्कीर्णनागोऽनियतप्रमाणः ।
भद्रस्य वर्णो हरितो मदश्च
मन्दस्य हारिद्रकसन्निकाशः ।
कृष्णो मदश्चाभिहितो मृगस्य
सङ्कीर्णनागस्य मदो विमिश्रः ॥
ताम्रोष्ठतालुवदनाः कलविङ्कनेत्राः
स्निग्धोन्नताग्रदशनाः पृथुलायतास्याः ।
चापोन्नतायतनिगूढ़निमग्नवंशा
स्तन्वेकरोमचितकूर्म्मसमानकुम्भाः ॥
विस्तीर्णकर्णहनुनाभिललाटगुह्याः
कूर्म्मोन्नतद्विनवविंशतिभिर्नखैश्च ।
रेखात्रयोपचितवृत्तकराः सुवालाः
धन्याः सुगन्धिमदपुष्करमारुताश्च ॥
दीर्घाङ्गुलिरक्तपुष्करा
सजलाम्भोदनिनादबृंहिणः ।
बृहदायतवृत्तकन्धरा
धन्या भूमिपतेर्मतङ्गजाः ॥
निमदाभ्यधिकहीननखाङ्गान्
कुब्जवामनकमेषविषाणान् ।
दृश्यकोशफलपुष्करहीनान्
श्यावनीलशबलासिततालून् ॥
स्वल्पवक्त्ररुहमत्कुणषण्ढान्
हस्तिनीं च गजलक्षणयुक्ताम् ।
गर्भिणीं च नृपतिः परदेशं
प्रापयेदतिविरूपफलांस्तान् ॥ * ॥

यथा, भट्टिः । १४ । ५ ।
हया जिहेषिरे हृष्टा गम्भीरं जगर्ज्जुर्गजाः ॥)

परिमाणविशेषः । स तु हस्तद्वयपरिमितः । इति वास्तुपदे हस्तद्वयञ्च । (यथा शब्दार्थचिन्तामणौ ।
'अरत्नीनां प्रमाणञ्चापक एवाधिकानि च ।
गजप्रमाणमाख्यातं मुनिभिस्तत्त्ववादिभिः ॥')

वास्तुनः स्थानभेदः । इति मेदिनी ॥
प्रस्तारे दैर्घ्यमानन्तु आयहतेन तथा नरैः ।
हत्वा त्रिघ्न गजेन्द्र स्याद्वास्तुस्थाननिरूपणम् ॥
ध्वजो धूमश्च सिंहश्च श्वा वृषः खर एव च ।
गजः काकपदश्चैव स्थानान्यष्टौ च वास्तुनः ॥
ध्वजे विभूतिमरणञ्च धूमे
सिंहे जयः श्वा च कलिर्व्यसनम् ।
वृषे च भोगो व्यसनं खरे च
पुष्टिर्गजे काकपदे विनाशः ॥"

इति ज्योतिषम् ॥ * ॥

औषधपाकार्थगर्त्तविशेषः । यथा —
हस्तप्रमाणगर्त्तो यः पुटः स तु गजाह्वयः ।
इत्थं चारत्निके कुण्डे पुटो वाराह उच्यते ॥
इति वैद्यकप्रयोगामृतम् ॥

(असुरविशेषः । स तु महिषासुरपुत्त्रः । यथा काशीखण्डे । ६८ । ३ ।
'महिषासुरपुत्त्रोऽसौ समायाति गजासुरः ।
प्रमथन् प्रमथान् सर्व्वान् निजवीर्य्यमदोद्धतः ॥')

गजकन्दः पुं (गज इव स्थूलः गजस्य दन्त इव वा कन्दो यस्य ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजकूर्म्माशी [न्] पुं (गजश्च कूर्म्मश्च तौ गजकूर्म्मौ । तौ अश्नातीति । अश भोजने + णिनि ।) गरुडः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुरा हि कश्चित् विभावसुसुप्रतीकनामानौ द्वौ भ्रातरौ ब्राह्मणकुमारौ पितृधनार्थमन्योन्यमभिशप्तौ गजत्वं कूर्म्मत्वं च गतावपि पूर्ब्बवैरमनुस्मरन्तौ सुचिरं युध्यमानौ प्रजापतिकश्यपादिष्टेन पतगेश्वरेण गरुडेन भक्षितौ । एतद्विवरणन्तु महाभारतीयादिपर्व्वणि सौपर्णे २९ अध्याये सविस्तरं दर्शनीयम् ॥)

गजचिर्भटा स्त्री (गजस्य प्रिया चिर्भटा ।) इन्द्रवारुणी । इति रत्नमाला ॥ गोरक्षलाउ राखालशसा इति च भाषा ॥

गजचिर्भिट पुं (गजप्रियचिर्भिट ।) गोडुम्बा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गजचिर्भिटा स्त्री (गजभक्ष्या चिर्भिटा ।) महेन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजच्छाया स्त्री (गजस्य कुञ्जरस्य छाया प्रतिबिम्बः । हस्तिच्छाया ।) योगविशेषः । यथा —
'यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।
याम्या तिथिर्भवेत् सा हि गजच्छाया प्रकीर्त्तिता ॥"

इति मिताक्षरापरिभाषा ॥

अपि च । कृत्यचिन्तामणौ ।
हस्तापदे चेयोऽङ्गास्ते मघास्विन्दुः करे रविः
यत्र सदा गजच्छाया श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते ॥"

अन्यच्च ।
'योगो मघात्रयोदश्यां कुञ्जरच्छायसञ्ज्ञितः ।
भवेन्मघायां सस्यैव च शशिन्यर्के करे स्थिते ॥"॥

चन्द्रसूर्य्योपरागकालः । यथा वराहः ।
'सैंहिकेयो यदा भानुं ग्रसते पर्व्वसन्धिषु ।
गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥"

अमावास्याश्राद्धकालः । यथा —
'अमावास्यां गते चन्द्रे छाया या प्राङ्मुखी भवेत् ।
गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥"

इति च मलमासतत्त्वम् ॥

गजटक्का स्त्री (गजस्य उपरिभागे स्थिता या ढक्का ।) गजोपरिस्थढक्का । तत्पर्य्यायः । मत्ताधाराः २ । इति हारावली ॥

गजता स्त्री (गजानां समूहः । 'ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् ।" ४ । २ । ४३ । इतस्य समूहे

"गजसहायाभ्याञ्चेति वक्तव्यम् ।" वार्त्तिं इति तल् ।) गजसमूहः । तत्पर्य्यायः । हास्तिकम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३६ ॥

गजदघ्नः, पुं, (गजेन परिमाणमस्य इति परिमाणार्थे दघ्नच् ।) गजपरिमाणम् । इति मुग्धबोधम् ॥

गजदन्तः, पुं, (गजस्य दन्तौ इव दन्तौऽस्य ।) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (गजस्य दन्तः ।) गजसम्बन्धिदन्तः । नागदन्तः । हातिर दाँत इति भाषा । स तु द्रव्यस्थापनार्थं भित्तिस्थदण्डद्वयम् । दाण्डा इति भाषा ॥

गजदन्तफला, स्त्री, (गजदन्ताकृति गजदन्त इव शुभ्रं वा फलमस्याः ।) कुङ्करीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजदानं, क्ली, (गजस्य दानं मदः गण्डकटादिभ्यः क्षरितो मद इत्यर्थः ।) हस्तिमदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तस्य प्रस्रवणस्थानानि । यथा,—
"कराट् कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्याञ्च मदच्युतिः ।"
इति पालकाप्यम् ॥
तथा च रघुः । ४ । ४५ ।
"स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना ।
कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥"
गजस्य हस्तिनो दानं प्रदानम् । गजसम्प्रदानम् । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥)

गजद्वयसः, त्रि, (गजेन परिमाणमस्य इति । गज + "दघ्नमात्रद्वयसट्माने ।" इति परिमाणार्थे द्वयसट् ।) परिमितः । इति मुग्धबोधम् ॥

गजपादपः, पुं, (गजस्य नाम्ना ख्यातः पादपः गजप्रियः पादपो वा ।) स्थालीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

गजपिप्पली, स्त्री, (गजोपपदेन युक्ता पिप्पली । गजनाम्ना ख्याता पिप्पली वा ।) पिप्पलीभेदः । गजपिंपुल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । करिपिप्पली २ इभकणा ३ कपिवल्ली ४ कपिल्लिका ५ श्रेयसी ६ वशिरः ७ गजाह्वा ८ । इति रत्नमाला ॥ कोलवल्ली ९ । इत्यमरः ॥ वशिरः १० । इति तट्टीका ॥ गजोषणा ११ चव्यफलम् १२ चविका १३ छिद्रवैदेही १४ दीर्घग्रन्थिः १५ तैजसी १६ वर्त्तुली १७ स्थूलवैदेही १८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रक्षामलविशोषणत्वम् । वलासवातहरत्वम् । स्तनकर्ण्यविवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेदाग्निकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः । यथा, भावप्रकाशः ।
"चविकायाः फलं प्राज्ञैः कथिता गजपिप्पली ।
कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरश्च सा ॥
गजकृष्णा कटुर्वातश्लेष्मघ्नद्वह्निवर्द्धिनी ।
उष्णा निहन्त्यतीसारश्वासकण्ठामयक्रिमीन् ॥"

गजपुटः, पुं, (गजाङ्कयः पुटः हस्तप्रमाणो गर्त्तः ।) औषधपाकार्थं हस्तपरिमितगर्त्तः । इति वैद्यकम् ॥ अस्य प्रमाणं गजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (लौहमारणादावस्य प्रयोजनं यथा,—
"दशादिशतपर्य्यन्तो गजपुटावधिर्मतः ॥"
इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे मारणविधिधिकारे ॥ क्वचित् क्लीवलिङ्गत्वमपि दृश्यते । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ।
"सपादहस्तमानेन कुण्डे निम्ने यथायते ।
वनोपलसहस्रेण पूर्णे मध्ये विधारयेत् ॥
पुटनद्रव्यसंयुक्तां कोष्ठिकां मुद्रितां मुखे ।
अधार्द्धानि करण्डानि अर्द्धान्युपरि निःक्षिपेत् ॥
एतद्गजपुटं प्रोक्तं ख्यातं सर्व्वपुटोत्तमम् ॥
हस्तश्चतुर्विंशत्यङ्गुलप्रमाणः सपादहस्तेन त्रिंशदङ्गुलप्रमाणेनेत्यर्थः । अतएवोक्तम् ।
साधारणनराङ्गुल्या त्रिंशदङ्गुलको गजः ॥"
इति गजपुटम् १ ।)

गजप्रिया, स्त्री, (गजस्य प्रिया ।) शल्लकीवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

गजबन्धनी, स्त्री, (गजः हस्ती बध्यते लौहशृङ्खलादिभिः रुध्यतेऽस्याम् । बन्ध + ल्युट् ङीप् च ।) गजबन्धनस्थानम् । हातिशाला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वारी २ । इत्यमरः । २ । ८ । ४३ ॥ वारिः ३ । इति भरतः ॥ धारणिः ४ । इति जटाधरशब्दरत्नावल्यौ ॥

गजभक्षकः, पुं, (गजेन हस्तिना भक्ष्यते इति । भक्ष + कर्म्मणि अप् ततः कप् स्वार्थे कन् वा । यद्वा गजः हस्ती भक्षकोऽस्य ।) अश्वत्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजभक्षा, स्त्री, (गजेन भक्ष्यतेऽसौ । भक्ष + अप् + टाप् ।) शल्लकीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

गजभक्ष्या, स्त्री, (गजेन भक्ष्या भक्षणीया ।) शल्लकीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १२३ ॥

गजमाचलः, पुं, स्त्री, (मच + भावे घञ् माचः । गजस्य हस्तिनः माचं दम्भं लाति आदत्ते लुनाति वा बाहुलकात् डः ।) सिंहः । इति हारावली ॥

गजमात्रः, त्रि, (गजेन परिमाणमस्य इति । "दघ्नमात्रद्वयसट् माने ।" इति परिमाणार्थे मात्र ।) गजपरिमितः । इति मुग्धबोधम् ॥

गजमोटनः, पुं, स्त्री, (गजं हस्तिनं मोटयति मर्द्दयतीति । मुट मर्द्दने + कर्त्तरि ल्युः ।) सिंहः । इति शब्दमाला ॥

गजवदनः, पुं, (गजस्य वदनमेव वदनं यस्य ।) गणेशः । इति हलायुधः ॥

गजवल्लभा, स्त्री, (गजस्य वल्लभा प्रिया ।) गिरिकदली । शल्लकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजसाह्वयं, क्ली, (गजनाम्ना नरपतिना सह आह्वयो नाम यस्य ।) हस्तिनापुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १ । ८ ।
"ततो द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
धार्त्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निर्य्ययुर्गजसाह्वयात् ॥")

गजाख्यः, पुं, (गजस्तया आख्यातः गजेन सह आख्या यस्येति वा गजकर्णवदस्य पत्राकारत्वात्तथात्वमिति केचित् ।) चक्रमर्द्दवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजाग्रणीः, पुं, (अग्रे नीयते इति अग्रणीः । गजानां अग्रणीः श्रेष्ठः ।) ऐरावतहस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥

गजाजीवः, पुं, (आजीव्यतेऽनेन वा आजीवः आ + जीव् + कर्म्मण्यप् । गजः आजीवः जीवनोपायोऽस्य । गजपरिचालनपालनादिकार्य्यमालम्ब्य आजीवतीति । जीव् + कर्त्तरि अच् वा ।) हस्तिपालकः । तत्पर्य्यायः । आधोरणः २ हस्तिपकः ३ इभपालकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

गजाण्डं, क्ली, (गजस्याण्डवत् स्थूलमस्य ।) पिण्डमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजाननः, पुं, (गजस्य हस्तिन आननं मुखमेव आननं यस्य ।) गणेशः । इत्यमरः । १ । १ । ४१ ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे ६ अध्याये ।
"शनिदृष्ट्या शिरश्छेदात् गजवक्त्रेण योजितः ।
गजाननः शिशुस्तेन नियतिः केन बाध्यते ॥"
पुराणान्तरे मतभेदोऽपि दृश्यते यथा, स्कान्दे गणेशखण्डे ११ अध्याये ।

गुरुरुवाच ।
"अवतारो यदि धृतः साधुत्राणाय भो विभो ।
प्रकाशयस्व वदनं सर्व्वेषां शोकनाशनम् ॥
नयस्व सर्व्वदेवानामानन्दं हृदये प्रभो ! ।

शिव उवाच ।
प्रत्युवाच गुरुं पुत्रः पार्व्वत्या क्षीणमस्तकः ॥

शिशुरुवाच ।
महेशाराधने राज्ञा ते प्रणतौ चरणौ यदा ।
तदाशीर्या त्वया दत्ता तस्मै राज्ञे गुरो मुदा ॥
गजयोगो जनिर्मुक्तिः शिवहस्तादुदीरिता ।
तत् सर्व्वमभवत्तस्य विद्यते चारुमस्तकः ॥
पूज्यमानः शिवेनास्ते शुक्रादन्यः सुशोभनः ।
अवतारकरोऽसौ मे गुरोऽस्ति भविता सुखम् ॥

शिव उवाच ।
आश्चर्य्यपूर्णहृदयो गुरुरूचे पुनः शिशुम् ॥

गुरुरुवाच ।
भगवन् ! विश्वरूपोऽसि त्रिकालज्ञोऽखिलेश्वरः ।
मया यदुदितं तन्मे त्वया ज्ञातं यतः प्रभो ! ॥
अहमीशस्वरूपं ते परिच्छेत्तुं न च क्षमः ।
श्रुत्वैव ऋजयः पुत्रो नारदस्तत्र चाब्रवीत् ॥

नारद उवाच ।
एवमेवावतीर्णोऽसि क्षीणमूर्द्धा कथं प्रभो ! ।
अथवा बालरूपस्य छिन्नं ते केन तच्छिरः ॥
एतन्मे संशयं छिन्धि कृपया परमेश्वर ! ।

शिव उवाच ।
निपीय नारदीं वाणीमुवाच शिशुरुच्चकैः ॥

शिशुरुवाच ।
सिन्दूरः कोऽपि दैत्यो मे वायुरूपधरोऽच्छिनत् ।
अष्टमे मासि सम्पूर्णे प्रविश्योमोदरं शिरः ॥
तमिदानीं हनिष्येऽहं गजास्यं साम्प्रतं द्विज ! ।

शिव उवाच ।
श्रुत्वैव नारदः प्राह शिशुरूपिणमीश्वरम् ॥

नारद उवाच ।
अकिञ्चिज्ज्ञा वयं देव ! शोभनेऽस्य मुखस्य ते ।
त्वमेव च स्वभावेन मस्तमेतद्वियोजय ॥

संख्या। चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति मेदिनी ॥*॥ गणेशः। यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे।
"गणपस्तु महेशानि! गणदीक्षाप्रवर्त्तकः॥"
अश्विन्यादिजन्मनक्षत्रानुसारेण देवमानुषराक्षसगण इति तु पारिभाषिकम्। यथा,—
"दे म रा म दे मा दे दे रा रा म म द रा द रा॥
दे रा रा म म दे रा रा म म दे इति गणत्रयम्॥"
इति ज्योतिषरत्नमाला॥
"पूर्व्वोत्तरात्रयश्चैव भरण्यार्द्रा च रोहिणी।
इमानि मानुषाण्याहुर्नक्षत्राणि मनीषिणः॥
ज्येष्ठाशतभिषामूलधनिष्ठाश्लेषकृत्तिकाः।
चित्रामघाविशाखाः स्युस्तारा राक्षसदेवताः॥
अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तः पुनर्व्वसुः।
अनुराधा मृगशिरः श्रवणं देवतारकाः॥"
इति निबन्धः॥
(तस्य मिलनकथनं यथा, ज्योतिषे।
"स्वजातौ परमा प्रीतिर्मध्यमा देवमानुषे।
देवासुरे कनिष्ठा च मृत्युर्मानुषराक्षसे॥")
धातुसमूहः। यथा, मनोरमा।
"भ्वाद्यदादिजुहोत्यादिदिवादिः स्वादिरेव च।
तुदादिश्च तनुक्र्यादिचुरादिश्च गणा दश॥"
(छन्दःशास्त्रोक्तपारिभाषिकाक्षरविशेषः। स तु म-न-भ-य-ज-र-स-त-ग-लसंज्ञः। इति छन्दोमञ्जरी॥*॥ महादेवः। यथा, महाभारते। १३।१७।४०।
"विश्वरूपः स्वयं श्रेष्ठो बलवीरो बलो गणः॥"
दैत्यविशेषः। स तु अभिजिदिति नामान्तरस्य दैत्यस्य गुणवती भार्य्यायां गुणवत्यां सम्भूतः। यथा, स्कन्दपुराणे गणेशखण्डे ३ अध्याये।
"अथ सोऽप्यभिजित् पत्न्या समुद्रस्नानमाययौ।
पर्व्वणि श्रद्धया युक्तस्तस्मै स्नानं तया सह॥
दयिता सा गुणवती पपौ चाञ्जलिना जलम्।
यद्वीर्य्यं ब्रह्मणा त्यक्तं दैवात्तद्दूरे गतम्॥"
"भार्य्यागुणवती तस्य नवमासादनन्तरम्।
पुत्त्रं प्रसूताह्नि शुभे दिव्यरूपं गुणाद्भुतम्॥
ज्योतिर्व्विद्भिरयं जातो गण इत्यभिधां पिता।
कृत्वाभ्युदयिकं चक्रे यत्नोत्ते दशमेऽहनि॥"
स च महादेवमाराध्य वरं लब्ध्वा त्रैलोक्यं निर्ज्जित्य च कपिलमुनेश्चिन्तामणिमपहृतवान्। कपिलमुनिस्तु तत्प्रसादमराधात् जातमन्युर्गणेशमाराधयामास। अथ प्रसन्नेन गणपतिना तद्गृहे अवतीर्य्य तं गणदैत्यं विनाशितवान् इत्येषा कथा तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्या॥)
गणकः, पुं, (गणयति शुभाशुभग्रहभोगजनितफलं निरूपयतीति। गण तु क सङ्ख्याने+कर्त्तरि ण्वुल्।) दैवज्ञः। ज्योतिर्व्वित्। तत्पर्य्यायः। साम्वत्सरः २ ज्योतिषिकः ३ दैवज्ञः ४ मौहूर्त्तिकः ५ मौहूर्त्तः ६ ज्ञानी ७ कार्त्तान्तिकः ८ इत्यमरः। २।८।१४॥ ज्योतिषिकः ९। इति तट्टीका॥ स तु वर्णसङ्करजातिविशेषः। देवलाद्वैश्यायामभिजातः। तस्य कर्म्म तिथिवारादिज्ञापनम्। इति पराशरपद्धतिः॥ स तु अस्पृश्यः। यथा,—

"कलिकाले महाशानि! पापत्रा वह्वो घनाः।
सङ्गदोषान्महेशानि! तत्चग्णाद्धानितां व्रजेत्॥
तस्मात् प्रयत्नतो देवि! संसर्गं वर्ज्जयेत् सुधीः।
वरं चाण्डालसंसर्गं कुर्य्यात्तु साधकोत्तमः॥
तथाप्यसृङ्गणकं सर्व्वदा तं परित्यजेत्॥"
इति शाक्तानन्दतरङ्गिण्यां षोड़शोल्लासे महिषमर्द्दिनीतन्त्रवचनम्॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"ज्योतिःशास्त्रविशेषज्ञः सुन्दराङ्गः सभापटुः।
कुलक्रमागतः शुद्धो गणकः स्यान्महीपतेः॥"
इति युक्तिकल्पतरुः॥
(यदि च शास्त्रविशेषे गणकस्य निन्दादिकं श्रूयते तत्तु केवलं नक्षत्रजीविन एवेति बोध्यम्। प्रकृतज्योतिःशास्त्रन्तु द्विजातिभिरेवावश्यमध्ययनीयं वेदाङ्गत्वात्। यथा,—
"संयुतोऽपीतरैः कर्णनासादिभि-
श्चक्षुषाङ्गेन हीनो न किञ्चित् करः।
तस्माद्द्विजैरध्ययनीयमेतत्
पुण्यं रहस्यं परमञ्च तत्त्वम्॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणिः॥*॥
प्रजापतिपुत्त्रास्ताराविशेषनेतव। यथा,—
"ताराः पुञ्जनिकाशा गणका नाम प्रजापतेरष्टौ
पुत्त्राः॥"
इति वृहत्संहिता। ११। २५॥
संकीर्णजातिविशेषः। यथोक्तम्।
"चर्म्मकारस्य द्वौ पुत्त्रौ गणको वाद्यपूरकः॥")
गणकर्णिका, स्त्री, (गणस्य गणाधिपस्य कर्णवत् पत्रमस्याः।) इन्द्रवारुणी। इति राजनिर्घण्टः॥
गणकारः, पुं, (गणानां सैन्यानां कारः कर्त्ता सेनापरिचालनदक्षः।) भीमसेनः। इति शब्दरत्नावली॥ (गणं धात्वर्थप्रकाशकग्रन्थविशेषं करोतीति। कृ+अण्।) धातुसंग्रहकर्त्ता। यथा, "गणकारवचनत्रमाणार्थमिदम्।" इति कातन्त्रवृत्तिः॥
गणकी, स्त्री, (गणकस्य पत्नी इति। तत्पत्नरामिति ङीष्।) गणकपत्नी। इति जटाधरः॥
गणचक्रकं, क्ली, (गणः धार्म्मिकगणास्तेषां चक्रं सम्भूय भोजनमत्र इति कप्।) धार्म्मिकाणां सम्भूय भोजनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥
गणता, स्त्री, (गणस्य धर्म्मः भावो वा इति तल्।) गणस्य भावः। समूहत्वम्। पक्षपातत्वम्। इति लोकप्रसिद्धिः॥
गणदीक्षी, [न्] पुं, (गणान् बहुशिष्यान् दीक्षयति दीक्षां कारयतीति।) बहुयाजकः। इति मिताक्षरा॥ (वाच्यलिङ्गे तु गणस्य शिवस्य गणेशस्य वा दीक्षा विद्यते यस्मिन् यस्य वा। दीक्षा+इनिः। शिवदीक्षितः। गणेशदीक्षिते त्रि। गणस्य गणेशस्य दीक्षा गणदीक्षा। इति महानिर्व्वाणतन्त्रम्॥
गणदेवता, स्त्री, (गणः सङ्घः तद्रूपा देवता सम्भूय स्थिता देवता इत्यर्थः।) संहतदेवताविशेषः। यथा,—
"आदित्या विश्ववसवस्तुषिता भास्वरानिलाः।

महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः॥
आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वेदेवा दश स्मृताः।
वसवश्चाष्टसंख्याताः षट्त्रिंशत् तुषिता मताः॥
आभास्वराश्चतुःषष्टिर्वाताः पञ्चाशदूनकाः।
महाराजिकनामानो द्वे शते चापि विंशतिः॥
साध्या द्वादश विख्याता रुद्राश्चैकादश स्मृताः।
एते च संहता देवास्त्वादित्याः स्वनामतः॥"
इति जटाधरः॥
गणद्रव्यं, क्ली, (गणानां साधारणानां द्रव्यम्। यद्वा द्रव्याणां गण इति परनिपातः।) साधारणद्रव्यम्। मिलितानेकस्वामिकासम्बन्धिद्रव्यम्। द्रव्यसमूहः। तत्र द्रव्याणां गण इति व्युत्पत्तिः॥
गणनं, क्ली, (गण्यते इति। गण+भावे ल्युट्।) संख्यानम्। गणा ठिक् देया इति च भाषा॥ यथा, विश्वसारतन्त्रे।
"येनैव लिखनं कुर्य्यात्तेनैव गणनं स्मृतम्॥"
गणना, स्त्री, (गण+युच् टाप् च।) गणनम्। संख्या। (यथा, नैषधे। ३। ४०।
"यदि त्रिलोकी गणनापरा स्या-
त्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात्।
पारे परार्द्धं गणितं यदि स्यात्
गणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात्॥")
गणनाथः, पुं, (गणानां विघ्नकर्तृदेवविशेषाणां नाथः।) गणेशः। इति शब्दरत्नावली॥ (गणानां प्रमथानां नाथः स्वामी इति व्युत्पत्त्या शिवः॥)
गणनायकः, पुं, (गणानां नायकः।) गणेशः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। १।१।७७।
"लेखको भारतस्यास्य भव त्वं गणनायक!॥"
गणानां देवसङ्घानां नायकः। यथा, भागवते। ५।१७।१३। "यत्र ह देवपतयः स्वैः स्वैर्गणनायकैर्विहितमहार्हणाः॥" इति॥*॥ गणानां प्रमथानां नायकः। शिवः॥)
गणनायिका, स्त्री, (गणानां नायकः शिवः तस्य शक्तिरिति टाप् अत इत्वं च गणनेत्री इत्यर्थः॥) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥
गणनीयं, त्रि, (गण+अनीयर्।) गणनार्हम्। संख्येयम्। तत्पर्य्यायः। गणेयम् २। इत्यमरः। ३।१।६४॥ गणितव्यम् ३ गण्यम् ४। इति व्याकरणम्॥ संख्येयम् ५। इति जटाधरः॥
गणपतिः, पुं, (गणानां गणसंज्ञकानां देवानां पतिः अधीश्वरः स्वामी वा।) गणेशः। इति हलायुधः॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। १७०।
"वक्तुं वाञ्छति शाम्भवो गणपतेराखुं क्षुधार्त्तः फणी
तं च क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि नागाशनम्॥"
अग्रपूजनीयप्रधानदेवताविशेषः। यथा, यजुर्वेदीयवाजसनेयसंहितायाम्। १६। २५। "नमो गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमो नम इति॥"

इत्यर्थे । यथा ऋग्वेदे । २ । २३ । १ ।

'गणानां त्वा गणपतिं हवामहे
कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ।'

शिवः । यथा महाभारते । १३ । १७ । ४१ ।

"गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च ।
मन्त्रवित् परमो मन्त्रः सर्व्वभावकरो हरः ॥"

कार्त्तिकेयपार्षदविशेषश्च । यथा भागवते [illegible]
[illegible] प्रथमाध्याये ।

"[illegible]
[illegible] ।")

गणपर्व्वत पुं (गणानां प्रमथगणानां गणपतेर्वा
[illegible] पर्व्वतः । [illegible]
पर्व्वतो वा ।) कैलासपर्व्वतः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

गणपीठक क्ली (गणस्य शिवस्य परमेश्वर-
स्येति [illegible] कायति प्रका-
शते इति । कै + कः ।) [illegible] । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

गणरात्र पुं (रात्रीणां बह्वीनां रात्रीणां समाहारः
[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible]
रात्र । ५ । ४ । ८७ । इत्यच् । [illegible]
[illegible]
"रात्राह्नाहाः पुंसि । २ । ४ । २९ । इति
[illegible] । इत्यमरः । १ । ४ । ६ ॥

गणरूप पुं (गणाः बहुप्रकाराणि रूपाणि
यस्य ।) अर्कवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ८० ॥

गणरूपक पुं (गणरूप + स्वार्थे कन् । गण-
रूप इव कायति प्रकाशते इति वा । कै + कः ।)
रक्तार्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गणवती, [न्] पुं (गणाः बहुविधानि रूपाणि
[illegible] [illegible] इति ।)
शैवाः । इति रत्नमाला ॥

गणवर्द्धन पुं (गणस्य [illegible] ।) [illegible] ।
यथा [illegible]

"[illegible] ।
[illegible] ॥"

गणहास पुं (गणान् [illegible] हासयतीति ।
गण + हस + णिच् + अण् ।) चोरकनामगन्ध-
द्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गणहासक पुं (गणहास + स्वार्थे कः ।) चोरक-
[illegible] । इत्यमरः । २ । ४ । १२८ ॥

गणाग्रणी पुं (गणे अग्रणीः इति [illegible]
[illegible] [illegible] ।)
गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गणाधिप पुं (गणानां [illegible]
[illegible] वा ।) [illegible] । इति [illegible] ॥

गणाधिपति पुं (गणानां अधिपतिः [illegible] ।)
गणेशः । इत्यमरः । १ । १ । ४० । शिवः ।
इति [illegible] ॥

गणि स्त्री (गण + "[illegible]" उणा ।
४ । १२४ । इति इन् ।) गणना । इति [illegible] ॥

गणिका स्त्री (गणः समूहोऽस्त्यस्या उपभोक्तृत्वेन
अस्त्यस्या इति ठन् ।) वेश्या । (यथा, हरिवंशे ।
८६ । ९ ।
'गणिकानां प्रधानाश्च सुमेराज्ञारकामरे ॥')
यूथिका । इत्यमरः । २ । ४ । ७२ ॥ गणि-
कारिकाश्च । इति शब्दरत्नावली । हस्तिनी ।
इति जटाधरः ॥

गणिकारिका स्त्री (गणिं गणनं करोतीति । कृ +
ण्वुल् + टाप् + अत इत्वञ्च । यद्वा गणिकत्वात्
कारिका । कृ + [illegible] । ३ । ३ । ११ । इत्यत्र
स्वार्थे कन् अत इत्वञ्च ।) वृक्षविशेषः । बङ्ग-
गणियारी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । श्रीपर्णम् २
अग्निमन्थः ३ कणिका ४ जया ५ । इत्यमरः । २ ।
४ । ६६ ॥ तेजोमन्थः ६ हविर्मन्थः ७ ज्योतिष्कः ८
पावकः ९ अरणिः १० वह्निमन्थः ११ मथनः १२ ।
इति रत्नमाला ॥ अग्निमथनः १३ तर्कारी १४
वैजयन्तिका १५ अरणीकेतु १६ श्रीपर्णी १७
कर्णिका १८ नादेयी १९ विजया २० जयन्ता २१
मन्थिका २२ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । तिक्तत्वम् । अनिलकफशोफश्लेष्माग्नि-
मान्द्यार्शोऽपहत्वम्[illegible] । इति राज-
निर्घण्टः । क्षुद्रगणिकारिकागुणपर्य्यायौ क्षुद्राग्नि-
मन्थशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

गणिकारी स्त्री (गणिं गणनं करोति पुष्पाणि
[illegible] गणनं कारयतीत्यर्थः । कृ + कर्म्मण्यण्
ततो ङीष् ।) पुष्पवृक्षविशेषः । गणियारी इति
भाषा । तत्पर्य्यायः । कामिका २ काञ्चन-
पुष्पी ३ वसन्तदूती ४ गन्धकुसुमा ५ अनिमोदा
६ वर्व्वरी ७ मदनमालिनी ८ । अस्या गुणाः ।
सुरभितरत्वम् । [illegible] । राजयोग्य
कामक्रीडा[illegible] । [illegible]
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषस्त्वस्याः
गणिकारिकापि[illegible] ।)

गणित त्रि (गण + कर्म्मणि क्तः ।) संख्यात-
कम् । तत्पर्य्यायः । गणितम् २ । इत्यमरः ।
३ । १ । ६४ ॥ (चिन्तितम् । यथा [illegible]
[illegible] । १५ । २० ।
"पुत्र च [illegible] गणितं न तदा तथा ॥")

गणित, क्ली (गण्यते इति । गण + क्तः ।) बहु-
शास्त्रम् । तत् द्विविधं यथा पाटीगणितम् ।
[illegible] बीजगणितम् । इति लीलावती ॥ अव
[illegible] । यथा, नैषधे । ३ । ४० ।

"पारे परार्द्धं गणितं यदि स्यात् ॥"

गणिदिका स्त्री [illegible] । सा तु [illegible]
[illegible] । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६९ ॥

गणेय, त्रि (गण + यत् ।) संख्येयः । गण्यः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ६४ ॥ (यथा नैषधे । १ । ३० ।
"[illegible] ॥")

गणेर पुं (गण + बाहुलकात् एरः ।) कर्णि-
कारवृक्षः । इति शब्दरत्नावली । ६ । १३० ॥

गणेरु, स्त्री (गण + बाहुलकात् एरुः ।) वेश्या ।
कर्णिका । इति [illegible] । ६ । १३० ॥

गणेरुका, स्त्री (गणेरुका गणिकायाः गणेशान्
वा मध्ये कायति प्रकाशते इति । कै + कः ।)
कुट्टिनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गणेश पुं (गणानां प्रमथगणानां वा
गणानां जीवजातानाम् ईशः ईश्वरः ।) शिवः ।
इति धाराधरः । ८ ॥ (यथा महाभारते । १ ।
कैराते । ३९ । ७८ ।
'प्रसादये त्वां भगवन् । सर्व्वभूतमहेश्वर ॥
गणेश जगतः शम्भो लोककारणकारणम् ॥")
गणानां गणाधिदेवविशेषाणां विघ्नादीनां
वा ईशः नियन्ता ।) शिवपुत्रः । (यथा महा-
भारते । १ । १ । ७९ ।
'काव्यस्य लेखनार्थाय गणेशः स्मर्यतां मुने ॥")
तत्पर्य्यायः । विनायकः २ विघ्नराजः ३ द्वैमा-
तुरः ४ गणाधिपः ५ एकदन्तः ६ हेरम्बः ७
लम्बोदरः ८ गजाननः ९ । इत्यमरः । १ । १ । ४० ॥
विघ्नेशः १० पर्शुपाणिः ११ गजास्यः १२
आखुगः १३ । इति हेमचन्द्रः । २ । १२१ ॥
शूर्पकर्णः १४ । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ **
तस्योत्पत्तिः । तत्र पार्व्वतीं प्रति श्रीकृष्ण-
[illegible] । यथा —

"[illegible] विष्णुमाये । तथा शिवा ।
[illegible] पुत्रकम् ।
सर्व्वेषाम् [illegible] ।
गणेश [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] यथा —
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

तान् सर्व्वान् मूर्च्छितान् दृष्ट्वा चारुह्य गरुडं हरिः ।
जगाम पुष्पभद्रां स उत्तरस्यां दिशि स्थिताम् ॥
पुष्पभद्रानदीतीरे ददर्श काननस्थितम् ।
गजेन्द्रं निद्रितं तत्र शयानं हस्तिनीयुतम् ॥
शीघ्रं सुदर्शनेनैव चिच्छेद तच्छिरो मुदा ।
स्थापयामास गरुडे रुधिराक्तं मनोहरम् ॥
आगत्य पार्व्वतीस्थानं बालं कृत्वा स्ववक्षसि ।
रुचिरं तच्छिरः कृत्वा योजयामास बालके ॥
ब्रह्मस्वरूपो भगवान् ब्रह्मज्ञानेन लीलया ।
जीवनं जीवयामास हुंकारोच्चारणेन च ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥

अस्य ध्यानम् ।

"खर्व्वं स्थूलतनुं गजेन्द्रवदनं लम्बोदरं सुन्दरं
प्रस्यन्दन्मदगन्धलुब्धमधुपव्यालोलगण्डस्थलम् ।
दन्ताघातविदारितारिरुधिरैः सिन्दूरशोभाकरं
वन्दे शैलसुतासुतं गणपतिं सिद्धिप्रदं कामदम् ॥"

इति पुराणम् ॥ * ॥

ध्यानान्तरं यथा,—

"सिन्दूराभं त्रिनेत्रं पृथुतरजठरं हस्तपद्मैर्दधानं
दन्तं पाशाङ्कुशेष्टान्युरुकरविलसद्बीजपूराभिरामम् ।
बालेन्दुद्योतमौलिं करिपतिवदनं दानपूरार्द्रगण्डं
भोगीन्द्राबद्धभूषं भजत गणपतिं रक्तवस्त्राङ्गरागम् ॥"

इति तन्त्रसारः ॥

(तस्य नमस्कारमन्त्रो यथा,—

"देवेन्द्रमौलिमन्दारमकरन्दकणारुणाः ।
विघ्नं हरन्तु हेरम्बचरणाम्बुजरेणवः ॥"

इति पूजापद्धतिः ॥)

एकपञ्चाशद्गणेशाः । यथा,—

"विघ्नेशो विघ्नराजश्च विनायकशिवोत्तमौ ।
विघ्नकृत् विघ्नहर्त्ता च गणैकद्विरदन्तकाः ॥
गजवक्त्रनिरञ्जनौ कपर्द्दी दीर्घजिह्वकः ।
शङ्कुकर्णश्च वृषभध्वजश्च गणनायकः ॥
गजेन्द्रः सूर्पकर्णश्च त्रिलोचनसंज्ञकः ।
लम्बोदरमहानन्दौ चतुर्मूर्त्तिसदाशिवौ ॥
आमोददुर्मुखौ चैव सुमुखश्च प्रमोदकः ।
एकपादो द्विजिह्वश्च सुरवीरः षण्मुखः ॥
वरदो वामदेवश्च वक्रतुण्डो द्विरण्डकः ।
सेनानीर्ग्रामणीर्मत्तो विमत्तो मत्तवाहनः ॥
जटी मुण्डी तथा खड्गी वरेण्यो वृषकेतनः ।
भक्षप्रियो गणेशश्च मेघनादकसंज्ञकः ॥
व्यापी गणेश्वरः प्रोक्ताः पञ्चाशद्गणपा इमे ।
तरुणारुणसङ्काशा गजवक्त्रास्त्रिलोचनाः ॥
पाशाङ्कुशवराभीतिहस्ताः शक्तिसमन्विताः ॥" * ॥

तेषामेकपञ्चाशच्छक्तयश्च यथा,—

"ह्रीः श्रीश्च पुष्टिः शान्तिश्च स्वस्तिश्चैव सरस्वती ।
स्वाहामेधाकान्तिकामिन्यो मोहिन्यपि वैनटी ॥
पार्व्वती ज्वलिनी नन्दा सुयशाः कामरूपिणी ।
उमा तेजोवती सत्या विघ्नेशानी सुरूपिणी ॥
कामदा मदजिह्वा च भूतिः स्वाङ्गौतिका सिता ।
रमा च महिषी प्रोक्ता भ्रङ्गिणी च विकर्णभा ॥
भ्रुकुटिः स्याद्धया लज्जा दीर्घघोणा धनुर्द्धरा ।
यामिनी रात्रिसंज्ञा च कामान्धा च शशिप्रभा ॥
लोलाक्षी चञ्चला दीप्तिः सुभगा दुर्भगा शिवा ।
भर्गा च भगिनी चैव भोगिनी सुभगा मता ॥
कालरात्रिः कालिका च पञ्चाशच्छक्तयः स्मृताः ।
सर्व्वालङ्करणोद्दीप्ताः प्रियाङ्कस्थाः सुशोभनाः ॥
रक्तोत्पलकरा ध्येया रक्तमाल्याम्बरारुणाः ॥"

इति शारदातिलकटीकायां राघवभट्टः ॥

गणेशकुसुमं, क्ली, (गणेश इव कुसुमम् । रक्तवर्णसादृश्यात्तथात्वम् ।) रक्तकरवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गणेशभूषणं, क्ली, (गणेशस्य भूषणमिव ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गणोत्साहः, पुं, (गणाय गणार्थं वा यूथीकरणायेत्यर्थः उत्साहोऽस्य । यद्वा गणान् यूथान् उत्साहयतीति । उत् + साहि + अण् ।) गण्डकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गण्डार इति भाषा ॥

गण्डः, पुं, (गडि वक्त्रैकदेशे + अच् । यद्वा गम गतौ + "अमन्ताड्डः ।" उणां । १ । ११३ । इति डः ।) हस्तिकपोलः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३५६ ।

"प्रमाणादधिकस्यापि गण्डश्याममदच्युतेः ।
पदं मूर्द्ध्नि समाधत्ते केशरी मत्तदन्तिनः ॥")

तत्पर्य्यायः । कटः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३७ ॥ करटः ३ । इति तट्टीका ॥ कटकः ४ हस्तिगण्डकः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कपोलः । इत्यमरः । २ । ६ । ९० ॥ गाल इति भाषा ॥ (यथा, कुमारे । ७ । ८२ ।

"तदीयमार्द्रारुणगण्डलेखम्
उच्छ्वासिकालाञ्जनरागमक्ष्णोः ॥")

खड्गी । वीथ्यङ्गम् । पिटकः । चिह्नम् । वीरः । हयभूषणम् । बुद्बुदः । इति मेदिनी ॥ स्फोटकः । ग्रन्थिः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ विष्कुम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतदशमयोगः । (यथा, ज्योतिषवचने ।

"गण्डो वृद्धिर्ध्रुवश्चैव व्याघातो हर्षणस्तथा ॥")

तत्र जातफलम् ।

"स्वकार्य्यकर्त्ता परकार्य्यहर्त्ता
गण्डोद्भवः स्यादतिगण्डवाक्यः ।
अत्यन्तधूर्त्तः पुरुषः कुरूपः
सुहृज्जनानामतितापदाता ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

दोषजनकोऽश्विन्यादिनक्षत्राणां भागविशेषः । यथा,—

"अश्विनीमघमूलानां तिस्रो गण्डाद्यनाडिकाः ।
अन्त्याः पौष्णेरगेन्द्राणां पञ्चैव जवना नगुः ॥
मूलेन्द्रयोर्दिवा गण्डो निशायां पितृसर्पयोः ।
सन्ध्याद्वये तथा ज्ञेयो रेवतीतुरगर्क्षयोः ॥" * ॥

तत्र जातस्य दोषो यथा,—

"सन्ध्यारात्रिदिवाभागे गण्डयोगोद्भवः शिशुः ।
आत्मानं मातरं तातं विनिहन्ति यथाक्रमम् ॥"

तस्य शान्तिर्यथा,—

"सर्व्वेषां गण्डजातानां परित्यागो विधीयते ।
तातेनादर्शनं वापि यावत् षाण्मासिको भवेत् ॥
कर्द्दमं चन्दनं कुष्ठं गोरोचनमथापि वा ।
घृतेरन्वितं कृत्वा चतुर्भिः कलसैर्बुधः ॥
सहस्राक्षेण मन्त्रेण बालकं स्नापयेत्ततः ।
पितृयुक्तं दिवाजातं मातृयुक्तञ्च रात्रिजम् ॥
स्नापयेत् पितृमातृभ्यां सन्ध्ययोरुभयोरपि ।
कांस्यपात्रं घृतैः पूर्णं गण्डदोषोपशान्तये ॥
दद्याद्धि द्विजवर्य्याय सर्व्वांश्चापि प्रपूजयेत् ।
मूलायाः प्रथमे पादे पितुर्व्वपुर्व्विनश्यति ॥
द्वितीये निधनं पीड़ां मातुः कुर्य्यात् पितुस्तथा ।
तृतीये धननाशाय चतुर्थे सर्व्वसम्पदः ॥
यत्क्रमेण फलं ज्ञेयमश्लेषास्वपि पूर्व्ववत् ।
वल्मीकमृत्तिकां नद्यास्तूभयतटमृत्तिकाम् ॥
गोविषाणमृदञ्चापि दन्तिमृदञ्च निःक्षिपेत् ।
तीर्थाम्भःपञ्चगव्येन स्नानं मातुः पितुः शिशोः ॥
दिवा जाता तु या कन्या निशि जातस्तु यः पुमान् ।
नोभयोर्गण्डदोषः स्यात् नाचलो हन्ति पर्व्वतम् ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

गण्डकः, पुं, (गण्ड + स्वार्थे कन् ।) खड्गी । इत्यमरः । १ । १० । १७ ॥ गण्डार इति भाषा ॥ खड्गः । संख्याप्रभेदः । गण्डा इति भाषा । विद्याविशेषः । अवच्छेदः । अन्तरायः । इति मेदिनी । के ८२ ॥ (देशविशेषः । यथा, महाभारते । २ । २९ । ४ ।

"ततः स गण्डकान् शूरो विदेहान् भरतर्षभः ॥"

भूषणम् । यथा, कादम्बर्य्याम् । "व्याघ्रनखपङ्क्तिमण्डिता गण्डकाभरणा च ॥" ग्रन्थिः । यथा, तत्रैव । "गोरोचनालिखितभूर्ज्जपत्रगर्भान् मन्त्रगण्डकान् ॥" स्फोटकरोगविशेषः । यथा, तत्रैव । "अनेकवेत्राघातनिर्म्मितबहुगात्रगण्डकाम् ॥")

गण्डकारी, स्त्री, (गण्डं भग्नास्थिग्रन्थिमित्यर्थः करोति संयोजयतीति ।) खदिरीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वराहक्रान्ता । इति रत्नमाला ॥

गण्डकाली, स्त्री, (गण्ड + कृ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ततो ङीप् । रस्य लत्वं यद्वा गण्डेषु ग्रन्थिषु काली यस्याः ।) खदिरीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १४१ ॥

("गण्डकाली नमस्कारी समङ्गा खदिरी क्वचित् ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गण्डकी, स्त्री, (गण्डक + स्त्रियां जातौ ङीष् ।) स्वनामख्याता नदी । इति मेदिनी । ८२ ॥ यथा, स्मृतिः ।

"गण्डक्याश्चैकदेशे च शालग्रामस्थलं स्मृतम् ।
पाषाणं तद्भवं यत्तत् शालग्राममिति स्मृतम् ॥'

तत्र शालग्रामोत्पत्तिकारणं यथा,—

"गण्डक्यापि पुरा तप्तं वर्षाणामयुतं विधौ ।
शीर्णपर्णाशनं कृत्वा वायुभक्षाप्यनन्तरम् ॥
दिव्यं वर्षशतं तेपे विष्णुं चिन्तयती तदा ।
ततः साक्षाज्जगन्नाथो हरिर्भक्तजनप्रियः ॥
उवाच मधुरं वाक्यं प्रीतः प्रणतवत्सलः ।
गण्डकि ! त्वां प्रसन्नोऽस्मि तपसा विस्मितोऽनघे ! ॥
अनवच्छिन्नया भक्त्या वरं वरय सुव्रते ! ।
किं देयं तद्वदस्वाशु प्रीतोऽस्मि वरवर्णिनि ! ॥

गण्डक्यपि पुरो दृष्ट्वा प्रत्यक्षकराद्धरम् ।
दण्डवत् प्रणता भूत्वा ततः स्तोतुं प्रचक्रमे ॥
अहो देव मया दृष्टो दुर्दर्शो योगिनामपि ।
त्वया सर्वमिदं सृष्टं जगत् स्थावरजङ्गमम् ॥
तदनु त्वं प्रविष्टोऽसि पुरुषत्वेन चोच्यते ।
स्वलीलोऽकौलितो विश्वे क स्वतन्त्रोऽस्ति वै पुमान्॥
अनाद्यन्तमपर्यन्तं यद्ब्रह्म श्रुतिबोधितम् ।
तदेव त्वं महाविष्णो । यत्त्वां वेद स वेदवित् ॥
तववाद्या जगन्माता या प्रकृतिः परमा स्मृता ।
तां योगमायां प्रकृतिप्रधानमिति वक्ष्यते ॥
निर्गुण पुरुषोऽव्यक्तश्चित्स्वरूपो निरञ्जनः ।
आनन्दरूप शुद्धात्मा त्वकर्मा निर्विकारक ॥
त्वं योगमायामाविश्य कृतवान् प्राणवानसि ।
प्रकृत्या स्वप्यमानेऽस्मिन् द्रष्टा साक्षी निगद्यते ॥
प्रकृतेस्त्रिगुणैरस्मिन् स्वप्यमानेऽपि नान्यथा ।
सान्निध्यमात्रतो देव त्वयि स्फुरति कार्यता ॥
स्फटिके हि यथा स्वच्छे जवाकुसुमरागतः ।
प्रकाशते त्वत्प्रकाशात् ज्योतीम्षि वदामि त ॥
ब्रह्माद्योऽपि कवयो न विन्दन्ति यथाथतः ।
ततः कथं वदाम्यह रूपं तव स्वरूपं निरञ्जनम् ॥
महत्त्व जगतो मध्ये स्थिता किञ्चिदजानती ।
त्वया दृष्टा कृता चास्मि योग्यायोग्यमविन्दती ॥
तेन लोके महत्त्वञ्च त्वत्प्रसादात् च ऋच्छती ।
अन्याश्च तत्तपोमार तत्त्वं दातुं त्वमर्हसि ॥
दयालुरसि दीनेषु नति मां न वद प्रभो ।
ततः प्रोवाच भगवान् देवि यदयत्त्वमिच्छसि ॥
तदयाचय वरारोहे यद्यमपि सवथा ।
यद्दुर्लभ मनुष्याणां शीघ्रं याचय मां प्रति ॥
मद्दर्शनमलुप्राप्य कोवाऽपूर्णमनारथ ।
तत्ता हिमांशो। सा देवी गण्डका लोकतारिणी ॥
प्राञ्जलि प्रणता भूत्वा मधुरं वाक्यमब्रवीत् ।
यदि त्व प्रसन्नोऽसि देयो मे वाञ्छितो वर ॥
मम गर्भगतो भूत्वा विष्णो मत्पुत्रतां व्रज ।
तत प्रसन्नो भगवान् चिन्तयामास चेतसा ॥
किं याचितं निम्नगया नित्य मत्सङ्गलुब्धया
दास्यामि याचितं चव लोकानां भवमोचनम् ॥
इत्येव कृपया देवो निश्चित्य मनसा स्वयम्
गण्डकीमवदत् प्रीतः शृणु त्वं देवि वचो मम ॥
शालग्रामशिलारूपी तव गर्भगतः सदा
तिष्ठामि तव पुत्रत्वे भक्तानुग्रहकारणात् ॥
मत्सान्निध्यात् नदीनां त्वं लमतिश्रष्ठा भविष्यसि ।
दर्शनात् स्पर्शनात् स्नानात् पानाच्चैवावगाहनात्
हरिष्यसि महापापं वाङ्मनःकायसम्भवम् ।
यः स्नास्यति विधानेन दर्शपिण्डतपक ॥
तर्पयेन स्वपितॄन् सर्वान् तारयित्वा दिवं नयेत् ।
स्वयं मम प्रियो भूत्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति ॥
यस्त्वय्युत्सृजति प्राणान् सम कर्मपरायण ।
सोऽपि याति परं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति ॥
एवं श्रुत्वा वरान् स्वयं तत्रैवान्तरधीयत ।
सत प्रभृति तिष्ठामि क्षेत्रेऽस्मिन् प्रशलाञ्छन ॥
इति वराहपुराणे सोमेश्वरादिलिङ्गमहिमा
दविमुक्तमक्तिवैश्यादिमहिमनामाध्याय ॥

गण्डकुसुमं क्ली (गण्डेषु गजानां कपोलदेशेषु कुसुममिव । हस्तिनां हि कटदेशात् कपोलयोरेव मदवारि क्षरति ।) हस्तिमद । तत् पर्याय । उत्कट २ । इति हारावली ।१६१॥

गण्डकूपः पु (गण्डे गिरेरूर्द्धदेशे कूप इव ।) पर्वतस्योर्द्धस्थानम् । (यथा —

उर्द्धेशो गण्डकूपस्तु पर्वतस्याभिधीयते ॥
इति हारावली । ५१ ।)

गण्ड...र स्त्री (गण्ड स्फोटक इव बन्धुरत्वं उच्चत्वं यस्य गर्भेऽस्य ।) फलविशेष । इति भूरिप्रयोगः चन्द्रिका ॥ थाला इति भाषा ॥

गण्डदूर्वा स्त्री (गण्डा ग्रन्थिला दूर्वेति कर्मधारय ।) दूर्वाविशेष । गाटिया दूर्वा इति भाषा । तत्पर्याय । गण्डाली २ अतितीक्ष्णा ३ मत्स्याक्षी ४ वारुणी ५ मीनपर्णी ६ शकुली ७ नेत्रा ६ स्थामग्रन्थि ७ ग्रन्थिला ८ ग्रन्थिपर्णी ९ सूचीपत्रा १० स्थामदण्डा ११ जलस्था १२ शकुलाक्षी १३ कलाया १४ चित्रा १५ । अस्या गुणा । मधुरत्वम् । वातपित्तज्वरभ्रमतृष्णाश्मदन्दोषनाशित्वम् । शिशिरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ यथा भावप्रकाशे ।

गण्डदूर्वा तु गण्डाली मत्स्याक्षी शकुलादक ।
गण्डदूर्वा हिमा लोहद्राविणी ग्राहिणी लघु ॥
तिक्ता कषाया मधुरा वातकृत् कटुपाकिनी ।
दाहतृष्णाबलासास्रकुष्ठपित्तज्वरापहा ॥

गण्डमाला स्त्री (गण्डानां ग्रीवाजातस्फोटविशेषाणां माला समूहोऽत्राम ।) गलरोगविशेष । तत्पर्याय । गलगण्ड २ । इति हेमचन्द्र ३ । १३१ ॥ तस्यौषध यथा —

अजमार मनिःशिला हरितालविशाद्वयम् ।
चारद्वय फलयुक्तमादक सरलोद्भवम् ॥
इन्द्रवारुणिपामार्गकदलीकन्दके समे ।
एभिः सर्षपजं तैलं गवां मूत्रेण योजितम् ॥
कट्वौषधिभिः पक्वं तैलैरेव बहुशः ॥
अजमोदादिकं तैलं गण्डमालां व्यपोहति ॥
विम्बस्तु पचेत पक्वं पक्वञ्चैव विशोधयेत् ।
रोपणं मृदुभावञ्च तैलेनानेन कारयेत् ॥
अजमोदादिकं तैलं महारोगघ्नं रोगहृत् ॥
इति गारुडे १७८ अध्याय ॥

अपि च । तत्रैव १ अध्याये ।

द्विजयष्ट्याश्च मूलं पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ।
गण्डमालां हरत्याशु कुरुण्डं गलगण्डकम् ॥
अपि च । तत्रैव १८८ अध्याये ।

अपराजिताया मूलञ्च गोमूत्रेण समन्वितम् ।
पीतं चापि हरत्येव गण्डमालां न संशय ॥
अपि च ।

बिल्वमिमन्यश्योनाकपाटलापारिभद्रकम् ।
प्रसारण्यश्वगन्धा च बृहती कण्टकारिका ॥
बला चातिबला रास्ना मरद्दा च पुनर्नवा ।
एरण्डपारिका पर्णी गुडूची कापकण्डुरा ॥
एषां दशपलिकान् भागान् क्वाथयेत सलिले
द्रमले ।

तेन पादावशेषेण तैलं पात्रे विपाचयेत् ॥
आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
शतावरीरसञ्चैव तैलतुल्य प्रदापयेत् ॥
द्रव्याणि यानि पेष्याणि तानि वक्ष्यामि तत्र च ।
शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं वचागुरु ॥
कुष्ठं मांसी सैन्धवञ्च पलमेकं पुनर्नवा ।
पाने नस्ये तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ॥
हन्यन्त पाण्डुरोगञ्च गण्डमालाञ्च नाशयेत् ।
अपस्मारं वातरक्तमायुष्मांश्च पुमान् भवेत् ॥
गर्भमश्वतरी विन्देत् किं पुनर्मानुषी स्त्रिय ।
अश्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां नृणां तथा ॥
तैलमेतत् प्रदातव्यं सर्ववातविकारिणाम् ॥
इति गारुडे १९८ अध्याय ॥ * ॥

अन्यच्च ।

अथ गण्डमालाया लक्षणमाह ।

कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणै
कक्षांसमन्या गलवङ्क्षणेषु ।
मेद कफाभ्यां चिरमन्दपाकै
स्याद्गण्डमाला बहुभिस्तु गण्डै ॥

कर्कन्धु क्षुद्रबदरी । कोलं बृहद्बदरम् । चिरमन्दपाकै चिरेण मन्दोऽल्प पाको येषां तै ॥* ॥
अथ गण्डमालाया एवावस्थाविशेषमपचीमाह ।

त गन्थय कतिचिदेवाप्रपाका
स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये ।
कालानुबन्धं चिरमादधाति
सैवापचीति प्रवदन्ति केचित् ॥"

ते ग्रन्थय गण्डमालायाः एव गण्डाः कतिचिद्वाप्रपाकाः सन्तः स्रवन्ति कतिचित् नश्यन्ति अन्ये भवन्ति च । कालानुबन्धाच्चिरमादधाति सा गण्डमाला । स्थिरा तिष्ठति सैवापची इति केचिद्वदन्ति ॥ * ॥

अपच्या साध्यत्वादिकमाह ।

साध्याः स्मृता पीनसपार्श्वशूल
कासज्वरच्छर्दियुतास्त्वसाध्या ॥ * ॥

अथ ग्रन्थि । गन्थेर्लक्षणमाह ।

वातादयो मांसमसृक् च दुष्टा
सदूष्य मेदश्च तथा शिराश्च ।
वृत्तोन्नत विग्रथितन्तु शोथ
कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्ट ॥

विग्रथित ग्रथितरूपम् । अतो ग्रन्थि ।* ।
अस्या निदानादिपूर्वलिखितम् । अथ गण्डमालायाश्चिकित्सा ।

काञ्चनारत्वच ग्राह्य शुण्ठीचूर्णेन संयुत ।
माक्षिकाढ्य सहक्षौद्र क्वाथो दद्यात्सुधीः ।
गण्डमालां हरत्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ।
पलमर्द्धपल वापि पिष्टा तण्डुलवारिणा ॥
काञ्चनारत्वच पीता गण्डमालां व्यपोहति ।
काञ्चनारस्य गृह्णीयात् त्वच प्रस्थप्रमाणिताम्।
नागरस्य कषायाश्च मरीचस्य पल पलम् ।
पथ्याविभीतधात्रीणां पलमर्द्धं पृथक् पृथक् ॥
वरुणस्यापि चैकञ्च पत्रकैलात्वच पुन ।
टङ्क टङ्क समादाय सर्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ॥

यावच्चूर्णमिदं सर्व्वं तावानेवात्र गुग्गुलुः ॥
सङ्कुट्य सर्व्वमेकत्र पिण्डं कृत्वा विधारयेत् ।
गुटिकाः शाणिकाः कृत्वा प्रभाते भक्षयेन्नरः ॥
गण्डमालां जयत्युग्रामपचीमर्ब्बुदानि च ।
ग्रन्थ्यर्ब्बुदानि गुल्मांश्च कुष्ठानि च भगन्दरम् ॥
प्रदेयश्चानुपानार्थं क्वाथो मुण्डितिकाभवः ।
क्वाथः खदिरसारस्य क्वाथः कोष्णोऽभयाभवः ॥"
इति काञ्चनारगुग्गुलुः ॥ * ॥
"चक्रमर्द्दकमूलस्य कल्कं दत्त्वा विपाचयेत् ।
केशराजरसे तैलं कटुकं स्वदुनाग्निना ॥
पादशेषे विनिःक्षिप्य सिन्दूरमवतारयेत् ।
एतत्तैलं निहन्त्याशु गण्डमालां सुदारुणाम् ॥"
इति चक्रमर्द्दतैलम् ॥ * ॥
"गुञ्जामूलफलैस्तैलं विपक्वं द्विगुणाम्भसा ।
हरेदभ्यञ्जनस्याभ्यां गण्डमालां सुदारुणाम् ॥"
इति गुञ्जतैलम् ॥*॥ अथापच्याश्चिकित्सा ।
"चन्दनं साभया लाक्षा वचा कटुकरोहिणी ।
एभिस्तैलं शृतं पीतं समूलामपचीं हरेत् ॥"
इति चन्दनादितैलम् ॥ * ॥
"योषं विडङ्गं मधुकं सैन्धवं देवदारु च ।
तैलमेभिः शृतं नस्यात् सकृष्णामपचीं हरेत् ॥"
योषादितैलम् ॥ * ॥ अथ ग्रन्थिचिकित्सा ।
"सर्ज्जिकामूलकक्षारशङ्खचूर्णसमन्वितम् ।
एतेन सहितो लेपो हन्ति ग्रन्थिं तथार्ब्बुदम् ॥
ग्रन्थिर्न यो नश्यति भेषजेन
निष्काश्य तं शस्त्रचिकित्सकेन ।
जात्यादिपक्वेन घृतेन वैद्यो
व्रणेन चान्येन च संचिकित्सेत् ॥
ग्रन्थिसुतप्त्व्य पश्चात्तु व्रणोक्तं क्रममाचरेत् ।
शिराग्रन्थिं विदाहान्ये शेषे शस्त्रं प्रयुज्यते ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(यथास्याः सकारणलक्षणचिकित्सितानि ।
"इक्ष्वाम्बुपानसवदन्ननिषेवणाच्च
सञ्जायते च क्रिमिसम्भवगण्डमाला ।
सा मारुतेन कफपित्तभवे विकारे
संसर्पते क्रिमिजदोषगणाच्च गण्डात् ॥
वातेन वातसदृशानि च लक्षणानि
पित्तेन दाहसरुजज्वरशोषतापाः ।
सा श्लेष्मणा च घनशीतलसम्प्रयोगात्
स्यात् सन्निपातविहिता च समस्तलिङ्गैः ॥
तस्य चेमं प्रतीकारं वक्ष्यामि शृणु पुत्त्रक ! ।
रोहिणी विशदा चैव विजया च विभेदिनी ॥
कान्तारी वज्रपुष्पा च तथा चेन्द्रायुधा परा ।
इति सप्तविधा लूताः शृणु पश्चात् पृथक् पृथक् ॥
रक्तमुखा भवेद्रक्ता रक्तस्थाने च रोहिणी ।
विशदा मांसलस्थाने श्वेतवर्णा च दीर्घिका ॥
विजया च शिरो मध्ये पीतवर्णा यवप्रभा ।
भेदिनी मेदसः स्थाने श्वेता च नीलरेखिका ॥
कान्तारी च वस्तिमध्ये श्वेताङ्गा रक्तमुखिका ।
वज्रपुष्पा चास्थिमध्ये श्वेताङ्गया शिरा मता ॥
वज्रायुधा शिरान्ते च धूम्रा छाया शिरा मता ।
रोहिण्यङ्गुलिमात्रेण स्तन्त्रेण विशदा समा ॥
विजया च यवाकारा वर्त्तुला विजया तथा ।
अन्या नराश्च विज्ञेया तण्डुली कण्टकानिभा ॥
रोहिणी विजया विंशा मांसस्थानसमाश्रिता ।
गुल्फे वा चास्थिसन्धौ च दृश्यते भेदिनी नरे ॥
कुक्षौ कर्णान्तरेऽपाङ्गे कान्तारी विद्धि पुत्त्रक ! ।
वज्रपुष्पा शिरसि च शिरान्तार्त्तिप्रदा मता ॥
अतो वक्ष्यामि भैषज्यं शृणु पुत्त्र ! प्रयत्नतः ।
सान्द्रपूयविसावश्च गण्डीरश्च व्रणं विदुः ॥
अन्यश्च सहजश्चैव पक्वजम्बूसमप्रभम् ।
लूताव्रणानामेतानि अपक्वं यदि दृश्यते ॥
त्वक्त्वा सन्धिस्थमर्म्मस्थां लूताश्चैव हि तद्व्रणम् ।
तदा तप्तेन तैलेन दाहश्चाशु विधीयते ॥
अङ्कोलश्चैवमश्वानि पारिभद्रदलानि च ।
गृहधूमं क्षणक्षीरं गोमूत्रेण तु पेषितम् ॥
लेपनञ्च प्रशस्तञ्च लूतानां मारणे परम् ।
पिण्डीतकं विडङ्गानि तथा चेङ्गुदिमूलकम् ॥
बीजपूरकमूलानि पेषितानि विलेपयेत् ।
गण्डमालां तथा घोरां हन्ति शीघ्रं प्रकण्टकाम् ।
सुहीक्षीरञ्चार्कक्षीरं लूतारन्ध्रे नियोजयेत् ॥
तेन कीटस्तु तन्मध्ये म्रियते नात्र संशयः ।
चास्यतो गिरिकर्णीञ्च चन्दनञ्च समांशकम् ॥
पिष्ट्वा लेपः प्रयोक्तव्यो लूतां हन्ति सुदारुणाम् ।
करवीरञ्चार्कदुग्धं तथा च कटुतुम्बिकाम् ॥
निशाद्वयं लाङ्गलिकां तिलतैले विपाचयेत् ।
लूतामभ्यञ्जने हन्ति गण्डमालाञ्च दारुणाम् ॥
घृतं जात्यादिकं नाम तथा चात्र प्रयोजयेत् ।
अन्यान्यपि व्रणे यानि प्रोक्तानि च यथाविधि ॥"
इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने लूतागण्डमालाचिकित्सा नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥
"गलस्य पार्श्वे गलगण्ड एकः
स्याद्गण्डमाला बहुभिस्तु गण्डैः ।
साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूल-
कासज्वरच्छर्द्दियुतास्त्वसाध्याः ॥
तेषां सिरा-काय-शिरो-विरेको
धूमः पुराणस्य घृतस्य पानम् ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तदशेऽध्याये ॥)

गण्डमालिका, स्त्री, (गण्डानां ग्रन्थीनां मालाऽस्या अस्यां वा इति कप् । ततष्टाप् अत इत्वञ्च ।) लज्जालुवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

गण्डशैलः, पुं, (गण्ड इव शैलः स्खलितस्थूलोपलः । शैलशब्दोऽत्र शैलावयवे वर्त्तते । "विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ।" २ । १ । ५७ । इति समासः । यद्वा शैलस्य पर्व्वतस्य गण्ड इव । राजदन्तादित्वात् पूर्व्वनिपातः ।) गिरेश्च्युतः स्थूलोपलः । भूकम्पादिना पर्व्वतात् गलितो महान् प्रस्तरः । इत्यमरः । २ । ३ । ६ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । १७८ ।
"किं पुत्त्रि ! गण्डशैलभ्रमेण नवनीरदेषु निद्रासि ।
अनुभव चपलाविलसितगर्ज्जितदेशान्तर-भ्रान्तीः ॥")
ललाटम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०२ ॥

गण्डाङ्गः, पुं, (गण्ड इव उच्चमङ्गमस्य ।) खड्गी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गण्डारिः, पुं, (गण्डस्य रोगविशेषस्य अरिः । तन्नाशकत्वात्तथात्वम् ।) कोविदारवृक्षः । (यथा,—
"काञ्चनाल ! काञ्चनकौ गण्डारिः शोणपुष्पकः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥)

गण्डाली, स्त्री, (गण्डं चलतीति । चल + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् । गण्डेन ग्रन्थिना चाल्यते भूष्यते वा । चल + घञ् स्त्रियां ङीप् ।) श्वेतदूर्व्वा । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥ सर्पाक्षी । इति भावप्रकाशः ॥ गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गण्डिः, पुं, (गडि + इन् ।) वृक्षस्य मूलाच्छाखावधिभागः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८६ ॥ गुँड़ि इति भाषा ॥

गण्डीरः, पुं, (गण्ड + ईरन् ।) समष्ठिला । शुक्ता इति ख्यातः । समठ इति ख्यातः । अनूपदेशजं शाकम् । इति केचित् । गुण्ठिया इति ख्यातशाकम् । इति सर्व्वानन्दः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ("गण्डीरः शाकविशेषो गण्डीनीति लोके गण्डारी मञ्जिष्ठा च ।" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ अस्य गुणा यथा, चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
"वायुं बध्नाति हन्यात् कफगण्डीरचित्रकौ ॥")
वीरः । इति जटाधरः ॥

गण्डीरी, स्त्री, (गण्डीर + गौरादित्वात् ङीष् । यद्वा गण्डं रोगविशेषं ईरयति दूरीकरोति स्वनिर्य्यासादिभिरिति शेषः ।) सेहुण्डवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सिज इति भाषा ॥

गण्डुः, पुं स्त्री, (गण्ड्यते शिरोभागः स्थाप्यतेऽत्र । गडि + अधिकरणे उन् ।) उपधानम् । इति जटाधरः ॥

गण्डूपदः, पुं, (गण्डवः ग्रन्थयः ताभिरन्वितानि पदानि यस्य । शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।) किञ्चुलुकः । इत्यमरः । १ । १० । २२ ॥
("गण्डूपदस्य रूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥"
इति वैद्यकमाधवकररोगविनिश्चये अर्शोऽधिकारे ॥)

गण्डूपदभवं, क्ली, (गण्डूपद इव भवति उत्पद्यते इति । भू + अच् ।) सीसकम् । इति हेमचन्द्रः ।३।१०७ ॥

गण्डूपदी, स्त्री, (गण्डूपद + स्त्रियां अल्पार्थे ङीष् ।) किञ्चुलुकपत्नी । तत्पर्य्यायः । शिली २ । इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ सिली ३ क्षुद्रकिञ्चुलुकजातिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ छोटजाति केँचुया इति भाषा ॥

गण्डूषः, पुं, (गडि + "गण्डेश्च ।" उणां ।४।७५। इति ऊषन् ।) मुखपूरणम् । (यथा, भागवते । ६ । १५ । ३ ।
"भीमस्तु विजयस्याथ काञ्चनी च्छेत्रकस्ततः ।
तस्य जह्नुः सुतो गङ्गां गण्डूषीकृत्य योऽपिबत् ॥")
हस्तिशुण्डाग्रभागः । प्रसृतिपरिमितम् । इति मेदिनी । षे ३५ ॥ (यदाह कश्चित् ।

"अगाधजलसञ्चारी विकारी न च रोहितः।
गण्डूषजलमात्रेण शफरी फर्फरायते।")

गण्डूषा, स्त्री, (गण्डूष + टाप्।) गण्डूषः। इति सिद्धान्तिमतेऽमरः। "सुगण्डूषजलोऽयमिति भट्टः। रायमुकुटस्तु गण्डूषाशब्दो मुखपूरणे स्त्रीलिङ्गः। पुंलिङ्गस्तु गण्डूषशब्दः शुण्डापरिमाणे इति। यथा —
"चर्व्या द्राग्गण्डूषैर्मुखशुद्धिर्विधीयते।"
इति सट्टीकामरसुन्दरी।

गण्डोल, पुं, (गडि + "कपिगडिगण्डिकटिभ्य ओलच्।" उणा १।६७। इति ओलच्।) गुडः। ग्रासः। इति हेमचन्द्रः।३।६०।

गण्य, त्रि, (गण सङ्ख्याने इति। "अचो यत्।" ४।४।८४। इति यत्। यद्वा गण्यते इति। कर्म्मणि यत्। इत्यत्र। "ण्यादिभ्यो यत्।" ४।३।१६४। इति यत्।) गणनीयम्। गणि तव्यम्। तत्पर्य्यायः। गणेयम् २ गणनीयम् ३। इति हेमचन्द्रः।३।३४६। (यथा ऋग्वेदे।३।७।५।
"[illegible] गण्या माहिना गौः॥")

गत, त्रि, (गच्छति जानाति प्राप्नोति वा। "गत्यर्थाकर्म्मकश्लिष।" ३।४।७२। इति कर्त्तरि क्तः।) विज्ञातम्। प्राप्तम्। इति मेदिनी। ते १५। (यथा किरातार्जुनीये ४।५।
"[illegible]
[illegible] गतिः॥"
गम्ये इति। भावे क्तः तु गमने क्ली। यथा माघे। १।२।
"गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः
प्रसिद्धमूर्द्ध्वज्वलनं हविर्भुजः॥")

गतनासिक, त्रि, (गता विनष्टा नासिका यस्य।) नासिकारहितः। तत्पर्य्यायः। विग्रः २। इत्यमरः।२।६।४६। विख्रः ३। विग्रः ४। इति शब्दरत्नावली। विनासिकः ५ विनसः ६। इति जटाधरः।

गतभर्तृका, स्त्री, (गतः मृतः प्रोषितो वा भर्त्ता यस्याः सा।) विधवा प्रोषितभर्तृका। इति शब्द-चन्द्रिका।

गतागत, क्ली, (गतं च आगतं च यत्र यस्मिन् गमने यत्र।) पक्षिगतिविशेषः। इति जटाधरः। (गमनागमनयोः समाहारः।) यातायातम्। यथा रघुवंशे [illegible]
"[illegible]"
(यथा च [illegible]
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]॥"
[illegible] इति शब्दार्थ-कल्पतरुः। पुं [illegible]। यथा महाभारते। ११।१०।६८।
"गतिरस्ति नीति गुह्याको ऽन्यो मार्गो गतागतः॥")

गतार्त्तवा, स्त्री, (गतं निवृत्तम् आर्त्तवं रजो यस्याः।) वृद्धा। (गतं दूरं आर्त्तवमस्या इति।) वन्ध्या। इति राजनिर्घण्टः।

गति, स्त्री, (गम् + भावे क्तिन्।) गमनकर्म्म। (यथा रघुवंशे। १।४।
"अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन् पूर्व्वसूरिभिः।
मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः॥")
तत्पर्य्यायः। वर्त्तते १ अयते २ लोटते ३ लोठते ४ स्यन्दते ५ कसति ६ सर्पति ७ स्यमति ८ स्रवति ९ स्रंसते १० अवति ११ श्चोतति १२ ध्वंसति १३ वेनति १४ मार्ष्टि १५ भुरण्यति १६ श्रवति १७ कालयति १८ पेलयति १९ कण्टति २० पिस्यति २१ विस्यति २२ मिस्यति २३ पवते २४ प्रवते २५ च्यवते २६ कवते २७ गवते २८ नवते २९ श्चोतति ३० नक्षति ३१ सश्चति ३२ स्पन्दति ३३ सचति ३४ अच्छति ३५ तुरीयति ३६ चपति ३७ अतति ३८ गाति ३९ ह्वयति ४० सर्चति ४१ सरति ४२ रहति ४३ यतते ४४ भ्रमति ४५ ध्वजति ४६ रजति ४७ लजति ४८ चियति ४९ धमति ५० मिमाति ५१ ऋण्वति ५२ ऋणोति ५३ स्वरति ५४ सिषक्ति ५५ वेविष्टि ५६ योविष्टि ५७ अकाति ५८ अयते ५९ सेधति ६० रघ्यति ६१ रघ्नोति ६२ युध्यति ६३ धन्वति ६४ अरुणति ६५ आर्यति ६६ ईयते ६७ तकति ६८ दीयते ६९ इयति ७० यज्जति ७१ दभ्नोति ७२ अर्हति ७३ मर्हति ७४ सपति ७५ असते ७६ हर्यति ७७ इयर्ति ७८ ईर्त्ते ७९ ईङ्खते ८० ऋणाति ८१ आर्च्छति ८२ गमति ८३ आगनीगन्ति ८४ जङ्गन्ति ८५ जिन्वति ८६ जषति ८७ गमति ८८ एति ८९ याति ९० द्रवति ९१ वहते ९२ रथर्यति ९३ जेहते ९४ वञ्चति ९५ शुन्धति ९६ याति ९७ वाति ९८ धावति ९९ ह्वयति १०० हन्ति १०१ कूर्दति १०२ दवति १०३ अभति १०४ मर्दति १०५ वयति १०६ वर्षति १०७ पतते १०८ सिसर्ति १०९ सिषक्ति ११० अश्नुते १११ अक्षितृ ११२ जिगाति ११३ मर्दति ११४ दम्भति ११५ हनति ११६ दर्दति ११७ ईर्ते ११८ दयमान ११९ ऋति १२० वनायति १२१ अद्रुत १२२। इति द्वाविंशं गतिकर्म्म। इति वैदिकनिघण्टौ २ अध्यायः। (गम्यतेऽनया इति। गम + करणे क्तिन्।) मार्गः। (यथा भारते मार्कण्डेय। ८।७६।
"[illegible] गतौ [illegible] मार्गे।
[illegible] गमनाय [illegible]॥")
दशा। (यथा तत्रैव। ६।१४०।
"[illegible]
[illegible]॥"
[illegible] क्तिन्।) ज्ञानम्। (यथा रघुवंशे। ७।११।
"[illegible]
[illegible]॥"

यथा यथास्मिन्नुपकल्प्यमाना
लोभीघ्रमत्तामुरुगानि यद्वा।
"मत्तिरिव च्यवनमथ ययेङ्गन वैशो न
सम्पात्तवविस्मृती गतिम्गलस्तु विश्वस्ते
दुराश्रया यदि दयमानिनो न विशु आर्त्ति।"
इति सट्टीकायां स्वामी।) यात्रा। (गम्यते प्राप्यतेऽनया इति। गम + करणे क्तिन्।) अभ्युपायः। (यथा महाभारते।१३।१६।११।
'यस्य दृष्टो महत्यत्र क्रतु सर्व्वसतां गतिः।")
नाडीव्रणम्। सरणी। इति मेदिनी। ११। (गम् + भावे क्तिन्।) परिणतिः। यथा किरातार्जुनीये। १०।४०।
'सम्पदमुपदधे च सत्र तासां
दुरधिगमा हि गतिः प्रयोजनानाम्॥"
'गतिः परिणतिः।' इति सट्टीकायां मल्लिनाथः। प्रमाणम्। यथा तत्रैव। १३।१५।
'ह्लादयति पदस्तु च्युताः पतताः पाप्मा
इतस्ततः पूर्व्वं न भवेति का गतिः॥'
'यथा गैलच्यकर गतिः किं प्रमाणम्।" इति सट्टीकायां मल्लिनाथः। गम्यते इति। गम + कर्म्मणि क्तिन्। स्वरूपम्। यथा तत्रैव। ६।१६।
"परतस्तपस्त्व वनेषु सदा
न वयं निरूपयितुमस्य गतिम्।"
'तव वनेषु तपश्चरतोऽस्य गतिं स्वरूपं निरू पयितुम्।" इति मल्लिनाथः। विषयः। यथा कुमारे। ५।६४।
तव स्थितेः तदवाप्तिसाधन
मनोरथानामगतिर्न विद्यते।"
"मनोरथानां कामानाम् अगतिः अविषयः।" इति मल्लिनाथः। कर्म्मफलम्। यथा भग वद्गीतायाम्। ९।१८।
"गतिर्भर्त्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत्।"
"गतिः कर्म्मफलम्।" इति शाङ्करभाष्यम्।
ग्रहभेदेन गतिभेदा यथा —
"गहदष्कन्मा कालस्य गर्भेषो महार्दिभः।
धीतमन्दशोधानावास्या सङ्गच्छाम भतितेन।"
इति सूर्य्यसिद्धान्तः।
तत्र तु तन्त्रभेदेन बुधग्रहयोगे गतिभेदा यथा
इत्यत्र कृत्तिकायाम्। ७ अध्याये।
"[illegible]
[illegible]॥"

पण्यभयमौजीविकसलिलजतुरगोपघातकर: ॥
पूर्व्वादृक्षत्रितयार्द्धकमपीन्दोः सुतोऽभिष्टद्री-
यान् ॥
क्षुत्क्षतस्कराभयभयप्रदायी चरन् जगत: ॥
प्राकृतविमिश्रसङ्क्षिप्ततीक्ष्णयोगान्तघोर-
पापाख्या: ।
सप्तपराशरतन्त्रे नक्षत्रैः कीर्त्तिता गतयः ॥
प्राकृतसंज्ञा वाय्वय्याम्यपैतामहानि वहुलाच ।
मिश्रा गति: प्रदिष्टा शशिशिवपितृभुजगदैवानि॥
सङ्क्षिप्तायां पुष्य: पुनर्वसु: फल्गुनीद्वयं चेति ।
तीक्ष्णायां भद्रपदाद्वयं सशाक्राश्वयुक् पौष्णम् ॥
योगान्तिकेति मूलं द्वे चाषाढ़े गतिः सुतस्येन्दोः ।
घोराश्रवणस्त्वाष्ट्रं वसुदैवं वारुणं चैव ॥
पापाख्या सावित्रं मैत्रं शक्राग्निदैवतं चेति ।
उदयप्रवासदिवसैः स एव गतिलक्षणं प्राह ॥
चत्वारिंशत्त्रिंशद्द्विसमेता विंशतिर्दिनवकाश्च ।
नव मासार्द्धं दश चैकसंयुता: प्राकृताद्यानाम् ॥
प्राकृतगत्यामारोग्यवृष्टिसस्यप्रवृद्धयः क्षेमम् ।
सङ्क्षिप्तमिश्रयोर्मिश्रमेतदन्यासु विपरीतम् ॥
अन्ये त्वतिवक्रा वक्रा विकला च मतेन देवल-
स्यैता: ।
पञ्च चतुर्द्व्येकाहा ऋज्व्यादीनां षड़भ्यस्ता: ॥
ऋज्वी हिता प्रजानामतिवक्रार्थं गतिर्वि-
नाशयति ।
शस्त्रभयदा च वक्रा विकला भयरोगसञ्जननी ॥
पौषाषाढ़श्रावणवैशाखेष्विन्दुजः समाघेषु ।
दृष्टो भयाय जगतः शुभफलकृत् प्रोषितस्तेषु ॥
कार्त्तिकेऽश्वयुजि वा यदि मासे
दृश्यते तनुभवः शिशिरांशोः ।
शस्त्रचौरहुतभुग्गदतोय-
क्षुद्भयानि च तदा विदधाति ॥
रुद्धानि सौम्येऽस्तमिते पुराणि
यान्युद्गते तान्युपयान्ति मोक्षम् ।
अन्ये तु पश्चादुदिते वदन्ति
लाभः पुराणां भवतीति तज्ज्ञा: ॥
हेमकान्तिरथवा शुकवर्णः
सस्यकेन मणिना सदृशो वा ।
स्निग्धमूर्त्तिरलघुश्च हिताय
व्यत्यये न शुभकृच्छशिपुत्र: ॥"
अन्येषामपि ग्रहाणां गतिस्तत्रैव क्रमशो विशे-
षतो द्रष्टव्या ॥)

गतिला, स्त्री, (गम् + "मिथिलादयश्च ।" उणा° । १ । ५८ । इति इलच् मलोपे तुक् च ।) नदी-विशेषः । परम्परामेदः । इत्युणादिकोषः ॥ (वेत्र-लता । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

गत्वरः, त्रि, (गच्छतीति । गम् + "इन्नशजि-सर्त्तिभ्यः क्वरप् ।" ३ । २ । १६३ । इति क्वरप् ।) गमनशीलः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शान्ति-शतके । १ । २० ।
"वीभत्सा विषया जुगुप्सिततमः कायो वयो गत्वरं
सर्व्वैर्बन्धुभिरध्वनीव पथिकैर्योगो वियोगावहः ॥")

गद, त क अभ्रध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां-परं-अकं-सेट् ।) अभ्रध्वनौ मेघकर्तृक-शब्दे । गदयति मेघः । इति दुर्गादासः ॥

गद, भाषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) गदति । सारङ्गं कतिचिच्च संजगदिरे इति गणकृतानित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

गदं, क्ली, (गद्यते पीड्यतेऽस्मादनेन वा । गद + अपादाने करणे वा अप् ।) विषम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

गदः, पुं, (गद्यते रुज्यतेऽनेन गदयति वा । गद + करणे अप् । कर्त्तरि णिच् अच् वा ।) रोगः । (यथा, हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।
"शत्रुः स्थानवलं प्राप्य विक्रमं कुरुते वली ।
तथा धान्वन्तरं प्राप्य विक्रमं कुरुते गदः ॥
"यावत् स्थानं समाश्रित्य विकारं कुरुते गदः ।
तावत्तस्य प्रतीकारः स्थानत्यागाद्वलीयसः ॥")
श्रीकृष्णभ्राता । इति हेमचन्द्रः । ३ । १२७ ॥
(यथा, भागवते । १ । १४ । २८ ।
"हृदीकः ससुतोऽक्रूरो जयन्तगदसारणा: ॥")
भाषणञ्च । (औषधम् । यथा, महाभारते । १ । ४३ । २१ ।
"अथ शुश्राव गच्छन् स तक्षको जगतीपतिम् ।
मन्त्रैर्गदैर्विषहरै रक्ष्यमाणं प्रयत्नत: ॥"
असुरविशेषः । यथा, वायुपुराणे ५ अध्याये
"गदो नामासुरो ह्यासीत् वज्राद्वज्रतरो दृढ़ः ॥")

गदयित्नुः, पुं, (गदयति कामयुक्तं करोतीति ।
"स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच् ।" उणा° । ३ । २९ । इति इत्नुच् णेरयादेशश्च ।) कन्दर्पः । इति मेदिनी । १८२ ॥

गदयित्नुः, त्रि, (गदयति वाचालं वावदूकं काम-युक्तं वा करोतीति । "स्तनिहृषीति ।" उणा° । ३ । २९० । इति इत्नुच् णेरयादेशश्च ।) जल्पाकः । कामुकः । इति मेदिनी । १८२ ॥

गदा, स्त्री, (गदयति पीड़यत्यनया विपक्षमितिशेषः । गद् + णिच् + करणे अप् + टाप् च । गदयतीति णिच् अच् वा ।) स्वनामख्यातलौहमयास्त्रम् । इति मेदिनी । दे । ४ ॥ (यथा महाभारते । ९ । ५६ । २५ ।
"तं महात्मा महात्मानं गदामुद्यम्य पाण्डवः ।
अभिदुद्राव वेगेन धार्त्तराष्ट्रं वृकोदरः ॥"
गदायुद्धस्य गतिप्रचारादिभेदो यथा तत्रैव । ९ । ५७ । १७—२० ।
"अचरद्भीमसेनस्तु मार्गान् बहुविधांस्तथा ।
मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥
अस्त्रयन्त्राणि चित्राणि स्थानानि विविधानि च ।
परिमोक्षं प्रहाराणां वर्ज्जनं परिवारणम् ॥
अभिद्रवणमाक्षेपमवस्थानं सविग्रहम् ।
परिवर्त्तनसंवर्त्तमवप्लुतमुपप्लुतम् ॥
उपन्यस्तमपन्यस्तं गदायुद्धविशारदौ ।
एवं तौ विचरन्तौ तु न्यघ्नतां वै परस्परम् ॥"
भगवतो विष्णोर्गदा तु गदसंज्ञकस्यासुरविशेष-स्यास्थ्ना देवशिल्पिना विश्वकर्म्मणा निर्म्मिता । अतएवासौ गदेति नाम्ना प्रसिद्धा अपरा गदा तु एतदुपलक्षणेनैव सिद्धेति बोध्यम् । यथा, वायु-पुराणे गयामाहात्म्ये ५ अध्याये ।
"गदो नामासुरो ह्यासीत् वज्राद्वज्रतरो दृढ़ः ।
प्रार्थितो ब्रह्मणे प्रादात् स्वशरीरास्थि दुस्त्यजम् ।
ब्रह्मोक्तो विश्वकर्म्मापि गदां चक्रेऽद्भुतां तदा ॥"
योगविशेषः । यथा, लघुजातकप्रकरणे । १० । ३ ।
"अनन्तरयोः केन्द्रयोर्यदा सर्व्वे ग्रहा भवन्ति
तदा गदानाम योगो भवति ॥")
पाटलावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गदाख्यं, क्ली, (गदत्वेन रोगनाशकतया आख्या-यते विश्रूयते इति गद इत्याख्याऽस्येति वा ।) कुष्ठम् । इति रत्नमाला ॥ कुड़् इति भाषा ॥

गदागदौ, पुं, (गदं रोगं आगदयतः नाशयतः इति । आ + गद + णिच् + अच् । यद्वा गदं रोगं आगच्छति प्राप्नोतीति गदागं रुग्णं दायतः विशोधयतः इति । दैप् शोधने + कः ।) अश्विनी-कुमारौ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्विवचनान्तोऽयं शब्दः ॥

गदाग्रजः, पुं, (गदस्य वसुदेवपुत्त्रभेदस्य अग्रजः ।) श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते । ४ । २३ । १२ ।
"तावन्न योगगतिभिर्यतिरप्रमत्तो
यावन्न गदाग्रजकथासु रतिं न कुर्य्यात् ॥")

गदाग्रणीः, पुं, (अग्रे नीयते । अग्र + नी + क्विप् गदानां रोगाणां गदेषु वा अग्रणीः ज्यायान् । अचिरात् संहारकत्वात् तथात्वम् ।) क्षय-रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गदाधरः, पुं, (गदां धरति धारयति वा । धृ + अच् । यद्वा धरति इति धरः गदायाः धरः । धृ + अन्तर्णिजन्तात् अणिच्येके ।) विष्णुः । इति हलायुधः ॥ (यथा, भागवते । १ । ८ । ३९ ।
"नेयं शोभिष्यते तत्र यथेदानीं गदाधर ! ।
त्वत्पदैरङ्किता भाति स्वलक्षणविलक्षितैः ॥"
नाम्नः गदाधारणकथा यथा, वायुपुराणे गया-माहात्म्ये ५ अध्याये ।
"अथ कालेन महता मनौ स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
हेतिरक्षो ब्रह्मपुत्त्रस्तपस्तेपे सुदारुणम् ॥
दिव्यवर्षसहस्राणां शतं वायुमभक्षयत् ।
उन्मुखश्चोर्द्ध्वबाहुश्च पादाङ्गुष्ठभरेण हि ॥
एकेनातिष्ठदव्यग्रः शीर्णपर्णानिलाशनः ।
ब्रह्मादींस्तपसा तुष्टान् वरं वव्रे वरप्रदान् ॥
देवैर्दैत्यैश्च शस्त्रास्त्रैर्विविधैर्मनुजादिभिः ।
कृष्णेशानस्य चक्राद्यैरवध्यः स्यां महाबलः ॥
तथेत्युक्त्वान्तर्हितास्ते हेतिर्देवानथाऽजयत् ।
इन्द्रत्वमकरोद्धेतिर्भीता ब्रह्महरादयः ॥
हरिन्ते शरणं जग्मुरूचुर्हेतिं जहीति तान् ।
ऊचे हरिरवध्योऽयं हेतिर्देवासुरैः सुराः ॥
महास्त्रं मे प्रयच्छध्वं हेतिं हन्मि हि येन तम् ।
इत्युक्तास्ते ततो देवा गदान्तां हरये ददुः ॥
दधार तां गदामादौ देवैरुक्तो गदाधरः ।
गदया हेतिमाहत्य देवेभ्यस्त्रिदिवं ददौ ॥"

बुद्धितत्त्वात्मिकैव भगवतो विष्णोः कौमोदकीनाम गदेति अध्यात्मशास्त्रेषु परिदृश्यते। तथाच विष्णुसहस्रनामभाष्ये।
'मनस्तत्त्वात्मकं चक्रं बुद्धितत्त्वात्मिकां गदाम्।
धारयन् लोकरक्षार्थमुक्तश्चक्रगदाधरः ॥"
महादेवः। स तु गयायामेव वर्त्तते। यथा महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे।
'भोजपुरे भोजनाथो गयायाञ्च गदाधरः ॥
गदाधारिणि त्रि॥)

गदाभृत् पुं (गदां बिभर्त्तीति। गदा+भृ+क्विप्। तुक् च।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः। २। १३३॥ (यथा भागवते। १। १३। १०।
'भवद्विधा भागवतास्तीर्थीभूताः स्वयं विभो।।
तीर्थीकुर्व्वन्ति तीर्थानि स्वान्तःस्थेन गदाभृता॥)

गदाम्बर पुं (गदः सशब्दः अम्बरः यस्मात्।) मेघः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गदाराति पुं (गदस्य रोगस्य अरातिः शत्रुः तन्नाशकत्वात्) औषधम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गदाह्वा स्त्री (गद एव आह्वा आख्या यस्य।) कुष्ठम्। इति शब्दरत्नावली। कुड़ इति भाषा॥

गदी [न्] पु (गदा विद्यते अस्ति अस्य। गदा+ इनिः) विष्णुः। इति हारावली। ८॥ (यथा भगवद्गीतायाम्। ११। १७।
किरीटिनं गदिनं चक्रिणञ्च
तेजोराशिं सर्व्वतो दीप्तिमन्तम्॥)
गदाविशिष्टे रोगयुक्ते च त्रि॥

गद्गद पुं लुप्तपदव्यञ्जनाभिधायी। अव्यक्तवक्ता। तस्य सम्प्राप्तिपूर्ब्बकलक्षणं यथा —
आवृत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः।
नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिनगद्गदान्॥
इति माधवकरः॥
(अस्पष्टोक्ते त्रि। यथा अमरुशतके। ५३।
'खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्व्वेऽपराधा मयि।
तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते॥)

गद्गदध्वनि पु (गद्गदेन वायुपरिचालितश्लेष्मान्वितः योऽस्पष्टीकृतो ध्वनिः। गद्गदरूपो ध्वनिर्वा।) हर्षशोकादिना अस्पष्टध्वनिः। तत्पर्य्यायः। मन्मनः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गद्य क्ली (गद्यते च्छन्दसा विना केवलं कथाप्रबन्धैरेव निरूप्यत इति गद्+ गदमदचरयमश्चानुपसर्गे। ३। १। १०० इति यत्।) पद्यभिन्नम्। कविकृतम्। अपादः पदसन्तानः। इत्यमरः। ३। ५। ३१॥ कविकृतभिन्ने त्रि। यथा गद्यो व्यवहारः गद्या वाक् गद्यं वच। इति तट्टीकायां भरतः॥ (यथा महाभारते ३।२६३।
यत्पाण्डवाः सामासु गद्यानाञ्चैव सर्व्वशः।
आसीदुच्चार्य्यमाणानां निस्वनो हृदयङ्गमः॥)
अपादः पदसन्तानो गद्यमाख्यायिका कथा॥
इति दण्डी॥
आख्यायिका तु आचष्टे प्रतिपादयति अत्रार्थ आख्यायिका यत्र नायकेन स्वयमुपन्यस्तोऽर्थ आख्यायत इत्येके। आमायाः भवायाः कथायाः आख्यायिका। सा च साधविका वासवदत्ता हर्षचरितादिः। कथा तु। प्रबन्धस्य कल्पना रचना बहुवृत्ता कौतुकावहा कथा।
प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः।
परम्पराश्रया यास्यात् सा मताख्यायिका क्वचित्॥
इति कोलाहलाचार्य्यः।
कथा कादम्बर्य्यादिः। इत्यमरटीकायां भरतः॥
(गद्यन्तु त्रिधा विभक्तं यथा छन्दोमञ्जर्य्याम्।
अपादः पदसन्तानो गद्यं तत्तु त्रिधा मतम्।
वृत्तकोत्कलिकाप्रायचूर्णकादिप्रभेदतः।
एतेषामपि लक्षणं यथा तत्रैव।
'अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं वृत्तकं मतम्।
तत्तु वैदर्भरीतिस्थं गद्यं हृद्यतरं भवेत्॥
भवेदुत्कलिकाप्रायं समासाढ्यं दृढाक्षरम्।
वृत्तैकदेशसम्बन्धात् वृत्तगन्धि पुनः स्मृतम्॥
मतभेदेनैतत् क्वचित् चतुर्द्धापि दृश्यते। यथा साहित्यदर्पणे। ६। ३६५।
'वृत्तगन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च।
भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकञ्च चतुर्व्विधम्॥
आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परम्।
अन्यद्दीर्घसमासाढ्यं तुर्य्यञ्चाल्पसमासकम्॥)

गद्याणक क्ली (गद्येन औषधादिपरिमाणभेदेन आनीयते इति। आ+नी+डः। ततः स्वार्थे कन्।) अष्टचत्वारिंशद्रक्तिकापरिमाणम्।
(तुल्या यवाभ्यां कथितात्र गुञ्जा
वल्लस्त्रिगुञ्जो धरणञ्च तेऽष्टौ।
गद्याणकस्तद्द्वयमिन्द्रतुल्यै-
र्वल्लैस्तथैको घटकः प्रदिष्टः॥
इति लीलावती॥)
षट्षष्टिगुञ्जापरिमाणम्। इति वैद्यकम्॥ गद्यालकमिति क्वचित् पाठः॥

गन्तृ [क्] त्रि (गच्छतीति। गम+ कर्त्तरि तृच्।) गमनकर्त्ता इति व्याकरणम्। (यथा नलोपाख्याने। ४। ३३।
न हि काङ्क्षा प्रति गन्ता लोकपालेषु मानिषु।
गच्छति प्राप्नोतीति शीलार्थे भाविकाले तृन्। यथा भगवद्गीतायाम्। २। ५२।
यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति।
तदा गन्तासि निर्व्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च॥
अत्र शीलार्थे तृन्नन्तत्वात् न कर्म्मणि षष्ठीति बोध्यम्॥)

गन्तु पु (गच्छतीति। गम+ सितनिगमीति। उणा। १। ७०। इति तुन्।) पथिकः। इत्युणादिकोषः॥ (यथा ऋग्वेदे। ३। ५४। १८।
'युयोत नो अनपत्यानि गन्तोः प्रजावान्
पशुमाँ अस्तु गातुः॥)

गन्त्री स्त्री (गम्यतेऽनया इति। गम्+ सर्व्वधातुभ्य ष्ट्रन्। उणा। ४। १५८। इति करणे ष्ट्रन्। ततो ङीष्।) वृषवहनीयशकटम्। गरुर गाड़ि इति भाषा। इत्यमरः। २। ८। ५२॥
(गच्छतीति। गम्+ कर्त्तरि तृच्+ स्त्रियां ङीप्। गमनशीला गमनकारिणी वा। यथा याज्ञवल्क्ये। १। १०।
"गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्दैवतानि च।
फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्त्यलोको न यास्यति।")

गन्त्रीरथ पुं (गन्त्रीणां गच्छन्तीनां स्त्रीणां गमनाय यो रथः।) शकटम्। तत्पर्य्यायः। मटः २। इति हारावली। १६६॥

गन्ध क ड दिन्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां आत्मं सकं सेट।) क ड गन्धयते। दृढि हिंसायाम्। गतिहिंसायाच्नेष्विति रमानाथः। इति दुर्गादासः॥

गन्ध स्त्री (गन्धो विद्यतेऽस्य। अर्श आदित्वादच्।) कृष्णागुरु। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्ध पुं (गन्ध+ पचाद्यच्।) आमोदः। इति विश्वः। स तु घ्राणग्राह्यपृथिवीगुणः। यथा —
'घ्राणग्राह्यो भवेद्गन्धो घ्राणस्योपकारकः।
सौरभञ्चासौरभञ्च स द्वेधा परिकीर्त्तितः॥"
इति भाषापरिच्छेदे। १०२॥
(अस्य लक्षणान्तरं यथा घ्राणमात्रग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं गन्धत्वं यद्वा पृथिवीवृत्तिमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वमिति।) स तु दशविधः। (यथा महाभारते। १४। ५०। ४०-४२।
"शब्दः स्पर्शस्तथारूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः।
एते पञ्च गुणा भूमेर्व्विज्ञेया द्विजसत्तमाः॥
पार्थिवश्च सदा गन्धो गन्धश्च बहुधा स्मृतः।
तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहून् गुणान्॥
इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरोऽम्लः कटुस्तथा।
निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव च।
एवं दशविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्ध इत्युत।"
एतेषामपि केषु को गन्ध इत्येतद्विवृतिमाह।)
इष्टः १ कस्तूरिकादौ। अनिष्टः २ शवादौ। मधुरः ३ मधुपुष्पादौ। अम्लः ४ आम्रातकादौ। कटुः ५ मरिचादौ। निर्हारी ६ हिङ्ग्वादौ। संहतः ७ चित्रगन्धः अनेककल्कगतः। स्निग्धः ८ सद्यःपक्वघृतादौ। रूक्षः ९ सार्षपतैलादौ। विशदः १० शाल्यन्नादौ॥ सौरभम्। तत्तु पञ्चविधम्। यथा —
'गन्धश्च सम्यक् कथितः पुत्त्र वेतालभैरव।।
चूर्णीकृतो वा घृष्टो वा दाहाकर्षित एव वा।
रसः सम्मर्द्दजो वापि प्राण्यङ्गोद्भव एव वा।
गन्धः पञ्चविधः प्रोक्तो देवानां प्रीतिदायकः॥
गन्धचूर्णं गन्धपत्रं चूर्णं सुमनसां तथा।
प्रशस्तगन्धयुक्तानां पत्रचूर्णानि यानि च॥
तानि गन्धाख्ययानि स्युः स गन्धः प्रथमः स्मृतः १
घृष्टो मलयजो गन्धः सरलश्च गमेरुणा॥
अगुरुप्रभृतिश्चापि यस्य पङ्कः प्रदीयते।
घृष्ट्वा स घृष्टो गन्धोऽयं द्वितीयः परिकीर्त्तितः॥२॥
देवदार्व्वगुरुश्चैव शालसाराक्तचन्दनाः।
प्रियादीनाञ्च यो दग्ध्वा गृह्यते दाहजो रसः॥
स दाहाकर्षितो गन्धस्तृतीयः परिकीर्त्तितः॥३॥
सगन्धकरवीरविल्वगन्धिनीतिलकस्तथा॥

प्रभृतीनां रसो योऽसौ निष्पीड्य परिगृह्यते ।
स संमर्द्दोद्गतो गन्धः संमर्द्द इतीष्यते ॥ ४ ॥
मृगनाभिसमुद्भूतस्तत्कोषोद्भव एव वा ।
गन्धः प्राण्यङ्गजः प्रोक्तो मोददः स्वर्गवासि-
नाम् ॥ ५ ॥
कर्पूरगन्धसाराद्याः क्षोदे घृष्टे च संस्थिताः ।
चन्द्रभागादयश्चापि रसे पङ्के च सङ्गताः ॥
गन्धसारस्तु सर्व्वत्र संसर्गादौ प्रयुज्यते ।
मृगनाभिर्भवेद्घृष्टश्चूर्णोऽप्यन्यस्य योगतः ॥
एवं सर्व्वस्तु सर्व्वत्र गन्धो भवति पञ्चधा ।
घृष्टादिभावादन्योन्यं गन्धः प्रीतिकरः परः ॥
गन्धस्य विस्तरो भेदः प्रोक्तः कालीयकादयः ।
सर्व्वः पञ्चविधेष्वेव प्रविष्टो भवति ध्रुवात् ॥”*॥
“गन्धो मलयजो यस्तु देवे पैत्रे च सम्मतः ।
तत्पङ्को वा रसो वापि चूर्णो वा विष्णुतुष्टिदः ॥
सर्व्वेषु गन्धजातेषु प्रशस्तो मलयोद्भवः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन दद्यान्मलयजं सदा ॥
कृष्णागुरुः सकर्पूरः सहितो मलयोद्भवैः ।
वैष्णवीप्रीतिदो गन्धः कामाख्यायाश्च भैरव ! ॥
कुङ्कुमागुरुकस्तूरीचन्द्रभागैः समीकृतैः ।
त्रिपुराप्रीतिदो गन्धस्तथा चण्ड्याश्च शम्भुना ॥
दैवतोद्देशपूर्व्वेण गन्धान् सम्पूज्य साधकः ।
देवायेच्याय वितरेत् सर्व्वसाध्येषु पूजकः ॥
गन्धेन लभते कामं गन्धो धर्म्मप्रदः सदा ।
अर्थानां साधको गन्धो गन्धे मोक्षः प्रतिष्ठितः ॥
अयं वां कथितो गन्धः पुत्त्रौ वेतालभैरवौ ! ॥
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

प्रतिवेशी । लेशः । सम्बन्धः । गन्धकः । इति मेदिनी ॥ (यथा, प्रयोगामृते ।
“शोधितो यस्तु गन्धः स्यात् जरामृत्युरुजापहः ।
अग्निसन्दीपनः श्रेष्ठो वीर्य्यवृद्धिकरोऽस्यिदृत ॥”)
गर्व्वः । इति हेमचन्द्रः ॥ शोभाञ्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥ घृष्टचन्दनम् । यथा, “घृष्टो मलयजो गन्धः ।” इति शुद्धितत्त्वम् ॥

गन्धकः, पुं, (उग्रो गन्धोऽस्यास्तीति । “अर्श आदिभ्योऽच् ।” ५।२।१२७। इत्यच् ततः स्वार्थे कन् ।) शोभाञ्जनवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ उपधातुविशेषः । तत्पर्य्यायः । गन्धाश्मा २ सौगन्धिकः ३ । इत्यमरः । २।९।१०२ ॥ गन्धिकः ४ सुगन्धिकः ५ । इति तट्टीका ॥ गन्धपाषाणः ६ पामाघ्नः ७ । इति रत्नमाला ॥ गन्धमोदनः ८ पूतिगन्धः ९ अतिगन्धः १० वरः ११ सुगन्धः १२ दिव्यगन्धः १३ गन्धः १४ रसगन्धकः १५ कुष्ठारिः १६ क्रूरगन्धः १७ कीटघ्नः १८ शरभूमिजः १९ गन्धी २० । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तीव्रगन्धत्वम् । अतिवह्निकारित्वम् । विषकुष्ठकण्डूतिखर्ज्जुत्वग्दोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ कृमिप्लीहनेत्ररोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ तस्य भेदाः ।
“श्वेतो रक्तश्च पीतश्च नीलश्चेति चतुर्व्विधः ।
गन्धको वर्णतो ज्ञेयो भिन्नभिन्नगुणाश्रयः ॥
श्वेतः कुष्ठापहारी स्याद्रक्तो लोहप्रयोगकृत् ।
पीतो रसे प्रयोगार्हो नीलो वर्णान्तरोचितः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अथ गन्धकस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः ।
“श्वेतद्वीपे पुरा देव्याः क्रीडन्त्या रजसाप्लुतम् ।
दुकूलं तेन वस्त्रेण स्नातायाः क्षीरनीरधौ ।
प्रसृतं यद्रजस्तस्माद्गन्धकः समजायत ॥
गन्धको गन्धिकश्चापि गन्धपाषाण इत्यपि ।
सौगन्धिकश्च कथितो वलिर्व्वलवसापि च ॥
चतुर्द्धा गन्धकः प्रोक्तो रक्तः पीतः सितोऽसितः ।
रक्तो हेमक्रियासूक्तः पीतश्चैव रसायने ।
व्रणविलेपने श्वेतः कृष्णः श्रेष्ठः सुदुर्लभः ॥”
श्रेष्ठो हेमक्रियादिषु सर्व्वत्र प्रशस्ततरः ॥ * ॥
“गन्धकः कटुकस्तिक्तो वीर्य्योष्णस्तुवरः सरः ।
पित्तलः कटुकः पाके कण्डूवीसर्पजन्तुजित् ॥
हन्ति कुष्ठक्षयप्लीहकफवातान् रसायनः ।
अशोधितो गन्धक एव कुष्ठं
करोति तापं विषमं शरीरे ।
सौख्यञ्च रूपञ्च वलं तथौजः
शुक्रं निहन्त्येव करोति चास्रम् ॥”*॥
तस्य शोधनविधिर्यथा,—
“लोहपात्रे विनिःक्षिप्य घृतमग्नौ प्रतापयेत् ।
तप्ते घृते तत्समानं क्षिपेद्गन्धकजं रजः ॥
विद्रुतं गन्धकं दृष्ट्वा तद्दुग्धे विनिःक्षिपेत् ।
यथा वस्त्राद्विनिःसृत्य दुग्धमध्येऽखिलं क्षिपेत् ॥
एवं स गन्धकः शुद्धेत् सर्व्वकर्म्मोचितो भवेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
“शोधितो यस्तु गन्धः स्यात् जरामृत्युरुजापहः ।
अग्निसन्दीपनः श्रेष्ठो वीर्य्यवृद्धिकरोऽस्यिदृत ॥”
इति प्रयोगामृतम् ॥

गन्धकन्दकः, पुं, (गन्धमूलः गन्धप्रधानो वा कन्दोऽस्य ततः कप् स्वार्थे कन् वा ।) कशेरु । इति वैद्यकम् ॥

गन्धकारिका, स्त्री, (गन्धं सुरभिप्रधानं मण्डनं करोतीति । गन्ध + कृ + ण्वुल् ततष्टाप् कापि अत इत्वञ्च ।) सैरिन्ध्री । सा तु परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिका । इति हलायुधः ॥

गन्धकालिका, स्त्री, (गन्धं प्रशस्तगन्धं पराशरमुनेर्व्वरप्रभावेन दूरवाहिगात्रसौरभं कलयति धारयतीति । कल + णिच् + अच् ङीप् च । ततः स्वार्थे कन् टाप् च पूर्व्वह्रस्वः ।) व्यासमाता । इति हेमचन्द्रः ॥

गन्धकाली, स्त्री, (गन्धं प्रशस्तदूरवाहिगात्रसौरभं कलयतीति । कल् + णिच् अच् ङीप् च । यद्वा, गन्धवती काली । मध्यपदलोपिसमासः ।) व्यासमाता । इति शब्दरत्नावली ॥ (इयं हि दाशराजकन्या पुरा वाल्यसमये मत्स्यगन्धा कालीत्येतन्नाम्ना ख्यातासीत् । ततः कदाचित् नदीपरपारं जिगमिषुणा मुनिप्रवरपराशरेण सङ्गता तस्यैव ऋषेर्व्वरप्रभावेन निजगात्रे पद्मपुष्पवत् सौरभमवाप्य ततः प्रभृति पद्मगन्धा गन्धकालीति नाम्ना च विश्रुताऽभवत् । परं तस्यामेव कन्यायां तदा पराशरौरसात् कानीनपुत्त्रो महर्षिर्व्यासः सञ्जातः । ततो गच्छति काले महात्मना भीष्मेण राज्यं दारपरिग्रहञ्च न करिष्यामीति निदारुणं प्रतिश्रुत्य दाशराजसकाशात् समानीता भुवनविश्रुता सा पद्मगन्धाढ्या गन्धकाली तत्कामुकाय पित्रे शान्तनवे समर्पिता । एतद्विवरणं महाभारते १ । सम्भवे । ९९-१०० । अध्याययोर्विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥ अस्या हेतोरेव नरपतिरुग्रायुधः समरे भीष्मेण निहतः । यथा, हरिवंशे ।२०।४७-५० ।
“स चायुग्रायुधस्तात ! दुर्बुद्धिरभवत्तदा ।
प्रदीप्तचक्रो वलवान् नीपान्तकरणोऽभवत् ॥
स दर्पपूर्णो हत्वाजौ नीपानन्यांश्च पार्थिवान् ।
पितर्य्युपरते मह्यं श्रावयामास किल्विषम् ॥
मामामात्यैः परिवृतं शयानं धरणीतले ।
उग्रायुधस्य राजेन्द्र ! दूतोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ॥
अद्य त्वं जननीं भीष्म ! गन्धकालीं यशस्विनीम् ।
स्त्रीरत्नं मम भार्य्यार्थे प्रयच्छ कुरुनन्दन ! ॥”
ईदृशं जुगुप्सितवाक्यं दूतमुखादाकर्ण्यामितप्रतापो महात्मा भीष्मः अशौचान्ते तं दुरात्मानं समराङ्गणे समाहूय निपात्य च राज्ञे काम्पिल्याय तत् पैतृकं राज्यं समर्पयत् । अस्मिन्नेवाध्याये एतत् सर्व्वं वृत्तं सविशेषं द्रष्टव्यम् ॥)

गन्धकाष्ठं, क्ली, (गन्धप्रधानं सुगन्धसमन्वितं काष्ठमस्य । कर्म्मधारयो वा ।) अगुरुकाष्ठम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शवरचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धकुटी, स्त्री, (गन्धस्य सुगन्धस्य कुटी आलय इव गन्धवाहुल्यात् तथात्वम् ।) मुरानामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ।२।४।१२३ ॥

गन्धकुसुमा, स्त्री, (गन्धं सुरभियुक्तं कुसुमं यस्याः ।) गणिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धकेलिका, स्त्री, (गन्धं केलयति गमयति प्रापयति सन्निकर्षस्थानिति । गन्ध + केल + णिच् + अच् ततः स्वार्थे कन् अत इत्वञ्च । गन्धं केलतीति ण्वुल् वा ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धकोकिला, स्त्री, (गन्धमूलिका गन्धप्रधाना वा कोकिला ।) गन्धद्रव्यविशेषः । अस्या गुणाः । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कफनाशित्वम् । तिक्तत्वम् । सुगन्धित्वम् । इति भावप्रकाशः ।

गन्धखेडं, क्ली, (गन्धस्य खेडः खेलोऽत्र । डलयोरैक्यात्तथात्वम् ।) गन्धवीरणम् । गन्धवेणा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । भूतृणम् २ रौहिषम् ३ गोमयप्रियम् ४ । इति रत्नमाला ॥

गन्धखेडकं, क्ली, (गन्धेन खेडति खेलतीति । खेल् + ण्वुल् । गन्धस्य खेडः खेलोऽत्र इति कप् वा ।) गन्धतृणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धचेलिका, स्त्री, (गन्धं चेलति गच्छतीति । चेल् + ण्वुल् + टाप् अत इत्वञ्च ।) कस्तूरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कस्तूरीशब्देऽस्या विवृतिर्वर्णिता ॥)

गन्धजात, क्ली (गन्धेन सह जातं उत्पन्नम् ।) तमालपत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धज्ञा, स्त्री (गन्धं इष्टानिष्टगन्धं ज्ञायते ऽनया इति । ज्ञा + करणे क ततष्टाप् ।) नासिका । इति हेमचन्द्रः ।३।२४४ ॥

गन्धतूर्य्य क्ली (गन्धे जिगीषोर्द्व्योः शौणिततुल्यादिगन्धयुक्तहिंसाप्रधानस्थाने रणक्षेत्रे इत्यर्थः । वाद्यमानं स्थितं वा यत् तूर्य्यम् ।) वाद्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । रणतूर्य्यम् २ महाढक्का ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धत्वच् क्ली (गन्धः सुगन्धान्वितं त्वक् यस्य ।) सुगन्धत्वचम् । तत्पर्य्यायः । सुगन्धभृत्वचम् २ सुरसं सुरभि सुगन्धि ५ सुरवास ६ । अस्य गुणाः । सुगन्धित्वम् । इयत्तिक्तत्वम् । रसायनत्वम् । स्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तश्रमनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धत्वक क्ली (गन्धयुक्ता गन्धप्रधाना वा त्वगस्य ।) एलवालुकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धदला स्त्री, (गन्धयुक्तं दलं पत्रमस्याः ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धधूमज पुं (गन्धाढ्यात् धूमात् जायते उत्पद्यते इति । जन् + ड ।) स्वादुनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ।

गन्धधूलि स्त्री (गन्धप्रकाशकं धूलि रजः धूमो वा यस्याः ।) कस्तूरी । इति हेमचन्द्रः ।

गन्धन क्ली (गन्ध अर्द्दिहिंसायाम् चुरा+भावे ल्युट् ।) उत्साहः । प्रकाशनम् । सूचनम् । हिंसा । इति मेदिनी । ने । ५० ॥

गन्धनकुल पुं, (गन्धः दुर्गन्धप्रधानो नकुल इव ।) छछुन्दरी । इति हारावली । ८३ । छुंछा इति भाषा ॥

गन्धनाकुली स्त्री (गन्धयुक्ता नाकुली रास्ना ।) रास्ना । इत्यमरः ।२।४।११४। कन्दविशेषः । तत्पर्य्यायः । महासुगन्धा २ सुवहा ३ सर्पाक्षी ४ फणिवल्ली ५ नकुलाढ्या ६ अहिभुक् ७ विषमर्द्दनिका ८ अहिमर्द्दनी ९ विषमर्द्दनी १० महाहिगन्धा ११ अहिलता १२ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । त्रिदोषानेकविषनाशित्वम् । नाकुल्याः किञ्चिन्न्यूनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।

'नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली ।
नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाङ्गी विषनाशिनी ॥
नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशयेत् ।
भोगिलूतावृश्चिकाखुविषज्वरकृमिव्रणान् ॥'
इति भावप्रकाशः ॥

('रास्ना सुवहा सुक्ता श्रेयसी सुवहा वहा ।
सुगन्धा सर्पगन्धाख्या नाकुली गन्धनाकुली ॥'
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गन्धनालिका, [न्] पुं, (गन्धेन सम्पूर्णं नालमस्य ।) रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ॥

गन्धनाली स्त्री (गन्धनाम + सञ्ज्ञायां ङीष् नाली नालनात् ङीष् वा ।) कुन्दरामविशेषः ।

नालस्रवणम् । यथा —

'वाहुकक्षासपार्श्वेषु कृष्णस्फोटां सवेदनाम् ।
पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षामिति विनिर्दिशेत् ॥
एकान्तु तादृशीं दृष्ट्वा पिडकां स्फोटसन्निभाम् ।
त्वग्गतां पित्तकोपेन गन्धनाम्नीं प्रचक्षते ॥
तादृशीं वा कक्षां च तथा समन्ताच्च ॥ * ॥

तच्चिकित्सा यथा —

'कक्षाञ्च गन्धनाम्नीञ्च चिकित्सेत चिकित्सकः ।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया पूर्व्वसूक्तया ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

गन्धनाली स्त्री, (गन्धाय गन्धघ्राणार्थं नाली प्रणालीव । गन्धग्रहणाय नालीव वा ।) नासिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गन्धनिलया स्त्री (गन्धस्य इष्टानिष्टघ्राणस्य निलया आश्रयीभूता । गन्धस्य निलयोऽत्र वा स्त्रियां टाप् ।) नवमल्लिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गन्धनिशा स्त्री (गन्धात् गन्धहेतोर्गन्धेन वा निशा हरिद्रेव ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपत्र पुं (गन्धवत् पत्रमस्य ।) श्वेततुलसी । इति रत्नमाला ॥ मरुव । वर्व्वर । नारङ्ग । बिल्व । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपत्रा स्त्री (गन्धाढ्यं पत्रमस्याः ।) शटीभेदः । पलाश इति मालवे प्रसिद्धा । तत्पर्य्यायः । स्थूला २ तिक्तकन्दिका ३ वनजा ४ शटिका ५ वधा ६ तत्रचौरी ७ एकपत्रिका ८ गन्धपीता ९ पलाशाख्या १० गन्धाढ्या ११ गन्धपत्रिका १२ दीर्घपत्रा १३ गन्धनिशा १४ वेदमुख्या १५ सुभाषिणी १६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । स्वादुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातकासश्वासहिध्माज्वरनाशित्वम् । पित्तकोपकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपत्रिका, स्त्री (गन्धपत्रा + सञ्ज्ञायां कन् अत इत्वञ्च ।) गन्धपत्रा । अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्याः गन्धपत्राशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

गन्धपत्री स्त्री (गन्धपत्र + गौरादित्वात् ङीष् ।) अश्वगन्धा । अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपलाशिका, स्त्री (गन्धाढ्यं पलाशं पत्रमस्याः ङीष् । सञ्ज्ञायां कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च । कप् टाप् अत इत्वञ्च इत्येके ।) हरिद्रा । इति हारावली । ९१ ॥

गन्धपलाशी स्त्री (गन्धाढ्यं पलाशं पत्रमस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) शटी । इति भावप्रकाशः ॥ (यथाह शब्दार्थचिन्तामणौ ।
'भवेद् गन्धपलाशी तु कषाया ग्राहिणी लघुः ।
तिक्ता तीक्ष्णा च कटुकाऽनुष्णास्यमलनाशिनी ।
शोथकासव्रणश्वासशूलहिक्काग्रहापहा ॥"

गन्धपाषाण, पुं, (गन्धयुक्तः पाषाणः । पाषाण इव काठिन्यात् तथात्वम् ।) गन्धकः । इति जटाधरः ॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।

'गन्धको गन्धिकश्चापि गन्धपाषाण इत्यपि ।
सौगन्धिकश्च कथितो बलिर्वसरसोऽपि च ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
यत्नास्य व्यवहारः*यथा,—
'गन्धपाषाणचूर्णेन यवक्षारेण लेपितम् ।
सिन्धूत्थं शतश्वास्रु कटुतैलयुतेन तु ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कुष्ठरोगाधिकारे ।)

गन्धपिशाचिका, स्त्री (गन्धेन पिशाचिका इव । पिशाचिका तामसप्रकृतिरूपदेवभेदः तस्या इव गन्धत्वात् तथात्वम् । नैवास्याः सर्व्वाङ्गीणत्वोपमानम् । किं गन्धमात्रग्रहणादकदर्थ्यैव साहाय्यमिति बोध्यम् ।) धूपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३१३ ॥

गन्धपीता स्त्री (गन्धाढ्यं पीतं पीतवर्णं पत्रमस्याः ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपुष्प पुं (गन्धसमन्वितं पुष्पमस्य ।) वानरवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ अङ्कोठवृक्षः । इति जटाधरः ॥ वञ्जुवारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपुष्पा स्त्री, (गन्धाढ्यं पुष्पमस्याः ।) नीली । केतकी । गणिकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धफणिज्झक पुं (गन्धसारः गन्धप्रधानो वा फणिज्झकः ।) रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ॥

गन्धफल, पुं (गन्धाढ्यं फलमस्य ।) कपित्थः । बिल्वः । तैलफलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धफला स्त्री, (गन्धेन युक्तं फलमस्याः ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ मेथिका । विदारी । शल्लकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धफली, स्त्री (गन्धेन फलति विशीर्य्यते व्याप्नोति शेषः । गन्ध + फल विशरणे + कर्म्मण्यच् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) चम्पककलिका । (यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
'चाम्पेयश्चम्पको प्रोक्तो हेमपुष्पश्च स स्मृतः ।
एतस्य कलिका गन्धफलीति कथिता बुधैः ॥")
प्रियङ्गुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५६ ॥

गन्धवधू, स्त्री (गन्धेन वध्नाति सम्बध्नाति जनानां चित्तमिति । बन्ध + ऊ न लोपः वा रूपः । गन्धस्य वधूरिव वा ।) शटी । चीडानामगन्धद्रव्यम् इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धबन्धु, पुं, (गन्धेन बध्यते इति गन्ध बध्नाति इति वा । बन्ध + उन् । यद्वा गन्धस्य बन्धुरिव बन्धोरिव चिरसम्बन्धत्वाऽस्य तथात्वम् ।) आम्रवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धबहुल, पुं (गन्धः बहुलः बहुलोऽस्य ।) सितार्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धबहुला, स्त्री, (गन्धबहुल + टाप् ।) गोरक्षीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धबीजा, स्त्री, (गन्धः बीजमस्याः ।) मेथिका इति राजनिर्घण्टः ॥ (मेथिकाशब्देऽस्या गुणा ज्ञेयाः ॥)

गन्धभद्रा स्त्री (गन्धः भद्रोऽस्याः गन्धेन भद्रा । एतस्या द्रवस्य मञ्जनपूर्वस्य गन्धमात्रमदहरं

नैव रसस्य मङ्गलं भवतीति भावः।) लता-विशेषः। गन्धभादालिया इति भाषा॥ इति शब्दचन्द्रिका॥ (गुण-पर्य्यायावस्थाः प्रसारणी-शब्दे ज्ञातव्याः॥)

गन्धभाण्डः, पुं, (गन्धस्य भाण्डमिव।) गर्द्दभाण्ड-वृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, "नन्दिवृक्षस्ताम्रपाकी फलपाकी च पीतकः। गन्धभाण्डो गन्धमुण्डो द्वितीयः चिप्रपाक्यसौ॥" इति वैद्यकरत्नमाला।)

गन्धमांसी, स्त्री, (गन्धयुक्ता मांसी।) जटामांसी-भेदः। तत्पर्य्यायः। केशी २ भूतजटा ३ पिशाची ४ पूतना ५ भूतकेशी ६ लोमशा ७ जटाला ८ लघुमांसी ९। अस्या गुणाः। तिक्त-त्वम्। शीतत्वम्। कफकण्ठामयरक्तपित्तविष-भूतज्वरनाशित्वम्। वर्ण्यत्वञ्च। इति राज-निर्घण्टः॥ (जटामांसीशब्देऽस्या विवृति-र्बोद्धव्या॥)

गन्धमाता, स्त्री, (गन्धस्य मातेव। गन्धगुणप्राधान्यात् तथात्वम्। यथा, मनौ। १। ७८। "ज्योतिषश्च विकुर्व्वाणादापो रसगुणाः स्मृताः। अद्भ्यो गन्धगुणा भूमिरित्येषा सृष्टिरादितः॥") पृथिवी। इति हेमचन्द्रः। ४। २॥

गन्धमादनं, क्ली पुं, (गन्धैः व्यालोपरिसञ्जातौषधी-विशेषसौरभैः मादयति सन्निहितस्थानिति। मद्+णिच्+कर्त्तरि ल्युः। मादतेऽनेन इति णिच् ल्युट् वा।) पर्व्वतविशेषः। इत्यमरः। २। ३। ३॥ अयं इलावृतभद्राश्ववर्षयोः सीमा-पर्व्वतः। अस्य विस्तारः नीलनिषधपर्व्वत-पर्य्यन्तः। इति श्रीभागवतम्॥ (तथा च महा-भारते। २। १०। ३०। "मलयो दर्द्दरश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः। इन्द्रकीलः सुनाभश्च तथा दिव्यौ च पर्व्वतौ॥" अस्य गिरेरधिष्ठातृदेवोऽपि एतन्नाम्ना विश्रुतः। यथा, तत्रैवाध्याये। २८ श्लोके। "इमः किम्पुरुषेशश्च उपास्ते धनदेश्वरम्। राक्षसाधिपतिश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः॥" अयमेव पर्व्वतो भगवत्याः पीठस्थानविशेषः। यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ५६। "प्रयागे ललिता प्रोक्ता कामुकी गन्धमादने॥")

गन्धमादनः, पुं, (गन्धेन पुष्पसौरभेण मादयत्या-त्मानमिति। गन्ध+मद्+णिच्+ल्युः। यद्वा गन्धेन मादयति इति। मद्+स्वार्थे णिच्+ल्युः।) भ्रमरः। वानरविशेषः। (यथा, रामायणे ४। २५। ३३। "गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः। मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनूमान् जाम्बवांस्तथा॥") गन्धकः। इति मेदिनी॥ ने। २३४॥

गन्धमादनी, स्त्री, (गन्धेन मादयत्यनया। मद्+णिच्+करणे ल्युट् ततो ङीप्।) मदिरा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ वन्दाकः। चीड़ानामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धमादनी स्त्री, (गन्धेन मादयतीति। मद्+णिच्+णिनिः।) लाक्षा। मुरानामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धमार्ज्जारः, पुं, (गन्धेन गात्रगन्धेन युक्तः गन्ध-प्रधानो वा मार्ज्जारः।) खट्टाशः। इति जटा-धरः॥

गन्धमालती, स्त्री, (गन्धेन मालती इव।) गन्ध-द्रव्यविशेषः। सा तु गुणैर्गन्धकोकिलातुल्या। (यथा, भावप्रकाशे। "गन्धकोकिलया तुल्या विज्ञेया गन्धमालती॥")

गन्धमालिनी, स्त्री, (गन्धानां गन्धस्य वा माला समूहः अस्त्यस्यामस्या वा इति। अस्त्यर्थे इनिः ततो ङीप्।) मुरानामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥

गन्धमुण्डः, पुं, (गन्धं अपरगन्धं मुण्डयति मर्द्दयति स्वगन्धेनेति शेषः। मुडि मर्द्दने+णिच्+अण्। यद्वा गन्धेन स्वगन्धेन अन्यं दुष्टगन्धं मार्ष्टि शोधयतीति। मुड़ि शोधने+णिच्+अच्।) लताविशेषः। गन्धभादालिया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। नन्दीवृक्षः १ ताम्रपाकी ३ फल-पाकी ४ पीतकः ५ गर्द्दभाण्डः ६ चिप्रपाकी ७। इति वैद्यकम्॥

गन्धमूलः, पुं, (गन्धयुक्तं मूलमस्य।) कुलञ्जन-वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धमूलकः, पुं, (गन्धमूल+संज्ञायां कन्।) शटी। इति शब्दरत्नावली॥

गन्धमूला, स्त्री, (गन्धसारं गन्धप्रधानं वा मूल-मस्याः।) शल्लकी। शटी। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धमूलिका, स्त्री, (गन्धमूली+संज्ञायां कन्। पूर्व्वह्रस्वः। यद्वा गन्धप्रधानं मूलमस्य इति कप् ततष्टाप् कापि अत इत्वम्।) माकन्दी। शटी। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धमूली, स्त्री, (गन्धमूल+स्त्रियां ङीप्।) शटी। इत्यमरः। २। ४। १४५॥

गन्धमूषिकः, पुं स्त्री, (गन्धप्रधानो मूषिकः।) छुछुन्दरी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गन्धमूषी, स्त्री, (गन्धा दुर्गन्धप्रधाना मूषी।) छुछुन्दरी। इति हेमचन्द्रः। ४। ३६८॥

गन्धमृगः, पुं, (गन्धाढ्यः गन्धेन युक्तो वा मृगः।) खट्टाशः। इति शब्दमाला॥ (खट्टाशशब्देऽस्य गुणादयो व्याख्याताः॥)

गन्धमैथुनः, पुं, (गन्धेन वासितायाः ऋतुमत्या गोर्योनिघ्राणेन मैथुनोद्योगः स्पृहा वा यस्य।) वृषः। इति जटाधरः॥

गन्धमोदनः, पुं, (गन्धेन व्यालोद्भवगन्धेन मोद-यतीति। मुद्+णिच्+ल्युः।) गन्धकः। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धमोहिनी, स्त्री, (गन्धेन स्वावयवस्थगन्धेनेत्यर्थः मोहयति सन्निकर्षस्थानिति। मुह्+णिच्+णिनिः ङीप् च।) चम्पककली। इति राज-निर्घण्टः॥

गन्धरसः, पुं, (गन्धाढ्यः गन्धान्वितो वा रसोऽस्य।) उपधातुविशेषः। फुलसत इति ख्यातः। तत्-पर्य्यायः। बोलः २ प्राणः ३ पिण्डः ४ गोपः ५ रसः ६। इत्यमरः। २। ६। १०४॥ रस-गन्धः ७ गोसः ८ पिण्डगोसः ९ शशः १० गोस-शशः ११। इति तट्टीका॥ गन्धारम् १२ मसि-वर्द्धनम् १३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ गोपरसः १४ बोलकः १५ गोपकः १६। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। ५। २७। ११। "न्यायोपेतं ब्राह्मणेभ्यो यदन्नं श्रद्धापूतं गन्धरसोपपन्नम्॥")

गन्धरसाङ्गकः, पुं (गन्धरसौ अङ्गे यस्य इति कप्।) श्रीवेष्टनामसुगन्धिद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धराजं, क्ली, (गन्धेन राजते इति। राज्+अच्।) चन्दनम्। जवादिनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ स्वनामख्यातशुक्लवर्णपुष्पञ्च॥

गन्धराजः, पुं, (गन्धानां गन्धसाराणां राजा। "राजाहस्सखिभ्यष्टच्।" ५। ४। ९१। इति टच्।) मुद्गरवृक्षः। कणगुग्गुलुः। इति राज-निर्घण्टः॥ स्वनामख्यातपुष्पवृक्षः। तस्य पत्रं पनसवृक्षस्य पत्रदलवत्। पुष्पञ्च सुगन्धिश्वेतवर्णं उपर्य्यधोद्वादशदलं षट्केशरमध्यं भवति वसन्त-वर्षाकाले प्रस्फुटति च। तस्य शाखारोपणे वृक्षो जायते। इति लोकप्रसिद्धम्॥ गन्धश्रेष्ठञ्च॥

गन्धराजी, स्त्री, (गन्धराज+स्त्रियां ङीप्।) नखी-नामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

गन्धर्व्वः, पुं, (गन्धं सङ्गीतवाद्यादिजनितप्रमोदं अर्व्वति प्राप्नोतीति। अर्व्व गतौ+अण्। शकन्ध्वादित्वात् अलोपे साधुः।) स्वर्गगायकः। स तु देवयोनिः। तत्पर्य्यायः। गातुः २ हय-गायनः ३। तद्भेदा यथा,— "हाहा हूहूश्चित्ररथो हंसो विश्वावसुस्तथा। गोमायुस्तुम्बुरुर्नन्दिरेवमाद्याश्च ते स्मृताः॥" इति जटाधरः॥ * ॥

तस्य एकादश गणा यथा,— "अभ्राजोऽङ्गारिबम्भारी सूर्य्यवर्च्चास्तथा कृधुः। हस्तः सुहस्तः स्वाश्चैव मूर्द्धन्वांश्च महामनाः। विश्वावसुः कृशानुश्च गन्धर्व्वैकादशा गणाः॥" इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः॥

(असौ देवमर्त्त्यभेदेन गानधर्म्मिगन्धर्व्वोऽपि द्विविधः। यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः। "अस्मिन् कल्पे मनुष्यः सन् पुण्यपाकविशेषतः। गन्धर्व्वत्वं समापन्नो मर्त्त्यगन्धर्व्व उच्यते॥ पूर्व्वकल्पकृतात् पुण्यात् कल्पादावेव चेद् भवत्। गन्धर्व्वत्वं तादृशोऽत्र देवगन्धर्व्व उच्यते॥" तत्र दिव्यगन्धर्व्वो यथा, ऋग्वेदे। १०। १३९। ५। "विश्वावसुरभि तन्नो गृणातु दिव्यो गन्धर्व्वो रजसो विमानः॥" तथाच महाभारते। ३। १६१। २६। "स तमास्थाय भगवान् राजराजो महारथम्। प्रययौ देवगन्धर्व्वैः स्तूयमानो महाद्युतिः॥" मर्त्त्यगन्धर्व्वः। यथा, रामायणे। १। ४। ११। "भ्रातरौ स्वरसम्पन्नौ गन्धर्व्वाविव रूपिणौ॥") गुह्यकलोकोपरि विद्याधरलोकस्याधो गन्धर्व्व-लोकः। यथा,—

"ततो विलोकयामास लोकं लोचनशर्म्मदम् ।
शिवशर्म्मा ततः प्राह सुहृदौ विष्णुपार्षदौ ॥
कस्मै वनालयौ लोकः किंनाम कस्ताद्रुशौ ॥
गणावूचतुः ।
गान्धर्व्व एष लोकोऽयं गन्धर्व्वाश्च शुभव्रताः ।
देवानां गायना ह्येते चारणाः स्तुतिपाठकाः ॥
गीतज्ञा ध्वनिगीतेन तोषयन्ति नराधिपान् ।
स्तुवन्ति च धनाढ्यांश्च धनलोभेन मोहिताः ॥
राज्ञां प्रसादलब्धानि सुवासांसि धनानि च ।
द्रव्याण्यपि सुगन्धीनि कर्पूरादीन्यनेकशः ॥
ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति गीतं गायन्त्यहर्निशम् ।
सुतानयन् मनस्तेषां गान्धर्व्वशास्त्रतत्परा ॥
तेन पुण्येन गान्धर्व्वो लोकस्तेषां विधीयते ।
ब्राह्मणाश्चोदिता यद्वै गीतविद्याविनिर्मिते ॥
गीतविद्याप्रभावेण देवर्षिर्नारदो महान् ।
मान्यो वैष्णवलोके वै शैवश्चापि अतिवल्लभः ॥
तुम्बुरुनारदावेतौ देवानामपि दुर्ल्लभौ ।
लभ्यौ शिवस्य साक्षात् गान्धर्व्वविन्नौ द्विजौ ॥
यदि गानं करोतीह शम्भुमुद्दिश्य शङ्करम् ।
सायुज्यं तत्क्षणं प्राप्तुं सान्निध्यमथवा तयोः ॥
गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् ।
रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥
अस्मिन् ब्राह्मे क्षणे काले ख्यातिरेषा प्रगीयते ।
महाजनमान्यया पृथ्व्यां देवौ हरिहरौ सदा ॥
इति शृण्वन् यशो प्राप पुण्यरथ्यं मनोहरम् ।
शिवशर्म्माथ पप्रच्छ किमिदं स्थानमुत्तमम् ॥"
इति काशीखण्डम् । ९ ।

गायकः । (यथा महाभारते । ३ । १६१ । २३ ।
'रथैर्नगवराकारैर्गन्धर्व्वहेममालिभिः ।') पशुजातिविशेषः । स तु कस्तूरीमृगः । अन्तराभवसत्त्वः । इत्यमरः । १ । १ । १३२ । "अन्तराभवसत्त्वं मरणजन्मनोर्मध्यभवः प्राणी यो मृतो देहं त्यक्त्वान्तरं प्राप्नोति अन्तरा भवतीत्यन्तराभवः स च आतिवाहिकशरीरे रूढिरिति मुकुटः । शुभ प्राणीति केचित् गन्धर्व्वो जातस्य मम इति शिरसि इति रमानाथः ।" इत्यमरटीकायां भरतः । (यथा महाभारते । ३ । ८ । ३४ ।
"न चार्थं हि चार्य्यमुं प्रभया कस्यचिद्रुदन् ।
गन्धर्व्वा हि गन्धर्व्वाश्च मे बान्धवाः प्रियाः ।
गन्धर्व्वाश्चापि रक्षन्ति ते मां नित्यं सुचिन्तिताः ॥")
पुंस्कोकिलः । गायनमात्रम् । इति मेदिनी । वे । ११ ॥ (द्विजः । यथा महाभारते । १३ । १० । ८० ।
गन्धर्व्वो दन्तिनिकाशः सुविशेषः सुधारकः ॥")
अश्वविशेषः । यथा रघुः ।
"दत्तामयाः सद्गुणकायसेवा
गन्धर्व्वसंज्ञा विनतो सुवर्णाः ।
इत्यादि या चापि विचारवन्ति
देवोदया स्यन्दनवाहनाः ॥"
मतान्तरेऽस्य अनुष्टुप्छन्दसा यथा तत्रैव ।
दृष्टं च दुर्न्निवारं तमश्वरीं
वारणं प्रियदर्शिनं आश्रमम् ।

शृण्वन् वा पश्यति चारुवाद्यमन्द-
गन्धर्व्वग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥"
अस्यादाहरणं श्रुतावपि यथा बृहदारण्यके ३म ब्राह्मणे जनकयाज्ञवल्क्यप्रकरणे ।
'मद्रेषु चरकाः पर्य्यव्रजाम ते पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहानैम तस्यासीद्दुहिता गन्धर्व्वगृहीता ।'
'मद्रेषु मद्रानाम जनपदास्तेषु चरकाः अध्ययनार्थं व्रतचरणात् चरकाः अध्वर्य्यवो वा पर्य्यव्रजाम पर्य्यटितवन्तः । ते वयं पर्य्यटन्तः पतञ्चलस्य नामतः काप्यस्य कपिगोत्रस्य गृहानैम गतवन्तः । तस्यासीद्दुहिता गन्धर्व्वगृहीता । गन्धर्व्वेण अमानुषेण सत्त्वेन केनचिदाविष्टा ।'" ३ ।
गाः रश्मीन् दृष्टीः वाणीर्वा धारयति इति । गो+धृ+व गोर्गमादेशश्च भाष्यकृद्भिर्गवां व्याख्यानपादैरित्येव सूचयितव्ये सोमः । रश्मिमात्रधारकः । उदकधारकश्चाद्यादित्यविशेषः इत्यन्ये एते सर्व्वे एव बोधिता इत्यर्थः । एतेषां क्रमान्वयेनोदाहरणम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६३ । २ ।
"गन्धर्व्वो अस्य रशनामगृभ्णात् सूरादश्वं वसवो निरतष्ट ।" 'गन्धर्व्वः सोमः ।' इति भाष्यम् । तत्रैव । ९ । ८६ । ३६ । "ऊर्द्ध्वो गन्धर्व्वो अधिनाके अस्थात् विश्वा रूपा प्रतिचक्षाणो अस्य ।" "गन्धर्व्वो रश्मीनां धारकः ।" इति भाष्यम् । तत्रैव वेदे । ९ । ८३ । ४ । "गन्धर्व्व इत्था पदमस्य रक्षति पाति देवानां जनिमान्यद्भुतः ।" "गन्धर्व्वः उदकानां स्तुतीनां वा धारक आदित्यः ।" इति भाष्यम् । तत्रैव । ८ । १ । ११ । "वृहन् कृतुसमार्य्यैणेय शतक्रतुः तस्य दृढगन्धर्व्वमस्तृतम् ।" "गन्धर्व्वं गवां रश्मीनां धर्त्तारं सूर्य्यम् । इति भाष्यम् ।" अश्वः । दिव्यगायक इत्यर्थः । यथा, भागवते । ४ । २९ । २१ ।
'तस्याहानीह गन्धर्व्वा गन्धर्व्व्यो रात्रयः स्मृताः ।'
राज्ञां स्तुतिपाठकः । यथा भागवते । १ । ११ । २० ।
'नटनर्त्तकगन्धर्व्वाः सूतमागधवन्दिनः ।
गायन्ति चोत्तमश्लोकचरितान्यद्भुतानि च ॥'
अप्रूढानां बालानां भर्त्तृभोगात् प्रागेव प्रथमप्रवृद्धयौवनोपभोक्तृरूपशरीराधिष्ठातृदेवविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८५ । ४० ।
"सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्व्वो विविद उत्तरः ।
तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥"
तथाच महतन्त्रे । १ । ७१० २१२ ।
"स्त्रियः पूर्व्वं सुरैर्भुक्ताः सोमगन्धर्व्ववह्निभिः ।
भुञ्जते मानुषाः पश्चात् तस्माद्दोषो न विद्यते ॥
सोमस्तासां ददौ शौचं गन्धर्व्वः शिक्षितां गिरम् ।
पावकः सर्व्वमेध्यत्वं तस्मान्निष्कल्मषाः स्त्रियः ॥
असम्प्राप्तरजा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
अव्यञ्जना भवेत् कन्या कुचहीना च नग्निका ॥
व्यञ्जनैस्तु समुत्पन्नैः सोमो भुङ्क्ते हि कन्यकाम् ।
पयोधराभ्यां गन्धर्व्वो रजस्यग्निः प्रतिष्ठितः ॥")
गन्धर्व्वतैलं, क्ली, (गन्धर्व्वनामकं तैलम् । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपिसमासः ।) एरण्डतैलम् ।

"गन्धर्व्वतैलसिद्धां हरीतकीं गोऽम्बुना पिबेत् ।
श्लीपदविबन्धमुक्तो भवत्यसौ सप्तरात्रेण ॥
गन्धर्व्वतैलमेरण्डतैलम् । गोऽम्बुना गोमूत्रेण ॥"
इति भावप्रकाशः ।

गन्धर्व्ववेदः, पुं, (वेदनमस्मादनेन वा । विद + अपादाने करणे वा घञ् वेदः । गन्धर्व्वाणां सङ्गीतविद्योपजीविनां यो वेदः सामवेदस्योपवेदविशेषः । यद्वा गन्धर्व्वं गन्धर्व्वसम्बन्धि गन्धर्व्वकर्त्तृकमित्यर्थः सङ्गीतरूपा विद्या विद्यतेऽनेनास्मादा वा । विद ज्ञाने + करणे अपादाने वा घञ् ।) सङ्गीतविद्या । यथा, 'ऋग्वेदस्यायुर्व्वेद उपवेदो यजुर्व्वेदस्य धनुर्व्वेद उपवेदः । सामवेदस्य गन्धर्व्ववेदोऽथर्व्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राणीति ।' इति शौनकोक्तचरणव्यूहः ॥

गन्धर्व्वहस्तः, पुं, (गन्धर्व्वस्य अश्वविशेषस्य हस्त अग्रपाद इव प्रकाशदलमस्य ।) एरण्डवृक्षः । इति हारावली । १०८ ॥ एतस्य पत्राग्रसौन पतिमाश्रित्य कप प्रत्ययेन सह यथार्ह दृष्टव्य ।
"गन्धर्व्वहस्तकमुष्ककनक्तमालाटरूषकपूतिका रागबधचित्रपदीनां पत्राण्यथापि लवणस्य दूरवेधगुदस्य स्नेहघटे प्रतिष्ठाप्य गोमयेन दीपयेत् एतत् पञ्चलवणमुपदिशन्ति वात रोगेषु ॥)

गन्धर्व्वहस्तकः, पुं, (गन्धर्व्वहस्त + स्वार्थे कन् ।) एरण्डवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५० ॥ (यथास्य पर्य्याया । वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"आमण्डो वर्द्धमानः स्यादेरण्डो रुवुकोरुचकः ।
गन्धर्व्वहस्तकश्चित्रो वातारिस्तरुणो रुवुः ॥")

गन्धलोलुपा, स्त्री, (गन्धे गन्धात्मकद्रव्ये लोलुपा लोभनधर्म्मा ।) मक्षिका । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्ध(ब)वणिक्, [ज्] पुं, (गन्धस्य भावद्रव्यादि गन्धद्रव्यजातस्य वणिक् आजीवः । यद्वा गन्धं गन्धद्रव्यजातं पणायते व्यवहरति गन्धद्रव्यस्य क्रयविक्रयाभ्यां आजीवति इत्यर्थः । पण + इनि सते पस्य (ब)वत्वे च पृषोदरात् साधुः ।) गान्धिकः । स च वर्णसङ्करजातिविशेषः । गन्धवेणिया इति भाषा । स तु अम्बष्ठात् राजपुत्र्यां जातः । तस्य कर्म्म लिखन गन्धवणिक् । इति पराशरभाष्यम् ॥

गन्धवती, स्त्री, (गन्धो विद्यतेऽस्याः । गन्ध + मतुप् । मस्य वत्वे स्त्रियां ङीप् ।) पृथिवी । ('गन्धवती पृथ्वी ।' इति काशीखण्डे । २९ । ३९ श्लोकस्य टीकायाम् ।) वायुपुरी । (यथा काशीखण्डे । १९ । १ ।
"इमां गन्धवतीं पुण्यां पुरीं वायोर्विलोकय ।
वारुण्या उत्तरे भागे महाभाग्यनिधेर्द्विज ॥")
व्यासमाता । (इयं हि पूर्व्वं मत्स्यगन्धा आसीत् पश्चात् भगवतः पराशरात् लब्धवरा सती विख्याता गन्धवतीति प्रसिद्धा आसीत् । यथा महाभारते । १ । ६३ । ७९—८० ।
"एवंलब्धा वरं सा तु गात्रगन्धमनुत्तमम् ।

स चास्मै भगवान् प्रादान्मनसः काङ्क्षितं प्रभुः।
ततो लब्धवरा प्रीता स्त्रीभावगुणभूषिता ॥
जगाम सह संसर्गमृषिणाद्भुतकर्म्मणा ।
तेन गन्धवतीत्येवं नामास्याः प्रथितं भुवि ॥”)
सुरा । इति मेदिनी । ते । १६४ ॥ वनमल्लिका ।
इति रत्नमाला ॥ सुरानामगन्धद्रव्यम् । इति
जटाधरः ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे ।२९।४६।
“गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्व्वनगरप्रिया ॥”)

गन्धवल्कलं, क्ली, (गन्धाढ्यं वल्कलं यस्य ।) त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ दारचिनी इति भाषा ॥

गन्धवल्लरी, स्त्री, (गन्धाढ्या वल्लरी लताविशेषः ।) सहदेवी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धवल्ली, स्त्री, (गन्धान्विता वल्ली लता ।) पीतपुष्पदण्डोत्पलः । डानिपोला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गोवन्दनी २ सहदेवी ३ सहा ४ । इति रत्नमाला ॥

गन्धवहः, पुं, (गन्धं वहतीति । वह् + अच् । गन्धस्य वहो वा ।) वायुः । इत्यमरः । १ । १ । ६५ ॥ (यथा, महाभारते । २ । १० । ७ ।
“मन्दाराणामुदाराणां वनानि परिलोडयन् ।
सौगन्धिकवनानाञ्च गन्धं गन्धवहो वहन् ॥”)
गन्धयुक्ते त्रि ॥

गन्धवहा, स्त्री, (गन्धमिष्टानिष्टभावं वहतीति । गन्ध + वह् + अच् + टाप् । यद्वा, गन्धस्य वहा ।) नासिका । इत्यमरः । २ । ६ । ८९ ॥

गन्धवाहः, पुं, (गन्धं वहतीति । वह् + “कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इति अण् ।) वायुः । इत्यमरः ।१।१।६५ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।१।३६।
“इह हि दहति चेतः केतकीगन्धबन्धुः
प्रसरदसमबाणप्राणवद् गन्धवाहः ॥”)
मृगविशेषः । स तु कस्तूरीमृगः । इति हेमचन्द्रः ॥

गन्धवाहा, स्त्री, (गन्ध + वह् + घञ् + टाप् ।) नासिका । इति हेमचन्द्रः ॥

गन्धविह्वलः, पुं, (गन्धेन आमोदेन सुरभिणा विह्वलयतीति । वि + ह्वल + णिच् + अच् ।) गोधूमः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गन्धवृक्षकः, पुं, (गन्धः खनिर्य्यासजन्यसुरभियुक्तः गन्धप्रधानो वा वृक्षः । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) सालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धव्याकुलं, क्ली, (गन्धेन व्याकुलयतीति । वि + आ + कुल + णिच् + अच् ।) कक्कोलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गन्धशटी, स्त्री, (गन्धान्विता शटी ।) शटी । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धशाकं, क्ली, (गन्धाढ्यं शाकम् ।) गौरसुवर्णशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धशालिः, पुं, (गन्धाढ्यः शालिः ।) शालिधान्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । कलमः २ गन्धालुः ३ कलमोत्तमः ४ सुगन्धिः ५ गन्धबहुलः ६ सुरभिः ७ गन्धतण्डुलः ८ सुगन्धिशालिः ९ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । अतिदृष्यत्वम् । पित्तश्रमस्वायुविदाहघ्नान्तिकारित्वम् । स्तन्यगर्भस्थिरतात्यवायुपुष्टघ्नकफबलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धसुखिनी, स्त्री, (गन्धाढ्या सुखः सुखमस्त्यस्याः । इति इनिः ।) छुच्छुन्दरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्वचित् पुस्तके गन्धा सुखिनी इति नामद्वयम् ॥

गन्धशेखरः, पुं, (गन्धः शेखरे शिरोदेशेऽस्य ।) कस्तूरी । इति हारावली । १०३ ॥

गन्धसारः, पुं, (गन्धाढ्यः सारः स्थिरांशो यस्य ।) चन्दनवृक्षः । इत्यमरः । २ । ६ । १३१ ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
“श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री भद्रः श्रीस्तलपर्णिकः ।
गन्धसारो मलयजस्तथा चन्द्रद्युतिश्च सः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सुहरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धसारणः, पुं, (गन्धं सारयतीति । सृ + णिच् + ल्युः ।) इन्द्रसखी । इति रत्नमाला ॥

गन्धसोमं, क्ली, (गन्धाय गन्धार्थं प्रमोदायेत्यर्थः सोमचन्द्रो यस्य ।) कुमुदम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गन्धहारिका, स्त्री, (गन्धं हरतीति । हृ + ण्वुल् ततष्टाप् कापि अत इत्वञ्च ।) परगृहं गत्वा कर्म्मकारिणी शिल्पिनी । इति शब्दमाला ॥ गन्धहरणकर्त्री च ॥

गन्धा, स्त्री, (गन्धयति गन्धं वितरतीति । गन्ध + णिच् + अच् + टाप् च ।) चम्पककलिका । इति शब्दरत्नावली ॥ शटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ शालपर्णी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गन्धाखुः, पुं (गन्धप्रधानः गन्धाढ्यो वा आखुः ।) छुच्छुन्दरी । इति हारावली ॥ ८३ ॥

गन्धाजीवः, पुं, (गन्धेन गन्धात्मकद्रव्येण आजीवतीति । गन्ध + आ + जीव् + अच् ।) गन्धवणिक् । इति जटाधरः ॥

गन्धाढ्यं, क्ली, (गन्धेन आढ्यम् ।) जवादिनामगन्धद्रव्यम् । चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धयुक्ते त्रि ॥

गन्धाढ्यः, पुं, (गन्धेनाढ्यः ।) नारङ्गवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धाढ्या, स्त्री, (गन्धेनाढ्या ।) गन्धपत्रा । स्वर्णयूथी । तरुणी । आरामशीतला । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धाली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गन्धान्वितद्रव्ये त्रि । यथा, भ्रमराष्टके । १ ।
“गन्धाढ्यासौ भुवनविदिता केतकी स्वर्णवर्णा ॥”

गन्धाधिकं, क्ली, (गन्धः अधिकः अस्मिन् । गन्धस्य अधिकोऽत्रेति वा ।) तृणकुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धाम्ला, स्त्री, (गन्धयुक्ता अम्लः अम्लरसोऽस्याः वा ।) वनवीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धाला, स्त्री, (गन्धेन अलति पर्य्याप्नोतीति । अल् + अच् टाप् च ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ जियतीति ख्याता ॥

गन्धाली, स्त्री, (गन्धस्य आली श्रेणी अस्याम् । यद्वा गन्धेन अलति पर्य्याप्नोतीति । अल् + अच् जातौ ङीष् ।) लताविशेषः । गाँधाली गन्धभादाली इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रसारणी २ भद्रपर्णी ३ कटम्भरा ४ । इति रत्नमाला । गन्धाढ्या ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सरणा ६ राजबला ७ भद्रबला ८ । इत्यमरः ।२।४।१२७ गन्धोली ९ सारणी १० । इति जटाधरः ॥ अपि च ।
“प्रसारणी राजबला भद्रपर्णी प्रतानिनी
सरणिः सारणी भद्रबला चापि कटम्भरा ॥
प्रसारणी गुरुर्वृष्या बलसन्धानकृत् सरा ।
वीर्य्योष्णा वातहृत्तिक्ता वातरक्तकफापहा ॥’
इति भावप्रकाशः ॥
राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ प्रसारिणीशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

गन्धालीगर्भः, पु, (गन्धाली गन्धश्रेणी गर्भे यस्य । सूक्ष्मैला । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धाश्मा [न्] पुं, (गन्धयुक्तः अश्मा प्रस्तर इव गन्धकः । इत्यमरः ।२।९।१०२ ॥

गन्धाष्टकं, क्ली, (गन्धानां गन्धात्मकागुरुचन्दन दीनां अष्टकम् ।) पञ्चदेवतादेयाष्टप्रकारग द्रव्यम् । यथा,—
“चन्दनागुरुकर्पूरचोरकुङ्कुमरोचनाः ।
जटामांसी कपियुता शक्तेर्गन्धाष्टकं विदुः ॥
चन्दनागुरुह्रीवेरकुष्ठकुङ्कुमसेव्यकाः ।
जटामांसी मुरमिति विष्णोर्गन्धाष्टकं विदुः ॥
चन्दनागुरुकर्पूरतमालजलकुङ्कुमम् ।
कुशीदं कुष्ठसंयुक्तं शैवं गन्धाष्टकं स्मृतम् ॥
सरूपं चन्दनं चोरं रोचनागुरुमेव च ।
मदं मृगद्वयोद्भूतं कस्तूरीचन्द्रसंयुतम् ।
गन्धाष्टकं विनिर्द्दिष्टं गणेशस्य महेशितुः ॥”
इति शारदातिलकम् ॥ *
अपि च ।
“ चन्दनागुरुकर्पूररोचनाकुङ्कुमं मदम् ।
रक्तचन्दनह्रीवेरं गायत्र्याः सदाहृतम् ॥ *
जलकाश्मीरकुष्ठैस्तु रक्तचन्दनचन्दनैः ।
उशीरागुरुकर्पूरैः सौरं गन्धाष्टकं विदुः ॥”
इति मेरुतन्त्रम्

गन्धि, क्ली, (गन्ध + “सर्व्वधातुभ्य इन् ।”४।११ इति इन् ।) तृणकुङ्कुमम् । इति राजनिर्घ

गन्धिकः, पुं, (गन्धो विद्यतेऽस्मिन् । गन्ध + “इनिठनौ ।” ५।२।११५ । इति ठन् ।) गन्ध इति हेमचन्द्रः ।३।१२३ ॥

गन्धिनी, स्त्री,(गन्धोऽस्त्यस्याः इति ।“अत इनिठ ५।२।११५ । इति इनिः । स्त्रियां ङीप् ।) मु इत्यमरः ।२।४।१२३ ॥

गन्धिपर्णः, पुं, (गन्धि गन्धप्रधानं पर्णं पत्रमः सप्तच्छदवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धोतुः, पुं, (गन्धः गन्धयुक्तः ओतुः ।“ओत्वो समासे वा ।” इति वार्त्तिकं इति अकारलो खट्टाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गन्धौतुश्च

गन्धोत्कटा, स्त्री, (गन्धेन उत्कटा उ उग्रा वा ।) दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घ

गभस्तमा, स्त्री, (गभेन उत्तमा गन्धप्रधानेत्यर्थः ।) मदिरा । इत्यमरः ।२।१०।४० ।

गभोलिः, स्त्री, (गन्धयति गन्धयुक्तं करोति संमिलितद्रव्यान्तराणीत्यर्थः । गन्ध + ओलच् ततो ङीष् निपातनात् ह्रस्वः ।) शटी । इति शब्दरत्नावली ।

गन्धोली, स्त्री, (गन्धयति अर्द्दयतीति । गन्ध अर्द्दने + बाहुलकात् ओलच् ततो ङीष् ।) वरटा । इत्यमरः । २ । ५ । २७ । भद्रा । शटी । इति मेदिनी । ले । ५५ ।

गभस्तिः, पुं, (गम्यते ज्ञायते इति गः विषयः । गम् + डः । तं बभस्ति दीपयति प्रकाशयतीति । भस् + "क्तिच्क्तौ चेति ।" ३।३।१७४ । इति क्तिच् ।) किरणः । (यथा, भागवते ।५।८।२२ । "मासुमतस्तनगततनयं द्युतिविरुचालाड़राम-गुक्तिततविलद्दलसलिलामतमयगभस्तिभिः स्वधयतीति च ।" गम्यते ज्ञायते इति । गम् + डः । गं इदं सर्वं यस्मात् बभस्ति भासयति निजकिरणजालैरिति शेषः । भस + क्तिच् ।) सूर्य्यः । इति मेदिनी । ते ।१०७ । (यथा सूर्य्यस्तोत्रे । "गभस्तिमान गभस्तिश्च विधाता भावकस्तथा । त्वं योनिर्वेदविद्यानां वेदवेदाङ्गएव च ।" शिवः । यथा, महाभारते ।१३।१७।१२३ । "गभस्तिर्ब्रह्म कृत् ब्रह्मा ब्रह्मवित् ब्राह्मणो-गतिः ।")

गभस्तिः, स्त्री, (गच्छति प्राप्नोति हव्यादिकमिति गः अग्निः तं बभस्त्यनया इति । भस् + करणे क्तिच् ।) स्वाहा । इति मेदिनी । ते । १०७ ।

गभस्तिमत्, क्ली, (गभस्तयो रश्मयः नित्यं सन्त्यस्मिन् लोके मण्यादिस्थितेः प्रभावात् । इति नित्ययोगे मतुप् ।) सप्तपातालान्तर्गतपाताल-विशेषः । तत् तलातलम् । इति शब्दरत्नावली ।

गभस्तिमान्, [त्] पुं, (गभस्तयः रश्मयः, निद्धन्ते अत्रास्मिन् । इति भूमार्थे मतुप् ।) सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते । ३।३।२६ । "द्यौः सूर्य्योऽर्य्यमामभगस्त्वष्टा पूषार्कः सविता रविः । गभस्तिमानजः कालो मृत्युर्धाता प्रभाकरः ।")

गभस्तिहस्तः, पुं, (गभस्तयो रश्मयो हस्ता इव अन्धकाराकर्षणविध्वंसनाय यस्य ।) सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

गभीरं, त्रि, (गच्छति जलमत्र । गम् + "गभीर गम्भीरौ" । उणां ।४।३५ । इति ईरन् भश्चान्ता देशः ।) नीचस्थानम् । तत्पर्य्यायः । निम्नम् २ गम्भीरम् ३ । इत्यमरः ।३।१०।१५। गभीरकम् ४ । इति शब्दरत्नावली । अगाधम् । (यथा, प्रबोध-चन्द्रोदये ।४।१५ ।

"निष्कम्पविस्तृतपयोधिगभीरधीरा

धीराः परस्य परिवादगिरः सहन्ते ।")

गहनम् । इत्यमरादिकोषः । (प्रच्छन्नम् । यथा, भागवते ।१।५।१८ ।

"कालेन सर्वत्र गभीरवंहसा ।")

गभीरिका, स्त्री, (गभीरो ध्वनिर्विद्यतेऽस्याः । "अत इनिठनौ ।" इति ठन् । स्त्रियां टाप् ।) ढक्कढक्का । इति शब्दरत्नावली ।

गभोलिकः, पुं, मसूरः । इति हारावली । १३४ ।

गम, ऌ ग गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां पर०-सक०-अनिट् ।) ऌ, गमत् । ग, आगमत् । गतिरत्र देशान्तरसंयोगफलकव्यापारः । इति दुर्गादासः ।

गमः, पुं, (गम्यते इति यथायथं भावकर्म्मादौ अप् ।) विमौंसगमनम् । इत्यमरः ।२।८।९५ । अविचारः । स तु द्यूतभेदः । अपर्य्यालोचितम् । अध्वा । इति मेदिनी । मे १० । सदृशपाठः । इति हेमचन्द्रः । गमनञ्च । (उपभोगः । मैथुनम् । यथा, मनौ ।११।५४ । "गुरुतल्पगमनं सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः ।")

गमकः, पुं (गमयति प्रापयति बोधयति वा स्वर्गादि लक्षणैरं भावानामिति । गम् + णिच् + ण्वुल् ।) स्वरविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे । "गमकः स्वरनिस्तारश्छाया श्रुतिस्वराश्रयाम् । स्वरो यो मन्दमानीति गमकः स इहोच्यते । कम्पितः स्फुरितो लीनो भिन्नः स्थविर एव च । आहतान्दोलितो चेति गमकाः सप्त कीर्त्तिताः । आपर्य्यौपनियमात्रात्तु शेषप्रदर्शमात्रके । साधकः अलिके स्थिता गमकान् सप्त साधयेत् । दाक्षिणात्या वरस्त्रीभिर्गायन्ति गमकानिमान् ।" (गमयति बोधयतीति । गम् + णिच् + ण्वुल् । बोधकमात्रे त्रि । यथा, मालतीमाधवे । १ । "यत् प्रौढ़त्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवं तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्य वैदग्ध्ययोः ।")

गमकारित्वं, क्ली, (गम्यते इति । गम् + भावे अप् । गमं करोतीति । कृ + णिनि । तस्य भावः इति ।) रभसः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

गमथः, पुं, (गच्छत्यस्मिन् इति । गम् + "शीङ्-शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः ।" उणां ३ । ११३ । इति अधिकरणे अथः ।) पन्थाः । (गम् + कर्त्तरि अथः ।) पथिके त्रि । इत्युणादिकोषः ।

गमनं, क्ली, (गम्यते जिगीषुणा इति । गम् + भावे ल्युट् ।) जिगीषोः प्रयाणम् । कूच इति पारस्य भाषा । तत्पर्य्यायः । यात्रा २ व्रज्या ३ अभिनिर्य्याणम् ४ प्रस्थानम् ५ । गमः ६ । इत्यमरः । २ । ८ । ९५ । प्रयाणम् ७ प्रस्थितिः ८ यानम् ९ प्रायणम् १० । इति शब्दरत्नावली । पादविहरणम् । (यथा, रामायणे । ३।१२।११ । "न च मे रोचते वीर ! गमनं दण्डकं प्रति ।") तत् पञ्चविधकर्म्मान्तर्गतकर्म्मविशेषः । (यथा, भाषापरिच्छेदे । ६ । "उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा । प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च ।") तस्य भेदाः । यथा, भ्रमणम् १ रेचनम् २ स्पन्दनम् ३ ऊर्द्ध्वज्वलनम् ४ तिर्य्यग्गमनम् ५ । इति च भाषापरिच्छेदे ७ । (उपभोगः । यदुक्तं तिथितत्त्वे ।

"आयाद्यागमनादेव अभक्ष्यस्य च भक्षणात् । मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः पञ्चकस्य प्राशनात् ।")

गमी, [न्] त्रि, (गमिष्यतीति । गम् + "भविष्यति गम्यादयः ।" ३।३।३ । "गमेरिनिः ।" उणां ।४।६ । इति भविष्यति इनिः ।) गमनकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ।

गम्ल, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां पर०-सक०-सेट् ।) गम्लति । इति दुर्गादासः ।

गम्भारिका, स्त्री, (गच्छति दार्ढ्यं सौन्दर्यं भास्व इति । निम्नगतिमित्येके । गम् + विच् । गमं बिभर्त्ति इति । भृ + ण्वुल् ततष्टाप् कापि अत इत्वञ्च ।) गम्भारीवृक्षः । इति राजवल्लभः ।

गम्भारी, स्त्री, (कं जलं बिभर्त्ति इति । भृ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् पृषोदरात् कस्य गत्वं साधुः । यद्वा गच्छति प्राप्नोति सौन्दर्य्यमिति । गम् + विच् । गमं बिभर्त्तीति ।) वृक्षविशेषः । गामारी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सर्व्वतोभद्रा २ काश्मरी ३ मधुपर्णिका ४ श्रीपर्णी ५ भद्रपर्णी ६ काश्मर्य्यः ७ । इत्यमरः । २ । ४ । ३५ । कार्श्मरी ८ । इति तट्टीका । भद्रा ९ गोपभद्रिका १० कुमुदा ११ सदाभद्रा १२ कटफला १३ कृष्णवृन्तिका १४ इति रत्नमाला । कृष्णवृन्ता १५ हीरा १६ सर्व्वतोभद्रिका १७ स्निग्धपर्णी १८ सुभद्रा १९ कम्भारी २० गोपभद्रा २१ विदारिणी २२ पीतरोहिणी २३ महाभद्रा २४ मधुपर्णी २५ स्वभद्रा २६ हाया २७ अर्ब्बेता २८ रोहिणी २९ गृष्टिः ३० स्थूलत्वचा ३१ मधुमती ३२ सुफला ३३ मेदिनी ३४ महाकुमुदा ३५ सुदृढ़त्वचा ३६ । अस्या गुणाः कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् भ्रमशोषविदोषविषदाहार्त्तिज्वरतृष्णादोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । तत्फलगुणाः । तिक्तत्वम् । गुरुत्वम् । पाचित्वम् । मधुरत्वम् । केश्यहितत्वम् । रसायनत्वम् । मेध्यत्वम् । शीतलत्वम् । दाहपित्ततृष्णाविष रक्तमूत्रगुरुतो । असृग्दत्वम् । मान्द्यवातापहितकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।

"गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका । काश्मीरी काश्मरी हीरा काश्मर्य्यः पीतरोहिणी । कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुदिकापि च । काश्मरी तुवरा तिक्ता वीर्य्योष्णा मधुरा गुरुः । दीपनी पाचनी मेध्या भेदिनी भ्रमशोषजित् । दोषतृष्णामशूलार्शोविषदाहज्वरापहा । तत्फलं वृंहणं वृष्यं गुरु केश्यं रसायनम् । वातपित्ततृषारक्तक्षयमूत्रविबन्धनुत् । स्वादु पाके हिमं स्निग्धं तुवराम्लं विशुद्धिकृत् । हन्याद्दाहतृषावातरक्तपित्तक्षतक्षयान् ।"

इति भावप्रकाशः ।

गम्भीरं, त्रि, (गच्छति जलमत्र। "गभीर-गम्भीरौ।" उणा०। ४। ३५। इति गच्छते-रीरन् भश्चान्तादेशः मुमागमश्च।) गभीरम्। इत्यमरः। १।१०।२५॥ (यथा, गो: रामायणे। ५। १। ५०।

"ततः सागरगम्भीरो वानरः पवनो जवे॥")

गम्भीरः, पुं (गम्+" गभीरगम्भीरौ" उणा०। ४।३५। इति ईरन् भश्चान्तादेशः मुमागमश्च।) जम्बीरः। पद्मकम्। काछान्तः। इत्युणादिकोषः॥ (शिवः। यथा, महाभारते।१३।१७।५२।

"गम्भीरघोषो गम्भीरो गम्भीरबलवाहनः॥"

स्त्रियां, हिक्कारोगभेदः। यथा, सुश्रुते उत्तर-तन्त्रे ५० अध्याये।

"नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी।
मुख्कोष्ठकण्ठजिह्वास्यश्वासपार्श्वरुजाकरी।
अनेकोपद्रवयुता गम्भीरा नाम सा स्मृता॥")

गम्भीरवेदी, [न्] पुं, (गम्भीरं मन्दं यथा स्यात् तथा चिरकालात् इत्यर्थः यद्वा गम्भीरं व्यङ्कुश-वेधनं निषादिदत्ताशिक्षामादेशं वा वेत्तीति विद् + णिनि।) दुर्द्धरहस्ती। तत्पर्य्यायः। व्यङ्कुश-दुर्द्धरः२ चालकः ३ थालकः ४। इति त्रिकाण्ड-शेषः॥ व्यमताङ्कुशः ५। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रघौ। ४। ३९।

"स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्द्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत्।
अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः॥"

अस्य लक्षणम्।

"चिरकालेन यो वेत्ति शिक्षां परिचितामपि।
गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः॥"

इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतराजपुत्त्रीयवचनम्॥ मतभेदेन लक्षणान्तरमपि दृश्यते।

"त्वग्भेदाच्छोणितस्रावात् मांसस्य क्रथनादपि।
आत्मानं यो न जानाति स स्यात् गम्भीर-
वेदिता॥"

इति रघुटीकायां मल्लिनाथः॥)

गम्यं, त्रि, (गम्यते इति। गम्+कर्म्मादौ यत्।) प्राप्यम्। इत्यमरः। ३।२।४२॥ (यथा, भगवद्गीतायाम्। १३। १७।

"ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्व्वस्य विष्ठितम्॥")

गमनयोग्यश्च॥ (यथा, महाभारते।३।८५।१०२।

"गम्यान्यपि च तीर्थानि कीर्त्तितान्यगमानि च॥"

स्त्रियां, सम्भोगार्हा स्त्री। यथा, महाभारते। १। ८३। ३५।

"अभिकामां स्त्रियं यस्तु गम्यां रहसि याचितः॥")

गम्यमानः, त्रि, (गम्यते इति। गम्+कर्म्मणि शानच्।) वर्त्तमानगमनाश्रयग्रामादिः॥

गयः, पुं, (गीयते वीर्य्यादिप्रभावेणासौ। गै+ घञ्। पृषोदरात् इत्वत्वे साधुः।) वानर-भेदः। (यथा, गो: रामायणे।४।२५।३३।

"गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः॥")

स तु वैवस्वतपुत्त्रः। इति रामायणम्॥ राजर्षि-भेदः। स च अमूर्त्तरयःपुत्त्रः। (यथा, श्रीभाग-वते।५।१५।७।

"गयं नृपः कः प्रति याति कर्म्मभिः॥")

असुरभेदः। इति वायुपुराणम्॥ गयाप्रदेशः। यथा, गो: रामायणे। २। १०७। ११।

"गयेन यजमानेन गयेष्वेव पितॄन् प्रति।"
"गयेषु गयाप्रदेशेषु।" इति तट्टीकायाम्॥)

गया, स्त्री, (गयेन गयनाम्ना लोकप्रसिद्धेना-सुरेण पुराणान्तरमतभेदेन तन्नाम्ना राजर्षिणा वा निर्म्मिता।) गयराजर्षिपुरी। इति हेम-चन्द्रः। ४। ३९॥ सा तु तीर्थभेदः। तस्य नामकरणं यथा,—

"यज्ञं चक्रे गयो राजा बह्वन्नं बहुदक्षिणम्।
यत्र द्रव्यसमूहानां संख्या कर्त्तुं न शक्यते॥
गयं विष्ण्वादयस्तुष्टा वरं वृणीति चाब्रुवन्।
गयस्तान् प्रार्थयामास अभिशप्तास्तु ये पुरा॥
ब्रह्मणा ते द्विजाः पूता भवन्तु क्रतुपूजिताः।
गयापुरी तु मन्नाम्ना ख्यातु ब्रह्मपुरी तथा॥
एवमस्तु वरं दत्त्वा तत्रान्तर्दधुः सुराः॥"

तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—

"गयासुरोऽसुराणाञ्च महाबलपराक्रमः।
योजनानां सपादञ्च शतं तस्योच्चयः स्मृतः॥
स्थूलः षष्टियोजनानां श्रेष्ठोऽसौ वैष्णवः स्मृतः।
कोलाहले गिरिवरे तपस्तेपे सुदारुणम्॥
बहुवर्षसहस्राणि निरुच्छ्वासः स्थिरोऽभवत्।
तत्तपस्तापिता देवाः संक्षोभं परमं गताः॥
ब्रह्मलोकं गता देवाः प्रोचुस्तेऽथ पितामहम्।
गयासुरात्त्रायस्व देव! ब्रह्मा देवांस्तथाब्रवीत्॥
व्रजामः शङ्करं देवा ब्रह्माद्यास्ते गताः शिवम्।
कैलासे चाब्रुवन्नत्वा रक्ष रक्ष महासुरात्॥
ब्रह्माद्यांस्तानब्रवीच्छम्भुर्व्रजामः शरणं हरिम्।
क्षीराब्धौ देवदेवेशः स नः श्रेयो विधास्यति॥
ब्रह्मा महेश्वरो देवा विष्णुं नत्वा प्रतुष्टुवुः।
किमर्थमागता देवा विष्णुनोक्तास्तमब्रुवन्॥
गयासुरभयाद्देव! रक्षास्मानब्रवीद्धरिः।
ब्रह्माद्या यान्तु तं दैत्यमागमिष्याम्यहं ततः॥"

"इत्युक्तं वासुदेवाद्याः किमर्थं तप्यते त्वया।
सन्तुष्टास्त्वागताः सर्व्वे वरं ब्रूहि गयासुर!॥"
"यदि तुष्टाः स्थ मे देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः।
सर्व्वदेवद्विजातिभ्यो यज्ञतीर्थशिलोच्चयात्॥
मन्त्रेभ्यो देवदेवीभ्यो योगिभ्यश्चापि सर्व्वशः।
आतिभ्योऽतिपवित्रोऽहं पवित्रः स्यां सदा सुराः॥
पवित्रो भव त्वं देवा दैत्यमुक्त्वा ययुर्दिवम्।
दृष्ट्वा दैत्यं ततः स्पृष्ट्वा सर्व्वे हरिपुरं ययुः॥
शून्ये लोकत्रये जाते शून्या यमपुरी ह्यभूत्।
यम इन्द्रादिभिः सार्द्धं ब्रह्मलोकं ततोऽगमत्॥
ब्रह्माणमूचिरे देवा गयासुरविलोपिताः।
त्वया दत्तो योऽधिकारस्तं गृहाण पितामह!॥
ब्रह्माब्रवीत्ततो देवा व्रजामो विष्णुमव्ययम्।
ब्रह्मादयोऽब्रुवन् विष्णुं त्वया दत्तवरेऽसुरे॥
तद्दर्शनादिययुः स्वर्गं शून्यं लोकत्रयं ह्यभूत्।
देवैरुक्तो वासुदेवो ब्रह्माणं स वचोऽब्रवीत्॥
गत्वासुरं प्रार्थयस्व यज्ञार्थं देहि देहकम्।
विष्णूक्तः ससुरो ब्रह्मा गत्वाऽपश्यन्महासुरम्॥

ब्रह्मोवाच।

पृथिव्यां यानि तीर्थानि दृष्टानि भ्रमता मया।
यज्ञार्थं न तु ते तानि पवित्राणि शरीरतः॥
अतः पवित्रं देहं स्वं यज्ञार्थं देहि मेऽसुर!॥

गयासुर उवाच।

धन्योऽहं देवदेवेश! यद्देहः प्रार्थ्यते त्वया।
त्वयैवोत्पादितो देहः पवित्रश्च त्वया कृतः।
सर्व्वेषामुपकाराय यागोऽवश्यं भवत्विति॥
इत्युक्त्वा सोऽपतद्भूमौ श्वेतकल्पे गयासुरः।
नैरृतीं दिशमाश्रित्य तदा कोलाहले गिरौ॥
शिरः कृत्वोत्तरे दैत्यः पादौ कृत्वा तु दक्षिणे।
ब्रह्मा सम्भृतसम्भारो मानसानृत्विजोऽसृजत्॥
चलितस्थिती ब्रह्मा धर्म्मराजमभाषत।
यास्ते गृहे तव शिला तामानीयात्र धारय॥
दैत्यस्य शीर्षं शिरसि तां धारय ममाज्ञया।
निश्चलार्थं यमः श्रुत्वा धारयन्मस्तके शिलाम्॥
शिलायां धारितायान्तु सशिलश्चासुरोऽचलत्।
देवानूचेऽथ रुद्रादीन् शिलायां निश्चलाः किल॥
तिष्ठन्तु देवाः सकलास्तथेत्युक्ता च ते स्थिताः।
देवाः पादैर्लङ्घयित्वा तथापि चलितोऽसुरः॥
ब्रह्माप व्याकुलो विष्णुं गतः क्षीराब्धिशायिनम्।
अगमच्च हरिः कस्मादागतोऽसि वदस्व तत्॥

ब्रह्मोवाच।

देवदेव! कृते यागे प्रचचाल गयासुरः।
इदानीं निश्चलार्थं हि प्रसादं कुरु माधव॥
ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा त्वाकृष्य स्वशरीरतः।
मूर्त्तिं ददौ निश्चलार्थं ब्रह्मणे भगवान् हरिः॥
आनीय मूर्त्तिं ब्रह्मापि शिलायां समधारयत्।
तथापि चलितं वीक्ष्य पुनर्देवमिहाह्वयत्॥
आगत्य विष्णुः क्षीराब्धेः शिलायां संस्थितो-
ऽभवत्।
आद्यया गदया चासौ यस्माद्दैत्यः स्थिरीकृतः।
स्थित इत्येव हरिणा तस्मादादिगदाधरः॥"॥

"ऊचे गयासुरो देवान् किमर्थं वञ्चितो ह्यहम्।
यज्ञार्थं ब्रह्मणे दत्तं शरीरममलं मया।
पीयाश्च यदाहं देवाः प्रसन्नाः सन्तु सर्व्वदा॥"
"वरं ब्रूहि प्रसन्नाः स्मो देवैरुक्ते गयासुरः॥"
"यावत् पृथ्वी पर्व्वताश्च यावच्चन्द्रार्कतारकाः।
तावच्छिलायां तिष्ठन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः॥
गदाधरः स्वयं लोकान् पूयात् सर्व्वाघनाशनः।
श्राद्धं सपिण्डकं येषां ब्रह्मलोकं प्रयान्तु ते॥"
"किं बहूक्त्या सुरेशानां युष्माकमपि देवताः।
चेन्न, तिष्ठाम्यहं नापि समयः प्रतिपाल्यताम्॥"
"त्वया यत् प्रार्थितं वीर! तद्भविष्यत्यसंशयम्।
अस्मत्पादानर्च्चयित्वा यास्यन्ति परमां गतिम्।
देवैर्दत्तवरो दैत्यो हर्षितो निश्चलोऽभवत्॥"

अथ गयाशिरआदिपरिमाणम्।

"नागाज्जनार्द्दनाद्भूपाद्युत्तरमानसात्।
एतद्गयाशिरः प्रोक्तं फल्गुतीर्थं तदुच्यते॥
पितामहं समासाद्य यावदुत्तरमानसम्।
फल्गुतीर्थन्तु विज्ञेयं देवानामपि दुर्लभम्॥
क्रौञ्चपादात् फल्गुतीर्थं यावत् साक्षाद्गयाशिरः।

("गरघ्नी मधुरा तिक्ता तुवरा वातपित्तहृत्। कफघ्नी रुचिकृल्लघ्वी दीपनी बलवीर्य्यकृत्॥" इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम्॥ गरं संसारयातनारूपं विषं हन्तीति। हन् + टक् ङीप् च।) गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २९।५४। "ग्रहपीड़ाहरा शुभ्रा गरघ्नी गानवत्सला॥")

गरणं, क्ली, (गृ सेचने गॄ निगरणे + भावे ल्युट्।) सेचनम्। निगरणम्। इति व्याकरणम्॥

गरदं, क्ली, (गॄ + भावे अप्। गरो भक्षणम्। गरेण भक्षणेन दीयते खण्ड्यते म्रियतेऽस्मादनेन वा। दो + अपादाने करणे वा घञर्थे कः।) विषम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गरदः, त्रि, (गरं विषं ददातीति। दा + कः।) विषदानकर्त्ता। (अयं हि आततायिनामन्यतमः। अस्य हनने दण्डादिकं नास्ति।) यथा, स्मृतिः। "अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः।" (अयं हि श्राद्धभोजने परिहर्त्तव्यः। तथा च मनौ। ३। १५८।

"आगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी। समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः॥")

गरव्रतः, पुं, (गरो गरणं सर्पादिग्रसनरूपं व्रतं नैसर्गिको नियमो यस्य।) मयूरः। इति शब्दरत्नावली॥

गरभः, पुं, (गॄ + बाहुलकात् अभच्।) गर्भः। इति हेमचन्द्रः। ३।२०४॥

गरलं, क्ली, (गिरति ग्रसति नाशयतीत्यर्थः। गॄ + अलच्। गरात् भक्षणात् लाति आदत्ते जीवनं वा। ला + कः।) विषम्। इत्यमरः। १।८।९॥ (यथा, गीतगोविन्दे ४। २।

"व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीरम्॥")

पन्नगविषम्। परिमाणम्। तृणपूलकम्। इति हेमचन्द्रः॥ घासेर गाँठा पुला आटि इत्यादि भाषा॥

गरलारिः, पुं, (गरलस्य विषस्य अरिः तन्नाशकत्वात्तथात्वम्।) मरकतमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

गरा, स्त्री, (गीर्य्यते भक्ष्यते औषधार्थं रोगिभिरिति शेषः। गॄ + कर्म्मण्यप्। ततोऽजादित्वात् टाप्।) देवदालीलता। इति राजनिर्घण्टः॥ निगरणम्। इति धरणी॥

गरागरी, स्त्री, (गरं विषं आगिरति नाशयतीति। गरं स्थविकविषमित्येके। आ + गॄ + अच्। संज्ञायां जातौ वा ङीष्।) देवताड़वृक्षः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।

"गरागरी च वेणी च तथा स्याद्देवताड़कः।" इति कल्पस्थाने द्वितीयेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥ गुणाद्यास्या जीमूतकशब्दे ज्ञातव्याः॥)

गरात्मकं, क्ली, (गरः विषं आत्मा वीजभूतं यस्य इति कप्।) शोभाञ्जनवीजम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

गराधिका, स्त्री, (गरेषु गरप्रतीकारादिषु अधिका प्रधाना।) लाक्षा। इति रत्नमाला। गराधिकी गवाधिकापि पाठः॥ (गरादधिका। विषप्रधाना॥)

गरिमा, [न्] त्रि, ("प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धेति।" ६। ४। १५७। इति गरादेशः। पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा।" ५। १। १२२। इति इमनिच्।) गुरुता। इति व्याकरणम्॥ (यथा, भागवते। ८। २। २२।

"गिरिं गरिम्णा परितः प्रकम्पयन्॥ निषेव्यमाणोऽलिकुलैर्मदाशनैः॥")

गरिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन गुरुः। "प्रियस्थिरेति।" ६।४।१५७। इति इष्ठन् गरादेशश्च।) अतिगुरुः। इति जटाधरः॥ (पुं, दानवविशेषः। यथा, महाभारते। १। ६५। ३०।

"गरिष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः॥" नृपविशेषः। यथा, तत्रैव। २।७।१२।

"हविष्मांश्च गरिष्ठश्च हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः॥")

गरी, स्त्री, (गर + जातौ संज्ञायां वा ङीष्।) देवताड़वृक्षः। इत्यमरः। २।४।९९॥ खरा। इति मेदिनी। रे। २२॥ (देवताड़शब्देऽस्या विवरणं बोद्धव्यम्॥)

गरीयान्, [स्] त्रि, (अतिशयेन गुरुः। गुरु + ईयसुन् गरादेशश्च।) अतिगुरुः। इति व्याकरणम्॥

गरुड़ः, पुं, (गरुद्भ्यां पक्षाभ्यां डयते उड्डयते। इति गरुत् + डी + डः। पृषोदरात् तलोपे साधुः। यद्वा, "गिर उड़च्।" उणां ४। १५५। इति उड़च्।) खनामख्यातपक्षी। तत्पर्य्यायः। गरुत्मान् २ तार्क्ष्यः ३ वैनतेयः ४ खगेश्वरः ५ नागान्तकः ६ विष्णुरथः ७ सुपर्णः ८ पन्नगाशनः ९। इत्यमरः। २। २। ३२॥ महावीरः १० पक्षिसिंहः ११ उरगाशनः १२। इति जटाधरः॥ शाल्मली १३ हरिवाहनः १४ अमृताहरणः १५ नागाशनः १६। इति हारावली॥ शाल्मलिस्थः १७ खगेन्द्रः १८ भुजगान्तकः १९ तरस्वी २० तार्क्ष्यनायकः २१। इति राजनिर्घण्टः॥ तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—

"यजतः पुत्त्रकामस्य कश्यपस्य प्रजापतेः। साहाय्यमृषयो देवा गन्धर्व्वाश्च ददुः किल॥ तत्रेध्मानयने शक्रो नियुक्तः कश्यपेन ह। मुनयो वालिखिल्याश्च ये चान्ये देवतागणाः॥ शक्रस्तु वीर्य्यसदृशमिध्मभारं गिरिप्रभम्। समुत्क्षिप्यानयामास नातिकृच्छ्रादिव प्रभुः॥ अथापश्यदृषीन् ह्रस्वानङ्गुष्ठोदरवर्ष्मणः। पलाशवृन्तिकामेकां सहितान् वहतः पथि॥ तान् सर्व्वान् विस्मयाविष्टो वीर्य्योन्मत्तः पुरन्दरः। अवहस्याभ्ययाच्छीघ्रं लङ्घयित्वावमन्य च॥ तेऽथ रोषसमाविष्टाः सुभृशं जातमन्यवः। आरेभिरे महत् कर्म्म तदा शक्रभयङ्करम्॥ कामवीर्य्यः कामगमो देवराजभयप्रदः। इन्द्रोऽन्यो सर्व्वदेवानां भवेदिति यतव्रताः॥ तच्छ्रुत्वा भृशसन्तप्तो देवराजः शतक्रतुः। जगाम शरणं तत्र कश्यपं शंसितव्रतम्॥ तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः। वालिखिल्यानुपागम्य कर्म्मसिद्धिमपृच्छत॥ अथ ते तं महात्मानं प्रत्यूचुः सत्यवादिनः। तान् कश्यप उवाचेदं सान्त्वपूर्व्वं प्रजापतिः॥"

तस्य पक्षीन्द्रत्वकारणं यथा,—

"अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगात् ब्रह्मणः कृतः। इन्द्रार्थञ्च भवन्तोऽपि यत्नवन्तस्तपोधनाः॥ न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्त्तुमर्हथ सत्तमाः। भवतां हि न मिथ्यायं संकल्पो वै चिकीर्षितः॥ भवत्वेष पतत्त्रीणामिन्द्रोऽतिबलसत्त्ववान्। प्रसादः क्रियतामस्य देवराजस्य याचतः॥

वालिखिल्या ऊचुः।

अपत्यार्थं समारम्भो भवतश्चायमीप्सितः। तथा चैवं विधत्स्वात्र यथाश्रेयोऽनुपश्यसि॥ एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा। विनता नाम कल्याणी पुत्त्रकामा यशस्विनी॥ तपस्तप्ता व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः। उपचक्राम भर्त्तारं तामुवाचाथ कश्यपः॥ आरम्भः सफलो देवि! भवितायं तवेप्सितः। जनयिष्यसि पुत्त्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ॥ तपसा वालिखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा। एतौ सर्व्वपतत्त्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः॥ विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तथा। जनयामास पुत्त्रौ द्वावरुणं गरुड़ं तथा॥ विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः। पतत्त्रीणान्तु गरुड़ इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत॥"*॥

तस्य जन्मकालीनरूपं यथा,—

"एतस्मिन्नन्तरे चापि गरुड़ः काल आगते। विना मात्रा महातेजा विदार्य्याण्डमजायत॥ महासत्त्वबलोपेतः सर्व्वा विद्योतयन्दिशः। कामरूपी कामगमः कामवीर्य्यो विहङ्गमः॥ अग्निराशिरिवोद्भासन् समिद्धोऽतिभयङ्करः। विद्युद्विस्पष्टपिङ्गाक्षो युगान्ताग्निसमप्रभः॥ प्रवृद्धः सहसा पक्षी महाकायो नभो गतः। घोरो घोरस्वनो रौद्रो वह्निरौर्व्व इवापरः॥"*॥

तस्य विष्णुवाहनत्वे कारणं यथा,—

"अपीत्वा चामृतं पक्षी परिगृह्याशु निःसृतः। अगच्छदपरिश्रान्त आवार्य्यार्कप्रभां खगः॥ विष्णुना तु तदाकाशे वैनतेयः समेयिवान्। तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्म्मणा॥ तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम्। स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः॥ उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः। अजरश्चामरश्चास्याममृतेन विनाप्यहम्॥ एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम्॥ प्रतिगृह्य वरौ तौ तु गरुड़ो विष्णुमब्रवीत्। भवतेऽपि वरं दद्मि वृणोतु भगवानपि॥ तं वव्रे वाहनं कृष्णो गरुत्मन्तं महाबलम्। ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम्॥" इति महाभारते। १। ३१-३३। अध्यायेषु॥

पक्षिविशेषः । यथा मनुः । ७ । १८७ ।
“वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ।”
“सूच्यमुखपश्चाद्भाग पृथुमध्यो वराहव्यूहः । एष एव पृथुतरमध्यो गरुडव्यूहः ।” इति कुल्लूकभट्टः ॥)

गरुडध्वज पुं (गरुडः ध्वजश्चिह्नं यस्य । यद्वा गरुडो ध्वजे रथध्वजे यस्य ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १९ ॥ (यथा विष्णुपुराणे । ५ । १ । ३८ ।
“इत्युक्ता प्रययौ विप्र ! सह देवैः पितामहः ।
समाहितमतिश्चैवं तुष्टाव गरुडध्वजम् ॥”
अस्य एतन्नामकारणकथा यथा महाभारते । १ । ३३ । १२–१७ ।
“विष्णुना तु तदाकाशे वैनतेयः समेयिवान् ।
तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्म्मणा ॥
तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः ॥
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः ।
अजरश्चामरश्च स्याममृतेन विनाप्यहम् ।
एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम् ॥
ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम् ॥”)

गरुडाग्रज पुं (गरुडस्य अग्रजो ज्येष्ठः ।) अरुणः । इत्यमरः । १ । ३ । ३२ ॥ (अस्य गरुडाग्रजत्वकथा यथा महाभारते । १ । २१ । २४–३४ ।
“विनता नाम कल्याणी पुत्त्रकामा यशस्विनी ।
तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः ॥
उपचक्राम भर्त्तारं तामुवाचाथ कश्यपः ।
आरम्भः सफलो देवि ! भविता यस्तवेप्सितः ॥
जनयिष्यसि पुत्त्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ ।
तपसा वालिखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा ॥
भविष्यतो महाभागौ पुत्त्रौ त्रैलोक्यपूजितौ ।
उवाच चैनां भगवान् कश्यपः पुनरेव ह ॥
धार्य्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः ।
एतौ सर्व्वपतत्त्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः ॥”
“विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तदा ।
जनयामास पुत्त्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा ॥
विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः ।
पतत्त्रीणाञ्च गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत ॥”)

गरुडाङ्कित, क्ली, (गरुड इव अङ्कितम् । गरुडमाहात्म्यस्य तथात्वम् ।) मरकतमणिः । इति शब्दरत्नावली ॥

गरुडाश्मा [न्] पुं (गरुडवर्णेन अश्मा प्रस्तरः । गरुडवर्णसादृश्यात् तथात्वम् ।) मरकतमणिः । इति जटाधरः ॥

गरुडोत्तीर्ण क्ली, (गरुडादुत्तीर्णं वर्णेनेति शेषः । यद्वा गरुडं उत्तीर्णो वर्णेनातिक्रान्तो येन ।) मरकतमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गरुत पुं (गृणाति शब्दायते वायुगमनयाऽन्वित । गॄ शि शब्दे + “ग्रोरुतिः ।” उणां । १ । ९६ । इति उतिः ।) पक्षः । इत्यमरः । २ । ५ । ३६ ॥ पाखा इति भाषा ॥ (गिरतीति । गॄ निगरणे + उति । निगरणम् । भक्षणम् । यथा यजुर्वेदे । १० । ७२ । “सुपर्णोऽसि गरुत्मान् दृष्टि । “यदि त्व सुपर्णोऽसि सर्व्वपक्ष्याकारो गरुडो ऽसि गरुत्मान् गरुत गरणं निगरणं भक्षणं अस्यास्तीति गरुत्मान् भक्षणायत्वानित्यर्थः ।” इति वेददीपिका ॥)

गरुत्मान् [त्] पुं (गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य । गरुत + मतुप् ।) गरुडः । इत्यमरः । १ । १ । ३१ । (यथा भागवते । ३ । १९ । ११ ।
“जग्राह लीलया प्राप्तां गरुत्मानिव पन्नगीम् ॥”) पक्षिमात्रम् । इति मेदिनी । ते । १६६ ॥

गरुत्योधी [न्] पुं (गरुता पक्षेण युध्यतीति । युध + णिनि ।) भारतीपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भारद इति भाषा ॥

गर्ग पुं (गृणाति वेदध्वनिना शब्दायते स्तौति इत्यर्थः । गॄ शि शब्दे + “मुदिग्रोर्गग्गौ ।” उणां । १ । १२७ । इति गः ।) मुनिविशेषः । स तु गयायाः चैत्रे यज्ञार्थं सृष्टो ब्रह्मणः पुत्त्रः । इति वायुपुराणे गयामाहात्म्ये २ अध्यायः ॥ (बृहस्पतिवंशसम्भवोऽन्यो मुनिभेदः । स तु वितथस्य पुत्त्रः । यथा हरिवंशे । ३२ । १५–२० ।
“बृहस्पतेराङ्गिरस पुत्त्रो राजन्महामुनिः ।
सङ्क्रामितो भरद्वाजो मरुद्भिः क्रतुभिर्विभुः ॥
अत्रैवोदाहरन्तीमं भरद्वाजस्य धीमतः ।
धर्म्मसङ्क्रमणञ्चापि मरुद्भिर्भरताय वै ॥
अयाजयद्भरद्वाजो मरुद्भिः क्रतुभिर्हि तम् ।
पूर्व्वन्तु वितथे तस्य कृते वै पुत्त्रजन्मनि ॥
ततोऽथ वितथो नाम भरद्वाजात् सुतोऽभवत् ।
पौत्त्रेऽथ वितथे जाते भरतस्तु दिवं ययौ ॥
वितथञ्चाभिषिच्याथ भरद्वाजो वनं ययौ ।
स चापि वितथः पुत्त्रान् जनयामास पञ्च वै ॥
सुहोत्रञ्च सुहोतारं गयं गर्गं तथैव च ।”
अयं हि शिवमाराध्य चतुःषष्ट्यङ्गज्योतिषादिज्ञानमलभत । यथा महाभारते । १३ । १८ । ३८ ।
गर्ग उवाच ।
“चतुःषष्ट्यङ्गमददत् कलाज्ञानं ममाद्भुतम् ।
सरस्वत्यास्तटे तुष्टो (शिव) मनोयज्ञेन पाण्डव ॥”
तथा बृहत्संहितायाम् । २१ । ५ ।
“न तु तन्मतं बहूनां गर्गादीनां मतं वक्ष्ये ॥”) तालविशेषः । यथा सङ्गीतदामोदरे ।
“चतुर्द्रुतं विरामान्तं तालोऽयं गर्गसञ्ज्ञितः ॥”

गर्गर पुं (गॄ शि शब्दे + भावे गः । गर्गं शब्दं रातीति । रा + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) मत्स्यभेदः । इति जटाधरः ॥ गागरा इति भाषा । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । वातपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अस्याकारगुणौ यथा राजनिर्घण्टे ।
“यः पीतवर्णोऽपि च पिच्छिलाङ्गः
पृष्ठेषु रेखा बहुलं सशल्कः ।
स गर्गरो वर्व्वरनादवक्त्रो
वदन्ति शीतः कफवातकारी ॥”
“गर्गरः पिच्छलः किञ्चित् वातजित् कफकोपनः ।”
इति भावप्रकाशः ॥

गर्गरी स्त्री (गर्गं शब्दं रातीति । रा + कः । गौरादित्वात् ङीष् ।) मन्थनी । दधिमन्थनपात्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ७४ ॥ कलसः । गागरी इति भाषा । यथा तिथ्यादितत्त्वे ।
“मेषादौ सक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी ॥”

गर्गाट पुं (गर्गमिति शब्दं कृत्वा अटतीति । गर्ग + अट + पचाद्यच् । शकन्ध्वादित्वात् अकारलोपः ।) मत्स्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । याम्यनाविकः २ । इति हारावली । १८६ ॥

गर्ज्ज ऊर्ज्जाशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अक सेट ।) ऊर्ज्जा बलम् । समन्तात् शरीरिणि यः स्तनकरणकशब्दः । गर्ज्जति सिंहः । इति दुर्गादासः ॥

गर्ज्ज क शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां परं अक सेट ।) क, गर्ज्जयति । इति दुर्गादासः ॥

गर्ज्जा स्त्री, (गर्ज्जनमिति । गर्ज्ज + भावे घञ् ।) हस्तिशब्दः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ४१ ॥ मेघादिशब्दश्च ॥

गर्ज्जक पुं (गर्ज्जतीति । गर्ज्ज + ण्वुल् ।) मत्स्यविशेषः । गजाड इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । शालः । शालकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (शालशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

गर्ज्जन क्ली (गर्ज्ज + भावे ल्युट् ।) शब्दः । (गर्ज्ज्यतेऽनेनेति । गर्ज्ज + करणे ल्युट् ।) कोपः । इति मेदिनी । ने । ५६ ॥

गर्ज्जर, क्ली मूलविशेषः । गाजर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पिङ्गमूलम् २ पीतकन्दम् ३ सुमूलकम् ४ स्वादुमूलम् ५ सुपीतम् ६ नारङ्गम् ७ पीतमूलकम् ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रुचिकारित्वम् । किञ्चित् कटुत्वम् । कफाध्मानक्रिमिशूलदाहपित्ततृष्णानाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।
“गाजरं गृञ्जनं प्रोक्तं तथा नारङ्गवर्णकम् ।
गाजरं मधुरं तीक्ष्णं तिक्तोष्णं दीपनं लघु ॥
संग्राहि रक्तपित्तार्शोग्रहणीकफवातजित् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

गर्ज्जाफल पुं (गर्ज्जा मर्म्मरध्वनिः फले यस्य । शुष्कपक्वफले शब्दबाहुल्यादस्य तथात्वम् ।) विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गर्ज्जा गञ्जनमिव फलं यस्य ।) वृक्षम् । इति हेमचन्द्रः । भतजनम् । उत्तेजनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गर्ज्जि, पुं (गर्ज्ज ऊर्ज्जाशब्दे + “सर्व्वधातुभ्य इन् ।” उणां । ४ । ११७ । इति इन् ।) मेघशब्दः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ४२ ।

गर्ज्जित क्ली (गर्ज्ज + भावे क्तः ।) मेघशब्दः । इत्यमरः । १ । ३ । ८ ॥ (रणोन्मत्तगजम् । यथा हरिवंशे । १८२ । ४९ ।
“बाण ! किं गर्ज्जसे मोहात् शूराणां नास्ति गर्ज्जितम् ।
एह्येहि युध्यस्व रणे किं वृथा गर्ज्जितेन ते ॥”)
तद्वति त्रि । (यद्रुक्तं स्मृतौ ।
“सन्ध्यायां गर्ज्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति यः ।
चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुर्विद्या यशो बलम् ॥”)

जितः, पुं, (गर्त्ता गर्त्तनं जातोऽस्य । जातार्थे इतच् ।) मत्तहस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३६ ॥

र्त्तः, पुं, (गिरति ग्रसति खस्मिन् पतितं जीवजातादिकमित्यर्थः । गॄ निगरणे + "हसिमृग्रिण्वामिदमीति ।" उणां । ३ । ८६ । इति तन् ।) भुवि श्वभ्रम् । गाड़ा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अवटः २ । इत्यमरः । १ । ८ । २ ॥ भूरन्ध्रम् ३ दरः ४ श्वभ्रम् ५ । इति जटाधरः ॥ गार्त्तटिः ६ आवटुः ७ पृथिवीरन्ध्रम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २१ । ६ ।

"घरण्यां विद्यते गर्त्ते निपपात लघुक्रमः ॥")

त्रिगर्त्तदेशः । कुक्कुन्दरः । इति मेदिनी । ते । १३ ॥ रोगभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मातृगर्भरूपगह्वरम् । यथा, भागवते । ३ । ३१ । ५ ।

"मूते विण्मूत्रयोर्गर्त्ते स जन्तुर्जन्तुसम्भवे ॥")

कूपः । यथा, तत्रैव । ३ । १३ । ३४ ।

"यद्रोमगर्त्तेषु निलिल्युरध्वराः

तस्मै नमः कारणसूकराय ते ॥"

नरकविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । २१ । १० ।

"निपपात महागर्त्ते तिमिरौघसमावृते ॥"

अष्टधनुःसहस्रेभ्यो न्यूनगतिर्देवखातभेदः । एतल्लक्षणं यथा, छन्दोगपरिशिष्टे ।

"धनुः सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते । न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः ॥"

अस्योदाहरणं यथा, मनौ । ४ । २०३ ।

"नदीषु देवखातेषु तड़ागेषु सरःसु च । स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च ॥"

गीर्य्यते स्तूयते वेदस्तुतिं कुर्व्वता जनेनेति । गॄ + तन् गुणश्च । देवरथः । यथा, ऋग्वेदे । ५।६२।८ ।

"आरोहथो वरुण ! मित्र ! गर्त्तमतश्चक्षाथे अदितिं दितिं च ॥" "गर्त्तं रथम ॥" इति भाष्यम् ॥)

गर्त्तिका, स्त्री, (गर्त्तोऽस्त्यस्याः इति ठन् ।) तन्तुशाला । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६५ ॥ तांत्घर इति भाषा ॥

गर्द्द, कि रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरांपरो-भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कि, गर्द्दयति गर्द्दति । रवः शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

गर्द्दभं, क्ली, (गर्द्दते शब्दायते विश्रयते गन्धादिभिरिति यावत् । गर्द्द रवे । "कृशृशलिकलिगर्द्दिभ्योऽभच् ।" उणां । ३।१२२ । इति अभच् ।) श्वेतकुमुदम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"कैरवं चन्द्रकान्तञ्च गर्द्दभं कुमुदं कुमुत् ॥")

विड़ङ्गम् । इति रत्नमाला ॥

गर्द्दभः, पुं, (गर्द्दति गर्द्दयति वा कर्कशशब्दं करोतीत्यर्थः । गर्द्द कि रवे + "कृशृशलिकलीति ।" उणां । ३ । १२२ । इति अभच् ।) पशुविशेषः । गाधा इति भाषा । (यथा, मनौ । ८ । २९८ ।

"गर्द्दभाजाविकानान्तु दण्डः स्यात् पञ्च माषिकः ॥")

तत्पर्य्यायः । चक्रीवान् २ वालेयः ३ रासभः ४ खरः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ७७ ॥ रासभः ६ । इति तट्टीका ॥ शङ्कुकर्णः ७ भारगः ८ भूरिगमः ९ धूसराह्वयः १० वेसरः ११ धूसरः १२ । इति जटाधरः ॥ स्मरस्मर्य्यः १३ चिरमेही १४ पशुचरिः १५ चारपुरः १६ चारटः १७ ग्राम्याश्वः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अस्य मांसस्य गुणः । किञ्चित् गुरुत्वं बलप्रदत्वञ्च । मूत्रस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । क्षारत्वम् । कफमहावातभूतकम्पोन्मादहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथा च ।

"गार्द्दभं वा वनं मूत्रं तैलयोग्यं क्वचिद्भवेत् । सक्षारं तिक्तकटुकमुन्मादकुष्ठरोगजित् ॥"

इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ॥

"गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरोगनुत् । दीपनं गार्द्दभं मूत्रं क्रमिवातकफापहम् ॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ५४ अध्याये ॥)

तस्मात् गुणशिक्षा यथा,—

"अविश्रामं वहेद्भारं शीतोष्णञ्च न विन्दति । ससन्तोषस्तथा नित्यं त्रीणि शिक्षेत गर्द्दभात् ॥"

इति चाणक्यम् । ७० ॥

गर्द्दभगदः, पुं, (गद्यते पीड्यतेऽनेन । गद + करणे अच् । गदो रोगः । गर्द्दभनामको गदः शाकपार्थिववत् समासः ।) ज्वालागर्द्दभकरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य लक्षणं जालगर्द्दभशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

गर्द्दभशाकः, पुं, (गर्द्दभाख्यः शाकः । यद्वा, गर्द्दभप्रियः शाको यस्य ।) ब्रह्मयष्टिवृक्षः । इति जटाधरः ॥

गर्द्दभशाका, स्त्री, (गर्द्दभशाक + टाप् ।) ब्रह्मयष्टिः । वामनहाटी इति भाषा ॥ इति रत्नमाला ॥

गर्द्दभशाखी, स्त्री, (गर्द्दभाख्या शाखा यस्याः । यद्वा गर्द्दभप्रिया शाखा अस्याः जातौ संज्ञायां वा ङीष् ।) भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गर्द्दभाण्डः, पुं, (गर्द्दभं गन्धविशेषं अमति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । अम गत्याम् + "अमन्ताड्डः ।" उणां । १।११३ । इति डप्रत्ययः ।) वृक्षविशेषः । गाब्भिभाटे इति ख्यातः । अयं मत्तकाण्डफलादिभिरश्वत्थाकारः । गन्धपिप्पलः । इति केचित् । इति भरतः ॥ गर्द्दपिप्पली । इति ख्यातः । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । कन्दरालः २ कपीतनः ३ सुपार्श्वकः ४ प्लक्षः ५ । इत्यमरः । ३ । ४ । ४२ ॥ शृङ्गी ६ प्लवः ७ कमण्डलुः ८ । इति जटाधरः ॥ गर्द्दभाण्डः ९ प्लक्षेशः १० कन्दरालकः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्लक्षदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाकुड़ इति भाषा ॥ (कपीतनाश्वत्थशब्दयोरस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

गर्द्दभाह्वयः, पुं, (गर्द्दभेन गन्धेन आह्वयति स्पर्द्धते इति । आ + ह्वे + अच् । यद्वा गर्द्दभः आह्वयः आख्या यस्य ।) कुमुदम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६० ॥

गर्द्दभिका, स्त्री, (गर्द्दभः दुर्गन्धमयपिड़काभेदो विद्यतेऽस्यामिति ठन् टाप् च ।) क्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—

"मण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरक्तं पिड़कावितम् । रुजाकरीं गर्द्दभिकां तां विद्यात् वातपित्तजाम् ॥"

तच्चिकित्सा यथा,—

"विवृत्तामिन्द्रवृद्धाञ्च गर्द्दभीं जालगर्द्दभम् । पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक् ॥ पाके तु शोधयेदाद्यैः पक्वैर्मधुरभेषजैः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

गर्द्दभी, स्त्री, (गर्द्दभस्य पत्नीति स्त्रियां जातौ गौरादित्वाद्वा ङीष् ।) गर्द्दभपत्नी । ("सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्द्दभी ॥") तस्याः क्षीरस्य गुणाः । बलकारित्वम् । वातश्वासहरत्वम् । मधुराम्लरसत्वम् । रूक्षत्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वञ्च । तद्दधिगुणाः । रूक्षत्वम् । उष्णत्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । मधुराम्लरसत्वम् । रुच्यत्वम् । वातदोषनाशित्वञ्च । तन्नवनीतगुणाः । कषायत्वम् । कफवातनाशित्वम् । वल्यत्वम् । दीपनत्वम् । मांसे लघुत्वम् । उष्णत्वम् । मूत्रदोषकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षुद्रजन्तुविशेषः । गर्द्दभिकारोगः । इति मेदिनी । भे । १६ ॥ (अस्य लक्षणं यथा,—

"सा विद्या वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्द्दभी । मण्डला विपुलोत्सन्ना सरागपिटिकाचिता ॥"

इति वाभटे उत्तरस्थाने एकत्रिंशेऽध्याये ॥)

अपराजिता । श्वेतकण्टकारी । कटभी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षुद्रकीटभेदः । यथाह सुश्रुतः ।

"मशककीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः । पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्द्दभी ॥")

गर्द्ध, क लिप्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परंसकं-सेट् ।) क, गर्द्धयति । इति दुर्गादासः ॥

गर्द्धः, पुं, (गर्द्ध्यते इति । गर्द्ध + भावे घञ् ।) स्पृहा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ९४ ॥ गर्द्धभाण्डवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गर्द्धनः, त्रि, (गृध्यति स्पृहयतीति । गृध् + "जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधीति ।" ३ । २ । १५० । इति युच् ।) लुब्धः । इत्यमरः । ३ । ६ । २२ ।

ग(र्व्व)र्ब्ब, त क ड दर्पे । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त चुरां-आत्मं-अकं-सेट् ।) दर्पोऽहङ्कारः । ड, गर्व्वयते गर्व्वापयते धनेनीचः । इति दुर्गादासः ॥

ग(र्व्व)र्ब्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परंसकं-सेट् ।) गर्व्वति । इति दुर्गादासः ॥

ग(र्व्व)र्ब्बः, पुं, (गर्व्व + भावे अच् । यद्वा, गिरति मदमिति । गॄ निगरणे + "कॄगॄशॄदृभ्यो वः ।" उणां । १ । १५५ । इति वः ।) अहङ्कारः दर्पार्थादन्तगर्व्वधातोर्भावेऽल्प्रत्ययः ॥ इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३१ । २० ।

"यदि दुःखो न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमम् । प्राप्य दुर्मनसा वीर ! गर्व्वे(र्ब्बे)ण च विशेषतः ॥")

गर्भः पुं (गीर्य्यते जीवसञ्चितकर्म्मफलदात्रा ईश्वरेण प्रकृतिवशात् जठरगह्वरे स्थाप्यते पुरुषशुक्रयोगेणासौ। गॄ + अर्त्तिगॄभ्यां भन्। उणां। ३। १५२। इति कर्म्मणि भन्।) भ्रूणः। तद्विवरणं यथा —

'स्वर्गाच्च नरकान्मुक्तः स्त्रीणां गर्भो भवत्यपि।
नाभिभूतश्च तस्यैव याति बीजद्वयं हि तत्॥
कललं बुद्बुदत्वञ्च ततः पेशीत्वमेव च।
पेश्यापलमथो ऽण्डं स्यादङ्कुरस्तत उच्यते॥
अङ्गानामथ चोत्पत्तिः पञ्चानामनुलोमकात्।
उपाङ्गान्यङ्गुलीनेत्रनासास्यश्रवणानि च॥
प्ररोहं यान्ति चाङ्गेभ्यस्तद्वत्तेभ्यो नखादिकम्।
त्वचो रोमाणि जायन्ते केशाश्चैव ततः परम्॥
नरश्चाधोमुखः स्थित्वा दशमे च स जायते।
ततस्तु वैष्णवी माया समाश्रयति मोहिनी॥
बालत्वन्तु कुमारत्वं यौवनं वृद्धतामपि।
ततश्च मरणं तद्वज्जन्म प्राप्नोति मानवः॥
एवं संसारचक्रेऽस्मिन् भ्राम्यते घटियन्त्रवत्।

इति गारुडे २२९ अध्यायः॥

तस्य लक्षणं यथा —

'गर्भाशयगतं शुक्रमार्त्तवं जीवसंज्ञकम्।
प्रकृतिः सविकारा च तत् सर्व्वं गर्भसंज्ञकम्॥
कालेन वर्द्धितो गर्भो यदाङ्गोपाङ्गसंयुतः।
भवेत्तदा स मुनिभिः शरीरीति निगद्यते॥' *॥

तस्योत्पत्तिर्यथा —

'यदा नार्य्यावुपेयातां वृषस्यन्त्यौ कथञ्चन।
मुञ्चन्त्यौ शुक्रमन्योऽन्यमनस्थिस्तत्र जायते॥
ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमाचरेत्।
आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि॥
मासि मासि प्रवर्द्धेत स गर्भो गर्भलक्षणः।
कललं जायते तस्या वर्ज्जितः पैतृकैर्गुणैः॥'

इति भावप्रकाशः॥ *॥

अस्य द्वारगमनगतिर्यथा —

मूर्च्छोऽनिलेन विगुणेन ततः स गर्भः
संख्यामतीत्य बहुधा समुपैति योनिम्।
द्वारं निरुध्य शिरसा जठरेण कश्चित्
कश्चिच्छरीरपरिवर्त्तितकुब्जदेहः॥
एकेन कश्चिदपरस्तु भुजद्वयेन
तिर्य्यग्गतो भवति कश्चिदवाङ्मुखोऽन्यः।
पार्श्वापवृत्तगतिरेति तथैव कश्चि-
दित्यष्टधा गतिरियं ह्यपरा चतुर्द्धा॥
सङ्कीलकः प्रतिखुरः परिघोऽथ बीजः
संरुद्धबाहुचरणः शिरसा च योनौ।
सङ्गी च यो भवति कीलकवत् स कीलो
दृश्यैः खुरैः प्रतिखुरः स हि कायसङ्गी॥
गच्छेद्भुजद्वयशिराः स च बीजकाख्यो
योनौ स्थितः स परिघः परिघेण तुल्यः॥' *॥

गर्भनाशलक्षणानि।

'आपन्नसत्त्वा या तु स्त्रीलाङ्गी निरपत्रपा।
नीलाङ्गनखशिरा हन्ति सा गर्भं स च तां तथा॥
मासमासमभिमानुरूपतापं प्रपीडिता।
गर्भो यापयते कुक्षौ या ह्यभिच प्रपीडितः॥' *॥

अथान्तर्गतगर्भलक्षणं यथा —

'गर्भास्पन्दनमाध्मानं पक्वाशं श्यावपर्णता।
भवेदुच्छ्वासपूतित्वं शोथश्चान्तर्मृते शिशौ॥'

इति माधवकरः॥ *॥

('कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः।
गर्भः सञ्जायते नार्य्याः सञ्जातो बाल उच्यते॥
आधिक्ये रजसः कन्या पुत्रः शुक्राधिके भवेत्।
नपुंसकं समत्वेन यथेच्छा पारमेश्वरी॥'

इति पूर्व्वखण्डे चतुर्थेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥

'शुद्धे शुक्रार्त्तवे सत्त्वः स्वकर्म्मक्लेशचोदितः।
गर्भः सम्पद्यते युक्तिवशादग्निरिवारणौ॥
बीजात्मकैर्महाभूतैः सूक्ष्मैः सत्त्वानुगैश्च सः।
मातुश्चाहाररसजैः क्रमात् कुक्षौ विवर्द्धते॥
तेजो यथार्करश्मीनां स्फटिकेन तिरस्कृतम्।
नेन्धनं दृश्यते गच्छत् सत्त्वो गर्भाशयं तथा॥
कारणानुविधायित्वात् कार्य्याणां तत्स्वभावता।
नानायोन्याकृतीः सत्त्वो धत्तेऽतो द्रुतलोहवत्॥
अतएव च शुक्रस्य बाहुल्याज्जायते पुमान्।
रक्तस्य स्त्री तयोः साम्ये क्लीवः शुक्रार्त्तवे पुनः॥
वायुना बहुशो भिन्ने यथास्वं बह्वपत्यता।
वियोनिविकृताकारा जायन्ते विकृतैर्मलैः॥'
'पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन सङ्गता।
शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि॥
वीर्य्यवन्तं सुतं सूते ततो न्यूनाब्दयोः पुनः।
रोग्यल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा॥'
'शुद्धशुक्रार्त्तवं स्वस्थं संरक्तं मिथुनं मिथः।
स्नेहैः पुंसवनैः स्निग्धं शुद्धशीलितवस्तिकम्॥
नरं विशेषात् क्षीराज्यैर्मधुरौषधसंस्कृतैः।
नारीं तैलेन माषैश्च पित्तलैः समुपाचरेत्॥'
'मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुनः।
ईषत्कृष्णं विगन्धञ्च वायुर्योनिमुखान्नुदेत्॥
ततः पुष्पेक्षणादेव कल्याणध्यायिनी त्र्यहम्।
मृजालङ्काररहिता दर्भसंस्तरशायिनी॥
क्षैरेयं यावकं स्तोकं कोष्ठशोधनकर्षणम्।
पर्णे शरावे हस्ते वा भुञ्जीत ब्रह्मचारिणी॥
चतुर्थेऽह्नि ततः स्नाता शुक्लमाल्याम्बरा शुचिः।
इच्छन्ती भर्त्तृसदृशं पुत्रं पश्येत् पुरः पतिम्॥
ऋतुस्तु द्वादशनिशाः पूर्व्वास्तिस्रश्च निन्दिताः।
एकादशी च युग्मासु स्यात् पुत्रोऽन्यासु कन्यका॥
उपाध्यायोऽथ पुत्रीयं कुर्व्वीत विधिवद्विधिम्।
नमस्कारपरायास्तु शूद्राया मन्त्रवर्ज्जितम्॥
अवन्ध्य एवं संयोगः स्यादपत्यञ्च कामतः।
सन्तोऽप्याहुरपत्यार्थं दम्पत्योः सङ्गतं रहः॥
दुरपत्यं कुलाङ्गारो गोत्रे जातं महत्यपि।
इच्छेतां यादृशं पुत्रं तद्रूपचरितांश्च तौ॥
चिन्तयेतां जनपदांस्तदाचारपरिच्छदौ।
कर्म्मान्ते च पुमान् सर्पिःक्षीरशाल्योदनाशितः॥
तैलमाषोत्तराहारां तत्र मन्त्रं प्रयोजयेत्।
आहिरसि आयुरसि सर्व्वतः प्रतिष्ठासि धाता त्वाम्।
दधातु विधाता त्वां दधातु ब्रह्मवर्च्चसा भवेति।
ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्य्यस्तथाश्विनौ।
भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं ददतु मे सुतम्॥
सान्त्वयित्वा ततोऽन्योऽन्यं संविशेतां सुमनस्विनौ।
उत्ताना तन्मना योषित् तिष्ठेदङ्गैः सुसंस्थितैः॥
तथा हि बीजं गृह्णाति दोषैः स्वस्थानमाश्रितैः।
लिङ्गन्तु सद्यो गर्भाया योन्या बीजस्य सङ्ग्रहः॥
तृप्तिर्गुरुत्वं स्फुरणं शुक्रास्राननुबन्धनम्।
हृदयस्पन्दनं तन्द्रा तृड्ग्लानिर्लोमहर्षणम्॥
अव्यक्तः प्रथमे मासि सप्ताहात् कललीभवेत्।
गर्भः पुंसवनान्यत्र पूर्व्वं व्यक्तेः प्रयोजयेत्॥
बली पुरुषकारो हि दैवमप्यतिवर्त्तते।
पुष्ये पुरुषकं हैमं राजतं वाथ वायसम्॥
कृत्वाग्निवर्णं निर्व्वाप्य क्षीरे तस्याञ्जलिं पिबेत्।
गौरदण्डमपामार्गं जीवकर्षभसैर्य्यकान्॥
पिबेत् पुष्ये जले पिष्टानेकद्वित्रिसमस्तशः।
क्षीरेण श्वेतबृहतीमूलं नासापुटे स्वयम्॥
पुत्रार्थं दक्षिणे सिञ्चेत् वामे दुहितृवाञ्छया।
पयसा लक्ष्मणामूलं पुत्रोत्पादस्थितिप्रदम्॥
नासयास्येन वा पीतं वटशुङ्गाष्टकं तथा।
औषधीर्जीवनीयाश्च बाह्यान्तरुपयोजयेत्॥
उपचारः प्रियहितैर्भर्त्रा भृत्यैश्च गर्भधृक्।
नवनीतघृतक्षीरैः सदा चैनामुपाचरेत्॥
अतिव्यवायमायासं भारं प्रावरणं गुरु।
अकालजागरस्वप्नकठिनोत्कटकासनम्॥
शोकक्रोधभयोद्वेगवेगश्रद्धाविधारणम्।
उपवासाध्वतीक्ष्णोष्णगुरुविष्टम्भिभोजनम्॥
रक्तं निवसनं श्वभ्रकूपेक्षां मद्यमामिषम्।
उत्तानशयनं यच्च स्त्रियो नेच्छन्ति तत्त्यजेत्॥
तथा रक्तस्रुतिं शुद्धिं वस्तिमामाष्टमासतः।
एभिर्गर्भः स्रवेदामः कुक्षौ शुष्येत् म्रियेत वा॥
वातलैश्च भवेद्गर्भः कुब्जान्धजडवामनः।
पित्तलैः खलतिः पिङ्गः श्वित्री पाण्डुः कफात्मभिः॥
व्याधींश्चास्या मृदुसुखैरतीक्ष्णैरौषधैर्जयेत्।
द्वितीये मासि कललाद्घनः पेश्यथवार्ब्बुदम्॥
पुंस्त्रीक्लीबाः क्रमात्तेभ्यस्तत्र व्यक्तस्य लक्षणम्।
व्यक्तीभवति मासेऽस्य तृतीये गात्रपञ्चकम्॥
मूर्द्धा द्वे सक्थिनी बाहू सर्व्वसूक्ष्माङ्गजन्म च।
सममेव हि मूर्द्धाद्यैर्ज्ञानञ्च सुखदुःखयोः॥
गर्भस्य नाभौ मातुश्च हृदि नाडी निबध्यते।
यया स पुष्टिमाप्नोति केदार इव कुल्यया॥
चतुर्थे व्यक्तताङ्गानां चेतनायाश्च पञ्चमे।
षष्ठे स्नायुशिरारोमबलवर्णनखत्वचाम्॥
सर्व्वैः सर्व्वाङ्गसम्पूर्णो भावैः पुष्यति सप्तमे।
गर्भेणोत्पीडिता दोषास्तस्मिन् हृदयमाश्रिताः॥
कण्डूं विदाहं कुर्व्वन्ति गर्भिण्याः किक्किसानि च।
नवनीतं हितं तत्र कोलाम्बुमधुरौषधैः॥
सिद्धमल्पपटुस्नेहं लघु स्वादु च भोजनम्।
चन्दनोशीरकल्केन लिम्पेदूरुस्तनोदरम्॥
ओजोऽष्टमे सञ्चरति माता पुत्रौ मुहुः क्रमात्।
तेन तौ म्लानमुदितौ तत्र जातो न जीवति।
शिशुरोजोऽनवस्थानात् नारी संशयिता भवेत्॥

चीरपेया च पेयाच सघृतान्वासनं घृतम् ।
मधुरैः साधितं शुद्ध्यै पुराणशकृतस्तथा ॥
शुष्कमूलककोलाम्लकषायेण प्रशस्यते ।
शताह्वकल्कितो वस्तिः स तैलघृतसैन्धवः ॥
तस्मिंस्त्वेकाहयातेऽपि कालः सूतेरतः परम् ।
वर्षादिकारकारी स्यात् कुक्षौ वातेन धारितः ॥
शस्तश्च नवमे मासि स्निग्धो मांसरसौदनः ।
बहुस्नेहा यवागूर्वा पूर्व्वोक्ताश्चानुवासनम् ॥
तत एव पिचुञ्चास्या योनौ नित्यं निधापयेत् ।
वातघ्नपत्रभङ्गाम्भः शीतं स्नानेऽन्वहं हितम् ॥
निःस्नेहाङ्गी न नवमान्मासात् प्रभृति वासयेत् ।
प्राग्दक्षिणस्तनस्तन्या पूर्व्वं तत् पार्श्वचेष्टिनी ॥
पुन्नामदोहदप्रश्नरता पुंस्वप्रदर्शिनी ।
उन्नते दक्षिणे कुक्षौ गर्भे च परिमण्डले ॥
पुत्रं सूतेऽन्यथा कन्यां या चेच्छति नृसङ्गतिम् ।
नृत्यवादित्रगान्धर्व्व-गन्धमाल्यप्रिया च या ॥
क्लीबं तत् सङ्करे तत्र मध्यं कुक्षेः समुन्नतम् ।
यमौ पार्श्वद्वयोन्नामात् कुक्षौ द्रोण्यामिव स्थिते ॥
प्राक् चैव नवमान्मासात् सूतिकागृहमाश्रयेत् ।
देशे प्रशस्ते सम्भारैः सम्पन्नं साधकेऽहनि ॥
तत्रोदीक्षेत सा सूतिं सूतिका परिवारिता ।
अद्य श्वः प्रसवे म्लानिः कुक्ष्यक्षिश्लथताक्लमः ॥
अधो गुरुत्वमरुचिः प्रसेको बहुमूत्रता ।
वेदनोरूदरकटीपृष्ठहृद्वस्तिवङ्क्षणे ॥
योनिभेदरुजातोदस्फुरणस्रवणानि च ।
आवीनामनुजन्मातस्ततो गर्भोदकस्रुतिः ॥
अथोपस्थितगर्भां तां कृतकौतुकमङ्गलाम् ।
हस्तस्थपुन्नामफलां स्वभ्यक्तोष्णाम्बुसेचिताम् ॥
पाययेत् सघृतां पेयां तनौ भूशयने स्थिताम् ।
आभुग्नसक्थिमुत्तानामभ्यक्ताङ्गीं पुनः पुनः ॥
अधोनाभेर्विमृद्नीयात् कारयेज्जृम्भचंक्रमम् ।
गर्भः प्रयात्यवागेवन्तल्लिङ्गं हृद्विमोक्षतः ॥
आविश्य जठरं गर्भो वस्तेरुपरि तिष्ठति ।
आव्यो हि त्वरयन्त्येनां खट्वामारोपयेत्ततः ॥
अथ सम्पीडिते गर्भे योनिमस्याः प्रसाधयेत् ।
मृदुपूर्व्वं प्रवाहेत वाढ़माप्रसवाच्च सा ॥
हर्षयेत्तां मुहुः पुत्रजन्मशब्दजलानिलैः ।
प्रत्यायान्ति तथाप्राणाः सूतिक्लेशावसादिताः ॥
धूपयेद्गर्भसङ्गे तु योनिं कृष्णाहिकञ्चुकैः ।
हिरण्यपुष्पीमूलञ्च पाणिपादेन धारयेत् ॥
सुवर्च्चलां विशल्यं वा जरायुपतनेऽपि च ।
कार्य्यमेतत् तथोत्क्षिप्य वाङ्कोरेनां विकम्पयेत् ॥
कटीमाक्षोटयेत् पार्ष्ण्यां स्फिचौ गाढ़ं निपी-
ड़येत् ।
तालुकण्ठं स्पृशेद्वेण्या मूर्द्ध्नि दद्यात् स्नुहीपयः ॥
भूर्ज्जलाङ्गलिकीतुम्बी सर्पत्वक्कुष्ठसर्षपैः ।
पृथग् द्वाभ्यां समस्तैर्वा योनिलेपनधूपनम् ॥
कुष्ठतालीशकल्कं वा सुरामण्डेन पाययेत् ।
यूषेण वा कुलत्थानां विल्वलेनासवेन वा ॥
शताह्वासर्षपाजाजीशिग्रुतीक्ष्णकचित्रकैः ।
सहिङ्गुकुष्ठमदनैर्मूत्रे क्षीरे च साधितम् ॥
तैलं पिड़ं हितं पायौ योन्यां वाप्यनुवासनम् ।

शतपुष्पा वचाकुष्ठकणासर्षपकल्कितः ॥
निरूहः पातयत्याशु सस्नेहलवणोऽपराम् ।
तत्सङ्गे ह्यनिलो हेतुः सा निर्यात्याशु तज्जयात् ॥
कुशला पाणिनाक्तेन हरेत् कृत्तनखेन वा ।
मुक्तगर्भा परां योनिं तैलेनाङ्गञ्च मर्द्दयेत् ॥
मकल्लाख्ये शिरोवस्ति कोष्ठशूले तु पाययेत् ।
सचूर्णितं यवक्षारं घृतेनोष्णजलेन वा ॥
धान्याम्बु वा गुड़व्योषत्रिजातकरजोऽन्वितम् ॥”
इति वाभटे शरीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥*॥

अथ गर्भोपचारः ।

आत्रेय उवाच ।

“प्रथमे मासि मधुकं मधुपुष्पाणि चैव हि ।
नवनीतेन पयसा मधुरं पाययेच्च सा ॥
द्वितीये मासि काकोली मधुरं पाययेत्तथा ।
तृतीये कृशरं श्रेष्ठं चतुर्थे च कृतौदनम् ॥
पञ्चमे पायसं दद्यात् षष्ठे च मधुरं दधि ।
सप्तमे घृतखण्डेन चाष्टमे घृतपूरकम् ॥
नवमे विविधान्नानि दशमे दोहदन्तथा ।
मासे तृतीये सम्प्राप्ते दोहदं भवति स्त्रियाः ॥
यद्यत् कामयते सा च तत्तद्दद्याद्भिषग्वरः ।
वर्ज्जयेद्द्विदलान्नानि विदाहीनि गुरूणि च ॥
अम्लानि सोष्णक्षीराणि गुर्व्विणीनां विवर्ज्जयेत् ।
मृत्तिका भक्षणीया न न च शूरणकन्दकाः ॥
रसोनञ्च पलाण्डुञ्च सन्त्यक्तो गुर्व्विणीस्त्रिया ।
शूरणानि प्रदेयानि गौल्यानि सरसानि च ॥
पथ्ये हितानि चैतानि गुर्व्विणीनां सदा भिषक् ।
व्यायामं मैथुनं रोषं शैत्यंञ्चक्रमणन्तथा ॥
वर्ज्जयेद्गुर्व्विणीनाञ्च जायन्ते सुखसम्पदः ॥
अथोपपन्नं विहितमपि स्वकीयाचारेण पञ्च-
मासिकमष्टमासिकं वा । ब्राह्मणमङ्गलादिभि-
र्गोत्रभोजनमपि कर्त्तव्यम् । दोहदादिषु परि-
पूर्णेषु रूपवान् शूरः पण्डितः शीलवान् पुत्रो
जायते ॥” इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे
तृतीयस्थाने गर्भोपचारो नाम अष्टचत्वारिंशो
ऽध्यायः ॥ * ॥

अथ चलितगर्भचिकित्सा ।

आत्रेय उवाच ।

“प्रथमे मासि गर्भस्य चलनं दृश्यते यदि ।
तदा मधुकमृद्वीका चन्दनं रक्तचन्दनम् ॥
पयसा लोड़ितं पीतं तेन गर्भः स्थिरो भवेत् ।
द्वितीये मासि चलिते मृणाले नागकेशरम् ॥
तृतीये मासि गर्भस्य चलनं दृश्यते यदा ।
तदा मधुककीट्टञ्च शर्करां पयसा पिबेत् ॥
चतुर्थे मासि दाहश्च पिपासा शूलमेव च ॥
ज्वरश्च स्त्रीणां यदि गर्भश्चलते तदोशीरचन्दन-
नागकेशरधातकीकुसुमशर्कराघृतमधुदधि पाय-
येत् । पञ्चमे मासे चलिते गर्भे दाड़िमी-
पत्राणि चन्दनं दधि मधु च पाययेत् । षष्ठे-
मासि गैरिकं कृष्णमृत्तिकां गोमयभस्म उदकं
परिस्रुतं शीतलं चन्दनं शर्करया सह पिबेत् ।
सप्तमे मासि गोक्षुरसमङ्गापद्मकघनसुशीरं मधुरं
पाययेत् । अष्टमे मासि रोध्रं मधुमागधिकाञ्च

सह दुग्धेन पीतवतीनाञ्चलिते गर्भे स्त्रीणां
सुखं सम्पद्यते ।” इति महर्ष्यात्रेयभाषिते
हारीतोत्तरे तृतीये स्थाने चलितगर्भचिकित्सा
नामैकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ * ॥
“नरो धातुवशेनापि जीवितश्चात्र दृश्यते ।
तस्माच्च मैथुनात् सम्यग् जायते गर्भसम्भवः ॥

हारीत उवाच ।

संयोगेन विना प्राज्ञ ! कथं गर्भो न जायते ।
संयोगेन विना पुष्पं फलं वा न कथं भवेत् ॥
वृक्षवन्न कथं स्त्रीणां फलोत्पत्तिः प्रदृश्यते ।
एतत् पृष्टो महाचार्य्यः प्रोवाच ऋषिपुङ्गवः ॥

आत्रेय उवाच ।

विरुद्धानाञ्च वल्लीनां स्थावराणाञ्च पुत्रक ! ।
तत्र धातुसमं वीजं सह योगेन वर्त्तते ॥
न भिन्नदृष्टिस्तस्यैव दृश्यते शृणु पुत्रक ! ।
स्थावराणाञ्च सर्व्वेषां शिवशक्तिमयं विदुः ॥
निश्चलोऽपि शिवो ज्ञेयो वाग्निशक्तिर्महामते ! ।
तत्र स्त्रीपुरुषगुणा वर्त्तन्ते समयोगतः ॥
आम्रपुष्पं फलं तद्वत् वीजं शुक्रमयं विदुः ।
स्त्रीणां रजोमयं रेतो वीजाढ्यमिन्द्रियं नरे ॥
तस्मात् संयोगतः पुत्रो जायते गर्भसम्भवः ।
प्रथमेऽहनि रेतस्य संयोगात् कललस्य यत् ॥
जायते वुद्बुदाकारं शोणितस्य दशाहनि ।
घनं पञ्चदशाहे स्यात् विंशाहे मांसपिण्डकम् ॥
मासैकेन च पिण्डस्य पञ्च तत्त्वं प्रजायते ।
पञ्चाशद्दिवसे प्राप्ते अङ्कुराणाञ्च सम्भवः ॥
मासत्रये तु सम्प्राप्ते हस्तपादौ प्रवर्त्तितौ ।
सार्द्धमासत्रये प्राप्ते शिरश्च सारवद्भवेत् ॥
चतुर्थके च लोमानां सम्भवश्चात्र दृश्यते ।
पञ्चमे च सुजीवः स्यात् षष्ठे प्रस्फुरणं भवेत् ॥
अष्टमे मासि याते च अग्नियोगः प्रवर्त्तते ।
मासे तु नवमे प्राप्ते जायते तस्य चेष्टितम् ॥
जायते तस्य वैराग्यं गर्भवासस्य कारणात् ।
दशमे च प्रसूयेत तथैकादशमासि वा ॥
अथ दोषवशेनापि गर्भो वापि प्रसूयते ।
वातसंप्रेरिते गर्भे अपूर्णे दिवसे यदि ॥
प्रसूतये वाप्यथ तद्गर्भे बालः प्रदृश्यते ॥”
इति हारीते शारीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥*॥)
शिशुः। (गीर्य्यते निगीर्य्यते निःक्षिप्यते वीर्य्यं योनि-
रन्ध्रे यस्मिन् । गिरति सिञ्चति निषेकं करोति
रेतोऽत्र वा । गॄ ग्र वा+भन् ।) कुक्षिः । (यथा,
महाभारते । १४ । १८ । ६ ।
“यथा लोहस्य निस्यन्दो निषिक्तो बिम्बविग्रहम् ।
उपैति तद्विजानीहि गर्भे जीवप्रवेशनम् ॥”)
सन्धिः । पनसकण्टकम् । इति मेदिनी ॥ भे । ३ ॥
मध्यम् । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । १७६ ।
“केतकगर्भे गन्धादरेण दूरादमी इतसुपेताः ॥”)
अपवरकः । इति हेमचन्द्रः ॥ गङ्गादिसन्निहित-
देशः । यथा,—
“भाद्रकृष्णचतुर्द्दश्यां यावदाक्रमते जलम् ।
तावद्गर्भं विजानीयात् तदूर्द्धं तीरमुच्यते ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

यथा वृन्तलग्नं पक्वं फलं अभिघातेनाकाल एव पतति तथा गर्भोऽप्यभिघातादिनाऽकालेऽपि पतति ॥ * ॥

अथ गर्भस्रावस्य चिकित्सा ।
गुर्व्विण्या गर्भतो रक्तं स्रवेद्यदि मुहुर्मुहुः ।
तन्निरोधाय सुस्निग्धमुत्पलादि घृतं पिबेत् ॥
उत्पलादिगणमाह ।
उत्पलं नीलमारक्तं कह्लारं कुमुदं तथा ।
श्वेताम्भोजञ्च मधुकमुत्पलादिरयं गणः ॥
संमीलितो हरत्येव दाहं तृष्णां हृदामयम् ।
रक्तपित्तञ्च मूर्च्छाञ्च तथा छर्दिमरोचकम् ॥ * ॥
अथ गर्भपातस्योपद्रवानाह ।
प्रस्रंसमाने गर्भे स्याद्दाहः शूलञ्च पार्श्वयोः ।
पृष्ठरुक् प्रदरानाहौ मूत्रबन्धश्च जायते ॥
प्रस्रंसमाने पतति ॥ * ॥ अथ गर्भस्य स्थानान्तरगमने चोपद्रवानाह ।
स्थानात् स्थानान्तरं तस्मिन् प्रयात्यपि च जायते ।
आमपक्वाशयादौ तु क्षोभः पूर्व्वेऽप्युपद्रवाः ॥
पूर्व्वेऽप्युपद्रवाः पार्श्वे शूलादयः ॥ * ॥
तच्चिकित्सामाह · [चरेत् ।
स्निग्धाः शीताः क्रियास्तेषु दाहादिषु समाक्षुद्रकाशीरपूकार्य्या मलैर्गाङ्गुरकस्य च ॥
घृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलहृत् परम् ।
खर्दंष्ट्रामधुकक्षुद्राम्लानैः सिद्धं पयः पिबेत् ॥
शर्करामधुसंयुक्तं गुर्व्विणीवेदनापहम् ।
अरजानः पुष्यजातिः । अयं नागपुष्पं इति गौड़ादौ प्रसिद्धः ।” इति भावप्रकाशः ॥

गर्भस्रावी, [न्] पुं, (गर्भं उदरस्थशिशुं स्रावयति विच्योतयति सेवनेनेति । गर्भ+स्रु+णिच्+“नन्द्यादीति ।” ३ । १ । १३४ । इति णिनिः ।) हिन्तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गर्भागारं, क्ली, (गर्भ इव आगारं गृहम् । गृहाभ्यन्तरवर्त्तित्वात् तथात्वम् ।) गृहमध्यभागः । शयनगृहम् । गृहान्तरं च इत्येके । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । वासगृहम् २ । इत्यमरः । २ । २ । २८ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७ । ७१ ।
“साप्यष्टमीं समुद्दिश्य तत्र राजसुता ययौ ।
एकैव देवं द्रष्टुञ्च गर्भागारादथाविशत् ॥” * ॥
गर्भः कुक्षिः आगारं गृहमिव । शिशोराश्रयभूतत्वात्तथात्वम् । यद्वा, गर्भस्य उदरस्थशिशोरागारम् ।) गर्भाशयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गर्भाधानं, क्ली, (गर्भं आधीयतेऽनेनेति । आ+धा+करणे ल्युट् ।) दशसंस्कारान्तर्गतप्रथमसंस्कारः । यथा,—
“गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा ।
ऋतौ ऋतुकाले । स च कालो याज्ञवल्क्येनोक्तः ।
षोड़शर्त्तुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।”
इति मलमासतत्त्वम् ॥ तत्र क्रमः । “ऋतुस्नानादूर्द्ध्वं निषेकदिवसे सायं सन्ध्यायामतीतायां पतिः शुचिः सुगन्धिः सुवेशः संवेश्य सूर्य्यार्घ्यं दत्त्वा पूर्व्वाभिमुखोपविष्टायाश्च वध्वा दक्षिणहस्तेनोपस्थं स्पृशन् मन्त्रं जपेत् ततः पुनरपि उपस्थं स्पृशन् मन्त्रं जपेत् । ततो भार्य्यामुपेयात् ।” इति भवदेवभट्टः ॥ तद्विहितनिषिद्धनक्षत्रादि यथा,—
“ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिकाश्विनी ।
उत्तरात्रितयं त्यक्त्वा पर्व्ववर्ज्यं व्रजेद्दृतौ ॥”
पर्व्वाण्याह विष्णुपुराणम् ।
“चतुर्द्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा ।
पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥”
शौनकः ।
“पुंनक्षत्राणि चैतानि तिष्यो हस्तः पुनर्व्वसुः ।
अभिजित् प्रौष्ठपदश्चैवानुराधाषाढ़श्रवणयुक् ॥”
अन्यच्च । [पुष्यश्च ।
“हस्तो मूलं श्रवणः पुनर्व्वसुर्मृगशिरस्तथा
गर्भाधानादिकार्य्येषु पुंनामायं गणः शुभदः ॥
रोहिण्यन्त्यदित्यादिविशाखाशतवर्ज्जिते ।
भे पुंग्रहाहे स्त्रीभुजा फलयन्यनमिच्छति ॥
पुष्यार्कचन्द्रविपश्चनयुगकरसंस्थाराधाषाढ़युग्मद्विभाद्रपदद्वयश्च ।
एतानि पुंसि कथितानि शुभानि भानि चान्येषु गर्भपतनादिभयञ्च तेषु ॥
नन्दा भद्रा भवेत् पुंसि स्त्रीषु पूर्णा जया स्मृता ।
रिक्ता नपुंसके त्याज्या त्वमावास्या परिवर्ज्जयेत् ॥
स्त्रीणामृतुर्भवति षोड़शवासराणि
तत्रादितः परिहरेच्च निशाचतस्रः ।
युग्मासु रात्रिषु नरा विषमासु नार्य्यः
कुर्य्यान्निषेकमथ तास्वपि पर्व्ववर्ज्जम् ॥
मूलर्क्षं स्तुतिदुष्टत्वाद्गर्भाधानेषु नेष्यते ।
तस्य पुंसवनादौ तु पुंसंज्ञत्वे प्रयोजनम् ॥
(मतान्तरे तु चतुर्थेऽहनि स्नानानन्तरं नार्य्यः शुध्यन्ति । यथाह भरद्वाजः ।
“प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ।
तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥”
एवं धर्म्मशास्त्रेऽपि । यथा,—
“भर्त्तुः स्पृश्या चतुर्थेऽह्नि स्नानेन स्त्री रजस्वला ।
पञ्चमेऽहनि योग्या स्याद्दैवे पित्र्ये च कर्म्मणि ॥”)
यथा, याज्ञवल्क्यः ।
“एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलाञ्च वर्ज्जयेत् ।
शुक्ल इन्दौ सकृत् पुत्त्रं लक्षण्यं जनयेत् पुमान् ॥”
क्षामां आहारलाघवादिना क्षीणाम् । फलञ्च ।
“युग्मासु पुत्त्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।
तस्माद्युग्मासु पुत्त्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ॥
पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
(समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्य्ययः ॥”
इति मनुः । ३ । ४८—४९ ॥)
एषञ्च ।
“युग्मायामपि रात्रौ चेत् शोणितं प्रचुरं यदा ।
कन्या च पुंवद्भवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत् ॥
कन्यैवायुग्मरात्रौ च प्राधान्यं समवायिनोः ।
निमित्तकारणात् कालात् शुक्रशोणितयोर्यतः ॥
पीड़ा रात्रौ भौमदृष्टे शशाङ्के
मासं मासं योषितामार्त्तवं स्यात् ।
चेंशे शान्तं यत्र रक्तं जवाभं
तद्गर्भार्हं वेदनागन्धहीनम् ॥”
गर्भयोग्यर्त्तुनिरूपणम् ॥
“मासांसंयुतमध्यगेषु दिवसात् लग्नात्पाम्याभिषु
तेष्वङ्गेषु शुभान्वितेषु विकुजे छिद्रे विपापे सुखे ।
सद्युक्तेषु त्रिकोणकण्टकविधुध्यायत्रिषष्ठान्विते
पापे युग्मनिशास्वगण्डसमये पुंसुहितः सङ्गमः ॥
मूलमघाश्विनीनामाद्यं ज्येष्ठान्त्यसर्पाणामन्त्यम् ।
चतुर्थांशं गण्डपदं त्यक्त्वा षोड़शाहे ऋतौ व्रजेत ॥”
अथर्त्तौ तु भुजगलभौमे ।
“अन्त्यं पौष्णेन्दुसर्पाणामाद्यं पित्र्याश्विमूलगम् ।
गण्डं दण्डत्रयं त्यक्त्वा नक्रकार्य्येषु कल्पितम् ॥
पुमान् विंशतिवर्षीयः पूर्णषोड़शवर्षया ।
स्त्रिया सङ्गच्छते गर्भाशये शुद्धे रजस्यपि ॥
अपत्यं जायते श्रेष्ठं तयोर्न्यूनेऽधमं स्मृतम् ।
सामिषैःसितकृष्णगुरुविशनिर्नीमलग्नपरपञ्चमैः ।
कलुषैःपीड़ा गर्भस्य पीड़ितैः पतनमन्यथा पुष्टिः ॥
कालुष्यं मासेशेन पापग्रहयोगशत्रुगृहस्थितिनीचगृहयोगपापयोगादि । मासेशनक्षत्राञ्चे पापग्रहयोगः पीड़ा येषां चान्तर्त्वाणि । १६ । ३ । २० । २७ । ११ । ८ । २७ । २ । ९ ।
मासेशशास्त्रादौ कृते न गर्भपीड़ा ॥
अथ प्रकारात् पुत्रादिज्ञानम् ।
“विवाहलग्नं विषमर्क्षसंस्थः
सौरोऽपि पुंजन्मकरो विलग्नात् ।
लग्नादिग्रहयोगबलैश्च वीर्य्यं
वाच्यः प्रसूतौ पुरुषोऽङ्गना वा ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
अपि च । गोभिलः ।
“यदा ऋतुमती भवति उपरतशोणिता तदा समवकारः । ऋतुः प्रजाजननयोग्यकालः । तन्निमित्तेन नैमित्तिकं गमनं कार्य्यं अकुर्व्वतः प्रत्यवायान्नियमः । यदुक्तं स्मृतेः ॥
“ऋतुमतीन्तु यो भार्य्यां सन्निधौ नोपसर्पति ।
अवाप्नोति स मन्दात्मा भ्रूणहत्यामृतावृतौ ॥”
ज्योतिषे ।
“ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिकाश्विनी ।
उत्तरात्रितयं त्यक्त्वा पर्व्ववर्ज्जं व्रजेदृतौ ॥”
विष्णुपुराणम् ।
“चतुर्द्दश्यष्टमी चैव अमावस्याथ पूर्णिमा ।
पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ।
याज्ञवल्क्यः ।
“षोड़शर्त्तुनिशा स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।
अत्र षोड़शादौ रात्रात्मककालस्य सावनत्वात् पुंसवननामकरणयोरपि सावनगणनाया युक्तत्वाच्च संस्कारमात्रे सावनगणनया व्यवहारः ॥
तथा च याज्ञवल्क्यः ।
“गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा ।
षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः प्रसवे जातकर्म्म च ॥
अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूड़ा कार्य्या यथाकुलम् ॥
एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम् ॥”

चतुर्थे स्पन्दते सत्त्व इति वचनात् स्पन्दनात् पूर्व्वं तृतीयमास: पुंसवनकाल । अत्र चतुर्थमासस्य सौरत्वे चान्द्रत्वे वा निषेकमासस्यापि तथात्वे तदारम्भदिननिर्णये सति अधिकन्यूनकालयोर्गर्भस्पन्दनमनियतमापद्येत सावने तु नियतम् । तेनात्र सावनगणना युक्ता योषिद्व्यवहारसिद्धा च । अहन्येकादशे नाम इत्यत्रापि अशौचव्यपगमे नामधेयमिति विष्णुसूत्रात् सूतकोत्तरन्निमपरमेकादशपदम् ।

'सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।
मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता ॥'

इति सूर्य्यसिद्धान्तवचनेन सूतकस्य सावनदिनघटितत्वात् तदुत्तरदिनस्यापि तथात्वम् । अतो न्निमासवर्षगणना सावनेनेति । शुभाशुभविधानन्तु सौरेण ज्योति:शास्त्रात् । अतएव पितामह: ।

'विवाहादौ स्मृत: सौरो यज्ञादौ सावनो मत: ।'

अत्र द्वितीयादिशब्दात् संस्कारपरिग्रह: ।

'गर्भाधाने सदा ग्राह्या वारा भौमरवीज्यका: ।'

गोभिल: । दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभिमृशेत् विष्णुर्योनिं कल्पयत्वेतया ऋचा । गर्भं धेहि सिनीति च समाप्य ऋचौ सम्भवत ॥ कृतमेतदग्रस्तर्येन पाणिना शौचदर्शनात् तद्व्यापाराय दक्षिणेनेति । उपस्थं योनिं स्पृशेत् विष्णुरिति मन्त्रेण प्रथमं ततो गर्भं धेहि सिनीवालीत्यादिमन्त्रेण च । मन्त्रान्ते कर्म्मादिसन्निपात इति न्यायात् पाठान्तरमर्थं । न तु भवदेवभट्टोक्तं स्पृशन् जपतीति । ऋचौ समाप्यैव सयोगं कुरुत न मध्ये वामदेव्यजप: । देवल: ।

सकृच्च संस्कृता नारी सर्व्वगर्भेषु संस्कृता ।

तेन गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनानि सकृदेव कर्त्तव्यानि । छन्दोगपरिशिष्टम् ।

विवाहादि: कर्म्मगणो य उक्तो
गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते ।
विवाहादावेकमेवात्र कुर्य्यात्
श्राद्धं नादौ कर्म्मण: कर्म्मण: स्यात् ॥'

विवाहादिगर्भाधानान्तकर्म्मसु एकमेव श्राद्धं न तु प्रतिकर्म्मादौ एकेनैव श्राद्धेन कृतेन सर्व्वाणि श्राद्धवन्तीति । अन्तशब्दोऽत्रावयवार्थ: दशान्तपट इतिवत् । समीपार्थत्वे उपलक्षणं स्यात् । ततश्च विशेषणोपलक्षणसन्देहे विशेषणत्वेन अन्वय: कार्य्यान्वितत्वात् । यत्तु ।

निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्म्माङ्गमेव च ॥

इत्यनेन भविष्यपुराणीयेन श्राद्धं कर्म्माङ्गत्वेन विहितं तच्छन्दोगेतरपरं अतएव भवदेवभट्टेनापि न लिखितम् । अत्र श्राद्धोत्तरगमनेऽपि न दोष: । उक्तभविष्यपुराणात् । निषेके चान्द्री सुतयाह्ने तत् दाराद्यवबन्धनम् । इति वचनान्तराच्च । इति संस्कारतत्त्वम् ॥*॥ (निषेकादनन्तरमन्यमासि मिश्रितशुक्रशोणितस्य यद्यद्रूपं भवति तदुक्तं यथा सुश्रुतके निषेकाध्याये ।

"कललं कठिनं हस्तादद्यवयवोऽमचेतना ।
चमनोदेगश्चेति मासेभ्यो याः क्रमादसौ ॥
भूसाराख्यार्कचन्द्रार्किशशाङ्कज्ञानदिवाकराः ।
मासेशी पीडिते गर्भदोषाः पुष्टिश्च सद्बले ॥"

अस्यार्थ: । प्रथमे मासि कललं शुक्रशोणितमिश्रणरूपं तत्र अधिप: शुक्र: । द्वितीये कठिनं मिश्रितशुक्रशोणितयो: काठिन्यं तत्राधिपति: कुज: । तृतीये हस्ताद्युत्पत्तिस्तत्राधिपो गुरु: । चतुर्थे अस्थ्युत्पत्तिस्तत्राधिप: सूर्य्य: । पञ्चमे त्वच उत्पत्तिस्तत्र चन्द्र: । षष्ठे रोमोत्पत्ति: तत्राधिप: शनि: । सप्तमे चैतन्यं तत्राधिपो बुध: । अष्टमे भोजनशक्तिश्च गर्भाधानलग्नपति: स्वामी । नवमे उद्वेगस्तत्राधीशश्चन्द्र: । दशमे प्रसवस्तत्राधीशो दिवाकर: । आधानकाले उक्तग्रहे पीडिते तत्तुल्यमासे गर्भपातादि: । बलवति च तत्तन्मासे गर्भपुष्टि: ॥

'ऊनषोडशवर्षायामप्राप्त: पञ्चविंशतिम् ।
यद्याधत्ते पुमान् गर्भं कुक्षिस्थ: स विपद्यते ॥
जातो वा न चिरं जीवेज्जीवेद्वा दुर्ब्बलेन्द्रियः ।
तस्मादत्यन्तबालायां गर्भाधानं न कारयेत् ॥

अतिवृद्धायां दीर्घरोगिण्यां अन्येन वा विकारेणोपसृष्टायां गर्भाधानं नैव कुर्व्वीत । पुरुषस्याप्येवंविधस्य त एव दोषा सम्भवन्ति ॥

इति सुश्रुते शारीरस्थाने दशमेऽध्याये ॥)

गर्भाशय: पु (आशेतेऽस्मिन्निति । आ + शी + अधिकरणे अच् । गर्भस्य भ्रूणस्य आशय: शय्यावदाश्रयस्थानम् ।) जरायु: । येन वेष्टितो गर्भ: कुक्षौ तिष्ठति स: । इत्यमर: ।२।६।३८॥ गर्भशय्या । इति भावप्रकाश: ॥ (यथा महाभारते । १४ । १८ । ५ ।

'शुक्रं शोणितसंसृष्टं स्त्रिया गर्भाशयं गतम् ।
क्षेत्रं कर्म्मजमाप्नोति शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥
'पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन सङ्गता ।
शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि ॥
वीर्य्यवन्तं सुतं सूते ततो न्यूनाब्दयो: पुन: ।
रोग्यल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ।'

इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

गर्भाष्टम: पुं (गर्भात् गर्भकालात् अष्टम: ।) गर्भजन्ममासादष्टममास: । तत्पर्य्याय: । देवमास: २ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (यथा मनु: । २ । ३६ ।

'गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्व्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विश: ॥')

गर्भिणी स्त्री (गर्भोऽस्त्यस्याम् । गर्भ + "अत इनिठनौ । ५ । २ । ११५ । इति इनि ततो ङीप ।) गर्भवती । इत्यमर: । २ । ६ । २२ ॥ पोयाति इति भाषा ॥ (यथा मनु: । ३ । ११४ ।
"सुवासिनी: कुमारांश्च रोगिणो गर्भिणी: स्त्रिय: ।
अतिथिभ्योऽग्र एवैतान् भोजयेदविचारयन् ॥

अस्या: कर्त्तव्यतामाह कश्यप: । यथा —

"गर्भिणी कुञ्जराश्वादिशैलहर्म्यादिरोहणम् ।
व्यायामं शीघ्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत् ॥
शोकं रक्तविमोक्षञ्च साध्वसं कुक्कुटासनम् ।
व्यवायञ्च दिवास्वप्नं रात्रौ जागरणं त्यजेत् ॥

तथा मदनरत्ने स्कान्दे ।

'हरिद्रां कुङ्कुमञ्चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा ।
कूर्पासकञ्च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम् ॥
केशसंस्कारकवरीकरकर्णविभूषणम् ।
भर्त्तुरायुष्यमिच्छन्ती वर्ज्जयेद्गर्भिणी न हि ॥"

हृद्गसातिरप्याह ।

'चतुर्थे मासि षष्ठे वाप्यष्टमे गर्भिणी यदा ।
यात्रा तदा विवर्ज्या स्यादाषाढ़े तु विशेषत: ॥"

गर्भिणीमतिकर्त्तव्यतामाह याज्ञवल्क्य: ।

'दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।
वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात् कार्य्यं प्रियं स्त्रिया ॥"

आश्वलायन: ।

"वपनं मैथुनं तीर्थं वर्ज्जयेद्गर्भिणीपति: ।
श्राद्धञ्च सप्तमान्मासादूर्द्ध्वं चान्यत्र वेदवित् ॥"

कालविधाने मुहूर्त्तदीपिकायाम् ।

'क्षौरं शवानुगमनं नखकृन्तनञ्च
युद्धादिवास्तुकरणं त्वतिदूरयानम् ।
उद्वाहमौपनयनं जलधेश्च गाहं
आयु: क्षयार्थमिति गर्भिणिकापतीनाम् ॥"

रत्नसंग्रहे गालवोऽपि ।

'दहनं वपनञ्चैव चौलं वै गिरिरोहणम् ।
नाव आरोहणञ्चैव वर्ज्जयेद्गर्भिणीपति: ॥"

गर्भिण्या यद्यत् लक्षणं जायते तदाह —

'क्षामता गरिमा कुक्षौ मूर्च्छा च्छर्दिररोचक: ।
जृम्भा प्रसेक: सदनं रोमराज्या: प्रकाशनम् ॥
अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचुकौ ।
पादशोथो विदाहोऽन्ये श्रद्धाश्च विविधात्मिका: ॥
मातृजं ह्यस्य हृदयं मातुश्च हृदयेन तत् ।
सम्बद्धं तेन गर्भिण्या नेष्टं श्रद्धाविधारणम् ॥

इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ।

"समासयोगक्षेमा हि माता तदा गर्भस्य केषुचिदर्थेषु तस्मात् प्रियहिताभ्यां गर्भिणीं विशेषेणोपचरन्ति कुशला: ।

तस्या गर्भापत्तेर्द्वृदयस्य च विज्ञानार्थं लिङ्गानि समासेनोपदेक्ष्याम: । उपचारसाधनं ह्यस्य ज्ञाने दोषज्ञानञ्च लिङ्गतस्तत्रादितो लिङ्गोपदेशस्तद्यथार्त्तवादर्शनमास्यसंस्रवणमनभिलाष: छर्दिररोचकोऽम्लकामता विशेषेण । श्रद्धाप्रणयनञ्चोच्चावचेषु भावेषु गुरुगात्रत्वं चक्षुषोर्ग्लानि: स्तनयो: स्तन्यमोष्ठयो: स्तनमण्डलयोश्च कार्ष्णमत्यर्थं श्वयथु: पादयोरीषल्लोमराज्या उद्गमो योन्याश्चात्तलत्वमिति गर्भे पर्य्यागते रूपाणि भवन्ति । सा यद्यदिच्छेत्तत्तद्दद्यादन्यत्र गर्भोपघातकरेभ्यो भावेभ्य: । गर्भोपघातकरास्त्विमे भावास्तद्यथा — सर्व्वमतिगुरूष्णतीक्ष्णदारुणाश्च चेष्टा इमांश्चान्यानुपदिशन्ति वृद्धा: । देवतारक्षोऽनुचरपरिरक्षणार्थं न रक्तानि वासांसि बिभृयात् न मदकराणि मद्यान्यभ्यवहरेन्न यानमधिरोहेन्न मांसमश्नीयात् सर्व्वेन्द्रियप्रतिकूलांश्च भावान् दूरत: परिवर्जयेत् ।"

चतुर्थे मासि स्थिरत्वमापद्यते गर्भस्तस्मात्तदा गर्भिणी गुरुगात्रत्वमधिकमापद्यते विशेषेण।
पञ्चमे मासि गर्भस्य मांसशोणितोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यस्तस्मात्तदा गर्भिणी कार्श्यमापद्यते विशेषेण।
षष्ठे मासि गर्भस्य वलवर्णोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यस्तस्मात्तदा गर्भिणी वलवर्णहानिमापद्यते विशेषेण।
सप्तमे मासि गर्भः सर्व्वभावैराप्याय्यते सहसा तस्मात्तदा गर्भिणी सर्व्वाकारैः क्लान्ततमा भवति।
अष्टमे मासि गर्भस्य मातृतो गर्भतश्च माता रसवाहिनीभिः संवाहिनीभिर्मुहुर्मुहुरोजः परस्परत आददाते गर्भस्य सम्पूर्णत्वात् तस्मात्तदा गर्भिणी मुहुर्मुदा युक्ता भवति मुहुर्मुहुश्च ग्लाना तस्मात्तदा गर्भस्य जन्मव्यापद्भवत्योजसोऽनवस्थितत्वात् तस्यैवमभिसमीक्ष्याष्टमं मासमगर्भिण्यमित्याचक्षते कुशलाः।" इति चरके शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
"स्तनयोः कृष्णमुखता रोमराज्युद्गमस्तथा।
अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः॥
अकामतश्छर्द्दयति गन्धादुद्विजते शुभात्।
प्रसेकः सदनञ्चापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते॥
तदा प्रभृत्येव व्यायामं व्यवायमपतर्पणमतिकर्षणं दिवास्वप्नं रात्रिजागरणं शोकं यानावरोहणं भयमुत्कटकासनं चैकान्ततः स्नेहादिक्रियां शोणितमोक्षणञ्चाकाले वेगविधारणञ्च न सेवेत।
दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते।
स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते॥"
"इन्द्रियार्थांस्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी।
गर्भावाधभयात्तांस्तान् भिषगाहृत्य दापयेत्॥
सा प्राप्तदौहृदा पुत्त्रं जनयेत गुणान्वितम्।
अलब्धदौहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम्॥
येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना।
प्रजायेत सुतस्यार्त्तिस्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये॥
राजसन्दर्शने यस्या दौहृदं जायते स्त्रियाः।
अर्थवन्तं महाभागं कुमारं सा प्रसूयते॥
दुकूलपट्टकौषेयभूषणादिषु दौहृदात्।
अलङ्कारैषिणं पुत्त्रं ललितं सा प्रसूयते॥
आश्रमे संयतात्मानं धर्म्मशीलं प्रसूयते॥
देवताप्रतिमायान्तु प्रसूते पार्षदोपमम्।
दर्शने व्यालजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते॥
गोधामांसाशने पुत्त्रं सुषुप्सुं धारणात्मकम्।
गवां मांसे च बलिनं सर्व्वक्लेशसहन्तथा॥
माहिषे दौहृदाच्छूरं रक्ताक्षं लोमसंयुतम्।
वराहमांसात् स्वप्नालुं शूरं सञ्जनयेत् सुतम्॥
मार्गाद्विक्रान्तजङ्घालं सदा वनचरं सुतम्।
सृमराद्विग्नमनसं नित्यभीतञ्च तैत्तिरात्॥
अतोऽनुक्तेषु या नारी समभिध्याति दौहृदम्।
शरीराचारशीलैः सा समानं जनयिष्यति॥

कर्म्मणा चोदितं जन्तोर्भवितव्यं पुनर्भवेत्।
यथा यथा दैवयोगाद्दौहृदं जनयेद्धृदि॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये॥)
क्षीरादिवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ क्षीराइ इति भाषा॥
गर्भिणीवेक्षणं, क्ली, (गर्भिण्या गर्भवत्या अवेक्षणं यत्नेन परिचर्य्या।) कुमारभृत्या। गर्भिणीपरिचर्य्या। इति त्रिकाण्डशेषः॥
गर्भोपघातिनी, स्त्री, (गर्भं उपहन्तीति। उप+हन्+"सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये।"३।२।७८। इति णिनिः। गर्भं उपघातयतीति। हन्+णिच् णिनिः। इति केचित्।) अकृतौ दृषोपगमनादिवशात् यस्या गर्भपातो भवति सा गौः। गावड़ाफेला गाइ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। वेहत् २। इत्यमरः। २। ९। ६९॥
गर्म्मुत्, स्त्री, (गीर्य्यते भक्ष्यते प्राणिभिरिति। गॄ निगरणे+"ग्रो मुट् च।" उणां। १। ९७। इति उति मुडागमश्च।) तृणधान्यविशेषः। इत्यमरो भरतश्च॥ मयना इति ख्यातः। गड़गड़ इति केचित्॥ (गीर्य्यते भक्ष्यते यद्वा गीर्य्यते विज्ञाप्यते विख्याप्यतेऽनेनेति। गॄ+उति मुट् च।) स्वर्णम्। नड़ः। इति मेदिनी। ते। १०७॥
गर्म्मूटिका, स्त्री, (गर्म्मुत इव उटं पत्रमस्याः। कप्+टाप्+अत इत्वञ्च। पृषोदरात् तकारलोपः।) व्रीहिभेदः। माड़ुया इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। गर्म्मूच्छदः २। इति रत्नमाला॥
गर्म्मोटिका, स्त्री, (गर्म्मूटिका+निपातनात् ऊकारस्यौकारः।) जरड़ीतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥
गर्व्व, मदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) मद इह अहङ्कारः। नीचो गर्व्वति सम्पदा। इति दुर्गादासः॥
गर्व्वः, पुं, (गर्व्व मदे+भावे घञ्। यद्वा, गिरति मदमत्तस्तात्मानमुद्गिरतीव इति। गॄ निगरणे+"कॄगॄशॄदृभ्यो वः।" उणां। १। १५५। इति वः।) अहङ्कारः। इत्यमरः। १। ७। २२॥ (यथा, रामायणे। २। ३१। २०।
"यदि दुःखो न रचेत भरतो राज्यमुत्तमम्।
प्राप्य दुर्म्मनसा वीर! गर्व्वेण च विशेषतः॥")
अहङ्कारस्तथाख्यातः सर्व्वसंसारकारणम्।
अभिमानोऽधिभूतञ्च रुद्रस्तत्राधिदैवतम्॥"
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्व॥
(अयं हि व्यभिचारिभावविशेषः। तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे। ३। १५०।
"गर्व्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः।
अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत्॥")
गर्व्वाटः, पुं, (गर्व्वेण मदेन अटतीति। अट्+अण्। शकन्ध्वादित्वात् अलोपः।) द्वाःस्थितः। द्वारपालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
गर्व्वितः, त्रि, (गर्व्वः सञ्जातोऽस्य। गर्व्व+"तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्।" ५। २। ३६।

इति इतच्। यद्वा, गर्व्व+कर्त्तरि क्तः।) गर्व्वयुक्तः। अहङ्कृतः। इति जटाधरः॥ (यथा, रघुः। ६। ५५।
"आविर्बभूव कुशगर्भमुखं मृगाणां
यूथं तदग्रसरगर्व्वितकृष्णसारम्॥")
गर्ह, ङ कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) रेफोपधः। ङ, गर्हते। कुत्सनं निन्दा। इति दुर्गादासः॥ (यथा, रामायणे। २। ८२। १०।
"स वाष्पकलया वाचा कलहंसस्वरो युवा।
विललाप सभामध्ये जगर्हे च पुरोहितम्॥")
गर्ह, कि कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कि, गर्हयति गर्हति। इति दुर्गादासः॥ (यथा, भागवते। ६। ७। १०।
"गर्हयामास सदसि स्वयमात्मानमात्मना॥"
तथा, तत्रैव। ४। ४। १०।
"जगर्ह सामर्षविपन्नया गिरा
शिवद्विषं धूमपथश्रमस्मयम्॥")
गर्हणं, क्ली, (गर्ह कुत्सने+भावे ल्युट्।) निन्दा। इत्यमरः। १। ६। १३॥
गर्हा, स्त्री, (गर्ह्यते निन्द्यते इति। गर्ह कुत्सने+"गुरोश्च हलः।" ३। ३। १०३। इति स्त्रियां अः ततष्टाप्।) निन्दा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। १८७।
"कुलपतनं जनगर्हां
बन्धनमपि जीवितव्यसन्देहम्।
अङ्गीकरोति कुलटा
सततं परपुरुषसंसक्ता॥")
गर्हितं, त्रि, (गर्ह्यते स्म इति। गर्ह+क्त। यद्वा, गर्हा सञ्जाताऽस्य। गर्हा+इतच्।) निन्दितम्। यथा, चाणक्ये। ५०।
"अतिदर्पे हता लङ्का अतिमाने च कौरवाः।
अतिदाने वलिर्बद्धः सर्व्वमत्यन्तगर्हितम्॥"
गर्ह्यः, त्रि, (गर्ह्यते निन्द्यते इति। गर्ह ङ निन्दायाम्+"ऋहलोर्ण्यत्।"३। १। १२४। इति ण्यत्।) अधमः। निन्द्यः। इत्यमरः। ३। १। ५४॥ (यथा, मनुः। ५। १४९।
"पित्रा भर्त्रा सुतैर्व्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः।
एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्ये कुर्य्यादुभे कुले॥")
गर्ह्यवादी, [न्] त्रि, (गर्ह्यं वदतीति। गर्ह्य+वद्+"सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये।" ३। २। ७८। इति णिनिः।) वाङ्दः। इत्यमरः। ३। १। ३७॥
गल, भक्षे। स्रावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-स्रावे अकं-सेट्।) गलति। इति दुर्गादासः॥ (स्रावार्थे यथा, कथासरित्सागरे। ११। ५७।
"इति मे तव कल्याणमपश्यन्त्या गलन्त्यमी।
सन्तापाक्षपिताः प्राणा इव वाष्पाम्बुविन्दवः॥")
गल, क ङ स्रावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-अकं-सेट्।) स्रावः। क्षरणम्। क ङ, गालयते रक्तं घतस्य। इति दुर्गादासः॥

गलः, पुं, (गलति भक्षयतीव । गल + करणे अच् । यद्वा गीर्य्यतेऽनेन । गॄ + करणे अच् ।) कण्ठः । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥ गला इति भाषा ॥ (यथा महाभारते । १ । १६४ ।
"प्रजा न रक्षत्यम्यनु राजा रक्षाभिर्भूते ।
अजागलस्तनस्येव तस्य राज्यं निरर्थकम् ॥"॥) गलति क्षरति प्राणिरक्तादिरिति । गल + पचाद्यच् ।) सर्ज्जरसः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११ ॥ धूना इति भाषा ॥ वाद्यभेदः । (गलति निःसरति शब्दादिरिति ।) शङ्खमत्स्यः । इति मन्दरावली ॥

गलकः, पुं, (गलति निःसरति जलादिभ्य इति । गल स्रवणे + ण्वुल् ।) शङ्खमत्स्यः । इति मन्दरावली ॥

गलकम्बलः, पुं, (गल कम्बल इव ।) गवां गलस्थित कम्बलाकारमांसम् । गलकम्बल । सास्ना च । इत्यमरः । २ । ९ । ६३ ॥ ("सास्ना लाङ्गूलकम्बल ।" इत्यमरटीकायाम् ।)

गलगण्डः, पुं, (गले गण्ड स्फोटक इव ।) गल-रोगविशेषः । गलगण्ड इति भाषा । अथ गल-गण्डाधिकारः । तत्र गलगण्डस्य सामान्य-लिङ्गमाह ।
"निबद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले ।
महान् वा यदि वा ह्रस्वो गलगण्डं तमादिशेत् ॥"
निबद्धो बद्धमूलः । मुष्कवत् अण्डवत् । गल इति वृषणयोरुपलक्षणम् । तथा च भोजः ।
"महान्तं यन्मन्याया वा वृषणस्य गलस्थितम् ।
मुष्कवल्लम्बमानं तु गलगण्डं विनिर्दिशेत् ॥"॥
वातात्मकमाह ।
"तोदान्वितः कृष्णसिरावनद्धः
श्यावोऽरुणो वा पवनात्मकस्तु ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] वातकफमेदो-जन्यः ॥०॥
कफात्मकमाह ।
"स्थिरः सवर्णो गुरुरुग्रकण्डू-
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥"
[illegible] ।
मेदोजमाह ।
"स्निग्धो मृदुः पाण्डुरनिष्टगन्धो
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥"
[illegible] ॥०॥

मेदोजमाह ।
"स्निग्धो मृदुः पाण्डुरनिष्टगन्धो
मेदोऽन्वितः कण्डुयुतोऽरुजश्च ।
प्रलम्बतेऽलाबुवदल्पमूलो
देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्तः ।
स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तो-
र्गलेन शब्दं कुरुते च नित्यम् ।"
इदमेव कार्श्ये क्षयं इदमेव वृद्धौ वृद्धिं यातीत्यर्थः ॥०॥
असाध्यमाह ।
"कृच्छ्राच्छ्वसन्तं मृदुसर्वगात्रं
संवत्सरातीतमरोचकार्त्तम् ।
क्षीणञ्च वैद्यो गलगण्डयुक्तं
भिन्नस्वरं चैव नरं विवर्ज्जयेत् ॥"०॥
अथ गलगण्डचिकित्सा ।
"सर्षपान् शिग्रुबीजानि शणबीजातसीयवान् ।
मूलकस्य च बीजानि तक्रेणाम्लेन पेषयेत् ।
गलगण्डा गण्डमाला ग्रन्थयश्चैव दारुणाः ।
प्रलेपादस्य नश्यन्ति विलयं यान्ति सत्वरम् ॥१॥
रक्तोत्पलैर्मधुरैश्च जलकुम्भीकभस्मना ।
लेपनं गलगण्डस्य विशोषस्यापि नाशनम् ।
[illegible] ॥२॥
[illegible] ।
[illegible] गलगण्डप्रशान्तये ॥३॥
[illegible] ।
[illegible] ॥४॥
तैलं पिबेच्चामृतवल्लिनिम्ब-
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] गलगण्डरोगी ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥५॥
[illegible] ।
[illegible] ॥६॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥०॥
[illegible] ।
[illegible] ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

गलग्रहः, पुं, (गल [illegible] ।) [illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥"
इति [illegible] ॥

अपि च ।
"आरम्भावन्तरं यत्र प्रत्यारम्भो न विद्यते ।
गलग्रहस्तु [illegible] तमेवाहुर्मनीषिणः ॥"
इति राजमार्त्तण्डः ॥
(रोगविशेषः । यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ११ अध्याये ।
"मार्गं सूत्रे प्रतिसम्यगविरुद्धे वातरोगे गलग्रहे ।"
"यस्य श्लेष्मा प्रकुपितस्तिष्ठत्यन्तर्गले स्थिरः ।
आशु सञ्जनयेच्छोथं जायतेऽस्य गलग्रहः ॥"
इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ।
गलग्रहरोगस्य परिस्थानाद्यवस्थानं [illegible] [illegible] बोध्यते । यथा स एव [illegible] । इति [illegible] ॥)

गलन्तिका, स्त्री, (गलतीति । गल + शतृ । ततः स्वार्थे कन् टापि । "प्रत्ययस्थात् कात् पूर्व्वस्येदाप्यसुपः ।" ७ । ३ । ४४ । इति इत्वम् ।) कर्करी । अल्पजलपात्रिका । इत्यमरः । २ । ९ । ३१ ॥ (यथा, काशीखण्डे ।
"यथा कामं च वैशाखे दद्याद्दयागलन्तिका ।")

गलमेखला, स्त्री (गलस्य कण्ठस्य मेखलेव ।) गलकम्बलम् । कण्ठाभरणविशेषः । तत्पर्य्यायः । सुषाली २ । इति शब्दरत्नावली । [illegible] ॥

गलवर्त्तः, पुं, (गले निम्नरेखा इव [illegible] यस्य ।) मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गलशुण्डिका, स्त्री (गलस्य शुण्डा शुण्डिका । गलस्य शुण्डेव ।) तालुमूलस्थजिह्विका । आल् जिभ इति भाषा । (यथा माघवकाव्ये । १।५८ ।
"तालुमूले स्थिता शोथे विवृद्धे गलशुण्डिके ।")
तत्पर्य्यायः । सुघाण्टा २ घण्टिका ३ कण्ठिका ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४९ । लम्बिका ५ प्रतिजिह्विका ६ तालुका ७ कोकिलिका ८ । इति शब्दरत्नावली । (तालुगतरोगविशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १६ अध्याये ।
"प्रत्यन्तवृत्तिर्बलवत्ताल्वाख्या गलशुण्डिका ।"
"श्लेष्मा सरक्तो प्रकुपितः करोति गलशुण्डिकाम् ।
आशु सञ्जनयेच्छोथं करोति गलशुण्डिकाम् ॥"
इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ।
[illegible] यथा —
"[illegible] ।
[illegible] गलशुण्डिका ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] इति
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

ज्वरे प्रोक्तानि पथ्यानि यानि तानि महामते ।।
न गौल्यं पिच्छिलं सेव्यं तैलं नैव गलामये ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चचत्वारिंशे-ऽध्याये ॥)

गलस्तनी, स्त्री, (गले स्तनाविव मांसपिण्डौ यस्याः ।) छागी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४१ ॥

गला, स्त्री, (गलतीति । गल्+अच् । स्त्रियां टाप् ।) अलम्बुषा । इति भावप्रकाशः ॥

गलाङ्कुरः, पुं, (गलरोधकोऽङ्कुरो यत्र ।) गलरोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । रोहिणी २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३१ ॥ तस्य सम्प्राप्तिपूर्ब्बकलक्षणमाह माधवकरः ।

“गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम् ।
गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरै-
र्निहन्त्यसून् याधिरयञ्च रोहिणी ॥”

गलानिलः, पुं, (गले कण्ठदेशे अनिलः प्राणवायुर्यस्य ।) मत्स्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । गड्डाटेयः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गलानिकः गलाविल इति च क्वचित् पाठः ॥

गलिः, पुं, (गिरति अमेण विना केवलं भक्षयतीति । गॄ+“सर्व्वधातुभ्य इन् ।” उणां । ४ । ११७ । इति इन् । गुणः रस्यलत्वञ्च ।) शक्तोऽप्यधूर्व्वहो वृषः । गड़िया गरु इति भाषा । तत्पर्य्यायः । दुष्टवृषः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२६ ॥

गलितः, त्रि, (गल्+क्त ।) पतितः । तत्पर्य्यायः । स्रस्तः २ ध्वस्तः ३ भ्रष्टः ४ स्कन्नः ५ पन्नः ६ च्युतः ७ । इत्यमरः । ३ । १ । १०४ ॥ (यथा, भागवते । १ । १ । ३ ।

“निगमकल्पतरोर्गलितं फलं
शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ॥”)

गलुः, पुं, (गलतीति । गल्+उन् ।) मणिविशेषः । इति महाभारतम् ॥

गलेगण्डः, पुं, (गले गण्ड इव यस्य । अलुक् समासः ।) पक्षिविशेषः । तत्पर्य्यायः । मर्कटः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (हाड़गिला इति भाषा ॥)

गलेस्तनी, स्त्री, (गले स्तनाविव मांसपिण्डौ यस्याः । अलुक् समासः ।) छागी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गल्भ, ङ धृष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीयोपधः । ङ, गल्भते लोकः प्रगल्भः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

गल्या, स्त्री, (गलानां कण्ठानां समूहः । “पाशादिभ्यो यः ।” ४ । २ । ४९ । इति यः ।) गलसमूहः । कण्ठानां समूहः । इत्यमरः ।३।२।४३॥

गल्लः, पुं, गण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥ गाल इति भाषा ॥

गल्लचातुरी, स्त्री, (गल्ले गण्डे गण्डमधिकृत्य चातुरी यस्याः यस्यां वा । संज्ञायाम् कप् ।) उपधानविशेषः । इति धटाधरः ॥ गालवालिश इति भाषा ॥

गल्लर्कः, पुं, (गलुर्मणिविशेषः स इव अर्को दीप्तिर्यस्य ।) चषकः । मद्यपानपात्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७० ॥ मसारवस्फटिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ।७।२५।५३।

“मसारगल्वर्कसुवर्णरूप्य-
वज्रप्रवालस्फटिकैश्च मुख्यैः ॥”)

गल्ह, ङ कुत्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीयोपधः । ङ, गल्हते । इति दुर्गादासः ॥

गवयः, पुं, (गु ङ शब्दे+भावे अप् । गवं शब्दं याति प्राप्नोति गव इति शब्दं यातीति वा । गव+या+कः ।) गलकम्बलशून्यगोसदृशपशुः । (यथा, रामायणे । २ । १०३ । ४२ ।

“याप्रगोकर्णगवया वित्रेसुः पृषतैः सह ॥”)

तत्पर्य्यायः । गवालूकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वनगौः ३ वकभद्रः ४ महागन्धः ५ । तन्मांसगुणौ । मधुरत्वम् । वृंहणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ वानरविशेषः । स तु वैवस्वतपुत्त्रः । यथा,—

“पुत्त्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः ।
गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥”
इति रामायणम् ॥

गवयी, स्त्री, (गवय+जातौ गौरादित्वात् वा ङीष् ।) गवयस्त्री । तत्पर्य्यायः । वनधेनुः २ भिल्लगवी ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

गवराजः, पुं, (गवेन शब्देन राजते इति । राज्+अच् ।) वृषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गवलं, क्ली, महिषशृङ्गम् । इत्यमरः । २ ।९।१००॥

गवलः, पुं, (गवं शब्दं लातीति । ला+कः ।) वनमहिषः । इति हेमचन्द्रः ।४।३४९॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । ३२ । १७ ।

“गवलालिकुलाहिनिभा विसृजन्ति पयः पयोवाहाः ॥”)

गवाक्षः, पुं, (गवामक्षीव । “अक्ष्णोऽदर्शनात् ।” ५ । ४ । ७६ । इत्यच् । यद्वा, गावः रश्मयः अश्नुवन्ति व्याप्नुवन्ति अनेन इति । अशू व्याप्तौ +अकर्त्तर्य्यर्थे घञ् ।) गवामक्षीव यः । जानालार जाली इति भाषा ॥ (यथा, रघुः ।७।७।

“उत्फुल्ललीलागतिरागवाक्षा-
दलक्तकाङ्का पदवीं ततान ॥”)

तत्पर्य्यायः । वातायनम् २ । इत्यमरः ।२।२।९॥ वधूद्गयनम् ३ जालम् ४ जालकम् ५ । इति कोषान्तरम् । इति भरतः ॥ वानरविशेषः । इति मेदिनी । क्षे । ३५ ॥ स तु वैवस्वतपुत्त्रः । यथा, रामायणे ।

“पुत्त्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः ।
गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥”

गवाक्षी, स्त्री, (गां भूमिमक्ष्णोति व्याप्नोतीति । अक्षू व्याप्तौ+“कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् । स्त्रियां ङीप् ।) गोडुम्बा । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥ गोमुक् इति भाषा ॥ इन्द्रवारुणी । राखाल शसा इति भाषा ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

“ऐन्द्रीन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी गवाचिर्भटा ।
मृगेर्व्वारुः पिटङ्कोटी विशाला च मृगादनी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

अस्या व्यवहारोऽस्य यथा,—

“चित्रकं शृङ्गवेरञ्च तथादन्ती गवाक्ष्यपि ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे बालरोगाधिकारे ॥

मामालाडु इति क्वचित् भाषा ॥) शाखोटः । शेओड़ा इति भाषा ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ अपराजिता । (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“गवाक्ष्यश्वखुरीश्वेता श्वेतभण्डापराजिता ।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी ॥”)

गवाची, स्त्री. (गवि भूमौ अञ्चति गच्छतीति । अञ्च+क्विप् । ङीप् । “अवङ् स्फोटायनस्य ।” ६ । १ । १२३ । इत्यवङ् ।) मत्स्यविशेषः । पाँकाल माछ इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । अजीर्णकारित्वम् । गुरुत्वम् । श्लेष्मप्रकोपनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

गवादनं, क्ली, (अद्यते भक्ष्यते इति । अद्+कर्म्मणि ल्युट् । ततः षष्ठीतत्पुरुषः ।) घासः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गवादनी, स्त्री, (गवादन+गौरादित्वात् ङीष् ।) इन्द्रवारुणी । (अद्यतेऽस्यामिति । अद्+अधिकरणे ल्युट् । ततः षष्ठीतत्पुरुषस्ततः स्त्रियां ङीप् ।) गवां घासभक्षणाधारः । इति मेदिनी । ने । १७९ ॥ गरुर घास खाइवार गड़ा इति भाषा ॥ नीलापराजिता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः,—

“गवाक्ष्यश्वखुरी श्वेता श्वेतभण्डापराजिता ।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गवालूकः, पुं, (गवेन शब्देन अलति पर्य्याप्नोतीति । अल्+बाहुलकात् ऊकण् ।) गवयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गवाशनः, पुं,(गामश्नातीति । अश ग भोजने+ल्युः ।) गोभक्षकः । मुचि इति भाषा ॥ यथाह कश्चित् ।

“माताप्येका पिताप्येको मम तस्य च पक्षिणः ।
अहं मुनिभिरानीतः स चानीतो गवाशनैः ॥”

गवाषिका, स्त्री, लाक्षा । इति रत्नमाला ॥ गराधिकापि पाठः ॥(गवायिका इति क्वचित् पाठः ॥)

गवीश्वरः, पुं, (गवामीश्वरः । पक्षे अवङादेशाभावः ।) गवां स्वामी । तत्पर्य्यायः । गोमान् २ गोमी ३ । इत्यमरः ।२।९। ५८ ॥ गवेश्वरोऽपि ॥

गवेडुः, स्त्री, (गवे गवार्थं दीयते इति । दा+मृगय्वादित्वात् कुः । पृषोदरात् दकारस्य डत्वम् । तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् ।) धान्यविशेषः । इत्यमरः । २ । ९ । २५ ॥ गड़गड़ इति भाषा ॥

गवेधुः, पुं, (गवे गवार्थं धीयते इति । धा+कुः । तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् । यद्वा, गवि भूमौ एधते इति । गो+एध वृद्धौ+कुः ।) गवेडुः । इति भरतः ॥ (क्वचित् स्त्रीलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा,—

'गवेधुका तु विद्वद्भिर्गवेधुः कथिता स्त्रियाम् ।
गवेधुः कटुका स्वाद्वी कार्श्यकृत् कफनाशिनी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥)

गवेधुक क्ली (गवेधुरिव कायतीति । कै+कः ।) गैरिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तृणधान्यविशेषः । गडगडि इति भाषा । यथा —
'चिल्लीलट्वाक्लीबकाकुरुण्टकगवेधुकम् ।
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठाध्याये ॥ सर्पविशेषे पुं । यथा सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ।
"महासर्पः शङ्खमाली लोहिताक्षो गवेधुकः परिसर्पः" इत्यादयः ॥)

गवेधुका स्त्री (गवेधु+स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) तृणधान्यविशेषः । गड़गड़ दधान इति च भाषा । (यथा विष्णुपुराणे । १ । ६ । २५ ।
'श्यामाकास्त्वथ नीवारा जर्त्तिला सगवेधुकाः ।) तत्पर्य्यायः । गवेडुः २ । इत्यमरः । २ । ९ । २४ ॥ गवेधुः ३ गवेडुका ४ । इति तट्टीका ॥ गुन्द्रा ५ गोक्षिका ६ गुम्फा ७ गुत्स ८ । इति रत्नमाला ॥ नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा —
"गाङ्गेरुकी नागबला भषा ह्रस्वगवेधुका ।
खरवल्लरिका विश्वदेवा गोरक्षतण्डुली ॥
इति च वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गवेदक क्ली (गां भूमिमीर्ते उत्पत्तिकारणत्वेन प्राप्नोतीति । गो+ईर्+बाहुलकादुक् ततो ऽवादेशः ।) गैरिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गवेरुका स्त्री (ईरे इति । ईर+क्वप् । ततो गवामीरः । स इव कायतीति । कै+कः ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका । गोरक्ष चाउलिया । इति भाषा ॥ (गुणान्योऽस्या गोरक्षतण्डुलाशब्दे ज्ञातव्या ॥)

गवेष त क मार्गणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर० सक० सेट् ।) गवेषयति । अजगवेषत गुरु गुरी । इति दुर्गादासः ॥

गवेषणा स्त्री क्ली (गवेष+भावे युच् ।) अन्वेषणा । इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥

गवेषितं त्रि (गवेष्यते स्म इति । गवेष+क्तः ।) अन्वेषितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०५ ॥

गवोद्भव पुं उत्तमगवः । गोवृन्दप्रकाशः । इति सुपतिः ॥

गव्य त्रि (गोरिदं गोर्विकारो वा । "गोपयसोर्यत् ।" ४ । ३ । १६० । इति यत् । "वान्तो यि प्रत्यये ।" ६।१।७९ । इति अव ।) गवां सर्व्वम् । गोसम्बन्धि । तत्तु दुग्धगोमयादि । इत्यमरः । २ । ९ । ५० ॥ (यथा मनुः । ३।२७१ ।
"संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन च ।")
मौर्व्वीत्वम् । इति मेदिनी । ये । १७ ॥

गव्य क्ली (गवि भवो साधुः । गो+यत् । ततोऽवः ।) ज्या । (गवे हिते साधु इति ।) रामधनम् । इति मेदिनी । ये । १७ ॥

गव्या स्त्री (गवां समूहः । "खलगोरथात् ।" ४ । २ । ५० । इति यत् । "वान्तो यि प्रत्यये ।" ६ । १ । ७९ । इति अव ।) गोसमूहः । तत्पर्य्यायः । गोत्रा २ । इत्यमरः । २ । ९ । ६० ॥ गव्यूतिः । (गवि इवो साधुः । गो+यत् । ततष्टाप् ।) ज्या । इति हेमचन्द्रः ॥ गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥

गव्यूत क्ली (गोयूतिः । "गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम् । 'अध्वपरिमाणे च । ६ । १ । ७९ । इत्यस्य वार्त्ति इति अव । पृषोदरादित्वात् इकारलोपे साधुः ।) क्रोशः । गव्यूतिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५१ ॥

गव्यूति स्त्री पु (गोयूतिः । "गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम् । 'अध्वपरिमाणे च । ६ । १ । ७९ । इत्यस्य वार्त्ति इति अव ।) द्विसहस्रधनुः । इति शब्दार्णवः ॥ क्रोशद्वयम् । (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४०९ ।
गव्यूतिमात्रमासन्ने दवीयामपि धैर्य्यवान् ।
धुन्वन् कराभ्यां मधुपान् धावति स्म स धीरधीः ॥) तत्पर्य्यायः । क्रोशयुगम् २ । इत्यमरः । २ । २ । १८ ॥ गव्यूतम् ३ गोरुतम् ४ गोतमम् ५ । इति भरतधृतवाचस्पतिः ॥ गव्या ६ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५२ ॥

गह त क गहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर० सक० सेट् ।) गहनं दुर्बोधः । गहयति शास्त्रं जडधीः । दुःखेन जानातीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

गहन क्ली (गाह्यते दुःखमनेनास्मिन्निति । गाह्+ बहुलमन्यत्रापि इति युच् लघूपधह्रस्वयोरिति निर्द्देशात् वा ह्रस्वः । यद्वा गह त क गहने+ ल्युट् ।) वनम् । इत्यमरः । २ । ४ । १ ॥ (यथा गोः रामायणे । ६ । ८ । ६ ।
सप्तर्षीन्देन तद्वीर्यं मया सर्वं प्रतिश्रुतम् ।
निलीय गहने भूयो भयसन्नस्य रावणात् ॥)
गह्वरम् । दुःखम् । इति मेदिनी । ने । ५० ॥ (पुं विष्णुः । दुर्बोधत्वादस्य तथात्वम् । यथा महाभारते । १३ । १४९ । ५४ ॥
"करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः ।"
"सर्वतन्त्रं सामर्थ्यं चेतितं तस्य ज्ञातुं न शक्यते इति गहनः ।" इति भाष्यम् ॥)

गहन त्रि (गाह्यते दुःखेन गम्यते इति । गाह्+ युच् । लघूपधह्रस्वयोरिति निर्द्देशात् वा ह्रस्वः ।) दुर्गमः । दुष्प्रवेशः । तत्पर्य्यायः । कलिलः २ । इत्यमरः । ३ । ३ । १ ॥ (यथा रामायणे । ३ । १ । ३३ ।
"महतीमाययमापीय सीताविरहसंज्ञितः ।
रसनं तायमानेव भायमं गहनस्य ॥")

गहना स्त्री अलङ्कारः । इति देवीपुराणम् ॥

गह्वर क्ली (गाह्यते इति । गाह्+"छित्वरछत्वरेति ।" उणा । ३ । १ । इति वरच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) गुहा । (यथा रघुः । २ । २६ ।
"स पाटलायां गवि तस्थिवांसं
धनुर्धरः केशरिणं ददर्श ॥" ॥
गाह्यते विमुच्यते आत्मानेन इति ।) दम्भः । इत्यमरः । २ । ३ । ६ । वनम् । इति मेदिनी । रे । १४८ । रोदनम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ३९ ॥ (गह्वरे त्रि । यथा भागवते । १ । ६ । १३ ।
नलवेणुशरस्तम्बकुशकीचकगह्वरम् ।
एक एवातियातोऽहमद्राक्षं विपिनं महत् ॥")

गह्वर पु (गाह्यते विमुच्यत इति । गाह् विलोडने+ छित्वरछत्वरेति । उणा । ३ । १ । इति वरच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) निकुञ्जः । इति मेदिनी । रे । १४८ ॥

गह्वरी स्त्री (गह्वर+स्त्रियां ङीष् ।) गुहा इति शब्दरत्नावली ॥

गा ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० आत्म० सक० सेट् ।) ङ गाते । इति दुर्गादासः ॥

गा र लि स्तुतौ । जक्षादि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (जुहो० पर० सक० सेट् ।) र वैदिकः । लि जगाति । इति दुर्गादासः ॥

गा स्त्री (जगाति स्तौति अनया । गा स्तुतौ+ क्विप् ।) गाथा । इति पुरुषोत्तमः ॥

गाङ्ग त्रि (गङ्गाया इदमिति अण् ।) गङ्गासम्भूतम् । इति मेदिनी । गे । ५ ॥ (यथा कुमारे । ५ । ३७ ।
विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभि-
स्तथा न गाङ्गैः सलिलैर्दिवश्च्युतैः ।"
मेघधाराविनिःसृते जलविशेषे क्ली । तल्लक्षणादि यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
तदान्तरीक्षं चतुर्विधम् । तद्यथा धारं कारं तौषारं हैममिति । तेषां धारं प्रधानं लघुत्वात् । तत्पुनर्द्विविधं गाङ्गं सामुद्रञ्चेति । तत्र गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायशो वर्षति तयोरुभयोरपि परीक्षणं कुर्वीत शाल्योदनपिण्डमकुथितमविदग्धं रजतभाजनोपहितं वर्षति देवे बहिष्कुर्वीत स यदि मुहूर्त्तं स्थितस्तादृग् एव भवति तदा गाङ्गं पततीत्यवगन्तव्यं वर्णान्यत्वे सिक्थप्रक्लेदे च सामुद्रमिति विज्ञातव्यं तदेवम् । सामुद्रमप्याश्वयुजे मासि गृहीतं गाङ्गवत् भवतीति ॥
अस्य परीक्षा यथा —
"गाङ्गसामुद्रविज्ञानं कथयिष्यामि साम्प्रतम् ।
धारितं येन मात्रेण लभ्यते येन संशयम् ॥
शैलं गुडं सितं वस्त्रं चतुर्हस्तप्रमाणकम् ।
इत्यादि ... [illegible]
गाङ्गोदकस्य वर्ण स्यादिदं वा परीक्षणं ॥"
इति वाराहे प्रथमे स्थाने ... अध्यायः ॥)

गङ्गागर्भजातत्वात् सुवर्णमपि। इति महाभारतम् ॥)

गाङ्गः, पुं, (गङ्गाया अपत्यं पुमानिति। "शिवादिभ्योऽण्।" ४ । १ । ११२ । इत्यण् ।) भीष्मः। (यथा, हरिवंशे। ३२ । १११ ।

"गाङ्गं देवव्रतं नाम पुत्त्रं सोऽजनयत् प्रभुः।
स तु भीष्म इति ख्यातः कौरवाणां पितामहः ॥"

अस्य जन्मवृत्तान्तादिकं भीष्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) कार्त्तिकेयः। इति मेदिनी। गे। ५ ॥

गाङ्गटः, पुं, (गाङ्गे गङ्गातीरादौ अटति भ्रमतीति। अट् + अच्। शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) मत्स्यभेदः। इति शब्दरत्नावली ॥ चिङ्गिड़ि माछ इति भाषा ॥ (चिङ्गिटशब्दे विवरणमस्य ज्ञेयम् ॥)

गाङ्गटकः, पुं, (गाङ्गे गङ्गातीरादौ अटतीति। अट् + ण्वुल् ।) गाङ्गटमत्स्यः। इति शब्दरत्नावली ॥

गाङ्गटेयः, पुं, (गाङ्गे अटतीति। अट गतौ + बाहुलकात् एयः।) गाङ्गटमत्स्यः। इति शब्दरत्नावली ॥

गाङ्गायनिः, पुं (गङ्गाया अपत्यं पुमान्। "तिकादिभ्यः फिञ्।" । ४ । १ । १५४ । इति फिञ् ।) भीष्मः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कार्त्तिकेयश्च ॥

गाङ्गेयं, क्ली, (गङ्गाया अपत्यम्। "शुभ्रादिभ्यश्च।" ४ । १ । १२३ । इति ढक्। गङ्गाजातत्वादस्य तथात्वम्।) स्वर्णम्। (यदुक्तं महाभारते वनपर्व्वणि।

"यं गर्भं सुषुवे गङ्गा पावकाद्दीप्ततेजसम्।
तदुल्बं पर्व्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत ॥")

धुस्तूरः। कशेरु। इत्यमरः। २ । ६ । ६४ ॥ मुस्तम्। इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य पर्य्यायाः यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"मेघाख्यं मुस्तकं मुस्ता गाङ्गेयं भद्रमुस्तकम् ॥"

गङ्गाजातजलादौ त्रि। यथा, महाभारते। ३ । ३ । ३४ ।

"योगमास्थाय धर्म्मात्मा वायुभक्षो जितेन्द्रियः।
गाङ्गेयं वार्य्युपस्पृश्य प्राणायामेन तस्थिवान् ॥")

गाङ्गेयः, पुं, (गङ्गाया अपत्यं पुमान्। "शुभ्रादिभ्यश्च।" ४ । १ । १२३ । इति ढक्।) भीष्मः। (यथा, देवीभागवते। २ । ४ । ३७ ।

"वसुदेवं विदित्वैनं सुतं भद्र सुतोद्भवम्।
गाङ्गेयोऽयं महाभाग! भविष्यति बलाधिकः ॥"

अस्य जन्मविवरणं तत्रैव २ अध्याये तथा भीष्मशब्दे विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥) कार्त्तिकेयः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते ।१।१३८।१३।

"आग्नेयः कृत्तिकापुत्त्रो रौद्रो गाङ्गेय इत्यपि।
श्रूयते, भगवान् देवः सर्व्वदेवमयो गुहः ॥")

इल्लीशमत्स्यः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भद्रमुस्ता। इति राजनिर्घण्टः ॥

गाङ्गेरुकी, स्त्री, (गाङ्गं जलविशेषमीरयतीति। ईर गतौ क्षेपणे च + "मृगय्वादयश्च।" उणां। १ । ३८ । इति कुः। ततः स्वार्थे कन् गौरादित्वात् ङीष्।) गोरक्षतण्डुला। इत्यमरः। २ । ४ । ११७ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये। "क्षीरवृक्षफलजाम्बवराजादनतोदनतिन्दुकवकुलधन्वनाश्मन्तकाश्वकर्णफल्गुपरूषकगाङ्गेरुकीपुष्करवर्त्तिबिल्वबिल्वीप्रभृतीनि ॥" यथास्याः पर्य्यायाः।

"गाङ्गेरुकी नागबला भाषा ह्रस्वगवेधुका।
खरवल्लरिका विश्व-देवा गोरक्षतण्डुली ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथास्या गुणाः।

"गाङ्गेरुकी करीरञ्च बिम्बीतोदनधन्वनम्।
मधुरं सकषायञ्च शीतं पित्तकफापहम् ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥)

गाङ्गेष्ठी, स्त्री, (गाङ्गे गङ्गादिनदीतटे तिष्ठतीति। स्था + कः अलुक्। गौरादित्वात् ङीष्।) काटशर्कारालता। इति हारावली। २१० ॥ नटा इति भाषा ॥

गाञ्जिकायः, पुं, वर्त्तिकपक्षी। इति राजनिर्घण्टः ॥

गाढ़ं, क्ली, (गाह्यते स्म इति। गाह विलोड़ने + क्तः।) अतिशयः। दृढ़म्। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६१० ।

"आलिङ्गति सा गाढ़ं पुनः पुनर्यामिनीप्रथमे ॥")

तद्युक्ते त्रि। इत्यमरः। १ । १ । ७० ॥ (यथा, रघुः। ६ । ७२ ।

"असमफेनमुवा तपस्विगाढ़ां
तमसां प्राप नदीं तुरङ्गमेण ॥")

गाढ़मुष्टिः, पुं (गाढ़ा दृढ़ा मुष्टिर्यत्र। दृढ़मुष्ट्या धारणादस्य तथात्वम्।) खड्गः। कृपणे त्रि। इति मेदिनी। टे। ६१ ॥ (दातृत्वाभावादेवास्य तथात्वम् ॥)

गाढ़ावटी, स्त्री, (गाढ़ा दृढ़ा वटी वटिका यत्र। निपातनात् पुंवद्भावाभावः।) चतुरङ्गक्रीड़ामध्ये क्रीड़ाविशेषः। यथा, तिथ्यादितत्त्वे।

"नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलने यदि।
गाढ़ावटीति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति ॥"

गाणपत्यः, त्रि, (गणपतिर्गणेश उपास्यदेवो यस्य। गणपति + ण्यः। केचित्त्विच्छन्ति अश्वपत्यादिभ्यश्चेति ण्यापवादोऽण्। तत्र गाणपत इति साधुः।) गणेशोपासकः। इत्यागमः ॥ (गणपतेर्भावः कर्म्म वा "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च।" ५ । १ । १२४ । इति ष्यञ्।) गणपतिसम्बन्धी। गणपतिभावे क्ली ॥ (यथा, महाभारते। ३ । ८५ । ६७ ।

"प्रदक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥")

गाणिक्यं, क्ली, (गणिकानां वेश्यानां समूहः। "गणिकाया यञिति वक्तव्यम्।" ४ । २ । ४० । इत्यस्य वार्त्तिं इति यञ्।) गणिकासमूहः। बहुवेश्याः। इत्यमरः। २ । ६ । २२ ॥

गाण्डिवः, पुं, क्ली, (गाण्डिर्ग्रन्थिरस्यास्तीति। गाण्डि + "गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम्।" ५ । २ । ११० । इति वः।) अर्ज्जुनधनुः। (यथा, महाभारते। ३ । २३५ । ३० ।

"धनुर्ग्राहश्चार्ज्जुनः सव्यसाची
धनुश्च तद्गाण्डिवं भीमवेगम् ॥")

धनुर्मात्रम्। इति मेदिनी ॥ वे। ३६ ॥

गाण्डीवः, पुं, क्ली, (गाण्डिर्ग्रन्थिः। "कृदिकारान्तादिति।" ङीषि कृते गाण्डी। सा विद्यते अस्य। "गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम्।" ५ । २ । ११० । इति वः।) अर्ज्जुनधनुः। इत्यमरः। २ । ८ । ८४ ॥ (यथा, महाभारते। ४ । ४१ । १ ।

"यन्मां पूर्व्वमिहापृच्छः शत्रुसेनानिबर्हणम्।
गाण्डीवमेतत् पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः ॥"

एतद्धनुर्हि ब्रह्मादयोऽपि आदौ धृतवन्तः। यदुक्तं तत्रैव। ४ । ४१ । ५—८ ।

"एतद्वर्षसहस्रन्तु ब्रह्मा पूर्व्वमधारयत्।
ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजापतिरधारयत् ॥
त्रीणि पञ्चशतञ्चैव शक्रोऽशीतिञ्च पञ्च वै।
सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम् ॥
पार्थः पञ्च च षष्टिञ्च वर्षाणि श्वेतवाहनः।
महावीर्य्यं महद्दिव्यमेतद्धनुरनुत्तमम् ॥
एतच्च मानुषं प्राप्तं वरुणाच्चारुदर्शनम्।
पूजितं सुरमर्त्त्येषु बिभर्त्ति परमं वपुः ॥"

खाण्डवदाहनार्थं हि वह्निना वरुणसकाशादानीयधनुरेतदर्ज्जुनाय प्रदत्तम्। तत्कथा यथा, महाभारते। १ । २२६ । १—६ ।

"एवमुक्तः स भगवान् धूमकेतुर्हुताशनः।
चिन्तयामास वरुणं लोकपालं दिदृक्षया ॥
आदित्यमुदके देवं निवसन्तं जलेश्वरम्।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास पावकम् ॥
तमब्रवीद्धूमकेतुः प्रतिगृह्य जलेश्वरम्।
चतुर्थं लोकपालानां देवदेवं सनातनम् ॥
सोमेन राज्ञा यद्दत्तं धनुश्चैवेषुधी च ते।
तत् प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथञ्च कपिलक्षणम् ॥
कार्य्यञ्च सुमहत् पार्थो गाण्डीवेन करिष्यति।
चक्रेण वासुदेवश्च तन्ममाद्य प्रदीयताम् ॥
ददानीत्येव वरुणः पावकं प्रत्यभाषत।
तदद्भुतं महावीर्य्यं यशःकीर्त्तिविवर्द्धनम् ॥
सर्व्वशस्त्रैरनाधृष्यं सर्व्वशस्त्रप्रमाथि च।
सर्व्वायुधमहामात्रं परसैन्यप्रधर्षणम् ॥
एकं शतसहस्रेण सम्मितं राष्ट्रवर्द्धनम्।
चित्रमुच्चावचैर्व्वर्णैः शोभितं श्लक्ष्णमव्रणम् ॥
देवदानवगन्धर्व्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः।
प्रादाच्चैव धनूरत्नमक्षय्ये च महेषुधी ॥"

"तच्च दिव्यं धनुःश्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा।
गाण्डीवमुपसंगृह्य बभूव मुदितोऽर्ज्जुनः ॥")

कार्म्मुकम्। इति मेदिनी। वे। ३६ ॥

गाण्डीवी, [न्] पुं, (गाण्डीवोऽस्त्यस्य। गाण्डीव + "अत इनिठनौ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः।) अर्ज्जुनः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अर्ज्जुनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

गाता, [ऋ] त्रि, (गायतीति। गै गाने + तृच्।) गायकः। इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (यथा, हरिवंशे। ५४ । ११ ।

"गाता चतुर्णां वेदानामुद्गाता प्रथमर्त्विजाम् ॥"

गातु पु (गायतीति । गै गाने + 'कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च ।' उणां । १ । ७३ । इति तु ।) कोकिलः । भ्रमरः । गन्धर्व्वः । इति मेदिनी । ते । १५ ॥ (गाते गच्छतीति । गा ङ गतौ + कमिमनीतिसूत्रे गानिर्द्दिष्टात् तु । पथिकः । इति उज्ज्वलदत्तः ॥ गै गाने + भावे तु । गानम् । यथा ऋग्वेदे । ४ । ५१ । १ । 'गातु लष्वस्ममो जनाय ।' "गातु गानम् ।" इति भाष्यम् ॥ गाते गच्छत्यत्र इति । गा ङ गतौ + अधिकरणे तु । गमनीय पन्था । यथा ऋग्वेदे । ६ । ८५ । ४ । 'उरु नो गातु कृणु सोममीढ्वः ।" 'गातु गन्तव्यमार्गम् ।" इति भाष्यम् ॥ पृथिवी । यथा तत्रैव । ३ । ३१ । १५ । इन्द्रो नृभिरजनद्दीद्यान साकं सूर्य्यमुषसं गातुमग्निम् । "गातु पृथिवीम् ।" इति भाष्यम् । गा इ लि स्तुतौ + भावे तुः । स्तवः । यथा तत्रैव । ४ । ४ । ६ । 'स ते जानाति सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गातुमैरत ।" गातु स्तवम् । इति भाष्यम् ॥ उपायः । यथा तत्रैव । ५ । ६५ । ४ । 'मित्रो अंहोश्चिदादुरुक्षयाय गातु वनते ।' 'गातुमुपायम् । इति भाष्यम् ॥)

गातुः त्रि (गाते कोमं गच्छतीति । गा ङ गतौ + कमिमनीति ।' उणां । १ । ७३ । इति गानिर्द्दिष्टात् तु ।) रोषणः । इति मेदिनी । ते । १५ ॥ (गायतीति । गै गाने + तु ।) गायनः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

गात्र त क ङ शैथिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां आत्मं अक सेट ।) दन्त्यवर्गमध्यः ङ गात्रयते गात्रापयते । इति दुर्गादासः ॥

गात्रं क्ली (गच्छत्यनेन । गम + गमेरा च उणां । ४ । १६८ । इति त्रन् आकारादेशश्च) हस्तिपूर्व्वजङ्घादिदेशः । हस्त्यग्रपदादिसम्मुखभागः । (यथा माघे । १८ । ४६ ।
व्यापस्काराङ्गनगात्रस्य भूमिं
निःसाधारं न्यस्तकोऽवाङ्मुखस्य ॥
"लूनगात्रस्य छिन्नजङ्घस्य ॥' इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥ गच्छति मरणात् परं स्वकारणं भूतपञ्चकं प्राप्नोति यद्वा गम्यते स्थानात् स्थानान्तरं प्राप्यते अवयवान्तरं वाऽनेन इति ।) अङ्गम् । इति मेदिनी । रे । २३ । हस्तपादाद्यवयवसमुदायः । गा इति भाषा । (यथा महाभारते । १ । १५४ । १० ।
'अद्य गात्राणि ते कङ्काः श्येना गोमायवस्तथा ।
कर्षन्तु भुवि संहृष्टा निहतस्य मया मृधे ॥'")
तत्पर्य्यायः । कलेवरम् २ वपुः ३ संहननम् ४ शरीरम् ५ वर्ष्म ६ विग्रहः ७ कायः ८ देहः ९ मूर्त्तिः १० तनुः ११ तनूः १२ । इत्यमरः । २ । ६ । ७० ॥ इन्द्रियायतनम् १३ अङ्गम् १४ क्षेत्रम् १५ भूघनः १६ मतकरणम् १७ वेरम् १८ घनरः १९ घनः २० बन्धः २१ पुरम् २२ पिण्डः २३ पुद्गलम् २४ । इति हेमचन्द्रः ।

भूतात्मा २५ स्वर्गलोकशः २६ स्कन्धः २७ पञ्जरः २८ कुलम् २९ बलम् ३० । इति जटाधरः ॥
(गात्रवाहनादि विविधो यथा —
'गात्रवक्त्रनखैर्वाद्य हस्तकेशावघूननम् ।
तोयाग्निपूज्यमध्येन यानं धूमं प्रवाययम् ॥
मद्यातिसक्ति विश्रम्भस्वातन्त्र्ये स्त्रीषु च त्यजेत् ॥
इति वाभटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)

गात्रभङ्गा स्त्री (गात्रस्य भङ्गोऽवसादो यस्याः ।) शूकशिम्बी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गात्रमार्ज्जनी, स्त्री (गात्रं मृज्यतेऽनयेति । मृज + ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) शरीरमार्ज्जनार्थं वस्त्रम् । इति लोकप्रसिद्धिः । गामोछा इति भाषा ॥

गात्रसङ्कोची, [न्] पुं (गात्रं सङ्कोचयतीति । सम् + कुच + णिच् + णिनिः । यद्वा गात्रस्य सङ्कोचो ।) जाहकजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गात्रसम्प्लव पुं (गात्रेण सम्प्लवते भासते सन्तरति जले इत्यर्थः । सम + प्लु + अच ।) प्लवपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०६ ॥

गात्रसम्मित पु (गात्रं सम्मितं उत्पन्नावयवमात्रं यत्र ।) गात्रावयवोत्पत्तिः । यथा —
'पादं उत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ गात्रसम्मिते ।
पादोनं व्रतमाचर्य्य हत्वा गर्भमचेतनम् ॥
अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णे गर्भे चेतःसमन्विते ।
द्विगुणं गोव्रतं कुर्य्यात् प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥
मध्यमवचनं भवदेवेन व्याख्यातम् । यदा लगुडाद्यभिघातेन गौर्जीवति गर्भमात्रपातो भवति तदोत्पन्नमात्रपाते यथोक्तप्रायश्चित्तपादाचरणम् । गात्रावयवोत्पत्तौ प्रायश्चित्तपादद्वयम् । सकलगात्रसम्पत्तौ प्रायश्चित्तपादत्रयम् । चर्य्याञ्चितन्ययुक्तगर्भपाते कृतस्नमेव प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

गात्रानुलेपनी स्त्री (गात्रमनुलिप्यतेऽनया इति । अनु + लिप + ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) गात्रानुलेपनयोग्य घृष्ट पिष्ट वा सुगन्धिद्रव्यम् । तत्पर्य्यायः । वर्त्तिः २ वर्णकम् ३ विलेपनम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १३६ ॥

गायकः त्रि (गायतीति । गै गाने + ण्वुल्कन् । ३ । १ । १४६ । —इति थकन् ।) गायकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गाथा स्त्री (गीयते इति । गै गाने + 'उषिकुषिगार्त्तिभ्यस्थन् ।' उणां । २ । ४ । इति थन् स्त्रियां टाप् ।) श्लोकः । (यथा महाभारते । ३ । ८५ । ३० ।
'गाथा च गीतिका चापि तस्य सम्पद्यते नृप ॥')
संस्कृतान्यभाषा । या तु प्राकृतभाषा । गेयम् । तत्र गीतम् । (यथा मनुः । ९ । ४२ ।
'अत्र गाथा वायुगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः ।
यथा बीजं न वप्तव्यं पुंसा परपरिग्रहे ॥')
वृत्तम् । तत्तु अचरसङ्ख्यातं पद्यम् । इति मेदिनी । थे । ६ ॥

गाध ऋ ङ प्रतिष्ठायाम् । ग्रन्थे । लिप्सायाम् इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां आत्मं प्रतिष्ठायां सक अन्यत्र अक सेट ।) ऋ अजगाधत् । ङ गाधिताखे नभो भूय इति भट्टिः गाधते मालिकः स्रजः । इति दुर्गादासः ॥

गाधं पुं (गाध प्रतिष्ठायां लिप्सायाञ्च + भावे घञ् ।) स्थानम् । (यथा, महाभारते । १ । २१ । १३ ।
'अनाधादिनगाधञ्च पातालतलमव्ययम् ।)
लिप्सा । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुलम् । परधाम यथा महाभारते । ७ । ११३ । २ ।
"द्रौणो यत्राभवत् पाञ्चालानामगाधि गाधमिच्छताम् ।
सुखोत्तरणीये त्रि । यथा रघुः । ४ । ४ ।
'सरितः कुर्व्वती गाधा पथश्चाश्यानकर्दमान् ।
यात्रायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥'
स्त्रियां टाप् । गायत्रीरूपिणी महादेवी यथा देवीभागवते । १२ । ६ । ४० ।
'गौतमी गाधिनी गाथा गन्धर्व्वाप्सरसेविता ।
'गाथा प्रतिष्ठारूपिणी । इति तट्टीका ॥)

गाधिः पु (गाधते उच्चपदं लिप्सतीति । गाधृ लिप्सायाम् + 'सर्व्वधातुभ्य इन् ।' उणां । ४ । ११७ । इति इन् ।) चन्द्रवंशीयकुशिकराजपुत्रः । स तु विश्वामित्रमुनिपिता कान्यकुब्जदेशस्य राजा च । (यथा महाभारते । ३ । ११५ । १८ ।
कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवः सुमहाबलः ।
गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह ॥'
अस्य उत्पत्तिकथा यथा हरिवंशे । २७ । १३—१६ ।
कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमं विभुः ।
लभेयमिति तं शक्रस्त्रासादभ्येत्य जज्ञिवान् ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे वै तन्तु शक्रो ह्यपश्यत ।
अत्युग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥
समर्थः पुत्रजनने स्वमेवांशमवासयत् ।
पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः ॥
स गाधिरभवद्राजा मघवान् कौशिकः स्वयम् ।
पौरुकुत्स्यभवद्भार्य्या गाधिस्तस्यामजायत ॥
अस्य कन्या सत्यवती भृगुवंशीय ऋचीकपत्नी । सा च जमदग्निं प्रसूतवती । यथा हरिवंशे । २७ । १८ ।
'गाधेः कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती शुभा ।
तां गाधिः काव्यपुत्राय ऋचीकाय ददौ प्रभुः ॥'
कालिदमते तु अयमेव गाधीत्याख्यया प्रसिद्ध इति तु तत्रैव ३ मत्स्ये द्रष्टव्यः ॥ एतदनुसारेणैव रामायणे गाधिन् इति नामप्रयोगो भगवता वाल्मीकिना विहितः । यथा तत्रैव १ । १८ । ४० ।
[सुतम् ।")
"प्रोवाच मा मां प्राप्तं कौशिकं गाधिनः

गाधिजः, पुं (गाधेः राज्ञः कौशिकात् जायते इति । जन् + ड ।) विश्वामित्रमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । ७ । ४२ ।
'पृथुस्तु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान् मनुरेव च ।

कुवेरस्य धनैश्वर्य्यं ब्राह्मण्यञ्चैव गाधिजः ॥”
एतद्‌जन्मकथा विश्वामित्रशब्दे द्रष्टव्या ॥).

गाधिपुरं, क्ली, (गाधेः कौशिकस्य राज्ञः पुरम् ।) कान्यकुब्जदेशः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४० ॥ (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १३४ ।
“कल्यापां यत्र कुशलं अधात् गाधिपुरे महत् ।
तत्रैव शंसनीयः स पुमांश्चक्रे भयस्पृशाम् ॥”)

गाधिभूः, पुं, (गाधेर्भूरुत्पत्तिर्यस्य गाधिर्भूरुत्पत्तिस्थानं यस्येति वा । यद्वा गाधेर्भवति उत्पद्यते स । भू+भूतवर्त्तमानयोरिति क्विप् ।) विश्वामित्रमुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥

गाधेयः, पुं, (गाधेरपत्यं पुमान् । गाधि+“इतश्चानिञः ।” ४ । १ । १२२ । इति ढक् ।) विश्वामित्रमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१४ ॥ (यथा, हरिवंशे । २७ । १७ ।
“विश्वामित्रस्तु गाधेयो राजा विश्वरथश्च ह ॥”)

गानं, क्ली, (गीयते इति । गै+भावे ल्युट् ।) गीतम् । इत्यमरः । १ । ७ । २५ ॥ (यदुक्तम्,—
“जपकोटिगुणं ध्यानं ध्यानकोटिगुणो लयः ।
लयकोटिगुणं गानं गानात् परतरं न हि ॥”)
तत्पर्य्यायः । गेयम् २ गीतिः ३ गान्धर्व्वम् ४ । इति हेमचन्द्रः । २ । १६४ ॥ (गानं हि वैदिकलौकिकभेदात् द्विविधम् । तत्र वैदिकगानन्तु मुक्तिप्रदं अन्यत् लोकरञ्जककरम् । वैदिकलौकिकयोर्मार्गदेशीति नामान्तरमपि श्रूयते । गानन्तु सामवेदादेव उत्पन्नं यदुक्तं सङ्गीतदर्पणटीकायाम् ।
“ऋग्भिः पाठ्यमभूद्‌गीतं सामभ्यः समपद्यत ।
यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसाश्चाथर्व्वणः स्मृताः ॥”
द्विविधसङ्गीतयोर्लक्षणमाह सङ्गीतदर्पणे ।३-६।
“मार्गदेशीविभागेन सङ्गीतं द्विविधं मतम् ।
द्रुहिणेन यदन्विष्टं प्रयुक्तं भरतेन च ।
महादेवस्य पुरतस्तन्मार्गाख्यं विमुक्तिदम् ॥
तत्तद्देशस्थया रीत्या यत् स्याल्लोकानुरञ्जकम् ।
देशे देशे तु सङ्गीतं तद्देशीत्यभिधीयते ॥
गीतवादित्रनृत्यानां रक्तिः साधारणो गुणः ।
अतो रक्तिविहीनं यत् न तत् सङ्गीतमुच्यते ॥”
गानन्तु नादात्मकमेव नादस्तु यदा स्वयं राजते तदा स्वर इति प्रसिद्धः स्यात् । स्वरस्तु षड्ज-ऋषभ-गान्धार-मध्यम-पञ्चम-धैवत-निषादभेदात् सप्तविधः । एतेषां विज्ञापनार्थं एतदाश्रयीभूतद्वाविंशतिश्रुतीनां नामानि स्वरस्थितिश्च कथ्यन्ते । यथा, सङ्गीतदर्पणे । ५३—५६ ।
“तीव्राकुमुद्वतीमन्दाश्छन्दोवत्यस्तु षड्जगाः ।
दयावती रञ्जनी च रतिका चर्षभे स्थिता ॥
रौद्री क्रोधा च गान्धारे वज्रिकाथ प्रसारिणी ।
प्रीतिश्च मार्ज्जनीत्येताः श्रुतयो मध्यमाश्रिताः ॥
क्षिती रक्ता च सन्दीपन्यालापिन्यपि पञ्चमे ।
मदन्ती रोहिणी रम्येत्येता धैवतसंश्रयाः ॥
उग्रा च क्षोभिणीति द्वे निषादे वसतः श्रुती ॥”
अन्यत् विशेषविवरणन्तु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ *॥
गाने तु रागा रागिण्यश्च प्रयोक्तव्याः अतस्तेषां नामानि कथ्यन्ते । यथा, सङ्गीतदर्पणे स्वराध्याये । १२—१६ ।
पार्व्वत्युवाच ।
“के रागाः काश्च रागिण्यः का वेला ऋतवश्च के ।
किं रूपं कथमुद्धारो वद देव ! प्रसादतः ॥”
ईश्वर उवाच ।
“श्रीरागोऽथ वसन्तश्च भैरवः पञ्चमस्तथा ।
मेघरागो बृहन्नाटः षडेते पुरुषाह्वयाः ॥”
इति षट् रागाः ॥
अथ रागिण्यः ।
“मालश्री त्रिवणी गौरी केदारी मधुमाधवी ।
ततः पाहाड़िका ज्ञेया श्रीरागस्य वराङ्गनाः ॥
देशी देवगिरी चैव वराटी तोड़िका तथा ।
ललिता चाथ हिन्दोली वसन्तस्य वराङ्गनाः ॥
भैरवी गुर्ज्जरी रामकिरी गुणकिरी तथा ।
वाङ्गाली सैन्धवी चैव भैरवस्य वराङ्गनाः ॥
विभाषा चाथ भूपाली कर्णाटी वड़हंसिका ।
मालवी पटमञ्जर्य्या सहैताः पञ्चमाङ्गनाः ॥
मल्लारी सौरटी चैव सावेरी कौशिकी तथा ।
गान्धारी हरशृङ्गारा मेघरागस्य योषितः ॥
कामोदी चैव कल्याणी आभिरी नाटिका तथा ।
सारङ्गी नट्टहम्बीरा नट्टनारायणाङ्गनाः ॥”
इति षट्त्रिंशत् रागिण्यः ॥
रागरागिणीनां विशेषविवरणन्तु तत्तच्छब्दे ज्ञातव्यम् । गानस्य अन्यद्विवरणं गीतशब्दे च दर्शनीयम् ॥)
ध्वनिः । इति धरणी ॥

गानिनी, स्त्री, (गानं रोगादिनाशकतया प्रशस्तगीतिर्विद्यतेऽस्याः । गान+इनिः ।) वचा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गानं सङ्गीतविद्या गतिः स्तुतिश्चास्त्यस्या इति व्युत्पत्त्या यथाक्रमं गानज्ञा गतिमती स्तवयुक्ता च स्त्री । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥)

गान्तुः, त्रि, (गच्छतीति । गम गतौ+“क्रमिगमिक्षमीति ।” उणा । ५ । ४३ । इति तुन् वृद्धिश्च ।) गन्ता । इत्युणादिकोषः ॥ गायकः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

गान्त्री, स्त्री, (गन्त्री एव । स्वार्थे अण् । ततो ङीप् ।) गन्त्री । वृषवाह्यशकटः । गयर गाड़ि इति भाषा । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (क्वचित् क्लीबलिङ्गेऽपि दृश्यते ॥)

गान्दिनी, स्त्री, (गां पशुं जीवजातमित्यर्थः दायति शोधयतीति । दैप शोधने+णिनिः+ङीप् । पृषोदरात् साधुः ।) गङ्गा । इति त्रिकाण्डशेषः शब्दरत्नावली च ॥ (गां धेनुं ददाति प्रतिदिनमित्यर्थः । दा दाने+णिनि+ङीप् । पृषोदरात् साधुः ।) अक्रूरमाता । इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्या नामनिरुक्तिर्यथा, हरिवंशे । ३४ । ७—११ ।
“श्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्य्यामविन्दत ।
गान्दिनीं नाम सा गास्तु ददौ विप्रेषु नित्यशः ॥
सा मातुरुदरस्था वै बहून् वर्षगणान् किल ।
निवसन्ती न वै जज्ञे गर्भस्थां तां पिताब्रवीत् ॥
जायस्व शीघ्रं भद्रन्ते किमर्थं चेह तिष्ठसि ।
प्रोवाचैनन्तु गर्भस्था सा कन्या गान्दिने दिने ॥
यदि दद्यां ततो जाये पितरं प्रत्युवाच ह ।
तथेत्युक्त्वा च तां चास्याः पिता काममपूरयत् ॥
दाता यज्वा च वीरश्च श्रुतवानतिथिप्रियः ।
अक्रूरः सुषुवे तस्मां श्वफल्काद्भूरिदक्षिणः ॥”*॥
गान्धिनीति पाठोऽपि क्वचित् दृश्यते ॥)

गान्दिनीसुतः, पुं, (गान्दिन्या गङ्गायाः सुतः ।) भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कार्त्तिकेयः । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥ गान्दिन्याख्यया प्रसिद्धाया श्वफल्कभार्य्यायाः सुतः ।) अक्रूरः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, माघे ।१७।१२ ।
“विलङ्घितस्थितिमभिवीक्ष्य रुष्टया
रिपोर्गिरा गुरुमपि गान्दिनीसुतम् ॥”)

गान्धर्व्वं, क्ली, (गन्धर्व्वस्य इदं गन्धर्व्वैश्च गीतं वा । गन्धर्व्व+अण् । यद्वा, गन्धर्व्वो अधिष्ठात्री देवता अस्येति अण् ।) गानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथाह दत्तिलः ।
“पदस्थस्वरसङ्घातस्तालेन सङ्गतस्तथा ।
प्रयुक्तश्चावधानेन गान्धर्व्वमभिधीयते ॥”
यथा च महाभारते । १३ । १६ । ३६ ।
“अवादयंश्च गन्धर्व्वा वाद्यानि विविधानि च ।
अथ प्रदक्षं गान्धर्व्वं दिव्यं ऋषिरुपाविशत् ॥”
गन्धर्व्वो अधिष्ठात्री देवता अस्येति अण् । गन्धर्व्वदेवताकमन्त्रम् । यथा, रघुः । ५ । ५७ ।
“गान्धर्व्वमादत्स्व यतः प्रयोक्तु-
र्न चारिहिंसा विजयश्च हस्ते ॥”)

गान्धर्व्वः, पुं, (गन्धर्व्व एव । “प्रज्ञादिभ्यश्च ।” ५ । ४ । ३८ । इत्यण् ।) गन्धर्व्वः । इति हेमचन्द्रः । २ । १६४ ॥ (भारतवर्षीयोपद्वीपविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे ।
“भारतस्यास्य वर्षस्य नवभेदान्निशामय ।
इन्द्रद्वीपः कशेरुमांस्ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ॥
नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्व्वस्त्वथ वारुणः ।
अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः ॥”)
अष्टप्रकारविवाहान्तर्गतविवाहविशेषः । यत्र कन्यावरयोरन्योन्यानुरागात् त्वं मे भार्य्या त्वं मे पतिरिति निश्चयः सः । (तल्लक्षणं यथा, मनौ । ३ । ३२ ।
“इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्व्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥”
स च क्षत्रियाणामेव धर्म्म्यः । यथा, तत्रैव।३।२६।
“गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव धर्म्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥”)
तत्सम्बन्धिनि त्रि ॥ (यथा, काशीखण्डे ।
“गान्धर्व्वलक्ष लोकोऽमी गन्धर्व्वाश्च शुभव्रताः ॥”
गन्धर्व्वदेशोद्भवे च । यथा, महाभारते।१।२२६।१०।
“उपेतं राजतैरश्वैर्गान्धर्व्वैर्हेममालिभिः ।
पाण्डराभ्रप्रतीकाशैर्मनोवायुसमैर्जवे ॥”)

गान्धारं, क्ली, (गन्ध एव गान्धं सुगन्धं आच्छतीति । ऋ गतौ+“कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् । यद्वा, गान्धारदेशवासिनां प्रियम् । अण् ।) गन्धरसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गान्धारः पुं, (गन्ध एव गान्धो गन्धकस्तम् ऋच्छति उत्पत्तिकारणत्वेन गच्छतीति । ऋ गतौ + अण् ।) सिन्दूरम् । जम्बुद्वीपस्योत्तरदेशः । कान्धार इति भाषा । इति मेदिनी । रे । १४६ ॥ (देशोऽयं बृहत्संहितायां कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः । यथा, तत्रैव । १४ । २८ ।
"उत्तरतः कैलासः ।" इत्युपक्रम्य —
"गान्धारयशोवतिहेमतालराजन्यखचरगव्याश्च ॥"
इत्युक्तवान् । दुर्य्योधनमातुलः शकुनिस्तु एतद्देशस्य राजासीत् । यथा महाभारते । ३ । २३७ । २१ ।
"गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥" ॥
गन्ध एव गान्धः । स्वार्थे अण् । तम् ऋच्छतीति । "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) सप्तस्वरान्तर्गततृतीयस्वरः । स तु छागस्वरतुल्यः । (यदुक्तं सङ्गीतशास्त्रे
"षड्जं रौति मयूरस्तु गावो नर्दन्ति चर्षभम् ।
गान्धारन्तु अजो रौति क्रौञ्चः क्वणति मध्यमम् ॥")
तस्योत्पत्त्यादिः ।
"वायुः समुद्गतो नाभेः कण्ठशीर्षसमाहतः ।
नानागन्धवहः पुण्यो गान्धारस्तेन हेतुना ॥"
इति भरतः ॥
अपि च ।
"नाभेः समुद्गतो वायुर्गन्धं योच्चैश्च चालयन् ।
स शब्दस्तेन निर्य्याति गान्धारस्तेन कथ्यते ॥
चतस्रः पञ्चमे षड्जे मध्यमे श्रुतयो मताः ।
ऋषभे धैवते तिस्रो द्वे गान्धारनिषादके ॥"
(अयन्तु देवकुलसम्भूतो वैश्यजातिः स्वर्णवद्गुणपीतवर्णः । अस्य जन्म कुशद्वीपे, ऋषिः शशाङ्कः सरस्वती देवता त्रिष्टुप् छन्दः । करुणरसे एवास्य उपयोगित्वम् ॥ इति सङ्गीतदर्पणे । ८३—९१ ॥ * ॥ स्वरग्रामविशेषः । तल्लक्षणम् । यथा तत्रैव ७६—८० ।
"रिमयोः श्रुतिमेकैकां गान्धारश्चेत् समाश्रयेत् ।
पः श्रुतिं धो निषादस्तु धः श्रुतिं सः श्रुतिं श्रितः ॥
गान्धारग्राममाचष्ट तदा तं नारदो मुनिः ।
प्रवर्त्तते स्वर्गलोके ग्रामोऽसौ न महीतले ॥" ॥)
रागविशेषः । तस्य रूपं यथा सङ्गीतदामोदरे ।
'जटां दधानः सितभूतिभूषणः
काषायवासाः कनुदेहयष्टिः ।
योगपट्टः हस्तनेत्रमुद्रो
गान्धाररागः कथितस्तपस्वी ॥"
स तु भैरवरागपुत्रः । प्रभाते तस्य गानसमयः ।

गान्धारराजः पुं (गान्धारस्य देशविशेषस्य राजा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच् ।' ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) शकुनिः । (यथा महाभारते । ३ । २३७ । २१ ।
"गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ।
अस्य पितापि । यथा, तत्रैव । १ । ११० । १४ ।
"ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरभ्ययात् ॥")

गान्धारी स्त्री, (गान्धारस्य गान्धारराजस्य अपत्यं स्त्री । इञ् ततो ङीष् ।) धृतराष्ट्रराजपत्नी । सा तु दुर्य्योधनमाता । इति महाभारतम् ॥ (इयं हि हरमाराध्य शतपुत्रवरं लब्धवती । यथा महाभारते । १ । ११० । ९ ।
"अथ शुश्राव विप्रेभ्यो गान्धारी सुबलात्मजाम् ।
आराध्य वरदं देवं भगनेत्रहरं हरम् ॥
गान्धारी किल पुत्राणां शतं लेभे वरं शुभा ॥"
पार्व्वतीसहचरीभेदः । यथा तत्रैव । ३ । २३० । ४८ ।
"गौरी विशाखा गान्धारी केशिनी मित्रसाह्वया ।"
गायत्रीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४० ।
"गायत्री गोमती गीता गान्धारी गानलोलुपा ।"
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ५९ ।
'गान्धारी गर्भशमनी गतिभ्रष्टगतिप्रदा ॥"
"गां धारयतीति गान्धारी ।" इति तट्टीका ॥
नाडीविशेषः । यथा सङ्गीतदर्पणे । २६ ।
"सुषुम्नेडा पिङ्गला च कुहूरथ पयस्विनी ।
गान्धारी हस्तिजिह्वा च वारणाथ यशस्विनी ॥")
जिनानां शासनदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ यवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुरालभा । इति भावप्रकाशः ॥ मादकद्रव्यविशेषः । गाँजा इति भाषा ॥ इति विष्णुसिद्धान्तसारावलीवैद्यकग्रन्थः ॥

गान्धारेयः, पुं, (गान्धार्य्या अपत्यं पुमान् । "स्त्रीभ्यो ढक् ।" ४ । १ । १२० । इति ढक् ।) दुर्य्योधनराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दुःशासनादयोऽपि ॥)

गान्धिकः, पुं (गन्धयति परप्रार्थनां गच्छतीति । गन्ध क ड गतौ + णिनि । ततः स्वार्थे कन् । यद्वा, गन्धो गन्धोऽस्यास्तीति । गन्ध + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) लेखकः । सुगन्धिद्रव्यहारी । गन्धवणिक इति ख्यातः । इति मेदिनी । के । ८३ ॥ स तु अम्बष्ठात् राजपुत्र्यां जातः । इति पराशरपद्धतिः ॥ (अयं हि नायकस्य शृङ्गारसहायेषु अन्यतमः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ४६ ।
"शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः ।
भक्ता नर्म्मसु निपुणाः कुपितवधूमानभञ्जनाः शुद्धाः ॥
आदिशब्दात् मालाकाररजकताम्बूलिकगान्धिकादयः ॥") कीटविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ गँधिपोका इति भाषा ॥ (गन्धः गन्धप्रधानं द्रव्यमस्यास्ति । ठन् । गन्धप्रधानद्रव्यविशिष्टे त्रि । यथा पञ्चतन्त्रे । १ । १३ । [टिभि ।
"पण्यानां गान्धिकं पण्यं किमन्यैः काञ्चनादिभिः ।
यत्रैकेन च यत् क्रीतं तच्छतेन प्रदीयते ॥")

गामुकः त्रि (गच्छतीति । गम गतौ + "लषपत पदेति ।" ३ । २ । १५४ । इति उकञ् ।) गन्ता । इति व्याकरणम् ॥

गाम्भीर्य्यं क्ली, (गम्भीरस्य भावो गम्भीरे भवं वा । "गम्भीराञ्ञ्यः ।" ४ । ३ । ५८ । इति ञ्यः ।) गम्भीरता । यथा,—
'मघनिर्घोषगाम्भीर्य्य प्रतिनादविधायिता ।"
इति जिनवाग्गुणे हेमचन्द्रः ॥
(इदं हि नायकस्य सात्त्विकगुणविशेषः । साहित्यदर्पणे । ३ । ५८ ।
"शोभा विलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी । ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ॥"
तस्य लक्षणम् । यथा तत्रैव । ३ । ६२ ।
"भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्य्यं निर्व्विकारता ।"
उदाहरणम् । यथा,—
"आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।
न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥")

गायकः त्रि, (गायतीति । गै गाने + ण्वुल् ।) गानकर्त्ता । इति शब्दरत्नावली ॥ (माघे । ११ । १० ।
"कलमविकलतालं गायकैर्बोधहेतोः ।")
तत्पर्य्यायः । गायनः २ गाथकः ३ । त्रिकाण्डशेषः ॥ गाता ४ । तस्य दोषा यथा
"सन्दष्टं भीतमुद्घुष्टं अव्यक्तमनुनासिकम् ।
काकस्वरं शिरः कम्पो लयस्थानविवर्ज्जितम् ॥
विस्वरं विरसञ्चैव विश्लिष्टं विषमाहतम् ।
व्याकुलं तालहीनञ्च गातुर्दोषाश्चतुर्द्दश ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

गायत्री, [न्] पुं, (गायन्तं त्रायते इति । गा + त्रै + णिनि । आलोपात् साधुः ।) खदिरवृक्षः । इति भरतः ॥ (खदिरशब्दे गुणा ज्ञेयाः ॥ गायत्रं स्तोत्रमस्यास्तीति गाय + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनि । उद्गातरि सामगायके त्रि । यथा ऋग्वेदे । १ । १० । १ ।
"गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः ॥")

गायत्री, स्त्री, (गायन्तं त्रायते इति । त्रै ङ पा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ इति कः । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) खदिरवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४९ ॥ (यथा, वैद्यके दशमूलादिकाथे ।
"शर्म्मादारुकनिम्बभृङ्गमगधा आयन्ति पाठा गायत्री त्रिफलाकिरातकमहानिम्बाम्बुवाराणसम् ॥"
षडक्षरच्छन्दोविशेषः । तस्याष्टौ भेदा यथा । तनुमध्या १ शशिवदना २ सोमराजी ३ आद्यायाः आद्यन्तयोर्गुरुद्वये मध्ये लघुद्वयम् । द्वितीयायाः आदिमध्ययोर्लघुद्वये अन्ते गुरुद्वयम् । तृतीयायाः आदिमध्ययोर्लघुगुरु लघू अन्ते गुरुद्वयम् । क्रमेणोदाहरणानि यथा आस्तां मम चित्ते नित्यं तनुमध्या । १ । शशिवदनानां व्रजतरुणीनाम् । २ । वरे सोमराजी समा ते यशःश्री । ३ । इति छन्दोमञ्जरी ॥ दुर्गा । यथा —
"गायत्रात्मनाहापि गायत्री जितशार्थिता ।
साधनात् सिद्धिदिशुक्ता साधका साधेश्वरी ॥"
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ अध्यायः ॥ (सा च गायत्रीरूपेव प्रयागेऽपि वर्त्तते । यथा देवीभागवते । ७ । ३० । ८१ ।
"गायत्री वेदवदने पार्व्वती शिवसन्निधौ ॥" ॥

गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २९। ५३।
"गुणनीयचरित्रा च गायत्री गिरिशप्रिया॥")
त्रिपदा देवी। इति मेदिनी। रे। १५०॥ सा तु त्रिपादष्टाक्षरच्छन्दोयुक्तमन्त्रात्मिका वेदमाता द्विजैरुपास्या। (यथाह मनुः। २। ७७—७८।
"त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत्।
तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः॥
एतदक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्व्विकाम्।
सन्ध्ययोर्व्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते॥"
इयमेव सव्याहृतिका ब्रह्मपदप्राप्तिद्वाररूपं तस्मात् प्रत्यहं ब्राह्मणैर्व्याहृतिपूर्व्विकेयं अध्ययनीया। यदुक्तं तत्रैव। २। ८१—८३।
"ओङ्कारपूर्व्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः।
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम्॥
योऽधीतेऽहन्यहन्येतांस्त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः।
स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्त्तिमान्॥
एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परन्तपः।
सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते॥")
तस्या नामव्युत्पत्तिर्यथा, स्मृतौ।
"गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्री त्वं ततः स्मृता॥"
सापि ब्रह्मणः पत्नी। यथा,—
"अध्वर्य्युणा समाहूता एहि देवि! त्वरान्विता।
उद्धृताश्चाग्नयः सर्व्वे दीक्षाकालमुपागताः॥
सावित्र्युवाच।
लक्ष्मीर्नाद्यापि चायाति सती नैवेह दृश्यते।
इहदाग्नायणी हूता शक्राणी गच्छती त्विह।
नाहमेकाकिनी यास्ये यावन्नायान्ति ताः स्त्रियः॥
ब्रूहि गत्वा विरिञ्चिन्तं तिष्ठत्विह मुहूर्त्तकम्॥
वदमानां तथाध्वर्य्युस्त्यक्त्वा देवमुपागमत्।
सावित्री व्याकुला देवी प्रसक्ता गृहकर्म्मणि॥
सख्यो नाभ्यागता यावत् तावन्नागमनं मम।
एवमुक्तोऽस्मि वै देव! कालश्चाप्यतिवर्त्तते॥
यच्च योग्यं भवेदत्र तत् कुरुष्व पितामह!।
एवमुक्ते तदा वाक्यं किञ्चित्कोपसमन्वितः॥
पत्नीश्चान्यां मदर्थन्तु शीघ्रं त्वञ्च समानय।
प्रवर्त्तते यथा यज्ञः कालहीनो न जायते॥
तथा शीघ्रं विधेहि त्वं नारीं काञ्चिदुपानय।
एवमुक्तस्तथा शक्रो गत्वा सर्व्वं धरातलम्॥
स्त्रियो दृष्टास्तु यास्तेन सर्व्वास्तास्तु परिग्रहाः।
आभीरकन्या सुरूपा सुभाषा चारुलोचना॥
ददर्श तां सुचार्व्वङ्गीं कमलायतलोचनाम्।
कासि कस्य कुतश्च त्वमागता सुभ्रु! कथ्यताम्॥
एकाकिनी किमर्थञ्च वीथिमध्येऽवतिष्ठसे।
रूपान्विता च सा कन्या शक्रं प्रोवाच वेपती॥
गोपकन्या अहं वीर! विक्रेतुमिह गोरसम्।
समागता घृतादीनां प्रगृह्णीष्व यथेप्सितम्॥
एवमुक्तस्तदा शक्रो गृहीत्वा तां करे दृढम्।
आनीय तां विशालाक्षीं यत्र ब्रह्मा व्यवस्थितः॥
कमलाक्षीं स्फुरद्धाक्षीं पुण्डरीकनिभेक्षणाम्।
गान्धर्व्वेण तदा ब्रह्मा ग्रहीतुं मन आदधे॥

प्रभुत्वमात्मनो दाने गोपकन्नाप्यमन्यत।
यद्देवं मां सुरूपत्वादिच्छत्यादातुमाग्रहात्॥
नास्ति सीमन्तिनी काचिन्मत्तो धन्यतरा यतः।
अनेनाहं समानीता यस्य दृग्गोचरं गता॥
एवं चिन्तापरा दीना यावत् सा गोपकन्यका।
भवत्येवा महाभागा गायत्री नामतः प्रभो!॥
तावदेव महाविष्णुः प्रोक्तवानिदमुत्तमम्।
अनुगृहेण देवेश! अस्याः पाणिग्रहं कुरु॥
गान्धर्व्वेण विवाहेन उपयेमे पितामहः॥"* ॥
अस्या ध्यानं यथा,—
"श्वेता त्वं श्वेतरूपासि शशाङ्केन समा मता।
बिभ्रती विपुलावूरू कदलीगर्भकोमलौ॥
एणशृङ्गं करे गृह्य पङ्कजञ्च सुनिर्म्मलम्।
वसाना वसने क्षौमे रक्ते चाद्भुतदर्शने॥
शशिरश्मिप्रकाशेन हारेणोरसि राजसे।
दिव्यकुण्डलपूर्णाभ्यां श्रवणाभ्यां विभूषिता॥
चन्द्रसौम्यगुणयुक्तेन मुकुटेन विराजसे।
मुकुटेन विग्रस्थेन केशबन्धेन शोभिना॥
भुजगाभोगसदृशौ भुजौ भ्राजयतो दिशः।
स्तनौ ते कठिनौ देवि! वर्त्तुलौ समचूचुकौ॥
जघनेनातिशुभ्रेण त्रिवलीभिश्च संयुता।
विस्तीर्णसघनजघना सुश्रोणी च वरानना॥
चारुरूपोरुयुगला अम्बुजाभरणा तथा।
त्रैलोक्यचारिणी सा त्वं जगतामेव पावनी॥"
अस्या वैदिकतान्त्रिकध्यानद्वयं गुह्यत्वादत्र न लिखितम्॥ * ॥ तस्या जपफलं तत्र ब्राह्मणान् प्रति गायत्रीवाक्यम्।
"विशेषात् पुष्करे स्नात्वा मां जप्त्वा वेदमातरम्।
प्रतिग्रहकृतान् दोषान्न प्राप्स्यथ द्विजोत्तमाः!॥
मदीयैः किलजप्यैस्तु तारणाय त्रिभिः कृतैः।
ब्रह्महत्यासमं पापं तत्क्षणादेव नश्यति॥
दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुरा कृतम्।
त्रियुगन्तु सहस्रेण नात्र कार्य्या विचारणा॥
अष्टाक्षरा स्थिता चाहं जगद्व्याप्तं मया त्विदम्।
माताहं सर्व्ववेदानां पदैः सर्व्वैरलङ्कृता॥
जप्त्वा मां परमां सिद्धिं यास्यन्ति द्विजसत्तमाः!।
प्राधान्यं मम जाप्येन सर्व्वेषां वो भविष्यति॥"* ॥
तस्या माहात्म्यादि यथा,—
"उपलभ्य च सावित्रीं नोपतिष्ठेत यो द्विजः।
काले त्रिकालं सप्ताहात् स पतेन्नात्र संशयः॥
गायत्रीमन्त्रतोयाढ्यं दत्तं येनाञ्जलित्रयम्।
काले सावित्रिकेण स्यात्तेन दत्तं जगत्त्रयम्॥
अष्टादशसु विद्यासु मीमांसाऽतिगरीयसी।
ततोऽपि तर्कशास्त्राणि पुराणं तेभ्य एव च॥
ततोऽपि धर्म्मशास्त्राणि तेभ्यो गुर्व्वी श्रुतिर्नृप!।
ततो ह्युपनिषत् श्रेष्ठा गायत्री च ततोऽधिका॥
वाच्यवाचकसम्बन्धो गायत्र्याः सवितुर्द्वयोः।
वाच्योऽसौ सविता साक्षात् गायत्री वाचिका परा॥
तां देवीमुपतिष्ठन्ते ब्राह्मणा ये जितेन्द्रियाः।
सूर्य्यलोकं ते प्रयान्ति क्रमान्मुक्तिञ्च पार्थिव!॥"
इति पद्मपुराणम्॥ * ॥

अथ गायत्रीकल्पः।
"जपन् हि पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम्।
तपसा भावितो देव्या ब्राह्मणः पूतकिल्बिषः॥
न सीदेत् प्रतिगृह्णन् स त्वपि पृथ्वीं ससागराम्।
द्वे सन्ध्ये ह्युपतिष्ठेत गायत्रीं प्रयतः शुचिः॥
यत्तस्य दुष्कृतं नास्ति पूर्व्वतः परतोऽपि वा।
यज्ञदानरतो विद्वान् साङ्गवेदस्य पाठकः॥
गायत्रीध्यानपूतस्य कलां नार्हति षोड़शीम्।
एवं किल्बिषयुक्तस्तु विनिर्द्दहति पातकम्॥
उभे सन्ध्ये ह्युपासीत तस्मान्नित्यं द्विजोत्तमः।
छन्दस्तस्यास्तु गायत्रं गायत्रीत्युच्यते ततः॥
गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्री तु ततः स्मृता।
मरीचे! कारणात्तस्मात् गायत्री कीर्त्तिता मया॥
तव बुद्धिमतां श्रेष्ठ! नित्यं सर्व्वेषु कर्म्मसु।
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह॥
जपन्ति ये सदा तेषां न भयं विद्यते क्वचित्।
दशकृत्वः प्रजप्ता सा रात्र्यह्नोर्यत् कृतं लघु॥
तत् पापं प्रणुदत्याशु नात्र कार्य्या विचारणा।
शतं जप्ता तु सा देवी पापौघशमनी स्मृता॥
सहस्रं जप्ता सा देवी महापातकनाशिनी।
लक्षजाप्येन साप्येवं सप्त जन्मानि पातकम्॥
कोटिजाप्येन विप्रर्षे! यदिच्छति तदाप्नुयात्।
यक्षविद्याधरत्वे वा गान्धर्व्वे देवतेऽपि वा॥
यत्र यत्र भवेद्वाञ्छा तत्तदाप्नोत्यसंशयम्।
दशसाहस्रजाप्येन निष्कामः पुरुषो यदि॥
विधिना नियतं ध्यायेत् प्राप्नोति परमं पदम्।
यथाकथञ्चिज्जपिता गायत्री पापहारिणी॥
सर्व्वकामप्रदा प्रोक्ता पृथक्कर्म्मसु शिष्ठिता॥"*॥
मरीचिरुवाच।
"विधिना केन कर्त्तव्या गायत्री पापनाशिनी।
पवित्रा परमा शिवा सर्व्वकल्याणसाधिनी॥
वह्निरुवाच।
सव्याहृतिं सप्रणवां जप्त्वा मासांश्च षोड़श।
अपि भ्रूणहनः पापात् मुच्यन्तेऽहरहःकृतात्॥
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते॥
प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राणायामैस्त्रिभिस्त्रिभिः।
अहोरात्रकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः॥
अन्तर्जले त्रिरावर्त्त्य गायत्रीं प्रयतस्तथा।
मुच्यते पातकैः सर्व्वैर्यदि न ब्रह्महा भवेत्॥
नास्ति सत्यात् परो धर्म्मो नास्ति कृष्णात् समा गतिः।
गायत्र्याश्च समं नास्ति दिवि चेह च पावनम्॥
हुता च वरदा देवी सर्व्वकामफलप्रदा।
गायत्र्याश्च तिलैर्होमः सर्व्वपातकनाशनः॥
शान्तिकामो यवैः कुर्य्यादायुष्कामो घृतेन तु।
कर्म्मान्तसिद्धिकामस्तु कुर्य्यात् सिद्धार्थकैर्नरः॥
ब्रह्मवर्च्चसकामस्तु पयसा च समाचरेत्।
पुत्त्रकामः सदा दध्ना धान्यकामस्तु शालिभिः॥
क्षीरवृक्षसमिद्भिस्तु ग्रहपीड़ोपशान्तये।
धनकामस्तथा बिल्वैः श्रीकामः कमलैस्तथा॥
आरोग्यकामः क्षीराक्तैः कुर्य्यात् दूर्व्वाङ्कुरैस्तथा।

दशायमर्थों यथाप्राप्ते तदेव च विधीयते ।
गुग्गुलैर्गुटिकाभिस्तु हुत्वा होममतन्द्रितः ।
साभाग्यं महदाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ॥
पायसेन तथा हुत्वा विद्यां समधिगच्छति ।”*॥
‘येन येन तु कामेन लक्षहोमं समाचरेत् ।
तं तं काममवाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ।
कृच्छ्रेण शुद्धिसुतपाद्य प्राणायामशतेन च ॥
अन्तर्जले च तां जप्त्वा स्नातो नित्यमतन्द्रितः ।
प्राणायामांस्ततः कृत्वा विधानेनैव षोडश ॥
पश्चाद्धि जुहुयादग्नौ सुसमिद्धे यथाविधि ।
भैक्षया च कणाशी वा फलमूलाशनोऽपि वा ॥
क्षीरयक्तुहुताहारो भवेत्तत्र विचक्षणः ।
आहाराणां यथोक्तानामेकाहारं समाश्रयेत् ॥
समाप्तिर्लक्षहोमस्य यावद्भवति निश्चयः ।
लक्षहोमावसाने तु ब्राह्मणेभ्यस्तु दक्षिणा ॥
दया भवति शक्त्या तु गावो वस्त्राणि काञ्चनम् ।
सर्व्वोत्पातसमुत्पत्तौ सर्व्वं भवति शोभनम् ॥
पञ्चभिर्दशभिर्व्वापि लक्षहोमं समाचरेत् ।
असद्दौषें तथा दोषे नृपतिस्तत्प्रशान्तये ॥
नास्ति लोके स उत्पातो यो ह्यनेनोपशाम्यति ।
मङ्गलञ्च परं नास्ति यद्वक्षाञ्शान्तिरिष्यते ॥
ग्रहशान्तिं पुरा कृत्वा मन्त्रैः स्वैः स्वैः पृथक् पृथक्।
इन्द्रायाग्नये सोमाय नमः प्रजापतेस्तथा ॥
आहुतिभ्यस्ततः पश्चात् पूर्णाहुतिमथाददेत् ।
गवानामन्वितं वा तस्य इमं देवाति चेन्द्रवे ॥
अग्निर्मूर्द्धेत्युद्बुध्यस्व इदमस्तैनि प्रयोजयेत् ।
अन्नात् परिस्रुतेनैव मन्त्रो देवीसत्तमः पुनः ।
कया न इति राहोर्व्वै केतुं कृण्वन्निति कल्पते ।
त्र्यम्बकन्तु रौद्रन्तु होममेष्यातहन्नपि ॥
सर्वं गायत्रीहोमन्तु लक्षहोमे प्रकल्पयेत् ।
दिक्पालेभ्यश्च होतव्यं भूतेभ्यश्च ततः क्रमात् ॥
मरुत्वम्भव दूतं वै यश्मिन् इन्द्रे नमामि तम् ।
वहन्ति वो रिम्भा इमं वयस्त्वा यथस्य ते ॥
क्षेमं राजानमवसे सुक्षत्राय वै तथा ।
चक्रस्य पतिना चैव भूतानां पतये तथा ॥
इत्याद्यैरेव मन्त्रैश्च होतव्यं विधिपूर्व्वकम् ।
इत्याहाभिः समिद्धिश्च तिलहोमं ततः परम् ॥
लक्षैकं प्रति वा कुर्य्याद्दशायुतमिमेव च ।
एकैकं प्रति पूर्णां स्यात्तदत्र ऋषिसत्तमा ॥
अथ इष्टाहृत्याश्वेतया दूर्व्वाङ्कुरोद्भवा ।
हुत्वा लक्षहोमे तु गायत्र्या कामिकं परम् ॥
ईशस्य ऽन्नमावश पौषं यामदं तथा ।
रौक्मैन्द्रश्च रामश्च व्येहवाम इन्द्रयम् ॥
महाव्रतन्तु होमान्ते कुर्य्यात् वै सर्व्वसिद्धिदम् ।
लक्षकं पूर्णां नमो इदानमते ह्यभिमन्त्रितम् ।
भमो न कर्षति चामस्य वसिष्ठश्च नवं वटम् ।
इन्द्रेणोक्तं शुभैर्मन्त्रैर्म्मा चैव तु संयुतम् ।
लक्षदेवाभिर्विपेत् इवस्य श्रीनि वै ततः ।
धन्वनाराग्निभिर्म्मन्त्रैरभिषिञ्चेत्ततः क्रमात् ।
एवं यः कुरुते राजा लक्षहोमं प्रयत्नतः ।
न तस्य प्रजाः सर्व्वा याति विद्यन्ति कर्हिचित् ।
न चैव मरको दृष्टि आधिर्म्मो जायते सदा ।
व्यतिदारिद्रनाशश्चेमुषका शलभाः शुकाः ।
राक्षसाद्या विनश्यन्ति सर्व्वास्तत्र तथेतयः ।
रसवन्ति च तोयानि शस्यञ्च निरुपद्रवम् ॥
जायते यस्य या चास्य धर्म्मिष्ठा सा न किं भवेत् ॥
कोटिहोमन्तु यो राजा कारयेद्विधिपूर्व्वकम् ।
न तस्य मानसो दाह इह लोके परत्र च ।
कोटिहोमे तु वरयेत् ब्राह्मणान् विंशतिं नृप ॥
शतं वाथ सहस्रं वा य इच्छेत्ततिमात्मनः ।
कोटिहोमं स्वयं यस्तु कुरुते श्रद्धया द्विज ।
क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा तस्य पुण्यफलं महत् ।
यं यमिच्छति कामानां तं तं प्राप्नोत्यसंशयम् ।
सशरीरोऽपि स्वर्गन्तु स्वर्गमिच्छेत्तदाप्नुयात् ।
सावित्री परमा देवी सावित्री पावनं परम् ।
सर्व्वकामप्रदा चैव सावित्री कथिता तव ।
अभिचारेषु तां देवीं विपरीतां विचिन्तयेत् ॥
कार्य्या व्याहृतयश्चात्र विपरीतास्तथा ।
विपरीताक्षरं कार्य्यं शिरश्च ऋषिसत्तम ॥
आद्यं शिरः प्रयोक्तव्यं प्रणवोऽन्ते वै ऋषे ।।
मतिस्थेनैव फट्कारं मध्ये नाम प्रकीर्त्तितम् ॥
गायत्रीं चिन्तयेत्तत्र दीप्तानलसमप्रभाम् ।
घातयन्तीं त्रिशूलेन केशेष्वाक्षिप्य वैरिणम् ॥
निहन्तीं त्रिशूलेन भ्रुकुटीभूषिताननाम् ।
उच्चाटने तु तां देवीं वायुभूतां विचिन्तयेत् ॥
धावमानं तथा साध्यं तस्माद्देशात्तु दूरतः ।
अभिचारेषु होतव्या राजिका विषमिश्रिता ॥
स्वरक्तमिश्रं होतव्यं कटुतैलमथापि वा ।
तत्रापि च विशेषेण होमकाले प्रयत्नतः ॥
क्रोधेन महताविष्टः पराशापरेऽपि ।
न शक्नोति यः क्रोधेन धृतं नाश्नन् स एव तु ॥
अनागसि न कर्त्तव्यमभिचारमतो बुधैः ।
स्वल्पागसि न कर्त्तव्यो ह्यभिचारो महात्मना ॥
महापराधं यः कृत्वा देवब्राह्मणकण्टकम् ।
अभिचारेण यो हन्यान्न स दोषेण लिप्यते ॥
धर्म्मप्रज्ञस्तु तं स्वल्पागसि तथैव च ।
अभिचारं न कुर्व्वीत बहुपापं विशुद्धये ॥
बहूनां कण्टकं यस्तु पापात्मानं सुदुर्म्मतिम् ।
हत्वा पापात्मानन्तु तस्य पुण्यफलं महत् ॥
ये भक्ताः पुरुषोत्तमे ह्यनन्ये द्विज जने ।
न तानभिचरेत् जातु तत्र नश्यति भवेत् ॥
न हि स्वयम्भक्तानामभिचारेण कर्हिचित् ।
विनाशमभिगच्छेत तस्मात्तन्न समाचरेत् ॥
सेयं धात्री विधात्री च सावित्र्यघविनाशिनी ।
प्राणायामेन जप्येन तथा चाभ्यर्थेन च ॥
सप्ताङ्गीकप्रणवा जप्या शिरसा सह ।
प्रणवेन तथा व्यस्ता वाच्या व्याहृतयः पृथक् ॥
दैवतं सवितास्यास्तु गायत्रं छन्द एव च ।
विश्वामित्र ऋषिश्चैव प्रोच्यते ऋषिसत्तम ॥
कर्म्मण्याहि यश्चैव यच बुद्धीन्द्रियाणि च ।
पञ्चेन्द्रियाणां शब्दादि भूतानां पञ्चपञ्चकम् ॥
मनो बुद्धिस्तथैवात्मा अव्यक्तञ्च द्विजसत्तम ।।
चतुर्विंशत्यथैतानि गायत्र्या अक्षराणि तु ॥
प्रणवं पुरुषं विद्धि सर्व्वगतं पञ्चविंशकम् ।
यत्नोक्तास्त्र ये चेह महाव्याहृतयस्तथा ।
शिरश्च तत्तथा वाच्यं पुरुषं परमेश्वरम् ।
एवंविधा च गायत्री जप्या राजसत्तम ।
होतव्या च यथाशक्त्या सर्व्वकामसमृद्धिदा ।
सावित्रीसारमात्रोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः
नायन्त्रितश्चतुर्व्वेदी सर्व्वाशी सर्व्वविक्रयी ।
गायत्रीं जपते यस्तु त्रिकालं ब्राह्मणः सदा
असौ प्रतिग्रही वापि स गच्छेत् परमां
गायत्रीं जपते यस्तु कल्यमुत्थाय यो द्विज
स लिप्यति न पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ।
कामकामी लभेत् कामान् गतिकामश्च सद्गति
अकामः समवाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्
इत्याग्नेये वह्निपुराणे गायत्रीकल्पनामाध्यायः

गायन त्रि (गायति सङ्गीतविद्यया नौति । गै + ‘शुट् च ।’ ३ । १ । १४७ । शुट् ।) गायकः । (यथा, काशीखण्डे । “देवानां गायना ह्येते चारणा स्तुतिपाठकाः गानोपजीवी । इति त्रिकाण्डशेषः । (मम विशुद्धनाद्यान्निभिर्योज्य पतितत्वा यथाह मनुः । ४ । २१० । ‘स्त्रैणगायनयोश्चान्नं तक्ष्णोवार्द्धुषिकस्य च । जल्पाकः । इति धरणी । (स्तुतिपाठक यथा महाभारते । १ । ७८ । ३२ । “सद्य किलैतत्स प्राह दैत्यानामपि गायन ।

गायित्र क्ली (गीयते भज्यते इति । गै + “भुवादिगृभ्यो णित्रन् ।” उणां ४ । १७० । इ कर्म्मणि णित्रन् ।) योन्त्रम् । इत्युणादिकोषः

गारुड क्ली (गरुडस्य इदमिति । गरुड + अण् इति च । यद्वा गरुडं श्रोतारमालभ्य भगव यदुपदिष्टम् । यद्वा, गरुडेन प्रोक्तमिति । नां सङ्कलिता शिवपुराणे यथा —
‘गरुडस्तु स्वयं वक्ता यत्तद्‌ गारुडसंज्ञकम् ।
गरुडपुराणम् । इति पुराणम् । यथा —
गरुड उवाच ।
‘मम माता च विनता मार्गेदासीकृता हरेः ।
यथाहं दैवतान् जित्वा चामृतं ह्यानयामि तत्
दास्याद्धि मोचयिष्यामि यथाहं वाहनं तव
महाबलो महावीर्य्यः सर्वज्ञो वागदारया ।
पुराणसंहिताकर्त्ता यथाहं स्यां तथा कुरु ॥
विष्णुरुवाच ।
यथा त्वयोक्तं गरुड । तथा सर्व्वं भविष्यति ।
देवादीन् सकलान् जित्वा चामृतं ह्यानयिष्यसि
नागेभ्यस्त्वमातरं स्वां विनतां मोचयिष्यसि ।
महाबलो वाहनश्च भविष्यसि विवाहन ॥
पुराणं मत्प्रसादाच्च मम माहात्म्यवाचकम् ।
मदुक्तं मत्स्वरूपञ्च तत्र चाविर्भविष्यति ॥
गारुडं तव नाम्ना तल्लोके ख्यातिं गमिष्यति
यथाहं देवदेवानां श्रीः ख्याता विनतासुत ।
तथा ख्यातिं पुराणेषु गारुडं गरुडैष्यति ।
यथाहं कीर्त्तनीयोऽस्य तथा त्वं गरुडात्मना ।
मां ध्यात्वा मत्प्रसादेन पुराणं तत्र गारुडम्
इत्युक्तो गरुडो हरेः । कश्यपायाह पृच्छते ॥

कश्यपो गरुडं स्तुत्वा दग्धं दग्धमजीवयत् ।
स्वयञ्चाप्यमरो भूत्वा विद्ययाऽन्यानजीवयत् ॥
पक्षी ओम् तं स्वाहा जापी विद्येयं गारुडी परा ।
गरुडोऽहं गारुडं हि प्रश्नं रुद्र ! महात्मकम् ॥"
इत्याग्नेये महापुराणे गारुडे प्रश्नाध्यायो नाम द्वितीयः ॥ * ॥ (अस्मिन् पुराणे एकोनविंशत्-सहस्रसंख्यकश्लोका वर्त्तन्ते । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ११ ।
"एकोनविंशत् साहस्रं गारुडं हरिभाषितम् ॥"
अस्य विशेषविवरणन्तु पुराणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥) गारुडी विद्या गरुडपुराणे २०२ अध्यायादौ द्रष्टव्या । स्वर्णम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विषमन्त्रः । इति जटाधरः ॥ (गरुडः गरुडवर्णस्तस्येदम् । गरुड + अण् । गरुडवर्ण इव वर्णोऽस्येति भावः ।) मरकतमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा-रघौ । १३ । ५३ ।
"त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः
सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ।
राशिर्मणीनामिव गारुडानां
सपद्मरागः फलितो विभाति ॥"
गरुडाकारेण सेनारचनयाधिष्ठितत्वात् महाव्यूहभेदः । यथा, महाभारते । ६ । ५३ । २ ।
"गारुडञ्च महाव्यूहं चक्रे शान्तनवस्तदा ॥"
एतस्य रचनायां गरुडाकृतित्वविवृतिर्यथा, तत्रैवाध्याये । ३—८ ।
"गरुडस्य स्वयं तुण्डे पिता देवव्रतस्तव ।
चक्षुषी च भरद्वाजः कृतवर्म्मा च सात्वतः ॥
अश्वत्थामा कृपश्चैव शिर आस्तां यशस्विनौ ।
त्रिगर्त्तैर्मत्स्यकैकेयैर्वाटधानैश्च संयुतैः ॥
भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ! ।
मद्रकाः सिन्धुसौवीरास्तथा पञ्चनदाश्च ये ॥
जयद्रथेन सहिता ग्रीवायां सन्निवेशिताः ।
पृष्ठे दुर्य्योधनो राजा सोदर्य्यैः सानुगैर्वृतः ॥
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजाश्च शकैः सह ।
पुच्छमासन् महाराज ! शूरसेनाश्च मारिष ! ॥
दक्षिणं पक्षमासाद्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ।
कारूषाश्च विकुण्डाश्च मुण्डाः कुण्डीवृषास्तथा ॥
बृहद्बलेन सहिता वामपार्श्वे समास्थिताः ॥"
कदा वास्य व्यूहस्य प्रयोजनं तदाह मनुः । ७ । १८६—१८७ ।
"शत्रुसेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरो भवेत् ।
गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥
दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।
वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥"
"स्थूलसुखपश्चाद्भागः पृथुमध्यो वराहव्यूहः ।
एष एव पृथुतरमध्यो गरुडव्यूहः ॥" इति तट्टीकाकृत् कुल्लूकभट्टः ॥)

गारुडिकः, पुं, (गरुडः अधिष्ठाताऽस्य इति गारुडः विषनिवारणमन्त्रविशेषः । तेन चिकित्सति स एव आजीवो यस्येति वा । इति ठक् ।) विषवैद्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

गारुडी, स्त्री, (गरुडनाम्नाख्यायते इति । अण् ङीप् च ।) पातालगरुडीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गरुडः अधिष्ठात्री देवता अस्या इति अण् ङीप् च । गरुडविद्या । सा च गरुडपुराणे २०२ अध्यायादौ द्रष्टव्या ॥)

गारुत्मतं, क्ली, (गरुत्मान् गरुडस्तस्य वर्णो इवास्य गरुत्मान् अधिष्ठातृदेवताऽस्य वा इति अण् ।) मरकतमणिः । इत्यमरः । २ । ९ । ९२ ॥ (यथा, माघे । ३ । ५ ।
"तस्योल्लसत्काञ्चनकुण्डलाग्र-
प्रत्युप्तगारुत्मतरत्नभासा ।"
पन्ना इति लोके । तस्य नामानि ।
"गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

गारुत्मतपत्त्रिका, स्त्री, (गारुत्मतं मरकतमणिस्तद्वर्णसदृशं पत्त्रमस्याः इति कप् कापि अत इत्वञ्च ।) पाचीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

गार्गकः, पुं, (गर्गस्य अपत्यं पुमान् इति । "गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति गार्ग्यः ततः कन् । "आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ।" ६ । ४ । १५१ । इति यकारलोपः ।) गर्गस्यापत्यम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

गार्गी, स्त्री, (गर्गस्यापत्यं स्त्री । "गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् । "यञश्च ।" ४ । १ । १६ । इति ङीप् "ततो हलस्तद्धितस्य ।" ६ । ४ । १५० । इति यलोपः ।) गर्गस्य स्त्र्यपत्यम् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, वृहदारण्यके पञ्चमप्रपाठके ६ ब्राह्मणे ।
"अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्व्वमप्स्वोतञ्च प्रोतञ्च कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति ॥" दुर्गा । यथा, हरिवंशे । १७६ । १४ ।
"ह्रीं श्रीं गार्गीञ्च गान्धारीं योगिनीं योगदां सदा ॥")

गार्गीपुत्त्रकायणिः, पुं, (गार्ग्याः पुत्त्रस्तस्मादागतो वंशः इति । "पुत्त्रान्तादन्यतरस्याम् ।" ४ । १ । १५९ । इति वा फिञ् वा कुक् च ।) गार्गीपुत्त्रवंशः । अस्य रूपान्तरम् । गार्गीपुत्त्रायणिः । गार्गीपुत्त्रिः । इति मागिनियाकरणम् ॥

गार्ग्यः, पुं, (गर्गस्यापत्यं पुमान् । "गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) गर्गस्य पुमपत्यम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, वृहदारण्यके । ४ । १ । "दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस सहोवाचाजातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति ॥")

गार्द्धपक्षः, पुं, (गृध्रस्य गृध्रस्य वायमिति अण् गार्द्धौ गार्द्धौ वा पक्षः पत्त्रं यत्र यस्य वा ।) गार्द्धपत्त्रवाणः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४२ ॥ गार्द्धपक्षोऽपि ॥

गार्द्धं, क्ली, (गर्द्ध एव इति । चतुर्व्वर्णादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् ।) लिप्सा । यथा, माघे । ३ । ७३ ।
"पीत्वा जलानां निधिनातिगार्द्ध्यात् ॥"

गार्द्धपत्त्रः, पुं, (गार्द्धं गृध्रसम्बन्धिनं पत्त्रं पक्षः यस्य यत्र वा ।) गृध्रपक्षयुक्तवाणः । (यथा, महाभारते । ४ । ४८ । २५ ।
"न हि गाण्डीवनिर्म्मुक्ता गार्द्धपत्त्राः सुतेजनाः ।
अन्तरेष्वेव तिष्ठन्ति गिरीणामपि दारणाः ॥")

गार्भिणं, क्ली, (गर्भिणीनां समूहः इति । "भिक्षादिभ्योऽण् ।" ४ । २ । ३८ । इति अण् ।) गर्भिणीसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ८२ ॥

गार्हपत्यः, पुं, (गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तः इति । "गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः ।" ४ । ४ । ९० । इति ञ्यः ।) गृहपतिर्गृहस्वामी तेन नित्यसम्बद्धः । इत्यमरभरतौ ॥ यज्ञीयाग्निविशेषः । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ८५ । २७ ।
"इह प्रियं प्रजया ते समृध्यता-
मस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि ॥"
भक्तिवर्द्धनाय पितापि गार्हपत्याग्नित्वेन पुत्त्रादिना वेदितव्यः इत्युपदिदेश भगवान् मनुः । यथा । २ । २३१ ।
"पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः ॥")

गालनं, क्ली, (गाल्यते इति । गल् + णिच् + भावे ल्युट् ।) स्रावणम् । छाँकन गड़ान इत्यादि भाषा ॥ यथा । "तथा पचेत् यथा दाहकालिन्यातिशैथिल्यमखण्डगालनरहितोऽन्तरगणपक्वरसो भवति ।" इति भवदेवभट्टः ॥

गालवः, पुं, (गाल्यते नाश्यतेऽज्ञानमनेन इति । गल् + णिच् + घञ् । गालः वेदान्तादिज्ञानप्रतिपादकशास्त्रं तं वाति गच्छति जानाति वा । वा + कः ।) मुनिविशेषः । (यथा, भागवते । ८ । १३ । १५ ।
"गालवो दीप्तिमान् रामो द्रोणपुत्त्रः कृपस्तथा ॥")
लोध्रवृक्षः । इति मेदिनी । वे । ३० ॥ श्वेतलोध्रः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ केन्दुकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गालिः, पुं, (गाल्यते विक्रियते श्रवणमात्रेण मनो यस्मात् येन वा । गल् + इञ् ।) शापः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यदुक्तं चिन्तामणौ ।
"ददति ददतु गालीर्गालिमन्तो भवन्तो
वयमपि तदभावाद्गालिदानेऽसमर्थाः ॥")

गालितः, त्रि, (गल् + णिच् + कर्म्मणि क्तः ।) द्रवीकृतः । गलान इति भाषा ॥ यथा,—
"गालितस्य सुवर्णस्य षोडशांशेन सीसकम् ॥
इति रत्नावली ॥
स्रुतगालनः । यथा । "तथा पचेत् यथा अगालितमखण्डरसो भवति ।" इति कालेशः ॥

गालिनी, स्त्री, (गालयति द्रवीकरोत्यविद्यामिति ।) गल् + णिच् + णिनि + ङीप् ।) मुद्राविशेषः । यथा,—
"कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ सक्तौ करयोरितरेतरम् ।
तर्ज्जनी मध्यमानामा संहता भुग्नवर्ज्जिता ॥
मुद्रैषा गालिनी प्रोक्ता शङ्खस्योपरिचालिता ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

दुष्टोपसर्गे सम्प्राप्ते तद्दच्च विधीयते ॥
गुग्गुलेर्गुटिकाभिस्तु हुत्वा होममतन्द्रितः ।
वाग्मित्वं महदाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ॥
पायसेन तथा हुत्वा विद्यां समधिगच्छति ॥ *॥
येन येन तु कामेन लक्षहोमं समाचरेत् ।
तं तं काममवाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ।
कृच्छ्रेण शुद्धिसम्पाद्य प्राणायामशतेन च ॥
अन्तर्जले च तां जप्त्वा स्नातो नित्यमतन्द्रितः ।
प्राणायामांस्ततः कृत्वा विधानेनैव मोक्षदः ॥
पूर्ब्बाह्णे जुहुयादग्नौ सुसमिद्धे यथाविधि ।
भैक्षया च कणाग्नी वा फलमूलाशनोऽपि वा ॥
क्षीरभक्तुष्टताहारो भवेत्तत्र विचक्षणः ।
आहाराणां यथोक्तानामेकाहारं समाश्रयेत् ॥
समाप्तिर्लक्षहोमस्य यावद्भवति निश्चयः ।
लक्षहोमावसाने तु ब्राह्मणेभ्यस्तु दक्षिणा ॥
देया भवति यत्नात्तु गावो वस्त्राणि काञ्चनम् ।
सर्व्वोत्पातसमुत्पत्तौ सर्व्वं भवति शोभनम् ॥
पञ्चभिर्ब्राह्मणैर्व्वापि लक्षहोमं समाचरेत् ।
अवग्रहे तथा रोगे वृष्टिस्तत्प्रशान्तये ॥
नास्ति लोके स उत्पातो यो ह्यतो नोपशाम्यति ।
मङ्गलञ्च परं नास्ति यदस्मादतिरिच्यते ॥
गन्धमाल्यैः पुरा कृत्वा मन्त्रैः स्वैः स्वैः प्रपूज्य तान् ।
इन्द्रायाग्नये सोमाय नमः प्रजापतेस्तथा ॥
व्याहृतिभ्यस्ततः पश्चात् पूर्णाहुतिमथाददेत् ।
समानाव्रतेति वा कृत्वा इमं देवेति चैन्दवे ॥
अग्निमूर्द्धेत्युद्बुध्यस्व इदंविष्णुरिति प्रयोजयेत् ।
अन्नात् परिस्रुतेनैव सन्नो देवीस्ततः पुनः ॥
कया न इति राहोर्व्वै केतुं कृण्वन्निति केतवे ।
त्र्यम्बकं तु रौद्रन्तु होमयेच्चातवेदसि ॥
सर्व्वं गायत्र्याहोमन्तु लक्षहोमे प्रकल्पयेत् ।
दिक्पालेभ्यश्च होतव्यं भूतेभ्यश्च ततः क्रमात् ॥
भवत्यर्वाम्ब दूसं वै यस्मिन् इन्द्रे नमामि तम् ।
वरुण वो रिशां इमं वयसुत्वा पयस्य ते ॥
सोमं राजानमवसे नक्षत्राय वै तथा ।
क्षेत्रस्य पतिना चैव भूतानां पतये तथा ॥
इत्यादिभिर्मन्त्रैश्च होतव्यं विधिपूर्व्वकम् ।
घृताक्ताभिः समिद्भिश्च तिलहोमं ततः परम् ॥
एकैकं प्रति वा कुर्य्यादष्टाविंशतिमेव च ।
एकैकं प्रति पूर्णा स्यात्तदन्ते ऋषिसत्तम ॥
ब्रह्माश्वोद्भवाश्चैवास्तथा दूर्व्वाङ्कुरोद्भवा ।
हुतव्या लक्षहोमे तु गायत्र्या कामिकं परम् ॥
श्रीसूक्तं पावमानञ्च पौरुषं शाम्भवं तथा ।
रौद्रमैन्द्रञ्च रामञ्च ज्येष्ठसाम इदं स्वयम् ॥
महाजपन्तु होमान्ते कुर्य्यात् वै सर्व्वसिद्धिदम् ।
सम्यक् पूर्णां ततो दद्यात् सम्पाते अभिमन्त्रितम् ॥
नमो ब्रह्मणेति चामन्त्र्य चविमुच्य नवं घटम् ।
रत्नैर्वीजैः शुभैर्वर्णैर्व्वा चैव तु संयुतम् ॥
तज्जलेनाभिषिञ्चेत इदस्य त्वेति वै सदा ।
अन्यनागादिभिर्मन्त्रैरभिषिञ्चेत्ततः क्रमात् ॥
एवं यः कुरुते राजा लक्षहोमं प्रयत्नतः ।
न तस्य शत्रवः सन्ति अग्रे तिष्ठन्ति यत्किंचित् ॥
न चैव मरको दुष्टो व्याधिर्व्वा जायते तथा ।
अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुकाः ।
राक्षसाद्याः विनश्यन्ति सर्व्वास्तत्र तथेतयः ।
रसवन्ति च तोयानि शस्यञ्च निरुपद्रवम् ।
जायते यस्य या चेष्टा धर्म्मिष्ठा सा न किं भवेत् ॥*॥
कोटिहोमन्तु यो राजा कारयेद्विधिपूर्व्वकम् ।
न तस्य मानसी दाह इह लोके परत्र च ।
कोटिहोमे तु वरयेत् ब्राह्मणान् विंशतिं नृप ॥
शतं वाथ सहस्रं वा य इच्छेद्गतिमात्मनः
कोटिहोमं स्वयं यस्तु कुरुते श्रद्धया द्विजः ।
क्षत्त्रियो वाथ वैश्यो वा तस्य पुण्यफलं महत् ।
यं यमिच्छति कामानां तत्तदाप्नोत्यसंशयम् ॥
सशरीरोऽपि स्वर्गन्तु त्रिदिवं गच्छेत् स प्रयात् ।
सावित्री परमा देवी सावित्री पावनं परम् ॥
सर्व्वकामप्रदा चैव सावित्री कथिता तव ।
अभिचारेषु तां देवीं विपरीतां विचिन्तयेत् ॥
कार्य्या व्याहृतयश्चात्र विपरीताक्षरास्तथा ।
विपरीताक्षरं कार्य्यं शिरश्च ऋषिसत्तम ॥
आदौ शिरः प्रयोक्तव्यं प्रणवोऽन्ते वै ऋषे ।
भवित्र्येन फट्कारं मध्ये नाम प्रकीर्त्तितम् ।
गायत्रीं चिन्तयेत्तत्र दीप्तानलसमप्रभाम् ।
घातयन्तीं त्रिशूलेन केशेष्वाक्षिप्य वैरिणम् ॥
भिद्दन्तीं त्रिशूलेन भ्रुकुटीभूषिताननाम् ।
उच्चाटने तु तां देवीं वायुभूतां विचिन्तयेत् ॥
धावमानं तथा साध्यं तस्माद्देशात्तु दूरतः ।
अभिचारेषु होतव्या राजिका विषमिश्रिता ॥
स्वरक्तमिश्रं होतव्यं कटुतैलमथापि वा ।
तत्रापि च शिव इव होमकाले प्रयत्नतः ॥
क्रोधेन महताविष्टः पराणाभिचरेद्बुधः ।
न जहाति यदि क्रोधेन ध्रुवं नश्यन् स एव तु ॥
अनागसि न कर्त्तव्यमभिचारमतो बुधैः ।
स्वल्पागसि न कर्त्तव्यो ह्यभिचारो महामुने ॥
महापराधे बलिनि देवब्राह्मणकण्टकम् ।
अभिचारेण यो हन्यान्न स दोषेण लिप्यते ॥
धर्म्मप्रान्ते तु तथा स्वल्पागसि तथैव च ।
अभिचारं न कुर्व्वीत बहुपापं विचक्षणः ॥
बहूनां कण्टकं यस्तु पापात्मानं सुदुर्म्मतिम् ।
हन्यात् प्राणापराधन्तु तस्य पुण्यफलं महत् ॥
ये भक्ताः पुण्डरीकाक्षे वेन्यत्तेे द्विज जने ।
न तानभिचरेत् जातु तत्र तद्विफलं भवेत् ॥
न हि केशवभक्तानामभिचारेण कर्हिचित् ।
विनाशमभिपद्येत तस्मात्तन्न समाचरेत् ॥
सैव धात्री विधात्री च सावित्र्यघविनाशिनी ।
प्राणायामेन जप्येन तथा चान्तर्ज्जलेन च ॥
सव्याहृतिकप्रणवा जप्तव्या शिरसा सह ।
प्रणवेन तथा न्यस्ता वाच्या व्याहृतयः पृथक् ॥
दैवतं सविताप्यस्या गायत्रं छन्द एव च ।
विश्वामित्र ऋषिश्चैव प्रोच्यते ऋषिसत्तम ॥
कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च ।
पञ्चेन्द्रियार्थाः सुमहत् भूतानां पञ्चपञ्चकम् ॥
मनो बुद्धिस्तथैवात्मा अव्यक्तञ्च ऋषिसत्तम ।।
चतुर्व्विंशत्यथैतानि गायत्र्या अक्षराणि तु ॥
प्रणवं पुरुषं विद्धि सर्व्वगं पञ्चविंशकम् ।
तमन्तोकाश्च ये चैव महाव्याहृतयस्तथा ॥
शिरश्च तत्तथा वाच्यं पुरुषं परमेश्वरः ।
एवंविधा च गायत्री जप्तव्या राजसत्तम ॥
होतव्या च यथाशक्त्या सर्व्वकामसमृद्धिदा ।
सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।
नायन्त्रितश्चतुर्व्वेदी सर्व्वाशी सर्व्वविक्रयी ।
गायत्रीं जपते यस्तु त्रिकालं ब्राह्मणः सदा ॥
असौ प्रतिग्रही वापि स गच्छेत् परमां गतिम् ।
गायत्रीं जपते यस्तु कल्यमुत्थाय यो द्विजः ॥
स लिप्यति न पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ।
कामकामी लभेत् कामान् गतिकामश्च सद्गतिम् ॥
अकामः समवाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ।'
इत्यादि वह्निपुराणे गायत्रीकल्पनामाध्यायः ॥

गायनः, त्रि, (गायति सङ्गीतविद्यया उपजीवतीति । गै + 'युट् च ।' ३ । १ । १४७ । इति युट् ।) गायकः । (यथा काशीखण्डे ।
देवानां गायना ह्येते चारणाः स्तुतिपाठकाः ॥)
गानोपजीवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतस्य विशुद्धब्राह्मणान्निभिरग्राह्य पतितत्वात् ।
यथाह मनुः । ४ । २१० ।
'स्तेनगायनयोश्चान्नं तक्ष्णो वार्द्धुषिकस्य च ॥')
जल्पाकः । इति धरणी ॥ (स्तुतिपाठकः ।
यथा महाभारते । १ । ७८ । ३२ ।
सत्यं किलैतत् सा प्राह दैत्यानामभिगायनः ॥)

गारित्रं, क्ली, (गीर्य्यते भक्ष्यते इति । गॄ निगरणे + 'भूवादिगृभ्यो णित्रन् ।' उणां ४ । १७० । इति कर्म्मणि णित्रन् ।) ओदनम् । इत्युणादिकोषः ॥

गारुडं, क्ली, (गरुडस्य इदमिति । गरुड + अण् इत्यण् । यद्वा गरुडं श्रोतारमालम्ब्य भगवता यदुपदिष्टम् । यद्वा, गरुडेन प्रोक्तमिति । तस्य इतिकर्त्ता शिवपुराणे यथा —
'गरुडस्तु स्वयं वक्ता यस्माद्‌गारुडसंज्ञकम् ।')
गरुडपुराणम् । इति पुराणम् ॥ यथा —

गरुड उवाच ।

'मम माता च विनता नागैर्दासीकृता हरे ।
यथाहं देववान् जित्वा चामृतं ह्यानयामि तत् ॥
दास्याद्धि मोचयिष्यामि यथाहं वाहनं तव ।
महाबलो महावीर्य्यः सर्व्वज्ञो नागदारुणः ।
पुराणसंहिताकर्त्ता यथाहं स्यां तथा कुरु ॥

विष्णुरुवाच ।

यथा त्वयोक्तं गरुड ! तथा सर्व्वं भविष्यति ।
देवादीन् सकलान् जित्वा चामृतं ह्यानयिष्यसि ॥
नागदास्यान्मातरं त्वं विनतां मोचयिष्यसि ।
महाबलो वाहनञ्च भविष्यसि विषार्द्दनः ॥
पुराणं मत्प्रसादाच्च मम माहात्म्यवाचकम् ।
यदुक्तं मत्स्वरूपञ्च तव चाविर्भविष्यति ॥
गारुडं तव नाम्ना तल्लोके ख्यातिं गमिष्यति ।
यथाहं देवदेवानां श्रीः ख्याता विनतासुत ! ॥
तथा ख्यातिं पुराणेषु गारुडं गरुडैष्यति ।
यथाहं कीर्त्तनीयोऽथ तथा त्वं गरुडात्मना ॥
मां ध्यात्वा पक्षिमुख्येदं पुराणं गद गारुडम् ।
इत्युक्तो गरुडो रुद्र ! काश्यपायाह पृच्छते ॥

गालोडन, क्ली (गाः इन्द्रियाणि आलोड्यन्ते प्रमाद्यन्तेऽनेन। गो+आ+लोडि+करणे ल्युट्। निपातनात् साधुः।) उन्मादः। रोगः। मूर्खत्वम्। इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात्॥

गालोडित, त्रि (गालोडः उन्मादरोगः सञ्जातोऽस्य। इतच्।) उन्मत्तः। रुग्णः। मूर्खः। यथा, 'उन्मादशीले रोगार्त्ते मूर्खे गालोडितं स्मृतम्॥' इति दुर्गसिंहकृतकलापवृत्तिटीकायां त्रिलोचनदासः॥ गोलोडितोऽपि पाठः॥

गालोद्य, क्ली, (गोभिः पशुविशेषैरालोड्यते भक्षणाय इति। गो+आ+लोडि+कर्मणि यत्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) पद्मबीजम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गावौ, पुं (गोशब्दस्य द्विवचनेन निष्पन्नमिति बोध्यम्।) ग्रामः। यथा —

"एकैकेन तथा द्वाभ्यां वचनैस्त्रिभिरेव च।
साकाङ्क्षप्रयुक्तन्तु नाम पञ्चविधं स्मृतम्॥
एकवचनसाकाङ्क्षमुक्तं एकविंशत्यान्तिशब्दे।
उभपदं द्विपदं पुष्पवन्तपदं सर्वैर्दां चान्द्रमासि
पदं भूस्वर्गौ रोदस्यादिपदं ग्रामे गोपञ्च
द्विवचनभावेनाकाङ्क्षम्। इति। तदा गावौ ग्राम इत्यादावपि साधुत्वार्थकमेव तत्र द्विवचनमिति वदन्ति।" इति च शब्दशक्तिप्रकाशिका॥

गाह ऊ ङ विलोडने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ङ गाहन्तां महिषा निपानसलिलमिति शाकुन्तले। ऊ अगाहिष्ट अगाढ। इति दुर्गादासः॥

गिरा स्त्री (गॄ+भावे क्विप् स्त्रियां टाप्।) वचनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ ('तां गिरां करुणां श्रुत्वा।' इति दशरथविलापनाटकम्॥)

गिरिः, पुं (गिरति धारयति पृथ्वीं गिर्यते स्तूयते गुरुत्वाद्वा। "कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्च।" उणां। ४। १४२। इति इः किच्च।) पर्व्वतः। इत्यमरः। २। ३। १॥ (पर्व्वतानां अष्टावत्र पूजनीयाः कुलाचलत्वात्। यदुक्तम् —

'मेरुमन्दरकैलासमलया गन्धमादनः।
महेन्द्रः शीघ्रशैलश्च हेमकूटश्च एव च।
अष्टावेते तु सम्पूज्या गिरयः पूर्व्वदिक्क्रमात्॥'
इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥)

गेन्दुकः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३५२॥ चक्षूरोगविशेषः। इति मेदिनी। रे। २३॥ पारदस्य दोषविशेषः। यथा, रसायन्याम्।

"नागो वङ्गो मलो वह्निश्चाञ्चल्यञ्च विषं गिरिः।
असह्याग्निर्महादोषा निसर्गात् पारदे स्थिताः॥"

संन्यासिनां पद्धतिविशेषश्च॥ (तत्र प्रथमतः सार्व्विकगिरिसंन्यासिलक्षणं यथा,—

'सन्दर्शाद्यशुद्धौ धीरो युक्तकेशो निरम्बरः।
सर्व्वत्र समभावेन भावयन्तो नरोत्तमः।
इत्यद्रोधिया नारी न गिरिः परिकीर्त्तितः॥"
इति तन्त्रशास्त्रम्॥

तत्र राजार्थेऽन्तरस्थानासंज्ञाश्रमव्यवहारिपरिवारे चानामन्तरम्। तेषां दशनामानि यथा,—

"तीर्थाश्रमवनारण्यगिरिपर्व्वतसागराः।
पुरिः सरस्वती चैव भारती च तथा दश॥'

तत्र गिरेर्लक्षणम्। यथा, प्राणतोषिण्यां धृतप्रकरणे।

'वासो गिरिवरे नित्यं गीताभ्यासे हि तत्परः।
गम्भीराचलबुद्धिश्च गिरिनामा स उच्यते॥"

यदुवंशीयश्वफल्कस्य द्वादशपुत्राणामन्यतमः। यथा भागवते। ९। २४। १५—१६।

'अक्रूरप्रमुखा आसन् पुत्रा द्वादशविश्रुताः।
आसङ्गः सारमेयश्च मृदुरो मृदुविद्गिरिः॥")

गिरि स्त्री (गॄ+भावे इः किच्च।) निगरणम्। इत्यमरः। ३। २। ११॥ गेला इति भाषा॥ बालमूषिका। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ पुंस्यपि। इति मेदिनी। रे। २४॥

गिरिकण्टक पुं (गिरेः पर्व्वतस्य कण्टक इव तन्नाशकत्वात्तथात्वम्।) वज्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गिरिकदम्ब, पुं (गिरिसमुत्पन्नः कदम्बः।) नीपः। धाराकदम्बः। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिकदली, स्त्री, (गिरिसञ्जाता कदली।) पर्व्वतीयकदली। तत्पर्य्यायः। गिरिरम्भा २ पर्व्वतमोचा ३ अरण्यकदली ४ बहुबीजा ५ वनरम्भा ६ गिरिजा ७ गजवल्लभा ८। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। हिमत्वम्। बलवीर्य्यवृद्धिकारित्वम्। स्वच्छत्वम्। तृष्णापित्तदाहशोषप्रशमनत्वम्। दुर्ज्जरत्वम्। गुरुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिकर्णिका स्त्री (गिरौ गिरिमधिकृत्य कर्णिकेव प्रतिभातीत्यर्थः। यद्वा गिरिः सुमेरुपर्व्वतः कर्ण इव यस्याः इति कप् टाप् च कापि अत इत्वम्।) पृथिवी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ श्वेतकिणिहीवृक्षः। अपराजिता। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्या व्यवहारो यथा —

'गुडपुष्पसारशिखरिसचुलगिरिकर्णिका
हरिद्राभिः।
अञ्जनगुडिका शमयति विषूचिकां त्रिकटु
समाया॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहेऽग्निमान्द्याधिकारे॥)

गिरिकर्णी स्त्री, (गिरेर्बालमूषिकायाः कर्ण इव पत्रमस्याः।) अपराजिता। इत्यमरः। २। ४। १०४॥ (अस्याः पर्य्याया यथा —

'गवाक्ष्यश्वखुरी श्वेता श्वेतभण्डापराजिता।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥

पार्व्वतीयापराजितार्थे पर्य्याया यथा तत्रैव,—
'गिरिकर्णी महाश्वेता स्थूलपुष्पा सिता क्वचित्॥")
यवासः। इति शब्दचन्द्रिका॥

गिरिका, स्त्री, (गिरिरिव स्वार्थे कन् टाप् च।) बालमूषिका। इत्यमरः। २। ५। १२॥ (स्वनामख्याता उपरिचरवसुराजपत्नी। सा हि गिरेः कोलाहलाख्यपर्व्वतात् शक्तिमत्यां नद्यां जातत्वात् गिरिकेति नाम्ना विश्रुता। यथा, महाभारते। १। ६३। ३३—३९।

राजोपरिचरस्यैव नाम तस्याथ विश्रुतम्।
पुरोपवाहिनीं तस्य नदीं शक्तिमतीं गिरिः॥
अरौत्सीत् चेतनायुक्तः कामात् कोलाहलः किल।
गिरिं कोलाहलं तन्तु पदा वसुरताडयत्॥
निष्क्रान्ता ततस्तेन प्रहारविवरेण सा।
तस्यां नद्यामजनयन्मिथुनं पर्व्वतः स्वयम्॥
तस्माद्विमोक्षणात् प्रीता नदी राज्ञे न्यवेदयत्।
यः पुमानभवत्तत्र तं स राजर्षिसत्तमः॥
वसुर्व्वसुप्रदश्चक्रे सेनापतिमरिन्दमः।
चकार पत्नीं कन्यान्तु तथा तां गिरिकां नृपः॥
वसोः पत्नी तु गिरिका कामकालं न्यवेदयत्।
ऋतुकालमनुप्राप्ता स्नाता पुंसवने शुचिः॥")

गिरिकाण, पुं (गिरिणा अक्षिरोगविशेषेण काणः एकचक्षुर्हीनः।) गिरिरोगेणैकचक्षुर्हीनः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

गिरिगुड, पुं, (गिरेः गिरौ वा जातः गुडः गुडित वर्त्तुल इव।) गेन्दुकः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३५१॥

गिरिज क्ली, (गिरौ जायते इति। जन्+डः।) अभ्रकम्। शिलाजतु। शैलजम्। लोहम्। इति मेदिनी। जे २३॥ गैरिकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिज पुं (गिरौ जायते इति। जन्+डः।) मधूकवृक्षविशेषः। तत्पर्य्यायः। मौरमाक १ मधूलः ३ स्वल्पपत्रक ४। इति रत्नमाला॥

गिरिजा स्त्री, (गिरेर्हिमालयपर्व्वतात् हिमगिरेरधिष्ठातृदेवात् इति तत्पुत्र्यार्थं जायते। जन्+डः स्त्रियां टाप् च। हिमालयस्य अधिष्ठातृत्वे प्रमाणं यथा, कुमारे। १। १।

'अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः।'

"देवता आत्मा यस्य सः। एतेनास्य मेनकापरिणयपार्व्वतीजननादिचेतनव्यवहारयोग्यत्वसिद्धिः।' इति टीकायां मल्लिनाथः।) पार्व्वती। (यथा अनर्घराघवे। ४ र्थ अङ्के ११।

'क्षोणि प्रवीरजननी जननी तवैव
देवी स्वयं भगवती गिरिजाऽपि यस्यै॥"

गायत्रीरूपा देवी। यथा देवीभागवते। १२। ६। ४१।

"गिरिजा गुह्यमातङ्गी गरुडध्वजवल्लभा॥")

गङ्गा। इति शुतपतिलक्ष्मीधरः॥ गिरौ पर्व्वते जायते इति। जन्+डः।) मातुलुङ्गी। इति मेदिनी। ज। २४॥ (अस्याः पर्य्याया यथा —

'मातुलुङ्गी सुगन्धाख्या गिरिजा पूतिपुष्पिका।
अवल्गा देवदूती च सा कषिभगुरुकुटी॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

श्वेतबुह्वा। इति रत्नमाला। सुन्दर्याख्यभेदा। कायमाणा लता। कारीराञ्चः। मल्लिका। गिरिकदली। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिजामल, क्ली (गिरौ पर्व्वते अधि अवतरणादि अर्थं जायते इति। जन्+डः। गिरिजम्। तदमलं गच्छति। अम+कलच। यद्वा गिरिचैव

नं।) अभ्रकम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ ...रवजातत्वे प्रमाणं यथा, भावप्रकाशे।
"...रा वधाय विप्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्धृतम्।
स्फुलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः॥
निपेतुर्घनध्वानाच्छिखरेषु महीभृताम्।
...त एव समुत्पन्नं तत्तद्गिरिषु चाभ्रकम्॥
...चं वज्रजातत्वादभ्रमभ्ररवोद्भवात्॥"
...त्रकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

...ज्वरः, पुं, (गिरेः पर्व्वतस्य ज्वर इव तच्छेदकत्वात्। गिरिं ज्वरयतीति वा। ज्वर+णिच्+अच्।) वज्रः। इति शब्दरत्नावली॥

...तः त्रि, (गिल+कर्म्मणि क्तः लस्य रत्वञ्च।) गिलितः। भक्षितः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

...धातुः, पुं, (गिरौ जात धातुः। शाकपार्थिववन्मध्यपदलोपिसमासः।) गैरिकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

...रिनिम्बः, पुं, (गिरिसम्भूतो निम्ब इव।) महानिम्बवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

...रिपीलुः पुं, (गिरिसम्भूतः पिलुर्वृक्षविशेषः।) पारूषकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

...रिपुष्पकं, क्ली, (गिरिजातं पुष्पकम्।) शैलेयम्। इति राजनिर्घण्टः॥

...रिप्रिया, स्त्री, (गिरिः पर्व्वतः प्रियो यस्याः अबाधितविचरणायेति भावः।) चमरीगवी। इति राजनिर्घण्टः॥

...रिभित् [द्] पुं, (गिरिं भिनत्ति भित्वा उत्पद्यते इति। भिद्+क्विप्।) पाषाणभेदकवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥

...रिभूः, स्त्री, (गिरौ भवति उत्पद्यते इति। भू+क्विप्।) क्षुद्रपाषाणभेदाः। इति राजनिर्घण्टः॥ गिरेर्भूः। पर्व्वतभूमिः। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६१५।
"सकलकटकैकमण्डिनि।
कठिनीभूताशये शिखरदन्ति।
गिरिभुव इव तव मन्ये
मनः शिला समभवच्चण्डि!॥" *॥
गिरेर्हिमालयात् हिमालयाधिष्ठातृदेवादित्यर्थः भवतीति। भू+क्विप्।) पार्व्वती॥

गिरिमल्लिका, स्त्री, (गिरौ जाता मल्लिकेव मध्यपदलोपिसमासः।) कुटजवृक्षः। इत्यमरः। २।४।६६॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
"वृत्सकः शक्रपर्य्यायो वत्सको गिरिमल्लिका।
कुटजस्तुश्वलक्षेन्द्रयवश्चापि कलिङ्गकः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

गिरिमानः, पुं, (गिरिरिव मानं परिमाणमस्य उत्कृष्टत्वेनेति शेषः।) हस्ती। इति शब्दरत्नावली॥

गिरिमृत्, [द्] स्त्री, (गिरेः पर्व्वतस्य मृत् मृत्तिका।) गैरिकम्। इति त्रिकाण्डशेषः। (यवहारोऽस्याः यथा,—
"गिरिमृच्चन्दननागरखटिकाप्रयोजितो वहिर्लेपः।
कुरुते वचया मिश्रो लोचनमगदं न सन्देहः॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नेत्ररोगाधिकारे॥)

गिरिमृद्भवं, क्ली (गिरेर्मृदो मृत्तिकाया भवतीति। भू+अच्।) गैरिकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिमेदः, पुं, (गिरेर्मेद इव।) विट्खदिरः। इति रत्नमाला॥ इरिमेद इति वा पाठः॥

गिरियकः, पुं, (गिरिं पर्व्वतमाश्रित्य आत्मनिर्माणतां याति प्राप्नोतीति। या+कः। ततः संज्ञायां कन्।) गेण्डुकः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३५३॥

गिरियाकः, पुं, (गिरिं गिरिमधिष्ठात्यात्मसत्तां यातीति। या+क्विप्। ततः संज्ञायां कन्।) गेण्डुकः। इति शब्दरत्नावली॥

गिरिवासी, [न्] पुं, (गिरौ गिरिमाश्रित्य वसतीति। वस्+णिनिः। गिरिं वासयति सुरभीकरोतीत्यर्थे। वस्+करोतेरर्थे णिच् णिनिः।) हस्तिकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिशः, पुं, (गिरिराश्रयत्वेन वसतित्वेनास्त्यस्य इति। "लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः।" ५।२।१००। इति शः। यद्वा, गिरौ कैलासाख्यपर्व्वते आध्यात्मिकार्थे तु नित्यशुद्धमनसीत्यर्थः शेते विराजते इति। यद्वा, गिरिं त्रिगुणरूपात्मकं मनः श्यति तनूकरोति विशुद्धं करोति शरणागतभक्तसाधकानाम्। शी ङल शयने शो यच्छेदे वा गिरौ छन्दसि डः। लोके तु छान्दसानां क्वचिद्भाषायामपि प्रयोग इति आशुमुक्तगिवदित्याह स्वामी।) शिवः। इत्यमरः।१।१।३३। (यथा, रघुः। २। ४१।
"इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो
मृगाधिराजस्य वचो निशम्य।
प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावात्
आत्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार॥"

गिरिशालिनी, स्त्री, (गिरिं पर्व्वतस्थसर्व्वं शालयते शोभयते इति। शल्+णिच्+णिनिः नान्तत्वात् ङीप् च। गिरिं वालस्थिकाकार्य्यं शलते श्लाघते निजपत्त्रावयवेनेत्यर्थे। शल् श्लाघायां+णिनिः ङीप् च।) अपराजिता। यथा,—
"पारिभद्रं पाटला च वरुणं गिरिशालिनी।"
इति वामनपुराणम्॥

गिरिशृङ्गः पुं, (गिरेः शृङ्गमिवाकृत्यास्त्यस्येति अच्। शुण्डादण्डोत्तलनसमये शृङ्गसादृश्यादस्य तथात्वम्।) गणेशः। इति शब्दरत्नावली॥ (गिरेः शृङ्गमिति विग्रहे क्ली। पर्व्वतशेखरम्। यथा महाभारते। ६।५६।१५।
"गजैर्निपतितैर्नीलैर्गिरिशृङ्गैरिवावृतः॥")

गिरिसारः, पुं, (गिरेः सार इव।) लौहम्। (यथा, गोः रामायणे। ६। ७८। १६।
"तत्तैलधौतं विमलं गिरिसारमयं महत्।
शक्तं परमसंक्रुद्धो वालिपुत्त्रे न्यपातयत्॥")
वङ्गम्। मलयपर्व्वतः। मेदिनी। रे। २६१॥

गिरिसुता, स्त्री, (गिरेर्हिमालयपर्व्वताधिष्ठातुः सुता पुत्त्री।) पार्व्वती। यथा,—
"अवतु वो गिरिसुता शशिभृतः प्रियतमा
वसतु मे हृदि सदा भगवतः पदयुगम्॥"
इति छन्दोमञ्जरी॥
(तथाच पञ्चतन्त्रे। १। १७५।
"अत्तुं वाञ्छति शाम्भवो गणपतेराखुं क्षुधार्त्तः फणी
तञ्च क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि नागाशनम्॥"
गङ्गा। यथा काशीखण्डे। २६। ५२।
"गुहाम्बिका गिरिसुता गोविन्दाङ्घ्रिसमुद्भवा॥")

गिरीशः, पुं, (गिरेः कैलासस्य ईशः।) शिवः। (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम्। ३३।
"चिन्तास्तेऽत्र न वेश्मनि प्रियतमे किं चिन्तय स्थाणव
यावद्गौर्य्यद्रिसुतां जयन्नवतु वः स्मेरो गिरीशोऽनिशम्॥"
गिरीणां पर्व्वतानामीशः श्रेष्ठः।) हिमालयपर्व्वतः। (गिरां वाचां शास्त्राणां वा ईशः।) वृहस्पतिः। इति मेदिनी। शे। १६॥

गिलः, पुं. (गिल्+"इगुपधेति।" ३।१।१३५। इति कः।) जम्बीरः। इति शब्दचन्द्रिका॥

गिलग्राहः, पुं, (गिलं गृह्णाति गिलं यथा स्यात् तथा गिलेन गिलनेन वा गृह्णाति धारयति इति तात्पर्य्यार्थः। ग्रह्+अण्।) नक्रः। इति राजनिर्घण्टः॥

गिलनं, क्ली, (गिल्+भावे ल्युट्।) गिरणम्। भक्षणम्। इत्यमरटीका॥ (यथा, हारीते प्रथमे स्थाने प्रथमेऽध्याये।
"चर्व्वणं गिलनञ्चापि कासितं श्वासितन्तथा।
नीचोच्चञ्चैव गम्भीरं वर्ज्जयेत् पाठकं सुधीः॥")

गिलिः, स्त्री, (गिल्+भावे इन्।) गिलनम्। इत्यमरटीका॥

गिलितं, त्रि, (गिल्+कर्म्मणि क्तः। गिलिर्जाताऽस्येति तारकादित्वादितजित्येके।) भक्षितम्। इत्यमरः। ३।२।११०॥

गीष्णुः, पुं, (गायति सामवेदं गायतीति वा। गै गाने+"इष्णुः गादाभ्यां किच्च।" इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रेण इष्णुः। किन्तुभावपक्षे तु "गादाभ्यां इष्णुच्।" उणां। ३। १६। इति इष्णुच् प्रत्ययनिष्पन्नत्वात् गेष्णुरित्येवमस्य स्यात्।) सामवेदवेत्ता। गायकः। इत्युणादिकोषः॥

गीः, [र्] स्त्री, (गॄ+सम्पदादित्वात् क्विप्।) वाक्यम्। सरस्वती। इत्यमरः। १।६।१॥

गीतं, क्ली, (गीयते इति। गै गाने+भावे क्तः।) गानम्। इत्यमरः। १।६।२५॥ तस्य लक्षणं यथा,
"धातुमातुसमायुक्तं गीतमित्युच्यते बुधैः।
तत्र नादात्मको धातुर्मातुरक्षरसञ्चयः॥" *॥
तद्द्विविधं यथा,—
"गीतञ्च द्विविधं प्रोक्तं यन्त्रगात्रविभागतः।
यन्त्रं स्यादेणुवीणादि गात्रन्तु मुखजं मतम्॥"
अपि च।
"निबद्धमनिबद्धञ्च गीतं द्विविधमुच्यते।

अनिबद्धं भवद्गीतं वर्णादिनियमं विना ।
यत्तु प्रसकधातुस्तैरनिबद्धं विना तनम् ।
निबद्धश्च भवेद्गीतं तालमानरसाश्रितम् ॥
छन्दोगमकधातुश्च वर्णादिनियमैः कृतम् ॥
भ्रमभि पाश्चमभूद्गीतं सामभ्यः समपन्न ।
यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसाश्चाथर्वणः स्मृताः ॥
अथ सङ्गीतलक्षणम् ।
"तालवाद्यानुगं गीतं नटीभिर्यत्र गीयते ।
नृत्यस्यानुगतं रङ्गे तत् सङ्गीतकमध्यते ॥ *॥
अथ गीतप्रशंसा ।
सङ्गीतकेन रम्येण सुखं यस्य न वर्तते ।
मनुष्यवृषभो लोके विधिनैव स वञ्चितः ॥
संसारदुःखदग्धानामुत्तमानामनुग्रहात्
प्रभुणा शङ्करेणात्र गीतवाद्यं प्रकाशितम् ॥
गीतं वाद्यं तथा नृत्यं तौर्यत्रिकमिदं मतम् ।
नृत्यशब्दो न्वन्ति स्यात् सरलेऽपि च दृश्यते ॥
गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् ।
रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥
गीतेन हरिणा रुद्ध प्राणबन्ध्यपि पक्षिणः
वनाश्रयास्ति फलिनः शिशवो न रुदन्ति च ॥
क्षतिचमत्कृतस्य किमतः परं
पतितरोऽपशरो वत पञ्चमं ।
अपि स्तनी यन्वाप मन्मनसो
मधुरगीतवशीकृतशङ्करः ॥
परमानन्दविवर्द्धनमभिमतफलं वशीकरणम् ।
सकलजनचित्तहरणं विर्मलिकाबीजं परं गीतम् ॥
गीतं पीनपयोधरा समन्ता नारी विचित्रा कथा
रम्यं हर्म्यतलं सुधांशुकिरणप्रोद्दीपिता यामिनी
चित्तज्ञाः सुहृदः सुता सुमनसो भक्ताः पुनः
सेवकाः
शुद्धं गीतपदं कविनमुखं संसारसारा मता ॥
शुद्धचालगसङ्कीर्णभेदाद्गीतं त्रिधा मतम् ॥
शुद्धश्च विशतिधा —
यथा भाद्रभवा समाटकाच तनयतनाभ्वा
कैदारकारवकपालविजया मन्द्रं त्रिभन्नीतथा ।
ढङ्कीवरसर पुटी द्विपदिका सुतावली मात्रका
सप्त व्यडकनकतोनि कथिता शुद्धास्तु स
विंशति ॥
एतासां तासां निशानिमयकार्ये प्रबन्धश्च ना
नामकानि यत्र भवन्ति । यथा च
पञ्च गाना दिक्पञ्च गाना पादः स्वकाधा
एतासानां सङ्कीर्णानि कथितानि विरिञ्चिना ॥
चैतक मेभ्रोय गानं नायाऽभिधायन ।
श्रोतासाल यत नो तथा चैव प्रमादतः ॥
निद्राभ्यस विरक्तो च स तुलाभ्यांऽभोष्य ।
स तस्य स्वरलाच वृन्दायपतिक्रमः । *॥
अथ प्रातारणम् ।
भरको मस्तकश्चैव प्रतिपन्ना विमातृक ।
वामक प्रतिमाभव तथान्या चैकता मता ॥
घनित भूमरिशाच ताल शब्दमोरिनम् । *॥
अथ गङ्गालक्षणम् ।
"वैद्या मन्त्रकक्षा यात्रा हभिका चर्चानिनादाद्या

दोहा स्याद्वहुलकथा गुरुकली गीता च
गीतिकथा ।
शेषोकोऽप्यथ कारिका त्रिपदिकेत्येतानि काम
द्विधा
सङ्क्षेपेण चतुर्दश प्रकटितान्यचाधमानि क्रमात् ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(सङ्गीतस्यान्यद्विवरणं गानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥
गीयते स्म इति । गै शब्दे + कर्मणि क्तः ।)
शब्दिते त्रि । इति मेदिनी । ते । १६ ॥
गीतमोदी [न्] पु (गीतेन सङ्गीतेन मोदते
इति । मुद् + णिन्दिग्रहीति । ३ । १ । १३४ ।
इति णिनिः ।) किन्नरः । इति शब्दरत्नावली ॥
(सङ्गीतानुरागिणि त्रि ।)
गीता स्त्री (गीयते स्म आत्मविद्योपदेशात्मिका
अध्यात्मोपदेशमयी कथा यत्र । गै + क्त ।)
ग्रन्थविशेष । भगवद्गीतेति ख्याता । सा तु
अर्जुनस्य मोहनिरासाय महाभारतीयभीष्म
पर्वान्तर्गता कर्मोपासनाज्ञानकाण्डत्रयात्मिका
अष्टादशाध्यायी श्रीकृष्णोक्ता । यथा —
भारते सर्ववेदार्थो भारतार्थश्च कृत्स्नशः ।
गीतायामस्ति तेनेयं सर्वशास्त्रमयी मता ॥
इयमष्टादशाध्यायी क्रमात् षट्कत्रयेण हि ।
कर्मोपास्तिज्ञानकाण्डत्रितयात्मा निगद्यते ॥
इति नीलकण्ठः ॥
गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता ॥
इति स्वामी ॥
(अस्याः प्रयोजनादिकं श्रीमद्धितमधुसूदनसरस्वती
पादै वंकरश्री गीतागूढार्थदीपिकायां दर्शितम् ।
तद्यथा —
सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमात्मकम् ।
परं निःश्रेयसं गीताशास्त्रस्योक्तं प्रयोजनम् ॥
सच्चिदानन्दरूपं तत् पूर्णं विष्णोः परं पदम् ।
यत्प्राप्तये समारब्धा वेदाः काण्डत्रयात्मकाः ॥
कर्मोपास्तिस्तथा ज्ञानमिति काण्डत्रयं क्रमात् ।
तद्रूपाष्टादशाध्यायीगीताकाण्डत्रयात्मिका ॥
एकमेकेन षट्केन काण्डमत्रोपलक्षयेत् ।
कर्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठे कथिते प्रथमान्त्ययोः ॥
यतः समुच्चयो नास्ति तयोरतिविरोधतः ।
भगवद्भक्तिनिष्ठा तु मध्यमे परिकीर्तिता ॥
उभयानुगता सा हि सर्वविघ्नापनोदिनी ।
कर्ममिश्रा च शुद्धा च ज्ञानमिश्रा च सा त्रिधा ॥
तत्र तु प्रथमे काण्डे कर्म तत्त्यागवर्त्मना ।
त्वम्पदार्थो विशुद्धात्मा सोपपत्तिर्निरूप्यते ॥
द्वितीये भगवद्भक्तिनिष्ठावर्णनवर्त्मना ।
भगवान् परमानन्दस्तत्पदार्थोऽवधार्यते ॥
तृतीये तु तयोरैक्यं वाक्यार्थो वर्ण्यते स्फुटम् ।
एवमप्यत्र काण्डानां सम्बन्धोऽस्ति परस्परम् ॥
प्रत्यध्यायं विशेषस्तु तत्र तत्रैव वक्ष्यते ।
मुक्तिसाधनपर्वेदं शास्त्रार्थत्वेन कथ्यते ॥
निष्कामकर्मनिष्ठानं त्यागात् काम्यनिषिद्धयोः ।
तत्रापि परमो धर्मो जपस्तुत्यादिकं हरेः ॥

क्षीणपापस्य चित्तस्य विवेके योग्यता यदा ।
नित्यानित्यविवेकस्तु जायते सुदृढस्तदा ॥
इहामुत्रार्थवैराग्यं वशीकाराभिधं क्रमात् ।
ततः शमादिसम्पत्त्या सन्न्यासो निष्ठितो भवेत् ॥
एवं सर्वपरित्यागान्मुमुक्षा जायते दृढा ।
ततो गुरूपसदनमुपदेशग्रहस्ततः ॥
ततः सन्देहहानाय वेदान्तश्रवणादिकम् ।
सर्वमुत्तरमीमांसाशास्त्रमत्रोपयुज्यते ॥
ततस्तत्परिपाकेन निदिध्यासननिष्ठता ।
योगशास्त्रन्तु सम्पूर्णमुपक्षीणं भवेदिह ॥
क्षीणदोषे ततश्चित्ते वाक्यात्तत्त्वमतिर्भवेत् ।
साक्षात्कारो निर्विकल्पः शब्दादेवोपजायते ॥
अविद्याविनिवृत्तिस्तु तत्त्वज्ञानोदये भवेत् ।
तत आवरणे क्षीणे क्षीयेते भ्रमसंशयौ ॥
अनारब्धानि कर्माणि नश्यन्त्येव समन्ततः ।
न चागामीनि जायन्ते तत्त्वज्ञानप्रभावतः ॥
प्रारब्धकर्मविक्षेपाद्वासना तु न नश्यति ।
सा सर्वतो बलवता संयमेनोपशाम्यति ॥
संयमो धारणा ध्यानं समाधिरिति यत्त्रिकम् ।
यमादिपञ्चकं पूर्वं तदर्थमुपयुज्यते ॥
ईश्वरप्रणिधानात्तु समाधिः सिध्यति द्रुतम् ।
ततो भवेन्मनोनाशो वासनाक्षय एव च ॥
तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय इत्यपि ।
युगपत्त्रितयाभ्यासाज्जीवन्मुक्तिर्दृढा भवेत् ॥
विद्वत्सन्न्यासकथनमेतदर्थं श्रुतौ श्रुतम् ।
प्रागसिद्धो य एवांशो यत्नः स्यात्तस्य साधने ॥
निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।
निर्विकल्पसमाधिस्तु भवेदत्र त्रिभूमिकः ॥
व्युत्तिष्ठते स्वतस्त्वाद्ये द्वितीये परबोधितः ।
अन्ते व्युत्तिष्ठते नैव सदा भवति तन्मयः ॥
एवम्भूतो ब्राह्मणः स्याद्वरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् ।
गुणातीतः स्थितप्रज्ञो विष्णुभक्तश्च कथ्यते ॥
अतिवर्णाश्रमी जीवन्मुक्त आत्मरतिस्तथा ।
एतस्य कृतकृत्यत्वात् शास्त्रमस्मान्निवर्त्तते ॥
यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥
इत्यादिश्रुतिमानेन कायेन मनसा गिरा ।
सर्वावस्थासु भगवद्भक्तिरत्रोपयुज्यते ॥
पूर्वभूमौ कृता भक्तिरुत्तरां भूमिमानयेत् ।
अन्यथा विघ्नबाहुल्यात् फलसिद्धिः सुदुर्लभा ॥
पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
अनेकजन्मसंसिद्ध इत्यादि च वचो हरेः ॥
यदि प्रागभवाभ्यासवशाच्चित्तस्य स्थिरत्वाद्वा
प्रागेव कृतकृत्यः स्यादाकस्मिकफलमात्रपर्यवसानात् ।
न तं प्रति कर्तव्यमस्ति शास्त्रमार्गप्रवर्तनम् ।
प्राक्सिद्धसाधनाभ्यासदुर्ज्ञेया भगवत्कृपा ॥
एवं प्राग्भूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये ।
विधेया भगवद्भक्तिस्तां विना सा न सिध्यति ॥
जीवन्मुक्तिदशायान्तु न भक्तेः फलकल्पना ।
अद्वेष्टृत्वादिवत्तेषां स्वभावो भजनं हरेः ॥
आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।
कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः ॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
इत्यादिवचनात् प्रेमभक्तोऽयं मुख्य उच्यते ॥
एतत् सर्व्वं भगवता गीताशास्त्रे प्रकाशितम् ।
यतो व्याख्यातुमेतन्मे मन उत्सहते भृशम् ॥
निष्कामकर्म्मानुष्ठानं मूलं मोक्षस्य कीर्त्तितम् ।
शोकादिरासुरः पाप्मा तस्य च प्रतिबन्धकः ॥
यतः स्वधर्म्मविभ्रंशः प्रतिषिद्धस्य सेवनम् ।
फलाभिसन्धिपूर्व्वा वा साहङ्कारा क्रिया भवेत् ॥
आविष्टः पुरुषो नित्यमेवमासुरपाप्मभिः ।
पुमर्थलाभायोग्यः सन् लभते दुःखसन्ततिम् ॥
दुःखं स्वभावतो द्वेष्यं सर्व्वेषां प्राणिनामिह ।
अतस्तत्साधनं त्याज्यं शोकमोहादिकं सदा ॥
अनादिभवसन्तानन(रू)रूढ़ं दुःखकारणम् ।
दुस्त्यजं शोकमोहादि केनोपायेन हीयताम् ॥
एवमाकाङ्क्षयाविष्टं पुरुषार्थोन्मुखं नरम् ।
बुबोधयिषुराहेदं भगवान् शास्त्रमुत्तमम् ॥”)
एतदन्याः श्रीभागवतोक्तगोपीगीताध्यात्मरामायणोक्तरामगीताश्वमेधिकपर्व्वोक्तब्राह्मणगीतानुगीते देवीभागवतोक्तभगवतीगीता शिवगीता इत्याद्याः सन्ति ॥

गीतासारः पुं, (गीतासु सारः गीतानां वेदान्तादिशास्त्राणां वा सारो यत्र इति वा । मुक्त्यर्थं संक्षेपेण समस्तयोगज्ञानादिप्रतिपादकशास्त्राणां सारार्थो गीतो यत्र इति तात्पर्य्यार्थः ।) अर्ज्जुनं प्रति श्रीकृष्णोक्तमुक्त्यर्थाष्टाङ्गादियोगः । यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

“गीतासारं प्रवक्ष्यामि अर्ज्जुनायोदितं पुरा ।
अष्टाङ्गयोगं मुक्त्यर्थं सर्व्ववेदान्तसारगम् ॥
आत्मलाभः परो नान्य आत्मा देहादिवर्ज्जितः ।
रूपादिमान् हि देहोऽतः करणत्वादि लोचनम् ॥
करणत्वान्मनोऽधीनो न प्राणोऽचेतनो यतः ।
विज्ञानरहितः प्राणः सुप्ते हि प्रतीयते ॥
नाहमात्मा च दुःखादिसंसाराभिनसन्वयात् ।
विधूम इव दीप्तार्च्चिरादित्य इव दीप्तिमान् ॥
वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे हृत्स्थो ज्ञेयात्मनात्मनि ।
श्रोत्रादीनि न पश्यन्ति स्वं स्वमात्मानमात्मना ॥
सर्व्वज्ञः सर्व्वदर्शी च क्षेत्रज्ञस्तानि पश्यति ।
स्थानान्तु मनसा रश्मीन् यदा नन्वङ्नियच्छति ॥
तदा प्रकाशते ह्यात्मा घटे दीपो ज्वलन्निव ।
ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्म्मणः ॥
यथादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च महाभूतानि पञ्च च ॥
मनो बुद्धिमहङ्कारमव्यक्तं पुरुषं तथा ।
प्रसंख्याय परावाप्तौ विमुक्तो बन्धनैर्भवेत् ॥
इन्द्रियग्राममखिलं मनस्यभिनिवेश्य च ।
मनश्चैवाप्यहङ्कारे प्रतिष्ठाप्य च पाण्डव ! ॥
अहङ्कारं तथा बुद्धौ बुद्धिञ्च प्रकृतावपि ।
प्रकृतिं पुरुषे स्थाप्य पुरुषं ब्रह्मणि न्यसेत् ॥
अहं ब्रह्मपरं ज्योतिः प्रसंख्याय विमुच्यते ।
हिन्नादशेभ्यः ख्यातो यः पुरुषः पञ्चविंशकः ॥
विवेकात् केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ।
नवद्वारमिदं गेहं तिस्थूणं पञ्चसाक्षिकम् ॥
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान् यो वेद स परः कविः ॥
ज्ञानयज्ञस्य सर्व्वाणि कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥”
अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।

इति गारुड़े २३३ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“यमाश्च नियमाः पार्थ ! आसनं प्राणसंयमः ।
प्रत्याहारस्तथा ध्यानं धारणार्ज्जुन ! सप्तमी ॥
समाधिरयमष्टाङ्गो योग उक्तो विमुक्तये ।
कर्म्मणा मनसा वाचा सर्व्वभूतेषु सर्व्वदा ॥
अक्लेशजननं प्रोक्तं भूतानां यदहिंसनम् ।
अहिंसा परमो धर्म्मो अहिंसा परमं सुखम् ॥
विधिना या भवेद्धिंसा त्वहिंसा सा प्रकीर्त्तिता ।
यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम् ॥
सर्व्वाण्येवापिधीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे ।
एवं सर्व्वं हि हिंसायां धर्म्मार्थमपिधीयते ॥
यद्भूतहितमत्यन्तं वचः सत्यस्य लक्षणम् ।
सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ॥
प्रियञ्च नानृतं ब्रूयात एष धर्म्मः सनातनः ।
यत्र द्रव्यापहरणं चौर्य्याद्वाथ बलेन वा ॥
स्तेयं तस्यानाचरणमस्तेयं धर्म्मसाधनम् ।
कर्म्मणा मनसा वाचा सर्व्वावस्थासु सर्व्वदा ॥
सर्व्वत्र मैथुनत्यागं ब्रह्मचर्य्यं प्रचक्षते ।
द्रव्याणामप्यनादानमापत्स्वपि यथेच्छया ॥
अपरिग्रहमित्याहुस्तं प्रयत्नेन वर्ज्जयेत् ।
द्विधा शौचं मृज्जलाभ्यां बाह्यं भावादथान्तरम् ॥
यदृच्छालाभतस्तुष्टिः सन्तोषः सुखलक्षणम् ।
मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च ऐकाग्र्यं परमं तपः ॥
शरीरशोषणं वापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ।
वेदान्तशतरुद्रीयप्रणवादिजपं बुधाः ॥
सत्त्वशुद्धिकरं पुंसां स्वाध्यायं परिचक्षते ।
स्तुतिस्मरणपूजादिवाङ्मनःकायकर्म्मभिः ॥
सुनिश्चला हरौ भक्तिरेतदीश्वरचिन्तनम् ।
आसनं स्वस्तिकं प्रोक्तं पद्ममर्द्धासनं तथा ॥
प्राणः स्वदेहजो वायुरायामस्तन्निरोधनम् ।
प्राणापाननिरोधस्तु प्राणायाम उपस्थितः ॥
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ।
नियमः प्रोच्यते सद्भिः प्रत्याहारस्तु पाण्डव ! ॥
मूर्त्तामूर्त्तब्रह्मरूपचिन्तनं ध्यानमुच्यते ।
योगारम्भे मूर्त्तहरिममूर्त्तमथ चिन्तयेत् ॥
नाभिकन्दे स्थितं नालं दशाङ्गुलसमायुतम् ।
नाले चाष्टदलं पद्मं द्वादशाङ्गुलविस्तृतम् ॥
सकर्णिके केशराले सूर्य्यसोमाग्निमण्डलम् ।
अग्निमण्डलमध्यस्थो वासुदेवश्चतुर्भुजः ॥
शङ्खचक्रगदापद्मयुक्तः कौस्तुभसंयुतः ।
वनमाली कौस्तुभेन युतोऽहं ब्रह्ममुक्त ओम् ॥
धारणेत्युच्यते चेयं धार्य्यते यन्मनोगये ।
प्राङ्नाभ्यां हृदये चाथ तृतीया च तथोरसि ॥
कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्द्धसु ।
किञ्चित्तस्मात् परस्मिंश्च धारणा दश कीर्त्तिताः ॥
अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिरभिधीयते ।
एकाकारः समाधिः स्याद्देशलक्षणवर्ज्जितः ॥”

इति गारुड़े २३४ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“ब्रह्मगीतां प्रवक्ष्यामि यां ज्ञात्वा मुच्यते भवान् ।
अहं ब्रह्मास्मीति वाक्याज्ज्ञानान्मोक्षो भवेन्नृणाम् ॥
वाक्यज्ञानं भवेज्ज्ञानादहंब्रह्मपदार्थयोः ।
मदन्वयार्थौ द्विविधौ वाच्यौ लक्ष्यौ स्मृतौ बुधैः ॥
वाच्यौ दशवलौ ज्ञेयौ लक्ष्यौ शुद्धौ प्रकीर्त्तितौ ।
प्राणपिण्डात्मकार्थेन चेतनं शरणन्तु यत् ॥
तथा वै देवपर्य्यन्तमहं शब्देन गोच्यते ।
प्रत्ययूपमद्वितीयमहं शब्देन भण्यते ॥
अद्वयानन्दचैतन्यं परोक्षसहितं परम् ।
प्राणपिण्डात्मकापायेसद्वितीयविभागकम् ॥
त्यागेन प्रत्यक्चैतन्यभागो लक्ष्येत चाहमा ।
तथा ब्रह्मपदेनैव प्राणपिण्डात्मकारणा ॥
विद्यापरोक्षभागे च परित्यागे च लक्ष्यते ।
अद्वयानन्दचैतन्यभाग एवं विचिन्तयेत् ॥
अहंपदेन चैतन्यप्रत्यग्ब्रह्मपदेन तु ।
अद्वयानन्दचैतन्यं लक्षयित्वा स्थितस्य च ॥
ब्रह्माहमस्म्यहं ब्रह्म अहंब्रह्मपदार्थयोः ।
अहं ब्रह्मास्मि वाक्याच्च आत्मभूतिफलात्मकम् ॥
एकत्वज्ञानञ्च भवेदेदात्मानुरक्तो ध्रुवम् ।
ज्ञानादज्ञानतात्कार्य्यनिवृत्तेर्मुक्त एकतः ॥”

इति गारुड़े २३५ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“सम्मायिब्रह्मतः खं स्यात् खान्मरुत्वांस्ततोऽनलः
अग्नेरापस्ततः पृथ्वी प्रपञ्चीकृतभूतकम् ॥
ततः सप्तदशं लिङ्गं पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि च ।
वाक्पाणिपादं पायुश्च उपस्थमथ धीन्द्रियम् ॥
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं स्यात् पञ्च वायवः ।
प्राणोऽपानः समानश्च व्यानस्तूदान एव च ॥
मनो धीरन्तःकरणं स्यान्मनः संशयात्मकम् ।
बुद्धिर्निश्चयरूपा तु एतत्सूक्ष्मशरीरकम् ॥
हिरण्यगर्भमात्मीयं भूततत्कार्य्यलिङ्गकम् ।
पञ्चीकृतानि भूतानि अपञ्चीकृतभूततः ॥
पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यो ब्रह्माण्डं समजायत ।
लोकप्रसिद्धं स्थूलाद्यं शरीरञ्चरणादिमत् ॥
पञ्चीकृतानि भूतानि तत्कार्य्यञ्चाहमेव च ।
सर्व्वं शरीरजातञ्च प्राणिनां स्थूलमीरितम् ॥
तीराद्रुपरतात्मानः शरीरं प्रोच्यते बुधैः ।
देहद्वयाभिमानी च त्वमथो जीव एकतः ॥
सच्छब्दवाच्यं ब्रह्मैव प्रविष्टं देहयोर्द्वयोः ।
जलार्कवद्घटखवज्जीवः प्राणादिधारणात् ॥
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीनां साक्षी जीवः स च स्मृतः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यैर्व्यतिरिक्तश्च निर्गुणः ॥
निर्गतावयवोत्सर्गो नित्यशुद्धस्वभावकः ।
परमात्मैव सञ्जायतुखप्रादौ सन्निधानतः ॥
अन्तःकरणरागेश्च अन्तःकरणसंस्थितः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीश्च पश्यतोऽविकृतः सदा ॥
फलं क्रियाकारकयोर्ज्ञातृदारीन् वदाम्यहम् ।
इन्द्रियैरनुविज्ञानं जाग्रत्स्थानमुदीरितम् ॥
जाग्रत्संस्कारसम्भूतः प्रत्ययो विषयान्वितः ।
स्वप्नं प्रसुप्तिशरणोपसंहारोऽपिषः स्थितः ॥

ब्रह्मकारणरूपस्य वर्ज्जस्य कणिकात्मना ।
क्रमते क्रमतो जीवो जाग्रत्स्वप्ने न पश्यति ॥
समाध्यारम्भकाले तु पूर्व्वमेतदवधारयेत् ।
मुमुक्षुः पश्चात् सञ्जाते ध्यानं कारणनिश्चले ॥
विलापयेत् चैतन्यात् चेतश्चैव परिश्रयन् ।
पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यः स्थूलान्नातिरिक्तकम् ॥
यथा घटो घटे भिन्नो नास्ति तत्कार्य्यतस्तथा ।
पञ्चीकृतानि भूतानि अपञ्चीकृतभूतम् ॥
समष्टिव्यतिरेकेण शिष्टं सूक्ष्मशरीरकम् ।
अपञ्चीकृतभूतेभ्यो न लिङ्गं व्यतिरिक्तकम् ॥
पृथ्वी वारि विना नास्ति वारि नास्ति च तेजसा ।
तेजश्च वायुना नास्ति वायुः खेन विना न हि ॥
खमव्याकृतं च तत्र नास्ति शुद्धब्रह्म विना च सत् ।
शुद्धभावात्तथा जाग्रत्स्वप्नादीनामसम्भवः ॥
जीवश्चैतन्यं प्रत्यगात्मा वै तनुरूपकः ।
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तं सत्यं ब्रह्माद्वितीयकम् ॥
तत्त्वपदार्थौ शिष्टौ तत्राकारो ब्रह्मकारकः ।
उकारश्च अकारश्च मकारोऽहं त्वमद्वय ॥
ब्रह्माहमस्म्यहं ब्रह्म ज्ञानमज्ञानमर्द्दनम् ।
अयमात्मा ब्रह्मज्योतिर्विज्ञानानन्दरूपकम् ॥
सत्यज्ञानमनन्तं स तत्त्वमसि श्रुतोरितम् ।
अहं ब्रह्मास्मि ब्रह्माहं सर्व्वप्राणिषु सर्व्वगम् ॥
योऽसावादित्यपुरुषः सोऽसावहमनादिमत् ।
गीतासारोऽर्ज्जुनायोक्तो यत् ब्रह्मणि वै लय ॥
इत्यादिमहापुराणे गारुडे गीतासारः २३६ अध्यायः ॥

गीत क्ली (गै गाने+क्तिन ।) गानम् । (यथा कुमारे । ३ । ४० ।

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्
हरः प्रसंख्यानपरो बभूव ॥

आर्य्याच्छन्दोविशेषः । इति मेदिनी । त १६ ॥ (अस्या लक्षणं यथा छन्दोमञ्जर्य्यां मात्रावृत्ते । ७ । [गीति ॥)
"आर्य्याप्रथमार्द्धसमं यस्याः परार्द्धमीरिता

गीरथः पु (गीर्व्वाणी वाङ्मयं शास्त्रमित्यर्थः रथ इव यस्य ।) बृहस्पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गीर्ण त्रि (गीर्य्यते स्म इति । गॄ शि स्तुतौ+क्त ।) स्तुतः । इत्यमरटीकायां भरतः

गीर्ति क्ली (गॄ+क्तिन् । ऋत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावत् तेन नत्वम् ततो रेफात् णत्वञ्च ।) गिलनम् । इत्यमरः । ३ । २।११ ॥ स्तुतिश्च । गीर्शब्ददर्शनात् ॥

गीर्देवी क्ली (गीर्व्वाणी तस्या देवी । वागधिष्ठातृत्वात्तस्यास्तथात्वम् ।) सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥

गीर्लता क्ली (गीरिव ममोगामिनी विस्तृता च लता ।) महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥

गी(र्वा)र्व्वाण पुं (गीर्व्वाणीव वाणोऽस्त्र यस्य । अवयवार्थाभावात्तथात्वम् । अथ वा स्वरकारसंप्रपाठे तु गिरः सगुणे यापते काकुतोऽवध स्तुतिप्रियत्वादिति । वन याचनायाम्+"कर्म्मण्यण्।" ३ । २ । १ । इत्यण् । "पूर्व्वपदात् सञ्ज्ञायामगः । ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् ।) देवता । इत्यमरः । १ । १ । ९ ॥ (यथा भागवते । ८ । १५ । ३२ ।

अथ सुमन्त्रितायास्ते गुरुणाथानुदर्शिना ।
हित्वा त्रिविष्टपं जग्मुर्गी(र्वा)र्व्वाणाः कामरूपिणः ॥)

गी(र्वा)र्व्वाणकुसुम क्ली (गी(र्वा)र्व्वाणप्रियं कुसुमं पुष्पं यस्य ।) लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गीष्पति पु (गिरां पतिः । अहरादीनामिति रफाभावपक्षे इदुदुपधस्येति । ८।३।४१ । इति षः । मुग्धबोधमते खपि वा । इति सत्वस्य पाक्षिको विधिः ।) बृहस्पतिः । इत्यमरः । १ । १ २४ ॥ पण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य रूपान्तरे गीर्पतिः गीःपतिः । इति मुग्धबोधम् ॥

गु ङ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्म अक अनिट ।) ङ गवते । इति दुर्गादासः ॥

गु शि औ विष्ठोत्सर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां (कुटां)-पर अक अनिट ।) शि गुवति अगुवीत् । औ गुणः । इति दुर्गादासः ॥

गुग्गुल पु (गोजति शब्दायतेऽनेनेति । गुज+क्विप् गुक रोगस्तस्मात् गुडति रक्षतीति । गुड+ इगुपधज्ञेति । ३ । १ । १३५ । इति क । डलयोरैक्यात् डस्य लत्वम् ।) गुग्गुलु । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गुग्गुलुः पुं (गुज्यतेऽनेनेति । गुज शब्दे+क्विप् । गुक रोगस्तस्मात् गुडतीति । गुड रक्षण+बाहुलकात् कु । डलयोरैक्यात् डस्य लत्वम् ।) रक्तशोभाञ्जनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वनामख्यातवृक्षः । स तु गोमूत्रोद्भवः । यथा —
गोरोचनाया मङ्गल्या सञ्जाता सर्व्वकामिका ।
गुग्गुलुस्तु ततो जातो गोमूत्राच्छुभदर्शनः ॥
इति वह्निपुराणे वैष्णवधर्म्मे शुद्धिव्रतनामाध्यायः ॥
तस्य निर्यासः सुगन्धिद्रव्यम् । तत्पर्य्यायः । कुम्भः २ उलूखलकम् ३ कौशिकः ४ पुरः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । २४ ॥ कुम्भोलुः ६ खलकम् ७ कुम्भोलूखलकम् ८ गुग्गुलः ९ । इति भरतः ॥ जटायुः १० कालनिर्य्यासः ११ देवधूपः १२ सर्व्वसहः १३ महिषाक्षः १४ पलङ्कषा १५ । इति रत्नमाला ॥ यवनद्विष्टः १६ भवाभीष्टः १७ शिवाटकः १८ जटालः १९ पुटः २० भूतहरः २१ शिवः २२ शाम्भवः २३ दुर्गः २४ यातुघ्नः २५ महिषाक्षकः २६ दवेष्टः २७ मरुद्विष्टः २८ रक्षोहा २९ रूक्षगन्धकः ३० दिव्यः ३१ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफमारुतकासकृमिवातोदरक्लेदशोफार्शोनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीपनत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मेदःकुष्ठनाशित्वम् । पित्तदाहित्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ विशदत्वम् । सारकत्वम् । रूक्षत्वम् । पाके कटुत्वम् । भग्नसन्धानकारित्वम् । वृष्यत्वम् । स्वरत्वम् । वर्ण्यत्वम् । पिच्छिलत्वम् । बलकारित्वम् । अश्ममेहाश्मवातामवातपिडका ग्रन्थिगण्डमालानाशित्वञ्च ॥ * ॥
'माधुर्य्याच्छमयेद्वातं कषायत्वाच्च पित्तहा ।
तिक्तत्वात् कफजित्तेन गुग्गुलुः सर्व्वदोषहा ॥
स तु पञ्चधा यथा —
महिषाक्षो महानीलः कुमुदः पद्म इत्यपि ।
हिरण्यः पञ्चमो ज्ञेयो गुग्गुलोः पञ्चजातयः ॥
तेषां रूपाणि यथा —
'भृङ्गाञ्जनसवर्णस्तु महिषाक्ष इति स्मृतः ।
महानीलस्तु विज्ञेयः स्वनामसमलक्षणः ॥
कुमुदः कुमुदाभः स्यात् पद्मो माणिक्यसन्निभः ।
हिरण्याख्यस्तु हेमाभः पञ्चानां लिङ्गमीरितम् ॥
एषां प्राणिविशेषे प्रयोगो यथा —
महिषाक्षमहानीलौ गजेन्द्राणां हिताबुभौ
हयानां कुमुदः पद्मः स्वस्थ्यारोग्यकरौ परौ ॥
विशेषेण मनुष्याणां कनकः परिकीर्त्तितः ।
कदाचिन्महिषाक्षस्तु मतः कैश्चिन्नृणामपि ॥
नूतनगुग्गुलो रूपं यथा —
स्निग्धकाञ्चनसङ्काशः पक्वजम्बूफलोपमः ।
नूतनो गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिलः ॥
पुरातनस्य रूपं यथा ।
' रूक्षो दुर्गन्धिकश्चैव त्यक्तप्रकृतवर्णकः ।
पुराणः स तु विज्ञेयो गुग्गुलुर्वीर्य्यवर्ज्जितः ॥
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अस्य स्थानविशेषे जन्मादिकथनम् । यथा —
' जायन्ते पुरयाम्या मरुभुवि ग्रीष्मेऽर्कसन्तापिता
शीतार्त्ता शिशिरेऽपि गुग्गुलुरसं मुञ्चन्ति ते पञ्चधा ।
हेमाभं महिषाक्षतुल्यमपरं सत्पद्मरागोपमं
भृङ्गाभं कुमुदद्युतिञ्च विधिना ग्राह्या परीक्ष्य सतः ॥
वह्नौ ज्वलन्ति तपने विलयं प्रयान्ति
क्लिद्यन्ति कोष्णसलिले पयसः समानाः ।
ग्राह्याः शुभाः परिहरेच्चिरकालजातान्
नङ्गारवर्णसमपूयविगन्धवर्णान् ॥
इति प्रयोगामृतम् ॥
पक्कस्यास्य पूर्णवीर्य्यत्वं मासत्रयपर्य्यन्तं तिष्ठति । इति परिभाषा ॥

गुच्छः पु, (गुध्यति परिवेष्टते इति । गुध+ 'शस्त्रादिभ्यश्छः । इति छः इति भोजराजः । यद्वा गुड शब्दे+क्विप् । गुत शब्दं छ्यति नाशयतीति । गुत+छो+ आतोऽनुपसर्गे कः । ३ । २ । ३ । इति कः ।) स्तवकः । पुष्पादिः पलुया इति भाषा । (यथा गीतगोविन्दे । ११ । ११ । [वलीम ।)
'अभ्रणोनिचिपञ्चलं श्रवणयोस्तापिञ्छगुच्छावलीम् । इत्यादिः मोक्ता इति भाषा ॥ (उद्भिद्विशेषः । स तु मल्लिकादिः । यथा मनुः । १।४८ ।
"गुच्छगुल्मन्तु विविधं तथैव तृणजातयः ।
"मूलत एव यत्र लतासमूहो भवति न च प्रकाण्डास्ते गुच्छा मल्लिकादयः । इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ।) द्वात्रिंशद्यष्टिकहारः । चविका

नर हार इति भाषा ॥ कलापः । इति मेदिनी । हे । ३ ॥ मयूरेर पाखा इति भाषा । मुक्ताहारः । इति रन्तिदेवः ॥

गुच्छकं, क्ली (गुच्छ+संज्ञायां कन् ।) ग्रन्थिपर्णम् । इति भावप्रकाशः ॥

गुच्छकः, पुं, (गुच्छ+स्वार्थे कन् ।) स्तवकः । इत्यमरः । २ । ४ । १४ ॥ तत्पर्य्यायः । गुलुच्छः २ लवः ३ कुसुमोच्चयः ४ गुच्छः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुत्सः ६ गुत्सकः ७ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ रीठाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वार्थे कप्रत्ययात् गुच्छशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

गुच्छकणिशः, पुं, (गुच्छवत् कणिशानि मञ्जर्य्यो यस्य ।) रागीधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छकरञ्जः, पुं, (गुच्छः स्तवकः करञ्जस्येव यस्य ।) करञ्जविशेषः । तत्पर्य्यायः । स्निग्धदलः २ गुच्छपुष्पकः ३ नक्तः ४ गुच्छी ५ सानन्दः ६ स्कन्धफलः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । विषवातार्शःकण्डूविचर्चिकाकुष्ठसर्व्वत्वग्दोषनाशित्वञ्च ॥” इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छदन्तिका, स्त्री, (गुच्छाः स्तवकीभूता दन्ता इव फलानि यस्याः । कप् टाप् अत इत्वञ्च ।) कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छपत्रः, पुं, (गुच्छीभूतानि पत्राणि यस्य ।) तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छपुष्पः, पुं, (गुच्छीभूतानि पुष्पाणि यस्य ।) सप्तच्छदवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अशोकवृक्षः । अस्य पर्य्याया यथा,—

“हेमपुष्पस्त्वशोकश्च गुच्छपुष्पोऽङ्गनाप्रियः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गुच्छपुष्पकः, पुं, (गुच्छपुष्प+संज्ञायां कन् ।) रीठाकरञ्जः । गुच्छकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छपुष्पी, स्त्री, (गुच्छपुष्प+जातौ ङीष् ।) धातकी । श्लिष्टङ्गीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छफलः, पुं, (गुच्छीभूतानि फलानि यस्य ।) रीठाकरञ्जः । राजादनी । कतकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (राजादनशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥

गुच्छफला, स्त्री, (गुच्छीभूतानि फलानि यस्याः । स्त्रियां टाप् ।) अग्निदमनी । काकमाची । निष्पावी । द्राक्षा । कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छबध्रा, स्त्री, (गुच्छेन बध्यते इति । बन्ध+बाहुलकात् रक् । नलोपः ।) गुण्डालावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छमूलिका, स्त्री, (गुच्छाकृति मूलमस्याः । कप् स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च ।) गुण्डासिनीवृक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छार्द्धः, पुं, (गुच्छस्य द्वात्रिंशद्यष्टिकहारस्य अर्द्धः । ग्रामार्द्धवत् समासः ।) चतुर्व्विंशतियष्टिको हारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥ (पुंलिङ्गनिर्द्देशादेवास्य नपात्वम् । क्लीवलिङ्गे तु “पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेऽंशके ।” इत्यमरोक्तेः षोडशयष्टिकहारो बोध्य इति तु सुधीभिर्विभाव्यम् ॥)

गुच्छालः, पुं, (गुच्छेन स्खलति पर्य्याप्नोतीति । अल पर्य्याप्तौ+अच् ।) भूतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छाह्वकन्दः, पुं, (गुच्छाह्वो गुच्छसंज्ञकः कन्दः ।) गुलञ्चकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छी, स्त्री, (गुच्छ+जातौ ङीष् ।) गुच्छकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुज, कूजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट ।) पञ्चमस्वरी । गोजति । कूजनमव्यक्तशब्दः । इति दुर्गादासः ॥

गुज, इ कूजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ, कर्म्मणि गुञ्ज्यते । कूजनमव्यक्तशब्दः । गुञ्जति भ्रमरः कुञ्जे । इति दुर्गादासः ॥

गुज, शि ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-(कुटा)-परं-अकं-सेट् ।) शि, गुजति अगुजीत् जुगोज । इति दुर्गादासः ॥

गुर्ज्जरी, स्त्री, (गुर्ज्जरदेशवासिनां प्रिया । गुर्ज्जर+अण्+स्त्रियां ङीप् । इष्टत्वात् रलोपे लत्वाभावे च साधुः ।) रागिणीविशेषः । अस्य ध्यानं यथा, सङ्गीतदर्पणे ।

“श्यामा सुकेशी मलयद्रुमाणां
मृदूल्लसत्पल्लवतल्पवाता ।
श्रुतेः स्वराणां दधती विभागं
तन्त्रीमुखाद्दक्षिणगुर्ज्जरीयम् ॥”

अस्याः कालनियमो यथा,—

“नाटी गौडी वराडी च गुर्ज्जरी देशिरेव च ।
पूर्व्वाह्णे गानमेतेषां निषिद्धमिति तद्विदः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

मतभेदेन पूर्व्वाह्णेऽपि गीयते ॥ (इयंपुनर्भैरवरागस्य वराङ्गना । हनुमन्मते तु मेघरागस्य । अस्याः स्वरूपं यथा, सङ्गीतदर्पणे ।

“ऋषांशन्यास-ऋषभा सम्पूर्णा गुर्ज्जरी मता ।
पौरवी मूर्च्छना यस्या वङ्गाल्या सह मिश्रिता ॥”

“पौरवीमूर्च्छना यस्याम् ।” इत्यत्र “सप्तमी मूर्च्छनैतस्याम् ।” इति क्वचित् पाठः । सोमेश्वरमते इयं पञ्चमहीना षाड़वा । इयञ्च केनापि कारणेन रागविकारे जाते तत्पापप्रायश्चित्तार्थं प्रायेण गीयते तथाचोक्तम्,—

“लोभाम्मोहाच्च ये केचिद् गायन्ति च विरागतः ।
सुरसा गुर्ज्जरी तस्य दोषं हन्तीति कथ्यते ॥”)

गुञ्जः, पुं, गुञ्जन्ति भ्रमरादयो यत्र गुञ्ज+अधिकरणे घञ् ।) गुच्छः । पुष्पस्तवकः । इति शब्दरत्नावली ॥

गुञ्जकृत्, पुं, (गुञ्जं गुञ्जनं करोतीति । कृ+क्विप् तुक् च ।) भ्रमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुञ्जनं, क्ली, (गुजि कूजने+भावे ल्युट् ।) गुनगुनध्वनिः । भ्रमरादिशब्दः । (किमिदं गुञ्जनं सख्यः षट्पदानां मनोहरम् ।)

गुञ्जा, स्त्री, (गुञ्जतीति । गुजि+अच् । अस्याः पक्वफलगुच्छे शब्दवाहुल्यात्तथात्वम् ।) लताविशेषः ॥ कुँच इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । काकचिञ्चा २ कृष्णला ३ । इत्यमरः । २।४।९८ ॥ गञ्जुष्ठा ४ रक्तिका ५ काकगुञ्जिका ६ काकादनी ७ काकतिक्ता ८ काकजङ्घा ९ शिखण्डिनी १० । इति रत्नमाला ॥ चूड़ामणिः ११ सौम्या १२ शिखण्डी १३ अरुणा १४ ताम्रिका १५ शीतपाकी १६ उच्चटा १७ कृष्णचूड़िका १८ रक्ता १९ काम्भोजी २० भिल्लभूषणा २१ वन्या २२ श्यामलचूड़ा २३ काकचिञ्चिका २४ । अस्या बीजगुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुष्ठव्रणनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अस्याः शिफागुणः । वान्तिकारित्वम् । शूलविषनाशित्वञ्च । वशीकर्म्मणि श्वेता प्रशस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ ७ ॥ (इयन्तु श्वेतरक्तभेदेन द्विविधम् । यदुक्तं भावप्रकाशे ।

“श्वेतरक्तप्रभेदेन ज्ञेयं गुञ्जाद्वयं बुधैः ।
गुञ्जाद्वयन्तु केश्यं स्यात् वातपित्तज्वरापहम् ॥
मुखशोषश्रमश्वासतृष्णामदविनाशनम् ।
नेत्रामयहरं वृष्यं बल्यं कण्डूं व्रणं हरेत् ॥
कृमीन्द्रलुप्तकुष्ठानि रक्ता च धवलापि च ॥”

श्वेतगुञ्जा तु अभिचारकर्म्मणि प्रशस्ता । यथा, तन्त्रसारे कल्पाभिचारे ।

“अर्पिता श्वेतगुञ्जानां कुर्व्वीत कुलिकोदये ॥”

इत्यादि ॥

गुञ्जाफलन्तु विषप्रायत्वात् कदापि स्वर्णैर्न भोक्तव्यम् । अस्या विषमयत्वमुक्तं यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ५८ ।

“अन्तर्विषमया ह्येता बहिश्चैव मनोरमाः ।
गुञ्जाफलसमाकाराः स्वभावादेव योषितः ॥”)

चतुर्थयवपरिमाणम् । रति इति भाषा । (यथा,—

“यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥”

इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥)

चतुर्यवपरिमाणम् । इति शुभङ्करः ॥ गोधूमद्वयमाणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुञ्जति शब्दायते इति । पचादि अच् ।) पटहः । (गुञ्जनमिति । गुजि+भावे अप् ।) कलध्वनिः । इति मेदिनी ॥ (गुञ्जन्ते भ्रमरादिभिर्मद्यपायिभिर्वा यत्र+अधिकरणे अप् घञ् वा ।) मदिरागृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चर्चा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुञ्जिका, स्त्री, (गुञ्जा एव । स्वार्थे कन् । अत इत्वम् ।) गुञ्जा । त्रियवपरिमाणम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गुञ्जाशब्दे विवरणमस्या ज्ञातव्यम् ॥)

गुञ्जितं, क्ली, (गुञ्ज+भावे क्तः ।) गुञ्जनम् । यथा,

“न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥”

इति भट्टिः । २ । १९ ॥

गुटिका, स्त्री, (गुटिरेव । गुटि+स्वार्थे कन् ।) वटिका । गुलि इति वड़ि इति च भाषा ॥ यथा, “गुटिकापातादिना वञ्चनम् ।” इति दायभागः ॥

गुठ इ क वेष्टे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां परं सकं सेट्।) इन्वी। इ क गुण्ठयति अंशु गुठनं। इति दुर्गादासः ॥

गुड इ क वेष्टे। रक्षे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां परं सकं सेट्।) पवर्गादी। इ क गुण्डयति। अनेकार्थत्वाच्चूर्णीकरणेऽपि। गुण्डयति हिङ्गुलं मौक्ती। इति रमानाथः ॥

गुड, शि रक्षे। आघाते। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां (कुटां) परं सकं सेट्।) शि गुडति अगुडीत्। इति दुर्गादासः ॥

गुड, पुं (गरति अव्यक्तशब्दं करोतीति। गु ड शब्दे+"कान्यिव कित्"। उणां। १। ११४। इति ड स च कित्।) गोलः। हस्तिसन्नाहः। इति मेदिनी। डे। १०। ग्रासः। इति हेमचन्द्रः ॥ कार्पासी। इति राजनिर्घण्टः ॥ इक्षुपाकः। इत्यमरः। ३। ३। ४१। तस्य पर्य्यायः। इक्षुसारः २ मधुरः ३ रसपाकजः ४ रसजः ५ इक्षुजः ६ सितः ७ मोदकः ८ अमृतसारजः ९ शिशुप्रियः १० सितान्वितः ११ अरुणः १२ रसजः १३। इति राजनिर्घण्टः ॥ इक्षुरसक्वाथः १४ मध्वोलः १५ गुडबीजकः १६। इति वैद्यकम् ॥ मत्स्यण्डी १७ गुडः १८ मानुष्य १९। इति शब्दरत्नावली ॥ फाणितं २०। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य गुणाः। उष्णत्वम्। स्निग्धत्वम्। गुरुत्वम्। वातनाशित्वम्। मूत्रशोधनत्वम्। नातिपित्तहरत्वम्। मेदःकफक्रिमिबलप्रदत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ मधुरत्वम्। क्षारत्वम्। रुच्यत्वम्। कफनाशित्वम्। पित्तरक्तशोधकत्वम्। शाणोऽयं रसायनः ॥ पुराणस्य तस्य गुणाः। पित्तपवनाग्निजित्। पित्तप्रमेहश्वासनाशित्वम्। हृद्यात्वम्। बोलेन त्रिधा ज्वरनाशित्वम्। रुचिकारित्वम्। हृद्यत्वम्। अग्निवृद्धिप्रदत्वम्। त्रिदोषघ्नत्वम्। अग्निजननत्वम्। स्निग्धत्वम्। स्वादुत्वम्। लघुत्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ अधिकगुणत्वम्। रक्तप्रसादकारित्वम्। मधुरत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ यावनालरसपाकभवगुडगुणाः। क्षारत्वम्। कटुत्वम्। मधुरत्वम्। कफवातनाशित्वम्। पित्तप्रदत्वम्। सततनिषेवणेन कण्डूतिकुष्ठजननत्वम्। लवणं इत्यत्र शमनं इति क्वचित् पाठः। अथ विशदादायित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

'इक्षो रसो यः सपक्वो जायते लोष्टवद्दृढः।
स गुडो गौडदेशे तु मत्स्यण्डीव गुडो मतः ॥
गुडप्रभावमाशु विनिहन्ति महारुजः
पित्तं निहन्ति च सद्यः हरीतकीभिः।
गुण्ठ्या समं हरति वातमशेषमित्थं
दोषत्रयक्षयकराय नमो गुडाय ॥

इति भावप्रकाशः ॥

("क्षारो इष्यो गुडः स्निग्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः।
नातिपित्तहरो मेध्यः कफकृमिकरो गुडः ॥
पित्तघ्नो मधुरः शुद्धो वातघ्नोऽसृक्प्रसादनः।
स पुराणोऽधिकगुणो गुडः पथ्यतरः स्मृतः ॥
गुडो जीर्णः स लघुः पथ्यः पाण्डुरोगघ्नश्च मतः।
हितो योगेन संयुक्तो गुडः पथ्यतमो मतः ॥
गुल्मामये कामलशोषमेहे
गुल्मामये पाण्डुहलीमके च।
वातं सपित्तार्त्तिजि गात्ररोगे
सन्निपाते रोगहरो गुडः स्यात् ॥
कामं शोषे गुडो नवः श्वासेऽपि हितो मतः।
योगयुक्तोऽपि सर्वत्र हितो गुणगणो गयः ॥
श्वासकासौ पवनकुपितं श्वासमन्यद्वातुराणां
अध्यायास्त्वमसन्नेपि भगन्दरशोफस्मराणाम्।
योगः कामज्वरविषमगं रक्तपित्तप्रकोपं
व्रणात्राद्यक्षयरुधिरगं सर्वरोगान्निहन्ति ॥'

इति गुडगुणाः ॥

इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥")

गुडक पुं (गुडेन पक्वः। गुड+बाहुलकात् कः। यद्वा गुडेन कायतीति। कै+कः।) गुडद्वारा पक्वौषधविशेषः। अस्य पूर्णत्वं पात्रात् पर्य्यन्तं तिष्ठति। इति परिभाषा ॥ (गुड एव। स्वार्थे कन्। गोलाकृतिः। यथा महाभारते। ३। १५। ८।
'सभुशुण्ड्यश्मगुडका सायुधाः सपरिच्छदाः ॥'
अश्मगुडका वर्त्तुलाकाराः पाषाणाः। इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)

गुडकरी स्त्री (गुड गुडरसमिव श्रुतिसुखकरं मिश्रं करोतीति। गुड+कृ+ अचो हेतु ताच्छील्यानुलोम्येषु।' ३। २। २०। इति ट स्त्रियां ङीप्।) रागिणीविशेषः। इति हलायुधः ॥

गुडची स्त्री (चि+डिप निपातनाद्दीर्घत्वे साधु। गुडवत् ची चयनं चरितोऽस्मी यस्या इत्यर्थः। अमृताक्षरत्वाद्वास्याः सत्यत्वम्।) गुडूची। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्या उत्पत्तिकथा सर्व्वाङ्गविवरणञ्च गुडूचीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

गुडतृण स्त्री (गुडप्रधानं गुडकारणं वा तृणम्।) इक्षुः। इति राजनिर्घण्टः ॥

गुडत्वण स्त्री (गडप्रधानं तृणम्। निपातनात् साधु।) गुडतृणम्। इक्षुः। इति शब्दरत्नावली ॥

गुडत्वक [च] स्त्री (गुडइव मधुरा त्वगस्य।) स्वनामख्यातगन्धद्रव्यम्। तत्पर्य्यायः। स्वनुकटम् २ भृङ्गम् ३ लकचत्रम् ४ वराङ्गकम् ५ त्वचम् ६ चोचम् ७ त्वक्पत्रम् ८ उत्कटम् ९ सुरभिगन्धम् १०। इति शब्दरत्नावली ॥ उत्कटम् ११ चोचम् १२। इत्यमरः। २। ४। १३४ ॥ त्वक् १३ पत्रम् १४ इति तट्टीका ॥ अस्य गुणाः। कफशुक्रामवातनाशित्वम्। मधुरत्वम्। कटुत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ लघुत्वम्। उष्णत्वम्। स्वादुत्वम्। तिक्तत्वम्। रूक्षत्वम्। पित्तवृद्धिकारित्वम्। अर्शःकण्डू कृमिपीनसरोगनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥

गुडत्वच, स्त्री (गुडवत् मधुरं त्वचम्।) गुडत्वक। दारुभार्ग्यम। इति शब्दचन्द्रिका ॥ जयित्री इति भाषा ॥

गुडदारु स्त्री, (गुडप्रधानं गुडकारणं वा दारु तृणम्।) इक्षुः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुडधेनु, स्त्री, (गुडनिर्म्मिता गुडभारादिभिः कृता धेनुः।) गुडादिनिर्म्मिता धेनुः। यथा —
"गुडधेनुविधानस्य यद्रूपमिह यत् फलम्।
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि सर्व्वपापविनाशनम् ॥
कृष्णाजिनं चतुर्हस्तं प्रागग्रीवं विन्यसेद्भुवि।
गोमयेनानुलिप्तायां दर्भानास्तीर्य्य सर्व्वतः ॥
लघ्वेणकाजिनं तद्वत् वत्सस्य परिकल्पयेत्।
प्राङ्मुखीं कल्पयेद्धेनुमुदक्पादां सवत्सकाम् ॥
उत्तमा गुडधेनुः स्यात् सदा भारचतुष्टयैः।
वत्सं भारेण वा कुर्य्याद्भाराभ्यां मध्यमा स्मृता ॥
अर्द्धभारेण वत्सः स्यात् कनिष्ठा भारकेण तु।
चतुर्थांशेन वत्सः स्यात् गृहवित्तानुसारतः ॥
धेनुवत्सौ कृतौ तौ तु सितसूक्ष्माम्बरावृतौ।
शुक्तिकर्णाविक्षुपादौ शुचिमुक्ताफलेक्षणौ ॥
सितसूत्रशिरालौ तु सितकम्बलकम्बलौ।
ताम्रगुडकपृष्ठौ तु सितचामररोमकौ ॥
विद्रुमभ्रूयुगावेतौ नवनीतस्तनान्वितौ ॥
क्षौमपुच्छौ कांस्यदोहाविन्द्रनीलकतारकौ।
इत्येवं रचयित्वा तु धूपदीपैः समर्च्चयेत् ॥
सप्तम्यां धेनवामेवं विधानं ज्ञेयम्। इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

गुडपुष्प पुं (गुड इव मधुरं पुष्पमस्य।) मधूकवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। २७ ॥

गुडफल पुं (गुड इव मधुरं फलमस्य।) पीलुवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। २८ ॥

गुडबीज पुं (गुडवत् मधुरं यद्वा गुड वर्त्तुलाकृति बीजं यस्य।) मसूरः। इति राजनिर्घण्टः ॥

गुडभा, स्त्री (गुडवत् भाति शोभते इति। भा+क। स्त्रियां टाप्।) यावनालशर्करा। इति राजनिर्घण्टः ॥

गुडमूल पु (गुडवत् सुमिष्टं मूलं यस्य।) अलमारिधाकम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुडला, स्त्री, (गुड उत्पत्तिकारणत्वेन लातीति। ला+क।) गौडी मदिरा। इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुडशर्करा, स्त्री (गुडजाता शर्करा।) शर्करा। तत्पर्य्यायः। पिष्टटा २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४२ अध्याये।
"विदारी त्रिफला भौरु मृद्वीका गुडशर्करा॥")

गुडशिग्रु पु (गुड इव रक्तवर्णः शिग्रुवृक्षविशेषः।) रक्तशोभाञ्जनः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुडा स्त्री (गुड+स्त्रियां टाप्।) स्नुहीवृक्षः। गुटिका। इति मेदिनी ॥ उशीरी। इति राजनिर्घण्टः ॥

गुडाका स्त्री (गुडयति सङ्कोचयति अङ्गीकरोति इन्द्रियाणीति यावत्प्राणिनाम् स गुडः स आकायति प्रकाशयतीति। गुडो आलस्यं आका यस्याः कायति वा। गुड+आ+कै+क स्त्रियां टाप्।) निद्रा। इति गुडाकेशशब्दटीकायां श्रीधर

स्वामी ॥ (आलस्यम् । इति मधुसूदनसरस्वती ॥)

गुडाकेशः, पुं, (गुडाका निद्रा माया इत्यर्थस्तस्या ईशः ।) शिवः । (गुडा निद्रा आलस्यं इन्द्रियाणि वा तस्या ईशः शास्ता जितनिद्रो जितेन्द्रियो वा ।) अर्ज्जुनः । इति जटाधरः ॥ (यथा, गीतायाम् । १ । २४ ।
"एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ! ॥")

गुडाशयः, पुं, (आशेतेऽस्मिन्निति । आशयो वासस्थानम् । ततो गुडस्येव मधुररसस्य आशयः ।) आखोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुडिका, स्त्री, (गुडा वर्त्तुलाकृतिः । स्वार्थे कन् टापि अत इत्वम् ।) गुटिका । इष्टवटिका । यथा, वैद्यकपरिभाषा ॥
"वटिका गुटिका चेति संज्ञावान्तरभेदतः ।"
("चूर्णावलेहगुडिका कल्कानामनुपानकम् ।
वातपित्तकफातङ्के त्रिद्व्येकपलमाहरेत् ॥
इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे षष्ठेऽध्याये ॥)

गुडुची, स्त्री, (गुडूची + निपातनादुत्वागमः ।) गुडूची । इति द्विरूपकोषः ॥

गुडूची, स्त्री, लताविशेषः । गुलञ्च इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वत्सादनी २ छिन्नरुहा ३ तन्त्रिका ४ अमृता ५ जीवन्तिका ६ सोमवल्ली ७ विशल्या ८ मधुपर्णी ९ । इत्यमरः ॥ गुडूची १० । इति भरतः ॥ कुण्डली ११ चक्रलक्षणा १२ । इति रत्नमाला ॥ अमृतवल्ली १३ ज्वरारिः १४ श्यामा १५ वरा १६ सुरकृता १७ मधुपर्णिका १८ छिन्नोद्भवा १९ अमृतलता २० रसायनी २१ छिन्ना २२ सोमलतिका २३ भिषक्प्रिया २४ कुण्डलिनी २५ वयःस्था २६ नागकुमारिका २७ छद्मिका २८ चन्द्रहासा २९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अमृतवल्लरी ३० सुधा ३१ जीवन्ती ३२ सोमा ३३ चक्रलक्षणिका ३४ वयस्था ३५ मण्डली ३६ देवनिर्म्मिता ३७ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । स्वादुपाकित्वम् । रसायनत्वम् । संग्राहित्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । लघुत्वम् । बल्यत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । दोषत्रयामतृड्दाहमेहकासपाण्डुकामलाकुष्ठवातास्रज्वरकृमिवमिनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ गुरुत्वम् । वीर्य्यदातृत्वम् । भ्रमनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तपित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अस्याः पत्रस्य गुणाः । आमेयत्वम् । सर्व्वज्वरहरत्वम् । लघुत्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् । स्वादुपाकित्वम् । रसायनत्वम् । बलकारित्वम् । उष्णत्वम् । संग्राहित्वम् । त्रिदोषतृष्णादाहप्रमेहवातासृक्कामलाकुष्ठपाण्डुतानाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ घृतयुक्ताया वातनाशित्वम् । गुडयुक्तायाः पित्तनाशित्वम् । मधुयुक्तायाः कफनाशित्वम् । एरण्डतैलयुक्ताया उग्रवातासनाशित्वम् । शुण्ठीयुक्ताया आमवातनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अस्या उत्पत्तिर्यथा,—
"अथ लङ्केश्वरो नाम्ना रावणो राक्षसाधिपः ।
रामपत्नीं बलात् सीतां जहार मदनातुरः ॥
ततस्तं बलवान् रामो रिपुं जायापहारिणम् ।
युक्तं वानरसैन्येन जघान रणमूर्द्धनि ॥
हते तस्मिन् सुराराती रावणे बलगर्व्विते ।
देवराजः सहस्राक्षः परितुष्टोऽपि राघवे ॥
तत्र ये वानराः केचिद्राक्षसैर्निहता रणे ।
तानिन्द्रो जीवयामास संसिच्यामृतवृष्टिभिः ॥
ततो येषु च देशेषु कपिगात्रात् परिच्युताः ।
पीयूषबिन्दवः पेतुस्तेभ्यो जाता गुडूचिका ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

(गुडूचीघृतम् । यथा,—
"गुडूचीक्वाथकल्काभ्यां सपयस्कं घृतं शृतम् ।
हन्ति वातं तथा रक्तं कुष्ठं जयति दुस्तरम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे वातरक्ताधिकारे ॥)

गुडेरः, पुं, (गुडति रक्षतीति गुड रक्षायाम् + "पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक् ।" उणां । १ । ५८ । इति एरक् । रक्षकः । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ।) ग्रासः । इत्युणादिकोषः ॥ गुडकः । इति सिद्धान्तकौमुदीस्थोणादिवृत्तिः ॥

गुडेरकः, पुं, (गुडेर + स्वार्थे कन् ।) ग्रासः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८९ ॥

गुडोद्भवा, स्त्री, (गुडादुद्भवो यस्याः । यद्वा, उद्भवत्यस्मादिति उद्भवः । गुड उद्भवो उत्पत्त्याश्रयो यस्याः ।) शर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण, त् क मन्त्रणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरां-परं-सकं-सेट् ।) ह्रस्वी । मूर्द्धन्योपधः । गुणयति । इति दुर्गादासः ॥

गुणः, पुं, (गुण्यते मन्त्र्यते मन्त्रणादिभिर्निश्चीयते राजभिरितिशेषः । गुण मन्त्रणे + घञ् ।) षट्प्रकारराजनीतिविशेषः । तद्यथा । सन्धिः १ विग्रहः २ यानम् ३ आसनम् ४ द्वैधम् ५ आश्रयः ६ ॥ (यथा, मनुः । ७ । १६० ।
"सन्धिञ्च विग्रहञ्चैव यानमासनमेव च ।
द्वैधीभावं संश्रयञ्च षड्गुणांश्चिन्तयेत् सदा ॥"
एते षड्गुणास्तु नीतिविदा राज्ञा कदा केनोपायेन च प्रयोक्तव्यास्तद्विवरणादिकन्तु तत्रैव । ७ । १६१ । श्लोकमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥) धनुराकर्षणरज्जुः । छिला इति भाषा । (यथा, रघुवंशे । ९ । ५४ ।
"अथ नभस्य इव त्रिदशायुधं
कनकपिङ्गतडिद्गुणसंयुतम् ।
धनुरधिज्यमनाधिरुपाददे
नरवरो रवरोषितकेशरी ॥")
तत्पर्य्यायः । मौर्व्वी २ ज्या ३ शिञ्जिनी ४ शिञ्जा ५ ज्यावा ६ पतञ्चिका ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ जीवा ८ । इति जटाधरः ॥ रज्जुः । (यथाह कश्चित् ।
"गुणवन्तोऽपि सीदन्ति न गुणग्राहको यदि ।
सगुणोऽपि पूर्णकुम्भो यथा कूपे निमज्जति ॥"
सूत्रम् । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६९ ।
"काञ्चीगुण इव पतितः स्थितैकरत्नः फणी
स्फुरति ॥")
सत्वरजस्तमांसि । (यथा, भागवते । १ । २ । २३ ।
"सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते ।
स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञाः
श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः ॥")
शुक्लकृष्णरक्तपीतादिः । द्रव्याश्रितः । स तु शौर्य्यादिः रसगन्धादिश्च । इत्यमरः । ३ । ३ । ४६ ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
"सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥"
इति मुग्धबोधम् ॥
(अस्यार्थमाह दुर्गादासः ।
"यः सत्त्वे द्रव्ये निविशते तदेवाश्रयतीत्यर्थः । अपैति तस्मात् सत्त्वादपगच्छतीत्यर्थः ॥ यथा श्यामता पूर्व्वमाम्रादिफलमुपगच्छति पश्चात् पक्वदशायां ततोऽपैति । पृथक् जातिषु दृश्यते भिन्नेषु पदार्थेषु दृश्यते । यथा आम्रादिफले या श्यामता दृष्टा सा कदलीफलादिषु च दृश्यते स गुणः स्यादित्यर्थः । ननु तर्हि उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्म्माणीति उक्तकर्म्मस्वपि गुणत्वापत्तिः यदा द्रव्यं सक्रियं भवति तदा कर्म्म सत्त्वे निविशते यदा द्रव्यं निष्क्रियं भवति तदा कर्म्म सत्त्वादपैति पृथग्जातिषु च दृश्यते यथा मनुष्येषु गमनादिक्रिया दृश्यते तथा पश्वादिषु च दृश्यते अतः कर्म्मणो गुणत्वमपाकर्त्तुमाह आधेयश्चाक्रियाजश्चेति । आधेय उत्पाद्य, यथा पक्वमृन्मयपात्रेषु रक्ततागुणः स हि वह्निसंयोगादिना निष्पाद्यते । अक्रियाज इति । क्रियाया जायते । इति क्रियाजः । न क्रियाजोऽक्रियाजः नित्य इत्यर्थः । आकाशादिषु महत्त्वादिर्गुणः । तत्त्र गुणस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्च इति प्रकारद्वयदर्शनतया कर्म्मणो गुणत्वं न स्यादिति ज्ञापितम् कर्म्मत्वं सर्व्वमेव उत्पाद्यमिति । एवञ्चेत्तर्हि द्रव्यमपि गुणोऽस्तु तत्रापि ह्येते धर्म्मा वर्त्तन्ते । यथा तदपि द्रव्यमारम्भके अवयवद्रव्ये निविशते ततोऽपैति च यथा शरीरमवयवि तद्धि मस्तकादिष्ववयवेषु समवेतं भवतीति तद्विनाशात् ततोऽपैति । पृथग्जातिषु पश्वादिषु च दृश्यते एवं द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्चास्ति अवयविद्रव्यस्य उत्पाद्यत्वात् आकाशादेस्तु अनुत्पाद्यत्वादिति । अत आह असत्त्वप्रकृतिरिति । सत्त्वं द्रव्यं प्रकृतिः स्वभावः । सत्त्वं प्रकृतिर्यस्य स सत्त्वप्रकृतिः । न सत्त्वप्रकृतिरसत्त्वप्रकृतिः ॥")
विशेषाधानहेतुः सिद्धो वस्तुधर्म्मः । शुक्लादयो हि गवादिकं स्वजातीयेभ्यः कृष्णगवादिभ्यो व्यावर्त्तयन्तीति साहित्यदर्पणम् ॥
अपि च ।
द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकसत्ताव्यजातिमत्त्वं तदर्थः तद्यथा । रूपम् १ रसः २ गन्धः ३ स्पर्शः ४

संख्या ५ परिमाणम् ६ पृथक्त्वम् ७ संयोग ८ विभाग ९ परत्वम् १० अपरत्वम् ११ बुद्धि १२ सुखम् १३ दुःखम् १४ इच्छा १५ द्वेष १६ यत्न १७ गुरुत्वम् १८ द्रवत्वम् १९ स्नेह २० संस्कार २१ धर्म्म २२ अधर्म्म २३ शब्द २४। इति भाषापरिच्छेद ॥ (सात्त्विकनायकगुणा यथा साहित्यदर्पणे। ३। ५८।
"शोभाविलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी।
ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ॥
एतेषां विशेषविवरणन्तु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥) अप्रधानम्। सूदः। इन्द्रियम्। त्यागः। मौर्व्वी। इति मेदिनी। णे। १०॥ भीमसेनः। तन्तुः। दोषान्यविशेषणम्। इति हेमचन्द्रः। निद्रादि। इति विश्वः ॥ (अङ्गकम्। यथा मनुः। ३। २२६।
'गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु।
विन्यसेत् प्रयतः सम्यक् भूमावेव समाहितः ॥'
'गुणान् व्यञ्जनानि अन्नापेक्षयाऽप्राधान्यात् गुणयुक्तान् वा।' इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ आवृत्तिः। यथा महाभारते।
आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणा।
षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥)
व्याकरणोक्तसंज्ञाविशेषः। यथा। इकोऽरत्वे इग्। अस्यार्थः। इ उ ऋ ऌ एषां स्थाने ए ओ अर् अल् एते गुणसंज्ञा भवन्ति। इति मुग्धबोधम्। काव्यगुणस्य लक्षणं यथा —
ये रसस्याङ्गिनो धर्म्माः शौर्य्यादय इवात्मनः।
उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥
इति काव्यप्रकाशः ॥
तस्य भेदाः।
श्लेषः प्रसादः समता माधुर्य्यं सुकुमारता।
अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजः कान्तिसमाधयः ॥
इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः ॥
इति दण्डी ॥
माधुर्य्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश।
तस्य न्यूनस्याभावं तद्यथा —
कश्चिन्नभस्तोऽपि दोषत्यागात् परे श्रिताः।
अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश ॥
इति भरतमुनिः। सत्त्वकगुणविशेषा उपधाशब्दे द्रष्टव्याः ॥

गुणक पुं (गुणयति आवर्त्तयतीति। गुण + ण्वुल्।) पाट्यङ्कविशेषः यथा गुण्यान्त्यमङ्कं गुणकेन हन्यात्। इति लीलावती ॥

गुणकार पुं, (गुणं व्यञ्जनादिकं पाकजनितगुणं वा करोतीति। कृ + अण्। विराटनगरे छद्मवेशेन सूपकारित्वग्रहणात् पाकशास्त्रज्ञत्वाच्च भीमस्य तथात्वम्।) भीमसेनः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विराटनगरेऽस्य सूपकारित्वस्वीकारकथा यथा महाभारते। ४।२।१—४।
भीम उवाच।
पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं वल्लवो नाम नामतः।
उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥
सूपानस्य करिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे।
कृतपूर्व्वाणि यैरस्य व्यञ्जनानि सुशिक्षितैः।
तानप्यभिभविष्यामि प्रीतिं सञ्जनयन्नहम्।
आहरिष्यामि दारूणां निचयान् महतोऽपि च।
तत् प्रेक्ष्य विपुलं कर्म्म राजा प्रीतो भविष्यति।
अमानुषाणि कुर्व्वाणं तानि कर्म्माणि भारत ॥
राजस्तस्य परिप्रेष्या मंस्यन्ते मां यथा नृपम्।
भक्ष्यान्नरसपानानां भविष्यामि तथेश्वरः ॥)
पाचके गुणकारके च त्रि।

गुणज्ञ, त्रि (गुणं जानातीति। गुण + ज्ञा + क।) गुणवेत्ता। यथा —
गुणिनि गुणज्ञो रमते नागुण-
शीलस्य गुणिनि परितोषः।
अलिरेति वनात् कमलं
न हि भेकस्त्वेकवासोऽपि ॥
इत्युद्भटः ॥

गुणनिका स्त्री (गण्यते पुनः पुनरावर्त्त्यते यासौ। गुणन् च आम्रेडने + 'ण्यासश्रन्थो युच्।' ३।३।१०७। इति युच् अल्पार्थे कन् टापि अत इत्वञ्च।) नृत्यम्। शून्याङ्कः। पाठनिश्चयः। इति मेदिनी। णे, १८५। (शास्त्रादीनां पुनः पुनरनुशीलनम्। यथा माघे। २। ७५।
'कृतपरिचयमोर्व्वी यत्कृतगुणनिकेव सा ॥'
माला। इत्यभिधानटीका। यथा आनन्दलहर्य्याम्। ३।
'दरिद्राणां चिन्तामणिगुणनिका जन्मजलधौ निमग्नानां दंष्ट्रा मुररिपुवराहस्य भवति ॥")

गुणनी स्त्री (गण्यते पुनः पुनरभ्यस्यतेऽनया। गुण + ल्युट् + ङीप्।) पाठनिश्चयः। तत्पर्य्यायः। भणितिः २ शीलनम् ३। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुणनीय पुं (गुण्यते पुनः पुनरभ्यस्यतेऽनेन इति। गुण आम्रेडने + करणे अनीयर्।) शास्त्राद्यभ्यासः। इति हारावली। १५०। (कर्म्मणि अनीयर्। गुणितव्ये त्रि ॥)

गुणभ्रंश पुं (गुणस्य भ्रंशो विनाशः।) गुणनाशः। तत्पर्य्यायः पञ्चत्विका २। इति हारावली। २१०।

गुणलयनिका स्त्री, 'गुणा गुणनिर्म्मिता पटाः लीयन्तेऽस्याम्। गुण + ली + अधिकरणे + ल्युट्। स्त्रियां ङीप् कन् टापि पूर्व्वह्रस्वश्च।) वस्त्रनिर्म्मितगृहम्। तत्पर्य्यायः केणिका २ पटकुटी ३। इति हेमचन्द्रः। ३। ३४६ ॥

गुणलयनी स्त्री (गुणा गुणमयपटाः लीयन्ते यत्र। ली + ल्युट् + ङीप्।) गुणलयनिका। इति हलायुधः ॥

गुणवान् [त्] पुं त्रि, (गुणोऽस्त्यस्य। गुण + मतुप् मस्य वत्वम्।) सज्जनः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गुणविशिष्टः। यथा, 'दाता दयालुर्गुणवान् स्यात् नरे परोपकारकर्त्ता। इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ (पुं यदुवंशीय सुनाभस्य दौहित्रः। यथा हरिवंशे। १५५।
'गुणवत्यपि पुत्रश्च गुणवन्तमजीजनत् ॥"
स्त्रियां ङीप्। सा च सुनाभस्य दुहिता। यथा तत्रैव। १५५।
'सुनाभस्य तनया सुनाभी नाम विश्रुता।
दुहिता चैव नृपतेः तस्य रूपगुणान्विता।
एकचन्द्रवती नाम्ना गुणवत्यपरा तथा ॥"
मायावीकन्या महादेवी। यथा देवीभागवते। १२। ६। १२।
'गुहावासा गुणवती गुरुपापप्रणाशिनी ॥"
गङ्गा। यथा काशीखण्डे। २९। ५३।
'गुरुत्या गुणवती गुर्व्वी गौरववर्द्धिनी ॥"
अप्सरोविशेषः। यथा, तत्रैव ९ अध्याये।
"अलम्बुषा गुणवती स्थूलकेशी कलावती ॥'

गुणवृक्षक, पुं (गुणानां रज्जूनां वृक्ष इव। तत स्वार्थे कन्।) नौकागुणबन्धनस्तम्भः। मास्तुल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कूपकः २। इत्यमरः। १। १०। १२।

गुणसागर पुं (गुणानां सागर इव आधारस्थानम्।) ब्रह्मा। इति शब्दरत्नावली। बुद्धविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः। सकलगुणाधारश्च ॥

गुणा, स्त्री (गुणः सम्बन्धोऽस्त्यस्या। "अर्श आदिभ्योऽच्।" ५। २। १२७। इत्यच्। स्त्रियां टाप्।) दूर्व्वा। मांसरोहिणी। इति राजनिर्घण्टः ॥

गुणाकर, पुं (गुणानामाकर इव। गुणबाहुल्यात् तथात्वम्।) बुद्धः। इति शब्दरत्नावली ॥ (महादेवः। यथा महाभारते। १३। १७। ४७।
"गजहा दैत्यहा कालो लोकधाता गुणाकरः ॥")
गुणयुक्ते त्रि। यथा,—
"तपस्विभिरतस्याथ तस्य पुत्रो गुणाकरः।
सत्यवान् नाम देवर्षे। मनसा सवृतो मया ॥"
इति वनपर्व्वणि सावित्रीव्रतकथा ॥

गुणित, त्रि, (गुण्यते स्म। गुण आम्रेडने + क्त।) पूरितः। तत्पर्य्यायः। आहतः २। इत्यमरः। ३। १। ८८। यथा। पञ्चधा गुणिता ह्रस्वसंख्या यदिर्भवतीत्यादि इति भरतः ॥ (गुणोऽस्य जातः। तारकादिभ्य इतच्।) पिण्डितः। इति शब्दरत्नावली ॥

गुणी [न्] पुं (गुणो ज्या विद्यतेऽस्य। गुण + इनि।) धनुः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणाः शौर्य्यादयो विद्यन्तेऽस्येति।) गुणविशिष्टे त्रि। यथा। गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी ससम्भ्रमाद्यस्य। तेनाम्बा यदि सुतिनी वद वन्ध्या कीदृशी नाम ॥ इति हितोपदेशः ॥

गुणीभूत त्रि (अगुणो गुणो भूतः। गुण + भू + क्त। अभूततद्भावे च्विः।) अप्रधानीभूतः। यथा। कृतपूर्व्वीकटभिदत्र समासनिविष्टत्वात् गुणीभूतविशेषणबोधिका द्वितीया नोक्ता। इति सुषेणकविराजः ॥ (तथाच महाभारते। २। २५। ११।
"सर्व्वैरपि गुणैर्युक्तो निर्व्वीर्य्यः किं करिष्यति।
गुणीभूता गुणाः सर्व्वे तिष्ठन्ति हि पराक्रमे ॥

गुणीभूतव्यङ्ग्यः, पुं, (गुणीभूतमप्रधानीभूतं व्यङ्ग्यं व्यञ्जना शक्तिर्यत्र ।) काव्यविशेषः । यथा,—
"अनादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम् ॥४
तस्याष्टौ भेदाः यथा ।
"अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम् ।
सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुन्दरम् ।
व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदा मताः ॥*॥
अगूढं यथा ।
स्फुटतया वाच्यायमानमिति अपराङ्गम् । यथा अपरस्य रसादेर्वाच्यस्य वा वाक्यार्थीभूतस्य अङ्गं रसादि अनुरणनरूपं वा ॥ * ॥
वाच्यसिद्ध्यङ्गं यथा ।
आपाततः प्रतीतस्य वाच्यार्थस्य प्रतिसन्धीयमानानुपपत्तिनिरासकं व्यङ्ग्यम् ॥ * ॥
अस्फुटं यथा ।
विदग्धैरपि क्लेशगम्यं सन्दिग्धप्राधान्यं यथा प्राधान्यमत्र रसादिव्यञ्जकत्वेन तथा च प्रतीतस्य रसादेर्व्यञ्जकं किं वाच्यं किंवा व्यङ्ग्यमितीतरकालिकसन्देहविषयत्वं तत्त्वम् ॥ * ॥
तुल्यप्राधान्यं यथा ।
अत्रापि रसादिव्यञ्जकत्वेनैव प्राधान्यं व्यङ्ग्यस्य निश्चितत्वेन तेन तेन वाच्येन तुल्यार्थो वोध्यः ॥*
काक्वाक्षिप्तं यथा ।
आक्षिप्तमत्र प्रागेव पदार्थविधया उपस्थानम् ॥*
असुन्दरं यथा ।
"रसादिव्यञ्जने वाच्यसुखनिरीक्षकं व्यङ्ग्यम् ।"
इति काव्यप्रकाशः ॥
(इत्यत्र साहित्यदर्पणकारेण काव्यभेदमाश्रित्य यदुक्तं तद्यथा । ४ । १ ।
"काव्यं ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यञ्चेति द्विधा मतम् ।
वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत् काव्यमुत्तमम् ॥"
तत्रैव च । ४ । १६ ।
"अपरन्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये ।
"अपरं काव्यम् । अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च सम्भवति ॥" तत्रस्त्र स्वादितराङ्गं काक्वाक्षिप्तमित्याद्यष्टौ भेदास्तथा इतरस्य रसादेरङ्गं रसादिव्यङ्ग्यं यथेत्यभिधाय क्रमश इतराङ्गादेरुदाहरणानि प्रदर्शितानि । यथा,—
"अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्द्दनः ।
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥
अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् ।
"मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकाम-
स्त्वत्सैन्यसागररवोद्गतकर्णतापः ।
हा ! हा ! कथं नु भवतो रिपुराजधानी-
प्रासादसन्ततिषु तिष्ठति कामिलोकः ॥
अत्रौत्सुक्यत्रासंसन्धिसंस्कृतस्य करुणस्य राजविषयरतावङ्गभावः ।
जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्वितधिया
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् ।
कृता लङ्काभर्त्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना
मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥"
अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यत्रवचनेऽपि शब्दशक्तेरेव रामत्वमवगम्यते । वचनेन तु सादृश्यहेतुकतादात्म्यारोपणमाविष्कुर्व्वता तद्गोपनमपाकृतम् । तेन वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोपपादकतयाऽङ्गतां नीतम् । काक्वाक्षिप्तं यथा,—
मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।
सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू
सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥
अत्र 'मथ्नाम्येवेत्यादि' व्यङ्ग्यं वाच्यस्य निषेधस्य सह भावेनैव स्थितम् ।
दीपयन् रोदसीरन्ध्रमेष ज्वलति सर्व्वतः ।
प्रतापस्तव राजेन्द्र ! वैरिवंशदवानलः ॥
अत्रान्वयस्य वेणुत्वारोपणरूपो व्यङ्ग्यः । प्रतापस्य दवानलत्वारोपसिद्ध्यङ्गम् । 'हरस्तु किञ्चित् परिवृत्तधैर्य्य इत्यादौ' विलोचनव्यापारचुम्बनाभिलाषयोः प्राधान्ये सन्देहः ।
ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।
जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्म्मनायते ॥
अत्र परशुरामो रक्षःकुलक्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् ।
सन्धौ सर्व्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रहः ।
अल्लावदीननृपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः ॥
अत्र अल्लावदीनाख्ये नृपतौ दानसामादिमन्तरेण नान्यः प्रशमोपायः व्यङ्ग्यं व्युत्पन्नानामपि झटितिस्फुटम् ।
अनेन लोकगुरुणा सतां धर्म्मोपदेशिना ।
अहं व्रतवती स्वैरमुक्तेन किमतः परम् ॥
अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यमुनेस्तिर्य्यक् योषिति बलात्कारोपभोगः स्फुटतया वाच्यायमान इत्यगूढम् ।
वाणीरकुडुङ्गुड्डीणसउणकोलाहलं
सुणन्तीए ।
घरकम्मवावडाए वहूए सीअन्ति अङ्गाइं ॥"
अत्र दत्तसङ्केतः कश्चिल्लतागृहं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात् 'सीदन्त्यङ्गानि' इति वाच्यस्य चमत्कारः सहृदयसंवेद्य इत्यसुन्दरं किञ्च यो दीपकतुल्ययोगितादिषु उपमाद्यलङ्कारो व्यङ्ग्यः स गुणीभूतव्यङ्ग्य एव । काव्यस्य दीपकादिमुखेनैव चमत्कारविधायित्वात् । तदुक्तं ध्वनिकृता ।
अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।
तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः ॥
यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य विपर्य्यासः । यथा,—
दृष्ट्या केशवगोपरागहृतया किञ्चिन्न दृष्टं मया
तेनात्र स्खलितास्मि नाथ ! पतितां किं नाम
नालम्बसे ?
एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्व्वावलानां गतिगोप्यैवं गदितः सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वश्चिरम् ॥"
अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादिव्यङ्ग्यार्थानां 'सलेशमिति' पदेन स्फुटतयावभासः । सलेशमिति पदस्य परित्यागे ध्वनिरेव ।
किञ्च यत्र वस्त्वलङ्काररसादिरूपव्यङ्ग्यानां रसाभ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्यव्यवहारः । तदुक्तं तेनैव ।
प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम् ।
धत्ते रसादितात्पर्य्यालोचनया पुनरिति ॥
यत्र च ।
यत्रोन्मादानां प्रमदाजनाना-
मभ्रंलिहः शोणमणीमयूखैः ।
सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवता मकाण्डे-
ऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं व्यधत्त ॥
इत्यादौ रसादीनां नगरीवृत्तादि वस्तुमात्रेऽङ्गत्वम् । तत्र तेषामतात्पर्य्यविषयत्वेऽपि तैरेव गुणीभूतैः काव्यव्यवहारः । तदुक्तमस्मत्सगोत्रकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डिदासपादैः । काव्यार्थस्याखण्डबुद्धिवेद्यस्य तन्मयीभावेनास्वाददशायां गुणप्रधानभावावभासस्तावन्नानुभूयते कालान्तरे तु प्रकरणादिपर्य्यालोचनया भवन्नप्यसौ न काव्यव्यपदेशं व्याहन्तुमीशस्तस्यास्वादमात्रायत्तत्वादिति ॥")
गुणेश्वरः, पुं (गुणैर्हेतुभिरीश्वरः श्रेष्ठः पूज्य इत्यर्थः । विविधगुणशालिद्रव्यजातोत्पादकतयास्य तथात्वम् ।) चित्रकूटपर्व्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥ गुणवतौ त्रि ॥ (गुणानां नानाविधपुरुषोपयोगिगुणानां ईश्वरः प्रभुः स्वामी वा शान्तदान्तादि गुणशाली पुरुष इत्यर्थः ।) गुणानां सत्त्वरजस्तमसां त्रयाणां मायागुणानामिति यावत् ईश्वरः नियन्ता । परमेश्वरः ॥)
गुणोत्कर्षः, पुं, (गुणानां उत्कर्षः उत्कर्षेण प्राधान्यमित्यर्थः ।) गुणप्राधान्यम् । (यथा, गोः रामायणे । १ । २५ । १६ ।
"स्वभावजैर्गुणैर्दिव्यैः कामजैर्वैतुलैर्वृतः ।
भूयस्तव गुणोत्कर्षमेते विद्यां करिष्यतः ॥")
अतिशयः । तत्पर्य्यायः । परभागः २ । इति हेमचन्द्रः । ६ । ११ ॥
गुणोत्कीर्त्तनं, क्ली, (गुणानां उत्कीर्त्तनं कथनम् ।) यद्वा गुणैर्गायस्तपत्रकवाक्यैरुत्कीर्त्तनम् । गुणकथनम् । विरहकालीनकान्ताविषयकप्रशंसाप्रतिपादनम् । इति रसमञ्जरी ॥ कान्तापदमत्रोपलक्षणम् ॥
गुण्ठितः, त्रि, (गुठि वेष्टने + कर्म्मणि क्तः ।) गुण्ठितः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ आवृतः । रूषितः । धूल्यादिभिर्धूसरित इत्यर्थः । यथा, गोः रामायणे । ६ । ८२ । ८ ।
"तन्न दुःखेन मे कार्य्यं न प्राणैर्नापि सीतया ।
लक्ष्मणं निहतं दृष्ट्वा भ्रातरं पांशुगुण्ठितम् ॥")
गुण्डः, पुं, (गुड़ि वेष्टने + अच् ।) तृणभेदः । यस्य कान्दः कशेरु । तत्पर्य्यायः । काण्डगुण्डः २ दीर्घकाण्डः ३ त्रिकोणकः ४ छत्रगुच्छः ५ असिपत्रः ६ नीलपत्रः ७ निधारकः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तातिसारदाहरक्तनाशित्वम् । अस्य मध्ये स्थूलतरोऽधिकगुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डक, पुं (गुण्ड्+सञ्ज्ञायां कन्। गुडि+ण्वुल् वा।) मलिन। धली। कलोञ्जि। स्नेहपात्रम्। इति मेदिनी। क। ८३॥

गुण्डकन्द, पुं (गुण्ड इत्याख्यया प्रसिद्धः कन्दः। गुण्डाभः कन्द इति केचित्।) कशेरु। इति राजनिर्घण्टः॥

गुण्डगोचनिका स्त्री (गुण्डाऽपि गोचना हरिद्रा इव। तत इवार्थे कन् टाप् कापि अत इत्वञ्च।) वृक्षविशेषः। कमलागुडि इति भाषा। तत्पर्यायः। काम्पिल्लक २ रक्ताङ्ग ३। इति रत्नमाला॥

गुण्डाला, स्त्री (गुण्डाल+टाप्। यद्वा गुण्डां चूर्णं आलाति आदत्ते इति। आ+ला+क। स्त्रियां टाप्।) क्षुपविशेषः। तत्पर्यायः। जलोद्भवा २ गुच्छपत्रा ३ जलाश्रया ४। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। शोषव्रणनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गुण्डासिनी, स्त्री (गुण्ड इत्याख्यया आस्ते वसति इति। आस+णिनि। गुण्डा सती आस्ते इत्येके।) तृणभेदः। तत्पर्यायः। गुण्डाला २ गुडाला ३ गुच्छमूलिका ४ चिपिट ५ तृणपत्री ६ यवासा ७ पृथुला ८ विष्टरा ९। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। पित्तदाहश्रमभ्रयमूत्रदोषनाशित्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गुण्डिक, पुं स्त्री (गुण्डोऽस्त्यस्येति। 'अत इनिठनौ' ५। २। ११५। इति ठन्।) गुण्डक। तण्डुलादिचूर्णम्। गुंडा इति भाषा। यदुक्तं वसन्तराजशाकुने।

गुण्डिकैर्मतयीतैश्च मत्स्यमांसैश्च सद्गुडान्नम्॥

गुण्डिचा स्त्री (गुण्डिभिर्गुण्डिकैः तिलपीतादिभिः द्रव्यैः प्रत्यात्मकादिपिष्टकैर्वा चीयते उपचीयते इति। चि+घञर्थे क ततष्टाप्। गुण्डिचा इत्याख्यया प्रसिद्धा वा। यद्वा गुण्डानि अवगुण्ठनानि अञ्जनानि अभिरस्या इत्यर्थः इति शेषः। गुडि वेष्टने इति धातोर्निपातनात् चकारागमे साधुः। इयं व्युत्पत्तिस्तु गुण्डिचाविवरणग्रन्थेन एव बोध्या।) श्रीपुरुषोत्तमदेवस्य रथारोहणानन्तरवासार्थं मण्डपविशेषः। यथा —

मण्डपं वासयद्देवान् गुण्डिचाख्ये मनोहरे।
चारुचन्द्रातपच्छत्रचामरैर्भूषिते॥
रत्नस्तम्भसमायुक्ते वर्णकोपलमालिके।
प्राचीरवलयावीतं सुधालेपसमुज्ज्वलम्॥
सा गुण्डिचानघटिता चतुर्द्वारोपशोभिता।
त्रैलोक्याद्भुतरूपं सा महाप्री महाक्रतौ॥
प्रादुर्भावो मदंशस्य यात्राभूद्दारवर्ण्ण ॥ ४ ॥
तस्यां श्रीजगन्नाथदेवस्य स्थितिफलं यथा,—
विन्दुतीर्थं नृसिंहान् श्रद्धाहानि जनार्दन।
तिष्ठेत पुरा स्वयं राज्ञे वरमसत्समादिशत्॥
सप्तीथकारे राजेन्द्र। स्थास्यामि प्रतिवासरम्।
सर्वतीर्थानि तदि च स्थास्यन्ति मयि तिष्ठति।
तत्र स्नात्वा विधानेन तीर्थे तीर्थोपपावने।
अत्राहं ये प्रपश्यन्ति गुण्डिचामण्डपे स्थितम्।
माच रामं सुभद्राञ्च मम सायुज्यमाप्नुयुः॥'४॥
तस्या नामकरणं यथा उत्कलखण्डम्।
"अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि महादर्शमहोत्सवम्।
यज्ञानतिमिरान्धोऽपि येन भास्वत्पदं व्रजेत्॥
सर्वपापहरं श्रीमत् पूर्व्वयात्रे मयोदिते।
गुण्डिचाख्यापि सा यात्रा प्रख्याताऽवगुण्ठ
भाग।'

गुण्डित, त्रि (गुडि वेष्टने+कर्म्मणि क्त।) धूलिगुण्डकेनैव ध्वलित। तत्पर्यायः। रूषित २। इत्यमरः। ३। १। ८९॥ चूर्णितश्च॥

गुत्थ, पुं (गुत्स+पृषोदरादित्वात् साधुः।) ग्रथिमुक्ता। इति रत्नमाला॥

गुत्सक, स्त्री, (गुत्स+सञ्ज्ञायां कन्। यद्वा गुच्छ इव गुच्छेन वा कायतीति। कै+क। पृषोदरात् साधुः।) ग्रन्थिपर्णम्। इति रत्नमाला॥

गुत्स, पुं (गुध्यते स्तबकपुष्पादिभिः परिवेष्ट्यते असौ इति। गुध परिवेष्टने+'उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च।' उणा। ३। ६८। इति कर्म्मणि स किच।) स्तबक। स्तम्ब। (हारादौ तु गुध्यते परिवेष्ट्यते कण्ठादि स्थानादिकमनेन।) द्वात्रिंशद्यष्टिकहार। ग्रन्थिपर्णवृक्ष। इति मेदिनी। सि। २॥

गुत्सक पुं, (गुत्स+स्वार्थे कन्।) स्तबक। इति शब्दरत्नावली॥ ग्रन्थिपर्णवृक्ष। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गुत्सकपुष्प, पुं (गुत्सकानि स्तबकीभूतानि पुष्पाणि यस्य यत्र वा।) सप्तच्छदवृक्ष। इति जटाधरः॥

गुत्सार्द्ध, पुं (गुत्स गुच्छ मार्धं व्याप्य वा अर्धीतीति। अध+अच। गुत्स आर्द्धयति वर्द्धयति इति। अध+णिच् अच् वा। यद्वा गुत्सस्य अर्द्धं अन्समासेक।) गुच्छार्द्ध। चतुर्विंशतियष्टिकहार। इत्यमरटीकायां भरत॥

गुद, इ खेलने। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वां आत्मं सक सेट।) इ गोदते। इति दुर्गादास॥

गुद, क्ली, (गोन्त्र खेलति चलतीवर्थं अपानं सन्ञ्चकवायु अनेन। गुद+'इगुपधेति। ३।१। १३५। इति क।) मलत्यागद्वारम्। तत्पर्यायः। अपानम् २ पायु ३। इत्यमरः। २। ६। ७३। गुह्यम् ४ गुन्वर्त्म ५। इति जटाधरः॥ (यथा मनौ। ८। २८२।
'अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृप।
अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्द्धयतो गुदम्॥')

गुदकील पुं (गुदस्य अपानस्य मलद्वारस्य कीलवत्। यद्वा गुदे कील इव।) अर्शोरोग। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये।
'आनाहमेदो गुदकीलहिक्का
श्वासापहं शोणितपित्तकञ्च॥')

गुदकीलक पुं (गुदकील+स्वार्थे कन्।) गुदकील। इति हलायुधः॥

गुदग्रह, पुं (गुदस्य ग्रह इव गुदमाश्रित्य ग्रह इव प्रकाश इत्यर्थः। यद्वा गुदं मलद्वारमपि हत्य आध्मानादिकम्यादि गृह्णाति धारयतीति ग्रह+अच्।) उदावर्त्तरोग। इति हेमचन्द्र। ३। १३३॥

गुदभ्रंश, पुं (गुदस्य भ्रंशोऽस्मात्। गुदं भ्रंशयत्यस्मादिति वा।) मलद्वारनिर्गमरोग। तस्य लक्षणम्।
"प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः।
रूक्षदुर्ब्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत्॥"
इति माधवकरः॥
तच्चिकित्सा यथा —
'गुदभ्रंशं गुदं स्विन्नं स्नेहनाक्तं प्रवेशयेत्।
प्रविष्टं रोधयेद्यत्नाद्गन्धमञ्छिद्रचर्म्मणा।
पद्मिन्याः कोमलं पत्रं यः खादेच्छर्करान्वितम्।
एतन्निश्चित्य निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः॥
मूषकाणां वसाभिर्वा गुदभ्रंशं प्रलेपनम्।
सुस्निग्धमधिकाभाससमाथवा स्वेदयेद्गुदम्॥
क्षीरान्मानमथाङ्गेरीनित्यपाठायवाग्रजम्।
तच्चैव शीलयेत् प्राज्ञः भ्रंशात्तिनाशीपनम्॥
मूषकान् दशमूलानि पचेयाद्धुभय समम्।
तयो क्वाथेन कल्केन पचेत्तैलं यथोचितम्॥
अभ्यङ्गात्तस्य तैलस्य गुदभ्रंशो विनश्यति।
विनश्यति तथा तत्र गुदस्थं भगन्दरः॥
इति मूषकतैलम्। इति भावप्रकाशः॥
(यदा गुह्यं निरस्येत तदा कुर्य्यात् क्रियामिमाम्।
स्वेदयेच्चाविलस्यान्ते रसं याह्यो घृतं पिबेत्॥
पक्वं घृतं यत् स्यात् तत्र चद प्रशस्यते।
अरण्यामलकाद्यो वाप्यं लाङ्ग सपन्दनम्।
शोधनं यच्छिरच्च मुहुरा नरस्य
निर्व्वाप्य काञ्जिकमयो विदधीत तद्वत्।
सौख्यञ्च साध्यगुदचपलक प्रशस्तं
स वमनमध्यगुदतो दृढबन्धनं स्यात्॥"
इति गुदभ्रंशे॥
इति हारीते चिकित्सितस्थाने तृतीयोऽध्यायः॥४॥
अथास्य चिकित्सा।
"गुदनि सरणे शूलं पानमन्नञ्च सर्पिषः।
प्रशस्यते निरामाणां मथवाप्यनुवासनम्॥
चाङ्गेरी कोलदध्यम्लनागरक्षारसंयुतम्।
घृतमुत्क्वथितं पेयं गुदभ्रंशरुजापहम्॥"
इति चाङ्गेरीघृतम्॥७॥
'सत्र्यपिप्पलीमूलं सचोषविकृदाडिमम्।
पयसञ्च घृतं युक्त्या सधान्याजाजिचित्रकम्॥
दशमूलोपसिद्धं वा सबिल्वमनुवासनम्।
प्रताम्रा प्रटी बिल्वैकी वचया चित्रकेण वा॥
साध्यभृद्गुदं पूर्वं स्वेदस्वेदी प्रयोजयेत्॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये॥)

गुदाङ्कुर पुं (गुदे अङ्कुर प्ररोह इव गुदमधिकृत्य प्ररोहवदुत्पद्यते वलिरित्यर्थः।) अर्शोरोग। इति हेमचन्द्र॥ ३। १३२।
(गुदाङ्कुरा बहुनिला।' इति वाग्भटे निदानस्थाने सप्तमेऽध्याये॥)

गुद, इ का क्रन्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्-इदित् ।) पञ्चमस्वरी । दन्त्यवर्ग तृतीयोपधः । क्रन्दो मिथ्योक्तिः । इ का, गुन्द्रयति नीचः मिथ्या वदतीत्यर्थः । गुन्द्र इत्यनेनैवेष्टसिद्धे इदनुबन्धो वेदेशब्दारम्भेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

गुध ग रुषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-परं-अकं-सेट् ।) ग, गुध्नाति । जुगोध । इति दुर्गादासः ॥

गुध, ङ क्रीडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ङ, गोधते । इति दुर्गादासः ॥

गुध, य वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् ।) य, गुध्यति । जुगोध । इति दुर्गादासः ॥

गुधेरः, त्रि, (गुध्यति गर्भ्भेतो वेष्टयति वेष्टनेन रक्षतीत्यर्थः इति । गुधय वेष्टने "मदेरादयः ।" उणां । १ । ६१ । इति एरक् ।) रक्षकः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

गुन्दलः, पुं, (गुमिति मधुरमस्फुटशब्दं कारयन् दलति मर्द्दयतेऽसौ । दल् + णिच् + कर्त्तरि अच् ।) मर्द्दलशब्दः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ४४ ॥

गुन्द्रः, पुं, (गुदि + अच् ।) शरकाण्डम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ ॥ तृणविशेषः । गोदपटेर इति देशान्तरीयभाषा । तत्पर्य्यायः । पटेरकः २ अन्द्रः ३ शृङ्गवेराभमूलकः ४ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । पित्तरक्तमूत्रकृच्छ्रनाशित्वम् । स्तन्यशुक्ररजोमूत्रशोधनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

("गुन्द्रान् दग्ध्वा कृतं भस्म हरितालं मनःशिला ।
उपदंशविसर्पाणामेतच्छान्तिकरं परम् ॥"
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १९ अध्याये ॥)

गुन्द्रमूला, स्त्री, (गुन्द्रस्य मूलमिव मूलमस्य ।) एरकाख्यम् । इति भावप्रकाशः ॥

गुन्द्रा, स्त्री, (गुन्द्र + टाप् ।) भद्रमुस्तकः । प्रियङ्गुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥ गवेधुका । इति रत्नमाला ॥ एरका । इति भावप्रकाशः ॥

("वेलन्तरारणिकवूकवृषाश्मभेद-
गोकण्टकेत्कटसहाचरबाणकाशाः ।
वृक्षादनीनलकुशद्वयगुण्ठगुन्द्रा
भल्लूकमोरटकुरण्टकरम्भपार्थाः ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये ॥

पित्तसंशमनीयवर्गान्तर्गतौषधिविशेषः । यथा ।
"चन्दनकुचन्दनह्रीवेरोशीरमञ्जिष्ठा पयस्याविदारीशतावरीगुन्द्राशैवालकह्लारकुमुदोत्पलकदलीकन्दलीदूर्व्वामूर्व्वाप्रभृतीनि काकोल्यादिन्यग्रोधादिवृन्दपञ्चमूलमिति समासेन पित्तसंशमनो वर्गः ॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३९ अध्याये ॥)

(गङ्गा । यथा काशीखण्डे । २९ । ५४ ।
"गरुडपीडाहरा गुन्द्रा गरघ्नी गानवत्सला ॥")

गुन्द्रालः, पुं, (गुन्द्रं नीडनिर्म्माणार्थं तृणादिकम् आलाति आदत्ते इति । आ + ला + कः ।) जीवञ्जीवपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०६ ॥ गुन्द्रालोऽपि पाठः ॥

गुनूफ, श ग्रन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । श, गुम्फति मालां मालिकः । जुगुम्फ । इति दुर्गादासः ॥

गुप, ऊ रक्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) आयन्तत्वादुभयपदमिति वोपदेवः । गोपायति गोपायते । अन्ये तु आयस्याप्राप्तिपक्षे परस्मैपदमेव । अगोपीत् । जुगोप गोप्तृपधरामिवोर्व्वीमिति रघुः ॥ ऊ, गोपिष्यति गोप्स्यति । इति दुर्गादासः ॥

गुप, क भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क, गोपयति । भासि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

गुप, ङ गोपनकुत्सयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं-सकं-सेट् ।) गोपनमपह्नवः । ङ, कङ्कणभञ्जनत्कारञ्च किं गोपसे । अत्र त्वादयो न स्युरिति रमानाथः । कुत्सा । निन्दा । सा जुगुप्सां प्रचक्रेऽस्य । इति भट्टिः । इति दुर्गादासः ॥

गुप, य इर् व्याकुलत्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं सकञ्च-सेट् ।) व्याकुलत्वं व्याकुलीभावस्तत्करणञ्च । य, धीरो न गुप्यति महत्यपि कार्य्यजाते । इति हलायुधः । गुप्यति मा दृष्टिः । व्याकुलीकरोतीत्यर्थः । इति चतुर्भुजः । इर्, अगुपत् अगोपीत् । अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

गुपिलः, पुं, (गोपायति प्रजाजनानिति । गुप् रक्षणे + "गुपादिभ्यः कित् ।" उणां । १ । ५६ । इति इलच् किच्च ।) राजा । इत्युणादिकोषः ॥

गुप्तं, त्रि, (गुप्यते स्म । गुप् + कर्म्मणि क्तः ।) कृतरक्षणम् । तत्पर्य्यायः । त्रातम् २ त्राणम् ३ रक्षितम् ४ अवितम् ५ गोपायितम् ६ । (यथा, महाभारते । १ । १ । १८८ ।
"यदाश्रौषं गृहमभेद्यमन्यै-
र्भारद्वाजेनात्तशस्त्रेण गुप्तम् ॥")
कृतगोपनम् । तत्पर्य्यायः । गूढम् २ । इत्यमरः । ३ । १ । १०६ । (यथाह वशिष्ठः ।
"आहारनिर्हारविहारयोगाः
सुसंवृता धर्म्मविदा तु कार्य्याः ।
वाग्बुद्धिकार्य्याणि तपस्तथैव
धनायुषी गुप्ततमे तु कार्य्ये ॥"
"हेम्नो भल्लकसम्भवं द्विगुणितं लौहाच्च यः पारदाश्चत्वारो गिरितन्तु वङ्गयुगलश्चैकीकृतं मर्द्दयेत् ।
मुक्ता विद्रुमयो रसेन समता गोक्षुरवासेक्षुणा सर्व्वं चन्यकरीयकेण सुदृढं गुप्तं पचेत् सप्तधा ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रसायनाधिकारे ॥)
सङ्गतम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वैश्यशूद्राणां पद्धतिविशेषे पुं । यथा, इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥
"गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ।"

गुप्तगतिः, पुं, (गुप्ता संवृता अन्यैरलक्षिता गतिर्गमनं चेष्टादिर्वा यस्य ।) चरः । इति शब्दरत्नावली ॥

गुप्तचरः, पुं, (गुप्तः योगेनात्मसंवृतः सन् स्वयं विष्णुरपि गत्वैश्वर्य्यमाच्छाद्य नररूपेण चरतीत्यर्थः ।) बलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कर्म्मधारयसमासे तु राज्ञां गूढचरः । गुप्तश्चरो यस्य इति विग्रहे राजानमेव बोधयति ॥)

गुप्तस्नेहः, पुं, (गुप्तः गूढभावेन स्थितः स्नेहः तैलादिरसो यत्र ।) अङ्कोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुप्ता, स्त्री, (गुप्त + टाप् ।) कपिकच्छुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ परकीयान्तर्गतनायिकाभेदः । तस्या लक्षणम् । मैथुनगोपनम् । सा च त्रिधा । वृत्तसुरतगोपना १ वर्त्तिष्यमाणसुरतगोपना २ वृत्तवर्त्तिष्यमाणसुरतगोपना ३ । इति रसमञ्जरी ॥

गुप्तिः, स्त्री, (गुप् + अधिकरणभावकरणादिषु यथायथं क्तिन् ।) अवटस्थानम् । कारागारम् । (यथा, माघे । ११ । ६० ।
"कुमुदवनमपश्रि श्रीमदम्भोजखण्डं
त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः ।
उदयमहिमरश्मिर्याति शीतांशुरस्तं
हतविधिलसितानां ही विचित्रो विपाकः ॥"

"कृतमतिरसतोल्लासादुन्मथ्यं लम्भितानां
पुनरयमुदयाय प्राप्य धाम स्वमेव ।
दलितदलकपाटः षट्पदानां सरोजे
सरभस इव गुप्तिस्फोटमर्कः करोति ॥")
रक्षणम् । इति मेदिनी । ते । १६ ॥ (यथा, मनुः । १ । ९४ ।
"तं हि स्वयम्भूः स्वादास्यात्तपस्तप्त्वादितोऽसृजत् ।
हव्यकव्याभिवाह्याय सर्व्वस्यास्य च गुप्तये ॥")
भूगर्त्तः । यमः । इति हेमचन्द्रः ॥ गर्त्तार्थे चितेनुखननम् । नौकाच्छिद्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः । गोपनम् । इति तट्टीकायां सुन्दरी ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १५५ ।
"भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्था ॥"
सन्त्राणम् । यथा, कुमारे । ६ । ३८ ।
"हृद्यमरिशिलासालं गुप्तावपि मनोहरम् ॥"
ग्रहणीयमन्त्रसंस्कारविशेषः । यथा, तन्त्रसारधृतगौतमीये ।
"जननं जीवनं पश्चात् ताडनं बोधनं तथा ।
तथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने पुनः ।
तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः ॥")

गुफ, प श ग्रन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । प श, गुम्फति मालां मालिकः । जुगोफ । इति दुर्गादासः ॥

गुफितः, त्रि, (गुफ् + कर्म्मणि क्तः ।) गुम्फितः । ग्रथितः । इत्यमरटीका ॥

गुम्फः, पुं, (गुम्फ + घञ् ।) ग्रन्थनम् । (यथा, गीतगोविन्दे । १३ ।
"निगुम्फनिर्भरपरम्मधूलिकामनोहरम् ॥
तथाच आर्य्यासप्तशत्याम् । ६०६ ।
"सततमकथितसुखे सखि ! निगिरन्ती गिरां
गुम्फम् ॥")
बाहोरलङ्कारः । इति मेदिनी । फे । २ ।
स्रजु । इति शब्दरत्नावली ॥ गोँप इति भाषा

गुम्फितः, त्रि, (गुम्फ + कर्म्मणि क्तः ।) ग्रन्थितः इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यदुक्तम् ।
"प्रयत्नगुम्फितामाला यतस्तेन निराकृता ॥")

गुर, इ य इ वधे। उद्यमे। इति कविकल्पद्रुमः। (स्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।)

गुर इ श ति उद्यमे। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदा०-आत्म०-सक०-सेट्।) इ, गूर्णः। श ति, गुरते अगुरिष्ट। इ गूर्णः। इति दुर्गादासः।

गुरण क्ली (गुर+भावे ल्युट्।) उद्यमः। इत्यमरः। ३।२।११। अस्य स्थाने उद्गूरणम् इति पाठान्तरं इति भरतः।

गुरु, पुं (गृणाति उपदिशति वेदादिशास्त्राणि इत्यादिनिभ्य इति। यद्वा गीर्यते स्तूयते देवगन्धर्वमनुष्यादिभिः। गॄ+"कृग्रोरुच।" उणा० १।२४। इति उः।) बृहस्पतिः। (यथा महाभारते। १।६६।३४।

"बृहस्पतेस्तु गुरुः पुत्रो भूत्वा बृहद्भिरस्य।")

निषेकादिकृत्। इत्यमरः। २।७।११।

(यथा मनुः। २।१४२।

"निषेकादीनि कर्म्माणि यः करोति यथाविधि। सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते।")

पितरौ गर्भाधानादिसंस्कारकर्त्ता अशिक्षितोऽपि कदाचित् सर्वसंस्काराणां कर्त्ता। तत्पर्य्यायः। गुरुः। इति भरतः। मन्त्रदाता। तस्य लक्षणं यथा कालिकापुराणे ५४ अध्याये।

"अद्भुतमनुस्मृत्य भक्तश्च विनयान्वितः।

[illegible] वामनः गुरुर्निरुपकम्।

[illegible] गुरुः सर्वेषु [illegible]।

गुरुमेव [illegible] सर्वं [illegible] शुभम्॥"

अपि च। [illegible]।

"निषेकेषु च सम्भूतो निषेकोऽपि च वामनः।

कुब्जो [illegible] कौलिकवादिकोऽपि च।

[illegible] रोगी [illegible] बहुभक्षकः।

एतैर्दोषैर्विहीनो यः स गुरुः शिष्यसम्मतः॥"

इति कालिकापुराणे ५४ अ०।

गुरुवर्गो यथा —

"उपाध्यायः पिता ज्येष्ठभ्राता चैव महीपतिः।

मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ।

वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवः स्मृताः।

मातामही मातुलानी तथा मातुश्च सोदरा।

श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रियः।

इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतो द्विजाः।

अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्म्मभिः।

गुरुं दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृताञ्जलिः।

नैतैरुपविशेत् सार्द्धं विवदेन्नात्मकारणात्।

जीवितार्थमपि द्वेषाद् गुरुभिर्नैव भाषणम्।

उदितोऽपि गुणैरन्यैर्गुरुद्वेषी पतत्यधः।

गुरूणामपि सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः।

तेषामाद्यास्त्रयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता।

यो भावयति या सूते येन विद्योपदिश्यते।

ज्येष्ठो भ्राता च भर्त्ता च पञ्चैते गुरवः स्मृताः।

आत्मनः सर्वयत्नेन प्राणत्यागेन वा पुनः।

पूजनीया विशेषेण पञ्चैते भूतिमिच्छता।

यावत् पिता च माता च द्वावेतौ निर्विकारिणौ।

तावत् सर्वं परित्यज्य पुत्रः स्यात्तत्परायणः।

पिता माता च सुप्रीतौ स्यातां पुत्रगुणैर्यदि।

स पुत्रः सकलं धर्म्मं प्राप्नुयात्तेन कर्म्मणा।

नास्ति मातृसमं दैवं नास्ति पितृसमो गुरुः।

तयोः प्रत्युपकारोऽपि न कथञ्चन विद्यते।

तयोर्नित्यं प्रियं कुर्य्यात् कर्म्मणा मनसा गिरा।

न ताभ्यामननुज्ञातो धर्म्ममन्यं समाचरेत्।

वर्ज्जयित्वा मुक्तिफलं नित्यं नैमित्तिकं तथा।

धर्म्मसारः समुद्दिष्टः प्रेत्यानन्तफलप्रदः।

सम्यगाराध्य वक्तारं विसृष्टस्तदनुज्ञया।

शिष्यो विद्याफलं भुङ्क्ते प्रेत्य चापद्यते दिवि।

यो भ्रातरं पितृसमं ज्येष्ठं मूढोऽवमन्यते।

तेन दोषेण स प्रेत्य निरयं घोरमृच्छति।

पुंसां वर्त्मनि तिष्ठेत पूज्यो भर्त्ता तु सर्व्वदा।

अपि मातरि लोकेऽस्मिन्नुपकाराद्धि गौरवम्।

ये नराः भर्त्तृपिण्डार्थं स्वान् प्राणान् सन्त्यजन्ति हि।

तेषामथाक्षयाल्लोकान् प्रोवाच भगवान् मनुः।

मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरांश्चर्त्विजो गुरून्।

असावहमिति ब्रूयुः प्रत्युत्थाय यवीयसः॥"

इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे ११ अध्यायः॥

तस्य परीक्षा यथा।

"सदाचारः कुलीनश्च कर्म्मशास्त्रार्थपारगः।

नित्यनैमित्तिकानाञ्च कार्य्याणां कारकः शुचिः।

अपराधैरनुपमः शिवदृष्ट्यर्थसंरतः।

गुणगम्भीरो निःक्रोधो विद्यावान् विनयान्वितः।

दयावान् प्रीतिमान् शान्तः सत्कुलीनो महामतिः।

परमार्थेऽपि सुदक्षो दृढभक्तश्च द्विजः।

ब्राह्मणः वैदिकगुरुर्मुख्यः कार्य्यो गुरुर्बुधैः।

सर्व्वेषां गुरुरुदितः सर्व्वाश्रमवतां शुभम्॥"

इति मुक्तिकल्पतरुः॥

शिष्यलक्षणानि गुरुः स्मृतानि यथा।

"सतिलायाश्च शासनं यथा साधकस्तथा।

तदा शिष्यलक्षणं स्याद् गुरुरपि समीक्षते।

प्राप्य इति गुरुमा शिष्यः सम्यगाचरतेऽपि सोऽपि

तदास्तवमहात्मा पापदोषात् स एव तत् पापं

गुरौ च वक्ष्यतेऽपि च।

[illegible] सर्व्वसाधारणाः सदा।

गुरुशिष्यगतमाचारं यत्नेन कुलनायिके।

न ज्ञाति हि शिष्यवंशेऽपि पापं गुरोश्च हि।"

इति कुलार्णवतन्त्रम्। इति शिष्यलक्षणम्।

अभाववदगुरुलक्षणं यथा।

"अभावाद् निःशिष्टः गोष्ठीमेव मायया चारकः।

उदासीनः निजगुणैर्गुणगुरुर्गुरुः पराः।

[illegible] गुरुणैव विहितैः गुरुवैदवत्।

महाचारः सुपन्थाः [illegible] गुरुरिदम्।

[illegible] सद्भक्तप्रदायकः।

शिवज्ञानी दक्षो गुरुरिदमित्यहो।

उद्भुतं चैव सद्भुतं चन्द्रदेवेषु भाषकः।

महतो महतां च दयालुः गुरवस्ततः॥ ७॥

देवज्ञैरेव नवं [illegible] यथा।

"[illegible]

[illegible]

[illegible]

कौलकाय दयावान् गुरवः कर्म ज्ञानिनः।

अत एकमनोरञ्जकस्तारीये गुरुवारकाः।

कामिनीभ्यः कलामय कामीनाकायमा मता।

वैष्णवो वैष्णवो चार्हः धीरो शैवश्च शाक्तिकः।

शैवं शाक्तोऽपि सर्व्वेषु दीक्षायामी न ग्रहणे॥"

इति तन्त्रसारः॥ ७॥

"गुरुरग्निर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः।

पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्व्वस्याभ्यागतो गुरुः॥"

इति चाणक्यम्।

कपित्थः। इति राजनिर्घण्टः। हिमाचः। दीर्घः। इति शब्दरत्नावली। (गृणाति उपदिशति वेदान्। गॄ+"कृग्रोरुच।" उणा० १।२४। इति उः।) वेदाध्यापनाचार्य्यः। यथा मनुः। २।१४२।

"स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति।"

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः।

सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्य्यं प्रचक्षते।"

गृणाति उपदिशति शिक्षयति च। उपाध्यायः। यथा मनुः। २।१४९।

"अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः।

तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया॥"

गीर्य्यते स्तूयते सन्मार्गोपदेष्टृत्वात्। अथ प्रमाणविशिष्टत्वात् तपोवलाधिक्याद् वा पूज्यतमोऽतिवृद्धः। यथा मनुः। २।१३०।

"मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरांश्चर्त्विजो गुरून्।"

"अत्रिर्गुरुः गुरवः बृहस्पतेः आचार्य्यतपो बृहद्विद्यया आरोहणात्। [illegible] ब्रह्मवेदानुष्ठाने। यथा महाभारते। गुरुत्वमपि गुरुत्वम्।"

इति टीकायां कुल्लूकभट्टः। सर्व्वासां अतीव सम्भावनापि सम्भावनीयाः। उपनेता सम्भावनायाः। यथा मनुः। २।६९।

"उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः।

आचारमग्निकार्य्यञ्च सन्ध्योपासनमेव च॥"

पिता। यथा, रामायणे। २।४८।२।

"मन्त्रो दशरथ स्वर्गं यो नो गुरुरगुरुः।"

राजप्रवर्त्तकः। यथा रघुः ५।२१।

"गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहोऽर्थी।"

गिरति अज्ञानमन्धकारमिति वेदादिः शास्त्रं प्रभावः। गौरवे कार्य्ये चोदितं इति वा। मह वा पद्य। लिङ्गः। यथा महाभारते। १३।१३८।४१।

"आदित्यो महादेवो देवेशः देवगुरुः।"

शिवः। यथा। १७।११०।

"अध्यात्मगतिं देवं सर्व्वदेवमयं गुरुम्।"

महत्। गुरुतम। यथा मार्कण्डेये।

वामः यथा, वाल्मीकौ। ११।७१।

"जिह्मं मनवल्ल्या दृश्यं क्वगो गौरीमुखं नीयते।

इत्यं च पुरुषं गुरुणा वक्ता निजगुणैरिति॥"

निपातितो गुणविशिष्टः गुरुः कर्त्ता पुरुषः इति

गृह्यते।

आत्मदर्शनं यथा गुरुगत्वं चक्रगते इत्यादि।

"अत्र गुरुः। तदेकत्वं यथा [illegible]

मया गोप्यमानम्। अथ शुचये क्वतोत्तरासङ्गाया-व्याकुलायोपस्थितायाध्ययनकाले शिष्याय यथा-शक्ति गुरुरुपदिशेत् पदं पादं श्लोकं वा ते च पद-पाद-श्लोका भूयः क्रमेणानुसन्धेया एव-मेकैकशो घटयेदात्मनाचानुघटेत्।" तत्रैव चतुर्थे "शास्त्रं गरुसुखोद्गीर्णमादायोपास्य चाग्रकृत्। यः कर्म्म कुरुते वेदः स वेदोऽन्ये तु तस्कराः॥")

गुरु, त्रि, (गीर्य्यते सूयते महत्त्वात्। गृ + कुगो-रुच" उणां ।१।२४। इति उत्) महान्। (यथा, ऋग्वेदे।४।५।६। "इदं मे अग्ने! कियते पावका-मिनते गुरुं भारं न मन्म।") दुर्ज्जरः। अलघुः। इति मेदिनी॥ रे।७५॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।२।१६६ "प्राप्तो बन्धनमप्ययं गुरुभयाल्लाघवात् त्वया मे कृतः।" पराक्रान्तः। यथा, पञ्चतन्त्रे।३।२८। "सोत्साहशक्तिसम्पन्नो हन्यात् शत्रुं लघुर्गुरुम्।" भारायमाणः। यथा, रघुः।१२।१०२। "अथ मदगुरुपक्षैर्लोकपालद्विपानाम्।" अथ मदेन गण्डगलज्जलधारसंक्रान्तेन गुरुपक्षैः भारायमाणपक्षैः अलिवृन्दैः।" इति टीका-सम्मल्लिनाथः। अतिशयः। यथा, मेघदूते।१।१। "कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः शापेनास्तं गमितमहिमा वर्षभोग्येन भर्त्तुः॥")

गुरुक्रमः, पुं, (गुरुरेव क्रमः पारम्पर्य्यं यत्र।) इतिह। पारम्पर्य्योपदेशः। इति हलायुधः॥

गुरुघ्नः, पुं, (गुरून् पराक्रान्तानपि यज्ञघ्नान् राघवादीन् हन्ति निराकरोतीत्यर्थः। हन् + टक्।) गौरसर्षपः। इति राजनिर्घण्टः। गुरुहन्तरि त्रि॥

गुरुघण्टकः, पुं, (गुरुं दुर्ज्जरवस्त्वादिकं घण्टति चोरयति हरतीति यावत्। गुरुं गुरुतां दुर्ज्जरतां घण्टतीत्येके घटइसेवे + ण्वुल् ततः पृषोदरात् हलोपे साधुः।) तिलमयूरः। इति त्रिकाण्ड-शेषः॥

गुरुतल्पगः, पुं, (गुरोः पितुराचार्य्योपाध्याया-देर्वा तल्पं शय्यां पत्नीमितियावत् गच्छति इति गम् + डः।) विमातृगन्ता। यथा,—

"गुरुतल्पगः सुरापश्च रुक्मस्तेयश्च विप्रहा।
महापातकिनस्त्वेते संसर्गी चैव पञ्चमः॥

इति प्रायश्चित्तविवेकः॥

(यथा, मनुः। ६। २३५।

"ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः।
एते सर्व्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः॥"

एतस्य नरकभोगावसाने पुनर्गृहीतमनुष्यदेहस्य फलं यथा, तत्रैव।११।४६।

"ब्रह्महा क्षयरोगित्वं दौश्चर्म्यं गुरुतल्पगः।")

गुरुतालः, पुं, (गुरुः अपेक्षाकृतदीर्घकालव्यापी-तालः।) तालविशेषः। यथा,—

"एक एव गुरुर्यत्र गुरुतालः स कथ्यते।
अपरं नियमं विना॥" इति सङ्गीतदामोदरः।

गुरुत्वं, क्ली, (गुरोर्भावः। "त्वतलौ" इति त्वप्रत्ययस्ततः त्वान्तं क्लीवमिति क्लीवत्वम्।) महत्त्वम्। गुरुता। (यथा, भाषापरिच्छेदे।३१।

"अप्रांदयोऽप्टौ वेगश्च गुरुत्वञ्च द्रवत्वकम्।")

अलघुता। यथा,—

"अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात् पृथिव्यादिद्वये तु तत्।
अनित्ये तदनित्यं स्यात् नित्ये नित्यमुदाहृतम्॥
तदेवासमवायि स्यात् पतनाख्ये तु कर्म्मणि।"

इति भाषापरिच्छेदः॥

(आधिक्यम्। यथा, रघुः। २। १८।

"शशिर्गुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रः।" वपुषो गुरु-त्वात् आधिक्यात् इति मल्लिनाथकृतटीकायाम्। पूज्यत्वम्। यथा, तत्रैव। १०। ६४।

"मेने परार्द्ध्यमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः।")

गुरुदैवतः, पुं, (गुरुर्बृहस्पतिर्दैवतमस्येति।) पुष्य-नक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः। २। २५॥

गुरुपत्रं, क्ली, (गुरुपाके दुर्ज्जरं पत्रं पत्राकार-फलकमस्य।) वङ्गम्। इति हेमचन्द्रः॥ ४। १०८॥

गुरुपत्रा, स्त्री, (गुरु सेवने दुर्ज्जरं पत्रं पर्ण-मस्याः।) तिन्तिडीवृक्षः। इति शब्दरत्ना-वली॥

गुरुमर्द्दलः, पुं, (गुरुः मर्द्दल इति नित्यकर्म्म-धारयः।) डिण्डिमवाद्यम्। इति शब्दरत्ना-वली॥

गुरुरत्नं, क्ली, (गुरु गौरवान्वितं मूल्यवदित्यर्थः गुरुत्वाद् गुरु वा रत्नम् गुरोः प्रियं रत्नमित्येके।) पुष्परागमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (पर-मित्यत्र नवग्रहदोषशान्त्यै गुरौ सुक्तोक्तेत्युक्ता) यथा, अस्मिन्नेव शब्दकल्पद्रुमे नवरत्नशब्दे।

"नवग्रहदोषशान्त्यै धार्य्याणि नवरत्नानि।
वदूर्य्यं धारयेत् सूर्य्ये नीलञ्च स्वर्गलाञ्छने॥
आवनेयेऽपि माणिक्यं पद्मरागं शशाङ्कजे।
गुरौ मुक्ता भृगौ वज्रं शनौ नीलं विदुर्बुधाः॥"

इति॥

मणिरत्नप्रयोगोऽप्येवं रत्नशब्दे द्रष्टव्यः यथा,—

"वज्रमुक्ताप्रवालगोमेदपद्मरागाः समरकताः प्रोक्ताः।
अपिचेन्द्रनीलवरवैदूर्य्याश्च पुष्परागाश्च॥")

गुरुवर्च्चोघ्नः, पुं, (गुरुवर्च्चः वातपित्तादिप्रकोप-जनिताग्निमान्द्यकोष्ठरोधनादिदोषस्तं हन्ति इति हन् + टक्।) लिम्पाकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ पातिलेबु। इति भाषा॥

गुरुहा, [न्] पुं, (गुरुं हन्ति इति। हन् + क्विप्।) गुरुघ्नः। तत्पर्य्यायः। नरकीलकः २। इति हेमचन्द्रः। ३। ५२२॥ गुरुहन्तरि त्रि।

गुर्ज्जरः, पुं, (गुरुः प्रभुक्षततताडनवधोद्यमादिकं वा उज्जरयति यो देशः। कलिङ्गाः साह-सिका इतिवद्देशस्थजने लक्षणेति ज्ञेयम्।) गुजराटदेशः। इति शब्दरत्नावली॥

गुर्ज्जरी, स्त्री, (जॄ + णिच् + अच्। गुरिति प्रभु-क्षततताड़नादिकं तज्जीर्य्यत्यत्र इति अधिकरणे अच्। गुर्ज्जरः देशः तस्य प्रियेति ङीप्। यद्वा गुर्ज्जरदेशःप्रियोऽस्या इति अण् ङीप् च। गुर्ज्जरदेशवासिनी अतो गुर्ज्जरीति केचित्।) रागिणीविशेषः। इति हलायुधः॥ इयन्तु भैरव-रागस्य रागिणीति बोध्यम्। यथा, सङ्गीतदर्पणे रागविवेकाध्याये। १६।

"भैरवी गुर्ज्जरी रामकिरी गुणकिरी तथा।
वाङ्गाली सैन्धवी चैव भैरवस्य वराङ्गनाः॥"

अस्या गानवेलानिर्णयो यथा, तत्रैव। २०।

"वेलावली च मालारी वमारी सोमगुर्ज्जरी।"

इयं हि ग्रीष्मऋतौ स्वस्वामिना भैरवरागेण सह गीयते। यथा, तत्रैव। २७।

"भैरवः ससहायस्तु ऋतौ ग्रीष्मे प्रगीयते।"

इति सोमेश्वरमतम्। हनूमन्मते तु। इयमेव मेघरागस्य स्त्री। यथा, तत्रैव। ३०।

"मल्लारी देशकारी च भूपाली गुर्ज्जरी तथा।
टङ्का च पञ्चमी भार्य्या मेघरागस्य योषितः॥"

इयं पुना रागार्णवमते पञ्चमरागाश्रया रागिणी-त्यवधेयम्। यथा, तत्रैव। ४०।

"ललिता गुर्ज्जरी देशी वराड़ी रामकृत्तथा।
मता रागार्णवे रागाः पञ्चैते पञ्चमाश्रयाः॥")

गुर्द्द क निकेतने। कूर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) दीर्घिणो वक्ष्यमाणत्वा-दस्य न दीर्घः। क गुर्दयति। निकेतनं निवासः। इति दुर्गादासः॥

गुर्द्द ङ कूर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) दीर्घिणो वक्ष्यमाणत्वादस्यापि न दीर्घः। ङ गुर्दते। कूर्द्दः क्रीड़ा। इति दुर्गादासः॥

गुर्व्व ई उद्यमे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ईरित्।) अकमित्येके। खड्गादेरुत्तो-लनार्थकस्य गुर्व्वधातोः सकर्म्मकत्वमकर्म्मकत्वम् वेनत् प्रज्ञावद्भिरेव चिन्तनीयम्।) ई गूर्णः। गूः गुरौ गुरः। ई गूर्यः। गुर्व्वति पत्तिः खड्गम्। इति दुर्गादासः॥

गुर्व्विणी, स्त्री, (गर्व्वति कुक्षौ सन्तानमपत्यमित्यर्थः प्राप्नोति धारयतीति यावत्। गर्व्वगतौ। "गर्व्वे-रत उच।" उणां। २। ५४। इति उत् इनन् च गौरादित्वात् ङीष्। गर्व्वयति सुखतीत्येके। यद्वा गुरुर्गुरुभारयुक्तो गर्भोऽस्त्यस्याः अपत्य-धारणात्तथात्वम्। गुरु + "ब्रीह्यादिभ्यश्च।" ५। २। ११६। इति इनिः।) गर्भिणी। इत्यमरः। २। ६। २२॥ (यथा, मार्कण्डेये। २७। २०।

"वल्मीकीपद्मशरभमूलिकागुर्व्विणीस्तनात्।
प्रज्ञा नृपेष चाटेया तथा गोपालयोषितः॥"

यथाऽस्याः पथ्यापथ्यनियमः।

यद्यत् कामयते सा च तत्तद्दद्यात्प्रियम्वरः।
वर्ज्जयेद्विदलान्नानि विदाहीनि गुरूणि च॥
अम्लानि सोष्णक्षीराणि गुर्व्विणीनां विवर्ज्जयेत्।
स्वशिका भक्षणीया न न च सूरणकन्दकाः॥
रसोनञ्च पलाण्डुञ्च सन्त्यज्यो गुर्व्विणीस्त्रिया।
सूरणानि प्रदेयानि गौल्यानि सरसानि च॥
पथ्यं हितानि पीतानि गुर्व्विणीनां सदा भिषक्।
व्यायामं मैथुनं रोषं शीतर्षं क्रमणन्तथा॥
वर्ज्जयेद्गुर्व्विणीनाञ्च जायन्ते सुखसम्पदः॥"

इति हारीते तृतीयस्थानेऽष्टचत्वारिंशेऽध्याये॥)

गुर्व्वी स्त्री (गुरुभारयुक्तो गर्भोऽस्याः । गुरु + ङीप् ।) गर्भवती । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०३ ॥ (" नहि वन्ध्या विजानाति गुर्व्वीप्रसववेदनाम् ॥" इति हितोपदेशे ॥)

गुरुपत्नी । (गुरोः पत्नीति गुरु + ङीप् ।) गौरवयुक्ता । (गुरु + वोतोगुणवचनात् । ४ । १ । ४४ । इति विभाषायां ङीप् ।) यथा, "अनन्यगुर्व्व्यास्तव केन केवलः पुराणमूर्त्तेर्महिमावगम्यते ।" इति माघः ॥ (गुरुभारविशिष्टा । यथा, महाभारते । ३ । ७२ । ३० । "ततः शक्त्या गदां गुर्व्वीमाविध्यन्त महाहवे । द्विधाचकार सहसा प्रजज्वाल च तेजसा ॥" गायत्री । यथा — देवीभागवते । १२ । ६ । ४२ । "गुह्यावासा गुणवती गुरुपापप्रणाशिनी । गुर्व्वी गुणवती गुह्या गोप्तव्या गुणरूपिणी ॥")

गुल, पुं, (गुड + डलयोरैक्यात् डकारस्य लत्वम् ।) ऐक्षव । गुड । इति मेदिनी । ले । १३ ॥

गुलचकन्द, पुं (गुलचस्य लताविशेषस्य कन्द इव कन्दोऽस्य गुलं गुडं दस चषति अच + अच । ततः प्रकन्धादित्वादलोपे गुलच ताडन कन्द । इति कैचित ।) कन्दविशेषः । कुली इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गुच्छाकन्दः २ बलाकन्दः ३ निषधिका ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । सुशीतलत्वम् । पथ्यप्रदत्वम् । तर्पणत्वम् । दाहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुला स्त्री (गुल गुडस्य रसोऽस्त्यस्या इति अर्श आदित्वोऽच ततष्टाप् ।) सुघोरञ्च । इति मेदिनी । ले । १३ ॥

गुली, स्त्री, (गुड मुग्धवर्त्तुलाकृतिविषमयस्फोटाकृतिरिवार्थे विद्यतेऽस्या इति अर्श आदित्वादच ततो ङीप् ।) गुटिका । रोगभेदः । वसन्त इति ख्यातः । इति मेदिनी । ले । १४ ॥

गुलुच्छ पुं, (गुच्छ + पृषोदरात् साधु ।) गुच्छ । स्तवक । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुलुञ्छ, पुं (गुडति गोलाकारेण वेष्टयतीति गुड + क्विप् गुड त तदाकारं उञ्छति आदत्ते उपार्ज्जयति वा । उञ्छि " कर्मण्यण् । "३ । २ । १ । इति अण् । ततो डस्य लत्वं साधु ।) गुच्छ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८२ ॥

गुलुञ्छक, पु (गुलुञ्छ + स्वार्थे कन् ।) गुच्छ । इति शब्दरत्नावली ॥

गुलफ पु (गल + कलिमलिभ्यां फगस्योच् ।" उणा । ५ । २६ । इति फ वकारस्योत्व च ।) पादग्रन्थिः । तत्पर्य्यायः । घुटिका २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७२ ॥ चरणग्रन्थिः ३ घुटिकः ४ घुण्टकः ५ घुण्टः ६ । इति हेमचन्द्रः ३ । २७६ ॥ (यथा गो० रामायणे । ६ । २३ । १२ । "समावेतौ करौ पादौ गुलफौ चापनतौ मम ॥")

गुल्म पुं, (गुडति वेष्टयति गुड्यते वेष्ट्यते वा गुड + ...

"दुष्टा वातादयोऽत्यर्थं मिथ्याहारविहारतः । कुर्व्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तर्ग्रन्थिरूपिणम् ॥" तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वे हृन्नाभिवस्तय । हृन्नाभ्योरन्तरे ग्रन्थिः सञ्चारी यदि वाचलः ॥ वृत्तश्चयापचयवान् स गुल्म इति कीर्त्तितः । स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः ॥ पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः ॥"

तस्य पूर्व्वरूपं यथा,— "उद्गारबाहुल्यपुरीषबन्धतृप्त्यक्षमत्वान्त्रविकूजनानि । आटोपमाध्मानमपक्तिशक्तिरासन्नगुल्मस्य वदन्ति लिङ्गम् ॥" *

तस्य सामान्यरूपम् । "अरुचिः कृच्छ्रविण्मूत्रवातताऽन्त्रविकूजनम् । आनाहश्चोर्द्ध्ववातश्च सर्व्वगुल्मेषु लक्षयेत् ॥" *

वातिकस्य निदानं यथा,— "रूक्षान्नपानं विषमातिमात्रं विचेष्टनं वेगविनिग्रहश्च । शोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ॥" *

वातिकस्य रूपम् । यथा — "यः स्थानसंस्थानरुजाविकल्पं विड्वातसङ्गं गलवक्त्रशोषम् । श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरञ्च हृत्कुक्षिपार्श्वांसशिरोरुजञ्च ॥ करोति जीर्णेऽभ्यधिकं प्रकोपं भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च । वातात् स गुल्मो न च तत्र रूक्षं कषायतिक्तं कटु चोपशेते ॥" *

पैत्तिकस्य निदानं यथा — "कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्रोधातिमद्यार्कहुताशसेवा । आमाभिघातो रुधिरञ्च दुष्टं पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥" *

पैत्तिकस्य रूपं यथा — "ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः शूलं महज्जीर्य्यति भोजने च । स्वेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्मः स्पर्शासहः पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥" *

श्लैष्मिकस्य निदानम् । "शीतं गुरु स्निग्धमचेष्टनञ्च सम्पूरणं प्रस्वपनं दिवा च । गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवस्य सर्व्वस्तु दृष्टो निचयात्मकस्य ॥" *

श्लैष्मिकस्य रूपम् । "स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसादहृल्लासकासारुचिगौरवाणि । शैत्यं रुगल्पा कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥" *

द्वन्द्वजस्य रूपं यथा — "निमित्तलिङ्गान्युपलभ्य गुल्मे

द्वित्रिजलिङ्गान्यपराणि गुल्मे

विज्ञाय तन्त्रेण कार्य्यम् ॥" *

त्रिदोषजस्य रूपं यथा — "महारुजं दाहपरीतमश्मवद्घनोन्नतं शीघ्रविदाहि दारुणम् । मनःशरीराग्निबलापहारिणं त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥" *

अथ स्त्रीणां रक्तजगुल्मनिदानं यथा — "नवप्रसूताहितभोजना या या चामगर्भं विसृजेदृतौ वा । वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुल्मं सरुजं सदाहम् ॥" *

स्त्रीणां रक्तजगुल्मलक्षणं यथा,— "पैत्तस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं विशेषमप्यत्र परं निबोध । यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गैश्चिरात् सशूलः समगर्भलिङ्गः ॥ स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः ।" स्त्रीणामार्त्तवजो गुल्मो न पुंसामुपजायते । अन्यस्त्वसृग्भवो गुल्मः स्त्रीणां पुंसाञ्च जायते ।

असाध्यलक्षणं यथा — "सञ्चितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः । कृतमूलः शिरानद्धो यदा कूर्म्म इवोन्नतः ॥ दौर्ब्बल्यारुचिहृल्लासकासच्छर्द्यरतिज्वरैः । तृष्णातन्द्राप्रतिश्यायैर्युज्यते न स सिध्यति ॥ गृहीत्वा सज्वरं श्वासच्छर्द्यतीसारपीडितम् । हृन्नाभिहस्तपादेषु शोथः कर्षति गुल्मिनम् ॥ श्वासः शूलं पिपासान्नविद्वेषो ग्रन्थिमूढता । जायते दुर्ब्बलत्वञ्च गुल्मिनो मरणाय वै ॥" इति माधवकरः ॥ *

तच्चिकित्सा यथा — "धातारिष्टेन पयोयुतेन पथ्याशमेनेन विरेचनं हि । सस्वेदनं स्निग्धमतिप्रशस्तं प्रमन्त्रकोधकृते तु गुल्मे ॥ स्वर्जिकाकुष्ठसहितः क्षारः केतकसम्भवः । तैलेनैव प्रमयेद्गुल्मं पवनसम्भवम् ॥ तित्तिरांश्च मयूरांश्च कुक्कुटान् क्रौञ्चवर्त्तकान् । शालिं मदिरां सर्पिश्च वातगुल्मी प्रयोजयेत् ॥ पित्तगुल्मं निहन्त्याशु पायसश्च त्रिफलाम्बुना । विरेकाय त्रिफलायुक्तं काम्पिल्लं वा समाक्षिकम् ॥" त्रिफलाम्बुना त्रिफलाक्वाथेन । कम्पिल्लं कमिला इति लोके । "अभयां मधुना खादेत् पित्तगुल्मी गुडेन वा ॥ योगैर्वातगुल्मोक्तैः श्लेष्मगुल्ममुपाचरेत् ॥ अपरैश्च बलाद्यैर्युक्तिभुक्तैः शमं नयेत् ॥" * हिङ्गुग्रन्थिकधान्यजीरकवचाचव्याग्निपाठाशठीवृक्षाम्ललवणत्रयं त्रिकटुकं क्षारद्वयं दाडिमम् । पथ्यापौष्करवेतसाम्लहपुषाजाज्यस्तदर्भिः कृतं चूर्णं भावितमेतदार्द्रकरसैः स्याद्बीजपूरद्रवैः । [कोदावर्त्तक्षौग-

प्लीहानाहगरोदरार्शसरितांस्तनीहन्त्यरोच-
कान् ।
ऊरुस्तम्भमतिभ्रमञ्च सगदो यावर्द्ध्यमष्टीलिकां
प्रत्यष्ठीलिकया सहापहरते प्राक्पीतमुष्णाम्बुना ॥
हृत्पार्श्वग्रहकटीजठरान्तरेषु
वस्तिस्तनांसफलकेषु च पार्श्वयोश्च ।
शूलानि नाशयति वातबलासजानि
हिङ्ग्वादिमाद्यमिदमग्निकरं हितोक्तम् ॥"
हिङ्ग्वादिचूर्णम् ॥ * ॥
"धीमानुपचरेद्गुल्मं प्रत्येकञ्च त्रिदोषजम् ।
सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ॥
शरपुङ्खस्य लवणं पञ्चावशं समं द्वयम् ।
शाणप्रमाणमश्नीयाच्चूर्णं गुल्मगदापहम् ॥
स्वर्ज्जिका शाल्यमाना खादनादेव गुडं भवेत् ।
उभयोर्व्वटिका खादेद्गुल्मामयविनाशिनीम् ॥
पलाशवज्रीशिखरिचिञ्चार्कतिलनालजाः ।
यवजः स्वर्ज्जिका चेति क्षारा अष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥
गुल्मशूलघ्नाः क्षारा अजीर्णस्य च पाचनाः ।"
क्षाराष्टकम् ॥ * ॥
"नालुकं सैन्धवं काचं यवक्षारः सुवर्च्चलम् ।
टङ्कणं स्वर्ज्जिकाक्षारं तुल्यं चूर्णं प्रकल्पयेत् ॥
वज्रीक्षीरैरर्कक्षीरैरातपे भावयेत् त्र्यहम् ।
वेष्टयेदर्कपत्रेण रुद्धा भाण्डपुटे पचेत् ॥
तत्क्षारं चूर्णयेत् पश्चात् त्र्यूषणं त्रिफलां
तथा ।
यमानी जीरको वह्निश्चूर्णमेषाञ्च कारयेत् ॥
सर्व्वचूर्णसमं क्षारं सर्व्वमेकत्र चारयेत् ।
तच्चूर्णं टङ्कयुगलं सलिलेन प्रयोजयेत् ॥
गुल्मे शूले तथाजीर्णे शोथे सर्व्वोदरेषु च ।
मन्दे वह्नावुदावर्त्ते प्लीह्नि चापि परं हितम् ॥
वातेऽधिके जलैः कोष्णैः पित्तेऽधिके घृतैः ।
गोमूत्रेण कफाधिक्ये काञ्जिकेन त्रिदोषजे ॥
वज्रक्षार इति ख्यातः प्रोक्तः पूर्व्वं स्वयम्भुवा ।
सेविनो हरतेऽजीर्णं तथाजीर्णभवान् गदान् ॥"
वज्रक्षारः ॥ * ॥
"सुवर्च्चिका टङ्कणेन शाल्यमानार्द्रिकापि च ।
उभे भुञ्जीत युगपद्गुल्मामयनिवृत्तये ॥"
सुवर्च्चिका सोरा इति लोके ।
"शक्तिकाचूर्णगुटिकां टङ्कमात्रां सुपच्येत् ।
गुडेन शाल्यमानेन तां गिलेत् गुल्मरोगवान् ॥
गुल्मी कुमारिकामांसं कर्षार्द्धं गोघृतान्वितम् ।
पिबेत् सोषाभयासिन्धुकृष्णाचूर्णावधूलितम् ॥
कुमारिका घिउकुँयारी इति लोके ॥ * ॥
"वल्लूरं मूलकं मत्स्यं शुष्कशाकानि वैदलम् ।
न खादेदालुकं गुल्मी मधुराणि फलानि च ॥
वैदलानां निषेधेऽपि माषकुलत्थयोर्मात्रनिषेधः ।
इति सुश्रुतटीका । इति गुल्माधिकारः ॥ इति
भावप्रकाशः ॥

अथ गुल्मचिकित्सा ।

आत्रेय उवाच ।
"व्यथयूत्योपचारैश्च दोषैः संकुप्यतेऽनिलः ।
मन्दाग्निना हि जठरे जायते गुल्मकृद्रुजाम् ॥
उदरं गर्ज्जते यस्य विषमाग्निश्च दृश्यते ।
तोदो वपुषि शूलञ्च वातगुल्मं विनिर्द्दिशेत् ॥
शोषोऽरतिः सर्व्वतत्वं मन्दज्वरनिपीडितम् ।
तमोभ्रमपिपासार्त्तं गुल्मं तत् पित्तसम्भवम् ॥
शोफो जाड्यश्च हृल्लासं तन्द्रालस्यं सशीतकम् ।
मन्दाग्निर्विड्विबन्धश्च गुल्मं तत् श्लेष्मसम्भवम् ॥
मोहो विभ्रमता जाड्यमरतिस्तृट्पिपासकम् ।
चालसं निद्रया चैवं गुल्मं तत् कफपैत्तिकम् ॥
निद्रानाशश्च दाहश्च शोथात् शूलञ्च सज्वरम् ।
वैवर्ण्यमरतिश्चापि छिद्यन्ते विकलाङ्गता ॥
तथातीसारमूर्च्छा च तृष्णाहृल्लासवेपथुः ।
श्वासोऽरुचिरजीर्णत्वं गुल्मं तत् सान्निपातिकम् ॥
साध्यं केवलदोषोत्थं द्वन्द्वं कष्टेन सिध्यति ।
असाध्यं सन्निपातोत्थं वक्ष्यामस्तत्प्रतिक्रियाम् ॥
यत्नाच्चिकित्सितैरेव कथितश्चोपचारकम् ।
तदनुश्रोता नसाध्यानो न चात्र कथितं पुनः ॥
चिकित्सोदरगुल्मस्य वक्ष्यते तस्य साम्प्रतम् ।
स्वेदनं लङ्घनञ्चैव पाचनं शोधनानि च ॥
संशमनं विरेकाश्च वस्ति-स्नेह-निरूहणम् ।
क्षारे पानञ्च चूर्णानि गुल्मोपचरणक्रिया ॥
शुण्ठीमूर्व्वा मधुरसं मधुरासा च दारु च ।
क्वाथोऽस्य पाचनीयः स्यात् तत्समं शोधनेन च ॥
दधितत्समसैरन्धु पाचयेत्तत्समाग्निना ।
घृतं यावत् प्रपक्वेन सिद्धमुत्तार्यते ततः ॥
तत्कृतं पानकेऽभ्यङ्गे भोजने च प्रदापयेत् ।
स्नेहं सप्तदिनं यावत् तस्याथ स्वेदनं हितम् ॥
दिनत्रयञ्च कर्त्तव्यं कथयाम्यत्र कोविद ! ।
शुण्ठी सौवर्च्चलं जीरं द्वे वा हिङ्गुसमन्वितम् ॥
काञ्जिकं पानमेतेषां लङ्घनं गुल्मशान्तये ।
गुल्मचिकित्सिते क्षारपाकोऽत्र प्रतियुज्यते ॥
क्षारं यवाग्रात्रुनिगूहनस्य
क्षारं तथा वै सहयावशूकम् ।
सौवर्च्चलं सिन्धुभवोद्भिदञ्च
सामुद्रकं चापि विमिश्रयेच्च ॥
तोयं परिस्राव्य विधानतोऽपि
युक्तं तथैतानि सहौषधानि ।
पथ्याग्निशुण्ठी रजनीसुराह्वं
कुष्ठं विशाला च यवानिका च ॥
तथाजमोदा सहजीरके द्वे
सग्रन्थिका हिङ्गुयुतञ्च चूर्णम् ।
क्षारोदकं पानविमिश्रपानं
निहन्ति सर्व्वाण्यपि कोष्ठगानि ॥
गुल्मानि सर्व्वाणि विसूचिकानां
मन्दाग्निशूलानि भगन्दराणाम् ।
प्लीहोदरानाहमथो विबन्धं
विनाशनो रोगचयं नराणाम् ॥"
इति विरूक्षणम् ॥ * ॥
अथ विरेचनानि वक्ष्यामः ॥ * ॥
"नागरं क्रिमिजित् पथ्या त्रिवृता त्रिगुणायुतम् ।
चूर्णं गुडान्वितं देयं वातगुल्मविरेचनम् ॥
दन्ती च भागमेकञ्च द्वौ भागौ च हरीतकी ।
त्रिवृतायास्त्रिभागः स्यात् शुण्ठ्याश्चत्वार एव च ॥
प्रक्षिप्य सर्व्वमेकत्र सर्व्वतुल्यगुडेन तु ।
वटकं भक्षयेत् प्रातस्तस्योपरि जलं पिबेत् ॥
कथितश्च विरेकाय वातगुल्मोपशान्तये ।"
इति वातगुल्मविरेचनम् ॥ * ॥
"पिबेदेरण्डतैलञ्च शर्कराक्षीरसंयुतम् ।
पित्तगुल्मविरेकाय श्रेष्ठमेतत् सुखावहम् ॥
आरग्वधं प्रवालानि तथैवारग्वधानि च ।
विभाव्यैरण्डतैलेन तत्पत्रैश्चैव वेष्टयेत् ॥
कर्द्दमेन प्रलिप्याथ अङ्गारेषु निधापयेत् ।
सुस्विन्नमर्द्दितां ताञ्च भक्षयेत् शर्करान्विताम् ॥
विरेकं पैत्तिके गुल्मे हितं सुखविरेचनम् ।"
इति पित्तगुल्मविरेचनम् ॥ * ॥
"त्रिफला सुरसा शुण्ठी दूर्व्वा कृत्वा विभावयेत् ।
स्नुहीक्षीरेण वटकं गुडेन सह मिश्रितम् ॥
विरेकः श्लेष्मगुल्मे च सर्व्वोदरविनाशनम् ।
शुण्ठी सौवर्च्चलं पथ्या विडङ्गञ्च पुनर्नवा ॥
चूर्णोऽपामार्गबीजानां स्नुहीक्षीरेण भावितः ।
गुडेन संयुतं खादेत् पश्चात् कोष्णं जलं पिबेत् ॥
विरेकः सर्व्वगुल्मेषु प्रशस्तो हितकारकः ॥
इति विरेचनम् । [कोकिला
क्षतिक्षारनिशाविशालकदली स्यात् शूरणं
पालाशं स्नुहवार्ज्जुनं शटिभयाऽपामार्गकुष्मा-
ण्डकम् ।
दग्ध्वाक्षारविपाचितं सविस्रुतं हिङ्गुत्रिकट्वन्वितं
गुल्मानाहविबन्धशूलहरणं सर्व्वोदराणां हितम् ॥
इति क्षारपानम् ॥ * ॥
"अजमोदा शटी दन्ती विडङ्गं सुषवी तुम्बुरु ।
त्रिफला चित्रकश्चैव शुण्ठी कर्कटशृङ्गिका ॥
त्रिवृता च नताका च पुष्करं भद्रदारुकम् ।
तथाम्लवेतसश्चैव तिन्तिडीकञ्च पिप्पलिः ॥
समस्तु मातुलुङ्गेन विभाव्यैकतः कृतम् ।
त्रिभागहिङ्गुसंयुक्तं घृतेन चूर्णितं हितम् ॥
निहन्ति वातगुल्मञ्च सशूलमुदरं तथा ।"
अजमोदादि ॥ * ॥
हिङ्गुफलत्रिकपौष्करयुग्मं
चित्रकभागिककुष्ठविडङ्गम् ।
तुम्बुरुपुष्कर-विश्वसुराह्वं
क्षारयुतं लवणानि च पञ्च ॥
वातिकगुल्मविनाशनहेतुः
शूलरुजश्च नरस्य निहन्ति ॥"
इति वातगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥
"निशारी क्षीरयुक्ता च पथ्या विश्वौषधं मधु ।
लेहः पित्तात्मके गुल्मे हितः शोफनिवारणः ॥
यष्टिकं निम्बपत्राणि तथा धात्रीफलं सिता ।
चूर्णं मध्वावलीढञ्च पित्तगुल्मनिवारणम् ॥"
इति पित्तगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥
"त्रिकटुत्रिफलाचित्रवटफट्फलसंयुतम् ।
चूर्णं मद्येन वा पीतं फलक्वाथेन वा पीतम् ॥
श्लेष्मगुल्मविनाशाय हितश्चैतत् सुखावहम् ।
लोध्रञ्च कट्फलं विश्वा कुष्ठं चित्रकमेव च ॥
नागरं हिङ्गुसंयुक्तं चूर्णं मूत्रेण संयुतम् ।

श्लेष्मगुल्मविनाशाय शूलोदरविनाशनम् ॥
उग्रगन्धा च मरिचं क्षारचूर्णसमन्वितम् ।
पिबेन्मूत्रेण संयुक्तं श्लेष्मगुल्मविनाशनम् ॥"
इति श्लेष्मगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥
"शुण्ठी सौवर्चलं भार्गी वत्सकं यावशूकजम् ।
जीरे द्वे चाटरूषञ्च यवानी हिङ्गुसैन्धवम् ॥
आरग्वधेन संयुक्तं चूर्णं मस्तुतरेण च ।
वातश्लेष्मोद्भवे गुल्मे सुखमाशु प्रपद्यते ।
उग्रगन्धा फलत्रिकं देवदारु पुनर्नवा ॥
त्रिवृन्तसौवर्चलोपेतं क्षारोदकसमन्वितम् ।
पीतं वातकफे गुल्मे शुभकारि परं मतम् ॥"
इति वातश्लेष्मगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥
इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥
'रूक्षकृष्णारुणसिरा तनुत्वालगवाचिता ।
गुल्मोऽष्टधा पृथक् दोषैः सहतैर्निचयं गतः ॥
आर्त्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽष्टमः ।
ज्वरच्छर्द्यतिसारादौर्वमनाद्यैश्च कर्म्मभिः ॥
कर्शितो वातलान्यत्ति शीतं वाम्बु बुभुक्षितः ।
यः पिबत्यनुपानानि लङ्घनं प्लवनादिकम् ॥
सेवते देहसंक्षोभि छर्द्दिं वा समुदीरयेत् ।
अनुदीर्णानुदीर्णान् वा वातादीन् विसृजति ॥
स्नेहस्वेदावनभ्यस्य शोधनं वा निषेवते ।
शुद्धो वाशु विदाहीनि भजते स्यन्दनानि वा ॥
वातोल्वणास्ततो मला पृथक् कुद्धा द्विशोऽथवा ।
सर्व्वे वा रक्तयुक्ता वा महास्रोतोऽनुशायिनः ॥
ऊर्द्धाधोमार्गमावृत्य कुर्व्वते शूलपूर्व्वकम् ।
स्पर्शोपलभ्यं गुल्माख्यमुत्प्लुतं ग्रन्थिरूपिणम् ॥
कर्षणात् कफविट्पित्तैर्मार्गस्यावरणेन वा ।
वायुः कृताश्रयः कोष्ठे रौक्ष्यात् काठिन्यमागतः ।
स्वतन्त्रः स्वाश्रये दुष्टः परतन्त्रः पराश्रये ॥
पिण्डितत्वादमूर्त्तोऽपि मूर्त्तत्वमिव संश्रितः ।
गुल्म इत्युच्यते वस्तिनाभिहृत्पार्श्वसंश्रयः ॥
वातान्मन्याशिरःशूलं ज्वरप्लीहान्त्रकूजनम् ।
व्यथा सूच्येव विट्सङ्गः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं मुहुः ॥
स्तम्भो गात्रे मुखे शोषः कार्श्यं विषमवह्निता ।
रूक्षकृष्णत्वगादित्वं चलत्वादनिलस्य च ॥
अनिरूपितसंस्थानस्थानवृद्धिक्षयव्ययः ।
पिपीलिकाव्याप्त इव गुल्मः स्फुरति तुदति ॥
पित्ताद्दाहोऽम्लकः मूर्च्छा विड्भेदस्वेदतृड्ज्वराः ।
हारिद्रत्वगाद्यत्वं गुल्मश्च स्पर्शनासहः ॥
दूयते दीप्यते सोष्मा स्वस्थानं दहतीव च ।
कफात् स्तैमित्यमरुचिः सदनं शिशिरज्वरः ॥
पीनसालस्यहृल्लासकासशुक्लत्वगादिता ।
गुल्मोऽवगाढः कठिनो गुरुः सुप्तः स्थिरोऽल्परुक् ॥
स्वं स्वं स्थानगमानाः स्वे स्वे काले च सङ्करात् ।
प्रायस्त्रयस्तु द्वन्द्वोत्था गुल्मः संसृष्टलक्षणाः ॥
सर्व्वजस्तीव्ररुग्दाहः शीघ्रपाकी घनोन्नतः ।
सोऽसाध्यो रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव प्रजायते ॥
ऋतौ वा नवसूता वा यदि वा योनिरोगिणी ।
सवने वातलानि स्त्री कुपिताः समीरणः ॥
निरुणद्ध्यार्त्तवं योन्यां प्रतिमासमवस्थितम् ।
कुक्षिं करोति तद्गर्भलिङ्गमाविष्करोति च ॥
हृल्लासदौर्हृदस्तन्यदर्शनं क्षामतादिकम् ।
क्रमेण वायुसंसर्गात् पित्तयोनितया च तत् ॥
शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोत्थगुल्मजान् ।
रुक्स्तम्भदाहातिसारतृट्ज्वरादीनुपद्रवान् ॥
गर्भाशये च सुतरां शूलदुष्टासृगाश्रये ।
अन्याच्च सावदौर्गन्ध्यतोदस्पन्दनवेदना ॥
न चाङ्गैर्गर्भवद् गुल्मः स्फुरत्यपि तु शूलवान् ।
पिण्डीभूतः स एवास्याः कदाचित् स्पन्दते चिरात् ॥
न चास्या वर्द्धते कुक्षिर्गुल्म एव तु वर्द्धते ।
स दोषसञ्चयो गुल्मः सर्व्वो भवति तेन सः ॥"
इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
"रूक्षान्नपानैरतिसेवनैर्वा
शोकेन मिथ्या प्रतिकर्म्मणा वा ।
विचेष्टितैर्वा विषमातिमात्रैः
कोष्ठे प्रकोपं समुपैति वायुः ॥
कफञ्च पित्तञ्च स दूषयित्वा
प्रोद्धूय मार्गान् विनिबध्य ताभ्याम् ।
हृन्नाभिपार्श्वोदरवस्तिशूलं
करोत्यधो याति न बद्धमार्गः ॥
पक्वाशये पित्तकफाशये वा
स्थितः स्वतन्त्रः परसंश्रयो वा ।
स्पर्शोपलभ्यः परिपिण्डितत्वात्
गुल्मो यथा दोषमुपैति नाम ॥
वस्तौ हि नाभ्यां हृदि पार्श्वयोर्वा
स्थानानि गुल्मस्य भवन्ति पञ्च ।
पञ्चात्मकस्य प्रभवन्तु तस्य
वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितञ्च ॥
क्रियाक्रममतः सिद्धं गुल्मिनां गुल्मनाशनम् ।
प्रवक्ष्याम्यत ऊर्द्धञ्च योगान् गुल्मनिवर्हणान् ॥
रूक्षशीतायामजं गुल्मं वातिकं तीव्रवेदनम् ।
बद्धविट् मारुतं स्नेहैरादितः समुपाचरेत् ॥
भोजनाभ्यञ्जनैः पानैर्निरूहैः सानुवासनैः ।
स्निग्धस्य भिषजा स्वेदः कर्त्तव्यो गुल्मशान्तये ॥
स्रोतसां मार्द्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्बणम् ।
भित्त्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥
स्नेहपानं मतं गुल्मे विशेषेणोर्द्धनाभिजे ।
त्र्यूषणाद्यं घृतम् ।
त्र्यूषणं त्रिफला धान्यं चविका चित्रकं वचा ।
साजाजीपिप्पलीमूलैर्दार्व्यजाविपचेद्घृतम् ॥
मातुलुङ्गरसक्षीरकोलमूलकदाडिमैः ।
रसैर्वातज गुल्मघ्नं शूलानाहविमोक्षणम् ॥
योन्यर्शोग्रहणीदोषश्वासकासारुचिज्वरान् ।
वस्तिहृत्पार्श्वशूलञ्च घृतमेतद्व्यपोहति ॥"
इति त्र्यूषणाद्यं घृतम् ॥ * ॥
'तैलं प्रसन्ना गोमूत्रमारनालं यवाग्रजः ।
गुल्मजठरमानाहं पीतमेकत्र साधयेत् ॥"
इति तैलपञ्चकम् ॥ * ॥
"प्रयोगैः कोपनैर्दोषाः कुपिताः कोष्ठमाश्रिताः ।
जनयन्ति नृणां गुल्मं स पञ्चविध उच्यते ॥
मध्ये गुल्माश्रया नृणां मार्द्दवङ्गाभिवस्तयः ।
कुपितानिलमूलत्वात् गूढमूलोदयादपि ॥
गुल्मवद्वा विशालत्वाद् गुल्म इत्यभिधीयते ।
स यस्मादात्मनिचयं गच्छत्यपस्थि बुद्बुदः ॥
अन्तः सरति यस्माच्च न पाकमुपयात्यतः ।
सदनं मन्दता वह्नेराटोपोऽन्त्रविकूजनम् ॥
विण्मूत्रानिलसङ्गश्च सौहित्यासहता तथा ।
देषोऽन्ने वायुरूर्द्धञ्च पूर्व्वरूपेषु गुल्मिनाम् ॥
हृत्कुक्षिशूलं मुखकण्ठशोषो
वायोर्निरोधो विषमाग्निता च ।
ते ते विकाराः पवनात्मकाश्च
भवन्ति गुल्मेऽनिलसम्भवे तु ॥
स्वेदज्वराहारविदाहदाहा
तृष्णाङ्गरागः कटुवक्त्रता च ।
पित्तस्य लिङ्गान्यखिलानि यानि
पित्तात्मके तानि भवन्ति गुल्मे ॥
स्तैमित्यमन्नेऽरुचिरङ्गसादः
छर्द्दिः प्रसेको मधुरास्यता च ।
कफस्य लिङ्गानि च यानि तानि
भवन्ति गुल्मे कफसम्भवे तु ॥
सर्व्वात्मकः सर्व्वविकारयुक्तः
सोऽसाध्य उक्तः क्षतजश्च वक्ष्ये ।
'न स्पन्दते नोदरमेति वृद्धिं
भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम् ॥
स गर्भकालातिगमे चिकित्स्यः
सदृग्गर्भं गुल्ममुशन्ति सन्तः ॥"
चिकित्सा यथा ॥
"वातगुल्मार्द्दितं स्निग्धं युक्तं स्नेहविरेचनैः ।
उपाचरेत् यथाकालं निरूहैः सानुवासनैः ॥
पित्तगुल्मार्द्दितं स्निग्धं काकोल्यादिघृतेन तु ।
विरिक्तं मधुरैर्योगैर्निरूहैः समुपाचरेत् ॥
श्लेष्मगुल्मार्द्दितं स्निग्धं पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
तीक्ष्णैर्विरिक्तं तद्रूपैर्निरूहैः समुपाचरेत् ॥
सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ।
पित्तवद्रक्तगुल्मिन्या नार्य्याः कार्य्यः क्रियाविधिः ॥
विशेषमपरञ्चास्याः शृणु रक्तविभेदनम् ।
पलाशभस्मतोयेन सिद्धं सर्पिः प्रयोजयेत् ॥
दद्यादुष्णरसाञ्च पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
उशीरं भेदयेद्भिन्ने विधिरासृग्दरोदितः ॥
आनूपौदकमद्यानां वसातैलं घृतं दधि ।
विपक्वमेकतः प्रस्थं वातगुल्मेऽनुवासनम् ॥
जाङ्गलैकशफानान्तु वसा सर्पिश्च पैत्तिके ।
तैलं जाङ्गलमद्यानाम् एवं गुल्मे कफोत्थिते ॥
धात्रीफलानां स्वरसे षडङ्गं विपचेद्घृतम् ।
शर्करा सैन्धवोपेतं सर्पिर्हितं वातगुल्मिने ॥
चित्रकग्रन्थिसिन्धूत्थ पृथ्वीका चव्यदाडिमैः ।
दीप्यकग्रन्थिकाजाजी त्र्यूषणा धान्यकैः समैः ॥
दध्यारनालमण्डैश्च सत्वकक्षारैर्घृतम् ।
तत् पिबेद्वातगुल्मादिदौर्बल्याटोपशूलनुत् ॥
विडदाडिमसिन्धूत्थ कुलत्थ यवकोरकैः ।
हिङ्गुसौवर्चलक्षारत्र्यूषणाम्लवेतसैः ॥
बीजपूररसोपेतं सर्पिश्चैवचतुर्गुणम् ।
साधितं दाधिकं नाम गुल्मघ्नं प्लीहशूलजित् ॥

रसोनस्वरसे सर्पिः पञ्चमूलरसान्वितम् ।
सुरारनालदध्यम्ल-मूलकस्वरसैः सह ॥
योष-दाडिमवृक्षाम्लयवानीचव्यसैन्धवैः ।
हिङ्ग्वम्लवेतसाजाजीदीप्यकैश्च समांशिकैः ॥
सिद्धं गुल्मग्रहण्यर्शःश्वासोन्मादक्षयज्वरान् ।
कासापस्मारमन्दाग्नि-प्लीहशूलानिलान् जयेत् ॥
दशमूलकषाये तु जीवनीयैः पचेद्घृतम् ।
न्यग्रोधादिगणे वापि गणे वाप्युत्पलादिके ॥
रक्तपित्तोत्थितं घ्नन्ति घृतान्येतान्यसंशयम् ।
आरग्वधादौ विपचेद्वीमनीययुतं घृतम् ॥
क्षारवर्गे पचेच्चान्यत् पचेन्मूत्रगणेऽपरम् ।
घ्नन्ति गुल्मं कफोद्भूतं घृतान्येतान्यसंशयम् ॥
यथा दोषोच्छ्रयश्चापि चिकित्सेत् सान्निपातिकम् ।
चूर्णं हिङ्ग्वादिकं वापि घृतं वा प्लीहनाशनम् ॥
पिबेद्गुल्मापहं काले सर्पिर्लेखकमेव वा ।
तिलेक्षुरकपालाशसार्षपं यवनालजम् ॥
भस्म मूलकचञ्चापि गोजाविखरहस्तिजम् ।
मूत्रेण महिषीणाञ्च पालिकैश्चावचूर्णितैः ॥
कुष्ठ-सैन्धवयष्ट्याह्व-नागरक्रिमिघातिभिः ।
चाजमोदैश्च दशभिः सासद्राच पलैर्युतम् ॥
अयःपात्रेऽग्निनाल्पेन पक्वा चैतमधोद्धरेत् ।
तस्य मात्रां पिबेद्दध्ना सुरया सर्पिषापि वा ॥
धान्याम्लेनोष्णतोयेन कौलत्थेन रसेन वा ।
गुल्मं वातविकाराश्च क्षारोऽयं हन्त्यसंशयम् ॥"
"शीतं सुखाम्बुना वापि स्वर्जिका कुष्ठसैन्धवम् ।
हवीकासुरवूकञ्च वर्षाभूश्चेति द्वयम् ।
चित्रकश्च चलन्दोयी पक्वा मादावशेषितम् ॥
मागधी चित्रकाचौन्द्रलिप्ते कुम्भे निधापयेत् ।
मधुनः प्रस्थमावाप्य पथ्याचूर्णार्द्धसंयुतम् ॥
तुषोषितं दशाहन्तु जीर्णभक्तः पिबेन्नरः ।
अरिष्टोऽयं जयेद्गुल्ममविपाकमरोचकम् ॥
समूले सोन्नतस्यन्दे दाहपाकरुगन्विते ।
गुल्मे रक्तं जलौकोभिः शिरामोक्षेण वा हरेत् ॥
सुखोष्णा जाङ्गलरसाः सुस्निग्धा व्यक्तसैन्धवाः ।
कटुत्रिकसमायुक्ता हिताः पाने च गुल्मिनाम् ॥
पेया वातहरैः सिद्धाः कौलत्थाः संस्कृता रसाः ।
खलाः सपञ्चमूलाश्च गुल्मिनां भोजने हिताः ॥
बद्धवर्चोऽनिलानान्तु साद्र्र्कं क्षीरमिष्यते ।
कुम्भीपिण्डेष्टकास्वेदान् कारयेत् कुशलो भिषक् ॥
गुल्मिनः सर्व्व एवोक्ता दुर्विरेच्यतमा भृशम् ।
अतस्तांस्तु सुखिन्नान् स्रंसनेनोपपादयेत् ॥
विलेपनाभ्यञ्जनानि तथा सन्दहनानि च ।
उपनाहाश्च कर्त्तव्याः सुखोष्णाः साल्वणादयः ॥
उदरोक्तानि सर्पींषि चूर्णवर्त्तिक्रियास्तथा ॥
लवणानि च योज्यानि यान्युक्तान्युदरामये ।
वातवर्च्चोनिरोधे तु सासद्राद्र्र्कसर्षपैः ॥
कृत्वा मार्षौ विधातव्या वर्त्तयो मरिचोत्तराः ।
दन्ती चित्रकमूलेषु तथा वातहरेषु च ॥
कुर्य्यादरिष्टान् सर्व्वांश्च सूत्रस्थाने यथेरितान् ।
खादेद्वाप्यङ्कुरान् भृष्टान् पूतिकाग्रहचजान् ॥
ऊर्द्ध्ववातमनुष्यञ्च गुल्मिनं न निरूहयेत् ।
पिबेच्चित्रकमागारं वा सगुडां वा हरीतकीम् ॥
गुग्गुलुं त्रिवृतां दन्तीं द्रवन्तीं सैन्धवं वचाम् ।
मूत्रमद्य-पयोद्राक्षा-रसैर्वापि वलावलम् ॥
एवं पीलूनि पिष्टानि पिबेत् सलवणानि तु ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकसैन्धवैः ॥
युक्ता हन्ति सुरा गुल्मं शीघ्रं काले प्रयोजिता ।
वह्निविष्मारुतो गुल्मी भुञ्जीत पयसा यवान् ॥
कुल्माषान् वा बहुस्नेहान् भक्षयेल्लवणोत्तरान् ॥"
इत्युत्तरतन्त्रे द्वाचत्वारिंशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥) सेनासंख्याविशेषः । (यथा, महाभारते । १।२।१९-२० ।
"एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।
त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥
पत्तिन्तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनामुखं बुधाः ।
त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥")
अस्यार्थविवृतिर्यथा,—
अत्र गजा नव, रथा नव, अश्वाः सप्तविंशतिः पदातयः पञ्चचत्वारिंशत्, समुदायेन नवतिः ॥ प्लीहा । अप्रकाण्डस्तम्बः । तत्पर्य्यायः । स्तम्बः२ इत्यमरः । २ । ४ । ८ ॥ "अविद्यमानप्रकाण्ड-स्तम्बप्रकाण्डो वा बहुपत्रवान् मल्लीभिण्टीनल-कमलवंशवीरणादिः मूलादारभ्य पूर्व्वभागः प्रकाण्डः ।" इति भरतः ॥ (यथा, मनुः । १।४८ ।
"गुच्छगुल्मन्तु विविधं तथैव तृणजातयः ।"
"यत्र लतासमूहा भवन्ति न च प्रकाण्डानि ते गुच्छा मल्लिकादयः, गुल्मा एकमूलाः सङ्घातजाताः ।" इति टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥) घट्टभेदः । सैन्यरक्षणम् । इति मेदिनी । मे । ११ ॥ (रक्षितपुरुषसमूहः । यथा, मनुः । ७ । ११४ ।
"द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ।"
गुल्मं रक्षितपुरुषसमूहमित्यस्य टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ सैन्यैकदेशः । यथा, तत्रैव । ७ । १९० ।
"गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।"
गुल्मान् सैन्यैकदेशानिति टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

गुल्मकेतुः, पुं, (गुल्मानां केतुर्ध्वज इव । गुल्माः केतुर्यस्येति वा । अत्र तु केतुर्लिङ्गं ज्ञापनमित्यर्थः ।) अम्लवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुल्ममूलं, क्ली, (गुल्मवन्मूलमस्य ।) आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुल्मवल्ली, स्त्री, (गुल्माढ्या वल्ली यस्याः ।) सोमलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सोमलताशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

गुल्ममूलः, पुं, (गुल्मात्मकं गुल्ममूलकं वा मूलमत्र ।) रोगविशेषः । तस्यौषधं यथा,—
"नारी पुष्यदिने पीत्वा गोक्षीरेणोपवासतः ।
श्वेतार्कस्य तु वै मूलं तस्यास्तद्गुल्ममूलनुत् ॥"
इति गारुडे १९३ अध्यायः ॥

गुल्मिनी, स्त्री, (गुल्मोऽस्त्यस्या इति । "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः । ततः ङीप् ।) विस्तृता लता । तत्पर्य्यायः । वीरुत् २ उलुपः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ९ ॥ वीरुधा ४ प्रवतत् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

गुल्मी, स्त्री, (गुल्माकारो विद्यतेऽस्या इति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततो ङीष् ।) आमलकी । एला । वनी । वस्त्रवेश्म । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ हेमचन्द्रश्च ॥ गृध्र-नखीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुड़कांथोली इति भाषा ॥ (गुल्मः गुल्मनामको रोगोऽस्त्यस्य इति । गुल्म+इनिः ।) गुल्मरोगयुक्ते त्रि ॥ (यथा, अत्रैव घृतपनसशब्दगुणव्याख्याने भावप्रकाशः ।
"विशेषात् पनसं वर्ज्यं गुल्मिभिर्मन्दवह्निभिः ॥)

गुल्यः, पुं, (गुड़मिव माधुर्य्यमर्हतीति । गुड़+यत् । ततो ड़स्य लत्वम् ।) मधुरः । स्वादुः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २४ ॥

गुवाकः, पुं, (गुवति मलवत् कायस्तुदन्जतीति । गु+"पिनाकादयश्च ।" उणां । ४ । १५ । इति च्याकः तुदादित्वाद्गुणाभावः । निपातनात् दीर्घोऽपि दृश्यते ।) वृक्षविशेषः । गुया सुपारि इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । घोण्टा २ पूगः ३ क्रमुकः ४ खपुरः ५ । इत्यमरः । २।५।१३९ ॥ गूवाकः ६ । इति तट्टीका ॥ पूगवृक्षः ७ दीर्घपादपः ८ वल्कतरुः ९ दृढ़वल्कः १० चिक्कणः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पूगी १२ । इति भावप्रकाशः ॥ सुरञ्जनः १३ गोपदलः १४ राजताल: १५ छटाफलः १६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ अस्य फलस्य पर्य्यायः । क्रमुकफलम् १ पूगम् २ चिक्कणी ३ चिक्का ४ चिक्कणम् ५ श्लक्ष्णकम् ६ उद्वेगम् ७ पूगफलम् ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पूगीफलम् ९ । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अस्य मस्तिष्कस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । बलप्राणशुक्रवृद्धिभेदमदकारित्वम् । स्त्रनरोगनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ अस्य निर्य्यासस्य गुणाः । हिमत्वम् । मोहनत्वम् । गुरुत्वम् । विपाके उष्णत्वम् । क्षारत्वम् । साम्लत्वम् । वातघ्नत्वम् । पित्तलत्वञ्च ॥ * ॥ अस्य फलगुणाः सम्मोहकारित्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । रेचनत्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । रुच्यत्वम् । वक्त्रक्लेदमलापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुरुत्वम् । रूक्षत्वम् । कफपित्तकारित्वम् । दीपनत्वञ्च ॥ * ॥ आर्द्रस्य तस्य गुणाः । गुरुत्वम् । अभिष्यन्दित्वम् । अग्निदृष्टिहरत्वञ्च ॥ * ॥ खिन्नस्य तस्य गुणः । दोषत्रयच्छेदित्वम् । दृढ़मध्यं तदुत्तमम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ आमपूगस्य गुणाः । कषायत्वम् । मुखमलरक्तामश्लेष्मपित्तोदराध्मानाशित्वम् । कण्ठशुद्धिकारित्वम् । सारकत्वञ्च ॥ * ॥ शुष्कस्य तस्य गुणाः । कण्ठामयघ्नत्वम् । रुचिकरत्वम् । पाचनत्वम् । रेचनत्वञ्च ॥ * ॥ तत् ताम्बूलेनोनमयुतञ्च चेत् झटिति माण्डुवातशोषकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ तत्पर्व्वगुणाः । तस्यादिपर्व्व विषतुल्यम् । द्वितीयपर्व्व भेदकं दुर्जरञ्च । तृतीयपर्व्व पानोपयुक्तं सुधातुल्यं रसायनञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (ताम्बूलेन विना केवलं गुवाकभक्षणावाञ्छा-

[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]। यथा —
"[illegible] [illegible] गुहाः [illegible]।
[illegible])

गुह, [illegible]। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा° उभ° सक° सेट्।) [illegible]। [illegible] गुहा [illegible] दीर्घे। इति दुर्गादासः।

गुह, पुं (गूहति रक्षति [illegible] एव [illegible]। गुह + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।" ३।१।१३५। इति कः। [illegible] गुहा [illegible]। [illegible] इत्यर्थे। यथा महाभारते। ३। २२८ अध्याये।
"[illegible] गुहमाश्रमम्।"
रघुवंशम्।
"[illegible]
[illegible]।"
[illegible] [illegible]। यथा महाभारते। १३। ८५। ८० [illegible]।
"[illegible]
[illegible]।
[illegible]।")
[illegible]। [illegible]। १। १। ३४। पाठक। इति शब्दरत्नावली। [illegible]। [illegible] (यथा रामायणे। २। ५०। ३३।
"तत्र राजा गुहो नाम [illegible]।
[illegible]।"
[illegible] इति
गुह + क।) विष्णुः। (यथा महाभारते। १३। १४९। ५४।
"[illegible] गुहः।"
[illegible]। यथा महाभारते। १३। १७। ६०।
"[illegible] गुहः [illegible]।")
[illegible]। (यथा [illegible]
[illegible]।
"[illegible]
[illegible]।")

गुहरूप, स्त्री (गुहस्य [illegible]) [illegible]। यथा [illegible]।
"[illegible]
[illegible]।"
[illegible]। इति [illegible]।

गुहा, स्त्री (गुह + क टाप् च। [illegible]
[illegible]। इति मेदिनी।
[illegible]। (यथा [illegible]। १। १। ८।
"[illegible]
[illegible]।"
[illegible]। इति [illegible]।

गहनम् ३ गह्वरम् ४। [illegible] ६। इति राजनिर्घण्टः। (कुञ्जम्। यथा, शतपथब्राह्मणे। ११। २। ६। ४।
"[illegible] गुहा [illegible]।" गुहा [illegible] [illegible] इति वा। गुह + [illegible] टाप् च।) बुद्धिः। यथा [illegible]।
"[illegible]
[illegible] गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः।")

गुहाशय, पुं (गुहायां गिरिगह्वरादिषु शेते [illegible] इति। शीङ् स्वप्ने + "अधिकरणे शेतेः।" ३। २। १५। इति अच्।) व्याघ्रः। इति राजनिर्घण्टः। (गुहायामित्यादिवाक्य [illegible]। यथा भावप्रकाशे।
"[illegible]
[illegible]।"
गुहायां हृदये बुद्धौ वा शेते [illegible]।)
विष्णुः। (यथा [illegible]। '[illegible] गुहाशयः।' यथा च।
[अथ।
"[illegible] गुहा
[illegible]।"
इति श्रीभागवतम्।
(सर्पः। यथा, [illegible]। ४। १। ८।
"[illegible]
गुहाशया [illegible]।"
गुहाशायिनि त्रि।)

गुहिन, क्ली (गूहति [illegible] [illegible]। गुह + बाहुलकात् इनन्।) वनम्। इति शब्दरत्नावली।

गुहेर, क्ली (गूहति [illegible] [illegible]। गुह + "मुमर्दश्च [illegible]।" उणा। १। ५६। इति इलच्। [illegible]) वनम्। इति [illegible]।

गुहेर, पुं (गूहति [illegible]। गुह + "[illegible]" उणा। १। ६। इति [illegible]।) [illegible]। [illegible]। (रक्षति इति [illegible]।) [illegible]। इति [illegible] [illegible]।

गुह्य, क्ली (गुहा [illegible] अर्हति [illegible] [illegible] इति यावत्। गुहा + "[illegible]।" ४। ३। ६३। इति यत्। गुह + [illegible]) [illegible]। [illegible]।
([illegible]।
"[illegible] गुह्यमाहुः।")
[illegible]। [illegible]। १। १। १८। [illegible]।
[illegible]
[illegible]
[illegible]। इति [illegible] (यथा [illegible]।
"[illegible]।"

यथा च, देवीभागवते। १। ३। १०।
"पुराणगुह्यं सकलं कथेन
गुरोः प्रसादात् [illegible]।")

गुह्य, पुं, (गुहां [illegible] अर्हतीति। गुहा + "[illegible] यत्।" ५। १। ६६। इति यत्।) कमठः। दम्भः। इति मेदिनी। य। ३५। (गुहितुमर्हति [illegible] [illegible] उपनिषद् [illegible] [illegible] गुहायां बुद्धौ [illegible] [illegible]। [illegible] इति यावत्।) शिवः। इति तस्य सहस्रनामसु पठितम्। (यथा महाभारते। १३। १४८। ७१।
"गुह्यो गभीरो गहनो [illegible]।"
महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ४१।
"[illegible] गुह्यः [illegible]।"
गुह्यानि गूहति [illegible] [illegible]। [illegible]। यथा ऋग्वेदे। ७। १०३। ८।
"[illegible]
[illegible] गुह्या न [illegible]।"
उपस्थादिरिन्द्रियः। यथा, महाभारते। १। ३। ३१।
"गुह्या [illegible]।"
स्त्रियां टाप्। [illegible] देवी। यथा देवीभागवते। १२। ६। ३१।
"गुह्या [illegible]।"
गोपनीये त्रि। यथा, मनु। ११। २४८।
"[illegible]।"
"[illegible] गुह्यो [illegible]।" इति कुल्लूकभट्टः।)

गुह्यक, पुं (गूहति निधिं [illegible]। गुह + ण्वुल्। [illegible]।) देवयोनिविशेषः। स तु कुबेरानुचर निधि [illegible]। इत्यमरः। (कासु [illegible] [illegible]।
"[illegible]।"
[illegible]। [illegible] + क। [illegible]।
"[illegible]"
[illegible]। [illegible]। १। १। ६०।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]।"
यथा महाभारते। १। ११। १०।
"[illegible]
[illegible]।")
[illegible]।
[illegible]।
"[illegible]
[illegible]।

लोकैरध्युषितं लोकं श्यामलाङ्गैश्च लोमशैः ।
गणौ कथयतं कोऽमी को लोकः पुरगतः कृतः ॥
गणावूचतुः ।
गुह्यकानामयं लोकस्तेते वै गुह्यकाः स्मृताः ।
न्यायेनोपार्ज्य वित्तानि गूहयन्ति च ये भुवि ॥
स्वमार्गगा धनाढ्याश्च शूद्रप्रायाः कुटुम्बिनः ।
संविभज्य च भोक्तारः क्रोधासूयाविवर्ज्जिताः ॥
न तिथिं नैव वारञ्च संक्रान्त्यादि न पर्व च ।
नाधर्म्मञ्च न धर्म्मञ्च विदन्त्येते सदातुराः ॥
एकमेव हि जानन्ति कुलपूज्यो हि यो द्विजः ।
तस्मै गाः संप्रयच्छन्ति मन्यन्ते तद्वचः स्फुटम् ॥
सन्त्यङ्गिभाजो ह्यत्रापि तेन पुण्येन गुह्यकाः ।
भुञ्जते स्वर्गसौख्यानि देववदकुतोभयाः ॥"
इति काशीखण्डे शिवशर्म्मणो वैकुण्ठलोकागमने विष्णुगणसंवादः ॥ (पक्वान्नविशेषः । तस्य पाकप्रकारो यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतपाकशास्त्रे ।
"समितां सर्पिषा भृष्टां सितादुग्धादिसम्भृताम् ।
एला लवङ्गकर्पूरमरीचपरिवासिताम् ॥
निम्नान्यमसितालम्बपट्टे वेष्टा एते पचेत् ।
ततः खण्डे न्यसेत् पक्वं गुह्यकोऽयमुदाहृतः ॥"
अस्य गुणाश्चैव । यथा,—
"गुह्यको बृंहणो हृद्यो वृष्यः पित्तानिलापहः ।
मधुरोऽतिगुरुः पाके किञ्चित् सन्धानकृत् मतः ॥")
गुह्यकेश्वरः, पुं, (गुह्यकानामीश्वरः प्रभुरधिपतिरित्यर्थः ।) कुवेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७१ ॥
(यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । ५ । ६१ ।
"यः पुमान् स कुवेरश्च धनेशो गुह्यकेश्वरः ॥")
गुह्यगुरुः, पुं, (गुह्यः गोप्यः हृदयाभ्यन्तर्वर्त्ती अन्तर्यामिस्वरूपो गुरुः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गुह्यदीपकः, पुं, (गुह्येन गुह्यस्थज्योतिषा दीपयति प्रकाशयतीति । स्वयं गुह्यः सन् दीपयतीत्येके । दीप्+णवुल् ।) खद्योतः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
गुह्यनिष्यन्दः, पुं, (गुह्यात् गुह्यदेशात् उपस्थच्छिद्रादित्यर्थः निष्यन्दते निर्गच्छति इति ।) मूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गुह्यपुष्पः, पुं, (गुह्यानि अदृश्यानि पुष्पाणि यस्य इति ।) अश्वत्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गुह्यबीजः, पुं, (गुह्यमदृश्यं बीजमस्य ।) भूतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गुह्यभाषितं, क्ली, (गुह्यं रहस्यं भाषितम् ।) मन्त्रः । इति जटाधरः ॥ गुप्तवाक्यञ्च ॥
गू, औ शि विट्त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-अनिट् ।) औ, गूनः । शि, गुवति अगुवीत् । विट्त्यजिर्हदनम् । इति दुर्गादासः ॥
गूः, पुं, गुः । विष्ठा । गुधातोः कर्म्मणि क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (गच्छत्यपानेन देहात् । गम्+क्विः । मलोप इत्येके ॥)
गूढं, क्ली, (गुह्+भावे क्तः ।) रहः । गुह्यम् । इति मेदिनी । ढे । १ ॥
गूढ़ः, त्रि, (गुह्+कर्म्मणि क्तः ।) संवृतः । गुप्तः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, सप्तशत्याम् ।१।३८।
"शक्तिरस्यैश्वरी काचित् सर्व्ववस्तुनियामिका ।
आनन्दमयमारभ्य गूढ़ा सर्व्वेषु वस्तुषु ॥")
गूढ़जः, पुं, (गूढ़ात् गुप्तभावादित्यर्थः गूढ़े गुप्तस्थाने वा जायते इति । गूढ़ः सन् जायते इत्येके । गूढ़+जन्+डः ।) गूढ़ोत्पन्नपुत्रः । इति मिताक्षरा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । १३२ ।
"गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढ़जस्तु सुतो मतः ।
कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥")
गूढ़नीड़ः, पुं, (गूढ़ः गोपनम्यलक्ष्यः गूढ़े गुप्तस्थाने वा नीड़ः कुलायोऽस्य ।) खञ्जनपक्षी । इति शब्दमाला ॥
गूढ़पत्त्रः, पुं, (गूढ़ः समाच्छन्नः पत्त्रेण योऽसौ । गूढ़ं पत्त्रमस्येति केचित् ।) करीरवृक्षः । अङ्कोठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढ़पथः, पुं, (गूढ़ः पन्था गतिर्यस्य समासान्तविधानादच् ।) अन्तःकरणम् । इति हेमचन्द्रः ।६।५॥ गुप्तपथश्च ॥
गूढ़पात्, [द्] पुं, (गूढ़ं पादयति । पद गतौ+णिजन्तात् क्विप् । यद्वा गूढ़ाः पादा अस्य एषोदरादित्वादलोपे साधुः ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ७ ॥
गूढ़पादः, पुं, (गूढ़ाः संवृताः पादा अस्य ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥
("पादानामपि विज्ञेये द्वे शते द्वे च विंशती ।" इत्यागमः ।
न्यङ्क्वादित्वादे त्रि । यथा, महाभारते ।
"सन्तोषागस्त्यतटस्य विगीश्वर्य्ये वारस्थितम् ।
उपागद्गूढ़पादस्य सर्व्वा धर्म्मावृतेव भूः ॥")
गूढ़पुरुषः, पुं (गूढ़ः गुप्तः पुरुषः छद्मवेशी राजप्रेरितो जनः इत्यर्थः ।)चरः । इत्यमरः ।२।८।१३॥
गूढ़पुष्पकः, पुं, (गूढ़ः समावृत इव पुष्पैर्योऽसौ इवार्थे कन् । गूढ़ानि संवृतानि पुष्पाण्यस्य इत्येके ।) वकुलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढ़फलः, पुं, (गूढ़ः संवृतप्रायः फलेनासौ । गूढ़ं यथा स्यात् तथा फलतीत्येके ।) वदरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढ़मार्गः, पुं, (गूढ़ः प्रच्छन्नः मार्गः ।) सुवोऽन्तरमार्गः । सुड़ङ्ग इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । सुरङ्गा २ सन्धिला ३ । इति हेमचन्द्रः । ४।५१॥
गूढ़मैथुनः, पुं, (गूढ़ं अन्यैरदृश्यं मैथुनं यस्य ।) काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गूढ़वर्चाः, [स्] पुं, (गूढ़ं वर्चोऽस्य ।) भेकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गूढ़वल्लिका, स्त्री, (गूढ़ा वल्लिका वल्ली यस्य ।) अङ्कोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढ़साक्षी, [न्] त्रि, (गूढ़ः प्रच्छन्नः सन् यः अर्थिना प्रत्यर्थिवाक्यं श्रावितः तादृशः साक्षी ।) योऽर्थिना गूढ़तया प्रत्यर्थिवचनं श्रावितः सः । फरियादी गोपने राखिया आसामीर कथा याहाके शुनाइयाछे सेइ साक्षी इति भाषा ॥
तथा च नारदः ।
"अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् ।
यः श्राव्यते तदा गूढ़ो गूढ़साक्षी स उच्यते ॥"
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
गूढ़ाङ्गः, पुं, (गूढ़ानि अङ्गानि यस्य इच्छामात्रेणैवाङ्गानि अन्तःप्रवेशयति इति तात्पर्यार्थः ।) कच्छपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढ़ाङ्घ्रिः, पुं, (गूढ़ः संवृतः शल्कैराच्छादितोऽङ्घ्रिश्चरणोऽस्य ।) सर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढ़ोत्पन्नः, पुं, (गूढ़ं अन्यैरविज्ञातं यथा स्यात् तथा उत्पन्नो जातः ।) द्वादशविधपुत्त्रमध्ये पुत्त्रविशेषः । यथा, मनुः । ९ । १७० ।
"उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।
स गृहे गूढ़ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥"
अस्यार्थः । "यस्य गृहेऽवस्थितायां भार्य्यायां पुत्त्र उत्पद्यते सजातीयोऽयं भवतीति ज्ञानेऽपि कस्मात् पुरुषविशेषाज्जातोऽयमिति न ज्ञायते स गृहे प्रच्छन्नोत्पन्नस्तस्य पुत्त्रः स्यात् यदीयायां भार्य्यायां जातः ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥
(अयं हि बन्धुदायहारी । यथाह मनुः । ९।१५९ ।
"औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढ़ोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥")
गूथं, क्ली पुं, (गवते शब्दायते गुवति पुरीषमुत्सृजतीति वा । गुड शब्दे गुशि विष्ठोत्सर्गे वा + "तिथपृष्ठ गूथ यूथ प्रोथाः ।" उणां । २ । १२ । इति थक् दीर्घश्च ।) विष्ठा । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥ गु इति भाषा । (शरीरादिमलेऽपि कर्णगूथादिशब्ददर्शनात् ॥)
गूथलक्तः, पुं, (गूथे विष्ठायां रक्तः अनुरक्त आसक्त इत्यर्थः । ततो रस्य लत्वम् ।) पक्षिविशेषः । गुये शालिक् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शरमलः २ खुदपूड़ः ३ साहिकः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
गूनः, त्रि, (गूयते पुरीषमुत्सृज्यते स्म इति । गु शि विष्ठोत्सर्गे+क्तः । "दुग्वोदीर्घश्चेति ।" नत्वं दीर्घश्च ।) कृतपुरीषोत्सर्गः । तत्पर्य्यायः । हन्नः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥
गूर, ङ क उद्यमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । ङ क, भक्तेषु नो गूरयते मद्यीरगः । इति दुर्गादासः ॥ (तथा च कविरहस्ये । ५१ ।
"भक्तेषु नोद्गूरयतेऽक्षसाध्वे-
ष्वुत्कोऽपि यो नोद्गुरते स्वधर्म्मवित् ॥")
गूर, ई य ङ वधे । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
(दिवां-आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । तथा च ।
"दीपिपूरिवनिगूरिधूरयः
काशिवाशिपदिसूरितूरयः ।
धूरिजूरिखिदिविद्यतिः क्लिशि-
र्मुरिबुध्यतिमनी दिवादिषु ॥
इति रमोद्वतायां वर्णेश्वरः ।" इति दुर्गादासः ॥
गूरणं, क्ली, गूर क ङ उद्यमे+भावे ल्युट् ।) उद्यमः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।३।२।११॥

गृद्द क विभेदने । कुर्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क, गृर्दयति । इति दुर्गादासः ॥

गृर्द, ङ क्रीडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ङ, गृर्दते । इति दुर्गादासः ॥

गृदाजः, पुं, (गुदति पुरीषमुत्सृजत्यनेन यद्वा गृदति अनुष्णभक्षणेन गुदाविवरात् पुरीषवद्गुदमुत्सृजतीति । गुदि विष्ठोत्सर्गे + "पिनाकादयश्च ।" उणां । ४ । १५ । इति साधुः । कृशाश्वादित्वात् गुदाभावः । निपातनात् दीर्घत्वम् ।) गुदाजः । इति शब्दरत्नावली ॥

गृञ्जना, स्त्री, (गृञ्जयतीति । निपातनात् अकारस्य लत्वम् ।) मधूच्छिष्टकः । मधूच्छिष्टकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गृ, सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) गरति मद्यं मैत्रः । इति दुर्गादासः ॥

गृज, ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) गजमदगरी गर्जति । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, पूर्णचन्द्रोदये । ४ ।
"गर्जसि देव ! न यच्छसि तोयं
चातकपक्षी व्याकुलितोऽयम् ।
दैवादिह यदि दक्षिणवातः
क्व त्वं क्वाहं क्व च जलपातः ॥")

गृञ्ज, ङ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) गजमदगरी । ङ, गृञ्जते । इति दुर्गादासः ॥ (अभिदिद्य कथनमिति मता वैदिक शब्दोऽयमिति पठन्ति ।)

गृञ्जनं क्ली, (गृञ्जति अमनुष्येण कश्चन मानकादिरिति । गृजि ध्वनौ + कर्मणि ल्युट् ।) शिखण्डिकन्दोऽतितमम् । इति मेदिनी । ने । ५८ ॥ (गृञ्जति रोगमाक्रमणं अपरोग कश्चन इति ।) गाजरैति । गृञ्जन इति ख्यातः । तत्पर्यायः । शिखिमूलम् १ यवनेष्टम् २ वर्तुलम् ३ ग्रन्थिमूलम् ४ शिखाकन्दम् ५ कन्दम् ६ डिण्डीरमोदकम् ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातरोगगुल्मनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । दीपनत्वम् । हृद्यत्वम् । दुर्गन्धत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गृञ्जनः, पुं, (गृञ्जति अमनुष्येण कश्चन इति । गृजि + ल्युट् ।) लशुनः । रसुन इति भाषा । इति मेदिनी । ने । ५८ । शलगमुखः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य भक्षणनिषेधो यथा, मनौ । ५ । १९—२० ।
"छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।
पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्द्विजः ॥
अमत्यैतानि षड् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।
यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहः ॥")

गृञ्जिकः, पुं रक्तलशुनः । रक्त रसुन इति भाषा । शब्दार्थः । शेषाः ९ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४७ । (गृञ्जनोऽपि पाठः ।)

गृणः, पुं, (गृणाति निगदति । गृ शब्दे + "गृधिपणिभ्यां च ।" उणां ।

३ । ९६ । इति मः च किन् इकारलोपादेशश्च ।) कन्दर्पः । इत्युणादिकोषः । (त्रि, लुब्धः । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ८७ । ६ ।
"गृध्नो राजा वरुणस्तद्भवत्वितं दिविक्षितम् ।"
"गृध्नः लुब्धः ।" इति भाष्यम् ।)

गृध, इर् य उ लिप्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् क्त्वावेट् ।) इर्, अगृधत् अगर्धीत् । कामात् पुत्रादिलाभात् लिप्सं न रमध्ये । य, गृध्यति धनं लुब्धः । उ, गर्धित्वा गृद्ध्वा । इति दुर्गादासः ॥

गृधुः, पुं, (गृध्यत्यनेनाभावाद्वा इति । गृधुष इच्छायाम् + "प्रथिम्रदिभ्रस्जिभ्यस्वपिश्रिभ्यः ।" उणां । १ । २३ । इति कुः ।) कामदेवः । इत्युणादिकोषः । (गृध्यति अभिलषतीति विषये वाचमिच्छत्वात् ।) अभिलाषुकः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

गृधू, पुं, (गृध् + बाहुलकात् कूः ।) गुदिः । अपानम् । कुत्सितम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

गृध्नुः, त्रि, (गृध्यति कामयते लिप्सति वा धनमिति शेषः । गृध् + "त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ।" ३ । २ । १४० ॥ इति क्नुः ।) लुब्धः । इत्यमरः । ३ । १ । २१ ॥ (यथा, भागवते । ३ । १४ । २० ।
"न वयं प्रभवस्तां त्वामनुकर्तुं गृहेश्वरि ! ।
अप्यायुषा वा कार्त्स्न्येन ये चान्ये गुणगृध्नवः ॥"
क्वचित् गृध्नोरिति पाठः ।)

गृध्रा, स्त्री, (गृध्नोर्भावः इति तल् ।) लुब्धता । लोभपर्यायः । राजः २ गर्द्धः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गृध्रः, पुं, (गृध्यति अभिकाङ्क्षति मांसमिति । "सुसूधागृधिभ्यः क्रन् ।" उणां । २ । २४ । इति क्रन् ।) पक्षिविशेषः । शकुनी शकुनी इति च भाषा । तत्पर्यायः । दाक्षाय्यः १ वज्रतुण्डः २ दूरदर्शनः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ३ । ११ ।
"गृध्रः संपतते शीर्षे जनयन् भयमुत्तमम् ।"
इह लोके लोभप्रद्युत् मद्यु देवतात्मसमं चरति स मायाध्वा मरणे गृध्रोच्छिष्टे भोजयतीति । यथाह मनुः । ११ । १४६ ।
"दैवतं ब्राह्मणत्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः ।
स मायाध्वा मरे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ।")

गृध्रकाली, स्त्री, (गृध्रस्य कला इवाकारोऽस्त्यस्याः इति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् । ततो ङीष् ।) कुम्भिकारुः । इति शब्दमाला । काञ्चिवाचक इति भाषा । (यथा, सुश्रुते चिकित्सिते । १८ अध्याये ।
"वराहदशनाक्षीरौदुम्बरमासारीदनमलद इति कटकवर्णः ।") कौणिकः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

गृध्रनखा, स्त्री, (गृध्रस्य नखमिव नखाः कण्टकाः यस्याः । गृध्र इव ग्रहणशीलं कण्टकमस्याः इत्यर्थः ।) कुम्भाख्यायकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गृध्रराजः, पुं, (गृध्रः राजा देवतुल्यमत्र्यमान्यः ।

गृध्राणां राजेति वा । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) जटायुपक्षी । यथा,—
"भूयः कनकचूडाग्रे दृष्टो वायोरिवाश्रितः ।
गिरिशृङ्गे गृध्रराजस्त्वाम्बराणां द्विजाधिपैः ॥"
इति रामायणम् ।

गृध्रसी, स्त्री (गृध्यति मांसमभिकाङ्क्षति इतरं इति गृध् + क्रन् । गृध्रो मांसलोलुपो मनुष्यः तं स्यति पीडयति नाशयति वा । षो + कः ङीष् ।) वातरोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
"स्फिक्पूर्वा कटिपृष्ठोरुजानुजङ्घापदं क्रमात् ।
गृध्रसी स्तम्भरुक् तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः ।
वाताद्वातकफाभ्यां सा विज्ञेया द्विविधा पुनः ।
वातजायां भवेत्तोदो देहस्यातीवचक्रता ।
जानुजङ्घोरुसन्धीनां स्फुरणं स्तम्भता भृशम् ।
वातश्लेष्मजायान्तु गौरवं वह्निमार्दवम् ।
तन्द्रा मुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च ॥"
गृध्रसीवातात् दैवनात् स्फिगादिकमेणं तालक तोदैर्गृह्णाति । क्रमात् वृद्धिक्रमात् । तेन यथा यथा वर्द्धते तथा तथा स्फिगादीन्याक्रामति तान् गृह्णाति निर्देशक्रमनियमः । तथा मुहुः स्पन्दते स्फिगादिषु शिराकम्पं करोतीत्यर्थः ॥१॥

अथ तस्याश्चिकित्सा ।

"गृध्रस्यातुं नरं सम्यक् रेचैर्वा वमनैर्वा ।
ज्ञात्वा निरामं दीप्ताग्निं बस्तिभिः समुपाचरेत् ॥
नाड़ीं बस्तिशिरं कुर्यादग्निकर्म न कुर्याणि ।
पिण्डो निरथंकः स स्यादृतां स्वेव कृतो यथा ॥१॥
तैलमेरण्डजं वापि गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।
मासमेकं प्रयोगोऽयं गृध्रस्यात्यवापहः ॥२॥
तैलं घृतं चार्द्रकमातुलुङ्ग-
रसं सचुक्रं सगुडं पिबेद्वा ।
कट्यूरुपृष्ठत्रिकशूलगुल्म-
गृध्रस्युदावर्त्तहरः प्रयोगः ॥७॥
शिग्रुत्थे रक्षोघ्नाति पिष्ट्वा पौरे विनाशयेत् ।
गृध्रसीवातं कटीमूले रामतो मरणोदयम् ॥६॥
देवदारु वि शिखा हरीतकी कट्फलादिका ।
क्वाथो रसकोडिनः पीतो शूलकटिवजम् ।
गृध्रसीं वर्त्मनां चिरकालानुबन्धि च ॥"
शिग्रुवं पीडयेत्कम् ॥४॥
"गोमूत्रे रक्षोघ्नाम्ला सप्ताहं पिबेन्नरः ।
देवदारुचित्रकं शस्त्रि गृध्रसी यकृतायाम् ॥१॥
पिप्पल्यादिदीप्तनामाक्षरा
त्रिवृत् समामे वह-नैवसितम् ।
यो दध्याद्दर्मणि जरेद्विग्रहः
स गृध्रसीं रुन्धि शिवस्य शिवम् ॥६॥
दर्शनमुखलोः नाड़ी कारिका मरीचैर्विनं ।
स पीतो भावदीप्त शिराभ्यामातुलांगरजेर्मद्य ॥८॥
देवा शिखार ते, क्वाथो महाशिर दर्शितः ।
कुष्ठेरदमपीतौ वीतमालः गृध्राङ्गे ॥"
देवदाव्यादिकरो । ८ ।
"दशवातात् पश्वं विष्णुं मध्य कटिम ग्रहरुणो ।
कस्मि यवरणं क्षया मस्वेभ्य दन्तीवालेन ॥"

इति रास्नागुग्गुलुः ॥ ९ ॥
"रास्नामृतारग्वधदेवदारु-
त्रिकण्टकैरण्डपुनर्नवानाम् ।
क्वाथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं
जङ्घोरुपृष्ठत्रिकपार्श्वशूली ॥"
इति रास्नासप्तकक्वाथः ॥ १० ॥
"पथ्याविभीतामलकीफलानां
प्रस्थं क्रमेण द्विगुणाभिवृद्धम् ।
प्रस्थेन युक्तञ्च पलङ्कषायां
द्रोणे जले संस्थितमेकरात्रम् ॥
तदर्द्धशेषं क्वथितं कषायं
भाण्डे पचेत्तत् पुनरेव लौहे ।
अस्मिन् वह्नेरवतार्य्य दद्यात्
प्रत्यायि संचूर्ण्य पलार्द्धकानि ॥
विडङ्गदन्तीत्रिफलागुडूची-
कृष्णात्रिवृन्नागरकोषणानि ।
यथेच्छयेतस्य नरस्य शीघ्रं
हिमाम्बुपानानि च भोजनानि ॥
निषेव्यमाणो विनिहन्ति रोगान्
स गृध्रसीं गूढगखञ्जताञ्च ।
प्लीहानमुग्रं जठराणि गुल्मं
पाण्डुत्वकण्डूयमिवातरक्तम् ॥
पथ्यादिको गुग्गुलुरेष नाम्ना
ख्यातः क्षितावप्रमितप्रभावः ।
बलेन नागेन समं मनुष्यं
जवेन कुर्य्यात्तुरगेण तुल्यम् ॥
आयुःप्रकर्षं विदधाति चक्षु-
र्बलं तथा पुष्टिकरो विषघ्नः ।
यतस्स सन्धानकरो विशेषा-
द्रोगेषु शस्तः सकलेषु तज्ज्ञैः ॥"
इति पथ्यादिगुग्गुलुः ॥ ११ ॥
इति भावप्रकाशः ॥
(तथा च ।
"रक्तवातसमुद्भूतान् दोषान् शृणु महामते ! ।
कट्यूरुजानुमध्ये तु जायते वह्निवेदना ।
गृध्रसीति विजानीयात् तेन नोक्तञ्च लक्षणम् ॥"
"शतावरी वचे द्वे च पिप्पली पुष्कराह्वयम् ।
चूर्णमेरण्डतैलेन गृध्रसीमपकर्षति ॥
अजमोदादिकं चूर्णमामवाते प्रकीर्त्तितम् ।
तदत्र योजनीयञ्च गृध्रसीनां निवारणम् ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने त्रयोविंशेऽध्याये ॥
"पार्ष्णिं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा मारुतार्द्दिता ।
सक्थ्युत्क्षेपं निगृह्णाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते ॥"
इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥
"पार्ष्ण्यां प्रत्यङ्गुलीनान्तु कण्डरा यानिलार्द्दिता ।
सक्थ्नः क्षेपं निगृह्णीयाद् गृध्रसीति हि सा स्मृता ॥"
इति सुश्रुते निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
चिकित्सास्या यथा,—
"गृध्रसीविश्वाचीक्रोष्टुकशिरःखञ्जपङ्गुलवातकण्टक-पादहर्षावबाहुकवाधिर्य्यधमनीगतवात-रोगेषु यथोक्तं यथोद्देशञ्च शिराव्यधं कुर्य्या-दन्यत्रावबाहुकात्तत्राधिचिकित्सितमावे-च्चेत ॥" इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५मे अध्याये ॥)

गृध्राणी, स्त्री, (गृध्र इव धूम्रवर्णेन अनिति प्राणितीति । अन् + पचाद्यच् । गौरादित्वात् ङीष् । संज्ञायां णत्वम् ।) धूम्रपत्राक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गृष्टिः, स्त्री, (गृह्णाति सकृद्गर्भमिति । ग्रह ञ उपादाने + कर्त्तरि क्तिच् पृषोदरादित्वात् साधुः ।) सकृत्प्रसूता गौः । तत्पर्य्यायः । सकृत्प्रसूतिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ६९ । ३३ ।
"प्रदीहीनां पीवराणाञ्च तावदस्या गृष्टौ धेनवः सुव्रताश्च ॥"
यथा च ।
"ऋष्य एव स्थिरादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम् ।
रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृष्टिक्षीरं चतुर्गुणम् ॥
वीराद्विमाषकाकोली स्वयंगुप्तर्षभर्द्धिभिः ॥
मेदया च समैः कल्कैस्तत् स्यात् कल्याणकं महत् ।
बृंहणीयं विशेषेण सन्निपातहरं परम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥
सकृत्प्रसूतस्त्रीमात्रम् । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥) वराहक्रान्ता । इत्यमरः ।२।४।१३५ ॥ बदरच्छदः । इति मेदिनी । टे । १२ ॥ काश्मरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गृह, त् क ङ ग्रहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) सप्तमस्वरी । क ङ, गृहयते । गृहो गृहयम् । इति दुर्गादासः ॥

गृहं, क्ली, (गृह्णाति धान्यादिकं जीवनार्थं यस्मिन्निति । ग्रह + "गेहे कः ।" ३।१।१४४ । इति कः ।) इष्टकादिरचितवासस्थानम् । घर इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । २ । ३४ ।
"चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ॥"
अर्द्धर्चादित्वादेवास्य शब्दो विभाषया पुंसि च वर्त्तते । तत्र बहुवचनान्त एव । यथा,—
"गृहाः पुंसि च भूम्न्येव ।" इत्यमरः ॥ अत एव मनौ । ४ । २५० ।
"शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन् दधि ॥")
तत्पर्य्यायः । गेहम् २ उदवसितम् ३ वेश्म ४ सद्म ५ निकेतनम् ६ निशान्तम् ७ वस्त्यम् ८ सदनम् ९ भवनम् १० अगारम् ११ मन्दिरम् १२ गृहाः १३ निकाय्यः १४ निलयः १५ आलयः १६ वासः १७ कुटः १८ शाला १९ सभा २० । इत्यमरः । २ । २ । ४-५ ॥ पस्त्यम् २१ सादनम् २२ आगारम् २३ कुटिः २४ कुटी २५ गेहः २६ निकेतः २७ साला २८ मन्दिरा २९ ओकः ३० । इति भरतः ॥ निवासः ३१ संवासः ३२ आवासः ३३ अधिवासः ३४ निवसतिः ३५ वसतिः ३६ केतनम् ३७ । इति शब्दरत्नावली ॥ क्षयः ३८ छदरः ३९ गर्त्तः ४० हर्म्म्यम् ४१ अस्तम् ४२ दुरोणे ४३ नीलम् ४४ दुर्य्याः ४५ स्वसराणि ४६ अमा ४७ दमे ४८ कृत्तिः ४९ योनिः ५० शरणम् ५१ वरूथम् ५२ छर्द्दिः ५३ छदिः ५४ छाया ५५ शर्म्म ५६ अजम् ५७ । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥ * ॥
अथ गृहारम्भकालः ।
"वैशाखश्रावणाषाढमार्गफाल्गुनकार्त्तिकाः ।
सुप्रशस्ता गृहारम्भे पत्नीपुत्त्रसमृद्धिदाः ॥
शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णपक्षे भवेद्भयम् ।
आदित्यभौमवर्ज्जन्तु सर्व्वे वाराः शुभावहाः ॥
पूर्णिमाद्यष्टमीं यावत् पूर्व्वास्यं वर्जयेद्गृहम् ।
उत्तरास्यं न कुर्व्वीत नवम्यादिचतुर्द्दशीम् ॥
अमावस्याष्टमीं यावत् पश्चिमास्यं विवर्जयेत् ।
नवम्यादि तथा याम्यां यावच्छुक्लचतुर्द्दशीम् ॥
वज्रव्याघातशूले च व्यतीपातातिगण्डयोः ।
विष्कुम्भगण्डयोश्चैव गृहारम्भं न कारयेत् ॥
आदित्यद्वयरोहिणी मृगशिरो ज्येष्ठा धनिष्ठोत्तरा
रेवत्यश्च मघानुराधहरिभिः शुद्धैः स्वभावादिभिः ।
सौम्यानां दिवसेऽथ गण्डरहिते योगे विरिक्ते तिथौ
विष्टित्यक्तदिने वदन्ति मुनयो वेश्मादिकार्य्यं शुभम् ॥
त्रिभिस्त्रिभिर्वेश्मनि कृत्तिकाद्ये-
रुद्वेगपुत्त्राप्तिधनानि शोकाः ।
शत्रोर्भयं राजभयञ्च मृत्युः
सुखं प्रवासश्च नव प्रभेदाः ॥
नाशं द्विशृङ्गि मकरालिकुलीरलग्ने
मेषे घटे धनुषि कार्म्मुकदीर्घसत्त्रम् ।
कन्याझषे मिथुनके ध्रुवमर्थलाभो
ज्योतिर्व्विदः कलससिंहवृषेषु वृद्धिम् ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥
तत्र प्रवेशकालः ।
"ज्येष्ठापुनर्व्वसुवर्जं गृहारम्भोदितञ्च यत् ।
तत् सर्व्वं चिन्तयेद्वेश्मप्रवेशे दैवचिन्तकः ॥
हस्तापुष्यपुनर्व्वसुशतभिषाज्येष्ठाश्विनी रोहिणी-
रेवत्युत्तरविष्णुवातशशभृन्मूलाधनिष्ठासु च ।
कन्याकुम्भवृषालिसिंहमिथुनस्वर्गोदयेऽर्के शुभे-
शुक्रेज्येन्दुगभस्तिरश्मिदिवसे वेश्मप्रवेशः शुभः ॥
कृत्वाग्रतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं
दध्यक्षताम्रदलपुष्पफलोपशोभम् ।
दत्त्वा हिरण्यवसनञ्च तथा द्विजेभ्यो
माङ्गल्यशान्तिनिलयं निलयं विशेत्तु ॥"
इति समयप्रदीपः ॥ * ॥
(गृहकरणे समयशुद्धिरुक्ता विश्वकर्म्मप्रकाशे द्वितीयाध्याये यथा,—
"चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो नवं कारयेद्गृहम् ।
वैशाखे धनरत्नानि ज्यैष्ठे मृत्युं तथैव च ॥
आषाढ़े भृत्यरत्नानि पशुवर्गमवाप्नुयात् ।
श्रावणे मित्रलाभन्तु हानिं भाद्रपदे तथा ॥
युद्धञ्चैवाश्विने मासि कार्त्तिके धनधान्यकम् ।
धनवृद्धिं मार्गशीर्षे पौषे तस्करतो भयम् ॥

गृध, क मिश्रणे। कुर्ँ। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-परं सकं सेट्।) क, गृर्धयति। इति दुर्गादासः।

गृर्द, द कुर्दे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-आत्मं-सकं सेट्।) द, गर्द्दते। इति दुर्गादासः।

गृञ्जनः, पुं, (गृजति पुरीषमुत्सृजत्यनेन भक्षणात् गृजति बहुलमस्मिन् मूर्धरसात् पुरीषमुत्सृजति। गृजि शब्दे + "विचाकानश्च।" उणां। ३। १५। इति चाश्च। कुम्भाकारः। शिखायाः दीर्घलम्।) गृञ्जकं। इति शब्दरत्नावली।

गृञ्जना, स्त्री, (गृञ्जनोऽस्ति। शिखायाः भकारस्य...) मयूरचन्द्रकः। मयूरपिच्छचन्द्रकम्। इति शब्दचन्द्रिका।

गृध, दि गिधे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां परं-सकं-सेट्।) गर्धति मद्यं मैत्रः। इति दुर्गादासः।

गृध, अभ्यां। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां परं-सकं सेट्।) गर्ध्यमानो गर्धति। इति दुर्गादासः। यथा पूर्वभागकादम्बर्यां। ४।

"गर्धति देव। न लक्ष्यति मोघं
[illegible] वाक्शिनोऽहम्।
[illegible]
[illegible]।")

गृध, द भ्वां। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां परं-सकं सेट्।) गर्धयते। द, गृध्रति। इति दुर्गादासः। (अनेनैव [illegible] वर्तते।)

गृध्रा, स्त्री, (गृध्राति आभ्यन्तरेण कण्ठे प्राण-[illegible]। इति अभ्यां + कर्मणि ल्युट्।) [illegible]। इति मेदिनी। मे। १८। (गृध्राति [illegible] अन्नेन कण्ठे इति।) [illegible]। इति ल्यायः। तत्पर्यायः। [illegible]। [illegible]। इति राजनिर्घण्टः।

गृञ्जन, पुं, (गृध्राति आभ्यन्तरेण कण्ठे इति। [illegible]।) [illegible]। इति मेदिनी। मे। १८। [illegible]। इति राजनिर्घण्टः। (यथा [illegible]। १। १५—२०।
"[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।")

गृञ्जनः, पुं, [illegible]। इति हेमचन्द्रः। ४। ११०। ([illegible])

गृञ्जन, पुं, ([illegible]) [illegible]।" उणां। [illegible]

४। २८। इति मः। धप च जिन् इकारान्तादेशश्च।) कन्दर्पः। इत्युणादिकोषः। (त्रि, लुब्धः। यथा, ऋग्वेदे। ७। ८७। ५।
"गृत्सो राजा वरुणश्च इमं दिदिमिमम्।"
"गृत्सः लुब्धः।" इति भाष्यम्।)

गृध, इर य उ लिप्से। इति कविकल्पद्रुमः। (दिवां परं सकं सेट् क्वावेट्।) इर, अगृधत् अगर्धीत्। अकारात पुष्यादित्वात् नित्यं इ इत्यन्ये। य, गृध्यति धनं लुब्धः। उ, गर्धित्वा गृद्ध्वा। इति दुर्गादासः।

गृधु, पुं, (गृध्यत्यनेनासाद्गृधा इति। गृधय इर अभिकाङ्क्षायाम् + "पृभिदिव्यधिगृधिधृषिदृषिभ्यः।" उणां। १। २३। इति कुः।) कामदेवः। इत्युणादिकोषः। (गृध्यति अभिलषतीति विग्रहे वाच्यलिङ्गत्वात्।) अभिलाषुकः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः।

गृधू, पुं, (गृध + बाहुलकात् कूः।) गुह्यः। अपान-नम्। कुत्सितम्। इति संक्षिप्तसारे उणादि-वृत्तिः।

गृध्नु, त्रि, (गृध्यति कामयते लिप्सति वा धनमिति शेषः। गृध् + "त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः।" ३। २। १४०। इति क्नुः।) लुब्धः। इत्यमरः। ३। १। २१। (यथा, भागवते। १। १८। १०।
"न वयं प्रभवस्तां त्वामनुकर्तुं गृहेश्वरि।
अव्यायुषा वा कामं वै हेतावं गुणवान् भवत्।"
अपि तत्रैव अपि पाठः।)

गृध्नुता, स्त्री, (गृध्नोर्भावः इति तल्।) लुब्धता। तत्पर्यायः। रागः २ सङ्गः ३। इति त्रिकाण्डशेषः।

गृध्र, पुं, (गृध्यति अभिकाङ्क्षति मांसादीनीति। "सुसूधाञ्गृधिभ्यः क्रन्।" उणां। २। २४। इति क्रन्।) पक्षिविशेषः। गृध्नो शकुनी इति च भाषा। तत्पर्यायः। दाक्षाय्य २ खग ३ गृध्रः ४ कूरदर्शन ५। इति राजनिर्घण्टः। (यथा, महाभारते। ६। ३। ११।
"गृध्रः संपतते शीर्षे जनयन् भयमुत्तमम्।"
[illegible] शोभयन् यत्र देवानाञ्चाच नरा [illegible] यत्र गृध्रोऽस्थि देवोऽपीति। महाभारते। ११। २६।
"[illegible] गृध्रोसीर्धरु ब्र।
न [illegible]।")

गृध्रवाटी, स्त्री, (गृध्रस्य वाटः इत्यादि...) इति। "[illegible]।" ४। ४। १४७। इत्यस्य। गृध्री छीष्।) कुम्भिकाद्रुम। इति भाषा। ([illegible]। [illegible]। इति भाषा। (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने। १४ अध्याये।
"[illegible] इति [illegible]।") [illegible]। इति त्रिकाण्डशेषः।

गृध्रसा, स्त्री, ([illegible] [illegible]।) [illegible]। इति [illegible]।

गृध्रसी, पुं, ([illegible]।

गृध्रसी, स्त्री, ([illegible]) यथायां राशीति वा। "[illegible]।" ५। ४। ८१। इति टच्।) घटाङ्कुरणी। यथा—
"अयः कनकपुष्पाये रथो वायोर्विवर्जितः।
निर्बिभिद गृध्रोस्थाः पैशुनीमराणे द्विजात्मितः।"
इति रामायणम्।

गृध्रसी, स्त्री (गृध्रसि मांसमभिकाङ्क्षति गमनं इति गृध् + असुन्। गृध्रो मांसलोलुपो मनुष्यः तं स्यति पीडयति नाशयति वा। सो + कः। ङीष्।) वातरोगविशेषः। तल्लक्षणं यथा,—
"स्फिक्पूर्वा कटीपृष्ठमारुजन्पादमन्वेति क्रमात्।
गृध्रसी स्तम्भरुक् तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः।
वाताद्वातकफाभ्यां सा विज्ञेया द्विविधा पुनः।
वातजायां भवेत्तोदो देहस्यातीववक्रता।
जानुजङ्घोरुसन्धीनां स्फुरणं स्तब्धता भृशम्।
वातश्लेष्मोद्भवायां तु गौरवं वह्निमार्दवम्।
तन्द्रा मुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च।"
गृध्रसीवातात् वैरूप्यात् स्फिगादिप्रदेशं स्तम्भरुक् तोदैर्गृह्णाति। क्रमात् इति क्रमात्। तेन यथा यथा वर्द्धते तथा तथा स्फिगादीनाक्रामति नाम गृध्रसी [illegible]। यथा [illegible] स्फिगादिषु विराकम्पं करोतीदं।

अथ तस्याश्चिकित्सा।
"गृध्रसीवान् नरं सम्यक् रेचनैः वमनेन वा।
ज्ञात्वा निरामं दीप्ताग्निं वस्तिभिः समुपाचरेत्।
नाडी वस्तिविधिं कुर्यात् [illegible] न [illegible]।
[illegible] निरपेक्षः स [illegible] यथा।
[illegible] शिरेद्वर्दः।
[illegible] यथाप्रयः। १।
[illegible]-
[illegible]।
[illegible]
[illegible] प्रयोगः। १०।
[illegible]।
[illegible]। १।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।"
[illegible] कोष्ठेलम्। ४।
"[illegible]।
[illegible]।
[illegible]
[illegible]।
[illegible]
[illegible]। ४।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।"
[illegible]। ५।
"[illegible]।
[illegible]।"

इति रास्नागुग्गुलुः ॥ ९ ॥
"रास्नामृतारग्वधदेवदारु-
त्रिकण्टकैरण्डपुनर्नवानाम् ।
क्वाथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं
जङ्घोरुपृष्ठत्रिकपार्श्वशूली ॥"
इति रास्नासप्तकक्वाथः ॥ १० ॥
"पथ्याविभीतामलकीफलानां
शतं क्रमेण द्विगुणाभिवृद्धम् ।
प्रस्थेन युक्तञ्च पलङ्कषाणां
द्रोणे जले संस्थितमेकरात्रम् ॥
अर्द्धावशेषं क्वथितं कषायं
भाण्डे पचेत्तत् पुनरेव लौहे ।
अन्ने यच्चैरवतार्य्य दद्यात्
द्रवाणि संचूर्ण्य पलार्द्धकानि ॥
विडङ्गदन्तीत्रिफलागुडूची-
कृष्णात्रिवृन्नागरकोषणानि ।
यथेष्टचेष्टस्य नरस्य शीघ्रं
हिमाम्बुपानानि च भोजनानि ॥
निषेव्यमाणो विनिहन्ति रोगान्
स गृध्रसीं गूढगलग्रतांश्च ।
शोथानसृञ् जठराणि गुल्मं
पाण्डुत्वकण्डूषमिवातरक्तम् ॥
पथ्यादिको गुग्गुलुरेष नाम्ना
ख्यातः क्षितावप्रमितप्रभावः ।
बलेन नागेन समं मनुष्यं
जवेन कुर्य्यात्तुरगेण तुल्यम् ॥
आयुःप्रकर्षं विदधाति चक्षु-
र्बलं तथा पुष्टिकरो विशेषः ।
क्षतस्य सन्धानकरो विशेषा-
द्रोगेषु शस्तः सकलेषु तज्ज्ञैः ॥"
इति पथ्यादिगुग्गुलुः ॥ ११ ॥
इति भावप्रकाशः ॥
(तथा च ।
"रक्तवातसमुद्भवान् दोषान् शृणु महामते ! ।
कट्यूरुजानुमध्ये तु जायते बहुवेदना ।
गृध्रसीति विजानीयात् तेन नोक्तञ्च लक्षणम् ॥"
"शतावरी बले द्वे च पिप्पली पुष्कराह्वयम् ।
चूर्णमेरण्डतैलेन गृध्रसीमपकर्षति ॥
अजमोदादिकं चूर्णमामवाते प्रकीर्त्तितम् ।
तदत्र योजनीयञ्च गृध्रसीनां निवारणम् ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने त्रयोविंशेऽध्याये ॥
"पार्ष्णिं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा मारुतार्द्दिता ।
सक्थ्युत्क्षेपं निगृह्णाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते ॥"
इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥
"पार्ष्णीं प्रत्यङ्गुलीनान्तु कण्डरा यानिलार्द्दिता ।
सक्थ्नः क्षेपं निगृह्णीयाद् गृध्रसीति हि सा
स्मृता ॥"
इति सुश्रुते निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
चिकित्सास्या यथा,—
"गृध्रसीविश्वाचीक्रोष्टुकशिरःखञ्जपङ्गुलवातकण्टक-
पाददाहपादहर्षावबाहुकबाधिर्य्यधमनीगतवात-
रोगेषु यथोक्तं यथोद्देशञ्च शिराव्यधं कुर्य्या-
दन्यत्रावबाहुकाद्वातव्याधिचिकित्सितञ्चावे-
क्षेत ॥" इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५मे
अध्याये ॥)

गृध्राणी, स्त्री, (गृध्र इव धूम्रवर्णेन अनिति प्राणि-
तीति । अन् + पचाद्यच् । गौरादित्वात् ङीष् ।
संज्ञायां णत्वम् ।) धूम्रपत्रावृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गृष्टिः, स्त्री, (गृह्णाति सकृद्गर्भमिति । ग्रह ण उपा-
दाने + कर्त्तरि क्तिच् पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
एकवारप्रसूता गौः । तत्पर्य्यायः । सकृत्प्रसू-
तिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । ६३ । ३३ ।
"गृष्टीहीनां पीवराणाञ्च तावद्न्या गृष्टयो धेनवः
सुव्रताश्च ॥"
यथा च ।
"गृष्ट्य एव स्थिरादीनि जले पक्वैकविंशतिम् ।
रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृष्टिक्षीरं चतुर्गुणम् ॥
वीराद्धिमाषकाकोली स्वयं गुप्तर्षभर्द्धिभिः ॥
मेदया च समैः कल्कैस्तत् स्यात् कल्याणकं महत् ।
बृंहणीयं विशेषेण सन्निपातहरं परम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥
सकृत्प्रसूतस्त्रीमात्रम् । इति शब्दार्थचिन्ता-
मणिः ॥) वराहक्रान्ता । इत्यमरः ।२।४।१३५ ॥
बदरवृक्षः । इति मेदिनी । टे । १२ ॥ काश्मरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गृह, त क ङ ग्रहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) सप्तमस्वरी । क ङ,
गृहयते । ग्रहो ग्रहणम् । इति दुर्गादासः ॥

गृहं, क्ली, (गृह्णाति धान्यादिकं जीवनार्थं यस्मि-
न्निति । ग्रह + "गेहे कः ।" ३।१।१४४ । इति
कः ।) इष्टकादिरचितवासस्थानम् । घर इति
भाषा ॥ (यथा, मनुः । २ । ३४ ।
"चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ॥"
अर्द्धर्चादित्वादेवायं शब्दो विभाषया पुंसि च
वर्त्तते । तत्र बहुवचनान्त एव । यथा,—
"गृहाः पुंसि च भूम्न्येव ।" इत्यमरः ॥ अत-
एव मनौ । ४ । २५० ।
"शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन्
दधि ॥")
तत्पर्य्यायः । गेहम् २ उदवसितम् ३ वेश्म ४
सद्म ५ निकेतनम् ६ निशान्तम् ७ वस्त्यम् ८
सदनम् ९ भवनम् १० अगारम् ११ मन्दिरम् १२
गृहाः १३ निकाय्यः १४ निलयः १५ आलयः १६
वासः १७ कुटः १८ शाला १९ सभा २० । इत्य-
मरः । २ । २ । ४-५ ॥ पस्त्यम् २१ सादनम् २२
आगारम् २३ कुटिः २४ कुटी २५ गेहः २६
निकेतः २७ साला २८ मन्दिरा २९ ओकः ३० ।
इति भरतः ॥ निवासः ३१ संवासः ३२
आवासः ३३ अधिवासः ३४ निवसतिः ३५
वसतिः ३६ केतनम् ३७ । इति शब्दरत्नावली ॥
गयः ३८ कृदरः ३९ गर्त्तः ४० हर्म्यम् ४१
अस्तम् ४२ दुरोणे ४३ नीलम् ४४ दुर्य्याः ४५
स्वसराणि ४६ अमा ४७ दमे ४८ कृत्तिः ४९
योनिः ५० शरणम् ५१ वरूथम् ५२ छर्द्दिः ५३
छदिः ५४ छाया ५५ शर्म्म ५६ अजम ५७ ।
इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥ * ॥

अथ गृहारम्भकालः ।
"वैशाखश्रावणाषाढ़मार्गफाल्गुनकार्त्तिकाः ।
सुप्रशस्ता गृहारम्भे पत्नीपुत्त्रसमृद्धिदाः ॥
शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णपक्षे भवेद्भयम् ।
आदित्यभौमवर्ज्जन्तु सर्व्वे वाराः शुभावहाः ॥
पूर्णिमाद्यष्टमीं यावत् पूर्व्वास्यं वर्ज्जयेद् गृहम् ।
उत्तरास्यं न कुर्व्वीत नवम्यादिचतुर्द्दशीम् ॥
अमावस्याष्टमीं यावत् पश्चिमास्यं विवर्ज्जयेत् ।
नवम्यादि तथा याम्यां यावच्छुक्लचतुर्द्दशीम् ॥
वज्रव्याघातशूले च व्यतीपातातिगण्डयोः ।
विष्कुम्भगण्डयोश्चैव गृहारम्भं न कारयेत् ॥
आदित्यद्वयरोहिणी मृगशिरो ज्येष्ठा धनिष्ठो-
त्तरा
रेवत्याश्च मघानुराधहरिभिः शुद्धैः स्वभावा-
दिभिः ।
सौम्यानां दिवसेऽथ गण्डरहिते योगे विरिक्ते
तिथौ
विष्टित्यक्तदिने वदन्ति मुनयो वेश्मादिकार्य्यं
शुभम् ॥
त्रिभिस्त्रिभिर्वेश्मनि कृत्तिकाद्यै-
रच्छेयपुत्राप्तिधनानि शोकाः ।
शत्रोर्भयं राजभयञ्च मृत्युः
सुखं प्रवासश्च नव प्रभेदाः ॥
नाशं दिशन्ति मकरालिकुलीरलग्ने
मेषे घटे धनुषि कार्म्मसुदीर्घकृच्छ्रम् ।
कन्यामृगे मिथुनके ध्रुवमर्थलाभो
ज्योतिर्व्विदः कलससिंहवृषेषु वृद्धिम् ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

तत्र प्रवेशकालः ।
"ज्येष्ठापुनर्व्वसुवर्ज्जं गृहारम्भोदितञ्च यत् ।
तत् सर्व्वं चिन्तयेद्वेश्मप्रवेशे दैवचिन्तकः ॥
हस्तापुष्यपुनर्व्वसुशतभिषाज्येष्ठास्वथो रोहिणी-
रेवत्युत्तरविष्णुवातशशभृन्मूलाधनिष्ठासु च ।
कन्याकुम्भवृषालिसिंहमिथुनस्थर्क्षोदयेऽर्के शुभे-
शुक्रेज्येन्दुजशीतरश्मिदिवसे वेश्मप्रवेशः शुभः ॥
कृत्वाग्रतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं
दध्यक्षताम्रदलपुष्पफलोपशोभम् ।
दत्त्वा हिरण्यवसनञ्च तथा द्विजेभ्यो
माङ्गल्यशान्तिनिलयं निलयं विशेत्तु ॥"
इति समयप्रदीपः ॥ * ॥
(गृहकरणे समयशुद्धिरुक्ता विश्वकर्म्मप्रकाशे
द्वितीयाध्याये यथा,—
"चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो नवं कारयेद्गृहम् ।
वैशाखे धनरत्नानि ज्येष्ठे मृत्युं तथैव च ॥
आषाढ़े भृत्यरत्नानि पशुवर्ग्गमवाप्नुयात् ।
श्रावणे मित्रलाभन्तु हानिं भाद्रपदे तथा ॥
युद्धञ्चैवाश्विने मासि कार्त्तिके धनधान्यकम् ।
धनवृद्धिं मार्गशीर्षे पौषे तस्करतो भयम् ॥

माघे चाग्निभयं विद्यात्लक्ष्मीवृद्धिश्च फाल्गुने ॥"
गृहसंस्थापने मेषादिराशिगतसूर्य्यशुभाशुभं यथा तत्रैव, द्वितीयाध्याये ।
"गृहसंस्थापनं सूर्य्ये मेषस्थे शुभदं भवेत् ।
वृषस्थे धनवृद्धिः स्यान्मिथुने मरणं भवेत् ॥
कर्कटे शुभदं प्रोक्तं सिंहे भृत्यविवर्द्धनम् ।
कन्या रोगं तुला सौख्यं वृश्चिके धनधान्यकम् ॥
कार्म्मुके च महाहानिर्मकरे स्याद्धनागमः ।
कुम्भे तु रत्नलाभः स्यात् मीने सद्मभयावहम् ॥
चापमीनवृषकर्कन्यामासा दोषकृतः स्मृताः ।
ज्यैष्ठोर्ज्जमाघसिंहाख्याः सौरमास तु शोभनाः ॥
मासि तपस्ये तपसि माधवे नभसि त्विषे ।
ऊर्ज्जे च गृहनिर्म्माणं पुत्त्रपौत्रधनप्रदम् ॥
निषिद्धेष्वपि कालेषु स्वानुकूले शुभे दिने ।
तृणदारुगृहारम्भे मासदोषो न विद्यते ॥
पाषाणेष्टादिगेहानि निन्द्यमासे न कारयेत् ।
निन्द्यमासेऽपि चन्द्रस्य मासेन शुभदं गृहम् ॥
गोचराष्टकवर्गाभ्यां वामवेधं विचिन्तयेत् ।
दशा चान्तर्दशादीनां विचारश्चात्र कर्म्मणि ॥
गुरुशुक्रबले विप्रान् सूर्य्यभूमिजयोस्तथा ।
राजन्सौम्यबले शौर-वर्णाशुक्रमपूर्व्वशः ॥
गृहारम्भं प्रकुर्व्वीत वर्णनाथबले सति ।
सर्व्वेषामपि वर्णानां सूर्य्यचन्द्रबलं स्मृतम् ॥"
गृहयोग्यभूमिपरीक्षा यथा तत्रैव, १मे अध्याये ।
"अथातः संप्रवक्ष्यामि लोकानां हितकाम्यया ।
श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा वर्णानुपूर्व्वशः ॥
घृतगन्धा ब्राह्मणी भूमी रक्तगन्धा तु क्षत्त्रियी ।
मधुगन्धा भवेद्वैश्या मद्यगन्धा च शूद्रिणी ॥
मधुरा ब्राह्मणी भूमिः कषाया क्षत्त्रिया मता ।
अम्ला वैश्या भवेद्भूमिस्तिक्ता शूद्रा प्रकीर्त्तिता ॥"
अथ भूमिभेदे फलानि यथा तत्रैव ।
"सुवर्णगन्धा सुरसा धनधान्यसुखावहा ।
तदर्थे अल्पफला ज्ञानः कार्य्यं परीक्षणम् ॥
चतुरस्रा महाधन्या द्विपाभा धनदायिनी ।
सिंहाभा सद्गुणान् पुत्त्रान् वृषाभा पशुवृद्धिदा ॥
वृत्ता सद्वृत्तदा भूमिर्भद्रपीठनिभा तथा ।
त्रिशूलरूपा वीराणामुत्पत्तिधनसौख्यदा ॥
लिङ्गाभा लिङ्गिनां श्रेष्ठा प्रासादध्वजसन्निभा ।
पदोन्नतिं प्रकुरुते कुम्भाभा धनवर्द्धिनी ॥
त्रिकोणशकटाकारा सूर्प्पव्यजनसन्निभा ।
क्रमेण सुतसौख्यार्थधर्म्महानिकरी स्मृता ॥
मुरजा वंशहा सर्पमण्डूकाभा भयावहा ।
निःस्वा खराणुकारा च मृत्युदाऽजगरान्विता ॥
चिपिटा मौषवैरीणां सुरक्षाभा तथैव च ।
काकोलूकनिभा दद्यात् दुःखशोकभयप्रदा ॥
मर्क्षाभा पुत्रपौत्रघ्नी वंशाभा वंशनाशिनी ।
शूकरोष्ट्रवृकव्याघ्री धनुःपरशुरूपिणी ।
स्वल्पितान् संतिमान् मर्म्मान् सप्रभान् जनयेत् सुतान् ।
शवलाशवगर्त्ताकारा स्वल्पपुत्रधनार्त्तिदाम् ।
दुर्गन्धां पापिनीं दुष्टां भूमिं परिवर्ज्जयेत् ॥
मनोरमा सुखप्रदा दृढा धनप्रदा मता ।

सूत्राद्यैर्दा तथाप्युदक् सुरेशदिक्प्रवा मही ॥"
अन्यद्विवरणन्तु तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
गृहकर्म्मणि वर्ज्यकाष्ठान्याह यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
"चौरिष्टकोद्भवं दारु गृहेषु न निवेशयेत् ।
श्मशानाधिष्ठितं विहगैरनिलानलपीडितम् ॥
गजैर्विभग्नञ्च तथा विद्युन्निर्घातपीडितम् ।
चैत्यदेवालयोत्पन्नं नद्यम्भः श्मशानजम् ॥
देवाद्यधिष्ठितं दारुनीपनिम्बविभीतकान् ।
कण्टकिनोऽसारतरून् वर्ज्जयेद् गृहकर्म्मणि ॥
वटाश्वत्थौ च निर्गुण्डी कोविदाराम्रकौ च ।
प्लक्षकं शाल्मलीञ्चैव पलाशञ्च विवर्ज्जयेत् ॥" * ॥
गच्छति निर्द्दिश्यतेऽनेन इति ।) नाम । (गृह्यते स्वीक्रियते धर्म्माचरणायासौ इति ।) कलत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तथा च स्मृतिः ।
"न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
तया हि सहितः सर्व्वान् पुरुषार्थान् समश्नुते ॥"
गृहकच्छपः, पुं, (गृहस्थितः कच्छप इव । हस्तपादादिरहितत्वादेवान्तर्निहितकरचरणकच्छपवत् प्रतीयमानत्वादस्य तथात्वम् ।) पेषणशिला । तत्पर्य्यायः । पेषणिः २ पेषणीपट्टः ३ गृहाश्मा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
गृहकन्या, स्त्री, (गृहस्थिता कन्येव । गृहपालितया कन्याया इव रोगादिषु हितकारितया चास्यास्तथात्वम् ।) घृतकुमारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
गृहकपोतकः, पुं, (गृहस्थितः गृहपालितो वा कपोतः । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) पक्षिविशेषः । पायरा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ग्रामारकुक्कुटः २ भित्तीकपोतः ३ पारावतः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पारावतशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या ॥)
गृहकर्त्ता, पुं, (गृहं वासार्थं तृणादिरचितनीडम् करोतीति । गृह + कृ + तृच् ।) धूमरोऽतिस्तम्भचटकः । तत्पर्य्यायः । धान्यभक्षणः २ चमः ३ भीरुः ४ कर्णप्रियः ५ कर्णप्रियः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गृहकारके, त्रि ॥)
गृहकारकः, पुं, (गृहं करोतीति । गृह + कृ + ण्वुल् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । घरामी इति भाषा ॥ यथा, पराशरपद्धतौ ।
"प्रतिमाघटकादेश्च कन्यायां नापितस्य च ।
स्थपकारस्य सम्भूतः सोपानगृहकारकः ॥"
गृहकारी, [न्] (गृहं करोतीति । गृह + कृ + णिनिः ।) कीटविशेषः । कुमिरपोका इति भाषा ॥ इति केचित् ॥ (यथा, मनुः ।१२।६६ ।
"बको भवति हृत्वाग्निं गृहकारी ह्युपस्करम् ॥")
गृहगोधा, स्त्री, (गृहे गृहस्थिता गोधेव ।) ज्येष्ठी । सिठी टिकटिकी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पल्ली २ मुषली ३ विश्वम्भरा ४ ज्येष्ठा ५ कुड्यमत्स्यः ६ पल्लिका ७ गृहगोधिका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गृहगोलिका ९ माणिक्या १० भित्तिका ११ गृहोलिका १२ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥
गृहगोधिका, स्त्री, (क्षुद्रा गोधा अल्पार्थे कः । कात् अत इत्वं टाप् च । गृहस्य गोधिका गोधिरेव ।) ज्येष्ठी । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ८६ । ४० ।
"छि । श्यामा रला छुच्छुः पिङ्गला गृहगोधिका ।
शूकरी परपुष्टा च पुन्नामानश्च वामतः ॥"
यथा च सुश्रुते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ।
"मार्ज्जारश्वतरमकरमण्डूकपाकमत्स्यगोधाशम्बूकप्रचलाकगृहगोधिकाचतुष्पादकीटास्तथान्ये दंष्ट्रा नखविषाः ॥")
गृहगोलिका, स्त्री, (गृहे गृहस्था वा गोधिकेव निपातनात् साधुः ।) ज्येष्ठी । इति हेमचन्द्रः ४ । ३६२ ॥
गृहजी, स्त्री, (गृहे नीयते क्रियते इति । नी + क्विप्, संज्ञायां कत्वम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विवरणमस्याः काञ्जिकशब्दे ज्ञेयम् ॥)
गृहतटी, स्त्री, (गृहस्य गृहे वा गृहमाश्रित्येयं तटीव ।) वीथी । इति हारावली । १५२ ॥ पिंड़ा दाओया इति च भाषा ॥
गृहद्रुमः, पुं, (गृहमिव द्रुमः ।) मेढ़शृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
गृहनाशनः, पुं, (गृहं नाशयति प्रवेशेन इति । नश् + णिच् + ल्युः ।) कपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कपोतोऽत्र वनकपोतः वनकपोतस्य प्रवेशेनैव गृहनाशित्वात् । घुघु इति यस्य भाषा ॥)
गृहनीडः, पुं, (गृहे नीडं कुलायोऽस्य ।) चटकः । इति हारावली । ८८ ॥
गृहपतिः, पुं, (गृहस्य पतिः ।) गृहस्थः । (यथा, अथर्व्ववेदे । १४ । १ । ५१ ।
"भगस्त्वा हस्तमग्रहीत् सविता हस्तमग्रहीत् ।
पत्नीत्वमसि धर्म्मणाहं गृहपतिस्तव ॥")
सत्री । इति मेदिनी । ते । २८५ ॥ धर्म्मः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १२ । ६ ।
"अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा ॥")
स्त्री, गृहस्य पतिः "विभाषा सपूर्व्वस्य ।" ४।१।३४ । इति वा नान्तादेशे गृहपत्नी गृहपतिरिति रूपद्वयम् । गृहस्वामिनी ॥)
गृहपोतकः, पुं, (गृहं पोत इव यस्य इति कप् ।) वास्तुः । बाटी । इति शब्दरत्नावली ॥
गृहबलिप्रियः, पुं, (गृहबलिः प्रियोऽस्य । गृहबलीनां प्रिय इत्येके ।) बकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (काकादयोऽपि ॥)
गृहबलिभुक्, [ज्] पुं, (गृहे दत्तं बलिं चावादिभक्ष्यद्रव्यं भुङ्क्ते इति । भुज् + क्विप् ।) चटकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८९ ॥ बकः । काकः । इति केचित् ॥
गृहभूमिः, स्त्री, (गृहयोग्या भूमिः ।) वास्तुः । वेश्मभूः । इति हलायुधः ॥ (अस्याः गृहनादिकं गृहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

गृहमणिः, पुं, (गृहे मणिरिव ।) प्रदीपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ ॥

गृहमाचिका, स्त्री, (गृहे मचते शठति गुप्तभावेन तिष्ठतीति । मच्+"ण्वुल् तृचौ" ।३।१।१३३ । इति ण्वुल् । ततष्टाप् । कापि अत इत्वञ्च ।) चर्मचटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चामचिका इति भाषा ॥

गृहमृगः, पुं, (गृहे मृग इव । यद्वा, गृहस्थितो मृगः पशुः ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ।४।३४५॥

गृहमेधी, [न्] पुं, (गृहैर्दारैर्मेधते सङ्गच्छते इति । गृह+मेधृ सङ्गमे+"सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ।" ३ । २ । ७८ । इति णिनिः ।) गृहस्थः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७२ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३१ ।
"वेदविद्याव्रतस्नातान् श्रोत्रियान् गृहमेधिनः ।
पूजयेद्धव्यकव्येन विपरीतांश्च वर्ज्जयेत् ॥ ")

गृहमेधिनी, स्त्री (गृहं मेधते पुनाति शास्त्रोक्तदानदयादाक्षिण्यादिना सङ्गच्छते इत्यर्थः। गृह+मेध+णिनिः । ततो ङीप् ।) सात्त्विकी बुद्धिः । इति महाभारतम् ॥ (गृहमेधिन्+स्त्रियां ङीप् ।) गृहस्थपत्नी च ॥

गृहयाय्यः, पुं, (ग्रह ग्रहणे । गृह्यते इति । ग्रह+"श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः ।" उणां । ३ । ९६ । इति आय्यः । ततः "अयामन्ते ति ।" ६।४। ५५ । इति णेरयादेशः ।) गृहस्थः । इत्युणादिकोषः ॥

गृहयालुः, पुं, (गृह्यते गृह्णातीति । गृह+"स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ।" ३ । २ । १५८ । इति आलुच् । "अयामन्ते ति ।" ६ । ४ । ५५ । इति णेरयादेशः ।) गृहीता । ग्रहणशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । २७ ॥

गृहवाटिका, स्त्री, (गृहसमीपस्था वाटिका आरामः ।) गृहसमीपवनम् । इति हारावली । १६८ ॥

गृहस्थः, पुं, ("न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।" अतएव गृहेषु दारेषु तिष्ठति अभिरमते इति । गृह+स्था+"सुपि स्थः ।"३।२।४। इति कः ।) गृही । द्वितीयाश्रमी । तत्पर्य्यायः । ज्येष्ठाश्रमी २ गृहमेधी ३ स्नातकः ४ गृही ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७१ ॥ गृहपतिः ६ सत्री ७ । इत्यमरः । २ । ८ । १५ ॥ गृहयाय्यः ८ इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ गृहाधिपः ९ । इति हलायुधः ॥ कुटुम्बी १० । इति जटाधरः ॥ गृहायणिकः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्य धर्म्मो यथा,—
"गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्व्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ॥
यः कश्चिदिह लोकेऽस्मिन्नागमः संप्रकीर्त्तितः ।
तस्मात्र गमनं श्रेयः कीर्त्तिरेषा सनातनी ॥
संस्कारैः संस्कृतः पूर्व्वं यथावच्चरितव्रतः ।
जातौ गुणविशिष्टायां समावर्त्तेत वेदवित् ॥
स्वदारनिरतो नित्यं शिष्टाचारो जितेन्द्रियः ।
पञ्चभिश्च महायज्ञैः श्रद्दधानो यजेदिह ॥
देवतातिथिशिष्टाशी निरतो वेदकर्म्मसु ।
इज्याप्रदानयुक्तश्च यथाशक्ति यथाविधि ॥
न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः ।
न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य गोचरः ॥
नित्यं यज्ञोपवीती स्यात् शुक्लवासाः शुचिव्रतः ।
नियतो दमदानाभ्यां सदा शिष्टैश्च संविशेत् ॥
जितशिश्नोदरो मैत्रः शिष्टाचारसमन्वितः ।
वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम् ॥
अधीत्याध्यापनं कुर्य्यात् तथा यजनयाजने ।
दानं प्रतिग्रहञ्चापि षड्गुणां वृत्तिमाचरेत् ॥
त्रीणि कर्म्माणि यानीह ब्राह्मणानान्तु जीविका ।
याजनाध्यापने चोभे शुद्धाच्चापि प्रतिग्रहः ॥
अथ शेषाणि चान्यानि त्रीणि कर्म्माणि यानि तु ।
दानमध्ययनं यज्ञो धर्म्मयुक्तानि तानि तु ॥
तेष्वप्रमादं कुर्व्वीत त्रिषु कर्म्मसु धर्म्मवित् ।
दान्तो मैत्रः क्षमायुक्तः सर्व्वभूतसमो मुनिः ॥
सर्व्वमेतद् यथाशक्ति विप्रो निर्व्वर्त्तयन् शुचिः ।
एवं युक्तो जयेत् स्वर्गं गृहस्थः संशितव्रतः ॥"
इत्याश्वमेधिकपर्व्व ॥
"सर्व्वेषामाश्रमाणान्तु द्वैविध्यन्तु चतुर्व्विधम् ।
ब्रह्मचार्य्युपकुर्व्वाणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ॥
योऽधीत्य विधिवद्वेदान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् ।
उपकुर्व्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥
अग्नयोऽतिथिशुश्रूषा यज्ञो दानं सुरार्च्चनम् ।
गृहस्थस्य समासेन धर्म्मोऽयं द्विजसत्तमाः ॥
उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् ।
कुटुम्बभरणे युक्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य त्यक्त्वा भार्य्याधनादिकम् ।
एकाकी विचरेद् यस्तु उदासीनः स मौक्षिकः ॥"
इति गारुड़े ४९ अध्यायः ॥
बाहुल्यन्तु तत्रैव ।५०।५१। अध्याययोर्द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
गृहस्थब्राह्मणधर्म्मो यथा,—
"चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः ।
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥
अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।
या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥
यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्म्मभिरगर्हितैः ।
अक्लेशेन शरीरस्य कुर्व्वीत धनसञ्चयम् ॥
ऋतामृताभ्याञ्जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।
सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥
ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।
मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥
सत्यानृतन्तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।
सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत् ॥"
इत्यादि मानवे ४ अध्यायः ॥

गृहस्थूणं, क्ली, (गृहस्य गृहावलम्बनार्था स्थूणा । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) गृहस्तम्भः । इत्यमरः । ३ । ५ । ३० ॥

गृहाः, पुं, (गृह्णन्ति धान्यादिकं इति । ग्रह+"गेहे कः ।" ३।१।१४४ । इति कः ।) गृहम् । (यथा, मनुः । ४ । २५० ।
"शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन् दधि ।
धाना मत्स्यान् पयो मांसं शाकञ्चैव न निर्णुदेत् ॥"
गृह्यन्ते धर्म्माचरणाय इति । ग्रह+कः ।)
दाराः । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥ नित्यबहुवचनान्तोऽयं शब्दः ॥

गृहागतः, पुं, (गृहमागतः । आ+गम्+कर्त्तरि क्तः ।) अतिथिः । इत्यमरः । २ । ७ । ३४ ॥ (गृहमागते, त्रि । यथा, हितोपदेशे ।
"नाहं गृहागतं हन्मि ॥")

गृहाधिपः, पुं, (गृहस्य अधिपः ।) गृहस्थः । इति हलायुधः ॥

गृहाम्लं, क्ली, (गृहे पर्य्युषितान्नादिना प्रस्तुतीकृतमम्लम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गृहायणिकः, पुं, (गृहरूपमयनं विद्यतेऽस्य इति ठन् ।) गृहस्थः । इति शब्दरत्नावली ॥

गृहारामः, पुं, (गृहस्य गृहे गृहसमीपस्थो वा आरामः ।) गृहसमीपे कृत्रिमवनम् । तत्पर्य्यायः । निष्कुटः २ । इत्यमरः । २ । ४ । २ ॥

गृहालिका, स्त्री, (गृहे आलिरिव कायते प्रकाशते इति । गृहालि+कै+कः । ततष्टाप् ।) ज्येष्ठी । इति हारावली । १८४ ॥

गृहावग्रहणी, स्त्री, (गृहमवगृह्यतेऽनया इति । अव+ग्रह्+करणे ल्युट् । ततो ङीप् ।) देहली । इत्यमरः । २ । २ । १३ । हातिना दाओया इति च भाषा ॥

गृहाशया, स्त्री, (गृहे इव छायायुक्तस्थाने आशेते इति । आ+शी+अच् । ततः स्त्रियां टाप् ।) ताम्बूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पानेर गाछ इति भाषा ॥

गृहाश्मा, [न्] पुं, (गृहरक्षितोऽश्मा अश्मनिर्म्मितपेषणशिलाविशेषः ।) पेषणशिला । इति शब्दरत्नावली । शिल इति भाषा ॥

गृहिणी, स्त्री, (गृहस्वामित्वमस्त्यस्याः । इति इनिः ङीप् च ।) भार्य्या । इति हेमचन्द्रः । ३ । १७६ । (यथा, रघौ । ८ । ६७ ।
"गृहिणी सचिवः सखी मिथः
प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना
हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥"
गृहं गृहकार्य्यं साध्यतयाऽस्त्यस्या इति इनिः ङीप् च । गृहकर्म्मकुशला स्त्री । यथा, शकुन्तलायां चतुर्थाङ्के ।
"शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने भर्त्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥)

गृही, [न्] पुं, (गृहा दारा विद्यन्तेऽस्य इति इनिः ।) गृहस्थः । इत्यमरः । २ । ७ । ३ ॥ भर्त्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भागवते । ३ । ३० । ९ ।
"गृहेषु कूटधर्म्मेषु दुःखतन्त्रेष्वतन्द्रितः ।
कुर्व्वन् दुःखप्रतीकारं सुखवन्मन्यते गृही ॥")

माघ चाग्निभयं विद्यात्कष्मीवृद्धिश्च फाल्गुने ॥"
गृहसंस्थापने मेषादिराशिगतशुभाशुभं यथा तत्रैव द्विनीयाध्याये ।
'गृहसंस्थापनं सूर्य्ये मेषस्थे शुभदं भवेत् ।
वृषस्थे धनवृद्धिः स्यान्मिथुने मरणं भवेत् ॥
कर्कटे शुभदं प्रोक्तं सिंहे भृत्यविवर्द्धनम् ।
कन्या रोगं तुला सौख्यं वृश्चिके धनधान्यकम् ॥
कार्म्मुके च महाहानिर्मकरे स्याद्धनागमः ।
कुम्भे तु रत्नलाभः स्यात् मीने स्वप्नभयावहम् ॥
चापमीनवृषकर्कटकन्यामासा दोषवहाः स्मृताः ।
ज्यैष्ठोर्ज्जमाघसिंहाख्याः सौरमानं तु शोभनाः ॥
मासे तपस्ये तपसि माधवे नभसि त्विषि ।
कर्ज्जे च गृहनिर्म्माणं पुत्त्रपौत्त्रधनप्रदम् ॥
निषिद्धेष्वपि कालेषु स्वानुकूले शुभे दिने ।
तृणदारुगृहारम्भे मासदोषो न विद्यते ॥
पाषाणेष्टादिगेहानि निन्द्यमासे न कारयेत् ।
निन्द्यमासेऽपि चन्द्रस्य मासेन शुभदं गृहम् ॥
गोचराष्टकवर्गाभ्यां वामवेध विचिन्तयेत् ।
एषा चान्द्रमसादीनां विचारश्चात्र कर्म्मणि ॥
गुरुशुक्रबले विप्रान् सूर्य्यभूमिजयोस्तथा ।
राशिसौम्यबले सौरं वर्णानुक्रमपूर्व्वशः ॥
गृहारम्भं प्रकुर्व्वीत वर्णनाथबले सति ।
सर्व्वेषामपि वर्णानां सूर्य्यचन्द्रबलं स्मृतम् ॥'
गृहयोग्यभूमिपरीक्षा यथा तत्रैव, १मे अध्याये ।
'अथातः सम्प्रवक्ष्यामि लोकानां हितकाम्यया ।
श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा वर्णानुपूर्व्वशः ॥
सुगन्धा ब्राह्मणी भूमी रक्तगन्धा तु क्षत्त्रिणी ।
मधुगन्धा भवेद्वैश्या मद्यगन्धा च शूद्रिणी ॥
मधुरा ब्राह्मणी भूमिः कषाया क्षत्त्रिया मता ।
अम्ला वैश्या भवेद्भूमिस्तिक्ता शूद्रा प्रकीर्त्तिता ॥'
अथ भूमिभेदे फलानि यथा तत्रैव ।
'सुवर्णगन्धा सुरसा धनधान्यसुखावहा ।
ताल्वये अव्ययफला स्थलं कार्य्यं परीक्षणम् ॥
चतुरस्रा महाधन्या द्विपाभा धनदायिनी ।
सिंहाभा सद्गुणान् पुत्त्रान् वृषाभा पशुवृद्धिदा ॥
वृत्ता भद्रपीठनिभा भूमिर्भद्रपीठनिभा तथा ।
त्रिशूलरूपा वीराणां सुतपौत्त्रधनसौख्यदा ॥
लिङ्गाभा लिङ्गिनां श्रेष्ठा प्रासादध्वजसन्निभा ।
पशोन्नतिं प्रकुरुते कुम्भाभा धनवर्द्धिनी ॥
त्रिकोणशकटाकारा सूर्पव्यजनसन्निभा ।
क्रमेण सुतसौख्यार्थधर्म्मनाशकरी स्मृता ॥
मुरजा वंशहा सर्पमण्डूकाभा भयावहा ।
खराकारा च भस्मदारिद्र्यसम्भवा ॥
चिपिटा पीतवर्णा च सुरजाभा तथैव च ।
काकोलूकनिभा दुःखशोकभयप्रदा ॥
मखाभा पुत्रमीनाभा बन्धुदारविदा ।
शूकरोष्ट्रनिभा धनुःपरशुदायिनी ।
... कल्पेत क्षमान् ॥
... प्रत्युत्पन्नधनापहाम् ।
दुर्गन्धां पापिनीं दुरूपां भूमिं च वर्जयेत् ।
मनोरमा सुगन्धा सुखदा धनप्रदा मता ।

सुताथेंदा तथाप्युदके सुरेशदिक्प्रवा मही ॥"
ग्रन्थविस्तरभयात्तु तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥*॥
गृहकर्म्मणि वर्ज्यकाष्ठान्याह यथा ज्योतिषतत्त्वे ।
"चौरिष्टचोद्भवं दारु गृहेषु न निवेशयेत् ।
कृताधिवासं विहगैरनिलानलपीडितम् ॥
गजैर्विभग्नञ्च तथा विद्युन्निर्घातपीडितम् ।
चैत्यदेवालयोत्पन्नं वज्रभग्नं श्मशानजम् ॥
देवाद्यधिष्ठितं दारुणीपनिम्बविभीतकान् ।
कण्टकिनोऽसारतरून् वर्जयेद् गृहकर्म्मणि ॥
वटाश्वत्थौ च निर्गुण्डीं कोविदारांस्तथैव च ।
प्लक्षं शाल्मलीश्चैव पलाशञ्च विवर्ज्जयेत् ॥"*॥
गृह्यते निर्द्दिश्यतेऽनेन इति ।) नाम । (गृह्यते स्वीक्रियते धर्म्माचरणायासौ इति ।) कलत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तथा च स्मृतिः ।
"न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
तया हि सहितः सर्व्वान् पुरुषार्थान् समश्नुते ॥"

गृहकच्छपः, पुं (गृहस्थितः कच्छप इव । हस्तपादादिरहितत्वादेवान्तर्निहितकरचरणकच्छपवत् प्रतीयमानत्वादस्य तथात्वम् ।) पेषणशिला । तत्पर्य्यायः । पेषणि २ पेषणीपट्टः ३ गृहाश्मा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

गृहकन्या, स्त्री, (गृहस्थिता कन्येव । गृहपालिततया कन्याया इव रोगादिषु हितकारितया चास्यास्तथात्वम् ।) घृतकुमारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
'कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

गृहकपोतकः, पुं (गृहस्थितः गृहपालितो वा कपोतः । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) पक्षिविशेषः । पायरा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । प्रासादकुक्कुटः २ शिलीकण्ठः ३ पारावतः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पारावतशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

गृहकर्त्ता, पुं (गृहं वासार्थं कुलायादिरचितमस्य करोतीति । गृह + कृ + तृच् ।) धूसरोऽतिक्षुद्रचटकः । तत्पर्य्यायः । धान्यभक्षकः २ घनः ३ भीरुः ४ सविहिष्टः ५ कणप्रियः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गृहकारके त्रि ॥)

गृहकारकः, पुं (गृहं करोतीति । गृह + कृ + ण्वुल् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । घरामी इति भाषा ॥ यथा, पराशरपद्धतौ ।
'प्रतिमाघटकादेव कन्यायां नापितस्य च ।
छत्रकारस्य सम्भूतिः सोपानगृहकारकः ॥"

गृहकारी [न्] (गृहं करोतीति । गृह + कृ + णिनि ।) कीटविशेषः । कुमिरपोका इति भाषा ॥ इति कश्चित् ॥ (यथा, मनुः ॥ १२ । ६६ ।
"बको भवति हृत्वाग्निं गृहकारी ह्युपस्करम् ॥")

गृहगोधा, स्त्री (गृहे गृहस्थिता गोधेव ।) ज्येष्ठी । घडी टिकटिकी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पल्ली २ मुशली ३ विषम्भरा ४ ज्येष्ठा ५ कुड्यमत्स्यः ६ पल्लिका ७ गृहगोधिका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गृहगोलिका ९ माणिक्या १० भित्तिका ११ गृहालिका १२ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥

गृहगोधिका, स्त्री (क्षुद्रा गोधा अल्पार्थे कः । कापि अत इत्वं टाप् च । गृहस्य गोधिका गोधिरेव ।) ज्येष्ठी । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥ (यथा बृहत्संहितायाम् । ८६ । ३७ ।
"छिन्ना श्यामा दला छुच्छुः पिङ्गला गृहगोधिका ।
शूकरी परपुष्टा च पुन्नामानश्च वामतः ॥'
यथा च सुश्रुते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ।
"मार्ज्जारश्ववानरमकरमण्डूकपाकमत्स्यगोधाशम्बूकप्रचलाकगृहगोधिकाचतुष्पादकीटास्तथान्ये दंष्ट्रा नखविषाः ॥")

गृहगोलिका, स्त्री (गृहे गृहस्था वा गोधिकेव निपातनात् साधुः ।) ज्येष्ठी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५३ ॥

गृहणी, स्त्री (गृहे नीयते क्रियते इति । नी + क्विप्, संज्ञायां णत्वम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विवरणमस्याः काञ्जिकशब्दे ज्ञेयम् ॥)

गृहतटी, स्त्री (गृहस्य गृहे वा गृहमाश्रित्येयं तटीव ।) वीथी । इति हारावली । १५२ ॥ पिंडा दाओया इति च भाषा ॥

गृहद्रुमः, पुं (गृहमिव द्रुमः ।) मेढ़शृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

गृहनाशनः, पुं (गृहं नाशयति प्रवेशेन इति । नश + णिच् + ल्युः ।) कपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कपोतोऽत्र वनकपोतः वनकपोतस्य प्रवेशेनैव गृहनाशित्वात् । घुघु इति यस्य भाषा ॥)

गृहनीडः, पुं (गृहे नीडः कुलायोऽस्य ।) चटकः । इति हारावली । ८६ ॥

गृहपतिः, पुं, (गृहस्य पतिः ।) गृहस्थः । (यथा अथर्व्ववेदे । १४ । १ । ५१ ।
"भगस्ते हस्तमग्रहीत् सविता हस्तमग्रहीत् ।
पत्नी त्वमसि धर्म्मणाहं गृहपतिस्तव ॥")
सत्त्री । इति मेदिनी । ते । १८५ ॥ धर्म्मः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १२ । ६ ।
'अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा ॥")
स्त्री, गृहस्य पतिः "विभाषा सपूर्व्वस्य ।" ४ । १ । ३४ । इति पा नान्तादेशे गृहपत्नी गृहपतिरिति रूपद्वयम् । गृहस्वामिनी ॥)

गृहपोतकः, पुं (गृहं पोत शिशुरिव यस्य इति कप् ।) वास्तु । वाटी । इति शब्दरत्नावली ॥

गृहबलिप्रियः, पुं (गृहबलिः प्रियोऽस्य । गृहबलीनां प्रियः इत्येके ।) बकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (काकादयोऽपि ॥)

गृहबलिभुक् [ज्] पुं, (गृहे दत्तं बलिं अन्नादिभक्ष्यद्रव्यं भुङ्क्ते इति । भुज + क्विप् ।) चटकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८३ ॥ बकः । काकः । इति कश्चित् ॥

गृहभूमिः, स्त्री, (गृहयोग्या भूमिः ।) वास्तु । वेश्मभूः । इति हलायुधः ॥ (अस्या लक्षणादिकं गृहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

गृहमणिः, पुं, (गृहे मणिरिव ।) प्रदीपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ ॥

गृहमाचिका, स्त्री, (गृहे मचते शठति गुप्तभावेन तिष्ठतीति । मच् + "ण्वुल् तृचौ" ।३।१।१३३ । इति ण्वुल् । ततष्टाप् । कापि अत इत्वञ्च ।) चर्म्मचटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चामचिका इति भाषा ॥

गृहमृगः, पुं, (गृहे मृग इव । यद्वा, गृहस्थितो मृगः पशुः ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ।४।३४५॥

गृहमेधी, [न्] पुं, (गृहैर्दारैर्मेधते सङ्गच्छते इति । गृह + मेधृ सङ्गमे + "सुप्यजातौ णिनि ।" ३ । २ । ७८ । इति णिनिः ।) गृहस्थः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७२ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३१ ।
"वेदविद्याव्रतस्नातान् श्रोत्रियान् गृहमेधिनः ।
पूजयेद्धव्यकव्येन विपरीतांश्च वर्ज्जयेत् ॥ ")

गृहमेधिनी, स्त्री (गृहं मेधते पुनाति शास्त्रोक्तदानदयादाक्षिण्यादिना सङ्गच्छते इत्यर्थः। गृह + मेध + णिनिः । ततो ङीप् ।) सात्त्विकी बुद्धिः । इति महाभारतम् ॥ (गृहमेधिन् + स्त्रियां ङीप् ।) गृहस्थपत्नी च ॥

गृहयाय्यः, पुं, (गृह ग्रहणे । गृहयते इति । गृह + "श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः ।" उणां । ३ । ९६ । इति आय्यः । ततः "अयामन्तेति ।" ६।४। ५५ । इति णेरयादेशः ।) गृहस्थः । इत्युणादिकोषः ॥

गृहयालुः, पुं, (गृहयते गृह्णातीति । गृह + "स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ।" ३ । २ । १५८ । इति आलुच् । "अयामन्तेति ।" ६ । ४ । ५५ । इति णेरयादेशः ।) गृहीता । ग्रहणशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । २७ ॥

गृहवाटिका, स्त्री, (गृहसमीपस्था वाटिका आरामः ।) गृहसमीपवनम् । इति हारावली । १९८ ॥

गृहस्थः, पुं, ("न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।" अतएव गृहेषु दारेषु तिष्ठति अभिरमते इति । गृह + स्था + "सुपि स्थः ।"३।२।४। इति कः ।) गृही । द्वितीयाश्रमी । तत्पर्य्यायः । ज्येष्ठाश्रमी २ गृहमेधी ३ स्नातकः ४ गृही ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७१ ॥ गृहपतिः ६ सत्री ७ । इत्यमरः । २ । ८ । १५ ॥ गृहयाय्यः ८ । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ गृहाधिपः ९ । इति हलायुधः ॥ कुटुम्बी १० । इति जटाधरः ॥ गृहायनिकः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ ॥ तस्य धर्म्मो यथा,—
"गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्व्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ॥
यः कश्चिदिह लोकेऽस्मिन्नागमः संप्रकीर्त्तितः ।
तस्यान्त गमनं श्रेयः कीर्त्तिरेषा सनातनी ॥
संस्कारैः संस्कृतः पूर्व्वं यथावच्चरितव्रतः ।
स्नातो गुरुविशिष्टायां समावर्त्तेत वेदवित् ॥
सदारनिरतो नित्यं शिष्टाचारो जितेन्द्रियः ।
पञ्चभिश्च महायज्ञैः श्रद्दधानो यजेदिह ॥
देवतातिथिशिष्टाशी निरतो वेदकर्म्मसु ।
इज्याप्रदानयुक्तश्च यथाशक्ति यथाविधि ॥
न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः ।
न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य गोचरः ॥
नित्यं यज्ञोपवीती स्यात् शुक्लवासाः शुचिव्रतः ।
नियतो दमदानाभ्यां सदा शिष्टैश्च संविशेत् ॥
जितशिश्नोदरो मैत्रः शिष्टाचारसमन्वितः ।
वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम् ॥
अधीत्याध्यापनं कुर्य्यात् तथा यजनयाजने ।
दानं प्रतिग्रहञ्चापि षड्गुणां वृत्तिमाचरेत् ॥
त्रीणि कर्म्माणि यानीह ब्राह्मणानान्तु जीविका ।
याजनाध्यापने चोभे शुद्धाच्चापि प्रतिग्रहः ॥
अथ शेषाणि चान्यानि त्रीणि कर्म्माणि यानि तु ।
दानमध्ययनं यज्ञो धर्म्मयुक्तानि तानि तु ॥
तेष्वप्रमादं कुर्व्वीत त्रिषु कर्म्मसु धर्म्मवित् ।
दान्तो मैत्रः क्षमायुक्तः सर्व्वभूतसमो मुनिः ॥
सर्व्वमेतद् यथाशक्ति विप्रो निर्व्वर्त्तयन् शुचिः ।
एवं युक्तो जयेत् स्वर्गं गृहस्थः संशितव्रतः ॥"
इत्याश्वमेधिकपर्व्व ॥
"सर्व्वेषामाश्रमाणान्तु द्वैविध्यन्तु चतुर्व्विधम् ।
ब्रह्मचार्य्युपकुर्व्वाणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ॥
योऽधीत्य विधिवद्वेदान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् ।
उपकुर्व्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥
अग्नयोऽतिथिशुश्रूषा यज्ञो दानं सुरार्च्चनम् ।
गृहस्थस्य समासेन धर्म्मोऽयं द्विजसत्तमाः ॥
उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् ।
कुटुम्बभरणे युक्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य त्यक्त्वा भार्य्याधनादिकम् ।
एकाकी विचरेद् यस्तु उदासीनः स मौक्षिकः ॥"
इति गारुडे ४९ अध्यायः ॥
बाहुल्यन्तु तत्रैव ।५०।५१। अध्याययोर्द्रष्टव्यम् ॥*॥
गृहस्थब्राह्मणधर्म्मो यथा,—
"चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः ।
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥
अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।
या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥
यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्म्मभिरगर्हितैः ।
अक्लेशेन शरीरस्य कुर्व्वीत धनसञ्चयम् ॥
ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।
सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥
ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।
मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥
सत्यानृतन्तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।
सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत् ॥"
इत्यादि मानवे ४ अध्यायः ॥

गृहस्थूणं, क्ली, (गृहस्य गृहावलम्बनार्था स्थूणा । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) गृहस्तम्भः । इत्यमरः । ३ । ५ । ३० ॥

गृहाः, पुं, (गृह्णन्ति धान्यादिकं इति । ग्रह + "गेहे कः ।" ३।१।१४४ । इति कः ।) गृहम् । (यथा, मनुः । ३ । २५० ।
"शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन् दधि ।
धाना मत्स्यान् पयो मांसं शाकञ्चैव न निर्णुदेत् ॥"
गृह्यन्ते धर्म्माचरणाय इति । ग्रह + कः ।) दाराः । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥ नित्यबहुवचनान्तोऽयं शब्दः ॥

गृहागतः, पुं, (गृहमागतः । आ + गम् + कर्त्तरि क्तः ।) अतिथिः । इत्यमरः । २ । ७ । ३४ ॥ (गृहमागते, त्रि । यथा, हितोपदेशे ।
"नाहं गृहागतं हन्मि ॥")

गृहाधिपः, पुं, (गृहस्य अधिपः ।) गृहस्थः । इति हलायुधः ॥

गृहाम्लं, क्ली, (गृहे पर्य्युषितान्नादिना प्रस्तुतोऽम्लतमन्नम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गृहायनिकः, पुं, (गृहरूपमयनं विद्यतेऽस्य इति ठन् ।) गृहस्थः । इति शब्दरत्नावली ॥

गृहारामः, पुं, (गृहस्य गृहे गृहसमीपस्थो वा आरामः ।) गृहसमीपे कृत्रिमवनम् । तत्पर्य्यायः । निष्कुटः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १ ॥

गृहालिका, स्त्री, (गृहे आलिरिव कायते प्रकाशते इति । गृहालि + कै + कः । ततष्टाप् ।) ज्येष्ठी । इति हारावली । १८४ ॥

गृहावग्रहणी, स्त्री, (गृहमवगृह्यतेऽनया इति । अव + ग्रह + करणे ल्युट् । ततो ङीप् ।) देहली । इत्यमरः । २ । २ । १३ । हातिना दाओया इति च भाषा ॥

गृहाश्रया, स्त्री, (गृहे इव छायायुक्तस्थाने आश्रिते इति । आ + श्री + अच् । ततः स्त्रियां टाप् ।) ताम्बूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पानेर गाछ इति भाषा ॥

गृहाश्मा, [न्] पुं, (गृहरचितोऽश्मा अश्मनिर्म्मितपेषणशिलाविशेषः ।) पेषणशिला । इति शब्दरत्नावली । शिल इति भाषा ॥

गृहिणी, स्त्री, (गृहस्वामित्वमस्त्यस्याः । इति इनिः ङीप् च ।) भार्य्या । इति हेमचन्द्रः । ३ । १७६ । (यथा, रघौ । ८ । ६७ ।
"गृहिणी सचिवः सखी मिथः
प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना
हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥"
गृहं गृहकार्य्यं साध्यतयाऽस्त्यस्या इति इनिः ङीप् च । गृहकर्म्मकुशला स्त्री । यथा, शाकुन्तलायां चतुर्थाङ्के ।
"शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्त्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥)

गृही, [न्] पुं,(गृहा दारा विद्यन्तेऽस्य इति इनिः।) गृहस्थः । इत्यमरः । २ । ७ । ३ ॥ भर्त्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भागवते । ३ । ३० । ९ ।
"गृहेषु कूटधर्म्मेषु दुःखतन्त्रेष्वतन्द्रितः ।
कुर्व्वन् दुःखप्रतीकारं सुखवन्मन्यते गृही ॥")

गृहीतं, त्रि, (ग्रह+कर्म्मणि क्तः।) स्वीकृतम्। प्राप्तम्। ज्ञातम्। धृतम्। यथा, हितोपदेशे।१।३।

"अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत्।
गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्म्ममाचरेत्॥"

गृहीतदिक्, [श्] त्रि, (गृहीता आश्रिता दिक् येन सः प्रहर्त्तुर्वा भयादृयेन।) पलायितः। तिरोहितः। इति हेमचन्द्रः। ३। ४६६॥

गृहोलिका, स्त्री, (गृहे वलते चलतीति। गृह+वल+क्वुन्। बाहुलकात् सम्प्रसारणम्। तेन वस्य उत्वम्।) ज्येष्ठी। इति हेमचन्द्रः। ४। ६८॥

गृह्यं, क्ली, (गृह्यते आक्रम्यते अर्श-आदिभी रोगैरिति। ग्रह+"पदास्वैरिबाह्यापक्षेषु च।" ३।१।११९। इति क्यप्।) गुदम्। (गृह्यन्ते संगृह्यन्ते सामवेदाद्युक्तानि कर्म्मविधानान्यत्र इति। ग्रह+क्यप्।) कात्यायनगोभिलादिकृतसूत्रग्रन्थभेदः। इति मेदिनी। ये। १९॥ तत्र तु गोभिलादिकृतसामवेदाद्युक्तकर्म्मकाण्डनिर्णयः॥

गृह्यः, पुं, (गृह्यते मार्गेणेति। ग्रह+"पदास्वैरिबाह्यापक्षेषु च"। ३।१।११९। इति क्यप्। पञ्जरादिबन्धनेन परस्वीकृतत्वादस्य तथात्वम्।) गृहासक्तमृगादिः। इति मेदिनी। ये। १८॥ (अग्निः। यथा, मनौ। ३। ८४।

"वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्ब्बकम्।
आभ्यः कुर्य्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम्॥")

गृह्यः, त्रि, (गृह्यते स्वाम्यादिभिरिति। ग्रह+क्यप्।) अस्वैरी। आयत्तः। पक्षः। इति विश्वमेदिन्यौ॥ (यथा, भारविः। २। ५।

"ननु वक्तृविशेषनिःस्पृहा
गुणगृह्या वचने विपश्चितः॥"

गृहे भव इति यत्। गृहोत्पन्नवस्तु॥)

गृह्यकः, त्रि, (गृह्य+स्वार्थे अनुकम्पायां वा कन्।) आयत्तः। पराधीनः। इत्यमरः। ३।१।१६॥

गृह्यकः, पुं, (गृह्य+स्वार्थे अनुकम्पायां वा कन्।) गृहासक्तपक्षिमृगादिः। तत्पर्य्यायः। छेकः २। इत्यमरः। २। ६। ४१॥

गृह्या, स्त्री, (गृह्यते शर्पेणेति। ग्रह्+क्यप्+टाप्।) शाखापुरम्। नगरनिकटस्थग्रामः। इत्यमरः॥

गॄ, क द विज्ञापे। विज्ञाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-आत्मं-सकं-सेट्।) विज्ञापो विज्ञापनम्। क द, गारयते शब्दमर्थं सुधीः। इति दुर्गादासः॥

गॄ, शि शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्या-परं-सकं-सेट्।) शब्द इह पाठवाक्यम्। शि, गृणाति शास्त्र लोकः। गीर्णः गीर्णिः। इति दुर्गादासः॥

गॄ, श निगरणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा-परं-सकं-सेट्।) निगरणं भक्षणम्। श, गिरत्यन्नं लोकः। दैवात्ततो विरमितो गिलितो वकेन इति तु अचात् लत्वात्‌ भावे इति भावे कप्रत्यये आदिरवादिति इति वक्तव्यादृरेफस्य लकारे गिल इति स्थिते चिः लस्य कर्म्मणि इति भौ क्रमेऽपि क्ते गिलम्। इति दुर्गादासः॥

गेण्डुः, पुं, (गच्छतीति। गम्+डुः। गो गन्ता। ग इन्दुरिवेति गेन्दुः पृषोदरादित्वात् दस्य डत्वे साधुः।) गेण्डुकः। इति भरतो द्विरूपकोषश्च॥ (गेन्दुरपि च दृश्यते॥)

गेण्डुकः, पुं, (ग इन्दुरिवेत्यतः इवे प्रतिकृताविति कन्। अत्र गेन्दुकोऽपि पाठः।) कन्दुकः। इत्यमरः। २। ७। १३८॥ गेँडु इति गेँद। इति च भाषा॥

गेण्डूकः, पुं, (गेण्डुकः ततः पृषोदरादित्वात् दीर्घः। अत्र गेन्दूकोऽपि पाठः।) गेण्डुकः। इति जटाधरः॥

गेद, ऋ ङ उ गतौ। याचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट्॥)

गेप, ङ ऋ गतिचालनयोः। (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट्।) ङ, गेपते। ऋ, अजिगेपत्। इति दुर्गादासः॥

गेयं, क्ली, (गै+"अचो यत्।"३।१।९७। इति यत्। "ईद्यति।" ६।४।६५। इति आत ईत्वम्। ततो गुणश्च।) गीतम्। इति मेदिनी। ये। २०॥ (यथा, माघे। २। ७२।

"वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव।
अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयस्येव विचित्रता॥")

गेयः, त्रि, (गै+यत्। तत आत ईत्वम्।) गातव्यः। गायनः। इति मेदिनी। ये। २०॥ (यथा हरिवंशे हरिवंशपर्व्वणि। ५०। ४१।

"इमे त्वां मुनयः सप्त सहिता मुनिसत्तमैः।
स्तुवन्ति देवदिव्याभिर्गेयाभिर्गीर्भिरञ्जसा॥")

गेव, ऋ ङ सेवने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट्।) ऋ, अजिगेवत्। ङ, गेवते। इति दुर्गादासः॥

गेष, ऋ ङ अन्वेषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट्।) ऋ, अजिगेषत्। ङ, गेषते। खिगेषि। अन्वेषोऽनुसन्धानम्। इति दुर्गादासः॥

गेष्णः, पुं, (गायतीति। गै+"इष्णो गादाभ्यां किञ्च।" इत्युणादिकोषटीकाकारधृतस्य इष्णः।) रङ्गोपजीवी। सामगायककर्त्ता। इत्युणादिकोषः॥

गेष्णुः, पुं, (गायतीति। गै गाने+"गादाभ्यामिष्णुच्।" उणा। ३। १६। इति इष्णुच्।) गायनः। नटः। इति मेदिनी। णी। ११॥ सामगानकर्त्ता च॥

गेहं, क्ली, (गो गन्धर्व्वो गणेशश्च। गेन गन्धर्व्वेण गणेशेन वा ईह्यते काम्यते इति। ग+ईह+कर्म्मणि घञ्। यद्वा, गो गन्धर्व्वो गणेशो वा ईहः ईप्सितो यस्मात्।) गृहम्। इत्यमरः। २। २। ४॥ (यथा, हितोपदेशे।

"तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता।
एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन॥")

गेही, [न्] त्रि, (गेहमस्त्यस्येति। गेह+इनिः।) गृही॥ (स्त्रियां ङीप्। गेहिनी। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। १९९।

"गेहिन्याः प्रणमन्ती गोत्रस्खलितापराधतो [मानम्॥"])

गेहेनर्दी, [न्] पुं, (गेहे नर्दति गर्ज्जतीति। गेह+नर्द+णिनिः अलुक् समासः। अस्य गृह एव गर्ज्जनं नान्यत्र अतस्तथात्वम्।) कापुरुषः। तत्पर्य्यायः। गेहेशूरः २ पिण्डीशूरः ३। इति हेमचन्द्रः। ३। १४१॥

गेहेशूरः, पुं, (गेहे एव शूरः। अलुक् समासः। अन्यत्र शूरत्वाभावादस्य तथात्वम्।) गेहेनर्दी। इति हेमचन्द्रः। ३। १४१॥

गै, गाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-सकं-अनिट्।) गीतं गायति गायनः। इति दुर्गादासः॥

गैरिकं, क्ली, (गिरौ भवमिति अध्यात्मादित्वात् ठञ्।) स्वर्णम्। रक्तवर्णधातुविशेषः। गिरिमाटी इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। रक्तधातुः २ गिरिधातुः ३ अग्नेधुकम् ४ धातुः ५ सुरङ्गधातुः ६ गिरिसिन्दूरम् ७। इति राजनिर्घण्टः॥ वनालक्तम् ८ गवेरुकम् ९ मलयूका १० गिरिमृत् ११। इति त्रिकाण्डशेषः॥ लोहितमृत्तिका १२ गिरिजम् १३॥ पीतगैरिकस्य पर्य्यायः। सुवर्णगैरिकम् १ सुवर्णम् २ स्वर्णगैरिकम् ३। इति रत्नमाला॥ स्वर्णधातुः ४ सुरक्तकः ५ सन्ध्याभ्रम् ६ बभ्रुधातुः ७ शिलाधातुः ८। अनयोर्गुणाः। मधुरत्वम्। शीतलत्वम्। कषायत्वम्। व्रणरोपणत्वम्। विस्फोटाग्नौऽपिदाहनाशित्वम्। स्वर्णवर्णादिकं शुभम्। इति राजनिर्घण्टः॥ निर्म्मलत्वम्। स्निग्धत्वम्। सुवर्णगैरिकं तद्वत् विशेषतश्चक्षुर्हितकारित्वम्। इति राजवल्लभः॥

"गैरिकं रक्तधातुश्च गैरेयं गिरिजन्तथा।
सुवर्णगैरिकन्त्वन्यत्ततो रक्ततरं हि तत्॥
गैरिकद्वितयं स्निग्धं मधुरन्तुवरं हिमम्।
चक्षुष्यं दाहपित्तास्रकफहिक्काविषापहम्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)

गैरिकाक्षः, पुं, (गैरिकमिव रक्तवर्णमक्षि पुष्परूपनयनं यस्य।) जलमधूकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गैरी, स्त्री, (गिरौ भवः। गिरि+अण्। गौरादित्वाद् ङीष्।) लाङ्गलिकीवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (लाङ्गलिकीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः॥) विषलाङ्गला इति भाषा॥

गैरेयं, क्ली, (गिरौ भवमिति। गिरि+ढक्।) शिलाजतु। इत्यमरः। २। ९। १०४॥ (पर्य्यायाः।

"शिलाजत्वद्रिजतु च शैलनिर्य्यास इत्यपि।
गैरेयमश्मजञ्चापि गिरिजं शैलधातुजम्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥ गुणास्तु शिलाजतुशब्दे ज्ञेयाः॥) गिरिजाते त्रि॥

गोकण्टकः, पुं, (गोः पृथिव्याः कण्टक इव।) गोक्षुरकवृक्षः। (अस्य पर्य्याया यथा,—

"गोक्षुरः क्षुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्टः स्वादुकण्टकः।
गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि॥
पलङ्कषा श्वदंष्ट्रा च तथा स्याद्दिक्षुगन्धिका।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)

सम्पुटः । गवां खुरम् । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ गोखुरैः सम्पुटीकृतः । इति हेमचन्द्रः ॥ विकङ्कटकश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोकर्णः, पुं, (गोः कर्ण इव । तत्तुल्यपरिमाणत्वादस्य तथात्वम् ।) परिमाणविशेषः । स तु अनामिकायुक्तविस्तृताङ्गुष्ठम् । (गोः कर्णाविव कर्णौ यस्य ।) मृगभेदः । इत्यमरः । २।५।१० ॥ (यथा च अनर्घराघवे । २ । २३ ।
"मुनिविनियोगविलूनप्रस्नुतदुग्धाद्रशानि दर्भाणि ।
गोकर्णतर्णकोऽयं तर्णोत्सुकमुपकर्णयति ॥"
अस्य मांसगुणा यथा,—
"गोकर्णमांसं मधुरं स्निग्धं मृदु कफावहम् ।
विपाके मधुरञ्चापि रक्तपित्तविनाशनम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)
अश्वतरः । (गौश्चक्षुरेव कर्णो यस्य ।) सर्पभेदः । (गोरिव कर्णौ यस्य ।) गणदेवताविशेषः । इति मेदिनी । णे । ४६ ॥ तीर्थविशेषः । यथा, भागवते ।
"ततोऽभिव्रज्य भगवान् केरलांस्तु त्रिगर्त्तकान् ।
गोकर्णाख्यं शिवक्षेत्रं सान्निध्यं यत्र धूर्जटेः ॥"
(पीठस्थानम् । यथा, देवीभागवते ।७।३०।६० ।
"केदारपीठे सम्प्रोक्ता देवी सन्मार्गदायिनी ।
मन्दा हिमवतः पृष्ठे गोकर्णे भद्रकर्णिका ॥")

गोकर्णी, स्त्री, (गोः कर्ण इव पत्रमस्याः । "पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलबालोत्तरपदाच्च ।" ४।१।६४ । इति ङीष् ।) मूर्व्वालता । इत्यमरः । २।४।८४ ॥ (विवृतिरस्या मूर्व्वाशब्दे ज्ञातव्या ॥)

गोकिराटिका, स्त्री, (गां वाचं किरति रटतीत्यर्थः । कॄ + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३।१।१३५ । इति कः । ततष्टाप् गोकिरा । तथा सती अटतीति । अट् + ण्वुल् । ततष्टाप् अत इत्वञ्च ।) सारिकापक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

गोकिराटी, स्त्री, (गोकिरा वाचं रटन्ती सती अटतीति । अट गतौ + "कर्म्मण्यण् ।" ३।२।१। इत्यण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) सारिकापक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोकिलः, पुं, (गोः पृथिव्याः कील इव । निपातनात् ह्रस्वः ।) मुषलम् । हलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

गोकीलः, पुं, (गोः पृथिव्याः कील इव ।) मुषलम् । हलम् । इति हारावली ॥ २५५ ॥

गोकुलं, क्ली, (गोः कुलम् ।) गोसमूहः । तत्पर्य्यायः । गोधनम् २ गवांव्रजः ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ५८ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६ । १७ ।
"गोकुलाकुलतीरायाः तमसाया विदूरतः ।
अवसत् तत्र तां रात्रिं रामः प्रकृतिभिः सह ॥")
गोस्थानम् । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः ।
अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च ॥"
मथुरैकदेशे श्रीनन्दस्य वासस्थानम् । यथा,—
"कालेन व्रजता तात ! गोकुले रामकेशवौ ।
जानुभ्यां सह पाणिभ्यां रिङ्गमाणौ विजह्रतुः ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥
(अत्र प्रदेशे महादेवो गोपीश्वर इत्याख्यया प्रसिद्धो विराजते । यदुक्तं महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे,—
"गोकुले गोपिनीपूज्यो गोपीश्वर इतीरितः ॥"
पुं, स्वनामख्यातः पण्डितविशेषः । अयन्तु सप्तदशशतपरिमितशकान्दसम्वत्सरप्रारम्भे एव मिथिलादेशान्तर्व्वर्त्तिनि 'मङ्गरौणी' संज्ञकग्रामे विद्यानिधिपीताम्बरपण्डितात् जातः इति मैथिलाः । अद्यावधि ज्ञाता अनेन विरचिता ग्रन्थास्त्विमे । १ दीधितिविद्योतः (शिरोमणिटीका ।) २ न्यायसिद्धान्ततत्त्वम् । ३ पदवाक्यरत्नाकरः । ४ मासमीमांसा । ५ मिथ्यात्वनिरुक्तिः । ६ रश्मिचक्रम् (चिन्तामणिटीका । ७ रसमहार्णवः । ८ लाघवगौरवरहस्यम् । ९ शिवशतकम् ॥)

गोकुलिकः, त्रि, (गोर्भग्नस्य कुलं चरणभावः प्रस्खलदष्टिचातुर्य्यमित्यर्थः । तदस्यास्तीति । "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) केकरः । (पङ्कपतिते गवि कुलिकः उपेक्षकत्वात् जड इव ।) पङ्कस्थगवानुपेक्षकः । इति मेदिनी । के । १८६ ॥

गोकृतं, क्ली, (गोभिः कृतम् उत्सृष्टम् । कृ + भावे क्तः । कृञ्चितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इति न्यायात् गोपुरीषमित्यर्थः ।) गोमयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गोक्षुरः, पुं, (क्षुरति विलिखतीति । क्षुर विलेखने + "इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः । ततो गोः पृथिव्याः क्षुरः अस्त्रविशेष इव । बहुकण्टकाकीर्णत्वात् तथात्वम् ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । स तु क्षुद्रबृहद्भेदेन द्विविधः । गोखुरि इति गोखुर इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । त्रिकण्टः २ स्वादुकण्टः ३ गोकण्टः ४ त्रिकण्टकः ५ त्रिपुटः ६ कण्टकफलः ७ क्षुरः ८ । इति रत्नमाला ॥ गोक्षुरकः ९ पलङ्कषा १० इक्षुगन्धा ११ श्वदंष्ट्रा १२ स्वादुकण्टकः १३ गोकण्टकः १४ वनशृङ्गाटः १५ । इत्यमरः । २।४।९८—९९ ॥ क्षुरकः १६ भक्षकण्टः १७ इक्षुगन्धिका १८ । इति भावप्रकाशः ॥ क्षुरङ्गः १९ श्वदंष्ट्रकः २० कण्टकी २१ भद्रकण्टः २२ व्यालदंष्ट्रः २३ षडङ्गः २४ गोखुरः २५ त्रिकटः २६ त्रिकः २७ इक्षुरः २८ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । सुशीतलत्वम् । बलप्रदत्वम् । मधुरत्वम् । बृंहणत्वम् । कृच्छ्राश्मरीमेहविदाहनाशित्वम् । रसायनत्वम् । तत्र बृहतो गुणोत्तरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वादुत्वम् । वस्तिशोधनत्वम् । दीपनत्वम् । पुष्टिदत्वम् । श्वासकासार्शोव्रणनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ वायुनाशित्वम् । वृष्यत्वञ्च ॥ तच्छाकगुणाः । तिक्तत्वम् । वृष्यत्वम् । स्रोतोविशोधनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

गोक्षुरकः, पुं, (गोक्षुर + स्वार्थे कन् ।) गोक्षुरः । इत्यमरः । २।४।९८ ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"गोक्षुरः क्षुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्टः स्वादुकण्टकः ।
गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ।
पलङ्कषा श्वदंष्ट्रा च तथा स्यादिक्षुगन्धिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
यथा, च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने षड्विंशेऽध्याये ॥
"गुप्ताफलं गोक्षुरकाच्च बीजं
तथोच्चटां गोपयसा विपाच्य ।
सनाज्यकं शर्करया च युक्तं
पीत्वा नरो हृष्यति सर्व्वरात्रम् ॥")

गोखुरः, पुं, (खुरति विलिखतीति । खुरः अस्त्रविशेषः । गोः पृथिव्याः खुर इव ।) गोक्षुरवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (गवां खुरम् ।) गवां शफे क्ली ॥

गोखुरिः, पुं, (गवां खुरिरिव ।) गोक्षुरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गोगृष्टिः, स्त्री, (गौर्गृष्टिः गौरेव गृष्टिरित्यर्थः । जात्या समासे परनिपातः ।) सकृत्प्रसूता गौः । इति केचित् ॥

गोगोयुगं, क्ली, (गोर्द्वित्वम् । गो + द्वित्वे गोयुगच् ।) गोद्वयम् । ("पशुभ्यः स्थानद्वित्वषट्के गोष्ठगोयुगषड्गवम् ।" इति मुग्धबोधसूत्रम् ॥)

गोगोष्ठं, क्ली, (गोः स्थानम् । गो + स्थाने गोष्ठच् ।) गोस्थानम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

गोग्रन्थिः, पुं, (गोभिःकृतो ग्रन्थिरिव ।) करीषः । (गोर्ग्रन्थिर्बाहुल्यात् एकत्र ग्रन्थनं यत्र ।) गोष्ठम् । (गोर्ग्रन्थिरिव ।) गोजिह्विकौषधिः । इति मेदिनी । थे । १९ ॥

गोघ्नः, पुं, (गौर्हन्यतेऽस्मै । गो + हन् + सम्प्रदाने मूलविभुजादित्वात् कः ।) अतिथिः । इति पाणिनिः ॥ (गां हन्ति । हन् + कः ।) गोघातके त्रि । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
"गोघ्नवह्निहितः कृच्छ्राश्चान्द्रायणमथापि वा ॥"

गोघृतं, क्ली, (गोः पृथिव्या घृतमिव शस्यादिपोषकत्वात् ।) वृष्टिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गोर्जातं घृतम् ।) गव्यघृतञ्च ॥

गोचरः, पुं, (गाव इन्द्रियाणि चरन्त्यस्मिन् । गो + चर + "गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ।" ३ । ३ । ११९ । इति निपातनात् साधुः ।) इन्द्रियार्थः । स तु रूपशब्दगन्धरसस्पर्शस्वरूपः । इत्यमरः । १ । ५ । ८ ॥ (यथा भाषापरिच्छेदे "घ्राणस्य गोचरो गन्धः ॥"* ॥ गावश्चरन्त्यस्मिन्निति । गोचरणस्थानम् । इति सिद्धान्तकौमुदी । यथा च भारविः । ४ । १० ।
"उपारताः पश्चिमरात्रिगोचरा-
दपारयन्तः पतितुं जवेन गाम् ॥"
गोषु इन्द्रियेषु चरतीति । गो + चर् + पचाद्यच् । इन्द्रियप्रत्यक्षीभूतविषयः । यथा, वेदान्तसारे ।
"अखण्डं सच्चिदानन्दमवाङ्मनसगोचरम् ॥"

गोदावरी, स्त्री, (गां जलं स्वर्गं वा ददातीति गोदा। तासु वरी श्रेष्ठा। वर+ङीष् संज्ञायाम्। यद्वा गां स्वर्गं ददाति। गो+दा+वनिप्+ङीप् रान्तादेशश्च।) नदीविशेषः। (अस्या उत्पत्तिकथा यथा ब्रह्मवैवर्त्ते। १०। १२६—१३०।
"गच्छन्तीं तीर्थयात्रायां ब्राह्मणीं रविनन्दनः।
ददर्श कामुकः शान्तः पुष्पोद्याने च निर्ज्जने॥
तया निवारितो यत्नात् कामेन बलवान् सुरः।
अतीवसुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्य्याधानं चकार सः॥
दत्तं तत्याज गर्भं सा पुष्पोद्याने मनोहरे।
सद्यो बभूव पुत्रश्च तप्तकाञ्चनसन्निभः॥
सपुत्रा स्वामिनो गेहं जगाम व्रीडिता सती।
स्वामिनं कथयामास यन्मार्गे दैवसङ्कटम्॥
विप्रो रोषेण तत्याज तञ्च पुत्रं स्वकामिनीम्।
सरिद्‌ बभूव योगेन सा च गोदावरी स्मृता॥")
तत्पर्य्यायः। गोदा २। इति हेमचन्द्रः॥ गौतमसम्भवा ३ ब्रह्माद्रिजाता ४ गौतमी ५। (यथा, हितोपदेशे।
"अस्ति गोदावरीतीरे विशालः शाल्मलीतरुः॥")
इयमेव पीठस्थानविशेषः। अत्र देवी त्रिसन्ध्या-मन्त्राविराजते। यथा, देवीभागवते।७।३०।६८
"गोदावर्य्यां त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे रतिप्रिया॥")
अस्या जलस्य गुणाः। पित्तास्रिरक्तार्त्तिवायु-पापकुष्ठादिदुष्टामयदोषदग्धनाशित्वम्। परम-पथ्यत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गोदुग्धदा, स्त्री, (गवां दुग्धं ददाति आधिक्येन सम्पादयतीति। गो+दा+क। तद्भक्षणेन गवां दुग्धवर्द्धनादस्यास्तथात्वम्।) चणिकाघासम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गोदोहनी, स्त्री, (गावो दुह्यन्तेऽस्यामिति। गो+दुह+अधिकरणे ल्युट्।) गोदोहनपात्रम्। तत्पर्य्यायः। पारी २। इति जटाधरः॥

गोद्रव, पुं, (द्रवति स्रवतीति। द्रु+अच् द्रवः। गवां द्रवः।) गोमूत्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गोधनं, क्ली, (गवां धनं समूहः।) गोसमूहः। इत्यमरः। २।९।५८॥ (यथा, गोः रामायणे। ७। ३२। ४२।
"स आगतो द्रष्टुं कथां वक्तुं धर्म्मागतमानसः।
दक्षसुत्राप्य सहसा प्रणम्य गोधनं प्रति॥")

गोधनः पुं (धन शब्दे भावे अप् धनं शब्दः। गोरिवास्येव धनं शब्दो यस्य।) स्थूलाग्रवाणः। इति हारावली॥ गुथा इति भाषा॥

गोधा, स्त्री, (गुध्यते परिवेष्ट्यते बाहुर्यया। गुध+"हलश्चेति।" करणे घञ्।) धनुर्गुणाघातवारणाय प्रकोष्ठबद्धा चर्म्मनिर्मितपट्टिका। तत्पर्य्यायः। तला २ ज्याघातवारणा ३। इत्यमरः। २।८।८४॥ तलम् ४। इति तट्टीका॥ (यथा महाभारते। १। १०। १।
"शिखिपक्षायुधं वापि धनुःखेटं महावनैः।
गृध्रपुच्छधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान्॥")
—सरीसृपः। गोसाप इति भाषा। सा तु स्थलजजलजभेदात् द्विविधा। तत्पर्य्यायः। निहाका २ गोधिका ३। इत्यमरः। १।१०।२२॥ दारुमुख्याह्वा ४। (यथा, बृहत्संहितायाम्। ५४। १३।
"श्वेता गोधाङ्गुष्ठे पुरुषे स्फुटतरा ततः छाया।
पीता सिता सचिकता ततो जलं विनिर्द्दिशेद मितम्॥"
पञ्चनखतया गोधाया मांसं भक्ष्यत्वेन ग्राह्यमित्यभिहितं मन्वादिभिर्धर्म्मशास्त्रप्रयोक्तृभिः। यथा, मनुः। ५। १८।
"श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्म्मशशांस्तथा।
भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्राश्चैकतोदतः॥")
अस्या मांसगुणाः। वातश्वासकासनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ पाके मधुरत्वम्। कषायत्वम्। कटुरसत्वम्। पित्तनाशित्वम्। रक्तशुक्रबलकारित्वम्। इति राजवल्लभः॥
("गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका रसे।
वातपित्तप्रशमनी बृंहणी बलवर्द्धनी॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये॥)

गोधापदिका, स्त्री, (गोधाया इव पादो मूलं यस्याः। स्वाङ्गत्वात् ङीष्। ततः, "कुम्भपदीषु च।" ५। ४। १३९। इति पद्भावः। गोधापदी। ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) गोधापदीलता। इति शब्दरत्नावली॥

गोधापदी, स्त्री, (गोधाया इव पादो मूलं यस्याः। स्वाङ्गत्वात् ङीष्। "कुम्भपदीषु च" ५। ४। १३९। इति पद्भावः।) लताविशेषः। गोयालिया इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। सुवहा २। इत्यमरः। २। ४। ११९॥ हंसपदी ३ गोधाङ्घ्री ४ त्रिफला ५। इति भरतः॥ त्रिपदी ६ मधुस्रवा ७ हंसपादी ८। इति रत्नमाला॥ हंसपादिका ९ हंसाङ्घ्रिः १० रक्तपादी ११ त्रिपदा १२ इसमकलिका १३ विश्वग्रन्थिः १४ त्रिपादिका १५ त्रिपादी १६ कीटमारी १७ कर्णाटी १८ ताम्रपादी १९ विक्रान्ता २० नखादनी २१ पराङ्गी २२ शीताङ्गी २३ सुतपादिका २४ सञ्चारिणी २५ पदिका २६ प्रपादी २७ कीटपादिका २८ धार्त्तराष्ट्रपदी २९ गोधापदिका ३०। इति शब्दरत्नावली॥ द्विरला ३१ हंसवती ३२। इति जटाधरः॥ अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। विषभूतश्वास्यपस्मारदोषनाशित्वम्। रसायनत्वञ्च। मुषली। तालमूली इति ख्याता। इति राजनिर्घण्टः॥

गोधास्कन्धः, पुं (गोधेव स्कन्धोऽस्य।) विट्खदिरः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोधि, पुं, (गावौ नेत्रे धीयेते अस्मिन्। "कर्म्मण्यधिकरणे च।" ३। ३। ९३। इति किः।) ललाटम्। इत्यमरः। २। ६। ९२॥ (गुध्यति कुप्यतीति। गुध्+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा। ४। ११८। इति इन्।) गोधिका। इति शब्दरत्नावली॥

गोधिका, स्त्री, (गुध्यतीति। गुध्+ण्वुल्। टाप्, अत इत्वञ्च।) गोधा। इत्यमरः। १।१०।२२॥ गोसाप इति भाषा॥

गोधिकात्मज, पु, (गोधिकाया आत्मजः।) स्थलगोधिका। गोधाग्निगुल्याकारकोटरस्थजन्तुविशेषः लोके इति ख्यात इति भरतः। इति पारसुन्दरी॥ तत्पर्य्यायः। गौधेरः २। गौधारः ३ गौधेयः ४। इत्यमरः। २। ५। ६॥ (सर्पाद्‌गोधायामुत्पन्ने जन्तुविशेषे इति गोधिकापुत्रशब्दार्थे शब्दार्थचिन्तामणिः॥)

गोधिनी, स्त्री, (गोधः क्रीडाभेदः सोऽस्त्यस्या इति इनिः ङीप् च।) चविका। सा तु हस्तीभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोधुक्, [ह्] त्रि,(गां दोग्धीति। गो+दुह+"सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजेत्यादि।" ३। २। ६१। इति क्विप्।) गोदोग्धा। इति व्याकरणम्॥ (यथा, ऋग्वेदे। १। १६४। २६।
"उप ह्वये सुदुघां धेनुमेतां
सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनाम्॥")

गोधुमः, पु, (गुध+"गुधेरूमः।" उणां। ५। २। इति ऊमः। निपातनात् ह्रस्वः।) गोधूमः। इति शब्दचन्द्रिका॥

गोधूमः, पुं, (गुध्यते वेष्ट्यते त्वगादिभिः। गुध+"गुधेरूमः।" उणां। ५। २। इति ऊमः।) नागरङ्गः। ओषधीविशेषः। व्रीहिभेदः। इति मेदिनी॥ मे। ४३। गम गोम् इति च भाषा॥ शेषस्य पर्य्यायः। बहुदुग्धः २ अपूपः ३ म्लेच्छभोजनः ४ यवनः ५ निस्तुषक्षीरः ६ रसालः ७ सुमनाः ८। (यथा, मनुः। ५। २५।
"यवगोधूमजं सर्व्वं पयसश्चैव विक्रियाः॥")
अस्य गुणाः। स्निग्धत्वम्। मधुरत्वम्। वातपित्तदाहनाशित्वम्। गुरुत्वम्। श्लेष्मदबलरुचिवीर्य्यकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ बृंहणत्वम्। जीवनहितत्वम्। शीतलत्वम्। भग्नसन्धानस्थैर्य्यकारित्वम्। सारकत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (अथ गोधूमस्य नामानि लक्षणं गुणाश्च।
"गोधूमः सुमनोऽपि स्यात् त्रिविधः स च कीर्त्तितः।
महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात् समागतः॥
महागोधूमः बड़ गोधूमा इति लोके।
मधूली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा।
निःशूको दीर्घगोधूमः क्वचिन्नन्दीमुखाभिधः॥
गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः।
कफशुक्रप्रदो बल्यः स्निग्धः सन्धानकृत् सरः॥
जीवनो बृंहणो वर्ण्यो व्रण्यो रुच्यः स्थिरत्वकृत्।
कफप्रदो नवीनो न तु पुराणः।
पुराणयवगोधूमः क्षौद्रजाङ्गलशूलभागिनि।
वाग्भटेन वसन्ते ग्रहीतत्वात्।
मधूली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः।
शुक्रला बृंहणी पथ्या तद्वन्नन्दीमुखः स्मृतः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥

गोधूमचूर्णं, क्ली, (गोधूमस्य चूर्णम् ।) चूर्णीकृतगोधूमः । मयदा इति भाषा ॥ यथा,—
"शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित्पुष्टाश्च रोटिकाम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

गोधूमसम्भवं, क्ली, (सम्भवत्यस्मादिति सम्भव उत्पत्तिस्थानम् । गोधूमः सम्भवोऽस्य ।) सौवीरम् । काञ्जिकभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधूमसारः, पुं, गोधूमस्य सारभागः । पालो इति भाषा ॥ तत्करणविधिर्यथा । "निस्तुषगोधूमं उदूखले कण्डयित्वा सन्ध्याकाले मृत्तिकादिपात्रे जले मग्नं कारयित्वा परदिने प्रभाते उपरिस्थजलं क्रमेण दूरीकृत्य नीचस्थसारं रौद्रे शुष्कं कृत्वा पात्रान्तरे स्थापयेत् ।" इति पाकराजेश्वरः ॥

गोधूमी, स्त्री, (गां धूमयतीति । धूमि + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) गोलोमिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोलोमिकाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)

गोधूलिः, स्त्री, (गवां खुरोत्थिता धूलिर्यत्र काले ।) कालविशेषः । गोधूलिकालस्तु त्रिविधः । यथा, ग्रीष्मे अर्द्धास्तरविकालः । हेमन्तशिशिरयोर्मृदुनाप्राप्तपिण्डीकृतरविकालः । वर्षाशरद्वसन्तेष्वस्तगतरविकालः । यथा,—
"गोधूलिं त्रिविधां वदन्ति मुनयो नारीविवाहादिके
हेमन्ते शिशिरे प्रयाति मृदुतां पिण्डीकृते भास्करे ।
ग्रीष्मेऽर्द्धास्तमिते वसन्तसमये भानौ गतेऽदृश्यतां
सूर्य्ये चास्तमुपागते च नियतं वर्षाशरत्कालयोः ॥"
इति दीपिका ॥

गोधेनुः, स्त्री, (गौरेव धेनुः ।) दुग्धवती गवी । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

गोधेरः, पुं, (गोधति धातूनामनेकार्थत्वात् रक्षतीति । गुध् + बाहुलकादेरक् ।) गोप्ता । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

गोनन्दी, स्त्री, (गवि जले नन्दतीति । नन्द + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) सारसपक्षिणी । इति हारावली ॥

गोनर्द्दं, क्ली,(गवि पृथिव्यां नर्द्दते स्वनाम्ना आख्यायते इत्यर्थः । नर्द्द + अप् ।) मुस्तकम् । इति मेदिनी । दे । २८ ॥

गोनर्द्दः, पुं, (गवि जले नर्द्दति कूजतीति । गो + नर्द्द + "नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ।" ३ । १ । १३४ । इति पचादित्वादच् ।) सारसपक्षी । इति मेदिनी । दे । २८ ॥ (गोभिर्वाग्भिर्नर्द्दतीति । अच् ।) देशविशेषः । यथा, बृहत्संहितायाम् । १४ । १२ ।
"कङ्कटटङ्कणवनवासिशिविकफणिकारकोङ्कणाभीराः ।
आकरवेणावन्तकदशपुरगोनर्द्दकेरलकाः ॥"
गोनर्द्दस्य देशस्य राजा । "तद्राजेऽपि ।" २ । ४ । ६२ । इत्यण् । गोनर्द्दराजः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ५७ ।
"काश्मीरेन्द्रः स गोनर्द्दो वेल्लद्गङ्गादुकूलया ।
दिशा कैलासहासिन्या प्रतापी पर्य्युपास्यत ॥")

गोनर्द्दीयः, पुं, (गोनर्द्दे देशे भवः । गोनर्द्द + "एङ् प्राचां देशे ।" १ । १ । ७५ । इति वृद्धसंज्ञत्वात् छः ।) पतञ्जलिमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१५ ॥ (अस्य गोनर्द्ददेशोद्भूतत्वात् तथात्वम् । तद्देशभवे, त्रि ॥)

गोनसः, पुं, (गोरिव नासिका यस्य । "अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ।" ५ । ४ । ११८ । इति अच् नसादेशश्च ।) सर्पविशेषः । बोड़ा इति ख्यात इत्यन्ये । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । तिलित्सः २ । इत्यमरः । १ । ८ । ४ ॥ गोनासः ३ घोनसः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ मण्डलीबोड्रः ५ । इति विक्रमादित्यः ॥ बोड्रः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थाध्याये ।
"मिलिन्दको गोनसो वृद्धगोनसः पनसी ॥")
वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनाथः, पुं, (गवां नाथः ।) अनड्वान् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनासं, क्ली, (गोर्नासा इव आकृतिर्यस्य । गोनसाकारत्वादस्य तथात्वम् ।) वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनासः, पुं, (गोर्नासा इव नासा यस्य ।) गोनससर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७२ ॥

गोनिष्यन्दः, पुं, (गोर्निष्यन्दते क्षरतीति । नि + स्यन्द + पचाद्यच् । यद्वा गवां निष्यन्दः । "कृद्विहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते ।" इति न्यायात् ।) गोमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपः, पुं, (गोर्जलात् कफपित्तादिदूषितरसात् पाति रक्षतीति । गो + पा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) बोलः । (गां गोजातिं पाति रक्षतीति । गो + पा + कः ।) जातिविशेषः । गोयाला इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गोसंख्यः २ गोधुक् ३ आभीरः ४ वल्लवः ५ गोपालः ६ । इत्यमरः । २ । ९ । ५७ ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"मणिबन्ध्यां तन्त्रवायात् गोपजातेश्च सम्भवः ।"
इति पराशरपद्धतिः ॥
(यथा, मनुः । ८ । २६० ।
"व्याधाञ्छाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान् मूलखानकान् ।
व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः ॥")
गोष्ठाध्यक्षः । (गां पृथिवीं पाति रक्षतीति । पा + कः ।) पृथ्वीपतिः । बहुग्रामस्याधिकृतः । इति मेदिनी । पे । ५ ॥ (गाः पाति रक्षतीति पा + कः । गोरक्षकः । यथा, मनुः । ८ । २३१ ।
"गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् ।
गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पाले भृते भृतिः ॥"
गन्धर्व्वविशेषः । यथा, रामायणे । २ । ९१ । ४६ ।
"नारदस्तुम्बुरुर्गोपः प्रभया सूर्य्यवर्च्चसः ।
एते गन्धर्व्वराजानो भरतस्याग्रतो जगुः ॥")

गोपः, त्रि, (गोपायति रक्षतीति । गुपू ञ् रक्षणे गुप + आय + "आयादय आर्द्धधातुके वा ।" ३ । १ । ३१ । इति अच् ।) रक्षकः । उपकारकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ६१ । १० । "द्विबर्हसो य उप गोपमागुरदक्षिणासो अच्युता दुदुक्षन् ॥")

गोपकः, पुं, (गोप + स्वार्थे कन् ।) बोलः । बहुग्रामाधिपतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

गोपकन्या, स्त्री, (इन्द्रियाद्युपलक्षितशरीररक्षकस्य गोपस्य वैद्यस्य कन्येव हितकारित्वात् ।) शारिवौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोपस्य कन्या ।) आभीरसुता ॥ (यथा,—
"युवतीर्गोपकन्याश्च रात्रौ संकाल्य कालवित् ।
कैशोरकं मानयन् वै सह ताभिर्मुमोद ह ॥"
इति हरिवंशे । ७६ । १८ ॥)

गोपघोण्टा, स्त्री, (गोपप्रिया घोण्टा बदरीविशेषः । हस्तिकोलिः । इति रत्नमाला ॥ बदरीसदृशसूक्ष्मफलवृक्षः । शेयाकुल इति भाषा ॥ यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
("बदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् ।
अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते ॥")
विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपतिः, पुं, (गोर्वृषभस्य पतिः । यद्वा गवां पशूनां जीवानां पतिः ।) शिवः । (यथा, महाभारते । १३ । १७ । १३ ।
"गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्म्मवसनो हरिः ॥"
गां पृथ्वीं जगदित्यर्थः पाति पालयतीति । गो + पा + डतिः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६६ ।
"उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ॥"
गोपेन्द्रनन्दनकृष्णः । यथा, हरिवंशे । ७६ । ४ ।
"अमानुषाणि कर्म्माणि पश्यामस्तव गोपते ! ॥"
असुरभेदः । यथा, महाभारते । ३ । १२ । ३५ ।
"गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहतावुभौ ॥"
गवां रश्मीनां पतिः ।) सूर्य्यः । (यथा, भागवते । १ । १२ । १० ।
"परिभ्रमन्तमुल्काभां भ्रामयन्तं गदां मुहुः ।
अस्त्रतेजः स्वगदया नीहारमिव गोपतिः ॥"
गोः पृथिव्याः पतिः ।) राजा । (गवां सौरभेयाणां पतिः ।) वृषः । इति मेदिनी ॥ ते । १०७ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६८ । ११५ ।
"शार्द्दूलहंससमदद्विपगोपतीनां
तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनां च भूपाः ।
येषाञ्च शब्दरहितं स्तिमितं च यातं
तेऽपीश्वरा द्रुतपरिप्लुतगा दरिद्राः ॥")
ऋषभनामौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपदलः, पुं, (गोपदं गोचरणन्यासयोग्यं स्थानं लाति गृह्णातीति । गोपद + ला + कः ।) गुवाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

देश । यथा रामायणे । २ । ८५ । ५ ।
'अब्रवीत् प्राञ्जलिर्भूत्वा गुहो गहनगोचरः ।'
'गहनं वनं गोचरो देशो यस्य सः ।" इति
तट्टीकाकृद्रामानुजः ॥) जन्मराश्यवधिग्रहा
क्रान्तराशीनां संज्ञा । यथा —
'गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहा रिष्टसूचकाः ।
पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः ॥'
अपि च ।
'अष्टवर्गशुभे श्रीमान् कर्म्म कुर्य्यान्नभश्चरे ।
गोचरस्थैस्तदप्राप्तौ तदप्राप्तौ तु वेधगे ॥"
गोचरशुद्धिर्यथा,—
कतुपञ्चभौममन्दगतयः षडत्रिसंस्थाः शुभा
श्चन्द्रार्कावपि ते च सौ च दशमौ चन्द्रः पुनः सप्तमः ।
जीवः सप्तनवद्विपञ्चमगतो ज्ञश्चेत् सोमात्मजः
शुक्रः षडदशसप्तवर्ज्जितगृहे सर्व्वेऽप्युपान्ते शुभाः ॥"
इति दीपिका ॥
(अथ ग्रहाणां गोचरगतफलम् । यथा, —
सूर्य्यस्य गोचरफलम् ।
स्थानं जन्मनि नाशयेद्दिनकरः कुर्य्याद्द्वितीये
भयम् ।
दुश्चिक्ये श्रियमातनोति हिबुके मानञ्च
यच्छति ।
दैन्यं पञ्चमगः करोति रिपुहा षष्ठेऽध्वगः सप्तमे ।
पीडामष्टमगः करोति नितरां कान्तिक्षयं
धर्म्मगः ॥
कर्म्मसिद्धिजनकस्तु कर्म्मगो
वित्तवृद्धिकरदायसंस्थितः ।
व्ययनाशजनितो महापदं
यच्छति व्ययगतो दिवाकरः ॥'
चन्द्रस्य गोचरफलम् ।
'जन्मन्यर्थं दिशति हिमगुर्व्वित्तनाशं द्वितीये
दद्याद्वित्तं सहजभवने नेत्ररोगं चतुर्थे ।
कार्य्यभ्रंशं तनयसदनगो वित्तलाभञ्च षष्ठे
द्यूने द्रव्यं युवतिसहितं व्याधिमायाष्टमे तु ॥
नृपभयं कुरुते नवमः शशी
दशमधामगतस्तु महत् सुखम् ।
विविधमायगतः कुरुते धनं
व्ययगतस्तु करोति धनक्षयम् ॥"
मङ्गलस्य गोचरफलम् ।
"प्रथमसदनगः क्षोणीसूनुः करोत्यरिजं भयं
क्षपयति धनं वित्तस्थाने तृतीयगतोऽर्थदः ।
अरिभयकरः पातालेऽसून् क्षिणोति च पञ्चमः
रिपुगृहगतो धत्ते वित्तं शुचं मदनस्थितः ॥
जनयति महत्कष्टं शत्रुर्बाधां धराधरो
दिशति च नवमस्थो कार्श्यपीडामतीव ।
शुभमपि दशमस्थो लाभगो भूरिलाभं
व्ययभवनगतोऽसौ व्याधिनार्थनाशान् ॥'
बुधस्य गोचरफलम् ।
"बुधः प्रथमधामगो दिशति बन्धनं धनं
दध रिपुभयान्वितः सहजगश्चतुर्थेऽर्थदः ।
अनिष्टतिकरो भवेत्तनयगोऽरिगः स्थानदः
करोति मदनस्थितो बहुविधां शरीरापदम् ॥
अष्टमे प्रविशति धनलब्धिं
धर्म्मगोऽतिमहतीं तनुपीडाम् ।
कर्म्मगः शुभमथायगतोऽर्थं
द्वादशे भवति वित्तविनाशः ॥"
गुरोर्गोचरफलम् ।
"भयं जन्मन्यार्य्यो जनयति धनस्थोऽर्थमतुलं
तृतीयेऽङ्गक्लेशं दिशति च चतुर्थेऽर्थविलयम् ।
शुभं पुत्त्रस्थानेऽशुभमपि च कुर्य्यादरिगृहे
गुरुर्द्यूने पूजां धननिचयनाशञ्च निधने ॥
धर्म्मगतो धनवृद्धिकरः स्यात्
प्रीतिकरो दशमेऽमरपूज्यः ।
स्थानधनानि ददाति स चाये
द्वादशगस्तु मनःसमपीडाम् ॥"
शुक्रस्य गोचरफलम् ।
'जन्मन्यतिभयकरो भृगुजोऽर्थदोऽर्थे
दुश्चिक्यगः शुभकरो धनदश्चतुर्थे ।
स्यात् पुत्त्रदस्तनयगोऽरिगतोऽरिवृद्धिं
शोकप्रदो मदनगो निधनेऽर्थदाता ॥
जनयति विविधाम्बराणि धर्म्मे
न शुभकरो दशमस्थितस्तु शुक्रः ।
धननिचयकरस्तु लाभसंस्थो
व्ययभवनेऽपि धनागमं करोति ॥'
शनेर्गोचरफलम् ।
"वित्तभ्रंशं सदार्त्तं दिनकरतनयो जन्मराशिं प्रपन्नः
चित्तक्लेशं द्वितीये रिपुजनजनितं वित्तलाभं
तृतीये ।
पाताले शत्रुवृद्धिं सुतभवनगतः पुत्त्रभृत्यादि
नाशं
षष्ठस्थानेऽर्थलाभं जनयति मदने दोषसङ्घं
समाप्तिं ॥
शरीरपीडां निधनेऽथ धर्म्मे
धनक्षयं कर्म्मणि दौर्म्मनस्यम् ।
उपान्त्यगो वित्तमनर्थमन्ते
शनिर्द्ददातीत्यवदन् सुहृत्त ॥"
राहोर्गोचरफलम् ।
"जन्मान्त्यपञ्चवसुरन्ध्रनवद्विसंज्ञ
राशौ स्थिते यदि भवेदसुरः कदापि ।
अर्थक्षयं रिपुभयं बहुकार्य्यहानिं
रोगप्रवासमरणाग्निभयं करोति ॥"
केतोर्गोचरफलम् ।
'एकादशत्रिदशषष्ठगते नराणां
सम्मानभोगनृपमानसुखार्थदाता ।
आज्ञाकराश्च पुरुषाः प्रमदाश्च नित्यं
सौख्योदयं दिशति पुण्यचयञ्च केतुः ॥"
अन्यत्सर्व्वं ग्रहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

गोचर्म्म [न्] क्लीं (गोश्चर्म्म ।) गवां त्वक् ।
कर्म्मविशेषे तद्दानविधिर्यथा —
मेषासनञ्च वस्त्रार्थमाक्षरी व्याघ्रचर्म्म च ।
मार्ज्जनं मृगाजिनं शस्तं मोक्षार्थं व्याघ्रचर्म्म च ॥
गोचर्म्मसंज्ञाने दवि सम्भवे वाजिचर्म्म च ॥'
इति समयाचारतन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥
परिमाणविशेषः । यथा —
"यत् किञ्चित् कुरुते पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
अपि गोचर्म्ममात्रेण भूमिदानेन शुध्यति ॥"
गोचर्म्मलक्षणञ्च वृहस्पतिना दर्शितम् । यथा —
'दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डैर्निवर्त्तनम् ।
दश तान्येव गोचर्म्म दत्त्वा स्वर्गे महीयते ॥"
इति मिताक्षरायां आचाराध्यायः ॥

गोच्छाल, पुं (गां भूमिं छादयतीति । छद+णिच्
+अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कुलाहल
वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ कोकशिमा इति
भाषा ॥

गोजल, क्ली (गवि जातं जलम् ।) गोमूत्रम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, गारुडे १८० अध्याये ।
"गोजलेनैव पूरेण कर्षयावो विनश्यति ॥")

गोजा स्त्री, (गवि पृथिव्यां जायते इति । गो+जन्
+"जनसनखनक्रमगमो विट् ।" ३ । २ । ६७ ।
इति विट् । 'विड्वनोरनुनासिकस्यात् ।" ६ । ४ । ४१ ।
इति आत्वञ्च ।) गोलोमिका तृणं । इति राज
निर्घण्टः ॥

गोजागरिक, क्ली (गोषु इन्द्रियेषु जागरः अप्रमा
दोऽस्यास्य ठन् ।) मङ्गलम् । इति मेदिनी ।
के । २२० ॥

गोजागरिकः, पुं (गवि पृथिव्यां जागरिकः प्र
हरी । अस्य वृन्ताकाद्ये कण्टकान्वितत्वादस्य तथात्वम् ।)
कण्टकारिका । इति मेदिनी । के । २२० ॥

गोजापर्णी स्त्री, (गोजं दुग्धं तद्वत् आमर्षयति
शुक्लवर्णी भवतीति । आ+मृष+अच् ।)
गौरादित्वात् ङीष् ।) दुग्धफेनीवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गोजिका, स्त्री (गोजिह्वेव ।) क्षुपविशेषः ।
गोजियालता इति दारियाशाक इति च भाषा ।
तत्पर्य्यायः । दार्व्विका २ । इत्यमरः । २ । ४ ।
११८ ॥ दर्व्विका ३ । इति भरतः ॥ दार्व्वि
मत्रिका ४ । इति रत्नमाला ॥ खरपत्री ५
पातालानी ६ अधोमुखा ७ घनदुम्बिका ८
अध पुष्पी ९ दर्व्वी १० गोजिह्विका ११ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अपि च भावप्रकाशे ।
'गोजिह्वा गोजिका गोभी दार्व्विका खरपर्णिनी ।
गोजिह्वा वातला शीता ग्राहिणी कफपित्तनुत् ॥
हृद्या प्रमेहकासास्रव्रणज्वरहरी लघुः ।
कोमला तुवरी तिक्ता स्वादुपाकरसा स्मृता ॥
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । शीत
त्वम् । पित्तसन्तप्तविसर्पविनाशित्वम् । व्रण
सरोपणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या
अवहारो यत्र तद्यथा —
'सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपद्यपि ।
रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे विषाधिकारे ॥)
गवेधुका । इति रत्नमाला ॥ गडगडे इति
भाषा ॥

गोजिह्विका स्त्री (गोजिह्वेव प्रतिकृतिः स्वार्थे
कन् । अत इत्वञ्च ।) गोजिह्वा लता । इति
शब्दरत्नावली ॥

गोड़ः, पुं, (गोरण्ड इव । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गोण्डः । स तु नाभौ प्रवृद्धमांसगुडकः । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥

गोडुम्बः, पुं, (गां भुवं तुम्बति अर्द्दतीति । गो+तुम्ब+कः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) शीर्णवृन्तः । इति मेदिनी । बे । १२ ॥ तरमूज् इति ख्यातः ॥

गोडुम्बा, स्त्री, (गोडुम्ब+स्त्रियां टाप् ।) गवादनी । इति मेदिनी । बे । १२ ॥ गोमुक इति ख्याता गोमा इति राजगोमुक् इति च ख्याता इत्येके । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । चित्रा २ गवाची ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥ गोडुम्बिका ४ । इति रत्नमाला ॥

गोडुम्बिका, स्त्री, (गोडुम्ब+स्वार्थे कन्+स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च ।) गोडुम्बा । इति रत्नमाला ॥

गोणी, स्त्री, (शणादिगुणात् जातः गोणः निपातनादुकारस्य गुणः । गोणशब्दात् आवपनेऽर्थे "जानपदकुण्डगोणेति ।" ४ । १ । ४२ । इति ङीष् ।) धान्यादिवहनार्थाधारविशेषः । इति मुग्धबोधम् । गुण् इति भाषा ॥ द्रोणीपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने चतुर्थाध्याये ।
"बिड़ालनकुलोद्राणां चर्म्मगोण्यां स्नगस्य वा ।
प्रवेशयेद्वा स्वभ्यक्तं श्वासयोनोपनाहितम् ॥"
"शूर्पाभ्यान्तु भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च सा स्मृता ।
माषटङ्काक्षविल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥"
इति शार्ङ्गधरेण पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याय उक्तम् ॥
"गोणी शूर्पद्वयं विद्यात् खारी भारान्तथैव च ।
द्वात्रिंशतं विजानीयात् वाहं शूर्पाणि बुद्धिमान् ॥"
इति कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥) छिन्नवस्त्रम् । तत्पर्य्यायः । शाणी २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४३ ॥

गोण्डः, पुं, (गोः अण्ड इव ।) नाभौ वृद्धमांसगुडकः । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः । ३ । ५ । १८ ॥ गेँड् इति भाषा । पामरजातिः । वृद्धनाभियुक्ते त्रि । इति मेदिनी । डे । ११ ॥ अस्य रूपान्तरं गोड़ः गौड़ः । इत्यमरटीका ॥

गोतमः, पुं, (गोभिर्ध्वस्तं तमो यस्य । पृषोदरादित्वात् साधुः । एतन्निरुक्तिर्यथा महाभारते । १३ । ९३ । ९५ ।
"गोदमोऽदमतोऽधूमोऽदमस्ते समदर्शनात् ।
गोभिस्तमो मम ध्वस्तं जातमात्रस्य देहतः ।
विद्धि मां गोतमं कृत्ये यातुधानि ! निबोध माम् ॥")
गौतममुनिः । स तु ब्रह्मपुत्रः । इति गयामाहात्म्ये वायुपुराणम् ॥

गोतमान्वयः, पुं, (गोतमोऽन्वयो वंशप्रवर्त्तको यस्य ।) शाक्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

गोतल्लजः, पुं, (प्रशस्तो गौः "प्रशंसावचनैश्च ।" २ । १ । ६६ । इति कर्म्मधारयः ।) उत्तमगौः । गोषु मध्ये तल्लजः ...

गोत्रं, क्ली, गवते शब्दयति पूर्व्वपुरुषान् यत् । इति भरतः ॥ (गु+"गुधृवीपचीति ।" उणां । ४ । १६६ । इति त्रः ।) तत्पर्य्यायः । सन्ततिः २ जननम् ३ कुलम् ४ अभिजनः ५ अन्वयः ६ वंशः ७ अन्ववायः ८ सन्तानः ९ । इत्यमरः । २ । ७ । १ ॥ आख्या । (यथा, कुमारे । ४ । ८ ।
"स्मरसि स्मरमेखलागुणै-
रुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम् ॥")
सम्भावनीयबोधः । काननम् । क्षेत्रम् । वर्त्म । इति मेदिनी । रे । २६ ॥ छत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ संघः । वृद्धिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वित्तम् । इति विश्वः ॥ * ॥ "वंशपरम्पराप्रसिद्धं आदिपुरुषं ब्राह्मणरूपम् । क्षत्त्रियवैश्ययोरुपदिष्टातिदिष्टगोत्रं शूद्रस्यातिदिष्टातिदिष्टगोत्रम् ।" इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ क्षत्त्रियवैश्यशूद्राणामतिदिष्टातिदिष्टगोत्रप्रवरमतएव तेषां पुरोहितगोत्रप्रवरमित्यर्थः । तथा चाग्निपुराणे वर्णसङ्करोपाख्याने ।
"क्षत्त्रियवैश्यशूद्राणां गोत्रञ्च प्रवरादिकम् ।
तथान्यवर्णसङ्कराणां येषां विप्राश्च याजकाः ॥"
गोत्राणि तु चतुर्व्विंशतिः तथा च मनुः ।
"शाण्डिल्यः काश्यपश्चैव वात्स्यः सावर्णकस्तथा ।
भरद्वाजो गौतमश्च सौकालीनस्तथापरः ॥
कल्किषश्चाग्निवेश्यश्च कृष्णात्रेयवशिष्ठकौ ।
विश्वामित्रः कुशिकश्च कौशिकश्च तथापरः ॥
घृतकौशिकमौद्गल्यौ आलम्यानः पराशरः ।
सौपायनस्तथात्रिश्च वासुकी रोहितस्तथा ॥
वैयाघ्रपद्यकश्चैव जामदग्न्यस्तथापरः ।
चतुर्व्विंशतिर्वै गोत्रा कथिताः पूर्व्वपण्डितैः ॥"
तथा च मनुः ।
"जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रात्रिगौतमाः ।
वशिष्ठकाश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः ॥
एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यते ॥"
एतदुपलक्षणमन्येषामपि दर्शनात् । तथा च ।
"सौकालीनकमौद्गल्यौ पराशरबृहस्पती ।
काण्वगो विष्णुकौशिक्यौ कात्यायनात्रेय-
काण्वकाः ॥
कृष्णात्रेयः साङ्कृतिश्च कौण्डिल्यो गर्गसंज्ञकः ।
आङ्गिरस इति ख्यातः अगस्त्यकाख्यसंज्ञितः ॥
अथ जैमिनिरित्याख्याः शाण्डिल्यो वात्स्य
एव च ।
सावर्ण्यालम्यानवैयाघ्रपद्याश्च घृतकौशिकः ॥
शक्तिः कात्यायनश्चैव वासुकी गौतमस्तथा ।
शुनकः सौपायनश्चैव मुनयो गोत्रकारिणः ॥
एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यते ॥"
सर्व्वे चत्वारिंशद्गोत्राः । इति कुलदीपिकाधृतधनञ्जयकृतधर्म्मप्रदीपः ॥ (मेघः । इति निघण्टुः । १ । १० । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५१ । ३ ।
"त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोरपोतात्रये शत-
दुरेषु गातुवित् ॥")

गोत्रः, पुं, (गां पृथिवीं त्रायते रक्षतीति । गो+त्रै ...

पर्व्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । १३ ॥ (यथा, भागवते । २ । ६ । ९ ।
"नाड्यो नदनदीनान्तु गोत्राणामस्थिसंहतिः ॥")

गोत्रजः, त्रि, (गोत्रे जायते इति । गोत्र+जन्+डः ।) गोत्रोत्पन्नः । स तु जन्मनामस्मृतिपर्य्यन्तसमानोदकभावात् पश्चाद्भवति । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १३८ ।
"पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।
तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः ॥")

गोत्रभित्, [द्] पुं, (गोत्रं पर्व्वतं भिनत्तीति । "सत्सूद्विषेत्यादि ।" ३ । २ । ६१ । इति क्विप् । ततस्तुगागमः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । १७ । २ ।
"यो गोत्रभिद्वज्रभृद्यो हरिष्ठाः
स इन्द्र चित्राँ अभिन्धि वाजान् ॥"
यथा च भट्टौ । १ । ३ ।
"सहाश्रमं गोत्रभिदाध्यवात्सीत् ॥")

गोत्रवृक्षः, पुं, (गोत्रजातः पर्व्वतजातो वृक्षः ।) धन्वनवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
"धन्वनस्तु धनुर्वृक्षो गोत्रवृक्षः सुतेजनः ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

गोत्रा, स्त्री, (गाः पशून् सर्व्वान् जीवानित्यर्थः त्रायते इति । त्रै+कः । स्त्रियां टाप् च ।) पृथिवी । (गवां समूहः । "इनित्रकट्यचश्च ।" ४ । २ । ५१ । इति त्रः । टाप् च ।) गोसमूहः । इति मेदिनी । रे । २६ ॥ (गायत्त्रीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४१ ।
"गान्धर्व्वी गह्वरी गोत्रा गिरिशा गहना गमी ॥")

गोदः, पुं, (गा इन्द्रियाणि दायति शोधयतीति । गो+दै+कः ।) मस्तकस्नेहः । मस्तिष्कम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (गाः ददातीति । +दा+कः ।) गोदातरि त्रि । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, मनुः । ४ । २३१ ।
"वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः ।
अनडुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य पिष्टपम् ॥")

गोदन्तं, क्ली, (गोदन्त इव अवयवो विद्यते यस्य ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हरितालशब्देऽस्य गुणादयो बोध्याः ॥)

गोदा, स्त्री, (गां जलं स्वर्गं वा ददाति स्नानेनेति । गो+दा+कः । स्त्रियां टाप् ।) गोदावरी नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५० ॥ (गायत्त्रीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४३ ।
"गर्व्वापहारिणी गोदा गोकुलस्था गदाधरा ॥"
गाः ददातीति । दा+क्विप् । गोदातरि त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४ । २ ।
"गोदा इद्रेवतो मदः ।"
"गोदाश्चक्षुरिन्द्रियव्यवहारप्रदः ।" इति दयानन्दभाष्यम् ॥)

गोदारणं, क्ली, (गौर्भूमिर्दार्य्यतेऽनेनेति । गो+दृ+णिच्+करणे ल्युट् ।) लाङ्गलम् । इत्यमरः । ।४।५५६ ॥

गोदावरी स्त्री (गां जलं स्वर्गं वा ददातीति गोदा। तासु वरी श्रेष्ठा। वर+ङीष् संज्ञायाम्। यद्वा गां स्वर्गं ददाति। गो+दा+वनिप्+ङीप् रान्तादेशश्च।) नदीविशेषः। (अस्या उत्पत्तिकथा यथा ब्रह्मवैवर्त्ते। १०। १२६—१३०।

"शक्रकर्त्री तीर्थयात्रायां ब्राह्मणीं रविनन्दन।
ददर्श कामुकः शान्तः पुष्पोद्याने च निर्ज्जने॥
तया निवारितो यत्नात् कामेन बलवान् सुरः।
अतीवसुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्य्याधानं चकार सः॥
इत तत्याज गर्भं सा पुष्पोद्याने मनोहरे।
सद्यो बभूव पुत्त्रश्च तप्तकाञ्चनसन्निभः॥
सपुत्त्रा स्वामिनो गेहं जगाम व्रीडिता तदा।
स्वामिनं कथयामास यन्मार्गे दैवसङ्कटम्॥
विप्रो रोषेण तत्याज तञ्च पुत्त्रं स्वकामिनीम्।
सरिद्बभूव योगेन सा च गोदावरी स्मृता॥")

तत्पर्य्यायः। गोदा २। इति हेमचन्द्रः॥ गौतमसम्भवा ३ शास्त्राग्निजाता ४ गौतमी ५। यथा हितोपदेशे।

"अस्ति गोदावरीतीरे विशालः शाल्मलीतरुः॥")

स्थमेव पीठस्थानविशेषः। यत्र देवी त्रिसन्ध्या सदा विराजते। यथा देवीभागवते। ७। ३०। ६८।

"गोदावर्य्यां त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे रतिप्रिया॥")

अस्या जलस्य गुणाः। पित्तासृक्कार्त्तिवायुपापकुष्ठादिदुष्टामयशोषत्वग्दोषनाशित्वम्। परमपथ्यत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गोदुग्धदा स्त्री (गवां दुग्धं ददाति आधिक्येन सम्पादयतीति। गो+दा+क। तद्भक्षणेन गवां दुग्धवृद्धिजनकत्वात्तथात्वम्।) चणिकाक्षुपम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गोदोहनी स्त्री (गावो दुह्यन्तेऽस्यामिति। गो+दुह+अधिकरणे ल्युट्।) गोदोहनपात्रम्। तत्पर्य्यायः। पारी २। इति जटाधरः॥

गोद्रव पुं (द्रवति स्रवतीति। द्रु+अच् द्रवः। गवां द्रवः।) गोमूत्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गोधन क्ली (गवां धनं समूहः।) गोसमूहः। इत्यमरः। २।९।५८॥ (यथा गोः रामायणे। २। ३२। ४२।

"स आत्मनो दृढां कक्षां बद्ध्वा सम्भ्रान्तमानसः।
दण्डमुद्यम्य सहसा प्रतस्थे गोधनं प्रति॥")

गोधनः पुं (धन शब्दे भावे अप् धनः शब्दः। गोरिवास्यैव धनः शब्दो यस्य।) स्थूलायवाटः। इति हरिवंशः॥ तुङ्का इति भाषा॥

गोधा स्त्री (गुध्यते परिवेष्ट्यते बाहुर्यया। गुध + "हलश्चेति।" करणे घञ्।) धनुर्गुणाघातवारणाय प्रकोष्ठबद्धा चर्म्मनिर्म्मितपट्टिका। तत्पर्य्यायः। तला २ ज्याघातवारणा ३। इत्यमरः। २।८।८४॥ तलम् ४। इति तट्टीका॥ (यथा महाभारते। ३। १७। ६।

"विचित्रपत्राण्यपि धनुः षट् महात्मने।
तूणखड्गधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान्॥")

जन्तुविशेषः। गोसाप् इति भाषा॥ सा तु स्थलजजलजभेदात् द्विविधा। तत्पर्य्यायः। निहाका २ गोधिका ३। इत्यमरः। १।१०।२२॥ नाक्रसुथाक्ता ४। (यथा सुश्रुतसंहितायाम्। ५४। १३।

"श्वेता गोधार्द्धवर्णे पुरुषे शुक्लधरा तत्र लाक्षा।
पीता सिता सविकृता ततो जलं विनिर्दिशेत्
मितम्॥"

पञ्चनखतया गोधाया मांसं भक्ष्यत्वेन शास्त्रमित्यभिहितं मन्वादिभिर्धर्म्मशास्त्रप्रयोक्तृभिः। यथा मनुः। ५। १८।

"श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्म्मशशांस्तथा।
भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः॥")

अस्या मांसगुणाः। वातश्वासकासनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ पाके मधुरत्वम्। कषायत्वम्। कटुरसत्वम्। पित्तनाशित्वम्। रक्तशुक्रबलकारित्वम्। इति राजवल्लभः॥

(गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका रसे।
वातपित्तप्रशमनी बृंहणी बलवर्द्धनी॥
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये॥)

गोधापदिका स्त्री (गोधाया इव पादो मूलं यस्याः। स्वाङ्गत्वात् ङीष्। ततः "कुम्भपदीषु च।" ५।४।१३९। इति पद्भावः। गोधापदी। ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) गोधापदीलता। इति शब्दरत्नावली॥

गोधापदी स्त्री (गोधाया इव पादो मूलं यस्याः। स्वाङ्गत्वात् ङीष्। 'कुम्भपदीषु च ५।४।१३९।' इति पद्भावः।) लताविशेषः। गोयालिया इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। सुवहा २। इत्यमरः। २।४।११९॥ हंसपदी ३ गोधाङ्घ्री ४ त्रिफला ५। इति भरतः॥ त्रिपर्णी ६ मधुस्रवा ७ हंसपादी ८। इति रत्नमाला॥ हंसपादिका ९ हंसाङ्घ्रि १० रक्तपादी ११ त्रिपदा १२ घृतमण्डलिका १३ विश्वग्रन्थि १४ त्रिपादिका १५ त्रिपादी १६ कीटमारी १७ कणाटी १८ ताम्रपादी १९ विक्रान्ता २० ब्रह्मादनी २१ मन्दाङ्गी २२ शीताङ्गी २३ शतपादिका २४ सञ्चारिणी २५ पदिका २६ प्रह्लादी २७ कीटपादिका २८ धार्त्तराष्ट्रपदी २९ गोधापदिका ३०। इति शब्दरत्नावली॥ हिंस्रा ३१ हंसवती ३२। इति जटाधरः॥ अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। विषभूतापस्मारशोषनाशित्वम्। रसायनत्वञ्च। सुवली। तालमूली इति ख्याता। इति राजनिर्घण्टः॥

गोधास्कन्ध पुं (गोधेव स्कन्धोऽस्य।) विट्खदिरः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोधि पुं (गावो नेत्रे धीयेते अस्मिन्। "कर्म्मण्यधिकरणे च।" ३।३।९३। इति किः।) ललाटम्। इत्यमरः। २।६।९२॥ (गुध्यति क्रुध्यतीति। गुध+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा। ४। ११८। इति इन्।) गोधिका। इति शब्दरत्नावली॥

गोधिका स्त्री (गुध्यतीति। गुध+ण्वुल्। टाप् अत इत्वञ्च।) गोधा। इत्यमरः। १।१०।२२॥ गोसाप इति भाषा॥

गोधिकात्मज पुं (गोधिकाया आत्मजः।) स्थलगोधिका। गोधाशिशुतुल्याकारकोटरस्थजन्तुविशेषः लोके इति ख्यात इति भरतः। इति सारसुन्दरी॥ तत्पर्य्यायः। गौधेरः २। गौधारः ३ गौधेयः ४। इत्यमरः। २।५।६॥ (सर्पाद्गोधायामुत्पन्ने जन्तुविशेषे इति गोधिकापुत्त्रशब्दार्थे शब्दार्थचिन्तामणिः॥)

गोधिनी स्त्री (गोधः क्रीडाभेदः सोऽस्त्यस्या इति इनिः ङीप् च।) चविका। सा तु वृक्षभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोधुक् [ह्] त्रि (गां दोग्धीति। गो+दुह+"सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदेत्यादि।" ३।२।६१। इति क्विप्।) गोदोग्धा। इति व्याकरणम्॥ (यथा ऋग्वेदे। १।१६४।२६।

"उप ह्वये सुदुघां धेनुमेतां
सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनाम्॥")

गोधुम पुं (गुध+"गुधेरूमः।" उणा। ५। २। इति ऊमः। निपातनात् ह्रस्वः।) गोधूमः। इति शब्दचन्द्रिका॥

गोधूम पुं (गुध्यते वेष्ट्यते त्वगादिभिः। गुध+"गुधेरूमः।" उणा। ५। २। इति ऊमः।) नागरङ्गः। ओषधीविशेषः। व्रीहिभेदः। इति मेदिनी। मे। ४३। गम गोम् इति च भाषा॥ शेषस्य पर्य्यायः। बहुदुग्धः २ अपूपः ३ म्लेच्छभोजनः ४ यवनः ५ निस्तुषक्षीरः ६ रसालः ७ सुमनाः ८। (यथा मनुः। ५। २५।

"यवगोधूमजं सर्व्वं पयसश्चैव विक्रिया॥")

अस्य गुणाः। स्निग्धत्वम्। मधुरत्वम्। वातपित्तदाहनाशित्वम्। गुरुत्वम्। श्लेष्मप्रदत्वम्। रुचिवीर्य्यकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ हृद्यत्वम्। जीवनहितत्वम्। शीतत्वम्। भग्नसन्धानस्थैर्य्यकारित्वम्। सारकत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (अथ गोधूमस्य नामानि लक्षणं गुणाश्च।

"गोधूमः सुमनोऽपि स्यात् त्रिविधः स च
कीर्त्तितः।
महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात् समागतः॥
महागोधूमः बड गोधूमा इति लोके।
मधूली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा।
निःशूको दीर्घगोधूमः क्वचिन्नन्दीमुखाभिधः॥
गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः।
कफशुक्रप्रदो बल्यः स्निग्धः सन्धानकृत् सरः॥
जीवनो बृंहणो वर्ण्यो व्रण्यो रुच्यः स्थिरत्वकृत्।
कफप्रदो नवीनो न तु पुराणः।
पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूलभागिति।
वाग्भटेन वसन्ते गृहीतत्वात्।
मधूली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः।
शुक्रला बृंहणी पथ्या तद्वन्नन्दीमुखः स्मृतः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥

गोधूमचूर्णं, क्ली, (गोधूमस्य चूर्णम् ।) चूर्णीकृतगोधूमः । मयदा इति भाषा ॥ यथा,—
"शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित्पुष्टाश्च रोटिकाम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

गोधूमसम्भवं, क्ली, (सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः उत्पत्तिस्थानम् । गोधूमः सम्भवोऽस्य ।) सौवीरम् । काञ्जिकभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधूमसारः, पुं, गोधूमस्य सारभागः । माल्तो इति भाषा ॥ तत्करणविधिर्यथा । 'निस्तुषगोधूमं उदूखले कण्डयित्वा तन्मात्राकाले स्थलिका द्विमात्रे जले मर्दं कारयित्वा परदिने प्रभाते उपरिस्थजलं क्रमेण दूरीकृत्य नीचस्थसारं रौद्रे शुष्कं कृत्वा पात्रान्तरे स्थापयेत् ।' इति पाकराजेश्वरः ॥

गोधूमी, स्त्री, (गां धूमयतीति । धूमि + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) गोलोमिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोलोमिकाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)

गोधूलिः, स्त्री, (गवां खुरोत्थिता धूलिर्यत्र काले ।) कालविशेषः । गोधूलिकालस्तु त्रिविधः । यथा, ग्रीष्मे अर्द्धास्तरविकालः । हैमन्तशिशिरयोर्मृदुभागार्द्धपिण्डीकृतरविकालः । वर्षाशरद्वसन्तेष्वस्तगतरविकालः । यथा,—
"गोधूलिं त्रिविधां वदन्ति मुनयो नारीविवाहादिके
हेमन्ते शिशिरे प्रयाति मृदुतां पिण्डीकृते भास्करे ।
ग्रीष्मेऽर्द्धास्तमिते वसन्तसमये भानौ गतेऽदृश्यतां
सूर्य्ये चास्तमुपागते च नियतं वर्षाशरत्कालयोः ॥"
इति दीपिका ॥

गोधेनुः, स्त्री, (गौरेव धेनुः ।) दुग्धवती गवी । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

गोधेरः, पुं, (गोधति धातूनामनेकार्थत्वात् रक्षतीति । गुध् + बाहुलकादेरक् ।) गोधा । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

गोनन्दी, स्त्री, (गवि जले नन्दतीति । नन्द + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) सारसपक्षिणी । इति हारावली ॥

गोनर्द्दं, क्ली, (गवि पृथिव्यां नर्द्दति स्वनाम्ना ख्यायते इत्यर्थः । नर्द्द + अच् ।) मुस्तकम् । इति मेदिनी । दे । २८ ॥

गोनर्द्दः, पुं, (गवि जले नर्द्दति कूजतीति । गो + नर्द्द + "नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ।" ३ । १ । १३४ । इति पचादित्वादच् ।) सारसपक्षी । इति मेदिनी । दे । २८ ॥ (गोभिर्वाग्भिर्नर्द्दतीति । अच् ।) देशविशेषः । यथा, वृहत्संहितायाम् । १४ । १२ ।
"कङ्कटटङ्कणवनवासि-
शिविकफणिकारकोङ्कणाभीराः ।
आकरवेणावन्तक-
दशपुरगोनर्द्दकेरलकाः ॥"
गोनर्द्दस्य देशस्य राजा । "तद्राजेऽपि ।" २ । ४ । ६२ । इत्यण् । गोनर्द्दराजः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ५७ ।
"काश्मीरेन्द्रः स गोनर्द्दो वैलक्षह्लादकूलया ।
दिशा कैलासधामिन्या प्रतापी पर्य्युपास्यत ॥")

गोनर्द्दीयः, पुं, (गोनर्द्दे देशे भवः । गोनर्द्द + "एङ् प्राचां देशे ।" १ । १ । ७५ । इति वृद्धसंज्ञत्वात् छः ।) पतञ्जलिमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१५ ॥ (अस्य गोनर्द्ददेशोद्भूतत्वात् तथात्वम् । तद्देशभवे, त्रि ॥)

गोनसः, पुं, (गौरिव नासिका यस्य । "अच् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ।" ५ । ४ । ११८ । इति अच् नसादेशश्च ।) सर्पविशेषः । बोड़ा इति ख्यात इत्यन्ये । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । तिलित्सः २ । इत्यमरः । १ । ८ । ४ ॥ गोनासः ३ घोणसः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ मण्डलीबोद्रः ५ । इति विक्रमादित्यः ॥ बोद्रः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थाध्याये ।
"मिलिन्दको गोनसो वृद्धगोनसः पनसो ॥")
वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनाथः, पुं, (गवां नाथः ।) अनड्वान् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनासं, क्ली, (गोर्नासा इव आकृतिर्यस्य । गोनसाकारत्वादस्य तथात्वम् ।) वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनासः, पुं, (गोर्नासा इव नासा यस्य ।) गोनससर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७२ ॥

गोनिष्यन्दः, पुं, (गोर्निष्यन्दते क्षरतीति । नि + स्यन्द + पचाद्यच् । यद्वा गवां निष्यन्दः । "तद्विहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते ।" इति न्यायात् ।) गोमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपः, पुं, (गोर्जलात् कफपित्तादिदूषितरसात् पाति रक्षतीति । गो + पा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) बोलः । (गां गोजातिं पाति रक्षतीति । गो + पा + कः ।) जातिविशेषः । गोयाला इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गोसंख्यः २ गोधुक् ३ आभीरः ४ वल्लवः ५ गोपालः ६ । इत्यमरः । २ । ९ । ५७ ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"मणिबन्ध्यां तन्त्रवायात् गोपजातेश्च सम्भवः ।"
इति पराशरपद्धतिः ॥
(यथा, मनुः । ८ । २६० ।
"व्याधाञ्छाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान् मूलखानकान् ।
व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः ॥")
गोष्ठाध्यक्षः । (गां पृथिवीं पाति रक्षतीति । पा + कः ।) पृथ्वीपतिः । बहुग्रामस्याधिकृतः । इति मेदिनी । पे । ५ ॥ (गाः पाति रक्षतीति पा + कः । गोरक्षकः । यथा, मनुः । ८ । २३१ ।
"गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् ।
गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः ॥"
गन्धर्व्वविशेषः । यथा, रामायणे । २ । ९१ । २६ ।
"नारदस्तुम्बुरुर्गोपः प्रभया सूर्य्यवर्च्चसः ।
एते गन्धर्व्वराजानो भरतस्याग्रतो जगुः ॥")

गोपः, त्रि, (गोपायति रक्षतीति । गुपू ञ रक्षणे गुप + आय + "आयादय आर्द्धधातुके वा ।" ३ । १ । ३१ । इति अच् ।) रक्षकः । उपकारकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ६१ । १० । "द्विबर्हसो य उप गोपमागुरदक्षिणासो अच्युता दुदुक्षन् ॥")

गोपकः, पुं, (गोप + स्वार्थे कन् ।) बोलः । बहुग्रामाधिपतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

गोपकन्या, स्त्री, (इन्द्रियाद्युपलक्षितशरीररक्षकस्य गोपस्य वैद्यस्य कन्येव हितकारित्वात् ।) शारिवौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोपस्य कन्या ।) आभीरसुता ॥ (यथा,—
"युवतीर्गोपकन्याश्च रात्रौ संकाल्य कालवित् ।
कैशोरकं मानयन् वै सह ताभिर्मुमोद ह ॥"
इति हरिवंशे । ७६ । १९ ॥)

गोपघोण्टा, स्त्री, (गोपप्रिया घोण्टा वदरीविशेषः ।) हस्तिकोलिः । इति रत्नमाला ॥ वदरीसदृशसूक्ष्मफलवृक्षः । शेयाकुल इति भाषा ॥ यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
("वदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् ।
अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते ॥")
विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपतिः, पुं, (गोर्वृषभस्य पतिः । यद्वा गवां पशूनां जीवानां पतिः ।) शिवः । (यथा, महाभारते । १३ । १७ । १३ ।
"गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्म्मवसनो हरिः ॥"
गां पृथ्वीं जगदित्यर्थः पाति पालयतीति । गो + पा + डतिः ।) विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६६ ।
"उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ॥"
गोपेन्द्रनन्दनकृष्णः । यथा, हरिवंशे । ७६ । ४ ।
"असाध्यानि कर्म्माणि पश्यामस्तव गोपते ! ॥"
असुरभेदः । यथा, महाभारते । ३ । १२ । ३५ ।
"गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहतावुभौ ॥"
गवां रश्मीनां पतिः ।) सूर्य्यः । (यथा, भागवते । १ । १२ । १० ।
"परिभ्रमन्तमुल्काभां भ्रामयन्तं गदां मुहुः ।
अस्त्रतेजः स्वगदया नीहारमिव गोपतिः ॥"
गोः पृथिव्याः पतिः ।) राजा । (गवां सौरभेयाणां पतिः ।) वृषः । इति मेदिनी ॥ ते । १०७ ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । ६८ । ११५ ।
"शार्दूलहंससमदद्विपगोपतीनां
तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनां च भूपाः ।
येषाञ्च शब्दसदृशं स्तिमितं च यातं
तेऽपीश्वरा द्रुतपरिप्लुतगा दरिद्राः ॥")
ऋषभनामौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपदलः, पुं, (गोपदं गोचरस्य न्यासयोग्यं स्थानं लाति गृह्णातीति । गोपद + ला + कः ।) गुवाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गोपन क्ली (गुप+भावे ल्युट्।) रक्षणम्। (यथा महाविर्मालतकं। ३। ७८
'गोपनादोयते तत्र न गुप्तिरतस्तु विना।
तस्मात् प्रकाशनं कुर्यात् कौतुका कलवाप
नम्।)
कुत्सनम्। दया। (यथा रामचन्द्रकपूरे।३३।
"कचित् समाप्रसमर गर्भिणी भुवनेषु गोपन
दयात्मक।)
व्याकुलत्वम्। दीप्तिः। इति कविकल्पद्रुमे गुप
धातुर्दर्शनात्। तमाधयनम्। इति राज
निर्घण्टः। तेजपात इति भाषा।

गोपनीय त्रि (गुप+अनीयर्।) गोप्यम्।
गोपितव्यम्। यथा —
सर्वोऽपि दुर्लभा विद्या गोपनीया प्रयत्नतः।
इति वाङ्मयप्रकाश।

गोपवधू स्त्री (गोपस्य वधूरिव प्रियत्वात्।
गोपात् वधूरिति बहुव्रीहि इति वा। वध+बाहु
लकात् ऊङ्।) शारिवा। इति भावप्रकाश।
गोपस्य पत्नी च।(यथा गीतगोविन्दे। १।४१।
"पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरभ्य सरागम्।
गोपवधूरनुगायति काचिदुदञ्चितपञ्चम
रागम्।")

गोपभद्र स्त्री (गोपे भद्रमिव।) शालूकम्। इति
शब्दचन्द्रिका।

गोपभद्रा स्त्री, (गोपानां भद्रं मङ्गलं यस्याः
यस्यां वा गोपादारण्यकवासिभिः पूज्यत्वा
दस्यास्तथात्वम्।) काश्मरीवृक्षः। इति राज
निर्घण्टः।

गोपभद्रिका स्त्री (गोपभद्रा संज्ञायां कन्। टापि
अत इत्वञ्च।) गम्भारीवृक्षः। इति रत्नमाला।

गोपरस पुं (गोप शब्दान्तर्गतविशेष। गोपं रसो
ऽस्य। गोपः अन्तर्गुप्तो रसो यस्मात् वा।)
बोलः। इति शब्दरत्नावली।

गोपरसी स्त्री (गां वाणीं रक्षतीति। गो+रक्ष।
टाप्। गोपा वाणी रक्षी गोपि कर्मधारयः।)
गोपा। सारिवा। इति राजनिर्घण्टः। (अस्याः
पर्यायो यथा —
"गोपवल्ली सरागा च सुगन्धा भद्रवल्लिका।
गोपीलता तथा वल्ली नाम वल्ली महाकिवा।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्।
यथा च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे १९ अध्याये।
"द्राक्षारसेन सिद्धं सर्पिर्मधुरैः शुभम्।")
श्यामालता। इति शब्दरत्नावली।

गोपा स्त्री (गां वाणीं रक्षतीति। गो+"आतो
ऽनुपसर्गे कः।" ३।२।३। इति कः। स्त्रियां टाप्।)
श्यामालता। इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च।
(गां प्रं रक्षतीति। गो रक्षति+ कर्मणि
३।२।१ सूत्रेण "आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च
"।" ३।२।७४। इति पैण विच
प्रत्यये बाहुलकाट् टाप्। गोपा गोरक्षा।
यशोदा। अन्यान्यपि इति पैण युक्तियो
ज्ञातव्यम्।)

गोपानसी स्त्री (गोपायति रक्षतिमध्यमिति। गुपू
रक्षणे+बाहुलकात् आनच् यनोपश्चाती ङीष्
च।) वलभी। गृहाच्छादनभागे छादनवक्रकाष्ठम्।
मुन्ची इति भाषा। इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी।
गृहपटल वलभी तदन्तर्गत वक्रीकृत यत्
काष्ठं दीयते सा वलभी चतुष्किकारूढा
तत्कृष्णाय वक्रीकृतं यत् काष्ठं दीयते सा।
इति मधु। पटलाधोवेश्मयन्त्रम्। इति भट्टः।
कर्णिकाविच्छित्तिरताः इत्यर्थः। वक्रीभूत धरन
काष्ठम्। इति केचित्। इत्यमरटीकायां भरतः।
(यथा माघे। ३। ४९।
गोपानसीषु क्षणमास्थितानां
मालम्बिभिश्चन्द्रकिणां कलापैः।
हरिन्मणिश्यामतृणाभिरामै
गृहाणि नीध्रैरिव यत्र रेजुः।")

गोपायित त्रि (गुपू रक्षणे। गोपाय्यते स्म
इति। गोपाय+कर्मणि क्त। आयादय आर्द्ध
धातुके वा। ३।१।३१। इति आयाभावः।)
रक्षितम्। इत्यमरः।३।१।१०६। (भावे क्त
रक्षणम्।)

गोपाल पुं (गां पालयतीति। गो+पाल+
कर्मण्यण्। ३।२।१। इत्यण्।) गवां
पालकः। वृन्दावनस्थगोपालानां स्वरूपं यथा
"गोपाला मुनयः सर्वे वैकुण्ठानन्दमूर्त्तयः।"
इति पद्मपुराणे पातालखण्डे पार्वतीं प्रति श्रीकृष्ण
वाक्यम्। * । (गां पृथिवीं पालयतीति। गो
+पाल+अण्।) राजा। (गां पृथिवीं येन
वा पालयतीति।) नन्दनन्दनः कृष्णः। इति
मेदिनी। ले। ८९। * । श्रीगोपालस्य ध्यानं यथा
'अव्यान्नीलमोल्लासितगुञ्जजनिनवरकालीकोमल
नियोऽमलकान्ती
वाणी कल्पवृक्षाधोरत्ननवकनिगमादित्रिलोको
मुकुन्दः।
गव्यं हैयङ्गवीनं दधदमितर्कमिव पायसं दिव्य
गन्धा
गोपीभिर्गोपगोभिः ववतारिततनुवक्त्रधुर
धिरं च।"
इति तन्त्रसारः। * ।
तस्य स्वरूपं यथा —
श्रीरामउवाच।
"गोपालस्मरणं नृणां पुरुषोत्तमदर्शनम्।
आमाई त्रयमिच्छामि यत्कृष्णं मामुखम्।।
वनेषु कृत पदं ब्रह्म कृष्णमूर्त्तिं सविग्रहम्।
इमतं वेद हिदि पाठश्च कृपया ब्रूहि मे प्रभो।।
श्रीभगवानुवाच।
यथार्थं पुरा एव पार्वतीं प्रति यथा पुरा।
वरं वेदिका नारायणमूर्त्तिं वदती।
आदौ सत्यं प्राह पुरुषं सनातनम्।
समैकेषु समदे मालाये पुरुषोत्तमं।
कुन्दके अन्तके वरान्तसमाथार्थं।
दिके हिदिके नवके समं वदे।
यदिके यवके दिवदे सर्वोत्तमम्।

अपरे यदि ईशमियसमेकं समालसम्।
सद्धारं विक्रियाहीनं सच्चिदानन्दविग्रहम्।
सम्मायामोहितधियः सर्वे कामयुवर्जिताः।
कोऽपि येन पुमान् लोके मत्सुखस्य भाजनम्।
पश्यात् दर्शयिष्यामि स रूपं येनाविष्यत।
तमोधावमज भूप। बाल बाल्येन स्थितम्।
गोपकन्यावृतं गौरं कृष्णं गोपबालके।
कदम्बमूलमासीनं पीतवासस सिद्धमम्।
वनं वृन्दावनं नाम नवपल्लवमण्डितम्।
कोकिलभ्रमरारावमनोभवमनोहरम्।
नन्दमयं कालिन्दीमिन्दीवरनिभाम्।
गोवर्द्धनं तथायस्य रामकृष्णकरोद्धृतम्।
महेन्द्रदर्पनाशाय गोगोपालगणादृतम्।
दृष्ट्वा विशुद्धो हाभव सर्वभूषणभूषितम्।
गोपालमबलामध्ये कुसुमिते वद्मार्पितम्।
ततो मामाह भगवान् वृन्दावनचरं स्वयम्।
यदिदं मे त्वया दृष्टं रूपं दिव्यं सनातनम्।
निष्कलं निष्क्रियं शान्तं सच्चिदानन्दविग्रहम्।
पूर्णं पद्मपलाशाक्षं नातः परतरं मम।
इदमेव वदन्त्येते वेदाः कारणकारणम्।
सत्यं व्यापि परानन्दचिद्घनं शाश्वतं शिवम्।
नित्यां मे मथुरां विद्धि वनं वृन्दावनं तथा
यमुनां गोपकन्याश्च तथा गोपालबालकान्।
ममावतारो नित्योऽयमत्र मा संशयं कृथाः।
ममेष्टा हि सदा राधा सर्वज्ञोऽहं परात्परः।
मयि सर्वमिदं विश्वं भाति मायाविजृम्भितम्।"
इति पद्मपुराणे पातालखण्डम्। * ।
द्वादशगोपालश्चैतन्यग्रन्थे द्रष्टव्याः।

गोपालक पुं (गोपं पालयतीति गां पालयतीति वा। गो+पालि+ण्वुल्।) शिवः।
इति त्रिकाण्डशेषः। श्रीकृष्णः। यथा —
'भ्राता बलानामभिधानेनाभो
भ्राति गोपालकनाम यत्र।
इत्यादि। २३।६
गोपालक्रान्ताय नाम वै मारुतनयः। (गो
रक्षी पालकः इत्यर्थः। पालि+ण्वुल्। यथा
महाभारते। ४। १३८। ६।
"अथ संप्रस्थिता कृष्णा सर्वदिक्षु विराटनगरे
इतो गोपालके धीरो यदुवरं पुत्रकम्।"
कलमाद्यदिवत्त्वायी पुत्रोऽपरः। यथ
कथासरित्सागरे। ११। ७३।
"आसीत् श्रीमतो कलमाद्यदिवत्त्व भुवि
तो गोपालको नाम द्वितीयः पालकः।")

गोपालकर्कटी स्त्री (गोपालप्रिया कर्कटी कर्
विशेषः।) कर्कटीभेदः। गोपालकर्कटी इदं
इति च हिन्दी भाषा। तत्पर्यायः। क्षुद्रः ।
गोरक्षकर्कटिका। क्षुद्रैर्वारुः। सुरभिः ।
हस्तवारुः। पुटकर्कटिका। अस्या गुणाः।
शीतलत्वम्। मधुरत्वम्। पित्तापहत्वम्।
रुचिदाहनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः।
गोपालिका स्त्री (न पालकः संज्ञायां कन्।
"प्रत्ययस्थात्कात् पूर्व०" ७। ३। ४४। इत्व

वार्त्तौ इति न ङीष् अतष्टापि अत इत्वम् ।) गोपालपत्नी । इति मुग्धबोधम् ॥ कीटविशेषः । तत्पर्य्यायः । महाभीरुः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७४ ॥

गोपाली, स्त्री, (गोपालानां प्रिया । गोपाल + जातौ ङीष् ।) गोपालकर्कटी । गोरक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोपालस्य पत्नी । गोपाल + स्त्रियां ङीष् । गोपपत्नी ॥ स्कन्दानुचरमातृविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४६ । ७ ।
"अक्षु जाता च गोपाली बृहदम्बालिका तथा ॥")

गोपाष्टमी, स्त्री, (गोप्रिया अष्टमी । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) कार्त्तिकशुक्लाष्टमी । यथा,—
"शुक्लाष्टमी कार्त्तिके तु स्मृता गोपाष्टमी बुधैः ।
तद्दिने वासुदेवोऽभूद्गोपः पूर्व्वन्तु वत्सपः ॥
तत्र कुर्य्यात् गवां पूजां गोग्रासं गोप्रदक्षिणम् ।
गवानुगमनं कार्य्यं सर्व्वान् कामानभीप्सता ॥"
इति कूर्म्मपुराणम् ॥

गोपिका, स्त्री, (गोप्येव स्वार्थे कन् ह्रस्वश्च ।) गोपी । यथा,—
"न खलु गोपिकानन्दनो भवा-
नखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् ।"
इति श्रीभागवते । १० । ३१ । ४ ॥
(गोपायति रक्षति या । गुपू च रक्षणे + ण्वुल् । स्त्रियां टापि अत इत्वम् ।) रक्षित्री ॥

गोपिनी, स्त्री, (गोपायति रक्षतीति । गुप् + णिनिः ङीप् च ।) श्यामालता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वीराचारि-पश्वाचारिभ्यां पूजनीयनायिकाविशेषः । यदुक्तं गुप्तसाधनतन्त्रे १ म पटले ।
"नटी कापालिकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना ।
ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका ॥"
अस्याः निरुक्तिर्यथा, कुलार्णवतन्त्रे ।
"आत्मानं गोपयेत् या च सर्व्वदा पशुसङ्कटे ।
सर्व्ववर्णोद्भवा रम्या गोपिनी सा प्रकीर्त्तिता ॥")

गोपिलः, त्रि, (गोपायति रक्षतीति । गुपू रक्षणे + "मिथिलादयश्च ।" उणां । १ । ५८ । इति इलच् निपातनात् किदभावः ।) गोप्ता । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

गोपी, स्त्री, (गोपस्य स्त्री । "पुंयोगादाख्यायाम् ।" ४ । १ । ४८ । इति ङीष्) गोपपत्नी । वृन्दावनस्थगोपीनां स्वरूपं यथा,—
"गोप्यस्तु श्रुतयो ज्ञेया ऋषिजा गोपकन्यकाः ।
देवकन्याश्च राजेन्द्र ! न मानुष्यः कथञ्चन ॥" * ॥
तत्र व्रजबाला यथा,—
पूर्णरसा रसमन्थरा रसालया रससुन्दरी रसपीयूषधामा रसतरङ्गिणी रसकल्लोलिनी रसवापिका अनङ्गमञ्जरी अनङ्गमानिनी मदयन्ती रङ्गविह्वला ललिता ललितयौवना अनङ्गकुसुमा मदनमञ्जरी कलावती रतिकला कलकण्ठी अजाख्या रतोत्सुका रतिसर्व्वस्वा रतिचिन्तामणिः इत्याद्याः ॥ * ॥

श्रुतिगणा यथा,—
उद्गीता रसगीता कलगीता कलस्वरा कलकण्ठिता विपञ्ची कलपदा बहुमता बहुकर्म्मसुनिष्ठा बहुहरिः बहुशाखा विशाखा सुप्रयोगतमा विप्रयोगा बहुप्रयोगा बहुकला कलावती क्रियावती इत्याद्याः ॥ * ॥
मुनिगणा यथा,—
उग्रतपाः सुतपाः प्रियव्रता सुरता सुरेखा सुपर्व्वा बहुप्रदा रत्नरेखा मणिग्रीवा अपर्णा सुपर्णा मत्ता सुलक्षणा सुदती गुणवती सौकालिनी सुलोचना सुमनाः सुभद्रा सुशीला सुरभिः सुखदायिका इत्याद्याः ॥ * ॥
गोपबाला यथा —
चन्द्रावली चन्द्रिका काञ्चनमाला रुक्ममालावती चन्द्रानना चन्द्ररेखा चान्द्रवर्णी चन्द्रमाला-चान्द्रप्रभा चन्द्रकला सौवर्णमाला मणिमालिका वर्णप्रभा शुद्धकाञ्चनसन्निभा मालती यूथी वासन्ती नवमल्लिका मल्ली नवमल्ली शेफालिका सौगन्धिका कस्तूरी पद्मिनी कुमुद्वती रसाला सुरसा मधुमञ्जरी रम्भा उर्व्वशी सुरेखा स्वर्णरेखिका वसन्ततिलका इत्याद्याः । इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥ अस्या विवरणं कृष्णशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ (गोपायति रक्षतीति । गुप् + अच् + गौरादित्वात् ङीष् ।) शारिवा । रक्षिका । इति विश्वः ॥ (रक्षित्री यथा, रघुः । ४ । २० ।
"इक्षुच्छायानिषादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम् ।
आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥")
प्रकृतिः । यथा, गोपायति सकलमिदं गोपायति परं पुमांसं गोपीप्रकृतिरिति क्रमदीपिका ॥

गोपीथं, क्ली, (गोपायति रक्षति भवबन्धनादिति । यद्वा गाः पशून् पाति रक्षतीति । गुप् अथवा गो + पा + "निशीथगोपीथावगथाः ।" उणां । २ । ९ । इति थक्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) तीर्थस्थानम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (गावः पिबन्त्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या जलाशयादि । इति चिन्तामणिः ॥)

गोपीथः, पुं, (गुप्यते रक्ष्यते इति । गुप् + "निशीथगोपीथावगथाः ।" उणां । २ । ९ । इति भावे थक्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) रक्षणम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १९ । १ ।
"प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्रहूयसे ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥"
"गोपीथाय पृथिवीन्द्रियादीनां रक्षणाय ॥"
इति दयानन्दभाष्यम् ॥ गां वाणीं पृथिवीं वा पातीति व्युत्पत्त्या । गो + पा + थक् । निपातनात् ईत्वम् । मखितः । राजा । इति कश्चित् ॥)

गोपुच्छः, पुं, (गोः पुच्छ इव आकृतिर्यस्य गोपुच्छाकारत्वादस्य तथात्वम् ।) हारभेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२५ ॥ (वाद्यविशेषः । इति तट्टीका ॥) गोलाङ्गूलवानरः । यथा,—
"शार्दूलन्यग्रसंघुष्टं सिंहैर्भीमबलैर्वृतम् ।
महावानरगोपुच्छैर्मार्ज्जारैश्च निषेवितम् ॥"
इति रामायणे किष्किन्ध्याकाण्डम् ॥
गवां लाङ्गूलञ्च । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ९५ । ३५ ।
"गोपुच्छस्थे वल्मीकगेऽथवा दर्शनं भुजङ्गस्य ॥")

गोपुटा, स्त्री, (गौर्वत्सं तद्वदतिकाठिन्यमिति भावः पुटं आच्छादनं यस्याः ।) स्थूलैला । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपुटिकं, क्ली, (गोः शिववृषभस्य पुटिकं आच्छादनयुक्तं गृहम् ।) शिववृषस्य मण्डपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गोपुरं, क्ली, (गोपायति नगरं रक्षतीति । गुप + बाहुलकात् उरच् । यद्वा गाः पिपर्त्तीति पृ पालनपूरणयोः + "मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ।" इति कः ।) नगरद्वारम् । सहरेर फटक् इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पुरद्वारम् २ । इत्यमरः । २ । ३ । १६ ॥ दुर्गपुरद्वारम् । इत्यन्ये ॥ द्वारमात्रम् । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । २०८ । ३१ ।
"द्विपक्षगरुडप्रख्यैर्द्वारैः सौधैश्च शोभितम् ।
गुप्तमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मन्दरोपमैः ॥" * ॥
गौर्जलं पुरमस्य यद्वा गवा जलेन पिपर्त्ति पूरयति आत्मानमिति । पृ + कः ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इति मेदिनी । रे । १५० ॥ (वैद्यकशास्त्रप्रणेता ऋषिभेदः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने १ अध्याये । "अथ खलु भगवन्तममरवरमृषिगणपरिवृतं आश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरिमौपधेनववैतरणौरभ्रपौष्कलावत करवीर्य्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः ॥)

गोपुरकः, पुं, (गां भूमिं पिपर्त्तीति । प पूर्त्तौ + "मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ।" इति कः ॥ ततः संज्ञायां कन् ।) कुन्दुरुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपुरीषं, क्ली, (गोः पुरीषम् विष्ठा ।) गोमयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपेन्द्रः, पुं, (गोपेषु गोकुलस्थगोपालेषु मध्ये इन्द्रः श्रेष्ठः । गोप इन्द्र इव वा । यद्वा गां वाचं पाति रक्षतीति गोपो वेदस्तत्र इन्दति सर्व्वैश्वर्य्यवत्तया विराजते । इदि परमैश्वर्य्ये + "ऋज्रेन्द्रेति ।" उणां । २ । २९ । इति रन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) विष्णुः इति हेमचन्द्रः । २ । १३२ ॥ (श्रीकृष्णः । इति भागवतम् । गोपानामिन्द्र ईश्वरः । गोपपतिः । स तु नन्दः । यथा, महाभारते । ६ । २२ । २३ ।
"गोपेन्द्रस्यात्मजे ज्येष्ठे नन्दगोपकुलोद्भवे ॥")

गोपेशः, पुं, (गां पृथिवीं पान्ति रक्षन्तीति गोपा राजानस्तेषामीशः सर्व्वहिंसानिवारणादिति भावः । शाक्यराज्योऽप्ययं विषयभोगं तुच्छीकृत्य सन्न्यासेन निर्व्वाणमलभताऽतोऽस्य राजसु श्रेष्ठत्वमायातमिति तात्पर्य्यार्थः ।) शाक्यमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गोपानां गोकुलस्थ-

गोपालानामीशः ।) नन्दघोषः । यथा —
रामकृष्णावुभयतो गोपेशं परितः परे ।"
इति मुग्धबोधम् ॥

गोकण्टकः ॥

गोप्ता [ऋ] त्रि (गोपायति रक्षतीति । गुपू ञ रक्षणे + "तृन्तृचौ ।" ३ । १ । १३३ । इति तृच् ।) रक्षकः । यथा —
विप्राणामभयार्थमध्वरविधेर्गोप्ता गुरो-
राज्ञया ।"
इति राघवपाण्डवीये कविराजः ॥
(तथा च मनुः । ११ । ७९ ।
'ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान् परित्यजन् ।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोर्ब्राह्मणस्य च ॥"
गोपायति सर्व्वाणि यद्वा आत्मानं गोपायति स्वमायया संवृणोतीति व्युत्पत्त्या विष्णौ पुं ।
यथा महाभारते । १३ । १४९ । ७६ ।
गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रियः ॥"
स्त्री, गङ्गा । यथा काशीखण्डे । २९ । ५१ ।
गोमती गुह्यविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी ॥')
गोप्यः पुं (गोप्यते रक्ष्यतेऽसौ इति । गुपू रक्षणे + 'ऋहलोर्ण्यत् ।" ३ । १ । १२४ । इति ण्यत् ।)
दासः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ दासीपुत्रः । रक्षणीये त्रि । इति मेदिनी । ये । २० ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ४१ । १५ ।
' सहदेवं समीपस्थं नित्यमेव समादिशत् ।
तेन गोप्यो हि नृपतिः सर्व्वावस्थो विशाम्पते ॥
गोप्यतेऽसाविति । गुपू ञ गोपने + कर्म्मणि ण्यत् ।) गोपनीयः । यथा —
'आयुर्वित्तं गृहच्छिद्रं मन्त्रमैथुनभेषजम् ।
अपमानन्तपो दानं नव गोप्यानि यत्नतः ॥'
इति पुराणम् ॥

गोपीसम्बन्धे ॥ (नत्र गोपीशब्दात् प्रथमाविभक्तेर्बहुवचनप्रयोगः ॥)
गोप्यकः पुं, (गोप्य एव स्वार्थे कन् ।) दासः । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥
गोप्याधिः पुं (गोप्यो रक्षणीय आधिर्बन्धकः ।) बन्धकविशेषः । (यथा याज्ञवल्क्ये । २ । ६० ।
"गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते ॥)
'तथा च नारदः ।
आधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।
कृतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा ॥
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च ।
गोप्यो रक्षणीयः । इति मिताक्षरा ॥
गोप्रकाण्डं क्ली (प्रशस्ता गावः । 'प्रशस्तवचनैश्च ।" २ । १ । ६६ । इति परनिपातः । प्रकाण्डशब्दस्य नियतलिङ्गतया क्लीवत्वम् ।)
श्रेष्ठगौः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
गोभल्लीरः पुं (गवि जले भल्लीरः अविवाचालः ।) जलकुक्कुभपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गोम, त क क्षेपणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां पर-सकं सेट् ।) अजुगोमत् । गोमयेन क्षाम पेटी । इति दुर्गादासः ॥

गोमक्षिका स्त्री (गवामक्षिकटस्था गोप्रिया वा मक्षिका ।) दंशः । इति शब्दरत्नावली । डांश इति भाषा ॥
गोमतल्लिका स्त्री, (प्रशस्ता गौर्गोमतल्लिका । "प्रशंसावचनैश्च ।" २ । १ । ६६ । इति नित्यसमासेन परनिपातः ।) सुशीला गौः । इति हलायुधः ॥
गोमती, स्त्री, (बहवो गावो जलानि सन्त्यस्यामिति । भूम्नि "तदस्यास्तीति ।" ५ । २ । ९४ । मतुप् । "उगितश्च ।" ४ । १ । ६ । इति ङीप् ।)
स्वनामख्याता नदी । तत्पर्य्यायः । वाशिष्ठी २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ९ । १७ ।
"गोमतीं धूतपापाञ्च चन्दनाञ्च महानदीम् ॥"
अस्यास्तीरे महादेवस्त्र्यम्बकमूर्त्त्या विराजते ।
यदुक्तं महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे ।
'त्र्यम्बको गोमतीतीरे गोकर्णे च त्रिलोचनः ॥'
गङ्गा । यथा काशीखण्डे । २९ । ५१ ।
"गोमती गुह्यविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी ॥'
पीठस्थानस्था भगवती । सा तु गोमन्तपर्व्वते वर्त्तते । यथा देवीभागवते । ७ । ३० । ५७ ।
'गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी ॥"
वैदिकमन्त्रभेदः । यथा —
'प्रयतात्मा गोशालायां मासेकन विशुध्यति ।
गोमतीञ्च जपेद् विप्रो गवां गोष्ठे च संयतः ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे शातातपः ॥
(गतिविशिष्टायाम ॥)
गोमन्तः पुं पर्व्वतविशेषः । इति जटाधरः ॥
(अयं हि सह्यपर्व्वतविवरस्थितो गिरिः यदुक्तं हरिवंशे । ९५ । ६३ ।
"तत्रस्थाता गमिष्यामः सह्यस्य विवरे गिरिम् ।
गोमन्त इति विख्यातं नैकशृङ्गविभूषितम् ॥"
अत्र पर्व्वते भगवती गोमतीरूपेण विराजते ।
यदुक्तं देवीभागवते । ७ । ३० । ५७ ।
'गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी ॥"
अयं हि द्वितीयमेरुरिव महान् पर्व्वतः । अस्य वर्णनं यथा हरिवंशे । ९६ । ४—७० ।
'त चाध्वविधिना मार्गं तवी वै दिवसक्रमात् ।
गोमन्तमचलं प्राप्ता मन्दरं किन्नरा इव ॥
लताचारुविचित्रञ्च नानाद्रुमविभूषितम् ।
गन्धागुरुपिनद्धाङ्गं चित्रं चित्रैर्मनोरमैः ॥
द्विरेफगणसङ्कीर्णं शिलासङ्कटपादपम् ।
मत्तबर्हिणनिर्घोषैर्नादितं मेघनादिभिः ॥
गगनालयशिखरं जलदासक्तपादपम् ।
मत्तद्विपविषाणाग्रपरिघृष्टोपलाङ्कितम् ॥
कूर्जद्भिश्चापि जगाढं समन्तात् प्रतिनादितम् ।
दरीप्रपातास्रुवेश्चैव शाड्वलपल्लवैः ॥
नालाश्मचयसङ्कीर्णं ह्वगा यथा धाम ।
धातुविसारवन्निधाङ्गं सानुधम्नविभूषितम् ॥
कौड सुरगर्णं कान्तमैनाकमिव कामगम् ।
उच्छ्रितं सुविशालाग्रं समन्तात्परिसम्वृतम् ॥
सकाननदरीप्रस्थं श्वेताभ्रगणभूषितम् ।
पनसाम्रातकाम्रौघैर्व्वनखण्डैश्चन्दनैः ॥
तमालैलावनयुतं मरिचक्षुपसङ्कुलम् ।
पिप्पलीवल्लिकलिलं चित्रमिङ्गुदपादपैः ॥
हुंसैः सर्ज्जरसागारैः सन्ततं प्रतिशोभितम् ।
प्रांशुशालवनैर्गुप्तं वङ्गुचित्रवनैर्वृतम् ॥
सर्ज्जनिम्बार्जुनवनं पाटलीकुलसङ्कुलम् ।
हिन्तालैश्च तमालैश्च पुन्नागैश्चोपशोभितम् ।
अन्येषु जलशैवलैः स्थलेषु स्थलजैरपि ।
पङ्कजैर्मुसमच्छैश्च सर्व्वतः प्रतिभूषितम् ॥
जम्बूजम्बूलश्चाढ्यं कन्दकन्दलभूषितम् ।
चम्पकाशोकबकुलं विल्वतिन्दुकशोभितम् ।
कुटजैर्नागपुष्पैश्च समन्तादुपशोभितम् ।
नागयूथसमाकीर्णं स्वगसङ्घातशोभितम् ॥
सिद्धचारणरक्षोभिः सवितप्रस्तरान्तरम् ।
विद्याधरगणैर्नित्यमनुकीर्णशिलातलम् ।
सिंहशार्द्दूलसन्नादैः सततं प्रतिनादितम् ।
सवितं वारिधाराभिश्चन्द्रपादैश्च शोभितम् ।
स्तुतं त्रिदशगन्धर्वैरप्सरोभिरलङ्कृतम् ।
वनस्पतीनां दिव्यानां पुष्पैश्चावचैर्चितम् ।
शक्रवज्रप्रहाराणामनभिज्ञं कदाचन ।
दावाग्निभयनिर्मुक्तं महावातभयोज्झितम् ।
प्रपातप्रभवाभिश्च सरिद्भिरुपशोभितम् ।
जलशैवलसङ्घातैर्हसमन्तमिव श्रिया ॥
स्थलीभिर्द्रङ्गजुष्टाभिः कान्ताभिरुपशोभितम् ।
पार्श्वैरुपलकम्बाभैर्मेघैरिव विभूषितम् ॥
पादपोच्छ्रितसौम्याभिः सपुष्पाभिः समन्ततः ।
मण्डितं वनराजीभिः प्रमदाभिः पतिं यथा ॥
सुन्दरीभिर्दरीभिश्च कन्दरीभिस्तथैव च ।
तेषु तेष्ववकाशेषु सदारमिव शोभितम् ॥
व्याघ्रधीदीप्तशिखरं वानप्रस्थनिषेवितम् ।
जातरूपैर्मणोद्दीप्तैः कविमैरिव भूषितम् ।
मूलेन सुविशालेन शिरसामुच्छ्रितेन च ।
पृथिवीमन्तरीक्षञ्च गाहयन्तमिव स्थितम् ॥
श्रीकृष्णो बलरामेण सह जरासन्धभयात् अत्र पर्व्वते पलायमानः स्थितः । ततो मम्मत्तैर्बहु सख्यकराजभिरनिगर्व्वितो जरासन्धः कृष्णस्य सार्द्धं युयुत्सुरत्रागत्येमं गोमन्तपर्व्वतं दग्धुं प्रवृत्तः एतत्कथा हरिवंशे ९८ अध्याये विस्तरशो द्रष्टव्या ॥*॥) गवां स्वामिसम्बन्धे ॥ (तत्र गोमच्छब्दे प्रथमाविभक्तेर्बहुवचनप्रयोगः ॥)
गोमयः, क्ली पुं (गोः पुरीषम् । "गोश्च पुरीषे ।" ४ । ३ । १४५ । इति मयट् ।) गवां गूथम् । गोवर इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गोविट् २ इत्यमरः । २ । ९ । ५० ॥ जगलम् ३ गोहमम् ४ गोशकृत् ५ । इति रत्नमाला ॥ गोपुरीषम् ६ गोविष्ठा ७ गोमलम् ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥
तस्य माहात्म्यं यथा —
"शतं वर्षसहस्राणां तपस्तप्तं सुदुष्करम् ।
गोभिः पूर्व्वावसृष्टाभिर्गच्छेम श्रेष्ठतामिति ।
अस्मत्पुरीषस्नानेन जनः पूयेत सर्व्वदा ।
शकृता च पवित्रार्थं कुर्व्वीरन् देवमानुषाः ॥
ताभ्यो वरं ददौ ब्रह्मा तपसोऽन्ते स्वयं प्रभुः ।
एवं भवत्विति विभुर्लोकांस्तारयतेति च ।' ॥

तत्र लक्ष्म्या वासो यथा, लक्ष्मीं प्रति गवां वाक्यम् ।
"अवश्यं मानना कार्य्या तवास्माभिर्यशस्विनि ! ।
शकृन्मूत्रे निवस त्वं पुण्यमेतद्धि नः शुभे ! ॥"
श्रीरुवाच ।
"दिष्ट्या प्रसादो युष्माभिः कृतो मेऽनुग्रहात्मकः ।
एवं भवतु भद्रं वः पूजितास्मि सुखप्रदाः ॥"
इति महाभारते दानधर्म्मः ॥
(कृच्छ्रसान्तपने अस्य भक्षणविधिर्यथा, मनुः । ११ । २१२ ।
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥"
"अत्यन्तजीर्णदेहाया वन्ध्यायाश्च विशेषतः ।
रोगार्त्तायाः प्रसूताया न गोर्गोमयमाहरेत् ॥"
इति चिन्तामणिधृतस्मृतिवचनम् ॥
गां सर्व्वतीर्थमयीं परिकल्प्य एतस्या गोमयं यमुनानदीतया परिकल्पयन्ति वृद्धाः । यदुक्तम्,—
"गोमयं यमुना साक्षात् गोमूत्रं नर्म्मदा शुभा ।
गङ्गा क्षीरन्तु यासां वै किं पवित्रमतःपरम् ॥"* ॥)
गवात्मके क्ली ॥
गोमयच्छत्रं, क्ली, (गोमयात् जातं छत्रं छत्राकारं शिलीन्ध्रमित्यर्थः ।) करकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कोँड़कछाता इति भाषा ॥
गोमयच्छत्रिका, स्त्री, (गोमये गोमयप्रचुरे स्थाने जाता छत्रिका शिलीन्ध्रमित्यर्थः ।) गोमयच्छत्रम् । तत्पर्य्यायः । दिलीरम् २ शिलीन्ध्रकम् ३ । इति हारावली ॥ उच्छिलीन्ध्रम् ४ । यथा, "उच्छिलीन्ध्रमिवार्भकाः ॥" इति श्रीभागवतम् ॥
गोमयप्रियं, क्ली, (गोमयं प्रियं उत्पत्तिकारणत्वेन यस्य ।) भूतृणम् । इति रत्नमाला ॥ गन्धखड़ इति भाषा ॥
गोमयोत्था, स्त्री, (गोमयादुत्तिष्ठतीति । उत् + स्था + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः । ततः स्त्रियां टाप् ।) गोमयजातकीटविशेषः । तत्पर्य्यायः । गर्द्दभी २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७४ ॥
गोमयोद्भवः, पुं, (उद्भवत्यस्मादिति उद्भवः गोमय उद्भवः कारणं यस्य । यद्वा गोमयादुद्भव उत्पत्तिर्यस्य ।) आरग्वधः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शोनालु इति भाषा ॥
गोमांसं, क्ली, (गवां मांसम् ।) गवां पिशितम् । तद्भक्षणप्रायश्चित्तं यथा । "सुमन्तुः । गोमांसभक्षणे प्राजापत्यञ्चरेत् । इदमज्ञानतः सकृद्भक्षणविषयम् । यथाह पराशरः ।
अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे ।
शुद्ध्यै चान्द्रायणं कुर्य्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥
चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्य्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
अनडुत्सहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥
इदं ज्ञानतोऽभ्यासे । शङ्खः ।
गामश्वं कुञ्जरोष्ट्रौ च सर्व्वं पञ्चनखं तथा ।
क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्य्यात् संवत्सरं व्रतम् ॥
एतच्चिरकालाभ्यासे । संवत्सरकृच्छ्रव्रते पञ्चदशधेनवः । पुनरुपनयनञ्च । यथा, विष्णुः । विड्वराहग्रामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणे सर्व्वेष्वेव द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्य्यात् ।" इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (अस्य गुणा यथा,—
"गव्यं केवलवातेषु पीनसे विषमज्वरे ।
शुष्ककासश्रमात्यग्निमांसक्षयहितञ्च यत् ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
"श्वासकासप्रतिश्यायविषमज्वरनाशनम् ।
श्रमात्यग्निहितं गव्यं पवित्रमनिलापहम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥
अन्यत् गोशब्दे 'गौः इत्यत्र' द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
हठयोगमतेनास्य पारिभाषिकोऽर्थो यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ४७—४८ ।
"गोमांसं भक्षयेन्नित्यं पिबेदमरवारुणीम् ।
कुलीनं तमहं मन्ये इतरे कुलघातकाः ॥
गोशब्देनोच्यते जिह्वा तत्प्रवेशो हि तालुनि ।
गोमांसभक्षणं तत्तु महापातकनाशनम् ॥")
गोमान्, [त्] त्रि, (बह्वो गावोऽस्यास्मिन् वा सन्तीति । "तदस्यास्तीति ।" ५।२।९४। मतुप् ।) बहूनां गवां स्वामी । तत्पर्य्यायः । गवीश्वरः २ गोमी ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ५८ ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । ६ । ६८ । ३ ।
"येनावपत् सविता क्षुरेण
सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् ।
तेन ब्रह्माणो वपते दमस्य
गोमानश्ववानयमस्तु प्रजावान् ॥")
गोमायुः, पुं, (गां विकृतां वाचं मिनोतीति । डुमि ञ + "कृवापाजि—" इत्युण् ।) शृगालः । इत्यमरः । २ । ५ । ५ ॥ (यथा, महाभारते । २ । ६७ । २३ ।
"ततो राज्ञो धृतराष्ट्रस्य गेहे
गोमायुरुच्चैर्व्याहरदग्निहोत्रे ॥"
अस्य ध्वनौ शुभाशुभफलं शृगालशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) गन्धर्व्वविशेषः । इति जटाधरः ॥ गोपित्ते सान्तक्लीवोऽयम् ॥
गोमी, [न्] त्रि, (गौरस्त्यस्य । "ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्निति ।" ५ । २ । ११४ । इति मिनिः ।) गोमान् । इत्यमरः । २।९।५८ ॥ (यथा, मनुः । ९ । ५० ।
"यद्वन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् ।
गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्षभम् ॥"
गौर्वीजमन्त्रवाक्यं अस्यास्तीति ।) उपासकः । इति मेदिनी । ने । ६० ॥
गोमी, [न्] पुं, (गौः कठोरध्वनिरस्त्यस्येति । "ज्योत्स्नातमिस्रेति ।" ५ । २ । ११४ । इति मिनिः ।) शृगालः । इति मेदिनी । ने । ६० ॥ बुद्धभिक्षुशिष्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गोमीनः, पुं, (गौरिव स्थूलो मीनः ।) मत्स्यविशेषः । यथा, मत्स्यसूक्ते ।
"शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि मांसभेदान् निबोध मे ।
न दद्यात् तिक्तकमठं पशुन्दन्तिनमेव च ॥
गोमीनं चक्रशकुलं वड़ालं राघवन्तथा ॥"
गोमुखं, क्ली, (गोर्मुखमिव मुखं प्रवेशद्वारमस्य ।) कुटिलागारम् । (गोर्मुखमिव आकृतिरस्य ।) वाद्यभाण्डम् । (एतदर्थे पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते । यथा, गीतायाम् । १ ।
"ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त सशब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥"
तथा च महाभारते । ८ । ४६ । ५७ ।
"आड़म्बरान् गोमुखांश्च डिण्डिमांश्च महास्वनान् ॥")
लेपनम् । इति मेदिनी । खे । ८ ॥ (यथा, माघे । ३ । ४८ ।
"शुकाङ्गनीलोपलनिर्म्मितानां
लिप्तेषु भासा गृहदेहलीनाम् ।
यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव
मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि ॥")
चौरक्रियमाणसुरङ्गाभेदः । सिँधविशेष इति भाषा ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (आसनविशेषः । तल्लक्षणं यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् ।१।२० ।
"सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वे नियोजयेत् ।
दक्षिणेऽपि तथा सव्यं गोमुखं गोमुखाकृति ॥")
जपमालागोपनार्थं वस्त्रनिर्म्मितयन्त्रं यथा,—
"चतुर्विंशाङ्गुलमितं पट्टवस्त्रादिसम्भवम् ।
निर्म्मायाष्टाङ्गुलिमुखं ग्रीवां तत् षड्दशाङ्गुलम् ॥
ज्ञेयं गोमुखयन्त्रञ्च सर्व्वतन्त्रेषु गोपितम् ।
तन्मुखे स्थापयेन्मालां ग्रीवामध्यगतः करः ॥
प्रजपेद्विधिना गुह्यं वर्णमालाधिकं प्रिये ॥"
इति मुण्डमालातन्त्रम् ॥
अपि च मायातन्त्रे ।
"गोमुखादौ ततो मालां गोपयेन्मातृजारवत् ॥"
गोमुखः, पुं, (गोर्मुखमिव मुखं यस्य ।) नक्रः । यक्षविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥ (मातलिपुत्रः । यथा, महाभारते ।५।१००।८ ।
"बहुशो मातले ! त्वञ्च तव पुत्रश्च गोमुखः ॥"
वत्सराजमन्त्रिपुत्रविशेषः । स पुनः वत्सराजसुतस्य मन्त्रिणामन्यतमः । यथा, कथासरित्सागरे । २३ । ५७ ।
"ततो नित्योदिताख्यस्य प्रतीहाराधिकारिणः ।
इत्यकापरसंज्ञस्य पुत्रोऽजायत गोमुखः ॥")
गोमुखी, स्त्री, (गोर्मुखमिव आकृतिरस्याः । स्त्रियां ङीप् ।) हिमालयाद्गङ्गापतने गोमुखाकारगुहा । इति लोकप्रसिद्धिः ॥ राढ़देशस्थनदीविशेषः । गोमुड़ इति ख्याता ॥
गोमूत्रं, क्ली, (गोर्मूत्रम् ।) गोप्रस्रावः । चोना इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गोजलम् २ गोऽम्भः ३ गोनिष्यन्दः ४ गोद्रवः ५ । (कृच्छ्रसान्तपने गोमूत्रभक्षणविधिर्यथा, मनुः । ११ । २१२ ।
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥")
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।

गोलिह पुं (गा लेढीव इति । लिह + क । गोभि लिह्यते इति घञर्थे क इति केचित् ।) घण्टापाटलिः । इति जटाधरः ॥

गोलीढ पुं (गोभिर्लिह्यते स्म इति क्त ।) घण्टापाटलिः । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥

गोलोक क्ली (गौर्ज्योतीरूपं ज्योतिर्मयः पुरुष इत्यर्थस्तस्य लोकः स्थानम् । अभिधानात् क्लीवत्वम् । यद्वा गोभिः किरणैः ब्रह्मज्ञानतेजोभिरित्यर्थः लोक्यते इति । लुक + घञ् ।) श्रीकृष्णस्य स्थानम् । यथा तन्त्रे ।

वैकुण्ठस्य चोर्द्ध्वभागे गोलोकः सर्व्वमोहनम् ।
तत्रैव राधिका देवी द्विभुजो मुरलीधरः ॥
यद्रूपं गोलोकं धाम तद्रूपं नास्ति मामके ।
ज्ञानं वा चक्षुषो किं वा ध्यानयोगे न विद्यते ॥
शुद्धतत्त्वमयं इति नानादेवैः प्रशोभितम् ।
मध्यदेशे गोलोकाख्यं श्रीविष्णोर्लाभमन्दिरम् ॥
श्रीविष्णोः सत्त्वरूपस्य यत् स्थानं चित्तमोहनम् ।
तस्य स्थानस्य माहात्म्यं किं मया कथ्यतेऽधुना ॥
तत्रैव सततं भाति द्विभुजो मुरलीधरः ।
तदा सत्त्वमयो विष्णुर्भुवनं पाति निश्चितम् ॥
वैष्णवस्य महामोक्षो यत्रैव परमेश्वरि ।
इति स्थानस्य माहात्म्यं सङ्क्षेपेण मयोदितम् ॥
विस्तारेण न शक्नोमि अस्मात्कारणतेन च ।
गोलोकोर्द्ध्वस्य वाह्ये तु वर्त्तिनं तोयमण्डलम् ॥
प्रभातं सुन्दरं तोयं यथा क्षीरोदसागरम् ।
धूम्रस्य ज्योतिराकारं कोटिचन्द्रसमप्रभम् ॥
वलयाकाररूपेण सुशुभ्रं तोयमण्डलम् ।
गङ्गादिसरितः सर्व्वास्तथैव भान्ति सुन्दरि ॥
इन्द्रादिदेवताः सर्व्वाः स्तूयमाना निरन्तरम् ।
गन्धर्व्वयक्षनागादिकुष्माण्डा भैरवास्तथा ॥
नानासुखविलासेन सदा चैकाग्रचेतसः ।
विष्णुगानं प्रकुर्व्वन्ति स्तुतिभक्तिपरायणाः ॥
देवा गानं प्रकुर्व्वन्ति चतुर्व्वक्त्रेण वेधसा ।
मालवाद्याश्च षड्रागाः षट्त्रिंशद्रागिणी तथा ॥
वैष्णवेन भासन्तो मूर्त्तिमन्तः सन्ति हि ।
मालवेनैव रागेण सामगानं सदा प्रिये ॥
मल्लारेण अन्यर्थं वसन्तेन तथा पुनः ।
हिन्दोलेन यजुःपाठं सदा कुर्व्वन्ति वेधसाः ॥
कर्णाटेनैव अथर्व्वं श्रीरागेण तथा शिव ।
निर्दिष्टपाठमेतत्तु त्वन्निर्दिष्टमतः परम् ॥
तथैव सन्ति ते रागाः षडङ्गानि च षोडश ।
गुरोर्मुखादागमान् सर्व्वकालं प्रजायते ॥
तेन तालेन रागेण सदा गायन्ति वैष्णवाः ।
तदागस्य विभागं हि कुर्व्वन्ति मुनयो जनाः ॥
वसन्ताद्याश्च ऋतवस्तिष्ठन्ति तत्र सन्ततम् ।
नानाकुसुमसंयुक्तं भूषितं सुरदीर्घरम् ॥
तत्रैव राधिका देवी नानासुखविलासिनी ।
वसन्तो मुरलीगानं कुरु कान्त प्रमोदनम् ॥
येन शब्देन कामस्य उत्पत्तिर्जायते सखे ।
तदाग्रतैव तत्तालं कुरु गानं प्रयत्नतः ॥
इत्यानन्दसमायुक्ता मन्दविस्मितभाषिणी ।
वामभागे सदा भाति राधिका भक्तवत्सला ॥”

(एतस्य धाम्नो नित्यादिकमाहात्म्यं लक्षणादिकञ्च ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ब्रह्मखण्डे २८ अध्याये विस्तरशो विवृतं यथा —
“नित्यं स्थलञ्च प्रच्छन्नं गोलोकाभिधमेव च ।
लक्षकोटियोजनञ्च चतुरस्रं मनोहरम् ॥
रत्नेन्द्रसारनिर्म्माणैर्गोपीनामाश्रितं सदा ।
सुदृश्यं वर्त्तुलाकारं यथैव चन्द्रमण्डलम् ॥
रत्नेन्द्रसारनिर्म्माणं निराधारञ्च स्वेच्छया ।
ऊर्द्ध्वञ्च नित्यं वैकुण्ठात् पञ्चाशत्कोटियोजनम् ॥
गोगोपगोपीसंयुक्तं कल्पवृक्षसमन्वितम् ।
कामधेनुभिराकीर्णं रासमण्डलमण्डितम् ॥
वृन्दावनवनाच्छन्नं विरजावेष्टितं मुने ।
शतशृङ्गं शतशृङ्गैः सुदीप्तं दीप्तमीप्सितम् ॥
लक्षकोटिपरिमितैराश्रमैः सुमनोहरैः ।
शतमन्दिरसंयुक्तमाश्रमं सुमनोहरम् ॥
प्राकारपरिखायुक्तं पारिजातवनान्वितम् ।
कौस्तुभेन्द्रेण मणिना निर्म्माणकलसोज्ज्वलैः ॥
हीरासारविनिर्म्माणसोपानैः सुमन्दरैः ।
मणीन्द्रसारनिर्म्माणैः कपाटदर्पणान्वितैः ॥
नानाचित्रविचित्राढ्यैराश्रमञ्च सुसङ्कृतम् ।
षोडशद्वारसंयुक्तं सुदीप्तं रत्नदीपकैः ॥
रत्नसिंहासने रम्ये चामूल्यरत्ननिर्म्मिते ।
नानाचित्रविचित्राढ्यं वसन्तमीश्वरं वरम् ॥)

गोलोक, पुं (लोक्यतेऽसौ इति लोकः गोभिस्तेजोभिरुपलक्षितो लोकः । ब्रह्मस्वरूपज्योतिर्म्मयलोक इत्यर्थः ।) श्रीकृष्णस्य नित्यधाम । यथा ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ॥
‘निराधारश्च वैकुण्ठो ब्रह्माण्डानां परो वरः ।
ततःपरश्चापि गोलोकः पञ्चाशत्कोटियोजनात् ॥
ऊर्द्ध्वं निराश्रयश्चापि रत्नसारविनिर्म्मितः ।
सप्तद्वारः सप्तसारः परिखासप्तसंयुतः ॥
लक्षप्राकारयुक्तश्च नद्या विरजया युतः ।
वेष्टितो रत्नशैलेन शतशृङ्गेण चारुणा ॥
योजनायुतमानश्च यस्यैकं शृङ्गमुज्ज्वलम् ।
शतकोटियोजनश्च शैल उच्छ्रित एव च ॥
दैर्घ्यं तस्य शतगुणं प्रस्थे च लक्षयोजनम् ।
योजनायुतविस्तीर्णस्तत्रैव रासमण्डलः ॥
अमूल्यरत्ननिर्म्माणो वर्त्तुलश्चन्द्रबिम्बवत् ।
पारिजातवनेनैव पुष्पितेन च वेष्टितः ॥
कल्पवृक्षसहस्रेण पुष्पोद्यानशतेन च ।
नानाविधैः पुष्पवृक्षैः पुष्पितेन च चारुणा ॥
त्रिकोटिरत्नभवनैर्गोपीलक्षैश्च रक्षितः ।
रत्नप्रदीपयुक्तश्च रत्नतल्पसमन्वितः ॥
नानाभोगसमायुक्तो मधुवापीशतैर्वृतः ।
पीयूषवापीयुक्तश्च कामभोगसमन्वितः ॥
गोलोकवर्णनस्थानं वर्णनं वा विशारद ।
न कोऽपि वद विद्वान् वा वेद विद्वान् वदेश्वरः ॥”

गोलोमिका स्त्री (गवां लोमेव लोमानि यस्याः इति ठन् टाप् च । यद्वा गोलोमी स्वार्थे कैः पूर्व्वह्रस्वः । इत्येके ।) तृणकुसुमविशेषः । गोमूत्रा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गोमूत्रा गोलाङ्गूला कोट्टकपुष्पिका गोलोमी ५ । स्वरादिपरिगृहीतेगी ६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । हिमत्वम् । शूलरोगातिदीपनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोलोमी स्त्री (गोर्लोमेव लोमाकारं पत्रमस्याः ।) श्वेतदूर्व्वा । (यथास्याः पर्य्यायः —
‘पुराणसर्पिर्लशुनं हिङ्गु सिद्धार्थकं वचा ।
गोलोमी चाजलोमी च भूतकेशी जटा तथा ॥
इत्यादिषु इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे षष्टितमे ध्याये ।)
वचा । भूतकेशः । इति मेदिनी ॥ (यथास्याः पर्य्यायः, संज्ञास्थापनगणे ।
“हिङ्गुकैटर्य्यारिमेदा वचा चोरकवयस्था गोलोमी जटिला पलङ्कषाशोकरोहिण्य इति दशेमानि संज्ञास्थापनानि भवन्ति ॥’ इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥) वेश्या । इति हेमचन्द्रः ॥ गोलोमिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोवत्सादी [न्] पुं (गोवत्सं अत्ति भक्षयति । अद् + णिनि ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोवध पुं, (गोर्वधो हननम् ।) गोहत्या । स च उपपातकविशेषः । यथा, मनुः ११ अः ।
“गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्य्यात्मविक्रयाः ।”
तत्प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

गोवन्दनी स्त्री (गवि पृथिव्यां वन्द्यते प्रशस्यते इति कर्म्मणि ल्युट् ततो ङीप् ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इत्यमरः ॥ पीतचन्दोत्पलः । इति रत्नमाला ॥ (प्रियङ्गुपीतचन्दोत्पलयोरस्या विशेषो ज्ञातव्यः ।)

गोवर क्ली (गोभ्यो नि:सृतत्वात् वरं श्रेष्ठं माननीयमित्यर्थः । गोषु व्रियते । वृ + बाहुलकात् अप् इत्येके ।) गोवरशुष्कगोमयशुष्कगोमयचूर्णम् । यथा,—
“गोष्ठान्तर्गोवरं शुष्कं शुष्कं गोमयचर्णितम् ।
गोवरं तत् समाख्यातं वरिष्ठं रससाधने ॥
इति भावप्रकाशः ॥

गोवर्द्धन पुं (गा वर्द्धयति कोमलतृणप्रदानेन इति । वृध + णिच् + ल्यु । यद्वा गावो वर्द्धन्तेऽत्र इति । णिच् + ल्युट् अधिकरणे । पर्व्वतबोधकत्वात् पुंस्त्वम् । यद्वा गां पृथ्वीं भूमिं वा वर्द्धयति । वृध + णिच् कर्त्तरि ल्यु ।) वृन्दावनस्थश्रीवृन्दावनस्थपर्व्वतः । इति जटाधरः ॥ तस्य स्वरूपं यथा —
‘अनादिर्हरिदासोऽयं भूधरो नात्र संशयः ।”
इति पाद्मे पातालखण्डे व्यासं प्रति श्रीकृष्णवाक्यम् ॥ तस्य पूजाकालादिर्यथा —
‘प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य द्यूतञ्चैव समाचरेत् ।
भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्च दोहवाहनाः ॥
श्रीकृष्णदासवर्य्योऽयं श्रीगोवर्द्धनभूधरः ।
शुक्लप्रतिपदि प्रातः कार्त्तिकेऽथोत्थिते केशवे ।”
“प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य रात्रौ जागरणं चरेत् ।
इति क्वचित् पाठः
तत्रात्रत्य कर्म्म गोवर्द्धनप्राधान्येन गोप्राधान्येन च व्यासमध्यकमेव प्रथमम् । तत्र निर्णयः । तदाह देवलः ।

"प्रतिपद्दर्शसंयोगे क्रीड़नन्तु गवां मतम् ।
परविद्धान्तु यः कुर्य्यात् पुत्त्रदारधनक्षयः ॥"
निर्णयामृतधृतं पुराणान्तरवचनम् ।
"या कुहूः प्रतिपन्मिश्रा तत्र गाः पूजयेन्नृप ! ।
पूजामात्रेण वर्द्धन्ते प्रजा गावो महीपते ॥"
ततः प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्येति पूर्व्वाह्णतात्पर्य्यकम् ।
द्वितीयासमये तु सर्व्वथा निषिद्धम् । तद्-
यथा,—
"नन्दायां दर्शने रक्षा बलिदानदशासु च ।
भद्रायां गोकुलक्रीड़ा देशनाशाय जायते ॥"
पुराणसमुच्चये तु सम्भावितचन्द्रोदयद्वितीया-
संयोग एव निषिध्यते ।
"गवां क्रीड़ादिने यत्र रात्रौ दृश्यते चन्द्रमाः ।
सोमो राजा पशून् हन्ति सुरभी पूजकांस्तथा ॥"
तदुदयसम्भावनञ्च निर्णयामृते निर्णीतम् । प्रति-
पद्यापराह्णिकत्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यां द्वितीयायां
चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्न्याधानविषये
वृद्धशातातपेन ।
"द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी ।
अग्न्याधानचतुर्द्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ॥"
अपराह्णश्च पञ्चधा विभक्तस्याह्नश्चतुर्थोभागः ।
ततश्च यत्र प्रतिपदि यन्मुहूर्त्तव्यापिनी द्वितीया
तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति । अन्यदा तूत्त-
रैव प्रतिपत्तत्र गृहीता । तदेव पुराण-
समुच्चये ।
"वर्द्धमानतिथौ नन्दा यदा सार्द्धत्रियामिका ।
द्वितीयावृद्धिगामित्वादुत्तरा तत्र चोच्यते ॥"
किञ्च । यदा पूर्णप्रतिपत् परत्र निष्क्रामति
तदाप्युत्तरैव कार्य्या । यथोक्तं भविष्योत्तरे ।
"यथा द्वादशभिर्म्मासैर्म्मासो वृद्धो मलिम्लुचः ।
तथैवाहोरात्रिवृद्धा तिथिः प्रोक्ता मलिम्लुचः ॥
यथा मलिम्लुचः पूर्व्वो मासो दैवस्तथा परः ।
लाव्या तिथिस्तथा पूर्व्वा ग्राह्या चैव तथो-
त्तरेति निर्णयामृतमतम् ॥ किन्तु । यज्ञलीन्यायेन
पूर्व्वैव मन्तुं शक्यते । तद्वचनापि देवलादि-
वचनप्रामाण्यसत्त्वीति ॥ * ॥
अथ गोवर्द्धनपूजाविधिः । पाद्मे तत्रैव ।
"मथुरावासधान्यच कृत्वा गोवर्द्धनं गिरिम् ।
गोमयेन महास्थूलं तत्र पूज्यो गिरिर्यथा ॥
मथुरायां तथा साक्षात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
वैष्णवं धाम सम्प्राप्य मोदते हरिसन्निधौ ॥"
पूजामन्त्रः ।
"गोवर्द्धन ! धराधार ! गोकुलत्राणकारकः ।
विष्णुबाहुकृतोच्छ्रायो गवां कोटिप्रदो भव ॥"
गोपूजामन्त्रः । स्कान्दे तत्रैव ।
"लक्ष्मीर्या लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता ।
घृतं वहति यज्ञार्थे यमपाशं व्यपोहतु ॥
अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।
गावो मे पार्श्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥"
अथ गोक्रीड़ा । तत्रैव ।
"क्रोधापयेद्धावयेच्च गोमहिष्यादिकं ततः ।
वृषान् कर्षापयेन्नोमैरुक्तिप्रत्युक्तिवादनात् ॥"
पाद्मे च तत्रैव ।
"महिष्यादेस्तथा भूषा क्रीड़नं वारणन्तथा ॥"
तन्माहात्म्यञ्च तत्रैव ।
"एवं गोवर्द्धनं गावश्च पूजनीया विधानतः ।
गोवर्द्धनमखो रम्यः कृष्णसन्तोषकारकः ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे कार्त्तिककृत्ये १६
विलासः ॥ (पुरुषोत्तमक्षेत्रे भगवता शङ्करा-
चार्य्येण प्रतिष्ठापितो मठविशेषः । इति शङ्कर-
विजयः ॥ आर्य्यासप्तशतीप्रभृतिग्रन्थकार आ-
चार्य्यविशेषः । अयमेव कविवरः बङ्गाधिपस्य
लक्ष्मणसेनस्य सभापण्डित आसीत् । एतन्मत-
समर्थनोदाहरणानि क्रमान्वयेन वेदितव्यानि
यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ७०२ ।
"हरिचरणाञ्जलिममलं कविवरहर्षाय बुद्धिमान्
सततम् ।
व्यकृतार्य्यासप्तशतीमेतां गोवर्द्धनाचार्य्यः ॥"
तत्रैव टीकासुखवन्धाभ्यन्तरे । यथा,—
"गोवर्द्धनोक्तिसुखदाननिदानमेतद्-
यन्नार्थदीपनमनल्पचमत्कृतीनाम् ।"
"गोवर्द्धनाचार्य्यसमयस्तद्यापि सम्यङ् न ज्ञायते
परन्त्वयं गीतगोविन्दकर्त्तुर्जयदेवात् प्राचीनस्तत्-
समकालीनो वेति वक्तुं शक्यते । यतो जय-
देवेन गीतगोविन्दप्रारम्भे 'शृङ्गारोत्तरसत्-
प्रमेयरचनैराचार्य्यगोवर्द्धनस्पर्द्धी कोऽपि न
विश्रुतः' इत्युक्तमस्ति । जयदेवकविश्च बङ्ग-
देशाधिपस्य बल्लालसेनसूनोर्लक्ष्मणसेनस्य स-
भायामासीदिति श्रीसनातनगोस्वामिनां मतम् ।
'गोवर्द्धनश्च शरणो जयदेव उमापतिः ।
कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य च ॥
इत्ययं श्लोको लक्ष्मणसेनसभागृहद्वारोपरि
शिलायामुत्कीर्णं आसीत् । तस्माद् गोवर्द्धन-
जयदेवादयः सर्व्वेऽपि लक्ष्मणसेनसभायामास-
न्निति केचित् ॥")
गोवर्द्धनधरः, पुं, (धरति धारयति वा । धृ + अच् ।
गोवर्द्धनस्य धरः ।) श्रीकृष्णः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथा, हरिवंशे । ७६ । १ ।
"गते शक्रे ततः कृष्णः पूज्यमानो व्रजालयैः ।
गोवर्द्धनधरः श्रीमान् विवेश व्रजमेव ह ॥")
गोवशा, स्त्री (वशा वन्ध्या गौरिति परनिपा-
तनात् तथात्वम् ।) वन्ध्या गौः । इति कलाप-
व्याकरणम् ॥
गोविट्, [श्] पुं, (गवां विट् विष्ठा ।) गोम-
यम् । इत्यमरः । २ । ९ । ५० ॥
गोविन्दः, पुं, (गां पृथ्वीं धेनुं वा विन्दतीति ।
विन्द + "अनुपसर्गाल्लिम्पेति ।" ३ । १ । १३८ ।
इत्यस्य "गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् ।" इति
वार्त्तिकोक्त्या शः ।) श्रीकृष्णः । (यथा, भग-
वद्गीतायाम् । १ । ३२ ।
"किं नो राज्येन गोविन्द ! किं भोगैर्जीवि-
तेन वा ॥")
एतस्य शास्त्रान्तरीयव्युत्पत्तिर्यथा, हरिवंशे—
विष्णुपर्व्वणि । ७५ । ४३—४५ ।
"अद्य प्रभृति नो राजा त्वमिन्द्रो वै भव प्रभो ! ।
तस्मात्त्वं काञ्चनैः पूर्णैर्दिव्यस्य पयसो घटैः ॥
एभिरद्याभिषिच्यस्व मया हस्तावनामितैः ।
अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः ॥
गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्व-
तम् ॥"
गोभिर्वाणीभिर्वेदान्तवाक्यैर्विद्यते योऽसौ पुरुषः
विदन्ति यं पुरुषं तत्त्वज्ञा इति वा । यथा,
विष्णुतिलके ।
"गोभिरेव यतो वेद्यो गोविन्दः समुदाहृतः ॥"
गां वेदलक्षणां वाणीं गोभूम्यादिकं वा वेत्तीति ।
यथा, गोपालतापन्यां पूर्व्वविभागे ध्यानप्रक-
रणे । ७—८ ।
"तद् होचुः कः कृष्णो गोविन्दश्च कोऽसाविति
गोपीजनवल्लभः कः का स्वाहेति ॥ तानुवाच
ब्राह्मणः पापकर्षणो गोभूमिवेदविदितो विदिता
गोपीजनाविद्याकलाप्रेरकस्तन्माया चेति ।"
एतन्नाम्नो भारतादिमतेन व्युत्पत्तिर्यथा, महा-
भारते । १ । २१ । १२ ।
"गां विन्दता भगवता गोविन्देनामितौजसा ।
वराहरूपिणा चान्तर्विक्षोभितजलाविलम् ॥"
तत्रैव । ५ । ७० । १३ ।
"विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते ।
शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्गवाम् ॥"
यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्याये ।
"युगेयुगे प्रणष्टां गां विष्णो ! विन्दसि तत्त्वतः ।
गोविन्देति ततो नाम्ना प्रोच्यसे ऋषिभिस्तथा ॥"
विन्दतीति विन्दः पालकः स्वामी वा । विन्द +
शः । गवां गोसमूहानां विन्दः ।) गवाध्यक्षः ।
(गवां शास्त्रमयीनां वाणीनां विन्दः पतिः ।)
वृहस्पतिः । इति मेदिनी ॥ (गौड़पादाचार्य्य-
शिष्यः योगिविशेषः । अयं हि परमहंस-
परिव्राजकाचार्य्यस्य भगवतः शङ्करस्य गुरुः ।
यथा, माधवीये सङ्क्षेपशङ्करजये । ५ । १०१ ।
"तस्योपदर्शितवतश्चरणौ गुहायां
द्वारे न्यपूजयदुपेत्य स शङ्करार्य्यः ।
आचार इत्युपदिदेश स तत्र तस्मै
गोविन्दपादगुरवे स गुरुर्यतीनाम् ॥"
अनेन च योगिप्रवरेण गोविन्देन बौधायनधर्म्म-
विवरणं बौधायनधर्म्मसूत्रभाष्यञ्च प्रणीतमिति
श्रूयते ततो बौद्धमतमालोक्य रससाराख्यग्रन्थो-
ऽपि विरचित इति दृश्यते । यथा, रससारे
५म पटले ।
"बौद्धानाञ्च मतं ज्ञात्वा रससारः कृतो मया ॥"
पञ्जाबस्थशिखजातीनां गुरुभेदः । योऽसौ गुरु-
गोविन्द इति नाम्नोदाहृतः ॥ गाः मनः-
प्रधानानीन्द्रियाणि तेषां विन्दः प्रवर्त्तयिता
चेतयिता वा । अन्तर्यामी आत्मेत्यर्थः ।)
परमब्रह्म । यथा,—
"तत्र यद्यसमर्थस्त्वं ज्ञानयोगे महामते ! ।
क्रियायोगे दिवा रात्रौ तत्परः सततं भव ॥
करोषि यानि कर्म्माणि तानि देवे जगत्पतौ ।

लघुत्वम्। कफवातनाशित्वम्। पित्तकारित्वम्। दीपनत्वम्। मेध्यत्वम्। मलनिष्कत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ तीक्ष्णत्वम्। क्षारत्वम्। कषायत्वम्। शूलगुल्मोदरानाहकण्डूश्वित्रमुखरोगकिलासगरामवातोरुकुष्ठकामलारुचिप्लीहकामलापाण्डुसमीरणज्वरदोषकृमिशोथप्लीहवर्त्मविषनाशित्वम्। पुरणात् कर्णशूलनाशित्वम्। सर्वमूत्रेषु गुणाधिकत्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥

(तीक्ष्णमोष्णं क्षारमेव कषायं
मेध्यं लध्वग्निप्रदाग्यम्बिघ्नञ्च।
तस्माज्ज्वरं रक्तपित्तप्रभेदं
भग्नस्कन्धाश्वहृद्रोगाञ्च ॥
कण्डूविलासगदशूलमुखाक्षिरोगान्
गुल्मातिसारं मरुदामयमूत्ररोधान्।
कासं सकुष्ठजठरकृमिशिरोगजालं
गोमूत्रमेवमपि पीतमपि निहन्ति ॥'

इति प्रथमस्थाने नवमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥

'गोमूत्रं कटुतीक्ष्णोष्णं सक्षारत्वान्न वातलम्।
लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित् ॥
शूलगुल्मोदरानाहविरेकास्थापनादिषु।
मूत्रप्रयोगसाध्येषु गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥ गा सर्वतीर्थमयीं कल्पयित्वा तत्तस्या मूत्रं तन्मदानशीलेन परिकल्पयन्ति तद्वा। यदुक्तम्।

'गोमयं यमुना साक्षात् गोमूत्रं नर्मदा शुभा।
गङ्गा क्षीरन्तु यासां वै किं भविष्यति परम् ॥")

गोमूत्रिका स्त्री (गोमूत्रवत् वक्ररेखाकारस्तुं अस्तीति। गोमूत्र+'अत इनिठनौ।' ५।२।११५। इति ठन् टाप् च।) तृणविशेषः। लाल्ह इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। रक्ततृणा २ चैत्रजा ३ कृष्णभूमिजा ४। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। वृष्यत्वम्। गोदुग्धदायित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ ('गोमूत्रस्येव रेखास्त्यस्या अस्तीति ठन्।) चित्रकाव्यविशेषः। यथा

'गगनिरथावचा यच मार्गं मचस्य मारिव।
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं चित्रवन्दिनः ॥'

तस्या भेदाः। पादगोमूत्रिका। अर्द्धगोमूत्रिका। श्लोकगोमूत्रिका। विपरीतगोमूत्रिका। इति सरस्वतीकण्ठाभरणम् ॥ (उदाहरणं यथा, किरातार्ज्जुनीये। १५। १२।

नासुरोऽयं न वा नागो धरसंस्थो न राक्षसः।
नासुखोऽयं नवाभोगो धरणिस्थो हि राजसः ॥

वर्णानामेकरूपत्वं यद्येकान्तरमर्द्धयोः।
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं तद्विदो विदुः ॥

इति लक्षणात्।

पाद्यमश्लोकद्वये वर्त्तद्वयं क्रमेण विलिख्यैकान्तरविनिमयं वाचने श्लोकनिष्पत्तिरित्युद्धारः ।'

इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

गोमेद, पुं (गौर्ज्जलमिव मेदयति स्नेहयतीति गोमिद् + अचादाच।) गोमेदकमणिः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (स तु नवरत्नान्तर्गतरत्नविशेषः। यथा —

'रक्तं गारुत्मतं पुष्पं रागो मणिक्यमेव च।
इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्य्यमित्यपि ॥
मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव।'

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ अस्य परीक्षागुणादिकञ्च गोमेदकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ककोलः। इति हारावली। २६१ ॥ द्वीपविशेषः। तन्नामनिरुक्तिर्यथा —

गोमेदं गोपतिनाम राजाभूद्धर्म्मवेदगः।
यस्योऽभूद्द्विकल्पनामीस्याना सभा कुले ॥
स तेषु हरियज्ञाय प्रवरेषु भगान् गुरून्।
वत्रे स गौतमं कोपादशपत् घोरमग्नमन्ययम् ॥
यज्ञवाटेऽस्य ता गावो दग्धा कोपाग्निना सुने।
तन्मेदसा मही छन्ना गोमेदः स ततोऽभवत् ॥"

इति चिन्तामणिधृतवचनानि ॥ प्लक्षद्वीपस्थवर्षाचलभेदः। यथा, विष्णुपुराणे। २। ४। ६—७।

'मर्य्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्व्वताः।
सप्तैव तेषां नामानि शृणुष्व मुनिसत्तम ॥
गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा।
सोमकः सुमनाश्चैव वैभ्राजश्चैव सप्तमः ॥')

गोमेदक, क्ली, (गोमेद+स्वार्थे कन्।) पीतमणिः। काकोलम्। पत्रकम्। इति मेदिनी। के। १९६ ॥

गोमेदक, पुं (गोमेद+स्वार्थे कन्।) स्वनामख्यातमणिः। तत्पर्य्यायः। गोमेदः २ राहुरत्नम् ३ तमोमणिः ४ स्वर्भानवः ५ पिङ्गस्फटिकः ६। अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। उष्णत्वम्। वातकोपविकारनाशित्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। धारणे पापनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य परीक्षा यथा,—

'हिमालये वा सिन्धौ वा गोमेदमणिसम्भवः।
स्वच्छकान्तिर्गुरुः स्निग्धो वर्णाढ्यो दीप्तिमानपि ॥
दलश्च मिश्रुरो धन्यो गोमेद इति कीर्त्तितः।
चतुर्द्धा जातिभेदस्तु गोमेदेऽपि प्रकाश्यते ॥
ब्राह्मणः शुक्लवर्णः स्यात् क्षत्रियो रक्त उच्यते।
आपीतो वैश्यजातिस्तु शूद्रास्तु नील उच्यते ॥
छाया चतुर्विधा श्वेता रक्ता पीतासिता तथा ॥
गुरुप्रभाढ्यं सितवर्णरूपं
स्निग्धं मृदुत्वातिमहाप्रराग।
स्वच्छन्तु गोमेदमणिं धृतोऽयं
करोति लक्ष्मीं धनधान्यवृद्धिम् ॥
लघुविरूपोऽतिखरोऽन्यमानं
छेदोपलिप्तो मलिनः खरोऽपि।
करोति गोमेदमणिर्विनाशं
सम्पत्तिभागावलवीर्य्यराशेः ॥
ये दोषा हीरके प्रोक्तास्ते गोमेदमणावपि।
परीक्षा वह्निना कार्य्या शाने वा रत्नकोविदैः ॥
स्फटिकेनैव कुर्व्वन्ति गोमेदप्रतिरूपिणम् ॥
शुद्धस्य गोमेदमणेस्तु मूल्यं
सुवर्णतो द्विगुणमाहुरेके।
अन्ये तथा विद्रुमतुल्यमन्ये
तथापरे चामरतुल्यमाहुः।

चतुर्विधानामेषान्तु धारणं परिकीर्त्तितम् ॥

इति श्रीयुक्तिकल्पतरुः ॥

(कतकं गोमेदकं विषपर्ण्यः शैवालमूलं वस्त्राणि मुक्तामणिश्चेति।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)

गोमेदसन्निभः, पुं (गोमेदस्य सन्निभस्तुल्यः।) दुग्धपाषाणः। इति राजनिर्घण्टः ॥

गोमेधः, पुं (मेधः हिंसायाम्+भावे घञ्। गवां मेधो हिंसा यत्र।) यज्ञविशेषः। तत्र कौलिक्षेत्रे मलेषु कलिनिषिद्धपाठात्। तस्य गुणाः यज्ञफलत्वनम्रयुक्तत्वमप्रत्युक्तकालवर्त्तित्वकुमाराकाशदोषराहित्यम्। तस्य प्रयोगः सन्नादपि द्वारा यजुर्वत्। यजमानस्य स्वर्गे फलं गौषु गोलोकप्राप्तिः। तस्य च कलौ निषेधो यथा —

'अश्वालम्भं गवालम्भं सन्न्यासं पलपैतृकम्।
देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्ज्जयेत् ॥

इत्यादिस्मार्त्तादिकल्पवत्पुराणम् ॥

गोरक्ष, पुं, (गा रक्षतीति। रक्ष+'कर्म्मण्यण्। ३।२।१। इत्यण्।) आभीरनामौषधम्। इति हेमचन्द्रः ॥ नागरङ्गः। गोरक्षके त्रि। इति मेदिनी। षे। ३६ ॥ (यथा, मनुः। ८। १०२।

(गोरक्षकान् वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान्।" स्वनामख्यातो योगिविशेषः। अयं हठविद्यया प्रसिद्धश्च सिद्धपुरुषः। यथा हठयोगप्रदीपिकायाम्। १। ५।

"श्रीआदिनाथमत्स्येन्द्रशावरानन्दभैरवाः।
चौरङ्गीमीनगोरक्षविरूपाक्षविलेशयाः ॥'

एतदुपदिष्टयोगप्रकरणानि गोरक्षसंहितायां वर्त्तन्ते। तत्र आसनप्राणसंरोधप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयः षट् योगाङ्गानि उक्तानीति ॥ शिवोपासकानां कण्फट इत्याख्ययोगिनां गुरुर्गोरक्षनाथ एव धर्म्मप्रयोजकः। अमी शैव योगिनः स्वं शिवावतारं गुरुं मन्यमानास्तत्प्रवर्त्तितहठयोगमभ्यसन्ति। गोरक्षनाथो आदिनाथस्य पौत्रो मत्स्येन्द्रनाथस्य पुत्र आसी दिति तद्देशीयैर्मायायां भण्यते ॥)

गोरक्षकर्कटी स्त्री (गोरक्षा गोरक्षाकर्मा कर्कटी।) चिर्भिटा। इति भावप्रकाशः ॥

गोरक्षजम्बू स्त्री, (गोरक्षा जम्बूः।) गोधूमः। गोरक्षतण्डुला। इति विश्वः ॥ घोण्टाफलः। इति जटाधरः ॥

गोरक्षतण्डुला स्त्री, (गोरक्षा तण्डुला।) क्षुपलताविशेषः। गोरक्षचाउलिया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गाङ्गेरुकी २ नागबला ३ ऋषाः ४ ह्रस्वगवेधुका ५ खरवल्लरिका ६ विश्वदेवा ७। इति रत्नमाला ॥

गोरक्षतुम्बी स्त्री (गा जलं रक्षत्यस्मिन्निति अप्। गोरक्षः कुम्भः। सद्वत् कुम्भाकारा तुम्बी। गोरक्षेति नामिका तुम्बी वा।) कुम्भतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः ॥

गोरक्षदुग्धा स्त्री, (गोरक्ष गोपालक दुग्धं रसो यस्याः।) क्षुद्रक्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः।

गोरची २ ताम्रदुग्धा ३ रसायनी ४ मधुपर्णी ५ अमृता ६ जीवा ७ अमृतसञ्जीवनी ८। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। पथ्यत्वम्। संग्राहित्वम्। हिमत्वम्। सर्ववश्यकारित्वम्। रससिद्धिगुणप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गोरची, स्त्री, (गां रचति पालयति इति। "कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इति अण्। ततो ङीप्।) क्षुद्रक्षुपविशेषः। सा तु मालवे प्रसिद्धा। तत्पर्य्यायः। सर्पदण्डी २ दीर्घदण्डी ३ सुदण्टिका ४ चित्रला ५ गन्धबहुला ६ गोपाली ७ पञ्चपर्णिका ८। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। शिशिरत्वम्। दाहपित्तविस्फोटवान्तयतीसारज्वरदोषनाशित्वञ्च। गोरक्षदुग्धा। कुम्भतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

गोरङ्कुः, पुं, (गवा वाचा रङ्कुर्मृगविशेष इव।) पक्षिभेदः। नग्नकः। वन्दी। इति मेदिनी। के। ८५॥ क्वचित् पुस्तके नग्नकस्थाने नम्रकोऽपि पाठः॥

गोरटः, पुं, (गवि इन्द्रिये रटतीति। रट् + अच्।) दुर्ष्खदिरः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोरणं, क्ली, (गुर् + भावे ल्युट्।) गुरणम्। (गूर्य्यते गम्यते फलमनेनेति। गुर + करणे ल्युट्।) उद्यमः। इत्यमरटीका॥

गोरसः, पुं, (गवां रसः।) दुग्धम्। दधि। तक्रम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ७२॥ (यथा, गोः रामायणे। ३। २२। ७।

"प्राप्तकामा जनपदाः सम्पन्नयवगोरसाः।
विचरन्ति महीपाला यात्रार्थं विजिगीषवः॥"
"विपदा गुरवो ह्यूचा गाढिगरस्क्रपिण्डकाः।
गोरसानामयं वर्गो नवमः परिकीर्त्तितः॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये॥)

गोरसजं, क्ली, (गोरसात् जायते इति। गोरस + जन् + "अन्येष्वपि दृश्यते।" ३। २। १०१। इति डः।) तक्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गोराटी, स्त्री, (गां मनुष्यवद्वाचं रटतीति। रट् + "कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्। ततो ङीप्।) शारिकापक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४। ४०२॥

गोराटिका, स्त्री, (गोराटी + स्वार्थे कन्। टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च। ततो निपातनात् साधुः। गोराटिका इत्यपि दृश्यते।) शारिकापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

गोरिका, स्त्री, (गोराटिका + पृषोदरात् साधुः।) शारिकापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

गोरुतं, क्ली, (गो रुतं रव यूग्ते यावता पर्यन्तेति शेषः। गोशब्दः अतिगोचरत्वेन अव्ययस्य इत्यत्र इत्येके वस्तुतस्तु पारिभाषिकोऽयं शब्दः।) क्रोशद्वयम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ५५१॥ (गवां रुतं रवः इति तत्पुरुषसमासे तु गवां शब्दमात्रे। तत्तु कालादिभेदेन स्वामिगरपतिपश्वतीनां शुभाशुभकरं स्यात्। यथा, बृहत्संहितायाम्। ६२। १—३।

"गावो दीनाः पार्थिवस्याशिवाय
पादैर्भूमिं कुट्टयन्त्यश्च रोगान्।
मृत्युं कुर्व्वन्त्यश्रुपूर्णायताक्ष्यः
पत्युर्भीतास्तस्कराणामरन्त्यः॥
अकारणे क्रोशति चेदनर्थो
भयाय रात्रौ वृषभः शिवाय।
भृशं निरुद्धा यदि मक्षिकाभि-
स्तदाशु वृष्टिं सरमात्मजैर्वा॥
आगच्छन्त्यो वेश्म यम्भारवेण
संसेवन्त्यो गोष्ठवृद्धै गवां गाः।
आर्द्राङ्ग्यो वा हृष्टरोमाश्च प्रहृष्टा
धन्या गावः स्युर्महिष्योऽपि चैवम्॥")

गोरोचं, क्ली, (गोभिः तेजोभिरुच्यते दीप्यते इति। रुच् + अप्। गा इन्द्रियाणि इन्द्रियोपलक्षितानि शरीरादीनि रोचयति दीपयति औषधादियोगेनेत्यर्थः। रुच् + णिच् + अच्।) हरितालम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गोरोचना, स्त्री, (गोर्जाता रोचना हरिद्रा इव।) स्वनामख्यातपीतवर्णद्रव्यम्। तत्तु गोमस्तकस्थशुष्कपित्तम्। यथा, माधवकरे।

विशोषयेद्दलिगतं ममुक्तं
स्तनं सपित्तं पवनः कफं वा।
यदा तदाश्मर्य्युपजायते च
क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः॥"

तत्पर्य्यायः। रुचिः २ शोभा ३ रुचिरा ४ शोभना ५ शुभा ६ गौरी ७ रोचनी ८ पिङ्गा ९ मङ्गल्या १० मङ्गला ११ शिवा १२ मेना १३ गौतमी १४ गवा १५ वन्दनीया १६ काञ्चनी १७ मेध्या १८ मनोरमा १९ श्यामा २० रामा २१। इति राजनिर्घण्टः॥ वन्द्या २२ रोचना २३। अस्या गुणाः। हिमत्वम्। तिक्तत्वम्। वश्यमङ्गलकान्तिकारित्वम्। विषालक्ष्मीग्रहोन्मादगर्भस्रावक्षतामयनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ रुच्यत्वम्। पवित्रताङ्गारहितकारित्वम्। कृमिकुष्ठनाशित्वम्। भूतोपशमनत्वम्। जगन्मोहनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, कुमारे। ७। १५।

"विन्यस्तशुक्लागुरुचक्रुराङ्गं
गोरोचनापत्त्रविभक्तमस्याः।"
"क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः।"
इति माधवकृतरुग्विनिश्चयस्याश्मर्य्यधिकारे॥)

गोर्दं, क्ली, (गुर् + "अब्दादयश्च।" उणा। ४। ९८। इति ददन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) मस्तिष्कम्। मस्तकस्नेहस्थम्। इत्यमरः। २। ६। ६५॥ (मस्तिष्कशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्।)

गोलं, क्ली, (गुड् + भावे घञ् डस्य लत्वं च।) मण्डलम्। इति मेदिनी। ले। २५॥ (यथा, भागवते। ३। २३। ४३। [स्वया॥"]
"प्रेक्षयित्वा भुवो गोलं पत्न्यै यावान् स्वसं-

गोलः, पुं, (गुड् + भावे घञ् आविर्वेके। डस्य लत्वम्।) सर्व्ववर्त्तुलः। इति हेमचन्द्रः॥ मदनवृक्षः। इति रत्नमाला॥ जारात् विधवायाः सुतः। इति धरणी॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। १। २२२।

"अवकीर्णि कुण्डगोलौ कुनखी श्यावदन्तकः॥")

गोलः। इति जटाधरः॥ भूगोलः खगोलश्च। (यथा, भागवते। ५। २०। ४३।

"सूर्य्याण्डगोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पञ्च विंशतिः॥")

यथा, शिखाग्रतिथिर्दोगते। [त्वम्॥"
"गोलं यान्तु यदि तत्र मतिर्भास्करीयं प्रश्न
एकराशौ षड्ग्रहयोगः। यथा, ग्रहकौतुकम्।
"षड्गोगमेकस्मिन् यदि भवति ग्रहाणां निवसतिस्तदा गोलो योगः प्रलयपदमिन्द्रोऽपि लभते। भवेल्लोके रक्षः परिहरति पुत्रञ्च जननी कुमार्य्यां नाशः स्यात् ज्वलति वसुधा शुष्यति नदी॥"
एकराशौ सप्तग्रहयोगश्च। यथा, मयूरचित्रके।
"सप्तग्रहा यदैकस्था गोलयोगस्तदा भवेत्।
दुर्भिक्षं राष्ट्रपीडा च तस्मिन् काले नृपक्षयः॥"
अपि च। [संख्यास्थाः।
"एकादिमृत्यूर्ध्वेत्वेरस्तान् योगान् विहाय
गोलयुक्शूलकेदारपाशदामाख्ययोगाः स्युः॥
दुःखितदरिद्रघातुकपविकारदुःशीलपशुपनिपुणानाम्॥
जन्मक्रमेण दुःखिनः परभाग्यैः सर्व्व एवैते॥"
इति दीपिका॥

गोलकं, क्ली, (गुड् + घञ्। स्वार्थे कन् च। खुल् इलेके।) गोलोकम्। यथा, तन्त्रे।
"यद्रूपं गोलकं धाम तद्रूपं नास्ति मामके॥"

गोलकः, पुं, (गुड् + घञ्। ततः स्वार्थे कन्। डस्य लत्वं च। खुल् इलेके।) मृते भर्त्तरि जारजः। इत्यमरः॥ राँड़ेर छेले इति भाषा॥ (यथा, मनुः। ३। १५६।
"भूमिश्रियौ गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ॥")
अलिञ्जरः। गुडः। पिण्डः। इति हेमचन्द्रः॥ गन्धरसः। इति रत्नमाला॥ कलायः। इति शब्दचन्द्रिका॥ मटर इति ख्यातः॥

गोला, स्त्री, (गां पृथ्वीं सर्व्वं जगदित्यर्थः स्वशक्तिव्यापकतया लाति प्रलयकाले स्वस्मिन् लाति गृह्णाति इति वा।) दुर्गा। (गां बहुयोजनमर्थं जलरूपशरीरव्यापकतया लाति।) गोदावरी। (गां वाचं लाति। ला + क्विप्।) सखी। कुनटी। पत्राञ्जनम्। मण्डलम्। अलिञ्जरः। बालक्रीड़नकाष्ठम्। इति मेदिनी। ले। २५॥

गोलाङ्गूलः, पुं, (गोर्लाङ्गूलवल्लाङ्गूलमस्य।) वानरः। (यथा, रामायणे। ६। १०५। ८।
"निहतो निर्ग्रणश्चैव सम्पन्नवलपौरुषान्।
गोलाङ्गूलान् ऋक्षांश्च द्रष्टुमिच्छामि मानद॥")
तत्पर्य्यायः। कपित्थास्यः २ दधिशोणः ३ नगाटनः ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कृष्णवानरः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोलासः, पुं, (गां पृथ्वीं भूमिमित्यर्थः लासयति उल्लासयति विभूषयति इति यावत्।) गोमयच्छत्रिका। शिलीन्ध्रम्। इति हारा... २५॥

लघुत्वम्। कफवातत्वग्दोषनाशित्वम्। पित्तकारित्वम्। शोफघ्नत्वम्। मधुत्वम्। अनिग्धत्वञ्च इति राजनिर्घण्टः॥ तीव्रत्वम्। क्षारत्वम्। कषायत्वम्। गुल्मानोर्शाणाहकफोत्थमूत्ररोगकिलासपामाग्निविरोधकुष्ठकाम्लपाण्डुप्रमेहकासनाशित्वम्। मूत्रशर्करोद्रक्रमिद्वीप्रीहवर्मगदनाशित्वम्। पूरणात् कफशूलनाशित्वम्। सर्वमूत्रेषु गुणाधिकत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

(गोमूत्रयोग स्वारमेव कथाय)

मेघ रक्तप्रमद्याग्निस्थिरच।
सम्माज्ज्ञा दशपित्तप्रभर्चि
भग्नद्रकण्डाद्गुरोगहृच॥
कण्डविनाशगदशूलगुदाग्निरोगान्
गुल्मानिनाह मदनामय मूत्ररोगान्।
कासं सकुष्ठजठरक्रिमिरोगजाल
गोमूत्रमेकमपि पीतमहो निहन्ति॥

इति प्रथमस्थाने नवमेऽध्याये हारीतेनोक्तम्॥

गोमूत्रं कटतीक्ष्णोष्णं सक्षारत्वान्नवातलम्।
लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित्॥
शूलगुल्मोदरानाहविरेकास्थापनादिषु
मूत्रप्रयोगसाध्येषु गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत्॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमेऽध्याये॥ गां सर्वदेवमयीं कल्पयित्वा एतस्या मूत्रमनादावमेध्यं परिकल्पयन्ति बुधाः। यदुक्तम्।

गोमयं यमुना साक्षात् गोमूत्रं नर्मदा शुभा।
गङ्गा क्षीरन्तु यासां वै किं पवित्रमतः परम्॥)

गोमूत्रिका स्त्री (गोमूत्रवत् वक्रसरणाकृतिरस्या अस्तीति। गोमूत्र + अत इनिठनौ। ५।२।११५। इति ठन् टाप् च)तृणविशेषः। तामड् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। रक्ततृणा २ क्षेत्रजा ३ कृष्णभूमिजा४। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। वृष्यत्वम्। गोदुग्ध दायित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (गोमूत्रस्येव उच्चावचा गतिरस्या अस्तीति ठन्) चित्रकाव्यविशेषः। यथा

गतिद्वयाचिता यत्र मार्गे मूत्रस्य गोरिव।
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं चित्रवेदिनः॥
तस्या भेदाः पादगोमूत्रिका। अर्द्धगोमूत्रिका।
श्लोकगोमूत्रिका। विपरीतगोमूत्रिका। इति

सरस्वतीकण्ठाभरणम्॥ (उदाहरणं यथा किरातार्ज्जुनीये १५ । १२ ।

नासुरोऽयं नवानागो धरसंस्था हि राक्षसः।
नासुखोऽयं नवाभोगो धरणिस्थो हि राजसः॥
वर्णानामेकरूपत्वं यद्येकान्तरमर्द्धयोः।
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं तद्विदो विदुः॥

इति लक्षणात्

पाद्यमकोऽर्द्धयोर्वर्णद्वयं क्रमेण विनिमयैकान्तरं विनिमय पाचन गोमूत्रिकानिष्पत्तिरित्युद्धार॥ इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)

गोमेद पुं (गौर्वर्णमिव मेदयति स्नेहयतीति मिद् + णिच् + अच्।) गोमेदकमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (स तु नवरत्नान्तर्गतरत्नविशेषः। यथा —

रत्नं गारुत्मतं पुष्पं रागो माणिक्यमेव च।
इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्य्यमित्यपि॥
मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव।

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ अस्य परीक्षागुणादिकञ्च गोमेदकशब्दे द्रष्टव्यम्॥ कक्कोलः। इति धारावली। ९९१॥ द्वीपविशेषः। तन्नामनिरुक्तिर्यथा —

गोमेदं नामविख्यातं द्वीपमत्रातिशोभनम्।
यत्रास्ते भूतिकल्याणकामैर्मुनिवरैः कृतम्॥
स तेषु हरिहरयाय प्रदत्तं तु भगवान् गुरुम्।
वर्षे स गौतमः कोपात् प्रददौ गोगमु अयम्॥
यस्मादिदं त्वया गावो निघ्ना कोपादिना सुते।
तस्मिन्नेतत् मही हृमा गोमेदं स समोऽभवत्॥

इति विष्णुमानिपुराणवचनानि॥

प्लक्षद्वीपस्य वर्षविशेषः। यथा विष्णुपुराणे। २। ४। ६—७।

"मर्य्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्व्वताः।
सप्तैव तेषां नामानि शृणुष्व मुनिसत्तम॥
गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा।
सोमकः सुमनाश्चैव वैभ्राजश्चैव सप्तमः॥")

गोमेदक स्त्री (गोमेद + स्वार्थे कन्।) पीतमणिः। काकोलम्। पत्रकम्। इति मेदिनी। के। १८६॥

गोमेदक पुं (गोमेद + स्वार्थे कन्।) रत्नविशेषः। तत्पर्य्यायः। गोमेद २ राहुरत्नम् ३ तमोमणिः ४ स्वर्भानवः ५ पिङ्गस्फटिकः ६। अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। उष्णत्वम्। वातकोपविकारनाशित्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। धारणे पापनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तस्य परीक्षा यथा —

हिमालये वा सिन्धौ वा गोमेदमणिसम्भवः।
स्वच्छकान्तिर्गुरुः स्निग्धो वर्णाढ्यो दीप्तिमानपि।
कलको पिञ्जरो धन्यो गोमेद इति कीर्त्तितः।
चतुर्द्धा जातिभेदस्तु गोमेदेऽपि प्रकाश्यते॥
ब्राह्मणः शुक्लवर्णः स्यात् क्षत्त्रियो रक्त उच्यते।
आपीतो वैश्यजातिस्तु शूद्रस्तु नील उच्यते॥
छाया चतुर्विधा श्वेता रक्ता पीतासिता तथा॥

गुरुसमभासं सितवराच्च
स्निग्धो मृदुकान्तिमदाघुराग।
स्वच्छस्तु गोमेदमणिर्धृतोऽयं
करोति लक्ष्मीं धनधान्यवृद्धिम्॥
लघुविरूपोऽतिखरोऽल्पमानः
छेदोपलिप्तो मलिनः खरोऽपि।
करोति गोमेदमणिर्विनाशं
सम्पत्तिभोगावलयीश्वराश॥

ये दोषा हीरके प्रोक्ता गोमेदमणावपि।
परीक्षा वह्निना कार्य्या शाने वा रत्नकोविदैः॥
स्फटिकेनैव कुर्व्वन्ति गोमेदप्रतिरूपिणम्॥

शुद्धस्य गोमेदमणेस्तु मूल्यं
सुवर्णतो द्विगुणमाहुरेके।
अन्ये तथा विद्रुमतुल्यमेव
तथापरे चामरतुल्यमाहुः

चतुर्विधानामेषान्तु धारणं परिसम्मतम्॥

इति भावप्रकाशस्य कल्पद्रुमिकामकः॥ (कनकं गोमेदकं विमल्लिनं वैदालकं चन्द्रमिति सुकामपिनदेति। इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४१ अध्याये॥)

गोमेदसन्निभ पुं (गोमेदस्य सन्निभमनुरूपः।) दुग्धपाषाणः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोमेध पुं (मेधन्त्यस्मिन् + भावे घञ्। गवां मेधो हिंसा यत्र।) यज्ञविशेषः। तत्र स्त्रीगोमेधः सवेषु स्त्रीलिङ्गपाठात्। तस्य लक्षणं तत्र शूलवत्तदनुपपत्तौ भवसर्गनलकालसहितकलमादिदोषरहितम्। तस्य प्रयोगः सर्व्वोऽपि छागयज्ञवत्। यजमानस्य स्वर्गः फलं गावः गोलोकप्राप्तिः। तस्य च कलौ निषेधो यथा —

'अश्वालम्भं गवालम्भं सन्न्यासं पलपैतृकम्।
देवराच्च सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्ज्जयेत्॥"

इत्याद्युक्तमानिकल्पद्रुमपुराणम्॥

गोरक्ष पुं (गां रक्षतीति। रक्ष + कर्म्मण्यण्। ३। २। १। इत्यण्।) गवामाभीरम्। इति हेमचन्द्रः॥ नागरङ्गः। गोरक्षकं त्रि। इति मेदिनी। षे। ३६॥ (यथा मनुः। ८। १०२।

(गोरक्षकान् वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान्॥' सत्रामख्यातो योगिविशेषः। अथ हठविद्यया प्रसिद्धस्य सिद्धपुरुषः। यथा हठयोगप्रदीपिकायाम्। १। ५।

श्रीआदिनाथमत्स्येन्द्रशावरानन्दभैरवाः।
चौरङ्गीमीनगोरक्षविरूपाक्षबिलेशयाः॥"

यत्प्रणीतयोगप्रकरणानि गोरक्षसंहितायां वर्त्तन्ते। तत्र आसनप्राणसंरोधप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयः षट् योगाङ्गानि उक्तानि वर्त्तते। शिवोपासकानां "कन्फट" इत्याख्ययोगिनां गुरुर्गोरक्षनाथ एव धर्म्मप्रयोजकः। अयमेव योगिन एवं शिवावतार गुरु मत्स्यनाथात् प्रवर्त्तितहठयोगमभ्यस्यति। गोरक्षस्वामी आदिनाथस्य पौत्रो मत्स्येन्द्रनाथस्य पुत्र आसी दिति सङ्केतमैवेगाधायां भण्यते॥)

गोरक्षकर्कटी स्त्री (गोरक्षा गोरक्षाकर्कटी कर्कटी।) चिर्भिटा। इति भावप्रकाशः॥

गोरक्षजम्बू स्त्री (गोरक्षा जम्बूः।) गोधूमः। गोरक्षतण्डुला। इति विश्वः॥ घोण्टाफलम्। इति जटाधरः॥

गोरक्षतण्डुला स्त्री (गोरक्षा तण्डुला।) क्षुद्रलताविशेषः। गोरक्षचाउलिया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गाङ्गेरुकी २ नागबला ३ भसा४ हृस्वगवेधुका ५ खरकण्टिका ६ विश्वदेवा ७। इति रत्नमाला॥

गोरक्षतुम्बी स्त्री (गां जलं रक्षतीति अण्। गोरक्षा कुम्भः। तद्वत् कुम्भाकारा तुम्बी। गोरक्षेति नामिका तुम्बी वा।) कुम्भतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

गोरक्षदुग्धा स्त्री (गोरक्षे गोपालके दुग्धं रसो यस्याः।) क्षुद्रक्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः।

[illegible]

गोलोकः पुं [illegible] ।) [illegible] । यथा [illegible] ।

[illegible]

तत्रैव राधिका देवी नानारासविलासिनी ।
[illegible]

[illegible]

[illegible] च मध्ये [illegible] ॥

[illegible] । निरन्तरम् ।
[illegible] यथा ॥
[illegible] ।
[illegible] परायणा ॥
[illegible] ।
[illegible] सदा ॥
[illegible] तत्रैव हि ।
[illegible] ॥
[illegible] तथा पुनः ॥
[illegible] सदा कुर्व्वन्ति चैनदा ॥
[illegible] तथा प्रिये ।
[illegible] परम् ॥
तत्रैव सन्ति ते [illegible] ।
[illegible] प्रजायते ॥
तेन [illegible] सदा गायन्ति वेधसः ।
[illegible] कुर्व्वन्ति सुन्दरी [illegible] ॥
[illegible]
[illegible] ॥
तत्रैव राधिका देवी नानारासविलासिनी ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] भाति राधिका भक्तवत्सला ॥

[illegible]

[illegible]

"[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] सुमनोहरे ।
[illegible] सुमनोहरम् ॥
[illegible] पारिजातवनान्वितम् ।
कौस्तुभेन मणिना [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
नानाविचित्रविन्यासैः [illegible] ।
[illegible] रत्नदीपकैः ॥
रत्नसिंहासनं रम्यं [illegible] ।
नानाचित्रविचित्राढ्यं [illegible] वरम् ॥")

गोलाक्ष पुं (लाक्षतुल्यो इति लोक [illegible] लोकः । [illegible] ।) श्रीकृष्णस्य नित्यधाम । यथा ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ॥

निराधारश्च वैकुण्ठो ब्रह्माण्डानां परो वरः ।
तत्परश्चापि गोलोकः पञ्चाशत्कोटियोजनात् ॥
ऊर्द्ध्वे निराश्रयश्चापि रत्नसारविनिर्म्मितः ।
सप्तद्वारः सप्तसारः परिखासप्तसंयुतः ॥
लक्षप्राकारयुक्तश्च नद्या विरजया युतः ।
वेष्टितो रत्नशैलेन [illegible] ॥
योजनायुतमानश्च यस्यैक [illegible] ।
शतकोटीयोजनश्च शैल उच्छ्रित एव च ॥
दैर्घ्यं तस्य शतगुणं प्रस्थे च लक्षयोजनम् ।
योजनायुतविस्तीर्णस्तत्रैव रासमण्डलः ॥
[illegible] ।
पारिजातवनेनैव पुष्पितेन च वेष्टितः ॥
कल्पवृक्षसहस्रेण पुष्पोद्यानशतेन च ।
नानाविधैः पुष्पवृक्षैः पुष्पितैश्च [illegible] ॥
त्रिकोटिरत्नभवनैर्गोपीभिश्च [illegible] ।
रत्नप्रदीपयुक्तैश्च रत्नतल्पसमन्वितः ॥
नानाभोगसमायुक्तो [illegible] ।
पीयूषवापीयुक्तश्च [illegible] ॥
गोलोकवर्णनं [illegible] विशारद ।
न कोऽपि वेद विद्वान् वा वेद विद्वान् महेश्वरः ॥

गोलोमिका स्त्री (गवां लोमेव लोमानि [illegible] इति ठन् टाप् च । यद्वा गोलोमी [illegible] पूर्व्ववत् [illegible] ।) [illegible] । गोधूमा इति पारसी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । गोधूमीरू गोलाङ्ग क्रोष्टुकपुच्छिका [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोवत्सघातिन् [न्] पुं (गोवत्सं हन्ति भक्षति । हन् + णिनि ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोवधः पुं (गवां वधो हननम् ।) गोहत्या । स च उपपातकविशेषः । यथा मनुः ११ अः ।
"गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्य्यात्मविक्रयाः ।"
तत्प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

गोवन्दनी स्त्री (गवि पृथिव्यां वन्द्यते प्रशस्यते इति कर्म्मणि ल्युट् ततो ङीप् ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इत्यमरः ॥ पीतम्लानफलः । इति रत्नमाला ॥ ((प्रियङ्गुपीतम्लानफलयोरस्याः विशेषो ज्ञातव्यः ॥))

गोवरं क्ली (गोभ्यो निःसृतत्वात् वरं श्रेष्ठं मानवीयमित्यर्थः । गोभिर्व्रियते । वृ + बाहुलकात् अप् इत्येके ।) गोक्षुरक्षुण्णगोष्ठस्थशुष्कगोमयचूर्णम् । यथा —
गोष्ठागतगोक्षुरक्षुण्णं शुष्कं गोमयचूर्णितम् ।
गोवरं तत् समाख्यातं वरिष्ठं रससाधने ॥
इति भावप्रकाशः ॥

गोवर्द्धनः पुं (गां वर्द्धयति कोमलतृणपत्रादिदानेन इति । वृध + णिच् + ल्यु । यद्वा गावो वर्द्धन्तेऽत्र इति । णिच् + ल्युट् अधिकरणे । पर्व्वतबोधकत्वात् पुंस्त्वम् । यद्वा गां पृथ्वीं भूमिं वा वर्द्धयति । वृध + णिच् कर्त्तरि ल्यु ।) व्रजधामस्थितश्रीवृन्दावनस्थपर्व्वतः । इति जटाधरः ॥ तस्य स्वरूपं यथा —
अनादिर्हरिदासोऽयं भूधरो नात्र संशयः ।"
इति पाद्मे पातालखण्डे व्यासं प्रति श्रीकृष्णवाक्यम् ॥ तस्य पूजाकालादिर्यथा —
प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य द्यूतञ्चैव समाचरेत् ।
भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्च दोहवाहनाः ॥
श्रीलक्ष्मीरासवर्षोऽयं श्रीगोवर्द्धनभूधरः ।
शुक्लप्रतिपदि प्रातः कार्त्तिकेऽयञ्च वैष्णवे ॥"
प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य रात्रौ जागरणं चरेत् "
इति क्वचित् पाठः
तस्मात्तद्दिने कृष्णे गोवर्द्धनधारणेन गोप्रधान्येन च ख्यातमध्यकमेव श्रेयम् । तत्र [illegible] । तदाह देवलः ।

"प्रतिपद्दर्शसंयोगे क्रीड़नन्तु गवां मतम् ।
परविद्धासु यः कुर्य्यात् पुत्त्रदारधनक्षयः ॥"
निर्णयामृतधृतं पुराणान्तरवचनम् ।
"या कुहूः प्रतिपन्मिश्रा तत्र गाः पूजयेन्नृप ! ।
पूजामात्रेण वर्द्धन्ते प्रजा गावो महीपते ॥"
अतः प्रातर्गोवर्द्धनं पूजयेदिति पूर्व्वाह्णव्यापिन्यर्थकम् । द्वितीयासमये तु सर्व्वथा निषिद्धम् । तद्यथा,—
"नन्दायां दर्शने रक्षा बलिदानदशासु च ।
भद्रायां गोकुलक्रीड़ा देशनाशाय जायते ॥"
पुराणसमुच्चये तु सम्भावितचन्द्रोदयद्वितीयासंयोग एव निषिध्यते ।
"गवां क्रीड़ादिने यत्र रात्रौ दृश्यते चन्द्रमाः ।
सोमो राजा पशून् हन्ति सुरभी पूजकांस्तथा ॥"
तदुदयसम्भावनञ्च निर्णयामृते निर्णीतम् । प्रतिपद्यापराह्णिकत्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यां द्वितीयायां चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्न्याधानविषये दृढ़शातातपेन ।
"द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी ।
अग्न्याधानचतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ॥"
अपराह्णश्च पञ्चधा विभक्तस्याह्नश्चतुर्थो भागः । ततश्च यत्र प्रतिपदि यम्मुहूर्त्तव्यापिनी द्वितीया तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति । अन्यदा तूत्तरैव प्रतिपत्तत्र गृहीता । तथैव पुराणसमुच्चये ।
"वर्द्धमानतिथौ नन्दा यदा सार्द्धत्रियामिका ।
द्वितीयावृद्धिगामित्वादुत्तरा तत्र चोच्यते ॥"
किञ्च । यदा पूर्णप्रतिपत् परत्र निष्क्रामति तदाप्युत्तरैव कार्य्या । यथोक्तं भविष्योत्तरे ।
"यथा द्वादशभिर्म्मासैर्म्मासो वृद्धो मलिम्लुचः ।
तथैवाहोरात्रिवृद्ध्या तिथिः प्रोक्तो मलिम्लुचः ॥
यथा मलिम्लुचः पूर्व्वो मासो दैवस्तथा परः ।
त्याज्या तिथिस्तथा पूर्व्वा ग्राह्या चैव तयोत्तरेति निर्णयामृतमतम् ॥ किन्तु । अञ्जलीन्यायेन पूर्व्वैव मन्तुं शक्यते । तद्वदत्रापि देवलादिवचनप्रामाण्यमस्तीति ॥ * ॥
अथ गोवर्द्धनपूजाविधिः । पाद्मे तत्रैव ।
"मथुरायास्तथान्यत्र कृत्वा गोवर्द्धनं गिरिम् ।
गोमयेन महास्थूलं तत्र पूज्यो गिरिर्यथा ॥
मथुरायां तथा साक्षात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
वैष्णवं धाम सम्प्राप्य मोदते हरिसन्निधौ ॥"
पूजामन्त्रः ।
"गोवर्द्धन ! धराधार ! गोकुलत्राणकारक ! ।
विष्णुबाहुकृतोच्छ्रायो गवां कोटिप्रदो भव ॥"
गोपूजामन्त्रः । स्कान्दे तत्रैव ।
"लक्ष्मीर्या लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता ।
घृतं वहति यज्ञार्थे मम पापं व्यपोहतु ॥
अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।
गावो मे पार्श्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥"
अथ गोक्रीड़ा । तत्रैव ।
"क्षोधयेद्धावयेच्च गोमहिष्यादिकं ततः ।
वृषान् कर्षापयेच्चैव उक्तिप्रत्युक्तिवादनात् ॥"
पाद्मे च तत्रैव ।
"महिष्यादेस्तथा भूषा क्रीड़नं वारणन्तथा ॥"
तन्मन्त्राश्च तत्रैव ।
"एवं गोवर्द्धनं गावश्च पूजनीया विधानतः ।
गोवर्द्धनमखो रम्यः कृष्णसन्तोषकारकः ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे कार्त्तिककृत्ये १६ विलासः ॥ (पुरुषोत्तमक्षेत्रे भगवता शङ्कराचार्य्येण प्रतिष्ठापितो मठविशेषः । इति शङ्करविजयः ॥ आर्य्यासप्तशतीप्रभृतिग्रन्थकार आचार्य्यविशेषः । अयमेव कविवरः वङ्गाधिपस्य लक्ष्मणसेनस्य सभापण्डित आसीत् । एतन्मतसमर्थनोदाहरणानि क्रमान्वयेन वेदितव्यानि यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ७०२ ।
"हरिचरणाञ्जलिममलं कविवरहर्षाय बुद्धिमान् सततम् ।
अकृतार्य्यासप्तशतीमेतां गोवर्द्धनाचार्य्यः ॥"
तत्रैव टीकामुखबन्धाभ्यन्तरे । यथा,—
"गोवर्द्धनोक्तिमुखदाननिदानमेतद्-
यत्नार्यदीपनमनल्पचमत्कृतीनाम् ।"
"गोवर्द्धनाचार्य्यसमयस्तद्यापि सम्यङ् न ज्ञायते परन्त्वयं गीतगोविन्दकर्त्तुर्जयदेवात् प्राचीनस्तत्समकालीनो वेति वक्तुं शक्यते । यतो जयदेवेन गीतगोविन्दप्रारम्भे 'शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्य्यगोवर्द्धनस्पर्द्धी कोऽपि न विश्रुतः' इत्युक्तमस्ति । जयदेवकविश्च वङ्गदेशाधिपस्य वल्लालसेनसूनोर्लक्ष्मणसेनस्य सभायामासीदिति श्रीसनातनगोस्वामिनां मतम् ।
'गोवर्द्धनश्च शरणो जयदेव उमापतिः ।
कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य च ॥
इत्ययं श्लोको लक्ष्मणसेनसभागृहद्वारोपरि शिलायामुत्कीर्ण आसीत् । तस्मात् गोवर्द्धनजयदेवादयः सर्व्वेऽपि लक्ष्मणसेनसभायामासन्निति केचित् ॥")

गोवर्द्धनधरः, पुं, (धरति धारयति वा । धृ + अच् । गोवर्द्धनस्य धरः ।) श्रीकृष्णः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, हरिवंशे । ७६ । १ ।
"गते शक्रे ततः कृष्णः पूज्यमानो व्रजालयैः ।
गोवर्द्धनधरः श्रीमान् विवेश व्रजमेव ह ॥")

गोवशा, स्त्री (वशा वन्ध्या गौरिति परनिपातनात् तथात्वम् ।) वन्ध्या गौः । इति कलापव्याकरणम् ॥

गोविट्, [श्] पुं, (गवां विट् विष्ठा ।) गोमयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥

गोविन्दः, पुं, (गां पृथ्वीं धेनुं वा विन्दतीति । विन्द + "अनुपसर्गाल्लिम्पेति ।" ३ । १ । १३८ । इत्यस्य "गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् ।" इति वार्त्तिकोक्त्या शः ।) श्रीकृष्णः । (यथा, भगवद्गीतायाम् । १ । ३२ ।
"किं नो राज्येन गोविन्द ! किं भोगैर्जीवितेन वा ॥")
एतस्य शास्त्रान्तरीयव्युत्पत्तिर्यथा, हरिवंशे— विष्णुपर्व्वणि । ७५ । ४३—४५ ।
"अद्य प्रभृति नो राजा त्वमिन्द्रो वै भव प्रभो ! ।
तस्मात्त्वं काञ्चनैः पूर्णैर्दिव्यस्य पयसो घटैः ॥
एभिरद्याभिषिच्यस्व मया हस्तावनामितैः ।
अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः ॥
गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्वतम् ॥"
गोभिर्वाणीभिर्वेदान्तवाक्यैर्विद्यते योऽसौ पुरुषः विदन्ति यं पुरुषं तत्त्वज्ञा इति वा । यथा, विष्णुतिलके ।
"गोभिरेव यतो वेद्यो गोविन्दः समुदाहृतः ॥"
गां वेदलक्षणां वाणीं गोभूम्यादिकं वा वेत्तीति । यथा, गोपालतापन्यां पूर्व्वविभागे ध्यानप्रकरणे । ७—८ ।
"तदु होचुः कः कृष्णो गोविन्दश्च कोऽसाविति गोपीजनवल्लभः कः का स्वाहेति ॥ तानुवाच ब्राह्मणः पापकर्षणो गोभूमिवेदविदितो विदिता गोपीजनाविद्याकलाप्रेरकस्तन्माया चेति ।"
एतन्नाम्नो भारतादिमतेन व्युत्पत्तिर्यथा, महाभारते । १ । २१ । १२ ।
"गां विन्दता भगवता गोविन्देनामितौजसा ।
वराहरूपिणा चान्तर्विक्षोभितजलाविलम् ॥"
तत्रैव । ५ । ७० । १३ ।
"विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते ।
शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्गवाम् ॥"
यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्याये ।
"युगेयुगे प्रणष्टां गां विष्णो ! विन्दसि तत्त्वतः ।
गोविन्देति ततो नाम्ना प्रोच्यसे ऋषिभिस्तथा ॥"
विन्दतीति विन्दः पालकः स्वामी वा । विन्द + शः । गवां गोसमूहानां विन्दः ।) गवाध्यक्षः । (गवां शास्त्रमयीनां वाणीनां विन्दः पतिः ।) बृहस्पतिः । इति मेदिनी ॥ (गौड़पादाचार्य्यशिष्यः योगिविशेषः । अयं हि परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यस्य भगवतः शङ्करस्य गुरुः । यथा, माधवीये सङ्क्षेपशङ्करजये । ५ । १०१ ।
"तस्योपदर्शितवलस्खलितो गुहायां
द्वारे न्यपूजयदुपेत्य स शङ्करार्य्यः ।
आचार इत्युपदिदेश स तत्र तस्मै
गोविन्दपादगुरवे स गुरुर्यतीनाम् ॥"
अनेन च योगिप्रवरेण गोविन्देन बौधायनधर्म्मविवरणं बौधायनधर्म्मसूत्रभाष्यञ्च प्रणीतमिति श्रूयते ततो बौद्धमतमालोक्य रससाराख्यग्रन्थोऽपि विरचित इति दृश्यते । यथा, रससारे ५म पटले ।
"बौद्धानाञ्च मतं ज्ञात्वा रससारः कृतो मया ॥"
पञ्जाबस्थशिखजातीनां गुरुभेदः । योऽसौ गुरुगोविन्द इति नाम्नोदाहृतः ॥ गाः मनःप्रधानानीन्द्रियाणि तेषां विन्दः प्रवर्त्तयिता चेतयिता वा । अन्तर्यामी आत्मेत्यर्थः ।) परमब्रह्म । यथा,—
"तत्र यद्यसमर्थस्त्वं ज्ञानयोगे महामते ! ।
क्रियायोगे दिवा रात्रौ तत्परः सततं भव ॥
करोषि यानि कर्म्माणि तानि दैवे [illegible] ।

समर्पयस्व भद्रं ते तत्र कर्म्म प्रहास्यसि ।
शुभाशुभपरित्यागी कीर्त्ति नि ग्रीष्मकर्म्मणि ।
लयमाप्स्यसि गोविन्द तद्ब्रह्म परमं महत् ।”
तन्नाममाहात्म्यं यथा —
‘ये तिष्ठन्तः स्वपन्तश्च गच्छन्तश्चलिते क्षुते ।
सङ्कीर्त्तयन्ति गोविन्द त वस्याज्या मुहूर्त्तत ॥”
इति च वह्निपुराणे यमानुशासननामाध्याय ॥
(अस्य ध्यानं यथा —
“फुल्लेन्दीवरकान्तिमिन्दुवदनं बर्हावतंसप्रिय
श्रीवत्साङ्कमुदारकौस्तुभधरं पीताम्बरं सुन्दरम् ।
गोपीनां नयनोत्पलार्च्चिततनुं गोगोपसङ्घावृत
गोविन्दं कलवेणुवादनपरं दिव्याङ्गभूषं भजे ॥’)

गोविन्दद्वादशी स्त्री, (गोविन्दप्रीतये या द्वादशी गोविन्दाख्या द्वादशी वा । गोविन्दप्रिया द्वादशीत्येके ।) फाल्गुनशुक्लद्वादशी । यथा —
‘फाल्गुने द्वादशी शुक्ला या पुष्यर्क्षेण संयुता ।
गोविन्दद्वादशी नाम सा स्याद् गोविन्दभक्तिदा ॥
तस्यामुपोष्य विधिना भगवन्तं प्रपूजयेत् ।
लिखितं पापनाशिन्यां विधिर्योऽत्रापि स स्मृतः ॥’
तन्माहात्म्यञ्च ब्रह्मपुराणे श्रीवशिष्ठमान्धातृसंवादे ।
“फाल्गुनाऽमलपक्षे तु पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि ।
गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ॥
तस्यामुपोष्य विधिवन्नर सञ्चीयकल्मष ।
प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभामिति ॥
आमर्द्दकी द्वादशीति लोके ख्यातैव हि ।
यत्र आमर्द्दकीपूजा व्रतमस्यां विशेषतः ॥’
तदुक्तं ब्राह्मे तत्रैव पापनाशिनीमाहात्म्यप्रसङ्गे ।
फाल्गुने तु विशेषेण विशेषः कथितो नृप ! ।
आमर्द्दक्या व्रतं पुण्यं विष्णुलोकप्रदं नृणाम् ॥’
प्रभासखण्डे च । श्रीदेवीमहेशसंवादे ।
‘फाल्गुनस्य सिते पक्षे एकादश्यामुपोषित ।
स्नात्वा नद्यां तडागे वा वाप्यां कूपे गृहेऽपि वा ॥
गत्वा गिरौ वने वापि यत्र सा प्राप्यते शिवा ।
क्षीरोदे मथ्यमाने तु यदा वृक्षः समुत्थितः ॥
आमर्द्दाद्दैवदैत्यानां तेन सामर्द्दकी स्मृता ।
शिवा लक्ष्मीः स्मृता वृक्षः सर्वते सुरसत्तमे ॥
देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्व्वैर्वृक्षोऽसौ वैष्णवः स्मृतः ।
तत्र गत्वा हरिः पूज्यो वृक्षस्तत्राथवा शिवा ॥
पूज्या पुष्पैः शुभे रात्रौ कार्य्यं जागरणं हरे ।
करकं जलपूर्णन्तु कर्त्तव्यं पात्रसंयुतम् ॥
हविष्यान्नन्तु कर्त्तव्यं दीपः कार्य्यो विधानतः ।
एवं जागरणं कार्य्यं कथाश्रवणतत्परैः ॥
नश्यन्ति दैहिकाः पापाः कायिका वाचिकास्तथा ।
एकान्ते च नराः सर्व्वे पूज्यन्ते हरिमन्दिरे ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥

गोविडा स्त्री, (गवां विडा शकृत् ।) गोमयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोवृन्द, क्ली, (गवां वृन्दं समूहः ।) गोसमूहः । इति जटाधरः ।

गोवृन्दारकः पुं (गोविन्दारक इव पूज्य इति शेषे ।
‘वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ।” २।१।६२ ।
इत्यनेन सूत्रेणोपमितसमासे व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनमिति वार्त्तिकम् ।) श्रेष्ठगौः । इति कलापव्याकरणम् ।

गोवृष, पुं (गोषु स्त्रीगोष्विव्यर्थं वर्षति सिञ्चति रेतः । वृष+‘इगुपधेति ।’ ३ । १ । १३५ । इति कः ।) वृषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनुः । ८ । १५० ।
‘कौनाशो गोवृषो यानमलङ्कारश्च वेश्म च ।”
“कौनाशः कर्षकः गवां सत्ता वृषो यानमश्वादि ।’
इति कुल्लूकभट्टः ॥)

गोशकृत् क्ली (गवां शकृत् विष्ठा ।) गोमयम् । इति जटाधरः ॥ (यथा मनुः । २ । १८२ ।
‘उदकुम्भं सुमनसो गोशकृत् मृत्तिका कुशान् ।’
पर्य्यायोऽस्य यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।
‘गोमयं छगलं गोविट् गोहन्नं तथा गोशकृत् ॥)

गोशाल क्ली स्त्री, (गवां शाला ‘ विभाषा सेनेति । ’ २ । ४ । २५ । इति विभाषया क्लीवत्वम् ।) गोगृहम् । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥ गोयालि इति भाषा ॥ (गोशालायां जातः ।
‘स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ।” ४ । ३ । ३५ । जातार्थप्रत्ययस्य लुक् । ततो विभाषासेनेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् । गोगृहजाते त्रि ॥)

गोशीर्ष क्ली, (गो शीर्षं शीर्षदेशाकारो विद्यतेऽस्य ऋषभपर्व्वतैकदेशजातानां चन्दनभेदानां शीर्षभागस्य तद्रूपतया तथात्वम् ।) चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हरिचन्दनम् । इत्यमरः ॥
‘गो शीर्षं गोशीर्षं तदाकारे मलयैकदेशे जातं कालताम्रवर्णाभिश्रवणमुत्पलगन्धि अतिसुरभि शीतलतया सदैव सर्पैर्वेष्टितम् ।” इति भरतः ॥
(यथा गो रामायणे । ४ । ४१ । ५८ ।
‘गोशीर्षचन्दनं यत्र पद्मकञ्जाग्निसन्निभम् ॥’
अवद्दियते यस्मिंस्तद्यथा,—
‘सोनसर्गो वदनाद्यस्य स्वेदः प्रच्यवते भृशम् ।
अपज्वरापतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥’
इति चरके इन्द्रियस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)
गवां मस्तकञ्च ॥

गोशीर्षक, पुं, (गोशीर्षमिव कायति प्रकाशते इति । कै+क ।) द्रोणपुष्पीवृक्षः । इति रत्नमाला । (स्वार्थे कन् । चन्दनविशेष ॥)

गोशृङ्ग, पुं, (गो शृङ्गमिव शृङ्गं शीर्षभागोऽस्य । स्वनामप्रसिद्धः पर्व्वतविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ३१ । ५ ।
“निषादभूमिं गोशृङ्गं पर्व्वतप्रवरन्तथा ।”
अत्रैव पर्व्वते अरविमाचा मन्देहा नाम राक्षसा निवसन्ति । ते हि द्वेराजमहेन्द्रेणाभिशप्ताः सन्तः सूर्य्योदये जले पतन्ति रजन्यां पुनरुत्पतन्ति । एतद्विवरणं यथा रामायणे । ४ । ४० । ४२—४४ ।
“तस्ययामुदक् दिव्यं गोशृङ्गं नाम पर्व्वतम् ।
तस्य शृङ्गमहस्रेषु मन्देहा नाम राक्षसाः ॥
अरविमाचा लक्ष्यन्ते नानारूपा भयावहाः ।
ते पतन्ति जले घोराः सूर्य्यस्योदयनं प्रति ॥
अभिशप्ता महेन्द्रेण निशायामुत्पतन्ति च ॥”)
वर्व्वूरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोविषाणे क्ली ॥

गोषडगवं क्ली, (गवां षटकम् । “पशुभ्यः स्यात् द्विषटके गोष्ठगोयुगषड्गवम् ।” इति मुग्धबोध सूत्रात् ।) गोषटकम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

गोष्ट, ङ सङ्घाते । इति कविकल्पद्रुमः (भ्वां आत्मं सकं सेट् ।) सङ्घातो राशीकरणम् । ङ, गोष्टते धान्यं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

गोष्ठ, क्ली, (गावस्तिष्ठन्त्यत्र इति । स्था+“सुपि स्थः ।” ३ । २ । ४ । इति कः । षत्वं क । इत्येके ।) गोस्थानम् । गोठ । इति भाषा ॥ इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ । २२ । ३१ ।
‘सिंहेन निहतं गोष्ठे गौ सवत्सेव गायतिम् ।
दृष्ट्वा सङ्ग्रामयज्ञेन रामवाणमहाम्भसा ।’)
प्रत्ययविशेषः । स तु स्थानार्थे पशुवाचकशब्देभ्यो भवति । यथा । गोगोष्ठं महिषगोष्ठं इत्यादि । इति भरतः ॥ (गोष्ठीश्राद्धे । यथा मनुः । ३ । २५४ ।
“स्वदितमित्येव वाच्यं गोष्ठे तु सुशृतम् ।
सम्पन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि ॥’
“गोष्ठे गोष्ठीश्राद्धे ।” इति कुल्लूकभट्टः ॥)

गोष्ठश्व त्रि (गोष्ठे श्वा । ‘अचतुरविचतुरेति । ५ । ४ । ७७ । समासे अच् । षष्ठीतत्पुरुषसमासे तु गोष्ठश्वा इत्येव स्यात् ।) स्वगृहाङ्गने स्थितो य परान् द्वेष्टि सः । इति जटाधरः ॥

गोष्ठाष्टमी, स्त्री (गोष्ठोपपदान्विता अष्टमी । गोष्ठे विहिता अष्टमी वा । एतस्यां तिथौ भगवतो बालरूपिणो नन्दनन्दनस्य गोऽनुगमनपुरःसरं वत्सपत्वं विहाय गोपालीकरणात् तथात्वम् ।) गोपाष्टमी । सा च कार्त्तिकशुक्लाष्टमी । यथा पाद्मे कूर्म्मपुराणे च ।
“शुक्लाष्टमी कार्त्तिके तु स्मृता गोपाष्टमी बुधैः ।
तद्दिने वासुदेवोऽभूद्गोपः पूर्व्वन्तु वत्सपः ॥
तत्र कुर्य्याद्गवां पूजां गोग्रासं गोप्रदक्षिणम् ।
गवानुगमनं कुर्य्यात् सर्व्वान् कामानभीप्सता ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥
“भौमपराक्रमे कार्त्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य ।
गोष्ठाष्टम्यां गवां पूजा गोग्रासं गोप्रदक्षिणम् ।
गवानुगमनं कुर्य्यात् सर्व्वपापविमुक्तये ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

गोष्ठी स्त्री (गावः बहुविधा वाचस्तिष्ठन्त्यत्र । गो+स्था+क । स्त्रियां ङीष् ।) सभा । तस्या लक्षणविशेषः ।
“एकाग्र कथिता गोष्ठी वैशिकोऽतिमिताः ।
समागारसमष्टं पञ्च सप्त वा योषिदन्विता ॥
प्राकृतैर्वचोभिः युक्तैर्निर्माप्यमद्भुता ।
सर्व्वाश्चर्य्यसमन्विता चोक्ता नाटकलक्षणे ॥

वाद्याद्यैरन्विता नैव कर्त्तव्येयं विचक्षणैः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(गावोऽनेका वाचस्तिष्ठन्ति यत्र । गो + स्था + घञर्थे कः । ततः “अम्बाम्बगोभूमीति ।” ८ । ३ । ९७ । इति षत्वम् ।) संलापः । इति मेदिनी । ठे । ४ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४०० ।
“एवमनुष्ठिते चत्वारोऽपि ते एकस्थाने विश्रामिणः परस्परमनेकप्रकारगोष्ठीसुखमनुभवन्तस्तिष्ठन्ति ॥”) योग्यवर्गः । यथा, चाणक्ये ।
“विषं गोष्ठी दरिद्रस्य वृद्धस्य तरुणी विषम् ॥”
(यथा च राजेन्द्रकर्णपूरे । ४७ ।
“हत्वा शैलापुलिनलवलीपल्लवग्रासगोष्ठीं
दिङ्मातङ्गाः सममथ सरिन्नाथपाथः पिबन्ति ॥”)

गोष्ठीपतिः, पुं, (पातीति पतिः । गोष्ठ्याः योग्यवर्गस्य सभाया वा पतिः ।) योग्यवर्गपालकः । सभापतिः ।
अथ ब्राह्मणगोष्ठीपतिलक्षणं यथा — [दिता
“नानाशास्त्रविशारदे रसिकता सतकाव्यसम्मोनिर्द्दोषैः कुलभूषणैः परिमिता पूर्णा कुलज्ञैरपि ।
श्रीमद्भागवतादिकारणकथाशुश्रूषयानन्दिता
गत्वाभीष्टमुपैति यद्गुणिजनो गोष्ठी हि सा
प्रोच्यते ॥”
एवम्भूता गोष्ठी तस्याः पतिः । अपि च ।
“कुलीनाः श्रोत्रियाः सर्व्वे यस्यान्नं भुञ्जते मुहुः ।
कुलीनाय सुतां दत्त्वा स गोष्ठीपतिरुच्यते ॥”
तद्यथा । गाङ्गवंशे लक्ष्मीकान्तमजमुयादारः १ मुखवंशे मदनभट्टाचार्य्यः २ तद्वंशे गन्धर्व्वराय: ३ वन्द्यवंशे शुभराजखानवंशः ४ चट्टवंशे अनन्तभट्टाचार्य्यः ५ एते प्राचीनाः आधुनिका बहवः सन्ति ॥ * ॥
कायस्थगोष्ठीपतिलक्षणं यथा,—
“नीतिज्ञः कुलकर्म्मठः स्थितिमतां मान्योऽपि
धर्म्मान्वितः
कार्य्याकार्य्यविलोकनैः कुलभृतां सम्मानदानोद्यतः ।
पोष्टा यः कुलसंविदां कुलसुधीः सम्मौलिकानां
तथा
यद्वंशप्रभवः क्षितौ सुविदितो दाता स गोष्ठीपतिः ॥”
अथ कायस्थगोष्ठीपतिगणना ।
“आदौ द्वादशपर्य्यये समभवद्दानेन गोष्ठीपतिः
सत्कीर्त्तिश्च सुबुद्धिखानतनयः श्रीमन्तराय:
कृती । १ ।
संजातस्तदनन्तरं गुणधरा गण्ये च पर्य्यायके
स्वेच्छातो हि पुरन्दरः कुलभवः खानः सदा
दानतः ॥ २ ॥
पर्य्याये च चतुर्द्दशे समभवत् पौरन्दरः केशवः
खानः सन्ततदानतो हि विलसत्कीर्त्तिर्धरामण्डले ॥ ३ ॥
नानावित्तविसर्जनेन जनितप्रोत्फुल्लकीर्त्तिः क्षितावासीत् पञ्चदशे तदात्मजकृती श्रीकृष्णविश्वासखास् ॥ ४ ॥
ततः षोड़शे पर्य्यये दानजाल:
कुलीनालिमालो दयारामपालः ॥ ५ ॥
ततस्तत्सुतः पर्य्यये सूर्य्यवाजिक्षपानाथगण्येऽभवत् पुण्यराजिः ॥ ६ ॥
ततः पर्य्ययेऽष्टादशे तत्तनूजः
समाहूय भूयोर्च्चितार्य्यव्रजो यः ।
सदा सत्कथालापसंलापतोषः
कुलीनौघपूजापरोऽयं सुभायः ॥ ७ ॥
आसीत् किङ्करसेननामसुकृती यो मौलिकैकाग्रणीः
पर्य्याये परिपूजितार्य्यनिचये चैकोनविंशे हि सः ।
सद्गोष्ठीपतिपालवंशतनयापाणिग्रहेणात्मनो
दानेनापि च मेलिकाटिरपरो गोष्ठीपतिः
प्राथमः ॥ ८ ॥
दानेनातिवदान्यतादिगुणतो निःसीमपुण्यैश्च यां
गोपीसिंहचतुर्धुरीणसुकृती विंशे हि पर्य्यायके ।
यस्मात् किङ्करसेनवंशतनयापाणिग्रहाद्दागतः
सोऽप्यासीद्द् भुवि मेलिकाटिरपरो गोष्ठीपतिः
सस्तुतिः ॥ ९ ॥
पर्य्याये पुनरेकविंशक इह ख्यातः क्षमामण्डले
गोपीसिंहचतुर्धुरीणकुलजो यो रामकान्तः
कृती ।
धन्यो गण्यसुपुण्यजन्ययशसा गोष्ठीपतेरग्रणीर्दानैः कर्ण इवातिधैर्य्यपयसां रत्नाकरश्चापरः ॥ १० ॥
द्वाविंशे किल पर्य्ययेऽतिनियतेस्तस्यात्मजासंग्रहात्
स्वस्यैवास्यसुपुण्यदत्तकतनूजतस्य च श्रीमतः ।
गोपीमोहनसंज्ञकस्य तनयद्वारा च गोष्ठीपतिः
सम्भूतो नवकृष्णभूपतिवरः सन्मेलिकाटिः
क्षितौ ॥ ११ ॥
तावन्मुख्यकनिष्ठमध्यमकुलोद्भूतां स्तृतीयोद्भवान्
षड्भ्रातॄनपि तावतोऽत्र गणना वद्धक्रमानादरात् ।
सद्गोष्ठीपतिकारकानतिनताधीनान् कुलीनान् समाहूयात्र प्रहृतांस्तथात्र सहजान् पूज्यांस्तथा
कोमलान् ॥
वित्तैर्वागमृतैर्नुतिप्रणतिभिश्चान्यैस्त्रयोविंशके
पर्य्यायेऽतितरां प्रपूज्य परमाह्लादान्वितः श्रीयुतः ।
गोपीमोहनदेववंशतिलको गोष्ठीपतिः क्ष्मापतिर्जातः संप्रति भूमिदेवघटकानाथाश्रगा-
दच्युतिः ॥” १२ ॥
इति दक्षिणराढ़ीयकायस्थकुलाचार्य्यकारिका ॥
अथ वैद्यानां गोष्ठीपतिर्यथा,—
“विप्रेभ्यः प्रियभोज्यवस्तुवसनं छत्रासनं भूषणं
ग्रामा भूमितुरङ्गमा गजगणाः स्वर्णानि रत्नानि
च ।
गावो नाव उदारमन्दिररुचो वाप्यश्च दत्ताः
सदा
साधुज्ञातिकुटुम्बसद्गुणगणाः संप्रीणिता येन च ॥
गौड़क्ष्मापतिना य एव भिषजां श्रेष्ठोऽभिषिक्तः
कृती
नानाशास्त्रविशारदः शुभमतिर्वाग्मी चिकित्सापटुः ।
तस्मात प्राप गजं तुरङ्गकनकच्छत्रञ्च रत्नं धनं
सोऽभूत् सेनविनायको बहुगुणैरम्बष्ठगोष्ठीपतिः ॥
वैनायकेषु सर्व्वेषु भास्करः श्रेष्ठ ईरितः ।
गोष्ठीपतितया ख्यातः स वैद्यैः पूजितोऽग्रतः ॥”
इति भरतमल्लिककृतकुलपञ्जिका ॥

गोष्पदं, क्ली, (गोः पदम् । यद्वा, गावः पद्यन्ते गच्छन्ति यस्मिन् देशे । “गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ।” ६ । १ । १४५ । इति सुट् सस्य षत्वञ्च ।) गोसेवितस्थानम् । गोखुरप्रमाणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ६३ ॥ (यथा, महाभारते । ८ । ७ । ३७ ।
“भीष्मद्रोणार्णवं तीर्त्त्वा कर्णपातालसम्भवम् ।
मा निमज्जस्व सगणः शल्यमासाद्य गोष्पदम् ॥”)
तथा विश्वो मेदिनी च ।
“गोष्पदं गोपदश्वभ्रे गवाञ्च गतिगोचरे ॥”
(गवासेवितारण्यादि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

गोसः, पुं, (गां जलं स्यति नाशयतीति । षो अ नाशने + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) बोलः । उषःकालः । इति मेदिनी । से । ३ ॥

गोसङ्ख्यः, पुं, (गाः सञ्चष्टे इति । चक्षि ङल उक्तौ + “चक्षिङः ख्याञ् ।” २ । ४ । ५४ । इति ख्याञ् ततः “समिख्यः ।” ३ । २ । ७ । इति कः । यद्वा, गवां संख्या बह्वो गाव इत्यर्थः विद्यते यस्य । समासे पुंवद्भावः ।) गोपः । इत्यमरः । २ । ९ । ५७ ॥

गोसङ्गः, पुं, (गोभिः सङ्गो मिलनं यस्मिन् काले । प्रत्यूषकाले हि गावो गोष्ठगमनाय निर्गच्छन्तीति प्रसिद्धिः । यद्वा गौः सूर्य्यकिरणं तेन सङ्गो यस्मिन् ।) प्रत्यूषः । इति भूरिप्रयोगः ॥

गोसदृक्षः, पुं, (गोः सदृक्षस्तुल्यः । गोसदृशाकारत्वादस्य तथात्वम् ।) गवयः । इति हेमचन्द्रः ॥

गोसन्दायः पुं, (गां सन्ददातीति । सम् + दा + अण् ।) गोदानकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

गोसम्भवा, स्त्री, (गोरिव सम्भवो लोमादिरूपा कृतिर्यस्याः ।) श्वेतदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सम्भवत्यस्याः इति सम्भवा उत्पत्तिकारणम् । गौः सम्भवा यस्याः ।) गोजाते त्रि ॥

गोसर्गः, पुं, (गवां सर्गो. वनगमनाय मोचनं यद्वा गवां सूर्य्यकिरणानां सर्गो विसृष्टिः यस्मिन् ।) प्रभातम् । इति हारावली । १६१ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
“गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथा मध्यन्दिनेषु च ॥”)

गोसवः, पुं, (गौः सूयते पीड्यते हिंस्यते यत्र । षु ञ् पीड़ायाम् + “ऋदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) गोमेधयज्ञः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ११ । ७४ ।

"यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा।
अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा॥")

गोसर्प पुं (गोस एव सर्पः सर्पतुल्यः इति गोबलीवर्द्दन्यायेन सिद्धः।) बोल। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

गोसहस्री, स्त्री, (गवां सहस्रं तद्दानफलं विद्यते यत्र। अर्श आदित्वादच् गौरादित्वात् ङीष्।) मङ्गलवारयुक्तामावास्या। तत्र गङ्गास्नाने सहस्रगोदानफलम्। यथा, व्यासः।
'अमावास्यां भवेद्वारो यदि भूमिसुतस्य च।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानमात्रेण जाह्नवी॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ *॥
सोमवारयुक्तामावास्या। तत्र अरुणोदयकालमारभ्य स्नानकालपर्य्यन्तं मौनीभूत्वा स्नानात् गोसहस्रदानफलम्। यथा व्यासः।
'सिनीवाली कुहूर्व्वापि यदि सोमदिने भवेत्।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम्॥'
इति च तिथ्यादितत्त्वम्॥

गोस्तन पुं (गोः स्तन इव गुच्छो यस्य।) हारभेदः। इत्यमरः। २। ६। १०५। स तु चतुर्यष्टिकः। चतुर्स्त्रिंशद्यष्टिक इति केचित्। इति भरतः॥ (गवां स्तनः।) गवां कुचश्च॥ (यथा सुश्रुते उत्तरतन्त्रे १ मे अध्याये।
'मुक्तं गोस्तनाकारं सर्व्वभूतगुणोद्भवम्॥')

गोस्तना स्त्री (गोः स्तन इव फलमस्याः। ङीष् भावपक्षे टाप्।) गोस्तनी। इत्यमरटीका॥

गोस्तनी स्त्री (गोः स्तन इव फलमस्याः। स्वाङ्गाच्चोपसर्ज्जनादसंयोगोपधात्। ४। १। ५४। इति ङीष्।) द्राक्षा। इत्यमरः। २। ४। १०७॥ कपिलद्राक्षा। इति राजनिर्घण्टः। (पर्य्यायास्या यथा
'द्राक्षा स्वादुफला प्रोक्ता तथा मधुरसापि च।
मृद्वीका हारहूरा च गोस्तनी चापि कीर्त्तिता॥
द्राक्षा स्याद् गोस्तनी द्राक्षा गुर्व्वी च कफपित्तनुत्॥
गोस्तनी मुनक्का इति। इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ गोः स्तना इव स्तना यस्याः। कुमारानुचारिणी मातृगणानामन्यतमा। यथा महाभारते। ९। ४६। ३।
'प्रभावती विशालाक्षी पलिता गोस्तनी तथा।'
गोनसीति पाठोऽपि दृश्यते॥)

गोस्थान क्ली (गवां स्थानम्।) गोष्ठम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, हरिवंशे। ४०। १०।
मार्गमाक्रम्य गोस्थानं मध्ये गोस्थानमण्डलम्॥)

गोस्थानक क्ली (गोस्थान+स्वार्थे कन्।) गोष्ठम्। इत्यमरः। २। २। १३॥

गोस्वामी [न्] त्र (गवां स्वामी।) गोपतिः। इति हलायुधः॥ (यथा मनुः। ८। २३१।
'गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम्।
गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः॥')
धर्म्मस्य धुर्य्यो वा प्रभुः। (यद्वा, गवां इन्द्रियाणां स्वामी। जितेन्द्रियतया एव तथात्वम्।) यथा। "श्रीसनातनगोस्वामी प्रिया श्रीरतिमञ्जरी।" इत्यनन्तसंहिता॥

गोहत्या, स्त्री (गवां हत्या हननम्।) गोवधः। तत्प्रायश्चित्तादि प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम्॥ *॥ पारिभाषिकगोहत्या यथा —
सावित्र्युवाच।
"विप्रहत्याञ्च गोहत्यां किंविधामातिदेशिकीम्।
का वा नृणामगम्या वा को वा सन्ध्याविहीनकः॥
एतेषां लक्षणं सर्व्वं धर्म्म धर्म्मविदां वर।॥
यम उवाच।
गवामाहारं प्रकुर्व्वन्तं पिबन्तं यो निवारयेत्।
याति गोविप्रयोर्मध्ये गोहत्याञ्च लभेत्तु सः॥
दण्डैर्गास्ताडयन् मूढो यो विप्रो वृषवाहकः।
दिने दिने गवां हत्यां लभते नात्र संशयः॥
ददाति गोभ्य उच्छिष्टं भोजयेद्वृषवाहकम्।
भोजयेद्वृषवाहान्नं स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्॥
वृषलीपतिं याजयेद्यो भुङ्क्तेऽन्नं तस्य यो नरः।
गोहत्याशतकं सोऽपि लभते नात्र संशयः॥
पादं ददाति वह्नौ यो गाश्च पादेन ताडयेत्।
गृहं विशेदधौताङ्घ्रिः स्नात्वा गोवधमालभेत्॥
यो भुङ्क्तेऽस्निग्धपादश्च शेते स्निग्धाङ्घ्रिरेव च।
सूर्य्योदये च द्विर्भोजी स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्॥
अवीरान्नञ्च यो भुङ्क्ते योनिजीवी च ब्राह्मणः।
यस्त्रिसन्ध्याविहीनश्च स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्॥
पितॄंश्च पर्व्वकाले च तिथिकाले च देवताः।
न सेवतेऽतिथिं यो हि स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्॥
स्वभर्त्तरि च कृष्णे वा भेदबुद्धिं करोति या।
कटूक्त्या ताडयेत् कान्तं सा गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्॥
गोमार्गं खननं कृत्वा ददाति शस्यमेव च।
तडागे च तदूर्द्ध्वं वा स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्॥
प्रायश्चित्तं गोवधस्य यः करोति व्यतिक्रमम्।
अर्थलोभादथाज्ञानात् स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्॥
राजके दैवके यत्नात् गोस्वामी गां न पालयेत्।
दुःखं ददाति यो मूढो गोहत्यां लभते ध्रुवम्॥
प्राणिनं लङ्घयेद्यो हि देवार्च्चामनलं जलम्।
नैवेद्यं पुष्पमन्नञ्च स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्॥
शश्वन्नास्तीति वादी यो मिथ्यावादी प्रतारकः।
देवद्वेषी गुरुद्वेषी स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्॥
देवताप्रतिमां दृष्ट्वा गुरुं वा ब्राह्मणं प्रति।
न सम्भ्रमान्नमेद्यो हि स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्॥
न ददात्याशिषं कोपात् प्रणताय च यो द्विजः।
विद्यार्थिने च विद्याञ्च स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः॥

गोहनम्, क्ली (हन विष्ठोत्सर्गे+क्त। हन्नम्। गोर्हन्नं विष्ठा।) गोमयम्। इति रत्नमाला॥

गोहरीतकी, स्त्री (गवां हरीतकीव हितकारित्वात्।) बिल्ववृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

गोहालिया स्त्री, लताविशेषः। गोयालिया इति भाषा। यथा गारुडे १९० अध्याये।
'पाम गोहालियामूलं तिलदध्यान्यमयुतम्।
त्रिदिनन्तु कपिलं प्रलेपयति सुन्दर।॥'

गोहित, पु (गोषु हितः।) घोषलता। बिल्वः। इति शब्दचन्द्रिका॥ गवां हितकारके त्रि॥ (गोर्भूमेर्भारावतरणे स्वेच्छया शरीरग्रहणं कुर्व्वन् गोहितः यद्वा गवां रक्षार्थं गोवर्द्धनं धृतवानिति गोहितः। विष्णुः। यथा महाभारते। १३। १४९। ७६।
'गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रियः॥')

गोहिर, क्ली (गुह+बाहुलकादिरच्।) पार्ष्णिम्। इति हेमचन्द्रः। ३। २८०॥

गोह्य, त्रि (गुहू ण संवरणे+'शसिदुहिगुहिभ्यो वा।' इति काशिकोक्तेः कर्म्मभावयोः ण्यत्।) गुह्यम्। गोपनीयम्। इति पाणिनिव्याकरणम्॥

गौ, [गो] पु स्त्री, (गच्छतीति। गम्+"गमेर्डोः। उणां। २। ६७। इति डोः। यद्वा गच्छत्यनेनेति करणे डोः। वृषस्य यानसाधनत्वात् स्त्रीगवां दानेन स्वर्गगमनसाधनत्वात् उभयोरपि दानेन स्वर्गगमनत्वाद्वा तथात्वम्। वस्तुतस्तु रूढ एव शब्दः। यदुक्तम्।
'रूढा गवादयः प्रोक्ता यौगिका पाचकादयः।
योगरूढाश्च विज्ञेया पङ्कजाद्या मनीषिभिः॥')
स्वनामख्यातपशुः। गरु इति भाषा॥ पुंगोपर्य्यायः अनड्वान् इति पदे द्रष्टव्यः॥ स्त्रीगोपर्य्यायः। माहेयी २ सौरभेयी ३ उस्रा ४ माता ५ शृङ्गिणी ६ अर्ज्जुनी ७ अघ्न्या ८ रोहिणी ९। इत्यमरः॥ माहेन्द्री १० इज्या ११ धेनुः १२ अघ्ना १३ दोग्ध्री १४ भद्रा १५ भूरिमही १६ अनडुही १७ कल्याणी १८ पावनी १९ गौरी २० सुरभिः २१ मद्रा २२ निलिनाम्नि २३ सुरभी २४ अनड्वाही २५ द्विजा २६ अधमा २७। इति शब्दरत्नावली॥ बहुला २८ मही २९ सरस्वती ३०। इति जटाधरः॥ उस्त्रिया ३१ अही ३२ अदितिः ३३ इला ३४ जगती ३५ शर्क्करी ३६। इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः॥ *॥ (गवां लक्षणादिकं यथा बृहत्संहितायां ६१ अध्याये।
'पराशरः प्राह बृहद्रथाय
गोलक्षणं यत् क्रियते ततोऽयम्।
मया समासः शुभलक्षणास्ताः
सर्व्वास्तथाप्यागमतोऽभिधास्ये॥
सास्राविलरूक्षाक्ष्यो मूषकनयनाश्च न शुभदा गावः।
प्रचलच्चिपिटविषाणाः करटाः खरसदृशवर्णाश्च॥
दशसप्तचतुर्द्दन्त्यः प्रलम्बमुण्डाननाः विनतपृष्ठाः।
ह्रस्वस्थूलग्रीवा यवमध्या दारितखुराश्च॥
श्यावातिदीर्घजिह्वा गुल्फैरतितनुभिरतिबृहद्भिर्व्वा।
अतिककुदाः कृशदेहा नेष्टा हीनाधिकाङ्ग्यश्च॥
वृषभोऽप्येवं स्थूलातिलम्बवृषणः शिरातताक्रोडः।
स्थूलशिराचिततगण्डस्त्रिस्थानं मेहते यश्च॥
मार्जाराक्षः कपिलः करटो वा न शुभदो द्विजस्येष्टः।

कृष्णोऽरतालुजिह्वः श्वसनो यूथस्य घातकरः ॥
स्थूलशकृन्मणिशृङ्गः सितोदरः कृष्णसारवर्णश्च ।
गृहजातोऽपि त्याज्यो यूथविनाशावहो वृषभः ॥
श्यामकपुष्पचिताङ्गो भस्मारुणसन्निभो विडा-
लाक्षः ।
विप्रस्यापि न शुभं करोति वृषभः परिगृहीतः ।
ये चोद्धरन्ति पादान् पङ्कादिव योजिताः कृश-
ग्रीवाः ।
कातरनयना हीनाः पृष्ठतश्च ते न भारसहाः ॥
मृदुसंहतताम्रोष्ठास्तनुस्फिचस्ताम्रतालुजिह्वाश्च ।
तनुहूस्वोच्चश्रवणाः सुकुक्षयः स्पष्टजङ्घाश्च ॥
आताम्रसंहतखुरा व्यूढोरस्का बृहत्ककुद-
युक्ताः ।
स्निग्धश्लक्ष्णतनुत्वग्रोमाणस्ताम्रतनुशृङ्गाः ॥
तनुभूस्पृग्वालधयो रक्तान्तविलोचना महो-
च्छासाः ।
सिंहस्कन्धास्तन्वल्पकम्बलाः पूजिताः सुगताः ॥
वामावर्त्तैर्वामे दक्षिणपार्श्वे च दक्षिणावर्त्तैः ।
शुभदा भवन्त्यनडुहो जङ्घाभिश्चैणकनिभाभिः ॥
वैदूर्य्यमल्लिकाबुद्बुदेक्षणाः स्थूलनेत्रचर्म्माणः ।
पार्ष्णिभिरस्फुटिताभिः शस्ताः सर्व्वेऽपि भार-
वहाः ॥
घ्राणोद्देशे सवलिर्मार्ज्जारमुखः सितश्च दक्षि-
णतः ।
कमलोत्पललाक्षाभः सुवालधिर्वाजितुल्यजवः ॥
लम्बैर्वृषणैर्मेषोदरश्च सङ्क्षिप्तवङ्क्षणाक्रोडः ।
ज्ञेयो भाराध्वसहो जवेऽश्वतुल्यश्च शस्तफलः ॥
सितवर्णः पिङ्गाक्षस्ताम्रविषाणेक्षणो महा-
वक्त्रः ।
हंसो नाम शुभफलो यूथस्य विवर्द्धनः प्रोक्तः ॥
भूस्पृग्वालधिराताम्रवङ्क्षणो रक्तदृक् ककुद्मी च ।
कल्माषश्च स्वामिनमचिरात् कुरुते पतिं लक्ष्म्याः ॥
यो वा सितैकचरणो यथेष्टवर्णश्च सोऽपि शस्त-
फलः ।
मिश्रफलोऽपि ग्राह्यो यदि नैकान्तप्रशस्तो-
ऽस्ति ॥" * ॥
गोरीङ्गितभेदेन शुभाशुभसूक्तं यथा, तत्रैव
६२ अध्याये,—
"गावो दीनाः पार्थिवस्याशिवाय
पादैर्भूमिं कुट्टयन्त्यश्च रोगान् ।
मृत्युं कुर्व्वन्त्यश्रुपूर्णायताक्ष्यः
पत्युर्भीतास्तस्करानारुवन्त्यः ॥
अकारणे क्रोशति चेदनर्थो
भयाय रात्रौ वृषभः शिवाय ।
भृशं निरुद्धा यदि मक्षिकाभि-
स्तदाशु वृष्टिं सरमात्मजैर्व्वा ॥
आगच्छन्त्यो वेश्म वम्भारवेण
संसेवन्त्यो गोष्ठवृद्ध्यै गवां गाः ।
आर्द्राङ्ग्यो वा हृष्टरोमण्यः प्रहृष्टा
धन्या गावः स्युर्महिष्योऽपि चैवम् ॥" * ॥)
गोर्मङ्गलत्वादि यथा, देवलः ।
"लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥
एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्च्चयेच्च यः ।
प्रदक्षिणञ्च कुर्व्वीत तथा चायुर्न हीयते ॥"
अभिप्रेतार्थसिद्धिर्म्मङ्गलं तद्धेतुतया ब्राह्मणा-
दपि ॥ * ॥ गोप्रणामे ब्रह्मपुराणम् ।
"सदा गावः प्रणम्यास्तु मन्त्रेणानेन पार्थिव ! ।
नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ॥
नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः ।
मन्त्रस्य स्मरणादेव गोदानफलमाप्नुयात् ॥"
भविष्ये ।
"गामालभ्य नमस्कृत्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥
गवामस्थि न लङ्घेत मृते गन्धेन वर्ज्जयेत् ।
यावदाघ्राति तद्गन्धं तावद्गन्धेन युज्यते ॥"
विष्णुः ।
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं सर्पिर्दधि च रोचना ।
षडङ्गमेतन्मङ्गल्यं पवित्रं सर्व्वदा गवाम् ॥"
षडङ्गं षट्प्रकारम् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
तन्मांसगुणाः । शुद्धिग्धत्वम् । पित्तश्लेष्मविवर्द्धन-
त्वम् । बृंहणत्वम् । बलकारित्वम् । पीनसप्रदर-
नाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ अपूतत्वम् ।
गुरुत्वम् । वातकफापहत्वञ्च ॥ * ॥ तद्दुग्धगुणाः ।
पथ्यत्वम् । अत्यन्तरुच्यत्वम् । स्वादुत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । पित्तवातामयनाशित्वम् । मेध्यत्वम् ।
कान्तिप्रज्ञाङ्गपुष्टिवीर्य्यवृद्धिकारित्वञ्च ॥ (यथा
च हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमाध्याये ।
"गव्यं पवित्रञ्च रसायनञ्च
पथ्यञ्च हृद्यं बलपुष्टिदं स्यात् ।
आयुःप्रदं रक्तविकारपित्त-
त्रिदोषहृद्रोगविषापहं स्यात् ॥" * ॥)
तद्दधिगुणाः । अतिपवित्रत्वम् । शीतत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । दीपनत्वम् । बलकारित्वम् । मधुर-
त्वम् । अरोचकवातामयनाशित्वम् । ग्राहित्वञ्च ॥
(यथा च हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।
"अम्लस्वादुरसं ग्राहि गुरूष्णं वातरोगजित् ।
मेदः-शुक्र-बल-श्लेष्म-रक्तपित्ताग्नि-शोफकृत् ॥
स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्द्धनम् ।
वातापहं पवित्रञ्च दधि गव्यं गुणप्रदम् ॥" * ॥
तद्दुग्धफेनगुणाः ।
"गवान्तु क्षीरफेनं वा तक्रेण सहितन्तथा ।
पक्वान्नं भक्षयेद्वापि ग्रहणी तस्य नश्यति ॥")
तन्नवनीतगुणाः । शीतत्वम् । वर्णबलशुक्रकफ-
रुचिसुखकान्तिपुष्टिकारित्वम् । सुमधुरत्वम् ।
संग्राहकत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । वातसर्व्वाङ्गशूल-
कासश्रमसर्व्वदोषनाशित्वञ्च ॥ * ॥
तद्घृतगुणाः । हृद्यत्वम् । धीकान्तिस्मृतिबल-
मेधापुष्ट्यग्निवृद्धिशुक्रवपुःस्थौल्यकारित्वम् । वात-
श्लेष्मश्रमपित्तनाशित्वम् । विपाके मधुरत्वम् ।
हृद्यतमत्वम् । बहुगुणत्वञ्च ॥ (तथा च ।
"विपाके मधुरं वृष्यं वातपित्तकफापहम् ।
चक्षुष्यं बलदं मेध्यं गव्यं सर्पिर्गुणोत्तमम् ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥ * ॥)
"गवां प्रत्यूषसि क्षीरं गुरु विष्टम्भि दुर्ज्जरम् ।
तस्मादभ्युदिते सूर्य्ये यामं यामार्द्धमेव वा ॥
समुत्थाय पयो ग्राह्यं तत् पथ्यं दीपनं लघु ।
विवत्सावालवत्सानां पयो दोषसमीरितम् ॥
शस्तं वत्सैकवर्णाया धवलीकृष्णयोरपि ।
इष्टादा भाषपर्णादा जर्द्भिङ्गी च वा भवेत् ॥
तासां गवां हितं क्षीरं शृतं वाशृतमेव वा ।
गवां सितानां वातघ्नं कृष्णानां पित्तनाशनम् ।
श्लेष्मघ्नं रक्तवर्णानां त्रीन् हन्ति कपिलापयः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

गौः, [गो] पुं, (गम्यते कर्म्मिभिः यज्ञदान-
परोपकारादिधर्म्मरूपकर्म्मफलैर्यस्मिन् । गम्
+ "गमेर्डोः ।" उणां । २ । ६३ । इति अधि-
करणे डोः ।) स्वर्गः । (गम्यन्ते ज्ञायन्ते
विषया येन यद्वा गच्छति शीघ्रमिति करणे
कर्त्तरि वा डोः । किरणसम्पर्कं विना चाक्षुष-
ज्ञानाभावात् किरणस्य ज्ञानप्रकाशधर्म्मवत्त्वात्
शीघ्रगामित्वाच्च तथात्वम् ।) रश्मिः । (यथा,
महाभारते । ३ । ३ । ५२ ।
"त्रयोदशद्वीपवतीं गोभिर्भासयसे महीम् ।
त्रयाणामपि लोकानां हितायैकः प्रवर्त्तसे ॥" * ॥)
वज्रः । इति मेदिनी । गे । १ ॥ (गम्यते पुण्यवद्भि-
र्यस्मिन् । अधिकरणे डोः । इष्टापूर्त्तादिसकाम-
कर्म्मभिः पुण्यवतां चन्द्रलोकगमनात् तथा-
त्वम् ।) चन्द्रः । इति विश्वः ॥ (गच्छति प्राप्नोति
विश्वं प्रकाशकालेन स्वतेजसेति जानाति
सर्व्वमिति वा । कर्त्तरि डोः ।) सूर्य्यः । गोमेध-
यज्ञः । इत्यमरटीकायां भानुदीक्षितः ॥ ऋषभ-
नामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौः, [गो] स्त्री, (गम्यते विषयज्ञानं यया । गम्
+ "गमेर्डोः ।" उणां । २ । ६३ । इति करणे
डोः ।) चक्षुः । (गच्छति शीघ्रमिति कर्त्तरि
डोः ।) वाणः । दिक् । (गम्यते ज्ञायते चित्ताभि-
प्रायो यया । करणे डोः ।) वाक् । (यथा
रघुः । ५ । १२ ।
"इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य
रघोरुदारामपि गां निशम्य ॥" * ॥
गम्यते व्रज्यतेऽस्यामिति । अधिकरणे डोः ।)
भूः । (यथा, रघुः । १ । २६ ।
"दुदोह गां स यज्ञाय शस्याय मघवा दिवम् ।
सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥" * ॥
जले बहुवचनान्तोऽयम् । इति मेदिनी । गे । २ ॥
जले एकवचनान्तोऽपि इति केचित् । इति
भरतः ॥ (यथा, वृन्दावनयमके । २ ।
"स्वमिव भुजं गवि शेषं
सुपधाय स्वपिति यो भुजङ्गविशेषम् ।
नव पुष्करसमकरया
श्रीयोर्म्मिपङ्क्त्या च सेवितः समकरया ॥")
माता । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (स्वनामख्याता
शुकदौहित्रस्य ब्रह्मदत्तस्य भार्य्या । यथा, भाग-
वते । ९ । २१ । २५ ।
"स कीर्त्त्यां शुककन्यायां ब्रह्मदत्तमजीजनत् ।

सयोगी गवि भार्य्यायां विष्वक्सेनमथासुतम् ॥”
‘गवि सरस्वत्यां भार्य्यायाम् ।” इति कश्चित् व्याचष्टे ।)

गौ, [गो] पुं, स्त्री, (गम्यते ज्ञायते सर्व्वमस्य मनेन । गम्+‘गमेर्डोः ।’ उणां । २ । ६३ । इति करणे डो । त्वचि जातत्वादवास्य तथात्वम् ।) लोम । (गच्छति निम्नदेशमिति । कर्त्तरि डो । निम्नप्रवणादेवास्य तथात्वम् ।) जलम् । इत्यमरटीकायां भरतधृतोक्तिः ॥

गौञ्जिक, पुं, (गुञ्जा परिमाणविशेषस्तद्‌ग्रहणे शीलमस्य । यद्वा गुञ्जा गुञ्जाफलं तस्य परिमाणार्थं ग्रहणं विद्यते अस्य । गुञ्जा+ठक् ।) स्वर्णकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गौड, पुं, स्वनामख्यातदेशः । (यथा प्रबोधचन्द्रोदये । २ । ७ ।
‘गौडं राष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राढ़ा पुरी ।
भूरिश्रेष्ठिकनाम धाम परमं तत्रोत्तमो नः पिता ॥”)
तद्देशस्थे पुं भूम्नि । इति जटाधरः ॥ तद्देशसीमा यथा, शक्तिसङ्गमतन्त्रे सप्तमपटले ।
‘वङ्गदेशं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे ॥
गौडदेशः समाख्यातः सर्व्वविद्याविशारदः ॥”
(देशोऽयं हि वृहत्संहितायां कूर्म्मविभागे पूर्व्वस्यामुक्तः । यथा, तत्रैव । १४ । ५, ७ ।
‘अथ पूर्व्वस्याम् ।” इत्युक्त्वा
“उदयगिरिभद्रगौडक
पौण्ड्रोत्कलकाशिमेकलाम्बष्ठाः ॥”
इत्युक्तवान् ।)
पञ्च गौड़ा यथा, स्कन्दपुराणे ।
‘सारस्वताः कान्यकुब्जा गौडमैथिलिकोत्कलाः ।
पञ्च गौड़ा इति ख्याता विन्ध्यस्योत्तरवासिनः ॥’
(गुडस्य विकारः । गुड+अण् । गुड़जाते आसवे स्त्री च । अस्य गुणा यथा,—
“सृष्टमूत्रपुरीषवातो गौड़स्तर्पणदीपनः ॥”
इति सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥
“अम्लाम्लोरसे गौड़ं पिप्पलीफलवि[illegible] ।
निर्वेऽविदोऽनिल कफ शोफमाब्दूदरापहः ॥”
इति च चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ।)

गौड़वास्तुक, पुं (गौड़े गौडदेशे जातं गौड़देशवासिप्रियो वा वास्तूकः शाकविशेषः ।) चिल्ली शाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चिल्लीशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

गौड़िक, क्ली (गौड गुड़विकारस्तत् कारणत्वेनास्त्यस्य । “अत इनिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) मद्यविशेषः । यथा “पैष्टिकगौड़िकमाध्वीकानां पानं सुरापाने कथनम् ॥” इति प्रायश्चित्तविवेके देवलः । गुडनिष्पन्नद्रव्ये त्रि । (पुं, गुड़े साधुः । “गुड़ादिभ्यष्ठञ् ।”४ ।४।१०३ । इति ठञ् । इक्षुः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

गौड़ी, स्त्री (गुडस्य विकारः गुड़विकारेण सम्पादिता इत्यर्थः । गुड+अण् । स्त्रियां ङीप ।) गुड़ादिकृता सुरा । गुड़ेर मद इति भाषा । (यथा, मनुः । ११ । ९४ ।
“गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ॥’)
तत्पर्य्यायः । वारुणी २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्या गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । वातनाशित्वम् । पित्तबलकान्तिदृप्तिकारित्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा च हारीते प्रथमे स्थाने ११ अध्याये ।
‘गौडी कषाया मधुराम्लशीता
सन्दीपनी शूलरुजापहन्त्री ।
हृद्या त्रिदोषं श्रमयत्यजीर्णं
पाण्डामयार्शः श्वसनं निहन्ति ॥’)
रागिणीविशेषः । सा तु मेघरागस्य पत्नी । इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (गौडानां गौडदेशवासिनां प्रिया ।) काव्यरीतिविशेषः । यथा —
‘ओज प्रसादमाधुर्य्यं गुणत्रितयभेदतः ।
गौडवैदर्भपाञ्चाला रीतयः परिकीर्त्तिताः ॥”
इति काव्यचन्द्रिका ॥
(यथा च साहित्यदर्पणे । ९ । ४ ।
“ओजःप्रकाशकैर्व्वर्णैर्बन्ध आडम्बरः पुनः ।
समासबहुला गौड़ी——————॥”
उदाहरणं यथा, तत्रैव धृतो वेणीसंहारश्लोकः ।
‘चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात
सञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
पुरुषोत्तमस्तत्र ।
बहुतरसमासयुक्ता सुमहाप्राणाक्षरा च गौड़ीया ।
रीतिरनुप्राससहिमपरतन्त्रास्तोभवाक्या च ॥”)

गौण, पुं (गुणादागता गौणी । तस्या आगतः प्रतिबोधितः । गौणी+अण् ।) गौणीवृत्तिबोधितः । यथा “शक्यस्य सादृश्यात्मकः सम्बन्धो गुण तद्योगात् या लक्षणा सा गौणी तद्योगात् गौणः ।’ इति दायभागटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥ (अप्रधाने त्रि । यथा, महाभारते । १२ । ३४१ । ९ ।
“बहूनि मम नामानि कीर्त्तितानि महर्षिभिः ।
गौणानि तत्र नामानि कर्म्मजानि च कानिचित् ॥)

गौणकाल, पुं (गौणोऽमुख्यः कालः ।) मुख्यकालकर्त्तव्यकर्म्मकरणयोग्यकालान्तरः । यथा —
‘यद्दानाग्निक्रियासु मुख्यकालस्याप्यन्तरालवत् ।
गौणकालमिच्छन्ति कश्चित् प्राक्तनकर्म्मणि ॥
यद्वेति पक्षान्तरं प्राक्तनकार्य्ये मध्यकालवत् आगाग्निक्रियाया मुख्यकालस्यापि गौणकालत्वम् । तेन सायं सन्ध्याया रात्रिः प्रातः सन्ध्याकालश्च गौणकाल इत्यर्थः ।” इति मलमासतत्त्वम् ॥

गौणचान्द्र, पुं (गौणोऽप्रधानश्चान्द्रश्चान्द्रमासः ।) कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तमासः । यथा अष्टाष्टमीप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वे ।
“गौणचान्द्रश्च मासोऽसौ मुख्यचान्द्रेण श्रावणः ।
अपि च शब्दरत्नावल्याम् ।
“चान्द्रोऽपि द्विविधः प्रोक्तो मुख्यगौणविभेदतः ।
गौणः कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्त ईरितः ॥”

गौणी, स्त्री (गुणं सादृश्यमधिकृत्य प्रवृत्ता गुण+अण्+स्त्रियां ङीप ।) शब्दवृत्तिप्रकारलक्षणान्तर्गतलक्षणाविशेषः । यथा —
“सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ।
सादृश्यात्तु मता गौण्यस्तेन षोडशभेदिताः ॥
(“ता पूर्व्वाश्चाष्टादशभेदा लक्षणाः । सादृश्यतरसम्बन्धाः कार्य्यकारणभावादयः । अत्र शुद्धानां ‘श्वेतो धावति इत्यादीन्युदाहरणानि ज्ञेयानि । रूढ़ावुपादानलक्षणा सारोपा गौणी यथा ‘एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि अत्र तैलशब्दस्तिलभवस्नेहरूपं मुख्यार्थमुपादायैव सार्षपादिस्नेहेषु वर्त्तते । प्रयोजने यथा राजकुमारेषु ततसदृशेषु गच्छत्सु ‘एते राजकुमारा गच्छन्ति । रूढ़ावुपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा, तैलानि हेमन्ते सुखानि । प्रयोजने यथा ‘राजकुमारा गच्छन्ति । रूढ़ौ लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा, ‘राजा गौड़ेन्द्रं कण्टकं शोधयति । प्रयोजने यथा ‘गौर्वाहीकः । रूढ़ौ लक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा राजा कण्टकं शोधयति । प्रयोजने यथा, ‘गौर्जल्पति ।

अत्र केचिदाहुः गोशब्दचारिणो गुणा जाड्यमान्द्यादयो लक्ष्यन्ते । ते च गोशब्दस्य वाहीकार्थाभिधाने निमित्तीभवन्ति । यदुक्तं, गोशब्दस्यागृहीतसङ्केत वाहीकार्थमभिधातुम् सामर्थ्यात् गोशब्दार्थमात्रबोधनाच्च । अभिधाया विरतत्वात् विरतायाश्च पुनरुत्थानाभावात् । अन्ये पुनर्गोशब्देन वाहीकार्थो नाभिधीयते किन्तु स्वार्थसहचारिगुणसाजात्येन वाहीकार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते । तदप्यन्ये न मन्यन्ते । तथाह्यत्र गोशब्दाद्वाहीकार्थं प्रतीयते न वा । आद्येऽपि गोशब्दादेव वा लक्षिताद्वा गुणात् । अविनाभावद्वारा तत्र न प्रथमः । वाहीकार्थेऽस्यासङ्केतितत्वात् । न द्वितीयः । अविनाभावलभ्यस्यार्थस्य शाब्देऽन्वये प्रवेशासम्भवात् । शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्य्यते । न द्वितीयः । यदि हि गोशब्दाद्वाहीकार्थो न प्रतीयते तदास्य वाहीकस्य सामानाधिकरण्यमसमञ्जसं स्यात् । तस्मादत्र गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सहान्वयमलभमानोऽज्ञत्वादिसाधर्म्यसम्बन्धाद्वाहीकार्थं लक्षयति । वाहीकस्याज्ञत्वाद्यतिशयबोधनं प्रयोजनम् । इयञ्च गुणयोगात् गौणी इत्युच्यते । पूर्व्वा तु उपचारामिश्रणात् शुद्धा । उपचारो हि नामात्यन्तं विशकलितयोः सादृश्यातिशयमहिम्ना भेदप्रतीतिस्थगनमात्रम् । यथा अग्निमाणवकयोः शुक्लपटयोस्तु नात्यन्तं भेदप्रतीतिः । तस्मादेवमादिषु शुद्धैव लक्षणा ॥”

इति साहित्यदर्पणे । २ । १३ ॥) अन्यत् सर्व्वं लक्षणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

गौतमः, पुं, (गौतमस्य ऋषेर्गोत्रापत्यमिति । "ऋष्यन्धकेति ।" ४ । १ । ११४ । इत्यण् ।) मुनिविशेषः । स तु शतानन्दः । इति हेमचन्द्रः ॥ शाक्यवंशावतीर्णबुद्धमुनिविशेषः । तत्पर्य्यायः । शाक्यमुनिः २ शाक्यसिंहः ३ सर्व्वार्थसिद्धः ४ शौद्धोदनिः ५ अर्कबन्धुः ६ मायादेवीसुतः ७ । इत्यमरः । १ । १ । १५ ॥ रुद्रजित् ८ श्वेतकेतुः ९ धर्म्मकेतुः १० महामुनिः ११ पञ्चज्ञानः १२ सर्व्वदर्शी १३ महाबोधिः १४ महाबलः १५ वसुधामः १६ त्रिमूर्त्तिः १७ सिद्धार्थः १८ शाकः १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य हि गौतमीपुत्त्रत्वे प्रमाणं यथा, ललितविस्तरे १५ अध्याये । "ते सान्तर्व्वहिर्मृगयन्ति । सान्तर्व्वहिर्मृगयमाणा न पश्यन्ति स्म । महाप्रजावत्यपि गौतमी परिदेवमाना महीतले परिवर्त्तते स्म राजानं शुद्धोदनमेवाह । चिप्रं मां महाराज ! पुत्त्रेण सङ्गिनीं कुरुष्वेति ॥" वैवस्वतमन्वन्तरे सप्तर्षीणामन्यतमः । यदुक्तं हरिवंशे ७।३४—३५ । "अत्रिर्वशिष्ठो भगवान् कश्यपश्च महानृषिः । गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्त्रस्तथैव च ॥ तथैव पुत्त्रो भगवान् ऋचीकस्य महात्मनः । सप्तमो जमदग्निश्च ऋषयः साम्प्रतं दिवि ॥" अयमेव तु विंशतितमे द्वापरयुगे वेदव्यासो बभूव । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३१ "अत्रिरेकोनविंशेऽथ गौतमस्तु ततः परम् ॥" कुरुकुलजघतराष्ट्रपाण्डुसुतानामाचार्य्यः कृपः । गोतमवंशोत्पन्नत्वादेवास्य तथात्वम् । यथा, हरिवंशे ३२ । ७५—७६ । "अवस्कन्नं शरस्तम्बे मिथुनं समपद्यत । कृपया तच्च जग्राह शान्तनुर्मृगयां गतः ॥ कृपः स्मृतः स वै तस्मात् गौतमी च कृपी तथा । एते शारद्वताः प्रोक्ता एते ते गौतमाः स्मृताः ॥" मुनिभेदः । स तु एकतद्वितादिमुनीनां पिता । यथा, महाभारते । ९ । ३६ । ७—९ । "आसन् पूर्व्वयुगे राजन् ! मुनयो भ्रातरस्त्रयः । एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसन्निभाः । सर्व्वे प्रजापतिसमाः प्रजावन्तस्तथैव च ॥ ब्रह्मलोकजितः सर्व्वे तपसा ब्रह्मवादिनः । तेषान्तु तपसा प्रीतो नियमेन दमेन च ॥ अभवद्गौतमो नित्यं पिता धर्म्मरतः सदा ॥" स्थावरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६५ ॥)

गौतमसम्भवा, स्त्री, (गौतमः सम्भवो यस्याः । यद्वा, गौतमात् सम्भवतीति । सम् + भू + अच् ।) गोदावरी नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौतमी, स्त्री, (गोतमस्य इयम् । तस्येदमित्यण् ततः स्त्रियां ङीप् ।) दुर्गा । इति मेदिनी ॥ मे । ४३ ॥ (यथा, हरिवंशे । १७६ । ७ । "गौतमीं कंसघातां च यशोदानन्दवर्द्धिनीम् ॥") राचनीविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ गोदावरी नदी । (यथा, गो: रामायणे । ६ । २।२७ । "यो नदीं गौतमीं रम्यां गिरिं पर्य्येति चार्व्वुदम् ॥" तथा च हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये । "पश्चिमाद्रिसमुद्भूता गौतमी पुण्यभावना । अस्याः शीतं जलं वापि कफवातविकारहृत् ॥ पित्तप्रशमनं वल्यं मूत्रदोषविकारहृत् । पुण्या पयस्विनी वेणा प्रणीता च वरानना ॥ द्रोणा गोवर्द्धनी चान्या गौतम्यानुगता इमाः । आसां जलं घनं नातिवातश्लेष्मविकारहृत् ॥") गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोतमस्यापत्यं स्त्री । गौतमवंशीयशरद्वतः कन्यात्वादस्यास्तथात्वम् । कृपी । सा तु द्रोणस्य भार्य्या अश्वत्थाम्नो माता च । यथा, महाभारते । १ । १३१ । २३ । "अलभत् गौतमी पुत्त्रमश्वत्थामानमेव च ॥" गायत्त्रीरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४० । "गौतमी गामिनी गाधा गन्धर्व्वाप्सरःसेविता ॥")

गौधारः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । "आरगुदीचाम् ।" ४ । १ । १३० । इति आरक् ।) गोधिकात्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥ गोधा इति ख्यातः ॥

गौधेयः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । "शुभ्रादिभ्यश्च ।" ४ । १ । १२३ । इति ढक् ।) गोधिकात्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥

गौधेरः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । "गोधाया ढ्रक् ।" ४ । १ । १२९ । इति ढ्रक् ।) गोधिकात्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥

गौरं, क्ली, (गुरते चित्तं यत्र । गुर श ड उद्यमे + "हलश्चेति घञ् । ततः स्वार्थे अण् । यद्वा, गवते इति । गुङ शब्दे + "ऋज्रेन्द्रेति ।" उणां । २ । २८ । इति रन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) पद्मकेशरः । इति मेदिनी । रे २८ ॥ (पद्मकेशरशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥) कुङ्कुमम् । स्वर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरः, पुं, (गवते अव्यक्तं शब्दयतीति । गुङ शब्दे + "ऋज्रेन्द्रेति ।" उणां । २ । २८ । रन्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम् ।) श्वेतसर्षपः । ("गौरस्तु सर्षपः प्राज्ञैः सिद्धार्थ इति कथ्यते । सर्षपस्तु रसे पाके कटुस्निग्धः सतिक्तकः ॥ तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्द्धनः । रक्षोहरो जयेत् कण्डूं कुष्ठ-कोष्ठकृमिग्रहान् ॥ यथा रक्तस्तथा गौरः किन्तु गौरो वरो मतः ॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) चन्द्रः । इति मेदिनी । रे । २८ ॥ धवरुक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पीतवर्णः । गोरो इति भाषा । तद्वर्णकरणौषधं यथा,— "कुष्माण्डनालक्षारस्तु सगोमूत्रश्च नन्दकः । जलपिष्टा हरिद्रा च विद्धा मन्दानलेन हि ॥ माहिषेण पुरीषेण वेष्टिता दृषभध्वज ! । अस्या उद्वर्त्तनं कुर्य्यादङ्गगौरत्वमीश्वर ! ॥" इति गारुडे १९४ अध्यायः ॥ श्वेतवर्णः । अरुणवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ । ३६ । १४ । "तरुणादित्यगौरैश्च शरगौरैश्च वानरैः ॥" यथा च रघुः । २ । ३५ । "कैलासगौरं दृषमारुरुक्षोः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् । अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तेः कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥") श्रीचैतन्यदेवः । इत्यनन्तसंहिता ॥ (मृगविशेषः । यथा, भागवते । ३ । १० । २२ । "खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा । एते चैकशफाः चत्तः ! शृणु पञ्चनखान् पशून् ॥")

गौरः, त्रि, विशुद्धः । इति मेदिनी । रे । २७ ॥

गौरचन्द्रः, पुं, (गौरेण तप्तहेमवर्णेन चन्द्रयति आह्लादयतीति । चदि आह्लादे + णिच् + रन् ।) श्रीचैतन्यदेवः । यथा,— "कृष्णचैतन्यगौराङ्गो गौरचन्द्रः शचीसुतः । प्रभुर्गौरो गौरहरिर्नामानि भक्तिदानि मे ॥" इत्यनन्तसंहिता ॥

गौरजीरकः, पुं, (गौरः शुक्लवर्णो जीरकः ।) शुक्लजीरकः । शादा जीरा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अजाजी २ श्वेतजीरकः ३ कणाह्वा ४ कणजीरः ५ कणा ६ सितदीप्यः ७ दीर्घकणा ८ सिताजाजी ९ गौराजाजी १० । अस्य गुणाः । हिमत्वम् । रुचिकारित्वम् । कटुत्वम् । मधुरत्वम् । दीपनत्वम् । कृमिविषाध्माननाशित्वम् । चक्षुर्हिततत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरत्वक्, पुं (गौरी शुक्लवर्णा त्वग् यस्य ।) इङ्गुदीदृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरवं, क्ली, (गौरवं साधनत्वेनास्त्यस्य । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५।२।१२७ । इत्यच् ।) अभ्युत्थानम् । इति हेमचन्द्रः ।३।१६४॥ (गुरोर्भावः । गुरु + "इगन्ताच्च लघुपूर्व्वात् ।" ५।१।१३१ । इत्यण् ।) गुरुत्वम् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६३ । १८ । "शरीरगौरवादस्य शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥" उत्कर्षः । यथा, रघुः । १४ । १८ । "शुश्राव तेभ्यः प्रभवादिदृत्तं स्वविक्रमे गौरवमादधानम् ॥" आदरः । यथा, कुमारे । ३ । १ । "प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥")

गौरवितः, त्रि, (गौरवं सञ्जातमस्येति तारकादित्वादितच् ।) आर्य्यः । तत्पर्य्यायः । आर्य्यमिश्रः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गौरशाकः, पुं, (गौरः गौरवर्णः शाकोऽस्येति ।) मधूकरुक्षविशेषः । इति जटाधरः ॥

गौरसर्षपः पुं, (गौरश्चासौ सर्षपश्चेति कर्म्मधारयः ।) श्वेतसर्षपः । (यथा,— "रक्षोघ्नः सर्षपः श्वेतः सिद्धार्थो गौरसर्षपः ॥" इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) तत्पर्य्यायः । अनद्यः २ सिद्धार्थः ३ भूतनाशनः ४

कटुभेद ५ यवनप्र ६ कटुक्का ७ राजिका फला ८ तीक्ष्णक ९ दुरावर्षा १० रक्तोद्म ११ कुष्ठनाशन १२ सिद्धप्रयोजन १३ सिद्ध साधन १४ सितसर्षप १५। अस्य गुणा। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। वातरक्तग्रह व्रणशोथविषभूतव्रणनाशित्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ रूक्षत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। कफरक्तकण्डूकुष्ठकोठकृमिनाशित्वम्। रक्त पित्ताग्निवर्द्धनत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ (परि माणविशेषः। यथा मनुः। ८। १३३।

"त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः। ता राजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्षपः॥")

गौरसुवर्ण, क्ली (गौरं शुभ्रं अत एव सुशोभनो वर्णो यस्य।) प शाकविशेषः। तत्तु चित्र कूटदेशे प्रसिद्धम्। तत्पर्य्यायः। स्वर्णम् २ सुगन्धिकम् ३ भूमिजम् ४ वारिजम् ५ द्रुमम् ६ गन्धशाकम् ७ कटुद्भालम ८ चूर्णशाकाङ्क ९। अस्य गुणाः। शिशिरत्वम्। कफपित्तज्वर दाहवमिभ्रान्तिरक्तश्रमनाशित्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गौरा स्त्री (गौरादिशब्दो वर्णवाचिन एव गौर शब्दस्य ग्रहणात् अत्र विशुद्धार्थपरत्वे टाप्।) गौरी। इति द्विरूपकोषः॥

गौराङ्ग पुं (गौरं तप्तकाञ्चनवर्णं अङ्गं कलेवरं यस्य।) श्रीचैतन्यदेवः। यथा —

'गौराङ्गं गौरदीप्ताङ्गं पठेत् स्तोत्रं कृताञ्जलिः। नन्दगोपसुतश्चैव नमस्यामि गदाग्रजम्॥'

इति ऊर्द्ध्वाम्नाये चैतन्यकल्पे चैतन्यस्तवः॥

अपि च कृष्णयामले।

'गौराङ्गो नाम्नाभीरः स्वनामामृतलालसः'॥

गौरार्द्रक पु (गौरवर्णं आर्द्रकं इव।) स्थावर विषभेदः। इति हेमचन्द्रः। ४। २६४॥

गौरास्य पुं (गौरं शुक्लवर्णं आस्यं मुखं यस्य।) कृष्णवानरः। इति राजनिर्घण्टः॥

गौरिका स्त्री (गौर्य्येव। गौरी+स्वार्थे कन्। ह्रस्वश्च।) अष्टवर्षीया कन्या। इति शब्दरत्ना वली॥

गौरिल पुं (गौरवर्णोऽस्यास्तीति। गौर+ काशादित्वात् इलच्।) श्वेतसर्षपः। लौहचूर्णम्। इति मेदिनी। ८०॥

गौरी स्त्री, (गौर+ षिद्गौरादिभ्यश्च।' ४। १। ४१। इति ङीष्।) पार्वती। (यथा रघुः। २। २६।

'गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश॥

पार्वती किल गौरीरूपतया पौण्ड्रमाने कान्यकुब्ज विराजते। यथा देवीभागवते। ७।३०।५९।

गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रम्भा तु मलयाचले।) अष्टवर्षीया कन्या। (सा तु अष्टवर्षवयस्क कन्यका। यदुक्तं स्मृतौ।

'अष्टवर्षा भवेद् गौरी नववर्षा तु रोहिणी।"

तथा च महाभारते। १। ११२। ४०।

यौवनं स्वपरं गौरीया गुणमार्ग्मां गुणार्थमाम॥) हरिद्रा। दारुहरिद्रा। गोरोचना। प्रियङ्गु वृक्षः। वसुधा। नदीविशेषः। (यथा, महा भारते। ६। ९। २५।

"वस्तु सुवेणां गौरीं च किम्पुनां सहिरण्व तीम्॥"

गङ्गा। यथा काशीखण्डे। २९। ४९।

"गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्व्वनगरप्रिया॥") वरुणभार्य्या। इति मेदिनी। रे। २८—२९॥ सूर्य्यवंशीयप्रसेनजिद्राजभार्य्या। यथा —

'लेभे प्रसेनजिद्भार्य्यां गौरीं नाम पतिव्रताम्। अभिशप्ता तु सा भर्त्रा नदी वै बाहुदाऽभवत्॥'

इति हरिवंशः॥

बुद्धशक्तिविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ मञ्जिष्ठा। श्वेतदूर्व्वा। मल्लिका। तुलसी। सुवर्णकदली। आकाशमांसी। इति राजनिर्घण्टः॥ रागिणी विशेषः। सा तु मालवरागपत्नी। तस्या रूपं यथा सङ्गीतदामोदरे।

'आराममध्यगता कुमारिका शारदेन्दुमुख लक्ष्मीः। शाटी दाडिमबीज दधती कौराननेन गौरी॥'

(केषाञ्चित मते तु इयं कौशिकरागस्य पत्नी। यदुक्तं सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये। ३३।

'तोडी खाम्बावती गौरी गुणक्री ककुभा तथा। रागिण्यो रागराजस्य कौशिकस्य वराङ्गना॥'

केषाञ्चित मते इयं श्रीरागस्य पत्नी। यदुक्तं तत्रैव रागाध्याये। १४।

'मालश्री त्रिवणी गौरी कदारी मधुमाधवी। ततः पाहाडिका ज्ञेया श्रीरागस्य वराङ्गना॥'

अस्या रागवेला तृतीयप्रहरात् परं चतुःरात्रा वधि॥)

गौरीज क्ली (गौर्य्या जायते इति। जन्+ड।) अभ्रकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गौरीपुत्त्र पु (गौर्य्याः पुत्त्रः।) कार्त्तिकेयः। गजाननः॥

गौरीपुष्प, पुं (गौरीप्रियं पुष्पमस्य।) प्रियङ्गु वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गौरीललित क्ली (गौरीव हरिद्रेव ललितम्। पीतवर्णत्वादस्य तथात्वम्।) हरितालम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गौरुतल्पिक पु (गुरुतल्पं गुरुभार्य्यां गुरुपत्नीं मित्यर्थं गच्छतीति। 'गच्छतौ परदारा- दिभ्यः। ४। ४। १। इत्यस्य वार्त्तिं इति ठक्।) गुरुपत्नीगामी। इति प्रायश्चित्तप्रक रणधर्म्मशास्त्रम्॥

गौलिक पु (गुडे साधुः। गुड+ठक्। डस्य लत्वम्।) शुष्ककरञ्चः। इति राजनिर्घण्टः॥

गौल्य क्ली, (गुडस्य भावः। गुड+ष्यञ्। डस्य लत्वम्।) मधुरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गौशतिक त्रि (गोशतमस्यास्तीति। गोशत+ 'एकगोपूर्व्वात् ठञ् नित्यम्।' ५। २। ११८। इति ठञ्।) गोशतस्वामी। इति व्याकरणम्॥ याहार एक शतगद आछे इति भाषा॥

गौष्ठीन क्ली (पूर्व्वं भूतं गोष्ठम्। गोष्ठ+ 'गोष्ठात् खञ् भूतपूर्व्वे। ५। २। १८। इति खञ्।) भूतपूर्व्वकगोस्थानम्। इत्यमरः। २। १। १३॥ पूर्व्वेर गोठ इति भाषा॥ (यथा भट्टिः। ४। २१।

'तामुवाच स गौष्ठीने वने स्त्रीपुंसभीषणः।')

ग्रथ इ ङ कौटिल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्मं अक सक च सेट्।) रेफयुक्तः। कौटिल्य मिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च। इ ग्रन्थ्यते। ङ ग्रन्थते काल कुटिलः स्यादित्यर्थः। ग्रन्थते लतां वायुः कुटिलां करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

ग्रथित त्रि (ग्रथ्यते स्म इति। ग्रन्थ ग दर्भे+क्त। सतो न लोपः।) कृतग्रन्थनम्। गाथा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ग्रथिलम् २ दृब्धम् ३। इत्यमरः। ३। १। ८६॥ गुम्फितम् ४। (यथा रघुः। ८। ३४।

'कुसुमैर्ग्रथितामपार्थिवैः स्रजमातोद्य शिरोनिवेशिताम्॥')

आक्रान्तम्। हिंसितम्। इति मेदिनी। ते। १०६॥

ग्रन्थ कि श दर्भे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां पक्षे भ्वां क्र्यां च पर सक सेट्।) रेफयुक्तः दर्भो ग्रन्थनम्। कि ग्रन्थयति ग्रन्थति। श ग्रथ्नाति मालां मालिकः। ग्रन्थिसुवृथिः द्रव्यं येयः। इति माघ शिन्वम्। इति दुर्गादासः॥

ग्रन्थ पु (ग्रन्थ श दर्भे+भावे घञ्।) गुम्फः। ग्रन्थना। धनम्। (ग्रथ्यते विरच्यते इति। ग्रन्थ +कर्म्मणि घञ्।) शास्त्रम्। (यथा महा भारते। १। १। ८०।

'ग्रन्थग्रन्थिं तदा चक्रे मुनिर्गूढं कुतूहलात्॥') द्वात्रिंशदक्षरनिर्मितिः। अनुष्टुप्छन्दः श्लोकः। इति हेमचन्द्रः॥

ग्रन्थकार [क] त्रि ग्रन्थं करोतीति। कृ+ अण् प्रत्ययः। ग्रन्थकारः। पुस्तककारकः। शास्त्रकृत्।

ग्रन्थकुटी स्त्री (ग्रन्थस्य कुटी गृहादिस्थानम्।) लेखस्थानम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ग्रन्थन, क्ली, (ग्रन्थ+भावे ल्युट्।) गुम्फनम्। ग्रन्थना। तत्पर्य्यायः। सन्दर्भः २ रचना ३ गुम्फः ४ श्रन्थनम् ५। इति हेमचन्द्रः।॥११॥

ग्रन्थना, स्त्री (ग्रन्थ+भावे युच्। स्त्रियां टाप्।) ग्रन्थनम्। इति मुग्धबोधम्॥

ग्रन्थि, पुं (ग्रन्थ श सन्दर्भे+"सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणां। ४। ११८। इति भावकरणादौ यथायथं इः।) वंशादिसन्धिः। गाँठि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पर्व्व २ परुः ३। इत्यमरः। २। ४। १६२॥ काण्डसन्धिः ४। (यथा कामायनप्रकाशम्।१९॥

'दृष्टोविव सुन्दरि! मानस ग्रन्थिरपि काम॥") भद्रमुस्ता। पिण्डालुः। पिप्पलीमूलम्। इति राज निर्घण्टः॥ (कुटिलभावः। मायामयः। यथा, भागवते। १। २। २१।

"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः ॥")
कौटिल्यम् । ग्रन्थिपर्णवृक्षः । (यथा, चरके सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ।

"मनःशिला त्वक्पुटजात् सकुष्ठः
सलोमशः सैडगजः करञ्जः ।
ग्रन्थिश्च भौर्ज्जः करवीरमूलं
चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥")

बन्धनम् । रुग्भेदः । इति मेदिनी । थे । ६ ॥
तस्य निदानसंप्राप्ती यथाह माधवकरः ।

"वातादयो मांसमसृक्प्रदुष्टाः
सन्दूष्य मेदश्च तथा शिराश्च ।
वृत्तोन्नतं विग्रथितन्तु शोथं
कुर्व्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥"

तस्य वातिकरूपं यथा,—

"आयम्यते वृश्चति तुद्यते च
प्रत्यस्यते मथ्यति भिद्यते च ।
कृष्णो मृदुर्वस्तिरिवाततश्च
भिन्नः स्रवेच्चानिलजोऽस्रमच्छम् ॥"

पैत्तिकरूपं यथा,—

"दंदह्यते धूप्यति चुष्यते च
पापच्यते प्रज्वलतीव चापि ।
रक्तः सपीतोऽप्यथवापि पित्तात्
भिन्नः स्रवेदुष्णमतीव चास्रम् ॥"

श्लैष्मिकरूपं यथा,—

"शीतो विवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डूः
पाषाणवत्संहननोपपन्नः ।
चिराभिवृद्धिश्च कफप्रकोपा-
द्भिन्नः स्रवेच्छुक्लघनञ्च पूयम् ॥"

(अथास्य ससम्प्राप्तिकलक्षणं यथा,—
"कफप्रधानाः कुर्व्वन्ति मेदोमांसासृगामलाः ।
वृत्तोन्नतं यं श्वयथुं स ग्रन्थिर्ग्रथनात् स्मृतः ॥
दोषास्रमांसमेदोऽस्थि शिराव्रणभवा नव ।
ते तत्र वातादायामतोदभेदान्वितोऽसितः ॥
स्थानात् स्थानान्तरगतिरकस्माद्धानिवृद्धिमान् ।
मृदुर्वस्तिरिवानद्धो विभिन्नोऽच्छमस्रवत्यसृक् ॥
पित्तात् सदाहः पीताभो रक्तो वा पच्यते द्रुतम् ।
भिन्नोऽस्रमुष्णं स्रवति श्लेष्मणा नीरुजो घनः ॥
शीतः सवर्णः कण्डूमान् पक्वः पूयं स्रवेद्घनम् ।
दोषैर्दुष्टेऽसृजि ग्रन्थिर्भवेन्मूर्च्छत्सु जन्तुषु ॥
शिरामांसञ्च संश्रित्य सस्वापः पित्तलक्षणः ।
मांसलैर्दूषितं मांसाहारैश्च ग्रन्थिमावहेत् ॥
स्निग्धं महान्तं कठिनं शिरानद्धं कफाकृतिम् ।
प्रवृद्धं मेदुरैर्मेदो नीतं मांसेऽथवा त्वचि ॥
वायुना कुरुते ग्रन्थिं भृशं स्निग्धं मृदुं चलम् ।
श्लेष्मतुल्याकृतिं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयम् ॥
स विभिन्नो घनं मेदस्ताम्रासितसितं स्रवेत् ।
अस्थिभङ्गाभिघाताभ्यामुन्नतावनतन्तु यत् ॥
सोऽस्थिग्रन्थिः पदान्ते च सहसाम्भोऽवगाहनात् ।
व्यायामाद्वा प्रतान्तस्य शिराजालं सशोणितम् ॥
वायुः सम्पीड्य सङ्कोच्य वक्रीकृत्य विशोष्य च ।
निष्फुरं नीरुजं ग्रन्थिं कुरुते स शिराह्वयः ॥
अरूढ़े रूढ़मात्रे वा व्रणे सर्व्वरसाशिनः ।
सार्द्रे वा बन्धरहिते गात्रेऽश्माभिहतेऽथवा ॥
वातोऽस्रमस्रुतं दुष्टं संशोष्य ग्रथितं व्रणम् ।
कुर्य्यात् सदाहः कण्डूमान् व्रणग्रन्थिरयं स्मृतः ॥
साध्या दोषास्रमेदोजा न तु स्थूलखराश्चलाः ।
मर्म्मकण्ठोदरस्था च——————॥"
इति वाभटेनोत्तरस्थाने २६ अध्याये उक्तम् ॥)

तस्य चिकित्सा यथा,—
"स्वर्जिकामूलकक्षारः शङ्खचूर्णसमन्वितः ।
एतेन विहितो लेपो हन्ति ग्रन्थिं तथार्व्वुदम् ॥

ग्रन्थिर्न चो गच्छति भेषजेन
निष्कास्य तं शस्त्रविकर्त्तनेन ।
जात्यादिपक्वेन घृतेन वैद्यो
व्रणेन चान्येन च सच्चिकित्सेत् ॥'

ग्रन्थीनुद्धृत्य पश्चात्तु व्रणोक्तं क्रममाचरेत् ।
शिराग्रन्थिं विहायान्ये शेषे शस्त्रं प्रयुञ्जते ॥
अन्ये आचार्य्याः ।" इति भावप्रकाशः ॥
("ग्रन्थिष्वामेषु कर्त्तव्या यथास्वं शोथवत् क्रिया ।
बृहतीचित्रकव्याघ्रीकणासिद्धेन सर्पिषा ॥
स्नेहयेच्छुद्धिकामश्च तीक्ष्णैः शुद्धस्य लेपनम् ।
संस्वेद्य बहुशो ग्रन्थिं विमृद्गीयात् पुनः पुनः ॥
एष वाते विशेषेण क्रमः पित्तासृजे पुनः ।
जलौकसो हिमं सर्व्वं कफजे वातिको विधिः ॥
तथाप्यपक्वं छित्त्वैनं स्थिते रक्तेऽग्निना दहेत् ।
साध्यशेषं सशेषो हि पुनराप्यायते ध्रुवम् ॥
मांसव्रणोद्भवौ ग्रन्थी पाटयेदेवमेव च ।
कार्य्यं मेदोभवेऽप्येतत्तप्तैः फालादिभिश्च तम् ॥
प्रमृद्यात्तिलदिग्धेन च्छन्नं द्विगुणवाससा ।
शस्त्रेण पाटयित्वा वा दहेन्मेदसि सूद्धृते ॥
शिराग्रन्थौ नवे पेयं तैलं साहचरन्तथा ।
उपनाहोऽनिलहरैर्वस्तिकर्म्म शिराव्यधः ॥

अङ्गैकदेशेष्वनिलादिभिः स्यात्
स्वरूपधारी स्फुरणः शिराभिः ।
ग्रन्थिर्महान्मांसभवस्त्वनर्त्ति-
र्मेदोभवः स्निग्धतमश्चलश्च ॥
तं शोधितं स्वेदितमश्मकाष्ठैः
साङ्गुष्ठदण्डैर्विनयेदपक्वम् ।
विपाट्य चोद्धृत्य भिषक् सकोषं
शस्त्रेण दग्ध्वा व्रणवच्चिकित्सेत् ॥
अदग्ध ईषत् परिशेषितश्च
प्रयाति भूयोऽपि शनैर्विवृद्धिम् ।
तस्मादशेषः कुशलैः समन्ता-
च्छेद्यो भवेद्रक्ष्य शरीरदेशान् ॥
शोथे कृते पाकवशेन शीर्य्येत्
ततः क्षतोत्थः प्रसरेद्विसर्पः ।
उपद्रवं तं प्रतिवारयेज्ज्ञः
स्वैर्भेषजैः पूर्व्वतरैर्यथोक्तैः ॥
ततः क्रमेणास्य यथाविधानं
व्रणं व्रणज्ञस्त्वरया चिकित्सेत् ॥"

इति चरके चिकित्सास्थाने १७ अध्यायः ॥

अपरा चिकित्सा च यथा,—
"ग्रन्थिष्वथामेषु भिषग्विदध्या-
च्छोफक्रियायां विहितं विधिज्ञः ।
रक्षेद्बलञ्चापि नरस्य नित्यं
तद्रक्षितं व्याधिबलं निहन्ति ॥
तैलं पिबेत् सर्पिरथो द्वयं वा
दत्त्वा वसां वा त्रिवृतं विदध्यात् ।
अपेहि वाताद्गृध्रनखसिद्धं
वैद्यश्चतुःस्नेहमथो द्वयं वा ॥
हिंस्राथ रोहिण्यमृताथ भार्गी
श्योनाकबिल्वागुरुकृष्णगन्धाः ।
गोजी च पिष्टा सह तालपत्र्या
ग्रन्थौ विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥
स्वेदोपनाहान् विविधांश्च कुर्य्या-
त्तथा प्रसिद्धानपरांश्च लेपान् ।
विदार्य्य वा पक्वमपोह्य पूयं
प्रक्षाल्य बिल्वार्कनरेन्द्रतोयैः ॥
तिलैः सपथ्याङ्गुलपत्रमिश्रैः
संशोधयेत् सैन्धवसंप्रयुक्तैः ।
शुद्धं व्रणं वाप्युपरोपयेत्तु
तैलेन रास्ना सबलान्वितेन ।
विडङ्गयष्टीमधुकाग्नमाभिः
सिद्धेन वात्तीरसमन्वितेन ।
जलौकसः पित्तकृते हितास्तु
क्षीरोदकाभ्यां परिषेचनञ्च ॥
काकोलिवर्गस्य च शीतलानि
पिबेत् कषायाणि सशर्कराणि ।
द्राक्षारसेनेक्षुरसेन वापि
चूर्णं पिबेच्चापि हरीतकीनाम् ॥
मधूकजम्बर्ज्जुनवेतसानां
त्वग्भिः प्रदेहानवचारयेत ।
सशर्करैर्वा तृणशून्यकन्दै-
र्दिह्यादभीक्ष्णं मुचुकुन्दकैर्वा ॥
विदार्य्य वा पक्वमपोह्य पूयं
धावेत् कषायेण वनस्पतीनाम् ।
तिलैः सयष्टीमधुकैर्विशोध्य
सर्पिः प्रयोज्यं मधुरैर्विपक्वम् ॥
हृतेषु दोषेषु यथानुपूर्व्व्या
ग्रन्थौ भिषक् श्लेष्मसमुत्थिते तु ।
स्विन्नस्य विम्लापनमेव कुर्य्या-
दङ्गुष्ठलोहोपलवेणुदण्डैः ॥
विकङ्कतारग्वधकाकजङ्घा-
काकादनी तापसवृक्षमूलैः ।
आलेपयेत् पिण्डफलार्कभार्गी-
करञ्जकालामदनैश्च विद्वान् ॥
अमर्म्मजातं शममप्रयात-
मपक्वमेवापहरेद्विदार्य्य ।
दहेत् स्थिते वाप्यसृजि सिद्धकर्म्मा
सद्यः क्षतोक्तञ्च विधिं विदध्यात् ॥
या मांसकन्द्यः कठिना हृत्य-
स्ताश्वेव योज्यश्च विधिर्विधिज्ञैः ।
शस्त्रेण व्यापाद्य सुपक्वमासु
प्रक्षालयेत् पथ्यतमैः कषायैः ॥
संशोधनैस्तञ्च विशोधयेत्तु
क्षारोत्तरैः क्षौद्रघृतप्रगाढ़ैः ।

शुद्धे च तैले लवणान्विते च
विडङ्गपाठारजनीविपक्वम् ॥
मेदः समुत्थे तिलकल्कदिग्ध
दत्त्वोपरिष्टाद्द्विगुणं पटान्तम् ।
हुताशतप्तेन मुहुः प्रमृज्यात्
लोहेन धीमान् दहनं हिताय ॥
प्रलिप्य दार्व्वीमथ लाक्षया वा
प्रतप्तया स्वेदनमस्य कार्य्यम् ।
निपात्य वा शस्त्रमपोह्य मेदो
दहेत सुपक्वन्त्वथवा विदार्य्यम् ॥
प्रक्षाल्य मूत्रेण तिलैः सुपिष्टैः
सुवर्च्चिकाद्यैर्हरितालमिश्रैः ।
समैस्ततः क्षौद्रघृतप्रगाढ़ै
र्व्रणान्तरैरेनमभिप्रबोध्य ॥

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थानेऽष्टादशोऽध्याये ॥)

ग्रन्थिक क्ली (ग्रन्थिभिः कायति प्रकाशते इति । कै+क ।) पिप्पलीमूलम् । (अस्य पर्य्याया यथा,
ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलमूषणं चटकाशिरः ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ग्रन्थिपर्णम् । गुग्गुलु । इति मेदिनी । के । ६ ॥

ग्रन्थिक पुं (ग्रन्थिभिः पर्व्वभिः कायतीति । ग्रन्थि+कै+क ।) करीरः । (ग्रन्थिना कौटिल्येन कायतीति । कै+क । यद्वा ग्रन्थः पञ्जिकाऽस्यास्तीति ठन् ।) दैवज्ञः । (यथा महाभारते । १४ । ७० । ७ ।
'तत्र मल्ला नटाश्चैव ग्रन्थिकाः सौख्यशायिकाः ।
सूतमागधसङ्घाश्चाप्यस्तुवन् वै जनार्द्दनम् ॥')
सहदेवाख्यपाण्डवः । इति मेदिनी । क । ८२ ॥
(नकुलश्च । इयमाख्या तु यदानेन छद्मरूपिणा विराटगृहे वासः कृतस्तदैव जाता । यथा, महाभारते । ४ । ३ । २ ।

नकुल उवाच ।

अश्वबन्धो भविष्यामि विराटनृपतेरहम् ।
सर्व्वथा ज्ञानसम्पन्नः कुशलः परिरक्षणे ।
ग्रन्थिको नाम नाम्नाहं कर्म्मैतत् सुप्रियं मम ॥')

ग्रन्थित त्रि (ग्रथ्यते स्म इति । ग्रथि+क्त ।) दृब्धम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥

ग्रन्थिदला, स्त्री (ग्रन्थिदलेषु पत्रेषु यस्याः ।) मालाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिदूर्व्वा, स्त्री, (ग्रन्थिबहुला दूर्व्वा । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) मालादूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिपर्ण क्ली, (ग्रन्थिषु पर्णानि यस्य । ग्रन्थिप्रचुराणि पर्णानि यस्येति वा ।) द्रव्यविशेषः । गाँटियाला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शुकम् २ बर्हिपुष्पम् ३ स्थौणेयम् ४ कुक्कुरम् ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १२२ ॥ बर्हिःपुष्पम् ६ बर्हिः ७ पुष्पम् ८ बर्हम् ९ शुकबर्हम् १० । इति तट्टीका ॥ स्थौणेयकम् ११ कुक्कुरपुष्पम् १२ गुत्सकम् १३ । इति रत्नमाला ॥ शिलाख्यम् १४ स्वाराम गुच्छकम् १५ बर्हि १६ शुकपुच्छम् १७ शुकच्छदम् १८ । इति शब्दरत्नाकरम् ॥ ग्रन्थिकम् १९ काकपुष्पम् २० नीलपुष्पम् २१ सुगन्धम् २२ तैलपर्णकम् २३ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वम् । कफवातविषश्वासकण्डूदौर्गन्ध्यनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य लेपनगुणः । रूक्षतालक्ष्मीराक्षसज्वरनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

ग्रन्थिपर्णः, पुं (ग्रन्थिः पर्व्व तत्प्रचुराणि पर्णानि यस्य ।) चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चोरकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

ग्रन्थिपर्णा, स्त्री, (ग्रन्थिपर्ण+टाप् ।) जतुकालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिपर्णी, स्त्री, (ग्रन्थिपर्ण+गौरादित्वात् ङीष् ।) गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिफल, पुं (ग्रन्थियुक्तं फलमस्य ।) श्लेष्मातकवृक्षः । कपित्थवृक्षः । मदनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिमत्फल पुं (ग्रन्थिरस्यास्तीति मतुप् । ग्रन्थिमत् पर्व्वविशिष्टं फलं यस्य ।) लकुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिमान् [त्] पुं (ग्रन्थिरस्यास्मिन् वा । ग्रन्थि+मतुप् ।) अस्थिसंहारकवृक्षः । हाड़भाङ्गा इति हाड़जोड़ा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । अस्थिसंहारी २ वज्राङ्गी ३ अस्थिशृङ्खला ४ । अस्य गुणाः । वातश्लेष्मक्रिमिदुर्नामनाशित्वम् । अस्थियोक्तृत्वम् । उष्णत्वम् । सारकत्वम् । चक्षूरोगपित्तकारित्वम् । रूक्षत्वम् । स्वादुत्वम् । लघुत्वम् । वृष्यत्वम् । पाचनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ रत्नमालोक्तपर्य्याया राजवल्लभोक्तगुणाश्चास्थिसंहारशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (ग्रन्थियुक्ते, त्रि । यथा कुमारे । ३ । ४६ ।
'कण्ठप्रभासङ्गविशेषनीलां
कृष्णत्वचं ग्रन्थिमतीं दधानम् ॥")

ग्रन्थिमूल क्ली (ग्रन्थिर्मूले यस्य ।) गृञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिमूला स्त्री (ग्रन्थिबहुलं मूलं यस्याः । शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।) मालादूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिल, क्ली (ग्रन्थिर्विद्यतेऽस्य । ग्रन्थि+'पिच्छादिभ्यश्च ।' ५ । २ । १०० । इति लच् ।) पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ आर्द्रकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ग्रन्थिल पुं (ग्रन्थिरस्यास्तीति । 'पिच्छादिभ्यश्च ।" ५ । २ । १०० । इति लच् ।) विकङ्कतवृक्षः । बइँचि इति भाषा ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा —
"विकङ्कतः स्रुवावृक्षो ग्रन्थिलः स्वादुकण्टकः ।
स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी व्याघ्रपादपि ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
करीरवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३०, ७७ ॥ तण्डुलीयशाकम् । इति रत्नावली ॥ पिण्डालुः । चोरकनामगन्धद्रव्यम् । विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ग्रन्थियुक्ते त्रि । इति मेदिनी । ले । ८५ ॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ५०० ।
'दोषैरेव मया सखि । वक्रोऽपि ग्रन्थिलोऽपि कठिनोऽपि ।
ऋजुतामनीयतायं घर्षः स्वेदेन वंश इव ॥')

ग्रन्थिला, स्त्री, (ग्रन्थिल+टाप् ।) भद्रमुस्ता । (भद्रमुस्ताशब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञातव्यम् ॥) मालादूर्व्वा । गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिवर्हो [न्] पुं (ग्रन्थिभिर्वर्हति वर्द्धते इति । वर्ह वृद्धौ+णिनि ।) ग्रन्थिपर्णवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ग्रन्थिहरः, पुं, (ग्रन्थिं कौटिल्यं हरति परस्परं कुटिलतां कार्य्यजटिलतां वा विभेदयतीत्यर्थः । ग्रन्थि+हृ+अच् ।) अमात्यः । मन्त्री । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्रन्थीक, क्ली, (ग्रन्थिभिः कायतीति । ग्रन्थि+कै+क । निपातनात् दीर्घत्वम् ।) ग्रन्थिकम् । पिप्पलीमूलम् । इति द्विरूपकोषः ॥

ग्रस उ ङ भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं सकं सेट् ।) रेफयुक्तः । उ ग्रसित्वा ग्रस्त्वा । ङ ग्रसते । हिमांशुमाशु ग्रसते । इति माघः । इति दुर्गादासः ॥

ग्रस, कि भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां परं सकं सेट् ।) रेफयुक्तः । कि ग्रासयति फलं लोकः । ग्रसति तत्र सुखेन्दु पूर्ब्बं चन्द्र विहाय । इमं ग्रहणे पठन्ति केचित् । इति दुर्गादासः ॥

ग्रस्त, त्रि (ग्रस्यते स्म इति । ग्रस+क्त । "ग्रसु विभाषा ।" ७ । २ । १५ । इति इडभावः ।) लुप्तवर्णपदम् । असम्पूर्णवाक्यम् । भुक्तम् । (यथा रामायणे । २ । ४२ । १२ ।
"राज्ञो नातिबभौ रूपं ग्रस्तस्यांशुमतो यथा ॥")
खादितम् । इत्यमरः । १ । ६ । २० ॥ (आक्रान्तम् । यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २४४ ।
'दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ॥")

ग्रह, ग ञ ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-उभं सकं सेट् ।) ग ञ, गृह्णाति गृह्णीते । इति दुर्गादासः ॥

ग्रह रू कि आदाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्वां परं सकं सेट् ।) रू, अजग्रहीत् अजग्राहीत् । कि, ग्राहयति ग्रहति । एयकारिरव मन्यते तथाप्यात्मनेपदी एव । इति दुर्गादासः ॥

ग्रह पुं (गृह्णाति गतिविशेषानिति । यद्वा गृह्णाति फलदातृत्वेन जीवानिति । ग्रह+'विभाषा ग्रहः ।' ३ । १ । १४३ । इति पक्षे अच् ।) सूर्य्यादिनव । यथा । रविसोममङ्गलबुधबृहस्पतिशुक्रशनिराहुकेतवः । (यदुक्तम् —
"सूर्य्यश्चन्द्रो मङ्गलश्च बुधश्चापि बृहस्पतिः ।
शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति नव ग्रहाः ॥"
"लोकानन्तीन् सुरान् धातून् तनौ नु रोपान्
महानपि ।
समिद्धः सन् महातालः ग्रहांस्तिष्ठा वरिमुंश्च ।'

इत्यनेन ग्रहाणां यत् सप्तत्वमुक्तं तत् वराह-मतानुसारेणैवबोध्यम्। एतेन राहुकेत्वोर्ग्रहत्वं सर्व्वे नाद्रियन्ते इति सूचितम्॥) तेषामष्टधा गतिर्यथा। वक्रा १ अतिवक्रा २ कुटिला ३ मन्दा ४ मन्दतरा ५ समा ६ शीघ्रा ७ शीघ्र-तरा ८। इति ज्योतिषम्॥ तेषां ध्यानानि यथा।

तत्र सूर्य्यस्य ध्यानम्।
"क्षत्त्रियं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं द्वादशाङ्गुलम्।
पद्महस्तद्वयं पूर्व्वाननं सप्ताश्ववाहनम्॥
शिवाधिदेवतं सूर्य्यं वह्निप्रत्यधिदेवतम्॥" *॥

सोमस्य ध्यानम्।
"सामुद्रं वैश्यमात्रेयं हस्तमात्रं सिताम्बरम्।
श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम्॥
दशाश्वं श्वेतपद्मस्थं चिन्तयेदुमाधिदैवतम्।
जलप्रत्यधिदेवञ्च सूर्य्यास्यमाह्वयेत्तथा॥" *॥

मङ्गलस्य ध्यानम्।
"आवन्त्यं क्षत्त्रियं रक्तं मेषस्थं चतुरङ्गुलम्।
आरक्तमाल्यवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम्॥
दक्षिणोर्द्ध्वक्रमाच्छक्तिवराभयगदाकरम्।
आदित्याभिमुखं देवं तद्वदेव समाह्वयेत्॥
स्कन्दाधिदेवतं भौमं क्षितिप्रत्यधिदेवतम्॥" *॥

बुधस्य ध्यानम्।
"मागधं ह्यङ्गुलात्रेयं वैश्यं पीतं चतुर्भुजम्।
वामोर्द्ध्वक्रमतश्चर्म्मगदावरदखड्गिनम्॥
सूर्य्यास्यं सिंहगं सौम्यं पीतवस्त्रं तथाह्वयेत्।
नारायणाधिदेवञ्च विष्णुप्रत्यधिदेवतम्॥" *॥

वृहस्पतेः ध्यानम्।
"द्विजमाङ्गिरसं पीतं सैन्धवञ्च षडङ्गुलम्।
ध्यात्वा पीताम्बरं जीवं सरोजस्थं चतुर्भुजम्॥
दण्डोर्द्ध्वादक्षवरदकरकादण्डमाह्वयेत्।
ब्रह्माधिदेवं सूर्य्यास्यमिन्द्रप्रत्यधिदेवतम्॥" *॥

शुक्रस्य ध्यानम्।
"शुक्रं भोजकटं विप्रं भार्गवञ्च नवाङ्गुलम्।
पद्मस्थमाह्वयेत् सूर्य्यमुखं श्वेतं चतुर्भुजम्॥
सदाक्षवरकरकादण्डहस्तं सिताम्बरम्।
शक्राधिदैवतं ध्यायेत् शचीप्रत्यधिदेवतम्॥" *॥

शनेर्ध्यानम्।
"सौराष्ट्रं काश्यपं शूद्रं सूर्य्यास्यं चतुरङ्गुलम्।
कृष्णं कृष्णाम्बरं गृध्रगतं सौरिं चतुर्भुजम्॥
तद्वद्वाणवरं शूलधनुर्हस्तं समाह्वयेत्।
यमाधिदेवतं प्राजापतिप्रत्यधिदेवतम्॥" *॥

राहोर्ध्यानम्।
"राहुं मलयजं शूद्रं पैठीनं द्वादशाङ्गुलम्।
कृष्णं कृष्णाम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथाह्वयेत्॥
चतुर्ब्बाहुं खड्गवरशूलचर्म्मकरन्तथा।
कालाधिदेवं सूर्य्यास्यं सर्पप्रत्यधिदेवतम्॥" *॥

केतूनां ध्यानम्।
"कौशद्वीपं केतुगणं जैमिनीयं षडङ्गुलम्।
धूम्रं गृध्रगतं शूद्रमाह्वयेद्विकृताननम्॥
सूर्य्यास्यं धूम्रवसनं वरदं गदिनं तथा।
चित्रगुप्ताधिदेवञ्च ब्रह्मप्रत्यधिदेवतम्॥"
इति ग्रहयागतत्त्वम्॥

तेषां कामरूपे स्थानानि ध्यानमन्त्रादिञ्च यथा,
"पूर्व्वे सुमदनायास्तु ब्रह्मक्षेत्रस्य पश्चिमे।
महाक्षेत्रं यत्र देव आदित्यः सततं स्थितः॥
भैरवस्य हितार्थाय यदा सर्व्वे सुराः स्थिताः।
कामरूपे महापीठे ब्रह्मेन्द्रवरुणादयः॥
तदा तत्राह्वये शैले श्रीसूर्य्योऽपि व्यवस्थितः।
त्रिस्रोता नाम तस्यास्ति नदी पूर्व्वदिशि स्थिता॥
कापोतं करकं पश्चाद्दयस्य कुण्डद्वयं स्थितम्।
कापोतकुण्डे विधिवत् स्नात्वा करककुण्डके॥
तस्याचलं समारुह्य संपूज्य च दिवाकरम्।
सकृदेव नरो याति भास्करस्य गृहं प्रति॥
सूर्य्यरश्मिसमुद्भूत! कापोत! करगाम्भत!।
पुण्यतोय! महाघोरं पापं कापोत! मे हर!॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण स्नात्वा कापोतपुष्करे।
करकं समुपस्पृश्य तच्छैले रविं यजेत्॥
त्रिविधं ब्रह्मबीजन्तु सहस्रपदमन्ततः।
रश्मयेति चतुर्थ्यन्तं देवतायाः शुचिस्मितः॥
अङ्गबीजमिदं प्रोक्तमादित्यस्यातिकामदम्॥"
ध्यानं यथा,—
"पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः।
सप्ताश्वः सप्तरज्जुश्च द्विभुजो भास्करः सदा॥
वर्त्तुलं मण्डलं चास्य अष्टपत्रसमन्वितम्।
अङ्गुष्ठाद्यङ्गुलीनान्तु हृदादीनां तथा च षट्॥
अङ्गमन्त्रेण संयुक्त उपान्त्यो वह्निसंयुतः।
सर्व्वन्यासे समुद्दिष्टो मन्त्रः सर्व्वफलप्रदः॥
हृच्छिरस्तु शिखावर्म्मनेत्रास्योदरपृष्ठतः।
बाह्वोः पाण्योर्ज्जङ्घयोस्तु पादयोश्चापि विन्यसेत्॥
जघने तु समस्तानि क्रमान्मन्त्राक्षराणि तु।
क्रमशोत्तरतन्त्रोक्तः पूजनेऽस्य प्रकीर्त्तितः॥
विसर्ज्जनं तथैशान्यां विद्याद्या दलशक्तयः।
निर्म्माल्यधृगुग्रचण्डो माठराद्यास्तु पार्श्वयोः॥
बीजमुत्तरतन्त्रस्य पूर्व्वतः प्रतिपादितम्।
अनेन विधिना तत्र पूजयित्वा सुरोत्तमम्॥
स कामानखिलान् प्राप्य इह लोके स उत्तमः।
सुखी देहे ततो गच्छेद्भास्करस्यालयं प्रति॥१॥"
इति कालिकापुराणे ८० अध्यायः॥

"पूर्व्वे वायुगिरेः शैलश्चन्द्रकूट इति स्मृतः।
त्रिकोणसाम्रसंकाशस्तदूर्द्ध्वे चन्द्रमण्डलम्॥
द्वितीयवर्गस्याद्यन्तु बिन्दिन्दुभ्यामलङ्कृतम्।
चन्द्रबीजमिति प्रोक्तं तेन चन्द्रं प्रपूजयेत्॥
अद्यापि प्रतिदर्शे तु पर्व्वतं तं निशापतिः।
प्रदक्षिणीकरोत्येव दशरश्म्याश्वभिर्युतः॥
तस्यैव पूर्व्वभागे तु सोमकुण्डाह्वयं सरः।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः कैवल्यमश्नुते॥
स्वर्गादवस्तृतश्चन्द्रः कामाख्यासेवने यदा।
तदा तद्रश्मिसञ्जातनिःसृताम्भोयराशयः॥
ते स्रोतोवर्त्तिसवः कुण्डमकरोदिन्द्रचन्द्रयोः।
मध्ये पुण्यतमस्थाने स्वयं ब्रह्मशिलोपरि॥
चन्द्ररश्मिसमुद्भूतचन्द्रकुण्ड महोदधे।
सुधासवस्य साक्षात्त्वं चन्द्र कलुषं हर॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण यः स्नात्वा चन्द्रपाथसि।
चन्द्रकूटं समारुह्य पूजयेद्यस्तु तं नरः॥
अविच्छिन्ना सन्ततिस्तु सुकान्ता तस्य जायते।
परञ्च चन्द्रभवनं भित्त्वा याति परं पदम्॥"
ध्यानं यथा,—
"श्वेतः श्वेताम्बरधरो दशाश्वो हेमभूषितः।
गदापाणिर्द्विबाहुश्च सर्व्वेभ्यो वरदः शशी॥२॥
पूर्व्वस्यां कर्पटाख्यात्तु शैलाच्चित्र इति स्मृतः।
यः पूर्व्वभागप्रान्तोऽभूद्दिश्याग्नेय्यां व्यवस्थितः॥
पीठस्य आग्नेयवस्तु अर्व्वाक् पर्व्वत उच्यते।
तस्मिन् वसन्ति सततं ग्रहा राजन्! यथेच्छया॥
तत्र तान् पूजयेद्यस्तु स नाप्नोत्यापदं क्वचित्।
रूपं मन्त्रञ्च सूर्य्यस्य चन्द्रस्य प्रतिपादितम्।
सप्तानामितरेषान्तु मन्त्रं रूपं शृणुष्व मे॥
रक्ताम्बरधरः शूली शक्तिमांश्च गदाधरः।
चतुर्भुजो मेषरथो वरदो मङ्गलो मतः॥३॥
पीताम्बधरः शूली पीतमाल्यानुलेपनः।
खड्गचर्म्मगदापाणिः सिंहस्थो वरदो बुधः॥४॥
स्वर्णगौरः पीतवासाः स्वर्णपङ्कजसंस्थितः।
माला कामकलं दण्डं वामेन वरदायकम्॥
चतुर्भुजं सुखवहं चिन्तयेद्देवतीर्थकम्।
सर्व्वैर्देवगणैर्नित्यं नम्यमानं मनोहरम्॥५॥
शुक्लवस्त्रं शुक्लवर्णं शुक्लनागोपरिस्थितम्।
चतुर्भुजं चाक्षमालां पुस्तकञ्च वराभये॥
क्रमाद्दक्षिणवामाभ्यां धत्ते दैत्यगुरुः सदा॥६॥
इन्द्रनीलनिभः शूली वरदो गृध्रवाहनः।
पाशवाणासनधरो ध्यातव्योऽर्कसुतः सदा॥७॥
कामदेवस्य बीजन्तु मन्त्रं भौमस्य कीर्त्तितम्॥ मं।
दुर्गाया नेत्रबीजस्य यत्तु मध्याक्षरं शुभम्।
तन्मन्त्रं शशिपुत्रस्य सर्व्वकामफलप्रदम्॥ बु॥
भकारपञ्चमो यस्तु चतुर्थस्वरसंयुतः।
गणेशबीजं तदिदं गुरोर्मन्त्रं प्रकीर्त्तितम्॥ वृ॥
बिन्दिन्दुसंयुतश्चापि पूर्व्ववर्णद्वयं पुनः।
सप्तमस्वरसंयुक्तो भकारस्तादिरन्तरम्॥
प्रान्तवर्गाद्यवर्णन्तु बिन्दिन्दुभ्यां समन्वितम्।
भवेच्छुक्रस्य बीजन्तु सर्व्वकामसन्दोहदम्॥ शु॥
प्रान्तवर्गाद्यवर्णन्तु चन्द्रबिन्दुसमन्वितम्।
चाद्यमन्त्यस्वरोपेतं तदेवेन्द्रादिसंयुतम्।
शनैश्चरस्य मन्त्रोऽयं सर्व्वदोषविनाशनः॥ श॥
बिन्दुचन्द्रसमायुक्तं नामाद्याक्षर एव वा।
तेषां सर्व्वग्रहाणां वै मन्त्रसङ्घः प्रकीर्त्तितः॥
शान्तिके पौष्टिके चैव एभिर्मन्त्रैर्ग्रहानिमान्।
पूजयेत् सर्व्वदा धीरो भूतिकामो महामतिः॥
वरदाभयहस्तश्च खड्गचर्म्मधरस्तथा।
सिंहासनगतः कृष्णो राहुर्धीरैः प्रचक्ष्यते॥८॥
धूम्रवर्णो विशालाक्षः पुच्छरूपी चतुर्भुजः।
खड्गचर्म्मगदाबाणपाणिः केतुः शवासनः॥९॥
उपान्तादिद्वादशेन स्वरेण सहितः पुनः।
उपान्तपञ्चमेनेन्दुबिन्दुभ्यां सहिताह्वभौ॥
मन्त्रोऽयमनुलोमेन राहोः केतोर्व्विलोमतः।
आद्याक्षरं बिन्दुमद्वा मन्त्रस्तत्र तयोस्तयोः॥रा॥ कै
एवं चित्रे शैलवरे पूजयित्वा नवग्रहान्।
अभीष्टान् लभते कामान्नरः शान्तिं तथोत्तमाम्॥"
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः॥ *॥

(अथ ग्रहयुत्यधिकारो यथा,—
‘ताराग्रहाणामन्योन्यं स्यातां युद्धसमागमौ ।
समागमः शशाङ्केन सूर्य्येणास्तमनं सह ॥
शीघ्रे मन्दाधिकेऽतीते संयोगो भवितायथा ।
द्वयोः प्राग्यायिनोरेवं वक्रिणोस्तु विपर्य्ययात् ॥
प्राग्यायिन्यधिकेऽतीतो वक्रिण्येष्यः समागमः ॥
ग्रहान्तरकला स्वस्वभुक्तिलिप्तासमाहता ।
भुक्त्यन्तरेण विभजेदनुलोमविलोमयोः ॥
द्वयोर्वक्रिण्यथैकस्मिन् भुक्तियोगेन भाजयेत् ॥
लब्धं लिप्तादिकं शोध्यं गते देयं भविष्यति ।
विपर्य्ययाद्वक्रगत्योरेकस्मिंस्तु धनक्षयौ ॥
समलिप्तौ भवेतां तौ ग्रहौ भगणसंस्थितौ ।
विवरं तद्वदुद्धृत्य दिनादि फलमिष्यते ॥
कृत्वा दिनक्षपामानं तथा विक्षेपलिप्तिकाः ।
नतोन्नतं साधयित्वा स्वकालग्रहणाभयोः ॥
विषुवच्छाययाभ्यस्ताद्विक्षेपाद् द्वादशोद्धृतात् ।
फलं स्वनतनाडीघ्नं स्वदिनार्द्धविभाजितम् ॥
लब्धं प्राच्यामृणं सौम्याद्विक्षेपात् पश्चिमे धनम् ।
दक्षिणे प्राक्कपाले स्वं पश्चिमे तु तथा क्षयः ॥
सत्रिभग्रहजक्रान्तिभागघ्नाः क्षेपलिप्तिकाः ।
विकलाः स्वमृणं क्रान्तिक्षेपयोर्भिन्नतुल्ययोः ॥
नक्षत्रग्रहयोगेषु ग्रहास्तोदयसाधने ।
शृङ्गोन्नतौ तु चन्द्रस्य दृक्कर्म्मादाविदं स्मृतम् ॥
तात्कालिकौ पुनः कार्य्यौ विक्षेपौ च तयोस्ततः ।
दिक्तुल्ये त्वन्तरं भेदे योगः शिष्टं ग्रहान्तरम् ॥
कुजार्कीज्ञामरेज्यानां त्रिंशदर्द्धार्द्धवर्द्धिताः ।
विष्कम्भाश्चन्द्रकक्षायां भृगोः षष्टिरुदाहृता ॥
त्रिचतुःकर्णयुक्त्याप्ते द्विघ्ने त्रिज्याप्तया हताः ।
स्फुटाः स्वकर्णास्तिथ्याप्ता भवेयुर्मानलिप्तिकाः ॥
छायाभूमौ विपर्यस्ते स्वच्छायाग्रे तु दर्शयेत् ।
ग्रहः स्वदर्पणान्तःस्थः शङ्क्वग्रे सम्प्रदृश्यते ॥
पञ्चहस्तोच्छ्रितौ शङ्कू यथादिग्भ्रमसंस्थितौ ।
ग्रहान्तरेण विक्षिप्तावधो हस्तनिखातगौ ॥
छायाकर्णौ ततो दद्याच्छायाग्राच्छङ्कुमूर्द्धगौ ।
छायाकर्णाग्रसंयोगे संस्थितस्य प्रदर्शयेत् ॥
स्वशङ्कुमूर्द्धगौ व्योम्नि ग्रहौ दृक्तुल्यतामितौ ।
उल्लेखं तारकास्पर्शाद्भेदं भेदे प्रकीर्त्तयेत् ॥
युद्धमंशुविमर्द्दाख्यमंशुयोगे परस्परम् ।
अंशादूनेऽपसव्याख्यं युद्धमेकोऽत्र चेदणुः ॥
समागमोंऽशादधिके भवतश्चेद्बलान्वितौ ।
अपसव्ये जितो युद्धे पिहितोऽणुरदीप्तिमान् ॥
रूक्षो विवर्णो विध्वस्तो विजितो दक्षिणाश्रितः ।
उदक्स्थो दीप्तिमान् स्थूलो जयी याम्येऽपि यो

बली ॥
आसन्नावप्युभौ दीप्तौ भवतश्चेत् समागमः ।
स्वल्पौ द्वावपि विध्वस्तौ भवतां कूटविग्रहौ ॥
उदक्स्थो दक्षिणस्थो वा भार्गवः प्रायशो जयी ।
शशाङ्केनैवमेतेषां कुर्य्यात् संयोगसाधनम् ॥
भावाभावाय लोकानां कल्पनेयं प्रदर्शिता ।
स्वमार्गगाः प्रयान्त्येते दूरमन्योन्यमाश्रिताः ॥”

इति सूर्य्यसिद्धान्ते ग्रहयुत्यधिकारः ।
अथ ग्रहाणां राश्यधिपत्वकथनं ग्रहभावप्रकाशे यथा —
‘मेषवृश्चिकयोर्भौमः शुक्रो वृषतुलाभृतोः ।
बुधः कन्यामिथुनयोः प्रोक्तः कर्कस्य चन्द्रमाः ॥
स्यान्मीनधन्विनोर्जीवः शनिर्मकरकुम्भयोः ।
सिंहस्याधिपतिः सूर्य्यः कथितो गणकोत्तमैः ॥’
अथ ग्रहाणामुच्चनीचत्वकथनं तत्रैव यथा,—
‘रवेर्मेषतुले प्रोक्ते चन्द्रस्य वृषवृश्चिकौ ।
भौमस्य मृगकर्कौ च कन्यामीनौ बुधस्य तु ॥
जीवस्य कर्कमकरौ मीनकन्ये सितस्य च ।
तुलमेषौ च मन्दस्य उच्चनीचावुदाहृतौ ॥’
अथ ग्रहाणामन्योन्यं मित्रशात्रवमाह तत्रैव ।
‘रवीन्दुभौमगुरवो ज्ञशुक्रशनिराहवः ।
स्वस्मिन् मित्राणि चत्वारि परस्मिन् शत्रवः

स्मृताः ॥
राहुरव्योः परं वैरं गुरुभार्गवयोरपि ।
हिमांशुबुधयोर्वैरं त्रिनेत्रमन्दयोरपि ॥’
अथ ग्रहाणां प्रभातादिकालज्ञानमाह तत्रैव
‘प्रभातमिन्दुजगुरू मध्याह्नं रविभूमिजौ ।
अपराह्नं भार्गवेन्दू सन्ध्यां मन्दभुजङ्गमौ ॥’
अथ ग्रहाणां दृष्टिकथनं तत्रैव यथा —
‘तिर्य्यग्दृशौ बुधसितौ भौमार्कौ चोर्द्ध्वदर्शिनौ ।
जीवेन्दू समदृष्टी च शनिराहू अधोदृशौ ॥’
अथ ग्रहाणां विचरणस्थानानि तत्रैव यथा —
‘भार्गवेन्दू जलचरौ सजीवौ ग्रामचारिणौ ।
राहुशनिजमन्दाकान् ब्रुवतेऽरण्यचारिणः ॥’
अथ ग्रहाणां पित्तादिधातुज्ञानमाह तत्रैव
‘पित्तं प्रभाकरस्माजौ श्लेष्मा भार्गवशीतगू ।
ज्ञगुरू समधातू च पवनौ राहुमन्दगौ ॥”
अथ ग्रहाणां रसज्ञानमाह तत्रैव ।
‘कुजार्कौ कटुकौ जीवो मधुरस्तुवरो बुधः ।
क्षारान्लौ चन्द्रभृगुजौ तीक्ष्णौ सपकेतुमन्दगौ ॥’
अथ ग्रहाणां धातुमूलादिचिन्ताज्ञानमाह ।
‘मन्देन्द्वर्कभौमा स्युर्धातु सविडभार्गवौ ।
मूलं च विद्धि सौम्यश्च जीवं प्राहुर्महाधियः ॥”
अथ ग्रहाणां पञ्चाननमाह तत्रैव ।
‘द्विपदौ भार्गवगुरू भपुत्रार्कौ चतुष्पदौ ।
पक्षिणौ बुधसौरी च चन्द्रराहू सरीसृपौ ॥’
अथ ग्रहाणां जातिविशेषमाह ।
‘विप्रौ शुक्रगुरू क्षत्त्रौ कुजार्कौ शूद्र इन्दुजः ।
इन्दुर्वैश्यः स्मृतौ म्लेच्छौ केतुराहू शनैश्चरौ ॥”
अथ ग्रहाणां देहादीनां स्वरूपमाह ।
‘स्थूल इन्दुः सितः षण्डः चतुरस्रौ कुजो भृगुः ।
वर्त्तुलौ सोमधिषणौ दीर्घौ शनिभुजङ्गमौ ॥”
अथ ग्रहाणां वर्णस्वरूपमाह तत्रैव ।
‘रक्तवर्णः कुजः प्रोक्तो धिषणः कनकद्युतिः ।
शुकपिच्छसमः सौम्यो गौरकान्तिरयोऽप्यगुः ॥
मन्दारस्याकेंदुश्यस्य समद्युतिरहश्चगुः ।
कविरत्यन्तधवलः फणी कृष्णः शनिस्तथा ॥”
ग्रहाणां धातुचिन्तामाह तत्रैव ।
“शुक्रे चन्द्रे भवद्रौप्यं बुधे स्वर्णं सुदारुणम् ।
गुरौ रत्नयुतं हेम सूर्य्ये मौक्तिकमुच्यते ॥
भौमे च प्रवालं शनौ लौहं राहावश्मानि कीर्त्तयेत् ।
धातोर्विनिश्चये ज्ञाते विशेषं स्यादुदाहृतम् ॥
शुक्रे चन्द्रे जलाधारो देवताश्रमसिंहरौ ।
रवौ चतुष्पदाश्मानमिष्टकानिपथो बुधे ॥
भृगौ स्थानं कुजे प्रोक्तं शनिराहू च वाल्मभूः ।
अमीभिर्हि बुकस्थाने नष्टभूमिं विलोकयेत् ॥’
अथ ग्रहाणां लिङ्गज्ञानमाह तत्रैव ।
“जीवमङ्गलमार्त्तण्डाश्च शन्ति पुरुषान् बुधाः ।
सोमसोमजमन्दा हि भृगुपुत्राश्च योषितः ॥
अथ ग्रहाणां वयोज्ञानमाह तत्रैव ।
‘युवा कुजः शिशुः सौम्यः शशिशुक्रौ च मध्यमौ ।
मन्दमार्त्तण्डदैवेज्यफणिनः स्थविरा ग्रहाः ॥’
अथ ग्रहाणां प्रकृतिस्वरूपमाह तत्रैव ।
“भौममन्दार्कभोगीन्द्राः प्रकृत्या दुःखदायकाः ।
ज्ञगुरुश्वेतकिरणशुक्राः सुखकराः सदा ॥’
अथ ग्रहाणां राशिभोगकालनिरूपणं यदुक्तं ज्योतिषे ।
‘रविमासं निशानाथः सपादद्विदिनद्वयम् ।
पक्षत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ॥
वर्षमेकं सुराचार्य्यश्चाष्टाविंशद्दिनं भृगुः ।
शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं स्वभानुः सार्द्धवत्सरम् ॥’
ग्रहाणां स्तुत्यादिकन्तु नवग्रहशब्दे द्रष्टव्यम् ।)
तेषां दशा सतपदादि च दशाशब्दे गरुड़पुराणे ६० अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
अथ नवग्रहयागविधानादि यथा,—

याज्ञवल्क्य उवाच ।

‘श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समभिचार

वान् ।
ग्रहयज्ञं समं कुर्य्यात् ग्रहाश्चैते बुधैः स्मृताः ॥
सूर्य्यः सोमो मङ्गलश्च बुधश्चैव बृहस्पतिः ।
शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुः कुर्य्यात् ग्रहास्तथा ॥
ताम्रकात् स्फाटिकाद्रक्तचन्दनात् स्वर्णकादुभौ ।
रजतादयसः सीसात् कांस्यात् वक्षात् निबोधत ॥
रक्तः शुक्लस्तथा रक्तः पीतः पीतः सितोऽसितः ।
कृष्णः कृष्णः क्रमाद्वर्णा दद्यात् सुनयस्ततः ॥
स्थापयेद्ग्रहवर्णानि सोमार्थं प्रलिखेत् पटे ।
सवर्णानि प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च ॥
गन्धाश्च बलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः ।
कर्त्तव्यास्तत्र मन्त्रैश्च चरवः प्रतिदैवतम् ॥
आकृष्णेन इमं देवा अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत् ।
उद्बुध्यस्वेति मन्त्रैश्च यथाक्रमम् ॥
बृहस्पतेऽतियदर्य्येति सर्व्वेऽन्नात् परिस्रुतः ।
शन्नो देवीस्तथा काण्डात् केतुं कृण्वन्निति क्रमात् ॥
अर्कः पलाशः खदिरश्चापामार्गोऽथ पिप्पलः ।
औडम्बरः शमी दूर्व्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥
होतव्या मधुसर्पिर्भ्यां दध्ना चैव समन्विताः ।
गुडौदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीरषष्टिकम् ॥
दध्योदनं हविः पूपान्मांसं चित्रान्नमेव च ।
दद्याद्ग्रहक्रमादेतान् ग्रहेभ्यो भोजनं ततः ॥
धेनुः शङ्खस्तथानड्वान् हेम वासो हयस्तथा ।
कृष्णा गौरायसञ्छाग एता वै दक्षिणाः क्रमात् ॥
ग्रहाः पूज्याः सदा यत्नाद्राज्यादिप्राप्तिकाङ्क्षिभिः ॥”

इति गारुडे १०१ अध्यायः ॥

अथ वेदभेदे ग्रहादीनां मन्त्रभेदाः क्रमशः प्रदर्श्यन्ते ।

	ऋग्वेदिनाम्	यजुर्वेदिनाम्	सामवेदिनाम्	अथर्ववेदिनाम्
सूर्यस्य	आ कृष्णेन रजसा ।१।३५।२	आ कृष्णेन रजसा। वा: ३३।४३	उदु त्यं जातवेदसम् १।१।१।३।११*	विषासहिं सहमानम् १७।१।१
सोमस्य	आ प्यायस्व समेतु ते १।९१।१६	इमं देवा असपत्नम्। वा: ९।४०	सन्ते पयांसि । वा: १२।११३†	शकधूमं नक्षत्राणि ६।१२८।१
मङ्गलस्य	अग्निर्मूर्द्धा दिवः ८।४४।१६	अग्निर्मूर्द्धा दिवः । वा: १५।२०	अग्निर्मूर्द्धा दिवः १।१।१।३।७	त्वया मन्यो सरथम् ४।३१।१
बुधस्य	अग्ने विवस्वत् १।४४।१	उद्बुध्यस्वाग्ने। वा: १५।५४	अग्ने विवस्वत् १।१।१।४।६	यद्राजानो विभजन्तः ३।२९।१
बृहस्पतेः	बृहस्पते परि दीया १०।१०३।४	बृहस्पते अतियदर्यः। वा: २६।३	बृहस्पते परि दीया २।९।३।२।१‡	बृहस्पतिर्नः परिपातु ७।५१।१
शुक्रस्य	शुक्रं ते अन्यत् ६।५८।१	अन्नात् परिस्रुतः । वा: १९।७५	शुक्रं ते अन्यत् १।१।२।३।३	हिरण्यवर्णाः शुचयः १।३३।१
शनैश्चरस्य	शन्नोदेवीरभीष्टये १०।९।४	शन्नो देवीरभीष्टये । वा: ३६।१२	शन्नो देवीरभीष्टये १।१।१।३।१३	सहस्रबाहुः पुरुषः १९।६।१
राहोः	कया नश्चित्रः ४।३१।१	काण्डात् काण्डात्। वा: १३।२०	कया नश्चित्रः १।२।२।३।५	दिव्यं चित्रमृतुधाः
केतोः	केतुं कृण्वन्नकेतवे १।६।३	केतुं कृण्वन्नकेतवे । वा: २९।३७	केतुं कृण्वन्नकेतवे २।६।३।१२।३	यस्ते पृथुः स्तनयित्नुः ७।११।१
सूर्यादिदेवेश्वरस्य	आ वो राजानम् ४।३।१	त्र्यम्बकं यजामहे। वा: ३।६०	आ वो राजानम् १।१।२।२।७	मा नो विदन् विव्याधिनः १।१९।१
सोमाधिदेवो-मायाः	गौरीर्मिमाय १।१६४।४१	श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च । वा: ३१।२२	आपो हि ष्ठा २।९।२।१०।१	आपो हि ष्ठा १।५।१
कुजाधिदेव-स्कन्दस्य	कुमारं माता ५।२।१	यदक्रन्दः प्रथमम् । वा: २९।१२	स्योना पृथिवि । वा: ३५।२१	अग्निरिव मन्यो त्विषितः ४।३१।२
बुधाधिदेवहरेः	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।२२।१७	विष्णोरराटमसि। वा: ५।२१	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।३।१।३।९	प्र तद्विष्णुः स्तवते ७।२६।२
जीवाधिदेव-ब्रह्मणः	त्वमित् सप्रथाः ८।६०।५	आ ब्रह्मन् ब्राह्मणः। वा: २२।२२	त्वमित् सप्रथाः १।१।१।४।८	ब्रह्म जज्ञानम् ४।१।१
शुक्राधिदेवेन्द्रस्य	इन्द्रं वो विश्वतः १।७।१०	सजोषा इन्द्रः । वा: ७।३७	इन्द्रमित् देवतातये १।३।२।१।७	इन्द्रेमं प्रतरम् ६।५।२
शन्यधिदेवयमस्य	यमाय सोमं सुनुत १०।१४।१३	यमाय त्वाङ्गिरस्वते। वा: ३८।९	आयं गौः पृश्निः २।६।१।११।१	यः प्रथमं प्रवतमाससाद ६।२८।३
राह्वधिदेव-कालस्य	ब्रह्म जज्ञानम् । वा: ।१३।३	कार्षिरसि समुद्रस्य । वा: ६।२८	ब्रह्म जज्ञानम्। १।४।१।३।९	रोहितः कालः १३।२।३९
केत्वधिदेव-चित्रगुप्तस्य	उषो वाजं हि १।४८।११	चित्रावसो स्वस्ति । वा: ३।१८	चित्र इच्छिशोः १।१।२।२।२।	आज्ञातं यदनाज्ञातम्
सूर्यप्रत्यधि-देवाग्नेः	अग्निं दूतं वृणीमहे १।१२।१	अग्निं दूतं पुरोदधे । वा: २२।१७	अग्निं दूतं वृणीमहे १।१।१।१।३	समास्त्वाग्ने ऋतवः २।६।१
सोमप्रत्यधि-देवजलस्य	अप्सु मे सोमः १।२३।२०	आपो हि ष्ठा। वा: ११।५०	उदुत्तमं वरुण पाशम्। वा: १२।१२	शन्नो देवीरभीष्टये । वा: ३६।१२
कुजप्रत्यधि-देवक्षितेः	स्योना पृथिवि १।२२।१५	स्योना पृथिवि । वा: ३५।२१	पृथिव्यन्तरीक्षम्। तै: आ: ७।७।३	भूमे मातर्निधेहि १२।१।६३
बुधप्रत्यधि-देवविष्णोः	सहस्रशीर्षा पुरुषः १०।९०।१	इदं विष्णुर्विचक्रमे । वा: ५।१५	सहस्रशीर्षा पुरुषः। वा: ३१।१	इदं विष्णुर्विचक्रमे ७।२६।४
जीवप्रत्यधि-देवेन्द्रस्य	इन्द्रायेन्दो मरुत्वते ९।६४।२२	इन्द्र आसां नेता । वा: १७।४०	इन्द्रायेन्दो १।५।२।४।६	इन्द्र जुषस्व प्र वहा २।५।१
शुक्रप्रत्यधि-देवशच्याः	उत्तानपर्णे सुभगे १०।१४५।२	अदित्यै रास्नासि। वा: १।३०	एकाष्टका तपसे। अ: ३।१०।१२	प्रेतं पादौ १।२७।४
शनिप्रत्यधि-देवप्रजापतेः	प्रजापते न त्वद् १०।१२१।१०	प्रजापते न त्वद्। वा: १०।२०	प्रजापते न त्वद्। वा: १०।२०	नक्तं जातास्योषधे १।२३।१
राहुप्रत्यधि-देवसर्पाणाम्	आयं गौः पृश्निः १०।१८९।१	नमोऽस्तु सर्पेभ्यः । वा: १३।६	तवेच्छिद्रावमम् १।३।२।३।८	शेरभक शेरभ २।२४।१
केतुप्रत्यधि-देवब्रह्मणः	ब्रह्म जज्ञानम् । वा: १३।३	ब्रह्म जज्ञानम् । वा: १३।३	एष ब्रह्मा य ऋत्वियः १।५।२।१।२	ये दिशामन्तर्देशेभ्यः ४।४०।८

पाठान्तराणि प्रदर्श्यन्ते,—

* चक्षुर्ह्यावधि १।३।२।४।४ † सोमं राजानम् १।१।२।५।१ ‡ बृहद्वयो हि ।१।१।२।४।८

(गृह्यते अनुगृह्यते अभ्युपपद्यते इति। ग्रह+ "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च।" ३।३।५८। इति अप्।) अनुग्रहः। निर्बन्धः। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ४४५।
"गृहिणि खेदे निहितः कुसुमं बहु दत्तमर्चितो बहुशः।
वक्रस्तदपि धनेश्वर इव सखि! दुष्टग्रहो दयितः॥"
"दुष्टो ग्रह आग्रहो यस्य पक्षे दुष्टस्वामी ग्रहश्चेति विग्रहः।" इति तट्टीका॥) ग्रहणम्। (यथा, भागवते। ३।१५।३५।
"सद्योऽसुरेस्तदुपरावृत्त विम्यसुजात्-
पादग्रहादपततामतिकातरेण॥")
रक्षोद्गमः। पूतनादयः। ते तु बालग्रहाः। (एतेषां नामानि विवरणञ्च बालग्रहशब्दे द्रष्टव्यानि॥) सैंहिकेयः। (यथा, रघुः। १२।२८।
"सन्ध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधो नाम राक्षसः।
अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्दोरिव ग्रहः॥")
उपरागः। स तु चन्द्रसूर्य्ययोर्ग्रहणम्। इति मेदिनी। हे। ३। (यदुक्तं तिथितत्त्वे।
"भत्रिपादान्तरे राहोः केतोर्वा संस्थितो रविः।
चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः॥")
ग्रहाणां नवसंख्यात्वेन ग्रहशब्देनापि नवमसंख्या उच्यते। यथा, देवीभागवते। १।३।२।
"चतुर्द्दशसहस्रञ्च मात्स्यमाद्यं प्रकीर्त्तितम्।
तथा ग्रहसहस्रन्तु मार्कण्डेयं महाद्भुतम्॥"
नवग्रहाः। यथा, महाभारते। १३।१७।३०।
"चन्द्रः सूर्य्यः शनिः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्वरः॥")
ग्रहकल्लोलः, पुं, (ग्रहस्य चन्द्रसूर्य्यादेः कल्लोलः विमर्द्दक इव।) राहुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
ग्रहणं, क्ली, (गृह्यते इति। ग्रह+भावे ल्युट्।) स्वीकारः। (यथा, २ रामायणे। २।६६।१८।
"नर्म्मोपगर्हणे तस्य धनुषस्तोलनेऽपि वा॥"
आदरः। करः। उपलब्धिः। (यथा, रघुः। ३।२८।
　"स वृत्तचूलश्चलकाकपक्षकै-
　　रमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः।
　लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं
　　नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत्॥")
बन्दी। उपरागः। इति मेदिनी। णे ४५॥
(गृह्यन्ते विषयाः येन। ग्रह+करणे ल्युट्।) इन्द्रियम्। इति राजनिर्घण्टः॥ शब्दः। इति जटाधरः॥ अथ सूर्य्यचन्द्रग्रहणकारणं यथा,—
"भत्रिपादान्तरे राहोः केतोर्वा संस्थितो रविः।
चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः॥
दर्शान्तरे रविश्चन्द्रस्तदैकराशिगतः शशी।
पूर्णिमायां निमग्नो राहुणा ग्रस्यते शशी॥
अमावस्यां व्यतीपाते मासे यदि जायते।
नक्षत्रैकगृहे सूर्य्यो राहुणा ग्रस्यते रविः॥"*॥
ग्रहणकालीनरविचन्द्रयोर्वर्णभेदात् फलाफलकारणं यथा,—
"रविभौमनिभे तु निर्म्मले मासमादिशेत्।
बुधभौरिनिभे तु मलिनं सुवर्षणम्॥
गुरोरंशकमासाद्य दृश्यते सवलाहकः।
शशिशुक्रनिभे तु प्राकृट्काले महज्जलम्।
अन्यत्राश्वत्थभूतौ तौ दृश्येते हारितामरौ।"*॥
राहोर्वर्णविशेषे शुभाशुभं यथा, (वृहत्संहितायाम्। ५।५३-५८।)
"श्वेते क्षेमसुभिक्षं ब्राह्मणपीडाञ्च
　　　　　　　　निर्द्दिशेद्राहौ।
अग्निभयमनलवर्णे पीडा च हुताशवृत्तीनाम्॥
हारिते रोगोल्बणता सस्यानामीतिभिश्च विध्वंसः।
कपिले शीघ्रगसत्त्वम्लेच्छविध्वंसोऽथ दुर्भिक्षम्॥
अरुणकिरणानुरूपे दुर्भिक्षं वृष्टयो विहगपीडा।
धूम्राभे क्षेमसुभिक्षमादिशेन्मन्दवृष्टिञ्च॥
कापोतारुणकपिले श्यामाभे क्षुद्भयं विनिर्द्दिशेत्।
कापोतः शूद्राणां व्याधिकरः कृष्णवर्णश्च॥
विमलकमलपीताभो वैश्यध्वंसी भवेत् सुभि-
　　　　　　　　क्षाय।
सार्च्चिश्चाग्निभयं गैरिकरूपे च युद्धानि॥
दूर्व्वाकाण्डश्यामे हारिद्रे वापि निर्द्दिशेन्मरकम्।
अशनिभयसम्प्रदायी पाटलकुसुमोपमो राहुः॥"
तद्दर्शननिषेधो यथा,—
"जन्माष्टजन्मशेषेषु चतुर्थे दशमे तथा।
नवमे च तथा चन्द्रे न कुर्य्याद्राहुदर्शनम्॥
जन्मभे जन्मराशौ च षष्ठाष्टमगते तयोः।
चतुर्थे द्वादशे चन्द्रे न कुर्य्याद्राहुदर्शनम्॥
यावद्दर्शनमात्रेण चार्थहानिर्न्न संशयम्।
जायते नात्र सन्देहस्तस्मात्तत्परिवर्ज्जयेत्॥
　विपत्करप्रत्यरिसंस्थितेषु
　　वैनाशिकस्थेषु हृतं हि कर्म्म।
　सर्व्वं वृथा निष्फलमेव यस्मात्
　　कृतेऽपि तत्रास्ति शुभं न किञ्चित्॥"
तत्र कर्त्तव्यं कर्म्म यथा,—
"एकरात्रमुपोष्यैव राहुं दृष्ट्वा चयं नरः।
पुण्यमाप्नोति स्नात्वा च स्नानं श्राद्धं विधानतः॥
आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतञ्च वह्निना।
जलं व्याध्यातुरः स्नायात् ग्रहणेऽप्युष्णवारिणा॥
सर्व्वं भूमिसमं दानं सर्व्वे व्याससमा द्विजाः।
सर्व्वं गङ्गासमं तोयं ग्रहणे नात्र संशयः॥
सर्व्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने।
अकुर्व्वाणस्तु तत् श्राद्धं पङ्के गौरिव सीदति॥
आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा।
आमश्राद्धं द्विजैः कार्य्यं शूद्रेण तु सदैव हि॥
चन्द्रसूर्य्यग्रहे स्नानं श्राद्धदानजपादिकम्।
काम्यानि सन्त्यस्तेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा॥
सतीर्थेऽर्कविधुग्रासे तप्तदाननिषेधयोः।
मन्वादीनां मतस्वाद्यं मासपादीन्न शोधयेत्॥
चन्द्रग्रहणवारे सर्व्वे सर्व्वं तथा।
चूडामणिरयं योगस्तत्रानन्तफलं स्मृतम्॥
वाग्यतात्पूर्व्वकान् कोटिगुणञ्च फलं लभेत्।
अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते॥
पर्व्वणश्च पेऽन्दोर्वा शुचिः पूर्व्वमुपोषितः।
नद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रोदके स्थितः।
यद्वा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्व्वमुपोषितः।
ग्रहणादिविमोक्षान्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः।
अनन्तरं दशांशेन क्रमाद्धोमादिकं चरेत्॥
तदन्ते महतीं पूजां कुर्य्याद्ब्राह्मणतर्पणम्।
ततो मन्त्रस्य सिद्ध्यर्थं गुरुं संपूज्य तोषयेत्॥
एवञ्च मन्त्रसिद्धिः स्याद्देवता च प्रसीदति।
सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने।
स्नानमात्रन्तु कर्त्तव्यं दानश्राद्धविवर्ज्जितम्॥"*॥
नक्षत्रविशेषे ग्रहणे नराणां दोषस्तच्छान्तिश्च यथा,—
"यस्मिंश्चिन्मनक्षत्रे ग्रस्येते शशिभास्करौ।
तज्जातानां भवेत् पीडा ये नराः शान्ति-
　　　　　　　　वर्ज्जिताः॥
ग्रहणग्रहपरिपीडितनाडीनक्षत्रदोषशम-
　　　　　　　　नाय।
सह शतपुष्पैः स्नायात् फलिनीसलचन्दनो-
　　　　　　　　शीरैः॥"
नाडीनक्षत्राणि च। आद्यदशषोडशाष्टादश-
त्रयोविंशपञ्चविंशतयः॥
"ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं पूर्णं वा गव्यसर्पिषा।
भास्करग्रहणे दद्यान्नाडीदोषोपपीडितः॥
घृतकुम्भोपरि निहितं शङ्खं नवनीतपूरितं
　　　　　　　　दद्यात्।
नाड्यादिदोषशान्त्यै द्विजाय दोषाकरग्रहणे॥"
तत्र भोजनादिनिषेधो यथा,—
"चन्द्रस्य यदि वा भानोर्यस्मिन्नहनि भार्गव॥
ग्रहणन्तु भवेत्तत्र तत्पूर्व्वं भोजनक्रियाम्॥
नाचरेत् ग्रस्ते चैव तथैवास्तमुपागते।
यावत् स्यान्नोदयस्तस्य नाश्नीयात्तावदेव तु॥
मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नानं कृत्वा परेऽहनि॥
सूर्य्यग्रहे तु नाश्नीयात् पूर्व्वं यामचतुष्टयम्।
चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरैर्विना॥
आहं न कीर्त्तयेद्नक्त रात्रौ रात्रौ च सूतके।"
तदाशौचं यथा,—
"सर्व्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने।
स्नात्वा कर्म्माणि कुर्व्वीत शृतमन्नं विवर्ज्जयेत्॥
ग्रहणे शावमाशौचं निवृत्तौ मौलिकं स्मृतम्।
तयोः सम्पातमात्रेण उपस्पृश्य क्रियाक्रमः॥"
　　　　　　　　इति तिथ्यादितत्त्वम्॥*॥
अथ ज्योतिर्मते ग्रहणस्वरूपं यथा। राहुः पृथिवीच्छायां समाश्रित्य चन्द्रं चन्द्रमाश्रित्य रविं यदाच्छादयति तत् ग्रासात्मम्। किन्तु रविचन्द्रयोर्न गतिरोधकस्वरूपो ग्रासः॥*॥ अथ ग्रहणसम्भावना। अमावस्यावसानसमये यदि रविस्फुटराश्यादिः राहुकेत्वोः स्फुटराश्यादिभिस्तुल्यः किंवा दशभागान्तरितो भवति तदा सूर्य्यग्रहणम्। पूर्णिमावसानकाले यदि चन्द्रस्फुटराश्यादिः राहुकेत्वोः स्फुटराश्यादिभिस्तुल्यः किंवा चतुर्दशभागान्तरितो भवति तदा चन्द्रग्रहणं स्यात्॥*॥ तस्य प्रकाशप्रकारो यथा। अमावस्या तिथ्यन्ते पूर्णिमावसाने च सूर्य्यविहरणीमध्यविचारणो यथा-

सम्भवराश्यादिस्थौ रविचन्द्रौ कर्त्तव्यौ। मध्य राहू राश्यादिभिर्युक्तः स्फुटराश्यादिस्थो रविश्च कार्य्यः। अस्मिन् राहुयुक्तरवौ षड्राश्यधिके सति षड्राशीन् त्यक्त्वा त्रिंशता पूरितः सन् यदि नवतिभागाधिको भवति तदाशीत्युत्तरशतांशेभ्यो हीनः कार्य्यः। अवशिष्टाङ्को द्विःस्थाप्य एकस्मात् द्वाभ्यां हृताङ्केनापरो युक्तः सन् शरो भवति। राहुरव्योर्योगे कृते मेषादिराशिषट्के सति स शरः सौम्यसंज्ञकः तुलादिषट्के सति याम्यसंज्ञकः स्यात् ॥ * ॥ चन्द्रराहुमानज्ञानम्। पञ्चत्रिंशद्विकलाधिकनवत्युत्तरसप्तशतकलामितमध्यचन्द्रभुक्तिः ७९०। ३५। सा च स्फुटकर्म्मणा किञ्चित् कलादिभिर्न्यूनाधिका वा भवति। तस्याः स्फुटेन्दुभुक्त्याः सकाशात् द्वाचत्वारिंशदधिकशतेन १४२ हरणाल्लब्धं चन्द्रस्य मानं स्यात्। पञ्चगुणितचन्द्रमानात् द्वाभ्यां हरणाल्लब्धं राहुमानं भवति ॥ * ॥

अथ चन्द्रग्रहणम्।

राहुचन्द्रयोर्म्मानं मिलितं शरेण हीनकरणात् यदवशिष्टं तत् ग्रासो भवेत् शरे शून्ये सति राहुचन्द्रयोर्म्मिलितं मानद्वयं ग्रासो भवेत्। शरेऽधिके ग्रासो न स्यात् ॥ * ॥

चन्द्रग्रहणारम्भादिकालज्ञानं यथा। षड्गुणितग्रासाङ्कात् चतुर्म्मिश्रितग्रासाङ्केन लब्धं दण्डादिकं स्थितिदण्डादेरर्द्धं भवति। तत् पौर्णमासीयदण्डादिषु हीनं सत् स्पर्शकालः। युक्तं सत् मुक्तिकालः द्विगुणितं तत् स्थितिदण्डादिकालः स्यात् ॥ * ॥

चन्द्रमण्डलस्य स्पर्शादिदिग्ज्ञानम्।

पूर्व्वोक्तशरे याम्ये सति आकाशे चन्द्रमण्डलस्य अग्निकोणे स्पर्शो नैरृतकोणे मुक्तिश्च स्यात्। शरे सौम्ये सति ऐशानकोणे स्पर्शः वायुकोणे मोक्षः। इति चन्द्रग्रहणम् ॥ * ॥

सूर्य्यग्रहणे अक्षो यथा। स्वदेशविषुवच्छाया द्विः स्थाप्या। एकस्याः षड्हृतेनान्या युक्ता सती भागादिर्याम्याक्षः स्यात् ॥ * ॥ सूर्य्यग्रहणोपयोगिनतमाह। दिनार्द्धामावस्ययोर्दण्डादीनां यदन्तरं तत् अंशादिकं नतनामकं स्यात् ॥ * ॥ सूर्य्यग्रहणोपयोगि लम्बनं यथा। द्विगुणनतसमसङ्ख्याकखण्डो ग्राह्यः खण्डान्तरगुणितशेषात् षष्टिलब्धयुक्तः सन् स्फुटलम्बनं अंशादिकं भवति ॥ * ॥ सूर्य्यग्रहणे फलं यथा। दिनपूर्व्वपरार्द्धक्रमेण षड्गुणितनतयुक्तलम्बनरहितस्फुटरवौ षड्राश्यधिके षड्राशीन् त्यक्त्वा त्रिंशता गुणितो यदि नवत्या अधिको भवति तदा अशीत्युत्तरशतात् हीनः कार्य्यः। त्रिगुणितदशलब्धैः खण्डो ग्राह्यः खण्डान्तरगुणितशेषात् दशलब्धयुक्तः सन् फलं भवति ॥ * ॥ सूर्य्यग्रहणे नतिर्यथा। अक्षफलयोर्योगो नतिः स्यात् षड्राशिन्यूने अक्षफलान्तरनतिः सा फले अधिके सति सौम्या अक्षे अधिके सति याम्या भवति ॥ * ॥ सूर्य्यग्रहणे शरो यथा। मध्यराहुसहितः स्फुटरविर्द्विगुणितलम्बनखण्डात् नवहृतांशादिभिर्द्दिनपूर्व्वार्द्धे रहितः दिनपरार्द्धे सहितः कार्य्यः एतादृशसंस्कृतरवौ षड्राश्यधिके षड्राशीन् त्यक्त्वा इत्यादि चन्द्रग्रहणोक्तवत् शरः कार्य्यः। एष स्फुटशरः उभयोः शरनत्योर्द्दिक्तुल्यतायां नत्या सह युक्तो दिग्भेदे रहितः कार्य्यः अन्तरे कार्य्ये सति यदधिकं तस्य दिशा शरस्य दिक् वक्तव्या ॥ * ॥ सूर्य्यमानं यथा। दशानुपलाष्टविपलाधिकोनषष्टिकलामितरविमध्यभुक्तिः। ५९। ८। १० सा च स्फुटकर्म्मणि किञ्चित् कलादिभिर्न्यूनाधिका वा भवति। तस्यास्त्रिगुणितस्फुटरविभुक्तेर्द्वात्रिंशता लब्धं रविमानं स्यात् ॥ * ॥

अथ सूर्य्यग्रहणम्।

पूर्व्वोक्तचन्द्रमानं रविमानं मिलितं शरेण हीनं सत् ग्रासो भवेत् ॥ * ॥ सूर्य्यग्रहणस्यारम्भादिकालज्ञानम्। चतुर्गुणितग्रासाङ्कात् द्वियुतग्रासाङ्केन लब्धं दण्डादिकं स्थितिनाड़िकार्द्धं भवति। तदमावस्याया दण्डादिषु हीनं स्पर्शकालः युक्तं मुक्तिकालः स्यात् ॥ * ॥ स्पर्शादिदिग्ज्ञानम्। शरे याम्ये सति अर्कमण्डलस्य नैरृतकोणे स्पर्शोऽग्निकोणे मोक्षः स्यात्। सौम्ये शरे सति वायुकोणे स्पर्श ऐशानकोणे मुक्तिर्भवेत्, द्विगुणितं तत् स्थितिदण्डादि स्यात् ॥ * ॥ दिवारात्र्योः परार्द्धे यदि ग्रहणं भवति तदा अमावस्यापौर्णमास्योर्दण्डादिः स्फुटलम्बनयुक्तः कार्य्यः ॥ गणितागतकालात् हीनातिरिक्ते काले यदि ग्रहणं स्यात् तत् औत्पातिकं भवेत् ॥ * ॥ ग्रहणे मण्डलस्य सामान्यवर्णो यथा। बिम्बस्य वैवर्ण्यं अंशुहानिस्तमोहतिः खण्डनमल्पता वा शुक्लारुणश्यामलपीतचित्रैः मटाद्यैः रोध इव वेष्टनं वा भवति ॥ * ॥ अपर्व्वणं ग्रहणं ईतिव्यसनार्त्तिकारि स्यात् तदा दिशश्च विरूपाः स्युः ॥ * ॥ ग्रासाङ्गुलिमानज्ञानम्। दशगुणितग्रासाङ्कात् मानद्वयार्द्धेन लब्धं चन्द्रसूर्य्ययोर्ग्रासस्य गताङ्गुलाद्यं भवति। सूर्य्यस्य त्र्यङ्गुलमपि ग्रासोऽदृश्यो भवति। चन्द्रस्य सार्द्धाङ्गुलः सुदर्शः यदि षोड़शाङ्गुलाधिको भवति तदा सर्व्वग्रासः ॥ * ॥ ग्रहणे मण्डलवर्णो यथा। अल्पे ग्रहणे धूम्राभं समग्रे कपिलं अर्द्धे कृष्णाभम्। इति सूर्य्यग्रहणम् ॥ इति सिद्धान्तमञ्जरीसम्मतम् ॥

(अधुना सूर्य्यसिद्धान्तमतमुच्यते तत्र चन्द्रग्रहणाधिकारो यथा,—

"सार्द्धानि षट्सहस्राणि योजनानि विवस्वतः।
विष्कम्भो मण्डलस्येन्दोः सहाशीत्या चतुःशतम् ॥
स्फुटस्वभुक्त्या गुणितौ मध्यभुक्त्योद्धृतौ स्फुटौ।
रवेः स्वभगणाभ्यस्तः शशाङ्कभगणोद्धृतः ॥
शशाङ्ककक्षागुणितो भाजितो वार्ककक्षया।
विष्कम्भश्चन्द्रकक्षायां तिथ्याप्ता मानलिप्तिका ॥
स्फुटेन्दुभुक्तिर्भूव्यासगुणिता मध्ययोद्धृता।
लब्धं सूची महीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तरम् ॥
मध्येन्दुव्यासगुणितं मध्यार्कव्यासभाजितम्।
विशोध्य लब्धं सूच्या तु तमो लिप्तास्तु पूर्व्ववत् ॥
भानोर्भार्द्धे महीच्छाया तत्तुल्येऽर्कसमेऽपि वा।
शशाङ्कपाते ग्रहणं कियद्भागाधिकोनके ॥
तुल्यौ राश्यादिभिः स्याताममावास्यान्तकालिकौ।
सूर्य्येन्दू पौर्णमास्यन्ते भार्द्धे भागादिकौ समौ ॥
गतैष्यपर्व्वनाड़ीनां स्वफलेनोनसंयुतौ।
समलिप्तौ भवेतां तौ पातस्तात्कालिकोऽन्यथा ॥
छादको भास्करस्येन्दुरधःस्थो घनवद्भवेत्।
भूच्छायां प्राङ्मुखश्चन्द्रो विशत्यस्य भवेदसौ ॥
तात्कालिकेन्दुविक्षेपं छाद्यच्छादकमानयोः।
योगार्द्धात् प्रोज्झ्य यच्छेषं तावच्छन्नं तदुच्यते ॥
यद्ग्राह्यमधिके तस्मिन् सकलं न्यूनमन्यथा।
योगार्द्धादधिके न स्याद्विक्षेपे ग्राससम्भवः ॥
ग्राह्यग्राहकसंयोगवियोगौ दलितौ पृथक्।
विक्षेपवर्गहीनाभ्यां तद्वर्गाभ्यामुभे पदे ॥
षष्ट्या संगुण्य सूर्य्येन्द्वोर्भुक्त्यन्तरविभाजिते।
स्यातां स्थितिविमर्द्दार्द्धे नाड़िकादिफले तयोः ॥
स्थित्यर्द्धनाड़िकाभ्यस्ता गतयः षष्टिभाजिताः।
लिप्तादि प्रग्रहे शोध्यं मोक्षे देयं पुनः पुनः ॥
तद्विक्षेपैः स्थितिदलं विमर्द्दार्द्धं तथासकृत्।
संसाध्यमन्यथा पाते तल्लिप्तादिफलं स्वकम् ॥
स्फुटतिथ्यवसाने तु मध्यग्रहणमादिशेत्।
स्थित्यर्द्धनाड़िकाहीने ग्रासो मोक्षस्तु संयुते ॥
तद्वदेव विमर्द्दार्द्धनाड़िकाहीनसंयुते।
निमीलनोन्मीलनाख्ये भवेतां सकलग्रहे ॥
इष्टनाड़ीविहीनेन स्थित्यर्द्धेनार्कचन्द्रयोः।
भुक्त्यन्तरं समाहन्यात् षष्ट्याप्ताः कोटिलिप्तिकाः ॥
भानोर्ग्रहे कोटिलिप्ता मध्यस्थित्यर्द्धसङ्गुणाः।
स्फुटस्थित्यर्द्धसम्भक्ताः स्फुटाः कोटिकलाः स्मृताः ॥
क्षेपो भुजस्तयोर्वर्गयुतेर्मूलं श्रवस्तु तत्।
मानयोगार्द्धतः प्रोज्झ्य ग्रासस्तात्कालिको भवेत् ॥
मध्यग्रहणतश्चोर्द्ध्वमिष्टनाड़ीर्विशोधयेत्।
स्थित्यर्द्धान्मौक्षिकाच्छेषं प्राग्वच्छेषं तु मौक्षिके ॥
ग्राह्यग्राहकयोगार्द्धाच्छोध्याः स्वच्छन्नलिप्तिकाः।
तद्वर्गात् प्रोज्झ्य तत्कालविक्षेपस्य कृतिम्पदम् ॥
कोटिलिप्ता रवेः स्पष्टस्थित्यर्द्धेनाहता हृताः।
मध्येन लिप्तास्तन्नाड्यः स्थितिवद्ग्रासनाड़िकाः ॥
नतज्याघ्न्येयाभ्यस्ता त्रिज्याप्ता तस्य कार्म्मुकम्।
वलनांशाः सौम्ययाम्याः पूर्व्वापरकपालयोः ॥
राशित्रययुताद्ग्राह्यात् क्रान्त्यंशैर्द्दिक्समैर्युताः।
भेदेऽन्तराज्ज्या वलना सप्तत्यङ्गुलभाजिता ॥
सोन्नतं दिनमध्यर्द्धं दिनार्द्धाप्तं फलेन तु।
छिन्द्याद्विक्षेपमानानि तान्येषामङ्गुलानि तु ॥

इति सूर्य्यसिद्धान्ते चन्द्रग्रहणाधिकारः ॥

अथ सूर्य्यग्रहणाधिकारः।

"मध्यलग्नसमे भानौ हरिजस्य न सम्भवः।
अक्षोदङ्मध्यभक्रान्तिसाम्ये नावनतेरपि ॥
देशकालविशेषेण यथावनतिसम्भवः।
लम्बनस्यापि पूर्व्वान्यदिग्वशाच्च तथोच्यते ॥
लग्नं पर्व्वान्तनाड़ीनां कुर्य्यात् स्वैरुदयासुभिः।
तज्ज्यान्त्यापक्रमज्याघ्नी लम्बज्याप्तोदयाभिधा ॥

तदा लग्नोदयैर्लग्नं मध्यसंज्ञं यथोदितम् ।
तत्क्रान्त्यक्षांशसंयोगो दिक्साम्येऽन्तरमन्यथा ॥
शेषं नतांशास्तन्मौर्व्वी मध्यज्या साभिधीयते ।
मध्योदयज्ययाभ्यस्ता त्रिज्याप्ता वर्गितं फलम् ॥
मध्यज्यावर्गविश्लिष्टं दृक्क्षेपः शेषतः पदम् ।
तत्त्रिज्यावर्गविश्लेषान्मूलं शङ्कुः स दृग्गतिः ॥
नतांशबाहुकोटिभ्यां स्फुटे दृक्क्षेपदृग्गती ।
एकज्यावर्गतश्छेदो लब्धं दृग्गतिजीवया ॥
मध्यलग्नार्कविश्लेषज्या छेदेन विभाजिता ।
रवीन्द्वोर्लम्बनं ज्ञेयं प्राक्पश्चाद्घटिकादिकम् ॥
मध्यलग्नाधिके भानौ तिथ्यन्तात् प्रविशोधयेत् ।
धनमूनेऽसकृत् कर्म्म यावत् सर्व्वं स्थिरीभवेत् ॥
दृक्क्षेपः शीततिग्मांश्वोर्मध्यभुक्त्यन्तराहतः ।
तिथिघ्नत्रिज्यया भक्तो लब्धं स्वावनतिर्भवेत् ॥
दृक्क्षेपात् सप्ततिह्वताद्भवेद्वावनतिः फलम् ।
अथवा त्रिज्यया भक्तात् सप्तसप्तकसङ्गुणात् ॥
मध्यज्या दिग्वशात् सा च विज्ञेया दक्षिणोत्तरा ।
सेन्दुविक्षेपदिक्साम्ये युक्ता विश्लेषितान्यथा ॥
तथा स्थितिविमर्द्दार्द्धग्रासाद्यं तु यथोदितम् ।
प्रमाणं वलनाभीष्टग्रासादि हिमरश्मिवत् ॥
स्थित्यर्द्धोनाधिकात् प्राग्वत् तिथ्यन्ताल्लम्बनं पुनः ।
ग्रासमोक्षोद्भवं साध्यं तन्मध्यहरिजान्तरम् ॥
प्राक्कपालेऽधिकं मध्याद्भवेत् प्राग्ग्रहणं यदि ।
मौक्षिकं लम्बनं हीनं पश्चार्द्धे तु विपर्य्ययः ॥
तदा मोक्षस्थितिदले देयं प्रग्रहणे तथा ।
हरिजान्तरकं शोध्यं यत्रैतत् स्याद्विपर्य्ययः ॥
एतदुक्तं कपालैक्ये तद्भेदे लम्बनैकता ।
स्वे स्वे स्थितिदले योज्या विमर्द्दार्द्धेऽपि चोक्तवत् ॥"
इति सूर्य्यसिद्धान्ते सूर्य्यग्रहणाधिकारः ॥)

ग्रहणिः, स्त्री, (गृह्णाति आक्रमते उदरभङ्गादिरूपेण नाडीविशेषावच्छिन्नं शरीरमिति । ग्रह उपादाने + "ग्रहेरनिः ।" उणा । ५ । ६७ । इति अनिः णत्वं च ।) ग्रहणीरोगः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

ग्रहणी, स्त्री, (ग्रहणि + "कृदिकारादक्तिनः ।" इति ङीष् ।) अग्न्यधिष्ठाननाडी । स्वनामख्यातरोगः । तस्य निदानसम्प्राप्ती यथा,—
"अतीसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः ।
भूयः सन्दूषितो वह्निर्ग्रहणीमपि दूषयेत् ॥
एकैकशः सर्व्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ।
सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥
पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्बद्धं मुहुर्द्रवम् ।
ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्व्वेदविदो जनाः ॥"*॥
तस्य पूर्ब्बरूपं यथा,—
"पूर्ब्बरूपन्तु तस्येदं तृष्णालस्यं बलक्षयः ।
विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात् कायस्य गौरवम् ॥"
तत्र वातिकस्य निदानरूपे ।
"कटुतिक्तकषायातिरूक्षसन्दुष्टभोजनैः ।
प्रमितानशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः ॥
मारुतः कुपितो वह्निं संछाद्य कुरुते गदान् ।
तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकं खराङ्गता ॥
कण्ठास्यशोषः क्षुत् तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।
पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुजाभीक्ष्णं विसूचिका ॥
हृत्पीडा कार्श्यदौर्ब्बल्यं वैरस्यं परिकर्त्तिका ।
गृद्धिः सर्व्वरसानाञ्च मनसः सदनं तथा ॥
जीर्णे जीर्य्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च ।
स वातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्की च मानवः ॥
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।
पुनः पुनः सृजेद्वर्च्चः श्वासकासार्द्दितोऽनिलात् ॥"
पैत्तिकस्य तस्य निदानरूपे ।
"कट्वजीर्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्बणम् ।
आप्लावयद्धन्त्यनलं जलं तप्तमिवानलम् ॥
सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्य्यते द्रवम् ।
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडर्द्दितः ॥"
श्लैष्मिकस्य तस्य निदानरूपे ।
"गुर्व्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात् ।
भुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्धन्त्यग्निं कुपितः कफः ॥
तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृल्लासच्छर्द्यरोचकाः ।
आस्योपदेहमाधुर्य्यकासष्ठीवनपीनसाः ॥
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ।
दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्च्चःप्रवर्त्तनम् ।
अकृशस्यापि दौर्ब्बल्यमालस्यञ्च कफात्मके ॥
पृथग्वातादिनिर्द्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे ।
त्रिदोषं निर्द्दिशेदेवं तेषां वक्ष्यामि भेषजम् ॥"
तस्यासाध्यस्य लक्षणं यथा,—
"लिङ्गैरसाध्यो ग्रहणीविकारो
यैस्तैरतीसारगदो न सिध्येत् ।
वृद्धस्य नूनं ग्रहणीविकारो
हत्वा तनुं नो विनिवर्त्तते च ॥"
इति माधवकरः ॥
तस्य चिकित्सा यथा, गारुडे १७४ अध्याये ।
"चिकित्साथ ग्रहण्यास्तु ग्रहणी चाग्निनाशिनी ।
चित्रककाथकल्काभ्यां ग्रहणीघ्नं घृतं हविः ॥" * ॥
हरिरुवाच ।
"मरीचं शृङ्गबेरञ्च कुटजत्वचमेव च ।
पानाच्च ग्रहणी नश्येत् शशाङ्ककृतशेखर ॥"
इति तत्रैव १८७ अध्यायः ॥
"अङ्कोटमूलकर्षार्द्धं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
सर्व्वातीसारग्रहणीं पीतं हरति भूतप ॥
मरीचशुण्ठीकुटजत्वक्चूर्णन्तु गुडान्वितम् ।
क्रमात्तत् द्विगुणं पीतं ग्रहण्याधिनाशनम् ॥"
इति तत्रैव १८८ अध्यायः ॥ * ॥
अथ सामान्यग्रहणीरोगस्य चिकित्सा ।
"ग्रहणीमाश्रितं रोगमजीर्णवदुपाचरेत् ।
लङ्घनैर्द्दीपनीयैश्च सदातीसारभेषजैः ॥
दोषं सामं निरामञ्च विद्यादत्रातिसारवत् ।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥
पेयादिपटुलघ्वन्नं पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।
दीपनानि च तक्रञ्च ग्रहण्यां योजयेद्भिषक् ॥
कपित्थबिल्वचाङ्गेरीतक्रदाडिमसाधिता ।
यवागूः पाचयत्यामं शकृत् संवर्त्तयत्यपि ॥"
संवर्त्तयति घनीकरोति ॥ * ॥
अथ तक्रम् । तत्र गोदधिगुणाः ।
"गव्यं दध्युत्तमं बल्यं पाके स्वादु रुचिप्रदम् ।
पवित्रं दीपनं स्निग्धं पुष्टिकृत् पवनापहम् ॥
उक्तं दध्नामशेषाणां मध्ये गव्यं गुणाधिकम् ॥"
अथ महिषीदधिगुणाः ।
"माहिषं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तनुत् ।
स्वादुपाकमभिष्यन्दि वृष्यं गुर्व्वस्रदूषणम् ॥"
अथ छागीदधिगुणाः ।
"आजं दध्युत्तमं ग्राहि लघु दोषत्रयापहम् ।
शस्यते श्वासकासार्शःक्षयकार्श्येषु दीपनम् ॥"
उत्तमं माहिषी मध्ये शेषं हृद्यं. ॥
अथ तक्रस्य भेदाः ।
"तक्रन्तु घोलमथितोदश्वित्तक्रप्रभेदतः ।
सुश्रुताद्यैर्मुनिश्रेष्ठैश्चतुर्द्धा परिकीर्त्तितम् ॥
सशरं निर्ज्जलं घोलं मथितन्त्वशरोदकम् ।
तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदश्विच्चार्द्धवारिकम् ॥
वातपित्तहरं घोलं मथितं कफपित्तनुत् ।
उदश्वित् कफदं बल्यं श्रमघ्नं परमं मतम् ॥"
अथ तक्रस्य गुणाः ।
"तक्रं ग्राहि कषायाम्लं मधुरं दीपनं लघु ।
वीर्य्योष्णं बलदं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम् ॥
यान्युक्तानि दधीन्यष्टौ तद्गुणं तक्रमादिशेत् ।
ग्रहण्यादिमतां तक्रं पथ्यं संग्राहि लाघवात् ॥
वातघ्नमम्लसान्द्रत्वात् सद्यस्कं स्वविदाहि च ।
किञ्च स्वादु विपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपणम् ।
कषायोष्णविकारित्वाद्रौक्ष्याच्चैव कफे हितम् ॥"
अथोद्धृतस्तोकोद्धृतानुद्धृतस्नेहस्य तक्रस्य गुणाः
"समुद्धृतघृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः ।
स्तोकोद्धृतघृतं तस्माद्गुरु वृष्यं कफापहम् ॥
अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम् ॥"
अथ दोषविशेषे तक्रविशेषाः ।
"वातेऽम्लसैन्धवोपेतं पित्ते स्वादु सशर्करम् ।
पिबेत्तक्रं कफे चापि क्षारत्रिकटुसंयुतम् ॥
हिङ्गुजीरयुतं घोलं सैन्धवेनावचूर्णितम् ।
ग्रहण्यर्शोऽतिसारघ्नं भवेद्वातहरं परम् ॥
रोचनं पुष्टिदं बल्यं वस्तिमूलविनाशनम् ॥"
अथामपक्वतक्रगुणाः ।
"तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च ।
पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव विशिष्यते ॥"*॥
अथ तक्रस्य निषेधः ।
"नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्ब्बले ।
न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ॥"*॥
अथ तक्रस्य गुणोत्कर्षः ।
"न तक्रसेवी व्यथते कदाचि-
न्न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः ।
यथा सुराणाममृतं सुखाय
तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः ॥" * ॥
"मुद्गयूषं रसं तक्रं धान्यजीरकसंयुतम् ।
सैन्धवेनान्वितं दद्यात् षड्यूषमिति कीर्त्तितम् ॥"
रसं लघु ग्राहि मांसभवरसम् । इति षड्यूषम् ॥
"कर्षं गन्धमहेशपारदसमं कुर्य्याच्छुभां कज्जलीं
चाद्यं त्र्यूषणतश्च पञ्चलवणं सार्द्धञ्च कर्षं पृथक् ।
भृष्टं हिङ्गु च जीरकद्वययुतं सर्व्वार्द्धभङ्गान्वितं

खादेद्दृक्मितं प्रकृतिमद्‌वांस्तक्रस्य विल्वेन च ॥"
इति लघुलाईचूर्णम् ॥ * ॥
"त्रिकटु त्रिफला चैव विड़ङ्गं जीरकद्वयम् ।
भल्लातकं यमानी च हिङ्गु लवणपञ्चकम् ॥
गृहधुमवचाकुष्ठं रसगन्धकमभ्रकम् ।
क्षारत्रयाजमोदा च चित्रकं गजपिप्पली ॥
मुस्ता मोचरसं पाठा लवङ्गं जातिपत्रकम् ।
समभागकृतश्चैषां चूर्णं श्लक्ष्णं विनिर्मितम् ॥
शक्राशनस्य चूर्णन्तु चूर्णतुल्यं प्रदापयेत् ॥
मन्दाग्निकासदुर्नामशोथपाण्डरुचिज्वरान् ।
विष्टम्भं संग्रहं शूलं हन्यान्नानातिसारजित् ॥
आमवातापहं बल्यं सूतिकादोषनाशनम् ।
वर्ज्जनीयं मांसमत्स्यं स्नानं पिष्टितभोजनम् ॥
पथ्यं काञ्जिकमत्रापि दधि तक्रमथापि वा ।
वृहल्लाईचूर्णमिदं लाईभाषितमुत्तमम् ॥"
इति वृहल्लाईचूर्णम् ॥ * ॥
"जातीफललवङ्गैलापत्रत्वङ्नागकेशरैः ।
कर्पूरचन्दनतिलत्वक्क्षीरीतगरामलैः ॥
तालीसपिप्पलीपथ्यास्थूलजीरकचित्रकैः ।
शुण्ठीविड़ङ्गमरिचैः समभागविचूर्णितैः ॥
यावन्त्येतानि सर्व्वाणि दद्याद्भङ्गां च तावतीम् ।
सर्व्वचूर्णसमानांशा प्रदेया शुभ्रशर्करा ॥
कर्षमात्रमिदं खादेन्मधुना प्लावितं नरः ।
नाशयेत् ग्रहणीं कासं क्षयं श्वासमरोचकम् ॥"
इति जातीफलादिचूर्णम् ॥ * ॥
"चित्रकं पिप्पलीमूलं क्षारौ लवणपञ्चकम् ।
व्योषं हिङ्ग्वजमोदाश्च पथ्यं चैकत्र चूर्णयेत् ॥
वटिका मातुलुङ्गस्य रसैर्व्वा दाड़िमस्य वा ।
कृता विपाचयत्यामं प्रदीपयति चानलम् ॥"
क्षारौ स्वर्ज्जिका यवक्षारश्च । लवणपञ्चकमिति सैन्धवं रुचकं चैव विड़ं सामुद्रिकं गड़मिति । व्योषं शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि । अजमोदात्र यवानिका । मातुलुङ्गं वीजपूरकम् । इति चित्रकादिवटिका ॥ * ॥ [सगुड़ः ।
"श्रीफलशलाटुः कल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः
ग्रहणीगदमत्युग्रं तक्रभुजा शीलितो जयति ॥"
श्रीफलशलाटुः विल्वस्यामं फलम् । गुड़स्यात्र भागद्वयम् । इति विल्वकल्कः ॥ * ॥
"चतुष्पलं सुधाकाण्डं त्रिपलं लवणत्रयम् ।
वार्त्ताकोः कुड़वश्चार्कमूलाद्विल्वे तथानलात् ॥
दग्ध्वा द्रवेण वार्त्ताकोर्गुटिका भोजनोत्तरम् ।
भुक्ता भुक्तं पचत्याशु नाशयेद्ग्रहणीगदम् ॥
कास श्वासं तथार्शांसि विसूचीञ्च हृदामयम् ॥"
इति वार्त्ताकुगुटिका ॥ * ॥
"मुस्तकातिविषाविल्वकौटजं सूक्ष्मचूर्णितम् ।
मधुना च समालीढ़ं ग्रहणीं सर्व्वजां जयेत् ॥"
कौटजं इन्द्रयवः । इति मुस्तकादिचूर्णम् ॥ * ॥
"श्वेतो वा यदि वा रक्तः सुपक्वो ग्रहणीगदः ।
गुड़ेनाधिकसर्ज्जेन भक्षितेनाशु नश्यति ॥"
सर्ज्जः राल इति लोके । इति सर्ज्जरसचूर्णम् ॥*॥
"विल्वाब्दशक्रयववालकमोचसिद्ध-
मानं पयः पिवति यो दिवसत्रयेण ।
सोऽतिप्रवृद्धचिरजग्रहणीविकारं
सामं सशोणितमसाध्यमपि क्षिणोति ॥"
मोचो मोचरसः । क्षिणोति हन्ति ।
"प्रस्थत्रये त्वामलकीरसस्य
शुद्धस्य दत्त्वार्द्धतुलां गुड़स्य ।
चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकजीरचव्य-
व्योषेभकृष्णाहपुषाजमोदैः ॥
विड़ङ्गसिन्धूत्रिफलायवानी-
पाठाग्निधान्यैश्च पलप्रमाणैः ।
दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टा-
वष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ॥
तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं
यथेष्टचेष्टस्त्रिसुगन्धियुक्तम् ।
अनेन सर्व्वे ग्रहणीविकाराः
सश्वासकासस्वरभेदशोथाः ॥
शाम्यन्ति चायं चिरमन्तरग्ने-
र्हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ।
स्त्रीणान्तु वन्ध्यामयनाशनः स्यात्
कल्याणको नाम गुड़ः प्रसिद्धः ॥
तैले मनाक् चित्रदुभृष्टा त्रिसुगन्धि पलं पलम् ।
सिद्धे निधेयमत्रैव गुड़े कल्याणपूर्ब्बके ॥"
इति कल्याणगुड़ः ॥ * ॥
"पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
त्रिफला चाजमोदा च नलिनी जीरकस्तथा ।
सैन्धवं रौमकञ्चापि सामुद्रं रुचकं विड़म् ॥
आरग्वधञ्च त्वक्पत्रं सूक्ष्मैला चोपकुञ्चिका ।
शुण्ठीशक्रयवाश्चैव प्रत्येकं कर्षसम्मिताः ॥
नदीकायाः पलान्यत्र चत्वारि कथितानि हि ।
त्रिवृतायाः पलान्यष्टौ गुड़स्यार्द्धतुला तथा ॥
तिलतैलपलान्यष्टावामलक्या रसस्य तु ।
प्रस्थत्रयमिदं सर्व्वं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
औडम्बरं चामलकं वादरं वा यथाफलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्षयेद् वा यथानलम् ॥
निखिलान् ग्रहणीरोगान् प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ।
उरोघातं प्रतिश्यायं दौर्ब्बल्यं वह्निसंचयम् ॥
ज्वरानपि हरेत् सर्व्वान् कुर्य्यात् कान्तिं मतिं स्वरम् ।
पिपासादाहयोर्हन्ति रक्तपित्तञ्च विग्रहम् ॥
धातुक्षीणे वयःक्षीणे स्त्रीषु क्षीणे क्षयी च यः ।
तेभ्यो हितश्च वन्ध्यायै महाकल्याणको गुड़ः ॥"
इति महाकल्याणकगुड़ः ॥ * ॥
"कुष्माण्डानां सुपक्वानां स्विन्नानां निष्कुलत्वचाम् ।
सर्पिः प्रस्थे पलशतं ताम्रपात्रे शनैः पचेत् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
धान्यकानि विड़ङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥
त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजाजिसैन्धवम् ।
एकैकस्य पलं चैकं त्रिवृतोऽष्टौ पलानि च ॥
तैलस्य च पलान्यष्टौ गुड़ात् पञ्चाशदेव तु ।
आमलक्या रसस्यात्र प्रस्थत्रयमुदीरितम् ॥
तावत् पाकं प्रकुर्व्वीत मृदुना वह्निना भिषक् ।
यावत् दर्व्वीप्रलेपः स्यात्तदैनमवतारयेत् ॥
औडुम्बरं चामलकं वादरं वा यथाफलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्षयेद्वा यथानलम् ॥
अनेनैव विधानेन प्रयुक्तञ्च दिने दिने ।
निहन्ति ग्रहणीरोगान् कुष्ठान्यर्शोभगन्दरान् ॥
ज्वरमानाहहृद्रोगगुल्मोदरविसूचिकाः ।
कामलां पाण्डुरोगञ्च प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ॥
वातशोणितवीसर्पदद्रुपामहलीमकान् ।
वातपित्तकफान् सर्व्वान् दुष्टान् शुद्धान् समाचरेत् ॥
व्याधिक्षीणा वयःक्षीणाः स्त्रीषु क्षीणाश्च ये नराः ।
तेभ्यो हितो गुड़ोऽयं स्यात् वन्ध्यानामपि पुत्रदः ॥
वृष्यो वल्यो वृंहणश्च वयसः स्थापनः परः ॥"
इति कुष्माण्डकल्याणकगुड़ः ॥ * ॥
अतीसाराधिकारलिखितं विल्वतैलं चात्र हितम् । इति ग्रहणीरोगाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ (सनिदानलक्षणादिकं चिकित्सितमस्य यथा,—
"सामं सान्नमजीर्णेऽन्ने जीर्णे पक्वन्तु नैव वा ।
अकस्माद्वा मुहुर्वद्धमकस्माच्छिथिलं मुहुः ॥
चिरकृद्ग्रहणीदोषः सञ्चयाच्चोपवेशयेत् ।
स चतुर्धा पृथग् दोषैः सन्निपाताच्च जायते ॥
प्राग्रूपं तस्य सदनं चिरात् पचनमम्लकः ।
प्रसेको वक्त्रवैरस्य मरुचिस्तृट्क्लमो भ्रमः ॥
आनद्धोदरता च्छर्द्दिः कर्णक्ष्वेड़ोऽन्त्रकूजनम्
सामान्यं लक्षणं कार्श्यं धूमकस्तमको ज्वरः
मूर्च्छा शिरोरुग्विष्टम्भः श्वयथुः करपादयोः ।
तत्रानिलात्तालुशोषस्तिमिरं कर्णयोः स्वनः ॥
पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुजाभीक्ष्णं विसूचिका
रसेषु गृद्धिः सर्व्वेषु क्षुत्तृष्णा परिकर्त्तिका ॥
जीर्णे जीर्य्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यं समश्नुते
वातहृद्रोगगुल्मार्शःप्लीहपाण्डुत्वशङ्कितः ॥
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।
पुनः पुनः सृजेद्वर्च्चः पायुरुक् श्वासकासवान् ।
पित्तेन नीलं पीताभं पीताभः सृजति द्रवम्
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृड़र्दितः ॥
श्लेष्मणा पच्यते दुःखमन्नं छर्द्दिररोचकः ।
आस्योपदेहनिष्ठीवकासहृल्लासपीनसाः ॥
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ।
उद्गारो दुष्टमधुरः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्च्चःप्रवर्त्तनम् ।
अकृशस्यापि दौर्ब्बल्यं सर्व्वजे सर्व्वसङ्करः ॥
विभागेऽन्नस्य ये चोक्ता विषमाद्यास्त्रयोऽग्नयः
तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषाः समस्तु स्वास्थ्यकारणम्
वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः ।
अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ।
इति वाभटे निदानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।
चिकित्सास्य यथा,—
"ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् ।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥
अन्नकाले यवाग्वादिपञ्चकोलादिभिर्युतम् ।
वितरेत् पटुलघ्वन्नं पुनर्योगांश्च दीपनान् ॥

दद्यात् सातिविषां पेयामामे साम्लां सनागराम् ।
पानेऽतिसारविहितं वारितक्रं सुरादि च ॥
ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनग्राहि लाघवात् ।
पथ्यं मधुरपाकित्वान्न च पित्तप्रदूषणम् ॥
कषायोष्णविकाशित्वाद्रौक्ष्याच्चैव कफे हितम् ।
वाते स्वाद्वम्लसान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहि तत् ॥"
"नीरन्ध्रामशरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतम् ।
दीपनं बहुपित्तस्य तिक्तैर्मधुरकैर्युतम् ॥
स्नेहोऽम्ललवणैर्युक्तो बहुवातस्य शस्यते ।
स्नेहमेव परं विद्याद्दुर्बलानलदीपनम् ॥
नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ।
योऽल्पाग्नित्वात् कफे क्षीणे वर्चः पक्वमपि श्लथम् ॥
मुञ्चेद्दीपनौषधयुतं स पिबेदल्पशो घृतम् ।
तेन स्वमार्गमानीतः स्वकर्मणि नियोजितः ॥
समानो दीपयत्यग्निमग्नेः सन्धुक्षको हि सः ।
पुरीषं यश्च कृच्छ्रेण कठिनत्वाद्विमुञ्चति ॥
स घृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिबेत् ।
रौक्ष्यान्मन्देऽनले सर्पिस्तैलं वा दीपनैः पिबेत् ॥
क्षारचूर्णासवारिष्टान् मन्दे स्नेहातिपानतः ।
उदावर्त्तात् प्रयोक्तव्या निरूहस्नेहबस्तयः ॥
दोषातिवृद्ध्या मन्देऽग्नौ संशुद्धोऽन्नविधिं चरेत् ।
व्याधिमुक्तस्य मन्देऽग्नौ सर्पिरेव तु दीपनम् ॥
अध्वोपवासक्षामत्वे यवाग्वा पाययेद्घृतम् ।
अन्नावपीडितं बल्यं दीपनं बृंहणञ्च तत् ॥
दीर्घकालप्रसङ्गात्तु क्षामक्षीणकृशान्नरान् ।
प्रसहानां रसैः साम्लैर्भोजयेत् पिशिताशिनाम् ॥
लघूष्णकटुशोधित्वाद्दीपयन्त्याशु तेऽनलम् ।
मांसोपचितमांसत्वात् परञ्च बलवर्द्धनम् ॥
स्नेहासवसुरारिष्टचूर्णक्वाथहिताशनैः ।
सम्यक्प्रयुक्तैर्देहस्य बलमग्नेश्च वर्द्धते ॥
दीप्तो यथैव स्थाणुश्च बाह्योऽग्निः सारदारुभिः ।
सस्नेहैर्जायते तद्वदाहारैः कोष्ठगोऽनलः ॥
न भोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ।
यथा निरिन्धनो वह्निरल्पो वातीन्धनान्वितः ॥
यदा क्षीणे कफे पित्तं स्वस्थाने पवनानुगम् ।
प्रवृद्धं वर्द्धयत्यग्निं तदासौ सानिलोऽनलः ॥"

इति वाभटे चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥

अपरं सकारणलक्षणचिकित्सितं यथा,—
"दुष्यति ग्रहणी जन्तोरग्निसादनहेतुभिः ।
अतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः ॥
भूयः सन्दूषितो वह्निर्ग्रहणीमभिदूषयेत् ।
तस्मात् कार्य्यः परीहारस्त्वतीसारे विरिक्तवत् ॥
यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा ।
षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता ॥
पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्त्तिता ।
ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीश्रितः ॥
तस्मात् सन्दूषिते वह्नौ ग्रहणी सम्प्रदुष्यति ।
तस्योत्पत्तौ विदाहोऽन्ने सदनालस्यतृट्क्लमाः ॥
बलक्षयोऽरुचिः कासः कर्णक्ष्वेडोऽन्त्रकूजनम् ।
अथ जाते भवन्त्यस्याः शूनपादकरः क्लमः ॥
पर्व्वरुग्लौल्यतृट्छर्द्दिर्ज्वरारोचकदाहवान् ।
उद्गिरेच्छुक्ततिक्ताम्ललोहधूमामगन्धिकम् ॥
प्रसेकमुखवैरस्यतमकारुचिपीडितः ।
वाताच्छूलाधिकैः पायुहृत्पार्श्वोदरमस्तके ॥
पित्तात् सदाहैर्गुरुभिः कफात्त्रिभिरखिलात्मकैः ।
दोषवर्णनखैश्चक्षुर्विण्मूत्रनयनाननैः ॥
हृत्पाण्डूदरगुल्मार्शःप्लीहाशङ्की च मानवः ।
यथा दोषोच्छ्रयं तस्य विशुद्धस्य यथाक्रमम् ॥
पेयादिं वितरेत् सम्यग् दीपनीयोपसम्भृतम् ।
ततः पाचनसंग्राहि दीपनीयगणत्रयम् ॥
पिबेत् प्रातः सुरारिष्टस्नेहमद्यसुखाम्बुभिः ।
तक्रेण वाथ मद्यं वा केवलं हितमुच्यते ॥
कृमिगुल्मोदरार्शोघ्नीः क्रियाश्चाप्यवचारयेत् ।
चूर्णं हिङ्ग्वादिकञ्चात्र घृतं वा प्लीहनाशनम् ॥
कल्केन मगधादेश्च चाङ्गेरीस्वरसेन वा ।
चतुर्गुणेन दध्ना च घृतं सिद्धं हितं भवेत् ॥
अन्यथा दीपनं सर्व्वं ग्रहणीरोगिणां हितम् ।
ज्वरादीनविरोधाच्च साधयेतस्वैश्चिकित्सितैः ॥"

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥)

ग्रहणीरुक्, [ज्] स्त्री, (ग्रहण्येव रुक् ।) ग्रहणी रोगः । तत्पर्य्यायः । प्रवाहिका २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ॥ ग्रहिणी ३ । इति तट्टीका ॥

ग्रहणीहरं, क्ली (ग्रहणीं हरतीति । हृ+अच् ।) लवङ्गम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (ग्रहणीहारके त्रि ॥)

ग्रहद्रुमः, पुं, (ग्रहाख्यो द्रुमः वृक्षविशेषः ।) शाकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रहनायकः, पुं (नयतीति । नी+ण्वुल् । ततो ग्रहाणां नायकः ।) शनिः । इति शब्दरत्नावली ॥ सूर्य्यश्च ॥

ग्रहनाशः, पुं, (गृह्णाति बध्नाति मलमिति शेषः । कोष्ठरोधकवायुविशेषः रोगविशेषो वा तं नाशयति । नश+णिच+अण् ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ छातियान इति भाषा ॥

ग्रहनाशनः, पुं, (ग्रहं रोगविशेषं नाशयतीति । नश+णिच+ल्यु ।) ग्रहनाशवृक्षः । इति शब्दरत्नावली रत्नमाला च ॥

ग्रहनेमिः पुं, (ग्रहाणां ग्रहकक्षाणां मध्ये वा नेमिरिव । ग्रहकक्षाधःस्थिततयाऽस्य नेमित्वमस्येति बोध्यम् ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रहपतिः, पुं, (ग्रहाणां पतिः ।) सूर्य्यः । (यथा महाभारते । १२ । १६८ । २५ ।
"तस्य विस्तीर्य्यते राज्यं ज्योत्स्ना ग्रहपतेरिव ॥")
अर्कवृक्षः । इत्यमरः । १ । ३ । २० ॥ (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ३० ।
"चन्द्रः सूर्य्यः शनिः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्वरः ॥"
गृहस्वामी । यथा, महाभारते । ११ । ८१ । ११७ ।
"मम गृहमिदं दिव्यं अहं गृहपतिस्त्विह ।
भौजि पूर्व्वापरपक्षाणि मम तानि न संशयः ॥")

ग्रहपुषः, पुं, (ग्रहान् अन्यान् सर्व्वान् पुष्णाति स्वतेजसेति शेषः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

ग्रहभीतिजित्, [द्] पुं (ग्रहभीतिं जयतीति । जि+क्विप् ।) चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रहयागः, पुं (ग्रहाणां ग्रहानुद्दिश्य वा यो यागः ।) ग्रहाणां यज्ञः । तस्य शान्तिकत्वे मलमासादावपि कर्त्तव्यत्वं पौष्टिकत्वे तु शुद्धकाले । तस्य प्रयोगो यथा । यजमानः कृतस्नानादिः गोमयोपलिप्ते देशे कुशासने उपविश्य उदङ्मुखो ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य संकल्प्य मन्त्रमुखार्थं श्वेतसर्षपैश्च विघ्नकरानुत्सार्य्य गणाधिपषोडशमातृकापूजावसोर्द्धाराष्टहिश्राद्धानि कृत्वा स्वयं करणासामर्थ्ये ब्राह्मणान् वृणुयात् । ततो मण्डपोत्तरपूर्व्वभागे बाहुद्वयविस्तृतायां वितस्त्युच्छ्रितायां उदक्प्रवणायां वेद्यां रक्तचन्दनादिना मध्ये वर्त्तुलं सूर्य्यं आग्नेय्यां श्वेतं अर्द्धचन्द्राकारं सोमं दक्षिणस्यां त्रिकोणं रक्तं मङ्गलं ऐशान्यां पीतं धनुराकारं बुधं उत्तरस्यां पीतं पद्माकारं गुरुं प्राच्यां श्वेतं चतुष्कोणं शुक्रं प्रतीच्यां श्यामं सर्पाकारं शनिं नैरृत्यां श्यामं मकराकारं राहुं वायव्यां धूम्रवर्णान् खड्गाकारान् केतून् विलिख्य मत्स्यपुराणोक्तविधिना ऽग्निस्थापनादिब्रह्मस्थापनपर्य्यन्तं कर्म्म कृत्वा ग्रहमन्त्रैः लिखितस्थानेन मण्डले ग्रहाणां आवाह्य तेषां स्वस्ववर्णवस्त्रगन्धपुष्पादिना पूजयेत् । गन्धे विशेषः सूर्य्याय रक्तचन्दनं सोमाय श्वेतचन्दनं मङ्गलाय कुङ्कुमं बुधाय सरलं गुरवे समभागेन मिश्रितानि रक्तचन्दनश्वेतचन्दनकुङ्कुमसरलानि शुक्राय श्वेतचन्दनं शनैश्चराय कस्तूरीं राहवे पद्मकाष्ठं केतुभ्यश्च पद्मकाष्ठं दद्यात् । धूपे विशेषः । रवये गुग्गुलुं सोमाय सरलं मङ्गलाय देवदारु बुधाय घृतमिश्रितदेवदारु बृहस्पतये दशाङ्गं शुक्रायागुरुं शनैश्चराय कालागुरुं राहवे गुडत्वचं केतुभ्यो मधुमिश्रितगुडत्वचं दद्यात् । ततोऽधिदेवताप्रत्यधिदेवताः पूजयेत् । ततो बलिं दद्यात् । सूर्य्याय गुडौदनं सोमाय घृतपायसं मङ्गलाय पक्वयवचूर्णात्मकं यावकं बुधाय क्षीरान्नं गुरवे दध्योदनं शुक्राय घृतौदनं शनैश्चराय यवतिलतण्डुलात्मकं कृशरं राहवे छागमांसं केतुभ्यः अजाक्षीरसाधितानेकवर्णरक्तमिश्रितयवतिलतण्डुलरूपं चित्रौदनम् । ततश्चरुं श्रपयेत् । ततः कुशण्डिकां समाप्य रव्यादीनां चरुहोमं कुर्य्यात् । ततो यथाशक्ति एकैकस्याष्टाविंशतिमष्टोत्तरशतमष्टोत्तरसहस्रं वा मधुसर्पिर्मिश्रिताभिः सूर्य्यादीनां तत्तत्समिद्भिर्होमं कुर्य्यात् । समिधस्तु ।
"अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पलः ।
उडुम्बरः शमी दूर्व्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥"
ततः उदीच्यं कर्म्म समाप्य दक्षिणां दद्यात् । दक्षिणास्तु ।
"धेनुः शङ्खस्तथानड्वान् हेम वासो हयस्तथा ।
कृष्णा गौरायसञ्छाग एता वै दक्षिणाः स्मृताः ॥"
(अस्य यागस्य प्रयोजनं यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे ।
"शान्तौ पुष्टौ महोत्पाते तथा क्रूरेऽपि कर्म्मणि ।
ग्रहयागं प्रकुर्व्वाणो वाञ्छितार्थमवाप्नुयात् ॥"

दीपिकायाञ्च । यथा,—
"शुभग्रहार्कवारेषु मृदुक्षिप्रध्रुवेषु च ।
शुभराशिविलग्नेषु शुभं शान्तिकपौष्टिकम् ॥
मृदुगणः चित्रानुराधामृगशिरोरेवत्यः । क्षिप्र-
गणो लघुगणः पुष्याश्विहस्ताः । ध्रुवगणः
रोहिण्युत्तरात्रयम् ॥)
"गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहारिष्टसूचकाः ।
पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः ॥"
इति ग्रहयागतत्त्वम् ॥
(मात्स्योक्तम् । यथा,—
"श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ।
वृद्ध्यायुः पुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन् पुनः ॥
येन ब्रह्मन् ! विधानेन तन्मे निगदतः शृणु ।
सर्व्वशास्त्राण्यनुक्रम्य सङ्क्षिप्य ग्रन्थविस्तरम् ॥
ग्रहशान्तिं प्रवक्ष्यामि पुराणश्रुतिनोदिताम् ।
पुण्येऽह्नि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
ग्रहान् ग्रहादिदेवांश्च स्थाप्य होमं समारभेत् ।
ग्रहयज्ञस्त्रिधा प्रोक्तः पुराणश्रुतिकोविदैः ।
प्रथमोऽयुतहोमः स्याल्लक्षहोमस्ततः परम् ।
तृतीयः कोटिहोमस्तु सर्व्वकामफलप्रदः ॥
अयुतेनाहुतीनाञ्च नवग्रहमखः स्मृतः ।
तस्य तावद्विधिं वक्ष्ये पुराणश्रुतिभाषितम् ॥"
ग्रहवेदिनियमः । यथा,—
"गर्त्तस्योत्तरपूर्व्वेण वितस्तिद्वयविस्तृताम् ।
वप्रद्वयावृतां वेदिं वितस्त्युच्छ्रयसम्मिताम् ॥
संस्थापनाय देवानां चतुरस्रामुदङ्मुखाम् ।
अग्निप्रणयनं कृत्वा तस्यामावाहयेत् सुरान् ॥
देवतानां ततः स्थाप्या विंशतिर्द्वादशाधिका ।
सूर्य्यः सोमस्तथा भौमो बुधजीवसितार्कजाः ॥
राहुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहा लोकहितावहाः ॥"
मण्डले स्थानम् । यथा,—
"मध्ये तु भास्करं विद्याल्लोहितं दक्षिणेन तु ।
उत्तरेण गुरुं विद्याद् बुधं पूर्व्वोत्तरेण न तु ॥
पूर्व्वेण भार्गवं विद्यात् सोमं दक्षिणपूर्व्वके ।
पश्चिमेन शनिं विद्याद्राहुं पश्चिमदक्षिणे ॥
पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थापयेच्छुक्लतण्डुलैः ॥"
अधिदेवताः । यथा,—
"भास्करस्येश्वरं विद्यात् उमाञ्च शशिनस्तथा ।
स्कन्दमङ्गारकस्यापि बुधस्य च तथा हरिम् ॥
ब्रह्माणञ्च गुरोर्विद्याच्छुक्रस्यापि शचीपतिम् ।
शनैश्चरस्य तु यमं राहोः कालन्तथैव च ।
केतोर्वै चित्रगुप्तञ्च सर्व्वेषामधिदेवताः ॥"
प्रत्यधिदेवताः । यथा,—
"अग्निरापः क्षितिर्विष्णुरिन्द्र ऐन्द्री च देवताः ।
प्रजापतिश्च सर्पाश्च ब्रह्मा प्रत्यधिदेवता ॥"
पञ्च लोकपालाः । यथा,—
"विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च ।
आवाहयेद्व्याहृतिभिस्तथैवाश्विकुमारकौ ॥"
ग्रहवर्णः । यथा,—
"संस्मरेद्रक्तमादित्यमङ्गारकसमन्वितम् ।
सोमशुक्रौ तथा श्वेतौ बुधजीवौ च पिङ्गलौ ।
मन्दराहू तथा कृष्णौ धूम्रं केतुगणं विदुः ॥"

"ग्रहवर्णानि देयानि वासांसि कुसुमानि च ।
धूपामोदोऽत्र सुरभिरुपरिष्टाद्वितानकम् ॥
शोभनं स्थापयेत् प्राज्ञः फलपुष्पसमन्वितम् ॥"
अन्यद्विवरणन्तु ग्रहयागतत्त्वे दर्शनीयम् ॥)

ग्रहराजः, पुं, (ग्रहाणां राजा इति । "राजाहः-सखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) सूर्य्यः । चन्द्रः । इति मेदिनी । जे । ३२ ॥ वृहस्पतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रहाधारः, पुं, (ग्रहाणां आधारः आश्रयः । मेधीवद्रूतन्नक्षत्रमाश्रित्य स्वस्वगत्यनुसारेण ग्रहाणां परिभ्रमणात्तथात्वम् ।) ध्रुवनक्षत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रहामयः, पुं, (ग्रहः उपदेवविशेषस्तज्जन्य आमयः रोगभेदः ।) आवेशः । स तु भूतादिना जातरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रहाशी, [न्] पुं, (ग्रहं ग्रहजन्यदोषं अश्नाति दूरीकरोतीति । अश् + णिनिः । स्कन्दग्रहदोषमश्नातीत्येके ।) ग्रहनाशवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रहाह्वयः, पुं, (ग्रहाणामुपदेवानामाह्वयः आह्वा संज्ञा यस्य । ग्रहान् आह्वयति आकारयति तज्जनितदोषनाशायेति भावः । आ + ह्वे + शः । इत्येके ।) भूताङ्कुशवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रहीता, [ऋ] त्रि, (गृह्णातीति । ग्रह + तृच् ।) ग्रहणकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । गृहयालुः २ । इत्यमरः । ३ । १ । २७ ॥ (यथा, श्वेताश्वतरोपनिषदि ।
"अपाणिपादो यवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।"
तथा च मनुः । ८ । १६६ ।
"ग्रहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थे कृतो व्ययः ॥")

ग्रामः, पुं, (ग्रस् + "ग्रसेरात् ।" उणां । १।१४२ । इति मन् धातोराकारान्तादेशश्च ।) विप्रादिवर्णप्राया प्राकारपरिखादिरहिता बहुजनवसतिः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । संवसथः २ । इत्यमरः । २ । ३ । १९ ॥ हट्टादिशून्यवसतिः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
"तथा शूद्रजनप्राया सुसमृद्धकृषीवला ।
क्षेत्रोपयोगभूमध्ये वसतिर्ग्रामसंज्ञिका ॥"
(तथा च मनुः । १० । ५४ ।
"अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥")
शब्दादिपूर्व्वकश्चेत् समूहार्थः । इति विश्वः ॥ यथा शब्दग्रामः भूतग्रामः गुणग्रामः । इत्यादि ॥ (यथा, मनुः । २ । २१५ ।
"बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥"
शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ११३ ।
"गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्म्मवसनो हरिः ॥")
स्वरभेदः । यथा,—
"षड्जमध्यमगान्धारास्त्रयो ग्रामा मता इह ।
षड्जग्रामो भवेदत्र मध्यमग्राम एव च ।
सुरलोके च गान्धारो ग्रामः प्रचरति स्वयम् ॥"

इदानीं षड्जग्रामस्य मूर्च्छनाः क्रियन्ते । मूर्च्छना प्रस्तार इत्यर्थः । ष ऋ ग म प ध निश्च । इति षड्जस्य । म-पौ ध-नौ ष ऋ च गः । इति मध्यमस्य । ऋ गौ म पौ ध नौ षोऽन्ते । इति गान्धारस्य मूर्च्छनाः । ष ऋ ग म प ध निश्च । नि-षौ ऋ-ग-म-पाश्च धः । ध नि ष ऋ ग म पोऽन्ते । प-धौ नि-षौ ऋ-गौ च मः । म-पौ ध-नी च ष ऋ ग । ग म प ध नि षश्च ऋः । ऋ-गौ म-पौ ध-नी षोऽन्ते । मूर्च्छनाः सप्त षड्जाः ॥
"आदि द्वित्रिचतुःपञ्चषट्सप्तस्वपि समे मता ।
मध्यमो मो यदा तेषु मध्यमग्राममूर्च्छना ॥
आदौ गकारो यत्रास्ति गान्धारग्राममूर्च्छना ॥"
तत्र षड्जग्रामप्रस्तारस्यायं क्रमः ।
"षड्जान्निषधान्तं नैधान्तं धात् पान्तमिष्यते ।
पान्मान्तं मध्यमाद्गान्तं गादृषभान्तमिष्यते ॥
ऋषभात् षान्तमित्याहुः षड्जग्रामस्य मूर्च्छनाः ।
मध्यमग्रामजास्त्वेवं मूर्च्छनाः परिकीर्त्तिताः ॥
मकारादिक्रमेणैव गकारान्तास्तु ता मताः ।
तारो मन्द्रश्च आवश्च इति ग्रामनिरूपणा ॥
षड्जग्राममूर्च्छनायाः सप्त कोष्ठानि ।
ब्रह्मविष्णुशिवैरुक्तास्त्रयो ग्रामा मनोहराः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

ग्रामकूटः, पुं, (ग्रामे ग्रामस्थो ग्रामस्य वा कूट इव तमःप्राधान्यात्तथात्वम् ।) शूद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्रामजनिष्पावी, स्त्री, (ग्रामे ग्रामसन्निकर्षे वा जायते इति । जन + डः । ग्रामजा निष्पावीति कर्म्मधारयः ।) नखनिष्पावी । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रामणीः, पुं, (ग्रामाः जीवसमूहाः नीयते चनन्यदानेन परिचाल्यतेऽनेन । यद्वा ग्रामान् जीवसमूहान् नयति प्रापयति चेतयतीत्यर्थः । नी + क्विप् ततो णत्वम् ।) विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ३७ ।
"अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमान् न्यायो नेता समीरणः ॥"
यक्षः । यथा, विष्णुपुराणे २ । १० । २ ।
"स रथाधिष्ठितो देवैरादित्यैरृषिभिस्तथा ।
गन्धर्व्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः ॥"
"देवैरादित्यैः आदित्या एव देवास्तैः । ग्रामणीयक्षः ।" इति तट्टीका ॥ नापितः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४९ ॥

ग्रामणीः, त्रि, (ग्रामं संवसथं तत्रत्यान् जनान् नयति दोषगुणविचारादिभिः परिचालयति प्रेरयति वा क्विप् ।) प्रधानः । अधिपतिः । इति मेदिनी । ने । ४५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १०७ । ५ ।
"दक्षिणावान् प्रथमो हूत एति
दक्षिणावान् ग्रामणीरग्रमेति ॥"
तथा च महागणपतिस्तोत्रे । ८ ।
"दानामोदविनोदलुब्धमधुपप्रोत्सारणाविर्भवत् ।
कर्णान्दोलनखेलनो विजयते देवो गणग्रामणीः ॥"

ग्रामेण ग्राम्येण भोग्यद्रव्येण आयुनयति स्वपर नीति । ग्रामान् भोग्यवस्तूनि नयति ग्रामान् प्रापयतीति वा ।) भोगिक । इति हेमचन्द्र ॥

ग्रामणी स्त्री (ग्रामेण जनसमूहेनेत्यर्थ नीयते युज्यते यद्वा ग्रामेण ग्राम्यधर्मेण केवलं मैथुना न्निना नयति कालं यापयतीति । नी + क्विप ।) वेश्या । ग्रामेया । नीलिका । इति हेमचन्द्र ॥

ग्रामतक्ष पुं (ग्रामस्य ग्रामपरतन्त्रो वा तक्षा । 'ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्ण । ५ । ४ । ९५ । इति टच ।) ग्रामाधीन काष्ठतट । ग्रामा यत्तस्तक्षा । इत्यमर । २ । १० । ९ ॥ गेये इतार इति भाषा ॥

ग्रामता स्त्री (ग्रामाणां समूह । "ग्रामजनबन्धु भ्यस्तल ।" ४ । २ । ४३ । इति तल ।) ग्राम समूह । इत्यमर । ३ । २ । ४३ ॥ (ग्रामस्य भाव । तस्य भावस्त्वतलौ ।" ५।१।११९ । इति तल ।) ग्रामत्वञ्च ॥

ग्रामभृत पुं (ग्रामे ग्रामस्य वा भृत भरणीय ग्रामावस्थितधनैरिति शेष ।) ग्रामप्रेष्य । स तु ब्राह्मणेषु पञ्चमोऽब्राह्मण । इत्याह्निकतत्त्वम् ॥ (यथाह शातातप ।

अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववेदिना ।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीय क्रयविक्रयी ॥
तृतीयो बहुयाज्य स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजक ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च ॥
अनागतान्तु य पूर्व्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमाम् ।
नोपासीत द्विज सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मण स्मृत ॥)

ग्राममद्गुरिका स्त्री (ग्रामस्य मतस्य मद्गु वा मद्गुरिकेव । क्षुद्रमद्गुर इवेत्यर्थ ।) क्षुद्री मतस्य । ग्रामयुद्धम् इति मेदिनी क । २३४ ॥

ग्राममुख पुं (ग्रामस्य मुखमिव यो स्थित । यद्वा ग्रामो ग्रामवासिजनो मुखवत् प्रधानकारणत्वम् यस्य । ग्रामस्थजनसाध्यत्वादस्य तथात्वम् ।) हट्ट । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्राममृग पुं (ग्रामस्य मृग इव । यद्वा ग्रामे स्थितो मृग पशु ।) कुक्कुर । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रामयाजक पुं (ग्रामस्य याजको यागकर्त्ता ।) ग्रामस्थनानावर्णानां पुरोहित स तु चतुर्थो ऽब्राह्मण यथाह शातातप ।

अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववेदिना ।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीय क्रयविक्रयी ॥
तृतीयो बहुयाज्य स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजक ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च ॥
अनागतान्तु य पूर्व्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमाम् ।
नोपासीत द्विज सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मण स्मृत ॥

(एतस्मै प्रदत्त दानादिक निष्फल भवति यथोक्त महाभारते । ३ । १९९ । ७ ।

यथैवा पतिते शान ब्राह्मणे तस्करे तथा ।
गुरौ चानृतिके पापे कृतघ्ने ग्रामयाजके ॥)

ग्रामस्थ त्रि ग्रामवासी । ग्राम तिष्ठति य इत्यर्थे कप्रत्यय ॥

ग्रामहासक पुं (ग्रामान् ग्रामवासिन श्वशुरा लयस्थजनसमूहान् वा हासयतीति । हस् + णिच + ण्वुल ।) भगिनीपति । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रामाधान स्त्री (आधीयते उपजीविका यत्र तत । आ + धा + ल्युट । ततो ग्रामस्य मृगयुथसमूहस्य आधान पोषणकम् ।) मृगया । इति हलायुध ॥

ग्रामान्त स्त्री (ग्रामस्य अन्त समीपम् ।) ग्राम-समीपम् । तत्पर्य्याय । उपशल्यम् २ । इत्य मर । २ । २ । २० ॥ ग्रामान्तिकम् ३ । इति जटाधर ॥

ग्रामिणी स्त्री (ग्राम उत्पत्तिस्थानत्वेन अस्ति अस्या । अत इनि स्त्रियां ङीप ।) नीली वृक्ष । इति जटाधर ॥

ग्रामी [न्] त्रि (ग्राम अधिकारित्वेनास्त्यस्य । अत इनि ।) ग्रामनियामक ३ । इति भाषा ॥ यथा ब्राह्मणकुलपाञ्चकारिकायाम् ।

"रामो गडगडुग्रामी शिव केशरकोणिन ।
केशरकोणीति ख्यातो ग्रामी ग्रामवताम्बर ॥"

(ग्रामो ग्राम्यधर्म्मो मैथुन अस्त्यस्येति । ग्राम्य धर्म्मविशिष्ट । यथा भागवते । ४ । २९ । १४ ।
'आसुरी मेढ्रमवागद्वारव्यवायो ग्रामिणां रति । उपस्थो दुर्म्मद प्रोक्तो निरृतिर्गुद उच्यते ॥)

ग्रामीण पुं (ग्रामे भव । ग्राम + "ग्रामाद्य खञौ ।" ४ । २ । ९४ । इति खञ ।) ग्राम्य शूकर । इति राजनिर्घण्ट ॥ कुक्कुर । काक । ग्रामोद्भव त्रि । इति मेदिनी । णे । ४६ ॥ (यथा भाषापरिच्छेदे । ७९ ।

ग्रामीणस्य प्रथमत पश्यतो गवयादिकम् ।
सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सा करणं मतम् ॥")

ग्रामीणा स्त्री (ग्रामीण + स्त्रियां टाप ।) नीलीवृक्ष इति मेदिनी ॥ (अस्या पर्य्याया यथा
'नीली तु नीलिनी तूली कालदोला च नीलिका ।
रञ्जनी श्रीफली तुच्छा ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥
क्लीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता ॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणास्त्वस्या नीलिनीशब्दे ज्ञातव्या ॥) पालङ्क शाकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

ग्रामेयक त्रि (ग्रामे भव । ग्राम + कत्र्यादिभ्यो ढकञ । ४ । २ । ९५ । इति ढकञ ।) ग्राम्य । इति हेमचन्द्र । ३ । १६५ ॥

ग्रामेया स्त्री (ग्रामे भवा । ग्राम + ढक ।) ग्राम्य नारी । इति ग्रामणीशब्दार्थे हेमचन्द्र ॥

ग्रामेश त्रि (ग्रामस्य ईश ।) ग्रामेश्वर । ग्रामाधिपति । यथा शान्तिशतके । ११ ।
'य कश्चित पुरुषाधम कतिपयग्रामेशमल्पार्थद । सेवाय मृगयामहे नरपशो मूढा वराका वयम् ॥'

ग्राम्य त्रि (ग्रामे भव । ग्राम + "ग्रामात् यखञौ । ४ । २ । ९४ । इति य ।) ग्रामोत् पन्न । तत्पर्य्याय । ग्रामेयक २ ग्रामीण ३ । इति हेमचन्द्र । ३ । १६५ ॥ (यथा मनु । ११ । १९९ ।

"श्वशृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यै क्रव्याद्भिरेव च ॥"
तथा माघे । १२ । ३८ ।
ग्राम्यानपश्यत् कपिशं पिपासत ।)

मूढ । प्राकृत । यथा तत्रैव । १४ । ६४ ।
'ग्राम्यभावमपहातुमिच्छवो योगमार्गपतितेन चेतसा ॥)

भण्डोक्तिवचनम् । 'हालिकशाकटिकप्रधानत्वात् ग्रामे भव ग्राम्यम् । इति भरत । तत्पर्य्याय । अश्लीलम् २ । इत्यमर । १।६।१९ । (काव्यस्य दोषविशेष । स च शब्दगत अर्थगतश्च । तत्र शब्दगतो यथा साहित्यदर्पणे । ७ । ३ ।
'दुःश्रवत्रिविधाश्लीलानुचितार्थाप्रयुक्तता । ग्राम्योऽप्रतीतसन्दिग्धनेयार्थनिहतार्थता ।"
अस्य उदाहरणं यथा तत्रैव । कटिस्ते हरते मन । अत्र कटिशब्दो ग्राम्य । अर्थगता यथा तत्रैव । ७ । ५ ।
"अपुष्टदुष्क्रमग्राम्यव्याहताश्लीलकष्टता ।"
उदाहरणं यथा तत्रैव । 'स्वपिहि त्वं समीपे मे स्वपिम्यद्यधुना प्रिय ।। अत्रार्थो ग्राम्य ।")

ग्राम्यकन्द पुं (ग्राम्यो ग्रामभव कन्द ।) ग्राम्यीण । भगोल इति भाषा । तत्पर्य्याय । स्थलकन्द २ । इति रत्नमाला । स तु दीपन । इति राजवल्लभ ॥

ग्राम्यकर्कटी स्त्री (ग्राम्या ग्रामजाता कर्कटी ।) कुष्माण्ड । इति त्रिकाण्डशेष ॥

ग्राम्यकुङ्कुम क्ली (ग्राम्य ग्रामसम्भूत कुङ्कुमम् ।) कुसुम्भम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥

ग्राम्यधर्म्म पुं (ग्राम्यस्य इतरादधर्म्म ।) मैथुनम् । इत्यमर । २ । ७ । ५७ ॥ (यथा महाभारते । ३ । ४८ । ४ ।
'प्रमत्तो ग्राम्यधर्म्मेषु मन्दात्मा पापनिश्चय । मम पुत्र सदुर्बुद्धि पृथिवीं घातयिष्यति ॥)

ग्राम्यपशु पुं (ग्राम्यो ग्रामजात पशु ।) ग्राम जातजन्तु । (यथा भागवते । ६ । १५ । १६ ।
'तस्माद् युवां ग्राम्यपशोर्मम मूढधिय प्रभू । अन्ध तमसि मग्नस्य ज्ञानदीप उदीर्य्यताम् ॥)
स तु सप्तविधो यथा । गौ १ अज २ मेष ३ मनुष्य ४ अश्व ५ अश्वतर ६ गर्द्दभ ७ । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (यथाह पैठीनसि ।
ग्राम्यारण्याश्चतुर्द्दश । गौरविरजोऽश्वोऽश्व तरो गर्द्दभो मनुष्यश्चेति ग्राम्या पशव । महिष वा" अश्वतरोष्ट्रखरपुष्कलकाश्चेति ग्राम्या इत्यपरे । सुश्रुतमते उष्ट्रादयोऽपि ग्राम्या । यदुक्तं तत्रैव सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"अश्वाश्वतरगोखरोष्ट्रवस्तोरभ्रमेदःपुच्छकप्रभृतयो ग्राम्या ॥")

ग्राम्यमद्गुरिका स्त्री (ग्राम्या ग्रामोद्भवा मद्गुरिका) मद्गुरीमत्स्य । इति हारावली ॥

ग्राम्यमृग पुं (ग्राम्यो ग्रामभवो मृगो हरिणादिव । मृग पशुर्वा इत्येके ।) कुक्कुर । इति जटाधर ॥

ग्राम्यराशि पुं (ग्राम्यो राशि ।) मिथुनम् । कन्या । तुला । वृश्चिक । धनु । कुम्भ । राशि मेष वृषश्च । इति ज्योतिषम् ॥

ग्राम्यवल्लभा, स्त्री, (ग्राम्याणां ग्रामस्थजनानां वल्लभा प्रिया। पल्लीग्रामस्थजनप्रियत्वादेवास्यास्तथात्वम्।) पालङ्कशाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (ग्राम्यं गल्लीनं वल्लभं प्रियं यस्याः इति विग्रहे वेश्या। इति युतपरिलब्धोऽर्थः॥)

ग्राम्यशूकरः, पुं, स्त्री, (ग्राम्यः शूकरः।) ग्रामोत्पन्नवराहः। तत्पर्य्यायः। विड्वराहः २ ग्रामीणः ३ ग्रामक्रोडः ४ ग्रामकोलः ५ विष्कलः ६ दारकः ७। तस्य मांसस्य गुणाः। वनवराहमांसाद्गुरुत्वम्। मेदोबलवीर्य्यवृद्धिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्राम्या, स्त्री, (ग्रामे भवा। ग्राम+"ग्रामात् यखञौ।" ४।२।९४। इति यः। स्त्रियां टाप्।) नीली। निष्पावी। इति राजनिर्घण्टः॥ (तुलसी। इति चिन्तामणिः॥)

ग्राम्याश्वः, पुं, (ग्राम्यः ग्रामजातोऽश्वः।) गर्द्दभः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ग्रावा, [न्] पुं, (ग्रसते इति ग्रः। ग्रस्+अन्येभ्योऽपीति डः। आवनति शब्दायते इति। आ+वन शब्दे+विच्। ततो ग्रश्चासौ आवा चेति।) प्रस्तरः। (यथा, भागवते। ४।५।१८।

"सर्ज्ज एवर्त्विजो दृष्ट्वा सदस्याः सदिवौकसः।
तैरर्द्यमानाः सुभृशं ग्रावभिर्नैकधाऽद्रवन्॥")

पर्व्वतः। इत्यमरः। २।३।१॥ (यथा,—
"पृथ्वी तावत् त्रिकोणा विपिननगरनदीग्रावरुद्धं तदन्तम्॥"
इत्युद्भटः॥)

मेघः। इति विश्वः॥ दृढे त्रि। इति शब्दरत्नावली॥

ग्रासः, पुं, (ग्रस्यते अद्यते इति। ग्रस्+कर्म्मणि घञ्।) सुखपूरणान्नादि। यथा,—
"कुक्कुटाण्डप्रमाणन्तु यावद्वा प्रविशेन्मुखम्।
एतं ग्रासं विजानीयात् शुद्ध्यर्थं कायशोधनम्॥"
इति प्रायश्चित्तप्रकरणे पराशरः॥

(तथा च मनुः। ११।२१३।
"एकैकं ग्रासमश्नीयात् त्र्यहाणि त्रीणि पूर्व्ववत्॥")

तत्पर्य्यायः। कवलः २। इत्यमरः। २।९।५४॥ गुडेरकः ३ पिण्डः ४ गण्डोलः ५ कवकः ६ गुरुः ७। इति हेमचन्द्रः।३।८६॥ (दशौघकालान्तर्गतकालविशेषः। "तत्र निर्भक्तं प्रागभक्तमधोभक्तं मध्येभक्तमन्तराभक्तं सभक्तं सामुद्गं मुहुर्मुहुः ग्रासं ग्रासान्तरञ्चेति दशौषधकालाः॥" इत्युत्तरतन्त्रे चतुःषष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥)

ग्राहः, पुं, (गृह्यते इति। ग्रह च उपादाने+भावे घञ्।) ग्रहणम्। (गृह्णातीति। ग्रह+"विभाषा ग्रहः।" ३।१।१४३। इति व्यवस्थापितविभाषया णः।) जलजन्तुविशेषः। हाङ्गर इति भाषा॥ जलहस्ती इति केचित्॥ तत्पर्य्यायः। अवहारः २। इत्यमरभरतौ॥ (यथा, महाभारते। १।२१।५।
"भीषणैर्विकृतैरन्यैर्घोरैर्जलचरैस्तथा।
उग्रैर्नित्यमनाधृष्यं कूर्म्मग्राहसमाकुलम्॥")

शिशुकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (आग्रहः। यथा, गीतायाम्। १७।१९।
"मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः।"
"मूढग्राहेणाविवेककृतेन दुराग्रहेण।" इति श्रीधरस्वामी॥)

ग्राहकः, पुं, (गृह्णातीति। ग्रह+ण्वुल्।) सितावरशाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ हिंस्रपक्षी। व्यालग्राही। ग्रहीतरि त्रि। इति शब्दरत्नावली॥ (ग्रह+णिच्+ण्वुल्। ज्ञापकः। यथा, महाभारते। ३।२१०।१३।
"यथास्वं ग्राहकाण्येषां शब्दादीनामिमानि तु॥")

ग्राहिणी, स्त्री, (गृह्णाति अशेषगुणानिति। ग्रह उपादाने+"नन्दिग्रहीति।" ३।१।१३४। इति णिनिः ङीप्।) क्षुद्रदुरालभा। इति राजनिर्घण्टः॥ ताम्रमूलाद्वयः। इति रत्नमाला॥ खिरइ इति भाषा॥

ग्राहिफलः, पुं, (ग्राहि धारकं मलवन्धकमित्यर्थः फलं यस्य।) कपित्थद्रुमः। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्राही, [न्] पुं, (गृह्णातीति। ग्रह+णिनिः।) कपित्थः। इति शब्दचन्द्रिका॥

ग्राही, [न्] त्रि, (गृह्णातीति। ग्रह+णिनिः।) मलवन्धकः। धारकः। इति वैद्यकम्॥ (यथा, भावप्रकाशे।
"कासनाशो हिमो ग्राही तुवरः श्लेष्मपित्तनुत्॥")

ग्रहणकर्त्ता। इति व्याकरणम्॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ७५।४९।
"तत्र तस्यैव कैवर्त्तपतेः सत्यव्रतस्य सः।
शफरग्राहिभिर्भृत्यैः प्राप्य देवादगृह्यत॥")

प्रतिकूलः। यथा, भट्टिः। ५।९३।
"मास्म भूर्ग्राहिणी भीरु! गन्तुमुत्साहिनी भव॥"
"हे भीरु! मास्म भूर्ग्राहिणी प्रतिकूला मा भूः।" इति जयमङ्गलः॥)

ग्रीवा, स्त्री, (गिरत्यनया। गॄ निगरणे+"शेवायह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः।" उणां। १।१५४। इति वन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) गलघाटादिसमुदिता। इति भरतः॥ (यथा, शकुन्तलायां १ मे अङ्के। [दृष्टिः॥"]
"ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तसा तु गर्भे मासमात्रेण भवति। इति सुखबोधः॥ तत्पर्य्यायः। शिरोधिः २ कन्धरा ३। इत्यमरः। २।६।८८॥ कन्धिः ४ शिरोधरा ५। इति राजनिर्घण्टः॥ कन्धराशिरा। इति मेदिनी। वे। ६॥

ग्रीवी, [न्] पुं स्त्री, (ग्रीवा विद्यते यस्य। ग्रीवा+इनिः। दीर्घग्रीवावत्त्वया एव अस्य तथात्वम्।) उष्ट्रः। इति जटाधरः॥ प्रशस्तग्रीवायुक्ते त्रि॥

ग्रीष्मः, पुं, (ग्रसते रसान् इति। ग्रसु अदने+"ग्रीष्मः।" उणां। १।१४६। इति मक् ग्रीभावश्च धातोः सुगागमश्च निपात्यते।) ऋतुविशेषः। (यथा, मनुः। ६।२३।
"ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः॥")

स तु ज्यैष्ठाषाढौ। तत्पर्य्यायः। उष्णकः २ निदाघः ३ उष्णोपगमः ४ उष्णः ५ उष्णागमः ६ तपः ७। इत्यमरः। १।४।१९॥ घर्म्मः ८ तापनः ९ उष्णागमः १० उष्णकालः ११।
"ग्रीष्मक्रन्त्वनभिस्पन्दि-घनसिद्धिय निश्चयः॥"
इति राजनिर्घण्टः॥

("दीर्घवासरकं तीक्ष्णं ज्वालामालाकुलं जगत्।
दिशि ग्रीष्मे खगव्याप्ताः स्विन्नाः सुप्तेन्द्रयाजिनः॥
नैर्ऋतो मारुतो रूक्षः शीर्णपर्णा महीरुहाः।
दग्धं तृष्णाकुलारण्यं दावाग्निश्च दिशो दश॥
एवं लक्षणके ग्रीष्मे पित्तरक्तमुदीर्य्यते।
तस्मात् क्रिया प्रतीकारं कुर्य्यात् संशमनं भिषक्॥
जलक्रीडा दिवानिद्रा सेवनं सुखसाधनम्।
धारागारमारतं शस्तं कुञ्जकिञ्जल्कशीतलम्॥
नीलनादद्लोपेतं श्रमघ्नो व्यजनानिलः।
केतक्या मोदकुसुमचन्दनोशीरशीतलैः॥
लेपनं शीतलं सम्यक् धारागाराश्रयः पुनः।
एवं क्रिया समापन्ने ग्रीष्मे च सुखसङ्गमः॥"
इति ग्रीष्मोपचारः॥

इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये॥

"तीक्ष्णांशुरतितीक्ष्णांशुर्ग्रीष्मे संक्षिपतीव यत्।
प्रत्यहं क्षीयते श्लेष्मा तेन वायुश्च वर्द्धते॥
अतोऽस्मिन् पटुकट्वम्लव्यायामार्कवरांस्त्यजेत्।
भजेन्मधुरमेवान्नं लघुस्निग्धं हिमं द्रवम्॥
सुशीततोयसिक्ताङ्गो लिह्यात् शक्तून् सशर्करान्॥
मद्यं न पेयं पेयं वा स्वल्पं सुबहु वारि वा॥
अन्यथा शोफशैथिल्यदाहमोहान् करोति तत्।
कुन्देन्दुधवलं शालिमश्नीयाज्जाङ्गलैः पलैः॥
पिबेद्रसं नातिघनं रसालां रागखाण्डवौ।
पानकं पञ्चसारं वा नवमृद्भाजनस्थितम्॥
मोचचोचदलैर्युक्तं साम्लं मृण्मयशुक्तिभिः।
पाटलावासितञ्चाम्भः सकर्पूरं सुशीतलम्॥
शशाङ्ककिरणान् भक्ष्यान् रजन्यां भक्षयन् पिबेत्।
ससितं माहिषं क्षीरं चन्द्रनक्षत्रशीतलम्॥
अभ्रङ्कषमहाशालतालरुद्धोष्णरश्मिषु।
वनेषु माधवीश्लिष्टद्राक्षास्तवकशालिषु॥
सुगन्धिहिमपानीयसिच्यमानपटालिके।
कायमाने चिते चूतप्रवालफललम्बिभिः॥
कदलीदलकह्लार-मृणालकमलोत्पलैः।
कल्पिते कोमलैस्तल्पे हसत्कुसुमपल्लवे॥
मध्यन्दिनेऽर्कतापार्त्तः स्वप्याद्धारागृहेऽथवा।
पुस्तस्त्रीस्तनहस्तास्यप्रवृत्तोशीरवारिणि॥
निशाकरकराकीर्णे सौधपृष्ठे निशासु च।
आसनास्वस्थचित्तस्य चन्दनार्द्रस्य मालिनः॥
निवृत्तकामतन्त्रस्य सुसूक्ष्मतनुवाससः।
जलार्द्रास्तालवृन्तानि विस्तृताः पद्मिनीपुटाः॥
उत्क्षेपाश्च मृदूत्क्षेपा जलवर्षिहिमानिलाः।
कर्पूरमल्लिकामाला हाराः सहरिचन्दनाः॥
मनोहरकलालापाः शिशवः शारिकाः शुकाः।
मृणालवलयाः कान्ताः प्रोत्फुल्लकमलोज्ज्वलाः॥
जङ्गमा इव पद्मिन्यो हरन्ति दयिताः क्लमम्॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये॥

ग्रीष्मे पुनर्भृशमत्युष्णोपहतत्वात् शरीरमसुखोपपन्नं भवति। उपभोगाद्यथावलमतिशिथिल न्यस्तस्य शरीरस्यैव भवन्ति पुनः समीरणार्थे सुखदभावमुष्णात्सुगममुपकोष्णतरत्वमापद्यते। समासतो ग्रीष्मे मद्याभिसमतियोगायोपपद्यते शरीरं पिपासोपद्रवाय। इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये।

मधुरं शीतलं सारं ग्रीष्मे पेयायते इति।
मद्भुक्तं च हिमसम्पानं सम्भ्रिमम्।
शोल मधुकरं मद्यं ना मान्त्यागलिका।
एवं मद्यं न प्राज्ञस्य भवत् ग्रीष्मे न सीदति।
मद्यमल्पं न वा पेयमधवा सुबहूदकम्।
लवणाम्लकटूष्णानि वा मद्याम्नं उत्सृजेत्।
दिवा शीतगृहे निद्रां निशि चन्द्रांशुशीतलम्।
भजेच्चन्दनदिग्धाङ्गः प्रवाते हर्म्यमस्तके।
व्यजनैः पाणिसंस्पर्शैश्चन्दनोदकशीतलैः।
सेव्यमानो भजेदास्यां मुक्तामणिविभूषितः।
काननानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च।
ग्रीष्मकाले निषेवेत मैथुनाद्विरतो नरः।
इति च सुश्रुते षष्ठाध्याये चरकोक्तम्॥)
तत्र कालवर्णनं यथा कोकिलाः
ग्रीष्मोद्भवो भीमभवाग्नि-
तप्ता भ्रीष्मोऽपि जनकालिम
लिद्या न्यमर्थयपोगतांशा
धन्वी शुचयः परन्तापचित्त॥
उष्णा। इति मेदिनी मे। १०। शरमि इति
भाषा इति च भाषा। नार्ति वि।

ग्रीष्मजा स्त्री (ग्रीष्मात् ग्रीष्मभावात् ग्रीष्मे ग्रीष्मकाले वा जायते या इति। जन्+ड। ततष्टाप् च।) नवमी। इति शब्दचन्द्रिका। लाया इति भाषा। (ग्रीष्मकालमात्रे त्रि।)

ग्रीष्मपुष्पी स्त्री (ग्रीष्मे ग्रीष्मकाले पुष्पं यस्याः। जातौ अजायां वा ङीष्।) कदलीपुष्पवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।

ग्रीष्मभवा स्त्री (ग्रीष्मे ग्रीष्मसमये ग्रीष्मागमे इत्यर्थः भवति उत्पद्यते या। भू+अच्। टाप्।) नवमल्लिका इति रत्नमाला।
("कुमारिका ग्रीष्मभवा सुगन्धा।
इति वैद्यकरत्नमालायाम्।)

ग्रीष्मसुन्दरक पुं (ग्रीष्मे सुन्दर इव कायति शोभते इति। कै+क। ग्रीष्मसुन्दर+स्वार्थे कन् वा।) शाकविशेषः। गिमा इति भाषा। तत्पर्यायः। गिमिका। मधुरम्। कवचित राजनीतिमत्। चविकारित्वश्च। इति राजनिर्घण्टः।

ग्रीष्महासं क्ली (ग्रीष्मे ग्रीष्मसमये हासः प्रकाशः उत्पत्तिरस्य तोयादेरिव ख्यातः।) तन्तूलकम्। इति त्रिकाण्डशेषः। बुढ़ीर सुता। इति भाषा।

ग्रीष्मी स्त्री (ग्रीष्मे ग्रीष्मसमये पुष्पोद्गमोऽस्याः अस्य इति "जाद्याद्भ्यश्च"। ५।२।१२०। इत्यत्र ङीष्।) नवमल्लिका। इति राजनिर्घण्टः।

ग्रीष्मोद्भवा स्त्री (उद्भवतीति। उद्+भू+अच्। ग्रीष्मे उद्भवो यस्याः ग्रीष्मे उद्भवतीति वा।) नवमल्लिका। इति राजनिर्घण्टः।

ग्रुच इर उ चौर्य। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां परं सकं सेट् उदित्वात् क्त्वा वेट्।) रेफयुक्तः। पञ्चमस्वरी। इर् अग्रुचत् अग्रोचीत्। उ ग्रोचित्वा ग्रुक्त्वा। इति दुर्गादासः।

ग्रैवं क्ली (ग्रीवायां भवम्। ग्रीवाभ्योऽण् च। ४।३।५७। इति अण्।) ग्रीवाभूषणम्। इति शब्दरत्नावली। (यथा रघुः। ४।४८।
भागिनीदुग्धमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम्।
नागमत्र वहिनो ग्रैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि॥)

ग्रैवेय क्ली (ग्रीवायां भवम्। चात् ढञ्। ग्रीवाभ्योऽण् च। ४। ३। ५७। इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्त्या चकारात् ढञ्।) कण्ठभूषणम्। इति शब्दरत्नावली। (यथा महाभारते। ७। ३५। ३४।
पुनर्दीपान् द्विपारोहान् वैजयन्त्यङ्कुशध्वजान्।
तूणवर्माण्यथो कक्ष्यान् ग्रैवेयाण्यथ कम्बलान्॥)

ग्रैवेयक क्ली (ग्रीवायां भवमिति। "कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु। ४।२।९६। इति ढकञ्।) कण्ठभूषा। इत्यमरः। २।६।१०४। (यथा मत्स्यपुराणे। ८२। ७६।
नपुरी ... ग्रैवेयकमनुत्तमम्॥)

ग्रैष्मी स्त्री ग्रीष्मे भवति। "सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्। ४।३।१६। इति अण् ततो ङीप्। पक्षे अलग् ङीप्। इति अपिशलि।) नवमल्लिका। इति त्रिकाण्डशेषः। ग्रीष्मसम्बन्धिनि त्रि वाच्यवत्॥

ग्लस उ द अदने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां आत्मं सकं सेट् उदित्वात् क्त्वा वेट्।) अन्तःस्थ तृतीययुक्तः। उ ग्लसित्वा ग्लस्त्वा। द ग्लसते। इति दुर्गादासः।

ग्लस्त त्रि (ग्लस+कर्मणि क्त।) भक्षितः। इत्यमरः। ३।१।११९।

ग्लह क्र कि आदाने। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां पक्षे भ्वां परं सकं सेट्।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः। क्र अजग्लहत् अजिग्लहत्। कि ग्लाहयति ग्लहति। अयं कोषेषु गल्हते इति दुर्गादासः। (यथा महाभारते। २। ६७। १८।
"इमौ पितृ पुत्र कितवोऽन्नचोद्य
रौद्रोऽभविष्यत्परादिन्नायात्॥)

ग्लह पुं (ग्लह+"प्रहितु ग्लहः।" ३।३।७०। अप्रत्ययान्तेन इदं ग्लहते अत्र पण परिन्दित्वाद् तत्र ग्लह इति नियातिनाः। इति वार्त्तिकोक्ता च निपातनात् तथात्वम्।) अक्षक्रीडायां पणः। इत्यमरः। २। १०। ४६। बाजि इति बाजि इत्यन्य भाषा। (यथा महाभारते। २। ६०। ६।
"पाञ्चालानां इदयदास्यादिभिः
सभामध्ये वा वदरोऽनु गाहेत॥")

ग्लाना [न] त्रि (ग्लायति ग्लानियुक्तो भवतीति। ग्लै+स्नु।) ग्लानियुक्तः। इति व्याकरणम्।

ग्लान त्रि (ग्लै+कर्त्तरि क्त।) रोगात् क्षीणदेहः। तत्पर्यायः। ग्लास्नुः २। इत्यमरः २। ६। ५८। रोगी। इति राजनिर्घण्टः।

ग्लानि स्त्री (ग्लायति अनया ग्लानिर्वा। ग्लै+"ग्लाज्याहाभ्यो निः।" उणां। ४। ५१। इति निः।) बलक्षीणता। इति हेमचन्द्रः। २। १३६। (यथा गीतायाम्। ४। ७।
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत॥)
रोगः। इति राजनिर्घण्टः। (यथा भागवते। ५। २४। १६। इतरैः समानोऽन्तःकरणम् अप्रम्लानिरिति ययोरुक्तयाच भवन्ति।)

ग्लास्नु त्रि (ग्लायतीति। ग्लै+ ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः। ३। २। १३९। इति ग्स्नु।) ग्लानः। इत्यमरः। २। ६। ५८। (यथा भट्टिः। ७।
वसन् माल्यवति ग्लास्नुः रामो जानकीशोचनात्॥)

ग्लुच इर उ चौर्य गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां परं सकं सेट्। उदित्वात् क्त्वा वेट्।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः। पञ्चमस्वरी। इर् अग्लुचत् अग्लोचीत्। उ ग्लोचित्वा ग्लुक्त्वा। इति दुर्गादासः।

ग्लुञ्च उ इर गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां परं सकं सेट्।) उदित्वात् क्त्वा वेट्। अन्तःस्थतृतीययुक्तादिः। पञ्चमस्वरी। उ ग्लुञ्चित्वा ग्लुक्त्वा। इर् अग्लुचत् अग्लुञ्चीत्। इति दुर्गादासः।

ग्लेप ङ द दैन्ये। गतौ। चाले। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां आत्मं अकं सकं च सेट्।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः। ङ ग्लेपते निधनः जनः। ङ अजिग्लेपत्। इति दुर्गादासः।

ग्लेय त्रि (ग्लानिमर्हतीति। ग्लै+य।) ग्लानियोग्यः। इति व्याकरणम्।

ग्लेव ङ द सेवे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां आत्मं अकं सेट्।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः। ङ अजिग्लेवत्। द ग्लेवते। इति दुर्गादासः।

ग्लेष ङ ष अन्विच्छायाम्। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां आत्मं सकं सेट्।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः। ङ अजिग्लेषत्। द ग्लेषते निक्षेपे। अन्विच्छा अन्वेषणम्। ग्लेषते च ततो गतावपि इत्यन्ये। इति दुर्गादासः।

ग्लै क्षये। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां परं अकं अनिट्।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः। क्षयो हर्षक्षयः। ग्लायति लोकः शोकात्। अनुस्वारेत्त्वात् अनिट्। ग्लानं ग्लायन्तः। हर्षक्षयो वा इति। ग्लापयति ग्लपयति। आयत्तमत्र तु एवमस्यापि। इति दुर्गादासः। (यथा मनुः। ३।५९।
"शुलः प्रभवति वहना चक्षुषा श्रावणं च यो नरः।
न कुर्याच्छीलं ग्लायति वा ग्लानिं योऽतिमेवरः"

ग्लौ पुं (ग्लायति क्षयं प्राप्नोति कलाक्षये इति अन्यत्। ग्लै+"ग्लानुदिभ्यां डौः।" उणा।

२ । ६४ । इति श्रीः ।) चन्द्रः । (यथा, अथर्व्ववेदसंहितायाम् । ६ । ८३ । ३ ।
"ग्लौरितः प्र पतिष्यति स गलुन्तो नशिष्यति ॥")
कर्पटः । इत्यमरः । १ । ३ । १८ ॥

घ

घ, घकारः । स तु व्यञ्जनचतुर्थवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः । इति व्याकरणम् ॥ (एतत्तु मुग्धबोधमतम् । यथा, "अ आ ह क ख ग घ ङाः कण्ठ्याः ।" पाणिनीये तु अयं कण्ठ्यो जिह्वामूलीयश्च । यथा, "अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः ।" इत्युक्त्वा पुनः शिक्षायाम् ।
"जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्यौष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः ।")
अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"घकारं चञ्चलापाङ्गि ! चतुष्कोणात्मकं सदा ।
पञ्चदेवमयं वर्णमरुणादित्यसन्निभम् ॥
निर्गुणं त्रिगुणोपेतं सदा त्रिगुणसंयुतम् ।
सर्व्वगं सर्व्वदं शान्तं घकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
अस्योत्पत्तिर्गवर्णे द्रष्टव्या ॥ वङ्गाक्षरैस्तस्य लेखनप्रकारादिर्यथा,—
"दक्षिणस्या वामरेखा किञ्चित्कुञ्चिता ततः ।
कुण्डलीरूपमास्थाय ततोऽधोगता दक्षतः ॥
अत ऊर्द्धं गता रेखा शम्भुर्नारायणस्तयोः ।
ब्रह्मस्वरूपिणी देवि ! मात्राशक्तिः प्रकीर्त्तिता ॥"
अस्य ध्यानं यथा,—
"मालतीपुष्पवर्णाभां षड्भुजां रक्तलोचनाम् ।
शुक्लाम्बरपरीधानां शुक्लमाल्यविभूषिताम् ॥
सदा स्मेरमुखीं रम्यां लोचनत्रयराजिताम् ।
एवं ध्यात्वा घकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
तत्प्रणाममन्त्रो यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
"निर्गुणं त्रिगुणोपेतं सदा त्रिगोलसंयुतम् ।
सर्व्वगं सर्व्वदा शान्तं घकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु ।
"घः खड्गी घुर्घुरो घण्टी घण्टीशस्त्रिपुरान्तकः ।
वायुः शिवोत्तमः सत्या किङ्किणी घोरनायकः ॥
मरीचिर्व्वरुणो मेधा कालरूपी च दाम्भिकः ।
लम्बोदरा ज्वालिमूलं नन्देशो घननं ध्वनिः ॥
त्रैलोक्यविद्या संहर्त्ता कामाख्यमनघामयः ॥"
घः, पुं, (घण्टयति शब्देन शोभते घटयति घर्घरादिशब्दं वा । घटि द्युतौ घट चेष्टायां च + बाहुलकात् डः ।) घण्टा । घर्घरशब्दः । इति मेदिनी । घे । १ ॥
घग्घ, हसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कण्ठ्यवर्गतृतीयोपधः । घग्घति । इति दुर्गादासः ॥
घट, क हिंसे । संघाते । द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-अकंच-सेट् ।) क, घाटयति कवाटं द्वारि जनः संयोजयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
घट, इ कि द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, भावे घण्ट्यते । कि, घण्टयति घण्टति । द्युतिर्दीप्तिः । द्युत्यर्थत्वेन पाक्षिकचुरादित्वे सिद्धे कि करणमर्थान्तरेऽपि पाक्षिकचुरादित्वार्थम् । तथाच,—
"क्रियावाचित्वमाख्यातुं प्रसिद्धोऽर्थः प्रदर्शितः ।
प्रयोगतोऽन्ये मन्तव्या अनेकार्था हि धातवः ॥"
इति वोपदेवः ॥
प्रसिद्धार्थं कथयितुं धातूनां प्रसिद्धोऽर्थः प्रदर्शितः । किन्तु महाकविप्रयोगं दृष्ट्वान्येऽप्यर्था मन्तव्याः हि यस्मात् धातवोऽनेकार्था भवन्तीत्यर्थः । तेन हिंसास्तुत्योः पठितस्यापि शंसतेः कथनार्थत्वे न मे प्रिया शंसति किञ्चिदीप्सितमिति स्तुतौ कथयतीत्यर्थः । एवं ईशिपठितस्यापि तर्कधातोर्वितर्कणार्थत्वे तर्कयत्यनुगं सुधीरित्यादिः । इति दुर्गादासः ॥
घट, घ ङ म चेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) घ, घटा । ङ, घटते घटितुं श्रियः । म, घटयति । घटतीति घटी क्रियो नाघटत् घटतामियादिति तु घटते घटः पचादित्वादच् । ततो घट इवाचरतीति क्वौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, भट्टिः । १२ । ८९ ।
"घटेत सन्ध्यादिषु यो गुणेषु
लक्ष्मीर्न तं मुञ्चति चञ्चलापि ॥")
घटः, पुं, (घटते ईहादिसङ्घातैः जलाहरणाय इत्यर्थः । घट् + पचाद्यच् ।) कलसः । इत्यमरः । २ । ९ । ३२ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ३१९ ।
"यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिन्द्याच्च यः प्रपाम् ।
स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन् समाहरेत् ॥")
तस्य परिमाणं कलसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ समाधिभेदः । (घटस्थवायुरिव निश्चलत्वावस्थात्वम् ।) स तु कुम्भकम् । इत्यमरः । (व्यासक्तिसाहाय्यावस्थात्वम् ।) कूटकूटः । इति मेदिनी । टे । ७ ॥ कुम्भराशिः । यथा,—
"सिंहे वा यदि गोघटे गतगरः सर्व्वार्थसिद्धिं लभेत् ।"
इति समयप्रदीपः ॥ द्रोणपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"चतुर्भिराढ़कैर्द्रोणः कलशोनल्वणोऽर्म्मणः ।
उन्मानञ्च घटो राशिर्द्रोणपर्य्यायसंज्ञितः ॥"
इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥
"कंसश्चतुर्गुणो द्रोणः अर्म्मणोनल्वणश्च तत् ।
स एव कलशः ख्यातो घट उन्मानमेव च ॥"
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)
कुम्भपरिमाणम् । यथा,—
"दशद्रोणो भवेत् खारी कुम्भस्तु द्रोणविंशतिः ।"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे कात्यायनः ॥
(योगावस्थाभेदः । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ६९ ।
"आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयोऽपि च ।
निष्पत्तिः सर्व्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम् ॥"
एतदवस्थायां किं स्यात्तदाह तत्रैव । ४ । ७२-७३ ।
"द्वितीयायां घटीकृत्य वायुर्भवति मध्यगः ।
दृढासनो भवेद्योगी ज्ञानी देवसमस्तदा ॥
विष्णुग्रन्थेस्ततो भेदात् परमानन्दसूचकः ।
अतिशून्ये विमर्द्दश्च भेरीशब्दस्तथा भवेत् ॥")
घटकः, पुं, (घटयति परस्परसम्बन्धादिकमिति । घट् + णिच् + ण्वुल् ।) कुलाचार्यः । तस्याप्रशस्तत्वम् । यथा,—
"वरं चाण्डालसंस्पर्शं कुर्य्यात्तु साधकोत्तमः ।
तथाप्यस्पृश्यसंस्पर्शं सर्व्वदा तं परित्यजेत् ॥
दूषिताः कलिकाले भारते विविधाः प्रजाः ।
अतएव महेशानि ! सर्व्वे संसर्गदूषिताः ॥
घटकं ब्राह्मणं देवि ! संस्पर्शे यत्नतस्त्यजेत् ॥"
इति शाक्तानन्दतरङ्गिण्यां षोड़शोल्लासे महिषमर्द्दिनीतन्त्रवचनम् ॥ योजकः । तत्पर्य्यायः । नाड़िन्धमः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य लक्षणं यथा, कुलदीपिकायाम् ।
"धावको भावकश्चैव योजकश्चांशकस्तथा ।
हृदयज्ञाश्च वक्ता च षडेते घटकाः स्मृताः ॥"
अन्यच्च ।
"केचित् [illegible] पुरुषा गुरुचापपूर्व्वां-
मुन्नीय [illegible] वरयन्ति दा ।
[illegible] कुलतारतम्यं
जानन्ति ते हि घटका न तु योजकाद्याः ॥"
वनस्पतिः । पुष्पेण विना यः फलति सः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (घटयति योजयति परार्थहितादिकं साधयतीत्यर्थः । योजके, त्रि । यथाह भर्तृहरिः । २ । ६६ ।
"एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये
मध्यमाः परकीयकार्य्यकुशलाः स्वार्थाविरोधेन ये ।
ते वै मानुषराक्षसाः परहितं यैः स्वार्थतो हन्यते
ये च घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥")
घटदासी, स्त्री, (घटार्थं घटनार्थं नियोजिता दासीव या । घटयति योजयति नायकनायिके इति घटा योजिका सा दासीव इति वा ।) कुट्टनी । तत्पर्य्यायः । कुट्टिनी २ दूत्या ३ रतताली ४ गतेरुका ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
घटना, स्त्री, (घट + णिच् + युच् टाप् च ।) संघातीकरणम् । समूहीकरणम् । यथा, "करिणां घटना घटा ।" इत्यमरः । २ । ८ । १०७ ॥ योजना । मेलनम् । यथा, "अघटनघटनापटीयसी माया ।" इति मायालक्षणम् ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३६५ ।
"शक्तिः काप्यपरीक्षितास्ति महतां स्वैरं द्रविणान्यहो
यन्माहात्म्यवशेन यान्ति घटनां कार्य्याणि निर्यत्नतः ॥")
घटयोनिः, पुं, (घटः कुम्भः योनिः कारणं उत्पत्तिस्थानम् यस्य ।) अगस्त्यमुनिः । इति हलायुधः ॥

घटराज पुं (घटेषु राजते इति। यद्वा घटेन स्वदाहिबद्धटनेन राजते शोभते इत्यर्थः।) कुम्भः। इति हारावली॥

घटा स्त्री (घट+भावे भिदादि अङ् ततष्टाप् च।) करिणां घटना। हस्तिनां युद्धाद्यर्थं एकत्र सङ्घातीकरणम्। इत्यमरः। २।८।१०७॥ (यथा कथासरित्सागरे। १६।१०६।

"तुरुष्कतुरगत्रातां चुम्बसामिविरोमीयः।
तद्गतजेन्द्रघटा वेलावनेषु दत्तश्री यस्य॥")

घन्दनम्। गोष्ठी। सभा। इति मेदिनी। टे।१३॥ समूहः। यथाह श्रीहर्षः।

"यदगारघटाट्टकुट्टिमस्रवदिन्दूपलतुन्दिलापया॥"

घटालाबु स्त्री (घटाकारा अलाबुः।) कुम्भतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

घटिक क्ली (घटेन साहाय्य विद्यतेऽस्य इति ठन्।) नितम्बः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (घटेन तरतीति। नौद्व्यचष्ठन्। ४।४।७। इति ठन्। घटेन तरणशीले त्रि। पुंसि तु। घटि कायति वाद्यार्थं घटीवादनेन समयं ज्ञापयतीति। कै+क। पुंवद्भावश्च। घटीवादकः।)

घटिका स्त्री (पादस्याग्रं ग्रन्थिर्घटः घटना विद्यतेऽस्य इति। घट+ठन्।) पादग्रन्थिः। इति शब्दरत्नावली॥ (घटयति निश्चिनोति निरूपयति वा कालांशविशेषं लोकयात्राद्यस्या इत्यर्थः। घट+णिच+ण्वुल+टापि अत इत्वञ्च।) मुहूर्त्तः। इति जटाधरः॥ यथा ज्योतिर्विदाभरणे।

"गुर्व्वक्षराणामुदितं च षड्भ्या
यत् पलानां घटिका किलैका॥"

यथा तिथितत्त्वे रघुनन्दनः। "अत्र घटिका मुहूर्त्तः आद्यद्यायकालानुरोधात्॥") दण्डः। घडी इति भाषा। यथा —

"चतस्रो घटिका प्रातररुणोदय उच्यते॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

(घट+सत्वार्थ कन् टापि अत इत्वञ्च। क्षुद्र घटः। यथा पञ्चतन्त्रे। १।२०३।

"एता हसन्ति च रुदन्ति च कार्य्यहेतो
विश्वासयन्ति च परं न च विश्वसन्ति।
तस्मान्नरेण कुलशीलवता सदैव
नार्य्यः श्मशानघटिका इव वर्जनीयाः॥")

घटी स्त्री (घटत इति घट। घट+अच। ततः सञ्ज्ञायां जातौ वा ङीष्। यद्वा घटः कालज्ञापकः सच्छिद्रः कुम्भः ज्ञापकतयास्त्यस्या इति अच् ततो गौरादित्वात् ङीष्।) दण्डः। इति भूरिप्रयोगः॥ घड़ी इति भाषा॥ (यथा सिद्धान्तशिरोमणौ।

"गुर्व्वक्षरैः खेन्दुमितैरसुस्तै-
ष्षड्भिः पलं तैः घटिका खषड्भिः
स्याद्वा घटी षष्टिरहः खरामैः॥"

अल्पार्थे ङीष्।) क्षुद्रघटः। इति सुखबोधम्॥ (यथा मार्कण्डेये। १२।२२।
"घटीयन्त्रेषु पक्वान्या बद्धस्तोय यथा घटी॥")

घटीकार पुं (घटीं करोतीति। कृ+कर्म्मण्यण्। ३।२।१। इत्यण्।) यद्वा अघटं घटं करोति यः। कुलालः। इति सुखबोधम्॥

घटीयन्त्र क्ली (घटी यन्त्रम्।) कूपाज्जलोत्तोलनार्थरज्जुबद्धितघटः। जलतोला कल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। उद्घाटनम् २ इत्यमरः। २।१०।२७॥ (यथा मार्कण्डेयपुराणे। १२।२०।

"तान्येव तत्र चरणानि घटीयन्त्राणि चान्यत॥")

घटी छिद्रघटः तदवयवलाङ्गलाकारं यन्त्रम्। यद्वा घटया दण्डरूपकालस्य ज्ञापकं यन्त्रम्। कालपरिमाणज्ञापको यन्त्रविशेषः। घडी इति ख्यातः॥ सूर्य्यसिद्धान्ते कालमानज्ञापकयन्त्राणि बहुविधान्युक्तानि। तत्र शङ्क्वादिकं दिवा कालमानज्ञापकमुक्तवान्। घटीयन्त्रादिकमहर्निशं कालज्ञानसाधनमिति घटीयन्त्रादिकं सूर्य्यसिद्धान्ते रङ्गनाथेन विशेषेण प्रदर्शितम्। यथा —

'अथ घटीयन्त्रादिभिस्समतकारियन्त्रैर्वा सर्व्वोऽपि जीवः कालं सम्यक् साधयेदिति कालसाधनमुपसंहरति॥

तोययन्त्रकपालाद्यैर्म्मयूरनरवानरैः।
ससूत्ररेणुगर्भैश्च सम्यक् कालं प्रसाधयेत्॥'
इति सूर्य्यसिद्धान्तः॥

अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा —

जलयन्त्रञ्च तत् कपालञ्च कपालाख्यं जलयन्त्रं वक्ष्यमाणं तदाद्यं प्रथमं तेषां तैर्यन्त्रैर्बालुकायन्त्रप्रभृतिभिः सापेक्षघटीयन्त्रैर्मयूरनरवानरैः। मयूराख्यं मयवद्यन्त्रं निरपेक्षं नरयन्त्रं शङ्कुकारं छायायन्त्रं पूर्व्वोक्तं वानरयन्त्रं स्वयंवहं निरपेक्षमेतैः ससूत्ररेणुगर्भैः सूत्रसहिता रेणवो धूलयो गर्भे मध्ये येषां तैः सूत्रप्रोता परिसंख्यका स्फटिका मयूरोदरस्था मुखात् घटिकान्तरेण स्वत एव निःसरन्तीति लोकप्रसिद्धा ताडशयन्त्रैरित्यर्थः। यद्वा सूत्राकारेण रेणवः सिकतांशा गर्भे उदरे यस्य ताडशं यन्त्रं बालुकायन्त्रं प्रसिद्धम्। तेन सहितैर्मयूरादियन्त्रैर्मयूराद्युक्तयन्त्रैर्बालुकायन्त्रेण चेति सिद्धोऽर्थः। चकारस्तोययन्त्रकपालाद्यैरित्यनेन समुच्चयार्थकः। कालं दिनगतादिरूपं सम्यक् सूक्ष्मं प्रसाधयेत्। प्रकर्षेण सूक्ष्मत्वेनातिसूक्ष्मत्वेनेत्यर्थः। जानीयादित्यर्थः॥ *॥ ननु मयूरादिस्वयंवहयन्त्राणि कथं साध्यानीत्यतस्तत्साधनप्रकारा बहवो दुर्गमाश्च सन्तीत्याह॥

पारदारान्तुसूत्राणि शुल्वतैलजलानि च।
बीजानि पांशवस्तेषु प्रयोगास्तेऽपि दुर्लभाः॥'

अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा —

तेषु मयूरादियन्त्रेषु स्वयंवहार्थमेते प्रयोगाः प्रकर्षेण योज्याः। प्रकारास्तु यावदभिमतसिद्धिः। एतत् कः स्यात् आह। पारदारामुसूत्राणीति पारदयुक्ता धारा। यथा सिद्धान्तशिरोमणौ।

लघु काष्ठजसमचक्रे समसुषिरारा समान्तरा नेम्याम्।
किञ्चिद्वक्रा योज्या सुषिरस्याऽर्द्धे पृथक् तासाम्॥
रसपूर्णे तच्चक्रं द्व्याधाराक्षस्थितं स्वयं भ्रमति॥

अम्बु जलस्य प्रयोगः। सूत्राणि सूत्रसाधनप्रयोगः। शुल्वं शिल्पनैपुण्यम्। तैलजलानि तैलयुक्तजलस्य प्रयोगः। चकारात् तयोः पृथक् प्रयोगोऽपि। यथा च सिद्धान्तशिरोमणौ।

उत्कीर्य्य नेमिमथवा परितो मदनेन सलयम्।
तदुपरि तालदलाद्यं कृत्वा सुषिरे रसं क्षिपेत् तावत्॥
यावत्सैकपार्श्वे स्थितस्तलं नाम्यतो याति।
पिहितच्छिद्रं तदतश्चक्रं भ्रमति स्वयं जलाकृष्टम्॥
ताम्रादिमयस्याङ्कुशरूपनलस्याम्बुपूर्णस्य।
एकं कुण्डजलान्तर्द्वितीयमग्रं त्वधोमुखं च बहिः॥
युगपन्मुक्तं चेत् कं नलेन कुण्डाद्बहिः पतति।
नेम्यां बद्धा घटिकाश्चक्रं जलयन्त्रवत् तथा धार्य्यम्॥
नलकप्रच्युतसलिलं पतति यथा तद्घटीमध्ये
भ्रमति ततस्तत् सततं पूर्णघटीभिः समाकृष्टम्।
चक्रच्युतं तदुदकं कुण्डे याति प्रणालिकया॥

बीजानि केवलं तद्बीजप्रयोगः। पांशवो धूलिप्रयोगास्तैर्युक्ता प्रयोगाः। अपिशब्दात् प्रयोगेषु सुगमतरा इत्यर्थः। दुर्लभा असाधारणत्वेन मनुष्यैः कर्त्तुमशक्या इत्यर्थः। अन्यथा प्रतिगृहं स्वयंवहानां प्राचुर्य्यापत्तेः। इदं स्वयंवहचक्रं समुद्रान्तनिवासिवने फिरङ्गाख्ये सर्व्वत्र भ्यस्तेति। कुहकविद्यावादत्र विस्तारादुद्योग इति संक्षेपः॥*॥ अथ कपालाख्यजलयन्त्रमाह।

'ताम्रपात्रमधश्छिद्रं न्यस्तं कुण्डेऽमलाम्भसि।
षष्टिमज्जत्यहोरात्रे स्फुटं यन्त्रं कपालकम्॥'

अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा —

'यत् ताम्रघटितं पात्रमधश्छिद्रं अधोभागे छिद्रं यस्य तत्। अमलाम्भसि निर्म्मलं जलं विद्यते यस्मिन् ताडशे कुण्डे ह्रदादौ न्यस्तं धारितं सत् अहोरात्रे नाक्षत्राहोरात्रे षष्टि षष्टिवारमेव न न्यूनाधिकं मज्जति। अधश्छिद्रमार्गेण जलागमनेन जलपूर्णतया निमग्नं भवति तत् कपालकं कपालमेव कपालकं घटखण्डाकारं कपालपदवाच्यत्वात् घटाधस्रभागाकारं यन्त्रं घटीयन्त्रं स्फुटं सूक्ष्मम्। तद्घटनन्तु।

मुखवस्य दिग्मितिविहितं पलैर्यत्
षडङ्गुलोच्चं द्विगुणायतास्यम्।
तदम्भसा षष्टिपलैः प्रपूर्य्यं
पात्रं घटार्द्धप्रतिमं घटी स्यात्॥
सत्त्वप्रमाषत्रयनिर्म्मिता या
हेम्नः शलाका चतुरङ्गुला स्यात्।
विद्धं तया प्राक्तनमत्र पात्रं
प्रपूर्य्यते नाडिकयाम्बुभिस्तत्॥

तथाच सिद्धान्तशिरोमणौ —

घटदलरूपा घटिता घटिका ताम्री तले पृथुच्छिद्रा।
द्युनिशनिमज्जनमित्या भक्तं द्युनिशं घटीमानम्॥"

"अत्र दशभिः शुल्वस्य पलैरित्यादि यदुक्तं

लक्षणं केचित् कृतं तद्युक्तिशून्यं दुर्घटं चेत्येतदपेक्षितम्। दृष्टप्रमाणाकारसुषिरं पात्रं घटीसंज्ञमङ्गीकृतम्। सुनिपुणनिमज्जनसंख्यया यदि षष्टिर्विंशच्छतानि पानीयपलानि लभ्यन्ते तदेकेन निमज्जनेन किमिति त्रैराशिकम्।" इति घटीयन्त्रम्॥ अन्यानि कालमानयन्त्राणि तु यन्त्रशब्दे द्रष्टव्यानि॥)

घटोत्कचः, पुं, (घट इव उन्नतःकचोऽस्य।) राक्षसविशेषः। स तु हिडिम्बाराक्षसीगर्भे भीमसेनाज्जातः॥ इति महाभारतम्॥ (अस्य नामनिरुक्त्या सह जन्मादिविवरणं यथा, महाभारते। १। १५६। २१—६३।

"तथेति तत् प्रतिज्ञाय हिडिम्बा राक्षसी तदा।
भीमसेनमुपादाय सोर्द्ध्वमाचक्रमे ततः॥
शैलशृङ्गेषु रम्येषु देवतायतनेषु च।
मृगपक्षिविघुष्टेषु रमणीयेषु सर्व्वदा॥
कृत्वा च रूपं परमं सर्व्वाभरणभूषिता।
सञ्जल्पन्ती सुमधुरं रमयामास पाण्डवम्॥
तथैव वनदुर्गेषु पुष्पितद्रुमसानुषु।
सरःसु रमणीयेषु पद्मोत्पलयुतेषु च॥
नदीद्वीपप्रदेशेषु वैदूर्य्यसिकतासु च।
सुतीर्थवनतोयासु तथा गिरिनदीषु च॥
काननेषु विचित्रेषु पुष्पितद्रुमवल्लिषु।
हिमवद्गिरिकुञ्जेषु गुहासु विविधासु च॥
प्रफुल्लशतपत्रेषु सरःस्वमलवारिषु।
सागरस्य प्रदेशेषु मणिहेमचितेषु च॥
पत्तनेषु च रम्येषु तथैवोपवनेषु च।
देवारण्येषु पुण्येषु तथा पर्व्वतसानुषु॥
गुह्यकानां निवासेषु तापसायतनेषु च।
सर्व्वर्त्तुफलपुष्पेषु मानसेषु सरःसु च॥
बिभ्रती परमं रूपं रमयामास पाण्डवम्।
रमयन्ती तथा भीमं तत्र तत्र मनोजवा॥
प्रजज्ञे राक्षसीपुत्त्रं भीमसेनात् महाबलम्।
विरूपाक्षं महावक्त्रं शङ्कुकर्णं विभीषणम्॥
भीमनादं सुताम्रौष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रं महारवम्।
महेष्वासं महावीर्य्यं महासत्त्वं महाभुजम्॥
महाजवं महाकायं महामायमरिन्दमम्।
दीर्घघोणं महोरस्कं विकटोद्बद्धपिण्डिकम्॥
अमानुषं मानुषजं भीमवेगं महाबलम्।
यः पिशाचानतीवान्यान् बभूवातीव राक्षसान्॥
बालोऽपि यौवनं प्राप्तो मानुषेषु विशाम्पते!।
सर्व्वास्त्रेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद्बली॥
सद्यो हि गर्भान् राक्षस्यो लभन्ते प्रसवन्ति च।
कामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपिकाः॥
प्रणम्य विकचः पादावगृह्णात् स पितुस्तदा।
मातुश्च परमेष्वासस्तौ च नामास्य चक्रतुः॥
घटो हास्योत्कच इति माता तं प्रत्यभाषत।
अब्रवीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह॥"
असौ हि कुरुक्षेत्रयुद्धे कर्णनिक्षिप्तैकपुरुषघातिन्या वासवदत्तया शक्त्या आहतो मृतश्च। यथा, महाभारते। ७। १७७। ४८—६३।

"ततोऽब्रुवन् कुरवः सर्व्व एव
कर्णं दृष्ट्वा घोररूपाञ्च मायाम्।
शक्त्या रक्षो जहि कर्णाद्य तूर्णं
नश्यन्त्येते कुरवो धार्त्तराष्ट्राः॥
करिष्यतः किञ्च नो भीमपार्थौ
तपन्तमेनं जहि पापं निशीथे।
यो नः संग्रामाद्घोररूपाद्विमुच्येत्
स नः पार्थान् सबलान् योधयेत॥
तस्मादेनं राक्षसं घोररूपं
जहि शक्त्या वै दत्तया वासवेन।
मा कौरवाः सर्व्व एवेन्द्रकल्पा
रात्रियुद्धे कर्ण! नेशुः सयोधाः॥
स वध्यमानो रक्षसा वै निशीथे
दृष्ट्वा राजंस्त्रास्यमानं बलञ्च।
महच्च श्रुत्वा निनदं कौरवाणां
मतिं दध्रे शक्तिमोक्षाय कर्णः॥
स वै क्रुद्धः सिंह इवात्यमर्षी
नामर्षयत् प्रतिघातं रणे तम्।
शक्तिं श्रेष्ठां वैजयन्तीमसह्यां
समाददे तस्य वधं चिकीर्षन्॥
याऽसौ राजन्! निहिता वर्षपूगान्
वधायाजौ सत्कृता फाल्गुनस्य।
यां वै प्रादात् सूतपुत्त्राय शक्रः
शक्तिं श्रेष्ठां कुण्डलाभ्यां निनाय॥
तां वै शक्तिं लेलिहानां प्रदीप्तां
पाशैर्युक्तामन्तकस्येव रात्रिम्।
मृत्योः स्वसारं ज्वलितामिवोल्कां
वैकर्त्तनः प्राहिणोद्राक्षसाय॥
तामुत्तमां परकायापहर्त्रीं
दृष्ट्वा सौतेर्बाहुसंस्थां ज्वलन्तीम्।
भीतं रक्षो विप्रदुद्राव राजन्!
कृत्वात्मानं विन्ध्यतुल्यप्रमाणम्॥
दृष्ट्वा शक्तिं कर्णबाह्वन्तरस्थां
नेदुर्भूतान्यन्तरीक्षे नरेन्द्र!।
ववुर्वातास्तुमुलाश्चापि राजन्!
सनिर्घाता चाशनिर्गां जगाम॥
सा तां मायां भस्म कृत्वा ज्वलन्ती
भित्त्वा गाढं हृदयं राक्षसस्य।
ऊर्द्ध्वं ययौ दीप्यमाना निशायां
नक्षत्राणामन्तराण्याविशन्ती॥
युद्ध्वा चित्रैर्विविधैः शस्त्रपूगै-
र्दिव्यैर्वीरो मानुषै राक्षसैश्च।
नदन्नादान् विविधान् भैरवांश्च
प्राणानिष्टांस्त्याजितः शक्रशक्त्या॥
इदञ्चान्यच्चित्रमाश्चर्य्यरूपं
चकारासौ कर्म्म शत्रुक्षयाय।
तस्मिन् काले शक्तिनिर्भिन्नमर्म्मा
बभौ राजन्! शैलमेघप्रकाशः॥
ततोऽन्तरीक्षात् पतन्नतासुः
स राक्षसेन्द्रो भुवि भिन्नदेहः।
अवाक् शिरास्तब्धगात्रो विजिह्वो
घटोत्कचो महदास्थाय रूपम्॥
स तद्रूपं भैरवं भीमकर्म्मा
भीमं कृत्वा भैमसेनिः पपात।
हतोऽप्येवं तव सैन्यैकदेश-
मपोथयत् स्वेन देहेन राजन्!॥
ततो मिश्राः प्राणदन् सिंहनादै-
र्भेर्य्यः शङ्खा मुरजाश्चानकाश्च।
दग्धां मायां निहतं राक्षसञ्च
दृष्ट्वा हृष्टाः प्राणदन् कौरवेयाः॥
ततः कर्णः कुरुभिः पूज्यमानो
यथा शक्रो वृत्रवधे मरुद्भिः।
अन्वारूढ़स्तव पुत्त्रं रथस्थं
हृष्टश्चापि प्राविशत् स्वं स्वसैन्यम्॥")

घटोत्कचान्तकः, पुं, (घटोत्कचस्य अन्तकः मारकः।) कर्णराजः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

घटोद्भवः, पुं, (उद्भवतीति उद्भवः घटः कलसः उद्भवः उत्पत्तिस्थानं यस्य। यद्वा घटात् उद्भवतीति। उत्+भू+अच्।) अगस्त्यमुनिः। इति हेमचन्द्रः। २। ३६॥

घट्ट, क चाले। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-परं-अकं क्वचित् सकञ्च-सेट्।) टद्वयान्तः। चालश्चलनम्। क, घट्टयति मेघो वायुना। इति दुर्गादासः॥

घट्ट, ङ चले। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-आत्मं-अकं क्वचित् सकञ्च-सेट्।) टद्वयान्तः। ङ, घट्टते। इति दुर्गादासः॥

घट्टः, पुं, (घट्टतेऽस्मिन् इति। घट्ट+"हलश्च।" ३। ३। १२१। इति घञ्।) नद्यादौ स्नानाद्यर्थं प्रवेशस्थानम्। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरभरतौ॥ घाट् इति यस्य प्रसिद्धिः। जगात इति ख्यातो वा। तत्पर्य्यायः। तीर्थः २। अवतारः ३। इति हेमचन्द्रः। ४। १५३॥

घट्टगा, स्त्री, (घट्टेति नाम्ना गीयते उदाह्रियते इति। घट्ट+गै+कः टाप् च।) नदीभेदः। यथा,—

"मलापहा भीमरथी च घट्टगा
यथा च कृष्णा जलसाम्यतागुणैः।
मलापहा वट्टपयस्तथापि
पथ्यं लघु स्वादुतरं सुकान्तिदम्॥"
इति राजनिर्घण्टः॥

घट्टजीवी, [न्] पुं, (घट्टेन घट्टे स्थैर्यतरपण्येन शुल्कादिनेत्यर्थः जीवतीति। जीव+णिनिः।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। पाटुनि इति भाषा। स तु वैश्यायां रजकाज्जातः। इति विवादार्णवसेतुः॥

घट्टना, स्त्री, (घट्ट+"ण्यासश्रन्थोयुच्।" ३। ३। १०७। इत्यस्य सूत्रस्य "घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति वाच्यम्।" इति वार्त्तिकोक्त्या युच् टाप् च।) चलना। (आङ् पूर्व्वकघट्टनाशब्दस्य प्रयोगो यथा, माघे। १। १०।

"रणद्भिराघट्टनया नभस्वतः
पृथग्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः॥")
वृत्तिः। इति हेमचन्द्रः॥

घण ङ ञ उ दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तना० उभ० अक० सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) ङ ञ घणानि घणुते। उ घणित्वा घत्वा। इति दुर्गादासः॥

घण्ट पुं (घण+क्त।) स्वनामख्यातव्यञ्जनविशेषः। मनस्यघण्टगुणाः। बलरुचिकारित्वम्। वातनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

घण्टक पुं (घण्ट+संज्ञायां कन्।) क्षुपविशेषः। घण्टकोण इति भाषा। अस्य गुणाः। कफनाशित्वम्। कटुपाकित्वम्। पित्तकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ घण्टकर्णोऽपि पाठः॥

घण्टा स्त्री (घण्टयति दीप्यते पूजादिकाले शब्देन शोभते घण्टयति शब्दायते वा। घटि दीप्तौ+अच् ततष्टाप्।) कांस्यनिर्म्मितवाद्यविशेषः। यथा स्मृतिः —

सर्व्ववाद्यमयी घण्टा वाद्याभावे नियोजयेत्॥

इत्थं यस्य गृहे नास्ति घण्टा वा गरुडान्विता।
पुरतो वासुदेवस्य न स भागवतः कलौ॥

इति पद्मपुराणे पातालखण्डम्॥

अथ घण्टामाहात्म्यं तत्र स्कान्दे श्रीब्रह्मनारदसंवादे यथा —

स्नानार्च्चनक्रियाकाले घण्टानादं करोति यः।
पुरतो वासुदेवस्य तस्य पुण्यफलं शृणु॥
वर्षकोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च।
वसेत् स देवलोके तु अप्सरोगणसेवितः॥
सर्व्ववाद्यमयी घण्टा केशवस्य सदा प्रिया।
वादनाल्लभते पुण्यं यज्ञकोटिसमुद्भवम्॥
वादित्रनिनदैस्तूर्य्यैर्गीतमङ्गलनिःस्वनैः।
यः स्नापयति गोविन्दं भावभक्तो भवेद्धि सः॥
वादित्राणामभावे तु पूजाकाले हि सर्व्वदा।
घण्टाशब्दो नरैः कार्य्यः सर्व्ववाद्यमयी यतः॥
सर्व्ववाद्यमयी घण्टा देवदेवस्य वल्लभा।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन घण्टानादन्तु कारयेत्॥
नग्नकामसहस्राणि मन्वन्तरशतानि च।
घण्टानादेन देवेशः प्रीतो भवति कश्यप॥ ॥
तथा विष्णुधर्म्मोत्तरे श्रीभगवन्नारदसंवादे।
हरगौर्य्युवाच। घण्टामाहात्म्यमुत्तमम्।
प्रसादं त्वमसौ नास्ति मद्भक्तो भुवनत्रये॥
मम नामाङ्किता घण्टा पुरतो मम तिष्ठति।
अर्च्चिता वैष्णवगृहे तत्र मां विद्धि दैत्यज॥
वैनतेयाङ्किता घण्टा सुदर्शनयुता यदि।
ममाग्रे स्थापयेद्यस्तु मद्देहे तस्य संस्थितिः॥
घण्टा वाद्यते यत्र सर्व्वमङ्गलसंयुता।
न तत्र मरकं व्याधिर्न दुर्भिक्षं न विग्रहः॥
अर्च्चने मत्प्रियं पुण्यं प्रत्यहं लभते धनम्।
सतां पुण्यं गीतमयं धाम्नां रम्यतमं ध्रुवम्॥
विधिवाद्यमया पूजा सकला जायते शुभा।
घण्टानादेन तुष्टोऽहं प्रयच्छामि स्वकं पदम्॥
नाम चिह्नित्वा घण्टा गरुडेन समन्विता।
वासुदेवस्य पुरतो नाद्यकरणमहस्य च॥
सद्भक्त्याम्बिता भवेदिहाय धनं समम्।
[illegible]

इष्टाभ्यां यथा देवा प्रीतिं कुर्व्वन्त्यहर्निशम्।
सुपर्णे च तथा प्रीतिं घण्टाशिखरमास्थिते॥
स्वकरेण प्रकुर्व्वन्ति घण्टानादं सुभक्तितः।
सम्यगर्च्चनकाले तु फलं कोटिगुणं कलौ॥

अन्यत्र च।

घण्टादण्डस्य शिखरे सचक्रं स्थापयेत्तु यः।
गरुडं वै प्रियं विष्णोः स्थापितं भुवनत्रयम्॥
सचक्रघण्टानादन्तु मृत्युकाले शृणोति यः।
पापकोटियुतस्यापि नश्यन्ति यमकिङ्कराः॥
सर्व्वे दोषाः प्रलीयन्ते घण्टानादे कृते हरौ।
देवतानां मुनीन्द्राणां पितृणामुत्सवो भवेत्॥
अभावे वैनतेयस्य चक्रस्यापि न संशयः।
घण्टानादेन भक्तानां प्रसादं कुरुते हरिः॥
गृहे यस्य भवेन्नित्यं घण्टा नागारिसंयुता।
न सर्पाणां तत्र भयं नाग्निविद्युत्समुद्भवम्॥
यस्य घण्टा गृहे नास्ति शङ्खश्च पुरतो हरेः।
कथं भागवतं नाम गीयते तस्य देहिनः॥
अतो भगवतः प्रीत्यै घण्टा श्रीगरुडान्विता।
सत्याद्या वैष्णवैर्यत्नाच्चक्रेणोपरि मण्डिता॥
गीतं नृत्यं पुराणानां पठनञ्च प्रशस्यते॥

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ६ विलासः॥

(घण्टयति दीप्यते कुसुमाभिरिति। घटि+अच्। स्त्रियां टाप्।) घण्टापाटलिवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ अतिबला। नागबला। इति राजनिघण्टः॥ (अतिबलानागबलाघण्टापाटलिशब्देष्वासां विवृतिर्यथायथं ज्ञातव्या॥)

घण्टाक पुं (घण्टयति दीप्यते स्वकुसुमैरिति। घटि+अच् टाप्। घण्टा तया चकास्ति आत्मानं ख्यापयति कायतीति। घण्टा+कै+क।) घण्टापाटलिवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

घण्टाकर्ण पुं (घण्टावत् कर्णौ यस्य।) शिवगणविशेषः। घेंटु इति ख्यातः। यथा —

"घण्टाकर्णो गणः श्रीमान् शिवस्यातीववल्लभः॥"

इति शिवपुराणम्॥

तस्य पूजाविधिर्यथा —

"चैत्रे मासि च सम्पूज्यो घण्टाकर्णो घटात्मकः।
आरोग्याय च दोषघ्नः सर्व्वाभ्यां तत्र कारयेत्॥"

पूजामन्त्रो यथा —

"घण्टाकर्ण महावीर। सर्व्वव्याधिविनाशन।
विस्फोटकभयं प्राप्ते रक्ष रक्ष महाबल॥"

इति तिथ्यादितत्त्वे हविष्काग्निप्रकरणम्॥ (कार्त्तिकेयानुचरविशेषः। यथा महाभारते। ९। ४५। ९७।

"इष्टैश्च विविधैर्जत्रौ घण्टाकर्णश्च कुण्डलः।")

घण्टापथ पुं (घण्टानां उपलक्षणात् घण्टादिसान्निध्यानां पन्थाः। ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे। ५।४।७४। इति अः।) घण्टोपलक्षितानां हस्त्यादीनां पन्थाः। इति भरतः॥ महाराजमार्गः। यथा —

"शुभ्रबभ्रुरो राजमार्गे घण्टापथं गतः॥"

इति पाथयम्।

[illegible]

यदि पुरसन्धिः स्यात्तदा उपनिष्करमिति स्यातम्। इत्यमरः। २। १। १८॥

घण्टापाटलि पुं (घण्टा आर्त्ता पाटलिश्चेति कर्म्मधारयः।) वृक्षविशेषः। घण्टापारुल इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। मोक्षकः २ झाटलः ३ मोघः ४ मुष्ककः ५। इत्यमरः। २। ४। ३९॥ गोलिहः ६ घण्टा ७ पाटलिः ८। इति तट्टीका॥ क्षारद्रुः ९ कालमुष्ककः १०। इति रत्नमाला॥ माटली ११ घण्टाकः १२ झाटः १३। इति शब्दरत्नावली॥ तीक्ष्णः १४ घण्टकः १५। इति रत्नकोषः॥ मोक्षकः १६ काष्ठपाटली १७ कालास्थाली १८ काचस्थली १९। इति भावप्रकाशः॥ राजनिघण्टोक्तगुणपर्य्यायौ मुष्ककशब्दे द्रष्टव्यौ॥

घण्टाबीज क्ली (घण्टेव बीजमस्य।) जयपालः। इति राजनिघण्टः॥

घण्टारवा स्त्री (घण्टारववत् रवः पक्वफलेषु यस्याः। यद्वा पक्वेषु फलेषु घण्टेव रौतीति। रु ध्वनौ+अच्।) क्षुपविशेषः। झनझनिया इति वनशणः इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। शणपुष्पिका २। इत्यमरः। २। ४। १०७॥ शणपुष्पी ३। इति भरतः॥

घण्टाली स्त्री (घण्टां अलति पर्य्याप्नोति शब्देनेति। अल पर्य्याप्तौ+ कर्म्मण्यण्। ३।२।१। इत्यण् स्त्रियां ङीप्। यद्वा घण्टा आली सहचरी यस्याः शब्दसादृश्यात् तथात्वम्।) कोशातकी। इति राजनिघण्टः॥ झिङ्गा इति भाषा॥ (घण्टानां आली श्रेणी।) घण्टाश्रेणी च॥

घण्टाशब्द क्ली (घण्टाया शब्द इव शब्दो यस्य।) कांस्यम्। इति हेमचन्द्रः। ४। ११५॥

घण्टिका स्त्री (घण्टा+अल्पार्थे कन् ततष्टाप् अत इत्वम्। घण्टिका क्षुद्रघण्टा साऽऽकृतिरस्त्यस्याः। अर्श आदित्वादच्।) लम्बिका। तालुमूलस्थमांसपिण्डिका। इति राजनिघण्टः हेमचन्द्रश्च॥ (गलरोगविशेषः। अस्य तु लक्षणं चिकित्सितं यथा —

"तिलपिण्याकगोधूमाभिषेवनातिदर्पितः।
नरो ह्यनाहतः कण्ठो जायते घण्टिकागदः॥
जिह्वाग्रे कण्ठमध्ये च श्लेष्मरक्तसमुद्भवा।
सनाशयश्च घण्टाकारा मन्दं च जायते॥
शिरोव्यथा रक्तपित्ता तथा स्वरभङ्गो भवेत्।
सन्ध्या कण्ठगतं तु समाश्रितं रक्तपित्तका॥
परिस्फुटं यथा रक्तं तथा विस्रावणं हितम्।
यथा च मरिचं सन्धाय तं निधापयेत्॥
मधुना लवणं दत्त्वा तेन मर्द्दयेद्धीमान्।
धान्यनागरभीमं कण्ठकारी शृङ्गकैः॥
क्वाथं सदा घण्टिकायां सुखावहं परम्।
शस्त्रं च च कण्ठमार्गे रक्तस्रावणकारकम्॥"

इति च क्षत्रिहाम॥

इति हारीते चिकित्सितस्थाने षट्चत्वारिंश अध्यायः॥)

घण्टिनीबीजं, क्ली, (घण्टिनीव बीजं यस्य ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घण्टुः, पुं, (घण्टयति दीप्यते इति । घटि दीप्तौ +“तन्वादेरः ।” इति उणादिकोषटीकाधृत- सूत्रेण उः ।) गजघण्टा । प्रतापः । इत्युणादि- कोषः ॥

घण्टेश्वरः,पुं, (घण्टानां घण्टाकर्णादिगणविशेषाणां ईश्वरः प्रभुः ।) देवताविशेषः । स तु मङ्गल- पुत्रः । व्रणदाता च । घेँटु इति भाषा ॥ यथा,

“मङ्गलस्य प्रिया मेधा तस्यां घण्टेश्वरो महान् ।
व्रणदाता च तेजस्वी विष्णुतुल्यो बभूव ह ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

घण्डः, पुं, (घणिति शब्दं कुर्व्वन् डयते उड्डीयते इति । डी नभोगतौ + बाहुलकात् डः ।) भ्रमरः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

घनं, क्ली, (हन्यते ताड्यते यत् इति । हन् + “मूर्त्तौ घनः ।” ३ । ३ । ७७ । इति अप् घना- देशश्च ।) कांस्यतालादिकं वाद्यम् । इत्य- मरः । १ । ७ । ४ ॥ कांस्यतालः करताल इति ख्यातः आदिना काहलादयः । इति सार- सुन्दरी ॥ मध्यमनृत्यम् । इति मेदिनी । ने ।३ ॥ लौहः । इति हेमचन्द्रः ॥ त्वचम् । इति राज- निर्घण्टः ॥

घनः, पुं, (घनति दीप्यते इति । घन दीप्तौ + अच् ।) मेघः । (यथा, महाभारते । १ । १३७ । २४ ।

“ततः स्वेहाद्धरिहयं दृष्ट्वा रङ्गावलोकिनम् ।
भास्करोऽप्यनयन्नाशं समीपोपगतान् घनान् ॥”)

मुस्ता । ओघः । दार्ढ्यं । विस्तारः । (हन्यते वध्यतेऽनेन । हन् + “मूर्त्तौ घनः ।” ३ । ३ । ७७ । इति अप् घनादेशश्च ।) लौहमुद्गरः । इति मेदिनी । ने । ३ ॥ (यथा, भारविः ।१८।१।

“धनुरपास्य सबाणधिशङ्करः
प्रतिजघान घनैरिव मुष्टिभिः ॥”)

शरीरम् । कफः । अभ्रकम् । इति राज- निर्घण्टः ॥ सजातीयाङ्कत्रयस्य पूरणम् । यथा,

“समत्रिघातश्च घनः प्रदिष्टः
स्थाप्यो घनोऽन्त्यस्य ततोऽन्त्यवर्गः ।
आदित्रिनिघ्नस्तत आदिवर्ग-
स्त्र्यन्त्याहतोऽथादिघनश्च सर्व्वे ॥”

इति लीलावती ॥

(वेदपाठविशेषः । यथा,—

“जटामुक्तां विपर्य्यस्य घनमाहुर्मनीषिणः ॥”)

घनः, त्रि, (हन्यते इति । हन् + अप् घना- देशश्च ।) निविडः । तत्पर्य्यायः । निरन्तरः २ सान्द्रः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥ (यथा, रघुः । ८ । ९१ ।

“स तथेति विनेतुरुदारमतेः
प्रतिगृह्य वचो विससर्ज्ज मुनिम् ।
तदलब्धपदं हृदि शोकघने
प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः ॥”)

दृढः । इति मेदिनी । ने । ४ ॥ (यथा, रघुः । ११ । १८ ।

“यश्चकार विवरं शिलाघने
ताड़कोरसि स रामसायकः ॥”)

पूर्णः । (यथा, महाभारते । १ । १३६ । २८ ।

“किंस्विदापूर्य्यते व्योम जलधारावनैर्घनैः ॥”)

सम्पुटः । इति शब्दरत्नावली ॥ (निरवकाशः । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २३८ ।

“किं गाण्डीवस्फुरद्गुरुघनास्फालनक्रूरपाणि- र्नासौ लीलानटनविलसन् मेखली सव्यसाची ॥”)

घनकफः, पुं, (घनस्य मेघस्य कफ इव ।) करका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनकालः, पुं, (घनस्य मेघस्य घनप्रधानो वा कालः ।) वर्षा ऋतुः । इति शब्दरत्नावली ॥

घनगोलकः, पुं, (घनस्य नानावर्णमेघस्य गोलः । स इव कायति प्रकाशते इति । घन + कै + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः । शुक्लरक्तमेघसादृश्यादस्य तथात्वम् ।) संश्लिष्ट- रजतसुवर्णम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११३ ॥ मिशान सोणा रूपा इति भाषा ॥

घनजम्बालः, पुं, (घनः सान्द्रो जम्बालः इति कर्म्मधारयः ।) चुलुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनज्वाला, स्त्री, (घनस्य मेघस्य ज्वाला दीप्तिः प्रस्फुरणमित्यर्थः ।) मेघदीप्तिः । वज्राग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥

घनतालः, पुं, (घनतायां निविड़तायां अलति पर्य्याप्नोतीति । अल पर्य्याप्तौ + अच् ।) सारङ्ग- पक्षी । इति जटाधरः ॥

घनतोलः, पुं, (घनं मेघं अभिलक्षीकृत्य स्वसुखं तोलयति ऊर्द्धसुखीभवतीत्यर्थः । तुल उन्माने + अच् ।) चातकपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनद्रुमः, पुं, (घनः कण्टकाकीर्णत्वान्निविड़ो द्रुमो वृक्षः ।) विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घननाभिः, पुं, (घनस्य मेघस्य नाभिर्गर्भाशयस्थान- मिव । मेघस्य धूमयोनित्वादेव तथात्वम् ।) धूमः । इति शब्दरत्नावली ॥

घनपत्रः, पुं, (घनानि निविड़ानि पत्राणि यस्य ।) पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनपाषण्डः, पुं, (घनेन मेघेन मेघध्वनिनेत्यर्थः । पाषण्ड इव । मेघध्वनिश्रवणेन उन्मत्ततयास्य तथात्वम् ।) मयूरः । इति शब्दमाला ॥

घनफलः, पुं, (घनानि बहुतुपक्वत्वात् निविड़ानि फलानि यस्य ।) विकण्टकवृक्षः । इति राज- निर्घण्टः ॥

घनमूलं, क्ली, (घनस्य सजातीयाङ्कत्रयपूरणस्य मूलम् आद्यम् ।) पूरितसजातीयाङ्कत्रयस्या- द्याङ्कः । यथा । नवघनस्य मूलं त्रयं इत्यादि ॥ करणसूत्रं यथा,—

“आद्यं घनस्थानमथाघने द्वे
पुनस्तथान्त्यात् घनतो विशोध्य ।
घनं पृथकस्थं पदमस्य कृत्या
त्रिघ्न्या तदाद्यं विभजेत् फलन्तु ॥
पंक्त्यां न्यसेत्तत्कृतिमन्त्यनिघ्नीं
त्रिघ्नीं त्यजेत्तत्प्रथमात् फलस्य ।
घनं तदाद्यात् घनमूलमेवं
पंक्तिर्भवेदेवमतः पुनश्च ॥”

इति लीलावती ॥

घनमूलः, पुं, (घनं दृढं मूलमस्य ।) मोरटः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनरसः, पुं, (घनः सान्द्रो रसः ।) सान्द्रनिर्यासः । (घनो रसो यस्य ।) मोरटः । (घनस्य मेघस्य रसः ।) जलम् । कर्पूरम् । पीलुपर्णी । मम्वक- सिद्धरसः । इति मेदिनी । से । ५१ ॥ जले क्लीव- लिङ्गोऽपि । यथा, रत्नकोषे ।

“घनरसममलं क्षीरं घृतममृतं जीवनं भुवनम् ॥”

घनवल्लिका, स्त्री, (घनस्य मेघस्य वल्लिका लता इव ।) विद्युत् । इति हारावली । ५८ ॥

घनवल्ली, स्त्री, (घना घनरसा वल्ली लता ।) अमृतस्रवा लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (घनस्य मेघस्य वल्लीव इति विग्रहे विद्युत् ॥)

घनवातः, पुं, (घनो निविड़ो वातो वायुर्यत्र ।) नरकभेदः । इति हेमचन्द्रः । ५ । २ ॥

घनवासः, पुं, (घनस्तीक्ष्णः वासो गन्धो यस्य ।) कुष्माण्डः । इति हारावली । ६७ ॥

घनवाहनः, पुं, (घन इव शुभ्रं वाहनं यस्य । शुभ्र- वृषवाहनत्वादेवास्य तथात्वम् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ।२।१११ ॥ (घनो मेघः वाहनं यस्य ।) इन्द्रः । मेघवाहन इत्यमरदर्शनात् ॥

घनश्यामः, त्रि, (घनो मेघस्तद्वत् श्यामः श्याम- वर्णः ।) निविड़कृष्णवर्णः । मेघतुल्यश्यामवर्णः । योगरूढ़िरयं शब्दः श्रीरामकृष्णयोर्बोधकः । इति केचित् तत्र पुं । यथा, महानाटके ।

“अये राम ! घनश्याम ! चुम्बामि मुखपङ्कजम् ।
यदि जीवामि शोकेन पुनर्द्रक्ष्यामि ते मुखम् ॥”
“समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुण्डलम् ।
हेमाम्बरं घनश्यामं श्रीवत्सश्रीनिकेतनम् ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

घनसारः, पुं, (घनः शुक्लमेघस्तद्वत् शुभ्रः सारो यस्य ।) कर्पूरम् । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४७ अध्याये ।

“पीनस्तनोरुजघना घनसारदिग्धा-
स्ता रत्नमाल्यवसनाः सह संविशेयुः ॥”

यथाच महागणपतिस्तोत्रे । ६ ।

“दिक्कान्ताघनसारचन्दनरसासाराः श्रयन्तां मनः ॥”

घनो निविड़ः सारो यस्य ।) दक्षिणावर्त्त- पारदः । इति मेदिनी रे । २६० ॥ वृक्षभेदः । (घनस्य मेघस्य सारः ।) जलम् । इति धरणी ॥

घनस्कन्धः, पुं, (घनो दृढ़ः स्कन्धो यस्य ।) कोशाम्र- वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनस्वनः, पुं, (घनो मुस्ता तद्वत् सुष्ठु अनिति प्राणितीति । अन श्वसु प्राणने + अच् ।) तण्डु- लीयशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (घनस्य मेघस्य स्वनः ।) मेघशब्दश्च ॥

घना, स्त्री, (घन + टाप् ।) माषपर्णी । रुद्र- जटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनाकर पुं (घनानां मेघानामाकरः) वर्षाकाल । इति शब्दरत्नावली ॥

घनाघन पुं (हन्तीति । हन वधे + पचाद्यच् । तत "हन्तेर्घत्वञ्च । ६ । १ । १२ । इत्यस्य वार्त्ति इति द्वित्व चाक चाभ्यासस्य ।) इन्द्र । घातुकमत्तहस्ती । वर्षुकमेघ । इत्यमरः ।३।३। १०६ ॥ (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३६५ । अम्भोजानि घनाघनश्रवहितोऽप्यस्ताघयता गुमान दूरस्थोऽपि पयोधरोऽतिशिशिरस्पर्श करोत्यान पम ॥)

अन्योन्यघट्टन इति धरणी ॥

घनाघन त्रि निरन्तर । (हन्तीति । हन् + अच् । हन्तेर्घत्वञ्च । इति द्वित्व चाक चाभ्यासस्य ।) घातुक । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा ऋग्वेदे । १० । १०३ । १।

'आशु शिशानो वृषभो न भीमो घनाघन क्षोभणश्चर्षणीनाम् ॥)

घनाघना स्त्री (घनाघन + टाप ।) काकमाची । इति शब्दचन्द्रिका ॥

घनात्यय पुं (घनानां मेघानामत्ययो नाशो यस्मिन् ।) शरत्काल । इति हेमचन्द्र ।२।७२॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये ।

पैत्तिकानां व्याधीनामुपशमो हेमन्ते श्लैष्मिकाणां निदाघे वातिकानां घनात्यये स्वभावत एव ॥

'हैमन्तिक दोषचय वसन्ते प्रवाहयन् ग्रैष्मिकमभ्रकाले । घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक प्राप्नोति रोगानृतुजान जातु ॥

इति चरके शरीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

घनामय पुं (घनो दृढ आमयो यस्मात् ।) खर्जूरवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ॥

घनामल पुं (घनो निविड अमलश्च ।) वास्तूक शाक । इति त्रिकाण्डशेष ॥

घनाश्रय पुं (घनानां मेघानामाश्रय ।) आका शम । इति हेमचन्द्र । २ । ७७ ॥

घनोदधि पुं (घनानां लौहमुद्गराणामुदधि समुद्र इव । लौहमुद्गरप्रचुरतया एवास्य तथा त्वम् ।) नरकभेद । इति हेमचन्द्र । ५ । २ ॥

घनोपल पुं (घनस्य मेघस्य उपल ।) करक ॥ इति हेमचन्द्र । २ । ८० ॥ (करकाशब्देऽस्य विवरण ज्ञातव्यम् ॥)

घम्म गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वां पर सक सेट ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपध । घम्मति । इति दुर्गादास ॥

घरट्ट पुं (घर घर इति शब्देन अटति भ्राम्यतीति । अट + निपातनात द्वित्वे साधु) पेषणी । इति पुराणम् ॥ जाता इति भाषा ॥ (यथा श्रीकण्ठचरिते । ६ । ६३ ।

एरम्भमलयवनघटपट्टचक्रचिह्न वक्राण्डृसतकुसुममाविरभूल्लतानाम् । मारस्य मन्मथदृशां सहसैव पेष्टु तनु घरट्टमथघरट्टविलासमासीत् ।)

घर्घट पुं (घर्घ इत्यस्फुटशब्दे अटति गच्छतीति । अट + अच् । शकन्ध्वादित्वात साधु ।) मत्स्यविशेष । इति शब्दरत्नावली ॥ टाङ्गरा इति भाषा ॥

घर्घर पुं (घर्घेति अव्यक्त ध्वनिविशेष रातीति । रा + आतोऽनुपसर्गे क । ३ । २ । ३ । इति क ।) पर्व्वतद्वारम् । द्वारम् । उलूक । नद विशेष । स्वरभेदे त्रि । इति मेदिनी । रे ।१५१॥ ध्वनि ।(यथा राजतरङ्गिण्याम् । ७ । १०३ ।

घण्टेऽम्बरनिघ मेघघर्घर श्रुतवान् ध्वनिम् ॥)

हास्यम । इति हेमचन्द्र । २ । २१० ॥ तुषा नल । इति भूरिप्रयोग ॥

घर्घरक पुं (घर्घर एव । स्वार्थे कन् ।) घर्घर नद । यथा राजनिर्घण्टे ।

शोणे घर्घरके जलम् रुचिर मन्दापशोषापह पथ्य वह्निकर तथाच बलद क्षीणाङ्गपुष्टिप्रदम् ॥

घर्घरा स्त्री (घर्घ इत्यव्यक्तशब्द रातीति । रा + क स्त्रियां टाप ।) क्षुद्रघण्टिका । वीणा भेद । इति मेदिनी । रे । १५१ ॥ (गङ्गा । यथा काशीखण्डे । २९ । ५७ ।

'घुर्घुरा पिञ्जरतनुर्घर्घरा घर्घरस्वना ॥)

घर्घरिका स्त्री (घर्घरैव । स्वार्थे कन् । अत इत्वञ्च ।) क्षुद्रघण्टिका । भृष्टधान्यम् । नदी विशेष । वादित्रदण्ड । इति हेमचन्द्र ॥ वाद्य प्रभेद । इति विश्व ॥

घर्घुर्गा स्त्री (घुर ध्वनौ + क्विप घुर्घुरा ध्वनि विशेषेण गायतीति गै + ड । निपातनात मस्य घत्वम् ।) घमकीट । इति रत्नमाला ॥ घुर घुरिया इति भाषा ॥

घर्ब्ब गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वां पर सक सेट ।) रेफोपध । घर्ब्बति । इति दुर्गादास ॥

घर्म्म, पुं (घरति क्षरति अङ्गादिति । घृ क्षरणे + घर्म्म ।" उणा । १ । १४८ । इति मनप्रत्यय निपातनात साधु ।) श्रमवारि । अङ्ग जलम् । घाम इति भाषा ॥ (यथा आर्य्या सप्तशत्याम् । २१२ ।

दयितस्पर्शोन्मीलित घर्म्मजलकवलितनखपदज्वलाले ॥)

तत्पर्य्याय । निदाघ २ स्वेद ३ । इत्यमर । १।७।३३ ॥ स्विन्न ४ । इति जटाधर ॥ स्वेदनम् ५। इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य निदान स्वेदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (घरति क्षरति स्वेद शरीरादनेन इति । घृ + करणे मन् ।) आतप । ग्रीष्म । उष्मा । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा सुश्रुते उत्तर तन्त्रे ६४ अध्याये ।

'सरांसि सरितो वापि वनानि रुचिराणि च । चन्दनानि पराध्यानि स्रज सकमलोत्पला ॥ तालवृन्तानिलाधारास्तथा शीतगृहाणि च । घर्म्मकाले निषेवेत वासांसि सुलघूनि च ॥

घर्म्मदोष पुं (घर्म्मस्य स्वेदस्य दोष विकृति ।) स्वेदस्य विकार । तदौषध यथा —

"मन्दोष्णलोध्रनीवारचन्दनेषु कलकस्य च । तैर्गोदुर्वाणितदृष्टस्य हरेद्गौप्रप्रसारिकाम ॥ त्वग्दोषश्चैव दन्द्र । घर्म्मदोषश्च नश्यति ।

इति गारुडे १९४ अध्याय ॥

घर्म्मविचर्च्चिका स्त्री, (घर्म्मजनिता स्वेदोत्पन्न विचर्चिका । घर्म्मा ग्रीष्मकालस्तज्जनिता विच र्च्चिका वा ।) घर्म्मविचर्च्ची । घर्म्मचर्च्चिका घामाचि इति भाषा ॥ यथा प्रयोगामृत ।

'स्वेदवाहीनि दुष्यन्ति क्रोधशोकभयैर्यदा । तत स्वेद प्रवर्त्तेत रोगश्च घर्म्मचर्च्चिका ॥ रात्रिकालतिरथोत्था यतो घर्म्मविचर्च्चिका ॥ अस्याश्चिकित्सा स्वेदशब्दे द्रष्टव्या ॥

घर्म्मान्त पुं (घर्म्मस्य निदाघकालस्य अन्तो ऽन्त ।) वर्षाकाल । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा मेघदूते । १०६ ।

'घर्म्मान्ते मे विगणय कथ वासराणि व्रजेयु ॥ वर्षाकालविरहिणोऽस्य विशेषो बोध्य ॥)

घर्म्मान्तकामुकी स्त्री (घर्म्मान्ते वर्षासु कामुकी कामार्त्ता । वर्षाकाले हि अस्या मैथुनस्पृहा भवतीति प्रसिद्धि । यद्वा घर्म्मान्त वर्षाकाल कामयते इति । कम् + उकञ् स्त्रियां ङीप ।) बलाका । इति राजनिर्घण्ट ॥

घर्षण क्ली (घृष + भावे ल्युट ।) घष । घषा इति भाषा ॥ यथाह माधवकर ।

घर्षणाभिघाताद्वा यदङ्ग विगतत्वचम । उषासावान्वित तद्धि घृष्टमित्यभिधीयत ॥

घर्षणाल पुं (घर्षणी घर्षणाय वा अलति पर्य्याप्नोति । अल + अच् ।) शिलापुत्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥ लोडा इति भाषा ॥

घर्षणी स्त्री (घृष्यते इत । घृष + कर्म्मणि ल्युट । टिड्ढात ङीप च ।) हरिद्रा । इति त्रिकाण्ड शेष ॥ (विवृतिरस्या हरिद्राशब्दे ज्ञातव्या ॥)

घष इ ऋ क्षरे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म अक सेट) त्वादिस्वरी । इ घष्यते । ऋ घघषे । अय केश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादास ॥

घस इ ऊ क्षरणे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म अक सेट ।) इ घस्यते । ऊ घसते । अय केश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादास ॥

घस लृ क्षौ भक्षणे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वां पर सक अनिट ।) लृ अघसत । क्षौ घस्ता । इति दुर्गादास ॥

घसि पुं (घस भक्षणे + भावे इन् ।) आहार इति हेमचन्द्र ॥ (तथाच वैदिक ।

'घसिना मे मास पृकथा स्तु मे नाभि सीद ।)

घस्मर त्रि (घस + "सृघस्यद क्मरच् ।" ३ । २ । १६० । इति क्मरच् ।) अद्मर । भक्षक । इत्यमर । ३ । १ । २० ॥ (यथा महाभारते ८ । ४० । ३९ ।

गौर्य्यो हसन्त्यो निर्ह्रीका मत्तिका कम्बलावृता घस्मरा नष्टशौचाश्च प्राय इत्यनुशुश्रुम ॥)

घस्र क्ली (घस + रक ।) कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥

घस्रः, पुं, (घसति भक्षयति अन्धकारम् । घस् + रक् ।) दिनम् । हिंस्रे त्रि । इति मेदिनी । रे । ३० ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । १८५ ।
"रात्रिघस्रौ सुप्तिबोधावुन्मीलननिमीलने ।
तूष्णीम्भावमनोराज्ये इव स्थितिलयाविमौ ॥")

घा, स्त्री (हन् + डः । हस्य घत्वम् । टाप् च ।) काञ्ची । घातः । इति मेदिनी । घे । १ ॥

घाटः, पुं. (घट्टते सङ्गच्छते शिरोऽनेन देहे इत्यर्थः । घट् + करणे घञ् ।) घाटा । इति शब्दरत्नावली ॥ (घाटा अस्यास्तीति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् । घाटाविशिष्टे, त्रि । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥)

घाटा, स्त्री. (घाटा विद्यतेऽस्मिन् इति घाटः ततः टाप् ।) ग्रीवापश्चाद्भागः । घाड़ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अवटुः २ कृकाटिका ३ । इत्यमरः ॥ शिरःपश्चात्सन्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ घाटः ५ कृकाटी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ घाटिका ७ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
("दोषास्तु दुष्टास्त्रय एवमन्यां
संपीड्य घाटां सुरुजां सुतीव्राम् ॥"
इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

घाटिका, स्त्री. (घाटा + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) घाटा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे गङ्गदत्तप्रकरणे । ४ । २५ । "अथ कूपमासाद्यारघट्टघाटिकामार्गेण संपर्स्तेनात्मना स्वालयं नीतः ॥")

घाण्टिकः, पुं. (घण्टया चरतीति । चरतीति ठक् ।) यो बहुभिर्मिलित्वा स्तुतिं पठति सः । यो देवताग्रे घण्टाघातेन शंसति स श्रावणाख्यः । इति स्वामी । इति सारसुन्दरी ॥ (यदुक्तम् ।
"राज्ञः प्रबोधसमये घण्टाशिल्पास्तु घाण्टिकाः ।")
तत्पर्य्यायः । घाटिकः २ । इति भरतः ॥ चाक्रिकः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ९७ ॥ अन्यच्च ।
"मिलिता बहवो ये तु भवेयुः स्तुतिकारकाः ।
चाक्रिकास्ते निगदिताश्चक्रिका अपि कुत्रचित् ॥
घण्टावादस्तावका ये घाण्टिका घण्टिकाश्च ते ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
धुस्तूरवृक्षः । इति हारावली । १०७ ॥

घातः, पुं, (हन् + करणभावादौ घञ् । "हनस्तोऽचिण्णलोः ।" ७ । ३ । ३२ । इति हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः । "हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ।" ७ । ३ । ५४ । इति कुत्वञ्च ।) काण्डः । प्रहारः । इति मेदिनी । ते । १७ ॥ (यथा, गोः रामायणे । ६ । ६८ । २४ ।
"मुष्टिभिः पार्ष्णिघातैश्च बाहुघातैश्च शोभने ।
घोरैर्जानुप्रहारैश्च नयनाञ्चनपीडनैः ॥")
अङ्कपूरणम् । यथा । "समत्रिघातश्च घनः प्रदिष्टः ।" इति लीलावती ॥ (वधः । यथा-पञ्चतन्त्रे । १ । ३१२ ।
"दृष्टे शत्रुमपि प्राप्तं विश्वस्तमकुतोभयम् ।
यो हन्यात् तस्य पापं स्याच्छतब्राह्मणघातजम् ॥"
लुण्ठनम् । यथा, मनुः । ९ । २७४ ।
"ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने ॥"
"ग्रामघाते ग्रामलुण्ठने तस्करादिभिः ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥ द्रव्याद्युत्खातः हानिर्वा । यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १६२ ।
"माषानष्टौ तु महिषी शस्यघातस्य कारिणी ॥"
भङ्गः । उच्छेदादिर्वा । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । सञ्जीवककथायाम् । "प्रोवाच भो शेषभागे अयुक्तं मया पापेन कृतं सञ्जीवकं व्यापादयता यस्मात् विश्वासघातादन्यन्नास्ति पापतरम् ॥")

घातकः, त्रि, (हन्तीति । हन् + ण्वुल् । णिति तान्तादेशे कुत्वम् ।) हननकर्त्ता । यथा,—
"गौरीमाधवयोर्भर्त्ता राधिका शिवसन्निधौ ।
इन्दुः कुमुदहन्ता च सूर्य्यः कमलघातकः ॥"
इति विदग्धमुखमण्डनम् ॥
(तथा च मनुः । ५ । ५१ ।
"संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥")

घातनं, क्ली, (हन् + णिच् + भावे ल्युट् ।) हननम् । वधः । यज्ञार्थपशुवधः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४४ । ४० ।
"पशुवद्घातनं वा मे दहनं वा कटाग्निना ॥")

घातनः, त्रि, (हन्ति मारयतीति । हन् + कर्त्तरि ल्युः स्वार्थे णिच् ।) वधकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (केचित्तु एतस्य प्रामादिकत्वमुक्तम् । "हन्तेर्घुन्नाद्यन्तयोर्घत्वतत्वे ।" ५ । ४२ । इत्युणादिसूत्रेण हन्तेर्युनि कृते आद्यन्तयोर्घत्वतत्वे घतनः । इत्युक्तत्वात् । अतः सुधीभिश्चिन्त्यम् ।)

घातिः, पुं, (हन् + इण् ।) पक्षिबन्धनम् । इत्युणादिकोषः ॥ प्रहरणम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

घातिपक्षी, [न्] पुं, (घातिः घातकः पक्षीति कर्म्मधारयः ।) श्येनपक्षी । इति हारावली । ८६ ॥

घातुकः, त्रि, (हन्तीति । हन् + "लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ् ।" ३ । २ । १५४ । इति उकञ् ।) हिंस्रः । क्रूरः । इत्यमरः । ३ । १ । ४७ ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । १२ । ४ । ७ ।
"ततः किशोरा म्रियन्ते वत्सांश्च घातुको वृकः ॥")

घात्यं, त्रि, (हन्यतेऽसौ हन्तुमर्हो य इत्यर्थः । हन् + ण्यत् ।) हननयोग्यम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २२८ । "ततो मम सुखघात्याः सञ्जाताः ॥") [हेमचन्द्रः ॥

घारः, पुं, (घृ सेचने + घञ् ।) सेचनम् । इति

घार्त्तिकः, पुं, (घृतेन निर्वृत्तः । इति ठञ् ।) घृतपूरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (घृतसंयुक्ते त्रि । यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । ३५ ॥ "अन्यस्य घार्त्तिकभोजनं दत्तम् ॥")

घासः, पुं, (घस्यतेऽसौ पशुभिरित्यर्थः । घस् + कर्म्मणि घञ् ।) गवाद्यदनीयतृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । यवसम् २ । इत्यमरः । २ । ५ । १६७ ॥ यवसः ३ जवसः ४ । इति भरतः ॥ घवासम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ५३ ।
[देवेष्वस्तु ॥")
"यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्व्वा ता ते अपि

घासिः, पुं, (घसति भक्षयति हव्यमिति । घस + "जनिघसिभ्यामिण् ।" उणां ४ । १३० इति इण् ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । १४ ।

घिण्ण, ई ङ ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ई, घिण्णते । ङ, घिण्णते । जेघिण्णते । इति दुर्गादासः ॥

घु, ङ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-अनिट् ।) ङ, घवते । इति दुर्गादासः ॥

घुः, पुं, (घुङ् ध्वनौ + भावे बाहुलकात् डुः ।) ध्वनिः । इति जटाधरः ॥

घुट, ङ ऌ परिवर्त्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) परिवर्त्तो गतवतः प्रत्यागमनं विनिमयो वा । ङ, घोटते नदी । ऌ, अघुटत् । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, कविरहस्ये १४६ ।
"यस्य याघोटते दण्डो नाक्षतार्थः कुतश्चन ॥")

घुट, शि प्रतिहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) शि, घुटति अघुटीत् शत्रुं शूरः । जुघोट । इति दुर्गादासः ॥

घुटः, पुं, (घुट् प्रतिहतौ + संज्ञायां अच् ।) चरणग्रन्थिः । इति हेमचन्द्रः ॥ [कोषः ॥

घुटिः, स्त्री, (घुट + इन् ।) गुल्फः । इति द्विरूप-

घुटिकः, पुं, (घुट् + ठन् ।) गुल्फः । इति हेमचन्द्रः ॥ [मरः । २ । ६ । ७२ ॥

घुटिका, स्त्री, (घुटिक + टाप् ।) गुल्फः । इत्य-

घुटी, स्त्री, (घुट् + इन् । "कृदिकारान्तादक्तिनः ।" इति ङीष् ।) गुल्फः । इति द्विरूपकोषः ॥

घुड, शि व्याघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) शि, घुडति अघुडीत् । इति दुर्गादासः ॥

घुण, ङ भ्रमणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, घोणते । इति दुर्गादासः ॥

घुण्ण, ई ङ ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ई, घुण्णते । ङ, घुण्णते जोघुण्णते । इति दुर्गादासः ॥

घुण, श भ्रमणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट् ।) श, घुणति घोणिता । इति दुर्गादासः ॥

घुणः, पुं, (घुणति काष्ठं भक्षयन् काष्ठाभ्यन्तरे भ्राम्यतीति । घुण भ्रमणे + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) काष्ठकृमिः । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ९ अध्याये । "घुणोपहतकाष्ठवेणुनलनालीशुष्कालाबुमुखेष्वेष्वस्य ॥") तत्पर्य्यायः । काष्ठवेधकः २ । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥ काष्ठलेखकः ३ । इति भूरिप्रयोगः ॥

घुणवल्लभा, स्त्री, (घुणः वल्लभो यस्याः । घुणस्य वल्लभा वा ।) अतिविषा । इति भावप्रकाशः ॥ (अवधारोऽस्या यत्र तद्यथा,—
"कुटजत्वक्फलं तार्क्ष्यं माक्षिकं घुणवल्लभाम् ।
पिबेत्तण्डुलतोयेन————————"
इति वाभटे चिकित्सास्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

घुण्ट, पु (घुष्यते परिक्रियतेऽनेन। घुट+घञर्थे क निपातनात् मुम् च।) गुल्फ। इति शब्दमाला ॥ [हेमचन्द्र ॥

घुण्टक पु (घुण्ट+स्वार्थे कन्।) गुल्फ। इति

घुण्टिका स्त्री, (घुण्ट इव कायतीति। कै+क।) वनमध्करीषम। इति शब्दचन्द्रिका ॥ विलघुँटे इति भाषा ॥ [शब्दादिकोष ॥

घुण्ड पु, (घोणते भ्राम्यतीति।) भ्रमर। इत्यु

घुर ष ध्वनौ। भीमार्थे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा पर अक सेट।) भीमा भयानकरस स्तस्य अर्था निमित्त हेतुरिति यावत भीमार्थे। घ, घुरति याघ्रो मनुष्याणां भयहेतुर्भवतीत्यर्थ। घुर भीमार्थशब्दयोरिति प्राच। आत्र इति शब्दविशेषणमिति रमानाथ। घुरत्वार्त्ते च कुरुते इति। शब्दानुकृती भट्टमल्ल। घोरिता। इति दुर्गादास ॥

घुर्घुर पु (घुरति मनुष्याणां भयहेतुर्भवतीति। घुर+क्विप। तत घुरो भयानकात जन्तोरपि घुर भयानक। एतद्शब्देन प्रायशो रवतु सम्भवादेव तथात्वम्।) कीटविशेष। घुर घुरिया इति भाषा ॥ तत्पर्याय। यमकीट २। इति त्रिकाण्डशेष ॥ घर्घुर्या ३। इति रत्नमाला ॥ (शूकरशब्द। इति चिन्तामणि ॥)

घुर्घुरी, स्त्री, (घुर्घुर शूकरशब्दवदव्यक्तशब्द सोऽस्या अस्तीति। घुर्घुर+ 'अर्श आदिभ्यो ऽच।" ५।२।१२७। इत्यच। ततो गौरादित्वात् ङीष।) जलजन्तुविशेष। तत्पर्याय। स्तकिरा २। इति त्रिकाण्डशेष ॥

घुलच, पु, गवेधुका। इति रत्नमाला ॥ गड गड इति भाषा ॥

घुलघुलारव पु (घुल घुल इत्यव्यक्तमारौतीति। आ+रु+अच।) पारावतभेद। इति राजनिर्घण्ट ॥

घुष, इ ड धूषे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म सक सेट।) धश कान्तिकृति। इ घुष्यति। ङ, घुषते चन्दन गात्रम्। इति दुर्गादास ॥

घुष इर वधे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक सेट।) इर, अघुषत अघोषीत। इति दुर्गादास ॥

घुष कि इर शुती। स्तुतौ इति यावत्। विशब्दे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पक्षे भ्वा पर सक सेट।) विशब्द इह कथन आविष्करण नाना शब्दकरण वा आङपूर्व्वक सततक्रन्दने। इति तट्टीका ॥ कि घोषयति घोषति गूढमर्थमभि युक्त। नानाशब्द वाद्य घोषयति द्वारि यस्य कश्चिदुपद्रुत। इति हलायुध। इर अघुषत अघोषीत्। घुष किरशुर्व्वर्त्तते। कि आघोषयति आघोषति शोकार्त्त सतत क्रन्दतीत्यर्थ। इति दुर्गादास ॥

घुषित, त्रि (घुष्यत स्म इति। घुष विशब्दे+क्त। "घुषिरविशब्दने।" ७।२।२३। इति कथनात अत्र इट।) शब्दितम्। इति सुपद्म व्याकरणम् ॥

घुष्ट, त्रि (घुष्यते स्म इति। घुष+ 'क्षुब्धस्वान्तध्वान्तेति' मुग्धबोधसूत्रात निपातनात् साधु।) शब्दितम। इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, हरिवंशे। २०। ८६।

हमसारसघुष्टेषु कारण्डवकृतेषु च ॥"

शब्दितार्थस्य तु 'घुषिरविशब्दने।" ७।२। २३। इति नेट। "घुष्टा रज्जु"। इति सिद्धान्त कौमुदी ॥)

घुसृण, क्ली (घुष्यते कायते इति भाव। घुष+बाहुलकात ऋणक। पृषोदरादित्वात साधु। यद्वा घुष्यत कान्तिविशिष्ट क्रियते शरीर मनेन। घुषि धूषे+ऋणक।) कुङ्कुमम्। इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा काशीखण्डे। २८।५०।

'घुसृणापिञ्जरगुर्वेश्वरा घघरस्वना।'

यथा च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।

"चन्दन घुसृणोपेत मृगनाभिसमायुतम्।

न शीत्य न च वा शीत यथाकाले तदिष्यते।'

इति घुसृणकुङ्कुमम् ॥)

घूक पु (घ इत्यव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति। घू+कै+क।) उलूक। इति हेमचन्द्र। ४। ३८ ॥

घूकारि पु (घूकस्य पेचकस्य अरि शत्रु।) काक। इति हेमचन्द्र। ४। ३८८ ॥

घूकावास, पु (घूकानां पेचकानां आवासो वास स्थानम्।) शाखोटवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट ॥

घूर, य ङ इ हिंसावयोहान्यो। इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा आत्म सक अक च सेट।) दीर्घो। य ङ घूर्यते। इ घूर्ण। वयोहानिर्गतवहुवयो भाव। इति दुर्गादास ॥

घूर्ण, ज ञ भ्रमणे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा उभ अक सेट।) ज घूर्णति घूर्णते। श घूर्णन्ती घूर्णन्ती। इति दुर्गादास ॥ (यथा गो रामायणे। ४। १५। २५।

'स तु वाली दृणशत सालताडनविह्वल।

गुरुभारसमाक्रान्तश्चचाल च जुघूर्ण च ॥")

घूर्ण पु (घूर्णति स्वोत्पत्तिभूमौ घृण्याकारेण सम्भवतीति। घूर्ण+अच। घृण्याकारेण जाय मानत्वात तथात्वम।) शोथसुन्दरक। इति शब्दचन्द्रिका ॥ शोमा इति भाषा ॥ (घूर्ण+भावे अच।) भ्रमणम ॥ (विघूर्णिते त्रि। यथा भागवते। ७। ८। २।

'आह चेद रुषा घूर्ण सन्दष्टदशनच्छद ॥')

घूर्णन क्ली, (घूर्ण+भावे ल्युट।) भ्रमणम्। तत पर्याय। चक्रावर्त्त २ भ्रम ३ भ्रान्ति ४ भ्रमि ५ घूर्णि ६। इति हेमचन्द्र। ६।१५५ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे। ८। ११।

'अन्तर्मोहनमौलिघूर्णनचलन्मन्दारविस्रंसन स्तब्धाकर्षणदृष्टिहर्षणमहामन्त्र कुरङ्गी-

दृशाम ॥")

घूर्णायमान, त्रि, (घूर्ण इवाचरतीति। घूर्ण+क्यङ। ततो घूर्णायते इति। घूर्णाय+शानच।) भ्राम्यमाण। यथा, कलापधातुव्याख्यासारे।

"इन्द्राद्यैरखिलार्थसाधनपरै स्तूयमान सह पीताम्भकपन्नाततात्मसनथा घूर्णायमानेऽलम।"

घूर्णि, स्त्री (घूर्ण+'सर्व्वधातुभ्य इन्।' उणा। ४। ११७। इति भावे इन्।) घूर्णनम्। इति हेमचन्द्र। ६। १५५ ॥

घूर्णित त्रि, (घूर्णते स्म इति। घूर्ण+क्त।) भ्रमित। तत्पर्याय। प्रचलायित २। इत्य मर। ३। १। ३२ ॥ (यथा कथासरित्सागरे। २४। १।

मदघूर्णितकोटेश्व भिन्दन्दैत्यान् महीम्।

हेरम्ब पातु वो विघ्नान् स्वतेजोभिर्दहन्निव ॥)

घूर्णमान त्रि (घूर्णयत इति। घूर्ण+णिच+कर्म्मणि शानच।) भ्राम्यमाण। यथा महानाटक।

'भो कृष्णा पद्मगन्धा मधुकुसुमयुता वायुना घूर्णमाना।"

अणिजन्ते तु घूर्णमाना इत्येव स्यात। यथा हरिवंशे ४८। ३६।

'भ्रमन्त घूर्णमानश्च स्तुतिं दवा प्रचक्रिरे।")

घृ सक। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर सक अनिट।) घरति तरु मेघ। इति दुर्गादास ॥

घृ, ज सक। क्षान्ते। इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा पर सक अनिट।) ज घारयति। इति दुर्गादास ॥

घृ, र लि भासि। सेके। इति कविकल्पद्रुम ॥ (ह्वा पर अक अनिट।) र जिघर्त्ति। लि जघर्त्ति घृत दीप्यते चरति पेयथ। इति दुर्गादास ॥

घृण इ ङ ग्रहणे। कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा आत्म सक सेट।) इ, घृण्यते। ङ घृणते जरौ घृण्यते। इति दुर्गादास ॥

घृण इ न उ दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (तना उभ अक सेट। उदित्वात् क्त्वावेट।) इ न, घृणोति घर्णोति। घृणुते घर्णुते। उ, घर्णित्वा घृत्वा। इति दुर्गादास ॥

घृणा, स्त्री (घ्रियते सिच्यते हृदयमनया। घृ सेक+बाहुलकात् नक स्त्रियां टाप। दयारसन हि हृदय सिक्तमिवार्द्र भवतीति तथात्वम्।) करुणा। (यथा किरातार्ज्जुनीये। १५। १३।

'मन्दमस्यन्निषुलतां घृणया मुनिरेष व।

प्रणुदत्यागतावज्ञ जघनेषु पशूनिव ॥' *॥

घ्रियते आच्छाद्यते गुणान्विकमनयेति।) जुगुप्सा। तत्पर्याय। अर्त्तनम् २ ऋतीया ३ हृणीया ४। इत्यमर। ३। २। ३२। रीण्या ५ हृणिया ६ हिणीया ७ हृणीया ८। इति तट्टीका ॥ (यथा रघु। ११। १७।

"तां विलोक्य वनितावधे घृणां पत्रिणा सह मुमोच राघव ॥")

घृणावास पु (घृणाया आवास।) कुष्माण्ड। इति त्रिकाण्डशेष ॥ घृणायुक्ते त्रि ॥

घृणि:, पुं, (जघर्त्ति दीप्यते इति । घृ+"घृणि-पृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि ।" उणां । ४ । ५२ । इति निप्रत्ययेन निपातनात् साधु: ।) किरण: । इत्यमर: । १ । ३ । ३३ ॥ सूर्य्य: । (घरति सिञ्चतीति । घृ सेके+नि: गुणाभावश्च ।) जलम् । इति मेदिनी ॥ (जघर्त्ति दीप्यते इति व्युत्पत्त्या दीप्तिशालिनि, त्रि । यथा, भागवते । ७ । २ । ७ । "तस्य त्यक्तस्वभावस्य घृणेर्मायावनौकस: ॥")

घृत:, पुं क्ली, (जघर्त्ति क्षरतीति । घृ+"अञ्जिघृसिभ्य: क्त: ।" उणां । ३ । ८९ । इति क्त: ।) पक्वनवनीतम् । घि इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय: । आज्यम् २ हवि: ३ सर्पि: ४ इत्यमर: । २ । ९ । ५२ ॥ पवित्रम् ५ नवनीतकम् ६ अमृतम् ७ अभिघार: ८ होम्यम् ९ आयु: १० तैजसम् ११ । इति राजनिर्घण्ट: ॥ आजम् १२ । यथा,—

"घृतोऽस्त्री चाजमाज्यञ्च सर्पि: स्यादमृतं हवि: ।"

इति जटाधर: ॥

तस्य गुणा: । बुद्ध्यग्निशुक्रौजोमेद:स्मृतिकफकारित्वम् । वातपित्तविषोन्मादरोगशोषालक्ष्मीज्वरनाशित्वम् । मांसादष्टगुणगुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभ: ॥ रसायनत्वम् । स्वादुत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । शीतवीर्य्यत्वम् । पापनाशित्वम् । अल्पाभिस्यन्दित्वम् । कान्तितेजोलावण्यस्वरायुर्हितबलकारित्वम् । पवित्रत्वम् । गुरुत्वम् । उदावर्त्तशूलानाहव्रणक्षयवीसर्परक्तनाशित्वम् । स्निग्धत्वम् । रूक्षत्वञ्च । इति भावप्रकाश: ॥ * ॥ अथ गवाघृतस्य गुणा: । विशेषेण चक्षुर्हितत्वम् । शीतत्वम् । वातपित्तकफालक्ष्मीपापरक्षोनाशित्वम् । शुक्राग्निस्वादुपाकमेधालावण्यकान्त्योजस्तेजोवृद्धिवय:स्थितिबलायुर्हितकारित्वम् । गुरुत्वम् । पवित्रत्वम् । सुमङ्गल्यत्वम् । रसायनत्वम् । सुगन्धित्वम् । रोचनत्वम् । चारुत्वम् । सर्व्वाज्येषु गुणाधिकत्वञ्च । इति भावप्रकाश: ॥ बुद्धिस्मृतिपुष्टिवपु:स्थैर्य्यकारित्वम् । श्रमोपशमनत्वम् । पथ्यतमत्वम् । बहुगुणत्वञ्च ॥ * ॥ माहिषघृतगुणा: । उत्तमत्वम् । धृतिसौख्यकान्तिबलवर्णचक्षुर्हितकारित्वम् । वातश्लेष्मदुर्नामग्रहणीविकारनाशित्वम् । मन्दानलोद्दीपनत्वम् । नवनयत: परमहृद्यत्वम् । मनोहारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ स्वादुत्वम् । पित्तरक्तनाशित्वम् । शीतत्वम् । श्लेष्मशुक्रवृद्धिकारित्वम् । गुरुत्वम् । स्वादुपाकित्वञ्च ॥ * ॥ छागीघृतगुणा: । अग्निचक्षुर्हितबलकारित्वम् । कासश्वासक्षयेषु हितत्वम् । कटुपाकित्वञ्च । इति भावप्रकाश: ॥ कफनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ * ॥ मेषीघृतगुणा: । पित्तमेदस्कारित्वम् । योनिदोषे शोषे कफे अनिले च शस्तत्वम् । रूक्षत्वम् । दुर्नामोन्मादनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ: ॥ पाके लघुत्वम् । पित्तकोपाकारित्वम् । शोषे कम्पे च हितत्वञ्च ॥ * ॥ मेढकघृतगुणा: । अतिगौरवात् वृद्धनारदेहिवर्द्धत्वम् । बुद्धिपाटवहरत्वम् । बलकारित्वम् । नृणां वपुषो विस्रगन्धकारित्वञ्च ॥ * ॥ हस्तिनीघृतगुणा: । कफपित्तविषकृमिनाशित्वम् । कषायत्वम् । लघुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । तिक्तत्वम् । वह्निकरत्वञ्च ॥ * ॥ अश्वाघृतगुणा: । कटुत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । इषदग्निदीपनत्वम् । बाल्यप्रदत्वम् । मूर्च्छाहारित्वम् । गुरुत्वञ्च ॥ * ॥ गर्द्दभीघृतगुणा: । अग्निबलकारित्वम् । मूत्रदोषकफनाशित्वम् । पाके लघुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णवीर्य्यत्वञ्च ॥ * ॥ उष्ट्रीघृतगुणा: । मधुरत्वम् । विपाके कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कुष्ठकृमिविषवातकफगुल्मोदरनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ शोषनाशित्वम् । इति राजवल्लभ: ॥ * ॥ नारीघृतगुणा: । चक्षुर्हितरुचिकारित्वम् । पथ्यत्वम् । मन्दाग्निदीपनत्वम् । पाके लघुत्वम् । सर्व्वामयविषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ प्रमेहनाशित्वम् । इति राजवल्लभ: ॥ * ॥ दुग्धभवघृतगुणा: । ग्राहित्वम् । शीतलत्वम् । नेत्ररोगकारित्वम् । पित्तदाहास्रमदमूर्च्छाभ्रमानिलनाशित्वञ्च ॥ * ॥ ह्यस्तनदधिजघृतं तदेव हैयङ्गवीनम् । तस्य गुणा: । चक्षुर्हितत्वम् । दीपनत्वम् । रुचिबलकारित्वम् । बृंहणत्वम् । वृष्यत्वम् । विशेषाज्ज्वरनाशित्वञ्च ॥ * ॥ वर्षादूर्द्ध्वं पुराणस्य तस्य गुणा: । त्रिदोषमूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादापस्मारतिमिरनाशित्वम् । इति भावप्रकाश: ॥ मदशिर:कर्णादिजरोगभ्रान्तिनाशित्वम् । व्रणस्य शोधनत्वम् । रोपणत्वञ्च । आयुर्वृद्धिशरीरदृढ़तासौकुमार्य्यकान्तिस्मृतिबलकारित्वम् । बाल्ये तरुणे वार्द्धके चातिबल्यत्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ प्रतिश्यायामकासजीर्णज्वरसर्व्वरोगनाशित्वम् । श्रेष्ठत्वम् । धातुसाम्यकारित्वञ्च ॥ * ॥ तस्य लक्षणम् ।

"उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितम् घृतम् ।
लाक्षारसनिभं शीतं प्रपुराणमत: परम् ।
यथा यथा भवेज्जीर्णं गुणवत् स्यात्तथा तथा ॥"

कांस्यपात्रे दशदिनस्थितं घृतं त्याज्यम् । इति राजवल्लभ: ॥ औषधघटितपक्वघृतस्य पूर्णवीर्य्यं षण्मासपर्य्यन्तं तिष्ठति । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

("शस्तं धीस्मृतिमेधाग्नि-बलायु:शुक्रचक्षुषाम् ।
बालवृद्धप्रजाकान्ति-सौकुमार्य्यस्वरार्थिनाम् ॥
क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निग्लपितात्मनाम् ।
वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ॥
स्नेहानामुत्तमं शीतं वयस: स्थापनं परम् ।
सहस्रवीर्य्यं विधिभिर्घृतं कर्म्मसहस्रकृत् ॥"

इति पूर्व्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

"विपाके मधुरं वृष्यं वातपित्तकफापहम् ।
चक्षुष्यं बलकृन्मेध्यं गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम् ॥"

इति गव्यघृतम् ॥

"आजं सन्दीपनीयञ्च चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ।
कासे श्वासे क्षयेऽर्श:सु लघुपाके कफापहम् ॥"

इत्याजघृतम् ॥

"वातपित्तसमं सर्व्वं सुशीतं माहिषं घृतम्
मधुरं गुरु विष्टम्भि भवत्यल्पगुणात्मकम् ॥'

इति माहिषघृतम् ॥

"औष्ट्रं कटु घृतं पाके शोषकृमिविषापहम् ।
दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् ॥"

इत्युष्ट्रीघृतम् ॥

"पाके लघ्वाविकं सर्पि: सर्व्वरोगविषापहम् ।
वृद्धिं करोति चास्थ्नाञ्च वाश्मरीशर्करापहम् ॥"

इत्याविकं घृतम् ॥

"वृद्धिं करोति देहाग्नेर्लघु पाके विषापहम् ।
चक्षुष्यं दीपनञ्चाग्नेर्वातदोषनिवारणम् ।
वृद्धिं करोति चास्थीनां तत्प्रोक्तञ्च विषापहम् ॥"

इत्यश्वीघृतम् ॥

"कफेऽनिले योनिदोषे शोषे पित्तेषु तद्धितम् ।
सात्म्यं स्त्रीणाञ्च चक्षुष्यं सर्पि: स्यादमृतोपमम् ॥"

इति नारीघृतगुणा: ॥

"तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहहृत् पयसो घृतम् ॥"

इति क्षीरोद्भवघृतम् ॥

"दोषापहं वह्निसन्धुक्षणञ्च
मूर्च्छाहिक्कोन्मादकर्णाक्षिशूले ।
शोफार्शसोर्योनिदोषे व्रणेषु
शस्तं सर्पिर्जीर्णमेव नृणां स्यात् ॥
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षोषितं घृतम् ।
यथा यथा जरां याति गुणवत् स्यात्तु तत्तथा ॥"

इति जीर्णघृतगुणा: ॥

इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

"स्मृतिबुद्ध्यग्निशुक्रौज:कफमेदोविवर्द्धनम् ।
वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ॥
सर्व्वस्नेहोत्तमं शीतं मधुरं रसपाकयो: ।
सहस्रवीर्य्यं विधिभिर्घृतं कर्म्मसहस्रकृत् ॥
मदापस्मारमूर्च्छायशोफोन्मादगरज्वरान् ।
योनिकर्णशिर:शूलं घृतं जीर्णमपोहति ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥

"विशेषत: पुराणञ्च घृतं तत् पाययेद्भिषक् ।
त्रिदोषघ्नं पवित्रत्वात् विशेषाद्ग्रहमोक्षणम् ॥
गुणकर्म्माधिकं स्यात्तदास्वादात् कटुतिक्तकम् ।
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम् ॥
लाक्षारसनिभं शीतं तद्धि सर्व्वग्रहापहम् ।
मेध्यं विरेचनेष्वग्र्यं प्रपुराणमत: परम् ॥
नासाध्यं नाम तस्यास्ति यत् स्याद्वर्षशतस्थितम् ।
दृष्टं स्पृष्टमथाघ्रातं तद्धि सर्व्वग्रहापहम् ।
अपस्मारग्रहोन्मादवतां शस्तं विशेषत: ॥"

इति चरके चिकित्सास्थाने चतुर्द्दशेऽध्याये ॥

"घृतन्तु सौम्यं शीतवीर्य्यं मृदुमधुरमल्पाभिष्यन्दि स्नेहनमुदावर्त्तोन्मादापस्मारशूलज्वरानाहवातपित्तप्रशमनमग्निदीपनं स्मृतिमतिमेधाकान्तिस्वरलावण्यसौकुमार्य्यौजस्तेजोबलकरं आयुष्यं वृष्यं मेध्यं वय:स्थापनं गुरु चक्षुष्यं श्लेष्माभिवर्द्धनं पापालक्ष्मीप्रशमनं विषहरं रक्षोघ्नञ्च ॥
विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहम् ।
चक्षुष्यमग्र्यं बल्यञ्च गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम् ॥
आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ।

कासे श्वासे क्षये चापि पथ्यं पाके च तल्लघु ॥
मधुरं रक्तपित्तघ्नं गुरुपाके कफावहम् ।
वातपित्तप्रशमनं सुशीतं माहिषं घृतम् ॥
चौष्ट्रं कटुरसं पाके शोफक्रिमिविषापहम् ।
दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् ॥
पाके लघ्वाविकं सर्पिर्न च पित्तप्रकोपणम् ।
कफेऽनिले योनिदोषे शोषे कम्पे च तद्धितम् ॥
पाके लघ्वश्ववीर्य्यञ्च कषायं कफनाशनम् ।
दीपनं बद्धमूत्रञ्च विद्यादैकशफं घृतम् ॥
चक्षुष्यमग्र्यं स्त्रीणान्तु सर्पिः स्यादमृतोपमम् ।
वृद्धिं करोति देहाग्न्योर्लघुपाकं विषापहम् ॥
कषायं बद्धविण्मूत्रं तिक्तमग्निकरं लघु ।
हन्ति कारेणवं सर्पिः कफकुष्ठविषक्रिमीन् ॥”

क्षीरघृतं पुनः संग्राहि रक्तपित्तभ्रममूर्च्छा प्रशमनं नेत्ररोगहितञ्च। सर्पिर्मण्डस्तु मधुरः सरो योनिश्रोत्राक्षिशिरसां शूलघ्नो बस्तिनस्याक्षिप्रपूरणेषूपदिश्यते। सर्पिः पुराणं सरं कटु विपाकं त्रिदोषापहं मूर्च्छामेदोन्मादोदरज्वरगरशोषापस्मारयोनिश्रोत्राक्षिशिरःशूलघ्नं दीपनं बस्तिनस्याक्षिपूरणेषूपदिश्यते। भवन्ति चात्र।

“पुराणं तिमिरश्वासपीनसज्वरकासनुत् ।
मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥
एकादशशतञ्चैव वत्सरानुषितं घृतम् ।
रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात् परतस्तु महाघृतम् ॥
पेयं महाघृतं भूतैः कफघ्नं पवनाधिके ।
बल्यं पवित्रं मेध्यञ्च विशेषात्तिमिरापहम् ॥
सर्व्वभूतहरञ्चैव घृतमेतत् प्रशस्यते ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥ * ॥

क्ली सलिलम्। इति मेदिनी। ते। १७॥)

घृतः, त्रि (घ्रियते दीप्यते क्षरति सिच्यतेति वा। घृ + ‘अञ्जिघृसिभ्यः क्तः।’ उणां। ३। ८९। क्तः।) दीप्तः। सेचकः। इति शब्दरत्नावली॥

घृतकरञ्जः, पुं (घृतमिव करञ्जः। घृतवद्रसवान्ध्यास्य तथात्वम्।) करञ्जभेदः। घिया करमुचा इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। प्रकीर्य्यः २ घृतपर्णकः ३ स्निग्धपत्रः ४ तपस्वी ५ विषारिः ६ विरोचनः ७। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। वातशमत्वमर्शोविषव्रणनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

घृतकुमारिका, स्त्री (घृतेन घृतवद्रसेन कुमारिका सुन्दरी बालिकेव वा। यद्वा माल्यस्थान तथात्वम्।) घृतकुमारी। इति भावप्रकाशः॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
‘कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका॥’
गुणाश्च यथा —
‘कुमारी भेदिनी शीता तिक्ता नेत्र्या रसायनी।
मधुरा बृंहणी बल्या वृष्या वातविषप्रणुत्॥
गुल्मप्लीहयकृद्वृद्धिकफज्वरहरी हरेत्।
ग्रन्थ्यग्निदग्धविस्फोटपित्तरक्तत्वगामयान्॥’
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

घृतकुमारी, स्त्री (घृतेन घृतवद्रसेन कुमारी सुन्दरी। यद्वा कुमारी कन्येव। गृहे पालिता सदा तथात्वम्।) स्वनामख्यातगुल्मः। घिकुमारी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कुमारी २ तरुणी ३ सहा ४। इति शब्दरत्नावली॥ कन्यका ५ दीर्घपत्रिका ६ स्थलेरुहा ७ मृदुः ८ कन्या ९ बहुपत्रा १० अमरा ११ अजरा १२ कण्टकप्रावृता १३ वीरा १४ भृङ्गेष्टा १५ विपुलास्रवा १६ ब्रह्मघ्नी १७ तरुणी १८ रामा १९ कपिला २० अम्बुधिस्रवा २१ सुकण्टका २२ स्थूलदला २३ गृहकन्या २४। अस्या गुणाः। हिमत्वम्। तिक्तत्वम्। मदगन्धित्वम्। कफपित्तकासविषश्वासकुष्ठनाशित्वम्। रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ भेदकत्वम्। नेत्रहितत्वम्। मधुरत्वम्। वृष्यत्वम्। शुक्रबलकारित्वम्। वातगुल्मप्लीहयकृद्वृद्धिज्वरग्रन्थ्यग्निदग्धविस्फोटपित्तरक्तत्वग्रोगनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ (कुमारीशब्देऽविवरणमस्या ज्ञेयम्॥)

घृततैलादिकल्पः, पुं (घृततैलादीनां रोगविनाशकपक्वघृततैलादीनां कल्पो विधिः।) रोगनाशकनानौषधिपक्वघृततैलादिवर्गः। यथा।

धन्वन्तरिरुवाच।

“घृततैलादि वक्ष्यामि प्रयुक्तं सुश्रुत! रोगनुत्।
शङ्खपुष्पी वचा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्च्चला॥
अभया गुडूची चैव अटरूषकवाकुची।
एतैरक्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्॥
कण्टकार्य्या रसप्रस्थक्षीरप्रस्थसमन्वितम्।
एतद्ब्राह्मीघृतं नाम स्मृतिमेधाकरं परम्॥१॥
त्रिफलाचित्रकबलानिर्गुण्डीनिम्बवासका।
पुनर्नवा गुडूची च बृहती च शतावरी॥
एतैर्घृतं यथालाभं सर्व्वरोगविमर्द्दनम्॥२॥
बलाशतकषाये तु तैलस्याढकं पचेत्॥
कल्कैर्मधुकमञ्जिष्ठाचन्दनोत्पलपद्मकैः।
सूक्ष्मैलापिप्पलीकुष्ठत्वगेलागुरुकुङ्कुमैः॥
गन्धाश्मजीवनीयैश्च क्षीराढकसमाश्रितम्।
एतन्मृद्वग्निना पक्वं स्थापयेद्राजते शुभे॥
सर्व्ववातविकारांस्तु सर्व्वधातन्तराश्रयान्।
तैलमेतत् प्रशमयेद्बलाख्यं राजवल्लभम्॥३॥
शतावरीरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थं तथैव च।
शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं बला॥
चन्दनं तगरं कुष्ठं मालाचांशुमती तथा।
एतैः कर्षसमैः कल्कैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत्॥
कुब्जवामनपङ्गूनां बधिरव्यङ्गकुष्ठिनाम्।
वायुना भग्नगात्राणां ये च सीदन्ति मैथुने॥
जराजर्ज्जरगात्राणामाध्मानसुखशायिनाम्।
लग्नताश्चापि ये वाता शिरास्नायुगताश्च ये॥
सर्व्वांस्तान् नाशयत्याशु तैलेनैव स्वाद्यशाङ्कमम्।
नारायणमिदं तैलं विष्णुनोक्तं रुगर्द्दनम्॥४॥
पृथक् तैलं घृतं कुर्य्यात् समस्तैरौषधैः पृथक्।
शतावर्य्या गुडूच्या वा चित्रके रोचनायुतम्॥
निर्गुण्ड्या वा प्रसारण्याः कण्टकार्य्या रसादिभिः॥
वच्या वानलया वापि दासकेन फलत्रिके।
ब्राह्म्या चैरण्डकेनापि भृङ्गराजेन मुण्डिना॥
मुषल्या दशमूलेन खदिरेण वनादिभिः।
वटिका मोदको वापि चूर्णं स्यात् सर्व्वरोगनुत्॥
घृतेन मधुना वापि युक्तं खण्डगुडाम्भिः।
लवणैः कटुकैर्युक्तं यथालाभञ्च रोगनुत्॥५॥
चित्रकारुष्करहरितालमनःशिलमारकम्।
सुधाश्च मालागणिकासप्तपर्णसुवर्चिकाम्॥
ज्योतिष्मतीञ्च सम्भृत्य तैलं धीरो विपाचयेत्।
एतत्स्यन्दनं तैलं भृशं दद्याद्भगन्दरे॥
शोधनं रोपणञ्चैव सर्व्ववर्णकरं परम्।
चित्रकाद्यं महातैलं सर्व्वरोगप्रभञ्जनम्॥६॥
अजमोदा ससिन्दूरा हरितालं निशाद्वयम्।
क्षारद्वयं फेनयुतमार्द्रकं सरलोद्भवम्॥
इन्द्रवारुण्यपामार्गकदलीकन्दले समे॥
एभिः सर्षपजं तैलमजमूत्रेण योजितम्।
मृद्वग्निना पचेदेतदर्कक्षीरेण संयुतम्॥
अजमोदादिकं तैलं गण्डमालां व्यपोहति।
विदग्धस्तु पचेत् पक्वं पक्वञ्चैव विशोधयेत्॥
रोपयेन्मृदुभावञ्च तैलेनानेन कारयेत्।
अजमोदादिकं तैलं महावीर्य्यञ्च रोगनुत्॥”७॥

इत्यादिमहापुराणे गारुडे १७८ अध्याये॥

घृतदीधितिः, पुं (घृतेन प्रदीप्ता दीधितिः किरणो यस्य। घृताहुत्या अग्निवर्द्धनादेव तथात्वम्।) अग्निः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

घृतपर्णकः, पुं (घृतयुक्तमिव पर्णं पत्रं यस्य। कप्।) घृतकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः॥

घृतपूरः, पुं, (घृतेन पूर्य्यते इति। पूरी ह य पूर्त्तौ + कर्म्मणि अप्। प्रचुरघृतपाकत्वादस्य तथात्वम्।) पिष्टकविशेषः। यथाह राजवल्लभः।
‘मर्द्दिता समिता क्षीरनारिकेलघृतादिभिः।
अवगाह्य घृते पक्वा घृतपूरोऽयमुच्यते॥
घृतपूरो गुरुर्वृष्यः कफकृद्रक्तमांसदः।
रक्तपित्तहरो हृद्यः स्वादुः पित्तहरोऽपि च॥’
तत्पर्य्यायः। पिष्टपूरः २ घृतवरः ३ घार्त्तिकः ४। इति हेमचन्द्रः। ३। ६३॥ (अस्य पाकप्रकारादि यदुक्तं चिन्तामणौ।
‘क्षीरेण मर्द्दितं चूर्णं गोधूमानां सुगालितम्।
त्रिखार्द्धं सर्पिषा पाच्यं कटाहेऽथ सितान्वितम्॥
घृतपूरोऽयमुद्दिष्टः कर्पूरमरिचान्वितः॥’
नारिकेलजो यथा —
‘समिता मर्द्दिता क्षीरे नारिकेलसितार्द्रकैः।
अवगाह्य घृते पाच्या घृतपूरोऽपरः स्मृतः॥’
दुग्धजो यथा —
“पाकपिण्डीकृतं क्षीरं शर्करापूर्णमिश्रितम्।
घृतपूरविनिर्म्माय कारयेत् स्वल्पसर्पिषि॥
शालिभवो यथा —
‘सुशालिपिष्टं दुग्धेन कथितं वस्त्रगालितम्।
खण्डयुक्तं घृते पक्वं घृतपूरो भवेदयम्॥”
कणिक्कभवो यथा —
‘कणिक्कचूर्णं निःक्षिप्य पाकपिण्डीकृतं पयः।
निर्म्माय घृतपूराणां शर्करासहितं भवेत्॥”

व्यास्त्रजो यथा,—

"पक्वाम्रस्य घृते तप्ते रसखनलपिण्डितः ।
मुद्गशर्करया योज्यो घृतपूरो यदृच्छया ॥
क्षीरमार्द्रं स्वल्पं हि खण्डं चूर्णं ततः स्मृतम् ।
योजिते यो विशेषोऽत्र तदाख्याखण्डसंज्ञितः ॥
घृतपूरो गुरुर्वृष्यो हृद्यः पित्तानिलापहः ।
सद्यः प्राणप्रदो बल्यः सुरुच्योऽग्निप्रदीपनः ॥
शृङ्गाटकसुखानामप्येवं स्यात् घृतपूरकः ।
विचार्य्य वस्तुसंयोगं तद्गुणानपि चाहरेत् ॥")

घृतपूर्णकः, पुं, (घृतेन पूर्ण इव कायतीति । कै + कः ।) करञ्जवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घृतमण्डलिका, स्त्री, (घृतस्य मण्डलं समूहः । तदिव निर्य्यासः अस्या अस्यां वा अस्तीति । घृतमण्डल + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) हंसपदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घृतमण्डा, स्त्री, (घृतमण्डवत् निर्य्यासोऽस्त्यस्याः । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।) वायसोलीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ माकड़छाता इति भाषा ॥

घृतवरः, पुं, (घृतमेव वरं बाहुल्यात् प्रधानं यत्र ।) घृतपूरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥

घृता, स्त्री, (घृतवत् निर्य्यासोऽस्त्यस्याः । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।) घृतमण्डा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

घृताची, स्त्री, (घृतेन अन्वतेन अञ्चति तृप्तिं गच्छतीति । अन्च + क्विप् । नलोपे स्त्रियां ङीप् । सर्व्वथा मनुष्याहारवर्ज्जितानां देवजातीनां अमृतमयघृतभोजनं महाभारतपुराणादिप्रसिद्धम् ।) अप्सरोविशेषः । इति हलायुधः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ९ । १०१ ।

"घृताचीप्रमुखा ब्रह्मन् ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥"

गायत्रीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४६ ।

"घनारिमण्डला घूर्णा घृताची घनवेगिनी ॥")

घृताचीगर्भसम्भवा, स्त्री, स्थूलैला । इति राजनिर्घण्टः ॥

घृताढ्यः, पुं, (घृतस्य आढ्या आख्या यस्य । यद्वा, घृतेन आढ्यते सङ्घते स्वगन्धेन इति । आ + ढौ + कः ।) सरलद्रवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घृतेली, स्त्री, (घृते इलति तन्नाशाय तत्र स्वपितीति । इल स्वप्ने + अच् । गौरादित्वात् ङीप् ।) कीटविशेषः । तैलपायिका इति केचित् ॥ तत्पर्य्यायः । पिङ्गकपिशा २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७३ ॥

घृतोदः, पुं, (घृतमिव स्वादु आस्वाद्यं अम्बु वा उदकं यस्य । उदकस्योदादेशः ।) घृतसमुद्रः । यथा,

"एवं सुरोदाद्वहिस्तद्विगुणः समानेन घृतोदेन यथा पूर्व्वः कुशद्वीपः ।" इति श्रीभागवते ।५।१३।

घृष, उ संघर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, घर्षित्वा घृष्ट्वा । घर्षति चन्दनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

घृष्टः, त्रि, (घृष् + कर्म्मणि क्तः ।) घर्षितः । घषा इति भाषा ॥ यथा । घृष्टो मलयजो गन्धः । इति मुद्रितत्त्वम् ॥ (यथाच काशीखण्डे ।१६।५६।

"धातुका घर्षितजला घृष्टपातकसन्ततिः ॥")

घृष्टिः, स्त्री, (घृष्यतिऽसौ । घृष् + कर्म्मणि क्तिच् ।) वाराही । चामर आलु इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । ४ । १५१ ॥ (घृष् + भावे क्तिन् ।) घर्षणम् । स्पर्द्धा । अपराजिता । (घर्षतीति । घृष् + कर्त्तरि क्तिच् ।) शूकरे पुं । इति मेदिनी । टे । १३ ॥

घृष्टिला, स्त्री, (घृष्टिं घर्षणं लातीति । ला + कः ।) चित्रपर्णिका । पृश्निपर्णी । इति रत्नमाला ॥

घृष्विः, पुं स्त्री, (घर्षति इति । घृष संघर्षे + "कृविघृष्विच्छवीति ।" उणां । ४ । ५६ । इति क्विन्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धः ।) शूकरः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (भावे + क्विन् । घर्षणम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३७ । ४ ।

"प्रवः शर्द्धाय घृष्वये ।" "घृष्वये शत्रुघर्षणयुक्ताय ।" इति भाष्यम् ॥)

घेघुलिका, स्त्री, क्रौञ्चादनम् । इति रत्नमाला ॥ घेँचु इति भाषा ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"क्रौञ्चादनं घेघुलिका ॥")

घोटः, पुं स्त्री, (घोटते परिवर्त्तते इति । घुट परिवर्त्तने + पचाद्यच् ।) घोटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोटकः, पुं स्त्री, (घोटते गत्वा प्रत्यागच्छतीति । घुट परिवर्त्तने + ण्वुल् ।) पशुविशेषः । घोड़ा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । घोटः २ तुरगः ३ तुरङ्गः ४ अश्वः ५ तुरङ्गमः ६ वाजी ७ वाहः ८ अर्व्वा ९ गन्धर्व्वः १० हयः ११ सैन्धवः १२ सप्तिः १३ । इत्यमरः । २ । ८ । ४४ ॥ घोटः १४ पीतिः १५ पीथिः १६ । इति भरतः ॥ तार्क्ष्यः १७ हरिः १८ वीती १९ । इति हेमचन्द्रः ॥ सुद्गभोजी २० धाराटः २१ जवनः २२ जितवः २३ जवी २४ वाहनश्रेष्ठः २५ श्रीभ्राता २६ अमृतसोदरः २७ सुद्गभुक् २८ शालिहोत्रः २९ लक्ष्मीपुत्त्रः ३० प्रकीर्णकः ३१ । इति जटाधरः ॥ वातायनः ३२ श्रीपुत्त्रः ३३ चामरी ३४ हेषी ३५ शालिहोत्री ३६ मरुद्रथः ३७ वाजस्कन्धः ३८ हरिद्राक्षः ३९ एकशफः ४० किन्धी ४१ ललामम् ४२ विमानकः ४३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अत्यः ४४ वह्निः ४५ दधिक्रा ४६ दधिक्रावा ४७ एतग्वः ४८ एतशः ४९ पैद्वः ५० दौर्गहः ५१ उच्चैःश्रवसः ५२ आशुः ५३ ब्रध्नः ५४ अरुषः ५५ मांश्चत्वः ५६ अव्यथयः ५७ श्येनासः ५८ सुपर्णाः ५९ पतङ्गाः ६० नरः ६१ ह्वार्य्याणाम् ६२ हंसासः ६३ । इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ हरी इन्द्रस्य १ रोहितः अग्नेः २ हरितः आदित्यस्य ३ रासभौ अश्विनोः ४ अजाः पूष्णः ५ पृषत्यो मरुताम् ६ अरुण्यो गावः उषसाम् ७ श्यावाः सवितुः ८ विश्वरूपा बृहस्पतेः ९ नियुतो वायोः १० । इति दशादिष्टोपयोजनानि । इति च वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ अस्य मांसगुणाः । उष्णत्वम् । वातनाशित्वम् । लघुगुरुत्वम् । अतिसेवनात् पित्तदाहप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निकफबलकारित्वम् । बृंहणत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । मधुरत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथाश्वपरीक्षा ।

"सपक्षा वाजिनः पूर्व्वं संजाता व्योमचारिणः ।
गन्धर्व्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्विताः ॥
इन्द्रादेशाच्छालिहोत्रस्तेषां पक्षमथाच्छिनत् ।
ततः प्रभृति निष्पक्षास्तुरङ्गा धरणीं गताः ॥
उत्तमा मध्यमा नीचाः कनीयांसस्तथापरे ।
चतुर्द्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात् ॥
ताजिताः खुरशालाश्च तुषाराश्चोत्तमा हयाः ।
गोगिकाणाश्च केकाणाः प्रौढ़ाहाराश्च मध्यमाः ॥
ताड़जा उत्तमाशाश्च वाजनूलाश्च मध्यमाः ।
गलराः साध्यवासाश्च सिन्धुपारा: कनीयसः ॥
अन्यदेशोद्भवा ये च ते वै नीचाः प्रकीर्त्तिताः ।
वाजिनो जलजाः केचिद्वह्निजातास्तथापरे ॥
समीरप्रभवाश्चान्ये तुरगा व्योमजाः परे ।
जलोद्भवा द्विजा ज्ञेयाः क्षत्त्रिया वह्निसम्भवाः ॥
प्रभञ्जनभवा वैश्या व्योमजाः शूद्रजातयः ।
पुण्यगन्धिर्भवेद्विप्रः क्षत्त्रियोऽगुरुगन्धिकः ॥
घृतगन्धी भवेद्वैश्यो मीनामोदी च शूद्रकः ।
विवेकी सघृणो विप्रस्तेजस्वी क्षत्त्रियो बली ॥
कोपाभावो भवेद्वैश्यः शूद्रो निःसत्त्वको भवेत् ।
विप्राद्या वाहनाः सर्व्वे जयो भूमिपतेः सदा ॥
शूद्रजातिं तुरङ्गन्तु न स्पृशन्ति नरेश्वराः ॥"

इत्युत्पत्तिः ॥ * ॥

अथाङ्गुल्याङ्गविभागः ।

"सप्तविंशत्यङ्गुलिभिर्मुखमानं विधीयते ।
कर्णौ षडङ्गुलौ प्रोक्तौ भालकं चतुरङ्गुलम् ॥
चत्वारिंशच्च सप्ताढ्या स्कन्धः संपरिकीर्त्तितः ।
पृष्ठवंशश्चतुर्व्विंशः सप्तविंशा तथा कटी ॥
इति स्कन्धं तथा निम्नं प्रतिपुच्छं द्व्याधिकम् ।
लिङ्गं हस्तप्रमाणन्तु तथाण्डौ चतुरङ्गुलौ ॥
मध्यस्थानं चतुर्व्विंशं हृदयं गोड़शात्मकम् ।
काटिकुक्ष्यन्तरं प्रोक्तं चत्वारिंशत् प्रमाणतः ॥
मणिबन्धद्वयञ्चैव खुराश्च चतुरङ्गुलाः ।
अशीत्यङ्गुलिकाः पादा दीर्घा विंशाधिका मताः ॥"

इत्यङ्गुलिविभागः ॥ * ॥

अथ वयोविभागः ।

"दन्तेषु यञ्जनं यद्वत्तेन ज्ञेयो वयःक्रमः ॥"

तद्यथा,—

"कालिका हरिणी शुक्ला काचा मक्षिकया सह ॥
शङ्खो मुषलकञ्चैव दन्तानां चलता तथा ।
इत्यष्टौ व्यञ्जनान्याहुरश्वेषां लक्षणं शृणु ॥
चतुर्भिर्वत्सरैर्दन्ताश्चत्वारः परिकीर्त्तिताः ।
मध्यभिष्य षड़ित्येवं जायन्ते लघु कालिकाः ॥
षष्ठे संवत्सरे प्राप्ते कालिकान्या भवेत्तु हि ।
तथान्या सप्तमे वर्षे चतुर्थी कालिका भवेत् ॥
अष्टमे वत्सरे प्राप्ते जायन्ते सर्व्वकालिकाः ।

नवमे त्वथ ताः सर्व्वाः आपीताः सम्भवन्ति च ॥
कश्चिदेकादशे वर्षे तावत् पीतत्वमागताः ।
ततः श्वेताः प्रजायन्ते चतुर्द्दशसमावधि ॥
ततः काचप्रभाः सम्यक् यावत् संवत्सरास्त्रयः ।
ततः सप्तदशादूर्द्ध्वं यावद्वर्षाणि विंशतिः ॥
मक्षिकाभाः वदन्त्येषां यावद्वर्षत्रयं पुनः ।
शङ्खाभासाः सर्व्वदन्ताः भवन्ति वाजिनां ततः ॥
चयोविंशात् परे वर्षे दशनाः सुचलाः मताः ।
षड्विंशात् परतो दन्ताः स्थानाच्चलनमाप्नुयुः ॥
यावद्वर्षत्रयं पश्चान्निपतन्ति समाश्रये ।
द्वात्रिंशद्वत्सरे वाजी भूत्वा निर्व्वाणमाप्नुयात् ॥”

अथ शुभलक्षणानि ।

‘दीर्घाः शुष्काः विशालास्या ये भवन्ति तुरङ्गमाः ।
ते शस्ताः पार्थिवेन्द्रस्य यागवाहनकर्म्मणि ॥

व्यास्य भागौ चापि ललाटिका च
दीर्घं चतुष्कं तुरगस्य शस्तम् ।
तथोन्नते घ्राणपुटे ललाटे
कफश्च वाजिप्रवरस्य बोध्यः ॥

ग्रीवे च मणिबन्धश्च पुच्छं कोष्ठं लघूत्तमम् ।
पीताङ्गः श्वेतपादो यो यस्य स्यात् पिङ्गलोचनः ॥
चक्रवाकः स विज्ञेयो राजार्हः प्रियसत्तमः ।
मुखे चन्द्रकसम्भीतः मल्लिकापुष्पसन्निभः ॥
श्वेतपादः स विज्ञेयो मल्लिकाख्यः सुपूजितः ।
सर्व्वश्वेतो हयो यस्तु श्यामैककर्णको भवेत् ।
स वाजी वाजिमेधार्हः श्यामकर्णः सुदुर्लभः ॥
यस्य पादाः सिताः सर्व्वे पुच्छो शुभ्रो मुखं तथा ।
महद्गात्रस्तु सिता यस्य तमिन्द्रादपमङ्गलम् ॥
यस्य पादाः सिताः सर्व्वे चन्द्रकश्च ललाटके ।
कल्याणपञ्चकः प्रोक्तो भर्त्तुः कल्याणकारकः ॥
विमिश्रवर्णकाः सर्व्वे प्रशस्ता वाजिनो मताः ।
यस्योत्कृष्टतराः वर्णाः वृद्धिं यान्ति शुभे शुभे ॥
नाशयन्ति तथा नीचान् करोति स वहन् हयान् ॥

अथावर्त्तगुणाः ।

‘रोमणां भ्रमिरन्तरुक्त्यावर्त्त इति गद्यते ।
षड्विधा दक्षिणो वामो दक्षिणस्तु शुभावहः ॥
नासिकाग्रे ललाटाग्रे शङ्खे कण्ठे च मस्तके ।
आवर्त्ता जायते येषां ते धन्यास्तु तुरङ्गमाः ॥
ललाटे यस्य चावर्त्ता द्वितीयस्तु कुकुन्दरे ।
मस्तके च तृतीयस्तु स विज्ञेयो हयोत्तमः ॥
गण्डावर्त्तौ भवेद्यस्य वाजिनो दक्षिणाश्रयः ।
स करोति महासौख्यं स्वामिनः शिवसञ्चितः ।
कर्णमूले यदावर्त्तौ स्तनमध्ये तथापरः ।
विजयाख्याबुभौ तौ तु युद्धकाले जयप्रदौ ॥
स्कन्धपार्श्वे यस्यावर्त्तः स भवेत् सुखकारकः ।
नासामध्ये यस्यावर्त्त एको वा यदि वा त्रयः ॥
चक्रवर्त्ती स विज्ञेयो वाजी भूपालभूषितः ।
कण्ठे यस्य महावर्त्तः प्रोक्तश्चिन्तामणिः शुभः ॥
रोमणां शुक्तिकवत् स्यात् शुक्तिरित्यभिधीयते ।
यत्रावर्त्ते शुभजाते शुक्तिस्तत्र शुभावहा ॥’ ॥

अथ त्याज्याः ।

‘चत्वारोऽप्यसिताः पादाः सर्व्वश्वेतस्य वाजिनः ।
भवन्ति यस्य स त्याज्यो यमदूतः सुदारुणः ॥
चत्वारो यस्य वै पादाः परस्परविवर्णकाः ।
स त्याज्यो मुषली नाम्ना मुनिभिः कुलनाशनः ॥
दुर्लक्ष्मवाजिनः जङ्घा यदीक्षेत् शाश्वतीं श्रियम् ।
यस्तु वर्णविभेदेन जायते रोमसम्भवात् ॥
पुष्पाख्यः स परित्याज्यः सर्व्ववाजिभयावहः ।
यस्यावशेषवर्णेन छाद्यते च प्रधानतः ॥
विशुद्धिं गच्छत सोऽन्यः कुरुते हयसञ्चयम् ।
इति स्कन्धे गले चैव कटिदेशे तथैव च ॥
नाभौ कुक्षौ च पार्श्वे च मध्यमः सम्प्रकीर्त्तितः ।
एको वामकपोलस्थो यस्यावर्त्तः प्रदृश्यते ॥
सर्व्वथा स हयस्यान्यः कुरुते स्वामिनाशनम् ।
वामगण्डाश्रयावर्त्तः प्रकरोति धनक्षयम् ॥
कर्णान्ते यस्य चावर्त्तः स मृत्युं कुरुते विभोः ।
क्षेम जानुगतावर्त्तः प्रवासं कुरुतेऽपरः ॥
वाजी मेढ्रगतावर्त्तो वर्ज्जनीयो महीभुजा ।
त्रिवलिप्रभवावर्त्तस्त्रिवर्गस्य प्रणाशकः ॥
पृष्ठवंशे यदावर्त्त एकः स परिलक्ष्यते ।
धूमकेतुरिति ख्यातः स त्याज्यो दूरतो नृपैः ॥
गुह्ये पुच्छे बलौ यस्य भवन्त्यावर्त्तकास्त्रयः ।
स कृतान्तस्तु रूपेण वर्ज्जनीयस्तुरङ्गमः ॥
अधोर्द्ध्वं यदा वाजी सम्पुटं न स्पृशेत क्वचित् ।
यमदूतः स विज्ञेयो वर्ज्जनीयस्तुरङ्गमः ।
हीनदन्तोऽधिकश्चैव कराली कृष्णतालुकः ।
मुषली च तथा शृङ्गी षडेते घातकाः स्मृताः ॥
तेषां तु विदितार्थानां तु शेषाणां लक्षणं शृणु ।
त्रयः पादाः सिताः यस्य कृष्णश्चैकोऽभिजायते ॥
त्रयो वाप्यसिताः यस्य एकः शुक्लोऽभिजायते ।
मुषली नाम पापोऽयं दूरे त्याज्यो हयाधमः ॥
विकटो विषमो यस्य दशनः स करालकः ।
कराली कुरुते नाशं भर्त्तुरत्र न संशयः ॥
कृष्णतालुर्हयो नाशं कुरुते नात्र संशयः ।
विषदन्तो भवेद्यस्तु कृष्णतालुर्न दुष्यते ॥
कर्णान्ते चूलिकान्ते च शृङ्गवल्लक्ष्यते यदि ।
स शृङ्गी कुरुते नाशं राष्ट्रस्य च कुलस्य च ॥
एकाण्डोऽजातकाण्डश्च हीनाण्डोऽप्यधिकाण्डकः ।
षण्ढो च कमली चैव षडेते पापकृत्तमाः ॥” ॥

अथारिष्टम् ।

‘सुस्थस्यापि च नेत्रान्ते स्यातां नीले च वाजिनः ।
तथैव तस्य जानीयाद्वृद्धेर्मृत्युर्द्विवार्षिकी ॥
नीलपीते च नेत्रान्ते त्रिभिर्मासैर्मृतिश्च यः ।
यस्य नेत्रान्तरे रेखा बहुवर्णा प्रजायते ॥
विद्यात् वाजिनो चेय तस्यायुः पञ्चमासिकम् ।
जिह्वायां जायते बिन्दुरकस्माद्यदि वाजिनः ॥
मासैकं जीवितं तत्र पीते मासद्वयन्तथा ।
रक्ते मृत्युस्त्रिभिर्मासैश्चतुर्भिश्च विचित्रके ॥
पञ्चभिर्नीलवर्णे च षड्भिर्धूम्रसमाकृतौ ।
सप्तभिः पाटलाकारे चणकाभे तथाष्टभिः ॥
नवभिश्च हरिद्राभे दशभिस्तुषोपमे ।
एकादशे सुवर्णाभे वत्सरेण हिमद्युतौ ॥
यस्य च्छाया भवेद्रुग्णा शरीरं पुलकाङ्कितम् ।
जिह्वा हि मलिनाकारा मासषट्कं स जीवति ॥
जिह्वाग्रे पिडका यस्य पादान्ते च तथोदरे ।
मूत्रं करोति रक्ताभं मासषट्कं स जीवति ।
वर्णयोः स्तनश्च यस्य नेत्राभ्यां वा प्रवर्त्तते ।
वाजिनः पिष्यस्तस्य दशमासान् स जीवति ।
यस्य नेत्रे हरिद्राभे यस्य पाणादितस्य च ।
तस्यायुः षण्मासीय बहुवर्णे तथा स्मिते ॥
यस्यैकं लोचनं हीनं द्वितीयं रक्तसन्निभम् ।
पुटान्ते च स विज्ञेयः पीताभं मासजीवकः ॥
एतानि चारिष्टानि रक्तदायजानि ।
“स्फुलिङ्गा यस्य हयस्य पुच्छताडनस्य वह्निना ।
निर्गच्छन्ति प्रभोर्नाशं ते वदन्ति निशागमे ॥
अश्वशालां समाश्रित्य यदा च मधुमक्षिकाः ।
मधुजालं प्रबध्नन्ति तदाश्वान् घ्नन्ति तत्प्रभुः ॥”

अथ हयक्रियाकालः ।

“श्रवणगुरुपाश्वास्वेषु भौमार्कवारे
स्वतिथिकरणताराचन्द्रयोगोदयेषु ।
शुभमिह हयकार्यं कार्यमार्य्यैर्बुधा
न शनिरविकुजानां वासरे मोग्रतारे ॥

इति कालः ॥ * ॥

अथ हयारोहणस्थानम् ।

“चलकिशलयपादः कर्णमध्यैकदृष्टि-
र्नचलति कटिदेशः श्वासने सुस्थितो यः ।
हयहृदयमतिज्ञः स्थानमत्रापात
स खलु तुरगयाता पूज्यते पार्थिवेन्द्रैः ॥
मेरुः स्थिरौ यस्य चलौ च पादौ
निकोशितं सद्दृतमासनञ्च ।
स वाजिवाहः प्रथितः पृथिव्यां
शेषा नरा भारकरा हयानाम् ॥ * ॥

तत्र ताडनविधिः ।

“रक्तकोष्ठे मुखे चौष्ठे गले पुच्छे च ताडयेत् ।
भीते वक्षःस्थले हन्यादङ्कं चोत्मार्गगामिनः ॥
कुपिते पुच्छसस्थानं भ्रान्ते जानुद्वयं तथा ।
सर्व्वस्थानप्रदण्डस्य दण्डमेकं निपातयेत् ॥
अस्थानदण्डपाताच्च बहुदोषः प्रजायते ।
तस्मान्निरीक्ष्य कर्त्तव्यं हये दण्डनिपातनम् ॥ * ॥

अथ धावनविधिः ।

“हस्तैश्चतुर्व्विंशतिभिर्द्धनुर्द्दण्ड उदाहृतः ।
धन्वोर्निमेषमात्रेऽष्टौ मात्रा प्रोक्ता विचक्षणैः ।
मात्राभिरुक्तैर्नाश्वो यो धावति धनुःशतम् ।
तत्तमोत्तमं विद्याद्वायुवेगं महाजवम् ॥
विंशत्या मध्यमो ज्ञेयो त्रिंशत्यष्टावधमा मता ।
नभस्याश्वयुजे मासि दैवाश्वान् वाहयेन्नृप ॥
वक्त्राग्निसदृशं पित्तं श्रमात् कुप्यति वाजिनाम् ।
कार्त्तिके मध्यता वापि योग्यो मासि तु कार्त्तिके ॥
हेमन्ते शिशिरे योगो वसन्ते च यदृच्छया ।
बाल वृद्ध तथा रुग्ण दन्तस्नेह वृंहलिम् ॥
पूर्णातिरिक्तकोष्ठश्च तुर्निरीक्ष न वाहयेत् ॥ * ॥

अथ रक्तमोक्षणविधिः ।

“द्वासप्ततिसहस्राणि नाडीनां सम्भवन्ति हि ।
वाजिनामिह सर्व्वेषामासु रक्तं व्यवस्थितम् ॥
तासां निर्मोक्षणायाय द्वाराण्यष्टौ वदाम्यहम् ।
येषांति कुत्सितं रक्तं सर्व्वदेहसमुद्भवम् ॥
कण्ठे कर्णे लोचनयोरक्षयोश्च मुखे तथा ।

गण्डयोरथ पादेषु पार्श्वयोरुभयोरपि ॥
एतद्वर्णं सुविज्ञेयं वाजिनां भिषगुत्तमैः ।
अन्ये सप्तदशान्याहुः सिराद्वाराणि वाजिनः ॥
येषु रक्तं हृतं सद्यः प्रकरोति ततः सुखम् ।
गुल्फे गले तथा मेढ्रे कक्षान्ते चैव मस्तके ।
गुदे पुच्छेऽथ वस्तौ च जङ्घयोः सर्व्वसन्धिषु ।
जिह्वायां चाधरे चौष्ठे नेत्रयोरुभयोरपि ॥
कर्णान्ते मणौ गण्डे रुधिरं स्रावयेद्भिषक् ।
सौन्दनमानपलेन त्याज्यं रक्तं तुरङ्गप्रमाणम् ॥"
तद्यथा,—
"पलं शतं मुखे त्याज्यं कक्षयोश्चैकमेव च ।
शतार्द्धं नेत्रदेशाच्च मेढ्रदेशात्तथैव च ॥
गण्डयोरण्डयोश्चैव स्रावयेत् पञ्चविंशतिम् ।
द्वादशैव गुदे प्राहुरश्वशास्त्रविचक्षणाः ॥
पैत्तिकं कालिकं विद्याद्वाते विद्यात् सफेनिलम् ।
पिच्छिलं श्लेष्मलं पाण्डु कषायोदकवच्च यत् ॥"*

अथ ऋतुचर्य्या ।

"न शस्तो वाहयेदश्वान् प्रावृट्काले कथञ्चन ।
यदीच्छेद्दृष्टतन्तस्य वाहनं दशमासिकम् ॥
कूपोदकं कटुकतैलनिवातगेहं
शस्तं पलार्द्धलवणं दिवसान्तरेण ।
तत्रान्यथा सति सुखामयवीर्य्यहानि-
र्मुखेवलैर्व्विरहितस्तु वयो विनश्येत् ॥
शरदि गुडघृतं पयः प्रशस्तं
शरदि सिताष्टपलप्रमाणमच्छम् ।
मधुरमथ जलं सरोवरोत्थं
घृतयुतनीलसुकुष्टकाश्च भोज्याः ॥
हेमन्तकाले घृततैलमाषा
निर्व्वातसंस्था च पयो यथेच्छम् ।
शनैः शनैर्वाहनकर्म्म कुर्य्याद्-
यवांश्च पक्वा वितरेद्विधिज्ञः ॥
शिशिरे तैलपलाष्टकं कटिस्थं
दिनसप्तावधि पाययेत्तुरङ्गान् ।
तदनु प्रातर्भोजयेद्यवांश्च
यवयवशाश्च तथाष्टतस्वल्पाः ॥
यस्य एता यवा भोज्ये शिशिरे समुपस्थिते ।
अष्टात्वामि क्रियाः सर्व्वाः स हयः सुखमृच्छति ॥
वसन्ते संप्राप्ते निजसुखवशाद्वाहय हयान्
घृतं तैलं शस्तं सकलविधिरस्तोऽपि च मतः ।
पयो दद्यादस्मै सलवणमथो वाहनविधि-
र्भृशं योज्यस्तेनाब्दमपि सुखमिच्छेद्धयवरः ॥
वसन्तसमये योऽश्वः स्थाने तिष्ठति बन्धने ।
तस्योत्साहः प्रणश्येत सालस्यं जायते वपुः ॥
ग्रीष्मे घृतं चतनमोचणधर्म्मशान्ति-
सुच्छायवन्धनविमर्द्दनशीततोयम् ।
दूर्व्वा तृणं लघु च कोमलमन्नदेव
यत्किञ्चिदेवमुपयुक्तमिदं वदन्ति ॥"* ॥

भोगे तु हयलक्षणमन्यथा,—
स्निग्धाङ्गो लघुतरलोमकस्तु पुच्छो
दीर्घास्यास्थिनयनकेशपृष्ठवंशः ।
रक्तोष्ठः पृथुलनितम्बभारवक्षा
राजार्हो भवति तुरङ्गमः प्रशस्तः ॥

नाभेरारभ्य देहस्तु द्विधा पूर्व्वापरक्रमात् ।
पूर्व्वकायस्थिता रक्ताः शुभाय हयसंस्थिताः ॥
अधःकाये स्थिता रक्ता अधमत्वप्रकाशकाः ।
शुक्तीनां वैपरीत्येन प्रशस्तफलमादिशेत् ॥"* ॥
जातयस्तु ।
"ब्रह्मादिजातिभेदेन हयजातिश्चतुर्व्विधा ।"
तद्यथा,—
"ये शुक्लाः सुविमलपुष्पगन्धा ये वा
सुदाङ्गाः सद्गुणसदृशगामिनो वा ।
अक्रुद्धाः समरगता भृशञ्च पुष्टा-
स्ते विप्राः क्षितिपतिवाहनैरतियोग्याः ॥
ये रक्ताः सदगुरुगन्धयोऽपि ता वा
संदृष्टाः पट्तुलरभोजिनो बलाढ्याः ।
अश्रान्ताः सकलगुणग्रहाः प्रवीणा
विज्ञेया विधिकरजातजातयस्ते ॥
ये पीताः खलु घृतगन्धयोऽपि ये वा
येऽक्रुद्धाः कथमपि रोषशालिनो ये ।
वश्या वा बहुतरगाढवीर्य्यवणा वा
विज्ञेया नृपवर ! वैश्यजातयस्ते ॥
ये कृष्णाः सरुधामगन्धयोऽपि ये वा
अन्यथा बहुतरताडनैरपीमे ।
क्षीणाङ्गा लघुतनवोऽपि वेगहीना-
स्ते शूद्राः क्षितिपतिना भृशं विहेयाः ॥"
एतत्तु एकैकमेव लक्षणं न सामुदायिकम् ॥
"लक्षणद्वयसमन्वात् द्विजातिः स्यात्तुरङ्गमः ।
चतुर्लक्षणयुक्तस्तु दूरे त्याज्यो हयाधमः ॥"* ॥
अन्यच्च तु ।
"सात्त्विका राजसाश्चेति तामसाश्चेति ते
हयाः ॥
ये शुद्धवर्णा भृशवेगयुक्ता
अश्रान्तिभाजो बहुभोगिनश्च ।
अक्रोधशीलाः समरेऽतिरुष्टा-
स्ते सात्त्विका भूप ! तुरङ्गमाः स्युः ॥
ये रक्तवर्णा गुरुवेगरोषाः
कशाभिघातं न हि ये सहन्ते ।
येऽमी बलाढ्याः खलु दीर्घदेहा-
स्ते राजसा भूप ! तुरङ्गमाः स्युः ॥
ये कृष्णवर्णास्तनुरोषवेगा
अल्पाशिनो लक्षणलक्षिताश्च ।
ये दुर्व्वलाः सर्व्वगुणैर्विहीना-
स्ते तामसा भूप ! तुरङ्गमाधमाः ॥
द्वयोर्लक्षणसमन्वात् द्विगुणो वाजिमध्यमः ।
त्रयाणां गुणसमन्वात् त्रिगुणो वाजिनिन्दितः ॥"
मराशरसंहितायान्तु ।
"पृथिव्यब्वायुतेजःखैः पञ्चभिस्तुरगाश्रितैः ।
उल्वणैः पञ्चधा भेदाः परस्परमता यथा ॥
ये स्थूलाः श्रमसहदेहरूपभाज-
श्चाक्रान्ता बहुतरभोजनाश्च दीर्घाः ।
अक्रुद्धाः समरगतास्तु रोषभाजो
भौमास्ते घनगुरुघर्घरस्वरास्तु ॥
ये ह्रस्वाङ्गास्तनुवलाः श्रमासहकलेवराः ।
अक्रोधवेगाः सखन्नाः आप्यास्ते तरगाधमाः ॥

ये वातवेगप्रतिमोग्रवेगाः
शुष्का भृशं दीर्घकलेवराश्च ।
अश्रान्तिभाजो बहुदूरगाश्च
ते वायवा वाजिवराः प्रदिष्टाः ॥
ये क्रोधशीला भृशवेगयुक्ता
सक्ता दिगात् क्रोशशतं व्रजन्ति ।
ते तैजसाः पुण्यवतां प्रदेशे
भवन्ति पुण्यैरपि ते मिलन्ति ॥
एको यदा तैजससंज्ञकोऽश्वः
किं कार्य्यमन्यैस्तुरगाधमैस्तु ।
शुद्धं यदा हीरकखण्डमेकं
किं कार्य्यमन्यैर्मणिभिर्विचित्रैः ॥
उत्प्लुत्य ये वाजिवरा व्रजन्ति
क्षुधा भृशं वेगसमन्विताश्च ।
ये लङ्घयन्तः परिणामपारां
ते नाभसा पुण्यतमाः प्रदिष्टाः ॥
द्वयोर्लक्षणसम्बन्धात्तुरगः स्यात् द्विभौतिकः ।
स्वजातिगुणभक्तानां हयानां वाहनं शुभम् ॥
शालिहोत्रादिविज्ञानात्तद्विज्ञेयं यथोत्तरम् ।
श्रमभङ्गे हि दुष्टाश्वं वाहयेदिति चेत्तदा ॥
तिलं सक्षारं दद्याल्लवणं वा गुडान्वितम् ।
रेवन्तं पूजयेद्वापि नित्यं निर्मन्थयेत्तदा ॥
दद्यात्मात्रपलं वापि अभावे सर्व्वकर्म्मणः ॥"
एवमन्यच्चापि ।
"काञ्चनं रजतं ताम्रं लौहमेतद्यथाक्रमम् ।
ब्रह्मादिजातिदोषाणां देयमेतत् प्रशान्तये ॥
अभावेऽपि च सर्व्वेषां ताम्रेण स्यात् प्रति-
क्रिया ।"
इति हयपरीक्षा ॥ * ॥
इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥
("येन ज्ञानवता हिमालयतरुच्छायासु
विक्रीडितम्
यः स्नातो हिमपुण्यवातशिशिरे गङ्गाजले पावने ।
रेमे यस्तु तुरङ्गयूथजनितैर्नानाविधैर्हेषितैः
पायाद्वः स तुरङ्गघोषतनयः श्रीशालिहोत्रो
मुनिः ॥
जयति च पाण्डवराणो धर्म्मसनाथो युधिष्ठिरो
नृपतिः ।
भीमार्ज्जुनसहदेवास्तदनु च ये वाजिशास्त्रतत्त्वज्ञाः ॥
दृष्ट्वा सम्यङ्नकुलः शास्त्रं कृत्स्नं च शालि-
होत्रीयम् ।
ब्रूते शास्त्रार्थमन्यच्छास्त्रं ज्ञात्वा समासेन ॥
शस्तो जातिवर्णभावर्त्तदन्ता
लक्ष्म वेगा वाहनं धातुरसम् ।
कालो नस्यं पिण्डमाज्यं कषायं
शालां चेष्टां वाजिनामत्र वक्ष्ये ॥
सपक्षा वाजिनः सर्व्वे सञ्जाता व्योमचारिणः ।
गन्धर्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्ततः ॥
तान् दृष्ट्वा जवसम्पन्नानसङ्ख्यानाहनोचितान् ।
शक्रः प्रोवाच पार्श्वस्थं शालिहोत्रं मुनीश्वरम् ॥
नाश्यसाध्यं मुने ! किञ्चिद्भवतो भुवनत्रये ।
तस्मादाशु कुरुष्व त्वं वाहनार्हान् हयोत्तमान् ॥

ये च मे युद्धकालेषु प्रवहन्ति रथं सदा ।
अश्वाश्च वारणाश्चैव दानवैर्बलवत्तरैः ॥
दृष्टिकोषः समुत्पन्नः पक्षच्छेदं यथात्तदा ।
वाजिनां शक्रवाक्येन शालिहोत्रो महामुनिः ॥
छिन्नपक्षास्तु ते सर्व्वे गत्वा तमृषिमब्रुवन् ।
दीनाः सुदुःखसम्पन्ना रुधिरेण परिप्लुताः ॥
भगवन् । किं निमित्तं नः पक्षच्छेदः कृतस्त्वया ।
अपराधविहीनानां नेच्छन्ति पण्डिताः ॥
तस्माद्गतिर्भव प्राज्ञ । रक्षस्माभिह वाजिनाम् ।
यथा स्यात् सर्व्वदा सौख्यं पुष्टिश्च मुनिपुङ्गव ॥
अथासौ कृपयाविष्टस्तानुवाच सुदुःखितान् ।
इन्द्रादेशात् कृतं सर्व्वं भवतां पक्षपातनम् ॥
तस्माद्व प्रकरिष्यामि भविष्यति यथासुखम् ।
पृथिव्यां यथा दृष्टे गौरवञ्च जगत्त्रये ॥
यत्र शक्रादिदेवानां वाहनत्वं करिष्यथ ।
तथा भूमिपतीनाञ्च गौरवेण समन्विताः ॥
यो राजा भवतां पुष्टिं स्वन्नपानादिभिः सदा ।
करिष्यति न सन्देहो भविष्यति स दुर्ज्जयः ॥
न च त्यक्ष्यति तं लक्ष्मीः कदाचिज्जयलक्षणा ।
अपि सर्व्वैर्गुणैर्हीनं बहुभिश्शत्रुभिरावृतम् ॥
तथा चैव विधास्यामि परमञ्च चिकित्सितम् ।
पुष्टौ च रोगनाशार्थं नराणां विहितं यथा ॥
तस्मात्त्वकृत भूलोकं पातालञ्च तथापरे ।
स्वर्गं चान्ये मदादेशाद्धयेन शान्तिर्भवेद् भुवम् ॥
एवं विसृज्य तान् सर्व्वान् शालिहोत्रस्तुरङ्गमान् ।
चक्रे द्वादशसाहस्रीं तन्त्रे संहितां सुधीः ॥
ततः प्रभृति लोकेऽस्मिन् वाह्या जातास्तुरङ्गमाः ।
तच्चिकित्सितं तथा शालिहोत्रप्रभाषितम् ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते प्रश्नो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ जातिः ।

उत्तमा मध्यमा नीचाः कनीयांसस्तथापरे ।
चतुर्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात् ॥
ताजिकाः खुरशाणाश्च उत्तराश्चोत्तमा हयाः ।
गौश्चिकाणाश्च केकाणाः प्रौढाहाराश्च मध्यमाः ॥
भाण्डनाश्चोत्तमाशाश्च राजशूलाश्च मध्यमाः ।
गोछराः शावराश्चैव सिन्धुपाराः कनीयसः ॥
अन्यदेशोद्भवा ये च नीचनीचाश्च ते स्मृताः ।
वाजिनो जलजाः केचिद्वह्निजातास्तथापरे ॥
समीरप्रभवाश्चान्ये उलूकम्गजास्तथा ।
जलाद्भवा द्विजातीयाः क्षत्रिया वह्निसम्भवाः ॥
समीरप्रभवा वैश्या ह्युलूकाश्च शूद्रजाः ।
विवेकी सत्त्ववान् विप्रस्तेजस्वी क्षत्रियो वली ॥
दुष्टभावस्तथा वैश्यः शूद्रो निःसत्त्वकातरः ।
ब्राह्मणः सामवाही च भेदवाही च क्षत्रियः ॥
उपादानं वैश्यः स्याच्छूद्रो दण्डेन ताडितः ।
पुष्पगन्धः समो विप्रः क्षत्रियोऽगुरुगन्धकः ॥
घृतगन्धः समो वैश्यो मीनामोदी च शूद्रकः ।
विप्राद्या वाजिनः सर्व्वे क्षत्रियो भूपतेः सदा ॥
द्वौ वैश्यस्याथ शूद्रस्य शूद्र एव सुखावहः ।
कश्चिच्छिन्ति भूपानां सर्व्वेऽश्वा वाहनोचिताः ॥
तन्त्रे भूमौ यशाच्छालिहोत्रेण निर्म्मिताः ।
ब्राह्मणाः क्षेमकार्य्येषु सिद्धिं गच्छन्ति वाजिनः ॥
क्षत्रिया युद्धकार्य्येषु वैश्या वित्तार्ज्जने सदा ।
शूद्राश्चान्येषु कार्य्येषु ज्ञातव्या वाजिनः सदा ॥
आरोहेत सर्व्वकार्य्येषु यदीच्छेच्छाश्वतीं श्रियम् ।
समा शुभा भवन्त्येते वाजिनो यस्य भूतले ॥
सन्येव निद्रावशगा निद्राच्छेदस्य सम्भवः ।
जायते सङ्गरे प्राप्ते कर्कशस्य च भक्षणे ॥
प्रबुद्धा कथयन्त्यश्वाः शुभं वा यदि वाशुभम् ।
स्वस्वामिनो निजैश्चिह्नैस्तद्विज्ञेयं विचक्षणैः ॥
यः सन्नद्धो हयो रावमर्थ्यमर्थं करोति च ।
खुराग्रेण लिखन् भूमिं स शंसति रणे जयम् ॥
यः करोत्यसकृन्मूत्रं पुरीषञ्चाशुभोदयम् ।
स शंसति पराभूतिं यस्यैव वर्त्तते हयः ॥
निरामिषं निशीथे यो जागर्त्ति नृपतेर्हयः ।
स शंसति दुरन्तस्य स्थिरस्यापि प्रयाणकम् ॥
यस्य व्याधिं विना वाजी ग्रासमत्त्यजति दुर्म्मनाः ।
अशुभानि कुरुते तस्य भर्त्तुरप्यशोभनम् ॥
पुलकाङ्कितपुच्छा ये जायन्ते भूपतेर्हयाः ।
निरीक्षन्तः प्रभोनाशं ते वदन्ति निशागमे ॥
प्ररटं गजवेदग्लानं प्रविशन्तं हयालये ।
यन्नेच्छेच्छाश्वतीं वृद्धिं तथाश्वैव तथात्मनः ॥
स्फुलिङ्गा यस्य दृश्यन्ते पुच्छदेशे च वह्निजाः ।
परचक्रागमाशंसी विज्ञेयो हयपण्डितैः ॥
अश्वशालां समासाद्य यदान्तर्मधुमक्षिकाः ।
मधुजालं प्रकुर्व्वन्ति तच्चाश्वान् घ्नन्ति हन्तस्य ॥
तस्मात् सत्त्वप्रयत्नेन वाजिशालां प्ररक्षयेत् ।
उपायेभ्यश्च सर्व्वेभ्यो य इच्छेद्धितमात्मनः ॥
ब्राह्मणान्वाचयन् शक्तिं नित्यं वश्यविचक्षणान् ।
तिलहोमस्तथा कार्य्यो जपश्च शमतश्चिय ॥
मन्दुरान्ते सदा धार्य्यो रक्तवक्त्रो महाकपिः ।
सर्व्वपापविनाशाय वाजिनाञ्च विवृद्धये ॥
मरत्ता रक्षयेद्यत्नात् प्रविशन्तीं हयालये ।
यन्नेच्छेच्छाश्वतीं वृद्धिं तथाश्वैव तथात्मनः ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते जात्यधिकारे द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ वर्णवर्णनम् ।

"वर्णाः सप्त भवन्तीह सर्व्वेषां वाजिनां ध्रुवम् ।
तानहं कीर्त्तयिष्यामि भेदैर्जातानेकधा ॥
सितो रक्तस्तथा पीतः सारङ्गः पिङ्ग एव च ।
नीलः कृष्णोऽथ सर्व्वेषां श्वेतः श्रेष्ठतमः स्मृतः ॥
पट्टार्हो भूपतेर्वाजी सर्व्वश्वेतः प्रशस्यते ।
तद्भावं यथा प्रोक्तास्तथा श्रेष्ठाः क्रमेण च ॥
श्वेतः प्रालेयसङ्काशो रक्तः कुङ्कुमसन्निभः ।
हरिद्रासदृशः पीतः सारङ्गः कर्व्वुरः स्मृतः ॥
पिङ्गः कपिलकाकारो नीलो दूर्व्वादलसन्निभः ।
कृष्णो जम्बुफलाकारः शस्यन्ते समुदाहृताः ॥
पीताभः श्वेतपादो यस्तथा स्यात् सितलोचनः ।
चक्रवाकः स विज्ञेयो राजार्हो वाजिसत्तमः ॥
सर्व्वश्वेतो हयो यस्तु भवेत् श्यामैककर्णकः ।
स वाजी वाजिमेधार्हः श्यामकर्णः प्रकीर्त्तितः ॥
मुखे चन्द्रकधवलो जम्बूफलसमाकृतिः ।
श्वेतपादः स विज्ञेयो मल्लिकाख्यः स पूजितः ॥
चत्वारोऽप्यसिताः पादाः सर्व्वश्वेतस्य वाजिनः ।
भवन्ति यस्य स त्याज्यो यमदूतः सुदूरतः ॥
यस्य पादाः सिताः सर्व्वे पुच्छं वक्षो मुखं तथा ।
मूर्द्धजाश्च सिता यस्य तं विद्यादष्टमङ्गलम् ॥
भल्लाभं वाजिनं त्यजेत सुदूरेण नराधिपः ।
यदि वाञ्छति कल्याणं वाञ्छाश्च श्रीसमुद्भवम् ॥
यस्य रोमविभेदेन जायन्ते रोमबिन्दवः ।
पुष्पाख्यः स परित्याज्यः सर्व्ववाजिभयावहः ॥
यस्य पादाः सिताः सर्व्वे तथा वक्त्रञ्च मस्तकः ।
कल्याणपञ्चकः प्रोक्तः सर्व्वकल्याणकृच्च सः ॥
विमिश्रवर्णका सर्व्वे प्रशस्ता वाजिनः स्मृताः ।
कृष्णनीलस्य निश्चलमेकं मुक्ता सुदूरतः ॥
यस्योत्तरोत्तरो वर्णा वृद्धिं याति शनैः शनैः ।
नाशयति तथा नीचान् स करोति बहून् हयान् ॥
यस्यायमेन वर्णेन छाद्यते च प्रधानकः ।
विवृद्धिं गच्छतां सोऽथ करोति हयसञ्चयम् ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वर्णो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ आवर्त्ताः ।

"आवर्त्ता विंशतिः प्रोक्ताः शालिहोत्रमहात्मना ।
गात्रस्थानविभागेन तेषां व्यक्तिर्मयोच्यते ॥
ललाटे मस्तके चैव ग्रीवायां हृदये तथा ।
पादे पृष्ठे मणिबन्धे नाभिदेशे विशेषतः ॥
स्कन्धे पार्श्वे गले वक्त्रे कुक्षौ रन्ध्रे त्रिके तथा ।
आद्यास्त्रयोऽत्रावर्त्ता विज्ञेया वाजिपण्डितैः ॥
नासिकाग्रे ललाटाग्रे शङ्खे कण्ठे च मस्तके ।
आवर्त्तो जायते येषां ते धन्यास्तुरगोत्तमाः ॥
हृदि स्कन्धे गले चैव कटिदेशे तथैव च ।
नाभौ कुक्षौ च पार्श्वाङ्गे मध्यमास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥
ललाटे यस्य चावर्त्तो द्वितीयस्य स लिङ्गकः ।
मस्तके च तृतीयश्च पृथक्कुक्षिः स उत्तमः ॥
पृष्ठवंशे तथावर्त्तो यस्यैकः स प्रजायते ।
स करोत्यश्वसङ्घातान् स्वामिनः सूर्य्यसञ्ज्ञकः ॥
कक्षायां जानुमेढ्रे च त्रिकलौ पुच्छसन्निधौ ।
पुच्छे गुह्ये बलावर्त्तावावर्त्ता अधमा हये ॥
त्रयो यस्य ललाटस्था आवर्त्ता अधरोत्तराः ।
त्रिकूटः स परिज्ञेयो वाजिवृद्धिकरः परः ॥
एवमेव प्रकारेण त्रयो ग्रीवां समाश्रिताः ।
यथावर्त्तं स वाजीशो जायते भूपमन्दिरे ॥
ललाटे युगलावर्त्तौ चन्द्रार्कौ सम्प्रकीर्त्तितौ ।
वाजिनो यदि तौ स्यातां राष्ट्रवृद्धिकरौ परौ ॥
उपर्य्युपरि यस्य स्युरावर्त्ताः त्वलिके त्रयः ।
निःश्रेणिः स तु विज्ञेयो राष्ट्रवृद्धिकरः परः ॥
एकोऽथवा कपोलस्थो यस्यावर्त्तः प्रदृश्यते ।
वर्त्तमानः स विज्ञेयः स इच्छेत् स्वामिनाशनम् ॥
कपोलाभ्यान्तथावर्त्तौ विद्येते वाजिनो यदि ।
तावश्विनाविति प्रोक्तौ युद्धकाले जयप्रदौ ॥
गलावर्त्तो भवेद्यस्य वाजिनो दक्षिणाश्रयः ।
स करोति महासौख्यं स्वामिनः शिवसञ्ज्ञकः ॥
तद्वामाश्रयः क्रूरः प्रकरोति धनक्षयम् ।
इन्द्रकाख्यावुभौ शस्तौ नृपराज्यविवर्द्धिनौ ॥
कर्णमूले यदावर्त्तस्तनमध्ये च तथापरः ।

विनयाख्यावुभौ ज्ञेयौ युद्धकाले जयप्रदौ ॥
नासामध्ये यदावर्त्त एको वा यदि वा त्रयः ।
चक्रवर्त्ती स विज्ञेयो वाजी भूपालपूजितः ॥
कण्ठे यस्य महावर्त्त एकोऽश्वस्य प्रजायते ।
चिन्तामणिः स विज्ञेयश्चिन्तितार्थविवृद्धिदः ॥
स्कन्धे पार्श्वे यदावर्त्तः स भवेत् पद्मलक्षणः ।
करोति विविधवत् पद्मी स्वामिनः सततं सुखम् ॥
शुक्राख्यौ तालुवान्तस्थावावर्त्तौ कीर्त्तिवृद्धिदौ ।
हृदयस्य स्वामियुक्तस्य सदैव सुसुखावहौ ॥
एकावर्त्तो भवेद्यस्य कक्षान्ते वाजिनो यदा ।
स रणे मृत्युमाप्नोति द्वौ च स्वामिविनाशनौ ॥
जानुदेशे यदावर्त्तो वाजिनः संप्रदृश्यते ।
प्रवासं सततं ब्रूते स्वभर्त्तुः क्लेशसंयुतम् ॥
वाजी मेढ्रतलावर्त्तो वर्जनीयो गृहीशुभाम् ।
स करोति हरेर्नाशं परचारसमुद्भवम् ॥
त्रिवलिस्थो यदावर्त्तस्त्रिवर्गस्य प्रणाशकः ।
वाजिनस्ते परिज्ञेयाः स्त्रीपार्श्वस्था भयप्रदाः ॥
पुच्छदेशे यदावर्त्तो वाजिनः संप्रदृश्यते ।
धूमकेतुरिति ख्यातः स त्याज्यो दूरतो गृहैः ॥
गुह्ये पुच्छे वलौ यस्य भवन्त्यावर्त्तकास्त्रयः ।
स कृतान्तस्वरूपेण वर्जनीयस्तुरङ्गमः ॥
अथ ऊर्द्धं यदा वाजी सम्पुटं न स्पृशेत् क्वचित् ।
यमदूतः स विज्ञेयो वर्जनीयः प्रयत्नतः ॥
हीनदन्तोऽधिदन्तश्च कराली कृष्णतालुकः ।
मुशली च तथा शृङ्गी मङ्गते स्वामिघातकाः ॥
एकाण्डजातश्चैकाण्डी हीनाङ्गोऽप्यधिकाङ्गकः ।
परित्याज्यः स वाञ्छद्भिरन्विष्य परमं यशः ॥
घण्टी वदनकी वाली शृङ्गी चैव चतुर्थकः ।
वर्जनीयः प्रयत्नेन सर्व्वे ते पापलक्षणाः ॥
घण्टी च स्वामिनं हन्ति वदनी धनसंचयम् ।
अन्तःपुरं तथा वाली शृङ्गी राष्ट्रविनाशनः ॥
षट्पदाभो भवेद्यश्च कृष्णतालुर्न दुष्यति ।
शुक्लपादसखो यस्तु आवर्त्तैः कुत्सितैरपि ।
न दुष्यति सदावर्त्तः शालिहोत्रमतं यथा ॥
इति श्रीनकुलविरचितेऽश्वचिकित्सिते
आवर्त्ताध्यायश्चतुर्थः ॥

अथ दन्ताः ।

दन्तोद्भेदं प्रवक्ष्यामि वाजिनामायुलक्षणम् ।
येन विज्ञातमात्रेण आयुर्ज्ञानं प्रचक्षते ॥
अश्वस्तु तनुभिर्दन्तैः क्षीरदन्त इति स्मृतः ।
तथा षोड़शभिः कोणो शात्रैर्द्वादशमासिकः ॥
त्रिंशन्मासोद्भवाः सर्व्वे अखण्डाः परिकीर्त्तिताः ।
द्वौ स्यातां द्वौ च न स्यातां सर्व्वोपरि यथाक्रमम् ॥
चतुर्भिर्वत्सरैर्दन्ताः कालिकाश्च भवन्ति च ।
तथान्यः सप्तमे वर्षे चतुर्थः कालिको भवेत् ॥
अष्टमे वत्सरे प्राप्ते प्राप्ताः पुनः सार्व्वकालिकाः ।
नवमे लघवा रेखा पीतत्वं संसर्पन्ति च ॥
तथाप्येकादशे वर्षे तावत् पीतत्वमागताः ।
तिष्ठन्ति दशनास्तेषां वाजिनामष्टसंशयम् ॥
ततः श्वेताः प्रदृश्यन्ते यावद्वर्षत्रयं पुनः ।
ततः काचप्रभाः सम्यक् यावत् संवत्सरात्त्रयः ॥
ततः सप्तदशाद्दूर्द्धं यावद्वर्षाणि विंशतिः ।

मक्षिकाभारदास्तेषां यावद्वर्षत्रयं पुनः ॥
तस्मादुदूखलं प्राप्तास्तावद्वर्षत्रयं पुनः ।
प्रकम्पश्च समागम्य पश्चात् पातः समाचरम् ॥
द्वात्रिंशद्वत्सरैरेव वाजी निर्व्वाणमाप्नुयात् ।
दंष्ट्राचतुष्टयं श्वेतं वर्क्षेण परमायुषि ॥
अश्वानामेव सर्व्वेषां दन्ता द्वादश कीर्त्तिताः ।
कालिका हारिणी शुक्ला काचा वाप्यथ मक्षिका ॥
शङ्खोदूखलकञ्चैव दन्तानाञ्चलनं तथा ।
ततस्तु पतनं विद्यादेष वञ्जनसंग्रहः ॥
चतुर्विंशतयो दंष्ट्राः शालिहोत्रमतं तथा ।
एवं दन्तविशेषेण सर्व्वेषामिह वाजिनाम् ।
विज्ञेया चायुषःसंख्या वाजिपोषणतत्परैः ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते दन्तोद्भेदो
नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ अवयवप्रमाणम् ।

दीर्घहृस्वविमांसास्या ये भवन्ति तुरङ्गमाः ।
ते शस्ताः पार्थिवेन्द्रस्य यानवाहनकर्म्मणि ॥
स्कन्धमभ्युन्नतं दीर्घं वक्रग्रीवं विशेषतः ।
चमरालङ्कृतं सम्यक् स्तोकवालसमन्वितम् ॥
येषां पृष्ठं सुवंशं स्याद्विपुलं प्रणवर्जितम् ।
किञ्चिन्मध्ये भवेन्निम्नं राजार्हास्ते तुरङ्गमाः ॥
स्निग्धरोमा सुवृत्ता च सुस्थूला विपुला कटी ।
ग्रथिताः सुदृढ़ा रम्या भुजा मांसप्रपूरिताः ॥
पादा निर्मांसला वक्राश्चक्राकारखुरान्विताः ।
अप्रमाणं तथा वक्षः कर्णौ लघुतरौ स्मृतौ ॥
पार्श्वौ तनुतरौ शस्तौ सुरक्तस्निग्धतालुकम् ।
दन्ताश्च शिखराकारा विपुला चन्द्रवर्च्चसः ॥
सप्तविंशप्रमाणेन मुखमश्वस्य शस्यते ।
कर्णौ षड़ङ्गुलौ प्रोक्तौ तालुकं चतुरङ्गुलम् ॥
चत्वारिंशच्च सप्ताढ्याः स्कन्धाः सम्यक् प्रकीर्त्तिताः ।
पृष्ठवंशश्चतुर्व्विंशः सप्तविंशा तथा कटी ॥
अतिहृस्वं तथा निम्नं पुच्छं हस्तद्वयायतम् ।
लिङ्गं हस्तप्रमाणञ्च तथान्तौ चतुरङ्गुलौ ॥
मार्गस्थानं चतुर्व्विंशं हृदयं षोड़शाङ्गुलम् ।
कटिकचान्तरश्चोक्तं चत्वारिंशत् प्रमाणतः ॥
मणिबन्धद्वयं चैव खुराश्च चतुरङ्गुलाः ।
अशीत्यङ्गुल उत्सेधो दैर्घ्येण द्व्यधिकं शतम् ।
एवं क्रमेण गात्रस्य प्रमाणं वाजिनां मतम् ॥
दीर्घाणि चत्वारि तथोन्नतानि
चत्वारि रक्तानि च सूक्ष्मकाणि ।
हृस्वानि चत्वार्य्यथ चायतानि
भूयश्च चत्वार्य्यथ नम्रकाणि ॥
द्वात्रिंशत् क्रमशोऽप्याहुर्लक्षणानि मुनीश्वराः ।
तान्यहं कीर्त्तयिष्यामि वाजिनाञ्च पृथक् पृथक् ॥
आस्यं भुजौ केशककाटिकाञ्च
दीर्घं चतुष्कं तुरगस्य शस्तम् ।
तथोन्नते प्राणपुटे ललाटे
शफाश्च तज्ज्ञास्तरणौ वदन्ति ॥
ओष्ठौ च जिह्वाप्यथ तालुकञ्च
मेढ्रं सुरक्तं शुभदं हयस्य ।

लघूनि वस्त्यास्वरणेषु कोष्ठं
श्रोत्राणि सर्व्वाणि तथैव पुच्छम् ॥
कर्णान्तरं कर्णसमन्वितञ्च
वंशं तथा हृस्वतरं प्रशस्तम् ।
वक्त्रं मुखं कन्धराजानुनी च
पार्श्वञ्च सम्रैः शुभदं प्रदिष्टम् ॥
कक्षान्तरं चोदरमध्यमञ्च
निम्ना कटी तानि सजानुकानि ।
वक्षःशफोरूजघनस्थलञ्च
चतुष्कमेतत् पृथुलं प्रदिष्टम् ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते सर्व्वावयवप्रमाणो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ वेगः ।

गुणानामिह सर्व्वेषां गुणो वेगमयोऽधिकः ।
अश्वानां शस्यते तज्ज्ञैरश्वज्ञानविचक्षणैः ॥
संवाहनविधानेन प्रकाशं यान्त्यसंशयम् ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वेगो ज्ञेयश्च वाजिनाम् ॥
अवाहिता विनश्यन्ति विनश्यन्त्यतिवाहिताः ।
अश्वानां वाहनं पथ्यं सानुरागश्च मोक्षणम् ॥
अधमा मध्यमास्ते स्युर्मध्यमाश्च तथोत्तमाः ।
उत्तमाश्चोत्तमा भूयो वाह्यमानास्तुरङ्गमाः ॥
रूढ़मश्वविदां श्रेष्ठं रूढ़े सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ।
रूढ़ेन तु विहीनस्य लक्षणं चाप्यलक्षणम् ॥
रूपावर्त्तगतिच्छायासत्ववर्णवयोबलम् ।
जवहीनस्य वाहस्य सर्व्वमेव निरर्थकम् ॥
गतेर्धन्यतरो वर्णो वर्णाद्धन्यतरः स्वरः ।
स्वराद्धन्यतरं सत्वं सर्व्वं सत्वे प्रतिष्ठितम् ॥
लघुत्वं मातृदोषेण पितृदोषेण जाड्यता ।
दौर्ब्बल्यं स्वामिदोषेण स्वदोषो नास्ति वाजिनाम् ॥
जवो हि सप्तेः प्रथमं विभूषणं
त्रपाङ्गनायाः कृशता तपस्विनः ।
द्विजस्य वेदोऽथ मुनेरपि क्षमा
पराक्रमः शस्त्रबलोपजीविनः ॥
व्याकर्षन्निव गां वमन्निव खुरौ पश्चार्द्धसद्मन्निव
स्वोद्धर्म्मन्निव खं पिबन्निव दिशो वायुं समश्नन्निव ।
साङ्गारप्रवरान् स्पृशन्निव महीं छायाममर्षन्निव
चञ्चच्चामरवीज्यमानवदनः श्रीमान् हयो धावति ॥
अलक्षितगतागतैर्मृगदृशां कटाक्षैरिव
चणानुनयशीतलैः प्रलयकेलिकोपैरिव ।
सुरतमध्यगोत्तरैर्मृगदृशामुरोजैरिव
त्वरीयतुरगैरलं धरणिचक्रमाक्रम्यते ॥
येषां दीपशिखोपमानि नयनान्युद्धावितः सन्निव
ग्रीवा क्रौञ्चनिभा विभाति च समा पादाश्च
सूक्ष्मोपमाः ॥
वेगो वायुरिवाथ वानरसमः स्वान्तारवप्रेङ्खितं
शङ्खक्रौञ्चमृगेन्द्रदुन्दुभिघनध्वानेभतुल्यस्वनः ॥
वक्षो यो हरिणाधिपप्रतिनिभो याम्योपमो
बाहुभिः
आवर्त्तैश्च शुभैः प्रधानकुलजाः सान्द्रघवर्ण-
प्रभाः ।
उच्चाङ्गाः प्रियदर्शनाश्च सुभगाः ख्याते:
सुगन्धैश्च ये

धन्याको जयराज्यवित्तसुखदा सर्वाङ्गका भूपते ।

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वर्णवर्णनो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥

अथ आरोहणम् ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि हयारोहणमुत्तमम् ।
येन विज्ञानमात्रेण रैवन्तत्वमवाप्यते ॥

चलकिसलयपादः कर्णमध्यैकदृष्टि-
र्न चलति कटिदेशे त्वासने सुस्थितश्च ।
हयहृदयगतिज्ञः स्थानशोभाविधाता
स खलु तुरगयोक्ता मान्यते पार्थिवेन्द्रैः ॥

यो नित्यं दृढमुष्टिकावशयुकः क्रोधानलैर्वर्ज्जितः
सर्व्वैकस्थिरबुद्धिमध्यमतनुः शास्त्रार्थतत्त्वज्ञकः ।
काले दण्डनिपातनिग्रहयुतः शान्त्यन्वयकान्वितः
स्वेच्छासौष्ठवयुता हयहृदो राज्याधिपैः पूज्यते ॥

ऊरू स्थिरौ यस्य चलौ च पादौ
त्रिकोऽपि नष्टं तमासनञ्च ।
स वाजिराट् कथितः पृथिव्यां
धाता नरो भारवहो हयानाम् ॥

प्राज्ञः सत्त्वबलोपमायी दृढः सर्व्वाङ्गसौष्ठवः ।
जितश्रमोऽलसपाल्पस्थो जितायासो जितासनः ॥
हयशालबलप्राणवयःकायाध्वयोगवित् ।
शान्त्योपचारयाचज्ञो रणक्रीडासु शोभितः ॥
वाजिनां कुम्भयत्नश्च स्थाने दण्डनिपातवित् ।
दुष्टाश्वदमनं दम सर्व्वश्रीरेयहं शुचिः ॥
प्रायोगधाश्वयात्रोक्ते पदस्य दानशोकने ।
त्रिषु स्थेये प्रवरो च नियमे कुशलाऽक्षवित् ॥
रोग चिकित्से यः श्रुता वा नाविचारवित् ।
यस्तु कुन्तादिकलिकः सोऽश्ववाहः प्रकीर्त्तितः ॥
यच्च स्कन्धे तुरगं कोपं गात्रे सकशी च ताडयेत् ।
उन्मार्गं यदि चाश्वोऽस्य चटस्खलति दुष्यति ॥
कुपिते पुच्छमात्रे भ्रान्ते कादुष्ट्य तथा ।
कोपया प्राप्तरतस्य दण्डमेव निपातयेत् ॥
द्वैषज स्कन्धमुद्दिष्टं त्रासिते जघनान्तरम् ।
भीते चक्रमुखं दद्याद्भयोन्मार्गगामिनम् ॥
स्थाने ताडिता गाथा वहन् भावान् प्रदर्शयेत् ।
तावद्भवन्ति ते दोषा यावत्तोऽदर्शी हयः ॥
दृष्टिनाभिमहाहारारोहदन्तविनाशनात् ।
दस्रो हि गाथा भीरु यत् दमात् प्रचायते ॥
कुन्ताद्यग्राग्रा वशगा नाना नानिन्निताः ।
दाव दृष्ट्वा तु कशया निर्भ्राकुञ्चिता यथा ॥
कटि मनेच ते दम्याद्दमनाच्च ताडयेत् ।
मद्धा पन्थानिष गात्रं गत स्म प्रत्यर्पयेत् ॥
धकाग्रदन्तयानाच्च ककानुवर्त्तिनीम् ।
अकाल उत्थापनाय तेन वाजी न धावति ॥
आनर्त्त त्रिविधं यन्त्र मात्रा यस्य न भोजनम् ।
न दुष्टदाननो च वाजी तस्य न धावति ॥
शानशप्तनमद्य सर्व्वमार्ग्यविवर्जितः ।
स्वतोऽश्ववैरीन वत्सतो न धावति ॥
कपिञ्जलं तत्र भाग्या यदुपास्या वलीयसा ।
इत्थमित्युक्तं न धारावस्थनिकाया ॥
उत्थाय स्वकृत्य संज्ञाय निज्ञान ।
नियमुदातरक्तस्य तस्य वाजी न धावति ॥
धारा तु पञ्चमी प्रोक्ता न प्रयाति न यच्छति ।
सर्व्वकर्म्माक्षमो वाजी सम्यक्तां परिवर्जयेत् ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते आरोहणं नाम अष्टमोऽध्यायः ॥

अथ ऋतुचर्य्या ।

कर्म्मचर्य्यासु नित्यानां शुद्धानां सुनिबद्धिनाम् ।
धनुश्शताद्दशैव योग्या वाजिनां मण्डलं क्रमात् ॥
संयोजयेच्चाय तावद्यावत् कार्म्मुकपञ्चकम् ।
तदूर्द्ध्वं मण्डलैर्धाव्यो गोमूत्राश्वदनन्तरम् ॥
अश्वधृताद्यनुदृष्टा च गोमूत्रा सर्व्वकर्म्मसु ।
युज्यमानानि दृश्यन्ते प्रायशो हि विचक्षणैः ॥
शालिहोत्रमुनिप्रोक्ता चर्य्या योग्या च वाजिनाम् ।
तासामनुपयोगित्वान्न तत् संगृहीतं मया ॥
तीक्ष्णाश्वकेन सुहिता हाभ्या भक्तस्तु धावति ।
विभिन्नखेलदा मन्दं क्रमात् सत्त्वाभिताडने ॥
तीक्ष्णाश्वभद्रमन्दानां प्रधानो भद्र उच्यते ।
सोऽप्यनेनैव मार्गेण स विभज्या विजानता ॥
अवाप्यिता विनश्यन्ति सर्व्वकर्म्माक्षमा हयाः ।
सभा व्याधिपरीताङ्गा आयन्तोऽव्यक्तवाहनात् ॥
बलं कालो वयो भूमिः कालं सञ्चनं क्रमात् ।
कुर्य्यादकाले योगश्चातियोगो हि दोषवान् ॥
तच्च लोकप्रसिद्धं हि बोद्धव्यं यत्नतो बुधैः ।
हयवाहनवैशारो नरेन्द्रैः पूज्यते सदा ॥
धरवित यः गुणा अभिज्ञमश्चानिबोध तान् ।
शालिहोत्रादिशास्त्राणां व्यायामफलमभ्यधात् ॥
स्थिरसांशो भारसहो लघुगात्रः पराक्रमी ।
दीप्ताग्निश्च सुश्रीकश्च व्यायामेनोपजायते ॥
सर्व्वार्थो विनयी प्रोक्तो निद्राचापल्यवर्जितः ।
देहविन्यासविजिताश्च उक्ता धावति तिष्ठति ॥
सुभावसंशिक्षायात्रसर्व्वलक्षणमन्वितम् ।
त सर्व्वयज्ञेऽनुरञ्जनगारपुष्पविभूषितम् ॥
एवं विधं समारुह्य इतस्ततश्च नृपः ।
जित्वा रिपुकुलं भुङ्क्ते निःशङ्कोऽपि वसुन्धराम् ॥
यत्र श्रेष्ठतरञ्जानामनुत्तमाधममध्यमः ।
त्रिविधोऽपि तथा भिन्नो अवनेः स उच्यते ॥
यवोदरैरष्टभिरङ्गुलं परिकीर्त्तितम् ।
हस्तश्च सप्तविंशैः कार्म्मुकं तैश्चतुर्गुणैः ॥
अष्टभिर्निमेषैः काष्ठा अष्टाभिस्तथा तथा ।
मात्रा ज्ञेया प्रमाणेन पूर्व्वप्रोक्ता तपोधनैः ॥
मात्राषोडशकाभ्यां यो धावति धनुःशतम् ।
तमश्वमुत्तमं विद्याद्द्विगुणं मध्यमम् ॥
यथोत्तमलक्षणो वाजी पादोनाभ्यां तथाधमः ।
चतुस्त्रिंशति दृष्ट्वा मात्राणां सप्तम बुधाः ॥
समस्यन्थपुनर्गति भाराध्वानं जयं ब्रजन् ।
यथाविधिनाश्व चित्तं क्रमात् कुर्य्याति वाजिनाम् ॥
कार्य्यमेव मध्यात् किञ्चिद् गुप्ता कामरिः कार्त्तिकैः ।
हेमन्ते शिशिरे योगं वसन्ते च मध्यमः ॥
ग्रीष्मवर्षाद्युपच्छायाम् न योग्या सादयेद्धयम् ।
वाजी हृष्टः सुखी रोगी दृष्टदेहो महाबलः ॥
पूर्व्वस्मिन्निरुक्तोऽस्य हुतिन्द्रा न च सादयेत् ।
सर्व्वो च त्रिगुणायेन किञ्चिद्योग्यमसीनाम् ॥
एकान्ते विजने चैव रङ्गभूमिं हयं नयेत् ।
सान्द्राश्चैव मुक्ताटिनां पाषाणोपक्रमत्रिकाम् ॥
तृणकाष्ठसमायुक्तां रङ्गभूमिं विवर्ज्जयेत् ।
विण्मूत्रं कारयेत्तत्र मीमांसाप्रयान्तरे ॥
वारि दद्याद् यथाकामं घासं सुविरं चारयेत् ।
अन्यथा रोगजातानि वक्ष्याम्येतानि तावत् ॥
गुरुविम्बगात्रश्च छिन्नश्वासी च कम्पते ।
दुर्म्मना रुद्धविण्मूत्रः सर्व्वकर्म्माक्षमो हयः ॥
गूढमध्वाभितग्रीवो रक्तमेहो गुरुक्रमः ।
क्षुत्पिपासाहतदुष्कारस्थाया प्राप्य निःश्वसन् ॥
सर्व्वतो हन्यमानोऽपि विधुनोति शिरः परम् ।
मुहुर्विनमते पृष्ठं पदमेकं न गच्छति ॥
भाराध्वानपरिश्रान्तं भूमौ सङ्क्रामयेत् यदि ।
नावतारितपर्य्याणं मार्गेऽध्वानसमागतम् ॥
मुक्तपुच्छाग्रबन्धस्य रश्मीन नावतारयेत् ।
मर्द्दयित्वास्य गात्राणि पांशुमध्ये विवर्त्तयेत् ॥
स्नानपानावगाहञ्च प्रतियामं सभोजनम् ।
सर्व्वं क्रमेण कर्त्तव्यमन्यथा रोगसम्भवः ॥
रक्तपित्तसमीरोत्थमन्याश्चान्तरादयः ।
कृमिरोगा वातशूलानि ग्रीवाद्योऽक्षपातनः ॥
रक्तपित्तहरं देयं प्रतिपानं गुडौदनम् ।
रक्तपित्तसमीरोत्थं दातव्यं शर्करौदनम् ॥
जीवनं वारिपिष्टं पथ्यं पद्याग मतं ।
सर्व्वरोगहरोऽश्वानां मधु माङ्गल्को रसः ॥
स्वच्छाक्षय एष गौरं वारिदुग्धं तुरङ्गमः ।
पीत्वा हि निर्दहेद्दोषान् श्रमभाराध्वयानजान् ॥

धर्म्मार्थकामा विजयो यशश्री-
श्चीभाग्यमत्नानि नृपस्य पुष्पा ।
एतानि मित्राणि शुभावहानि
नृपस्य चैवं निविदर्शयन्ति ॥
प्रस्थानकाले च निशि निरीक्ष्य
वह्निर्द्दीप्तः पूर्व्वयत् कुमारीम् ।
छत्रं ध्वजं चामरदर्पणञ्च
वहञ्च दृष्ट्वा तुरगं प्रयाय ॥
श्रुत्वा तु शब्दान् मङ्गलयात्र्य
पुण्याहमाद्यक्षतिकस्य नौतम् ।
दैव निमित्तं भवति सत्वनं
भुव जय तत्र दधि नराणाम् ॥
उल्काटविपातिन गर्त्तौ निदानि
घूर्णन्ति ये वाजिसुता विरोधाः ।
प्रस्थितवाहने सौवृत्तकाः
जयावहा सरवर दृपानाम् ॥
विचरणेन नरगणा ये
पशुभूता निःसृतरोमराः ।
यस्वरमाणाः स्निग्धशिरोऽग्राः
पराजयं ते कथयन्ति युद्धे ॥
अस्याधं याव वर्णिनः प्राप्ताः
सर्व्वेतर दुष्टविकारैर्युक्ताः ।
दुग्धामगात्रा परिवहवर्ण्णाः
पराजयं ते कथयन्ति भयं ॥
विना निमित्तं रुधिरप्रलोपा
वासुर्युता वाजिनरविवर्णाः ।

धावन्ति घातैश्च न चोद्विजन्ते
भयावहास्ते समरे नृपाणाम् ॥
शोकं शीलं भयं लज्जामालस्यं चैवमादिषु ।
सुकुलं तं विजानीयादन्यं पर्य्यायवारणे ॥
स्थाणुकण्टकवृक्षैश्च सुधाखदिरकण्टकैः ।
स्वामिघाताय चादत्ते तेषां रूपमिदं शृणु ॥
वानरोलूकमार्जारतरक्षुगवलेक्षणाः ।
गतिर्वा वसुरैस्तुल्या स्थूलमेढ्रशिरान्विताः ॥
लम्बोष्ठकर्णनासाश्च क्षतदग्धाङ्गाधिकाङ्किताः ।
विच्छिन्नग्रीवगण्डा ये भ्रुकुटीचित्रमेहनाः ॥
एते दोषास्तथान्येऽपि सुकुलाश्वसमुद्भवाः ।
खलानामिह राजेन्द्र! वक्तुं शक्या न सादृशैः ॥
लक्ष्यं प्रधानमित्येके चान्ये लक्षणमाश्रिताः ।
लक्ष्यलक्षणमेतेषां तेनेदं दुष्करं विदुः ॥
अथापि रतिसंक्षेपादतिथाशिश्च विस्तरात् ।
मुनीनामेकवाक्यत्वाद् भूयसः स्थितिदुष्कराः ॥
सत्त्ववर्णगतिच्छायास्वरस्थानगतिः कुलम् ।
पुण्यं पुण्ड्रकनामानि दोषं वा जवलक्षणम् ॥
एवं लक्षणसंयुक्तं दृश्यते शूररक्षणे ।
लक्षणेन विहीना ये निर्द्दोषाः स्युः प्रधाविताः ॥
हयरोहस्य का चिन्ता लक्षणैः शुभनिन्दितैः ।
तेनात्र न कृतोऽस्माभिर्हयलक्षणविस्तरः ॥
हयवाहनविज्ञानं कौतुकाहितहृदयः ।
अनायासेन गृह्णन्ति परं दृष्ट्वा इमे जनाः ॥
चलासनं कषा रागाः पार्ष्णिघातप्रतोदनम् ।
मदप्रघातसंज्ञानि दोषो यैरुपजायते ॥
कामात् कोपाद्भयाल्लोभाद्दर्पाच्चैव मदाश्रयात् ।
मर्य्यादारोहदोषाच्च दुष्यन्त्यश्वा निसर्गतः ॥

श्रीयुक्तसामन्तनरेन्द्रवन्दितं
रत्नं हयारोहवराभिनन्दितम् ।
धर्मार्थकामादियशःप्रधान-
मित्थं कृतं वाहनशास्त्रविस्तरम् ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वाहनाध्यायो नवमः ॥

अथ धातुपरीक्षा ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि धातूनां लक्षणं परम् ।
येन विज्ञानमात्रेण ज्ञायन्ते रोगसम्भवाः ॥
ततः शुद्धशरीरोत्थरक्तदोषानवाप्नुयात् ।
रक्तदोषात्तदा वाजी प्राप्नोत्येव महामयान् ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन रक्तं ज्ञेयं विचक्षणैः ।
आषाढ़समये प्राप्ते शिरामोक्षेण तत्क्षणः ॥
तेन संशोध्यते रक्तं वाजिनां दोषसम्भवम् ।
ततः शुद्धशरीरोऽथ पित्ताद्यैश्च वशीकृतः ॥
श्रावणे प्रथमासाद्य वज्रवत् सुदृढ़ो भवेत् ।
यदि रक्ताधिको वाजी शस्यमश्नाति कर्हिचित् ॥
रक्तात् सञ्जायते पित्तं ततो नाशमवाप्नुयात् ।
रक्ताधिकश्चासपुटः स्नेहाद्यैः शस्यमत्ति चेत् ॥
संप्राप्य श्लेष्ममरिचाद्यो नाशमवाप्नुयात् ।
हीनरक्तो यदा शस्यं रूक्षोऽश्नाति तुरङ्गमः ॥
तदा वायुं परं प्राप्य सद्यो नाशमवाप्नुयात् ।
तत्रेदं लक्षणं प्रोक्तं रक्तकोपसमुद्भवम् ॥
धातूनामपि सर्व्वेषां ज्ञेयमिदं विचक्षणैः ।

पित्तरक्तप्रकोपेण यदा संपीड्यते हयः ॥
तदा कण्डूतिमासाद्य कषते सततं वपुः ।
छायां वाञ्छति यत्नेन विशेषेण जलाश्रयम् ॥
मुहुर्वाञ्छति पानीयमाहारञ्च विशेषतः ।
एवं वातोत्थरक्तेन ज्ञात्वाश्वं पीड़ितं ततः ॥
शिरामोक्षं विधायैव दद्यात् सकटुकं गुड़म् ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति नीरोगः संप्रपद्यते ॥
पित्तासृग्दूषितो वाजी यदि चाश्रूणि मुञ्चति ।
नेत्रान्ते पाण्डुरतास्य सद्यो मृत्युमवाप्नुयात् ॥
नेत्रयोर्लक्षणं प्रोक्तं पित्तरक्तसमुद्भवम् ।
श्लेष्मरक्तप्रकोपेण यदा सम्पीड्यते हयः ॥
अधोवक्त्रो भवेन्नित्यं तामते च मुहुर्मुहुः ।
आहारं न च गृह्णाति नात्माहं कुरुते क्वचित् ॥
न तिष्ठति कशाघातं न च पार्ष्णिं न चासनम् ।
नासाग्रेण छिपेत्तोयं रविधर्म्मञ्च वाञ्छति ॥
तस्यापि शोधयित्वासृग् दद्यात्कुष्ठायुतं गुड़म् ।
सर्व्वं रक्तं ततः शुद्धं निःशेषं समवाप्नुयात् ॥
वाजिनः श्लेष्मरक्ताभ्यां दूषितस्य सदा भवेत् ।
नेत्रान्ते बिन्दुकाकारकण्डूस्तस्य तथोदरे ॥
तदा मृत्युमवाप्नोति पक्षमासाभ्यन्तरे ध्रुवम् ॥

शुण्ठ्यग्निता गोक्षुरकं घनञ्च
श्यामा निशाच्छिन्नयुता च यष्टिः ।
कफप्रणाशाय विनिर्मितोऽयं
पिण्डः पलिह्यश्च कफापहश्च ॥

नीचैर्दद्यानि शुण्ठ्याद्यं सैन्धवं नस्यमार्गतः ।
वायुरक्तप्रकोपेण पीड़ितस्तु तुरङ्गमः ॥
कुक्षिद्वयं हयस्तीव्रं मुहुः श्वासं प्रमुञ्चति ॥
नैकत्र मन्यते स्थातुं रुष्यते च निरर्गलम् ।
एवं वातोद्भवं ज्ञाप्यं रक्तान्दे हयस्य च ॥
शोधयित्वाश्च सन्दद्यान्महाघृतमनल्पकम् ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति परां पुष्टिञ्च गच्छति ॥
उत्साहं कुरुते मार्गे सर्व्वदोषविवर्ज्जितः ।
वातरक्तप्रकोपेण लोचनान्ते हयस्य च ॥
यदा स्यातां सिते रक्ते कायः काण्डूस्तथानने ।
तदा तस्य भवेन्मृत्युर्यदि नाश्नाति चामिषम् ॥
अथसकाष युतन्दभा माहिषेण निशागमे ।
सन्निपातेऽथ रक्तेन यदा सम्पीड्यते हयः ॥
यदा वेपथुमाप्नोति काशते च निरर्गलम् ।
निद्रालस्याग्निमन्दत्वं वक्त्रे मलनिबन्धनम् ॥
कर्णयोः पातनञ्चैव वक्त्रालालाविमोक्षणम् ।
तत्रापि शोधयेद्रक्तं ततो लङ्घनमर्हति ॥
यावद्दोषस्य निर्णाशं लोकोदकशताशनः ।
क्वचिदुष्णं क्वचिच्छीतं क्वचिद्व्यञ्जनसंयुतम् ॥
प्रदेयं युक्तितश्चैवारि वार्य्यं न कुत्रचित् ।
सपथ्या चाम्रता चैव कटुका च वचा तथा ॥
शामयेत्तत्क्षणादेव त्रिधातुकुपितं ज्वरम् ।
शिरीषं श्रीफलस्यैव वेतसस्यैव वृद्धिभाक् ॥
मन्दाग्नित्वं सदोषाणां कुरुते भस्मसादृढ़तनुम् ।
मधुकं मधुनालञ्च माधुर्य्यं कुलिकान्वितम् ॥
शिरीषं चूर्णकं दाचां पाययित्वा त्रिभागतः ।
यस्यैतत् सन्निपाताय वाजिनः संप्रदीयते ॥
तस्य तन्नाशमायाति तमः सूर्य्योदये यथा ।

स्वस्थस्यापि हि नेत्रान्ते स्यातां नीले च वाजिनः ॥
गन्धश्च मद्यशः जीवता तदा मृत्युर्द्विमासिकः ।
नीले पीतेऽथ नेत्रान्ते स्यातां चेद्वाजिनः क्वचित् ।
स निर्व्वाणमवाप्नोति त्रिभिर्मासैरसंशयम् ॥
यस्य नेत्रान्तरे रेखा पाण्डुवर्णा प्रजायते ।
विशेषान् स्वरभेदः स्यात्तस्यायुः पञ्चमासिकम् ॥
जिह्वायां जायते बिन्दुरकस्माद् यस्य वाजिनः ।
कृष्णस्तु जीवते मासं स वाजी नात्र संशयः ॥
पीतो मासद्वयेनैव मृत्युं स प्रयच्छति ।
त्रिभिर्मासैस्तथा रक्तश्चतुर्भिश्च विचित्रितः ॥
पञ्चभिर्नीलवर्णश्च षड्भिर्जलसमाकृतिः ।
सप्तभिः पाटलाकारश्चन्द्रकाभस्तथाष्टभिः ॥
नवभिश्च हरिद्राभो दशभिर्जम्बुकोपमः ।
एकादशभिर्दूर्व्वाभो वत्सरेण हिमद्युतिः ॥
यस्य श्वासो भवेदुष्णः शरीरं पुलकाङ्कितम् ।
जिह्वा हिमकराकारा मासषट्कं स जीवति ॥
ग्रीवाग्रे पिड़िका यस्य जायते च तथाधरे ।
मूत्रं करोति रक्ताढ्यं मासषट्कं स जीवति ॥
वर्णः श्वेतो यदा यस्य नेत्रयोश्च प्रजायते ॥
दशमासान् समासाद्य पित्तार्त्तो न न जीवति ।
यस्य नीलप्रभे स्यातां नेत्रे वातार्द्दितस्य तु ।
रात्रित्रयस्य छप्नेण वः सहिः स न जीवति ॥
श्लेष्मयुक्तस्य वा रक्ते यदि स्यातां विलोचने ।
कालान्धः सुरातुल्यो दश मासान् न जीवति ॥
यस्य नेत्रे हरिद्राभे स्यातां पित्तार्द्दितस्य च ।
तस्यायुः सप्तमासाख्यं मुनिभिः परिकीर्त्तितम् ॥
बहुवर्णे घने नेत्रे स्यातां धातुसमागमे ।
तस्य सप्तभिर्मृत्युः समरानादसंशयम् ॥
यस्यैकं लोचनं नीलं द्वितीयं रक्तसन्निभम् ।
दृश्यते च च विज्ञेयः पित्ताढ्यो मासजीवकः ॥
यस्य पित्तप्रसक्तस्य काये नीरदवर्त्तिनि ।
हयस्य जीवितं तावद्दिनानि दश पञ्च च ॥
एवं रक्तविकाराणां ज्ञात्वा धातुं तुरङ्गमे ।
ततः प्रतिक्रिया कार्य्या उक्ता या कीर्त्तिता परा ॥
भयाद्भीतपानीयशीतविशीर्णस्य च ।
आर्त्तोऽपि ताड़ितोऽत्यर्थं तिर्य्यग्विद्धो यदापि वा ॥
श्रमाद्भराच्च वन्धाद्वा गात्रे वा विषमस्थिते ।
क्षीणशोणितमांसस्य शिरावेधः प्रशस्यते ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते धातुपरीक्षाध्यायो दशमः ॥

अथ ऋतुचर्य्या ।

द्वासप्ततिसहस्राणि नाड़ीनां हि भवन्ति च ।
वाजिनामिह सर्व्वेषां वपुरक्तं व्यवस्थितम् ॥
तासां निर्म्मोचनार्थाय शारास्यष्टौ वदाम्यहम् ।
वैर्य्याति कुत्सितं रक्तं सर्व्वदेहसमुद्भवम् ॥
कण्ठे वक्षसि तालौ च नासयोश्च मुखे तथा ।
अण्डयोरथ पादेषु पाद्योरुभयोरपि ॥
कालं बलञ्च विज्ञाय वाजिनां भिषगुत्तमः ।
शिरामोक्षं प्रकुर्वीत स्थानेष्वेतेषु पण्डितः ॥
अन्ये सप्तदश प्राहुः शिराद्वाराणि वाजिनः ।
विकारयुक्तं यद्रक्तं सुस्वल्पमपि वर्जयेत् ॥
एवं शरदि यः सम्यक् पुष्टिं नयति वाजिनाम् ।

तत्र यद्वाञ्छितं किञ्चिद्दयानाथ तत्र सिध्यति ॥
ततो हेमन्तमासाद्य निवाते निरुपद्रवम् ।
मासोत्थं यवसन्दानं पानीयञ्च यथेच्छया ॥
घृतं वा यदि वा तैलं पाने दद्याद्विचक्षणः ।
वाहयेच्च शनैर्नित्यं सर्व्वदोषप्रशान्तये ॥
तत्र शिशिरमासाद्य दद्यात्तैलं हि वाजिनाम् ।
पलाष्टकप्रमाणेन यावद्दिनत्रिसप्तकम् ॥
यवोत्थं यवसं दद्यादेकविंशत्यहानि च ।
यवाभावेऽथ चणकान् दद्यादार्द्रतरान् सदा ॥
तदभावे मसूरांश्च मुद्गांश्च तैलसंयुतान् ।
यवसं चापि तद्देयं नीरोगो जायते हयः ॥
औषधानाञ्च सर्व्वेषां कार्याणां नस्यकर्म्मणाम् ।
तैलानाञ्च घृतानाञ्च यवस्य यवसं परम् ॥
पर्व्वतानां यथा मेरुरायुधानाञ्च वज्रकम् ।
तथा सर्व्वोपचाराणां मध्ये श्रेष्ठतमा यवाः ॥
देवतानां यथा विष्णुर्ब्रह्मा वेदविदां वरः ।
नदीनाञ्च यथा गङ्गा तथा श्रेष्ठा यवा हये ॥
यथोदितः सहस्रांशुर्निःशेषं तिमिरं जयेत् ।
तथा शरीरजान् दोषान् यवाः सर्व्वे हरन्ति च ॥
उपचारक्रियाः सर्व्वाः पञ्चसुञ्जनिता हये ।
कृताः सुपथ्यभोज्येन सफलास्ताः कृता नरैः ॥
दस्य दत्ता यथा भोज्यं शिशिरे समुपस्थिते ।
साम्प्रतापि कृता सर्व्वा पञ्चसुञ्जनिता हये ॥
तथा सुपथ्यभोज्येन सफलास्ताः कृता नरैः ।
नीरोगास्तुरगाः सर्व्वे शालिहोत्रमतं यथा ॥
पञ्चसुञ्जनिता याश्च क्रिया व्यक्ता तुरङ्गमे ।
पश्चात्तास्तु विजानीयात् पथ्यभोज्यविवर्ज्जिताः ॥
एवं रक्तविशुद्ध्यर्थं कृत्वा यत्नेन वाजिनाम् ।
दद्यादम्लयवसयुक्तां सतैलाञ्च हरीतकीम् ॥
दिनत्रिसप्तकं यावत् पलपञ्चप्रमाणतः ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति निःशेषाद्रुधिरोद्गमात् ॥
ततो गन्धमाहारं संप्राप्य सुमनोहरम् ।
परां पुष्टिमवाप्नोति नीरोगश्च प्रजायते ॥
न प्रायो वाहयेदश्वं प्रावृट्काले कथञ्चन ।
य दद्याद्विरलस्य वाहनं दशमासिकम् ॥
कूपोदकं मन्दं शस्तं पानाय जलदागमे ।
अभ्यङ्गं कटुतैलेन निर्वातस्थानबन्धनम् ॥
एकान्तान्तरितं दद्यात्रजगच्च विचक्षणः ।
पलद्वयप्रमाणेन सुरसापरिशुद्धये ॥
सुखरोगमवाप्नोति चातुर्म्मास्यविवर्जितः ।
दत्ताम्भोभिस्तु विज्ञाप्नोत्यथा बध्यते हयः ।
चतुर्होऽन्यकलान् ग्रासान् प्राप्नोति शतशः परान् ।
सर्पिरेकप्रधानेन बलहीनश्च जायते ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन प्रावृट्काल उपस्थिते ।
अनेन विधिना प्राज्ञो वाजिनः परिपोषयेत् ॥
ततः शरदमासाद्य बहुशस्यसमन्वितम् ।
शस्यं चारोग्यं समपञ्चाष्टपरिमस्थया ॥
दुग्धं वा केवलं रात्रौ क्वथितं समप्रयस्यति ।
तदाप्यदधि यत्किञ्चिन्मधुरं सम्प्रजायते ।
पानाय पारमं तोयं यथेच्छं सुमनोहरम् ।
चैत्रकमुद्गाञ्च एनं शालिञ्च संयुतम् ॥
वाहनं च प्रयत्नेन सुमनसमपि वर्द्धयेत् ॥

परीक्षामाला यथा हेम ब्राह्मण्यस्य प्रतिक्रिया ।
हयजीवस्य तद्वच्च परीक्षा यवभक्षणे ॥
यथा सांयात्रिकः पारं गत्वोर्व्वे स्वस्थतां व्रजेत् ।
तद्वत् यवाशनोत्तीर्णा सुहृष्टा हयोत्तमाः ॥
अल्पेनापि हि छिद्रेण यथा नश्यति नौर्जले ।
स्वल्पेनापि हि भावेन यवशोषास्तथैव च ॥
एवं ज्ञात्वा विशेषेण यवा देयाः प्रयत्नतः ।
प्रायशीता विशेषेण शिशिरे समुपस्थिते ॥
शुष्का वापि यवा देयाः सर्व्वकालं च वाजिनाम् ।
प्राणदास्ते ततो ज्ञेयाः सर्व्वव्याधिविनाशनाः ॥
यश्चाश्नाति यवानाशु शुष्कांश्च स्वेच्छया सदा ।
न तस्य जायते रोगः कदाचिच्च यवाशभाक् ॥
न च शूलं न च श्वासो न च शोषो न च भ्रमः ।
न च रक्तप्रकोपश्च न च वातादिधातवः ॥
योग्योऽशनाय वाहानां प्रधानो यव इष्यते ।
यवाभावेऽथ चणका धान्यमन्यतमं परम् ॥
यवाभावेऽथवा दद्यान्मुकुष्ठांस्तैलसंयुतान् ।
भोजने तुरगेन्द्राणां परां पुष्टिमभीप्सताम् ॥
सकुष्ठभोजनाद्वाजी पुष्टिं गच्छत्यलौकिकीम् ।
उत्साहं परमं धत्ते स च रोगैर्विमुच्यते ॥
चणकाश्च गुरुत्वानां सुखा देया मनीषिभिः ।
सतैलास्तेऽपि कुर्व्वन्ति पुष्टिं सत्त्वविवर्द्धिनीम् ॥
एते पुष्टिगुणाः प्रोक्ताश्चणकाहारजा हये ।
नाग्यस्तस्मादभावेन सर्व्वेषां तान् विनिर्द्दिशेत् ॥
नान्यद्धितं प्रशंसन्ति पथ्यं वाजिनां बुधाः ।
भक्षणाय यवस्तस्य दानोल्लङ्घनमुत्तमम् ॥
यवाभावे प्रदातव्यं घृतं वा यदि वा पयः ।
शस्यं वा मांसमेवाथ पुष्ट्यर्थं वाजिनां सदा ॥
यस्त्वन्यं शस्यमश्नाति सदा लवणमिश्रितम् ।
किं तस्य शस्यदानेन यथाभृतेन भूपते ॥
शस्याभावेऽथ यवसं शुष्कं वा यस्य वाजिनः ।
स्वादिविश्रमरण्ये च स्वेच्छया सविमुक्तिका ॥
ते चापि वाजिनो ज्ञेया यथा शस्यचरास्तथा ।
तथा सर्व्वप्रयत्नेन तुरगान् चारयेद्वने ॥
आरोग्यार्थं सुपुष्ट्यर्थं सुखवाहार्थं विशेषतः ।
वित्तक्षयस्य रक्षार्थं नरेन्द्रेण प्रयत्नतः ॥
वसन्तसमये प्राप्ते वाहयेत् सततं हयम् ।
सनिम्बं लवणं दद्यात्ताभ्यां तैलं विशेषतः ॥
सर्व्वत्र सम्भवं भोज्यं तैलं वा यदि वा घृतम् ।
न दोषकारणं प्रोक्तं सञ्चारं लवमग्रतः ॥
ग्रीष्मान्तसमये योऽश्वः स्थाने तिष्ठति बन्धने ।
तस्योत्साहः प्रणश्येत बालस्य जायते वपुः ॥
ततो मन्दाग्निनाविष्टो रोगाभावे प्रजायते ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वसन्ते वाहयेद्धयम् ॥
ग्रीष्मकाले च संप्राप्ते दूर्व्वाभोज्यं प्रशस्यते ।
वाजिनामिह सर्व्वेषां सर्व्वतापोपशान्तये ॥
घृतपानं विशेषेण शुक्तायाश्च निरन्तरम् ।
तदभावे च गात्रेषु यावं वा घृतसंयुतम् ॥
दूर्व्वाभावे प्रदातव्यं तुरगाय घृतान्वितम् ।
शालिकाण्डसमध्याय सर्व्वरोगोपशान्तये ॥
एवं मत्स्यमयं पथ्यमुपचारं करोमि यः ।
वयस्य तु यतो नित्यं तस्य वहन्ति वाजिनः ॥

नीरोगाः पुष्टिसंयुक्ताः प्रकृष्टोत्साहसंयुताः ।
तर्पिता भूमिपेश्वा भूमिभागं क्रियाक्षमाः ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते ऋतुपथ्याध्याय एकादशः ॥

अथ नस्य ।

कासश्वासक्षमो नस्यो वातपित्तकफोद्भवः ।
नस्यं सनाशयेत्तस्मात्तु नस्यं योजयेद्धये ॥
पिप्पली सैन्धवं सारं नागरञ्च गुडान्वितम् ।
हस्तिकासारमध्याय गर्ज्जनी श्लेष्मनाशनम् ॥
चूलिकालवणं नस्ये सदा रोगविनाशनम् ।
सिता चन्दनतोयानि वालुकाख्यानि वाजिनाम् ।
नस्यकर्म्माणि शुक्लानि नाडीवातप्रशान्तये ।
मद्दुकैरादिकं साम्रं बलाचारविमिश्रितम् ॥
नस्ये दत्तं वातशान्त्यै हयरोगविनाशनम् ।
शर्करा माक्षिकं सैरं पटोलं पलसंयुतम् ॥
नस्ये प्रदद्यात् सप्तीनां जायते रोगशान्तये ।
वचा चोग्रायिकं कुष्ठं शुण्ठी च कासमर्दिका ॥
युक्तं शीतोदके स्तोके तेषां नस्येऽवपयेत् ।
गुडूची कौसुदी ताली मिश्रिता कूपवारिणा ॥
नस्ये दत्ता वराश्वानां शिशिरे सुखदा सदा ।
अपामार्गं महानस्यं सर्व्वरोगविनाशनम् ॥
कवलं कटुतैलं वा गोमूत्रे पाचितञ्च यत् ।
मैथुनादिकृशश्वानां शीतोबलकरं विदुः ॥
कफरोगे तथा नस्यं गोमूत्रलवणान्वितम् ।
महद्गुणकरं प्रोक्तं सर्व्वदोषनिवारणम् ॥
अपामार्गस्य मूलेन नस्ये मूत्रञ्च छागलम् ।
मुखरोगविनाशाय नस्यं मनस्वरसोद्भवम् ॥
लशुनं पिप्पलीमूलं शठ्ठकी नागकेशरम् ।
दत्तं नस्येन रोगघ्नं कटुतैलेन वाजिनाम् ॥
नस्यं पर्युषितैस्तोये प्रातर्न्न तु कवले ।
अश्वानाञ्च नराणाञ्च चक्षुष्यं बलप्रदम् ॥
पिप्पलीमिश्रतोयेन शर्कराससलिलेन च ।
नस्यं यच्छन्ति सप्तीनां सर्पिषा यच्छते बलम् ॥
नस्यं स्निग्धं तथा रूक्षं तिक्तञ्च मधुरं तथा ।
चतुर्द्धा वाजिशास्त्रज्ञैर्यथावत् परिकीर्तितम् ॥
देयं वाताधिके स्निग्धं रूक्षं तिक्तं कफाधिके ।
मधुरं चैव पित्ताढ्ये तुरङ्गे समयोचितम् ॥
द्विपलार्द्धप्रमाणं वा श्रेष्ठं नस्यमुच्यते ।
पादोनं मध्यमं तत्र षड्विंशत्या तथाधमम् ॥
नस्याभ्यासे वाजिनो रक्तं सम्यक् पुष्टं प्रजायते ।
नस्यदानात् घृतं तस्य विनाशमुपगच्छति ॥
दाडिमं पुष्करं शीकं श्वेतदूर्व्वाङ्कुरास्तथा ।
शीतोऽम्बुकेन संयुक्तं रक्तं दुष्टं न जायते ॥
धातकी गोक्षुरं रोध्रं कुसुमं सिन्दुवारकम् ।
शीतोदकेन संयुक्तं नस्यं रक्तविनाशनम् ॥
धातकी शल्लकी चैव गोमूत्रं लवणं तथा ।
नस्ये दत्तं कफं हन्ति तमः सूर्य्योदये यथा ॥
शुण्ठी घृतञ्च दुग्धञ्च रससारं तथैव च ।
वातरोगविनाशाय नस्यमेतत् प्रयोजयेत् ॥
माक्षिकं शर्करायुक्तं चन्दनं केशराणि च ।
नस्योऽयं वारिणा सार्द्धं पित्तनाशकरः परः ॥
गुडूची शुण्ठी मुस्ता च तगरं [illegible] ।

सन्निपाते सपित्तेऽयं नस्यः स्याज्जीवरक्षकः ॥
अभया पुत्रिणी धात्री एला लाक्षा शतावरी ।
सन्निपातेऽनिलाधिक्ये नस्योऽयं क्षेमकारकः ॥
मरिचं पिप्पलीमूलं वचा भार्ङ्गिकाभया ।
सन्निपाते कफाधिक्ये नस्यं सर्पिः सुखप्रदम् ॥”
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते नस्याधिकाराध्यायो द्वादशः ॥

अथ पिण्डः ।

“कटुका च जयन्ती च भ्रामरी सुरसा घनाः ।
पञ्चामृतमयः पिण्डो वाजिनामामयमिरक्षत ॥
एला शतघ्नी सुरसा काकजङ्घा शतावरी ।
माक्षिकं ससितं पिण्डः पित्तयुक्ते हि वाजिनि ॥
माक्षिकं सैन्धवं मुस्ता गोमूत्रञ्च हरीतकी ।
समभागेन पिण्डोऽयमुक्तो वह्निप्रदीपकः ॥
कंकोलं केतकी द्राक्षा शर्करा मधुयष्टिका ।
दत्तो घृतयुतः पिण्डः पुष्टिं नयति वाजिनः ॥
मत्स्यमांसेन संयुक्तं माषचूर्णं घनश्रुतम् ।
बलहीनस्य वाहस्य पिण्डोऽयं बलवर्द्धनः ॥
पला मद्यं दधि क्षौद्रं भक्षयंस्तुरगो भवेत् ।
अनिरुद्धोऽपि रूक्षोऽपि यथा षट्सप्तवार्षिकः ॥
मेथिका धातकी काली सारणी बीजपूरकः ।
पिण्डो दत्तो वराश्वानां तेजोवृद्धिकरः स्मृतः ॥
कटुका मद्यसंमिश्रा धात्री लोध्रगुडान्विता ।
दत्ता पिण्डविधानेन वाजिनां सुखवृद्धिदा ॥
त्रिफला कटुका मुस्ता विडङ्गानि च चित्रकम् ।
सदालस्यसमेतानां वाजिनां पिण्ड आर्त्तिहृत् ॥
वचा निर्दलिताः स्निग्धाः सघृताः क्षारभाविताः ।
पिण्डैर्दत्ताः प्रकुर्व्वन्ति वाजिनां व्याधिनाशनम् ॥
सैन्धवं नागरं श्यामा गुडूची सितसर्षपाः ।
अम्लवेतससम्भानां पिण्डोऽयं शूलनाशनः ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं कटुका सहदेविका ।
दूर्व्वापल्लवसंमिश्रः पिण्डोऽयं शोथनाशकः ॥
केशरं श्रीफलं तालं माक्षिकं गिरिकर्णिका ।
पिण्डोऽयं श्रपने शस्तो वाजिनां सुगतिप्रदः ॥
वचा लोध्रं सकर्पूरं गुहा श्यामा गुडं मधु ।
समांशकेन पिण्डोऽयं करोति लघुतां हये ॥
मद्यं मरिचसंयुक्तं लशुनं नागकेशरम् ।
द्विगुणं मेषमांसञ्च पिण्डो दत्तो जयेच्छ्रमम् ॥
जम्बीरं फलिनीपत्रं त्वचा किञ्जल्कमेव च ।
जातशोणितवाहानां पिण्डोऽयं रक्तनाशनः ॥
तमालं पुष्करं लोध्रमपामार्गं सतिन्दुकम् ।
पयसा पिण्डमेतद्धि वातकोपप्रणाशनम् ॥
आरनालं प्रविष्टा च पथ्यां नेपालिकाफलम् ।
पिण्डे दत्ते हये दध्ना निहन्त्याशु विजृम्भितम् ॥
मुहुःपूगं वचामिश्रं तथा सर्व्वरसान्वितम् ।
पिण्डे दत्ते निहन्त्याशु कृमिसंघं व्रणोद्भवम् ॥
स्नुहीक्षीरं सकर्पूरं कूपोदकविभावितम् ।
पिण्डोऽयं हन्ति मध्यस्थान् रोगान् सर्व्वान् कृमिव्रणान् ॥
सिता दुग्धं सकर्पूरमेलया पत्रसंयुतम् ।
कृमिदाहार्त्तियुक्तानां पिण्डोऽयं वाजिनां स्मृतः ॥
शीघ्रासन्नप्रतप्तानामारनालं परिस्रुतम् ।
सकृद्दिच्छन्ति पिण्डेन वाजिनां सुखकारकम् ॥
वृष्टिवातार्द्दितानाञ्च वाजिनां पुष्टिकृन्मतः ।
पिण्डः कृतः सतैलेन लशुनेन यवेन च ॥
महाघृतं सकर्पूरं शर्करा दुग्धमेव च ।
कफनाशकरः प्रोक्तः पिण्डोऽयं सुखदः स्मृतः ॥
रोचना च वरी धात्री तथा स्याद्बीजपूरकः ।
गुल्मं प्रशमयन्त्याशु वाजिनां हृदयोद्भवम् ॥
सहदेवी वचा कुष्ठं वरुणा चेन्द्रवारुणी ।
अतिश्वासं हरन्त्येते वाजिनां मधुना सह ॥
उदुम्बरफलं मांसं शौकरं माहिषं दधि ।
हयस्य चातिरुद्धस्य करोति परमं सुखम् ॥
विभीतकं प्रियङ्गुश्च सर्ज्जिका लवणं तथा ।
कासशोषोपशमनः पिण्डः सर्पिः सुखप्रदः ॥
तक्रं कर्पूरचूर्णञ्च शिवं सौवर्च्चलान्वितम् ।
पिण्डोऽयं वस्तिसंरोधे वाजिनः संप्रकीर्त्तितः ॥
सौवर्च्चलं हरिद्रा च पिप्पली चेन्द्रवारुणी ।
मूत्रकृच्छ्रे परीक्षन्ति पिण्डोऽयं तुरगस्य हि ॥
पिण्डीरसक्तवः क्षौद्रं भल्लातकफलं वृषम् ।
रक्तमूत्रे तु पिण्डोऽयं वाजिनां रक्तनाशनः ॥
अभया यष्टिका श्यामा देवदारु सगन्धकम् ।
पुरीषे रक्तसंमिश्रे सदा शंसति वाजिनः ॥
पटोलं धातकी मुस्ता यष्टिका गिरिकर्णिका ।
रक्ताधिके कृतः पिण्डः करोति रुधिरक्षयम् ॥
हरिद्राद्वयसंयुक्तं गन्धकं कटुतैलकम् ।
पिण्डकं स्रुतियुक्तानां सदाश्वानां प्रशस्यते ॥
अतसीपत्रकं निम्बं न्यग्रोधकलिकान्वितम् ।
अतीसारे सुशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥
व्रणैः कृमिभिरत्यर्थं सदा वाजी प्रपीड्यते ।
तदा पिण्डः प्रदातव्यः स्थूलैरण्डदलैरलम् ॥
कर्पूरशर्करालोध्रं माक्षिकं त्रिफलान्वितम् ।
तुरङ्गिण्याः प्रशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥
पत्रकं सिन्धुवारञ्च भ्रामरं चक्रकिंशुकम् ।
मांसवृद्धौ प्रशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥
सैन्धवं चूलिकाक्षारं विडङ्गानि मधूनि च ।
शस्त्रपीडाभिभूतस्य पिण्डोऽश्वस्य प्रशस्यते ॥”
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते पिण्डाध्यायस्त्रयोदशः ॥

अथ घृतविधानम् ।

“शिलाजतु विशाला च पद्मकं नागकेशरम् ।
लाक्षा पद्मकाष्ठञ्च निम्बद्वयसमन्वितम् ॥
घृतं माक्षिकसंयुक्तं सप्तविंशतिकं विदुः ।
अष्टांशं तु समादाय सुरामांसघृतस्य च ॥
पलमात्राणि सर्व्वाणि पूर्व्वद्रव्याणि निःक्षिपेत् ।
तेषां दानेन तत्सर्पिर्जायते सर्व्ववाजिनाम् ॥
बलपुष्टिकरं नित्यं सर्व्ववातविनाशनम् ।
सर्व्वरोगप्रशमनं कायाग्नेश्च प्रदीपनम् ॥
ओजस्करं यथानाशं शोथशोषप्रणाशनम् ।
धातकी केशरं कुष्ठं कुसुम्भं कुङ्कुमं नलम् ॥
दाडिमं सितलोध्रञ्च पलमात्राणि निःक्षिपेत् ।
घृतञ्च पाचयेत् पानादभिघातान्वितो हयः ॥
जायते सर्व्वसुखाङ्गो महाप्राणेन संशयः ।
आरनालं वचा कुष्ठं पिङ्गला सिक्थकं घृतम् ॥
एतैः पक्वं घृतं सम्यक् पित्तव्याधिविनाशनम् ।
हरिद्राद्वयसंयुक्तं गन्धकं तु मनःशिला ॥
क्वाथेननवनीतेन त्रिगुणेन घृतेन च ।
अभ्यङ्गेनाथ पानेन सप्तरात्रेण वाजिनः ॥
कण्डूतिर्निःक्षयं याति तथोदरभवा रुजः ।
माक्षिकं निम्बपत्राणि नवं गुग्गुलु एव च ॥
भृङ्गराजो विशाला च पाठा चैव पुनर्नवा ।
विल्वमारुष्कं लोध्रं सैन्धवं तगरं तथा ॥”
एतैः पक्वा घृतं वाजी संप्राप्यार्त्तैर्विमुच्यते ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते घृताध्यायश्चतुर्द्दशः ॥

अथ क्वाथः ।

“पूर्व्वाणि समभागानि क्वाथयेत् कूपवारिणा ।
ततोऽष्टांशं समादाय तोयस्य क्वथितस्य च ॥
एतत् सिद्धार्थकं नाम उत्कृष्टं सर्व्ववाजिनाम् ।
कायाग्निं वर्द्धयत्याशु नीरोगत्वं प्रयच्छति ॥
मुस्ता मधुकपत्राणि केशरं लवणं रुहा ।
शताङ्गा शाल्मली धात्री त्रपुषं फलिनी तथा ॥
क्वाथयित्वा जलं कौपं दत्तैस्तुल्यैर्विचक्षणः ।
त्रिभागमेवमादाय ततो दद्याद्धयस्य च ॥
प्रकरोति सदा नाशं पित्तस्यागन्तुकस्य च ।
एकविंशद्दिनं यावत्कालिहोत्रमतं यथा ॥
शुण्ठी हरीतकी पाठा ब्राह्मी मुस्ता शिफालिका ।
हरिद्राद्वयसंयुक्ता हरितालं मनःशिला ॥
सिद्धस्त्रिभागशेषोऽयं क्वाथो हन्यात्त्रिरात्रिकम् ।
सन्निपातमशेषेण पलिकः पलमात्रकः ॥
मधुकं केशरं पत्रं भल्लातकविभीतकम् ।
शणपुष्पं रुहा सारं समभागेन मिश्रितम् ॥
कासार्त्तस्य समुद्दिष्टः क्वाथोऽयं त्रिफलात्मकः ।
उत्साहवर्द्धकः सद्यस्तथा कायाग्निदीपकः ॥
कुमारी शाल्मली पाठा मञ्जिष्ठा चेन्द्रवारुणी ।
काकोली संमभागेन क्वाथयेत् समभागतः ॥
पलद्वयप्रमाणेन ततः पीतेन वाजिना ।
मोहयेच्छूलजं दोषं मूत्रदोषं च तत्क्षणात् ॥
यवानी माक्षिकं कासं सौवर्च्चलयुताभया ।
क्वाथयेदष्टमांशेन तत्पानाज्जायते हयः ॥
प्रदीप्ताग्निस्तु तेजस्वी सर्व्वरोगाद्विमुच्यते ।
स शीघ्रमार्गगामी च स्निग्धो रोगविवर्ज्जितः ॥
सेफालिका रुहानीवे वेणुका सिन्धुवारिका ।
एतैः क्वाथः कृतः सम्यक् कृमिनाशकरः परः ॥
मातुलुङ्गस्य बीजानि चन्दनं सितसर्षपाः ।
उशीरं पुष्करं ब्राह्मी लक्ष्मणा च पुनर्नवा ॥
क्वाथोऽयं शुण्ठिचूर्णेन धावितक्लेशनाशनः ।
प्रकरोति तुरङ्गाणां सर्व्वदैव सुखं तथा ॥”
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते क्वाथाध्यायः पञ्चदशः ॥

अथ विषम् ।

“वारुणी माक्षिकी गौरी श्रीतालीबीजपूरकम् ।
कृमिक्लेदविनाशाय क्वाथो नित्यं रुजाहरः ॥
अश्वगन्धा घृतं क्षौद्रं विषदग्धस्य वाजिनः ।
विषनाशं करोत्येव सर्व्वगात्रेषु तत्क्षणात् ॥
सामान्येन प्रदिष्टोऽयमगदो विषनाशनः ।

पृथक् पृथग्विभागेन कथयं साम्प्रतं परम् ॥
त्रिविधं कीर्त्तितञ्चैव कृत्रिमञ्च ततः परम् ।
त्रिविधं कीर्त्तितं प्राज्ञैर्विषज्ञानविचक्षणैः ॥
स्थावरं कन्दजं प्रोक्तं जङ्गमं सर्पसम्भवम् ।
कृत्रिमं योगजं प्रोक्तं त्रिविधं विषमुच्यते ॥
यन्त्र सिद्धं समश्नन्ति कदाचित्तुरगोत्तमाः ।
तन्त्र कार्य्यं विधानज्ञैरगदस्य प्रयोजनम् ॥
केशरं पद्मनालञ्च सौपर्णी मदयन्तिकाम् ।
नक्रमिश्रं हये दत्तं सर्व्वथा विषनाशनम् ॥
सौपर्णी सिन्धुवारञ्च नागपत्री जटा तथा ।
त्रिफलां प्राप्य सम्मिश्र दुग्धे स्वादागदो हयः ॥
अश्वगन्धा वचा एला घृतमिश्रा प्रयोजिता ।
विषनाशं नयत्याशु जङ्गमं हयगात्रतः ॥
भल्लं चन्दनरक्ताख्यं माषचर्णपरिप्लुतम् ।
जङ्गमस्य विषस्याशु प्रकरोति च संक्षयम् ॥
नक्रं फेनकसंयुक्तं विषं सद्यो विनाशकम् ।
हयस्य जङ्गमं नाशं विषमयति तत्क्षणात् ॥
सौपर्णी विषकङ्कोली पिष्ट्वा मद्येन भाविता ।
जङ्गमं नाशनं तस्य विषं नयति तत्क्षणात् ॥
एला कङ्कोलिकामूलं सौपर्णीघृतमिश्रितम् ।
विषनाशं करोत्याशु नस्यदानेन वाजिनाम् ॥
कौसुम्भं कर्पूरं लाक्षा माषिका नाकुली तथा ।
कृत्रिमस्य विषस्याशु प्रकरोति च संक्षयम् ॥
चम्पकं मालतीमूलमङ्कोलकरसं तथा ।
अश्वानां नाशयत्याशु विषं जङ्गमसम्भवम् ॥’
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते विषयोगाध्यायः षोडशः ॥

अथ अश्वशालाविधिः ।
नृपवेश्मवामभागे शुभदिने तु कारयेद्धयागारम् ।
पुष्येऽथवा प्रयत्नाद्वैश्रवणं प्रतिष्ठाप्य ॥
सुशुभे भूमिविभागे पूर्व्वोत्तरजलप्लवविधानात् ।
तस्मिन् शालां दीर्घां दशहस्तसमुच्छ्रितां दृढां कुर्य्यात् ॥
खादनकोष्ठकमस्मिन् हस्तद्वितयं समुच्छ्रितं कुर्य्यात् ।
संस्थाप्य हयभवनं सम्प्राप्ते वाजिशालायाम् ॥
अतः ऊर्द्ध्वन्तु वक्ष्यामि प्रबध्नीयाद्वाजिनो यथा योग्यम् ।
कृष्णे(?)कलशैरनुकूले स्थानपालेषु ।
कृतमङ्गलस्वस्त्ययना बध्नीयात्ते चोत्तराभिमुखाः ।
नात्यायता न शिथिला स्थाने वा दक्षिणाभिमुखम् ॥
वैद्यानां तुरगाणां समीपं यत्र कारयेत् पूर्व्वम् ।
कार्य्याधिकृतं यत्नेन मालिकाख्यां निवारयेत् ॥
गन्धैर्माल्यैर्धूपैः स्थानानि विभूषयेदलङ्कारैः ।
सविशेषं लघुपीतौ कुर्व्वीत पूरयेद्विद्वान् ॥
अश्विच्छिद्रं नासिकयोर्यथा पश्यन्ति वाजिनः ।
स्थानं चैव पृथक् प्राप्य प्रबद्धं रात्रिषु न वै ॥
कीटी कुष्ठी ज्वरी यक्ष्मी परस्परं दूषयति वारे ।
तिथिवारे कर्षाश्च खुराश्च प्रघ्नन्ति दोषान् ॥
अथ स्थाने प्रतिपत्तिरिदया वरिष्ठया मङ्गल्याश्च ।
सुपर्व्विमान् दीपनैर्विभूषयेदलङ्कारैः ॥”
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सितेऽश्वशालाविधिर्नामाष्टमोऽध्यायः ॥ नवमाध्यायस्तु नाधिगम्यते ॥

अथ अश्वनामलक्षणानि ।
“क्रमशो यानि चिह्नानि यक्ष्माण्येव वाजिनाम् ।
तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि यक्ष्मनामानि यानि तु ॥
लोहिताक्षो विरूपाक्षो हरिर्वलितस्तथैव च ।
पक्षाघ्नश्चैव विख्यातः शङ्खाघ्नी च परः स्मृतः ॥
सुसन्धितश्च कीशरो वेपालश्च गर्द्दभः ।
ऊर्द्ध्व च शालकश्चैव महतिधी वरत्यहः ॥
हृदयातिश्च मन्मथ तथा स्कन्धयत्नोऽपरः ।
एते प्रोक्ता यक्ष्मा सर्व्वे दारुणा मुनिसत्तमैः ॥
एभिर्हता स्फुटं वाहा नैव जीवन्ति सर्व्वथा ।
चिह्नं तेषां प्रवक्ष्यामि यथा शास्त्रे व्यवस्थितम् ॥
कम्पते पूर्व्वकायस्तु निश्चलो यस्य पश्चिमः ।
पश्चाज्जङ्घौ सकम्पश्च रिहन् हरिपीडितः ॥
भवन्ति निष्ठ्यो रक्ता अकस्माद्यस्य चक्षुषः ।
हरितास्यग्रहीतोऽन्यो वामदेवो च जायते ॥
प्रविशन् तुरगाश्च शुष्यद्गुणक्रियः ।
मीलनाशीलना चास्या स्वभावान्नियमेव च ॥
विरूपाक्षगृहीते तु कम्पः स्वेदश्च जायते ।
उत्थितः सहसा यस्तु मूर्च्छां यनति भूतले ॥
स्तब्धाङ्गो मुच्यते कष्टेनथा वाले खुरैरपि ।
वलिग्रहगृहीतोऽसौ स्तम्भकर्णशिरोधरः ॥
अकस्माद्यस्य लोमानि शीर्य्यन्ते यत्र लङ्घति ।
गृनर्भिन्नपादस्य तस्य काष्ठिग्रहः पदत् ॥
सहसा कुपितो वाजी स्वानि गात्राणि खादति ।
प्रोचत सततञ्चैव शङ्खाघ्निग्रहपीडितः ॥
स्तिमिताङ्गो वेपमानश्च जानुभ्यां यस्तु तिष्ठति ।
कीशरग्रहसंदिष्टः स विज्ञातः कष्टजीवितम् ॥
हेषते सततं यस्तु पश्चादालानमीक्षते ।
सुसन्धितग्रहाविष्टः स विज्ञेयो मनीषिभिः ॥
स्तम्भेन गुरुणा चैव वेपमानेन पश्चिमः ।
गात्रेण विद्याद्वाहं तु वेपालग्रहसेवितम् ॥
ग्रीवां चैव तथा जिह्वां परिवर्त्तं मुहुर्मुहुः ।
जृम्भते पूर्व्वकायेन शीतोच्छ्वासी विशेषतः ॥
गोष्ठिकोलाहलः एवं कष्टया याचनापि वा ।
स वै दीर्घस्वरग्रस्त इष्टैव परिवर्ज्जयेत् ॥
श्याम जिह्वामुखं यस्य नष्टदृष्टिस्तथैव वा ।
ऊर्द्ध्वग्रहकृतं दोषं तस्य दीनस्य निर्द्दिशेत् ॥
ताम्रजिह्वं च नेत्रे च वृषणौ मेढ्रमेव च ।
श्यावं रूपञ्च यस्य स्याद् गात्रगौरवमेव च ॥
तस्य स्वेदपरीतस्य बुद्धिमान् वरलग्रहे ।
कृतं दोषं महाघोरं स्तब्धाङ्गस्य विनिर्द्दिशेत् ॥
हेषते सततं यस्तु हृष्टरोमा तुरङ्गमः ।
स्तब्धास्यो जृम्भतेऽथ तस्यापि सलिलग्रहः ॥
सुविस्फारितसर्व्वाङ्गः सलिले निश्चलस्थितः ।
हेषते विस्वरं वाजी मकरग्रहपीडितः ॥
संहृत्यावस्थितस्तोये जानुभ्यां योऽवगच्छति ।
मुखपाकश्च यस्यान्ते स विद्यादुदकग्रहम् ॥
उद्वर्त्तिताक्षः स्निग्धश्च सग्रहीतहनुश्च यः ।
कम्पमानश्च यो वाजी स रविग्रहपीडितः ॥
स्तब्धग्रीवो न जानाति कण्ठाधानं मुहुर्मुहुः ।
कम्पग्रहगृहीतोऽश्वो वामपार्श्वेन निश्चलः ॥
भूतावितुद्री रजाख्यं तथा स्वर्णाति यो मुहुः ।
ग्रहस्थितगृहीतोऽसौ नैव जीवति तादृशः ॥
कम्पते पूर्व्वकायेन रक्तपानाग्रमेव च ।
शिरो प्रसार्य्य गात्राणि शीर्णाङ्गः सोमपीडितः ॥
रक्ताक्षः शूलकण्ठश्च कम्पमानश्च चाम्बुकः ।
पिशाचाङ्गज्वरोऽन्यः यतः स्कन्धग्रहेण सः ॥
उदकं सततमीयं चा प्रायो यक्षाणि दारुणः ।
तुरङ्गं मन्त्रहीनन्तु न कुर्य्यां वारणग्रहः ॥
यक्षभूमिचिताचैत्यशून्यदेवकुलालये ।
लोहिताक्षाद्यो दोषाद् यक्ष्मा यस्त्रन्ति वाजिनः ॥
एवंविधैश्चिह्नैस्तु ग्रहदोषं विनिर्द्दिशेत् ।
वातपित्तकफानान्तु लिङ्गैर्व्याधिर्नाज्ञायते ॥
एकाकारेण रोगस्य म्रियते वा हयो यदा ।
सुरद्वारा तदा ज्ञेया उपसर्गाः सुदारुणाः ॥
ग्रहदोषेषु सर्व्वेषु उपसर्गेषु चैव च ।
यथोक्तञ्च महाशान्तिं शान्त्यर्थञ्च प्रयोजयेत् ॥
अपरान्तविधानाय चापि सम्भाव्य मादकम् ।
जुहुयाद्धव्यसंयुक्तं शुचिः स्नात्वा सुपूजितः ।
शान्तिकं कारयन् कर्म्म बलिञ्चापि प्रयोजयेत् ।
ग्रहदोषेषु सर्व्वेषु शान्तिकर्म्मापि कारयेत् ॥
दर्भाहृतग्रन्थिजलग्रहस्थान् यतीनपि ।
तोषयेद्भोजनैर्नानैर्वस्त्रगोकाञ्चनादिभिः ॥
रात्रौ शालासमीपे तु बलिं दद्यात् चतुर्दिशम् ।
मत्स्यमांसैश्च पक्वान्नैः कृशरैः पायसादिभिः ॥
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा ।
नीराजनविधिं कृत्वा नयेदश्वान् पृथक् पृथक् ॥”
इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे ग्रहगृहीतचिकित्सिते सप्तमहाग्रहसमोऽध्यायः ॥)

घोटिका, स्त्री, (घोटते परिवर्त्तते कटाग्निगुणैरिति । घुट + ण्वुल् । ततष्टापि अत इत्वम् ।) हयभेदः । तत्पर्य्यायः । ककटी २ तुरङ्गी ३ चतुरङ्गा ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । वातश्लेष्मकण्डूकुष्ठाश्मरी-नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोणा, स्त्री, (घोणते गृह्णाति वस्तुगन्धम् । घुण + अच् टाप् च । घोणतेऽनया इति करणे घञ् वा ।) नासा । (यथा महाभारते । १ । १५६ । ३३ ।
‘दीर्घघोणं महोरस्कं विकटोद्वृत्तपिण्डिकम् ॥’
“घोणायां द्वे ॥” इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमाध्याये ॥) अश्वनासिका । तत्पर्य्यायः । प्रोथः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ४८ ॥ (यथा अश्ववैद्यके । २ । ७ ।
नासाच्छिद्रान्तरमध्ये तु घोणाख्यं समुदाहृतम् ।
घोणायाश्चान्तरौ गण्डौ चौरिके च ततः परम् ॥)

घोणी, [न्] पुं, (प्रशस्ता घोणा अस्त्यस्य इति । ब्रीह्यादिभ्यश्च । ५ । २ । ११६ । इति इनिः ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥

घोण्टा, स्त्री, (घुण्यते गृह्यते भक्षयायेति । घुण + बाहुलकात् टः ।) वृक्षविशेषः । गुवाकः

इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वदरः २ गोपघोण्टा ३ शृगालकोलिः ४ कपिकोलिः ५ । इति क्वचित् रत्नमाला ॥ एत्तिकोलिः ६ वदरीच्छदा ७ कर्कन्धुः । इति रत्नकोषः ॥ पूगवृक्षः । इति मेदिनी । टे । १४ ॥ (यथा, उत्तरस्थाने चिंशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ।

"घोण्टाफलत्वग्लवणं सलाक्षं
बूकस्य पत्रं वनितापयश्च ।
स्नुगर्कदुग्धान्वित एष कल्को
वर्त्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाडीम् ॥")

घोणसः, पुं, (गोनसः + पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गोनसः । तिलित्सर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६२ ॥ (क्वचित् महान्त्यमध्योऽपि दृश्यते ॥)

घोरं, क्ली, (हन्यते वध्यतेऽनेनेति । हन् + "हन्ते रच् घुर् च ।" उणां । ५ । ६६ । इति अच् धातोर्घुरादेशश्च ।) विषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोरः, पुं, (घोरयति भयानकरसनिमित्तीभवतीति । घुर + अच् । यद्वा, हन्ति विनाशयति रुद्ररूपेण इति । हन वधे + "हन्तेरच् घुर् च ।" उणां । ५ । ६४ । इति अच् धातोर्घुरादेशश्च ।) शिवः । भयानके त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । १२ । ५४ । [क्षयात् ।

"बहून् वर्षगणान् घोरान्नरकान् प्राप्य तत्संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान् ॥")

घोरदर्शनः, पुं स्त्री, (घोरं भयानकं दर्शनं यस्य ।) उलूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयानकरूपे त्रि ॥ (यथा, रामायणे । १ । १ । ५५ ।

"मार्गमाणो वने सीतां राक्षसं सन्ददर्श ह ।
कबन्धं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनम् ॥")

घोरपुष्पं, क्ली, कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ घोरपुष्पमपि पाठः ॥

घोररासनः, पुं, (घोरं भयानकं रासनं शब्दो यस्य ।) शृगालः । इति शब्दरत्नावली ॥

घोररासी, [न्] पुं, (घोरं यथा तथा रसति शब्दं करोतीति । रस शब्दे + णिनिः ।) शृगालः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५६ ॥

घोरा, स्त्री, (घोरति भयानकरसनिमित्तीभवतीति । घुर + अच् + टाप् च ।) रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देवदाली लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५५ ।

"घण्टारवप्रिया घोराऽघौघविध्वंसकारिणी ॥"

रविसंक्रान्तिविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ यथा, तिथितत्त्वे रविसंक्रान्तिप्रकरणे ।

"मन्दा मन्दाकिनी ध्वांक्षी घोरा चैव महोदरी ।
राक्षसीमिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा नृप ! ॥
मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा ।
क्षिप्रे ध्वांक्षी विजानीयादुग्रे घोरा प्रकीर्त्तिता ॥")

भयानका ॥ (यथा, कालीध्याने ।

"करालवदनां घोरां मुक्तकेशीं चतुर्भुजाम् ॥")

घोलं, क्ली, (घुल्यते आलोड्यते यत् । घुट + अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) ससरं निर्जलं मथितं दधि । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।

"यत्तु सस्नेहमजलं मथितं घोलमुच्यते ॥")

तत्पर्य्यायः । दण्डाहतम् २ कालसेयम् ३ अरिष्टम् ४ गोरसः ५ घलम् ६ मलिनम् ७ पैवलम् ८ भग्नसन्धिकम् ९ । तस्य भेदाः ।

"तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्द्धाम्बुनिर्जलम् ।
ससारं चड्ढवेत्तक्रं चाङ्गरं तत् प्रकीर्त्तितम् ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अस्य विशेषाः तक्रशब्दे द्रष्टव्याः ॥

घोली, स्त्री, पत्रशाकविशेषः । तत्पर्य्यायः । घोलिका २ घोलिः ३ कलम्बुः ४ क्षुद्रकाललुका ५ । क्षेत्रजाताया अस्या गुणाः । लवणत्वम् । रुचिकारित्वम् । अम्लत्वम् । वातकफनाशित्वञ्च ॥ आरामघोलिकागुणाः । अम्लत्वम् । रूक्षत्वम् । पथ्यत्वम् । वायुनाशित्वम् । पित्तश्लेष्मकारित्वञ्च । रुच्यायाः श्रीगेन्द्ररनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोषं, क्ली, (घोषति शब्दायते इति । घुष विशब्दने + अच् ।) कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोषः, पुं, (घोषन्ति शब्दायन्ते गावो यस्मिन् । घुषिर् विशब्दने + "हलश्च ।" ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) आभीरपल्ली । (यथा, रघुः । १ । ४५ ।

"हैयङ्गवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान् ।
नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम् ॥"

घोषति शब्दायते इति । घुष + कर्त्तरि अच् ।) गोपालः । (घुष + भावे घञ् ।) ध्वनिः । (यथा, मनुः । ७ । २२५ ।

"तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित् तूर्य्यघोषैः प्रहर्षितः ।
संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥")

घोषकलता । कांस्यम् । मेघशब्दः । इति मेदिनी । षे । ११ ॥ मशकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वर्णोच्चारणवाह्यप्रयत्नविशेषः । यदुक्तं शिक्षायाम् । २० ।

"संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् ।
घोषा वा संवृताः सर्व्वे अघोषा विवृताः स्मृताः ॥")

कायस्थादीनां पद्धतिविशेषः । (यथा, कुलदीपिकायाम् ।

"वसुवंशे च मुख्यौ द्वौ नाम्ना लक्षणपूषणौ ।
घोषेषु च समाख्यातश्चतुर्भुजमहाकृती ॥")

घोषकः, पुं, (घोष एव । घोष + संज्ञायां कन् ।) घोषालता । तत्पर्य्यायः । धामार्गवः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ११७ ॥ घोषकाकृतिः ३ आदानी ४ देवदानी ५ तुरङ्गकः ६ घोषः ७ घोषालता ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ कोषकालः ९ । इति जटाधरः ॥ महाजाली हस्तिघोषातकी ॥ * ॥ पीतघोषायाः पर्य्यायः । धामार्गवः १ पीतघोषा २ राजघोषातकी ३ कर्कोटकी ४ महाजाली ५ चूँड़ः ६ कोषफला ७ कोषातकी ८ । इति च जटाधरः ॥ * ॥ श्वेतघोषायाः पर्य्यायः । घोषातकी १ मृदङ्गी २ जालिनी ३ क्षतवेधकः ४ श्वेतपुष्पा ५ आकृतिच्छत्रा ६ ज्योत्स्ना ७ इति रत्नमाला ॥

घोषकाकृतिः पुं, (घोषकस्य घोषलतायाः आकृतिरिवाकृतिर्यस्य ।) घोषकः । इति रत्नमाला ॥

घोषणा, स्त्री, (घुषिर् विशब्दने + "ण्यासश्रन्थो युच् ।" ३ । ३ । १०७ । इति युच् ।) उच्चैःशब्दः । लोकविज्ञापनायोच्चैःशब्दितम् । (यथा, कथासरित्सागरे । २४ । ५० ।

"गच्छ भ्रमय सत्त्वरेऽत्र पुरे पटहघोषणाम् ॥")

तत्पर्य्यायः । उच्चैर्घुष्टम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । १२ ॥ निघुष्टम् ३ घुष्टघोषणम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

घोषयित्नुः, पुं, (घोषयतीति । घुष + णिच् + बाहुलकात् इत्नुच् ।) ब्राह्मणः । कोकिलः । वन्दी । इति शब्दरत्नावली ॥

घोषवती, स्त्री, (घोषो विद्यतेऽस्याः । घोष + मतुप् मस्य वः । स्त्रियां ङीप् ।) वीणा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ११ । ३ ।

"स बभूव शनै राजा सुखैकान्तततत्परः ।
सदा सिषेवे मृगयां वीणां घोषवतीञ्च ताम् ।
दत्तां वासुकिना पूर्व्वं गतं दिनमवादयत् ॥"

तथाच तत्रैव । १२ । ३२ ।

"अङ्के घोषवतीं तस्य कण्ठे गीतश्रुतिच्छटा ॥")

शब्दविशिष्टे त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ । २५ । ११ ।

"त्वं वज्रमतुलं घोरं घोषवांस्त्वं बलाहकः ॥")

घोषा, स्त्री, (घोष्यन्ते मधुकरी यया । घुष + णिच् + घञ् ।) मधुरिकौषधिः । शौरी इति भाषा । इति मेदिनी ॥ (यथा, गारुडे १९ अध्याये ।

"घोषाफलं सैन्धवश्च तक्रमाशैः पतेत्तथा ॥")

कर्कटशृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ५५ ।

"घ्राणतुष्टिकरी घोषा घनानन्दा घनप्रिया ॥"

गायत्रीरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४४ ।

"घृणिमन्त्रमयी घोषा घनसम्पातदायिनी ॥")

घोषातकी, स्त्री, श्वेतघोषा । इति रत्नमाला ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"घोषातकी मृदङ्गी स्याज्जालिनी क्षतवेधनः ।
श्वेतपुष्पा कृतिच्छत्रा ज्योत्स्ना कोषातकी

क्वचित् ॥")

घ्रा, गन्धोपादाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) जिघ्रति पुष्पं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

घ्राणं, क्ली, (जिघ्रत्यनेनेति । घ्रा + करणे ल्युट् । यद्वा, घ्रा + क्तः "नुदविदोन्दत्राघ्रेति ।" ८ । २ । ५६ । इति निष्ठातस्य नो वा ।) नासिका । इत्यमरः । २ । ६ । ८९ ॥ (यथा रघुः । १९ । ११ ।

"घ्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणीः
पानभूमिरचनाः प्रियासखः ॥")

न्यायमते घ्राणेन्द्रियग्राह्यगन्धत्वादि । (घ्रा + भावे ल्युट् ।) आघ्राणम् । यथा, देवीभागवते । १ । १४ । २४ ।

"आलिलिङ्ग सुतं प्रायं मूर्द्ध्नि तस्य चकार ह ॥")

घ्राते त्रि । इति मेदिनी । णे । ११ ॥

च

च, चकारः । स तु व्यञ्जनषष्ठवर्णः । (द्वितीयवर्गस्याद्यवर्णश्च ।) अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति व्याकरणम् ॥ (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् । "इचुयशानां तालु ।" इति । तथा च शिक्षायाम् ।
"कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ॥")
वङ्गाक्षरेऽस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"चवर्णं शृणु सुश्रोणि ! चतुर्व्वर्गप्रदायकम् ।
कुण्डलीसहितं देवि ! स्वयं परमकुण्डली ॥
सततं कुण्डलीयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ॥
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं प्रिये ! ॥"
अपि च ।
"वामाङ्कुवर्त्तुलाकार ऊर्द्ध्वाधः क्रमतो गतः ।
रेखात्रयेषु चन्द्राग्निसूर्य्यास्तिष्ठन्ति नित्यशः ।
शक्तिर्मात्रा तु विज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्ष्यते ॥"
तस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे
"तुषारकुन्दपुष्पाभां नानालङ्कारभूषिताम् ।
सदा षोड़शवर्षीयां वराभयकरां पराम् ॥
शुक्लवस्त्रावृतकटिं शुक्लवस्त्रोत्तरीयिणीम् ।
वरदां शोभनां रम्यामष्टबाहुसमन्विताम् ॥
एवं ध्यात्वा चकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु ।
"चः पुष्करा हली वाणी चालशक्तिः सुदर्शनः ।
चर्म्ममुण्डधरो भूत्वा महिषाचारसम्भिनी ॥
एकरूपो रुचिः कूर्म्मश्चामुण्डा दीर्घबाहुकः ।
वामबाहुर्म्मूलमाया चतुर्भिस्वरूपिणी ॥
दयितश्च द्विनेत्रश्च लक्ष्मीक्षितयलोचनः ।
चन्द्रनं चन्द्रमा देवश्चेतनो वृश्चिको बुधः ॥
दंशी केटसुखेच्छात्मा कौमारी पूर्व्वफाल्गुनी ।
अनङ्गमेखला वायुर्म्मेदिनी च मूलावती ॥"
(मातृकान्यासे वामबाहुमूले एवास्य न्यस्यता ॥)

च, व्य (चणति चिनोतीति वा । चण शब्दे चिञ्न चित्यां वा + "अन्येष्वपि दृश्यते ।" ३ । २ । १०१ । इति डः ।) अन्वाचयः । यत्र एकस्य प्राधान्येनापरस्य गौण्येनाख्यानं सोऽन्वाचयः । यथा । भो वटो ! भिक्षामट गाञ्चानय । भिक्षाटनमत्र प्रधानं तत् कुर्व्वाणो यदि गां पश्यसि तदा तामप्यानयेति नो चेत् भिक्षामेवाटेति । समाहारस्तिरोहितावयवभेदः इतरेतर उद्रिक्तावयवभेदः । अतएव चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रं विधाय चार्थोऽत्र समाहार इतरेतरश्चेति व्याख्याय समाहारे अनभिव्यक्तावयवत्वात् एकवचनम् । इतरेतरयोगे संहन्यमानप्रधानत्वात् द्विबहुवचनम् । यथा । "पाणिपादं अश्वबलीवर्द्दौ ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्राः । प्लक्षन्यग्रोधाविति परैरुक्तम् । समुच्चितिः समुच्चयः प्राधान्येन क्वचित् क्रियाविषयेऽनेकस्य चीयमानता । यथा । धवांश्च खदिरांश्च छिन्धि । इति भरतः ॥ समाहारः । अन्योन्यार्थः । समुच्चयः । (यथा, मनुः ।१२।८६।
"इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म्म कीर्त्त्यते॥")
पक्षान्तरम् । (यथा, हितोपदेशे ।
"मूर्खोऽपि शोभते तावत् सभायां वस्त्रवेष्टितः ।
तावच्च शोभते मूर्खो यावत् किञ्चिन्न भाषते ॥"
तथा च शकुन्तलायां १ मे अङ्के ।
"शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य ।
अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्व्वत्र ॥")
पादपूरणम् । (यथा, रामायणे । १ ।२०।१६।
"तेन सञ्चोदितौ तौ तु राक्षसौ च महाबलौ ।
मारीचश्च सुबाहुश्च यज्ञविघ्नं करिष्यतः ॥")
अवधारणम् । इति मेदिनी । चे । १२ ॥ हेतुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चः, पुं. (चणति शब्दायते इति । चण शब्दे + "अन्येष्वपि दृश्यते ।" ३ । २ । १०१ । इति डः ।) चण्डेशः । (चिनोति स्वाङ्गानि सङ्कोचयतीति । चि + डः ।) कच्छपः । (चीयते उपचीयते क्रमशः कलाभिः प्रतिपदादिमारभ्येत्यर्थः ।) चन्द्रः । (चिनोति सञ्चिनोति परधनानि इति ।) चौरः । इति मेदिनी ॥ चे । १ ॥ निर्ब्बीजे दुर्ज्जने ऽथ त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

चक, इ भ्रान्तौ । सौत्रो धातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, चङ्कुरः रथे । इति दुर्गादासः ॥

चक. ञ ङ म प्रतिघाते । तृप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥) भ्वां-उभं-आत्म च-सकं-अकञ्च-सेट् ।) ञ, चकति चकते खलः साधुम् । ङ, चकते जनस्तृप्यतीत्यर्थः । म, चकयति । इति दुर्गादासः ॥

चकास, ऋ च लु दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-अकं-सेट् ।) ऋ, अचीचकासत् अचचकासत् । अनेकस्वरात् सन्वद्भावविकल्पः । च, चकासति । लु, चकास्ति । इति दुर्गादासः ॥

चकितं, त्रि. (चक भ्रान्तौ + क्तः ।) भीतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कलाविलासे ।२।८।
"दत्त्वा दिशि दिशि दृष्टिं याचकचकितोऽवगुण्ठनं कृत्वा ।
चौर इव कुटिलचारी पलायते विकटरथ्याभिः॥
क्ली, भावे क्तः । भयम् । नायिकालङ्कारविशेषः । तल्लक्षणं यदुक्तं साहित्यदर्पणे । ३ । १२१ ।
"कुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं भयसम्भ्रमः ॥")
"प्रियाग्रे चकितं भीतेरस्थानेऽपि भयं महत् ।"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
(स्त्री, छन्दोविशेषः । यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"भात् समतनगैरष्टच्छेदे स्यादिह चकिता ॥")

चकोरः, पुं स्त्री, (चकते चन्द्रकिरणेन तृप्यतीति । चक तृप्तौ + "कठिचकिभ्यामोरन् ।" उणां । १ । ६४ । इति ओरन् ।) पक्षिविशेषः । (यथा, भागवते । ३ । २१ । ४३ ।
"सारसैश्चक्रवाकैश्च चकोरैर्वल्गुकूजितम् ॥")
तत्पर्य्यायः । चन्द्रिकापायी २ कौमुदीजीवनः ३ अस्य मांसगुणाः । यथा, राजनिर्घण्टे ।
"चटकं शीतलं रुच्यं वृष्यं कापिञ्जलामिषम् ।
तद्वच्चकोरजं मांसं हृद्यञ्च बलपुष्टिदम् ॥"
("वातश्लेष्माधिको ज्ञेयः शीतलः शुक्रवर्द्धनः ।
अश्मरीं हन्ति विशदो बलकृन्मांसलश्चणः ॥
चकोरः शुकशारी च समदोषा गुणागुणैः ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशेऽध्याये ॥
अस्य डिम्बगुणा यथा, चरके सूत्रस्थाने२७अः ।
"धार्त्तराष्ट्रचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि ।
चटकानाञ्च यानि स्युरण्डानि च हितानि च ॥
रेतःक्षीणेषु कासेषु हृद्रोगेषु क्षतेषु च ।
मधुराण्यविपाकीनि सद्यो बलकराणि च ॥")

चकोरकः, पुं स्त्री, (चकोर एव । चकोर + स्वार्थे कन् ।) चकोरपक्षी । इत्यमरः ।२।५।३५॥

चक्क, क व्यथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) कोपधः । आद्यस्वरमध्यः । व्यथे: पीड़नम् । क, चक्कयति शत्रुं शूरः । इति दुर्गादासः ॥

चक्रं, क्ली, (क्रियतेऽनेनेति । कृ + घञर्थे कः । कृञादीनामिति द्वित्वञ्च ।) व्रजः । समूहः । सैन्यम् । रथाङ्गम् । चाका इति भाषा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ३५१ ।
"यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
तथा पुरुषकार्य्येण विना दैवं न सिध्यति ॥")
राष्ट्रम् । दम्भविशेषः । कुम्भकारोपकरणम् कुमारेर चाक इति भाषा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । १४६ ।
"दण्डचक्रसंयोगात् कुम्भकारो यथा घटम् ।
करोति तृणमृत्काष्ठैर्गृहं वा गृहकारकः ॥"
अस्त्रविशेषः । (यथा, रघुः । ७ । ४६ ।
"आधोरणानां गजसन्निपाते
शिरांसि चक्रैर्निशितैः क्षुराग्रैः ॥")
जलावर्त्तः । इति मेदिनी ॥ भगवतः सुदर्शनचक्रम् । (यथा, महाभारते । १ । १९ । ६ ।
"ततो भगवता तस्य शिरश्छिन्नमलङ्कृतम् ।
चक्रायुधेन चक्रेण पिबतोऽमृतमोजसा ॥")
तस्य भगवन्मन्दिरे स्थापनविधिर्यथा, श्रीभागवते । ३ । १ । २३ ।
"अन्यानि चेह द्विजदेवदेवैः
कृतानि नानायतनानि विष्णोः ।
प्रत्यङ्गमुख्याङ्कितमन्दिराणि
यद्दर्शनात् कृष्णमनुस्मरन्ति ॥"
"द्विजदेवैः ऋषिभिर्देवैश्च कृतानि अङ्गमङ्गं प्रति वर्त्तन्ते इति प्रत्यङ्गान्यायुधानि तेषु मुख्यं चक्रं तेनाङ्कितानि मूर्द्धन्यहेमकुम्भेषु चिह्नितानि मन्दिराणि येषु तानि नानाविधानि विष्णोरायतनानि क्षेत्राणि तीर्थानि च आसिषेवे । येषां चक्राङ्कितमन्दिरवतां दर्शनात् श्रीकृष्णानुस्मरणं भवति ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥*
अथ चक्रलक्षणम् ।
"द्वादशारन्तु षट्कोणं वलयत्रयसंयुतम् ।
चक्रं स्याद्दक्षिणावर्त्तः शङ्खश्च श्रीहरेः स्मृतः ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ५ विलासः ॥

घ्राणतर्पण पुं (घ्राणमिन्द्रियविशेषं तर्पयतीति । तृप+णिच्+ल्यु ।) सुगन्धिः । इत्यमरः । २।५।११ ॥ (यथा रामायणे । २ । ६४ । १४ ।
घ्राणतर्पणमभ्येत्य कं नरं न प्रहर्षयेत् ॥")

घ्राणदुःखदा स्त्री, (घ्राणस्य दुःखं ददातीति । दा+कः । स्त्रियां टाप् ।) छिक्कनी । इति भावप्रकाशः ॥

घ्रात त्रि (घ्रा+क्तः । 'नुदविदेति ।' ८ । २ । ५६ । इति पाक्षिको नत्वाभावः ।) गृहीतगन्धपुष्पादि । घ्राणं लब्धोऽयं इति लोका इति च भाषा । तत्पर्यायः । घ्राणः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ९० ॥ शिङ्घित ३ । इति जटाधरशब्दरत्नावल्यौ ॥ (यथा मनुः । ५ । १२५ ।
'पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् ।
दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥')

घ्राति स्त्री (जिघ्रत्यनया । घ्रा+करणे क्तिन् ।) नासिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भावे क्तिन् । आघ्राणम् । यथा मनुः । ११ । ६७ ।
ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः ॥)

ङ

ङ ङकारः । स तु व्यञ्जनपञ्चमवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं सनासिककण्ठः । इति व्याकरणम् ॥ (शिक्षामते तु कुः प्रोक्तः । इति ।
'अनुस्वारयमानाञ्च नासिकास्थानमुच्यते ॥'
इति च शिक्षोक्तेस्तथात्वम् ॥)
अस्य स्वरूपं यथा कामधेनुतन्त्रे ।
'ङकारं परमेशानि । स्वयं परमकुण्डली ।
सर्व्वदेवमयं वर्णं त्रिगुणं लोललोचने ॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं ङकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
अपि च ।
ऊर्द्धाधःक्रमतो रेखा किञ्चिदाकुञ्चिता ततः ।
अधोगता कुण्डली तु मात्रा शक्तिस्वरूपिणी ॥
रेखात्रयेषु ब्रह्मेशविष्णवः सन्ति देवताः ॥
ध्यानं यथा वर्णोद्धारतन्त्रे ।
'धूम्रवर्णां महाघोरां ललज्जिह्वां चतुर्भुजाम् ।
पीताम्बरपरीधानां साधकाभीष्टसिद्धिदाम् ॥
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥'
अस्य नामानि यथा —
'ङ शङ्खी भैरवश्चण्डो बिन्दूत्तंसः शिशुप्रियः ।
एकरुद्रो दधिनखः खर्परो विषयस्पृहा ।
कान्तिः श्वेताक्रयो धीरो द्विजात्मा ज्वालिनी वियत् ।
मनःशक्तिश्च मदनो विघ्नेशी चात्मनायकः ॥
एकनेत्रो महानन्दो दुर्द्धरश्चन्द्रमा यतिः ।
शिवयोषा नीलकण्ठः कामेशी च मयामुखी ।
इति नानातन्त्राणि ॥
(मातृकान्यासे अस्य दक्षिणकराङ्गुल्यग्रन्यस्तता ॥)

ङः पुं (ङयते शब्द्यते इन्द्रियैरिति । ङु+बाहुलकात् डः ।) विषयः । विषयस्पृहा । इति मेदिनी । ङे । १ ॥ भैरवः । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (यथा स्तुतिचन्द्रिकायाम् ।
'ङयन्ति ते । ङलिखिते । ङकारवर्णरूपिणि ।")

ङु ङ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं अक अनिट ।) ङ ङयते । इति दुर्गादासः ॥

तेन अ आ इ ई मेषः । उ ऊ ऋ वृषः । ॠ ऌ ॡ मिथुनम् । ए ऐ कर्कटः । ओ औ सिंहः । अं अः श ष स ह ल क्षाः कन्या । कवर्गस्तुला । चवर्गो वृश्चिकः । टवर्गो धनुः । तवर्गो मकरः । पवर्गः कुम्भः । यवर्गो मीनः । स्वराशीनामनुकूलं मन्त्रं भजेत् ।
राशीनां शुद्धता ज्ञेया त्यजेत् शत्रुं मृतिं व्ययम् ।
स्वराशेर्मन्त्रराश्यन्तं गणनीयं विचक्षणैः ॥
यदा तु स्वराशेरज्ञानं तदा साधकानामाद्याक्षर-सम्बन्धिनं राशिं गृहीत्वा गणयेत् ॥ * ॥

अथ नक्षत्रचक्रम् ।

"अ आ अश्विनी देवगणः । इ भरणी मानुषः । ई उ ऊ कृत्तिका राक्षसः । ऋ ॠ ऌ ॡ रोहिणी मानुषः । ए मृगशिरो देवः । ऐ आर्द्रा मानुषः । ओ औ पुनर्व्वसुर्देवः । क पुष्यो देवः । ख ग अश्लेषा राक्षसः । घ ङ मघा राक्षसः । च पूर्व्वफल्गुनी मानुषः । छ ज उत्तरफल्गुनी मानुषः । झ ञ हस्ता देवः । ट ठ चित्रा राक्षसः । ड स्वाती देवः । ढ ण विशाखा राक्षसः । त थ द अनुराधा देवः । ध ज्येष्ठा राक्षसः । न प फ मूला-राक्षसः । ब पूर्व्वाषाढ़ा मानुषः । भ उत्तरा-षाढ़ा मानुषः । म श्रवणा देवः । य र धनिष्ठा राक्षसः । ल शतभिषा राक्षसः । व श पूर्व्व-भाद्रपदा मानुषः । ष स ह उत्तरभाद्रपदा मानुषः । अं अः ल क्ष रेवती देवः ॥ तथा च ।
"अश्विन्यादिक्रमेणैव विलिखेत्तारकाः पुनः ।
वक्ष्यमाणविधानेन तन्मध्ये वर्णकान् लिखेत् ॥
उत्तराद्दक्षिणाग्रान्तु रेखां कुर्य्याच्चतुष्टयीम् ।
दश रेखाः पश्चिमाग्राः कर्त्तव्या वीरवन्दिते ! ॥
अकारादिक्षकारान्तान् द्विचन्द्रवह्निवेदकान् ।
भूमीन्दुनेत्रचन्द्रांश्च अंशेयान्तं खगौ प्रिये ! ॥
द्विभूनेत्रनेत्रयुग्मांश्चेन्दुनेत्राग्निचन्द्रकान् ।
मघादिर्ज्येष्ठपर्य्यन्तं द्वितीयं नवतारकम् ॥
वह्निभूमीन्दुचन्द्रांश्च युगेन्दुनेत्रवह्निकान् ।
वेदेन भेदिता वर्णा रेवत्यंशगताः क्रमात् ॥
पूर्व्वोत्तरात्रयञ्चैव भरण्यार्द्रा च रोहिणी ।
इमानि मानुषाण्याहुर्नक्षत्राणि मनीषिणः ॥
ज्येष्ठाशतभिषामूलाधनिष्ठाश्लेषकृत्तिकाः ।
चित्रामघाविशाखाः स्युस्तारा राक्षसदेवताः ॥
अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तः पुनर्व्वसुः ।
अनुराधामृगशिरःश्रवणा देवतारकाः ॥
स्वजातौ परमा प्रीतिर्मध्यमा भिन्नजातिषु ।
रक्षोमानुषयोर्नाशो वैरं दानवदेवयोः ॥
जन्म सम्पद्विपत् क्षेमः प्रत्यरिः साधको वधः ।
मित्रं परममित्रञ्च जन्मादीनि पुनः पुनः ॥"
जन्मत्रिपञ्चसप्तानि वर्ज्जनीयानि नक्षत्राणि ।
स्वनक्षत्रादेव नक्षत्रं गणनीयम् । स्वनक्षत्राज्ञाने स्वनामाद्याक्षरसम्बन्धिनक्षत्राद्गणनीयम् ॥ * ॥

अथाकथहचक्रम् ।

"चतुरस्रं लिखेत् कोष्ठं चतुष्कोष्ठसमन्वितम् ।
पुनश्चतुष्कं तत्रापि लिखेद्धीमान् क्रमेण तु ॥
इन्द्राग्निरुद्रनवनेत्रयुगार्कदिक्षु
ऋत्वष्टषोड़शचतुर्द्दशभौतिकेषु ।
पातालपञ्चदशवह्निहिमांशुकोष्ठे
वर्णान् लिखेत् लिपिभवान् क्रमशस्तु धीमान् ॥
नामाद्यक्षरमारभ्य यावन्मन्त्रादिमाक्षरम् ।
चतुर्भिः कोष्ठैरेकैकमिति कोष्ठचतुष्टयम् ॥
पुनः कोष्ठककोष्ठेषु सव्यतो नाम्न आदितः ।
सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽरिः क्रमाज्ज्ञेया मनी-षिभिः ॥
सिद्धः सिध्यति कालेन साध्यस्तु जपहोमतः ।
सुसिद्धो ग्रहमात्रेण रिपुर्मूलं निकृन्तति ॥" * ॥

अथाकड़मचक्रम् ।

"रेखाद्वयं पूर्व्वपरेण कुर्य्यात्
तन्मध्यतो याम्यकुवेरभेदात् ।
महेशरक्षोऽधिपतिक्रमेण
तिर्य्यक् तथा वायुहुताशनेन ॥
आकारादिहकारान्तान् क्लीवहीनान् लिखे-त्ततः ।
तथा ऋ ॠ वर्णद्वयं ऌ ॡ तद्धि क्लीवं प्रचक्षते ॥
एकैकक्रमतो लेख्यान् मेषादिषु वृषान्तकान् ।
गणयेत् क्रमशो भद्रे नामादिवर्णकादिमान् ॥
मेषादितश्च मीनान्तं गणयेत् क्रमशः सुधीः ।
जपुः स्वनामतो मन्त्री यावन्मन्त्रादिमाक्षरम् ॥
सिद्धसाध्यसुसिद्धारीन् पुनः सिद्धादयः पुनः ।
नवैकपञ्चमे सिद्धः साध्यः षड्दशयुग्मके ॥
सुसिद्धस्त्रिसप्तके रुद्रे वेदाष्टद्वादशे रिपुः ।
एतत्ते कथितं देवि ! अकड़मादिकमुत्तमम् ॥
ताराशुद्धिर्वैष्णवानां कोष्ठशुद्धिः शिवस्य च ।
राशिशुद्धिस्त्रैपुरे च गोपालेऽकड़मः स्मृतः ॥"

अथ ऋणिधनिचक्रम् ।

"कोष्ठान्येकादशान्येव वेदेन पूरितानि च ।
अकारादिहकारान्तं लिखेत् कोष्ठेषु तत्त्ववित् ॥
प्रथमं पञ्चकोष्ठेषु ह्रस्वदीर्घक्रमेण तु ।
द्वयं द्वयं लिखेत्तत्र विचारे खलु साधकः ॥
शेषेष्वेकैकशो वर्णान् क्रमशस्तु लिखेत् सुधीः ॥
द्वौ द्वौ स्वरौ पञ्चसु कोष्ठकेषु
शेषान् स्वरान् षट्सु षडेकमेकम् ।
कादीन् हशेषान् विलिखेत्ततोऽर्णा-
नेकैकमेकादशसु त्रिकेषु ॥
षट्कालकालवियदग्निसमुद्रवेद-
खाकाशशून्यदहनाः खलु साध्यवर्णाः ॥
युग्मद्विपञ्चवियदम्बरयुक्शशाङ्क-
व्योमाब्धिवेदशशिनः खलु साधकार्णाः ॥
नामाणुकलादकठवादृगजसूक्तशेषं
ज्ञात्वोभयोरधिकशेषमृणं धनं स्यात् ॥
मन्त्रो यद्यधिकाङ्कः स्यात् तदा मन्त्रं जपेत् सुधीः ।
समेऽपि च जपेन्मन्त्रं न जपेत्तु ऋणाधिके ॥
शून्ये मृत्युं विजानीयात्तस्माच्छून्यं विवर्जयेत् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

अथोत्तरायणचक्रं यथा,—
"चक्रं सारं विलिख्य ग्रहपतिरयने संक्रमं यत् करोति
यस्मिन्नृक्षे तदृक्षं मरणभयकरं शूलमूलेऽपि-दद्यात् ।
तत् पश्चादारमूले विविधभयकरं शूलपार्श्वेऽर्थ-लाभः
सख्यं स्यात् शूलमध्ये भवति च नियतं वित्त-नामक्रमेण ॥"

केतुचक्रं यथा,—
"कण्ठे हृदि त्रिभयुगे क्रतुमानलाभौ
गण्डस्थले धनकरं धनदं करे त्रिः ।
वामे चतुर्षु च रुजं पदयोस्तथाष्टौ
क्लेशो भवेच्च नितरामिह केतुचक्रम् ॥" * ॥

अहिचक्रं यथा,—
"अथाहिचक्रं वक्ष्यामि विज्ञानद्रव्यशल्ययोः ।
ऊर्द्ध्वे रेखाष्टकं लेख्यं तिर्य्यक् च पञ्चरेखिकाः ॥
स्यानदारमुखं चक्रमष्टाविंशतिकोष्ठकम् ।
तत्र पौष्णाश्वियाग्न्यर्क्षकृत्तिकामघभाग्यभम् ॥
उत्तराफल्गुनी लेख्या पूर्व्वपङ्क्त्यां भसप्तकम् ।
अहिर्बुध्न्योऽजपादर्क्षं शतभं ब्राह्मसर्पभम् ॥
पुष्यं हस्तं समालेख्यं द्वितीयां पङ्क्तिमाश्रितम् ।
अभिजिद्विष्णुवस्वृक्षं सौम्यं रौद्रं पुनर्व्वसुम ॥
चित्रभञ्च तृतीयायां पङ्क्तौ धिष्ण्यस्य सप्तकम ।
विश्वर्क्षं तोयभं मूलं ज्येष्ठामैत्रविशाखभम ॥
स्वातीं पङ्क्तौ चतुर्थ्यान्तु कर्त्तव्यं पन्नगाकृति ।
द्वारशाखे मघा याम्ये द्वारस्था कृत्तिका ततः ॥
अश्वीशपूर्व्वाषाढ़ादित्रिकपञ्चचतुष्टयम् ।
रेवती पूर्व्वभाद्रेन्दोर्भानि शेषाणि भास्वतः ॥
उदयादिगता नाड्यो भक्ताः षष्ट्यामशेषके ।
दिनेन्दुभुक्तयुक्तोऽन्तो भवेत्तत्कालचन्द्रमाः ॥
चन्द्रपतुणाधयेत् सूर्य्यन्दजस्यत्र्यष्टकालिकम् ।
चन्द्र ऋक्षे यदार्केन्दू तदास्ति निश्चितं निधिः ॥
भानु ऋक्षे स्थितौ तौ चेत्तदा शल्यं न संशयः ।
स्वस्वभे द्वितयं ज्ञेयं नास्ति किञ्चिद्विपर्य्यये ॥
स्थितं न लभ्यते द्रव्यं चन्द्रे क्रूरग्रहान्विते ।
पुष्टे चन्द्रे भवेत्पूर्णा क्षीणे चन्द्रेऽल्पको निधिः ॥
हेमतारञ्च ताम्रारं रत्नं कांस्यं तथा त्रपु ।
नागं चन्द्रे विजानीयाड्डास्करादिग्रहे स्थिते ॥
मिश्रैर्मिश्रं भवेद्द्रव्यं शून्यं दृष्टिविवर्ज्जिते ॥
हेमतारञ्च ताम्रारं पाषाणं मृण्मयायसम् ।
सूर्य्यादिग्रहगे चन्द्रे द्रव्यभाण्डं प्रजायते ॥
शुक्रराश्यंशमानेन भूमानं परिकल्पयेत् ।
नीचे हस्तं परे नीचे जलसंस्थो भवेन्निधिः ॥
स्वोच्चस्थे तूर्द्ध्वगं द्रव्यं नवांशकक्रमेण च ।
परमोच्चे भवेत्तुङ्गे भित्तिस्थश्चन्द्रसंक्रमे ।
अधिष्ठितं भवेद्द्रव्यं यत्र चन्द्रो ग्रहान्वितः ॥" * ॥

कुलाकुलचक्रं यथा,—
"द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम् ।
विषमाश्चाकुलाः सर्व्वाः शेषाश्च तिथयः कुलाः ॥
रविश्चन्द्रो गुरुः सौरिश्चत्वारोऽप्यकुला मताः ।
भौमशुक्रौ कुलाख्यौ च बुधवारः कुलाकुलः ॥
वरुणार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम् ।
कुलानि समधिष्ण्यानि शेषभान्यकुलानि च ॥
तिथौ वारे च नक्षत्रे अकुले यायिनो जयः ।

ग्रामजालम्। इति त्रिकाण्डशेषः। तगरपुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः। अस्त्रविशेषः। (एतस्य लक्षणं यथा —
"अष्टारं वर्त्तुलाकारं षट्पत्रं त्रिनाभिकम्।
दण्डचतुष्टयं वाह्ये कलशश्च चतुर्द्दिशम्॥
पूर्व्वादिक्रमतो न्यस्य त्रिभागं भमण्डलम्।
प्रथमे त्रिभे चैव त्रीणि त्रीणि प्रदापयेत्॥
पश्चिमद्वादशके मध्ये तदाद्ये भानुधिष्ण्यकम्।
स्थनीयं राहुसंयुक्तं केतुद्वयं चतुर्दये॥
चन्द्रर्क्षे विजयो लाभः सूर्य्यर्क्षे मध्यमं फलम्।
राहुधिष्ण्याष्टके विघ्नं स्थलं केतुचतुष्टयम्॥
कर्म्मयुक्तं चतुःस्थाने यद्दिने यस्य नामभम्।
तद्दिने तत्फलं तस्य सत्कार्य्येषु सर्व्वदा॥"
एतच्चक्रन्तु भगवता द्रोणाचार्य्येण अभिमन्यु-वधार्थमेवाभिकल्पितम्। तत्र चक्रमध्ये निर्म्माण-प्रणाली क प्रकारा आसीदिति प्रदर्शयितुमाह।
"चक्रव्यूहो महाराज आचार्य्येणाभिकल्पितः।
तत्र शक्रोपमाः सर्व्वे राजानो विनिवेशिताः॥
अरस्थानेषु विन्यस्ताः कुमाराः सूर्य्यवर्च्चसः।
सङ्घातो राजपुत्त्राणां सर्व्वेषामभवत्तदा॥
कृताभिसमयाः सर्व्वे सुवर्णविकृतध्वजाः।
रक्ताम्बरधराः सर्व्वे सर्व्वे रक्तविभूषणाः॥
सर्व्वे रक्तपताकाश्च सर्व्वे वै हेममालिनः।
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गाः स्रग्विणः सूक्ष्मवाससः॥
सहिताः पर्य्यधावन्त कार्ष्णिं प्रति युयुत्सवः।
तेषां दशसहस्राणि बभूवुर्दृढधन्विनाम्॥
पौत्त्रं तव पुरस्कृत्य लक्ष्मणं प्रियदर्शनम्।
अन्योन्यसमदुःखास्ते अन्योन्यसमसाहसाः॥
अन्योन्यं स्पर्द्धमानाश्च अन्योन्यस्य हिते रताः।
दुर्य्योधनस्तु राजेन्द्र सैन्यमध्ये व्यवस्थितः॥
कर्णदुःशासनकृपैर्वृतो राजा महारथैः।
देवराजोपमः श्रीमान् श्वेतच्छत्राभिसंवृतः॥
चामरव्यजनाक्षेपैरुदयन्निव भास्करः।
प्रमुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायकः॥
सिन्धुराजस्तथातिष्ठत् श्रीमान् मेरुरिवाचलः।
सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अश्वत्थामपुरोगमाः॥
सुतास्तव महाराज त्रिंशत्त्रिदशसन्निभाः।
गान्धारराजः कितवः शल्यो भूरिश्रवास्तथा।
पार्श्वतः सिन्धुराजस्य व्यराजन्त महारथाः॥
ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम्।
तावकानां परेषाञ्च मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम्॥"
इति महाभारते। ७। ३४। १३—२४॥)
सैन्यम्। दलम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा रामायणे लङ्कायाम्। ५८२। [कारणे।
"धिक्त्वामस्तु पौरुषं किं चक्रेणापि तेन
कालरात्रिसमप्रभं चक्रम्।" यथा गोलाध्याये।
"चक्रं चक्रांशाङ्कं परिधौ धृतमध्यनालिकाधारम्।
धात्रीविम्बाधारं तु कल्प्यं भाद्यं च स्यादिह।
तत्र उदग्याम्यं त्रिज्याकं त्रिभुजं तत्र याम्यम्।
अर्द्धेनाधस्तात्याम्यावधि भुजः॥ [तम्।
तत्साधनार्थं तथा उन्नतकालं भुजान्तरं तु
दृश्यताम्भागेन नाडी मध्या परे प्रोक्ता।"

धातुमयं दारुमयं वा समं चक्रं कृत्वा तन्नेम्यां चक्रांशाङ्कादिराधारं सिद्धियुतं कार्य्यम्। चक्रमध्ये सूक्ष्मं सुषिरमाधारात् सुषिरोपगामिनी लम्बवद्रेखा कार्य्या। तस्य अतोऽन्या तिर्य्यग्रेखा चात्र कार्य्या। तच्चक्रं परिधौ भगणांशैरङ्कयित्वाधारात् त्रिभं इति नवतिभागान्तरे तिर्य्यग्रेखा तदुपरि अवस्थाने धात्री क्षितिः कल्प्या। भार्द्धान्तरे ऊर्द्ध्वरेखानिसम्पाते खार्द्धं कल्प्यम्। सुषिरे सूक्ष्मा शलाका प्रक्षेप्या। सा चाक्षसंज्ञा। तच्चक्रमकाभिमुखनमितञ्च यथा भवति तथाधारे धार्य्यम्। तथा कृतेऽक्षस्य छाया परिधौ यत्र लगति तत्कुजचिह्नयोरन्तरे ये भागास्ते उन्नतांशाः। ये छायाखार्द्धयो-रन्तरे ते नतांशा ज्ञेयाः। एवमत्र नतोन्नतांश-ज्ञानमेव भवति। अतोऽस्येष्टघटिका ज्ञेया नीता। तद्यथा तस्मिन् दिने गणितेन मध्याह्न-नोन्नतांशान् दिनार्द्धमानञ्च ज्ञात्वानुपातः कार्य्यः। यदि मध्याह्नोन्नतांशैर्दिनार्द्धनाड्यो लभ्यन्ते तदेभिः किमित्येवमिष्टा घटिका स्युः॥ अथ वेधेन चक्रज्ञानमाह।
"वैष्णवपुष्यान्तिमवारुणाना-
मन्यतमं नेमिगतं यथा स्यात्।
दूरेऽन्तरेऽप्यष्टमवेधतो वा
तथाक्ष यन्त्रं सुधिया प्रधार्य्यम्॥
नेमिस्थदृष्ट्याथ्वमतं प्रपश्येत्
स्पष्टं च तिष्यास्य च योगताराम्।
नेम्यङ्कयोरन्तरयोस्तु मध्ये
येऽशाः स्थिता भद्रुवको ध्रुवस्ते॥
प्रत्यक्स्थिते भेऽथ पुरःस्थिते ते
क्षीणो ध्रुवः स्यात् खचरस्य युक्तम्॥"
तत्र यन्त्रस्याधो नेम्यां दृष्टिं कृत्वोर्द्ध्वनेम्यासक्त-ताराां मध्ये भङ्गितया युगपद्विभागा यथा स्यात् तथा यन्त्रं स्थिरं कृत्वा नेम्यां धिष्ण्ययोरेकता स्यात्तमङ्कयेत। ततोऽर्थं पुरतो वा दृष्टिं चालयित्वा भञ्ज विभजेत्। खण्डं प्रायोऽन्यतो दृश्यते। अभ्युन्नतस्य खण्डस्य चाकारः प्रायो ग्रहावधि अष्टमल नेम्यां यत्र लग्नं दृश्यते तत्र स्यात्तम्यक्षम्। अथ भचक्राङ्कयोर्म्मध्ये येऽंशास्तैर्भ्रुवो ध्रुवः स्फुटश्चेद्भवति यदा भङ्गात् पश्चिमस्थं नक्षत्रम्। यत् पूर्व्वस्थं नक्षत्रं तदा ध्रुवो क्षीणं स्फुटश्चेद्भवति। अथवाल्पाधारं नक्षत्रं रोहिण्याद्य ततो दूरे-ऽन्तरे यत् ग्रहचक्रं तादृशं विद्ध्वा प्रोक्तवद्-ग्रहज्ञानम्। इति चक्रयन्त्रम्॥ शरीरस्थ-षट्चक्राणि यथा। मूलाधारं १ स्वाधिष्ठानम् २ मणिपूरम् ३ अनाहतम् ४ विशुद्धम् ५ आज्ञा-ख्यम् ६। तद्यथा —
"मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके।
मध्ये स्वयम्भुलिङ्गन्तु कोटिसूर्य्यसमप्रभम्॥
तदूर्द्ध्वे कामबीजन्तु कलाबिन्दुनादात्मकम्।
तदूर्द्ध्वे तु शिखाकारा कुण्डली ब्रह्मविग्रहा॥
तद्बाह्ये हेमवर्णाभं वसुवर्णचतुर्द्दलम्।
द्रुतहेमसमप्रख्यं पद्मं तत्र विभावयेत्॥
तदूर्द्ध्वेऽग्निसमप्रख्यं षड्दलं हीरकप्रभम्।
वादिलान्तषड्वर्णेन स्वाधिष्ठानसमन्वितम्॥
मूलमाधारषट्कानां मूलाधारं ततो विदुः।
स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः॥
तदूर्द्ध्वे नाभिदेशे तु मणिपूरं महाप्रभम्।
मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुतेजोमयं ततः॥
मणिवद्भिन्नं तत्पद्मं मणिपूरं तथोच्यते।
दशभिश्च दलैर्युक्तं डादिफान्ताक्षरान्वितम्॥
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकनकारणम्।
तदूर्द्ध्वेऽनाहतं पद्मं उद्यदादित्यसन्निभम्॥
कादिठान्ताक्षरैरर्कपत्रैश्च समधिष्ठितम्।
तन्मध्ये बाणलिङ्गन्तु सूर्य्यायुतसमप्रभम्॥
शब्दब्रह्ममयं शब्दोऽनाहतस्तत्र दृश्यते।
तेनाहताख्यं पद्मं तन्मुनिभिः परिकीर्त्तितम्॥
आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधिष्ठितं परम्।
तदूर्द्ध्वे तु विशुद्धाख्यं दलषोडशपङ्कजम्॥
स्वरैः षोडशकैर्युक्तं धूम्रवर्णं महाप्रभम्।
विशुद्धिं तनुते यस्मात् जीवस्य हंसलोकनात्॥
विशुद्धं पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महाद्भुतम्।
आज्ञाचक्रं तदूर्द्ध्वे तु आत्मनाधिष्ठितं परम्॥
आज्ञासंक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्त्तितम्।
कैलासाख्यं तदूर्द्ध्वे तु बोधनीन्तु तदूर्द्ध्वतः॥
एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तव सुव्रत॥"॥
मन्त्रोद्धारार्थषट्चक्राणि यथा। कुलाकुल-चक्रम् १ राशिचक्रम् २ नक्षत्रचक्रम् ३ अक-थहचक्रम् ४ अकडमचक्रम् ५ ऋणिधनि-चक्रम् ६। तद्यथा —
'कुलाकुलस्य भेदं हि वक्ष्यामि मन्त्रिणामिह।
वाय्वग्निभूजलाकाशाः पञ्चाशल्लिपयः क्रमात्॥
पञ्चह्रस्वाः पञ्चदीर्घा बिन्द्वन्ताः सन्धिसम्भवाः।
कादयः पञ्चशः यरलवहान्ताः प्रकीर्त्तिताः॥
तथा च।
अ आ ए क च ट त प य षा मारुताः।
इ ई ऐ ख छ ठ थ फ र क्षाः आग्नेयाः।
उ ऊ ओ ग ज ड द ब ला पार्थिवाः।
ऋ ॠ औ घ झ ढ ध भ व सा वारुणाः।
ऌ ॡ अं ङ ञ ण न म श हा नाभसाः॥
साधकस्याक्षरं पूर्व्वं मन्त्रस्यापि तदक्षरम्।
यद्येकभूतं तद्विद्यात् आनीयात् सकुलं हि तत्॥
भौमस्य वारुणं मित्रमाग्नेयस्यापि मारुतम्।
मारुतं पार्थिवस्यापि शत्रुराग्नेयमम्भसाम्॥
नाभसं सर्व्वमित्रं स्यान्निषिद्धं नैव योजयेत्॥"
अथ राशिचक्रम्।
'रेखात्रयं पूर्व्वपरायतं स्यात्
तन्मध्यतो याम्यकुबेरगे द्वे।
एकैकमीशानलयोश्च कोणे
कृत्वात्र वायोर्निऋतेश्च पार्श्वे॥
मेषादिवर्ग्गद्वयमन्त्रवर्णान्
प्रदक्षिणं स्थापयेत् चतुष्कोणेषु।
मेषादिक्रमशो लिखेद्दिनेशान्
कन्यामनात् प्रतिष्ठितस्य शशिवत्॥

चक्राङ्गा, स्त्री, (चक्रमिवाङ्गमस्यस्याः इति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततष्टाप् ।) सुदर्शना लता । इति रत्नमाला ॥

चक्राङ्गी, स्त्री, (चक्राङ्ग + जातौ ङीष् ।) कटुरोहिणी । इति मेदिनी । गे । ३५ ॥ (अस्याः पर्य्यायाः यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे । "कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा । अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥ मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी ॥") हंसी । इति शब्दरत्नावली ॥ हिलमोचिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मञ्जिष्ठा । वृषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ कर्कटशृङ्गी । इति रत्नमाला ॥

चक्राटः, पुं, (चक्रं धूर्त्तताजालं शाठ्यसमूहं आलम्ब्य अटतीति । अट् + अच् ।) विषवैद्यः । धूर्त्तः । दीनारः । इति मेदिनी । टे । ४२ ॥

चक्राणः, त्रि, (चक्रे कर्म्मादिकं इति । कृ + कान प्रत्ययः । ततो धातौ अभ्यस्तं णत्वम् ।) कृतवान् । कर्म्मवाच्ये कृतः । भाववाच्ये क्ली कृतम् । इति मुग्धबोधव्याकरणं तट्टीका च ॥

चक्राधिवासी, [न्] पुं, (चक् तृप्तौ + रक् । चक्रं तृप्तिजनकं अधिवासयतीति । अधि + वस् + णिच् + णिनिः ।) नागरङ्गवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चक्रावर्त्तः, पुं, (चक्राकारः आवर्त्तः ।) घूर्णनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चक्राह्वः, पुं, (चक्र इत्याह्वा संज्ञा यस्य ।) चक्रमर्द्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रवाकपक्षिविशेषः । यथा, भागवते । ३ । १० । २४ । "हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः ॥" यथाच, हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्याये । "चक्राह्वोऽतिकषायस्तु कफघ्नो दृष्योऽतिदृष्यो-ष्णदः ॥")

चक्रिः, पुं, (करोतीति । कृ + "आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ।"३ । २ । १७१ । इति किन् । स च लिड्वत् ।) कर्त्ता । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ६ । २ । "चक्रिं विश्वानि चक्रये ।" "चक्रये पुरुषार्थकरणशीलाय ॥" इति दयानन्दकृतभाष्यम् ॥)

चक्रिका, स्त्री, (चक्रं चक्रवद्गोलाकारो विद्यते अत्रास्या वा । चक्र + ठन् टाप् च ।) जानु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३७६ । "अथोभयधनादायि भृत्यचक्रिकया समम् ॥")

चक्री, [न्] पुं, (चक्रं सुदर्शनाख्यं मनस्तत्त्वात्मकमिति यावत् अस्यास्तीति । चक्र + इनिः ।) विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३।१४९।११० । "अरौद्रः कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्ज्जितशासनः ॥" चक्रं ग्रामचक्रं ग्रामसमूह इत्यर्थः अधिकारितयास्त्यस्य इति इनिः ।) ग्रामजालिकः । (चक्रं चक्राकारचिह्नविशेषोऽस्त्यस्य ।) चक्रवाकः । (चक्रं घटादिनिर्म्माणकारणयन्त्रविशेषः । सोऽस्त्यस्य इति ।) कुलालः । (चक्रं फणा अस्त्यस्य इति ।) सर्पः । सूचकः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ अजः । तैलिकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ चक्रवर्त्ती । इति हेमचन्द्रः ॥ चक्रमर्द्दः । इति तिनिशः । व्यालनखः । काकः । खरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुलालतैलिकराजचक्रवर्त्त्याद्यर्थे प्रमाणं यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ५६२ । "स्नेहमयान् पीडयतः किं चक्रेणापि तैलकारस्य । चालयति पार्थिवानपि यः स कुलालः परं चक्री ॥")

चक्रविशिष्टे त्रि ॥ (चक्रयुक्तरथादियानारूढ़ः । यथाह मनुः । २ । १३८ । [स्त्रियाः ॥" "चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः "चक्रिणः चक्रयुक्तरथादियानारूढ़स्य ॥" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥")

चक्रीवान्, [त्] पुं, स्त्री, ("आसन्दीवदष्ठीवचक्रीवदिति ।" ८।३।१२ । चक्रशब्दस्य चक्रीभावः ततो निपातनात् साधुरिति ।) गर्द्दभः । इत्यमरः ॥ राजविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

चक्रुः, पुं, (करोतीति । कृ + "कुर्भ्रश्च ।" उणां १ । २२ । इति कुः ।) कर्त्ता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

चक्रेश्वरी, स्त्री, (चक्राणां जिनविशेषाणां ईश्वरी अधिष्ठात्री ।) जिनानां विद्यादेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

चक्ष, ल ङ वदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-आत्मं-सकं-सेट् ।) वदः कथनम् । (दर्शने च इति केचित् ।) ल ङ, आचष्टे धर्म्मं धीरः । तृतीयस्वरानुबन्ध इति प्राञ्चः । इकार उच्चारणार्थ इति केचित् । छन्दसि नुमागमार्थं इति केचित् । वेदेपूच्चारणार्थं इति केचित् । अत्र वक्तव्यस्तु तृतीयस्वरो भ्रमकारितः किन्तु चतुर्थस्वरानुबन्धोऽयं निष्ठाया इमनिषेधार्थः तेन वर्ज्जनार्थे ख्याञ्कशाञादेशयोरप्राप्तौ आचष्टं वर्ज्जनमित्याहुः । इति दुर्गादासः ॥

चक्षणं, क्ली, (चक्ष्यते कथ्यते मद्यपानाय मद्यपानेन सह वा । चक्ष + ल्युट् । यद्वा, चक्ष्यते भक्ष्यते मद्यमनेनेति । चक्ष + ल्युट् निपातनात् कान्तागमश्च ।) मद्यपानरोचकभक्ष्यद्रव्यम् । इति हेमचन्द्रः । ३।५।७१ ॥ (चक्ष + भावे ल्युट् ।) कथनम् । (दर्शनम् । यथा, ऋग्वेदे । १।१३।५। "स्तृणीत बर्हिरानुषग्घृतपृष्ठं मनीषिणः । यत्रामृतस्य चक्षणम् ॥")

चक्षाः, [स्] पुं, वृहस्पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः । उपाध्यायः । इत्युणादिकोषः ॥ (क्ली, दर्शनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७ । ३ । "इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्य्यं रोहयद्दिवि । वि गोभिरद्रिमैरयत् ॥")

चक्षुः, [स्] क्ली, (चष्टे पश्यत्यनेनेति । चक्ष + "चक्षेः शिच्च ।" उणां । २ । १२० । इति उसिः स च शित् । शित्वात् ख्याञादेशाभावः ।) दर्शनेन्द्रियम् । तस्य ग्राह्यं उद्भूतरूपम् १ तद्वद्द्रव्यम् २ पृथक्त्वम् ३ संख्या ४ विभागः ५ संयोगः ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८ स्नेहः ९ द्रवत्वम् १० संख्यापरिमाणम् ११ योग्यवृत्तिक्रिया १२ योग्यवृत्तिजातिः १३ योग्यवृत्तिसमवायः १४ । अस्येन्द्रियसहकारिणः आलोकः उद्भूतरूपं महत्त्वम् । इति भाषापरिच्छेदः ॥ अस्याधिष्ठात्री देवता सूर्य्यः । इति श्रीभागवतम् । तत्पर्य्यायः । लोचनम् २ नयनम् ३ नेत्रम् ४ ईक्षणम् ५ अक्षि ६ दृक ७ दृष्टिः ८ । इत्यमरः । २ । ६ । ९३ ॥ अम्बकम् ९ दर्शनम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥ तपनम् ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ विलोचनम् १२ दृशा १३ वीक्षणम् १४ प्रेक्षणम् १५ देवदीपः १६ देवदीपः १७ दृष्टिः १८ दृशी १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ यथा, कर्म्मलोचने । "पाणिभ्यां न स्पृशेच्चक्षुश्चक्षुषी नैकपाणिना । चक्षुः परहिताकाङ्क्षी न स्पृशेदेकपाणिना ॥" मेषशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

चक्षुर्व्वर्द्धनं, क्ली, (चक्षुर्ज्योतिर्वर्द्धत्यनेनेति । वृध + ल्युट् । चक्षुर्ज्योतिर्वृद्धिकारित्वादेव तथात्वम् ।) मेषशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

चक्षुःश्रवाः, [स्] पुं, (चक्षुर्नयनमेव श्रवः श्रवणं यस्य ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ७ ॥ (यथा, नैषधे । १ । २८ । "इति स्म चक्षुःश्रवसां प्रिया नले स्तुवन्ति निन्दन्ति हृदा तदात्मनः ॥" अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् । "वाङ्घ्राणीविषः सर्पो द्विजिह्वोऽहिः सरीसृपः । चक्षुःश्रवा दन्दशूको गूढ़पात् पन्नगोरगाः ॥")

चक्षुष्यं, क्ली, (चक्षुषे लोचनाय हितम् । चक्षुस् + "शरीरावयवात् यत् ।" ५ । १ । ६ । इति यत् ।) प्रपौण्डरीकम् । अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् । "प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं शीतं श्रीपुष्पपुण्डरी ॥" सौवीराञ्जनम् । खर्परीतुत्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्षुष्यः, पुं, (चक्षुषे हितः । "शरीरावयवात् यत् ।" ५ । १ । ६ । इति यत् ।) केतकवृक्षः । पुण्डरीकवृक्षः । इति मेदिनी । ये । ८२ ॥ शोभाञ्जनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रसाञ्जनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चक्षुष्यः, त्रि, (चक्षुषे हितः । चक्षुस् + यत् ।) प्रियदर्शनः । इति जटाधरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४६५ । "धिया भाग्यानुगामिन्या चेष्टमानो न याचितम् । अभूत् सर्व्वस्य चक्षुष्यः स तु दुर्ल्लभवर्द्धनः ॥" चक्षुषः । इति विश्वः । यथा, माघे । ८।५७ । "चक्षुष्यः खलु महतामपैरलङ्घ्यः ॥" "चक्षुषि भवश्चक्षुष्यः प्रियोऽप्रियश्च ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) चक्षुर्हितः । इति मेदिनी । ये । ८२ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २० अध्याये ।

राजमातृविशेषः । यथा राजतरङ्गिण्याम् ।४।२१२।
"ललितादित्यभूभर्त्तुर्वल्लभा चक्रमर्द्दिका ॥ ")

चक्रयान, क्ली, (चक्रेण अन्वितं यानम् ।) रथादि । चक्रयुक्तवाहनम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटादयः ॥

चक्ररदः पुं (चक्रवद्वृत्तौ रदौ दन्तौ यस्येति ।) शूकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चक्रलक्षणा स्त्री (चक्रं चक्राकारे दले मण्डलाकारे कुण्डादौ वा लक्षणं आरोग्याय चिह्नं आरोग्यसूचनमित्यर्थः यस्याः ।) गुडूची । इति रत्नमाला ॥ (चक्रं लक्षणं यस्य इति व्युत्पत्त्या । रथे विष्णौ च पुं ।)

चक्रलताम्र पुं (चक्र+रक । चक्रं इत्थिलकं लताम्रं यत्र यस्य वा ।) बहुरसालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रला स्त्री (चक्रं चक्राकारं लाति आदत्ते चक्राकारेण वर्द्धते इति यावत् । ला+क ततष्टाप् ।) उच्चटा । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥

चक्रवर्त्तिनी स्त्री, (चक्राकारेण वर्त्तते इति । वृत+णिनि ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ । अलक्तकः । जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रं पृथ्वीचक्रं वर्त्तते यस्यां यद्वा चक्रं सेनाचक्रं अधिपत्यूहरचनयाधिष्ठितं सैनावृन्दं वर्त्तयितुं शीलमस्या इति । सर्व्वभूमेरधीश्वरी ॥ चक्रेषु समूहेषु वर्त्तते या । यूथेश्वरी । यथा कथासरित्सागरे । २० । ११४ ।
"एव वाप्यस्मि जाताद्य डाकिनीचक्रवर्त्तिनी ॥ ")

चक्रवर्त्ती [न्] पुं, (चक्रं मण्डलाकारशुभचिह्नं करे वर्त्तते यस्य । वृत+णिनि । यद्वा चक्रं पृथ्वीचक्रं तेन वर्त्तते इति । वृत+णिनि ।) समुद्रपर्य्यन्तायाः सर्व्वभूमेरीश्वरः । तत्पर्य्यायः । सार्व्वभौमः २ । इत्यमरः । २ । ८ । २ ॥ (यथा, शकुन्तलायां १ म अङ्के ।
"जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव ।
पुत्त्रमेव गुणोपेतं चक्रवर्त्तिनमाप्नुहि ॥ ")
वास्तूकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्रेष्ठः । यथा गीतगोविन्दे । १ । ९ ।
"वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्मा
पद्मावतीचरणचारणचक्रवर्त्ती ॥"
"चारणचक्रवर्त्ती नर्त्तकश्रेष्ठः ।" इति तट्टीकायां चैतन्यदासः । यद्वा पद्मावती महालक्ष्मी राधा तस्याश्चरणचारणे परिचर्य्यायां यश्चक्रं मण्डलं तत्र वर्त्तते इति व्युत्पत्त्या वैष्णवसम्प्रदायविशेषः ॥)

चक्रवाक पुं स्त्री, (चक्र इत्याख्यया उच्यतेऽसौ । वच+कर्म्मणि घञ् । तता "न्यङ्क्वादीनाञ्च ।" ७ । ३ । ५३ । इति कुत्वम् ।) पक्षिविशेषः । चकाचकि इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६६ । ५९ ।
"भगदत्तो तु पक्षाम्य कलहंसांश्च सर्व्वशः ।
चक्रवाकांश्च भद्रं ते जनयामास सैव तु ॥")
तत्पर्य्यायः । कोकः २ चक्रः ३ रथाङ्गाह्वयनामकः ४ । इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥ भूरिप्रेमा ५ द्वन्द्वचारी ६ सहायः ७ कान्तः ८ कामी ९ रात्रिविश्लेषगामी १० रामावधोजोपमः ११ कामुकः १२ । अस्य मांसगुणाः । लघुत्वम् । स्निग्धत्वम् । बलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा चरके सूत्रस्थाने २७ अः ।
"चक्रवाकास्तथान्ये च खगाः सत्यनुचारिणः ।")

चक्रवाटः पुं (चक्रेण चक्राकारेण वाटं वेष्टनं यस्य ।) क्रियारोहः । पर्य्यन्तः । शिखातरुः । इति मेदिनी । टे । ६२ ॥

चक्रवाड, क्ली (चक्रवद् वाडते वेष्टयतीति । वाड+अच् ।) चक्रवालम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ पर्व्वतविशेषे पुं । इति मेदिनी । डे । ३८ ॥

चक्रवात, पुं, (चक्रवद्वातः । द्रव्यपार्श्वादीनादाय चक्राकारेण भ्राम्यति यो वायुरिति यावत् ।) भमिवातः । घूर्णवातास इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वात्या २ । यथा भागवते । १० । ७ । २० ।
"दैत्यो नाम्ना तृणावर्त्तः कंसभृत्यः प्रणोदितः ।
चक्रवातस्वरूपेण जहारासीनमर्भकम् ॥"

चक्रवाल, क्ली, (चक्रमिव वाडते वेष्टयतीति । वाड+अच् । डस्य लत्वम् ।) मण्डलाकारेण परिगतः समूहमात्रम् । मण्डलाकारो दिक्समूहः इति माधवी । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । मण्डलम् २ । इत्यमरः । ३ । ३ । ६ ॥ (यथा, भागवते । ५ । १८ । १४ ।
"छित्वा यच्च सहतिचक्रवालं
तूणितिपादं भजताकुतोभयम् ॥")

चक्रवाल, पुं (चक्रेण चक्राकारेण वलते लोकालोकौ परिवेष्ट्य विराजते इत्यर्थः । वल+बाहुलकात् णः । अस्य पर्व्वतस्य लोकालोकपरिवेष्टनादरितया विराजमानत्वात्तथात्वम् ।) लोकालोकपर्व्वतः । इत्यमरः ।२।३।२ ॥ (मनुष्यादीनां मण्डलाकारेण स्थितिः । यथा हरिवंशे ।७६।३५।
"एवं स कृष्णो गोपीनां चक्रवालैरलङ्कृतः ।
शारदीषु सचन्द्रासु निशासु मुमुदे सुखी ॥")

चक्रवृद्धि स्त्री (चक्रमिव चक्रभ्रमणमिव वृद्धिरुत्तरोत्तरं वृद्धेरपि वृद्धिरित्यर्थः ।) यत्र वृद्धिरूपं धनं दातुमशक्तोऽधमर्णः सवृद्धिकमिदं दास्यामीति स्वीकरोति तत्र या वृद्धिः सा । सुदेर सुद इति भाषा । यथाह नारदः ।
"वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता ॥"
(तथाच मनुः । ८ । १५३ ।
"चक्रवृद्धिं कालवृद्धिं कारितां कायिकाञ्च याः ।"
"कायिका कायसंयुक्ता मासग्राह्या च कालिका ।
वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता ॥"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टधृतबृहस्पतिवचनम् ॥)

चक्रव्यूह, पुं (चक्रवत् मण्डलाकारेण रचितो व्यूहः रचनयाधिष्ठापितसेनासमूहः इति यावत् ।) युद्धार्थमण्डलाकारेण सैन्यरचना । (एतस्य रचनालक्षणादिकन्तु व्यूहशब्दे द्रष्टव्यं । व्यूहोऽयमभिमन्युवधेप्सुना भगवता द्रोणाचार्य्येणाभिकल्पितः । यथा, महाभारते । ७ । ३३ । १२—२३ ।
"चक्रव्यूहो महाराज ! आचार्य्येणाभिकल्पितः ।
तत्र शक्रोपमाः सर्व्वे राजानो विनिवेशिताः ॥
अवस्थानेषु विन्यस्ता कुमाराः सूर्य्यवर्चसः ।
सङ्घातो राजपुत्त्राणां सर्व्वेषामभवत्तदा ॥
कृताभिसमयाः सर्व्वे सुवर्णविकृतध्वजाः ।
रक्ताम्बरधराः सर्व्वे सर्व्वे रक्तविभूषणाः ॥
सर्व्वे रक्तपताकाश्च सर्व्वे वै हेममालिनः ।
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गाः स्रग्विणः सूक्ष्मवाससः ॥
सहिताः पर्य्यधावन्त कार्ष्णिं प्रति युयुत्सवः ।
तेषां दशसहस्राणि बभूवुर्दृढधन्विनाम् ॥
पौत्त्रं तव पुरस्कृत्य लक्ष्मणं प्रियदर्शनम् ।
अन्योन्यसमदुःखास्ते अन्योन्यसमसाहसाः ॥
अन्योन्यं स्पर्द्धमानाश्चाप्यन्योन्यस्य हिते रताः ।
दुर्य्योधनस्तु राजेन्द्र ! सैन्यमध्ये व्यवस्थितः ॥
कर्णदुःशासनकृपैर्वृतो राजा महारथैः ।
देवराजोपमः श्रीमान् श्वेतच्छत्राभिसंवृतः ॥
चामरव्यजनाक्षेपैरुदयन्निव भास्करः ।
प्रमुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायकः ॥
सिन्धुराजस्तथातिष्ठत् श्रीमान् मेरुरिवाचलः ।
सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अश्वत्थामपुरोगमाः ॥
सुतास्तव महाराज ! त्रिंशत्त्रिदशसन्निभाः ।
गान्धारराजः कितवः शल्यो भूरिश्रवास्तथा ।
पार्श्वतः सिन्धुराजस्य व्यराजन्त महारथाः ॥")

चक्रशल्या, स्त्री, (चक्रवत् चक्राकारेण वा शल्यं यस्याः ।) काकतुण्डी । श्वेतगुञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रश्रेणी, स्त्री, (चक्रमिव चक्राणां वा श्रेणी यत्र ।) अजशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

चक्रसञ्ज, क्ली, (चक्रेण वेधकयोगचक्रेण संज्ञायते इति । सं+ज्ञा+क । चक्रस्य संज्ञा संज्ञा यस्य इति वा ।) वङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चक्रसंवर, पुं, (चक्रं अविद्याकामकर्म्मादिरूपविषयवासनासमूहं इन्द्रियाणां समूहं वा संवृणोति संयमयतीति । सं+वृ+अच् ।) बुद्धभेदः । तत्पर्य्यायः । हेरम्बः २ हेरुकः ३ देवः ४ वज्रकपाली ५ निर्भयी ६ शम्बरेश्वरः ७ वज्रटीकः ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चक्रा, स्त्री, (चक इति+रक । ततष्टाप् ।) नागरमुस्ता । कर्कटशृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ।

चक्राङ्गी, स्त्री (चक्रेण चक्राकारेण अङ्गति गच्छतीत्यर्थः । अकि गतौ+अच् ततो ङीष् ।) हंसी । इति शब्दरत्नावली । चक्राकी च पाठः ।

चक्राङ्ग, पुं स्त्री, (चक्रं वा चक्राकारेण अङ्गति गच्छतीति । अङ्ग+अच्) हंसः । इत्यमरः । २।५।२३ ॥ (यथा महाभारते । ८।४१।२१ ।
"इत्यस्तु का चक्राङ्गा वद काक विहङ्गमाः ।" चक्रमङ्गमस्येति व्युत्पत्त्या रथोऽपि । (चक्र) वाकः । यथा, मनुः । ५ । १२ ।
"कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राह्वं ग्रामकुक्कुटम् ।")

चक्राङ्गा, स्त्री, (चक्रमिवाङ्गमस्यस्याः इति। "अर्श आदिभ्योऽच्।" ५।२।१२७। इत्यच् ततष्टाप्।) सुदर्शना लता। इति रत्नमाला॥

चक्राङ्गी, स्त्री, (चक्राङ्ग+जातौ ङीष्।) कटुरोहिणी। इति मेदिनी। गे। ३५॥ (अस्याः पर्य्याया यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे। "कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा। अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी॥ मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी॥") हंसी। इति शब्दरत्नावली॥ हिलमोचिका। इति त्रिकाण्डशेषः॥ मञ्जिष्ठा। हयपर्णी। इति राजनिर्घण्टः॥ कर्कटशृङ्गी। इति रत्नमाला॥

चक्राटः, पुं, (चक्रं धूर्त्तताजालं शाठ्यसमूहं चालनया अटतीति। अट्+अच्।) विषवैद्यः। धूर्त्तः। दीनारः। इति मेदिनी। टे। ४२॥

चक्राणः, त्रि, (चक्रे कर्म्मादिकं इति। कृ+कान प्रत्ययः। ततो धातो अभ्यस्तं णत्वम्।) कृतवान्। कर्म्मवाच्ये कृतः। भाववाच्ये क्री कृतम्। इति मुग्धबोधव्याकरणं तट्टीका च॥

चक्राधिवासी, [न्] पुं, (चक् तृप्तौ+रक्। चक्रं तृप्तिजनकं अधिवासयतीति। अधि+वस्+णिच्+णिनिः।) नागरङ्गवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चक्रावर्त्तः, पुं, (चक्राकारः आवर्त्तः।) घूर्णनम्। इति हेमचन्द्रः॥

चक्राह्वः, पुं, (चक्र इत्याह्वा संज्ञा यस्य।) चक्रमर्द्दः। इति राजनिर्घण्टः॥ (चक्रवाकपक्षिविशेषः। यथा, भागवते। ३।१०।२४। "हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः॥" यथाच, हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्याये। "चक्राह्वोऽतिकषायश्चुक्रजननो वृष्योऽतिरुक्षोऽल्पटुः॥")

चक्रिः, पुं, (करोतीति। कृ+"आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च।" ३।२।१७१। इति किन्। स च लिड्वत्।) कर्त्ता। इति मुग्धबोधम्॥ (यथा, ऋग्वेदे। १।९।२। "चक्रिं विश्वानि चक्रये।" "चक्रये पुरुषार्थकरणशीलाय॥" इति दयानन्दकृतभाष्यम्॥)

चक्रिका, स्त्री, (चक्रं चक्रवद्गोलाकारो विद्यते अत्रास्या वा। चक्र+ठन् टाप् च।) जानु। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४।३७६। "अधोभयधनादायि भृत्यचक्रिकया समम्॥")

चक्री, [न्] पुं, (चक्रं सुदर्शनाख्यं मनस्तत्त्वात्मकमिति यावत् अस्यास्तीति। चक्र+इनिः।) विष्णुः। (यथा, महाभारते। १३।१४९।११०। "शरीरी कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्ज्जितशासनः॥" चक्रं ग्रामचक्रं ग्रामसमूह इत्यर्थः अधिकारितयास्त्यस्य इति इनिः।) ग्रामजालिकः। (चक्रं चक्राकारचिह्नविशेषोऽस्त्यस्य।) चक्रवाकः। (चक्रं घटादिनिर्म्माणकरणयन्त्रविशेषः। सोऽस्त्यस्य इति।) कुलालः। (चक्रं फणा अस्त्यस्य इति।) सर्पः। सूचकः। इति विश्वमेदिन्यौ॥ खगः। तैलिकभेदः। इति शब्दरत्नावली॥ चक्रवर्त्ती। इति हेमचन्द्रः॥ चक्रमर्द्दः। तिनिशः। शालनखः। काकः। खरः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुलालतैलिकराजचक्रवर्त्त्यार्थे प्रमाणं यथा आर्य्यासप्तशत्याम्। ५६२। "स्नेहमयान् पीड़यतः किं चक्रेणापि तैलकारस्य। चालयति पार्थिवानपि यः स कुलालः परं चक्री॥")

चक्रविशिष्टे त्रि॥ (चक्रयुक्तरथादियानारूढ़ः। यथाह मनुः। २।१३८। [स्त्रियाः॥]" "चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः "चक्रिणः चक्रयुक्तरथादियानारूढस्य॥" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥")

चक्रीवान्, [त्] पुं, स्त्री, ("आसन्दीवदष्ठीवचक्रीवदिति।" ८।३।१२। चक्रशब्दस्य चक्रीभावः ततो निपातनात् साधुरिति।) गर्द्दभः। इत्यमरः॥ राजविशेषः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

चक्रुः, पुं, (करोतीति। कृ+"कुर्ब्भश्च।" उणां १।२२। इति क्रुः।) कर्त्ता। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

चक्रेश्वरी, स्त्री, (चक्राख्यां जिनविशेषाणां ईश्वरी अधिष्ठात्री।) जिनानां विद्यादेवीविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

चक्ष, ल ङ वदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-आत्मं-सकं-सेट्।) वदः कथनम्। (दर्शने च इति केचित्।) ल ङ, आचष्टे धर्म्मं धीरः। तृतीयस्वरानुबन्ध इति प्राञ्चः। इकार उच्चारणार्थ इति केचित्। छन्दसि नुमागमार्थं इति केचित्। वेदेष्वुच्चारणार्थं इति केचित्। अत्र वक्तव्यस्तु तृतीयस्वरो भ्रमकारितः किन्तु चतुर्थस्वरानुबन्धोऽयं निष्ठाया इमनिषेधार्थः तेन वर्ज्जनार्थे ख्याञ्कशाञादेशयोरप्राप्तौ आचष्टं वर्ज्जनमित्याहुः। इति दुर्गादासः॥

चक्षणं, क्ली, (चक्ष्यते कथ्यते मद्यपानाय मद्यपानेन सह वा। चक्ष+ल्युट्। यद्वा, चक्ष्यते भक्ष्यते मद्यमनेनेति। चष+ल्युट् निपातनात् कान्तागमश्च।) मद्यपानरोचकभक्ष्यद्रव्यम्। इति हेमचन्द्रः। ३।५।७१॥ (चक्ष+भावे ल्युट्।) कथनम्। (दर्शनम्। यथा, ऋग्वेदे। १।१३।५। "स्तृणीत बर्हिरानुषग्घृतपृष्ठं मनीषिणः। यत्रामृतस्य चक्षणम्॥")

चक्षाः, [स्] पुं, वृहस्पतिः। इति त्रिकाण्डशेषः। उपाध्यायः। इत्युणादिकोषः॥ (क्ली, दर्शनम्। यथा, ऋग्वेदे। १।७।३। "इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्य्यं रोहयद्दिवि। वि गोभिरद्रिमैरयत्॥")

चक्षुः, [स्] क्ली, (चष्टे पश्यत्यनेनेति। चक्ष+"चक्षेः शिच।" उणां। २।१२०। इति उसिः स च शित्। शित्वात् ख्याञादेशाभावः।) दर्शनेन्द्रियम्। तस्य ग्राह्यं उद्भूतरूपम् १ तद्वद्द्रव्यम् २ पृथक्त्वम् ३ संख्या ४ विभागः ५ संयोगः ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८ स्नेहः ९ द्रवत्वम् १० संख्यापरिमाणम् ११ योग्यवृत्तिक्रिया १२ योग्यवृत्तिजातिः १३ योग्यवृत्तिसमवायः १४। अस्येन्द्रियसहकारिणः आलोकः उद्भूतरूपं महत्त्वम्। इति भाषापरिच्छेदः॥ अस्याधिष्ठात्री देवता सूर्य्यः। इति श्रीभागवतम्। तत्पर्य्यायः। लोचनम् २ नयनम् ३ नेत्रम् ४ ईक्षणम् ५ अक्षि ६ दृक् ७ दृष्टिः ८। इत्यमरः। २।६।९३॥ अम्बकम् ९ दर्शनम् १०। इति हेमचन्द्रः॥ तपनम् ११। इति राजनिर्घण्टः॥ विलोचनम् १२ दृशा १३ वीक्षणम् १४ प्रेक्षणम् १५ देवदीपः १६ देवदीपः १७ दृशिः १८ दृशी १९। इति शब्दरत्नावली॥ *॥ यथा, कर्म्मलोचने। "पाणिभ्यां न स्पृशेच्चक्षुश्चक्षुषी नैकपाणिना। चक्षुः परहिताकाङ्क्षी न स्पृशेदेकपाणिना॥" मेषशृङ्गीवृक्षः। इति रत्नमाला॥

चक्षुर्व्वर्द्धनं, क्ली, (चक्षुस्तज्ज्योतिर्व्वर्द्धयत्यनेनेति। वृध+ल्युट्। चक्षुर्ज्योतिर्वृद्धिकारित्वादेव तथात्वम्।) मेषशृङ्गीवृक्षः। इति रत्नमाला॥

चक्षुःश्रवाः, [स्] पुं, (चक्षुर्नयनमेव श्रवः श्रवणं यस्य।) सर्पः। इत्यमरः। १।८।७॥ (यथा, नैषधे। १।२८। "इति स्म चक्षुःश्रवसां प्रिया नले स्तुवन्ति निन्दन्ति हृदा तदात्मनः॥" अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्। "भाड़ः आशीविषः सर्पो द्विजिह्वोऽहिः सरीसृपः। चक्षुःश्रवा दन्दशूको गूढ़पात् पन्नगोरगाः॥")

चक्षुष्यं, क्ली, (चक्षुषे लोचनाय हितम्। चक्षुस्+"शरीरावयवात् यत्।" ५।१।६। इति यत्।) प्रपौण्डरीकम्। अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्। "प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं शीतं श्रीपुष्पपुण्डरी॥" सौवीराञ्जनम्। खर्पर्रीतुत्थम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चक्षुष्यः, पुं, (चक्षुषे हितः। "शरीरावयवात् यत्।" ५।१।६। इति यत्।) केतकवृक्षः। पुण्डरीकवृक्षः। इति मेदिनी। ये। ८२॥ शोभाञ्जनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ रसाञ्जनम्। इति हेमचन्द्रः॥

चक्षुष्यः, त्रि, (चक्षुषे हितः। चक्षुष्+यत्।) प्रियदर्शनः। इति जटाधरः॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३।४९५। "धिया भाग्यानुगामिन्या चेष्टमानो न याचितम्। अभूत् सर्व्वस्य चक्षुष्यः स तु दुर्ल्लभवर्द्धनः॥" चक्षुषः। इति विश्वः। यथा, माघे। ८।५७। "चक्षुष्यः खलु महतामपरैरलङ्घ्यः॥" "चक्षुषि भवश्चक्षुष्यः प्रियोऽपि च।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥) चक्षुर्हितः। इति मेदिनी। ये। ८२॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २० अध्याये।

५ । २ । ११५ । इति न । स्त्रियां टाप् । यद्वा प्रचण्डदरी । इत्यथेति विशेष तत स्वार्थे कन् टापि पूर्व्वह्रस्व ।) विद्याविशेष । इति रत्नावली ॥

चण्डवती स्त्री (चण + समन्तात् उणा । १ । ११४ इति ड । चण्डि + अच् वा । चण्ड चण्डता विद्यतेऽस्याम् । यद्वा चण्ड रुद्राणी भैरवविशेषो रक्षकतया विद्यतेऽस्या मतुप् मनोऽस्य वत्वम्) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ अष्टना यकान्तर्गतनायिकाविशेष । अस्या ध्यान यथा । चण्डवतीं त्वरया षाडशभुजामित्यादि ध्यान चण्डनायिकाध्यानवत । इति देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धति ॥

चण्डा स्त्री (चम् चण वा + ड चण्डि अच् वा । ततष्टाप्) अष्टनायिकान्तर्गतनायिका विशेष (यथा देवीपुराणे ।
चण्डा चण्डवती चण्डनायिकाद्यास्तथैव चण्डिका ॥)
अस्या ध्यानं यथा । चण्डां सुवर्णवर्णां षोडश भुजामित्यादि शेष चण्डनायिकाध्यानवत् । इति देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धति ॥ जिनानां शासनदेवताविशेष । इति हेमचन्द्र ॥ चोरनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमर २।४।१२८ ॥ (यथा चरके सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ।
कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोल
निम्बाश्वगन्धे सुरदारुशिग्रू
ससर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यम्
चण्डाश्च त्वं ति समानि कुर्य्यात् ॥)
शङ्खपुष्पी । इति मेदिनी । ड । १२ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये ॥ एलातगर कुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणुकाव्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोचचोरकवालकगुग्गुलुसर्ज्जरसतुरुष्ककुन्दुरुकागुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरञ्चेति ॥ लिङ्गिनीलता कपिकच्छु । श्वेतदूर्वा । इति राजनिर्घण्ट ॥ नदीविशेष । इति शब्दरत्नावली ॥

चण्डांशु पुं (चण्डा प्रखरा अंशवो यस्य वा अस्य अंशवो रश्मयो यस्य ।) सूर्य्य । यथा महानाटके ।
चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयमुन्मीलति ।
(तथाच राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ४ १ ।
भ्रातरौ तौ समासाद्य राज्य नैव वराननं ।
हेमन्तशिशिरौ प्राप्य चण्डांशोरिव मण्डलम् ॥)

चण्डात पु (चण्ड चण्डता तीव्रत्व अतति निरन्तर प्राप्नोतीति अत + अण ।) करवीर । इत्यमर । २ । ४ । ७६ । (पर्य्यायोऽस्य यथा —
द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुडस्तथा ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
गुणाश्चास्य करवीरशब्दे ज्ञातव्या ॥)

चण्डातक क्ली (चण्डां स्त्रियं अतति सतत गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थ । अत + ण्वुल ।) अर्द्धोरुकम् । वरस्त्रीणामर्द्धोरुपर्य्यन्त वास । इत्यमर । २ । ६ । ११८ ॥ पुस्तकान्तरे चोपालितो ऽपि पुलिङ्गोऽपि ॥

चण्डाल पु (चण्डते कुप्यतीति । चडि कोपे + पतिचण्डिभ्यामालच् । उणा ।१।११६। इत्यालच् । यद्वा चण्ड विकट अल अलङ्कारो यस्य इत्यञ्जुलक्ष्य ।) वर्णसङ्करजातिविशेष । चाँडाल इति भाषा । स तु ब्राह्मणीगर्भे शूद्रौरसाज्जात । इति पराशरपद्धति ॥ तत्पर्य्याय । प्लव २ मातङ्ग ३ दिवाकीर्त्ति ४ जनङ्गम ५ निषाद ६ श्वपच ७ अन्तेवासी ८ चाण्डाल ९ पुक्कस १० । इत्यमर । २ । १० । १९ ॥ जलङ्गम ११ निषाद १२ श्वपाक १३ पुक्कश १४ पुक्कस १५ । इति तट्टीका ॥ निष्क १६ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ तस्याकृतिर्यथा रामायणे ।
अथ रात्र्यां व्यतीतायां तस्यां राजा बभूव ह ।
चण्डालरूपी श्यामो वै रूक्षो ध्वस्तशिरोरुह ॥
नीलपीताम्बरधरो रक्तमाल्यानुलेपन ।
सरश्मिताम्रघोराक्ष करालो हरिपिङ्गल ॥
कृष्णचर्मनिवासी च लौहाभरणभूषित ॥
श्मशानचण्डालस्य निवासकर्म्मादि यथा —
चण्डालश्वपचानान्तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रय ।
अपपात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां श्वगर्द्दभम् ॥
वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ।
कार्ष्णायसमलङ्कार परिव्रज्या च नित्यश ॥
न तै समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्म्ममाचरन् ।
व्यवहारो मिथस्तेषां विवाह सदृशै सह ॥
अन्नमेषां पराधीनं देय स्याद्भिन्नभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥
दिवा चरेयु कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनै ।
अबान्धवं शवञ्चैव निर्हरेयुरिति स्थिति ॥
वध्यांश्च हन्यु सतत यथाशास्त्र नृपाज्ञया ।
वध्यवासांसि गृह्णीयु शय्याश्चाभरणानि च ॥
(एतेहतस्य प्रायश्चित्तमाह मनु ।५।१३१।
चण्डालस्य हतम् ।
श्वभिर्हतस्य यन्मांस शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभि ॥")
क्रूरकर्म्मा । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥
(स्त्रियां ङीष् । सङ्कीर्णजातिविशेष ॥)

चण्डालकन्द पुं (चण्डालप्रिय कन्द ।) कन्दविशेष । तस्य गुणा । मधुरत्वम् । कफपित्तास्रदोषविषभूतादिदोषनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । तस्य भेदा । एकपत्र द्विपत्र त्रिपत्र चतुष्पत्र पञ्चपत्र । इति राजनिर्घण्ट ॥

चण्डालवल्लकी स्त्री (चण्डालवाद्यवीणा वल्लकी वीणा ।) चण्डालवीणा । इत्यमर ।२।१०।१२। अस्या पर्य्याय । कण्डोलवीणाशब्दे द्रष्टव्य ॥

चण्डालिका स्त्री (चण्डाल वादकत्वेनास्त्यस्या । चण्डाल + ठन् टाप् च ।) चण्डालवल्लकी । उमा । (चण्ड प्रचण्डभाव चलतीति । अल + ण्वुल कापि अत इत्वम् ।) औषधीभेद । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

चण्डि स्त्री (चडि कोपे + इन् ।) चण्डी । इत्यमरटीकायां भरत ॥

चण्डिका स्त्री (चण्डी + स्वार्थे कन् टापि पूर्व्वह्रस्व । चण्डि + कन् वा ।) दुर्गा । इत्यमर । १ । १ । ३६ ॥ (यथा मार्कण्डेये ८७ । ६
इत्युक्ता सा भगवती चण्डिका चण्डविक्रमा ।"
इयमेव अमरकोषकटक पीठशक्तिरूपेण विराजते यथा देवीभागवते । ७ । ३० । ७३ ।
'कुरुक्षेत्रे प्रचण्डा तु चण्डिकामरकण्टके ।"
गायत्रीरूपा देवी । यथा देवीभागवते । १२ । ६ । ४० ।
[स्त्रिया ।"]
चण्डमुण्डा चण्डिका चित्रा चित्रमाल्यविभू
चण्डिल पुं (चण्डते कोपयुक्तो भवतीति । चडि कोपे + इलच् । चण्ड + अस्त्यर्थे इलच् वा) रुद्र । नापित ॥ वास्तूकम् । इति हेमचन्द्र ॥

चण्डिला स्त्री (चण्डिल + स्त्रियां टाप् ।) नदीभेद । इत्युणादिकोष ॥

चण्डी स्त्री (चण्डि + वर्णाभ्यश्च । ४।१।४१ इति वा ङीष् ।) दुर्गा । (यथा तिथितत्त्वे दुर्गोत्सवबोधनप्रकरणे । [स्त्रिया ।"]
चण्डीमामन्त्रयेद्विद्वान् मातृ षष्ठीपुर
हिंस्रा । कोपना । इति मेदिनी । ते । १२ ।
(यथा रघुवंशे । १२ । ५ । [वरौ ।)
सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ
अस्या स्तुत्यान्तराणि । चण्डि चण्डा चण्डिका । इत्यमरटीकायां भरत ॥ * ॥ मार्कण्डेयपुराणोक्तदेवीमाहात्म्यम् । तस्य पाठक्रमो यथा —
अर्गल कीलकञ्चादौ पठित्वा कवच पठेत्
जपेत् सप्तशतीं चण्डीं क्रम एष शिवोदित ।
अर्गलं दुरितं हन्ति कीलक फलद तथा ।
कवच रक्षयेन्नित्य चण्डिका त्रितय तथा ॥
इति तन्त्रम् ।
अपि च ।
नारायण नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यास ततो जयमुदीरयेत् ॥
आदौ च प्रणवं जप्त्वा स्तोत्रं वा संहितां पठेत् ।
अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुष ॥
सर्व्वत्र पाठे विज्ञेयो ह्यन्यथा विफलं भवेत् ।
गृहीत्वान्यलिखितेन पठितव्य प्रयत्नत ॥
न कार्य्यामक्रममन्सा कार्य्य स्तोत्रस्य वाचनम् ।
आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुधी ।
हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफलं लभेत् ।
स्वयं लिखितं यच्च ब्राह्मणेन लिखितं न यत् ॥
अब्राह्मणेन लिखितं तथापि विफलं भवेत् ।
अविच्छिन्नादिकं यस्य पठेत् स्तोत्रं विचक्षण ॥
स्तोत्रे न ह्रसते यत्र प्रणवञ्चाभ्यमाचरेत् ।
सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां ज्ञात्वा पठेत् सुधी ।
अध्यायं प्राप्य विरमेत् न तु मध्ये कदाचन ।
कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादि पठेत् पुन ॥
ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्नान्यवर्णजमादरात् ।
शूद्रान्यवर्णजादाज्ञात् । वाचकान्नरकं भवेत् ।
देवार्थमागत ज्ञात्वा ब्राह्मणानां विशेषत ।
यदिच्छ शिथिलं कुर्य्याद्वाचकं कृतकर्मण ॥
पुनर्भोजीत तत् तत्र न सुखं धारयेत् क्वचित् ।

पिसाष्टसहृतं शान्तं स्पष्टाक्षरपदन्तथा ॥
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ।
बुध्यमानः सदर्थं वै ग्रन्थार्थं छत्स्नशो नृप ! ॥
ब्राह्मणादिषु सर्व्वेषु ग्रन्थार्थञ्चार्पयेन्नृप ! ।
य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् ! स विप्रो व्यास उच्यते ॥
सप्तस्वरसमायुक्तं काले काले विशाम्पते ।
प्रदर्शयन् रसान् सर्व्वान् वाचयेद्वाचको नृप! ॥”
तस्य फलं यथा,—
“चण्डीपाठफलं देवि! शृणुष्व गदतो मम ।
एकावृत्त्यादिपाठानां यथावत् कथयामि ते ॥
सङ्कल्प्य पूर्व्वं सम्पूज्य न्यस्याङ्गेषु मनून् सकृत् ।
पाठाद्बलिप्रदानाद्धि सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥
उपसर्गस्य शान्त्यर्थं त्रिरावृत्तं पठेन्नरः ।
ग्रहोपशान्त्यै कर्त्तव्यं पञ्चावृत्तं वरानने ! ॥
महाभये समुत्पन्ने सप्तावृत्तं समुन्नयेत् ।
नवावृत्त्या भवेच्छान्तिर्वाजपेयफलं लभेत् ॥
राजवश्याय भूत्यै च रुद्रावृत्तमुदीरयेत् ।
अर्कावृत्त्या काम्यसिद्धिर्वैरहानिश्च जायते ॥
मन्वावृत्त्या रिपुर्व्वश्यस्तथा स्त्रीवश्यतामियात् ।
सौख्यं पञ्चदशावृत्त्या श्रियमाप्नोति मानवः ॥
कलावृत्त्या पुत्त्रपौत्त्रधनधान्यागमं विदुः ।
राज्ञां भीतिविमोचाय वैरस्योच्चाटनाय च ॥
कुर्य्यात् सप्तदशावृत्तं तथाष्टादशकं प्रिये ! ।
महाव्रणविमोचाय विंशावृत्तिं पठेत् सुधीः ॥
पञ्चविंशावर्त्तनात्तु भवेद्बन्धविमोचनम् ।
सङ्कटे समनुप्राप्ते दुश्चिकित्स्यामये तथा ॥
जातिध्वंसे कुलोच्छेदे आयुषो नाश आगते ।
वैरिवृद्धौ व्याधिवृद्धौ धननाशे तथा क्षये ।
तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवातिपातके ।
कुर्य्याद्यत्नात् शतावृत्तिं ततः सम्पद्यते शुभम् ॥
श्रियोवृद्धिः शतावृत्त्याद्राज्यवृद्धिस्तथापरे ।
मनसा चिन्तितं देवि ! सिद्धेदष्टोत्तराच्छतात् ॥
शताश्वमेधयज्ञानां फलमाप्नोति सुव्रते ! ।
सहस्रावर्त्तनाल्लक्ष्मीरावृणोति स्वयं स्थिरा ॥
भुक्त्वा मनोरथान् कामान् नरो मोक्षमवाप्नुयात् ।
यथाश्वमेधः क्रतुराट् देवानाञ्च यथा हरिः ॥
स्तवानामपि सर्व्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः ॥
अथवा वहुनोक्तेन किमेतेन वरानने ! ।
चण्ड्याः शतावृत्तपाठात् सर्व्वाः सिध्यन्ति
सिद्धयः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
अथ प्रथमचरितस्य ब्रह्मर्षिर्महाकाली देवता गायत्री छन्दो नन्दा शक्ती रक्तदन्तिका बीजमग्निस्तत्त्वम् । तत्र महाकाल्या ध्यानं यथा,—
“दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा ।
विशालया राजमाना त्रिंशल्लोचनमालया ॥
स्फुरद्दशनदंष्ट्राभा भीमरूपा भयङ्करी ।
खड्गशूलगदावाणतोमरञ्च भुशुण्डिभृत् ॥
परिघं कार्म्मुकं शीर्षं निश्च्योतद्रुधिरं दधौ ।
मधुकैटभयोर्युद्धे ध्येया सा तामसी शिवा ॥”
मध्यमचरितस्य विष्णुर्ऋषिर्महालक्ष्मीर्देवता अनुष्टुप् छन्दः शाकम्भरी शक्तिर्दुर्गा बीजं सूर्य्यस्तत्त्वम् । तत्र महालक्ष्म्या ध्यानं यथा,—
“श्वेतानना नीलभुजा सुश्वेतस्तनमण्डला ।
रक्तमध्या रक्तदेहा स्थूलजङ्घोरुतालुका ॥
चित्रानुलेपना कान्ता सर्व्वसौभाग्यशालिनी ।
अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्रभुजा रणे ॥
आयुधान्यत्र वक्ष्यन्ते दक्षिणाधःकरक्रमात् ।
अक्षमालाञ्च मुषलं वाणासिकुलिशं गदाम् ॥
चक्रं त्रिशूलं परशुं शङ्खघण्टे च पाशकम् ।
शक्तिदण्डं चर्म्म चापं पानपात्रं कमण्डलुम् ॥
अलङ्कृतभुजा एतैरायुधैः परमेश्वरी ।
स्मर्त्तव्या स्तुतिकालादौ महिषासुरमर्द्दिनी ॥
इत्येषा राजसी मूर्त्तिः सर्व्वदेवमयी मता ।
यां ध्यात्वा मानवो नित्यं लभेतेप्सितमात्मनः ॥”
उत्तरचरितस्य रुद्र ऋषिः सरस्वती देवता उष्णिक् छन्दो भीमा शक्तिर्भ्रामरी बीजं वायुस्तत्त्वम् । तत्र सरस्वत्या ध्यानं यथा,—
“गौरीदेहसमुत्पन्ना या सत्त्वैकगुणाश्रया ।
साक्षात् सरस्वती प्रोक्ता शुम्भासुरनिसूदनी ॥
दधौ चाष्टभुजा वाणं मुषलं शूलचक्रकम् ।
शङ्खघण्टाहलञ्चैव कार्म्मुकञ्च तथा परम् ॥
ध्येया सा स्तुतिकालादौ वधे शुम्भनिशुम्भयोः ॥”
इति कात्यायनीतन्त्रम् ॥
(छन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
“नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी ॥”)

चण्डीकुसुमः, पुं, (चण्डीप्रीतिजनकं कसुमं यस्य ।) रक्तकरवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य करवीरशब्दे बोद्धव्या ॥)

चण्डुः, पुं, (चडि+बाहुलकात् उः ।) उन्दुरुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चत, ए ञ याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-सेट् ।) ए, अचतीत् । ञ, चतति चतते । इति दुर्गादासः ॥

चतुः, [र्] थ, चतुर्व्वारम् । इति व्याकरणम् ॥

चतुःपत्री, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पत्राण्यस्याः ।) क्षुद्रपाषाणभेदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपर्णी, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पर्णानि यस्याः ।) क्षुद्राम्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपला, स्त्री, (चत्वारि पलानि यस्यां यस्या वा ।) नागवला । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपुण्ड्रः, पुं, (चत्वारि पुण्ड्राणीव यत्र ।) भिण्डावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःशालं, क्ली स्त्री, (चतसृणां शालानां समाहारः ।) परस्पराभिमुखगृहचतुष्टयम् । चक्मिलनवाड़ी इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४५ । ८ ।
“तत्र गत्वा चतुःशालं गृहं परमसंवृतम् ॥”)

चतुःशालकं, क्ली, (चतुःशाल+स्वार्थे कन् ।) चतुःशालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चतुःषष्टिः, स्त्री, (चतुरधिका षष्टिः ।) चतुरधिकषष्टिसंख्या । चौषट्टि इति भाषा ॥ कलानाम्नी उपविद्या । (यदुक्तं रूपगोस्वामिकृतभगवन्नामाहात्म्ये ।
“चतुःषष्टिकलानान्तु विद्यानां पारदृश्वनः ।
ऋते दाण्डाद्भगवतः कः क्षमो देहवान्नरः ॥”)
ऋग्भेदः । इति मेदिनी । टे । ६३ ॥

चतुरः, त्रि, (चत्यते याच्यते इति । चत+“मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् ।” उणां । १ । ३८ । इत्युरच् ।) कार्य्यक्षमः । निरालस्यः । तत्पर्य्यायः । दक्षः २ पेशलः ३ पटुः ४ सूत्थानम् ५ उष्णः ६ । इत्यमरः । २ । १० । १९ । पेशलः ७ पेषलः ८ इति तट्टीका ॥ निपुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ४४ ।
“चतुरो नैव मुह्येत मूर्खः सर्व्वत्र मुह्यति ॥”)
तस्य लक्षणं यथा । वाक्चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमः । तत्र वचनव्यङ्ग्यसमागमो यथा, रसमञ्जर्य्याम् ।
“तमोजटाले हरिदन्तराले
काले निशायास्तव निर्गतायाः ।
तटे नदीनां निकटे वनानां
घटेत शातोदरिके सहायः ॥”
चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमो यथा,—
“कान्ते कनकजम्बीरं करे दत्तमपि कुर्व्वति ।
अगारलिखिते भानौ विन्दुमिन्दुमुखी ददौ ॥”
(उपभोगक्षमः । यथा, रघुः । ९ । ४७ ।
“त्यजत मानमलं वत विग्रहैः
न पुनरेति गतं चतुरं वयः ॥”
“चतुरं उपभोगक्षमम् ।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) नेत्रगोचरः । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरः, पुं, (चत+उरच् ।) चक्रगण्डुः । हस्तिशाला । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरक्रमः, पुं, (चतुरः चातुर्य्यान्वितः क्रमः प्रणाली यत्र ।) सप्तधारूपकान्तर्गतरूपकभेदः । यथा—
“द्रुतद्वन्द्वं लुतद्वन्द्वं तथा प्रान्ते गुरुर्भवेत् ।
द्वाविंशत्यक्षरैर्युक्तः शृङ्गारे चतुरक्रमः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

चतुरङ्गं, क्ली, (चत्वारि अङ्गानि यस्य ।) हस्त्यश्वरथपदातिरूपं सैन्यम् । यथा, रामायणे ।
“चतुरङ्गं ह्यपि वलं सुमहत् प्रसहेमहि ।”
अक्षक्रीड़ाविशेषः । चौरंखेला इति भाषा ॥ यथा,—
युधिष्ठिर उवाच ।
“अष्टकोष्ठाञ्च या क्रीड़ा तां मे ब्रूहि तपोधन! ।
प्रकर्षेणैव मे नाथ चतूराजी यतो भवेत् ॥
व्यास उवाच ।
अष्टौ कोष्ठान समालख्य प्रदक्षिणक्रमेण तु ।
अरुणं पूर्व्वतः कृत्वा दक्षिणे हरितं वलम् ॥
पार्थ ! पश्चिमतः पीतमुत्तरे श्यामलं वलम् ।
राज्ञो वाम गजं कुर्य्यात तस्मादश्वं तस्यादिम्
कुर्य्यात् कौन्तेय ! पुरतो युद्धे पत्तिचतुष्टयम् ।
कोणे नौका द्वितीयेऽश्वस्तृतीये तु गजो भवेत ॥
तुरीये च वसेद्राजा वटिकाः पुरतः स्थिताः ॥
पञ्चकेन वटी राजा चतुष्कोणे कुञ्जरः ॥
त्रिकेण तु चलत्यश्वः पार्थ ! नौकाद्वयेन तु ॥
कोष्ठमेकं विलङ्घ्याथ सर्व्वतो याति भूपतिः ॥

रक्षिणो मारुत शैत्यचञ्चुष्या बलवत्तर ॥)

चञ्चुष्या स्त्री (चञ्चुष्य+टाप् ।) कुलत्थिका । सुभगा । इति मेदिनी । य । ८२ ॥ वनजकुली अरण्यकुलत्थिका । इति राजनिघण्ट ॥

चञ्च न घातने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वां पर सक सेट ।) न चञ्चोति । इति दुर्गादास ॥

चङ्कुर क्ली (चकति तृप्यत्यनेन । चक+उरच । इत्विादग्रम् ।) यानमात्रम । तत्पर्याय । रोरणम् २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥

चङ्कुर पु चक्यते तृप्यतेऽनेन । चकि+उरच ।) इत्विाद्युम् ।) रथ । वृक्ष । इति मेदिनी । रे १५३ ॥

चङ्क्रमण क्ली (पुन पुनरतिशयेन वा क्राम्यतीति । चङ्क्रम+भावे ल्युट ।) पुन पुनर्भ्रमणम । (यथा भागवते २ २१ ५ ।

नन चङ्क्रमण दत्त सतां सरम्भाय ते ।
क्वाय चासतां यत्त्व हर प्रक्रिडि मालिनी ॥)

अत्यन्तभ्रमणम इति व्याकरणम् ॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने २६ अध्याय

स्थानासन चङ्क्रमण यानयानातिभाषणम् ।)

अनतिदेहपीडाकारकचङ्क्रमणस्य गुणा । आयु बलमेधाग्निप्रदत्वम् । इन्द्रियशुद्धिकारित्वम् । सम्भोगपानमहित पादचङ्क्रमणदोषा । अनारोग्यत्वम् । अनायुष्यत्वम् इन्द्रियहितनाशित्वञ्च इति राजवल्लभ ॥

चङ्ग त्रि शोभन दक्ष इति मेदिनी ग ७॥ पु राजमन्त्रिविशेष । यथा राजतरङ्गिण्याम् ।

अन्तरङ्गाश्च चङ्गाद्या येऽभूवंस्तत्र मन्त्रिण ।
त स्वीयत्वमितन्त्रयो नस्ते प्रस्थानितैरपि ॥)

चचण्डा स्त्री (चि+बाहुलकात ड । च उप चीयमान अण्डवत फल यस्या तततो निपातनात साधु ।) फललताविशेष चिचिण्डा इति भाषा तत्पर्याय श्वेतराजी २ ब्रह्म गारश ३ इत्त्वफल अस्या गुण । पटोल गुणान किञ्चिदूनत्वम् विशेषात शोधिणी इनत्वञ्च । इति मदनविनोद ॥

चचपुट पु (चचत गदलधर्मा लयविशेषाणा पुट इन्द यत्र तालप्रभेद । यथा —

ताल चचपुट ज्ञेय गुरुद्वन्द्व लघु प्लुतम् ।
इति सङ्गीतदामोदर ॥

चच्चत्पुटोऽपि क्वचित पाठ ॥

चचरी स्त्री पुं (चर्चूर्यते पुन पुनरतिशयेन अनेन वा आम्यतीति । चर+यङ लुक ततो टक नित्वात ङीप च ।) भ्रमरी यथा —

करी वरी भरोति चरिष्ट मरी मरीति काम ।
गिरा चरी करोति स्म चञ्चुरीति चचरी ।
इत्युद्भट ॥

चचरीक पुं (चरति पुन पुनरिति चप्च रीकान्तश्च । उणा । ४ । २० । इति यङ लुगन्त साधु ।) भ्रमर । इति त्रिकाण्डशेष ॥

चञ्चल त्रि (चञ्च गति लातीति । ला+क ।) अस्थिरम । (यथा हरिवंशे । ६४ । ७ ।

दृष्ट्वेमाम् पालयन्तीं शोभमानां महात्मनम् ।

चञ्चयन्तीं रमन्तीं सा किशोराविव चञ्चलौ ॥)

तत्पर्याय चलनम् २ कम्पनम ३ कम्प्यम ४ चलम् ५ लोलम् ६ चलाचलम् ७ तरलम ८ पारिप्लवम् ९ परिप्लवम १० । इत्यमर । ३ । १ ७५ ॥ चपलम ११ चञ्चलम १२ । इति तट्टीका ॥ वायौ पु । इति मेदिनी ले । ९० ॥

चञ्चला स्त्री (चञ्च लाति । ला+क टाप च । यद्वा चञ्चल चाञ्चल्य अस्त्यस्या इति अच ।) लक्ष्मी । विद्युत । इति मेदिनी । ले । ९० ॥ पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वर्णवृत्त विशेष यथा शब्दार्थचिन्तामणि ।

नृप्तालपादिराजमेरुहारनायकेन ।
चामरध्वजेन चापि मण्डिता सुवर्णकेन ॥
वर्णितातिसुन्दरेण पन्नगेन्द्रपिङ्गलेन
चञ्चला चकोरचारुलोचने सुमङ्गलेन ॥)

चञ्चा स्त्री (चञ्च+अच+टाप ।) नलनिर्म्मिता । चाच इति भाषा । (चञ्चेव मनुष्य । इति इवार्थ कन् तत लुम्मनुष्ये । ५ । ३ । ९८ । इति कनो लुप ।) तृणनिर्म्मितपुरुष । इति मेदिनी । चे । ५ ॥

चञ्चु पु (चञ्च+बाहुलकात उ ।) शोणा ञीय । स तु नाडीचशाक । एरण्डवृक्ष । इति मेदिनी । चे । ५ ॥ मृग । इति शब्द रत्नावली ॥ रक्तैरण्ड । शुभ्रचवृक्ष । इति राजनिघण्ट ॥

चञ्चु स्त्री (चञ्चति प्राप्नोति गृह्णाति भक्ष्यमनया ।) पक्षिणामोष्ठ । पाखिर ठोंट इति भाषा । (यथा चातकाष्टके । ६ । [जानीमहे

भातश्चातक पातक किमपि ते सम्यङ् न
यत्त्वय्यस्मिन पतन्ति चञ्चुपुटके द्वित्रा पयो
बिन्दव ॥)

तत्पर्याय त्रोटि २ । इत्यमर । २।५।३६॥ चञ्च ३ चोटी ४ चञ्चुका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्वपाटिका ६ । इति हेमचन्द्र ॥ पत्र शाकविशेष । तत्पर्याय । विजला २ चञ्चू ३ कलभी ४ वीरपत्रिका ५ चञ्चुर ६ चञ्चपत्र ७ सुशाक ८ क्षेत्रसम्भव ९ । अस्या गुणा । मधु रत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मलशोधन त्वम । गुल्मोदरविबन्धार्शोग्रहणीनाशित्वञ्च ॥

"चिञ्चचञ्चचञ्चुकी च दीर्घपत्रा मतिक्तिका ।
चञ्च शीता सरा रुच्या स्वाद्वी दोषत्रयापहा ।
धातुपुष्टिकरी बल्या मेध्या पिच्छिलिका स्मृता ॥
इति भावप्रकाश ॥

तद्वीजस्य गुणा । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । गुल्मशूलोदराविषमज्वरपाचकत्वम्रक्तशोथविनाशित्वम् । इति राजनिघण्ट ॥ (चञ्चुवाराह्य यथा

ग्रामे प्रविलय यस्तु विस्मयं सम्भावयते ।
समूलपिच्चमण्डारे वहुधा समतादिकम् ॥
न मन्यकानां यदि च बन्धनामथापि वा ।
उपोदकाया नालिक्या यवान्या वास्तुकस्य वा ।
सुवर्चलायाश्चञ्चोर्वा शाकमण्डूकजस्य वा ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने त्रयोदशाध्याये ।)

चञ्चुका स्त्री (चञ्चु+स्वार्थे कन् टाप च ।) चञ्चु । पक्षिणामोष्ठ इति शब्दरत्नावली ॥

चञ्चुपत्र पु (चञ्चाकार पत्रमस्य) चञ्चुशाक । इति राजनिघण्ट ॥

चञ्चभृत पु स्त्री (चञ्चु बिभर्त्तीति । भृ+क्विप ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेष ॥

चञ्चुमात् [त] पु स्त्री (चञ्चुरस्त्यस्येति । नित्य योगे मतुप ।) पक्षी । इति हारावली ॥

चञ्चुर पु (चञ्चति चञ्चुवदाकृति गच्छतीति । चञ्च गतौ+र बाहुलकात उरच ।) चञ्चुशाक इति राजनिघण्ट ॥ (दक्ष । यथा काशीखण्डे । १० । ४६ ।

विज्ञात खिलशास्त्रार्थो लौकिकाचारचञ्चुर ।
कदाचिच्चिन्तयामास हृदि ध्यात्वा महेश्वरम् ।")

चञ्चुसूचि पु (चञ्चु सूचिरिव यस्य ।) कार ण्डवपक्षी । तत्पर्याय । सुमुख २ पीततुण्ड ३ । इति त्रिकाण्डशेष । मदल ४ चञ्चुसूचिक ५ इति हेमचन्द्र । ४ । ४०७ ॥

चञ्चुसूचिक पु स्त्री (चञ्चुसूचि+स्वार्थे कन यद्वा चञ्चु सूचिरिव यस्य इति कप ।) चञ्चुसूचि पक्षी । इति हेमचन्द्र । ४ । ४०७ ॥

चञ्चू स्त्री (चञ्चु+ ऊङ् ४ । १ । ६६ । इत्यस्य प्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुप सङ्ख्यानम् । इति वार्त्तिकोक्त्या ऊङ ।) चञ्चु । इति हेमचन्द्र ॥

चट भेदे इति कविकल्पद्रुम । (भ्वां पर सक सेट ।) चटति । इति दुर्गादास ॥

चट क वधे । भेदे । इति कविकल्पद्रुम । (चुरां पर सक सेट ।) क चाटयति । इति दुर्गादास ॥

चटक पु (चटति भिनत्ति धान्यादिक चञ्चुपुटेनेति । चट भेदे+ नन्दिग्रहीति । ३ । १ । १३४ । इति पचाद्यच तत स्वार्थे कन् ।) पक्षि विशेष । चटा इति भाषा ॥ (यथा इती भागवते । १ । ४ । ८ ।

वीक्ष्य प्रेमातुर तत्र बाले चन्द्रयोक्तम् ।
व्यामश्चिन्तातुर काम मनसा समचिन्तयत ।")

तत्पर्याय । कलविङ्क २ । इत्यमर । २।५।१८। चित्रपृष्ठ ३ गृहनीड ४ अपायज ५ । इति हारावली । कामुक ६ नीलकण्ठक ७ काल कण्ठक ८ कामचारी ९ । इति जटाधर । कणाविकल १० । इति शब्दरत्नावली । तन्मांस गुणा । शीतलत्वम् । लघुत्वम् शुक्रवर्द्धनत्वञ्च ।

सन्निपातघ्नचटक मनु क्रय लघु पथ्यदम ।
इति राजनिघण्ट ॥

(चटका श्रमना स्निग्धा मातघ्ना शुक्रला परम् ।
गुरूष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरम् ।"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठाध्याये ।

'चटका मधुरा स्निग्धा बलशुक्रविवर्द्धना ।
सन्निपातप्रशमना शमना मारुतस्य च ।"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।)

चटकका, स्त्री, (चटका + स्वार्थे कन् । "उदीचामातः स्थाने यकपूर्व्वायाः ।" ७ । ३ । ४६ । इति पक्षे इत्वादेशाभावः ।) चटका । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

चटका, स्त्री, (चटक + टाप् ।) चटकपत्नी । (चटकस्य चटकाया वा अपत्यम् । चटका + ऐरक् । स्त्रियामपत्ये लुग् वक्तव्यः । तत्र टावन्तात् तद्धिते लुप्ते "लुक् तद्धितलुकि ।"१।२।४९। इति टापो लुकि पुनः अजादित्वाट्टाप् । स च जातिलक्षणङीषो बाधकः ।) चटकस्यापत्यम् । चटी इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । ५ । १८ ॥ पिप्पलीमूलम् । इत्यमरटीकायां नारायणचक्रवर्त्ती ॥ श्यामापक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चटकाशिरः [स्] क्ली, (चटकायाः शिर इव ।) पिप्पलीमूलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चटकिका, स्त्री, (चटका + स्वार्थे कन् । "उदीचामातः स्थाने यकपूर्व्वायाः ।" ७ । ३ । ४६ । इति इत्वादेशः ।) चटका । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ।

चटिका, स्त्री, (चटति भिनत्ति रोगादिकं नाशयतीत्यर्थः । चट् + बाहुलकात् इकन् ।) पिप्पलीमूलम् । (चटति भिनत्ति धान्यादिकं स्वचञ्चुपुटेनेति ।) चटका । इति हलायुधः ॥

चटिकाशिरः, [स्] क्ली, (चटिकायाः चटकापत्न्याः मस्तकमिव आकृतिरस्य ।) पिप्पलीमूलम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११० ॥

चटिकाशिरः, पुं, ("सर्व्वे सान्ता अदन्ताः स्युः ।" इत्युक्तेः पृषोदरादित्वात् सलोपः ।) पिप्पलीमूलम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं षड्ग्रन्थिश्चटिकाशिरः ॥")

चटुः, पुं, (चटति शोकसन्तापादिकं भिनत्तीति । चट भेदे + "मृगय्वादयश्च ।" उणां । १ । ३७ । इति कुः ।) प्रियवाक्यम् । (यथा, माघे । ४ । ६ ।

"छायां निजस्त्रीचटुलालसानां
मदेन किञ्चित् चटुलालसानाम् ॥")

उदरम् । व्रतिनामासनभेदः । इति मेदिनी । टे । १४ ॥ प्रियभाषणे क्लीवलिङ्गोऽपि । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

चटुलः, त्रि, (चटतीति । चट् + बाहुलकाडुलच् । यद्वा, चटु + "सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति मत्वर्थे लच् ।) चञ्चलः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ९१ ॥ (यथा, रघुः । ९ । ५८ ।

"नासातिमात्रचटुलैः स्मरतः सुनेत्रैः
प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि ॥")

सुन्दरः । इत्युणादिकोषः ॥

चटुला, स्त्री, (चटुल + "अजाद्यतष्टाप् ।" ४ । १ । ४ । इति टाप् ।) विद्युत् । इति जटाधरः ॥ (गायत्त्रीरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४७ ।

"चटुला चण्डिका चित्रा चित्रमाल्यविभूषिता ॥")

चटुलोलः, त्रि, (चटुलश्चञ्चलः लोलश्च । अतिचञ्चलत्वात्तथात्वम् । निपातनादलोपे साधुः ।) चाटुलोलः । सुचञ्चलः । इति हारावली । २१६ ॥

चड, इ क रोषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) इ क, चण्डयति । इति दुर्गादासः ॥

चड, इ ङ रोषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) इ, वाल्मीकि चण्ड्यते । ङ, चण्डते । इति दुर्गादासः ॥

चण, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) चणति । इति दुर्गादासः ॥

चण, म दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) म, चणयति । इति दुर्गादासः ॥

चण, सि गतौ । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) मि, चणयति चाणयति । इति दुर्गादासः ॥

चणकः, पुं, (चणति वेदोच्चारणादिध्वनिना शब्दायते इति । चण शब्दे + क्वुन् ।) मुनिविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (चण्यते दीयते इति । चण दाने + क्वुन् ।) शस्यविशेषः । चणा बुट छोला इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । हरिमन्थकः २ । इत्यमरः । २ । ९ । १८ ॥ हरिमन्थजः ३ । इति तट्टीका ॥ चणः ४ हरिमन्थः ५ सुगन्धः ६ कृष्णचञ्चुकः ७ वालभोज्यः ८ वाजिभक्ष्यः ९ कञ्चुकी १० । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । मेहवान्तिरक्तपित्तनाशित्वम् । दीपनत्वम् । वर्णबलरुच्याध्मानकारित्वञ्च ॥ * ॥ आमस्य तस्य गुणाः । शीतलत्वम् । रुच्यत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । दाहतृष्णाश्मरीशोषनाशित्वम् । गौल्यत्वम् । कषायत्वम् । ईषत्कफवीर्य्यकारित्वञ्च ॥ * ॥ भृष्टस्य तस्य गुणाः । रुच्यत्वम् । वातनाशित्वम् । रक्तदोषकारित्वम् । उष्णवीर्य्यत्वम् । लघुत्वम् । स्वेदशैत्यहरत्वञ्च ॥ * ॥ तस्य यूषस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । कफवातविकारश्वासोर्द्ध्वकासक्षमपीनसनाशित्वम् । बलदीपनत्वञ्च ॥ * ॥ प्रातस्तज्जलपानगुणाः । चन्द्रमरीचिवत् शीतलत्वम् । पित्तरोगनाशित्वम् । पुष्टिप्रदत्वम् । पाके नैजगुणत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । मञ्जुलत्वम् । मधुरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ तस्य आर्द्रभृष्टस्य गुणः । बलकारित्वम् । रोचनत्वञ्च ॥ * ॥ स्विन्नस्य तस्य गुणः । पित्तकफनाशित्वम् ॥ * ॥ तत्सूपः क्षोभकरः ॥ * ॥ तस्य शाकस्य गुणाः । रुच्यत्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । कफवातकारित्वम् । अम्लत्वम् । विष्टम्भजनकत्वम् । पित्तदन्तशोथनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

चणकात्मजः, पुं, (चणकस्य मुनिविशेषस्य आत्मजः।) वात्स्यायनमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१७ ॥

चणकाम्लकं, क्ली, (चणकजातमम्लम् । ततः स्वार्थे कन्।) चणकलवणम् । तस्य गुणाः । अत्यम्लत्वम् । दीपनत्वम् । दन्तहर्षणत्वम् । लवणानुरसत्वम् । रुच्यत्वम् । शूलाजीर्णविबन्धनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

चणकाम्लवाः, [र्] क्ली, (चणकाम्लस्य चणकलवणस्य वार् जलम् ।) क्षेत्रस्थफलवच्चणकपत्रशिशिरवारि । इति रत्नावली ॥

चणद्रुमः, पुं, (चणश्चणक इव द्रुमो वृक्षः ।) क्षुद्रगोक्षुर इति राजनिर्घण्टः ॥ चणीद्रुमोऽपि पाठः ॥

चणपत्री, स्त्री, (चणश्चणकस्तस्य पत्रमिव पत्रं यस्याः । स्त्रियां ङीप् ।) रुदन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चणिका, स्त्री, (चणति दुग्धवद्रसं ददातीति । चण दाने + क्वुन् । टाप् अत इत्वञ्च ।) तृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । गोदुग्धा २ सुनीला ३ क्षेत्रजा ४ हिमा ५ । अस्या गुणाः । वीजे वृष्यत्वम् । बल्यत्वम् । अतिमधुरत्वञ्च । तृणे पशुहितत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चण्डं, क्ली, (चण्डते इति । चड़ि + पचाद्यच् ।) तीक्ष्णम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चण्डः, पुं, (चणति चणयति वा अम्लरसं ददातीत्यर्थः । चण + "अमन्तात् डः ।" उणां । १ । ११४ । इति डः ।) तिन्तिड़ीवृक्षः । चण्डते कुप्यतीति । चड़ि + अच् ।) यमकिङ्करः । दैत्यविशेषः । इति मेदिनी । डे । ११ ॥ (अयं हि शुम्भासुरसेनानीः । कदाचिदयं हिमाचलस्थां भगवतीं दृष्ट्वा शुम्भाय कथितवान् । ततः शुम्भार्थं भगवत्यानयनाय गतोऽसौ तल्ललाटफलकनिर्गतया चामुण्डया निहतः । एतद्विवरणं मार्कण्डेयपुराणे द्रष्टव्यम् । कार्त्तिकेयः यथा, महाभारते । ३ । २३१ । ४ ।

"शिशुः शीघ्रः शुचिश्चण्डो दीप्तवर्णः शुभाननः ॥")

चण्डः, त्रि, (चण्डते रुष्टो भवतीति । चड़ि + पचाद्यच् ।) अत्यन्तकोपनः । इत्यमरः । ३ । १ । ३२ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २३३ । ११ ।

"चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च
चौराश्च दुष्टाश्चपलाश्च वर्ज्याः ॥")

तीक्ष्णताविशिष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३२ । २३ ।

"दहन्तमिव तीक्ष्णांशुं चण्डवायुसमीरितम् ॥")

चण्डता, स्त्री, (चण्डस्य भावः । चण्ड + तल् ।) उग्रता । इति हेमचन्द्रः । २ । २३२ ॥

चण्डनायिका, स्त्री, (चण्डी कोपना नायिका ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषः । (यथा, दुर्गाध्याने ।

"उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका ।
चण्डा चण्डवती चैव चामुण्डा चण्डिका तथा ॥
आभिः शक्तिभिरष्टाभिः सततं परिवेष्टिताम् ।
चिन्तयेत् सततं दुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम् ॥")

तस्या ध्यानं यथा, देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतौ ।

"चण्डनायिकां नीलवर्णां षोड़शभुजाम् ।
कपालं खेटकं घण्टां दर्पणञ्च धनुर्ध्वजम् ।
पाशञ्च शोभनां शक्तिं वामहस्तेन विभ्रतीम् ॥
मुद्गरं शूलवज्रञ्च खड्गञ्चैव तथाङ्कुशम् ।
शरं चक्रं शलाकाञ्च दक्षिणेन च विभ्रतीम् ॥"

चण्डरुद्रिका, स्त्री, (चण्डः प्रचण्डः रुद्रः अधिष्ठातृतयास्त्यस्याः । चण्डरुद्र + "अत इनिठनौ ।"

५।२।११५। इति टन। स्त्रियां टाप्। यद्वा प्रचण्डस्त्री शब्दशक्तिविशेषः। ततः स्वार्थे कन् टापि पूर्व्वह्रस्वः।) विद्याविशेषः। इति रत्नावली॥

चण्डवती स्त्री (चण्ड+ समन्ताद्। ... १।११४ इति ड। चडि+अच् वा। चण्ड चण्डता विद्यतेऽस्याम्। यद्वा चण्ड ... भैरवविशेषो रक्षकतया विद्यतेऽस्याः। मतुप् ततो मस्य वत्वम्।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥ अष्टना यकान्तर्गतनायिकाविशेषः। अस्या ध्यानं यथा। चण्डवतीं ... खड्गभुजामित्यादि शेषं चण्डनायिकाध्यानवत्। इति देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतिः॥

चण्डा स्त्री (चम् चण वा + ड। चडि + अच् वा। ततष्टाप्।) अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषः। (यथा देवीपुराणे।
चण्डा चण्डवती चण्डनायिकाद्या तथ चण्डिका॥)
अस्या ध्यानं यथा। चण्डीं मुक्तवर्णां योडश भुजामित्यादि शेषं चण्डनायिकाध्यानवत्। इति देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतिः॥ जिनानां शासनदेवताविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ चोरनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः।२।४।१२८॥ (यथा चरके सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये।

कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं
निम्बाश्वगन्धे सुरदारुशिग्रू।
ससर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यम्
चण्डाञ्च चूर्णानि समानि कुर्य्यात्॥)

श्वेतदूर्व्वा। इति मेदिनी। ड।१२॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये॥ एलातगरकुष्ठमांसीध्यामककत्वकपत्रनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणुकाव्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोचचोरकवालकगुग्गुलुसर्ज्जरसतुरुष्ककुन्दुरुकागुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरञ्चेति। लिङ्गिनीलता। कपिकच्छुः। थारुकर्णी। श्वेतदूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः॥ नदीविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥

चण्डांशुः पुं (चण्डाः प्रखरास्तीव्रा वा अंशवो रश्मयोऽस्य।) सूर्य्यः। यथा महानाटके।
चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयमुन्मीलति॥
(तथाच राजतरङ्गिण्याम्।४।४०१।
आतङ्कौ सौ समासाद्य राज्यं नैव चराजन।
हेमन्तशिशिरौ प्राप्य चण्डांशोरिव मण्डलम्॥")

चण्डात पुं (चण्डं चण्डतां तीव्रत्वं अतति निरन्तरं प्राप्नोतीति। अत+अण्।) करवीरः। इत्यमरः।२।४।७६॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा—
"द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुडस्तथा॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
गुणाश्चास्य करवीरशब्दे ज्ञातव्याः॥)

चण्डातक स्त्री (चण्डां शिवं अतति सततं गच्छति प्राप्नोतीति। अत + ण्वुल्।) अर्द्धोरुकम्। इत्यमरे मेदिनीकरविश्वप्रकाशौ। इत्य-

मरः।२।६।११८॥ पुस्तकान्तरे चोपादानेन पुलिङ्गोऽपि॥

चण्डाल पुं (चण्डते कुप्यतीति। चडि कोपे+पतिचण्डिभ्यामालञ्। उणा।१।११६। इत्यालञ्। यद्वा चण्ड विकटं अलं अलङ्कारो यस्य इत्यच्छलन्त्।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। चाडाल इति भाषा। स तु ब्राह्मण्यां शूद्रात् सञ्जातः। इति पराशरपद्धतिः॥ तत्पर्य्यायः। प्लव २ मातङ्ग ३ दिवाकीर्त्ति ४ जनङ्गम ५ निषाद ६ श्वपच ७ अन्तेवासी ८ चाण्डाल ९ पुक्कस १०। इत्यमरः।२।१०।१९॥ जलङ्गम ११ निषादः १२ श्वपाक १३ पुक्कश १४ पुक्कस १५। इति तट्टीका॥ निष्क १६। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तस्याकृतिर्यथा रामायणे।

अथ रात्र्यां व्यतीतायां तस्यां राजा बभूव ह।
चण्डालरूपो रामस्य सद्य एव दुरासदः॥
नीलपीताम्बरधरो रक्ताम्बरकृतोत्तरः।
स ध्वनाम्रघोरास्यः करालो हरिपिङ्गलः॥
क्लृप्तचर्म्मनिवासी च लौहाभरणभूषितः॥
श्मशानचण्डालस्य निवासकर्म्मादि यथा—
चण्डालश्वपचानान्तु वहिर्ग्रामात् प्रतिश्रयः।
अपपात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां श्वगर्द्दभम्॥
वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम्।
कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः॥
न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्म्ममाचरन्।
व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह॥
अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च॥
दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः।
अबान्धवं शवञ्चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः॥
वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया।
वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च॥
(एतेषांतस्य पशोर्मांसशुद्धिमाह मनुः।५।१३१।
श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत्।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चाण्डालाद्यैश्च दस्युभिः॥")
क्रूरकर्म्मा। इति भक्तिप्रसारे उणादिवृत्तिः॥
(स्त्रियां ङीष्। तन्त्रोक्तशक्तिविशेषः॥)

चण्डालकन्द पुं (चण्डालप्रियः कन्दः।) कन्दविशेषः। तस्य गुणाः। मधुरत्वम्। कफपित्तास्रदोषविषभूताग्निशोषनाशित्वम्। रसायनत्वञ्च। तस्य भेदाः। एकपत्त्र द्विपत्त्र त्रिपत्त्र चतुष्पत्त्र पञ्चपत्त्राः। इति राजनिर्घण्टः॥

चण्डालवल्लकी स्त्री (चण्डालानां प्रिया वल्लकी वीणा।) चण्डालवीणा। इत्यमरः।१।७।४॥ अस्याः पर्य्यायः। कण्ठोलवीणाशब्दे द्रष्टव्यः॥

चण्डालिका स्त्री (चण्डालं चाण्डालमाप्यस्याः। चण्डाल+ठन् टाप् च।) चण्डालवल्लकी। उमा। (चण्ड प्रचण्डभावं अलतीति। अल+ण्वुल् टापि अत इत्वम्।) ओषधीभेदः। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ॥

चण्डि स्त्री (चडि कोपे+इन्।) चण्डी। इत्यमरटीकायां भरतः॥

चण्डिका स्त्री (चण्डी+स्वार्थे कन् टापि पूर्व्व ह्रस्वः। चण्डि+कन् वा।) दुर्गा। इत्यमरः।१।१।३९॥ (यथा मार्कण्डेये।८२।६
"इत्युक्ता सा भगवती चण्डिका चण्डविक्रमा।"
इयमेव अमरकण्टके पीठशक्तिरूपेण विराजते यथा देवीभागवते।७।३०।७३।
"हरिश्चन्द्रे चण्डा तु चण्डिकाऽमरकण्टके।"
गायत्रीरूपा देवी। यथा देवीभागवते।१२
६।४७। [चिता॥")
चतुर्भुजा चण्डिका चित्रा चित्रमाल्यविभू

चण्डिल पुं (चण्डते कोपयुक्तो भवतीति। चडि कोपे+इलच्। चण्ड+अस्त्यर्थे इलच् वा।) रुद्रः। नापितः। वास्तुकम्। इति हेमचन्द्रः॥

चण्डिला स्त्री (चण्डिल+स्त्रियां टाप्।) नदीभेदः। इत्युणादिकोषः॥

चण्डी स्त्री (चडि+ षिद्गौरादिभ्यश्च।४।१।४१ इति वा ङीष्।) दुर्गा। (यथा तिथितत्त्वे दुर्गोत्सवबोधनप्रकरणे। [क्रिया॥")
चण्डीमानस्तयेद् विद्वान् गात्रं चण्डी पुर
हिंस्रा। कोपना। इति मेदिनी। ते।१२॥
(यथा रघुवंशे।१२।५। [वरी॥)
सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ
अस्याः रूपान्तराणि। चण्डि चण्डा चण्डिका।
इत्यमरटीकायां भरतः॥*॥ मार्कण्डेयपुराणोक्तदेवीमाहात्म्यम्। तस्य पाठक्रमो यथा—
अर्गलं कीलकञ्चादौ पठित्वा कवचं पठेत्
जपेत् सप्तशतीं पश्चात् क्रम एष शिवोदितः॥
अर्गलं दुरितं हन्ति कीलकं फलदं तथा।
कवचं रक्षयेन्नित्यं चण्डिका त्रितयं तथा॥
इति तन्त्रम्॥

अपि च।
नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत्॥
आदौ च प्रणवं जप्त्वा स्तोत्रं वा संहितां पठेत्
अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुषः॥
सर्व्वेषु पाठे विज्ञेयो ह्यन्यथा विफलं भवेत्।
शुद्धेनानन्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः॥
न कार्य्यामत्तमनसा कार्य्यं स्तोत्रस्य वाचनम्।
आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुधीः॥
हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफलं लभेत्।
स्वयञ्च लिखितं यत्तु ब्राह्मणा लिखितं न यत्॥
ब्राह्मणेन लिखितं तथापि विफलं भवेत्।
सर्व्वैश्छन्दादिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं विचक्षणः।
स्तोत्रे न कथ्यते यत्र प्रथमन्यासमाचरेत्।
सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः॥
अध्यायं प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन।
कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादिं पठेत्ततः॥
प्राकृते वाचके विद्यामात्रवन्नमाचरेत्।
गुरुवाक्यवचं आह्वानम्। वाचकाचरणं भवेत्॥
देवार्च्चामथ तं कृत्वा माल्यकारं विशेषतः।
यद्यपि विधिवत् कुर्य्याद्वाचकं प्रयतमनः॥
पुनर्म्मध्ये तत्तु यन्न तु शुद्धं धारयेत् कचित्॥

विस्पष्टमद्रुतं शान्तं स्पष्टाक्षरपदन्तथा ॥
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ।
बुध्यमानः सदर्थं वै ग्रन्थार्थं ज्ञतत्त्वशो नृप ! ॥
ब्राह्मणादिषु सर्व्वेषु ग्रन्थार्थञ्चार्पयेन्नृप ! ।
य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् ! स विप्रो व्यास उच्यते ॥
सप्तस्वरसमायुक्तं काले काले विशाम्पते ।
प्रदर्शयन् रसान् सर्व्वान् वाचयेद्वाचको नृप ! ॥"
तस्य फलं यथा,—
"चण्डीपाठफलं देवि ! शृणुष्व गदतो मम ।
एकावृत्त्यादिपाठानां यथावत् कथयामि ते ॥
सङ्कल्प्य पूर्व्वं सम्पूज्य न्यस्याङ्गेषु मनून् सकृत् ।
पाठाद्बलिप्रदानाद्धि सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥
उपसर्गस्य शान्त्यर्थं त्रिरावृत्तं पठेन्नरः ।
ग्रहोपशान्त्यै कर्त्तव्यं पञ्चावृत्तं वरानने ! ॥
महाभये समुत्पन्ने सप्तावृत्तं समुच्चरेत् ।
नवावृत्त्या भवेच्छान्तिर्वाजपेयफलं लभेत् ॥
राजवश्याय भूत्यै च रुद्रावृत्तमुदीरयेत् ।
अर्कावृत्त्या काम्यसिद्धिर्वैरिहानिश्च जायते ॥
मन्वावृत्त्या रिपुर्वश्यस्तथा स्त्रीवश्यतामियात् ।
सौख्यं पञ्चदशावृत्त्या श्रियमाप्नोति मानवः ॥
कलावृत्त्या पुत्त्रपौत्त्रधनधान्यागमं विदुः ।
राज्ञो भीतिविमोक्षाय वैरस्योच्चाटनाय च ॥
कुर्य्यात् सप्तदशावृत्तं तथाष्टादशकं प्रिये ! ।
महाव्रणविमोक्षाय विंशावृत्तं पठेत् सुधीः ॥
पञ्चविंशावर्त्तनात्तु भवेद्बन्धविमोचनम् ।
सङ्कटे समनुप्राप्ते दुश्चिकित्स्यामये तथा ॥
जातिध्वंसे कुलोच्छेदे आयुषो नाश आगते ।
वैरिवृद्धौ व्याधिवृद्धौ धननाशे तथा क्षये ।
तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवातिपातके ।
कुर्य्याद्यत्नात् शतावृत्तिं ततः सम्पद्यते शुभम् ॥
श्रियोवृद्धिः शतावृत्त्याद्राज्यवृद्धिस्तथापरे ।
मनसा चिन्तितं देवि ! सिद्धेदष्टोत्तराच्छतात् ॥
शताश्वमेधयज्ञानां फलमाप्नोति सुव्रते ! ।
सहस्रावर्त्तनाल्लक्ष्मीरावृणोति स्वयं स्थिरा ॥
भुक्त्वा मनोरथान् कामान् नरो मोक्षमवाप्नुयात् ।
यथाश्वमेधः क्रतुराट् देवानाञ्च यथा हरिः ॥
स्तवानामपि सर्व्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः ॥
अथवा बहुनोक्तेन किमेतेन वरानने ! ।
चण्ड्याः शतावृत्तपाठात् सर्व्वाः सिध्यन्ति
सिद्धयः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

अथ प्रथमचरितस्य ब्रह्मर्षिर्महाकाली देवता गायत्त्री छन्दो नन्दा शक्ती रक्तदन्तिका बीजमग्निस्तत्त्वम् । तत्र महाकाल्या ध्यानं यथा,—
"दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा ।
विशालया राजमाना त्रिंशल्लोचनमालया ॥
स्फुरद्दशनदंष्ट्राभा भीमरूपा भयङ्करी ।
सद्रूपलावण्यकान्तिमत्सा सुमण्डिता ॥
परिघं कार्म्मुकं शीर्षं निश्च्योतद्रुधिरं दधौ ।
मधुकैटभयोर्युद्धे ध्येया सा तामसी शिवा ॥"

मध्यमचरितस्य विष्णुर्ऋषिर्महालक्ष्मीर्देवता उष्णिक् छन्दः शाकम्भरी शक्तिर्दुर्गा बीजं सूर्य्यस्तत्त्वम् । तत्र महालक्ष्म्या ध्यानं यथा,—
"श्वेतानना नीलभुजा सुश्वेतस्तनमण्डला ।
रक्तमध्या रक्तपादा नीलजङ्घोरुरुन्मदा ॥
चित्रानुलेपना कान्ता सर्व्वसौभाग्यशालिनी ।
अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्रभुजा रणे ॥
आयुधान्यत्र वक्ष्यन्ते दक्षिणाधःकरक्रमात् ।
अक्षमालाञ्च मुषलं वाणासिकुलिशं गदाम् ॥
चक्रं त्रिशूलं परशुं शङ्खघण्टे च पाशकम् ।
शक्तिदण्डं चर्म्म चापं पानपात्रं कमण्डलुम् ॥
अलङ्कृतभुजा एतैरायुधैः परमेश्वरी ।
सर्त्तव्या स्तुतिकालादौ महिषासुरमर्द्दिनी ॥
इत्येषा राजसी मूर्त्तिः सर्व्वदेवमयी मता ।
यां ध्यात्वा मानवो नित्यं लभेतेप्सितमात्मनः ॥"

उत्तरचरितस्य रुद्र ऋषिः सरस्वती देवता उष्णिक् छन्दो भीमा शक्तिर्भ्रामरी बीजं वायुस्तत्त्वम् । तत्र सरस्वत्या ध्यानं यथा,—
"गौरीदेहसमुत्पन्ना या सत्त्वैकगुणाश्रया ।
साक्षात् सरस्वती प्रोक्ता शुम्भासुरनिसूदनी ॥
दधौ चाष्टभुजा वाणं मुषलं शूलचक्रकम् ।
शङ्खघण्टाहलञ्चैव कार्म्मुकञ्च तथा परम् ॥
ध्येया सा स्तुतिकालादौ वधे शुम्भनिशुम्भयोः ॥"
इति कात्यायनीतन्त्रम् ॥
(छन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी ॥")

चण्डीकुसुमः, पुं, (चण्डीप्रीतिजनकं कुसुमं यस्य ।) रक्तकरवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य करवीरशब्दे बोद्धव्याः ॥)

चण्डुः, पुं, (चडि+बाहुलकात् उः ।) उन्दुरुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चत, ऋ ष याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-सेट् ।) ऋ, अचतीत् । ष, चतति चतते । इति दुर्गादासः ॥

चतुः, [र्] अ, चतुर्व्वारम् । इति व्याकरणम् ॥

चतुःपत्री, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पत्राणि यस्याः ।) क्षुद्रपाषाणभेदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपर्णी, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पर्णानि यस्याः ।) क्षुद्राम्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपला, स्त्री, (चत्वारि पलानि यस्यां यस्या वा ।) नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपुण्ड्रः, पुं, (चत्वारि पुण्ड्राणीव यत्र ।) भिण्डावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःशालं, क्ली स्त्री, (चतसृणां शालानां समाहारः ।) परस्पराभिमुखगृहचतुष्टयम् । चक्मिलनवाड़ी इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४५ । ८ ।
"तत्र गत्वा चतुःशालं गृहं परमसंवृतम् ॥")

चतुःशालकं, क्ली, (चतुःशाल+स्वार्थे कन् ।) चतुःशालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चतुःषष्टिः, स्त्री, (चतुरधिका षष्टिः ।) चतुरधिकषष्टिसंख्या । चौसट्टि इति भाषा ॥ कलानाम्नी उपविद्या । (यदुक्तं रूपगोस्वामिकृतभगवन्नामकौमुद्याम्—
"चतुःषष्टिकलानान्तु विद्यानां पारदृश्वनः ।
कृतं कृष्णाद्भगवतः कः क्षमो देष्टुमीश्वरः ॥")
कर्म्मभेदः । इति मेदिनी । टे । ६३ ॥

चतुरः, त्रि, (चत्यते याच्यते इति । चत+"मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् ।" उणां । १ । ३८ । इत्युरच् ।) कार्य्यक्षमः । निरालस्यः । तत्पर्य्यायः । दक्षः २ पेशलः ३ पटुः ४ सूत्थानम् ५ उष्णः ६ । इत्यमरः । ३ । १ । १९ । पेशलः ७ पेषलः ८ इति तट्टीका ॥ निपुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । १७ । ४४ ।
"चतुरो नैव मुह्येत नरः सर्व्वत्र मुह्यति ॥")
तस्य लक्षणं यथा । वाक्चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमः । तत्र वचनव्यङ्ग्यसमागमो यथा, रसमञ्जर्य्याम् ।
"तमोजटाले हरिदन्तराले
काले निशायास्तव निर्गतायाः ।
तटे नदीनां निकटे वनानां
घटेत शातोदरिके ! सहायः ॥"
चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमो यथा,—
"कान्ते कनककलसीं करे दधमपि कुर्व्वति ।
अगारलिखिते भानौ बिन्दुमिन्दुमुखी ददौ ॥"
(उपभोगक्षमः । यथा, रघुः । ९ । ४७ ।
"त्यजत मानमलं बत विग्रहैः
न पुनरेति गतं चतुरं वयः ॥"
"चतुरं उपभोगक्षमम् ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) नेत्रगोचरः । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरः, पुं, (चत+उरच् ।) वक्रगण्डः । हस्तिशाला । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरक्रमः, पुं, (चतुरः चातुर्य्यान्वितः क्रमः प्रणाली यत्र ।) सप्तधारूपकान्तर्गतरूपकभेदः । यथा—
"द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं तथा प्रान्ते गुरुर्भवेत् ।
द्वाविंशत्यक्षरैर्युक्तः शृङ्गारे चतुरक्रमः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

चतुरङ्गं, क्ली, (चत्वारि अङ्गानि यस्य ।) हस्त्यश्वरथपदातिरूपं सैन्यम् । यथा, रामायणे ।
"चतुरङ्गं ह्यपि बलं सुमहत् प्रसहेमहि ।"
अक्षक्रीड़ाविशेषः । चौरङ्खेला इति भाषा ॥ यथा,—
युधिष्ठिर उवाच ।
"अष्टकोष्ठाश्च या क्रीड़ा तां मे ब्रूहि तपोधन ! ।
प्रकारेणैव मे नाथ चतुराजी यतो भवेत् ॥
व्यास उवाच ।
अष्टौ कोष्ठान् समालिख्य प्रदक्षिणक्रमेण स ।
अरुणं पूर्व्वतः कृत्वा दक्षिणे हरितं तथा ॥
पार्थ ! पश्चिमतः पीतमुत्तरे श्यामगं बलम् ।
राज्ञो वाम गजं कुर्य्यात् तस्माद्दक्षं तुरङ्गमम् ।
कुर्य्यात् कौन्तेय ! तस्मात् पश्चाच्चतुष्टयम् ।
कोणे नौका द्विधा ... तु गजो भवेत् ॥
तुरगे च बलेन्द्राजा वटिकाः पुरतः स्थिताः ॥
पश्चात्तु वटी गजा चतुष्कृत्य कुञ्जरः ॥
निकटे तु बलव्यस्य पार्थ ! नौकाश्च ... तु ।
कोष्ठैकं निजराज्य सर्व्वतो याति भूपतिः ।

५ । २ । ११५ । इति इन । स्त्रियां टाप । यद्वा प्रचण्डचण्डी रुद्रशक्तिविशेष । ततः स्वार्थे कन् । टापि पूर्व्वह्रस्वः ।) विद्याविशेष । इति रत्नावली ॥

चण्डवती स्त्री, (चण्ड+"अमन्ताड्ड ।' उणा । १ । ११४ । इति ड । चडि+अच वा । चण्ड स्वण्डता विद्युतेऽस्याम । यद्वा चण्ड रुद्रांशो भैरवविशेषो रक्षकतया विद्यतेऽस्या । मतुप मो वस्य वत्वम ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेष । अस्या ध्यान यथा । चण्डवतीं धूम्रवर्णां षोडशभुजामित्यादि घ्राय चण्डनायिकाध्यानवत । इति देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धति ॥

चण्डा स्त्री (चम् चण वा+ड । चडि अच वा । ततष्टाप ।) अष्टनायिकान्तर्गतनायिका विशेष । (यथा देवीपुराणे ।
'चण्डा चण्डवती चण्डनायिकाद्यश्चण्डिका ॥')
अस्या ध्यान यथा । चण्डां शुक्लवर्णां षोडशभुजामित्यादि शेष चण्डनायिकाध्यानवत । इति देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धति ॥ जिनानां शासनदेवताविशेष । इति हेमचन्द्र ॥ चोर नामगन्धद्रव्यम् । इत्यमर । २।४।१२८ ॥ (यथा चरके सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ।
"कुष्ठ हरिद्रे सुरसं पटोलं
निम्बाश्वगन्धे सुरदारुशिग्रू ।
ससर्षपं तुम्बुरुधान्यचण्डं
चण्डाच चूर्णानि समानि कुर्य्यात ॥")
शतपुष्पी । इति मेदिनी । डे । १२ ॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये ॥ एलातगर कुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्त्रनागपुष्प प्रियङ्गुहरेणुकाव्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टक चोरकबालकगुग्गुलुसर्ज्जरसतुरुष्ककुन्दुरुका गुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशर ञ्चेति ॥" लिङ्गिनीलता । कपिकच्छु । आखुकर्णी । श्वेतदूर्व्वा । इति राजनिघण्टः ॥ नदीविशेष । इति शब्दरत्नावली ॥

चण्डांशु पुं (चण्डा प्रखरास्तीव्रा वा अंशवो रश्मयोऽस्य ।) सूर्य्य । यथा महानाटके ।
'चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयमुज्जृम्भते ।
(तथाच राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ४०१ ।
'भ्रातरौ तौ समासाद्य राज्यं नैव व्यराजत ।
हेमन्तशिशिरौ प्राप्य चण्डांशोरिव मण्डलम् ॥")

चण्डात पुं (चण्ड चण्डतां तीव्रत्वं अतति निरन्तर प्राप्नोतीति । अत+अण् ।) करवीर । इत्यमर । २ । ४ । ७६ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा —
"द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुडस्तथा ।'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणाश्चास्य करवीरशब्दे ज्ञातव्या ॥)

चण्डातक स्त्री (चण्डां स्त्रियं अतति अतत गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थ । अत+ण्वुल ।) अर्द्धोरुकम् । वरस्त्रीणामर्द्धोरुपर्य्यन्त वास । इत्यमर । २ । ६ । ११८ ॥ पुंस्काण्डे पालित ध्वनात् पुलिङ्गोऽपि ॥

चण्डाल, पुं (चण्डते कुप्यतीति । चडि कोपे+ 'पतिचण्डिभ्यामालञ ।' उणां ।१।११६। इत्यालञ । यद्वा, चण्ड विकट अल अलङ्कारो यस्य इत्युज्ज्वलदत्त ।) वर्णसङ्करजातिविशेष । चाडाल इति भाषा । स तु ब्राह्मणीगर्भे शूद्रौरसाज्जात । इति पराशरपद्धति ॥ तत्पर्य्याय । प्लव २ मातङ्ग ३ दिवाकीर्त्ति ४ जनङ्गम ५ निषाद ६ श्वपच ७ अन्तेवासी ८ चाण्डाल ९ पुक्कस १० इत्यमर । २ । १० । १९ ॥ जलङ्गम ११ निशाद १२ श्वपक १३ पुक्कश १४ पुक्कष १५ इति तट्टीका ॥ निष्क १६ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ तस्याकृतिर्यथा रामायणे ।
"अथ रात्र्यां व्यतीतायां त्रिशङ्कू राजा बभूव ह ।
चण्डालस्पर्शनो राम । भस्म एव दुरासदः ॥
नीलवर्णाम्बरधरो रक्ताम्बरकृतोत्तर ।
संरक्तताम्रकेशश्च कपालो हरिपिङ्गल ॥
कृष्णचर्म्मनिवासी च लौहाभरणभूषित ॥"
श्मशानचण्डालस्य निवासकर्म्माणि यथा —
'चण्डालश्वपचानान्तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रय ।
अपपात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां श्वगर्द्दभम् ॥
वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ।
कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥
न तै समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्म्ममाचरन् ।
व्यवहारो मिथस्तेषां विवाह सदृशै सह ॥
अन्नमेषां पराधीन देयं स्याद्भिन्नभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥
दिवा चरेयु कार्य्यार्थ चिह्निता राजशासनै ।
अबान्धवं शवञ्चैव निर्हरेयुरिति स्थिति ॥
वध्यांश्च हन्यु सततं यथाशास्त्र नृपाज्ञया ।
वध्यवासांसि गृह्णीयु शय्याश्चाभरणानि च ॥'
(एतैर्हतस्य पशोर्मांसशुद्धिमाह मनु ।५।१३१।
'श्वभिर्हतस्य यन्मांस शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभि ॥")
क्रूरकर्म्मा । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥ (स्त्रियां ङीष । तन्त्रोक्तशक्तिविशेष ॥)

चण्डालकन्द पुं (चण्डालप्रिय कन्द ।) कन्दविशेष । तस्य गुणा । मधुरत्वम । कफपित्तास्रशोषविषभूतादिदोषनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । तस्य भेदा । एकपत्त्र द्विपत्त्र त्रिपत्त्र चतुष्पत्त्र पञ्चपत्त्र । इति राजनिर्घण्ट ॥

चण्डालवल्लकी, स्त्री, (चण्डालवादनीया वल्लकी वीणा ।) चण्डालवीणा । इत्यमर ।२।१०।३२॥ अस्या पर्य्याय । कण्डोलवीणाशब्दे द्रष्टव्य ॥

चण्डालिका स्त्री, (चण्डाल वादकत्वेनाप्यस्त्यस्या । चण्डाल+ठन् टाप् च ।) चण्डालवल्लकी । उमा । (चण्ड प्रचण्डभाव अलतीति । अल+ण्वुल कापि अत इत्वञ्च ।) ओषधीभेद । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

चण्डि स्त्री, (चडि कोपे+इन् ।) चण्डी । इत्यमरटीकायां भरत ॥

चण्डिका, स्त्री (चण्डी+स्वार्थे कन टापि पूर्व्वह्रस्व । चण्डि+कन् वा ।) दुर्गा । इत्यमर । १ । १ । ३८ ॥ (यथा मार्कण्डेये । ८७ । ७८ ।
"इत्युक्ता सा भगवती चण्डिका चण्डविक्रमा ।
इयमेव अमरकण्टक पीठशक्तिरूपेण विराजते यथा देवीभागवते । ७ । ३० । ७३ ।
"ह्यगन्धके प्रचण्डा तु चण्डिकामरकण्टके ।"
गायत्रीरूपा देवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४७ । [चिन्ता ।"]
"चतुरा चण्डिका चित्रा चित्रमाल्यविभूचण्डिल, पुं, (चण्डते कोपयुक्ता भवतीति । चडि कोप+इलच । चण्ड+अस्त्यर्थे इलच वा ।) रुद्र । नापित । वास्तूकम् । इति हेमचन्द्र ॥

चण्डिला, स्त्री (चण्डिल+स्त्रियां टाप ।) नदीभेद । इत्युणादिकोष ॥

चण्डी, स्त्री, ("चडि+"षिद्गौरादिभ्यश्च ।" ४।१।४१ इति वा ङीष ।) दुर्गा । (यथा तिथितत्त्वे दुर्गोत्सवबोधनप्रकरणे । [स्त्रिया ।"]
"चण्डीमामन्त्रयेद्विद्वान् नात्र पश्ची पुर
स्त्रिया । कोपना । इति मेदिनी । डे । १२ ।
(यथा रघुवंशे । १२ । ५ । [वरौ ।"]
'सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ
अस्या रूपान्तराणि । चण्डि चण्डा चण्डिका । इत्यमरटीकायां भरत ॥ * ॥ मार्कण्डेयपुराणोक्तदेवीमाहात्म्यम् । तस्य पाठक्रमो यथा —
'अर्गलं कीलकञ्चादौ पठित्वा कवच पठेत् ।
जपेत् सप्तशतीं पश्चात् क्रम एष शिवोदित ॥
अर्गलं दुरित हन्ति कीलक फलदं तथा ।
कवच रक्षयेन्नित्य चण्डिका त्रितय तथा ॥"
इति तन्त्रम् ॥

अपि च ।
"नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यास ततो जयमुदीरयेत् ॥
आदौ च प्रणव प्रश्न कीत्र वा सहितां पठेत् ।
अन्ते च प्रणव दद्यादित्युवाचादिपूरुष ॥
सर्व्वत्र मार्गे विज्ञेयो ह्यन्यथा विफल भवेत् ।
गृह्वीनानन्यचित्तेन पठितव्य प्रयत्नत ॥
न कार्य्यासक्तमनसा कार्य्यं स्तोत्रस्य वाचनम् ।
आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तक वाचयेत सुधी ॥
हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफल लभेत् ।
स्वयन्तु लिखित यत्तु ब्राह्मणालिखित न यत् ॥
अब्राह्मणेन लिखित तथापि निष्फल भवेत् ।
ऋषिच्छन्दादिक न्यस्य पठेत स्तोत्र विचक्षण ॥
स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवन्यासमाचरेत ।
सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत सुधी ॥
अध्याय प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन ।
कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादि पठेन्नर ॥
आकाङ्क्ष वाचक विद्यामान्यवर्षसमादरात् ।
श्रुत्वाप्यवर्षजाड्यताज्ञत् । वाचकाप्रेरक भवेत् ॥
देवार्च्चाममतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषत ।
ग्रन्थिञ्च शिथिल कुर्य्याद्वाचक कुरुनन्दन ॥
पुनर्ब्बध्नीत तत् सूत्र न शक्ता धारयेत क्वचित् ।

दिसप्तसहितं शान्तं स्पष्टाक्षरपदन्तथा ॥
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ।
बुध्यमानः सदर्थं वै ग्रन्थार्थं कृत्स्नशो नृप ! ॥
ब्राह्मणादिषु सर्व्वेषु ग्रन्थार्थञ्चार्पयेन्नृप ! ।
य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् ! स विप्रो व्यास उच्यते ॥
सप्तस्वरसमायुक्तं काले काले विशाम्पते ।
प्रदर्शयन् रसान् सर्व्वान् वाचयेद्वाचको नृप ! ॥"
तस्य फलं यथा,—
"चण्डीपाठफलं देवि ! शृणुष्व गदतो मम ।
एकावृत्त्यादिपाठानां यथावत् कथयामि ते ॥
सङ्कल्प्य पूर्व्वं सम्पूज्य न्यस्याङ्गेषु मनून् सकृत् ।
पाठाद्बलिप्रदानाद्धि सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥
उपसर्गस्य शान्त्यर्थं त्रिरावृत्तं पठेन्नरः ।
ग्रहोपशान्त्यै कर्त्तव्यं पञ्चावृत्तं वरानने ! ॥
महाभये समुत्पन्ने सप्तावृत्तं समुच्चरेत् ।
नवावृत्त्या भवेच्छान्तिर्वाजपेयफलं लभेत् ॥
राजवश्याय भूत्यै च रुद्रावृत्तमुदीरयेत् ।
अर्कावृत्त्या काम्यसिद्धिर्वैरिहानिश्च जायते ॥
मन्वावृत्त्या रिपुर्वश्यस्तथा स्त्रीवश्यतामियात् ।
सौख्यं पञ्चदशावृत्त्या श्रियमाप्नोति मानवः ॥
कलावृत्त्या पुत्त्रपौत्त्रधनधान्यागमं विदुः ।
राज्ञां भीतिविमोक्षाय वैरस्योच्चाटनाय च ॥
कुर्य्यात् सप्तदशावृत्तं तथाष्टादशकं प्रिये ! ।
महाव्रणविमोक्षाय विंशावृत्तिं पठेत् सुधीः ॥
पञ्चविंशावर्त्तनात्तु भवेद्बन्धविमोक्षणम् ।
सङ्कटे समनुप्राप्ते दुश्चिकित्स्यामये तथा ॥
जातिध्वंसे कुलोच्छेदे आयुषो नाश आगते ।
वैरिवृद्धौ व्याधिवृद्धौ धननाशे तथा क्षये ।
तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवातिपातके ।
कुर्य्याद्यत्नात् शतावृत्तिं ततः सम्पद्यते शुभम् ॥
श्रियोवृद्धिः शतावृत्त्याद्राज्यवृद्धिस्तथापरे ।
मनसा चिन्तितं देवि ! सिद्धेदष्टोत्तराच्छतात् ॥
शताश्वमेधयज्ञानां फलमाप्नोति सुव्रते ! ।
सहस्रावर्त्तनाल्लक्ष्मीरावृणोति स्वयं स्थिरा ॥
भुक्त्वा मनोरथान् कामान् नरो मोक्षमवाप्नुयात् ।
यथाश्वमेधः क्रतुराट् देवानाञ्च यथा हरिः ॥
स्तवानामपि सर्व्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः ॥
अथवा बहुनोक्तेन किमेतेन वरानने ! ।
चण्ड्याः शतावृत्तपाठात् सर्व्वाः सिध्यन्ति सिद्धयः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

अथ प्रथमचरितस्य ब्रह्मर्षिर्महाकाली देवता गायत्त्री छन्दो नन्दा शक्ती रक्तदन्तिका बीजमग्निस्तत्त्वम् । तत्र महाकाल्या ध्यानं यथा,—
"दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा ।
विशालया राजमाना त्रिंशल्लोचनमालया ॥
स्फुरद्दशनदंष्ट्राभा भीमरूपा भयङ्करी ।
खड्गशूलगदाबाणतोमरांश्च भुशुण्डिभृत् ॥
परिघं कार्म्मुकं शीर्षं निश्च्योतद्रुधिरं दधौ ।
मधुकैटभयोर्युद्धे ध्येया सा तामसी शिवा ॥"
मध्यमचरितस्य विष्णुर्ऋषिर्महालक्ष्मीर्देवता अनुष्टुप् छन्दः शाकम्भरी शक्तिर्दुर्गा बीजं सूर्य्यस्तत्त्वम् । तत्र महालक्ष्म्या ध्यानं यथा,—
"श्वेतानना नीलभुजा सुश्वेतस्तनमण्डला ।
रक्तमध्या रक्तपादा नीलजङ्घोरुतालुका ॥
चित्रानुलेपना कान्ता सर्व्वसौभाग्यशालिनी ।
अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्रभुजा रणे ॥
आयुधान्यत्र वक्ष्यन्ते दक्षिणाधःकरक्रमात् ।
अक्षमालाञ्च सुषलं बाणानिक्षुलिशं गदाम् ॥
चक्रं त्रिशूलं परशुं शङ्खघण्टे च पाशकम् ।
शक्तिदण्डं चर्म्म चापं पानपात्रं कमण्डलुम् ॥
अलङ्कृतभुजा एतैरायुधैः परमेश्वरी ।
सा ध्येया स्तुतिकालादौ महिषासुरमर्द्दिनी ॥
इत्येषा राजसी मूर्त्तिः सर्व्वदेवमयी मता ।
यां ध्यात्वा मानवो नित्यं लभेतेप्सितमात्मनः ॥"
उत्तरचरितस्य रुद्र ऋषिः सरस्वती देवता उष्णिक् छन्दो भीमा शक्तिर्भ्रामरी बीजं वायुस्तत्त्वम् । तत्र सरस्वत्या ध्यानं यथा,—
"गौरीदेहसमुत्पन्ना या सत्त्वैकगुणाश्रया ।
साक्षात् सरस्वती प्रोक्ता शुम्भासुरनिसूदनी ॥
दधौ चाष्टभुजा बाणं सुषलं शूलचक्रकम् ।
शङ्खघण्टाहलञ्चैव कार्म्मुकञ्च तथा परम् ॥
ध्येया सा स्तुतिकालादौ वधे शुम्भनिशुम्भयोः ॥"
इति कात्यायनीतन्त्रम् ॥
(छन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी ॥")

चण्डीकुसुमः, पुं, (चण्डीप्रीतिजनकं कुसुमं यस्य ।) रक्तकरवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य करवीरशब्दे बोद्धव्याः ॥)

चण्डुः, पुं, (चडि + बाहुलकात् उः ।) उन्दुरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चत, ऋ ञ याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-सेट् ।) ऋ, अचचतत् । ञ, चतति चतते । इति दुर्गादासः ॥

चतुः, [र्] व, चतुर्व्वारम् । इति व्याकरणम् ॥

चतुःपत्त्री, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पत्त्राण्यस्याः ।) क्षुद्रपाषाणभेदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपर्णी, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पर्णानि यस्याः ।) क्षुद्राम्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपला, स्त्री, (चत्वारि पलानि यस्यां यस्या वा ।) नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपुण्ड्रः, पुं, (चत्वारि पुण्ड्राणीव यत्र ।) भिण्डावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःशालं, क्ली स्त्री, (चतसृणां शालानां समाहारः ।) परस्पराभिमुखगृहचतुष्टयम् । चकमिलनबाड़ी इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥
(यथा, महाभारते । १ । १४५ । ८ ।
"तत्र गत्वा चतुःशालं गृहं परमसंवृतम् ॥")

चतुःशालकं, क्ली, (चतुःशाल + स्वार्थे कन् ।) चतुःशालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चतुःषष्टिः, स्त्री, (चतुरधिका षष्टिः ।) चतुरधिकषष्टिसंख्या । चौषट्टि इति भाषा ॥ कलानाम्नी उपविद्या । (यदुक्तं रूपगोस्वामिकृतभगवन्नामकौमुद्याम् ।
"चतुःषष्टिकलानान्तु विद्यानां पारदृश्वनः ।
सन्ति त्वत्तोऽद्भुतभगवतः कः क्षमो देहवान्नरः ॥")
ऋग्वेदः । इति मेदिनी । टे । ६३ ॥

चतुरः, त्रि, (चत्यते याच्यते इति । चत + "मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् ।" उणां । १ । ३८ । इत्युरच् ।) कार्य्यक्षमः । निरालस्यः । तत्पर्य्यायः । दक्षः २ पेशलः ३ पटुः ४ सूत्थानम् ५ उष्णः ६ । इत्यमरः । ३ । १ । १९ । पेशलः ७ पेचलः ८ इति तट्टीका ॥ निपुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ४४ ।
"चतुरो नैव मुह्येत मूर्खः सर्व्वत्र मुह्यति ॥")
तस्य लक्षणं यथा । वाक्चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमः । तत्र वचनव्यङ्ग्यसमागमो यथा, रसमञ्जर्य्याम् ।
"तमोजटाले हरिदन्तराले
काले निशायास्तव निर्गतायाः ।
तटे नदीनां निकटे वनानां
घटेत शातोदरिकः सहायः ॥"
चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमो यथा,—
"कान्ते कनकमञ्जीरं करे दत्तमपि कुर्व्वति ।
अगारलिखिते भानौ विन्दुमिन्दुमुखी ददौ ॥"
(उपभोगक्षमः । यथा, रघुः । ९ । ४७ ।
"त्यजत मानमलं बत विग्रहैः
न पुनरेति गतं चतुरं वयः ॥"
"चतुरं उपभोगक्षमम् ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) नेत्रगोचरः । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरः, पुं, (चत + उरच् ।) चक्राण्डुः । हस्तिशाला । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरक्रमः, पुं, (चतुरः चातुर्य्यान्वितः क्रमः प्रणाली यत्र ।) सप्तधारूपकान्तर्गतरूपकभेदः । यथा—
"द्रुतद्वन्द्वं लुतद्वन्द्वं तथा प्रान्ते गुरुर्भवेत् ।
द्वाविंशत्यक्षरैर्युक्तः शृङ्गारे चतुरक्रमः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

चतुरङ्गं, क्ली, (चत्वारि अङ्गानि यस्य ।) हस्त्यश्वरथपदातिरूपं सैन्यम् । यथा, रामायणे ।
"चतुरङ्गं ह्यपि बलं सुमहत् प्रसहेमहि ।"
अक्षक्रीड़ाविशेषः । चौरंखेला इति भाषा ॥ यथा,—

युधिष्ठिर उवाच ।
"अष्टकोष्ठाश्च या क्रीड़ा तां मे ब्रूहि तपोधन ! ।
प्रकर्षेणैव मे नाथ चतूराजी यतो भवेत् ॥
व्यास उवाच ।
अष्टौ कोष्ठान समालिख्य प्रदक्षिणक्रमेण तु ।
अरुणं पूर्व्वतः कृत्वा दक्षिणे हरितं बलम् ॥
पार्थ ! पश्चिमतः पीतमुत्तरे श्यामलं बलम् ।
राज्ञो वामे गजं कुर्य्यात् तस्मादश्वं ततो रथम्
कुर्य्यात् कौन्तेय ! पुरतो पुष्टे पत्तिचतुष्टयम् ।
कोणे नौका द्वितीये च तृतीये तु गजो भवेत् ॥
तुरीये च वसेद्राजा वटिकाः पुरतः स्थिताः ॥
पञ्चकेन वटी राजा चतुष्कोणे कुञ्जरः ॥
निकेण न [illegible] ...
[illegible] ।द्वयेन तु ॥
[illegible] । भूपतिः ॥

अग एव वन्नी याति बल हस्त्यश्वकोयगम्।
यथेह कुञ्जरो याति चतुर्द्दिक्षु महीपते ॥
तिर्य्यक् तुरङ्गमो याति लङ्घयित्वा त्रिकोष्ठकम्।
कोष्ठकोष्ठद्वय लङ्घ्य प्रभिन्नौका युधिष्ठिर ॥
सिंहासन चतूराजी नृपाश्वाष्टसु षट्पदम्।
काककाष्ठ वृहन्नौका नौकाष्टमकारकम् ॥
घाताघाते वटी नौका मत्त हन्ति युधिष्ठिर ॥
राजा गजो हयश्चापि तद्वा घात निहन्ति च ॥
आत्मन रक्षन रक्षेत् स्वराजा बलसत्तमम्।
आत्मरक्षा रच्यया पार्थ । हन्तव्य बलमुत्तमम् ॥
नौकायाश्चत्वारि पदानि अश्वस्याष्टौ पदानि इत्याधिक्यमन्यस्य ॥
मतङ्गजस्य गर्व्वेण राजा क्रीडति निर्भरम्।
महान् सर्व्वबल दत्वा रक्ष कौन्तेय ! कुञ्जरम् ॥
सिंहासन चतूराजी यद्वस्यागतो भवेत्।
सर्व्वसैन्यैरेवापि रक्षितव्यो महीपतिः ॥
अन्यदाजपद राजा यदाक्रामो युधिष्ठिर !।
तत्र सिंहासन तस्य भण्यते नृपसत्तम ॥
राजा च नृपति हत्वा कुर्य्यात सिंहासन यदा।
द्विगुण वाहयेत पण्यमन्यथैकगुण भवेत् ॥
नृप पण्य दामयत्नेन प्रापयेत् ॥
त्वसिंहासनं पार्थ यदारोहति भूपतिः ।
त सिंहासन नाम सर्व्वं नयति तद्बलम् ॥
त सिंहासन कर्त्तुं राजा यत्नपरायित ।
दा घातेऽपि हन्तव्यो बलेनापि सुरक्षितः ॥
कुम्भामे नृपे यत्र स्वकीये च नृपद्वयम्।
प्राप्ति च तदा तस्य चतूराजी यत्र भवत् ॥
पर्गेष नृप हत्वा चतूराजी यदा भवेत्।
गुण वाहयेत् पण्यमन्यथैकगुण भवत् ॥
पन्मा यत्र राजा राजान हन्ति पार्थिव।
नुरङ्गे तत्र भूप । वाहयेत चतुर्गुणम् ॥
दा सिंहासने काले चतूराजी समुत्थिता।
नुराजी भवत्येव न तु सिंहासन नृप ॥
अन्यदाजि उभयथा नयेऽपि पराजिंहासनाधि-
रोहात पदराजवधे प्रौर्य्याधिक्यमिष्यदण्डकल
प्रमाण । क्रीडायामपि तथा कल्प्यते ॥ ७ ॥
नृपद्वय यत्र वर्त्ते चालनो राज्ञि संस्थिते।
रेण सहुनथैको बलमाप्यपराप्यते ॥
नृपद्वय यत्र वर्त्ते न स्यादन्यतरे परः ।
यदा राजा हि राजान यातोऽपि न हनिष्यति
पारूढे यत्र राजा गमिष्यति युधिष्ठिर !।
राजाश्वाभेऽपि हन्तव्यो राजा तत्र न रक्ष्यते ॥
न राजपद बद्धा वटिकान्न यत्र भवेत्।
नौ भवन् घ नाम तदा कोटचल च वट ।
नि नष्ट भवेत् पार्थ । चतूराजी च षट्पदम्।
तदापि च चतूराजी भवत्येव न संशयः ॥
नौ वटपद सिंहे राजा वा वटिका तत्र।
वटपद न भवत्यत्र सद्य पार्थिव ।
मत्र कोष्ठ वा स्यादष्टका दृश्यते वै ।
तदाप्येवल तत्र सुयाय दुर्म्मत बसन ।
सिंहासनस्य कौन्तेय । तुपच्छ कराचन ।
वटचर न भवत्र इति गोतमभाषितम् ॥

नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलने यदि।
गाढावटीति विख्याता पद तस्य न दुष्यति ॥
गाढाधात्र्यापद राजपद कोष्ठपदश्च तत।
वर्त्ते रङ्गे बल नास्ति काककाष्ठ तदा भवेत् ॥
यदन्ति रावसाः सर्व्वं तस्य न स्तो जयाजयौ।
प्रापिते पश्चमे राज्ञि ग्लतवश्चाथ षट्पदे ॥
अप्यौष स्यात्तदा राजन् । चलित्वा चालित पदम्।
द्विराहत्य गतौ तस्माद्धन्यात परबल जयी ॥
सिंहासन भवत्येव काककाष्ठं न भण्यते ॥
उपविष्ट यत् स्थान तस्योपरि चतुष्टये।
नौकाचतुष्टय यत्र क्रियते यस्य नौकया ॥
नौकाचतुष्टय तत्र वृहन्नौकेति भण्यते।
न कुर्य्यादेकदा राजन् । गजस्याभियुक्त गजम् ॥
यदि कुर्व्वीत धर्म्मज्ञ ! चामयक्तो भविष्यति।
स्थानाभावे यदा पार्थ । हस्तिना हस्तिसम्मुखम् ॥
करिष्यति तदा राजन्निति गोतमभाषितम्।
प्राप्ते गजद्वये राजन् । हन्तव्यो वामतो गजः ।”
इति तिथ्यादितत्त्वे चतुरङ्गक्रीडनम् ॥

चतुरङ्गा, स्त्री (चत्वारि अङ्गानि यस्याः ।) घोटिकाश्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुरङ्गिणी स्त्री, (चत्वारि अङ्गानि हस्त्यश्वरथ पदातय सन्त्यस्यामिति । चतुरङ्ग + इनि ।) चतुरङ्गसेना । इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७३ । २० ।
“प्रेषयिष्ये तवार्थाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ।”)

चतुरङ्गुलः, पुं (चतस्र अङ्गुलयः परिमाणमस्य। समासे अच ।) आरग्वधवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २१ । (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ।
‘विरेचनानि सर्व्वाणि विशेषाच्चतुरङ्गुलात् ।’)
चतुरङ्गुलिपरिमिते त्रि ॥ (यथा, शतपथ ब्राह्मणे । १० । २ । २ । १ ।
“स चतुरङ्गुलमेवोभयतोऽन्तत उपगूहति ।”)

चतुरम्ल क्ली, (चतुर्णां अम्लानां समाहारः ।) चतुर्व्विधाम्लद्रव्यम् । यथा, भावप्रकाशे ।
“अम्लवेतसवृक्षाम्लबृहज्जम्बीरनिम्बुकैः ।
चतुरम्ल हि पञ्चाम्ल बीजपूरयुतैर्भवेत् ।”

चतुरस्रः, त्रि, (चतस्रोऽस्रयोऽस्य । “सुप्रातसुश्व सुदिवेति ।” ५ । ४ । १२० । इति अच्प्रत्ययेन निपातितः ।) चतुष्कोणः । यथा —
“चतुरस्र त्रिकोणं वा वर्त्तुलं चार्द्धचन्द्रकम् ।
कर्त्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ।”
इत्याह्निकतत्त्वे बौधायनः ॥
नृपाश्चतुर्थोऽश्मनयम् । इति दीपिका ॥

चतुराननः पुं (चत्वारि आननानि मुखानि यस्य ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥ तस्य चतुराननत्वे कारणं यथा —
“तस्याः स चाभीव्रदर्शिकाया अवस्थितः लालमपश्यमानः ।
परिभ्रमन् व्योम्नि विवृत्तनेत्र अभ्यासि दिक्षु द्दिर्दिर्भवांस्ततः ।”
इति श्रीभागवते । ३ । ८ । १६ । (यथा —
“इतरतापशतानि यथेच्छया
वितर तानि सहे चतुरानन ! ।
अरसिकेषु रसस्य निवेदनं
शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ।”
रेत्युद्भटः ।)

चतुरूषण क्ली (चतुर्णां ऊषणानां समाहारः ।) पिप्पलीमूलसहित त्रिकटु । यथा भावप्रकाशे ।
“त्र्यूषण सकणामूल कथित चतुरूषणम् ।
व्योषस्येव गुणाः प्रोक्ता अधिकाश्चतुरूषणे ।”

चतुर्गतिः, पुं, (चतुर्भिर्गतिरस्य ।) कच्छपः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१६ । (चतुर्णां चाश्रमाणां वर्णानां ब्राह्मणादीनां यथोक्तकारिणां गतिराश्रय । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ९५ ।
“चतुर्मूर्त्तिश्चतुर्ब्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः ।”)

चतुर्थः त्रि, चतुर्णां पूरणः । (“तस्य पूरणे डट् ।” ५ । २ । ४८ । इति डट् । ततः “षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ।” ५ । २ । ५१ । इति थुक् ।) चतुःसंख्यापूरणः । इति मुग्धबोधम् । चौठा इत्यादि भाषा ॥

चतुर्थांशः, पुं, (चतुर्थः अंशः ।) चतुर्भागैकभागः । तत्पर्य्यायः । तुरीयः २ पादः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चतुर्थः अंशो यस्य । चतुर्थांश-स्वामिनि त्रि । यथा, मनुः । ८ । २१० ।
“तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः ।”)

चतुर्थिका, स्त्री, पलपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

चतुर्थी स्त्री, (चतुर्णां पूरणी । “तस्य पूरणे डट् ।” ५ । २ । ४८ । इति डट् । ततः “षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ।” ५ । २ । ५१ । इति थुक् । ततष्टित्वात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा तु चन्द्रस्य चतुर्थकलाक्रियारूपा । इति स्मृतिः ॥ (चतुर्थी तु गणनाथयुता ग्राह्या । “युग्माग्नि कृतभूतानि ।” इति युग्मवचनात् तथा —
“एकादश्यष्टमी षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।
उपोष्याः परसंयुक्ता पराः पूर्व्वेण संयुता ।”
इत्यग्निपुराणवचनाच्च ।
भविष्ये,—
“अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।
चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाधिका ।
तत्र —
चतुर्थीसंयुता कार्य्या तृतीया च चतुर्थिका ।
तृतीयया युता नैव पञ्चम्या कारयेत् क्वचित् ।
इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनं पञ्चमीयुतानिषेधकं तद् विनायकव्रतपरमिति स्मृतवचनात् तदैवाङ्गत्वा निषिद्धत्वे कश्चिदनुपपत्तिः सर्व्वत्रैव पञ्चमीयुताया ग्रहणात् । ज्योतिषादिग्रन्थेषु ।
‘षष्ठ्यष्टम्याश्चतुर्थ्याश्च सायाह्ने द्वादशीदिने ।
प्रदोषेऽध्ययनं धीमान् न कुर्व्वीत यथाक्रमम् ।
आरम्भो गायकस्य सौख्य वेदाङ्गदा ।
प्रदोषदन्तोऽत्र प्रथमप्रहर इति हैमादि

रात्रिपर इति निर्णयामृततट्ट भोजदेवः ॥
'शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु सिंहे चन्द्रस्य दर्शनम् ।
मिथ्याभिशापं कुरुते न पश्येत्तत्र तं ततः ॥'
चतुर्थ्यां दर्शननिषेधात् तत्रोदितस्य चन्द्रस्य पञ्चम्यां दर्शने तु न दोषः । अतः,—
'पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि ।
चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन ॥'
दैवात् प्रमादाद्वा दर्शने तु ।
"सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।
सुकुमारक ! मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥"
अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं जलं पेयं आचारात् स्यमन्तकोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम् । माघमासस्य शुक्लचतुर्थ्यां गौरी पूजनीया । यथा, भविष्योत्तरे माघशुक्लपक्षमधिकृत्य,—
"चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता ।
सौभाग्यमतुलं कुर्य्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥)
तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"सपुत्त्रमित्रप्रमदाप्रमोदी
हृताभिलाषी कृपया समेतः ।
विवादशीलो विनयी विवादे
भवेच्चतुर्थीप्रभवः कठोरः ॥"

चतुर्द्दन्तः, पुं, (चत्वारो दन्ता यस्य ।) ऐरावतहस्ती । इति हेमचन्द्रः । २ । ६१ ॥ (स्वनामख्यातः पञ्चतन्त्रोक्तगजविशेषः । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ८० । "कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे चतुर्द्दन्तो नाम महागजो यूथाधिपः प्रतिवसति स्म ॥")

चतुर्द्दश, [न्] त्रि, चतुरधिका दश । चौद्द इति भाषा । इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, नैषधे । १ । ४ ।
"अधीतिबोधाचरणप्रचारणै-
र्दशाश्चतस्रः प्रणयन्नुपाधिभिः ।
चतुर्द्दशत्वं कृतवान् कुतः स्वयं
न वेद्मि विद्यासु चतुर्द्दशस्वयम् ॥"
चतुर्द्दशानां पूरणः । "तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् ।) पूरणार्थे अकारान्तोऽयं शब्दः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ११२ । २५ ।
"चतुर्द्दशे हि सम्पूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तम ! ।
न द्रक्ष्यामि यदि त्वान्तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥")
तद्वाचकानि । विद्या १ यमः २ मनुः ३ इन्द्रः ४ भुवनम् ५ भुवनारकं ६ । इति कविकल्पलता ॥

चतुर्द्दशी, स्त्री, (चतुर्द्दश + टित्वात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा तु चन्द्रस्य चतुर्द्दशकलाक्रियारूपा । तत्पर्य्यायः । भूता २ । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ("सा च शुक्ला पूर्णिमायुता ग्राह्या युग्मात् कृष्णा पूर्व्वयुता ।
"कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्द्दशी ।
पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कुत्रचित् ।
उपवासादिकार्य्येषु एष धर्म्मः सनातनः ॥'
इति निगमवचनात् अपराह्णव्यापित्वे तु शुक्लचतुर्द्दश्यपि पूर्व्वविद्धा ग्राह्या
'चतुर्द्दशी तु कर्त्तव्या त्रयोदश्या युता विभो ! ।
मम भक्तैर्महाबाहो ! भवेद्या चापराह्णिकी ।
दर्शविद्धा न कर्त्तव्या राकाविद्धा तथा मुने ॥'
इति स्कन्दपुराणात् मम भक्तैरिति ईश्वरोक्तेः शिवव्रतविषयम् । त्रयोदश्यां दिवालब्धमुहूर्त्तचतुर्द्दश्यलाभे तु पद्मपुराणम् ।
'एकादश्यष्टमी षष्ठी उभे पक्षे चतुर्द्दशी ।
अमावास्या तृतीया च उपोष्याः स्युः परान्विताः ॥'
एतद्विषय एव ।
'शिवा घोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्द्दशी ।
कृच्छ्रयुक्तैव कर्त्तव्या कुर्य्यादेव हि पारणम् ॥'
इति वचनम् ।" इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥)
तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"विरक्तशीलः पुरुषः सरोष-
श्चौरः कठोरः परवञ्चकश्च ।
परान्नभोक्ता परदारचित्त-
श्चतुर्द्दशी चेत् जननस्य काले ॥"
मासविशेषे तत्र कर्म्माणि यथा । ज्यैष्ठकृष्णचतुर्द्दश्यां स्त्रीकर्त्तृकसावित्र्यादिदेवतापूजा स्वामिपूजा च ॥ भाद्रशुक्लचतुर्द्दश्यां अनन्तपूजा चतुर्द्दशपिष्टकभक्षणं डोरकबन्धनञ्च ॥ कार्त्तिककृष्णचतुर्द्दश्यां चतुर्द्दशशाकभक्षणं चतुर्द्दशदीपदानं यमतर्पणञ्च ॥ अग्रहायणशुक्लचतुर्द्दश्यां गौरीपूजा पाषाणाकारपिष्टकभक्षणञ्च ॥ माघकृष्णपक्षे रटन्त्याख्यचतुर्द्दश्यां कालीपूजारुणोदये स्नानञ्च ॥ फाल्गुनकृष्णपक्षे शिवरात्र्याख्यचतुर्द्दश्यामुपवासः शिवपूजा च ॥ चैत्रशुक्लपक्षे मदनचतुर्द्दश्यां मदनवृक्षपल्लवेन कामदेवपूजा । इति स्मृतिः ॥

चतुर्द्दोलं, क्ली, पुं, (चतुर्भिर्वाहकैर्दोल्यते उत्क्षिप्य नीयते उह्यते इति यावत् । दोलि + कर्म्मणि घञ् । यद्वा, चतुर्भिर्दण्डैरुपलक्षितं दोलं दोलायमानयानविशेषः ।) स्वनामख्यातयानविशेषः । यथा,—
"राज्ञो यद्विपदं यानं विशेषाख्यमलं विदुः ।
चतुर्भिरुह्यते यत्तु चतुर्द्दोलं तदुच्यते ॥
भोजस्तु ।
चतुर्भिर्वाहकैर्दण्डैः षड्भिः कुम्भैः सुसंस्थितैः ।
स्तम्भैरष्टाभिरुदितं चतुर्द्दोलमनुत्तमम् ॥
तद्भेदा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् ।
चतुर्व्विधानां भूपानां चतुर्द्दोलाः प्रकाशिताः ॥
त्रिहस्तसम्मितायामो द्विहस्तपरिणाहवान् ।
हस्तद्वयोन्नतः प्रोक्तश्चतुर्द्दोलो जयाख्यया ॥
चतुर्हस्तायतो यस्तु सार्द्धद्विहस्तदन्यथा ।
चतुर्द्दोलः समाख्यातः कल्याणस्तावदुन्नतः ॥
पञ्चहस्तायतो यस्तु त्रिहस्तपरिणाहवान् ।
तावदेवोन्नतो वीरश्चतुर्द्दोल उदाहृतः ॥
आयामपरिणाहाभ्यां चतुर्हस्तमितो हि यः ।
चतुर्द्दोलो ह्ययं सिंहस्तद्वदेवोन्नतः शुभः ॥
सर्व्वोऽपि द्विविधः प्रोक्तः सच्छदिश्चापि निश्छदिः ।
आद्यः समरवर्षासु परः केलिवनालये ॥
सर्व्वेषामेव काष्ठानां दृढः स्याद्दण्डधारणः ।
चन्दनेनैव घटना सर्व्वास्तूपयुज्यते ॥
लोहजं सर्व्ववस्त्रेषु कनकं सर्व्वधातुषु ।
कुम्भस्य पद्मकोषस्य गिरिश्चेति यथाक्रमम् ॥
वैदेशानां महीन्द्राणां चतुर्द्दोलेषु विन्यसेत् ॥
दर्पणस्यार्द्धचन्द्रस्य हंसः केकी शुको गजः ।
अश्वः सिंहश्च तस्याग्रे आदित्यादिदशोत्तरान् ॥
मणिनियमस्तु दण्डवत् ॥
रक्तः शुक्लश्च पीतश्च कृष्णश्चित्रस्तथारुणः ।
नीलः कपिल इत्युक्तः पताकानान्तु संग्रहः ॥
चतुर्द्दोलः सपताकः शुभयानमिति स्मृतः ॥
मुक्तास्तवकैर्द्दशभिर्युक्तः स्यादाणकेशानाम् ।
चामरदण्डैर्द्दशभिर्द्दिग्जयिनां चतुर्द्दोलः ॥
चासपक्षस्य पुच्छं सेत् सर्व्वोपरि परिन्यसेत् ।
यात्रासिद्धिरयं नाम्ना चतुर्द्दोलो महीभुजाम् ॥
स्तम्भच्छादरहितो निश्छदिरुक्तश्चतुर्द्दोलः मानं पूर्व्ववत् ॥
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः सध्वजश्चापनिर्ध्वजः ।
ध्वजान् यत्र न्यस्यन्ति सङ्ग्रामविजयैषिणः ॥
तेषां मानन्तु चत्वारः स्वामिहस्तैकसम्मिताः ।
कोणेषु पश्चादग्रे च हस्तद्वयमितौ ध्वजौ ॥
सुवर्णं रजतं युग्मं त्रिविधानां महीभुजाम् ।
मणिचामरकुम्भानां खड्गादीनां विनिश्चयः ॥
चतुर्द्दोलध्वजे राज्ञो विज्ञेयो नयदण्डवत् !
निर्ध्वजे च चतुर्द्दोले मानमन्यतमं शृणु ॥
आयामपरिणाहाभ्यां चतुर्हस्तमितो हि यः ।
विजयो नाम विख्यातश्चतुर्द्दोलो महीभुजाम् ॥
विजयो मङ्गलो भद्रो वितर्द्ध्येकैकवर्द्धितः ।
त्रिविधानां महीन्द्राणां यानत्रयमुदाहृतम् ॥
अष्टाभिरुह्यते यस्तु अष्टदोलस्तु शन्ति च ।
सोपानद्वितयश्चात्र विज्ञेयं शिल्पिनिर्म्मितम् ॥
भोजस्तु ।
अष्टाभिर्व्वाहकैर्द्दण्डैः षड्भिस्तु दशभिर्घटैः ।
स्तम्भैस्तु दशभिर्ज्ञेयमष्टदोलं महीभुजाम् ॥
तद्भेदा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् ।
चतुर्व्विधानां भूपानामष्टदोलाः प्रकाशिताः ॥
षड्भिर्हस्तैर्मितायामः परिणाहश्चतुर्भुजः ।
चतुर्हस्तोन्नतो राज्ञामष्टदोलं जयं विदुः ॥
आयामपरिणाहाभ्यां पञ्चहस्तमितो हि यः ।
कल्याणाख्योऽष्टदोलोऽयं चतुर्हस्तमितोन्नतिः ॥
सप्तहस्तायतः कार्य्यः प्रवरे पञ्चहस्तकः ।
पञ्चहस्तोन्नतो वीरश्चाष्टदोलो महीभुजाम् ॥
आयामपरिणाहाभ्यामष्टहस्तमितो हि यः ।
सिंहनामाष्टदोलोऽयं विज्ञेयः षड्भुजोन्नतः ॥
सर्व्वोऽपि द्विविधः प्रोक्तः सच्छदिश्चापि निश्छदिः ।
काष्ठवस्त्रघटादीनां मणीनां चामरस्य च ॥
चतुर्द्दोलवदुन्नेयो नियमोऽन्योऽपि सूरिभिः ।
पूर्व्ववन्निश्छदेर्मानं ध्वजमानमिहोच्यते ॥
दशध्वजास्तेषु चाष्टौ स्वामिहस्तद्वयोन्नताः ।
पश्चादग्रे ध्वजौ राज्ञश्चतुर्हस्तमितौ मतौ ॥
मणिचामरपद्मानां निर्णयो निश्चिताक्षवत् ।
निर्ध्वजश्चाष्टदोलो यः शिबिकेति स गद्यते ॥
मणिकुम्भसुखादीनां नियमो नवदण्डवत् ।
इत्यष्टदोलकथनम् ॥

अग्र एव वटी याति वल हन्त्यग्रकोणगम् ।
यथेष्ट कुञ्जरो याति चतुर्दिक्षु महीपते ॥
तिर्य्यक् तुरङ्गमो याति लङ्घयित्वा त्रिकोष्ठकम् ।
कोणकोष्ठद्वय लङ्घ्य गच्छेन्नौका युधिष्ठिर ॥
सिंहासनं चतूराजी नृपाप्तश्च घटपदम् ।
काककाष्ठ वृहन्नौका नौकाष्टप्रकारकम् ॥
घाताघाते षट्टी नौका बल हन्ति युधिष्ठिर ॥
राजा गजो हयश्चापि त्यक्त्वा घात निहन्ति च ॥
अत्यन्त सबल रक्षेत् स्वराजा बलमुत्तमम् ।
अल्पस्यार्थे यथा पार्थ ! हन्तव्य बलमुत्तमम् ॥
नौकायाश्चत्वारि पदानि अश्वस्याष्टौ पदानि
इत्याधिक्यमश्वस्य ॥
मतङ्गजस्य गर्व्वेण राजा क्रीडति निर्भरम् ।
तस्मात् सर्व्वबल दत्त्वा रक्ष कौन्तेय ! कुञ्जरम् ॥
सिंहासन चतूराजी यन्त्रस्यागतो भवेत् ।
सर्व्वैरेवैभिरपि रक्षितव्यो महीपतिः ॥
अन्यदीयपद राजा यदाक्रान्तो युधिष्ठिर ! ।
तदा सिंहासन तस्य भण्यते नृपसत्तम ! ॥
राजा च नृपतिं हत्वा कुर्य्यात् सिंहासन यदा ।
द्विगुण वाहयेत् पणमन्यथैकगुण भवेत् ॥
द्विगुण पणं दातव्यलेन प्रापयेत् ॥
मित्रसिंहासन पार्थ यदारोहति भूपतिः ।
तत्र सिंहासन नाम सर्व्व जयति तद्‌बलम् ॥
यत्र सिंहासन कर्त्तु राजा षष्ठपदाश्रित ।
तत्र घातेऽपि हन्तव्यो बलेनापि सुरक्षित ॥
विद्यमाने नृपे यत्र स्वकीये च नृपद्वयम् ।
प्राप्नोति च तत्र तस्य चतूराजी यत्र भवेत् ॥
नृपेणैव नृप हत्वा चतूराजी यदा भवेत् ।
द्विगुण वाहयेत् पणमन्यथैकगुण भवेत् ॥
अपरस्य यत्र राज्ञा राजान हन्ति पार्थिव ।
चतुरङ्गे तत्र भूप वाहयेच्च चतुर्गुणम् ॥
यदा सिंहासने काले चतूराजी समुत्थिता ।
चतूराजी भवत्येव न तु सिंहासन नृप ! ॥
अत्र बीज उभयथा जयेऽपि परसिंहासनाधि
कारात् पराजयवधे शौर्य्याधिक्यनिष्कण्टकत्व
दर्शनात् । क्रीडायामपि तथा कथ्यते ॥ * ॥
राजद्वय यत्र हस्ते आत्मनो राज्ञि संस्थिते ।
परेण चतुरङ्गेको बलगाप्यपहाप्यते ॥
राजद्वय यत्र हस्ते न स्यादन्यकरे पर ।
तदा राजा हि राजान घातेऽपि न हनिष्यति ॥
नृपाकृष्टे यत्र राजा गमिष्यति युधिष्ठिर ! ।
घाताघातेऽपि हन्तव्यो राजा तत्र न रक्षक ॥
काष्ठ राजपद त्यक्त्वा वटिकान्या यदा भवेत् ।
तस्मै नयेत् पर नाम तदा कोष्ठक च घट ॥
यत्र नस्य भवेत् पार्थ ! चतूराजी च घटपदम् ।
तदापि च चतूराजी भवत्येव न संशय ॥
पतते घटपद् विद्धि राज्ञा वा हस्तिना तथा ।
घटपद न भवत्यस्य कथय सत्य पार्थिव ।
सप्तम कोष्ठक या स्यादृष्टका दण्डकेन वै ।
तदाक्रोन्यस्य मन्त्रय सुखाय दुर्ब्बल बलम् ।
त्रिवटाकस्य कौन्तेय ! पुरुषस्य कदाचन ।
घटपद न भवत्येव इति गौतमभाषितम् ॥
नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलने यदि ।
गाढ़ावटीति विख्याता पद तस्य न दुष्यति ॥
गाढ़ाचात्मपद राजपद कोणपदस्य तत् ।
हस्ते रङ्गे बल नास्ति काककाष्ठ तदा भवेत् ॥
वदन्ति राक्षसाः सर्व्वे तस्य न तौ जयाजयौ ।
प्रार्थिते प्रथमे राज्ञि न्यस्तस्याष्टघटपदे ॥
अश्वीय स्थानदा राजन् ! चलित्वा चालित
पदम् ।
द्विराहत्या गतौ सत्याहन्यात् परबल जयी ॥
सिंहासन भवत्येव काककाष्ठ न भण्यते ॥
उपविश्य यत् स्थान तस्योपरि चतुष्टये ।
नौकाचतुष्टय यत्र क्रियते यस्य नौकया ॥
नौकाचतुष्टय तत्र वृहन्नौकेति भण्यते ।
न कुर्य्यादेकदा राजन् ! गजस्याभिमुख गजम् ॥
यदि कुर्व्वीत धर्म्मज्ञ ! पापभक्तो भविष्यति ।
स्थानाभावे यदा पार्थ ! हस्तिन हस्तिसम्मुखम् ।
करिष्यति तदा राजन्निति गौतमभाषितम् ।
प्राप्ते गजद्वये राजन् ! हन्तव्यो वामतो गज ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वे चतुरङ्गक्रीडनम् ॥

चतुरङ्गा, स्त्री (चत्वारि अङ्गानि यस्याः ।) घोटिकाश्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुरङ्गिणी स्त्री, (चत्वारि अङ्गानि हस्त्यश्वरथ पदातय सन्त्यस्यामिति । चतुरङ्ग + इनि ।) चतुरङ्गसेना । इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७३ । २० ।
"प्रेषयिष्ये तवार्थाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ॥")

चतुरङ्गुल, पुं (चतस्रः अङ्गुलयः परिमाणमस्य । समासे अच् ।) आरग्वधवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २३ ॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ।
'विरेचनानि सर्व्वाणि विशेषाच्चतुरङ्गुलात् ॥')
चतुरङ्गुलिपरिमिते त्रि ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । १० । २ । २ । १ ।
'स चतुरङ्गुलमेवोभयतोऽन्तत उपगूहति ॥")

चतुरम्ल क्ली (चतुर्णाम् अम्लानां समाहारः ।) चतुर्व्विधाम्लद्रव्यम् । यथा, भावप्रकाशे ।
'अम्लवेतसवृक्षाम्लवृहज्जम्बीरनिम्बुकै ।
चतुरम्ल हि पञ्चाम्ल बीजपूरयुतैर्भवेत् ॥'

चतुरस्र त्रि (चतस्रोऽस्रयोऽस्य । "सुप्रातसुश्व सुदिवेति ।" ५ । ४ । १२० । इति अच्प्रत्ययेन निपातित ।) चतुष्कोणः । यथा —
"चतुरस्र त्रिकोण वा वर्त्तुल चार्द्धचन्द्रकम् ।
कर्त्तव्यमानुपूर्व्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ॥'
इत्याह्निकतत्त्वे बौधायनः ॥
गन्धाच्चतुर्थांशमत्र्यम् । इति दीपिका ॥

चतुरानन पुं (चत्वारि आननानि मुखानि यस्य ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥ तस्य चतुराननत्वे कारण यथा —
"तस्यां स चान्भोरुहकर्णिकाया
मवस्थितो लोकमपश्यमान ।
परिक्रमन् व्योम्नि विवृत्तनेत्र
श्चत्वारि लेभेऽनुदिश मुखानि ॥'
इति श्रीभागवते । ३ । ८ । १६ ॥ (यथा —
"इतरतापशतानि यथेच्छया
वितर तानि सहे चतुरानन ! ।
अरसिकेषु रसस्यनिवेदन
शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ॥'
इत्युद्भटः ॥)

चतुरूषण क्ली (चतुर्णाम् ऊषणानां समाहारः ।) पिप्पलीमूलसहित त्रिकटु । यथा भावप्रकाशे ।
"त्र्यूषण सकणामूल कथित चतुरूषणम् ।
व्योषस्यैव गुणा प्रोक्ता अधिकाश्चतुरूषणे ॥"

चतुर्गति, पुं (चतुर्भिर्गतिरस्य ।) कच्छपः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१९ ॥ (चतुर्णाम् आश्रमाणां वर्णानां ब्राह्मणादीनां यथोक्तकारिणां गतिराश्रयः । विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । १४९ । ९५ ।
'चतुर्मूर्त्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः ॥")

चतुर्थ त्रि, चतुर्णां पूरणः । ('तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् । ततः 'षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ।" ५ । २ । ५१ । इति थुक् ।) चतुःसङ्ख्यापूरणः । इति मुग्धबोधम् ॥ चौठा इत्यादि भाषा ॥

चतुर्थांश पुं (चतुर्थः अंशः ।) चतुर्भागैकभागः । तत्पर्य्यायः । तुरीयः २ पादः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चतुर्थः अंशो यस्य । चतुर्थांशस्वामिनि त्रि । यथा, मनुः । ८ । २१० ।
"तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः ॥")

चतुर्थिका, स्त्री, पलपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

चतुर्थी स्त्री, (चतुर्णां पूरणी । "तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् । ततः "षट्कतिपयचतुरां थुक् ।' ५ । २ । ५१ । इति थुक् । ततष्टित्वात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा तु चन्द्रस्य चतुर्थकलाक्रियारूपा । इति स्मृतिः ॥ (चतुर्थी तु पञ्चमीयुता ग्राह्या । "युग्माग्नि कृतभूतानि ।' इति युग्मवचनात् तथा —
'एकादश्यष्टमी षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।
उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्व्वेण संयुताः ॥
इत्यग्निपुराणवचनाच्च ॥
भविष्ये,—
'अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।
चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाक्षया ॥
मनु —
चतुर्थीसंयुता कार्य्या तृतीया च चतुर्थिका ।
तृतीयया युता नैव पञ्चम्या कारयेत् क्वचित् ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्तवचन पञ्चमीयुतानिषेधक तद्
विनायकव्रतपरमिति गुरुचरणाः तृतीयायुता
निषेधकत्वे क्वचिदित्यनुपपत्ते सर्व्वत्रैव पञ्चमी
युताया ग्रहणात् । द्वारकन्यादिप्रदोषमाह ।
'त्रयोदश्याश्चतुर्थ्याश्च सप्तम्या द्वादशीतिथे ।
प्रदोषेऽध्ययन धीमान् न कुर्व्वीत यथाक्रमम् ।
द्वारस्थो गायत्रः सोरस वैश्यस्तथा ।
प्रदोषश्चन्द्रोऽस्य प्रथमप्रहर इति हेमाद्रि

मरः । २ । १ । १७ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३९ ।
"म्टदङ्गान् दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् ।
प्रदक्षिणानि कुर्व्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥")
चतुष्पथः, पुं, (चत्वारः पन्थानो ब्रह्मचर्य्यादय आश्रमा यस्य । "ऋक्पूरिति ।" ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) ब्राह्मणः । इति मेदिनी । थे २७ ॥
चतुष्पदः, पुं, (चत्वारि पदानि यस्य ।) पशुः । (यथा, वृहत्संहितायाम् । २१ । १७ ।
"तरवश्च निरुपसृष्टाङ्कुरा नरचतुष्पदा हृष्टाः ॥")
करणविशेषः । इति मेदिनी । दे । ४८ ॥ तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"चतुष्पदभवो मर्त्यः सदाचारविवर्ज्जितः ।
स्वल्पवित्तः च्चीणदेहश्चतुष्पादधनान्वितः ॥"
"मेषवृषसिंहराशयः मकरपूर्व्वार्द्धं धनुःपरार्द्धञ्च ।"
इति दीपिका ॥
(चतुष्पदविशिष्टे । त्रि । यथा, महाभारते । १ । ६० । ११ ।
"चतुष्पदं द्विपदञ्चापि सर्व्वमेव भूता गर्भभूता भवन्ति ॥"
व्याधिनिवारणोपायाः । यथा,—
"वैद्यो व्याध्युपसृष्टश्च भेषजं परिचारकः ।
एते पादाश्चिकित्सायाः कर्म्मसाधनहेतवः ॥
गुणवद्भिस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान् भिषक् ।
व्याधिमल्पेन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥
वैद्यहीनास्त्रयः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थकाः ।
उद्गातृहोतृब्रह्माणो यथाध्वर्य्युं विनाध्वरे ॥
वैद्यस्तु गुणवानेकस्तारयेदातुरान् सदा ।
प्लवं प्रतितरैर्हीनं कर्णधार इवाम्भसि ॥
तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्म्मा स्वयं कृती ।
लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः ॥
प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी विशारदः ।
सत्यधर्म्मपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥
आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवानात्मवानपि ।
आस्तिको वैद्यवाक्यस्थो व्याधितः पाद उच्यते ॥
प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ।
युक्तमात्रं मनस्कान्तं गन्धवर्णरसान्वितम् ॥
दोषघ्नमग्लानिकरमविकारि विपर्य्यये ।
समीक्ष्य दत्तं काले च भेषजं पाद उच्यते ॥
स्निग्धोऽजुगुप्सुर्ब्बलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे ।
वैद्यवाक्यकृदश्रान्तः पादः परिचरः स्मृतः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्याये ॥)
चतुष्पदी, स्त्री, (चत्वारः पादा यस्याः । "संख्यासुपूर्व्वस्य ।" ५ । ४ । १४० । इति अन्तलोपः । "पादोऽन्यतरस्याम् ।" ४ । १ । ८ । इति ङीपि । "पादः पत् ।" ६ । ४ । १३० । इति पदादेशः ।) पद्यम् । इति मेदिनी । दे । ४८ ॥ चौपदी इति भाषा ॥ (यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् । १ स्तवके ।
"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ॥")
चतुष्पाटी, स्त्री, (चतस्रः दिशः पाटयति भिनत्तीति । पाटि + अण् + स्त्रियां ङीप् ।) नदी । इति शब्दमाला ॥

चतुष्पाठी, स्त्री, चतुर्णां वेदानां पाठो यस्यां सा । छात्राध्ययनस्थानम् । चौपाठी इति भाषा ॥ इति लोके प्रसिद्धिः ॥
चतुष्पाणिः, पुं, (चत्वारः पाणयो हस्ता यस्य ।) विष्णुः । इति हारावली । ६ ॥ (चतुर्हस्तविशिष्टे, त्रि ॥)
चतुःसमं, क्ली, (चतुर्णां चन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमानां समः समभागो यत्र । यद्वा, चतुर्भिश्चन्दनादिभिः समं एकत्र सद्भावस्थानं यत्र ।) मिलितचन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमरूपम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०३ ॥ औषधविशेषः । यथा, सुखबोधे ।
"लवङ्गं सैन्धवं पथ्या यमानी च चतुःसमम् ।
आममूलविबन्धघ्नं पाचनं भेदि शोषगुत् ॥"
अन्यच्च ।
"जातीफलं त्रिदशपुष्पसमन्वितञ्च
जीरञ्च टङ्कणयुतं चरकेण चोक्तम् ।
चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढ्वा
आमातिसारमखिलं गुरु हन्ति शूलम् ॥"
चतुस्त्रिंशत्, स्त्री, चतुरधिका त्रिंशत् । चौतिश् इति भाषा ॥ इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । १८ ।
"चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धो-
र्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति ॥") ।
चतुस्त्रिंशज्जातकज्ञः, पुं, (चतुस्त्रिंशज्जातकं जानातीति । ज्ञा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) बुद्धभेदः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४७ ॥
चतूराजी, स्त्री, (चतुर्भिरङ्गैः राजते दीप्यते इति । राज् + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् । स्त्रियां ङीप् ।) चतुरङ्गक्रीडाविशेषः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
चत्वरं, क्ली, (चत्यते स्त्रीक्रियते इति । चत + "कृगॄशॄवृ चतिभ्यः ष्वरच् ।" उणां । २ । १२१ । इति ष्वरच् ।) स्थण्डिलम् । होमार्थपरिष्कृता भूमिः । अङ्गनम् । इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥ उठान चाताल इति च भाषा ॥ (चतसृणां रथ्यानां सङ्गमः । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥ यथा, महाभारते । ३ । १५ । २० ।
"चतुरथ्यासु सर्व्वासु चत्वरेषु च कौरव ! ।
बलं बभूव राजेन्द्र ! प्रभूतगजवाजिमत् ॥"
नानाजनपदेभ्यः समागतानां वासस्थानम् । मठ इति भाषा ॥ यथा, कथासरित्सागरे । ६।४१ ।
"हत्वा तांश्चणकान् पिष्टान् गृहीत्वा जलकुम्भिकाम् ।
अतिष्ठं चत्वरे गत्वा छायायां नगराद्बहिः ॥")
चत्वारः, त्रि, (चतुर्शब्दस्य प्रथमाविभक्तेर्बहुवचनेन सिद्धेस्तथात्वम् ।) चतुःसंख्या । चारि इति भाषा ॥ इति व्याकरणम् ॥ तद्वाचकानि । वेदः १ ब्रह्मास्यम् २ वर्णः ३ समुद्रः ४ हरिबाहुः ५ स्वर्दन्तिदन्तः ६ सेनाङ्गम् ७ उपायः ८ यामः ९ युगम् १० आश्रमम् ११ हरपादः १२ । इति कविकल्पलता ॥ चतुःसंख्याविशिष्टे त्रि । इत्यमरः ॥

चत्वारिंशत्, स्त्री, (चत्वारो दशतः परिमाणमस्याः । "पङ्क्तिविंशतीति ।" ५ । १ । ५९ । इति निपातनात् साधुः ।) संख्याविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ चल्लिश् इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । ४ । १ । ६० ।
"तेभ्योऽग्नयः समभवन् चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥")
चत्वालः, पुं, (चत्यते प्रार्थ्यते स्त्रीक्रियते होमायेति । चत + "स्थाचतिमृजेरालज्वालजिति ।" वालञ् न वृद्धिः ।) होमकुण्डम् । दर्भः । इति मेदिनी । ले । ८६ ॥ गर्भः । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥
चद, ऋ म याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-सेट् ।) ऋ, अचदीत् । म, चदति चदते । इति दुर्गादासः ॥
चद, इ ह्लादे । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, कर्म्मणि चन्द्यते । ह्लादो हर्षः । इति दुर्गादासः ॥
चदिरः, पुं, (चन्दति दीप्यते स्वशरीरादिना इति । चदि + बाहुलकात् किरच् निपातनात् नस्य लोपः ।) हस्ती । चन्द्रः । कर्पूरम् । भुजगः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
चन, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) चनति । इति दुर्गादासः ॥
चन, म हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) म, चनयति । इति दुर्गादासः ॥
चन, य असाकल्यम् । अव्ययम् । यथा । किञ्चन । इत्यमरभरतौ ॥ ("किमः क्यन्तात् चित्चनौ ।" इति सूत्रेण ।) प्रत्ययोऽयं विभक्त्यन्तकिंशब्दादुत्तरे भवति । इति मुग्धबोधम् ॥
चनुच, उ हतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्त्वात् क्त्वावेट् ।) उ, चञ्चित्वा चक्त्वा । हतिर्गतिः । इति दुर्गादासः ॥
चन्दः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति यद्वा चन्दति दीप्यते इति । चन्दि वा चन्द + पचाद्यच् ।) चन्द्रः । इति भरतधृतशब्दार्णवः ॥
चन्दकः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति लोकानिति । चदि ह्लादे + णिच् + "ण्वुल्तृचौ ।" ३ । १।१३३ । इति ण्वुल् ।) मत्स्यविशेषः । चाँदा इति भाषा ॥ तस्य गुणः । रुचिबलकारित्वम् । अनभिष्यन्दित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ चन्द्रकोऽपि पाठः ॥ (चन्द्रकशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)
चन्दनः, पुं, क्ली, (चन्दयति आह्लादयतीति । चदि आह्लादे + णिच् + ल्युः ।) स्वनामख्यातवृक्षः । (यथा, गोः रामायणे । ५ । ७४ । ३ ।
"चन्दनांस्तिलकांश्चूतानशोकान् सिन्दुवारकान् ॥"
तथा च पञ्चतन्त्रे । १ । ४२ ।
"विना मलयमन्यत्र चन्दनं न प्ररोहति ॥")
तत्पर्य्यायः । गन्धसारः २ मलयजः ३ भद्रश्रीः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १३१ ॥ श्रीखण्डम् ५ महार्हम् ६ श्वेतचन्दनम् ७ गोशीर्षम् ८ तिलपर्णम् ९ मङ्गल्यम् १० मलयोद्भवम् ११ गन्धराजम् १२ सुगन्धम् १३ सर्पावासम् १४ शीतलम् १५ गन्धाढ्यम् १६ भोगिवल्लभम् १७ पाव-

एवं द्वादशषोडशविंशतिदोलादिका कार्या ।
मानं मार्द्धद्विगुणं सार्द्धत्रिगुणितं युक्तमेतेषाम् ॥
विंशतिदोलात् परतो भोगमतिं सम्भवेद्यानम् ।
यानं वक्रतुर्योर्थ बहुगुणमेतत्कृतारं चैथास ॥
भविष्योत्तरेऽपि ।
यदुक्तं हैमरं यानं तेन मानेन यो नृप ।
स्वयानं कुरुते दिव्यं स चिरं सुखमश्नुते ॥
स्वयोगयुक्तयानस्थो भोगमाप्नोति मानव ।
परयौगिकयानस्थः क्लेशमाप्नोति पुष्कलम् ॥
यो दम्भादथवाज्ञानाद्यानं प्रकुरुतेऽन्यथा ।
तस्यैतानि विनश्यन्ति आयुर्विद्या यशो धनम् ॥
प्रधानं मानमाश्रित्य नियमोऽयं समाश्रितः ।
नाप्रधाने निर्णयोऽस्ति तल्लिङ्गन्तु मनोरमम् ॥'
इति युक्तिकल्पतरुः ॥

चतुर्धा, व्य, (चतुः प्रकारमिति । "धाच प्रकारे ।" इति मुग्धबोधसूत्रेण धाच ।) चतुःप्रकारम् । चारिप्रकार इति भाषा ॥ इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । २६ । १४ ।
'मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् ।
चतुर्धा लक्ष्यते भेदो वृत्त्या लक्षणरूपया ॥")

चतुर्बीज, क्ली (चतुर्णां बीजानां समाहारः ।) मेथिका चन्द्रशूर कालाजाजी यवानिका एतच्चतुष्टयं मिलितम् । तच्चूर्णं नित्यमभ्यवहृतं पवनामयाजीर्णशूलाध्मानपार्श्वशूलकटिव्यथा-नाशिलम् । इति भावप्रकाशः ॥

चतुर्भद्र, क्ली (चत्वारि भद्राणि यत्र द्वन्द्वे । यद्वा चतुर्णां धर्म्मार्थकाममोक्षरूपकानां भद्राणां श्रेयसां समाहारः ।) सकलधर्म्मार्थकाममोक्षम् । इत्यमरः । २ । ७ । ५८ ॥ अन्यनाधिकशक्तिधर्म्मार्थकाममोक्षम् । इति तट्टीकायां सारसुन्दरी ॥ (तत्सम्बन्धमङ्गलमयगुणयुक्ते त्रि । यथा, महाभारते । ७ । ६२ । १७ ।
'स चेन्ममार सृञ्जय । चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥")

चतुर्भुज, पु (चत्वारो भुजा यस्य ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । २० ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ७ । ५ ।
'विष्णुः प्रबोधयाम्यद्य शेषे सुप्तं जनार्द्दनम् ।
चतुर्भुजं महावीर्य्यं तु खड्गं स भविष्यति ॥'
वटिकौषधविशेषः । यथा —
रसस्य भागौ द्वौ भागैकं हेमभस्मकम् ।
मृगकस्तूरिका चैव हरितालञ्च तत्समम् ॥
सर्व्वं खल्वतले पिष्ट्वा कन्यारससमर्द्दितम् ।
एरण्डपत्रैरावेष्ट्य धान्यराशौ दिनत्रयम् ॥
संस्थाप्य तत उद्धृत्य सर्व्वरोगेषु योजयेत् ।
एतद्रसायनवरं त्रिफलामधुमर्द्दितम् ॥
सद्भक्षयामिश्रमं खादेद्वलीपलितनाशनम् ।
अपस्मारे ज्वरे कासे शोषे मन्दानले क्षये ॥
हस्तकम्पे शिरःकम्पे गात्रकम्पे विशेषतः ।
वातपित्तसमुत्थांश्च कफजान्नाशयेद्ध्रुवम् ॥
सर्व्वविधिप्रयोगैर्ये व्याधयो न निवारिताः ।
कर्म्मभिः पञ्चभिश्चैव योगयद्भिसराणि ॥
चतुर्भुजो रसो नाम महेशेन प्रकाशितः ।
क्रमेण शीलितं हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥"
इति चतुर्भुजो रसः ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥
स्त्रियां गायत्रीरूपा महाशक्तिः । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४७ ।
"चतुर्भुजा चारुदन्ता चातुरी चरितप्रदा ॥"
चतुर्भुजविशिष्टे त्रि । यथा, देवीभागवते । १ । १५ । ५६ ।
"तदा शान्ता भगवती प्रादुरास चतुर्भुजा ।
शङ्खचक्रगदापद्मवरायुधधरा शिवा ॥')

चतुर्मुख, पु, (चत्वारि मुखानि यस्य । यद्वा चत्वारो वेदाश्चत्वारि मुखानीवास्य ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । १० । २२ ।
"चतुर्व्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगाः ।
चतुर्व्वर्णमयो लोकस्त्वत्तः सर्व्वं चतुर्म्मुखात् ॥"
'सर्व्वं चतुर्म्मुखात् चतुर्म्मुखरूपिणस्त्वत्तः जातमिति शेषः ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥
शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७६ ।
"चतुर्म्मुखो महालिङ्गश्चारुलिङ्गस्तथैव च ॥")
औषधविशेषः । यथा —
"रसगन्धकलौहाभ्रं समं स्वर्णं हेम च ।
सर्व्वं खल्वतले पिष्ट्वा कन्यारसविमर्द्दितम् ॥
एरण्डपत्रैरावेष्ट्य धान्यराशौ दिनत्रयम् ।
संस्थाप्य तत उद्धृत्य सर्व्वरोगेषु योजयेत् ॥
एतद्रसायनवरं त्रिफलामधुसंयुतम् ।
तद्भक्षयामिषवत् खादेत वलीपलितनाशनम् ॥
क्षयमेकादशविधं कासं पञ्चविधन्तथा ।
कुष्ठमष्टादशविधं पाण्डुरोगान् प्रमेहकान् ॥
शूलं श्वासञ्च हिक्काञ्च मन्दाग्निं चाम्लपित्तकम् ।
शोणान् सर्व्वानाढ्यवातं विसर्पं विद्रधिन्तथा ॥
अपस्मारमहोन्मादान् सर्व्वार्शांसि त्वगामयान् ।
क्रमेण सेवितं हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥
पौष्टिकं बलमायुष्यं पुत्रप्रसवकारणम् ।
चतुर्म्मुखेन रुद्रेण लक्ष्मापेयेन कीर्त्तितम् ॥'
इति प्रयोगामृते चतुर्म्मुखरसः ॥
(औषधान्तरं यथा —
'सूतं स्वर्णं मृतं स्वर्णं द्वाभ्यां तुल्यामनःशिला ।
विमर्द्दितञ्च तैलेन चासमौल्यकेन च ॥
तद्गोलं वस्त्रवद्धं वस्त्रयेत्तैलपेषितम् ।
चासमोफलकल्केन दोलायन्त्रे शाहं पचेत् ॥
उद्धृत्य धारयद्वक्त्रे निःशास्यदस्रारोगतुत ॥"
इति चतुर्म्मुखो रसः ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे मुखरोगाधिकारे ॥)

चतुर्युग, क्ली, चतुर्णां युगानां समाहारः । इति व्याकरणममरटीका च ॥ (चत्वारि युगानि यत्र इति विग्रहे चतुर्युगविशिष्टे, त्रि । यथा, रघौ । १० । २४ ।
'चतुर्व्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगाः ॥"
'चत्वारि युगानि कृतत्रेतादीनि यासु ताश्चतुर्युगाः कालावस्थाः कालपरिमाणम् ॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

चतुर्व्वक्त्र, पु, (चत्वारि वक्त्राणि यस्य यद्वा चत्वारो वेदा एव वक्त्राणि मुखानीवास्य ।) ब्रह्मा । इति हलायुधः ॥

चतुर्व्वर्ग, पुं (चतुर्णां धर्म्मार्थकाममोक्षाणां वर्गः समूहः ।) धर्म्मार्थकाममोक्षम् । इत्यमरः । २ । ७ । ५८ ॥ (यथा, रघौ । १० । २२ ।
"चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगाः ॥)

चतुर्व्विद्य, पुं (चतस्रो विद्या अधीतेऽसौ इति । यद्वा । ७ । १ । ३१ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्त्या यथा, "चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च । चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः स एव चातुर्वैद्यः । चतुर्विद्यस्येति पाठान्तरम् । चतुर्विद्य एव चातुर्व्विद्यः ।") चतुर्व्वेदवेत्ता । अस्य रूपान्तराणि । चतुर्व्वेदः । चातुर्व्वैद्यः । चातुर्व्वेदः । इति व्याकरणम् ॥

चतुर, त्रि, (चत + उरच ।) स्तावयिता । इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

चतुष्क, क्ली (चत्वारोऽवयवा यस्य वा कन् ।) चतुष्कं चतुरवयवम् । यथा मनुः । ७ । ५० ।
"पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
एतत् कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥"
गृहविशेषः । यथा, कुमारे । ५ । ६८ ।
'चतुष्कपुष्पप्रकराावकीर्णयोः
परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ॥')
मणिभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
(पुंसि तु हारविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २८४६ ।
"अथ मौक्तीहारिष्वैऽभूच्चतुष्कः कौतुकावहः ।")

चतुष्की, स्त्री, (चतुष्क + स्त्रियां ङीप् ।) मशहरी । मश्चारि इति भाषा ॥ पुष्करिणीभेदः । इति मेदिनी । के । ८७ ॥

चतुष्टय, क्ली, केन्द्रम् । इति नीलकण्ठीयजातकम् ॥ (चतुःसंख्या । यथा, कुमारे । ७ । १३ ।
"तस्मात् प्रदेशाच्च वितानवन्तं
युक्तं मणिस्तम्भचतुष्टयेन ॥"
चत्वारोऽवयवा यस्य । "संख्याया अवयवे तयप् ।" ५ । २ । ४२ । इति तयप् । ततो रेफस्य विसर्गे सत्वे च कृते 'ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ।" ८ । ३ । १०१ । इति षत्वम् ।) चतुरवयवे त्रि । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा मनुः । ८ । १३० ।
"वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात् ।
तदैषु सर्व्वमप्येतत् प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ॥'
यथा च, कुमारे । २ । १७ ।
"प्रशस्तिरासीच्छन्दसां चरितार्था चतुष्टयी ॥")

चतुष्पथ, क्ली, (चतुर्णां पथां समाहारः । 'तद्धितार्थेति ।" २ । १ । ५१ । इति समासः । "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ।" ५ । ४ । ७४ । इति च । "ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ।" ८ । ३ । ४१ । इति षत्वम् । यद्वा, चत्वारः पन्थानो यत्र इति ।) एकत्र मिलितपथचतुष्टयम् । चौमाथा पथ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । शृङ्गाटकम् २ । इत्य

मरः । २ । १ । १७ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३९ ।
"मृदङ्गान् दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् ।
प्रदक्षिणानि कुर्व्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥")

चतुष्पथः, पुं, (चत्वारः पन्थानो ब्रह्मचर्य्यादय आश्रमा यस्य । "ऋक्पूरिति ।" ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) ब्राह्मणः । इति मेदिनी । थे २७ ॥

चतुष्पदः, पुं, (चत्वारि पदानि यस्य ।) पशुः । (यथा, बृहत्संहितायाम् । २१ । १७ ।
"तरवश्च निरुपहताङ्कुरा नरश्चतुष्पदा हृष्टाः ॥")
करणविशेषः । इति मेदिनी । दे । ४८ ॥ तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"चतुष्पदभवो मर्त्यः सदाचारविवर्जितः ।
स्वल्पवित्तः क्षीणदेहश्चतुष्पादधनान्वितः ॥"
"मेषवृषसिंहराशयः मकरपूर्व्वार्द्धं धनुःपरार्द्धञ्च ।"
इति दीपिका ॥
(चतुष्पदविशिष्टे । त्रि । यथा, महाभारते । १ । ६० । ११ ।
"चतुष्पदं द्विपदञ्चापि सर्व्वमेव भूता गर्भभूता भवन्ति ॥"
व्याधिनिवारणोपायाः । यथा,—
"वैद्यो व्याध्युपसृष्टश्च भेषजं परिचारकः ।
एते पादाश्चिकित्सायाः कर्म्मसाधनहेतवः ॥
गुणवद्भिस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान् भिषक् ।
व्याधिमल्पेन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥
वैद्यहीनास्त्रयः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थकाः ।
उद्गातृहोतृब्रह्माणो यथाध्वर्य्युं विनाध्वरे ॥
वैद्यस्तु गुणवानेकस्तारयेदातुरान् सदा ।
प्लवं प्रतितरैर्हीनं कर्णधार इवाम्भसि ॥
तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्म्मा स्वयं कृती ।
लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः ॥
प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी विशारदः ।
सत्यधर्म्मपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥
आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवानात्मवानपि ।
आस्तिको वैद्यवाक्यस्थो व्याधितः पाद उच्यते ॥
प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ।
युक्तमात्रं मनस्कान्तं गन्धवर्णरसान्वितम् ॥
दोषघ्नमग्लानिकरमविकारि विपर्य्यये ।
समीक्ष्य दत्तं काले च भेषजं पाद उच्यते ॥
स्निग्धोऽजुगुप्सुर्बलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे ।
वैद्यवाक्यकृदश्रान्तः पादः परिचरः स्मृतः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्याये ॥)

चतुष्पदी, स्त्री, (चत्वारः पादा यस्याः । "संख्यासुपूर्व्वस्य ।" ५ । ४ । १४० । इति अन्त्यलोपे । "पादोऽन्यतरस्याम् ।" ४ । १ । ८ । इति ङीपि । "पादः पत् ।" ६ । ४ । १३० । इति पदादेशः ।) पद्यम् । इति मेदिनी । दे । ४८ ॥ चौपदी इति भाषा ॥ (यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् । १ स्तवके ।
"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ॥")

चतुष्पाटी, स्त्री, (चतस्रः दिशः पाटयति भिनत्तीति । पाटि + अण् + स्त्रियां ङीप् ।) नदी । इति शब्दमाला ॥

चतुष्पाठी, स्त्री, चतुर्णां वेदानां पाठो यस्यां सा । छात्राध्ययनस्थानम् । चौपाठी इति भाषा ॥ इति लोके प्रसिद्धिः ॥

चतुष्पाणिः, पुं, (चत्वारः पाणयो हस्ता यस्य ।) विष्णुः । इति हारावली । ९ ॥ (चतुर्हस्तविशिष्टे, त्रि ॥)

चतुस्समं, क्ली, (चतुर्णां चन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमानां समः समभागो यत्र । यद्वा, चतुर्भिश्चन्दनादिभिः समं एकत्र सहावस्थानं यत्र ।) मिलितचन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमकल्पम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०३ ॥ औषधविशेषः । यथा, सुखबोधे ।
"लवङ्गं सैन्धवं पथ्या यमानी च चतुस्समम् ।
आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं भेदि दीपनम् ॥"
अन्यच्च ।
"जातीफलं त्रिदशपुष्पसमन्वितञ्च
जीरञ्च टङ्कणयुतं चरकेण चोक्तम् ।
चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढ्वा
आमातिसारमखिलं गुरु हन्ति शूलम् ॥"

चतुस्त्रिंशत्, स्त्री, चतुरधिका त्रिंशत् । चौत्रिश् इति भाषा ॥ इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । १८ ।
"चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धो-
र्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति ॥") .

चतुस्त्रिंशज्जातकज्ञः, पुं, (चतुस्त्रिंशज्जातं जानातीति । ज्ञा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) बुद्धभेदः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४७ ॥

चतूराजी, स्त्री, (चतुर्भिरङ्गैः राजते दीप्यते इति । राज् + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् । स्त्रियां ङीप् ।) चतुरङ्गक्रीडाविशेषः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

चत्वरं, क्ली, (चत्यते स्वीक्रियते इति । चत + "कृ गॄ शॄ दृ चतिभ्यः ष्वरच् ।" उणां । २ । १२१ । इति ष्वरच् ।) स्थण्डिलम् । होमार्थपरिष्कृता भूमिः । अङ्गनम् । इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥ उठान चाताल इति च भाषा ॥ (चतसृणां रथ्यानां सङ्गमः । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥ यथा, महाभारते । ३ । १५ । २० ।
"अनुरथ्यासु सर्व्वासु चत्वरेषु च कौरव ! ।
बलं बभूव राजेन्द्र ! प्रभूतगजवाजिमत् ॥"
नानाजनपदेभ्यः समागतानां वासस्थानम् । मठ इति भाषा ॥ यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ४१ ।
"हत्वा तांस्तनयान् पितृन् गृहीत्वा जलकुम्भिकाम् ।
अतिष्ठं चत्वरे गत्वा छायायां नगराद्बहिः ॥")

चत्वारः, त्रि, (चतुर्शब्दस्य प्रथमाविभक्तेर्बहुवचनेन सिद्धिस्तथात्वम् ।) चतुःसंख्या । चारि इति भाषा ॥ इति व्याकरणम् ॥ तद्वाचकानि । वेदः १ ब्रह्मास्यम् २ वर्णः ३ समुद्रः ४ हरिबाहुः ५ स्वर्दन्तिदन्तः ६ सेनाङ्गम् ७ उपायः ८ यामः ९ युगम् १० आश्रमम् ११ हृत्पादः १२ । इति कविकल्पलता ॥ चतुःसंख्याविशिष्टे त्रि । इत्यमरः ॥

चत्वारिंशत्, स्त्री, (चत्वारो दशतः परिमाणमस्याः । "पङ्क्तिविंशतीति ।" ५ । १ । ५९ । इति निपातनात् साधुः ।) संख्याविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ चल्लिश् इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । ४ । १ । ६० ।
"तेभ्योऽग्नयः समभवन् चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥")

चत्वालः, पुं, (चत्यते प्रार्थ्यते स्वीक्रियते होमायेति । चत + "स्थाचतिमृजेरिति ।" वालच् न वृद्धिः ।) होमकुण्डम् । दर्भः । इति मेदिनी । ले । ९८ ॥ गर्भः । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥

चद, ए ञ याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-सेट् ।) ए, अचदीत् । ञ, चदति चदते । इति दुर्गादासः ॥

चद, इ ह्लादे । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, कर्म्मणि चन्द्यते । ह्लादो हर्षः । इति दुर्गादासः ॥

चदिरः, पुं, (चन्दति दीप्यते स्वशरीरादिना इति । चदि + बाहुलकात् किरच् निपातनात् नस्य लोपः ।) हस्ती । चन्द्रः । कर्पूरम् । भुजगः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

चन, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) चनति । इति दुर्गादासः ॥

चन, म हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) म, चनयति । इति दुर्गादासः ॥

चन, व्य असाकल्यम् । अकात् स्वम् । यथा । किञ्चन । इत्यमरभरतौ ॥ ("किमः सन्तात् चित्चनौ ।" इति सूत्रेण ।) प्रत्ययोऽयं विभक्त्यन्तकिम्शब्दादुत्तरे भवति । इति मुग्धबोधम् ॥

चञ्च, उ हतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्त्वात् क्त्वावेट् ।) उ, चञ्चित्वा चक्त्वा । इतिगतिः । इति दुर्गादासः ॥

चन्दः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति यद्वा चन्दति दीप्यते इति । चन्दि वा चन्द + पचाद्यच् ।) चन्द्रः । इति भरतधृतशब्दार्णवः ॥

चन्दकः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति लोकानिति । चदि ह्लादे + णिच् + "ण्वुल्तृचौ ।" ३ । १ । १३३ । इति ण्वुल् ।) मत्स्यविशेषः । चाँदा इति भाषा ॥ तस्य गुणः । रुचिबलकारित्वम् । अनभिष्यन्दित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ चन्द्रकोऽपि पाठः ॥ (चन्द्रकशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

चन्दनः, पुं, क्ली, (चन्दयति आह्लादयतीति । चदि आह्लादे + णिच् + ल्युः ।) स्वनामख्यातवृक्षः । (यथा, गोः रामायणे । ५ । ७४ । ३ ।
"चन्दनांस्तिलकांश्चूतानशोकान् सिन्धुवारकान् ॥"
तथा च पञ्चतन्त्रे । १ । ४२ ।
"विना मलयमन्यत्र चन्दनं न प्ररोहति ॥")
तत्पर्य्यायः । गन्धसारः २ मलयजः ३ भद्रश्रीः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १३१ ॥ श्रीखण्डम् ५ महार्हम् ६ श्वेतचन्दनम् ७ गोशीर्षम् ८ तिलपर्णम् ९ मङ्गल्यम् १० मलयोद्भवम् ११ गन्धराजम् १२ सुगन्धम् १३ सर्पावासम् १४ शीतलम् १५ गन्धाढ्यम् १६ भोगिवल्लभम् १७ पाव-

नम १८ शीतगन्ध १९। इति राजनिघण्टः॥ तैलपर्णिक २० चन्द्रद्युति २१। इति भावप्रकाशः॥ भद्रश्रियम् २२ हिमम् २३ हिमम २४। इति रत्नमाला॥ पटीर २५ वर्णक २६ भद्राश्रय २७ सेव्य २८ रौहिण २९। इति शब्दरत्नावली॥ याम्य ३० पीतसार ३१। इति जटाधरः॥ अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। शीतलत्वम्। स्वादे किञ्चित्कषायत्वम्। पित्तभ्रान्तिवमिज्वरक्रिमितृष्णासन्तापशान्तिकारित्वम्। श्रम्यत्वम्। वक्त्ररोगनाशित्वम्। शरीरकान्तिदीप्तिकारित्वम्। लेपने कामवृद्धिकारित्वम्। अतिसौरभ्यदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ रूक्षत्वम्। तिक्तत्वम्। आह्लादत्वम्। लघुत्वम्। श्रमशोषरोगविषश्लेष्मतृड्दाहनाशित्वञ्च॥ *॥ श्रेष्ठचन्दनलक्षणं यथा —

"स्वादे तिक्तं कषे पीतं छेदे रक्तं तनौ सितम्।
ग्रन्थिकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते॥"

इति भावप्रकाशः॥

वानरविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३०५॥

चन्दनं, क्ली (चन्द्यते आह्लाद्यते अनेन वा इति। चदि आह्लादे + णिच् + ल्युट्।) ... इति मेदिनी। ने। ६१॥

चन्दनगोपी, स्त्री (चन्दनमपि गोपायति ... दिना रक्षतीति। गुप + अण्। ततो ङीप्। यद्वा, चन्दनवद् गुप्यते दीप्यते इति। अच्।) शारिवाविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्दनधेनुः, स्त्री (चन्दनेन अङ्किता धेनुः। मध्यपदलोपिकर्मधारयः।) पतिपुत्त्रवन्मृतनार्य्युद्देश्यकोत्सृष्टचन्दनाङ्कितसवत्सगौः। तत्प्रमाणप्रयोगौ लिख्येते।

"नत्वा शिवं चन्दनचर्च्चिताया
धेनोः प्रदाने सविधिप्रयोगम्।
रत्नाकरादेर्लिखितं विलोक्य
तनोति वाचस्पतिरच्युतेः॥"

अथ चन्दनधेनुदानविधिः। तत्र रत्नाकरे देवलः।

जीवद्भर्त्री तु या नारी पुत्त्रिणी म्रियते यदि।
सवत्सामङ्कितां धेनुमाचार्य्याय प्रदापयेत्॥
पतिपुत्त्रवती नारी म्रियते याऽग्रतस्तयोः।
वृष न चोत्सृजेत् पुत्त्रः पिता यावच्च जीवति॥
तथा कर्म्मोपदेशिन्यां ब्राह्मणसर्व्वस्वे च द्वत्रिंशतानि वचनानि। यथा स्मृतिः।
पतिपुत्त्रवती नारी म्रियते भर्त्तुरग्रतः।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुं तस्याः स्वर्गाय कल्पयेत्॥
तथा जातूकर्ण्यः।
धेनुं चन्दनमालिप्य यो दद्यान्मातृहेतवे।
यदि पापशतैर्युक्ता तथापि स्वर्गमाप्नुयात्॥
तथा वशिष्ठः।
न कुर्य्याद्वृषोत्सर्गं यावत् पितरि जीवति।
चन्दनाङ्कितां धेनुमाचार्य्याय प्रदापयेत्॥ *॥
चतुर्द्दशो भवेद्वृषो यद्यद्ब्राह्मणसत्तम।
वर्णेन शोभनः स्थूलः कार्य्यो धेनुमौलिकः॥
विलासे पञ्चलस्यैव कर्त्ता यूप प्रशस्यते।
अभावे वारुणेनापि यूपं कुर्य्याद्विधानतः॥
वृषोत्सर्गे तु वृषमौलिकः।
तरुणी रूपसम्पन्ना सुशीला च पयस्विनी।
न्यायार्ज्जिता गृहे जाता देया सा श्रेयसे तु गौः॥
नदीतीरे वने गोष्ठे देवतायतनेषु च।
शोणितक्षेत्रे कुशक्षेत्रे राजद्वारे चतुष्पथे॥

एषु वचनेषु वृषोत्सर्गनिषेधचन्दनधेनूत्सर्गविध्योर्युगपदुपसंहारदर्शनात् वृषोत्सर्गस्थाने प्रधानतया चन्दनधेनूत्सर्गः प्रतीयते। अतोऽस्य वृषोत्सर्गकार्य्यकारित्वात् तत्फलहेतुत्वं लभ्यते। एकोद्दिष्टं न कुर्व्वीत न्यासिनाञ्चैव सर्व्वदा। अहन्येकादशे प्राप्ते पार्व्वणन्तु विधीयते॥ इति श्राद्धविवेकधृतोशनोवचने चिरकृतसन्न्यासिनां एकोद्दिष्टनिषेधपार्व्वणविध्योर्युगपदुपसंहारात् एकोद्दिष्टस्थाने पार्व्वणमिव। यद्वा पतिपुत्त्रवतीरूपप्रेतविशेषाधिकृतस्तु वृषं न चोत्सृजेदिति निषेधचन्दनधेनूत्सर्गविधिभ्यां प्रेतमात्राधिकृतसामान्यवृषोत्सर्गविध्यवगतफलभावनाकरणीभूतवृषकर्म्मकत्यागमनूद्य तत्कर्म्मीभूतवृषमपहाय तत्स्थाने धेनुमात्रगुणविधिलाघवादवगम्यते। पशुयागे सामान्यविध्यवगतप्रणयनीयाधिकरणीभूतचमसस्थाने गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदिति विशेषविधिना गोदोहगुणविधिवत्। नाश्नाभिरपि प्रविशिनीम्। उपोष्य द्वादशीं तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणमित्यत्र एकादशीरूपनिमित्तस्थाने द्वादशीमात्रगुणविधिवच्च। अन्यथा धेनूत्सर्गस्य पृथक्कर्म्मत्वे फलभावना तत्करणनियाम्यानां पृथक्कल्पने गौरवं स्यात्। उक्तविधिनिषेधयोरुपसंहारवैयर्थ्यं स्यात्। ततश्च करणैक्यात् फलैक्यमिति। चन्दनधेनूत्सर्गेऽपि प्रेतत्वविमुक्तिपूर्ब्बकस्वर्गप्राप्तिः फलम्। एवं कपिलमन्त्रस्यपापश्यपगमस्वर्गमार्गावाप्तावपि तथैव तात्पर्य्यम्। तथा जातूकर्ण्यवचनस्थपापस्वर्गपदयोरपि तथैव तात्पर्य्यं बोध्यम्। भूतार्थानां विधिशेषाणामेव जैमिन्युक्तप्रामाण्यम् प्रकृते सिद्धे विधिशेषत्वे लाघवात्। पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वेति कात्यायनवचनस्थपापपदस्य प्रेतत्वे एव तात्पर्य्यदर्शनाच्च। अत्र यद्यपि पतिपुत्त्रवतीत्यत्र पतिपुत्त्रवत्त्वस्य विशेष्यीभूतकर्त्तृत्वविमरणान्वयित्वेन न विशेषणत्वं किन्तूपलक्षणत्वमेव ततश्च काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा इतिवत् कादाचित्कतद्वत्तामादायापि पतिपुत्त्रवतीतिप्रयोग उपपद्यते। तथापि अपत्यतयोर्भर्त्तुरग्रत इत्याभ्यां मरणकालिकी पतिपुत्त्रसत्तावगम्यते। गवां गोष्ठे इतिवत्। अथवा मरणान्वयेन धेनूत्सर्गकालिकीति। नचापुत्त्रिणा स्त्रिया काचित् तस्याः धेनुर्विगर्हिता। इति कपिलवचने अपुत्त्रितायाः पुत्त्रकर्त्तृकधेनूत्सर्गनिषेधस्य प्रसक्ततया सपत्नीपुत्त्रकर्त्तृकधेनूत्सर्गनिषेधप्राप्तौ तद्दृष्ट्या पतिपुत्त्रवतीत्यस्य सपत्नीपुत्त्रवतीपरत्वं अवश्यं वाच्यम्। तदेकवाक्यतया पुत्त्रिणीत्यादावपि तथात्वमिति वाच्यम्। अपुत्त्रितेति कपिलाहस्य प्रसक्तिपूर्ब्बकतार्थं पतिपुत्त्रवत निश्चरजस्काया धेनूत्सर्गनिषेधार्थत्वात् गत्या सर्व्वा लक्षणाया बीजाभावात्। प्रतियोगिवत्ध्वंसप्रागभावयोरपि अत्यन्ताभावविरोधित्वमते तु अजातपुष्पस्त्रीपरत्वं वा भवतु तथात्वेऽपि तस्या धेनुर्विगर्हितेति अप्रसक्तार्थोऽपि अपुष्पिताधेनुदाननिन्दा पतिपुत्त्रवत्या चन्दनधेनुदानस्तुतिपरा। यथा हरेरुत्थाने पौर्णमासेन किन्तेन प्रतिपद्यते यो निशीथे प्रसक्तापि निन्दा एकादश्यादिपौर्णमासान्तव्रते रैवत्यन्तपादयोगविधस्तुतिपरा। यथा वा वेदमाने यो गिरा गिरेति ब्रूयात् स आत्मानमपि गिरेत् इत्यप्रसक्तनिन्दा ऐरं कृत्वा उद्गायेदिति विधेः स्तुतिपरा। अतएव उक्तं शावरभाष्ये। न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्त्तते अपि तु इतरत् स्तोतुमिति। स्तुतौ हि अप्रसिद्धगुणदोषारोपस्यादोषाय। न चात्र काम्यस्यैव कार्त्तिक्यादिवृषोत्सर्गस्य स्थाने धेनुदानं विधीयते इति वाच्यम्। तत्रानपराले मानाभावात्। प्रत्युत म्रियत इति वर्त्तमानार्थकविभक्त्या वर्त्तमानसामीप्येनाचिरप्रमीतोपस्थितेश्च। ये तु बह्वीनामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्त्रिणी भवेत्। सर्व्वास्तास्तेन पुत्त्रेण प्राह पुत्त्रवतीर्म्मनुरिति मनुना पुत्त्रवतीत्वाभिधानादेव पतिपुत्त्रवतीत्यत्र सपत्नीपुत्त्रवती प्रतीयते इति ब्रुवते तेऽतीवभ्रान्ताः। पुत्त्रवतीति पदस्यासत्त्वे तया मतुपा पतिपदस्यान्वये तटस्थत्वापत्तेः॥ *॥ ननु वृषतुल्यवयोवर्णो वृषः स्याद्द्विगुणा द्विजाः। वृषोत्सर्गे तथा पुंसां स्त्रीणां स्त्रीगौर्विशिष्यते॥ इति भविष्यत्पुराणवाक्याद्धेनुदानमिह पतिपुत्त्रवत्या वृषोत्सर्गे दक्षिणादानस्य विशेषरूपम्। न तु प्रधानकर्म्मान्तरं गौरवात्। न च दक्षिणाया अङ्गत्वेन फलासङ्गतिः। यस्य पयोमयी तुष्टिर्भवति न स पापलोकं प्रयातीतिवत् उपपत्तेरिति चेत् न। वृषोत्सर्गदक्षिणात्वे चन्दनाङ्कितधेनुदानस्य प्रकरणान्तराम्नायेन प्रकरणान्तरन्यायात् प्रधानत्वसिद्धेः। वृषोत्सर्गस्थानीयत्वेनाप्युक्तसमानशिष्टाचारात्। धेनुदानप्रयोगकवृषोत्सर्गनिषेधानामसङ्गतेः। कपिलवचनाच्च चन्दनधेनुदानस्यापीति कर्त्तव्यतायां वृषरूपदक्षिणादानविधानाच्च॥ *॥

यथा कपिल उवाच।

अतः परं प्रवक्ष्यामि धेनुदानमनुत्तमम्।
पतिपुत्त्रवती नारी म्रियते भर्त्तुरग्रतः॥
चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्य्याय निवेदयेत्॥
तथा।
जीवद्भर्त्री तु या नारी पुत्त्रिणी म्रियते यदि।
सवत्सामङ्कितां धेनुमाचार्य्याय निवेदयेत्॥
साध्वी पतिव्रता नारी म्रियते याऽग्रतस्तयोः।
वृषं नैवोत्सृजेत् पुत्त्रो यावत् पितरि जीवति॥

मृतपुत्रा च या नारी संगृहीता तु या भवेत्।
तस्या धेनुर्न दातव्या वृषोत्सर्गो विधीयते ॥
अपुष्पिता मृता काचित्तस्या धेनुर्विगर्हिता।
दद्याद्धेनुं सुतो ज्येष्ठः कनिष्ठो वृषमुत्सृजेत् ॥
द्वयोः सोदरयोरेको भवेत् ज्येष्ठः प्रधानतः।
त्रयाणां द्वौ सुतौ ज्येष्ठौ चतुर्णाञ्च त्रयः स्मृताः॥
पञ्चानां सोदराणाञ्च त्रयो ज्येष्ठाः प्रकीर्त्तिताः।
ज्येष्ठेनैव तु कर्त्तव्यं धेनुदानं विधानतः ॥
हेमशृङ्गीं खुरे रूप्यैः सुशीलां वस्त्रसंयुताम्।
कांस्योदरीं ताम्रपृष्ठां घण्टाचामरभूषिताम् ॥
प्रवालमालिकां दद्यात् कर्णयोरुभयोरपि।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्य्याय निवेदयेत् ॥
गवां लोकमवाप्नोति दिवि देवैश्च मोदते।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुं दत्त्वा गच्छेत् सुरालयम् ॥
तावत्तिष्ठति स्वर्लोके यावदाभूतसंप्लवम्।
न चोत्सर्गो वृषस्यात्र वत्सतर्य्यन्वितस्य च ॥
वृषोत्सर्गविधानेन कर्त्तव्यं सर्व्वकर्म्म च।
मा नस्तोकेति मन्त्रेण दक्षे वृषाण्यसीति च ॥
धेनोश्च सक्थिदेशे तु त्रिशूलाङ्कं समालिखेत्।
वामभागे विशेषोऽयं दक्षे चक्रं समालिखेत् ॥
तत्रान्यद्वर्ज्जयेद्विद्वानाचार्य्यस्तु विधानवित्।
ततो वै संलिखेच्चक्रं पञ्चाङ्गुलप्रमाणकम् ॥
शूलं षडङ्गुलं कार्य्यं दक्षे वामे यथाविधि।
पूर्व्वाशाभिमुखीं धेनुं यजमानोत्तरामुखः ॥
मस्तकादिक्रमेणैव प्रतिमन्त्रैः प्रपूजयेत् ॥” * ॥
शिरसि ओँ ब्रह्मणे नमः। ललाटे ओँ वृषभध्वजाय नमः। कर्णयोः ओम् अश्विनीकुमाराभ्यां नमः। चक्षुषोः ओँ शशिभास्कराभ्यां नमः। जिह्वायां ओँ सरस्वत्यै नमः। दन्तेषु ओँ वसुभ्यो नमः। ओष्ठयोः ओँ सन्ध्यायै नमः। ग्रीवायां ओँ नीलकण्ठाय नमः। हृदि ओँ स्कन्दाय नमः। रोमकूपेषु ओम् ऋषिभ्यो नमः। दक्षिणपार्श्वे ओँ कुवेराय नमः। वामपार्श्वे ओँ वरुणाय नमः। रोमाग्रेषु ओँ रश्मिभ्यो नमः। ऊरुषु ओँ धर्म्माय नमः। जङ्घासु ओम् अधर्म्माय नमः। श्रोणितटे ओँ पितृभ्यो नमः। खुरमध्ये ओँ गन्धर्व्वेभ्यो नमः। खुराग्रे ओम् अप्सरोभ्यो नमः। लाङ्गूले ओँ द्वादशादित्येभ्यो नमः। गोमये ओँ महालक्ष्म्यै नमः। गोमूत्रे ओँ गङ्गायै नमः। पयोधरेषु ओँ चतुःसागराय नमः।
एवमङ्गानि संपूज्य पठेन्मन्त्रं समाहितः।
ओम् इन्द्रस्य च त्वमिन्द्राणी विष्णोर्लक्ष्मीश्च या स्मृता।
रुद्रस्य गौरी या देवी सा देवी वरदास्तु मे ॥
ओँ या लक्ष्मीर्लोकपालानां या च देवेष्ववस्थिता।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः पापं व्यपोहतु ॥
ओँ देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः शान्तिं प्रयच्छतु ॥
ओँ सर्व्वदेवमयी दोग्ध्री सर्व्वलोकमयी तथा।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः स्वर्गं प्रयच्छतु ॥
गृहीत्वार्घ्यञ्च पाद्यञ्च उत्सृजेत्तामलङ्कृताम्।
दीयते ब्राह्मणायैषा आचार्य्याय महात्मने ॥
एवंविशिष्टां तां धेनुं दत्त्वा तर्पणमारभेत्।
पुच्छं गृहीत्वा पित्रादीन् वृषोत्सर्गविधानतः ॥
ऐशान्याञ्चालयेत् किञ्चिदाचार्य्याय च दक्षिणाम्।
वृषभञ्च ततो दद्यादाचार्य्याय गुणान्वितम् ॥
पूजयेद्ब्राह्मणांश्चैव वस्त्रमाल्यादिभिस्ततः।
कांस्यपात्रं वस्त्रयुग्मं सुवर्णञ्च विशेषतः ॥
आचार्य्याय प्रदातव्यं ब्रह्मणे कनकं तथा।
आगतान् पूजयेद्भक्त्या यथाशक्ति विधानतः ॥
दीनार्त्तकृपणार्दींश्च अन्नाद्यैः परितोषयेत् ॥”
इति कापिले धेनुदानप्रमाणम् ॥ * ॥
पुस्तकान्तरे पाठाधिक्यं यथा,—
“एकादशाहे प्रेतायाः षण्मासे चाब्दिके तथा।
त्रिपक्षे मासिके वापि दद्याद्गां चन्दनाङ्किताम् ॥
तथा वराहपुराणम्।
अयने विषुवेऽप्यां युगाद्यापूर्णिमासु च।
दर्शे मन्वन्तरे चैव धेनुं दद्यात् सुपूजिताम् ॥
ननु आद्यश्राद्धे त्रिपक्षे वेत्यादिना आद्यश्राद्धकर्त्तव्यनित्यवृषोत्सर्गकालस्य परपरकालो गौणः। न वा सर्व्वे कालाः स्युः। तत्र नाद्यः त्रिपक्षादौ शिष्टाचारविरोधात्। नापि द्वितीयः त्रिपक्षादौ नित्यत्वबोधकाभावात्। वस्तुतः आद्यश्राद्धे वृषोत्सर्गस्य नित्यत्वं त्रिपक्षादौ काम्यत्वम्। आद्यश्राद्धपदं अशौचान्तद्वितीयदिनपरम्। अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नीत्याद्येकवाक्यत्वात्। अत्र च आद्यश्राद्धस्य विप्रपतितत्वेन एकादशादौ क्रियमाणत्वे वृषोत्सर्गमपि न कुर्य्यात्। आद्यश्राद्धदिने वृषोत्सर्गाकरणे त्रिपक्षाद्यन्यतमकालेऽपि वृषोत्सर्गस्यावश्यप्रेतत्वपरीहारकत्वेन तस्य पुनः संवत्सरसाध्यसकृत्कृतस्य नित्यत्वं कल्पतरुम्। एवं धेनुदानस्यापि। अतएव पूर्णसंवत्सरे मलमासपातेऽपि प्रागकृतस्चेत् कार्य्य एव इति नवीना जगुः। एककर्त्तृकानेकवृषोत्सर्गोऽपि शिष्टाचार एकदिनेऽपि। तथा हि स्वर्गलोकगमनफलश्रुतेः काम्यत्वेन यो भूय आरभते तस्मिन् फले विशेष इति न्यायादविरोधः ॥ ननु नैमित्तिकत्वात् कथमावृत्तिः सकृत्कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायात्। न चैकत्र क्रियाद्वयमिति वचनाच्च। अत्रायं विशेषः। काम्यनैमित्तिकं फलविशेषार्थं भूयः कार्य्यं नैमित्तिकमात्रं सकृदेव। किञ्च। संक्रान्त्यादिनिमित्तकश्राद्धमपि पुनः पुनः स्यात्। मैवं तत्र पितृतृप्तिरूपप्रधानफलस्य सत्त्वेन चरितार्थ इति ॥ * ॥ अत्रोक्तानि सर्व्वाण्येतानि वचनानि तिर्य्यगधिकरणन्यायमूलानि। तथा हि तिर्य्यगधिकरणे तिर्य्यक्पङ्ग्वशास्त्रीयदेवतानामनधिकार इति यागमात्रे उक्तम्। तत्र हेतवः तिरश्चां विशिष्टान्तःकरणविरहात् पङ्गोः प्रचरणविरहात् अशास्त्रीयाणां अन्धवधिरमूकानामवेक्षणश्रवणोच्चारणविरहात् साङ्गयागासामर्थ्ये तेषां यथा यागानधिकारस्तद्वदत्र स्वपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते। इति छन्दोगपरिशिष्टे अग्निष्वात्ताद्यन्तर्गणमुक्त्वा जीवत्पितृकश्चैतानन्यांश्चेतर इति कात्यायनसूत्रे च जीवत्पितृकस्य पितृतर्पणनिषेधात् वृषोत्सर्गे तदङ्गभूततत्पुच्छगलितोदकतर्पणविरहात् साङ्गकरणासामर्थ्ये वृषोत्सर्गानधिकारः। अतएव द्वैतनिर्णयेऽपि। अनूचितक्रियांकरणीभूततर्पणेन यागवद्वृषोत्सर्गस्य बाध उक्तो वाचस्पतिमिश्रेण। धेनुदानाङ्गतर्पणे तु प्रधानाधिकारस्तुतेः जीवत्पितृकाधिकृतविशेषविधानाच्चाधिकार एवाभ्युदयिकश्राद्धवत् जन्मास्युपनयनाङ्गसशिखवपनवच्च। अयन्तु सामान्यशास्त्रोपजीवित्वेन निषेधः पर्य्युदास एव। न तु यदि पतिपुत्त्रवद्भिन्नाया वृषोत्सर्गं कुर्य्यादित्येव मात्रस्तदा पुत्त्र इत्यादिवचनभागवैयर्थ्यं स्यात्। यदि च जीवत्पितृकभिन्नो वृषोत्सर्गं कुर्य्यात् इत्येव मात्रस्तदा पूर्व्वभागवैयर्थ्यं स्यात्। यदि वा पतिपुत्त्रवत्या जीवत्पितृकपुत्त्रभिन्नो वृषोत्सर्गं कुर्य्यादिति विशिष्टरूपस्तथापि पतिपुत्त्रवत्यास्तदुभयरहितायाश्च जीवत्पितृकपौत्त्रादिना वृषोत्सर्गः स्यात्। स चायुक्त एव प्रागुक्तवचनन्यायविरोधात्। तस्मात् समुदायवचनसार्थक्याय पतिपुत्त्रवद्भिन्नाया वृषोत्सर्गं कुर्य्यात्। तथा जीवत्पितृकभिन्नो वृषोत्सर्गं कुर्य्यात् इति वचनन्यायसंवादाद्वाक्यद्वयमेव सिध्यति। प्रमाणवद्गौरवस्य सर्व्वाङ्गीकृतत्वात्। दर्शपौर्णमासयोः षट्प्राधानापूर्व्ववत्। अथ-वोक्तदेवलादिवचने ज्येष्ठेनैव तु कर्त्तव्यं धेनुदानं विधानत इत्यन्तकापिलसकलवचनपर्य्यालोचनया कनिष्ठपुत्त्रवतीभिन्नपतिपुत्त्रवतीतरजनस्यकापिलप्रतिप्रसूतकनिष्ठपुत्त्रभिन्नजीवत्पितृकात् अन्यो जनो वृषोत्सर्गं कुर्य्यात्। इति सामान्यत एव वृषोत्सर्गविधिः। तथा पतिपुत्त्रवत्या ज्येष्ठपुत्त्र एव चन्दनाङ्कितधेनुमुत्सृजेदिति विधिश्च सिध्यति। ततश्च पतिपुत्त्रवत्याः कनिष्ठपुत्त्रसत्त्व एव तेन तदन्यमृतपितृकेण वा वृषोत्सर्गः कार्य्यः। कनिष्ठपुत्त्राभावे तु न केनापि। एवं पत्यादिना चन्दनधेनुदानमिति। प्रतिप्रसूतकनिष्ठान्यजीवत्पितृकेण न कस्यापि वृषोत्सर्गः कार्य्य इत्यपि च पर्य्यवसितम् ॥ वस्तुतस्तु पतिपुत्त्रवत्या वृषोत्सर्गनिषेधे तत्पुत्त्रस्य जीवत्पितृकत्वेनानधिकार एव हेतुः न तु स्त्रियाः पतिसत्त्वं पुत्त्रसत्त्वं वा। मृतपुत्त्रेत्यादिप्रागुक्तकापिलवचने पतिसत्त्वे कनिष्ठपुत्त्रसत्त्वे च वृषोत्सर्गावगतेः। तत्पुत्त्रस्य पितुः सत्त्व एवानधिकारोक्त्या तन्मरणे वृषोत्सर्गावगमाच्च। न वा तदुभयसत्त्वं मिलितं उक्तन्यायावगततत्पुत्त्रस्य जीवत्पितृकत्वहेतोरेव तादृशनिषेधप्राप्तेः पतिपुत्त्रसत्त्वयोर्निर्बीजहेतुत्वकल्पनानौचित्यात् तयोर्व्वाचनिकहेतुत्वे तु अदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् सिद्धजीवत्पितृकनिषेधप्रपञ्चतया पतिपुत्त्रवत्या निषेधोपपत्तौ अधिकनिषेधकल्पने

गौरवाच । यत्तु जीवत्पितृकवृषोत्सर्गनिषेधे मतिपुत्त्रत्वात् पृथगुपसंहारः सोऽपि तस्याः पुत्त्रानधिकारमात्रप्रयुक्तसिद्धवृषोत्सर्गाभावभागित्वानुवादः । पूर्व्ववाक्यावगतधेनुदानस्य वृषोत्सर्गस्थानीयत्वज्ञापनाय एवेति प्रागपि निरूपितम् । तत्रोक्तवचने तिर्य्यगधिकरणन्यायप्राप्त जीवत्पितृकस्य वृषोत्सर्गकर्म्मत्वाभावमनूद्य सपतिकाया वृषोत्सर्गस्थाने चन्दनाङ्कितधेनूत्सर्ग एव विधीयते । एतेन वृषोत्सर्गकर्त्तरि कपिलप्रतिप्रसूतसपतिकावृषोत्सर्गक्षतिमत् कनिष्ठपुत्त्रान्यजीवत्पितृकेतरत्वविशेषणसपतिकाया वृषोत्सर्गस्थाने ज्येष्ठपुत्त्रस्यैव चन्दनाङ्कितधेनूत्सर्गमात्रञ्च लभ्यते । अतो जीवत्पितृकेण काम्यवृषोत्सर्गः पतिते प्रव्रजिते वा पितरि जीवति पितामहादिवृषोत्सर्गश्च न कार्य्यः । एवं सपतिकाया अपि पुत्त्रस्य कर्म्मयोग्यत्वे असत्त्वे वा पत्या कन्यादिना वा वृषोत्सर्गः कार्य्य एवेति स्थितम् । इदन्तु रत्नाकरहलायुधाचार्य्यचूडामणिविद्याभूषणशुभङ्करमहादेवभट्टाचार्य्यप्रभृतीनामपि सम्मतं तेषां पृथक् पृथक् पद्धतिरपि प्रचरति । क्वचिद्देशे स्मार्त्तभट्टाचार्य्यस्यापि सम्पूर्णपद्धतिर्दृश्यते । अतएवात्र विशेषादर्शिनामनाचारोऽनाचार एव । अत्र भविष्योक्तप्रकारस्तु वैकल्पिक एव । स्मृतिशास्त्रे विकल्पो हि आकाङ्क्षापूरणे सतीति जैमिन्युक्तेः । तत्र व्यपूजाहोमाद्यङ्गेषु विशेषमन्त्रतन्त्रोक्तेः । कापिलकल्पेन वृषोत्सर्गधर्म्मातिदेशेन विशेषोक्तनिरासाच्च ॥*॥ सम्प्रति विचारितकापिलकल्पप्रयोगोऽभिधीयते यथा । गोशालादौ वितानयुक्ते प्रागुदक्प्रवणे देशे गोमयेनोपलिप्य कृतनित्यक्रिय आचान्तः कुशहस्तो द्विवासाः प्राङ्मुख ओँ तद्विष्णोः परमं पदमिति विष्णुं स्मृत्वा नत्वा च उदङ्मुख ओँ तत् सदित्युच्चार्य्य कुशतिलजलपूर्णताम्रपात्रमादाय विष्णुरनुपश्चात् मुख्यचान्द्रमासो-ल्लेखेन अद्यामुके मासि अमुके पक्षे अमुकतिथौ अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः अमुकाया अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नि अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः अमुकायाः प्रेतलोकविमुक्तत्वस्वर्गलोकगमनकामः चन्दनाङ्कितसवत्सधेनुदानकर्म्माहं करिष्यामीति सङ्कल्पयेत् । ततस्तज्जलमैशान्यां क्षिपेत् । ततः स्वस्वशाखोक्तसङ्कल्पसूक्तं पठेत् । ततः प्रथमं ब्रह्मवरणम् । तत्र उत्तराभिमुखं ब्राह्मणमुपवेश्य तत्समीपे आसनमानीय प्राङ्मुखो यजमानः प्राञ्जलिः ओँ साधुभवानास्ताम् इति वदेत् । ओँ साध्वहमासे इति प्रतिवचनं दत्त्वा ब्रह्मा तस्मिन्नासने उपविशति । ततः कर्त्ता ओम् अर्च्चयिष्यामो भवन्तम् इति वदेत् । ओम् अर्च्चयेति प्रतिवचनम् । ततो गन्धपुष्पताम्बूलवस्त्रालङ्कारैर्ब्रह्माणं सम्पूज्य तद्दक्षिणजानु स्पृष्ट्वा ओम् अद्यामुके मासि अमुकपक्षेऽमुकतिथौ अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः अमुकाया अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नि अमुकगोत्रममुकप्रवरं अमुकदेवशर्म्माणं त्वामस्मिन् चन्दनाङ्कितधेनुदानाङ्गहोमकर्म्मणि ब्रह्मकर्म्मकरणाय गन्धादिभिरभ्यर्च्याहं वृणे इति ब्रह्माणं वृणुयात् । ओँ वृतोऽस्मीति प्रतिवचनम् । ओँ यथाविहितं ब्रह्मकर्म्म कुरु । ओँ यथाज्ञानं करवाणीति प्रतिवचनम् । अथ नानाशक्तौ ब्रह्मकर्म्म कारयित्वाऽत्र ब्रह्मादिकर्म्मकरणायेति वदेत् । अथ होमासामर्थ्ये होतारं वृणुयात् । तत्र होतृकर्म्मकरणायेति विशेषः । एवं तन्त्रधारकाचार्य्यमपि । आचार्य्यान्तराभावे ब्रह्मैवाचार्य्यत्वेनापि वरणीयः । तत्र ब्रह्माचार्य्यकर्म्मकरणायेति विशेषः । एवं प्रागुक्तवत् सदस्यवरणमपि । हस्ताङ्गुल्यादिमानन्तु याजमानिकमेव सर्व्वत्र ग्राह्यम् । ततः पुण्याहस्वस्तिवाचनं कृत्वा चन्दनाङ्कितधेनुदाननिमित्तकहोमीयहविरचयत्वकामो भारसनामोधारणं कुर्य्यात् । ततो यजमानो होता वा गायत्र्या गोमूत्रम् ओँ गन्धद्वारेत्यादिना गोमयम् ओम् आप्यायस्वेत्यादिना दुग्धम् ओँ दधिक्राव्ण इत्यादिना दधि ओँ तेजोऽसीत्यादिना घृतम् ओँ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे इति कुशोदकञ्च शोधयित्वा गायत्र्या सर्व्वमेकीकृत्य तेन वेदीमभ्युक्ष्य तत्र घटान् संस्थाप्य गणपग्रहान् विष्णुञ्च सम्पूजयेत् । ततो हस्तप्रमाणं स्थण्डिलं शुष्कगोमयाङ्गारास्थिकपालतुषादिरहितं पूर्व्वोत्तरप्लवं समं वा गोमयेनोपलिप्य तत्र स्वगृह्योक्तविधिनाग्निं संस्थाप्य स्वस्वगृह्योक्तवृषोत्सर्गपद्धतिक्रमेण कर्म्म कृत्वा प्राङ्मुखीं धेनुमग्निसमीपे नीत्वा ओँ मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः । वीरान्मा नो रुद्र भामिनो वधीर्हविष्मन्तः सदमित्त्वा हवामहे । इति मन्त्रेण धेनोर्वामसक्थिनि षडङ्गुलं त्रिशूलं चन्दनेन कुशेन लिखेत् । वीरान्मा न इति सामगानाम् । यजुषान्तु मा नो वीरानिति मन्त्रभागे पाठः । ततः ओँ इषो ह्यसि भागुना द्युमन्तं त्वा हवामहे पवमानं स्वर्दृशम् । इति मन्त्रेण दक्षसक्थिनि षडङ्गुलम् आरहीनं चक्रञ्च तथैवाचार्य्यो लिखेत् । अस्मिन्नवसरे अन्येऽन्तरे सवत्सधेनुमौलिकं यूपमारोपयेत् । ततः स्वस्वगृह्योक्तविधिना वृषवद्धेनुं स्नापयेत् । ततः सितवाससा जलमपनीय गन्धचन्दनपुष्पाञ्जनसिन्दूरगोरोचनादिभिः स्वर्णशृङ्गाभ्यां रूप्यखुरैश्च वस्त्रेण कांस्यक्रोडेन ताम्रपृष्ठेन घण्टाचामराभ्याञ्च यथायोग्यं तथा कर्णयोः प्रवालमालिकाभ्याञ्च धेनुं भूषयित्वा पाद्यादिभिरभ्यर्च्य स्वस्वगृह्योक्तयममन्त्रान् श्रावयित्वा च प्राङ्मुखीं धेनुं शुक्लवाससा यूपे बध्नीयात् । ततो यजमान उत्तराभिमुखः धेनोर्मस्तकादिक्रमेण तत्तदङ्गे पूजयेद्यथा । शिरसि ओँ ब्रह्मणे नमः । एवं ललाटे वृषभध्वजाय नमः । कर्णयोः अश्विनीकुमाराभ्याम् । चक्षुषोः शशिभास्कराभ्याम् । जिह्वायां सरस्वत्यै । दन्तेषु मरुद्भ्यः । ओष्ठयोः सन्ध्यायै । ग्रीवायां नीलकण्ठाय । हृदि स्कन्दाय । रोमकूपेषु ऋषिभ्यः । दक्षपार्श्वे कुवेराय । वामपार्श्वे वरुणाय । रोमाग्रे रश्मिभ्यः । ककुदि धर्म्माय । जङ्घासु अधर्म्माय । श्रोणीतटे पितृभ्यः । खुरमध्ये गन्धर्व्वेभ्यः । खुराग्रेषु अप्सरोभ्यः । लाङ्गूले हान्मार्गिभ्यः । गोमये महालक्ष्म्यै । गोमूत्रे गङ्गायै । पयोधरेषु चतुःसागराय । एवं सम्पूज्य पठेत् ।

ओम् इन्द्रस्य च त्वमिन्द्राणी विष्णोर्लक्ष्मीश्च या स्मृता ।
रुद्रस्य देवी या गौरी सा देवी वरदास्तु मे ॥
ओँ या लक्ष्मीर्लोकपालानां या च देवे व्यवस्थिता ।
धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ॥
ओँ देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया ।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः शान्तिं प्रयच्छतु ॥
ओँ सर्व्वदेवमयी दोग्ध्री सर्व्वलोकमयी तथा ।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः स्वर्गं प्रयच्छतु ॥

ततः ओम् आचार्य्याय नमः इत्यनेनोदङ्मुखं सम्प्रदानब्राह्मणं पाद्यादिभिः सम्पूज्य एवं ओँ रुद्राय नमः इति तद्देवतां सम्पूज्य ओँ चन्दनाङ्कितसवत्सधेनवे नमः इत्यनेन पाद्यार्घ्याचमनीयगन्धपुष्पैर्धेनुं सम्पूज्य सम्प्रोक्ष्य च ब्राह्मणहस्ते जलं दत्त्वा कुशतिलजलान्यादाय ओँ तत् सदद्यामुके मासि अमुके पक्षे अमुकतिथावमुकगोत्रायाः प्रेताया अमुकाया अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नि अमुकगोत्रायाः प्रेताया अमुकायाः प्रेतलोकविमुक्तत्वस्वर्गलोकगमनकामोऽहम् एतां सालङ्कारां चन्दनाङ्कितसवत्सधेनुं रुद्रदैवतां अमुकगोत्राय श्रीअमुकदेवशर्म्मणे आचार्य्याय ब्राह्मणाय तुभ्यं ददानीति ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यात् । ततः सम्प्रदानब्राह्मणः पुच्छं धृत्वा ओमित्युक्त्वा प्रतिगृह्य स्वस्तीत्युक्त्वा च सावित्रीं पठेत् । ततो धेनुरियं रुद्रदैवतेति वदेत् । यथाशाखं कामस्तुतिञ्च पठेत् । यथा सामवेदे । ओँ क इदं कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामः समुद्रमाविशत् कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते । यजुर्व्वेदे तु । ओँ द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु कोऽदात् कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते तव कामप्रतानं सुनवामहे । ऋग्वेदे तु । सामगमन्त्रान्ते । ओँ इदिरसि द्यौस्त्वा परिददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु । इत्यधिकम् । ततो यजमानः ओँ अद्येत्यादि कृतैतत्सालङ्कारचन्दनाङ्कितसवत्सधेनुदानकर्म्मणः साङ्गतार्थं दक्षिणामिदं द्रव्यं तन्मूल्यं वा विष्णुदैवतम् अमुकगोत्राय श्रीअमुकदेवशर्म्मणे आचार्य्याय ब्राह्मणाय तुभ्यमहं ददानीति आचार्य्याय दद्यात् । आचार्य्यस्तु ओमिति गृहीत्वा

स्वस्तीति वदेत्। ततो वृषोत्सर्गवन्मन्त्रोहेन स्वस्वगृह्योक्तशाट्यायनीयं कर्म समापयेत्। ततः सदस्यदक्षिणां दत्त्वा आहूतान् वस्त्रमाल्यादिभिः पूजयेत्। सामगश्चेदिदानीं ब्रह्महोत्राचार्य्यसदस्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां वृषोत्सर्गवद्दद्यात्। अन्यवेदी तु स्वस्वगृह्योक्तरीत्या यथास्थानं दक्षिणां वृषोत्सर्गवद्दद्यात्। शूद्रस्तु यजुर्वेदिवत् सर्व्वं कुर्य्यात्। किन्तु मन्त्रपाठं ब्राह्मणेन कारयेत्। दीनानाथादींश्च वस्त्रान्नाद्यैस्तोषयेदिति॥"*॥ इति श्रीचन्द्रशेखरवाचस्पतिभट्टाचार्य्यविरचितः चन्दनाङ्कितधेनुदानसविधिप्रयोगः समाप्तः॥

चन्दनपुष्पं, क्ली, (चन्दनमिव सुगन्धि पुष्पं यस्य।) लवङ्गम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्दनशारिवा, स्त्री, (चन्दनगोपी शारिवा। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) शारिवाविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्दनसारः, पुं, (चन्दनस्येव सारो यस्य।) वज्रक्षारम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्दना, स्त्री, (चन्दयति आह्लादयति स्वगन्धादिनेति। चदि ह्लादे+णिच्+युच्। स्त्रियां टाप्।) शारिवाविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥ नदीविशेषः। सा तु मधुखाल्याख्यनगरसमीपे प्रसिद्धा॥

चन्दनाचलः, पुं, (चन्दनस्य चन्दनोत्पादको वा अचलः। चन्दनाकरः पर्व्वत इत्यर्थः।) मलयपर्व्वतः। इति जटाधरः॥

चन्दनाद्रिः, पुं, (चन्दनस्य चन्दनोत्पादको वा अद्रिः पर्व्वतः।) मलयपर्व्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चन्दनी, स्त्री, (चन्दयति आह्लादयति जलादिदानेनेत्यर्थः। चन्दन+ङीष्) नदीविशेषः। इति मेदिनी। ने। ६०॥ (यथा, गोः रामायणे। ४। ४०। २०।

"रुचिरां कुटिलाश्चैव चन्दनीं चापगां तथा॥")

चन्दनीया, स्त्री, (चन्द्यते दीप्यतेऽनया। चदि+करणे अनीयर्।) गोरोचना। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्दिरः, पुं, (चन्दन्ति हृष्यन्ति लोका येन। चदि ह्लादे+"इषिमदीदि।" उणां। १। ५१। इति किरच्।) चन्द्रः। हस्ती। इति मेदिनी। रे। १५२॥

चन्द्रं, क्ली, (चन्दति दीप्यते इति। चदि+"स्फायितञ्चीति।" उणां। २। १३। इति रक्।) स्वर्णम्। शुक्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (वृत्तविशेषः। यथा, वृत्तरत्ने।

"द्विजवरगणयुगमुपधाय परिकलय करमयनगणयुगलमिह गन्धयुगमपि वितर। फणिनृपतिभणितमिति चन्द्रमिदमिति शृणुत सकलफणिकुलहृदयमोदकरमवतनुत॥")

चन्द्रः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति चन्दति दीप्यते इति वा। चन्द+"स्फायितञ्चीति।" उणां। २। १३। इति रक्।) देवताविशेषः। चाँद इति भाषा। तत्पर्य्यायः। हिमांशुः २ चन्द्रमाः ३ इन्दुः ४ कुमुदबान्धवः ५ विधुः ६ सुधांशुः ७ शुभ्रांशुः ८ ओषधीशः ९ निशापतिः १० अब्जः ११ जैवातृकः १२ सोमः १३ ग्लौः १४ मृगाङ्कः १५ कलानिधिः १६ द्विजराजः १७ शशधरः १८ नक्षत्रेशः १९ क्षपाकरः २०। इत्यमरः। १। ३। १३—१४॥ दोषाकरः २१ निशीथिनीनाथः २२ शर्व्वरीशः २३ एणाङ्कः २४ शीतरश्मिः २५। इति शब्दरत्नावली॥ समुद्रनवनीतः २६ सारसः २७ श्वेतवाहनः २८ नक्षत्रनेमिः २९ उडुपः ३० सुधासूतिः ३१ तिथिप्रणीः ३२ अमतिः ३३ चन्दिरः ३४ चित्राटीरः ३५ पक्षधरः ३६ अजः ३७ नभश्चमसः ३८ राजा ३९ रोहिणीशः ४० अत्रिनेत्रजः ४१ पक्षजः ४२ सिन्धुजन्मा ४३ दशाश्वः ४४ हरचूड़ामणिः ४५ माः ४६ तारापीड़ः ४७ निशामणिः ४८। इति जटाधरः॥ मृगलाञ्छनः ४९ दर्शविपत् ५० छायामृगधरः ५१ ग्रहनेमिः ५२ दाक्षायणीपतिः ५३ लक्ष्मीसहजः ५४ सुधाकरः ५५ सुधाधारः ५६ शीतभानुः ५७ तमोहरः ५८ तुषारकिरणः ५९ हरिः ६० हिमद्युतिः ६१ द्विजपतिः ६२ विश्वप्सा ६३ अमृतदीधितिः ६४ हरिणाङ्कः ६५ रोहिणीपतिः ६६ सिन्धुनन्दनः ६७ तमोनुत् ६८ एणतिलकः ६९ कुमुदेशः ७० क्षीरोदनन्दनः ७१ कान्तः ७२ कलावान् ७३ यामिनीपतिः ७४ सिप्रः ७५ मृगपिप्लुः ७६ सुधानिधिः ७७ तुङ्गी ७८ पक्षजन्मा ७९ अब्दः ८० अब्धिनवनीतकः ८१ पीयूषमहाः ८२ शीतमरीचिः ८३ शीतलः ८४। इति शब्दरत्नावली॥ त्रिनेत्रचूड़ामणिः ८५ अत्रिनेत्रभूः ८६ सुधाङ्गः ८७ परिज्ञाः ८८ वलक्षगुः ८९ तुङ्गीपतिः ९० यज्वनाम्पतिः ९१ पर्व्वधिः ९२ क्लेदुः ९३ जयन्तः ९४ तपसः ९५ खचमसः ९६ विकसः ९७। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दशवाजी ९८ श्वेतवाजी ९९ अमृतसूः १०० कौमुदीपतिः १०१ कुमुदिनीपतिः १०२ भपतिः १०३ दक्षजापतिः १०४ ओषधीपतिः १०५ कलाभृत् १०६ शशभृत् १०७ एणभृत् १०८ छायाभृत् १०९ अत्रिदृग्जः ११० निशारत्नम् १११ निशाकरः ११२ अमृतः ११३ श्वेतद्युतिः ११४। इति हेमचन्द्रः। २। १९॥ *॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"ब्रह्मणो मानसः पुत्त्रस्त्रिर्नाम महातपाः।
सृष्टुकामः प्रजा वत्स! तपस्तेपे सुदुश्चरम्॥
त्रीणि वर्षसहस्राणि दिव्यानीतीह नः श्रुतम्।
ऊर्द्धमाचक्रमे तस्य रेतः सोमत्वमीयिवत्॥
नेत्राभ्यां तस्य सुस्राव दशधा द्योतयद्दिशः।
तं गर्भं ब्रह्मणादिष्टा दश देव्यो दधुर्दिशः॥
संगत्यैव महाराज! नैव ताः समशक्नुवन्।
यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ता दिशः॥
ततस्ताभिः सहैवासौ निपपात वसुन्धराम्।
पतितं सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः॥
रथमारोपयामास लोकानां हितकाम्यया।
स तेन रथमुख्येन सागरान्तां वसुन्धराम्॥
त्रिःसप्तकृत्वो द्रुहिणोऽकारयत्तं प्रदक्षिणम्।
तस्य तत्प्लावितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत॥
तेनौषध्यः समुद्भूता याभिः सन्धार्य्यते जगत्।
स लब्धतेजा भगवान् ब्रह्मणा वर्द्धितः स्वयम्॥"

तस्य क्षीणत्वपूर्णत्वयोः कालो यथा,—

"कृष्णाष्टमीदिनादूर्द्ध्वं यावच्छुक्लाष्टमीदिनम्।
तावत् कालं शशी क्षीणः पूर्णस्तत्रोपरि स्मृतः॥"

इत्यग्निपुराणे ज्योतिःशास्त्रम्॥

तस्य क्षयवृद्धिकारणं यथा, पाद्मे स्वर्गखण्डे।

"अश्विन्याद्यास्तु दक्षस्य उपयेमे सुता विधुः।
रोहिण्यामेव सततं बहुप्रेमा रराम ह॥
दृष्ट्वा तदितरास्ताश्च तप्ताः पितरमब्रुवन्।
अस्माकं कामदस्तात! जामाता तव रोहिणीम्।
रमयत्येव सततं तेन तप्ता वयं पितः!॥
तत् श्रुत्वा चाप्रियं दक्षः सोममाह भजस्व भोः।
प्रेम्णा समेन सर्व्वास्त्वं दुहितॄर्मम मानद!॥
जगृहे तद्वचो नैव सोमः सप्रेम रोहिणीम्।
तथैव रमयामास श्रुत्वा दक्षश्चुकोप ह॥
शशाप ते न भविता रूपढ्यं सहयोऽतिमः।
यक्ष्मणा च परिग्रस्तो भव त्वं क्षीणरेतकः॥
अथ क्षयमिते तस्मिन् सर्व्वास्ताः सहिताः स्त्रियः।
पितरं शरणं प्राप्ताः क्षीयते नः पतिः पितः!।
न वयं तेन वर्त्तामो विना सुखनिराकृताः॥
उवाच दक्षस्ताः सर्व्वाः शापो मे नान्यथा भवेत्।
मासमध्ये पक्षमेकं वर्द्धतां स क्रमेण वै॥
क्षयं क्रमेण प्राप्नोतु पक्षमेकं व्यवस्थया।
एवं शापं वरञ्चैव ददावस्मै व्यवस्थया॥
तथैव राजते व्योम्नि क्षयवृद्धी दधद्विधुः॥"

स च गौरवर्णः वायुकोणस्वीवैश्यजातिसत्त्वगुणकर्कटराशिमृगशिरोनक्षत्रौष्यलवणरसमुक्तागैरिकादिधातुसर्पाणामधिपतिः। आर्द्रभूमिचारी तपस्वी अपराह्णकाले प्रबलः श्लेष्मप्रकृतिः स्थूलो युवा शुभग्रहः शुभ्राभश्च। इति ताजकजातकादयः॥ अर्द्धोनः शशी पापः। इति समयामृतम्॥ *॥ कर्पूरम्। स्वर्णम्। (यथा, ऋग्वेदे। १। १४१। १२।

[वचन्द्ररथः॥")

"उतनः सुद्योत्मा जीराश्वो होता मन्द्रः शृणवत्।"

जलम्। काम्पिल्लः। इति मेदिनी। रे ३१॥ द्वीपविशेषः। इति शब्दमाला॥ विसर्गः। इति तन्त्रम्॥ कमनीयः। मेचकः। स तु बर्हचन्द्रकः। इति हेमचन्द्रः॥ रक्तरजतम्। तत्तु शोणसक्राफलम्। (योगोक्तेड़ानाड़ी। यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्। २। ७।

"बद्धपद्मासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत्॥"

"चन्द्रेण चन्द्रनाड्येड़या।" इति तट्टीका॥ भ्रूमध्यभागस्थसोममण्डलम्। यथा, तत्रैव। ३। ४९।

"चन्द्रात् स्रवति यः सारः स स्यादमरवारुणी॥"

"चन्द्रात्भ्रुवोरन्तर्वामभागस्थात् सोमात्।"

तट्टीका॥)

आह्लादजनकद्रव्ये त्रि। इति भरतधृतव्याडिः॥

चन्द्रका, स्त्री, (चन्द्र इव चन्द्रप्रभा इव कायतीति । कै + क । वर्णसाम्यात्तथात्वम् ।) सितमरिचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रकः पुं (चन्द्र इव कायति प्रकाशते इति । कै + कः ।) वर्हनेत्रम् । मयूरपुच्छेर चाद इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मेचकः २ । इत्यमरः । २ । ५ । ३१ ॥ (यथा गीतगोविन्दे । २ । ३ ।
'चन्द्रकचारुमयूरशिखण्डकमण्डलवलयित कचम् ॥)

नखः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मत्स्यविशेषः । चादा माछ इति भाषा । अस्य गुणाः । अन भिष्यन्दित्वम् । मधुरत्वम् । बलवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायः । चलत्पूर्णिमा २ चन्द्रचपला ३ चन्द्रिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (मण्डलम् । यथा माघे । ५ । ४० ।
"या चन्द्रकैर्मदकलस्य महानदीनां
श्रेणिश्रिय विकसतो विदधुर्गजन्तः ॥'
'चन्द्रकैश्चन्द्राकारैर्मण्डलैर्महानदीनाम् ।' इति मल्लिनाथः ।) चन्द्रशब्दात् स्वार्थे क चन्द्रश्च ॥

चन्द्रकला स्त्री (चन्द्र चन्द्राकारं सुखभागं कलयतीति । कलि + अच् टाप् च ।) दगाड वाद्यम । वाद्यमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (चन्द्रस्य कला ।) चन्द्रस्य षोडशभागेषु भाग । तद्यथा —
'पूषा यशा सुमनसा रतिः प्राप्तिस्तथा धृतिः ।
ऋद्धिः सौम्या मरीचिश्च तथा चैवांशुमालिनी ॥
अङ्गिरा शशिनी चैव छाया सम्पूर्णमण्डला ।
तुष्टिश्चैवामृता चेति कलाः सोमस्य षोडश ॥
आसां प्रयोजनं तिथिभेदे स्त्रीणामङ्गविशेषे स्थितस्य कामस्य प्रयत्नान्सविन्दुप्रत्येकस्वरयुक्त नमोऽन्ततत्तत्प्रत्येककलानामस्वपैर्मन्त्रैश्चालनम् । इति कामशास्त्रम् ॥ * ॥ तन्त्रोक्ता कला यथा
'अमृता मानदा पूषा पुष्टिस्तुष्टी रतिर्धृतिः ।
शशिनी चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा ॥
पूर्णापूर्णामृताकामदायिन्यः शशिनः कलाः ।
आसां प्रयोजनं कलावतीदीक्षायां पूजनम् ॥"
इति रुद्रयामलम् ॥

(चन्द्रः । यथा कथासरित्सागरे । १ । ३६ ।
'स च दृष्टमात्रेण वाञ्छितो मन्मुना मया ।
सतो जाता हिमाद्रेस्तस्मैश्चन्द्रकला यथा ।")

चन्द्रकान्ता स्त्री, (चन्द्रवत् कान्ता कान्तिः कमनीयता यस्य ।) श्रीखण्डचन्दनम् । कैरवम् । इति रत्नमाला ॥

चन्द्रकान्त पुं (चन्द्रः कान्तः प्रियो यस्य ।) कैरवम् । (चन्द्र इव कान्तः कान्तियुक्तः । चन्द्रः कान्तः आभीष्टो अधिष्ठातृदेवोऽस्येति वा ।) मणिभेदः । इति मेदिनी । त । १८५ । अस्य पर्य्यायाः । चन्द्रमणिः २ चान्द्रः ३ चन्द्रोपलः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३२ । इन्दुकान्तः ५ चन्द्राश्मा ६ सुधांशूपलः ७ शीताश्मा ८ चन्द्रिकाद्रावः ९ शशिकान्तः १० । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ८८ ।

"परीक्षका यत्र न सन्ति देशे
नार्घन्ति रत्नानि समुद्रजानि ।
आभीरदेशे किल चन्द्रकान्तं
त्रिभिर्वराटैर्विपणन्ति गोपाः ॥")

अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । स्निग्धत्वम् । अस्र दाहपित्तज्वरोगनाशित्वम् । शिवप्रीतिकरत्वम् । स्वच्छत्वञ्च ॥ ॥ तद्द्रवस्यापि गुणाः । विमलत्वम् । लघुत्वम् । पिपासाच्छर्दिप्रदाहकासमदात्यय-रोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रकान्ता, स्त्री, (चन्द्रः कान्तः प्रियो यस्याः ।) रात्रिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (चन्द्रस्य कान्ता ।) चन्द्रपत्नी च ॥

चन्द्रकालानल, स्त्री चक्रविशेषः । यथा —
'चन्द्रकालानलं चक्रं सोमाकारं लिखेद्बुधः ।
चतुर्दिक्षु त्रिशूलानि मध्यभिन्नानि कारयेत् ॥
पूर्व्वत्रिशूलमध्यस्थ दिनं कृत्तादि लिख्यते ।
त्रिशूले च वह्निर्मध्ये मध्ये वह्नित्रिशूलके ॥
स्वर्क्षत्रिशूले नामर्क्षं मध्यमं वह्निरक्षके ।
सोमलाभजयप्रश्नः नामर्क्षं चन्द्रगर्भगे ॥
वर्जनीयं प्रयत्नेन प्रथमादित्रिपञ्चकम् ॥"
इति समयामृतम् ॥

चन्द्रकी पुं, स्त्री, (चन्द्रको विद्यतेऽस्येति अच् । चन्द्रक + ङीष् ।) मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चन्द्रकुण्ड पुं (चन्द्रस्य कुण्डं चन्द्ररश्मिनिर्मितं कुण्डं वा । चन्द्राधिष्ठातृकं कुण्डं इत्यर्थः ।) कामरूपस्थसरोवरविशेषः । (यथा कालिकापुराणे कामाख्याख्यपनिर्णये ८१ अध्याये ।
'चन्द्ररश्मिसमुद्भूत । चन्द्रकुण्ड । महोदधे ॥")

चन्द्रकूट पुं (चन्द्राख्यः कूटः पर्व्वतः । यद्वा चन्द्रः कूटे शृङ्गे यस्य । प्रतिदिनं चन्द्रप्रदक्षिणकरणादेवास्य तथात्वम् ।) कामरूपस्थपर्व्वतभेदः । यथा —
"पूर्व्वे वायुगिरेः शैलश्चन्द्रकूट इति स्मृतः ।
त्रिकोणस्तामवर्णाभस्तद्भूर्ध्वे चन्द्रमण्डलम् ॥
द्वितीयवर्गस्याद्यस्तु बिन्दिन्दुश्यामलङ्कृतम् ।
चन्द्रबीजमिति प्रोक्तं तेन चन्द्रं प्रपूजयेत् ॥
अद्यापि प्रतिदर्शे तु पर्व्वतं स निशामतिः ।
प्रदक्षिणीकरोत्येव दर्शे रश्मिभिर्युतः ॥
तस्यैव पूर्व्वभागे तु सोमकुण्डाह्वयं सरः ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः कैवल्यमश्नुते ॥
स्वर्गादवगतश्चन्द्रः कामाख्यासेवने यदा ।
तदा तद्रश्मिसंघातेन दर्शतोयराशयः ॥
तैस्तोयैर्विमलं कुण्डमकरोदिन्द्रचन्द्रयोः ।
मध्ये पुण्यतमस्थाने स्वयं ब्रह्मशिलोपरि ॥
चन्द्ररश्मिसमुद्भूत । चन्द्रकुण्ड । महोदधे ! ।
सुधास्रवण ! साह्लाद ! त्वं चन्द्र ! कलुषं हर ।
इत्यनेन तु मन्त्रेण स्नात्वा चन्द्रमवाप्नुयात् ।
चन्द्रकूटं समारुह्य पूजयेद्यस्तु स नरः ॥
अविच्छिन्ना सन्ततिस्तु सुकान्ता तस्य जायते ।
परत्र चन्द्रभवनं भित्त्वा याति परं पदम् ॥
तीरे तु चन्द्रकूटस्य मन्दभो नाम वै गिरिः ।
तस्मिन् वसति शक्रस्तु कामाख्यासेवने रतः ॥
न्यञ्चभावं समासाद्य सर्व्वदेवेश्वरो हरिः ।
कश्चित्तु विदशश्रेष्ठो सततं वर्त्तते नरः ॥
चन्द्रकूटस्य तु गिरेर्नन्दस्य तथा गिरेः ॥
प्रतिदर्शं तथा चन्द्रः प्रदक्षिणयति त्रिधा ॥
चन्द्रकुण्डजले स्नात्वा समारुह्य नन्दकम् ।
आराध्य शक्रं लोकेशं महाफलमवाप्नुयात् ॥
इति कालिकापुराणे कामाख्याख्यपनिर्णये ८१ अध्याय ॥

चन्द्रगुप्त पुं (चन्द्रेण गुप्तः रक्षितः । चन्द्र इवाह्लादजनकस्तपगुप्तवच्चास्य धाता वा ।) राजविशेषः । (यथा, भागवते । १२ । १ । ११—१२ ।
'नवनन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नानुद्धरिष्यति ।
तेषामभावे जगतीं मौर्य्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ ।
स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥')
विष्णुगुप्तः । इति केचित् ॥

चन्द्रगोलस्थाः, पुं (चन्द्र एव गोलः चन्द्रगोलकस्थानं चन्द्रलोक इत्यर्थः । तत्र तिष्ठन्ति ये ।) दिव्यपितरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बहुवचनान्तोऽयं शब्दः ॥

चन्द्रगोलिका, स्त्री, (चन्द्रगोलः साधनत्वेनास्त्यस्याः । इति ठन् टाप् च ।) ज्योत्स्ना । इति हेमचन्द्रः । २ । २० ॥

चन्द्रचपला, स्त्री, (चन्द्र इव चलच्चलत्वाच्चन्द्रवत् चपला ।) चन्द्रकमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली जटाधरश्च ॥

चन्द्रदाराः, पुं (चन्द्रस्य दाराः पत्न्यः ।) अश्विन्यादिनक्षत्राणि । इति हलायुधः ॥ बहुवचनान्तोऽयम् ॥

चन्द्रपुष्पा स्त्री (चन्द्र इव पुष्पमस्याः ।) श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रप्रभ, पुं (चन्द्र इव प्रभा यस्य ।) इक्ष्वाकुविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । २७ ॥ (चन्द्रप्रभाविशिष्टे त्रि । यथा महाभारते । ६।२०।८ ।
'चन्द्रप्रभं श्वेतमयातपत्र
सौवर्णदण्डमाजते चोत्तमाङ्गे ॥)

चन्द्रप्रभा, स्त्री, (चन्द्रवत् प्रभा स्निग्धादिगुणवत्ताऽस्याः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥ औषधविशेषः यथा सुश्रुतोक्ते ।
"क्रिमिरिपुदहनयोषविषकणामरदारुवचाभ्रसिमम् ।
माक्षिकमूलं मुस्तं शठीवचामाक्षिकञ्चैव ॥
लवणक्षारनिशायुगकुस्तुम्बुरुगजकणातिविषा ।
कर्षांशकान्येव समानि कुर्य्यात्
पलाष्टक चाश्मजतोर्विदध्यात् ।
नियामशुद्धस्य पुरस्य धीमान्
पलद्वयं लोहरजस्तथैव ॥
सितापलञ्च पलमत्र दद्यात्
त्रिकुम्भकुम्भित्रिसुगन्धियुक्तम् ।
चन्द्रप्रभेयं गुडिका प्रयोज्या
कार्य्यानि निर्णाशयते षडेव ।
भगन्दरं पाण्डुरकामलाख्य
निर्णदहद्वह कुरुते च दीप्तिम् ।

हन्त्यामयान् पित्तकफानिलोत्था-
न्नाड़ीगते मर्म्मगते व्रणे च ॥
ग्रन्थ्यर्बुदे विद्रधिराजयक्ष्मणो-
र्मेहे भगाख्ये प्रवले च योष्या ।
शुक्रक्षये चाश्मरिमूत्रकृच्छ्रे
शुक्रप्रवाहेऽप्युदरामये च ॥
भक्तस्य पूर्व्वं सततं प्रयोज्या
तक्रानुपानं त्वथ मस्तुपानम् ।
आजो रसो जाङ्गलजो रसो वा
पयोऽथवा शीतजलानुपानम् ॥
बलेन नागस्तुरगो जवेन
दृष्ट्या सुपर्णः श्रवणे वराहः ॥
वलीपलितनिर्मुक्तो वृद्धोऽपि तरुणायते ।
न पानभोज्ये परिहार्य्यमस्ति
न शीतवातातपमैथुनेषु ।
शम्भुं समभ्यर्च्च्य कृतप्रसादे-
नाम्ना गुड़ी चन्द्रमसः प्रसादात् ॥"
("स्तत्ताम्रकं लौहं नागं वङ्गं समं समम् ।
एलावीजं लवङ्गञ्च जातीकोषफलन्तथा ॥
मधुकं मधुयष्टी च धात्री च समशर्करा ।
कर्पूरं खादिरं सारं शतावरी कण्टकारिका ॥
अम्लवेतसतुल्यांशमम्ललोणीद्रवैर्द्दिनम् ।
भावयेन्मेषशृङ्ग्या च नागवल्ल्या दिनं दिनम् ॥
वटिकां वदरास्थ्याभां नाम्ना चन्द्रप्रभां पराम् ।
भक्षयेत्तीव्रमेहार्त्तः सर्व्वमेहकुलान्तकम् ॥
धात्री पटोलपत्रं वा कषायं माक्षिकान्वितम् ।
सक्षौद्रं पाययेत्तातु सर्व्वमेहप्रशान्तये ॥"
इति चन्द्रप्रभावटी ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे प्रमेहाधिकारे ॥)

चन्द्रभागः, पुं, (भज + भावे घञ् । चन्द्रस्य भागो- विभागो यत्र इति ।) पर्व्वतविशेषः । यथा,—
ऋषय ऊचुः ।
"चन्द्रभागा कथं सिन्धुसनोत्पन्ना महागिरौ ।
कीदृक् सरस्तद्विप्रेन्द्र ! वृहल्लोहितसंज्ञकम् ॥
कथं स पर्व्वतश्रेष्ठश्चन्द्रभागाख्योऽभवत् ।
चन्द्रभागाख्या कस्मान्नदी जाता स्वेदका ॥
एतन्नः श्रोष्यमाणानां जायते कौतुकं महत् ।
माहात्म्यं चन्द्रभागायाः कासारस्य गिरेस्तदा ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
श्रूयतां चन्द्रभागाया उत्पत्तिर्द्विजसत्तमाः ।
युष्माभिश्चन्द्रभागस्य माहात्म्यं नामकारणम् ॥
हिमवद्गिरिसंसक्तः शतयोजनविस्तृतः ।
योजनत्रय उच्छ्रायः कुन्देन्दुधवलो गिरिः ॥
तस्मिन् गिरौ पुरा वेधाश्चन्द्रं शुद्धं सुधानिधिम् ।
विभज्य कल्पयामास देवार्थं स पितामहः ॥
पित्रर्थञ्च तथा तस्य तिथिवृद्धिक्षयात्मकम् ।
कल्पयामास जगतां हिताय कमलासनः ॥
विभक्तश्चन्द्रमा यस्मात् तस्मिन् पर्व्वतसत्तमे ।
अतो देवाश्चन्द्रभागं नाम्ना चक्रुः पुरा गिरिम् ॥"
इत्यादि कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥

चन्द्रभागा, स्त्री, (चन्द्रभागः पर्व्वतविशेषः स उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः । "अर्श आदिभ्यो- ऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततष्टाप् । चन्द्र- भागात् पर्व्वतविशेषात् जाता इति वा ।) नदीविशेषः । इत्यमरः । १ । १० । ३४ ॥ तत्- पर्य्यायः । चन्द्रभागी २ चन्द्रिका ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु काश्मीरदेशे प्रसिद्धा । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
"यत्र देवसभा भूता सानौ तस्य महागिरेः ।
तत्र जाता देवनदी शीताख्या वचनाद्विधेः ॥
स्नापयित्वा यथा चन्द्रं शीतातोयैर्मनोहरैः ।
चन्द्रं मपुनरंशवाक्यात् सर्व्वे ते त्रिदिवौकसः ॥
तदा शीताजलं चन्द्रस्नानयोगाच्च साम्प्रतम् ।
भूत्वा निपतितं तस्मिन् वृहल्लोहितसंज्ञके ॥
तद्विरुद्धं तदा तोयं तस्मिन् सरसि निर्म्मलम् ।
तद्ददर्श स्वयं ब्रह्मा विरुद्धं साधु तज्जलम् ॥
तद्दर्शनाज्जलात्तस्मादुत्थिता कन्यकोत्तमा ।
चन्द्रभागेति तन्नाम विधिश्चक्रे स्वयं ततः ॥
भार्य्यार्थे सागरस्तान्तु जग्राह ब्रह्मसम्मते ।
तत्रैवाधिष्ठितं तोयं गदाग्रेण निशापतिः ॥
निर्भिद्य पश्चिमे पार्श्वे गिरिं तत्तु प्रवाहयत् ।
तत् साम्प्रतजलं भित्त्वा वृहल्लोहितसंज्ञकम् ॥
कासारं सागरं जातं चन्द्रभागा नदी तु सा ।
सागरोऽपि तदा भार्य्यां चन्द्रभागां महानदीम् ॥
तेन तोयप्रवाहेण निनाय भवनं स्वकम् ।
एवं तस्मिन् समुत्पन्ना चन्द्रभागाह्वया नदी ॥
चन्द्रभागे महाशैले गुणैर्गङ्गासमा सदा ।"
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
अस्या जलस्य गुणाः । सुशीतलत्वम् । दाहपित्त- वातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रभागी, स्त्री,(चन्द्रभागस्य तदाख्यस्य प्रसिद्धस्य पर्व्वतस्य इयम् । चन्द्रभागपर्व्वतसञ्जातत्वात्तथा- त्वम् । चन्द्रभाग + "तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० ॥ इत्यण् । अत्र न वृद्धिः । ततः "वह्वादिभ्यश्च ।" ४ । १ । ४५ । इति ङीष् ।) चन्द्रभागानदी । इति शब्दरत्नावली ।

चन्द्रभूति, क्ली, (चन्द्रस्येव शुक्ला भूतिः सम्पत् कान्तिरिति यावत् यस्य । चन्द्रवत् शुभ्रदीप्ति- तयास्य तथात्वम् ।) रूप्यम् । इति राज- निर्घण्टः ॥

चन्द्रमणिः, पुं, (चन्द्रप्रियश्चन्द्रकान्त इत्यर्थः मणिः । शाकपार्थिववत् समासः ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३३ ॥

चन्द्रमण्डलं, क्ली, (चन्द्रस्य मण्डलम् ।) चन्द्रविम्बम् । चन्द्रपरिवेशः ॥ (यथा, गो: रामायणे ।५।३२।४८।
"तस्याश्च विमलं वक्त्रं सुदन्तं सुगुणैर्युतम् ।
यथा राहुविनिर्मुक्तमभवच्चन्द्रमण्डलम् ॥")

चन्द्रमाः, [स्] पुं, (चन्द्रमानन्दं मिमीते यद्वा चन्द्रं कर्पूरं साहश्येन माति परिमातीति । मा + "चन्द्रे मो डित् ।" उणां । ४।२२८ । इति असिः स च डित् । चन्द्रं रजतं अम्लतश्च तदिव मीयते चन्द्र इति वा मीयते इति दाधी- भारादिसुतुपादने हरदत्तः ।) चन्द्रः । इत्य- मरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३।१६८
"एकोऽपि कोऽपि सेव्यो यः क्षीणं क्षीणं पुनर्नवम् ।
अनुदिनः करोत्येव सूर्य्यश्चन्द्रमसं यथा ॥")

चन्द्रमौलिः, पुं, (चन्द्रः मौलौ शेखरे यस्य ।) शिवः । इति हारावली । ८ ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ८६ ।
"अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि ! तवास्मि दासः
क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ॥")

चन्द्ररेखा, स्त्री, (चन्द्रस्य रेखा इव आकृति- र्यस्याः ।) वाकुची । इति भैषज्यरत्नावली ॥ हाकुच इति भाषा ॥ (यथा, भैषज्यरत्नावल्यां कुष्ठाधिकारे ।
"गुडूची चन्द्ररेखा च सोमराट् चक्रमर्द्दकम् ॥"
वाकुचीशब्दे विवरणमस्या ज्ञातव्यम् ॥)

चन्द्ररेणुः, पुं, (चन्द्र आह्लादको रेणुर्यत्र ।) काव्यचौरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चन्द्रलेखा, स्त्री, (चन्द्रस्य लेखा इव आकृति- र्यस्याः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अप्सरोविशेषः । यथा, काशीखण्डे । ६ । ७ ।
"उर्व्वशी मेनका रम्भा चन्द्रलेखा तिलोत्तमा ॥"
छन्दोविशेषः । यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"म्रौ सो यौ चेद्वसुवेदा सप्तकैश्चन्द्रलेखा ॥")

चन्द्रलोहकं, क्ली, (चन्द्र इव शुभ्रं लोहकं धातु- द्रव्यम् ।) रूप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रवंशः, पुं, (चन्द्रस्य वंशः अन्ववायः ।) चन्द्र- सन्तानः । यथा । ब्रह्मणः पुत्त्रः अत्रिः तस्य पुत्त्रश्चन्द्रः तस्य बुधः तस्य वैवस्वतमनुकन्यायां इलायां भार्य्यायां पुरूरवाः स प्रतिष्ठाननगरे इदानीं विठोरसंज्ञे राजचक्रवर्त्ती आसीत् । तस्योर्व्वश्यां षट् पुत्त्रा आसन् तेषां आयुर्ज्येष्ठः । तस्य पुत्त्रो नहुषस्तस्य ययातिश्चक्रवर्त्ती । तस्य द्वे भार्य्ये वृषपर्व्वणो दानवराजस्य सुता शर्म्मिष्ठा शुक्रस्य कन्या देवयानी च । देव- यान्यां ययातेर्द्वौ पुत्त्रौ यदुस्तुर्व्वसुश्च । शर्म्मि- ष्ठायां त्रयः पुत्त्राः द्रुह्युः अनुः पूरुश्च । तत्र यदुप्रभृतयश्चत्वारः पितुराज्ञाहेलनं कृतवन्तः पित्रा शप्ताः । ज्येष्ठपुत्त्रं यदुं शशाप तव वंशे राजचक्रवर्त्ती माभूत् । तुर्व्वसुद्रुह्यनून् शशाप युष्माकं वंशा वेदवाह्या म्लेच्छा भविष्यन्ति । पूरुस्तु पितुराज्ञया दुष्करं कर्म्म कृत्वा पितु- रतिप्रिय आसीत् । ययातिः स्वमरणसमये कनिष्ठपुत्त्रं पूरुं राजचक्रवर्त्तिनं कृतवान् । यदवे दक्षिणस्यां दिशि किञ्चिद्राज्यखण्डं दत्तवान् । तथा द्रुह्यवे पूर्व्वस्यां दिशि, पश्चि- मायां तुर्व्वसवे, उत्तरस्यां अनवे, सर्व्वान् पूरो- रधीनांश्चक्रे । यदुरतीवधर्म्मशीलस्तद्वंशे द्वापर युगस्यान्ते श्रीकृष्णोऽवतीर्णः । तच्चरितं सर्व्व- शास्त्रप्रसिद्धम् ॥ (अधुना यदोर्वंश उच्यते । यदोः पुत्त्रः क्रोष्टा (क्रोष्टु) तस्य वृजिनिवान् तस्य स्वाहिः तस्य उशङ्कुः तस्य चित्ररथः तस्य शशविन्दुः तस्य पृथुकीर्त्तिः पृथुजयः पृथु- दानः पृथुश्रवा इति चत्वारः पुत्त्राः । पृथु-

अवम तस्य उशना तस्य शितायु तस्य रुक्मकवच तस्य ज्यामघ तस्य विदर्भ तस्य क्रथ तस्य कुन्ति तस्य वृष्णि तस्य निर्वृति तस्य दशार्ह तस्य व्योम तस्य जीमूत तस्य विकृति तस्य भीमरथ तस्य मधुरथ तस्य शकुनि तस्य करम्भि तस्य देवरात तस्य देवक्षत्र तस्य मधु तस्य कुरुवश तस्य अनुरथ तस्य पुरुहोत्र तस्य अनु तस्य सत्वत तस्य वृष्णि इत्यादय अन्धक महाभोज इति चत्वार पुत्रा। तेषु वृष्णिज्येष्ठ तस्य सुमित्र तस्य अनमित्र तस्य वृष्णि तस्य चित्ररथ तस्य विदूरथ तस्य शूर तस्य भजमान तस्य शिनि तस्य भोज तस्य हृदिक तस्य देवमीढ तस्य शूरसेन तस्य वसुदेव तस्य पुत्रो भगवान् श्रीकृष्ण ॥*॥) ययातिपुत्त्रस्य पूरोरतिविस्तीर्णो वंश उच्यते। पूरो पुत्रो जनमेजय तस्य प्रचिन्वान् तस्य प्रवीर तस्य मनस्यु तस्य चारुपद तस्य सुद्यु तस्य बहुगव तस्य संयाति तस्य अहंयाति तस्य रौद्राश्व तस्य ऋतेयु तस्य रन्तिनार तस्य सुमति (वसु) तस्य रैभ्य (सुरोध) तस्य दुष्मन्तश्चक्रवर्त्ती। तस्य शकुन्तलायां भार्य्यायां भरतश्चक्रवर्त्ती आसीत् यश्चाष्टाविंशच्छतमश्वमेधान् कृतवान् महाभिषेकान् सदयान् एवमन्यान् नानाविधान् यज्ञान् अकरोत् बहूनि धनरत्नादीनि दत्तवान् सप्तविंशतिसहस्र वत्सरान् एकच्छत्र राज्य कृतवान्। तस्य पुत्रो वितथ तस्य मन्यु तस्य वृहत्क्षत्र तस्य हस्ती येन हस्तिनापुरं निर्म्मितम्। तस्य अजमीढ तस्य ऋक्ष तस्य संवरण तस्य सूर्य्यकन्यायां तपत्यां कुरु तस्य जह्नु तस्य सुरथ तस्य विदूरथ तस्य सार्व्वभौम तस्य जयत्सेन तस्य राधिक तस्य अयुतायु तस्य ऋक्ष तस्य दिलीप तस्य प्रतीप तस्य देवापि शान्तनु वाह्लीक इति त्रय पुत्रा। तत्र देवापि कलापग्रामे योगी भूत्वा वर्त्तते। स कलौ चन्द्रवंशे लुप्ते कलेरन्ते पुन सत्ययुगे चन्द्रवंश भावयिष्यति ॥*॥ तत्र शान्तनू राजा अभवत् स चक्रवर्त्ती तस्य गङ्गायां भीष्म पुत्रो जात स परमधर्म्मात्मा महावीर यत पितुर्दाशकन्याविवाहार्थं पितृराज्य त्यक्तम्। स स्वस्य विवाह त्यक्त्वा ऊर्द्ध्वरेता जात। शान्तनोर्दाशकन्यायां द्वौ पुत्रौ जातौ चित्राङ्गदो विचित्रवीर्य्यश्च। सत्यवत्यां कन्याकाले पराशरात् व्यासो जात। पुनर्मुनेर्वरात् व्यासजन्मानन्तर सा कन्यारूपाभवत्। चित्राङ्गदो युद्धे गन्धर्व्वेण हत। विचित्रवीर्य्यस्य क्षेत्रे सत्यवत्याज्ञया व्यास धृतराष्ट्र पाण्डुञ्च जनयामास। धृतराष्ट्रस्यान्धस्य गान्धार्य्यां भार्य्यायां दुर्य्योधनज्येष्ठ पुत्रशत बभूव। पाण्डो द्वे भार्य्ये कुन्ती माद्री च। स्त्रीभूतस्य मुने शापात् मैथुनवर्ज्जितस्य पाण्डोराज्ञया कुन्ती धर्म्मात् युधिष्ठिरं पवनाद्भीम इन्द्रादर्ज्जुन अजनयत्। माद्री अश्विनीकुमाराभ्यां जनयामास। युधिष्ठिरस्तु राजसूययाजी। अर्ज्जुनस्य सुभद्रायां भार्य्यायां अभिमन्युस्तस्य उत्तरायां भार्य्यायां परीक्षित। युधिष्ठिरानन्तर कलियुगस्यारम्भे स राजासीत् चक्रवर्त्ती। तस्य जनमेजय तस्य शतानीक तस्य सहस्रानीक तस्य अश्वमेधज तस्य असीमकृष्ण तस्य नेमिचक्र स हस्तिनानगरे गङ्गाहृते कौशाम्ब्यां पुर्य्यां राजासीत्। तस्य उप्त तस्य चित्ररथ तस्य शुचिरथ तस्य वृष्टिमान् तस्य सुषेण तस्य सुनीथ तस्य नृचक्षु तस्य सुखीनल तस्य परिप्लव तस्य सुनय तस्य मेधावी तस्य नृपञ्जय तस्य दूर्व्व तस्य तिमि तस्य वृहद्रथ तस्य सुदास तस्य शतानीक तस्य दुर्द्दमन तस्य महीनर तस्य दण्डपाणि तस्य निमि तस्य क्षेमक। एतत्पर्य्यन्तमस्य वंशस्य शान्ति एते कलौ सहस्रवर्षपर्य्यन्त स्थिता ॥*॥ सोमवंशशाखान्तरे मगधवंश्या राजान कलौ बहुकाल स्थिता। अतस्ते वर्ण्यन्ते। तत्र युधिष्ठिरसमकालीनो जरासन्धसुत सहदेवो मगधेषु राजासीत्। तस्य मार्जारि तस्य श्रुतश्रवा तस्य अयुतायु तस्य निरमित्र तस्य सुनक्षत्र तस्य वृहत्सेन तस्य कर्म्मजित तस्य श्रुतञ्जय तस्य विप्र तस्य शुचि तस्य क्षेम तस्य सुव्रत तस्य धर्म्मसूत्र तस्य शम तस्य द्युमत्सेन तस्य सुमति तस्य सुबल तस्य सुनीथ तस्य सत्यजित् तस्य विश्वजित् तस्य पुरञ्जय एते राजान कलौ सहस्रवत्सरपर्य्यन्त राज्य कृतवन्त ॥*॥ तत पुरञ्जयस्य मन्त्री शुनक पुरञ्जय हत्वा तस्य पुत्र प्रद्योत राजान कृतवान्। तदारभ्य राजानो वर्णसङ्करदोषदुष्टा जाता। प्रद्योतपुत्र पालक तस्य विशाखयूप तस्य राजक तस्य नन्दिवर्द्धन। एते पञ्च अष्टत्रिंशोत्तरशतवर्ष भूमिपा आसन् ॥*॥ नन्दिवर्द्धनस्य पुत्र शिशुनाग तस्य काकवर्ण तस्य क्षेमधर्म्मा तस्य क्षेत्रज्ञ तस्य विधिसार तस्य अजातशत्रु तस्य दर्भक तस्य अजय तस्य नन्दिवर्द्धन तस्य महानन्दि एते दश नृपा षष्ट्युत्तरशतत्रय वत्सरान् भूमिपाला आसन् ॥*॥ महानन्दिसुतो नन्द शूद्रायां महापद्म राजासीत् तस्य सुमाल्याद्या अष्टौ पुत्रा आसन्। ते शतवत्सरान् राज्य कृतवन्त। चाणक्यनामा कश्चिद्ब्राह्मणो नन्द तत्पुत्रांश्च हत्वा मौर्य्य चन्द्रगुप्त राजान कृतवान्। कलौ नन्दान्त क्षत्रियवंश। इति श्रीभागवत महाभारतञ्च॥

चन्द्रवल्लरी स्त्री (चदि आह्लादे+रक। चन्द्रा आनन्ददायिका वल्लरी। सुधासुत्वम् [illegible] तथात्वम्। चन्द्रस्य वल्लरी लता इति केचित्।) [illegible] लता इति ख्याता। अस्या [illegible] भरत ॥ [illegible] वल्ली।) सोमवल्ली च। (सोमलताशब्दे गुणादयोऽस्या ज्ञेया॥)

चन्द्रवाला स्त्री, (चन्द्र कर्पूरमपि वलते अतिक्रामति स्वगन्धेन इति। वल संवरणे+अच्। ततष्टाप्।) स्थूलैला। इत्यमर। २। ४। १२५॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा —

एला स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च।
भद्रैला बृहदेला च चन्द्रवाला च निष्कुटि।
इति भावप्रकाशस्य १ खण्डे प्रथमे भागे॥)

चन्द्रविहङ्गम पुं (चन्द्र इव शुभ्रो विहङ्गम।) बकमन्नी। इति त्रिकाण्डशेष॥

चन्द्रव्रत क्ली (चन्द्राय चन्द्रलोकप्राप्तये यत् व्रतम्। यद्वा चन्द्रस्य ह्रासवृद्धिभ्यां कृत यद्व्रत तत्।) चान्द्रायणम्। इति स्मृति॥ (एतद्विवरण चान्द्रायणशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

चन्द्रशाला स्त्री (चन्द्रेण शालते शोभते इति। शाल+अच्। ततष्टाप्।) ज्योत्स्ना। इति त्रिकाण्डशेष॥ (चन्द्र इव शालते श्लाघते इति। उच्चस्थानस्थितत्वादेव तथात्वम्।) प्रासादे परिगृहम्। तत्पर्य्याय। शिरोगृहम् २। इति हेमचन्द्र। ४। ६१॥ चन्द्रशालिका ३ वडभी ४ कूटागारम् ५। इति त्रिकाण्डशेष॥ (यथा रघु। १३। ४०।

'तस्यायमन्तर्हितसौधभाज
प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गघोष।
वियद्गत पुष्पकचन्द्रशाला
क्षणं प्रतिश्रुन्मुखरा करोति॥')

चन्द्रशालिका स्त्री (चन्द्र इव शालते इति। शाल+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्। यद्वा चन्द्रशाला+स्वार्थे कन्।) वडभी। इति त्रिकाण्डशेष॥

चन्द्रशूर क्ली फलविशेष। हालिम् इति भाषा। तत्पर्य्याय। चन्द्रिका २ चर्म्महन्त्री ३ पशुमेहनकारिका ४ नन्दनी ५ कारवी ६ भद्रा ७। अस्य गुणा। हिक्कावातश्लेष्मातिसारिणां हितत्वम्। असृग्वातरोगद्वेषित्वम्। बलपुष्टिविवर्द्धनत्वञ्च। इति भावप्रकाश॥

चन्द्रशेखर पुं (चन्द्र शेखरे मौलौ यस्य। यद्वा चदि आह्लादे+रक। चन्द्र आह्लाद स्वानन्दानुभवरूपपरमात्मज्योति शेखरे ललाटोर्द्ध्वभागे यस्य। स्वप्रकाशात्मना शरीरत्रयोपाधिवर्ज्जितानां योगीन्द्रपुरुषाणामपि ललाटदेशे सत्यज्ञानानन्दात्मतेजो परमकाश स्वाभासकज्योतिर्मण्डलस्य प्रकाशमानत्वात् सर्व्वेष्वपि चन्द्रशेखरत्वमिति चेत्। विश्वगुरोर्महादेवस्यैव पूर्व्वसमयोगसिद्धेः प्रसिद्धे। किञ्च रूढिशब्दवत् रूढिशक्तितोऽपि सर्व्वयोगीन्द्रगुरौ भगवति महेश्वरे एव चन्द्रशेखरपदस्य समन्वयतेति पुष्पदन्ताचार्य्यपादा॥) शिव। इत्यमर। १। १। ३२॥ (यथा कुमारे। ५। ५८।

यदा बुधै सर्व्वगतस्त्वमुच्यसे
न वेत्सि भावस्थमिमं कथ जनम्।

इति स्वहस्तोल्लिखितस्य सुगधया
रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥"
चन्द्रयुक्तः शेखरः शृङ्गं यस्य ।) पर्व्वतविशेषः ।
यथा, आगमे शिववाक्यम् ।
"विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥"
(तथा, महालिङ्गेश्वरतन्त्रे ।
"शम्भुनाथश्चन्द्रनाथश्चन्द्रशेखर पर्व्वते ॥")
चट्टलदेशे महापीठे भैरवविशेषः । यथा,—
"चट्टले दक्षबाहुर्म्मे भैरवश्चन्द्रशेखरः ।
व्यक्तरूपा भगवती भवानी तत्र देवता ॥
विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥"
इति तन्त्रचूडामणौ ५१ पीठनिर्णयः ॥
करवीरपुरराजा । स च पौष्यराजपुत्त्रः । यथा,—
"अथ काले व्यतीते तु सर्व्वज्ञो वृषभध्वजः ।
तद्भाविकर्म्म ज्ञात्वैव मानुषो ह्यभवत् स्वयम् ॥
ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गुष्ठाद्दक्षो ब्रह्मसुतोऽभवत् ।
अदितिस्तत्सुता जाता ततः पूषाह्वयोऽभवत् ॥
पूष्णः पुत्त्रोऽभवत् पौष्यः सर्व्वशास्त्रार्थपारगः ।
यस्य तुल्यो नृपो भूमौ न भूतो न भविष्यति ॥
स पुत्त्रहीनो राजाभूत् पौष्यो नृपतिसत्तमः ।
शेषे वयसि सम्प्राप्ते भार्य्याभिस्तिसृभिः सह ॥
पौष्यः परमया भक्त्या ब्रह्माणं पर्य्यतोषयत् ।
तस्य प्रसन्नो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
तमुवाच स राजानं किमिच्छसि वदस्व मे ।
प्रसन्नोऽस्मि नृपश्रेष्ठ ! प्रदास्यामि यथेप्सितम् ॥
यदिदं तव जायानां तत्तद्दास्यामि साम्प्रतम् ॥
पौष्य उवाच ।
हिरण्यगर्भापुत्त्रोऽहं पुत्त्रार्थी त्वामुपास्महे ।
त्वयि प्रसन्ने पुत्त्रो मे भविता लक्षणसंयुतः ॥
एतदर्थं सभार्य्योऽहं भक्त्या त्वां समुपस्थितः ।
यथा मे जायते पुत्त्रस्तथा कुरु जगत्पते ! ॥
पुन्नाम्नो नरकात् पुत्त्रस्त्रायते पितरं प्रभुम् ।
अतस्तस्माद्भयं ब्रह्मन् ! त्वं नाशयितुमर्हसि ॥
ब्रह्मोवाच ।
शृणु पौष्य ! यथा भावी पुत्त्रस्तव कुलोद्वहः ।
तदहं ते वदाम्यद्य भार्य्याभिस्तत् समाचर ॥
इदं फलं गृहाण त्वं मया दत्तं नृपोत्तम ! ।
अशीर्य्यं बहुले काले प्राप्तेऽपि सुरसं सदा ॥
फलमेतत् समादाय यावत् संवत्सरद्वयम् ।
आराधय महादेवं सुप्रसन्नो भविष्यति ॥
यथा संभाषते भर्गः फलमेतत्तथा भवान् ।
करिष्यति फलं राजन् ! भार्य्याभिस्तिसृभिः सह ॥
ततस्ते लक्षणोपेतस्तनयः कुलवर्द्धनः ।
भविष्यति च यः शास्ता चक्रवर्त्ती भविष्यति ॥
इत्युक्त्वा प्रययौ ब्रह्मा राजापि सह भीरुभिः ।
हरं यष्टुं समारेभे भक्त्या परमया युतः ॥
निराशी संयताहारः कदाचित् फलभोजनः ।
दृषद्वतीनदीतीरे फलं संस्थाप्य चाग्रतः ॥
पुष्पार्घ्यधूपदीपाद्यैर्वृषध्वजमतर्पयत् ।
स तु वर्षद्वयेऽतीते महादेवो जगत्पतिः ॥
पौष्यस्य नृपतेः सम्यक् प्रससादार्थसिद्धये ।
प्रसन्नः प्राह नृपतिं महादेवो हसन्निव ॥
उपासते किमर्थं मां तन्मे वद ददामि ते ॥
पौष्य उवाच ।
अपुत्त्रोऽहं पुत्त्रकामः पूजयामि वृषध्वज ! ।
यथाहं पुत्त्रवान् वै स्यां वृषध्वज ! तथा कुरु ॥
इति संन्यवदद्राजा भार्य्याभिः सह हर्षितः ।
प्रणम्य स्तुतिपूर्व्वेण भक्तिनम्रात्ममानसः ॥
ततः पुत्त्रार्थिनं भूपं प्रसन्नो वृषभध्वजः ।
ब्रह्मदत्तफलं हस्ते लब्ध्वेदं तमुवाच ह ॥
ईश्वर उवाच ।
इदं फलं ब्रह्मदत्तं विभज्य नृपते त्रिधा ।
भोजयेथाः स्वजायास्त्वं प्रहृष्टः सुस्थमानसः ॥
ततः प्रभृति भवत एतासु ऋतुसङ्गमे ।
आधास्यन्ति च गर्भांस्तु भार्य्यास्ते युगपन्नृप ! ॥
काले प्राप्ते च युगपत् प्रसवो योषितां तव ।
भविष्यति नृपश्रेष्ठ ! ता एवं त्वं करिष्यसि ॥
एकस्या जठरे शीर्षं भार्य्यायास्ते भविष्यति ।
अपरस्यास्तथा कुक्षौ मध्यभागो भविष्यति ॥
अधो नाभ्यास्तु यो भागः सोऽपरस्यां भविष्यति ।
ततः खण्डत्रयं भूप ! यथास्थानं पृथक् पृथक् ॥
योजयिष्यसि पश्चात्ते पुत्त्र एको भविष्यति ।
तस्य शीर्षे चन्द्ररेखा सहजा संभविष्यति ॥
तेनैव नाम्ना स ख्यातिं गमिष्यति च भूपते ! ।
इत्युक्त्वा स महादेवस्तासां गर्भान् स्वयं तदा ॥
संस्कर्त्तुं जाह्नवीतोयमात्मनः शिरसो न्यधात् ।
ततः फले स्वयं देवः प्रविवेश वृषध्वजः ॥
तत्क्षणात् तत् फलं भूतं त्रिभागं स्वयमेव हि ।
पौष्यस्तत् फलमादाय मुदितः सह भार्य्यया ॥
प्रययौ मन्दिरं हृष्टो अनुज्ञाप्य वृषध्वजम् ।
ततः समुचिते काले प्राप्ते ताभिस्तु भक्षितम् ॥
तत् फलं नृपशार्दूल ! गर्भाश्चाप्याहिताः शुभाः ।
सम्पूर्णे गर्भकाले तु गर्भेभ्यः समजायत ॥
खण्डत्रयं पृथक् राजा यथा भर्गेण भाषितम् ।
तच्च खण्डत्रयं पौष्यो यथास्थानं नियोज्य च ।
एकं पिण्डं चकाराशु तत्र पुत्त्रो व्यजायत ।
तस्य शीर्षे तदा राजन् सहजेन्दुकला शुभा ॥
विरराज यथा स्वच्छा शरत्काले कला विधोः ।
तं सर्व्वलक्षणोपेतं पीनोरस्कं सुनासिकम् ॥
सिंहग्रीवं विशालाक्षं दीर्घायतभुजं तदा ।
दृष्ट्वा पौष्योऽथ भार्य्याभिस्तिसृभिः सह संमुदम् ।
लेभे दरिद्रः सत्कोषं प्राप्येव विपुलं ततः ।
तस्य नामाकरोद्राजा ब्राह्मणैः स्वैः पुरोहितैः ॥
चन्द्रशेखर इत्येवं कान्त्या चन्द्रमसः समः ।
ववृधे स महाभागः प्रत्यहं चापरुग्यतः ॥
कलाभिरिव तेजस्वी शरदीव निशाकरः ।
एवं तिसृणामम्बानां गर्भे जातो यतो हरः ॥
अतस्त्र्यम्बकनामाभूत् प्रथितो लोकदेवयोः ।
स राजपुत्त्रः कौमारावस्थां प्राप यदा तदा ॥
सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो जिष्णोस्तुल्यो बभूव ह ।
बले वीर्य्ये प्रहरणे शास्त्रे शीले च तत्समः ॥
नान्योऽभून्नृपशार्दूल ! नो वा भूमौ भविष्यति ।
अभिषिच्याथ तं बालं कुमारं बलवत्तरम् ॥
दशपञ्चैकवर्षीयं सर्व्वैरागणैर्युतम् ।
तिसृभिः सह भार्य्याभिर्व्वनं पौष्यो विवेश ह ॥
वृद्धोचितक्रियां कर्त्तुं राजा परमधार्म्मिकः ।
गते पितरि राजा स वनवासं महाबलः ॥
सर्व्वां क्षितिं वशे चक्रेऽमात्यैः स चन्द्रशेखरः ।
सार्व्वभौमो नृपो भूत्वा राजभिः परिषेवितः ॥
अमरैरिव देवेन्द्रो विजह्रार श्रिया युतः ।
एवं पौष्यसुतो भूत्वा त्र्यम्बकः प्राप्य निर्वृतिम् ॥
ब्रह्मावर्त्ताह्वये रम्ये करवीराह्वये पुरे ।
दृषद्वतीनदीतीरे राजा भूत्वा मुमोद ह ॥"
इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥ *॥
(स्वनामख्यातः पण्डितविशेषः । असौ हि
सिद्धपुरुषः त्रिवेणीसन्निकर्षस्थवन्यपाड़ाख्यग्रामे
१६०० शकस्य प्रारम्भ एव वर्त्तमान आसीत् ।
अद्यापि तस्य सिद्धिस्थानं तत्रैव वर्त्तते । अयं
नानाशास्त्रवेत्ता विशेषतो ज्योतिषशास्त्रेषु
लब्धप्रतिष्ठो बभूव । एतत्संकलिता बहवो
ग्रन्था अस्मद्देशेऽद्यापि प्रचरन्ति ॥ * ॥)
षोड़शध्रुवकान्तर्गतनवमध्रुवकः । तद्विवरणं
ध्रुवकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ अपि च ।
"ऊनविंशतिवर्णाङ्घ्रिः सिद्धिदश्चन्द्रशेखरः ।
कथितः केन्दुके ताले भवेत् शृङ्गारवीरयोः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(वटिकौषधविशेषः ।
"सूतो गन्धटङ्गणः सोषणः स्या-
देतैस्तुल्या शर्करा मत्स्यपित्तैः ।
भूयो भूयो भावयेत्तु त्रिवारं
वल्लो देयः शृङ्गवेरस्य वारा ॥
सम्यक् तापे वारिभक्तं सतक्रं
हन्ताकाद्यं पथ्यमेव प्रदिष्टम् ।
अङ्गे रोगं हन्ति सामं प्रभावात्
पित्ताधिक्ये मूर्द्ध्नि वारिप्रयोगः॥"
इति उदकमञ्जरीरसः ॥
"अत्रैव शर्करां त्यक्त्वा शिला च यदि दीयते ।
गुणैः समो भवेदस्य नाम्ना च चन्द्रशेखरः ॥"
इति चन्द्रशेखरो रसः ॥)
चन्द्रसंज्ञः, पुं, (चन्द्रस्य संज्ञा संज्ञा यस्य ।)
कर्पूरम् । इत्यमरः । २ । ६ । १३० ॥
चन्द्रसम्भवा, स्त्री, (चन्द्रः सम्भवो यस्याः ।)
सूक्ष्मैला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (बुधे, पुं ॥)
चन्द्रहासं, क्ली, (चन्द्रस्येव शुक्लो हासः प्रभा
यस्य ।) रौप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चन्द्रहासः, पुं, (चन्द्रस्येव शुक्लो हासो दीप्ति-
र्यस्य ।) खड्गः । रावणखड्गः । इति मेदिनी ।
से, ५२ ॥
चन्द्रहासा, स्त्री, (चन्द्रहास+टाप् ।) गुडूची ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (चन्द्रवदाह्लादकरो हासो
यस्याः इति । गायत्त्रीरूपा भगवती । यथा,
देवीभागवते । १२ । ६ । ४८ ।
"चन्द्रहासा चारुदात्री चकोरी चन्द्रहासिनी ॥"
हस्ती । तस्याः पर्य्याया यथा,—
"क्षुद्रायां क्षुद्रमण्टाक्यां हस्तीति निगद्यते ।
श्वेता क्षुद्रा चन्द्रहासा लक्ष्मणा क्षेत्रदूतिका ॥

गर्भदा चन्द्रभा चन्द्री चन्द्रपुष्पा प्रियङ्करी ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

चन्द्रा स्त्री (चन्दयति आह्लादयतीति । चदि+णिच+रक । स्त्रियां टाप् ।) एला । वितानम् । इति शब्दरत्नावली । गुडूची । इति कश्चित् ॥

चन्द्रातप पुं (चन्द्र इव आतपति शीतलं करोति छायादानेन । आ+तप+अच ।) आच्छादनविशेषः । चाँदोया इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । उल्लोच २ वितानम् ३ चन्द्रा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (चन्द्रस्य आतपः रश्मिः ।) ज्योत्स्ना । इति हेमचन्द्रः । २ । २१ ॥ (यथा, कादम्बर्य्याम् । “चन्द्रातपमिव रसतामुपेतम् ॥”)

चन्द्रापीड पुं (चन्द्रः आपीडे शेखरे यद्वा आपीडः शिरोभूषणं यस्य ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (काश्मीरस्य राजविशेषः । यथा राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ४५ ।
‘राजचूडामणिः श्रीमांश्चन्द्रापीडस्ततोऽभवत् ।
पीडितेन्दुत्विषा कीर्त्त्या कलेः पीडाञ्चकार यः ॥”
कादम्बरीवर्णितनायकविशेषः । स तु तारापीडस्य पुत्त्रः । यथा कादम्बर्य्याम् । १६७ ।
‘अतिक्रान्ते च षष्ठीजागरे प्राप्ते दशमेऽहनि पुण्ये मुहूर्त्ते गाः सुवर्णञ्च कोटिशो ब्राह्मणसात् कृत्वा मातुरस्य मया परिपूर्णमण्डलश्चन्द्रः स्वप्ने मुखकमलमाविशन् दृष्ट इति स्वप्नानुरूपमेव राजा सूनोश्चन्द्रापीड इति नाम चकार ।” अथ हि एकदा मृगयां गच्छन् किन्नरमिथुनमनुधावन् हिमालयशिखरमधिरुह्य अच्छोदसरोवरसमीपं गतवान् । तत्रस्थाञ्च महाश्वेतां गन्धर्व्वकुमारीमवलोक्य तन्मुखात् तस्याः सर्व्ववृत्तान्तमाकर्ण्य च तया सह गन्धर्व्वलोकं गतवान् । तत्र गत एव गन्धर्व्वराजस्य चित्ररथस्य कादम्बरी नाम कन्यां ददर्श । दृष्ट्वा च तां कन्दर्पबाणपीडितो बभूव । ततोऽतिकष्टेन तस्मात् स्थानात् प्रत्यागत्य स्वसहचरं वैशम्पायनं स्कन्धावारस्य रक्षकत्वेन परिकल्प्य पित्राहूतः स्वभवनमाजगाम । अथ गच्छति काले वैशम्पायनानयनाय गतोऽसौ चिरबन्धोर्वैशम्पायनस्य मृत्युवार्त्तामाकर्ण्य छिन्नतरुरिव भूतले पतित्वा महाश्वेतासन्निकर्ष एव विदीर्णहृदयो गतासुरासीत् । ततो दैवादेशेन रक्षितशरीरोऽसौ पुनर्जीवितश्च कादम्बरीं परिणीतवान् । इत्येषा मौलाभ्युज्ज्वलनिका कथा कादम्बरीग्रन्थत एव विशेषतो विज्ञेया ॥)

चन्द्रावली स्त्री गोपीविशेषः । सा तु चन्द्रभानुकन्या व्रजे श्रीकृष्णस्य नित्यप्रिया राधातुल्या । यथा उज्ज्वलनीलमणौ ।
‘राधाचन्द्रावलीमुख्याः प्रोक्ता नित्यप्रिया व्रजे ।
कृष्णवन्नित्यसौन्दर्य्यवैदग्ध्यादिगुणाश्रयाः ॥”

चन्द्रिका स्त्री (चन्द्रः आश्रयत्वेनास्त्यस्याः । ‘अत इनिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) ज्योत्स्ना । इत्यमरः । १ । ३ । १६ ॥ (यथा, रघु । १८ । ३८ ।
“चन्द्रांशुभिः शरदसम्भवा ....
मेघमुक्तविशदां स चन्द्रिकाम् ॥”)
स्थूलैला । चन्द्रकान्ततृण । चन्द्रभागानदी । इति शब्दरत्नावली ॥ कर्णस्फोटा । मल्लिका । श्वेतकण्टकारी । मेथिका । स्थूलैला । इति राजनिर्घण्टः ॥ चन्द्रशूरम् । इति भावप्रकाशः ॥ (पीठस्थदेवीविशेषः । सा तु हरिश्चन्द्रे विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६७ ।
“महालक्ष्मीश्च वीरा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका ॥”
छन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
“ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाऽश्वर्तुभिः ॥”
वासपुष्पा । अस्याः पर्य्याया यथा,—
“चन्द्रिका चर्म्महन्त्री च पशुमेहनकारिका ।
नन्दिनी कारवी भद्रा वासपुष्पा सुवासरा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

चन्द्रिकाद्राव, पुं (चन्द्रिकया द्रावो द्रवणं यस्य ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रिकापायी, [न्] पुं स्त्री, (चन्द्रिकां ज्योत्स्नां पिबतीति । पा+णिनि ।) चकोरपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रिकाम्बुज, क्ली (चन्द्रिका इव शुभ्रम् अम्बुजम् ।) सितोत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रिल पुं (चन्द्रो विद्यतेऽस्य । चन्द्र+बाहुलकात् अस्त्यर्थे इलच् ।) शिवः । नापितः । वास्तूकम् । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥

चन्द्री स्त्री (चन्दयति आह्लादयतीति । चदि+णिच+रक । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रेष्टा, स्त्री, (चन्द्रः इष्टः प्रियो यस्याः । निष्ठायाः परनिपातः ।) उत्पलिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रोदय, पुं (चन्द्रस्य उदयः ।) आकाशे चन्द्रस्य प्रकाशः । स च यद्दिने सार्द्धप्रहरद्वयव्यापिनी या तिथिस्तत्तिथ्यनुसारेण भवति । तस्य प्रमाणं यथा पुराणसमुच्चये ।
‘गवां क्रीडादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः ।
सोमो राजा पशून् हन्ति सुरभीपूजकांस्तथा ॥
तदुदयसम्भावनञ्च निर्णयामृते निर्णीतम् ।
प्रतिपद्यापराह्णिकत्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यां द्वितीयायां चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्न्याधानविषये ब्रह्मशातातपेन ।
द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी ।
अग्न्याधानं चतुर्द्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ॥
अपराह्णश्च पञ्चधाविभक्तस्याह्नश्चतुर्थो भागः ।
ततश्च यत्र प्रतिपदि षण्मुहूर्त्तव्यापिनी द्वितीया तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति ।’ इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥ (चन्द्रस्य वस्त्रखण्डादिरचितचन्द्राकृतेरातपो यत्र ।) चन्द्रातपः । औषधविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४५ ॥ स तु मकरध्वजाख्यरससिन्दूरम् । यथा —
‘पलं मृदु स्वर्णदलं रसेन्द्रं
पलाष्टकं षोडश गन्धकस्य ।
शोणैः सुकार्पासभवैः प्रसूनैः
सर्व्वं विमर्द्याथ कुमारिकाद्भिः ।
तत्काचकुम्भे निहितं सुगाढ़े
मृत्कर्पटैस्तद्दिवसत्रयञ्च ।
पचेत् क्रमाग्नौ सिकताख्ययन्त्रे
ततो रसं पल्लवरागरम्यम् ।
निगृह्य चैतस्य पलं पलानि
चत्वारि कर्पूररजस्तथैव ।
जातीफलं शोषणमिन्दुपुष्पं
कस्तूरिकायाश्च इह शाण एकः ॥ ● ॥
चन्द्रोदयोऽयं कथितस्तु माषो
भुक्तोऽहिवल्लीदलमध्यवर्त्ती ।
मदोन्मदानां प्रमदाशतानां
गर्व्वाधिकत्वं श्लथयत्यकाण्डे ॥
घृतं घनीभूतमतीव दुग्धं
मृदूनि मांसानि समण्डकानि ।
माषान्नपिष्टानि भवन्ति पथ्या
न्यानन्ददायीन्यपराणि चात्र ॥ ● ॥
वलीपलितनाशनस्तनुभृतां वयःस्तम्भनः
समस्तगदखण्डनः प्रचुररोगपञ्चाननः ।
गृहेषु रसराडयं भवति यस्य चन्द्रोदयः
स पञ्चशरदर्पितो मृगदृशां भवेद्दुर्लभः ॥”
इति सारकौमुदी सुखबोधश्च ॥

चन्द्रोदया स्त्री, (चदि आह्लादे+भावे रक । चन्द्रस्य दर्शनादिजन्यानन्दस्य उदयो यस्याः ।) नेत्ररोगस्यौषधविशेषः । यथाह चक्रपाणिदत्तः ।
“हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च ।
विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला ।
सर्व्वमेतत् समं कृत्वा छागीक्षीरेण पेषयेत् ।
नाशयेत्तिमिरं कण्डुं पटलान्यर्व्वुदानि च ।
अधिकानि च मांसानि यश्च रात्रौ न पश्यति ।
अपि द्विवार्षिकं पुष्पं मासेनैकेन साधयेत् ।
वर्त्तिश्चन्द्रोदया नाम्ना नृणां दृष्टिप्रसादनी ॥”)

चन्द्रोपल, पुं (चन्द्रप्रभोद्भासित उपलः प्रस्तरः ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३१ ॥

चप, सान्त्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेट् ।) सान्त्वं प्रियवचनं उपशमो वा । चपति पुत्त्रं माता । इति दुर्गादासः ॥

चप, क म कल्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां परं सकं सेट् ।) कल्कश्चूर्णीकरणम् । क म, चपयति तण्डुलं शिला । इति दुर्गादासः ॥

चपट, पुं (चप+सम्पदादित्वात् क । चप सान्त्वना चूर्णीकरणं वा तस्मै अटति गच्छतीति । अट+पचाद्यच् । ततः शकन्ध्वादिवत् साधुः ।) चपेटः । इत्यमरटीका ॥ चड़ इति भाषा ॥

चपला स्त्री, (चपं सान्त्वनां लाति प्राप्नोतीति । ला+‘आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) शीघ्रम् । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥ चाक्षिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चपल, पुं, (चोपति मन्दं मन्दं गच्छतीति । चुप मन्दायां गतौ+“चुपेरच्चोपधायाः ।” उणां । १ । १११ । इति कल, धातोश्चकारस्य अकारा-

देशश्च ।) पारदः । (अस्य पर्य्याया यथा,—
"पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः ।
चपलः शिववीर्य्यश्च रसः सूतः शिवाह्वयः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मीनः । चोरकः । प्रस्तरविशेषः । इति मेदिनी ।
ले, ८७ ॥ चवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मूषिक-
विशेषः । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ६ अध्याये ।
"पूर्व्वमुक्ताः शुक्रविषा मूषिका ये समासतः ।
नामलक्षणभैषज्यैरष्टादश निबोध तान् ॥"
"कुलिङ्गश्चाजितश्चैव चपलः कपिलस्तथा ॥"
एतस्य दंशनेन यल्लक्षणं भवति तदुपशमनाय
च यदौषधं तद्यथा तत्रैव,—
"चपलेन भवेच्छर्द्दिर्मूर्च्छा च सह तृष्णया ।
सभद्रकाष्ठां सजटां चौद्रेण त्रिफलां लिहेत् ॥")
चपलः, त्रि, (चोपति मन्दं मन्दं गच्छतीति । चुप
+ कलः । धातोरुकारस्याकारादेशश्च ।) तरलः ।
चञ्चलः । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥ (यथा,
आर्य्यासप्तशत्याम् । ५३० ।
"विचरति परितः कृष्णे राधायां रागचपल-
नयनायाम् ।
दशदिग्विषविशुद्धं विशिखं विदधाति विषमेषुः ॥")
दोषमनिश्चित्य बधबन्धनादेः कर्त्ता । तत्पर्य्यायः ।
चिकुरः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ विकलः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
चपला, स्त्री, (चपल + टाप् ।) लक्ष्मीः । (यथा,
माघे । ६ । १६ ।
"निलयः श्रियः सततमेतदिति
प्रथितं यदेव जलजन्म तया ।
दिवसात्ययात्तदपि मुक्तमहो
चपलाजनं प्रति न चोद्यमदः ॥"
"चपला चापलवती स्त्री कमला च ॥" इति
तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) विद्युत् । (यथा,
आर्य्यासप्तशत्याम् । १७६ ।
"किं पुत्रि ! गण्डशैलभ्रमेण नवनीरदेषु निद्रासि ।
अनुभव चपलाविलासितगर्ज्जितदेशान्तर-
भ्रान्तीः ॥")
पुंश्चली । पिप्पली । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥
(अस्याः पर्य्याया यथा,—
"पिप्पली मागधी कृष्णा वैदेही चपला कणा ।
उपकुल्योषणा शौण्डी कोला स्यात्तीक्ष्णतण्डुला ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
जिह्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विजया । मदिरा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (आर्य्याछन्दोविशेषः ।
तल्लक्षणं यथा, वृत्तरत्नाकरे २ अध्याये ।
"उभयार्द्धयोर्जकारौ द्वितीयतुर्य्यौ गमध्यगौ
यस्याः ।
चपलेति नाम तस्याः प्रकीर्त्तितं नागराजेन ॥")
चपेटः, पुं, (चप + घञर्थे कः । चपः सान्त्वना
चूर्णीकरणं वा तस्मै एटति गच्छतीति । इट
गतौ + अच् ।) विस्तृताङ्गुलिपाणिः । चड़ इति
चापड़ इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रतलः २
प्रहस्तः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ८४ ॥

चपेटी, स्त्री, भाद्रशुक्लषष्ठी । यथा, भाद्रशुक्लषष्ठ्यां
अक्षयफलप्राप्तिकामः स्नानादिकं कुर्य्यात् ।
सन्तानकामा जलसमीपे षष्ठीं पूजयेत् । षष्ठ्यै
नमः इति अरण्यषष्ठीपूजावत् । चापड़ाषष्ठी-
यम् । इति कृत्यचन्द्रिकायाख्या ॥ * ॥ अन्यच्च ।
"प्रसूत्या द्वादशे मासि सम्पूर्णापत्यहृदये ।
सुते जाते तथा षष्ठ्यां षष्ठी द्वादशरूपिणी ॥
वैशाखे चान्दनी षष्ठी ज्यैष्ठे चारण्यसंज्ञिता ।
आषाढ़े कार्द्दमी ज्ञेया श्रावणे लुण्ठनी मता ॥
भाद्रे चपेटी विख्याता दुर्गाख्याश्वयुजे तथा ।
नाड्याख्या कार्त्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी ॥
पौषे मासाशरूपा च शीतला तपसि स्मृता ।
गोरूपिणी फाल्गुने च चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता ॥"
इति स्कन्दपुराणम् ॥
मन्थानषष्ठी इति केचित् ॥
चम, उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-
सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) चमति । उ,
चमित्वा चान्त्वा । इति दुर्गादासः ॥
चम, न र उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-
परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) न, चम्नोति ।
र वैदिकः । उ, चमित्वा चान्त्वा । इति दुर्गा-
दासः ॥
चमत्कारः, पुं, (चमत्करोतीति । कृ + अण् ।)
अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ (चमत् +
कृ + भावे घञ् ।) चित्तविस्ताररूपः । तत्-
पर्य्यायः । विस्मयः २ । इति साहित्यदर्पणम् ॥
स्मयः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोकातीतार्था-
कलनेन किमेतदिति ज्ञानधाराजनने चित्तस्य
दीर्घप्रायत्वं चित्तविस्तारः । दृष्टहेतुभ्योऽसम्भ-
वित्वज्ञानेन हेत्वन्तरानुसन्धाने मनोव्यापार एव
चित्तविस्तार इत्यपरे । इति साहित्यदर्पणटीका ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । २२ । २५७ ।
"एवं सकलजगत्त्रयहृदयचमत्कारकारि-
चरितानाम् ।
स्वयमनुधावन्ति सदा कल्याणपरम्पराः पदवीम् ॥")
चमरं, क्ली, (चमरस्येदम् । चमर + अण् । अत्र
न वृद्धिः ।) चामरम् । इति मेदिनी । रे, १५२ ॥
चमरः, पुं, (चमति भक्षयतीति । चम + "अर्त्ति-
कमिभ्रमिचमीति ।" उणां । ३ । १३२ । इति
अरच् ।) चमरगौः । तत्पर्य्यायः । अजनी २
वन्यः ३ धेनुगः ४ वालधिप्रियः ५ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, रामायणे । २६ । ३ ।
"चमराः सृमराश्चैव ये चान्ये वनचारिणः ॥")
चमरपुच्छः, पुं, (चमरस्य पुच्छ इव पुच्छो यस्य ।)
कोकड़ः । स तु बिडालभेदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ चामरे क्ली च ॥
चमरिकः, पुं, (चमरमिव केशरोऽस्यस्य । "अत
इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) कोविदार-
वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥ (पर्य्यायोऽस्य
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ।
कुण्डलीताम्रपुष्पश्च सन्तकः स्वल्पकेशरी ॥")

चमरी, स्त्री, (चमरस्य स्त्रीजातिः । चमर +
स्त्रियां ङीष् ।) चमरगवी । तत्पर्य्यायः । दीर्घ-
वाला २ गिरिप्रिया ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, कुमारे । १ । १३ ।
"यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं
कुर्व्वन्ति वालव्यजनैश्चमर्य्यः ॥")
मञ्जरी । इति मेदिनी । रे, १५२ ॥
चमसः, पुं, क्ली, (चम्यते भक्ष्यते पीयते इति यावत्
सोमोऽस्मिन्निति । चमु भक्षणे + "अत्यवि-
चमीति ।" उणां । ३ । ११७ । इति असच् ।)
यज्ञपात्रभेदः । इति मेदिनी । से, २१ ॥ चमच्
इति भाषा ॥ (एतल्लक्षणादिकमुक्तं यथा,—
"चमसानां तु वक्ष्यामि दण्डाः स्युश्चतुरङ्गुलाः ।
त्र्यङ्गुलस्तु भवेत् स्कन्धो विस्तारश्चतुरङ्गुलः ॥
विकङ्कतमयाः श्लक्ष्णास्त्वग्बिलाश्चसमाः स्मृताः ।
अन्येभ्यो वापि वा कार्य्यास्तेषां दण्डेषु लक्षणम् ॥
होतुर्मण्डल एव स्यात् ब्रह्मणश्चतुरस्रकः ।
उद्गातश्चाश्रिः स्याद् याजमानः पृथुः
स्मृतः ॥
प्रशास्तुरपतष्टः स्याद्ब्राह्मणाच्छंसिनः ।
पोतुरग्रे विशाखी स्यान्नेष्टुः स्याद्दिग्धशीतकः ॥
अच्छावाकस्य रास्नाव आग्नीध्रस्य मयूखकः ।
इत्येते चमसाः प्रोक्ता ऋत्विजां यज्ञकर्म्मणि ।
पलाशाग्रा वटाग्रान्यदृत्वाग्रा चमसाः स्मृताः ॥")
चमसः, पुं, (चम्यते भक्ष्यते इति । चम + असच् ।)
पर्पटः । पिष्टभेदः । लड्डुकः । इत्यजयपालः ॥
(ऋषभदेवस्य पुत्राणामन्यतमः । यथा, भाग-
वते । ५ । ४ । ११ ।
"कविर्हविरन्तरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः ।
आविर्होत्रोऽथ द्रुमिलश्चमसः करभाजनः ॥
एते भागवतधर्म्मदर्शना नव महाभागवताः ॥")
चमसी, स्त्री, (चमस + गौरादित्वात् ङीष् ।)
मुद्गमसूरादिपिष्टम् । काष्ठरचितं यज्ञपात्र-
मित्यन्ये । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥
"चूर्णं यच्छष्कमाषाणां चमसी सा विधीयते ।"
इति भावप्रकाशः ॥
चमूः, स्त्री, (चमति भक्षयति शत्रून् नाशयतीत्यर्थः ।
चम + "कृषिचमितनीति ।" उणां । १ । ८० । इति
ऊः ।) सेनामात्रम् । (यथा, गीतायाम् । १ । ३ ।
"पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य्य ! महतीं चमूम् ॥")
सेनाविशेषः । तत्र ७२९ हस्तिनः ७२९ रथाः
२१८७ अश्वाः ३६४५ पदातयः । समुदायेन
७२९० द्विशतनवत्यधिकसप्तसहस्रम् । इत्यमर-
मेदिनीकरौ ॥
चमूरुः, पुं, स्त्री, (चमतीति । चम + "खर्जिपिञ्जा-
दिभ्य ऊरोलचौ ।" उणां । ४ । ९० । इति ऊरः ।
पृषोदरादित्वात् अत उत्वञ्च ।) हरिणविशेषः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ९ ॥ (यथा, माघे । १ । ८ ।
"चकासतं चारुचमूरुचर्म्मणा
कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम् ॥")
चम्पः, पुं, (चम्पतीति । चम्प + अच् ।) कोवि-
दारवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

चम्पक स्त्री (चम्पति सद्गन्धं गच्छतीति। चम्प + क्वुन्।) कदलीफलविशेषः। चांपा कला इति भाषा। अस्य गुणाः। वातपित्तनाशित्वम्। गुरुत्वम्। श्लेष्मकारित्वम्। अतिशीतलत्वम्। रसे पाके मधुरत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (चम्पकस्य इदम्। चम्पक + अण्। ततो लुक्।) चम्पकपुष्पम्। (सांख्यशास्त्रोक्तसिद्धिभेदः। यथा —
'श्रावेन मम शरीरेन्द्रियमध्ये तावत् श्रद्धया पातञ्जलिशास्त्रककारादिभिः सह न सम्भाष्टे। तत्र सुन्दरी गुरुशिष्यजनकारिणी सखार कारो प्राप्तिः शुश्रूषया वा सिद्धिश्चतुर्थी चम्पकमुच्यते॥')

चम्पक पुं (चम्पयति सद्गन्धादिकं गच्छतीति। चम्प + क्वुन्।) वृक्षविशेषः। चांपा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। चाम्पेयः २ हेमपुष्पकः ३। इत्यमरः। २। ४। ६३॥ स्वर्णपुष्पः ४ शीतलच्छदः ५ सुभगः ६ भृङ्गमोही ७ शीतलः ८ भ्रमरातिथिः ९ सुरभिः १० दीपपुष्पः ११ स्थिरगन्धः १२ अतिगन्धकः १३ स्थिरपुष्पः १४ हेमपुष्पः १५ पीतपुष्पः १६ हेमाह्वः १७ सुकुमारः १८ वनदीपः १९। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। शिशिरत्वम्। दाहकुष्ठकण्डूव्रणनाशित्वम्। गुलाची राजचम्पकः। इति राजनिर्घण्टः॥ कषायत्वम्। मधुरत्वम्। विषक्रिमिशुक्रकफवातास्रपित्तनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ चम्पकपञ्चकादिकं द्रव्याश्रयवत्॥

चम्पककलिका स्त्री (चम्पकस्य कलिका कोरकः।) चम्पककोरकः। तत्पर्य्यायः। गन्धफली २ पट्टु गन्धा ३ गन्धमालिनी ४। इति राजनिर्घण्टः॥

चम्पकचतुर्द्दशी स्त्री (चम्पकसाध्या चतुर्द्दशी। अस्यां चम्पकैः शिवपूजनात् शिवलोकप्राप्ति-र्भवतीति।) ज्यैष्ठशुक्लचतुर्द्दशी। यथा ज्यैष्ठमासमुपक्रम्य मत्स्यसूक्ते ३५ पटले।
"चतुर्द्दश्यान्तु शुक्लायां चम्पकैः पूजयेत् शिवम्।
चतुर्वेदी भवेत्सोऽपि ममेशानः परमेश्वरि।
पापलक्षं हरेत् दिव्यात् ततो नाकं व्रजेद्दिवी।
इहलोके विभवेश न भयो जायते भुवि।
हिमवन्तं चम्पकैश्च महेशं पूजयेच्छिवम्।
चम्पकदिव्यराज्ञ इति तथा दोषानि यान्ति च।
चम्पकचतुर्द्दशी ख्याता पूजयित्वा सदाशिवम्।
इहलोके सुखं भुक्त्वा शिवलोकं व्रजेत्॥"
अन्यच्च।
"चतुर्द्दश्यान्तु शुक्लायां ज्यैष्ठे मासि महेश्वरम्।
चम्पकैः पूजयेद्भक्त्या शिवनामस्मरणात्॥"
इति शिवकालसर्वस्व ११ पटलः॥
अपि च।
"ज्यैष्ठशुक्लचतुर्द्दश्यां दुर्गादेवकमारे।
चम्पकैः सदाशिवं वरदं महेश्वरे॥"
इति श्रीकृष्णलीलासुधाकरत्वम्॥

चम्पकरम्भा, स्त्री (चम्पक इति भाषा प्रसिद्धा रम्भा। यद्वा चम्पककुसुमवत् गन्धयुक्ता रम्भा।) सुवर्णकदली। इति राजनिर्घण्टः॥

(चांपा कला। इति भाषा। गुणादिकं चम्पकशब्दे द्रष्टव्यम्।)

चम्पकालु पुं (चम्पकवत् चम्पकपुष्पवर्णवत् आलुः रम्भाकारबीजकोषो यस्य। यद्वा चम्पकः चम्पकस्येव आलानि प्रतिरक्षतीति। आ + ला + मितद्वादित्वात् डु।) पनसः। इति भूरिप्रयोगः॥

चम्पकुन्द पुं (चम्पकवर्णमन्तु उनत्तीति। उन्दी क्लेदने + अच्। पृषोदरादित्वात् अकारलोपः।) मत्स्यभेदः। चाम्कुड़ा। इति भाषा। अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। शुक्रकारित्वम्। मधुरत्वम्। वातपित्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चम्पकोष पुं (चम्पश्चम्पक इव कोषो यस्य।) पनसः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चम्पा स्त्री (चम्पा नदी विद्यतेऽस्यामिति। "अर्श आदिभ्योऽच्"। ५। २। १२७। इत्यच्। यद्वा चम्पेन राज्ञो हरिश्चन्द्रस्य प्रपौत्रेण निर्म्मिता या पुरी। यदुक्तं भागवते। ९। ८। १।
"हरितो रोहितसुतश्चम्पस्तस्माद्विनिर्म्मिता। चम्पापुरी ॥")
कर्णपुरी। अधुना भागलपुर इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। मालिनी २ लोमपादपूः ३ कर्णपूः ४। इति हेमचन्द्रः। ४। ४२॥ चम्पावती ५ चम्पापुरी ६। इति शब्दरत्नावली॥ (इयन्तु अङ्गदेशान्तर्गता। यदुक्तं हेमचन्द्रेण। ४। ५३।
"अङ्गास्तु चारिकेलीया अङ्गाश्चम्पोपलक्षिताः॥"
तथा च महाभारते। १२। ५। ६—७।
"प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ।
अङ्गेषु नरशार्दूल स राजासीत् सपत्नजित्॥
पालयामास चम्पाञ्च कर्णः परबलार्द्दनः।
दुर्य्योधनस्यानुमते तवापि विदितं तथा॥"
इयमेव पुरा राज्ञो लोमपादस्य राजधानी आसीत्। इति रामायणम्। अङ्गदेशशब्दे विवृतिः॥)

चम्पाधिप पुं (चम्पाया अधिप ईश्वरः।) कर्णराजः। इति हेमचन्द्रः॥

चम्पापुरी स्त्री, (चम्पा एव पुरी।) चम्पा नगरी। इति शब्दरत्नावली॥

चम्पालु पुं (चम्पश्चम्पकस्येव कोषवर्णं आलाति आ + ला + डु।) पनसः। इति शब्दरत्नावली॥

चम्पावती स्त्री (चम्पा तन्नाम्नी प्रसिद्धा नदी विद्यतेऽस्यामिति। चम्पा + मतुप्। मस्य वत्वम्।) चम्पापुरी। इति शब्दरत्नावली॥

चम्पू स्त्री काव्यविशेषः। इति जटाधरः॥ तल्लक्षणं यथा —
"गद्यपद्यमयी काचिच्चम्पूरित्यभिधीयते॥"
इति साहित्यदर्पणे। ६। ३२८॥

चम्पेश पुं (चम्पाया ईशः।) कर्णराजः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चम्पोदकाँस्य पुं (चम्पया गमनेन कम्पनं वा उदकं स्पन्दते।) अङ्गदेशः। इति हेमचन्द्रः। ४। २६॥ तद्देशस्य पुंस्त्वम्॥

चम्ब गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं सकं सेट्।) चम्बति। इति दुर्गादासः॥

चय इ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्मं सकं सेट्।) इ चयते। इति दुर्गादासः॥

चय, पुं (चीयते इति। चि + "एरच्"। ३। ३। ५६। इति कर्म्मणि अच्।) वप्रम्। इत्यमरः। २। २। ३॥ तत्तु प्राकारादिमूलबन्धम्। यदुपरि प्राकारो निक्षिप्यते सः। पगार इति ख्यातः इति केचित्। इति सद्रीकाकोष्ठाख्यसुन्दरी॥ दुर्गनगरे उच्चसञ्चितकाष्ठमयं यदुपरि प्राकारो निवेश्यते। तथा चार्थशास्त्रम्। खातसञ्चितम् वप्रं कारयेत् तस्योपरि प्राकारमिति। इति भरतः॥ समूहः। (यथा माघे। १। ६।
'चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा॥')
समाहृतिः। इति मेदिनी। चे २१॥ प्राकारः। (यथा महाभारते। २। १६०। ३०।
'शैलाद्भ्युच्छ्रयवता चयाट्टालकशोभिना॥')
पीठम्। इति हेमचन्द्रः॥ (दोषाणां सञ्चयप्रकोपप्रशमास्तु प्रकारविशेषः। तद्यथा —
"ग्रीष्मे सञ्चीयते वायुः प्रावृट्काले प्रकुप्यति।
वर्षासु चीयते पित्तं शरत्काले प्रकुप्यति॥
हेमन्ते चीयते श्लेष्मा वसन्ते च प्रकुप्यति।
प्रायेण प्रशमं याति स्वयमेव समीरणः।
शरत्काले वसन्ते च पित्तं प्रावृट्कृतौ कफः॥'
"चयकोपशमान् दोषा विहाराहारसेवनैः।
समानैर्यान्त्यकालेऽपि विपरीतैर्विपर्य्ययम्॥"
इति पूर्व्वखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥
शोथः। यथा —
'कटुतैलाग्निमेलनात् सर्व्वनिम्बकाऽसमा च।
चय शाम्यति गण्डस्य प्रकोपः स्फुटति द्रुतम्॥'
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ब्रणशोथाधिकारे॥)

चर गमने। भक्षणे। आचारे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं सकं सेट्।) चरति। इति दुर्गादासः॥

चर, क असंशये संशये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां परं सकं सेट्।) असंशये संशयः। अस्य संशयोऽर्थः। क विचारयति यो धर्म्ममिति हलायुधः। चर चर्म्मधर्म्म। इति माधवः॥ केचित्तु संशये इति पठित्वा संशये हि विचारणा स्यादित्याहुः। इति दुर्गादासः॥

चर पुं (चरति स्वपरराष्ट्रेषु शुभाशुभार्थं जानातीति। चर + अच्।) राज्ञः शुभाशुभज्ञानार्थं राज्ञा नियोजितः विश्वस्तपुरुषः। परराष्ट्रवार्त्ताप्रचारकः। तत्पर्य्यायः। यथार्हवर्णः २ प्रणिधिः ३ अपसर्पः ४ चारः ५ स्पशः ६ गूढपुरुषः ७। इत्यमरः। २। ८। १२॥ चारपथकः ८ मन्त्रज्ञः ९ प्रतिष्ठः १० गूढचरः ११ अवसर्पः १२ हेमपाखः १३। इति शब्दरत्नावली॥ उदासीनः १४। इति जटाधरः॥ तस्यादौ भिन्नविकारादिभेदेन विशेषार्थिनि चरे। तस्य पञ्चविधत्वमुक्तम्। इति भरतः। तत्र भरतः यथा —

"विवस्वानिव तेजोभिर्नभस्वानिव वेगत: ।
राजा चरैर्जगत् सर्व्वं प्राप्नुयाल्लोकसम्मतै: ॥
तर्केङ्गितज्ञ: स्मृतिमान् स्वीयभावाप्रकाशक: ।
क्लेशायाससहो दक्ष: सर्व्वत्र भयवर्जित: ॥
सुभक्तो राजसु तथा कार्य्याणां प्रतिपत्तिमान् ।
नृपो निद्वन्याचारेण परराष्ट्रं विचक्षण: ॥
कालज्ञो मन्त्रकुशलान् संवत्सरचिकित्सकान् ।
तथान्यानपि युञ्जीत समर्थान् दृढचेतस: ॥
अक्रुद्धांश्च तथालुब्धान् हृष्टार्थान् तत्त्वभाषिण: ।
पाषण्डिनस्तापसादीन् परराष्ट्रे नियोजयेत् ॥
स्वदेशपरदेशज्ञान् सुशीलान् सुविचक्षणान् ।
वार्त्ताहर्य्यान् वहूंश्चैव चराणां विनियोजयेत् ॥
नैकस्य वचने राजा चारस्य प्रत्ययं वहेत् ।
द्वयो: सम्बन्धमाज्ञाय तद्युक्तं कार्य्यमारभेत् ॥
तस्माद्राजा प्रयुञ्जीत चरान् वहुमुखान् वहून् ।
नीरेतोवामना: कुलास्त्रिविधा ये च कारव: ॥
भिक्षुक्यश्चारणा दास्यो मालाकार्य्य: कलाविद: ।
अन्त:पुरगतां वार्त्तां निर्हरेयुरलक्षिताम् ॥
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चरस्तु द्विविधो मत: ।
अप्रकाशोऽयमुद्दिष्ट: प्रकाशो दूतसंज्ञक: ॥"

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरु: ॥ * ॥

अक्षद्यूतभेद: । भौम: । चल: । इति मेदिनी । रे, ३० ॥ खञ्जनपक्षी । इति शब्दमाला ॥ कपर्द्दक: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ मेषकर्कटतुलामकरलग्नानि । इति ज्योतिषम् ॥ "अस्थिरविभूतिमित्रं चलमटनं स्खलितनियममपि चरभे । इति दीपिका ॥ (यथा, तिथितत्त्वे ।
"चरलग्ने चरांशे वा स्थापनञ्च विसर्ज्जनम् ॥"
जङ्गमे, त्रि । यथा मनु: । ७ । १५ ।
"तस्य सर्व्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥"
तथाच चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
"चर: शरीरावयवा: स्वभावो धातव: क्रिया ।
लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते ॥
चरोऽनूपजलाकाशधन्वाद्यो भक्ष्यसंविधि: ।
जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये ॥
गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वा: सर्व्वे ते गुरव: स्मृता: ॥")

चरक:, पुं, (चर एव । स्वार्थे कन् ।) चार: । इत्युणादिकोष: ॥ पर्पट: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (चरति गच्छति वेत्ति वेदवैद्यकादीनि सर्व्वशास्त्राणीति । चर+अच् तत: कन् च । यद्वा चर इव महीवृत्तं द्रष्टुमागत: । चर+इवार्थे कन् ।) मुनिविशेष: । तत्कृततन्नामकग्रन्थ: । तयोरुत्पत्तिर्यथा,—
"यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृत: ।
तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्तवान् ॥
अथर्व्वान्तर्गतं सम्यगायुर्व्वेदञ्च लब्धवान् ।
एकदा स महीवृत्तं द्रष्टुं चर इवागत: ॥
तत्र लोकान् गदैर्ग्रस्तान् व्यथया परिपीड़ितान् ।
स्थलेषु वहुषु व्यग्रान् म्रियमाणांश्च दृष्टवान् ॥
तान् दृष्ट्वातिदयायुक्तस्तेषां दु:खेन दु:खित: ।
अनन्तश्चिन्तयामास रोगोपशमकारणम् ॥
संचिन्त्य स स्वयं तत्र मुने: पुत्त्रो वभूव ह ।
यतश्चर इवायातो न ज्ञात: केनचिद्यत: ॥
तस्माच्चरकनामासौ विख्यात: क्षितिमण्डले ।
स भाति चरकाचार्य्यो देवाचार्य्यो यथा दिवि ॥
सहस्रवदनस्यांशो येन ध्वंसो रुजां कृत: ।
आत्रेयस्य मुने: शिष्या अग्निवेशादयोऽभवन् ॥
मुनयो वहवस्तैश्च कृतं तन्त्रं स्वकं स्वकम् ।
तेषां तन्त्राणि संस्कृत्य समाहृत्य विपश्चिता ॥
चरकेणात्मनो नाम्ना ग्रन्थोऽयं चरक: कृत: ॥"

इति भावप्रकाश: ॥

चरट:, पुं, (चरति नृत्यतीव विचरतीत्यर्थ: । चर+वाहुलकात् अटच् ।) खञ्जनपक्षी । इति शब्दमाला ॥

चरणं, क्ली, (चर+भावे ल्युट् ।) गमनम् । (यथा, ऋग्वेदे । ९ । ११३ । ९ ।
"यत्रानुकामं चरणं त्रिनाके त्रिदिवे दिव: ॥")
भक्षणम् । (यथा, मनु: । २ । १८६ ।
"अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।
अनातुर: सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतञ्चरेत् ॥")
आचार: । इति हेमचन्द्र: । ३ । ५०७ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १३६ । ६ ।
"अप्सरसां गन्धर्व्वाणां मृगाणां चरणे चरन् ॥")

चरण:, पुं क्ली, वह्वृचादि: । (यथा, पञ्चतन्त्रे ।४।३।
"न पृच्छेच्चरणं गोत्रं न च विद्यां कुलं न च ।
अतिथिं वैश्वदेवान्ते श्राद्धे च मनुरब्रवीत् ॥"
अपि च महाभाष्यवचनम् । यथा,—
"सङ्कराख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणै: सह ॥"
"चरणशब्दो वेदैकदेशवाची काठादिरूप: ।" इति मुग्धवोधटीकाकृद्दुर्गादास: ॥) मूलम् । गोत्रम् । इति मेदिनी । णे, ४७ ॥ (चरतीति । चर+ल्यु: । चरत्यनेनेति करणे ल्युट् वा ।) अधमाङ्गम् । तत्पर्य्याय: । पाद: २ पत् ३ अङ्घ्रि: ४ । इत्यमर: । २ । ६ । ७१ ॥ विक्रम: ५ पद: ६ आक्रम: ७ । इति राजनिर्घण्ट: ॥ क्रमण: ८ चलन: ९ क्रम: १० । इति हेमचन्द्र: । ३।२८०॥ पदम् ११ पात् १२ । इति जटाधर: ॥ (यथा, मनु: । ९ । २७७ ।
"अङ्गुलीग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे ।
द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥"
श्लोकचतुर्थभाग: । यथा, वृत्तरत्नाकरे१ अध्याये ।
"शेषं गाथास्त्रिभि: षड्भिश्चरणैश्चोपलक्षिता: ॥")

चरणग्रन्थि:, पुं, (चरणस्य ग्रन्थि: ।) गुल्फ: । इति हेमचन्द्र: । ३ । ६१५ ॥

चरणव्यूहं, क्ली, (चरणानां वेदशाखानां व्यूहोऽत्र ।) वेदव्यासविरचितचतुर्व्वेदविवरणशास्त्रम् । तत्तु वेदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चरणायुध:, पुं, (चरण एवायुधं अस्त्रविशेषो यस्य ।) कुक्कुट: । इत्यमर: । २ । ५ । १७ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"कुक्कुट: कृकवाकु: स्यात् कलयश्चरणायुध: ।
ताम्रचूड़स्तथा दक्षो यामनादी शिखण्डिक: ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
अस्य मांसगुणादिकं कुक्कुटशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चरणास्त्रे, त्रि । यथा, रामायणे ।३।५६।३५।
"तुण्डपक्षप्रहारेण जटायुश्चरणायुध: ॥")

चरम:, त्रि, (चरतीति । "चरेश्च ।" उणां ५ । ६८ । इति अमच् ।) अन्त: । पश्चिम: । इत्युणादिकोष: ॥ (यथा, मनु: । २ । १९४ ।
"उत्तिष्ठेत् प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत् ॥")

चरमक्ष्माभृत्, पुं, (क्ष्मां विभर्त्तीति । भृ+क्विप् । तत: चरमश्चासौ क्ष्माभृच्चेति कर्म्मधारय: ।) अस्ताचल: । इत्यमर: । २ । ३ । २ ॥

चरमाचल:, पुं, (न चलतीति पचाद्यच् अचल: पर्व्वत: । तत: चरमश्चासौ अचलश्चेति कर्म्मधारय: ।) अस्तपर्व्वत: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

चरमाद्रि:, पुं, (चरमश्चासावद्रिश्चेति ।) अस्ताचल: । इति हेमचन्द्र: ॥

चराचरं, क्ली, (चराचरयो: समाहार: ।) जगत् । इति मेदिनी । रे, २६० ॥ (तथा च मनु: ।१।५७।
"एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्व्वं चराचरम् ।
सञ्जीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्यय: ॥")
आकाश: । इति धरणी ॥ जङ्गमाजङ्गमम् । यथा, देवीमाहात्म्ये ।
"तया विसृज्यते विश्वं जगदेतच्चराचरम् ॥"

चराचर:, त्रि, (चरश्चलं चापरो व्यवहारचेष्टादिकं तौ विद्येतेऽस्मिन् ।) जङ्गम: । इत्यमर: । ३ । १ । ७४ ॥ इङ्ग: । इति विश्व: ॥ रुष्ट: । इति हेमचन्द्र: ॥ कपर्द्दके पुं । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (चरतीति चरो जङ्गम: अचर: स्थावर: । चरेण सह अचर: । स्थावरजङ्गम: । यथा, भागवते । ३ । ६ । ९ ।
"पुच्छोभान्योन्यमासाद्य यस्मिंल्लोकाश्चराचरा: ॥")

चरि:, पुं, (चर+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ४।११७। इति इन् ।) पशु: । इत्युणादिकोष: ॥

चरितं, क्ली, (चर+भावे क्त: ।) चरित्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते ।१०।१।१।
"कथितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्य्ययो: ।
राज्ञाञ्चोभयवंश्यानां चरितं परमाद्भुतम् ॥")
तद्द्विविधं यथा, उज्ज्वलनीलमणौ ।
"अनुभावाश्च लीला चेत्युच्यते चरितं द्विधा ।
अनुभावा अलङ्काराख्या: उद्भास्वराख्या: वाचिकाख्याश्च । लीला स्याच्चारुविक्रीड़ा रासकन्दुकखेलाद्या चारुक्रीड़ा प्रकीर्त्तिता । ताण्डवं वेणुवादं-गोदोह: पर्व्वतोद्धारो गोहूतिर्गमनादिका ॥" (यथा, गीतगोविन्दे । १ । २ ।
"वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्मा ॥"
वाच्यलिङ्गे तु । चर+कर्म्मणि क्त: । कृतम् । आचरितम् । यथा, रामायणे । १ । ३ । १ ।
"श्रुत्वा पूर्व्वं काव्यवीजं देवर्षेर्नारदादृषि: ।
लोकादन्विष्य भूयश्च चरितं चरितव्रत: ॥")

चरितार्थ:, त्रि, (चरित: कृत: अर्थ: प्रयोजनं येन स: ।) प्राप्तप्रयोजन: । यथा, कुमारसम्भवे । २ । ७ ।
"पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्म्मुखसमीरिता ।
प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥"

चरित्र क्ली, (चर+"अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्र ।" ३।२।१८४। इति इत्र ।) स्वभावः । तत्पर्य्यायः । चरितम् २ चारित्रम् ३ चरीत्रम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४ । ८३ ।
"अचिन्त्यं शीलगुप्तानां चरित्रं कुलयोषिताम् ॥")

चरित्रा स्त्री (चरित्र+टाप् ।) तिन्तिडीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

चरिष्णु त्रि (चरतीति । चर+"अलङ्कृञिति ।" ३ । २ । १३६ । इति इष्णुच् ।) जङ्गमः । इत्यमरः ।३।१।७४॥ (यथा भागवते । २।६।४० ।
'इत्थं त्रिकारो गुण इन्द्रियाणि
विराट् स्वराट् स्थास्नु चरिष्णु भूम्नः ॥")

चरीत्र क्ली (चरित्र+पृषोदरादित्वाद्दीर्घत्वम् ।) चरित्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चरु पु (चरन्ति भक्षयन्ति देवा इमं चर्य्यते भक्ष्यते अग्निभिर्देवैरिति वा चरति धीमान्तिकमस्मान्निर्व्यके । चर+"भृमृशीति ।" उणां १ । ७ । इति उः ।) हव्यान्नम् । तत्पाकभाण्डम् । इति मेदिनी । रे ३२ ॥
'तत्र संस्कृते वह्नौ गोक्षीरेण चरुं पचेत् ।'
इति शारदातिलकम् ॥
तस्यानुष्ठानं यथा । अग्नेः पश्चिमायान्दिशि शालायां कुशानास्तीर्य्य तदुपरि प्रक्षालित स्थालीमुदूखलं मुषलं वैणवञ्च शूर्पं वायव्य चमसञ्च जलप्रोक्षितं संस्थाप्य ब्रीहीन् यवान् वा शूर्पे निधाय चमसस्थजलेन ओं अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओम् इन्द्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं भूस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं भुवस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं स्वस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि इत्यूर्ध्वं द्वयष्टौ वारान् प्रोक्षयेत् । ततः कांस्यपात्रेण चतुर्मुष्टीन् वा ओं अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि ओम् इन्द्राय त्वा जुष्टं निर्वपामि ओं भूस्त्वा जुष्टं निर्वपामि ओं भुवस्त्वा जुष्टं निर्वपामि ओं स्वस्त्वा जुष्टं निर्वपामि ओं प्रजापतये त्वा जुष्टं निर्वपामि इति प्रत्येकं गृहीत्वा उदूखले स्थापयेत् त्रिकृत्वीम् । ततो दक्षिणहस्तोपरि हस्तं दत्त्वा मुषलेन प्रस्फोटयेत् । इत्थं त्रिः शूर्पे कृत्वा त्रिः प्रक्षालयेत् । ततश्च स्थालीमध्ये ताम्रपात्रं निधाय प्रक्षालिततण्डुलं निधाय दुग्धं निक्षिप्य शाक कोकरुलं दत्त्वा तन्मध्ये खादिरपलाशेन्धनेन प्रज्वाल्य पादस्पर्शमात्रं चरुं अभ्यन्तरोष्णं दधि भाण्डमात्र चतुष्कोणपुच्छ मेक्षणम् दक्षिणावर्त्तेन भ्रामयित्वा तथा चरेत् यथा तण्डुलाः सुपक्वाः भवन्ति शीतला न भवन्ति दग्धा न भवन्ति तत्र सुसिद्धे भूमौ स्थापयेत् एवं रसा प्रागाग्निदिक्विहित चरुमध्यमं घृतेनाभ्युक्ष्य कुशोपरि स्थापयेत् । इत्येवं चरुं दद्यात् । इति भवदेवभट्टः ।

चरुव्रण, पु (चरोर्व्रण इव ।) चित्रापूपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चिताइ पिठा इति भाषा ॥

चर्च्च क इडसभे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पर सक सेट् ।) इडसम अध्ययनम् । क, चर्च्चयति वेदं विप्रः । इति दुर्गादासः ॥

चर्च्च श उक्तौ । भर्त्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां पर सक सेट् ।) रेफोपधः । श, चर्च्चती चर्च्चन्ती । गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठ फलन्तु शन्तत्वानामादीपोरिति नुम्बा विभाषा वेदेषूच्चारणभेदश्च । इति दुर्गादासः ॥

चर्च्चरी स्त्री (चर्च्च+बाहुलकात् अरन् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) गीतभेदः । चर्च्चरी गीत भेदे च करभितकरशब्दयोरिति रुद्रः ॥ हर्ष क्रीडेति सुभूतिः । कामटिकानां शारदवचन तौर्य्यत्रिकचर्च्चत्वम्ये । वसन्तसमयक्रीडेत्यके । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ हर्षक्रीडावाक । तत् पर्य्यायः । चर्भटी २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रत्नावल्याम् । १ अङ्के । "अये ! मधुरमभिहन्यमानमृदङ्गानुगतसङ्गीतमधुरः पुरः पौराणामुच्चरति चर्च्चरीध्वनिः ।" एतदुदाहरणं यथा, विक्रमोर्व्वश्याम् । ४ अङ्के । अनन्तरे चर्च्चरीमुक्ता —
गन्धोन्मादितमधुकरगीतै-
र्वाद्यमाने परभृततूर्य्ये ।
प्रसरितपवनोद्वेल्लितपल्लवनिकरः
सुललितविविधप्रकारैर्नृत्यति कल्पतरुः ॥"
वर्णवृत्तविशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणौ ।
"हारयुक्तसुवर्णकङ्कणपाणिपङ्कजराजिता
पान्नूपुरसङ्गता सुपयोधरद्वयभूषिता ।
शोभिता वलयेन पिङ्गलपन्नगाधिपवर्णिता
चर्च्चरी तरुणीव चेतसि चाकशीति सुधन्नता ॥")

चर्च्चरीक पु (चर्च्च+"फर्फरीकादयश्च ।" उणां ४ । २० । इति ईकनप्रत्ययान्तेन निपातनात् साधुः ।) महाकालः । केशविन्यासः । शाकः । इति मेदिनी । के १८७ ॥

चर्च्चा स्त्री (चर्च्च्यते विचार्य्यते वेदवेदान्तादि तत्त्वमाभ्यामिति । चर्च्च+णिच्+अङ् ।) दुर्गा । चिन्ता । चार्च्चिक्यम् । इति मेदिनी । चे ४ ॥ विचारणा । इत्यमरः । १ । ५ । २ ॥ (चर्च्च+भावे अङ् । लेपनम् । यथा, कुमारसम्भवे । १५ । ४ ।
"श्यामदल्लतचर्च्चा पीतकौशेयवासाः ॥"
गायत्रीरूपा महाशक्तिः । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४६ ।
'ज्ञानधातुमयी चर्च्चा चर्च्चिता चारुहासिनी ॥")

चर्च्चिका स्त्री (चर्च्चा+स्वार्थे कन् । कापि अत इत्वम् ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चर्च्चा । इति हिक्कटस्कोशः ॥ (रोगविशेषः । तदुपघोररोगं सुश्रुताचार्य्योक्तं यथा —
'तीव्रार्त्तिरपि सूक्ष्मोऽपि महारुजो निशामिर्व्वाति
पु.
रोमाञ्चमुपगम्यार्त्तिमिव वर्म्मानुपचमन्तरम् ।
कुष्ठवीजप्रचर्च्चिका विसर्पपामाविसर्प्पापच चौषाणां चक्षोधिकां हितकरं समयते भानवे ।"
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥ (चर्च्चा वेदादिविचारणां वेत्ति इति । ठन् । वेदाध्येतरि, त्रि ।)

चर्च्चित त्रि (चर्च्च+कर्म्मणि क्तः । चर्च्चा लेपनं सञ्जातास्य इति इतच् वा ।) चन्दनादिना कृतलेपनम् । तत्पर्य्यायः । दिग्धम् २ लिप्तम् ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा गीतगोविन्दे । १ । ४० ।
"चन्दनचर्च्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली ।")

चर्त्तव्य, त्रि, (चर्त्त्यते इति । चृत हिंसायाम् + "कृदुपधाच्चापि चृते ।" ३ । १ । ११० । इति ण्यत ।) हननीयः । इति पाणिनिव्याकरणम् ॥

चर्पट, पुं (चप+अटन् ।) स्फारः । विपुलः । चपेटः । पर्पटः । इति मेदिनी । टे, ४१ ॥

चर्पटा स्त्री (चर्पट+टाप् ।) भाद्रशुक्लषष्ठी । चापड़ाषष्ठी इति भाषा ॥ अस्या विवरणं चपेटीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चर्पटी, स्त्री (चर्पट+ङीष् ।) पोली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चर्ब्ब गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां पर सक सेट् ।) चर्ब्बति । इति दुर्गादासः ॥

चर्भट पुं (चर+क्विप् । भटति भरति स्वशरीर दानेनेति । भट+अच् । ततः कर्म्मधारयः ।) इर्व्वारुः । इति चलायुधः ॥

चर्भटी, स्त्री (चर्भट+ङीष् ।) चर्च्चरी । हर्ष क्रीडावाक । इति हेमचन्द्रः ॥

चर्म्म स्त्री, (चर्म्म सावनतयास्त्यस्य अच् ।) फलकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनु । ७ । १९२ ।
"स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा ।
वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्म्मायुधैः स्थले ॥")

चर्म्मन् [न्] क्ली (चर+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणां । ४ । १४५ । इति मनिन् ।) इन्द्रियविशेषः । चाम इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । त्वक् २ असृग्धरा ३ कृत्तिः ४ अजिनम् ५ देहचर्म्म ६ रक्ताधारः ७ रोमभूमिः ८ शरीरावरणम् ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ असृग्धरा १० । इति भरतधृतरत्नकोषः ॥ (यथा, भागवते । ३ । ६ । १६ ।
'निर्भिन्नान्यस्य चर्म्माणि लोकपालोऽनिलो विशत् ॥")
शरीरावरक चर्म्मम् । ढाल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । फलक २ फलम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ९० ॥ चरम् ४ चर्म्मम् ५ । इति भरतः ॥ तस्य लक्षणं यथा युक्तिकल्पतरौ ।
"शरीरावरकं यत्तु चर्म्म तदभिधीयते ।
तत्तु द्विविधं काष्ठचर्म्मभेदतः ॥
शरीरावरकत्वच लघुता दृढता तथा ।
दुर्भेद्यत्वमिति ख्याता चर्म्मणां गुणसम्पदः ॥
अस्त्यता गुरुता चैव कटुता रुक्षता ।
विद्वद्भिर्या त्रिता चर्म्मणां दोषसम्पदः ॥

सितो रक्तस्तथा पीतः कृष्ण इत्यभिशब्दितः ।
ब्रह्मादिजातिभेदेन चर्म्मणां वर्णनिर्णयः ॥
चित्रवर्णस्तु सर्व्वेषां सर्व्वदैवोपपद्यते ॥"* ॥
ब्रह्मचारिधार्य्यकृष्णसारचर्म्म । इत्यमरः । २।७।
४७ ॥ (यथा, मनुः । २ । ४१ ।
"कार्ष्णरौरववास्तानि चर्म्माणि ब्रह्मचारिणः ॥")
चर्म्मकषा, स्त्री, (चर्म्मणः कषा । चर्म्म कषतीति ।
कष् + अच् इत्येके ।) पश्चिमदेशजातं गन्ध-
द्रव्यम् । केचित्तु चामारकषा इति ख्याता
इत्याहुः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । सप्तला २
विमला ३ सातला ४ भूरिफेना ५ । इत्यमरः ।
२ । ४ । १४३ ॥ शातला ६ चर्म्मकसा ७ । इति
भरतः ॥ मांसरोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
("चर्म्मकषायाः कल्कं विल्वसमं मूर्द्ध्नि काक-
पदमस्य ।
कृत्वा कुर्य्यात् कटभी कटुकीटफलाप्रधमनञ्च ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने पञ्चविंशेऽध्याये ॥)
चर्म्मकसा, स्त्री, (चर्म्मणः कसा ।) चर्म्मकषा ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
चर्म्मकारः, पुं, (चर्म्म चर्म्मनिर्म्मितद्रव्यादिकं
करोतीति । कृ + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति
अण् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । चामार इति
मुचि इति च भाषा ॥ स तु चण्डाल्यां तीवरा-
ज्जातः । इति पराशरपद्धतिः ॥ तत्पर्य्यायः । पादू-
कृत् २ । इत्यमरः । २।१०।७॥ पादुकृत् ३ चर्म्मारः ४ ।
इति तट्टीका ॥ चर्म्मकृत् ५ पादुकाकारः ६ ।
इति हलायुधः ॥ चर्म्मरुः ७ कुरटः ८ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । १० । ३६ ।
"कारावरो निषादात्तु चर्म्मकारः प्रसूयते ॥")
चर्म्मकारी, स्त्री, (चर्म्म करोति वर्द्धयति उत्कर्षं
करोतीति यावत् । कृ + अण् । चर्म्म किरतीति
चर्म्म + कॄ + अणित्येके । ततो ङीष् ।) चर्म्म-
कार्य्योषधिः । इति मेदिनी । रे, २६१ ॥
चर्म्मकीलः, पुं, (चर्म्म कीलतीति । कील + अच् ।
चर्म्मणि गुह्यस्थचर्म्मणि कील इवेति वा ।)
गुह्यरोगविशेषः । छालीश इति छारिस् इति
च भाषा ॥ तस्य निदानं यथा,—
"व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः ।
कीलोपमं स्थिरखरं चर्म्मकीलन्तु तद्विदुः ॥
वातेन तोदपारुष्यं पित्तादसितरक्तता ।
श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥"
इति माधवकरेण रोगविनिश्चयग्रन्थे अर्शो-
रोगाधिकारे उक्तम् । अतोऽस्य चिकित्सा
अर्शोरोगचिकित्सावत् । अपि च ।
"चर्म्मकीलं जतुमणिं मशकान् तिलकालकान् ।
उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
चर्म्मकृत्, पुं, (चर्म्म करोति चर्म्मघटितपादुका-
दिकम् उत्पादयतीत्यर्थः । चर्म्म + कृ + क्विप् ।)
चर्म्मकारः । इति हलायुधः ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ४ । ५५ । [मोगिनीम् ॥")
"चर्म्मकृत् कोऽपि न प्रादात् कुटीं क्षेमोप-

चर्म्मचटका, स्त्री, (चर्म्मणा चटकेव ।) निशाचर-
पक्षिविशेषः । चामचिका इति भाषा ॥ तत्-
पर्य्यायः । जतुका २ अजिनपत्रिका ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ जतूका ४ गृहमाचिका ५ जतुनी ६
अजिनपत्रा ७ चार्म्मिः ८ चर्म्मचटी ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ चर्म्मपत्रा १० । इति जटा-
धरः ॥ चर्म्मचटिका ११ । इति केचित् ॥
चर्म्मचटी, स्त्री, (चर्म्मणा चटीव । यद्वा, चर्म्म
चटति भिनत्तीति । चट + अच् ङीष् ।) चर्म्म-
चटका । इति शब्दरत्नावली ॥
चर्म्मचित्रकं, क्ली, (चर्म्मणि चित्रकं चित्रित-
मिवेत्यर्थः । चर्म्म चित्रयतीति वा । चित्र +
ण्वुल् ।) श्वेतकुष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चर्म्मजं, क्ली, (चर्म्मणो चर्म्मणि वा जायते । जन +
डः ।) रोम । रुधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चर्म्मण्वती, स्त्री, (चर्म्मैव उत्पत्तिहेतुत्वेनास्त्यस्याः
इति मतुप् मस्य वत्वम् ।) नदीविशेषः । सा तु
बुन्देलखण्डाख्यदेशे चम्बल् इति ख्याता ॥
कदली । इति मेदिनी । ते, १६६ ॥ (आसीत् किल
पुरा रन्तिदेवनामा (शशविन्दुनामा वा) कश्चित्
राजचक्रवर्त्ती । तस्य यज्ञे मारिता ये गाव-
स्तेषां चर्म्मगलितरक्तक्लेदादिभ्यो जातेयं नदीति
पौराणिकी गाथा । यथा, देवीभागवते । १ ।
१८ । ५४ ।
"चर्म्मणां पर्व्वतो जातो विन्ध्याचलसमः पुनः ।
मेघाम्बुप्लावनाज्जाता नदी चर्म्मण्वती शुभा ॥")
चर्म्मदण्डः, पुं, (चर्म्मभिश्चर्म्मणा वा निर्म्मितो
दण्डः ।) कशा । इति हेमचन्द्रः ॥ चाबुक्
इति भाषा ॥
("चर्म्मदण्डाहतो विप्रः शलापातितया च तम् ॥"
इति महाभारतशान्तिपर्व्वणि ॥)
चर्म्मदूषिका, स्त्री, (चर्म्म दूषयति दोषयति वा ।
दुष् + णिच् + ण्वुल् । ततष्टापि अत इत्वम् ।)
कोठरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चर्म्मतरङ्गः, पुं, (चर्म्मणां चर्म्मभिर्वा तरङ्ग इव ।)
वलिः । त्वक्सङ्कोचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चर्म्मद्रुमः, पुं, (चर्म्माकृतिवल्कलमयो द्रुमः ।)
भूर्ज्जवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चर्म्मपक्षा, स्त्री, (चर्म्ममयं पक्षं पक्षद्वयं यस्याः ।)
चर्म्मचटी । इति जटाधरः ॥
चर्म्मपादुका, स्त्री, (चर्म्मनिर्म्मिता चर्म्ममयी वा
पादुका ।) उपानत् । चामड़ार जुता इति
भाषा ॥ यथा । "ततो ब्रह्मचारी अनेन मन्त्रेण
चर्म्मपादुकायुगले पादौ निदध्यात् ।" इति भव-
देवभट्टः ॥ अस्या गुणाः पादुकाशब्दे द्रष्टव्याः ॥
चर्म्मपुटः, } पुं, (चर्म्मनिर्म्मितः पुटः पात्रम् ।
चर्म्मपुटकः, } पक्षे स्वार्थे कन् । चर्म्ममयं पुट-
मत्र इति कप् इत्येके ।) चर्म्मनिर्म्मितपात्र-
विशेषः । कुपा इति भाषा ॥ यथा । दृतिश्चर्म्म-
पुटकः । दृतिश्चर्म्मपुटे मत्स्ये चेति मेदिनी ॥
इति पुंलिङ्गसंग्रहटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः ।
दृतिः खल्लश्चर्म्ममयीति हेमचन्द्रः ॥

चर्म्मप्रभेदिका, स्त्री, (चर्म्म प्रभिनत्तीति । प्र +
भिद + ण्वुल् । टापि अत इत्वञ्च ।) चर्म्म-
प्रभेदनास्त्रम् । इत्यमरः । २ । १० । ३५ ॥
पोड़ इति भाषा ॥
चर्म्मप्रसेवकः, पुं, (चर्म्मणा प्रसीव्यते इति । सिवु
तन्तुसन्ताने + "संज्ञायाम् ।" ३ । ३ । १०९ ।
इति कर्म्मणि ण्वुल् बाहुलकात् वुन् वा ।)
चर्म्मप्रसेविका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
चर्म्मप्रसेविका, स्त्री, (चर्म्मप्रसेवक + टाप् अत
इत्वञ्च ।) अग्निसन्दीपनार्थं चर्म्म निर्म्मित-
यन्त्रम् । भाती इति जाँता इति च भाषा ॥
तत्पर्य्यायः । भस्त्रा २ । इत्यमरः । २ ।१०।३३॥
चर्म्ममुण्डा, स्त्री, (चर्म्मणः जीवरहितदैत्यस्ये-
त्यर्थः मुण्डमस्तिहस्तेऽस्या इति । छिन्नशिरो-
धारणादेव तथात्वम् ।) दुर्गा । इति हेम-
चन्द्रः । २ । १२० ॥ (चण्डमुण्डा । इत्यपि
क्वचित् पाठः ॥)
चर्म्मरङ्गा, स्त्री, (चर्म्मणि रङ्गो यस्याः ।) आवर्त्त-
कीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (देशविशेषे, पुं ।
स च देशः कूर्म्मविभागे पश्चिमोत्तरस्यां दिशि
उक्तः । यथा, वृहत्संहितायाम् । १४ । २३ ।
"दिशि पश्चिमोत्तरस्याम् ।" इत्युपक्रम्य,—
"वेणुमती फल्गुलुका
गुरुहा मरुकुञ्चचर्म्मरङ्गाख्याः ॥"
इत्युक्तवान् ॥)
चर्म्मरुः, पुं, (चर्म्म रचयतीति । रच + बाहु-
लकात् डुः ।) चर्म्मकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चर्म्मसम्भवा, स्त्री, (चर्म्मणि सम्भव उत्पत्ति-
र्यस्याः ।) एला । इति हारावली । ६७ ॥
चर्म्मसारः, पुं, (चर्म्मणः सारः । भुक्तद्रव्येभ्यो
रसस्य त्वङ्मध्ये जायमानत्वात् तथात्वम् ।)
रसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चर्म्माम्भः, पुं, (चर्म्मणोऽम्भः जलम् । सर्व्वे सान्ता
अदन्ताश्च ।" इति न्यायादत्र अकारान्तः ।
क्वचित् क्लीवे सान्तोऽपि दृश्यते ।) रसः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
चर्म्मारः, पुं, (चर्म्म चर्म्मक्रियां ऋच्छतीति ।
ऋ गतौ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।)
चर्म्मकारः । इति जटाधरः ॥
चर्म्मी, [न्] पुं, (चर्म्म शरीरावरकं शस्त्रविशेषो-
ऽस्त्यस्य । चर्म्म + इनिः ।) चर्म्मधारियोद्धा ।
ढाली इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । फलक-
पाणिः २ । (यथा, महाभारते । ३।२७।२१ ।
"श्यामं वृहन्तं तरुणं चर्म्मिणामुत्तमं रणे ।
नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मात् मन्युर्न वर्द्धते ॥"
चर्म्म त्वक् अस्त्यस्येति ।) भूर्ज्जवृक्षः । इत्य-
मरः । २ । ४ । ४६ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
सितस्थाने ११ अः । "चर्म्मिवृषगिरिकर्णिका-
शीतशिवनिचुलदाड़िमाजकर्णहरिद्वराजाद-
नगोपघोण्टाविकङ्कतेषु वा यवान्नविकारांश्च
सेवेत ॥") भूर्ज्जरिटिः । मोचा । इति शब्द-
रत्नावली ॥

चर्या स्त्री, (चर+'गदमदचरयमश्चानुपसर्गे।' ३।१।१००। इति यत्। स्त्रियां टाप्।) ईर्यापथस्थितिः। इत्यमरः। २।७।३६। नियमामर्दियाग। ईर्य्यते गुरौ प्राप्तो मासनया ध्यायते ईर्य्या सा च ध्यानधारणादि तस्याः पन्था उपाय तत्र प्रतिमा या स्थिति रवस्थानमपरित्याग वा। इति भरतः। (यथा, महाभारते। १।२।३२६।

"चर्यायां दयसुतस्य पाण्डवस्यानुगच्छत।")

गमनम्। चरणम्। आचरणम्। इति सुभूति टीकायां दुर्गादासः। (यथा मनुः। ६।३२।

'व्यासां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम्।")

सेवा। यथा वै रामायणे। २।२८।१५।

'वनवासस्य शूरस्य मम चर्या हि रोचते।

चि अनुष्ठेयं। आचरणीयं। यथा मनुः।३।।

'षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम्।)

चर्म्म कि भर्त्से। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां पक्षे भ्वां परं सकं सेट्।) कि चर्म्मयति चर्म्मति तण्डुलं बालकः। इति दुर्गादासः।

चर्म्मण, स्त्री, (चर्म्म+भावे ल्युट्।) दन्तैश्चर्वणम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ८८। चिवान इति भाषा। (यथा हारीते प्रथमे स्थाने प्रथमे ऽध्याये।

'चर्वणं गिलनञ्चापि कासितं श्वसितं तथा।)

चर्म्मा [न्] पुं सलप्रहारः। इति हारावली। १६०।

चर्म्मित त्रि, (चर्म्यते स्म इति। चर्म्म+कर्म्मणि क्त।) कृतचर्वणम्। भक्षितम्। इत्यमरः। ३।१।११०। (यथा भागवते। ७।५।३०।

'अदान्तगोभिर्विशतां तमिस्र

पुनः पुनश्चर्वितचर्वणानाम्।')

चर्वितपात्रक, स्त्री (चर्वितानां ताम्बूलादीनां त्यागपात्रम्। ततः स्वार्थे कन्।) चर्वितताम्बूलादित्यागपात्रम्। पीकदान इति भाषा। यथा, रासलीलायां पातालखण्डे।

'ताम्बूलं दर्पणं पानपात्रं चर्वितपात्रकम्।'

चर्व्य, त्रि (चर्व्यते दन्तैश्चूर्ण्यते इति। चर्व+कर्म्मणि यत्।) चर्वणीयम्। यथा,—

"षटकोटि बालकाश्चैव भोजयामास नित्यशः।

चूष्यचर्व्यलेह्यपेयैरतिसुन्दरि दिने दिने।"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्।

चर्षणि पुं (कर्षतीति। कृष+"कृषेरादेश्च च।' उणा। २।१०२। इति अनि आदेश्च च।) जनः। यथा श्रीभागवते।

"न चर्षणीनां वयमात्मयोनो भवन्

प्रियः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः।"

मनुष्यजातिः। यथा —

"चर्षणी मातृका पत्नी तयोश्चर्षणयः सुताः।

यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता।"

इति श्रीभागवते। ६।६।४१। "चर्षणयः कृतकृताकृतवादिनः। यद्धर्म्मवर्णनादित्रियाः तासां। यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणोपकल्पिता। तथा च श्रुतिः पुरुषत्वं चा वरुणगामाहोति।' इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी। (अत्र उत्पत्तिनिरुक्तितोऽञ्चल इत्येन तु 'कृषेरादेश्च च'। इति पठित्वा धर्षणिरित्यसौकीति व्याख्यातम्।)

चल, क भृतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां परं सकं सेट्।) क चालयति। अन्यतकारान्तरयमिति दुर्गसिंहलुम्मरनन्दी। भृतिरिह पोषणम्। इति दुर्गादासः।

चल ज गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां परं सकं सेट्।) ज चाल चल। मित्वे इति वक्ष्यमाणे न पठित्वा इममेव मानुबन्धं भाष्यं पठन्ति तद्धेयम्। तेनास्य चालयति चलितं यन्ता। चलमानोऽनिल इत्यत्र ताच्छील्ये शानुप्रयोग। मित्वे। पूर्वीभाव्यत्व। चलधातु कम्पने मानुबन्धं स्यादित्यर्थं। स चलयति लतां वायुः। चलयन् भृङ्गचपलबालकानिति रघुः। चालयन् सकलां पृथ्वीमिति चकम्पनात् चालं करोतीति णौ प्रयुक्तम्। इति दुर्गादासः।

चल श विलासे। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदां परं अकं सेट्।) श चलती चलन्ती। विलासः क्रीडनम्। इति दुर्गादासः।

चल, त्रि (चलति गच्छतीति। चल+पचाद्यच्।) चञ्चलम्। इत्यमरः। ३।१।७४। (यथा रघुः। ११।१५।

'ताडका चलकपालकुण्डला

कालिकेव निविडा बलाकिनी।'

पारदः। इति हेमचन्द्रः। ४।११६। अष्टा दशाक्षरवृत्तभेदः। यथा वृत्तरत्नाकरे।

'भ्रौ नृजौ भ्रौ चैव चलमिदमुदितं मुनिर्निधिह्रदैः॥')

चल पुं, (चल+पचाद्यच्।) कम्पः। तद्युक्ते त्रि। इति मेदिनी। ले, १५। (प्रिय। यथा महाभारते। १३।१७।११६।

'महाकेतुर्महाधातुर्नैकसानुश्चराचलः।"

विष्णुः। यथा तत्रैव। १३।१४८।८२।

'वीरहा विषमः शून्यो घृताशीरचलश्चलः।"

'वायुरप्येवं चलः।' इति भाष्यम्।)

चलचञ्चु, पुं, (चला चपला चञ्चुरस्य।) चकोरपक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४।४०५।

चलत्पूर्णिमा स्त्री, (चलन्ती पूर्णिमा तदाख्यो भूतचन्द्र इवेति तात्पर्यार्थं।) चन्द्रकमत्स्यः। इति त्रिकाण्डशेषः।

चलदङ्ग, पुं, (चलत् चपलं अङ्गं यस्य।) मत्स्यविशेषः। चेङ्गा इति भाषा। अस्य गुणाः। अनभिष्यन्दित्वम्। वाते हितत्वम्। रोचनत्वं च। इति राजवल्लभः।

चलदङ्गक पुं (चलदङ्गं यस्य इति कप्।) चलदङ्गमत्स्यः। इति जटाधरः।

चलदल, पुं, (चलानि दलानि पत्राणि यस्य।) अश्वत्थः। इत्यमरः। २।४।२०। (अश्वत्थोऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः।)

चलन क्ली,(चल+भावे ल्युट्।) भ्रमणम्। (यथा देवीभागवते १।१७।१८।

'चलनञ्च विना कार्यं न भवतीति मे मतिः।')

कम्पनम्। (यथा पञ्चतन्त्रे। २।१७३।

'हास्यमायाविह प्रोक्तौ विसृष्टौ प्रथुदम्भने।

चलनयोश्चलनादेकौ द्वितीयं पादवेगतः।')

कम्प्रे, त्रि। इति मेदिनी। ने, ४१।

चलन पुं, (चलत्यनेन इति। चल+करणे ल्युट्।) पादः। इति हेमचन्द्रः। हरिणः। इति जटाधरः।

चलनक, पुं (चलन+संज्ञायां कन्।) चलनकम्। इति हेमचन्द्रः। ३।३३८।

चलनी, स्त्री, (चलन+ङीप्।) घाघरीभेदः। घाघरी। वस्त्रघर्घरी। इति हेमचन्द्रः। घाघरा इति भाषा।

चलपत्र पुं (चलानि पत्राणि यस्य।) अश्वत्थवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। (यथा, नैषधे।

"अङ्गेन केनापि विजेतुमस्या

गवेष्यते किं चलपत्रपत्रम्।

नचेद्विशेषादितरच्छदेभ्य

स्तस्यास्तु कम्पस्तु कुतो भवेत्।")

चला स्त्री (चलतीति चल+पचाद्यच् टाप् च। नैकत्रावस्थितत्वात् तथात्वम्।) लक्ष्मीः। इति मेदिनी। ले १५। शिल्हकः। इति रत्नमाला।

चलाचल त्रि, (चलतीति चल+अच्। चरि चलिपतिवदीनां वा द्वित्वमितिद्वित्वे अभ्यासस्य आगागमश्च इति वार्त्तिकसम्बन्धात् सिद्धिः।) चपलः। इत्यमरः। ३।१।७४। (यथा, किरातार्जुनीये।११।३०। [चलाम्।)

'अभिजोऽपि स्थिरे विद्वान् लक्ष्मीमिव चलाचलाम्।'

काके पुं, इति राजनिर्घण्टः।

चलातङ्क, पुं, (चले चलने आतङ्को भयं यस्मात्।) वातरोगः। इति राजनिर्घण्टः।

चलित, त्रि, (चल+कर्त्तरि क्त।) कम्पितम्। इत्यमरः। ३।१।८७। (यथा, रत्नाकरप्रियम्। ५।३६५।

"तयोर्विलासवलितैश्चलितापाङ्गविभ्रमैः।")

गतम्। चल ज गताविति धात्वर्थात्। (यथा, गो रामायणे। १।५०।२३।

"अधिरुह्य सभारोहे यथास्थानचलितो गज।")

चलु, पुं, (चल+उन्।) गण्डूषः। इति हेमचन्द्रः। ३। २६२।

चलुक पुं, (चलुना कायतीति। कै+क।) प्रसृतिः। भाण्डभेदः। इति मेदिनी। के ८८।

चवि, स्त्री, (चव्यते इति। चव+इन्। पृषो दरादित्वात् वलोपे साधुः।) चविका। इति शब्दरत्नावली।

चविक, स्त्री, (चवि+संज्ञायां कन्।) चविका। इति भरतधृतवाक्यम्।

चविका स्त्री (चवि+स्वार्थे कन्।) इत्यभिधानम्। चई इति भाषा। तत्पर्यायः। चव्यम् २। इत्यमरः। २।४।९८। चवा २ चविकम्।

चवी ५ । इति भरतः ॥ चविः ६ । इति शब्द-रत्नावली ॥ तेजोवती ७ कोला ८ नाकुली ९ उषणा १० चव्यकम् ११ वशिरः १२ गन्धनाकुली १३ वल्ली १४ कोलवल्ली १५ कोलम् १६ कुटिलवल्कम् १७ तीक्ष्णम् १८ करिकरगावल्ली १९ हस्कः २० । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३९ अध्याये ।

"पारिवाट्ययवक्षारचविकारक्तचन्दनैः ॥")

अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । लघुत्वम् । रोचनत्वम् । दीपनत्वम् । कफतृट्कासश्वास-शूलनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ भेद-कत्वम् । कफनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

चवी, स्त्री, (चवि + "कृदादिभ्यश्च ।" ४ । १ । ४५ । इति ङीष् ।) चविका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १५१ ।

"सर्व्ववर्म्मा चवीहस्तः प्रतिज्ञां तां सुदुस्तराम् । पश्यन् सागुशयः सर्व्वं सभार्य्यायै शशंस तत् ॥")

चव्यं, स्त्री, (चर्व्यते इति । चर्व्व + ण्यत् । पृषोदरादित्वात् रलोपे साधुः ।) चविका । इत्यमरः । २।४।९८ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ।

"चव्येन्द्रवीजं त्रिफला सर्पिर्म्मांसरसाम्बुभिः ॥")

चव्यकं, स्त्री, (चव्यमेव । स्वार्थे कन् ।) चविका । इति राजनिर्घण्टः ॥

चव्यजा, स्त्री, (चव्यमिव जायते इति । जन + डः ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्या गजपिप्पलीशब्दे ज्ञेया ॥)

चव्यफलं, स्त्री, (चव्यमिव फलं यस्य ।) गज-पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

चव्या, स्त्री, (चव्य + टाप् ।) चविका । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४१ अध्याये ।

"सर्पिर्म्मधुभ्यां त्रिकटु प्रलिह्या-
च्चव्याविडङ्गोपहितं चयार्त्तः ॥")

वचा । इति मेदिनी ॥ कार्पासी । इति राज-निर्घण्टः ॥

चष, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) चषति । इति दुर्गादासः ॥

चष, ञ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ञ, चषति चषते । इति दुर्गा-दासः ॥

चषकः, पुं, स्त्री, (चषति भक्षयति पिबत्यनेनेत्यर्थः । चष + "वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्व्वस्यापि ।" उणां । २ । ३२ । इति वुन् ।) मद्यपानपात्रम् । तत्-पर्य्यायः । सरकः २ सरकः ३ अनुतर्षणम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०२४ । (॥

अथ चषकोद्देशः ।

"यत् पानपात्रं भूपानां तदुक्तं चषकं बुधैः । काञ्चनं राजतञ्चैव स्फाटिकं काचकेन च ॥ इत्थं स्वरार्थादिकोक्तं चतुर्ध्वा शर्करीयसाम् । [illegible] तेषां निर्द्दिष्टः पाठयुक्तः ॥ मधुरिपमिलितं रक्तैश्चतुर्भिः शर्म्मिताम् । मार्त्तिकं दारु वा स्यात् स्फटिकं वा कांस्यमाल्पपद्म्यते ॥

काठनं धातुजं शैलं जाङ्गलादि महीभुजाम् । यदन्यत्तोयमानादि पात्रं पृथ्वीभुजां भवेत् ॥"

एवं तत्रापि नियम इति भोजस्य निश्चयः । इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥ सुरापात्रम् । मधु । मद्य-प्रभेदः । इति मेदिनी । के, ८६ ॥

चषतिः, पुं, (चष भक्षे वधे वा + भावे अतिः ।) भक्षणम् । वधः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-मुणादिवृत्तिः ॥

चषालः, पुं, (चष्यते वध्यतेऽस्मिन् । चष + "सानसि-वर्णसीति ।" उणां । ४ । १०७ । इति चाल प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) यूपकटकः । इत्य-मरः । २ । ७ । १८ ॥ यद्यूपसमाप्तिस्वचकं यत्तु-पन्यसनादर्थं यज्ञभूमौ यत् काष्ठमारोप्यते स यूपः तस्य शिरसि वलयाकृतिर्धमसकाकृतिर्व्वा यः काष्ठविकारः सः । यूपस्थले विहितलोहवलयश्च । इति केचित् । इति भरतः ॥ मधुस्थानम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

चह, शाठ्ये । प्रतारण इति यावत् । इति कवि-कल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) चहति । इति दुर्गादासः ॥

चह, तु क शाठ्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट् ।) चहयति खलः । इति दुर्गादासः ॥

चह, क म शाठ्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क म, चहयति खलः साधुं प्रतारयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

चाकचक्यं, स्त्री, उज्ज्वलता । चकचक इति भाषा । यथा, न हि लोकसिद्धसामग्री प्रातिभासिक-रजतोत्पादिका किन्तु विलक्षणैव तथा हि । काचादिदोषदूषितलोचनस्य पुरोवर्त्तिद्रव्यसंयो-गादिदमाकारा चाकचक्याकारा च काचि-दन्तःकरणवृत्तिरुदेति । इति वेदान्तपरिभाषा ॥

चाकचित्रा, स्त्री, श्वेतदुर्व्वा । इति रत्नमाला ॥

चाक्रिकः, पुं, (चक्रेण समूहेन यन्त्रविशेषेण वा चरतीति । चक्र + "चरति ।" ४ । ४ । ८ । इति ठक् ।) बहुभिर्मिलित्वा यः स्तौति सः । तत्पर्य्यायः । घाण्टिकार्थकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । १० ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । १६५ ।

"पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिकवन्दिनाम् । एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ॥")

तैलकारः । इति हेमचन्द्रः ॥ शाकटिकः । इति महाभारते राजधर्म्मः ॥ गाड़ोयान इति भाषा ॥

चाक्षुषं, स्त्री, (चक्षुषा निर्वृत्तम् । चक्षुस् + "तेन निर्वृत्तम् ।" ५ । १ । ७९ । इत्यण् ।) प्रत्यक्ष-विशेषः । तत्तु चक्षुरिन्द्रियजन्यज्ञानम् । द्रव्य-चाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगः कारणम् । द्रव्य-समवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायः । द्रव्य-समवेतसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेत-समवायः । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ तथा च ।

"द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः । द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्तत्समवायतः ॥

तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः । तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः ॥"

इति भाषापरिच्छेदे ॥ ५९—६० ॥

(चक्षुषा गृह्यते इति । चक्षुस् + अण् । चक्षु-र्ग्राह्यरूपादि । चक्षुर्ग्राह्ये, त्रि ॥)

चाक्षुषः, पुं, (चक्षुषः ब्रह्मणो लोचनात् जातः । चक्षुस् + अण् । एतन्निरुक्तिर्यथा, मार्कण्डेये । ७६ । २ ।

"अन्यजन्मनि जातोऽसौ चक्षुषः परमेष्ठिनः । चाक्षुषत्वमतस्तस्य जन्मन्यस्मिन्नपि द्विज ! ॥") षष्ठमनुः । अस्मिन्मन्वन्तरे अजितनामको विष्णो-रवतारः । मन्त्रद्रुम इन्द्रः । आप्यादयो देवाः । हविष्मद्वीरकादयः सप्तर्षयः । पुरुपुरुषसुद्युम्ना-दयो मनुपुत्राः । इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्य अन्यद्विवरणं मन्वन्तरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

चाङ्गः, पुं, (चीयते इति । चि + डः । चमङ्गं यस्य ।) चाङ्गेरी । इत्यमरटीकायां राय-मुकुटः ॥

चाङ्गेरी, स्त्री, (चाङ्गं ईरयतीति । ईर + अण् । ततो ङीष् ।) अम्ललोणिका । इत्यमरः । २।४।१४० ॥ ("ग्रहण्यर्शोविकारघ्नी सान्ना वातकफे हिता । उष्णा कषायमधुरा चाङ्गेरी चाग्निदीपनी ॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

चाचपुटः, पुं, तालभेदः । यथा,—

"गुरुर्लघुः प्लुतश्चैव भवेच्चाचपुटाभिधे ॥"

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

चाञ्चल्यं, स्त्री, (चञ्चलस्य भावः । चञ्चल + ष्यञ् ।) चञ्चलता । चापल्यम् । यथा,—

"चाञ्चल्यरहिता लक्ष्मीः पुत्त्रपौत्त्रावधिस्थिरा ॥"

इति नागमङ्गलाख्यकवचम् ॥

चाटः, पुं, (चट्यते भिद्यते यस्मात् । चट + घञ् । यद्वा चटति भिनत्ति भित्त्यादिकम् । चट + णः ।) चौरः । इति मिताक्षरा ॥ प्रतारकः । यथा,—

"चाटतस्करदुर्व्वृत्तमहासाहसिकादिभिः । पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत् कायस्थैश्च विशेषतः ॥" चाटाः प्रतारकाः विश्वास्य ये परधनमपहरन्ति । प्रच्छन्नापहारिणस्तस्कराः । दुर्व्वृत्ता इन्द्रजालिक-कितवादयः । सह्यो बलं तद्वशा यद्येन ततं साहसं महच्च तत् साहसञ्च महासाहसं तेन वर्त्तन्त इति महासाहसिकाः प्रसह्यापहारिणः । आदिशब्दान्मौलिकाकूटकार्षकाः । एतैः पीड्यमाना बाध्यमानाः प्रजा रक्षेत् । कायस्था गणका लेखकाश्च तैः पीड्यमाना विशेषतो रक्षेत् । तेषां राजवल्लभतया अतिमायावितया च दुर्न्निवारत्वात् ।" इति मिताक्षरायां आचारा-ध्यायः ॥

चाटकैरः, पुं, (चटकस्य चटकाया वा पुमपत्य-मिति । "चटकाया ऐरक् ।" ४ । १ । १२८ । इत्यैरकप्रत्ययः । "चटकस्येति वाच्यम् । लिङ्ग-विशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि" । इति शाति-कम् ।) चटकस्य पुमपत्यम् । इत्यमरः ॥ चटार छा इति भाषा ॥

चाटु पुं क्ली (चटति भिनत्ति मनस्तोममीदृशं वाक्यमिति। चट+'दृणभोति।" उणा १।३। इति ञुण्।) प्रियवाक्यम्। तत्पर्य्यायः। चटु २ प्रियप्रायम् ३। इति हेमचन्द्रः। स्फुटवादी। इति शब्दसारे उणादिवृत्तिः। मिथ्याप्रियवाक्यम्। इति महाभारतम्। खोशामदिया कथा इति भाषा। (यथा गीतगोविन्दे। २।१२।

"प्रथमसमागमलज्जितया
पटुचाटुशतैरनुकूलम्।"

चाटुकारी त्रि। यथा राजतरङ्गिण्याम्। १।२११।

"उपविश्य च सरह्य पुटकैश्चाटुमीलतसे।")

चाटुपटु, पुं, (चाटुषु पटुः निपुणः।) भण्डः। इति हारावली। भाँड इति भाषा।

("चाटुकाराणां पठितोऽपौ चावचाटुपटुः कविः। इति नैषधम्।")

चाटुलोल त्रि, (चाटुरेव लोल इति कर्मधारयः। चाटुषु लोल इत्येके।) चटुलोल। इति हारावली।

चाटुवटु, पुं (चाटुपटु+पृषोदरात् साधुः।) चाटुपटुः। इति भूरिप्रयोगः।

चाटूक्ति स्त्री (चाटुरूपा उक्तिः। चाटूनां सूक्तिर्वा।) सेवा। इति हारावली। प्रियकथा च।

चाणकीन त्रि (चणकानां भवनं क्षेत्रवा। 'धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्।"५।२।१। इति खञ्।) चणकोत्पत्तियोग्यक्षेत्रम्। इत्य मरटीकायां रायमुकुटः।

चाणक्य, पुं (चणकस्य गोत्रापत्यम्। "गर्गादिभ्यो यञ्।'४।१।१०५। इति यञ्।) मुनिविशेषः। तत्पर्य्यायः। द्रौमिणः २ अङ्गुलः ३। इति त्रिकाण्डशेषः। (अयमेव द्विजवरो भिचारक्रियायोगेन योगनन्दराजं मारयन् नन्दौ रसान् मौरकारपत्नीगर्भे जातं स्वशिष्यं चन्द्रगुप्तं राज्येऽभिषिषेच तस्यामात्यपदवीमङ्गीचकार। एतद्विवरणं मुद्राराक्षसविष्णुपुराणभागवतादिषु विशेषतो द्रष्टव्यम्। इत्यत्र कथित्वात भेदोऽपि दृश्यते यथाच, कथासरित्सागरे। ५।१२१—२३।

"स चाणक्यो द्विजः क्वापि गत्वा कृत्यामसाधयत्। तद्वशाद्योगनन्दोऽयं दाहज्वरमवाप्य सः। सप्तमे दिवसे प्राप्ते पञ्चत्वं समुपागमत्। हत्वा हिरण्यगुप्तञ्च शकटालेन तत्सुतम्। पूर्व्वनन्दसुते लक्ष्मीश्चन्द्रगुप्ते निवेशिता।'

चाणक्यस्य प्रोक्तमित्यण्।) ग्रन्थविशेषे क्ली। यथा तत्रैव।

"नानाशास्त्रोद्धृतं वक्ष्ये राजनीतिसमुच्चयम्। सर्व्वबीजमिदं शास्त्रं चाणक्यं सारसङ्ग्रहम्।"

चाणक्यमूलक, क्ली, (चणकमेव चाणक्यं तद्वत् मूलमस्य। इति कप् स्वार्थे कन् वा।) मूलकभेदः। चणकमूलीति ख्यातम्। तत्पर्य्यायः। वाणक्यम् २ विष्णुगुप्तकम् ३ मूलसत्तम् ४ महाकन्दम् ५ कौटिल्यम् ६ मरुसम्भवम् ७ शालाकटङ्कटम् ८ मिश्रम् ९। अस्य गुणाः। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। रुचिकारित्वम्। दीपनत्वम्। कफवातजिद्गुल्मनाशकत्वम्। ग्राहकत्वम्। गुरुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः।

चाणूर, पुं कंसराजस्य मल्लविशेषः। यथा—

"ततः क्रोधातितप्ताच्च कंसः परमकोपनः। चाणूरमादिशद्युद्धे तस्य मल्लं सुमहाबलम्।"

इति महाभारते हरिवंशम्।

(तथाच, भागवते। १०।४४।

"भगवद्गात्रनिष्पातैर्वज्रनिष्पेषनिष्ठुरैः। चाणूरो भज्यमानाङ्गो मुहुर्ग्लानिमवाप ह।")

चाणूरसूदन पुं (चाणूरं सूदयतीति। सूदि+ल्युः।) श्रीकृष्णः। इति त्रिकाण्डशेषः। (एतस्य सूदनस्य चाणूरहन्तास्त हरिवंशे ८६ अध्याये द्रष्टव्यम्।)

चाण्डाल, पुं (चण्डति कुप्यति सततमिति।"चति चण्डिभ्यामालच्।' उणा १।११७। इति आलच्। यद्वा चण्डाल+'कुलादिभ्योऽण्' यद्वा चण्डाल एवेति प्रज्ञादिभ्योऽण्।) चण्डालः। इत्यमरः।२।१०।१९। (यथा, मनुः।४।७६।

"न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुल्कसैः।"

कर्म्मदोषतो ब्राह्मणानामपि पारिभाषिकचाण्डालत्वम्। यथा महाभारते। १२।७५।

"आह्वायका देवलका नक्षत्रग्रामयाजकाः। एते ब्राह्मणचाण्डाला महापथिकपञ्चमाः।")

चाण्डालिका, स्त्री (चाण्डाली वादकत्वेनास्त्यस्याः। इति ठन्। चण्डालेन निवृत्ता इति ठक् वा।) चण्डालवीणा। इत्यमरः। २।१०।३२। चण्डालिकाशब्दार्थोऽप्यत्र। (चण्डाकेन जनेति कुलालादिभ्योऽञ्। चण्डालनिर्म्मितवस्तुमात्रे, त्रि।)

चाण्डाली स्त्री, (चाण्डाल+जातित्वात् ङीष्।) लिङ्गिनी। इति राजनिर्घण्टः। चाण्डालपत्नी च।

चातक पुं (चतते याचते जलमम्बुदमिति। चत याचने+ण्वुल्।) स्वनामख्यातपक्षी। तत्पर्य्यायः। स्तोकक २ सारङ्ग ३ मेघजीवन ४। इति राजनिर्घण्टः। तोककः ५। इत्यमरः। २।५।१७। शारङ्गः ६। इति भरतः। (यथा, मेघदूते। ९।

"वामश्चायं नदति मधुरं चातकस्ते सगर्व्वः।")

तन्मांसगुणाः। लघुत्वम्। शीतलत्वम्। कफरक्तपित्तनाशित्वम्। अग्निकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः।

चातकानन्दन, पुं, (चातकं आनन्दयतीति। आ+नन्द+णिच्+ल्युः।) वर्षाकालः। इति राजनिर्घण्टः।

चातुर पुं (चतुर्भिरक्षैः हस्त्यश्वरथपदातिभिरेभि दिव्यैर्यद्वहते इति। चतुर+अण्। यद्वा चतुर एव। स्वार्थे अण्।) चक्राङ्गः। इति मेदिनी। गोलवालिस इति भाषा।

चातुर, त्रि (चतुर+स्वार्थे अण्।) नेत्रगोचरः। चाटुकारः। विमला। इति मेदिनी। रे,१५६।

चातुरक त्रि, (चातुर+स्वार्थे कन्।) चातुरः। इति हेमचन्द्रः।

चातुराश्रम्य, क्ली, (चतुर्णां आश्रमाणां कर्म्म इति।' गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च।' ५।१।१२४। इति ष्यञ्।) ब्रह्मचर्य्यागार्हस्थ्यवानप्रस्थभिक्षुरूपाश्रमचतुष्टयानां धर्म्मः। इति पुराणम्। (यथा,महाभारते।१२।४६।२२।

"चातुर्व्विद्यं चातुर्होत्रं चातुराश्रम्यमेव च। राजधर्म्मांश्च निखिलान् पृच्छैनं पृथिवीपते।।'

चत्वार आश्रमा एवेति स्वार्थे ष्यञ्। चतुराश्रमम्।)

चातुरिक, पुं (चातुरी रथपरिचालनकौशलं वेत्तीति ठक्।) सारथिः। इति जटाधरः।

चातुरी स्त्री, (चतुरस्येदं "तस्येदम्।"४।३।१२०। इत्यण्। ततो ङीप्। यद्वा चतुरस्य भावः इति ष्यञ् बिल्वादौ ङीष् ततो यलोपः।) दाक्ष्यम्। चतुरता। इति मेदिनी। [चातुरी।'

"या लोकद्वयसाधनी तनुभृतां सा चातुरी चातुरी।" इत्युद्भटः।)

(गायत्रीरूपा महाशक्तिः। यथा, देवीभागवते। १२।६।४०।

'चतुर्भुजा चारुदन्ता चातुरी च जलप्रदा।')

चातुर्जातक क्ली, (चतुर्जातक एव इति स्वार्थे अण्।) गुडत्वगेलापत्रनागकेशररूपचतुष्टयम्। इति राजनिर्घण्टः। (अस्य लक्षणं गुणाश्च।

'त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्। नागकेशरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते। तद्वय रेचनं रूक्षं तीक्ष्णोष्णं मुखगन्धहृत्। लघुपित्ताग्निकृद्वर्ण्यं कफवातविषापहम्।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।)

चातुर्थक पुं, (चतुर्थे चतुर्थेऽह्नि भव इति। चतुर्थ+वुञ्।) प्रतिचतुर्थदिनभवज्वरः। तस्य मन्त्रौषधं यथा, ओँ नमसि स्वामसि विमौ इय सर्व्वव्याधीन्वशेय पट्। इति।

पुष्यमघ्राय लम्ब्रा कस्मै दत्वाच न पत्रीत्। चातुर्थको ज्वरो जदा अन्यो चैव ज्वरास्तथा। जाम्बुलं हरिद्रा च सर्पस्यैव च कञ्चुकम्। सर्व्वज्वराणां धूपोऽयं ज्वर। चातुर्थकस्य च।"

इति गारुडे १८० अध्याये।

(अस्य लक्षणचिकित्सादीनि यथा—

"चातुर्थो द्विविधो ज्ञेयो वातश्लेष्मात्मको ज्वरः। चातुर्थको नाम गदो दारुणो विषमज्वरः। शोषयः सर्व्वधातूनां बलवर्णाग्निनाशनः। त्रिदोषजो विकारः स्यादस्थिमज्जगतोऽनिलः। कुपितं पित्तमेवञ्च कफश्चैव स्वकालतः। शीतदाहकरश्चोर्द्ध्वं कालश्चातुर्थके। स सन्निपातसम्भूतो विषमो विषमज्वरः। ऊर्द्ध्वं कायस्य ग्रसति यः पूर्व्वं सोऽनिलात्मकः। पूर्व्वं यद्वाशयं कार्यं श्लेष्मपूर्व्वकस्य च। जङ्घाभ्यां श्लैष्मिको ज्ञेयः शिरसोऽनिलसम्भवः। एवं विज्ञाय सद्वैद्यः कुर्य्यात्तस्य प्रतिक्रियाम्। वेलाज्वरो द्रवमतो रसश्चैकाहिकस्तथा।

मांसगोऽपि तृतीयः स्याच्चतुर्थोऽस्थिसमाश्रितः ।
सर्व्वधातुगतो ज्ञेयो जीर्णो धातुचयङ्करः ॥
भूतघ्नी भूतविद्या स्याद्दधाति समताड़नम् ।
वासाधात्रीदारुपथ्या नागरत्रिफला भवः ॥
मधुना संयुतः क्वाथश्चातुर्थकनिवारणः ॥
अगस्तिपत्रस्वरसो निहन्ति
नस्ये च चातुर्थकरोगमुग्रम् ।
कासं भ्रमञ्चापि शिरोरुजाञ्च
विनाशयत्याशु हि तन्नराणाम् ॥”
इति हारीते चिकित्सास्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

चातुर्भद्रं, क्ली, (चतुर्भद्रमेवेति अण् ।) नागरातिविषामुस्ता गुडूचीति चतुष्टयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चातुर्म्मास्यं, क्ली, (चतुर्षु मासेषु क्रियते इति । “चतुर्मासाण्ण्यो यज्ञे ।” ५।१।६४। इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्त्या ण्यः ।) यागविशेषः । चातुर्म्मास्ययागस्य चत्वारि पर्व्वाणि । वैश्वदेवो वरुणप्रघासः शाकमेधः शुनासीरीयश्चेति श्रौतार्थचिन्तामणिः ॥) आषाढ़शुक्लद्वादश्यादिचतुर्म्मासकर्त्तव्यनियमविशेषः । “यदुक्तं वाराहे ।
‘आषाढ़शुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा ।
चातुर्म्मास्यव्रतारम्भं कुर्य्यात् कर्कटसंक्रमे ॥
अभावे तु तुलार्केऽपि मन्त्रेण नियमं व्रती ।
कार्त्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तत् समापयेत् ॥
चतुर्धापि हि तच्चीर्णं चातुर्म्मास्यं व्रतं नरः ।
कार्त्तिक्यां शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत् समापयेत् ॥’
मात्स्ये ।
‘चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
मधुस्वरो भवेन्नित्यं नरो गुड़विवर्ज्जनात् ॥
तैलस्य वर्ज्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
कटुतैलपरित्यागात् शत्रुनाशः प्रजायते ॥
लभते सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभक्षयन् ।
सदा मुनिः सदा योगी मधुर्मांसस्य वर्ज्जनात् ॥
निराधिर्नीरुगोजस्वी विष्णुभक्तश्च जायते ।
एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
धारणान्नखलोम्नाञ्च गङ्गास्नानं दिने दिने ।
ताम्बूलवर्ज्जनाद्भोगी रक्तकण्ठश्च जायते ।
घृतत्यागात् सुलावण्यं सर्व्वं स्निग्धं वपुर्भवेत् ॥
फलत्यागात्तु मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते ।
नमो नारायणायेति जप्यानशनजं फलम् ॥
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्गोदानजं फलम् ।
एवमादिव्रतैः पार्थ ! तुष्टिमायाति केशवः ॥’
सनत्कुमारः ।
‘इदं व्रतं मया देव ! गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्व्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्ने त्वयि केशव ! ॥
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! यद्यपूर्णे त्वहं म्रिये ।
तन्मे भवतु सम्पूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्द्दन ! ॥’
समाप्तौ च ।
‘इदं व्रतं मया देव ! कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ! ।
न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्द्दन ! ॥’
अत्रैव यतेराधक्रत्य काठकगृह्यम् ।
‘एकरात्रं वसेद्ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् ॥’
एतदशक्तविषयम् । ‘ऊर्द्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थानवासी’ इति शङ्खोक्तेः ।” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ अन्यच्च । तत्रोपक्रमकालः सनत्कुमारेणोक्तः ।
“एकादश्यान्तु गृह्णीयात् संक्रान्तौ कर्कटस्य तु ।
आषाढ्यां वा नरो भक्त्या चातुर्म्मास्योदितं व्रतम् ॥”
तत्र मन्त्रः ।
“चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
इमं करिष्ये नियमं निर्व्विघ्नं कुरु मेऽच्युत ! ॥”
अथ चातुर्म्मास्यनियमावश्यकता भविष्ये ।
“यो विना नियमं मर्त्यो व्रतं वा जप्यमेव वा ।
चातुर्म्मास्यं नयेन्मूर्खो जीवन्नपि मृतो हि सः ॥”
अथ चातुर्म्मास्यनियमाः । स्कान्दे नागरखण्डे ।
“श्रावणे वर्ज्जयेच्छाकं दधि भाद्रपदे तथा ।
दुग्धमाश्वयुजे मासि कार्त्तिके चामिषं त्यजेत् ॥”
तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।
“निष्पावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनार्द्दने ।
यो भक्षयति विप्रेन्द्र ! श्वपचादधिको हि सः ॥
कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च भक्षयन् ।
निष्पावान् मुनिशार्द्दूल ! यावदाभूतनारकी ॥
कलिङ्गानि पटोलानि वृन्ताकसहितानि च ।
एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्द्दने ॥
सप्तजन्मार्ज्जितं पुण्यं हरते नात्र संशयः ॥”
किञ्च ।
“पथ्यं तत्तत्काललभ्यं फलमूलादि वर्ज्जयेत् ।
जपहोमाद्यनुष्ठानं नामसङ्कीर्त्तनन्तथा ।
स्वीकृत्य प्रार्थयेद्देवं गृहीतनियमो बुधः ॥
इदं व्रतं मया देव ! गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्व्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसादात्तव केशव ! ॥
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! पञ्चत्वं यदि मे भवेत् ।
तदा भवतु सम्पूर्णं प्रसादात्ते जनार्द्दन ! ॥”*॥
अथ चातुर्म्मास्यव्रतनियममाहात्म्यम् । विष्णुरहस्ये ब्रह्मनारदसंवादे ।
“शृणु नारद ! कार्त्स्न्येन चातुर्म्मास्यव्रतक्रियाः ।
या निर्व्वर्त्त्य नरो भक्त्या प्रयाति परमां गतिम् ॥
व्रतानि वैष्णवानीह मनसापि चिकीर्षतः ।
नरस्य क्षयमाप्नोति पापं जन्मशतोद्भवम् ॥
एकभक्तो नरः शान्तो नित्यस्नायी दृढ़व्रतः ।
योऽर्च्चयेच्चतुरो मासान् हरिं स्यात्तस्य लोकभाक् ॥
यस्तु सुप्ते हृषीकेशे क्षितिशायी भवेन्नरः ।
वार्षिकान् चतुरो मासान् लभते वैष्णवीं गतिम् ॥
यस्तु केशवमुद्दिश्य चान्द्रायणपरायणः ।
चातुर्म्मास्यं नयेद्धीमान् स विष्णुतनुमाविशेत् ॥”
भविष्योत्तरे भगवद्युधिष्ठिरसंवादे ।
“चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
स्त्री वा नरो वा मद्भक्तो धर्म्मार्थं सुदृढ़व्रतः ॥
गृह्णीयान्नियमानेतान् दन्तधावनपूर्व्वकम् ।
तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्तॄणां पृथक् पृथक् ॥
मधुरस्वरसम्पन्नो भवेल्लवणवर्ज्जनात्
लभते सन्ततिं दीर्घां तैलस्य परिवर्ज्जनात् ॥
अभ्यङ्गवर्ज्जनात् पार्थ ! सुन्दराङ्गः प्रजायते
पक्वतैलपरित्यागाच्छत्रुनाशमवाप्नुयात् ॥
मधूकतैलत्यागेन सौभाग्यमतुलं भवेत् ।
पुष्पोपभोगत्यागेन स्वर्गे विद्याधरो भवेत् ॥
योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् ।
कट्वम्लतिक्तमधुरक्षारकाषायजान् रसान् ॥
यो वर्ज्जयेत् स वैरूप्यं वैगन्ध्यं नाप्नुयात् क्वचित् ।
ताम्बूलवर्ज्जनाद्भोगी अपक्वादोऽबलो भवेत् ॥
पादाभ्यङ्गशिरोऽभ्यङ्गपरित्यागाच्च पार्थिव ! ।
दीप्तिमान् दीप्तकरणो यक्षो द्रव्यपतिर्भवेत् ॥
दधिदुग्धतक्रनियमात् गोलोकं लभते नरः ।
इन्द्रातिथित्वमायाति स्थालीपाकविवर्ज्जनात् ॥
लभेच्च सन्ततिं दीर्घां तापपक्वस्य वर्ज्जनात् ।
भूमौ प्रस्तरशायी च विष्णोरनुचरो भवेत् ॥
सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्ज्जनात् ।
निर्व्याधिर्नीरुगोजस्वी सुरामद्यविवर्ज्जनात् ॥
एकान्तरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते ।
धारणान्नखलोम्नानां गङ्गास्नानं दिने दिने ॥
मौनव्रती भवेद्यस्तु तस्याज्ञाऽस्खलिता भवेत् ।
भूमौ भुङ्क्ते सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् ॥
नमो नारायणायेति जप्त्वा दानशतं फलम् ।
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्भवेद्गोदानजं फलम् ॥
विष्णुपादाम्बुजस्पर्शात् कृतकृत्यो भवेन्नरः ।
विष्णोर्द्देवकुले कुर्य्यादुपलेपनमार्ज्जने ॥
कल्पस्थायी भवेद्राजा स नरो नात्र संशयः ।
प्रदक्षिणाशतं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः ॥
हंसयुक्तविमानेन स च विष्णुपदं व्रजेत् ।
गीतवाद्यकरो विष्णोर्गान्धर्व्वं लोकमाप्नुयात् ॥
नित्यं शास्त्रविनोदेन लोकान् यस्तु प्रबोधयेत् ।
स व्यासरूपी भगवानन्ते विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
पुष्पमालाकुलां पूजां कृत्वा विष्णोः पुरं व्रजेत् ।
कृत्वा प्रैक्षणिकं दिव्यं स्थानमप्सरसां लभेत् ॥
तीर्थाम्भसि कृतस्नानो निर्म्मलं देहमाप्नुयात् ।
पञ्चगव्याशनात् पार्थ ! चान्द्रायणफलं लभेत् ॥
एकभक्ताशनान्नित्यमग्निहोत्रफलं लभेत् ।
नक्तभोजी समग्रन्तु तीर्थयात्राफलं लभेत् ॥
अयाचितेन चाप्नोति वापीकूपप्रपाफलम् ।
षष्ठकालेऽन्नभोजी यः स्थायी स्वर्गे नरो भवेत् ॥
नित्यस्नायी नरो यस्तु नरकं स न पश्यति ।
भाजनं वर्ज्जयेद्यस्तु स स्नानं पौष्करं लभेत् ॥
पत्रेषु यो नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् ।
शिलायां भोजनं नित्यं भवेत् स्नानं प्रयागजम् ॥
यामद्वयजलत्यागान्न रोगैः परिभूयते ।
एवमादिव्रतैः पार्थ ! तुष्टिमायाति तोषितः ॥”
किञ्च ।
“योगनिद्रां समालम्ब्य शेषाहिशयने स्वपन् ।
क्षीरोदतोयवीच्यग्रैर्धौतपादः समाहितः ॥
लक्ष्मीकराम्बुजैः सद्भावैर्मृज्यमानपदद्वयः ।
तस्मिन् काले च मद्भक्तो यो मासांश्चतुरः क्षिपेत् ।
व्रतैरनेकैर्नियमैः पाण्डवश्रेष्ठ ! मानवः ।
कल्पस्थायी विष्णुलोके भवेन्नास्त्यत्र संशयः ॥

चार, क्ली, (चरन्ते भक्षयन्ति कोषदेशान्निवसन्ति । चर + कर्म्मणि घञ् ।) कृत्रिमविषम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६८ ॥

चारः पुं पियालवृक्षः । गतिः । बन्धः । अवसर्पः । इति मेदिनी । रे, ३३ ॥ कारागारम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३९८ ॥ (चर एव इति स्वार्थे अण् ।) गूढपुरुषः । चरः । तद्विवरणम् । यदुक्तं कालिकापुराणे ८५ अध्याये ।

"कृषिदुर्गाणि वाणिज्यं सैन्यानां करसाधनम् ।
स्थानं स्वीयपरयोर्ब्बलस्य गजवाजिनोः ।
रन्ध्रानुसरणायासु योजनं सततं जने ।
प्रजानां चारकेतूनां बन्धनं चलति चारणम् ।
उक्तेष्वासु वर्गेषु चारान् सम्यक् प्रयोजयेत् ।
कार्य्याकार्य्यविभागाय चारवर्गाधिकारिणाम् ।
अन्यौ चारान् नियुञ्जीयादष्टवर्गेषु पार्थिवः ।
स्वमनस्येव युञ्जीत क्रमतः प्रवदामि ते ।
स्वामी सचिवराष्ट्रादि मित्रं कोषो बलं तथा ।
दुर्गञ्च सप्तमं ज्ञेयं राज्याङ्गं गुरुभाषितम् ।
दुर्गयुक्तं चारवर्गं चारं चात्मनि योजयेत् ।
तस्मिन्निमानि पीडानि सप्त चारयन्ति तु ।
सुदूरान्तरं पुरेषु सकपूयान्तो महामते ।
सुवर्णकोषयोश्चैव सन्धानविनिश्चये ।
चार्व्वी दश स्वेच्छेषु चारान् राजा प्रयोजयेत् ।
गमनं प्रकाशं आगम्यापि तत्तु चारैर्निरूपयेत् ।
निरूप्य तत्प्रतीकारमवश्यं छिन्नतश्चरेत् ।
यदानिपेक्ष्यैतेषां यो वा यथान्यथा चरेत् ।
ज्ञात्वा तत्र नृपश्चारैश्छेदयेद्वा नियोजयेत् ।
चारांस्तु रक्षिता गाढं रहस्ये सम्मितो नृपः ।
प्रत्यक्षसमये दृष्टेनान्नीमेव साधयेत् ।
स्वयं तु चार गुह्याप्ते ये तु चारा महामते ।
नियुक्ताश्चान् मध्यरात्रौ पश्येत् यत्रापि मन्त्रिणः ।
नृत्यात् चारान् स्वयं पश्येत् नृपतिर्मन्त्रिणा विना ।
अन्योन्य मन्त्रिणा साद्धं निरूप्य प्रश्नीत चलम् ।
नैकत्र प्रचरचारा नैको मानमाहृत्यन्तिः ।
मत्तुल्या न हि सकल मानितो यो न वामनः ।
मन्त्रं न स्त्रियाचारी न रोगी नान्यबुद्धिमान् ।
न दिनं पश्येद्दीनः न भाव्यापुत्तरक्षितः ।
काण्डचारी नृपतिश्च गृहजनाः दर्शनाय ।
चरश्चराश्चरलाभ आम्नायनैर्युतम् ।
बहुवृत्तवताभिज्ञ पराभिप्रायवेदकम् ।
इदृग्भावं नकुलीनं चारं प्रयत्नमवाप्नुयात् ।
चारैश्चैव सर्वं राजा पश्येदन्यमयं तथा ।
चलितस्य च नाशं तेषु प्रत्यादि योजयेत् ।
चलाचरं निजस्तुल्यं धारयन् इहान् किल
चरेत् ।
स्वकान् मन्त्रं तदा दृष्ट्वा क्रियते वा बुद्ध्या
तत्परः ।
महाभयञ्च प्रयाति किन्तु दृष्टा ममौ
विभो ॥"

यथा च युक्तिकल्पतरौ ।

"दूत निवाच रव नराद् विचरणः ।"
(कार्य्यदर्शनार्थचर । यथा, मनुः । ७।१५४।
"उपजयाप्तवर्गञ्च चारान् सम्यग्विधाय च ।"
'चारांश्च कापटिकादीन् ।' इति कुल्लूकभट्टः ।
प्रचारः । यथा, रामायणे । २ । ६६ । २६ ।

"निवृत्तचारः सहसा गतो रवि
प्रवृत्तचारा रजनी ह्युपस्थिता ।'

"निवृत्तचारः निवृत्तक्रियप्रचारः प्रवृत्तचारा प्रवृत्ततमःप्रचारा ।' इति तट्टीकायां रामानुजः । वाणिज्यादियवचारः । यथा महाभारते । ५ । ३८ । १२ ।

'भक्तैर्वाणिज्यचारेषु पुत्रैः सेवन च द्विजान् ।'

सञ्चारः । प्रवृत्तिः । यथा, देवीभागवते । १ । ११ । २२ ।

"न स्त्री दुष्यति चारेण न विप्रो वेदकर्म्मणा ।"
"चारेण रजःसञ्चारेण ।" इति टीकाकृन्नील कण्ठः ॥)

चारकः, पुं (चारयति इति । चर + णिच् + ण्वुल् ।) अश्वादेः पालकः । सञ्चारकः । (यथा, रामायणे । ३ । ६६ । १८ ।

"इयं व्रते भ्रातरि मे मयि वत्स्यसि मैथिली ।
न चाहमार्यां कुर्य्यां ते पाप! प्रच्छन्नचारक ॥")

बन्धः । इति मेदिनी । के ८० । पियालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चर एव स्वार्थे अण् चारः । तत स्वार्थे कन् । गुप्तचरः । यथा महाभारते । २।५।२८ ।

'त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि [चारकैः ।"

चरणशीले, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । १४ । ६५ ।
"गुप्तं विरचितां नाम मेनेऽसौ पुरचारिकाम् ।")

चारटिका स्त्री, (चर + णिच् + 'शकादिभ्योऽटन् ।" ४ । ८१ । उणा । इति अटन् तत स्वार्थे कन् कापि अत इत्वम् ।) नलीनाम गन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चारटी, स्त्री, (चर + णिच् + 'शकादिभ्योऽटन् ।" इति अटन् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) पद्मचारिणीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १३६ ॥ भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चारणः पुं (चारयति प्रचारयति कुशलीलादिसिद्धी तच्चरितकीर्त्तिं वा । चर + णिच् + ल्युः ।) नटविशेषः । तत्पर्य्यायः । कुशीलवः । इत्यमरः । २ । १० । १२ ॥ (यथा, मनुः । १२ । ४४ ।

"चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूत्तमा गतिः ॥"
"चारणाः नटादयः ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥")

देवयोनिविशेषः । यथा,—

"गन्धर्व्वाणां ततो लोकः परतः प्रत्यवस्थितः ।
देवानां गायकास्ते च चारणाः स्तुतिपाठकाः ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥

(देवर्षिविशेषः । यथा, भागवते । ७ । १ । ३६ ।

"गन्धर्व्वविद्याधरचारणाप्सरः
सुरासुरोरगैः ।"

चारचरः । यथा, भागवते । ३ । १६ । १९ ।
"अस्मर्भिश्च भुवनौ मरुद्यन् कचौ च चारणे ।
उदरवीन दन्तच्छदो शारदामेव ईद्दशम् ।")

चारभटः पुं (चारेषु चरेषु भटः । यद्वा, चारे बुद्धिकौशलादिप्रचारे भटः ।) वीरः । इति हेमचन्द्रः ।३।२८॥ (यथाह भर्तृहरिः ।१।८१।

"कथमपि कुलपुत्रो मेघराघवप्रजव्व मनोऽहमपि ।
चारभटचौरचेटकनटविटनिष्ठीवनशरावम् ॥")

चारवायुः पुं (चारेण खगस्योदगतिभेदेन प्रेरितो यो वायुः ।) निदाघवायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चारिणी, स्त्री (चारयति स्वगुणमिति । चर + णिच् + णिनिः ङीप् च ।) करुणीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चारित्र, क्ली, (चरित्रमेव इति । स्वार्थे अण् ।) चरित्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०० ॥ (यथा रामायणे । ३ । ५९ । ९ ।

"कुलाक्रोशकरं लोके धिक् ! ते चारित्रमीदृशम् ॥"

सत्कुलागतमाचारम् । यथा, हरिवंशे । १८६ । ५ ।

'अयोनयाहृतिश्चैव चारित्रं बहुपन्नगम् ।"

चरतीति । 'चरेर्वृत्ते ।" ४ । १७२ । उणा । इति णित्रम् । वृत्तान्तम् ।)

चारित्रा स्त्री, (चारित्रं धर्म्मस्वभावो विद्यतेऽस्या इति । अर्श आद्यच् टाप् ।) तिन्तिडीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

चारी, स्त्री, (चारः पदविक्षेपभेदः गतिभेदो वा अस्त्यस्यामिति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् । ततो ङीष् ।) नृत्याङ्गविशेषः । यथा —

'न हि चारीं विना नृत्यं नृत्यस्याङ्गं प्रवर्त्तते ।
शृङ्गारादिरसानान्तु भावोद्दीपनकारिका ।
माधुर्य्योद्गमना नित्यं चारी चापगतिर्म्मता ।"

अन्ये तु ।

'एकपादप्रचारो यः सा चारी तु निगद्यते ।
पादयोश्चारणं यत्र सा चारीति निगद्यते ।
करणानां समायोगः खण्डकः परिकीर्त्तितः ।
त्रिभिः खण्डैश्चतुर्भिर्व्वा मण्डलं समुदाहृतम् ।
समनखा नूपुरविद्धा तिर्य्यङ्मुखी मन्थना च ।
कातरा च कुवेरा च विशिष्टा स्वयंवृक्ता ।
पाण्डिरेचितका तलस्पर्शिनी मत्तल्लिका ।
मरालिलता चारुलतान्विताउर्द्धमण्डला ।
लम्भाक्रीडिका हरिणप्लुतिका चोत्रेचिका ।
तलोद्वृत्ता सञ्चरिता स्फुरिकापि तथैव च ।
अड्डितकला सम्पूरिता ख्यातेव मन्तला ।
उत्कुञ्चितानतिनिःसुञ्चिता चाभकुञ्चिता ।
सर्व्वाभिरभीभिश्चारीः ख्याता मनीषिभिः ॥"

अन्ये तु ।

"समपादस्थिता वज्रा शकटास्यार्द्धखण्डिका च ।
विचाचा ताड़िता बद्धा एडकाक्रीड़िता तथा ।
ऊरुवृत्ता छन्दिता जनितास्पन्दिता तथा ।
स्पन्दितारम्भमतल्लो जनोत्तारितमाधुना ।
उत्स्यन्दिता च विदेशाचार्य्यैः षोड़श भूमिगाः ॥"
इति भूमिचार्य्यः ॥ ० ॥

आकाशचारी यथा —

"चारीवाकाशगमा वर्णा निदेशा सवरी तथा ।
ऊर्द्धजङ्घा भ्रमरी पुरःक्षेपा च दण्डिका ।

अपच्छया जङ्घावर्त्ता विद्धा च हरिणप्लुता ।
ऊरुजङ्घान्दोलिता च जङ्घा जङ्घनिका तथा ॥
विद्युत्क्रान्ता भ्रमरिका दण्डपार्श्वेति षोडश ॥”
अन्ये तु ।
“विभ्रान्तातिक्रान्तापक्रान्ता पार्श्वक्रान्तिका ।
ऊर्द्ध्वजानुर्दोलपादादूरुता नूपुरपादिका ॥
भुजङ्गत्रासिका चित्राविद्धा ताला च सूचिका ।
विद्युत्क्रान्ता भ्रमरिका दण्डपादा तथैव च ॥
आकाशचारिका एताः षोडशैव निरूपिताः ॥”
एतास्वेव भूमिचारीष्वन्तरभेदोऽस्ति तिर्य्यक्-चारी ऊर्द्ध्वचारी अग्रचारीति ता ऊहनीयाः ॥
“तैलाभ्यक्तेन गात्रेण लब्धाधारो जितश्रमः ।
स्तम्भे वा भित्तिदेशे वा प्रथमं ताः प्रयोजयेत् ॥
स्तम्भाधारं तथात्वञ्च मुक्ता तां न समाचरेत् ।
नृत्यपादस्य विन्यासश्चारी सैवाभिधीयते ॥
श्रृङ्गारादिरसानान्तु भवेद्दीपनकारणम् ।
माधुर्य्यो भूमसा नित्यं छन्दतालसमन्विता ॥
नियतोऽङ्गविशेषायां चारी सञ्चारतो भवेत् ॥”
इति सङ्गीतदामोदरोक्तचारीलक्षणम् ॥
चारुः, पुं, (चरति देवेषु गुरुत्वेन । चर + “दृ-सनिजनिचरीति ।” उणां १ । ३ । इति ञुण् ।) बृहस्पतिः । (चरति चित्ते इति ।) मनोज्ञे त्रि । इति मेदिनी । रे, ३३ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १० । ८ । [मधिवचनजातम् ॥”
“इति चटुलचाटुपटुचारुमुरवैरिणो राधिका-श्रीकृष्णस्य रुक्मिणीगर्भसम्भूतपुत्त्राणामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । ११७ । ३८ ।
“चारुश्च बलिनां श्रेष्ठं सुताश्चारुमतीं तथा ॥”)
चारुकः, पुं, (चारु + संज्ञायां कन् ।) शरबीजम् । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । रक्त-पित्तकफापहत्वम् । शीतलत्वम् । लघुत्वम् । अदृष्यत्वम् । कषायत्वम् । वातकोपनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥
चारुकेशरा, स्त्री, (चारूणि केशराणि यस्याः ।) नागरमुस्ता । तरुणीपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चारुगर्भः, पुं, (चारुः मनोज्ञः गर्भः अभ्यन्तर्वर्त्तिभ्रान्त:-करणमिति यावत् यस्य । यद्वा चारुगर्भे उत्-पत्तिस्थानं यस्य ।) श्रीकृष्णपुत्त्रः । यथा, हरि-वंशे । १६० । ६ ।
“चारुभद्रश्चारुगर्भः सुदंष्ट्रो द्रुम एव च ॥”
चारुगुप्तः, पुं, (चारु यथा स्यात् तथा गुप्तः । यद्वा चारुणा ईश्वरेण कृष्णेन गुप्तः पालितः ।) श्रीकृष्णपुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
“सुषेणश्चारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्य्यवान् ॥”
चारुदेष्णः, पुं, रुक्मिण्यां श्रीकृष्णपुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । १६० । ५ ।
“द्वितीयश्चारुदेष्णश्च वृष्णिसिंहो महारथः ॥”
चारुधारा, स्त्री, (चारूणां मनोहरपदार्थानां धारा इव, त्रैलोक्यसुन्दरत्वेनास्याश्चधात्वम् । चार्व्वी धारा नीतिर्व्यवहारो यस्याः वा ।) शची । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चारु धाम यस्याः ।) चारुधामा इत्यपि पाठः ।

चारुनालकं, क्ली, (चारु नालं यस्य कप् ।) रक्तपद्मम् । इति पुराणम् ॥
चारुपर्णी, स्त्री, (चारु मनोज्ञं पर्णं पत्त्रं यस्याः ।) प्रसारणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धभादालिया इति भाषा ॥ (प्रसारणीशब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)
चारुफला, स्त्री, (चारु मनोहरं फलं यस्याः ।) द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥
चारुबाहुः, पुं, (चारू बाहू यस्य ।) श्रीकृष्ण-पुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
“चारुबाहुः कनीयांश्च कन्या चारुमती तथा ॥”
चारुबिन्दः, पुं, (चारु चारुतां विन्दतीति । विदि + अण् ।) श्रीकृष्णपुत्त्रः । यथा, हरि-वंशे । १६० । ६ ।
“सुषेणश्चारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्य्यवान् ॥”
चारुमती, स्त्री, (चारु चारुता सौन्दर्य्यं अस्या अस्तीति । मतुप् ततो ङीप् ।) रुक्मिण्यां श्रीकृष्णस्य कन्या । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
“चारुबाहुः कनीयांश्च कन्या चारुमती तथा ॥”
चारुलोचनः, पुं,(चारुणी लोचने यस्य ।) हरिणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चारुलोचनविशिष्टे त्रि ॥)
चारुवर्द्धना, स्त्री, (चारु चारुत्वं श्रियमित्यर्थः वर्द्धयति स्वगुणैरिति यावत् । वृध + णिच् + युच् । कर्त्तरि ल्युर्वा ततष्टाप् ।) नारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
चारुव्रता, स्त्री, (चारु व्रतमस्याः ।) मासोप-वासिनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चारुशिला, स्त्री, (चारुश्चार्व्वी शिला इति नित्य-कर्म्मधारयः ।) मणिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चार्चिक्यं, क्ली, (चर्चिकैव । स्वार्थे ष्यञ् ।) चन्दनादिना देहविलेपनविशेषः । इत्यमरः ॥ तत्पर्य्यायः । चर्च्चा २ स्थासकः ३ । इत्यमरः ॥ चर्चिक्यम् ४ । इति भरतः ॥ अपि च ।
“स्थासकः स्थायकश्चर्चा चर्चिक्यञ्च चतुष्टयम् ।
वस्त्रादौ कुङ्कुमादीनां छटादिषु निगद्यते ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
चार्म्मः, पुं, (चर्म्मणा परिवेष्टितः इति । चर्म्म + अण् ।) चर्म्माच्छादितरथः । इति भरतः ॥ चर्म्माच्छन्नद्रव्ये त्रि ॥
चार्म्मणं, क्ली, (चर्म्मणां समूहः इति । भिक्षा-दिभ्योऽण् ।” ४ । २ । ३८ । इत्यण् ।) चर्म्म-समूहः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
चार्म्मिणं, क्ली, (चर्म्मिणां चर्म्मधारिणां समूहः । इति अण् ।) चर्म्मिसमूहः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
चार्व्वाकः, पुं, (चारुः आपातमनोरमः लोक-चित्ताकर्षकः इति यावत् वाकः वाक्यमस्य । ततः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तार्किकविशेषः । तत्पर्य्यायः । वार्हस्पत्यः २ नास्तिकः ३ लौकाय-तिकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ स च आकाश-भिन्नभूतचतुष्टयवादी । प्रत्यक्षमेकं प्रमाणमिति चार्व्वाकाः । इति न्यायसंग्रहः ॥ (यथा च

सर्व्वदर्शनसंग्रहे ।“अथ कथं परमेश्वरस्य निःश्रेय-सप्रदत्वमभिधीयते बृहस्पतिमतानुसारिणा नास्तिकशिरोमणिना चार्व्वाकेण दूरोत्सारित-त्वात् दुरुच्छेदं हि चार्व्वाकस्य चेष्टितम् ॥”) दुर्य्योधनसखराक्षसविशेषः । (यथा, महा-भारते । १२ । ३८ । २२—२३ ।
“निःशब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः ।
राजानं ब्राह्मणच्छद्मा चार्व्वाको राक्षसोऽब्रवीत् ॥
तत्र दुर्य्योधनसखा भिक्षुरूपेण संवृतः ।
साक्षः शिखी त्रिदण्डी च धृष्टो विगतसाध्वसः ॥”)
चार्व्वी, स्त्री, (चारु + गुणवचनत्वात् ङीष् ।) कुवेरपत्नी । ज्योत्स्ना । बुद्धिः । शोभना । इति मेदिनी । वे, ६ ॥ दीप्तिः । इति शब्दरत्ना-वली ॥
चालः, पुं, (चालयति छादयतीति । चल + णिच् + अच् णो वा । यद्वा चालयति आच्छादयत्यनेनेति । चल + णिच् + करणे घञ् ।) स्वनाम-ख्यातगृहाच्छादनम् । तत्पर्य्यायः । पिटम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पटलम् ३ छदिः ४ । इत्य-मरः । २ । २ । १४ ॥ कटलम् ५ । इति शब्द-रत्नावली ॥ छादम् ६ । इति जटाधरः ॥ स्वर्ण-चूडपक्षी । इति भूरिप्रयोगः ॥
चालकः, पुं, (चलति स्वेच्छयैव । चल + ण्वुल् ।) अङ्कुशदुर्द्धरहस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चालनं, क्ली, (चालयत्यनेनेति । चल + णिच् + करणे ल्युट् ।) चालनी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, कर्म्मप्रदीपे ।
“क्षुद्रच्छिद्रसमोपेतं चालनं तितउः स्मृतः ॥”
भावे ल्युट् । प्रेरणम् । यथा, भागवते । ३ । २६ । ३७ ।
“चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः ॥”)
चालनी, स्त्री, (चालयत्यनेनेति । चल + णिच् + करणे ल्युट् ङीप् च ।) स्वनामख्यातशस्यादि-चालनपात्रम् । तत्पर्य्यायः । तितउः २ । इत्य-मरः ।२।९।२६ ॥ चालनम् ३ बहुच्छिद्रा ४ । इति भरतः ॥ चाचीरः ५ । इति जटाधरः ॥
चाषः,पुं,(चाषयति भक्षयति कणादिकमिति । चष + स्वार्थे णिच् + अच् । यद्वा चष्यते भक्ष्यतेऽसौ मांसाशिभिरिति । चष् + कर्म्मणि घञ् ।) स्वर्णचातकः । सोणाचरा इति ख्यातः । नील-कण्ठ इति कश्चित् ख्यातः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । किकीदिविः २ नीलाङ्गः ३ पुण्यदर्शनः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
चासः, पुं, (चाष + पृषोदरात् सत्वम् ।) चाष-पक्षी । इक्षुः । इति मेदिनी । से, ३ ॥
चि, ञ चित्याम् । चयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-उभं-द्विकं-अनिट् ।) ञ, चयति चयते धनं लाकः । इति दुर्गादासः ॥
चि, ञ न चित्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा-उभं-द्विकं-अनिट् ।) चितिश्चयनं राशीकरण-मिति यावत् । न ञ, चिनोति चिनुते । इति दुर्गादासः ॥

चि, क मि चित्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां पर दिकं सेट ।) क मि चययति चाययति । खमते तु चपयति चापयतीत्यपि । इति दुर्गादासः ।

चिकित्सक, पुं, (चिकित्सति रोगमपनयतीति । कित+"गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ।" ३।१।५। इति स्वार्थे सन्+ण्वुल ।) चिकित्साकर्त्ता । (यथा, मनुः । ६ । २८४ ।

"चिकित्सकानां सर्व्वेषां मिथ्या प्रचरतां दमः ।")

तत्पर्य्यायः । रोगहारी २ अगदङ्कारः ३ भिषक् ४ वैद्यः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ । तस्य लक्षणं यथा चाणक्ये ।

'आयुर्व्वेदकृताभ्यासः सर्व्वेषां प्रियदर्शनः ।

आर्य्यशीलगुणोपेत एष वैद्यो विधीयते ।"

चिकित्सा, स्त्री, (चिकित्सनमिति । कित व्याधि-प्रतीकारे+"गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ।" ३ । १ । ५ । इति स्वार्थे सन् ततः अप्रत्ययः ।) रोगप्रतीकारः । तत्पर्य्यायः । रुक्प्रतिक्रिया २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५० । उपचारः ३ उपचर्य्या ४ निग्रहः ५ वेदनानिग्रहः ६ क्रिया ७ उपक्रमः ८ शमः ९ । इति राजनिर्घण्टः । चिकित्सितम् १० प्रतीकारः ११ भिषग्जितम् १२ । इति रत्नमाला । रोगप्रतिकारः १३ । इति शब्दरत्नावली । सा त्रिधा यथा वैद्यके ।

"आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा त्रिविधा मता ।

शस्त्रप्रधाना दैवी स्यात् छेदभेदात्मिकासुरी ।

मानुषी वहुधा ज्ञेया चूर्णहोमादिसत्कृता ।

कलौ चाल्पवले लोके मानुषी तत्र पूजिता ।"

तस्या लक्षणं यथा,—

"याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।

सा चिकित्सा विकाराणां कर्म्म तद्भिषजां मतम् ।

या ह्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च ।

सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत् ।"

चिकित्साविध्युपदेशो यथा,— [गदः ।

'आतमाचचिकित्सस्य स्यात्मोपेक्षोऽल्पतया बह्निशस्त्रविषैस्तुल्यः स्वल्पोऽपि विकरोत्यसौ ।

रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।

ततः कर्म्म भिषक् पश्चात् ज्ञानपूर्व्वं समाचरेत् ।

औषधं केवलं कर्त्तुं यो जानाति न चौषधम् ।

वैद्यकर्म्म स चेत् कुर्य्याद्वधमर्हति राजतः ।

आदावन्ते तथा स्थाने प्रयत्नेन चिकित्सकः ।

भेषजानां विधानेऽथ ततः कुर्य्यात् चिकित्सितम् ।

शीते शीतप्रतीकारमुष्णे चोष्णनिवारणम् ।

कृत्वा कुर्य्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् ।

अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न क्रिया कृता ।

क्रियाहीनातिरिक्ता च साध्येष्वपि न सिध्यति ।

क्रिया यास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ।

पूर्व्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो मतः ।'

चिकित्साफलं यथा —

"क्वचिदर्थः क्वचिन्मैत्री क्वचिद्धर्म्मः क्वचिद्यशः ।

कर्म्माभ्यासः क्वचिच्चेति चिकित्सा नास्ति निष्फला ।" ।

चिकित्साङ्गानि यथा, भावप्रकाशे ।

'रोगी दूतो भिषग्दीर्घमायुर्भेषज्य सेवकः ।

सदौषधं चिकित्सायामित्यङ्गानि बुधा जगुः ।"

चिकित्सित क्लीं (कित+स्वार्थे सन् ततो भावे क्तः ।) चिकित्सा । इति रत्नमाला । (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने २ अः । [तम् ।"

"बीजं चिकित्सितस्यैतत् समासेन प्रकीर्त्तितम् ।"

पर्य्याया अस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"चिकित्सितं प्रतीकारश्चिकित्सा च भिषग्जितम् ।"

चिकित्स्यतेऽनेनेति । करणे क्तः । भेषजम् । अस्य पर्य्याया यथा, चरके चिकित्सास्थाने १ अः ।

"चिकित्सितं व्याधिहरं पथ्यं साधनमौषधम् ।

प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥

विद्याद्भेषजनामानि भेषजं द्विविधञ्च तत् ।

यद्व्याधिनिर्घातकरं वक्ष्यते तच्चिकित्सितम् ॥

चिकित्सितार्थ एतावान् विकाराणां यदौषधम् ।"

यथा, भागवते । १ । ५ । ३२ ।

"एतत् संसूचितं ब्रह्मंस्तापत्रयचिकित्सितम् ।

यदीश्वरे भगवति कर्म्म ब्रह्मणि भावितम् ।")

कृतप्रतीकारे त्रि ।

चिकिनः, त्रि, (नि नता नासिकास्यस्य । "इनच् पिटच् चिकचि च ।" ५ । २ । ३३ । इति इनच् प्रकृतेश्चिकादेशश्च ।) चिपिटनासिकः । इति केचित् ।

चिकिल पुं, (चि+वाहुलकात् इलच् कुक् च ।) पङ्कः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५६ ।

चिकीर्षा, स्त्री, (कर्त्तुमिच्छा इति । "धातोः कर्म्मणः समानकर्त्तृकादिच्छायां वा ।" ३ । १ । ७ । इति कृधातोः इच्छार्थकसन्प्रत्ययेन चिकीर्ष । ततः "अप्रत्ययात् ।" ३ । ३ । १०२ । इत्य ।) कर्त्तुमिच्छा । इति मुग्धबोधम् । कर्त्तिवार वाञ्छा इति भाषा । (यथा, भागवते । २ । १० । २४ ।

'हस्तौ रुरुहतुस्तस्य नानाकर्म्मचिकीर्षया ।")

चिकीर्षुः त्रि (चिकीर्षतीति । कृ+सन्+ सनाशंसभिक्ष उः ।' ३ । २ । १६८ । इति उः ।) कर्त्तुमिच्छुः । करणेच्छाविशिष्टः । इति व्याकरणम् ।

चिकुरः पुं (चि इत्यव्यक्तशब्दं कुरतीति । कुर-शब्दे+'इगुपधज्ञेति । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) कचः । (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ८ । ३६७ ।

'चिकुरनिचये यत् कौटिल्यं विलोचनयोश्च या ।)

सर्पः । (अयं हि ऐरावतकुलजातस्य सुमुखस्य पिता । यथा महाभारते । ५ । १०३ । २४ ।

"एतस्य हि पिता नागश्चिकुरो नाम मातलि ।

न चिरात् वैनतेयेन पञ्चत्वमुपपादितः ।')

पर्व्वतः । पक्षिभेदः । वृक्षविशेषः । गृहवभ्रुः । तरलः । इति मेदिनी । रे, १५५ ।

चिकुरः त्रि, (चि+कुर+क ।) चपलः । स तु दोषमनिश्चित्य वधबन्धनादेः कर्त्ता । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ।

चिकुरपक्षः पुं, (चिकुराणां केशानां पक्षः समूहः ।) कचसमूहः । केशसमुदयः । इत्यमरः । २ । ६ । ९८ ।

चिकुरपाशः, पुं (चिकुराणां केशानां पाशः समूहः ।) केशसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ९८ ।

चिकुरहस्तः पुं, (चिकुराणां हस्तः समूहः ।) केशसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ९८ ।

चिकूरः पुं, (चिकुर+निपातनात् दीर्घः ।) केशः । इति शब्दभेदप्रकाशः ।

चिक्क, क व्यथे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां पर-सक सेट ।) कोपधः । तृतीयस्वरमध्यः । व्यथि पीडनम् । क, चिक्कयति शत्रुं शूरः । इति दुर्गादासः ।

चिक्कः, पुं, (चिक इत्यव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति । चिक+कै+क ।) छुछुन्दरिः । इति त्रिकाण्डशेषः । (नि नता नासिकास्य स्येति । "इनच्पिटच्चिति ।" ५ । २ । ३३ । इत्यस्य वार्त्तिं "कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ ।' इति कप्रत्ययो नेश्चिकादेशश्च । नतनासिके त्रि । इति सिद्धान्तकौमुदी ।)

चिक्कणः, त्रि (चिक्यते शायते इति । चित+ 'चिते' कण् कच्च ।" उणां । ४ । १०६ । इति कर्म्मणि कणः कश्चान्तादेशः । बाहुलकात् गुणः ।) स्निग्धचन्दनादि (स्निग्धत्वमसृणत्वादि गुणवद्वस्तु ।) इत्यमरः । २ । ९ । ४६ । चिकणा इति भाषा । (यथा, महाभारते । १२ । १८४ । ३४ ।

"कठिनश्चिक्कणः श्लक्ष्णः पिच्छिलो मृदु दारुणः ।")

चिक्कणः, पुं (चिक्कणः स्निग्धगुणः विद्यतेऽस्य । अच् ।) पूगवृक्षः । तत्फले क्लीं । इति राजनिर्घण्टः । (औषधपाकस्यावस्थाविशेषो यथा,

"पाकस्तु त्रिविधो मन्दश्चिक्कणः खरचिक्कणः ।"

इति वाभटे कल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये ।)

चिक्कणा, स्त्री (चिक्कणं मसृणता विद्यतेऽस्याः । अर्श आदित्वादच् । ततष्टाप् ।) उत्तमा गौः । तत्पर्य्यायः । नैचिकी २ । इति शब्दचन्द्रिका । पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ।

चिक्कणी स्त्री (चिक्कण+गौरादित्वात् ङीष् ।) पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ।

चिक्कसः पुं, (चिक्कयति पीडयति पूपकारिण मिति । चिक्क+असच् ।) यवचूर्णम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६६ ।

चिक्का स्त्री, (चिक्कयति पीडयति भोक्तारमिति । चिक्क+अच् ।) पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ।

चिङ्गटः, पुं (चिङ् इत्यव्यक्तशब्देन अटतीति । अट गतौ+अच् । शकन्ध्वादिवत् अलोपः ।) मत्स्यविशेषः । गलाचिङ्गड़ी इति चौंगाचिङ्गड़ी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । महाशल्कः २

इति हारावली । १८७ ॥ अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । ग्राहित्वम् । मधुरत्वम् । बलवर्द्धनत्वम् । मेदःपित्तास्रनाशित्वम् । हृद्यत्वम् । रोचनत्वम् । कफवातकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (अयापानविधौ भक्ष्यनिषेधोऽस्य यथा,—

"प्रातः पानीयपाने मद्यमधिगमितं द्वयमेतञ्च नाद्यात् ।

मांसं क्षीरञ्च शाकं सकलविदलकं पिष्टकं चिङ्गटञ्च ॥"

इति वैद्यक-ऋतुचर्य्यायाम् ॥)

चिङ्गटी, स्त्री, (चिङ्गट + जातौ ङीष् ।) मत्स्यविशेषः । गुषाचिङ्गड़ी इति भाषा ॥ अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । वातनाशित्वम् । श्लेष्मकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

चिङ्गड़ः, पुं, (चिङ्गट + पृषोदरादित्वात् टस्य डत्वे साधुः ।) चिङ्गटमत्स्यः । इति शब्दमाला ॥ (विवरणमस्य चिङ्गटशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

चिचिण्डः, पुं, फलविशेषः । चिचिण्डा इति चिचिङ्गा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । श्वेतराजिः २ सुदीर्घः ३ गृहकूलकः ४ । अस्य गुणाः । वातपित्तनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । बलरुचिकारित्वम् । शोषिणोऽतिहितत्वम् । पटोलतः किञ्चिद्‌गुणहीनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा च हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ।

"चिचिण्डो वातपित्तघ्नो बल्यः पथ्यो रुचिप्रदः ।

शोषिणोऽतिहितः किञ्चिद्‌गुणैर्न्यूनः पटोलतः ॥")

चिञ्चा, स्त्री, (चिं चयनं चिनोतीति । चि + अन्येभ्योऽपीति डः ।) तिन्तिड़ीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४३ ॥ (यथा,—

"चिञ्चादलरसञ्चाशु मद्यं दध्योदनं हितम् ॥"

इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरीयस्य गुल्माधिकारे ॥)

चिञ्ची, स्त्री, (चिञ्च + गौरादित्वात् ङीष् ।) गुञ्जा । इति केचित् ॥

चिञ्चाम्लं, क्ली, (चिञ्चा तिन्तिड़ी तद्वत् अम्लं यत्र ।) अम्लशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिञ्चासारः, पुं, (चिञ्चायास्तिन्तिड्याः सार इव सारोऽम्लं यत्र ।) अम्लशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिञ्चोटकः, पुं, (चिञ्चेव अटतीति । अट + ण्वुल् । पृषोदरात् साधुः ।) तृणविशेषः । चेँचको इति चेँचड़ा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अङ्कलोधः २ । इति रत्नमाला ॥ चिञ्चाटकोऽपि पाठः ॥

चिट, प्रेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) चेटति भृत्यं स्वामी । इति दुर्गादासः ॥

चिट, क प्रेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ॥)

चित, ई ज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ई, चित्तः । ज्ञानमिह जागरणम् । ज्ञानञ्च अविद्यानिद्रयाक्रान्ते जगत्येकः स चेततीति हलायुधः । चिचेत रामस्तत् प्रक्रमम् । इति दुर्गादासः ॥

चितं, इ क स्मृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं-सकं-सेट् ।) इ क, चिन्तयति विष्णुं सुधीः । इति दुर्गादासः ॥

चित, क ङ ध्याने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) क ङ, चेतयते । राघवस्य चेतयन्ति न । इति भट्टौ गणशतानित्यत्वमिति रमानाथः । वस्तुतस्तु चेतयते ततश्चेतं करोतीति णौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

चित्, स्त्री. (चित् संज्ञाने + सम्पदादित्वात् भावे क्विप् ।) ज्ञानम् । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ७ । २ ।

"ब्रह्मन् कथं भगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिणः ।

लीलया चापि युज्येरन् निर्गुणस्य गुणाः क्रियाः ॥")

चित् अ, असाकल्यम् । इत्यमरः ॥ यथा । किञ्चित् कश्चित् इत्यादि ॥ (तत्तु प्रत्ययविशेषः । कालादिनिर्णये चित्प्रत्ययस्य प्रयोगो दृश्यते । "किमः स्यन्तात्चिचनौ ।" इति मुग्धबोधव्याकरणप्रणेता पूज्यपादवोपदेवाचार्य्यः ॥)

चितः, त्रि, (चि + कर्म्मणि क्तः ।) छन्नः । इति मेदिनी । ते, १८ ॥ (कृतचयनः । सञ्चितः । "इह वै कर्म्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितः क्षीयते ।" इति श्रुतिः ॥)

चिता, स्त्री, (चीयते श्मशानामिरस्यां यद्वा चीयते उच्चीयतेऽसौ प्रेतस्य परलोकगमनमनेन इति । चि + अधिकरणे वा कर्म्मणि क्तस्ततष्टाप् ।) शवदाहाधारचुल्ली । तत्पर्य्यायः । चित्या २ । इत्यमरः । २।८।११७ ॥ काष्ठमठी ३ चैत्यम् ४ चितापूड़कम् ५ चित्यम् ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चितिः ७ । (यथा, महाभारते । ३ । २१८ । १७ ।

"चिताग्निर्दृढवद्‌ब्राह्मं यथाभ्यां तत् प्रवर्त्तते ॥")

संहतिः । इति मेदिनी । ते, १८ ॥

चितापूड़कं, क्ली, (चितेव पूड़कम् ।) चिता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चितिः, स्त्री, (चीयतेऽस्यामग्निरिति । चि + अधिकरणे क्तिः ।) चिता । (यथा, भागवते ।४।२८।५० ।

"चितिं दारुमयीं चित्वा तस्यां पत्युः कलेवरम् ॥")

समूहः । इति मेदिनी । ते, १८ ॥ दुर्गा । यथा,

"चितिश्चैतन्यभावाद्वा चेतना वा चितिः स्मृता ।

महान् वाप्य स्थिता सर्व्वं मद्दा वा प्रकृतिर्म्मता ॥"

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥

भित्तिस्थेष्टिकादिसङ्ख्याज्ञानार्थाङ्कविशेषः । यथा, चितौ करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।

"उच्छ्रयेण गुणितं चितेः किल क्षेत्रसम्भवफलं घनं भवेत् ।

इष्टिकाघनहृते घने चितेरिष्टिकापरिमितिश्च लभ्यते ॥

इष्टकोच्छ्रयहृदुच्छ्रितिश्चितेः स्युः स्तराश्च दृषदां चितेरपि ॥

उदाहरणम् ।

अष्टादशाङ्गुलं दैर्घ्यं विस्तारो द्वादशाङ्गुलः ।

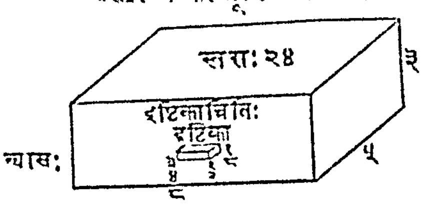
उच्छ्रितिस्त्र्यङ्गुला यस्यामिष्टिकास्ताश्चितौ किल ॥

यद्विस्तृतिः पञ्चकराष्टहस्तं

दैर्घ्यञ्च यस्यां त्रिकरोच्छ्रितिश्च ।

तस्यां चितौ किं फलमिष्टिकानां

सङ्ख्या च का ब्रूहि कतिस्तराश्च ॥

इष्टिकायाः घनहस्तमानम् $\frac{३}{६४}$ चितेः क्षेत्रफलम् ४० । उच्छ्रयेण गुणितं चितेर्घनफलम् १२० । सङ्ख्या इष्टिकासङ्ख्या २५६० । स्तरसङ्ख्या २४ । एवं पाषाणचयेऽपि । इति चितिव्यवहारः ॥" इति लीलावती ॥ (दृश्याङ्गविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । २९ । ६ ।

"चितयस्तत्र कर्त्तव्या नान्तरिक्षगता यतः ॥")

चितिका, स्त्री, (चितिः काञ्चीभेदः सा इव कायतीति । कै + कः ।) कटिशृङ्खला । इति हारावली । २२४ ॥

चित्तं, क्ली, (चेतत्यनेनेति । चित् + करणे क्तः ।) अनुसन्धानात्मिकान्तःकरणवृत्तिः । इति वेदान्तः ॥

"यस्मात् सत्वगुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः पदम् ।

यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम् ॥

स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति चेतसः ।

प्रवृत्तिलक्षणं प्रोक्तं यथापां प्रकृतिः परा ॥"

इति श्रीभागवतम् ॥

अस्यार्थः । "अधिभूतस्वरूपेण तस्यैव महानितिसंज्ञा अध्यात्मरूपेण चित्तं उपास्यरूपेण वासुदेवः अधिष्ठाता तु तस्य चेत्रज्ञः ।" इति श्रीधरस्वामी ॥ (अनेनैव चित्तवृत्तेः प्रथमसम्बन्धः । अतएव भगवत्पतञ्जलिपादैरुपदिष्टं प्रथमसूत्रे "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।" तथा च मुण्डकोपनिषदि । ३ । १ । ९ ।

"एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो

यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश ।

प्राणैश्चित्तं सर्व्वमोतं प्रजानां

यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥")

मनः । इत्यमरः । १ । ४ । ३१ ॥

चित्तप्रसन्नता, स्त्री, (चित्तस्य प्रसन्नता प्रसादः ।) हर्षः । इति हेमचन्द्रः । २ । २२६ ॥

चित्तविप्लवः, पुं, (चित्तस्य विप्लवो विपर्य्ययः ।) उन्मादः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३४ ॥

चित्तविभ्रमः, पुं, (चित्तस्य विभ्रमः भ्रान्तिः ।) उन्मादः । इत्यमरः । १ । ७ । २६ ॥ (उन्मादशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

चित्तसमुन्नतिः, स्त्री, (चित्तस्य समुन्नतिः समुन्नयनं उत्तोलनमिति यावत् ।) मानः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥

चित्ताभोग, पुं (चित्तस्य आभोगः परिपूर्णता इत्यर्थः ।) एकस्मिन् विषये मनसः पुनः पुनः प्रवृत्तिः । तत्पर्य्यायः । मनस्कारः २ । इत्यमरः । १ । ५ । २ ॥

चित्तोन्नतिः स्त्री (चित्तस्य उन्नतिः उन्नयनम् ।) गर्व्वः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३१ ॥

चित्या, स्त्री (चीयते इति । चि + "चित्याग्नि चित्ये च ।" ३ । १ । १३२ । इति कर्म्मणि यः । निपातनात्तुगागमे साधुः । यद्वा क्यपप्रत्ययेन पिति तुगागमः ।) चिता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तज्जाते त्रि । यथा, रामायणे । १ । ५८ । ११ ।
'चित्यमाल्याङ्गरागश्च आयसाभरणोऽभवत् ॥')

चित्यः पुं (चीयतेऽसौ इति । चि + "चित्याग्नि चित्ये च ।" ३ । १ । १३२ । इति कर्म्मणि यः ।) अग्निः । इति मुग्धबोधम् ॥

चित्या, स्त्री (चीयतेऽस्यां प्रेतस्य । चि + यः निपातनात् साधुः । क्यप् वा ।) चिता । इत्यमरः । २ । ६ । ११७ ॥

चित्र त क चित्रीकरणे । लेख्योद्भुते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा० पर० सक० सेट् ।) चित्रीकरणं कदाचिद्दर्शनम् । चित्रयति चित्रापयति राहुं लोकः कदाचित् पश्यतीत्यर्थः । चित्रयति प्रतिमां लोकः । इति दुर्गादासः ॥

चित्र, क्ली (चित्रयतीति । चित्र + कर्म्मणि अप् । यद्वा, चीयते इति । अमिचिमिशसिभ्यः क्त्रः । उणा० ४ । १६४ । इति क्त्रः ।) तिलकम् । आलेख्यम् । (यथा पञ्चदश्याम् । ६ । ५ ।
'उत्तमाधमभावेन वर्त्तन्ते पटचित्रवत् ॥')
अद्भुतम् । (यथा रामायणे । १ । १० ।
"चित्रं संक्रीडमानास्ताः क्रीडनैर्विविधैस्तथा ॥")
कर्व्वुरवर्णः । (यथा, माघे । १ । ८ ।
'निसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्मणा ॥')
तद्युक्ते त्रि । इति मेदिनी । रे, २५ ॥ (अलङ्कारविशेषः । यथा —
'तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता ।
सन्निवेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णाः खड्गमुरजपद्माद्याकारमुल्लासयन्ति तच्चित्रं काव्यम् ॥ *॥
अष्टिसप्तकयोदशाक्षरात्ते छन्दोभेदः । तल्लक्षणं यथा छन्दोमञ्जर्याम् ।
"चित्रसञ्ज्ञमीरितं समानिकापदद्वयेन ।
उदाहरणं यथा —
"विद्रुमारुणाधरोष्ठशोभि वेणुवाद्यहृद्य
वल्लवीजनाङ्गसङ्गजातसुप्रकण्टकाङ्ग ।।
त्वां सदैव वासुदेव । पुण्यलभ्यपाद । देव ।
वन्यपुष्पचित्रकेश । त्वां स्मरामि गोपवेश । ॥")
आकाशः । कुष्ठविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ६ । १३४ ॥ (आश्चर्य्यान्विते, त्रि । यथा, महाभारते । १ ।
१ । १ ।
"चित्राः श्रोतुं कथास्तत्र परिवव्रुस्तपस्विनः ॥")

चित्रः पुं (चित्रयति पापपुण्ये विचार्य्य चित्रं करोति लिखतीत्यर्थः । चित्र + णिच् + अच् । यद्वा चीयन्ते उपचीयन्ते प्रतलोकाः येन । चि + 'अमिचिमिशसिभ्यः क्त्रः ।' उणा० । ४ । १६४ । इति क्त्रः ।) यमविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥"
कर्व्वुरवर्णः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (सर्पविशेषः । यथा महाभारते । २ । ९ । ८ ।
'कृष्णश्च लोहितश्चैव पद्मश्चित्रश्च वीर्य्यवान् ॥")
धृतराष्ट्र पुत्रभेदः । यथा, तत्रैव । १ । ११७ । ४ ।
'चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्रः शरासनः ॥')
एरण्डवृक्षः । अशोकवृक्षः । चित्रकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रक, क्ली (चित्र + स्वार्थे कन् । यद्वा चित्रमिव कायति । कै + कः ।) तिलकम् । इति मेदिनी । के, ८८ ॥ (वृक्षविशेषः । यथा मार्कण्डे १८७ अध्याये ।
'त्रिफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी ॥")

चित्रकः पुं (चित्रेण चित्र इव वा कायति । कै + कः ।) व्याघ्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५१ ॥ व्याघ्रभेदः । चिताबाघ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चित्रकायः २ उपव्याघ्रः ३ व्याघ्रान्तकः ४ शूरः ५ क्षुद्रशार्दूलः ६ चित्रव्याघ्रः ७ ॥ वृक्षविशेषः । चिता इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अग्निः २ शार्दूलः ३ चित्रः ४ पाठीकुटः ५ शिखी ६ कृशानुः ७ दहनः ८ व्यालः ९ ज्योतिष्कः १० पालकः ११ अनलः १२ दारुणः १३ वह्निः १४ पावकः १५ अमरः १६ पाची १७ द्वीपी १८ चित्राङ्गः १९ शूरः २० । अस्य गुणाः । अग्निसमत्वम् । पाके कटुत्वम् । शोफकफानिलवातोदरार्शोग्रहणीकृमिकण्डूनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाकेऽपि कटुत्वम् । कुष्ठनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ।
'चित्रकः कटुकः पाके वह्निकृत् पाचनो लघुः ।
रूक्षोष्णो ग्रहणीकुष्ठशोथार्शःकृमिकासनुत् ॥
वातश्लेष्महरो ग्राही वातार्शःश्लेष्मपित्तहृत् ।
त्रिचित्रं चैत्रकं शाकं कासमर्दं विमर्द्दितम् ॥
तप्ततैले सवाल्हीकं पाचितं तक्रसम्भृतम् ॥'
औषधिविशेषः । यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्याये ।
'पूतिकश्चित्रकः पाठा विडङ्गैलाहरेणवः ॥")
एरण्डवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५१ ॥ (चित्र + कन् ।) चित्रकारः । इति हेमचन्द्रः ॥ (मुचुकुन्दः । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
मुचुकुन्दः चन्द्रकश्चित्रकः प्रतिविष्णुकः ॥"
अस्य गुणाः । शिरःपीडापित्तास्रविषनाशित्वञ्च ॥)

चित्रकण्ठः पुं (चित्रः चित्रितः कण्ठोऽस्य ।) कपोतः । इति जटाधरः ॥ (कपोतशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

चित्रकम्बलः पुं (चित्रश्चासौ कम्बलश्चेति ।) कम्बलविशेषः । दुलिचा गालिचा इत्यादि भाषा । यथा, उद्भटसागरे ।
"कुथः स्त्रीपुंसयोश्चित्रकम्बले पुंसि वर्द्धने ॥"

चित्रकरः पुं (चित्रं करोतीति । कृ + टः ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । पटुया इति भाषा ॥ स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मौरसजातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ तत्पर्य्यायः । रङ्गाजीवः २ । इत्यमरः । २ । १० । ७ ॥ रङ्गजीवकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ वर्णी ४ वर्णाटः ५ चित्रकारः ६ । इति जटाधरः ॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ३४५ ।
'चित्रकरतूलिकेव त्वां सा प्रतिभित्ति भावयति ॥')

चित्रकर्म्मा, [न्] पुं (चित्रं कर्म्मास्य ।) तिनिशवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ बहुव्रीहौ आश्चर्य्यकर्म्मा चित्रकारश्च ॥

चित्रकायः पुं (चित्रो नानावर्णयुक्तः कायो देहो यस्य ।) व्याघ्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५१ ॥ चित्रव्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रकारः पुं (चित्रं करोतीति । कृ + 'कर्म्मण्यण् ।' ३ । २ । १ । इत्यण् ।) चित्रकरः । (यथा महाभारते । १ । १२८ । ४० ।
"समार्ज्जितं सौधकारैश्चित्रकारैश्च चित्रितम् ॥")
अस्य उत्पत्तिविवृतिर्यथा पराशरपद्धतौ ।
'स्थपतेरपि गान्धिक्यां चित्रकारो व्यजायत ॥

चित्रकूटः पुं (चित्राणि कूटानि शृङ्गाणि यस्य ।) पर्व्वतविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ पुरा रामो वनं गत्वा प्रथमे यत्र वासमकरोत् । (पर्व्वतोऽयं प्रयागतीर्थस्थभरद्वाजाश्रमात् सार्द्धयोजनद्वयेऽतीते याम्यगतायाः मन्दाकिन्याख्यायाः सरितो दक्षिणतो राजते । यदुक्तं रामायणे । २ । ९२ । १० — १२ ।
'भरताद्दृतीयेन योजनेष्वजने वने ।
चित्रकूटगिरिस्तत्र रम्यनिर्झरकाननः ॥
उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी ।
पुष्पितद्रुमसञ्छन्ना रम्यपुष्पितकानना ॥
अनन्तरं तत्सरितश्चित्रकूटञ्च पर्व्वतम् ।
तयोः पर्णकुटीं तात । तत्र तौ वसतो ध्रुवम् ॥")
अधुना बुन्देलखण्डाख्यदेशे कामता इति ख्यातः ॥ (अयं हि पीठस्थानेषु अन्यतमः । अत्र च भगवती सीतारूपेण महादेवश्च चण्डरूपेण विराजते । यथा देवीभागवते । ७ । ३० । ७० ।
"चित्रकूटे तथा सीता विन्ध्ये विन्ध्याधिवासिनी ।'
तथा, महालिङ्गेश्वरतन्त्रे ।
'चित्रकूटे चण्डचूडो योगेन्द्रो विन्ध्यपर्व्वते ॥")

चित्रकृत् पुं (चित्रं नानावर्णं करोतीति । कृ + क्विप् ।) तिनिशवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ॥ (चित्रमालेख्यं करोतीति ।) चित्रकरः । इति हलायुधः ॥

चित्रकोलः, पुं (चित्रो विचित्रः कोलः क्रोडदेशो यस्य ।) अञ्जलिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्रगन्ध, क्ली (चित्रो विचित्रो गन्धो यस्य ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रगुप्तः, पुं (गुप रक्षणे + भावे क्तः । चित्राणां जीवगतपापपुण्यादिविचित्राणां गुप्तं गोपनं

रचयं यस्मात्। यद्वा, चित्रं विचित्रं गुप्तं धर्म्मस्य रचयं यस्य।) चतुर्द्दश्यमान्तर्गतयमः। तस्य लेखकः। इति मेदिनी। ते, १६८॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"ब्रह्मपादाङ्गतः शूद्रमसीशौ द्वौ बभूवतुः।
एको मसीशः सर्व्वाख्यः सर्व्वाणीहृदयद्विजात्॥
कुलप्रदीपः स्त्रीयानां जातीनां पूततास्पदः।
वगलेति महाविद्यां गृहीत्वा साधयन् सदा॥
सर्व्वाणीहृदयाख्यस्य पण्डितस्य प्रसादतः।
वरं याचितवान् भक्त्या त्रिलोकाधिपतिं, गुरो!॥
कृपया कुरु मां नाथ! त्वमेव वगला मम।
गुरुणापि वरो दत्तो राज्यं भुक्त्वा पुनर्भवान्॥
त्रिलोकाधिपतिर्भूत्वा सदा तत्र सुखिष्यति।
गुर्व्वाज्ञया मसीशः स राज्यभोगी द्विजार्च्चनात्॥
विहाय देहं भूयश्च त्रिधारूपो बभूव ह।
चित्रगुप्तश्चित्रसेनश्चित्राङ्गद इति त्रयः॥
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले राजते चिरसुत्तमः।
चित्रगुप्तो महाविद्यां प्राप्य कुलाख्यविप्रतः॥
पुत्रान् याचितवान्नैव गुरोर्देवलमावहन्।
यमान्तिस्थो बभूवापि स्वर्म्मत्याधोविवेचकः॥
चिरं शुभाशुभं कर्म्म विविच्य शमनान्तिके।
यद्वदेत् सकलानान्तु तदेवाभोलयेद्यमः॥"

इत्याचारनिर्णयतन्त्रम्॥

अस्योत्पत्त्यन्तरं कायस्थशब्दे द्रष्टव्यम्॥

चित्रजल्पः, पुं, (चित्रो मनोहरो जल्पः।) वाक्यविशेषः। तल्लक्षणादिर्यथा,—

"प्रेष्ठस्य सुहृदा लोके गूढ़रोषाभिजृम्भितः।
भूरिभावमयो जल्पो यस्तीव्रोत्कण्ठितान्तिमः॥
चित्रजल्पो दशाङ्गोऽयं प्रजल्पः परिजल्पितम्।
विजल्पो जल्पसंजल्पावबजल्पोऽभिजल्पितम्॥
आजल्पः प्रतिजल्पश्च सुजल्पश्चेति कीर्त्तितः।
एष भ्रमरगीताख्ये दशमे प्रकटीकृतः॥
असङ्ख्याभाववैचित्री चमत्कृतिसुदुस्तरः।
अपि चेच्चित्रजल्पोऽयं मनाक् तदपि कथ्यते॥
तत्र प्रजल्पः।
असूयेर्ष्यामदयुजा योऽवधीरणमुद्रया।
प्रियस्याकौशलोद्गारः प्रजल्पः स तु कीर्त्त्यते॥
यथा,—
मधुप! कितवबन्धो! मा स्पृशाङ्घ्रिं सपत्न्याः
कुचविलुलितमालाकुङ्कुमश्मश्रुभिर्नः।
वहतु मधुपतिस्तन्मानिनीनां प्रसादं
यदुसदसि विडम्ब्यं यस्य दूतस्त्वमीदृक्॥ १॥
अथ परिजल्पितम्।
प्रभोर्निर्दयताशाठ्यचापलाद्युपपादनात्।
स्वविचक्षणताव्यक्तिर्भङ्ग्या स्यात् परिजल्पितम्॥
यथा,—
सकृदधरसुधां स्वां मोहिनीं पाययित्वा
सुमनस इव सद्यस्तत्यजेऽस्मान् भवादृक्।
परिचरति कथं तत्पादपद्मं नु पद्मा
अपि वत हृतचेता उत्तमश्लोकजल्पैः॥ २॥
अथ विजल्पः।
व्यक्तयासूयया गूढ़मानमुद्रान्तरालया।
अघद्विषि कटाक्षोक्तिर्विजल्पो विदुषां मतः॥
यथा,—
किमिह बहु षडङ्घ्रे! गायसि त्वं यदूना-
मधिपतिमगृहाणामग्रतो नः पुराणम्।
विजयसखसखीनां गीयतां तत्प्रसङ्गः
क्षपितकुचरुजस्ते कल्पयन्तीष्टमिष्टाः॥ ३॥
अथोज्जल्पः।
हरेः कुहकताख्यानं गर्व्वगर्भितयेर्ष्यया।
साक्षयश्च तदाक्षेपो धीरैरुज्जल्प ईर्य्यते॥
यथा,—
दिवि भुवि च रसायां काः स्त्रियस्तद्दुरापाः
कपटरुचिरहासभ्रूविजृम्भस्य याः स्युः।
चरणरज उपास्ते यस्य भूतिर्व्वयं का
अपि च कृपणपक्षे ह्युत्तमश्लोकशब्दः॥ ४॥
अथ संजल्पः।
सोल्लुण्ठया गहनया कयाप्याक्षेपमुद्रया।
तस्याकृतज्ञताद्युक्तिः संजल्पः कथितो बुधैः॥
यथा,—
विसृज शिरसि पादं वेद्म्यहं चाटुकारै-
रनुनयविदुषस्तेऽभ्येत्य दौत्यैर्मुकुन्दात्।
स्वकृत इह विसृष्टापत्यपत्यन्यलोका
व्यसृजदकृतचेताः किन्नु सन्धेयमस्मिन्॥ ५॥
अथ अवजल्पः।
हरौ काठिन्यकामित्वधौर्त्त्यादासक्त्ययोग्यता।
यत्र सेर्ष्यं भियेवोक्ता सोऽवजल्पः सतां मतः॥
यथा,—
मृगयुरिव कपीन्द्रं विव्यधे लुब्धधर्म्मा
स्त्रियमकृत विरूपां स्त्रीजितः कामयानाम्।
बलिमपि बलिमत्त्वाऽवेष्टयद्ध्वाङ्क्षवद्य-
स्तदलमसितसख्यैर्दुस्त्यजस्तत्कथार्थः॥ ६॥
अथाभिजल्पितम्।
भङ्ग्या त्यागौचितं तस्य खगानामपि खेदनात्।
यत्र सानुशयं प्रोक्तं तद्भवेदभिजल्पितम्॥
यथा,—
यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविप्रुट्-
सकृददनविधूतद्वन्द्वधर्म्मा विनष्टाः।
सपदि गृहकुटुम्बं दीनमुत्सृज्य धीरा
बहव इव विहङ्गा भिक्षुचर्य्यां चरन्ति॥ ७॥
अथ आजल्पः।
जैह्म्यं तस्यार्त्तिदत्वञ्च निर्व्वेदाद्यत्र कीर्त्तितम्।
भङ्ग्यान्यसुखदत्वञ्च स आजल्प उदीरितः॥
यथा,—
वयमृतमिव जिह्मव्याहृतं श्रद्दधानाः
कुलिकरुतमिवाज्ञाः कृष्णवध्वो हरिण्यः।
ददृशुरसकृदेतत्तन्नखस्पर्शतीव्र-
स्मररुज उपमन्त्रिन्! भण्यतामन्यवार्त्ता॥ ८॥
अथ प्रतिजल्पः।
दुस्त्यजद्वन्द्वभावेऽस्मिन् प्राप्तिर्नार्हेत्यनुद्धतम्।
दूतसंमाननेनोक्तं यत्र स प्रतिजल्पकः॥
यथा,—
"प्रियसख! पुनरागाः प्रेयसा प्रेषितः किं
वरय किमनुरुन्धे माननीयोऽसि मेऽङ्ग!।
नयसि कथमिहास्मान् दुस्त्यजद्वन्द्वपार्श्वं
सततमुरसि सौम्य! श्रीर्वधूः साकमास्ते॥ ९॥
अथ सुजल्पः।
यत्रार्ज्जवात् सगाम्भीर्य्यं सदैन्यं सहचापलम्।
सोत्कण्ठञ्च हरिः पृष्टः स सुजल्पो निगद्यते॥
यथा,—
अपि वत! मधुपुर्य्यामार्य्यपुत्त्रोऽधुनास्ते
स्मरति स पितृगेहान्! सौम्यबन्धूंश्च गोपान्।
क्वचिदपि स कथां नः किङ्करीणां गृणीते
भुजमगुरुसुगन्धं मूर्ध्न्यधास्यत् कदा नु॥"१०॥
इत्युज्ज्वलनीलमणौ स्थायिभावः॥

चित्रतण्डुलं, क्ली, (चित्रो विचित्रस्तण्डुलो यस्य।) विडङ्गम्। इति रत्नमाला॥

चित्रतण्डुला, स्त्री, (चित्रो नानावर्णस्तण्डुलो यस्याः।) विडङ्गम्। इत्यमरः।२।४।१०६॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
"पुंसि क्लीवे विडङ्गः स्यात् कृमिघ्नो जन्तुनाशनः।
तण्डुलश्च तथा वेल्लममोघा चित्रतण्डुला॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

चित्रत्वक्, [च्] पुं, (चित्रा विचित्रा त्वक् यस्य।) भूर्ज्जवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रदण्डकः, पुं, (चित्रो विचित्रो दण्डो यस्य। इति कप्।) ओलवृक्षः। इति रत्नमाला॥

चित्रदेवी, स्त्री, (चित्रं दीव्यतीति। दिव्+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) महेन्द्रवारुणी। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रनेत्रा, स्त्री, (चित्रे मनोज्ञे नेत्रे यस्याः।) सारिकापक्षी। इति हारावली। ८६॥

चित्रपक्षः, पुं, (चित्रौ विचित्रौ पक्षौ यस्य।) तित्तिरिपक्षी। इति जटाधरः॥

चित्रपत्रिका, स्त्री, (चित्राणि विचित्राणि पत्राणि पर्णानि यस्याः। कापि अत इत्वम्।) कपित्थपर्णीवृक्षः। इति रत्नमाला॥ द्रोणपुष्पी। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रपत्री, स्त्री, (चित्राणि पत्राणि यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) जलपिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रपदा, स्त्री, (चित्रं पदं यस्याः।) गोधापदीलता। इति शब्दमाला॥ छन्दोभेदः। इति छन्दोमञ्जरी॥ अस्य लक्षणादि छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (चित्रं पदं वस्तुविन्यासो यस्य यत्र वा इति विग्रहे विचित्रपदयुक्ते त्रि। यथा, महाभारते।३।३१।१।
"वल्गु चित्रपदं श्लक्ष्णं याज्ञसेनि! त्वया वचः।
उक्तं तत् श्रुतमस्माभिर्नास्तिक्यन्तु प्रभाषसे॥")

चित्रपर्णिका, स्त्री, (चित्राणि पर्णानि पत्राणि यस्याः। कापि अत इत्वम्।) चित्रपर्णीभेदः। तत्पर्य्यायः। दीर्घा २ शृगालविन्ना ३ त्रिपर्णी ४ सिंहपुच्छिका ५ दीर्घपत्रा ६ अतिगुहा ७ घृष्टिला ८। इति रत्नमाला॥

चित्रपर्णी, स्त्री, (चित्राणि पर्णानि यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) पृश्निपर्णी। इत्यमरः।

२ । ४ । ८७ ॥ कणस्फाटालता । महापिप्पली । लोणपुष्पा । इति राजनिर्घण्टः ॥ मञ्जिष्ठा । इति रत्नमाला ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
"मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी कालमेषी च योजनवल्ल्यपि ।
ताम्रवल्ली चित्रपर्णी काञ्जीरी रक्तयष्टिका ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

चित्रपादा स्त्री, (चित्रौ पादौ यस्याः ।) सारिकापक्षी । इति हारावली । ९८ ॥

चित्रपिच्छक, पुं (चित्राणि पिच्छानि पुच्छकानि यस्य । तत्र कप् ।) मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्रपुङ्ख पुं (चित्रः पुङ्खो यस्य ।) शरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्रपुष्पी, स्त्री, (चित्राणि पुष्पाणि यस्याः । स्त्रियां ङीप् ।) अम्बष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्याम्बष्ठाशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

चित्रपृष्ठ पुं (चित्रं नानावर्णं पृष्ठं यस्य ।) कलविङ्कपक्षी । इति हारावली । ९८ ॥

चित्रफल पुं (चित्रं फलं फलकं तद्‌गात्राकृति-विद्यतेऽस्य । अच् ।) मत्स्यविशेषः । चितल इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । स्निग्धत्वम् । श्लक्ष्णत्वम् । बलप्रदत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

चित्रफलक पुं (चित्रफल + स्वार्थे कन् ।) चित्रफलमत्स्यः । इति भूरिप्रयोगः ॥

चित्रफला स्त्री (चित्राणि फलानि यस्याः ।) चिर्भिटा । मृगेर्वारुः । लिङ्गिनी । महेन्द्रवारुणी । वार्त्ताकी । कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मत्स्यविशेषः । फलुइ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । राजग्रीवः २ फलकी ३ मद्गुरः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

चित्रभानु पुं (चित्रा नानावर्णा भानवो रश्मयो यस्य ।) अग्निः । (यथा, महाभारते । ३ । ३१ । ४२ ।
"चित्रभानुः सुरश्रेष्ठ अनलश्च विभावसुः ॥")
सूर्य्यः । इति मेदिनी । ने, १८६ ॥ चित्रकवृक्षः । अर्कवृक्षः । वह्निसमत्वे अकाण्ड इति चामरदर्शनात् ॥ भैरवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वर्षविशेषः । यथा, बृहत्संहितायाम् । ८ । ३५ ।
'षष्ठं चतुर्थस्य युगस्य पूर्व्वं
यच्चित्रभानुं कथयन्ति वर्षम् ॥')

चित्रमेखला स्त्री, (चित्रं मेखलं यस्याः ।) काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रमेखल पुं (चित्रा विचित्रा मेखला यस्य ।) मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्रयोधी [न्] पुं अर्ज्जुनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चित्रं यथा स्यात् तथा युध्यतीति । युध + णिनि ।) पार्थः ॥ (चित्रयुद्धयोगी, त्रि । यथा महाभारते । १ । १ । १८६ ।
"यदा द्रोणं निशितास्त्रमाला-
नीर्णं धनुं मारे चित्रयोधी ॥")

चित्ररथः, पुं (चित्रो रथो यस्य ।) सूर्य्यः । गन्धर्व्वविशेषः । इति मेदिनी । थे १८ । तस्य पर्य्यायः । गन्धर्व्वराजः २ अङ्गारपर्णः ३ कुबेरसखः ४ दग्धरथः ५ । (यथा, महाभारते । १ । १७१ । ३७—३८ ।
गन्धर्व्व उवाच ।
"जितोऽहं पूर्व्वकं नाम मुक्त्वाङ्गारपर्णताम् ।
न च श्लाघे बलेनाद्य । न नाम्ना जनसंसदि ॥
साध्विमं लब्धवान् लाभं योऽहं दिव्यास्त्रधारिणम् ।
गान्धर्व्व्या मायया चाहं सयोजयितुमर्ज्जुनम् ॥
अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः ।
सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम् ॥")
स तु मुनिनाम्न्यां दक्षकन्यायां कश्यपादुत्पन्नः । इति महाभारते । १ । ६५ । ४२ ॥

चित्रल पुं (चित्रमाश्चर्य्यं लातीति । ला + क ।) कर्ब्बुरवर्णः । तद्वति त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

चित्रलता, स्त्री, (चित्रा नानावर्णा लता ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रला स्त्री (चित्रल + 'अजाद्यतष्टाप् ।' ४ । १ । ४ । इति टाप् ।) गोरक्षीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रलेखा स्त्री, (चित्रा लेखा लेखनशक्तिर्यस्याः । चित्रं लेखयतीति वा । लिख + 'कर्म्मण्यण् ।' ३ । २ । १ । इत्यण् । चित्रलेखनञ्चास्याः स्वभावम् ।) अप्सरोविशेषः । सा उषायाः सखी कुम्भाण्डस्य कन्या । यथा, हरिवंशे । १७४ । ७४—७५ ।
'उवाच वदतीत्येवं कुम्भाण्डकन्यया सखीम् ।
कुशला ते विशालाक्षि । भव्यया सन्धिविग्रहे ॥
अप्सरश्चित्रलेखा वै नित्य विशालवत्सलि ॥"
यथा श्रीभागवते । १० । ६२ । १४ ।
'बाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डश्चित्रलेखा च तत्सुता ।
सख्यपृच्छत् सखीमूषां कौतूहलसमन्विता ॥"
(अस्याश्चित्रलेखनपटुत्वकथा यथा हरिवंशे । १७४ । ८०—८८ ।
'चित्रलेखाऽब्रवीद्वाक्यमूषां धर्षयती शुभे ।'
'दृष्टदानवपाताल गन्धर्व्वोरगरक्षसाम् ।
ये विशिष्टाः प्रभावेण रूपेणाभिजनेन च ॥
यथा प्रधानतस्तांस्ते दर्शयिष्याम्यहं सखि ॥
मनुष्यलोके ये चापि प्रवरा लोकविश्रुताः ॥
सम्प्रदर्शये ते भीरु । दृष्ट्वा विज्ञाय तं प्रियम् ॥
ततो विज्ञाय यत्नेन भर्त्तारं प्रतिपत्स्यसि ॥
सा चित्रलेखया प्रोक्ता उषा चित्रनिकाशया ।
क्रियतामेवमित्याह चित्रलेखां सखीं प्रति ॥
ततः कृष्णेऽभिलाषेन यथा तस्य समागतः ।
दृष्ट्वा प्रद्युम्नेति ह त्वं तत्समागतास्तु तान् ॥
चित्रपटगतान् सुव्यक्तानदर्शयामास शोभना ॥")
छन्दोविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी । अस्य विवरणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ।

चित्रलोचना स्त्री (चित्रे लोचने यस्याः ।) सारिकापक्षी । इति जटाधरः भूरिप्रयोगश्च ॥

चित्रवल्ल पुं (चित्रं वल्लं वा समन्तात् चलति । चल + अण् + अच् ।) पाठीनमत्स्यः । इति जटाधरः ॥

चित्रवल्लिक, पुं, (चित्रा विचित्रा वल्लिर्लता । सा इव कायतीति । कै + क ।) मद्गुरमत्स्यः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४११ ॥

चित्रवल्ली, स्त्री, (चित्रा विचित्रा वल्ली लता यस्याः ।) स्वर्गोल्वा । महेन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रवीर्य्य पुं, (चित्रमाश्चर्य्यजनकं वीर्य्यमस्य ।) रक्तैरण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रशिखण्डिज, पुं, (चित्रशिखण्डिनोऽङ्गिरसो मुनेर्ज्जायते इति । जन + ड ।) बृहस्पतिः । इत्यमरः । १ । ३ । २४ ॥

चित्रशिखण्डिप्रसूत पुं, (चित्रशिखण्डिनोऽङ्गिरसः प्रसूतः सन्तानः ।) बृहस्पतिः । इति हलायुधः ॥

चित्रशिखण्डी, [न्] पुं, (चित्राः शिखण्डाः शिखाः सन्त्यस्य । "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) सप्तर्षयः । इत्यमरः । १ । ३ । २० ॥ यथाह भरतः ।
"मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वशिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः ॥"
(यथाच महाभारते । १२ । ३३५ । २७—२८ ।
'ये हि ते ऋषयः ख्याताः सप्त चित्रशिखण्डिनः ।
तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत् प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम् ॥
वेदैश्चतुर्भिः समितं कृतं मेरौ महागिरौ ।
आस्यैः सप्तभिरुद्गीर्णं लोकधर्म्ममनुत्तमम् ॥
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वशिष्ठश्च महातेजास्ते हि चित्रशिखण्डिनः ॥')

चित्रसर्प पुं (चित्रः नानावर्णैरङ्कितः सर्पः ।) मालुधानसर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

चित्रसेन, पुं मकरपादजमत्स्योपाख्यानकायस्थस्य चित्रगुप्तादिस्थितयाऽन्तर्गतगर्भविशेषः । स तु मर्त्त्यलोकविद्वषकः । यथा —
"चित्रसेने महाविघ्नो वर्त्ततेति गुरोर्न्नृप ।
लब्धा सम्प्रोष्य पुत्रादीन् याचित्वा प्राप्य मन्त्रिणः ॥
राज्यं चकार सद्‌युक्तश्चिरात् प्रद्युम्नो गतः ॥"
इत्याचारनिर्णयतन्त्रम् ॥
(चित्रा सेना यस्य । गन्धर्व्वविशेषः । यथा महाभारते । २ । १० । २५ ।
"चित्रसेनश्च गीतज्ञस्तथा चित्ररथोऽपि च ।
एते चान्ये च गन्धर्व्वा धनेश्वरमुपासते ॥"
धृतराष्ट्रपुत्रविशेषः । यथा महाभारते । १ । ९५ । ५७ । 'तेषां धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां चत्वारः प्रधाना बभूवुः । दुर्य्योधनो दुःशासनो विकर्णश्चित्रसेनश्चेति ।' पुरुवंशीयस्य परिक्षितः पुत्राः कामन्दनाः । यथा, महाभारते । १ । ९४ । ५४ ।
"परिक्षितोऽभवन् पुत्राः सर्व्वे धर्म्मार्थकोविदाः ।
कक्षसेनोग्रसेनौ च चित्रसेनश्च वीर्य्यवान् ॥"
शम्बरासुरस्य पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । १६१ । ३६ ।
"चित्रसेनोऽतिसेनश्च चित्रकश्चित्रबाहुका ॥"
नरिष्यन्तपुत्रः । यथा भागवते । ९ । २ । १९ ।
"चित्रसेनो नरिष्यन्तादृक्षस्तस्य सुतोऽभवत् ॥")

चित्रा, स्त्री, (चित्रयति चित्रकर्म्म करोति सर्व्वगुणैः शोभते इति वा। चित्र + अच् + टाप्।) श्रीकृष्णसखीविशेषः। यथा, उज्ज्वलनीलमणौ।
"परमप्रेष्ठसख्यस्तु ललिता सविशाखिका।
सचित्रा चम्पकलता तुङ्गविद्येन्दुलेखिका।
रङ्गदेवी सुदेवी चेत्यष्टौ सर्व्वगणाग्रिमाः॥"
अस्याः कुञ्जः श्रीकुण्डस्य पूर्व्वस्यां आनन्दसुखदो नाम। वयः अष्टमासाधिकत्रयोदशवत्सरम्। वर्णो गौरः। अस्या वस्त्रं जातीपुष्पतुल्यम्। कर्म्म चित्रम्। इति गोस्वामिग्रन्थः॥ * ॥ मूषिकपर्णी। गोडुम्बा। सुभद्रा। दन्तिका। (पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"चित्रा दन्ती निकुम्भः स्यादुपचित्रा तु कूलकः।
द्राक्षावणी विशल्या च तथोडुम्बरपर्ण्यपि॥")
माया। सर्पभेदः। नदीविशेषः। इति मेदिनी॥ अप्सरोविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतचतुर्द्दशनक्षत्रम्। तत्तु मुक्तावदुज्ज्वलं एकतारकामयम्। अस्य अधिष्ठात्री देवता विश्वकर्म्मा। यथा,—
"एकमौक्तिकवदुज्ज्वलप्रभे
त्वष्टरीन्दुवदने क्षमध्यगे।"
इति कालिदासः॥
तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे।
"प्रतापसन्तापितशत्रुपक्षो
दक्षो नये चापि विचित्रवाचाः।
प्रकृतिकाले यदि यस्य चित्रा
बुद्धिर्विचित्रा खलु तस्य शास्त्रे॥"
त्रिशिराः। (यथा, चरके सूत्रस्थाने। १३ अः।
"तिलः पियालाभिषुकौ विभीतका-
श्चित्राभयैरण्डमधूकसर्षपाः।
कुसुम्भविल्वारुकमूलकातसी
निकोठकाक्षोडकरञ्जशिग्रुकाः॥
स्नेहाशयाः स्थावरसंज्ञितास्तथा
स्युर्जङ्गमा मत्स्यमृगाः सपक्षिणः॥")
गण्डदूर्व्वा। सुवर्चली। मञ्जिष्ठा। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २ अध्याये।
"चित्रासमन्वितश्चैव रक्तादाहविनाशनम्॥")
छन्दोविशेषः। इति छन्दोमञ्जरी॥ अस्य विवरणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (गायत्रीस्वरूपा महाशक्तिः। यथा, देवीभागवते।१२।६।५२।
"चक्रवाकस्तनी चेष्टा चित्रा चारुविलासिनी॥")
चित्राक्षी, स्त्री, (चित्रे अक्षिणी नेत्रे यस्याः। समासे षच्। स्त्रियां ङीष्।) सारिकापक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥
चित्राक्षुपः, पुं, (चित्रा मूषिकपर्णीव क्षुपः ह्रस्वशाखत्वात्।) द्रोणपुष्पी। इति राजनिर्घण्टः॥
चित्राङ्गं, क्ली, (चित्रं अङ्गं यस्मात्।) हिङ्गुलम्। हरितालम्। इति राजनिर्घण्टः॥
चित्राङ्गः, पुं, (चित्रमङ्गं यस्य।) चित्रकः। रक्तचित्रकः। सर्पः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथास्य गुणाः।

"चित्राङ्गो वातशमनो रूक्षश्च बलकृत्तथा।
श्लेष्मलः कफिनो वापि दुर्ज्जरो मेदवर्द्धकः॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये॥
धृतराष्ट्रपुत्रागामन्यतमः। यथा, महाभारते।
१।११७।६।
"अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्राङ्गश्चित्रकुण्डलः॥")
चित्राङ्गदः, पुं, चन्द्रवंशीयराजविशेषः। स तु शान्तनुराजपुत्रः। विचित्रवीर्य्यभ्राता। (अयन्तु शान्तनुराजस्य स्वर्गगमनानन्तरं राज्यं लब्ध्वा ऐश्वर्य्यवीर्य्यमदेन भूपान् सर्व्वान् तृणवन्मन्यत। अथ कदाचित् गन्धर्व्वराजश्चित्राङ्गदः सुदर्पेण अभ्ययात्। ततः कुरुक्षेत्रमध्ये प्रवृत्ते महति युद्धे समधिकमायाबलेनानेन गन्धर्व्वराजेन निहतोऽयं कौरवप्रवीरः। इत्येषा कथा महाभारते।१।१०१। अध्याये द्रष्टव्या॥) गन्धर्व्वविशेषः। इति महाभारतम्॥ (यथा, देवीभागवते।१।२०।२२।
"चित्राङ्गदस्तु गन्धर्व्वो दृष्ट्वा तं मार्गगं नृपम्।
उत्ततारान्तिकं भूमेर्विमानवरमास्थितः॥")
दशार्णदेशाधिपतिविशेषः। स तु ब्रह्मवादि...
[illegible] चित्राङ्गदः ... चित्रताम्बर्गनक्षत्रविशेषः। स अधोनीकविदेशः। तस्याधोगमनकारणं यथा,—
"अधोगतस्य कैतुकं सखि ! ब्रूहि जानकि !।
वरालेति मतं प्राप्य विप्रः स्वामिति मान्यया॥
तपश्चकार पश्चाद्वै नान्यत् किञ्चिद्गृहीतवान्।
फलमूलादिकं किञ्चित् सायमत्ति दश मिलेत्॥
विहाय विप्रस्य गुरोरपि पूजाञ्च पार्व्वति !।
जगेन्द्रियं हि वरालामन्यविप्रश्च नैचयन्॥
शालेति प्राञ्जलाः सर्व्वे सततुश्चित्राङ्गदं सुधा।
वचो हि मधुरं किञ्चित् प्रियाङ्गास्य सुन्दरि !॥
रे चित्राङ्गद ! अशल्यं वत्स ! विप्रत्वमिच्छसि।
कदाप्युपानत् सत्वस्यो नैवेति न हि बुध्यसे॥
वत्स ! शीघ्रमधो गच्छ चिरं कुरु तपो मुदा॥"
चित्राङ्गदः शापं श्रुत्वा ब्राह्मणान् तुष्टाव ततो ब्राह्मणा लज्जिताः सन्तस्तमूचुः।
"हे चित्राङ्गद ! हे तात वत्स ! त्वं नीलवः किल।
दुश्चिन्तां कुरु मा तात मद्रं ते कथयाम भोः॥
जनलपोवलेनैव सर्व्वं प्राप्नोत्यसंशयम्।
नार्हत्वीर्यं विना तात ! ब्राह्मणो भवितुं किल॥
इतीश्वराज्ञा वेदेऽस्ति प्रतिजानीहि तत्त्वतः।
वरं प्राप्नोति देवत्वं ब्राह्मणत्वं कदापि न॥
यथामरत्वमीशेन विना क्वापि न शासने।
नोत्तवक्षमधो गच्छ सुखेन वरलां जप॥
कल्पैद्वंशयहस्राणि नागलोकेश्वरो भव।
ततस्त्रिलोकनाथस्त्वमिन्द्रतुल्यो भविष्यसि॥
राज्यं मुक्तान्ततो नैव पुनरावर्त्तनं तव।
सदा वयं तव शिवं चिन्तयामो न भीं कुरु॥
तात गच्छ सुखं सुष्टु नागलोकेऽपि विलसात्।
तत आनन्दमनसा गतश्चित्राङ्गदस्तलम्॥"
इत्याचारनिर्णयतन्त्रम्॥
(स्त्रियां टाप्। मणिपुरेश्वरस्य चित्रवाहनस्य कन्या। यथा, महाभारते।१।२१६।१५।

"नस्य चित्राङ्गदा नाम दुहिता चारुदर्शना॥")
चित्राङ्गदसूः, स्त्री, (चित्राङ्गदं सूते प्रसूते इति। सू ङ प्रसवे + क्विप्।) सत्यवती। सा व्यासमाता। इति त्रिकाण्डशेषः॥
चित्राङ्गी, स्त्री, (चित्रमङ्गं यस्याः। स्त्रियां ङीष्।) मञ्जिष्ठा। कर्णजलौका। इति राजनिर्घण्टः॥
चित्राटीरः, पुं, (चित्रां नक्षत्रविशेषं अटतीति। अट गतौ + बाहुलकात् ईरच्।) चन्द्रः। (चित्रं तिलकं अटति गच्छति प्राप्नोति वलिच्छागामविन्दुभिरित्यर्थः। अट + ईरच्।) घण्टाकर्णः। वलिच्छागामविन्दुभिरङ्कितभालः। इति मेदिनी। रे, २६३॥
चित्रापूपः, पुं, (चित्रो विचित्र आपूपः पिष्टकः।) पिष्टकभेदः। चितार पिटा इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। पूपाष्टकः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥
चित्रायसं, क्ली, (चित्रमायसं लौहम्।) तीक्ष्णलौहम्। इति राजनिर्घण्टः॥
चित्रिकः, पुं, (चित्रा नक्षत्रविशेषः तया पौर्णमासीसम्बन्धः। चित्रा + ठन्।) चैत्रमासः। इति शब्दरत्नावली॥
चित्रिणी, स्त्री, (चित्रं विचित्रतास्त्यस्याः। चित्र + इनिः + ङीप्।) पद्मिन्यादिचतुर्व्विधस्त्रीमध्ये स्त्रीविशेषः। सा मीनगन्धा। तस्या लक्षणं यथा। रतिमञ्जर्य्याम्। ६।
"भवति रतिरसज्ञा नातिदीर्घा न खर्व्वा
तिलकुसुमसुनासा स्निग्धदेहोत्पलाक्षी।
कठिनघनकुचाढ्या सुन्दरी वा सुशीला
सकलगुणविचित्रा चित्रिणी चित्रवक्त्रा॥"
(इयं हि मृगजातीयपुरुषं प्राप्य सन्तुष्टा भवति। यदुक्तं तत्रैव। ८।
"शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगम्।
वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम्॥"
अस्यां रतिकरणप्रकारमाह तत्रैव। २६।
"शीत्कारं चुम्बनं पीडा गले हस्ते च चुम्बनम्।
घर्म्मे चर्म्मे स्तने हस्तं चित्रिण्यारतिमादिशेत्॥")
चित्रेशः, पुं, (चित्रा नक्षत्रविशेषस्तस्या ईशः पतिः।) चन्द्रः। इति शब्दचन्द्रिका॥
चित्रोक्तिः, स्त्री, (चित्रा आश्चर्य्यकरी उक्तिर्व्वाणी।) आकाशवाणी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ आश्चर्य्यकथनम्॥
चित्रौदनं, क्ली, (चित्रमोदनम्।) विचित्रान्नम्। इति ब्रह्मवैवर्त्तम्॥
चिद्रूपः, त्रि, हृदयालुः। इति भूरिप्रयोगः। (चित् ज्ञानमेव रूपं यस्य।) ज्ञानमयः। यथा। चिद्रूपे परमात्मनीति योगशास्त्रम्॥
चिन्ता, स्त्री, (चिन्तनमिति। चिति चिन्तायाम् + "चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्च्चश्च।" ३।३।१०५। इति अङ्।) चिन्तना। चिन्तनम्। तत्पर्य्यायः। स्मृतिः २ आध्यानम् ३। इत्यमरः।१।७।२६। आध्या ४ ध्यानम् ५ चिन्तितिः ६। इति शब्दरत्नावली॥ चिन्तिया ७। इति रभसः॥ (यथाह कश्चित्।

"चिता चिन्ता द्वयोर्मध्ये चिन्ता नाम गरीयसी।
चिता दहति निर्जीवं चिन्ता हि जीवितन्तथा॥")
इष्टानसम्भोगयोः प्रकारभावना। इति रस
मञ्जरी॥ (सा च व्यभिचारिभावविशेषः। यथा
साहित्यदर्पणे। ३। १७०। [तत्॥")
'ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः शून्यताश्वासताप
चिन्तामणिः पुं (चिन्तायां सर्व्वकामप्रदो मणि
रिव। शाकपार्थिवादिवत् समासः। यद्वा,
चिन्तया ध्यानधारणादिना मण्यते आहूयते
इति। मण+इण्।) ब्रह्मा। इति शब्दरत्ना-
वली॥ (चिन्ता एव मणिरिव यस्य। चिन्ता-
शीलत्वादेवास्य तथात्वम्।) बुद्धविशेषः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥ मणिविशेषः। यथा भट्टिः।
'सामर्थ्यसम्पादितवाञ्छितार्थ-
श्चिन्तामणिः स्यान्न कथं हनूमान्॥"
स्पर्शमणिः। तथा च।
'यथा चिन्तामणिं स्पृष्ट्वा लौहं काञ्चनतां भजेत॥"
इति मात्स्योत्तरख७५।
(अश्वविशेषः। यथा, नकुलकृताश्वचिकित
सिते। ४। १८।
'कण्ठे यस्य महावर्त्त एकोऽश्वस्य प्रजायते।
चिन्तामणिः स विज्ञेयश्चिन्तितार्थविवृद्धिदः॥")
चिन्तावेश्म [न्] क्ली (चिन्ताया मन्त्रणादेर्वेश्म
गृहम्।) मन्त्रणागृहम्। तत्पर्य्यायः। शार्व्व
टम् २। इति हारावली। १६८॥
चिन्तिडी स्त्री (तिन्तिडी। पृषोदरादित्वात्
तस्य चत्वम्।) तिन्तिडी। इति द्विरूपकोषः॥
इति कश्चित्॥
चिन्तित त्रि, (चिति+कर्म्मणि क्तः।) कृत
चिन्तनम्। यथा,—
'यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति
यच्चेतसा न गणितं तदिहाभ्युपैति।"
इत्युद्भटः॥
कर्त्तरि क्ते चिन्तायुक्तः। भावे क्ते चिन्ता॥
चिन्तिति स्त्री (चिन्त भावे क्तिच् इट् च।)
चिन्ता। इति शब्दरत्नावली॥
चिन्त्या स्त्री चिन्ता। इति त्रिकाण्डशेषः॥
चिन्नः पु शस्यविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका।
चिना इति भाषा॥ (चीनशब्दे विशेषोऽस्य
ज्ञातव्यः॥)
चिपिटः पु (चयतीति। चि+बाहुलकात्
पिटच् स च कित्।) भक्ष्यद्रव्यविशेषः। चिंडा।
इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। पृथुकः २। इति
हेमचन्द्रः। ३। ६५॥ चिपिटकः ३। इत्यमरः॥
चिपुटः ४। इति भरतः॥ धान्यचमसः ५।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ चिपीटकः ६। इति
शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः। गुरुत्वम्।
स्निग्धत्वम्। इन्द्रगत्वम्। कफवृद्धकत्वञ्च। चीर
युक्तस्य तस्य गुणाः। बलकारित्वम्। वातनाशि-
त्वम्। मलभेदकत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
बृंहणत्वम्। तृष्णाप्रदत्वञ्च। तस्य कल्पना यथा,
भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे।
"शालयः सतुषा आर्द्रा भृष्टा अस्फुटितास्ततः।
कुट्टिताश्चिपिटाः प्रोक्तास्ते स्मृताः पृथुका अपि॥"
"शालेया यावनालाद्याश्चिपिटाः पुष्टिवर्द्धनाः॥"
इति राजनिर्घण्टः॥
तस्य भक्षणविधिनिषेधौ यथा,—
"हिंस्त्रिमन्नं पृथुकं शुद्धं देशविशेषके।
नात्यन्तशस्तं विप्राणां भक्षणे च निवेदने॥
अभक्ष्यञ्च यतीनाञ्च विधवाब्रह्मचारिणाम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम्॥
(त्रि नता नासिका विद्यतेऽस्य। "इनच्पिटच्-
चिकचि च।" ५। २। ३३। इति पिटच्
प्रत्ययश्चिरादेशश्च। नतनासिके त्रि। यथा
विश्वकर्म्मा काशी। १३। २।
"दिगवस्त्रं चिपिटश्चैव खञ्जञ्च सुरणस्तथा॥"
इत्यस्य फलमाह तत्रैव। ५म श्लोके।
'तुङ्गद्दीनश्च चिपिटं खञ्जश्चानर्द्ददर्शनम्॥"
चिपिटाकारसुखादौ च। यथा, काशीखण्डे।
३७। १४।
"वक्त्रं हस्वञ्च चिपिटं सुखसौभाग्यभञ्जकम्॥"
"चिपिटं चिपिटकाकारम्।" इति तट्टीका॥)
चिपिटकः, पु (चिपिट+स्वार्थे कन्।) चिपिटः।
इत्यमरः। २। ९। ४७॥ (स्त्रियां टाप्। नत
नासिका॥)
चिपिटा स्त्री, गुण्डाविनीतवम्। इति राज
निर्घण्टः॥ (चिपिटा चिपिटाकारा इति।
चिपिट+टाप्। चिपिटस्पर्शिः। यथा, काशी
खण्डे। ३७। १६। 'चिपिटाभिर्भवेद्दासी॥")
चिपुटः पु (चिपिट+पृषोदरादित्वात् साधु।)
चिपिटकः। इति भरतधृतरुद्रकोषः॥
चिप्पः, पु (चिक्कति पीडयति अङ्गुलिमिति। चिक
+अच्। निपातनात् कस्थाने पागमे साधुः।)
नखरोगविशेषः। आङ्गुलहाड़ा इति भाषा॥
तल्लक्षणं यथा,—
"नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तञ्च देहिनाम्।
करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत्॥"
अथ कुनखस्य लक्षणमाह।
'अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसितः खरः।
भवेत्तं कुनखं विद्यात् कुलीनं वा विधानतः॥"
अथ तयोश्चिकित्सा।
'चिप्पं रुधिरमोक्षेण शोधनेनाप्युपाचरेत्।
गतोष्माणमथैनन्तु सेचयेदुष्णवारिणा।
शस्त्रेणापि यथायोग्यसुच्छिद्य स्रावयेत्ततः॥
प्रणोक्तेन विधानेन रोपयेत्तं विचक्षणः।
स्वरसेन हरिद्राया पाचे शस्त्रायसेऽभयाम्॥
घृष्ट्वा तस्यैव कल्केन लिम्पेच्चिप्पं पुनः पुनः।
कासमर्दस्य सम्भिः पत्रैः कोमलैः परिवेष्टितः॥
अङ्गुलावेष्टकः पुत्रि ध्रुवमाशु प्रशाम्यति।
श्वेतविधिकल्केन कुनखं समुपाचरेत्॥
नखकोटिप्रविष्टश्च टङ्कणेन प्रशाम्यति।
कुनखश्चेत्तदा शैलं सलिलं प्रवतोऽपि च॥"
इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे ४र्थे भागे॥
(ग्रन्थान्तरमस्य यथा,—
"कुर्य्यात् पित्तानिलं पाकं नखमांसे सदाग्ज्वरम्।
चिप्पमक्षतरोगञ्च विद्यादुपनखञ्च तम्॥"
इति वाभटेनोत्तरस्थाने ३१ अध्याये उक्तम्॥
चिकित्सास्य यथा,—
"चिप्पं शुद्धा जितोष्माणं साधयेच्छस्त्रकर्म्मणा॥"
इत्युत्तरस्थाने द्वात्रिंशेऽध्याये वाभटेन चोक्तम्॥)
चिमि, पु, (चिनोति सञ्चिनोति मनुष्यजातिवद्
वाक्यानीति। चि+बाहुलकात् मिक।) शुक
पक्षी। इति शब्दमाला॥
चिमिकः, पुं, (चिमि+स्वार्थे कन्।) शुकपक्षी।
इति शब्दरत्नावली॥
चिर अ, (चि+बाहुलकात् रक।) दीर्घ
कालः। तत्पर्य्यायः। चिराय २ चिररात्राय ३
चिरस्य ४। इत्यमरः॥ चिरेण ५ चिरात् ६
चिरे ७। इति भरतः॥ चिरतः ८। इति
शब्दरत्नावली॥ (यथा मनुः। ४। ६०।
'नैकः प्रपद्येताध्वानं न चिरं पर्व्वते वसेत्॥)
चिरकारी, [न्] त्रि (चिरं व्याप्य करोतीति।
कृ+णिनि।) चिरक्रियः। (यथा, महाभारते।
१२। २६४। ३।
"चिरकारी हि मेधावी नापराध्यति कर्म्मसु॥")
गौतमस्य पुत्रभेदः। अस्य निरुक्त्यादिकं यदुक्तं
महाभारते। १२। २६५। ४५।
"चिरकारी महाप्राज्ञो गौतमस्याभवत् सुतः।
चिरेण सर्व्वकार्य्याणि विमृश्यार्थान् प्रपद्यते॥
चिरं सञ्चिन्तयन्नर्थांश्चिरं जाग्रत् चिरं स्वपन्।
चिरं कार्य्याभिपत्तिश्च चिरकारी तथोच्यते॥")
चिरकालः पुं, (चिरः कालः इति कर्म्मधारयः।)
दीर्घकालः। तत्पर्य्यायः। दीर्घरात्रम् २।
इति त्रिकाण्डशेषः॥
चिरक्रिय, त्रि, (चिरं व्याप्य क्रिया यस्य।)
चिरकालेन क्रियाकारकः। तत्पर्य्यायः। दीर्घ
सूत्रः। इत्यमरः। ३। १। १७॥
चिरजीवकः, पु, (चिरं जीवतीति। जीव+ण्वुल्।)
जीवकवृक्षः। इति जटाधरः॥
चिरजीवी, [न्] पुं (चिरं जीवतीति। जीव+
णिनिः।) विष्णुः। काकः। इति मेदिनी॥
जीवकवृक्षः। शाल्मलिवृक्षः। इति राज
निर्घण्टः॥ मार्कण्डेयः। अश्वत्थामा। बलिः।
व्यासः। हनूमान्। विभीषणः। कृपः। परशु
रामः। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ बहुकालजीविनि
त्रि। इति जटाधरः॥ (यथा, रामायणे। २।
१। ३६।
"अथ राज्ञो बभूवैवं वृद्धस्य चिरजीविनः॥")
चिरञ्जीवी, [न्] पु, (चिरं जीवतीति। जीव
+णिनिः।) विष्णुः। काकः। इति हेम
चन्द्रः। ४। ३८८॥ जीवकवृक्षः। शाल्मलि
वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ चिरजीविनि त्रि॥
चिरण्टी, स्त्री (चिरात् चिरेण वा अटति
पितृगृहादिति। अट+अच्। 'वयसि प्रथमे।'
४। १। २०। इति ङीप्। तत पृषोदरात्
साधु।) स्ववासिनी। ऊढा अनूढा वा पितृ-

गेहस्थिता कन्या। द्वितीयवयाः स्त्री। सा च युवती। इति भरतधृततरुद्रः हेमचन्द्रश्च ॥

चिरतिक्तः, पुं, (चिरं चिरात् वा चिरावधीत्यर्थः तिक्तः।) वृक्षविशेषः। चिरता इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। चिरातिक्तः २ तिक्तकः ३ अनार्य्यतिक्तकः ४ किराततिक्तः ५ भूनिम्बः ६ किरातकः ७ सुतिक्तकः ८। इति शब्दरत्नावली ॥ (भूनिम्बशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥)

चिरत्नः, त्रि, (चिर+"चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः।" ४।३।२३। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या त्नप्रत्ययः।) पुरातनः। चिरकालोत्पन्नः। इति जटाधरः ॥

चिरन्तनः, त्रि, (चिरं भव इति। "सायंचिरमिति।"४।३।२३। इति ट्युल् तुट् च। निपातनात् साधुः।) पुरातनः। इत्यमरः।३।१।७७॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे।१।८०। "अयमस्माकं चिरन्तनो मन्त्रिपुत्रो दमनकोऽव्याहतप्रवेशः॥" पुं, मुनिविशेषः। यथा, सिद्धान्तकौमुद्याम्।४।३।१०५। इत्यस्य वार्त्तिके। "ब्राह्मणेषु पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना॥")

चिरपाकी, [न्] पुं, (चिरेण पाकोऽस्त्यस्य। पाक+इनिः।) कपित्थः। इति राजनिर्घण्टः ॥

चिरपुष्पः, पुं, (चिराणि पुष्पाणि यस्य।) वकुलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

चिरम्, व्य, (चि+रमक्।) चिरार्थम्। दीर्घकालार्थम्। तत्पर्य्यायः। चिराय २ चिररात्राय ३ चिरस्य ४ चिरात् ५ चिरेण ६। इति हेमचन्द्रः।३।१६८॥ (यथा, रघौ।३।६२।
"तथापि शश्वद्व्यवहारनिष्ठुरे
विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुषः॥")

चिरमेही, [न्] पुं, स्त्री, (चिरेण मेहतीति। मिह+णिनिः।) गर्द्दभः। इति हेमचन्द्रः।४।३२२॥

चिररण्यः, पुं, (चिरं भणति क्रोशतीति। चिरं+भण+अच्।) चिल्लः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चिररात्रं, क्ली, (चिरा रात्रिरिति योगविभागात् अच् समासे।) दीर्घकालः। इति हलायुधः॥ (यथा, महाभारते।१।१६८।३।
"चिररात्रोषिता: स्मेह ब्राह्मणस्य निवेशने॥")

चिररात्राय, व्य, (चिररात्रं अयते इति। अय+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) दीर्घकालः। इत्यमरः।३।४।१४॥ (यथा, मनुः।३।२६६।
"हविर्यच्चिररात्राय यच्चानन्त्याय कल्पते।
पितृभ्यो विधिवद्दत्तं तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः॥")

चिरविल्वः, पुं, (चिरं विलति आच्छादयति पत्रकण्टकादिभिरिति। विल आच्छादने+वः।) करञ्जवृक्षः। इत्यमरः।२।४।४७॥ (यथा,—
"चिरविल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः।
कपोतवङ्ककङ्कानां पुरीषाणि च दारुणम्॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्त्रिंशेऽध्याये॥)

चिरसूता, स्त्री, (चिरं सूता या सा।) चिरप्रसूता गावी। केलेन् गाइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वष्कयणी २। इत्यमरः।२।९।७१॥

चिरस्थायी, [न्] त्रि, (चिरं तिष्ठतीति। स्था+णिनिः।) बहुकालस्थाता॥

चिरस्य, व्य, (चिरमस्यते इति। अस्+यत्। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) दीर्घकालः। इत्यमरः।३।४।१॥ (यथा, हरिवंशे।१२६।२३।
"चिरस्य खलु कालेन संस्तुतोऽसि महात्मना॥")

चिराटिका, स्त्री, (चिरं अटतीति। अट+ण्वुल् कापि अत इत्वञ्च।) श्वेतपुनर्नवा। इति रत्नमाला॥ माताड़ी इति भाषा॥ यथा, वैद्यके।
"गोमूत्रयुक्तस्य पुरातनस्य
यद्वायसञ्ज्ञानि चिराटिकायाः॥"

चिरात्, व्य, (चिरं अततीति। अत+क्विप्) दीर्घकालः। इति हेमचन्द्रः।६।१६८॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे।४।७८। "भो भगिनीसुत! किमतिचिराद्दृष्टोऽसि॥")

चिरात्, पुं, (चिरं चिरेण वा अत्ति। अद्+क्विप्।) गरुड़ः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चिरातिक्तः, पुं, (चिरं आतिक्तः।) चिरतिक्तः। इति शब्दरत्नावली॥

चिराय, व्य, (चिरं अयते। अय+अण्।) दीर्घकालः। इति हेमचन्द्रः।६।१६८॥ (यथा, महाभारते।१३।६४।१०।
"पुरा धर्म्मो वर्त्तते नेह यावत्
तावद्गच्छामः सुरलोकं चिराय॥")

चिरायुः, [स्] पुं, (चिरमायुर्यस्य।) देवता। इति त्रिकाण्डशेषः॥ चिरजीविनि त्रि। यथा,
"भवति यदि मनुष्यो गुर्व्वधीनश्चिरायुः॥"
इत्यागमः॥
(यथा च पञ्चतन्त्रे।५।३४।
"यदि विस्तारविस्तीर्णं तद्भवेन्न चिरायुषम्॥")

चिरि, र न हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां-परं-सकं-सेट्।) रेफोपधः। र वैदिकः। न, चिरिणोति। इति दुर्गादासः॥

चिरिः, पुं, (चिनोति मनुष्यवद्वाक्यादिकम्। चि+रिक्।) शुकपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चिरिण्टी, स्त्री, (चिरण्टी+पृषोदरात् साधुः।) ऊढ़ा अनूढ़ा वा पितृगृहस्थिता कन्या। तत्पर्य्यायः। स्ववासिनी। इत्यमरः।२।६।९॥ चिरण्टी ३ सुवासिनी ४। इति भरतः॥ द्वितीयवयाः स्त्री। युवती। इति मेदिनी॥

चिरिविल्वः, पुं, (चिरविल्वः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) चिरविल्वः। करञ्जवृक्षः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

चिरु, स्त्री, (चिञ् चयने+क्विप् चि चयनं ग्रहणमित्यर्थः रातीति। रा+"न्यग्वादयश्चेति कुः। बाहुसन्धिवलमाश्रित्यैव ग्रहणक्रियासम्भवात् तथात्वम्।) बाहुसन्धिः। इति शब्दचन्द्रिका॥

चिरे, व्य, चिरम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

चिरेण, व्य, चिरम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रघुः।५।६४।
"भावाववोधकलुषा दयितेव रात्रौ
निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव॥")

चिर्भटी, स्त्री, (चिरेण भटतीति। भट+अच्। गौरादित्वात् ङीष्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कर्कटी। इति हेमचन्द्रः।४।२५५॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे।१।१६७।"अहो! अविवेकोऽसद्भूपतेर्यः पुरीषोत्सर्गमाचरंश्चिर्भटीभक्षणं करोति॥")

चिर्भिटा, स्त्री, कर्कटीभेदः। चिभिड़ा इति वेलसेद इति च देशान्तरीयभाषा॥ तत्पर्य्यायः। सुचित्रा २ चित्रफला ३ चैत्र चिर्भिटा ४ पाण्डुफला ५ पथ्या ६ रोचनफला ७ चिर्भिटिका ८ कर्कचिर्भिटा ९। इति राजनिर्घण्टः॥ चिर्भिटम् १० घेण्टुदुग्धम् ११ गोरक्षकर्कटी १२। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। रूक्षत्वम्। गुरुत्वम्। पित्तकफापहत्वम्। अनुष्णत्वम्। ग्राहित्वम्। विष्टम्भित्वञ्च॥ पक्वाया अस्या गुणाः। उष्णत्वम्। पित्तलत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ गौल्यत्वम्। दीपनत्वञ्च॥ वालाया अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। किञ्चिदम्लत्वञ्च। शुष्कायाश्चास्या गुणाः। श्लेष्मवातारुचिजाड्यनाशित्वम्। रोचनत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते॥)

चिल, श वासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) वासः परिधानम्। श, चिलति वस्त्रं लोकः परिदधातीत्यर्थः। चेलिता। इति दुर्गादासः॥

चिलमीलिका, स्त्री, (चिरं मीलतीति। मील सङ्कोचे+ण्वुल्। ततष्टापि अत इत्वम्। रस्य लत्वे साधुः।) कण्ठीभेदः। खद्योतः। विद्युत्। इति मेदिनी। के, २२८॥

चिलिचिमः, पुं, (चिरिं हिंसां चिनोतीति। चिरि+चि+मक्। रस्य लत्वम्।) मत्स्यविशेषः। वालियागड़क इति ख्यातः। इचाक इत्येके। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। नलमीनः २। इत्यमरः।१।१०।१८॥ तलमीनः ३ चिलीचिमिः ४ चिलीचिमः ५ चिलिचीमः ६ चेलिचीमः ७ चिलीमः ८ चिलिमीनकः ९ चिलिचीमिः ११ कवलः ११ विलोटकः १२। इति भरतधृतकोषान्तरम्॥ चेङ्गो इति ख्यातो मत्स्यः। तस्य गुणाः। लघुत्वम्। रूक्षत्वम्। अनभिष्यन्दित्वम्। वायुकारित्वम्। कफनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चिल्ल, शैथिल्ये। भावकृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) इकारी लद्द्यान्तः। चिल्लति चेचिल्लते। इति दुर्गादासः॥

चिल्लः, पुं, (चिल्लति शावभावेन उड्डीयते इति। चिल्ल+अच्।) पक्षिविशेषः। चिल् इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। आतायी २। इत्यमरः।२।५।२१॥ शकुनिः ३ आतापी ४। इति हेमचन्द्रः॥ समाक्रिः ५ कुष्टनीड़कः चिररण्यः ७। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, विष्णुधर्म्मोत्तरे।

'ग्र॰ कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च। चिल्लश्च चर्म्मचिल्लश्च भासः पाण्डर एव च।' क्लिन्ने चक्षुषी यस्य। 'क्लिन्नस्य चिल्लपिल्लस्त्वास्य चक्षुषी।"५।२।३३। इत्यस्य वार्त्ति इति चिलादेशो लप्रत्ययश्च।) क्लिन्नचक्षुः। क्लिन्ननेत्रयुक्ते त्रि। इति मेदिनी। ले, १६।

चिल्लिका स्त्री (चिल्ल इव कायतीति। कै+क।) झिल्लिका। इति शब्दरत्नावली॥

चिल्लभक्ष्या स्त्री (चिल्लस्य भक्ष्या भक्षणीया।) चञ्चुविलासिनी। इति शब्दचन्द्रिका॥

चिल्लाभ पुं (प्रमहा हारकत्वात् चिल्ल इव आभा तीति। आ+भा+क।) ग्रन्थिचौर। इति त्रिकाण्डशेषः। हातसइँचड इति भोटिकाटा इति च भाषा॥

चिल्ली स्त्री (चिल्लति हाव करोति चिल्लत्यनेन वा। चिल्ल+इन्। ततो वा ङीप्।) लोध्र। पत्रशाकभेद। तत्पर्य्याय। चिल्लिका२ कुली३ चाम्ललोहिता४ मृदुपत्री५ चारदला६ चारपत्रा७ वास्तुकी८ महद्दला९ गौडवास्तुक१०। (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये।

'सतीनो वास्तुकश्चुच्चू चिल्ली मूलकपोतिका। मण्डूकपर्णी जीवन्ती शाकवर्गे प्रशस्यते॥')

अस्य गुणाः। वास्तुकतुल्यत्वम्। चारत्वम्। श्लेष्मपित्तप्रमेहमूत्रकृच्छ्रनाशित्वम्। पथ्यत्वम्। रुचिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (तद्वच्चिल्ली तु विज्ञेया वातपित्तविकारिणाम्।' इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये॥) झिल्लिका। इति शब्दरत्नावली॥

चिवि पुं (चीयते व्याददाय यत्तत इति। चीव ग्रहणे+'सर्व्वधातुभ्य इन्। उणा॰ ४।११७। इति इन्। पृषोदरादित्वात् ह्रस्व।) चिवुकम्। इति जटाधरः॥

चिविट पुं (चिपिट निपातनात् पस्य वः।) चिपिटः। इत्यमरटीका॥

चिविल्लिका स्त्री क्षुद्रक्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः। रक्तक्रा२ क्षुद्रघोली३ मधुमालपत्रिका४। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। कषायत्वम्। जीर्णज्वर अतिहितत्वम्। रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

चिवु पुं (चीयते व्याददाय यत्तत्साम्। चीव + मृगय्वादयश्च। उणा॰।१।३८। इति कुप्रत्ययेन साधु।) चिवुकम्। इति भरतः॥

चिवुक क्ली (चिवु+स्वार्थे कन्। अभिधानात् क्लीवत्वम्।) अधराधोभागः। इत्यमरः।२।६।९०। थुँति इति दाडि इति च भाषा॥ (यथा, कुट्टनीमते।मिकायाम्।१।४१। 'उत्तम्भ चिवुकं वक्ष्यत्याश्च पवन पुने॥')

चिवुकं पुं (चिवुरिव कायतीति। कै+क।) मुचुकुन्दवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चिह्न लक्ष्मे। (अदन्तचुरा पर सक सेट।) औत्वयुपान्तिरिति रङ्घा इत्यमरटीकायां भरतः॥

चिह्न क्ली (चिह्न्यते अनेनेति। चिह्न लक्षणे+करणे घञ।) चिह्न्यते येन तत्। चिना इति दाग इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। कलङ्कः२ अङ्कः३ लाञ्छनम्४ लक्ष्म५ लक्षणम्६ लिङ्गम्७। इत्यमरः।२।१।१७। लक्ष्म ८। इति भरतः। अभिज्ञानम्९। इति जटाधरः॥ (यथा भागवते।४।१५।९। 'मैत्रस्य दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्नं गदाभृतः। पादयोररविन्दञ्च तं वै मेने हरेः कलाम्॥') पताका। इति मेदिनी। ने ४॥

चिह्नकारी [न्] त्रि, (चिह्नं करोतीति। कृ+णिनि।) घोरदर्शनः। विघाती। इति विश्वः॥

चिह्नधारिणी स्त्री (चिह्नं धरति धारयतीति वा। धृ+णिनि स्त्रियां ङीप्।) श्यामालता। इति शब्दचन्द्रिका॥

चिह्नित, त्रि, चिह्न+कर्म्मणि क्त। चिह्नयुक्तः। अङ्कितः। लक्षितः। (यथा मनुः।१०।५५। 'दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः।")

चीक कि मर्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा० पक्षे भ्वा० पर सक सेट।) कि, चीकयति चीकति। मर्षणं सहनं। तथा च। चक्रावलीतरङ्गा मृदीचीकयन्ति च मद्वपुरिति हलायुधः। वायव कुप्रत्ययार्थः। भट्टमल्लस्तु मर्षणं इति मन्त्रं यमयं पठिता क्षमार्थमाह। इति दुर्गादासः॥

चीडा, स्त्री, गन्धद्रव्यविशेषः। चीडागन्ध इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। दारुगन्धा२ गन्धवधूः३ गन्धमादनी४ तरणी५ तारा६ भूतमारी७ मङ्गल्या८ कपटिनी९ यक्षभीतिजित१०। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। कासकफनाशित्वम्। दीपनत्वम्। श्वयथुशोषवातपित्तदोषभ्रमापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

चीन, क्ली (चिनोति कौशादिकमिति। चि+बाहुलकात् नक् दीर्घश्च।) पताका। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सीसकम्। इति रत्नमाला॥

चीन पुं (चीयते सञ्चीयते शबलत्वादिदोषो यत्र। चि+बाहुलकात् नक् दीर्घश्च।) मृगविशेषः। चीना इति भाषा॥ यथा—

'काश्मीरन्तु समारभ्य कामरूपात्तु पश्चिमे। भोटान्तदेशो देवेशि। मानसेशाच्च दक्षिणे। मानसेशाद्दक्षपूर्व्वे चीनदेशः प्रकीर्त्तितः॥' इति शक्तिसङ्गमतन्त्रम्॥

(तद्देशवासिषु तद्‌नृपेषु च बहुवचनान्तः। यथा महाभारते।२।२६।९। [स भगवत् ॥] स किरातैश्च चीनैश्च वृतः प्राग्ज्योतिषोऽ) अंशुकविशेषः। (यथा शकुन्तलायां १ माङ्के। 'चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य॥') व्रीहिभेदः। तन्तुः। मृगविशेषः। इति मेदिनी। ने ४॥

चीनक पुं (चीन एव। चीन+स्वार्थे कन्।) धान्यविशेषः। चीना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। काककङ्गु २। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा विष्णुपुराणे।१।६।२१।

"प्रियङ्गवो ह्युदाराश्च कोरदूषाः सचीनकाः॥)

अस्य गुणाः। शोषकत्वम्। वायुवर्द्धकत्वम्। पित्तश्लेष्मनाशित्वम्। रूक्षत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ कङ्गनी। चीनकर्पूर। इति राजनिर्घण्टः॥ (चीनदेशवासिषु बहुवचनान्तः। यथा, महाभारते।८।८।१९। "मुखानङ्गांश्च वाहीकान् निषधान् युद्धचीनकान्।")

चीनकर्पूर पुं (चीननामकः कर्पूरः।) कर्पूरविशेषः। चीनकर्पूर इति देशान्तरीयभाषा॥ तत्पर्य्यायः। चीनकः२ कृत्रिमः३ धवलः४ पटुः५ मेघसारः६ तुषारः७ दीपकर्पूरजः८ च। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। ईषच्छीतलत्वम्। कफकण्ठदोषक्रिमिनाशित्वम्। मेध्यत्वम्। पावनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

चीनज, क्ली, (चीने चीनदेशे जायते इति। जन+ड।) लौहम्। तत्तु तीक्ष्णलौहम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चीनपिष्ट क्ली, (चीनस्य सीसकस्य पिष्ट इव पेषणं वस्तु चूर्णमिवार्थः।) सिन्दूरम्। इति हेमचन्द्रः॥ सीसकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा कथासरित्सागरे।२३।८५। 'चीनपिष्टमयी लोकधारयीकमयी च भूः॥')

चीनवङ्ग क्ली (चीनभवं वङ्गम्।) सीसकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चीनाक पुं, (चीन चीनाकारमकतीति। अक+अण्।) कर्पूरविशेषः। तद्गुणा। यथा भावप्रकाशे। 'चीनाकर्षश्च कर्पूरः कफक्षयकरः स्मृतः। कुष्ठकण्डूवमिहरस्तथा तिक्तरसश्च सः॥'

चीनाकर्कटी स्त्री, (चीनमिव स्वादु कर्कटी। तत् पृषोदरात् साधु।) कर्कटीप्रभेदः। सा तु चित्रकूटदेशे प्रसिद्धा। तत्पर्य्यायः। राजकर्कटी२ सुदीर्घा३ राजफला४ बाला५ कुशकर्कटी६। अस्या गुणाः। रुच्यत्वम्। शिशिरत्वम्। पित्तदाहशोषनाशित्वम्। मधुरत्वम्। तृप्तिदत्वम्। गुरुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

चीभ क ङ कत्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० आत्म० सक सेट।) कत्थ प्रशंसा। ङ अचिचीभत्। ङ चीभते गुणिनं गुणी चोक्षावकाराम्निर्यासिकः। इति दुर्गादासः॥

चीय क ञ सङ्घादानयोः। (भ्वा० उभ० सक सेट।) चतुष्स्वरी। क अचिचीयन्। ञ चीयति चीयते। इति दुर्गादासः॥

चीर क्ली (चिनोति व्याप्नोति इत्य कटिदेशान्कि वा। चि+'शुसिचिमीनां दीर्घश्च।" उणा॰।२।२५। इति क्रन् दीर्घश्च।) इत्य त्वक। (यथा रामायणे।५।३१।२२। 'प्राप्य तु मद्वाद्धि सौमित्रिभार्यावनुमतं। पूर्व्वजस्यानुयात्राय द्रुमचीरैरलङ्कृतः॥") जीर्णवस्त्रखण्डम्। इति सुभूतिः। इति सिद्धान्तिकौमुदीटीकायां भरतः॥ (यथा भागवते।२।२।५।

"चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां
नैवाङ्घ्रिपाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्यन् ॥")
गोस्तनः । वस्त्रभेदः । (यथा, मनुः ।११।१०१।
"चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणो व्रतम् ॥")
रेखाभेदः । लेखनभेदः । इति मेदिनी ॥ चूडा ।
(यथा, महाभारते । ३ । ११ । ४६ ।
"शुक्लवज्जर्जरीभूता बहुवल्कल पादपाः ।
चीराणीव युदस्तानि रेजुस्तत्र महावने ॥")
सीसकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चीरकः, पुं, (चीर+संज्ञायां कन् ।) विक्रिया-लेखः । विकारलेखनम् । इति विश्वः ॥ (स्वार्थे-कनि चीरशब्दार्थोऽप्यत्र ॥)

चीरपत्रिका, स्त्री, (चीरमिव पत्रमस्य । ततः कन् टापि अत इत्वञ्च ।) चञ्चुशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चीरपर्णः, पुं, (चीरमिव पर्णमस्य ।) शालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य शालशब्दे विज्ञेया ॥)

चीरिः, स्त्री, (चि+बाहुलकात् क्रिः दीर्घश्च ।) नेत्रांशुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चीरिका, स्त्री, (चीरीति कृत्वा कायति शब्दायते इति । कै+कः ।) झिल्ली । इति हेमचन्द्रः ॥

चीरितच्छदा, स्त्री, (चीरितः चीरमिव जातश्छदः पत्रं यस्याः ।) पालङ्कशाकम् । इति भावप्रकाशः ॥

चीरी, स्त्री, (चीरि+"कृदिकारादिति ।" वा ङीष् ।) कच्छाटिका । झिल्ली । इति हेमचन्द्रः ॥

चीरुकं, क्ली, (चीं इति कृत्वा रौति । रु+क्विप् । चीरुर्झिल्लीपतङ्गः स इव इति इवार्थे कन् ।) फलविशेषः । चैँउर इतिभाषा ॥ अस्य गुणाः । रुचिदाहकफपित्तकारित्वम् । अम्लत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

चीर्णं, त्रि, (चर+क्त । पृषोदरात् साधुः ।) शीलितम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चीर्णपर्णः, पुं, (चीर्णं विदीर्णं पर्णमस्य ।) निम्बवृक्षः । खर्जूरवृक्षः । इति मेदिनी ॥

चीलिका, स्त्री, (चीरिका+रस्य लत्वे साधुः ।) चीरिका । झिल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥

चील्लका, स्त्री, (चीलिका+पृषोदरात् साधुः । चीरिति शब्देन लघ्यते इति । लघ+घञ् । ततः पृषोदरादित्वात् साधुः इति वा ।) झिल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥

चीव, ऋ ञ ग्रहणे । संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ऋ, अचिचीवत् । ञ, चीवति । चीवते वल्कलं भिक्षुः । गृह्णाति परिदधाति वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

चीव, क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क, चीवयति । इति दुर्गादासः ॥

चीवरं, क्ली, (चीयते तन्तुसन्तानैरिति । चि+"चिलरच्छलरधीवरेति ।" उणां । ३ । १ । इति ष्वरच् । निपातनात् धातोर्दीर्घत्वे साधुः ।) भिक्षुवस्त्रम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ९१ । १२ ।
"अनग्निरनिकेतश्चाप्यगोत्रचरणो मुनिः ।
कौपीनाच्छादनं यावत्तावदिच्छेच्च चीवरम् ॥")

चीवरी, [न्] पुं, (चीवरं अस्यस्येति । इनिः ।) बुद्धभिक्षुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चुक, क व्यथौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) कोपधः पञ्चमस्वरमध्यः । व्यथिः पीडनम् । क, चुकयति शत्रुं शूरः । इति दुर्गादासः ॥

चुक्कारः, पुं, (चुक्क+भावे अप् । चुक्कं पीडनं आराति सम्यक् ददातीति । सिंहनादश्रवणेन भीरूणां भयजनकत्वात्तथात्वम् । आ+रा+कः ।) सिंहनादः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चुक्रं, क्ली, (चकते तृप्यत्यनेन इति । चक+"चकिरम्योरुच्चोपधायाः ।" उणां । २ । १४ । इति रक उपधाया उच्च ।) अम्लद्रव्यविशेषः । महादा इति ख्यातम् । तत्पर्यायः । तिन्तिडीकम् २ वृक्षाम्लम् ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ३५ ॥ चुक्रकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ महाम्लम् ५ । इति जटाधरः ॥ (अम्लवृक्षकम् ६ । इति भावप्रकाशः । १ । १ ॥) पत्रशाकविशेषः । चुक इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । चुक्रवास्तूकम् २ लिकुचम् ३ अम्लवास्तुकम् ४ दलाम्लम् ५ अम्लशाकाख्यम् ६ अम्लादि ७ हिलमोचिका ८ । अस्य गुणाः । अम्लपाकत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । वातगुल्मनाशित्वम् । रुच्यशीघ्रतृप्तिकारित्वम् । पथ्यत्वम् । तत्पर्यायगुणाः ।
"चुक्रिका स्यात्तु पत्राम्ला रोचनी शतवेधिनी ।
चुक्रा त्वम्लतरा स्वाद्वी वातघ्नी कफपित्तकृत् ॥
रुच्या लघुतरा पाके वृन्ताके नातिरोचनी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
("चुक्रमत्यम्लमुष्णञ्च दीपनं पाचनं परम् ।
शूलगुल्मविबन्धामवातश्लेष्महरं परम् ॥
वमिहृष्णास्यवैरस्यहृत्पीडावह्निमान्द्यहृत् ॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवैद्यकम् ॥)
काञ्जिकप्रभेदः । तत्पर्यायः । सहस्रवेधम् २ रसाम्लम् ३ चुक्रवेधकम् ४ शाकाम्लभेदनम् ५ चन्द्रम् ६ अम्लसारम् ७ चुक्रिका ८ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । अम्लत्वम् । स्वादुत्वम् । कफपित्तनाशिकारोगदुर्गन्धशिरोरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ सन्धानविशेषः । यथा,
"यन्मस्त्वादिशुचौ भाण्डे सगुडक्षौद्रकाञ्जिकम् ।
धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥
द्विगुणं गुडमध्वारनालमस्तु क्रमादिह ॥"
इति परिभाषा ॥
(अस्य लक्षणं यथा,—
"विनष्टे संहितो यस्तु तच्चुक्रमभिधीयते ॥"
इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे दशमेऽध्याये ॥)

चुक्रः, पुं, (चकते तृप्यतेऽनेनेति । चक+रक् उपधाया उच्च ।) अम्लः । अम्लवेतसः । इति विश्वः ॥

चुक्रकं, क्ली, (चुक्र+संज्ञायां कन् ।) शाकविशेषः । चुकापालङ्क इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । दुर्जरत्वम् । भेदकत्वम् । वायुनाशित्वम् । पित्तकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (चुक्रार्थे स्वार्थे कन् ॥)

चुक्रफलं, क्ली, (चुक्रमेव फलं यस्य । चुक्रं फलति वा । फल+अच् ।) वृक्षाम्लम् । इति राजनिघण्टः ॥ (वृक्षाम्लशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

चुक्रा, स्त्री, (चुक्रः अम्लत्वं विद्यतेऽस्य इत्यच् टाप् च ।) चाङ्गेरी । इति मेदिनी । रे, ३५ ॥ आमरुल इति भाषा ॥ (अस्या गुणा यथा,—
"चुक्रा त्वम्लतरा स्वाद्वी वातघ्नी कफपित्तकृत् ।
रुच्या लघुतरा पाके वृन्ताके नातिरोचनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तिन्तिडी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"अम्लिका चुक्रिकाम्ली च चुक्रा दन्तशठापि च ।
अम्ला च विचिका चिञ्चा तिन्तिडीका च
तिन्तिडी ॥")

चुक्राम्लं, क्ली, (चुक्रमिव अम्लम् । चुक्रवदम्लोऽत्र इति वा ।) वृक्षाम्लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृक्षाम्लशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

चुक्राम्ला, स्त्री, (चुक्रमिव अम्लः अम्लत्वं विद्यतेऽस्याः । अच् टाप् च ।) अम्ललोणिका । चिञ्चा । काञ्जिकभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चुक्रिका, स्त्री, (चुक्रो विद्यतेऽस्मिन् इति । ठन् टाप् च ।) अम्ललोणिका । इत्यमरः । २ । ४ । १४० ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा, भावप्रकाशे ।
"चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका ।
अश्मन्तकस्तु शफरी कुशली चाम्लपत्रकः ॥")
क्षुद्रचाङ्गेरी । इति रत्नमाला ॥ चुकापालङ्क इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
"चुक्रिका स्यात्तु पत्राम्ला रोचनी शतवेधिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तिन्तिडी । तत्पर्य्याया यथा, तत्रैव ।
"अम्लिका चुक्रिकाम्ली च चुक्रा दन्तशठापि च ॥
अम्ला च विचिका चिञ्चा तिन्तिडीका च
तिन्तिडी ॥")

चुचुकं, क्ली, (चुचु इत्यव्यक्तशब्देन कायति पानकाले इति । कै+कः ।) कुचाग्रम् । तत्पर्य्यायः । चूचुकम् २ चुचूकम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ कुचाननम् ४ । पुंलिङ्गोऽपि । इति रत्नकोषः ॥ स्तनवृन्तम् ५ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (देशविशेषे तद्देशवासिषु च पुं । यथा, महाभारते । १२ । २०७ । ४२ ।
"दक्षिणापथजन्मानः सर्व्वे नरवरान्ध्रकाः ।
गुहाः पुलिन्दाः शवराश्चुचुका मद्रकैः सह ॥")

चुचूः, पुं, सुनिषण्णशाकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चुचूकं, क्ली, (चुचुक+पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) चुचुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चुच्य, ई अभिषवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सकाश्च-सेट् ।) तालव्यवर्गाद्योपधः । पञ्च-

ममरी। ईं, चुलः। यद्दयान्तोऽपमित्येके। कश्चित्: चाम मदनं पीडनं सन्धानञ्च। इति दुर्गादासः॥

चुचुः, पुं, छुच्छुन्दरिः। इति धारावली। ८३। (सङ्करजातिविशेषः। यथा, मनुः। १०। ४८।
"मेदान्ध्रचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनम्॥"
"चुञ्चुमद्गू च वैदेहकवन्दिस्त्रियोर्ब्राह्मणेन जातौ बौधायनेनोक्तौ बोद्धव्यौ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ व्याकरणोक्तप्रत्ययविशेषः। स तु प्रसिद्धार्थे भवति। यथा, विद्यया वित्तो विद्याचुञ्चुः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ स्त्री, उद्भिज्जविशेषः। चेञ्चुरा इति लोके। नाडीच-वन। अस्याः पर्य्याया गुणाश्च यथा,—
"चिञ्चा चचुश्चुञ्चुकी च दीर्घपत्रा कलिम्बिका।
चुञ्चुः शीता सरा रुच्या स्वाद्वी दोषत्रयापहा।
धातुपुष्टिकरी बल्या मेध्यापिच्छिलका स्मृता॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
"सुवर्च्चलाया चञ्चोर्वा लोणिकाया रसैरपि।"
इति वाभटे चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये॥)

चुचुरी, स्त्री, (चुचुरिति रातीति। रा+कः। स्त्रियां ङीप्।) तिन्तिडीद्यूतम्। इति त्रिकाण्ड-शेषः॥ कोरशीचिर खेला इति भाषा॥

चुचुली, स्त्री, (चचुरी। रस्य लत्वम्।) तिन्ति-डीकास्थिभिर्द्यूतक्रीडा। इति धारावली। ५२॥

चुट, तुच्छने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा-पर-अकं सेट्।) पञ्चमस्वरी। तुच्छकमल्पीभावः। चोटति नदी ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः॥

चुट, र तुच्छने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा-पर-अकं सेट्।) पञ्चमस्वरी। तुच्छकमल्पीभावः। र, चुट्टति नद्या ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः॥

चुट, र क छेदे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा-पर-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। र क, चुट्ट-यति धान्यं लोकः। इति दुर्गादासः॥

चुट, क शि छेदे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा-तुदा-पर-सकं सेट्।) क, चोटयति। शि, चुटति अचुटीत्। इति दुर्गादासः॥

चुड, क तुच्छने। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा-पर-अकं सेट्।) टवर्गान्तः। पञ्चमस्वरी। डकारवान् इति रामः। तुच्छकमल्पीभावः। क, चुड्डयति नदी ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः॥

चुड, र सौक्ष्म्ये। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा-पर-अकं सेट्।) र, चुड्डति। सौक्ष्म्यमल्पी-भावः। इति दुर्गादासः॥

चुड, र क छिदि। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा-पर-सकं-सेट्।) र क, चुड्डयति। इति दुर्गा-दासः॥

चुड, र क सेवे। (चुरा-पर-सकं सेट्।) र क, चुड्डयति। इति दुर्गादासः॥

चुड, र व होवे। (भ्वा-आत्म-अकं-सेट्।) र, चुड्डते। व, चुड्डते। इति दुर्गादासः॥

चुड्ड, क्रमौ। भावे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा-पर-अकं-सकं च सेट्।) तवर्गद्वितीयोपधः। क्विपि संयोगान्तलोपे चुद्। कातन्त्रादौ हाव-करणं दृश्यते। अस्मी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः। इत्यमरः। भाव एवाल्प-संलक्ष्यविकारो हाव इष्यते। इति साहित्य-दर्पणम्। चुड्डति कान्तायवा कान्तः। इति दुर्गादासः॥

चुण, शि छिदि। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदा-पर-सकं-सेट्।) शि, चुणति अचुणीत् चुचोण। इति दुर्गादासः॥

चुण्टा स्त्री, (चुण्टतीत्यावित्ति। चुण्ट छेदे+घञ्। मृत्तिकाखननेन जायमानत्वात्तथात्वम्।) कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चुण्टी, स्त्री, कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ उपकूपम्। कूप समीपे स्वल्पजलाधारः। इति हेमचन्द्रः॥

चुत, इर् क्षरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर-सकं सेट्। अकं-इति केचित्।) इर्, अचुतत् अचोतीत्। क्षर इह आसेचनम्। चोतति घृतं वह्नौ यज्वा आसिञ्चतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

चुतः, पुं, (चोतति क्षरति मलशोणितादिर्यस्मात्। चुत+घञर्थे कः।) गुह्यद्वारम्। इति शब्द-रत्नावली॥

चुतिः, स्त्री, (चोतति क्षरति मलशोणितादि-र्यस्याः। चुत+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा ४।११७। इति इन्।) गुह्यद्वारम्। इति शब्द-रत्नावली॥

चुद, क चुदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-पर-सकं सेट्।) चुदि प्रेरणे। क चोदयति कार्य्यं भृत्यः। इति दुर्गादासः॥

चुद्द, हावे। भावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर-सकं-अकं च-सेट्।) तवर्गद्वितीयोपधः। क्विपि संयोगान्तलोपे चुद्। कातन्त्रादौ हाव-करणं दृश्यते। अस्मी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः। इत्यमरः। भाव एवाल्प-संलक्ष्यविकारो हाव इष्यते। इति साहित्य-दर्पणम्। चुद्दति कान्तायवा कान्तः। इति दुर्गादासः॥

चुन्दी, स्त्री, (चोदयति प्रेरयति घटयतीत्यर्थः नायकादीनिति। चुद+कः। निपातनात् नुमा-गमः। ततः स्त्रियां ङीष्।) कुट्टनी। इति हेमचन्द्रः। ३। १९०॥

चुप, मन्दगतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर-सकं-सेट्।) चोपति शत्रुः। चोपति दुष्टं राजा। इति रमानाथः। इति दुर्गादासः॥

चुब, इ कि चुम्बे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-पक्षे भ्वा पर-सकं-सेट्।) चुम्बनं मुखसंयोगः। इ, चुम्बति। कि, चुम्बयति चुम्बति कान्तायदं कान्तो। स्मितामृतं सिन्दुरकचुम्बि। इति कवीश्वरे व्याकरणदम्। इति दुर्गादासः॥

चुबं, क्ली, (चुम्बतीति मुखमनेन वा। चुबि चुम्बे +"बर्बुरादयश्च।" उणा। ४। ९७। इति इत्थं निपातनात्।) मुखम्। इत्यु-णादिकोषः॥

चुम्बकः, पुं, (चुम्बति आकर्षति लौहमिति। चुम्ब+ण्वुल्।) कान्तलौहभेदः। तत्पर्य्यायः। कान्तपाषाणः २ अयस्कान्तः ३ लौहकर्षकः ४। अस्य गुणाः। लेखनत्वम्। शीतलत्वम्। मेदो-विषगरापहत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ (विशेषो-ऽस्य कान्तलौहशब्दे ज्ञेयः॥) घटस्योर्द्ध्व-लम्बनम्। इति मेदिनी। के, ८८॥

चुम्बकः, त्रि, (चुम्बतीति। चुम्ब+ण्वुल्। चुम्बन-परः।) धूर्त्तः। बहुग्रन्थैकदेशज्ञः। इति मेदिनी। के, ८८॥

चुम्बनं, क्ली, (चुब इ कि चुम्बने+भावे ल्युट्।) मुखसंयोगः। चुमा इति भाषा। तस्य स्थानानि यथा, कामशास्त्रे।
"मुखे स्तने ललाटे च कण्ठे च नेत्रयोरपि।
गण्डे च कर्णयोश्चैव कपोलभगमध्यतः।
चुम्बनस्थानमित्युक्तं विधेयं कामकेलिषु॥"

चुर, कि स्तेये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-पक्षे भ्वा-पर-सकं-सेट्।) कि, चोरयति चोरति धनं चौरः। इति दुर्गादासः॥

चुरा, स्त्री, (चुर+बाहुलकात् कः। स्त्रियां टाप्।) चौर्य्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

चुरी, स्त्री, (चुर+कः। स्त्रियां ङीष्।) उप-कूपम्। कूपसमीपस्थाल्पजलाधारः। इति हेमचन्द्रः। ४। १५९॥

चुलुकं, क्ली, (चोलयतीति। चुल+बाहुलकात् उकञ्।) मानभेदजलनम्। यथा। माष-मष्टकमलमाषामं तच्चुलुकमिति कथितम्॥

चुलुकः, पुं, (चोलयति उन्नतो भवतीति। चुल उन्नतौ+बाहुलकात् उकञ्।) पनसः। इति त्रिकाण्डशेषः। प्रसृतिः। भाण्डभेदः। इति हेमचन्द्रः॥

चुलुकी, [न्] पुं, (चुलुक आकृतिर्विद्यतेऽस्य। चुलुक+इनिः।) शिशुमाराकृतिजन्तुः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा वाभटे सूत्रस्थाने।।६।४९
"चुलुकी नक्रमकरशिशुमारतिमिङ्गिलाः।
राजीचिलिचिमाद्याश्च मांसमित्यादुरप्यथ।")

चुलुम्प, लोपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-पर-सकं-सेट्।) अयमाकारलोपार्थः। पञ्चमस्वर-ट्यां। चोलकर्म्मद्वितीयोपधः। चुलुम्पति। कमारी चुलुम्पति इत्यादि। न तु लकारवानुमार-पञ्चमार्थिति मन्यमानमिति यथारौ लकोन इति बाध्यम्। नहिं धीरानजैव पञ्चतुरवित-त्वात्। एवं सति अनुसारोपा न प्रवर्त्तितोऽपि इत्यभ्यपाठः कथमिति चेत्। ते तु आदावित्ती इत्यक्षरं पठति धापनाय इत्यथाः पठितः। न च लर्द्धं इति पाठेऽपोद्वितीयोपि पाठम्। क्विपि संयोगान्तलोपे इतिपुराणे चुलुम् चुलुम्प लोपे चुलुम् इति भवति। एवं सर्व्वत्र। इति दुर्गादासः॥

चुलुम्पः, पुं, (चुलुम्पति इति चुलुम्पयतीति वा। चुलुम्प+भावे घञ्।) बालकलालनम्। इति जटाधरः॥

चुलुम्पा, स्त्री, (चुलुम्पति चञ्चला भवतीति। चुलुम्प+अच्। स्त्रियां टाप्।) छागी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चुलुम्पी, [न्] पुं, (चुलुम्पो लौल्यं चञ्चलता इत्यर्थः। सोऽस्यास्तीति। इनिः।) शिशुमाराकृतिमत्स्यः। उत्पलमत्स्यः। इति कश्चित्। इति शब्दरत्नावली॥

चुल्ल, भावकृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) प्रथमस्वरी लद्वयान्तः। एकोऽयं। चुल्लन्ति भावनयनाद्यैः सह प्रियेयेति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

चुल्लः, पुं, क्लिन्नचक्षुः। (क्लिन्ने चक्षुषी अस्य। "चुल् च।" ५।२।३३। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या क्लिन्नस्य चुलादेशो लप्रत्ययश्च।) तद्युक्ते, त्रि। इति हेमचन्द्रः।३।१२५॥

चुल्लकी, स्त्री, (चुल्लति हावभावेन क्रीड़तीति। चुल्ल+ण्वुल्। गौरादित्वात् ङीष्।) शिशुमारः। कुण्डीभेदः। कुलविशेषः। इति मेदिनी शब्दरत्नावली च॥

चुल्लिः, स्त्री, (चुल्लते प्रज्वाल्यते अग्निरत्र। चुल्ल+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां।४।११७। इति इन्। यद्वा, चुद्यते प्रेर्य्यते अग्निर्यत्र। चुद्+बाहुलकात् लिक्।) पाकार्थमग्निस्थानम्। चुला इति भाखा इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। अश्मन्तम् २ उद्धानम् ३ अधिश्रयणी ४ अन्तिका ५। इत्यमरः।२।९।२९॥ 'अश्मन्तम् ६ उधानम् ७ उद्धारम् ८ चुल्ली ९ आन्द्रिका १०। इति तट्टीका॥ उद्धानिः ११। इति शब्दरत्नावली॥

चुल्ली, स्त्री, (चुल्लि+"कृदिकारादक्तिनः।" ४।१।४५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वा ङीष्।) चिता। उद्धानम्। इति मेदिनी। ले, १०॥ (यथा, मनुः।३।६८।
"पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः। कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन्॥")

चुस्तं, क्ली पुं, तुस्तम्। तत्तु मांसपिण्डकविशेषः॥ स्थालीभृष्टमांसम्। पनसादिफलस्यासारभागः। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥ भोला इति ख्यातः॥

चूचुकं, क्ली पुं, (चूष्यते पीयते इति। चूष पाने+बाहुलकात् उकः। षस्य चत्वञ्च।) चुचुकम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, रामायणे।६।२३।१३।
"स्तनौ च विरलौ पीनौ समौ मे मग्नचूचुकौ॥")

चूड़कः, पुं, (चुड़ति अघ्णीभवतीति। चुड़+ण्वुल् ततो निपातनात् दीर्घत्वं साधुः।) कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चूड़ा, स्त्री, (चोलयति मस्तकादुपरि उन्नता भवतीति। चुल क् उन्नतौ+भिदादित्वादङ् ततो दीर्घसतोलस्य ड़ले साधुः।) मयूरशिखा। शिरोमध्यस्थशिखामात्रम्। तत्पर्य्यायः। शिखा २। इत्यमरः।२।५।३२॥ केशपाशी ३। जूटिका ४ जुटिका ५। यथा, शब्दरत्नावल्याम्।
"शिखा चूड़ा केशपाशी जूटिका जुटिकेत्यपि। शिरोमध्यबद्धचूड़े भवेदेतत्तु पञ्चकम्॥"
वड़भी। बाहुभूषणम्। इति मेदिनी। ड़े, १३॥ अग्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, क्षितीशवंशे।
"अस्ताचलचूड़ालम्बिनि भगवति चन्द्रमसि॥")
कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः। यथा। चूड़ा कार्य्या यथाकुलमिति मलमासतत्त्वम्॥ (यथाच,—
"अयुग्माब्दे तथा मासि चूड़ा सौम्यशनीतरे। अर्केन्दुकालशुद्धौ च जन्ममासेन्दुभाद्दते॥ रिक्तादर्शाऽष्टमीषष्ठीप्रतिपद्वर्ज्जिते सिते॥"
इति संस्कारतत्त्वधृतज्योतिषवचनम्॥
अस्य विशेषविवरणं चूड़ाकरणशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

चूड़ाकरणं, क्ली, (चूड़ायाः करणं कर्म्म।) दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः। तस्य क्रमो यथा। कुलाचारवशात् प्रथमे तृतीये वा वर्षे चूड़ाकरणं कर्त्तव्यम्। तत्र प्रथमं प्रातःकृतस्नानः कृतवृद्धिश्राद्धः पिता सत्यनामानमग्निं संस्थाप्य विरूपाक्षजपान्तां कुशण्डिकां समाप्याग्नेर्द्दक्षिणत एकविंशतिदर्भपिञ्जलीः सप्तसप्तभिरेकीकृत्य कुशान्तरेण वेष्टयित्वा उष्णोदकसहितं कांस्यपात्रं ताम्रनिर्म्मितक्षुरं तदभावे दर्पणं वा लौहक्षुरपाणिञ्च नापितं स्थापयेत् अग्नेरुत्तरतो वृषगोमयं तिलतण्डुलमाषमिश्रधान्यं अग्नेः पूर्व्वतो मिश्रितव्रीहियवतिलमाषपूरितपात्रत्रयं स्थापयेत्। माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य क्रोड़े निधाय अग्नेः पश्चिमतो भर्त्तुर्व्वामपार्श्वे उत्तराग्रेषु कुशेषु प्राङ्मुखी उपविशति। ततः पिता प्रकृतकर्म्मारम्भे प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमं कुर्य्यात्। प्रजापतिरृषिर्गायत्री छन्दोऽग्निर्द्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ओँ भूः स्वाहा। प्रजापतिरृषिरुष्णिक् छन्दो वायुर्द्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ओँ भुवः स्वाहा। प्रजापतिरृषिरनुष्टुप् छन्दः सूर्य्यो देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ओँ स्वः स्वाहा। प्रजापतिरृषिर्बृहती छन्दः प्रजापतिर्द्देवता व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ओँ भूर्भुवः स्वः स्वाहा। ततः पिता उत्थाय प्राङ्मुखः कुमारस्य मातुः पश्चादवस्थितः क्षुरपाणिं नापितं पश्यन् तमेव सवितृरूपं ध्यायन् जपति। प्रजापतिरृषिः सविता देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओम् आयमगात् सविता क्षुरेण। तत उष्णोदकसहितं कांस्यपात्रं पश्यन् वायुं मनसा ध्यायन् जपति। प्रजापतिरृषिर्वायुर्द्देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओँ उष्णेन वाय उदकेनैधि। ततः कांस्यपात्रस्थितोष्णोदकेन दक्षिणहस्तगृहीतेन दक्षिणकपुष्णिकामनेन मन्त्रेण क्लेदयति। कपुष्णिकाशब्देन दक्षिणोत्तरतः शिखास्थानादधः शिरसः कर्णाभिमुखोच्चदेश उच्यते। ततः प्रजापतिरृषिरापो देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओम् आप उन्दन्तु जीवसे। ततस्ताम्रक्षुरं तदभावे दर्पणं वा पश्यन् जपति। प्रजापतिरृषिर्व्विष्णुर्द्देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओँ विष्णोर्दंष्ट्रोऽसि। ततः कुशवद्धसप्तदर्भपिञ्जलीर्गृहीत्वा क्लिन्नदक्षिणकपुष्णिकादेशे अनेन मन्त्रेण अग्रमूला निदध्यात्। प्रजापतिरृषिरोषधिर्द्देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओम् ओषधे त्रायस्वैनम्। ततो वामहस्तगृहीतकुशपिञ्जलीसहितकपुष्णिकादेशे स्वदक्षिणहस्तगृहीतताम्रक्षुरं दर्पणं वा अनेन मन्त्रेण निदध्यात्। प्रजापतिरृषिः स्वधितिर्द्देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओँ स्वधिते मैनं हिंसीः। ततः केशच्छेदो यथा न भवति तथा ताम्रक्षुरं दर्पणं वा तत्रैव कपुष्णिकादेशे अनेन मन्त्रेण प्रेरयेत्। प्रजापतिरृषिः पूषा देवता चूड़ाकरणे विनियोगः। ओँ येन पूषा बृहस्पतेर्वायोरिन्द्रस्य चावपत्तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय दीर्घायुष्ट्वाय बलाय वर्चसे। तूष्णीं वारद्वयम्। ततो लौहक्षुरेण दक्षिणकपुष्णिकादेशस्य केशं छित्त्वा दर्भपिञ्जलीसहितकेशस्य बालमित्रविष्टतपात्रस्थवृषगोमयोपरि निधानं कुर्य्यात्। ततः कपुच्छलदेशस्य कांस्यपात्रस्थितोष्णोदकेन दक्षिणहस्तगृहीतेन पूर्व्ववदेव आप उन्दन्तु जीवसे इत्यनेन मन्त्रेण क्लेदनं ओँ विष्णोर्दंष्ट्रोऽसि इत्यनेन ताम्रक्षुरस्य दर्पणस्य वा प्रेरणं ओम् ओषधे त्रायस्वैनं इत्यनेन कपुच्छलदेशे ऊर्द्ध्वमूलदर्भपिञ्जलीनिधानं ओँ स्वधिते मैनं हिंसीरित्यनेन ताम्रक्षुरस्य दर्पणस्य वा कपुच्छलदेशे निधानं ओँ येन पूषा बृहस्पतेरित्यनेन पूर्व्वाभिमुखं ताम्रक्षुरप्रेरणं लौहक्षुरेण कपुच्छलदेशस्य केशं छित्त्वा दर्भपिञ्जलीसहितकेशस्य बालमित्रविष्टतपात्रस्थवृषगोमयोपरि निधानं कुर्य्यात्। कपुच्छलशब्देन पश्चिमतः शिखास्थानादधःशिरसो नापितक्रोड़ाभिमुखोच्चदेशोऽभिधीयते। तथैव वामकपुष्णिकाप्लावनादिच्छेदनपूर्व्वकं वृषगोमयोपरिदेशे निधानान्तं पूर्व्ववत् सर्व्वं कुर्य्यात्। ततः कुमारस्य शिरः पाणिभ्यामुपगृह्य जपति। प्रजापतिरृषिरुष्णिक् छन्दो जमदग्निकश्यपागस्त्यादयो देवताश्चूड़ाकरणे विनियोगः। ओँ त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं अगस्त्यस्य त्र्यायुषं यद्देवानां त्र्यायुषं तत्तेऽस्तु त्र्यायुषम्। ततोऽग्नेरुत्तरदेशं नीत्वा पुष्पाद्यलङ्कृतो नापितः कुमारं मुण्डयति। सर्व्वमेव केशं वृषगोमयोपरि निधायारण्ये वंशविटपे स्थापयेत् ततः पूर्व्ववत् व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमं कृत्वा तूष्णीं प्रादेशप्रमाणघृताक्तसमित्प्रक्षेपान्तप्रकृतं कर्म्म समाप्य उदीच्यं शाट्यायनहोमादिवामदेव्यगानान्तं कर्म्म निर्व्वृत्य कर्म्मकारयितृब्राह्म-

याय [illegible] दद्यात्। [illegible] मासद्वयात् कार्यिताय दद्यात्। इति चूडा करण समाप्तम्।" इति भवदेवभट्टः।

चूडामणि, पुं (चूडा शिरोभूषण तत्र मणिरिव। [illegible] समासः।) [illegible]। (यथा, महाभारते। १।१६।१८।
"ततश्चूडामणिं दिव्यमुद्धृते भूषणानि च।"
चूडायां मस्तकभागे मणिरिव यस्य।) काकचिञ्चा फलम्। इति मेदिनी। णे ८४। योगविशेषः। (स तु ग्रहणकाल एव भवति।) यथा ज्योतिषे।
"सूर्य्यग्रहः सूर्य्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा।
चूडामणिरिति ख्यातस्तत्र स्नानं [illegible] स्मृतम्।
अन्यस्मात् शतगुणं पुण्यं कोटिगुणमत्र फलं लभेत्।"
इति तिथ्यादितत्त्वम्।
शुभाशुभज्ञापकग्रन्थविशेषः। तस्य विवरणं गरुड पुराणे २०५ अध्याये द्रष्टव्यम्। [illegible] [illegible]।

चूडाम्ले, स्त्री (चूडायां अग्रभागे अम्लो यस्य।) वृक्षाम्लम्। इति राजनिर्घण्टः।

चूडाल, त्रि (चूडा अस्त्यस्य। "प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्।" ५।२।९६। इति लच्।) शिखावान्। इति शब्दरत्नावली। चूडायुक्त। इति हेमचन्द्रः। (यथा महाभारते। १०।७।३०।
"चूडालाः कुण्डलधराश्च [illegible] [illegible]।)

चूडाला, स्त्री (चूडा शिखा अस्त्यस्याः। "प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्।" ५।२।९६। इति लच्। [illegible] टाप्।) उच्चटातृणम्। इत्यमरः। २।४।१६०। श्वेतगुञ्जा। [illegible] गुञ्जा। इति राजनिर्घण्टः।

चूडावत् [त्] (चूडा अस्त्यस्य। चूडा+मतुप्। [illegible]।) चूडाविशिष्टः। इति चूडाला शब्दस्य टीका। [illegible]।

चूर, [illegible]। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा पर [illegible]।) [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। इति [illegible]।

चूर्ण, पुं (चूर्ण्यते [illegible] इति। चूर्ण+कर्मणि घञ्।) [illegible] [illegible]। इत्यमरः। [illegible] [illegible] [illegible]।
"[illegible]"
[illegible]
[illegible]
[illegible]

चूर्णक, [illegible] [illegible] [illegible]। इति [illegible]।

[illegible] [illegible]।

चूर्ण, क प्रेरे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां पर सक सेट्।) पहस्वरी। पिष्टचूर्णीकरणम्। क, चूर्णयति शिला। इति दुर्गादासः।

चूर्ण, क्ली, (चूर्ण्यते पिष्यते यत्। चूर्ण+कर्मणि घञ्।) सर्व्वद्रव्यस्य जातरजः। तस्य लक्षणं यथा,—
"अत्यन्तशुष्कं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम्।
तत् स्याच्चूर्णं रजः क्षोदस्तन्मात्रा कर्षसम्मिता।
चूर्णे गुडः समो देयः शर्करा द्विगुणा मता।
चूर्णेषु भर्जितं हिङ्गु देयं नोत्क्लेदकृद्भवेत्।
लिहेच्चूर्णं द्रवैः सर्व्वैर्घृताद्यैर्द्विगुणोन्मितैः।
पिबेच्चतुर्गुणैरेव चूर्णमालोडितं द्रवैः।
चूर्णावलेहगुटिका कल्कानामनुपानकम्।
पित्तवातकफातङ्के त्रिद्विकपलमाहरेत्।"
इति भावप्रकाशः। *।
चूर्णौषधस्य पूर्णवीर्य्यं मासद्वयपर्य्यन्तं तिष्ठति। इति वैद्यकपरिभाषा।
("कर्षं चूर्णस्य कल्कस्य गुटिकानाञ्च सर्व्वशः।
द्रवशुक्त्या स लेढव्यः पातव्यश्च चतुर्द्रवः।"
इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहे ज्वराधिकारे।)
आवीर इति ख्यातम्। (यथा, मेघदूते। ७०।
'अर्थैस्तुङ्गानतिहरणात् प्राप्य रत्नप्रदीपान् ह्रीमूढानां भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः।')
पटवासः। इत्यमरे। इति भरतः। गन्ध गुँड़ा इति ख्यातम्। इति सारसुन्दरी। तत्पर्य्यायः। वासयोगः २। इत्यमरः। २।६।१३४। वासयुक्ति ३। इति मेदिनी। णे,१२। गन्धयुक्ति ४। इति भूरिप्रयोगः। पटयुक्ति ५। इति शब्दरत्नावली। (कुङ्कुमादिरजः। यथा, रघुः। ४।५४।
"अतीतचूर्णकर्णचूर्णप्रतिनिधीकृतः।")

चूर्ण, पुं (चूर्ण्यते सञ्चूर्ण्यते इति। चूर्ण+कर्मणि घञ्।) सर्व्वद्रव्यस्य जातरजः। चूर इति गुँड़ा इति भाषा इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। क्षोदः २। इत्यमरः। २।८।९९। रजः ३। इति भावप्रकाशः। (यथा, महाभारते। ६।११८।१।
"[illegible] चूर्णैश्च [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible]।")
[illegible]। [illegible]। इति मेदिनी। णे १२। चूण इति भाषा। (यथा —
"[illegible]।
[illegible]।")
[illegible] गुणः। [illegible]। [illegible] [illegible] गुणाः। कटुत्वम्। [illegible]। [illegible] [illegible]। इति राजवल्लभः।

चूर्णक, क्ली (चूर्ण इव कायतीति। चूर्ण+कै+क।) [illegible]। यथा —
"[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।

भवप्रकलिकाप्राय समासाढ्य दृढाक्षरम्।
इतीतदेवतन्मध्यादुक्तमपि पुनः स्मृतम्।
चूर्णकं यथा। स हि त्रयाणामेव जगतां गतिः परमपुरुषः पुरुषोत्तमो दृप्तदानवभरेण भङ्गुरां गामवनिमवलोक्य करुणार्द्रहृदयस्तस्या भारमवतारयितुं रामकृष्णस्वरूपेणांशतो यदुवंशे अवततार।" इति छन्दोमञ्जरी। (क्वचित् इदं दृश्यते।)

चूर्णक, पुं, (चूर्णे कायते प्रकाशते इति। कै+क।) सक्तु। इति त्रिकाण्डशेषः। (वटिका। यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ४६ अध्याये। "[illegible] [illegible] [illegible] वटिका।") सार्थे क चूर्णशब्दार्थो ऽप्यत्र।

चूर्णकार, पुं (चूर्णं चारविशेषं करोतीति। चूर्ण+कृ+'कर्मण्यण्'। ३।२।१। इत्यण्।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। चुनारी इति भाषा। स नटकन्यायां पुण्ड्रकाज्जातः। इति पराशर पद्धतिः।

चूर्णकुन्तल, पुं, (चूर्णं वायपोसदादृशः कुन्तलः। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) अलकः। इत्यमरः। २।६।९६।

चूर्णखण्ड, क्ली (चूर्णस्य यत् खण्डम्।) कङ्करम्। इति हारावली। २०८। काकर इति चुर्ड़ इति च भाषा।

चूर्णपारद, पुं (चूर्णं पारदस्य। मयूरव्यंसक समासः। पारदभस्मतया दृश्यस्य तथात्वम्।) हिङ्गुलम्। इति राजनिर्घण्टः।

चूर्णमाक्षिक, पुं (चूर्णं इव शुभ्रं प्राकृतरुची [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]+[illegible]।) मोरस्वर्णमाक्षिकम्। इति राजनिर्घण्टः।

चूर्णि, स्त्री (चूर्णयति तत्वमिति [illegible] [illegible] [illegible]। चूर्ण+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा। ४।११७। इति इन्। यद्वा, "[illegible]।" उणा। ४।४२। इति [illegible]।) पाणिनिसूत्रभाष्यम्। महाभाष्यम् कपर्दकः। इति सिद्धान्तकौमुदीटीकायां भरतः। इति शतकपर्दकः। इति सिद्धान्तकौमुदी सुबन्तप्रकरणम्।

चूर्णिका, स्त्री, (चूर्ण [illegible]। चूर्ण+"क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः।" ५।२।११५। इति क्वुन्।) [illegible]। इति भूरिप्रयोगः।

चूर्णिन्, पुं, (चूर्णं महाभाष्यं करोतीति। [illegible]+[illegible]।) भाष्यकारः। इति त्रिकाण्डशेषः।

चूर्णी, स्त्री, (चूर्ण+"[illegible]।" ४।१।४१। इति [illegible] वा ङीप्।) कपर्दकः। इति मेदिनी। णि १०। [illegible] [illegible]। [illegible]।

चूल, पुं (चोलयति [illegible] इति [illegible]। चुल [illegible]+"[illegible]।" ३। ३। ११३। इति क। [illegible]। यद्वा, चूल+[illegible]। [illegible]।)

केशः । यथा । "सुराकेशाश्च चूलिनः ।" इति लिङ्गपुराणम् ॥

चूलकः, पुं, (चूल एव । चूल+स्वार्थे कन् ।) केशः । यथा, मत्स्यसूक्ते ३८ पटले ।
"गृहीतचूलको विप्रो नीचेन रजकादिना ।
प्राजापत्यद्वयं कुर्य्यात् शूद्रः कुर्य्यात्तु भागतः ॥
सशिखं निर्व्वपेत् केशं हृते चान्त्यावसायिना ।
अन्यलेखस्तु शिखावर्ज्जं शूद्रैरग्राङ्गुलिद्वयम् ॥"

चूला, स्त्री, (चूडा+डस्य लत्वम् ।) चन्द्रशाला । गृहोपरिगृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चूडा च ॥

चूलिकं, क्ली, (चोलयति गोधूमचूर्णं पिष्टकाकारेण उन्नयति उन्नमयतीत्यर्थः । चुल+णिच्+ण्वुल् । पृषोदरात् दीर्घत्वे अत इत्वे च साधुः ।) घृतभृष्टगोधूमचूर्णम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लूची इति भाषा ॥

चूलिका, स्त्री, (चोलयति सन्निहितचर्म्ममांसराशिं उन्नयतीति । चुल+ण्वुल्+टापि अत इत्वञ्च । पृषोदरात् दीर्घत्वे साधुः ।) हस्तिकर्णमूलम् । इत्यमरः ।२।८।३८॥ नाटकाङ्गविशेषः । इति मेदिनी । के, ६० ॥

चूष, पाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) दीर्घी चूषत्यान्त्रं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

चूषा, स्त्री, (चूष्यते पीयते एकमांसेनाहश्यतां नीयते इति । चूष+घञर्थे कः ।) कक्ष्या । इत्यमरः । ३ । ८ । ४२ ॥ काछदड़ी इति भाषा ॥

चृत्, कि सन्दीपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) कि, चर्त्तयति । इति दुर्गादासः ॥

चृत्, श हिंसे । ग्रन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, चृतति चर्त्तिता । ग्रन्थो ग्रन्थनम् । इति दुर्गादासः ॥

चेटः, पुं, (चेटतीति । चिट् परप्रैषे+अच् ।) दासः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १२७ ।
"एतदस्य सुखाच्छ्रुत्वा राजचेटस्य दुर्म्मनाः ॥"
स तु शृङ्गारसहायः । यथा, साहित्यदर्पणे ।३।४६।
"शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः ॥")

चेटकः, पुं, (चेटति दासत्वं करोतीति । चिट+ण्वुल् ।) दासः । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १२४ ।
"आवाभ्यां राजहंसाख्य आहूतो राजचेटकः ॥")
उपपतिनायकभेदः । तस्य लक्षणं सन्धानचतुरः । इति रसमञ्जरी ॥

चेटिका, स्त्री, (चेटी+स्वार्थे कन् टापि अत इत्वं पूर्व्वह्रस्वः । यद्वा चिट् ण्वुल् टापि अत इत्वम् ।) दासी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४ । ५३ ।
"अङ्गीकुर्व्वन् स तद्रूपचेटिकाभिः प्रवेशितः ॥")

चेटी, स्त्री, (चेट+ङीप् ।) दासी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६१ । ६४ ।
"प्रेष्याश्चेटाश्च यच्च च वयस्याश्चापि सर्व्वशः ॥")

चेड़ः, पुं, (चेटति परप्रेष्यत्वं करोतीति । चिट+अच् । टस्य डत्वम् ।) दासः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

चेड़कः, पुं, (चेटति इति । चिट+ण्वुल् । टस्य डत्वम् ।) दासः । इत्यमरटीका ॥

चेड़िका, स्त्री, (चेड़क+टाप् । कापि अत इत्वम् ।) दासी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चेड़ी, स्त्री, (चेड़+ङीप् ।) दासी । इत्यमरटीका ॥

चेत् व, (चित्+विच् ।) यदि । इत्यमरः । ३ । ४ । १२ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ४२ ।
"अयत्नवारकं सत्यमिति चेदन्यवारणम् ।
कूटस्थस्यात्मतां वक्तुरिष्टमेव हि तद्भवेत् ॥"
पक्षान्तरम् । असन्देहेऽपि सन्देहवचनम् । यथा,
"सत्यश्चेद्गुरुपादवल्लेव पितरौ देवाश्च चेद्-योगिनी
प्रीता चेत् परदेवता च यदि चेद्वेदाः प्रमाणं हि चेत् ।
शास्त्रीयं यदि दर्शनं भवति चेदाचाश्च मोघाक्षि चेत्
स्वातन्त्र्या अपि कौलिकाश्च यदि चेत् स्वाम्ये जयः सर्व्वदा ॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतश्लोकः ॥)

चेतः, [स्] क्ली, (चेतत्यनेन इति । चित्+चारगेरसुन् ।) चित्तम् । इत्यमरः । १ । ४ । ३१ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । १ । ५४ ।
"ताभ्यां निर्व्विचिकित्सेऽर्थे चेतसः स्थापितस्य यत् ।
एकतानत्वमेतद्धि निदिध्यासनमुच्यते ॥")

चेतकी, स्त्री, (चेतयते उन्मीलयति ज्ञानेन्द्रियबलादीनि । चित+ण्वुल् । गौरादित्वात् ङीष् ।) हरीतकी । इत्यमरः ।२।४।५६॥ हिमाचलभवा त्रिशिरा हरीतकी । सा च सर्व्वरोगनाशिनी गन्धयुक्तमधकरणे प्रशस्ता । इति वैद्यकम् ॥
("चेतकी द्विविधा प्रोक्ता श्वेताकारा च लक्षणा ।
षडङ्गुला सिता प्रोक्ता शुक्ला चैकाङ्गुला स्मृता ॥
श्रेष्ठा कृष्णा समाख्याता रेचनार्थे जिगीषुणा ।
चेतकी वृक्षशाखायां यावत्तिष्ठति तां पुनः ॥
भिन्दन्ति पशुपक्ष्याद्या नराणां कोऽत्र विस्मयः ।
चेतकीं यावद्धि धृत्वा हस्ते तिष्ठति मानवः ॥
तावद्भिनत्ति रोगांस्तु प्रभावान्नात्र संशयः ॥"
इति कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
एतस्या उत्पत्तिगुणनामादिकं यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"पपात बिन्दुर्मेदिन्यां शक्रस्य पिबतोऽमृतम् ।
ततो दिव्या समुत्पन्ना सप्तजातिर्हरीतकी ॥
हरीतक्यभया पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता ।
हैमवत्यव्यथा चापि चेतकी श्रेयसी शिवा ॥
वयस्था विजया चापि जीवन्ती रोहिणीति च ।
विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताऽभया ॥
जीवन्ती चेतकी चेति पथ्याया सप्त जातयः ।
अलाबुवृत्ता विजया वृत्ता सा रोहिणी स्मृता ॥
पूतनास्थिमती सूक्ष्मा कथिता मांसलामृता ।
पञ्चरेखाऽभया प्रोक्ता जीवन्ती स्वर्णवर्णिनी ॥
त्रिरेखा चेतकी ज्ञेया सप्तानामियमाकृतिः ।
विजया सर्व्वरोगेषु रोहिणी व्रणरोहिणी ॥
प्रलेपे पूतना योज्या शोधनार्थेऽमृता हिता ।
अक्षिरोगेऽभया शस्ता जीवन्ती सर्व्वरोगहृत् ॥
चूर्णार्थे चेतकी शस्ता यथायोगं प्रयोजयेत् ।
चेतकी द्विविधा प्रोक्ता श्वेता कृष्णा च वर्णतः ॥
षडङ्गुलायता शुक्ला कृष्णा त्वेकाङ्गुला स्मृता ।
काचिदास्वादमात्रेण काचिद्गन्धेन भेदयेत् ॥
काचित् स्पर्शेन दृष्ट्वाऽन्या चतुर्द्धा भेदयेच्छिवा ।
चेतकीपादपच्छायामुपसर्पन्ति ये नराः ॥
भिद्यन्ते तत्क्षणादेव पशुपक्षिमृगादयः ।
चेतकी तु धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः ॥
तावद्भिद्येत रोगैस्तु प्रभावान्नात्र संशयः ।
न धार्य्या सुकुमाराणां कृशानां भेषजद्विषाम् ॥
चेतकी परमा शस्ता हिता सुखविरेचनी ॥")
चातीपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चेतनः, पुं, (चेतति जानाति सर्व्वं इति । चित्+कर्त्तरि ल्युः ।) आत्मा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ३५ ।
"चेतना चेतनभिदा कूटस्थात्मकृता न हि ।
किन्तु बुद्धिकृताभासकृतैवेत्यवगम्यताम् ॥")
मनुष्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्राणी । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥
("रथादौ नियता चेष्टा चेतनेनाधितिष्ठिते ।
न दृष्टा चेतनत्वेन प्राणादीनां प्रकल्पितः ॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ॥)
चेतनं चैतन्यं विद्यतेऽस्य इति । "अर्शआदिभ्योऽच् ।" ५।२।१२७। इत्यच् ।) प्राणयुक्ते त्रि । इति मेदिनी । ने, ६४ ॥ (यथा, मेघदूते । ५ ।
"कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥")

चेतनकी, स्त्री, (चेतनं करोति बुद्धीन्द्रियादिस्फुरणं वर्द्धयतीत्यर्थः । कृ+डः । ततो ङीप् ।) हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चेतना, स्त्री, (चेतयतेऽनया इति । चित् संज्ञाने "ण्यासश्रन्थो युच् ।" इति युच्, टाप् च ।) बुद्धिः । इत्यमरः ।१।५।१॥ (यथा, भागवते । ४ । २१ । ३४ ।
"प्रधानकालाशयधर्म्मसंग्रहे
शरीर एष प्रतिपद्य चेतनाम् ॥"
"एष विभुः परमात्माऽपि शरीरे विपक्वाकारां बुद्धिं प्राप्य क्रियाफलत्वेन प्रतीयते ।" इति टीकायां स्वामी ॥) सा गर्भस्थबालकस्य सप्तभिर्मासैर्भवति । इति सुखबोधः ॥ (ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिः । यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । ६ ।
"इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ॥"
तत्रासभिव्यक्तेन्द्रियवृत्तिः तप्त इव लौहपिण्डेऽभिव्यक्तचैतन्याभासरसविद्धा चेतना इति शाङ्करभाष्यम् । ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिरिति श्रीधरस्वामी ॥ स्वरूपज्ञानशक्तिकायां प्रमाणासाधारणकारणिकायां चित्तवृत्तौ ज्ञानाख्यायां भगवतो विभूताविति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

चेतनीया स्त्री (चित+णिच+अनीयर टाप च। यद्वा चेतनायै हिता इति छ।) ऋद्धिनामौषधिः। इति राजनिर्घण्टः॥

चेदि पुं देशभेदः। तत्पर्य्यायः। चैद्यपुर २ डाहल ३ चैद्य ४। (अयं देशस्तु आग्नेय्यां दिशि शुक्तिमतीनदीतीरे स्थितः। यथा बृहत्संहितायाम्। १४। ८।

मौलिकविन्ध्यवनमान्ध्यचन्द्रिकाचोद्दैकचठाच्च।)
तद्देशस्थे पुं भूम्नि। इति हेमचन्द्रः॥

चेदिपति पुं (चेदिदेशस्य पतिः पालकः राजा।) उपरिचरवसुः। यथा—

इन्द्रप्रीत्यै चेदिपतिश्चकारेन्द्रमहञ्च सः।
पुत्राश्चास्य महावीर्य्याः पञ्चासन्नमितौजसः॥"
इति महाभारतम्॥

(शिशुपालः। यथा महाभारते। २। ४०। २५।
'इति तस्य वचः श्रुत्वा ततश्चेदिपतिर्नृपः।
भीष्मं रुषाक्षरा वाचः श्रावयामास भारत॥)

चेदिराजः पुं (चेदीनां राजा इति। राजाहःसखिभ्यष्टच्। इति टच्।) शिशुपालः। इति पुराणम्॥ (यथा, महाभारते। २। ४०। १२।

'विस्मृता चास्य दुर्बुद्धेर्बुद्धिर्बुद्धिमताम्बर।।
चेदिराजस्य कौन्तेय। सर्व्वथाथ मदीरितम्॥")
उपरिचरवसुः। स तु चन्द्रवंशीयकृतिराजपुत्रो विष्णुभक्त इन्द्रसखा इन्द्रादेशाच्चेदिराज्यं गृहीतवान् इन्द्रदत्ताकाशगविमानेनोपरिचरो बभूव। एकदा ऋषयो देवाश्च विवदमानाः तमपृच्छन् किमौषध्या पशुना वा यज्ञः कर्त्तव्यः तेनोक्तं पशुना तत ऋषयस्तं शप्तुभवता यथा शास्त्रमनुक्त्वा देवानां पक्षपातः कृतस्तस्मात्त्वं गच्छ इत्यभिधाय स तत्क्षणात् भूविवरे गतः। श्रीविष्णुना तस्य भक्षणार्थं वसोर्धारादौ यज्ञभित्तौ घृतधारापानं विहितम्। इति महाभारतम्॥

चेदिराट् [ज] पुं (चेदिषु राजते इति। राज+क्विप्। यद्वा चेदिषु राट्।) शिशुपालः। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा महाभारते। २। ३८। ३१।
"न वै पार्थिवदयथा धर्म्मं न तथा चेदिराडयम्॥
उपरिचरवसुः। दमघोषश्च। इति पुराणम्।)

चेपी स्त्री रागिण्याविशेषः। इति हलायुधः।

चेल क चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-पर-अक-सकं च सेट् अदन्त्।) क, चेलयति। इति दुर्गादासः॥

चेल क्ली (चेल्यते विस्तार्य्यते तन्तुभिरिति। चेल चाले+कर्म्मणि घञ्। यद्वा चिल्यते परिधीयते यत् इति। चिल+कर्म्मणि घञ्।) वस्त्रम्। (यथा मनुः। ११। १६६।
"चरचर्म्माभिधानाञ्च त्रिरात्रं स्यादभोजनम्॥")
वाच्यलिङ्गः। इत्यमरः। ३। २। १०२॥

चेलाम पुं (चेल+चामच।) चर्म्मरोगविशेषः। चेलना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अल्पपक्षा...

गुणाः। गुरुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। मधुरत्वम्। कफवायुकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चेलाल पुं (चेलमिव त्वचं आलाति। आ+ला+कर्म्मण्यण्। ३। २। १। इत्यण्।) फललताविशेषः। तत्पर्य्यायः। चिनफल २ सुखाश ३ राजतेमिष ४ लतापनस ५ नाटाम्र ६ सद्रु ७। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चेलिका स्त्री (चिल्यते परिधीयतेऽसौ इति। चिल+इन्। स्वार्थे कन् ततष्टाप्।) पट्टवस्त्रविशेषः। चेलिरकापड इति भाषा। यथा—

'सेयं कृष्णस्य वनिता पीतवासोपरिच्छदा।
रक्तचेलिकया सूक्ष्मा शातकुम्भघनस्तनी॥'
इति पाद्मे पातालखण्डम्॥

चेलुक पुं (चेलति वृद्धितञ्च गच्छति इति। चेल+उक।) बुद्धभिक्षुशिष्यः। तत्पर्य्यायः। श्रामणेरः २ प्रव्रजितः ३ महापासकः ४ गोमी ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चेल्ल क चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-पर-सक-सेट्।) लङ्गचाला। क, चिचेल्ल। चेलति। अस्य शेषगुणस्य कुटतः कुटादिपाठवलिष्फलः वेदेषु सारखमेदार्थो वा। अयं केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

चेष्ट ङ ईहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्म-अक-सेट्।) ईहो व्यापारः। ङ, चेष्टते पठितुं शिष्यः। इति दुर्गादासः॥

चेष्टक पुं (चेष्टते इति। चेष्ट+ण्वुल्।) रतिबन्धविशेषः। यथा स्मरदीपिकायाम्।

'पाणिकैकं कुचं न्यस्य हस्तेनैव चेष्टयेत्।
कान्तः क्रोडे स्थिता नारी बन्धोऽयं चेष्टको मतः॥'

चेष्टाकर्णेरि त्रि॥

चेष्टा स्त्री (चेष्ट+भावे अङ् टाप् च।) कायिकव्यापारः। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥ (यथा मनुः। ७। ६७।
"आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम्।"
'प्रवृत्तिश्च चेष्टा ज्ञानेच्छा प्रयत्नादीनां देहेऽभावस्योक्तप्रायत्वात् चेष्टायाश्च यत्नद्वारा चानुमीयते। इति सिद्धान्तमुक्तावली। ५५।)

चेष्टानाश पुं (चेष्टायाः स्पन्दादेर्व्यापारस्य नाशो निवृत्तिश्च।) प्रलयः। इति राजनिर्घण्टः॥

चेष्टित क्ली (चेष्ट+भावे क्त।) गतिः। चेष्टा। इति मेदिनी॥ (यथा देवीभागवते। १। १५। १८
'अभूकथ मम नारी रुधिरं पिबतीति च।
ज्ञास्यसे न विजानाति मोहितो भारचेष्टितैः॥)

चैतन्य क्ली (चेतन एवेति। स्वार्थे भावे वा ष्यञ्।) प्रकृतिः। इति राजनिर्घण्टः॥ चेतना॥ (यथा
'चैतन्यं परमात्मनो प्रधानस्यापि नैष्यते।
ज्ञानक्रिये आत्मकर्त्तृत्वे इत्येते चेतनाश्रयः।
नैष्यते चैतन्यके माद्धेचनि यच। इति प्रस्तावे विज्ञानमिति। तथाच धाम्यपक्षे। १। ८१।
"मनश्चैतन्ययुक्तोऽसौ नादोत्था ज्ञिरापुनः।
...

चैतन्य पुं (चेतन एव। स्वार्थे ष्यञ्।) भगवदवतारविशेषः। तस्य प्रमाणं यथा—
'श्रुत्वा तु कलिधर्म्मांस्तान् ब्रह्मा लोकपितामहः।
सर्व्वलोकहितार्थाय प्रोवाच मधुसूदनम्॥
भविष्यति कलौ केनोपायेन धर्म्मपालनम्।
भक्तिमार्गस्थितिः कस्मात्तद्वदस्व जगद्गुरो॥
श्रीभगवानुवाच।
अवतीर्णो भविष्यामि कलौ निजगणैः सह।
शचीगर्भे नवद्वीपे स्वर्धुनीपरिवारिते॥
अप्रकाश्यमिदं गुह्यं न प्रकाश्यं बहिर्मुखे।
भक्तावतारं भक्ताख्यं भक्तं भक्तिप्रदं स्वयम्॥
मन्मायामोहिताः केचिन्न ज्ञास्यन्ति बहिर्मुखाः।
ज्ञास्यन्ति मद्भक्तियुताः साधवो न्यासिनोऽमलाः॥
कृष्णावतारकाले याः स्त्रियो ये पुरुषाः प्रियाः।
कलौ तेऽवतरिष्यन्ति श्रीदामसुबलादयः॥
चतुःषष्टिर्महान्तस्ते गोपा द्वादश बालकाः।
धर्म्मसंस्थापनार्थाय विहरिष्यामि तैरहम्॥
काले नष्टं भक्तिपथं स्थापयिष्याम्यहं पुनः।
कृष्णश्चैतन्यगौराङ्गो गौरचन्द्रः शचीसुतः।
शचीसुतः प्रभुर्गौरो नामानि भक्तिदानि मे।
गच्छन्तु भुवि ते पुत्रा जायन्तां भक्तरूपिणः।
धर्म्मसंस्थापनं काले कुर्व्वन्तु ते ममाज्ञया।
कृष्णावतारकाले ये भक्तास्तान् शृणु क्रमात्॥
श्रीरामनामगोपालो मम रामस्य च प्रियः।
अभिराम इति ख्यातः पृथिव्यां स भविष्यति॥
सुदामनामगोपालः श्रीमान् सुन्दरठक्कुरः।
वसुदामप्रियसखः श्रीधनञ्जयपण्डितः॥
सुबलो मे प्रियसखो गौरीदासाख्यपण्डितः।
कमलाकरपिप्पलाइः पूर्व्वख्यातो महाबलः॥
महाबाहुर्गोपबालः श्रीमान् माधवपण्डितः॥
पुरुषोत्तमो वैद्यकुले कोकाख्यः प्रियो मम।
अर्ज्जुनः पूर्व्वदेहे यः कलौ गोपरमेश्वरः॥
पूर्व्वप्रियो लवङ्गो मे कृष्णाख्यः स कलौ युगे।
श्रीधरः श्रीधरधमः पूर्व्वं श्रीमधुमङ्गलः॥
सुबलो बलरामधाक् कलौ श्रीकद्दलायुधः।
द्वादशैते भविष्यन्ति कलौ मद्धर्म्मरक्षयी॥
चतुःषष्टिमहान्तो ये स्त्रियः केचिच्च पुरुषाः।
पुरा गोपाङ्गनाः ख्याताः कलौ ताः पुरुषा भुवि।
यतिवंशात् कलौ चाहं तन्त्रे पुरुषाः स्त्रियः।
नीलाम्बरचक्रवर्त्ती गर्गः ख्यातो मुनिः पुरा॥
अतिप्रिया राधिका मे श्रीगदाधरपण्डितः।
राधिकायाः प्रियांशः स श्रीगदाधरठक्कुरः॥
मधुमती प्रियसखी श्रीनरहरिसरकः।
इन्दा दूती प्राणसखी श्रीमुकुन्दः कलौ युगे॥
चन्द्रावली प्राणसखा कविराजः सनातनः।
ललिता या सखी मुख्या जगदानन्दपण्डितः॥
विशाखा या प्रियसखी श्रीरामानन्दनामकः।
वनमाली कविराजः श्रीविशाखा सखी मम॥
श्रीरघुनाथभट्टश्च रङ्गदेवी मम प्रिया।
श्रीगोपालभट्टस्तु सुदेवी या मम प्रिया॥
प्रबोधानन्दविन्यस्तस्तुङ्गविद्या तथा प्रिया।
... ... ता प्रिया॥

गोस्वामी श्रीलभूगर्भ इन्दुलेखा तथा प्रिया ।
काशिमिश्रः शशिरेखा रूपः श्रीरूपमञ्जरी ॥
श्रीसनातनगोस्वामी प्रिया श्रीरतिमञ्जरी ।
श्रीरघुनाथदासः श्रीस्वरूपमञ्जरी मम ॥
द्वितीयो रघुनाथश्च श्रीरागमञ्जरी प्रिया ।
श्रीलगोपालभट्टः श्री-अनङ्गमञ्जरी सखी ॥
लोकनाथः प्रेमभक्तो लवङ्गमञ्जरी सखी ।
श्रीगदाधरभट्टस्तु प्रिया श्रीगुणमञ्जरी ॥
भट्टः श्रीजीवगोस्वामी योगमाया सहायिनी ।
दूती कलावती प्रेष्ठा श्रीगोविन्दः प्रियो मम ॥
दूती लीलावती श्रीमान् माधवः प्रीतिवर्द्धनः ।
वासुघोषाभिधो दूती ममानन्दप्रदायिनी ॥
श्रीशिवानन्दभार्य्या सा मत्प्रियेन्दुमती सखी ।
श्रीपरमानन्दपुरि प्रियो मे उद्धवः सखा ॥
श्रीलराघवदासस्तु धनिष्ठा मे प्रिया सखी ।
शुक्लाम्बरो ब्रह्मचारी याज्ञिको ब्राह्मणः स्मृतः ॥
पण्डितो जगदीशश्च यज्ञपत्नी मम प्रिया ।
आचार्य्यः श्रीलभगवान् श्रीचैतन्यप्रियांशभाक् ॥
पण्डितो गरुड़ः श्रीमान् गरुड़ो मम वाहनः ।
श्रीलगोपीनाथसिंहोऽक्रूरो भक्तो मम प्रियः ॥
घोषः शङ्कर आख्यातो गुणसागररायकः ।
माधवः शान्तशुद्धिर्निर्विश्वकर्म्मा तु भास्करः ॥
वनमाली सुदामा च सार्व्वभौमो वृहस्पतिः ।
प्रिया इन्दुमुखी या मे मकरध्वजविश्रुतः ॥
सिंहानन्दो लोकनाथः कविचन्द्रस्ततः परम् ।
श्रीनाथो रामनाथश्च चत्वारः सनकादयः ॥
काशिमिश्रस्तु कुब्जा स्याद्रामानन्दोऽर्ज्जुनः सखा ।
प्रतापरुद्रः ख्यातोऽसाविन्द्रद्युम्नो महीपतिः ॥
ठकुरश्च कालिदासः पुलिन्दीवनचारिणी ।
शिखी च राधिका दासी सा इति ख्यातिसंयुता ॥
आचार्य्यगोपीनाथश्च रत्नावती मम प्रिया ।
शार्ङ्गदासः पद्मिनी स्यात् सूर्य्यो विश्वेश्वरः स्मृतः ॥
भानुमती सत्यराजो रामानन्दः कलावती ।
जयश्च विजयश्चैव गोविन्दो गरुड़स्तथा ॥
आचार्य्यरत्नचन्द्रः स्याद्ब्रावो वृन्दावनः स्मृतः ।
शुकदेवो व्यासपुत्त्रो भट्टो वल्लभ ईरितः ॥
शिवानन्दोऽनल इव देवानन्दश्च भार्गवः ।
पण्डितः श्रीजगन्नाथो दुर्व्वासा मुनिरुच्यते ॥
आचार्य्यः श्री-अनन्तश्च हरिदासस्तथैव च ।
एता गोप्यो व्रजे ख्याता हृदयानन्द एव च ।
प्रियाश्चतुःषष्टिरेते धर्म्मसंस्थापने कलौ ।
एतेषां पुण्यनामानि ये स्मरन्ति दिने दिने ॥
ते प्राप्नुवन्ति सद्भक्तिं पुनन्ति भुवनत्रयम् ।
मद्भक्तदासा ये मर्त्या नास्ति तेषां समः क्वचित् ॥
श्रुत्वा भगवतो वाक्यं ब्रह्मा हर्षमवाप्तवान् ।
स्तौति तं देवदेवेशं नेदुर्दुन्दुभयस्तदा ॥
जगुर्गन्धर्व्वप्रवरास्तुष्टुवुश्च सुखास्तदा ॥"

इत्यनन्तसंहितायां श्रीचैतन्यजन्मखण्डे सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।

"यः सत्ये सितवर्णमादधदसौ श्रीशुक्लनामाभवत्
त्रेतायां मखभुक् मखाख्य उचितोऽभूद्रक्तवर्णं दधत् ।
यः श्यामं दधदास्तु वर्णकममुं श्यामो युगे द्वापरे
सोऽयं गौरविधुर्व्विभाति कलयन्नामावतारं कलौ ॥
नित्यानन्दो भक्तरूपो व्रजे यः श्रीहलायुधः ।
भक्तावतार आचार्य्योऽद्वैतो यः श्रीसदाशिवः ॥"

इति गौरगणोद्देशः ॥

(अयमेव भगवांश्चैतन्यदेवो नवीनवैष्णवसम्प्रदायविशेषस्य प्रवर्त्तकस्तत्सम्प्रदायैश्चोपास्येष्टदेवत्वेनासौ परिगृहीतश्च । असौ एव वृन्दावनरमण-श्रीकृष्णस्य पूर्णावतार इति केचित्, परैस्तु प्रामाणिकग्रन्थवचनादर्शनात् तन्न मन्यते अतएवास्मिन् विषये पण्डितानां प्रायशो मतभेदो दृश्यते ।

स तु प्रभुः (१४०७) सप्ताधिकचतुर्द्दशशतशके कुम्भस्थे सवितरि पौर्णमास्यां तिथौ शुक्रवारे प्रदोषसमये नवद्वीपाख्यनगर्य्यां प्रादुर्बभूव । तस्मिन्नेव महामहिम्नस्तस्य भगवतो जन्मसमये चन्द्रदेवं प्रति सैंहिकेयोपरागो जातः । एतद्रूपलक्षीकृत्य गङ्गास्नानार्थं बहवो लोका नानादिग्देशादागत्य तत्र मिलिताः । तदा ग्रस्तेऽपि राहुणा चन्द्रमसि भक्तजनकुमुदबान्धवो गौरचन्द्रः समवेतलोकानां हरिसंकीर्त्तनप्रभृतिभिर्मङ्गलाचरणैः सह शचीपूर्व्वपर्व्वतादुदियाय भवन्ति हि शुभसूचकानि महतामाविर्भूतानि । अतस्तदापि प्रसन्ना दिक् शैत्यसौगन्ध्यमान्द्यादिगुणगणाढ्यो मलयसमीरणः प्रसन्नानि च साधु जनमनांसि समभवन् । अस्य पिता जगन्नाथमिश्रस्तु पुरा श्रीहट्टनिवासी आसीत् । कदाचित् गङ्गास्नानार्थमेव नवद्वीपमागत्य विप्रचक्रवर्त्तिकुलतिलकस्य नीलाम्बरशर्म्मणः शचीनाम्नीं कन्यां परिणीतवान् । ततो गच्छति काले अयं चैतन्यदेवः शचीगर्भे त्रयोदशमासं यावदुषित्वा जगन्नाथमिश्रस्य दशमपुत्त्रत्वेन समभवत् । अस्य पूर्व्वजो विश्वरूपो नाम जगन्नाथमिश्रस्यापरः पुत्त्र आसीत् । स तु यौवन एव ज्ञानवैराग्यविशारदो दारपरिग्रहमनङ्गीकुर्व्वन् पारिव्राज्यधर्म्मं समाश्रयत् ।

अथ चैतन्यदेवस्य जातकर्म्मादिसंस्कारे यथाकालं क्रमशो निवृत्ते अस्य मातामहो नीलाम्बरचक्रवर्त्ती सुलक्षणादिकमवलोक्य विश्वम्भर इति नाम्नैनमाजुहाव । शचीदेवी तु पुनः पुनः पुत्त्रधनेन वञ्चिता प्रियतममेनं कनीयांसं संसारस्थितिदीर्घजीवनकामनया निमाइ इत्याख्यया पौरवासिनस्तु असामान्यरूपलावण्यतया परमसमादरेण गौर इत्याख्यया च आहूतवन्तः । परं धर्म्मरसिकानां भक्तानां समाजे, शाक्यसिंहस्य बुद्धदेव इव अस्य महाप्रभुरिति चैतन्यदेव इति च आख्या प्रसिद्धा ।

अथ प्राप्ते काले चैतन्यदेवोऽयं शास्त्रसागरपारगमशेषबुधवर्गवन्दितचरणारविन्दं महामहोपाध्यायं गङ्गादासशर्म्माणमुपाध्यायत्वेनाङ्गीकृत्य स्वल्पेनैव कालेन सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः समभवत् । अस्य बुद्धिप्राखर्य्यमवगम्य तदा सर्व्व एवैनं देवांशसम्भूतममन्यन्त । अथ कदाचिदयं गङ्गास्नानार्थं गत्वा तत्र वल्लभाचार्य्यस्य लोकातीतरूपलावण्यां लक्ष्मीं नाम कन्यामवलोक्य मोहित आसीत् । वल्लभाचार्य्यस्तु एतदवगम्य स्वयमेव तां कन्यामस्मै सम्प्रददे । विवाहानन्तरमेवासौ छात्रानध्यापयितुं प्रवृत्तः । एतस्मिन्नेव समये बहवो दिग्विजयिनः पण्डिता नवद्वीपमागत्य अस्य तर्कजालैः समाच्छन्ना भग्नदर्पाश्च सन्तः प्रतिनिवृत्ताः । असावपि दिग्विजिगीषया पूर्व्वादिस्थलीं गत्वा तत्रस्थान् पण्डितान् विमोहयन् सुविमलं यशः प्राप्तवान् । एतस्मिन्नेव काले अस्य पूर्व्वपत्नी कालधर्म्मं प्राप्ता । चैतन्यदेवस्तु तस्या विरहेण व्याकुलितोऽपि मातुरनुरोधेनैव पुनः सनातनपण्डितस्य विष्णुप्रियानाम्नीं कन्यां द्वितीयपत्नीत्वेन स्वीचकार । परं सर्व्वगुणविभूषितायाः साक्षात् लक्ष्म्या इव लक्ष्म्या भरत्यादेवासौ संसारविरक्तः श्रीवासादिभिर्भक्तवर्गैर्मिलितो हरिभक्तिरसनिमग्न एव कालं यापयामास । अथ कदाचित् पितृलोकोद्धारवासनया गयातीर्थं गत्वा भक्तचूड़ामणेः श्रीमदीश्वरपुरिनाम्नो गोस्वामिनः सकाशात् हरिनामान्तदीक्षां लब्ध्वात्मानं कृतकृतार्थं मत्वा च स्वदेशं प्रत्यावृत्तवान् । एतस्मिन्नवसरे पाषण्डदुराचारौ दस्युप्रवरौ जगाइ माधाइ चेति प्रसिद्धौ ब्रह्मबन्धू अन्यांश्च कुष्ठादिव्याधिपीड़ितान् महापातकिनः करुणया हरिनामदीक्षादानेन संसारसागरात् समुद्धृत्य यवनजातीयकाजिप्रभृतीन् वैष्णवद्वेषिणः स्वमहिम्ना दमयामास । ततः प्रभृत्येवासौ भक्तिरसप्रधानं वैष्णवधर्म्मं प्रचारयितुमिच्छन् नित्यानन्दाद्वैताचार्य्यादिभिर्भक्तवर्गैः सह नानाजनपदं परिभ्रमन् बहूनेव जनान् प्रेमोन्मत्तानकरोत् । अथ (१४३१) एकत्रिंशदधिकचतुर्द्दशशतशके उत्तरायणसंक्रान्त्यां संसारमायां परित्यज्य काटोयाख्यग्रामे केशवभारतिसकाशात् सन्न्यासधर्म्मं समाश्रयत् । अथ नीलाचलमागत्य श्रीजगन्नाथदेवं दृष्ट्वा राज्ञः प्रतापादित्यस्य सभापण्डितं वेदान्तशास्त्रपारदर्शिनं सार्व्वभौमं विचारेण पराजित्य वैष्णवदीक्षां प्रदत्तवान् । अथ कदाचित् गोदावरीतीरे भक्तवरं रामानन्दमवलोक्य सेव्यनिर्णयैर्धर्म्मालापैरात्मानं कृतकृत्यवदमन्यत । ततोऽसौ त्रिपदी-शिवकाञ्ची-विष्णुकाञ्ची-त्रिमल्लप्रभृतीन् बहून् दाक्षिणात्यजनपदान् हरिप्रेमरसेन प्लावयित्वा द्वारकातीर्थदर्शनार्थं प्रस्थितः । तत्रैवासौ 'कृष्णकर्णामृतं' नाम सुप्रसिद्धवैष्णवग्रन्थं लब्धवान् । अतः परं पुनरेव नीलाचलमागत्य काशीश्वरनाम्नः कस्यचिद्भक्तप्रधानस्य भवने व्यवस्थितवान् । अत्रैवासौ श्रीश्रीजगन्नाथदेवस्य रथयात्रामहोत्सवे हरिसंकीर्त्तनादिकं विधाय प्रेमोन्मादप्रलापादिभिर्भक्तिलक्षणं दर्शयामास । अथ गच्छति काले वृन्दावनं

शिगमित्रन्येनैव पथा व्रजन् स्वभावसारल्येन यात्राग्नेऽपि हिंसजन्तून् भक्तिप्रेम्णा मादयित्वा वृन्दावनमुपलम्भे। तत्र स्वभक्तवृन्दान्वित एवासौ गोपीवल्लभश्रीकृष्णस्य विहारस्थानादिकमवलोक्य मथुरामुद्दिश्य प्रस्थित। ततोऽस्मात् स्थानात् प्रयागगमनकाले बहून् पाषण्डानपि यवनान् हरिभक्तान् विधाय वाराणसीमुपस्थित। तत्र कियत्कालमुषित्वा स्वधर्मं प्रचार्य्य च पुनर्नीलाचलमाजगाम। अत्रस्थ एवासौ स्वप्रचारितवैष्णवधर्म्मस्य माहात्म्य विज्ञापयितु भक्तवृन्दाग्रगण्यान् रूपसनातनादीन् नाना तीर्थस्थानेषु प्रेषयामास। अथ स्वभक्तैर्मिलितो नानाविधमहोत्सवेन हरिसंकीर्त्तनादिक विधाय भक्तिरसस्य उत्कटकोटिमभिगम्य विरहोन्मादादिप्रगाढभक्तिलक्षणैरन्वित आसीत्। तत एवासौ स्वभक्तगणान् कलियुगहरिसंकीर्त्तनस्य माहात्म्यमिति श्रावयित्वा अष्टचत्वारिंशद्वर्षवयसि कालस्य दुरतिक्रमणीयत्वात् (१४५५) पञ्चपञ्चाशदधिकचतुर्द्दशशतशक मानवकाय परित्यज्य अन्तर्हितवान्।)

चैत्यं क्ली पु (चित्यस्य इदम्। "तस्येदम्।" ४। ३। १२०। इत्यण्।) आयतनम्। इत्यमरः। २। २। ७। यज्ञस्थानं कश्चित्तु सुराहित देवकुलसदृशयज्ञायतन सचित्यमाचैत्यमपीत्याहुः। देवायतनमात्रम्। यद्वा देवकुलम्। इति भरतः। (यथा महाभारते। २। ३। १२।
यत्र यूपा मणिमयाश्चैत्याश्चापि हिरण्मयाः।) चिता। इति त्रिकाण्डशेषः।

चैत्यः पु (चैत्ये देवायतनादिस्थाने तिष्ठतीति। चैत्य+अण्।) बुद्धः। विम्बः। उद्देशवृक्षः। इति मेदिनी भरतश्च। शेषस्य पर्य्यायः। देवसदः २ देवावासः ३ करिभः ४ कुञ्जरः ५। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा महाभारते। ६। ३। ३०।
'वृक्षाः पतन्ति चैत्याश्च ग्रामेषु नगरेषु च।
चैत्यः पुरुषः। यथा, भागवते। ३। २६। ६०।
"चत्वद्वारस्तपोवृद्धचित्त चैत्यस्ततोऽभवत्।)

चैत्यद्रुः पु (चैत्य एव द्रुमः।) अश्वत्थवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः। (अश्वत्थशब्देऽस्य गुणाद्यो ज्ञातव्याः।)

चैत्यमुखः पुं (चैत्यं चितासम्बन्धि विज्ञानमिव मुखं यस्य।) कमण्डलुः। इति त्रिकाण्डशेषः।

चैत्यवृक्षः पु (चैत्यस्थानाग्रथा प्रसिद्धो वृक्षः।) अश्वत्थवृक्षः। इति रत्नमाला। (यथा मनुः। ९। २६४।
"चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च।")

चैत्र क्ली (चीयन्ते क्रीडा यस्मिन् स्थानान्तर ग्रन्थेनिः। चि+बाहुलकात् करणे त्रन्। ततः स्वार्थे अण्।) स्तनम्। देवकुलम्। इति मेदिनी। र १०। एकत्र इति भाषा। (यज्ञस्थानम्। यथा महाभारते। १। १०८। १२।
"भौदृश यज्ञैश्च राजन्। यशैत परिरक्षित।
बभूव रमणीयश्च चैत्रयूपशताङ्कित।)

चैत्र पुं (चित्रे विचित्रे काव्यादौ साधुः। चित्र+अण्।) बुद्धभिक्षुकः। इति त्रिकाण्डशेषः। वर्षपर्व्वतविशेषः। इति मेदिनी। रे, २७। (यथा, हारावल्याम्।
'हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च।
चैत्रः कर्णी च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्व्वताः।'
चित्रायां भवः। चित्रा+अण्।) चित्रागर्भजो बुधपुत्रः। स सप्तद्वीपाधिपतिः सुरथराजपितामहः। इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्। (चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र स। चित्रा+'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः।'
४। २। २३। इति पक्षे अण्।) मासभेदः। स तु सौरचान्द्रभेदेन द्विविधः। तत्र मीनराशिस्थरविकः सौरः। मीनस्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चान्द्रः। इति मलमासतत्त्वम्। तत्पर्य्यायः। चैत्रिकः २ मधुः ३। इत्यमरः। १। ४। १५। चैत्री ४ कालादिकः ५। इति राजनिघण्टः। चैत्रकः ६ चित्रिकः ७। इति शब्दरत्नावली। *। तत्र जातफलम्।
"सतकर्म्मशाली विनयी सुवेशी
भोगी सुखी स्वामधुराग्नभोजी।
सनसङ्गयुक्तो द्विजदेवभक्तो
भवन्मनुष्यो मधुमासजन्मा।'
इति कोष्ठीप्रदीपः। *।
(चैत्रकृत्यानि तु वारुणीशोकाष्टमी श्रीरामनवमी मन्मथत्रयोदशी मदनचतुर्दशीप्रभृतीनि। एतेषां प्रकरणादिकं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम्।)
तत्र शिवव्रतकथनम्। यथा —
'चैत्रे मास्यथ माघे वा योऽर्च्चयेत शङ्करं व्रती।
करोति नर्त्तनं भक्त्या वेत्रपाणिर्दिवानिशम्।
मासं वाप्यर्द्धमासं वा दश सप्त दिनानि वा।
दिनमानं युगं सोऽपि शिवलोके महीयते।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्।
अधुनास्य सन्न्यास इति गाजन् इति च भाषा।

चैत्रक पुं, (चैत्र+इव। स्वार्थे कन्।) चैत्रमासः। इति शब्दरत्नावली।

चैत्ररथ, क्ली, (चित्ररथेन गन्धर्व्वेण निर्वृत्तम्। 'तेन निर्वृत्तम्।' ४। २। ६८। इत्यण्।) कुबेरस्योपवनम्। तत्तु चित्ररथगन्धर्व्वनिर्म्मितम्। इत्यमरः। १। १। ७३। (यथा रघुः। ५। ६०।
'एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्
सौराज्यरम्यानपरो विदर्भान्।"
इन्दुपीठस्थानानामन्यतम। यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ५८।
"मनोरमा चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे।"
पुं कुरुवंशविशेषः। यथा महाभारते। १।
९४। ५९।
"अविक्षितमभिप्रायं तथा चैत्ररथं मुनिम्।
जनमेजयञ्च विख्यातं पुत्रांश्चास्यानुशुश्रुम।")

चैत्रावली स्त्री, (चैत्र चैत्रमासे आ सम्यक् चैत्रवरत्वमभिव्याप्नोति। आ+वर+णिच्+अच्। (ततो ङीप्। इति शब्दः।) चैत्री पूर्णिमा। ततत्पर्य्यायः। मधूत्सवः २ सुवसन्तः ३ काममहः ४ वासन्ती ५ कर्द्दमी ६। इति त्रिकाण्डशेषः।

चैत्रिक पु (चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी विद्यतेऽस्मिन्। 'विभाषा फल्गुनीति।' ४। २। २३। इति पक्षे ठक्।) चैत्रमासः। इत्यमरः। १। ४। १५।

चैत्री [न्] पु, (चैत्री चित्रायुक्ता पौर्णमासी विद्यतेऽस्मिन्। व्रीह्यादित्वादिनिः।) चैत्रमासः। इति राजनिघण्टः। (चित्रा+इण्।) चैत्रिरिति च पाठः।

चैद्यः, पु (चेदीनां जनपदानां राजा। चेदि+ष्यञ्।) शिशुपालः। स तु दमघोषसुतः। इति जटाधरः। (यथा माघे। २। ३८।
'त्वया विप्रकृतश्चैद्यो रुक्मिणीं हरता हरे।"
चेदिराजवंशः। इति पुराणम्।) तद्देशीये पुंभूम्नि। इति त्रिकाण्डशेषः।

चोक्ष त्रि (क्षायते उच्यते शोधते इत्यर्थः। चक्ष+कर्म्मणि घञ्। तत पृषोदरात् साधुः।) गीतः। शुचिः। (यथा, मनुः। ३। २०७।
'अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि।
विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा।')
दक्षः। (यथा महाभारते। १२। ७०। ८।
'अनीर्षुर्गुप्तदारः स्याच्चोक्षः स्यादघृणी नृपः।")
तीक्ष्णः। मनोज्ञः। इति मेदिनी। षे १२।

चोच, क्ली, (प्रशस्तं चोचं त्वक विद्यतेऽस्य। 'अर्श आदिभ्योऽच्।' ५। २। १२७। इत्यच्।) गुड्त्वक। इत्यमरः। २। ४। १३४। (यथा,
"मूत्राघातकरं चोचपत्रं तगरमौद्वयकालीयकाः।"
इति वाभटे सूत्रस्थाने। १५। ४५।)
तेजपात इति ख्यातम्। इति कश्चित्। (अस्य पर्य्याया यथा —
"त्वकपत्रञ्च वराङ्गं स्याद्भृङ्गं चोचं तथोत्कटम्।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।)
उपभुक्तफलास्थिप्रष्ठम्। चाँचा इति ख्यातम्। तालफलम्। इति भरतः। कदलीफलम्। इति सारसुन्दरी। नारिकेलम्। इति स्वामी। वल्कलम्। चर्म्म। इति धरणी।

चोचक क्ली (चोच+स्वार्थे कन्। यद्वा चोचेन त्वचा कायतीति। कै+कः।) वल्कलम्। इति शब्दरत्नावली।

चोटी, स्त्री, शाटी। इति हेमचन्द्रः। ३। ३३८।

चोड पुं (चुडति संवृणोति शरीरमिति। चुड संवरणे+अच्।) प्रावरणम्। देशविशेषः। इति मेदिनी। डे, १३।

चोदना, स्त्री (चोद्यते प्रवर्त्त्यतेऽनयेति। चुद+णिच्+युच् टाप् च।) विधिः। (यथा, गीतायाम्। १८। १८।
'ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्म्मचोदना।")
प्रेरणा। यथा। चोदना लक्षणोऽर्थो धर्म इति जैमिनिसूत्रम्। एकादिद्वादशान्ताः सङ्ख्याः चोदना। इति स्मृतिः।

चोदयित्रीकः पुं (चोदनया प्रेरणया गुप्यते इति शिष्यते इति। गुप+"इगुपधेति।" ३। १।

१३५। इति कः। क्रीड़नकाले कन्दुकानां ऊर्द्ध-क्षेपणप्रसिद्धतयास्य तथात्वम्।) कन्दुकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चोद्यं, क्ली, (चोदयति प्रेरयति चित्तं रसविशेषे अनेनेति। चुद्+णिच्+यत्।) अद्भुतम्। प्रश्नः। इति मेदिनी। ये, २३॥ (यथा, महाभारते। ५। ४३। ३४।

"सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च।
अस्तेयं ब्रह्मचर्य्यञ्च तथासंग्रहमेव च॥")

चोद्यः, त्रि, (चोदयितुं प्रेरयितुं योग्यः। "ऋहलो-र्ण्यत्।" ३।१।१२४। इति यत्।) चोदनार्हः। प्रेरणयोग्यः। इति मेदिनी। ये, २३॥ (यथा, महाभारते। ५। ३८। ७।

"नीवारमूलेङ्गुदशाकवृत्तिः
सुसंयतो चाग्निकार्य्येष्व चोद्यः।
वने वसन्नतिथिष्वप्रमत्तो
धुरन्धरः पुण्यकृदेष तापसः॥")

चोपनं, क्ली, (चुप मन्दायां गतौ+भावे ल्युट्।) मन्दगमनम्॥

चोरः, पुंस्त्री, (चोरयतीति। चुर+णिच्+पचाद्यच्।) स्तेयकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। चौरः २ दस्युः ३ तस्करः ४ प्रतिरोधी ५ मलिम्लुचः ६ स्तेनः ७ ऐकागारिकः ८ स्तैन्यः ९ प्रच्छन्नघातः १० मोषकः ११ पाटच्चरः १२ परास्कन्दी १३ कुम्भिलः १४ खगकः १५ शङ्कितवर्णः १६ खानिकः १७। इति शब्दरत्नावली॥ प्रचुरपुरुषः १८। इति त्रिकाण्डशेषः॥ वृषः १९ तक्वा २० रिभ्वा २१ रिपुः २२ रिक्वा २३ विरावाः २४ ताय्युः २५ वनर्गुः २६ हुरश्चित् २७ मुषीवान् २८ मलिम्लुचः २९ अघशंसः ३० वृकः ३१। इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः॥ (यथा, देवीभागवते १। १८। ६।

"चोरेषु चौरबुद्धिस्ते साधुबुद्धिस्तु तापसे।
स्वपरत्वं तवाप्यस्ति विदेहत्वं कथं नृप!॥")

चण्डशण्टी। इति ज्ञानचन्द्रिकाधृतहलचन्द्रः॥ गन्धद्रव्यविशेषः। यथा। चोरकुङ्कुमरोचनाः। इत्यष्टगन्धकथने आगमः॥

चोरकः, पुं, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषस्तद्वत् कायतीति। कै+कः।) ग्रन्थिपर्णी। इति रत्नमाला॥ पिड़िङ्ग इति भाषा। (चोर+स्वार्थे कन्।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। शङ्कितः २ खङ्गः ३ दुष्पत्रः ४ क्षेमकः ५ रिपुः ६ चपलः ७ कितवः ८ धूर्त्तः ९ भट्टः १० नीचः ११ निशाचरः १२ गणहासः १३ कोपनकः १४ चोरः १५ फलचोरकः १६ दुष्कुलः १७ ग्रन्थिलः १८ सुग्रन्थिः १९ पर्णचोरकः २० ग्रन्थिपर्णः २१ ग्रन्थिदलः २२ ग्रन्थिपत्रः २३। (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ६ अध्याये।

"चोरको वरुणः कुष्ठं सर्व्वगन्धा ससप्तला॥")

अस्य गुणाः। तीव्रगन्धत्वम्। उष्णत्वम्। तिक्तत्वम्। वातकफनाशासृक्ज्वरजाजीर्णकृमिदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

चोरपुष्पिका, स्त्री, (चोरपुष्पी+स्वार्थे संज्ञायां वा कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) चोरपुष्पी। इति शब्दरत्नावली॥ ("शङ्खिनी चोरपुष्पिका।" इति वैद्यकम्॥)

चोरपुष्पी, स्त्री, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषस्तद्वत् सुगन्धि पुष्पमस्याः। "पाककर्णपर्णेति।" ४।१।६४। इति ङीष्।) क्षुपविशेषः। चोरा इति चोरहुली इति च ख्याता इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। शङ्खिनी २ केशिनी ३। इत्यमरः। २।४।१२६॥ चोरपुष्पिका ४। इति शब्दरत्नावली॥ (चोरा ५। इति शब्दचन्द्रिका॥)

चोरस्नायुः, स्त्री, (चोरस्य स्नायुरिव।) काकनासालता। तस्करस्नायुरिति राजनिर्घण्टदर्शनात्॥

चोरा, स्त्री, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषः तस्येव गन्धोऽस्त्यस्य। अर्श आद्यच् ततष्टाप्।) चोरपुष्पी। इति शब्दचन्द्रिका॥

चोरिका, स्त्री, (चोरस्य भावः। मनोज्ञादित्वात् ठन्।) चौरिका। चौर्य्यम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

चोलः, पुं, (चोलयति समुच्छ्रयति स्त्रीणां वक्षःप्रदेशे इति। चुल उन्नतौ+अच्।) कञ्चुलिका। काँचुलि इति भाषा॥ (यथा, आनन्दलहर्य्याम्। ६६।

"निजां वीणां वाणी निचुलयति चोलेन निभृतम्॥")

तत्पर्य्यायः। कूर्पासकः २। इत्यमरः। २।६।११८॥ कञ्चुकः ३। इति जटाधरः॥ कञ्चुली ४ कञ्चुलिका ५। इति शब्दरत्नावली॥ स्त्रीणां निचोल इति रमानाथः॥ पुंयोगेऽप्येतौ चोला इति ख्यातौ इति सुभूतिः॥ गदादित्वात् चोली च। कूर्परः कफोणिर्जानु च तद्वद्व्रमस्यते क्षिप्यते अत्र कूर्पासः पृषमनोयादित्वाल्लोपः ततः स्वार्थे कः। इति भरतः॥ * ॥ देशविशेषः। इति शब्दरत्नावली। अधुना ताञ्जोर इति ख्यातः॥ ब्रह्मसूत्रधारिवेदयागानधिकारिक्षत्त्रियविशेषः। स तु पूर्व्वं क्षत्त्रिय आसीत् सगरराजेनास्य धर्म्मनाशं वेशान्यत्वञ्च चकार। इति हरिवंशः॥

चोलकं, क्ली, (चोलयति आच्छादयतीति। चुल+णिच्+अच्+स्वार्थे कन्। यद्वा चोल इव कायति इति। कै+कः।) वल्कलम्। इति शब्दरत्नावली॥

चोलकः, पुं, (चोल इव कायति इति। कै+कः।) वाणवारः। कवचम्। इति हारावली। १८७॥ (देशभेदः। यथा कथासरित्सागरे। १९।८५।

"उल्लङ्घमाना कावेरी तेन संमर्द्दकारिणा।
चोलकेश्वरकीर्त्तिश्च कालुष्यं ययतुः समम्॥")

चोलकी, [न्] पुं, (चोलकमिवास्त्यस्य इति इनिः।) करीरः। नारङ्गः। किष्कुपर्व्व। इति मेदिनी। ने, १८४॥

चोलण्डुकः, पुं, (चोलस्य अण्डुकं इव शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) शिरोवेष्टः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चोषः, पुं, (चूष्यते इति। चि+डः। ततः उष दाहे+अच्। चश्चासौ उषश्चेति।) पार्श्वज्वाला॥ यथा—

"हृच्छूलपीडनयुतं पवनेन पित्तात्
तृड्दाहचोषबहुलं सकफप्रसेकम्।
श्लेष्मात्मकं बहुरुजं बहुभिश्च विद्यात्
त्रैगुण्यमोहजड़ताभिरथापरश्च॥

चोषः पार्श्वस्थिताग्निनेव सन्तापः।" इति भावप्रकाशः॥ (यथाच, सुश्रुते। १। ४२।

"यो गले चोषमुत्पादयति मुखवैशद्यं जनयति भक्तरुचिं चापादयति हर्षञ्च स तिक्तः॥")

चोस्कः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति। चदि+डः। ततः स्कन्दति आक्रमते शत्रून् स्कुनाति आप्लवते वा। स्कन्दि स्कु वा+डः। ततः पृषोदरादित्वे साधुः।) सिन्धुवारदेशीयाश्वः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चौक्षं, त्रि, (चोक्ष एव इति। स्वार्थे अण्।) मनोज्ञम्। इति महाभारतम्।

चौरः, पुं स्त्री, (चोर एव प्रज्ञादिभ्योऽण्। यद्वा चुरा शीलमस्य। "इति छत्रादिभ्यो णः।" ४।४।६२। इति णः।) चोरः। इत्यमरः। २।१०।२४॥ (यथा, देवीभागवते। १। १६। ५६।

"चौरं वा तापसं वापि समानं मन्यते कथम्॥")

असुरविशेषः। यथा, हरिवंशे। १७६। १८।

"किराती चौरवसनां चौरसेनानमस्कृताम्॥")

कविभेदः।

"कविरमरः कविररुः कविश्चौरो मयूरकः॥"
इत्युद्भटः॥)

चोरपुष्पी। इति मेदिनी। रे, ३७॥ (चोरपुष्पीशब्दे विवरणमस्य ज्ञेयम्॥) सुगन्धिद्रव्यविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

चौरिका, स्त्री, (चोरस्य कार्य्यं भावो वा। "द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च।" ५।१।१३३। इति वुञ्। टापि अत इत्वम्।) चौर्य्यम्। इत्यमरः। २। १०। २५॥ (यथा, मनुः। १। ८२।

"चौरिकानृतमायाभिर्धर्म्मश्चापैति पादशः॥")

चौरी, स्त्री, (चौर+ङीष्।) चौर्य्यम्। इति शब्दरत्नावली॥ (गायत्रीरूपा महाशक्तिः। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४६।

"चन्द्रिका चन्द्रधात्री च चौरी चौरा च चण्डिका॥")

चौर्य्यं, क्ली, (चोरस्य कर्म्म भावो वा। "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च।" ५।१।१२४। इति ष्यञ्।) चौरकर्म्म। चोरी इति चुरी इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। स्तैन्यम् २ स्तेयम् ३ चौरिका ४। इत्यमरः। २।१०।२५॥ चौरी ५। इति शब्दरत्नावली॥ चोरिका ६। इत्यमरटीका॥ (यथा, मनुः। ६। ७६।

"सन्धिं छित्त्वा तु ये चौर्य्यं रात्रौ कुर्व्वन्ति तस्कराः।
तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत्॥")

चौलकर्म्म, [न्] क्ली, (चूड़ाया इदम्। "तस्येदम्।" ४।३।१२०। इत्यण् उस्य अत्वञ्च,

तत्र चौलमेव कर्म्म इति कर्म्मधारय ।) चूडाकर्म्म । इति स्मृतिः ॥

चौलुक्य पुं (चुलकस्य गोत्रापत्यमिति । 'गर्गादिभ्यो यञ् ।' ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) राजविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१२ ॥

च्यु क हासे । सहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा० पर० अक० सक० च सेट् ।) अन्तःस्थाद्योपधः । क च्यावयति । इति दुर्गादासः ॥

च्यु ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० आत्म० सक० अनिट् ।) अन्तःस्थाद्योपधः । ङ च्यवते । इति दुर्गादासः ॥

च्युत्, इर क्षरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर० सक० सेट् । क्वचित् अकर्म० ।) अन्तःस्थादि-युक्तः । इर, अच्युतत् अच्योतीत् । क्षर इह आसेचनम् । च्योतति घृतं वह्नौ यज्वा । आसिच्य सौत्यः । इति दुर्गादासः ॥ (यथाच भट्टिः । ६ । २८ ।

"सीतां त्रिपोषु सौमित्रे । रात्रिसाधारणीं धुवम् ।
इन्द्र प्रोतिमभ्यस्य मन्मदारे चुलतयोः ॥
'अच्युतत् सलिलमकामकोऽम । इति तट्टीकायां जयमङ्गलभरती ॥)

च्युत, त्रि (च्यवते स्म इति । च्यु + कर्म्मणि क्तः । यद्वा च्युत + घञर्थे क ।) क्षरितम् । यथा —
'विवृत्त लघुताभोजच्युत पारिकयाम्बरम् ।
इति श्रीभागवतम् ॥
(गलितम् । यथा रघु । ११ । ७५ ।
सम्भ्रमोद्भवपीडितकया
कलिता च्युतविकङ्कतसुधाम् ॥)

च्युति स्त्री (च्यवते प्रोथिताङ्कमस्या इति । च्यु + अपादाने क्तिन् ।) भगम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६०८ ॥ गुह्यद्वारम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (च्यु + भावे क्तिन् ।) क्षरणम् । यथा —
कुर्य्या हरस्यापि पिनाकपाणे
र्धैर्य्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥'
इति कुमारसम्भवे । ३ । १० ॥

च्युप पुं (च्यवन्ते भावत्तोऽनेन इति । च्यु + च्युप किच्च । उणा० । ३ । २४ । इति प स च कित च्युधातुरत्र भावनार्थे वर्त्तते इत्युज्ज्वलदत्तः ।) मुखम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

च्युस क हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा० पर० अक० सेट् ।) क्वचित् पुस्तके हासे । अन्तःस्थादियुक्तः । क, च्योसयति । इति दुर्गादासः ॥

च्योन क्ली, (च्युत + पृषोदरादित्वात् साधुः ।) च्योतम् । घृतादिक्षरणम् । इत्यमरटीका ॥

च्यौत्न त्रि (च्यवते इति । अनिदाष्ठ्यादिः । उणा० । ४ । १०४ । इति त्नः ।) गमनकर्त्ता । ज्यज्ज च्यौत्नपुण्य । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ बलम् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

छ

छ छकारः । स तु व्यञ्जनवर्णः । चवर्गद्वितीयवर्णश्च । (वङ्गाक्षरे) तस्य लेखनप्रकारो यथा,
'कुण्डल्योगता रेखा कुञ्चिता कुण्डली तत ।
पुनरधोगता तासु शक्ति प्रकोऽप्यविस्फुर ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ ० ॥

अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति व्याकरणम् ॥ ("इचुयशानां तालु ।" इति छन्दकारेणोक्तम् ।
'कण्ठाघवदावितुयमाससास्था भोष्ठावयु ।
इति शिक्षापद्यम् ॥)

अस्योत्पत्तिर्यथा । प्रपञ्चसारे ।
"विसर्गस्ताकुंप गोष्ठा प्र चवर्गेच यल्लया ।"
अघोषश्चापि वर्णस्य द्वितीयास्पर्शोच्चारणे स्पर्शान्नाभिनि क्षोकगाभीरदर्श्यमादिति च यथाम्नायमवेतीति तट्टीकाकारो विवरणः ॥

अस्या ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
'ध्यानमस्या प्रवक्ष्यामि द्विभुजां विलोचनाम् ।
पीताम्बरधरां शिवां वरदां भक्तवत्सलाम् ।
एवं ध्यात्वा छकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"

अस्य स्वरूपं यथा कामधेनुतन्त्रे ।
"छकारं परमाश्चर्य्यं स्वयं परमकुण्डली ।
सततं कुण्डलीयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
त्रिविन्दुसहितं वर्णं सदा ईश्वरसंयुतम् ।
पीतविद्युल्लताकारं छकारं प्रणमाम्यहम् ॥"

तस्य नामानि यथा तन्त्रशास्त्रे ।
"छश्छन्दः सुमुखी च पशुः पशुपतिस्मृतिः ।
निर्म्मलं तरलं वह्निर्भूतमाता विनायिनी ॥
एकनेत्रश्च चपलो द्विशिरा वामकूर्परः ।
गोकर्णा लाङ्गली पृथ्वी कामसुता मनःशिवः ॥
माता निशाचरः पार्थिवेशः स्थितिग्रन्थकः ॥

छ त्रि (छ्यते परिच्छिद्यते यत् इति । छो + कर्म्मणि घञर्थे कः ।) निर्म्मलम् । इति मेदिनी । छे १ ॥ तरलम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥

छ पुं (छो + भावे क्तः घञर्थे को वा ।) छेदनम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥

छग पुं स्त्री (छ यद्यानि छिन्नं गच्छति प्राप्नोतीति । गम + डः ।) छागः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२७५ ॥

छगण स्त्री पुं (छ + गण । छ तस्मै अग्नि स्थापनायेत्यर्थं गण्यते इति । गण + कर्म्मणि अप ।) करीषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२७३ ॥

छगल क्ली (छ्यति छिनत्ति छायते वा । छो + छेदने + 'छो गुग् ह्रस्वश्च ।' उणा० । १ । ११२ । इति कलच प्रत्यय धातोर्गुगागमो ह्रस्वश्च ।) नीलवस्त्रम् । इति मेदिनी । ले १ ॥

छगल पुं स्त्री (छायते छिद्यते देवोपहाराय इति । छो + कलच गुगागमो ह्रस्वश्च ।) छागः । इति मेदिनी । ले, ८१ ॥ (यथा सुश्रुते । १ । ४६ ।
'नातिशीतो गुरुः स्निग्धो मन्दपित्तकफः स्मृतः ।
छगलस्त्वनभिष्यन्दी तेषां पीनसनाशनः ॥')

छगलक पुं स्त्री (छगल + स्वार्थे कन् ।) छागः । इत्यमरः । २ । ९ । ७६ ॥

छगला स्त्री (छगलस्याकारोऽस्त्यस्या छगलवत् लक्षविशेषोऽस्त्यस्या वा । अर्श आद्यच् ।" ५ । २ । १२७ । इति अच् टाप् च ।) वृद्धदारकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली मेदिनी च ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा 'वृक्षपुष्पिकाखरी जीवन्तीविषीनिकानन्दीभल्लातक्छगलाण्डी वृषादनीपञ्चाङ्गुलाकर्णी मधुयष्टिकागिरिकर्णी मुञ्जारकीगिरारप्रभृतीनि ।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३९ अध्याय ।)

छगलाङ्घ्री, स्त्री (छगलस्याङ्घ्रिर्मूलमस्याः । ततो ङीष् ।) छगलाण्डी । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

छगलाण्डी, स्त्री (छगलस्याण्ड इव फलं यस्याः ।) छगलान्त्री । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (पुंसि तु पीठस्थानभेदे । यथा देवीभागवते । ७ । ३० । ७३ ।
"छगलाण्डे प्रचण्डा तु चण्डिका मरकुटे ॥")

छगलान्त्रिका स्त्री (छगलान्त्री + स्वार्थे कन् । टाप् पूर्व्वह्रस्वः ।) छगलान्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

छगलान्त्री स्त्री (छगलस्यान्त्रं यस्याः ।) वृद्धदारकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ११७ ॥ वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८ अध्याये ।"श्यामामहाश्यामात्रिवृद्दन्तीशङ्खिनीतिल्वककम्पिल्लकरम्यकक्रमुकपुत्रश्रेणीगवाक्षीराजवृक्षकरञ्जद्वयगुडूचीसप्तलाछगलान्त्रीसुधा सुवर्णक्षीरी चेति ॥)

छगली स्त्री (छगल + जातित्वात् ङीष् ।) छागमाता । छागी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छटा स्त्री (छो + अटन् किच्च ।) दीप्तिः । (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १२८ ।
"प्रतापाग्निच्छटाकूटे पटवासमधर्म्मभिः ।
अम्बरीपद्विषेन्द्रस्य येनाशक्यत मण्डलम् ॥")
समूहः । यथा माघे । १ । ४७ ॥
'सटाच्छटाभिन्नघनेन बिभ्रता
नृसिंह सैंहीमतनुं तनुं त्वया ।
(सटाच्छटाभिः केशरसमूहैः । इति मल्लिनाथः ॥)

छटाफल पुं (छटा इव परस्परसंहतानि फलानि यस्य ।) गुवाकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पूगशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

छटाभा स्त्री (छटाभिर्दीप्तिभिर्भाति इति । भा + क्विप् । यद्वा । भा + क । टाप् च ।) विद्युत् । इति हारावली । ५८ ॥

छ(त्र)त्त्र क्ली (छादयत्यनेनातपादिकमिति । छद + णिच् + सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन् । उणा० । ४ । १५८ । इति ष्ट्रन् णिलोपः ह्रस्वश्च ।) रौद्रवृष्टिनिवारणाधारवस्त्रविशेषः । छाति इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । आतपत्रम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३२ ॥ छायामित्रम् ३ पटोटजम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ आतपवारणम् ५ । राजच्छत्रं यथा —
'आतपत्रञ्च राज्ञस्तु हृषपद्मं सितन्तु तत् ।

पुण्डरीकमथो भद्रासनं राजासनं तु यत् ॥"
इति जटाधरः ॥
अपि च शब्दरत्नावल्याम्।
"छत्रे कनकदण्डे तु राजगज्जमुदाहृतम्।
नृपलक्ष्म भवेत्तत्तु यच्छत्रं पृथिवीभुजाम् ॥"
तस्य गुणाः। वृष्यातपधूलिवायुहिमनाशित्वम्। वर्णदृष्टिकारित्वम्। गुप्तावरणमङ्गलकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा। एकदा ज्यैष्ठमासे जमदग्निमुनिर्धनुषि बाणान् सन्धाय सन्धाय प्रचिक्षेप तत्पत्नी रेणुका तान् बाणानानीयानीय तस्मै प्रादात्। सा मध्याह्नकाले रौद्रेण पीडिता वृक्षच्छायामवलम्ब्य किञ्चित् कालं स्थित्वा तानानिनाय। ऋषिस्तदा क्रुद्धस्तामाह किं चिरेणागता। सा आह सूर्यतेजसा मे शिरः पादौ च सन्तप्तौ तेन वृक्षच्छायामाश्रित्य स्थिता तस्मात् चिरायेनत् छतम्। तच्छ्रुत्वा मुनिराह अद्य सूर्यमस्ताग्नितेजसा निपातयिष्यामीत्युक्त्वा धनुषि बाणान् सन्धाय सूर्याभिमुखोऽतिष्ठत्। सूर्यस्तं दृष्ट्वा भीतो द्विजरूपेण आगत्य आह सूर्यादन्नादि भवति तेनान्नेन भवद्भिः कर्म्माणि क्रियन्ते कथमेनं हनिष्यसि एवं माकार्षीस्तथापि मुनिः शमं न जगाम। अथ सूर्यः शिरस्त्राणं छत्रं निर्म्माय तस्मै दत्त्वा अद्यप्रभृति एतत् लोके प्रचरिष्यति व्रतादिषु च अस्य दानं महाफलं स्यादित्युक्त्वा गतः ॥ * ॥ तस्य दानफलं यथा,—
"छत्रं हि भरतश्रेष्ठ! यः प्रदद्यात् द्विजातये।
शुभं शतशलाकं वै स प्रेत्य सुखमेधते ॥
स शक्रलोके वसति पूज्यमानो द्विजातिभिः।
अप्सरोभिश्च सततं देवैश्च भरतर्षभ! ॥"
इति महाभारते दानधर्म्मः ॥
अथ छत्रयुक्तिः।
"विशेषश्चाथ सामान्यं छत्रस्य द्विविधा भिदा।
राजच्छत्रं विशेषाख्यं सामान्यञ्चान्यदुच्यते ॥
तत्र विशेषच्छत्रोद्देशः।
सदण्डञ्चाथ निर्द्दण्डं तज्ज्ञेयं द्विविधं पुनः।
सदण्डं तत्र विज्ञेयं सारणाकुञ्चनात्मकम् ॥
दण्डः कन्दः शलाकाश्च रज्जुर्वस्त्रञ्च कीलकः।
षड्भिरेतैः सुसन्दिष्टैश्छत्रमित्यभिधीयते ॥
दिगष्टषट्चतुर्हस्तदीर्घो दण्डो युगक्रमात्।
षड्वांशवेदनयनवितस्त्या कान्द उच्यते ॥
शतान्यशीतिः षष्टिश्च चत्वारिंशद्युगक्रमात्।
शलाकाः षट्पञ्चवेदत्रिहस्तैः सम्मिताः क्रमात् ॥
नवभिस्तन्तुभिः सूत्रं सूत्रैस्तु नवभिर्गुणः।
गुणैस्तु नवभिः पाशो रश्मिस्तैर्नवभिर्भवेत् ॥
नवाष्टसप्तषट्संख्यैरश्मिभी रज्जवः क्रमात्।
वस्त्रं शलाकाद्विगुणमायामेन प्रतिष्ठितम् ॥
भानुदिग्ग्रहवसुभिरङ्गुलीभिस्तु कीलकः।
यस्मां यन्मानमुदितं तद्राज्ञामेव भूतये ॥
पादोनं युवराजस्य अन्येषान्तु तदर्द्धतः ॥
एतेन राज्ञो दण्डो दशहस्तः युवराजस्य तत्सार्द्धमात्रमपि तदेव।

विशुद्धकाष्ठस्य तु दण्डकन्दौ
तथा शलाका अपि शुद्धवंशजाः।
रज्जुश्च रक्ता वसनञ्च रक्तं
छत्रप्रसादं नृपतेर्वदन्ति ॥
प्रसादमिति प्रसादार्हम्।
नीलो दण्डश्च वस्त्रञ्च शिरःकुम्भस्तु कानकः।
सौवर्णं युवराजस्य प्रतापं नाम विश्रुतम् ॥
चान्दनौ दण्डकन्दौ चेत् शुक्ले रज्जुवाससी।
छत्रं मनोहरं राज्ञां स्वर्णकुम्भोपशोभितम् ॥
मुक्तानि रज्जुवासांसि स्वर्णकुम्भस्तथोपरि।
इदं कनकदण्डाख्यं छत्रं सर्व्वार्थसाधकम् ॥
दण्डकन्दशलाकाश्च शुद्धस्वर्णेन निर्म्मिताः।
कीलकं स्वर्णघटितमशुक्ले रज्जुवाससी ॥
कुम्भादिरथ हंसादिश्चामरादिर्यथाक्रमम्।
कुम्भादावथ हंसादौ नवरत्नानि रचयेत् ॥
द्वात्रिंशन्मौक्तिकी माला द्वात्रिंशत्तत्र दापयेत्।
सर्व्वोपरि त्रप्तजातिं विशुद्धं हीरकं न्यसेत् ॥
दण्डान्ते कुरुविन्दांश्च पद्मरागांश्च विन्यसेत्।
स्वामिहस्तैकमानेन चामरः सित इष्यते ॥
इत्ययं नवदण्डाख्यश्छत्रराजो महीभुजाम्।
अभिषेके विवाहे च ग्रहाणां प्रीतिवर्द्धनः ॥
पताका नवदण्डाग्रे राज्ञोऽष्टाङ्गुलिसंमिताः।
अयं दिग्विजयी नाम छत्रराजो महीभुजाम् ॥"
इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥
छत्तः, पुं, (छद + णिच् + ष्ट्रन् ह्रस्वश्च।) मूलेन पत्रेण च वर्षाकारवृक्षः। छातारियाविष। छातनाविष। खरविष इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। अतिच्छत्रः २ कटुः ३। इति रत्नमाला ॥ भूतृणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
छत्त्रकः, पुं, (छत्त्रमिव कायति इति। कै + कः।) मत्स्यरङ्गपक्षी। इति शब्दचन्द्रिका ॥ अतिच्छत्रः। रङ्गा कुलेखाड़ा इति भाषा। इति रत्नमाला ॥ ईश्वरगृहविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥
छत्त्रगुच्छः, पुं, (छत्त्रमिव गुच्छो यस्य।) गुण्डतृणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
छत्त्रचक्रं, क्ली, (छत्त्राख्यमिति चक्रम्।) चक्रविशेषः। यथा, समयाम्रते छत्त्रचक्रम्।
"अश्विनीमघमूलाद्यं चक्रं छत्त्रत्रयात्मकम्।
प्रतीचीमध्यरेखाया ऐशानान्तं त्रयाश्रिपः ॥
आग्नेयान्तं नराधीशो नैर्ऋतान्तं गणाधिपः।
एषां छत्त्रविभागेन ज्ञातव्यञ्च शुभाशुभम् ॥
अन्यस्य राज्ञो नामर्क्षं यत्र छत्त्रे ततः फलम्।
चामरं कलसं वीणा छत्त्रं दण्डः पतद्ग्रहः ॥
आसनं कीलकं रज्जुर्नव भेदाः प्रकीर्त्तिताः।
यत्र छत्त्रे स्थितः सौरिर्भङ्गं तस्य विनिर्द्दिशेत् ॥
चामरे चञ्चलता वायोरनावृष्टिः प्रजायते।
दुर्भिक्षञ्च भवेत् घोरं प्रजापीड़ा न संशयः ॥
कलसस्थे भवेद्युद्धं भङ्गो घातादिकं ध्रुवम्।
वीणास्थेनार्कपुत्त्रेण पट्टराज्ञी विनश्यति ॥
चलचित्तो भवेद्राजा भयभीता च मेदिनी।
यदा छत्त्रत्रये सौरिश्छत्त्रे दण्डे पतद्ग्रहे ॥

तदा तस्य भवेद्भङ्गश्छत्त्रस्यास्य न संशयः।
आसनस्थे भवेन्नाश आसनस्थे शनैश्चरे ॥
युवराजक्षयः कीले बन्धनं रज्जुसंस्थिते।
सौम्ययुक्तोऽतिचारस्थः शनिरुक्तफलो न हि ॥
वक्रगः क्रूरयुक्तश्च सर्व्वं क्रूरं करोति सः।
शनिराहुकुजादित्या यदा जीवेन्दुसंयुताः ॥
उत्तराधीशराज्ञो वै निश्चितं छत्त्रभङ्गदाः।
क्रूरं चतुष्टयञ्चैव बुधचन्द्रेण संयुतम् ॥
पूर्व्वच्छत्त्रविनाशाय तथा पापचतुष्टयम्।
शुक्रेन्दुसंयुतं छत्त्रे दक्षिणे शस्यभङ्गदम् ॥
एवमन्येषु राज्येषु नामर्क्षात् फलमादिशेत्।
यथा दुष्टफलः सौरिस्तथा सौम्यफलो गुरुः ॥
भौमज्ञौ गुरुराहू च रविचन्द्रौ बले समौ।
यथा हानिकराः क्रूरास्तथा सौम्याः शुभङ्कराः ॥
एतेऽचाष्टौ ग्रहाश्छत्त्रे परचक्रेण भङ्गदाः।
नृपनामर्क्षगो राहुः केतुर्व्वा यत्र संस्थितः ॥
छत्त्रभङ्गो भवेत्तस्य विषदानेन भूपतेः।
म्लेच्छयासाहसं यात्रां दुष्टहस्त्यश्ववाहनम् ॥
विग्रहञ्च त्यजेद्राजा छत्त्रस्थे क्रूरखेचरे।
ज्ञात्वैवं शान्तिकं कुर्य्यात् ग्रहाणां जायते शुभम् ॥"
छत्त्रधारः, त्रि, (छत्त्रं धरतीति। धृ + "कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) छत्त्रधरः। छातिधरा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। छायाकरः २। इति हेमचन्द्रः। ३। ४२८ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ३। ६७। "स्वपक्षे च यथा, जननी देवी कञ्चुकी मालिकः शय्यापालकः स्पशाध्यक्षः सांवत्सरिकः भिषक् जलवाहकः ताम्बूलवाहकः आचार्य्यः अङ्गरक्षकः स्थानचिन्तकः छत्त्रधारः विलासिनी च ॥")
छत्त्रपत्रं, क्ली, (छत्त्रमिव पत्त्रमस्य।) स्थलपद्मम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
छत्त्रपत्त्रः, पुं, (छत्त्रमिव विस्तृतं पत्त्रमस्य।) भूर्जवृक्षः। इति रत्नमाला ॥ (भूर्जशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या ॥) मानकचुः। इति केचित् ॥ सप्तपर्णवृक्षः। इति च केचित् ॥
छत्त्रभङ्गः, पुं, (छत्त्रस्येव रक्षितुः स्वामिन इत्यर्थः भङ्गो यत्र।) वैधव्यम्। स्वातन्त्र्यम्। नृपनाशः। इति मेदिनी। गे, ५६ ॥
छत्त्रा, स्त्री, (छत्त्रमिव आच्छादितोऽस्याः। अर्श आदित्वादच्, ततष्टाप्। यद्वा, छदति आच्छादयति स्रोतपत्तिस्थानमिति। छद् + "सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन्।" उणां। ४।१५८। इति ष्ट्रन्। ततः शिल्पत्वस्य ङीषोऽनित्यत्वात् टाप्।) मिषिः। मौरी इति भाषा ॥ कुस्तुम्बुरु। धन्या इति भाषा ॥ (यथा,—
"मुस्तपर्पटकोदीच्यछत्त्राख्योशीरचन्दनैः।
शृतं शीतं जलं दद्यात् तृड्दाहज्वरशान्तये ॥
छत्त्रा धान्याकम् ॥" इति भावप्रकाशः ॥)
शिलीन्ध्रम्। इति मेदिनी। रे, ३८ ॥ कोंड़कछाता इति भाषा ॥ मञ्जिष्ठा। इति राजनिर्घण्टः ॥ (निवृत्तसन्तापान्तर्गतरसायनौषधिविशेषः। तस्य

सप्तम यथा राजतरङ्गिण्यां सितमाने ३० क ।
'छत्रभ्रमस्कन्धेच्छ वाराहीकन्दसम्भवा ।
एकपत्रा महावीर्या भिन्नाञ्जनसमप्रभा ॥
छत्रातिच्छत्रे विज्ञाने नाभि कन्दसमाव ॥)

छत्राक क्ली (छत्रमिव कायतीति । कै + क ।) किम्पाक । छत्रिका । इति प्रायश्चित्तविवेक ॥ (यथा मनु । ५ । १९ ।
छत्राकं विड्वराहञ्च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।
पलाण्डुं गृञ्जनञ्चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्द्विजः ॥)

छत्राक पु (छत्रमिव आकृतिं आच्छादकत्वं नाच्छतीति । छत्र+आङ्+कृ अच् ।) जाल[illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥

छत्राकी स्त्री (छत्राक + गौरादित्वात् ङीष् ।) गाया । [illegible] । ० ४ । १५ ॥

छत्रातिच्छत्र पु (छत्रमतिक्रम्य छत्रमिव आच्छादयतीति । अति+छद्+इन् ।) छत्राकार[illegible] । तत्पर्यायः । छत्रातिच्छत्रा २ पालघ्न ३ अतिच्छत्रा ४ सुगन्ध ५ छत्रक ६ कन्दक ७ क[illegible] ८ । इति [illegible] ॥

छत्रधान्य क्ली (छत्रा धान्यमिव ।) धन्याकम् । [illegible] नघण्ट ॥

छत्रिका स्त्री (छत्रा इव । छत्रा + स्वार्थे कन् । अत इत्वम् ।) शिलीन्ध्रम् । काडकछाता इति भाषा ॥ तत्पर्यायः गोमयच्छत्रिका २ शिलीन्ध्र ३ शिलीन्ध्रक ४ उच्छन्नम् ५ वसारोहम् ६ भूमिकम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ छत्राकम् ८ । इति [illegible] ॥ [illegible]लीन्ध्रम् ९ । इति शिक्षामृतम् ॥ करीषभूपलालरधीनां छत्रिकाया सामान्यगुणाः शीतलत्वं कषायत्वम् । स्वादुत्वं [illegible] । [illegible] [illegible] । पलालच्छत्रिका [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । इति राजवल्लभः ॥

छत्री [न्] पुं (छत्र वारणार्थमिवाच्छादकत्वं विद्यतेऽस्य । छत्र+इनि ।) नापितः । इति शब्दरत्नावली । छत्रविशिष्टे त्रि । यथा,—
[illegible] छत्री दण्डी [illegible] ।"
इति [illegible] ॥
(यथा [illegible] । २५३ । ५ ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] ॥")

छत्वर पुं [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ॥" [illegible] । १ । [illegible] इति [illegible] [illegible] ।) [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] ।

छद् [illegible] संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा [illegible] [illegible] सक सेट् । [illegible] । इति [illegible] । [illegible] [illegible] ।

'छन्दयति सुरलोके यो गुणैर्यश्च शुद्धे
सुरयुवतिविमुक्ताच्छादयति सलज्ज ॥')

छद् कि ष संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्वां उभं सकं सेट् ।) कि ष, छादयति छादयते छदति छदते रिपुं मेघः । आच्छादयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

छद् म कि ष ऊर्जने । ऊर्जनं बल जीवनञ्च । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्वां उभं सक सेट् ।) छन्दयति पुत्रं पिता । जीवयति बलवन्तं करोति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

छद पुं (छदति आच्छादयतीति । छद + अच् ।) पत्रम् । (यथा रामायणे । २।५५।६ ।
ततो न्यग्रोधमासाद्य महान्तं हरितच्छदम् ।)
पक्ष । पक्षिपक्षः । तमालवृक्ष । इति मेदिनी । द ५ ॥

छदन क्ली (छदति आच्छादयतीति । छद + ल्यु ।) पत्रम् । पक्ष । (यथा, महाभारते । ३ । १५८ । ९९ ।
विमलस्फाटिकाभानि पाण्डरच्छदनैर्द्विजैः ।
कलहंसैरुपेतानि सारसाभिरुतानि च ॥
छद + भावे ल्युट् ।) पिधानम् । इति मेदिनी । ने ६५ ॥ तमालपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजपात इति भाषा ॥

छदपत्र पुं (छदानि आच्छादकानि पत्राणि यस्य ।) भूर्जपत्रवृक्षः । इति कश्चित् रत्नमाला ॥

छदि [स्] क्ली (छाद्यतेऽनेन छादयतीति वा । छद् + णिच् + 'अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः ।' उणां । २ । १०९ । इति इसि । 'इस्मन्त्रन्क्विषु च ।' ६ । ४ । ९७ । इति ह्रस्व ।) पटलम् । इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥ (यथा भागवते । ७ । १४ । १६ ।
'क्रमिविड्भस्मनिष्ठान्तं केदं तुच्छं कलेवरम् ।
क्व तदीयरतिर्भार्या क्वायमात्मा नभश्छदिः ॥ ')

छद्म [न्] क्ली (छाद्यते आव्रियते स्वरूपमनेनेति । छद् + "सर्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणां । ४ । १४४ । इति मनिन् ।) व्याजः । (यथा, रघु । १२ । २ ।
स कल्पमागत रामे गीर्वस्थगामिनि ।
कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा ॥)
कपटः । शाठ्यम् । अपदेशः । स्वरूपाच्छादनम् । इति मेदिनी । ने ४४ ॥

छद्मतापस पुं (छद्मना कपटेन तापसः । स्व[illegible] [illegible] तापसः ।) छल[illegible] । तत्पर्यायः । सर्वाभिसार । २ वैडाल[illegible] ३ धर्मध्वजी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

छर्द्दिका स्त्री (छर्द्दि वमनम् । [illegible] [illegible] मत्वर्थीय कन् टाप् च ।) गुडूची । इति राजनिर्घण्टः ॥

छन्द पुं (छन्दन इति । छन्द + भावे घञ् ।) [illegible] । (यथा रामायणे । २ । ११ । ७ ।
"[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] ॥")

वश । इत्यमर । ३ । ३ । ८८ ॥ अभिप्राय । इति भरत ॥ विषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वच्छन्दे त्रि । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

छन्द [स्] क्ली, (चन्दयति आह्लादयति चन्द्यतेऽनेन वा । चदि आह्लादे + 'चन्देरादेश्च छः ।' उणां । ४ । २१८ । इति असुन् चस्य छत्व ।) वेदः । (यथा रघु । १ । ११ ।
'आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ।')
स्वैराचारः । अभिलाषः । (यथा महाभारते । १२ । २०१ । १२ ।
"कामात्मकाश्छन्दसि कर्मयोगा
एभिर्विमुक्तः परमश्नुवीत ॥")
पद्यम् । इति मेदिनी । से २२ ॥ अस्य लक्षणं यथाह गङ्गादासः ।
"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥
सममर्द्धसमं वृत्तं विषमञ्चेति तत्त्रिधा ।
समं समचतुष्पादं भवत्यर्द्धसमं पुनः ॥
आदिस्तृतीयवद्यस्य पादस्तुर्यो द्वितीयवत् ।
भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्त्तितम् ॥"
एतदर्थः । अक्षरसंख्यात अक्षरगणनया परिमाणं वृत्तमुच्यते । मात्राकृता मात्रागणनया निर्णीता जातिर्जातिसंज्ञिका भवति । समं समचतुष्पादम् । अर्द्धसमं यस्य प्रथमः पादः तृतीयेन पादेन तुल्यः चतुर्थः पादो द्वितीयेन पादेन तुल्यः । विषमं पृथक्लक्षणचतुष्पादम् । (तत्र समवृत्तन्तु उक्थादिभागैर्षड्विंशतिप्रकारकम् । यदुक्तं छन्दोमञ्जर्याम् ।
'आरभ्यैकाक्षरात् पादादेकैकाक्षरवर्द्धितैः ।
पृथक्छन्दांसि स्युश्छन्दः षड्विंशति गतम् ॥
उक्थात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुप्रतिष्ठिका ।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ॥
त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता ।
शक्वरी सातिपूर्वा स्यादष्टयत्यष्टी तथा धृती ॥
धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः ।
विकृतिः संकृतिश्चैव तथातिकृतिरुत्कृतिः ॥"
इत्यन्त्यगणोपयोगिमात्रास्तु न्याः । यदुक्तं तत्रैव [illegible] ।
'म्यरस्तजभ्नगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः ।
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥
मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो
भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः ।
जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः
सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥
गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ।
क्रमेण चैषां रेखाभिः संस्थानं दर्श्यते यथा ॥"
म ऽऽऽ न । भ ऽ । य । ऽ ज ।ऽ ।
र ऽ । स ।। ऽ त ऽ । ग ऽ ल ।)
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
मणिमध्यम	स्यान्मणिमध्यं चेत् भमसाः 211,222,112	कालियभोगाभोगगतस्तन्मणिमध्यस्फीतनटः । विश्वपराभो नन्दसुतश्चारु ननर्त स्मेरमुखः ॥
भुजङ्गसङ्गता	सजरैर्भुजङ्गसङ्गता 112,121,212	तरला तरङ्गरिङ्गितैर्यमुना भुजङ्गसङ्गता । कथमेतु वत्सचारकस्तमन्तरेण तां हरिः ॥
हलमुखी	रान्नसाविह हलमुखी 212,111,112	
भद्रिका दृग्वरा इति । मतिः ।	भद्रिका भवति रौ नरौ 212,111,212	
रुक्मवती रूपवती इति । चम्पकमाला इति क्वापि ।	रुक्मवती सा यत्र भमसगाः 211,222,112,2	कायमनोवाक्यैः परिशुद्धैर्यस्य सदा कंसद्विषि भक्तिः । राजमदे हर्म्यालिरुदारा रुक्मवती विप्र मनु तस्य ॥
मत्ता	ज्ञेया मत्ता ममसगसृष्टा 222,211,112,2	पीत्वा मत्ता मधु मधुपाली कालिन्दीये तटवनकुञ्जे । उद्दीव्यन्तीर्व्रजजनरामाः कामासक्ता मधुजिति चक्रे ॥
त्वरितगति	त्वरितगतिश्च नजनगैः 111,121,111,2	त्वरितगतिर्व्रजयुवतिस्तरणिसुताविपिनगता । सुररिपुणा रतिगुरुणा परिरमिता प्रमदमिता ॥
मनोरमा	नरजगैर्भवेन्मनोरमा 111,212,121,2	तरणिजातटे विहारिणी व्रजविलासिनी विलासतः । मुररिपोर्मनः पुनातु मे सुकृतशालिनी मनोरमा ॥
शुद्धविराट्	मसौ जगौ शुद्धविराडिदं मतम् 222,112,121,2	
पणव	म्नौ यगौ चेति पणवनामेदम् 222,111,122,2	
मयूरसारिणी	रजौ रगौ मयूरसारिणी स्यात् 212,121,212,2	
उपस्थिता	तौ ज्गौ गुरुणेयमुपस्थिता 221,12 ,121,2	
दीपकमाला	दीपकमाला भमौ मता ज्गौ 211,222,121,2	
हंसी एकादशाक्षरा वृत्तिः । त्रिष्टुप् ।	ज्ञेया हंसी मभनगयुक्ता 222,211,111,2	
इन्द्रवज्रा	स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः 221,221,121,2,2	गोष्ठे गिरिं सव्यकरेण धृत्वा रुष्टेन्द्रवज्राहतिमुक्तवृष्टौ । यो गोकुलं गोपकुलं च सुस्थं चक्रे स नो रक्षतु चक्रपाणिः ॥
उपेन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्रा इन्द्रवज्रायाश्च चरणघटिता उपजातयः । ताश्च चतुर्दशप्रस्तारभेदादाद्यन्त्यौ त्यक्त्वा चतुर्दशप्रकारा भवन्ति ।	उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ 121,221,121,2,2 अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः । इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥	उपेन्द्रवज्रादिमणिच्छटाभिर्विभूषणानां छुरितं वपुस्ते । स्मरामि गोपीभिरुपास्यमानं सुरद्रुमूले मणिमण्डपस्थम् ॥
सुमुखी	नजजलगैर्गदिता सुमुखी 111,121,121,1,2	तरणिसुतातटकुञ्जगृहे वदनविधुस्मितदीधितिभिः । तिमिरसमस्तमुखं सुमुखी हरिमवलोक्य मुमोद चिरम् ॥
शालिनी अस्याश्चतुर्थे ततः सप्तमे च यतिः ।	मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः 222,221,221,2,2	अंहो हन्ति ज्ञानवृद्धिं विधत्ते धर्मं धत्ते काममर्थं च सूते । मुक्तिं दत्ते सर्वदोपास्यमाना पुंसां श्रद्धाशालिनी विष्णुभक्तिः ॥
वातोर्मी	वातोर्मीयं गदिता म्भौ तगौ गः 222,211,221,2,2	ध्याता मूर्तिः क्षणमप्यच्युतस्य श्रेणी नाम्नां गदिता हेलयापि । संसारेऽस्मिन् दुरितं हन्ति पुंसां वातोर्मी पोतमिवाम्भोधिमध्ये ॥
भ्रमरविलसिता भ्रमरविलसितमिति क्वचित् ।	मो गो नौ गो भ्रमरविलसिता 222,2,111 111,2	सुभ्रु । मानं परिहर न चिरात्तारुण्यं ते सफलयतु हरिः । फुल्लां वल्लीं भ्रमरविलसितां भावि शोभां कलयति किमु ताम् ॥
अनुकूला	स्यादनुकूला भतनगगाश्चेत् 211,221,111,2,2	वल्लवयोषा सुररिपुमीशं पश्यति चाक्ष्णोः कमलनिपूर्णैः । वाञ्छितसिद्धौ प्रणतिपरस्य स्यादनुकूला जगति न कस्य ॥
रथोद्धता	रात् परैर्नरलगै रथोद्धता 212,111,212,1,2	राधिका दधिविलोडनास्थिता कृष्णवेणुनिनदैरथोद्धता । यामुनं तटनिकुञ्जमञ्जसा सा जगाम सलिलाहृतिच्छलात् ॥
स्वागता	स्वागता रनभगैर्गुरुणा च 212,1 ,211,2,2	यस्य चेतसि सदा मुरवैरी वल्लवीजनविलासविलोलः । तस्य नूनममरालयभाजः स्वागतादरकरः सुरराजः ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
दोधकम्	दोधकमिच्छति भत्रितयाद्गौ ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	देव ! सदोधकदम्बतलस्थ ! श्रीधर ! तारकनामपदं मे । कण्ठतलेऽसुविनिर्गमकाले स्वल्पमपि क्षणमेष्यति योगम् ॥
मोटनकम्	स्यान्मोटनकं तजजाश्च लगौ ऽऽ।,।ऽ।,।ऽ।,।,ऽ	रङ्गे खलु मल्लकलाकुशलश्चाणूरमहाभटमोटनकम् । यः केलिलवेन चकार स मे संसाररिपुं प्रतिमोटयतु ॥
श्येनी श्येनिका इति क्वचित् ।	श्येन्युदीरिता रजौ रलौ गुरुः ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ	यस्य कीर्त्तिरिन्दुकुन्दचन्दनश्येन्यशेषलोकपावनी सदा । जाह्नवीव विश्ववन्द्यविभ्रमा तं भजामि भावगम्यमच्युतम् ॥
श्रीः	वाणरसैः स्यात् भतनगगैः श्रीः ऽ।।,ऽऽ।,।।।,ऽ,ऽ	
वृत्ता	ननसगगुरुरचिता वृत्ता ।।।,।।।,।।ऽ,ऽ,ऽ	
भद्रिका	ननरलगुरुभिश्च भद्रिका ।।।,।।।,ऽ।ऽ,।,ऽ	
मौक्तिकमाला	मौक्तिकमाला यदि भतनात् गौ ऽ।।,ऽऽ।,।।।,ऽ,ऽ	
उपस्थितम्	उपस्थितमिदं जसौ ताद् गकारौ ।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
उपचित्रम्	उपचित्रमिदं सससाल्लगौ ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	
कुपुरुषजनिता	कुपुरुषजनिता ननौ रगौ गः ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ,ऽ	
अनवसिता	अनवसिता न्यौ भगौ गुरुरन्ते ।।।,।ऽऽ,ऽ।।,ऽ,ऽ	
विध्वङ्कमाला	विध्वङ्कमाला भवेत्तौ तगौ गः ऽऽ।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
सान्द्रपदम्	सान्द्रपदं स्याद्भतनगलैश्च ऽ।।,ऽऽ।,।।।,ऽ,।	
शिखण्डितम्	शिखण्डितमिदं जसौ तगौ गुरुश्चेत् ।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
द्वादशाक्षरा वृत्तिः । जगती ।		
चन्द्रवर्त्म	चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनभसैः ऽ।ऽ,।।।,ऽ।।,।।ऽ	चन्द्रवर्त्म पिहितं घनतिमिरे राजवर्त्म रहितं जनगमनैः । इष्टवर्त्म तदलङ्कुरु सरसे ! कुञ्जवर्त्मनि हरिस्तव कुतुकी ॥
वंशस्थविलम् वंशस्तनितमिति क्वापि ।	वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ ।ऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	विलासवंशस्थविलं मुखानिलैः प्रपूर्य यः पञ्चमरागमुद्गिरन् । व्रजाङ्गनानामपि गानशालिनां जहार मानं स हरिः पुनातु नः ॥
इन्द्रवंशा वंशस्थविलेन्द्रवंशाचरणोभयघटिता- श्चतुर्व्वर्णप्रस्तारीयाद्यन्तव्यतिरिक्त- चतुर्दशप्रकारा उपजातयो भवन्ति।	स्यादिन्द्रवंशा ततजैरसंयुता ऽऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	दैत्येन्द्रवंशाग्निरुदीर्णदीधितिः पीताम्बरोऽसौ जगतीतमोहरः । यस्मिन् ममज्जुः शलभा इव स्वयं ते कंसचाणूरमुखा मखद्विषः ॥
जलोद्धतगतिः	जसौ जसयुतौ जलोद्धतगतिः ।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ	यदीयहलतो विलोक्य विपदं कलिन्दतनया जलोद्धतगतिः । विलासविपिनं विवेश सहसा करोतु कुशलं हली स जगताम् ॥
भुजङ्गप्रयातम्	भुजङ्गप्रयातं चतुर्भिर्यकारैः ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	सदारात्मजज्ञातिभृत्यो विहाय स्वमेतं ह्रदं जीवनं लिप्समानः । मया क्लेशितः कालियेत्थं कुरु त्वं भुजङ्ग ! प्रयातं द्रुतं सागराय ॥
तोटकम्	वद तोटकमब्धिसकारयुतम् ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ	यमुनातटमच्युतकेलिकला- लसदङ्घ्रिसरोरुहसङ्गरुचिम् । मुदितोऽट कलेरपनेतुमघं यदि चेच्छसि जन्म निजं सफलम् ॥
स्रग्विणी	कीर्त्तितैषा चतूरेफिका स्रग्विणी ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	इन्द्रनीलोपलेनेव या निर्म्मिता शातकुम्भद्रवालङ्कृता शोभते । नव्यमेघच्छविः पीतवासा हरे- र्मूर्त्तिरास्तां ममैवोरसि स्रग्विणी
वैश्वदेवी	बाणाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ ऽऽऽ,ऽऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	अर्चामन्येषां त्वं विहायामराणा- मद्वैतेनैकं कृष्णमभ्यर्च्च भक्त्या । तत्राशेषात्मन्यर्च्चिते भाविनी ते भ्रातः ! सम्पन्नाराधना वैश्वदेवी ॥

छन्दसां वृत्तनामानि।	छन्दसां लक्षणानि।	छन्दसामुदाहरणानि।
प्रमिताक्षरा	प्रमिताक्षरा सजससैः कथिता ||ऽ,|ऽ|,||ऽ ||ऽ	स्फुटतस्य प्रौकरमिवौज्झिरतौ रदमौक्तिकामुलदरीव्यक्षुरिता। प्रमिताक्षरा मुररिपोर्भणिति- र्व्रजसुभ्रुवामभिजहार मनः ॥
द्रुतविलम्बितम्	द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ |||,ऽ||,ऽ||,ऽ|ऽ	तरणिजापुलिने नवबल्लवी परिषदा सह केलिकुतूहलात्। द्रुतविलम्बितचारुविहारिणं हरिमहं हृदयेन सदा वहे ॥
मन्दाकिनी	ननररघटिता तु मन्दाकिनी |||,||| ऽ|ऽ,ऽ|ऽ	बलिदमनविधौ बभौ सङ्गता पदजलरुहि यस्य मन्दाकिनी। सुरनिहितसिताम्बुजस्रग्निभा हरतु जगदघं स पीताम्बरः ॥
कुसुमविचित्रा	नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ||| |ऽऽ ||| |ऽऽ	विपिनविहारे कुसुमविचित्रा कुतुकितगोपीमहितचरित्रा। मुररिपुमूर्तिर्मुखरितवंशा चिरमवताद्वस्तरलवतंसा ॥
तामरसम्	इह वद तामरसं नजजा यः |||,|ऽ| |ऽ|,|ऽऽ	स्फुटसुषमामकरन्दमनोज्ञं व्रजललनानयनालिनिपीतम्। तव मुखतामरसं मुरशत्रो हृदयतडागविकाशि ममास्तु ॥
मालती यमुनेति क्वापि।	भवति नजावथ मालती जरौ ||| |ऽ| |ऽ|,ऽ|ऽ	इह कलयाच्युत केलिकानने मधुरससौरभसारलोलुपः। कुसुमकृताञ्चितचारुविभ्रमा अलिरपि चुम्बति मालतीं मुहुः ॥
मणिमाला अस्याः षड्वर्णैर्यतिः।	त्यौ त्यौ मणिमाला छिन्ना गुहवक्त्रैः ऽऽ| |ऽऽ ऽऽ| |ऽऽ	प्रह्वामरमौलौ रत्नोपलक्लृप्ते जातप्रतिबिम्बा शोणा मणिमाला। गोविन्दपदाब्जे राजी नखराणां आस्तां मम चित्ते ध्वान्तं प्रशमयन्ती ॥
जलधरमाला अस्याश्चतुर्भिरष्टाभिश्च यतिः।	मो भ्सौ स्मौ चेज्जलधरमालाब्ध्यष्टैः ऽऽऽ ऽ|| ||ऽ ऽऽऽ	या भक्तानां कलिदुरितोत्तप्तानां तापोच्छेदे जलधरमाला नव्या। भव्याकारा दिनकरपुत्रीकूले केलीलोला हरितनुरव्यात् सा वः ॥
पुट	वसुयुगविरतिर्नौ म्यौ पुटोऽयम् ||| ||| ऽऽऽ |ऽऽ	
प्रमुदितवदना प्रभेति मल्लिनाथः। गौरीति कौमुदीकारः।	प्रमुदितवदना भवेन्नौ च रौ |||,||| ऽ|ऽ ऽ|ऽ	
प्रियंवदा	भुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा ||| ऽ|| |ऽ| ऽ|ऽ	
ललिता	धीरैरभाणि ललिता तभौ जरौ ऽऽ| ऽ|| |ऽ| ऽ|ऽ	
उज्ज्वला	ननभरसहिता गदितोज्ज्वला ||| ||| ऽ|| ऽ|ऽ	
नवमालिका	इह नवमालिका नजभयैः स्यात् |||,|ऽ|,ऽ|| |ऽऽ	
ललना	पञ्चमुनि भमौ सात् सयुता ललना ऽ||,ऽऽऽ ||ऽ ||ऽ	
ललितम्	ललितमभिहितं नौ म्रौ नाम्ना ||| ||| ऽऽऽ ऽ|ऽ	
द्रुतपदम्	द्रुतपदं भवति नभनयाश्चेत् ||| ऽ|| ||| |ऽऽ	
विद्याधार	वेदैर्मा यस्मिन् सोऽयं विद्याधारः स्यात् ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ	
पञ्चचामरम्	लघुर्गुरुर्वदन्ति पञ्चचामरम् |ऽ|ऽ|ऽ|ऽ|ऽ	
सारङ्गम्	सारङ्गस्य समस्तैस्तकारैस्तु ऽऽ|,ऽऽ| ऽऽ| ऽऽ	
मौक्तिकदाम	समस्तजमीरय मौक्तिकदाम |ऽ|,|ऽ| |ऽ|,|ऽ|,	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
मोटकम्	मोटकनाम समस्तभमीरय ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।	
तरलनयनम्	वरलिघु तरलनयनमिह ।।।।।।।।।।।।	
त्रयोदशाक्षरा वृत्तिः । अतिजगती ।		
प्रहर्षिणी त्रिभिर्दशभिश्च यतिः ।	म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् ऽऽऽ,।।।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	गोपीनामधरसुधारसस्य पाने- रुत्तुङ्गस्तनकलसोपगूहनैश्च । आश्चर्य्यैरपि रतिविभ्रमैर्मुरारेः संसारे मतिरभवत् प्रहर्षिणीह ॥
रुचिरा चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः ।	जभौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्ग्रहैः ।ऽ।,ऽ।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	पुनातु वो हरिरतिरासविभ्रमी परिभ्रमन् व्रजरुचिराङ्गनान्तरे । समीरणोल्लसितलताक्तरागणी यथा मरुत्तरलतमालभूरुहः ॥
मत्तमयूरः चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः ।	वेदैरन्ध्रैर्म्तौ यसगा मत्तमयूरः ऽऽऽ,ऽऽ।,।ऽऽ,।।ऽ,ऽ	लीलानृत्यन्मत्तमयूरध्वनिकान्तं नृत्यन्नीपामोदिपयोदानिलरम्यम् । कामक्रीडाकृष्टमना गोपवधूभिः कंसध्वंसी निर्ज्जनवृन्दावनमाप ॥
चण्डी	नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी ।।।,।।।,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	जयति दितिजरिपुताण्डवलीला- कुपितकवलकरकालियमौली । चरणकमलयुगचापलचण्डी मदनखरशिखिजितभोगमणिश्रीः ॥
मञ्जुभाषिणी सुनन्दिनीति प्रबोधितेति केचित्	सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	अमृतोर्मिशीतलकरेण लालयं- स्तनुकान्तिभिःपरितविलोचनो हरेः । नियतं कलानिधिरसीति वल्लवी मुदमच्युते व्यधित मञ्जुभाषिणी ॥
चन्द्रिका उत्पलिनीति क्वापि । विद्युदिति क्षमेति च क्वापि । सप्तभिः षड्- भिश्च यतिः ।	ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाश्वर्तुभिः ।।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ	शरदमलतरचन्द्रिकाधालिते दिनकरतनयातीरदेशे हरिः । विहरति रभसाद्वल्लवीभिः समं त्रिदिवयुवतिभिः कोऽपि देवो यथा ॥
कलहंसः सिंहनादः क्वापि ।	सजसाः सगौ च कथितः कलहंसः ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	यमुनाविहारकुतुके कलहंसो व्रजकामिनीकमलिनीकृतकेलिः । जनचित्तहारिकलकण्ठनिनादः प्रमदं तनोतु तव नन्दतनूजः ॥
प्रबोधिता	सजसा जगौ च भवति प्रबोधिता ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	शयिता त्वया वटुलमाननिद्रया रतिकेलिकुञ्जनिलये विलासिनी । मुरवैरिणा वदनचुम्बनादिना स्मितमाततान सपदि प्रबोधिता ॥
मृगेन्द्रमुखम्	भवति मृगेन्द्रमुखं नजौ जरौ गः ।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	गुरुभुजवीर्य्यभरं हरिं मदान्धा युधि समुपेत्य न दानवा जिजीवुः । क्षुधितमृगेन्द्रमुखं मृगा उपेत्य क्व नु खलु बिभ्रति जीवनस्य योगम् ॥
चञ्चरीकावली	यमौ रौ विख्याता चञ्चरीकावली गः ।ऽऽ,ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	
चन्द्ररेखा	नसरयुगगैश्चन्द्ररेखर्तुलोकैः ।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	
कन्दुकम्	इदं कन्दुकं यत्र चेभ्यश्चतुर्भ्यो गः ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,ऽ	
मृगेन्द्रमुखम्	भवति मृगेन्द्रमुखं नजौ जरौ गः ।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	
उपस्थितम्	उपस्थितमिदं ज्सौ तसौ यदि गुरुः स्यात् ।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,।।ऽ,ऽ	
मञ्जुहासिनी	जतौ सजौ गो भवति मञ्जुहासिनी ।ऽ।,ऽऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
नन्दिनी	इह नन्दिनी सजसंसैर्गसंयुक्ता ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणानि।	छन्दसामुदाहरणानि।
कुटजगति	कुटजगतिर्नजौ सभगौ भगौ गुरुः ।।। ।ऽ। ऽऽऽ,ऽऽ।,ऽ	
प्रभावती।	यस्यां प्रिये। प्रथमकमष्टकं च तुर्यं तथा गुरु नवमं त्रयोदशम्। मान्यं भवद्भिरपि चेद्गुणागमे सा लक्ष्यतामम्लहृते। प्रभावती॥	
चतुर्दशाक्षरा वृत्तिः। शक्वरी। असम्बाधा पञ्चभिर्नवभिश्च यतिः।	म्तौ न्सौ गौ गः शरनवभिरसम्बाधा ऽऽऽ,ऽ,ऽ,।।।,।।। ऽऽऽ	वीर्याग्नौ येन ज्वलति रणरमात् पृथ्वी दैत्येन्द्रे जाता धरणिरियमसम्बाधा। धर्मस्थित्यर्थं प्रकटिततनुसम्बन्धं साधूनां बाधां प्रशमयतु स कंसारिः॥
वसन्ततिलकम् अष्टाभिः षड्भिश्च यतिः। सिंहोन्नता काश्यपि। सिंहोद्धता इति शैतवस्य। उद्धर्षिणी इति मुनिभिस्तत्र॥	ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः ऽऽ। ऽ।।,।ऽ। ।ऽ। ऽ,ऽ	फुल्लं वसन्ततिलकं तिलकं वनान्त्या लीलापरं पिककुलं कलमत्र रौति। वात्येष पुष्पसुरभिर्मलयाद्रिवातो यातो हरिः स मधुरां विधिना हतास्मि॥
अपराजिता सप्तभिर्यतिः।	ननरसलघुगैः स्वरैरपराजिता ।।।,।।। ऽ।ऽ,।।ऽ । ऽ	यदनवधिभुजप्रतापफलास्पदा यदुनिचयचमूः परैरपराजिता। अजयत समरे समस्तरिपुव्रजं स जयति जगतां गतिर्गरुडध्वजः॥
प्रहरणकलिका सप्तभिश्च यतिः।	ननभनलगिति प्रहरणकलिका ।।। ।।। ऽ।। ।।। । ऽ	व्यथयति कुसुमप्रहरणकलिका प्रमदवनभवा तव धनुषि तता। विरहविपदि मे शरणमिह ततो मधुमथनगुणस्मरणमविरतम्॥
वासन्ती	मात्तो नो मो गौ यदि गदिता वासन्तीयम् ऽऽऽ ऽऽ। ।।। ऽऽऽ ऽ ऽ	भ्राम्यद्भृङ्गीनिर्भरमधुरालापोद्गीतैः श्रीखण्डाद्रिर्द्रुतपवनैर्मन्दान्दोला। लीलालोला पल्लवविलसद्धस्तोल्लासैः कंसाराते नृत्यति सदृशी वासन्तीयम्॥
लोला अष्टभिः सप्तभिर्यतिः।	द्विः सप्तच्छिल्लोला म्सौ म्भौ गौ चरणे चेत् ऽऽऽ,।।ऽ ऽऽऽ ऽ।। ऽ ऽ	मुग्धे यौवनलक्ष्मीर्विद्युद्विभ्रमलोला त्रैलोक्याद्भुतरूपो गोविन्दोऽतिदुरापः। तद्वृन्दावनकुञ्जे गुञ्जद्भृङ्गसनाथे श्रीनाथेन समेता स्वच्छन्दं कुरु केलिम्॥
नान्दीमुखी अष्टभिः सप्तभिर्यतिः।	स्वरभिदि यदि नौ तौ च नान्दीमुखी गौ ।।।,।।।,ऽऽ। ऽऽ।,ऽ ऽ	सरसवरमधुलालापनान्दीमुखीयं लहरिभुजलता चायपेनस्मितश्रीः। सुरहरकलयार्थस्मितासाद्य किन्ते प्रमुदितहृदया भानुजा नृत्यतीह॥
इन्दुवदना	इन्दुवदना भजसनैः सगुरुयुग्मैः ऽ।। ।ऽ। ।।ऽ ।।।,ऽ ऽ	
नदी सप्तभिर्यतिः।	ननतजगुरुभिः सप्तयतिर्नदी स्यात् ।।। ।।। ऽऽ। ।ऽ। ऽ ऽ	
लक्ष्मीः	लक्ष्मीरन्तविरामा म्सौ तभौ गुरुयुग्मम् ऽऽऽ,।।ऽ ऽऽ।,ऽ।। ऽ,ऽ	
सुपवित्रम्	त्रिननगागति वसुयति सुपवित्रम् ।।। ।।। ।।। ।।। ऽ,ऽ	
मध्यक्षामा	मध्यक्षामा युगदशविरमा म्भौ न्यौ गौ ऽऽऽ ऽ।। ।।।,।ऽऽ ऽ ऽ	
कुटिलम्	चतुर्दिगभिः कुटिलमिति सभौ न्यौ गौ चेत् ।।ऽ,ऽ।। ।।। ।ऽऽ ऽ,	
प्रमदा	ननभजला गुरुश्च भवति प्रमदा	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
मञ्जरी पञ्चमे नवमे च यतिः।	सजसा यलौ गिति शरग्रहैर्मञ्जरी ॥ऽ,।ऽ।,॥ऽ,।ऽऽ,।,ऽ	
कुमारी अष्टमे नवमे च यतिः।	नजभजगैर्गुरुश्च वसुषट् कुमारी ॥।,।ऽ।,ऽ॥,।ऽ।,ऽ,ऽ	
सुकेसरम्	नरनरैर्लगौ च रचितं सुकेसरम् ॥।,ऽ।ऽ,॥।,ऽ।ऽ,।,ऽ	
चन्द्रौरसः	म्भौ न्यौ लगौ चेदिह भवति च चन्द्रौरसः ऽऽऽ,ऽ॥,॥।,।ऽऽ,।,ऽ	
चक्रपदम्	चक्रपदमिह भननगनलगुरुभिः ऽ॥,॥।,॥।,॥।,।,ऽ	
वासन्ती	वासन्तीयं स्यादिह खलु मतौ न्यौ गौ चेत ऽऽऽ,ऽऽ।,॥।,।ऽऽ,ऽ,ऽ	
पञ्चदशाक्षरा वृत्तिः। अतिशर्करी।		
शशिकला	गुरुनिधनमनुलघुरिह शशिकला ॥॥॥॥॥॥,ऽ	मलयजतिलकसमुदितशशिकला व्रजयुवतिलसदलिकगगनगता । सरसिजनयनहृदयसलिलनिधिं यतनुत विततरभसपरितरलम् ॥
स्रक् अस्याः षड्भिर्नवभिश्च यतिः।	सागयमपि च रसनव-रचितयतिः ॥॥॥,॥।,॥॥,ऽ	अयि सहचरि! रुचिरतरगुणमयी म्रदिमवसतिरनपगतपरिमला । स्रगिव निवस विलसदनुपमरसा सुमुखि! मुदितदनुजदलनहृदये ॥
मणिगुणनिकरः अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः।	वसुमुनियतिरिति मणिगुणनिकरः ॥॥॥,।,॥॥।,ऽ	नरकरिपुरवतु निखिलसुरगति- रमितमहिमभरसहजनिवसतिः । अनवधिमणिगुणनिकरपरिचितः सरिदधिपतिरिव धृततनुविभवः ॥
मालिनी अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः।	ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ॥।,॥।,ऽऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	मृगमदकृतचर्चा पीतकौषेयवासा रुचिरशिखिशिखण्डाबद्धधम्मिल्लपाशा । अनृजुनिहितमंशे वंशमुत्क्वाणयन्ती धृतमधुरिपुलीला मालिनी पातु राधा ॥
लीलाखेलः	एकन्यूनौ विद्युन्मालापादौ चेल्लीलाखेल ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ,ऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ	पायाद्वो गोविन्दः कालिन्दीकूलच्चौर्यौचक्रे रासोल्लासक्रीडद्गोपीभिः सार्द्धं लीलाखेलः । मन्दाकिन्यास्तीरोपान्ते स्वैरक्रीड़ाभिर्लोलो यद्वद्देवानामीशः स्वर्वेश्याभिः खेलन्तीभिः ॥
विपिनतिलकम्	विपिनतिलकं नसनरेफयुग्मैर्भवेत् ॥।,॥ऽ,॥।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	विपिनतिलकं विकसितं वसन्तागमे मधुकृतमदैर्मधुकरै रणद्भिर्वृतम् । मलयमरुता रचितलास्यमालोकयन् व्रजयुवतिभिर्विहरति स मुग्धो हरिः ॥
तूणकम्	तूणकं समानिकापदद्वयं विनान्तिमम् ऽ,।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ,।,ऽ।ऽ,।ऽ	सा सुवर्णकेतकं विकाशि भृङ्गपूरितं पञ्चबाणबाणजालपूर्णहेमतूणकम् । राधिका वितर्क्य माधवाद्य मासि माधवे मोहमेति निर्भरं त्वया विना कलानिधे! ॥
चन्द्रलेखा सप्तमे अष्टमे च यतिः।	म्रौ मो यौ चेद्भवेतां सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,	विच्छेदे ते मुरारे! पाण्डुप्रकाशा कृशाङ्गी म्लानच्छायं दुकूलं न भ्राजते बिभ्रती सा । राधाम्भोदस्य गर्भे लीना यथा चन्द्रलेखा किंवार्त्ता त्वां स्मरन्ती धत्ते ध्रुवं जीवयोगम् ॥
चित्रा	चित्रा नामच्छन्दश्चित्रश्चेत् त्रयो मा यकारौ ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	गोपाली लीलालोला यद्वत् कलिन्दात्मजान्ते खेलन्मुक्ताहारा वन्यस्रक्सम्मूर्छ्चित्रा । कंसारातेर्मूर्त्तिस्तद्वन्मे हृदि क्रीड़तीयं कोऽन्यः स्वर्गो मोक्षो वास्माद्भियते तन्न जाने ॥

छन्दसां अभिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
प्रभद्रकम्	भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकम् ।।।,।ऽ। ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ	
एला पञ्चभिर्दशभिश्च यतिः ।	सजना नयौ शरदशयतिरियमेला ।।ऽ,।ऽ।,।।।,।।।,।ऽऽ	
कामक्रीडा	मा पञ्च स्युर्यस्यां सा कामक्रीडागंधा ज्ञेया ऽऽऽ,ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ	
सुरेलकम्	नजभजरैर्विराजितमिदं सुरेलकम् ।।।, ।ऽ। ऽ।। ।ऽ।,ऽ।ऽ	
चन्द्रकान्ता सप्तभिरष्टाभिः । यतिः ।	चन्द्रकान्ताभिधा रौ मसौ यो विरामः स्वराष्टौ ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽऽ	
उपमालिनी अष्टाभिः सप्तभिश्च यतिः	[illegible]तभरजनाष्टस्वरैरुपमालिनी ।।।,।।।,ऽऽ।,ऽ।।,ऽ।ऽ	
ऋषभ	ऋषभमाश्रमैतदुदितं सजसा मयौ चेत् ।।ऽ,।ऽ। ।।ऽ,।।ऽ ।ऽऽ	
मानसहंस	कथयन्ति मानसहंसनाम सजौ जभराः ।।ऽ,।ऽ।,।ऽ। ऽ।।,ऽ।ऽ	
नलिनी	सगणैः प्रियवक्त्रमितैर्गदिता नलिनी ।।ऽ ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ ।।ऽ,	
निशिपालकम्	इंस निशिपालकमिदं भजसनाश्च रः ऽ।।,।ऽ। ।।ऽ,।।।,ऽ।ऽ	
षोडशाक्षरा वृत्तिः । अष्टिः ।		
चित्रम्	चित्रसञ्ज्ञमीरितं समानिका पदद्वयम् ऽ,। ऽ।ऽ ।ऽ।,ऽ,। ऽ।ऽ,।ऽ।	विद्माहणाधरोष्ठयोभिवेणुवादहृष्ट- वल्लवीजनाङ्गसङ्गजातमुग्धकण्टकाङ्ग त्वां सदैव वासुदेव । पुण्यलभ्यपादसेव वन्यपुष्पचित्रकेश । संस्मरामि गोपवेश
ऋषभगजविलसितम् गजतुरगविलसितमिति [illegible] । सप्तभिर्नवभिश्च यतिः ।	भ्रनिनगैः स्वराङ्कऋषभगजविलसितम् ऽ।।,ऽ।ऽ,।।।,।।।,।।।,ऽ	यो हरिरिव खात खरतरनखरखरै- र्दुर्जयदैत्यसिंहसुविकटहृदयतटम् । किन्त्विह चित्रमेव यदखिलमपहृतवान् कंसनिदेशदृप्यदृषभगजविलसितम् ॥
चकिता वस्वष्टमे यतिः ।	भात् सभतनगैरष्टच्छेदे स्यादिह चकिता ऽ।।,।।ऽ,ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,ऽ	दुर्ज्ञेयदनुजयोगीदुश्चेष्टात्रासचकिता यद्भुजपरिघत्राता याता साध्वसविगमम् । दीव्यति दिवि यत्कान्ता स्वेच्छं नन्दनविपिने गच्छत शरणं शर्ण्यं तं भीता भवरिपुतः ॥
पञ्चचामरम्	प्रमाणिका पदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् ।ऽ।,ऽ।ऽ,। ऽ,।ऽ ,ऽ।ऽ,।,ऽ	सुरद्रुमूलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्मित लसद्वितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम् । सुराङ्गनाभवल्लकीकरप्रपञ्चचामर स्फुरत्समीरवीजितं सदाच्युतं भजामि तम् ॥
मदनललिता चतुर्थे षष्ठे च यतिः ।	म्भौ नो म्नौ गो मदनललिता वेदैः षड्भिः ऽऽऽ,ऽ।।,।।। ऽऽऽ,।।।,ऽ	विभ्रस्यद्गलितचिकुरा भीताधरपुटा ग्लायत्पत्रावलिकुचतटीस्वेदोर्मितरला । राधात्यर्थं मदनललितान्दोलालसवपुः कंसारातेरतिरसमहो चक्रेऽतिचटुलम् ॥
वाणिनी	नजभजरैर्यदा भवति वाणिनी गयुक्तैः ।।।,।ऽ। ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ ऽ	स्फुरतु ममाननेऽद्य ननु वाणि । नीतिरम्य तव चरणप्रसादपरिपाकतः कवित्वम् । भवजलराशिपारकरणक्षमं मुकुन्दं सततमहं स्तुवे, स्वरचितैः, स्तवानि नित्यम् ॥
प्रवरललितम्	यमौ नः सौ गश्च प्रवरललितं नाम वृत्तम् ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	भुजोत्क्षेपं शुभ्रं चलनलयझङ्काररम्यो सुधा पादन्यासः प्रकटितसुलाकोटिनादः । स्मितं वक्त्राकल्पादूष्मि पटुकटाक्षोर्मिलीला हरौ जीयादीदृक् प्रवरललितं वल्लवीनाम् ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
हारिणी अस्याश्चतुर्थे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	वेदैर्लब्धैर्मभनमयला गश्चेत्तदा हारिणी ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,ऽऽऽ,।ऽऽ,।,ऽ	यस्या नित्यं श्रुतिकुवलये श्रीशालिनी लोचने रागः स्वीयोऽधरकिसलये लाक्षारसारञ्जनम् । गौरी कान्तिः प्रकृतिरुचिरा रम्याङ्गरागच्छटा सा कंसारेरजनि न कथं राधा मनोहारिणी ॥
भाराक्रान्ता चतुर्थे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	भाराक्रान्ता मभनरसला गुरुः श्रुतिषड्हयैः ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	भाराक्रान्ता मम तनुरियं गिरीन्द्रविधारणात् कम्पं धत्ते श्रमजलकणं तथा परिमुञ्चति । इत्याख्यान् जयति जलदश्यामाकुलवल्लवी नर्मोक्तीस्थ स्मरविलसितं विलोक्य गुरुं हरिः ॥
हरिः	रसयुगहययुङ् नौ म्रौ स्लौ लगौ हि यदा हरिः ।।।,।।।,ऽऽऽ,ऽ।ऽ,।।ऽ ।,ऽ	
कान्ता	भवेत् कान्ता युगरसहयैर्यभौ नरसा लगौ ।ऽऽ,ऽ।। ।।।,ऽ।ऽ ।।ऽ ।,ऽ	
चित्रलेखा नवमे सप्तमे च यतिः ।	ससजा भजभा गदिकस्वरैर्भवति चित्रलेखा ।।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ। ऽ,ऽ	
धृतिश्रायिणी	ससजैर्धृतिश्रायिणी मता भजयरैर्गुरुभ्याम् ।।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
पञ्चचामरम्	अवेहि पञ्चचामरं जरौ जरौ जगौ लघुश्च ।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ,।	
अष्टादशाक्षरा वृत्तिः । धृतिः ।		
कुसुमितलतावेल्लिता पञ्चमे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	स्यादूतर्वश्वैः कुसुमितलतावेल्लिता म्तौ नयौ यौ ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	क्रीडत्कालिन्दीललितलहरीवारिभिर्दाक्षिणात्यैः वातैः खेलद्भिः कुसुमितलता वेल्लिता मन्दमन्दम् । भृङ्गालीगीतैः किसलयकरोल्लासिलीलाश्रलक्ष्मीं नव्यानां चेतो रभसतरलं चक्रपाणिश्चकार ॥
नन्दनम् एकादशे सप्तमे च यतिः । इदमेव वदरेफैश्छिन्ना महामालिकाधिकन्याभिसारिका दयवसुभिर्लमा इति कुत्रापि ।	नजभजरैस्तु रेफसहितैः शिवैर्हयैर्नन्दनम् ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	तरणिसुतातरङ्गपवनैः सलीलमान्दोलित मधुरिपुपादपङ्कजरजः सुपूतपृथ्वीतलम् । सुरहरचित्रचेष्टितकलाकलापसंस्मारकं चिरतिलनन्दनं व्रज सखे । सुखाय वृन्दावनम् ॥
नाराचम्	इह ननरचतुष्कसृष्टं तु नाराचमाचक्षते ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	दिनकरतनयातटीकानने चारुसञ्चारिणो श्रवणनिकटकृष्टमेघच्छटा सख्य । राधा त्वयि । ननु विकिरति नेत्रनाराचमेषा तिरश्चीनगं तदिह मदनविभ्रमोद्भ्रान्तचित्तावधत्स्व दृतम् ॥
चित्रलेखा चन्द्रलेखा इति क्वचित् ।	मन्दाक्रान्ता नयरलघुयुता कीर्तिता चित्रलेखा ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ ऽ	शुभ्रांशुश्रीः जगति न्यगद्भूत्सा स्वरूपा यदासौ दाक्ष्येर्ह व्रजयुवतिसभा वेधसा सा व्यधायि । मैसाहक्च चेत् ॥ यसुदधिसुतामन्तरेणाच्युतस्य प्रीतेस्तस्यां नयनयुगमभूच्चित्तलेखानुतापाम् ॥
शार्दूलललितम् द्वादशे चरमान्ते च यतिः ।	म सौ ज सतसा दिनेशऋतुभिः शार्दूलललि- तम् ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,।।ऽ	सत्वा कंसमृगे पराक्रमविधिं शार्दूलललितं यश्चक्रे क्षितिभारकारिषु सुरारातिष्वतिदरम् । सन्तोषं परमन्तु दर्शनिवहे त्रैलोक्यपालक श्रेयो वः स तनोत्वपारमहिमा लक्ष्मीप्रियनम ॥
हरिणप्लुतम् हरिणप्लुतेति कुत्रापि ।	मात् सो जौ भरसयुतौ करिवाजिभिर्हरिणप्लुतम् ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।।,ऽ।ऽ	
अश्वगति	पञ्चभकारयुतान्तसनियदि चाश्वगतिः ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।। ऽ।।,।।ऽ	
सुधा	सुधा मकैर्भवति वसुभिर्यौ मो नसतसाः ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।। ।।ऽ,ऽऽ।,।।ऽ	
शिखरिणी	यगाद्यैर्मनगमलमकैः कीर्तिता चित्रलेखेयम् ऽऽऽ,।।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽऽऽ,	

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
भ्रमरपदकम्	भाद्रनना नसौ भ्रमरपदकमिदमभिहितम् ऽ।।,ऽ।ऽ,।।।,।।।,।।।,।।ऽ	
शार्दूलम्	शार्दूलं वद मासषट्कयति मः सो जसौ रौ मश्चेत् ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽऽऽ	
केसरम्	अर्थाश्वाश्वैर्मभनयरयुगैर्वृत्तं मतं केसरम् ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
चलम्	म्भौ न्जौ भ्रौ चेच्चलमिदमुदितं युगैर्मुनिभिः स्वरैः ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,।ऽ।,ऽ।।,ऽ।ऽ	
लालसा	सैका वसुविरतिस्त्नौ रैश्चतुर्भिर्युता लालसा ऽऽ।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
लता	भवति नयुगलं रभौ रौ दशभिर्गजेन्द्रैर्लता ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
सिंहविस्फूर्जितम्	तद्भूतर्त्वश्वैर्मों भ्मौ विरतिश्चेत् सिंहविस्फूर्जितं यौ ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ।।,ऽऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	
हरनर्त्तनम् विबुधप्रिया इति च कुत्रापि।	रसौ जजौ भरसंयुतौ करिवाणखैर्हरनर्त्तनम् ऽ।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।।,ऽ।ऽ	
क्रीड़चक्रम्	इदं क्रीड़चक्रं सदीर्घं समस्तैर्यकारैः समेतम् ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,	
हीरकम्	हीरकमुदितं भसनजनैरिह रगणोऽन्ततः ऽ।।,।।ऽ,।।।,।ऽ।,।।।,ऽ।ऽ	
ऊनविंशत्यक्षरा वृत्तिः। अतिधृतिः।		
मेघविस्फूर्जिता षष्ठे षष्ठे सप्तमे च यतिः।	रसर्त्त्वश्वैर्य्मौ नसौ ररगुरुयुतौ मेघविस्फूर्जिता स्यात्। ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	कदम्बामोदाढ्या विपिनपवनाः केकिनः कान्तकेका विनिद्राः कन्दल्यो दिशि दिशि मुदा दर्दुरा दृप्तनादाः। निशा नृत्यद्विद्युद्विलसितलसन्मेघविस्फूर्जिता चेत् प्रियः स्वाधीनोऽसौ दनुजदलनो राज्यमस्मात् किमन्यत्॥
छाया षष्ठे द्वादशे अन्ते च यतिः।	भवेत् सैवच्छाया तयुगगयुता स्यात् द्वादशान्ते यदा ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ	अभीष्टं जुष्टो यो वितरति लसद्दोश्चारुशाखोज्ज्वलः स्फुरन्नानारत्नस्तवकिततनुश्चित्रांशुकालम्बितः। न यस्याङ्घ्रिच्छायामुपगतवतां संसारतीव्रातप- स्तनोति शोत्तापं स जगदवतात् कंसारिकल्पद्रुमः॥
शार्दूलविक्रीड़ितम् द्वादशे ऊनविंशतौ च यतिः।	सूर्य्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीड़ितम् ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ	गोविन्दं प्रणमोत्तमाङ्ग! रसने! त्वं घोषयाहर्निशं पाणी! पूजयतं मनः! स्मर पदे! तस्यालयं गच्छतम्। एवञ्चेत् कुरुताखिलं मम हितं शीर्षादयस्तद् ध्रुवं न प्रेक्षे भवतां कृते भवमहाशार्दूलविक्रीड़ितम्॥
सुरसा सप्तमे चतुर्द्दशे अन्ते च यतिः।	म्रौ भ्नौ यो नो गुरुश्चेत् स्वरमुनिकरणैराह सुरसाम् ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ,।।।,ऽ	कामक्रीड़ासतृष्णो मधुसमयसमारम्भरभसात् कालिन्दीकूलकुञ्जे विहरणकुतुकाकृष्टहृदयः। गोविन्दो वल्लवीनामधररससुधां प्राप्य सुरसां शङ्के पीयूषपानप्रभवकृतसुखं व्यस्मरदसौ॥
फुल्लदाम पञ्चमे द्वादशे अन्ते च यतिः। पुष्पदाम इति केचित्।	मो गौ नौ तौ गौ स्वरहयतुरगैः फुल्लदाम प्रसिद्धम् ऽऽऽ,ऽ,ऽ,।।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	शम्भ्वल्लोकानां प्रकटितकदनं ध्वस्तमालोक्य कंसं हृष्यच्चेतोभिस्त्रिदिववसतिभिर्व्योमसंस्थैर्विसृष्टम्। मुग्धामोदेन स्थगितदशदिगाभोगमाहूतभृङ्गं मौलौ दैत्यारेर्न्यपतदनुपमं स्वस्तरोः फुल्लदाम॥
पञ्चचामरः	नयुगलगलघू रजौ रलगा यदा स पञ्चचामरः ।।।,।।।,ऽ,।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ	
बिम्बम	इत्थं बिम्बाख्यं शरमुनितुरगैर्म्तौ न्मौ ततौ चेद्गुरुः ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
मकरन्दिका	रसैः षड्भिर्लोकैर्यमनसजजा गुरुर्मकरन्दिका ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।ऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ	
मणिमञ्जरी	रनाश्वैः स्यात् यभनयजजगाः कीर्तिता मणि- मञ्जरी ।ऽऽ,ऽ।।,।।। ।ऽऽ,।ऽ।,।ऽ। ऽ	
मधुमतता	मजाश्चितुरगैर्लभौ जसतभा गश्चेत् मधुमतता ।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽ।।,ऽ	
विंशत्यक्षरा वृत्तिः । कृतिः ।		
सुवदना सप्तमे चतुर्दशे विंशतौ च यतिः ।	ज्ञेया सप्ताश्वषड्भिर्मरभनययुता भ्लौ गः सुवदना ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ, ऽ।।,।,ऽ	प्रत्याहृत्येन्द्रियाणि त्वदितरविषयाद्यावपिनयना त्वां ध्यायन्ती निकुञ्जे परमतरमयं हर्षोत्थपुलका । आनन्दाश्रुप्लुताक्षी वसति सुवदना योगैकरसिका कामारि व्यक्तकामा ननु नरकरिपो। राधा मम सखी।
गीतिका	सजजा भरौ सलगा यदा कथिता तदा खलु गीतिका ।।ऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	करतालचञ्चलकङ्कणस्वनमिश्रणेन मनोरमा रमणीयवेणुनिनादरङ्गिमसङ्गमेन सुखावहा । बहुलानुरागनिवासराससमुद्भवा भवताधिकं विदधौ हरिं खलु बल्लवीजनचारु चामरगीतिका।
वृषभ	वृषभोद्धतन्तु नामतो रजौ रजौ रजौ गुरुर्लघुश्च ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ,।	चित्रवृत्तलीलया निसर्गरम्यदेहरूपविभ्रमेण राजमानसद्वयोविलाससम्पदा कलाकुतूहलेन । यः समं व्रजाङ्गनाजनैः सुराङ्गनानिभैः सुखं चचार विष्णुरब्जलाञ्छ चित्तपद्मकोषषट्पदः स मे सदास्तु ।
शोभा षष्ठे त्रयोदशे अन्ते च यतिः ।	रसाश्वाश्वैः शोभा यमनतभगैरा मेघविस्फू- र्जिता चेत् ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।।,ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	सद्योयद्योम्भोजतुल्यस्थिरयुगला मध्यमभ्रा यतास्यां तयोरङ्के राजत्तरलकिसलयस्थिरसुस्निग्धशाखा । सकम्बुन्नारकोतुपलकुवलयवधन्द्रविम्बाधिताया महाशोभा मीनौ भिन्नदलिपटलैः हाण्य । सा कापि वल्ली ।
सुवशा	ख्याता पूर्वैः सुवशा यदि मरभना तद्वयं गो गुरुश्च ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
मत्तेभविक्रीडितम् त्रयोदशे यतिः ।	सभरा नमौ यलगास्त्रयोदशयतिर्मत्तेभविक्री- डितम् ।।ऽ,ऽ।।,ऽ।ऽ ।।।,ऽऽऽ,।ऽऽ,।,ऽ	
एकविंशत्यक्षरा वृत्तिः । प्रकृतिः ।		
स्रग्धरा सप्तमे चतुर्दशे एकविंशे च यतिः ।	म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	आकीर्णेन्दीवराभा कनककपिलसत्पीतवासाः सुहासा बर्हैश्चन्द्रकान्तैर्व्यनिलचिकुरा चारुकर्णावतंसा । कंसध्वान्तप्रध्वानसुविलसगदभवीभिर्नसक्तौ कामिन्योपस्य विष्णोर्वतमानि च स्रग्धरा हारिहारा।
सरसी सिद्धकामिनि मालिनिधारिणि च काव्ये ।	नजभजजा जरौ यदि तदा गदिता सरसी कवीश्वरैः ।।।,।ऽ। ऽ।। ।ऽ।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	चिकुरकलापशैवलकलापसरासु सखदसौख्य स्फुटवदनाम्बुजासु विलसद्भुजवालमृणालवल्लिषु । कुचयुगचक्रवाकमिथुनानुगता सकलाकुलेश्वरौ चरणयदृशा वव्रजन्मगोपनयनासरसीषु विभ्रमम् ।
द्वाविंशत्यक्षरा वृत्तिः । आकृतिः ।		
हंसी अष्टम द्वाविंशतौ च यतिः ।	मौ मौ नाश्चत्वारो गौ गौ वसुभुवनयतिरिति भवति हंसी ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ,ऽ,।।।,।।। ।।। ।।।,ऽ,ऽ	साहं कान्तैकान्तोत्सवौ विकचकमलमधुसुरभि पिबन्ती कामक्रीडाकुञ्जस्फीतप्रमन्मरभसममल्पु रमन्तौ। कालिन्दीये पद्माराणे पवनपतनपरिनरमगराग कसाराते। तत्र क्रीडं सरभसमनिगिद्ध चिलसति हंसी।
मदिरा	सप्तभकारयुतैकगुरुर्गदितेयमुदारतरा मदिरा ऽ।। ऽ।।,ऽ।। ऽ।। ऽ।।,ऽ।। ऽ।।,ऽ	माधवमासि विकासिरसालसुपुष्पलसन्मदिरामुदितैं- र्भृङ्गकुलैरुपगानवने वनमालिनमालि । वमालिलयम्। कुङ्कुमचोदितसम्यक्कल्पितनम्बमनस्यमनोजरसं त्वं भज माधविका मृदुनैकतयागुनयातताशोपमया ।

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
भद्रकम्	भौ नरना रनावथ गुरुर्दिगर्कविरमं हि भद्रकमिदम् ऽ।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ	
लालित्यम्	लालित्यं भुजगेन्द्रेण भाषितमेतच्चेन् मसः सजनगुभिः ऽऽऽ,।।ऽ,ऽ।ऽ,।।ऽ,ऽऽ।,।ऽ।,।।।,ऽ	
महास्रग्धरा	सजता नसौ ररौ गः फणितुरगहयैः स्यान्महास्रग्धराख्या ।।ऽ,।ऽ।,ऽऽ।,।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	
त्रयोविंशत्यक्षरा वृत्तिः। विकृतिः। अद्रितनया अश्वललितमित्यन्यत्र ।	नजभजभा जभौ लघुगुरू बुधैस्तु गदितेयमद्रितनया ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।।,।,ऽ	खरतरशौर्यपावकशिखापतङ्गनिभमष्टदनुजो जलधिसुताविलासवसतिः सतां गतिरशेषमान्यमहिमा । भुवनहितावतारचतुरश्चराचरधरोऽवतीर्ण इह हि क्षितिवलयेऽस्ति कंसभवनस्तवेति तमवोचदद्रितनया ॥
मत्ताक्रीडम् अष्टमे त्रयोदशे त्रयोविंशतौ च यतिः। मत्ताक्रीडा इति क्वचित् ॥	मत्ताक्रीडं वस्विष्वाशायति मयुगगयुगमगुलघुगुरुभिः ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ,ऽ,।।।।।।।।।।।।,ऽ	मुग्धोन्मीलन्मत्ताक्रीडं मधुसमयसुलभमधुरमधुरसात् गाने याने किञ्चित्सन्दत्पदमरुणनयनयुगलसरसिजम् । रासोल्लासक्रीडत्कन्नव्रजयुवतिवलयरचितभुजरसं सान्द्रानन्दं वृन्दारण्ये स्मरत हरिमनवचरणपरिचयम् ॥
सुन्दरिका	इह सुन्दरिका पिङ्गलमुनिनोक्ता वदयतो भसता नजभगाः ।।ऽ,।।ऽ,ऽ।।,।।ऽ,ऽऽ।,।ऽ।,।,ऽ।।,ऽ	
चतुर्विंशत्यक्षरा वृत्तिः। संकृतिः। तन्वी पञ्चमे द्वादशे चतुर्विंशतौ च यतिः।	भूतमुनीनैर्यतिरिह भतनाः सभौ भनयाश्च यदि भवति तन्वी ऽ।।,ऽऽ।,।।।,।।ऽ,ऽ।।,ऽ।।,।।।,।ऽऽ	माधव मुग्धैर्मधुकरविरुतैः कोकिलकूजितमलयसमीरैः कम्पमुपेता मलयजसलिलैः प्लावनतोऽप्यधिगततनुदाहा । पद्मपलाशैर्विरचितशयना देहजसंज्वरभरपरिदूने निःश्वसती सा मुहुरतिपरुषं ध्यानलये तव निवसति तन्वी ॥
किरीटम्	नाम किरीटमिदं भगणा यदि पिङ्गलनागमुनीन्द्रमतं किल ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।	
दुर्मिलम्	सगणैरिह वृत्तधरं वसुभिः किल दुर्मिलमुक्तमिदं कविभिः ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ	
पञ्चविंशत्यक्षरा वृत्तिः। अतिकृतिः। क्रौञ्चपदा पञ्चमे दशमे अष्टादशे पञ्चविंशतौ च यतिः।	क्रौञ्चपदा स्यात् भो मसभाश्चेदिषुशरवसुमुनियति ननुलघुगैः ऽ।।,ऽऽऽ,।।ऽ,ऽ।।,।।।।।।।।।।।।,ऽ	क्रौञ्चपदालीचित्रिततीरा मदकलखगकुलकलकलरुचिरा फुल्लसरोजश्रेणिविलासा मधुमुदितमधुपरवरभसकरी । फेनविलासप्रोज्ज्वलहासा ललितलहरिभरपुलकितसुतनुः पश्य हरेऽसौ कस्य न चेतो हरति तरलगतिरहिमकिरणजा ॥
षड्विंशत्यक्षरा वृत्तिः। उत्कृतिः। भुजङ्गविजृम्भितम् अष्टमे ऊनविंशतौ षड्विंशतौ च यतिः।	वस्वीशाश्वैश्छेदोपेतं ममतननयुग रसलगैर्भुजङ्गविजृम्भितम् ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,।।।,।।।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	हेलोद्यन्नृत्यत्पादप्रकटविकटनटनभरो रणत्करतालकश्चारुप्रेङ्खच्चूडाबर्हः श्रुतितरलनवकिसलयसुरञ्जितहारधृत् । त्रस्यन्नागस्त्रीभिर्भक्त्या मुकुलितकरकमलयुगं कृतस्तुतिरच्युतः पायाद्विच्छिन्दन् कालन्दीह्रदकृतनिजवसतिदृश्भुजङ्गविजृम्भितम् ।
अपवाहम्	मो नाः षट् सगाविति यदि नवरसरसशरयतिमुतमपवाहाख्यम् ऽऽऽ,।।।,।।।,।।।,।।।,।।।,।।।,।।ऽ,ऽ,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
अथ दण्डका । सप्तविंशत्यक्षरा इति । चण्डवृष्टिप्रपात	यदिह नयुगल तत सप्तरेफास्तदा चण्ड वृष्टिप्रपातो भवेद्दण्डक ।।। ।। ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ,	प्रलयघनघटामहारम्भमेघावलीचण्डवृष्टिप्रपाताकुल गोकुल सपदि समवलोक्य सधैन हस्तेन गोवर्द्धन नाम शैल न्धधलीलया । कमलनयन । रक्ष रक्षेति गच्छत्सम्भ्रमगोपाङ्गनालिङ्ग नानन्दितो गलदभिनवधातुधाराविचित्राङ्गरागो मुरारातिरस्तु प्रमोदाय व ।
प्रचितक	प्रचितकसमभिधो धीरधीभि स्मृतो दण्डको नद्वयादुत्तरै सप्तभिर्य ।।। ।।।,।ऽऽ ।ऽऽ ।ऽऽ ।ऽऽ,।ऽऽ ।ऽऽ,।ऽऽ	सुरहर । यदुकुलाम्भोधिचन्द्र । प्रभो । देवकीगर्भरत्न । त्रिलोकैकनाथ प्रचितकपटमुरारिव्रजोद्दामभग्नाबलश्रीमत्रिदारणे कण्ठीरव । चरणनखरसुधांशुच्छटोन्मथनिर्धूतशिष्टाश्रितानां निविडान्धकार प्रणतजनपरितापोग्रदावानलोच्छेदमेघ । प्रसीद प्रसीद प्रसीद ॥
कुसुमस्तवकम्	सगणा सकल खलु यत्र भवन्तमिह प्रवदन्ति बुधा कुसुमस्तवकम ।।ऽ ।।ऽ,।।ऽ ।।ऽ ।।ऽ ।।ऽ ।।ऽ,।।ऽ ।।ऽ	विरराज यदीयकर कनकद्युतिबन्धुरवामदृशां कुचकुड्मलगो भ्रमरप्रकरेण यथात्र सितेतरशोकलताविलसत्कुसुमस्तवक । स नवीनतमालदलप्रतिमच्छविविभ्रमलोचनहारितनु श्चपलाभिरांशुकवल्लिधरो हरिरस्तु मदीयहृदम्बुज मधुप ॥
मत्तमातङ्गलीलाकर	यत्र रेफा पर स्वेच्छया गुम्फिता स स्मृतो दण्डको मत्तमातङ्गलीलाकर ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ	हैमगौर वसाना मुक शङ्कनीलासिते वर्ष्मणि स्पष्टदिव्या- नुलपाङ्गिनी हारतारांशुबद्धोनभश्चि-मालाञ्चिते भ्रूभृशोज्ज्वलाङ्ग सम गौरिण्या व्यञ्जनाभास्वरेन्दीवरकुन्दाभ दृङ्गन लालापरीहास हासोर्मिकौतूहले कंसरङ्गाजिरे पातु वश्चक्रपाणिर्गिनिक्रीडया मत्तमातङ्ग लीलाकर
चतुर्विंशत्यक्षरा इति । अशोकपुष्पमञ्जरी	यत्र दृश्यते गुरो परो लघु क्रमात स उच्यते बुधैरशोकपुष्पमञ्जरीति ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।	मूर्द्धि चारुचम्पकस्रजा सलालवदन लसल्लवङ्गचारु चन्द्रिका कचेषु कर्णयोरशोकपुष्पमञ्जरीपतत्सकाग्गयेच काञ्चकेशरी पकल्पदाम । फुल्लनागकेशरादिपुष्परेणुरूषितं तनौ विचित्रमित्युपात्त वेश एष केशव पुनातु व सुपुष्पभूषित स शर्मिमानिवागतो मधुर्विहर्तुमत्र ॥
अनङ्गशेखरः	लघुर्गुरुर्निरन्तरेच्छया यदा निवेश्यते तदैव दण्डको भवत्यनङ्गशेखर ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ	उदेश्यसौ सुधाकर पुरो विलोकयाद्य राधिके । विजृम्भ माणगौरदीधिती रतिश्रमप्रसक्तनिर्मित कलाकुतूहलेन चारुचम्पकैरनङ्ग शेखर क्रिया । इति प्रमोदकारिणीं प्रियाप्रमोदनप्रयां गिर समुद्गिर न्मुरारिरद्भुतां प्रदोषकालसङ्गमोल्लसन्मना मनोजकेलिकौतुकी करोतु व कृतार्थताम् ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
त्रिंशदक्षरा वृत्तिः । अर्णः	प्रतिचरणविवृद्धरेफाः स्युरर्णोऽर्णवव्यालजीमूत-लीलाकरोद्दामशङ्खादयः प्रतिचरणं चतुःषष्टिप्रमातस्त्वयं । ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ.	जय जय जगदीश विष्णो हरे राम दामोदर श्रीनिवासा-च्युतानन्त नारायण त्रिदशगणगुरो मुरारे मुकुन्दासुरारे हृषीकेश पीताम्बर श्रीपते माधव । गरुडगमन कृष्ण वैकुण्ठ गोविन्द विश्वम्भरोपेन्द्र चक्रायुधा-धोक्षज श्रीनिधे बलिदमन नृसिंह शौरे । भवाम्भोधिघोरार्णसि त्वं निमज्जन्त-मभ्युद्धरोपेत्य माम् ॥
सिंहविक्रीडः	यकारैः कवीच्छानुरोधाभिबद्धैः प्रसिद्धो विशुद्धो ऽपरो दण्डकः सिंहविक्रीडनामा ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	
त्रयस्त्रिंशदक्षरा वृत्तिः । अर्णवः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	अर्णार्णवादीनामप्युदाहरणानि बोद्धव्यानि
अशोकमञ्जरी	स्वेच्छया रजौ क्रमेण संनिवेशयत्युदारधीः कविः स दण्डकः स्मृतो जयत्यशोकमञ्जरी ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ	
षट्त्रिंशदक्षरा वृत्तिः । व्यालः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
ऊनचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः । जीमूतः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ, ऽ।ऽ	
द्विचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः । लीलाकरः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ.ऽ।ऽ.ऽ।ऽ.ऽ।ऽ.ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ, ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
पञ्चचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः । उद्दामः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ.ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ, ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
सिंहविक्रान्तः	नयुगलगुरुयुगेवं यकाराः कवीच्छानुरोधा-द्यदा यत्र बध्नन्त एषोऽपरो दण्डकः पण्डितै-रीरितः सिंहविक्रान्तनामा ।।।,।।।,।,ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ.।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ, ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	
अष्टचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः । शङ्खः इत्यादयः ।	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ.ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ, ऽ।ऽ.ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
इति समवृत्तानि समाप्तानि ॥*॥		
अथार्द्धसमवृत्तानि ।		
उपचित्रम् ११ । ११ वृत्तिः ।	विषमे यदि सौ सलगा दले भौ युजि भाद्गुरुकावुपचित्रम् । द्विरावृत्त्या श्लोकः पूरयितव्यः	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	सुरवैरिवपुस्तनुतां मुदं हेमनिभांशुकचन्दनलिप्तम् । गगनस्थघनामिलितं यथा शारदनीरधरैरुपचित्रम् ॥
वेगवती १० । ११ वृत्तिः ।	विषमे प्रथमाक्षरहीनं दोधकमेव हि वेगवती स्यात्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	स्मर वेगवती व्रजरामा केशववंशरवैरतिमुग्धा । रभसान्न गुरून् गणयन्ती केलिनिकुञ्जगृहाय जगाम ॥

छन्दः

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगाथा. ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
भद्रविराड् १०।११ इति ।	ओजे तपरौ जरौ गुरुश्चेत् मसौ जगौ ग भद्रविराड् भवेदनोजे	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽऽ। ।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ,ऽ	
केतुमती १०।११ इति ।	असमे सजौ सगुरुयुक्तौ केतुमती समे भरनगाद् गः	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽ।। ऽ।ऽ,।।।,ऽ ऽ	
विपरीतपूर्वा ११।११ इति ।	जसौ जगौ गो विषमे समे चेत् भौ जगौ ग एषा विपरीतपूर्वा	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।ऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽऽ।,ऽऽ।,।ऽ। ऽ,ऽ	
आख्यानकी ११।१२ इति ।	आख्यानकी तौ जगुरू ग ओजे जतावनोजे जगुरू गुरुश्चेत्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽऽ।,ऽऽ। ।ऽ।,ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।ऽ। ऽऽ। ।ऽ।,ऽ ऽ	
हरिणप्लुता ११।१२ इति ।	अयुजि प्रथमन विवर्जितं द्रुतविलम्बितकं हरिणप्लुता	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।ऽ।।,ऽ।। ऽ।ऽ	स्फुटफेनचया हरिणप्लुता वलिमनोज्ञतटा तरणेः सुता।
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।। ऽ।। ऽ।।,ऽ।ऽ	कलहंसकुलारवशालिनी विहरतो हरति स्म हरेर्मनः ।
अपरवक्त्रम् ११।१२ इति. ।	अयुजि ननरला गुरु समे तदपरवक्त्रमिदं नजौ जरौ	
प्रथमे तृतीये च पादे	।।। ।।ऽ।,।ऽ	स्फुटसुमधुरवेणुगीतिभिस्तमपरवक्त्रमवेत्य माधवम् ।
द्वितीये चतुर्थे च पादे	।।। ।ऽ। ।ऽ।,ऽ।ऽ	मृगयुवतिगणैः समं स्थिता व्रजवनिता धृतचित्तविभ्रमा ॥
द्रुतमध्या ११।१२ इति ।	भत्रयमोजगतं गुरुणी चेद् युजि च नजौ ज्यौ द्रुतमध्या	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽ।। ऽ।। ऽ।।,ऽ ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।।,।ऽ। ।ऽ। ।ऽऽ	
मालभारिणी ११।१२ इति ।	विषमे ससजा यदा गुरू चेत् सभरा येन तु मालभारिणीयम्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ,।।ऽ ।ऽ।,ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।ऽ ऽ।। ऽ।ऽ,।ऽऽ	
कौमुदी १२।१२ इति ।	अयुजि भभभा समकेऽपि तु नयुगरयुगलं सदा कौमुदी	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।। ।।। ऽ।।,ऽ।।	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।, ।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
पुष्पिताग्रा १२।१३ इति ।	अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	,।।। ऽ।ऽ ।ऽऽ	करकिसलयशोभया विभान्ती कुचफलभारविनम्रदेहयष्टिः ।
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	स्मितरुचिरविकाशपुष्पिताग्रा व्रजयुवतिर्मनसो हरेर्मुदेऽभूत् ॥
यवमती १२।१३ इति ।	स्यादयुग्मके रजौ रयौ समे चेत् जरौ जरौ गुरुश्चैव तदा यवमतीयम्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।ऽ। ऽ।ऽ,।ऽ। ऽ।ऽ,ऽ	
मञ्जुसौरभम् १२।१३ इति ।	यदि विषमे भसौ नजौ जरौ सनया. समे तु जगौ मञ्जुसौरभम्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।। ।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।ऽ,।ऽ।,।ऽऽ,।ऽ।,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
सुन्दरी १०।११ वृत्तिः।	अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः सभरा: लगौ यदि सुन्दरी तदा	
प्रथमे तृतीये पादे च	।।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	यद्वोचदवेक्ष्य सुन्दरी परितः स्नेहमयेन चक्षुषा।
द्वितीये चतुर्थे पादे च	।।ऽ,ऽ।।,ऽ।ऽ,।,ऽ	अपि कंसहरस्य दुर्वचं वचनन्तद्विदधीत विस्मयम् ॥
इत्यर्द्धसमवृत्तानि समाप्तानि ॥ * ॥		
अथ विषमवृत्तानि।		
उद्गता	प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यनन्तरम्। यद्यथ भनभगाः स्युरथो सजसा जगौ च भवतीयमुद्गता ॥	
प्रथमे पादे १०	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।	विललास गोपरमणीषु नरवितनयाप्रभोद्गता।
द्वितीये १०	।।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	कृष्णनयनचकोरयुगे दधती सुधांशुकिरणोर्म्मिविभ्रमम् ॥
तृतीये १०	ऽ।।,।।।,ऽ।।,ऽ	
चतुर्थे १३	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
अन्यविधोद्गता	प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यनन्तरम्। यद्यथ भनजलगाः स्युरथो सजसा जगौ च भवतीयमुद्गता ॥	
प्रथमे पादे १०	।।ऽ.।ऽ।,।।ऽ,।	अथ वासवस्य वचनेन रुचिरवदनस्त्रिलोचनम्।
द्वितीये १०	।।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	क्लान्तिरहितमभिराधयितुं विधिवत्तपांसि विदधे धनञ्जयः ॥
तृतीये ११	ऽ।।,।।।,।ऽ।,।,ऽ	इति भारवावुद्गताभेदः। १२। १॥
चतुर्थे १३	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
सौरभम्	चयमुद्गता सदृशमेव पदमिह तृतीयमन्यथा। जायते रनभगैर्ग्रथितं कथयन्ति सौरभकमेतदीदृशम् ॥	
प्रथमे पादे १०	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।	परिभूतफुल्लशतपत्रवर्गविहृतगर्वविभ्रमा।
द्वितीये १०	।।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	कस्य हन्त हरतीह हरे रसपद्मसौरभकला तवाङ्गता ॥
तृतीये १०	ऽ।ऽ,।।।,ऽ।।,ऽ	
चतुर्थे १३	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
ललितम्	नयुगं सकारयुगलञ्च भवति चरणे तृतीयके। तदुदितमुरुमतिभिर्ललितं यदि शेषमस्य सकलं यथोद्गता।	
प्रथमे पादे १०	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।	व्रजसुन्दरी समुदयेन मुदितमनसा स पीयते।
द्वितीये १०	।।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	हिमकरगलितमिवामृतकं ललितं मुरारिमुखचन्द्रविच्युतम्।
तृतीये १२	।।।,।।।,।।ऽ,।।ऽ	
चतुर्थे १३	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
वक्त्रम्	वक्त्रं युग्भ्यां मगौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम्।	
प्रथमे पादे ८	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	वक्त्राम्भोजं सदा स्मेरं चक्षुर्नीलोत्पलं फुल्लम्।
द्वितीये ८	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	बल्लवीनां मुरारातेश्चेतोभृङ्गं चकारोच्चैः ॥
तृतीये ८	ऽ।ऽऽ।ऽऽऽ	
चतुर्थे ८	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	
पथ्यावक्त्रम्	युजोश्चतुर्थतो जेन पथ्यावक्त्रं प्रकीर्त्तितम्।	
प्रथमे पादे ८	ऽ।ऽ।।ऽऽ।	रासकालनटस्यास्य कृष्णस्य मधुवासरे।
द्वितीये ८	ऽऽ।।।ऽ।ऽ	आसीद्गोपाङ्गनाचीर्णा पथ्या वक्त्रमधुव्रतः ॥
तृतीये ८	ऽऽऽ।।ऽऽऽ	
चतुर्थे ८	ऽऽऽ।।ऽ।ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।		छन्दसां लक्षणगाथा ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
अनुष्टुप्		पञ्चम लघु सर्व्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयो । गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमो मत ॥ प्रयोगे प्रायिक प्राहु केऽप्येतद्वक्त्रलक्षणम् । लोकेऽनुष्टुबिति ख्यात तस्याष्टाक्षरता मता ॥	
प्रथमे चरणे	८	ऽ।ऽ।।ऽऽ।	पञ्चमं लघु सर्व्वत्र सप्तम द्विचतुर्थयो ।
द्वितीये	८	ऽ।ऽ।।ऽ।ऽ	गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमो मत ॥
तृतीये	८	।।ऽऽ।ऽऽऽ	
चतुर्थे	८	ऽऽ।।।ऽ।ऽ	
इति वृषमवृत्तानि समाप्तानि ॥*॥			
अथ मात्रावृत्तानि ।			
आर्य्या अथात गाथा		लक्ष्मैतत् सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे ज । षष्ठो जश्च नलघु वा प्रथमार्द्धे नियतमार्य्याया ॥ षष्ठे द्वितीयलात परके न्ले मुखलाच्च सयतिपद- नियम । चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो ल ॥	
प्रथमे पादे	१२	ऽऽ।ऽ।ऽऽ	हन्त प्रिये सुतो मे वलवकुलटाभिराकुलो न यदि ।
द्वितीये	१८	ऽ।।।ऽ।ऽ।ऽ।।ऽ	श्यामपि व्रजत्यसाविति जगाद गोष्ठी यशोदाख्या ॥
तृतीये	१२	।।।।ऽ।ऽ।।	
चतुर्थे	१५	।ऽ।ऽऽ।ऽऽऽ	
प्रकारान्तरो यथा			
प्रथमे पादे	१२	ऽऽ।ऽ।ऽऽ	वृन्दावने सलील वलगृहमकाण्डनिहिततनुयदि ।
द्वितीये	१८	ऽऽ।।ऽ।।।।।।ऽऽ	कौरसुखार्पितवेणु कृष्णो यदि मनसि क स्वर्ग ॥
तृतीये	१२	ऽ।।ऽ।।ऽऽ	
चतुर्थे	१५	ऽऽ।।।।।ऽऽऽ	
नव ग आर्य्या क्रमेण यथा ।		[पथ्या ।	
पथ्या		प्रथमगणत्रयविरतिर्दलयोरुभयो प्रकीर्त्तिता	
प्रथमे पादे	१२	।।।।ऽ।।ऽऽ	जय जय नाथ ! सुरारे ! केशव ! कमलाकान्तगुणार्णव ! ।
द्वितीये	१८	ऽ।।ऽऽ।ऽ।ऽऽऽ	कुरु करुणामिति विनति पथ्या भवरोगदु खागामि ॥
तृतीये	१२	।।।।ऽ।।।।ऽ	अत्र द्वितीयपादान्तलघोर्गुरुत्वम् ।
चतुर्थे	१५	ऽऽ।।ऽ।ऽऽऽ	पूर्व्वपरार्द्धयोर्द्वादशमात्रायां यति ॥
विपुला		सलङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पाद । यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्याति ॥	
प्रथमे पादे	१८	ऽऽ।।ऽऽऽ।।ऽऽ	पुंसां कलिकालव्यालदष्टानां मा भूत्प्रहतिरद्यापि ।
द्वितीये	१२	ऽ।।।ऽऽऽ	सौख्यविपुला सुखे चेत् स्याद्गोविन्दाख्यमन्त्रकला ॥
तृतीये	१४	ऽ।।।ऽ।ऽऽऽ	अत्र द्वितीयचरणान्तलघोर्गुरुत्वम् ।
चतुर्थे	१२	ऽऽऽ।ऽ।।ऽ	पूर्व्वपरार्द्धयोर्द्वादशमात्रा सलङ्घ्य यति ॥
चपला		दलयोर्द्वितीयतुर्य्यौ गणौ जकारौ तु यत्र चपला सा ।	
प्रथमे पादे	१२	।।ऽ।ऽ।ऽऽ	चपला न चेत् कदाचिन्मूर्त्ती भवेद्भक्तिभावना शर्म्म ।
द्वितीये	१८	।ऽ।ऽऽ।ऽ।ऽऽऽ	धर्म्मार्थकाममोक्षास्तदा करस्था न सन्देह ॥
तृतीये	१२	ऽऽ।ऽ।ऽऽ	
चतुर्थे	१५	।ऽ।ऽऽ।ऽऽऽ	
मुखचपला		आद्य दलं समस्त भजेत लक्ष्म चपलागत यस्या । शेषं पूर्व्वजलक्ष्मा मुखचपला सोदिता मुनिना ॥	
प्रथमे पादे	१२	ऽ।।।ऽ।ऽऽ	नन्दसुत ! चपलकल्प हन्त न ते प्रेम नन्द सत्येव ।
द्वितीये	१८	।ऽ।ऽऽ।ऽ ऽऽऽ	यत्र भवति ते राग क्वापि चयादिति मुखचपला ॥
तृतीये	१२	ऽ।।।।ऽऽऽ	अत्र द्वितीयपादान्तलघोर्गुरुत्वम् ॥
चतुर्थे	१५	ऽ।।ऽऽ।।।।।ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
जघनचपला	प्राक्प्रतिपादितमर्द्धे प्रथमे प्रथमेतरे च चपलायाः । लक्ष्माश्रयेत सोक्ता विशुद्धधीभिर्जघनचपला ॥	
प्रथमे चरणे १२	ऽऽऽऽ।।ऽ	कृष्णः शृङ्गारपटुर्यौवनमदचञ्चलः सुललिताङ्गः ।
द्वितीये १८	ऽ।।।ऽ।ऽ।।ऽऽ	आसीद्व्रजाङ्गनानां मनोहरो जघनचपलानाम् ॥
तृतीये १२	ऽऽ।ऽ।ऽऽ	
चतुर्थे १५	।ऽ।ऽ।।।।ऽऽ	
गीतिः	आर्य्याप्रथमार्द्धसमं यस्या अपरार्द्धमाह तां गीतिम् ।	
प्रथमे चरणे १२	ऽ।।ऽऽऽऽ	केशववंशीगीतिर्लोकमनोहरिणहारिणी जयति ।
द्वितीये १८	ऽ।।ऽ।।।ऽ।ऽ।।ऽ	गोपीमानग्रन्थेर्व्विमोचनी दिव्यगायनाश्चर्य्या ॥
तृतीये १२	ऽऽऽऽऽऽ	अत्र द्वितीयचरणान्तलघोर्गुरुत्वम् ॥
चतुर्थे १८	।ऽ।ऽऽऽ।ऽ।ऽऽऽऽ	
उपगीतिः	आर्य्यापरार्द्धतुल्ये दलद्वये प्राहुरुपगीतिम् ।	
प्रथमे चरणे १२	।।ऽ।ऽ।ऽऽ	नवगोपसुन्दरीणां रासोल्लासे मुरारातिम् ।
द्वितीये १५	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	अस्मारयदुपगीतिः स्वर्गाङ्गरङ्गीतिश्यां गीतिम् ॥
तृतीये १२	ऽऽ।।।।ऽऽ	
चतुर्थे १५	ऽ।ऽऽ।ऽऽऽ	
उद्गीतिः	आर्य्याशकलद्वितये विपरीते पुनरिहोद्गीतिः ।	
प्रथमे चरणे १२	ऽऽ।ऽ।ऽ।।	नारायणस्य सन्ततमुद्गीतिः संस्मृतिर्भक्त्या ।
द्वितीये १५	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	अर्चायामासक्तिर्दुस्तरसंसारसागरे तरणिः ॥
तृतीये १२	ऽऽऽऽऽऽ	
चतुर्थे १८	ऽ।ऽऽ।ऽ।ऽ।।ऽ	
आर्य्यागीतिः	आर्य्याप्रागृदलमन्तेऽधिकगुरु तादृगपरार्द्धमार्य्यागीतिः ।	
प्रथमे चरणे १२	ऽऽऽ।।।।ऽ	हर्षाश्रुस्तिमितदृशः प्रमोदरोमाञ्चकञ्चुकाञ्चितदेहाः ।
द्वितीये २०	।ऽ।ऽऽ।ऽ।ऽ।।ऽऽ	आर्य्यागीतिं भक्ता गायन्ति श्रीपतेश्चरितसम्बद्धाम् ॥
तृतीये १२	ऽऽऽऽऽऽ	लघुगुरुविपर्य्ययरूपप्रस्तारभेदेन बहुविधा आर्य्या भवन्ति ॥
चतुर्थे २०	ऽऽऽऽ।ऽ।।।ऽऽऽ	
पूर्व्वार्द्धे विंशत्या चतुर्विंशत्या वा मात्राणां परार्द्धे षोड़शमात्राणां परे लघुवर्णचतुष्टये सति प्रथमं द्वितीयं वा लघ्वक्षरं प्राप्य आर्य्यायाः सामान्येन यतिनियमः ॥		
वैतालीयम् । अपरवक्त्रमित्येके ।	षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समेस्युर्नो निरन्तरा । न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः ॥	
प्रथमे चरणे १४	।।ऽ।।ऽ।ऽ।ऽ	कुसुमेन मदेन चर्चितं तव यन्निन्दति राधिके कुचम् ।
द्वितीये १६	।।ऽऽ।।ऽ।ऽ।ऽ	मुदमातनुतेऽत्र पश्चिमं तद्वैतालीयं फलं हरेः ॥
तृतीये १४	।।ऽ।।ऽ।ऽ।ऽ	लघुगुरुव्यत्ययेनापि बहुधा भवति ॥
चतुर्थे १६	ऽऽऽऽऽ।ऽ।ऽ	
औपच्छन्दसकम्	तत्रैवान्तेऽधिके गुरौ स्यादौपच्छन्दसकं कवीन्द्रहृद्यम् ।	
प्रथमे चरणे १६	ऽऽऽऽ।ऽ।ऽऽ	आतन्वानं सुरारिकान्तास्वौपच्छन्दसकं रुदा विनोदम् ।
द्वितीये १८	ऽऽऽ।।ऽ।ऽ।ऽऽ	कंसं यो निर्जघान देवो वन्दे तं जगतां स्थितिं दधानम् ॥
तृतीये १६	ऽऽऽऽ।ऽ।ऽऽ	
चतुर्थे १८	ऽऽऽ।।ऽ।ऽ।ऽऽ	
एतद्वैतालीयभेदः ॥		

छन्दसां इतिनामानि ।		छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
पज्झटिका		प्रतिपदयमकितषोडशमात्रा नवमगुरुत्वविभूषितगात्रा । पज्झटिकावृत्तस्य विवेक क्वापि न मध्यगुरुर्गण एक ॥	
प्रथमे चरणे	१६	॥।ऽऽऽऽऽऽ	तरलयतसादिरदकामबलपरमपज्झटिकाकटिबन्ध ।
द्वितीये	१६	।।।ऽ।।ऽ।।ऽऽ	मौलिचपलशिखिचन्द्रकवृन्द चालयशिरसि नमति मुकुन्द ॥
तृतीये	१६	ऽ।।।।।ऽ।।ऽऽ	इय प्रतिपदयमकितषोडशमात्रा लघुगुरुव्यत्ययेनापि बहुधा
चतुर्थे	१६	ऽ।।।।।ऽ।।ऽऽ	यस्या नवमी मात्रा च कदाचित् लघ्वी भवति ॥
दोधकिका		मात्रा चयोदशक यदि पूर्वं लघुकविरामि । पश्चादेकादशकन्तु दोधकिका द्विगुणेन ॥	
प्रथमे चरणे	१३	ऽऽऽ।।।।।।	माई दोधकिपठव शुचि झामिनी कारा गोयाल ।
द्वितीये	१३	ऽ।ऽऽ।ऽऽ।	हन्दावनवनकुञ्ज चलिलो कमलरसाल ॥
तृतीये	११	ऽऽ।।।।ऽ।	अस्यार्थः । हे मातः । गोधडिकापाठ श्रुत्वा कश्चो गोपालो हरिता कमपि रसाल चलित कुञ्ज हन्दावनवन कुञ्जे हन्दावनस्य निविडनिकुञ्जे । राई इति क्वचित् पाठः
चतुर्थे	११	।।ऽ।।।।ऽ।	तत्पक्षेन राधिकाया दोधडिकापाठ श्रुत्वा ॥
अस्या अन्त्या मात्रा लघ्वी अप भ्रंशभाषया प्रचारः ॥			गुरुलघुव्यत्ययेन बहुधा भवति ॥
इति मात्रावृत्तानि समाप्तानि ॥*॥			

अत्र समवृत्तानि (२४७) सप्तचत्वारिंशदधिक द्विशतं, अर्द्धसमवृत्तानि (१५) पञ्चदश, विषमवृत्तानि (७) सप्त, मात्रावृत्तानि च (१५) पञ्चदश समुदायेन (२८४) चतुरशीत्यधिकद्विशतसंख्यकानि छन्दांसि लिखितानीति ॥ * ॥

छन्दकपालन पु (छन्दकेन छद्मना पालयति लोकानिति । पल+णिच+ल्यु ।) छद्म तापस । इति जटाधरः ॥

छन्दोग पुं (छन्दो वेदविशेष सामेत्यर्थं गाय तीति । गै+ गोपोष्टक । ३।२।८। इति टक ।) सामगः । सामवेदी । इति जटाधर ॥ (यथा, मनु । ३ । १४५ ।

यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृच वेदपारगम् ।
शाखान्तगमथाध्वर्यु छन्दोगन्तु समाप्तिकम् ॥)

छन्दोगपरिशिष्ट क्ली (छन्दोगस्य सामगस्य कात्यायनस्य मुनिनेत्यर्थ । प्रणीत यत परिशिष्टम् । यद्वा छन्दोगाय कृत परिशिष्टम् ।) कात्यायनमुनिकृत सामवेदिकर्म्मबोधकगोभिलसूत्रस्य परिशिष्टग्रन्थम् । इति स्मृति ॥

छन्दोविचिति स्त्री, (छन्दसां विचितिर्यत्र ।) श्रुतिच्छन्दसां प्रज्ञापक शास्त्रम् । इत्यमरटीकायां भरत ॥ (यथा वृहत्संहितायाम् । १ ८ ६८ ।

'निपुणमपि बुद्धा छन्दोविचितिं भवति काव्यमेवायत ।
शुचितरसरत्नमय ममाह वराहमिहिरोऽस्त ॥)

छन्न त्रि (छद्+क्त ।) रह । निर्जनस्थानम् । इति मेदिनी । न ५ ॥

छन्न त्रि (छद्+क्त ।) छादित । इति मेदिनी । न ५ ॥ (यथा । यथा महाभारते । ४ । २० । ८४ ।

'न यथा त्वं स्यो वीर न यथा मम दारक ।
अहमन्त घोरैश्छन्नाजयाद्य मेनिकाश्च मे ॥)
रह । इत्यमर । २ । ८ । २२ ॥

छप इ क यर्षे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरां परं सक सेट ।) इ क छम्पयति । कर्षो गति । इति दुर्गादास ॥

छम, उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां पर सक सेट । उदित्वात् क्त्वावेट ।) छमति । उ, छमित्वा छान्त्वा । इति दुर्गादास ॥

छमण्ड पुं (छमति भक्षयति अकस्मात् पितर मातरं गच्छतीत्यर्थः । छम+बाहुलकादण्डन् ।) अनाथ पिष्टक । इत्युणादिकोष ॥ छेमडा इति भाषा ॥ बन्धुहीन । इति सक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥

छर्द्द क वमने । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां परं सक सेट ।) वमनं वान्ति । क छर्दयति अन्न लोकः । इति दुर्गादास ॥ (तथाच, महाभारत । ५ । ८६ । ४२ ।

'स्वपन्ति च प्रवन्ति च छर्द्दयन्ति च मानवा ॥)

छर्द क्ली (छर्द्द+भावे घञ् ।) वमनम् । इति हेमचन्द्र । ३ । १३३ ॥

छर्द्दन क्ली (छर्द्द+भावे ल्युट ।) वमनम् । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा सुश्रुते । ४ । १० ।

तथास्तु मन्नानाचुविकोकोशातकीफलै ।
छर्द्दन मधुरान्निश्वासयका तण्डुलाम्बुना ॥)

छर्दन पुं, (छर्दयति नरपक्षान्त्विक पालिता पुनरुद्गिरतीति । छर्द+ल्यु ।) अलम्बुषरावस । (छर्दयति कटुगन्धेन उद्गिरयतीति । छर्द+ल्युट ।) निम्बवृक्ष । इति हेमचन्द्र ॥ मदनवृक्ष । इति भावप्रकाश ॥

छर्दापनिका स्त्री (छर्द्द वमन आपयति प्रापयतीत्यर्थ । आप+णिच+ल्यु । तत स्वार्थे क । टापि अत इत्वश्च) ककटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

छर्द्दि स्त्री, (छर्द्दयत्यनेनेति । छर्द्द वमने+इन् ।) वमिरोग । वाँति इति भाषा । तत्पर्याय । प्रच्छर्दिका २ छर्द्दन ३ वमथु ४ वमनम ५ वमि ६ । इति हेमचन्द्र । ३ । १३३ ॥ छर्दिका ७ छर्दीका ८ वान्ति ९ उद्गार १० । इति राजनिर्घण्ट ॥ उत्कासिका ११ हृल्लास १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या निदानादि यथा —

'दुष्टैर्दोषै पृथक्सर्वैर्बीभत्सालोकनादिभि ।
छर्द्दय पञ्च विज्ञेयास्तासां लक्षणमुच्यते ॥
अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरति ।
अकाले चातिमात्रैश्च तथा सात्म्यैश्च भोजनै ॥
श्रमाद्भयात्तथोद्वेगादजीर्णात् क्रिमिदोषत ।
नार्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथातिद्रुतमश्नत ॥
बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लेशितो बलात् ।
छादयन्नाननं वेगैरर्दयन्नङ्गभञ्जनै ॥
निरुच्यते छर्द्दिरिति दोषो वक्त्र प्रधावित ॥"

तस्या पूर्वरूप यथा —

'हृल्लासोद्गाररोधौ च प्रसेको लवणस्तनु ।
द्वेषो भक्तपाने च वमीनां पूर्वलक्षणम् ॥

वातजायास्तस्या रूप यथा —

हृत्पार्श्वपीडामुखशोषमूर्द्ध-
नाभ्यर्त्तिकासस्वरभेदतोदै ।
उद्गारशब्दप्रबलं सफेन
विच्छिन्नकृष्णं तनुकं कषायम् ॥
कृच्छ्रेण चाल्प महता च वेगै
र्वार्त्तोऽनिलाच्छर्द्दयतीह दु खम् ॥

तथा पित्तजाया रूप यथा —

'मूर्च्छा पिपासा मुखशोषमूर्द्ध-
ताल्वक्षिसन्तापतमोभ्रमार्त्त ।

पीतं भृशोष्णं हरितं सतिक्तं
धूम्रञ्च पित्तेन वमेत् सदाहम् ॥”
ञ: श्लेष्मजाया रूपं यथा,—
“तन्द्रास्यमाधुर्य्यकफप्रसेक-
सन्तोषनिद्रारुचिगौरवार्त्तः ।
स्निग्धं घनं स्वादु कफानुविद्धं
सलोमहर्षोऽल्परुजं वमेत्तु ॥”
सान्निदोषजाया रूपं यथा,—
“शूलाविपाकारुचिदाहतृष्णा-
श्वासप्रमोहप्रबलाप्रसक्तम् ।
छर्द्दिस्त्रिदोषाल्लवणाम्लनील-
सान्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां स्यात् ॥”
द्धसाध्याया लक्षणं यथा,—
“विट्स्वेदमूत्राम्बुवहानि वायुः
स्रोतांसि संरुध्य यदोर्द्ध्वमेति ।
उत्सन्नदोषस्य समाचितं तं
दोषं समुद्धूय नरस्य कोष्ठात् ॥
विण्मूत्रयोस्तत्समगन्धवर्णं
तृट्श्वासहिक्कार्त्तियुतं प्रसक्तम् ।
प्रच्छर्द्दयेद्दुष्टमिहातिवेगा-
त्तयार्द्दितश्चाशु विनाशमेति ॥”
आगन्तुजाया लक्षणं यथा,—
“वीभत्सजा दौर्हृदजामजा तु
असात्म्यजा या क्रिमिजा च या हि ।
सा पञ्चमी तां च विभावयेच्च
दोषोच्छ्रयेणैव यथोक्तमादौ ॥”
क्रिमिजाया लक्षणं यथा,—
“शूलहृल्लासबहुला क्रिमिजा च विशेषतः ।
क्रिमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता ॥
क्षीणस्य या च्छर्द्दिरतिप्रसक्ता
सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता ।
सचन्द्रिकां तां प्रवदेदसाध्यां
साध्यां चिकित्सेन्निरुपद्रवाञ्च ॥”
तस्या उपद्रवा यथा,—
“कासः श्वासो ज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्त्य-
मेव च ।
हृद्रोगस्तमकश्चैव ज्ञेयाश्छर्द्देरुपद्रवाः ॥”
इति माधवकरः ॥
तदौषधं यथा, गारुडे १८७ अध्याये ।
“अश्वगन्धाभया चैव उदकेन समं पिबेत् ।
हरीतकीकुष्ठचूर्णं लात्वा आस्यञ्च पूरयेत् ॥
शीतं पीत्वाथ पानीयं सर्व्वच्छर्द्दिनिवारणम् ।
गुडूचीपद्मकारिष्टधन्याकं रक्तचन्दनम् ॥
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्द्दिदाहतृष्णाघ्नमच्छितत् ॥”
अपिच ।
“विल्वमूलञ्च समधु गुडूचीक्वथितं जलम् ।
शीतं हरेच्च त्रिविधां छर्द्दिं वै नात्र संशयः ॥
पीता दूर्व्वा च्छर्द्दिं नश्येत् पिष्टा तण्डुलवारिणा ॥”
इति च गारुडे १६४ अध्यायः ॥*॥
अथ छर्द्दिचिकित्सा ।
“आमाशयोत्क्लेशभवा हि सर्व्वा-
श्छर्द्दो मता लङ्घनमेव तस्मात् ।
विधीयते मारुतजां विना तु
संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥”
अत्र च्छर्द्दीशब्दः ।
“हन्यात् क्षीरोदकं पीतं छर्द्दिं पवनसम्भवाम् ।
मुद्गामलकयूषो वा ससर्पिष्कः ससैन्धवः ॥
क्षीरोदकं नाशितस्य क्षीरस्योदकम् ।
गुडूचीत्रिफलानिम्बपटोलैः क्वथितं जलम् ।
पिबेत् मधुयुतं तेन छर्द्दिर्नश्यति पित्तजा ॥
हरीतकीनां चूर्णन्तु लिह्यान्माक्षिकसंयुतम् ।
अधोमार्गीकृते दोषे छर्द्दिः शीघ्रं निवर्त्तते ॥
विड़ङ्गत्रिफलाविश्वाचूर्णं मधुयुतं पिबेत् ।
विड़ङ्गप्लवशुण्ठीनां चूर्णं वा कफजां वमिम् ॥
प्लवं कैवर्त्तीमुस्तं गुड़त्तणी इति लोके ।
पिष्ट्वा धात्रीफलं लाजान् शर्कराञ्च पलोन्मितान् ।
दत्त्वा मधुपलञ्चापि कुड़वं सलिलस्य च ॥
वाससा गालितं पीतं हन्ति छर्द्दिं त्रिदोषजाम् ।
गुड़ूच्या रचितं हन्ति हिमं मधुसमन्वितम् ॥
दुर्न्निवारामपि छर्द्दिं त्रिदोषजनितां बलात् ॥
एलालवङ्गगजकेशरकोलमज्जा-
लाजाप्रियङ्गुघनचन्दनपिप्पलीनाम् ।
चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढ्वा
छर्द्दिं निहन्ति कफमारुतपित्तजाताम् ॥
इति एलादिचूर्णम् ॥
अश्वत्थवल्कलं शुष्कं दग्धं निर्व्वापितं जले ।
तज्जलं पानमात्रेण छर्द्दिं जयति दुर्ज्जयाम् ॥
यथा त्रिकटुधान्याकजीरकाणां रजो लिहन् ।
मधुना नाशयेच्छर्द्दिमरुचिञ्च त्रिदोषजाम् ॥
विल्वत्वचो गुड़ूच्या वा क्वाथः क्षौद्रेण संयुतः ।
छर्द्दिं त्रिदोषजां हन्ति पर्पटः पित्तजां तथा ॥
आम्रास्थिविल्वनिर्यूहः पीतः समधुशर्करः ।
निहन्याच्छर्द्द्यतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥
निर्यूहः क्वाथः ।
जम्ब्वाम्रपल्लवकृतं लाजरजःसंयुतं शीतम् ।
शमयति मधुना युक्तं वमिमतिसारं ज्वरार्त्ति-
सुग्राम् ॥
वीभत्सजां हृद्यतमैरिष्टैर्दौर्हृदजां फलैः ।
लङ्घनैरामजां छर्द्दिं जयेत् सात्म्यै रसात्मजाम् ॥
क्रमिहृद्रोगवच्चात्र क्रमिं क्रमिसमुद्भवाम् ।
तत्र तत्र यथा दोषं क्रियां कुर्य्याच्चिकित्सकः ॥
इति छर्द्यधिकारः ।” इति भावप्रकाशः ॥

छर्द्दिः, [स्] स्त्री, (छर्द्दयति छर्द्द्यते इति वा । छर्द्द वमने + “अर्च्चिशुचिहुसृपिच्छादिछर्द्दिभ्य इसिः ।” उणां । २ । १०८ । इति इसिः ।) वमिः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये ।
“तदग्निवेशस्य वचो निशम्य
प्रीतो भिषक्श्रेष्ठ इदं जगाद ।
छर्द्दीं हि यानीह पुरोदितानि
विस्तारतस्तानि निबोध सम्यक् ॥”)

छर्द्दिका, स्त्री, (छर्द्दि + स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् । यद्वा, छर्द्दिवतीति । छर्द्दि + ण्वुल् । टापि अत इत्वञ्च ।) छर्द्दिः । विष्णुक्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

छर्द्दिकारिपुः, पुं, (छर्द्दिकाया रिपुः नाशक इत्यर्थः ।) क्षुद्रैला । इति शब्दचन्द्रिका ॥

छर्द्दिघ्नः, पुं, (छर्द्दिं हन्तीति । हन् + टक् ।) निम्बवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (निम्बशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

छलं, क्ली, (छो + वृषादित्वात् कलच् । यद्वा, छल + अच् ।) स्खलितम् । शाठ्यम् । इति मेदिनी । ले, १७ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ४६ ।
“धर्म्मेण व्यवहारेण च्छलेनाचरितेन च ।
प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥”
व्याजः । यथा, मार्कण्डेये । २५ । १० ।
“सा वै मदालसा पुत्त्रं बालसुल्लापभाषिणम् ।
उल्लापनच्छलेनाह रुदमानमविह्वरम् ॥”
तात्पर्य्यान्तरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थान्तरेण कथनम् । यथा, न्यायसूत्रे । ५० ।
“वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् ॥”
“अर्थस्य वाद्यभिमतस्य यो विकल्पो विरुद्धः कल्पः अर्थान्तरकल्पनेति यावत् तदुपपत्त्या युक्तिविशेषेण यो वचनस्य वाद्युक्तस्य विघातो दूषणं तच्छलमित्यर्थः । वक्तृतात्पर्य्याविषयार्थ-कल्पनेन दूषणाभिधानमिति फलितम् । तात्-पर्य्याविषयत्वं विशेष्ये विशेषणे संसर्गे वा । यथा, नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वादित्यत्र नव-संख्यापरत्वकल्पनयाऽसिद्ध्यभिधानम् । प्रमेयं धर्म्मत्वादित्यत्र पुण्यत्वार्थकल्पनया भागासिद्ध्य-भिधानम् । वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे व्यभिचाराभिधानम् । तत्त्रिविधम् । वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलञ्च ॥” “छलं नाम परिशठमर्थाभासमनर्थकं वाग्वस्तुमात्रमेव । तद्द्विविधं वाक्छलं सामान्यच्छलञ्च । तत्र वाक्-छलं नाम यथा कश्चिद्ब्रूयात् नवतन्त्रोऽयं भिषगिति भिषग् ब्रूयात् नाहं नवतन्त्र एकतन्त्रो-ऽहमिति । परो ब्रूयात् नाहं ब्रवीमि नव तन्त्राणि तवेति अपितु नवाभ्यस्तं ते तन्त्रमिति भिषग् ब्रूयात् न मया नवाभ्यस्तं तन्त्रं अनेक-शोऽभ्यस्तं मया तन्त्रमिति । एतद्वाक्छलम् । सामान्यच्छलं नाम यथा, व्याधिप्रशमनायौषध-मित्युक्ते परो ब्रूयात् सत् सत्प्रशमनायेति भवा-नाह सत्रोगः सदौषधं यदि च सत्प्रशमनाय भवति सत्कासः सत्क्षयः सत्सामान्यात् कासस्ते क्षयप्रशमनाय भविष्यतीति एतत्सामान्य-च्छलम् ॥” इति चरके विमानस्थाने अष्टमे अध्याये ॥)

छल्लिः, स्त्री, (छदं छादनं लातीति । ला + बाहुलकात् किः ।) त्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥ छाल इति भाषा ॥

छल्ली, स्त्री, (छदं छादनं लातीति । ला + किः । ततः कृदिकारादिति वा ङीष् ।) वीरुत् । सन्तानः । वल्कलम् । कुसुमविशेषः । इति मेदिनी । ले, १८ ॥

छविः, स्त्री, (छ्यति रूपं करोति यद्वा छ्यति छिनत्ति दूरीकरोति मालिन्यादिकमिति । छो + “कृशृपृकटिपटिशौटिभ्य इन् ।” “छविस्थविकिकीदिवि ।”

उणा० । ४ । ५६ । इति क्तिन् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) शोभा । दीप्तिः । इत्यमरः । १ । ३ । १७ ॥ (यथा, मेघदूते । ३५ ।
"भर्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः ॥")

छष, ञ वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ञ, छषति छषते । अयं केचिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ।

छा, स्त्री, (छद् + डः टाप् च ।) आच्छादनम् । इति मेदिनी । छे, १ ॥

छाः, पुं, (छाद्यते मातृपक्षाभ्यामसौ । छद् + "सर्वधातुभ्योऽसुन् ।" उणा० । ४ । १८८ । इति असुन् ततः पृषोदरात् साधुः ।) शावकः । इत्येकाक्षरकोषः ॥

छागः, पुं, स्त्री, (छायते छिद्यते देवबलये इति । छो + "छापूखडिभ्यः कित् ।" उणा० । १ । १२४ । इति गन् ।) पशुविशेषः । तत्पर्य्यायः । वस्तः २ छगलकः ३ अजः ४ स्तुभः ५ । इत्यमरः । २ । ९ । ७६ ॥ छगः ६ छगलः ७ छागलः ८ तभः ९ स्तभः १० स्तुभः ११ । इति तट्टीका ॥ लघुकामः १२ क्रयसदः १३ बर्करः १४ पर्णभोजनः १५ लम्बकर्णः १६ मेकादः १७ बुक्कः १८ कम्प्राङ्गः १९ शिवाप्रियः २० । इति शब्दरत्नावली ॥ अवुकः २१ मेध्यः २२ पशुः २३ पयस्वलः २४ । तन्मांसगुणाः । लघुत्वम् । स्निग्धत्वम् । नातिशीतलत्वम् । रुचिबलपुष्टिदायित्वम् । निर्द्दोषत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । मधुरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्रधातुसाम्यकारित्वम् । बृंहणत्वम् । स्निग्धत्वम् । रुच्यत्वम् । अनभिष्यन्दित्वम् । नात्युष्णत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ छागपीतमांसगुणाः । लघुत्वम् । शीतलत्वम् । प्रमेहनाशित्वञ्च ॥ छगनारिच्छागस्य मांसगुणः । ईषल्लघुत्वम् । बलदातृत्वञ्च ॥ तन्मूत्रगुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रूक्षत्वम् । नाडीविषार्शःशोफोदरकफश्वासगुल्मशोफनाशित्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

"छागलो बर्करश्छागो वस्तोऽजश्चेलकः स्तुभः ।
छागमांसं लघु स्निग्धं स्वादुपाकं त्रिदोषनुत् ॥
नातिशीतमदाहि स्यात् स्वादु पीनसनाशनम् ।
परं बलकरं रुच्यं बृंहणं बलवर्द्धनम् ॥
अजाया अप्रसूतायाः मांसं पीनसनाशनम् ।
शुष्ककासेऽरुचौ शोषे हितमग्नेश्च दीपनम् ॥
अजाशुनस्य बालस्य मांसं लघुतरं स्मृतम् ।
हृद्यं ज्वरघ्नं श्रेष्ठं सुस्वादु बलदं स्मृतम् ॥
मांसं निष्कासिताण्डस्य छागस्य कफदं गुरु ।
स्रोतःशुद्धिकरं बल्यं मांसदं वातपित्तनुत् ॥
वृद्धस्य वातलं रूक्षं तथा व्याधिमृतस्य च ।
ऊर्द्धजत्रुविकारघ्नं छागमुण्डं रुचिप्रदम् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

(छागमांसं पितृणां तृप्तिकरत्वात् श्राद्धाय देयम् । यथाह याज्ञवल्क्यः । १ । २५८ ।
"मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्षतैः ।"
छागमांसेन पितृणां षण्मासान् यावत्तृप्तिः । यथाह मनुः । ३ । २६९ ।
"षण्मासान् छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै ।"
शोभनाशोभनत्वेन शुभलक्षणानि वराहमिहिरेणोक्तानि ।
यथा,—
"नवभागो निर्दिष्ट नराणामुत्तमवयम् ।
तेषां शुभाय निर्दिष्टं पशुवक्तव्यं बली ।
ये छागाः शुभलक्षणाः पश्चाप्यभि तथैव च ।
देवजातिभिरनुष्ठ्याति सर्वाथीपसिद्धये ।
ये पीता हरिता वापि रक्ताभिकरोटिताः ।
ये शुक्लाश्च महान्तो वा रक्तोनाताः शुभप्रदाः ।
यो मोहादयवाज्ञानादृवलिमन्यं प्रयच्छति ।
वध एव परं तस्य नान्यत् किञ्चित् फलं भवेत् ॥"
एतस्य शुभाशुभलक्षणादिकं विशेषतो बृहत्संहितायाम् ६५ अध्याये उक्तम् । यथा,—

"छागशुभाशुभलक्षण-
मभिधास्ये नवदशाष्टदन्तास्ते ।
धन्याः स्थाप्या वेश्मनि
सन्त्याज्याः सप्तदन्ता ये ॥
दक्षिणपार्श्वे मण्डल-
मसितं शुक्लस्य शुभफलं भवति ।
ऋष्यनिभकृष्णलोहित-
वर्णानां श्वेतमपि शुभदम् ॥
स्तनवदवलम्बति यः
कण्ठेऽजानां मणिः स विज्ञेयः ।
एकमणिः शुभफलकृ-
द्धन्यतमा द्वित्रिमणयो ये ॥
मुण्डाः सर्वे शुभदाः
सर्वसिताः सर्वकृष्णदेहाश्च ।
अर्द्धासिताः सिताद्धा
धन्याः कपिलार्द्धकृष्णाश्च ॥
विचरति यथाम्बुसंस्थे
प्रथमं चाम्भोऽवगाहते योऽजः ।
स शुभः सितमूर्द्धा वा
मूर्द्धनि वा तिलकिका यस्य ॥
पृषतककण्ठशिरा वा
तिलपिष्टनिभश्च ताम्रदृक् शस्तः ।
कृष्णचरणः सितो वा
कृष्णो वा श्वेतचरणो यः ॥
यः कृष्णाण्डः श्वेतो
मध्ये कृष्णेन भवति पट्टेन ।
यो वा चरति सशब्दं
मन्दञ्च स शोभनश्छागः ॥
ऋष्यशिरोरुहपादो
यो वा प्राक् पाण्डुरोऽपरे नीलः ।
स भवति शुभकृच्छागः
श्लोकश्चाप्यत्र गर्गोक्तः ॥
कुट्टकः कुटिलश्चैव जटिलो वामनस्तथा ।
ते चत्वारः श्रियः पुत्रा नालक्ष्मीके वसन्ति ते ॥
अथाप्रशस्ताः खरतुल्यनादाः
प्रदीप्तपुच्छाः कुनखा विवर्णाः ।
निकृत्तकर्णा द्विपमस्तकाश्च
भवन्ति ये चासिततालुजिह्वाः ॥
वर्णैः प्रशस्तैर्मणिभिश्च युक्ता
मुण्डाश्च ये ताम्रविलोचनाश्च ।
ते पूजिता वेश्मसु मानवानां
सौख्यानि कुर्व्वन्ति यशः श्रियञ्च ॥")

छागणः, पुं, (छगल एव । स्वार्थे अण् ।) करीषाग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घुँटेर आगुन इति भाषा ॥

छागभोजी, [न्] पुं, स्त्री, (छागं भुङ्क्ते भक्षयतीति । भुज् + णिनिः ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ छागभक्षके, त्रि ॥

छागरथः, पुं, (छागः रथो वाहनमस्य ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६६ ॥

छागलः, पुं, स्त्री, (छगल एव इति प्रज्ञाद्यण् ।) छागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ११० ।
"बहुबुद्धिसमायुक्ताः सुविज्ञाना बलोत्कटाः ।
शक्ता वञ्चयितुं धूर्त्ता ब्राह्मणं छागलादिव ॥"
छगलस्य गोत्रापत्यं पुमान् इति । छगल + "त्रिकर्णबुद्धकशाद्युपरकमदर्शाक्वीषु ।" ४ । २ । ११७ । इति अञ् । आत्रेय ऋषिभेदः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

छागलकः, पुं, (छागल इव कायतीति । कै + कः ।) मनुष्यविशेषः । यथा,—
"श्वेतं सुपार्श्वं समदीर्घदन्तं
निःश्मश्रुकं छागलकं वदन्ति ।
गले द्विकण्ठः किल तस्य दृष्टे
कण्ठः सुपथ्यो रुचिरो यशप्रदः ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥

(स्वार्थे कन् ।) छागलश्च ॥

छागलाद्यं, क्ली, (छागल आद्यः प्रधानो यत्र ।) छागलादिघृतम् । तच्च वातरोगस्यौषधम् । यथा
"छागं चर्म्मविनिर्म्मुक्तं त्यक्तशृङ्गखुरादिकम् ।
पञ्चमूलीद्वयस्यैव बलद्रोणे विपाचयेत् ॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
जीवनीयैः सयष्ट्याह्वैः क्षीरस्यैव समावदी ॥
छागलाद्यमिदं नाम्ना सर्व्ववातविकारनुत् ।
अर्दिते कर्णशूले च बाधिर्य्ये मूकमिन्मिने ॥
जड़गद्गदपङ्गूनां खञ्जे गृध्रसिकुब्जयोः ।
अपतानेऽपतन्त्रे च सर्पिरेतत् प्रशस्यते ॥
एकसर्व्वाङ्गवातेषु पक्षाघाते तथैव च ।
निःसाम्यं बलिनश्चैव जायते पादायवेविति ॥"

इति चक्रपाणिच्छागलाद्यं घृतम् ॥ * ॥

एतदर्थो मन्त्रः ।
"ओँ कालि कपालेश्वरि क्षतकस्य पानधिह देहि शङ्खधनेन स्वाहा ।
स्नापयित्वा छागमादौ मधु दत्वा ललाटके ।
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा भिषग्विधिमुपाचरेत् ॥
छागसारश्चमन्त्रः ।
ओँ ह्रौँ क्लीँ गौँ गणपतये स्वाहा ।
छागमांसतुला यत्र दशमूल्याः पलं शतम् ।
अश्वगन्धापलशतं वाट्यालकशतं तथा ॥
एतादृक् पयसोमेघचतुर्मासावधीरिति ।

ीरं स्नेहसमं दद्यात् शतावर्य्या रसं तथा ॥
ाम्रपात्रे दृढ़े चैव शनैर्म्मृद्वग्निना पचेत् ।
स्यौषधस्य कल्कस्य प्रत्येकं शुक्तिसम्मितम् ॥
ीवन्ती मधुकं द्राक्षाकाकोल्यौ नीलमुत्पलम् ।
ुस्तं सचन्दनं रास्ना पर्णिनीद्वयशारिवे ॥
ेदे द्वे च तथा कुष्ठं जीवकर्षभकौ शटी ।
ार्व्वी प्रियङ्गु त्रिफला नतं तालीशपद्मकौ ॥
एलापत्रं वरीनागजातीकुसुमधान्यकम् ।
ञ्जिष्ठा दाड़िमं दारु रेणुकं शैलवालुकम् ॥
विड़ङ्गं जीरकञ्चैव पेषयित्वा विनिक्षिपेत् ।
वस्त्रपूते च शीते च शर्कराप्रस्थसंयुतम् ॥
निधापयेत् स्निग्धभाण्डे आर्द्रे वा भाजने शुभे ।
अस्यौषधस्य सिद्धस्य शृणु वीर्य्यमतःपरम् ॥
देवदेवं नमस्कृत्य संपूज्य गणनायकम् ।
पिबेत् पाणितलं तस्य व्याधिं वीक्ष्यानु-
ानतः ॥
सर्व्ववातविकारेषु अपस्मारे विशेष... ।
उन्मादे पक्षघाते च आध्माने कोष्ठनिग्रहे ॥
कर्णरोगे शिरोरोगे बाधिर्य्ये चापतन्त्रके ।
भूतोन्मादे च गृध्रस्यां मोहारे चार्द्धितन्त्रे ॥
पार्श्वशूले च हृच्छूले वाह्यायामार्द्दिते तथा ।
वातकण्टकाद्दोगम्नक्रज्के गपङ्गुले ॥
क्रोष्टुशीर्षे तथा खञ्जे कुब्जे चाभाग्नि मिञ्जिने ।
अपतानेऽन्तरायामे रक्तपित्ते तथोरुगे ॥
आनाहेऽशोविकारेषु चातुर्थकज्वरेऽपि च ।
हनुग्रहे तथा शोषे चीयो चैवाववाहुके ॥
दण्डापतानके भग्ने दाहे चाक्षेपके तथा ।
जीर्णज्वरे विषे कुष्ठे शेफःस्तम्भे मदात्यये ॥
आढ्यवातेऽग्निमान्द्ये च वातरक्तगदेषु च ।
एकाङ्गरोगिणि चैव तथा सर्व्वाङ्गरोगिणि ॥
हस्तकम्पे शिरःकम्पे जिह्वाकम्पे जड़े भ्रमे ।
नीरेन्द्रिये नष्टशुक्रे शुक्रनिःसरणे तथा ॥
स्त्रीणां वातासृपाते च पटले चाक्षिस्पन्दने ।
एकाङ्गस्पन्दने चैव सर्व्वाङ्गस्पन्दने तथा ॥
नगादिपतिते वाते स्त्रीणामप्राप्तिहेतुके ।
आभिचारिकदोषे च धनसन्तापसम्भवे ॥
ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः ।
शिरोमध्यगता ये च जन्तुपार्श्वादिसंस्थिताः ॥
मातृग्रहाभिभूतश्च शिशुर्येन्च विशुध्यति ।
प्रक्षीणवलमांसश्च न वर्त्मगमनक्षमः ॥
घृतेनानेन सिध्यन्ति वज्रशुक्तिरिवासुरान् ।
निहन्ति सकलान् रोगान् घृतं परमदुर्लभम् ॥
रसायनं वह्निवलप्रदञ्च
वपुःप्रकर्षं विदधाति रूपम् ।
दन्तावलेन्द्रेण समानतेजा
दीर्घायुषं पुत्रशतं करोति ॥
स्त्रीणां शतं गच्छति वातिरेकं
न याति तृप्तिं सरसः समाङ्गः ।
अपुत्रिणीपुत्त्रशतं करोति
शतायुषं कामसमं वलिष्ठम्
महद्घृतं नाम तु छागलाद्यं
विनिर्म्मितं वातनिषूदनञ्च ।
शिवं शुभं रोगभयापहञ्च
चकार हारीतमुनिर्व्विशिष्टः ॥
छागालवर्ज्जिताः पाके पुमांसं तत्र दापयेत् ।
मयूरी जम्बुकी छागी वीर्य्यहीनाः स्वभावतः ॥
भाषितं काशिराजेन छागमेव नपुंसकम् ॥”
घृतम् १६ शेर । क्वाथार्थं छागमांसपलम् १०० ।
पाकार्थं जलं शं ६४ । शेषः शं १६ । विल्वादि-
दशमूलं प्रपलम् १० । जलं शं ६४ । शेषः
शं १६ । अश्वगन्धा १०० पलम् । जलं शं ६४ ।
शेषः शं १६ । वाट्यालकं १०० पलम् ।
जलं शं ६४ । शेषः शं १६ । दुग्धं शं १६ ।
शतमूलीरसः शं १६ । कल्कार्थं जीवन्त्या-
दीनां जीरकपर्य्यन्तानां कल्कद्रव्याणां प्रं तो ४ ।
वस्त्रपूते शीते शर्करा शं २ । इति वृहच्छागलाद्यं
घृतम् । इति भैषज्यरत्नावली ॥
(“छागमांसं तुलार्द्धं स्यात् दशमूलं तथापरम् ।
तोयद्रोणे पचेद्धीमान् यावत् स्यादंशशेषितम् ॥
तैलप्रस्थद्वयञ्चैव क्षीरञ्चैव शतावरी ।
जीवनीयं ममधुकं वला रास्ना च शैलजम् ॥
मांसीस्याद्धिमतालीशनालुकावनवालुकम् ।
पृथक् पृथक् समादाय सर्व्वमेकत्र साधयेत् ॥
मञ्जिष्ठालोध्रलाक्षा च प्रत्येकं कुड़वान्वितम् ।
आढ़कञ्च जलञ्चैव विधिना च विपाचयेत् ॥
छागलाद्यमिदं तैलं हारीतेन महात्मना ।
पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे भोज्ये चैव प्रशस्यते ।
सर्व्वज्वरगदं हन्ति सन्धिमज्जास्थिजन्तथा ॥”
इति छागलाद्यं तैलम् ॥
इति वैद्यकस्नेहमालिकायां वातरोगाधिकारे ॥)

छागलान्त्रिका, स्त्री, (छागलान्त्री + संज्ञायां कन् । टापि पूर्व्वह्रस्वः ।) वृद्धदारकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छागलान्त्री, स्त्री, (छागलं गन्तयतीति बाहुलकात् रक् ततो ङीप् ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छागवाहनः, पुं, (छागेन आत्मानं वाहयतीति । वह + णिच् + ल्युः । यद्वा, छागो वाहनमस्य ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छागिका, स्त्री, (छागी + स्वार्थे कन् । ततः टापि पूर्व्वह्रस्वः ।) छागी । इति हेमचन्द्रः ।४।३४१ ॥

छागी, स्त्री, (छायते छिद्यते देवोपहारायेति । छो + “छापूखड़िभ्यः कित् ।” उणां ।१।१२४। इति गण् छागः ततः स्त्रियां जातौ ङीष् ।) छागमाता । वकरी इति पाँटी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । अजा २ पयस्विनी ३ भीरुः ४ मेध्या ५ गलेस्तनी ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ छागिका ७ मञ्जा ८ सर्व्वभक्ष्या ९ गलस्तनी १० । इति हेमचन्द्रः ॥ चुलुम्पा ११ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सञ्जा १२ सुखविलुण्ठिका १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तद्दुग्धगुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । ग्राहित्वम् । दीपनत्वम् । रक्तपित्तविकारक्षयकासनाशित्वञ्च । यथा, राजनिर्घण्टे ।
“अजानां लघुकायत्वान्नानाद्रव्यनिषेवणात् ।
नात्यम्बुपानात् व्यायामात् सर्व्वव्याधिहरं पयः ॥”
कषायत्वम् । लघुत्वम् । अतीसारज्वरनाशित्वञ्च । यथा, भावप्रकाशे ।
“छागं कषायं मधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु ।
रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् ॥
अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तादिभक्षणात् ।
स्तोकाम्बुपानाद्व्यायामात् सर्व्वरोगापहं पयः॥’
तद्दधिगुणाः । उत्तमत्वम् । ग्राहित्वम् । लघुत्वम् । दोषत्रयापहत्वम् । श्वासकासार्शःक्षयकार्श्येषु शस्तत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ कफवातनेत्रदोषदुर्नामश्वासकासनाशित्वम् । उष्णत्वम् । रुच्यत्वम् । पाचनत्वञ्च ॥ तन्नवनीतगुणाः । लघुत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । त्रिदोषनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । सदा हितत्वञ्च ॥ तन्नवोत्थनवनीतगुणाः । क्षयकासनेत्रामयकफनाशित्वम् । वल्यत्वम् । परमदीपनत्वञ्च ॥ तद्घृतगुणाः । चक्षुष्यत्वम् । दीपनत्वम् । वलवर्द्धनत्वम् । कासश्वासकफनाशित्वम् । राजयक्ष्मणि शस्तत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

छातः, त्रि, (छो + क्तः । “शाच्छोरन्यतरस्याम् ।” ७ । ४ । ४१ । इति विभाषायामित्वाभावः ।) छिन्नः । दुर्व्वलः । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥

छात्रं, क्ली, वरटीछत्रसम्भवं मधु । तस्य गुणाः । श्वित्रक्रिमिरोगरक्तपित्तनाशित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(“वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
कुर्व्वन्ति छत्रकाकारं तज्जं छात्रं मधु स्मृतम् ॥”
छात्रं कपिलपीतं स्यात् पिच्छिलं शीतलं गुरु ।
स्वादुपाकं क्रिमिश्वित्ररक्तपित्तप्रमेहजित् ।
भ्रमतृण्मोहविषहृत् तर्पणञ्च गुणाधिकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

छा(त्त)त्रः, पुं, (छत्रं गुरोर्दोषाणामावरणं तच्छीलमस्येति । “छत्रादिभ्यो णः ।” ४ । ४ । ६२ । इति णः ।) शिष्यः । इत्यमरः । २ । ७ । ११ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ८७ ।
“भूभुजा दानशौण्डेन येत्रिके स्वण्डिते कृतः ।
छात्त्राणामार्य्यदेश्यानां तेन विद्यार्थिनां मठः ॥”)

छात्रकं, क्ली, (छात्र + स्वार्थे कन् ।) छात्रं मधु । यथा, राजनिर्घण्टे ।
“छत्राकारन्तु पटलं सरघाः पीतपिङ्गलाः ।
ये कुर्व्वन्ति तदुत्पन्नं मधु छात्रकमीरितम् ।
श्वित्रमेहकृमिघ्नञ्च विद्याच्छात्रं गुणोत्तरम् ॥”
अपिच भावप्रकाशे ।
“वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
कुर्व्वन्ति छत्रकाकारं तज्जं छात्रं मधु स्मृतम् ॥
छात्रं कपिलपीतं स्यात् पिच्छिलं शीतलं गुरु ।
स्वादुपाकं कृमिश्वित्ररक्तपित्तप्रमेहजित् ॥
भ्रमतृड़्मोहविषहृत्तर्पणञ्च गुणाधिकम् ॥”

छात्रगण्डः, पुं, (छात्रो गण्ड इव ।) पदाद्यवित् । विभक्त्यन्तस्य श्लोकचरणस्य वा आदिमात्रवेत्ता ।

(अल्पमृच्छात ।) इति हारावली । २१६ ॥

छागदृग्ध क्ली (छागस्य दुग्धं तस्मात् जायते इति । दुह्+कर्म्मणि क्त) हैयङ्गवीनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (छागीस्तन्यम् ।) मिथ्यावलोकनञ्च ॥

छाद क्ली (छाद्यते गृहमनेनेति । छद+णिच्+करणे घञ् । छादयतीति । छद्+णिच्+अच् वा ।) पटलम् । इति जटाधरः ॥ छात इति चाल इति च भाषा ॥

छादन क्ली (छद् कि अपवारणे+णिच्+करणे ल्युट्) छादनम् । अन्तर्द्धानम् । (कर्म्मणि ल्युट् ।) पत्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः (भावे ल्युट्) आच्छादनम् (यथा, रघुः । ६ । ५ ।

नियोगपाशैरामल्लैगतर् लम महद्गम्
छादनाय प्रकीर्णेश्च कण्टकस्तरमतुटे ॥)

छादन पु (छादयति आच्छादयति पत्रान्तरैभिरिति । छादि+ल्यु ।) नीलाम्लानवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छान्दित त्रि (छाद्यते स्मेति । छद+क्त वा दान्त शान्तेति । ७।२।२७ । इत्यागमात् साधु ।) छन्नः । इति जटाधरः । आच्छादितः । यथा —

घनतरघनवृन्दैश्छादितौ पुष्पवन्तौ ॥

इत्युद्भटः ॥

छान्दस पु (छन्दो वेदं अधीते वेत्ति वा । छन्दस्+तदधीते तद्वेद । ४ । २ । ५९ । इत्यण् ।) वेदाध्यायी । इत्यमरः । २ । ७ । ५ ॥
(छन्दश्चरति स्वार्थे अण् । ४ ।
मन्त्रश्च त्रिविध वार्त्ता ख्यातमन्येन छान्दसान् ॥
इति भागवते । १ । ४ । १३ ॥

त्रि छन्दसो व्याख्यानस्तत्र भवः । छन्दसो यदणौ । ४ । ३ । ७१ । इत्यण् । वेदभवः । छन्दसोऽयम् । तस्येदम् । इत्यण् । वेदसम्बन्धी । स्त्रियान्तु ङीप् । यथा हरिवंशे । २१५ । ७ ।

छान्दसीभिरुदाराभि श्रुतिभिः समलङ्कृत ॥)

छान्दोग्य क्ली (छन्दोगानां धर्म्मो आम्नायो वा । छन्दोग+ छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः । ४ । ३ । १२९ । इति ञ्यः) साम वेदोपनिषत् । इति वैदिकसम्प्रदायः ॥ (यथा मौक्तिकोपनिषदि १ अध्याये ।

ऐतरेयञ्च छान्दोग्य बृहदारण्यकन्तथा ॥)

छाया स्त्री (श्यति छिनत्ति छ्यात् प्रकाश नाशयतीत्यर्थ । छो+ माच्छाससिभ्यो य । उणां । ४ । १०९ । इति यप्रत्यय च ।) रौद्रशून्यम् । तत्पर्य्याय । भावाद्युद्गा च श्यामा २ अतेज ३ औत्र ५ अनातप ६ आभीति ७ आतपाभाव ८ भावालीना ९ । अस्या गुणा । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । दाहश्रमहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ धर्म्मे नाशित्वम् । मेघच्छायागुण । आभमाठनत । सन्तापनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
छायाविशेषे दोषो यथा —

शोभाञ्जनस्य छाया छिन्नकम्बलयानादिकम् ।
अजमार्ज्जारयोश्च हन्ति पुण्य पुराकृतम् ॥
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥

(लक्षणभेदनाम्ना अरिष्टकारित्व यथा —

आनखायामातप शीत सलिलाग्न्युभयोरपि ।
अङ्गेषु विकृता यस्य छायाप्रेतस्तथैव स ॥
छिन्ना भिन्नाकुला छाया हीना साप्यधिकापि वा ।
नष्टा तन्वी द्विधा छाया विशिरा विकृता च या ॥
एताश्चान्याश्च या काश्चित् प्रतिच्छाया विगर्हिता ।
सर्व्वा मुमूर्षतां ज्ञेया न चेल्लक्ष्यनिमित्तजा ॥
संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभया तथा ।
छाया विवर्त्तते यस्य स्वप्नेऽपि प्रेत एव स ॥
खादीनां पञ्चपञ्चानां छाया विविधलक्षणा ।
नाभसी निर्म्मला नीला सस्नेहा सप्रभेव च ॥
रूक्षा श्यावारुणा या तु वायवी सा हतप्रभा ।
विशुद्धरक्ता त्वाग्नेयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥
शुद्धवैदूर्य्यविमला सुस्निग्धा चाम्भसी मता ।
स्थिरा स्निग्धा घना श्लक्ष्णा श्यामा श्वेता च पार्थिवी ॥
वायवी गर्हिता त्वासां चतस्रः स्युः सुखोदयाः ।
वायवी तु विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥
स्यात्तैजसी प्रभा सर्व्वा सा तु सप्तविधा स्मृता ।
रक्ता पीता सिता श्यावा हरिता पाण्डुरासिता ॥
तासां या स्याद्विकासिन्यः स्निग्धाश्च विपुलाश्च या ।
ता शुभा रूक्षमलिना संक्षिप्ताश्चाशुभोदया ॥
वर्णमाक्रामति च्छाया भास्तु वर्णप्रकाशिनी ।
आसन्ना लक्ष्यते च्छाया भा प्रकृष्टा प्रकाशते ॥
नाच्छायो नाप्रभ कश्चिद्विशेषाश्चिह्नयन्ति तु ।
नृणां शुभाशुभोत्पत्तिं काले छाया प्रभाश्रिता ॥
इतीन्द्रियस्थाने सप्तमेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥)

प्रतिबिम्बम् । (यथा याज्ञवल्क्ये । १ । २७८ ।
मयि तेज इति च्छायां स्वां दृष्ट्वाम्बुगतां जपेत् ॥)

सूर्य्यपत्नी । सा सञ्ज्ञाप्रतिकृति । (यथा मत्स्य पुराणे । ११ । ५ ।

नारीमुत्पादयामास स्वशरीरादनिन्दिताम् ।
त्वाष्ट्रीस्वरूपेण नाम्ना छायेति भामिनी तदा ॥)

पालनम् । उत्कोचः । कान्तिः । (यथा मेघदूते । ४१ ।

वर्णीभूतप्रतनुसलिलां तामतीतस्य सिन्धु
पात्रच्छायातटरुहसहस्रघ्निभि शीर्णपर्णैः ॥)

सच्छोभा । पङ्क्तिः । इति मेदिनी । ये २३ ॥ कात्यायनी । इति शब्दरत्नावली ॥ तमः । इति हेमचन्द्रः ॥ आश्रयम् । यथा —

"बालादम्बिकृत्य जम्बू आश्राय शिशुमर्षणि ।
वत्साग्निभिरलङ्कृत्य पुत्रच्छायावहं सुतम् ॥
पुत्रच्छाया पुत्रमाश्रयम् ।" इति सारकचन्द्रिका ॥
(कर्णविंशत्यक्षरवृत्तविशेष । इति छन्दोमञ्जरी ॥ अस्य लक्षणादिक छन्द शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

छायाकर त्रि (करोतीति । कृ+अच् । छायायाः कर । छायां करोतीति वा ।) छत्रधार । इति हेमचन्द्रः ॥ छातावरदार इति भाषा ।

छायातनय पु (छायायाः सूर्य्यपत्न्यास्तनयः पुत्र ।) शनिः । इति हलायुधः ॥

छायातरु पुं (छायाप्रधानः छायाप्रधानो वा तरुः शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपिसमासः) विस्तृच्छायवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य लक्षण यथाह कश्चित् ।

पूर्व्वाह्णे च पराह्णे च तले यस्य न मुञ्चति ।
अत्यन्तशीतलच्छाया स च्छायातरुरुच्यते ॥
यथा मेघदूते । १ ।

कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्त
शापेनास्तङ्गमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्त्तुः ।
यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्य्याश्रमेषु ॥)

छायात्मज पु (छायायाः सूर्य्यपत्न्या आत्मजः तनयः ।) शनिग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छायापथ पु (छाया मेघच्छाया तद्वन्मार्ग पन्था । छायायुक्तः पन्था इत्येके ।) देवपथः । आकाशम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छायापुरुष पुं (छायायां दृष्टः पुरुषः पुरुषाकृतिविशेषः ।) आकाशे दृष्टः स्वीयच्छायारूपपुरुषः । यथा —

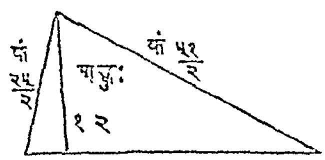
श्रीदेव्युवाच ।

'भगवन् देवदेवेश । सर्व्वागमविशारद ।
नराणां पापिनां लोके पापनिर्म्मोचनं कथम् ॥
कालज्ञानं कथं वा स्यात् धर्म्मोपायेन तद्वद ।
श्रुतानि साधनानीश मयानेकानि भाषितुम् ॥
तथापि तानि सद्गुणैर्दुर्ज्ञेयान्यल्पबुद्धिभिः
प्रायेण मनुजा लोके कृता स्वल्पायुषो ध्रुवम् ॥
अनेकवर्षसाध्येऽस्मिन् योगाभ्यासे कथं रतिः ॥
शिव उवाच ।
साधु देवि । त्वया पृष्टं लोकानां हितकाम्यया ।
तादृशं साधनं वक्ष्ये सत्त्वसाधारणं लघु ॥
गोपनीयं प्रयत्नेन न वाच्यं वै कथञ्चन ।
सिद्धाय भक्तियुक्ताय सेवकाय शुभेतरे ॥
पापिने क्रूरचित्ताय भक्तिहीनाय भामिनि
न वदेद्यदि चामोहात् वदेत् सिद्धिर्न जायते ॥
तस्मात् परीक्ष्य वक्तव्यं शिष्याय भाविनं प्रिये
स्वच्छायापुरुषं पश्येद्गगने गुह्यमानसः ।
तस्यावलोकनात् सद्यः पापराशिर्विनश्यति ।
महापातकसङ्घैश्च तत्कर्म्मोपपातकैः ।
विमुच्यते क्षणादेव तूलराशिर्यथानलात् ।
कालज्ञानञ्च वक्ष्यामि तस्मिन् दृष्टे भवेद्ध्रुवम् ॥
देव्युवाच ।
आत्मच्छायां कथं पश्येद्गगने भूतलस्थिताम् ।
यत्प्रकाशस्थानस्थ तस्मिन् दृष्टे कथं भवेत् ॥
शिव उवाच ।
निरभ्रं गगनं देवि । यत्र भवति निर्म्मलम् ।
तत्र छायाश्रितो भूत्वा निश्चलः प्रयतो प्रिये ॥

स्वच्छायावलोकसालोकः स्वगुरुस्तत्क्रमेण वै ।
सम्मुखं गगनं पश्येन्निर्निमेषस्त्वचेतधीः ॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशः पुरुषस्तत्र दृश्यते ।
न दृश्यते यदा तत्र पुनस्तद्वत् परीक्षयेत् ॥
तद्धा दर्शनेनैव साक्षात्कारो भवेद् ध्रुवम् ।
कस्यचिद् भाग्यतः पश्येद् यदि विप्रो चिरोधरः ।
भवत्येव न सन्देहो गुरुविश्वासतः शिवे ! ।
गुरुं सम्यक् पूजयित्वा पश्येच्छायां समाहितः ॥
तथा षण्मासपर्य्यन्तं मृत्युस्तस्य न विद्यते ।
शिरोहीनं यदा पश्येत् षण्मासाभ्यन्तरे मृतिः ॥
यदा पादौ न दृश्येते भार्य्यानाशो न संशयः ।
न दृश्येते यदा पाणी भ्रातुर्हानिर्न संशयः ॥
एतज्ज्ञात्वा सुधीः सम्यक् गङ्गातीरं समाश्रयेत् ।
योगाभ्यासेन सततं प्राणायामेन संयतिः ॥
यद्वा वा सत्समीपस्थो लक्षं मृत्युञ्जयं जपेत् ।
यो न भक्तो हविष्याशी यतवाग्यतमानसः ॥
मृत्युञ्जयेन सन्देहो ह्यन्यथा मृत्युरेष्यति ।
यदा तु मलिनं पश्येत् ज्वरपीडा भवेत्तदा ॥
तस्य शान्तिं प्रकुर्व्वीत शिवसेवां समाहितः ।
रक्तवर्णं यदा पश्येदैश्वर्य्यं भवति ध्रुवम् ॥
मध्यच्छिद्रं यदा पश्येत् शत्रुघातो भवेत्तदा ।
एवं सन्दर्शनाद् देवि ! ज्ञानवान् भवति ध्रुवम् ॥
नारदाय पुरा प्रोक्तं मया पुरुषदर्शनम् ।
तत्प्रसादात्मच्छायायोगी भूत्वा लोकान्तरयशी ॥
स्वच्छायादर्शनं देवि ! मार्गो पुरुषगम्यगम् ।
दीर्घायुः समवाप्नोति ज्ञानवापि सुनिर्म्मलम् ॥"
इति योगप्रदीपिकायां उमामहेश्वरसंवादे छायापुरुषलक्षणं नाम प्रथमः पटलः ॥ ॥

"ओंम् अस्य श्रीच्छायापुरुषमन्त्रस्य ब्रह्मर्षिरुष्णिग्गायत्री छन्दः छायादेवी देवता ह्रां बीजं स्वाहा शक्तिः प्रणव इति कीलकं सर्व्वसिद्धिसन्दर्शनसिद्धार्थे जपे विनियोगः । ह्रामित्यादि षडङ्गन्यासः ॥ सायया सायया ओं ओं ह्रीं सावा शिवविचारिणी नमः ओं ह्रीं श्रीं गां सरस्वति ओं नमो भगवते भूतशरीरमात्मानमाकाशे दर्शय दर्शय श्रौं श्रौं श्रौं ह्रीं भैरवाय नमः स्वाहा । इति मन्त्रः ॥
मातृभावे च पुत्रं वा मातृभावे च बान्धवम् ।
आत्मानं शिरसोऽभावे मध्याभावे कुलक्षयम् ॥
विशीर्णे विहते धूते कृष्णे धूमे च विज्वरम् ।
दुर्भिक्षं जायते घोरं कज्जले च पराङ्मुखे ॥
संपूर्णे च मुखे लक्ष्मी क्षेमलाभं सुसिद्धये ।
हीने रक्ते जये प्रीते उष्णे मृत्युर्न संशयः ॥
पतिभीतिं शस्त्रघातमिति वेदविदो विदुः ।
मृत्युञ्जयं जपश्चैव शान्तिस्तस्य विधीयते ॥
षण्मासे मरणं तस्य शीर्षादिपतने विदुः ॥
अथ मृत्युञ्जययन्त्रम् ।
"प्रथमं प्रणवमालिख्य तन्मध्ये साध्यनामकम् ।
बहिरष्टदलं पद्मं यान्तान्तं वसुपत्रके ॥
विलिखेत् षट्कारञ्च केशरेषु सुशोभितम् ।
तद्बहिश्चन्द्रवृत्तं स्यात् षोड़शाक्षरकं लिखेत् ॥
द्वारं भूपुरमालिख्य चतुर्द्वारेषु वारुणम् ।
पार्थिवस्य चतुष्कोणं चक्रं मृत्युञ्जयं भवेत् ॥
ज्वरादिसर्व्वरोगादिदाहशान्तिकरं परम् ।
मृत्युञ्जयं महाचक्रं सर्व्वरक्षाकरं नृणाम् ॥"
अथ ध्यानम् ।
"चन्द्रार्काग्निविलोचनं स्मितमुखं पद्मद्वयान्तःस्थितं
मुद्रापाशमृगाक्षसूत्रविलसत्पाणिं हिमांशुप्रभम् ।
कोटीरेन्दुगलत्सुधाप्लुततनुं हारादिभूषोज्ज्वलं
कान्त्या विश्वविमोहनं पशुपतिं मृत्युञ्जयं भावयेत् ॥ ॥
नत्वा नाथगुरुं शिवं गणपतिं मन्त्रं जपेत् सर्व्वदा ।
खे लक्षेत् सततं विलोकनपरः शुभ्रं रवौ प्रत्यहम् ॥
खे विलोकनमन्त्रस्तु ।
ओं ह्रीं भूचरी खेचरी आत्मानमाकाशे दर्शय सर्व्वप्राणं जपय जपय हुं फट् स्वाहा ।
यः पश्येत् सर्व्वगं शान्तमात्मानं गगनस्थलम् ।
न तेन किञ्चिज्ज्ञातव्यं ज्ञातव्यं नावशिष्यते ॥"
इति योगप्रदीपिकायां छायापुरुषोपदेशो नाम षष्ठः पटलः ॥

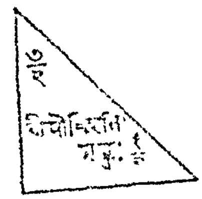
छायाव्यवहारः, पुं, ज्योतिःशास्त्रोक्तगणितविशेषः ।
अथ छायाव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तम् ।
"छाययोः कर्णयोरन्तरे ये तयो-
र्व्वर्गविश्लेषभक्ता रसाद्रीषवः ।
सैकलब्धेः पदघ्नं तु कर्णान्तरं
भान्तरेणोनयुक्तं दले स्तः प्रभे ॥
उदाहरणम् ।
नन्दचन्द्रैर्मितं छाययोरन्तरं
कर्णयोरन्तरं दिग्मितञ्चेद् ययोः ।
ते प्रभे वक्ति यो युक्तिमान् वेत्त्यसौ
व्यक्तमव्यक्तयुक्तं हि सम्यग्गणितम् ॥
न्यासः

छा $\frac{७}{२}$ छाया $\frac{४५}{२}$

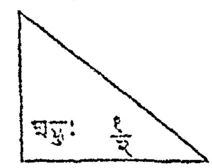
छायान्तरम् । १९ । कर्णान्तरम् । १३ । अनयोर्व्वर्गान्तरेण । १९२ । भक्ता रसाद्रीषवः । ५७६ । लब्धम् । ३ । सैकस्यास्य । ४ । मूलम् । २ । अनेन कर्णान्तरम् । १३ । गुणितम् । २६ । द्विस्थम् । २६ । भान्तरेण । १९ । ऊनयुते : ७ । ४५ । तदर्द्धे लब्धे छाये $\frac{७}{२}$ $\frac{४५}{२}$ तत्कृत्योर्योगपदमित्यादिना जातौ कर्णौ $\frac{२५}{२}$ $\frac{५१}{२}$

छायान्तरे कर्णहृते कृतार्द्धम् ।
शङ्कुः प्रदीपतलशङ्कुतलान्तराघ्ना
छाया भवेद्विनरदीपशिखौच्च्यभक्ता ।
उदाहरणम् ।
शङ्कुप्रदीपान्तरभूस्त्रिहस्ता
दीपोच्छ्रितिः सार्द्धकरत्रया चेत् ।
शङ्कोस्तदार्काङ्गुलसम्मितस्य
तस्य प्रभा स्यात् कियती वदाशु ॥
न्यासः

भूः ३ छाया $\frac{१}{२}$ शङ्कुः $\frac{१}{२}$ प्रदीपशङ्कुतलान्तरम् ३

अनयोर्घातः $\frac{३}{२}$ विनरदीपशिखौच्च्येन । ३ । भक्तो ... अङ्गुलानि छायाङ्गुलानि । १२ ।
अथ दीपोच्छ्रित्यानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
छायाहृते तु नरदीपतलान्तरघ्ने
शङ्कौ भवेन्नरयुते खलु दीपकौच्च्यम् ।
उदाहरणम् ।
प्रदीपशङ्क्वन्तरभूस्त्रिहस्ता
छायाङ्गुलैः षोड़शभिः समा चेत् ।
दीपोच्छ्रितिः स्यात् कियती वदाशु
प्रदीपशङ्क्वन्तरसुच्यतां मे ॥
न्यासः

भूः ३ छाया $\frac{२}{३}$

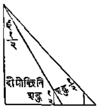
शङ्कुः । १२ । छायाङ्गुलानि । १६ । शङ्कुप्रदीपान्तरहस्ताः । ३ । लब्धं दीपकौच्च्यं हस्ताः $\frac{११}{४}$

प्रदीपशङ्क्वन्तरभूमानानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
विशङ्कुदीपोच्छ्रयसंगुणा भा
शङ्कूद्धृता दीपनरान्तरं स्यात् ॥
उदाहरणम् । पूर्व्वोक्त एव दीपोच्छ्रायः $\frac{११}{४}$
शङ्क्वङ्गुलानि । १२ । छाया । १६ । लब्धाः शङ्कुप्रदीपान्तरहस्ताः । ३ ।
छायाप्रदीपान्तरदीपौच्च्यानयनाय करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।
छायाग्रयोरन्तरसंगुणा भा
छायाप्रमाणान्तरहृद्भवेद्भूः ।

भूमौ शङ्कुघात प्रभया विभक्त
प्रजायते दीपशिखौच्यमेवम् ॥
त्रैराशिकेनैव यदेतदुक्त
व्याप्त स्वभेदैर्हरिणेव विश्वम् ॥

उदाहरणम् ।
शङ्कोर्भार्कमिताङ्गुलस्य सुमते दृष्टा किलाद्यङ्गुला
छायाग्राभिमुखे करद्वयमिते न्यस्तस्य दीपे प्रभ ।
तस्येशार्कमिताङ्गुला यदि तदा छायाप्रदीपान्तर
दीपौच्यञ्च कियद्भवद्वदति छायाभिधां वेत्सि चेत् ॥

न्यास

भू $\frac{१३}{३}$ छा $\frac{१}{३}$ भू २ छा $\frac{१}{२}$

अत्र छायाग्रयोरन्तरमङ्गुलात्मकम् । ५२ । छाये च । ८ । १२ । अनयोरन्तरं । ८ । इष्टमनेन । ५२ । गुणिता । ४१७ । छायाप्रमाणान्तरेण । ४ । भक्ता लब्धं भूमानम् । १०४ । इह प्रथमछायाग्रदीपतलयोरन्तरमित्यर्थः । एवं द्वितीयच्छायायमानम् ।१५६। भूशङ्कुघात प्रभया विभक्त इति जातमुभयतोऽपि दीपौच्य सममेव हस्ता ६ $\frac{१}{२}$ ।

एवमित्यं छायाव्यवहारे त्रैराशिककल्पनया नयन वर्तते तद्यथा । प्रथमच्छायातो द्वितीयच्छाया १० । यावताधिका तावता छाया वयवन यदि छायाग्रान्तरतुल्याभलभ्यते तदा छायया किमिति एव पृथक पृथक छाया प्रदीपतलान्तरप्रमाण लभ्यते । ततो द्वितीय त्रैराशिक यदि छायातुल्ये भुजे शङ्कु कोटि स्तदा भूतुल्ये भुजे किमिति लब्ध दीपकौच्य मुभयत्रापि तुल्यमेव । एव पञ्चराशिकादिक मखिल त्रैराशिककल्पनयैव सिद्ध यथा भगवता श्रीनारायणेन जननमरणलक्षणप्रापहारिणा निखिलजगज्जननैकवीजेन सकलभुवनभावनेन निरिमितिनिमुरनरासुरादिभि स्वभेदैरिदं जगद्व्याप्त तद्वत् सकलमिदं गणितजातं त्रैराशिकेन व्याप्त यद्येव तदबहुभि किमित्याशङ्क्याह ।
यत्किञ्चिद्गुणभागहारविधिना वीजेऽत्र वा गण्यते
तत त्रैराशिकमेव निर्मलधिया मेवावगम्य विज्ञम् ।
एतद्यद्बहुधास्मदादिजडधीधीवृद्धिवृद्ध्या बुधै
स्तद्भेदान् सुगमान् विधाय रचित प्राज्ञै प्रकीर्णादिकम् ॥
इति श्रीभास्कराचार्यविरचितायां लीलावत्यां छायाव्यवहार समाप्ततामगात् ॥

छायाभृत्, पुं, (छायां छायारूपमृगलाञ्छन यद्वा छायां शीतलकान्ति विभर्त्तीति । भृ+क्विप ।) चन्द्र । इति हेमचन्द्र । २ । १६ ॥

छायामित्र क्ली, (छायया छायाकरणेन मित्र मिव छायाया मित्रमिति वा ।) छत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

छायामृगधर, पु (छाया छायारूप एव मृगस्त धरतीति । धृ+अच । छायामृगस्य धरो वा ।) चन्द्र । इति त्रिकाण्डशेष ॥

छायासुत, पुं (छायाया सूर्यपत्न्या सुत पुत्र ।) शनि । इति हेमचन्द्र । २ । ३४ ॥

छि, पुं, (छ्यति छिनत्ति कौर्ष्यादिक नाशयती त्यर्थ । छो+बाहुलकात् कि ।) गह्वा । इत्येकाक्षरकोष ॥

छिक्कनी, स्त्री, (छिक इत्यव्यक्तशब्द कनत्यनया । कन्+करणे ल्युट ततो ङीष ।) क्षुप विशेष । छिक्कनी इति नाकछिकनी इति हाँचोटी इति च भाषा ॥ तत्पर्याय । घ्राण कृत २ तिक्ता ३ छिक्किका ४ घ्राणदुःखदा ५ । अस्या गुणा । कटुत्वम् । रुच्यत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । वह्निपित्तकारित्वम् । वातरक्तकुष्ठक्रिमिवातकफनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाश ॥

छिक्का, स्त्री, (छिमित्यव्यक्तशब्देन कायतीति । कै+क । ततष्टाप ।) क्षुतम् । इति शब्दरत्नावली ॥ हिँक इति हिन्दी भाषा । (यथा गारुडे ज्योतिश्चक्र ६० अध्याये ।
'छिक्काया लक्षण वक्ष्ये स्वमेन पूर्वे महाफलम् ।
आग्नेये शोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥
नैरृते शोकसन्तापौ मिष्टान्नञ्चैव पश्चिमे ।
धनं प्राप्नोति वायव्ये उत्तरे कलहो भवेत् ।
ऐशाने मरण प्रोक्त प्रोक्त छिक्काफलाफलम् ॥')

छिक्किका स्त्री (छिक्का क्षुत साधनत्वेनास्त्यस्या । बाहुलकात ठन् ।) छिक्कनी । इति भावप्रकाश ॥ छिदवकत्ता ॥

छित [द] त्रि (छिनत्तीति । छिद्+क्विप ।)

छित त्रि (छायते स्मेति । छो+क्त । 'शाच्छोरन्यतरस्याम् ।' ७।४।४१ । इतौ ।) छिन्नम् । इत्यमर । ३ । १ । १०३ ॥

छित्ति पु (छिद्+क्तिन् ।) करजश्च । इति शब्दचन्द्रिका ॥ छेदश्च ॥

छित्वर त्रि (छिनत्तीति । छिद्+'छित्वर छत्वरेति । उणा । ३ । १ । इति ष्वरच प्रत्ययेन निपातनात साधु ।) छेदनद्रव्यम् । धूर्त्त । वैरी । इत्युणादिकोष ॥

छिद इ र ध अ आ छेदे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (रुधां-उभ सक अनिट् ।) छेदो द्विधाकरणम् । इर अच्छिदत् अच्छैत्सीत् । ध अ छिनत्ति छिन्ते काष्ठं लोक । औ छेत्ता । इति दुर्गादास ।

छिदक स्त्री (छिनत्तीति । छिद्+वुन् ।) वज्रम् । इत्युणादिकोष ॥

छिदा, स्त्री (छिद्+"षिद्भिदादिभ्य ।" ३ । ३ । १०४ । इत्यङ ततष्टाप ।) छेदनम् । इति मुग्धबोधम् ॥

छिदि स्त्री, (छिद्यतेऽनया इति । छिद्+'कृपि कुटिभिदिच्छिदिभ्यश्च ।' उणा । ४ । १४२ । इति इ स च कित ।) कुठार । इत्युणादिवृत्ति ॥

छिदिर, पु (छिनत्त्यनेनेति । छिद्+'इषिमिदि मुदिखिदिच्छिदीति ।' उणा । १ । ५१ । इति किरच ।) करवाल । परशुध । पावक । रज्जु । इति मेदिनी । रे, १५५ ॥

छिदुर पु (छिनत्तीति । छिद्+ विदिभिदिच्छिदे कुरच ।" ३।२।१६२ । इति कुरच ।) छेदनद्रव्यम् । धूर्त्त । वैरी । इति मेदिनी । रे १५६ ॥ (स्वय छिन्ने, त्रि । यथा रघु । १६।६२ ।
"मलभ्यते न छिदुरोऽपि हार ।")

छिद्र, तु क भेदे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्त चुरां पर सक सेट ।) भेद इह रन्ध्रकरणम् । छिद्रयति छिद्रापयति भाण्डं बालक । इति दुर्गादास ॥

छिद्र, क्ली, (छिद्यते भिद्यते यत् । छिन्दी छेदने+'स्फायितञ्चिवञ्चीति ।' उणा । २।१३ । इति रक ।) भद्र । छेँदा इति भाषा । तत्पर्याय । कुहरम् २ शुषिरम् ३ विवरम् ४ बिलम् ५ निर्व्यथनम् ६ रोकम् ७ रन्ध्रम् ८ श्वभ्रम् ९ वपा १० शुषि ११ । इत्यमर । १ । ८ । २ ॥ खम् १२ सुषी १३ । इति तट्टीका ॥ (यथा महाभारते । ३।८२।५३ ।
"ततो गच्छेत धर्मज्ञ । हिमवत्सुतमर्बुदम् ।
पृथिव्यां यत्र वै छिद्र पूर्वमासीत युधिष्ठिर ॥")
दूषणम् । इति मेदिनी । रे, ३८ ॥ (यथा महाभारते । २ । १२ । २९ ।
'बहुविघ्नञ्च नृपते । क्रतुरेष स्मृतो महान् ।
छिद्राण्यस्य तु वाञ्छन्ति यज्ञघ्ना ब्रह्मराक्षसा ॥'
अवकाश । नवमसंख्या । इति ज्योतिषम् ॥ लग्नादष्टमस्थानम् । 'छिद्राख्यमष्टम स्थानमिति ।' इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥)

छिद्रवैदेही स्त्री, (छिद्रप्रधाना वैदेही पिप्पली ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्ट ॥

छिद्रात्मा [न्] पु (छिद्रमन्तर्मध्ये यस्य ।) नल । इति राजनिर्घण्ट ॥

छिद्राफल, क्ली (छिद्र दूषणमाफलतीति । आ+फल+अच ।) मायाफलम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

छिद्रित त्रि (छिद्र+इत ।) कृतछिद्र । तत्पर्याय । वेधित २ विद्ध ३ । इत्यमर । ३ । १ । ९९ ॥

छिन्न त्रि (छिद्यते स्म इति । छिद्+क्त ।) कृतच्छेदनम् । छेँदा इति काटा इति च भाषा । तत्पर्याय । छातम् २ लूनम् ३ कृत्तम् ४ दातम् ५ दितम् ६ छितम् ७ वृक्णम् ८ । इत्यमर । ३।१।१०१ । करम् ९ छादितम् १० । इति जटाधर । छेदितम् ११ खण्डितम् १२ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा मार्कण्डेये । ८० । ११ ।

"छिन्ने धनुषि दैत्येन्द्रस्तथा शक्तिमथाददे ॥"४॥ मन्त्रविशेषः, पुं। तल्लक्षणादिकं यथा, विश्वसारे।
"मनोर्यस्यादिमध्यान्तेष्वानिलं बीजमुच्यते।
संयुक्तं वा वियुक्तं वा पराक्रान्तस्त्रिधा पुनः॥
चतुर्धा पञ्चधा वापि स मन्त्रश्छिन्नसंज्ञकः॥")

छिन्नग्रन्थिनिका, स्त्री, (छिन्ना ग्रन्थिनी। संज्ञायां कन् ततष्टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) चिपर्णिका। इति राजनिर्घण्टः॥

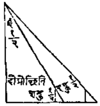
छिन्नपत्री, स्त्री, (छिन्नं पत्रं यस्याः। स्त्रियां ङीष्।) अम्बष्ठा। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवरणमस्या अम्बष्ठाशब्दे ज्ञेयम्।)

छिन्नमस्ता, स्त्री, (छिन्नं मस्तं शिरो यस्याः।) दशमहाविद्यान्तर्गतषष्ठमहाविद्या। सा च प्रचण्डचण्डिका। यथा,—
"प्रचण्डचण्डिकां वक्ष्ये सर्व्वकामफलप्रदाम्।
यस्याः प्रसादमात्रेण सदाशिवो भवेन्नरः॥
अपुत्त्रो लभते पुत्त्रं अधनो धनवान् भवेत्।
कवित्वञ्च सुपाण्डित्यं लभते नात्र संशयः॥"
अथ प्रचण्डचण्डिकामन्त्रः। विश्वसारे आमले च।
"लक्ष्मीं लज्जां ततो मायां मात्रां द्वादशिकामपि।
वज्रवैरोचनीये द्वे मावे फट्स्वाहया युतः॥
लक्ष्मीबीजं यदाद्यं स्यात् तदा श्रीः सर्व्वतोमुखी।
लज्जाबीजेन चाद्येन वश्यतां यान्ति योषितः॥
मायाबीजेन चाद्येन महापातकनाशनम्।
मात्रां द्वादशिकां बीजमाद्यं स्वाम्युक्तिदायकम्॥
भैरवोऽस्य ऋषिर्देवि! सम्राट् छन्द उदीरितम्।
छिन्नमस्ता स्मृता देवी बीजं कूर्च्चद्वयं पुनः॥
स्वाहा शक्तिरभीष्टार्थे विनियोग उदाहृतः॥"
"अत्र लज्जापदं कामबीजपरम्। तथा च।
अत्र लज्जापदे देवि! कामबीजं वितन्यते।
महाकालमतं ज्ञेयं मन्त्रोद्धारं शुभावहम्॥"
पूर्व्वमायापदे इति पाठे मायायाः पूर्व्वं लज्जाबीजं तस्मिन्नित्यर्थः। तथा च। पूर्व्वमायापदेन लज्जाबीजमुच्यते। अन्यथा तापिन्यादिविरोधः। तथा च।
"कामाद्यां वाग्भवाद्यां वा मायाद्यां वा जपेत् सुधीः।
लज्जाद्यां वा जपेद्विद्यां चतुर्व्वर्गफलप्रदाम्॥
अन्येषाञ्च मुनीनां मते सर्व्वत्र मायापदं कूर्च्चपरम्। तत्रैव।
वान्तं वह्निसमायुक्तं रतिविन्दुसमन्वितम्।
लक्ष्मीबीजमिदं प्रोक्तं सर्व्वकामार्थसिद्धये॥
नामाक्षिवह्निसंयुक्तं विन्दुनादविभूषितम्।
शिवबीजं महेशानि! लज्जाबीजमुदाहृतम्॥
ईशानमुद्धृत्य पुरारिबीजं
सविन्दुकं नादविभूषितञ्च।
सवामकर्णं परितः प्रकल्प्य
मायां वदन्तीह मनीषिणस्ताम्॥
द्वादशस्वरवर्णं स्यात् नादविन्दुविभूषितम्।
वाग्भवं बीजमित्युक्तं सर्व्ववाक्यविशुद्धये॥
इति मन्त्रे चतुर्ब्बीजव्याख्यानात् अयन्तु समीचीनः। भैरवमते तु माया भुवनेश्वर्य्येव॥
लक्ष्मीः प्रथमबीजेऽस्ति लज्जाबीजे मनोभवः।
तृतीयेऽस्मिन् सदा देवी महापातकनाशिनी॥
चतुर्थे तु गुणातीता मुक्तिविद्याप्रदायिका।
वकारे वरुणः साक्षात् जकारे तु सुराधिपः॥
रेफे हुताशनो देवो वकारे वसुधाधिपः।
ऐकारे त्रिपुरा देवी रेफे त्रिपुरसुन्दरी॥
त्रैलोक्यविजया देवी सदैवौकारसंस्थिता।
चकारे चन्द्रमा देवो नकारे हि विनायकः॥
ईकारे कमला साक्षात् यकारे च सरस्वती।
मायायुग्मे महा देवी प्रकृत्या सह सङ्गता॥
वैखरी चैव फट्कारे स्वाकारे कुसुमायुधः।
हाकारे च रतिस्तिष्ठेदेवं मन्त्रसमुच्चयः॥"
इति व्याख्यानाच्च॥ ५ ॥
अस्याः पूजाप्रयोगः।
प्रातःकृत्यादिकं कृत्वा मन्त्राचमनं कुर्य्यात्। यथा,—
"लक्ष्मीमायाकूर्च्चबीजैस्त्रिभिः पीत्वाम्बु साधकः।
वाग्भवेनौष्ठौ संमृज्य मायाभ्यान्तु द्विरुन्मृजेत्॥
कूर्च्चेन क्षालयेत् पाणी एभिर्मन्त्रैश्च विन्यसेत्।
श्रीमायाकूर्च्चवाक्कामत्रिपुटाभुवनेश्वरैः॥
कामकलाङ्कुशाभ्याञ्च वक्त्रनासाक्षिकर्णकान्।
नाभिहृन्मस्तकं चांसौ स्पृष्ट्वा शम्भुर्भवेत् क्षणात्॥
आचम्यैवं छिन्नमस्तां वज्ररात्रीं प्रपूजयेत्॥
ततः प्राणायामान्तं विधाय षोढान्यासं कुर्य्यात्।
मन्त्रषोढां ततः कुर्य्यात् त्रैलोक्यवशकारिणीम्।
श्रीबालात्रिपुटायोनिप्रासादप्रणवैस्तथा॥
कालीवध्वङ्कुशैः कामकलाकूर्च्चात्मकैः क्रमात्।
षोडशीमनुवर्णैश्च पृथगष्टादशाक्षरैः॥
एभिर्बीजैर्म्मातृकार्णान् स्वेषु स्थानेषु विन्यसेत्।
एषा ब्रह्मस्वरूपा हि बीजषोढा प्रकीर्त्तिता॥
अस्याः संन्यासनात् सर्व्वे वशवर्त्तिनो भवन्ति हि।
सर्व्वैश्वर्य्ययुतास्ते हि जीवन्मुक्ता दशाब्दतः॥"६॥
तत ऋष्यादिन्यासः।
अस्य मन्त्रस्य भैरव ऋषिः सम्राट् छन्दः छिन्नमस्ता देवता हुंकारद्वयं बीजं स्वाहा शक्तिरभीष्टार्थसिद्धये विनियोगः। यथा, शिरसि भैरवऋषये नमः। मुखे सम्राट्छन्दसे नमः। हृदि छिन्नमस्तायै देवतायै नमः। गुह्ये हूँ हूँ बीजाय नमः। पादयोः स्वाहाशक्तये नमः॥ ततः कराङ्गन्यासौ। ओम् आं खड्गाय हृदयाय स्वाहा। इति कनीयसि। ओम् ईं सुखड्गाय शिरसे स्वाहा। इति पवित्राङ्गुलयोः। ओम् ऊं सुवज्राय शिखायै स्वाहा। इति मध्यमयोः। ओम् ऐं पाशाय कवचाय स्वाहा। इति तर्ज्जन्योः। ओम् औं अङ्कुशाय नेत्रत्रयाय स्वाहा। इत्यङ्गुष्ठयोः। ओम् अः सुरक्षरक्षासुरक्षायास्त्राय फट्। इति करतलपृष्ठयोः। एवं हृदयादिषु। तदुक्तं भैरवतन्त्रे।
"उद्धरेत् पूर्व्वमाकारं विन्दुलाञ्छितमस्तकम्।
खड्गाय हृदयायेति स्वाहायुक्तं कनीयसि॥
ईंकारञ्च ततो देवि! चन्द्रकोटिसमप्रभम्।
सुखड्गाय ततो वाच्यं शिरसे तदनन्तरम्॥
स्वाहायुक्तं ततो वाच्यं पवित्राङ्गुलिसंयुतम्।
ऊकारञ्च ततो वाच्यं विन्दुलाञ्छितमस्तकम्॥
सुवज्राय ततो वाच्यं शिखायै तदनन्तरम्।
स्वाहान्तं मध्यमायाञ्च विन्यसेत्तदनन्तरम्॥
मात्रां द्वादशिकां देवीं विन्यसेच्च ततः परम्।
पाशायेति समुच्चार्य्य प्रवदेत् कवचाय च॥
स्वाहान्तं विन्यसेन्मन्त्रं तर्ज्जन्यां तदनन्तरम्।
औकारञ्च ततो देवि! चाङ्कुशं तदनन्तरम्॥
नेत्रत्रयाय स्वाहान्तमङ्गुष्ठे करयोर्द्वयोः।
अकारञ्च विसर्गान्तं सुरक्षारक्षसंयुतम्॥
सुरक्षायसंयुक्तं अस्त्रायेति ततः परम्।
फट्कारसमायुक्तं विन्यसेत् करयोर्द्वयोः॥
हृदि मूर्द्धि शिखायाञ्च कवचे नेत्रमस्त्रके।
यावदस्त्रं चतुर्दिक्षु विदिक्षु च यथाक्रमम्॥"
विशाखिनतन्त्रे भैरववाक्यम्।
"उद्धरेत् प्रणवं पूर्व्वमाकारं विन्दुसंयुतम्।"
इत्यादिवाक्यात् कराङ्गेषु प्रणवसम्बलितो न्यासः। ततो मन्त्रेण मस्तकादिपादपर्य्यन्तं पादादिमस्तकपर्य्यन्तं वारत्रयं न्यसेत्॥ *॥
ततो ध्यानम्।
"स्वनाभौ नीरजं ध्यायेदर्कं विकसितं सितम्।
तत्पद्मकोषमध्ये तु मण्डलं चण्डरोचिषः॥
जवाकुसुमसङ्काशं रक्तबन्धूकसन्निभम्।
रजःसत्त्वतमोरेखायोनिमण्डलमण्डितम्॥
मध्ये तु तां महादेवीं सूर्य्यकोटिसमप्रभाम्
छिन्नमस्तां करे वामे धारयन्तीं स्वमस्तकम्॥
प्रसारितमुखीं देवीं लेलिहानाग्रजिह्विकाम्।
पिबन्तीं रौधिरीं धारां निजकण्ठविनिर्गताम्॥
विकीर्णकेशपाशाञ्च नानापुष्पसमन्विताम्।
दक्षिणे च करे कर्त्रीं मुण्डमालाविभूषिताम्॥
दिगम्बरीं महाघोरां प्रत्यालीढपदे स्थिताम्।
अस्थिमालाधरां देवीं नागयज्ञोपवीतिनीम्॥
रतिकामोपरिष्ठाच्च सदा ध्यायन्ति मन्त्रिणः।
सदा षोडशवर्षीयां पीनोन्नतपयोधराम्
विपरीतरतासक्तौ ध्यायेद्रतिमनोभवौ।
डाकिनीवर्णिनीयुक्तां वामदक्षिणयोगतः॥
देवीगलोच्छलद्रक्तधारापानं प्रकुर्व्वतीम्।
वर्णिनीं लोहितां सौम्यां मुक्तकेशीं दिगम्बरीम्।
कपालकर्त्तृकाहस्तां वामदक्षिणयोगतः।
नागयज्ञोपवीताढ्यां ज्वलत्तेजोमयीमिव॥
प्रत्यालीढपदां दिव्यां नानालङ्कारभूषिताम्।
सदा द्वादशवर्षीयामस्थिमालाविभूषिताम्॥
डाकिनीं वामपार्श्वे तु कल्पसूर्य्याग्निलोपमाम्।
विद्युज्जटां त्रिनयनां दन्तपंक्तिबलाकिनीम्॥
दंष्ट्राकरालवदनां पीनोन्नतपयोधराम्।
महादेवीं महाघोरां मुक्तकेशीं दिगम्बरीम्॥
लेलिहानमहाजिह्वां मुण्डमालाविभूषिताम्।
कपालकर्त्तृकाहस्तां वामदक्षिणयोगतः॥
देवीगलोच्छलद्रक्तधारापानं प्रकुर्व्वतीम्।
करस्थितकपालेन भीषणेनातिभीषणाम्॥

भूमृद्भुघात प्रभया विभक्त
प्रजायते दीपशिखौच्चमेवम् ॥
त्रैराशिकेनैव यदेतदुक्तं
व्याप्तं स्वभेदैर्हरिणेव विश्वम् ॥

उदाहरणम्।

शङ्कुर्भाग्रमिताङ्गुलस्य सुमते दृष्टा किलाष्टाङ्गुला छायायामभिमुखे कदृढ्यमितै व्यस्तस्थदीपे पुन। तस्यैवार्कमिताङ्गुला यदि तदा छायाप्रदीपान्तरं दीपौच्च च कियद्वद व्यवहृति छायाभिधां वेत्सि चेत ॥

भू $\frac{१०}{३}$ दो $\frac{१}{३}$ भू २ दो $\frac{१}{२}$

अत्र छाययोरन्तरमङ्गुलात्मकम् । ५२ । छाये च । ८ । १२ । अनयोरादा । ८ । इय मनेन । ५२ । गुणिता । ४१० । छायाप्रमाणान्तरेण । ४ । भक्ता लब्ध भमानम् । १०४ । इद प्रथमच्छायायाग्नीपतलयोरन्तरमित्यर्थ । एव द्वितीयच्छायाग्रमानम् ।१५६। भूमृद्भुघात प्रभया विभक्त इति जातमुभयतोऽपि दीपौच्चा समामेव दृष्टा ६ $\frac{१}{२}$ ।

इयमिह छायाव्यवहारे त्रैराशिककल्पनया गणन क्रियते तद्यथा। प्रथमच्छायातो द्वितीय च्छाया । १२ । यावताधिका तावता छाया ग्रयान्तर यदि छायायामन्तरमुपलभ्यते तदा छायया किमिति एव पृथक् पृथक् छाया प्रदीपतलान्तरप्रमाणं लभ्यते । ततो द्वितीय त्रैराशिक यदि छायातुल्ये भुज शङ्कुः कोटि स्तदा भूतुल्य भुजे किमिति लब्ध दीपकौच्चा मुभयत्रापि तुल्यमेव । एवं पञ्चराशिकादिक मखिलं त्रैराशिककल्पनयैव सिद्ध यथा भग वता श्रीनारायणेन अनन्तमत्स्यकूर्मादिरूपा नैकात्मकेन सकलभुवनभासन ... सकलमिदं तद्वत्त्वमिदं त्रैराशिक व्याप्तं यद्वत् तद्वदस्मिन् किमित्याह ... यत्किञ्चिद्गुणभागहारविधिना बीजेऽथ वा गणितं

तत् त्रैराशिकमेव निर्मलधियामेवावगम्य

विमल ।

एतद्यद्बहुधास्मदादिजडधीधीवृद्धिबुद्धात्मा कर्तुं भिन्नविधाय रचित सुधी ... प्रकीर्णकमिति ॥

इति श्रीभास्कराचार्यविरचितायां लीलावत्यां छायाधिकारः समाप्तः ।

छायाभृत्, पुं (छायां छायारूपमृगलाञ्छन यद्वा छायां शीतलकान्तिं बिभर्त्तीति । भृ+क्विप ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । १८ ॥

छायामित्र क्ली (छायया छायाकरणेन मित्र मिव छायाया मित्रमिति वा ।) छत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

छायाम्बुधर, पु (छाया छायारूप एव मृगस्तं धरतीति । धृ+अच । छायामृगस्य धरो वा ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छायासुत, पुं (छायायाः सूर्यपत्न्याः सुत पुत्रः ।) शनि । इति हेमचन्द्रः । २ । ३४ ॥

छि, पुं, (छ्यति छिनत्ति कौमैरादिक नाशयतीत्यर्थः । छो+बाहुलकात् कि ।) गह्णा। इत्येकाक्षरकोषः ।

छिक्कनी, स्त्री, (छिक इत्यव्यक्तशब्द कनत्यनया। कन्+करणे ल्युट् ततो ङीप् ।) इत्य विशेषः । छिकनी इति नाकछिकनी इति हाचीटी इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । उग्र गन्धा २ तिक्ता ३ छिक्किका ४ घ्राणदु.खदा ५। अस्या गुणाः । कटुत्वम् । रुच्यत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । वह्निपित्तकारित्वम् । वात रक्तकुष्ठकृमिवातकफनाशित्वञ्च । इति भाव प्रकाशः ॥

छिक्का स्त्री, (छिगित्यव्यक्तशब्देन कायतीति । कै+क । ततष्टाप ।) क्षुतम् । इति शब्दरत्नावली ॥ छिंक इति हिन्दी भाषा ॥ (यथा गारुडे ज्योतिषशास्त्रे ६० अध्याये ।

'छिक्काया लक्षणं वक्ष्ये लभेत् पूर्व्वे महाफलम्। आग्नेये शोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥ नैरृते शोकसन्तापौ मिष्टान्नञ्चैव पश्चिमे । अन्नं प्राप्नोति वायव्ये उत्तरे कलहो भवेत्। ऐशाने मरणं प्रोक्त प्रोक्तं छिक्काफलाफलम्॥)

छिक्किका स्त्री (छिक्का क्षुत साध्यत्वेनास्त्यस्याः । बाहुलकात् ठन् ।) छिक्कनी । इति भाव प्रकाशः ॥ 　　छिद्रकर्त्ता ॥

छित [द्] त्रि (छिनत्तीति । छिद्+क्विप ।)

छित त्रि, (छायते स्मेति । छो+क्त । शाच्छो रन्यतरस्याम् ।' ७।४।४१ । इती ।) छिन्नम्। इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥

छित्ति पु (छिद्+क्तिन् ।) कारणज्ञ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ छेदः ॥

छित्वर त्रि (छिनत्तीति । छिद्+' छित्वर छत्वरेति ।" उणा । ३ । १ । इति ष्वरच प्रत्यय निपातनात् साधु ।) छेदनकर्त्ता । धूर्त्त । वैरी । इत्युणादिकोषः ॥

छिद इ ध भ भी छेदे । इति कविकल्पद्रुमः । (कधी रुध प्रा भाषिते ।) छिन्दि द्विधाकरणम् । इर अनिदित्वात् कर्मत्वमात् । य न छिनत्ति छिन्त्ते ... । धौ छेत्ता । इति दुर्गादासः ।

छिदक क्ली (छिनत्तीति । छिद्+वुन् ।) वज्रम् । इत्युणादिकोषः ।

छिदा, स्त्री (छिद्+' षिद्भिदादिभ्योऽङ्' । ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् ततष्टाप् ।) छेदनम् । इति मुग्धबोधम् ॥

छिदि स्त्री (छिद्यतेऽनयेति । छिद्+' कृषृ कुटिभिदिछिदिभ्यश्च ।" उणा । ४ । १४२ इति इ स च कित।) कुठारः । इत्युणादिकोषः ॥

छिदिर पु (छिनत्त्यनेनेति । छिद्+' इषिमदि मुदिखिदिच्छिदीति ।" उणां । १ । ५१ । इति किरच ।) करवाल । परशुः । पावकः । रज्जु । इति मेदिनी । रे १५५ ॥

छिदुर पु (छिनत्तीति । छिद्+ विदिभिदिच्छिदे कुरच । ३।२।१६२ । इति कुरच ।) छेदनसमर्थम् । धूर्त्त । वैरी । इति मेदिनी । रे १५६ ॥ (स्वय छिन्ने त्रि । यथा रघु । ११ । ६२ ।

'सलसतो न छिदुरोऽपि हारः ।')

छिद्र तुक भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरा पर अक सेट ।) भेद इह रन्ध्रकरणम्। छिद्रयति छिद्रामयति भाण्डं बालकः । इति दुर्गादासः ॥

छिद्र क्ली (छिद्यते भिद्यते यत् । छिन्दौ छेदने+' स्फायितञ्चिवञ्चीति । उणा । २।१३। इति रक ।) भद्रः । छेंदा इति भाषा । तत्पर्यायः । कुहरम् २ सुषिरम् ३ विवरम् ४ बिलम् ५ निर्व्यथनम् ६ रोकम् ७ रन्ध्रम् ८ श्वभ्रम् ९ वपा १० सुषि ११ । इत्यमरः । १ । ८ । २ ॥ सम्भम् १२ सुषी १३ । इति तट्टीका ॥ (यथा महाभारते । ३।८०।५१ ।

"ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ छिमवत्सुतमर्व्वुदम्। पृथिव्यां यत्र वै छिद्र पूर्व्वमासीत युधिष्ठिर ॥) दूषणम् । इति मेदिनी । रे, ३८ ॥ (यथा महाभारते । ७ । १२ । २८ ।

'बहुछिद्रश्च नृपते ! क्रतुरेष महान् भवेत् । छिद्रण्यस्य तु वाञ्छन्ति यज्वानो ब्रह्मराक्षसाः॥'') अवकाशः । लग्नात् नवमस्थानम् । इति ज्योतिषम् ॥ लग्नाष्टमस्थानम् । ' छिद्रास्यमष्टम स्थान मिति ।' इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥)

छिद्रवैदेही स्त्री (छिद्रप्रधाना वैदेही पिप्पली ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिद्रात्म [न्] पुं (छिद्रमन्तमध्यं यस्य ।) नल । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिद्रापल, स्त्री (छिद्र दूषणमापलतीति । आ+पल+अच ।) मायाफलम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

छिदित त्रि (छिद्+क्त ।) कर्त्तितम् । तत्पर्यायः । वेधित २ विद्ध ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ९९ ॥

छिन्न त्रि (छिद्यते स्म इति । छिद्+क्त ।) कर्त्तितम् । छेंदा इति काटा इति च भाषा । तत्पर्यायः । छातम् २ लूनम् ३ कृत्तम् ४ दातम् ५ दितम् ६ छितम् ७ वृक्णम् ८ । इत्यमर । ३।१।१०१॥ अवमृत् दारितम् १० । इति जटाधरः । छिन्नम् ११ खण्डितम् १२ । इति हेमचन्द्रः । (यथा मार्कण्डे । ८० । ११ ।

"छिन्ने धनुषि दैत्येन्द्रस्तथा शक्तिमथाददे ॥"*॥

मन्त्रविशेषे, पुं। तल्लक्षणादिकं यथा, विश्वसारे।

"मनोर्यस्यादिमध्यान्तेष्वानिलं वीजमुच्यते।
संयुक्तं वा वियुक्तं वा पराक्रान्तस्त्रिधा पुनः॥
चतुर्धा पञ्चधा वापि स मन्त्रश्छिन्नसंज्ञकः॥")

छिन्नग्रन्थिनिका, स्त्री, (छिन्ना ग्रन्थिनी। संज्ञायां कन् ततष्टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) त्रिपर्णिका। इति राजनिर्घण्टः॥

छिन्नपत्री, स्त्री, (छिन्नं पत्रं यस्याः। स्त्रियां ङीष्।) अम्बष्ठा। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवरणमस्या अम्बष्ठाशब्दे ज्ञेयम्॥)

छिन्नमस्ता, स्त्री, (छिन्नं मस्तं शिरो यस्याः।) दशमहाविद्यान्तर्गतषष्ठमहाविद्या। सा च प्रचण्डचण्डिका। यथा,—

"प्रचण्डचण्डिकां वक्ष्ये सर्व्वकामफलप्रदाम्।
यस्याः प्रसादमात्रेण सदाशिवो भवेन्नरः॥
अपुत्त्रो लभते पुत्त्रं अधनो धनवान् भवेत्।
कवित्वञ्च सुपाण्डित्यं लभते नात्र संशयः॥"

अथ प्रचण्डचण्डिकामन्त्राः। विश्वसारे जामले च।

"लक्ष्मीं लज्जां ततो मायां मात्रां द्वादशिकामपि।
वज्रवैरोचनीये द्वे माये फट्स्वाहया युतः॥
लक्ष्मीवीजं यदाद्यं स्यात् तदा श्रीः सर्व्वतोमुखी।
लज्जावीजेन चाद्येन वश्यतां यान्ति योषितः॥
मायावीजेन चाद्येन महापातकनाशनम्।
मात्रां द्वादशिकां वीजमाद्यं स्यान्मुक्तिदायकम्॥
भैरवोऽस्य ऋषिर्द्देवि! सम्राट् छन्द उदीरितम्।
छिन्नमस्ता स्मृता देवी वीजं कूर्च्चद्वयं पुनः॥
स्वाहा शक्तिरभीष्टार्थे विनियोग उदाहृतः॥"

"अत्र लज्जापदं कामवीजपरम्। तथा च।
अत्र लज्जापदे देवि! कामवीजं वितन्यते।
महाकालमतं ज्ञेयं मन्त्रोद्धारं शुभावहम्॥"

पूर्व्वमायापदे इति पाठे मायायाः पूर्व्वं लज्जावीजं तस्मिन्नित्यर्थः। तथा च। पूर्व्वमायापदेन लज्जावीजमुच्यते। अन्यथा तापिन्यादिविरोधः। तथा च।

"कामाद्यां वाग्भवाद्यां वा मायाद्यां वा जपेत् सुधीः।
लक्ष्म्याद्यां वा जपेद्विद्यां चतुर्व्वर्गफलप्रदाम्॥
अन्येषाञ्च मुनीनां मते सर्व्वत्र मायापदं कूर्च्चपरम्। तत्रैव।
शान्तं वह्निसमायुक्तं रतिविन्दुसमन्वितम्।
लक्ष्मीवीजमिदं प्रोक्तं सर्व्वकामार्थसिद्धये॥
व्योमाक्षिवह्निसंयुक्तं विन्दुनादविभूषितम्।
शिववीजं महेशानि! लज्जावीजमुदाहृतम्॥
ईशानमुद्धृत्य पुरारिवीजं
सविन्दुकं नादविभूषितञ्च।
सवामकर्णं परितः प्रकल्प्य
मायां वदन्तीह मनीषिणस्ताम्॥
द्वादशस्वरवर्णं स्यात् नादविन्दुविभूषितम्।
वाग्भवं वीजमित्युक्तं सर्व्ववाक्यविशुद्धये॥

इति मन्त्रे चतुर्व्वीजव्याख्यानात् अयन्तु समीचीनः। भैरवमते तु माया भुवनेश्वर्य्येव॥
लक्ष्मीः प्रथमवीजेऽस्ति लज्जावीजे मनोभवः।
तृतीयेऽस्मिन् सदा देवी महापातकनाशिनी॥
चतुर्थे तु गुणातीता मुक्तिविद्याप्रदायिका।
वकारे वरुणः साक्षात् जकारे तु सुराधिपः॥
रेफे हुताशनो देवो वकारे वसुधाधिपः।
ऐकारे त्रिपुरा देवी रेफे त्रिपुरसुन्दरी॥
त्रैलोक्यविजया देवी सदैवौकारसंस्थिता।
चकारे चन्द्रमा देवो नकारे हि विनायकः॥
ईकारे कमला साक्षात् यकारे च सरस्वती।
मायायुग्मे सदा देवी प्रह्लादा सह सङ्गता॥
वैखरी चैव फट्कारे स्वाकारे कुसुमायुधः।
हाकारे च रतिस्तिष्ठेदेवं मन्त्रसमुच्चयः॥"

इति व्याख्यानाच्च॥*॥

अस्याः पूजाप्रयोगः।

प्रातःकृत्यादिकं कृत्वा मन्त्राचमनं कुर्य्यात्। यथा,—

"लक्ष्मीमायाकूर्च्चवीजैस्त्रिभिः पीत्वाम्बु साधकः।
वाग्भवेनौष्ठौ संमृज्य मायाभ्यान्तु द्विरुन्मृजेत्॥
कूर्च्चेन क्षालयेत् पाणी एभिर्म्मन्त्रैश्च विन्यसेत्।
श्रीमायाकूर्च्चवाक्कामत्रिपुटाभगवर्णकैः॥
कामकलाङ्कुशाभ्याञ्च वक्त्रनासाक्षिकर्णकान्।
नाभिहृन्मस्तकं चांसौ स्पृष्ट्वा शम्भुर्भवेत् क्षणात्॥
आचम्यैवं छिन्नमस्तां वत्सरात्तां प्रपश्यति॥
ततः प्राणायामान्तं विधाय षोढान्यासं कुर्य्यात्।
मन्त्रषोढां ततः कुर्य्यात् त्रैलोक्यवशकारिणीम्।
श्रीवालात्रिपुटायोनिप्रासादप्रणवैस्तथा॥
कालीवध्वङ्कुशैः कामकलाकूर्च्चास्त्रकैः क्रमात्।
षोड़शीमनुवर्णैश्च पृथगष्टादशाक्षरी॥
एभिर्व्वर्णैर्म्मातृकार्णान् स्वेषु स्थानेषु विन्यसेत्।
एषा ब्रह्मस्वरूपा हि वीजषोढ़ा प्रकीर्त्तिता॥
अस्याः संन्यसनात् सर्व्वे वज्रदेहा भवन्ति हि।
सर्व्वैश्वर्य्ययुतास्ते हि जीवन्मुक्ता दशाब्दतः॥"*॥

तत ऋष्यादिन्यासः।

अस्य मन्त्रस्य भैरव ऋषिः सम्राट् छन्दः छिन्नमस्ता देवता हुंकारद्वयं वीजं स्वाहा शक्तिरभीष्टार्थसिद्धये विनियोगः। यथा, शिरसि भैरवऋषये नमः। मुखे सम्राट्छन्दसे नमः। हृदि छिन्नमस्तायै देवतायै नमः। गुह्ये हूँ हूँ वीजाय नमः। पादयोः स्वाहाशक्तये नमः॥ ततः कराङ्गन्यासौ। ओम् आं खड्गाय हृदयाय स्वाहा। इति कनीयसि। ओम् ईं सुखड्गाय शिरसे स्वाहा। इति पवित्राङ्गुलयोः। ओम् ऊं सुवज्राय शिखायै स्वाहा। इति मध्यमयोः। ओम् ऐं पाशाय कवचाय स्वाहा। इति तर्ज्जन्योः। ओम् औं अङ्कुशाय नेत्रत्रयाय स्वाहा। इत्यङ्गुष्ठयोः। ओम् अः सुरक्षारक्षासुरक्षायास्त्राय फट्। इति करतलपृष्ठयोः। एवं हृदयादिषु। तदुक्तं भैरवतन्त्रे।

"उच्चरेत् पूर्व्वमाकारं विन्दुलाञ्छितमस्तकम्।
खड्गाय हृदयायेति स्वाहायुक्तं कनीयसि॥
ईंकारञ्च ततो देवि! चन्द्रकोटिसमप्रभम्।
सुखड्गाय ततो वाच्यं शिरसे तदनन्तरम्॥
स्वाहायुक्तं ततो वाच्यं पवित्राङ्गुलिसंयुतम्।
ऊकारञ्च ततो वाच्यं विन्दुलाञ्छितमस्तकम्॥
सुवज्राय ततो वाच्यं शिखायै तदनन्तरम्।
स्वाहान्तं मध्यमायाञ्च विन्यसेत्तदनन्तरम्॥
मात्रां द्वादशिकां देवीं विन्यसेच्च ततः परम्।
पाशायेति समुच्चार्य्य प्रवदेत् कवचाय च॥
स्वाहान्तं विन्यसेन्मन्त्रं तर्ज्जन्यां तदनन्तरम्।
औङ्कारञ्च ततो देवि! चाङ्कुशं तदनन्तरम्॥
नेत्रत्रयाय स्वाहान्तमङ्गुष्ठे करयोर्द्वयोः।
अकारञ्च विसर्गान्तं सुरक्षारक्षसंयुतम्॥
असुरक्षायसंयुक्तं अस्त्रायेति ततः परम्।
फड़क्षरसमायुक्तं विन्यसेत् करयोर्द्वयोः॥
हृदि मूर्द्ध्नि शिखायाञ्च कवचे नेत्रमण्डले।
यावदस्त्रं चतुर्द्दिक्षु विदिक्षु च यथाक्रमम्॥"

त्रिशक्तितन्त्रे भैरववाक्यम्।

"उच्चरेत् प्रणवं पूर्व्वमाकारं विन्दुसंयुतम्।"

इत्यादिवाक्यात् कराङ्गेषु प्रणवसम्बलितो न्यासः। ततो मूलेन मस्तकादिपादपर्य्यन्तं पादादिमस्तकपर्य्यन्तं वारत्रयं न्यसेत्॥*॥

ततो ध्यानम्।

"स्वनाभौ नीरजं ध्यायेदर्हं विकसितं सितम्।
तत्पद्मकोषमध्ये तु मण्डलं चण्डरोचिषः॥
जवाकुसुमसङ्काशं रक्तवन्धूकसन्निभम्।
रजःसत्त्वतमोरेखायोनिमण्डलमण्डितम्॥
मध्ये तु तां महादेवीं सूर्य्यकोटिसमप्रभाम्
छिन्नमस्तां करे वामे धारयन्तीं स्वमस्तकम्॥
प्रसारितमुखीं देवीं लेलिहानाग्रजिह्विकाम्।
पिवन्तीं रौधिरीं धारां निजकण्ठविनिर्गताम्॥
विकीर्णकेशपाशाञ्च नानापुष्पसमन्विताम्।
दक्षिणे च करे कर्त्रीं मुण्डमालाविभूषिताम्॥
दिगम्बरीं महाघोरां प्रत्यालीढ़पदे स्थिताम्।
अस्थिमालाधरां देवीं नागयज्ञोपवीतिनीम्॥
रतिकामोपरिष्ठाञ्च सदा ध्यायन्ति मन्त्रिणः।
सदा षोड़शवर्षीयां पीनोन्नतपयोधराम्
विपरीतरतासक्तौ ध्यायेद्रतिमनोभवौ।
डाकिनीवर्णिनीयुक्तां वामदक्षिणयोगतः॥
देवीगलोच्छलद्रक्तधारापानं प्रकुर्व्वतीम्।
वर्णिनीं लोहितां सौम्यां मुक्तकेशीं दिगम्बरीम्।
कपालकर्त्तृकाहस्तां वामदक्षिणयोगतः।
नागयज्ञोपवीताढ्यां ज्वलत्तेजोमयीमिव॥
प्रत्यालीढ़पदां दिव्यां नानालङ्कारभूषिताम्।
सदा द्वादशवर्षीयामस्थिमालाविभूषिताम्॥
डाकिनीं वामपार्श्वे तु कल्पसूर्य्यानलोपमाम्।
विद्युज्जटां त्रिनयनां दन्तपंक्तिवलाकिनीम्॥
दंष्ट्राकरालवदनां पीनोन्नतपयोधराम्।
महादेवीं महाघोरां मुक्तकेशीं दिगम्बरीम्॥
लेलिहानमहाजिह्वां मुण्डमालाविभूषिताम्।
कपालकर्त्तृकाहस्तां वामदक्षिणयोगतः॥
देवीगलोच्छलद्रक्तधारापानं प्रकुर्व्वतीम्।
करस्थितकपालेन भीषणेनातिभीषणा।

स्वाभ्यां निषेव्यमाणां तां ध्यायेद्देवीं विचक्षणः ॥"
ध्यानस्यावश्यकत्वमाह । तत्रैव ।
"प्रत्यक्षवद्भिकामेनमध्यात्वा यस्तु पूजयेत् ।
तद्रक्तस्य शिरश्छित्त्वा देवी पिबति शोणितम् ॥"
छिन्नमस्तेति तेन सुरेशेनेति शेषः ।
तथा च ।
"स्वमस्तकं समर्पेत रक्तधाराभिपूरितम् ।
समच्छिन्नं महाभीमं पूर्णं वामभुजे तथा ॥"
इति भैरवतन्त्रे ।
तत्रैव ।
"मितं कुर्य्याद्दलं पूर्व्वमाग्नेयं रक्तवर्णकम् ।
याम्ये कृष्णमतः पीतं शुक्लं रक्तं सितासितम् ॥
मत पीतां प्रकुर्व्वीत कर्णिकां तस्य मध्यगाम् ।
तन्मध्ये तु प्रकुर्व्वीत मण्डलं चतुरोचितम् ॥
रज सत्त्वतमोरेखा रक्ता शुक्लासिता क्रमात् ।
मायायुक्तं ततो ह्यस्य षट्कोणसमन्वितम् ॥
बाह्ये तस्य च चक्रस्य क्रमात् प्राकारदर्शितम् ।
पूर्व्वं रक्तं ततः कृष्णं सितं पीतं यथाक्रमम् ॥
चतुर्द्वारसमायुक्तं चैत्रपालैरधिष्ठितम् ॥"
इत्यस्याः पूजायन्त्रम् ॥ * ॥
यथा वा ।
"त्रिकोणं विन्यसेदादौ तन्मध्ये मण्डलत्रयम् ।
तन्मध्ये विन्यसेद्योनिं द्वारत्रयसमन्विताम् ॥
बहिरष्टदलं पद्मं भूबिम्बत्रयमेव च ।
चतुर्द्धारं लिखेन्मध्ये त्रिकोणं घट समन्वितम् ॥"
[illegible] ।
तथा च ।
"अथातः सम्प्रवक्ष्यामि शृणु देवि यथाक्रमम् ।
स्वनाभौ [illegible] ध्यायेद्भानुमण्डलसन्निभम् ।
[illegible] गुणत्रयसमन्वितम् ।
तत्र मध्ये महादेवीं छिन्नमस्तां सदा स्मरेत् ॥
[illegible]
योनिमुद्रासमायुक्तां हृदयस्थितमानसाम् ॥
[illegible] ध्यात्वा विधानतः ॥"
यथा —
"[illegible]
[illegible] वामहस्तकपालगाम् ।
[illegible]
[illegible] ॥"
[illegible]

रतिकामोपरि वज्रवैरोचनीये देहि देहि एहि एहि यक्ष यक्ष मम सिद्धिं देहि देहि मम शत्रून् मारय मारय करालिके हूँ फट् स्वाहेति पीठमन्त्रः । सर्व्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । पुनर्ध्यात्वावाहयेत् । सर्व्वसिद्धिवर्णनीये सर्व्वसिद्धिदायिनीये वज्रवैरोचनीये इहागच्छ इहागच्छ पूजाञ्जलिं गृहाण इह तिष्ठ इह तिष्ठ सन्निधेहि इह सन्निरुध्यस्व इत्यनेनावाह्य आं ह्रीं क्रौं यं रं लं वं शं षं सं हं हंसः इत्यनेन प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा । ओम् आं खड्गाय हृदयाय स्वाहा इत्यादिना षडङ्गं विन्यस्य यथाशक्ति पूजां कृत्वा बलिं दद्यात् । यथा । वज्रवैरोचनीये देहि देहि एहि एहि यक्ष यक्ष इमं बलिं मम सिद्धिं देहि देहि मम शत्रून् मारय मारय करालिके हूँ फट् स्वाहा इति मन्त्रः । ततो देव्या दक्षिणे ओँ वर्णिन्यै नमः । वामे ओँ डाकिन्यै नमः । ततो देव्यङ्गं षडङ्गं संपूज्य दक्षिणे ओँ शङ्खनिधये नमः । वामे ओँ पद्मनिधये नमः । पूर्व्वादिदिक्षु लक्ष्मीं लज्जां मायां वागीशां पूजयेत् । विदिक्षु ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरान् मध्ये सदाशिवं सम्पूज्य प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । तत अथ पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा आवरणानि पूजयेत् । अथोष्टासुरयायुक्तमध्ये दिक्षु च ओम् आं खड्गाय हृदयाय स्वाहा इत्यादिना षडङ्गानि सम्पूज्य अष्टपत्रेषु पूर्व्वादिक्रमेण ओम् ह्रीं काल्यै नमः एवं वर्णिन्यै डाकिन्यै भैरव्यै महाभैरव्यै इन्द्राक्ष्यै पिङ्गाक्ष्यै संहारिण्यै सर्व्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । यथा —
"एका नामाभिधा काली वर्णिनी डाकिनी तथा ।
भैरवीच महापूर्व्वा भैरवी तदनन्तरम् ॥
इन्द्राक्षीच पिङ्गाक्षी ततः संहारकारिणीम् ।
पूर्व्वादिकं दलं पूज्या प्रणवञ्च यथाक्रमम् ॥
प्रणवादिनमोऽन्तेन मन्त्राणीमं समुच्चरन् ।"
यथाक्रमं हूँ हूँ फट् नमः स्वाहा नमः । दक्षिणे सम्मुखे [illegible] नमः । दक्षिणे उत्तरे सर्व्वसम्पत्त्यै नमः । पुनर्दिक्षु ओँ बीजप्रालिन्यै नमः । पत्रादिषु पूर्व्वादिक्रमेण ब्राह्मीं माहेश्वरीं कौमारीं वैष्णवीं वाराहीं इन्द्राणीं चामुण्डां महालक्ष्मीं मन्त्रेण प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । ततश्चतुर्दिक्षु द्वारेषु ओम् करालाय नमः । विकरालाय नमः । अतिकालाय महाकालाय । यथा, भैरवीये ।
"पूर्व्वद्वारे करालञ्च विकरालञ्च दक्षिणे ।
पश्चिमेऽतिकालञ्च महाकालञ्चोत्तरे ॥"
तता पद्मादिविधिप्रमाणं कर्म समाचरेत् ।
[illegible] । महाकाले परतं
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

जप । सिद्धविद्यात्वात् ॥ * ॥ बलिदाने तु भैरवीये ।
"रात्रौ बलिः प्रदातव्यो मत्स्यमांससुरादिभिः ।
अथवा मधुपानाद्यैर्मांसैर्विविधक्रमैः ॥
मन्त्रस्तु ।
उच्चरेत् प्रणवं पूर्व्वं सर्व्वसिद्धिप्रदेऽन्वितम् ।
वर्णिनीये ततो वाच्यं सर्व्वसिद्धिप्रदे ततः ॥
डाकिनीये ततो वाच्यं देवीनाम ततः परम् ।
एह्येहीति ततो वाच्यं इमं बलिमनन्तरम् ॥
यक्ष यक्ष ततः प्रोक्ता मम सिद्धिमनन्तरम् ।
देहि देहीति मायं च ततः फट्स्वाहया युतः ॥
बलिमन्त्रः समाख्यातः पूजितोऽयं सुरेश्वरीति ॥
मन्त्रान्तरम् ।
भुवनेशी कामबीजं कूर्च्चबीजञ्च वाग्भवम् ।
भुवनेशी कूर्च्चबीजं वाग्भवं तदनन्तरम् ॥
वज्रवैरोचनीये च हूँ फट् स्वाहा ततः परम् ॥
अस्य पूजाप्रयोगन्यासपूजादिकं षोडशीवत् कार्य्यम् ॥ * ॥
कुल्लुका मारणं लक्ष्मीर्व्वाग्भव कूर्च्चमेव च ।
अस्यास्तु छिन्नमस्तायाः महाविद्या प्रकीर्त्तिता ।
अस्यापि सदृशी विद्या जगत्स्वपि न विद्यते ।
षड्वर्णायं मनुः साध्यासाध्यादिविचारवर्ज्जितः ॥
अस्या ध्यानमथ वक्ष्ये प्रत्युष कमलानने ॥
प्रत्यालीढपदां सदैव दधतीं छिन्नं शिरः कर्त्रिकां
दिग्वस्त्रां स्वकबन्धशोणितसुधाधारां पिबन्तीं मुदा ।
नागाबद्धशिरोमणिं त्रिनयनां हृद्युत्पलालङ्कृतां
रत्यासक्तमनोभवोपरि दृढां ध्यायेज्जवासन्निभाम् ॥
दक्षे चातिसिता विमुक्तचिकुरा कर्त्री तथा खर्परं
हस्ताभ्यां दधती रजोगुणभवा नाम्नापि सा वर्णिनी ।
देव्याश्छिन्नकबन्धतः पतदसृग्धारां पिबन्ती मुदा
नागाबद्धशिरोमणिर्मनुविदा ध्येया सदा साधकैः ॥
वामे कृष्णतनुस्तथैव दधती खड्गं तथा खर्परं
प्रत्यालीढपदा कबन्धविगलद्रक्तं पिबन्ती मुदा ।
सैषा या प्रलये समस्तभुवनं भोक्तुं क्षमा तामसी
शक्तिः सापि परात्परा भगवती नाम्ना परा डाकिनी ॥
इति ध्यानम् ।
अस्याः पूजादिकं सर्व्वं षोडशीवत् कार्य्यम् ॥ * ॥
मन्त्रान्तरम् ।
तारं लक्ष्मीद्वयं वज्रवैरोचनीये हूँ फट् स्वाहा ।
अस्यापि ध्यानपूजादिकं सर्व्वं षोडशीवत् ॥ * ॥
[illegible] ।
[illegible] महाविद्या [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] महाविद्या [illegible] ।
[illegible] ॥ * ॥

मन्त्रान्तरं यथा,—
वज्रवैरोचनीये च कूर्च्चयुग्मं सफट्ठटः ।
तारादेषा महाविद्या सर्व्वतेजोऽपहारिणी ॥
त्रैलोक्याकर्षिणी विद्या चतुर्व्वर्गफलप्रदा ।
ध्यानपूजादिकं सर्व्वं षोड़शीवत् समाचरेत् ॥*॥
इदानीं षोड़शीविद्याप्रशंसामाह ।
तथा सर्व्वप्रयत्नेन सर्व्वापास्या च षोड़शी ।
लक्ष्मीबीजादिका सैव सर्व्वैश्वर्य्यप्रदायिनी ॥
लज्जाद्या स्वर्गभूनागयोषिदाकर्षिणी परा ।
कूर्च्चाद्या सर्व्वजन्तूनां महापातकनाशिनी ॥
वाग्भवाद्या यदा देवी वागीशत्वप्रदायिनी ।
एवा तु षोड़शीविद्या येद्या सप्तदशाक्षरी ॥
श्रीबीजपुटिता सा तु लक्ष्मीवृद्धिकरी सदा ।
लज्जया पुटिता विद्या त्रैलोक्याकर्षिणी परा ॥
कूर्च्चेन पुटिता सर्व्वपापिनां पापहारिणी ।
वाग्बीजपुटिता चैषा वागीशत्वप्रदायिनी ॥
चतुर्व्विधेति विद्येषा प्रिये ! सप्तदशाक्षरी ।
ताराद्या षोड़शी चान्या भवेत् सप्तदशाक्षरी ।
एषा विद्या महाविद्या भुक्तिमुक्तिकरी सदा ।
कमला भुवनेशानी कूर्च्चबीजं सरस्वती ॥
वज्रवैरोचनीये च पूर्व्वबीजानि चोच्चरेत् ।
फट् स्वाहा च महाविद्या वसुचन्द्राक्षरी परा ।
तारादेकोनविंशार्णा ब्रह्मविद्यास्वरूपिणी ।
एते विद्योत्तमे देवि ! भुक्तिमुक्तिप्रदे शुभे ॥ * ॥
लक्ष्म्यादिपुटिता पूर्व्वा रन्ध्रचन्द्राक्षरी भवेत् ।
चतुर्द्धा च महाविद्या चतुर्व्वर्गफलप्रदा ॥
प्रणवाद्या यदा चैषा भोगमोक्षकरी सदा ।*।
विद्यान्तरं प्रवक्ष्यामि सावधानावधारय ।
हलेखाकूर्च्चवाग्बीजवज्रवैरोचनीये हूं ॥
अस्त्रं स्वाहा महाविद्या चतुर्द्दशाक्षरी मता ।
सर्व्वैश्वर्य्यप्रदा चैषा सर्व्वसंमोहकारिणी ॥*॥
भुवनेशी चिंताख्य वाग्बीजं प्रणवं ततः ।
वज्रवैरोचनीये च फट् स्वाहा च तथापरा ॥
चतुर्द्दशाक्षरी चैषा चतुर्व्वर्गफलप्रदा ।
एषा विद्या महाविद्या जन्ममृत्युविनाशिनी ॥*॥
तन्त्रान्तरे ।
रमा कामस्तथा लज्जा वाग्भवं वज्र वै पदम् ।
रोचनीये लज्जाद्वन्द्वमस्त्रं स्वाहासमन्वितम् ॥
इयं सा षोड़शी प्रोक्ता सर्व्वकामफलप्रदा ।
शेषाः सकला विद्याः सारात्सारतराः शुभाः ॥
आस्या ऋषिर्भैरवोऽहं नाम्ना तु क्रोधभूपतिः ।
सम्राट् छन्दो देवता च छिन्नमस्ता प्रकीर्त्तिता ।
षड्दीर्घभाक्स्वरेणैव प्रणवाद्येन सुन्दरि ! ।
खड्गाद्येन ठठान्तानि षड़ङ्गानि प्रकल्पयेत् ॥
नारदीयादिकाश्चासां ताः सुसिद्धाः सुरासुरैः ।
सकलेषु च वर्णेषु सकलेष्वाश्रमेषु च ॥
अन्तिमेषु च वर्णेषु भुक्तिमुक्तिप्रदायिका ।
प्रसवान्त्याश्च या विद्या शूद्रादौ न समीरिताः ॥
अस्याश्चैव विशेषोऽयं योषिच्चेत् समुपासयेत् ।
डाकिनी सा भवत्येव डाकिनीभिः प्रजायते ॥
पतिहीना पुत्त्रहीना यथा स्यात् सिद्धयोगिनी ।
इति ते कथितं तत्त्वं रहस्यमखिलं प्रिये ! ॥
अतिस्नेहतरङ्गेन भक्त्या दासोऽस्मि ते प्रिये ! ।
एतासां ध्यानपूजादिकं षोड़शीवत् कार्य्यम् ॥*॥
नाभौ शुद्धारविन्दं तदुपरि कमलं मण्डलं चण्ड-
रश्मेः
संसारस्यैकसारां त्रिभुवनजननीं धर्म्म-
कामोदयाढ्याम् ।
तस्मिन् मध्ये त्रिकोणे त्रितयतनुधरां छिन्नमस्तां
प्रशस्तां
तां वन्दे ज्ञानरूपां निखिलभयहरां योगिनीं
योगमुद्राम् ॥"
इति छिन्नमस्ताप्रकरणम् । इति तन्त्रसारः ॥

छिन्नरुहः, पुं, (छिन्नोऽपि रोहतीति । रुह + "इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) तिलकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिन्नरुहा, स्त्री, (छिन्ने सत्यपि रोहतीति । रुह + कः । अजादित्वात् टाप् ।) गुड़ूची । इत्यमरः । २ । ४ । ८२ ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
"वत्सादनी च्छिन्नरुहा मधुपर्ण्यमृतामरा ।
कुण्डल्यमृतवल्ली च गुड़ूची चक्रलक्षणा ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
स्वर्णकेतकी । शमकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिन्नवेशिका, स्त्री, (छिन्नो विच्छिन्नो वेशो यस्याः । संज्ञायां कन् । ततष्टापि अत इत्वम् ।) पाटा । इति शब्दचन्द्रिका । आकनादी इति भाषा ॥

छिन्ना, स्त्री, (छिद्यतेऽसौ । छिद + क्त । "अजाद्यतष्टाप् ।" ४।१।४। इति टाप् ।) गुड़ूची । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"गुड़ूची मधुपर्णी स्यादमृताऽमृतवल्लरी ।
छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥"
छिद्यते कुलात् वहिष्क्रियते इति ।) पुंश्चली । इति विश्वः ॥

छिन्नोद्भवा, स्त्री, (छिन्ना विभिन्ना सत्यपि उद्भवति पुनर्जायते इति । उत् + भू + अच् । यद्वा, छिन्ने छेदनेऽपि उद्भव उत्पत्तिर्यस्याः ।) गुड़ूची । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुड़ूचीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)

छिलिहिण्डः, पुं, (चिलिना वसनखण्डरूपतया हिण्डते अनाद्रियते इति । हिण्ड अनादरे + अच् । पृषोदरादित्वात् चस्य छः ।) पातालगरुड़वृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

छुछुन्दरी, स्त्री, (छुछुमित्यव्यक्तशब्दो दीर्य्यति निर्गच्छत्यस्याः । दृ + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ४ । ११७ । इति इन् । ततः कृदिकारादिति ङीष् ।) जन्तुविशेषः । छुँचा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गन्धमूषा २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६७ ॥ चिक्कः ३ वेश्मनकुलः ४ पुंडषः ५ गन्धमूषिकः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गन्धमूषिका ७ । इति हलायुधः । राजपुत्त्री ८ प्रतिमूषिका ९ सुगन्धिमूषिका १० गन्धशुण्डिनी ११ शुण्डिमूषिका १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धाखुः १३ गन्धनकुलः १४ घुघुः १५ । इति हारावली । (छुछुन्दरिः १६ । इति मार्कण्डेयपुराणम् । १५ । ३१ ॥
"अभ्यङ्गान्नाशयेत् क्षिप्रं गण्डमालां सुदारुणाम् ।
छुछुन्दर्य्या विपक्वन्तु चाक्षतैलवरं ध्रुवम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे गण्डमालाधिकारे ॥)

छुट, क शि छेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-तुदां च-सकं-सेट् ।) क, छोटयति । शि, छुटति । अच्छुटीत् । इति दुर्गादासः ॥

छुप्रं, क्ली, (छद + रक् । पृषोदरादित्वात् उत्वम् ।) प्रतीकरणम् । रश्मिः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

छुप, श औ स्पर्शे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-अनिट् ।) श, छुपति । औ, छोप्ता । इति दुर्गादासः ॥

छुपः, पुं, (छुप + घञर्थे कः ।) क्षुपः । स्पर्शनम् । इति मेदिनी । पे, ६ ॥ चपलः । युद्धम् । इति विश्वः ॥

छुर, छेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । छोरति । अच्छोरीत् ॥)

छुर, शि लेपे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) शि, छुरति, अच्छुरीत् चुच्छोर । लेपश्छेदः । इति दुर्गादासः ॥

छुरा, स्त्री, (छुरति रञ्जयति नाशयति दुर्गन्धादिकमिति वा । छुर + कः टाप् च ।) सुधा । चूर्णम् । इति हारावली । १३५ ॥

छुरिका, स्त्री, (छुरति छिनत्तीति । छुर + क्वुन् । यद्वा, छुरी + स्वार्थे कन् । पूर्व्वह्रस्वश्च ।) अस्त्रविशेषः । छुरी इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । शस्त्री २ असिपुत्त्री ३ असिधेनुका ४ । इत्यमरः । २ । ८ । ९२ ॥ छुरी ५ । इति भरतः ॥ खुरी ६ छूरी ७ कृपाणिका ८ धेनुपुत्त्री ९ । इति हेमचन्द्रः ॥ छूरिका १० । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २५ । १४९ ।
"तावत् स्वियमपश्यत्तां छित्त्वा क्षुरिकया मुहुः ।
खादन्ती तस्य मांसानि पुंसः शूलाग्रवर्त्तिनः ॥")

छुरितं, त्रि, (छुर + क्तः ।) खचितम् । इति जटाधरः ॥ (रञ्जितम् । यथा, माघे । १ । २२ ।
"परस्परेण च्छुरितामलच्छवी
तदेकवर्णाविव तौ बभूवतुः ॥")
छिन्नञ्च ॥

छुरी, स्त्री, (छुरति छिनत्तीति । छुर छेदे + "इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः । ततो ङीष् ।) छुरिका । इति भरतः ॥

छूरिकापत्त्री, स्त्री, (छुरिका इव पत्त्राणि यस्याः । स्त्रियां ङीष् ।) श्वेता । इति राजनिर्घण्टः ॥

छूरी, स्त्री, (छुरी + पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) छुरिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४८ ॥

छृद, कि सन्दीपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) सन्दीपो दीप्तीकरणम् । कि, छर्द्दयति छर्द्दति दीपं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

छृद, उ ञ म इर् देवने । त्विषि । वमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधां-उभं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, छर्द्दित्वा छृत्वा । ञ म, छृणत्ति

छन्ने । इति वचनात् कचादीनि । छेदन शिलोचिच्छायच्छायाद्युत्पिर्निकोत्पत्तय । इति कश्चित् । मन्मते तु छोटकमेव अन्यत्र लिपि मद्दलमनलदक स्यात् । लिपि भेदौ । इति न्याय न्याय ।

छेक त्रि (छ्यति पक्षसामान्यमुपत्य छिनत्ति वाच्य भवतीति । छो छ छेदने + बाहुलकात् कन् ।) गृहासक्तपक्षिमृगाः । तद्पर्याय । छेकः २ । इत्यमर । २ । ६ । ४३ । नागर । इति मेदिनी । के २४ । (छेकानुप्रासविशेषे पुं । स तु नाना प्रासभेद । तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे । १० । ३ ।
"छेको व्यञ्जनसङ्घस्य सकृत्साम्यमनेकधा ।"
तदुदाहरणं यथा तत्रैव — [अमरात् ।
"आदाय बकुलगन्धानन्धीकुर्वन् पदे पदे
भ्रमरानयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः ।
अत्र गन्धानन्धीति सयुक्तयोः कावेरीवारीत्य सयुक्तयोः पावनः पवन इति बहूनां व्यञ्जनानां सकृदावृत्तिः । छेको विदग्धस्तत्प्रयोज्यत्वादेष छेकानुप्रासः ।")

छेकालि स्त्री (छेकानां विदग्धानां अलिः ।) वक्रोक्तिः । इत्यमरटीकायां भरतः । (विवरणं वक्रोक्ति शब्दे ज्ञेयम् ।)

छेतृ [illegible] ... छेदनकर्त्ता । ([illegible]) छेदकः । इति [illegible] ।

छेद पुं (छिद् + भावे घञ् ।) द्वैधम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ९६ । यथा कुमा । ४ । २१ ।
"शिलाशयनगतेको मन्दाकिनीतरङ्गाः ।
[illegible] क्रियमन्वभवत् ।"
[illegible] । यथा भागवते [illegible]
"[illegible]
[illegible]
भगवद्गीतायाम् । ५ ।
(छिनत्ति इति । छिद् + कर्त्तरि घञ् ।) खण्डम् । इति शिक्षाष्टकम् । यथा कुमारे । १ । ४ ।
"[illegible]
[illegible] ।")

छेदन क्ली ((छिद् + भावे ल्युट् ।) खण्डन द्विधा करणम् । तत्पर्यायः । वर्द्धनम् २ इत्यमर । ३ । २ । ७ । कर्त्तनम् ३ कल्पनम् ४ छिद् ५ । इति हेमचन्द्रः । (यथा मनुः । १ । ६४ ।
"[illegible] ।"
भागः । [illegible] । यथा [illegible]
४ । १९ ।
"[illegible] इदम् ।
[illegible] ॥"
अंशः । इति मेदिनी । ने ६१
(छिनत्ति । छिद् + ल्युः । छेदके त्रि । यथा महाभारते । ९ । ११ । ६ ।
"[illegible] ।
[illegible] ।"
[illegible] । १ । ११ । १ ।

'[illegible] ।
[illegible] ।)

छेदनीय पुं (छेदितुं योग्यः । छिद् + "अर्हे कृत्यतृचश्च ।" ३ । ३ । १६९ । इति अनीयर् ।) कतकफलम् । इति राजनिर्घण्टः । (कतकशब्दे गुणान्यस्य ज्ञातव्याः ।) छेद्ये त्रि । (यथा सुश्रुते । १ । २५ ।
"[illegible] छेदनीयमतानि च ।)

छेदि त्रि (छिनत्तीति । छिद् + "सर्वधातुभ्य इन् ।" उणा ४ । ११८ । इति इन् ।) छेदनकर्त्ता । इत्युणादिकोषः ।

छेदित त्रि (छेदः सञ्जातोऽस्य । छेद + तारकादित्वादितच् ।) छिन्नम् । इति हेमचन्द्रः । (यथा कादम्बर्याम् । ६८ । ६२ ।
"छेदिताखिलक्लेशा [illegible] ।)

छेमण्ड पुं (छमु अदने + बाहुलकात् अण्डन् प्रत्ययः ।) पितृहीनः । इत्युणादिवृत्तिः । १ । १२८ । छमडा इति भाषा ।

छेलु पुं सामराजो । इति शब्दचन्द्रिका ।

छो य छेदने । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवां पर-स्मैं अनिट् ।) नतिच्छेदः । य छाति धान्यं लोकः । इति दुर्गादासः ।

छोटिका स्त्री (छुटति यक्षविघ्नकारिणी माया छिनत्तीति । छुट + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) अङ्गुष्ठाङ्गुलिध्वनिः । यथा "छोटिकाभि स्तम्भितजृम्भण तथा भूतशुद्धि कुर्यात् ।" इति तन्त्रसारः ।

छोटी [न्] पुं (छुटति मत्स्यजालविशेषः सम्बन्धी अस्तीति । छुट + णिनि ।) कैवर्त्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

छोरण क्ली (छुर + भावे ल्युट् ।) परित्यागः । इति त्रिकाण्डशेषः । छोड़न इति हिन्दी भाषा ।

छोलङ्ग पुं [illegible] । छुर + बाहुलकात् अङ्गच् । लस्य इत्वम् ।) मातुलुङ्गः । इति शब्दरत्नावली । टावानेबु इति भाषा ।

छ्यु इ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा आत्म अक सेट् ।) इ छ्यवते । इति दुर्गादासः ।

ज

ज जकारः । स व्यञ्जनाष्टमवर्णः । चवर्गतृतीय वर्णः । अस्योच्चारणस्थानं तालु इति व्याकरणम् । (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् । "इचु यशानां तालु ।" तथाच शिक्षायाम् ।
"इचुयशास्तु विज्ञेयास्तालव्याः ।")
अस्य स्वरूपं यथा कामधेनुतन्त्रे ।
"[illegible] ।"
(इत्युक्तेः) अस्य वैशेषिकतारो यथा वर्णोद्धारतन्त्रे ।
"[illegible] ।
[illegible]
त्रिधा ॥"

अस्य स्वरूपं यथा कामधेनुतन्त्रे ।
"जकारं परमेशानि । या स्वयं मधुकुण्डली
शरच्चन्द्रप्रतीकाशं सदा त्रिगुणसंयुतम् ।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं प्रिये ॥"
अस्य ध्यानं यथा वर्णोद्धारतन्त्रे ।
"ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने
नानालङ्कारसंयुक्तैर्भुजैरष्टाभिर्युताम् ।
रक्तचन्दनदिग्धाङ्गीं विचित्राम्बरधारिणीम्
त्रिलोचनां जगद्धात्रीं परमां भक्तवत्सलाम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
अस्य पर्यायो यथा —
"जः ब्रह्मो चामरः शूली भोगदा त्रिमुखः स्थिरा
लम्बोष्ठा क्षयो लता धातकी सुमुखो विभुः ।
लम्बोदरी स्मृतिः प्रज्ञा सुप्रभा कर्णिकाधरा
चीरबाहुः कवित्वभो नन्दी सेना सुराधिपः ।
जयन्ती देविनी वामो मातङ्गी मदनाङ्कुश ।
भुजगास्थनग्नो वाणी यामोन्नो मन्त्रिकल्पः ॥"
इति नानातन्त्रम् ।
(धातुपाठेऽनुबन्धविशेषः । यथा कविकल्पद्रुमे ।
"ञी ज्वराद्यो निरयाद्यः साधुर्वृद्धिमक्
युग ॥"
छन्दःशास्त्रे लघ्वगुरुमध्यगणविशेषः । (।ऽ।)
यदुक्तं छन्दोमञ्जर्याम् ।
"जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः ॥" इति ।)

ज पुं (जयति जायते वा । जि जन् वा + "अन्येष्वपि दृश्यते ।" ३ । २ । १०१ । इति डः ।) मृत्युञ्जयः । जनिः । तातः । पिता । जनार्दनः । इति मेदिनी । जे १ । विषम् । मुक्तिः । तेजः । पिशाचः । इति शब्दरत्नावली । वेगः । इत्येकाक्षरकोषः ।

ज त्रि (जयति विजयतीति । जि + डः ।) जेता । वेगितः । इति शब्दरत्नावली ।

जकुट क्ली (जः वातः तत्र कुटति वक्रीभवतीति । कुट कौटिल्ये + "इगुपधज्ञा—" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) वार्त्ताकुपुष्पम् । इति मेदिनी । टे ३१ ।

जकुट पुं (जो वात तत्र कुटतीति । कुट + कः ।) मलयपर्वतः । कुक्कुरः । इति मेदिनी । टे ३१ ।

जक्ष इ ल द दाने । भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (अदा पर सक सेट् ।) इ जक्ष्यते । स तथा धातौ नैरुक्तमिद्रि [illegible] । स भक्षाद्वि पर्याद्वि चाद् चाद् चाद् चाद् [illegible] । [illegible] । इ चक्षे । इति दुर्गादासः ।

जक्ष य लु क भक्षे । हसे । इति कविकल्पद्रुमः । (अदा पर भक्षे सक हसे अक सेट् ।) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । अत अमरटीकायां चक्र-

जकारस्थान:स्वयकारश्छान्दसो द्रष्टव्य इत्युक्तं वर्णादिरयं निर्णीतः। च, जचति। लु च, जक्षिति। इति दुर्गादासः॥

जक्षणं, क्ली, (जक्ष+भावे ल्युट्।) भक्षणम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ८७॥

जक्ष्मः, पुं, (जक्षिति भक्षयति शरीरं नाशयतीत्यर्थः। जक्ष+बाहुलकात् मन्।) जक्ष्मा। इत्यमरटीका॥ (केचित्तु "अर्त्तिस्तुसुहुसृति।" १।१३६। उणादिसूत्रेण यच पूजायामिति धातोर्मनुप्रत्ययनिर्द्देशात् अन्तःस्थयकारादिरिति मन्यन्ते॥)

जक्ष्मा, [न्] पुं, (जक्षिति भक्षयति शरीरं नाशयतीत्यर्थः। जक्ष+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन्।" उणा।४।१४४। इति मनिन्।) यक्ष्मरोगः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

जगच्चक्षुः, [स्] पुं, (जगतां भुवनानां चक्षुरिव प्रकाशकत्वात्।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः। २।१२॥ (यथा, काशीखण्डे। ४६। ४४।
"इति काशीप्रभावज्ञो जगच्चक्षुस्तमोनुदः।
स्तुत्वा द्वादशधात्मानं काशीपुर्य्यां व्यवस्थितः॥")

जगत्, क्ली, (गच्छतीति। गम+"द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च।" ३।२।१३८। इत्यस्य वार्त्तिं इति क्विपि द्वित्वे च "गमः क्वौ।" ६।४।४०। इति मलोपे तुक्।) विश्वम्। तत्पर्य्यायः। जगती २ लोकः ३ पिष्टपम् ४ भुवनम् ५। इत्यमरः। २।१।६॥ विष्टपम् ६। इति तट्टीका॥ (यथा, मनुः। १।५२।
"यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत्।
यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्व्वं निमीलति॥"
गच्छति इतस्ततो वातीति।) वायौ, पुं। (गच्छन्त्यस्मिन् जीवा इति। महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। १५१।
"विसृक्तो सुक्ततेजाश्च श्रीमान् श्रीवर्द्धनो जगत्॥")
जङ्गमे त्रि। इति मेदिनी। ते, १०८॥

जगत्कर्त्ता, [र्त्तृ] पुं, (करोतीति। कृ+तृच्। ततो जगतः कर्त्ता कारकः।) ब्रह्मा। इति हेमचन्द्रः। २।१२६॥

जगत्प्राणः, पुं, (जगतां विश्वस्थजीवानां प्राणो जीवनम्।) वायुः। इत्यमरः। १।१।३५॥

जगत्साक्षी, [न्] पुं, (जगतां भुवनानां साक्षी कर्म्मद्रष्टा।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः।२।१२॥

जगती, स्त्री, (गच्छति कार्य्यत्वात् नष्टा भवतीति। गम+"वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च।" उणा २।८४। इति अतिप्रत्ययेन निपातनात् साधुः। ततः शतृतुल्यत्वात् "उगितश्च।" ४।१।६। इति ङीप्।) भुवनम्। (यथा, रामायणे। २। ६६। ११।
"स्वप्नेऽपि सागरं शुष्कं चन्द्रञ्च पतितं भुवि।
उपरुद्धाञ्च जगतीं तमसेव समावृताम्॥")
पृथ्वी। (यथा, मार्कण्डेये। ६। २२।
"तमायान्तं ततो देवी सर्व्वदैत्यजनेश्वरम्।
जगत्यां पातयामास भित्वा शूलेन वक्षसि॥")
जनः। छन्दोविशेषः। इति मेदिनी। ते,१०८॥ (सा च द्वादशाक्षरा वृत्तिः। यथा, छन्दोमञ्जर्य्यां १ स्तवके।
"त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता॥"
अस्या उदाहरणादीनि छन्दःशब्दे द्रष्टव्यानि॥)
जम्बूद्वीपम्। इति हेमचन्द्रः॥

जगदम्बा, स्त्री, (जगतामम्बा माता।) दुर्गा। यथाह कश्चित्।
"अदूरे जगदम्बाया शारदीयो महोत्सवः॥"
"जगदम्बापदद्वन्द्वमापदां क्षयसाधनम्॥"
इति मूलपाणिः॥
अपि च ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ३१ अध्याये।
"विष्णुमायां भगवतीं दुर्गां दुर्गतिनाशिनीम्।
प्रकृतिं जगदम्बाञ्च पतिपुत्त्रवतीषु च॥"

जगदम्बिका, स्त्री, (जगतां अम्बा जननी। ततः स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।) दुर्गा। यथा,
"सृष्टिस्थितिविनाशानां विधात्री जगदम्बिका।
अहं सर्व्वान्तरस्था च संसारार्णवतारिणी॥"
इति भगवतीगीतायां ५ अध्यायः॥
(यथा च देवीभागवते। १।७।४६।
"कामं कुरुष्व वधमद्य ममैव मातर्दुःखं न मे मरणजं जगदम्बिकेऽत्र॥")

जगदाधारः, पुं, (जगतामाधारः आश्रयः।) वायुः। इति शब्दचन्द्रिका॥ जगदाश्रयः। यथा,
"कालो हि जगदाधारः।" इति स्मृतिः।

जगदीशः, पुं, (जगतामीशो नियन्ता।) विष्णुः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, पाद्मे उत्तरखण्डे। १११ अध्याये।
"सर्व्वान्तर्यामी जगदीशश्चाणूरमर्द्दनः प्रभुः॥"
विधाता। यथा, कुमारे। २।६।
"जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः।
जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निरीश्वरः॥"
स्वनामख्यातपण्डितविशेषः। स च न्यायशास्त्रटीकाद्यास्यार्थवादिग्रन्थप्रणेता अस्य जन्मस्थानं नवद्वीपः॥)

जगद्गौरी, स्त्री, (जगत्सु मध्ये गौरी।) मनसादेवी। इति शब्दरत्नावली॥

जगद्धात्री, स्त्री, (जगतां धात्री विधात्री।) दुर्गाविशेषः। अस्याः पूजायाः कालो विधिश्च यथा, निगमकल्पसारज्ञानसारस्वते ग्रन्थे दुर्गाकल्पे।
श्रीशिव उवाच।
"प्रसीद जगतां मातर्ज्जगन्निस्तारकारिणि!।
अतएव महेशानि! तवाहं शरणागतः॥
त्वया यत् कथितं पूर्व्वं तत् सर्व्वञ्च श्रुतं मया।
जगद्धात्री महादुर्गा चतुर्व्वर्गफलप्रदा॥
तस्याः पूजाविधिर्दिनं कालं तन्न प्रकाशितम्।
तद्वद कथयेशानि! श्रोतुमिच्छामि साम्प्रतम्॥
श्रीदेव्युवाच।
कथयामि महेशान! सावधानोऽवधारय।
तस्याः पूजाविधिर्दिनं समयं भावभेदतः॥
कार्त्तिके शुक्लपक्षे च या दुर्गानवमी तिथिः।
सा प्रशस्ता महादेव! महादुर्गाप्रपूजने॥
प्रातश्च सात्त्विकी पूजा मध्याह्ने राजसी मता।
सायाह्ने तामसी पूजा त्रिविधा परिकीर्त्तिता॥
जपयज्ञादिभिर्द्देव! इति त्रैकालिकी मता।
अथान्यत् संप्रवक्ष्यामि शृणुष्व परमेश्वर!॥
सप्तम्यादिनवम्यान्तं पूजाकालमितीरितम्।
त्रिदिने त्रिविधा पूजा दशम्याञ्च विसर्ज्जयेत्॥
पूजापरेऽह्नि देवेश! तत्राप्यत्र विसर्ज्जनम्।
बोधितायाः प्रकारेण तत्र पूजा प्रकीर्त्तिता॥
श्रीशिव उवाच।
त्रिसन्ध्याव्यापिनी सा तु यदि स्यान्नवमी तिथिः।
त्रिकाले त्रिविधा पूजा कथं देया जगन्मयि!॥
कथयस्व महेशानि! इति मे संशयो हृदि॥
श्रीदेव्युवाच।
सा प्रातर्व्यापिनी यत्र वासरे नवमी तिथिः।
त्रिसन्ध्यं पूजयेत्तत्र वासरे जगदम्बिकाम्॥
मुहूर्त्तव्यापिनी चापि तत्र ग्राह्या महेश्वर!।
एककाले त्रिधा पूजा साधको नैव कारयेत्॥
इति ते कथितं वत्स! किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि।
कथयिष्यामि तद्भक्त्या तव प्रीत्या त्रिलोचन!॥"
श्रीपार्व्वत्युवाच।
"दशम्यां बलिदानन्तु निषिद्धं जगदीश्वर!।
कथं त्रिकालं पूजा सा सम्भवेत् परमेश्वर!॥
श्रीशिव उवाच।
नवमीतिथिमाश्रित्य यत्र पूजाविधिर्भवेत्।
निषिद्धं बलिदानन्तु दशम्यां तत्र सुन्दरि!॥
नवमीदिनमाश्रित्य पूजाविधिरिहोदितः।
दशम्यां बलिदानन्तु निषिद्धं नात्र पार्व्वति!॥
ज्ञानामृतसारे पूर्व्वं पूजाप्रकारं उक्तः।
"मुहूर्त्तव्यापिनी चापि प्रातश्चेन्नवमी तिथिः।
तद्दिने पूजनं कार्य्यं त्रिसन्ध्यं वरवर्णिनि!॥
त्रिकालं पूजयेत्तत्र नैककाले कदाचन॥"
अथ कात्यायनीतन्त्रे अष्टसप्ततिपटले।
"कुम्भराशिंगते चन्द्रे नवम्यां कार्त्तिकस्य च।
उदयस्थोदिते भानुर्दुर्गामाराध्य यत्नवान्॥
पुत्त्रारोग्यबलं लेभे लोकसाक्षित्वमेव च।
तां तिथिं प्राप्य मनुजः शनिभौमदिने यदि॥
प्रपूजयेन्महादुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम्॥"
शक्तिसङ्गमतन्त्रे।
"कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्यां जगदीश्वरीम्।
त्रिकालमेककालं वा वर्षे वर्षे प्रपूजयेत्॥
निर्म्माय प्रतिमां शक्त्या जगद्धात्र्या विधानतः।
पूजयित्वा परदिने प्रतिमां तां विसर्ज्जयेत्॥
एवं कृत्वा चक्रवर्त्ती भवेत् साधकसत्तमः।
पुत्त्रपौत्त्रधनैश्वर्य्यसंयुतास्य भवेत् पुरी॥"
तन्त्रान्तरे।
"कुजवारे युगाद्यायां नवम्यान्तु जगत्प्रसूः।
प्रादुर्भूता महेशानी तत्र तां परिपूजयेत्॥"
तन्त्रान्तरे।
"त्रिकालं पूजयेद्दुर्गां स्नानेनैकाहरेण च।
नानारत्नविधानेन गीतवाद्यपुरःसरम्॥
कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्याञ्च विशेषतः।
कृत्वैवं साधकश्रेष्ठो लभेद्राज्यमकण्टकम्॥"

योगिनीतन्त्रे ।

'कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्याञ्च विशेषतः ।
प्रगलभासु जगद्धात्रीं पूजयेद्दीपमालया ॥

आगमतत्त्वसारे ।

कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्यां भौमवासरे ।
आविर्भूता जगद्धात्री युगाद्यौ दैत्यनाशिनी ॥

उत्तरकामाख्यातन्त्रे ।

'कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु चेतायां प्रथमेऽहनि ।
त्रिसन्ध्यं पूजयेद्देवीं दुर्गां सम्यनप्रहृष्टये ॥ *॥

कुब्जिकातन्त्रे ।

कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्यां जगदम्बिकाम् ।
दुर्गां प्रपूजयेन्भक्त्या धर्म्मकामार्थसिद्धये ॥ *॥

दुर्गाकल्पे विद्योत्पत्तिः ।

कार्त्तिके शुक्लपक्षेऽह्नि भौमवारे जगत्प्रसूः ।
सर्व्वदेवहितार्थाय दैत्यानाशनाय च ॥
आविरासाज्जगच्छान्त्यै युगाद्यौ परमेश्वरी ॥

व्रतकालविवेकधृतवचनम्

कार्त्तिकेऽमलपक्षस्य त्रेतायां नवमेऽहनि ।
पूजयेत्तां जगद्धात्रीं सिंहपृष्ठे निषेदुषीम् ॥ *॥

स्मृतिः ।

'युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्व्वतीप्रिया ।
रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥'*॥

कृत्यतत्त्वार्णवे ।

"कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता ।
पूर्व्वाह्णसमये तत्र पूजाविधिरिहोदितः ॥'*॥

भविष्यपुराणकृत्यतत्त्वार्णवयोः ।

'कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता ।
पूर्व्वाह्णसमये काष्ठात्मिका परदिने यदि ॥
तत्र पूजादिकं कुर्य्यात् पिण्डनिर्व्वपणादृते ॥'

स्मृतिसारे

कार्त्तिकस्य युगाद्यायामुद्दिष्टकामोऽर्च्चयेदुमाम् ॥
इति जगद्धात्रीपूजाकालव्यवस्था ॥ * ॥ * ॥

"अथ जगद्धात्रीविद्योत्पत्तिः ।

श्रीपार्व्वत्युवाच ।

"भगवन् । प्राणनाथेश मन्त्रतत्त्वविशारद ।
श्रुता कात्यायनीविद्यासमुत्पत्तिस्त्रिलोचन ॥
महादुर्गाजगद्धात्रीविद्योत्पत्तिर्भवद्दयतः ।
तत् सत्यं ब्रूहि भगवन् । कृपया परमेश्वर ॥
यदि न कथ्यते देव विमुञ्चामि तदा तनुम् ॥

श्रीशिव उवाच ।

शृणु पार्व्वति वक्ष्यामि रहस्यं परमाद्भुतम् ।
यत् श्रुत्वा लभते देवि । सौभाग्यं सुखमुत्तमम् ॥
पुरा पुरन्दरमुखाः स्वेश्वरत्वाभिमानिनः ।
प्राहुः किमीश्वरीऽस्मासु अन्यतिरिक्तं सुरानिति ॥
अथ दुर्गा जगन्माता नित्या चैतन्यरूपिणी ।
एतेषां धर्म्मसेतूनामिन्द्रादीनां नियन्त्रणम् ॥
करिष्यामीति निश्चित्य ज्योतीरूपं दधात्यलम् ।
तेषामाविरभूद्दुर्गा जगद्धात्री जगन्मयी ॥
कोटिसूर्य्यप्रतीकाशा चन्द्रकोटिसमप्रभा ।
ज्वलन्तं पश्यतामिव सर्व्वलोकभयङ्करी ॥
तद्दृष्ट्वा सुराः सर्व्वे भयमापुर्म्महौजसः ।
किमेतदिति निश्चेतुं प्रत्यक्ष्ये ह्यभवन् सुराः ।
वायुमाहुः समाहूय किमेतत् परमाद्भुतम् ॥
विजानीहि महावीर । मातरिश्वा दिव्य मते ॥
ततो वायुर्द्दुतं तत्र गतस्तेजोऽन्तिकं ततः ।
तमन्तिकमुपायातं प्राह तेजोमयी तदा ॥
बलवान् वक्तुमायातो योऽद्य किञ्चास्ति वा त्वयि ।
आशु प्रवदते सत्यं पृथिवीतलसम्भवम् ॥
इति प्रत्युक्तवान् वायुः चाथ तत्रैव तिष्ठति ।
आज्ञप्तेन तृणमिति निदधौ वायवे तृणम् ॥
वायुः सर्व्वप्रयत्नेन नादातुं तत् क्षमोऽभवत् ।
ततो देवाः प्राहुरग्निं भीता उद्विग्नमानसाः ॥
अग्ने एतद्विजानीहि किमेतत् कर्म्म चाद्भुतम् ।
इत्युक्तो देवताइन्द्रैरग्निस्तेजोऽन्तिकं गतः ॥
अमरो जातवेदा वा तेजो वागित्युवाच तम् ।
स प्रोक्तवानग्निरस्मि सर्व्वदाहकशक्तिकः ॥
दहैतत्तृणमत्यल्पमिति तस्मै तृणं ददौ ।
अग्निः सर्व्वप्रयत्नेन दग्धुं नैतत् क्षमोऽभवत् ॥
ततो निवृत्ते वह्निभूत्वा सोऽप्यन्तर्हितः ।
एकत्रस्थाः सुराः सर्व्वे मन्त्रयामासुरुत्तमम् ॥
इयमेवेश्वरी नूनं लोकानां नेश्वरा वयम् ।
इति निश्चित्य सुधियस्तुष्टुवुः परमेश्वरीम् ॥
प्राहुर्द्देवगणाः सर्व्वे क्षमीशा नेश्वरा वयम् ।
ईश्वरत्वाभिमानेन यदस्माकं सुदुष्कृतम् ॥
क्षन्तुमर्हसि तत् सर्व्वं कृपया जगदम्बिके ॥
तव रूपं सुगोप्यं यन्मङ्गलं सर्व्वमङ्गलम् ॥
तद्द्रष्टुं वयमिच्छामो देहि दर्शनमुत्तमम् ।
इत्युक्ताना सुरश्रेणीनामाविरासीच्चिदाम्बरे ॥
तेजस्यन्तर्हिते तस्मिन् चमत्कारककलेवरे ।
मृगेन्द्रोपरि सुखासीना सर्व्वालङ्कारभूषिता ॥
चतुर्भुजा महादेवी रक्ताम्बरधरा शुभा ।
बालार्कसदृशीदेहा नागयज्ञोपवीतिनी ॥
त्रिनेत्रा कोटिचन्द्राभा देवर्षिमुनिसेविता ।
दर्शयामास देवानामेवं रूपं जगन्मयी ॥
ततस्तां तुष्टुवुर्द्देवा जगद्धात्रीं महेश्वरीम् ।
वरं प्रापुः सुरगणा यथेष्टं त्रिदशालये ॥
तथैवान्तर्हिता देवी महादुर्गा जगन्मयी ।
इति ते कथितं भद्रे । विद्योत्पत्तिं सुदुर्लभाम् ॥

इति कात्यायनीतन्त्रे ७६ पटलः ॥ * ॥

श्रीशिव उवाच ।

'अथ दुर्गामनुं वक्ष्ये शृणुष्व हरवल्लभे ॥
यस्य प्रसादमात्रेण मुच्यते भवबन्धनात् ॥
चान्तवर्णं समुद्धृत्य वामकर्णविभूषितम् ।
इन्दुबिन्दुसमायुक्तं बीजं परमदुर्लभम् ॥
चतुर्व्वर्गप्रदं साक्षान्महापातकनाशनम् ।
एकाक्षरीसमा नास्ति विद्या त्रिभुवने प्रिये ॥
कूर्चाद्यां वा जपेद्विद्यां तदन्तां वाथ सुन्दरी ।
लज्जाद्यां वा जपेद्विद्यां मध्ये वा जपेत् सुधीः ॥
वधूबीजयुतां वापि स्वाहान्तां वा जपेत् पुनः ।
लक्ष्म्याद्यां वा जपेद्विद्यां चतुर्व्वर्गफलाप्तये ॥
वाग्भवाद्यां जपेद्वापि प्रणवाद्यां जपेत् पुनः ।
कामबीजादिकां वापि मध्ये वा जपेत् पुनः ॥
अष्टधा विविधा विद्या कथिता मया पुनः ।
विना गर्भं विना पुष्पैर्व्विना होमपुरःसरैः ॥
प्राणायामं विना देवि । जपमात्रेण सिद्धिदा ।
मन्त्रस्यास्य ऋषिर्द्देवि । नारदः परिकीर्त्तितः ॥
गायत्री छन्द आख्यातं जगद्धात्री च देवता ।
चतुर्व्वर्गप्रदा दुर्गा सर्व्वमन्त्रेषु संस्थिता ॥
दीर्घस्वरसमायुक्तनिजबीजानि पार्व्वति ॥
विन्यसेदात्मनो देहे हृदयादिषु शङ्करि ॥
पूर्व्ववन्न्यासवत्यन्तं पूर्व्ववत् कर्म्म चाचरेत् ।
कालीवच्चान्तरन्यस्य जपेद्विद्यामहर्निशम् ॥
लक्षद्वादशकं देवि । पुरश्चरणमीरितम् ।
यथास्थाने यथाकाले यथाचारविधानतः ॥
प्रणमेत् परया भक्त्या दुर्गां दुर्गतिनाशिनीम् ॥*॥
ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व नगनन्दिनि ॥
सिंहस्कन्धाधिरूढां नानालङ्कारभूषिताम् ।
चतुर्भुजां महादेवीं नागयज्ञोपवीतिनीम् ॥
शङ्खचक्रधनुर्ब्बाणलोचनत्रितयान्विताम् ।
रक्तवस्त्रपरीधानां बालार्कसदृशीतनुम् ॥
नारदाद्यैर्म्मुनिगणैः सेवितां भवसुन्दरीम् ।
त्रिवलीवलयोपेतनाभिनालमृणालिनीम् ॥
रत्नद्वीपे महाद्वीपे सिंहासनसमन्विते ॥
प्रफुल्लकमलारूढां ध्यायेत्तां भवगेहिनीम् ।
एवं ध्यात्वा जगद्धात्रीं पूर्व्वोक्तपूजनं चरेत् ॥
यन्त्रमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व हरवल्लभे ॥
त्रिकोणमिति षडादौ चैविन्दवहिरन्ततः ।
अष्टपत्रं ततो लिख्य त्रिरेखासहितं ततः ।
चतुर्भूपुरसंयुक्तं विलिखेद्विधिना सुधीः ॥
तत्र तां पूजयेद्देवीं मूलप्रकृतिरूपिणीम् ।
प्रभाद्याः शक्तयः पूज्या गन्धाद्यैश्चपञ्चोपचारैः ॥
प्रभा माया जया सूक्ष्मा विशुद्धा नन्दिनी पुनः ।
सुप्रभा विजया सर्व्वसिद्धिदा नव शक्तयः ॥
ह्रीमाद्याः पूजयेत्तास्तु रक्तचन्दनदूर्व्वकैः ।
शवपद्मनिधी देव्या वामदक्षिणयोगतः ॥
पूजयेत् परया भक्त्या रक्तचन्दनदूर्व्वकैः ।
अर्घ्यदानं ततः कुर्य्यात् पूजान्ते नगनन्दिनि ॥
अङ्गावृतिः पुनः पूज्या पञ्चकोणेषु मातरः ।
वज्राद्यायुधसंयुक्ता भूपुरे लोकनायकाः ॥

इति कात्यायनीतन्त्रे ८० पटलः ॥ * ॥

श्रीशिव उवाच ।

'पूजा निधिविधानेन चतुर्व्वर्गफलाप्तये ।
कर्त्तव्या या तु दुर्गायास्तां शृणुष्व शुभानने ॥
अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां नवम्यां वापि यत्नतः ।
यः पूजयेन्महादुर्गां सोऽभीष्टफलमाप्नुयात् ॥
पौर्णमास्याममायां वा रविसंक्रमणे तथा ।
शनिभौमदिने चैव पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥
सुखं सौभाग्यमारोग्यमैश्वर्य्यं लभते ध्रुवम् ।
शनिभौमदिने चैव यदि स्यादष्टमी तिथिः ॥
तत्र पूज्या जगद्धात्री पुत्रपौत्रधनप्रदा ।
सोमवारेऽप्यमावास्या महानन्दप्रदा युता ॥
उत्तरा श्रवणीयुक्ता आश्विन्यादि च पार्व्वति ॥
चतुर्थ्यङ्गारवारे च रोहिण्यादियुता यदि ॥
गुर्व्वष्टम्यां तथा स्वाती यदि स्यात् परमेश्वरि ॥
एषु पूजा महादेव्याः कर्त्तव्या धर्म्मसिद्धये ।
मधुमासे सिताष्टम्यां वैशाखे सितयेऽहनि ।

पौर्णमास्यां तथा ज्यैष्ठे अमायाञ्च महेश्वरि ! ॥
मिथुनेऽर्के द्वितीयायां श्रावणे द्वादशीदिने ।
भाद्रे मास्यसिताष्टम्यां आश्विने शुक्लपक्षके ॥
सप्तम्यामेव चाष्टम्यां नवम्याञ्च विशेषतः ।
अमायां कार्त्तिके चैव नवम्यां शुक्लपक्षके ॥
नक्तं मार्गशिरे भूते पौषेऽष्टम्यां सितेतरे ।
माघे च सितपक्षम्यां फाल्गुन्यां च सुरेश्वरि ! ॥
एषु द्वादशमासेषु तिथिष्वेतासु पार्व्वतीम् ।
पूजयेत् परया भक्त्या यथाविभवविस्तरैः ॥
राजराजेश्वरो भूत्वा वसेत् कल्पायुतं दिवि ।
पुत्त्रपौत्त्रधनर्द्धीनामधिपो जायते ऽचिरात् ॥
अन्ते देवीपुरं याति भुक्त्वा भोगान् यथेप्सि-
तान् ॥

श्रीपार्व्वत्युवाच ।
देवदेव ! महादेव ! विश्वनाथ ! महेश्वर ! ।
श्रुता तव मुखाम्भोजाद्दुर्गापूजा महाफला ॥
केन वा पूजिता देवी कस्य वा किञ्च सिध्यति ।
केन प्रकाशिता स्वर्गेऽस्मिन् सर्व्वं कथय प्रभो ! ॥

श्रीशिव उवाच ।
रामरावणयोर्युद्धे दुर्गा रामेण पूजिता ।
अवधीद्रावणं राम इषे मासि प्रपूजनात् ॥
तेन लोकाश्चरिष्यन्ति दुर्गायाः शारदोत्सवम् ।
एवमाराध्य देवेशीमिन्द्रजिद्रावणात्मजः ॥
अभवत् कार्त्तिके यो वै दुर्गामेवं समर्च्चयन् ।
अमायां कार्त्तिके मासि तारकासुरनाशकः ॥
कुम्भराशिगते चन्द्रे नवम्यां कार्त्तिकस्य च ।
उपस्यद्यौदितो भानुर्दुर्गामाराध्य यत्नवान् ॥
पुनारोग्यवरं लेभे लोकपालित्वमेव च ।
तां तिथिं प्राप्य मनुजः शनिभौमदिने यदि ॥
प्रपूजयेन्महादुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम् ।
एवं मार्गशिरे मासि वृषराशिगते विधौ ॥
चतुर्द्दश्यां निशायान्तु चन्द्रः संपूज्य पार्व्वतीम् ।
महापापाद्विमुक्तोऽसौ राजीशत्वमवाप च ॥
तेन मार्गशिरे मासि चतुर्द्दश्यां प्रपूजयेत् ।
इन्द्रत्वमेवमिन्द्रोऽसौ लेभे दुर्गां समर्च्चयन् ॥
ब्रह्मत्वमपि विष्णुत्वं रुद्रत्वञ्च महेश्वरि ! ।
देवत्वं सर्व्वदेवानामभवच्चण्डिकार्च्चनात् ॥
भूतं भव्यं भविष्यं यत् स्थावराणि चराणि च ।
सर्व्वं दुर्गाप्रभावेण स्वस्वभोगमवाप्नुयुः ॥
विना दुर्गां महेशानि ! न किञ्चिदपि वर्त्तते ।
इति ते कथितं देवि ! संक्षेपेण तवाग्रतः ॥
महादुर्गाजगद्धात्रीविद्योत्पत्तिं सुदुर्लभाम् ॥”
इति कात्यायनीतन्त्रे ७८ पटलः ॥
(सरस्वती । यथा, मार्कण्डेये । २३ । ३० ।
“जगद्धात्रीमहं देवीमारिराधयिषुः शुभाम् ।
स्तोष्ये प्रणम्य शिरसा ब्रह्मयोनिं सरस्वतीम् ॥”)

जगद्बलः, पुं, (जगतां बलं यस्मात् ।) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जगद्योनिः, पुं, (जगतां योनिरुत्पत्तिस्थानम् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २०० । १३ ।
“जगद्योनिं जगद्बीजं जयिनं जगतो गतिम् ॥”)
विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाम ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १२ । ३२ ।
“ते समेत्य जगद्योनिमनादिनिधनं हरिम् ॥”
केचित्तु हरिविशेषणं कल्पयन्ति ॥)
ब्रह्मा । (यथा, कुमारे । २ । ९ ।
“जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः ॥”)
पृथिव्यां स्त्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जगद्वहा, स्त्री, (जगन्ति वहति धारयतीति । वह + अच् । अजादित्वात् टाप् ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जगद्विनाशः, पुं, (जगतां विनाशो ध्वंसः अखिलकार्य्यनाश इत्यर्थः यस्मिन् ।) युगान्तः । इति हलायुधः ॥ (प्रलयकाले च अखिलकार्य्यशून्यत्वं यथाह मनुः । १ । ५२—५४ ।
“यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्व्वं निमीलति ॥
तस्मिन् स्वपिति तु स्वस्थे कर्म्मात्मानः शरीरिणः ।
स्वकर्म्मभ्यो निवर्त्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति ॥
युगपत्तु प्रलीयन्ते यदा तस्मिन् महात्मनि ।
तदायं सर्व्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ॥”)

जगन्नाथः, पुं, (जगतां नाथ ईश्वरः ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते ।१।४।३६।
“देवदेव ! जगन्नाथ ! भूतभव्यभवत्प्रभो ! ।
तपश्चरसि कस्मात्त्वं किं ध्यायसि जनार्द्दन ! ॥”)
पुरुषोत्तमक्षेत्रम् । यथा,

मुनय ऊचुः ।
“पुरुषोत्तमाख्यं सुमहत् क्षेत्रं परमपावनम् ।
यत्रास्ते दारवतनुः श्रीशो मानुषलीलया ॥
दर्शनान्मुक्तिदः साक्षात् सर्व्वतीर्थफलप्रदः ।
तन्नो विस्तरतो ब्रूहि तत् क्षेत्रं केन निर्म्मितम् ॥
ज्योतिःप्रकाशो भगवान् साक्षान्नारायणः प्रभुः ।
कथं दारुमयस्तस्मिन्नास्ते परमपूरुषः ॥

जैमिनिरुवाच ।
एतत् क्षेत्रवरञ्चास्य वपुर्भूतं महात्मनः ।
स्वयं वपुष्मान् यत्रास्ते सनातनरूपितं हि तत् ॥
यथा चानुदिनं देवाः सिद्धाः ब्रह्मर्षयस्तदा ।
समर्च्चितुमिहायान्ति देवेशं न तथान्यतः ॥
अहो ! तत् परमं क्षेत्रं विस्तृतं दशयोजनैः ।
तीर्थराजस्य सलिलादुत्थितं बालुकाचितम् ॥
नीलाचलेन महता मध्यस्थेन विराजितम् ।
एकं स्तनमिवावन्याः सुदूरात् परिभावितम् ॥”
ब्रह्माणं प्रति विष्णुवाक्यम् ।
“सागरस्योत्तरे तीरे महानद्यास्तु दक्षिणे ।
स प्रदेशः पृथिव्यां हि सर्व्वतीर्थफलप्रदः ॥
एकाम्रकाननाद्यावद्दक्षिणोदधितीरभूः ।
पदात् पदात् श्रेष्ठतमः क्रमेण परिकीर्त्तितः ॥
सिन्धुतीरे च यो ब्रह्मन् ! राजते नीलपर्व्वतः ।
पृथिव्यां गोपितं स्थानं तव चापि सुदुर्लभम् ॥
सुरासुराणां दुर्ज्ञेयं माययाच्छादितं मम ।
सर्व्वसङ्गपरित्यक्तस्तत्र तिष्ठामि देहभृत् ॥
क्षयालयेन नाक्रान्तं क्षेत्रं मे पुरुषोत्तमम् ।
नीलाद्रेरन्तरस्त्रि कल्पन्यग्रोधमूलतः ॥
वारुण्यां दिशि यत् कुण्डं रौहिणं नाम विश्रुतम् ॥
तत्तीरे निवसन्तो मां पश्यन्तश्चर्म्मचक्षुषा ।
तदम्भसा क्षीणपापा मम सायुज्यमाप्नुयुः ॥
व्रतेषु तीर्थेषु च यज्ञदानयोः
पुण्यं यदुक्तं विमलात्मनां हि ।
अहर्निवासात्लभते च सर्व्वं
निमेषवासात् खलु चाश्वमेधिकम् ॥

जैमिनिरुवाच ।
उदकान्तः समागत्य कृतचिह्नायनोक्तमः ।
कारणोदकमस्पृश्य तस्मिन् कुण्डे निमज्जितः ॥
विलोक्य माधवं नीलरत्नकान्तिं कृपानिधिम् ।
काकदेहं समुत्सृज्य लुठमानं मुहुः क्षितौ ।
शङ्खचक्रगदापाणिस्तस्य पार्श्वे व्यवस्थितः ॥”
यमं प्रति लक्ष्मीवाक्यम् ।
“पञ्चक्रोशमिदं क्षेत्रं समुद्रान्तर्व्यवस्थितम् ।
त्रिक्रोशं तीर्थराजस्य तटभूमौ सुनिर्म्मलम् ॥
सुवर्णबालुकाकीर्णं नीलपर्व्वतशोभितम् ।
योऽसौ विश्वेश्वरो देवः साक्षान्नारायणात्मकः ॥
संयम्य विषयग्रामं समुद्रतटमास्थितः ।
उपासितुं जगन्नाथं चतुःषष्ठ्यात्मकः प्रभुः ॥
यमेश्वर इति ख्यातो यमसंयमनाशनः ।
यं दृष्ट्वा पूजयित्वा तु कोटिलिङ्गफलं लभेत् ॥
सीमा प्रतीची क्षेत्रस्य शङ्करस्य महर्द्धिनि ।
शङ्खाग्रे नीलकण्ठः स्यादेतत् क्रोशं सुदुर्लभम् ॥
परमं पावनं क्षेत्रं साक्षान्नारायणस्य वै ।
शङ्खस्योदरभागस्तु समुद्रोदकसंप्लुतः ॥
यत्सम्पर्कात् समुद्रोऽत्र तीर्थराजत्वमागतः ।
यथायं भगवान्मुक्तिप्रदो दृष्टिपथं गतः ॥
तथेदं मरणात् क्षेत्रं सिन्धुस्नानाद्धि मुक्तिदम् ।
चिच्छेद ब्रह्मणः पूर्व्वं रुद्रः क्रोधात्तु पञ्चमम् ॥
तच्छिरो दुस्त्यजं गृह्णन् ब्रह्माण्डं परिबभ्रमे ।
तत्रागतो यदा ब्रह्मकपालं परिमुक्तवान् ॥
कपालमोचनं तीर्थं द्वितीयावर्त्तसंस्थितम् ।
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु मरणं भवमोचनम् ॥
तृतीयावर्त्तसीमायां शक्तिं मे विमलाह्वयाम् ।
जानीहि धर्म्मराज ! त्वं भुक्तिमुक्तिफलप्रदाम् ॥
नाभिदेशे स्थितं ह्येतत् त्रयं कुण्डं वटो विभुः ।
कपालमोचनं यावद्दक्षाशनी प्रतिष्ठिता ॥
मध्यं शङ्खस्य जानीयात् सुगुप्तं चक्रपाणिना ।
तां दृष्ट्वा प्रणमेद्यस्तु भोगान् सोऽश्नाति शाश्वतान् ॥
सिन्धुराजस्य सलिलात् यावन्मूलं वटस्य वै ।
कीटपक्षिमनुष्याणां मरणान्मुक्तिदो मतः ॥
अन्तर्वेदी त्वियं पुण्या वाञ्छ्यते त्रिदशैरपि ।
यत्र स्थितान् हि पश्यन्ति सर्व्वांश्चक्राब्जधारिणः ॥
कामाख्या क्षेत्रपालश्च विमला चान्तरा स्थिता ।
साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपोऽसौ नृसिंहो दक्षिणे विभोः ॥
अन्तर्वेद्या रक्षणार्थं शक्तयोऽष्टौ प्रकल्पिताः ।
उग्रेण तपसा पूर्व्वमहं सर्व्वेण भाविता ॥
यदर्थं सा मया सृष्टा गौरी तस्याश्च भाविनी ।
सर्व्वसौन्दर्य्यवसतिर्वपुषो मे विनिर्गता ॥
तदा दृष्टा मया भद्रे ! वचनं मे प्रियं कुरु ।
अन्तर्वेदीं रक्ष मम [illegible]भिः ॥

नात्र लिङ्गं स्वयम्भोक्ता चण्डी लिङ्गु संस्थिता ।
मङ्गला वटमूले तु दक्षिणे विमला तथा ।
[illegible] पूर्वभागे तु संस्थिता सर्वमङ्गला ।
अष्टाङ्गी तथा तत्र कुवेरदिक् संस्थिता ।
[illegible] पूर्वतस्तु प्रतिष्ठिता ।
[illegible] पश्चात् [illegible] संस्थिता ।
[illegible] मेद दृष्ट्वा सर्वोऽपि शङ्कर ।
[illegible] भित्त्वा उवास परमेश्वरम् ।
[illegible] नाम शिवपार्श्वे परमेश्वरम् ।
[illegible] महीपालं [illegible] नीलकण्ठकम् ।
[illegible] लिङ्गान्यष्टौ महीपते
यानि दृष्ट्वा नरा मर्त्त्या पूजयित्वा विमुच्यते ।”
तत्र भगवतस्त्वाविर्भावकारणम् ।

जैमिनिरुवाच ।

“इन्द्रद्युम्न नृपेण भूमौ [illegible] ।
[illegible] पितामहं सदसत् ।
[illegible] पृथिवीपते ।
[illegible] मर्यादाविधिनोऽन्वितम् ।
[illegible] पूर्वं [illegible] ।
[illegible] विस्मयम् ।
[illegible] महाभाग्यमागमम् ।
[illegible] स्फाटिकविनिर्मितम् ।
[illegible] दृष्टिं दिव्यं [illegible] ।
[illegible] विमानानि [illegible] ।
[illegible] परमेश्वरम् ।
[illegible] ।
[illegible] शुभलक्षणाम् ।
[illegible] शोभनाम् ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] विभो ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

[illegible] ततो यानौ यथासौ भगवान् नृप ।
पुन पुन प्रणम्यैव दशाङ्गयतो नृप ।
[illegible] कल्लोलोच्छ्रितम् ।
[illegible] महानन्दे विनिम्ब ।
वचसा नारदस्यैव पूजयामास पार्थिव ।
पूजावसाने प्रपच्छ नारद मुनिसत्तमम् ।
कीदृशी प्रतिमा विष्णोर्घटयिष्यति क पुन ।
विचारयन्तौ तावित्य यावन्नारदपार्थिवौ ।
[illegible] ततो वाणी शुश्राव चाम्बरीयत ।
अनौषधेयो भगवान् [illegible] स्थित ।
[illegible] महानन्दा स्वयं सोऽवतरिष्यति ।
[illegible] यावत् पञ्चदशाग्नि वै ।
उत्पत्स्यतेऽपि यो वृद्ध [illegible] ।
[illegible] प्रवेशैव द्वार बध्नन्तु यत्नत ।
बहिर्वाद्यानि कुर्वन्तु यावत् घटना भवेत् ।
[illegible] ।
सर्वे वर्द्धतिचैव कुर्यात् [illegible] ।
[illegible] कुर्यात्र यत्नैव [illegible] ।
[illegible] रक्षस्य चैव हि ।
[illegible] महाभीतिरन्यता च युगे युगे ।
तच्छ्रुत्वा नारदाद्याश्च यथोक्त विष्णुना स्वयम् ।
[illegible] तथा कर्त्तुं तथायातस्तु चक्रतो ।
[illegible] द्वारस्तु यावता ।
[illegible] घटिष्यामि दारुणा [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] गिरा दैवी मतान् [illegible] च ।
[illegible] सर्व देव क्रमात् [illegible] दिशि ।
[illegible] स भगवान् यथा पूर्वं यथोदित ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

श्रीक्षादौ [illegible] प्रतिष्ठिता ।
[illegible] प्रासाद [illegible] ।
उत्तरे [illegible] ।
कारयित्वा प्रतिष्ठाप्य तथैव [illegible] ।
पुरा स्थित [illegible] यो न [illegible] माधवम् ।
[illegible] ।
तस्य [illegible] ।
[illegible] महाराज । भविष्यत् [illegible] च ।
तत स नृपति श्रीमान् [illegible] ।
[illegible] योजयामास नारदम् ।
दिने दिने सुघटित प्रासादो वर्द्धते द्रुमा ।
[illegible] पूर्णमायस्तु [illegible] यथा प्रभौ ।

नारद उवाच ।

[illegible] राजेन्द्र । [illegible] चिरं प्रति ।
[illegible] जगन्नाथ [illegible] ।
पितामहं द्रष्टुकामो गत्वा [illegible] विभो ।
उपदेक्ष्यति [illegible] ।
उभौ तौ दिव्ययानेन जग्मतुर्[illegible] ।
[illegible] ।
दृष्ट्वा पितामहं दूरात् [illegible] नृप ।
[illegible] ।
[illegible] प्रणाम कृताञ्जलि ।
[illegible] भूमौ [illegible] ।
[illegible] ।
उवाच परमप्रीत इन्द्रद्युम्न पितामह ।
[illegible] ।

इन्द्रद्युम्न उवाच ।

[illegible] भगवान् [illegible] ।
[illegible] देवं जगन्नाथ [illegible] च प्रभो ॥

ब्रह्मोवाच ।

[illegible] ।
[illegible] महाभाग । नारद [illegible] ।
इन्द्रद्युम्नोऽपि [illegible] दृष्ट्वा [illegible] दिवं
[illegible] ।

[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] पितामह ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] पितामह ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

त्रिष्टुभं मन्त्रराजं सहस्रं प्रजजाप ह ॥
माघस्यामले पक्षे अष्टम्यां पुष्ययोगतः ।
ता प्रतिष्ठा भो विप्राः शोभने गुरुवासरे ॥"

महाप्रसादमाहात्म्यं यथा,—

बहून् नियोजयेत्तत्र लोकान् त्रैवर्गिकातुर ।
लौकिकव्यवहारोऽयं पश्यति श्रीः स्वयं भुवम् ।
भुङ्क्ते नारायणो नित्यं तया पक्वं शरीरवान् ॥
अन्नं तद्धि नैवेद्यं पायसं मूर्द्ध्नि धारयन् ।
भक्ष्याभक्ष्यपानादिमहादुरितनाशनम् ॥
आघ्राणान्मानसं पापं दर्शनाद्दृष्टिजं तथा ।
आस्वादाद्वाक्कृतं पापं श्रावणञ्च व्यपोहति ॥
स्पर्शनात् त्वक्कृतं पापं मिथ्यालापं तथा द्विजाः ॥
मात्रे लेपाद्धरेत् पापं शारीरं वै न संशयः ॥

महापवित्रं हि हरेर्निवेदितं
नियोजयेद्यः पितृदेवकर्म्मसु ।
तृप्यन्ति सर्व्वे पितरः सुराश्च
प्रयान्ति लोकं मधुसूदनस्य ॥

अतः परं हि वक्ष्यामि ह्यकथ्येषु भो द्विजाः ॥
नराणां रूपमास्थाय तदश्नन्ति दिवौकसः ॥
विष्ण्वालयगतं तद्धि निर्म्माल्यं पतितादयः ।
स्पृशन्ति चेन्न दुष्टं हि यथा विष्णुस्तथैव तत् ॥
निन्दन्ति ये तदन्नं मूढाः पण्डितमानिनः ।
स्वयं दण्डधरस्तेषु सहते नापराधिनः ॥
येषामत्र न दण्डः स्याद्ध्रुवा तेषां हि दुर्गतिः ।
कुम्भीपाके महाघोरे पच्यन्ते तेऽतिदारुणे ॥
चिरस्थमपि संशुष्कं नीतं वा दूरदेशतः ।
यथा तथोपयुक्तं तत् सर्व्वपापापनोदनम् ॥
नैवेद्यान्नं जगन्नाथे गाङ्गं वारि समं द्वयम् ।
दृष्टिस्पर्शनचिन्ताभिर्भवपापघ्ननाशनम् ॥"

इत्युत्कलखण्डम् ॥ * ॥

स च कलेर्दशसहस्रवर्षपर्य्यन्तं पृथिव्यां स्थास्यति। यथा,—

"शालग्रामो हरेर्मूर्त्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् ।
कलेर्दशसहस्रान्ते ययौ त्यक्त्वा हरेः पदम् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

(स्वनामख्यातो बहुलग्रन्थकर्त्ता पण्डितविशेषः। अयं हि तैलङ्गवंशोद्भवः। अस्य पिता पेरमभट्ट इति ख्यातः। असौ पण्डितराजजगन्नाथो दिल्लीप्रभोः शाहजहान्-ज्येष्ठतनोर्यवनस्य दाराशाहस्य सभायामासीत्। यतोऽनेन जगदाभरणकाव्ये दाराशाहस्यैव यशोवर्णनं कृतम्। अपिच भामिनीविलाससमाप्तौ "दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः" इत्युक्तम्। दाराशाहस्तु १५८१ एकाशीत्यधिकपञ्चदशशतशकाब्दपर्य्यन्तं जीवित आसीत्। अतः पण्डितराजजगन्नाथोऽयं तात्कालिक इत्येवायातम्। अनेन पण्डितराजपदवी शाहजहानुसम्राजो दिल्लीप्रभोः प्राप्तेति तत्कृतादासफविलासनामकग्रन्थादेवागम्यते यथा,—

"अथ सकललोकविस्तारविस्तारितमहोपकारपरम्पराधीनमानसेन प्रतिदिनसमुदयदनवद्यगद्यपद्याद्यनेकविद्याविद्योतितान्तःकरणैः कविभिरुपास्यमानेन कृतयुगीकृतकलिकालेन कुमतिदुर्जनजालसमाच्छादितवेदवनमार्गविलोकनाय समुद्दीपितसुतर्कदहनज्वालाजालेन मूर्त्तिमतेव नवाबासफखानमनःप्रसादेन माथुरकुलसमुद्रेन्दुना रायमुकुन्देनादिष्टेन सार्व्वभौमश्रीशाहजहानुप्रसादाधिगतपण्डितराजपदवीविराजितेन तैलङ्गकुलावतंसेन पण्डितजगन्नाथेनासफविलासाख्येयमाख्यायिका निरमीयत। सेयमनुग्रहेण सहृदयानामनुदिनमुल्लासिता भवतात् ॥"

एतत्पण्डितविरचिता बहवो ग्रन्था: सन्ति। तेषु अद्यावधि ज्ञातास्त्वेते, रसगङ्गाधरः १, यमुनावर्णनचम्पूः २, रतिमन्मथनाटकम् ३, वसुमतीपरिणयनाटकम् ४, जगदाभरणकाव्यम् ५, प्राणाभरणकाव्यम् (कामरूपदेशाधिपस्य प्राणनारायणमहीपस्य स्तुतिरूपोऽयं ग्रन्थः) ६, पीयूषलहरी ७, अमृतलहरी (यमुनास्तुतिरूपोऽयं ग्रन्थः) ८, सुधालहरी (सूर्य्यस्तवरूपोऽयं ग्रन्थः) ९, करुणालहरी (विष्णुलहरी वा) १०, लक्ष्मीलहरी ११, भामिनीविलासः १२, मनोरमाकुचमर्द्दिनी १३, अश्वधाटीकाव्यम् १४, आसफविलासः १५ ॥ * ॥

तर्कपञ्चाननोपाधिकोऽपरपण्डितविशेषः। अयं हि विवादभङ्गार्णवसेतु-रामचरितादिग्रन्थानां प्रणेता। पितास्य रुद्रदेवः माता च अम्बिका। रुद्रदेवस्तु चतुःषष्टितमवयसि पूर्व्वसहधर्म्मिण्यां सन्ततायां मृतायां संसारविरक्तः काशीवाससुखमभिलषन् चिरसुहृदं त्रिवेणीनन्दपुरनिवासिनं ज्योतिर्विद्याविशारदं सुप्रसिद्धं चन्द्रशेखरवाचस्पतिमभिगम्य स्वीयान्तिमदशाफलाफलं पृष्टवान्। चन्द्रशेखरस्तु रुद्रदेवस्य जन्मलग्नानुसारतश्चरमे वयसि सुप्रसिद्धपुत्त्रलाभरूपं शुभफलमवगम्य वासुदेवनाम्नः कस्यचिद् विप्रवरस्याम्बिकानाम्नीं कन्यामुद्वाहयामास। रुद्रदेवस्तु ज्योतिर्विद्यापारदर्शिनश्चन्द्रशेखरस्य वाक्यादम्बिकां परिणीय सत्पुत्त्रप्राप्तिकामो काशीमभिगम्य विश्वेश्वरमुद्दिश्यैकविंशतिपुरश्चरणं कृतवान्। चरमपुरश्चरणदिवसीययामिन्याः शेषयामे प्राप्तसत्पुत्त्रलाभस्वप्नः प्रहृष्टमनाः पुनः स्वस्थानं त्रिवेणीप्रदेशं प्रत्यावृत्य गार्हस्थ्यधर्म्मानुरक्तो बभूव। अथ गच्छति काले पतिपरायणाम्बिका गर्भमुपलभ्य १६१६ शके (११०१ परिमितवङ्गाब्दे) सौराश्विनस्य देवीपक्षीयपञ्चम्यां पुत्त्ररत्नं जगन्नाथं प्रसूतवती। रुद्रदेवस्तु नवजातपुत्त्रस्य जातसंस्कारादिकं विधाय राश्यनुसारतो रामराम इति नाम चक्रे परं कुमारस्य मातामहो वासुदेवः अस्मिन्नेव समये श्रीजगन्नाथक्षेत्रात् तीर्थस्थानात् प्रत्यावृत्य दौहित्रमुखं दृष्ट्वा जगन्नाथ इत्याख्ययैनमयोजयत्। ततः प्रभृत्येवायं जगन्नाथ इति नाम्ना प्रसिद्धोऽभूत्।

अयन्तु बाल्यावस्थायामतीवचञ्चलप्रकृतिर्दुर्द्दान्तोऽपि स्मृतिशक्तिसत्यवादितादिगुणनिकरेण बहूनां नितरां प्रियपात्रमासीत्। अयं प्रथमतः पितृसन्निधाने व्याकरणमधीत्य ततो ज्येष्ठतातस्य न्यायलङ्कारोपनामकस्य भवदेवस्य समीपे साहित्यादिकमधीतवान्। ततो भवदेवस्य परलोकप्राप्त्यनन्तरं कामालपुरनिवासिनं रघुदेवविद्यावाचस्पतिं अध्यापकत्वेन स्वीकृत्य दर्शनशास्त्रादिचिन्तया कालं यापयामास। अस्य एतादृशी प्रखरा स्मृतिशक्तिरासीत् यदनधीतस्यापि भिन्नदेशीयभाषायां निबद्धस्य ग्रन्थस्य त्रिचिपत्राणि एकवारमात्रमाकर्ण्यैवायं अनर्गलं अभ्रान्त इव आवर्त्तयितुं समर्थः। एतादृशीमेधाशक्तिरेवैनं अल्पसमयेन बहुशास्त्रपारयायिनमकरोत्।

पञ्चदशवर्षसमय एवायं द्रौपदीनाम्नीं सुलक्षणां कन्यामुपनीतवान्। विवाहात् परमेवास्य ज्येष्ठतातो भवदेवः परलोकं गतः। माता तु पूर्व्वमेव कालधर्म्ममुपगता पिता च चतुर्व्विंशतिवयस्कमेनमवलोक्यैव इह लोकं तत्याज। पितृवियोगानन्तरमेवायं छात्रानध्यापयितुं प्रवृत्त आसीत्।

अथ कदाचित् वर्द्धमानाधिपतिर्महाराजत्रिलोकचन्द्रबाहादुरोऽस्य पाण्डित्यप्रभावमवगम्य राजसभामधिरोहयितुं निमन्त्रयामास। जगन्नाथस्तु राजप्रसादमुपलब्धुं राजसभां प्रविश्य तर्कजालेन तत्रस्थान् पण्डितान् जितवान्। महीपतिस्तु जगन्नाथस्य तादृशीं बुद्धिशक्तिं मेधाशक्तिञ्चावलोक्य विशेषेण परीक्षितुं पथि दृष्टस्य समग्रवस्तुनो वार्त्तां विज्ञापयितुमादिदेश। जगन्नाथस्तु नृपतेर्मनोऽभिप्रायमवगम्य त्रिवेणीप्रदेशात् वर्द्धमानपर्य्यन्तं यावत् पथि स्थितानां प्रत्येकपादपमन्दिराणामपि वृत्तान्तं कथयामास। राजा तु स्वकर्म्मचारिभिरेतद्वृत्तान्तस्य याथार्थ्यमुपगम्य सातिशयेनानन्दितो बभूव।

एकदा मुर्शिदाबादाख्यप्रदेशनृपतेर्यवनस्य मन्त्री नन्दकुमारोऽस्य पाण्डित्यमवगम्य (नवाब) महीपतिसमीपमेनमानयामास। नृपतिस्तु बहुविधैर्दुरूहप्रश्नैरेनं वञ्चयितुमभिललाष परं जगन्नाथः स्वीयबुद्धिप्राखर्य्येण नृपतिकृतप्रश्नानां सदुत्तरं दत्त्वा तं सन्तोष्य च तस्माद् बहुलार्थप्रदां भूम्यादिसम्पत्तिं लब्धवान्।

अथ कालचक्रगत्यनुसारतो यवनराजानां वैभवरविरस्तं गतः इंराजराजानां सौभाग्यसमयः समुपागतश्च। तदा इंराजनृपतयस्तदानीन्तनप्रजारञ्जनार्थं विचारकार्य्यस्य सौकर्य्याय जगन्नाथतर्कपञ्चाननं समाहूय व्यवहारोपयोगिनं ग्रन्थमेकं प्रणेतुमादिदेश। जगन्नाथस्तु नवीननृपतिभिस्तथादिष्टः "विवादभङ्गार्णवसेतु" नामकं ग्रन्थं प्रणीतवान्।

अस्य द्विषष्टितमवयसि सहधर्म्मिणी द्रौपदी बहुपुत्त्रपौत्त्रादिकं संरक्ष्य परलोकं गता। अस्य द्वौ पुत्त्रौ तिस्रः कन्याश्चाभवन्। पुत्त्रयोर्घनश्यामसार्व्वभौम एव ज्येष्ठः प्रतिभाशाली बहुशास्त्र-

पारदर्शी च। जगन्नाथोऽयमन्तिमावस्थायां वृद्ध-प्रपौत्रादिसहस्रमवलोक्य अतिदुर्लभमेतादृशं संसारसुखमनुभूय शकनरपतेः १७२८ वत्सरे (१२१३वङ्गाब्दे) आश्विनशुक्लपक्षीयतृतीयायां गङ्गातीरे प्रयातः तत्राप। अस्योः प्राक्काल-पर्य्यन्तमेवाखेन्द्रियशैथिल्यं न जातम्। गङ्गा-तीरं गतेन मुमूर्षुणामुना अन्तःप्रकाशे कृतः श्लोको यथा,—

"केचिद् ब्रह्म निराकारं नराकारञ्च केचन।
वयन्तु दीर्घयोगेन नीराकारमुपास्महे।" इति।)

जगद्गुः, पुं, (जगता विश्वस्थजीवजातेन गम्यते इति। जगत्+गम्+बाहुलकात् डुः। यद्वा, गु+क्विप् दृशो। गु शब्दं स्तुतिरित्यर्थः जगति विश्वसंसारे गुः स्तुतिर्यस्य। सर्व्वजीवस्तुतत्वा-दैश्वर्य्यमयत्वम्।) अग्निः। वायुः। इति विश्वः शब्दरत्नावली च। जगद्गुरपि पाठः।

जगरः, पुं, (जागर्त्ति संग्रामेऽनेनेति। जागृ+अप्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कवचः। इति हेमचन्द्रः। ३। ४३०।

जगलः, पुं, (पुनःपुनरतिशयेन वा गलतीति। गल चरणे+यङ्लुगन्तात् अच्। अभ्यासस्यैक-त्वात् "दीर्घोऽकितः।" ७।४।८३। इति न दीर्घः। यद्वा, जन्+डः। जः जातः सन् गलति निर्गच्छ-तीति। गल+अच्।) सुराकल्कम्। मेया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। मेदकः २। इत्य-मरः। २। १०। ४२। (यथा, शार्ङ्गधरे मध्य-खण्डे दशमेऽध्याये।

"मदधो जगलो ज्ञेयो मेदको जगलाह्वयः।")

मदनवृक्षः। पिष्टमद्यम्। (तद्गुणा यथा,—

"मूत्रशकृदर्शःकाटोमकफवातार्श्ठी हितः।
जगलो ग्राहिरूक्षोष्णः दीपनो मदकारकः।"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशोऽध्याये।

"ग्राहुष्णो जगलः पक्वा रूक्षस्तृट्कफशोफहृत्।
भेदी प्रवाहिकाटोपदुर्नामानिलशोषहृत्।"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये।)

धूर्त्ते त्रि। इति मेदिनी। ले ६१। कवचः। इत्यपरे केचित्। गोमयं, क्ली। इति रत्नमाला। (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"गोमयं जगलं गोविट् गोवरं तत्र गोमलम्।")

जग्धं, त्रि, (अद्यते स्म इति। अद् भक्षणे+क्तः। "अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति।" २। ४। ३६। इति जग्धादेशः। इकार उच्चारणार्थः।) भुक्तम्। इत्यमरः। ३। १। १११।

("क्षिप्रं चर्म्म कुटप्रवल्कमपनु भक्षम्।"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे सौवाराधिकारे।)

जग्धिः, स्त्री, (अद भक्षणे+क्तिन्। "अदो जग्धि-र्ल्यप्ति किति।" २। ४। ३६। इति जग्धा-देशः।) सहभोजनम्। इत्यमरः। २।६।५५। भक्षणम्। इति हेमचन्द्रः। (यथा, मनौ। ३। ११५।

"अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्ब्बं भुङ्क्तेऽविचक्षणः।
स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः।")

जघनिः, पुं, (गच्छति इतस्ततो वातीति। गम+"आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च।" ३।२। १७१। इत्यस्य "भाषायां धाञ्कृसृगमिजनि-नमिभ्यः।" इति वार्त्तिकोक्त्या किः द्वित्वञ्च।) वायुः। इति केचित्।

जघनं, क्ली, (हन्यते इति। हन्+"हन्तेः शरीरा-वयवे द्वे च।" उणां। ५। ३२। इति अच् द्वित्वञ्च। "अभ्यासाच्च।" ७। ३। ५५। इति कुत्वम्।) स्त्रीकट्याः पुरोभागः। (यथा, माघे। ५। २९।

"नाभिह्रदैः परिगृहीतरयाणि यत्र
स्त्रीणां बृहज्जघनसेतुनिवारितानि।")

कटिः। इति मेदिनी। ने, ६७। (यथा, देवी-भागवते। १। ९। ८१।

"भगवान् द्विगुणं चक्रे जघनं विमलौ तदा।
शीर्षे सन्दधतो तत्र जघने परमाद्भुते।")

जघनकूपकौ, पुं, (जघनकूपे इव कायतः इति। कै+कः।) कुकुन्दरौ। इति हलायुधः। द्विवचनान्तोऽयं शब्दः।

जघनेफला, स्त्री, (जघने इव मध्यभागे फलमस्याः।) काकोडुम्बरिका। इत्यमरः। २। ४। ६१।

जघन्यः, त्रि, (कुटिलं हन्यते निन्द्यते इति। हन+यङ्न्तात् अचो यत्। अभिधानमाममग्रमत्राभ-मिति तुगमाऽनुनासिकान्तस्येति न लुक्। यद्वा, जघनमिव। "शाखादिभ्यो यत्।" ५। ३। १०३। इति यत्।) चरमः। (यथा, वैद्यकचक्र-पाणिसंग्रहे स्वेदाधिकारे।

"उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिरचैष मध्यमे।
जघन्यस्य पलार्द्धेन स्नेहकाथ्यौषधेषु च।")

गर्हितः। (यथा, महाभारते। २। ३५। १३।

"तत्र दृत्तमभवत्तो जघन्यं
तस्मिन् जिताः शत्रुजिताश्च सर्व्वे।"०।

जघने कटिदेशे भवम्। दिगादित्वात् यत्।) मेहने, क्ली। इति मेदिनी। ये, ८३। पुं, शूद्रः। इति शब्दरत्नावली। (हीनजातिमात्रम्। यथा, मनौ। ८। ३६६।

"उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति।"
"हीनजातिस्तूत्तमजातीयां कन्यामिच्छन्तीं-मनिच्छन्तीं वा गच्छन् आद्यपक्षयाऽङ्गच्छेद-मारणात्मकं वधमर्हति।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः।) पृष्ठभागः। यथा, रामा-यणे। २। १०३। २९।

"ततो जघन्यं सहितैः स्वमन्त्रिभिः
पुरप्रधानैश्च तथैव सैनिकैः।
जनेन धर्म्मात्मतनेन धर्म्मवा
नुपोपयातो भरतस्त्रसायकम्।"
"जघन्यं जघनभागं पृष्ठभागमाश्रित्य इत्यर्थः।"

इति तट्टीकायां रामानुजः।) राशिपुरुष-विशेषः। यथा, बृहत्संहितायाम्। ६९। ११, २१—३४।

"पञ्चापरे वामनको जघन्यः
कुब्जोऽपरो मण्डलकोऽथ सामी।
पूर्ब्बोक्तभूपानुचरा भवन्ति
सङ्कीर्णसंज्ञाः स्वरु लक्षणेभ्यः।"
"मालव्यसेवी तु जघन्यनामा
खण्डेन्दुतुल्यश्रवणः सुसन्धिः।
शुक्रश्च सारः पिशुनः कविश्च
रूक्षच्छविः स्थूलकराङ्गुलीकः।
क्रूरो धनी स्थूलमतिः प्रतीत-
ताम्रच्छविः स्यात् परिहासशीलः।
उरोऽङ्घ्रिहस्ताम्बलिश्लिष्टपादा-
परश्च धाम्नश्च जघन्यनामा।")

जघन्यजः, पुं स्त्री, (जघन्ये चरमे जायते इति। जन्+"सप्तम्यां जनेर्डः।" ३। २। ९७। इति डः।) शूद्रः। कनिष्ठे, त्रि। इति मेदिनी। जे, ३९। (यथा, महाभारते। १। ६५। ११।

"एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते।
जघन्यजस्तु सर्व्वेषामादित्यानां गुणाधिकः।")

जघ्निः, पुं, (हन्यते इति। हन+"आदृगम-हनेति।" ३। २। १७१। इति किन् द्वित्वञ्च।) हननयोग्यास्त्रम्। इति संक्षिप्तसारः। (यथा, ऋग्वेदे। ९। ६१। २०।

"अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद् द्रविणस्युर्विपन्यया।")

जघ्नुः, त्रि, (हन्तीति। हन वधे+"कुर्भ्रश्च।" उणां। १।२३। चकारात् हन्तेरपि कुः द्वित्वञ्च।) हन्ता। हननकर्त्ता। इत्युणादिकोषः।

जङ्गमः, त्रि, (पुनः पुनरतिशयेन वा गच्छतीति। गम्+यङ्+अच्।) अस्थावरः। गतिशक्तिविशिष्टः। तत्-पर्य्यायः। चरिष्णुः २ चरः ३ चलः ४ इङ्गः ५ चराचरः ६। इत्यमरः। ३। १। ७४। (यथा, रघौ। २। ४४।

"मान्यः स मे स्थावरजङ्गमानां
सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः।"
"औषधयस्तावच्चतुर्विधाः स्थावरा जङ्गमाश्च।"
"जङ्गमास्त्वपि चतुर्विधा जरायुजाण्डज-स्वेदजोद्भिज्जाः। तत्र पशु मनुष्य-व्यालादयो जरा-युजाः। खग-सर्प सरीसृप-प्रभृतयोऽण्डजाः। कृमिकीटपिपीलिकाप्रभृतयः स्वेदजाः। इन्द्र-गोपमण्डूकप्रभृतय उद्भिज्जाः।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये।)

जङ्गमकुटी, स्त्री, (जङ्गमा गतिशक्तिविशिष्टा कुटी गृहमिव।) छत्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः।

जङ्गलं, त्रि, (पुनः पुनरतिशयेन वा गलतीति। गल+यङ्+अच्। पृषोदरादित्वात् साधु।) निर्जलदेशः। इति शब्दरत्नावली। निर्जन-स्थानम्। पिशिते, क्ली। इति मेदिनी। ले, ६१।

जङ्गालः, पुं, (जङ्गं कुटिलमपि जलमपि गच्छे-तीति। जल+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) शेषविशेषः। जाङ्गाल इति भाषा। तत्-पर्य्यायः। आलिः २ सेतुः ३ पिण्डः ४ कन्दरः ५। इति जटाधरः।

जङ्गुल, क्ली, विषम्। इति त्रिकाण्डशेषः।

जङ्घा, स्त्री, (जङ्घन्यते कुटिलं गच्छत्यनया। हन गतौ च यङ् लुगन्तात्+"अच्"...)

डः ।) गुल्फोर्द्ध्वजान्वधोभागः । जाङ् इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । प्रसृता २ । इत्यमरः ॥ टङ्का ३ टङ्कम् ४ टङ्किका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १३३ । १६ ।
"शत्रुर्निमज्जता ग्राह्यो जङ्घायां प्रपतिष्यता ॥")

जङ्घाकरिकः, पुं, (जङ्घा तत्साध्यगतिरेव आकरो निधिः जीविकानिर्व्वाहकत्वमस्येत्यर्थः । सोऽस्यास्येति । जङ्घाकर + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) धावकः । तत्पर्य्यायः । जाङ्घिकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७३ ॥ डाकचली ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

जङ्घात्राणं, क्ली, (त्रायतेऽनेनेति । त्रै + करणे ल्युट् । त्राणं वर्म्म । ततो जङ्घायास्त्राणमिति ।) जङ्घावर्म्माङ्गः । तत्पर्य्यायः । मङ्चुयम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जङ्घालः, त्रि, (प्रशस्ता वेगवती जङ्घास्यास्तीति । जङ्घा + "सिध्मादिभ्यश्च ।" ५।२।९७। इति लच् । जङ्घाबलेनैव वेगस्य जननात्तथात्वम् ।) अतिवेगवान् । तत्पर्य्यायः । अविजवः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७३ ॥ (यथा, काशीखण्डे गङ्गामाहात्म्ये । २९ । ६४ ।
"जाह्नवीच्या जगन्माता जप्या जङ्घाल-वीथिका ॥")
हरिणः । एणः । कुरङ्गः । ऋष्यः । पृषतः । न्यङ्कुः । शम्बरः । राजीवः । मुण्डी । (यथा,—
"एणहरिणर्ष्यकुरङ्गकरालपृषतन्यङ्कुशरभ-श्वदंष्ट्रापृषतचारुष्करङ्गमातृकाप्रभृतयो जङ्घाला मृगाः कषाया मधुरा लघवो वातपित्त-हरास्तीक्ष्णा हृद्या बस्तिशोधनाश्च ॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)
एषां मांसगुणाः ।
"जङ्घालाः प्रायशः सर्व्वे पित्तश्लेष्महराः स्मृताः । किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्द्धनाः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

जङ्घाशूलं, क्ली, (जङ्घायाः शूलं रोगविशेषः ।) जङ्घावेदना । तस्यौषधं यथा,—
"हरीतकी शृङ्गवेरं देवदारु च चन्दनम् । क्वाथयेज्जलमुष्णेन अपामार्गस्य मूलकम् ॥ जङ्घाशूलमिदं हन्ति सप्तरात्रे तु नाशयेत् ॥"
इति गारुडे १८७ अध्यायः ॥

जज, युधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) जजति । युधि योधने । इति दुर्गादासः ॥

जञ्ज, इ युधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, जञ्ज्यते । युधि योधने । इति दुर्गादासः ।

जञ्जपूकः, त्रि, (पुनःपुनरतिशयेन वा जपतीति । जप + यङ् + "यजजपदशां यङः ।" ३ ।२।१६६। इति ऊकः ।) पुनःपुनर्जपकर्त्ता । इति मुग्धबोधम् ॥

जट, संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) जटति केशः परस्परं लग्नः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

जटा, स्त्री, (जटति परस्परं संलग्ना भवतीति । जट् + अच् । यद्वा, जायते प्रादुर्भवतीति । जन् + "जनेष्टन् लोपश्च ।" उणां । ५ । ३० । इति टन् अन्त्यलोपश्च ।) व्रतिनां शिखा । लग्नकचः । तत्पर्य्यायः । सटा २ । इत्यमरः ॥ जटिः ३ जटी ४ जूटः ५ जुटकम् ६ झटम् ७ कोटीरम् ८ जूटकम् ९ हस्तम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।७।११२।२।
"नीलाः प्रशस्ताश्च जटाः सुगन्धा हिरण्मयरज्ज्वग्रथिताः सुदीर्घाः ॥")
मूलम् । यथा,—
"यदि न समुद्धरन्ति यतयो हृदि कामजटा दुरधिगमोऽसतां हृदि गतोऽस्मृतकण्ठमणिः ॥"
इति श्रीभागवते श्रुतिस्तवे ८७ अध्यायः ॥
मांसी । इति मेदिनी । टे, १५ ॥ रुद्रजटा । (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ७ अध्याये ।
"कालेयकं पद्मकञ्च मधुकं नागरं जटाम् ॥")
शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ कपिकच्छुः । इति रत्नमाला ॥ (वेदपाठविशेषः । यथा,—
"जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः । अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्व्वं महर्षिभिः ॥")

जटाजूटः, पुं, (जटानां जूटः समूहः ।) जटासमूहः । यथा, महानाटके ।
"जटाजूटग्रन्थिं दृढ़यति रघूणां परिवृढः ॥"
शिवजटा च ॥

जटाज्वालः, पुं, (जटेव ज्वाला यस्य ।) प्रदीपः । इति हारावली । २४ ॥

जटाटङ्कः, पुं, (जटा टङ्क इवास्य ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जटाटीरः, पुं, (जटामटतीति । अट् + बाहुलकादीरन् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जटाधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । जटाया धरः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२६ ।
"अनिचश्च विषयाङ्गो मणिविद्धो जटाधरः ॥")
बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पर्य्याय-नानार्थकोषाख्याभिधानतन्त्रकारश्च ॥ (स्कन्दस्यानुचरविशेषः । यथा, महाभारते । ९ । ४५ । ५९ ।
"परिश्रुतः कोकनदः प्रियमाल्यो जटाधरः ॥"
देशविशेषः । स तु दाक्षिणात्यप्रदेशः । यथा, बृहत्संहितायाम् । १४ । १३ ।
"अथ दक्षिणेन ।" इत्युक्त्वा,—
"क्रौञ्चद्वीपजटाधरकावेर्य्यो रिष्यमूकश्च ॥"
इत्युक्तवान् ॥

जटाधारिणि, त्रि । यथा, रामायणे ।२।८६।२५।
"जटाधरौ तौ द्रुमचीरवाससौ महाबलौ कुञ्जरयूथपोपमौ ॥")

जटामांसी, स्त्री, (जटां जटाकृतिं मन्यते इति । मन् + "मनेर्दीर्घश्च ।" उणां ।३ । ६४। इति सो दीर्घश्च ।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । नलदम् २ वह्निनी ३ पेशी ४ मांसी ५ कृष्णजटा ६ जटी ७ किरातिनी ८ जटिला ९ लोमशा १० तपस्विनी ११ । इति रत्नमाला ॥ भूतजटा १२ । इति भावप्रकाशः ॥ पेशी १३ क्रव्यादि १४ मिशिका १५ पिशी १६ पेशिनी १७ जटा १८ हिंस्रा १९ मांसिनी २० जटाला २१ जनदा २२ मेषी २३ तामसी २४ चक्रवर्त्तिनी २५ माता २६ अमृतजटा २७ जननी २८ जटावती २९ जराभक्षा ३० जड़ामांसी ३१ मिसी ३२ मिसिः ३३ मिषी ३४ मिषिका ३५ मिषिः ३६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः । सुरभित्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कफभूतदाहपित्तनाशित्वम् । कान्तिमोदकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तिक्तत्वम् । मेध्यत्वम् । बलप्रदत्वम् । स्वादुत्वम् । त्रिदोषास्रवीसर्पकुष्ठनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ अनुलेपनेन अपस्मृतिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

जटायुः, पुं, (जटां याति प्राप्नोतीति । या + मृगय्वादित्वात् कुः । साम्प्रतमपि जटं संहतमायुर्यस्य ।) स्वनामख्यातपक्षी । स तु अरुणपुत्त्रः सम्पातेरनुजः दशरथराजसखः सीताहरणसमये रावणेन हतः । इति रामायणम् ॥ (यथा, च महाभारते । ३ । २७८ । १—७ ।
"सखा दशरथस्यासीत् जटायुररुणात्मजः । गृध्रराजो महावीरः सम्पातिर्यस्य सोदरः ॥ स ददर्श तदा सीतां रावणाङ्कगतां स्नुषाम् । सक्रोधोऽभ्यद्रवत् पक्षी रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ अथैनमब्रवीद्‌गृध्रो मुञ्च मुञ्चस्व मैथिलीम् । ध्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ! ॥ नहि मे मोक्ष्यसे जीवन् यदि नोत्सृजसे वधूम् । उक्त्वैवं राक्षसेन्द्रं तं चकर्त्त नखरैर्भृशम् ॥"
"स पक्षमाणो गृध्रेण रामप्रियहितैषिणा । खड्गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पतत्रिणः ॥ निहत्य गृध्रराजं स भिन्नाभ्रशिखरोपमम् । ऊर्द्ध्वमाचक्रमे सीतां गृहीत्वाङ्केन राक्षसः ॥")
गुग्गुलु । इति मेदिनी । ये, ८४ ॥
("गुग्गुलुर्देवधूपश्च जटायुः कौशिकः पुरः । कुम्भोलूखलकं क्लीवे महिषाक्षः पलङ्कषः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"जटायुः कालनिर्य्यासः कौशिको गुग्गुलुः पुरः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
सान्तोऽप्ययम् । इति द्विरूपकोषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६६ । ७० ।
"अरुणस्य भार्य्या श्येनी तु वीर्य्यवन्तौ महाबलौ । सम्पातिं जनयामास वीर्य्यवन्तं जटायुषम् ॥")

जटालः, पुं, (जटास्यस्येति । जटा + "सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) कर्च्चूरः । वटः । मुष्ककः । गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः । जटायुक्ते, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । १८० । २२ ।
"चीरिणः शिखिनश्चान्ये जटालोर्द्ध्वशिरोरुहाः ॥")

जनङ्गम पुं (जनभो गच्छतीति । गमश्च । ३।२।४३। खच् सुमागमश्च ।) चाण्डाल । इत्यमर । २।१०।१९। (यथा माघे ।१५।३५।
"अवधीज्जनङ्गम इव
यदि हन्त पौ इव जनु ।
स्पर्शमशुचिवपुरर्हति न
प्रतिमाननान्तु नितरां नृपोचितम् ॥)

जनता स्त्री (जनानां समूह । जन+"ग्राम जनबन्धुभ्यस्तल्। ४।२।४३। इति तल ।) जनसमूह । इत्यमर ।३।२।४२॥ (यथा रघौ ११।९२।
"तावुभावपि परस्परस्थितौ
वर्द्धमानपरिहीनतेजसौ
पश्यति स्म जनता दिनात्यये
पार्वणौ शशिदिवाकराविव ॥"॥
जनस्य भाव ।) जनत्वञ्च ॥

जनन क्ली (जन्यतेऽस्मिन्निति । जन+अधिकरणे ल्युट् ।) वंश । (जन+भावे ल्युट् ।) जन्म। इति मेदिनी । ने ६६ ॥ (यथा महानिर्वाण तन्त्रे । ३।५० ।
"जननमरणभीतिभ्रंशि सच्चितस्वरूप
सकलभुवनबीज ब्रह्मचैतन्यमीडे ॥"
उत्पत्ति । यथा कुमारे । १।४२।
"अन्योन्यशोभाजननाद् बभूव
साधारणो भूषणभूष्यभाव ॥"
पु जनयति उत्पादयति जीवानिति । जन+णिच+कर्त्तरि ल्यु । विष्णु । यथा महाभारते । १३।१४६।११४।
"जननो जनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रम ॥"
जनान् जनयन् जनन । इति शाङ्कराभाष्यम् ॥
जनयतीति । जनि+ल्यु उत्पादक त्रि यथा महाभारते । ३।२६।३५।
"एकञ्च चिरवासो हि न प्रीतिजननो भवेत्॥")

जननि स्त्री (जनयति प्राणसुखमिति । जन+णिच+बाहुलकात् अनि ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

जननी स्त्री,(जनयतीति । जनि+बाहुलकादनि । ड्निकारादिति वा ङीष् । यद्वा कृत्यल्युटो बहुलमिति ल्युट टित्वात् ङीप ।) माता । (यथा पञ्चतन्त्रे । १।२६।
"निरतिशयं गरिमाणं
तेन जनन्या स्मरन्ति विद्वांस ।
यत् कमपि वहति गर्भ
महतामपि यो गुरुर्भवति ॥")
दया। इति मेदिनी । ने ६६ ॥ जनीनाम गन्धद्रव्यम् (पर्य्याया यथा —
"जननी रजनी कृष्णा जतुका जननी जनी।
जतुकारिसकृष्णा जतुरसक्रवर्त्तिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
चर्मचटी । इति शब्दरत्नावली ॥ यूथिका । इति मूर्द्धैव ॥ कटुका । मञ्जिष्ठा । अलक्त । इति राजनिर्घण्ट ॥

जनपद पुं (जनस्य लोकस्य पद आश्रयस्थान यत्र । जन पद्यन्ते वसन्ति यस्मिन्निति वा ।) देश । (यथा चाणक्यशतके । ३१ ।
"त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुल त्यजेत् ।
ग्राम जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥"
जनपदनामानि महाभारते भीष्मपर्व्वणि ९ अध्याये कथितानि अतस्तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यानि ॥)
जन । इति मेदिनी । द ४८ ॥

जनप्रवाद पुं (जनेषु लोकेषु प्रवाद अपवाद ।) लोकापवाद । तत्पर्य्याय । कौलीनम् २ विगानम् ३ वचनीयता ४ । इति हेमचन्द्र । २।१८४ ॥ (यथा महाभारते । १।२२।१६।
"जनप्रवादात् सुमहत्न् भयत्वमपि नराधिप ।
ह्रिया च धर्म्मसंयोगात् मार्गा द्यूतमियात्
पुन ॥")

जनप्रिय पुं (जनाना प्रिय ।) धान्यकम् । शोभाञ्जनवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ (लोकप्रिये त्रि ॥)

जनमेजय पुं (जनान् प्रभुजनान् एजयति प्रतापेन कम्पयतीति। एजृ कम्पने+णिच+ एजे खश् । ३।२।२८। इति खश् ततो मुमागम ।) परीक्षितराजपुत्र । तत्पर्य्याय । राजर्षि २ पारीक्षित ३ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ यथा देवीभागवते । २।११।६।
"पौरजानपदा लोकाश्चक्रुस्तं नृपतिं शिशुम् ।
जनमेजयनामानं राजलक्षणसंयुतम् ॥"
जन्मेजय इति पाठोऽपि क्वचित् दृश्यते । तस्मिन् कल्किखण्डे द्रष्टव्या ॥
अयं हि चतुरशीतिवर्षाणि राज्यं कृतवान् । तत्र अश्वमेधादिक बहुयज्ञं कृत्वा पितृवधामर्षात् सर्पसत्रं चकार । अन्तेवासी जरत्कारुपुत्रेण आस्तीकेन प्रार्थित सर्पसत्रात् विरराम तदनन्तरं तत्प्रमुखमनाथभारतादिक श्रुतवान् । वृत्तान्तमेव क्रमश प्रदर्श्यते । यथा राजावल्यां १ परिच्छेदे ।
"पारीक्षितस्तदा राजा नीतिमानानभीतित ।
पृथिवीं पालयामास निवसन् गजसाह्वय
कृत्वा पितृवधामर्षी सर्पैर्हि मुनिभि समम्
नाशयामास सर्पाणां कुलानि कुलनायक
ह्यमेधशतञ्चक्र समाप्तैर्ब्बहुविस्तरै ।
ब्रह्महत्याभवत्तस्य यागे कालकृते तदा ॥
तत पापमभवत् तस्य दारुणं पृथिवीपते ।
वैशम्पायनतो दत्त्वा व्यासशिष्यात्तपोनिधे ।
श्रुत्वा भारतमाख्यान तत्पापात् मुक्तिमाप स ।
चतुरशीतिवर्षाणि कृत्वा राज्यं सुनिर्म्मलम् ।
शतानीकं सुतं राज्ये स्थाप्यैव दिवं गत ॥"
सोमश्रवसमृषिमसौ पौरहित्याय वृतवान् । तत्कथा यथा महाभारते । १।३।१—२० ।
"जनमेजय पारिक्षित सह भ्रातृभि कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते । तस्य भ्रातरस्त्रय श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेन इति । तेषु तत्सत्रमुपासीनेष्वागच्छत् सारमेय । स जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतो रोरूयमाणो मातु समीपमुपागच्छत् । त माता रोरूयमाणमुवाच किं रोदिषि केनास्यभिहत इति । स एवमुक्तो मातर प्रत्युवाच जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतो ऽस्मीति । त माता प्रत्युवाच व्यक्त त्वया तत्रापराद्धं येनास्यभिहत इति । स ता पुनरुवाच नापराध्यामि किञ्चिन्नावेक्षे हवींषि नावलिहे इति । तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्रदुःखार्त्ता तत् सत्रमुपागच्छद्यत्र स जनमेजय सह भ्रातृभिर्दीर्घसत्रमुपास्ते । स तया क्रुद्धया तत्रोक्तोऽयं मे पुत्रो न किञ्चिदपराध्यति नावेक्षते हवींषि नावलेढि किमयमभिहत इति न किञ्चिदुक्तवन्तस्ते सा तानुवाच यस्मादयमभिहतोऽनपकारी तस्माददृष्टं त्वां भयमागमिष्यतीति । जनमेजय एवमुक्तो देवशुन्या सरमया भृशं सम्भ्रान्तो विषण्णश्चासीत् । स तस्मिन् सत्रे समाप्ते हास्तिनपुरं प्रत्येत्य पुरोहितमनुरूपमन्विच्छमान पर यत्नमकरोत् यो मे पापकृत्यां शमयेदिति । स कदाचित् मृगयां गत पारीक्षितो जनमेजय कस्मिंश्चित् स्वविषये आश्रममपश्यत् । तत्र कश्चिदृषिरासाञ्चक्रे श्रुतश्रवा नाम तस्य तपस्याभिरत पुत्र आस्ते सोमश्रवा नाम । तस्य त पुत्रमभिगम्य जनमेजय पारीक्षित पौरोहित्याय वव्रे । स नमस्कृत्य तमृषिमुवाच भगवन्नयं तव पुत्रो मम पुरोहितोऽस्त्विति । स एवमुक्त प्रत्युवाच जनमेजय भो जनमेजय पुत्रोऽयं मम सर्प्यां जात महातपस्वी स्वाध्यायसम्पन्नो मत्तपोवीर्य्यसम्भृतो मच्छुक्रं पीतवत्यास्तस्या कुक्षौ जात । समर्थोऽयं भवत सर्वा पापकृत्या शमयितुमन्तरेण महादेवकृत्याम् । अस्य त्वेकमुपांशुव्रतं यदेन कश्चिद्ब्राह्मण कञ्चिदर्थमभियाचेत्तं तस्मै दद्यादयमेतं यद्येतदुत्सहसे ततो नयस्वैनमिति । तेनैवमुक्तो जनमेजयस्तं प्रत्युवाच भगवंस्तथा भविष्यतीति ॥"
अस्य सर्पसत्रविवरणकथा यथा देवीभागवते २।११।४६—६० ।
"इति तस्य वच श्रुत्वा राजा जनमेजयस्तदा ।
नेत्राभ्यामश्रुपातञ्च चकारातीव दु खित ॥
धिङ्माममस्तु सुदुर्बुद्धिं वृथामानकरन्तु वै ।
पिता यस्य गतिं घोरां प्राप्त पन्नगपीडित ॥
तस्मादद्य मखमारभ्य करोम्यपचितिं पितु ।
हुत्वा पन्नगसन्दोहान् दीप्यमाने विभावसौ ॥
आहूय मन्त्रिण सर्वान् राजा वचनमब्रवीत् ।
कुर्वन्तु यज्ञसम्भारं यथाह मन्त्रसत्तमा ॥
गङ्गातीरे शुभां भूमिं मापयित्वा द्विजोत्तमै ।
कुर्वन्तु मण्डपं स्वच्छं शतस्तम्भं मनोहरम् ॥
वेदी यज्ञस्य कर्त्तव्या ममाद्य सचिवा खलु ।
तदङ्गत्वे विधेया वै सर्पसत्र सुविस्तर ॥
तत्रकस्तु पशुस्तत्र होतोत्तमो महामुनि ।
शीघ्रमाहूयतां विप्र सर्वज्ञो वेदपारग ॥
मन्त्रिणस्तु तदा चक्रुर्नृपवाक्येन सत्वरा ।

यज्ञस्य सर्व्वसम्भारं वेदीं यज्ञस्य विस्तृताम् ॥
हवने वर्त्तमाने तु सर्पाणां तक्षको गतः ।
इन्द्रं प्रति भयार्त्तोऽहं त्राहि मामिति चाब्रवीत् ॥
भयभीतं समाश्वास्य स्वासने सन्निवेश्य च ।
ददावभयमव्यग्रं निर्भयो भव पन्नग ! ॥
तमिन्द्रशरणं ज्ञात्वा मुनिर्दत्ताभयं तथा ।
उत्तङ्कोऽनयदुद्विग्नः सेन्द्रं ज्ञात्वा निमन्त्रणम् ॥
स्तुतस्तदा तक्षकेण यायावरकुलोद्भवः ।
आस्तीको नाम धर्म्मात्मा जरत्कारुसुतो मुनिः ॥
तत्रागत्य मुनेर्व्वालस्तुष्टाव जनमेजयम् ।
राजा तमर्च्चयामास दृष्ट्वा बालं सुपण्डितम् ॥”)

जनयित्री, स्त्री, (जनयितृ + ङीप् ।) माता । इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥ (यथा, रघुः । १० । ७० ।
“कैकेय्यास्तनयो जज्ञे भरतो नाम शीलवान् ।
जनयित्रीमलञ्चक्रे यः प्रश्रय इव श्रियम् ॥”)

जनरवः, पुं, (जनेषु लोकेषु रवः प्रवादः ।) लोकवादः । यथाह लक्ष्मणसेनः
“परीवादस्तथ्यो भवति वितथो वापि महतां
तथाप्युच्चैर्धाम्नां हरति महिमानं जनरवः ॥”

जनलोकः, पुं, (जन एव लोकः ।) महर्लोकोपरिभुवनम् । यथा,—
“अयं स हि महर्लोकः स्वर्लोकात् परमाद्भुतः ।
कल्पायुषो वसन्त्यत्र तपसा धुतकल्मषाः ॥
इत्थं कथां कथयतोर्भगवद्गणयोः प्रिये ! ।
जनार्द्दन विमानन्तज्जनलोकं निनाय तान् ॥
निवसन्त्यमला यत्र मानसा ब्रह्मणः सुताः ।
सनन्दनाद्या योगीन्द्राः सर्व्वे ते चोर्द्ध्वरेतसः ॥
अन्ये तु योगिनो ये वै ह्यखण्डब्रह्मचारिणः ।
सर्व्वद्वन्द्वविनिर्म्मुक्तास्ते वसन्त्यत्र निर्म्मलाः ॥
महर्लोकः क्षितेरूर्द्ध्वमेककोटिप्रमाणतः ।
कोटिद्वयेतिसंख्यातो जनो भूर्लोकतो जनैः ॥”
इति स्कान्दे काशीखण्डम् ॥

जनवल्लभः, पुं, (जनानां लोकानां वल्लभः प्रियः ।) श्वेतरोहितवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोकप्रिये, त्रि ॥

जनवादः, पुं, (जनेषु लोकेषु वादोऽपवादः ।) जनप्रवादः । इति हलायुधः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४१८ ।
“भस्मपरुषेऽपि गिरिशे स्नेहमयी त्वमुचितेन सुभगासि ।
मोघस्त्वयि जनवादो यदोषधिप्रस्थदुहितेति ॥”)

जनश्रुतिः, स्त्री, (जनेभ्यः श्रुतिः श्रवणम् ।) सत्यमसत्यं वा लोकप्रवादः । तत्पर्य्यायः । किंवदन्ती २ । इत्यमरः । १ । ६ । ७ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६५ ।
“पुंसां दर्शय सुन्दरि ! मुखेन्दुमीषत्तपासमपाहाय ।
जायाजित इति रूढ़ा जनश्रुतिर्मे यशो भवतु ॥”)

जनस्थानं, क्ली, (जनस्य स्थानं भूभागः ।) दण्डकारण्यम् । इति जटाधरः ॥ दण्डकारण्यसमीपस्थानविशेषः । यथा । इक्ष्वाकुराजपुत्त्रो दण्डः शुक्राचार्य्यकन्यामरजां बलाद्गृहीत्वा मैथुनं गतवान् स मुनिस्तत् श्रुत्वा राजानं शशाप । यथा,—
“सप्तरात्रेण राजासौ सभृत्यबलवाहनः ।
पापकर्म्मसमाचारो वधं प्राप्स्यति दुर्म्मतिः ॥
सर्व्वसत्त्वानि यानीह जङ्गमानि स्थिराणि च ।
सर्व्वेषां पांशुवर्षेण क्षयः क्षिप्रं भविष्यति ॥
दण्डस्य विषयो यावत् तावत् सवनमाश्रमम् ।
पांशुभूतमिवाकस्मात् सप्तरात्राद्भविष्यति ॥
इत्युक्त्वा क्रोधसन्तप्तस्तदाश्रमनिवासिनम् ।
जनं जनपदस्यान्ते स्थीयतामित्यवोचत ॥
सप्ताहाद्भस्मसाद्भूतः स चापि ब्रह्मतेजसा ।
तस्य दण्डस्य विषयो विन्ध्यशैलस्य सानुषु ॥
तदाप्रभृति काकुत्स्थ ! दण्डकारण्यमुच्यते ।
तपस्विनः स्थिता यत्र तज्जनस्थानमुच्यते ॥”
इति रामायणम् ॥
(अत्र रावणस्य खरदूषणप्रभृतीनि सैन्यान्यासन् । यथा, रामायणे । १ । १ । ४६ ।
“तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी ।
विरूपिता शूर्पनखा राक्षसी कामरूपिणी ॥”
“जनस्थानं नाम दण्डकारण्ये रावणबलनिवेशस्थानम् ।” इति तट्टीकायां रामानुजः ॥)

जना, स्त्री, (जननमिति । जन + बाहुलकात् अङ् ।) उत्पत्तिः । इति मुग्धबोधम् ॥

जनान्तः, पुं, (जनस्य प्रदेशस्य अन्तः ।) देशः । इति धनञ्जयः । वेला इति पारस्यभाषा ॥

जनान्तिकम्, क्ली, अप्रकाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे ।
“त्रिपताककरेणान्यानपवार्य्यान्तरा कथाम् ।
अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥”
एतल्लक्षणोक्तमप्रकाशकथनम् । नाटके एव अस्य भूरिप्रयोगो दृश्यते ॥ जनस्य अन्तिकम् । जनसमीपञ्च ॥)

जनार्द्दनः, पुं, विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १८ ॥ तन्नामव्युत्पत्तिर्यथा । “समुद्रान्तवासिनो जननाम्नोऽसुरान् अर्द्दितवान् जनार्द्दनः । अर्द्द वधे अर्द्दकश्च नन्द्यादित्वादनः । किंवा जनैर्लोकैरर्द्द्यते याच्यते पुरुषार्थानसौ जनार्द्दनः । अर्द्द यातनागतियाचने कर्म्मणि अनट् । किंवा जननं जनः भावे घञ् । जनं जन्म अर्द्दयति हन्ति भक्तस्य मुक्तिदत्वादिति जनार्द्दनः । किंवा जनान् लोकान् अर्द्दति हररूपेण संहारकत्वादिति जनार्द्दनः । किंवा जनयति उत्पादयति लोकान् ब्रह्मरूपेण सृष्टिकर्त्तृत्वादिति जनः जनेर्ण्यन्तात् पचाद्यच् । अर्द्दति हन्ति लोकान् हररूपेण संहारकारित्वादिति अर्द्दनः जनश्चासौ अर्द्दनश्चेति जनार्द्दनः । किंवा जनान् लोकान् अर्द्दति गच्छति प्राप्नोति रक्षणार्थं पालकत्वादिति जनार्द्दनः ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ गयायां तस्य हस्ते जीवितस्य पिण्डदानविधिर्यथा,—
“जनार्द्दनो भस्मकूटे तस्य हस्ते तु पिण्डदः ।
आत्मनोऽप्यथवान्येषां सव्येनैव तिलैर्व्विना ॥
जीवता दधिसंमिश्रं सर्व्वे ते विष्णुलोकगाः ।
यस्तु पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ! ॥
यमुद्दिश्य त्वया देयस्तस्मिन् पिण्डो भवेत् प्रभो ! ॥
एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ! ॥
अन्तकाले गते मह्यं त्वया देयो गयाशिरे ।
जनार्द्दन ! नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृमोक्षद ! ॥
पितृपात्र नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृरूपिणे ।
गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्द्दनः ॥
तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं मुच्यते च ऋणत्रयात् ।
नमस्ते पुण्डरीकाक्ष । ऋणत्रयविमोचन ! ॥
लक्ष्मीकान्त ! नमस्तेऽस्तु पितृमोक्षप्रदो भव ।
वामजानु च सम्पात्य नत्वा भीमो जनार्द्दनम् ॥
श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा भ्रातृभिर्ब्रह्मलोकभाक् ।
पितृभिः सह धर्म्मात्मा कुलानाञ्च शतेन च ॥
शिलायां व्यक्तरूपेण व्यक्ताव्यक्तात्मना स्थितः ।
लक्ष्मीशो विबुधैः सार्द्धं तस्माद्देवमयी शिला ॥”
इति श्रीवायुपुराणे श्वेतवाराहकल्पे गयामाहात्म्ये ४ अध्यायः ॥ * ॥ शालग्रामशिलाविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
“शङ्खचक्राब्जगदं जनार्द्दनमिहो नमः ।
उपेन्द्रं गदिनं सारिपद्मशङ्ख ! नमोऽस्तु ते ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे १० अध्यायः ॥
“आरोग्यं भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद्धुताशनात् ।
ज्ञानञ्च शङ्करादिच्छेन्मुक्तिमिच्छेज्जनार्द्दनात् ॥”
इति कर्म्मलोचनम् ॥

जनाशनः, पुं, (जनानश्नाति भक्षयतीति । अश + ल्युः ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जनाश्रयः, पुं, (जनानां लोकानामाश्रयः ।) मण्डपः । इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥

जनिः, स्त्री, (जननमिति । जन + “जनिघसिभ्यामिण् ।” उणां ४ । १२६ । इति इण् । जनिवध्योश्चेति वृद्धिनिषेधः ।) उत्पत्तिः । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, हरिवंशे । २०८ । ४० ।
“वनस्पत्योषधींश्चैव युगपत् प्रतिपद्यसे ।
बालभावाय वसुधां पक्षे पक्षे जनिस्तव ॥”
जायते यस्याम् । जन + आधारे इण् ।) नारी । माता । इति शब्दरत्नावली ॥ (जायते सुखमनयेति । करणे इण् ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

जनिका, स्त्री, (जायते वंशो यस्यामिति जनिः । ततः स्वार्थे कन् टाप् च ।) स्नुषा । इति शब्दरत्नावली ॥ (जनिशब्दार्थः ॥) जननकर्त्री च ॥

जनितं, त्रि, (जन्यते स्मेति । जन + णिच् + क्तः ।) उत्पादितम् । यथा,—
“सेनाचरी भवदिभाननदानवारि-
वासेन यस्य जनिता सुरभी रणश्रीः ॥”
इति नैषधम् ॥
(यथा च हरिवंशे । १६१ । ३१ ।
“अतोऽहं कामयामि त्वां नहि त्वं जनितो मया ।
रूपन्ते सौम्य ! पश्यन्ती सीदामि हृदि
दुर्ब्बला ॥”)

जटाला स्त्री (जटा अस्त्यस्या इति । जटा + "सिध्मा-दिभ्यश्च । ५ । २ । ९७ । इति लच् । ततो स्त्रियां टाप् ।) जटामांसी । इति राज-निर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या जटामांसीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

जटावती स्त्री, (जटा विद्यतेऽस्याः । जटा + मतुप् । मस्य व स्त्रियां ङीप् च ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जटावल्ली स्त्री (जटेव वल्ली ।) रुद्रजटा । गन्ध-मांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जटि: स्त्री (जटति परस्परं संलग्ना भवतीति । जट + "सर्वधातुभ्य इन् ।" उणां । ४ । ११७ । इति इन् ।) प्लक्षवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ जटा । समूहः । इत्युणादिकोषः ॥

जटिल, पुं, (जटा अस्त्यस्येति । जटा + "लोमादि पामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।" ५ । २ । १००, इति इलच् ।) सिंहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (ब्रह्मचारी । यथा मनुः । ३ । १५१ ।
"जटिलञ्चानधीयानं दुर्बालं कितवं तथा ।"
"जटिलो ब्रह्मचारी ।" इति तट्टीकायां कुल्लूक-भट्टः ॥) जटायुक्ते, त्रि । इति मेदिनी । ले, ८३ ॥
(यथा कुमारे । ५ । ३० ।
"विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं
शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥")

जटिला, स्त्री (जटिल + अजादित्वात् टाप् ।) जटामांसी । इत्यमरः । २ । ४ । १३४ ॥
"जटामांसी भूतजटा जटिला च तपस्विनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) पिप्पली । इति मेदिनी ॥ वचा । उग्रगन्धा । इति रत्नमाला । दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ब्रह्मचारिणी । यथा, गौतमगोत्रे ।
"जटिला ब्रह्मचारिणी कामसेनामिवेदिता ॥"
(जटिलेति । यथा, महाभारते । १ । १९५ । १४ ।
"श्रूयते हि पुराणेऽपि जटिला नाम गौतमी ।
ऋषीनध्यासितवती सप्त धर्म्मभृतां वर ॥")

जटी, स्त्री, (जट + "कृदिकारादक्तिनः ।" ४ । १ । ४५ । इति वा ङीष् ।) पर्कटीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ जटामांसी । इति रत्नमाला ॥

जटी [न्] पुं (जटा अस्त्यस्येति । जटा + इनि ।) प्लक्षवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३४ ॥ (यथा —
"प्लक्षो जटी पर्कटी च न्यग्रोधः ..."
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
जटायुक्ते, त्रि । यथा, महाभारते । ९ । ४४ । ९८ ।
"[illegible]"
जटीत्यर्थे, त्रि । यथा महाभारते । १३ । १७ । ६३ ।
"[illegible]")

जटुल, पुं (जटति देहे संलग्नो भवतीति । जट संहतौ + बाहुलकादुलच् ।) जडुलम् । जतुक । इति भरतः । त्रिकाण्डशेषः । १ । ६ । ११८ ॥

जठरं, त्रि, (जटति सङ्घातीभवतीति । जट + बाहुलकादरः टस्य ठादेशश्च । यद्वा, जायते इति । जन + "जनेररष्ठ च ।" उणां ५ । ३८ । इति अरः ठश्चान्तादेशः ।) बद्धम् । कठिनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मालती-माधवे । ४ । १३ ।
"इदानीमस्माकं जठरकमठपृष्ठकठिना
मनोवृत्तिस्तत् किं ग्रसितविमुखेन क्षपयसि ॥")

जठर, पुं क्ली, (जायते गर्भो भक्ष्यं वा यस्मिन्निति । जन + "जनेररष्ठ च ।" उणां । ५ । ३८ । इति अरः ठश्चान्तादेशः ।) उदरम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । ४४ ।
"पृष्ठतः सेवयेदर्कं जठरेण हुताशनम् ।
स्वामिनं सर्व्वभावेन परलोकममायया ॥"
देशविशेषे, पुं । स तु कूर्म्मविभागे आग्नेय्यां दिशि वर्त्तते । यथा, बृहत्संहितायाम् । १४ । ८ ।
"आग्नेय्यां दिशि कोशलकलिङ्गवङ्गो-
पवङ्गजठराङ्गाः ॥"
तथाच महाभारते । ६ । ९ । ४२ ।
"अत ऊर्द्ध्वं जनपदान् निबोध गदतो मम ।"
इत्युपक्रम्य,—
"जठराः कुक्कुराश्चैव सदशार्णाश्च भारत ॥"
इत्युक्तवान् ॥
पर्व्वतविशेषः । यथा भागवते । ५ । १६ । २७ ।
"जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्व्वेणाष्टादशयोजनसहस्र-
मुदगायतौ द्विसहस्रपृथुतुङ्गौ भवतः ॥"
उदररोगविशेषः ।
"रोगाः सर्व्वेऽपि मन्देऽग्नौ सुतरामुदराणि तु ।"
इति निदानस्थाने द्वादशाध्याये वाभटेनोक्तम् ।
तल्लक्षणादि यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ७ अध्याये ।
"[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] जठरं करोति ॥")

जठरानल, पुं, (दहतीति । दह + क्विप् । ततः कर्म्मधारयः । उदरस्थितवैश्वानरसदृशत्वात् तथात्वम् ।) आमाशयस्थाग्निः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

जठरामय, पुं (जठरस्य आमयो रोगः ।) अतीसाररोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अथ जठररोगस्य [illegible] यथा —
"[illegible] ।
[illegible] ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने त्रयोदशेऽध्याये ॥)

जडं, क्ली (जलति अस्मात् [illegible] । जल + अच् । [illegible] ।) जलम् । [illegible] । ([illegible]) सीसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ([illegible] । [illegible] । [illegible] । ३ । १२६ ।
"[illegible] ॥")

जड, त्रि, (जलति बुद्धिशक्तिमाच्छादयतीति । जल आच्छादने + अच् ।) हिमार्त्तः । (शीतलः । यथा, रघौ । ३ । १८ ।
"पराभ्यधात् सर्वगतेन मालिना
नदीयमद्दं [illegible] ॥"
"[illegible] ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) मूकः । (यथा मनौ । २ । ११० ।
"नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।
जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥"
बधिरः । यथा तत्रैव । ९ । २०१ ।
"उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥"
तथा तत्रैव । ८ । ३९४ ।
"अन्धो जडः पीठसर्पी सप्तत्या स्थविरश्च यः ॥"
"जडो बधिरः पङ्गुः सम्पूर्णसप्ततिवर्षः ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥) अप्राज्ञः । इति मेदिनी । डे, १३ ॥ (यथा, [illegible] १ अङ्के ।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥"
निस्पन्दः । यथा, रघौ । २ । ४२ ।
"[illegible]
[illegible] ॥"
मोहितः । यथा, तत्रैव । ८ । ७५ । [illegible]
[illegible]
[illegible]
इति [illegible] ॥")

जडक्रिय, त्रि, (जडवत् मोहितस्येव क्रिया कर्म्म यस्य ।) दीर्घसूत्री । चिरक्रियः । इति हला-युधः ॥

जडता, स्त्री, (जडस्य भावः । जड + भावे तल् ।) जाड्यम् । मूर्खता । [illegible] । [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा रघुः । ९ । ३६ ।
"[illegible]
[illegible] ॥"
एषं हि [illegible] । [illegible]
यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १४४ ।
"[illegible]
[illegible] ॥"
[illegible] । इति [illegible] ॥

जडा, स्त्री, (जडयति [illegible] । [illegible] ।) [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति रत्नमाला ॥

जडिमन्, [न्] पुं, (जडस्य भावः । "पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ।" ५ । १ । १२२ । इति इमनिच् ।) जडता । तस्य लक्षणं यथा,—
"[illegible] ।

दृग्गनश्रवणाभावो जड़िमा सोऽभिधीयते ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

जड़ुल:, पुं, (जटुल: पृषोदरादित्वात् टस्य डत्वम् ।) देहस्थितिलक: । इति हेमचन्द्रः ॥

जतु क्ली, (जायते वृक्षादिभ्य इति । जन+“फलि-पाटिनमिमनिजनामिति ।” उणां १ । १८ । इति उः तोऽन्तादेशश्च ।) वृक्षनिर्य्यासविशेषः । जौ इति ला इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । राक्षा २ लाक्षा ३ याव: ४ अलक्तः ५ द्रुमामयः ६ । इत्यमरः ।२।६।१२५॥ रक्ता ७ । इति रभसः ॥ कीटजा ८ क्रिमिजा ६ जतुका १० जन्तुका ११ गवाधिका १२ । इति रत्नमाला ॥ जतुकम्१३ यावकः१४ अलक्तकः१५ रक्तः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ पलङ्कषा १७ द्रुमिः १८ वरवर्णिनी १६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४७ । १३ ।

“जिघ्रन् सोऽस्य वसागन्धं सर्पिर्जतुविमिश्रितम्॥”)

जतुकं, क्ली, (जतु इव कायतीति । कै+कः ।) हिङ्गु । (जतु एव । स्वार्थे कन् ।) लाक्षा । इति मेदिनी । के, ६१ ॥

जतुका, स्त्री, (जतु इव आकाया कायतीति । कै+“आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ चर्म्मचटिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे अपस्माराधिकारे ।

“जतुकाश्रकृता तद्वद्गवेर्वा वस्तरोमभिः ।

अपस्मारहरो लेपो मूत्रसिद्धार्थशिग्रुभिः ॥”)

पर्पटी । इति भावप्रकाशः ॥ लताविशेषः । सा तु मालवे प्रसिद्धा । तस्याः पर्य्यायाः । जतुकारी२ जननी ३ चक्रवर्त्तिनी ४ तिर्य्यक्फला ५ निशान्धा ६ वहुपुत्री ७ सुपुत्रिका ८ राजहृया ६ जनेष्टा १० कपिकच्छुफलोपमा ११ रञ्जनी १२ सूक्ष्मवल्ली १३ भ्रमरी १४ छायावल्लिका १५ विन्दुलिका १६ छायारुहा १७ ग्रन्थिपर्णा १८ सुवर्च्चिका १६ तरुवल्ली २० दीर्घफला २१ । अस्या गुणाः । शिशिरत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तपित्तकफदाहत्वग्व्याधिविनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ जन्तुकापि पाठः । निशान्धाक्षयारुहयोरित्यत्र क्रमेण निशाङ्का वृक्षरुहा च पाठः ॥ (लाक्षा । तत्पर्य्याया यथा,—

“कीटजा क्रिमिजा लाक्षा जतुका च गवाधिका॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

जतुकारी, स्त्री, (जतु करोतीति । जतु+कृ+“कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ततः स्त्रियां ङीष् ।) जतुकालता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्या जतुकाशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

जतुकृत्, स्त्री, (जतु करोति उत्पादयतीति । कृ+क्विप् । जतोः कृदिति वा ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

“पर्पटी रञ्जना कृष्णा जतुका जननी जनी

जतुकृच्चक्रसंस्पर्शा जतुकृच्चक्रवर्त्तिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जतुकृष्णा, स्त्री, (जतु इव कृष्णा ।) पर्पटी । इति भावप्रकाशः ॥

जतुनी, स्त्री, (जतु इव नयति जलाकारेण प्रापयति संश्लिष्टद्रव्यमिति । नी+क्विप् । अस्याः संश्लेषात् द्रव्यस्य जतुवद्रूपत्वात्तथात्वम् ।) चर्म्मचटिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जतुपुत्रक:, पुं, (जतुनिर्म्मितः पुत्र इव । इवार्थे कन् ।) पाशकगुटिका । नयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जतुमणि:, पुं, क्षुद्ररोगविशेषः । (जड़ुल इति भाषा ॥) तस्य निदानं यथा,—

“समसुत्सन्नमरुजं मण्डलं कफरक्तजम् ।

सहजं लक्ष्म चैकेषां लक्ष्यो जतुमणिश्च सः ॥”

इति माधवकरः ॥

तच्चिकित्सा यथा—

“चर्म्मकीलं जतुमणिं मशकान् तिलकालकान् ।

उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

जतुरस:, पुं, (जतुनो रसः ।) अलक्तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्यालक्तकशब्दे ज्ञातव्या ॥)

जतूका, स्त्री, (जतुका निपातनात् दीर्घः ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २।४।१५३ ॥ चर्म्मचटी । इति शब्दरत्नावली ॥

जत्रु, क्ली, (जायते वाहुरसात् । जन्+“जत्वादयश्च ।” उणां ४ । १०२ । इति रुनकारस्य तकारश्च ।) स्कन्धसन्धिः । इत्यमरः । २।६।७८॥ माखुरा इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १७ । २२ ।

“हे तु विद्धो महावाहुः प्रद्युम्नः समरे स्थितः ।

जत्रुदेशे भृशं वीरो व्यवासीदद्रथे तदा ॥”)

जत्रुकं, क्ली, (जत्रु एव । स्वार्थे कन् ।) जत्रु । इति शब्दरत्नावली ॥

जत्वश्मकं, क्ली, (जतुरूपमश्मकम् ।) शिलाजतु । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन, ई म य ड जनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ई, जातः । म, जनयति । य ड, जायते जन्यते । जनिर्ज्जन्म । प्रादुर्भावे इति प्राञ्चः । प्रादुर्भावः स्फुटीभावः । प्राकाश्ये प्रादुराविः स्यादित्यमरः । वीजादङ्कुरो जायते पत्रकाण्डादिभेदेन प्रकाशते इत्यर्थः । प्रादुर्भावोऽविद्यमानोत्पत्तिरिति केचित् । घटो जायते । इति दुर्गादासः ॥

जन, म लि र जनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रां-परं-अकं-सेट् ।) म,जनयति । लि,जजन्ति । रवैदिकः । इति दुर्गादासः ॥

जनः, पुं, (जायते इति । जन+अच् ।) लोकः । (यथा, महाभारते । १ । १४६ । ६ ।

“अथ प्रवाते तुमुले निशि सुप्ते जने तदा ।

तदुपादीपयत् भीमः शेते यत्र पुरोचनः ॥”)

महर्लोकादूर्द्ध्वलोकः । पामरः । इति मेदिनी ने, ६ ॥ (असुरविशेषः । जनार्द्दन इति शब्ददर्शनात् ॥)

जनकः, पुं, (जनयतीति । जन+णिच्+ण्वुल् ।) पिता । राजभेदः । स तु मिथिलाधिपतिः । इति मेदिनी । के, ६० ॥ इक्ष्वाकुराजपुत्रो निमिर्वशिष्ठं त्यक्त्वा यज्ञं कृतवान् वशिष्ठस्तद्यज्ञस्थानमागत्य राजानं आह्वयामास राजा तदा निद्रित आसीत् । मुनिस्तु क्रोधात् त्वं विदेहो भव इत्युक्त्वा तमभिशशाप । ततः,—

“इष्ट्वा विदेहं राजानन्त्वृषयः सर्व्व एव ते ।

तञ्च ते याजयामासुर्य्यावद्दीक्षां मनीषिणः ॥

नरेन्द्रस्यापि तं देहमरसन्नृषिपुङ्गवाः ।

वस्त्रैर्माल्यैश्च गन्धैश्च पूज्यमानं मुहुर्मुहुः ॥

ऋषयोऽपि महात्मानो निमिदेहं ममन्थिरे ।

अरणिन्तस्य देहात्तु मन्थानञ्चापि चक्रिरे ॥

मन्त्रहोमैर्महात्मानः पुत्त्रहेतोर्निमेस्तदा ।

अरण्यां मथ्यमानायां प्रादुर्भूतो यतश्च सः ॥

अतो मिथिरिति ख्यातो जननाज्जनकोऽभवत् ।

विदेहश्चाभवद्यस्मान्महात्मा स महातपाः ॥

तस्माद्विदेहाः प्रोच्यन्ते सर्व्वे तद्वंशजा नृपाः ।

एवं विदेहराजस्तु पूर्व्वको जनकोऽभवत् ॥

मिथिर्नाम महावीर्य्यो येन सा मिथिलाभवत्॥”

इति रामायणम् ॥

(ऋषिविशेषः । स तु वैद्यसन्देहभञ्जनग्रन्थस्य प्रणेता । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । १ । १६ । १६ ।

“चकार जनको योगी वैद्यसन्देहभञ्जनम् ॥”

शम्बरासुरस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । १६१ । ४४ ।

“श्रुत्वा तु शम्बराद्वाक्यं सुतास्ते शम्बरस्य ह ।

सन्नद्धा निर्य्ययुर्हृष्टाः प्रद्युम्नवधकाम्यया ॥”

इत्युपक्रम्याह ।

“सेनस्कन्धोऽतिसेनश्च सेनको जनकस्तथा ॥”)

उत्पादके, त्रि ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।१।१६।२७।

“जनकः सर्व्वरोगाणां दुर्व्वारो दारुणो ज्वरः॥”)

जनकतनया, स्त्री, (जनकस्य विदेहनृपतेस्तनया ।) सीता । इति रामायणम् ॥ (यथा, मेघदूते ।१।

“यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु

स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्य्याश्रमेषु॥”)

जनकनन्दिनी, स्त्री, (जनकस्य नन्दिनी ।) सीता । इति रामायणम् ॥

जनकसुता, स्त्री, (जनकस्य सुता ।) सीता । इति रामायणम् ॥

जनकात्मजा, स्त्री, (जनकस्य आत्मजा ।) सीता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथाह कश्चित् ।

“गुञ्जत्कृते खञ्जनगञ्जनाक्षि !

शिरो मदीयं यदि यातु यातु ।

लूनानि नूनं जनकात्मजार्थे

दशाननेनापि दशाननानि ॥”)

जनकारी, [न्], पुं, (जनान् किरति आच्छादयति स्ववर्णेनेति । कृ आच्छादने+णिनिः ।) अलक्तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जनङ्गम पु (जनेभ्यो गच्छतीति। "गमश्च।" ३।२।४७। खच् मुमागमश्च।) चाण्डाल। इत्यमरः। २।१०।१९। (यथा माघे।१५।३५।
'अवधीज्जनङ्गम इवैष
यदि हन्त यो दृष नतु।
सार्य्यमशुचिरपुरश्छति न
प्रतिमाननमस्तु नितरां नृपोचिताम्॥')
जनता स्त्री (जनानां समूहः। जन+"ग्राम जनबन्धुभ्यस्तल्। ४।२।४३। इति तल्।) जनसमूहः। इत्यमरः।३।२।४२॥ (यथा, रघौ।११।८२।
'तावुभावपि परस्परस्थितौ
वर्द्धमानपरिहीनतेजसौ।
पश्यति स्म जनता दिनात्यये
पार्व्वणौ शशिदिवाकराविव॥'"* ॥
जनस्य भावः।) जनत्वम्॥
जनन क्ली (जन्यतेऽस्मिन्निति। जन+अधिकरणे ल्युट्।) वंशः। (जन+भावे ल्युट्।) जन्म। इति मेदिनी। ने ६६॥ (यथा, महानिर्व्वाण तन्त्रे।३।५०।
'जननमरणभीतिभ्रंशि सच्चित्स्वरूपं
सकलभुवनबीजं ब्रह्मचैतन्यमीडे॥'
उत्पत्तिः। यथा कुमारे।१।४२।
'अतो ऽग्रधीभाजननाद् बभूव
साधारणो भूषणभूष्यभावः॥'
पु जनयति उत्पादयति जीवानिति। जन+णिच+कर्त्तरि ल्युः। विष्णुः। यथा महाभारते।१३।१४९।११४।
'जननो जनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रमः॥'
जन्तून् जनयन् जननः।' इति तद्भाष्यम्॥
जनयतीति। जनि+ल्युः। उत्पादके त्रि। यथा महाभारते।३।२६।२५।
"एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो भवेत्॥")
जननि स्त्री (जनयति प्राणमुखमिति। जन+णिच+बाहुलकात् अनि।) जतुकानामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दरत्नावली॥
जननी स्त्री,(जनयतीति। जनि+बाहुलकादनिः। ङिदिकारादिति वा ङीष्। यद्वा, कृत्यल्युटो बहुलमिति ल्युट् टित्वात् ङीप्।) माता। (यथा पञ्चतन्त्रे।१।३६।
'निरतिशयं गरिमाणं
तेन जनन्याः स्मरन्ति विद्वांसः।
यत् कमपि वहति गर्भं
महतामपि यो गुरुर्भवति॥')
दया। इति मेदिनी। ने ६६। जनीनाम गन्धद्रव्यम्। (पर्य्याया यथा,—
"पर्प्पटी रञ्जनी क्षुद्रा जतुका जननी जनी।
जतुकृच्चक्रवर्त्तिनी॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
चर्म्मचटी। इति शब्दरत्नावली। यूथिका। इति शब्दचन्द्रिका। कटुका। मञ्जिष्ठा। अलक्तकः। जटामांसी। इति राजनिर्घण्टः॥

जनपद, पुं (जनस्य लोकस्य पदं आश्रयस्थानं यत्र। जनः पद्यते वस्तु यस्मिन्निति वा।) देशः। (यथा चाणक्यशतके। ३१।
'त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत्।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्॥"
जनपदनामानि महाभारते भीष्मपर्व्वणि नवमाध्याये कथितानि यतस्तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यानि॥)
जनः। इति मेदिनी। दे, ४८॥
जनप्रवाद पु (जनेषु लोकेषु प्रवादोऽपवादः।) लोकापवादः। तत्पर्य्यायः। कौलीनम् २ विगानम् ३ वचनीयता ४। इति हेमचन्द्रः।।२।१८४॥ (यथा, महाभारते।२।७२।१६।
जनप्रवादान् सुबहून् शृण्वन्नपि नराधिपः।
ह्रिया च धर्म्मसंयोगात् मार्य्या दूर्तमियात् पुनः॥")
जनप्रिय पु, (जनानां प्रियः।) धान्यकम्। शोभाञ्जनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (लोकप्रिये, त्रि॥)
जनमेजय पु (जनान् शत्रुजनान् एजयति प्रतापेन कम्पयतीति। एजृङ् कम्पने+णिच+'एजेः खश्'। ३।२।२८। इति खश् ततो मुमागमः।) परीक्षिद्राजपुत्रः। तत्पर्य्यायः। राजर्षिः २ पारीक्षितः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ यथा देवीभागवते। २।११।६।
पौरजानपदा लोकाश्चक्रुस्तं नृपतिं शिशुम्।
जनमेजयनामानं राजलक्षणसंयुतम्॥
जन्मेजय इति पाठोऽपि क्वचित् दृश्यते। तन्निरुक्तिस्तच्छब्दे द्रष्टव्या॥
अयं हि चतुरशीतिवर्षाणि राज्यं कृतवान्। तत्र अश्वमेधादिकं बहुयज्ञं कृत्वा पितृवधामर्षात् सर्पसत्रं चकार। अथैवासौ जरत्कारुपुत्रेण आस्तीकेन प्रार्थितः सर्पसत्रात् विरराम ततश्चित्तप्रशमनार्थं भारतादिकं श्रुतवान्। वृत्तान्तस्तेषां क्रमशः प्रदश्यते। यथा, राजतरङ्गिण्यां १ परिच्छेदे।
पारीक्षितस्ततो राजा नीतिमान् जातनीतिमान्।
पृथिवीं पालयामास निवसन् गजसाह्वये॥
कृत्वा पितृवधामर्षी सर्पैः मुनिभिः समम्।
नाशयामास सर्पाणां कुलानि कुलनायकः॥
हयमेधस्तत्र सभारैर्बहुविस्तरैः।
ब्रह्महत्याभवत्तत्र यागरक्षार्थकृते तदा॥
ततः पापमभवत् तस्य दारुणं पृथिवीपतेः।
वैशम्पायनतो व्यासशिष्यात्तपोनिधेः।
श्रुत्वा भारतमाख्यानं ततःपापात् मुक्तिमाप सः।
चतुरशीतिवर्षाणि कृत्वा राज्यं सुनिर्म्मलम्।
शतानीकं सुतं राज्ये संस्थाप्यैवं दिवं गतः॥'
सोमश्रवसं पुरोहितमसौ पौरोहित्याय वृतवान्। तत्कथा यथा महाभारते। १।३।१—२०।
'जनमेजयः पारिक्षितः सह भ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते। तस्य भ्रातरस्त्रयः श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेन इति। तेषु तत्सत्रमुपासीनेष्वागच्छत् सारमेयः। स जनमेजयस्य

भ्रातृभिरभिहतो रोरूयमाणो मातुः समीपमुपागच्छत्। तं माता रोरूयमाणमुवाच किं रोदिषि केनास्यभिहत इति। स एवमुक्तो मातरं प्रत्युवाच जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतोऽस्मीति। तं माता प्रत्युवाच व्यक्तं त्वया तत्रापराद्धं येनास्यभिहत इति। स तां पुनरुवाच नापराध्यामि किञ्चिन्नावेक्षे हवींषि नावलिहे इति। तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्त्रदुःखार्त्ता तत् सत्रमुपागच्छद्यत्र स जनमेजयः सह भ्रातृभिर्दीर्घसत्रमुपास्ते। स तया क्रुद्धया तत्रोक्तोऽयं मे पुत्त्रो न किञ्चिदपराध्यति नावेक्षते हवींषि नावलेढि किमयमभिहत इति। न किञ्चिदुक्तवन्तस्ते सा तानुवाच यस्मादयमभिहतोऽनपकारी तस्माददृष्टं त्वां भयमागमिष्यतीति। जनमेजय एवमुक्तो देवशुन्या सरमया भृशं सम्भ्रान्तो विषण्णश्चासीत्। स तस्मिन् सत्रे समाप्ते हास्तिनपुरं प्रत्येत्य पुरोहितमनुरूपमन्विच्छमानः परं यत्नमकरोत् यो मे पापकृत्यां शमयेदिति। स कदाचित् मृगयां गतः पारीक्षितो जनमेजयः कस्मिंश्चित् स्वविषये आश्रममपश्यत्। तत्र कश्चिदृषिरासाञ्चक्रे श्रुतश्रवा नाम तस्य तपस्यभिरतः पुत्त्र आस्ते सोमश्रवा नाम। तस्य तं पुत्त्रमभिगम्य जनमेजयः पारीक्षितः पौरोहित्याय वव्रे। स नमस्कृत्य तमृषिमुवाच भगवन्नयं तव पुत्त्रो मम पुरोहितोऽस्त्विति। स एवमुक्तः प्रत्युवाच जनमेजयं भो जनमेजय! पुत्त्रोऽयं मम सर्प्यां जातो महातपस्वी स्वाध्यायसम्पन्नो मत्तपोवीर्य्यसम्भृतो मच्छुक्रं पीतवत्यास्तस्याः कुक्षौ जातः। समर्थोऽयं भवतः सर्व्वाः पापकृत्याः शमयितुमन्तरेण महादेवकृत्याम्। अस्य त्वेकमुपांशुव्रतं यदेनं कश्चिद्ब्राह्मणः कञ्चिदर्थमभियाचेत्तं तस्मै दद्यादयं यद्येतदुत्सहसे ततो नयस्वैनमिति। तेनैवमुक्तो जनमेजयस्तं प्रत्युवाच भगवंस्तत्तथा भविष्यतीति॥' *॥
अस्य सर्पसत्रविवरणकथा यथा देवीभागवते। २।११।४६—६०।
'इति तस्य वचः श्रुत्वा राजा जन्मेजयस्तदा।
नेत्राभ्यामश्रुपातञ्च चकारातीव दुःखितः॥
धिक्मामस्तु सुदुर्बुद्धिं वृथामानकरं वै।
पिता यस्य गतिं घोरां प्राप्तः पन्नगपीडितः॥
तस्याद्य मखमारभ्य करोम्यपचितिं पितुः।
हत्वा सर्पानलज्वाले दीप्यमाने विभावसौ॥
आहूय मन्त्रिणः सर्व्वान् राजा वचनमब्रवीत्।
कुरुध्वं यज्ञसम्भारं यथार्हं मन्त्रिसत्तमाः!॥
गङ्गातीरे शुभां भूमिं मापयित्वा द्विजोत्तमैः।
कुरुध्वं मखरूपं सद्यः शतस्तम्भं मनोहरम्॥
वन्ही यज्ञस्य कर्त्तव्या समाद्य सचिवा ऋजुः।
तत्कुले विधेया वै सर्पसत्रं सुविस्तरम्॥
तत्रकस्तु पशुस्तत्र होतोत्तमो महामुनिः।
श्रीघ्रमाहूयतां विप्राः सर्व्वज्ञा वदपारगाः॥
मन्त्रिणस्तु तदा चक्रुर्भूपवाक्यं त्वरान्विताः।

यज्ञस्य सर्व्वसम्भारं वेदीं यज्ञस्य विस्तृताम् ॥
ह्वने वर्त्तमाने तु सर्पाणां तक्षको गतः ।
इन्द्रं प्रति भयार्त्तोऽहं नाहि मामिति चाब्रवीत् ॥
भयभीतं समाश्वास्य स्वासने सन्निवेश्य च ।
ददावभयमत्यर्थं निर्भयो भव पन्नग ! ॥
तमिन्द्रशरणं ज्ञात्वा मुनिर्द्दत्ताभयं तथा ।
उत्तस्थौऽक्षयदुह्निग्नः सेन्द्रं कृत्वा निमन्त्रणम् ॥
सुतस्तदा तक्षकेण यायावरकुलोद्भवः ।
आस्तीको नाम धर्म्मात्मा जरत्कारुसुतो मुनिः॥
तत्रागत्य मुनेर्बालस्तुष्टाव जनमेजयम् ।
राजा तमर्च्चयामास दृष्ट्वा बालं सुपण्डितम् ॥”)

जनयित्री, स्त्री, (जनयितृ+ङीप् ।) माता । इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥ (यथा, रघुः । १० । ७० ।
“कैकेय्यास्तनयो जज्ञे भरतो नाम शीलवान् ।
जनयित्रीमलञ्चक्रे यः प्रश्रय इव श्रियम् ॥”)

जनरवः, पुं, (जनेषु लोकेषु रवः प्रवादः ।) लोकवादः । यथाह लक्ष्मणसेनः
“परीवादस्तथ्यो भवति वितथो वापि महतां
तथाप्युच्चैर्धाम्नां हरति महिमानं जनरवः ॥”

जनलोकः, पुं, (जन एव लोकः ।) महर्लोकोपरिभुवनम् । यथा,—
“अयं स हि महर्लोकः स्वर्लोकात् परमाद्भुतः ।
कल्पायुषो वसन्त्यत्र तपसा धुतकल्मषाः ॥
इत्थं कथां कथयतोर्भगवद्गणयोः प्रिये ! ।
चणार्द्धेन विमानन्तञ्जनलोकं निनाय तान् ॥
निवसन्त्यमला यत्र मानसा ब्रह्मणः सुताः ।
सनन्दनाद्या योगीन्द्राः सर्व्वे ते चूर्द्ध्वरेतसः ॥
अन्ये तु योगिनो ये वै स्वस्वलद्ब्रह्मचारिणः ।
सर्व्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तास्ते वसन्त्यत्र निर्म्मलाः ॥
महर्लोकः चितेरूर्द्ध्वमेककोटिप्रमाणतः ।
कोटिद्वयेतिसंख्यातो जनो भूर्लोकतो जनेः ॥”
इति स्कान्दे काशीखण्डम् ॥

जनवल्लभः, पुं, (जनानां लोकानां वल्लभः प्रियः ।) श्वेतरोहितवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोकप्रिये, त्रि ॥

जनवादः, पुं, (जनेषु लोकेषु वादोऽपवादः ।) जनप्रवादः । इति हलायुधः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४१६ ।
“भस्मपरुषेऽपि गिरिशे स्नेहमयी लसुचितेन सुभगासि ।
मोघस्त्वयि जनवादो यदोषधिप्रस्थदुहितेति ॥”)

जनश्रुतिः, स्त्री, (जनेभ्यः श्रुतिः श्रवणम् ।) सत्यमसत्यं वा लोकप्रवादः । तत्पर्य्यायः । किंवदन्ती २ । इत्यमरः । १ । ६ । ७ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६५ ।
“पुंसां दर्पण सुन्दरि ! सुखेन्दुमीषच्चपामपास्य ।
जाया जित इति रूढ़ा जनश्रुतिर्मे यशो भवतु ॥”)

जनस्थानं, क्ली, (जनस्य स्थानं भूभागः ।) दण्डकारण्यम् । इति जटाधरः ॥ दण्डकारण्यसमीपस्थानविशेषः । यथा । इक्ष्वाकुराजपुत्त्रो दण्डः शुक्राचार्य्यकन्यामरजां बलाद्धृत्वा मैथुनं कृतवान् स मुनिस्तत् श्रुत्वा राजानं शशाप । यथा,—
“सप्तरात्रेण राजासौ सभृत्यबलवाहनः ।
पापकर्म्मसमाचारो वधं प्राप्स्यति दुर्म्मतिः ॥
सर्व्वसत्त्वानि यानीह जङ्गमानि स्थिराणि च ।
सर्व्वेषां पांशुवर्षेण क्षयः क्षिप्रं भविष्यति ॥
दण्डस्य विषयो यावत् तावत् सवनमाश्रमम् ।
पांशुभूतमिवाकस्मात् सप्तरात्राद्भविष्यति ॥
इत्युक्त्वा क्रोधसन्तप्तस्तदाश्रमनिवासिनम् ।
जनं जनपदस्यान्ते स्थीयतामित्यवोचत ॥
सप्ताहाद्भस्मसाद्भूतः स चापि ब्रह्मतेजसा ।
तस्य दण्डस्य विषयो विन्ध्यशैलस्य सानुषु ॥
तदाप्रभृति काकुत्स्थ ! दण्डकारण्यमुच्यते ।
तपस्विनः स्थिता यत्र तज्जनस्थानमुच्यते ॥”
इति रामायणम् ॥
(अत्र रावणस्य खरदूषणप्रभृतीनि सैन्यान्यासन् । यथा, रामायणे । १ । १ । ४६ ।
“तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी ।
विरूपिता शूर्पनखा राक्षसी कामरूपिणी ॥”
“जनस्थानं नाम दण्डकारण्ये रावणबलनिवेशस्थानम् ।” इति तट्टीकायां रामानुजः ॥)

जना, स्त्री, (जननमिति । जन+बाहुलकात् अङ् ।) उत्पत्तिः । इति मुग्धबोधम् ॥

जनान्तः, पुं, (जनस्य प्रदेशस्य अन्तः ।) देशः । इति धनञ्जयः । वेला इति पारस्यभाषा ॥

जनान्तिकम्, क्ली, अप्रकाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे ।
“त्रिपताककरेणान्यानपवार्य्यान्तरा कथाम् ।
अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥”
एतल्लक्षणेनास्य प्रकाशकथनम् । नाटके एव अस्य भूरिप्रयोगो दृश्यते ॥ जनस्य अन्तिकम् । जनसमीपञ्च ॥)

जनार्द्दनः, पुं, विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १९ ॥ तन्नामव्युत्पत्तिर्यथा । “समुद्रान्तवासिनो जननाम्नोऽसुरान् अर्द्दितवान् जनार्द्दनः । अर्द्द वधे अर्द्दकच नन्द्यादित्वादनः । किंवा जनैर्लोकैरर्द्द्यते याच्यते पुरुषार्थानसौ जनार्द्दनः । अर्द्द यातनागतियाचने कर्म्मणि अनट् । किंवा जननं जनः भावे घञ् । जनं जन्म अर्द्दयति हन्ति भक्तस्य मुक्तिदत्वादिति जनार्द्दनः । किंवा जनान् लोकान् अर्द्दति हररूपेण संहारकत्वादिति जनार्द्दनः । किंवा जनयति उत्पादयति लोकान् ब्रह्मरूपेण सृष्टिकर्तृत्वादिति जनः जनेर्ण्यन्तात् पचाद्यच् । अर्द्दति हन्ति लोकान् हररूपेण संहारकारित्वादिति अर्द्दनः जनश्चासौ अर्द्दनश्चेति जनार्द्दनः । किंवा जनान् लोकान् अर्द्दति गच्छति प्राप्नोति रक्षणार्थं पालकत्वादिति जनार्द्दनः ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ गयायां तस्य हस्ते जीवितस्य पिण्डदानविधिर्यथा,—
“जनार्द्दनो भस्मकूटे तस्य हस्ते तु पिण्डदः ।
आत्मनोऽप्यथवान्येषां सव्येनैव तिलैर्विना ॥
जीवता दधिसंमिश्रं सर्व्वे ते विष्णुलोकगाः ।
यस्तु पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ! ॥
यमुद्दिश्य त्वया देयस्तस्मिन् पिण्डो मृते प्रभो ! ॥
एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ! ॥
अन्तकाले गते मह्यं त्वया देयो गयाशिरे ।
जनार्द्दन ! नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृमोक्षद ! ॥
पितृपाच नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृरूपिणे ।
गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्द्दनः ॥
तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं मुच्यते च ऋणत्रयात् ।
नमस्ते पुण्डरीकाक्ष । ऋणत्रयविमोचन ! ॥
लक्ष्मीकान्त ! नमस्तेऽस्तु पितृमोक्षप्रदो भव ।
वामजानु च संस्थाप्य नत्वा भीमो जनार्द्दनम् ॥
श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा भ्रातृभिर्ब्रह्मलोकभाक् ।
पितृभिः सह धर्म्मात्मा कुलानाञ्च शतेन च ॥
शिलायां व्यक्तरूपेण व्यक्ताव्यक्तात्मना स्थितः ।
लक्ष्मीशो विबुधैः सार्द्धं तस्माद्देवमयी शिला ॥’
इति श्रीवायुपुराणे श्वेतवाराहकल्पे गयामाहात्म्ये ४ अध्यायः ॥ * ॥ शालग्रामशिलाविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
“सशङ्खचक्राब्जगदं जनार्द्दनमिहो नमः ।
उपेन्द्रं गदिनं चाविपद्मशङ्ख ! नमोऽस्तु ते ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे १० अध्यायः ॥
“आरोग्यं भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद्धुताशनात् ।
ज्ञानञ्च शङ्करादिच्छेन्मुक्तिमिच्छेज्जनार्द्दनात् ॥”
इति कर्म्मलोचनम् ॥

जनाशनः, पुं, (जनानश्नाति भक्षयतीति । अश+ल्युः ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जनाश्रयः, पुं, (जनानां लोकानामाश्रयः ।) मण्डपः । इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥

जनिः, स्त्री, (जननमिति । जन+“जनिघसिभ्यामिण् ।” उणां ४ । १२६ । इति इण् । जनिवध्योश्चेति वृद्धिनिषेधः ।) उत्पत्तिः । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, हरिवंशे । २०८ । ४० ।
“वनस्पत्योषधींश्चैव युगपत् प्रतिपद्यसे ।
बालभावाय वसुधां पक्षे पक्षे जनिस्तव ॥”
जायते यस्याम् । जन+आधारे इण् ।) नारी । माता । इति शब्दरत्नावली ॥ (जायते सुखमनयेति । करणे इण् ।) जनी नामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

जनिका, स्त्री, (जायते वंशो यस्यामिति जनिः । ततः स्वार्थे कन् टाप् च ।) स्नुषा । इति शब्दरत्नावली ॥ (जनिशब्दार्थः ॥) जननकर्त्री च ॥

जनितं, त्रि, (जन्यते स्मेति । जन+णिच् + क्तः ।) उत्पादितम् । यथा,—
“सेनाचरी भवदिभाननदानवारिवासेन यस्य जनिता सुरभी रणश्रीः ॥”
इति नैषधम् ॥
(यथा च हरिवंशे । १६१ । ३१ ।
“अतोऽहं कामयामि त्वां नहि त्वं जनितो मया ।
रूपन्ते सौम्य ! पश्यन्ती सीदामि हृदि दुर्बला ॥”)

वह्निपुराणे ।
'रोहिणीसहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी ।
सप्तम्यामर्द्धरात्राधः कलयापि यदा भवेत् ॥
तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभी हरिरीश्वरः ।
तमेवोपवसेत् कालं तत्र कुर्य्याच्च जागरम् ॥
अविद्धायाञ्च सर्क्षायां जातो देवकीनन्दनः ॥"
इति सप्तम्यवधेः जन्मश्रवणकल्पभेदादविरुद्धम् ॥
रोहिण्यादियोगस्य प्रशंसा यथा । ब्रह्मवैवर्त्ते ।
'उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।
भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता ।
अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वा न वा विभो ॥'
पद्मपुराणे ।
'प्रेतयोनिगतानान्तु प्रेतत्वं नाशितन्तु तैः ।
यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥
किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः ।
किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा ॥'
उपवासादिफलं यथा भविष्यपुराणे ।
'एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ।
सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥"
ब्रह्मवैवर्त्ते ।
मन्वादिदिवसं प्राप्य यत् फलं स्नानपूजने ।
फलं भाद्रपदेऽष्टम्यां भवेत् कोटिगुणं द्विज ॥
तस्यान्तिथौ वारिमात्रं पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।
गयाश्राद्धं कृतं तेन शताब्दं नात्र संशयः ॥"
उपवासाकरणे दोषो यथा भविष्योत्तरे ।
श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति नरो यस्तु स भवेत् क्रूरराक्षसः ॥
वर्षे वर्षे च या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति महाक्रूरा व्याली भवति कानने ॥"
स्कान्दे ।
'न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् ।
यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीं व्यथाम् ॥'
भविष्ये ।
'[illegible] देवकीसम्भवजयन्तीसम्भवं व्रतम् ।
[illegible] विलङ्घमानेन भक्ता भक्तजने सह ।
क्रूरेण नरकं यान्ति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥'
सर्वोपवासक्रमः भविष्यपुराणे ।
पार्थ सद्दिवसे प्राप्ते [illegible] ।
उपवासस्य नियमं यत्नीयाद्भक्तिभावतः ॥
वासुदेवं समुद्दिश्य सर्व्वपापप्रणाशनम् ।
उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम् ॥
अद्य कृष्णाष्टमीं देवीं नभश्चन्द्रसरोहिणीम् ।
अर्च्चयित्वोपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥
एनसो मोक्षकामोऽस्मि यद्गोविन्द त्रियोनिजम् ।
तन्मे मुञ्चतु मां त्राहि पतितं शोकसागरे ॥
आजन्ममरणं यावद्यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
तत् प्रणाशय गोविन्द प्रसीद पुरुषोत्तम ॥'
अर्घ्यमन्त्रः ।
'[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

यशोदा चापि तत्रैव प्रसूतवरकन्यका ।
बलभद्रस्तथा नन्दो दक्षो गर्गस्तुमुखः ॥
एवं सम्पूजयेद्भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैः फलैः ।
स्थण्डिले स्थापयेद्देवीं सचन्द्रां रोहिणीं तथा ॥
देवकीं वसुदेवञ्च यशोदां नन्दमेव च ।
षष्ठिका बलदेवश्च पूज्य पापैः प्रमुच्यते ॥
अर्द्धरात्रे वसोर्धारां पातयेद्गुडसर्पिषा ।
ततो वर्द्धापनं षष्ठीं नामादि करणं मम ॥
कर्त्तव्यं तत्क्षणाद्रात्रौ प्रभाते नवमीदिने ।
यथा मम तथा कार्य्यो भगवत्या महोत्सवः ॥
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।
सुवर्णं काञ्चनं गाश्च वासांसि कुसुमानि च ॥
यद्यदिष्टतमं लोके कृष्णो मे प्रीयतामिति ।
यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ॥
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ।
सुब्रह्मवासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ॥
शान्तिरस्तु शिवञ्चास्तु इत्युक्त्वा तान् विसर्ज्जयेत् ॥
एवं यः कुरुते देव्या देवक्याः सुमहोत्सवम् ।
वर्षे वर्षे भगवतो मद्भक्त्या धर्म्मनन्दन ॥
नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात् ।
पुत्त्रसन्तानमारोग्यधनधान्यर्द्धिमद्गृहम् ।
सम्यक्कृत्वापि यः कुर्य्यात् कश्चिज्जन्माष्टमीव्रतम् ॥
विष्णुलोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥"
पूजा च मध्यरात्रे गारुडे ।
"कृष्णाष्टम्यान्तु रोहिण्यामर्द्धरात्रेऽर्च्चनं हरेः ॥"
व्रतपारणयोः कालनियमः । एकदिने जयन्ती लाभे तत्रैवोपवासः । उभयदिने चेत्तदा परदिने । जयन्त्यलाभे तु रोहिणीयुक्ताष्टम्याम् । उभयदिने रोहिणीयुताष्टमीलाभे परदिने तल्लाभे तु निशीथसम्बन्धिन्यामष्टम्याम् उभयदिने निशीथसम्बन्धे तदसम्बन्धे वा परदिने इति । उपवासपरदिने तिथिनक्षत्रयोरवसाने पारणम् । यत्र महानिशायाः पूर्व्वमेकतरस्याव सानमन्यतरस्य महानिशायां तदनन्तरं वा तत्रैकतरावसाने पारणं यदा महानिशाया-मुभयस्थितिस्तदा उत्सवान्ते पारणम् ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
हरिभक्तिविलासमते तूपवासकालो यथा,—
'जन्माष्टमी पूर्व्वविद्धा न कर्त्तव्या कदाचन ।
पलवेधे तु विप्रेन्द्र । सप्तम्यां चाष्टमीं त्यजेत् ॥
सुराया बिन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्भःकलसं यथा ।
विना ऋक्षेण कर्त्तव्या नवमीसंयुताष्टमी ॥
सऋक्षापि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन त्याज्यमेवाशुभं बुधैः ॥
वेधे पुण्यक्षयं यान्ति तमः सूर्य्योदये यथा ।
यच्च वह्निपुराणोक्तं ग्राह्यं विद्धाष्टमीव्रतम् ।
अवैष्णवपरं तच्च ज्ञेयं तन्मायया ॥"
पारणकालो यथा —
'[illegible] तिथ्यर्क्षयोरन्ते तु पारणम् ।
[illegible] द्वयोरपि वियोगतः ॥
[illegible] महानिशायामन्यत्र दिने शुभम् ।
[illegible] कुर्व्वीत [illegible] पारणम् ॥"

तद्व्रतकथा यथा,—
"एकदा श्रीकुलाचार्य्यं वशिष्ठमृषिसत्तमम् ।
राजा दिलीपः पप्रच्छ विनयावनतः सुधीः ॥
दिलीप उवाच ।
भाद्रे मास्यसिते पक्षे यस्यां जातो जनार्द्दनः ।
तत्कथां श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महामुने ॥
कथं वा भगवान् जातः शङ्खचक्रगदाधरः ।
देवकीजठरे विष्णुः किं कर्त्तुं केन हेतुना ॥
वशिष्ठ उवाच ।
शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि यस्माज्जातो जनार्द्दनः ।
पृथिव्यां त्रिदिवं त्यक्त्वा भवते कथयाम्यहम् ॥
पुरा वसुन्धरा ह्यासीत् कंसाराधनतत्परा ।
स्वाधिकारभ्रमत्तेन कंसदूतेन ताडिता ॥
क्रन्दन्ती लज्जिता सापि ययौ घूर्णितलोचना ।
यत्र तिष्ठति देवेश उमाकान्तो वृषध्वजः ॥
कंसेन ताडिता नाथ । इति तस्मै न्यवेदयत् ।
वाष्पधारां प्रवर्षन्तीं विवर्णामपमानिताम् ॥
क्रन्दन्तीं तां समालोक्य कोपेन स्फुरिताधरः ।
उमया सहितः सर्व्वैर्देववृन्दैरनुद्रुतः ॥
आजगाम महादेवो विधातुर्भवनं रुषा ।
गत्वा चोवाच ब्रह्माणं कंसध्वंसनिमित्तकम् ॥
उपायः क्रियतां ब्रह्मन् । भवता विष्णुना सह ।
ऐश्वरं तद्वचः श्रुत्वा गन्तुं प्राक्राम आत्मभूः ॥
क्षीरोदे यत्र वैकुण्ठः सुप्तः स भुजगोपरि ।
हंसपृष्ठे समारुह्य हरेरन्तिकमाययौ ॥
तत्र गत्वा हरिं ध्यात्वा देववृन्दैः सुरादिभिः ।
तुष्टाव भगवान् वाग्भिरथाभिर्व्वाग्विदाम्बरः ॥
नमः कमलनेत्राय हरये परमात्मने ।
जगतः पालयित्रे च लक्ष्मीकान्त । नमोऽस्तु ते ॥
नमः कमलकिञ्जल्कपीतनिर्म्मलवाससे ।
नमः समस्तदेवानामधिपाय महात्मने ॥
नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥
इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा प्रत्युवाच जनार्द्दनः ।
देवा ब्रह्मपुरोगाः सर्व्वे भवतामागमः कथम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
शृणु देव । जगन्नाथ । यस्मादस्माकमागमः ।
कथयामि सुरश्रेष्ठ । तदिदं लोकतारक ॥
[illegible]वरोत्पन्नः कंसाख्यो दुरासदः ।
वसुधा ताडिता तेन पदाघातेन दुःखिता ॥
यद् दृष्ट्वा [illegible] मायया स प्रवर्त्तितः ।
भाविनस्त्वां विना राजन् । शास्ता न भविता तव ॥
तस्मात् कुरु कार्य्यं देव । हन्तुं कंसं दुरासदम् ।
देवकीजठरे जन्म लभ गत्वा च गोकुलम् ॥
[illegible] विष्णुः प्रत्युवाच प्रभो प्रति ।
[illegible]
[illegible] रमया सार्द्धं शङ्खचक्रगदाधरः ।
[illegible]
देवकीजठरे जन्म [illegible] ।
[illegible]
[illegible]
भाद्रे मास्यसिते पक्षे [illegible] ॥

रोहिणीतारकायुक्ता रजनी घनघोरिता।
धूमयोनौ तड़िद्युक्ते वारि वर्षति सर्व्वदा॥
तस्यां जातो जगन्नाथः कंसारिर्व्वसुदेवजः।
वैराटे नन्दपत्नी च यशोदाजीजनत् सुताम्॥
पुत्त्रं पद्मकरं पद्मनाभं पद्मदलेक्षणम्।
रम्यं चतुर्भुजं शान्तं शङ्खचक्रगदाधरम्॥
तदा क्रन्दितुमारेभे दृष्ट्वा चानकदुन्दुभिः।
तत्रैव वाग्यभूद्दैवी देवकीमात्रगोचरा॥
पुत्त्रं दत्त्वा यशोदायै कन्यां तस्याः समानय।
कंसासुरभयात्तं हि उवाच देवकी तदा॥
वैराटं गच्छ विप्रेन्द्र! सुतं प्रत्यर्पितुं प्रभो!।
पुत्त्रं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्याः समानय॥
तां दृष्ट्वा कंसराजोऽपि सभार्यां न हनिष्यति।
तस्या वचः समाकर्ण्य वसुदेवोऽतिदुःखितः॥
अङ्के कुमारमादाय वैराटाभिमुखं ययौ।
यमुना जलसंपूर्णा तत्पथे मध्यवर्त्तिनी॥
अतिस्रोता महावीर्य्या सुतीक्ष्णोर्म्मिभयाकुला।
तां दृष्ट्वा तत्तटे स्थित्वा यमुनामवलोकयन्॥
वसुदेवोऽतिदुःखार्त्तो विलोलचेतनोऽभवत्।
किं करोमि क्व गच्छामि विधिनात्रापि वञ्चितः॥
कथमद्य गमिष्यामि वैराटे नन्दमन्दिरम्।
हरिणा तत्र सानन्दं मायया वञ्चितः पिता॥
क्षणमात्रं तटे स्थित्वा यमुनामप्यलोकयत्।
तेन दृष्टा पुनः सापि क्षीणा जानुवहाभवत्॥
ततः सोऽपि पुरो दृष्ट्वा धावन्तं खलु जम्बुकम्।
क्रोड़े कृत्वा सुतं स्वैरं गन्तुं पारं प्रचक्रमे॥
तं दृष्ट्वा हृष्टचित्तन्तु भगवान् यमुनाजले।
मायां कृत्वा जगन्नाथो ह्यङ्कात् स पतितः पितुः॥
तं सुतं पतितं दृष्ट्वा सूर्य्यजाजीवने द्विजः।
तदा क्रन्दितुमारेभे भाले धात्वा करं दृढ़म्॥
विधिना वैरिणा ह्यत्र दुःखितोऽहं प्रवञ्चितः।
त्राहि मां जगतां नाथ! पुत्त्रं देहि सुरोत्तम!॥
जनकं क्रन्दितं दृष्ट्वा कंसारिः कृपया विभुः।
जलक्रीड़ां समाचर्य्य पितुरङ्केऽवसत् पुनः॥
पथा तेन द्विजश्रेष्ठो गतवान्नन्दमन्दिरम्।
सुतं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्याः समानयत्॥
सुतामङ्के तथा सोऽपि गृहीत्वानकदुन्दुभिः।
निजागारं पुनः प्राप्य प्रत्यर्प्य तादृशीं सुताम्॥
प्रतियुज्य पदे लोहमासीत् पूर्व्ववदावृतः।
देवकी च प्रसूतेति वार्त्तां प्राप्ता सुरारिणा॥
आनेतुं प्रहितो दूतः सुतं दुहितरञ्च वा।
आगत्य कंसदूतोऽसौ सुतां नेतुं प्रचक्रमे॥
बलादङ्कात् समाकृष्य देवकीवसुदेवयोः।
कंसदूतो गृहीत्वा तां कंसायादर्शयत् पुनः॥
दृष्ट्वा तां कंसराजोऽपि सभयोऽभूद्दुरासदः।
शुद्धकाञ्चनवर्णाभां पूर्णेन्दुसदृशाननाम्॥
दृष्ट्वा कंसो विहसन्तीं विद्युत्स्फुरितलोचनाम्।
आदिदेशासुरश्रेष्ठो वध नीत्वा शिलोपरि॥
आज्ञां लब्ध्वासुरास्ते तु निष्पेष्टुं तां प्रवर्त्तिताः।
विद्युद्रूपधरा गौरी जगाम शङ्करान्तिकम्॥
अन्तरीक्षे परं स्थित्वा कंसं प्रोवाच शङ्करी।
त्वां हन्तुं गोकुले जातः पूर्व्वशत्रुर्न संशयः॥
तत्रातिष्ठज्जगन्नाथः कंसारिः सुरक्षत्यकृत्।
क्रीड़ित्वा बालभावेन कंसध्वंसे मनो दधौ॥
प्राप्तिमात्रेण तं कंसं जघान जगदीश्वरः।
एतत्ते कथितं राजन्! कृष्णजन्माष्टमीव्रतम्॥
य इदं कुरुते राजन्! या च नारी हरेर्व्रतम्।
प्राप्नोत्यैश्वर्य्यमतुलमिह लोके यथेप्सितम्॥
अन्तकाले हरेः स्थानं दुर्लभञ्च गमिष्यति।
एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन!॥
सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः।
वत्सरद्वादशे चैव यत् पुण्यं समुपार्ज्जितम्॥
विफलं तद्भवेत् सर्व्वं पुरा व्यासेन भाषितम्।
न दृष्टं सुखं तेषां नराणां न च योषिताम्॥
जयन्ती न कृता यैस्तु जागरादिसमन्विता।
श्वानस्ते तु विज्ञेया जयन्तीविमुखा नराः॥
योषितश्च न सन्देहः सत्योक्तं तव सुव्रते!॥"

इति भविष्यपुराणे वशिष्ठदिलीपसंवादे श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतकथा समाप्ता॥

जन्मी [न्] पुं, (जन्म अस्त्यस्येति। जन्मन्+"व्रीह्यादिभ्यश्च।" ५।२।११६। इति इनिः।) प्राणी। इत्यमरः।१।४।३०॥ (यथा, भारविः।११।३०।
" जन्मिनोऽस्य स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव
चलाचलाम्।
भवान्मास वधीत् न्याय्यं न्यायाधारा हि
साधवः॥")

जन्मेजयः, पुं, (जनान् शत्रून् एजयति कम्पयतीति। एज+णिच्+"एजेः खश्।"३।२।२८। इति खश् ततो सुमागमात् जनमेजय इति सिद्धे शकन्ध्वादित्वादलोपे साधुः।) जनमेजयराजः। इति श्रीभागवतम्॥ (एतन्निरुक्तिर्यथा देवीभागवतस्य।२।११।४६ श्लोकटीकायाम्।
"जन्मनैवातिशुद्धेन शत्रूनेजितवान् यतः।
एजृङ् कम्पने धातोर्हि जन्मेजय इति स्मृतः॥")

जन्यं, क्ली, (जन्यते इति। जनि+"तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः।" इति वार्त्तिकोक्त्या यत्।) हट्टः। परीवादः। संग्रामः। इति मेदिनी। ये. २५॥ (यथा, रघौ।४।७७।
"तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्व्वतीयैर्गणैरभूत्॥")

जन्यः, पुं, (जायते जनयति वा। जन+"भव्यगेयेति।"३।४।६८। इति कर्त्तरि यत्।) जनकः। इति मेदिनी। ये, २६॥ (महादेवः। यथा, महाभारते।१३।१७।५६।
"उग्रतेजा महातेजा जन्यो विजयकालवित्॥"
देहः। यथा, भागवते।१।६।३१।
"निवृत्तसर्व्वेन्द्रियवृत्तिविभ्रम-
स्तुष्टाव जन्यं विसृजन् जनार्द्दनम्॥"
जनस्य जल्पः। जन+"मतजनहलादिति।" ४।४।६७। इति यत्। जनजल्पः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥)

जन्यः, त्रि, (जन्यते इति। जन्+णिच्+कर्म्मणि यत्।) उत्पाद्यः। यथा,—
"जनकस्य स्वभावो हि जन्ये तिष्ठति निश्चितम्।
यथा श्रीकृष्णपादाङ्कं कालीयवंशमस्तके॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम्॥
("जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः॥"
इति च भाषापरिच्छेदे ४५.॥)
जनयिता। (जनीं वधूं वहति प्रापयति वा। संज्ञायामिति साधुः।) नवोढ़ाज्ञातिः। नवोढ़ाभृत्यः। वरस्य स्निग्धः। स तु जामातृवत्सलः। इति मेदिनी। ये, २६॥ (जनाय हितः। यत्।) जनहितः। इति व्याकरणम्॥

जन्या, स्त्री, (जायतेऽस्याम्। जन्+ण्यत् यत् वा। मातृतुल्यत्वादेवास्यास्तथात्वम्।) मातृवयस्या। इति मेदिनी। ये, २६॥ (यथा, रघौ।६।३०।
"अथाङ्गराजादवतार्य्य चक्षु-
र्याहीति जन्यामवदत् कुमारी॥")
प्रीतिः। इति हेमचन्द्रः॥

जन्युः, पुं, (जायते इति। जन+"यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच्।" उणां ३।२०। इति युच्।) प्राणी। अग्निः। धाता। इति मेदिनी। ये, २६॥ (उत्पत्तिः। जन्म। यथा, हरिवंशे। १२३।८६।
"अष्टताया द्वितीयोऽयं जन्युर्हि मम सर्व्वथा॥")

जप, व्यक्तोच्चारे वाचि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) जिह्वोष्ठादिव्यापाररहितं शब्दार्थयोश्चिन्तनं व्यक्तोच्चारः। जपति मन्त्रं साधकः। इति दुर्गादासः॥

जपः, पुं, (जप्यते इति। जप+"व्यधजपोरनुपसर्गे।" ३।३।६१। इति भावे अप्।) विधानेन मन्त्रोच्चारणम्। तद्विधिर्यथा,—
"नोच्चैर्ज्जपञ्च संकुर्य्यात् रहः कुर्य्यादतन्द्रितः।
समाहितमनास्तूष्णीं मनसा वापि चिन्तयेत्॥
विधियज्ञात् जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः॥
विना दर्भैस्तु यत् स्नानं यच्च दानं विनोदकम्।
असंख्येयन्तु यज्जप्यं सर्व्वं तदफलं स्मृतम्॥
मुक्ताफलैर्विद्रुमैण रुद्राक्षैः स्फाटिकेन वा।
गणना सर्व्वथा कार्य्या सम्यगङ्गुलिपर्व्वभिः॥
हिरण्यरत्नमणिभिर्जप्यं शतगुणं भवेत्।
सहस्रगुणमिन्द्राक्षैः पद्माक्षैरयुतं भवेत्॥
नियुतं वापि रुद्राक्षैर्भद्राक्षैस्तु न संशयः।
पुत्त्रजीवकजप्यस्य परिसंख्या न विद्यते॥
दशभिर्जन्मजनितं शतेन च पुरा कृतम्।
त्रियुगं तु सहस्रेण गायत्र्या हन्ति दुष्कृतम्॥
दर्भहस्तस्त्वथासीनो दर्भैरुदकपाणिना।
प्राङ्मुखो वर्त्तयेत् मालां सहस्रं शतमेव वा॥"
इत्यादौ वह्निपुराणे नित्याह्निकस्नानविधिनामाध्यायः॥ तस्यानुष्ठानं यथा,—
"मनः संहृत्य विषयान्मन्त्रार्थगतमानसः।
न द्रुतं न विलम्बञ्च जपेन्मौक्तिकपङ्क्तिवत्॥
जपः स्यादक्षरावृत्तिर्मानसोपांशुवाचिकैः।
धिया यदक्षरश्रेणीं वर्णस्वरपदात्मिकाम्॥
उच्चरेदर्थमुद्दिश्य मानसः स जपः स्मृतः।
जिह्वोष्ठौ चालयेत् किञ्चिद्देवतागतमानसः

जनिता [ऋ] पु (जनयतीति । जन+णिच+तृच । "जनिता मन्त्रे ।" ६ । ४ । ५३ । इति निपातनात् णिलोप ।) पिता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा ऋग्वेदे । १ । १२९ । ११ ।

'अधा हि त्वा जनिता जीजनद्वसो
रक्षोहणं त्वा जीजनद्वसो ॥"

क्वचित् लौकिकेऽपि दृश्यते। यथा पञ्चतन्त्रे ।१।९।
"अयाचित् जीवलोकोऽयं स्मशानमपि सेवते ।
जनितारमपि त्यक्त्वा निःस्वं गच्छति दूरतः ॥")

जनित्री स्त्री (जनितृ+स्त्रियां ङीप ।) माता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा ऋग्वेदे ।३।४८।२।

'तं ते माता परि योषा जनित्री
महः पितुर्दम आसिञ्चदग्रे ॥"

यथाच शङ्कराचार्यविष्णुस्तोत्रे ९ ।

या सूते सत्त्वजालं सकलमपि सदा सन्निधानेन पुंसो
धत्ते या सत्त्वयोगाच्चरमचरमिदं भूतये भूतजातम् ।
धात्रीं स्थात्रीं जनित्रीं प्रकृतिमविकृतिं विश्वशक्तिं विधात्रीं
विष्णोर्विश्वात्मनस्तां विपुलगुणमयीं प्राणनाथां प्रणौमि ॥)

जनित्व पु (जायतेऽस्मादिति । जन+"जनिदाच्युसृवृ..मदि..." उणां ४ । १०४ । इति इत्वन् ।) पिता । इत्युणादिकोषः ॥

जनित्वा स्त्री (जायतेऽस्याः । जन+इत्वन् । अजादित्वात् टाप ।) माता । इत्युणादिकोषः ॥

जनिनीलिका स्त्री (जन्या उत्पन्ना नीलिका ।) महानीली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महानीली शब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

जनिमा [न] पु (जन्यते इति । जन+"जनिमृङ्भ्यामिमनिन् ।' उणां ४ । १४८ । इति इमनिन् ।) जन्म । इत्युणादिकोषः ॥

जनी स्त्री (जायते सन्ततिर्यस्यामिति । जन+"जनिघसिभ्यामिण् । उणां ४ । १२९ । इतीण् जनिवध्योश्चेति वृद्धिनिषेधः । ततः कृदिकारादिति ङीष ।) सीमन्तिनी । वधू (जन+भावे इण ।) उत्पत्ति । (जायते आरोग्यमनया । करणे इण ।) औषधीभित्। इति मेदिनी । नै ६ ॥ प्रथमस्य पर्याय । जतुका २ रजनी ३ जतुकृत् ४ चक्रवर्त्तिनी ५ संस्पर्शा ६ । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥ जतुका ७ जनि ८ जननी ९ । इति भरतः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ जतुकाशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

जनुः [स] क्ली (जन्यते इति । जन+'जनेरुसि । उणां । २ । ११६ । इति उसि ।) जन्म । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा ऋग्वेदे । ४ । १७ । २० ।

त्व राजा जनुषां धत्स्वस्मे अधिश्रवो
माहिनं यज्जरित्रे ।")

जनु स्त्री, (जन्यत इति । जनीप्रादुर्भावे जनी+बाहुलकात् उ ।) जन्म । इत्युणादिकोषः ॥

जनू स्त्री, (जनु+स्त्रियां ऊङ ।) जन्म । इति शब्दरत्नावली ॥

जनेष्ट, पु, (जनानामिष्ट प्रिय ।) मुद्गरवृक्ष. । इति राजनिर्घण्टः ॥

जनेष्टा, स्त्री, (जनानामिष्टा प्रिया ।) वृद्धि नामौषधि । जातीपुष्पम् । हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जनोदाहरण, क्ली, (जनैरुदाह्रियते कथ्यते इति । उत्+आ+हृ+कर्म्मणि ल्युट ।) यशः । इति धनञ्जयः ॥

जनौ , पुं, (जनानवति रक्षतीति । अव+क्विप । "ऊठ् शूद्रमासिके च।" ६ । ४ । १९ । इति ऊठ ततो वृद्धि ।) जनरक्षक । इति मुग्धबोधम् ॥

जन्तु , पुं, (जायते उद्भवतीति । जन+"कमिमनिजनीति ।" उणां । १ । ७२ । इति तु ।) प्राणी । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, मनौ । ४ । २४० ।

"एक' प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते ।
एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥'

मनुष्ये बहुवचनान्त । इति निघण्टुः ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ९४ । ५ ।

'विश्वां गोपा अस्य चरन्ति जन्तवो
द्विपच्च यदुत चतुष्पदक्तुभिः ॥"

सोमकस्य राज्ञः पुत्त्रविशेष । अस्य विवरणं सुक्त यथा महाभारते । ३ । १२७—१२८ अध्यायद्वये ।

'युधिष्ठिरासीन्नृपतिः सोमको नाम धार्म्मिक'।
तस्य भार्य्याशतं राजन् सदृशीनामभूत्तदा ॥
स वै यत्नेन महता तासु पुत्त्रं महीपतिः ।
कञ्चिन्नासादयामास कालेन महता ह्यपि ॥
कदाचित्तस्य वृद्धस्य घटमानस्य यत्नतः ।
जन्तुर्नाम सुतस्तस्मिन् स्त्रीशते समजायत ।
तं जातं मातरः सर्व्वाः परिवार्य्य समासते ।
सततं पृष्ठतः कृत्वा कामभोगान् विशाम्पते ॥
ततः पिपीलिका जन्तुं कदाचिददशत् स्फिचि ।
स दष्टो व्यनदन्नादं तेन दुःखेन बालकः ॥
ततस्ता मातरः सर्व्वाः प्राक्रोशन् भृशदुःखिताः ।
परिवार्य्य जन्तुं सहिताः स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥
तमार्त्तनादं सहसा शुश्राव स महीपतिः ।
अमात्यपरिषन्मध्ये उपविष्टः सहर्त्विजा ॥
ततः प्रस्थापयामास किमेतदिति पार्थिवः ।
तस्मै क्षत्ता यथावृत्तमाचचक्षे सुतं प्रति ।
त्वरमाणः स चोत्थाय सोमकः सह मन्त्रिभिः ।
प्रविश्यान्तःपुरं पुत्रमाश्वासयदरिन्दमः ॥
सान्त्वयित्वा तु तं पुत्त्रं निष्क्रम्यान्तःपुरान्नृप ।
ऋत्विजा सहितो राजन् । सहामात्य उपाविशत् ॥

सोमक उवाच ।

धिगस्त्विहैकपुत्त्रत्वमपुत्त्रत्वं वरं भवेत् ।
नित्यातुरत्वाद्भूतानां शोक एवैकपुत्त्रता ॥
इदं भार्य्याशतं ब्रह्मन् । परीक्ष्य सदृशं प्रभो ।
पुत्त्रार्थिना मया वोढं न तासां विद्यते प्रजा ॥
एक' कथञ्चिदुत्पन्नः पुत्त्रो जन्तुरयं मम ।
यतमानासु सर्व्वासु किन्नु दुःखमतः परम् ॥
वयश्च समतीतं मे सभार्य्यस्य द्विजोत्तम ॥
आसां प्राणाः समायत्ता मम चात्रैकपुत्त्रके ।
स्यान्नु कर्म्म तथा युक्तं येन पुत्त्रशतं भवेत् ।
महता लघुना वापि कर्म्मणा दुष्करेण वा ॥

ऋत्विगुवाच ।

अस्ति चैतादृशं कर्म्म येन पुत्त्रशतं भवेत् ।
यदि शक्नोषि तत् कर्त्तुमथ वक्ष्यामि सोमक ॥

सोमक उवाच ।

कार्य्यं वा यदि वाकार्य्यं येन पुत्त्रशतं भवेत् ।
कृतमेवेति तद्विद्धि भगवन् । प्रब्रवीतु मे ॥

ऋत्विगुवाच ।

यजस्व जन्तुना राजंस्त्वं मया विततें क्रतौ ।
ततः पुत्त्रशतं श्रीमद्भविष्यत्यचिरेण ते ॥
वपायां हूयमानायां धूममाघ्राय मातरः ।
ततस्ताः सुमहावीर्य्यान् जनयिष्यन्ति ते सुतान् ।
तस्यामेव तु ते जन्तुर्भविता पुनरात्मजः ।
उत्तरे चास्य सौवर्णं लक्ष्म पार्श्वे भविष्यति ॥
ततः स याजयामास सोमकं तेन जन्तुना ।
मातरस्तु बलात् पुत्त्रमपाकर्षुः कृपान्विताः ॥
हा हताः स्मेति वाशन्त्यस्तीव्रशोकसमाहताः ।
रुदत्यः करुणाश्चापि गृहीत्वा दक्षिणे करे ॥
सव्ये पाणौ गृहीत्वा तु याजकोऽपि स्म कर्षति ।
कुररीणामिवार्त्तानां समाच्छिद्य तु तं सुतम् ॥
विशस्य चैनं विधिना वपामस्य जुहाव सः ।
वपायां हूयमानायां गन्धमाघ्राय मातरः ॥
आर्त्ता निपेतुः सहसा पृथिव्यां कुरुनन्दन ॥
सर्व्वाश्च गर्भानलभंस्ततस्ताः परमाङ्गनाः ॥
ततो दशसु मासेषु सोमकस्य विशाम्पते ।
जज्ञे पुत्त्रशतं पूर्णं तासु सर्व्वासु भारत ॥
जन्तुर्ज्येष्ठः समभवत् जनित्र्यामेव पार्थिव ॥
स तासामिष्ट एवासीत् न तथा ते निजाः सुताः ।
तच्च लक्षणमस्यासीत् सौवर्णं पार्श्व उत्तरे ।
तस्मिन् पुत्त्रशते चाग्र्य' स बभूव गुणैरपि ॥')

जन्तुकम्बु, पु, (जन्तुचेतनाविशिष्ट कम्बुरिव ।) क्षुद्रशङ्ख' । इति राजनिर्घण्ट' ॥

जन्तुका, स्त्री, (जन्तुभिः कायति प्रकाश्यते इति । कै+क । अजादित्वात् टाप ।) नाडीहिङ्गु लाक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
' जन्तुका जलजन्मा च तथा शावरकन्दकम् ।"
इत्युत्तरस्थानेऽष्टादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

जन्तुघ्न स्त्री (जन्तून् कृमीन् हन्तीति । हन+'अमनुष्यकर्त्तृके च ।' ३ । २ । ५३ । इति टक् ।) विडङ्गम् । इति शब्दरत्नावली । (यथा भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे चतुर्थभागे बालरोगाधिकारे ।
'पौतिकान्त्रास्थि जन्तुघ्न रजन्यञ्जनकटफलाः ।")
हिङ्गु । इति रत्नमाला ॥

जन्तुघ्न , पुं (जन्तून् कृमीन् हन्तीति । हन+टक ।) बीजपूर । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्तुघ्नी, स्त्री, (जन्तुघ्न+टित्वात् ङीप् ।) विड़ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्तुनाशनं, क्ली. (जन्तून् क्रिमीन् नाशयतीति । नश+णिच्+ल्युः । यद्वा, जन्तूनां नाशनं विनाशो यस्मादिति ।) हिङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्तुपादपः, पुं, (जन्तुप्रधानः पादपः ।) कोषाम्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्तुफलः, पुं, (जन्तवः कीटाः फले यस्य ।) उडुम्बरः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—

"उडुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जन्तुमारी, स्त्री, (जन्तून् क्रिमीन् मारयतीति । जन्तु+मृ+णिच्+"कर्म्मण्यण् ।" ३।२।१। इत्यण् । ततो ङीप् ।) निम्बूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्तुला, स्त्री, (जन्तून् कीटान् लाति आददातीति । ला+कः ।) काशतृणम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जन्तुहन्त्री, स्त्री, (हन्तीति । हन्+तृच् स्त्रियां ङीप् । ततो जन्तूनां हन्त्री नाशिका ।) विड़ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्म, [न्] क्ली, (जायते इति । जन+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणां । ४ । १४४ । इति मनिन् ।) उत्पत्तिः । आद्यक्षणसम्बन्धः । इति तिथितत्त्वेऽमावस्याप्रकरणे व्याख्यातम् ॥ तथा च ।

"ध्वस्तक्षणयोगस्य क्षणयोगो जनिर्म्मता ।"

इति सामान्यलक्षणाग्रन्थे शिरोमणिधृतोदयनाचार्य्यकारिका ॥ तत्पर्य्यायः । जनुः २ जननम् ३ जनिः ४ उद्भवः ५ । इत्यमरः ।१।४।३० ॥ जन्मम् ६ जनी ७ । इति भरतः ॥ प्रभवः ८ भावः ९ भवः १० सम्भवः ११ जनूः १२ प्रजननम् १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ जातिः १४ । इति जटाधरः ॥ तच्च शुभाशुभकर्म्मणा भवति । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ।

"शुभानामशुभानाञ्च कर्म्मणा जन्म जायते ।
पुण्यक्षेत्रे च सर्व्वत्र नान्यत्र भुञ्जते जनाः ॥"

तस्य क्रमो यथा,—

"ऋतौ विकाशी भवति योनिः कमलवत् सदा ।
गर्भाशयस्ततः शुक्रं धत्ते रक्तसमन्वितः ॥
अन्यत्र काले सुकुला योनिर्भवति योषिताम् ।
सृष्टं शुक्रमतो योनौ नेति गर्भाशयं शनैः ॥
ऋतावपि च योनिश्चेद्वातपित्तकफावृता ।
भवेत्तदा विशेषत्वं नैव तस्यां प्रजायते ॥
ऋतुकाले यदा शुक्रं निर्दोषं योनिसंस्थितम् ।
तदा तद्वायुना सृष्टं स्त्रीरक्तेनैकतां व्रजेत् ॥
विवेकं मानवं स्त्रीणां वीजं प्राप्तं रजस्तथ ।
मुक्तमात्रोऽपि नरकात् स्वर्गाद्वापि प्रपद्यते ॥
विसर्गकाले शुक्रस्य जीवः करणसंवृतः ।
एत्या प्रविशते योनिं कर्म्मभिः स्वैर्नियोजितः ॥
तच्छुक्ररक्तमेकस्थमेकाहात् कललं भवेत् ।
पञ्चरात्रेण कललं बुद्बुदाकारतां व्रजेत् ॥
बुद्बुदः सप्तरात्रेण मांसपेशी भवेत्ततः ।
द्विसप्ताहाद्भवेत् पेशी रक्तमांसाचिता दृढ़ा ॥
वीजस्येवाङ्कुराः पेश्याः पञ्चविंशतिरात्रतः ।
भवन्ति माससात्रेण पञ्चधा जायते पुनः ॥
ग्रीवा शिरश्च कण्ठश्च पृष्ठवंशस्तथोदरम् ।
पाणिपादं तथा पार्श्वं कटिमात्रं तथैव च ॥
मासद्वयेन सर्व्वाणि क्रमशः सम्भवन्ति हि ।
त्रिभिर्म्मासैः प्रजायन्ते सर्व्वाङ्गाङ्कुरसन्धयः ॥
मासैश्चतुर्भिरङ्गुल्यः प्रजायन्ते यथाक्रमम् ।
स्थैर्य्यं चतुर्थे चाङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः ॥
मुखं नासा च कर्णौ च जायन्ते मासि पञ्चमे ।
षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखलोम्नाञ्च सम्भवः ॥
दन्तपंक्तिस्तथा गुह्यं जायन्ते च नखाः पुनः ।
कर्णयोश्च भवेच्छिद्रं षण्मासाभ्यन्तरेण च ॥
पायुर्मेढ्रमुपस्थञ्च नाभिश्चैवोपजायते ।
सन्धयो ये च गात्रेषु जायन्ते मासि सप्तमे ॥
मनस्तु चेतनायुक्तो नाड़ीस्नायुसिरास्ततः ।
सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्मांसस्मृतिमानपि ॥
अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णः शिरःकेशसमन्वितः ।
विभक्तावयवः स्पष्टः पुनर्म्मासाष्टमेन च ॥
नवमे दशमे मासि प्रवलैः सूतिमारुतैः ।
निःसार्य्यते वाण इव जन्तुश्छिद्रेण सज्वरः ॥
मनसश्चञ्चलत्वेन यदा गर्भस्थितिर्भवेत् ।
तदा विकृतिरूपेण पापात्मा हि प्रजायते ॥
पुटद्वयं समासाद्य यदा वहति मारुतः ।
तदा प्रसूते पापिष्ठान् षण्डान् कर्म्मवहिष्कृतान् ॥
मातृरक्तोत्तरा नारी पितुः शुक्रोत्तरो नरः ।
उभयोर्वीजसामान्ये जायते वै नपुंसकम् ॥"

अन्यच्च ।

"विषमायां तिथौ घिष्नं कुर्य्याद्दीनन्तु कन्यकाम् ।
समायां पुरुषं नूनं केचिदाहुर्मनीषिणः ॥
वामाङ्गेन भवेन्नारी दक्षिणेन पुमान् भवेत् ।
रक्ताधिक्ये मातृरूपं रेतोऽधिक्ये तु पैतृकम् ॥
शुक्रशोणितसङ्घाते वायुना च द्विधा कृते ।
यमौ स्यातां त्रिधा चेति चतुर्द्धा बहुधापि वा ॥
ततो हीनाधिकश्चाङ्गकुब्जवामनकादयः ।
जायन्ते सर्पकुण्डाण्डा विकृतान्याश्च योनयः ॥"

तथा च सारकलिकायाम् ।

"गर्भात् कोटिगुणं दुःखं योनियन्त्रनिपीड़ने ।
संमूर्च्छा तस्य जठराज्जायमानस्य देहिनः ॥
जायमानः पुरीषासृङ्मूत्रशुक्राविलाननः ।
प्राजापत्येन वातेन पीड्यमानास्थिवन्धनः ॥
अधोमुखो वै क्रियते प्रवलैः सूतिमारुतैः ।
क्लेशान्निष्क्रान्तिमायाति जठरान्मातुरातुरः ॥
ततस्तं वैष्णवी माया समास्कन्दति मोहिनी ।
तया विमोहितात्मासौ ज्ञानभ्रंशमवाप्नुयात् ॥
स्पृष्टमात्रस्य घोरश्च ज्वरः समुपजायते ।
तेन ज्वरेण महता महामोहः प्रजायते ॥
कण्टकैरिव छिन्नाङ्गः क्रकचैरिव दारितः ।
पूतिव्रणान्निपतितो धरण्यां क्रिमिको यथा ॥
कण्डूयनेऽपि चाशक्तः परिवर्त्तेऽप्यनीश्वरः ।
स्नानपानादिकाहारमप्याप्नोति परेच्छया ॥
अशुचिः संस्तरे सुप्तः कीटदंशादिभिस्तथा ।
भक्ष्यमाणोऽपि नैवैषां समर्थो विनिवारणे ॥
केन वन्धनवद्धोऽहं कारणं किमकारणम् ।
किं कार्य्यं किमकार्य्यं वा किं वाच्यं किञ्च नोच्यते ॥
कोऽधर्म्मः कश्च वै धर्म्मः कस्मिन् वा वर्त्तते कथम् ।
किं कर्त्तव्यमकर्त्तव्यं किं वा किं गुणदोषवत् ॥
संमूढ़स्य स्मृतिभ्रंशः शीघ्रं संजायते पुनः ।
रतिः संजायते तूर्णं जन्तोस्तत्रैव जन्मनि ॥
रक्तो मूढ़श्च लोकोऽयमकार्य्ये सम्प्रवर्त्तते ।
देही देहं परित्यज्य नेन्द्रस्थानमपीच्छति ॥
तस्मात् कीटोऽपि जन्तूनां सुमूढ़ो जायते भृशम् ।
न चात्मानं विजानाति न परं न च दैवतम् ॥
न शृणोति परं श्रेयः सति चक्षुषि नेक्षते ।
बुद्धौ सत्यां न जानाति बुध्यमानो बुधैरपि ॥
संसारे क्लिश्यते तेन रागलोभवशानुगः ॥"

इति सुखबोधः ॥

जन्मं, क्ली, (जायते इति । जन+बाहुलकात् मन् ।) उत्पत्तिः । "अनन्तरं नाम्नीति मप्रत्यये जन्म मदन्तञ्च । जन्ममदन्तमपीत्युणादाविति सुकुटः । जन्मे पञ्चनवस्थिते कलहरिपुभयमिति ज्योतिषे ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जन्मकीलः, पुं, (जन्मनः कील इव । विष्णुसेवनेन हि जन्माभावात् तथात्वम् ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जन्मदः, पुं, (जन्म ददातीति । जन्म+दा+"आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) पिता । इति शब्दरत्नावली ॥

जन्मवर्त्म, [न्] क्ली, (जन्मन उत्पत्तेर्वर्त्म पन्थाः ।) योनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जन्मान्तरं, क्ली, (जन्मनः अन्तरम् ।) परलोकः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । भावान्तरम् २ प्रेत्य ३ अमुत्र ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ पर्व्वणि ।

"नूनं जन्मान्तरकृतं पापमाचरितं महत् ॥"

अन्यत् जन्म । मयूरव्यंसकादिवत् समासः । पुनर्जन्म । यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १८५ ।

"वरं प्राणपरित्यागो न वियोगो भवादृशैः ।
प्राणा जन्मान्तरे भूयो न भवन्ति भवद्विधाः ॥")

जन्माष्टमी, स्त्री, (जन्मनः श्रीकृष्णोत्पत्तेरष्टमी तिथिः ।) भाद्रकृष्णाष्टमी । सा च श्रीकृष्णस्य जन्मतिथिः । सा तु मुख्यचान्द्रेण श्रावणस्य कृष्णाष्टमी गौणचान्द्रेण भाद्रस्य । तत्र श्रीकृष्णस्य जन्मकालो यथा, ब्रह्मपुराणे ।

"अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे ।
अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः ॥"

विष्णुपुराणे महामायां प्रति भगवद्वाक्यम् ।

"प्रावृट्काले च नभसि कृष्णाष्टम्यां महानिशि ।
उत्पत्स्यामि नवम्यान्तु प्रसूतिं त्वमवाप्स्यसि ॥
श्रावणे वा नभस्ये वा रोहिणीसहिताष्टमी ।
यदा कृष्णे नरैर्लब्धा सा जयन्ती प्रकीर्त्तिता ॥"

वह्निपुराणे ।
रोहिणीसहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी ।
सप्तम्यामर्द्धरात्राधः कलयापि यदा भवेत् ॥
तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभी हरिरीश्वरः ।
तमेवोपवसेत् कालं तत्र कुर्य्याच्च जागरम् ॥
अविद्धायाञ्च सर्क्षायां जातो देवकीनन्दनः ॥
इति सप्तम्यर्द्धे जन्मश्रवणात् कल्पभेदान्न विरुद्धम् ॥
नवम्यान्तु योगस्य प्रशंसा यथा । ब्रह्मवैवर्त्ते ।
उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।
भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता ।
अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वा न वा विभो ॥
पद्मपुराणे ।
प्रेतयोनिगतानान्तु प्रेतत्वं नाशितन्तु तैः ।
यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥
किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः ।
किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा ॥'
उपवासादिफलं यथा भविष्यपुराणे ।
एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ।
सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥'
ब्रह्माण्डे
मन्वादिदिवसं प्राप्य यत्फलं स्नानपूजने ।
तत्फलं जन्मदिनेऽष्टम्यां भवेत् कोटिगुणं द्विज ॥
जन्माष्टम्यां वारिमात्रं पितॄणां यः प्रयच्छति ।
गयाश्राद्धं कृतं तेन शताब्दं नात्र संशयः ॥
उपवासाकरणे दोषो यथा भविष्योत्तरे ।
श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति नरो यस्तु स भवेत् क्रूरराक्षसः ॥
वर्षे वर्षे च या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम्
न करोति महाक्रूरा व्याली भवति कानने ॥
स्कान्दे ।
न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् ।
यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीं व्यथाम् ॥
भविष्ये
कृष्णाष्टमी देवकीसुतजयन्तीसम्भवं व्रतम् ।
कंसस्य चिन्त्यमानेन भक्ता भक्तजनै सह ॥
अकृत्वैव नरकं याति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
तस्योपवासकर्म भविष्यपुराणे ।
प्रातः सन्निधाने प्राप्य दन्तधावनपूर्व्वकम्
उपवासस्य नियमं गृह्णीयाद्भक्तिभावतः ॥
वासुदेवं समुद्दिश्य सर्व्वपापप्रशान्तये ।
उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम् ॥
अद्य कृष्णाष्टमीं देवीं नभश्चन्द्ररोहिणीम् ।
अर्च्चयित्वोपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥
एनसो मोक्षकामोऽस्मि यद्गोविन्द त्रियोनिजम् ।
तन्मे मुञ्चतु मां त्राहि पतितं शोकसागरे ॥
आ जन्ममरणं यावद् यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
तत् प्रणाशय गोविन्द प्रसीद पुरुषोत्तम ॥
तदनु पूजाक्रमः
मध्ये प्रतिमां तत्र कारयेत् सम्प्रतिष्ठिताम् ॥
प्रसूतवत्सलाभां तां देवकीं सुतपस्विनीम् ।
तां च पश्चात् सुखप्रसुप्तां गोपस्त्रियम् ।
वसुदेवोऽपि तत्रैव खड्गचर्म्मधरः स्थितः ।
यशोदा चापि तत्रैव प्रसूतवरकन्यका ।
बलभद्रस्तथा नन्दो गर्गो गणश्चतुर्भुजः ॥
एवं सम्पूजयेद्भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैः फलैः ।
स्थण्डिले स्थापयेद्देवीं सचन्द्रां रोहिणीं तथा ॥
देवकीं वसुदेवञ्च यशोदां नन्दमेव च ।
चण्डिका बलदेवञ्च पूज्य पापैः प्रमुच्यते ॥
अर्द्धरात्रे वसोर्धारां पातयेद्गुडसर्पिषा ।
ततो वर्द्धापनं षष्ठीं नामादेः करणं मम ॥
कर्त्तव्यं तत्क्षणाद्रात्रौ प्रभाते नवमीदिने ।
यथा मम तथा कार्य्यो भगवत्या महोत्सवः ॥
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।
सुवर्णं काञ्चनं गाश्च वासांसि कुसुमानि च ॥
यद्यदिष्टतमं लोके कृष्णो मे प्रीयतामिति ।
य देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ॥
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ।
सुब्रह्मवासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ॥
शान्तिरस्तु शिवञ्चास्तु इत्युक्त्वा तान् विसर्ज्जयेत् ॥
एवं यः कुरुते देवा देवक्याः सुमहोत्सवम् ।
वर्षे वर्षे भगवतो मद्भक्त्या धर्म्मनन्दन ॥
नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात् ॥
पुत्त्रसन्तानमारोग्यधनधान्यर्द्धिमद्गृहम् ।
सम्यक्कर्णापि यः कुर्य्यात् कश्चिज्जन्माष्टमीव्रतम् ॥
विष्णुलोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥
पूजा च मध्यरात्रे गारुडे ।
कृष्णाष्टम्यान्तु रोहिण्यामर्द्धरात्रेऽर्च्चनं हरेः ॥
व्रतपारणयोः कालनियमः । एकदिने जयन्ती लाभे तत्रैवोपवासः । उभयदिने चेत्तदा परदिने । जयन्त्यलाभे तु रोहिणीयुक्ताष्टम्याम् । उभयदिने रोहिणीयुताष्टमीलाभे परदिने तद्लाभे तु निशीथसम्बन्धिन्यामष्टम्याम् उभयदिने निशीथसम्बन्धे तदसम्बन्धे वा परदिने इति । उपवासपरदिने तिथिनक्षत्रयोरवसाने पारणम् । यदा महानिशायाः पूर्व्वमेकतरस्यावसानमन्यतरस्य महानिशायां तदनन्तरं वा तदैकतरावसाने पारणं यदा महानिशायामुभयस्थितिस्तदा उत्सवान्ते पारणम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

हरिभक्तिविलासमते तूपवासकालो यथा —
जन्माष्टमी पूर्व्वविद्धा न कर्त्तव्या कदाचन ।
पलवेध तु विप्रेन्द्र सप्तम्या चाष्टमीं त्यजेत् ॥
सुराया बिन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्भः कलसं यथा ।
विना ऋक्षेण कर्त्तव्या नवमीसंयुताष्टमी ।
सर्क्षापि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन त्याज्यमेवाशुभं बुधैः ॥
वेध पुण्यक्षयं याति तमः सूर्य्योदये यथा ।
यच्च वह्निपुराणादौ प्राक् विद्धाष्टमीव्रतम् ।
तद्वैष्णवपरं तच्च कृतं वा देवमायया ॥'
पारणकालो यथा —
यदा तिथ्यन्तेऽपि द्वयोरन्ते तु पारणम् ।
समयोरासमाप्तौ तु द्वयोरेकस्य वै गते ॥
केचिच्च भगवज्जन्ममहोत्सवदिने शुभे ।
महोत्सवान्ते कुर्व्वन्ति वैष्णवा व्रतपारणम् ॥

तद्व्रतकथा यथा —
'एकदा नैमिषारण्ये वसिष्ठं मुनिसत्तमम् ।
राजा दिलीपः पप्रच्छ विनयावनतः सुधीः ॥
दिलीप उवाच ।
भाद्रे मास्यसिते पक्षे यस्यां जातो जनार्द्दनः ।
तत्कथां श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महामुने ॥
कथं वा भगवान् जातः शङ्खचक्रगदाधरः ।
देवकीजठरे विष्णुः किं कर्त्तुं केन हेतुना ॥
वसिष्ठ उवाच ।
शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि यस्माज्जातो जनार्द्दनः ।
पृथिव्यां त्रिदिवं त्यक्त्वा भवते कथयाम्यहम् ॥
पुरा वसुन्धरा व्याधीता कंसराक्षसभारतः
स्वाधिकारप्रमत्तेन कंसदूतेन ताडिता ॥
क्रन्दन्ती लज्जिता सापि ययौ धवलितलोचना ।
यत्र तिष्ठति देवेश उमाकान्तो वृषध्वजः ॥
कंसेन ताडिता नाथ इति तस्मै निवेद्य सा
वाष्पधारां प्रवमन्ती विवर्णामपमानिताम् ॥
क्रन्दन्तीं तां समालोक्य कोपेन स्फुरिताधरः
उमया सहितः सर्व्वैर्देववृन्दैरनुद्रुतः ।
आजगाम महादेवो विधातुर्भवनं रुषा ।
गत्वा चोवाच ब्रह्माणं कंसध्वंसनिमित्तकम् ॥
उपायः क्रियतां ब्रह्मन् भवता विष्णुना सह
एवं तद्वचः श्रुत्वा शम्भुः प्राक्रामत् विभुः ॥
क्षीरोदं यत्र वैकुण्ठः सुभं स भुजगोपरि ।
हंसपृष्ठे समारुह्य हरेरन्तिकमाययौ ॥
तत्र गत्वा हरिं ध्यात्वा देववृन्दैः सुरार्च्चिभिः ।
तुष्टाव भगवान् वागभिरथ्याभिर्वागीश्वराम्बरः ॥
नमः कमलनेत्राय हरये परमात्मने
जगतः पालयित्रे च लक्ष्मीकान्त नमोऽस्तु ते ॥
नमः कमलकिञ्जल्कपीतनिर्म्मलवाससे
नमः समस्तदेवानामधिपाय महात्मने ॥
नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥
इति तैश्च स्तुतः श्रुत्वा प्रत्युवाच जनार्द्दनः ।
देवा नम्रमुखाः सर्व्वे भवतामागमः कथम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
शृणु देव । जगन्नाथ । यस्मादस्माकमागमः ।
कथयामि सुरश्रेष्ठ तच्च लोकतारण ॥
शूलिन्दत्तवरोद्धतः कंसराजो दुरासदः ।
वसुधा ताडिता तेन पदाघातेन दुःखिता ॥
वरं दत्त्वा पुरापूर्व्वो मायया स प्रवञ्चितः ।
भागिनेयं विना राजन् मृत्युस्ते न भविता तव ॥
तस्मात्त्वञ्च स्वयं देव । हन्तुं कंसं दुरासदम् ।
देवकीजठरे जन्म लभ गत्वा च गोकुलम् ॥
ब्रह्मणा प्रेषितो विष्णुः प्रत्युवाच पशोः पतिम् ।
यास्यामि दिवि देवेश भवद्भिस्त्वागमिष्यति ॥
अन्यथा दमयामि शङ्खचक्रगदाधरः
उद्दिश्य मन्त्री चक्रं प्रयाति वनमाश्रमम् ॥
देवकीजठरे जन्म लभ विष्णुर्गदाधरः ।
यशोदाकुक्षिमध्ये तु महामाया प्रभावती ॥
नव मासांश्च विश्राम्य कृष्णो नवन्दिनाधिकान् ।
भाद्रे मास्यसिते पक्षे अष्टम्यां शुभा तिथौ ।

रोहिणीतारकायुक्ता रजनी घनघोरिता ।
धूमयोनौ तड़िद्युक्ते वारि वर्षति सर्व्वदा ॥
तस्यां जातो जगन्नाथः कंसारिर्व्वसुदेवजः ।
वैराटे नन्दपत्नी च यशोदाजीजनत् सुताम् ॥
पुत्त्रं पद्माकरं पद्मगर्भं पद्मदलेक्षणम् ।
रमां चतुर्भुजं शान्तं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
तदा क्रन्दितुमारेभे दृष्ट्वा चानकदुन्दुभिः ।
तत्रैव वागभूद्देवी देवकीमात्रगोचरा ॥
पुत्त्रं दत्त्वा यशोदायै कन्यां तस्याः समानय ।
कंसासुरभयार्त्ता हि श्रुत्वाप देवकी तदा ॥
वैराटं गच्छ विप्रेन्द्र ! सुतं प्रत्यर्पितुं प्रभो ! ।
पुत्त्रं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्याः समानय ॥
तां दृष्ट्वा कंसराजोऽपि सभार्य्यां न हनिष्यति ।
तस्या वचः समाकर्ण्य वसुदेवोऽतिदुःखितः ॥
अङ्के कुमारमादाय वैराटाभिमुखं ययौ ।
यमुना जलसंपूर्णा तत्पथे मध्यवर्त्तिनी ॥
अतिस्रोता महावीर्य्या सुतीक्ष्णोर्म्मिभयाकुला ।
तां दृष्ट्वा तत्तटे स्थित्वा यमुनामवलोकयन् ॥
वसुदेवोऽतिदुःखार्त्तो विलोलचेतनोऽभवत् ।
किं करोमि क्व गच्छामि विधिनात्रापि वञ्चितः ॥
कथमद्य गमिष्यामि वैराटे नन्दमन्दिरम् ।
हरिणा तत्र सानन्दं मायया वञ्चितः पिता ॥
क्षणमात्रं तटे स्थित्वा यमुनामप्यलोकयत् ।
तेन दृष्टा पुनः सापि क्षीणा जानुवहाभवत् ॥
ततः सोऽपि पुरो दृष्ट्वा धावन्तं खलु जम्बुकम् ।
क्रोड़े कृत्वा सुतं स्वैरं गन्तुं पारं प्रचक्रमे ॥
तं दृष्ट्वा हृष्टचित्तस्तु भगवान् यमुनाजले ।
मायां कृत्वा जगन्नाथो ह्यङ्कात् स पतितः पितुः ॥
तं सुतं पतितं दृष्ट्वा सूर्य्यजाजीवने द्विजः ।
तदा क्रन्दितुमारेभे भाले चाला करं दृढ़म् ॥
विधिना वैरिणा ह्यत्र दुःखितोऽहं प्रवञ्चितः ।
त्राहि मां जगतां नाथ ! पुत्त्रं देहि सुरोत्तम ! ॥
जनकं क्रन्दितं दृष्ट्वा कंसारिः कृपया विभुः ।
जलक्रीड़ां समाचर्य्य पितुरङ्केऽविशत् पुनः ॥
यथा तेन द्विजश्रेष्ठो गतवान्नन्दमन्दिरम् ।
सुतं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्याः समानयत् ॥
सुतासङ्के तथा सोऽपि गृहीत्वानकदुन्दुभिः ।
निजागारं पुनः प्राप्य प्रत्यर्प्य तादृशीं सुताम् ॥
प्रतियुज्य पदे लोहमासीत् पूर्ववदावृतः ।
देवकी च प्रसूतेति वार्त्ता प्राप्ता सुरारिणा ॥
आनेतुं प्रहितो दूतः सुतं दुहितरञ्च वा ।
आगत्य कंसदूतोऽसौ सुतां नेतुं प्रचक्रमे ॥
बलादङ्कात् समाकृष्य देवकीवसुदेवयोः ।
कंसदूतो गृहीत्वा तां कंसायादर्शयत् पुनः ॥
दृष्ट्वा तां कंसराजोऽपि सभयोऽभूद्दुराशयः ।
शुद्धकाञ्चनवर्णाभां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् ॥
दृष्ट्वा कंसो विहस्यन्तीं विद्युत्स्फुरितलोचनाम् ।
आदिदेशासुरश्रेष्ठो वध नीत्वा शिलोपरि ॥
आज्ञां लब्ध्वासुरास्ते तु निष्पेष्टुं तां प्रवर्त्तिताः ।
विद्युद्रूपधरा गौरी जगाम शङ्करान्तिकम् ॥
अन्तरीक्षे चरं स्थित्वा कंसं प्रोवाच शङ्करी ।
त्वां हन्तुं गोकुले जातः पूर्व्वशत्रुर्न संशयः ॥
तत्रातिष्ठज्जगन्नाथः कंसारिः सुरकृत्यकृत् ।
क्रीड़ित्वा बालभावेन कंसध्वंसे मनो दधौ ॥
प्राप्तिमात्रेण तं कंसं जघान जगदीश्वरः ।
एतत्ते कथितं राजन् ! कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ॥
य इदं कुरुते राजन् ! या च नारी हरेर्व्रतम् ।
प्राप्नोत्यैश्वर्य्यमतुलमिह लोके यथेप्सितम् ॥
अन्तकाले हरेः स्थानं दुर्लभञ्च गमिष्यति ।
एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ! ॥
सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ।
वत्सरद्वादशे चैव यत् पुण्यं समुपार्ज्जितम् ॥
विफलं तद्भवेत् सर्व्वं पुरा व्यासेन भाषितम् ।
न दृश्यं सुखं तेषां नराणां न च योषिताम् ॥
जयन्ती न कृता यैस्तु जागरादिसमन्विता ।
श्वानश्चैते तु विज्ञेया जयन्तीविमुखा नराः ॥
योषितश्च न सन्देहः सत्योक्तं तव सुव्रते ! ॥"

इति भविष्यपुराणे वशिष्ठदिलीपसंवादे श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतकथा समाप्ता ॥

जन्मी [न्] पुं, (जन्म अस्यास्तीति । जन्मन् + "व्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ ।२ ।११६ । इति इनिः ।) प्राणी । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, भारविः । ११ । ३० ।
"जन्मिनोऽस्य स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव चलाचलाम् ।
भवान्मास्म वधीत् न्याय्यं न्यायाधारा हि साधवः ॥")

जन्मेजयः, पुं, (जनान् शत्रून् एजयति कम्पयतीति । एज + णिच् + "एजेः खश् ।" ३ ।२ ।२८ । इति खश् ततो मुमागमात् जनमेजय इति सिद्धे शकन्धादित्वादलोपे साधुः ।) जनमेजयराजः । इति श्रीभागवतम् ॥ (एतन्निरुक्तिर्यथा देवीभागवतस्य । २ । ११ । ४६ श्लोकटीकायाम् ।
"जन्मनैवातिशुद्धेन शत्रूनेजितवान् यतः ।
एजृङ् कम्पने धातोर्हि जन्मेजय इति स्मृतः ॥")

जन्यं, क्ली, (जन्यते इति । जनि + "तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः ।" इति वार्त्तिकोक्त्या यत् ।) हट्टः । परीवादः । संग्रामः । इति मेदिनी । ये, २५ ॥ (यथा, रघौ ।४।७७ ।
"तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्व्वतीयैर्गणैरभूत् ॥")

जन्यः, पुं, (जायते जनयति वा । जन + "भव्यगेयेति ।" ३ । ४ । ६८ । इति कर्त्तरि यत् ।) जनकः । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ५६ ।
"उग्रतेजा महातेजा जन्यो विजयकालवित् ॥"
देहः । यथा, भागवते । १ । ६ । ३१ ।
"निवृत्तसर्व्वेन्द्रियवृत्तिविभ्रम-
स्तुष्टाव जन्यं विसृजन् जनार्द्दनम् ॥"
जनस्य जल्पः । जन + "सतजनहलादिति ।" ४ । ४ । ६७ । इति यत् । जनजल्पः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

जन्यः, त्रि, (जन्यते इति । जन् + णिच् + कर्म्मणि यत् ।) उत्पाद्यः । यथा,—
"जगकस्य स्वभावो हि जन्ये तिष्ठति निश्चितम् ।
यथा श्रीकृष्णपादाङ्कं कालीयवंशमस्तके ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
("जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ॥"
इति च भाषापरिच्छेदे ४५ ॥)
जनयिता । (जनीं वधूं वहति प्रापयति वा । संज्ञायामिति साधुः ।) नवोढ़ाज्ञातिः । नवोढ़ाभृत्यः । वरस्य स्निग्धः । स तु जामातृवत्सलः । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (जनाय हितः । यत् ।) जनहितः । इति व्याकरणम् ॥

जन्या, स्त्री, (जायतेऽस्याम् । जन् + ण्यत् यत् वा । मातृतुल्यत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) मातृवयस्या । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (यथा, रघौ ।६।३० ।
"अथाङ्गराजादवतार्य्य चक्षु-
र्याहीति जन्यामवदत् कुमारी ॥")
प्रीतिः । इति हेमचन्द्रः ॥

जन्युः, पुं, (जायते इति । जन + "यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् ।" उणां ३ । २० । इति युच् ।) प्राणी । अग्निः । धाता । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (उत्पत्तिः । जन्म । यथा, हरिवंशे । १२३ । ४६ ।
"अष्टताया द्वितीयोऽयं जन्युर्हि मम सर्व्वथा ॥")

जप, व्यक्तोच्चारे वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) जिह्वोष्ठादिव्यापाररहितं शब्दार्थयोश्चिन्तनं व्यक्तोच्चारः । जपति मन्त्रं साधकः । इति दुर्गादासः ॥

जपः, पुं, (जप्यते इति । जप + "व्यधजपोरनुपसर्गे ।" ३ । ३ । ६१ । इति भावे अप् ।) विधानेन मन्त्रोच्चारणम् । तद्विधिर्यथा,—
"नोच्चैर्ज्जपञ्च संकुर्य्यात् रहः कुर्य्यादतन्द्रितः ।
समाहितमनास्तूर्ष्णीं मनसा वापि चिन्तयेत् ॥
विधियज्ञात् जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥
विना दर्भैस्तु यत् स्नानं यच्च दानं विनोदकम् ।
असंख्येयन्तु यज्जप्यं सर्व्वं तदफलं स्मृतम् ॥
मुक्ताफलैर्विद्रुमैर्वा रुद्राक्षैः स्फाटिकेन वा ।
गणना सर्व्वथा कार्य्या सम्यगङ्गुलिपर्व्वभिः ॥
हिरण्यरत्नमणिभिर्जप्यं शतगुणं भवेत् ।
सहस्रगुणमिन्द्राक्षैः पद्माक्षैरयुतं भवेत् ॥
नियुतं वापि रुद्राक्षैर्भद्राक्षैस्तु न संशयः ।
पुत्त्रजीवकजप्यस्य परिसंख्या न विद्यते ॥
दशभिर्जन्मजनितं शतेन च पुरा कृतम् ।
त्रियुगं तु सहस्रेण गायत्र्या हन्ति दुष्कृतम् ॥
दर्भहस्तस्तथासीनो दर्भैःपूरकपाणिना ।
प्राङ्मुखो वर्त्तयेत् मालां सहस्रं शतमेव वा ॥"
इत्यादौ वह्निपुराणे नित्याह्निकस्नानविधिनामाध्यायः ॥ तस्याशुद्धत्वं यथा,—
"मनः संहृत्य विषयान्मन्त्रार्थगतमानसः ।
न द्रुतं न विलम्बञ्च जपेन्मौक्तिकपङ्क्तिवत् ॥
जपः स्यादक्षरावृत्तिर्मानसोपांशुवाचिकैः ।
धिया यदक्षरश्रेण्यां वर्णस्वरपदात्मिकाम् ॥
उच्चरेदर्थमुद्दिश्य मानसः स जपः स्मृतः ।
जिह्वौष्ठौ चालयेत् किञ्चिद्देवतागतमानसः

ऋषभः कूटकः कोलः गन्धः देवगिरिः ऋष्यमूकः श्रीशैलः महेन्द्रः मारियारः विन्ध्यः शुक्तिमान् ऋक्षगिरिः पारियात्रः द्रोणः चित्रकूटः गोवर्द्धनः रैवतकः ककुभः नीलः कोकः गोमुखः इन्द्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये च शतसहस्रशः शैलाः ।*। तेषां नितम्बप्रभवा नद्यो नदाश्च सन्त्यसंख्याताः । यथा, चन्द्रवशा ताम्रपर्णी अवटोदा कृतमाला वैहायसी कावेरी वेणा पयस्विनी शर्करावर्त्ता तुङ्गभद्रा कृष्णवेण्या भीमरथी गोदावरी निर्व्विन्ध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा नर्म्मदा चर्म्मण्वती महानदी वेदस्मृतिः ऋषिकुल्या त्रिसामा कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती दृषद्वती गोमती सरयूः ओघवती सुषोमा शतद्रुः चन्द्रभागा मरुद्वृधा वितस्ता असिक्नी विश्वा इति महानद्यः । अस्याः श्रोतश्च नदी ।*। अस्मिन् वर्षे लब्धजन्मभिः पुरुषैः शुक्ललोहितकृष्णवर्णेन स्वारब्धेन कर्म्मणा दिव्यमानुषनारकगतयो भवन्ति ।*। जम्बुद्वीपस्य अष्टौ उपद्वीपाः सन्ति सगरात्मजैरश्वान्वेषणे इमां महीं परितो निखनद्भिरुपकल्पिताः । तद्यथा, स्वर्णप्रस्थः चन्द्रशुक्लः आवर्त्तनः रमणकः मन्दहरिणः पाञ्चजन्यः सिंहलः लङ्का इति । इति श्रीभागवते । ५ । १९ अध्याये । तथा च मार्कण्डेये ५४ अध्याये मात्स्ये ११३ अध्याये च द्रष्टव्यम् ।*। ज्योतिःशास्त्रमते लवणसमुद्रस्योत्तरे जम्बुद्वीपः । स तु भूम्यर्द्धभागः । तस्य दक्षिणे द्वितीयार्द्धे भागे द्वीपषट्कस्य सप्तसमुद्रस्य च निवेशः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

जम्बुलः, पुं, (जम्बुं जम्बुवर्णं लातीति । ला + कः ।) जम्बुवृक्षः । केतकवृक्षः । इति विश्वः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १६ ।
"चक्रमत्स्यः सकल्को यन्त्रिको जम्बुलस्तथा ।")

जम्बुवनजं, क्ली, (जम्बुवनमिव जायते इति । जन् + डः ।) श्वेतजवापुष्पम् । यथा —
"पारिभद्रं पाटला च बकुलं गिरिशालिनी ।
तिलकं जम्बुवनजं पीतकं तगरन्त्वपि ॥
एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युतार्च्चने ।"
इति वामनपुराणम् ॥

जम्बूः, स्त्री, (जम्यते भक्ष्यते इति । जमु अदने + "अन्दूदृन्भूजम्बू ।" उणां १ । ९५ । इति कूः ।) नागदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृक्षविशेषः । जाम इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सुरभिपत्रा २ नीलफला ३ श्यामला ४ महास्कन्धा ५ राजार्हा ६ राजफला ७ शुकप्रिया ८ मेघमोदिनी ९ । तत्फलगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । श्रमपित्तदाहकण्ठार्त्तिशोषशमकृमिदोषश्वासातिसारकफकासविनाशित्वम् । विष्टम्भित्वम् । रोचनत्वम् । पाचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । शीतलत्वम् । अतिविष्टम्भकत्वम् । कषायत्वम् । वातकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ सा द्विविधा । क्षुद्रभेदेन द्विविधा । तत्र बृहत्याः पर्य्यायः । महाजम्बूः १ महाफला २ राजजम्बूः ३ बृहत्फला ४ । इति रत्नमाला ॥ फलेन्द्रः ५ नन्दः ६ महाफला ७ सुरभिपत्रा ८ । तत्फलगुणाः । विष्टम्भित्वम् । गुरुत्वम् । रोचनत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ क्षुद्रायाः पर्य्यायः । ह्रस्वफला १ दीर्घपत्रा २ मध्यमा ३ । वनजम्बूपर्य्यायः । भूमिजम्बूः १ काकजम्बूः २ नादेयी ३ शीतपल्लवा ४ । इति रत्नमाला ॥ सूक्ष्मपत्रा ५ जलजम्बुका ६ । तत्फलगुणाः । ग्राहित्वम् । रूक्षत्वम् । कफपित्तास्रदाहनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ तत्फलस्य पर्य्यायः । जम्बु २ जाम्बवम् ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १८ । (स्वनामख्याता नदी । यथा, मात्स्ये । १२० । १७ ।
"मेरोः पार्श्वात् प्रभवति ह्रदश्चन्द्रप्रभो महान् ।
जम्बूश्चैव नदी पुण्या यस्यां जाम्बूनदं स्मृतम् ॥")

जम्बूकः, पुं, स्त्री, (जम्बुकः पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) शृगालः । इति शब्दरत्नावली ॥ जम्बुकशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

जम्बूका, स्त्री, (जम्बूरिव कायतीति । कै + कः । अजादित्वात् टाप् ।) काकलीद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जम्बूलः, पुं, (जम्बूं जम्बूफलं लातीति । ला + कः ।) जम्बूवृक्षः । केतकवृक्षः । इति मेदिनी । ले, ८४ ॥ (यथा, हरिवंशे । ८६ । ३६ ।
"जम्बूजम्बूलकृष्टाढ्यं कन्दकन्दलभूषितम् ।"
वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचनम् । इति नीलकण्ठः ॥)

जम्बूलमालिका, स्त्री, (जम्बूलस्य वरपक्षीयस्त्रीपरिहासवचनस्य मालिका परम्परा ।) कन्यावरयोर्मुखचन्द्रिका । इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १८३ । २९ ।
"आशीर्भिर्ब्रह्मयित्वा च देवर्षिः शक्रमब्रवीत् ।
अनिरुद्धस्य वीर्य्याढ्यो विवाहः क्रियतां विभो ! ।
जम्बूलमालिकां द्रष्टुं श्रद्धा हि मम जायते ॥")
"जम्बूलं वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचनं तेषां मालिका श्रेणी ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

जम्भः, पुं, (जभ्यते जृम्भते इति । जभि गात्रविनामे + पचाद्यच् । "रधिजभोरचि ।" ७ । १ । ६१ । इति नुम् ।) दैत्यभेदः । (इन्द्र एनं निहतवान् । अपरो दैत्यविशेषः । विष्णुरेनं जघान । यथा, महाभारते । ३ । १०२ । २४—२५ ।
"असुरश्च महेष्वासो जम्भ इत्यभिविश्रुतः ।
यज्ञक्षोभकरः क्रूरश्चापि विनिपातितः ॥
एवमादीनि कर्म्माणि येषां संख्या न विद्यते ।
अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन ! ॥"
प्रह्रादपुत्रानामेकतमः । यथा, हरिवंशे । २१८ । ३१ ।
"प्रह्रादस्य सुताः पुत्रा विक्रान्ताश्च महाबलाः ।
विरोचनश्च जम्भश्च कुजम्भश्चेति विश्रुताः ॥"
राक्षसविशेषः । स तु रावणस्यानुग[illegible]पा, महाभारते । ३ । २८४ । रामराव[illegible]
"मन्थरः पूतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः ।"
जम्भ्यते भक्ष्यतेऽनेनेति । जभ + करणे घञ् ।) दन्तः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ९१ । २ ।
"इमं जम्भसुतं पिब ।" "जम्भसुतं दन्तैरभिषुतम् ।" इति तद्भाष्यम् ॥*॥ जभ्यते भक्ष्यते इसौ इति कर्म्मणि घञ् ।) जम्बीरः । (यथा,—
"स्याज्जम्बीरो दन्तशठो जम्भजम्भीरजम्भलाः ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥*॥ जभ + भावे घञ् ।) भक्षणम् । इति मेदिनी । भे, ४ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ६४ । २० ।
"इति ते कथयन्ति स्म ब्राह्मणा जम्भसाधकाः ॥")
अंशः । वज्रः । तूणः । इति हेमचन्द्रः ॥

जम्भकः, पुं, (जम्भ एव । स्वार्थे कन् ।) जम्बीरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (स्वनामख्यातो नृपविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ३१ । ७ ।
"ततश्चर्म्मण्वतीकूले जम्भकस्यात्मजं नृपम् ।
ददर्श वासुदेवेन शेषितं पूर्व्ववैरिणा ॥"*॥)
जम्भतीति जम्भ जम्भणे + ण्वुल् । कामुके, त्रि ।)

जम्भका, स्त्री, (जम्भा एव । स्वार्थे कन् ।) जृम्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जम्भगः, पुं, (जम्भाय भक्षणाय गच्छति अततीति । गम + डः । अनियमभक्षणशीलत्वात् तथात्वम् ।) राक्षसविशेषः । यथा,—
"देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्व्वाप्सरसोऽसुराः ।
क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्भगाः खगाः ॥
विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः ।
निराधाराश्च ये जीवाः पापधर्म्मरताश्च ये ॥
तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया ॥"
इत्याह्निकाचारतत्त्वधृतपद्मपुराणवचनम् ॥

जम्भद्विट्, [ष्] पुं, (जम्भं तदाख्यम् असुरं द्वेष्टीति । द्विष् + क्विप् । जम्भस्य द्विट् इति वा ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (विष्णुः । इति महाभारतम् ॥)

जम्भभेदी, [न्] पुं, (जम्भं भेत्तुं शीलमस्य । भिद् + "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ।" ३।२।७८। इति णिनिः ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥ १ । १ । ४६ ॥

जम्भरः, पुं, (जम्भं भक्षणरुचिं राति ददातीति । जम्भ + रा + कः ।) जम्बीरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जम्भलः, पुं, (जम्भर । रस्य लत्वम् ।) जम्बीरः । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"स्याज्जम्बीरो दन्तशठो जम्भजम्भीरजम्भलाः ॥)"
बुद्धदेवविशेषः । इति मेदिनी । ले, ६३ ॥

जम्भला, स्त्री, (जम्भं भक्षणं लाति आदत्ते इति । ला + कः ।) राक्षसीविशेषः । यथा,—
"समुद्रस्योत्तरे तीरे जम्भला नाम राक्षसी ।
तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वे राजमार्त्तण्डः ॥

जम्भा, स्त्री, (जम्भ्यते इति । जभि जृम्भायाम् + भावे घः ततः स्त्रियां टाप् ।) जृम्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जम्भारिः, पुं, (जम्भस्यासुरस्य अरिः शत्रुः।) इन्द्रः। यथा, "जम्भारिदन्तीव।" इत्युत्तरनैषधम्॥ वह्निः। वज्रम्। इति विश्वः॥ (विष्णुः। इति महाभारतम्॥)

जम्भी, [न्] पुं, (जम्भयति क्षुद्रमान्धादिकं नाशयतीति। जभि ना शाम्ने+णिनिः।) जम्बीरः। इति शब्दचन्द्रिका॥

जम्बीरः, पुं, (जम्भते अजीर्णनाशार्थं भक्षति इति। जभ+"गम्भीरादयश्च।" इति ईरन्। ततो "रधिजभोरचि।" ७।१।६१। इति नुम्।) जम्बीरः। इत्यमरः।२।४।७६॥ मरुवकः। इति सटीकायां भरतः॥

जयः, पुं, (जि जये+"एरच्।" ३।३।५६। इत्यच्।) शत्रुपराङ्मुखीकरणम्। जित् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। विजयः २ जयनम् ३। इत्यमरः।२।८।१०॥ (यथा, मनुः।७।४४।

"इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम्।
जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः॥")

अग्निमन्थः। (जयतीति। जि+पचाद्यच्।) जयन्तः। युधिष्ठिरः। इति मेदिनी। ये,२५॥ (एतन्नाम तु विराटगृहे छद्मप्रवासकाले धृतम्। यथा, महाभारते।४।५।३४।

"जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः॥")

विजयनन्दनराजः। स तु इक्ष्वाकुवंशोद्भवः। इति हेमचन्द्रः।३।३५८॥ नारायणपार्षदः। यथा,—

"एतौ द्वौ पार्षदौ मह्यं जयो विजय एव च।
कदर्थीकृत्य मां यद्वो बह्वक्रातामतिक्रमम्॥"

इति श्रीभागवते।३।१६।२॥

(सर्व्वाणि भूतानि जयतीति। जीयते संसारमनेन वा। विष्णुः। यथा, महाभारते।१३।१४९।६७।

"नयो जयः सत्यसन्धो दाशार्हः सात्वतां पतिः॥")

नागविशेषः। यथा, महाभारते।५।१०३।१६।

'विरजा धारणश्चैव सुबाहुर्मुखरो जयः॥"

दानवविशेषः। यथा, हरिवंशे।२३४।८३।

"जयो निशुम्भः कृपणश्च दानवो
रुरुश्चैते इह दानवाधिपम्॥"

दशममन्वन्तरीय-ऋषिविशेषः। यथा, भागवते।८।१३।२१—२२।

"दशमो ब्रह्मसावर्णिरुपश्लोकसुतो मनुः॥"
"हविष्मान् सुकृतः सत्यो जयो मूर्त्तिस्तदा द्विजाः॥"

ध्रुववंशीयस्य वत्सरनृपस्य पुत्त्रविशेषः। यथा, तत्रैव ४।१३।१२।

"सुवीथीर्वत्सरस्येष्टा भार्य्यासूत षडात्मजान्।
पुष्पार्णं तिग्मकेतुञ्च इषमूर्ज्जं वसुं जयम्॥"

विश्वामित्रपुत्त्रविशेषः। (यथा, तत्रैव।९।१६।३६।

"एष वः कुशिका वीरो देवरातस्तमन्वित।
अन्ये चाष्टकहारीतजयक्रतुमदादयः॥"

उर्व्वशीगर्भजातः पुरूरवसः पुत्त्रविशेषः। यथा, तत्रैव।९।१५।१।

"ऐलस्य चोर्व्वशीगर्भात् षडासन्नात्मजा नृप!।
आयुः श्रुतायुः सत्यायू रयोऽथ विजयो जयः॥"

राजर्षिविशेषः। यथा, महाभारते।२।८।१४।

"तस्यां राजर्षयः पुण्यास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः।
यमं वैवस्वतं तात! प्रहृष्टाः पर्य्युपासते॥"

इत्युपक्रम्याह।

"चक्रो विष्वञ्च येषञ्च दुर्म्मुखः कुलयो जयः॥"

धृतराष्ट्रपुत्त्राणामन्यतमः। यथा, तत्रैव।१।६३।११७।

"जयः सत्यव्रतश्चैव पुरुमित्रश्च भारत!॥"

सृञ्जयस्य राज्ञः पुत्त्रः। यथा, हरिवंशे।२६।२।

"सृञ्जयस्य जयः पुत्त्रो विजयस्तस्य चात्मजः॥"

सञ्जयस्य राज्ञः पुत्त्रः। यथा, भागवते।९।१७।१६। [जयः॥"

"कुशात् प्रतिः क्षात्रवृद्धात् सञ्जयस्तत्सुतो

दीर्घतमोर्मन्योः पुत्त्रविशेषः। यथा, तत्रैव।९।२१।१।

"वितथस्य सुतात् मन्योर्वृहत्क्षत्रो जयस्ततः॥"

युयुधानपुत्त्रः। यथा, तत्रैव।९।२४।१४।

"युयुधानः सात्यकिर्व्वै जयस्तस्य कुणिस्ततः॥"

भारतादिशास्त्रविशेषः। यथा, भविष्यपुराणे।

"अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा।
विष्णुधर्म्मादिशास्त्राणि शिवधर्म्माश्च भारत!॥
कार्ष्णञ्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम्।
सौराश्च धर्म्मा राजेन्द्र! मानवोक्ता महीपते!॥
जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः॥"

दक्षिणद्वारगृहम्। इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥ वत्सरविशेषः। तत्फलं यथा,—

"क्षत्त्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च नटनर्त्तकाः।
मोदिताश्च वरारोहे! जये सर्व्वे न संशयः॥")

जयकोलाहलः, पुं, (जयस्य कोलाहलो यत्र।) पाशकभेदः। इति शब्दरत्नावली॥ (जयस्य कोलाहलः।) जयध्वनिश्च॥

जयढक्का, स्त्री, (जयघोषिका ढक्का। विजयकाले एव वादनादस्य तथात्वम्।) वाद्यविशेषः। इति लोकप्रसिद्धा। जयढाक इति भाषा॥

जयदत्तः, पुं, (जयेन विजयेन दत्त इव। जयशीलत्वादेवास्य तथात्वम्।) इन्द्रपुत्त्रः। इति हेमचन्द्रः।२।८९॥

जयनं, क्ली, (जीयतेऽनेनेति। जि+करणे ल्युट्।) तुरङ्गादिसन्नाहः। (यथा, माघे।१७।२६।

"सकलञ्च द्विरदगणं वरूथिनः
सुरङ्गिणो जयनयुजश्च वाजिनः।
त्वरायुजः स्वयमपि कुर्व्वतो नृपाः
पुनः पुनस्तदधिकृतानतत्वरन्॥")

भावे ल्युट्।) जयः। इति मेदिनी। ने,६७॥

जयनी, स्त्री, (जयन+स्त्रियां ङीप्।) इन्द्रकन्या। इति शब्दरत्नावली॥

जयन्तः, पुं, (जयतीति। जि+"तॄभूवहिवसीति।" उणां ३।१२८। इति झच्।) इन्द्रपुत्त्रः। तत्पर्य्यायः। पाकशासनिः २। इत्यमरः।१।१।४६॥ केतिः ३। इति मेदिनी। ते,११०। (यथा, रघौ।३।२३।

"उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा
यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी
ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ॥"

विष्णुः। यथा, महाभारते।१३।१४९।६८।

"अर्को वाजसनः शृङ्गी जयन्तः सर्व्वविज्जयी॥"

"अतिशयेनारीन् जयते जयहेतुरिति वा जयन्तः।" इति तद्भाष्यम्॥) शिवः। (यथा, मात्स्ये।५।३०।

"अपराजितश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः।
एते रुद्राः समाख्याता एकादश गणेश्वराः॥")

चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ भीमः। इति मेदिनी। ते,११०॥ (एतन्नाम तु छद्मना विराटगृहवासकाले धृतम्। यथा, महाभारते।४।५।३४।

"जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः॥"

धर्म्मतीगर्भजातो धर्म्मपुत्त्रविशेषः। अयं हि उपेन्द्र इत्याख्यया प्रसिद्धः। यथा, भागवते।६।६।८।

"मरुत्वांश्च जयन्तश्च मरुत्वता बभूवतुः।
जयन्तो वासुदेवांश उपेन्द्र इति यं विदुः॥"

राज्ञो दशरथस्य मन्त्रिविशेषः। यथा, रामायणे।१।७।२—३।

"अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः।
शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यशः॥
धृष्टिर्जयन्तो विजयः सुराष्ट्रो राष्ट्रवर्द्धनः।
अकोपो धर्म्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽर्थवित्॥"

पर्व्वतविशेषः। यथा, हरिवंशे।१७०।१४।

"ततश्च पर्व्वताः सर्व्वे केशवं समुपस्थिताः।
जयन्तो वैजयन्तश्च नीलो रजतपर्व्वतः।
महामेरुः सकैलास इन्द्रकूटश्च नामतः॥"

ज्योतिषोक्तयात्रिकयोगविशेषः। यथा,—

"यत्र सोमसुतश्चन्द्रो लग्नादेकादशे स्थितः।
जयन्तो नाम योगोऽयं शत्रुपक्षविनाशकृत्॥")

षोडशध्रुवकान्तर्गतध्रुवविशेषः। तस्य लक्षणं यथा,—

"आदिताले जयन्तः स्यात् शृङ्गाररससंयुतः।
खदर्शाक्षरपद आयुर्वृद्धिकरः परः॥"

इति सङ्गीतदामोदरः॥

जयन्तिका, स्त्री, (जयन्तीव कायतीति। कै+कः। ततो ह्रस्वो निपातनात्।) हरिद्रा। इति राजनिर्घण्टः॥ (दुर्गायाः सखीविशेषः। यथा, काशीखण्डे।४७।४६।

"यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका॥")

जयन्ती, स्त्री, (जयतीति। जि+"तॄभूवहीति।" उणां ३।१२८। इति झच्। ततो गौरा-

शिथिलोच्चारयोगात् स्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ।
मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा वाचिकः स जपः स्मृतः ।
उच्चैर्जपाद्विशिष्टः स्यादुपांशुर्दशभिर्गुणैः ।
जिह्वाजपः शतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ।
जिह्वाजपः स विज्ञेयः केवलं जिह्वया बुधैः ॥"
तत्र वर्ज्यं यथा,—
"विण्मूत्रोत्सर्गशङ्कादियुक्तः कर्म्म करोति च ।
जपार्च्चनादिकं सर्व्वमपवित्रं भवेत् प्रिये ! ॥
मलिनाम्बरकेशादिमुखदौर्गन्ध्यसंयुतः ।
यो जपेत्तं दहत्याशु देवता गुप्तसंस्थिता ॥
आलस्यं जृम्भणं निद्रां क्षुतं निष्ठीवनं भयम् ।
नीचाङ्गस्पर्शनं कोपं जपकाले विवर्ज्जयेत् ॥"
अथ करमालाजपनियमो यथा,—
"तर्ज्जनी मध्यमानामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ।
तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्व्वाणो मध्यमा चैकपर्व्विका ॥
पर्व्वद्वयं मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत् ।
अनामामध्यमारभ्य कनिष्ठादित एव च ॥
तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्तं दशपर्व्वसु संजपेत् ।
अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादित एव च ।
तर्ज्जनीमध्यपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु संजपेत् ॥"
एतद्वचनन्तु अष्टोत्तरशतादिविषयम् ।
शक्तिविषये पुनः ।
"अनामिकात्रयं पर्व्व कनिष्ठादित्रिपर्व्विका ।
मध्यमायाश्च त्रितयं तर्ज्जनीमूलपर्व्वणि ॥
तर्ज्जन्यग्रे तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापकृत् ।
अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ॥
मध्यादिमूलपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु संजपेत् ॥"
श्रीविद्याविषये पुनः ।
"अनामामध्यमायाश्च मूलाग्रञ्च द्वयं द्वयम् ।
कनिष्ठायाश्च सर्व्वाण्यग्रं पर्व्व सुरेश्वरि ! ॥
अनामामध्यमायाश्च मेरुः स्यात् द्वितयं शुभम् ।
प्रदक्षिणक्रमाद्देवि ! जपेत् त्रिपुरसुन्दरीम् ॥
कनिष्ठामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु संजपेत् ॥"
इदमपि अष्टोत्तरशतादिविषयम् ॥ * ॥
"अङ्गुलीर्न वियुञ्जीत किञ्चिदाकुञ्चिते तले ।
अङ्गुलीनां वियोगाच्च छिद्रे च स्रवते जपः ॥
अङ्गुल्यग्रे च यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने ।
पर्व्वसन्धिषु यज्जप्तं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥
गणनाविधिमुल्लङ्घ्य यो जपेत्तज्जपं यतः ।
गृह्णन्ति राक्षसास्तेन गणयेत् सर्व्वथा बुधः ॥
हृदये हस्तमारोप्य तिर्य्यक् कृत्वा कराङ्गुलीः ।
आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन सदा जपेत् ॥"
जपान्तस्यादौ निषिद्धद्वयं यथा,—
"जपनैर्व्वाणसर्व्वेषां न चान्येन तु दृश्यते ।
न चाङ्गुलीभिर्जपता वामहस्तेन चालयेत् ॥" * ॥
अथ निषिद्धद्वयं यथा,—
"मालाङ्गुलीर्विभिन्नञ्च गोमयञ्च करोदकम् ।
दर्भपिण्डीं च पर्णञ्च जपकाले न धारयेत् ॥"
अथ वर्णमालाजपनियमो यथा,—
"अङ्गुष्ठं वर्ज्जयेत्तत्र मध्यमायाश्चरेद्बुधः ।

वर्णमाला समाख्याता अनुलोमविलोमतः ।
पञ्चाशल्लिपिभिर्माला विहिता सर्व्वकर्म्मसु ॥
अकारादिक्षकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता ॥
क्षार्णं मेरुमुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तम ! ।
अनया सर्व्वमन्त्राणां जपः सर्व्वसमृद्धिदः ॥" * ॥
तस्य फलं यथा,—
"जपनिष्ठो द्विजश्रेष्ठोऽखिलयज्ञफलं लभेत् ।
सर्व्वेषामेव यज्ञानां जायतेऽसौ महाफलः ॥
जपेन देवता नित्यं स्तूयमाना प्रसीदति ।
प्रसन्ना विपुलान् कामान् दद्यान्मुक्तिञ्च शाश्वतीम् ॥
यक्षरक्षःपिशाचाश्च ग्रहाः सर्पाश्च भीषणाः ।
जापिनं नोपसर्पन्ति भयभीताः समन्ततः ॥
यावन्तः कर्म्मयज्ञाः स्युः प्रदिष्टानि तपांसि च ।
सर्व्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
माहात्म्यं वाचिकस्यैतत् जपयज्ञस्य कीर्त्तितम् ।
तस्माच्छतगुणोपांशुः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

जपनं, क्ली, (जप व्यक्तोच्चारे+भावे ल्युट् ।) जपः । इत्यमरटीका ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १९६ । ७ ।
"संन्यास एव वेदान्ते वर्त्तते जपनं प्रति ॥")

जपपरायणः, त्रि, (जप एव परमयनं आश्रयो यस्य ।) जपासक्तः । जपशीलः । यथा,—
"शिवरात्रिव्रतं देव ! पूजाजपपरायणः ।
करोमि विधिवद्दत्तं गृहाणार्घ्यं महेश्वर ! ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

जपा, स्त्री, (जपन्ति मान्त्रिका अनयेति । जप+अच् ततष्टाप् ।) जवापुष्पवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २१६ ॥ तस्य पर्य्यायगुणाः ।
"ओड्रपुष्पं जवा चाथ त्रिसन्ध्या सारुणा सिता ।
जवा संग्राहिणी केश्या त्रिसन्ध्या कफवातजित् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(विशेषव्याख्या जवाशब्दे ज्ञातव्या ॥)

जभ, जभने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं-अकं-सेट् ।) जभनं मैथुनम् । जभति युवा । इति दुर्गादासः ॥

जभ, इ जभने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) जभनं मैथुनम् । इ, जम्भ्यते । इति दुर्गादासः ॥

जभ, इ क नाशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) नाशोऽत्र समाभूतकार्य्यता-प्रयोजकत्वम् । इ क, जम्भयति पापं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

जभ, इ ङ जृम्भे । गात्रविनामे इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) इ, जम्भ्यते । ङ, जम्भते । प्रभातकाले शुभगात्रभाजो मुनिरिव वामः प्रतिजृम्भमाणः । इति समयमालिकवत् । इति दुर्गादासः ॥

जभ, इ जृम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) जृम्भो गात्रविनामः

दीर्घत्वस्यैव नुम् आत्मनेपदप्रकरणे सत्रविधान-सामर्थ्यात् । इति दुर्गादासः ॥

जम, उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, जमित्वा जान्त्वा । इति दुर्गादासः ॥

जम्, य, पक्षी । इति जम्पतीशब्दटीकायां भरतधृतनामप्रपञ्चः ॥

जमजौ, त्रि, (यमौ एकत्र सहचरौ सन्तौ जायेते इति । जन+ड । पृषोदरादित्वात् यस्य जः ।) यमजौ । इति द्विरूपकोषः ॥

जमदग्निः, पुं, (जमन् भुञ्जानः अग्निः ज्वलित इत्यर्थः । तथाविधोऽग्निरिव । यद्वा, यमदग्निः । पृषोदरादित्वात् यस्य जः ।) यमदग्निमुनिः । इति द्विरूपकोषः ॥ स तु भृगुवंशोद्भव ऋचीकमुनिपुत्त्रः परशुरामपिता च । इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्य जन्मविवरणादिकं महाभारते वनपर्व्वणि । ११५-११६ अध्याययोर्द्रष्टव्यम् । असौ च सावर्णिके मन्वन्तरे ऋषिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ८० । ४-१० ।
"अत्रिश्चैव वशिष्ठश्च काश्यपश्च महानृषिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥
तथैव पुत्त्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः ।
जमदग्निस्तु सप्तैते मुनयोऽत्र तथान्तरे ॥")

जमनं, क्ली, (जम भक्षे+भावे ल्युट् ।) जेमनम् । भोजनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जम्पती, पुं, (जाया च पतिश्च । राजदन्तादिगणे पाठात् जायाशब्दस्य जम्भावो निपात्यते ।) जायापती । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥ द्विवचनान्तोऽयं शब्दः ॥

जम्बालः, पुं, (जमु अदने+बाहुलकादालन् । यद्वा, जम+भावे घञ् । जमं आलातीति । आ+ला+कः ।) पङ्कः । इत्यमरः । १ । १० । ९ ॥ (यथा, श्रीकण्ठचरिते । २ । १० ।
"अवद्यगमालगवेषणाय
हृतोद्यमानां खलवैरिभाजाम् ।
कवीन्द्रवाङ्निर्झरनिर्झरिण्या
संजायते सद्यमनोरथलम् ॥")
शैवालः । इति मेदिनी । ले, ८१ ॥ केतकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

जम्बालिनी, स्त्री, (जम्बालः शैवालोऽस्त्यस्या इति । जम्बाल+इनिः ।) नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥

जम्भिरः, पुं, (जम्भीर+निपातनात् इत्वः ।) जम्भीरः । इति शब्दरत्नावली ॥

जम्भीरः, पुं, (जम्भति भक्षते इति । जभ भक्षे + "गम्भीरादयश्च ।" इति निपातनात् ईरन्प्रत्ययेन साधुः ।) फलवृक्षविशेषः । जामीर इति हिन्दी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । दन्तशठः २ जम्भः ३ जम्भीरः ४ जम्भलः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । २४ ॥ जम्भी ६ रोचनः ७ शोधी ८ जम्भारिः ९ दन्तहर्षणः १० गम्भीरः ११ जम्भिरः १२ दन्तहर्षः १३ इति शब्दरत्नावली ॥ रैवतः १४ वक्त्रशोधी १५ तरः । तस्य गुणाः ।

"जम्बीरस्य गुर्व्वम्लं वातश्लेष्मविबन्धनुत् ।
शूलं कासकफक्लेशच्छर्द्दितृष्णामदोषजित् ॥
आस्यवैरस्यहृत्पीडावह्निमान्द्यकृमीन् हरेत् ।
स्वल्पजम्बीरिका तद्वत् तृष्णाच्छर्द्दिनिवारिणी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

तस्य फलस्य गुणाः । अम्लमधुररसत्वम् । वातनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । पाचनत्वम् । रोचनत्वम् । पित्तबलाग्निवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अत्युष्णत्वम् । गुरुत्वम् । सुगन्धित्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । वह्निकफवातविबन्धनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ पक्कस्य तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कफार्त्तिपित्तास्रदोषनाशित्वम् । वर्णवीर्य्यरुचिपुष्टिप्रकारित्वञ्च । मरुवकः । अर्ज्जकः । सितार्ज्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षुद्रपत्रतुलसी । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"खरपर्णस्तु जम्बीरः प्रस्थपुष्पः फणिज्झकः ॥")

जम्बुः, स्त्री, (जम्यते इति । जमु भक्षणे + "अन्दूदृन्फूजम्बिति ।" उणां १ । ९५ । इति कु प्रत्ययेन निपातनात् साधुः । बाहुलकात् ह्रस्वः ।) जम्बूः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,—
"जम्बुर्ग्राही मधुरकफहा रोचनो वातहारी ।"
इति हारीते प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये ॥)

जम्बु, क्ली, स्त्री, जम्बूफलम् । तत्पर्य्यायः । जम्बूः २ जाम्बवम् ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १९ ॥

जम्बुकः, पुं, (जमतीति । जमु भक्षणे + "मृगय्वादयश्च ।" उणां १ । ३८ । इति कुप्रत्ययेन निपातनात् साधुः । ततः स्वार्थे कन् ।) शृगालः । (यथा, महाभारते । १ । १४१ । ४६ ।
"एवं तेषु प्रयातेषु जम्बुको हृष्टमानसः ।
खादति स तदा मांसमेकः सम्मन्त्रनिश्चयात् ॥")
वरुणः । (जम्बु इव कायतीति । कै + कः ।) वृक्षविशेषः । गोलापजाम इति भाषा ॥ नीचे त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ श्योनाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सुवर्णकेतकी । यथा,—
"केतकः सूचिकापुष्पो जम्बुकः क्रकचच्छदः ।
सुवर्णकेतकी त्वन्या लघुपुष्पा सुगन्धिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जम्बुद्वीपः, पुं, (जम्बुवृक्षयुक्तो द्वीपः ।) पृथिव्याः सप्तद्वीपान्तर्गतद्वीपविशेषः । अयं द्वीपः पद्मकोषमध्यवर्त्तिकोष इव लक्षयोजनविस्तीर्णः पद्मपत्र इव समवर्त्तुलः लक्षयोजनविस्तृतलवणसमुद्रेण वेष्टितः । यस्मिन् प्रत्येकनवसहस्रयोजनायामानि नव वर्षाणि तेषां वर्षाणामष्टौ सीमपर्व्वताः सन्ति । * । एषां वर्षाणां मध्ये इलावृतवर्षं मध्यवर्त्ति यस्य मध्यदेशे सुमेरुपर्व्वतः लक्षयोजनोत्सेधः । इलावृतवर्षस्योत्तरे नीलपर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः पूर्व्वपश्चिमयोः क्षारसमुद्रावधि दीर्घः । * । तदुत्तरे रम्यकवर्षं तदुत्तरे श्वेतपर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः पूर्व्वपश्चिमयोः क्षारसमुद्रावधि दीर्घः दैर्घ्ये नीलपर्व्वतात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनः । * । तदुत्तरे हिरण्मयवर्षं तदुत्तरे शृङ्गवान् पर्व्वतः तस्य विस्तारादयः श्वेतपर्व्वतवत् दैर्घ्ये श्वेतपर्व्वतात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनः । * । तदुत्तरे कुरुवर्षं तदुत्तरे लवणसमुद्रः । इलावृतवर्षस्य दक्षिणे निषधपर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः पूर्व्वपश्चिमयोः क्षारसमुद्रावधि दीर्घः । * । तद्दक्षिणे हरिवर्षं तद्दक्षिणे हेमकूटपर्व्वतः अस्य विस्तारादयो निषधवत् दैर्घ्ये निषधात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनः । तद्दक्षिणे हिमालयपर्व्वतः अस्य विस्तारादयः पूर्व्ववत् दैर्घ्ये हेमकूटपर्व्वतात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनः । * । तद्दक्षिणे भारतवर्षं तद्दक्षिणे क्षारसमुद्रः । इलावृतस्य पश्चिमे माल्यवान् पर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः उत्तरदक्षिणयोर्नीलनिषधपर्व्वतावधि दीर्घः । * । तत्पश्चिमे केतुमालवर्षं तत्पश्चिमे लवणसमुद्रः । इलावृतस्य पूर्व्वे गन्धमादनपर्व्वतः अस्य विस्तारादयो माल्यवद्वत् । तत्पूर्व्वे भद्राश्ववर्षं तत्पूर्व्वे लवणसमुद्रः । * । मेरोः पूर्व्वादिचतुर्द्दिक्षु मन्दरमेरुमन्दरसुपार्श्वकुमुदनामानः पर्व्वतास्तिष्ठन्ति । तेषु चूतजम्बूकदम्बन्यग्रोधाश्चत्वारो वृक्षाः सन्ति । ते सर्व्वे दैर्घ्ये एकादशशतयोजनपरिमिताः विस्तारे शतयोजनपरिमिताः । तेषां शाखाविस्तारः एकादशशतयोजनपर्य्यन्तम् । तेषु पर्व्वतेषु ह्रदाश्चत्वारः पयोमध्विक्षुरसमृष्टजलाः । एवं नन्दनचैत्ररथवैभ्राजकसर्व्वतोभद्रसंज्ञकानि चत्वारि देवोद्यानानि च सन्ति । * । मन्दरोपरिस्थितैकादशशतयोजनोच्चचूतमस्तकात् पर्व्वतशृङ्गवत् स्थूलानि फलान्यमृतकल्पानि पतन्ति । तेषां विशीर्य्यमाणानामतिमधुरसुगन्धिबहुलारुणरसोदेनारुणोदा नाम नदी मन्दरगिरिशिखरान्निपतन्ती पूर्व्वेणेलावृतमुपप्लावयति । * । एवं जम्बूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानां रसेन जम्बूर्नाम नदी मेरुमन्दरशिखरादवनितले निपतन्ती दक्षिणेनेलावृतं वहति । तस्या उभयोस्तीरयोर्मृत्तिका जम्बूरसेनानुविध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदामरलोकाभरणं जाम्बूनदं नाम स्वर्णं भवति । * । सुपार्श्वपर्व्वतस्थो यो कदम्बवृक्षस्तस्य पञ्चकोटरेभ्यो विनिःसृताः पञ्चव्यामस्थूलाः पञ्च मधुधाराः सुपार्श्वशिखरात् पतन्त्यः पश्चिमेनेलावृतमनुमोदयन्ति । * । कुमुदपर्व्वतोपरिस्थितो यो वटवृक्षस्तस्य स्कन्धेभ्यो निर्गताः पयोदधिघृतमधुगुडान्नाद्यम्बरशय्यासनाभरणादियुक्ताः कामदुघा नदाः कुमुदाग्रात् पतन्त उत्तरेणेलावृतमुपभोजयन्ति । * । तान् नदान् सेवमानानां प्रजानां वलीपलितक्लमस्वेददौर्गन्ध्यजरामयमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादयस्तापविशेषा न कदाचित् भवन्ति यावज्जीवं निरतिशयसुखमेव । कुरङ्गकुररकुसुम्भवैकङ्कत्रिकूटशिखरशिशिरपतङ्गरुचकनिषधशिनिवासकपिलशङ्खवैदूर्य्यजारुधिहंसऋषभनागकालञ्जरनारदादयः पर्व्वता मेरोर्मूलदेशे परित उपकॢप्ताः । मेरोः पूर्व्वदिशि उत्तरस्यामष्टादशयोजनदीर्घौ जठरदेवकूटपर्व्वतौ तिष्ठतः । तौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ एवं द्विसहस्रयोजनोच्चौ । मेरोः पश्चिमायान्दिशि पवनपारियात्रौ पर्व्वतौ उत्तरस्यां अष्टादशयोजनदीर्घौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ । एवं दक्षिणस्यान्दिशि कैलासकरवीरपर्व्वतौ पूर्व्वस्यामष्टादशयोजनदीर्घौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ । एवमुत्तरस्यां त्रिशृङ्गमकरपर्व्वतौ पूर्व्वस्यामष्टादशयोजनदीर्घौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ । एवं वर्षे वर्षे नदाः नद्यश्च बहवः सन्ति ॥ * ॥ तत्रापि भारतमेव वर्षं कर्म्मक्षेत्रं अन्यान्यष्टानि वर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भूस्वर्गनामाख्यातानि । एषु वर्षेषु पुरुषाणां आयुरयुतवर्षाणि ते देवकल्पा अयुतहस्तिबलविशिष्टाः वज्रवद्दृढशरीराः सर्व्वदा मोदयुक्ताः सन्ति । येषु देवपतयः सगणाः सस्त्रीकाः नानास्थानेषु स्वैरं विहरन्ति । नवसु वर्षेषु भगवान्नारायणस्तत्तत्पुरुषाणामनुग्रहाय स्वमूर्त्तिभेदेनाद्यापि सन्निहितो भवति ॥ * ॥ इलावृते तु वर्षे भगवान् शिव एक एव पुरुषः भवानीप्रधानार्व्बुदसहस्रैः स्त्रीगणैः परिवृतः नारायणस्य सङ्कर्षणसंज्ञां मूर्त्तिं ध्यानेन सन्निधाप्य स्तुवन्नास्ते ॥ * ॥ भद्राश्वे वर्षे तद्वर्षपतिर्भद्रश्रवा नाम धर्म्मसुतः तत्कुलपतयः पुरुषा भगवतो हयग्रीवाभिधानां मूर्त्तिं परमसमाधिना सन्निधाप्य स्तुवन्ति ॥ * ॥ हरिवर्षे भगवान्नरहरिरूपेणास्ते तत्र प्रह्लादो दैत्यदानवकुलतीर्थस्वरूपः तद्वर्षपुरुषैः सहानन्यभक्तियोगेनोपास्ते ॥ * ॥ केतुमाले भगवान् कामदेवस्वरूपेण लक्ष्म्याः प्रियचिकीर्षया आस्ते तद्भगवतो मायामयं रूपं परमसमाधियोगेन रमा देवी संवत्सरस्य रात्रिषु प्रजापतेर्दुहितृभिरुपेता अहःसु तद्भर्तृभिरुपेता उपास्ते ॥ * ॥ हिरण्मये वर्षे भगवान् कूर्म्मतनुं बिभ्राणो निवसति तद्भगवन्मूर्त्तिं पितृगणाधिपतिरर्यमा तद्वर्षपुरुषैः सह उपास्ते ॥ * ॥ उत्तरकुरुवर्षे भगवान् वराहरूपी आस्ते तं भूमिस्तद्वर्षपुरुषैः सहास्खलितभक्तियोगेनोपास्ते ॥ * ॥ किम्पुरुषे वर्षे भगवान् दाशरथी रामरूपेणास्ते तं तच्चरणसन्निकर्षाभिरतः परमभागवतो हनुमान् अविरतभक्तिस्तद्वर्षपुरुषैरुपास्ते ॥ * ॥ भारते वर्षे भगवान्नरनारायणाख्य आकल्पान्तमनुग्रहाय जनानुकम्पया अव्यक्तगतिस्तपश्चरति । तन्मूर्त्तिं नारदः वर्णाश्रमयुक्ताभिर्भारतवर्षीयप्रजाभिः सह भगवदनुभावोपवर्णनं पञ्चरात्रं सावर्णेरुपदेक्ष्यमाणः परमभक्तिभावेन सेवते । * । भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छैला बहवः सन्ति । यथा, मलयः मङ्गलप्रस्थः मैनाकः त्रिकूटः

ऋषभ कूटक कोल सह्य देवगिरि ऋष्यमूक श्रीशैल मन्दर वारिधार विन्ध्य शुक्तिमान् ऋक्षगिरि पारियात्र द्रोण चित्रकूट गोवर्द्धन रैवतक ककुभ नील गोकामुख इन्द्रकील कामगिरिरिति चान्ये च शतसहस्रशः शैलाः ।*। तेषां नितम्बप्रभवा नद्यो नदाश्च सन्त्यसंख्याताः । यथा चन्द्रवसा ताम्रपर्णी अवटोदा कृतमाला वैहायसी कावेरी वेणी पयस्विनी शर्करावर्त्ता तुङ्गभद्रा कृष्णवेण्या भीमरथी गोदावरी निर्व्विन्ध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा नर्म्मदा चर्म्मण्वती महानदी वेदस्मृतिः ऋषिकुल्या त्रिसामा गम्भीरा यामुना कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती दृषद्वती गोमती सरयूश्च रोधस्वती सुषोमा शतद्रुः चन्द्रभागा मरुद्वृधा वितस्ता असिक्नी विश्वा इति महानद्यः । अस्य द्वीपस्य वर्णाः ।*। अस्मिन्नेव वर्षे लब्धजन्मभिः पुरुषैः शुक्लकृष्णलोहितवर्णैः स्वारब्धेन कर्म्मणा दिव्यमानुषनारकगतयो भवन्ति ।*। जम्बुद्वीपस्य अष्टौ उपद्वीपाः सन्ति सगरात्मजैरश्वान्वेषणे इमां महीं परितो निखनद्भिरुपकल्पिताः । तद्यथा स्वर्णप्रस्थ चन्द्रशुक्ल आवर्त्तन रमणक मन्दहरिण पाञ्चजन्य सिंहल लङ्का इति । इति श्रीभागवते । ५ । १९ अध्याये । तथा च मार्कण्डेये ५४ अध्याये मात्स्ये ११२ अध्याये च द्रष्टव्यम् ।*। ज्योतिःशास्त्रमते लवणसमुद्रस्योत्तरे जम्बुद्वीपः । स तु भूम्यर्द्धभागः । तस्य दक्षिणे द्वितीयार्द्धभागे द्वीपषट्कस्य सप्तसमुद्रस्य च निवेशः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

जम्बुल, पुं (जम्बु जम्बुफलं लातीति । ला + क ।) जम्बूवृक्षः । केतकवृक्षः । इति विश्वः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३६ ।
"धवमन्य' सकण्टकी ग्रन्थिको जम्बुलस्तथा ।")

जम्बुवनज, क्ली (जम्बुवनमिव जायते इति । जन् + ड ।) श्वेतजवापुष्पम् । यथा —
"पारिभद्रं पाटला च बकुलं गिरिशालिनी ।
तिलकं जम्बुवनजं पीतकं तगरञ्चपि ॥
एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युतार्च्चने ॥"
इति वामनपुराणम् ॥

जम्बू, स्त्री (जम्यते भक्ष्यते इति । जमु अदने + "कन्दङ्कनुकूजम्बेति ।" उणां १ । ९५ । इति कू ।) नागदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृक्षविशेषः । जाम इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सुरभिपत्रा २ नीलफला ३ श्यामला ४ महास्कन्धा ५ राजार्हा ६ राजफला ७ शुकप्रिया ८ मेघमोदिनी ९ । तत्फलगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । श्रमपित्तदाहकण्ठार्त्तिशोषशमि दाहवाधातिसारकफकासविनाशित्वम् । विष्टम्भित्वम् । रोचनत्वम् । पाचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । शीतलत्वम् । अधिकदूषणत्वम् । रूक्षत्वम् । वातकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ सा बृहत्क्षुद्रभेदेन द्विविधा । तत्र बृहत्याः पर्य्यायः । महाजम्बूः १ महाफला २ राजजम्बूः ३ बृहत्फला ४ । इति रत्नमाला ॥ फलेन्द्रः ५ नन्दः ६ महाफला ७ सुरभिपत्रा ८ । तत्फलगुणाः । विष्टम्भित्वम् । गुरुत्वम् । रोचनत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ क्षुद्रायाः पर्य्यायः । ह्रस्वफला १ नीलफला २ मध्यमा ३ । सा जम्बूपर्य्यायः । भूमिजम्बूः १ काकजम्बूः २ नादेयी ३ शीतपल्लवा ४ । इति रत्नमाला ॥ सूक्ष्मपत्रा ५ जलजम्बुका ६ । तत्फलगुणाः । ग्राहित्वम् । रूक्षत्वम् । कफपित्तास्रदाहनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ तत्फलस्य पर्य्यायः । जम्बु १ जाम्बवम् २ । इत्यमरः । २ । ४ । १९ ॥ (स्वनामख्याता नदी । यथा, मात्स्ये । १२० । ६७ ।
"मेरोः पार्श्वात् प्रभवति ह्रदश्चन्द्रप्रभो महान् ।
जम्बूश्चैव नदी पुण्या यस्यां जाम्बूनदं स्मृतम् ॥")

जम्बुक, पुं स्त्री (जम्बुक पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) शृगालः । इति शब्दरत्नावली ॥ जम्बुकशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

जम्बूका, स्त्री (जम्बूरिव कायतीति । कै + क । अजादित्वात् टाप् ।) काकलीद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जम्बूल, पुं (जम्बू जम्बूफलं लातीति । ला + क ।) जम्बूवृक्षः । केतकवृक्षः । इति मेदिनी । ले ८४ ॥ (यथा, हरिवंशे । ८६ । १६ ।
"जम्बूलाम्रकदम्बाढ्यं कन्दकन्दलभूषितम् ॥"
वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचनम् । इति नीलकण्ठः ॥)

जम्बूलमालिका, स्त्री (जम्बूलं वरपक्षीयरमणी परिहासवचनं तस्य मालिका परम्परा ।) कन्यावरयोर्मुखचन्द्रिका । इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १८३ । २२ ।
"आशीर्भिर्वर्द्धयित्वा च देवर्षिर्वाक्यमब्रवीत् ।
अनिरुद्धस्य वीरस्य विवाहः क्रियतां विभो ।
जम्बूलमालिकां द्रष्टुं श्रद्धा हि मम जायते ॥)
"जम्बूलं वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचनं तेषां मालिका श्रेणी ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

जम्भ, पुं (जभ्यते जृम्भ्यते इति । जभि नाशने + पचाद्यच् । "रधिजभोरचि ।" ७ । १ । ६१ । इति नुम् ।) जम्बीरः । (इन्द्र एनं निहतवान् । अपरो दैत्यविशेषः । विष्णुरेनं जघान । यथा, महाभारते । ३ । १०२ । २४—२५ ।
"असुरश्च महेष्वासो जम्भ इत्यभिविश्रुतः ।
यज्ञक्षोभकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः ॥
एवमादीनि कर्म्माणि येषां सङ्ख्या न विद्यते ।
अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन ॥"
प्रह्लादपुत्रश्चायमेकतमः । यथा, हरिवंशे २१८ । ३१ ।
"प्रह्लादस्य त्रयः पुत्रा विख्याताश्च महाबलाः ।
विरोचनश्च जम्भश्च कुजम्भश्चेति विश्रुताः ॥"
राक्षसविशेषः । स तु रावणस्यानुचरः । यथा, महाभारते । ३ । २८४ । रामरावणयुद्धे । २ ।
"पर्व्वत पूतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः ।"
जम्भते भक्ष्यते अनेनेति । जम्भ + करणे घञ् ।) दन्तः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ९१ । २ ।
"इमं जम्भसुतं पिब ।" "जम्भसुतं दन्तैरभिषुतम् ।" इति तद्भाष्यम् ।*। जम्भते भक्ष्यते असौ इति कर्म्मणि घञ् ।) जम्बीरः । (यथा —
"स्याज्जम्बीरो दन्तशठो जम्भजम्भीरजम्भलाः ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।*। जम्भ + भावे घञ् ।) भक्षणम् । इति मेदिनी । भे ४ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ६४ । २० ।
"इति ते कथयन्ति स्म ब्राह्मणा जम्भसाधकाः ।")
अंशः । वज्रः । तूणः । इति हेमचन्द्रः ॥

जम्भक, पुं (जम्भ एव । स्वार्थे कन् ।) जम्बीरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (स्वनामख्यातो नृपविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ३१ । ७ ।
"ततश्चर्म्मण्वतीकूले जम्भकस्यात्मजं नृपम् ।
ददर्श वासुदेवेन शेषितं पूर्व्ववैरिणा ॥" ।*।
जम्भतीति जभइ जृम्भणे + ण्वुल् । कारके त्रि ।)

जम्भका, स्त्री (जम्भा एव । स्वार्थे कन् ।) जम्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जम्भग, पुं (जम्भाय भक्षणाय गच्छति जम तीति । गम + ड । अतिशयभक्षणशीलत्वात् तथात्वम् ।) राक्षसविशेषः । यथा —
"देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्व्वाप्सरसोऽसुराः ।
क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्भगाः खगाः ॥
विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः ।
निराधाराश्च ये जीवाः पापे धर्म्मे रताश्च ये ॥
तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया ॥"
इत्याह्निकाचारतत्त्वधृतयमपुराणवचनम् ॥

जम्भद्विट्, [ष्] पुं (जम्भं तदाख्यं प्रसिद्धमसुरं द्वेष्टीति । द्विष + क्विप् । जम्भस्य द्विट् इति वा ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (विष्णुः । इति महाभारतम् ॥)

जम्भभेदी, [न्] पुं (जम्भं भिनत्तीति । भिद् + "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ।" ३ । २ । ७८ । इति णिनिः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४६ ॥

जम्भर, पुं (जम्भं भक्षणमपि राति ददातीति । जम्भ + रा + क ।) जम्बीरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जम्भल, पुं (जम्भर । रस्य लत्वम् ।) जम्बीरः । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
'स्याज्जम्बीरो दन्तशठो जम्भजम्भीरजम्भलाः ।')
बुद्धदेवविशेषः । इति मेदिनी । ले ६६ ॥

जम्भला, स्त्री (जम्भं भक्ष्यं लाति आदत्ते इति । ला + क ।) राक्षसीविशेषः । यथा —
"समुद्रस्योत्तरे तीरे जम्भला नाम राक्षसी ।
तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वे राजमार्त्तण्डः ॥

जम्भा, स्त्री (जम्भते इति । जभि जृम्भायाम् + भावे घञ् ततः स्त्रियां टाप् ।) जृम्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जम्भारिः, पुं, (जम्भस्यासुरस्य अरिः शत्रुः ।) इन्द्रः । यथा, "जम्भारिदम्भोलयः ।" इत्युत्तरनैषधम् ॥ वह्निः । वज्रम् । इति विश्वः ॥ (विष्णुः । इति महाभारतम् ॥)

जम्भी, [न्] पुं, (जम्भयति भुक्तमान्नादिकं नाशयतीति । जभि ना नाशे+णिनिः ।) जम्बीरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जम्भीरः, पुं, (जम्भाय भक्षिताहारार्थं भवति इति । जभ+"गम्भीरादयश्च ।" इति ईरन् । ततो "रधिजभोरचि ।" ७ । १ । ६१ । इति नुम् ।) जम्बीरः । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥ मरुवकः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

जयः, पुं, (जि जये+"एरच् ।" ३ । ३ । ५६ । इत्यच् ।) शत्रुपराङ्मुखीकरणम् । जित् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । विजयः २ जयनम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । १० ॥ (यथा, मनुः । ७।४४ ।
"इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् ।
जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥")
अग्निमन्थः । (जयतीति । जि+पचाद्यच् ।) जयन्तः । युधिष्ठिरः । इति मेदिनी । ये, २५ ॥ (एतन्नाम तु विराटगृहे छद्मप्रवाससमये जातम् । यथा, महाभारते । ४ । ५ । ३४ ।
"जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः ।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥")
विजयनन्दनराजः । स तु इक्ष्वाकुवंशोद्भवः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५८ ॥ नारायणपार्षदः । यथा,—
"एतौ तौ पार्षदौ मह्यं जयो विजय एव च ।
कदर्थीकृत्य मां यद्वो बह्वक्रातामतिक्रमम् ॥"
इति श्रीभागवते । ३ । १६ । २ ॥
(सर्व्वाणि भूतानि जयतीति । जीयते संसारमनेन वा । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६७ ।
"नयो जयः सत्यसन्धो दाशार्हः सात्वतां पतिः ॥"
नागविशेषः । यथा, महाभारते ।५।१०३।१६ ।
"विरजा धारयश्चैव सुबाहुर्मुखरो जयः ॥"
दानवविशेषः । यथा, हरिवंशे । २३४ । ८३ ।
"जयो निशुम्भः कुपथश्च दानवो
रक्षुरेते दश दानवाधिपम् ॥"
दशममन्वन्तरीय-ऋषिविशेषः । यथा, भागवते । ८ । १३ । २१—२२ ।
"दशमो ब्रह्मसावर्णिरुपश्लोकसुतो मनुः ॥"
"हविष्मान् सुकृतः सत्यो जयो मूर्त्तिस्तदा द्विजाः ॥"
ध्रुववंशीयस्य वत्सरनृपस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, तत्रैव ४ । १३ । १२ ।
"सुवीथीर्वत्सरस्येष्टा भार्य्यासूत षडात्मजान् ।
पुष्पार्णं तिग्मकेतुञ्च इषमूर्जं वसुं जयम् ॥"
विश्वामित्रपुत्त्रविशेषः । (यथा, तत्रैव । ९ । १६ । ३६ ।
"एष वः कुशिका वीरो देवरातस्तमन्वित ।
अन्ये चाष्टकहारीतजयक्रतुमदादयः ॥"
उर्व्वशीगर्भजातः पुरूरवसः पुत्त्रविशेषः । यथा, तत्रैव । ९ । १५ । १ ।
"ऐलस्य चोर्व्वशीगर्भात् षडासन्नात्मजा नृप ! ।
आयुः श्रुतायुः सत्यायू रयोऽथ विजयो जयः ॥"
राजर्षिविशेषः । यथा, महाभारते । २।८।१४ ।
"सत्यो राजर्षयः पुण्यास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।
यमं वैवस्वतं तात ! प्रहृष्टाः पर्य्युपासते ॥"
इत्युपक्रम्याह ।
"वाङ्गो विष्टश्च वैन्यश्च दृशनाः स्वस्त्यात्रेयो जयः ॥"
धृतराष्ट्रपुत्त्राणामन्यतमः । यथा, तत्रैव । १ । ६३ । ११७ ।
"जयः सत्यव्रतश्चैव पुरुमित्रश्च भारत ! ॥"
सृञ्जयस्य राज्ञः पुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । २९ । २ ।
"सृञ्जयस्य जयः पुत्त्रो विजयस्तस्य चात्मजः ॥"
सञ्जयस्य राज्ञः पुत्त्रः । यथा, भागवते । ९ । १७ । १६ ।
"कुशात् प्रतिः षात्त्रवृद्धात् सञ्जयस्तत्सुतो जयः ॥"
दीर्घतमोमन्योः पुत्त्रविशेषः । यथा, तत्रैव । ९ । २१ । १ ।
"वितथस्य सुतात् मन्योर्वृहत्क्षत्रो जयस्ततः ॥"
युयुधानपुत्त्रः । यथा, तत्रैव । ९ । २४ । १४ ।
"युयुधानः सात्यकिर्वै जयस्तस्य कुणिस्ततः ॥"
भारतादिशास्त्रविशेषः । यथा, भविष्यपुराणे ।
"अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा ।
विष्णुधर्म्मादिशास्त्राणि शिवधर्म्माश्च भारत ! ॥
कार्ष्णञ्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।
सौराश्च धर्म्मा राजेन्द्र ! मानवोक्ता महीपते ! ॥
जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥"
दक्षिणद्वारगृहम् । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥ वत्सरविशेषः । तत्फलं यथा,—
"क्षत्त्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च नटनर्त्तकाः ।
पीडितास्ते वरारोहे ! जये सर्व्वे न संशयः ॥")

जयकोलाहलः, पुं, (जयस्य कोलाहलो यत्र ।) पाशकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (जयस्य कोलाहलः ।) जयध्वनिश्च ॥

जयढक्का, स्त्री, (जयघोषिका ढक्का । विजययात्रे एव वादनादस्य तथात्वम् ।) वाद्यविशेषः । इति लोकप्रसिद्धा । जयढाक इति भाषा ॥

जयदत्तः, पुं, (जयेन विजयेन दत्त इव । जयशीलत्वादेवास्य तथात्वम् ।) इन्द्रपुत्त्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८६ ॥

जयनं, क्ली, (जीयतेऽनेनेति । जि+करणे ल्युट् ।) तुरङ्गादिसन्नाहः । (यथा, माघे ।१७।२६ ।
"सकल्पनं द्विरदगणं वरूथिन-
स्तुरङ्गिणो जयनयुजश्च वाजिनः ।
त्वराहृतः स्वयमपि कुर्व्वतो नृपाः
पुनः पुनस्तदधिकृतानतत्वरन् ॥"* ॥
भावे ल्युट् ।) जयः । इति मेदिनी । ने, ६७ ॥

जयनी, स्त्री, (जयन+स्त्रियां ङीप् ।) इन्द्रकन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

जयन्तः, पुं, (जयतीति । जि+"तॄभूवहिवसीति ।" उणां ३ । १२८ । इति झच् ।) इन्द्रपुत्त्रः । तत्पर्य्यायः । पाकशासनिः २ । इत्यमरः । १ । १ । ४९ ॥ चन्द्रः ३ । इति मेदिनी । ते, ११० । (यथा, रघौ । ३।२३ ।
"उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा
यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी
ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥"
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६८ ।
"अर्क्को वाजसनः शृङ्गी जयन्तः सर्व्वविज्जयी ॥"
"अतिशयेनारीन् जयते जन्तूनिति वा जयन्तः ।" इति तद्भाष्यम् ।) शिवः । (यथा, मात्स्ये । ५ । ३० ।
"सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
एते रुद्राः समाख्याता एकादश गणेश्वराः ॥")
स्कन्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भीमः । इति मेदिनी । ते, ११० ॥ (एतन्नाम तु छद्मना विराटगृहवासकाले जातम् । यथा, महाभारते । ४ । ५ । ३४ ।
"जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः ।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥"
धर्म्मपत्नीगर्भजातो धर्म्मपुत्त्रविशेषः । अयं हि उपेन्द्र इत्याख्यया प्रसिद्धः । यथा, भागवते । ६ । ६ । ८ ।
"मरुत्वांश्च जयन्तश्च मरुत्वत्या बभूवतुः ।
जयन्तो वासुदेवांश उपेन्द्र इति यं विदुः ॥"
राज्ञो दशरथस्य मन्त्रिविशेषः । यथा, रामायणे । १ । ७ । २—३ ।
"अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः ।
शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यशः ॥
धृष्टिर्जयन्तो विजयः सुराष्ट्रो राष्ट्रवर्द्धनः ।
अकोपो धर्म्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽर्थवित् ॥"
पर्व्वतविशेषः । यथा, हरिवंशे ।१७०।१४ ।
"ततश्च पर्व्वताः सप्त केशवं समुपस्थिताः ।
जयन्तो वैजयन्तश्च नीलो रजतपर्व्वतः ।
महामेरुः सकैलास इन्द्रकूटश्च नामतः ॥"
ज्योतिषोक्तयात्रिकयोगविशेषः । यथा,—
"यत्र लोकगतश्चन्द्रो लग्नादेकादशे स्थितः ।
जयन्तो नाम योगोऽयं प्रचुरपक्षविनाशकृत् ॥")
षोडशध्रुवकान्तर्गतध्रुवविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"आदितालेन जयन्तः स्यात् शृङ्गाररससंयुतः ।
सप्तवर्णाक्षरपदः आयुर्वृद्धिकरः परः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

जयन्तिका, स्त्री, (जयन्तीव कायतीति । कै+कः । ततो ह्रस्वो निपातनात् ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्गायाः सखीविशेषः । यथा, काशीखण्डे । ४७ । ४६ ।
"यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका ।")

जयन्ती, स्त्री, (जयतीति । जि+"तॄभूवहीति ।" उणां ३ । १२८ । इति झच् । ततो गौरा-

न्तात् ङीष् ।) गौरी । (यथा, कालिकापुराणे ।
"जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।
दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमो-
ऽस्तु ते ॥")
इन्द्रपुत्री । पताका । इति मेदिनी । ते, १०८ ॥
वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । जया २ तर्कारी ३
नादेयी ४ वैजयन्तिका ५ । इत्यमरः ।२।४।६५॥
बला ६ मोटा ७ हरिता ८ विजया ९ स्वप्न-
हन्ता १० विक्रान्ता ११ अपराजिता १२ ।
यथा तिथितत्त्वे ।
"कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः ।
बिल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका ॥")
अस्याः गुणाः । मेदाग्ध्युक्तत्वम् । तिक्तत्वम् ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिभूतनाशित्वम् ।
कण्ठविशोधनत्वञ्च । तत्र लघ्वी रसायनी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेतपुष्पाकस्य गुणाः ।
गदम्भोत्वनाशित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । मधुरत्वम् ।
हिमत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
("श्वेतजयन्ती मूलं पिष्टं पीतञ्च तण्डुलाम्भसैव ।
क्षिपति नितान्तं नियतं रविवारे वैद्यगाथाज्ञा ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कुष्ठाधिकारे ॥)
योगविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे स्कान्दम् ।
"जयं पुण्यञ्च कुरुते जयन्तीमिति तां विदुः ।
रोहिणीसहिता कृष्णा मासि च श्रावणेऽष्टमी ॥
अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्धं कलयापि यदा भवेत् ।
जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्व्वपापप्रणाशिनी ॥"
(द्वादशीविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"उन्मीलनी वञ्जुली च त्रिस्पृशा पक्षवर्द्धिनी ।
जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ।
द्वादश्यष्टौ महापुण्याः सर्व्वपापहरा द्विज ॥"
वटिकौषधविशेषः । तद्यथा,—
"विषं पाठाश्वगन्धा च कथातालीशपत्रकम् ।
मरिचं पिप्पलीनिम्बमजाम्भसैव तुल्यकम् ।
वटिका पूर्ब्बवत्कार्य्या जयन्तीयोगवाहिका ॥"
इति जयन्ती वटी ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
जयपत्रं, क्ली, (जयसूचकं पत्रम् ।) अश्वमेधीय-
यज्ञघोटककपाले बद्धा लिपिः । तद्यथा —
"त्रैलोक्यविजयी रामो रावणान्तकरः प्रभुः ।
स मोचितो वाजिमेधे सत्याय प्रोषितः प्रभुः ॥
पालितो लक्ष्मणेनैव सुलक्षणविलक्षितः ।
संपूज्य च परित्याज्यः सर्व्वैरिति च सत्कृताम् ॥"
इति वाशिष्ठरामायणम् ॥ ॥
विवादविषयकजयशोधकलिपिः । डिकरि इति
दक्षराणां भाषा । यथा, व्यवहारतत्त्वे ।
"यद्वृत्तं व्यवहारान्तु पूर्ब्बपक्षोत्तरादिकम् ।
क्रियावधारणोपेतं जयपत्रेऽखिलं लिखेत् ॥
पूर्ब्बोत्तरक्रियायुक्तं निर्णयान्ते यदा नृप ।
प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते ॥"
जयपाल, पुं, (जयं पालयतीति । पालि+
"कर्म्मण्यण् ।' ३।२।१ । इत्यण् ।) विधिः ।
विष्णुः । भूपालः । इति शब्दरत्नावली । द्रव-
विशेषः । जमालगोटा इति भाषा । तत्-
पर्य्यायः । सारकः २ रेचकः ३ तिन्तिडीफलम् ४
दन्तीबीजम् ५ मलद्रावि ६ बीजरेचनम् ७ कुम्भी-
बीजम् ८ कुम्भिनीबीजम् ९ घण्टाबीजम् १०
वहिनीबीजम् ११ निकुम्भाख्यबीजम् १२
शोधनीबीजम् १३ चक्रदन्तीबीजम् १४ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विरेचनत्वम् ।
दीपनत्वम् । कृमिकफामजठरामयनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
जयपुत्रकः, पुं, (जयेन विजयेन पुत्र इव काय-
तीति । कै+कः । पुत्रतुल्यप्रीतिप्रदत्वात्तथा-
त्वम् ।) पाशकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
जयमङ्गल, पुं, (जय एव मङ्गलं यस्य । जयेन
मङ्गलं यस्मादिति वा ।) राजवाह्यहस्ती ।
इति शब्दरत्नावली ॥ ध्रुवकविशेषः । यथा,—
"चतुर्व्विंशतिवर्णाङ्घ्रि कथितो जयमङ्गलः ।
शृङ्गारवीरयोरेव ताले चाचपुटे च सः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ ॥
ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा —
"हिङ्गुलसम्भवं सूतं गन्धकं टङ्कणं तथा ।
ताम्रं वङ्गं माक्षिकञ्च सैन्धवं मरिचं तथा ॥
समं सर्व्वं समाहृत्य द्विगुणं स्वर्णभस्मकम् ।
तदर्द्धं कान्तलौहञ्च रूप्यभस्मापि तत् समम् ॥
ततश्च पारदसमम् ।
एतत् सर्व्वं विचूर्ण्याथ भावयेत् कनकद्रवे ।
शेफालीदलजैश्चापि दशमूलरसेन च ॥
किराततिक्तकक्वाथैस्त्रिवारं भावयेत् सुधीः ।
भावयित्वा तु तत् कार्य्या गुञ्जाद्वयमिता वटी ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं जीरकं मधुसंयुतम् ।
जीर्णज्वरं महाघोरं चिरकालसमुद्भवम् ॥
ज्वरमष्टविधं हन्ति साध्यासाध्यमथापि वा ।
पृथग्दोषांश्च विविधान् समस्तान् विषमज्वरान् ॥
मेदोगतं मांसगतमस्थिमज्जगतं तथा ।
अन्तर्गतं महाघोरं बहिस्थञ्च विशेषतः ॥
नानादेशोद्भवञ्चैव ज्वरं शुक्रगतं तथा ।
निखिलं ज्वरनामानं हन्ति श्रीशिववाक्यतः ॥
जयमङ्गलनामायं रसः श्रीशिवनिर्म्मितः ।
बलपुष्टिकरश्चैव सर्व्वरोगनिषूदनः ॥"
इति श्रीजयमङ्गलो रसः ।
इति भैषज्यरत्नावली ॥
जयवाहिनी, स्त्री, (जयस्य जयन्तस्य वाहिनी
यद्वा स्वयंवरसभायां संग्रामे वा जयं वह-
तीति । वह+णिनि । ततो ङीप् ।)
शची । इन्द्राणी । इति हेमचन्द्रः । २।८८ ॥
जया, स्त्री, (जीयतेऽनया । जि+"एरच् ।'
इति करणे अच् ततष्टाप् ।) दुर्गा । (यथा
महाभारते । ६ । २३ । २३ ।
"कात्यायनि महाभागे करालि विजये जये ॥")
अस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
"जः कल्याणवचनो ह्याकारो दातृवाचकः ।
जयं ददाति या नित्यं सा जया परिकीर्त्तिता ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
जयन्तीवृक्षः । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"वैजयन्ती च तर्कारी जयन्ती विजया जया ।"
तिथिविशेषः । सा तु तृतीयाष्टमीत्रयोदश्यः ।
(यथा, ज्योतिषे ।
"नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात् ॥"
द्वादशीविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ।
द्वादश्यष्टौ महापुण्याः सर्व्वपापहरा द्विज ॥")
हरीतकी । दुर्गासखी । इति मेदिनी । ये २४ ॥
(यथा, काशीखण्डे । ४० । ३६ ।
"यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका ।"
देवी भगवती तु वराहशैले पीठस्थाने जया नाम्ना
विराजते । यथा देवीभागवते ।७।३०।५९ ।
"वराहशैले तु जया कमला कमलालये ॥")
विजया । (यथा, रसेन्द्रसारे ज्वरचिकित्-
सायाम् ।
"पारदस्य दशांशेन मर्द्दयेदिति शुभम् ।
सर्व्वतुल्या जया भृष्टा तदर्द्धं त्रिगुणा जटा ॥")
हरितालम् । नीलदूर्व्वा । अग्निमन्थवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भावप्रकाशस्य
पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"अग्निमन्थो जयः स स्यात् श्रीपर्णी गणिकारिका ।
जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥")
पताकाविशेषः । इति युक्तिकल्पतरुः ॥
(ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा,—
"विषं त्रिकटुकं मुस्तं हरिद्रा निम्बपत्रकम् ।
विडङ्गमष्टमं चूर्णं छागमूत्रे समं समम् ।
चणकाभा वटी कार्य्या छाययायोगवाहिका ।
जयन्ती वा जया वाथ चौरे पित्तज्वरापहा ।
शृङ्गाभ्रकयूषेण पथ्यं देयं घृतं विना ॥
जयन्ती वा जया वाथ विषमज्वरमुद्धरेत् ।
सर्व्वज्वरं मधुयोगेन वा मूत्रेण शीतकम् ॥
चन्दनस्य कषायेण रक्तपित्तज्वरापहा ।
जयन्ती वा जया वाथ माक्षिकञ्च च कामलिन ॥
जयन्ती वा जया वाथ गोमूत्रेण युतां पिबेत् ।
कृष्णाञ्च काकञ्च कुष्ठं मुस्तेन च तद्धुतम् ॥
द्विनिष्कं केतकीमूलं पिष्ट्वा तोयेन भावयेत्
जयन्ती वा जया वाथ मेहं हन्ति सुराक्षयम् ॥
जयन्ती वा जया वाथ मधुना सर्व्वमेहहृत् ।
जयन्ती वा जया वाथ गुडे कोष्णजले पिबेत् ॥
त्रिदोषोत्थं हरेद्गुल्मं रक्तो वा नन्दभैरवः ।
जयन्ती वा जया वाथ गुडेन सर्व्वभगन्दरम् ।
जयन्ती वा जया वाथ सक्षौद्रं पञ्चकीप्रयुत् ।
जयन्ती वा जया वाथ ब्रह्मीमार्व्वनिशाग्निमुत ।
जयन्ती वा जया वाथ शुण्ठ्या सत्यगं चाश्मम् ।
यावच्च सर्व्वदोषोत्थं गोसहस्रं च नाशयेत् ॥"
इति जयाजयन्ती वटी ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥ ॥)
जयावहा, स्त्री, (जयमावहतीति । आ+वह+
अच् ।) भद्रदन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जयाश्रया, स्त्री, (जयमाश्रयतीति । आ+श्रि+
अच् ।) जरदौदनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जयाज्ञा, स्त्री, (जयस्य आज्ञा आख्या यस्याः ।) भद्रदन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जयी, [न्] त्रि, (जेतुं शीलमस्य । जि+"जिदृक्षिविश्रीति ।" ३ । २ । १५७ । इति इनिः ।) जययुक्तः । विजयी । यथा,—
"जगति जयिनो यस्य विशिखाः ।"
इति महिम्नः स्तोत्रम् ॥
(यथा, च रघौ । ४ । ३४ ।
"पौरस्त्यानेवमाक्रामंस्तांस्तान् जनपदान् जयी ।
प्राप तालीवनश्याममुपकण्ठं महोदधेः ॥")

जय्यः, त्रि, जेतुं शक्यः । ("शकि लिङ् च ।" ३ । ३ । १७२ । इति शक्तौ यत् । गुणः । "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ।" ६ । १ । ८१ । इति । यान्तादेशः ।) अयकरणयोग्यः । इत्यमरः । २ । ८ । ७४ ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । १४ । ४ । ३ । २४ ।
"सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्त्रेणैव जय्यो नान्येन कर्म्मणा ॥")

जरठः, त्रि, (जीर्य्यत्यनेनेति । जॄ वयोहानौ + उणां १ । १०२ । सूत्रे बाहुलकात् जॄशमोरष्ठः इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेरठः ।) कर्कशः । पाण्डुः । कठिनः । इति मेदिनी । टे, १३ ॥ (यथा, माघे । ४ । २९ ।
"अयमतिजरठाः प्रकाममुर्व्वी-
रलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः ॥")
जीर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वृद्धः । यथा, भागवते । ६ । १ । २५ ।
"स बद्धहृदयस्तस्मिन्नर्भके कलभाषिणि ।
निरीक्षमाणस्तल्लीलां मुमुदे जरठो भृशम् ॥"
परिणतः । यथा, माघे । ११ । १४ ।
"हिमरुचिररुणिम्ना राजते रज्यमानै-
र्जरठकमलकन्दच्छेदगौरैर्मयूखैः ॥")
जरायां पुं । इति विश्वः ॥

जरड़ी, स्त्री, (जॄ+बाहुलकात् अड़ । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) तृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । गर्म्मोटिका २ सुनाला ३ जयाश्रया ४ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । सारकत्वम् । दाहरक्तदोषनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । पशूनां दुग्धदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

जरणं, क्ली, (जरयतीति । जॄष्+णिच्+ल्युः ।) हिङ्गु । कृष्णजीरकः ।
जीर्णे, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (श्वेतजीरकः । पर्य्यायो यथा,—
"अजाजी जरणं दीर्घं मागधी जीरकं सितम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

जरणः, पुं, (जरयतीति । जॄष्+णिच्+ल्युः ।) जीरकः । (यथा,—
"जीरको जरणो जाजी कणा स्याद्दीर्घजीरकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कृष्णजीरकः । सौवर्च्चललवणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ कासमर्द्दः । इति राजनिर्घण्टः ।

जरणा, स्त्री, (जरण+टाप् ।) कृष्णजीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।१०।३७।६।
"भद्रं जीवन्तो जरणामशीमहि ॥") .

जरणद्रुमः, पुं, (जरणो जीर्णः द्रुमः ।) अश्वकर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जरण्डः, त्रि, (जीर्य्यतीति । जॄ+अण्डन् ।) जीर्णः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ।

जरत्, त्रि, (जॄ+अतृन्) वृद्धः । इत्यमरः ।२।६।४२॥ पुरातनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जरत्कारुः, पुं, मुनिविशेषः । तत्पर्य्यायः । यायावरः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतन्निरुक्तिर्यथा, महाभारते । १ । ४० । ३—४ ।
"जरेति क्षयमाहुर्वै दारुणं कारुसंज्ञितम् ।
शरीरं कारु तस्यासीत्तत् स धीमाञ्छनैः शनैः ॥
क्षपयामास तीव्रेण तपसेत्यत उच्यते ।
जरत्कारुरिति ब्रह्मन् ! वासुकेर्भगिनी तथा ॥"
एतद्विवरणं यथा, देवीभागवते ।२।१२।७-६।
"जरत्कारुर्मुनिः शान्तो न चकार महाश्रमम् ।
तेन दृष्टा वने गर्त्ते लम्बमानाः स्वपूर्व्वजाः ॥
तवक्तमाहुः कुरु पुत्त्रदारान्
यथा च नः स्यात् परमा हि तृप्तिः ।
स्वर्गे प्रजामः खलु दुःखमुक्ता
वयं सदाचारसुते सुते वै ॥
स तानुवाचाथ लभे सनामा-
मयाचितां चातिवशानुगाञ्च ।
तदा गृहारम्भमहं करोमि
ब्रवीमि तथ्यं मम पूर्व्वजा वै ॥
इत्युक्त्वा तान् जरत्कारुर्गतस्तीर्थान् प्रति द्विज ॥"
अथ मातृशापभग्नो वासुकिः ब्रह्मोपदेशात् स्वभगिनीं जरत्कारुमेनमर्पयामास । तद्यथा, तत्रैव २ । १२ । ३५—४५ ।
"वासुकिस्तु तदाकर्ण्य वचनं ब्रह्मणः शिवम् ।
वनं गत्वा सुतां तस्मै ददौ विनयपूर्व्वकम् ॥
सनामां तां मुनिर्ज्ञात्वा जरत्कारुरुवाच तम् ।
अप्रियं मे यदा कुर्य्यात्तदा तां सन्त्यजाम्यहम् ॥
वाग्बन्धं तादृशं कृत्वा मुनिर्जग्राह तां स्वयम् ।
दत्त्वा च वासुकिः कामं भवनं स्वं जगाम ह ॥
कृत्वा पर्णकुटीं शुभ्रां जरत्कारुर्महावने ।
तया सह सुखं प्राप रममाणः परन्तप ! ॥
एकदा भोजनं कृत्वा सुप्तोऽसौ मुनिसत्तमः ।
भगिनी वासुकेस्तत्र संस्थिता वरवर्णिनी ॥
न सम्बोधयितव्योऽहं त्वया कान्ते ! कथञ्चन ।
इत्युक्त्वा तु गतो निद्रां मुनिस्तां सुदतीं तदा ॥
रविरस्तगिरिं प्राप्तः सन्ध्याकाल उपस्थिते ।
किं करोमि न मे शान्तिस्त्वनेनासौ बोधितः मुनः ॥
धर्म्मलोपभयाद्भीता जरत्कारुरचिन्तयत् ।
नोचेत् प्रबोधयाम्येनं सन्ध्याकालो वृथा भवेत् ॥
धर्म्मनाशादरं त्यागस्तथापि मरणं ध्रुवम् ।
धर्म्महानिर्नराणां हि नरकाय भवेत् पुनः ॥
इति संचिन्त्य सा बाला तं मुनिं प्रत्यबोधयत् ।
सन्ध्याकालोऽपि सञ्जात उत्तिष्ठोत्तिष्ठ सुव्रत ! ॥
उत्थितोऽसौ मुनिः कोपात्तामुवाच ब्रजाम्यहम् ।
त्वमु भाषितमहं याहि निद्राविच्छेदकारिणी ॥
वेपमानाब्रवीद्वाक्यमित्युक्ता मुनिना तदा ।
आज्ञा दत्ता यदर्थं तत् कथं स्यादमितप्रभ ! ॥
मुनिः प्राह जरत्कारुं तदस्तीति निराकुलः ॥"
अस्य पुत्त्रः आस्तीकनामा मुनिप्रवरः । योऽसौ जनमेजयं गत्वा सर्पसत्रात् निवारयामास । जरत्कारुमुनेर्विशेषविवरणन्तु महाभारते आदिपर्व्वणि ४४—४८ अध्यायेषु द्रष्टव्यम् ॥)

जरत्कारुः, स्त्री, मनसादेवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । १२ । ४७ ।
"मुनिः प्राह जरत्कारुं तदस्तीति निराकुलः ॥")

जरत्कारुप्रिया, स्त्री, (जरत्कारोः स्वनामख्यातस्य मुनेः प्रिया ।) मनसादेवी । इति शब्दरत्नावली ॥

जरती, स्त्री, (जरत्+"उगितश्च ।" ४ । १ । ६ । इति ङीप् ।) वृद्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जरद्गवः, पुं, (जरंश्चासौ गौश्चेति । "गोरतद्धितलुकि ।" ५ । ४ । ९२ । इति टच् ।) जीर्णवृषः । तत्पर्य्यायः । वृद्धोक्षः २ । इत्यमरः । २ । ९ । ६१ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ८४ ।
"अलसत्य मौरव्यं या श्रीः किं तयापि सुभोग्यया ।
जरद्गवः समश्नाति दैवादुपगतं तृणम् ॥"
जरन् क्षीयमाणो गौर्वृषरूपो धर्म्मः । धर्म्मरूपजीर्णवृषः । यथा, महाभारते । १३।६३।६८ ।
"नैतस्येह यथास्माकं शम्बच्छास्त्रं जरद्गवः ।
अलसः क्षुत्परो मूर्खस्तेन पीवा शुना सह ॥")
गृध्रपक्षिविशेषः । यथा,—
"अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित् ।
मार्ज्जारस्य हि दोषेण हतो गृध्रो जरद्गवः ॥"
इति हितोपदेशे मित्रलाभपरिच्छेदः ॥

जरन्, पुं, (जरतीति । जॄ+शतृ ।) वृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
("वातमात्रे जरत् पित्तं शूलमाशु व्यपोहति ॥"
इति माधवकृतरुग्विनिश्चये शूलाधिकारे ॥)

जरन्तः, पुं, (जीर्य्यतीति । जॄ+"तॄभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च ।"उणां ।३।१२८। इति झच् ।) महिषः । वृद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ .

जरसानः, पुं, (जीर्य्यति जराग्रस्तो भवतीति । जॄ वयोहानौ+"ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित् । छन्दस्यसानच् शुजॄभ्याम् ।" उणां । २ । ८६ । इति असानच् ।) मनुष्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

जरा, स्त्री, (जीर्य्यत्यनया । जॄ+"षिद्भिदादिभ्योऽङ् ।" ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । "ऋदृशोऽङि गुणः ।" ७ । ४ । १६ । इति गुणः ।) वयःकृतदशमावस्थाभेदः । वार्द्धक्यम्
"जीर्य्यत्यनया जरा जॄ ष वयोहानौ षित्वात् ङः ऋदृशोऽङि इति गुणः ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥
तत्पर्य्यायः । विस्रसा २ । इत्यमरः ।२।६।४१॥
सा तु कालकन्या । यथा,—
"कालकन्या जरा साक्षात् लोकस्तां नाभिनन्दति ।
स्वसारं जगृहे मृत्युः क्षयाय यवनेश्वरः ॥"
इति श्रीभागवतम् ।

एषां भेदप्रभेदेन चतुःषष्टिरुजः स्मृताः ।
मृत्युकन्यासुताश्चैव जरा तस्याश्च कन्यका ।
जरा च भ्रातृभिः सार्द्धं शश्वद्भ्रमति भूतलम् ॥
एते चोपायवेत्तारं न गच्छन्ति च संयतम् ।
पलायन्ते च तं दृष्ट्वा वैनतेयमिवोरगाः ॥
चक्षुर्जलञ्च व्यायामः पादाधस्तैलसेवनम् ।
कर्णयोर्मूर्द्ध्नि तैलञ्च जराव्याधिविनाशकम् ॥
वसन्ते भ्रमणं वह्निसेवां स्वल्पां करोति यः ।
बालाञ्च सेवते काले जरा तं नोपगच्छति ॥
स्नातश्शीतोदकस्नायी सेवते चन्दनद्रवम् ।
नोपयाति जरा तञ्च निदाघेऽनिलसेविनम् ॥
प्रावृष्युष्णोदकस्नायी घनतोयं न सेवते ।
समये च समाहारी जरा तं नोपगच्छति ॥
शरत्तोयं न गृह्णाति भ्रमणञ्च विवर्जयेत् ।
स्नातस्नायी समाहारी जरा तं नोपतिष्ठति ॥
स्नातस्नायी च हेमन्ते काले वह्निं निषेवते ।
भुङ्क्ते नवान्नमुष्णञ्च जरा तं नोपगच्छति ॥
शिशिरे शुक्लवस्त्रञ्च नवोष्णान्नञ्च सेवते ।
यः सद्योष्णोदकस्नायी जरा तं नोपगच्छति ॥
सद्योमांसं नवान्नञ्च बाला स्त्री क्षीरभोजनम् ।
घृतञ्च सेवते यो हि जरा तं नोपगच्छति ॥
भुङ्क्ते सदन्नं क्षुत्काले तृष्णायां पीयते जलम् ।
नित्यं भुङ्क्ते च ताम्बूलं जरा तं नोपगच्छति ॥
दधि हैयङ्गवीनञ्च नवनीतं तथा गुडम् ।
नित्यं भुङ्क्ते संयमी यो जरा तं नैव गच्छति ॥
शुष्कमांसं स्त्रियं वृद्धां बालार्कं तरुणं दधि ।
संसेवन्ते जरा याति प्रहृष्टा भ्रातृभिः सह ॥
रात्रौ ये दधि सेवन्ते पुंश्चलीञ्च रजस्वलाम् ।
तानुपैति जरा हृष्टा भ्रातृभिः सह सुन्दरि ! ॥
रजस्वला च कुलटा चावीरा जारदूतिका ।
शूद्रयाजकपत्नी या ऋतुहीना च या सति ! ॥
यो हि तासामन्नभोजी ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ।
तेन पापेन सार्द्धं सा जरा तमुपगच्छति ॥
पापानां व्याधिभिः सार्द्धं मित्रता सन्ततं ध्रुवम् ।
पापं व्याधिजराबीजं विघ्नबीजञ्च निश्चितम् ॥
पापेन जायते व्याधिः पापेन जायते जरा ।
पापेन जायते दैन्यं दुःखं शोको भयङ्करः ॥
तस्मात् पापं महावैरं दोषबीजममङ्गलम् ।
भारते सततं सन्तो नाचरन्ति भयातुराः ॥
स्वधर्म्माचारयुक्तञ्च दीक्षितं हरिसेवकम् ।
गुरुदेवातिथीनाञ्च भक्तं सक्तं तपःसु च ॥
व्रतोपवासयुक्तञ्च सदा तीर्थनिषेवकम् ।
रोगा द्रवन्ति तं दृष्ट्वा वैनतेयमिवोरगाः ॥
एतान् जरा न सेवेत व्याधिसङ्घश्च दुर्ज्जयः ।
सर्व्वं बोध्यमसमये काल सर्वे यदिष्यति ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । १ । १६ । ३३—५५ ॥
जराया औषधं यथा गारुडे १८९ अध्याये ।
“पलाशचूर्णं समधु गवाज्यामलकान्वितम् ।
भावकर्षं पीतमात्रं नरं कुर्य्यात्सदामितम् ॥
भार्ग्गवेण महादेव जरामरणवर्ज्जितं ।
पलाशबीजं मधुना तिलमध्वान्वितं समम् ।
भक्षणं भण्डितं हर ! जरां नयति सद्यकम् ॥

पिच ।
‘ प्रत्यौहस्त भृङ्गराजस्य चूर्णं
तिलाद्धकं चामलकाद्धकञ्च ।
समर्कंर भक्षयते गुडेन्वा
न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः ॥
अन्धः पद्महमनरहितो मत्तमातङ्गगामी
मूको वाग्मी श्रवणरहितो दूरशब्दानुसारी ।
नीरुग्दर्भो भवति पलितो नीलजीमूतकेशो
जीर्णा रम्याः पुनरपि नवा चारुगौरा भवन्ति ॥”
इति भैषज्यरत्नावल्यां भृङ्गराजादिचूर्णम् ॥
(ज्ञेयं जरासम्भवं हि प्रवक्ष्याम्यथ तत्र मत्स्य ॥
जघन्यमध्यप्रवरं वयस्त्रिविधमुच्यते ।
अथ प्रवयसां शुक्रं प्रायशः क्षीयते नृणाम् ॥
रसादीनां संक्षयाच्च तथैवावृष्यसेवनात् ।
बलवीर्य्येन्द्रियाणाञ्च क्रमेणैव परिक्षयात् ॥
परिक्षयादायुषश्चाप्यनाहाराच्छ्रमात् क्लमात् ।
जरासम्भवजं क्षैव्यं इत्येतैर्हेतुभिर्नृणाम् ॥
जायते तेन सोऽत्यर्थं क्षीणधातुः सुदुर्ब्बलः ।
विवर्णो विह्वलो दीनः क्षिप्रं व्याधिमवाप्नुते ॥
एतज्जरासम्भवं हि ।
‘ जरासम्भवजे क्लैब्ये चयजे चैव कारयेत् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नस्य सस्नेहं शोधनं हितम् ॥
क्षीरसर्पिर्व्यपयोगा वस्तयश्चैव यापनाः ।
रसायनप्रयोगाश्च तयोर्भिषग्भिरुच्यते ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने त्रिंशोऽध्याये ॥ *॥
‘ या च भार्या विरूपाक्षी कश्मला कलहप्रिया ।
वचनोत्तरवक्री च सा जरा न जरा जरा ॥ ’
इति चाणक्यम् ॥ *॥)
चारिकाहया । इति शब्दचन्द्रिका ॥ राक्षसी
विशेषः । यथा श्रीभागवते ।
‘ अन्यस्यामपि भार्य्यायां शकले द्वे बृहद्रथात् ।
ते मात्रा बहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसन्धिते ॥”
जरातुर, त्रि, (जरया आतुरः ।) जीर्णः ।
जरारोगग्रस्तः । इति शब्दमाला ॥ (यथा
नैषधे । १ । १३५ ।
‘ मदेकपुत्रा जननी जरातुरा
नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी ।
गतिस्तयोरेष जनस्तमर्द्दयन्
अहो विधे ! त्वां करुणा रुणद्धि न ॥”)
जरापुष्ट, पुं, (जरया राक्षस्या पुष्टः ।) जरा-
सन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
जराभीरु, पुं, (जरातो भीरुः ।) कामदेवः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १४१ ॥ जराभयशीले, त्रि ॥
जरायास, पुं, (जराया राक्षस्या अपत्यम् । जरा
+बाहुलकात् फः । तत्प्रभावजीवत्वात् तथा-
त्वम् ।) जरासन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
जरायु, पुं, (जरामेतीति । जरा+इण्+‘ किञ्च
इयो ञिच । ’ उणां १ । ४ । इति ञुण् ।)
येन वेष्टितो गर्भे कुक्षौ तिष्ठति सः । गर्भ-
वेष्टनचर्म्म । म्याओल इति भाषा । तत्पर्य्यायः
गर्भाशयः २ उल्बम् ३ कललः ४ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३८ ॥

“या तु चर्म्माहृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते ।”
इति महाभागवते भगवतीगीता ॥
अग्निजारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जरायुज, त्रि, (जरायौ जायते इति । जन+
डः ।) गर्भाशयजातः । स तु नृगवादिः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५० ॥
“या तु चर्म्माहृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते ।
शुक्रशोणितयोर्योगस्तस्मिन् सञ्जायते यतः ।
तत्र गर्भो भवेद्यस्मात्तेन प्रोक्तो जरायुजः ॥ ’
इति महाभागवते भगवतीगीता ॥
जरासन्ध, पुं, (जरया तन्नाम्न्या प्रसिद्धया
राक्षस्या हृता सन्धा देहयोर्व्वन्धनमस्य ।)
चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स तु बृहद्रथराज-
पुत्रः । कंसश्वशुरः द्वन्द्वयुद्धे भीमस्य हतवान् ।
अस्य नामकरणं यथा,—
“अन्यस्यामपि भार्य्यायां शकले द्वे बृहद्रथात् ।
ते मात्रा बहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसन्धिते ।
जीव जीवेति क्रीडन्त्या जरासन्धोऽभवत् सुतः ॥ ’
इति श्रीभागवतम् ॥
तत्पर्य्यायः । मार्हद्रथिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(अस्य जन्मविवरणं महाभारते सभापर्व्वणि १७
अध्याये तथा मृत्युविवरणं तत्रैव २४ अध्याये
द्रष्टव्यम् ॥ अयं हि विप्रचित्तिनामकस्यासुर-
स्यावतारः । यथा महाभारते । १।६७।४ ।
‘ विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्दानवर्षभः ।
जरासन्ध इति ख्यातः स आसीत् मनुजर्षभः ॥”
धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः । यथा महाभारते ।
१ । ११७ । ८ ।
‘ दृढसन्धो जरासन्धः सत्यसन्धः सदःसुवाक् ।)
जरासन्धजित्, पुं, (जयतीति । जि+क्विप् । ततो
जरासन्धस्य जित् जेता ।) भीमः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
जरी, [न्] त्रि, (जराऽस्यास्तीति । जरा+इनि ।)
वृद्धः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४ ॥
जरूथ, क्ली, (जीर्य्यतीति । जॄ+“जॄवृञ्भ्या-
मूथन् ।’ उणां । २ । ६ । इति ऊथन् ।)
मांसम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जर्च्च, श उक्तौ । भर्त्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां परं सक सेट ।) श जर्चती जर्चन्ती ।
शुद्धस्याग्रहितानां तुदादिपाठबलात् श्न-
न्तानां चादीपोरिति शुश्रौ विभाषा वेदभूत्वात्
भेदश्च । भर्त्सनं तर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥
जर्च्छ, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां परं सक सेट ।) श जर्च्छती जर्च्छन्ती ।
भर्त्सस्तर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥
जर्ज्ज, श वाचि । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां परं सक सेट ।) श जर्ज्जती जर्ज्जन्ती ।
भर्त्सस्तर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥
जर्झर, पुं, (जर्ज्जति स्तुतीनामपरान् निन्दतीति ।
जर्ज्ज+बाहुलकात् अरः ।) शैलजः । (जर्ज्जति
प्रभून् तर्ज्जयतीति ।) शक्रध्वजः । (जर्ज्जति
निन्दति इति । जर्ज्जति बहुभाषते इत्यादि ।)

अन्नं नापि प्रभवति पानीयात् कुरुसत्तम ।
नीरजातेन हि विना न किञ्चित् सम्प्रवर्त्तते ॥
अन्नौषध्यो महाराज । वीरुधश्च जलोद्भवाः ।
यतः प्राणभृतां प्राणाः सम्भवन्ति विशाम्पते ॥
तस्मात् पानीयदानाद्वै न परं विद्यते क्वचित् ।
तच्च दद्यान्नरो नित्यं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ॥
धन्यं यशस्यमायुष्यं जलदानमिहोच्यते ।
शत्रूंश्चाप्यधि कौन्तेय । सदा तिष्ठति तोयदः ॥
सर्व्वकामानवाप्नोति कीर्त्तिञ्चैवेह शाश्वतीम् ।
प्रेत्य चानन्त्यमश्नाति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते ॥
तोयदो मनुजव्याघ्र । स्वर्गं गत्वा महाद्युते ।
अक्षयान् समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन्मनुः ॥”
इति महाभारते दानधर्म्मः ॥ * ॥
‘एकहस्तधृतं तोयमभक्ष्यं सर्व्वसम्मतम् ॥’
इति ब्रह्मवैवर्त्ते जन्मखण्डम् ॥ * ॥
‘उद्धृत्य वामहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः ।
सुरापानेन तुल्यं स्यान्मनुराह प्रजापतिः ॥’
इति मनुः ॥
तस्य वेदोक्तपर्य्यायाः । अर्णः १ क्षोदः २ क्षद्म ३ नभः ४ अम्भः ५ कबन्धम् ६ सलिलम् ७ वाः ८ वनम् ९ घृतम् १० मधु ११ पुरीषम् १२ पिप्पलम् १३ क्षीरम् १४ विषम् १५ रेतः १६ कशः १७ जन्म १८ वृबूकम् १९ बुसम् २० तुग्र्या २१ बुर्बुरम् २२ सुक्षेम २३ धरुणम् २४ सुरा २५ अररिन्दानि २६ ध्वस्मन्वत् २७ जामि २८ आयुधानि २९ क्षपः ३० अहिः ३१ अक्षरम् ३२ स्रोतः ३३ तृप्तिः ३४ रसः ३५ उदकम् ३६ पयः ३७ सरः ३८ भेषजम् ३९ सहः ४० शवः ४१ यहः ४२ ओजः ४३ सुखम् ४४ क्षत्रम् ४५ आवयाः ४६ शुभम् ४७ यादुः ४८ भूतम् ४९ भुवनम् ५० भविष्यत् ५१ आपः ५२ महत् ५३ व्योम ५४ यशः ५५ महः ५६ सर्णीकम् ५७ स्वृतीकम् ५८ सतीनम् ५९ गहनम् ६० गभीरम् ६१ गम्भनम् ६२ ईम् ६३ अन्नम् ६४ हविः ६५ सद्म ६६ सदनम् ६७ ऋतम् ६८ योनिः ६९ ऋतस्य योनिः ७० सत्यम् ७१ नीरम् ७२ रयिः ७३ सत् ७४ पूर्णम् ७५ सर्व्वम् ७६ अक्षितम् ७७ बर्हिः ७८ नाम ७९ सर्पिः ८० अपः ८१ पवित्रम् ८२ अमृतम् ८३ इन्दुः ८४ हेम ८५ स्वः ८६ सर्गाः ८७ शम्बरम् ८८ अभ्वम् ८९ वपुः ९० अम्बु ९१ तोयम् ९२ तूयम् ९३ कृपीटम् ९४ शुक्रम् ९५ तेजः ९६ स्वधा ९७ वारि ९८ जलम् ९९ जलाषम् १०० । इदमित्येकशतमुदकनामानि । इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥*॥
अस्य गुणाः ।
"पानीयं श्रमनाशनं क्लमहरं मूर्च्छापिपासापहं
तन्द्राच्छर्द्दिविबन्धहृद्बलकरं निद्राहरं तर्पणम् ।
हृद्यं गुप्तरसं ह्यजीर्णशमनं नित्यं हितं शीतलं
लघ्वच्छं रसकारणं निगदितं पीयूषवज्जीवनम् ॥"
अथ तस्य भेदाः ।
‘पानीयं मुनिभिः प्रोक्तं दिव्यं भौममिति द्विधा ।
दिव्यं चतुर्व्विधं प्रोक्तं धाराजं करकाभवम् ।
तौषारञ्च तथा हैमं तेषु धारं गुणाधिकम् ॥”
तत्र धारस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“धाराभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीतवाससा ।
शिलायां वा सुधायां वा धौतायां पतितञ्च यत् ॥
सौवर्णे राजते ताम्रे स्फाटिके काचनिर्म्मिते ।
भाजने मृण्मये चापि स्थापितं धारमुच्यते ॥
धारन्नीरं त्रिदोषघ्नमनिर्द्देश्यरसं लघु ।
सौम्यं रसायनं बल्यं तर्पणं ह्लादि जीवनम् ॥
पाचनं मतिकृन्मूर्च्छातन्द्रादाहश्रमक्लमान् ।
तृष्णां हरति तत् पथ्यं विशेषात् प्रावृषि स्मृतम् ॥”
अथ धाराजलस्य भेदौ ।
“धाराजलञ्च द्विविधं गाङ्गसामुद्रभेदतः ॥”
तत्र गाङ्गसामुद्रयोर्लक्षणं गुणाश्च ।
‘आकाशगङ्गासम्बन्धि जलमादाय दिग्गजाः ।
मेघैरन्तरिता वृष्टिं कुर्व्वन्तीति वचः सताम् ॥
गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायो वर्षति वारिदः ।
सर्व्वथा तज्जलं पेयं तथैव चरके वचः ॥
स्थापितं हैमने पात्रे राजते मृण्मयेऽपि वा ।
शाल्यन्नं येन संसिक्तं भवेदक्लेदिवर्णवत् ॥
तद्गाङ्गं सर्व्वदोषघ्नं ज्ञेयं सामुद्रमन्यथा ।
तत्तु सक्षारलवणं शुक्रदृष्टिबलापहम् ।
विस्रञ्च दोषलं तीक्ष्णं सर्व्वकर्म्मसु गर्हितम् ।
सामुद्रं त्वाश्विने मासि गुणैर्गाङ्गवदादिशेत् ॥
यतोऽगस्त्यस्य दिव्यर्क्षोदयात् सकलं जलम् ।
निर्म्मलं निर्व्विषं स्वादु शुक्रलं स्याददोषलम् ॥’
अतएवाह ।
‘फुत्कारविषवातेन नागानां व्योमचारिणाम् ।
वर्षासु सविषं तोयं दिव्यमप्याश्विनं विना ॥’
अथानार्त्तवजलगुणाः ।
‘अनार्त्तवं प्रमुञ्चन्ति वारि वारिधरास्तु यत् ।
तन्निर्द्दोषाय सर्व्वेषां देहिनां परिकीर्त्तितम् ॥”
अनार्त्तवं पौषादिमासचतुष्टयविषयम् ।
अथ करकजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
‘दिव्यवाय्वग्निसंयोगात् संहताः खात् पतन्ति याः ।
पाषाणखण्डवच्चापस्ताः कारक्योऽमृतोपमाः ॥
करकाजं जलं रूक्षं विशदं गुरु च स्थिरम् ।
दारुणं शीतलं सान्द्रं पित्तहृत्कफवातकृत् ॥’
अथ तौषारजललक्षणं गुणाश्च ।
‘अपि नद्याः समुद्राम्भो वह्निरापश्च तद्भवाः ।
धूमावयवनिर्म्मुक्तास्तुषाराख्यास्तु ताः स्मृताः ॥”
अपि नद्याः समुद्राम्भो वह्निः । नदीमारभ्य समुद्रपर्य्यन्तं वह्निरास्ते । तद्भवाः वह्निभवाः । धूमावयवनिर्म्मुक्ताः धर्म्मांशरहिताः आपस्तुषाराख्याः । तुष इति लोके तुस इति च ।
‘अपथ्याः प्राणिनां प्रायो भूरुहाणान्तु ता हिताः ।
तुषाराम्बु हिमं रूक्षं स्याद्वातलमपित्तलम् ॥
कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निमेहगण्डादिरोगनुत् ॥”
अथ हैमजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
‘हिमवच्छिखरादिभ्यो द्रवीभूयाभिवर्षति ।
यत्तदेव हिमं हैमं जलमाहुर्म्मनीषिणः ॥
हिमाम्बु शीतं पित्तघ्नं गुरु वातविवर्द्धनम् ॥”
हैमं जलं कुहुसजलम् । अन्ये तु ।
“और्व्वानिलधूमरित-
मम्बु समुद्रस्य यद्घनीभूतम् ।
पवनानीतमुदीच्यां
तद्धिममिति कथ्यते मुनिभिः ॥
हिमं कुहुस इति लोके ।
हिमन्तु शीतलं रूक्षं दारुणं सूक्ष्ममित्यपि ।
न सन्दूषयते वातं नच पित्तं न वा कफम् ॥”*॥
अथ भौमं जलं तद्भेदाश्च ।
“भौममम्भो निगदितं प्रथमं त्रिविधं बुधैः ।
जाङ्गलं परमानूपं ततः साधारणं क्रमात् ॥”
तेषां लक्षणानि गुणाश्च ।
“अल्पोदकोऽल्पवृक्षश्च पित्तरक्तामयान्वितः ।
ज्ञातव्यो जाङ्गलो देशस्तत्रत्यं जाङ्गलं जलम् ॥
बह्वम्बुवृक्षश्च वातश्लेष्मामयान्वितः ।
देशोऽनूप इति ख्यात आनूपं तद्भवं जलम् ॥
मिश्रचिह्नस्तु यो देशः स हि साधारणः स्मृतः ।
तस्मिन् देशे यदुदकं तत्तु साधारणं स्मृतम् ॥
जाङ्गलं सलिलं रूक्षं लवणं लघु तत्तु ।
वह्निकृत् कफहृत् पथ्यं विकारान् कुरुते बहून् ।
आनूपं वाभिष्यन्दि स्वादु स्निग्धं घनं गुरु ।
साधारणन्तु मधुरं दीपनं शीतलं लघु ।
तर्पणं रोचनं तृष्णादाहदोषत्रयप्रणुत् ॥’
अथ भौमानामेव नादेयादीनां लक्षणानि गुणाश्च । तत्र नादेयस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्त्तितम् ।
नादेयमुदकं रूक्षं वातलं लघु दीपनम् ।
अनभिष्यन्दि विशदं कटुकं कफपित्तनुत् ।
नद्यः शीघ्रवहा लघ्व्यः सर्व्वा याश्चामलोदकाः ।
गुर्व्व्यः शैवालसंच्छन्ना मन्दगाः कलुषाश्च याः ।
नदीसरस्तडागेषु कूपप्रस्रवणादिषु ।
उदके देशभेदेन गुणान् दोषांश्च लक्षयेत् ॥
अथौद्भिदस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“विदार्य्य भूमिं निम्नां यन्महत्या धारया स्रवेत् ।
तत्तोयमौद्भिदं नाम वदन्तीति महर्षयः ॥
औद्भिदं वारि पित्तघ्नमविदाह्यतिशीतलम् ।
प्रीणनं मधुरं बल्यमीषद्वातकरं लघु ॥
अथ नैर्झरस्य लक्षणं गुणाश्च ।
‘शैलसानुस्रवद्वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ।
स तु प्रस्रवणश्चापि तत्रत्यं नैर्झरं जलम् ॥
नैर्झरं रुचिदं नीरं कफघ्नं दीपनं लघु ।
मधुरं कटुकं पाके वातलं स्यादपित्तलम् ॥’
अथ सारसस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“नद्याः शैलादिसंरुद्धा यत्र संरुद्ध तिष्ठति ।
तत् सरो जलजच्छन्नं तदम्भः सारसं स्मृतम् ॥
सारसं सलिलं बल्यं तृष्णाघ्नं मधुरं लघु ।
रोचनं तुवरं रूक्षं बद्धविण्मूत्रलं मतम् ॥
अथ ताडागस्य लक्षणं गुणाश्च ।
‘प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुसंवत्सरोषितः ।
जलाशयस्तडागः स्यात्ताडागं तज्जलं स्मृतम् ॥
ताडागमुदकं स्वादु कषायं कटुपाकि च ।
वातलं बद्धविण्मूत्रमस्रकफपित्तापहम् ॥”
अथ वाप्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।

"पाषाणैरिष्टकाभिर्वा बद्धकूपा हृहत्तरा ।
ससोपाना भवेद्वापी तज्जलं वाप्यमुच्यते ॥
वाप्यं वारि यदि क्षारं पित्तकृत् कफवातहृत् ।
तदेव मिष्टं कफकृत् वातपित्तहरं भवेत् ॥"
अथ कौपस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः ।
बद्धोऽबद्धः स कूपः स्यात्तदम्भः कौप्यमुच्यते ॥
कौपं पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हितं लघु ।
तत् क्षारं कफवातघ्नं दीपनं कफकृत् परम् ॥"
अथ चौण्ड्रस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"शिलाकीर्णं स्वयं श्वभ्रं नीलाञ्जनसमोदकम् ।
लतावितानसंछन्नं चौण्ड्रमित्यभिधीयते ॥
अश्मादिभिरबद्धं यत्तत् चौण्ड्रमिति चापरे ।
तत्रत्यमुदकं चौण्ड्रं मुनिभिः समुदाहृतम् ॥
चौण्ड्रं वह्निकरं नीरं रूक्षं कफहरं लघु ।
मधुरं पित्तनुद्रुच्यं पाचनं विशदं स्मृतम् ॥"
अथ पाल्वलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"अल्पं सरः पल्वलं स्यात् यत्र चन्द्रार्कगे रवौ ।
न तिष्ठति जलं किञ्चित् तत्रत्यं वारि पाल्वलम् ॥
पाल्वलं वार्य्यभिष्यन्दि गुरु स्वादु त्रिदोषकृत् ॥"
अथ विकिरस्य जलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"नद्यादिनिकटे भूमिर्य्या भवेद्वालुकामयी ।
उद्भाव्यते ततो यत्तु तज्जलं विकिरं विदुः ॥
विकिरं शीतलं स्वच्छं निर्दोषं लघु तत् स्मृतम् ।
तुवरं स्वादु पित्तघ्नं क्षारं तत् पित्तलं मनाक् ॥"
अथ केदारस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"केदारं क्षेत्रमुद्दिष्टं केदारं तज्जलं स्मृतम् ।
केदारं वार्य्यभिष्यन्दि मधुरं गुरु दोषकृत् ॥"
अथ दृष्टिजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"वार्षिकं तदहर्वृष्टं भूमिष्ठमहितं जलम् ।
त्रिरात्रमुषितं तत्तु प्रसन्नममृतोपमम् ॥"
अथ हेमन्तादिकालविशेषे विहितो जल-
विशेषः ।
"हेमन्ते सारसं तोयं ताड़ागं वा हितं स्मृतम् ।
हेमन्ते विहितं तोयं शिशिरेऽपि प्रशस्यते ॥
वसन्तग्रीष्मयोः कौपं वाप्यं वा नैर्झरं जलम् ।
न देयं वारि नादेयं वसन्तग्रीष्मयोर्बुधैः ॥
विषवद्वनवृक्षाणां पत्राद्यैर्दूषितं यतः ।
औद्भिदं वान्तरीक्षं वा कौपं वा प्रावृषि स्मृतम् ॥
शस्तं शरदि नादेयं नीरमंशूदकं परम् ।
दिवा रविकरैर्जुष्टं निशि शीतकरांशुभिः ॥
ज्ञेयमंशूदकं नाम स्निग्धं दोषत्रयापहम् ।
अनभिष्यन्दि निर्द्दोषमान्तरीक्षजलोपमम् ॥
बल्यं रसायनं मेध्यं शीतं लघु सुधासमम् ॥"
रविकरैर्जुष्टमित्युक्ते दिवापदं समस्तदिवस-
प्राप्त्यर्थं शीतकरांशुभिर्जुष्टमित्युक्ते निशेतिपदं
समस्तरात्रिप्राप्त्यर्थम् । अन्यच्च ।
"शरदि स्वच्छमुदयादगस्त्यस्याखिलं हितम् ॥"
दृद्धसुश्रुतस्तु ।
"पौषे वारि सरोजातं माघे तत्तु तड़ागजम् ।
फाल्गुने कूपसम्भूतं चैत्रे चौण्ड्यं हितं मतम् ॥
वैशाखे नैर्झरं नीरं ज्यैष्ठे शस्तं तथौद्भिदम् ।
आषाढ़े शस्यते कौपं श्रावणे दिव्यमेव च ॥
भाद्रे कौपं पयः शस्तमाश्विने चौण्ड्यमेव च ।
कार्त्तिके मार्गशीर्षे च जलमात्रं प्रशस्यते ॥"
अथ जलस्य ग्रहणकालः ।
"भौमानामम्भसां प्रायो ग्रहणं प्रातरिष्यते ।
शीतत्वं निर्म्मलत्वञ्च यतस्तेषां महान् गुणः ॥"
अथ जलस्य पाने विधिः ।

"अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्न-
मनम्बुपानाच्च स एव दोषः ।
तस्मान्नरो वह्निविवर्द्धनाय
मुहुर्म्मुहुर्व्वारि पिबेदभूरि ॥"

अथ शीतलजलपानस्य विषयाः ।
"मूर्च्छापित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ।
भ्रमे श्रमे विदग्धेऽन्ने तमके वमथौ तथा ।
ऊर्द्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते ॥"
अथ तन्निषेधः ।
"पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे ।
आध्माने स्तिमिते कोष्ठे सद्यः शुद्धौ नवज्वरे ॥
अरुचिग्रहणीगुल्मश्वासकासेषु विद्रधौ ।
हिक्कायां स्नेहपाने च शीताम्बु परिवर्ज्जयेत् ॥"
अथाल्पजलपानस्य विषयाः ।
"अरोचके प्रतिश्याये मन्देऽग्नौ श्वयथौ क्षये ।
मुखप्रसेके जठरे कुष्ठे नेत्रामये ज्वरे ।
व्रणे च मधुमेहे च पिबेत् पानीयमल्पकम् ॥"
अथ जलपानस्यावश्यकता ।
"जीवानां जीवनं जीवो जगत् सर्व्वन्तु तन्मयम् ।
अतोऽत्यन्ततया सुक्तो न क्वचित् वारि वार्य्यते ॥"
हारीतश्च ।
"तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यःप्राणविनाशिनी ।
तस्माद्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणम् ॥
तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमु-
ञ्चति ।
अतः सर्व्वास्ववस्थासु न क्वचित् वारि वारयेत् ॥"
अथ प्रशस्तं जलम् ।
"अगन्धमव्यक्तरसं सुशीतं तर्षनाशनम् ।
अच्छं लघु च हृद्यञ्च तोयं गुणवदुच्यते ॥"
अथ निन्दितं जलम् ।
"पिच्छिलं क्रमिलं क्लिन्नं पर्णशैवालकर्द्दमैः ।
विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं न हितं जलम् ॥
कलुषं छन्नमम्भोजपर्णनीलीतृणादिभिः ।
दुर्द्दर्शजमसंसृष्टं सौरचान्द्रमसांशुभिः ॥
अनार्त्तवं वार्षिकमपि प्रथमं तच्च भूमिगम् ।
व्यापन्नं परिहर्त्तव्यं सर्व्वदोषप्रकोपणम् ॥
तत् कुर्य्यात् स्नानपानाभ्यां तृष्णाध्मानोदर-
ज्वरान् ।
कासाग्निमान्द्याभिष्यन्दिकण्डूगण्डादिकांस्तथा ॥"
अथ दुष्टजलस्य निर्द्दोषीकरणोपायः ।
"निन्दितं चापि पानीयं क्वथितं सूर्य्यतापितम् ।
सुवर्णं रजतं लोहं पाषाणं सिकतां मृदम् ॥
भृशं संताप्य निर्व्वाप्य सप्तधा साधितं तथा ।
कर्पूरजातिपुन्नागपाटलादिसुवासितम् ॥
शुचिसान्द्रपटस्रावैः क्षुद्रजन्तुविवर्ज्जितम् ।
स्वच्छं कनकमुक्ताद्यैः शुद्धं स्याद्दोषवर्ज्जितम् ॥
पद्ममूलबिसग्रन्थिमुक्ताकनकशैवलैः ।
गोमेदेन च वस्त्रेण कुर्य्यादम्बुप्रसादनम् ॥"
अथ पीतस्य जलस्य पाकावधिः ।

"आमं जलं जीर्य्यति याममात्रं
तदर्द्धमात्रं शृतशीतलञ्च ।
तदर्द्धमात्रं तु शृतं कदुष्णं
पयःप्रपाकेऽवधिरेष उक्तः ॥"

इति भावप्रकाशे वारिवर्गः ॥

अथ जले भगवत्पूजाविधिः ।
"उत्थापितेऽर्कांशुतो जाते शीतलेन सुगन्धिना ।
जलेन पूरिते पात्रे श्रीकृष्णमुपवेशयेत् ॥
नित्यार्चाविधिनाभ्यर्च्य सायं सन्ध्यामुपास्य च ।
देवं सिंहासने नीत्वा गन्धादिभिरथार्च्चयेत् ॥
नीराज्य देवं सर्व्वेभ्यो दत्त्वा तीर्थं भजेत् स्वयम् ।
द्वादश्यान्तु विशेषेण रात्रौ तोयस्थमर्च्चयेत् ॥"
तन्माहात्म्यं यथा, गारुड़े ।
"स्वर्णपात्रेऽथवा रौप्ये ताम्रे वा मृण्मयेऽपि वा ।
तोयस्थं योऽर्च्चयेद्भक्त्या शालग्रामसमुद्भवम् ॥
चक्राङ्कितं वा भूपाल ! निवृत्ते मधुमाधवे ।
प्रतिमां स महाभागस्तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥
यावद्धराधरो लोके यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
तावत्तस्य कुले कश्चिन्न भवेद्भूप ! नारकी ॥
तस्माज्ज्यैष्ठे सदा भूप ! तोयस्थं पूजयेद्धरिम् ।
वीततापो नरस्तिष्ठेद्यावदाभूतसंप्लवम् ॥
हृतैः सुशीतलैस्तोयैस्तुलसीदलवासितैः ।
शुचिशुक्रगते काले येऽर्च्चयिष्यन्ति केशवम् ॥
जलस्थं विविधैः पुष्पैर्म्मुच्यते यमयातनात् ॥
जलस्था यतो विष्णुर्जलशायी जलप्रियः ।
तस्माद्ग्रीष्मे विशेषेण जलस्थं पूजयेद्धरिम् ॥
नीरमध्यस्थितं कृत्वा शालग्रामसमुद्भवम् ।
योऽभ्यर्च्चयेन्महाभक्त्या स भवेत् कुलपावनः ॥
कर्किराशिगते सूर्य्ये मिथुनस्थे विशेषतः ।
येनार्च्चितो हरिर्भक्त्या जलमध्ये महीपते ! ॥
द्वादश्यान्तु विशेषेण जलस्थं जलशायिनम् ।
योऽभ्यर्च्चयेत् कृतं तेन यज्ञकोटिशतं भुवि ॥
पात्रे गन्धादिकं कृत्वा यः क्षिपेद्गरुड़ध्वजम् ।
द्वादश्यां पूजयेद्रात्रौ मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥"
किञ्च ।
"जनागमे प्रकुर्व्वन्ति जलस्थं वै जनार्द्दनम् ।
ते नरा नृपतिश्रेष्ठ ! तेषां वै नरकं ध्रुवम् ॥"
"तथैवात्युष्णसमये कालिन्द्यादौ विशेषतः ।
सम्पादयेद्भगवतो जलक्रीड़ामहोत्सवम् ॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

जलः, त्रि, (जलति आच्छादयति विनाशयति वा ज्ञानं बुद्धिप्रतिभां वेति । जल + अच् ।) जड़ः । इति मेदिनी । ले, १८॥ (यथा, काशीखण्डे । २६ । ६६ ।
"जाड्यविध्वंसनकरी जगद्योनिर्ज्जलाविला ॥"
"जलानां जड़ानामज्ञानानामित्यर्थः । आविलेव कलुषितेव आवृतेवेति वा ।" इति तट्टीका ।)

जलकण्टकः, पुं, (जले जातः कण्टकः । कण्टकान्वितत्वादेवास्य तथात्वम् ।) शृङ्गाटः । पानी-

अन्नं चापि प्रभवति पानीयात् कुरुसत्तम ।
नीरजातेन हि विना न किञ्चित् सम्प्रवर्त्तते ॥
यास्त्वोषध्यो महाराज । वीरुधश्च जलोद्भवाः ।
यतः प्राणभृतां प्राणाः सम्भवन्ति विशाम्पते ॥
तस्मात् पानीयदानाद्धि न परं विद्यते क्वचित् ।
तच्च दद्यान्नरो नित्यं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ॥
धन्यं यशस्यमायुष्यं जलदानमिहोच्यते ।
शत्रूंश्चाप्यधि कौन्तेय । सदा तिष्ठति तोयदः ॥
सर्व्वकामानवाप्नोति कीर्त्तिञ्चैवेह शाश्वतीम् ।
प्रेत्य चानन्त्यमश्नाति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते ॥
तोयदो मनुजव्याघ्र । स्वर्गं गत्वा महाद्युते ।
अक्षयान् समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन्मनुः ॥”

इति महाभारते दानधर्म्मे ॥ * ॥

‘एकहस्तधृतं तोयमभक्ष्यं सर्व्वसम्मतम् ॥’

इति ब्रह्मवैवर्त्ते जन्मखण्डम् ॥ * ॥

‘उद्धृतं वामहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः ।
सुरापानेन तुल्यं स्यात्मनुराह प्रजापतिः ॥’

इति मनुः ॥

तस्य वेदोक्तपर्य्यायाः । अर्णः १ क्षोदः २ क्षद्म ३ नभः ४ अम्भः ५ कवन्धम् ६ सलिलम् ७ वाः ८ वनम् ९ घृतम् १० मधु ११ पुरीषम् १२ पिप्पलम् १३ क्षीरम् १४ विषम् १५ रेतः १६ कशः १७ जन्म १८ बृबूकम् १९ बुसम् २० तुग्र्या २१ बर्ब्बुरम् २२ सुक्षेम २३ धरुणम् २४ सुरा २५ अररिन्दानि २६ ध्वस्मन्वत् २७ जामि २८ आयुधानि २९ क्षपः ३० अहिः ३१ अक्षरम् ३२ स्रोतः ३३ तृप्तिः ३४ रसः ३५ उदकम् ३६ पयः ३७ सरः ३८ भेषजम् ३९ सहः ४० शवः ४१ यहः ४२ ओजः ४३ सुखम् ४४ क्षत्रम् ४५ आवयाः ४६ शुभम् ४७ यादुः ४८ भूतम् ४९ भुवनम् ५० भविष्यत् ५१ आपः ५२ महत् ५३ व्योम ५४ यशः ५५ महः ५६ सर्णीकम् ५७ स्वृतीकम् ५८ सतीनम् ५९ गहनम् ६० गभीरम् ६१ गम्भनम् ६२ ईम् ६३ अन्नम् ६४ हविः ६५ सद्म ६६ सदनम् ६७ ऋतम् ६८ योनिः ६९ ऋतस्य योनिः ७० सत्यम् ७१ नीरम् ७२ रयिः ७३ सत् ७४ पूर्णम् ७५ सर्व्वम् ७६ अक्षितम् ७७ बर्हिः ७८ नाम ७९ सर्पिः ८० अपः ८१ पवित्रम् ८२ अमृतम् ८३ इन्दुः ८४ हेम ८५ स्वः ८६ सर्गाः ८७ शम्बरम् ८८ अभ्वम् ८९ वपुः ९० अम्बु ९१ तोयम् ९२ तूयम् ९३ कृपीटम् ९४ शुक्रम् ९५ तेजः ९६ स्वधा ९७ वारि ९८ जलम् ९९ जलाषम् १०० । इत्येकशतमुदकनामानि । इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ * ॥

अस्य गुणाः ।

“पानीयं श्रमनाशनं क्लमहरं मूर्च्छापिपासापहं
तन्द्राच्छर्द्दिविबन्धहृद्बलकरं निद्राहरं तर्पणम् ।
हृद्यं गुप्तरसं ह्यजीर्णशमकं नित्यं हितं शीतलं
लघ्वच्छं रसकारणं निगदितं पीयूषवज्जीवनम् ॥”

अथ तस्य भेदाः ।

“पानीयं मुनिभिः प्रोक्तं दिव्यं भौममिति द्विधा ।
दिव्यं चतुर्व्विधं प्रोक्तं धाराजं करकाभवम् ॥
तौषारञ्च तथा हैमं तेषु धारं गुणाधिकम् ॥”

तत्र धारस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“धाराभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीतवाससा ।
शिलायां वा सुधायां वा धौतायां पतितञ्च यत् ॥
सौवर्णे राजते ताम्रे स्फाटिके काचनिर्म्मिते ।
भाजने मृण्मये चापि स्थापितं धारमुच्यते ॥
धारं नीरं त्रिदोषघ्नमनिर्द्देश्यरसं लघु ।
सौम्यं रसायनं बल्यं तर्पणं ह्लादि जीवनम् ॥
पाचनं मतिकृन्मूर्च्छातन्द्रादाहश्रमक्लमान् ।
तृष्णां हरति तत्पथ्यं विशेषात् प्रावृषि स्मृतम् ॥”

अथ धाराजलस्य भेदौ ।

“धाराजलञ्च द्विविधं गाङ्गसामुद्रभेदतः ॥”

तत्र गाङ्गसामुद्रयोर्लक्षणं गुणाश्च ।

‘आकाशगङ्गासम्बन्धि जलमादाय दिग्गजाः ।
मेघैरन्तरिता वृष्टिं कुर्व्वन्तीति वचः सताम् ॥
गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायो वर्षति वारिदः ।
सर्व्वथा तज्जलं पेयं तथैव चरके वचः ॥
स्थापितं हैमने पात्रे राजते मृण्मयेऽपि वा ।
शाल्यन्नं येन संसिक्तं भवेदक्लेदिवर्णवत् ॥
तद्गाङ्गं सर्व्वदोषघ्नं ज्ञेयं सामुद्रमन्यथा ।
तत्तु सक्षारलवणं शुक्रदृष्टिबलापहम् ।
विस्रञ्च दोषलं तीक्ष्णं सर्व्वकर्म्मसु गर्हितम् ।
सामुद्रन्त्वाश्विने मासि गुणैर्गाङ्गवदादिशेत् ॥
यतोऽगस्त्यस्य दिव्यर्षेरुदयात् सकलं जलम् ।
निर्म्मलं निर्व्विषं स्वादु शुक्रलं स्याददोषलम् ॥”

अतएवाह ।

‘फूत्कारविषवातेन नागानां व्योमचारिणाम् ।
वर्षासु सविषं तोयं दिव्यमप्याश्विनं विना ॥”

अथानार्त्तवजलगुणाः ।

‘अनार्त्तवं प्रमुञ्चन्ति वारि वारिधराश्च यत् ।
तत्त्रिदोषाय सर्व्वेषां देहिनां परिकीर्त्तितम् ॥”

अनार्त्तवं पौषादिमासचतुष्टयविषयम् ।

अथ कारकजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।

‘दिव्यवाय्वग्निसंयोगात् संहताः खात् पतन्ति याः ।
पाषाणखण्डवच्चापस्ताः कारक्योऽमृतोपमाः ॥
कारकाजं जलं रूक्षं विशदं गुरु च स्थिरम् ।
दारुणं शीतलं सान्द्रं पित्तघ्नं कफवातकृत् ॥’

अथ तौषारजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्निरापश्च तद्भवाः ।
धूमावयवनिर्म्मुक्तास्तुषाराख्यास्तु ताः स्मृताः ॥”

अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्निः । नदीमारभ्य समुद्रपर्य्यन्तं वह्निरास्ते । तद्भवाः वह्निभवाः । धूमावयवनिर्म्मुक्ताः धर्म्मांशरहिताः आपस्तुषाराख्याः । तुष इति लोके तुष इति च ।

‘अपथ्याः प्राणिनां प्रायो भुवस्त्वाप्यास्तु साहिताः ।
तुषाराम्बु हिमं रूक्षं स्याद्वातलमपित्तलम् ॥
कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निमेहगण्डादिरोगनुत् ॥”

अथ हैमजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“हिमवच्छिखराम्भोऽब्दो यदाभूयाभिवर्षति ।
घनाद्भवं हिमं हैमं जलमाहुर्म्मनीषिणः ।
हिमाम्बु शीतं पित्तघ्नं गुरु वातविवर्द्धनम् ॥”

हैमं जलं कुयजलम् । अन्ये तु ।

“और्व्वानलधूमैरिह
मम्बु समुद्रस्य यद्घनीभूतम् ।
पवमानीतमुदीच्यां
तद्धिममिति कथ्यते मुनिभिः ॥

हिमं कुहस इति लोके ।

हिमन्तु शीतलं रूक्षं दारुणं सूक्ष्ममित्यपि ।
न सदूषयते वातं नच पित्तं न वा कफम् ॥”

अथ भौमं जलं तद्भेदाश्च ।

“भौममम्भो निगदितं प्रथमं त्रिविधं बुधैः ।
जाङ्गलं परमानूपं ततः साधारणं क्रमात् ॥

तेषां लक्षणानि गुणाश्च ।

‘अल्पोदकोऽल्पवृक्षश्च पित्तरक्तामयान्वितः ।
ज्ञातव्यो जाङ्गलो देशस्तत्रत्यं जाङ्गलं जलम् ॥
बहूदको बहुवृक्षश्च वातश्लेष्मामयान्वितः ।
देशोऽनूप इति ख्यात आनूपं तद्भवं जलम् ॥
मिश्रचिह्नस्तु यो देशः स हि साधारणः स्मृतः ।
तस्मिन् देशे यदुदकं तत्तु साधारणं स्मृतम् ॥
जाङ्गलं सलिलं रूक्षं लवणं लघु तत्तु ।
वह्निकृत्कफहृत् पथ्यं विकारान् कुरुते बहून्
आनूपं ह्यभिष्यन्दि स्वादु स्निग्धं घनं गुरु ।
साधारणन्तु मधुरं दीपनं शीतलं लघु ॥
तर्पणं रोचनं तृष्णादाहदोषत्रयप्रणुत् ॥”

अथ भौमानामेव नादेयादीनां लक्षणानि गुणाश्च । तत्र नादेयस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्त्तितम् ।
नादेयमुदकं रूक्षं वातलं लघु दीपनम् ॥
अनभिष्यन्दि विशदं कटुकं कफपित्तनुत् ।
नद्यः शीघ्रवहा लघ्व्यः सर्व्वा याश्चामलोदकाः ।
गुर्व्व्यः शैवालसञ्छन्ना मन्दगाः कलुषाश्च याः ।
नदीसरस्तडागस्य कूपप्रस्रवणादिषु ।
उदके देशभेदेन गुणान् दोषांश्च लक्षयेत् ॥

अथौद्भिदस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“विदार्य्य भूमिं निम्नां यन्महत्या धारया स्रवेत् ।
तत्तोयमौद्भिदं नाम वदन्तीति महर्षयः ।
औद्भिदं वारि पित्तघ्नमविदाह्यतिशीतलम्
प्रीणनं मधुरं बल्यमीषद्वातकरं लघु ॥’

अथ नैर्झरस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“शैलसानुस्रवद्वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ।
स तु प्रस्रवणश्चापि तत्रत्यं नैर्झरं जलम् ॥
नैर्झरं रुचिकृन्नीरं कफघ्नं दीपनं लघु ।
मधुरं कटुकं पाके वातलं स्यादपित्तलम् ॥”

अथ सारसस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“नद्याः शैलादिरुद्धाया यत्र सम्भूय तिष्ठति ।
तत् सरो जलजच्छन्नं तत्स्थं सारसं स्मृतम् ॥
सारसं सलिलं बल्यं तृष्णाघ्नं मधुरं लघु ।
रोचनं तुवरं रूक्षं बद्धमूत्रमलं स्मृतम् ॥”

अथ तडागस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुवर्षव्युषोषितः ।
जलाशयस्तडागः स्यात्ताडागं तज्जलं स्मृतम् ।
ताडागमुदकं स्वादु कषायं कटुपाकि च ।
वातलं बद्धविण्मूत्रं रक्तपित्तकफापहम् ॥”

अथ वाप्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।

जलधिः, पुं, (जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति । जल+धा+"कर्म्मण्यधिकरणे च ।" ३ । ३ । ९३ । इति किः ।) समुद्रः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४८० ।
"या दक्षिणा त्वमन्यामदक्षिणो दक्षिणस्त्व-मितरस्याम् ।
जलधिरिव मध्यसंस्थो न वेलयोः स्वस्थमाचरसि ॥")
दशशङ्कुसङ्ख्या । सा तु शतलक्षकोटयः । इति लीलावती ॥

जलधिगा, स्त्री, (जलधिं समुद्रं गच्छतीति । गम+डः । स्त्रियां टाप् ।) नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥

जलधिजा, स्त्री, (जलधौ जायते इति । जन्+"सप्तम्यां जनेर्डः ।" इति डः ।) लक्ष्मीः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलधेनुः, स्त्री, (जलकल्पिता धेनुः ।) दानार्थकृत्रिमधेनुः । यथा,—
होतोवाच ।
"जलधेनुं प्रवक्ष्यामि पुण्येऽह्नि विधिपूर्व्वकम् ।
गोचर्म्ममात्रं भूभागं गोमयेनोपलेपयेत् ॥
तत्र मध्ये च राजेन्द्र ! पूर्णकुम्भन्तु विन्यसेत् ।
जलपूर्णं सुगन्धाढ्यं कर्पूरागुरुचन्दनैः ॥
वासितां गन्धतोयेन तां धेनुं परिकल्पयेत् ।
वत्सं तथापरं कल्पं घृतेन परिपूरितम् ॥
वर्द्धनीकं महाराज ! पत्रपुष्पैः समन्वितम् ।
दूर्व्वाङ्कुरैरुपस्तीर्य्य स्रगदामैश्च विभूषितम् ॥
पञ्चरत्नानि निःक्षिप्य तस्मिन् कुम्भे नराधिप ! ।
मांसीमुशीरं कुष्ठञ्च तथा शैलेयवालुकम् ॥
आमलासर्षपास्तेताः सर्व्वधान्यानि पार्थिव ! ।
चतुर्दिक्षु पात्राणि चत्वार्य्येव प्रकल्पयेत् ॥
एवं घृतमयं पात्रं द्वितीयं दधिपूरितम् ।
तृतीयं मधुनश्चैव चतुर्थं शर्क्कराकृतम् ॥
सुवर्णं मुखञ्चापि शृङ्गं कृष्णागुरूणि च ।
प्रशस्तपत्रश्रवणां मुक्ताफलमयेक्षणाम् ॥
ताम्रपृष्ठां कांस्यदोहां दर्भरोमसमन्विताम् ।
पुच्छं सूत्रमयं कृत्वा कृष्णाभरणघण्टिकाम् ॥
कम्बले पुष्पमालाश्च गुडास्यां शुक्तिदन्तिकाम् ।
जिह्वां शर्करया कृत्वा नवनीतेन च स्तनम् ॥
इक्षुपादान्तु राजेन्द्र ! गन्धपुष्पोपशोभिताम् ।
कृष्णाजिनोपरि स्थाप्य वस्त्रैराच्छादितान्तु ताम् ॥
गन्धपुष्पैः समभ्यर्च्च विप्राय विनिवेदयेत् ।
एवं धेनुं तदा दत्त्वा ब्राह्मणे वेदपारगे ॥
साधुविप्राय राजेन्द्र ! श्रोत्रियायाहिताग्नये ।
तपोवृद्धे वयोवृद्धे दातव्या च कुटुम्बिने ॥
यो ददाति नरो राजन् ! यः पश्यति शृणोति च ।
प्रतिगृह्णाति यो विप्रः सर्व्वे मुच्यन्ति पातकात् ॥
ब्रह्महा पितृहा गोघ्नः सुरापो गुरुतल्पगः ।
विमुक्तः सर्व्वपापैस्तु विष्णुलोकं स गच्छति ॥
योऽश्वमेधेन यजते समाप्तवरदक्षिणः ।
जलधेनुञ्च यो दद्यात् सममेतन्नराधिपः ।
जलाहारस्त्वेकदिनं तिष्ठेच्च जलधेनुदः ।
अथवा हविरेकदिने यः पयोव्रतमास्थितः ॥
प्राप्तकोऽपि त्रिरात्रं वै तिष्ठेदेवं न संशयः ।
यत्र क्षीरवहा नद्यो मधुपायसकर्द्दमाः ॥
यत्र चाप्सरसां गीतं तत्र यान्ति जलप्रदाः ।
दाता च दायकश्चैव प्रतिग्राही च यो द्विजः ॥
ते सर्व्वे पापनिर्म्मुक्ता विष्णुलोकञ्च प्राप्नुयुः ॥"
इति वाराहे जलधेनुमाहात्म्यनामाध्यायः ॥

जलनकुलः, पुं, (जले नकुल इव ।) जलजन्तुविशेषः । धाड़िया इति उद्‌विड़ाल इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । उद्रः २ जलमार्ज्जारः ३ जलाखुः ४ जलप्लवः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः । जलविड़ालः ६ नीराखुः ७ । इति हारावली । । ७६ ॥ पानीयनकुलः ८ वसी ९ । इति हेमचन्द्रः ॥

जलनिधिः, पुं, (जलानि निधीयन्तेऽस्मिन्निति । धा+"कर्म्मण्यधिकरणे च ।" ३ । ३ । ९३ । इति किः । जलानां निधिरिति वा ।) समुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । २ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६१४ ।
"सरित इव यस्य गेहे शुष्यन्ति विशालगोत्रजा नार्य्यः ।
धाराभिश्च स तृप्यति जलनिधिलहरीषु जलद इव ॥"
चतुःसंख्या समुद्रवाचित्वात् । यथा, सतत्त्वमुक्तावल्याम् ।
"वारे शीतकरं तिथौ जलनिधिं मेऽमिष योगे द्वयम् ॥" इति ॥)

जलनिर्गमः, पुं, (गम+"ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ।" ३ । ३ । ५८ । इति भावे अप् । जलानां निर्गमो वहिर्गमनं यस्मात् ।) प्राकारगृहभित्त्यादिषु जलनिःसरणमार्गः । इति भरतः ॥ देवकुलप्राकारादिषु जलनिःसरणद्वारम् । इति सर्व्वानन्दः ॥ तत्पर्य्यायः । भ्रमः २ । इत्यमरः । १।१०।३७ ॥ वक्रम् ३ पुटभेदः ४ । इति स्वामी ॥

जलनीली, स्त्री, (जलं नीलयतीति । नील+तत् करोतीति णिच्+ततः "कर्म्मण्यण् ।"३।२।१ । इत्यण् । ततो ङीष् ।) शैवालम् । इत्यमरः । १ । १० । ३८ ॥ (शैवालशब्देऽस्या विवृतिर्द्रष्टव्या ॥)

जलन्धरः, पुं, (जलं ब्रह्मनेत्रच्युताश्रुजलं धरतीति । जल+धृ+बाहुलकात् खच् मुम् च ।) असुरविशेषः । तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—
इन्द्रः शिवं द्रष्टुं शिवलोकं गत्वा एकं भयानकं पुरुषं दृष्ट्वा तं पुनःपुनः पप्रच्छ ईश्वरः क्व गतः । स उत्तरं न ददौ इन्द्रः क्रुद्धस्तं वज्रेण जघान । ततो रुद्रस्तेजसा प्रजज्वाल । तत इन्द्रो भीतस्तं प्रणम्य तुष्टाव रुद्रस्तुष्ट इन्द्रदाहार्थोत्पन्नं भालनेत्रस्थवह्निं गृहीत्वा गङ्गासागरसङ्गमे प्राक्षिपत् ततः स बालरूपो भूत्वा रुरोद तस्य रोदनशब्देन सप्तलोका वधिरीकृतास्तच्छ्रुत्वा ब्रह्मा विस्मितस्तत्रागत्य तं बालं समुद्रक्रोड़े दृष्ट्वा तं पप्रच्छ कस्यायं पुत्त्रः समुद्रस्तं प्रणम्योवाच मम पुत्त्रः अस्य जातकर्म्मादि कुरु इत्युक्ता ब्रह्मा क्रोड़े ददौ स बालस्तस्य श्मश्रु दधार श्मश्रु धुन्वतो ब्रह्मणो नेत्राभ्यां जलमगमत् ब्रह्मा समुद्रमुवाच यस्मादनेन मम नेत्राभ्यां निर्गतं जलं धृतं तस्मादयं जलन्धरनामा अधुनैव सर्व्वशास्त्रवेत्ता रुद्रं विना सर्व्वभूतावध्यश्च भविष्यति इत्युक्ता शुक्रमाहूय तमसुरराज्ये न्यवेशयत् स कालनेमिसुतां वृन्दामुपयेमे । इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥

जलपतिः, पुं, (जलस्य पतिः ।) वरुणः । इति हेमचन्द्रः । २ । १०२ ॥ (अस्य जलपतित्वकथा यथा, काशीखण्डे । १२ । ८६—९५ ।
"ततस्तं तनयः दृष्ट्वा पितरं प्रणिपत्य च ।
जगाम तूर्णं तपसे श्रीमद्वाराणसीं पुरीम् ॥
तत्र तप्त्वा तपो घोरं लिङ्गं संस्थाप्य शाम्भवम् ।
पञ्चवर्षसहस्राणि स्थितः पाषाणनिश्चलः ॥
आविरासीन्महादेवस्तुष्टस्तत्तपसा ततः ।
उवाच कार्द्दमे ! ब्रूहि किं ददामि वरोत्तमम् ॥
कार्द्दमिरुवाच ।
यदि नाथ ! प्रसन्नोऽसि भक्तानामनुकम्पक ! ।
सर्व्वासामाधिपत्यं मे देह्यपां यादसामपि ॥
इति श्रुत्वा महेशानः सर्व्वचिन्तितदः प्रभुः ।
अभ्यषिञ्चत तं तत्र वारुणे परमे पदे ॥
रत्नानामब्धिजातानामम्भोधीनां सरितामपि ।
सरसां पल्वलानाञ्च वाप्यनुस्रोतसां पुनः ॥
जलाशयानां सर्व्वेषां प्रतीच्याश्चापि वै दिशः ।
अधीश्वरः पाशपाणिर्भव सर्व्वामरप्रियः ॥")
समुद्रः । अपांपतिरित्यमरदर्शनात् ॥

जलपारावतः, पुं, (जले पारावत इव ।) पक्षिविशेषः । तत्पर्य्यायः । कोषी २ जलकपोतः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलपित्तं, क्ली, (जलानां पित्तमिव ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥

जलपिप्पली, स्त्री, (जलजाता पिप्पली ।) पिप्पलीविशेषः । पनिसगा इति लोके । जलपिपरी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । महाराष्ट्री २ शारदी ३ तोयवल्लरी ४ मत्स्यादनी ५ मत्स्यगन्धा ६ लाङ्गली ७ शकुलादनी ८ अग्निज्वाला ९ चित्रपत्री १० प्राणदा ११ तृणशीता १२ बहुशिखा १३ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मलशोधनत्वम् । व्रणकीटादिदोषरसदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।
"जलपिप्पल्यभिहिता शारदी शकुलादनी ।
मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गलीत्यपि कीर्त्तिता ॥
जलपिप्पलिका हृद्या चक्षुष्या शुक्रला लघुः ।
संग्राहिणी हिमा रूक्षा रक्तदाहव्रणापहा ॥
कटुपाका रसा रुच्या काषाया वह्निवर्द्धिनी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
("गम्भीरो जलपिप्पल्यस्तुम्बुरुः शृङ्गवेरिका ।
तीक्ष्णोष्णकटुरूक्षाणि कफवातहराणि च ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥)

फल इति भाषा। (जले कण्टकः शत्रुरिव।) कुम्भीरः। इति हारावली। ७६॥

जलकपिः, पु, (जले कपिरिव।) शिशुमारः। इति हारावली। ७७॥

जलकरङ्कः, पु, (जलपूर्णः करङ्कः। मध्यपदलोपि-समासः।) नारिकेलफलम्। (जले करङ्कः अग्राह्यनारिकेलफलास्थि इव।) पद्मम्। शङ्खः। जललता। मेघः। इति मेदिनी। के, २२८॥

जलकल्कः, पु, (जलस्य कल्क इव।) जम्बालः। इति हारावली। २०५॥

जलकाकः, पु, (जले जलस्य वा काक इव।) पक्षिविशेषः। पानीकौडि इति भाषा। तत्-पर्य्यायः। दात्यूहः २ कालकण्टकः ३। अस्य मांसगुणाः। स्निग्धं गुरु हिमं वृष्यं मांसं जलपक्षिणाम् वातहरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलकाङ्क्ष, पु, स्त्री, (जलं काङ्क्षति अभिलषतीति। जल+काङ्क्ष+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्।) हस्ती। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जलकाङ्क्षी, [न्] पु स्त्री, (जलं काङ्क्षति अभि-लषतीति। काङ्क्ष+णिनिः।) हस्ती। इति हारावली। १४॥ जलाभिलाषिणि, त्रि॥

जलकान्तारः, पु, (जलमेव कान्तारं दुर्गमपथो यस्य यस्मै इति वा। जलाधिष्ठातृत्वादेवास्य तथात्वम्।) वरुणः। इति हेमचन्द्रः। २।१०२॥

जलकामुकः, पु, (जलस्य कामुकः अभिलाषुकः।) कुटुम्बिनीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (स्त्री, अर्कपुष्पी। यथा, भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे।

"अर्कपुष्पी क्रूरकर्म्मा पयस्या जलकामुका॥")

जलकिराटः, पुं (जले किरः शूकर इव अटति गच्छतीति। अट+अच्।) ग्राहः। इति हारावली। ७७॥

जलकुक्कुटी, स्त्री, (जले कुक्कुट इव। ततः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।) गङ्गाचिल्ली। इति हारावली। ८६॥

जलकुक्कुभः, पुं, (जले कुक्कुभः पक्षिविशेष इव।) जलचरपक्षिविशेषः। कोड़ापाखी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कोयष्टिः १ शिखरी २। इति हेमचन्द्रः॥

जलकुन्तलः, पुं, (जलस्य कुन्तलः केश इव।) शैवालम्। इति भूरिप्रयोगः॥ (शैवालशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया।)

जलकूपी, स्त्री, (जलस्य कूपीव।) कूपगर्त्तः। पुष्करिणी। इति मेदिनी। पे, २४॥

जलकूर्म्मः, पुं, (जले कूर्म्म इव। प्रवसमये कूर्म्म-स्येव दृश्यत्वादस्य तथात्वम्।) शिशुमारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जलकेशः, पुं (जलस्य केश इव।) शैवालम्। इति हारावली। १०६॥

जलक्रीड़ा, स्त्री, (जलेन जले वा क्रीड़ा।) नदादौ वयस्यादिभिः सह जलाभिःसेकादि-क्रीड़ा। तत्पर्य्यायः। कल्लावम् १ यादुध्वी २ करपत्रिका ४। इति हारावली। ११६॥ (यथा, महाभारते। १। १२८। ३६।

"सहिता भ्रातरः सर्व्वे जलक्रीड़ामवाप्नुमः॥")

जलगुल्मः, पु, (जलस्य गुल्म इव।) जलावर्त्तः। कच्छपः। जलचत्वरम्। इति मेदिनी। मे, ६०॥

जलङ्गः, पु, (जलं गच्छतीति। जल+गम्+डः। ततो मुम्।) महाकालः। लताविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥

जलङ्गमः, पुं, (जलं ग्रामान्तजलभूमिं गच्छ-तीति। जल+गम+"गमश्च।" ३। २। ४७। इति खच् मुम् च। ग्रामान्तवासित्वादेवास्य तथात्वम्।) जनङ्गमः। चाण्डालः। इत्यमर-टीकायां भरतः॥

जलचारी, [न्] पु, (जले चरतीति। चर+णिनिः।) मत्स्यः। इति शब्दचन्द्रिका॥ जल-चरे, त्रि॥ (यथा, रामायणे। ३। ७५। ६।

"ददृशुः सहिता रम्यं तड़ागं शोभनाजलम्। मरालहंसकुररैराकीर्णं जलचारिभिः॥")

जलजं, क्ली, (जले जायते इति। जन+डः।) पद्मम्। (यथा, कुमारे। २। ३०।

"वाचस्पतिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्ज्जलजासनम्॥") शङ्खः। इति मेदिनी। जे, २४॥ (यथा, रघुः। ७। ६३।

"ततः प्रियोपात्तरसेऽधरोष्ठे
निवेश्य दध्मौ जलजं कुमारः॥")

लोणारम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलजः, पु, (जले जायते इति। जल+जन्+डः।) मत्स्यः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (यथा, रामा-यणे। २। ६१। २२।

"स तादृशः सिंहबलो वृषभाक्षो नरर्षभः। स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मजो यथा॥")

जले भवमात्रे कुम्भीरशिशुमारादयः। एषां मांसगुणाः। गुरुत्वम्। उष्णत्वम्। मधुरत्वम्। स्निग्धत्वम्। वातनाशित्वम्। शुक्रवर्द्धनत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ हिज्जलवृक्षः। शैवलः। वानीरवृक्षः। शङ्खः। इति राजनिर्घण्टः॥ कुपीलुः। इति भावप्रकाशः॥ कर्कटमीन-कुम्भराश्यः मकरशेषार्द्धञ्च। इति दीपिका॥ जलजाते, त्रि॥ (यथा, हरिवंशे। ६७। ३९।

"जलजैः प्राणिभिः कीर्णां जलजैर्भूषितां शुभैः। जलजैः कुसुमैश्चित्रां जलजैर्हरितोदकाम्॥")

जलजन्तुः, पुं, (जलजातो जन्तुः।) जलजप्राणी। तत्पर्य्यायः। यादः २। इत्यमरः। १।१०।२०॥

जलजन्तुका, स्त्री, (जलजो जन्तुः। ततः संज्ञायां कन्। स्त्रियां टाप्।) जलौका। इति भरतः॥

जलजन्म, [न्] क्ली, (जले जन्म यस्य।) पद्मम्। इति हेमचन्द्रः। ४। २२८॥ (शालकन्दके, पुं। तद्यथा,—

"जलजा जलजन्मा च तथा शालकन्दकम्॥" इत्युत्तरस्थाने द्वाविंशेऽध्याये वाभटेनोक्तम्॥)

जलजम्बुका, स्त्री, (जलप्रधाना जम्बुका, क्षुद्र-जम्बूः।) क्षुद्रजम्बूः। इति भावप्रकाशः॥ भूँइजाम इति वनजाम इति च भाषा॥

जलजिह्वः, पु, (जड़ा स्वादग्रहणासमर्था जिह्वा यस्य। डस्य लः।) नक्रः। इति हारावली। ७६॥

जलडिम्बः, पु, (जले डिम्ब इव।) शम्बूकः। इति हारावली। ११२॥ (शम्बूकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

जलतापिकः, पुं, (जलतापिन्+संज्ञायां कन्।) इल्लीशमत्स्यः। काकचीमत्स्यः। इति शब्द-रत्नावली॥

जलतापी, [न्] पुं, (जलेऽपि तपति प्रकाशयती-वेति। तप+णिनिः।) इल्लीशमत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥

जलतालः, पुं, (जलं अगाधसलिलं तलति आश्रय-त्वेन गच्छतीति। तल+अण्।) इल्लीश-मत्स्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जलतिक्तिका, स्त्री, (स्वल्पा तिक्ता तिक्तिका। स्वल्पार्थे कन्। जलप्रधाना तिक्तिका।) शल्लकीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

जलत्रा, स्त्री, (जलात् त्रायते इति। त्रै+कः।) छत्रम्। इति हारावली। ४०॥

जलदः, पु, (जलं ददातीति। दा+कः।) मेघः। (यथा, मेघदूते। १३।

"मार्गं तावत् शृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपं सन्देशं मे तदनु जलद। श्रोष्यसि श्रोत्रपेयम्॥")

मुस्तकम्। इति मेदिनी। दे, २८॥ (यथा,—

"चन्दन-नागर-सहचर-भद्रोत्कट-पद्मकं-जलदजलम्।
स्तनशोषं मधुयुक्तं निवारयति शिशुकातङ्कम्॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे स्तनिकाधिकारे॥ शाकद्वीपान्तर्गतवर्षविशेषः। यथा, महा-भारते। ६। ११। २२—२३।

"वर्षाणि तेषु कौरव्य। सप्तोक्तानि मनीषिभिः। महामेरुर्महाकाशो जलदः कुमुदोत्तरः। जलधारो महाराज। सुकुमार इति स्मृतः॥")

जलदागमः, पुं, (जलदानां मेघानां आगम आगमनं यत्र।) वर्षाकालः। इति राज-निर्घण्टः॥ (यथाह वररुचिः।

"भद्रं भद्रं कृतं मौनं कोकिलैर्ज्जलदागमे। दर्द्दुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम्॥")

जलदाशनः, पुं, (अश्यते भक्ष्यते इति। अश+कर्म्मणि ल्युट्। जलदानां मेघानामशनः। मेघाः शालमत्रं भक्षयन्तीति प्रसिद्धेः।) शाल-वृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

जलधरः, पु, (धरतीति धरः। धृ+अच्। जलस्य धरः।) मेघः। (यथा, महाभारते। १। १३४। १८।

"नभो जलधरैर्यौर्नं छादयन इवांशुमान्॥")

मुस्तकम्। इत्यमरः। १।३। ७,९। ३। ११८॥ समुद्रः। इति हेमचन्द्रः॥ तिनिशवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ जलधारिणि, त्रि॥

भोगः करे षट्पदयोस्तु गड्के
भीतिर्नृणां स्याद्विपुलस्य चक्रे ॥
यस्मिन्नृचे वसेद्वासुसतात् संगणयेद्बुधः ॥"
इति समयामृतम् ॥

जलवृश्चिकः, पुं, (जले वृश्चिक इव ।) चिङ्गट-मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलवेतसः, पुं, (जलजातो वेतसः ।) वानीर-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्य्याया गुणाश्च ।
"निकुञ्चकः परिव्याधो नादेयो जलवेतसः ।
जलजो वेतसः शीतः कुष्ठघ्नो वातकोपनः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जलव्यधः, पुं, (जलं विध्यतीति । व्यध + अच् ।) कङ्कत्रोटमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलव्यालः, पुं, (जलस्थितो व्यालो हिंस्रजन्तुः ।) अलगर्द्दसर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ५ ॥ क्रूर-कर्म्मा जलजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलशयः, पुं, (जले शेते । शी + अच् । पुंसीति घो वा ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२८ ॥

जलशयनः, पुं, (जले क्षीरोदसलिले शेते इति । शी + ल्युः ।) विष्णुः । इति हलायुधः ॥

जलशायी, [न्] पुं, (जले शेते इति । शी + णिनिः ।) विष्णुः । यथा, पुराणम् ।
"जलमध्ये वराहञ्च पावके जलशायिनम् ॥"

जलशुक्तिः, स्त्री, (जलचरी शुक्तिः ।) शम्बूकः । इत्यमरः । १ । १० । २३ ॥ शामूक इति जल-सीपी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वारि-शुक्तिः २ क्षमिशुक्तिः ३ क्षुद्रशुक्तिका ४ शम्बूका ५ नखशुक्तिः ६ पुटिका ७ तोयशुक्तिका ८ । तस्या गुणाः । कटुत्वम् । स्निग्धत्वम् । दीपन-त्वम् । गुल्मशूलविषदोषनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । पाचनत्वम् । बलदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलशूकं, क्ली, (जले शूकं श्मश्रुमिव ।) शैवालम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३३ ॥ (पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा,—
"जलशूकः स्वयं गुप्ता रजन्यौ वृहतीद्वयम् ॥"
इत्युत्तरस्थानेऽष्टादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

जलशूकरः, पुं, (जले जलस्य वा शूकर इव ।) कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥

जलसर्पिणी, स्त्री, (जले सर्पति गच्छतीति । सृप + णिनि + ङीप् ।) जलौका । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७० ॥

जलसूचिः, पुं, (जले सूचिरिव । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) कङ्कत्रोटमत्स्यः । शृङ्गाटः । शिशु-मारः । जलौकायां स्त्री । इति मेदिनी । चे, २० ॥ काकः । इति हेमचन्द्रः ॥

जलस्तम्भनं, क्ली, (जलस्य स्तम्भनम् ।) मन्त्रादि-द्वारा जलगतिनिवारणम् । तन्मन्त्रो यथा,—
"ओम नमो भग[illegible] स्तम्भय स्तम्भय संस-
[illegible]मुक्ते कर्के कचर ।
[illegible] शिव ! ॥"
[illegible]ध्याय. ॥

पुस्तकान्तरे १८६ अध्यायः ॥ (जलस्तम्भनविद्या दुर्य्योधनेन विदितासीत् । अतएवायं द्वैपायन-ह्रदजलं संस्तभ्य तत्र सुष्वाप । एतत्कथा महाभारते शल्यपर्व्वणि २९ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

जलस्था, स्त्री, (जले जलबहुलप्रदेशे तिष्ठतीति । स्था + कः । स्त्रियां टाप् ।) गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जलावस्थिते, त्रि । यथा, भाग-वते । ३ । २७ । १२ ।
"यथा जलस्थ आभासो जलस्थेनावदृश्यते ।
स्वाभासेन तथा सूर्य्यो जलस्थेन दिवि स्थितः ॥")

जलहं, क्ली, (जलेन हन्यते इति । हन + बाहु-लकात् डः ।) सजलयन्त्रगृहम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलहासः, पुं, (जलानां हास इव शुक्लत्वात् ।) समुद्रफेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलाका, स्त्री, (जले आकायति प्रकाशते इति । आ + कै + कः ।) जलौकसः । इति शब्द-रत्नावली ॥

जलाक्षी, स्त्री, (जलमश्नोति व्याप्नोति करन्-तयेति । अश + अण् ।) जलपिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥

जलाखुः, पुं, (जले आखुरिव ।) जलनकुलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलाञ्चलं, क्ली, (जलमञ्चति व्याप्नोतीति । अञ्च + बाहुलकात् अलच् । यद्वा, जले अञ्चलः वस्त्रप्रान्त इव । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) शैवालम् । स्रोतो वारिनिर्गमः । इति मेदिनी । ले, १५४ ॥

जलाटनः, पुं, (जले अटति भ्रमतीति । अट + ल्युः ।) कङ्कपक्षी । इति मेदिनी । ने, १८४ ॥ (विशेषोऽस्य कङ्कशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

जलाटनी, स्त्री, (जले अटति भ्रमतीति । अट + ल्युः । स्त्रियां ङीप् ।) जलौका । इति मेदिनी । ने, १८४ ॥

जलाण्टकः, पुं, (जले अण्ठते इतस्ततो भ्रम-तीति । अठि गतौ + ण्वुल् । पृषोदरादित्वात् ठस्य टः ।) नक्रराजः । इति हारावली । ७७ ॥

जलाण्डकं, क्ली, (जले अण्डमिव कायतीति । कै + कः ।) पोताधानम् । इति शब्दरत्ना-वली ॥

जलात्मिका, स्त्री, (जलमेव आत्मा यस्याः । कप् ततः टापि अत इत्वम् ।) जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥

जलाधारः, पुं, (जलस्य आधारः ।) जलाशयः । इत्यमरः । १ । १० । २५ ॥ (यथा, याज्ञ-वल्क्ये । ३ । १४४ ।
"आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग् भवेत् ।
तथात्मैकोऽप्यनेकस्तु जलाधारेष्विवांशुमान् ॥")

जलाधिदैवतः, पुं, (जलस्याधिदैवतं अधिष्ठात्री देवता ।) वरुणः । इति हलायुधः ॥ (जलं अधिदैवतं यस्य ।) पूर्व्वाषाढ़ानक्षत्रे, क्ली । इति ज्योतिषम् ॥

जलाम्बिका, स्त्री, (जलस्य अम्बिका माता इव । क्रोड़देशे जलधारणादस्यास्तथात्वम् ।) कूपः । इति हारावली । ४१ ॥ जलात्मिका इति क्वचित् पाठः ॥

जलायुका, स्त्री, (जलमायुरस्याः । कप् । पृषो-दरादित्वात् सलोपः ।) जलौका । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १३ ।
"अथ जलायुकाः वक्ष्यन्ते । जलमासामायु-रिति जलायुकाः ॥" अस्या अन्यद्विवरणं जलौकाःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ यत्रिमित्तं यत्कृता तद्यथा,—
"नस्याञ्जनाभ्यञ्जनपानधूमं
तथावपीड़ं कवलग्रहञ्च ।
संशोधनञ्चोभयतः प्रयुञ्ज्या-
द्रक्तं हरेच्चापि जलायुकाभिः ॥"
इति सुश्रुते कल्पस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

जलार्द्रः, पुं, (जलेन आर्द्रः सिक्तः ।) आर्द्र-वस्त्रम् । इति हारावली । १८६ ॥ (जलसिक्ते, त्रि । यथा, मेघदूते । ४५ ।
"तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेघीकृतात्मा
पुष्पासारैः स्नपयतु भवान् व्योमगङ्गाजलार्द्रैः ॥")

जलार्द्रा, स्त्री, (जलेन आर्द्रा सिक्ता ।) क्लिन्न-वस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४३ ॥ (आर्द्र-तालवृन्तम् । यथा, वैजयन्ती ।
"धुवित्रं तालवृन्तं स्यादुत्क्षेपव्यजनञ्च तत् ।
जलेनार्द्रं जलार्द्रा स्यात्—————— ॥")

जलार्णवः, पुं, (जलप्रचुरोऽर्णवः समुद्रो यत्र काले ।) वर्षाकालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जलप्रचुरोऽर्णवः ।) जलसमुद्रश्च ॥

जलालुः, पुं, (जलजात आलुः । शाकपार्थिववत् समासः ।) पानीयालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलालुकं, क्ली, (जलालुरिव कायति प्रकाशते इति । कै + कः ।) पद्मकन्दः । इति राज-निर्घण्टः ॥

जलालुका, स्त्री, (जले अलति गच्छतीति । अल गतौ + बाहुलकात् उकः ।) जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥

जलालोका, स्त्री, (जले आलोक्यते दृश्यते इति । आ + लोक दर्शने + कर्म्मणि घञ् ।) जलौका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जलावर्त्तः, पुं, (जलस्य आवर्त्तः सम्भ्रमः ।) जल-गुल्मः । अम्भसां भ्रमः । इति जटाधरः ॥

जलाशयं, क्ली, (जले जलबहुलप्रदेशे आशेते इति । आ + शी + अच् ।) उशीरम् । इत्य-मरः । २ । ४ । १६४ ॥ लामज्जकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जलशायिनि, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । १४३ । ५४ ।
"ततः सत्त्वान्युपाक्रामन् सुबहूनि महान्ति च ।
ऋक्षवानरसिंहांश्च महिषांश्च जलाशयान् ॥")

जलाशयः, पुं, (जलस्य आशय आधारः ।) जलाधारः । स तु पुष्करिण्यादिः । इत्यमरः । १ । १० । २६ ॥ (यथा, मनुः । ४ । १२९ ।

जलपृष्ठजा, स्त्री, (जलस्य पृष्ठे उपरि प्रदेशे जायते इति। जन+ड।) शैवालम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

जलप्राय, क्ली, (जलस्य प्रायो बाहुल्यं यत्र।) जलबहुलस्थानम्। अनूपदेशः। इत्यमरः। २।१।१०॥

जलप्रिय, पुं, (जलं प्रियं यस्य।) चातकपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥ मत्स्यः। इति शब्दचन्द्रिका॥

जलप्लव, पुं, (जले प्लवते इति। प्लु+अच्।) जलनकुलः। इति हारावली। ७६॥

जलफल, क्ली, (जलजातं फलम्।) शृङ्गाटकम्। इति भावप्रकाशः॥

जलबन्ध, पुं, (जलं बध्नाति जीवनदृत्तौ निर्बन्धेन परिकल्पयतीति। बन्ध+अच्।) मत्स्यः। इति शब्दचन्द्रिका॥

जलबन्धक, पुं, (जलं बध्नातीति। बन्ध+ण्वुल्।) जलमध्यग स्रोतोभेदकर दार्वश्मादि। तत्पर्य्यायः। दिग्वारकः २ कूपकः ३। इति शब्दरत्नावली॥

जलबालक, पुं, (जलेन बलयति जीवयति स्वाश्रित वृक्षादीनिति। बल जीवने+णिच्+ण्वुल्।) विन्ध्यपर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः। ४।९५॥

जलबालिका, स्त्री, (जलस्य बालिकेव।) विद्युत्। इति हेमचन्द्रः। ४।१७१॥

जलबुद्बुद, क्ली, (जलस्य बुद्बुदम्।) जलविम्बम्। यथा शुद्धितत्त्वधृतवचनम्।

'मानुष्ये कदलीस्तम्भनि सारे सारमार्गणम्।
यः करोति स वै मूढो जलबुद्बुदसन्निभे॥'

जलब्राह्मी, स्त्री, (जले ब्राह्मीव।) हिलमोचिका। इति हारावली। १८०॥

जलभू, पुं, (भवत्यस्मादिति। भू+अपादाने क्विप्। ततो जलस्य भूः।) मेघः। (जलं भूरुत्पत्तिस्थानमस्य।) कच्चटम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

जलमक्षिका, स्त्री, (जलजाता मक्षिका।) वारिकीटः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जलमद्गु, पुं, (जले मद्गुरिव।) मत्स्यरङ्गपक्षी। इति हारावली। ८८॥

जलमधूक, पुं, (जलजातो मधूकः।) मधूकवृक्षभेदः। जलमहुया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। मधूलः २ दीर्घपत्रकः ३ मधुपुष्पः ४ क्षौद्रप्रियः ५ पतङ्गः ६ कीरेष्टः ७ गैरिकाख्यः ८। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। व्रणवान्तिनाशित्वम्। शुक्रजनकारित्वम्। शीतत्वम्। रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पर्य्यायगुणाः। अथ महुया वनमहुया

'मधूको गुडपुष्पः स्यात् मधुवृक्षो मधुस्रवः।
वानप्रस्थो मधुष्ठीलो जलजोऽपि मधूलकः।
मधूकपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु बृंहणम्।
बलशुक्रकरं प्रोक्तं वातपित्तविनाशनम्॥
फलं शीतं गुरु स्वादु शुक्रलं वातपित्तनुत्।

अथ्यं हन्ति तृष्णासृग्दाहश्वासक्षतक्षयान्॥"
इति भावप्रकाशः॥

जलमसि, पुं, (जलेन जलाकारेण मस्यति परिणमतीति। मस परिणामे+इन्। घनीभूतमेघस्य जलाकारेण परिणमनात् तथात्वम्।) मेघः। इति हारावली। १८॥

जलमार्ग, पुं, (जलस्य मार्गो निर्गमपथः।) प्रणाली। इति हेमचन्द्रः। ४।५५॥ नर्दमा इति भाषा॥

जलमार्जार, पुं, (जलस्य मार्जारः जले मार्जार इव इति वा।) जलनकुलः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जलमुच् [च्] पुं, (जलं मुञ्चतीति। मुच्+क्विप्।) मेघः। इत्यमरः। १।३।७॥ (यथा, मेघदूते। ७१।

"शङ्कास्पृष्टा इव जलमुचस्त्वादृशा यत्र जालै-
र्धूमोद्गारानुकृतिनिपुणा जर्ज्जरा निष्पतन्ति॥"

जलमोचके, त्रि। यथा, बृहत्संहितायाम्। १९।२।

"सौम्ये सपत्नदितिजः शिशिरेऽपि काले
नात्यम्बुदा जलमुचोऽचलसन्निकाशाः॥")

जलमूर्त्ति, पुं, (जलं मूर्त्तिर्यस्य।) शिवः। इति तस्याष्टमूर्त्तिपूजायां तिथ्यादितत्त्वम्॥

जलमूर्त्तिका, स्त्री, (जलस्य मूर्त्तिः घनीभूता इति। ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् टाप् च।) करका। इति शब्दचन्द्रिका॥

जलमोद, क्ली, (जलेन जलसंयोगेन मोदयति आनन्दयति सद्गन्धप्रदानेनेत्यर्थः। मुद्+णिच्+अण्।) उशीरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलयन्त्रगृहम्, क्ली, (जलयन्त्रमिव कृतं गृहम्।) जलमध्यकृतगृहम्। जलटुङ्गि इति फोयारार घर इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। समुद्रगृहम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ जलयन्त्रनिकेतनम् ३। इति हारावली॥ जलयन्त्रमन्दिरम् ४। यथा--

'क्वचिद्विचित्रं जलयन्त्रमन्दिरम्।"
इति कालिदासः॥

जलरङ्क, पुं, (जले सरसि रङ्क इव।) बकपक्षी। इति हारावली। १८६॥

जलरङ्कु, पुं, (जले रङ्कुरिव।) दात्यूहपक्षी। इति हलायुधः॥

जलरङ्ग, पुं, (जले रजति अनुरक्तो भवतीति। रञ्ज अनुरागे+अच्।) बकपक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४।३।८॥ (बकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

जलरण्ड, पुं, (जलस्य रण्ड इव भयजनकत्वात्।) जलावर्त्तः। पयोरेणुः। भुजङ्गमः। इति हेमचन्द्रः शब्दरत्नावली च॥

जलरस, पुं, (जलजातो रसः। जलप्रधानो रसो वा।) लवणम्। इति हारावली। ७४॥

जलरुह् [ह्] पुं, (जले रोहतीति। रुह+क्विप्।) पद्मम्। इति हेमचन्द्रः। ४।२२८॥

जलरुह, क्ली, (जले रोहतीति। रुह+'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।' ३।१।१३५। इति कः।) पद्मम्। इति हेमचन्द्रः। ४।२२८॥ (यथा, महाभारते। १।१२९।४१।

"जलरुहशुभे छत्रे पुष्करैर्जलरुहैस्तथा॥")

जलरूप, पुं, (जलस्य रूपमिव रूपं यस्य। शुभ्रवर्णत्वादस्य तथात्वम्।) मकरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जललता, स्त्री, (जले लतेव सदाकारत्वात्।) तरङ्गः। इति हारावली। २०५॥

जलवरण्ट, पुं, (जलं रसस्तत्प्रधानो वरण्टो व्रणः।) जलवरणस्फोटकः। पानीवसन्त इति भाषा। तत्पर्य्यायः। मोगः २। इति हारावली। १४२॥

जलवल्कल, पुं, (जलस्य वल्कल इव।) कुम्भिका। इति हारावली। ११२। पाना इति भाषा॥)

जलवल्ली, स्त्री, (जलजाता जलप्रधाना वा वल्ली।) शृङ्गाटकः। इति राजनिर्घण्टः॥

जलवायस, पुं, (जले वायस काक इव कृष्णवर्णत्वात्।) मद्गुपक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४।३९८॥ पानीकौड़ि इति भाषा॥

जलवास, क्ली, (जलेन वासो गन्धो यस्य।) उशीरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलवास, पुं, (जलं वासयतीति। वस+णिच्+अण्।) विष्णुकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥ (जले वासः निवासः। सलिलनिवासः। यथा महाभारते। १२।२६०।५।

"स चिन्तयामास मुनिर्जलवासः कदाचन॥"

जले वासो यस्य इति विग्रहे जलवासिनि त्रि। यथा तत्रैव। १२।२६०।४।

"स कदाचित् महातेजा जलवासो महीपते॥
चचार लोकान् विप्रर्षिः प्रेक्षमाणो मनोजवः॥")

जलवाह, पुं, (जलं वहतीति। वह+'कर्म्मण्यण्।' ३।२।१। इत्यण्।) मेघः। इति हेमचन्द्रः। २।७८॥ (यथा भारवौ। १२।२१

"साद्रिजलधिजलवाहपथं
सदिगश्नुवानमिव विश्वमोजसा॥"

जलवाहक, त्रि। यथा महाभारते। २।७।२०।

'जलवाहास्तथा मेघा वायवस्तनयित्नवः॥')

जलविडाल, पुं, (जले विडाल इव।) जलनकुलः। इति हारावली। ७६॥

जलविन्दुजा, स्त्री, (जलविन्दुभ्यो जायते इति। जन+ड।) यावनालीशर्करा। इति राजनिर्घण्टः॥

जलविल्व, पुं, (जलप्रधानो विल्व इव।) कर्कटः। पद्माङ्गं। जलचत्वरम्। इति मेदिनी। वे ५८॥ चातरजल इति भाषा॥

जलविषुव, क्ली, (जलप्रधानं विषुवम्।) तुलासंक्रान्तिः। तत्पर्य्यायः। आश्विनविषुवम् २। इति शब्दरत्नावली॥ चक्रविशेषः। यथा--

'मानं शिरे सप्तत्रयञ्च वरं
वक्त्रस्तुभे वन्धुजनलाभः।

भोगः करे षट्पदयोस्तु षट्कं
भीतिर्नृणां स्याद्विपुवस्य चक्रे ॥
यस्मिन्नृचे वसेन्नानुस्तस्मात् संगणयेद्बुधः ॥”
इति समयामृतम् ॥

जलवृश्चिकः, पुं, (जले वृश्चिक इव ।) चिङ्गट-मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलवेतसः, पुं, (जलजातो वेतसः ।) वानीर-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्य्याया गुणाश्च ।
“निकुञ्चकः परिव्याधो नादेयो जलवेतसः ।
जलजो वेतसः शीतः कुष्ठहृद्वातकोपनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जलव्यधः, पुं, (जलं विध्यतीति । व्यध+अच् ।) कङ्कत्रोटमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलव्यालः, पुं, (जलस्थितो व्यालो हिंस्रजन्तुः ।) अलगर्द्दसर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ५ ॥ क्रूर-कर्म्मा जलजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलशयः, पुं, (जले शेते । शी+अच् । पुंसीति घो वा ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ।२।१२८ ॥

जलशयनः, पुं, (जले क्षीरोदजले शेते इति । शी+ल्युः ।) विष्णुः । इति हलायुधः ॥

जलशायी, [न्] पुं, (जले शेते इति । शी+णिनिः ।) विष्णुः । यथा, पुराणम् ।
“जलमध्ये वराहञ्च पावके जलशायिनम् ॥”

जलशुक्तिः, स्त्री, (जलचरी शुक्तिः ।) शम्बूकः । इत्यमरः । १ । १० । २३ ॥ शामूक इति जल-सीपी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वारि-शुक्तिः २ क्रमिशुक्तिः ३ क्षुद्रशुक्तिका ४ शम्बूका ५ नरशुक्तिः ६ पुटिका ७ तोयशुक्तिका ८ । तस्या गुणाः । कटुत्वम् । स्निग्धत्वम् । दीपन-त्वम् । गुल्मशूलविषदोषनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । पाचनत्वम् । बलदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलशूकं, क्ली, (जले शूकं सूक्ष्माग्रमिव ।) शैवालम् । इति हेमचन्द्रः ।४।२३३ ॥ (पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा,—
“जलशूकः स्वय शुभा रजन्यौ बृहतीद्वयम् ॥”
इत्युत्तरस्थानेऽष्टादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

जलशूकरः, पुं, (जले जलस्य वा शूकर इव ।) कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥

जलसर्पिणी, स्त्री, (जले सर्पति गच्छतीति । सृप+णिनि+ङीप् ।) जलौका । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७० ॥

जलसूचिः, पुं, (जले सूचिरिव । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) कङ्कत्रोटमत्स्यः । शृङ्गाटः । शिशु-मारः । जलौकायां स्त्री । इति मेदिनी । चे, २० ॥ काकः । इति हेमचन्द्रः ॥

जलस्तम्भनं, क्ली, (जलस्य स्तम्भनम् ।) मन्त्रादि-द्वारा जलगतिनिवारणम् । तन्मन्त्रो यथा,—
“ओम नमो भगवते जलं स्तम्भय स्तम्भय संस-मंसके कके कचर ।
जलस्तम्भनमन्त्रोऽयं जलं स्तम्भयते शिव ! ॥”
इति गारुडे १७६ अध्यायः ॥ पुस्तकान्तरे १८६ अध्यायः ॥ (जलस्तम्भनविद्या दुर्य्योधनेन विदितासीत् । अतएवायं द्वैपायन-ह्रदजलं संस्तभ्य तत्र सुष्वाप । एतत्कथा महाभारते शल्यपर्व्वणि २६ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

जलस्था, स्त्री, (जले जलबहुलप्रदेशे तिष्ठतीति । स्था+कः । स्त्रियां टाप् ।) गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जलावस्थिते, त्रि । यथा, भाग-वते । ३ । २७ ।१२ ।
“यथा जलस्थ आभासो जलस्थेनावदृश्यते ।
स्वाभासेन तथा सूर्य्यो जलस्थेन दिवि स्थितः ॥”)

जलहं, क्ली, (जलेन हन्यते इति । हन+बाहु-लकात् डः ।) स्वल्पजलयन्त्रगृहम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलहासः, पुं, (जलानां हास इ, शुक्लत्वात् ।) समुद्रफेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलाका, स्त्री, (जले आकायति प्रकाशते इति । आ+कै+कः ।) जलौकसः । इति शब्द-रत्नावली ॥

जलाची, स्त्री, (जलमञ्चति व्याप्नोति कारण-तयेति । अञ्च+अण् ।) जलपिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥

जलाखुः, पुं, (जले आखुरिव ।) जलनकुलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलाञ्चलं, क्ली, (जलमञ्चति व्याप्नोतीति । अञ्च +बाहुलकात् अलच् । यद्वा, जले अञ्चलः वस्त्रप्रान्त इव । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) शैवालम् । स्रोतो वारिनिर्गमः । इति मेदिनी । ले, १५४ ॥

जलाटनः, पुं, (जले अटति भ्रमतीति । अट+ ल्युः ।) कङ्कपक्षी । इति मेदिनी । ने, १८४ ॥ (विशेषोऽस्य कङ्कशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

जलाटनी, स्त्री, (जले अटति भ्रमतीति । अट+ ल्युः । स्त्रियां ङीप् ।) जलौका । इति मेदिनी । ने, १८४ ॥

जलाटकः, पुं, (जले अठते इतस्ततो भ्रम-तीति । अठ गतौ+ण्वुल् । पृषोदरादित्वात् ठस्य टः ।) नक्रराजः । इति हारावली ।७७॥

जलाण्डकं, क्ली, (जले अण्डमिव कायतीति । कै+कः ।) पोताधानम् । इति शब्दरत्ना-वली ॥

जलात्मिका, स्त्री, (जलमेव आत्मा यस्याः । कप् ततः टापि अत इत्वम् ।) जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥

जलाधारः, पुं, (जलस्य आधारः ।) जलाशयः । इत्यमरः । १ । १० । २५ ॥ (यथा, याज्ञ-वल्क्ये । ३ । १४४ ।
“आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग् भवेत् ।
तथात्मैकोऽप्यनेकस्तु जलाधारेष्विवांशुमान् ॥”)

जलाधिदैवतः, पुं, (जलस्याधिदैवतं अधिष्ठात्री देवता ।) वरुणः । इति हलायुधः ॥ (जलं अधिदैवतं यस्य ।) पूर्व्वाषाढ़ानक्षत्रे, क्ली । इति ज्योतिषम् ॥

जलाम्बिका, स्त्री, (जलस्य अम्बिका माता इव । क्रोड़देशे जलधारणादस्यास्तथात्वम् ।) कूपः । इति हारावली । ४१ ॥ जलात्मिका इति क्वचित् पाठः ॥

जलायुका, स्त्री, (जलमायुरस्याः । कप् । पृषो-दरादित्वात् सलोपः ।) जलौका । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १३ ।
“अथ जलायुकाः वक्ष्यन्ते । जलमासामायु-रिति जलायुकाः ॥” अस्या अन्यद्विवरणं जलौकःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ यस्मिन्नियं व्यवहृता तद्यथा,—
“नस्याञ्जनाभ्यञ्जनपानधूमं
तथावपीड़ं कवलग्रहञ्च ।
संशोधनञ्चोभयतः प्रयुञ्ज्या-
द्रक्तं हरेच्चापि जलायुकाभिः ॥”
इति सुश्रुते कल्पस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

जलार्द्रः, पुं, (जलेन आर्द्रः सिक्तः ।) आर्द्र-वस्त्रम् । इति हारावली । १६६ ॥ (जलसिक्ते, त्रि । यथा, मेघदूते । ४५ ।
“तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेघीकृतात्मा
पुष्पासारैः स्नपयतु भवान् व्योमगङ्गाजलार्द्रैः॥”)

जलार्द्रा, स्त्री, (जलेन आर्द्रा सिक्ता ।) क्लिन्न-वस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४३ ॥ (आर्द्र-तालवृन्तम् । यथा, वैजयन्ती ।
“धुवित्रं तालवृन्तं स्यादुत्क्षेपव्यजनञ्च तत् ।
जलेनार्द्रं जलार्द्रा स्यात्—————— ॥”)

जलार्णवः, पुं, (जलप्रचुरोऽर्णवः समुद्रो यत्र काले ।) वर्षाकालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जलप्रचुरोऽर्णवः ।) जलसमुद्रश्च ॥

जलालुः, पुं, (जलजात आलुः । शाकपार्थिववत् समासः ।) पानीयालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलालुकं, क्ली, (जलालुरिव कायति प्रकाशते इति । कै+कः ।) पद्मकन्दः । इति राज-निर्घण्टः ॥

जलालुका, स्त्री, (जले अलति गच्छतीति । अल गतौ+बाहुलकात् उकः ।) जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥

जलालोका, स्त्री, (जले आलोक्यते दृश्यते इति । आ+लोक दर्शने+कर्म्मणि घञ् ।) जलौका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जलावर्त्तः, पुं, (जलस्य आवर्त्तः सम्भ्रमः ।) जल-गुल्मः । अम्भसां भ्रमः । इति जटाधरः ॥

जलाशयं, क्ली, (जले जलबहुलप्रदेशे आशेते इति । आ+शी+अच् ।) उशीरम् । इत्य-मरः । २ । ४ । १६४ ॥ लामज्जकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जलशायिनि, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । १४३ । ५४ ।
“ततः सत्त्वान्युपाक्रामन् सुबहूनि महान्ति च ।
रुरुवानरसिंहांश्च महिषांश्च जलाशयान् ॥”)

जलाशयः, पुं, (जलस्य आशय आधारः ।) जलाधारः । स तु पुष्करिण्यादिः । इत्यमरः । १ । १० । २६ ॥ (यथा, मनुः । ४ । १२६ ।

"न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि। न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये॥" जल आशेते तिष्ठतीति। आ+शी+"पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण।" ३।३।११८। इति घः।) समुद्रः। इति हेमचन्द्रः॥ शृङ्गाटकः। इति राजनिर्घण्टः॥

जलाशया, स्त्री, (जले जलसमीपे आशेते उद्भवतीति। आ+शी+अच्। स्त्रियां टाप्।) गुण्डालातृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलाश्रयः, पुं, (जले जलप्रचुरप्रदेशे आश्रय उत्पत्तिस्थानं यस्य।) वृत्तगुण्डतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलाश्रया, स्त्री, (जले जलबहुलप्रदेशे आश्रयो यस्याः।) शूलीतृणम्। बलाका। इति राजनिर्घण्टः॥

जलाटीला, स्त्री, (जलेनाटीला सहचरा।) पुष्करिणी। इति हारावली। ४२॥

जलाह्वयं, क्ली, (जले आह्वयः संज्ञा यस्य।) उत्पलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलिका, स्त्री, (जलं उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः। जल+"अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति ठन्। स्त्रियां टाप्।) जलौका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

जलुका, स्त्री, (जले तिष्ठतीति। जल+बाहुलकात् उकः।) जलौका। इति शब्दरत्नावली॥

जलूका, स्त्री, (जलुका। पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) जलौका। इति हेमचन्द्रः। ४।२७०॥ (यथा देवीभागवते। १।१५।१८।
"जलूकेव स्तनं नारी रुधिरं पिबतीति वै। मन्दस्तु न विजानाति मोहितो भावचेष्टितैः॥")

जलेचरः, पुं, (जले चरतीति। चर+"चरेष्टः।" ३।२।१६। इति टः। "तत्पुरुषे कृति बहुलम्।" ६।३।१४। इत्यलुक्।) जलचरपक्षी। स तु हंससदृशगुणकारी। तस्य मांसगुणाः। गुरुत्वम्। उष्णत्वम्। स्निग्धत्वम्। मधुरत्वम्। वायुनाशित्वम्। शुक्रकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः। (जलचारिणि, त्रि। यथा, महाभारते। १।२१७।१।
"स समासाद्य कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम्। उत्ततार महाबाहुर्बलेन बलिनां वरः॥")

जलेशया, स्त्री, (जलमेतीति जलेत् जलप्रचुरस्थानम्। इ+क्विप्। तत्र शेते उद्भवतीति। शी+अच्। स्त्रियां टाप्।) हस्तिशुण्डा वृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

जलेजातं, क्ली, (जले जातमुत्पन्नम्।) पद्मम्। इति शब्दरत्नावली॥

जलेन्द्रः, पुं, (जलस्य इन्द्रः अधिपतिः।) वरुणः। महेऽपि जम्भलः। इति मेदिनी। रे १५८॥

जलेशयः, पुं, (जलमध्ये शयनं यस्य।) शार्ङ्गपाणिः। इति भूरिप्रयोगः॥

जलेरुहा, स्त्री, (जले रोहति उद्भवतीति। रुह+कः। तत्पुरुषे कृतीति। अलुक्।) कुटुम्बिनीक्षुपः। इति राजनिर्घण्टः॥

जलेवाहः, पुं, (जले जलमध्ये वाहते जलमग्नद्रव्यस्य लाभार्थं प्रयतते इति। वाहृ प्रयत्ने+अच्।) जातिविशेषः। डुबुरु इति भाषा॥ यथा, पाद्मे पातालखण्डे।
'जलेवाहानथाहूय बहूंस्तत्र न्ययोजयत्। तत्र गत्वा परमं यत्नमापुरश्वस्य न तत्॥"

जलेशयः, पुं, (जले शेते इति। शी+अच्। "तत्पुरुषे कृतीति।" अलुक्।) मत्स्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कारणतोयशायित्वात् विष्णुः। यथा, हरिवंशे। २२।६८।
"नमोऽस्त्वनन्तपतये अव्ययाय महात्मने। जलेशयाय देवाय पद्मनाभाय विष्णवे॥"
महादेवः। यथा, महाभारते। १३।१७।६८।
"तुम्बवीणो महाकोपः ऊर्द्ध्वरेता जलेशयः।"
जलशायिनि, त्रि॥)

जलेश्वरः, पुं, (जलस्य ईश्वरः।) वरुणः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते।१।२२४।३।
"तमब्रवीत् धूमकेतुः प्रतिपूज्य जलेश्वरम्। चतुर्थं लोकपालानां देवदेवं सनातनम्॥"
जलानामाश्रयत्वात्) समुद्रश्च॥

जलोका, स्त्री, (जलमोक आश्रयो यस्याः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) जलौका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

जलोच्छ्वासः, पुं, (जलानां उच्छ्वासः।) जलाशयं परिपूर्य्य समधिकजलस्य सर्व्वतो वहनम्। इति ककुदः॥ समधिकजलस्योपायैर्निष्कासनम्। इति स्वामी॥ जलादुपचये पुष्करिण्यादावुपायेन जलनिष्कासनम्। इति सर्व्वस्वम्॥ सेतुभङ्गादिभयेन जलाशयादुपायैर्जलवहिष्करणम्। इत्यन्ये॥ पुष्करिण्यादौ जलप्रवेशार्थमुपायः सुधान इति ख्यात इत्येके। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। परीवाहः २। इत्यमरः।१।१०।१०॥

जलोदरं, क्ली, (जलप्रधानं उदरं यस्मात्।) उदरामयः। तस्य निदानादि यथा,—
'यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरूढः।
पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि॥
स्नेहोपलिप्तेष्वथवापि तेषु दकोदरं पूर्व्ववदभ्युपैति।
स्निग्धं महत्तत् परिवृत्तनाभि समाततं पूर्णमिवाम्बुना च॥
यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं तत्॥
जठरैर्यान्तु सर्व्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम्।
बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम्॥"
इति माधवकरः॥
(अस्य भकारगणधर्म्मचिकित्सितं यथा, हारीते चिकित्सितस्थाने २७ अध्याये।
आत्रेय उवाच।
'विषमाशनापचयात् पानतापादथापि वा।
अत्यम्बुपानान्मन्दाग्नेर्मिथ्याचारतोऽपि वा॥
पीतमम्बुदरमेव तस्माज्जातं जलोदरम्।
उदरं सजलं यस्य सघोषमतिवर्द्धितम्।
श्वयथुः पादयोः शोथो जलोदरस्य लक्षणम्।
विरेकं वमनं कुर्य्यात् पाचनानि च कारयेत्॥
क्षारयोगश्च वटकस्तैलं तद्वत् प्रशस्यते।
तस्माद्वामे वलीभागे वर्जयित्वाङ्गुलद्वयम्॥
जलनाडीश्चासुमन्त्र्य कुशमन्त्रेण वेधयेत्।
शरवण्डनालस्य तत्र सञ्चारयेद्बुधः॥
अन्तर्गतं जलं स्राव्य ततः सञ्चारयेद्दृढम्।
यदा न धरते तत्र तदा दाहः प्रशस्यते॥
कणा कल्कं परिस्राव्य घृतं देयं चतुर्गुणम्।
शुण्ठी विश्वा सम पथ्यं पानमालेपनं हितम्॥
शस्त्रकर्म्म भिषक् श्रेष्ठो विज्ञायैव कारयेत्।
दुष्करं शस्त्रकर्म्मैव न कुर्य्यात् यत्र तत्र तु॥
अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत्।
तस्मादवश्यकर्त्तव्यमीश्वरं याचिकारिणा॥")

जलोद्भवा, स्त्री, (जले उद्भवो यस्याः।) लघुब्राह्मी। इति राजनिर्घण्टः॥ (कालानुसारिवा। शिउली छोपर इति च यस्य ख्यातिः। यथास्याः पर्य्यायाः।
'शीतली शीतकुम्भी च सुश्रुपुष्पा जलोद्भवा। कालानुसारिवा तस्याः प्रवाली गन्धपुष्पकः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्।)

जलोद्भूता, स्त्री, (जले उद्भूता।) गुण्डालातृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलोरगी, स्त्री, (जले उरगी सर्पिणीव।) जलौका। इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी॥

जलौकः, स्त्री, (जलं ओको वासस्थानं यासाम्।) जलौका। सा नित्यबहुवचनान्तोऽयं शब्दः। इत्यमरः।१।१०।२२॥

जलौकसः, पुं, स्त्री, (जलमेव ओको वासस्थानं तदस्त्यस्येति। अर्शआदित्वादच्।) जलौका। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ अकारान्तोऽयम्॥

जलौका, [स्] स्त्री, (जलमेव ओको वसतिस्थानं यस्याः।) जलौका। इति भरतः॥ (यदुक्तम्।
'गृह्णाति साधुरपरस्य गुणं न दोषं
दोषान्वितो गुणिगुणं परिहाय दोषम्।
बालस्तनात् पिबति दुग्धमसृग्विहाय
त्यक्त्वा पयो रुधिरमेव न किं जलौका॥"
जलवासिनि, त्रि। यथा, महाभारते। १२। ५०। १०।
"जलौकसां च सत्त्वानां बभूव प्रियदर्शनः॥"
विवरणमस्या यथा,—
नृपाढ्यबालस्थविरभीरुदुर्बलनारीसुकुमाराणामनुग्रहार्थं परमसुकुमारोऽयं शोणितावसेचनोपायोऽभिहितो जलौकसः। तत्र वातपित्तकफदुष्टं शोणितं यथासंख्यं शृङ्गजलौकालाबुभिरवसेचयेत् स्निग्धशीतरूक्षत्वात् सर्व्वाणि वा सर्व्वैः॥"
"उष्णं समधुरं स्निग्धं गवां शृङ्गं प्रकीर्त्तितम्। तस्माद्वातोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने॥
शीताधिवासा मधुरा जलौका वारिसम्भवा।

तस्मात् पित्तोपसृष्टे तु हिता सा त्ववसेचने ॥
अलाबु कटुकं रूक्षं तीक्ष्णञ्च परिकीर्त्तितम् ।
तस्मात् श्लेष्मोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥"

"अथ जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासामायुरिति जलायुका जलमासामोक इति जलौकसः । ता द्वादश, तासां सविषाः षट् तावत्य एव निर्व्विषाः । तत्र सविषाः कृष्णा कर्व्वुरा अलगर्द्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति । तास्वञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा । वर्म्मिमत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षिः कर्व्वुरा । रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुखी अलगर्द्दा । इन्द्रायुधवदूर्द्ध्वराजिभिश्चित्रा इन्द्रायुधा । ईषदसितपीतिका विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा सामुद्रिका । गोवृषणवदधोभागे द्विधाभूताकृतिरणुमुखी गोचन्दनेति । ताभिर्दष्टे पुरुषे दंशे श्वयथुरतिमात्रं कण्डूर्मूर्च्छा ज्वरो दाहश्छर्द्दिर्मदः सदनमिति लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महागदः पानालेपननस्यकर्म्मादिषूपयोज्यः । इन्द्रायुधादष्टमसाध्यमित्येताः सविषाः सचिकित्सिता व्याख्याताः ।

अथ निर्व्विषाः । कपिला पिङ्गला शङ्कुमुखी मूषिका पुण्डरीकमुखी सावरिका चेति । तत्र मनःशिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वाभ्यां पृष्ठे स्निग्धमुद्गवर्णा कपिला । किञ्चिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाशुगा च पिङ्गला । यकृद्वर्णा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्कुमुखी । मूषिकाकृतिवर्णाऽनिष्टगन्धा च मूषिका । मुद्गवर्णा पुण्डरीकतुल्यवक्त्रा पुण्डरीकमुखी । स्निग्धा पद्मपत्रवर्णाऽष्टादशाङ्गुलप्रमाणा सावरिका सा च पश्वर्थे । इत्येता अविषा व्याख्याताः । तासां यवनपाण्ड्यसह्यपौतनादीनि क्षेत्राणि । तेषु महाशरीरा बलवत्यः शीघ्रपायिन्यो महाशना निर्व्विषाश्च विशेषेण भवन्ति । तत्र सविषमत्स्यकीटदर्दुरमूत्रपुरीषकोथजाताः कलुषेष्वम्भःसु च सविषाः । पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकशैवालकोथजाता विमलेष्वम्भःसु च निर्व्विषाः ॥"

"क्षेत्रेषु विचरन्त्येताः सलिलेषु सुगन्धिषु ।
न च सङ्कीर्णचारिण्यो न च पङ्कशयाः सुखाः ॥"

"न्ययेनां नवे महति घटे सरस्तडागोदकपङ्कमावाप्य निदध्यात् । भक्ष्यार्थं चासामुपहरेच्छैवलं वल्लूरमौदकांश्च कन्दांश्चूर्णीकृत्य शय्यार्थं तृणमौदकानि च पत्राणि । त्र्यहात्त्र्यहाच्चाभ्यो जलं भक्ष्यं च दद्यात् सप्तरात्रात् सप्तरात्राच्च घटमन्यं संक्रामयेत् ॥"

"स्थूलमध्याः परिक्लिष्टाः पृथ्व्यो मन्दविचेष्टिताः ।
अग्राहिण्योऽल्पपायिन्यः सविषाश्च न पूजिताः ॥
अथ जलौकोऽवसेकसाध्यव्याधितमुपवेश्य संवेश्य वा विरूक्ष्य चास्य तमवकाशं मृद्गोमयचूर्णैर्यद्यरुजः स्यात् । गृहीताश्च ताः सर्षपरजनीकल्कोदकप्रदिग्धगात्रीः सलिलसरकमध्ये मुहूर्त्तस्थिता विगतक्लमा ज्ञात्वा ताभी रोगं ग्राहयेत् । श्लक्ष्णशुक्लार्द्रपिचुप्रोतावच्छन्नां कृत्वा मुखमपावृणुयाद्गृह्णन्त्यै क्षीरबिन्दुं शोणितबिन्दुं वा दद्याच्छस्त्रपदानि वा कुर्व्वीत यद्येवमपि न गृह्णीयात्तदन्यां ग्राहयेत् । यदा च निविशतेऽश्वखुरवदाननं कृत्वोन्नम्य च स्कन्धं तदा जानीयाद्गृह्णातीति गृह्णन्तीं चार्द्रवस्त्रावच्छन्नां धारयेत् सेचयेच्च । दंशे तोदकण्डूप्रादुर्भावैर्ज्जानीयाच्छुद्धमियमादत्त इति शुद्धमाददानामपनयेत् । अथ शोणितगन्धेन न मुञ्चेन्मुखमस्याः सैन्धवचूर्णेनावकिरेत् । अथ पतितां तण्डुलकण्डनप्रदिग्धगात्रीं तैल-लवणाभ्यक्तमुखीं वामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां गृहीतपुच्छां दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां शनैः शनैरनुलोममनुमार्ज्जयेदामुखाद्वामयेत्तावद् यावत् सम्यग्वान्तलिङ्गानीति । सम्यग्वान्ता सलिलसरकन्यस्ता भोक्तुकामा सती चरेत् । या सीदति न चेष्टते सा दुर्व्वान्ता तां पुनः सम्यग्वामयेत् । दुर्व्वान्ताया व्याधिरसाध्य इन्द्रमदो नाम भवति । अथ सुवान्तां पूर्व्ववत् सन्निदध्यात् शोणितस्य च योगायोगानवेक्ष्य जलौकोव्रणान्मधुनावघट्टयेच्छीताभिरद्भिश्च परिषेचयेद्बध्नीत वा व्रणं कषायमधुर-स्निग्धशीतैश्च प्रदेहैः प्रदिह्यादिति ।"

"क्षेत्राणि ग्रहणं जातीः पोषणं सावचारणम् ।
जलौकसाञ्च यो वेत्ति तत्साध्यान् स जयेद्गदान् ॥"

इति सूत्रस्थाने त्रयोदशाध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

जलौका, स्त्री, (जलमेव ओको वसतिस्थानं यस्याः ।) जलजन्तुविशेषः । जोँक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । रक्तपा २ जलौकसः ३ इत्यमरः । १ । १० । २२ ॥ जलूका ४ जलाका ५ जलौकाः ६ जलोरगी ७ जलायुका ८ जलिका ९ जलासुका १० जलजन्तुका ११ वेणी १२ जलालोका १३ जलौकसः १४ जलौकसी १५ । इति भरतः ॥ जलौकसम् १६ जलौकसा १७ । इति रायमुकुटः ॥ रक्तपायिनी १८ रक्तसन्दंशिका १९ तीक्ष्णा २० वमनी २१ जलजीवनी २२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तपाता २३ वेधिनी २४ जलसर्पिणी २५ जलशुचिः २६ जलाटनी २७ जलाका २८ जलपटालिका २९ जलिका ३० जलालुका ३१ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा सुश्रुते शारीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।

"सिरा-विषाणतुम्बैस्तु जलौकाभिः पदैस्तथा ।
अवगाढं यथापूर्व्वं निर्हरेद्दुष्टशोणितम् ॥"

अस्या विवरणमन्यत् सविस्तरं जलौकःशब्दे व्याख्यातम् ॥)

जल्प, वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीयोपधः । जल्पति । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १४६ । १२ ।

"नारिं जित्वा विकत्थन्ते नच जल्पन्ति दुर्व्वचः ॥")

जल्पः, पुं, (जल्प वाचि + घञ् ।) विजिगीषोः कथा । परमतखण्डनपूर्व्वकं स्वमतव्यवस्थापनम् । इति जटाधरो गौतमश्च ॥ ("यथोक्तोपपन्नच्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः ॥" इति न्यायसूत्रम् । १ । ४२ ॥

"स वादो द्विविधः संग्रहेण जल्पो वितण्डा च ।
तत्र पक्षाश्रितयोर्वचनं जल्पः ।"

"यथैकस्य पक्षः पुनर्भवोऽस्तीति नास्तीत्यपरस्य तौ च स्वपक्षं स्वपक्षहेतुभिः स्थापयतस्तत्परपक्षमुद्भावयतः एष जल्पः ।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥) कथा । (यथा, भागवते । १ । ७ । १७ ।

"इति प्रियां वल्गुविचित्रजल्पैः
स सान्त्वयित्वाच्युतमित्रसूतः ॥" ,

जल्पनं, क्ली, (जल्प + भावे ल्युट् ।) कथनम् । यथा,—

"किं मिथ्या शतजल्पनेन सततं रे वक्र रामं वद ॥"

इत्युद्भटः । (जल्पतीति । जल्प + नन्द्यादित्वात् ल्युः । कथके, त्रि ॥)

जल्पाकः, त्रि, (जल्पतीति । जल्प + "जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ।" ३ । २ । १५५ । इति षाकन् ।) बहुकुत्सितभाषी । तत्पर्य्यायः । वाचालः २ वाचाटः ३ बहुगर्ह्यवाक् ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥ (स्त्रियां षित्वात् ङीष् । यथा, भट्टिः । ७ । १९ ।

"जल्पाकीभिः सहासीनः स्त्रीभिः प्रजविना त्वया ॥")

जल्पितं, त्रि, (जल्प्यते स्म इति । जल्प + क्तः ।) उक्तम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०७ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १४९ । "भो भो गोरम्भ ! सत्यमेतत् यत् त्वया जल्पितम् । किं देवी ह्री .शेन समालिङ्गिता ॥") कथने, क्ली । (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १३२ ।

"सा प्राह भो प्रियतम ! मिथ्याजल्पितमेतत् ॥")

जवः, पुं, (जवनमिति । जु वेगगतौ + "ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) वेगः । (यथा, महाभारते । ३ । १४१ । २१ :

"यस्य बाहुबले तुल्यः प्रभावे च पुरन्दरः ।
जवे वायुर्म्मुखे सोमः क्रोधे मृत्युः सनातनः ॥")

वेगवति, त्रि । इति मेदिनी । वे, ७ ॥

जवनं, क्ली, (जु वेगगतौ + भावे ल्युट् ।) वेगः । इत्यमरः । ३ । २ । ३९ ॥

जवनः, पुं, (जु + "जुचङ्क्रम्येति ।" ३।२।१५० । इति युच् ।) वेगः । वेगयुक्ताश्वः । देशविशेषः । इउनान इति पारस्यभाषा । इति हेमचन्द्रः ॥ शीघ्रकारी मृगः । घोटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ म्लेच्छजातिविशेषः । एष पूर्व्वं यवनदेशोद्भवः क्षत्त्रिय आसीत् सगरराजेनास्य सर्व्वशिरोमुण्डनं सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतत्वञ्च चकार । इति हरिवंशः ॥ (स्कन्दस्य सैनिकविशेषः यथा, महाभारते । ९ । ४५ । ७२ ।

"शृणु नामानि चाप्येषां येऽन्ये स्कन्दस्य
सैनिकाः ॥"

[illegible]

जागरिता, [ऋ] त्रि, (जागर्त्तीति । जागृ + तृच् ।) जागरणशीलः । इत्यमरः । ३ ।१।३२॥

जागरी, [न्] त्रि, (जागरो जागरणमस्यास्तीति । जागर + "अत इनिठनौ ।" ५।२।११५ । इति इनिः ।) जागरूकः । इति हेमचन्द्रः । ३।१०७॥

जागरूकः, त्रि, (जागर्त्तीति । जागृ + "जागरूकः ।" ३। २ । १६५ । इति ऊकः ।) जागरणशीलः । जागरणकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । जागरिता २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३२ ॥ जागरी ३ । इति हेमचन्द्रः ।३।१०७॥ (यथा, रघुः ।१०।२४।
"अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः ।
स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ॥"
कर्त्तव्यपालनादौ अप्रमत्तः । यथा, रघुः । १४ । ८५ ।
"निगृह्य शोकं स्वयमेव धीमान्
वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः ॥")

जागर्त्तिः, स्त्री, (जागृ + भावे क्तिन् ।) जागरणम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

जागर्य्या, स्त्री, (जागृ + "जागर्त्तेरकारो वा ।" ३ । ३ । १०१ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यक् । "जाग्रोऽविचिणल्ङित्सु ।" ७ । ३ । ८५ । इति गुणः ।) जागरणम् । इत्यमरः । ३ । १ ।१६ ॥

जागुडं, क्ली, (जागुडे तदाख्यया प्रसिद्धे देशे भवमित्यण् ।) कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (देशविशेषः । यथा, माघे । २० । ३ ।
"अभिचैद्यमगाद्रथोऽपि शौरे-
रवनिं जागुडकुङ्कुमाभिताम्रैः ॥"
जागुडोऽभिजनोऽस्येत्यण् । तद्देशवासिनि, त्रि, । यथा, महाभारते । ३ । ५१ । २४ ।
"जागुडान् रामठान् मुण्डान् स्त्रीराज्यानथ तङ्गणान् ॥")

जागृ, क ज़ु जागरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-अकं-सेट् ।) क, जाग्रति । ज़ु, जागर्त्ति । दिशो निरीक्षमाणस्य नास्ति जागरतो भयमिति पचादित्वादनि जागर इव आचरतीति क्वौ शब्दाम् । इति दुर्गादासः ॥

जागृविः, पुं, (जागर्त्ति चराचरान्सन्तापयितुमिति । जागृ + "जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन् ।" उणां । ४ । ५४ । इति क्विन् ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ५ ।.११ । १ ।
"जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरग्निः ॥"
जागर्त्ति प्रजानां शुभाशुभकार्य्यदर्शनार्थमिति । नृपतिः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

जाग्रत्, त्रि, (जागर्त्तीति । जागृ + शतृ ।) जागरणविशिष्टः । यथा,—
"गङ्गोत्तुङ्गतरङ्गसङ्गतजटाजूटाग्रजाग्रत्फणि-
स्फूर्ज्जत्फुत्कृतिभीतिसम्भृतचमत्कारस्फुरत्-
सम्भ्रमा ॥"
इति कायचन्द्रिका ॥
(जागरणम् । यथा, मनौ । १ । ५७ ।
"एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्व्वं चराचरम् ।
सञ्जीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ॥")

जाग्रिया, स्त्री, (जागृ + "जागर्त्तेरकारो वा ।" इति पक्षे शस्तो रिङादेशः ।) जागरणम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

जाघनी, स्त्री, (जघनस्य समीपम् । जघन + शैषिकोऽण् । ततः स्त्रियां ङीप् ।) जघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । १०।१०८।
"क्षुधार्त्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ।
चण्डालहस्तादादाय धर्म्माधर्म्मविचक्षणः ॥"
विश्वामित्रस्य जाघनीहरणकथा महाभारते शान्तिपर्व्वणि १४१ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

जाङ्गलं, क्ली, (जाङ्गलेषु स्थलचरपशुविशेषेषु भवम् । जाङ्गल + अण् ।) मांसम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जाङ्गलः, पुं, (जङ्गले भवः । जङ्गल + अण् ।) कपिञ्जलपक्षी । इति मेदिनी । ले, ६५ ॥ निर्ज्जलदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य लक्षणं यथा,—
"स्वल्पोदकतृणो यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः ।
स ज्ञेयो जाङ्गलो देशः बहुधान्यादिसंयुतः ॥")
भावप्रकाशमतेऽस्य लक्षणं यथा,—
"आकाशशुभ्र उच्चश्च स्वल्पपानीयपादपः ।
शमीकरीरबिल्वार्कपीलुकर्कन्धुसङ्कुलः ॥
हरिणैणर्क्षपृषतगोकर्णखरसङ्कुलः ।
सुस्वादुफलवान् देशो वातलो जाङ्गलः स्मृतः ॥"
("खरपरुषविशालाः पर्व्वताः कण्टकीर्णाः
दिशि दिशि मृगतृष्णा भूरुहाः शीर्णपर्णाः ।
अतिखरकरविरश्मिः पांशुमन् शुष्कभूमिः
सरसरसविहीनः कूपकाम्भःप्रकर्षः ॥
तदनु विरलशस्याद्दारुणो गोमनुष्यः
प्रभवति रसमांसं रूक्षभावश्च सम्यक् ।
पुनरपि हिमवाहं शालिशस्यं न चेक्षु-
र्भवति रुधिरपित्तं कोपमाशु क्षुपैति ॥"
इति च हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
तस्य गुणाः । वातपित्तकारित्वम् । उष्णत्वम् । रूक्षत्वञ्च । तद्देशीयजलगुणः । अनूपदेशात् विपरीतत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ रूक्षत्वम् । लवणत्वम् । लघुत्वम् । तनुत्वम् । पथ्यत्वम् । वह्निवातकफबहुविकारकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ जङ्गलदेशोद्भवश्च ॥

जाङ्गलः, त्रि, स्थलचरपशुविशेषः । यथा,—
"हरिणैणकुरङ्गर्क्षपृषतन्यङ्कुशम्बराः ।
राजीवोऽपि च मुण्डी चेत्याद्या जाङ्गलसंज्ञकाः ॥
हरिणस्ताम्रवर्णः स्यादेणः कृष्णः प्रकीर्त्तितः ।
कुरङ्ग ईषत्ताम्रः स्याद्धरिणाकृतिको महान् ॥
ऋष्यो नीलाण्डको लोके स रोझ इति कीर्त्तितः ।
पृषतश्चन्द्रबिन्दुः स्याद्धरिणात् किञ्चिदल्पकः ॥
न्यङ्कुर्बहुविषाणोऽथ शम्बरो गवयो महान् ।
राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजीभिः परितो वृतः ॥
यो मृगः शृङ्गहीनः स्यात् स मुण्डीति निगद्यते ॥"
तस्य मांसस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । कषायत्वम् । लघुत्वम् । बल्यत्वम् । बृंहणत्वम् । वृष्यत्वम् । दीपनत्वम् । दोषहरत्वम् । मूकत्व-मिन्मिनत्वगद्गदत्वार्द्दितबाधिर्य्यारुचिच्छर्द्दिप्रमेह-मुखजरोगश्लीपदगलगण्डवातनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ शीतत्वम् । मलसंग्राहित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ ✽ ॥

जाङ्गलिः, पुं, (जाङ्गलो जङ्गलभवः सर्पादिर्ग्राह्यतयास्त्यस्येति । जाङ्गल + बाहुलकात् इञ् ।) व्यालग्राही । इति शब्दरत्नावली ॥

जाङ्गली, स्त्री, (जङ्गले भवा । जङ्गल + अण् । ततो ङीप् ।) शूकशिम्बी । इति । मेदिनी । ले, ६५ ॥
(यथास्याः पर्य्यायाः ।
"कपिकच्छुरात्मगुप्ता वृष्या प्रोक्ता च मर्कटी ।
अजरा कण्डुरा व्यङ्गा दुःस्पर्शा प्रावृषायणी ॥
जाङ्गली शूकशिम्बी च सैव प्रोक्ता महर्षिभिः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जाङ्गुलं, क्ली, (जाङ्गुलमेव । स्वार्थे अण् ।) विषम् । जालिनीफलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

जाङ्गुलिः, पुं, (जाङ्गुलं विषं चिकित्स्यतया विद्यतेऽस्येति । जाङ्गुल + बाहुलकात् इञ् ।) विषवैद्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ सापुडे इति भाषा ॥

जाङ्गुलिकः, पुं. (जाङ्गुलो विषप्रधानः सर्पादिर्ग्राह्यतयास्त्यस्येति । जाङ्गुल + ठन् ।) व्यालग्राही । इत्यमरः । १ । ८ । ११ ॥

जाङ्गुली, स्त्री, (जाङ्गुलस्य इयम् । "तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् । ततो ङीप् ।) विषविद्या । इति हेमचन्द्रः ॥

जाङ्घिकः, पुं, (जङ्घाभिश्चरतीति । जङ्घा + "पर्पादिभ्यष्ठन् ।" ४।४।१० । इति ठन् । यद्वा, जङ्घाभिर्जीवतीति । "वेतनादिभ्यो जीवति ।" ४ । ४ । १२ । इति ठञ् ।) उष्ट्रः । शीकारीमृगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ जङ्घाजीवी । धावकादिः । तत्पर्य्यायः । जङ्घाकरिकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७३ ॥ (प्रशस्तजङ्घाविशिष्टे, त्रि । यथा, भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरौ ।
"जाङ्गलस्था जाङ्घिकाश्च मानसे राजसा मताः ॥")

जाज्वल्यमानः, त्रि, (भृशं ज्वलतीति । ज्वल + यङ् + शानच् ।) देदीप्यमानः । यथा, चण्डी ।
"जाज्वल्यमानं तेजोभी रविबिम्बमिवाम्बरात् ॥"

जाटलिः, पुं स्त्री, (जाटं सङ्घातं लातीति । ला + बाहुलकात् किः ।) वृक्षविशेषः । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ।

जाड्यं, क्ली, (जडस्य भावः । जड + ष्यञ् ।) जडता । तत्पर्य्यायः । स्तम्भः २ । (यथा, पञ्चदशी । ६ । ८६ ।
"विना जाड्यानुभूतिं न कथञ्चिदुपपद्यते ॥")
मौर्ख्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जाड्यारिः, पुं, (जाड्यस्य अरिः शत्रुः । भक्षणेन जाड्यदोषनिराकरणात् तथात्वम् ।) जम्बीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातं, क्ली, (जन + कर्त्तरि क्तः ।) व्यक्तम् । समूहः । (यथा, भट्टिः । ३ । ३३ ।
"अभ्याहतिं द्रावयितुं नविप्रा-
श्चिक्षीषन्तोऽम्बरपानजातम् ॥"

भावे क्त ।) जन्म । (पारिभाषिकपुत्त्रविशेषे पु । यथा पञ्चतन्त्रे । १ । ४४१—४४२ ।
'जात पुत्त्रोऽनुजातश्च अतिजातस्तथैव च ।
अपजातश्च लोकेऽस्मिन् मन्तव्या शास्त्रवेदिभि ॥
मातृतुल्यगुणो जातस्त्वनुजात पितु सम ।
अतिजातोऽधिकस्तस्मादपजातोऽधमाधम ॥)
उत्पन्न त्रि । इति मेदिनी । ते १८ ॥ (यथा हितोपदेशे । १ । १४ ।
'कोऽर्थ पुत्त्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्म्मिक ।
काणेन चक्षुषा किं वा चक्षु पीडैव केवलम् ॥)

जातक क्ली (जात जन्म तदधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यत्र तत स्वार्थे कन् । यद्वा जातेन शिशौ जन्मना कायतीति । कै+क ।) जातबालकस्य शुभाशुभनिर्णायकग्रन्थ । तस्य भेदा । जातकदीपिका १ जातकाल्तम् २ जातकतरङ्गिणी ३ जातककौमुदी ४ जातकरत्नाकर ५ जातकसार ६ जातकार्णव ७ जातकचन्द्रिका ८ लघुजातकम् ९ बृहज्जातकम् १० इत्यादि । इति ज्योतिषम् ॥

जातक पु कारकी । भिक्षु । (जात+स्वार्थे कन् ।) जाते त्रि । इति ध ग्रि ॥

जातकर्म्म क्ली (जातस्य जाते सति वा यत् कर्म्म) दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेष । तस्य क्रमो यथा । पुत्त्रे जाते पिता नाभि मा कृन्तत स्तनञ्च मा दत्त इत्यभिधाय स्नात्वा कृततद्विशेषाद्य प्रक्षालितशिलायां ब्रह्मचारिणा कुमार्य्या गर्भवत्या वा श्रुतस्वाध्यायशीलब्राह्मणेन वा अनाहततलोऽपिष्टौ व्रीहियवौ दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा मन्त्रेण कुमारस्य जिह्वां मार्ष्टि । तत्रस्थेव सुवर्णेन घृत गृहीत्वा मन्त्रेण तथैव कुमारस्य जिह्वां मार्ष्टि । तत पुनरपि सुवर्णेन घृत गृहीत्वा मन्त्रेण तथैव कुमारस्य जिह्वां मार्ष्टि । ततो नाभि कृन्तत स्तनञ्च दत्तेति पिता ब्रूयात् । स्नान पुन पिता न कुर्य्यात् । इति भवदेवभट्ट ॥

जातवेदा [स्] पु (विद्यते लभ्यते इति । विद् लाभे+असुन् । जात वेदो धन यस्मात् ।) अग्नि । (अस्य निरुक्तिरुक्ता यथा महाभारते २ । ३१ । ४१ ।
'पावनात् पावकश्चासि वहनाद्धव्यवाहन ।
वेदास्त्वदर्थं जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि ॥")
चित्रकद्रुम । इत्यमर । १ । १ । ५६ ॥
(जाते जाते सर्व्वप्रपञ्चस्य स्वस्मिन् अध्यस्ततया विद्यते यो जीव । यद्वा जातानि सर्व्वाणि कारणत्वेन विन्दति यमिति । विद् ज्ञाने+असुन् । अन्तर्य्यामी परमेश्वर । यथा भागवते । ५ । ७ । १४ । 'आ परो रज सवितु र्जातवेदो देवस्य भर्गो मनसेदं जजान ।' जात वेदो धन कर्म्मफल यस्मात् कर्म्मफलप्रदमित्यर्थ ।" इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥)

जातरूप क्ली (जात प्रशस्त रूप यस्य ।) स्वर्णम् । (यथा भागवते । १ । १७ । ३९ ।
"पुत्रस्य याचमानाय जातरूपमदात् प्रभु ।")
धुस्तूर । इत्यमर । २ । ४ । ७५ । उत्तमरूपे, त्रि । यथा नैषधे । १ । १२८ ।
'न जातरूपच्छदजातरूपता
द्विजस्य दृष्टेयमिति स्तुवन् मुहु ॥"

जातापत्या स्त्री (जातमपत्यमस्या ।) प्रसूता । इत्यमर । २ । ६ । १६ ।

जाति, स्त्री, (जायतेऽस्यामिति । जन्+अधिकरणे क्तिन् ।) गोत्रम् । (जन+भावे क्तिन् ।) जन्म ॥ आमलकी । सामान्यम् । तत्तु ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यशूद्रात्मकम् । छन्द । जातीफलम् । मालती । इति मेदिनी । ते १८ ॥ (अस्या पर्य्याया यथा —
'जातिर्जाती च सुमना मालती राजपुत्त्रिका ।
चेतिका हृद्यगन्धा च सा पीता स्वर्णजातिका ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
काम्पिल्ल । इति विश्व ॥ गोत्वादि । तस्य लक्षणं यथा मुग्धबोधे ।
'आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानाञ्च न सर्व्वभाक् ।
सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रञ्च चरणै सह ।
अस्यार्थ । आक्रियते व्यज्यतेऽनयेति आकृति संस्थान आकृत्या ग्रहण ज्ञान यस्या सा आकृतिग्रहणा जातिराकृतिग्रहणा भवति संस्थानग्राह्या इत्यर्थ । तत्र मनुष्यगोत्वघटादीनां पृथक् पृथक् संस्थानेनैव व्यज्यमाना मनुष्यत्व गोत्वघटत्वादिर्जाति । एव ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यशूद्राणां पृथक् संस्थानाभावाद्ब्राह्मणत्वादेर्जातित्व नायातमिति लक्षणान्तरमाह लिङ्गानाञ्च न सर्व्वभागिति या सर्व्वाणि लिङ्गानि न भजते सा च जातिरित्यर्थ । स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुष्षट्पदोरगा । जातिभेदा पुमाख्याश्च इत्यमरसिंहे जातिभेदानां स्त्रीपुंसयोरेवेति नियम ब्राह्मणादीनां सर्व्वलिङ्गभाक्त्वाभावाज्जातित्वम् । किन्तु अयाततद्वस्य जनस्य देवदत्त इत्यादौऽपि तस्य संस्थानेन कुशलयज्ञिदत्त न ग्रह्यते इति देवस्यापि जातित्व नायातमिति पूर्व्वलक्षणस्य दोष । एव देवदत्तादिशब्दानामपि सर्व्वलिङ्गभाक्त्वाभावाज्जातित्वापत्तिरिति द्वितीयलक्षणस्य दोष इति दोषद्वयमपाकर्त्तु द्वयो र्लक्षणयोर्विशेषमाह सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येति सकृदेकवारमाख्यातेन उपदेशेन निश्चयेन ग्राह्या ग्रहीतुं शक्या इत्यर्थ । तेन देवदत्तो इम इत्युपदेशे इम देवदत्तस्तस्य संस्थानेन कुशलयज्ञिदत्त ग्रह्यते एवेति पूर्व्वलक्षणस्य न दोष । एव देवदत्तादिशब्दानामन्यस्य एकस्मिन् प्रदेशेऽपि अन्यस्मिन् ग्रहणाभावात् जातित्व न स्यादिति परलक्षणस्यापि न दोष । गार्ग्य पुरुष गार्गी स्त्री गार्ग्य कुलमिति सर्व्वलिङ्गभाक्त्वात् तस्य स्वयङ्ग्रहणाभावाच्च गार्ग्यादीनां जातित्वानुपपत्तौ तृतीयलक्षणमाह गोत्रञ्चेति । पुत्त्रपौत्त्रप्रभृतिकमपत्य गोत्रमिति पूर्व्वाचार्य्य परिभाषित गोत्रमिह गृह्यते । आदि । चतुर्थलक्षणमाह चरणै सहेति । अत्र जातिरित्यर्थ । चरणशब्दो कठादिरूप स च अध्ययनक्रियासम्बन्धेन प्रवृत्तत्वात् क्रियावाचक एव न तु जातिवाचक । तेनास्य जातित्वार्थं चरणै सहेत्युक्त गार्ग्यादिनां शिवादीनामपि सिद्धेऽपि जातित्वेन फलं तु गार्गी भार्य्या यस्यासौ गार्गीभार्य्य इत्यादौ नोपधाककोडिङ्ादिना पुंवद्भावनिषेध । गार्गी चासौ भार्य्या चेति गार्गीभार्य्या इत्यादौ कोडादि पुंवद्भावादिना पुंवद्भाव ।" इति दुर्गादास ॥
"सामान्य द्विविध प्रोक्त परञ्चापरमेव च ।
द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥
परभिन्ना तु या जाति सैवापरतयोच्यते ।
व्यापकत्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वादपरापि च ॥
द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥"
इति भाषापरिच्छेदे । ८—९ ।
तल्लक्षणन्तु 'नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम् ।" इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

जातिकोश, क्ली (जाते कोशमिवेति ।) जातीफलम् । इति भावप्रकाश ॥

जातिकोष, क्ली (जाते कोषमिव ।) जातीफलम् । इति हेमचन्द्र । ३ । ३०७ ॥ (जयित्री इति लोके प्रसिद्धम् । तद्धि जातीफलानामावरणदल यत्स्थलम् । तद्यथा वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे कामाधिकारे मदनाभ्रे ।
"कर्पूर जातिकोष सजलमिभकणाजातिपत्त्र लवङ्ग मांसी तालीशपत्रे गजकुसुमयुक्त धातकी चेति तुल्यम् ।
पथ्या धात्री विभीत त्रिकटुरपि पृथक्तद्द्वं शाण द्विमाष
मेलाजातीफलाख्य त्रितितलविधिनाऽभ्रगन्धस्य कोषम् ॥"
जातिकोषजातीपत्रयोरेकस्मिन्नौषधे प्रयुक्तत्वा इत्येव जायित्रीति लोकप्रसिद्धम् । आयुर्वेदे सर्व्वत्रैव प्रयुज्यते ।)

जातिकोषी, स्त्री (जातिकोषमस्या अस्तीति । 'अर्श आदिभ्योऽच ।"५ । २ । १२७ । इत्यच ततो ङीष् ।) जातीपत्री । इति राजनिर्घण्ट ॥

जातिफल, क्ली (जात्या फलमिव ।) जातीफलम् । इति हेमचन्द्र । ३ । ३०७ ॥

जातिभ्रंशकर, क्ली, (जातेर्भ्रंश करोतीति । कृ+ट ।) नवविधपापान्तर्गतपापविशेष । यथा मनु । ११ । ६७ ।
"ब्राह्मणस्य रुज कृत्वा घ्रातिरघ्रेयमद्ययो ।
जैह्म्यं पुंसि च मैथुन्य जातिभ्रंशकर स्मृतम् ॥"
"ब्राह्मणस्य दण्डकशादिना पीडाक्रिया अघ्रेय लशुनपुरीषादि जैह्म्य कुटिलत्व शठता ।" इति कुल्लूकभट्ट ॥

जातिवैर, क्ली (जात्या स्वभावतो वैर शत्रुत्वम् ।) स्वाभाविकशत्रुत्वम् । तत्पर्य्यायविषम् । कौलतम

यथा श्रीकृष्णशिशुपालयोः ॥ वास्तुजम् २ यथा कौरवपाण्डवानाम् ॥ वाग्जम् ३ यथा द्रोणद्रुपदयोः ॥ सापत्नम् ४ मूषिकनकुलयोः ॥ अपराधजम् ५ यथा पूजनीब्रह्मदत्तयोः ॥ इति महाभारतम् ॥

जातिसारं, क्ली, (जात्या स्वभावतः सारोऽत्र ।) जातीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जातीफलशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

जाती, स्त्री, (जन + क्तिन् । ततो वा ङीप् ।) जातीपुष्पम् । चमेली इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । सुरभिगन्धा २ सुमनाः ३ सुरप्रिया ४ चेतकी ५ सुकुमारा ६ सन्ध्यापुष्पी ७ मनोहरा ८ राजपुत्त्री ९ मनोज्ञा १० मालती ११ तैलभाविनी १२ जनेष्टा १३ हृद्यगन्धा १४ । (एतस्या हि सर्व्वपुष्पेषु श्रेष्ठत्वमुक्तम् । यथा, "पुष्पेषु जाती नगरेषु काञ्ची ।" इति उद्भटः ॥) अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । कफसुखपाकनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ उष्णत्वम् । तुवरत्वम् । लघुदोषशिरोऽक्षिदन्तरोगविषकुष्ठव्रणरक्तदोषनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ तत्कुड्मलस्य गुणः । नेत्ररोगव्रणविस्फोटकुष्ठनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातीकोशं, क्ली, (जातीत्याख्यया कोशमिव फलमिति यावत् ।) जातीफलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०७ ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"जातीकोशोऽथ कर्पूरं जातीकटुकयोः फलम् ।
कक्कोलकं लवङ्गञ्च तिक्तं कटुकफापहम् ॥")

जातीकोषं, क्ली, (जातीत्याख्यया कोषमिव फलम् ।) जातीफलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जातीपत्री, स्त्री, (जातीपत्रमिवास्त्यस्यामिति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् । ततो ङीप् ।) जातीफलत्वक् । जैत्री इति भाषा । तत्पर्य्यायः । जातिकोषी २ सुमनःपत्रिका ३ मालतीपत्रिका ४ सौमनसायनी ५ जातिपत्री ६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । सुरभित्वम् । कफजाड्यनाशित्वम् । वक्त्रवैशद्यजननत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघुत्वम् । स्वादुत्वम् । उष्णत्वम् । रुचिवर्णकारित्वम् । कफकासवमिश्वासतृष्णाकृमिविषनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ दुर्गन्धनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

जातीफलं, क्ली, (जातीत्याख्यं फलम् ।) सुगन्धफलविशेषः । जायफल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । जातीकोषम् २ । इत्यमरः । २।६।१३२ ॥ जातीकोशम् ३ जातिफलम् ४ । इति तट्टीका ॥ जातिशस्यम् ५ शालूकम् ६ मालतीफलम् ७ मज्जसारम् ८ जातिसारम् ९ पुटम् १० सुमनःफलम् ११ फलजातिः १२ फलजाती १३ कोशम् १४ कोषम् १५ जातिकोषम् १६ कोषकम् १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । १६ । ३० ।
"जातीफलागुरुवचापिप्पल्यश्चन्दनं च भृगोः ॥")
अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । कण्ठामयार्त्तिवातातीसारमेहनाशित्वम् । वृष्यत्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रसे तिक्तत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । रोचनत्वम् । ग्राहित्वम् । स्वरहितत्वम् । श्लेष्मानिलमुखवैरस्यमलदौर्गन्ध्यकृष्णताकृमिकासवमिश्वासशोषपीनसहृद्रुग्नाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ तृष्णाशूलनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

जातीयः, त्रि, (जातौ भवः । "वृद्धाच्छः ।" ४ । २ । ११४ । इति छः ।) जातिभवः । यथा, कथासरित्सागरे । २३ । ४८ ।
"प्रागजन्मभिन्नजातीयाः परिच्छन्नेव कन्यका ॥")
तद्धितप्रत्ययविशेषः । स तु प्रकारार्थे भवति । यथा । तार्किकजातीया । इति मुग्धबोधमतम् । (पाणिनिमते तु जातीयर् ॥)

जातीरसं, क्ली, (जात्या रसः इव रसो यस्य ।) वोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातु, व्य, (जन + क्तुन् । पृषोदरात् साधुः ।) कदाचित् । इत्यमरः । ३ । ४ । ४ ॥ (यथा, मनुः । २ । ९४ ।
"न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥")
सम्भावितार्थः । (यथा, महाभारते ।५।१७६।२२।
"को जातु परभावां हि नारीं व्यालीमिव स्थिताम् ।
वासयेत गृहे जानन् स्त्रीणां दोषो महात्ययः ॥")
गर्हार्थः । इति शब्दरत्नावली ॥
("जातु निन्दसि गोविन्दं जातु निन्दसि शङ्करम् ॥" इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥)

जातुकं, क्ली, (जातु गर्हितं निन्दितं दूषितमित्यर्थः कं जलं यस्मादिति ।) हिङ्गु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जातुधानः, पुं, (धीयते सन्निधीयते इति धानं सन्निधानमस्य जातु गर्हितं । धानमभिधानमस्येत्येके ।) यातुधानः । राक्षसः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (यथा, कालिकास्तोत्रे ।
("जातुधानाः पिशाचाश्च कुष्माण्डा भैरवादयः ॥"

जातुषं, त्रि, (जतुनो विकारः । "त्रपुजतुनोः षुक् ।" ४ । ३ । १३८ । इति अण् षुक् च ।) जतुविकारः । जतुनिर्म्मितम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १२० ।
"अन्यप्रतापमासाद्य यो दृढ़त्वं न गच्छति ।
जातुषाभरणस्येव रूपेणापि हि तस्य किम् ॥")

जातोक्षः, पुं, (जातश्चासौ उक्षा चेति । जातः प्राप्तदम्यावस्थः उक्षा इत्यर्थः । "अचतुरेति ।" ५ । ४ । ७७ । इति निपातनात् साधुः ।) उत्पन्न उक्षा । इत्यमरः । २ । ९ । ६१ ॥ उत्पन्नो वृषदम्यभावः । प्राप्तबलीवर्द्दभाव उक्षा । इति भरतः ॥

जात्यः, त्रि, (जातौ भवः इति यत् ।) कुलीनः । श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १६ । ६ ।
"स्वजात्यानधितिष्ठामि नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥")
कान्तः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ३३ । १२२ ।
"अतीव स ज्ञायते ज्ञातिमध्ये
महामणिर्ज्जात्य इव प्रसन्नः ॥")

जात्यन्धः, त्रि, (जात्या जन्मनैव अन्धः ।) जन्मान्धः । यथा, मनुः । ९ । २०१ ।
"अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।
उन्मत्तजड़मूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥"

जादो, त्रि, (जात इत्यस्य जादो इतीयत्प्रयोगमु प्राकृतलङ्केश्वरसम्मत इति वोध्यम् ।) जातः । इति प्राकृतलङ्केश्वरः ॥

जानकी, स्त्री, (जनकस्य मिथिलाधिपस्यापत्यं स्त्रीत्यण् ङीप् च ।) सीता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७३ । १ ।
"प्राप्यमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ! ।
रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्य्या वलीयसा ॥")

जानपदः, पुं, (जानेन जन्मना पद्यते इति अण् ।) जनः । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ३७ ।
"देयं चौराहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु ।
अददद्धि समवाप्नोति किल्विषं यस्य तस्य तत् ॥"
जनपद एव । स्वार्थे अण् ।) देशः । इति मेदिनी । दे, ४ । ४८ ॥ जनपदे भवः । इति "उत्सादिभ्योऽञ् । ४ । १ । ८६ इत्यञ् । देशभवे, त्रि ॥ यथा, मनुः । ८ । ४१ ।
"जातिजानपदान् धर्म्मान् श्रेणीधर्म्मांश्च धर्म्मवित् ॥")

जानु, क्ली, (जायते इति । जन् "दृसनिजनिचरिचटिभ्यो ञुण् ।" उणां १ । ३ । इति ञुण् ।) ऊरुजङ्घयोर्म्मध्यभागः । हाँटु इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ३२ । ३६ ।
"तस्य जानु ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना ॥")
तत्पर्य्यायः । ऊरुपर्व्व २ अष्ठीवत् ३ अष्ठीवान् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ७२ ॥ चक्रिका ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

जापः, पुं, (जप + भावे घञ् ।) जपः । इति जटाधरः ॥

जापकः, त्रि, (जपतीति । जप् + ण्वुल् ।) जपकर्त्ता । (यथा, महाभारते । १२ । १९९ । ३ ।
"जापकानां फलावाप्तिं श्रोतुमिच्छामि भारत ! ।
किं फलं जपतामुक्तं क्व वा तिष्ठन्ति जापकाः ॥"
जपेन कृतं जपजन्यमित्यर्थः । जप् + अण् + स्वार्थे कन् । जपजन्ये, त्रि । यथा, महाभारते । १२ । १९९ । ४९ ।
"अथवा सर्व्वमेवेह मामकं जापकं फलम् ॥")

जापनं, क्ली, (जप् + स्वार्थे णिच् + भावे ल्युट् ।) निरसनम् । निर्व्वर्त्तनम् । इति धरणिः ॥ (जपः । यथा, संवर्त्तसंहितायाम् । २०९ ।
"मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो गायत्र्याश्चैव जापनात् ॥")

जाबाल, पुं (जबालाया अपत्यं पुमानिति। अण्।) अजाजीवः। इत्यमरः। २। १०। ११॥ मुनिविशेषः। (यथा ब्रह्मवैवर्त्ते। १। १६। १४।
'जाबालो यालनिः पैलः करथोऽगस्त्य एव च।
एते वेदाङ्गवेत्तारः षोडशव्याधिनाशकाः॥'
उपनिषद्विशेषः। यथा मौक्तिकोपनिषदि।
'ब्रह्मकैवल्यजाबालश्वेताश्वो हंस आरुणिः।
दर्शनशास्त्रविशेषः। यथा, रामचन्द्रदत्तशाप प्रकरणे। [पात्॥)
'अधीत्य कूटजाबाल शृगालि योगिमानु
जाबालि, पुं (जबालाया अपत्यं पुमान् इति। इञ्।) मुनिविशेषः। यथा रामायणम्॥
'सुयज्ञं वामदेवञ्च जाबालिमथ काश्यपम्।"
(तथाच ब्रह्मवैवर्त्ते। २। ४। ७०।
'ऋष्यशृङ्गो भरद्वाजश्चाप्नीको देवलस्तथा।
जैगीषव्यश्च जाबालिर्यैर्हुत्वा सर्व्वपूजितः॥')
जामदग्न्य पुं (जमदग्नेरपत्यं पुमान् इति। 'गर्गादिभ्यो यञ्। ४। १। १०५। इति यञ्।) जमदग्निपुत्त्रः परशुरामः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा देवीभागवते। २५। ४१।
'पित्राज्ञया जामदग्न्येन पूर्व्वं
छिन्नं शिरो मातुरिति प्रसिद्धम्।')
जामाता [ऋ] पुं (जायां माति मिमीते मिनोति वा। 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामात्रिति।' उणा। २। ९६। इति निपातनात् साधुः।) दुहितृपतिः। इत्यमरः। २। ६। ३२। जामाइ इति भाषा॥ (यथा, हरिवंशे। ११६। २५।
'जामाता त्वभवत्तस्य कश्यपस्त्रिगृहे शुधि॥')
सूर्य्यावर्त्तः। धवः। इति मेदिनी। ते ११०॥
जामि स्त्री, (जम्+इञ्। इञ् निपातनात् साधुरित्येके।) स्वसा। कुलस्त्री। इत्यमरः। ३। ३। १४२॥ (यथा मनु। ३। ५७।
'शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्
कुलम्॥")
जामी, स्त्री (जामि+वा ङीष्।) जामिः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा महाभारते। १३। ४६। ७।
'यामीश्मशानि गेहानि निकृत्तानीव कृत्यया॥')
जामेय पुं (जाम्या अपत्यमिति। 'स्त्रीभ्यो ढक्। ४। १। १२०। इति ढक्।) भागिनेयः। इति हेमचन्द्रः॥
जाम्बवं क्ली (जम्ब्वाः फलम्। 'जम्ब्वा वा। ४। ३। १६५' इत्यण् तस्य विधानात् न लुक्।) जम्बुफलम्। इत्यमरः। २। ४। १९॥ (यथा सुश्रुते १। ४६।
'अत्यर्थं वातलं ग्राहि जाम्बवं कफपित्तजित्॥')
सुवर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥ जाम्बवानि पुं। इति शब्दमाला॥
जाम्बवती स्त्री, (जाम्बवतः अपत्यं स्त्री। अण्। ततो ङीप्।) श्रीकृष्णपत्नी। जाम्बवत्कन्या। इति श्रीभागवतम्॥ (यथा हरिवंशे। ९८। ४१।
'लेभे जाम्बवतीं कन्यामृक्षराजस्य सम्मताम्॥")
नागदमनी। इति राजनिर्घण्टः॥
जाम्बवान् [त्] पुं (जम्ब्वोऽस्य जाम्बवं तदस्यास्तीति मतुप् मस्य वः। पृषोदरादित्वात् साधुः। जम्बुतुल्यकृष्णवर्णत्वादस्य तथात्वम्।) ऋक्षराजः। स ब्रह्मपुत्त्रः। यथा रामायणे।
'ऋक्षराजस्य पुत्त्रोऽस्य सर्व्वामात्यः सुदुर्ज्जयः।
पितामहसुतश्चाथ जाम्बवानिति विश्रुतः॥")
(यथाच हरिवंशे। ३८। ३५।
'धात्रा कुमारमादाय सुतं जाम्बवतो नृप॥")
जाम्बवी, स्त्री (जाम्बवस्याकारोऽस्त्यस्याः इति।) नागदमनी। इति राजनिर्घण्टः॥
जाम्बुवान् [त्] पुं (जाम्बवान् पृषोदरात् साधुः।) जाम्बवान्। इति भरतो द्विरूपकोषश्च॥
जाम्बूनदं, क्ली, (जम्बूनद्यां भवमिति। अण्।) स्वर्णम्। धुस्तूरः। इति राजनिर्घण्टः॥ स्वर्णविशेषः। यथा। मेरुमन्दरपर्व्वतस्थजम्बूफलानां महत्त्वनिपातनविशीर्णानां अनस्थिप्रायाणां इभकायनिभानां रसेन जम्बूनामनदी इलावृते वहति तस्याः उभयोः कूलयोर्मृत्तिका जम्बूरसेनानुविध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदा मरलोकाभरणं जाम्बूनदं नाम स्वर्णं भवति।"
इति श्रीभागवतम्॥
जायकं क्ली, (जयति अपरं गन्धमिति। जि+ण्वुल्।) कालीयकम्। कालिया इति ख्यातं पीतवर्णसुगन्धिकाष्ठम्। इत्यमरः। २। ६। १२५॥
जाया स्त्री, (जायते पुत्त्ररूपेणात्मा अस्यामिति। जन्+यक् आत्वञ्च।) भार्य्या। इत्यमरः। २। ६। ६॥ (यथा, मनु। ९। ८।
'पतिर्भार्य्यां सम्प्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते।
जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः॥")
जायाजीव, पुं (जाया आजीवः जीवनोपायो यस्य इति। जायया जीवतीति वा। जीव+अच्। जायायाः सङ्गीतनर्त्तनादिना जीवना दस्य तथात्वम्।) नटः। इत्यमरः। २। १०। १२॥
जायानुजीवी [न्] पुं, (जायया अनुजीवतीति। अनु+जीव+णिनि।) नटः। बकपक्षी। इति मेदिनी। ने १५५॥ वेश्यापतिः। इति शब्दरत्नावली॥ दुःस्थः। इति हेमचन्द्रः॥
जायापती, पुं (जाया च पतिश्चेति तौ।) भार्य्यापती। मागभातार इति भाषा॥ नित्यद्विवचनान्तोऽयं शब्दः। इत्यमरः। २। ६। ३८॥
जायी [न्] पुं (जै+णिनि। यद्वा, जि+णिनि।) ध्रुवकभेदः। यथा —
'जायीति नाम्ना ध्रुवको द्वाविंशत्यक्षरान्वितः।
सन्निपातेन तालेन शृङ्गारेऽभीष्टदो रवी॥"
इति सङ्गीतदामोदरः॥
(त्रि, महाभारते। ३। १५। ८।
'अफलं जन्म तस्याहं मन्ये दुर्जातजायिनः॥")
जायुः, पुं (जयति रोगान् इति। जि+उण्।) औषधम्। इत्यमरः। २। ६। ५०॥ (जयतीति। जयशीले, त्रि।)
जार, पुं, (जीर्य्यति स्त्रियाः सतीत्वमनेन। जॄ+करणे घञ्।) उपपतिः। इत्यमरः। २। ६। ३५। (यथा याज्ञवल्क्ये। २। ३०।
'जारं चौरेत्यभिवदन् दाप्यः पञ्चशतं दमम्॥"
जारयति नाशयति इति। जॄ+णिच्+अच्। हन्ता। यथा, ऋग्वेदे। १। ६६। ४।
"यमोह जातो यमो जनित्वं जारः कनीनां
पतिर्जनीनाम्॥")
जारज त्रि (जारात् उपपतेर्जायते इति। जन्+डः।) उपपतिजातसन्तानः। इत्यमरः। २। ६। ३६। (यथा मनुः। ३। १५८। श्रीकुल्लूकभट्टकृतटीकायाम्।
'अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्त्तरि गोलकः॥")
जारणी स्त्री (जारयति परिपाकं कारयतीति। जॄ+णिच्+ल्युः। ततो ङीप्।) स्थूलजीरकः। इति राजनिर्घण्टः॥
जारी, स्त्री, (जारयति जीर्णं कारयतीति। जॄ+णिच्+अच्+गौरादित्वात् ङीष्।) ओषधीविशेषः। इति मेदिनी। रे, ३८। जारी इति भाषा॥
जारुथ्य, पुं, (जरूथं मांसं तदर्हतीति। जरूथ+यत्।) त्रिगुणदक्षिणाकयज्ञः। (यथा महाभारते। ३। २९०। ७०।
"ततो देवर्षिसहितं सरितं गोमतीमनु।
दशाश्वमेधानाजह्रे जारुथ्यान् स निरर्गलान्॥")
जाल, क्ली, (जलति आच्छादयतीनेनेति। जल संवरणे+करणे घञ्। यद्वा, जलैः चिप्यते इति। जल+'शेषे।' ४। २। ९२। इत्यण्।) सूत्रमयवंशशलाकादिनिर्म्मितमत्स्यादिधारणो पायः। तन्तुन्यायः। आनायः २। इत्यमरः। १। १। १६॥ जालकम्॥। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम्। ५५८।
'वंशावलम्बनं यद् यो विस्तारो गुणस्य
यावनतिः।
तज्जालस्य खलस्य च निजाङ्गसम्पन्नाशाय॥')
गवाक्षः। (यथा, रघुः। ६। ४२।
"प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां
रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः॥")
क्षारकः। स तु अस्फुटकलिकाकुड्मलादि स्तुहयच। दम्भः। समूहः। इति मेदिनी। ले १८॥ (यथा, रघुः। ७। ६२।
'ततो धनुष्कर्षणमूढहस्त-
मेकांशपर्य्यस्तशिरस्त्रजालम्॥"
वंशलौहादिनिर्म्मितजालवद्द्रव्यविशेषः। यथा, भट्टिः। १। ८।
"अन्तर्निविष्टोज्ज्वलरत्नभासो
गवाक्षजालैरभिनिष्पतन्त्यः॥")
इन्द्रजालम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ५८०॥
जाल, पुं (जालयति शाखाप्रशाखादिभिः संवृणोतीति। जल संवरणे+णिच्+"नन्दिग्रहीति।" ३। १। १३४। इत्यच्।) कदम्बवृक्षः। इति मेदिनी। ले, १८

जालकं, क्ली, (जल संवरणे + भावे घञ् । जालेन ईषदावरणेन कायति प्रकाशते इति । कै + कः । जाल + स्वार्थे कन् वा ।) अस्फुटकलिका । इति भरतः ॥ (यथा, मेघदूते । ६६ ।
"तासुत्पाद्य स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन
प्रत्यग्रस्तां सममभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम् ॥")
कुष्माण्डादिक्षुद्रफलम् । इति सारसुन्दरी ॥
तत्पर्य्यायः । क्षारकः २ । इत्यमरः । २ । ४ ।
१६ ॥ कोरकः । दम्भः । कुलायः । आनायः ।
इति मेदिनी । के, ६२ ॥ (यथा, सुश्रुते । उत्तरतन्त्रे ७ अध्याये ।
"दृष्टिर्भृशं विह्वलति द्वितीयं पटलं गते ।
मक्षिकान् मशकान् केशान् जालकानि च
पश्यति ॥")
समूहः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शाकुन्तले प्रथमाङ्के ।
"बद्धं कर्णशिरीषरोधि वदने घर्म्माम्भसां जालकं
बन्धे स्रंसिनि चैकहस्तयमिताः पर्य्याकुला
मूर्द्धजाः ॥"
वंशलौहादिनिर्म्मितजालाकृतिद्रव्यविशेषः। यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १७ । ६ ।
"ततो यष्टिं शलाकाश्च जालकं पञ्जरं तथा ।
बभञ्ज लुब्धको दीनां कपोतीञ्च मुमोच ताम्॥")

जालकं, क्ली स्त्री, (जल संवरणे + भावे घञ् । जालेन आवरणेन कायति प्रकाशते इति । कै + कः ।) मोचकफलम् । इति मेदिनी ॥ के, ६२ ॥

जालकः, पुं, (जालेन वंशलौहादिनिर्म्मितजालाकृतिद्रव्यविशेषेण कायतीति । कै + कः ।) गवाक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७८ ॥

जालकारकः, पुं, (जालं करोतीति । कृ + ण्वुल् । जालस्य कारको वा ।) मर्कटकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७६ ॥ जालकर्त्तरि, त्रि ॥

जालकिनी, स्त्री, (जालकं लोमसमूहस्तदस्त्यस्या इति । "अत इनिठनौ ।" ५।२।११५। इति इनिस्ततो ङीप् ।) मेषी । इति हेमचन्द्रः ।४।३।४३॥

जालगर्द्दभः, पुं, रोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,
"विसर्पवत् सर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान् ।
दाहज्वरकरः पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्द्दभः ॥"
अपाकवान् ईषत्पाकवान् । पित्तजत्वेन सर्वथा पाकाभावस्यायुक्तत्वात् । अयमश्रिवात इति ख्यातः ॥ अथ विदारिकाकच्छपिकाजालगर्द्दभानां चिकित्सा ।
"विकृतामिन्द्रवृद्धाञ्च गर्द्दभीं जालगर्द्दभम् ।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक् ।
पाके तु रोपयेदाज्यैः पक्वैर्मधुरभेषजैः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

जालगोणिका, स्त्री, (जालवत् गोण्या छिद्रवस्त्रेण कायतीति । कै + कः । ततो ह्रस्वः ।) दधिमन्थनभाण्डविशेषः । तत्पर्य्यायः । कण्ठाल २ । इति शब्दरत्नावली ॥

जालन्धरः, पुं, त्रिगर्त्तदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४ ॥ (देशोऽयं पीठस्थानानामन्यतमः । अत्र भगवती विश्वमुखीमूर्त्त्या विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७६ ।
"जालन्धरे विश्वमुखी तारा किष्किन्धपर्व्वते ॥"
जालन्धरोऽभिजन एषामिति । अण् ।) तद्देशस्थे पुं भूम्नि । (दैत्यविशेषः । यथा, काशीखण्डे । ७१ । १०६ ।
"पुरा जालन्धरं दैत्यं ममापि परिकम्पनम् ।
पादाङ्गुष्ठाग्ररेखोत्थं चक्रं सृष्ट्वा हरोऽहरत् ॥"
ऋषिविशेषः । इति व्याकरणम् ॥)

जालपात् [द्] पुं, (जालमिव पादौ यस्य ।) हंसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथाह सुश्रुतः । १४६ ।
"टिट्टिभं सारसादञ्च कोकिलं कुक्कुटं तथा ॥")

जालप्राया, स्त्री, (जालस्य प्रायो बाहुल्यं यत्र ।) अङ्गरक्षिणी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३३ ॥ लोहार साँजोया इति भाषा ॥

जालवर्व्वूरकः, पुं, (जालाकारो वर्व्वूरकः । शाकपार्थिवादिवत्समासः ।) वर्व्वूरवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । छत्राकः २ स्थूलकण्टकः ३ सूक्ष्मशाखः ४ तनुच्छायः ५ रन्ध्रकण्टः ६ । अस्य गुणाः । रूक्षत्वम् । वातामयकफनाशित्वम् । पित्तदाहकारित्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

जालिकः, पुं, (जालेन जीवतीति । जाल + "वेतनादिभ्यो जीवति ।" ४ । ४ । १२ । इति ठन् । यद्वा, जालेन चरतीति । "पर्पादिभ्यः ष्ठन् ।" ४ । ४ । १० । इति ठन् ।) कैवर्त्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वागुरिकः । जालेन मृगबन्धनकर्त्ता इत्यमरः ।२।१०।१४॥ मर्कटकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७७ ॥ (ऐन्द्रजालिकः । इति व्याकरणम् ॥)

जालिकः, त्रि, (जालेन जीवतीति । जाल + ठन् ।) ग्रामजाली । जालोपजीवी । इति मेदिनी ।के,६४॥

जालिका, स्त्री, (जालं जालवदाकृतिरस्ति अस्याः । जाल + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) वस्त्रविशेषः । गिरिसारः । (जलमेवेति स्वार्थे अण् । ततो जालं सलिलं उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्या इति ठन् ।) जलौका । विधवा । भटानामसमरचिताङ्गरक्षिणी । इति मेदिनी । के, ६४ ॥

जालिनी, स्त्री, (जालं चित्रकर्म्मवस्तुसमूहो विद्यतेऽस्यामिति । इनिस्ततो ङीप् ।) चित्रशाला । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६९ ॥ (जालं आनायसदृशद्रवं विद्यतेऽस्या इति ।) कोशातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्य्याया भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"धामार्गवः पीतपुष्पो जालिनी कृतवेधना ।
राजकोशातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला ॥"
कोषातकी । इति रत्नमाला ॥ प्रमेहरोगिणः पीडकाविशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ६ अध्याये । "तत्र वसामेदोभ्यामभिपन्नशरीरस्य त्रिभिर्दोषैरनुगतधातोः प्रमेहिणो दश पीडका जायन्ते । तद्यथा, शराविका सर्षपिका कच्छपिका जालिनी विनता पुत्त्रिणी मसूरिका अलजी विदारिका विद्रधिका चेति ।"
"जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता ॥")

जाली, स्त्री, (जालं जालाकृतिरस्ति अस्याः अच् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) ज्योत्स्नी । इत्यमरः । २ । ४ । ११८ ॥ झिङ्गा । इति ख्याता । पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जाल्मः, त्रि, (जालयति दूरीकरोति हिताहितज्ञानमिति । जल + णिच् + बाहुलकात् मः ।) पामरः । (यदुक्तम् ।
"क्षणं विश्राम्यतां जाल्म! स्कन्धं ते यदि बाधति ।
न तथा बाधते स्कन्धं यथा बाधति बाधते ॥")
क्रूरः । असमीक्ष्यकारी । इति मेदिनी । मे, १३ ॥ (यथा, माघे । १५ । ३३ ।
"त्वयि पूजनं जगति जाल्म !
कृतमिदमपाकृते गुणैः ।
हासकरमघटते नितरां
शिरसीव कङ्कतमपेतमूर्द्धजे ॥")

जाषकं, क्ली, (जस्यति मुञ्चति सद्गन्धादिकमिति । जस + ण्वुल् । पृषोदरादित्वात् सस्य षत्वम् ।) कालीयनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

जाहकः, पुं, घोङ्गः । घोघ इति भाषा । मार्ज्जारः । खट्टा । काकण्डिका । इति मेदिनी । के, ६२ ॥ बिलेशयजन्तुविशेषः । तत्पर्य्यायः । गात्रसङ्कोची २ मण्डली ३ बहुरूपकः ४ कामरूपी ५ विरूपी ६ बिलवासः ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥

जाह्नवी, स्त्री, (जह्नोरपत्यं स्त्री । जह्नु + अण् + ङीप् ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४७ ॥ एतन्नामकारणं यथा,—
"गाङ्गद्वारा पुरा दत्ता जह्नुः संपीय कोपतः ।
तस्य कन्यास्वरूपा च जाह्नवी तेन कीर्त्तिता ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥ ७ ॥
तस्यां तिथिविशेषे स्नानफलं यथा,—
"सामान्यदिवसस्नानसङ्कल्पं शृणु सुन्दरि ! ।
पुण्यं दशगुणञ्चैव मौषलस्नानतः परम् ॥
ततस्त्रिंशद्गुणं पुण्यं रविसंक्रमणे दिने ।
अमायाञ्चापि तत्तुल्यं द्विगुणं दक्षिणायने ॥
ततो दशगुणं पुण्यं नराणामुत्तरायणे ।
चातुर्म्मास्यां पौर्णमास्यामनन्तं पुण्यमेव च ॥
अक्षयायाञ्च तत्तुल्यं नैतद्वेदनिरूपितम् ।
असंख्यपुण्यफलदमेतेषु स्नानदानकम् ।
सामान्यदिवसस्नानात् दानात् शतगुणं भवेत् ॥
मन्वन्तरायां देवेशि ! युगाद्यायां तथैव च ।
माघस्य सितसप्तम्यां भीष्माष्टम्यां तथैव च ॥
ततोऽपि द्विगुणं पुण्यं नन्दायां भवदुर्लभे ! ।
दशहरादशम्याञ्च युगाद्यादि समं फलम् ॥
नन्दासमञ्च वारुण्यां महत्पूर्व्वे चतुर्गुणम् ।
ततश्चतुर्गुणं पुण्यं त्रिमहत्पूर्व्वके सति ॥
पुण्यं कोटिगुणञ्चैव सामान्यस्नानतो हि यत् ।

चन्द्रोपरागसमये सूर्य्ये दशगुणं ततः ।
पुनर्व्यतीपातोदये कावेः ततः शतगुणं फलम् ।
एवंविधेषु कालेषु वेद्यवानां विपर्य्ययः ।'

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

जि, जये । अभिभवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अकं-सकं च अनिट् ।) जय उत्कर्षः स्यौका-रश्च । उत्कर्षेऽकर्म्मकः । जयन्ति मधुराकुले रव-केलयः । सकेः सपक्षीरजयत् सुरालयमिति काद-म्बरी । जयति ग्रन्थं बली । अनभिधानादस्मात् तुमन्तो प्रयोगाभावः । किञ्च तयोः स्थाने जिवन्तीति । किञ्च तुम स्थाने तातङ् इष्यते । यथा भावगम्यजयः कोऽपि जयताङ्गगोचरः । इति दुर्गादासः ॥

जिः त्रि, (जयतीति । जि + बाहुलकात् डिः ।) जेता । पिशाचे पुं । इत्येकाक्षरकोषः ॥

जिगत्नुः पुं (गच्छतीति । गम + "गमे सन्वच्च ।" उणां ३ । ३१ । इति त्नुः सन्वत्कार्य्यञ्च । अनुदात्तोपदेशे इत्यादिना मलोपः ।) प्राणः । वायुः । इत्युणादिकोषः ॥

जिगमिषा स्त्री (गन्तुमिच्छा । गम + सन् + अः । ततष्टाप् ।) गमनेच्छा । इति व्याकरणम् ॥

जिगीषा स्त्री (जेतुमिच्छा । जि + सन् + अः । ततष्टाप् ।) जयेच्छा । (यथा महाभारते १ । ७१ । ६ ।
"जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् ॥")
व्यवसायः । प्रकर्षः । इति मेदिनी । षे १६ ॥

जिघत्सा स्त्री (अत्तुमिच्छा । अद् भक्षणे + सन् + अः । "लुङ्सनोर्घसॢ ।" २ । ४ । ३७ । इति घसॢ ।) क्षुधा । इति हेमचन्द्रः ॥३।५७॥

जिघत्सु त्रि (अत्तुमिच्छुः । अद् + सन् + "लुङ्सनोर्घसॢ ।" २ । ४ । ३७ । इति घसॢ आदेशः । ततः "सनाशंसभिक्ष उः ।" ३ । २ । १६८ । इति उः ।) क्षुधितः । इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥

जिघांसकः त्रि (जिघांसति हन्तुमिच्छतीति । हन + सन् + ण्वुल् ।) हननेच्छुकः । इति व्याकरणम् ॥

जिघांसा स्त्री (हन्तुमिच्छा । हन् + सन् + "अभ्यासाच्च ।" ७ । ३ । ५५ इति कुत्वम् । "अज्झनगमां सनि ।" ६ । ४ । १६ । इति दीर्घः । ततः अप्रत्ययात् स्त्रियां टाप् ।) हननेच्छा । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मनु । ११ । २०६ ।
'जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥")

जिघांसुः पुं (हन्तुमिच्छुः । हन् + सन् + "सना-शंसभिक्ष उः ।" ३ । २ । १६८ । इति उः ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३९३ । हननेच्छौ त्रि । यथा भट्टिः ।
प्रत्याजनार्थं चलितं जिघांसुः ।
(यथाच महाभारते । ३ । १५४ । १८ ।
जिघांसव क्रोधवशा सुभीमा
भीमं समन्तात् परिवव्रुरुग्राः ॥')

जिघ्रः, त्रि (जिघ्रतीति । घ्रा गन्धोपादाने + "पाघ्राध्माधेट्दृशः शः ।" ३ । १ । १३७ । इति शः ।) घ्राणकर्त्ता । यथा साहित्यदर्पणे ।
"स्वामी निश्वसितेऽप्यसूयति मनोजिघ्रः सपत्नीजनः ।"

जिङ्गिनी, स्त्री, वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । झिङ्गिनी २ झिङ्गी ३ सुनिर्य्यासा ४ प्रमोदिनी ५ । (यथा, गारुडे १९४ अध्याये ।
'जिङ्गिन्येरण्डकं वचा । सूक्ष्मैलामरिचान्वितम् ।
शीतोदकञ्च तत्सर्व्वं वायुरोगापहं हरेत् ।'
यथाच वाभटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये ।
"रोध्रसावरकरोध्रपलाशा
जिङ्गिनी सरलकट्फलयुक्ता ।
कुत्सिताम्बकदली गतशोका
एलवालुपरिपेलवमोचा ॥")
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । योनिशोधनत्वम् । कटुत्वम् । व्रणहृद्रोगवातातीसारनाशित्वम् । मटुत्वञ्च । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ मे भागे ।

जिङ्गी स्त्री, मञ्जिष्ठा । इत्यमरः । २ । ४ । ९० ॥ (यथा भैषज्यरत्नावल्यां कुष्ठचिकित्सायाम् ।
"धातु जिङ्गी महातिक्ता विशाला क्रमि मचकम् ॥")

जिज्ञासा स्त्री, (ज्ञातुमिच्छा । ज्ञा + सन् + अः । स्त्रियां टाप् ।) ज्ञातुमिच्छा । यथा —
अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ।
इति शारीरकप्रथमसूत्रम् ॥
तत्पर्य्यायः । अनुयोगः १ प्रश्नः २ पृच्छा ३ विज्ञप्तिः ४ । इति जटाधरः ॥

जिज्ञासितः त्रि (जिज्ञासाऽस्य जाता । तारकादित्वात् इतच् । यद्वा ज्ञा + सन् + कर्म्मणि क्तः ।) ज्ञातुमिष्टम् । पृष्टः । विचारितः । यथा श्रीभागवते १ । ५ । ४ ।
जिज्ञासितमधीतञ्च ब्रह्म यत्तत् सनातनम् ॥"
किञ्च यत् सनातनं नित्यं परं ब्रह्म तच्च त्वया जिज्ञासितं विचारितं अधीतं अधिगतं प्राप्तञ्च । इति श्रीधरस्वामी ॥

जिज्ञासुः त्रि (ज्ञातुमिच्छुः । ज्ञा + सन् + "सनाशंसभिक्ष उः ।" ३ । २ । १६८ । इति उः ।) आत्मज्ञानेच्छुः । यथा श्रीभगवद्गीतायां ७।१६ ॥
"चतुर्व्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्ज्जुन ।
आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥"
सामान्यबोधेच्छुकश्च ॥

जिज्ञास्यः त्रि (जिज्ञास्यते इति । ज्ञा + सन् + कर्म्मणि यत् ।) जिज्ञासितव्यः । जिज्ञासनीयः । (विचार्य्यम् । यथा भागवते । २ । ९ । ३५ ।
'एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्व्वत्र सर्व्वदा ॥'
'आत्मनस्तत्त्वजिज्ञासुना एतावदेव जिज्ञास्यं विचार्य्यम् ।' इति श्रीधरस्वामी ॥)

जितः पुं (जितं जयमस्त्यस्येति । अच् ।) अर्हदुपासकावसर्पिणः । इति हेमचन्द्रः ॥

जितः, त्रि, (जि + कर्म्मणि क्तः ।) प्राप्तपराजयः । तत्पर्य्यायः । पराभूतः २ परिभूतः ३ अभिभूतः ४ भग्नः ५ पराजितः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा मनु । ४ । १८१ ।
"एभिर्जितैश्च जयति सर्व्वान् लोकानिमान् गृही ॥")

जितकाशिः पुं (जितेन जयोद्यमेन काशते प्रकाशते इति । काश + इन् ।) दृढमुष्टिः । इति भारतटीकायां नीलकण्ठः ॥

जितकाशी [न्] त्रि (जितेन जयेन काशते इति । काश + णिनिः ।) जययुक्तः । तत्पर्य्यायः । जिताहवः २ । इति हेमचन्द्रः ३ । ४३० ॥ (यथा हरिवंशे । १७५ । ३१ ।
'अनिरुद्ध रथे यातो जितकाशी महाबलः ।
वाणं प्रोवाच संक्रुद्धो यद्युक्तं यत्ततामिति ॥")

जितनेमिः पुं (जिता नेमिर्य्येन ।) अश्वत्थनिर्म्मितदण्डः । तत्पर्य्यायः । आश्वत्थः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८० ॥

जितशत्रुः पुं (जितः शत्रुर्येन ।) बुद्धभेदः । अजितार्हत्पिता । इति हेमचन्द्रः । १ । ३६ । शत्रुपराजये, त्रि ॥

जिताक्षरः त्रि (जितानि आयत्तीकृतानि अक्षराणि येन ।) जिताक्षरकः । वशीभूताक्षरकः । दृष्टिमात्रेणाक्षरबोधेन पाठकः । इति लोकप्रसिद्धिः ॥

जितामित्रः पुं (जिता अमित्राः रागद्वेषादयो बाह्यारयश्चान्तरयश्च येन इति ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६९ ।
"अशो महार्हः स्वाभाव्यो जितामित्रः प्रमोदनः ॥"
जितोऽमित्रः शत्रुर्येन ।) शत्रुपराजये त्रि ॥ (यथा मार्कण्डेये । १४ । ११२ ।
'यज्वप्रदाता वेदज्ञ श्रोत्रियः सज्जनान्वितः ।
जितामित्रो नृपो यत्र बलवान् धर्म्मतत्परः ॥')

जितारिः, पुं (जिता अरयः कामक्रोधादयो येन ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शम्भवार्हत्पिता । इति हेमचन्द्रः । १ । ३६ । (कुरुपुत्त्राणामन्यतमः । अविक्षित्पुत्त्राणामन्यतमः । यथा महाभारते । १ । ९५ । ५० ।
'अविक्षितः परिक्षिच्च शवलाश्वश्च वीर्य्यवान् ।
आदिराजो विराजश्च शाल्मलिश्च महाबलः ।
उच्चैःश्रवा भद्रकारो जितारिश्चाष्टमः स्मृतः ॥")
जितशत्रौ त्रि ॥

जिताष्टमी स्त्री (जिता पुत्त्रसौभाग्यदानेन सर्व्वोत्कर्षेण स्थिता या अष्टमी ।) आश्विनकृष्णाष्टमी । सैव जीवत्पुत्त्रिकाष्टमी । यथा आश्विनकृष्णाष्टम्यां जीमूतवाहनपूजा । तत्राष्टमी प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या । भविष्योत्तरे ।
'इषे मास्यसिते पक्षे अष्टमी या तिथिर्भवेत् ।
पुत्त्रसौभाग्यदा स्त्रीणां ख्याता सा जीवपुत्त्रिका ॥
शालिवाहनराजस्य पुत्रो जीमूतवाहनः

तस्यां पूज्यः स नारीभिः पुत्रसौभाग्यलिप्सया ॥
प्रदोषसमये स्त्रीभिः पूज्यो जीमूतवाहनः ।
पुष्करिणीं विधायाथ प्राङ्गणे चतुरस्रिकाम् ॥"
किञ्च विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्वा प्रदोषे यत्र चाष्टमी ।
तत्र पूज्यः सदा स्त्रीभी राजा जीमूतवाहनः ॥"
तथा च । यद्दिने प्रदोषव्यापिनी अष्टमी सन्नेव
व्रतं उभयदिने चेत् परदिने त्रिसन्ध्याव्यापित्वात् ।
उभयदिने प्रदोषाव्याप्तौ उदयगामिन्यां तदुक्तं
निर्णयामृतसिन्धौ ।
"लक्ष्मीव्रतं चाद्य दिते प्रयाहे
यत्राष्टमी चाश्विनकृष्णपक्षे ।
तत्रोदयं वै कुरुते दिनेश-
स्तदा भवेज्जीवितपुत्रिका सा ॥" इति ।
अस्यामष्टम्यां स्त्रीभिर्न भोक्तव्यम् ।
"आश्विनस्यासिताष्टम्यां याः स्त्रियोऽन्नं हि
भुञ्जते ।
मृतवत्सा भवेयुस्ता वैधव्यञ्च भवेद्ध्रुवम् ॥"
इति वचनात् ।
इति वाचस्पतिमिश्रकृतपमतृकारचिन्तामणिः ॥
जिताहवः, पुं, (जित आहवो युद्धं येन ।) जित-
काशी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७० ॥
जितेन्द्रियः, त्रि, (जितानि वशीकृतानि इन्द्रि-
याणि श्रोत्रादीनि येन ।) वशीकृतेन्द्रियः ।
तत्पर्य्यायः । शान्तः २ श्रान्तः ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शब्दचिन्तामणिधृतवचनम् ।
"श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः ।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥")
जितेन्द्रियाह्वः, पुं, (जितेन्द्रियं आह्वयते स्पर्द्धते
इति । आ + ह्वे + कः ।) कामदहित्थः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
जित्तमः, पुं, (अयमेषामतिशयेन जित् जयशीलः ।
जित् + तमप् ।) जितुमः । मिथुनराशिः । इति
ज्योतिषतत्त्वम् ॥ जयशीलानां मध्ये उत्तमश्च ॥
जित्या, स्त्री, (जि + "विपूयविनीयजित्यासुञ्ज-
कल्कहलिषु ।" ३ । १ । ११७ । इति क्यप् ।)
हलिः । इति हेमचन्द्रः । ३।५५४ ॥ (सिद्धान्त-
कौमुदीमते तु पुंलिङ्गोऽयं शब्दः ॥)
जित्वरः, त्रि, (जयतीति । जि + "इण्नशजि-
सर्त्तिभ्यः क्वरप् ।" ३।२।१६३ । इति क्वरप् ।)
जेता । इत्यमरः । २ । ८ । ७७ ॥ (यथा,
माघे । २ । ६ ।
"कदर्थीकृतभूपालो भ्रातृभिर्जित्वरैर्दिशाम् ।
विनाप्यस्मदलम्भूष्णुरिज्यायै तपसः सुतः ॥")
जित्वरी, स्त्री, (जयति सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तते इति ।
जि + क्वरप् । "टिड्ढेति ।" ४ । १ । १५ ।
इति ङीप् ।) काशी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जिनः, पुं, (जयतीति । जि + "इण् षिञ् जीति ।"
उणां । ३ । २ । इति नक् ।) अर्हन् । बुद्धः ।
विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३० ॥ अति-
वृद्धः । इत्युणादिकोषः ॥ जित्वरे, त्रि । इति
मेदिनी । ने, ८ ॥

जिनयोनिः, पुं, मृगः । इति शब्दरत्नावली ॥
जिनसद्म, [न्] क्ली, (जिनानां सद्म गृहम् ।)
जिनगृहम् । तत्पर्य्यायः । चैत्यः २ विहारः ३ ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ६० ॥
जिनेन्द्रः, पुं, (जिनानां इन्द्रः ।) बुद्धः । इति
हलायुधः ॥
जिम, उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-सेट् । उदित्त्वात् क्त्वावेट् ।) उ, जिमित्वा
जिन्त्वा । इति दुर्गादासः ॥
जिरि, र न हिंसायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(स्वां-परं-सकं-सेट् ।) रेफोपधः । र, वैदिकः ।
न, जिरिणोति । इति दुर्गादासः ॥
जिव, इ प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-सेट् ।) इखी । इ, जिम्व्यते । जिम्वति
लोकः पितरम् । इति दुर्गादासः ॥
जिवाजिवः, पुं, (जीवञ्जीवः पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
जीवञ्जीवपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥
जिव्रिः, पुं, (जीर्य्यत्यनेनेति । जॄष वयोहानौ +
"जीर्य्यतेः क्रिन् रश्च वः ।" उणां । ४ । ५४ ।
इति क्रिन् । इत्वादिकार्य्ये रेफस्य च वः । बाहु-
लकात् इनि चेति न दीर्घः ।) समयः । पक्षी ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (जीर्णे,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।१।७०।५ । [भरन्त ॥")
"वि त्वा नरः पुरुत्रा सपर्य्यन् पितुर्न जिव्रेर्वि वेदो
जिष, उ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-सेट् । उदित्त्वात् क्त्वा वेट् ।) उ, जेषित्वा
जिष्ट्वा । इति दुर्गादासः ॥
जिष्णुः, पुं, (जयतीति । जि जये + "ग्लाजिस्थश्च
ग्स्नुः ।"३ । २ । १३६ । इति ग्स्नुः ।) विष्णुः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १२८ ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । ७० । १३ ।
"विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते ।
शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्गवाम् ॥")
इन्द्रः । (यथा, अथर्व्ववेदे । ११ । ६ । १८ ।
"जयंश्च जिष्णुश्चामित्रा जयतामिन्द्रमेदिनौ ॥")
अर्ज्जुनः । (यथा, महाभारते । ४ । ४२ । २१ ।
"अहं दुरापो दुर्द्धर्षो दमनः पाकशासनिः ।
तेन देवमनुष्येषु जिष्णुर्नामास्मि विश्रुतः ॥"
भौत्यस्य मनोः पुत्राणामन्यतमः । यथा, हरि-
वंशे । ७ । ८८ ।
"तरङ्गभीरुर्व्वप्रश्च तरस्वानुग्र एव च ।
अभिमानी प्रवीरश्च जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा ॥
तेजस्वी सबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः ॥")
जेतरि त्रि । इति मेदिनी । णे, १३ ॥ (यथा,
रघुः । ४ । ८५ ।
"इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यवर्त्तत रथोद्धतम् ।
रजो विश्रामयन् राज्ञां छत्रशून्येषु मौलिषु ॥")
जिह्मं, क्ली, (जहातीति । हा + "जहातेः सन्वदा-
लोपश्च ।" उणां । १ । १४० । इति मन् ।)
तगरवृक्षः । इति मेदिनी । मे, १३ ॥
जिह्मः, त्रि, (जहाति परित्यजति सारल्यमिति ।
हा + "जहातेः सन्वदालोपश्च ।" उणां । १ ।

१४० । इति मन् ।) कुटिलः । (यथा, महा-
भारते । १ । १०२ । १८ ।
"सक्रोधामर्षजिह्मभ्रूकषायीकृतलोचना ॥"
मन्दः । इति मेदिनी । मे, १३ ॥
जिह्मगः, पुं, (जिह्मं कुटिलं वक्रमित्यर्थः यथा
स्यात् तथा गच्छतीति । गम + डः ।) सर्पः ।
(यथा, महाभारते । १ । ६ । १६ ।
"स लब्ध्वा दुर्लभां भार्य्यां महाकिल्बिषवर्चसम् ।
व्रतं चक्रे विनाशाय जिह्मगानां धृतव्रतः ॥"
जिह्मं मन्दं गच्छतीति ।) मन्दगे, त्रि । इति
मेदिनी । गे, २५ ॥
जिह्ममोहनः, पुं, (जिह्मं कुटिलं यथा तथा मुह्य-
तीति । मुह + "नन्दिग्रहीति ।" ३ । १ । १३४ ।
इति ल्युः । यद्वा, जिह्मस्य कुटिलस्य सर्पस्य
मोहनश्चित्तमोहनः । भक्ष्यत्वात् ।) भेकः । इति
शब्दरत्नावली ॥
जिह्मशल्यः, पुं, (जिह्मं कुटिलं शल्यं यस्मात् ।)
खदिरः । इति जटाधरः ॥
जिह्मं, क्ली, (जिह्मं निपातनात् मस्य वले साधुः ।)
तगरमूलम् । इति रत्नमाला ॥
जिह्वः, पुं स्त्री, (ह्वयते आह्वयतेऽनेनेति । ह्वे + बाहु-
लकात् डप्रत्ययेन द्वित्वादौ चेति साधुः ।) जिह्वा ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे ।
११२ । ६५ ।
"द्विसहस्रेण जिह्वेन वासुकिः कथयिष्यति ॥")
जिह्वलः, त्रि, (जिह्वेन जिह्वया लाति आदत्ते
परद्रव्याणीति । जिह्व + ला + कः ।) लुब्धः ।
लोलुपः । यथा, श्राद्धतत्त्वे ।
"श्राद्धं कृत्वा परश्राद्धे भुञ्जते ये च जिह्वलाः ।
पतन्ति नरके घोरे लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥"
जिह्वा, स्त्री, (जयति रसमनयेति । जि + "शेवा-
यह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः ।" उणां । १ ।१५४ ।
इति वन् प्रत्ययेन हुगागमे निपातनात् साधुः ।)
रसज्ञानेन्द्रियम् । जिव् इति भाषा । तत्-
पर्य्यायः । रसज्ञा २ रसना ३ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ९१ ॥ रशना ४ रसनम् ५ जिह्वः ६ ।
इति तट्टीका ॥ रसाला ७ सुधास्रवा ८ रसिका
९ रसाङ्का १० । इति शब्दरत्नावली ॥ रसा
११ लोला १२ रसाणा १३ रसला १४ ललना
१५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मुकुन्दमाला
याम् । २६ ।
"जिह्वे ! कीर्त्तय केशवं मुररिपुं चेतो ! भज श्रीधरं
पाणिद्वन्द्व ! समर्चयाच्युतकथाः श्रोत्रद्वय ! त्वं शृणु ।
कृष्णं लोकय लोचनद्वय ! हरेर्गच्छाङ्घ्रियुग्मालयं
जिघ्र घ्राण ! मुकुन्दपादतुलसीं मूर्द्धन्नमाधो-
क्षजम् ॥")
अस्याः परीक्षा यथा, भावप्रकाशे ।
"शाकपत्रप्रभा रूक्षा स्फुटिता रसनानिलात्
रक्ता श्यामा भवेत् पित्तात् लिप्ताद्रा धवला कफात्
परिदग्धा खरस्पर्शा कृष्णा दोषत्रयेऽधिके ।
सैव दोषद्वयाधिक्ये दोषद्वितयलक्षणा ॥"
(यथास्या उत्पत्तिविषयः ।

"उन्दे पच्यमानानामाभागोदुकसारवत्।
कफशोणितमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने ४र्थे अध्याये॥)

जिह्वानिर्लेखन क्ली (जिह्वाया निर्लेखन संस्कारः।) जिह्वाप्रोञ्छनम्। जिवछोलान इति भाषा। जिह्वामार्जनद्रव्यम्। जिवछोलडा चर्थाद् इति भाषा। तत् दशाङ्गुलं कोमलं क्षुद्रं स्वर्णरूप्यताम्रलोहनिर्मितं जिह्वामलापकर्षणे प्रशस्तम्। तस्य गुणाः। वक्त्रवैरस्यजिह्वाश्रितमलनाशित्वम्। आरोग्यरुचिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

(जिह्वानिर्लेखनं रौप्यं सौवर्णं वार्क्षमेव च।
तन्मलापहरं शस्तं मृदुश्लक्ष्णं दशाङ्गुलम्।
मुखवैरस्यदौर्गन्ध्यशोफजाड्यहरं सुखम्॥
अस्यातियोगेन रोगजनकता यथा —
जिह्वानिर्लेखनात् कण्ठभञ्जनात् अभिघाततः।
कुपितो हनुमूलस्थः स्रंसयित्वानिलो हनू॥
करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम्।
हनुस्रंसः स तेन स्यात् कृच्छ्राच्चर्वणभाषणम्॥
इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चदशेऽध्याये॥)

जिह्वाप पुं (जिह्वया पिबतीति। पा + आतोऽनुपसर्गे कः। ३।२।३। इति कः।) कुक्कुरः। व्याघ्रः। बिडालः। भल्लूकः। इति शब्दरत्नावली॥ चित्रकव्याघ्रः। इति विश्वः॥

जिह्वामल क्ली (जिह्वाया मलम्।) जिह्वास्थितमलम्। तत्पर्य्यायः। कुलुकम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जिह्वामूलीय पुं (जिह्वामूले भवः। 'शिह्वामूलाङ्गुलेश्छः। ४।३।६२। इति छः।) वर्णाक्षरविशेषः। वोपदेवनाम्ना ✕ इति संज्ञा कृता। स तु कखपरे विसर्गस्थाने भवति। यथा हरि✕काम्यः। अस्योच्चारणं विसर्गवत्। इति व्याकरणम्॥
"अधोविरेकयुक्ताग्रमात्रवक्रयर्द्धपकः।
जिह्वामूलीय इत्येव गजकुम्भोपमोऽपरः॥"
इति सुपद्मव्याकरणटीका॥

जिह्वारदः पुं (जिह्वा एव रदो दन्त इव यस्य।) पक्षी। इति हारावली। ५६॥

जिह्वारोगः पुं (जिह्वाया रोगः।) मुखरोगान्तर्गतजिह्वागतव्याधिः। अथ जिह्वारोगाणां निदानपूर्व्वकसंख्या यथा।
'वातेन पित्तेन कफेन चापि कण्टकास्त्रयः।
उपजिह्विका च गन्नी जिह्वायां पञ्च कीर्त्तिताः॥
तत्र वातजस्य लक्षणमाह।
जिह्वानिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता
भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा।
स्फुटिताऽनिलदोषात्। प्रसुप्ता स्पर्शानभिज्ञा तथा सुप्तेव। शाकच्छदनप्रकाशा शाकस्य भूमिजो द्रुमः तत्पत्रं कण्टकचिता॥ * ॥
पित्तजमाह।
पित्तात् सदाहैरुपचीयते च
दीर्घैः सरक्तैरपि कण्टकैश्च।

अथ रोगो लोके जलीनि ख्यातः। जाड़ीति वङ्गभाषा॥ * ॥ कफजमाह।
कफेन गुर्व्वी बहला चिता च
मांसोच्छ्रयैः शाल्मलिकण्टकाभैः।
बहला स्थूला। मांसोच्छ्रयैः मांसजकण्टकैः॥ * ॥
अलासमाह
जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढ़ः
सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्त्तिः।
जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो
मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम्॥
प्रगाढः प्रकर्षेण गाढो निबिडः। कफरक्तमूर्त्तिः कफरक्ताभ्यां मूर्त्तिर्यस्य स कफरक्तजः इत्यर्थः। जिह्वास्तम्भेन वायुरप्यत्र बोद्धव्यः। भृशं पाकेन पित्तञ्च। अतस्त्रिदोषजोऽयम्। असाध्यत्वञ्चास्य॥ * ॥ उपजिह्विकामाह।
जिह्वाग्ररूपः श्वयथुर्हि जिह्वा-
मुन्नाम्य जातः कफरक्तयोनिः।
प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्ता
प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति॥
जिह्वाग्ररूपः जिह्वाग्राकृतिः॥ * ॥
अथ जिह्वारोगाणां चिकित्सा।
जिह्वागतविकाराणां शस्तं शोणितमोक्षणम्।
गुडूचीपिप्पलीनिम्बकवलं वटभिः सुखम्॥
ओष्ठप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक्चिकित्सितम्।
कण्टकेष्वनिलोत्थेषु तत् कार्य्यं भिषजा खलु॥
पित्तजे परिघृष्टे तु निःसृते दुष्टशोणिते।
प्रतिसारणगण्डूषनस्यञ्च मधुरं हितम्॥
कण्टकेषु कफोत्थेषु लिखितेष्वसृजः क्षये।
पिप्पल्यादिमधुयुतं कार्य्यन्तु प्रतिसारणम्॥
उपजिह्वान्तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत्।
शिरोविरेकगण्डूषधूमैश्चैनामुपाचरेत्॥
व्योषक्षाराभयावह्निचूर्णमेतत् प्रघर्षणम्।
उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थमेभिस्तैलञ्च पाचयेत्॥
इति भावप्रकाशः॥

जिह्वालिट [ह्] पुं (जिह्वया लेढीति। लिह + क्विप्।) कुक्कुरः। इति भूरिप्रयोगः॥

जिह्वाशल्यः पुं (जिह्वाया शल्यमिव। अभिधानात् पुंस्त्वम्।) खदिरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

जिह्वास्वादः पुं (जिह्वया स्वादः आस्वादनम्।) लेहनम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ८८॥

जीन, त्रि (जिनाति जीर्य्यतीति। ज्या वयोहानौ + "गत्यर्थेति। क्तः। ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम्। हल इति दीर्घः। ल्वादिभ्य इति नत्वम्।) वृद्धः। इत्यमरः। २। ६। ४२॥ (चर्म्मपुटे। यथा मनुः। ११। १३८।
"जीनकार्म्मुकबस्ताबीन् पृथग् दद्याद्विशुद्धये॥")

जीमूत पुं (जयति आकाशमिति। जि + जेर्मूट्चोदात्तः। उणां ३। ९१। इति क्तः। मूङ्। बन्धने। जीवनं जलं मूतयति बध्नातीति। पृषोदरादित्वात् साधुः। इति पुरुषोत्तमदेवः।) पर्व्वतः। (यथा मार्कण्डेयपुराणे। १५०। ८५।
"जीमूतो द्रावकश्चैव मैनाकश्चन्द्रपर्व्वतः।
आयतास्ते महाशैला समुद्रं दक्षिणं प्रति॥")

मेघः। (यथा महाभारते। ६। १६। ३१।
राजानमन्वयुः पश्चात् जीमूता इव वार्षिकाः।)
मुस्ता। देवताडवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। १५८॥
इन्द्रः। भृतिकरः। घोषकलता। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये।
धामार्गवमपेक्ष्याकु जीमूतं कृतवेधनम्॥"
सूर्य्यः। यथा महाभारते। ३। ३। उत्थ स्याष्टोत्तरशतनामकीर्त्तने। २२।
वरुणः सागरोंऽशुः जीमूतो जीवनोऽरिहा॥"
ऋषिविशेषः यथा महाभारते ५। १११। २४।
जीमूतस्यात्र विप्रर्षेस्तपतस्तु महात्मनः।
मल्लविशेषः। भीमसेनस्तु विराटगृहवासकाले नियुद्धेन निहतवान्। यथा महाभारते। ४। १२। २२।
ततस्तु इन्द्रसङ्काशं भीमो मल्लं समाह्वयत्।
जीमूतं नाम तं तत्र मल्लं विख्यातविक्रमम्॥
स्वनामख्यातो दशार्हस्य पौत्रः। यथा हरिवंशे। ३७। २५।
दशार्हस्य सुतो व्योमा व्योम्नो जीमूत उच्यते॥
वपुष्मतः पुत्रः। स तु शाल्मलिद्वीपस्य ईश्वरविशेषः। यथा ब्रह्माण्डे ३६ अध्याये।
शाल्मलस्येश्वरा सप्त सुतास्ते तु वपुष्मतः।
श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा॥
अस्य वर्षन्तु एतन्नाम्नैव विख्यातम्। यथा तत्रैव —
जीमूतस्य च जीमूतं रोहितस्य च रोहितम्॥
जनपदविशेषः। तद्विवरणं तु दिक् शब्दे द्रष्टव्यम्॥)

जीमूतकूटः पुं (जीमूतो मेघः कूटे शिखरे यस्य। अत्युन्नतत्वादेवास्य तथात्वम्।) पर्व्वतः। इति हारावली। ५१॥

जीमूतमूल क्ली (जीमूतस्य मुस्तायाः मूलमिव मूलमस्य।) शटी। इति रत्नमाला॥

जीमूतवाहनः पुं (जीमूतो मेघो वाहनं यस्य।) इन्द्रः। मेघवाहन इत्यमरदर्शनात्। धर्म्मरत्न नामकस्मृतिग्रन्थकर्त्ता॥ (यदुक्तं दायभागे।
बहुविधपूर्व्वनिबन्धृव्याख्यासन्नातसंशयच्छेत्।
जीमूतवाहनकृतं प्रकरणमपवृत्तये धीमताम्॥
परिभद्रकुलोद्भूतः श्रीमान् जीमूतवाहनः।
दायभागं चकारेमं विदुषां संशयच्छिदे॥"
शालिवाहनस्य नृपस्य पुत्रः। आश्विनकृष्णाष्टम्यां पुत्रसौभाग्यकामाभिर्नारीभिरयं पूज्यः। एतद्विवरणं जिताष्टमीशब्दे द्रष्टव्यम्॥ जीमूतकेतोर्नृपस्य पुत्रः। यथा, कथासरित्सागरे। २२। २४।
"अथ सन्नाचिरादेव राजा पुत्रमजीजनत्।
जीमूतवाहनं तं च सान्ना स बिदधे पिता॥")

जीमूतवासी [न्] पुं (जीमूतं वासं जीमूता कारवाकारं परिधानमस्तीत्यर्थः। इन् +

ग्निः । मेघयोनित्वादेवास्य तथात्वम् ।) धूमः । इति हेमचन्द्रः ॥

जीरः, पुं, (जवतीति । जु गतौ + "जोरी च ।" उणां २ । २३ । इति रक् ईश्वान्तादेशः ।) जीरकः । खड्गः । इति मेदिनी । रे, ३६ ॥ अणुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (विद्यावति, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १।४४।११ ।
"मनुष्वद्देव धीमहि प्रचेतसं जीरं दूतममर्त्यम् ।"
"जीरं विद्यावन्तम् ।" इति दयानन्दभाष्यम् ॥)

जीरकः, पुं, (जीर + संज्ञायां कन् ।) वणिग्द्रव्यविशेषः । जीरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । जरणः २ अजाजी ३ कणा ४ । इत्यमरः । २ । ९ । ३६ ॥ जीर्णः ५ जीरः ६ दीप्यः ७ जीरणः ८ अजाजिका ९ वह्निशिखः १० मागधः ११ दीपकः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । दीपनत्वम् । वातगुल्माध्मानातीसारग्रहणीक्रिमिनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रुचिस्वरकारित्वम् । गन्धयुक्तत्वम् । कफवातनाशित्वम् । पाके कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । लघुत्वम् । पित्तवर्द्धनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च । शुक्लजीरा कृष्णजीरा कलौञ्जी एषां नामानि गुणाश्च ।
"जीरको जरणोऽजाजी कणा स्याद्दीर्घजीरकः ।
कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः ॥
कालाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका ।
पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुः कृष्णोपकुञ्चिका ॥
उपकुञ्ची च कुञ्ची च वृहज्जीरक इत्यपि ।
जीरकत्रितयं रूक्षं कटूष्णं दीपनं लघु ॥
संग्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकृत् ।
ज्वरघ्नं पाचनं वल्यं वृष्यं रुच्यं कफापहम् ॥
चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्द्यतिसारहृत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

जीरणः, पुं, (जीरकः पृषोदरादित्वात् कस्य णः ।) जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीरिका, स्त्री, (जीर्य्यतीति । जॄ + वाहुलकात् रिक् । ईश्वान्तादेशः । ततः स्वार्थे कन् ।) वंशपत्रीतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णं, क्ली, (जीर्य्यति स्मेति । जॄ ष् वयोहानौ + गत्यर्थेति क्तः । निष्ठातस्य नत्वम् ।) शैलजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वयःप्रकारविशेषः । यथा, "तद्वयो यथा स्थूलभेदेन त्रिविधम् । वालं मध्यं जीर्णमिति ।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

जीर्णः, पुं, (जीर्य्यत्यनेनेति । जॄ + करणे क्तः ।) जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८० ॥)

जीर्णः, त्रि, (जीर्य्यतीति । जॄ + "गत्यर्थाकर्म्मकश्लिषेति ।" ३ । ४ । ७२ । इति कर्त्तरि क्तः ।) वृद्धः । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥ पुरातनः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २० । १७ ।
"तत्याज देहं धर्म्मात्मा देही जीर्णमिवाम्बरम् ॥")
गतवहुवयः । जराविशिष्टः । पक्वः । पाकविशिष्टः ॥ * ॥ (यथा, चाणक्ये । ७९ ।
"जीर्णमन्नं प्रशंसीयात् भार्य्याञ्च गतयौवनाम् ।
रणात् प्रत्यागतं शूरं शस्यञ्च गृहमागतम् ॥")

अथ जीर्णदशामाह ।
"नारिकेलफलेषु तण्डुलमथ क्षीरं रसाले स्थितं जम्बीरोत्थरसो घृते प्रमुदितः सर्पिस्तु मोचाफले ।
गोधूमेषु च कर्कटी स्थितवती मांसाशये काञ्जिकं नारङ्गे गुडभक्षणञ्च कथितं पिण्डारके कोद्रवः ॥
पिष्टान्ने सलिलं पियालफलके पथ्या स्थिता माषके खण्डं क्षीरभवे तु तक्रमुचितं कोष्णाम्बु कोलम्बके ।
मत्स्ये चूतफलं त्वजीर्णशमनं मध्वम्बु पानात्यये तैलं पौष्करके कटुप्रशमनं शेषांस्तु बुद्ध्या जयेत् ॥
पनसे कदलं कदले च घृतं
घृतपाकविधावपि जम्बुरसः ।
तदुपद्रवशान्तिकरं लवणं
लवणेषु च तण्डुलवारि वरम् ॥
नारिकेलफलतालबीजयोः
पाचनं च इह तण्डुलं विदुः ।
ते वदन्ति मुनयोऽपि तण्डुलान्
क्षीरवारि परिपाचयत्यपि ॥
दाडिमामलकतालतिन्दुकी-
वीजपूरबदरीफलान्यपि ।
वाकुचेन फलेन च पाचयेत्
पाकमेति बकुलं स्वमूलतः ॥
मधूक-मालूर-पृषादनानां
परूषखर्ज्जूरकपित्थकानाम् ।
पाकाय पेयं पिचुमर्द्दबीजं
घृतेऽपि तक्रं प्रवदन्ति पथ्यम् ॥
गोधूममाषहरिमन्थसतीनमुद्ग-
पाको भवेदिति च मातुलपत्रकेण ।
खर्ज्जूरिकाविशकशेरुसितासु शस्तं
शृङ्गाटके मधुफलेष्वपि भद्रमुस्तम् ॥
पिशितपनसयोः स्यादाम्रबीजेन पाकः
सघृतमहिषयोषित्क्षीरयोः सैन्धवेन ।
चिपिटपरिणतिः स्यात् पिप्पलीदिप्यकाभ्या-
मपहरति सुधाम्भो वैदलानामजीर्णम् ॥
कर्पूरपूगीफलनागवल्ली-
काश्मीरजातीफलजातिकोषम् ।
कस्तूरिका सिक्तकनारिकेल-
जलं पचत्याशु समुद्रफेनः ॥
श्यामाकनीवारकुलत्थयष्टि-
निष्पावकङ्गूदधिमस्तकस्तु ।
चिञ्चाकुलत्थौ तिलतैलयोगात्
जटाब्दनादस्य निहन्त्यथाम्लम् ॥
कसेरुशृङ्गाटमृणालकन्दौ-
खर्ज्जूरखण्डा अपि नागरेण ।
पलाशभस्माम्बु तथार्द्रको वा
रसो निहन्यादसमिक्षुजातम् ॥
अन्येन केनाप्यथ योगयोगेन
कोष्णाम्बुना वा कृतमेति पाकम् ।
तिलादितैलान्यपि काञ्जिकेन
सर्व्वस्य मज्जा पनसाम्रयोर्वा ॥
किमत्र चित्रं वहुमांसमत्स्य-
भोजी सुखी स्यात् परिपीय शुक्तम् ।
इत्यद्भुतं केवलपक्षिपक्ष-
मांसेन मत्स्यं परिपाकमेति ॥
कपोतपारावतनीलकण्ठ-
कपिञ्जलानां पिशितानि जग्ध्वा ।
काशस्य मूलं परिपेयमुष्णं
सुखीभवेमा वहुशो न भूतम् ॥
सौवीरे रसाला सुरभीयवस्तु-
मण्डेन कोष्णेन विपाकमेति ।
शङ्खस्य चूर्णेन हयारिनारी-
पयोदधिक्षीरमुपैति पाकम् ॥
वटी वेसवाराक्षमज्जेन फेणी-
शमं पर्पटः शिग्रुवीजेन याति ।
कणाम्लतो लड्डुका पूपकादे-
र्व्विपाको भवेच्छष्कुलीमण्डयोश्च ॥
स्वाविद्गोधा गण्डकाद्विचतैलाद्-
यावत् क्षारात् कौलकूर्म्मादयोऽपि ।
जीर्य्यन्त्येवं पायसो मुद्गयूषात्
सासुद्रादप्यारनालं सुखाय ॥
तप्तं तप्तं हेम वा तारमग्नौ
तोये क्षिप्तं सप्तकृत्वस्तदम्भः ।
पीत्वावश्यं दीर्घकालोपपन्न-
मम्भो जीर्णं शीघ्रमेवं जहाति ॥
मालञ्चिकाकेमुककारवल्ली-
वार्त्ताकुवंशाङ्कुरमूलकानाम् ।
उपोदकालाबुपटोलकानां
सिद्धार्थको मेघवरस्य पक्ता ॥
शुण्ठीसतीनस्य च नागरङ्ग-
जम्बीरयोः कोद्रवको निहन्ता ।
जरामिरा गैरिकचन्दनाभ्या-
मभ्येति शीघ्रं वहुशो न भूतम् ॥
पटोलवंशाङ्कुरकारवल्ली-
फलान्यलाबूनि बहूनि जग्ध्वा ।
क्षारोदकं ब्रह्मतरोर्निपीय
भोक्तुं पुनर्व्वाञ्छति तावदेव ॥
विपच्यते शूरणको गुडेन
तथाम्लकं तण्डुलतोयपानात् ।
जम्बीरनीरेण निशारसोनं
सुखेन तूर्णं परिपाकमेति ॥
चञ्चूकसिद्धार्थकवास्तुकानां
गायत्रिसारक्वथितेन पाकः ।
शाकानि सर्व्वाण्युपयान्ति पाकं
क्षारेण सत्यं तिलनालजेन ॥
आम्रातकोडुम्बरपिप्पलीनां
फलानि च प्लक्षवटादिकानाम् ।
स्युः शामनं पर्य्युषितोदकेन
पियालमज्जा च कटुष्णकेन ॥

सेहानाय रोगिणां मुन्दूर्ण
ज्वाला मुक्ता हन्ति वैरेचकानाम।
मागो भूयास्त्रिमूलेन पाक
छिषा मुद्गधन्ना सर्वयोगात्॥
उर्ध्वेन शीत शिशिरेण चोष्ण
मन्नेन च शारगणो गुणाय।
स्वेदेन सोढ़ा वमनानियोगे
चिता छिना स्वाग्नि काशिराणां॥
तामलमथ्यितचर्वकेन
मन्थ्यते यस्य मुख नरस्य।
तैलेन वा कवलकाञ्जिकेन
दुग्धाय गण्डूषमथो विदध्यात्॥
शीतोष्णक नस्यजरोगहारि
नारामयघ्नाञ्जनकग्निनाशि।
दलान्क धमन्द प्रशस्त
धात्र दवेपाऽतिविरेचनसु॥
स्नाय मांस श्रमशान्तकूल
प्रवासहानि सुरताश्रमान।
चीरावगाहस्वप्रमाधिसम्
व्यायामजुष्ट सुरतातिरेके॥
स्वरगपूरणञ्च नियतेमन
स्वर परममेव सुख नि ।
कवलाय गद्यस्य कारयेत
वमनमादकजहवन पुन॥”

इति जीर्णमञ्जरी।

जीर्णज्वरः, पुं (जीर्णः पुरातनो ज्वरः।) पुरातनज्वररोगः। अथ जीर्णज्वराधिकारः। तत्र जीर्णज्वरस्य सामान्यलक्षणमाह।

‘यो द्वादशभ्यो दिवसेभ्य ऊर्द्ध्व
शान्तत्रयत्न द्विगुणश्च कष्टम।
ज्वलो सदा तिष्ठति मन्ददाय
भिषग्भिरुक्तो ज्वर एष जीर्ण॥ * ॥

जीर्णज्वरे विशेष वासवलामकमाह।
‘नित्य मन्दज्वरो रूक्ष शून कष्टेन सिध्यति।
स्थानं अङ्गभिषिक्तो नरो वासवलासकः॥’
वासवलासकाख्यो ज्वरो भवति इति यावत् बलासकः। तन्त्रान्तरेण। शून शोथी।
अङ्गभु ऽवा बलासयुक्त॥ * ॥
अथ जीर्णज्वरस्य सामान्यचिकित्सा।
जीर्णज्वरो कफ क्षुद्राश्रयाम कानन।
तत्क्षणा नु भुत जीर्णा स्वर स्याद्भाग्याद् यत्।
पुराणाऽपि ज्वर नष्टा यद्दपथो दृश्यथा।
मद्युमधु न पथ्य पूर्वसुधारयेन क्रियामं
तथा पूर्ववत्॥ * ॥
निम्बिधिकाशनकाश्शमाना
क्वाथ पिबन्निशिसिन पथ्यभोजन।
जीर्णज्वरारोचककासमूल
श्वासाग्निमान्द्यादिमनोगमपु॥
हन्त्यूर्ध्वमथ मार्ग वाय तिलापपुष्प॥”

इति सिद्धान्तकाष॥ * ॥

“पिप्पल्यामलकं द्राक्षापथिकं दृषैद्रक।
कोलज्वरदण्डधी द्रव्यमकरातीयता।
वस्ताया कषायस्य शीतलीकृतमीरितम्।
मधुपाश्रुत पीत जीर्णज्वरहर परम्॥
पिप्पलीमधुसम्मिश्र गुडूचीस्वरस पिवेत्।
जीर्णज्वरकफप्लीहकासारोचकनाशनम्॥
जीर्णज्वरेऽग्निमान्द्ये च शस्यते गुडपिप्पली।
कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाण्डुज्वररोगनुत्॥
द्विगुण पिप्पलीचूर्णाद्गुडोऽत्र भिषजां मत।
पिप्पली मधुसंयुक्ता मेदःकफविनाशिनी॥
श्वासकासज्वरहरा पाण्डुप्लीहोदरापहा।
आमलं चित्रक पथ्या पिप्पली सैन्धव तथा॥
चूर्णितोऽय गणो ज्ञेय सर्वज्वरहर पर।
भेदी रुचिकर श्लेष्महन्ता दीपनपाचन॥’

इति आमलक्यादिचूर्णम्॥ * ॥

‘द्राक्षाम्लता शटी शृङ्गी मुस्तक रक्तचन्दनम्।
नागर कटुका पाठा भूनिम्ब सदुरालभ॥
उशीर धान्यक पद्म बालक कण्टकारिका।
पुष्कर पिचुमर्दश्च दशाष्टाङ्गमिद स्मृतम्॥
जीर्णज्वरारुचिश्वासकासश्वयथुनाशनम्॥’

इति द्राक्षादष्टादशाङ्गकाथ॥ * ॥

‘त्रिवृद्ध्या पञ्चवृद्ध्या वा सप्तवृद्ध्याथवा कणा।
गव्यक्षीरेण सपिष्टा पिवेद्दश दिनानि हि॥
तथैव न्यूनयेद्दत्ता एव विंशतिवासरान्।
पिवतां ज्वरशान्ति स्यात् पाण्डुरोगश्च शाम्यति॥
कास श्वासोऽग्निमान्द्यश्च कफाधिक्यश्च नश्यति।
वयःस्थिरत्वपाकवृद्धि। दुग्धवृद्धिर्यथाग्निवृद्धि।

इति वर्द्धमानपिप्पली॥ * ॥

‘शातश्लेष्मज्वरोक्ता स्यात् क्रिया वातबलासके।
जीर्णे ज्वरे कफे क्षीणे दाहतृष्णासमन्वित॥
पय पीयूषवच्छस्त तदये तु विषोपमम्।
चन्दनाद्य हित तैल शीषाधिकारकीर्तितम्॥
तथा नारायणस्तैलं जीर्णज्वरहर परम।’

इति जीर्णज्वराधिकार। इति भावप्रकाश॥

जीर्णदारु, पुं (जीर्णमिव दारु यस्य।) वृद्धदारक भेद। विधारा वृक्ष इति लोक। तत्पर्याय। जीर्णपर्णी सुपुष्पिका अजरा स्वर्णपर्णा। अस्य गुणा। सौन्दर्यम्। पिच्छिलत्वम्। कफवातकामशोषनाशित्वम्। बल्यत्वश्च। इति राजनिर्घण्ट॥

जीर्णपत्रिका, स्त्री (जीर्णानि पत्राण्यस्या। कप् सत्वादपि अत इत्वम्।) वंशपत्रीतृणम्। इति राजनिर्घण्ट॥

जीर्णपत्र, पु (जीर्णानि पत्राणि यस्य।) कदम्ब। इति राजनिर्घण्ट। (जीर्ण पत्र पत्रम्।) पुरातनपत्र क्ली। (जीर्ण पर्णं ताम्बूलं इति केचित् पुरातनताम्बूल च। यदुक्तं वैद्यके।
“पत्रमूल भवेद्दोषाय पत्राग्रे पापसम्भव।
जीर्णपत्र हरेदायु शिराशुद्धिप्रकाशिनी।”)

जीर्णबुध्न, पुं (जीर्णोऽवृद्धा बुध्ना मूलमस्य।) पट्टिकालोध्र। इति राजनिर्घण्ट॥

जीर्णबुध्न, क्ली (जीर्णा बुध्ना मूलं यस्य। तत कप्।) अश्वदेहम्। इति राजनिर्घण्ट। ये ओदगुना इति भाषा॥

जीर्णवज्र, क्ली, (जीर्णं वज्र हीरकमिव।) वैक्रान्तमणि। इति राजनिर्घण्ट॥

जीर्णवस्त्र क्ली (जीर्ण पुरातन वस्त्रम्।) पुरातनवस्त्रम्। तत्पर्याय। पटच्चरम् १। इत्यमर। २। ६। ११५॥

जीर्णा, स्त्री (जीर्यत्यन्नमनया। जॄ+करणे क्त।) स्थूलजीरक। इति राजनिर्घण्ट॥

जीर्णि, स्त्री, (जॄ+क्तिन्।) ज्यानि। जीर्णता। इत्यमर। ३। २। ६॥

जीर्णोद्धार, पुं, (जीर्णानां भग्नमन्दिराणीनां उद्धार संस्कार।) भग्नमन्दिरादे संस्कार। यथा विष्णुधर्मोत्तरद्वितीयकाण्डे।
‘यस्य राष्ट्रस्तु विषये देवतास विशीर्यते।
तस्य सीदति तद्राष्ट्र देवताश यथा तथा॥
कृत्वा जीर्णस्य संस्कार तथा देवेश्वरस्य च।
द्विगुण फलमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा॥”
विष्णुरहस्ये।
“पतितस्य च य कर्त्ता पतमानस्य रक्षिता।
विष्णोरायतनस्येह स नरो विष्णुलोकभाक्॥”
अग्निपुराणे।
‘पतित पतमानन्तु तथार्द्धस्फुटित नर।
समुद्धृत्य हरेर्धाम द्विगुण फलमाप्नुयात्॥’
देवीपुराणे।
‘मूलात् शतगुण पुण्य प्राप्नुयाज्जीर्णकारक।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन जीर्णस्योद्धारमाचरेत्॥”
हयशीर्षपञ्चरात्रे।
‘दारवीकृतस्ताराणां सुरधाम्नां तथानघ।
प्रतिमानां सभानाञ्च संस्कर्त्ता यो नरो भुवि॥
पुण्य शतगुण तस्य भवत्यत्र न संशय।
प्रतिष्ठाया विधि कार्यस्तया मन्दिरनिर्म्मिते॥
माय श्रीहयशीर्षोक्तिरनुसारेण मैथवे।
देवालयप्रतिष्ठा च क्याता तन्निरूपनेन क्रिम॥
श्रीमूर्त्तिस्थापनेनैव सपूर्णा सा विधीयते।
देवश्च देवगाथा प्रतिष्ठाविधिना सदा॥
संस्कार्य्यं मनुजानान्तु महापापौतकर्म्मिण।”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे २० विलास॥

जीर्वि, पु (जीर्य्यति छिन्नीभवत्यनेनेति। जॄ+“जृशॄस्तृजागृभ्य क्विन्।” उणा ४। ५४। इति करणे क्विन्।) कुठार। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति। (जीर्य्यतीति। कर्त्तरि क्विन्।) शकटम्। काय। पशु। इति सक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति॥

जीव, च प्राणे। इति कविकल्पद्रुम। (भ्वा पर अक सेट्।) च, अजीजिवत् अजिजीवत्। प्राण प्राणधारणम्। जीवति लोक। इति दुर्गादास॥

जीव, पुं (जीवत्यनेनेति। जीव+“हलश्च।” ३। ३। १२१। इति घञ्।) प्राणधारणम् इत्यमर। २। ८। ११६। (यथा, हरिवंशे। १०४। ७६।
“त्वमेव विजयं यस्मि। मोक्षार्थ इतिभाति मे।
सकार्थे युद्धते लोका यथा जीवे कृतान्तदम।”)

(जीवतीति । जीव प्राणे + "इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) प्राणी । (यथा, भागवते । १ । १३ । ४४ ।
"अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम् ।
फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम् ॥")
वृत्तिः । वृक्षविशेषः । (स एव महानिम्बवृक्षः । तत्पर्य्याया यथा,—
"महानिम्बः स्मृतोद्रेका रम्यको विषमुष्टिकः ।
केशमुष्टिर्निम्बकश्च कार्म्मुको जीव इत्यपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
बृहस्पतिः । इति मेदिनी । वे, ८ ॥ (यथा, काशीखण्डे । १७ । ४४ ।
"अस्माल्लिङ्गार्च्चनान्नित्यं जीवभूतोऽसि मे यतः ।
अतो जीव इति ख्यातिं त्रिषु लोकेषु यास्यसि ॥")
कर्णः । इति धरणी ॥ क्षेत्रज्ञः । तत्पर्य्यायः । आत्मा २ पुरुषः ३ पुद्गलः ४ अन्तर्यामी ५ ईश्वरः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, भगवद्गीतायाम् ।१३।२ टीकायां श्रीधरस्वामिपादाः ।
"तच्च क्षेत्रज्ञं संसारिणं जीवं वस्तुतः सर्व्वक्षेत्रेष्वनुगतं मामेव विद्धि ॥") तस्य स्वरूपं यथा,—
"कर्म्मणा जीवरूपश्च सन्ततं तत्फलप्रदः ।
कर्म्मरूपश्च भगवान् श्रीकृष्णः प्रकृतेः परः ॥
सोऽपि तद्धेतुरूपश्च कर्म्म तेन भवेत् सति ।
जीवः कर्म्मफलं भुङ्क्ते आत्मा निर्लिप्त एव च ॥
आत्मनः प्रतिबिम्बश्च देही जीवः स एव च ।
प्राणदेहादिभृद्देही स जीवः परिकीर्त्तितः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥
(तथाच भागवते । १२ । १८४ । १७ ।
"जीवं पश्यामि वृक्षाणामचैतन्यं न विद्यते ॥")
वेदान्तमते घटावच्छिन्नाकाशवत् शरीरन्त्रित-यावच्छिन्नं चैतन्यम् । केषाञ्चिन्मते दर्पणस्थमुखप्रतिबिम्बवत् बुद्धिस्थचैतन्यप्रतिबिम्बम् ॥ (जीवयति लोकानन्तर्य्याम्यात्मरूपेणेति । जीव + णिच् + अच् । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ९८ ।
"जीवो विनयिता साक्षी मुकुन्दोऽमितविक्रमः ॥"
जीवनविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । १२ । ३८८ । २३ ।
"मृते वा त्वयि जीवे वा यदा भोक्ष्यति वै जनः ॥")
जीवः, पुं स्त्री, (जीव + भावे घञ् ।) जीवितम् । इति मेदिनी । वे, ६ ॥ (यथा, भागवते । १ । २ । १० ।
"जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा नार्थो यश्चेह कर्म्मभिः ॥"
"जीवस्य जीवनस्य च पुनर्हर्म्मानुष्ठानद्वारा कर्म्मभिर्य इह प्रसिद्धः स्वर्गादिः सोऽर्थो न भवति ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)
जीवकः, पुं, (जीवयति आरोग्यं करोतीति । जीव + णिच् + ण्वुल् ।) अष्टवर्गान्तर्गतौषधविशेषः । तत्पर्य्यायः । कूर्च्चशीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४ ह्रस्वाङ्गः ५ । इत्यमरः ।२ । ४ ।१४२ ॥ जीवनः ६ दीर्घायुः ७ प्राणदः ८ जीव्यः ९ भृङ्गाह्वः १० प्रियः ११ चिरञ्जीवी १२ मधुरः १३ मङ्गल्यः १४ कूर्च्चशीर्षकः १५ वृद्धिदः १६ आयुष्मान् १७ जीवदः १८ बलदः १९ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । रक्तपित्तानिलार्त्तिक्षयदाहज्वरनाशित्वम् । शुक्रश्लेष्मविवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ बलकारित्वम् । कार्श्यवातनाशित्वम् । तस्य रूपं यथा,—
"जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ ।
रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ ॥
जीवकः कूर्च्चकाकारः ऋषभो वृषशृङ्गवत् ।
जीवकर्षभकस्थाने विदारीमूलम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
प्राणकः । पीतशालः । क्षपणः । इति मेदिनी । के, ९५ ॥
जीवकः, त्रि, (जीवति प्रभुसेवादिना इति । जीव + ण्वुल् ।) सेवकः । वृद्धाजीवी । जीवी ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४१ । ९९ ।
"त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान् न चाध्ययनजीवकः ॥")
आहितुण्डिकः । इति मेदिनी । के, ९५ ॥
जीवजीवः, पुं, (जीवेन भक्ष्यक्षुद्रकीटादिना जीवतीति । जीव + अच् । यद्वा, जीवञ्जीव + पृषोदरात् साधुः ।) जीवञ्जीवपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥
जीवञ्जीवः, पुं, (जीवं जीवयति विषदोषं नाशयतीति । कृत्यल्युटो बहुलमिति बाहुलकात् खच् ।) चकोरपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । ३५ ॥ (अपरः पक्षिविशेषः । विषादिविज्ञतस्यान्नादेः परीक्षार्थमस्यावश्यकत्वं भवति । यथा, वाभटे सूत्रस्थाने ७ अध्याये १९ ।
"हंसः प्रस्खलति ग्लानिर्जीवञ्जीवस्य जायते ।
चकोरस्याक्षिवैराग्यं क्रौञ्चस्य स्यान्मदोदयः ॥")
वृक्षविशेषः । इति मेदिनी । वे, ५९ ॥
जीवत्तोका, स्त्री, (जीवत् तोकं अपत्यं यस्याः ।) जीवत्पुत्त्रिका । तत्पर्य्यायः । जीवसूः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
जीवत्पतिः, स्त्री, (जीवन् पतिर्यस्याः ।) सधवा । इति हेमचन्द्रः ॥
जीवत्पितृकः, पुं, (जीवन् पिता यस्य इति कप् ।) विद्यमानपितृकः । यथा,—
"अमास्नानं गयाश्राद्धं दक्षिणासुखभोजनम् ।
न जीवत्पितृकः कुर्य्यात् कृतेऽपि पितृहा भवेत् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
जीवथः, पुं, (जीवत्यनेनेति । जीव + "शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीवि प्राणिभ्योऽथः ।" उणां ३ । ११३ । इति अथः ।) प्राणः । कूर्म्मः । मयूरः । मेघः । धार्म्मिके चिरायुषि च त्रि । इत्युणादिकोषः ॥
जीवदः, पुं, (जीवं जीवनं ददाति औषधप्रदसुप्रयोगेणेति । दा + कः ।) वैद्यः । विद्विट् । इति मेदिनी । दे, २९ ॥ जीवनदातरि, त्रि ॥
जीवदात्री, स्त्री, (जीवं जीवनं ददातीति । दा + तृच् ङीप् च ।) ऋद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जीवधनं, क्ली, (जीव एव धनमिति ।) गवादिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जीवनं, क्ली, (जीवत्यनेनेति । जीव + करणे ल्युट् ।) वृत्तिः । (यथा, भागवते । १।१३।४४ ।
"अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम् ।
फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम् ॥"
"जीवनं जीविकेति ॥" तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)
जलम् । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४६३ ।
"यमुनाया इव तस्याः सखि ! मलिनं जीवनं सर्व्वं ॥"
जीव + भावे ल्युट् ।) प्राणधारणम् । इति मेदिनी । ने, ९६ ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । २ । ३ ।
"यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवनमुच्यते ॥"
"प्राणान् हन्ति जगत्प्राणो जीवनं हन्ति जीवनम् ।
किमाश्चर्य्यं चारभूमौ प्रागदा यमदूतिका ॥"
इत्युद्भटः ॥)
हैयङ्गवीनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ६५ ।
"जीवनं जीवनप्राणा जगज्ज्येष्ठा जगन्मयी ॥")
जीवनः, पुं, (जीवयति सेवनादिना । जीव + कर्त्तरि ल्युः ।) जीवकौषधम् । वातः । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षुद्रफलकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पुत्त्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सर्व्वान् प्राणरूपेण जीवयतीति । जीव + णिच् + कर्त्तरि ल्युः । विष्णुः । यथा, महाभारते ।१३।१४९।११२ ।
"वीरहा रक्षणः सन्तो जीवनः पर्य्यवस्थितः ॥"
शिवः । महाभारते । १३ । १७ । १२१ ।
"निर्जीवो जीवनो मन्त्रः शुभाक्षो बहुकर्कशः ॥")
जीवनकं, क्ली, (जीवत्यनेन । जीव + करणे ल्युट् । ततः स्वार्थे कन् ।) अन्नम् । इति हेमचन्द्रः ॥
जीवनयोनिः, स्त्री, (जीवनस्य योनिः कारणम् ।) यत्नविशेषः । स तु अतीन्द्रियः शरीरे प्राणसञ्चारकारणम् । इति भाषापरिच्छेदः ॥
जीवनहेतुः, पुं, (जीवनस्य हेतुरुपायः ।) वर्त्तनोपायः । स च दशविधः । यथा,—
"विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षं विपणिः कृषिः ।
वृत्तिर्भैक्ष्यं कुसीदञ्च दश जीवनहेतवः ॥"
इति गारुडे २१४ अध्यायः ॥
जीवना, स्त्री, (जीवयतीति । जीव + णिच् + युच् ल्युः वा ततष्टाप् ।) मेदौषधम् । इति मेदिनी । ने, ९६ ॥
जीवनाघातं, क्ली, (जीवनं आहन्यनेनेति । आ + हन् + करणे घञ् ।) विषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
जीवनावासः, पुं,(आवसत्यस्मिन् । आ + वस + घञ् । जीवनं जलं आवासोऽस्य ।) वरुणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वारिवासिनि, त्रि ॥)
जीवनिका, स्त्री, (जीवन + टन् । टाप् । यद्वा, जीवनी + संज्ञायां कन् ह्रस्वश्च ।) हरीतकी । इति राज-

निर्घण्टः । (हरीतकीशब्दे विवरणविशेषोऽस्या ज्ञातव्यः ।)

जीवनी, स्त्री, (जीव्यतेऽनेनेति । जीव + करणे ल्युट् ङीप् च ।) जीवन्ती । (पर्य्याया यथा,—
"जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ।
मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥) काकोली । डोडी । मेदा । महामेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ यूथी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जीवनीय क्ली, (जीव्यतेऽनेन यस्मादा । जीव + करणे अपादाने वा अनीयर् ।) जलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (जीवनप्रदे त्रि । यथा सुश्रुते । १ । ४५ ।
'गोक्षीरमनभिष्यन्दि स्निग्धं गुरु रसायनम् ।
जीवनीयं यथा वातपित्तघ्नं परमं स्मृतम् ॥")

जीवनीयगण, पुं (जीवनीयानामोषधीनां गणः ।) औषधविशेषः । यथा वैद्यकपरिभाषायाम् ।
"अष्टवर्गश्च पर्णिन्यौ जीवन्ती मधुकं तथा ।
जीवनीयगणः प्रोक्तो जीवनस्तु पुनस्तथा ॥"
("जीवन्तीकाकोल्यौ मेदे द्वे मुद्गमाषपर्ण्यौ च ।
ऋषभकजीवकमधुकं चेति गणो जीवनीयाख्यः ॥"
इति च वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥)

जीवनीया, स्त्री, (जीवनीय + टाप् ।) जीवन्ती । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥

जीवनेत्री, स्त्री, (जीवं नयतीति । जीव + नी + तृच् + ङीप् च ।) सैंहली । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवनौषध, क्ली, (जीवनस्य औषधं उपायविशेषः ।) येन म्रियमाणो जीवति तदौषधम् । जीवरक्षाकारि । जीवनोपायः । तत्पर्य्यायः । जीवातुः २ । इत्यमरः । २ । ९ । १२० ॥

जीवन्त, पुं, (जीवयति जीव्यतेऽनेन वा । जीव + "दृहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि ।" उणां । ३ । १२७ । इति झच् ।) औषधम् । प्राणः । आयुर्विशिष्टे त्रि । इत्युणादिकोषः ॥ जीवशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवन्तिक, पुं, (जीवान्तकः । पृषोदरात् साधुः ।) जीवान्तकः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

जीवन्तिका स्त्री, (जीवयतीति । जीव + झच् + कन् टाप् च । कापि अत इत्वम् ।) वन्दा । शमी परिमाणतश्च । गुडूची । जीवाख्यशाकः । इति मेदिनी । के, १९० ॥ जीवन्ती हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवन्ती, स्त्री, (जीवन्त + ङीष् ।) लताविशेषः । जीवइ इति जीयाती इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । जीवनी २ जीवनीया ३ जीवा ४ मधुः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥ जीवना ६ मधुस्रवा ७ स्रवा ८ । इति तट्टीका ॥ पयस्विनी ९ जीवा १० जीवन्ता ११ जीवदात्री १२ शाकश्रेष्ठा १३ जीवभद्रा १४ भद्रा १५ मङ्गल्या १६ क्षुद्रजीवा १७ यशस्या १८ शृङ्गाटी १९ जीवदन्ता २० काञ्चिका २१ शृङ्गाग्रिकिका २२ [illegible] २३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुखाशा २४ जीवश्रेष्ठा २५ सुखङ्करी २६ शृङ्गाटिका २७ जीवपर्णी २८ जीवपुष्पा २९ । इति केचित् ॥ (यथा,—
"वरा शाकेषु जीवन्ती सर्षपास्त्ववरा परम् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । रक्तपित्तवायुक्षयदाहज्वरनाशित्वम् । कफवीर्य्यविवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वादुत्वम् । स्निग्धत्वम् । त्रिदोषनाशित्वम् । रसायनत्वम् । बलकारित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । ग्राहित्वम् । लघुत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ श्वासकासधातुक्षयनाशित्वम् । स्वरकारित्वञ्च । सुराष्ट्रदेशजस्वर्णवर्णहरीतकी । सा खेदपाके प्रशस्ता चौर्य्यरोगनाशिनी । इति राजवल्लभः ॥ (अस्याः सत्त्वञ्च व्यवहारश्च यथा,—
"जीवन्ती स्वर्णवर्णिनी ॥"
'जीवन्ती सर्व्वरोगहृत् ॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥) शमी । गुडूची । (पर्य्याया यथा —
"गुडूची मधुपर्णी स्यादमृतामृतवल्लरी ।
छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥
जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली ।
चक्रलक्षणिका धीरा विशल्या च रसायनी ॥
चन्द्रहासी वयस्था च मण्डली देवनिर्म्मिता ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥) वन्दा । इति मेदिनी । ते, ११२ ॥ डोडी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जीव इति शाकविशेषः । शर्कराच्छमधुरपुष्पा व्रततिः । अस्याः पर्य्याया यथा,—
"जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ।
मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जीवन्मुक्त, त्रि, (जीवन्नेव मुक्तः आत्मज्ञानेन मायाबन्धरहितः ।) जीवद्दशायां मायाबन्धरहितः । (यथा, देवीभागवते । १ । १९ । ३८ ।
"जीवन्मुक्तः स राजर्षिर्ब्रह्मज्ञानमतिः शुचिः ।
सव्यवस्थातिशान्तश्च योगी योगप्रियः सदा ॥")
तल्लक्षणं यथा । "स्वस्वरूपाखण्डशुद्धब्रह्मज्ञानेन तदज्ञानबाधनद्वारा स्वस्वरूपाखण्डे ब्रह्मणि साक्षात्कृते सति अज्ञानतत्कार्य्यसञ्चितकर्म्मसंशयविपर्य्ययादीनामपि बाधितत्वादखिलबन्धरहितो ब्रह्मनिष्ठः ।
'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥'
इत्यादिश्रुतेः ।
अयन्तु व्युत्थानसमये मांसशोणितमूत्रपुरीषादिभाजनेन शरीरेण आन्ध्यमान्द्यापटुत्वादिभाजनेनेन्द्रियग्रामेण अशनायापिपासाशोकमोहादिभाजनेनान्तःकरणेन च तत्तत्पूर्ब्बपूर्ब्बवासनया क्रियमाणानि कर्म्माणि भुज्यमानानि ज्ञानाविरुद्धारब्धफलानि च पश्यन्नपि बाधितत्वात् परमार्थतो न पश्यति । यथा इदमिन्द्रजालमिति ज्ञानवान् तदिन्द्रजालं पश्यन्नपि परमार्थमिदमिति न पश्यति । सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण इव इत्यादिश्रुतेः । उक्तञ्च ।
सुषुप्तवज्जाग्रति यो न पश्यति
द्वयञ्च पश्यन्नपि चाद्वयत्वतः ।
तथापि कुर्व्वन्नपि निष्क्रियश्च यः
स आत्मविन्नान्य इतीह निश्चयः ॥ इति ।
अस्य ज्ञानात् पूर्ब्बं विद्यमानानामेवाहारविहारादीनां अनुवृत्तिवच्छुभवासनानामेवानुवृत्तिर्भवति । शुभाशुभयोरौदासीन्यं वा । तदुक्तम् ।
'बुद्धाद्वैतसतत्त्वस्य यथेष्टाचरणं यदि ।
शुनां तत्त्वदृशाञ्चैव को भेदोऽशुचिभक्षणे ॥
ब्रह्मवित्त्वं तथा मुक्त्वा स आत्मज्ञो न चेतरः' इति ।
तदानीममानित्वादीनि ज्ञानसाधनान्यद्वेष्टृत्वादयः सद्गुणाश्चालङ्कारवदनुवर्त्तन्ते । तदुक्तम् ।
'उत्पन्नात्मावबोधस्य ह्यद्वेष्टृत्वादयो गुणाः ।
अयत्नतो भवन्त्यस्य न तु साधनरूपिणः ॥' इति ।
किं बहुना अयं देहयात्रामात्रार्थमिच्छानिच्छापरेच्छाप्रापितानि सुखदुःखलक्षणान्यारब्धफलान्यनुभवन्नन्तःकरणाभासादीनामवभासकः सन् तदवसाने प्रत्यगानन्दपरब्रह्मणि प्राणे लीने सति अज्ञानतत्कार्य्यसंस्काराणामपि विनाशात् परमकैवल्यमानन्दैकरसमखिलभेदप्रतिभासरहितमखण्डं ब्रह्मावतिष्ठते । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते विमुक्तश्च विमुच्यते । इत्येवमादिश्रुतेः ।" इति वेदान्तसारः ॥

जीवपुत्त्रक पुं (जीवः प्राणन् पुत्त्र इव । पुत्त्रवद्धर्षजनकत्वात् तथात्वम् । इवार्थे कन् ।) इङ्गुदीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ वृक्षविशेषः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ जीयापुता इति भाषा ॥

जीवपुष्पा, स्त्री (जीवयतीति । जीव + णिच् + अच् । जीवं प्राणदं पुष्पमस्याः ।) बृहज्जीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवप्रिया, स्त्री, (जीवानां प्राणिनां प्रिया हितकारित्वात् ।) हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवभद्रा, स्त्री, (जीवानां प्राणिनां भद्रं मङ्गलं यस्याः ।) जीवन्तीलता । ऋद्धिनामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवमन्दिर, क्ली, (जीवस्य आत्मनो मन्दिरं गृहमिव ।) शरीरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जीवला स्त्री (जीवं उदरस्थकृमिं लाति गृह्णाति नाशयतीति । ला + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) सैंहली । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीववल्ली स्त्री, (जीवयतीति जीवा प्राणदात्री । सा चासौ वल्ली चेति ।) क्षीरकाकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवशाकः, पुं, (जीवो हितकरः शाकः । जीवाख्यः शाको वा ।) शालचे प्रसिद्धशाकविशेषः । तत्पर्य्यायः । जीवनः २ रक्तनालः ३ तालपत्रः ४ प्रवालः ५ शाकवीरः ६ सुमधुरः ७ मेचकः ८ । अस्य गुणाः । हृद्यमधुरत्वम् । ईषत्तिक्तत्वम् । वलिशोधकत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । बल्यत्वम् । रुच्यत्वम् । पित्तापहारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवशुक्ला, स्त्री, (जीवयतीति । जीव + णिच् + अच् । जीवा हितकरी शुक्ला शुभवर्णैत्वा ।) क्षीरकाकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवश्रेष्ठा, स्त्री, (जीवाय जीवनाय श्रेष्ठा ।) ऋद्धिनामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवसंज्ञः, पुं, (जीव इति संज्ञा यस्य । यद्वा, जीवस्य संज्ञा आख्या संज्ञा यस्य ।) कामवृद्धिक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवसाधन, क्ली, (जीवस्य जीवनस्य साधनं कारणम् ।) धान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवसूः, स्त्री, (जीवं प्राणिनं सूते इति । सू + क्विप् ।) जीवत्तोका । जीवपुत्रिका । हेमचन्द्रः । ३ । १९८ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ००७ ।
"जीवसूर्वीरसूर्भद्रे ! बहुपौत्रगुणान्विता ।
सुभगा भोगसम्पन्ना यज्ञपत्नी पतिव्रता ॥")

जीवस्थानं, क्ली, (जीवस्य जीवनस्य स्थानम् ।) मर्म्म । इति हलायुधः ॥

जीवा, स्त्री, (जीवयतीति । जीव + णिच् + अच् । ततष्टाप् ।) जीवन्तीवृक्षः । मौर्व्वी । (यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते । २ । ३१ ।
"ज्याद्य इति ज्य इति च ह्यनेकार्थाभिधायिनी विद्धि ।
यस्य चतुर्गुणसूत्रं निर्जीवं तदिह शंसन्ति ॥"
"निर्जीवा जीवा ज्या धनुष्यात् तत् । 'जीवा ज्या शिञ्जिनीवपि' इत्यभिधानात् ।" इति तट्टीका ॥) वचा । शिञ्जितम् । भूमिः । इति मेदिनी । वे, ५ ॥ जीवितम् । इति जटाधरः ॥

जीवातुः, पुं, क्ली, (जीवत्यनेनेति । जीव + "जीवेरातुः ।" उणां । १ । ८० । इति करणे आतुः ।) भक्तम् । जीवनौषधम् । (यथा, काशीखण्डे । २९ । ६५ ।
"जीवजीवातुलतिका ज्वलज्ज्वलननिर्व्वृतिः ॥"
"जीवानां प्राणिनां जीवनौषधरूपा ।" इति तट्टीका ॥) (जीव + भावे आतुः ।) जीवितम् । इति मेदिनी । ते, ११२ ॥ (यथा, उत्तररामचरिते २ अङ्के ।
"रे हस्त दक्षिण ! मृतस्य शिशोर्द्विजस्य
जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम् ।
रामस्य गात्रमसि दुर्व्वहगर्भखिन्न-
सीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥")

जीवात्मा, [न्] पुं, (जीवस्य जीवनस्य आत्मा अधिष्ठाता । यद्वा, जीवश्चासौ आत्मा चेति कर्म्मधारयः ।) देही । तत्पर्य्यायः । पुनर्भवी २ जीवः ३ असुमान् ४ वसन् ५ देहभृत् ६ जन्तुः ७ जन्युः ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ प्राणी ९ चेतनः १० जन्मी ११ शरीरी १२ । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, भागवते । ८ । २२ । २५ ।
"यदा कदाचिज्जीवात्मा संसरन्निजकर्म्मभिः ।
नानायोनिष्वनीशोऽयं पौरुषीं गतिमाव्रजेत् ॥"
"एवं चतुर्व्विंशतिभिस्तत्त्वैः सिद्धे वपुष्यपि ।
जीवात्मा स्थितो नित्यं भवति भोक्तृकारणात् ॥
स देही भ्रमते पापपुण्यदुःखसुखादिभिः ।
यातो बद्धश्च भवति कर्म्मभिः कर्म्मबन्धनैः ॥
ज्ञानतोऽसौ लोभमोहादिबद्धश्च मानवः ।
इन्द्रियाणि दृढीच तस्य बन्धाय देहिनः ॥
आप्नोति बन्धमज्ञानादात्मज्ञानाच्च मुच्यते ॥"
इति पूर्व्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥)

जीवाधारः, पुं, (जीवस्य जीवनस्य आधारः आश्रयस्थानम् ।) हृदयम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जीवान्तकः, पुं, (जीवं अन्तयति नाशयतीति । अन्त + णिच् + ण्वुल् ।) जीवघाती पक्षिघातकः । तत्पर्य्यायः । शाकुनिकः २ । इत्यमरः । २ । १० । १४ ॥ जीवनाशके, त्रि ॥

जीवाला, स्त्री, (जीवं उदरस्थप्राणिनं आलाति गृह्णाति नाशयतीत्यर्थः । आ + ला + कः ।) सैंहली । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीविका, स्त्री, (जीव्यतेऽनयेति । जीव + "गुरोश्च हलः ।" ३ । ३ । १०३ । इत्यः । ततः संज्ञायां कन् टापि अत इत्वञ्च ।) जीवनोपायः । तत्पर्य्यायः । आजीवः २ वार्त्ता ३ वृत्तिः ४ वर्त्तनम् ५ जीवनम् ६ । इत्यमरः । २ । ९ । १ ॥ जीवः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ४ । ११ ।
"अजिह्मामशठां शुद्धां जीवेद्ब्राह्मणजीविकाम् ॥")
जीवन्ती । इति मेदिनी । के, ९५ ॥

जीवितं, क्ली, (जीव + भावे क्तः ।) जीवनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, उत्तररामचरिते ३ अङ्के ।
"त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं
त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे ।
इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्य मुग्धां
तामेव, शान्तमथवा किमिहोत्तरेण ॥" * ॥
कर्त्तरि क्तः ।) जीवयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, रघुः । १२ । ७५ ।
"कामं जीवति मे नाथ इति सा विजहौ शुचम् ।
प्राङ्मत्वा सत्यमस्यान्तं जीवितास्मीति लज्जिता ॥")

जीवितकालः, पुं, (जीवितस्य जीवनस्य कालः ।) आयुः । इत्यमरः । २ । ८ । १२० ॥

जीवितज्ञा, स्त्री, (जीवितस्य जीवनस्य ज्ञा ज्ञानं यस्याः । नाडीस्पन्देन हि जीवानां जीवनज्ञानं भवतीत्यस्यास्तथात्वम् ।) नाडी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवितेशः, पुं, (जीवितस्य ईशः प्रभुः ।) प्राणनाथः । यमः । (यथा, रघुः । ११ । २० ।
"राममन्मथशरेण ताडिता
दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता
जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥"
"जीवितेशस्य अन्तकस्य प्राणेश्वरस्य च वसतिं जगाम ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) चन्द्रः । सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ जीवातुः इति हेमचन्द्रः ॥ जीवितेश्वरे, त्रि । इति मेदिनी । शे, ३५ ॥

जीवी, [न्] पुं, (जीवोऽस्यास्तीति । जीव + इनिः ।) प्राणी । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे ।
"जीविनां दारुणो रोगः कर्म्मभोगः शुभाशुभः ।
यहो वैद्यत्वं निहन्ति ह्यत्यन्तिकरसायनात् ॥"

जीव्या, स्त्री, (जीवाय जीवनाय हिता । जीव + यत् ।) गोदुग्धतुम्बा । जीवन्ती । हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जु, रंहसि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-पर-अकं-अनिट् ।) रंहो वेगगतिः । जवति वेगेन इति दुर्गादासः ॥

जु, ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्म-सकं-अनिट् ।) ङ, जवते । इति दुर्गादासः ॥

जुगि, इ त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-पर-सकं-सेट् ।) इ, जुङ्गति । इति दुर्गादासः ॥

जुगुप्सनं, क्ली, (गुप + स्वार्थे सन् + ल्युट् ।) निन्दा इति हेमचन्द्रः । २ । १८५ ॥ (निन्दाकर्त्तरि, त्रि । "अनुदात्तेतश्च हलादेः ।" ३ । २ । १४९ । इति युच् ।)

जुगुप्सा, स्त्री, (गुप निन्दायाम् + सन् + भावे अ ततष्टाप् ।) निन्दा । इत्यमरः । १ । ६ । १३ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १७६ ।
"दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा ॥")

जुङ्गः, पुं, (जुगि + अच् ।) वृद्धदारकः । इत्यमरः । २ । ४ । १३७ ॥ (यथास्य पर्य्यायाः
"जुङ्गश्छागान्त्रिकावेगी वृद्धदारकः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

जुङ्गकः, पुं, (जुङ्ग + स्वार्थे कन् ।) वृद्धदारकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जुङ्गा, स्त्री, (जुङ्ग + टाप् ।) जुङ्गः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

जुङ्गितः, त्रि, (जुगि इ त्यागे + कर्म्मणि क्तः ।) त्यक्तः । इति व्याकरणम् ॥

जुटकं, क्ली, (जुट् संहतौ + "इगुपधेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः । ततः संज्ञायां कन् ।) जटा । इति शब्दरत्नावली ॥

जुटिका, स्त्री, (जुटक + टाप् । टापि अत इत्वञ्च ।) शिखा । इति शब्दरत्नावली ॥ झुँटि इति हिन्दी । इति च भाषा ॥ (यथा, आह्निकतत्त्वधृतब्रह्मपुराणवचनम् ।
"जुटिकाञ्च ततो बद्ध्वा ततः कर्म्म समारभेत् ॥")

जुड, क नोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पर-सकं-सेट् ।) क, जोडयति । नोदः प्रेरणम् । इति दुर्गादासः ॥

जुड, श गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-पर-सकं-सेट् ।) श, जुडति जोडिता । इति दुर्गादास

जुड, शि बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदां परं सकं सेट्।) शि, जुडति अजुडीत्। ध्रुवचूतलताप्रसूनं स्रजि हेलया जुडति स्मा। जुजोड। इति दुर्गादासः।

जुत, ऋ ङ दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां आत्मं अकं सेट्।) ऋ, अजुजोतत्। ङ, जोतते। इति दुर्गादासः।

जुन, श गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदां परं सकं सेट्।) श, जुनति जोनिता। इति दुर्गादासः।

जुर्व, इ वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां परं सकं सेट्।) जूर्वी। जू जुरौ जुरः। इ, जूर्व्यः। इति दुर्गादासः।

जुल, क पिषि। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां परं सकं सेट्।) क, जोलयति। पिषि चूर्णीकरणे। इति दुर्गादासः।

जुष, कि तर्के। तृप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां पक्षे भ्वां परं सकं अकं च सेट्।) कि, जोषयति जोषत्यन्नगुणं सुधीः। तर्कयतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः।

जुष, श ङ इ शि सुचि। भजे। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदां आत्मं अकं सकं च सेट्।) पञ्चमस्वरी। श ङ, जुषते। इ शि, जुष्टोऽस्ति। सुचि हर्षे। इति दुर्गादासः।

जुष्कक, पुं, (जुष+कक। ततः संज्ञायां कन्।) यूषः। इति शब्दचन्द्रिका।

जुष्ट, क्ली, (जुष्यते स्म इति। जुष+क्तः।) उच्छिष्टम्। सेवित त्रि। इति मेदिनी। टे, १५। (यथा, भट्टिः। १। ४।
'पुण्यो महाब्रह्मसमूहजुष्टः
सन्तर्पणो नाकसदां वरेण्यः।')

जुष्य, त्रि, (जुष+कर्म्मणि क्यप्।) सेव्यः। इति मुग्धबोधम्।

जुहुराण, पुं, (हूयते इति। हु+कर्म्मणि कानच्।) कठिनहृदय। वह्निः। चन्द्रः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः।

जुहू, स्त्री, (जुहोत्यनया। इति हु+'हुव श्लुवच्च।" उणा। २।६०। इति क्विप् निपातनात् दीर्घत्वं द्वित्वञ्च।) पलाशकाष्ठनिर्म्मितार्द्धचन्द्राकृतियज्ञपात्रम्। जुहोत्यनया जुहूः। इत्यमरटीकायां भरतः। (यथा, ऋग्वेदे। १। ७६। ५।
'यक्ष्व। मन्द्रया जुह्वा यजस्व।')

जुहूराण, पुं, (जुह्वः रणति इति। "कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्।) वह्निः। अध्वर्युः। इति विश्वः। चन्द्रः। इत्युणादिकोषः।

जुहवान् [त्] पुं, जुह्वः यस्य होमक्रियोद्देश्यत्वास्त्यस्मात्। जुहू+मतुप् निपातनात् मस्य वत्वम्।) वह्निः इति शब्दरत्नावली।

जू, स्त्री, (जु+'क्विब्वचिप्रच्छीति।' उणा। २। ५७। क्विप् दीर्घश्च।) आकाशः। सरस्वती। पिशाची। जवनम्। इति शब्दरत्नावली। त्वरा गमनम्। गमनम्। इति मेदिनी। ज, २।

जूट, पुं, (जट सङ्घाते+अच् निपातनादूत्वागमे साधु।) शिवजटा। इत्यमरटीकायां भरतः। जटा। इति शब्दरत्नावली।

जूटक, क्ली, (जूट+स्वार्थे कन्।) केशबन्धः। जटा। इति भूरिप्रयोगः।

जूति, स्त्री, (जु वेगे+"ऊतियूतिजूतीति।" ३।३।९७। इति क्तिन् निपातनात् दीर्घत्वञ्च।) वेगः। इत्यमरः। ३। २। ३६। (यथा, अथर्व्ववेदे। १३। २। १३।
'न समाप्नोति जूतिभिः।")

जूतिका, स्त्री, (जूत्या कायतीति। कै+क। ततष्टाप्।) कर्पूरभेदः। इति राजनिर्घण्टः।

जूर, ङ य इ ज्यानौ। वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (दिवां आत्मं अकं सकं च सेट्।) दीर्घी। ङ य, जूर्य्यते। इ, जूर्णः। ज्यानिरिह वयोहानिः। इति दुर्गादासः।

जूर्णाख्य, पुं, (जूर+क्तः। जूर्ण इति आख्या यस्य।) तृणविशेषः। उलू इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सुधाग्रः २ स्थूलकः ३ दर्भः ४ खरच्छदः ५। इति रत्नमाला। उलूकम् ६ उलपः ७। इति रुचितः।

जूर्णाह्वय, पुं, (जूर्ण इति आह्वय आख्या यस्य।) देवधान्यम्। इति हेमचन्द्रः।

जूर्णि, स्त्री, (ज्वर+'वीज्याज्वरिभ्यो निः।' उणां। ४। ४८। इति निः। "ज्वरत्वरेति।" ६। ४। २०। इत्यूट् च।) वेगः। इत्युणादिकोषः। वह्निः। देहः। ब्रह्मा। ज्वरः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः।

जूर्त्ति, स्त्री, (ज्वर+भावे क्तिन्। "ज्वरत्वरे-त्यादिना" ऊठ् च।) ज्वरः। इत्यमरः। ३।२।३६।

जूष, ष वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां उभं सकं सेट्।) षष्ठस्वरी। ष, जूषति जूषते। परस्मैपदीत्यन्ये। इति दुर्गादासः।

जूष, क्ली पुं, (यूष+पृषोदरात् साधुः।) यूषम्। मुद्गादिक्वाथरसः। इति लिङ्गादिसङ्ग्रहटीकायां भरतः।

जूषण, क्ली, (जूष्यतेऽनेनेति। जूष+करणे ल्युट्।) वृक्षविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका। धाइफुल इति भाषा।

जृ, न्यक्कारे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां परं सकं अनिट्।) न्यक्कारस्तिरस्कारणम्। जरति शत्रुं शूरः। इति दुर्गादासः।

जृभ, इ ङ जृम्भे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां आत्मं अकं सेट्।) सप्तमस्वरी। इ, जृम्भते। ङ जृम्भते। इति दुर्गादासः।

जृभ ङ इ जृम्भे। गात्रशैथिल्य इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां आत्मं अकं सेट्।) ङ, जर्भते। इ, जृम्भः। इति दुर्गादासः।

जृम्भ, पुं क्ली (जृम्भ+भावे घञ्।) मुखादिविकाशः। हाइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। जृम्भणम् २ जृम्भा ३ जृम्भिका ४। इति शब्दरत्नावली। जम्भा ५ जम्भिका ६। इति राजनिर्घण्टः। (अस्य लक्षणं यथा, सुश्रुते। ३। ४।
'पिबन्निव यस्यैव तस्य तन्द्री विनिर्द्दिशेत्
पीत्वैकमनिलोच्छ्वासमङ्गविन्न् विवृताननः।
यन्मुञ्चति सनेत्रास्र स जृम्भ इति संज्ञितः।')
"जृम्भायथं समीरणात्।" इति वैद्यकम्।
"क्षुद्गतमलजृम्भेषु क्षीवोत्सिक्ताङ्गुलिध्वनि।
अवश्यमेव कर्त्तव्यश्चान्यथा भद्रधीर्भवेत्।'
इति कर्म्मलोचनम्।
विकाशः। स्फारितः। इति शब्दरत्नावली। (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये। ४। २८। 'एताश्च शीतमुकुलमधुपावलीरचितमुखरा जृम्भारम्भरविगलन्मकरन्दबिन्दुना कुसुमाकरभयः।')

जृम्भण, क्ली, (जृम्भ+भावे ल्युट्।) जृम्भः। इत्यमरः। १। ७। ३५। (यथा सुश्रुते। २। ४।
"इन्द्रियार्थेष्वसम्प्राप्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः।")

जृम्भा, स्त्री, (जृम्भ+भावे घञ् ततष्टाप्।) जृम्भः। इति शब्दरत्नावली। (यथा, देवीभागवते। १। १५। ६१।
'तुष्टिः पुष्टिः क्षमा लज्जा जृम्भा तन्द्रा च शक्तयः।")

जृम्भिका, स्त्री, (जृम्भा+स्वार्थे कन् टापि अत इत्वञ्च।) जृम्भः। इति शब्दरत्नावली। (निद्रावेगधारणजनितरोगविशेषः। यथा वाभटे सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये।
'निद्राया मोहमूर्द्धाक्षिगौरवालस्यजृम्भिकाः।
अङ्गमर्द्दश्च तत्रेष्टः स्वप्नः संवाहनानि च।"
जृम्भ+णिच्+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्। जृम्भणकारकोऽस्त्रविशेषः। यथा, महाभारते। ५। ९। ५२।
"अस्त्रजलो महाघस्त्रा जृम्भिकां इन्द्रमाविशत्।")

जृम्भित, क्ली, (जृम्भि+भावे क्तः।) विचेष्टितम्। प्रवृद्धम्। जृम्भा। स्फुटितम्। इति हेमचन्द्रः। (यथा, कथासरित्सागरे। २४। ८९।
"अहो किमेतदाश्चर्य्यमायाडम्बरजृम्भितम्।")
क्षीणां करणम्। इति मेदिनी। ते, ११२।

जृम्भिणी, स्त्री, (जृम्भि+णिनिः।) एलापर्णी। इति शब्दचन्द्रिका। (एलापर्णीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः।)

जॄ, इर ष म य ज्यानौ। इति कविकल्पद्रुमः। (दिवां परं अकं अनिट्।) इर, अजरत् अजारीत्। ष, जरा। म, जरयति। य, जीर्य्यति। ज्यानिरिह वयोहानिः। इति दुर्गादासः।

जॄ, णि कि ज्यानौ। इति कविकल्पद्रुमः। (क्र्यां चुरांपक्षे भ्वां च परं अकं सेट्।) णि, जृणाति जीर्णः जीर्णिः। कि, जारयति जरति। इति दुर्गादासः।

जेता, [ऋ] त्रि, (जयतीति। जि+तृच्।) जयशीलः। तत्पर्य्यायः। जिष्णुः २ जित्वरः ३ जैत्रः ४। इत्यमरः। २। ८। ७७। (यथा रघुः। १२। ८९।
"जेतारं लोकपालानां स्वमुखैरर्चितेश्वरम्।"

विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४९। ७६।
"अनघो विजयो जेता विश्वयोनिः पुनर्वसुः॥")

जेन्ताकः, पुं, स्वेदविशेषः। यथा, "अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत पूर्व्वस्यां दिशि उत्तरस्यां वा गुणवति प्रशस्तभूमिभागे कृष्णमधुरमृत्तिके सुवर्णवर्णमृत्तिके वा नदीपरीवापपुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्यतमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा सूपतीर्थे समसुविभक्तभागे देशे सप्ताष्टौ वा अरत्नीः प्रक्रम्य उदकात् प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा अभिमुखतीर्थं कूटागारं कारयेत्। उत्सेधविस्तारतः परमरत्नीः षोड़शसमन्तात् संवृतं मृत्तिकालेपसम्पन्नमनेकवातायनम्। अस्य च कूटागारस्यान्तः समन्ततो भित्तिमरत्निविस्तारोत्सेधां पिण्डिकां कारयेत् आकवाटामध्ये चास्य च कूटागारस्य चतुष्किष्कुमात्रं त्रिपुरुषप्रमाणं मृण्मयं कन्दुसंस्थानं बहुसूक्ष्मच्छिद्रं अङ्गारकोष्ठकस्तम्भं सपिधानं कारयेत्। तच्च खादिराणामाश्वकर्णिकानां वा मेध्येन काष्ठेनापूरयित्वा प्रदीपयेत्। स यदा जानीयात् साधु दग्धानि काष्ठानि गतधूमानि अथ तप्तं केवलमग्निना तदग्निगृहं स्वेदयोग्येन चोष्णा युक्तमिति। तत्रैनं वातहराभ्यङ्गाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं प्रवेशयेत् प्रवेशयंश्चैनमनुशिष्यात् सौम्य! प्रविश कल्याणायारोग्याय चेति प्रविश्य चैनां पिण्डिकामधिरुह्य पार्श्वापरपार्श्वाभ्यां यथासुखं शयीथाः। न च त्वया स्वेदमूर्च्छापरीतेनापि सता पिण्डिकेयं मोक्तव्या आप्राणोच्छ्वासात् भ्रश्यमानो ह्यतः पिण्डिकावकाशात् द्वारमधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छापरीततया सद्यः प्राणान् जह्याः तस्मात् पिण्डिकां न कथञ्चन मुञ्चेथाः। स यदा जानीयाद्विगताभिष्यन्दमात्मानं सम्यक् प्रस्रुतस्वेदपिच्छं सर्व्वस्रोतोविमुक्तं लघूभूतमपगतविबन्धस्तम्भसुप्तिगौरववेदनमिति ततस्तां पिण्डिकामनुसरन् द्वारं प्रपद्येत निष्क्रम्य च न सहसा चक्षुषोः परिपालनार्थं शीतमुदकं स्पृशेत्। अपगतसन्तापस्तु मुहूर्त्तात् सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषिक्तोऽश्नीयात्।" इति चरकः॥

जेमनं, क्ली, (जिमु भक्षणे + भावे ल्युट्।) भोजनम्। इत्यमरः। २। ९। ५६॥

जेयः, त्रि, (जीयते इति। जि जये + "अचो यत्।" ३। १। ९७। इति कर्म्मणि यत्।) जेतव्यमात्रकम्। इत्यमरः। ३। १। ७४॥ (यथा, मार्कण्डेये। २७। १२।
"तस्मात् कामादयः पूर्व्वं जेयाः पुत्र! महीभुजा। तज्जये हि जयो वश्यं राजा नश्यति तैर्जितः॥")

जेष, ऋ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ऋ, अजिजेषत्। ङ, जेषते जिजेषे। इति दुर्गादासः॥

जेह, ङ ऋ यत्ने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ङ, जेहते जिजेहे। ऋ, अजिजेहत्। इति दुर्गादासः॥

जै, क्षये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-अनिट्।) जायति। इति दुर्गादासः॥

जैत्रं, क्ली, (रोगजयात् जेतृ। तदेव। "प्रज्ञादिभ्यश्च।" ५। ४। ३८। इत्यण्।) औषधम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जैत्रः, त्रि, (जेतैव। जेतृ + प्रज्ञादित्वादण्।) जेता। इत्यमरः। ३। १। ७४॥ (यथा, माघे। १। ६१।
"शरीरिणा जैत्रशरेण यत्र निःशङ्कमूषे मकरध्वजेन॥")

पारदे, पुं। इति राजनिर्घण्टः॥

जैत्ररथः, पुं, (जैत्रो जयशीलो रथो यस्य।) जयशीलः। इति हलायुधः॥

जैत्री, स्त्री, (जयति रोगादिनाशकतया सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तते इति। जि + तृच्। ततः स्वार्थे अण् ततः स्त्रियां ङीप्।) जयन्तीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

जैनः, पुं, (जिन एव। यद्वा, जिन उपास्यदेवतास्येति। जिन + अण्।) जिनोपासकः। बौद्धः। इति हलायुधः॥ (धर्म्मविशेषेऽस्मिन् भारतवर्षे प्रचलितेषु विविधेषु धर्म्मेषु जिनधर्म्म एव श्रेष्ठतम इति जैनाः प्रवदन्ति। एषामुपास्यदेवता जिनः। ते तु श्वेताम्बरदिगम्बरभेदेन द्विविधाः। श्वेताम्बरास्तु प्रायश आश्रमिणः। अधुना नानाशाखासु विभक्ताः समभवन्। दिगम्बरास्तु प्रायशो निर्ग्रन्थाः। एतेषां यन्मतं तत् सर्व्वदर्शनसंग्रहात् प्रदर्श्यते। यथा,—
"ननु न कश्चित् पुरुषविशेषः सर्व्वज्ञपदवेदनीयः प्रमाणपञ्चकातिमध्यास्ते सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भात् तथाचोक्तं तौतातितैः।
सर्व्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः।
दृष्टो न चैकदेशोऽस्ति लिङ्गं वा योऽनुमापयेत्॥
न चागमविधिः कश्चिन्नित्यसर्व्वज्ञबोधकः।
न च तत्रार्थवादानां तात्पर्य्यमपि कल्पते॥
न चान्यार्थप्रधानैस्तैस्तदस्तित्वं विधीयते।
न चानुवदितुं शक्यः पूर्व्वमन्यैरबोधितः॥
अनादेरागमस्यार्थो न च सर्व्वज्ञ आदिमान्।
कृत्रिमेण त्वसत्येन स कथं प्रतिपाद्यते॥
अथ तद्वचनेनैव सर्व्वज्ञोऽन्यैः प्रतीयते।
प्रकल्प्येत कथं सिद्धिरन्योन्याश्रययोस्तयोः॥
सर्व्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तदस्तिता।
कथं तदुभयं सिध्येत् सिद्धमूलान्तरादृते॥
असर्व्वज्ञप्रणीतात्तु वचनान्मूलवर्जितात्।
सर्व्वज्ञमवगच्छन्तः स्ववाक्यात् किं न जानते॥
सर्व्वज्ञसदृशं किञ्चिद्यदि पश्येम सम्प्रति।
उपमानेन सर्व्वज्ञं जानीयाम ततो वयम्॥
उपदेशोऽपि बुद्धस्य धर्म्माधर्म्मादिगोचरः।
अन्यथा नोपपद्येत सार्व्वज्ञ्यं यदि नाभवत्॥
इत्यादि॥
अत्र प्रतिविधीयते यदभ्यधायि सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भादिति तदयुक्तं तत्सद्भावादिकस्यानुमानादेः सद्भावात्। तथाहि कश्चिदात्मा सकलपदार्थसाक्षात्कारी तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात् यद्यद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययं तत्तत्साक्षात्कारि यथा अपगततिमिरादिप्रतिबन्धं लोचनविज्ञानं रूपसाक्षात्कारि। तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययश्च कश्चिदात्मा तस्मात् सकलपदार्थसाक्षात्कारीति। न तावदशेषार्थग्रहणस्वभावत्वमात्मनोऽसिद्धं चोदनावलान्निखिलार्थज्ञानात् नोत्पत्त्यन्यथानुपपत्त्या सर्व्वमनेकान्तात्मकं सत्त्वादिति व्याप्तिज्ञानोत्पत्तेश्च। चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवं जातीयकमर्थमवगमयतीत्येवंजातीयकैरध्वरमीमांसागुरुभिर्विधिप्रतिषेधविचारणानिबन्धनं सकलार्थविषयज्ञानं प्रतिपद्यमानैः सकलार्थग्रहणस्वभावकत्वमात्मनोऽभ्युपगतम्। न चाखिलार्थप्रतिबन्धकावरणप्रक्षयानुपपत्तिः सम्यग्-दर्शनादित्रयलक्षणस्यावरणप्रक्षयहेतुभूतस्य सामग्रीविशेषस्य प्रतीतत्वात् अनया सुद्रयापि क्षुद्रोपद्रवा विद्राव्याः।
नन्वावरणप्रच्छन्नशारदाशेषविषयं विज्ञानं विस्पष्टमुत्पन्नं प्रभवतीत्युक्तं तदयुक्तं तस्य सर्व्वज्ञस्यानादित्वेनावरणस्यैवासम्भवादिति चेन्न अनादित्वस्यैवासिद्धेः सर्व्वज्ञोऽनादिमुक्तः मुक्तत्वादितरमुक्तवत् बद्धापेक्षया च मुक्तव्यपदेशः तद्रहिते चास्याप्यभावः स्यादाकाशवत्। ननु नादेः क्षित्यादिकार्य्यपरम्परायाः कर्त्तृत्वेन तत्सिद्धिः तथाहि क्षित्यादिकं सकर्त्तृकं कार्य्यत्वात् घटवदिति तदप्यसमीचीनं कार्य्यत्वस्यैवासिद्धेः। न च सावयवत्वेन तत्साधनमित्यभिधातव्यं यस्मादिदं विकल्पजालमवतरति सावयवत्वं किमवयवसंयोगित्वं अवयवसमवायित्वं अवयवजन्यत्वं समवेतद्रव्यत्वं सावयवबुद्धिविषयत्वं वा। न प्रथमः आकाशादावनैकान्त्यात्। न द्वितीयः सामान्यादौ व्यभिचारात्। न तृतीयः साध्याविशिष्टत्वात्। न चतुर्थः विकल्पयुगलागलग्रहगलत्वात् समवायसम्बन्धमात्रवद्द्रव्यत्वं समवेतद्रव्यत्वमन्यत्र समवेतद्रव्यत्वं वा विवक्षितं भेदीक्रियते। आद्ये गगनादौ व्यभिचारः तस्यापि गुणादिसमवायवत्त्वद्रव्यत्वयोः सम्भवात्। द्वितीये साध्याविशिष्टता अन्यशब्दार्थेषु समवायकारणभूतेष्ववयवेषु समवायस्य साधनीयत्वात्। अभ्युपगम्यैतदभाणि वस्तुतस्तु समवाय एव न समस्ति प्रमाणाभावात्। नापि पञ्चमः आत्मादिनानैकान्त्यात्तस्य सावयवबुद्धिविषयत्वेऽपि कार्य्यत्वाभावात्। न च निरवयवत्वेऽप्यस्य सावयवार्थसम्बन्धेन सावयवबुद्धिविषयत्वमौपचारिकमित्येष्टव्यं निरवयवत्वे व्यापित्वविरोधात् परमाणुवत्। किञ्च किमेकः कर्त्ता साध्यते किं वा स्वतन्त्रः प्रथमे प्रासादादौ व्यभिचारः स्थपत्यादीनां बहूनां

पुरुषार्थो तत्र कर्तृत्वोपलम्भादनेनैव सकलजगज्जनकोऽप्यत्ताविति वैयर्थ्यञ्च। तदुक्तं वीतरागस्तुतौ।

कर्त्तास्ति नित्यो जगतः स चैकः
स सर्व्वगः स स्ववशः स सत्यः।
इमाः कुहेवाकविडम्बनाः स्यु-
स्तेषां न येषामनुशासकस्त्वम्॥ इति।

अन्यत्रापि।

कर्त्ता न तावदिह कोऽपि यथेच्छया वा
दृष्टोऽन्यथा कटकृतावपि तत्प्रसङ्गः।
कार्य्यं किमत्र भवतापि च तक्षकाद्यै-
राहत्य च त्रिभुवनं पुरुषः करोतीति॥

तस्मात् प्रागुक्तकारणत्रितयबलादावरणप्रक्षये सार्व्वज्ञ्यं युक्तम्। न चाप्तोपदेशान्तराभावात् सम्यग्दर्शनादित्रितयानुपपत्तिरिति भणनीयं पूर्व्वसर्व्वज्ञप्रणीतागमप्रभवत्वात्सर्व्वार्थविशेषज्ञतायाः। न चान्योन्याश्रयतान्दोषः आगमसर्व्वज्ञपरम्परायाः बीजाङ्कुरवदनादित्वाङ्गीकारादित्यलम्।

रत्नत्रयपदवेदनीयतया प्रसिद्धं सम्यग्दर्शनादित्रितयमर्हत्प्रवचनसङ्ग्रहपरे परमागमसारे प्ररूपितं सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग इति। विवृतञ्च योगदेवेन येन रूपेण जीवाद्यर्थो व्यवस्थितस्तेन रूपेणार्हता प्रतिपादिते तत्त्वार्थे विपरीताभिनिवेशरहितत्वाद्यपरपर्य्यायं श्रद्धानं सम्यग्दर्शनं तथा च तत्त्वार्थसूत्रं तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमिति।

अन्यच्च।

रुचिर्जिनोक्ततत्त्वेषु सम्यक् श्रद्धानमुच्यते।
जायते तन्निसर्गेण गुरोरधिगमेन वेति॥

परोपदेशानिरपेक्षमात्मस्वरूपं निसर्गः व्याख्यानादिरूपपरोपदेशजनितं ज्ञानमधिगमः। येन स्वभावेन जीवादयः पदार्थाः व्यवस्थितास्तेन स्वभावेन मोहसंशयरहितत्वेनावगमः सम्यग्ज्ञानम्। यथोक्तम्।

यथावस्थिततत्त्वानां सङ्क्षेपाद्विस्तरेण वा।
योऽवबोधस्तमत्राहुः सम्यग्ज्ञानं मनीषिणः॥

इति।

तज्ज्ञानं पञ्चविधं मतिश्रुतावधिमनःपर्य्यायकेवलभेदेन। तदुक्तं मतिश्रुतावधिमनःपर्य्यायकेवलानि ज्ञानमिति। अस्यार्थः ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति इन्द्रियमनसी पुरस्कृत्य व्याप्टतः सन् यथार्थं मनुते सा मतिः। ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति मतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम्। सम्यग्दर्शनादिगुणजनितक्षयोपशमनिमित्तमवच्छिन्नविषयं ज्ञानमवधिः। ईर्ष्यान्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमे सति परमनोगतस्यार्थस्य स्फुटं परिच्छेदकं ज्ञानं मनःपर्य्यायः। तप क्रियाविशेषान् यदर्थं सेवन्ते तपस्विनस्तज्ज्ञानमन्यज्ञानासंस्पृष्टं केवलम्। तत्राद्यं परोक्षं प्रत्यक्षमन्यत। तदुक्तम्

विज्ञानं स्वपराभासि प्रमाणं बाधवर्ज्जितम्।

प्रत्यक्षञ्च परोक्षञ्च द्विधा मेयविनिश्चयादिति॥

अन्तर्गणिकभेदस्तु सविस्तरस्तत्रैवागमेऽवगन्तव्यः। संसरणकर्म्मोच्छित्तावुद्यतस्य श्रद्दधानस्य ज्ञानवतः पापगमनकारणक्रियानिवृत्तिः सम्यक्चारित्रम्। तदेतत् सप्रपञ्चमुक्तमर्हता।

सर्व्वथावद्ययोगानां त्यागश्चारित्रमुच्यते।
कीर्त्तितं तदहिंसादिव्रतभेदेन पञ्चधा॥
अहिंसासूनृतास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहाः।
न यत्प्रमादयोगेन जीवितव्यपरोपणम्।
चराणां स्थावराणाञ्च तदहिंसाव्रतं मतम्॥
प्रियं पथ्यं वचस्तथ्यं सूनृतं व्रतमुच्यते।
तत्तथ्यमपि नो तथ्यमप्रियञ्चाहितञ्च यत्॥
अनादानमदत्तस्यास्तेयव्रतमुदीरितम्।
बाह्याः प्राणा नृणामर्थो हरता तं हता हि ते॥
दिव्यौदारिककामानां कृतानुमतिकारितैः।
मनोवाक्कायतस्त्यागो ब्रह्माष्टादशधा मतम्॥
सर्व्वभावेषु मूर्च्छायास्त्यागः स्यादपरिग्रहः।
यदसत्स्वपि जायेत मूर्च्छया चित्तविप्लवः॥
भावनाभिर्भावितानि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात्।
महाव्रतानि लोकस्य साधयन्त्यव्ययं पदमिति॥
भावनापञ्चकप्रपञ्चनञ्च प्ररूपितम्।
हास्यलोभभयक्रोधप्रत्याख्यानैर्निरन्तरम्।
आलोच्यभाषणेनापि भावयेत् सूनृतं व्रतम्॥

इत्यादिना।

एतानि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मिलितानि मोक्षकारणं न प्रत्येकं यथा रसायनज्ञानं श्रद्धानाचरणानि सम्भूय रसायनफलं साधयन्ति न प्रत्येकम्।

अत्र सङ्क्षेपतस्तावज्जीवाजीवाख्ये द्वे तत्त्वे स्तः तत्र बोधात्मको जीवः अबोधात्मकस्त्वजीवः। तदुक्तं पद्मनन्दिना।

चिदचिद्द्वे परे तत्त्वे विवेकस्तद्विवेचनम्।
उपादेयमुपादेयं हेयं हेयञ्च कुर्व्वतः॥
हेयं हि कर्त्तृरागादि तत्कार्य्यमविवेकिनः।
उपादेयं परं ज्योतिरुपयोगैकलक्षणमिति॥

सहजचिद्रूपपरिणतिं स्वीकुर्व्वाणे ज्ञानदर्शने उपयोगः स परस्परप्रदेशानुप्रदेशबन्धात् कर्म्मणैकीभूतस्यात्मनोऽन्यत्वप्रतिपत्तिकारणं भवति। सकलजीवसाधारणं चैतन्यमुपशमक्षयक्षयोपशमवशादौपशमिकक्षायात्मकक्षायोपशमिकभावेन कर्म्मोदयवशात् कलुषाद्याकारेण च परिणतजीवपर्य्यायजीवविवक्षायां स्वरूपं भवति। यदवोचद्वाचकाचार्य्यः औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य तत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ चेति। अनुदयप्राप्तिरूपे कर्म्मण उपशमे सति जीवस्योत्पद्यमानो भाव औपशमिकः यथा पङ्के कलुषतां कुर्व्वति कतकादिद्रव्यसम्बन्धादधः पतिते जलस्य स्वच्छता। कर्म्मणः क्षयोपशमे सति जायमानो भावः क्षायिकः यथा मोक्षः। उभयात्मा भावो मिश्रः यथा जलस्यार्द्धस्वच्छता। कर्म्मोदये सति भवन् भाव औदयिकः। कर्म्मोपशमाद्यनपेक्षः सहजो भावश्चेतनत्वादिः पारिणामिकः। तदेतत् तत्त्वं यथासम्भवं भव्यस्याभव्यस्य वा जीवस्य तत्त्वं स्वरूपमिति सूत्रार्थः। तदुक्तं स्वरूपसम्बोधने।

ज्ञानाद्भिन्नो न चाभिन्नो भिन्नाभिन्नः कथञ्चन।
ज्ञानं पूर्व्वापरीभूतं सोऽयमात्मेति कीर्त्तितः॥

इति।

ननु भेदाभेदयोः परस्परपरिहारेणावस्थानादन्यतरस्यैव वास्तवत्वादुभयात्मकत्वमयुक्तमिति चेत्तन्न युक्तं बाधे प्रमाणाभावात् अनुपलम्भो हि बाधकं प्रमाणं न सोऽस्ति समस्तेषु वस्तुष्वनेकान्तात्मकत्वस्य स्याद्वादिनो मते सुप्रसिद्धत्वादित्यलम्।

अपरे पुनर्जीवाजीवयोरपरं प्रपञ्चमाचक्षते जीवाकाशधर्म्माधर्म्मपुद्गलास्तिकायभेदात्। एतेषु पञ्चसु तत्त्वेषु कालत्रयसम्बन्धितया स्थितिव्यपदेशः अनेकप्रदेशत्वेन शरीरवत् कायव्यपदेशः। तत्र जीवा द्विविधाः संसारिणो मुक्ताश्च भवाद् भवान्तरप्राप्तिमन्तः संसारिणः। ते च द्विविधाः समनस्का अमनस्काश्च तत्र संज्ञिनः समनस्काः शिक्षाक्रियालापग्रहणरूपा संज्ञा तद्विधुरास्त्वमनस्काः ते चामनस्का द्विविधाः त्रसस्थावरभेदात् तत्र द्वीन्द्रियाद्याः शङ्खगण्डोलकप्रभृतयश्चतुर्व्विधास्त्रसाः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः। तत्र मार्गगतधूलिः पृथिवी इष्टकादिः पृथिवीकायः पृथिवी कायत्वेन येन गृहीता स पृथिवीकायिकः पृथिवीं कायत्वेन यो ग्रहीष्यति स पृथिवीजीवः। एवमबादिष्वपि भेदचतुष्टयं योज्यम्। तत्र पृथिव्यादिकायत्वेन गृहीतवन्तो ग्रहीष्यन्तश्च स्थावरा गृह्यन्ते न पृथिव्यादिपृथिवीकायादयः तेषामजीवत्वात्। ते च स्थावराः स्पर्शनैकेन्द्रियाश्च भवान्तरप्राप्तिविधुरा मुक्ताः धर्म्माधर्म्माकाशास्तिकायास्ते एकत्वशालिनो निष्क्रियाश्च द्रव्यस्य देशान्तरप्राप्तिहेतुः। तत्र धर्म्माधर्म्मौ प्रसिद्धौ आलोकेनाविच्छिन्ने नभसि लोकाकाशपदवेदनीये सर्व्वत्रावस्थितिर्गतिस्थित्युपष्टम्भौ धर्म्माधर्म्मयोरुपकारः अतएव धर्म्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयः अधर्म्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः। अन्यवस्तुप्रदेशमध्येऽन्यस्य वस्तुनः प्रवेशोऽवगाहः तदाकाशकृत्यम्। स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः ते च द्विविधाः अणवः स्कन्धाश्च। भोक्तुमशक्या अणवः द्व्यणुकादयः स्कन्धाः। तत्र द्व्यणुकादिस्कन्धभेदादण्वादिरुत्पद्यते अण्वादिसङ्घातात् द्व्यणुकादिरुत्पद्यते क्वचिद्भेदसङ्घाताभ्यां स्कन्धोत्पत्तिः अतएव पूरयन्ति गलन्तीति पुद्गलाः। कालस्यानेकप्रदेशत्वाभावेनास्तिकायत्वाभावेऽपि द्रव्यत्वमस्ति तल्लक्षणयोगात् तदुक्तं गुणपर्य्यायवद्द्रव्यमिति। द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः यथा जीवस्य ज्ञानत्वादिसामान्यरूपाः पुद्गलस्य रूपत्वादिसामान्यस्वभावा धर्म्माधर्म्माकाशकायानां यथासम्भवं गतिस्थित्यवगाहहेतुत्वादि

सामान्यानि गुणाः। तस्य द्रव्यस्योक्तरूपेण भवनमुत्पादः तद्भावः परिणामः पर्याय इति पर्यायाः यथा जीवस्य घटादिज्ञानसुखक्रोधादयः पुद्गलस्य मृत्पिण्डघटादयः धर्मादीनां गत्यादिविशेषाः अतएव षट् द्रव्याणीति प्रसिद्धिः।

केचन सप्त तत्त्वानीति वर्णयन्ति तदाह जीवाजीवास्रव-बन्ध-संवर-निर्जर-मोक्षास्तत्त्वानीति। तत्र जीवाजीवौ निरूपितौ आस्रवो निरूप्यते। औदारिकादिकायादिचलनद्वारेणात्मनश्चलनं योगपदवेदनीयमास्रवः यथा सलिलावगाहिद्वारं नद्यास्रवणं कारणत्वादास्रव इति निगद्यते तथा योगप्रणाड़िकया कर्म्मास्रवतीति स योग आस्रवः। यथा आर्द्रं वस्त्रं समन्ताद्वातानीतं रेणुजातमुपादत्ते तथा कषायजलार्द्र आत्मा योगानीतं कर्म्म सर्व्वप्रदेशैर्गृह्णाति यथा वा निष्टप्तायःपिण्डो जले क्षिप्तोऽम्भः समन्ताद् गृह्णाति तथा कषायोष्णो जीवो योगानीतं कर्म्म समन्तादादत्ते। कषति हिनस्त्यात्मानं कुगतिप्रापणादिति कषायः क्रोधो मानो माया लोभश्च स द्विविधः शुभाशुभभेदात्। तत्राहिंसादिः शुभः काययोगः सत्यमितहितभाषणादिः शुभो वाग्योगः। तदेतदास्रवभेदप्रभेदजातं कायवाङ्मनःकर्म्मयोगः स आस्रवः शुभः पुण्यस्य अशुभः पापस्येत्यादिना सूत्रसन्दर्भेण ससंरम्भमभाणि। अपरे त्वेवं मेनिरे आस्रवयति पुरुषं विषयेष्विन्द्रियप्रवृत्तिरास्रव इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयान् स्पृशद्रूपादिज्ञानरूपेण परिणमत इति।

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषायवशाद्योगवशाच्चात्मा सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहिनामनन्तानन्तप्रदेशानां पुद्गलानां कर्म्मबन्धयोग्यानामादानमुपश्लेषणं यत् करोति स बन्धः। तदुक्तं सकषायत्वाज्जीवः कर्म्मभावयोग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्ध इति। तत्र कषायग्रहणं सर्व्वबन्धहेतूपलक्षणार्थम्। बन्धहेतून् पपाठ वाचकाचार्य्यः। मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाया बन्धहेतव इति। मिथ्यादर्शनं द्विविधं मिथ्याकर्म्मोदयात् परोपदेशानपेक्षं तत्त्वाश्रद्धानं नैसर्गिकमेकम् अपरं परोपदेशजम्। पृथिव्यादिषट्कायादानं षडिन्द्रियासंयमनञ्च अविरतिः। पञ्चसमितिगुप्तिष्वनुत्साहः प्रमादः। कषायः क्रोधादिः। तत्र कषायान्ताः स्थित्यनुभावबन्धहेतवः प्रकृतिप्रदेशबन्धहेतुर्योग इति विभागः। बन्धश्चतुर्व्विध इत्युक्तं प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तु तद्विधय इति यथा निम्बगुड़ादेस्तिक्तत्वमधुरत्वादिस्वभावः एवमावरणीयस्य ज्ञानदर्शनावरणत्वमादित्यप्रभोच्छेदकाम्भोधरवत् प्रदीपप्रभातिरोधायककुम्भवच्च सद्वेदनीयस्य सुखदुःखोत्पादकत्वमसिधारामधुलेहनवद्दर्शनमोहनीयस्य तत्त्वार्थाश्रद्धानकारित्वं दुर्ज्जनसङ्गवच्चारित्रे मोहनीयस्यासंयमहेतुत्वं मद्यमदवदायुषो देहबन्धकर्त्तृत्वं जलवत् नाम्नो विचित्रनामकारित्वं चित्रकवन्नोत्रस्योच्चनीचकारित्वं कुम्भकारवद्दानादीनां विघ्नविदायकत्वमन्तरायस्य स्वभावः कोशाध्यक्षवत्। सोऽयं प्रकृतिबन्धोऽष्टविधः द्रव्यकर्म्मावान्तरभेदमूलप्रकृतिवेदनीयः। तथावोचदुमास्वातिवाचकाचार्य्यः आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तराया इति तद्भेदश्च गमग्रहात् पञ्चनवाष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपञ्चदशभेदा यथाक्रममिति। एतच्च सर्व्वं विद्यानन्दादिभिर्विवृतमिति विस्तरभयान्न प्रस्तूयते। यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणामेतावन्तमनेहसं माधुर्य्यस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः तथा ज्ञानावरणादीनां मूलप्रकृतीनामादितस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटिकोट्यः परास्थितिरित्याद्युक्तं कालदुग्धवत् स्वीयस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः। यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमन्दादिभावेन स्वकार्य्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः तथा कर्म्मपुद्गलानां स्वकार्य्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः। कर्म्मभावपरिणतपुद्गलस्कन्धानामनन्तानन्तप्रदेशानामात्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः। आस्रवनिरोधः संवरः। येनात्मनि प्रविशत् कर्म्म प्रतिषिध्यते स गुप्तिसमित्यादिः संवरः। संसारकारणाद्योगादात्मनो गोपनं गुप्तिः। सा त्रिविधा कायवाङ्मनोनिग्रहभेदात्। प्राणिपीड़ापरिहारेण सम्यगयनं समितिः सा ईर्य्याभाषादिभेदात् पञ्चधा। प्रपञ्चितञ्च हेमचन्द्राचार्य्यैः।

लोकातिवाहिते मार्गे चुम्बिते भास्वदंशुभिः।
जन्तुरक्षार्थमालोक्य गतिरीर्य्या मता सताम्॥
आपद्य रागतः सर्व्वजनीनं मितभाषणम्।
प्रिया वाचंयमानां सा भाषा समितिरुच्यते॥
द्विचत्वारिंशता भिक्षादोषैर्नित्यमदूषितम्।
मुनिर्यदन्नमादत्ते सैषणासमितिर्म्मता॥
आसनादीनि संवीक्ष्य प्रतिलिख्य च यत्नतः।
गृह्णीयान्निक्षिपेद्ध्यायेत् सादानसमितिः स्मृता॥
कफमूत्रमलप्रायैर्निर्ज्जन्तु जगतीतले।
यत्नाद्यदुत्सृजेत् साधुः सोत्सर्गसमितिर्भवेत्॥

अत एवास्रवः स्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवर इति निराहुः। तदुक्तमभियुक्तैः।

आस्रवो भवहेतुः स्यात् संवरो मोक्षकारणम्।
इतीयमार्हती मुष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम्॥

अर्ज्जितस्य कर्म्मणस्तपःप्रभृतिभिर्निर्ज्जरणं निर्ज्जराख्यं तत्त्वं चिरकालप्रवृत्तकषायकलापं पुण्यं सुखदुःखे च देहेन जरयति नाशयति केशोल्लुञ्चनादिकं तप उच्यते। सा निर्ज्जरा द्विविधा यथाकालौपक्रमिकभेदात् तत्र प्रथमा यस्मिन् काले यत् कर्म्म फलप्रदत्वेनाभिमतं तस्मिन्नेव काले फलदानाद्भवन्ती निर्ज्जरा कामादिपाकजेति च जेगीयते। यत् कर्म्म तपोबलात् स्वकामनयोदयावलिं प्रवेश्य प्रपद्यते तत् कर्म्म निर्ज्जरा। यदाह।

संसारबीजभूतानां कर्म्मणां जरणादिह।
निर्ज्जरा सम्मता द्वेधा सकामा कामनिर्ज्जरा॥
स्मृता सकामा यमिनामकामा त्वन्यदेहिनामिति॥

मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां निरोधः अभिनवकर्म्माभावात् निर्ज्जराहेतुसन्निधानेनार्ज्जितस्य कर्म्मणो निरसनादात्यन्तिककर्म्ममोक्षणं मोक्षः बन्धहेत्वभावनिर्ज्जराभ्यां कृत्स्नकर्म्मविप्रमोक्षणं मोक्ष इति तदनन्तरमूर्द्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् यथा हस्तदण्डादिभ्रमिप्रेरितं कुलालचक्रमुपरतेऽपि तस्मिन् तद्दत्तवेगसंस्कारक्षयं भ्रमति तथा भवस्थेनात्मना अपवर्गप्राप्तये बहुशो यत् कृतं प्रणिधानं मुक्तस्य तदभावेऽपि पूर्व्वसंस्कारादालोकान्तं गमनमुपपद्यते यथा वा मृत्तिकालेपकृतगौरवमलाबुद्रव्यं जलेऽधःपतति पुनरपेतमृत्तिकाबन्धमूर्द्ध्वं गच्छति तथा कर्म्मरहित आत्मा असङ्गत्वादूर्द्ध्वं गच्छति बन्धच्छेदादेरण्डबीजवदूर्द्ध्वगतिस्वभावाच्चाग्निशिखावत्। अन्योन्यं प्रदेशानुप्रवेशे सत्यविभागेनावस्थानं बन्धः परस्परप्राप्तिमात्रं सङ्गः। तदुक्तं पूर्व्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथा गतिपरिणामाच्चाविद्धं कुलालचक्रवद्व्यपगतलेपालाबुवदेरण्डबीजवदग्निशिखावच्चेति। अतएव पठन्ति।

गत्वा गत्वा निवर्त्तन्ते चन्द्रसूर्य्यादयो ग्रहाः।
अद्यापि न निवर्त्तन्ते त्वलोकाकाशमागता- इति।

अन्ये तु गतसमस्तक्लेशतद्वासनस्यानावरणज्ञानस्य सुखैकतानस्यात्मन उपरिदेशावस्थानं मुक्तिरित्यास्थिषत। एवमुक्तानि सुखदुःखसाधनाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितानि नव पदार्थान् केचनाङ्गीचक्रुः। तदुक्तं सिद्धान्ते जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावास्रवः संवरो निर्ज्जरणं बन्धो मोक्षश्च नव तत्त्वानीति। संग्रहे प्रवृत्ता वयमुपरताः स्म।

अत्र सर्व्वत्र सप्तभङ्गिनयाख्यं न्यायमवतारयन्ति जैनाः स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्य इति तत् सर्व्वमनन्तवीर्य्यः प्रत्यपीपदत्।

तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत्।
स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते॥
क्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोगः समुदायभाक्।
युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः॥
आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते।
अन्त्यावाच्यविवक्षायां षष्ठभङ्गसमुद्भवः॥
समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यत इति।

स्याच्छब्दः खल्वयं निपातः तिङन्तप्रतिरूपकोऽनेकान्तद्योतकः। यथोक्तम्।

वाक्येष्वनेकान्तद्योती गम्यं प्रति विशेषणम्।
स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपकः इति॥

यदि पुनरेकान्तद्योतकः स्याच्छब्दोऽयं स्यात्तदा

स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात् अनेकान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथञ्चिदस्तीति स्यात्पदात् कथञ्चिदिति अयमर्थो लभ्यत इति नानर्थकम् । तदाह ।
स्याद्वादः सर्व्वथैकान्तत्यागात् किं वृत्तचिद्विधेः ।
सप्तभङ्गिनयापेक्षो हेयादेयविशेषकृदिति ॥
यदि वस्त्वस्त्येकान्ततः सर्व्वथा सर्व्वदा सर्व्वत्र सर्व्वात्मनास्तीति न उपादित्साजिहासाभ्यां क्वचित् कश्च कनचित् प्रवर्त्तेत निवर्त्तेत वा प्राप्तप्रापणीयत्वहेयहानानुपपत्तेश्च । अनेकान्तपक्षे तु कथञ्चित् क्वचित् केनचित् सत्त्वेन हानोपादाने प्रेक्षावतामुपपद्येते । किञ्च वस्तुनः सत्त्वं स्वभावः असत्त्वं वेत्यादि प्रष्टव्य न तावदस्तित्वं वस्तुनः स्वभाव इति समस्ति घटोऽस्तीत्यनयोः पर्य्यायतया युगपत्प्रयोगायोगात् नास्तीति प्रयोगविरोधाच्च एवमन्यत्रापि योज्यम् । यथोक्तम् ।
घटोऽस्तीति न वक्तव्यं सन्नेव हि यतो घटः ।
नास्तीत्यपि न वक्तव्यं विरोधात् सदसत्त्वयोः ॥
इत्यादि ॥
तस्मादित्थं वक्तव्यं सदसत्सदसदनिर्व्वचनीयवादभेदेन प्रतिवादिनश्चतुर्व्विधाः पुनरप्यनिर्व्वचनीयमतेनामिश्रितानि सदसदादिमतानीति त्रिविधाः तान् प्रति किं वस्त्वस्तीत्यादिपर्य्यनुयोगे कथञ्चिदस्तीत्यादिप्रतिवचनसम्भवेन ते वादिनः सर्व्वे निर्व्विण्णाः सन्तः तूष्णीमासत इति सम्पूर्णार्थविनिश्चायिनः स्याद्वादमङ्गीकुर्व्वतस्तत्र तत्र विजय इति सर्व्वमुपपन्नम् ।
यदवोचदाचार्य्यः स्याद्वादमञ्जर्य्याम् ।
अनेकान्तात्मकं वस्तु गोचरः सर्व्वसंविदाम् ।
एकदेशविशिष्टोऽर्थो नयस्य विषयो मतः ॥
न्यायानामेकनिष्ठानां प्रवृत्तौ श्रुतवर्त्मनि ।
सम्पूर्णार्थविनिश्चायि स्याद्वस्तु श्रुतमुच्यत इति ॥
अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावाद्
यथापरे मत्सरिणः प्रवादाः ।
नयानशेषानविशेषमिच्छन्
न पक्षपाती समयस्तथार्हत इति ॥
जिनदत्तसूरिणा जैनं मतमित्थमुक्तम् ।
बलभोगोपभोगानामुभयोर्दानलाभयोः ।
अन्तरायस्तथा निद्रा भीरज्ञानं जुगुप्सितम् ॥
हिंसा रत्यरती रागद्वेषौ रतिरतिस्मरः ।
शोको मिथ्यात्वमेतेऽष्टादश दोषा नयस्य सः ॥
जिनो देवो गुरुः सम्यक् तत्त्वज्ञानोपदेशकः ।
ज्ञानदर्शनचारित्राण्यपवर्गस्य वर्त्तनि ॥
स्याद्वादस्य प्रमाणे द्वे प्रत्यक्षमनुमापि च ।
नित्यानित्यात्मकं सर्व्वं नव तत्त्वानि सप्त वा ॥
जीवाजीवौ पुण्यपापे चास्रवः संवरोऽपि च ।
बन्धो निर्ज्जरणं मुक्तिरेषां व्याख्याधुनोच्यते ॥
चेतनालक्षणो जीवः स्यादजीवस्तदन्यकः ।
सत्कर्म्मपुद्गलाः पुण्यं पापं तस्य विपर्य्ययः ॥
आस्रवः कर्म्मणां बन्धो निर्ज्जरस्तद्वियोजनम् ।
अष्टकर्म्मक्षयान्मोक्षोऽथान्तर्भावश्च कैश्चन ।
पुण्यस्य संवरे पापस्यास्रवे क्रियते पुनः ।
लब्धानन्तचतुष्कस्य लोकागूढस्य चात्मनः ।
क्षीणाष्टकर्म्मणो मुक्तिर्निर्व्यावृत्तिर्जिनोदिता ॥
सरजोहरणा भैक्ष्यभुजो लुञ्चितमूर्द्धजाः ।
श्वेताम्बराः क्षमाशीलाः निःसङ्गा जैनसाधवः ॥
लुञ्चिताः पिच्छिकाहस्ताः पाणिपात्रा दिगम्बराः ।
ऊर्द्ध्वाशिनो गृहे दातुर्द्वितीयाः स्युर्जिनर्षयः ॥
भुङ्क्ते न केवली न स्त्री मोक्षमेति दिगम्बरः ।
प्राहुरेषामयं भेदो महान् श्वेताम्बरैः सहेति ॥
इति सर्व्वदर्शनसंग्रहे आर्हतदर्शनम् ॥)

जैपाल, पुं, (जयपाल पृषोदरादित्वात् साधुः ।) जयपालवृक्षः । इति द्विरूपकोषः ॥

जैमिनि, पुं, मुनिविशेषः । स वेदव्यासशिष्य उत्तरमीमांसाकर्त्ता भारतकृत् वज्रवारकश्च । यथा पुराणवचनम् ।
'जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च ।
पुलस्त्यः पुलहश्चैव पञ्चैते वज्रवारकाः ॥'

जैवातृक, पुं, (जीवयति ओषधिप्रभृतीनीति । जीव+णिच्+'आतृकन् वृद्धिश्च ।" उणां । १ । ८१ । इति आतृकन् ईकारस्य वृद्धिश्च ।) चन्द्रः । कर्पूरः । इत्यमरः । १ । ३ । १४ २ । ६ । १३० ॥ पुत्रः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ भेषजम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जैवातृक, त्रि, (जीवतीति । जीव+आतृकन् वृद्धिश्च ।) दीर्घायुः । (यथा दशकुमारचरिते । 'जैवातृक ! ननु श्रूयते पतिरस्या मिथिलायां प्रहारवर्म्मासीत् ॥") कृशः । इति मेदिनी । के, १६० ॥

जैह्म्य, क्ली, (जिह्मस्य कुटिलस्य भावः । जिह्म+भावे ष्यञ् ।) जिह्मता । कुटिलता । यथा मनुः । ११ । ६७ ।
'जैह्म्यं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥'

जोङ्गक, क्ली, (जुङ्गति त्यजति सन्नर्म्मामिति । जुगि त्यागे+ण्वुल् । निपातनात् गुणः ।) अगुरु । इत्यमरः । २ । ६ । १२६ ॥

जोङ्गट, पुं, (जुङ्गति अदोषकत्वं परित्यजत्यनेनेति । जुङ्ग+बाहुलकात् अटन् गुणश्च ।) गर्भिण्यभिलाषः । इति हारावली । २१८ ॥ साध इति भाषा ॥

जोटिङ्ग, पुं, (जूटेन रङ्गति प्रकाशते इति । अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) महादेवः । महाव्रती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जोन्नाला, स्त्री, देवधान्यम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४४ ॥ (जोन्नला इति क्वचित् पाठः ॥)

जोष, क्ली, (जुष हर्षे+भावे घञ् ।) सुखम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।१।१२०।१।
'का राधद्धोत्राश्विना वां को वां जोष उभयोः ॥'
"जोषे प्रीतिजनके व्यवहारे ।' इति दयानन्दभाष्यम् ॥)

जोषम्, व्य, (जुष+बाहुलकात् अम् ।) तूष्णीम् । (यथा, महाभारते । २ । ६८ । १६ ।
"नैवमित्यब्रवीत् तेन जोषमास्वेति भारत ॥")
सुखम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २५० ॥

जोषा, स्त्री, (जुष्यते सेव्यते उपभुज्यते इति । जुष+घञ् । स्त्रियां टाप् ।) योषा । इति शब्दरत्नावली ॥

जोषिका, स्त्री, (जुषते सेवते इति । जुष+ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) जालिका । इति शब्दरत्नावली ॥

जोषित्, स्त्री, (जुष्यते उपभुज्यते । जुष+'हृसृरुहियुषिभ्य इतिः ।" उणां । १ । ९९ । इति प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् यस्य जः ।) योषित् । इति शब्दरत्नावली ॥

जोषिता, स्त्री, (जोषित्+हलन्तत्वाद्वा टाप् ।) योषित् । इति शब्दरत्नावली ॥

ज्ञ, पुं, (जानातीति । ज्ञा+'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) ब्रह्मा । बुधः । पण्डितः । (यथा, चरके सूत्रस्थाने ३० अध्याये ।
"पशुः पशूनां दौर्ब्बल्यात् कश्चित् मध्ये वृकायते ।
स सत्यं वृकमासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः ॥
तद्वदज्ञो ज्ञमध्यस्थः कश्चित् मौखर्य्यसाधनः ।
स्थापयत्याप्तमात्मानमाप्तं त्वासाद्य भिद्यते ॥")
मङ्गलः । इति धरणी ॥

ज्ञप, क म ज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां पर सक सेट् ।) क म ज्ञपयति । ज्ञपिर्मारणालोकनिशामनतोषणस्तुतयः । ज्ञाक इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ ज्ञपपाठस्तरादिकमयपदीतिमर्फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदार्थं । इति धातुदीपः । वस्तुतस्तु ज्ञपिपदमस्मादेव निष्पादितम् । तेन अनिर्द्दिष्टार्थतया ज्ञपिरिह ज्ञानम् । अत एव प्रज्ञौ ज्ञ ज्ञौषे इत्यत्र अस्यैव मनन्तस्य निष्पादितेन ज्ञौषशब्देन ज्ञातुमिच्छा प्रतिपाद्यते । एवं ज्ञाभपर्य्याये प्रतिपन्नज्ञपित इत्यमरः । इति दुर्गादासः ॥

ज्ञपित, त्रि, (ज्ञप्यते स्मेति । ज्ञप+णिच्+क्तः ।) ज्ञापितः । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ ।

ज्ञप्त, त्रि, (ज्ञप्यते स्मेति । ज्ञप+णिच्+क्तः । "वा दान्तशान्तेति ।' ७ । २ । २७ । इति साधुः ।) ज्ञापितः । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ ॥

ज्ञप्ति, स्त्री, (ज्ञप्यते ज्ञायते ऽनयेति । ज्ञप+भावे क्तिन् । इडभावः ।) बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २५ । ५७ ।
"ततो दीर्घतपोवाक्यात् सम्भाव्य द्वीपगाञ्च ताम् ।
तज्ज्ञप्तये दाशपतिं सत्यव्रतमुपैत्यसौ ॥')

ज्ञा, क प्रेरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पर सक सेट् ।) प्रेरणमिह नियोजनम् । क ज्ञापयति भृत्यं स्वामी नियुक्तं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

ज्ञा, क म मारणे । आलोके । निशाने । तोषणे । स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पर सक सेट् ।) क म, ज्ञपयति अज्ञपत् अजिज्ञपत् ज्ञपं ज्ञप

ज्ञापं ज्ञापम्। आलोको दर्शनप्रेरणम्। निशाणं तिरस्कीकरणम्। तोषणं तुष्टीकरणम्। ज्ञपयति शत्रुं शूरो मारयतीत्यर्थः। ज्ञपयति रूपं कामिनी पिङ्गान् दर्शयतीत्यर्थः। ज्ञपयति खड्गं कर्म्मकारः शाययतीत्यर्थः। ज्ञपयति गुरुं शिष्यस्तोषयतीत्यर्थः। स्मृतिः केचित्तु मन्यते। आलोको ज्ञानप्रेरणमित्यनुन्यासरक्षितौ। अतएव क्रमदीश्वरोऽपि जानाते-र्घटादित्वं विभाषया मन्यते। तेन ज्ञपयितुं बोधयितुमिच्छमाणो ज्ञीप्समान इति पाणिनीय-वृत्तौ ज्ञानप्रेरणमपि ह्रस्वे सनि ज्ञीप्समान इति प्रसिद्धम्। एवं विज्ञप्तिरेषा मम जीववन्धौ इत्यादिषु च विज्ञापनमेवार्थः। इति दुर्गादासः॥

ज्ञा, श बोधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यां-परं-सकं-अनिट्।) श, जानाति। "सन्दर्भशुद्धिं गिरां जानीते जयदेव एवेत्यत्र अनुपसर्गात् फलवत्कर्त्तर्य्यात्मनेपदम्। ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य इत्यत्राशुशब्दस्योपसर्गप्रतिरूपकत्वेना-नुपसर्गत्वात्॥" इति दुर्गादासः॥

ज्ञातं, त्रि, (ज्ञायते विद्यते स्मेति। ज्ञा + कर्म्मणि क्तः।) ज्ञातज्ञानम्। जाना इति भाषा। तत्-पर्य्यायः। विदितम् २ बुद्धम् ३ बुधितम् ४ प्रमितम् ५ मतम् ६ प्रतीतम् ७ अवगतम् ८ मनितम् ९ अवसितम् १०। इति जटाधरः॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। १२३।

"पूर्व्वमेव मया ज्ञातं पूर्णमेतद्धि मेदसा॥")

ज्ञातव्यं, त्रि, (ज्ञायते यदिति। ज्ञा + तव्य।) ज्ञानीयम्। ज्ञेयम्। वेद्यम्। अवगन्तव्यम्। बोध्यम्। (यथा, महाभारते। ४। २८। ५।

"स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे च ज्ञातव्यं बलमात्मनः॥")

मन्तव्यम्। इति व्याकरणम्॥

ज्ञातसिद्धान्तः, पुं, (ज्ञातो विदितः सिद्धान्तः शास्त्रतत्त्वार्थो येन।) शास्त्रतत्त्वज्ञः। तत्-पर्य्यायः। तान्त्रिकः २। इत्यमरः।२।८।१५॥

ज्ञाता, [ऋ] त्रि, (ज्ञा + तृच्।) ज्ञानशीलः। तत्-पर्य्यायः। विदुरः २ विन्दुः ३। इत्यमरः। ३। १। ३०॥ विदितः ४ ज्ञानसमन्वितः ५। इति शब्दरत्नावली॥

ज्ञातिः, पुं, जानाति छिद्रं कुलस्थितिञ्च ज्ञातिः नाम्नीति तिक्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ सपि-ण्डादिः। तत्पर्य्यायः। सगोत्रः २ बान्धवः ३ बन्धुः ४ स्वः ५ स्वजनः ६। इत्यमरः। २।६।३४॥ अंशकः ७ गन्धः ८ दायादः ९। इति त्रिकाण्ड-शेषः॥ सकुल्यः १० समानोदकः ११। इति जटाधरः॥ स चतुर्व्विधः। सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं सपिण्डः। ततस्त्रिपुरुषपर्य्यन्तं सकुल्यः। तत-श्चतुर्थपुरुषपर्य्यन्तं समानोदकः। जन्मनामस्मृति-पर्य्यन्तमपि समानोदकः। ततः परं गोत्रजः। इति शुद्धितत्त्वम्॥ एषां विशेषस्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यः॥ * ॥ ज्ञातिद्रोहे दोषो यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे।

"यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च। ज्ञातिद्रोहस्य पापस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम्॥"

(ज्ञायते विद्यतेऽस्मादिति। ज्ञा + अपादाने क्तिन्।) पिता। इति मेदिनी। ते, २०॥

ज्ञातेयं, क्ली, (ज्ञातेर्भावः कर्म्म वा। ज्ञाति + "कपिज्ञात्योर्ढक्।" ५। १। १२७। इति ढक्।) ज्ञातित्वम्। इत्यमरः। २। ६। ३५॥

ज्ञानं, क्ली, (ज्ञा + भावे ल्युट्।) विशेषेण सामान्येन चावबोधः॥

"मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः।" इत्यमरः। १। ५। ६॥

अस्यार्थः। "मोक्षे शिल्पे शास्त्रे च या धीः सा ज्ञानं विज्ञानञ्चोच्यते एषा विशेषप्रवृत्तिः। अन्यत्र घटपटादौ या धीः सापि ज्ञानं विज्ञान-ञ्चोच्यते एषा सामान्यप्रवृत्तिः। मोक्षे धीर्ज्ञानं विज्ञानस्य यथा ज्ञानान्मुक्तिरिति सा याचिता च विज्ञानं तुष्टा शर्द्धिं प्रयच्छति इति। अन्यत्र यथा ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरे इति घटत्वप्रकारकज्ञानमिति ये केचित् प्राचिनो लोके सर्व्वे विज्ञानिनो मताः इति। ब्रह्मणो नित्यविज्ञानानन्दरूपत्वादिति एवं चित्रज्ञानं व्याकरणज्ञानं घटपटविज्ञानमित्यादिकं प्रयु-ज्यत एव। मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्रयोर्धी-र्ज्ञानमुच्यते तन्निमित्ततोऽन्यनिमित्तं या तयोर्धीः सा विज्ञानमिति केचित्। मोक्षविषया मोक्ष-फला धीर्ज्ञानं अन्यधीर्व्विज्ञानं क्वान्यत्र इत्याह शिल्पशास्त्रयोरिति केचित्। अवबोध इत्य-ध्याहृत्य मोक्षविषये अवबोधो धीः अन्यत्र घटपटादिविज्ञानं शिल्पशास्त्रविषये विज्ञान-मिति केचित्।" इति भरतः॥ * ॥ योगशास्त्र-मते तु।

"एकत्वं बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणाञ्च सर्व्वशः। आत्मनो व्यापिनस्तात ज्ञानमेतदनुत्तमम्॥" इति मोक्षधर्म्मः॥

"एकत्वं बुद्धिमात्रेणावस्थानं बुद्धिवृत्तिनिरोध इति यावत्।" इति तट्टीका॥ * ॥

"अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम्। आचार्य्योपासनं शौचं स्थैर्य्यमात्मविनिग्रहः॥ इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च। जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्॥ असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्त्रदारगृहादिषु। नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु॥ मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी। विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्। एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा॥"

सात्त्विकराजसतामसभेदेन तत्त्रिविधम्।

सात्त्विकं यथा,—

"सर्व्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते। अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्॥"

राजसं यथा,—

"पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्वि-धान्। वेत्ति सर्व्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम्॥"

तामसं यथा,—

"यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतुकम्। अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम्॥" ३॥ इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १८। २०—२२॥

"सर्व्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विभक्तेषु परस्परं व्यावृत्तेषु अविभक्तमनुस्यूतं एकमव्ययं निर्व्विकारं भावं परमात्मतत्त्वं येन ज्ञानेनेक्षते आलोचयति तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि॥ १॥ सर्व्वेषु भूतेषु नानाभावान् वस्तुत एवानेकान् चेत्रज्ञान् पृथग्विधान् सुखिदुःखित्वादिरूपेण विलक्षणान् येन ज्ञानेन वेत्ति तज्ज्ञानं राजसं विद्धि॥ २॥ एकस्मिन् कार्य्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत् परिपूर्णवत् सक्तं एतावानेव आत्मा ईश्वरो वा इत्यभिनिवेशयुक्तं अहैतुकं निरुप-पत्तिकं अतत्त्वार्थवत् परमार्थालम्बनशून्यं अत-एवाल्पं तुच्छं अल्पविषयत्वात् अल्पफलत्वाच्च यदेवम्भूतं ज्ञानं तत् तामसमुदाहृतम्॥" ३॥ इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

न्यायमते तु।

"अप्रमा च प्रमा चेव ज्ञानं द्विविधमुच्यते। तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता॥ तत्प्रपञ्चो विपर्य्यासः संशयोऽपि प्रकीर्त्तितः। आद्यो देहे आत्मबुद्धिः शङ्खादौ पीतिमा मतिः॥ भवेन्निश्चयरूपा सा संशयोऽथ प्रदर्श्यते। किं स्विन्नरो वा स्थाणुर्व्वेत्यादि बुद्धिस्तु संशयः। तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निर्णयः॥ स संशयो भवेद्या धीरेकत्राभावभावयोः। साधारणादिधर्म्मस्य ज्ञानं संशयकारणम्॥ दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत्। पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधो मतः॥"

"गुणः स्याद्भ्रमभिन्नन्तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा। अथवा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वत् विशेष्यकम्॥ ज्ञानं यन्निर्व्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते। तत् प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्व्विकल्पकम्॥ प्रकारतादिशून्यं हि सम्बन्धानवगाहि तत्॥" इति भाषापरिच्छेदः॥

(यथा, वायुपुराणे उत्तरभागे। ११। ३६।

"वैराग्याज्जायते ज्ञानं ज्ञानाद्योगः प्रवर्त्तते। योगज्ञः पतितो वापि मुच्यते नात्र संशयः॥")

विष्णुः। यथा महाभारते। १३।१४९।६१।

"सर्व्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्व्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम्॥"

"ज्ञानं प्रकृष्टमजन्यमनवच्छिन्नं सर्व्वस्य साधक-मिति ज्ञानमुत्तमं 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेः॥" इति तद्भाष्यम्॥)

ज्ञानदर्पणः पुं, (ज्ञानं दर्पण इव यस्य।) पूर्व्व-जिनः। इति त्रिकाण्डशेषः।

ज्ञानयोगः, पुं, (युज्यते ब्रह्मणानेनेति। युज + करणे घञ्। ज्ञानमेव योगः।) ब्रह्मज्ञान-प्राप्त्युपायः। यथा,—

"सर्व्वभूतेषु गोविन्दो बहुरूपो व्यवस्थितः। इति मत्वा महाप्राज्ञः प्रतिकूलं न कारयेत्॥

भूतान्यथो ये विषया विषयी चाथ पूरुषः ।
ज्ञानीयास्तन्मयं वै सद्रूपं परमात्मनः ॥
परमात्मा च भगवान् विश्वकर्म्मेतो ज्ञाह्न ।
तद्भक्तिमान् भगवतो नाम्पुण्योऽपि जायते ॥
भगवच्छासनाभ्यासो भगवच्छासनप्रियः ।
भगवद्भक्तिमास्थाय वनं भागवतो भव ॥
भगवान् भूतभयेभ्यो भूतान्निर्भवोऽव्ययः ।
भावेन स भजस्वेश भवभङ्गकरं हरिम् ॥
भजस्व भावेन विभुं भगवन्तं भवेश्वरम् ।
ततो भागवतो भूत्वा भवबन्धात् प्रमोक्ष्यसि ॥
मन्त्रं चित्तं समाधातुं न शक्नोति भवान् यदि ।
तदभ्यासपरस्तस्मिन् कुरु योगं स्थिरात्मकम् ॥
तत्र यत्नसमर्थस्त्वं ज्ञानयोगे महामते ।
क्रियायोगे स्थिरात्मा वै तत्परः सततं भव ॥
इत्याद्यं वह्निपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानु-ज्ञानं नामाध्यायः । विस्तारस्तु श्रीभगवद्गीतायां ७ अध्याये द्रष्टव्यः ॥

ज्ञानलक्षणा, स्त्री (ज्ञानं लक्षणं स्वरूपं यस्याः) विविधालौकिकसन्निकर्षान्तर्गतसन्निकर्षः । तस्य लक्षणं यथा —
'विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ॥'
इति भाषापरिच्छेदे । ६५ ॥
अस्यार्थः ।"तद्विषयज्ञापकतद्विषयज्ञानम् । यथा पूर्व्वं घटादिज्ञाने सति पश्चात् घटादिज्ञानम् ॥

ज्ञानवापी, स्त्री (ज्ञानस्य ज्ञानरूपोदकस्य वापी दीर्घिकेव ।) वाराणस्यन्तर्गततीर्थ-विशेषः । तदुत्पत्तिर्यथा —
अगस्त्य उवाच ।
"स्कन्द ! ज्ञानोदतीर्थस्य माहात्म्यं वद साम्प्रतम् ।
ज्ञानवापीं प्रशंसन्ति यतः स्वर्गौकसोऽप्यलम् ॥
स्कन्द उवाच ।
घटोद्भव ! महाप्राज्ञ ! शृणु पापप्रणोदिनीम् ।
ज्ञानवाप्याः समुत्पत्तिं कथ्यमानां मयाधुना ॥
अनादिसिद्धे संसारे पुरा देवयुगे मुने ।
प्राप्तः कुतश्चिदीशानश्चरन् स्वैरमितस्ततः ॥
न वर्षन्ति यदाभ्राणि न प्रावर्त्तन्त निम्नगाः ।
जलाभिलाषो न यदा स्नानपानादिकर्म्मणि ॥
क्षारस्वादूदयोरेव यदासीज्जलदर्शनम् ।
पृथिव्यां नरसञ्चारे वर्त्तमाने क्वचित् क्वचित् ॥
निर्वाणकमलाक्षेत्रं श्रीमदानन्दकाननम् ।"
"शशिभूषणमत्रैव मोक्षणकारणमिहैनम् ।
प्रविश्य देवमहत् स ईशानो जटिलस्तदा ।
सर्व्वचतुर्मुखनिरवलोकाकाननसमाकुलः ।
आलुलोके महालिङ्गं वैकुण्ठपरमेष्ठिना ॥
महाहमहमिकायां प्रादुरासं यदाभितः ।
ज्योतिर्म्मयीभिर्माराभिः परितः परिवेष्टितम् ॥"
'कर्ण्णाशब्दं तदैश्वं दृष्ट्वा प्रलयभाजना ।
स्नापयामि महालिङ्गं कलशैः शीतलैर्जलैः ।
चखान च त्रिशूलेन दक्षिणाशोपकण्ठतः ।
कुण्डं प्रचण्डवेगेन रुद्रो रुद्रवपुर्धरः ।
पृथिव्या आवरणाद्भिर्विनिष्क्रान्तस्तदा मुने ॥
भूप्रमाणाद्दशगुणैर्यैरियं वसुधावृता ।
तैर्जलैः स्नापयाञ्चक्रे अस्पृष्टैरन्यदेहिभिः ।'
विश्वभर्त्तुस्तमाःसृष्टशुक्लातिसुखकारिभिः ।
महापथ्यसुखस्नानमहाशुद्धिविधायिभिः ॥
सहस्रधारैः कलशैः स ईशानो घटोद्भव ! ।
सहस्रकृत्वः स्नपयामास संहृष्टमानसः ॥
ततः प्रसन्नो भगवान् विश्वात्मा विश्वलोचनः ।
तमुवाच तदेशानं रुद्रं रुद्रवपुर्धरम् ॥
तव प्रसन्नोऽस्मीशान ! कर्म्मणानेन सुव्रत ! ।
गुरुणानन्यपूर्व्वेण ममातिप्रीतिकारिणा ॥
ततस्त्वं जटिलेशान वरं ब्रूहि तपोधन ! ।
अदेयं न तवास्त्यद्य महोद्यमपरायण ! ॥
ईशान उवाच ।
यदि प्रसन्नो देवेश ! वरयोग्योऽस्म्यहं यदि ।
तदेतदतुलं तीर्थं तव नाम्नास्तु शङ्कर ! ॥
विश्वेश्वर उवाच ।
त्रिलोक्यां यानि तीर्थानि भूर्भुवःस्वःस्थितान्यपि ।
तेभ्योऽखिलेभ्यस्तीर्थेभ्यः शिवतीर्थमिदं परम् ॥
शिवं ज्ञानमिति ब्रूयुः शिवशब्दार्थचिन्तकाः ।
तच्च ज्ञानं द्रवीभूतमिह मे महिमोदयात् ॥
अतो ज्ञानोदनामैतत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
अस्य दर्शनमात्रेण सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
ज्ञानोदतीर्थसंस्पर्शादश्वमेधफलं लभेत् ।
स्पर्शनाचमनाभ्याञ्च राजसूयाश्वमेधयोः ॥
फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा सन्तर्प्य तु पितामहान् ।
यत् फलं समवाप्नोति तदत्र श्राद्धकर्म्मणा ॥
'ज्ञानरूपोऽहमेवात्र द्रवमूर्त्तिं विधाय च ।
जाड्यविध्वंसनं कुर्य्यां कुर्य्यां ज्ञानोपदेशनम् ॥
इति दत्त्वा वरान् शम्भुस्तत्रैवान्तरधीयत ।
कृतकृत्यमिवात्मानं सोऽप्यमंस्त त्रिशूलभृत् ॥
ईशानो जटिलो रुद्रस्तत् प्राश्य परमोदकम् ।
अवाप्तवान् परं ज्ञानं येन निर्वृतिमाप्तवान् ॥
इति स्कान्दे काशीखण्डे ३३ अध्यायः ॥

ज्ञानी [न्] पुं (ज्ञानमस्त्यस्येति । ज्ञान + 'अत इनिठनौ' । ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) दैवज्ञः । (आत्मतत्त्वबोधयुक्तमात्रे, त्रि । यथा मार्कण्डेये । ८१ । ३६ ।
'ज्ञानिनो मनुजाः सत्यं किन्तु ते नहि केवलम् ।
यतो हि ज्ञानिनः सर्व्वे पशुपक्षिमृगादयः ॥'")
ज्ञानयुक्ते च, त्रि । इति मेदिनी । ने ९८ ॥
तस्य लक्षणं यथा —
'प्रजहाति यदा कामान् सर्व्वान् पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्म्मुनिरुच्यते ॥
यः सर्व्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥
यदा संहरते चायं कूर्म्मोऽङ्गानीव सर्व्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥"
ज्ञानिकार्य्यं कर्म्म कर्त्तव्यम् । यथा —
"सक्ताः कर्म्मण्यविद्वांसो यथा कुर्व्वन्ति भारत ।
कुर्य्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्म्मसङ्गिनाम् ।
योजयेत् सर्व्वकर्म्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥
प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्व्वशः ।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥
तत्त्ववित्तु महाबाहो ! गुणकर्म्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥"
ज्ञानिप्रशंसा यथा —
'चतुर्व्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्ज्जुन ! ।
आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ! ॥
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्व्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥
उदाराः सर्व्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥
बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्व्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥
इति श्रीभगवद्गीता ॥

ज्ञानेन्द्रिय, क्ली (ज्ञायतेऽनेनेति । ज्ञा + करणे ल्युट् । ज्ञानप्रकाशकं ज्ञानसाधनं वा इन्द्रियमिति ।) बुद्धीन्द्रियम् । तत् षड्विधम् । मन १ नयनम् २ श्रोत्रम् ३ घ्राणम् ४ जिह्वा ५ त्वक् ६ । इति श्रीभागवतम् ॥

ज्ञापन, क्ली, (ज्ञा + णिच् + भावे ल्युट् ।) बोधनम् । इति व्याकरणम् । जानान इति भाषा । (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १८२ ।
'चितिभृद्दाक्षिणात्यानां तिरस्कृज्ञापनाय सः ।
पुष्के महीतलस्पर्शि चक्रे कौपीनवाससि ॥')

ज्ञाप्ति, स्त्री (ज्ञा + णिच् + भावे क्तिन् ।) ज्ञापनम् । इति मुग्धबोधम् ॥

ज्ञेय, त्रि (ज्ञायते इति । ज्ञा + कर्म्मणि यत् ।) ज्ञानयोग्यम् । ज्ञातव्यम् । यथा,—
"ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।
अनादिमत् परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥
सर्व्वतः पाणिपादं तत् सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्व्वतः श्रुतिमल्लोके सर्व्वमावृत्य तिष्ठति ॥
सर्व्वेन्द्रियगुणाभासं सर्व्वेन्द्रियविवर्ज्जितम् ।
असक्तं सर्व्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥
बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥
अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्त्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्व्वस्य धिष्ठितम् ॥
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयञ्चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायां १३ अध्यायः ॥

ज्या, शि जरायाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (क्र्यां-परं-अक-अनिट् ।) जरा वयोहानिः । शि जिनाति वृद्धः । जीनः । इति दुर्गादासः ॥

ज्या, स्त्री (ज्या + अन्येभ्योऽपीति ड । टाप् ।) धनुर्गुणः । तत्पर्य्यायः । मौर्व्वी २ शिञ्जिनी ३ गुणः ४ इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥ शिञ्जा ५ जीवा ६

पतञ्चिका ७। इति शब्दरत्नावली ॥ गया ८ वागासनः ९ दृषा १०। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते। १।२२९।२०।

"जग्राह बलमास्थाय ज्यया च युयुजे धनुः ॥")

माता। वसुधा। इति मेदिनी। ये, २ ॥

ज्यानिः, स्त्री, (ज्या + "ग्लाज्याह्वभ्यो निः।" उणां ४। ४८। इति निः।) जीर्णता। हानिः। तटिनी। इति शब्दरत्नावली ॥

ज्यायान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा इति। वृद्ध वा प्रशस्य + ईयसुन् ज्यादेशश्च ततो "ज्यादादीयसः।" ६।४।१६०। इत्यात्वम्।) वृद्धतमः। तत्पर्य्यायः। वर्षीयान् २ दशमी ३ प्रशस्यः ४। इत्यमरः। २।६।४३ ॥ अतिवृद्धः ५ दशमीस्थः ६। इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः। ३।१३७। [पिता ॥")

"ज्यायांसमनयोर्विद्यात् यस्य स्याच्छ्रोत्रियः

ज्यु, ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अनिट्।) ङ, ज्यवते। इति दुर्गादासः ॥

ज्युत्, इर् दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) इर्, अज्युतत् अज्योतीत् जुज्योत। इति दुर्गादासः ॥

ज्युत, ऋ ङ दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) अन्तःस्थादियुक्तः। ऋ, अजुज्योतत्। ङ, ज्योतते चन्द्रः। इति दुर्गादासः ॥

ज्येष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा इति। वृद्ध वा प्रशस्य + इष्ठन् ततो ज्यादेशः।) अतिवृद्धः। श्रेष्ठः। (यथा, महाभारते। १३।१४३।७।

"ज्येष्ठं वर्णमनुप्राप्य तस्माद्रक्षेत वै द्विजः ॥"

ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यण् इति जैष्ठी सा अस्मिन् मासीति पुनरण् संज्ञापूर्व्वस्य विधेरनित्यत्वान्न वृद्धिः।) ज्येष्ठमासः, पुं। इति मेदिनी। टे, ५ ॥ अग्रजः। (यथा, रघुः। १२।१९।

"दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यतृष्णापराङ्मुखः ॥")

अधिकवयाः। इति भरतः ॥

ज्येष्ठतातः, पुं, (तातस्य पितुर्ज्येष्ठः। राजदन्तादित्वात् पूर्व्वनिपाते साधुः।) पितुरग्रजः। इति शब्दरत्नावली। ज्येटा इति भाषा ॥

ज्येष्ठवर्णः, पुं, (वर्णानां ज्येष्ठः श्रेष्ठः निर्द्धारणे तु वर्णेषु ज्येष्ठः। पूर्व्वनिपातः।) ब्राह्मणः। इति शब्दरत्नावली ॥

ज्येष्ठबला, स्त्री, (ज्येष्ठाख्या बला।) सहदेवी। इति राजनिर्घण्टः ॥

ज्येष्ठश्वश्रूः, स्त्री, (ज्येष्ठा पूज्या श्वश्रूरिव संज्ञात्वात् पुंवद्भावः।) पत्न्या ज्येष्ठभगिनी। बड़शाली इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कुली २। इति हेमचन्द्रः ॥

ज्येष्ठसाम, [न्] क्ली, (ज्येष्ठं साम इति नित्यकर्मधारयः।) सामभेदः। तदध्ययनाङ्गव्रतम्। इति मिताक्षरा ॥ (यथा महाभारते। १२।३४८।४६।

"ज्येष्ठं नामाभिविख्यातं ज्येष्ठसामव्रतो हरिः ॥")

ज्येष्ठा, स्त्री, अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गताष्टादशनक्षत्रम्। सा तु शूकरदन्ताकृतितारकत्रितयात्मिका। इति कालिदासः ॥ वलयाकृतिः ' अस्या देवता इन्द्रः मिश्रगुणः। इति दीपिका ॥ अत्र जातस्य फलम्।

"सत्कीर्त्तिपुत्त्रैर्विविधैः समेतो
वित्तान्वितोऽत्यन्तलसत्प्रतापः।
श्रेष्ठप्रतिष्ठो विकलस्वभावो
ज्येष्ठा भवेद्यस्य च जन्मकाले ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

(यथा, मार्कण्डेयपुराणे। ३४। १३।

"कुर्व्वन्त्यथानुराधासु लभन्ते चक्रवर्त्तिताम्।
आधिपत्यञ्च ज्येष्ठासु मूले चारोग्यमुत्तमम् ॥")

गृहगोधिका। इति मेदिनी। टे, ५ ॥ मध्यमाङ्गुलिः। इति हेमचन्द्रः ॥ गङ्गा। इति राजनिर्घण्टः ॥ धीरादिनायिकाभेदः। तस्या लक्षणं यथा। परिणीतत्वे सति भर्त्तुरधिकस्नेहा। इति रसमञ्जरी ॥ * ॥ अलक्ष्मीः। यथा भगवन्तौ प्रति महादेववाक्यम्।

"मां प्रणम्य पुनर्देवा ममन्थुः क्षीरसागरम्।
तस्मिन् प्रमथ्यमाने तु मया देवेश भाविनि ! ॥
ज्येष्ठा देवी समुत्पन्ना रक्तमम्बरसावृता।
उत्पन्ना साब्रवीद्देवान् किं कर्त्तव्यं मयेति वै ॥
तामब्रुवंस्तदा देवीं सर्व्वे देवगणा भृशम्।
येषां गृहान्तरे नित्यं कलहः संप्रवर्त्तते ॥
तत्र स्थानं प्रयच्छामो वासस्तत्र शुभानने !।
यस्य गेहे कपालास्थिभस्मकेशादिचिह्नितम् ॥
परुषं भाषते नित्यं वदन्त्यनृतवादिनः।
सन्ध्याकाले च ये पापाः स्वपन्ति मलचेतसः ॥
तेषां वेश्मनि संतिष्ठ दुःखदारिद्र्यदायिनी।
कपालकेशभस्मास्थितुषाङ्गाराणि यत्र तु ॥
तत्र ते सततं स्थानं भविष्यति न संशयः।
अक्षाल्य पादयोः शौचं यस्त्वाचामति दुर्म्मतिः ॥
तं भजस्व सदा देवि ! कलुषेणावृता भृशम्।
तुषाङ्गारकपालाश्मवालुकायसचर्म्मभिः ॥
दन्तधावनकर्त्तारो भविष्यन्ति नराधमाः।
रमस्व कलिना देवि ! तेषां वेश्मसु नित्यशः ॥
तिलपिष्टञ्च नक्तञ्च कालिङ्गशिग्रुगृञ्जनम्।
छत्राकं विड्वराहञ्च बिल्वकोशातकीफलम् ॥
अलाबुश्रीफलं ये वै खादयन्ति नराधमाः।
तेषां गृहे तव स्थानं देवि ! दारिद्र्यदे ! सदा ॥
इत्यादिश्य सुराः सर्व्वे ते ज्येष्ठां कलिवल्लभाम्।
पुनश्च मन्थनं चक्रुः क्षीराब्धिं सुसमाहिताः ॥"

इति पाद्मे उत्तरखण्डम् ॥

ज्येष्ठामूलीयः, पुं, (ज्येष्ठां मूलां वा नक्षत्रमर्हतीति पौर्णमास्यामिति छः।) जैष्ठमासः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिः।

"ज्येष्ठामूलीयमिच्छन्ति मासमाषाढपूर्व्वजम् ॥")

ज्येष्ठाम्बु, क्ली, (ज्येष्ठं विविधरोगविनाशकत्वात् श्रेष्ठं अम्बु तण्डुलधौतं जलमिति। नित्यकर्म्मधारयः।) तण्डुलाम्बु। इति वैद्यकपरिभाषा ॥ चेलुनि जल इति भाषा ॥

ज्येष्ठाश्रमी, [न्] पुं, (आश्रमोऽस्यस्य इति। आश्रम + इनिः। ज्येष्ठः श्रेष्ठ आश्रमी।)

"ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः।
चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्व्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ॥"
"यथा वायुं समाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्व्वजन्तवः।
तथा गार्हस्थ्यमाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्व्व आश्रमाः ॥"

इति वचनाच्च गृहस्थाश्रमस्य सर्व्वाश्रमेषूत्कृष्टत्वात् तथात्वम्।) गृहस्थः। इति हेमचन्द्रः ॥

ज्येष्ठी, स्त्री, गृहगोधा। जेठी इति टिक्टिकी इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। मुषली २ मुसली ३ कुड्यमत्स्या ४ गृहगोधिका ५ मूली ६ टुक्टुकी ७ शकुगज्जा ८ गृहालिका ९। इति शब्दरत्नावली ॥ तस्याः पतनफलं यथा,—

"निपतति यदि पल्ली दक्षिणाङ्गे नराणां
स्वजनधनवियोगो लाभदा वामभागे।
उरसि शिरसि पृष्ठे कण्ठदेशे च राज्यं
करचरणहृदिस्था सर्व्वसौख्यं ददाति ॥"

इति ज्योतिषम् ॥

दिग्विशेषे तस्य शब्दफलम्।

"वित्तं ब्रह्मणि कार्य्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताशे भयं
याम्यामग्निभयं सुरद्विषि कलिर्लाभः समुद्रालये।
वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे
ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने ॥
ज्येष्ठीरुते स्तुतेऽप्येवमूचुः केचिच्च कोविदाः ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

ज्येष्ठः, पुं, (ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यण् ङीप् च। सा अस्मिन् मासे इति पुनरण्।) मासविशेषः। जैष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी जैष्ठी सा यत्र मासे भवति सः। वृषस्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चान्द्रः ' वृषराशिस्थरविकः सौरः। इति स्मृतिः ॥ तत्पर्य्यायः। शुक्रः २। इत्यमरः ॥ १।४।१६ ॥ ज्येष्ठः ३। इति शब्दरत्नावली ॥ तत्र जातस्य फलं यथा,—

"विदेशवृत्तिः पुरुषः सुतीव्रः
क्षमान्वितः स्यात् खलु दीर्घसूत्रः।
विचित्रवुद्धिर्विदुषां वरिष्ठो
जैष्ठाभिधाने जननं हि यस्य ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

ज्येष्ठसामा, [न्] पुं, (ज्येष्ठसाम अधीते यः सः। इत्यण्।) ज्येष्ठसामा। ज्येष्ठसामवेदाध्येता। इति मिताक्षरा ॥

ज्यैष्ठी, स्त्री, (ज्येष्ठानक्षत्रान्विता पौर्णमासीत्यण् ङीप् च।) जैष्ठपूर्णिमा। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, तिथितत्त्वधृतभविष्यपुराणवचनम्।

"कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री जैष्ठी पञ्चदशी सिता।
मन्वन्तरादयस्त्वेता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥")

ज्येष्ठी च ॥

ज्यो, ङ नियमे। व्रतादेशे। उपनीतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं नियमार्थे-व्रतादेशार्थे तु सकं-अनिट्।) व्रतस्यादेशो व्रतादेशः। ङ, ज्यवते याज्ञिको नियमी स्यादित्यर्थः।

व्यवते पण्डितो जन व्रतमुपदिशतीत्यर्थः । व्यवते पुत्त्रं विप्र उपनयतीत्यर्थः । इति दुर्गादास ॥

ज्योति, [स्] क्ली, (ज्युत दीप्तौ+इसि । यद्वा, द्युत दीप्तौ+"द्युतेरिसिन्नादेश्च ज ।" उणां । २ । १११ । इति इसिन् दस्य च ज ।) दृष्टि । नक्षत्रम् । (यथा "ज्योतींष्यमिषामिथ्यमग्रस्तच नाभिवीक्षेत ॥" इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टमे ऽध्याये ॥) प्रकाश । इति मेदिनी । से, २३ ॥

ज्योति, [स्] पु, (ज्योतते इति । ज्युत+कर्मादि इसि । द्युत+इसिन् वा ।) अग्नि । (यथा,—
"तस्यान्तरेण नाभिस्तु ज्योतिः स्थान ध्रुव स्मृतम् ।
तदा धमति वातस्तु देहस्तेनास्य वर्द्धते ॥"
इति सुश्रुत शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
सूर्य । इति मेदिनी । स २२ ॥ मेथिका । इति राजनिर्घण्ट ॥ (विष्णु । यथा महाभारत १३।१४९।७६ ।
"स्वच्छ स्वङ्ग शतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वर ॥")

ज्योतिरिङ्ग, पु (ज्योतिषा इङ्गतीति । इगि गतौ+अच । ज्योतिरिव इङ्गतीति वा ।) खद्योत । इति शब्दरत्नावली ॥

ज्योतिरिङ्गण पु (ज्योतिरिव इङ्गतीति । इगि गतौ+ल्यु ।) कीटविशेष । ज्योनाकपोका इति भाषा । तत्पर्याय । खद्योत २ ध्वान्तोक्ष ३ तमोमणि ४ दृष्टिबन्धु ५ तमोज्योति ६ ज्योतिरिङ्ग ७ निमेषक ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ ज्योतिर्बीजम् ९ निमेषरुक् १० । इति त्रिकाण्डशेष ॥

ज्योतिर्बीज, क्ली (ज्योतिर्बीजमिवास्य ज्योतिषो बीजमिव वा ।) ज्योतिरिङ्गण । इति त्रिकाण्डशेष ॥

ज्योतिर्हस्ता स्त्री (ज्योतिर्ज्योतीरूप हस्त शरीरमस्या ।) दुर्गा । अस्या नामनिरुक्तिर्यथा —
'हस्त शरीरमित्याहुर्हस्तश्च गगन तथा ।
ज्योतिषि ग्रहनक्षत्राज्ज्योतिर्हस्ता तत स्मृता ॥'
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ अध्याय ॥

ज्योतिश्चक्र क्ली (ज्योतिर्मय चक्रम । ज्योतिर्भि स्वस्वावस्थानेन विरचित चक्र वा ।) चन्द्र सूर्यादिग्रहनक्षत्रमण्डलम् । राशिचक्रम् । यथा,
'ज्योतिश्चक्र सुवी मानमहा शोवाच केशव ।
चालु ए ज्योतिषस्य सार वदाय सर्वद ॥'
इति गरुडपुराणम् ॥
अपि च तिथ्यादितत्त्वे ।
'सप्तविंशतिभिर्ज्योतिश्चक्र स्तिमितवायुगम् ।
तदर्कांशो भवेद्राशिर्नवर्क्षचरणाङ्कित ॥'

ज्योतिष, क्ली, (ज्योति सूर्यादीनां ग्रहाणां गत्यादिकं प्रतिपाद्यतया अस्त्यस्येति अच ।) वेदाङ्गशास्त्रविशेष । तत्र ग्रहगणितादिगणनशास्त्रम् । इत्यमरटीकायां भरत ॥
"पञ्चस्कन्धमिद शास्त्र होरागणितसंहिता ।
करोति शकुनश्चैव———————॥"
इति प्रश्नरत्नटीका ॥*॥

अस्य सम्बन्धादि यथा,—
"अस्य शास्त्रस्य सम्बन्धो वेदाङ्गमिति चोदित ।
अभिधेयञ्च जगतां शुभाशुभनिरूपणम् ॥
इज्याध्ययनसङ्क्रान्तिग्रहषोडशकर्मणाम् ।
प्रयोजनञ्च विज्ञेय तत्तत्कालविनिर्णय ॥"
इति नारदीयम् ॥*॥

अस्याध्ययन द्विजै कर्त्तव्यम् । यथा —
'सिद्धान्तसंहिताहोरारूपस्कन्धत्रयात्मकम् ।
वेदस्य निर्म्मल चक्षुर्ज्योति शास्त्रमकल्मषम् ॥
विनैतदखिल श्रौत स्मार्त्त कर्म्म न सिध्यति ।
तस्माज्जगद्धितायेद ब्रह्मणा निर्म्मित पुरा ॥
अतएव द्विजैरेतदध्येतव्य प्रयत्नत ॥"
इति नारद ॥*॥

शूद्रस्य पाठनिषेधो यथा,—
'स्नेहाल्लोभाच्च मोहाच्च यो विप्रोऽज्ञानतोऽपि वा ।
शूद्राणामुपदेशन्तु दद्यात् स नरक व्रजेत् ॥"
इति गर्ग ॥*॥

अस्य ज्ञानमावश्यक यथा —
'वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ता
कालानुपूर्व्व्या विहिताश्च यज्ञा ।
तस्मादिद कालविधानशास्त्र
यो ज्योतिष वेद स वेद यज्ञान् ॥
यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा ।
तद्वद्वेदाङ्गशास्त्राणां गणित मूर्द्धि संस्थितम् ॥"
इति वेदाङ्गज्योतिषम् ॥*॥

अस्याध्ययनफल यथा —
'एवंविधस्य मुनिनेत्रशास्त्र
स्वरूपभर्त्तु खलु दर्शन वै ।
निहन्त्यशेष कलुष जनानां
पदञ्च धर्म्मसुखास्पद स्यात् ॥"
इति माण्डव्य ॥*॥

अस्य ज्ञाने फल यथा —
'ज्योतिश्चक्र तु लोकस्य सर्व्वस्योक्त शुभाशुभम् ।
ज्योतिर्ज्ञानन्तु यो वेद स याति परमां गतिम् ॥'
इति गर्ग ॥

ज्योतिषिक, पु (ज्योतिर्ज्योति शास्त्र अधीते इति । क्रतूक्थादिसूत्रान्तात् ठक् तत्रापूर्व्वस्य विधेरनित्यत्वात् न वृद्धि ।) ज्यौतिषिक । इत्यमरटीका ॥ (यथा मार्कण्डेये ।
'धर्म्मारण्या ज्योतिषिका गौरग्रीवा गुडाशका ॥')

ज्योतिषी, स्त्री, (ज्योतिरस्त्यस्या इति अच ङीप च ।) तारा । इति हेमचन्द्र । ज्योतिषशास्त्रज्ञे त्रि ॥

ज्योतिष्क, पु (ज्योतिरिव कायतीति । कै+क ।) चित्रकवृक्ष । मेथिकाबीजम् । इति राजनिर्घण्ट । (अस्य व्यवहारो यथा, "ज्योतिष्कफलतैल वा चौरेण मल्लिका सिद्ध मिश्र पिबेत् ॥" इति चिकित्सितस्थाने चतुर्द्दशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥) गणिकारिकावृक्ष । इति रत्नमाला ॥

ज्योतिष्का, पुं, (ज्योतिर्भि कायतीति । कै+क ।) चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रतारका । इति हेमचन्द्र ॥ बहुवचनान्तोऽय शब्द ॥

ज्योतिष्का, स्त्री, (ज्योतिरिव कायतीति । कै+क टाप च ।) ज्योतिष्मतीलता । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

ज्योतिष्टोम पु, (ज्योतींषि त्रिवृदादय स्तोमा यस्य । 'ज्योतिरायुष स्तोम ।" ८।३।८३ । इति सत्वम् ।) षोडशर्त्विकसाध्ययज्ञविशेष । तत्र द्वादशशतगोदक्षिणा । इति मलमासतत्त्वम् ॥ (यथा महाभारते । ३ । २२१ । ३० ।
"वह्वन्नानि स्तुत कायाज्ज्योतिष्टोम क्रतुर्यथा ॥")

ज्योतिष्मती, स्त्री, (ज्योतिरस्त्यस्या इति । मतुप उगित्वात् ङीप च ।) लताविशेष । मालकाङ्गनी इति लताफटकरी इति नयाफटकी इति च भाषा ॥ तत्पर्याय । पारावताङ्घ्रि २ कटभी ३ पिण्या ४ । इत्यमर । २ । ४ । १५० ॥ पारावतपदी ५ नगणा ६ स्फुटबन्धनी ७ पूतितैला ८ इङ्गुदी ९ । इति रत्नमाला ॥ सर्व्वलता १० अनलप्रभा ११ ज्योतिर्लता १२ सुपिङ्गला १३ दीप्ता १४ मेध्या १५ मतिदा १६ दुर्जरा १७ सरस्वती १८ अमृता १९ । अस्या सामान्याया गुणा । अतितिक्तत्वम् । किञ्चित्कटुत्वम् । वातकफापहत्वञ्च । अस्या स्थूलाया गुणा । दाहप्रदत्वम् । दीपनत्वम् । मेधाप्रज्ञाबुद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ तीक्ष्णत्वम् । व्रणविस्फोटनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ रात्रि । इति राजनिर्घण्ट ॥ (नदीविशेष । यथा, मात्स्ये ।१२० । ६५ ।
'सरस्वती प्रभवति तस्माज्ज्योतिष्मती तु या ।
अवगाढे ह्युभयत समुद्रौ पूर्व्वपश्चिमौ ॥"
ज्योतिर्व्विशिष्टे, त्रि । यथा रघु । ६ । २२ ।
'नक्षत्रताराग्रहसङ्कुलापि
ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रि ॥')

ज्योतीरथः, पु, (ज्योतिरेव रथोऽस्य सर्व्वस्य ज्योतिश्चक्रस्य रथ इव वा ज्योति पदार्थानां सूर्यादीनामाधारत्वात् तथात्वमिति बोध्यम् ।) ध्रुव । इति त्रिकाण्डशेष ॥

ज्योत्स्ना, स्त्री, (ज्योतिरस्त्यस्यामिति । 'ज्योत्स्नातमिस्रेति ।" ५ ।२ । ११४ । इति निपातनात् नप्रत्यय उपधालोपश्च ।) चन्द्रज्योति । चाँदनी इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्याय । चन्द्रिका २ कौमुदी ३ । इत्यमर । १ । ३ । १६ ॥ चान्द्री ४ कामवल्लभा ५ चान्द्रातप ६ चन्द्रकान्ता ७ शीता ८ अमृततरङ्गिणी ९ । (यथा, महाभारते । १ । १ । ८६ ।
"पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्ना प्रकाशिता ॥")
ज्योत्स्नायुक्तरात्रि । इति मेदिनी । ने, ८ । पटोलिका । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ अस्या गुणा । त्रिदोषशमनत्वम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ कषायत्वम् । मधुरत्वम् । दाहरक्तपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ श्वेतघोषा । इति

रत्नमाला ॥ दुर्गा । यथा,—
"प्रभाप्रसादशीलत्वात् ज्योत्स्ना चन्द्रार्क-
मालिनी ।"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
अपि च ।
"रौद्रायै नमो नित्यायै गौर्य्यै धात्र्यै नमो नमः ।
ज्योत्स्नायै चेन्दुरूपिण्यै सुखायै सततं नमः ॥"
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः ॥
(प्रभातकालः । यथा, विष्णुपुराणे । १ ।५।३६।
"ज्योत्स्ना समभवत् सापि प्राक्सन्ध्या याऽभि-
धीयते ॥")
ज्योत्स्नाप्रियः, पुं, (ज्योत्स्ना प्रियाऽस्य ।) चकोरः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
ज्योत्स्नावृक्षः, पुं, (ज्योत्स्नाया दीपधारस्य वृक्ष
इव ।) दीपाधारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना अस्त्यस्या इत्यण् ङीप्
च । संज्ञापूर्ब्बकस्य विधेरनित्यत्वान्न वृद्धिः ।)
चन्द्रिकायुक्ता रात्रिः । ज्योत्स्नारात्रिरिति
ख्याता । पटोलिका । इत्यमरः ।२ । ४ । ११८॥
झिङ्गा इति भाषा ॥ रेणुकानाम गन्धद्रव्यम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
ज्यौतिषिकः, पुं, (ज्योतिषं ज्योतिषशास्त्रमधीते
वेद वा इति ठक् वृद्धिश्च ।) दैवज्ञः । इत्य-
मरः । २ । ८ । १४ ॥
ज्यौत्स्नः, त्रि, (ज्योत्स्नया अन्वितः । इत्यण् ।)
दीप्तः । ज्योत्स्नायुक्तः ॥
ज्यौत्स्निका, स्त्री, (ज्योत्स्ना अस्त्यस्या इति
ठक् पूर्ब्बवृद्धिष्टाप् च ।) ज्योत्स्नान्विता निशा ।
इति शब्दरत्नावली ॥
ज्यौत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका
अस्त्यस्याः इत्यण् पूर्ब्बवृद्धिः ङीप् च ।) पूर्णिमा-
युक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्य-
मरटीकायां रायमुकुटः ॥
ज्रि, अभिभवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं-
सकं-अनिट् ।) रेफोपधः । ज्रयति शत्रुं बली ।
इति दुर्गादासः ॥
ज्री, शि कि ध्याने । गतवत्त्वयोभाव इति यावत् ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-चुरां पक्षे भ्वां-परं-
अकं-अनिट् ।) शि, ज्रीणाति ज्रीणः ज्रीणिः ।
कि, ज्राययति ज्रयति । शिकाभ्यामेव प्राप्ति-
चुरादित्वे सिद्धे कि पाठो भ्वादित्वार्थः । इति
दुर्गादासः ॥
ज्वर, म रोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
अकं-सेट् ।) ज्वरति जनो धातुवैषम्यात् । म,
ज्वरयति । इति दुर्गादासः ॥
ज्वरः, पुं, (ज्वरति जीर्णो भवत्यनेन । ज्वर+
करणे घञ् भावे घञ् वा । संज्ञापूर्ब्बक-
त्वात् वृद्ध्यभावः ।) ज्वरणम् । स्वनामख्यात-
रोगः । तत्पर्य्यायः । जूर्त्तिः २ । इत्यमरः । ३ ।
२ । ३६ ॥ ज्वरिः ३ आतङ्कः ४ रोगप्रष्ठः ५
महागदः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तापकः ७
सन्तापः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"कालाग्निरुद्रः कोपेन चिक्षेप ज्वरमुल्वणम् ।
बभूवुर्य्यादवाः सर्व्वे ज्वराक्रान्ता हरिं विना ॥
तं दृष्ट्वा भगवान् कृष्णः ससर्ज्ज वैष्णवं ज्वरम् ।
तं चिक्षेप ज्वरं हन्तुं माहेशं रणमूर्द्धनि ॥"* ॥
माहेशज्वराकारो यथा,—
"जनकः सर्व्वरोगाणां दुर्व्वारो दारुणो ज्वरः ।
शिवभक्तश्च योगी च स एव विकृताकृतिः ॥
भीमस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः ।
भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥"* ॥
तस्य भेदाः ।
"वायुजः पित्तजश्चैव श्लेष्मजश्च तथैव च ।
ज्वरभेदाश्च त्रिविधाश्चतुर्थश्च त्रिदोषजः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥
जातिभेदे ज्वरभेदो यथा, हरिवंशे ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
"श्रृणुष्व ज्वर ! सन्देशं यथा लोके चरिष्यसि ।
सर्व्वजातिषु विन्यस्तस्तथा स्थावरजङ्गमे ॥
त्रिधा विभज्य चात्मानं मत्प्रियं यदि काङ्क्षसि ।
चतुष्पादान् भजैकेन द्वितीयेन च स्थावरान् ॥
तृतीयो यश्च ते भागो मानुषेषूपपत्स्यते ।
त्रिधाभूतं वपुः कृत्वा पक्षिषु त्वं भव ज्वर ॥
चतुर्थो यस्तृतीयस्य भविष्यति च ते ध्रुवम् ।
एकान्तसश्चतुर्भागः खोरकश्च चतुर्थकः ॥
मानुषेभ्यश्च खेदाय वस त्वं प्रविभज्य वै ।
जातिष्वथावशेषासु निवस त्वं श्रृणुष्व मे ॥"
अस्यार्थः । "मानुषेषु यस्तृतीयो भागः तस्य
चतुर्भागं कृत्वा एकांशेन पक्षिषु वस द्वितीयेन
एकान्ता दैवास्तेषु तृतीयांशः खोरकः चतु-
र्थांशेन मानुषेषु वस ॥"
"वृक्षेषु कीटरूपेण तथा सङ्कोचपत्रकः ।
पाण्डुपत्रश्च विख्यातः फलेष्वातुर्य्यमेव च ॥"
आतुर्य्यं निःसारता ॥
"पद्मिनीषु हिमो भूत्वा पृथिव्यामपि चोषरः ।
अपां तु नीलिकां विद्यात् शिखोद्भेदश्च बर्हिणाम् ॥
गैरिकः पर्व्वतेष्वेव मत्प्रसादाद्भविष्यसि ।
गोष्वपस्मारको भूत्वा खोरकश्च भविष्यसि ॥
एवं विविधरूपेण भविष्यसि महीतले ।
दर्शनात् स्पर्शनाच्चैव प्राणिनां वधमेष्यसि ॥
ऋते देवमनुष्यांश्च नान्यस्त्वां विषहिष्यति ॥"
तस्य गारुडोक्तनिदानादिर्यथा,—
धन्वन्तरिरुवाच ।
"वक्ष्ये ज्वरनिदानं हि सर्व्वज्वरविबुद्धये ।
ज्वरो रोगपतिः पाप्मा मृत्युराजोऽशनोऽन्तकः ॥
क्रोधो दक्षाध्वरध्वंसी रुद्रोर्द्ध्वनयनोद्भवः ।
तत्सन्तापो मोहमयः सन्तापात्मापचारजः ॥
विविधैर्नामभिः क्रूरो नानायोनिषु वर्त्तते ।
पाकलो गजेष्वभितापो वाजिष्वलर्कः कुक्कुरेषु ।
इन्द्रमदो जलदेष्वपु नीलिका ज्योतिरोषधिषु
भूम्यामूषरो नाम ॥ * ॥
"कृत्स्नाङ्गसच्छर्दनं कासः स्तम्भः शैत्यं त्वगादिषु ।
अङ्गेषु शीतपिडकामान्नोदर्दः कफोद्भवे ॥

काले यथास्वं सर्व्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव वा ।
निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता ॥ * ॥
अरुचिश्चाविपाकश्च स्तम्भमालस्यमेव च ।
हृद्दाहश्च विपाकश्च तन्द्रा आलस्यमेव च ॥
वस्त्रिविसर्गविलया दोषाणामप्रवर्त्तनम् ।
लालाप्रसेको हृल्लासः क्षुन्नाशो रसदं सुखम् ॥
यच्च सुप्तं गुरुत्वञ्च गात्राणां बहुमूत्रता ।
न विजीर्णा न चाग्लानिर्ज्वरस्यामस्य लक्षणम् ॥
क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्द्दवम् ।
दोषप्रवृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम् ॥ * ॥
यथास्वलिङ्गं संसर्गे ज्वरसंसर्गजोऽपि वा ।
शिरोऽर्त्तिमूर्च्छावमिदेहदाह-
कण्ठास्यशोषारुचिपर्व्वभेदाः ।
उन्निद्रता संभ्रमरोमहर्षा
जृम्भातिवाक्त्वं पवनात् सपित्तात् ॥ * ॥
तापहान्यरुचिपर्व्वशिरोरुक्-
पीनसश्वसनकासविबन्धाः ।
शीतजाड्यतिमिरभ्रमितन्द्राः
श्लेष्मवातजनितज्वरलिङ्गम् ॥ * ॥
शीतस्तम्भस्वेददाहाव्यवस्था-
तृष्णाकासश्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः ।
मोहस्तन्द्रालिप्ततिक्तास्यता च
ज्ञेयं रूपं श्लेष्मपित्तज्वरस्य ॥ * ॥
सर्व्वजो लक्षणैः सर्व्वैर्दाहोऽत्र च मुहुर्मुहुः ।
तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि ॥
सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा ।
गीतनर्त्तनहास्यादिप्रकृतेहाप्रवर्त्तनम् ॥
साश्रुणी कलुषे रक्ते भग्ने लुलितपक्ष्मणी ।
अक्षिणी पिण्डिकापार्श्वमूर्द्धपर्व्वास्थिरुग्भ्रमः ॥
सस्वनौ सरुजौ कर्णौ महास्वेदोऽति नैव वा ।
परिदग्धा खरा जिह्वा गुरुस्रस्ताङ्गसन्निभा ॥
रक्तपित्तकफे जिह्वा लोचने शिरसोऽतिलुट् ।
कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् ॥
हृद्व्यथा मलसंसर्गः प्रवृत्तिर्वाल्पशोऽति वा ।
स्निग्धास्यता बलभ्रंशः स्वरसादः प्रलापिता ॥
दोषपाकश्चिरात्तन्द्रा प्रततं कण्ठकूजनम् ।
सन्निपातमभिन्यासं तं ब्रूयाच्च हृतौजसम् ॥
वायुना कफरुद्धेन पित्तमन्तःसुपीडितम् ।
यवापितात् सौख्याच्च वह्निर्मार्गं प्रपद्यते ॥
तेन हारिद्रनेत्रत्वं सन्निपातोद्भवे ज्वरे ।
दोषे विरुद्धे नष्टेऽग्नौ सर्व्वसंपूर्णलक्षणः ॥
असाध्यः सोऽन्यथा कृच्छ्रो भवेद्वैकल्पदोऽपि वा ।
अन्यच्च सन्निपातोत्थो यत्र पित्तं पृथक् स्थितम् ॥
त्वचि कोष्ठे च वा दाहं विदधाति पुरोऽनु वा ।
तद्वद्वातकफौ शीतं दाहादिर्दुस्तरः क्रयोः ॥
शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यन्दितशोषिते ।
शीते शान्तेऽल्पके मूर्च्छा मदस्तृष्णा च जायते ॥
दाहादौ पुनरन्ते स्युस्तन्द्राष्टीवमिक्लमाः ॥ * ॥
आगन्तुरभिघाताभिषङ्गशापाभिचारतः ॥
चतुर्द्धा तु क्षतच्छेददाहाद्यैरभिघातजः । * ।
श्रमाच्च तस्मिन् पवनः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ॥
सव्यथाशोफवैवर्ण्यं सरुजं कुरुते ज्वरम् ।

ग्रहावेशौषधिविषक्रोधभीशोककामजः ।
अभिघाताद्यद्वेशात्सिन्न कसाच्छासरोदने ।
शोषशीतस्वने मूर्च्छा शिरोरुक्श्रमस्तु च ॥ *॥
विषान्मूर्च्छातिसारास्यश्यावता दाहहृद्भ्रम ।
क्रोधात् कम्प शिरोरुक् च प्रलापो भयशोकजे॥
कामाद्भ्रमोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीधृतिक्षय ॥
ग्रहार्त्तौ सन्निपातस्य रूपादौ मरुतस्तयो ॥
काम कोपोऽपि पित्तस्य यौ तु शापाभिचारजौ।
सन्निपातज्वरौ घोरौ तावसह्यतमौ मतौ ॥*॥
तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते ।
पूर्व्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटतृड्भ्रमै ॥
सदाहमूर्च्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वर ।
इति ज्वरोऽष्टधा दृष्ट समासाद्द्विविधस्तु स ॥
शारीरो मानस सौम्यस्तीक्ष्णोऽन्तर्बहिराश्रय ।
प्राकृतो वैकृत साध्योऽसाध्य सामो निरामक ॥
पूर्व्वं शरीरे शारीरे तापो मनसि मानसे ।
पवने योगवाहित्वाच्छीत श्लेष्मयुते भवेत् ॥
दाह पित्तयुते मिश्र मिश्रेऽन्त संश्रये पुन ।
ज्वरोऽधिक विकारा स्युरन्त क्षोभो मलग्रह ॥
बहिरेव बहिर्लिंगे तापोऽपि च सुसाधित ।
वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यै प्राकृत क्रमात् ॥
वैकृतोऽन्य सुदु साध्य प्रायश्च प्राकृतोऽनिलात्।
वर्षासु मारुतो दुष्ट पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् ॥
कुर्यात् पित्तञ्च शरदि तस्य चानुबल कफ ।
तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ॥
कफो वसन्ते तमपि वातपित्त भवेदनु ।
बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वर साध्योऽनुपद्रव ॥
सर्व्वथा विकृतिज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृत ।
ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिर्बहुमूत्रता ॥
न प्रवृत्तिर्न विड्जीर्णा न क्षुत् सामज्वराकृति ।
ज्वरवेगोऽधिका तृष्णा प्रलाप श्वसन भ्रम ॥
मलप्रवृत्तिरुत्क्लेश पच्यमानस्य लक्षणम् ॥
जीर्णतामविपर्य्यासात् सप्तरात्रञ्च लङ्घनात् ।
ज्वर पञ्चविध प्रोक्तो मलकालबलाबलात् ॥
प्रायश सन्निपातेन भूयसा तूपदिश्यते ।
सन्तत सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ।
धातुमत्रसकृद्धादिमानसा व्यापिनो मला ॥
सारवन्तस्तमू मच्ची तुल्यद्रव्यादिवर्द्धिता ।
विभिन्नो गुरवस्तद्विपर्य्ययेण रसान्विता ॥
मलस निरर्गलतया ज्वर कुर्यु सुदुःसहम् ।
मल ज्वरोष्मा धातून् वा स शीघ्र चपयेत्तत ॥
स्थानाकारमलान्तो शुद्धाशुद्धोऽपि वा क्रमात् ।
वातपित्तकफै सप्तद्वादशदशवासरान् ।
प्रायोऽनुयाति मर्य्यादा मोक्षाय च वधाय च ।
इत्यग्निवेशस्य मत हारीतस्य पुन स्मृति ॥
द्विगुणा सप्तमी या च नवम्येकादशी तथा ।
एषा त्रिदोषमर्य्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥
शुद्ध्यशुद्धौ ज्वर काल दीर्घमप्यत्र वर्त्तते ।
कृशानां व्याधिमुक्तानां मिथ्याहारादिसेविनाम् ॥
अल्पोऽपि शोषा दुष्टादय्यास्मनगतो बलम् ।
स प्रत्यनीको विषम यस्माद्वृद्धिक्षयान्वित ॥
दोषोऽल्पो ज्वर कुर्य्यादविषमस्पर्शहिमाक ।
दोष प्रवर्त्तते तेषां स्वे काले ज्वरयन् बली ॥
निवर्त्तते पुनश्चैव प्रत्यनीकबलाबल ।
क्षीणदोषे ज्वर सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते ॥
लीनत्वात् कार्श्यवैवर्ण्यजाड्यादीनादधाति स ।
आसन्नविवृतास्यत्वात् स्रोतसां रसवाहिनाम् ॥
आशु सर्व्वस्य वपुषो व्याप्तिदोषो जायते ।
सन्तत सततस्तेन विपरीतो विपर्य्ययात् ॥
विषमो विषमारम्भ क्षयाकालेन सङ्गवान् ।
दोषो रक्ताश्रय प्राय करोति सन्तत ज्वरम् ॥
अहोरात्रस्य सन्धि स्यात् सकृदन्येद्युराश्रित ।
तस्मिन्मांसवहा नाड़ी मेदोनाडी तृतीयके ॥
ग्राही पित्तानिलान्मूर्द्ध्न स्त्रिकस्य कफपित्तत ।
स पृष्ठस्यानिलकफात् स चैकाहान्तर स्मृत ॥
चतुर्थको मलैर्मेदो मज्जास्थ्यन्यतरस्थिते ।
मज्जास्थ्नरेत्यपर प्रभावमनुदर्शयेत् ॥
द्विविध कफेन जङ्घाभ्यां सपूर्व्वं शिरसोऽनिलात्।
अस्थिमज्जस्थ्यगते चातुर्थकविपर्य्यय ॥
त्रिधा त्र्याह ज्वरयति दिनमेकञ्च मुञ्चति ।
बलाबलेन दोषाणामनुचेष्टाग्निजन्मनाम् ॥
पक्वाशयविपर्य्यासात् सप्तरात्रन्तु लङ्घयेत् ।
ज्वर स्यात् मनसस्तद्वत् कर्म्मणश्च तदा तदा ॥
गम्भीरधातुचारित्वात् सन्निपातेन सम्भवात् ।
तुल्यो नृयाश्च दोषाणां दुश्चिकित्स्यश्चतुर्थक ॥
सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरास्थेषु दूराद्दूरतरेषु च ।
दोषो रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पश्चिरेण यत् ॥
याति दहश्च नाशेष सन्तापादीन् करोत्यत ।
क्रमो यत्नेन विच्छिन्न सन्तापो लक्ष्यते ज्वर ॥
विषमो विषमारम्भ क्षयाकालानुसारवान् ।
यथोत्तर मन्दमतिमन्दशक्तिर्यथायथम् ॥
कालेनाप्नोति सदृशान् स रसादींस्तथा तथा ।
दोषो ज्वरयति क्रुद्धश्चिराच्चिरतरेण च ॥ * ॥
भूमौ स्थित जले सिक्त कालमेव प्ररोहति ।
अङ्कुराय यथा बीज दोषबीज भवेत्तथा ॥
वेग कृत्वा विष यद्वत्ताशये नीयते बलम् ।
कुप्यत्याप्तबल भूय काले दोषविष तथा ॥
एव ज्वरा प्रवर्त्तन्ते विषमा सततादय । * ।
उत्क्लेशो गौरव दैन्य भङ्गोऽङ्गानां विजृम्भणम् ॥
अरोचको वमि श्वास सर्व्वस्मिन् रसगे ज्वरे ।
रक्तनिष्ठीवन तृष्णा रूक्षोष्णस्तु पिडकोद्गमम् ॥
दाहरागभ्रममदप्रलापो रक्तसंश्रित ।
तृड्ग्लानिस्पृष्टवर्च्चस्कमन्तर्दाहो भ्रमस्तम ॥
दौर्गन्ध्य गात्रविक्षेपो मांसस्थे मेदसि स्थित ।
स्वेदोऽतितृष्णा वमन दौर्गन्ध्य चासहिष्णुता ॥
प्रलापो ग्लानिररुचिरस्थिगा त्वस्थिभेदनम् ।
शोषप्रवृत्तिरुद्दाह श्वासात्तद्वेपकूजनम् ॥
अन्तर्दाहो बहि शैत्य श्वासो हिक्का च मज्जगे ।
तमसो दर्शन मर्म्मच्छेदन स्तब्धमेढ्रता ॥
शुक्रप्रवृत्तिर्मृत्युश्च जायते शुक्रसंश्रये ।
उत्तरोत्तरदु साध्या पञ्चाद्ये तु विपर्य्यये ॥
प्रलिम्पन्निव गात्राणि घर्म्मेण गौरवेण च ।
मन्दज्वर प्रलापस्तु सशीत स्यात् प्रलेपक ॥
नित्य मन्दज्वरो रूक्ष शीत कृच्छ्रेण गच्छति ।
स्तब्धाङ्ग श्लेष्मभूयिष्ठो भवदङ्गबलाशक ॥ * ॥
हरिद्राभेदवर्णाभस्तद्वल्लेप प्रमेहति ।
स वै हारिद्रको नाम ज्वरभेदोऽन्तक स्मृत ॥
कफवातौ समौ यत्र हीनपित्तस्य दहिन ।
तीक्ष्णोऽथ वा दिवा मन्दो जायते रात्रिजो
ज्वर ॥
दिवाकराभीलवलं व्यायामाच्च विशोषित ।
शरीरे नियतस्थाता ज्वर स्यात् पौर्व्वरात्रिक ।
आमाशये यदा दुष्टे श्लेष्मपित्ते ह्यध स्थित ।
तदार्द्धं शीतल देहे त्वर्द्धं चोष्ण प्रजायते ॥*॥
काये पित्त यदा दुष्ट श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थित ।
उष्णत्व तेन देहस्य शीतत्व करपादयो ॥ * ॥
रसरक्ताश्रय साध्यो मांसमेदोगतश्च य ।
अस्थिमज्जागत कृच्छ्रस्तैस्तै साङ्केतनप्रभ ॥*॥
विसञ्ज्ञो ज्वरवेगार्त्त सक्रोध इव वीक्षते ।
सदोषशब्दञ्च शकृद्द्रव मुञ्चति वेगवत् ॥ * ॥

देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहताप
पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम्।
स्वेद क्षव प्रकृतिगामि मनोऽन्नलिप्सा
कण्डूश्च मूर्द्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ।

इत्यादि महापुराणे गारुडे ज्वरनिदान
समाप्तम् । १५७ अध्याय ॥

अथ ज्वरस्य चिकित्सा ।

धन्वन्तरिरुवाच ।

'ज्वरोऽष्टधा पृथक् द्वन्द्वसङ्घातागन्तुज स्मृत ।
मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरै ।
शृतशीत जल दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ॥१॥
नागर देवकाष्ठञ्च धन्याक बृहतीद्वयम् ।
दद्यात् पाचनक पूर्व्वं ज्वरिताय ज्वरापहम् ॥२॥
आरग्वधाभयामुस्ततिक्ताग्रन्थिकनिर्म्मित ।
कषाय पाचन सामे सशूले च ज्वरे हित ॥३॥
मधूकसारसिन्धूत्थवचोषणकणा समा ।
श्लक्ष्णा पिष्टाम्भसा नस्य कुर्य्यात् संज्ञाप्रबोधनम् ॥४॥
त्रिवृद्विशालापिप्पलीकटुकारग्वधै कृत ।
सक्षारो भेदन क्वाथ पेय सर्व्वज्वरापह ॥५॥
मस्तौषध्यम्लासुस्तचन्दनोशीरधान्यकै ।
क्वाथस्तृतीयक हन्ति शर्करामधुयोजित ॥६॥
अपामार्गजटा कट्यां लोहितै सप्ततन्तुभि ।
बद्धा वारे रवेस्तूर्ण ज्वर हन्ति तृतीयकम् ॥७॥
गङ्गाया उत्तरे कूले अपुत्रस्तापसो मृत ।
तस्मै तिलोदक दद्यान्मुच्यतेऽकाहिको ज्वर ॥८॥
गुडूच्या क्वाथकल्काभ्यां त्रिफलाया वृषस्य च ।
मृद्वीकाया बलायाश्च सिद्धा स्नेहा ज्वर
च्छिद ॥९॥
धात्री शिवा कणा वह्निकाथ सर्वज्वरापहा॥१०॥
ज्वरातिसारहृद्दद्यादौषध प्रवदाम्यत ।
पृश्निपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पलधान्यकै ।
पाठेन्द्रयवभूनिम्बमुस्तपर्पटका शृता ।
जयन्त्यामसतीसारज्वर दद्यान्महौषधा ॥११॥
नागरातिविषामुस्तभूनिम्बामृतवत्सकै ।
सर्व्वज्वरहर क्वाथ सर्व्वातीसारनाशन ॥१२॥
मुस्तपर्पटकोदीच्यमुस्तचन्दनं मध ।

शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका ॥
बलाश्वदंष्ट्राविल्वानि पाठा नागरधान्यकम् ।
एतदाहारसंयोगे हितं सर्व्वातिसारिणाम् ॥१३
बिल्वचूताम्रनिर्य्यूषः खण्डं मध्वतिसारनुत् ॥१४॥
अतीसारे हितस्तद्वत् कुटजलकफलान्वितः ॥१५॥
वत्सकातिविषाविल्ववालाकन्दकषायकः ।
सविश्व आमशूलाढ्ये ह्यतीसारे सशोणिते ॥"१६
इति गारुडे १७४ अध्यायः ॥

अपि च ।
"हस्तवद्धं पलाशस्य अपामार्गस्य वा हर ! ।
मूलं सर्व्वज्वरहरं भूतप्रेतादिनुद्भवेत् ॥ १७ ॥
पीतं वृश्चिकमूलन्तु पर्य्युषितजलेन वै ।
साहं विनाशयेद्दाहज्वरञ्च परमेश्वर ! ॥ १८ ॥
शिवायाश्चैव तद्वद् भवेदैकाहिकादिनुत् ।१६।
एतत् सकाञ्जिकं पीतं रक्तकुष्ठज्वरादिनुत् ॥"२०
इति तत्रैव १६३ अध्यायः ॥

"वचा त्रिकटुकञ्चैव करञ्जं देवदारु च ।
माञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटुगोमूत्रेणावघर्षितम् ।
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तनं तथा ॥
अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शासनम् ॥२१
अभयामलकद्राक्षा: पाठा चैव विभीतकम् ।
शर्करा च समञ्चैव जग्धं ज्वरहरं भवेत् ॥"२२
इति च गारुडे १६६ अध्यायः ॥ * ॥

वैद्यकमते शिवज्वरस्योत्पत्तिर्यथा,—
"दह्यमानसंक्रुद्धरुद्रनिश्वाससम्भवः ।
ज्वरोऽष्टधा पृथग्द्वन्द्वसंघातागन्तुजः स्मृतः ॥"
तस्य विप्रकृष्टकारणकथनपूर्व्विका सम्प्राप्तिर्यथा,
"मिथ्याहारविहारस्य दोषा ह्यामाशयाश्रयाः ।
वहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदाः स्यू रसानुगाः ॥"
तस्य सामान्यलक्षणं यथा,—
"स्वेदावरोधः सन्तापः सर्व्वाङ्गग्रहणन्तथा ।
युगपद्यत्र रोगे तु स ज्वरो व्यपदिश्यते ॥" * ॥
तस्य पूर्व्वरूपं यथा,—
"श्रमोऽरतिर्व्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः ।
इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु ।
जृम्भाङ्गमर्द्दो गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
अप्रहर्षश्च शीतञ्च भवत्युत्पत्स्यति ज्वरे ॥" * ॥
सन्ततादिज्वराणां प्रति नियतदूष्या धातवो यथा,
"सन्ततं रसरक्तस्थः सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः ।
मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि त्वस्थिमज्जगतः पुनः ॥
कुर्य्याच्चातुर्थकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् ।
सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥
सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात् सन्ततः स निगद्यते ।
अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्त्तते ॥
अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्र एककालं प्रवर्त्तते ।
तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः ॥
केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम् ।
कफपित्तात्त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः ॥
वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ।
चातर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ॥
जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्व्वं शिरस्तोऽनिलसम्भवः ।
विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थकविपर्य्ययः ॥
मध्ये अहनी ज्वरयत्यादावन्ते च मुञ्चति ॥" * ॥
वातबलासकज्वरो यथा,—
"नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शूनकस्तेन सीदति ।
स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी ॥"
विषमज्वरविशेषाः ।
"विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते ।
तेनार्द्धं शीतलं देहे चार्द्धमुष्णं प्रजायते ॥" * ॥
शीतपूर्व्वो ज्वरो यथा,—
"त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे ।
तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ॥"
दाहपूर्व्वो ज्वरो यथा,—
"करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ।
तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः ॥
द्वावेतौ दाहशीतादौ ज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ ।
दाहपूर्व्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमश्च सः ॥"
उक्तवातादिज्वराणां धातुविशेषदूष्यतया अधिकलक्षणानि यथा,—
"गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं छर्द्द्यरोचकौ ।
रसस्थे तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यञ्चास्योपजायते ॥ १ ॥
रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्द्दनविभ्रमौ ।
प्रलापः पिड़का तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥२
पिण्डिकोद्वेष्टनं तृष्णासृष्टमूत्रपुरीषता ।
उष्मान्तर्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ॥३
भृशं स्वेदस्तृषा मूर्च्छा प्रलापश्छर्द्दिरेव च ।
दौर्गन्ध्यारोचकौ ग्लानिर्मेदःस्थे चासहिष्णुता ॥४
भेदोऽस्थ्नां कूजनं श्वासो विरेकश्छर्द्दिरेव च ।
विक्षेपणञ्च गात्राणामेतदस्थिगते ज्वरे ॥ ५ ॥
तमःप्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा ।
अन्तर्दाहो महाश्वासो मर्म्मच्छेदश्च मज्जगे ॥६॥
मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ।
शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥"७
अथ वैद्यकमते सामान्यतो ज्वरस्य चिकित्सामाह ।
"अंशांशं यत्र दोषाणां विवेक्तुं नैव शक्नुयात् ।
साधारणीं क्रियान्तत्र विदधीत चिकित्सकः ॥
सामान्यतो ज्वरी पूर्व्वं निर्व्वाते निलये वसेत् ।
निर्व्वातमायुषो वृद्धिमारोग्यं कुरुते यतः ॥
बलनस्यानिलतृषा स्वेदमूर्च्छाश्रमापहः ॥
सालवृन्तभवो वातस्त्रिदोषशमनो मतः ॥
वंशव्यजनजः सोष्णो रक्तपित्तप्रकोपणः ।
चामरो वस्त्रसंभूतो मायूरो वेत्रजस्तथा ॥
एते दोषजिता वाताः स्निग्धा हृद्याः सुपूजिताः ।
नवज्वरी भवेद्यत्नाद्गुरुण्यावसनावृतः ।
यथर्त्तुमुष्णं पानीयं पिबेत् किञ्चिन्निवारयन् ॥
विनापि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव निवर्त्तते ।
न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि ॥" * ।
ततो ज्वरे वर्ज्जनीयान्याह सुश्रुतः ।
"परिषेकान् प्रदेहांश्च स्नेहान् संशोधनानि च ।
दिवास्वप्नं व्यवायञ्च व्यायामं शिशिरं जलम् ॥
क्रोधप्रवातभोज्यानि वर्ज्जयेत्तरुणज्वरी ॥"
परिषेकः स्नानादिः । प्रदेहो अनुलेपनाभ्यङ्गादिः । स्नेहान् पाने निषिद्धान् ॥ * ॥
निषिद्धानिषेधाद्दोषमाह ।
"शोषं छर्द्दिं मदं मूर्च्छां भ्रमं तृष्णामरोचकम् ।
प्राप्नोत्युपद्रवानेतान् परिषेकादिसेवनात् ॥"
आदिशब्देन प्रदेहादयो गृह्यन्ते ॥ * ॥
हारीतेन प्रत्येकं दूषणमुक्तम् ।
"व्यायामाज्ज्वरसंवृद्धिर्व्यवायात् स्तम्भमूर्च्छनम् ।
स्नानाच्च स्वेदमानात्तु मूर्च्छा छर्द्दिमदोऽरुचिः ॥
गुर्व्वन्नभोजनात् स्नानाद्विष्टम्भो दोषकोपनम् ।
अवसादः स्वरस्य श्रोतसां चाप्रवर्त्तनम् ॥"
स्मृतिरिति व्यवायादित्यत्र सम्बध्यते । स्नानात् दिवास्वापात् ॥ * ॥ अन्यच्च वर्ज्जयेत् ।
"सज्वरो ज्वरमुक्तो वा विदाहीनि गुरूणि च ।
असात्म्यान्यन्नपानानि विरुद्धाध्यशनानि च ॥
व्यायाममतिचेष्टाञ्चाभ्यङ्गं स्नानञ्च वर्ज्जयेत् ।
तेन ज्वरः शमं याति न शान्तश्च पुनर्भवेत् ॥
ज्वरी लङ्घनं कुर्य्यादिति चरकः वाग्भटश्च ।"
"आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गं पिधापयन् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥"
अस्यायमर्थः ।"यतो हेतोः आमाशयस्थो दोषो वातपित्तश्लेष्मरूपः स्वहेतुदुष्टः अग्निं हत्वा आच्छाद्य सामः अपक्वाहाररसहितो मार्गं रसमार्गं पिधापयन् । अत्रापिवादर्द्धतावपि स्रोतोरीन् । तेन पिदधदित्यर्थः । ज्वरं करोति तस्माद्धेतोर्ज्वरी लङ्घनमाचरेदित्यर्थः ॥ * ॥
"त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत् समीक्ष्य प्रयोजयेत् ।
दोषेऽल्पे लङ्घनं पथ्यं मध्ये लङ्घनपाचनम् ।
प्रभूते शोधनं तच्च मूलादुन्मूलयेन्मलान् ॥"
चरकश्च ।
"तरुणन्तु ज्वरं पूर्व्वं लङ्घनेन क्षयं नयेत् ।
आमदोषमलिङ्गाद्या लङ्घयेत यथाविधि ॥"
अन्यच्च ।
"ज्वरादौ लङ्घनं कुर्य्यात् ज्वरमध्ये तु पाचनम् ।
ज्वरान्ते रेचनं कुर्य्यात् कोष्ठशुद्ध्यै यथाबलम् ॥
दोषप्रशमनाकाङ्क्षी: सन्तुष्टाय च ।
लङ्घितश्चाल्पदोषश्च यवागूपानमाचरेत् ।
शालिषष्टिकमुद्गानां यूषं वा प्रक्रमाहरेत् ।
मध्यकोलेन संसिद्धा यवागूर्म्मध्यलङ्घने ॥
अतिलङ्घितश्च तं दृष्ट्वा तस्य सन्तर्पणं हितम् ।
द्राक्षादाडिमखर्ज्जूरप्रियालैः सपरूषकैः ॥
तर्पणार्थं तु कर्त्तव्यं तर्पणं ज्वरशान्तये ॥"
अत्र लङ्घनशब्देनानशनमुच्यते । यत आह सुश्रुतः ।
"आनद्धस्तिमितैर्दोषैर्यावन्तं कालमातुरः ।
तावत्तनशनं कुर्य्यात्ततः संसर्गमाचरेत् ॥"
आनद्धस्तिमितैर्दोषैर्निश्चलैर्दोषैः सम्बद्धः ।
संसर्गं औषधान्नादिप्रसङ्गम् ॥ * ॥
यत्तु चरक आह ।
"चतःप्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ
पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ॥'
चतुःप्रकारा संशुद्धिः वमनविरेचनानिरूहवस्ति-

शिरोविरेचनानि । न त्वनुवासनं तस्य बृंहणत्वात् । अत्र लङ्घनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तथा च सुश्रुतः ।
"शरीरलाघवकरं यद्द्रव्यं कर्म्म वा पुनः ।
तल्लङ्घनमिति ज्ञेयं बृंहणन्तु पृथग्विधम् ॥
लङ्घनात् कर्षणादन्यत् शरीरपोषकमित्यर्थः ॥*॥
ननु आमहस्तिभिर्दोषैरित्यादिपूर्व्वोक्तसुश्रुतवचनात् सामान्यतो ज्वरिणां यथाशक्त्यल्पं लङ्घनं क्रियते तथा चतुःप्रकारा संशुद्धिरित्यादिचरकवचनात् सम्यग्लङ्घनं सर्व्वज्वरिभिः कथं न क्रियते । सत्योच्यते । वमनादिकमवस्थाविशेषेषु क्रियते न तु सर्व्वज्वरेषु । तथा च सुश्रुतः ।
'सोत्क्लेशे बलिने देयं वमनं श्लैष्मिके ज्वरे ।
पित्तप्राये विरेकस्तु कार्य्यः प्रशिथिलाशये ॥'
प्रशिथिलाशये अत्र श्लोकस्य वैपरीत्ये तेन गूढाशये इत्यर्थः ॥*॥
'सरुग्बद्धानिले कार्य्यं सोदावर्त्ते निरूहणम् ।
कफाभिपन्ने शिरसि कार्य्यं मूर्द्धविरेचनम् ॥'
अपि च । सर्व्वज्वरिभिः पिपासानिग्रहश्च न कार्य्यः । यत आह हारीतः ।
'तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यः प्राणविनाशिनी ।
तस्माद्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणम् ॥
अतोऽवस्थाविशेष एव पिपासासहनम् ॥*॥
ज्वरिभिर्म्मारुतसेवनं न कार्य्यम् सुश्रुतेन प्रवातसेवनस्य सर्व्वथा निषिद्धत्वात् अतो मारुतसेवनमवस्थाविशेष एव युक्तम् । आतपसेवनमप्यवस्थाविशेष एव सङ्गतम् ॥*॥
लङ्घनाम्बुयवागूभिर्यदा दोषो न पच्यते ।
तदा तं मुखवैरस्यतृष्णारोचकनाशनैः ।
ज्वरघ्नैः पाचनहृद्यैः कषायैः समुपाचरेत् ॥"
इत्यत्र लङ्घनपाचनयोः स्फुट एव भेदः । पाचनमपि न काम्यत्वस्यानिषिद्धत्वात् । अवस्थाविशेषे पुनः पार्श्वपरिवर्त्तनादिरूपः सोऽपि कार्य्यः । तत्राद्यश्चतुःप्रकारा संशुद्धिरित्यादिप्रोक्तं लङ्घनं कर्षणरूपं धर्षति निरामम् ॥
अवस्थाकल्पस्य लङ्घनस्य फलमाह ।
'लङ्घनेन क्षयं नीते [illegible] समुपतिष्ठते ।
विज्वरत्वं लघुत्वञ्च क्षुच्चैवास्योपजायते ॥
लङ्घनं [illegible] प्रकुर्य्यात् [illegible] ।
यत आह
"आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्ज्जितः पचति । धातून् [illegible] आत्मान्तकदाय [illegible] । यथाक्रमं [illegible] । [illegible] तनुत्वम् । [illegible] कापरी [illegible] ॥*॥
अन्यच्चाह सुश्रुतः ।
'अवशिष्टेनौषधेनापि दोषपाचनम् ।
[illegible] कार्य्यं [illegible] ॥
[illegible] तस्य ज्वरिणः ।
[illegible] । यदि लङ्घनेनाल्पाल्पा ।
मुखशोषादीनाम् रसस्य यत् प्रकृतत्वं तच्च रुचिः शोभा । रुचिः स्त्री दीप्तौ शोभायामभिलाषयोरिति मेदिनीकारः ॥*॥ सम्प्रति कृतस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह ।
'वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।
हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते ॥
स्वेदे जाते रुचौ चापि क्षुत्पिपासासहोदये ।
कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥'
हृदयस्य शुद्धिरनवरोधः । उद्गारशुद्धिः सधूमाम्लोद्गाराभावः । कण्ठस्य शुद्धिः कफाद्यलिप्तत्वम् । आस्यशुद्धिः मुखस्य प्रकृतरसत्वम् । तन्द्राक्लमे तन्द्रा क्लमः तस्मिन् । तन्द्रा निद्रावत् । क्लमोऽत्र ग्लानिः । क्षुत्पिपासासहोदये क्षुत्पिपासाभ्यां सह युगपदुदये । अन्तरात्मनि मनसि । एतानि लक्षणानि मिलितान्येव सम्यक् कृतं लङ्घनं बोधयन्ति । न तु प्रत्येकम् ॥*॥
हीनस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह ।
"कफोत्क्लेशः सहृल्लासः ष्ठीवनञ्च मुहुर्म्मुहुः ।
कण्ठास्यहृदयाशुद्धिस्तन्द्रा स्याद्धीनलङ्घने ॥
कफोत्क्लेशः कफस्य वमनायोपस्थितिः ।"
हृल्लासः हृदयात् कफनिर्गमः ॥*॥
अतिशयितस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह ।
पर्व्वभेदोऽङ्गमर्द्दश्च कासः शोषो मुखस्य च ।
क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्ब्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥
मनसः सम्भ्रमोऽभीक्ष्णमूर्द्ध्ववातस्तमो हृदि ।
देहाग्निबलनाशश्च लङ्घनेऽति कृते भवेत् ॥
दौर्ब्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः कर्णनेत्रयोः स्वविषयग्रहणासामर्थ्यम् । मनसः सम्भ्रमः भ्रान्तिः । ऊर्द्ध्ववातः उद्गारबाहुल्यम् । हृदि तमः अन्धकारप्रविष्टस्येव ज्ञानम् ॥*॥ बलं रक्षन् लङ्घनं कारयेदित्याह ।
'बलाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ।
बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः ॥'
अयमर्थः । एनं ज्वरिणं बलविरोधिना अनतिबलक्षयकारिणा लङ्घनेन उपपादयेत् उपचरेत् । कुत इति चेत्तत्राह । यदर्थ इति । यस्मै आरोग्याय अयं क्रियाक्रमः चिकित्सोपक्रमः । तत् आरोग्यं बलाधिष्ठानं बलाश्रयमित्यर्थः ॥*॥
कस्यचिन्नवज्वरस्य निषेधमाह सुश्रुतः ।
तद्धि मारुतक्षयाज्जुष्टशोषभ्रमान्विते ।
न कार्य्यं गर्भिणीबालवृद्धदुर्ब्बलभीरुभिः ।
न चाध्वश्रमक्रोधकामशोकभयज्वरे ।
तत्र अनशनं उक्तमारुतयुक्तैर्ज्वरिभिः न कार्य्यम् । मारुतोऽत्र निरामो बोध्यः । सामे तु मारुते लङ्घनं कार्य्यमेव । यत आह तन्त्रान्तरे ।
'अवश्यमेव कुर्व्वीत ज्वरे सामे समीरणे ।
लङ्घनं स्वामपाकार्थं न तद्वद्बहु यथा कफे ।
तद्वत् आमपाकार्थम् । अत एवोक्तम् ।
कफपित्ते द्रवं धातुं सहते लङ्घनं बहु ।
आत्मद्रवाद्दुर्म्मपि वायुर्न सहते चलम् ।"*॥
आमस्य लक्षणमाह ।
"आहारस्य रसः सारो यो न पक्वोऽग्निलाघवात् ।
आमसंज्ञां स लभते बहुव्याधिसमाश्रयः ॥"
तन्त्रान्तरे ।
'आममन्नरसं केचित् केचित्तु मलसञ्चयम् ।
प्रथमां दोषदुष्टिं वा केचिदामं प्रचक्षते ॥'
अन्यच्च ।
'अविपक्वमसंयुक्तं दुर्गन्धं बहुपिच्छिलम् ।
सदनं सर्व्वगात्राणामाम इत्यभिशब्दितः ॥
तेनामेन समायुक्ता दोषा दूष्याश्च तादृशाः ।
तदुद्भवा आमयाश्च सामा इति बुधैः स्मृताः ॥"
अत्र सामस्य वातस्य लक्षणमाह ।
"वायुः सामो विबन्धाग्निसादतन्द्रान्त्रकूजनैः ।
वेदनाशोथनिस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि पीडयेत् ॥
विचरेद्युगपच्चापि गृह्णाति कुपितो भृशम् ।
स्नेहाद्यैर्वृद्धिमायाति मेघस्योदये निशि ॥"
विचरेद्युगपद्गात्रमेककालं विचरेत् । कुपितः सामो वायुः भृशमतिशयेन गृह्णाति गृह्णातीत्यर्थः ॥*॥ तस्यैव निरामस्य लक्षणमाह ।
'निरामो विशदो रूक्षो निर्व्विबन्धोऽल्पवेदनः ।
विपरीतगुणैः शान्तिं स्निग्धैर्य्याति विशेषतः ॥*॥
अत्र प्रसङ्गात् सामस्य पित्तस्य लक्षणमाह ।
पित्तं सामं भवेदम्लं दुर्गन्धि हरितं गुरु ।
अम्लीकाकण्ठहृद्दाहकरं श्यावं तथा स्थिरम् ॥
अम्लीका अम्लितुकी इति लोके ॥*॥
तस्य निरामस्य लक्षणमाह ।
'निरामं पीतमात्यम्लमनुष्णं कटुकं सरम् ।
दुर्गन्धि रुचिकृद्वह्निबलवर्द्धनमीरितम् ॥
अथ सामस्य कफस्य लक्षणमाह ।
'आविलस्तन्तुलः स्त्यानः कण्ठदेशेऽवतिष्ठते ।
सामो बलासो दुर्गन्धः क्षुदुद्गारविघातकृत् ॥
सशब्दः सघृतः ॥
तस्य निरामस्य लक्षणमाह ।
"फेनिलो निरामो निर्गन्धः पिच्छलाङ्कुरवानपि ।
भवेत् स पिच्छिलः पाण्डुरोऽच्छो वैरस्यनाशकृत् ॥"
अथ सामस्य व्याधेर्लक्षणमाह ।
"आलस्यतन्द्राहृदयाविशुद्धि-
दोषाप्रवृत्त्याविकलस्वनाभिः ।
गुरूदरत्वारुचिसंयुताभिः
सामान्वितं व्याधिमुदाहरन्ति ॥
आमं जयेल्लङ्घनकोलपथ्या-
लघुसर्पीऽनतिलङ्घनैः ।
विरूक्षणस्वेदनपाचनैश्च
सद्योधनैर्वह्निमथस्तथैव ॥
तद्धि मारुतक्षयाज्जुष्ट्यादिभिः क्षयादि निराम एव निषिद्धा तेन निरामज्वरादिना लङ्घनं न कार्य्यम् । सामावस्थायां लङ्घनं कार्य्यमेव । तथा शुक्लशोषभ्रमादिभिर्निराम एव निषिद्धम् । सामावस्थायां तथाप्युक्तं कार्य्यमेव । गर्भिण्यादिभिरपि निरामैरेव लङ्घनं न कार्य्यम् । सामैस्तु तैरपि लङ्घनं कार्य्यमेव । यतो भावप्रकाशे । वातजे ज्वरे लङ्घनं न कार्य्यम् । ज्वरे लङ्घनेऽपि चर्य्यं विवेचयितुमाह सुश्रुतः ।

तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति।
अतः सर्व्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वारयेत् ॥
हारीतश्च ।
तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यःप्राणविनाशिनी ।
तस्माद्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणम् ॥
अपथ्यं पेयमपि जलं ज्वरी किञ्चिन्निवारयन्
पिबेद्यत आह सुश्रुत एव ।
जीवनं जीविनां जीवो जगत् सर्व्वन्तु तन्मयम् ।
अतोऽत्यन्ततया सुश्रो न क्वचिद्वारि वारयेत् ॥
जीवनं जलम् ॥ किञ्चित्तु वारयेदेव । तथा च ।
ज्वरे नेत्रामये कोष्ठे मन्देऽग्नावुदरे तथा ।
अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ क्षये ॥
व्रणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत् ॥
प्रसेके मुखप्रसेके । मन्दमाचरेत् अल्पं पिबेत् ।
यत आह ।
"अतियोगेन सलिलं तृष्यतोऽपि प्रयोजितम् ।
प्रयाति श्लेष्मपित्तत्वं ज्वरितस्य विशेषतः ॥१॥
तत्र जलं ज्वरी शीतलं न पिबेदित्याह सुश्रुतः ।
नवज्वरे प्रतिश्याये पार्श्वशूले गलग्रहे ।
सद्यःशुद्धौ तथाध्माने व्याधौ वातकफोद्भवे ॥
अरुचिग्रहणीगुल्मश्वासकासेषु विद्रधौ ।
हिक्कायां स्नेहपाने च शीतं वारि विवर्ज्जयेत् ॥"
अन्यच्च स एव ।
"सेव्यमानेन शीतेन ज्वरस्तोयेन वर्द्धते ।"
अत्र शीतं जलमक्वथितं निषिद्धम् । तथा सति
क्वथितं शास्त्रं आयातम् ॥ तत्र क्वथितस्य विधि-
र्गुणाश्च ।
"क्वाथ्यमानन्तु निर्व्वेगं निष्फेनं निर्म्मलञ्च यत् ।
तत्तोयं क्वथितं ज्ञेयं दोषघ्नं पाचनं लघु ॥
निर्व्वेगं शनैः ॥ क्वथितस्य विषयानाह सुश्रुतः ।
"वातश्लेष्मज्वरार्त्ताय हितमुष्णाम्बु तृष्यते ।
दीपनं स्यात् कफच्छेदि वातपित्तानुलोमनम् ॥
तद्धि मार्द्दवकृद्दोषस्रोतसां शीतमन्यथा ॥"
वाग्भटश्च ।
"तृष्णायां प्राप्तमुष्णाम्बु पिबेद्वातकफज्वरे ।
तत् कफं विलयं नीत्वा तृष्णामाशु निवर्त्तयेत् ॥
उदीर्य्य चाग्निं स्रोतांसि मृदूकृत्य विशो-
धयेत् ।
वातपित्तकफस्वेदशकृन्मूत्राणि सारयेत् ॥" * ॥
अथोष्णोदकस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"क्वाथ्यमानन्तु निर्व्वेगं निष्फेनं निर्म्मलं तथा ।
अर्द्धावशिष्टं यत्तोयं तदुष्णोदकमुच्यते ॥
ज्वरकासकफश्वासवातपित्तामभेदसाम् ।
नाशनं वस्तिसंशोधि पथ्यमुष्णोदकं सदा ॥*॥"
अथर्त्तुभेदे जलस्य पाकभेदः ।
"त्रिपादशेषं सलिलं ग्रीष्मे शरदि शस्यते ।
हिमेऽर्द्धशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्तयोः ॥"*॥
अन्ये तु ।
"निदाघे त्वर्द्धपादोनं पादहीनन्तु शारदम् ।
शिशिरे च वसन्ते च हिमे चार्द्धावशेषितम् ॥
अष्टमांशावशेषन्तु वारि वर्षासु शस्यते ।
इति केचिद्बुधाः प्राहुर्ज्ज्वटाहसदर्शनात् ॥"

केचित्तु ।
"वसुष्वङ्गेषु बाणेषु वेदेषु त्रिषु पच्यते ।
एकभागावशेषं स्यादम्बु वर्षादिषु क्रमात् ॥"
अत्र दोषाणां यथोल्बणता हीनता वा तथा
व्यवस्था कल्पनीया ॥
"तत् पादहीनं पित्तघ्नमर्द्धहीनन्तु वातनुत् ।
त्रिपादहीनं श्लेष्मघ्नं संग्राह्यग्निप्रदं लघु ॥" * ॥
त्रिपादहीनस्य तन्त्रान्तरे आरोग्याम्बुसंज्ञा ।
तस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"पादशेषन्तु यत्तोयमारोग्याम्बु तदुच्यते ।
आरोग्याम्बु सदा पथ्यं कासश्वासकफापहम् ॥
सद्यो ज्वरहरं ग्राहि दीपनं पाचनं लघु ।
आनाहपाण्डुशूलार्शोगुल्मशोथोदरापहम् ॥"
अथर्त्तुभेदे जलस्य ग्रहणाय देशभेदः ।
"हेमन्ते शिशिरे चाम्बु सारसं वा तडागजम् ।
वसन्तग्रीष्मयोः कौपं वाप्यं वा नैर्झरं हितम् ॥
नादेयं वारि नादेयं वसन्तग्रीष्मयोर्बुधैः ।
विषवत् पत्रपुष्पादिदुष्टं निर्झरयोगतः ॥
औद्भिदं चान्तरीक्षं वा कौपं प्रावृषि चोत्तमम् ।
शस्तं शरदि नादेयं नीरमंशूदकं परम् ॥
दिवा रविकरैर्जुष्टं शीतं शीतकरैर्निशि ॥
ज्ञेयमंशूदकं नाम स्निग्धं दोषत्रयापहम् ।
अनभिष्यन्दि निर्द्दोषमान्तरीक्षजलोपमम् ॥
बल्यं रसायनं मेध्यं शीतं लघु सुधासमम् ।"
अन्यच्च ।
"शरद्यगस्त्योदयादखिलं सलिलं हितम् ।
वृद्धसुश्रुतश्च ।
"कार्त्तिके मार्गशीर्षे च पयोमात्रं प्रशस्यते ॥"
यथर्त्तुपक्वमपि जलं विषयविशेषे शीतलं पिबे-
दित्याह सुश्रुतः ।
"दाहातिसारपित्तास्रमूर्च्छामद्यविषार्त्तिषु ।
मूत्रकृच्छ्रे पाण्डुरोगे तृष्णाच्छर्द्दिभ्रमेषु च ॥
मद्यपानात् समुद्भूते रोगे पित्तोत्थिते तथा ।
सन्निपातसमुत्थे च शृतं शीतं प्रशस्यते ॥"
क्वथितस्य जलस्य शीतलकरणविशेषे गुण-
विशेषमाह सुश्रुतः ।
"शृताम्बु तत्त्रिदोषघ्नं यदन्तर्व्वाष्पशीतलम् ।
अरूक्षमनभिष्यन्दि सलिलं ज्वरघ्नलघु ॥
धारापातेन विष्टम्भि दुर्ज्जरं पवनाहतम् ॥
अन्तर्व्वाष्पशीतलं पिहितमेव शीतलम् ।
अत्रापरेऽपि विशेषाः ।
"दिवा शृतं पयो रात्रौ गुरुतामधिगच्छति ।
रात्रौ शृतं दिवा पीतं गुरुत्वमधिगच्छति ॥
तत्तु पर्य्युषितं वह्निगुणभ्रष्टं त्रिदोषकृत् ।
गुर्व्वम्लपाकं विष्टम्भि सर्व्वरोगेषु निन्दितम् ॥
शृतं शीतं पुनस्तप्तं तोयं विषसमं भवेत् ।
निर्य्यूहोऽपि तथा शीतः पुनस्तप्तो विषोपमः ॥"
रात्रौ तूष्णोदकस्य लक्षणमन्यदाह ।
"अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा ।
अथवा क्वथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत् ॥"
तस्य गुणाः ।
"श्लेष्मानिलामदोषघ्नं दीपनं वस्तिशोधनम्।

श्वासकासज्वरहरं पीतमुष्णोदकं निशि ॥"
अन्यच्च ।
"भिनत्ति श्लेष्मसङ्घातं मारुतं चापकर्षति ।
अजीर्णं जरयत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि ॥"
रात्रावुष्णोदकस्य तप्तमेव पिबेदित्याह ।
"उष्णं तदग्निजननं लघ्वच्छं वस्तिशोधनम् ।
पार्श्वरुक्पीनसाध्मानहिक्कानिलकफापहम् ॥
शस्तं तृट्श्वासशूलेषु सद्यःशुद्धौ नवज्वरे ॥"
विषयविशेषे त्वाममेव जलं शीतलं पिबेदित्याह
सुश्रुतः ।
"मूर्च्छापित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ।
भ्रमश्रमपरीतेषु तमके वमथौ तथा ॥
ऊर्द्धगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते ॥"
धूमोद्गारेऽविदग्धेऽन्ने शोषे च मुखकण्ठयोः ।
शीतमम्भः आममेव न तु क्वथितम् । क्वथितन्तु
शीतं दाहादिषु यदुक्तं तत् सज्वरेषु । विज्वरेषु
तु दाहादिष्वामं शीतं प्रशस्यते इति भेदः ॥*॥
आमादिजलानां जठराग्निना पाककालावधि-
माह ।
"आमं जलं पाकमुपैति यामं
पक्वं पुनः शीतलमर्द्धयामम् ।
पक्वं तदुष्णञ्च ततोऽर्द्धकालं
कालात्ययः पीतजलस्य पाके ॥
पित्तमद्यविषोत्थेषु तिक्तकैः शृतशीतलम् ॥"
जलं हितमिति शेषः ॥ * ॥ तिक्तानि बहुलानि
तेभ्यो निर्धार्य्य योगमाह सुश्रुतः ।
"मुस्तपर्पटकोदीच्यघनाख्योशीरचन्दनैः ।
शृतं शीतं जलं दद्यात् तृड्दाहज्वरशान्तये ॥"
छत्राच धान्यकम् । यत आह निघण्टौ धन्व-
न्तरिः । कुस्तुम्बुरुः स्वर्णिकारा छत्रा धान्यं
वितुन्नकमित्यादि । तद्गुणाश्च ।
"धान्यकं दीपनं रुच्यं पाचनं स्वादुपाकि च ।
दोषत्रयतृषादाहश्वासकासज्वरप्रणुदित्यादि ॥"
चक्रदत्तवङ्गसेनवृन्दादयः छत्रास्थाने नागरं
पठन्ति । तद्यथा,—
"मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैरिति ।
नागरं कटुकमपि नात्र पित्तजनकं मधुरपाकि-
त्वादिति तेषामभिप्रायः । नागरं नागरमुस्तक
इति केचित् । क्वचिदेकदेशेन समुदायोऽव-
गम्यते । यथा भीमो भीमसेन इति । तीसटे तु
नागरस्थाने पद्मकम् ॥ * ॥ एतस्य प्रक्रिया ।
चन्दनैरित्यत्र सहार्थे तृतीया । तेन मुस्ता-
दिभिः षड्भिरामैरेव चूर्णैः सहितं जलं शृतं
जलमेव केवलं यथर्त्तुपक्वं पश्चात्तच्छीतलीकृतं
दद्यात् । तथा च वङ्गसेनः ।
यदम्बु शृतशीतासु षडङ्गादि प्रयुज्यते ।
कर्षमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रास्थिकेऽम्भसि ॥
अस्यायमर्थः । यत् हेतोः । अप्सु जलेषु ।
शृतशीतासु शृतासु केवलास्वेव यथर्त्तुपक्वासु ।
शीतासु शीतलीकृतासु । षडङ्गादि द्रव्यं प्रयु-
ज्यते । आममेव संक्षुद्य जले स्थाप्यते । ततः
प्रक्षेप्यत्वात् कर्षमात्रं द्रव्यं समुदितं षडङ्गादि

प्राशयेत्तेऽभिमि प्रस्थमार्द्धे क्वथितशीतले जले लेहं पाययेत। अतएव षड़ङ्गमभिधाय षडङ्ग पानीयमिति वङ्गसेनादिभिरुक्तम्। अस्मिन् पक्षे चन्दनं श्वेत ग्राह्य न तु रक्तम्। तत् कषायलेपयोरेव प्रयोक्तुमुक्तम्। यत आह कषायलेपयो प्रायो युज्यते रक्तचन्दनमिति। षड़ङ्गपानीयमिदम् ॥ * ॥ षड़ङ्गादे: पाने तु विधातव्या प्रक्रिया भिन्ना तामाह चक्रस्त।
कर्षमात्रमिह द्रव्य ग्राहयेत् प्रास्थिकेऽम्भसि।
अर्द्धसृत प्रयोक्तव्य पाने पेयादिसन्निधौ ॥
आदिशब्देन यूषयवागूविलेपिभक्तानि गृह्यन्ते ॥*
पानप्रक्रियां शार्ङ्गधरोऽप्यनेनामैवाह।
सुस द्रव्य पल ग्राह्य चतु षष्टिपले जले।
अङ्घ्रिशिष्टन्तु तद्देय पाने पयादिसन्निधौ ॥
पानप्रयोगश्च षडङ्गमुक्तवान्। अस्मिन् पक्षे चन्दन रक्त ग्राह्यम्। कषायलेपयो प्रायो युज्यते रक्तचन्दनमिति वचनात् ॥ * ॥
अथ रक्तचन्दनस्य गुणा।
लघु रक्त हिम स्वादु च्छर्द्दितृष्णाम्रपित्तजित्।
तिक्त नेत्रहित वृष्य ज्वरव्रणविषापहम् ॥
षडङ्गादि प्रयुज्यते इत्यादि शब्देन वक्ष्यमाणा योगा उच्यन्ते। ते यथा —
श्रीपर्णीचन्दनोशीरपरूषकमधूकजम्।
पान पित्तज्वर हन्याच्छ्रीरवाद्य सशर्करम् ॥
अत्र श्रीपर्णीपरूषकयो फले ग्राह्ये। मधूकस्य तु पुष्पम्। अन्यच्च।
हन्यात सयष्टीमधुक सशैवालोत्पलपूर्वकम्।
पान घृत हिम किंवा सोत्पल शर्करायुतम् ॥
हन्यात पित्तज्वरमिति शेष। उत्पलमत्र कमलमित्यादि।
दिवास्वाप न कुर्वीत यतोऽसौ स्यात्कफावह।
ग्रीष्मवर्ज्येषु कालेषु दिवास्वापो निषिध्यते ॥
उचितो हि दिवास्वापो नित्य तेषां शरीरिणाम्।
वातादय प्रकुप्यन्ति ययामस्वपतां दिवा ॥ * ॥
येषां दिवास्वप्न उचितस्तानाह।
व्यायामप्रमदाध्ववाहनरतान् क्लान्तानतीसारिण
शूलश्वासवतस्तृषापरिगतान् हिक्कामरुत्पीडितान्।
क्षीणान् क्षीणकफान् शिशून् मदहतान् वृद्धा रसाजीर्णिनो
रात्रौ जागरितान् नरान् निरशनान् काम दिवा स्वापयेत ॥ * ॥
अथ वातिकादिज्वराणां पाकावधिमाह।
वातिक सप्तरात्रे तु दशरात्रेण पैत्तिक।
श्लैष्मिको द्वादशाहेन ज्वर पाकमुपैति हि ॥*
सप्ताहमर्द्धेऽवधिमतिक्रान्तस्यापि ज्वरस्तिष्ठति।
यत आह सुश्रुत।
बहुदोषस्य मन्दाग्नेः सप्तरात्रात परं ज्वरे।
लङ्घनाम्बुयवागूभिर्यदा दोषो न पच्यते ॥
तदा त सुखवैरस्यतृष्णारोचकनाशनै।
कषायै पाचनैर्हृद्यैर्ज्वरं समुपाचरेत ॥ * ॥

ज्वरस्य तारुण्यमध्यावस्थता जीर्णतावधि।
आसप्तरात्र तरुण ज्वरमाहुर्मनीषिण।
द्वादशाहमभिव्याप्य मध्य जीर्ण तत परम् ॥
आसप्तरात्रादिति। अत्राह मध्यादायाम्। रात्रिशब्दो दिवसस्योपलक्षक। तेन सप्तम-दिवसाद्दर्व्वाक्‌ ज्वरस्तरुण इत्यर्थ। तथा चोक्त तन्त्रान्तरे।
ज्वरे यातीत षडहे जीर्ण इत्युच्यत बुधैरिति।
दशरात्रात पर जीर्णमाहुरन्ये मनीषिण।
अतएव जातूकर्ण। जीर्णज्वरोदशाहेष्विति इति।
अथ ज्वरे भेषजप्रयोगसमय।
वातिके सप्तरात्रे तु दशरात्रेण पैत्तिक।
श्लैष्मिक द्वादशाहेन ज्वरे युञ्जीत भेषजम् ॥
सप्तरात्रे इत्यत्र रात्रिशब्दो दिवसस्योपलक्षक।
अतएवोक्तम्।
पाययेदातुर सामसौषध सप्तमे दिने।
शमनेनाथ वा दृष्ट्वा निराम तमुपाचरेदिति ॥
शार्ङ्गधरेणाप्युक्तम्।
गुडूचीपिप्पलीमूलनागरै पाचन स्मृतम्।
वातज्वरे तथा पथ कालिङ्ग सप्तमेऽहनीति ॥
हारीतेनाप्युक्तम्।
एतां क्रियां प्रयुञ्जीत षडात्र सप्तमेऽहनि।
पिबेत कषायसंयोगात पेयां ज्वरविनाशिनीम् ॥
एतां क्रियां लङ्घनादिरूपाम्। कषायसंयोगात कषायेण साधितां पेयामित्यर्थ। खरनादेनाप्युक्तम्।
इति षडात्रिक प्रोक्तो नवज्वरहरो विधि।
तत पर पाचनीय शमनीयं ज्वरे हितम् ॥
तत पर सप्तमेऽहनीत्यर्थ। वाग्भटश्च।
सप्ताहादौषध केचिदाहुरन्ये दशाहत।
लघ्वन्ने भोजिते केचिद्देयमामोल्वणे न तु ॥
सप्ताहात सप्ताहमारभ्येत्यर्थ। अत्र ल्यप् लोपे कर्म्मणि पञ्चमी। अतएव सुश्रुत।
दशरात्रात पर यद्धेर्न्नीतव्यमिति निश्चितम्।
अतएव सप्तरात्रेण द्वादशाहेनेति लङ्घनवता यातीतेनेत्यर्थ। अत्र चरकस्त्वेवमाह।
ज्वरित षडहेऽतीते लघ्वन्न प्रतिभोजितम्।
पाचन शमनीय वा कषाय पाययेत् तम् ॥
अस्यायमर्थ। ज्वरितं षडहे लङ्घनेन यातीते सप्तमेऽहनि भोजितलघ्वन्न अष्टमे दिने कषाय पाययेदित्यर्थ ॥ तथा च सुश्रुत।
सप्तरात्रात् पर केचिन्मन्यन्ते देयमौषधम् ॥
सप्तरात्रात् पर अष्टमेऽहनीत्यर्थ। केचित् चरकादय। चक्रदत्तोऽपि।
सप्तरात्रेण पच्यन्ते सप्तधातुगता मला।
निरामस्तु तत प्रोक्तो ज्वर प्रायोऽष्टमे दिने ॥
एव सति कषायदाने सप्तमाष्टमयोर्दिवसयो र्विकल्प ॥ * ॥ तत्रापि वयोबलाग्निदोषदेश-कालोचित कुर्य्यात् भेषजमत्र च दोषपाक दृष्ट्वा इत्यादिव्याह सुश्रुत।
"पैत्तिके वा ज्वरे देयमल्पकालसमुत्थिते।
अचिरज्वरितस्यापि भेषज्य दोषपाकत ॥" इति।

अस्यायमर्थ। अल्पकालसमुत्थिते पैत्तिके ज्वरे दोषपाकं दृष्ट्वा भेषज्य देयम्। न तु सप्त सप्ता-रात्रापेक्षा। तथा अचिरज्वरितस्यापि पैत्तिक गतेनज्वरयुक्तस्यापि दोषपाकं दृष्ट्वा भेषज्य देयमित्यर्थ ॥ * ॥ दोषपाकलक्षणमाह सुश्रुत।
मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च।
पक्व दोष विजानीयाज्ज्वरे देय तदौषधमिति ॥
ज्वरे मृदौ स्वल्पीभूते। मलेषु वातपित्तकफ-मूत्रपुरीषेषु। प्रचलेषु स्वमार्गप्रचारिषु। पक्व निरामम्। दोषप्रकृतिवैकृत्यादकेषां पक्वलक्षणम्। दोषाणां इहवातपित्तकफानां प्रकृति ज्वरस्य तदुपद्रवाणां चोत्पादनम्। तस्य वैकृत्य वैपरीत्यं तस्मात् दोषपाकज्ञान मन्यन्ते।
क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्द्दवम्।
दोषप्रवृत्तिरुत्साहो निरामज्वरलक्षणम् ॥
दोषप्रवृत्ति दोषाणां स्वमार्गसञ्चार। माधव निदाने उत्साहस्थाने अष्टाह इति पाठ ॥*॥
ज्ञेय पञ्चविध कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम्।
अत्रानुक्ते प्रभातं स्यात् कषायेषु विशेषत ॥
शुष्कभेषजसम्बन्धो निषिद्धस्तरुणे ज्वरे।
तोयपेयादिसंस्कारे निर्दोष तत्र भेषजम् ॥
शुष्कभेषज क्वाथ तस्य सम्बन्ध पानम्।
यत आह।
न कषाय प्रयुञ्जीत नराणां तरुणे ज्वरे।
कषायेणाकुलीभूता दोषा येतु सुदुस्तरा ॥
आकुलीभूता प्रदृष्टा स्वमार्गं परित्यज्य यतस्ततो गता। अत्र कषायशब्देन क्वाथो गृह्यते ॥ * ॥ उक्तञ्च क्वाथस्य पर्य्याया।
शृत क्वाथ कषायश्च निर्यूह स निगद्यते।
तोयपयादिसंस्कारे निर्दोष तत्र भेषजमिति ॥
तत्र तरुणे ज्वरे भेषज शुष्कभेषज क्वाथरूपम्। तोयपेयादिसंस्कारे निर्दोषम्। यत आह।
न तु कल्पनमुद्दिश्य कषाय प्रतिषिध्यते इति।
कल्पन तोयपेयायवाग्वादिकम् ॥ * ॥ ननु।
स्वरसश्च तथा कल्क क्वाथश्च हिमफाण्टकौ।
ज्ञेया कषाया पञ्चैते लघव स्युर्यथोत्तरम् ॥
इति वचनात् स्वरसादयोऽपि कथ न निषिध्यन्ते। तत्र।
य कषाय कषाय स्यात् स वर्ज्यस्तरुणे ज्वरे।
इति।
य कषाय कषाय स्यात चतुर्थभागावशेष करणेन अष्टमभागावशेषकरणेन वा कषाय वर्ण कषायरसश्च स्यात्। स क क्वाथ। स तरुणज्वरे निषिद्ध ॥ * ॥ क्वाथवाचकस्य कषा यस्य लक्षणमाह।
पादशिष्ट कषाय स्याद्य षोडशगुणाम्भसा।
क्वथितोऽसौ षडङ्गादि न निषिद्धो नवज्वरे ॥
अस्यायमर्थ। य क्वाथ्यद्रव्यात् षोडशगुणेना-म्भसा क्वथित पक्व अथ च पादशिष्ट चतुर्थ भागावशेष स कषाय स्यात्। अत षड़ङ्गादिस्तरुणज्वरे न निषिद्ध। यथाकारदं

पाकाच्चोक्तलक्षणाभावेन कषायत्वाभावात् ॥*॥
तरुणज्वरे कषायस्य दोषमाह ।
"दोषा बद्धाः कषायेण स्तम्भितास्तरुणे ज्वरे ।
स्तम्भन्ते न विपच्यन्ते कुर्व्वन्ति विषमज्वरम् ॥
कषायेण स्तम्भिताः प्रवृत्तये निवारिताः ।
यत आह कषायरसगुणान् ।
कषायः स्तम्भनः शीतो रूक्षः पित्तकफापहः ।
इत्यादि ।
स्तम्भन्ते आभानं कुर्व्वन्ति । न विपच्यन्ते सुखेन न विपच्यन्ते दुःखं दत्त्वा विलम्बेन विपच्यन्ते इति यावत् ॥ अन्यच्च ।
"न च्यवन्ते न पच्यन्ते कषायैः स्तम्भिता मलाः ।
तिर्य्यग्विमार्गगा वाते घोरं कुर्य्युर्नवज्वरम् ॥*॥
अनुपस्थितदोषाणां वमनं तरुणे ज्वरे ।
हृद्रोगं श्वासमानाहमोहञ्च कुरुते भृशम् ॥"
अस्यायमर्थः । कफादिदोषोपस्थितौ स्वयमेव चेद्भवति वमनं न तद्दोषाय । अनुपस्थितदोषाणान्तु तरुणे ज्वरे वमनं यत्नकृतं हृद्रोगादीन् करोतीत्यर्थः । एतेन वचनेन तरुणे ज्वरे यत्नाद् वमनं निषिद्धम् ॥*॥
अवस्थाविशेषे तदपि कर्त्तव्यमित्याह ।
"सद्यो भुक्तस्य वा जाते ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते ।
वमनं वमनार्हस्य शस्तमित्याह वाग्भटः ॥"
वमनं वेति विकल्पो लङ्घनापेक्षया वमनार्हस्येत्यनेन गर्भिण्यतिकृशातिवृद्धादिनिरासः । वाग्भटोऽत्र वृद्धवाग्भटः ॥
"वमितं लङ्घयेत् प्राज्ञो लङ्घितं न तु वामयेत् ।
वमनं कोष्ठशान्तुल्याद्वन्यालङ्घनकर्षितम् ।
न कार्य्यं गुर्व्विणीबालवृद्धदुर्व्वलभीरुभिः ॥"
अनशनमिति शेषः । अनेन वचनेन गुर्व्विण्यादीनामनशननिषेधात् ज्वरे सामे पाचनं निरामे शमनं पथ्यामण्डादिकञ्च दद्यात् ॥*॥
पाचनशमनयोर्लक्षणमाह ।
"यत् पचत्याममाहारं पचेदामरसञ्च यत् ।
यदपक्वान् पचेद्दोषांस्तद्धि पाचनमुच्यते ॥
न शोधयति यद्दोषान् समान्नोदीरयत्यपि ।
समीकरोति संवृद्धांस्तत् संशमनमुच्यते ॥"
न शोधयति नोर्द्ध्वाधोमार्गाभ्यां पातयति । नोदीरयति न वर्द्धयति ॥*॥ तयोः संप्रदानं कालञ्चाह ।
"पाययेदातुरं सामं पाचनं सप्तमे दिने ।
शमनेनाथवा दृष्ट्वा निरामं तमुपाचरेत् ॥
तस्मादादौ प्रदेयन्तु पाचनं दिवसत्रयम् ।
शमनीयं प्रदेयन्तु पञ्चरात्रं ततः परम् ॥
शोधनं दीपनञ्चैव एकरात्रं प्रदापयेत् ॥"
इत्यत्रिसंहितातः ॥ अन्यच्च ।
"लभस्वेषाल्पदोषञ्च शमनीयैरुपाचरेत् ॥"
ननु ।
"लालाप्रसेको हृल्लासो हृदयाशुद्ध्यरोचकौ ।
तन्द्रालस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता ॥
क्षुन्नाशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवान् ज्वरः ।
आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥

भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो जनयति ज्वरम् ॥"
भूयो बाहुल्येन । अन्यच्च ।
"पाययेद्दोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ।
स सुप्तं कृष्णसर्पन्तु कराग्रेण परामृशेत् ॥"
इति वचनादामज्वरे भेषजनिषेधात् कथं सामे ज्वरे पाचनं देयम् । उच्यते निरुपद्रवे सामे ज्वरे पाचनं देयम् । सोपद्रवे तु सामे भेषजं निषिद्धम् । तथा च वाग्भटः ।
"सप्ताहात् परतोऽदृष्टे सामे स्यात् पाचनं ज्वरे ।
निरामे शमनं स्तब्धे सामे नौषधमाचरेत् ॥"
अदुष्टे निरुपद्रवे । स्तब्धे सोपद्रवे ॥*॥ अथ सामान्यज्वरे पाचनं कषायमाह सुश्रुतः ।
"नागरं देवकाष्ठञ्च धान्यकं बृहतीद्वयम् ।
दद्यात् पाचनकं पूर्व्वं ज्वरितेभ्यो ज्वरापहम् ॥
धान्यकं धौन्यिकम् । तदलाभादुशीरं दद्यात् । बृहतीद्वयं बृहत्फला सूक्ष्मफला बृहती । क्षुद्रा बृहती चेति । कण्टकारीद्वयं वा दद्यात् ॥ कण्टकारीद्वयं शुण्ठी धान्यकं सुरदारु चेति शार्ङ्गधरेण उक्तत्वात् । नागरादिक्वाथः सर्व्वज्वरेषु ॥*॥ अथ सामान्यतः संशमनीयान्याह सुश्रुतः ।
"अथ संशमनीयानि कषायाणि निबोध मे ।
सर्व्वज्वरेषु देयानि यानि वैद्येन जानता ॥
वृश्चीरविल्ववर्षाभूपयः सोदकमेव च ।
पचेत् क्षीरावशेषं तत् पेयं सर्व्वज्वरापहम् ॥
वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा । वर्षाभू रक्तपुनर्नवा । तथाच मदनपालः ।
"पुनर्नवः श्वेतमूलो वृश्चीरो दीर्घपत्रकः ।
पुनर्नवा परा रक्ता वर्षाभू रक्तपुष्पकः ॥"
पाकप्रकारमाह ।
"क्षीरमष्टगुणं द्रव्यात् क्षीरान्नीरं चतुर्गुणम् ।
क्षीरावशेषं मातव्यं क्षीरपाके त्वयं विधिः ॥"
द्रव्यात् पलपरिमितात् ॥ अपरञ्च ।
"उदकाद्विगुणं क्षीरं शिंशपासारमेव च ।
तत् क्षीरशेषं कथितं पेयं सर्व्वज्वरापहम् ॥
गुडूचीधान्यकारिष्टं पद्मकं रक्तचन्दनम् ।
एषां क्वाथः सुप्रसिद्धः सर्व्वज्वरहरः स्मृतः ॥
दीपनो दाहहृल्लासतृष्णाच्छर्द्यरुचीर्हरेत् ॥"
गुडूच्यादिक्वाथः ॥*॥ संशोधनं तरुणज्वरिणो निषिद्धं तदाह सुश्रुतः ।
"छर्द्दिं मूर्च्छां मन्दमोहं भ्रमतृड्विषमज्वरान् ।
संशोधनस्य पानेन प्राप्नोति तरुणज्वरी ॥"
संशोधनस्य लक्षणमाह ।
"स्थानाद्बहिर्नयेदूर्द्ध्वमधो वा दोषसञ्चयम् ।
संशोधनं तदेव स्याद्देवदालीफलं यथा ॥"
निषिद्धमपि संशोधनमवस्थाविशेषे देयं यत आह ।
"रोगे शोधनसाध्ये तु यं विद्याद्दोषदुर्व्वलम् ।
तं समीक्ष्य भिषक् कुर्य्याद्दोषप्रच्यावनं मृदु ॥"
शोधनसाध्यान् रोगानाह ।
"सद्योज्वरे विषेऽजीर्णे मन्दाग्नावरुचौ तथा ।
स्तन्यरोगे च हृद्रोगे कासे श्वासे च वामयेत् ॥

जीर्णज्वरगरच्छर्द्दिगुल्मप्लीहोदरेषु च ।
शूले शोथे मूत्रघाते कृमिरोगे विरेचयेत् ॥"
दोषदुर्व्वलं दोषैरुपचितैर्द्दुर्व्वलं न तु उपवासादिकृशम् । अतएव समीक्ष्येति । अन्यच्च ॥
"चले दोषे मृदौ कोष्ठे नेक्षेतात्र बलं नृणाम् ।
अव्यापत् दुर्व्वलस्यापि शोधनं हि तदा भवेत् ॥"
कुतो बलं नापेक्षणीयमित्याशङ्कायामाह ।
तदा तस्यामवस्थायां शोधनं दुर्व्वलस्यापि दोषदुर्व्वलस्यापि अव्यापत् भवेत् । छर्द्यादिव्याधिस्तत् न भवतीत्यर्थः ॥*॥ बलवतः पुरुषस्य पक्वस्य दोषस्य स्वस्थानस्थितस्य शोधनाविधाने दोषमाह सुश्रुतः ।
"पक्वोऽप्यनिर्हृतो दोषो देहे तिष्ठन्महात्ययम् ।
विषमं वा ज्वरं कुर्य्याद्बलव्यापादमेव च ॥"
पक्वः लङ्घनतिक्ताम्बुपानपेयादिभिः । अनिर्हृतः अधोमार्गेणानुत्सृष्टः । महात्ययं विषमज्वरं चातुर्थकम् । तस्यैव महात्ययत्वादिति गदाधरः ॥ गम्भीरमिति कार्त्तिकः ॥ महात्ययं महाकष्टं वा । बलव्यापादं बलक्षयम् ॥*॥
संशोधनमाह ।
"आरग्वधग्रन्थिकमुस्ततिक्ता-
हरीतकीभिः क्वथितः कषायः ।
सामे सशूले कफवातपित्त-
ज्वरे हितो रेचनपाचनश्च ॥"
आरग्वध धनबहेरा ॥ अन्यच्च ।
"पथ्यारग्वधतिक्ताचित्रदामलकैः शृतं तोयम् ।
पाचनसारकमुक्तं मुनिभिर्ज्जीर्णज्वरे सामे ॥"
इति आरोग्यपञ्चकद्वयम् ॥*॥
"अनन्तां बालकं मुस्तं नागरं कटुरोहिणीम् ।
पिष्ट्वा सुखाम्बुना कल्कं पाययेदक्षसम्मितम् ॥
कल्कः स्वल्पेन कालेन हन्यात् सर्व्वज्वरानयम् ।
विदध्यात् कोष्ठसंशुद्धिं दीपयेच्च हुताशनम् ॥"
अनन्ता सारिवा । इति सारिवादिकल्कः ॥*॥
संशोधनं संशमनञ्च येषां निषिद्धं तानाह ।
"पीताम्बुर्लङ्घनक्षीणो जीर्णो भुक्तः पिपासितः ।
न पिबेदौषधं जन्तुः संशोधनमथेतरत् ॥"
पीताम्बुः पीततिक्ताम्बुः । भुक्तः भुक्तवानित्यर्थः । अत्राध्यवसितादित्वात् कर्त्तरि क्तप्रत्ययः । इतरत् संशमनम् ॥*॥
"त्रिफला रजनीयुग्मं कण्टकारीयुतं शटी ।
त्रिकटु ग्रन्थिकं मूर्व्वा गुडूची धन्वयासकः ॥
कटुका पर्पटो मुस्तं त्रायमाणा च वालुकम् ।
निम्बं पुष्करमूलञ्च मधुयष्टी च वत्सकः ॥
यवानीन्द्रयवौ भार्गी शिग्रुबीजं सुराष्ट्रजा ॥
वचा त्वक् पद्मकोशीरचन्दनातिविषा बला ॥
शालीपर्णी पृश्निपर्णी विडङ्गं तगरं तथा ।
चित्रकं देवकाष्ठञ्च चव्यं पत्रं पटोलजम् ॥
जीवकर्षभकौ चैव लवङ्गं वंशलोचनम् ।
पुण्डरीकञ्च काकोली पत्रकं जातिपत्रकम् ॥
तालीशपत्रमेतानि समभागानि चूर्णयेत् ।
अर्द्धांशं सर्व्वचूर्णस्य किरातं प्रक्षिपेत् सुधीः ॥
एतत् सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहम् ।

ज्वरांश्च निखिलान् हन्यादाशु काथो विषारणा।
पृथग्द्वन्द्वागन्तुजांश्च धातुस्थान् विषमांस्तथा।
सन्निपातोद्भवांश्चापि मानसानपि नाशयेत्॥
शीताग्निनपि दाहादीन् मोहं तन्द्रां भ्रमं तृषाम्।
कासं श्वासञ्च पाण्डुञ्च हृद्रोगं कामलामपि॥
त्रिकपृष्ठकटीजानुपार्श्वशूलञ्च नाशयेत्।
शीताम्बुना पिबेदेतत् सर्व्वज्वरनिवृत्तये॥
सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम्।
तद्वज्ज्वराणां सर्व्वेषां चूर्णमेतत् प्रणाशनम्॥
पुष्करमूलाभावे कुष्ठमपि दद्यात्। भार्ग्यभावे कण्टकारीमूलम्। सौराष्ट्राभावे स्फटिकां दद्यात्। तगरालाभे कुष्ठं देयम्। जीवकर्षभकयोरलाभे विदारीकन्दस्य भागद्वयं दद्यात्। पुण्डरीकं श्वेतकमलम्। काकोल्यभावे अश्वगन्धामूलं दद्यात्। तालीशपत्रकाभावे स्वर्णताली प्रदीयते। इति। अथवा कण्टकारीजटा देया। इति सुदर्शनचूर्णम्॥*॥

शटी निशाद्वयं शुण्ठी भारू पुष्करमूलकम्।
इला गुडूची कटुका मपटश्च सवासकः॥
भार्गी किराततिक्तश्च हरीतकी तथैव च।
क्वाथमेषां पिबेत् कृष्णासिन्धुत्थयुतं नरः॥
ज्वरान् सर्व्वान् द्रुतं हन्ति गात्रं काथो
विषारणः।'

अनुभूतमद्भुतमेतत्॥*
हरीतकीचित्रकरुद्रदारकाणां पृथग्भवेत्।
पलद्वयं कणा शुण्ठी गुडूची गोक्षुरो वरी॥
सहदेवी विडङ्गञ्च प्रत्येकं पलसम्मितम्।
मधुना वटिकां कृत्वा खादेत् ज्वरमपोहति॥
कासं श्वासं मलस्तम्भं वह्निमान्द्यं नियच्छति॥

लाक्षा दशाक्षा अरुणा षडक्षा
सचन्दनं लोहितचन्दनञ्च।
त्वकपत्रकं वारि सुरा समुस्ता
प्रत्येकमेतानि पलोन्मितानि॥
किराततिक्तस्त्रिवृतासतिक्ता
स्तालकणापर्पटकण्टकार्य्यः।
विडङ्गविश्वामलकानि वासा
रसाग्निशालारुणसिन्धुवारा॥
एतानि देयानि पृथक् पलार्द्ध
मानानि सर्व्वाणि च भेषजानि।
कल्कानमीषां विदधीत गव्य
दुग्धेन वै साद्धतुलामितेन॥
तैलं तिलानान्तु तुलानुमानं
तेनैव कल्केन घने पचेत्तु।
हन्यात् ज्वरान् तैलमिदं समस्तान्
कृच्छाद्भवं वीर्य्यमतीवपुष्टिम्॥
विमर्द्दनादाशु परिश्रमं श्रमं
भ्रमं नयेत सजनयेत् द्युतिं तथा।
तथा यथामस्थिसमुद्भवामपि
प्रहृष्य निद्रां समुपाश्नयेत सुखम्॥'

अरुणा मञ्जिष्ठा। वारि बाला। रसा रास्ना। इति लाक्षादितैलम्॥*॥
'लाक्षारससमं तैलं तैलाम्बमु चतुर्गुणम्
अश्वगन्धानिशादारुकौन्तीकुष्ठाब्दचन्दनैः।
समूर्व्वारोहिणीरास्नाशताह्वामधुकैः समैः।
सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यङ्गनादिदम्।
सर्व्वज्वरहरं श्वासकासनाशनं वातनुत्।
यक्ष्मरोगसमूलघ्नं गर्भिणीनाञ्च शस्यते॥"
मस्तु दधिजलम्। कौन्ती रेणुका। चन्दनमत्र श्वेतमेव न तु रक्तम्। रोहिणी कटुकी। इति च लाक्षाग्नितैलम्॥*॥
'लाक्षा हरिद्रा मञ्जिष्ठा पिच्छिलं मधुकं बला।
लामज्जकं चन्दनञ्च चम्पकं नीलमुत्पलम्॥
प्रत्येकमेषां चत्वारि पलानि तोये चतुर्गुणे।
चतुर्भागावशेषे तु गर्भे चैतत् समापयेत्॥
रेणुका ग्रन्थिकश्चैव वाजिगन्धा तथैव च।
पिनसं चोरकं कुष्ठं देवदारु नलं त्वचम्॥
शतपुष्पा पुण्डरीकं मांसी मधुकमेव च।
एभिरक्षमितैः कल्कैः कषायेणैव पेषितैः॥
मस्तुशुक्तारनालानामाढ़काढ़कमावपेत्।
क्षीराढ़कसमायुक्तं तैलप्रस्थं विपाचयेत्॥
अभ्यङ्गात्तैलमेतद्धि शीघ्रं दाहमपोहति।
अपोहति तथा वातपित्तश्लेष्मभवं ज्वरम्॥
सप्रलापं सहृल्लासं तालुशोषभ्रमान्वितम्।
ग्रहोपसृष्टा ये बाला ये च सदूषिताश्च ये॥
तेषां कष्टप्रशमनं तैलं लाक्षादिकं महत्॥'
पिच्छिलं चन्दनम्। लामज्जकमुशीरवत् पीतच्छवि तृणविशेषः।
लामज्जकं यदा न स्यादुशीरं दीयते तदा।
चम्पकमित्यस्य स्थाने कुत्रापि गैरिकं इति पाठः।
नीलोत्पलस्यालाभे तु कुमुदं देयमिष्यते।
समापयेत् प्रक्षिपेदित्यर्थः। चोरकं ग्रन्थिपर्णस्य भेदः भटेउर इति नेपालदेशे भवति। तदलाभे ग्रन्थिपर्णं देयम्। पुण्डरीकं श्वेतकमलम्। मस्तु दधिजलम्। शुक्तं सन्धानभेदः। आरनालमपि सन्धानभेदः। इति महालाक्षादितैलम्॥*॥ अथ नवज्वरे रसाः।

'सूतो गन्धष्टङ्कणं शोधितञ्च
सर्व्वैस्तुल्या शर्करा मत्स्यपित्ते।
भूयो भूयो मर्द्दयेत् त्रिरात्रं
वल्लो देयः शृङ्गवेराम्बुयुक्तः॥
नाम्ने शीतं वीजनैस्तक्रभक्तं
हन्ताकाद्यं पथ्यमेतत् प्रदिष्टम्।
यत्नौ चायं हन्ति सद्यो ज्वरन्तु
पित्ताधिक्ये मूर्द्ध्नि तोयञ्च दद्यात्॥'

अस्य प्रक्रिया। पारदशुद्ध भाग १ गन्धकशुद्ध भाग १ सोहागाभ्रष्ट भाग १ मरिच भाग १ शर्करा भाग ४ रोहुमत्स्यपित्त भाग ३। चाम्रु प्रतिदिनं सर्व्वं दिनत्रयं मर्द्दयेत्। रत्तिमिभ रत्तित्रयमितमार्द्रकरसेन दद्यात्। ओदनं तक्रं हन्ताकफलं भोक्तुं दद्यात्। व्यजनादौ शीतलमुपचारं कुर्य्यात्। उदकमञ्जरीरसो नवज्वरेषु॥*॥ रसरत्नप्रदीपे।

"अदात् समं सूतसमुल्फेन
हिङ्गुलगन्धं परिमृद्य यामम्।
नवज्वरे वल्लयुगं त्रिघस्रं
मार्द्राम्भसाऽयं ज्वरधूमकेतुः॥'

प्रक्रिया। पारा शुद्ध गन्धक शुद्ध हिङ्गुल शुद्ध समभागं सर्व्वं याममेकमार्द्रकरसेन मर्द्दयित्वा रत्तिकाचतुष्कमितमार्द्रकरसेन दिनत्रयं नवज्वरी भक्षयेत्। दिनत्रयात् नवज्वरो नश्येत्। इति ज्वरधूमकेतुः॥*॥ रसेन्द्रचिन्तामणौ।
'शुद्धं सूतो विषो गन्धः प्रत्येकं शाणसम्मितः।
धूर्त्तवीजं त्रिशाणं स्यात् सर्व्वेभ्यो द्विगुणा
भवेत्॥
हेमाह्वा कारयेदेषां चूर्णं सूक्ष्मं प्रयत्नतः।
जम्बीरनीरैर्द्देयश्चायं गुञ्जाद्वयोन्मितम्॥
आर्द्रकस्य रसेनापि ज्वरं हन्ति त्रिदोषजम्।
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च त्र्याहिकञ्च चतुर्थकम्॥
विषमञ्च ज्वरं हन्यादव लोहञ्च सर्व्वथा।
महाज्वराङ्कुशो नाम्ना रसोऽयं सर्व्वसम्मतः॥"
प्रक्रिया। शुद्धपारा शुद्धगन्धक शुद्धविष प्रत्येक टङ्क १ धतूरवीज टङ्क ३ चोकटङ्क १२ सर्व्वेषां चूर्णमतिसूक्ष्मं कर्त्तव्यम्। इति महाज्वराङ्कुशः॥*॥ सर्व्वज्वरेषु शाङ्गधरे।
'एको भागो रसात् शुद्धात् द्वौ च पिप्पली शिवा।
आकारकरभो गन्धः कटुतैलेन शोधितः॥
फलानि चेन्द्रवारुण्याश्चतुर्भागमिता अमी।
एकत्र मर्द्दयेच्चूर्णमिन्द्रवारुणिकारसैः॥
माषामितां वटीं कृत्वा दद्यात् सर्व्वज्वरे बुधः।
हिमाम्बुसादुपानेन ज्वरघ्नी वटिका मता॥"
शैलेयं छड इति लोके। शिवात्र हरीतकी। आकारकरभः अकरकरहा इति लोके। चतुर्भागमिता अमी शैलेयादयः षट् समुदिता भागचतुष्टयमिताः। इति ज्वरघ्नीवटिका॥*॥ शाङ्गधरे।
'रसं गन्धञ्च दन्तीं जैपालं क्रमवर्द्धितम्।
दन्तीरसेन सम्पिष्य वटी गुञ्जामिता कृता।
प्रभाते सितया सार्द्धमश्चिता शीतवारिणा।
एकेन दिवसेनैषा नवज्वरहरी भवेत्॥"
इति च ज्वरघ्नीवटिका॥*॥ रसरत्नप्रदीपे।
'रसो गन्धो विषं शुण्ठी पिप्पली मरिचानि च।
पथ्या विभीतकं धात्री दन्तीवीजञ्च शोधितम्॥
चूर्णमेषां समांशानां द्रोणपुष्पीरसैः पुटेत्।
वटीं माषनिभां कृत्वा भक्षयेन्नूतने ज्वरे॥"
इति नवज्वरेभहरीवटी। इति नवज्वरे रसाः॥*॥
अथ सामान्यज्वरे रसाः।
'शुद्धं सूतं विषं गन्धं धूर्त्तवीजं त्रिभिः समम्।
चतुर्णां द्विगुणं व्योषं चूर्णं गुञ्जाद्वयोन्मितम्॥
आर्द्रकस्य रसैः किंवा जम्बीरस्य रसैर्युतम्।
महाज्वराङ्कुशो नाम्ना सर्व्वज्वरविनाशनः॥
ऐकाहिकं द्व्याहिकञ्च त्र्याहिकञ्च चतुर्थकम्।
विषमं वा त्रिदोषं वा ज्वरं हन्ति न संशयः॥"
प्रक्रिया। शुद्धपाराटङ्क १ शुद्धविषटङ्क १ शुद्धगन्धकटङ्क १ धतूरवीजटङ्क ३ शुण्ठीटङ्क ४ पीपरीटङ्क ४ मरिचटङ्क ४ सर्व्वेषां चूर्णमतिसूक्ष्मं कर्त्तव्यम्। इति महाज्वराङ्कुशः॥*॥

सर्व्वज्वरेषु सर्व्वरसप्रशोषु ।
"सूतं गन्धं विषञ्चैव टङ्कणञ्च मनःशिला ।
एतानि टङ्कमात्राणि मरिचं त्वष्टटङ्ककम् ॥
कटुत्रयं टङ्कषट्कं खल्वे क्षिप्त्वा विचूर्णयेत् ।
रसः श्वासकुठारोऽयं श्वाससर्व्वज्वरापहः ॥"
इति श्वासकुठारो रसः ॥ ९ ॥

श्वासे सर्व्वज्वरे रसरत्नाकरे ।
"दारुकूर्म्मी शिशिर्गीवां रसकञ्च पृथक् पृथक् ।
टङ्कनयाशुभागेन गृहीत्वा कणकान्वितैः ॥
मर्द्दयेत्त्रिदिनं कार्य्या वटी चणकमात्रया ।
मरिचैरेकविंशत्या सप्तभिस्तुलसीदलैः ॥
खादेद्वटीद्वयं पथ्यं दुग्धभक्तं सशर्करम् ।
तरुणं विषमं जीर्णं हन्यात् सर्व्वज्वरं ध्रुवम् ॥"
दारुकूर्म्मा दारुकूर्म्मी । शिखिग्रीवा तुतिया । रसकं खपरिया । प्रत्येकं टङ्क ३ धत्तूरपत्त्रस्वरसेन मर्द्दयेत् । इति ज्वराङ्कुशः ॥ ९ ॥

सर्व्वज्वरेषु ।
"नागरं कर्षमात्रं स्यात् कर्षमात्रञ्च टङ्कणम् ।
मरिचं सार्द्धकर्षं स्यात् तावद्दग्धवराटकम् ॥
विषं कर्षचतुर्थांशं सर्व्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
रसो हुताशनो नाम्ना ख्यातो गुञ्जामितो ज्वरे ॥"
इति हुताशनो रसो ज्वरे ॥ ९ ॥

"शुद्धनैपालटङ्कन्तु कर्षटङ्कद्वयोन्मितम् ।
गैरिकं टङ्कमेकञ्च कन्यानीरेण मर्द्दयेत् ॥
कलायसदृशी कार्य्या वटिका ताञ्च भक्षयेत् ।
शीतलेन जलेनैषा वटी सर्व्वज्वरापहा ॥"
इति ज्वरघ्नीवटी ॥

"द्विभागतालेन हतञ्च ताम्रं
रसञ्च गन्धञ्च समांशमायुः ।
विषं समञ्च द्विगुणञ्च ताम्रं
त्रिसप्तरात्रेण दिवाकरांशैः ॥
विमर्द्दयेदम्लरसेन चूर्णं
गुञ्जैकदत्तं सितया समेतम् ।
ज्वराङ्कुशोऽयं रविसुन्दराख्यो
ज्वरान्निहन्त्यष्टविधान् समस्तान् ॥"
अस्य प्रक्रिया । पारा टङ्क १ गन्धक टङ्क १ विष टङ्क १ द्विगुणताल हततास्रटङ्क २ रौहुमत्स्यकपित्त १ यह सबको खलमें पञ्चपूर्ण छोड़ मिले तब नीचित पातकी स्वरसकभावना २१ घाम मद देवइ माना रत्ती एक अनुपान श्वेतशर्करा रत्ती २ खाइ । इति सर्व्वज्वरे रविसुन्दरो रसः ॥ ९ ॥

"शुद्धं सूतं तथा गन्धं खल्वे तावद्विमर्द्दयेत् ।
सूतं न दृश्यते यावत् किन्तु कज्जलवद्भवेत् ॥
एषा कज्जलिका ख्याता दृंहणी वीर्य्यवर्द्धिनी ।
नानानुपानयोगेन सर्व्वव्याधिविनाशिनी ॥" ९ ॥
कज्जलिकाविधानं तद्गुणाश्च रसरत्नप्रदीपे ।
"जयापत्त्ररसेनाथ वर्द्धमानरसेन च ।
शृङ्गराजरसेनापि काकमाच्या रसेन च ॥
रसं संशोध्य यत्नेन तत्समं शोधयेद्बलिम् ।
भृङ्गराजरसैः पिष्ट्वा शोधयेदर्करश्मिभिः ॥
सप्तधा वा त्रिधा वापि चक्रापूर्णेषु पारयेत् ।
चूर्णयित्वा समं तेन रसेन सह मर्द्दयेत् ॥
गन्धसूतं यदा चूर्णं भवेत् कज्जलसन्निभम् ।
निर्धूमे बदराङ्गारे द्रवीकुर्य्यात् प्रयत्नतः ॥
तत्र तं महिषीविष्ठास्थापित कदलीतले ।
निःक्षिप्य तदुपर्य्यन्यत् पत्रं दत्त्वा प्रपीडयेत् ॥
शीतलत्वात्ततः पत्रात् समुद्धृत्य विचूर्णयेत् ।
एवं सिद्धा भवेद्व्याधिघातिनी रसपर्पटी ॥
ज्वरादिव्याधिभिर्य्याप्तं विश्वं दृष्ट्वा पुरा हरः ।
चकार कृपया युक्तः सुधारसपर्पटीम् ॥
रक्तिकार्द्धमितां तावद्भृष्टजीरकसंयुताम् ।
गुञ्जाभिः षड्भिरुन्मानां भक्षयेद्रसपर्पटीम् ॥
रोगानुरूपभैषज्यैरपि तां भक्षयेद्बुधः ।
निवेदद्गुपानीयं शीतलं चुलुकत्रयम् ॥
प्रत्यहं वर्द्धयेत्तस्या एकैकां रक्तिकां भिषक् ।
नाधिकां दशगुञ्जाभ्यो भक्षयेत्तां कदाचन ॥
एकादशदिनारम्भात्तां तथैवापकर्षयेत् ।
एवमेताः समश्नीयाच्छरो विंशतिवासरान् ॥
शिवं गुरुं तथा विप्रान् पूजयित्वा प्रणम्य च ।
अथवा भक्षयेदेतां क्षीरमांसरसाशनः ॥
ज्वरञ्च ग्रहणीञ्चापि तथातीसारमेव च ।
कामलां पाण्डुरोगञ्च शूलगुल्मजलोदरम् ॥
एवमादीन् गदान् हत्वा हृष्टः पुरुष वीर्य्यवान् ।
जीवेद्वर्षशतं साग्रं वलीपलितवर्ज्जितः ॥"
इति रसपर्पटी ॥ ९ ॥

अथ ज्वरिते अन्नदानसमयः । तत्र चरकः ।
"क्षुत् सम्भवति पक्वेषु रसदोषमलेषु च ।
काले वा यदि वाकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥"
अन्यच्च ।
"आमे पाकं गते नृणां यदा भोजनलालसा ।
भवेत् काले ह्यकाले वा सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥"
तत्र कालमाह । ज्वरस्य पाकावस्थान्नदानकालः ज्वरस्य पाककालश्च ।
"वातिकः सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिकः ।
श्लैष्मिको द्वादशाहेन ज्वरः पाकमुपैति हि ॥"
ज्वरस्य पाक उपशमः ॥ ज्वरपाकेनैव रसपाको दोषपाकोऽपि कथितः । यतो दोषपाकं विना ज्वरपाको न भवति रसपाकं विना दोषपाकश्च न भवति ॥ * ॥ ननु यथा पैत्तिको ज्वरो दशाहोरात्रेण पाकं याति । एकादशे दिनेऽन्नं दीयते । तथा श्लैष्मिको ज्वरो द्वादशाहोरात्रेण पाकं याति त्रयोदशदिवसेऽन्नं दीयते । तथा वातिको ज्वरः सप्ताहोरात्रेण पाकं याति । अष्टमे दिवसेऽन्नं कथं न दीयते । कथं सप्तम एव दिवसेऽन्नं दीयते । इति । उच्यते ।
"कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घनं बहु ।
आमक्षयादूर्द्धमपि वायुर्न सहते क्षणम् ॥"
इति वचनादामरसपाके जाते आहारलाभं विना वायुः क्षणमात्रमपि सोढुं न शक्नोति । स आशुकारित्वात् क्षयादाक्षेपकादीन् विकारान् संजनयति ॥ अतो वातिके ज्वरे पाकदिनासन्निभे सप्तम एव दिनेऽन्नं दीयते । तथा च धन्वन्तरिः ।

"ज्वराभिभूतः षडहे व्यतीते
विपक्वदोषः क्षतलङ्घनादिः ।
यो भेषजं खादति वैद्यवश्यो
निःसंशयं हन्त्यचिरात् स रोगान् ॥"
ज्वराभिभूतः वातज्वराभिभूतः । विपक्वदोषः पक्वापानः । [illegible] क्षतलङ्घनमिति क्षतलङ्घनञ्च यामगुरुत्वापवमनधारणादिः । भैषज्यमित्यत्रापि उपलक्षणम् । अतएव चरकः ।
"ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नं प्रतिभोजितम् ।
पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत्तु तमिति ॥"
ज्वरितं वातज्वरिणम् ॥ षडहेऽतीते इत्युपलक्षणम् ॥ पित्तज्वरिणं दशाहेऽतीते ॥ श्लेष्मज्वरिणं द्वादशाहेऽतीते । लघ्वन्नं भोजितं ज्वरिणं पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत् । पुनः स एव ।
"सर्व्वज्वरेषु ज्वरितं दिनान्ते भोजयेल्लघु ॥"
दिनान्तेऽन्तशब्दोऽत्र मध्यवाची तेन त्रिधा विभक्तस्य दिनस्य मध्यभागे पित्तप्राधान्यसमये ॥ उक्तञ्च वाग्भटेन ।
"वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमादिति ।"
ते वातपित्तश्लेष्माणः ॥ पित्तकालेऽपि मध्याह्नादर्व्वाक् । यत आह ।
"याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत् ।
याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्माद्बलक्षयः ॥" इति ॥
एतत् सुस्थपरमिति चेत्तन्न । यत आह ।
"श्लेष्मक्षये प्रवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा ।
वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ॥"
तदा पित्तप्राधान्यसमये । अन्यथा उक्तसमयादन्यदा । वेगापाये ज्वरामिवेगनाशे । तत् भोजनं ज्वरवेगाभिवर्द्धनं भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥
अत्र विषमज्वरिणेऽन्नं दातुं कालविशेषमाह चरकः ।
"सर्व्वज्वरेषु सप्ताहं मात्रावल्लघु भोजयेत् ।
वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ॥"
सर्व्वज्वरेषु सर्व्वविषमज्वरेषु । वेगापाये ज्वरवेगापाये भोजयेत् । अन्यथा ज्वरवेगापायं विना । तत् भोजनं ज्वरवेगाभिवर्द्धनं भवतीत्यर्थः ॥ * ॥ अथान्नग्रहणाय स्थानमाह ।
"आहारनिर्हारविहारयोगाः
सदैव सद्भिर्विजने विधेयाः ॥" इति ॥ * ॥
अथ बलस्य ज्वरितस्य भोजनार्थमुपवेशनप्रकारमाह सुश्रुतः ।
"ज्वरे प्रवेशो भवति स्वस्थैरपि विशेषितैः ।
नियतं भोजयेत्तस्मान्मूत्रोच्चारौ च कारयेत् ॥"
नियतं यथास्थानस्थितमेव न तु स्थानान्तरं नीतम् ॥ * ॥ अन्नग्रहणसमये प्रथमं ज्वरितेन कवलः कार्य्य इत्याह ।
"यथा दोषोच्छितैर्द्रव्यैः कार्य्यः कवलग्रहः ।
अरोचकास्यवैरस्यमलपूतिप्रसेकहृत् ॥
भृष्टजीरकचूर्णेन सिन्धुजन्मयुतेन च ।
जिह्वां दन्तान् मुखस्यान्तर्घृष्ट्वा कवलमाचरेत्

ज्वरांश्च निखिलान् हन्यान्नाम्ना काथ्या विषारणा॥
पृथगद्वन्द्वागन्तुजांश्च धातुस्थान् विषमांस्तथा।
सन्निपातोद्भवांश्चापि मानसानपि नाशयेत्॥
शीताऽन्येनपि दाहादीन् मोहं तन्द्रां भ्रमं तृषाम्।
कासं श्वासञ्च पाण्डुञ्च हृद्रोगं कामलामपि॥
त्रिकपृष्ठकटीजानुपार्श्वशूलञ्च नाशयेत्।

षौद्रयुक्ता पिबेदेतत् सुर्व्वेत्तो हितमेवाश्नीया दिति नियमः। यत आह सुश्रुतः।

'गुर्व्वभिष्यन्द्यकालञ्च ज्वरी नाद्यात् कथञ्चन।
न तु तस्याहितं भुक्तमायुषे वा सुखाय च॥
आनद्धस्तिमितैर्दोषैर्यावत्तु कालमातुरः।
तावत्कालं स लघ्वन्नमश्नीयात सविरिक्तवन्॥"
आनद्धस्तिमितैर्दोषैः अपक्वैर्दोषैरयाप्र इत्यर्थः। ननु हिते वस्तुनि कथमरुचिः स्यादत आह।
सात्म्यात् स्वादुभावाच्च पथ्यं द्वेष्यत्वमागतमिति।
सातत्यात एकस्यैव भक्तस्य सर्व्वोपयोगात।
स्वादुभावाच्च भक्ष्यान्तरादपि विस्वादुत। पथ्य मप्रियं स्यात तथापि तदेव पथ्यम्। कल्पना विधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत पुनरिति॥
अथ च ज्वरितोऽन्नकालेऽश्नीयादवेति द्वितीया नियमः। कुत इति चेत् हि यतो हतो अभुञ्जान स्यैवतेऽपक्वधातुर्भवति ततो म्रियतेऽपि च॥*॥
ज्वरिताय हितान्यन्नादीन्याह।

रक्तशाल्यादयः शस्ताः पुराणाः षष्टिकैः सह।
यवागूदनलाजार्थे ज्वरितानां ज्वरापहाः॥'
तत्र रक्तशालिगुणाः।
'रक्तशालिर्ज्वरस्तेषां बल्यो वर्ण्यस्त्रिदोषजित्।
चक्षुष्यो मूत्रलः स्वर्य्यः शुक्रलस्तृड्ज्वरापहः॥
विषव्रणश्वासकासदाहनुद्वह्निपुष्टिदः।
तस्मादल्पान्तरगुणाः शालयो महदादयः॥"
रक्तशालियो मगधदेशे दाउदखानी इति प्रसिद्धः।
'मुद्गान् मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समकुष्ठकान्।
यूषार्थे यन्नभुक्तानां ज्वरितानां प्रदापयेत्॥'
तत्र मुद्गादिगुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः॥*॥
पटोलपत्रं वार्त्ताकुं कुलकं कारवेल्लकम्।
कर्कोटकं पर्पटकं गोजिह्वां बालमूलकम्॥
पत्रं गुडूच्याः शाकार्थे ज्वरितानां प्रदापयेत्॥
तत्र पटोलादिगुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः॥*॥
'लावान् कपिञ्जलानेणान् हरिणान् पृषतान्
शशान्।
कुरङ्गान् कालपुच्छांश्च तथैव मृगमातृकान्॥
मांसार्थे मांससात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत्।
सारसक्रौञ्चशिखिनस्तथा तित्तिरकुक्कुटान्॥
गुरूष्णत्वान्न शंसन्ति कश्चिदेव व्यवस्थिताः॥"
तित्तिरिरत्र कृष्णतित्तिरिः। गौरतित्तिरेः कपिञ्जलपदेन पूर्व्वं गृहीतत्वात॥
'ज्वरितानां प्रकोपन्तु यदा याति समीरणः।
तन्नेऽपि हि प्रशस्त मात्राकालोपपादिताः॥
कपिञ्जल इति ख्यातो लोकेषु गौरतित्तिरिः॥
इति॥*॥
'निम्बकं दाडिमं धात्रीफलमम्लं प्रकाशुवः।
प्रदद्यादम्लसात्म्याय काञ्जिकं ... प्रदापयेत्॥'

गन्धगन्धानिशादारुकौन्तीकुष्ठाब्दचन्दनैः।
समूर्व्वारोहिणीरास्नाशताह्वामधुकैः समैः।
सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यञ्जनादिना।
सर्व्वज्वरक्षयोन्मादश्वासअपस्मार ...ज्वरापहा॥"
पचनान्यभक्त...स्ता यथादोषं पाचने हिताः।
यथा,—
'पञ्चमूल्या कषायस्तु पाचनं वातिके ज्वरे।
सर्व्वौद पैत्तिके सुक्तकटुत्रयवैः हितम्।
पिप्पल्यादिकषायस्तु पाचनं कफजे ज्वरे।
लघुना पञ्चमूलेन पिप्पल्या सह धान्यया॥
महत्या पञ्चमूल्याश्च व्याघ्री दुःस्पर्शगोक्षुरैः।
सिद्धानि पिबनामानि प्रयुञ्जीत यथाक्रमम्।
वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफवाते त्रिदोषजे॥'
अस्यायमर्थः। वातपित्ते लघुना पञ्चमूलेन सिद्धान्यम्नानि भिषक् प्रयुञ्जीत।
'शालिपर्णी पृश्निपर्णी कण्टकारीद्वयं तथा।
गोक्षुरं पञ्चमं प्रोक्तं पञ्चमूलमिदं लघु।
श्लेष्मपित्ते वातपित्ते पिप्पल्या सह धान्यया॥'
कफवाते महत्या पञ्चमूल्या।
'श्रीफलं सर्व्वतोभद्रा पाटला गणिकारिका।
श्योनाकं पञ्चमं प्रोक्तं पञ्चमूलमिदं महत्।
त्रिदोषजे ज्वरे देया व्याघ्री दुःस्पर्शगोक्षुरैः।
व्याघ्री कण्टकारिका। दुःस्पर्शो यवासः।
पेयां वा रक्तशालीनां वस्तिपार्श्वशिरोरुजि।
श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां सिद्धां ज्वरहरीं पिबेत्॥
विबद्धवर्च्चाः अथवा पिप्पल्यामलकैः शृताम्।
सर्पिष्मतीं पिबेत पेयां ज्वरी दोषानुलोमनीम्।
काशीश्वासी च हिक्की च पञ्चमूलीमृतां पिबेत्॥"
यवोऽचाम्लम्। अत्र पञ्चमूली बृहती लघ्वी च हिता। तथा हता पेयां पिबेदित्यर्थः।
'पेया भेषजसंयोगात्क्षुत्तृष्णाग्निदीपिका।
वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणां चानुलोमिका।
स्वेदनाय च सौम्यत्वाद्द्रवत्वात् तृट्प्रशमाय च।
आहारभावात् प्राणाय सरत्वाल्लाघवाय च॥
ज्वरघ्नी हेतुसात्म्यत्वात्तस्मात्तां पूर्व्वमाचरेत्॥'
हेतुसात्म्यात् हेतवो वातपित्तकफास्तेषां सात्म्यत्वात्॥
'यवकोलकुलत्थानां शुष्कमूलकशुण्ठयोः।
एकैकं मुष्टिमादाय पचेदष्टगुणे जले॥
पञ्चमुष्टिक इत्येष वातपित्तकफापहः।
शूले प्रशस्यते गुल्मे कासे श्वासे क्षये ज्वरे॥"
पञ्चमुष्टिकयूषः॥*॥
'बद्धमूत्रपुरीषस्य गुदे वर्त्तिं निधापयेत्।
पिप्पलीपिप्पलीमूलयवानीचव्यसाधितम्॥
पाययेत यवागूं वा मारुतस्यानुलोमनीम्॥"
पेयाया यवाग्वाश्च क्वचिदपवादमाह।
"मद्यात्यये मद्यनित्ये ग्रीष्मे पित्तकफोत्थिते।
ऊर्द्ध्वगे रक्तपित्ते च यवागूर्न हिता ज्वरे॥
दाहच्छर्द्दिर्दितं चाम निरन्नं तृष्णयान्वितम्।
शर्कंरामधुसंयुक्तं पाययेल्लाजतर्पणम्॥'
लाजशक्तुरूपं तर्पणम्। तथा च ग्रन्थान्तरे।
दाहच्छर्द्दिर्दितं चाम निरन्नं तृष्णयान्वितम्।
धर्म्मार्त्तं मद्यपञ्चापि तोयालोड़ितशक्तुकम्।

नवज्व
...मधुसंयुक्तं पाय

ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तमम्ल।... सर्पिंदला सस्मृत

सन्तर्पणस्वरूपञ्चाह धन्वन्तरिः।
"द्राक्षादाडिमखर्ज्जूरप्रियालैः समधूकरम्।
लाजचूर्णं समभ्यार्च्य सन्तर्पणमुदाहृतम्॥
लाजपूर्णम्।
तर्पणमुक्तमित्यर्थः। लाजशक्तुगुणाश्च शुश्रुये।
'लाजानां शक्तवः शीतदीपनाः मुक्ताः विपश्चितः।
छर्द्द्यतीसारदाहविषमूर्च्छाज्वरापहाः॥'
चरकश्च।
'तत्र तर्पणमेवादौ प्रदेयं लाजशक्तुभिः।
ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं मधुसशर्करम्॥"
ज्वरघ्नानि फलान्याह चरक एव।
'द्राक्षादाडिमखर्ज्जूरप्रियालैः सपरूषकैः।
तर्पणार्हस्य दातव्यं तर्पणं ज्वरनाशनम्॥"
प्रियालमत्र पक्वफलं न तन्मज्जातिगुरुत्वात् तर्पणार्हस्य दाहच्छर्द्दितृषार्त्तस्य क्षीणस्येत्यर्थः।
श्रमोपवासानिलजे हितो नित्यं रसौदनः।
रसोऽत्र मांसरसः। तत्र सिक्तः ओदनो रसौदनः। अतत्र अन्नमित्यनेन समासः॥
"मुद्गयूषौदनश्चैव हितः कफसमुत्थिते।
स एव सितया युक्तः शीतः पित्तज्वरे हितः।
च एव मुद्गयूषौदन एव॥
'तस्मात्ज्वरोषो यः क्षीणकफो जीर्णज्वरान्वितः
विबन्धात्सदोषश्च रूक्षः पित्तानिलज्वरी।
पिपासार्त्तः सदाहश्च पयसा
चान्यच्च।
"अजादुग्धं गुडोपेतं पातव्यं ज्वरशान्तये।
तदेव तु पयः पीतं तरुणे हन्ति मानवम्॥"
तरुणे ज्वरे। अन्यच्च।
'जीर्णे ज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम्
तदेव तरुणे पीतं विषवद्धन्ति मानवम्॥*॥
अथ ज्वरिणो नियममाह।
'न हिरण्यान्न पूर्व्वाह्णे नाभिष्यन्दि कदाचन।
न तीक्ष्णं न गुरुप्रायो मुञ्जीत तरुणज्वरी।
न जातु तर्पयेत् प्राज्ञः सहसा ज्वरकर्षितम्
तेन संशमितोऽप्यस्य पुनरेव भवेज्ज्वरः॥*॥
अथ ज्वरविमुक्तौ पूर्व्वरूपमाह।
'दाहः स्वेदो भ्रमस्तृष्णा कम्पविड्भेदसंज्ञिता
कूजनं चास्ति वैगन्ध्यमाकृतिर्ज्वरमोक्षणे॥"
विड्भित मलप्रवृत्तिः। अत्र भावे क्विप। कूजनं कुन्थनम्।
गात्रस्य। ज्वरमुक्त
ननु दोषक्षयं विना न व्याधिनिवृत्तिः। स दोषः कथमेवंविधं रूपं करिष्यति। उच्यते।
कश्चित क्षीणोऽपि दोषः विनाशकाले अव दर्शयति। यथा निर्व्वाणावस्थायां दीपो वासु प्रज्वलति। वाग्भटोऽप्याह।
"धातून् प्रच्यावयन्दोषो मोक्षकाले विलीयते
ततो नरः श्वसन् कूजन् वमन् विचेष्टन चेष्टते।
न चेष्टते अचेष्टश्च स्यात्।

चूर्णयित्वा समं तेन रसेन सह मर्द्दयेत् ॥
गन्धकं यदा चूर्णं भवेत् कज्जलसन्निभम् ।
…ज्वरेषु …द्रवीकुर्य्यात् प्रयत्नतः ॥
… कदलीतले ।
धातुगे ज्वरे । अन्यस्मिन् …
भवति ॥ * ॥

अथ ज्वरमुक्तस्य लक्षणमाह ।

"देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः
पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम् ।
स्वेदः क्षवः प्रकृतियोगिमनोऽन्नलिप्सा
कण्डूश्च मूर्द्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥"

सुश्रुतोऽप्याह ।

"स्वेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूः पाको मुखस्य च ।
क्षवथुश्चान्नकाङ्क्षा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ॥" * ॥

अथ ज्वरमुक्तस्य नियमाः ।

"व्यायामश्च व्यवायश्च स्नानं चंक्रमणानि च ।
ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान् भवेत् ॥"

अन्यच्च ।

"व्यायामश्च व्यवायश्च प्रवातं शिशिरं जलम् ।
ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान् भवेत् ॥
अपि ज्वरविमुक्तस्य स्नानं कुर्य्यात् पुनर्ज्वरम् ।
तस्माज्ज्वरविमुक्तोऽपि स्नानं विषमिव त्यजेत् ॥
बलवर्णाग्निवपुषां यावन्न प्रकृतिर्भवेत् ।
तावज्ज्वरेण मुक्तोऽपि वर्ज्जनीयानि वर्ज्जयेत् ॥"

अथ वातज्वराधिकारः । तत्र वातज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विकां संप्राप्तिमाह ।

"वातलाहारचेष्टाभ्यां वायुरामाशयाश्रयः ।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरकृत् स्याद्रसानुगः ॥"

अथ तस्य पूर्व्वरूपमाह । जृम्भात्यर्थं समीरणादिति । समीरणात् ज्वरे उत्पत्स्यति अत्यर्थं जृम्भा स्यात् । जृम्भा च श्रमादिपूर्व्विका भवति ॥

अथ वातज्वरस्य लक्षणमाह ।

"वेपथुर्व्विषमो वेगः कण्ठौष्ठमुखशोषणम् ।
निद्रानाशः क्षवस्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च ॥
शिरोहृद्गात्ररुग्वक्त्रवैरस्यं बद्धविट्कता ।
शूलाध्माने जृम्भणञ्च भवत्यनिलजे ज्वरे ॥"

एतानि लक्षणानि प्रायो भावित्वेन सुश्रुतेन निर्द्दिष्टानि । चकारादन्यान्यपि चरकनिदानोक्तानि बोद्धव्यानि । तान्येव श्लोकेन प्रदर्श्यन्ते ।

"भवन्ति विविधा वातवेदना स्यादसुप्तता ।
पिण्डिकोद्वेष्टनं कर्णस्वनो वक्त्रकषायता ॥
ऊरुसादो हनुस्तम्भो विश्लेषः सन्धिजानुनोः ।
शुष्ककासो वमिर्लोमहर्षो दन्तहर्षः श्रमभ्रमौ ॥
अरुणं नेत्रमूत्रादि तृट् प्रलापोष्णकामिता ॥"

विषमो वेगः शरीरोष्णतादिरूपो ज्वरवेगो विषमो भवतीत्यर्थः । क्षवस्तम्भः छिक्काया अभावः । तथा च वाग्भटः ।

"हर्षो रोमाङ्गदन्तेषु वेपथुः क्षवथोर्ग्रहः ॥" इति ।

ज्वरकोऽपि । क्षवथूद्गारनिग्रह इति । शिरोहृद्गात्ररुक् गात्रपदे प्रयुक्ते शिरोहृच्छब्दप्रयोगस्तत्र विशेषेण वेदनाबोधनार्थः ॥ * ॥

"ज्वराभिभूतः षडहे व्यतीते
विपक्वदोषः कृतलङ्घनादिः ।
यो भेषजं खादति वैद्यवश्यो
निःसंशयं हन्त्यचिरात् स रोगान् ॥"

ज्वराभिभूतः वातज्वराभिभूतः । विपक्वदोषः दारोग्यदर्शने …

लङ्घनविधाने विशेषमाह चरकः ।

"ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नं प्रतिभोजितम् ।
पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेद्भिषक् ॥"

सुश्रुतोऽप्याह ।

"वातिके सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिके ।
श्लैष्मिके द्वादशाहेन ज्वरे युञ्जीत भेषजमिति ॥"

ननु अन्नं वै प्राणिनां प्राणा इति श्रुतिः तदन्नं विना प्राणिभिः कथं स्यातव्यमित्याह ।

"दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता ।
न हि दोषक्षये कश्चित् सोढुं शक्नोति लङ्घनम् ॥
कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घनं बहु ।
आमक्षयादूर्द्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम् ॥" * ॥

भेषजमाह ।

"श्रीफलः सर्व्वतोभद्रा कामदूती च शोणकः ।
तर्कारी गोक्षुरः क्षुद्रा बृहती कलसी स्थिरा ॥
रास्ना कणा कणामूलं कुष्ठं शुण्ठी किरातकः ।
मुस्ताम्रता बला वालं द्राक्षा यासः शताह्विका ॥
एषां क्वाथो निहन्त्येव प्रभञ्जनकृतं ज्वरम् ।
सोपद्रवश्च योगोऽयं सर्व्वयोगवरः स्मृतः ॥"

श्रीफलो विल्वः । सर्व्वतोभद्रा गम्भारी । कामदूती पाटला । शोणकः शोनापाढ़ा इति लोके । तर्कारी गणिकारिका । कलसी पृश्निपर्णी । स्थिरा शालिपर्णी । वालं सुगन्धवाला । यासो यवासः । इति दशमूलादिक्वाथः ॥ * ॥

सुश्रुतस्तु ।

"पञ्चमूली कषायन्तु पाचनं वातिके ज्वरे ।" इति ।

अत्र पञ्चमूली बृहत्पञ्चमूली । अतएव त्रिशती ।

"श्रीपर्णी तर्कारी श्रीफलटुण्टुकपाटलामूलैः ।
पाचनमुदितं मारुतजनितज्वरहारिवारिणि
क्वथितैः ॥"

इति बृहत्पञ्चमूली क्वाथः ॥ * ॥

"किराताब्दामृतोदीच्यबृहतीद्वयगोक्षुरैः ।
त्रिपर्णीकलसीविश्वैः क्वाथो वातज्वरापहः ॥"

उदीच्यं वालकम् । त्रिपर्णी शालिपर्णी । कलसी पृश्निपर्णी । इति किराताद्विक्वाथः ॥ * ॥

"गुडूचीपिप्पलीमूलनागरैः पाचनं कृतम् ।
वातज्वरे तथा पेयं कालिङ्गं सप्तमेऽहनि ॥"

कालिङ्गं कृतं ऐन्द्रयवं कृतम् ॥ * ॥

त्रिशती ।

"विश्वाम्रताग्रन्थिकसिद्धतोयं
मरुज्ज्वरस्याशिवतः कृतोऽयम् ।
क्वाथोऽथ कुस्तुम्बुरुदेवदारु-
क्षुद्रौषधैः पाचनमत्र चारु ॥"

औषधं शुण्ठी । क्वाथः पाचनमिति । वेदाः प्रमाणमितिवत् ।

"…मूलीबलारास्नाकुलत्थैः सह पुष्करैः ।
…द्व्यात्त्रिरःकम्पं पर्व्वभेदं मरुज्ज्वरम् ॥"
…दिः । इति बृहत्पञ्चमूल्यादिक्वाथः ॥

…शोनामृतवह्निविश्वा-
कासिन्धुकभूमिनिम्बैः ।
…राचरितः कषायो
…हृताशनो हन्ति गदानिमांस्तु ॥
ज्वरं मरुद्दुष्टिसमुद्भवं तथा
बलासजन्मानलमन्दताञ्च ।
कण्ठावरोधं हृदयावरोधं
खेदञ्च रोमाञ्चहिमत्वमोहान् ॥"

इति कण्डादिक्वाथः ॥ * ॥

"शुद्धं शङ्करशुक्रमत्र तुलितं मारारिनारीरज-
स्तावत्तावदुमापतिस्फुटगलालङ्कारवस्तु स्मृतम् ॥
तावत्येव मनःशिला च विमला तावत्तथा टङ्कणं
शुण्ठी हरचमिता कणा च मरिचं दिक्पाल-
संख्याह्वकम् ॥

विषादि वस्तूनि शिलोपरिष्टा-
द्विचूर्णयेद्यासमि शोधयेच्च ।
ततस्तु खल्ले रसगन्धकौ च
चूर्णैश्च तद्यामयुगं विमर्द्द्य ॥
कल्पतरुनामधेयो यथार्थनामा रसः श्रेष्ठः ।
समीरणश्लेष्मगदान् हरते मात्रास्य गुञ्जैका ॥
आर्द्रकेण सममेष भक्षितो
हन्ति वातकफसम्भवं ज्वरम् ।
श्वासकासमुखसेकशीतता-
वह्निमान्द्यविरुचींश्च नाशयेत् ॥
नस्येनाश्वेव हरति शिरोऽर्त्तिं कफवातजाम् ।
मोहं महान्तमपि च प्रलापं क्षवथुग्रहम् ॥"

कल्पतरुरसः ॥ सामान्यज्वरचिकित्सोक्तो महाज्वराङ्कुशः प्रदेयोऽत्र ॥ * ॥

"विषमहौषधमागधिकोषणा
द्युमणिरक्तकमार्द्रकमर्द्दितम् ।
क्रमविवर्द्धितमुद्दलितज्वर-
स्त्रिपुरभैरव एव रसो वरः ॥"

द्युमणिः मारितं ताम्रं तस्य भागाः पञ्च । रक्तकं हिङ्गुलं तस्य भागाः षट् । मात्रास्य रक्तिकार्द्धम् । त्रिपुरभैरवो रसो ज्वरे ॥ * ॥

"वातश्लेष्मज्वरे स्वेदं जङ्घापार्श्वास्थिशूलिनि ।
पीनसश्वासवाधिर्य्ये कारयेत्तद्विधानवित् ॥
स्रोतसां मार्द्दवं कृत्वा नीत्वा पावकमाशयम् ।
हत्वा वातकफस्तम्भं स्वेदो ज्वरमपोहति ॥
"खर्परभ्रष्टपटस्थितकाञ्जिकसंसिक्तवालुकास्वेदः ।
शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गा-
दीन् ॥"

वालुकास्वेदः कम्पे शिरोहृदयगात्रव्यथायां जृम्भायाम् । पादसुप्ततायां पिण्डिकोद्वेष्टने ऊरुसादे हनुस्तम्भे लोमहर्षे च ॥ * ॥

"मातुलुङ्गफलकेशरो धृतः
सिन्धुजन्मसहितान्वितो मुखे ।
हन्ति वातकफरोगमास्यगं
शोषमाशु जड़तामरोचकम् ॥"

इति कवलः कण्ठौष्ठमुखशोषे ॥ * ॥

अन्यच्च ।
“शर्कराडिमाभ्याञ्च द्राक्षादाडिमयोस्तथा ।
कल्कं विभावयेदास्ये शोषवैरस्यनाशनम् ।
द्राक्षामलकयोः कल्कं सघृतं वदने क्षिपेत् ।
तेन दृष्टा सुरसनाला शोषस्तेन प्रशाम्यति ।
सुरसं जायते वक्त्रं रुचिर्भवति भोजने ॥” * ॥
निद्रानाशस्य निदानमाह ।
“लाघवं लङ्घनं चिन्ता व्यायामः शोकभीक्रुधः ।
एभिरेव भवेन्निद्रानाशः श्लेष्मानिलक्षयात् ॥”
अस्य चिकित्सामाह ।
‘भङ्गन्तु विजयाचूर्णं मधुना निशि भक्षयेत् ।
निद्रानाशेऽतिसारे च ग्रहण्यां पावकक्षये ॥
गुडं पिप्पलीमूलस्य चूर्णेनालोड्य लिहन् ।
चिरादपि च नष्टां निद्रामाप्नोति मानवः ॥
वायसजङ्घामूलं मूलं वा शिरसि काकमाच्याः ।
विहितं निद्राजनकं कुडमूलं वा घृतं सगुडम् ॥’
पीतमिति शेषः ॥
“मूलन्तु काकमाच्या बद्धं सूत्रेण मस्तके नियतम् ।
विदधाति नष्टनिद्रो निद्रामाश्वेव सिद्धमिदम् ॥
शीलयेन्मन्दनिद्रस्तु क्षीरमद्यरसान् दधि ।
अभ्यङ्गोद्वर्त्तनस्नानमूर्द्धकर्णाक्षितर्पणम् ॥”
रसः मांसरसः ।
‘कान्ताबाहुलताश्लेषो निर्वृतिः कृतकृत्यता ।
मनोऽनुकूला विषयाः कामं निद्रासुखप्रदाः ॥
रसं शाकं च सूपं च सर्पिर्यूषपयः सु च ।
निद्रां सञ्जनयत्याशु पलाण्डुरुपयोजितः ॥’
रसः मांसरसः ।
“ऐक्षवं शीतकौ माषाः सुरा मांसरसः पयः ।
गोधूमतिलमत्स्याश्च निद्रां कुर्व्वन्ति देहिनाम् ॥’
निद्रानाशे ॥ * ॥
‘दारु हैमवती कुष्ठं शताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः ।
लिम्पेत् कौञ्जिकपिष्टैः शूलाध्मानयुतोदरम् ॥”
हैमवती श्वेतवचा । दारुषट्कलेपः शूलाध्मानयोः ॥ * ॥
“कटुतैलं कणाहिङ्गुवचालशुनसाधितम् ।
उष्णं विनिहितं हन्ति कर्णयोर्निस्वनं व्यथाम् ॥”
तैलं कर्णस्वने ॥ * ॥
“कणासुगन्धिवचया यवान्या च समन्विता ।
ताम्बूलसहिता हन्ति शुष्ककासं मुखे धृता ॥”
शुष्ककासे ॥ * ॥ अथान्नमाह ।
‘श्रमोपवासानिलजे हितो नित्यं रसौदनः ।
मुद्गामलकयूषस्तु बद्धविट्काय दीयते ॥”
रसो विष्किरमांसरसः ।
‘मेथा वा रक्तशालीनां वस्तिपार्श्वशिरोरुजि ।
श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां सिद्धां ज्वरहरीं पिबेत् ॥
कासी श्वासी च हिक्की च पञ्चमूलीशृतां पिबेत् ॥”
पेयमिति शेषः । इति वातज्वराधिकारः ॥ * ॥
अथ पित्तज्वराधिकारः । तत्र पित्तज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
‘पित्तलाहारचेष्टाभ्यां पित्तमामाशयाश्रयम् ।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरकृत्स्याद्रसानुगम् ॥”

पित्तस्य पङ्गुत्वादिह कोष्ठाग्नेरस्य बहिर्निःसु न शक्यते । यत आह ।
‘पित्तं पङ्गु कफः पङ्गुः पङ्गवो मलधातवः ।
वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवत् ॥”
इति ।
ततोऽत्र पित्तं वायुसहायं बोद्धव्यम् यत आह ।
“द्वयमेकस्य नास्ति न रोगोऽप्येकदोषजः ।
एकस्तु कुपितो दोष इतरानपि कोपयेत् ॥” इति ।
अथ तस्य पूर्व्वरूपमाह । पित्तामयनयोर्दाह इति । पित्तात् ज्वरे उत्पत्स्यति नेत्रदाहः स्यात् । स च श्रमादिपूर्व्वको भवति ॥ * ॥
अथ पित्तज्वरस्य लक्षणमाह ।
“वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः ।
कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते ॥
प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा ।
पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च ॥”
अतिसारः पित्तस्य सरत्वात् सद्रवा प्रवर्त्तते । स्वतीसार एव तस्य ज्वरोपद्रवत्वात् । वमिः यदा पित्तं कफस्थानं याति तदा बोद्धव्या । प्रलापोऽनर्थकं वचः । मूर्च्छा स्वपादेरज्ञानम् । मदः पूगकोद्रवधत्तूरभक्षणादिव मत्तता । भ्रमः चक्रारूढस्येव ज्ञानम् । चकारात् रक्तकोठादयो बोद्धव्याः ॥ * ॥ अथ पित्तज्वरस्य चिकित्सा ।
‘आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधापयन् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥”
इति वचनात् सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य यावदारोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने पित्तज्वरिणो लङ्घनविधाने विशेषमाह सुश्रुतः । पैत्तिके दशरात्रेण ज्वरं युञ्जीत भेषजमिति । दशरात्रेण लङ्घनवता व्यतीतेनेत्यर्थः ॥ * ॥
क्लिन्नद्वेषश्च सदाह ।
‘तिक्तामुस्ताधने पाठाकटफलाभ्यां सरोहिकम् ।
पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पैत्तिके ज्वरे ॥”
इति तिक्तादिक्वाथः ॥ * ॥
‘पर्पटो वासकस्तिक्ता कैराती धन्वयासकः ।
प्रियङ्गुश्च शृतः क्वाथ एषां शर्करया युतः ॥
पिपासादाहपित्तास्रयुक्तं पित्तज्वरं हरेत् ॥”
इति पर्पटादिक्वाथः ॥ * ॥
‘द्राक्षा हरीतकी मुस्ता कटुका कृतमालकः ।
पर्पटश्च शृतः क्वाथ एषां पित्तज्वरापहः ॥
मुखशोषप्रलापान्तर्दाहमूर्च्छाभ्रमप्रणुत् ।
पिपासारक्तपित्तानां शमनो भेदनो मतः ॥”
इति द्राक्षादिक्वाथः ॥ * ॥
“पटोलयवधान्याकमधूकं मधुसंयुतम् ।
हन्ति पित्तज्वरं दाहं तृष्णां चातिप्रमाथिनीम् ॥”
इति पटोलादिक्वाथः ॥ * ॥
‘गुडूच्यामलकीयुक्तः केवलो वापि पर्पटः ।
पित्तज्वरं हरेन्नूनं दाहशोषभ्रमान्वितम् ॥”
इति गुडूच्यादिक्वाथः ॥ * ॥
एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।
किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोशीरवालकैः ॥” * ॥

“ह्रीवेरं चन्दनोशीरघनपर्पटसाधितम् ।
दद्यात् सुशीतलं वारि तृट्छर्द्दिज्वरदाहनुत् ॥”
इति ह्रीवेरादिक्वाथः ॥ * ॥
“भूनिम्बातिविषालोध्रमुस्तकेन्द्रयवामृता ।
वासकं धान्यकं बिल्वं कषायो माक्षिकान्वितः ॥
विड्भेदश्वासकासांश्च रक्तपित्तज्वरं हरेत् ॥’
इति भूनिम्बादिक्वाथः ॥ * ॥
“द्राक्षाचन्दनपद्मानि मुस्ता तिक्तामृतापि च ।
धात्री वालमुशीरञ्च लोध्रेन्द्रयवपर्पटाः ॥
पद्मकं प्रियङ्गुश्च यवासो वासकस्तथा ।
मधूकं कुलकञ्चापि किरातो धान्यकं तथा ॥
एषां क्वाथो निहन्त्येव ज्वरं पित्तसमुत्थितम् ।
तृष्णां दाहं प्रलापञ्च रक्तपित्तं भ्रमं क्लमम् ॥
मूर्च्छां छर्द्दिं तथा शूलं मुखशोषमरोचकम् ।
कासं श्वासञ्च हृल्लासं नाशयेन्नात्र संशयः ॥’
इति महाद्राक्षादिक्वाथः ॥ * ॥
“सलिलं निशि पर्य्युषितं प्रातर्धान्याकतण्डुलक्वाथम् ।
पीतं प्रशमयत्यचिरादन्तर्दाहं ज्वरं दीनम् ॥’
इति धान्याकक्वाथः ॥ * ॥
“अम्लतायाः हिमः प्रातः भक्षितः पैत्तिकज्वरम् ।
वासायाश्च तथा कासरक्तपित्तज्वरान् जयेत् ॥”
“गुडूची भूमिनिम्बश्च वालं वीरणमूलकम् ।
लघु मुस्ता त्रिवृद्धात्री द्राक्षा वासा च पर्पटः ॥
एषां क्वाथो हरत्येव ज्वरं पित्तोत्थितं द्रुतम् ।
सोपद्रवमपि प्रातर्निपीतो मधुना सह ॥’
इति गुडूच्यादिक्वाथः ॥ * ॥
“पलाशस्य बदर्या वा निम्बस्य मृदुपल्लवैः ।
अम्लपिष्टैः प्रलेपोऽयं हन्याद्दाहयुतं ज्वरम् ॥ * ॥

उत्तानसुप्तस्य गभीरताम्र-
कांस्यादिपात्रे निहिते च नाभौ ।
शीताम्बुधारा बहुला पतन्ती
निहन्ति दाहं त्वरितं ज्वरञ्च ॥ * ॥

पथ्या तैलघृतक्षौद्रैर्लेहः श्वासज्वरापहः ।
कासाम्लकपित्तशोषश्वासान् हन्ति वमीरपि ।
तैलघृतक्षौद्रैरित्यत्र न समुच्चयस्तेन केवलेन क्षौद्रेणापि लिह्यात् ॥ * ॥
‘काञ्जिकार्द्रपटेनावगुण्ठनं दाहनाशनम् ।
अथ शीतकसखिन्नशीतलीलतवाससा ।” * ॥
द्राक्षामलककल्केन कवलोऽत्र हितो मतः ।
पक्वदाडिमबीजैर्वा धानाकल्केन वा धरेत् ॥’
धानात्र धान्याकम् । इति कवलः ॥ * ॥
अथान्नमाह ।
“दाहवम्यर्द्दितं क्षामं निरन्नं तृष्णयान्वितम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं पाययेल्लाजतर्पणम् ॥”
लाजतर्पणं लाजशक्तुरूपं तर्पणम् । तत्स्वरूपमुक्तं सामान्यज्वरचिकित्सायाम् ॥ * ॥
‘मुद्गयूषोदनो देयः सितया पैत्तिके ज्वरे ।
धर्म्मे शुभाभ्रसङ्काशे शशाङ्ककरशीतले ॥
मलयोदकसंसिक्ते स्थ्यात् पित्तज्वरी नरः ॥

हारावली चन्दनशीतलानां
सुगन्धपुष्पाम्बरभूषितानाम् ।

नितम्बिनीनां सुपयोधराणा-
मालिङ्गनान्याशु हरन्ति दाहम् ॥
वाप्यः कमलहासिन्यो जलयन्त्रगृहाः शुभाः ।
नार्य्यश्चन्दनदिग्धाङ्गो दाहदैन्यहरा मताः ॥"
इति पित्तज्वराधिकारः ॥ * ॥ * ॥

अथ श्लेष्मज्वराधिकारः । तत्र श्लेष्मज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विकां संप्राप्तिमाह ।
"श्लेष्मलाहारचेष्टाभ्यां कफ आमाशयाश्रयः ।
वह्निर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरकृत् स्याद्रसानुगः ॥"
कफस्य कोष्ठाग्नितेजसो वह्निर्नयनेन पक्त्वा-दाशङ्कायां जातायां पित्तस्यैव सिद्धान्तो वोद्धव्यः ॥ * ॥ अथ तस्य पूर्व्वरूपमाह ।
कफान्नानभिनन्दनमिति । कफात् ज्वरे उत्पत्स्यति अन्नानभिलाषः स्यात् । स च अमादि-पूर्व्वको भवति ॥ * ॥ अथ श्लेष्मज्वरस्य लक्षणमाह ।
"स्तैमित्यं स्तिमितो वेग आलस्यं मधुरास्यता ।
शुक्लमूत्रपुरीषत्वं स्तम्भस्तृप्तिरथापि च ॥
गौरवं शीतमुत्क्लेदो रोमहर्षोऽतिनिद्रता ।
प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽक्ष्णोश्च शुक्लता ॥"
स्तैमित्यं अङ्गानामार्द्रपटावगुण्ठितत्वमिव । स्तिमितो वेगः ज्वरस्य मन्दवेगः । आलस्यं समर्थस्यापि कर्म्मण्यनुत्साहः । स्तम्भः अङ्गानम्रता । तृप्तिः अन्नाभिलाषे सत्यपि भोजनासामर्थ्यम् । गौरवं गात्राणाम् । शीतं शीतं लगति । उत्क्लेदः वमनोपस्थितिरिव । अतिनिद्रता निद्राधिक्यम् । प्रतिश्यायो नासारोगविशेषः । अरुचिः भोजनानिच्छा । चकारात् पिड़का शीता मुखप्रसेकच्छर्द्दितन्द्रा हृदयोपलेप उष्णाभिलाषो वह्निमान्द्यमिति । यत उक्तम् ।
"प्रसेकः पिड़का शीताश्छर्द्दिस्तन्द्रोष्णकामिता ।
कफेन लिप्तहृदयं भवेदग्नेश्च मन्दता ॥"
अथ श्लेष्मज्वरचिकित्सा ।
"आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधापयन् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥"
इति वचनात् सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य यावदारोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने श्लेष्मज्वरिणो लङ्घनविधाने विशेषमाह सुश्रुतः । श्लैष्मिके द्वादशाहेन ज्वरे युञ्जीत भेषजमिति । द्वादशाहेन लङ्घनवता यतीतेनेत्यर्थः ॥ * ॥ किन्तु सेवनं तदाह ।
"पिप्पल्यादिकषायन्तु कफजे परिपाचनमिति ।"
पिप्पल्यादिगणमाह ।
"पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं गजपिप्पली ।
नागरं चित्रकं चव्यं रेणुकैलाजमोदिका ॥
सर्षपो हिङ्गु भार्गी च पाठेन्द्रयवजीरकाः ।
महानिम्बश्च मूर्व्वा च विषा तिक्ता विडङ्गकम् ॥
पिप्पल्यादिगणो ह्येष कफमारुतनाशनः ।
गुल्मशूलज्वरहरो दीपनश्चामपाचनः ॥"
इति पिप्पल्यादिक्वाथः ॥

"क्षौद्रोपकुल्यासंयोगः श्वासकासज्वरापहः ।
प्लीहानं हन्ति हिक्काञ्च बालानामपि शस्यते ॥
पिप्पलीं त्रिफलाञ्चापि समभागां ज्वरी लिहन् ।
मधुना सर्पिषा वापि कासी श्वासी सुखी भवेत् ॥ * ॥
कट्फलं पौष्करं शृङ्गी कृष्णा च मधुना सह ।
श्वासकासज्वरहरो लेहोऽयं कफनाशनः ॥"
इति चातुर्भद्रिकावलेहः ॥ * ॥
"कट्फलं पौष्करं शृङ्गी यवानी कारवी तथा ।
कटुत्रयञ्च सर्व्वाणि समभागानि चूर्णयेत् ॥
आर्द्रकस्य रसैर्लिह्यान्मधुना वा कफज्वरी ।
कासश्वासारुचिच्छर्द्दिश्लेष्मानिलनिवृत्तये ॥"
इत्यष्टाङ्गोऽवलेहः ॥ * ॥
"सिन्धुवारदलक्वाथं कणाढ्यं कफजे ज्वरे ।
जङ्घयोश्च बले क्षीणे कर्णे च पिहिते पिबेत् ॥
यवानी पिप्पली वासा तथा खाखसवल्कलम् ।
एषां क्वाथं पिबेत् कासे श्वासे च कफजे ज्वरे ॥
वासाक्षुद्रामृताक्वाथः क्षौद्रेण ज्वरकासहृत् ॥"
इति वासादिक्वाथः ॥ * ॥
"मरिचं पिप्पलीमूलं नागरं कारवी कणा ।
चित्रकं कट्फलं कुष्ठं ससुगन्धिवचा शिवा ॥
कण्टकारी जटा शृङ्गी यवानी पिचुमर्द्दकः ।
एषां क्वाथो हरत्येव ज्वरं सोपद्रवं कफात् ॥"
इति मरिचादिक्वाथः ॥
वातज्वराधिकारोक्तकल्पतररसोऽपि । श्लेष्मज्वरे दातव्यस्तस्य कफवाधिहरत्वात् ॥ * ॥
"सिन्धुत्रिकटुराजीभिरार्द्रकेण कफे स्थितः ॥"
कवल इति शेषः ॥ * ॥ अथान्नमाह ।
"मुद्गयूषौदनौ देयौ ज्वरे कफसमुत्थिते ॥"
इति श्लेष्मज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ वातपित्तज्वराधिकारः । तत्र द्वन्द्वजज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विकां संप्राप्तिमाह । तत्र वातपित्तज्वरस्य ।
"वातपित्तकरैर्व्वातपित्ते आमाशयाश्रये ।
वह्निर्न्निरस्य कोष्ठाग्निं रसगे ज्वरकारिणी ॥"
स्यातामिति शेषः ॥ * ॥
अथ तस्य पूर्व्वरूपमाह ।
"प्रायूपे वातपित्तस्य भवतो वातपैत्तिके ॥"
ज्वर इति शेषः ॥ * ॥
अथ वातपित्तज्वरस्य लक्षणमाह ।
"तृष्णा मूर्च्छा भ्रमो दाहो निद्रानाशः शिरोरुजा ।
कण्ठास्यशोषो वमथू रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ॥
पर्व्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ॥"
पर्व्वभेदः पर्व्वाणि भिद्यन्त इवेति सन्धिषु व्यथा ॥
अथ वातपित्तज्वरस्य चिकित्सा ।
"वातपित्तज्वरे देयमौषधं पञ्चमेऽहनि ।
किराततिक्तममृतां द्राक्षामामलकीं शटीम् ।
निष्क्वाथ्य सगुडं क्वाथं वातपित्तज्वरे पिबेत् ॥"
इति किराताद्याद्यः ॥ * ॥

"गुडूची पर्पटो मुस्तं किराती विश्वभेषजम् ।
वातपित्तज्वरे देयं पञ्चभद्रमिदं शुभम् ॥"
इति पञ्चभद्रक्वाथः ॥ * ॥
"त्रिफलाशाल्मलीरास्नाराजवृक्षाटरूषकैः ।
शृतमम्बु हरत्याशु वातपित्तभवं ज्वरम् ॥"
इति त्रिफलादिक्वाथः ॥ * ॥
"मधुकं सारिवा द्राक्षा मधूकं चन्दनोत्पलम् ।
काश्मीरफलकं लोध्रं त्रिफला पद्मकेशरम् ॥
परूषकं मृणालञ्च क्षिपेत् संचूर्ण्य वारिणि ।
निशोषितं सिताक्षौद्रलाजयुक्तञ्च तत् पिबेत् ॥
वातपित्तज्वरं दाहं तृष्णामूर्च्छारुचिभ्रमान् ॥
शमयेद्रक्तपित्तञ्च जीमूतमिव मारुतः ॥"
अत्र मधुकादिमृणालान्तं समुदितं पलपरिमितं संचूर्ण्य क्षिपेत् वारिणि षट्पलपरिमिते ।
मधुकादिर्हिमो द्राक्षे ॥ * ॥
अथान्नमाह ।
"मुद्गामलकयूषस्तु वातपित्तज्वरे हितः ।
महादाहे प्रशस्तौ यूषश्चणकसम्भवः ॥"
दाड़िमामलकमुद्गसम्भवो यूष उक्त इति वातपैत्तिके ।
"कफपित्तहरा मुद्गाः कारवेल्लादयस्तथा ।
प्रायेण न च ते देया वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥
हन्त्यास्तु ज्वरविष्टम्भशूलोदावर्त्तकारिणः ॥"
इति वातपित्तज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ वातश्लेष्मज्वराधिकारः । तत्र तस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
"वातश्लेष्मकरैर्व्वातकफावामाशयाश्रयौ ।
वह्निर्न्निरस्य कोष्ठाग्निं रसगौ ज्वरकारिणौ ॥"
पूर्व्वरूपमाह ।
"प्राग्रूपे वातकफयोः स्याता वातकफज्वरे ॥"
तस्य लक्षणमाह ।
"स्तैमित्यं पर्व्वणां भेदो निद्रागौरवमेव च ।
शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्त्तनम् ॥
सन्तापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥"
स्वेदाप्रवर्त्तनं स्वेदस्य या धमन्ताड्भावेन प्रवृत्तिः ॥
तथाह हारीतः ।
"शिरोग्रहः स्वेदभवश्च कासो
ज्वरस्य लिङ्गं कफवातजस्येति ॥"
स्वेदभवः स्वेदोत्पत्तिः ॥ * ॥
ननु स्वेदः पित्तस्य धर्म्मः अतएव पित्तज्वरे कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायत इत्युक्तम् । तस्मात् कथं वातश्लेष्मज्वरे स्वेदस्यातिप्रवृत्तिः । उच्यते । विकृतिविषमसमवायारब्धत्वान्न दोष इति वार्त्तिकाः । प्रकृतिसमसमवायस्य विकृतिविषमसमवायस्य चायमर्थः प्रकृत्या हेतुभूतया समः कारणानुरूपः समवायः कार्य्यकारणभावः सम्बन्धः प्रकृतिसमसमवायः कारणानुरूपं कार्य्यमिति यावत् । यथा प्रकृतैर्यथास्थितैः शुक्लैस्तन्तुभिः समवायकारणैरारब्धः पटः शुक्ल एव भवति । यथा प्रकृतेन केवलेन वातेन पित्तेन कफेन वा जनितो ज्वरो वावानुमितैर्धर्म्मैर्वमथुवेगादिभि-

सैन्धवादिभिर्मन्तौ भवति । त्रिवृतादिवत्समम
यावत् त्रिवृता स्नुहीमूलया त्रिफलया कारणावद्
[illegible] समवाय कार्यस्य कारणसमवायः । यथा
संयोगार्द्रकनाभ्यां हरिद्रावचनाभ्यां स्नुहीमनाभ्यां
त्रिफला कारणानुरूप्या गालितो वर्णे आयत ।
तथा यावत त्रिवृतनाभ्यां वातश्लेष्मणो हेतु
भूताभ्यां त्रिफला कारणानुरूप्या योग्यानि
प्रदर्शितानि इति सिद्धान्तः ॥ ० ॥

अथ वातश्लेष्मज्वरस्य चिकित्सा ।

"वातश्लेष्मज्वरे स्वर्मीय नवमाहनि ।
त्रिफला त्रिवृतामेन वर्धमानकरागते ।
[illegible] अस्मा भर्गा वातश्लेष्मज्वरापह ।
कोष्णमात्रायोगितात् पञ्चकाश्मिन् क्वथम् ।
[illegible] माधव भेड [illegible] कफवातनुत ।
गुडूच्यादिकषायाद्युक्तस्य त्रिककोपनम् ।"

इति पञ्चकोलम ॥ ० ॥

"किरातविश्वाम्भवश्रीमिहिका
कलाकरामृतर त्रिगिन्धुकैः ।
कृत कषाया विनिहन्ति सत्वर
ज्वर समीरोत्त सकफात् महुन्नितम् ।"

इति किरातादिक्वाथः ॥ ० ॥

"त्रिफलाश्रयणीय क्वाथ त्रिवृद्दारुकपन्ती ।
पानमय किञ्चिन्मित् ज्वरे भिषजमुत्तमम् ।'

इति त्रिफलादिक्वाथः ॥ ० ॥

"त्रिफला त्रिफलीमूलवद्धिवचमागरः ।
कफ शालिनिका [illegible] करनुकम् ।
त्रिरात्रिकशो मूर्धा मयपा म रगानि च ।
[illegible] पुष्कर भार्गी त्रिवृद्ग ककटाक्षयम् ।
[illegible] हवनिषा [illegible] दुरालभा ।
[illegible] गुरुमाषा वाहिनुका ।
[illegible] गजभागानि [illegible] ।
[illegible] क्वाथ [illegible] वातश्लेष्मज्वरापह ।
[illegible] तथा [illegible] प्रतिरमति वैषम्यम् ।
[illegible] रामवचनो तथा ।
[illegible] सर्वरोग ।
[illegible] ज्वरं नमैव पुनिम ।"

इति [illegible] ॥ ० ॥

"[illegible] कषाय ।
[illegible] ।

इति [illegible] क्वाथ ॥ ० ॥

[illegible] वातश्लेष्मज्वरमाह ।

"[illegible] ।
वातश्लेष्मज्वर [illegible] ।"

इति [illegible] ॥ ० ॥

"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] वातश्लेष्मज्वरापह ।"

[illegible] वातश्लेष्मज्वरे [illegible] च ।

'मेनीहमे भद्रकुमतक्त
निपातन गर्भमिति भुवन्ति ।
भार्गी प्रकाशिवनस्य भाजन
मनुष्यति तन्द्रा प्रधूलवान ।
मरिच पिप्पली शुण्ठी पथ्या लोध्र पौष्करम् ।
भूनिम्ब कटुका कुष्ठ कचूरी सिद्धिका शटी ।
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
एतच्चूर्णक योग्य शीतोदक कफमिश्रमे ।'

सिद्धिका मध गुरिया इति लोके । अत्र शटी
गन्धपत्री । इति मरिचादिचूर्णम् ॥ ० ॥

"भनिम्बकारवातिक्तावचाकण्टकारी रज ।
एषामुद्धृत योग्य मस्तम क्वेन्दसत ।'

इति भनिम्बादिचूर्णम् ॥ ० ॥

पूर्वोक्तो वातश्लेष्मोऽत्र समुचित । यत
उक्तम् ।

'पीनसश्वासकासार्ति जड्याश्वासग्रसलित ।
वातश्लेष्मज्वरे स्वेद कारयेत तद्द्वयापहम् ॥०॥
मातुलुङ्गफलकसरी पुन
निम्बुकामरिचान्विती सुरी ।
हन्ति वातकफरोगमाशुक
मासमाशु महनामरोचकम् ।

इति कवल ।"

अथापरमाह ।

'मद्दया पयमूलाम कम्पक निम्ब चिकित्सक ।
समसे नित्य हदाम ज्वरे वातबलासने ।'

इति वातश्लेष्मज्वराधिकारः ॥ ० ॥

अथ पैत्तिकश्लेष्मज्वराधिकारः । तत्र तस्य
निदानलक्षणसंप्राप्तिकारणचतुष्पूर्विका सम्प्राप्ति
माह ।

"पित्तश्लेष्मज्वरे तिक्तकषायवातकायवी ।
पचिनिहन्त्र दीपनीय रसयो ज्वरकारिणौ ।'

पूर्वरूपमाह ।

"मायूर तिक्तकयो स्वामी पित्तश्ले ज्वरे ।"

अथ तस्य लक्षणमाह ।

"लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा मोह कासोऽरुचिस्तृषा ।
मुहुर्दाहो मुहु शीतं पित्तश्लेष्मज्वराकृति ।"
आस्यस्य तिक्तस्य लिप्त । लिप्तत्वं कफेन ।
तिक्तं चाहुर्गिरिनिवाचम् । मोहो मूर्छा ॥०॥

अथ पित्तश्लेष्मज्वरस्य चिकित्सा ।

"पित्तश्लेष्मज्वरे पैत्तमीयं मृद्वीकादि ।
मुह्वाविमधान्याकमर्कच कटोरिणो ।
मुहुर्वारम्य पाय पाचनी रामक यत ।
[illegible] पित्तश्लेष्मज्वरापह ।"

इति मृद्वीकादि क्वाथः ॥ ० ॥

"अमृतादपटोलादि [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।
[illegible] ।"

इति अमृतादिकम् ॥ ० ॥

"[illegible] त्रिफलवचरासनम् ।
[illegible] ।

दाहच्छर्द्यरुचिच्छर्दिकासशूलनिवारणम् ।"

इति कण्टकार्यादिक्वाथः ॥ ० ॥

'नागरोशीरविल्वाम्बुधान्यमोचरसान्वितः ।
हन्त क्वाथो भवेद्ग्राही पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।"

इति नागरादिक्वाथः ॥ ० ॥

'मधुशर्करासमामाषा कटुकायोष्णवारिणा ।
पीता ज्वर जयेत्स्वस्तु पित्तश्लेष्मसमुद्भवम् ।"

अत्र कटुकाया द्वाभ्यमाषा । शर्कराया
चत्वारो माषा । एते कष इति चक्रः ।
वैद्यव्यवहारे तु कटुकाशर्करयो समभाषयो
रेव कषः । इति कटुकीकल्कः ॥ ० ॥

'सप्तच्छदपुष्पशालाया रस लोहवितायुत ।
पित्तश्लेष्मज्वर हन्ति मासपित्त कफाम्बुम ।"

अत्र शालाया रसो मधुपलत्यं भवो दद ।
एपुसितयो प्रत्येक टङ्क प्रमाणय ॥ ० ॥

अथापरमाह ।

'कषाय परिपीतस्तु [illegible] ।
पित्तश्लेष्मज्वरमोदादकदशरी भवत ।"॥

अन्यच्च ।

"पटोलधान्ययोर्यूष पित्तश्लेष्मज्वरापह ।"

इति पित्तश्लेष्माधिकार ॥ ० ॥

अथ सन्निपातज्वराधिकारः । तत्र त्रिधा
भागिनिर्दिष्टा सन्निपातज्वरमध्ये इदमा ॥॥
[illegible] ज्वराधिकारमाह । तत्रागन्तु
ज्वरस्य निदानमाह ।

'अभिघाताभिचाराभ्यामभिषङ्गाभिशापतः ।
आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्व स विभावयेत् ।"

अभिघातः शस्त्रादिजनितृक्षतं मनसिजधारणम् ।
अभिषङ्ग कामशोकभयक्रोधभूतादिभिराभिर्यो ।
अभिचार [illegible] ।
[illegible] । स आगन्तु
ज्वर यथास्व [illegible] दोषै [illegible]
विभावयेत् ॥ ० ॥ [illegible]
माह ।

'[illegible] ।
[illegible] ।"
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

तत्र कस्यागन्तोः को निजो दोष इत्यपेक्षायामाह ।
"कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात् पित्तं त्रयो मलाः ।
भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ॥"
कामशोकभयात् कामशोकभयजादागन्तोर्वायुः कुप्यति । क्रोधात् क्रोधजादागन्तोः पित्तं कुप्यति । भूताभिषङ्गात् भूताविशजादागन्तोः त्रयो मला दोषाः कुप्यन्ति इत्यर्थः । भूतसामान्यलक्षणाः भूतस्य भूतलक्षणस्य सामान्यं समानता येषां तानि भूतसामान्यानि भूतसामान्यानि लक्षणानि येषां ते भूतसामान्यलक्षणाः मलाः ॥ * ॥
अथागन्तुज्वराणां हेतुभेदैर्लक्षणभेदानाह ।
"श्यावास्यता विषकृते तथातीसार एव च ।
भक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया ॥"
विषकृते स्थावरजङ्गमविषभक्षणकृते ज्वरे । श्यावः शुक्लानुविद्धः कृष्णो वर्णः शाकवर्णो वा । अतीसारः स्थावरविषेणैव तस्याधोगामित्वात् । तोदः सूचीव्यधनेनेव व्यथा ॥ * ॥
"ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वमथुस्तथा ।
कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभोजनम् ॥
हृदये वेदना चास्य गात्रञ्च परिशुष्यति ॥"
कामजे समीहितकान्ताद्यप्राप्तिनिमित्तके ज्वरे । चकारात् वाग्भटोक्तान्यपि लक्षणानि बोद्धव्यानि । तानि यथा,—
"कामाद्भ्रमोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीधृतिक्षयः ।
भयात् प्रलापः शोकाच्च भवेत् कोपाच्च वेपथुः ॥"
भयात् भयजे ज्वरे प्रलापः । शोकाच्च चकारेण प्रलाप एवानुकृष्यते । कोपाच्च कोपादपि वेपथुर्भवति ॥ * ॥ ननु वेपथुर्वातस्य धर्मः तत् कथं क्रोधजे ज्वरे वेपथुः । यत उक्तम् । क्रोधात् पित्तमिति । उच्यते ।
"एकः प्रकुपितो दोष इतरानपि कोपयेत् ॥"
इति वचनात् पित्तकोपितवातजन्य एवात्र वेपथुः ॥ * ॥ किञ्च क्रोधाद्वायुरपि भवति । यत उक्तं विदेहेन । क्रोधशोकौ स्मृतौ वातपित्तरक्तप्रकोपनाविति । यत उक्तम् ।
"भूताभिषङ्गादुद्वेगो हास्यं रोदनकोपने ।
केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम् ॥"
भूताभिषङ्गोत्थो विषमज्वरो भवति । कदाचिदपि वेगवान् कदाचिच्छान्तवेग इत्यर्थः ॥
"अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते ।"
तृष्णा चेति चकारेण हारीताद्युक्तं वाग्भटोक्तञ्च बोद्धव्यम् । तद्यथा,—
"यत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते ।
पूर्ब्बं मनस्ततो देहस्ततो विस्फोटविभ्रमैः ।
सदाहमूर्च्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वर इति ॥"
अथ तेषां चिकित्सा ।
"चागन्तुजे ज्वरे नैव नरः कुर्ब्बन्ति लङ्घनम् ॥"
तथा च वाग्भटः ।
"शुद्धवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु लङ्घनम् ॥"
नेष्यते इति शेषः । अन्यच्च ।

"लङ्घनं न हितं कामशोकचिन्ताग्रहागते ।
भयभूतश्रमक्रोधलङ्घनेष्व कृते ज्वरे ॥
किन्तु दीप्ताग्नये तत्र दद्यान्मांसरसौदनम् ।
अभिघातज्वरे युञ्ज्यात् क्रियामुष्णविवर्ज्जिताम् ॥
कषायं मधुरं स्निग्धं यथादोषमथापि वा ।
अभिघातज्वरो नश्येत् पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ॥
रक्तावसेकैर्म्मध्वैश्च तथा मांसरसौदनैः ॥"
मेध्यैर्म्मेधाय हितैः ॥ * ॥
"अध्वश्रमश्रमाध्वभङ्गभग्नक्षतद्रवान् ।
ज्वरानुपाचरेत् पूर्ब्बं क्षीरमांसरसौदनैः ॥"
अधस्ताड़नं कर्णादिवेधो वा । भङ्गश्छेदभेदादिकः । भ्रंशो वृक्षादितः पतनम् ॥ * ॥
"अध्वश्रान्तेषु चाभ्यङ्गं दिवानिद्राञ्च कारयेत् ।
औषधीगन्धविषजौ विषपित्तप्रबाधनैः ।
जयेत् कषायैर्म्मतिमान् सर्व्वगन्धकृतैर्भिषक् ॥"
सर्व्वगन्धमाह ।
"चातुर्जातककर्पूरककोलागुरुकुङ्कुमम् ।
लवङ्गसहितञ्चैव सर्व्वगन्धं विनिर्द्दिशेत् ॥ * ॥
क्रोधजे पित्तजे काम्ये नार्य्याः सद्भावमेव च ।
आश्वासेनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ॥
हर्षणैश्च शमं यान्ति कामशोकभयज्वराः ।
कामैरथ मनोज्ञैश्च पित्तघ्नैश्चाप्युपक्रमैः ॥
सद्वाक्यैश्च शमं याति ज्वरः क्रोधसमुत्थितः ॥"
कामैः कामयितव्यैः । मनोज्ञैः, धिक्कारादिभिर्भयजनकवचनैर्व्वा ॥ * ॥
"कामात् क्रोधज्वरो नश्येत् क्रोधात् कामज्वरस्तथा ।
याभ्यामुभाभ्यां च कामक्रोधज्वरक्षयः ॥"
याभ्यामुभाभ्यां मनसि निगृहीताभ्यां कामक्रोधाभ्याम् ॥ * ॥
"भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्बन्धावेशनताड़नैः ।
जयेद्भूताभिषङ्गोत्थं मनःसान्त्वैश्च मानसम् ॥"
ताड़नैरित्यस्य स्थाने केचित् पूजनैरिति पठन्ति ॥
"सहदेवाया मूलं विधिना कण्ठे निबद्धमपहरति ।
एकद्वित्रिचतुर्भिर्द्दिवसैर्भूतज्वरं पुंसाम् ॥
अभिचाराभिशापोत्थौ ज्वरौ होमादिभिर्जयेत् ।
दानस्वस्त्ययनातिथ्यैरुत्पातग्रहदृष्टिजौ ॥"
इत्यागन्तुज्वराधिकारः ॥ * ॥
अथ विषमज्वराधिकारमाह । तत्र विषमज्वरस्य निदानादिचिकित्सापर्य्यन्तं विषमज्वरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
अथ जीर्णज्वराधिकारः । तस्य निदानादिकं जीर्णज्वरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
अथ दुर्ब्बलजनितस्य ज्वरस्य चिकित्सामाह ।
"हरीतकी निम्बपत्रं नागरं सैन्धवोऽनलः ।
एषां चूर्णं सदा खादेत् दुर्ब्बलज्वरशान्तये ॥"
इति हरीतक्यादि चूर्णम् ॥ * ॥
"अरुचिमनलमान्द्यं पीनसश्वासकासाद्युदरमुदकदोषानाशु हन्यादशेषान् ।
जनयति तनुकान्तिं चित्तनेत्रप्रसादं मलपरिमितशुण्ठीचोदविहः कषायः ॥"
इति शुण्ठीक्वाथः ॥ * ॥

"विषं भागद्वयं दग्धकपर्द्दः पञ्चभागकः ।
मरिचं नवभागञ्च चूर्णं वस्त्रेण शोधयेत् ॥
आर्द्रकस्य रसेनास्य कुर्य्यान्मुद्गनिभां वटीम् ।
वारिणा वटिकायुग्मं प्रातः सायञ्च भक्षयेत् ॥
अयं रसो ज्वरे योज्यः सामे दुर्ब्बलकेऽपि च ।
अजीर्णाध्मानविष्टम्भशूलेषु श्वासकासयोः ॥"
इति दुर्ब्बलजेता रसः ॥ * ॥
"पटोलमुस्तामृतवल्लिवासकं
सनागरं धान्यकिराततिक्तकम् ।
कषायमेषां मधुना पिबन्नरो
निवारयेत् दुर्ब्बलदोषमुल्बणम् ॥"
इति पटोलादिक्वाथः ॥ * ॥
"किराततिक्तत्रिवृदब्दपिप्पलीविड़ङ्गविश्वाकटुरोहिणीरजः ।
निहन्ति लीढ़ं मधुनातिसत्वरं सुदुस्तरं दुर्ब्बलदोषजं ज्वरम् ॥"
इति किराततिक्तादिचूर्णम् ॥ * ॥
"भोजनादौ नरैर्भुक्तं शुण्ठीराण्यभयोत्थितम् ।
कल्कं तु सहते नित्यं नानादेशोद्भवं जलम् ॥
महार्द्रकयवक्षारौ पीला चोष्णेन वारिणा ।
नानादेशसमुद्भूतं वारिदोषमपोहति ॥" * ॥
अथ साध्यस्य ज्वरस्य लक्षणमाह ।
"बलवत्स्वपि दोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥"
ज्वरस्योपद्रवानाह ।
"श्वासमूर्च्छारुचिच्छर्द्दितृष्णातीसारविड्ग्रहाः ।
हिक्काकासाङ्गभेदाश्च ज्वरस्योपद्रवा दश ॥" * ॥
प्रसङ्गादुपद्रवाणां चिकित्सायां विशेषमाह ।
"संजातोपद्रवो व्याधिस्त्वन्यो न व्याधिचिकित्सकैः ।
व्याधौ शान्ते प्रशमयन्ति सद्यः सर्व्वेऽप्युपद्रवाः ॥
अतो व्याधिं जयेद्यत्नात् पूर्ब्बं पश्चादुपद्रवम् ।
भिषगग्र्यः कुशलः सोऽत्र जयेत् पूर्ब्बमुपद्रवम् ॥
तेष्वपि प्रचुरेषु प्राङ्गाशयेदाशुकारिणम् ।
मूलव्याधिं जयेत् पूर्ब्बं श्रेयो यो वा भवेद्बली ॥
अविरोधेन वा कुर्य्यादुभयोरपि च क्रियाम् ॥"
तत्र ज्वरे श्वासस्य चिकित्सा ।
"सिंही व्याघ्री ताम्रमूली पटोली
शृङ्गी पद्मा पुष्करं रोहिणी च ।
शाकं शटी शैलमल्लाश्च बीजं
श्वासं हन्यात् सन्निपाते दशाङ्गः ॥"
सिंही वड़ीकटैया । व्याघ्री कटैया । ताम्रमूली दुरालभा । पद्मा भार्गी । रोहिणी कटुकी । शैलमल्ली कोरैया । इति दशाङ्गो योगः ॥ * ॥
"भार्गीनिम्बघनाभयामृतलताभूनिम्बवासाविषात्रायन्तीकटुकावचात्रिकटुकश्योनाकशृङ्गद्रुमैः ।
राजायासपटोलपाठजिङ्गिटीदार्व्वीविशालात्रिवृद्ब्राह्मीपुष्करसिंहिकाद्वयनिशाधात्रीयवानीद्रुमैः ॥
क्वाथोऽयं खलु सन्निपातनिवहान् द्वात्रिंशतीमागतो ।
दुर्द्धर्षान्निजतेजसा विजयते सर्व्वान् गरल्लानिव

द्योतते १० द्युमत ११। इत्येकादश ज्वलतिकर्म्माणः । इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥

ज्वलन, पुं, (ज्वलतीति । ज्वल+"सुचङ्क्रम्य दन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः ।" ३ । २ । १५० । इति युच् ।) अग्निः । (यथा, कलाविलासे । १ । ४ ।
"यत्र त्रिनयननयनज्वलनज्वालावलीशलभवृत्तिः ।
जीवति मानसजन्मा शशिवदनावदनकान्तिपीयूषैः ॥")
चित्रकवृक्षः । इत्यमरः ।२।४।५६॥ (ज्वल+भावे ल्युट् ।) दहने क्ली ॥

ज्वलनाश्मा, [न्] पुं (ज्वलनः सूर्य्यवद्दीप्तिविशिष्टः अश्मा प्रस्तरमणिः । नित्यकर्म्मधारयः ।) सूर्य्यकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ज्वलित, त्रि, (ज्वल+क्तः ।) दग्धः । उज्ज्वलः । इति मेदिनी । ते, ११० ॥ (प्रदीप्तः । यथा, महाभारते । ६ । १८ । ६ ।
"काञ्चनाङ्गदिनो रेजुर्ज्वलिता इव पावकाः ॥")

ज्वलिनी, स्त्री (ज्वलो दीप्तिरस्त्यस्याः । ज्वल+इनि +ङीप् ।) मूर्व्वालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

ज्वाल, पुं स्त्री (ज्वलतीति । ज्वल+"ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ।" ३ । १ । १४० । इति णः । पक्षे स्त्रियां टाप् ।) अग्निशिखा । इत्यमरः ।१।१।६०॥ (यथा, महाभारते । ३ । २१८ । ३ ।
"दीप्तो ज्वालैरनेकाभैरग्निरेषोऽथ वीर्य्यवान् ॥")
दीप्तिविशिष्टे त्रि । इति मुग्धबोधम् ॥

ज्वाला, स्त्री दग्धान्नम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (ज्वलतीति । ज्वल+ण +टाप् ।) अग्निशिखा । इत्यमरः । १ । १ । ६० ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १२ । ८४ ।
'अभ्युद्गतोग्रशस्त्राणि ज्वालामालाकुलैर्मुखैः ॥')
दाहश्च । (स्वनामख्याता ऋक्षस्य पत्नी । यथा महाभारते । १ । ६५ । २५ ।
'ऋक्षः खलु तक्षकदुहितरमुपयेमे ज्वालां नाम । तस्यां पुत्त्रं मतिनारं नामोत्पादयामास ॥")

ज्वालागर्द्दभक, पुं (ज्वालागर्द्दभ+स्वार्थे कन् । सत्र एषान्तरान्वितात् साधुः ।) रोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । ज्वालारासभकाभय २ ज्वालागर्द्दभः ३ गर्द्दभकः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य लक्षणं जालगर्द्दभशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

ज्वालाजिह्व पुं (ज्वाला शिखा एव जिह्वा यस्य ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६५ ॥ (स्कन्दस्यानुचरविशेषः । यथा महाभारते ९ । ४५ । ५८ ।
"ज्वालाजिह्वः करालश्च शितकेशो जटी हरिः ॥"
दानवविशेषः । स तु बलिराजस्य सेनानीविशेषः । यथा हरिवंशे । २३९ । ६ ।
"कालो ज्वालाजिह्वश्च प्रमाद्य शललोचनः ॥")

ज्वालामुखी स्त्री (ज्वालैव मुखं प्रधानं यस्याम् । ज्वालाप्रज्वलितज्वालाभिरेव पूजादिकं यस्यामिति देवीत्यतोऽस्यास्तथात्वम् ।) पीठस्थानविशेषः । तत्र भगवत्या जिह्वा पतिता । तत्र अम्बिका देवी । उन्मत्तनामकभैरवश्च । इति पीठमाला ॥ यथाच ।
"ज्वालामुख्यां महाजिह्वा देव उन्मत्तभैरवः ।
अम्बिका सिद्धिदा नाम्नी स्तनं जालन्धरे मम ॥"
इति तन्त्रचूडामणौ पीठनिर्णयः ॥
विद्याविशेषः । यथा,—
"ज्वालामुखीक्रमं वक्ष्ये या पूज्या मध्यतः शुभे ॥
नित्यारुणा मदनान्तरा मदमोहापकर्षिणि ॥
कमला श्रीभारती च आकर्षणी महेन्द्र्यपि ।
ब्रह्माणी चैव माहेशी कौमारी वैष्णवी तथा ।
वाराही चैव माहेन्द्री चामुण्डेति च पूजयेत् ।
विजया चाजिता चैव मोहनी चापराजिता ॥
स्तम्भनी जम्भनी पूज्या कालिका पद्मवाहना ।
ज्वालामुखीक्रमं पूज्य विषादिहरणं भवेत् ॥"
इति गारुडे ज्वालामुखीविद्या २०४ अध्यायः ॥

झ

झ, झकारः । स व्यञ्जननवमवर्णः चवर्गचतुर्थवर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति व्याकरणम् ॥ (यदुक्तं शिक्षायाम् । १७ ।
'कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ॥")
अस्योत्पत्तिर्यथा,—
"विसर्गस्तालुगः सोष्मा स चवर्गश्च यत्नतः ॥"
इति प्रपञ्चसारः ॥
(वङ्गीयवर्णमालायाम्) अस्य लेखनप्रकारो यथा,
'त्रिकोणकुण्डलीरूपा वामदक्षिणयोगतः ।
क्रमशस्तासु तिष्ठन्ति चन्द्रसूर्य्याग्नयः प्रिये ॥
तत्र क्रोडगता मात्रा शक्तिब्रह्मस्वरूपिणी ।
ऊर्द्ध्वमात्रा सर्व्वेशानी मध्ये नारायणी स्मृता ॥"
अस्य ध्यानं यथा वर्णोद्धारतन्त्रे ।
"ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ॥
चन्द्रहेमवर्णाभां रक्ताम्बरविभूषिताम् ॥
रक्तचन्दनलिप्ताङ्गीं रक्तमाल्यविभूषिताम् ।
चतुर्द्दशभुजां देवीं रत्नहारोज्ज्वलां पराम् ॥
ध्यात्वा ब्रह्मस्वरूपां तां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
अस्य स्वरूपं यथा —
'झकारं परमेशानि । कुण्डली मोक्षरूपिणी ।
रक्तविद्युल्लताकारं सदा त्रिगुणसंयुतम् ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
त्रिबिन्दुसहितं वर्णं त्रिशक्तिसहितं तथा ॥'
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥
तस्य ३५ पञ्चत्रिंशत् नामानि यथा,—
"झो झङ्कारी गुहो झञ्झावायुः सव्यं चकुहरः ।
अजेशो द्राविणी नादः पाशी जिह्वा चलस्थितिः ॥
विरजेशो घनरवः कर्णो मारणः शुचः ।
दीर्घबाहुबलो रूपमाकाम्बरः सुचञ्चलः ॥
दुर्म्मुखो नष्ट आत्मवान् विकटा कुचमण्डलः ।
कलहंसप्रिया वामा अङ्गुलीमध्यपर्व्वकः ।
दण्डहासाट्टहासश्च मायात्मा चञ्चलः स्वरः ॥'
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ।

झ, पुं (झटति सङ्घीभवतीति । झट सङ्घात+बाहुलकात् डः ।) झञ्झावातः । अस्पुवषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ झण्टीशः । सुरगुरुः । दैत्यराजः । ध्वनिः । तारवायुः । इति मेदिनी । झे, १ ॥ नष्टे, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

झगझगायमान, त्रि, (झगझग इवाचरतीति । झगझग+ "कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च ।" ३।१।११। इति क्यङ् ततः शानच् ।) चाकचिक्ययुक्तः । झकझकिया इति भाषा । यथा,—
"मयूरवरगामिनीं सुरदशुद्धवर्णोत्कटां
रणत्कणितघण्टिकां निशितशक्तिहस्तोद्यताम् ।
प्रभानिकररश्मिभिर्झगझगायमानांशुकां
नमामि गुहसम्भवां त्रिदशशत्रुनिर्णाशिनीम् ॥"
इति देवीपुराणे स्कन्दवधे मातृस्तवनामाध्यायः ।

झङ्कार, पुं, (झं+भावे घञ् कारः । झमित्यव्यक्तशब्दस्य कारः करणं यत्र ।) भ्रमरादिशब्दः । यथाह वल्लालसेनः ।
"प्रारब्धो मधुपैरकारणमहो झङ्कारकोलाहलः ।"
(तथा च पञ्चतन्त्रे । ५ । ४२ ।
'शरज्ज्योत्स्नाहते दूरं तमसि प्रियसन्निधौ ।
धन्यानां विशति श्रोत्रे गीतझङ्कारजा सुधा ॥')

झञ्झा स्त्री, (झमित्यव्यक्तशब्देन झटति सवेगं वहतीति । झट+बाहुलकात् डः । ततष्टाप् ।) ध्वनिविशेषः । जलकणसवणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

झञ्झानिल, पुं, (झञ्झाध्वनियुक्तोऽनिलः ।) प्रावृषिजवायुः । झञ्झावातः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

झञ्झावात, पुं, (झञ्झाध्वनियुक्तो वातः ।) प्रावृषिजवायुः । इति हलायुधः । (यथा ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्याये ।
'झञ्झावातं रक्तवृष्टिं साग्न्याश्च ह्युपमासनम् ॥")

झट, सङ्घाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अक सेट् ।) झटति केशः । परस्परं सङ्घातीभवन्तीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

झटि, पुं, (झटति परस्परं सङ्घाते भवतीति । झट संहतौ+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ४ । ११७ । इति इन् ।) क्षुद्रक्षुपः । इत्युणादिकोषः ।

झटिति, अ द्रुतम् । शीघ्रम् । तत्पर्य्यायः । स्राक् १ अञ्जसा २ अह्नाय ३ सपदि ४ द्राक् ५ मङ्क्षु ६ । इत्यमरः । ३ । ४ । २ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । १२५ ।
"तत्त्वविद्यातिमात्रामामर्थे किन्तु विपर्य्ययात् ।
विपर्य्येतुं न कालोऽस्ति झटिति स्मरतः क्वचित् ॥")

झन्ति, अ, (झटिति इति शब्दस्य प्राकृतभाषायां झन्ति इति सिद्धम् ।) झटिति । इति प्राकृतभाषायां काव्यप्रकाशः ॥

झनत्कारः, पुं, (झन्+भावे घञ् कारः। झनदित्यव्यक्तशब्दस्य कारः करणं यत्र।) अनुकरणशब्दः। कङ्कणादिध्वनिः। यथा, कालिदासः।
"उद्वेलभ्रूनवल्लिकङ्कणझनत्कारः क्षणं वार्य्यताम्॥"

झम, उ अदने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-सकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) उ, झमित्वा झान्त्वा। इति दुर्गादासः॥

झम्पः, पुं, (लम्फः पृषोदरादित्वात् साधुः।) सम्पातपतनम्। लम्फः। इति जटाधरः॥ (यथा, महावीरचरिते। [ताः॥")
"पुच्छास्फोटदलत्-सगुहविवरैः पातालझम्पास्व

झम्पारुः, पुं, (झम्पं लम्फं आराति आददातीति। आ+रा+बाहुलकात् डुः।) वानरः। इति शब्दरत्नावली॥

झम्पाशी, [न्] पुं, (झम्पेन सम्पातेन अश्नातीति। अश+णिनिः। मत्स्यादिधारणकाले झम्पदानपूर्व्वकपतनादस्य तथात्वम्।) मत्स्यरङ्गपक्षी। इति जटाधरः॥

झम्पी, [न्] पुं, (झम्पो लम्फोऽस्त्यस्येति। झम्प+"अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति इनिः।) वानरः। इति शब्दरत्नावली॥

झरः, पुं, (झीर्य्यति जीर्णीभवति पतनादिस्थानमनेनेति। झॄ+"ऋदोरप्।" ३।३।५७। इत्यप्।) निर्झरः। पर्व्वतावतीर्णजलप्रवाहः। इत्यमरः। २।३।५॥ (समूहः। यथा, नैषधे।२।३२।

"कलशे निजहेतुदण्डजः
किमु चक्रभ्रमिकारिता गुणः।
स तदुच्चकुचौ भवन् प्रभा-
झरचक्रभ्रमिमातनोति यत्॥"

"स कलसः प्रभारूपेण कान्तिसमूहेन चक्रभ्रमिं कुलालचक्रभ्रमणमातनोसि जनयति। यद्वा प्रभाझरे कान्तिप्रवाहे चक्रभ्रमिं चक्रवाकभ्रान्तिमातनोति।" इति तट्टीका॥)

झरा, स्त्री, (झर+टाप्।) झरः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

झरी, स्त्री, (झर+ङीप्।) झरः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

झर्च, श उक्तौ। भर्त्से। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) रेफोपधः। श, झर्चती झर्चन्ती। गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठफलन्तु शत्रन्तानामादीपोरिति नुमो विभाषा वेदितुं धारणभेदस्य। भर्त्सं सन्तर्ज्जनम्। इति दुर्गादासः॥

झर्छ, श उक्तौ। भर्त्से। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) श, झर्छती झर्छन्ती। भर्त्सं सन्तर्ज्जनम्। इति दुर्गादासः॥

झर्झ, श उक्तौ। भर्त्से। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) श, झर्झती झर्झन्ती। भर्त्सं सन्तर्ज्जनम्। इति दुर्गादासः॥

झर्झरः, पुं, (झर्झ इत्यव्यक्तशब्दं रातीति। रा+कः। यद्वा, झर्झति शब्दायते इति। झर्झ+बाहुलकात् अरः।) वाद्यविशेषः। इत्यमरः। १।७।८॥ चर्म्मपुटाच्छादितकाष्ठस्थानम्। इति तट्टीकासारसुन्दरी॥ करड़ इति ख्यातः।
"डिण्डिमो डिङ्गरी प्रोक्तो झर्झरः पटहः स्मृतः॥" इति भरतधृतवैकुण्ठः॥
तत्पर्य्यायः। झल्लकी २ झल्ली ३ झझरी ४ झर्झरी ५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्। ४। ८५।
"आदौ जलधिजीमूतभेरीझर्झरसम्भवाः॥"
झर्झयते निन्द्यते इति। झर्झ भर्त्से+अरः।) कलियुगम्। (झर्झरो झर्झरशब्द इवास्त्यस्येति। अच्।) नदभेदः। इति मेदिनी। रे, १५८। (हिरण्याक्षपुत्त्रविशेषः। यथा, हरिवंशे। ३। ७६।
"हिरण्याक्षसुताः पञ्च विद्वांसः सुमहाबलाः।
झर्झरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा।
महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च॥")

झर्झरकः, पुं, (झर्झर+स्वार्थे कन्।) कलियुगम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

झर्झरा, स्त्री, (झर्झरते निन्द्यते इति। झर्झ भर्त्से+बाहुलकात् अरः। ततष्टाप्।) वेश्या। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (जलशब्दविशेषः। यथा, काशीखण्डे। २६। ९८। [वती॥")
"झिण्टीशवन्द्या झाङ्कारकारिणी झर्झरा-

झर्झरी, स्त्री, (झर्झर+गौरादित्वात् ङीष्।) झर्झरवाद्यम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, हरिवंशे। २३७। २।
"गोमुखाडम्बराणाञ्च भेरीणां सुरजः सह।
झर्झरीडिण्डिमानाञ्च शश्रूयन्त महास्वनाः॥")

झर्झरीकः, पुं, (झर्झतीति। झर्झ+"फर्फरीकादयश्च।" उणां। ४।२०। इति ईकन् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) शरीरम्। इत्युणादिकोषः॥ देशः। चित्रम्। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

झलज्झला, स्त्री, (झलज्झल इत्यव्यक्तशब्दोऽस्त्यस्यति। अच्।) हस्तिकर्णास्फालनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

झलरी, स्त्री, (झल्लरी। पृषोदरादित्वात् ललोपः।) हुडुकः। झर्झरवाद्यम्। बालचक्रम्। केशचक्रम्। इति मेदिनी। रे, १५६॥

झला, स्त्री, कन्या। आतपस्त्रोर्म्मिः। इति मेदिनी। ले, २०॥

झल्लः, पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः। इति जटाधरः॥ स च क्षत्त्रियात् व्रात्यात् सवर्णायां जातः। (यथा, मनुः। १०। २२।
"झल्लो मल्लश्च राजन्यात् व्रात्यान्निच्छिविरेव च॥")
प्रहासकः। इति महाभारतम्॥ भाँड़ इति भाषा॥ (स्त्री, झर्झरवाद्यम्॥)

झल्लकं, क्ली, (झल्ल+स्वार्थे कन्।) कांस्यनिर्म्मितकरतालकम्। यथा, तिथ्यादितत्त्वे।
"शिवागारे झल्लकञ्च सूर्य्यागारे च शङ्खकम्।
दुर्गागारे वंशिवाद्यं मधुरीञ्च न वादयेत्॥"

झल्लकण्ठः, पुं, (झल्लो झल्लकशब्द इव कण्ठः कण्ठस्वरो यस्य।) पारावतः। इति हारावली। ८७॥

झल्लरी, स्त्री, (झल्लं झल्लकशब्दं रातीति। रा+कः। स्त्रियां ङीष्।) हुडुक्कः। झर्झरवाद्यम्। (यथा, काशीखण्डे। २६। ९८।
"झल्लरीवाद्यकुशला झलज्झालजलाप्लुता॥")
बालचक्रम्। बालड़ीति ख्यातम्। इति मेदिनी। रे, १५६॥ शुद्धम्। क्लेदः। इत्यजयपालः॥

झल्लिका, स्त्री, (झल्लीव कायतीति। कै+कः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) उद्वर्त्तनपटः। द्योतः। इति मेदिनी। के, ६६॥ उद्वर्त्तनमलम्। इति शब्दरत्नावली॥

झल्ली, स्त्री, (झल्ल+ङीष्।) झर्झरवाद्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

झल्लीलः, पुं, (झर्झ क्विप् तादृशः सन् लीलः। ततः पृषोदरादित्वात् साधुः।) तर्कुलासकः। इति हारावली। २१३॥ टेकुयार बाँटुल इति भाषा॥

झष, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) आद्यस्वरी। झषति। षष्ठस्वरी चायमिति केचित्। झूषति। इति दुर्गादासः॥

झष, ञ ग्रहे। पिधाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट्।) ञ, झषति झषते वस्त्रं जनो गृह्णाति परिदधाति वेत्यर्थः। सप्तमस्वरादिरयमिति पूर्णचन्द्रत्रिलोचनरामाः। अर्षति अर्षते। इति दुर्गादासः॥

झषं, क्ली, (झष ग्रहे+अच्।) खिलम्। इत्यजयपालः॥

झषः, पुं, (झष्यते वध्यते भक्षणाय झष्यते गृह्यते इति वा। झष+"खनो घ च।" ३।३।१२५। इति घ।) मत्स्यः। इत्यमरः। १।१०।१॥ (यथा, भगवद्गीतायाम्। १०। ३१।
"झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी॥"
मकरः। यथा, रामायणे। २। ११४। ४।
"लीनमीनझषग्राहां कृशां गिरिनदीमिव॥")
तापः। वनम्। इति मेदिनी। षे, १२॥ मीनराशिः। यथा,—
"सार्द्धसप्तमभागे मेषे वसुभागे घटे वृषे॥"
इति समयप्रदीपः॥

झषकेतनः, पुं, (झषो मकरो मीनो वा केतनं केतुरस्य।) कन्दर्पः। इति हलायुधः॥

झषा, स्त्री, (झष+अच् ततष्टाप्।) नागबला। इत्यमरः। २। ४। ११७॥

झषाङ्कः, पुं, (झषः अङ्को यस्य।) अनिरुद्धः। इति हेमचन्द्रः॥ (कन्दर्पः। यथा, श्रीकण्ठचरिते। ११। २।
"यत्कथा किल झषाङ्कपुलिन्द-
सन्दमानवडिशव्रतमाधात्॥")

झषाशनः, पुं, (झषान् मत्स्यान् अश्नातीति। अश् ग भोजने+कर्त्तरि ल्युः।) शिशुमारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

किञ्च श्वासवलासकासगुदरुग्हृद्रोगहिक्कामरु-
न्मन्यास्तम्भगलामयार्दितमला विष्टम्भवधा-
नपि ।”

त्रिधा अतीस । शक्रद्रुम कक्कुभः । देवद्रुम देव-
दारु । इति द्वात्रिंशदङ्गक्काथः ॥ * ॥

‘मधुना कणाकट्फलकर्कटशृङ्गीभव चूर्णम् ।
श्वासामये महोग्रे लीढा लोकः सुखी भवति ॥
वन्योपलाग्निभाविततोत्तमस्याग्रेण पक्करे दाह ।
अपहरति श्वासामयमथय भावित मुनिभिः ॥

अथ ज्वरे मूर्च्छायाश्चिकित्सा ।

‘आर्द्रकस्य रसेनास्य मूर्च्छायामाचरेन्नरः ।
अञ्जनञ्च प्रयुञ्जीत मधुसिन्धुशिलोषणैः ॥
शीताम्भसाभिषेकः सुरभिधूपः सुगन्धिपुष्पञ्च ।
मृदुतालवृन्तवातः कोमलकदलीदलस्पर्शः ॥

अथ ज्वरे अरुचेश्चिकित्सा ।

‘अरुचौ तु मृङ्गवेररसके धाम्ने ससिन्धुजे
कवल ।

सिन्धूत्थमातुलुङ्गीफलकेशरधारय वक्रे ।”
अथच ।

‘अरुचौ मातुलुङ्गस्य केशरं साज्यसैन्धवम् ।
धात्रीद्राक्षासिताना वा कल्कमास्ये तु
धारयेत् ॥”

अथ ज्वरे छर्द्देश्चिकित्सा ।

“काथो गुडूच्या समधु सुशीत
पीतः प्रशाम्यै वमनस्य कुर्यात् ।
विश्वमक्षिकाया मधुनावलीढा
सचन्दना शर्करयान्विता च ॥”

अथ ज्वरे तृष्णायाश्चिकित्सा ।

“दन्तशठबीजपूरकदाडिमवदरैः सपुक्तकैर्ल्वदने ।
लेपो जयति पिपासामथ रजतगुटीमुखान्तःस्था ॥
शीत पयः क्षौद्रयुत निपीत
माकण्ठमाश्वेव तदुद्वमेच्च ।
तर्षप्रकर्षप्रशमाय वक्रे
दध्यात्तथा नीलवटाग्रलाजान् ॥”*॥

अथ ज्वरे अतीसारस्य चिकित्सा ।

“लङ्घनमेकं मुक्त्वा न चान्यदस्तीह भेषजं बलिनः ।
समुदीर्णदोषनिचयं प्रशमयति तत् पाचयत्यपि च ॥
वत्समादनीवनुसकवारिवाह-
विश्वम्भराग्निकविषाः सविल्वाः ।
ज्वरातिसारं त्वरितं जयन्ति
विश्वामृतावत्सकवारिवाहः ॥”

विश्वम्भराग्निको भूनिम्बः ।

“पाठाम्बुनापपटमुस्तविश्वा
किरातिक्तेन्द्रयवान् विपाच्य ।
पिबन् हरत्येव हठेन मर्त्त्य
ज्वरातिसारानपि दुर्निवारान् ॥”*॥

अथ ज्वरे विड्ग्रहस्य चिकित्सा ।

“विड्ग्रहे वातजित् कर्म्म कुर्य्यादन्नानुलोमनम् ।
सप्त प्रवर्त्तयेच्चाशु तीक्ष्णाभिः फलवर्त्तिभिः ॥
पथ्याद्यधात्रीतिक्तादिकल्कामलकैः श्रुतं तोयम् ।
कोष्ठज्वरे विरेचि दद्यादथैव विड्ग्रह
प्राप्येत् ॥”

अथ ज्वरे हिक्कायाश्चिकित्सा ।

‘नीरेण सिन्धूत्थरजोऽतिसूक्ष्म
नस्येन नूनं विनिहन्ति हिक्काम् ।
शुण्ठी हठाद्द्वा सितया समेता
धूमोऽथवा हिङ्गुसमुद्भवश्च ॥ * ॥

अथ ज्वरे कासस्य चिकित्सा ।

“कासे कणाकण्टकमूल कलिद्रुमफल रजः ।
सनिम्बभेषज लिह्यात मधुना वा ष्वाद्रसम् ॥”
रजः पर्पटकम् ।

‘पुष्करमूलकटुत्रिकशृङ्गीकट्फलयासककार-
विकाभिः ।
मधुललिताभिरथ खलु लेहः कासादिषु कफ-
रोगहरश्च ॥”*॥

अथ ज्वरे दाहस्य चिकित्सा ।

“दाहाधिकारलिखितं दाहे कुर्य्याच्चिकित्सितम् ।
यत् ज्वराविरुद्ध यस्मुख्यो नाशो ज्वरो यतः ॥”

अथ सुखसाध्यस्य ज्वरस्य लक्षणम् ।

“सन्तापोऽभ्यधिको बाह्यतृष्णादीनाञ्च मार्द्दवम् ।
बहिर्व्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ॥”
तृष्णादीत्यादिशब्देनान्तर्दाहसन्ध्यस्थि व्यथा-
श्वासा गृह्यन्ते । तेषामार्द्दवमल्पता । बहि-
र्व्वेगस्य ज्वरस्य ।

‘वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ।
प्राकृतः सुखसाध्यस्तु शरत्सुरभिसम्भवः ॥”
सुरभिर्व्वसन्तः ॥ * ॥

अथ कष्टसाध्यस्य ज्वरस्य लक्षणमाह ।

‘वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतश्चानिलोद्भवः ॥”
अन्यः प्राकृतादन्यः वैकृतः । * । सर्व्वादिषु
ज्वरं जनयतां वातादीनां चिकित्साविशेषार्थं
प्राधान्यमप्राधान्यञ्चाह ।

‘वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितं ज्वरम् ।
कुर्य्यात् पित्तञ्च शरदि तस्य चानुबलः कफः ॥”
तस्य पित्तज्वरस्य चिकित्सामाह ।

“तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ॥”
तत्प्रकृत्या तस्य पित्तस्य प्रकृत्या स्वभावेन ।
यत उक्तम् ।

“कफपित्त द्रव धातू सहेते लङ्घन बहु ।’ वि-
विसर्गाच्च शरदो विसर्गकालत्वाच्च । यत उक्तम् ।
वर्षाशरद्धेमन्ता विसर्गः कालास्तत्रापि चलवन्तः
प्राणिनो भवन्ति सोमस्य बलवत्त्वादिति । तत्र
शरदि पित्तज्वरे अनशनाद्भय न । कफो वसन्ते
तमपि वातपित्तं भवत्तु । वसन्ते कफज्वरेऽपि
कफप्रकृत्या लङ्घनाद्भय न भवति । किन्तु
वसन्तस्यादानकालत्वात् नि प्रभु न कर्त्तव्यम् ।
यत उक्तम् । शिशिरवसन्तग्रीष्माश्चादानकाला
स्तत्रापचितबलाः प्राणिनो भवन्ति सूर्य्यस्य
बलवत्त्वादिति । हारीतेनेदमुक्तम् । वर्षासु वायुः
प्रधानः पित्तश्लेष्माणावप्रधाने । शरदि पित्त
प्रधानं कफोऽप्रधानम् । वसन्ते श्लेष्मा प्रधान
वातपित्ते अप्रधाने । तत्र प्रधानस्य प्राधा-
न्येन चिकित्सा कर्त्तव्या । अप्रधानयोर्व्वा
निविद्धा विधेया । अत्र वैकृतेष्वपि प्रधा-
नस्य प्राधान्येन चिकित्सा कर्त्तव्या । यथा
चोक्तम् ।

‘संसर्गे यो गरीयान् स्यादुपक्रम्यः स वै भवेत् ।
शेषदोषाविरोधेन सन्निपाते तथैव च ॥
संसर्गे दोषद्वयस्य संसर्गे । गरीयान् प्रधानः ।

“अन्तर्दाहोऽधिका तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।
सन्ध्यस्थिशूलमस्वेदो दोषवर्च्चोविनिग्रहः ॥
अन्तर्व्वेगस्य लिङ्गानि कष्टसाध्यत्वमेव च ॥’
वर्च्चोविनिग्रहः पुरीषाप्रवृत्तिः ॥ * ॥

अथासाध्यस्य ज्वरस्य लक्षणमाह ।

“ज्वरः क्षीणस्य शूनस्य गम्भीरो दैर्घरात्रिकः ।
असाध्यो बलवान् यश्च केशसीमन्तकृत् ज्वरः ॥”
दैर्घरात्रिकः बहुरात्रानुबन्धी । केशसीमन्तकृत्
प्रभावात् केशेषु सीमन्तं यः करोति ॥ * ॥

गम्भीरस्य लक्षणमाह ।

‘गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तृष्णया ।
आनद्धत्वेन चात्यर्थं कासश्वासोद्गमेन च ॥”
आनद्धत्वेन विबद्धमलत्वेन ॥ * ॥ आमाश-
ज्वरेऽपि कर्णमूलशोथस्यासाध्यत्वादिकमाह ।

‘ज्वरस्य पूर्व्वं ज्वरमध्यतो वा
ज्वरान्ततो वा श्रुतिमूलशोथः ।
क्रमादसाध्यः खलु कृच्छ्रसाध्यः
सुखेन साध्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥”*॥

अथारिष्टमाह । तत्रारिष्टस्य लक्षणम् ।

“रोगिणो मरणं यस्मादवश्यम्भावि लक्ष्यते ।
तल्लक्षणमरिष्टं स्यादिष्टमप्यभिधीयते ॥
हेतुभिर्बहुभिर्जातो बलिभिर्बहुलक्षणः ।
ज्वरः प्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः ।’
शीघ्रमिन्द्रियनाशनः चतुष्प्रमाण एव चिकित-
त्समानोऽपीन्द्रियाणां चक्षुरादीनां शक्तिं या
नाशयति ॥ * ॥ अन्यच्चारिष्टमाह ।

“विसंज्ञस्ताम्यते यस्तु शेते निपतितोऽपि वा ।
शीतार्द्दितोऽन्तरुष्णश्च ज्वरेण म्रियते नरः ॥”
विसंज्ञः विगतज्ञानः । ताम्यते गच्छति । शेते
निपतितोऽपि वा अत्रापिशब्द एवार्थे निप-
तित एव तिष्ठति न चोत्थातुं समर्थः तथा सन्
शेते एव । शीतार्द्दितः बहिः । अन्तश्च
अन्तर्दाहवान् ॥ * ॥ अन्यच्च ।

‘यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि सङ्घातशूलवान् ।
वक्रेण चैवोच्छ्वसिति ज्वरस्तं हन्ति मानवम् ॥
हृष्टरोमा रोमाञ्चवान् । हृदि सङ्घातशूलवान्
सान्निपातिकशूलवान् । वक्रेण चैवोच्छ्वसिति न
तु नासिकया ॥ * ॥ अन्यच्च ।

“हिक्काश्वासतृषायुक्तं मूढं विभ्रान्तलोचनम् ।
सन्ततोच्छ्वासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ॥”
क्षपयति समाप्ययतीत्यर्थः ॥ * ॥ अन्यच्च ।

“हतप्रभेन्द्रियं क्षाममरोचकनिपीडितम् ।
गम्भीरतीक्ष्णवेगार्त्तं ज्वरितं परिवर्ज्जयेत् ॥”
हता प्रभा दीप्तिर्येषाम् । अथवा हता प्रभा
प्रतिभा विषयग्रहणशक्तिर्येषां तथाविधानीन्द्रि-
याणि यस्य स हतप्रभेन्द्रियः । चार्थे चोक्तम् ।
गम्भीरनामाऽन्तर्वेगात्तः गम्भीरः उक्तलक्षणः

तीव्रवेगः व्यातङ्कः सहवेगः ताभ्यां व्यार्त्तं दुःखितम् ॥ ६ ॥ अन्यच्च ।
"मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ।
शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥"
व्याख्यातोऽयं श्लोकः ॥ ७ ॥
विषमज्वरस्यारिष्टमाह ।
"आरम्भाद्विषमो यस्य यस्य वा दैर्घ्यरात्रिकः ।
क्षीणस्य चातिरूक्षस्य गम्भीरो हन्ति यस्य तम् ॥"
यस्य आरम्भाद्विषमः प्रथमोत्पत्तेरेव विषमः न तु ज्वरोत्तरस्य । यस्य दैर्घ्यरात्रिको वा यस्य क्षीणस्यातिरूक्षस्य च गम्भीरो भवति तं विषमो दैर्घ्यरात्रिको गम्भीरश्च हन्तीत्यर्थः ॥ इति ज्वराधिकारः ॥ ८ ॥ अथ ज्वरातिसाराधिकारः ।
"ज्वरातिसारयोरुक्तं निदानं यत् पृथक् पृथक् ।
तस्माज्ज्वरातिसारस्य निदानं नोदितं पुनः ॥"
अथ ज्वरातिसारस्य चिकित्सामाह ।
"ज्वरातिसारयोरुक्तं भेषजं यत् पृथक् पृथक् ।
न तन्मिलितयोः कार्य्यमन्योन्यं वर्द्धयेत् पुनः ॥"
अयमभिप्रायः । ज्वरहरमनुलोमनं भवति ।
अतीसारहरं स्तम्भनं भवति । अतः परस्परविरुद्धत्वात् पृथक् उक्तं भेषजं मिलितयोर्न कार्य्यम् । यत आह ।
"अनुलोमनं ज्वरघ्नं ग्राहकमतिसारहृद्भवति ।
पृथगुक्तमौषधं तज्ज्वरातिसारे विरुद्धमन्योन्यम् ॥
अतस्तौ प्रतिकुर्व्वीत विशेषोक्तचिकित्सितैः ॥
लङ्घनमेकं मुक्त्वा न चान्यदस्तीह भेषजं बलिनः ।
समुदीर्णदोषनिचयं तत् पाचयेत्तथा शमयेत् ॥
लङ्घनमुभयोरुक्तं मिलिते कार्य्यं विशेषतस्तदरु ।
उत्पलषड्कसिद्धं लाजमण्डादिकं सजलम् ॥"
उत्पलषड्कं यथा,—
"पृश्निपर्णीबलाबिल्वधनिकालागरोत्पलैः ।
ज्वरातिसारी पेयां वा पिबेत् साम्लां शृतां नरः ॥"
अत्र लाजमण्डापेक्षया वाशब्दः । अतिसारे पुरीषातिप्रवृत्त्या साम्लत्वं दाडिमरसादिना कर्त्तव्यम् । इत्युत्पलषड्कम् ॥ १ ॥
"कथा कलिङ्गकयाः क्वाथो मधुसितायुतः ।
पीतो ज्वरातिसारस्य छर्द्यास्यच्योश्च नाशनः ॥"
इति कथादिक्वाथः ॥ २ ॥
"नागरातिविषामुस्ताभूनिम्बवत्सकैः ।
क्वाथः सर्व्वज्वरहरः सर्व्वातीसारनाशनः ॥"
इति नागरादिक्वाथः ॥ ३ ॥
"गुडूच्यातिविषाधान्यशुण्ठीबिल्वाब्दवालकैः ।
पाठा भूनिम्बकुटजं चन्दनोशीरपर्पटैः ।
पिबेत् कषायं सक्षौद्रं ज्वरातीसारशान्तये ॥
शूलावारुचिहृल्लासदाहवमीनां विनिवृत्तये ॥"
इति दृहद्गुडूच्यादिक्वाथः ॥ ४ ॥
"उत्पलं दाडिमत्वक् च पद्मकेशरमेव च ।
पिबेत्तण्डुलतोयेन ज्वरातीसारनाशनम् ॥"
इत्युत्पलादिचूर्णम् ॥ ५ ॥
बिल्ववालकभूनिम्बगुडूचीधान्यनागरैः ।
कुटजाब्दयुतः क्वाथो ज्वरातीसारनुत् ॥
इति बिल्वादिक्वाथः ॥ ६ ॥
"नागरातिविषाविश्वागुडूचीबिल्वमुस्तकैः ।
कषायः पाचनः शोथज्वरातीसारवारणः ॥"
इति नागरादिक्वाथः ॥ ७ ॥
"दृश्चिकाम्लीकषायेण विश्वामत्तसमां पिबेत् ।
ज्वरे चैवातिसारे च सशोथे ग्रहणीगदे ॥"
इति दृश्चिकाम्लीक्वाथः ॥ ८ ॥
इति ज्वरातिसाराधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

ज्वरघ्नः, पुं, (ज्वरं हन्तीति । हन् + टक् ।) गुडूची । वास्तूकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ज्वरनाशके, त्रि । (यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"ज्वरघ्नं पाचनं बल्यं हृद्यं रुच्यं कफापहम् ॥")

ज्वरघ्नी, स्त्री, (ज्वरं हन्ति या । हन् + टक् ङीप् च ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ ज्वरघ्नी च ॥

ज्वराग्निः, पुं, (ज्वर एवाग्निः । दाहकत्वादस्य तथात्वम् ।) ज्वररूपाग्निः । तत्पर्य्यायः । आधिमन्थः २ । इति हारावली ॥

ज्वराङ्गी, स्त्री, (ज्वरमङ्गति विनाशकतया प्राप्नोतीति । अङ्ग गतौ + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) भद्रदन्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

ज्वरान्तकः, पुं, (ज्वरस्य अन्तको विनाशकः ।) नेपालनिम्बः । आरग्वधः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा,—
"भास्करो गन्धकः शर्व्वो देवी विड्ङ्गतीक्ष्णकम् ।
शोणितं गगनञ्चैव पुष्पकञ्च महेश्वरम् ॥
भूनिम्बादिगणैर्भाव्यं मधुना गुटिका दृढा ।
चातुर्थकं तृतीयञ्च ज्वरं सन्ततकं तथा ॥
आमज्वरं भूतकृतं सर्व्वज्वरमपोहति ॥
अत्र भास्करः ताम्रम् । शर्व्वो रसः । देवी सौराष्ट्रमृत्तिका । विड्ङ्गं स्वर्णमाक्षिकम् । गगनं अभ्रकम् । पुष्पकं रसाञ्जनम् । महेश्वरं सुवर्णम् । अन्यत् सुगमम् । ताम्रादीनां समभागचूर्णं भूनिम्बादिक्वाथेन भावयेत् । भूनिम्बाद्यष्टादशद्रव्याणि सर्व्वद्रव्यतुल्यानि अष्टभागावशिष्टं क्वाथं कृत्वा दिनत्रयं विभाव्य विशोष्य मधुना विमर्द्द्य अनुरूपं लिहेत् । ज्वरान्तको रसः ।" इति भैषज्यरत्नावली ॥ ज्वरनाशकश्च ॥

ज्वरापहा, स्त्री, (ज्वरं अपहन्ति नाशयतीति । अप + हन् + डः ।) बिल्वपत्नी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ बेलशुंठा इति भाषा ॥ ज्वरनाशके, त्रि ॥

ज्वरारिः, पुं, (ज्वरस्य अरिः शत्रुर्नाशकत्वात् ।) ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा,—
"दरदबलिरसानां शुल्बनागाभ्रकाणां
सुभगविटशिलानां सर्व्वमेकत्र योज्यम् ।
विपिनदृषदलोत्थे भावितं शोषयेत्तं
दिवसदशसमाप्तौ रक्तिकैकाञ्च कुर्य्यात् ॥
एकैकां भक्षयेदस्य चार्द्रकस्य रसैर्युतम् ।
दत्तमात्रं ज्वरं हन्ति ज्वरारिः स निगद्यते ॥
सर्व्वशूलविनाशी च कफपित्तविनाशनः ॥
बलिः । गन्धकः । सर्व्वं शोणाजिपत्ररसेन देयम् । दिनं भावयित्वा गुञ्जाप्रमाणमार्द्रकरसेन देयम् ।
ज्वरारी रसः ।" इति भैषज्यरत्नावली ॥

ज्वराशनिः, पुं, (ज्वरे अशनिर्वज्रमिवामोघत्वात् ।) ज्वरनाशकौषधविशेषः । यथा,—
"रसं गन्धं सैन्धवञ्च विषं ताम्रसमं भवेत् ।
सर्व्वचूर्णसमं लौहं तत्समं चूर्णमभ्रकम् ॥
लौहे च लौहदण्डे च निर्गुण्ड्याः स्वरसेन च ।
मर्द्दयेद्द्वयसत्तः पश्चान्मरिचं घृततुल्यकम् ॥
पर्णेन सह पातव्यो रसो रक्तिकसम्मितः ।
सर्व्वज्वरहरश्रेष्ठो ज्वराशनिरुदाहृतः ॥
कासं श्वासं महाघोरं विषमाख्यं ज्वरं वमिम् ।
धातुस्थं प्रबलं दाहं ज्वरदोषं चिरोद्भवम् ॥
यक्ष्मगुल्मोदरप्लीहश्वयथुञ्च विनाशयेत् ॥
ज्वराशनी रसः ।" इति भैषज्यरत्नावली ॥

ज्वरितः, त्रि, (ज्वरः सञ्जातोऽस्य । ज्वर + "तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।" ५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) ज्वरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३९ अध्याये ।
"मुद्गान् मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समकुष्ठकान् ।
आहारकाले यूषार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥"
यथाच,—
"ज्वरितो हितमश्नीयात् यद्यप्यस्यारुचिर्भवेत् ।
अन्नकाले ह्यभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽथवा ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)

ज्वरी, [न्] त्रि, (ज्वरोऽस्यास्तीति । ज्वर + इनिः ।) ज्वरयुक्तः । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३९ अध्याये ।
"गुर्व्वभिष्यन्दकाले वा ज्वरी नाद्यात् कथञ्चन ॥")

ज्वल, ज म चले । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । ज, ज्वालः ज्वलः । म, प्रज्वलयति । मित्त्वेऽपि ज्वौ ज्वलह्वलह्मल इत्यादिना केवलस्य ह्रस्वविकल्पनात् सोपसर्गस्यैव नित्यं ह्रस्वः । ज्वालयति ज्वलयति प्रज्वलयति । लिट् दीप्तिः । ज्वलति वह्निः । इति दुर्गादासः ॥ (यथाह कश्चित् ।
"जागर्त्ति लोको ज्वलति प्रदीपः
सखीगणः पश्यति कौतुकेन ।
मुहूर्त्तमात्रं कुरु नाथ ! धैर्य्यं
बुभुक्षितः किं द्विकरेण भुङ्क्ते ॥")

ज्वलः, पुं, ज्वालः । दीप्तिः । (ज्वलतीति । ज्वल दीप्तौ + अच् ।) दीप्तिविशिष्टे, त्रि । इति सुग्धबोधम् ॥

ज्वलका, स्त्री, (ज्वलतीति । ज्वल + बाहुलकात् वुन् ।) अग्निशिखा । इति हेमचन्द्रः ॥

ज्वलत्, त्रि, (ज्वल + शतृ ।) दीप्तिमत् । तत्पर्य्यायः । जमत् १ कल्मलीकिनम् २ जञ्जनाभवन् ३ मल्मलाभवन् ४ अर्चिः ५ शोचिः ६ तमः ७ तेजः ८ हरः ९ हृणिः १० शृङ्गाणि ११ । इत्येकादश ज्वलति नामधेयानि ॥ ५ ॥ भ्राजते १ भ्रासते २ भास्यति ३ दीदयति ४ शोचति ५ मन्दते ६ भन्दते ७ रोचते ८ ज्योतते ९

[illegible]

दर्शयन्तो ज्वालामालाम् ।) पीठस्थानविशेषः । तत्र भगवत्या जिह्वा पतिता । तत्र अम्बिका देवी । उन्मत्तभैरवश्च । इति पीठमाला ॥ यथाह ।

"ज्वालामुख्यां महाजिह्वा देव उन्मत्तभैरवः ।
अम्बिका सिद्धिदा नाम्नी स्तन जालन्धरे मम ॥"

इति तन्त्रचूडामणौ पीठनिर्णयः ।

सिद्धविद्याविशेषः । यथा —

"ज्वालामुखीकर्म वक्ष्ये या पूज्या सर्वदा शुभा ॥

[illegible]

ब्रह्माणी चैव माहेशी कौमारी वैष्णवी तथा ।
वाराही चैव माहेन्द्री चामुण्डेति च पूजयेत् ।

[illegible]

झ

[illegible]

झनत्कारः, पुं, (झन् + भावे घञ् कारः । झनदित्यव्यक्तशब्दस्य कारः करणं यत्र ।) अनुकरणशब्दः । कङ्कणादिध्वनिः । यथा, कालिदासः ।

"उद्वेल्लद्भुजवल्लिकङ्कणझनत्कारः क्षणं वार्यताम् ॥"

झम, उ भत्ते । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्वावेट् ।) उ, झमित्वा झान्त्वा । इति दुर्गादासः ॥

झम्पः, पुं, (लम्फः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) सम्पातपतनम् । लम्फः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महावीरचरिते । [ताः ॥")

"पुष्कास्फोटदलत्-समुद्रविवरैः पातालझम्पाश्च

झम्पारुः, पुं, (झम्पं लम्फं आराति आददातीति । आ + रा + वाहुलकात् डुः ।) वानरः । इति शब्दरत्नावली ॥

झम्पाशी, [न्] पुं, (झम्पेन सम्पातेन अश्नातीति । अश + णिनिः । मत्स्यादिधारणकाले झम्पदानपूर्व्वकपतनादस्य तथात्वम् ।) मत्स्यरङ्गपक्षी । इति जटाधरः ॥

झम्पी, [न्] पुं, (झम्पो लम्फोऽस्यस्येति । झम्प + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) वानरः । इति शब्दरत्नावली ॥

झरः, पुं, (झीर्य्यति जीर्णीभवति पतनादिस्थानमनेनेति । झॄ + "ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।) निर्झरः । पर्व्वतावतीर्णजलप्रवाहः । इत्यमरः । २ । ३ । ५ ॥ (सम्हः । यथा, नैषधे ।२।३२ ।

"कलसे निजहेतुदण्डजः
किमु चक्रभ्रमकारिता गुणः ।
स तदुच्चकुचौ भवन् प्रभा-
झरचक्रभ्रममातनोति यत् ॥"

"स कलसः प्रभारूपेण कान्तिसमूहेन चक्रभ्रमिं ज्वालाचक्रभ्रमणमातनोति जनयति । यद्वा प्रभाझरे कान्तिप्रवाहे चक्रभ्रमिं चक्रवाकभ्रान्तिमातनोति ।" इति तट्टीका ॥)

झरा, स्त्री, (झर + टाप् ।) झरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

झरी, स्त्री, (झर + ङीष् ।) झरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

झर्च, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) रेफोपधः । श, झर्चती झर्चन्ती । गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठफलन्तु शत्रन्तानामादीपोरिति नुमो विभाषा वैदेयूधारणभेदश्च । भर्त्सनमर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

झर्च्छ, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, झर्च्छती झर्च्छन्ती । भर्त्सनमर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

झर्झ, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, झर्झती झर्झन्ती । भर्त्सनमर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

झर्झरः, पुं, (झर्झ इत्यव्यक्तशब्दं रातीति । रा + कः । यद्वा, झर्झेति शब्दायते इति । झर्झ + बहुलवचनात् अरः ।) वाद्यविशेषः । इत्यमरः । १ । ७ । ८ ॥ चर्म्मपुटाच्छादितकाष्ठस्यानम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ करड़ इति ख्यातः ।

"डिण्डिमो डिङ्गरी प्रोक्तो झर्झरः पटहः स्मृतः ॥"

इति भरतधृतवैष्णवः ॥

तत्पर्य्यायः । झल्लकी २ झल्ली ३ झलरी ४ झर्झरी ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ८५ ।

"आदौ जलधिजीमूतभेरीझर्झरसम्भवा ॥"

झर्झ्यते निन्द्यते इति । झर्झ भर्त्से + अरः ।) कलियुगम् । (झर्झरो झर्झरशब्द इवास्यस्येति । अच् ।) नदभेदः । इति मेदिनी । रे, १५८ । (हिरण्याक्षपुत्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ७६ ।

"हिरण्याक्षसुताः पञ्च विद्वांसः सुमहावलाः ।
झर्झरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा ।
महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च ॥")

झर्झरकः, पुं, (झर्झर + स्वार्थे कन् ।) कलियुगम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

झर्झरा, स्त्री, (झर्झ्यते निन्द्यते इति । झर्झ भर्त्से + वाहुलकात् अरः । ततष्टाप् ।) वेश्या । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जलशब्दविशेषः । यथा, काशीखण्डे । २६ । ६८ । [वतो ॥")

"झिरण्टीशवन्द्या झाङ्कारकारिणी झर्झरा-

झर्झरी, स्त्री, (झर्झर + गौरादित्वात् ङीष् ।) झर्झरवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । २३७ । २ ।

"गोमुखाड़म्बराणाञ्च भेरीणां मुरजः सह ।
झर्झरीडिण्डिमानाञ्च श्रूयन्त महास्वनाः ॥")

झर्झरीकः, पुं, (झर्झतीति । झर्झ + "फर्फरीकादयश्च ।" उणां । ४ । २० । इति ईकन् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) शरीरम् । इत्युणादिकोषः ॥ देशः । चित्रम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

झलज्झला, स्त्री, (झलज्झल इत्यव्यक्तशब्दोऽस्यस्येति । अच् ।) हस्तिकर्णास्फालनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

झलरी, स्त्री, (झल्लरी । पृषोदरादित्वात् ललोपः ।) हुडुक्कः । झर्झरवाद्यम् । वालचक्रम् । केशचक्रम् । इति मेदिनी । रे, १५६ ॥

झला, स्त्री, कन्या । आतपस्त्रोर्म्मिः । इति मेदिनी । ले, २० ॥

झल्लः, पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः । इति जटाधरः ॥ स च क्षत्त्रियात् व्रात्यात् सवर्णायां जातः । (यथा, मनुः । १० । २२ ।

"झल्लो मल्लश्च राजन्यात् व्रात्यान्निच्छिविरेवच ॥")

प्रहासकः । इति महाभारतम् ॥ भाँड़ इति भाषा ॥ (क्ली, झर्झरवाद्यम् ॥)

झल्लकं, क्ली, (झल्ल + स्वार्थे कन् ।) कांस्यनिर्म्मितकरतालकम् । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

"शिवागारे झल्लकञ्च सूर्य्यागारे च शङ्खकम् ।
दुर्गागारे वंशिवाद्यं मधुरीञ्च न वादयेत् ॥"

झल्लकण्ठः, पुं, (झल्लो झल्लकशब्द इव कण्ठः कण्ठस्वरो यस्य ।) पारावतः । इति हारावली । ८७ ॥

झल्लरी, स्त्री, (झल्लं झल्लकशब्दं रातीति । रा + कः । स्त्रियां ङीष् ।) हुडुक्कः । झर्झरवाद्यम् । (यथा, काशीखण्डे । २६ । ६८ ।

"झल्लरीवाद्यकुशला झलज्झालजलावृता ॥")

वालचक्रम् । वालड़ीति ख्यातम् । इति मेदिनी । रे, १५६ ॥ शुद्धम् । क्लेदः । इत्यजयपालः ॥

झल्लिका, स्त्री, (झल्लीव कायतीति । कै + कः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) उद्वर्त्तनपटः । द्योतः । इति मेदिनी । के, ६६ ॥ उद्वर्त्तनमलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

झल्ली, स्त्री, (झल्ल + ङीष् ।) झर्झरवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

झल्लोलः, पुं, (झर्झ क्विप् तादृशः सन् लोलः । ततः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तर्कुलासकः इति हारावली । २१३ ॥ टेकुयार वाँटुल इति भाषा ॥

झष, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) आद्यस्वरी । झषति । मध्यस्वरी चायमिति केचित् । झूषति । इति दुर्गादासः ॥

झष, ञ ग्रहे । पिधाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ञ, झषति झषते वस्त्रं जनो गृह्णाति परिदधाति वेत्यर्थः । सप्तमस्वरादिरयमिति पूर्णचन्द्रत्रिलोचनरामाः । अर्षति अर्षते । इति दुर्गादासः ॥

झषं, क्ली, (झस ग्रहे + अच् ।) खिलम् । इत्यजयपालः ॥

झषः, पुं, (झष्यते वध्यते भक्षणाय झष्यते गृह्यते इति वा । झष + "खनो घ च ।" ३।३।१२५। इति घ ।) मत्स्यः । इत्यमरः । १ । १० । १ ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । १० । ३१ ।

"झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥"

मकरः । यथा, रामायणे । २ । ११४ । ४ ।

"लीनमीनझषग्राहां कृशां गिरिनदीमिव ॥")

तापः । वनम् । इति मेदिनी । षे, १२ ॥ मीनराशिः । यथा,—

"साईसप्तझषे मेषे वसुसार्द्धो घटे हये ॥

इति समयप्रदीपः ॥

झषकेतनः, पुं, (झषो मकरो मीनो वा केतनं केतुरस्य ।) कन्दर्पः । इति हलायुधः ॥

झषा, स्त्री, (झष् + अच् ततष्टाप् ।) नागवला । इत्यमरः । २ । ४ । ११७ ॥

झषाङ्कः, पुं, (झषः अङ्को यस्य ।) अनिरुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कन्दर्पः । यथा, श्रीकण्ठचरिते । ११ । २ ।

"यत्कला किल झषाङ्कपुलिन्द-
सन्दमानवड़िशव्रतमाधात् ॥")

झषाशनः, पुं, (झषान् मत्स्यान् अश्नातीति । अश ग भोजने + कर्त्तरि ल्युः ।) शिशुमारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

झषोदरी, स्त्री, (झषो मत्स्य एव उदरं उत्पत्तिस्थानमस्याः । झषस्य उदरं उत्पत्तिस्थानं यस्यास्तस्या इति वा । अर्शआदिभ्योऽजिति अच् ।) व्यासमाता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

झाङ्कृत स्त्री, (झाम् इत्यव्यक्तशब्दस्य कृत करणं यत्र ।) चरणालङ्कारविशेषः । इति धरणिः ॥

झाट, पुं, (झट+घञ् ।) निकुञ्ज । कान्तार । व्रणादीनां मार्ज्जनम् । इति मेदिनी । टे ११ ॥

झाटल पु (झाट लातीति । ला+क ।) घण्टापाटलि । इत्यमर । २ । ४ । ३६ ॥

झाटा, स्त्री (झट+णिच्+अच् ततष्टाप् च ।) भूम्यामलकी । इत्यमरः ॥ यूथिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

झाटिका स्त्री, (झाटा+स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) भूम्यामलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

झामक, क्ली (झम्+ण्वुल् ।) दग्धेष्टका । इति हारावली । २१४ ॥ झामा इति भाषा ॥

झामर, पु, (झाम रातीति । रा+क ।) तर्कुशाण । इतिशब्दरत्नावली ॥ टेकुयार शाण इति भाषा ॥

झार्झर पु स्त्री (झर्झरवादनं शिल्पमस्य । "मड्डुकझर्झरादण्यतरस्याम् ।" ४ । ४ । ५६ । इति अण् ।) झार्झरिक । झर्झरवादककर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

झालि, स्त्री व्यञ्जनविशेषः । झारि इति ख्याता । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे २ भागे ।
'आम्रमामफलं पिष्टं राजिकालवणान्वितम् ।
भृष्टं हिङ्गुयुतं पूतं घोलितं झालिरुच्यते ॥
झालिर्हरति जिह्वायाः कुण्ठत्वं कण्ठशोधिनी ।
मन्दं मन्दं निपीता सा रोचनी वह्निबोधिनी ॥
(चारि चालि इति पाठोऽपि क्वचित् दृश्यते ॥)

झावु, पु (झा इति कृत्वा वाति वायुरत्र । वा+डु ।) वृक्षविशेष । इति शब्दरत्नावली ॥ झाउ इति भाषा ॥

झावुक पु (झावुरेव । स्वार्थे कन् ।) वृक्षविशेष । झाउ इति भाषा । तत्पर्य्याय । पिचुल २ झावु ३ झावू ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

झिङ्गाक क्ली (जिगि+आकन् । पृषोदरात् साधु ।) फलविशेष । झिङ्गा इति भाषा । अस्य गुणा । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । आमवातमलाधिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥

झिङ्गिनी स्त्री (जिगि+णिनि । पृषोदरात् साधु । ङीप् च ।) जिङ्गिनीवृक्ष । इति भावप्रकाश ॥ उल्का । इति शब्दरत्नावली ॥

झिङ्गी स्त्री (जिगि+अच् ङीष् । पृषोदरात् साधु ।) जिङ्गिनीवृक्ष । इति भावप्रकाश ॥

झिञ्झिम पु (झिम् इत्यव्यक्तशब्द कृत्वा भ्रमति अग्नि दग्धारण्ये नृत्यतीत्यर्थ । (भ्रम भ्रमे+अच् । पृषोदरादित्वात् साधु ।) दावाग्नि । इति हारावली । २६८ ॥

झिञ्झिरिटा स्त्री, क्षुपविशेषः । झिञ्झिराटा । इति भाषा । तत्पर्य्याय । फला २ पीतपुष्पा ३ झिञ्झिरा ४ रोमाश्रयफला ५ दृढा ६ । अस्या गुणा । कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कषायत्वम् । रक्तातिसारनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । वल्यत्वम् । मक्षिकादोषविषहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

झिञ्झी, स्त्री, (झिञ्जा इत्यव्यक्तशब्दोऽस्त्यस्या । अच् ततो ङीष् च ।) झिल्ली । यथा,—
"झिञ्झीवाचलमधुरा कुर्व्वन्ती मधुरालति ॥"
इत्युद्भट ॥

झिण्टी, स्त्री, (झिमिति कृत्वा रटतीति । रट+अच् । ङीष् च पृषोदरात् साधु ।) पुष्पवृक्षविशेष । झाँटी इति भाषा । तत्पर्य्याय । सैरीयक २ इत्यमर । २ । ४ । ७५ ॥ कण्टकुरण्ट ३ सैरेयक ४ झिण्टिका ५ । इति राजनिर्घण्ट ॥ नीलझिण्ट्या पर्य्याय । बाणा १ दासी २ आर्त्तगल ३ । इत्यमर । २ । ४ । ७४ ॥ बाण ४ आर्त्तगल ५ इति तट्टीका ॥ सहचर ६ नीलकुरण्टक ७ । इति रत्नमाला ॥ रक्तझिण्ट्या पर्य्याय । कुरवक १ । इत्यमर ॥ पीतझिण्ट्या पर्य्याय । कुरण्टक १ सहचरी २ । इत्यमर ॥ सहचर ३ सहाचर ४ । इति तट्टीका ॥ पीत ५ पीतपुष्प ६ दासी ७ कुरण्टक ८ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणा । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । दन्तामयशूलवातकफशोफकासत्वग्दोषनाशित्वञ्च । कुन्दरूचणम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

झिरिका स्त्री (झिरीति अव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति । कै+क टाप् च ।) झिल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥

झिरी स्त्री (झिर् इत्यव्यक्तशब्दो अस्त्यस्याः । अच् ङीष् ।) झिल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥

झिलि स्त्री (झिर् इत्यव्यक्तशब्देन लिशतीति । लिश+डि । रस्य लः ।) वाद्यविशेष । यथा गूढार्थदीपिकायाम् ।
'पणवानकतथा भेरीमृदङ्गौ झिलिरेव च ।
पञ्चानां शस्यते वाद्य देवताराधनेषु च ॥"

झिलिका स्त्री, (झिर् इत्यव्यक्तशब्द लिशतीति । लिश+डि रस्य लत्वे साधु । तत स्वार्थे कन् ।) झिल्ली । (यथा रामायणे । २ । ८६ । ११ ।
'झिल्लिकाविरुतैर्दीर्घै रुदतीव समन्तत ॥)
आतपस्य रुचि । विलेपनमलम् । इति हेमचन्द्र ॥ झिल्लिकाराव । उद्घर्षणवस्त्ररुचि । इति शब्दरत्नावली ॥ (उद्घर्षणवस्त्रम् । झिण्टी । इति मेदिनी । के ८६ ॥)

झिल्ली स्त्री (झिल्लि+कृदिकारादक्तिन इति वा ङीष् ।) कीटविशेष । झिँझिपोका इति भाषा । तत्पर्य्याय । झिल्लीका २ झिल्लिका ३ झिरिका ४ झीरुका ५ झिरी ६ चीत्रिका ७ चीरिका ८ चिल्ला ९ भृङ्गारी १० चीलका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ चीरी १२ । इत्यमर । २ । ५ । २८ ॥ चीरुका १३ । इति तट्टीका ॥ (यथा, भागवते । ६ । १२ । ५ ।
"अङ्गणझिल्लीस्तनकर्णशूल-
उलूकवाग्भिर्व्यथिताक्षरात्मा ॥")
आतपरुचि । वर्त्ति । उद्घर्षणांशुकम् । इति मेदिनी ॥ स्थालीलग्नदग्धान्नम् । इत्यजयपाल ॥

झिल्लीकण्ठ पुं (झिल्लीवत् कण्ठ कण्ठशब्दोऽस्य ।) गृहकपोत । इति त्रिकाण्डशेष ॥

झिल्लीका, स्त्री (झिल्ली+सञ्ज्ञायां कन् तत टाप् ।) झिल्लिका । इति हेमचन्द्र ॥

झीरुका स्त्री, (झिर् इति कृत्वाव्यक्त रौतीति । रु+शब्दे बाहुलकात् कक टाप् च ।) झिल्ली । इत्यमर । २ । ५ । २८ ॥

झु इ गत्याम् । (भ्वां आत्म सक अनिट ।) क्षुड स्थाने झुङ इत्यपि केचित् । इ झवते । इति दुर्गादास ॥

झुण्ट पुं (झट संघाते+घञ् पृषोदरात् साधु ।) स्तम्ब । अप्रकाण्डवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

झुमरि, स्त्री, रागिणीविशेष । यथा,—
"प्रायः शृङ्गारबहुला माध्वीकमधुरा मृदुः ।
एकैव झुमरिर्लोके वर्णादिनियमोज्झिता ॥
अतो लक्षणमेतस्या गीतादावपि विशेषकम् ।
इद हि प्रायशः स्वच्छ मधिक रूपरञ्जनम् ॥"
इति सङ्गीतदामोदर ॥

झूषि, पु, कसकभेद । स्त्री दुष्टदेवस्तुति । इति मेदिनी । षे, १४ ॥

झृ, ष य ज्याने । जतवङ्गुवयोभाव इति यावत् । (दिवां पर अक अनिट ।) इति कविकल्पद्रुम ॥ ष झरा । य, झीर्य्यति । इति दुर्गादास ॥

झोड, पु, गुवाकवृक्ष । इति भूरिप्रयोग ॥

झ्यु ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वां आत्म सक अनिट ॥)

ञ

ञ, ञकार । स व्यञ्जनदशमवर्ण चवर्गपञ्चमवर्णश्च । (असौ तु अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्य ।) अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति व्याकरणम् ॥ ॥ अस्योत्पत्तिर्यथा,—
'विसर्गस्ताभुरा सोष्मा घ चवर्गश्च यत्नया ॥"
इति प्रपञ्चसार ॥ ० ॥
(पाणिनिमते तु अस्योत्पत्तिस्थानं नासिकान्वितताल । अस्योच्चारणे जिह्वामध्येन तालुमध्यस्य स्पर्श आभ्यन्तरप्रयत्न । सवारनादघोषा अल्पप्राणश्च बाह्यप्रयत्ना । मातृकान्यासेऽस्य वामहस्ताङ्गुल्यग्रे न्यासक्रिया स्यात् । वङ्गीयवर्णमालायां) अस्य लेखनप्रकारो यथा
'कुण्डलीरूपमास्थाय दक्षतो वामतस्तत ।
ऋजुश्चाधोगता मात्रा वामत कुञ्चिता पुन ॥
तिष्ठन्ति तासु नित्यासु सर्व्वेन्द्रवहा सदा ।
कुण्डलीद्वयरूपा तु या मात्रा मध्यत स्थिता ॥
महाशक्तिस्वरूपा सा ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥ ॥
चतुर्भुजां धूम्रवर्णां कृष्णाम्बरविभूषिताम् ।
नानालङ्कारसंयुक्तां जटामुकुटराजिताम् ॥

ईषद्धास्यमुखीं नित्यां वरदां भक्तवत्सलाम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा,कामधेनुतन्त्रे ।
"सदा ईश्वरसंयुक्तं ञकारं शृणु सुन्दरि ! ।
रक्तविद्युल्लताकारं या स्वयं परकुण्डली ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ॥"
तस्य २२ द्वाविंशतिर्नामानि यथा,—
"ञकारी बोधनी विश्वा कुण्डली मखदो वियत् ।
कौमारी नागविज्ञानी सव्याङ्गुलनखो वकः ॥
शार्ङ्गीशचूर्णिता बुद्धिः खर्गात्मा घर्घरध्वनिः ।
धर्मैकपादः सुसखो विरजा चन्द्रनेश्वरी ॥
गायनः पुष्पधन्वा च रागात्मा च वराचिणी ॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

ञः, पुं, गायनः । घर्घरध्वनिः । इत्येकाक्षरकोषः ॥ वलीवर्द्दः । शुक्रः । वाममतिः । इति मेदिनी । ञे, १ ॥ (गणपाठे धातोरुभयपदत्वविधायकोऽनुबन्धविशेषः । इति वोपदेवः ॥)

ञिः, पुं, प्रत्ययविशेषः । स प्रेरणार्थे भवति । तस्य इकारस्तिष्ठति । धातोरनुबन्धविशेषः । स वर्त्तमानक्तप्रत्ययबोधकः । इति वोपदेवस्वामी ॥

ञ्यन्तः, पुं, (ञिः प्रत्ययविशेषोऽन्ते यस्य ।) ञिप्रत्ययान्तः । यथा, "ञिशान्तपिवधे" इत्यादि आत्मनेपदप्रकरणीयसूत्रम् ॥ स च प्रत्ययः धातोः शब्दाच्च भवति । यथा, ञिः प्रेरणे इति वेः कृत्याख्याने ञिरिति च मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ मुग्धबोधव्याकरणस्य परिच्छेदविशेषः । यथा, इति ञ्यन्तपादः ॥

ट

ट, टकारः । स व्यञ्जनैकादशवर्णः । टवर्गप्रथमवर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा । इति व्याकरणम् ॥ (अस्योच्चारणे मूर्द्धस्थानेन जिह्वामध्यस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः । मातृकान्यासेऽस्य दक्षिणस्फिचि न्यास्यत्वम् । वर्णोद्धरणमालायाम्) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"ऊर्द्धाधःक्रमतो रेखा कुण्डलीरूपतस्त्रयः ।
तिष्ठन्ति तासु नित्यासु कुवेरयमवायवः ॥
मात्रा कोणगता चोर्द्धे तत ऊर्द्धगता तु सा ।
या नित्या परमा शक्तिश्चतुर्व्वर्गप्रदायिनी ॥
ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व वरवर्णिनि ! ।
मालतीपुष्पवर्णाभां पूर्णचन्द्रनिभेक्षणाम् ॥
दशबाहुसमायुक्तां सर्व्वालङ्कारसंयुताम् ।
परमोक्षप्रदां नित्यां सदा सेरमुखीं पराम् ॥
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
अस्य स्वरूपं यथा,—
"टकारं चञ्चलापाङ्गि ! स्वयं परमकुण्डली ।
कोटिविद्युल्लताकारं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणयुतं वर्णं गुणत्रयसमन्वितम् ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ॥"
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥
तस्य २७ सप्तविंशतिनामानि यथा,—
"टङ्कारः कपाली च सोमवाः खेचरी ध्वनिः ।
मुकुन्दो विनदा पृथ्वी वैष्णवी वारुणी नवः ॥
दक्षाङ्गकार्द्धचन्द्रश्च जरा भूतिः पुनर्भवः ।
बृहस्पतिर्धनुश्चित्रा प्रमोदा विमला कटिः ॥
राजा गिरिर्महाधनुर्प्राणात्मा सुमुखो मरुत् ॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

टं, क्ली, (टल् + डः ।) करङ्कः । इति विश्वः ॥

टः, पुं, (टल् + डः ।) वामनः । पादः । निस्वनः । इति मेदिनी । टे, १ ॥

टक, इ क बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) इ क, टङ्कयति । इति दुर्गादासः ॥

टक्कदेशीयः, पुं, (टक्कदेशे भव इति छः ।) वास्तूकशाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

टगरः, पुं, (टः टङ्कणः क्षारविशेषः गर इव । तीव्रगुणत्वात्तथात्वम् ।) टङ्कणक्षारः । हेलाविभ्रमगोचरः । केकराक्षे, त्रि । इति मेदिनी । रे, १६० ॥

टङ्कः, पुं, (टकि + घञ् ।) कोपः । कोषः । असिः । ग्रावदारणः । इति मेदिनी । के, २४ ॥ (यथा, अनर्घराघवे । १ । २२ ।
"यः क्षत्त्रदेहं परितक्ष टङ्कै-
स्तमोमयैर्न्निःक्षणमुच्चकार ॥")
परिमाणविशेषः । स तु चतुर्म्माषकरूपश्चतुर्व्विंशतिरक्तिकारूपो वा । जङ्घा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८३ ॥ दर्पः । इति हलायुधः ॥

टङ्कः, पुं क्ली, (टकि + घञ् अच् वा ।) नीलकपित्थः । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ ।
"शीतं कषायं मधुरं टङ्कं मारुतकृद्गुरु ॥")
खनित्रम् । टङ्कणः । इति मेदिनी । के, २४ ॥ दर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

टङ्ककः, पुं, (टङ्कति बध्नाति मनः स्नेहेनेति । टकि + ण्वुल् । यद्वा, टङ्क्यते बध्यतेऽनेन मन इति । घञ् । ततः संज्ञायां कन् ।) रजतमुद्रा । इति रूप्याध्यक्षशब्दे अमरटीकासारसुन्दरी भरतश्च ॥ टाका इति भाषा ॥

टङ्कपतिः, पुं, (टङ्कस्य पतिः रक्षकः ।) रूप्याध्यक्षः । टङ्कशालानियुक्तः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ टाकशालेर अध्यक्ष इति भाषा ॥

टङ्कशाला, स्त्री, (टङ्कस्य शाला ।) रजतमुद्रागृहम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ टाकशाल इति भाषा ॥

टङ्कटीकः, पुं, शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

टङ्कणः, पुं, (टकि बन्धे + ल्युः । पृषोदरात् णत्वे साधुः ।) क्षारविशेषः । सोहागा इति भाषा । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"विरूक्षणोऽनिलकरः श्लेष्मघ्नः पित्तदूषणः ।
अग्निदीप्तिकरस्तीक्ष्णष्टङ्कणः क्षार उच्यते ॥")
तत्पर्य्यायः । पाचनकः २ मालतीतीरजः ३ लोहश्लेषणः ४ रसशोधनः ५ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १० ॥ टङ्कणक्षारः ६ रङ्गक्षारः ७ रसाधिकः ८ लोहद्रावी ९ रसघ्नः १० सुभगः ११ रङ्गदः १२ वर्त्तुलम् १३ कनकम् १४ क्षारम् १५ मलिनम् १६ धातुवल्लभम् १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ मालतीतीरसम्भवः १८ द्रावी १९ द्रावकः २० लोहशुद्धिकारकः २१ । इति भावप्रकाशः ॥ स्वर्णपाचकः २२ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफस्थावरादिविषकासश्वासनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निवातपित्तकारित्वम् । रूक्षत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ (देशविशेषः । यथा, बृहत्संहितायाम् । १४।१२ ।
"कङ्कटटङ्कणवनवासिशिविकफणिकारकोङ्कणाभीराः ॥")

टङ्का, स्त्री, (टकि + अच् टाप् ।) जङ्घा । इति मेदिनी । के, २५ ॥

टङ्कानकः, पुं, (टङ्कं दर्पं कोपं वा आनयति उद्दीपयतीति । आ + नी + णिच् + ण्वुल् ।) श्लेष्मदारुवृक्षः ।. इति शब्दचन्द्रिका ॥

टङ्कारः, पुं, (टल् वैक्लव्ये + बाहुलकात् डः । टं वैक्लव्यं चित्तस्य विकृतिं करोतीति । कृ + कर्म्मण्यण् ।) विस्मयः । प्रसिद्धः । शिञ्जितध्वनिः । इति मेदिनी । रे, १६० ॥ (यथा, काशीखण्डे । २८ । ६६ ।
"टीकिताशेषपातालो टङ्किकैः [illegible]पाटवे ।
टङ्कारकृत्वनकलोला टीकनीया [illegible]टा ॥"
कृ + घञ् । कारः टं इति अव्यक्तशब्दस्य कारः करणं यत्र । ध्वनिमात्रे । यथा, भागवते । ३ । १७ । ९ ।
"अन्तर्ग्रामेषु मुखतो वमन्त्यो वह्निमुल्वणम् ।
शृगालोलूकटङ्कारैः प्रणेदुरशिवाः शिवाः ॥")

टङ्कारी, स्त्री, (टङ्कं ऋच्छतीति । ऋ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षुपविशेषः । टेकारी इति भाषा । अस्य गुणाः । वातश्लेष्मशोफोदरव्यथानाशित्वम् । तिक्तत्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

टङ्गः, पुं क्ली, (टकि + अच् ।) खनित्रम् । खड्गभेदः । जङ्घा । इति मेदिनी । गे, ७ ॥

टङ्गः, पुं, (टङ्क + पृषोदरात् साधुः ।) टङ्कणः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सोहागा इति भाषा । चतुर्म्माषकपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

टङ्गणः, पुं क्ली, (टङ्कण + पृषोदरात् साधुः ।) टङ्कणः । सोहागा इति भाषा । अस्य गुणाः । श्लेष्मवायुनाशित्वम् । क्षाररसत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । अग्निवर्द्धकत्वम् । विरूक्षणत्वम् । भेदकत्वम् । बलवर्द्धनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

टङ्गिणी, स्त्री, (टकि बन्धे + णिनिः । ततः पृषोदरात् णत्वे ङीपि च साधुः ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आकनादि इति भाषा ॥

टट्टनी, स्त्री, (टट्ट इत्यव्यक्तशब्दं नयतीति । नी+क्विप् ।) व्येडी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

टट्टरी, स्त्री (टट्टमित्यव्यक्तशब्दं रातीति । रा+कस्ततो ङीष् ।) लम्पावादः । लम्पावादम । पटहवादम । इति मेदिनी । रे, १५६ ॥

टट्टर पुं, (टट्ट इत्यव्यक्तशब्दं रातीति । रा+क ।) भेरीशब्दः । इति हेमचन्द्रः ॥

टल, ज विक्लवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परस्मै सक सेट ।) ज, टालः टलः । विक्लवो विह्वलीभावः । इति दुर्गादासः ॥

टलन, क्ली, (टल+भावे ल्युट् ।) विक्लवः । टला इति भाषा ॥

टा, स्त्री, (टलति प्रलये भूकम्पादौ वा । टल+ड टाप् च ।) पृथिवी । इत्येकाक्षरकोषः ॥

टाङ्कर, पु (टङ्कस्य टाङ्कम । टङ्क+अण् । टाङ्क रातीति । रा+क ।) नागवीटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

टार, पु, (टां पृथ्वीं ऋच्छतीति । ऋ+अण् ।) लङ्गः । तुरङ्गः । इति हेमचन्द्रः ॥

टिक ऋ ङ गत्याम । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्म सक सेट ।) ऋ, अटिटिकत । ङ टेकते । इति दुर्गादासः ॥

टिटिभक पु (टिटीत्यव्यक्तशब्दं भणति । भण+ड । ततः स्वार्थे कन् ।) टिट्टिभपक्षी । इत्यमरटीका ॥

टिट्टिभः, पु (टिट्टीत्यव्यक्तशब्दं भणतीति । भण+ड ।) पक्षिविशेषः । टीटि इति भाषा । तत्पर्यायः । टीटिभकः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ टिट्टिभकः ३ । इत्यमरः । २।५।३५ ॥ टिट्टिभकः ४ । इति तट्टीका ॥ (यथा, मनुः । ५ । ११ ।
"अनिर्दिष्टांश्चैकशफांष्टिट्टिभञ्च विवर्ज्जयेत ।")
असौरश्यमन्वन्तरीयेन्द्रशत्रुदानवविशेषः । यथा,
"इन्द्रो दिवस्पतिः शत्रुष्टिट्टिभो नाम दानवः ।
मायूरेण च रूपेण घातयिष्यति माधवः ॥"
इति मार्कण्डे ८० अध्यायः ॥
(वरुणसभास्थकदानवानामन्यतम । असौ हि मर्त्याधर्म्मविवर्ज्जितः । यथा, महाभारते । २ । ८ । १५ ।
"टिट्टिभो विटभूतश्च सङ्कादरेन्द्रतापनः ॥"
इत्युपक्रम्याह ।
"सर्व्वे लब्धवराः शूराः सर्व्वे विगतमृत्यवः ॥")

टिट्टिभकः पु (टिट्टिभ+स्वार्थे कन् ।) टिट्टिभपक्षी । इत्यमरः । २।५।३५ ॥ [प्रकारः ॥

टिट्टिभिका स्त्री अम्बुशिरीषिका । इति भाव

टिण्डिशः पु, क्षुपविशेषः । डिण्डिशा । इति ढेँड़शी इति च भाषा । तत्पर्यायः । रोमशफलः २ । तिन्दिश ३ मुनिनिर्म्मित ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ डिण्डिशः ५ । अस्य गुणाः । रुचिकारित्वम् । भेदकत्वम् । पित्तश्लेष्मापहारित्वम् । सुशीतत्वम् । वातलत्वम् । रूक्षत्वम् । मूत्रलत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

टिप, क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां परस्मै सक सेट ।) क, टेपयति । क्षिपति प्रेरयति । इति दुर्गादासः ॥

टिप्पनी, स्त्री (टेपयति व्याख्यापयति अनया । टिप+करणे ल्युट् ङीप् च । पृषोदरादित्वात् पस्य द्वित्वं साधुः ।) टीका । यथा,—
"श्रीमद्गजाननं नत्वा सीतावल्ल्या सुटिप्पनी ।
भवेशेन सुबोधार्थं क्रियते पद्धतौ शुभम् ॥")

टीक, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्म सक सेट ।) ऋ, अटिटीकत । ङ, टीकते । इति दुर्गादासः ॥

टीका स्त्री (टीक्यते गम्यते प्रविश्यते ज्ञायते वा अनया । टीक+घञर्थे क । टाप् च ।) विवरणग्रन्थः । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥

टुण्टुक पु, श्योनाकवृक्षः । इत्यमरः । २।४।५६ ॥ कृष्णखदिरवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (टुण्टु इत्यव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति । कै+क ।) पक्षिविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ टण्टुनि इति भाषा । श्योनाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

टुण्टुकः, त्रि, नीचः । इति मेदिनी ॥ क्रूरः । इति विश्वः ॥

टुण्टुका, स्त्री, टङ्कितीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

टुनाका, स्त्री तालमूलीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

टेरक त्रि, वक्रचक्षुः । टेरा इति भाषा । तत्पर्यायः । तक्षिरः २ केकरः ३ कदरः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

ट्वल, ज विक्लवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परस्मै सक सेट ।) वकारयुक्तः । ज ट्वालः ट्वलः । विक्लवो विह्वलीभावः । इति दुर्गादासः ॥

ठ

ठ, ठकारः । स व्यञ्जनद्वादशवर्णः टवर्गद्वितीयवर्णश्च । (अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्योऽयं वर्णः ।) अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा । इति व्याकरणम् ॥ (अस्योच्चारणे जिह्वामध्येन मूर्द्धस्थानस्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः । विवारश्वासघोषा महाप्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः । वङ्गवर्णमालायाम्) तस्य लेखनप्रकारो यथा —
"वामोकुवर्त्तुलाकारो रेखाधिष्ठितदेवता ।
तिष्ठन्ति क्रमतो नित्यं चन्द्रसूर्य्याग्नयः प्रिये ॥
मात्राहीनस्वरूपं हि शिवठकारः परमेश्वरि ॥
ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ॥
पूर्णचन्द्रप्रभा देवीं विकसत्पङ्कजेक्षणाम् ॥
सुन्दरीं षोडशभुजां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
इति तन्त्रोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"ठकारं चञ्चलापाङ्गि । कुण्डलीमोक्षरूपिणी ।
पीतविद्युल्लताकारं सदा त्रिगुणसंयुतम् ।
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ।
त्रिबिन्दुसहितं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा ॥"
तस्य ३१ एकत्रिंशन्नामानि यथा —
"ठः शून्यो मञ्जरी बीजं पाणिनी लाङ्गली क्षया ।
वनजो नन्दनो जिह्वा सुनन्दो धूर्ज्जटिः सुधा ॥
वर्त्तुलः कुण्डलो वह्निरमृतं चन्द्रमण्डलम् ।
दक्षजानुश्च भावश्च देवभक्षो बृहद्ध्वनिः ॥
एकपादो विभूतिश्च ललाटं सर्व्वमित्रकः ।
वृषघ्नो नलिनी विष्णुर्महेशो ग्रामणी शशी ॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

ठ, पु, शिवः । महाध्वनिः । चन्द्रमण्डलम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥ मण्डलम् । शून्यम् । लोकगोचरः । इति मेदिनी । ठे १ ॥

ठक्कुर, पु देवता । ठाकुर इति ख्यातः । यथा
"श्रीदामनामगोपालः श्रीमान् सुन्दरठक्कुरः ॥"
इत्यनमासहिता ॥

ठठ } ठठठ } अनुकरणशब्दः । ठन् ठन् इति भाषा । यथा, महानाटके । ५ ।
"रामाभिषेके मदविह्वलाया
कक्षाच्युतो हेमघटस्तरुण्याः ।
सोपानमासाद्य चकार शब्दं
ठठं ठठं ठं ठठठं ठठं ठः ॥"

ठेर, त्रि, वृद्धः । यथा, था ठेर न हस्की । इति काव्यप्रकाशे देशीभाषा ॥

ड

ड, डकारः । स व्यञ्जनत्रयोदशवर्णः टवर्गतृतीयवर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिक्षायाम् । १७ ।
"स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः ॥")
वङ्गीयवर्णमालायामस्य लेखनप्रकारो यथा
"अङ्कुशं क्रमतो रेखा मध्ये सा कुञ्चिता सदा ।
लक्ष्मीश्चैवाणी भवानी च क्रमशस्तत्र संस्थिता ।
ब्रह्मरूपा तथा मात्रा मधाशक्तिः प्रकीर्त्तिता ।
ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्वावहिता मम ।
जवासिन्दूरसङ्काशां वराभयकरां पराम् ॥
त्रिनेत्रां वरदां नित्यां परमोक्षप्रदायिनीम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
अस्य स्वरूपं यथा कामधेनुतन्त्रे ।
"डकारं चञ्चलापाङ्गि । सदा त्रिगुणसंयुतम्
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा ।
चतुर्ज्ञानमयं वर्णं आत्मादितत्त्वसंयुतम् ॥
पीतविद्युल्लताकारं डकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
तस्य २४ चतुर्विंशतिनामानि यथा,—
"डः स्मृतिर्दारुको नन्दिरूपिणी योगिनी प्रियः ।
कौमारी शङ्करस्त्रासस्त्रिवक्रो नरको ध्वनिः ॥

इरूढ़ो जटिली भीमा द्विजिह्वः पृथिवी सती।
कोरगिरिः चमा कान्तिर्नाभिः स्वाती च
लोचनम् ॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥
(पद्यादौ अस्य प्रथमोपन्यासे फलं शोभा।
यदुक्तं वृत्तरत्नाकरटीकायाम्।
"डः शोभां ढो विशोभां भ्रमणमथ च णस्तस्य
खं थस्तु युद्धम् ॥")

डः, पुं, (डयते उड्डीयते भक्तानां हृदयाकाशे
यः। डी+बाहुलकात् डः।) शिवः।
(डीयते आकाशमार्गे नभोगुणत्वादिति। डी
+डः।) शब्दः। त्रासः। इत्येकाक्षरकोषः॥
वाडवाग्निः। इति मेदिनी। डे, १॥

डङ्गरी, स्त्री, (डं अरोचकादिजनितत्रासं
गिरति नाशयतीति। गॄ+अच्। निपातनात्
मुमागमः। ततो ङीष्।) फलविशेषः। तत्-
पर्य्यायः। डाङ्गरी २ दीर्घर्व्वारुः ३ दङ्गरी ४
डङ्गारी ५ नागमुण्डी ६ गजदन्तफला ७।
अस्या गुणाः। शीतलत्वम्। रुचिकारित्वम्।
दाहपित्तास्रदोषार्शोनाशमूत्ररोधनाशित्वम्।
तर्पणत्वम्। गौल्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

डङ्गारी, स्त्री, (डङ्गरी पृषोदरादित्वादात्वम्।)
डङ्गरीफलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

डप, इ क ङ ञ संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥
(चुरां-आत्मं उभं च-सकं-सेट्।) मूर्द्धन्य-
वर्गतृतीयादिः। इ क ङ, डम्पयते। ञ, डम्प-
यति डम्पयते। अयमात्मनेपदीत्यन्ये। संहती
राशीकरणम्। इति दुर्गादासः॥

डप, क ङ ञ संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥
(चुरां-आत्मं-उभं च-सकं सेट्।) मूर्द्धन्यवर्ग-
तृतीयादिः। क ङ, डापयते। ञ, डापयति
डापयते। पुनःपाठान्नेदनुबन्धः। अयं आत्मने-
पदीत्यन्ये। संहती राशीकरणम्। इति दुर्गा-
दासः॥

डब, इ क नोदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट्।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः। इ क,
डम्बयति। नोदः प्रेरणम्। इति दुर्गादासः॥

डभ, इ क ञ सङ्घे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-
उभं-अकं-सेट्।) मूर्द्धन्यवर्गतृतीयादिः। इ क,
डम्भयति डम्भयते। अयमात्मनेपदीति केचित्।
सङ्घो राशीकरणम्। इति दुर्गादासः॥

डमः, पुं, (डं नीचयोनित्वात् भीतिं मातीति। मा
+कः।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। डोम इति
भाषा। स चाण्डाल्यां लेटात् जातः। इति
ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥

डमरं, क्ली, (मृ+भावे अप्। मरं पलायनं
धातूनामनेकार्थत्वात्। डेन त्रासेन मरम्।)
भीत्या पलायनम्। तत्पर्य्यायः। शृगालिका २
विद्रवः ३ डिम्बः ४। इति हारावली। ६६॥

डमरः, पुं, (डेन भयेन मरो मृतिरिव यत्र।)
परचक्रादिभयम्। अस्त्रकलहः। इत्यमर-
टीकायां स्वामी॥ तत्पर्य्यायः। डिम्बम् २
विप्लवः ३। इत्यमरः। ३। २। १४॥ डिम्बः ४
विम्बः ५ डामरः ६। इति भरतः॥ (यथाह
गर्गः।
"तन्मध्यगोऽस्थिकेतुः स तु रूक्षः शुक्रयावहः
प्रोक्तः।
स्निग्धस्तादृक् प्राच्यां शास्त्राख्यो डमर-
मरकाय॥")

डमरुः, पुं, (डमित्यव्यक्तशब्दं ऋच्छतीति। ऋ
+"मृगय्वादयश्च।" उणां १। ३८। इति कु-
प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) वाद्यभेदः।
इत्यमरः। १। ७। ८॥ कपालियोगिवाद्यम्।
इति भरतः॥ क्षीणमध्यो गुटिकाद्वयालम्बितः।
इति सारसुन्दरी॥ (यथा, योगसारे २ परि-
च्छेदे।
"वादयन् डमरुं योगी यत्र कुत्राश्रमे स्थितः॥")
चमत्कारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

डयनं, क्ली, (डीयते आकाशमार्गे गम्यतेऽनेनेति।
डी+करणे ल्युट्।) कर्णीरथः। (डी ङ नभो-
गतौ+भावे ल्युट्।) नभोगतिः। इति हेम-
चन्द्रः। ४। ३८४॥

डल्लकं, क्ली, वंशादिनिर्म्मितपात्रम्। डाला इति
भाषा। यथा,—
"त्रिशतञ्च पद्माधिकं डल्लकं वस्त्रसंयुतम्।
सभोज्यं सोपवीतञ्च सोपहारं मनोहरम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥

डवित्थः, पुं, काष्ठमयमृगः। यथा,—
"डित्थः काष्ठमयो हस्ती डवित्थस्तन्मयो मृगः॥"
इति सुपद्मव्याकरणे विभक्तिपादः॥
(द्रव्यवाचिसंज्ञाशब्दविशेषः। यथा साहित्य-
दर्पणे। "द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवाचिनो हरि-
हरडित्थडवित्थादयः॥")

डहुः, पुं, (दहति तापयति सर्व्वशरीरमिति।
दह+मृगय्वादित्वात् कुप्रत्ययेन निपातनात्
साधुः।) वृक्षविशेषः। डेहुया इति मादार
इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। लकुचः २
लिकुचः ३। इत्यमरः। २। ४। ६०॥ अस्य
गुणाः। गुरुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। त्रिदोष-
शुक्रदूषिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

डहूः, पुं, (डहुः। पृषोदरादित्वात् दीर्घः।)
डहुः। इति शब्दरत्नावली॥

डा, स्त्री, (डीयते नभोमार्गे गच्छतीति। डी
+अन्येभ्योऽपीति डः स्त्रियां टाप्।) डाकिनी।
इति मेदिनी। डे, १॥

डाकिनी, स्त्री, (डाय भयदानाय अकति कुटिलं
व्रजतीति। अक वक्रगतौ+इनिः। ततो ङीप्।)
कालीगणविशेषः। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे।
"सार्द्धञ्च डाकिनीनाञ्च विकटानां त्रिकोटिभिः॥"
(डाकानां समूहः। "खलादिभ्य इनिर्व्वक्तव्यः।"
४। २। ५१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या इनिः।
डाकानां समूहः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥)

डाङ्गरी, स्त्री, (डङ्गरी पृषोदरादित्वादात्वम्।)
डङ्गरीफलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

डामरः, पुं, शिवोक्तशास्त्रविशेषः। (यथा,
काशीखण्डे। २६। ७०।
"डमड्डमरुहस्ता च डामरोक्तमहाण्डका॥"
"डामरो डामरकल्पो नवाक्षरदेवीमन्त्रस्य
प्रतिपादको ग्रन्थो महाराष्ट्रे सुप्रसिद्धस्तेनोक्तं
प्रतिपादितं मन्त्रमयं महच्छरीरं यस्याः॥"
इति तट्टीका॥) स तु षड्विधः। तेषां
नामानि श्लोकसंख्याश्च यथा। योगडामरः
२३,५३३। शिवडामरः ११,००७। दुर्गाडामरः
११,५०३। सारस्वतडामरः ६,६०५। ब्रह्म-
डामरः ७,१०५। गन्धर्व्वडामरः ६००६०।
इति वाराहीतन्त्रम्॥ डमरः। इत्यमर-
टीकायां भरतः॥ चमत्कारः। यथा। भूतानां
डामरश्चमत्कारोऽनेनेति भूतडामरशब्दनिर्व्व-
चने निबन्धकारः॥ (गर्व्वः। आटोपः। यथा,
गीतगोविन्दे। १२। २२।
"मम रुचिरे चिकुरे कुरु मानद! मानसज-
ध्वजचामरे।
रतिगलिते ललिते कुसुमानि शिखण्डि-
शिखण्डकडामरे॥"
कोटचक्रविशेषः। यथा, समयामृते।
"अथातः संप्रवक्ष्यामि कोटचक्रमिहाष्टधा॥"
इत्युपक्रम्य,—
"पञ्चमो गिरिकोटश्च षष्ठः कोटश्च डामरः॥"
इत्युक्तवान्॥
अस्य विशेषविवृतिः चक्रशब्दे द्रष्टव्या॥ * ॥
क्षेत्रपालविशेषः। यथा, प्रयोगसारे।
"भेदा एकोनपञ्चाशत् क्षेत्रपालस्य कीर्त्तिताः॥"
इत्युपक्रम्य,—
"टङ्कपाणिस्तथा चान्यस्तानवन्धुश्च डामरः॥")

डालिमः, पुं, (दाडिमः पृषोदरादित्वात् साधुः।)
दालिमः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

डाहलः, पुं, त्रिपुरदेशः। इति भूरिप्रयोगः॥

डाहुकः, पुं, दात्यूहपक्षी। इति जटाधरः॥

डिङ्गरः, पुं, डङ्गरः। क्षेपः। खलः। धूर्त्तः।
सेवकः। इति शब्दरत्नावली॥

डिण्डिमः, पुं, (डिण्डीति शब्दं मातीति। मा+
कः।) वाद्यप्रभेदः। इत्यमरः। १। ७। ८॥
डेङ्गरीति ख्यातः। इति भरतः॥ माहेश्वर-
दण्डीति ख्यातः। इति सारसुन्दरी॥ (यथा,
महाभारते। ७। १६३। ४४।
"भेरीश्चाभ्यहनन् हृष्टा डिण्डिमांश्च सहस्रशः॥"
डिण्डिम इव आकृतिरस्त्यस्येति। अर्श
आदित्वादच्।) कच्चपाकफलः। इति शब्द-
चन्द्रिका॥ पानी आमला इति भाषा॥

डिण्डिरः, पुं, (हिण्डिरः पृषोदरादित्वात् हस्य
डः।) समुद्रफेनः। इति हेमचन्द्रः। ४। १४३॥

डिण्डिरमोदकं, क्ली, (मोदयतीति। मुद्+ण्वुल्।
डिण्डिर इव मोदकम्।) गृञ्जनम्। इति राज-
निर्घण्टः॥

डिण्डिशः, पुं, टिण्डिशः। टेँड्शा इति भाषा॥
(यथा, भा प्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे।

'डिण्डिमो रोमगमफलो मुनिनिर्म्मित इत्यपि ।
डिण्डिमो वधिरद्वेदी पिकप्रियाग्रज स्मृतः ।
सुग्रीवो वातमो रूपो मृदङ्गध्वानरोहर ।")

डित्थ पु काष्ठमयहस्ती । यथा, मुग्धव्याकरण विभक्तिपादे ।
"डित्थः काष्ठमयो हस्ती डविन्थस्तन्मयो मृगः ।"
विशेषलक्षणयुक्तपुरुषः । यथा,—
'श्यामरूपो युवा विद्वान् सुन्दरः प्रियदर्शनः ।
सर्व्वशास्त्रार्थवेत्ता च डित्थ इत्यभिधीयते ।"
इति कलापटीकायामाख्यातसारः ।
(यदृच्छाशब्दविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । "यदृच्छाशब्दा एकव्यक्तिवाचिनो हरिहरडित्थडविन्थादयः ।")

डिप, इ क ङ न सङ्घाते । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-आत्म-उभं च सकं सेट् ।) अङ्कीत्यवर्गतृतीयादिः । इ क ङ, डिम्पयते । न डिम्पयति डिम्पयते । अयमात्मनेपदीत्यन्ये । सङ्घातो राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ।

डिप, क ङ न सङ्घाते । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-आत्म-उभं च सकं सेट् ।) अङ्कीत्यवर्गतृतीयादिः । क ङ, डेपयते । न डेपयति डेपयते । पुनः पाठादिदनुबन्धः । अयमात्मनेपदीत्यन्ये । सङ्घातो राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ।

डिप क्षि क य इर क्षुदि । इति कविकल्पद्रुमः । तुदां-दिवां च सकं सेट् ।) क्षि डिपति अडिपीत् । क डेपयति । य, डिप्यति । इर अडिपत् अडेपीत् । तुदादन्तर्गणस्यैव कुटादित्वमिति णिदाणित्वे गुणः । णिदादिगणे पुरादित्वाभिन्न इत्यन्ये । क्षुदि प्रेरणे । इति दुर्गादासः ।

डिब इ क नोदे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-परं सकं सेट् ।) अङ्कीत्यवर्गतृतीयादिः । इ क, डिम्बयति । नोदः प्रेरणम् । इति दुर्गादासः ।

डिम इ क न सङ्घे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-उभं सकं सेट् ।) इ क न, डिम्बयति डिम्बयते । अयमात्मनेपदीति कश्चित् । सङ्घो राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ।

डिम, डिम । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं सकं सेट् ।) डिडिम । भौवधातुरयम् । इति दुर्गादासः ।

डिम पुं नाटकादि रूपकविशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १८८ । (सम्पूर्णलक्षणादिकं यदुक्तं साहित्यदर्पणे । ६ । २४६ ।
मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधाद्भ्रान्त्यादिचेष्टितैः ।
उपरागैश्च भूयिष्ठो डिमः ख्यातोऽतिवृत्तकः ।
अङ्गी रौद्ररसस्तत्र सर्व्वेऽङ्गानि रसाः पुनः ।
चत्वारोऽङ्काः मता नेह विष्कम्भकप्रवेशकौ ।
नायका देवगन्धर्व्वयक्षरक्षोमहोरगाः ।
भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशात्यन्तमुद्धताः ।
वृत्तयः कैशिकीहीना निर्व्विमर्षाश्च सन्धयः ।
दीप्ताः स्युः षड्रसाः शान्तहास्यशृङ्गारवर्जिताः ।")

डिम्ब क्ली, (डिम्ब + घञ् ।) भयम् । कललम् । फुप्फुसः । इति हारावली । २४४ । डमरः । इत्यमरः । ३ । २ । १४ ।

डिम्ब, पु, (डिबि नोदे + भावे घञ् ।) भयध्वनिः । अण्डम् । फुप्फुसः । प्लीहा । विप्लवः । इति मेदिनी । बे, ५ । डिम्भः । इति द्विरूपकोषः ।

डिम्बाहव, पुं (डिम्ब नृपतिहीनत्वात् विप्लवमूलः आहवः ।) नृपतिरहितयुद्धम् । इति जटाधरः । (यथा, मनुः । ५ । ९५ ।
"डिम्बाहवहतानाञ्च विद्युता पार्थिवेन च ।"
"डिम्बाहवो नृपरहितयुद्धं तत्र हतानाम् ।"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ।)

डिम्बिका, स्त्री, (डिम्बयति नायकसमीपे नोदयत्यात्मानमिति । डिम्ब + ण्वुल् । टाप् अत इत्वञ्च ।) कामुकी । जलडिम्बः । शोणकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ।

डिम्भ, त्रि, (डिम्भयति संहतो भवतीति । डिम्भ + पचाद्यच् ।) शिशुः । इत्यमरः । २ । ५ । ३८ ।
(यथा रसिकरञ्जने । १ ।
'शुभारम्भैः दर्म्भैः सखिलमतिडिम्भैरिव शिशुः ।
मनसिजहर्म्मेरमलकुचकुम्भैः परिवृतम् ।')
मूर्खः । इति मेदिनी । भ ४ । अस्य रूपान्तरं डिम्बः । इति द्विरूपकोषः ।

डिम्भक, त्रि, (डिम्भ एव । डिम्भ + स्वार्थे कन् ।) बालकः । इति शब्दरत्नावली । (स्वनामख्यातः शाल्वदेशाधिपतेर्ब्रह्मदत्तस्य पुत्रः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । १२ । १९ ।
'हंसो ज्येष्ठो नृपसुतो डिम्भकोऽनन्तरोऽभवत् ।"
अस्य विशेषविवरणं तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यम् ।)

डिम्भचक्र, क्ली, (डिम्भ इव चक्रम् ।) नराणां शुभाशुभनिर्णायकचक्रविशेषः । यथा,—
"डिम्भचक्रे न्यसेद्धानि भानुभादिविभक्तके ।
मुखे त्रीणि द्वयं स्कन्धे चैकैकं बाहुद्वयोः ।
हृदि पञ्च नाभिगुह्ये चैकैकं षट् च जानुनोः ।
चरणाभ्यां तदेकैकं जन्मर्क्षपतनात् फलम् ।
शोषणे दुःखलाभः स्यात् वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम् ।
स्कन्धे धनी च बाहुभ्यां स्थानभ्रष्टो भवन्नरः ।
पाणिभ्यां तस्करो लक्ष्मीर्हृद्यायुक्तं नाभितः ।
गुह्ये कामी भ्रमो जानोरल्पजीवी च पादयोः ।"
इति स्वरोदयः ।

डिम्भा, स्त्री, (डिम्भ + टाप् ।) अतिशिशुः । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ।

डी, ङी ङ य गतौ । नभोगतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवां-आत्मं-सकं-अकं च सेट् ।) ङी, डीनः । ङ य, डीयते । इति दुर्गादासः ।

डी ङ नभोगतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-अकं सेट् ।) ङ, डयते पक्षी । अस्यापि निष्ठायां डीनः । इति कातन्त्रमाला । धातुपारायणकारस्तु द्रमविशेषे योऽन्यस्मात् कौटादिकाद्यन्तव्यवस्थाविषयी कश्चित् इत्याह । गोपीचन्द्रोऽपि । कविमतं कवितवान् रमानाथ-
अश्रेयः । सम्मते तु डीन इत्येव । इति दुर्गादासः ।

डीन, क्ली, (डी नभोगतौ + भावे क्त ।) गतिः । इति जटाधरः । तद्भेदा यथा,—
"सम्पात समत निष्क्रम्य प्रचण्डपातसम्भवते ।
ऊर्द्धाधोगतिसम्बन्धं समुदीयं प्रचक्षते ।
सकलस्य च गमनमुच्यते चातिरिक्तं ।
पञ्चविंशतिर्मी भेदा पातगतिः प्रोक्ता ।
महाडीनं विहगेषां पातानां त्रिधा गतिः ।
गतः तत्र यथोद्दिष्टं आगतं पुनरागमः ।
प्रत्यापत्तिः प्रतिगतिरिति षट् सम्भिः स्मृता ।
तेषां निपाता कथ्यन्ते प्रत्येकं पञ्चविंशतिः ।"
तद्यथा । उड्डीनं ऊर्द्ध्वगमनम् १ अवडीनं अधःपतनम् २ प्रडीनं पतनवेगवत्ता ३ डीनं पतनमात्रम् ४ विडीनं नीचैः पतनम् ५ सण्डीनं सम्यक्पतनम् ६ तिर्य्यग्डीनं तिर्य्यक्पतनम् ७ विडीनं विचित्रं पतनम् ८ परिडीनं सर्व्वतः पतनम् ९ पराडीनं पराङ्मुखं गमनम् १० सुडीनं सुकुमारपातः ११ अभिडीनं आभिमुख्येन पुनः पुनः पतनम् १२ महाडीनं सुदृढपतनेन प्रत्याहृतिः १३ निडीनं अल्पमात्रं वा पश्चात् पतनम् १४ अतिडीनं दीर्घपतनम् १५ अवडीनं अधःपतनम् १६ प्रडीनं अधःपतनेवेगवत्ता १७ अवसडीनं अधःपतने शोभनयत्ता १८ डीनडीनकं पतनं निर्व्विशेषेण कुत्सितञ्च १९ सडीनोड्डीनं शोभनमूर्द्ध्वगमनम् २० सडीनडीनं शोभनगमनमात्रम् २१ पुनर्डीनं तदेव सामान्यगमनम् २२ डीनावडीनकं तदेवाधः कुत्सितञ्च २३ सम्पातं बहुभिः सह गमनम् २४ समुदीयं परस्परसंहत्या गमनम् २५ ततोऽप्यन्यत् अतिरिक्तं तस्मात् स्थानात् तदेवास्मिन् पतनम् २६ । एतेषु पञ्चविंशतिसंख्येषु पतनं एकं डीनकमेकं विशिष्टञ्च पतनमात्रं अविशेषवाचि पतनानि पञ्चविंशतिसंख्यानि तत्र तानि अविशेषवाचि पतनमात्रं चतुर्भिर्विशेषैर्विशिष्टानि इति द्वात्रिंशदेकमिति एकोत्तरं शतम् । तानि चत्वारि विशेषणानि यथा । गतं गमनमात्रम् । आगतं आगमनम् । प्रतिगतं गतस्यैव पुनरागमनं आगतस्यैव पुनर्गमनञ्च । इति महाभारते । ८ । ४१ । ५ । ६ ।
आगमशास्त्रविशेषः । यथा, कुलमार्णवे ।
'डामरं डमरं डीनं गुप्तं कालीविलासकम् ।
अष्टकोटिमहाग्रन्था मम वक्त्राद्विनिर्गता ।"

डीनडीनक, क्ली, (डी + भावे क्त । ततः स्वार्थे कन् । डीनेन सह डीनकं निर्व्विशेषेण कुत्सितं वा पतनम् ।) पक्षिणां गतिक्रियाविशेषः । इति जटाधरः । अस्य विवरणं डीनशब्दे द्रष्टव्यम् ।

डीनावडीन, क्ली (डीनेन सह अवडीनम् ।) पक्षिगतिविशेषः । तत्तु एकस्यां गतौ प्रकारान्तरेण गमनम् । अथ कुत्सितगमनञ्च । इति महाभारते कर्णपर्व्वटीका ।

डुण्डुः, पुं, (डुमिति शब्दं डयते गच्छतीति। डी + डुः।) डुण्डुभसर्पः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

डुण्डुभः, पुं, (डुण्डुः सन् भातीति। डुण्डु इत्यनुकरणशब्देन भाति वा। भा + कः।) सर्पविशेषः। ढोँड़ा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। राजिलः २ इत्यमरः।१।८।५॥ डुण्डुभः ३। इति भरतः॥ नागभृत् ४ डुण्डुः ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, देवीभागवते।२।११।२८।

"एकदा स वने घोरं डुण्डुभं जरसान्वितम्।

अपश्यद्दण्डमुद्यम्य हन्तुं तं समुपाययौ॥")

डुण्डुलः, पुं, (डुण्डुरिति शब्दं लातीति। ला + कः।) क्षुद्रपेचकः। तत्पर्य्यायः। क्षुद्रोलूकः २ शाकुनेयः ३ पिङ्गलः ४ वृक्षाश्रयी ५ दृढ-द्रावी ६ विशालाक्षः ७ भयङ्करः ८। इति राजनिर्घण्टः॥

डुलिः, स्त्री, (दुलि + पृषोदरादित्वात् साधुः।) दुलिः। कमठी। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

डुलिका, स्त्री, (डुलिरिव कायतीति। कै + कः। ततष्टाप्।) खञ्जनाकारपक्षिविशेषः। इति जटाधरः॥

डुली, स्त्री, (डुलिः + ङीष् वा।) चिल्लीशाकः। इति राजनिर्घण्टः॥

डोड़ी, स्त्री, क्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः। जीवन्ती २ शाकश्रेष्ठा ३ सुखालुका ४ वक्तुवल्ली ५ दीर्घपत्रा ६ सूक्ष्मपत्रा ७ जीवनी ८। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। दीपनत्वम्। कफवातकण्ठामयरक्तपित्तार्त्ति-दाहनाशित्वम्। रुच्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

डोमः, पुं, स्वनामख्यातास्पृश्यजातिः। यथा,—

"चाण्डालश्चैव डोमश्च शानकश्च तथा इति।

दण्डीरश्चैव भण्डीरो भृगुकश्च तथाश्रमी॥

तथासुण्डी लिङ्गधारी त्वमा एते यशस्विनि!।

स्पृष्ट्वा प्रमादतः स्नात्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत्॥"

इति मत्स्यसूक्ततन्त्रे ३८ पटलः॥

डोरं, क्ली, हस्तादिबन्धनसूत्रम्। यथा,—

"सोऽनन्त इत्युदीर्य्याथ धृत्वा तत्करपल्लवम्।

हस्तादाकृष्य तड्डोरं क्षिप्तवान् पावकोपरि॥"

इति भविष्यपुराणे अनन्तव्रतकथा॥

डोरकं, क्ली, (डोर + स्वार्थे कन्।) डोरम्। यथा,

"चतुर्द्दशग्रन्थियुक्तं कुङ्कुमाक्तं सुडोरकम्।

स्त्रियश्च पुरुषश्चैव बध्नीयात् वामदक्षिणे॥"

इति भविष्यपुराणे अनन्तव्रतकथा॥

डोरडी, स्त्री, (डोरमिव डयते इति। डी + क्विप्।) वृहती। इति राजनिर्घण्टः॥

ढ

ढ, ढकारः। स व्यञ्जनचतुर्द्दशवर्णः। टवर्गचतुर्थवर्णश्च। (अर्द्धमात्राकालेनोच्चारणीयः।) अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा। इति व्याकरणम्॥ (पाणिनीयादिषु अस्योच्चारणे जिह्वामध्यभागेन मूर्द्धः स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः। संवारनादघोषा महाप्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः। मातृकान्यासेऽस्य दक्षपादाङ्गुलीमूले न्यासक्रिया। वङ्गीयवर्णमालायाम्।) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

"ऊर्द्धाधःक्रमतो रेखा वामदक्षिणतो गता।

ततः सा कुण्डलीरूपा विष्णुशक्तिस्वरूपिणी॥

महाशक्तिमयी मात्रा ध्यानमस्य प्रचक्ष्यते।

रक्तोत्पलनिभां रम्यां रक्तपङ्कजलोचनाम्॥

अष्टादशभुजां भीमां महामोक्षप्रदायिनीम्।

एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"

इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे।

"ढकारं परमाराध्यं या स्वयं कुण्डली परा।

पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा॥

सदा त्रिगुणसंयुक्तं आत्मादितत्त्वसंयुतम्।

रक्तविद्युल्लताकारं ढकारं प्रणमाम्यहम्॥"

तस्य २६ षड्विंशतिनामानि यथा,—

"ढो ढक्का निर्गुणः पूर्व्वो यक्षेशादनदेश्वरः।

अर्द्धनारीश्वरस्तोयमीश्वरी त्रिशिखी नवः॥

दक्षपादाङ्गुलेर्मूलं विद्धिरष्टा विनायकः।

प्रहासा त्रिधेरा रुद्रिर्निर्गुणो निधनो ध्वनिः॥

विश्वेशः पालिनी त्वक्धारिणी क्रोड़पुच्छकः।

एलापुरं त्वगात्मा च विशाखा श्रीमनोरतिः॥"

इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥

ढः, पुं, (ढौकते उच्चैःशब्देन आदृणोति श्रवणेन्द्रियमिति। ढौक गत्यावरणयोः + डः।) ढक्का। (यथा, तन्त्रे।

"ढो ढक्का निर्गुणः पूर्व्वो यक्षेशादनदेश्वरः॥")

श्वा। श्वलाङ्गूलम्। इति मेदिनी। ढे, १॥ निर्गुणः। ध्वनिः। इत्येकाक्षरकोषः॥

ढक्कः, पुं, देशविशेषः। इति भूरिप्रयोगः॥ ढाका इति भाषा॥

ढक्का, स्त्री, (ढक् इति गभीरशब्देन कायतीति। कै + कः टाप् च।) वाद्यविशेषः। ढाक इति भाषा। तत्पर्य्यायः। यशःपटहः २। इत्यमरः।१।७।६॥ विजयमर्द्दलः ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्।२४७।

"ढक्कामाहत्य मदं वितन्वते करिण इव चिरं पुरुषाः॥")

ढक्कारी, स्त्री, (ढक्कां जयढक्कावत् गभीरसिंहनादं ऋच्छति, समराङ्गणे इति। ऋ + अण् ङीप् च।) तारिणी। यथा,—

"ढक्कारवा च ढक्कारी ढक्कारवरवा ढका॥"

इति कुलसद्भावे तारासहस्रनामस्तोत्रम्॥

ढण्टी, स्त्री, वाक्यविशेषः। यथा, रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनाम कथने।

"ढण्टीवाक्यस्वरूपा च ढकाराक्षररूपिणी॥"

ढालं, क्ली, (ढौकते आवृणोति शरीरं अनेन। ढौक + अच्। पृषोदरात् चात्वे लत्वे च साधुः।) फलकम्। ढालिपञ्चजयकरीति अन्नदाकल्पीयसहस्रनामविवरणात्॥

ढाली [न्] त्रि, (ढालमस्त्यस्येति। इनिः।) ढालविशिष्टः। चर्म्मी। यथा,—

"ढालिपञ्चजयकरी ढकारवर्णरूपिणी॥"

इति रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम्॥

ढामरा, स्त्री, हंसी। इति धनञ्जयः॥

ढुण्ढ, अन्वेषणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) ढादन्तो दन्त्यनोपधः। ढयोगान्मूर्द्धन्यः। तेन यणादौ तल्लोपे ढुढ्रत इत्यादि। ढुण्ढति धनं लोकः। इति दुर्गादासः॥

ढुण्ढिः, पुं, (ढुण्ढ्यतेऽसौ भक्तैरिति। ढुण्ढ अन्वेषणे + इन्।) गणेशः। तन्नामकरणं यथा,—

गणेशं प्रति शिववाक्यम्।

"अन्वेषणे ढुढिरयं प्रथितोऽस्ति धातुः

सर्व्वार्थढुण्ढिततया भव ढुण्ढिनामा।

काशीप्रवेशमपि को लभतेऽत्र देही

तोषं विना तव विनायक! ढुण्ढिराज!॥"

तन्माहात्म्यं यथा,—

"ढुण्ढे! प्रणम्य पुरतस्तव पादपद्मं

यो मां नमस्यति पुमानिह काशिवासी।

तत्कर्णमूलमधिगम्य पुरादिशामि

तत्किञ्चिदत्र न पुनर्भवनास्ति येन॥"

"यः प्रत्यहं नमति ढुण्ढिविनायक! त्वां

काश्यां प्रगे प्रतिहताखिलविघ्नसङ्घः।

नो तस्य जातु जगतीतलवर्त्ति वस्तु

दुष्प्रापमत्र परत्र च किञ्च नापि॥"

"प्रथमं ढुण्ढिराजोऽसि मम दक्षिणतो मनाक्।

आढुण्ढ्य सर्व्वभक्तेभ्यः सर्व्वार्थान् संप्रयच्छसि॥"

तस्य यात्राविधानं यथा,—

"माघशुक्लचतुर्थ्यान्तु नक्तं व्रतपरायणाः।

ये त्वां ढुण्ढेऽर्चयिष्यन्ति तेऽर्च्याः सुरसुरद्विषाम्॥

विधाय वार्षिकीं यात्रां चतुर्थीं प्राप्य तापसीम्।

शुक्लां शुक्लतिलैर्लड्डुकान् प्राश्नीयाल्लड्डुकान् व्रती॥

काश्यां यात्रा प्रयत्नेन क्षेत्रसिद्धिमभीप्सुभिः।

तस्यां चतुर्थ्यां त्वत्प्रीत्यै ढुण्ढे! सर्व्वोपसर्गहृत्॥

तां यात्रां नात्र यः कुर्य्यान्निवेद्य तिललड्डुकान्।

उपसर्गसहस्रैस्तु स हन्तव्यो! ममाज्ञया॥

होमं तिलाज्यद्रव्येण यः करिष्यति भक्तितः।

तस्यां चतुर्थ्यां मन्त्रज्ञस्तस्य मन्त्रः प्रसेत्स्यति॥"

इति काशीखण्डे। ५० अध्याये॥

ढोलः, पुं, (ढः ढक्का तदाकारं लातीति। ला + कः पृषोदरात् ओत्वे साधुः। ढुल उत्क्षेपे अच्। पृषोदरात् साधुर्वा।) स्वनामख्यातवाद्यम्। यथा,—

"ढक्काढोलप्रिया नित्या ढोलवाद्यप्रमोदिनी।

ढोलरूपा ढोलधरा ढोलशब्दस्वरूपिणी॥"

इति रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम्॥

ढौक, ऋ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) चतुर्द्दशस्वरी। ऋ, अडुढौकत्। ङ, ढौकते। इति दुर्गादासः॥ (आहृतौ। वदनं ढौकते। इति कालिदासः॥)

ण

ण, णकार । स व्यञ्जनपञ्चदशवर्णः । टवर्गपञ्चमवर्णश्च ॥ (अर्द्धमात्राकालेनोच्चारणीय ।) अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा । इति व्याकरणम् ॥ (शिक्षाग्रन्थादिमते तु अस्योच्चारणे जिह्वामध्येन मूर्द्धं स्पृष्टं नासिकायत्नश्चेदं चाभ्यन्तरप्रयत्नः । संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः । मातृकान्यासेऽस्य दक्षपादाङ्गुल्यग्रे न्यासक्रिया । बङ्गीयवर्णमालायाम् ।)

तस्य लेखनप्रकारो यथा —
"कुण्डलीत्वगता रेखा मध्यतस्तत ऊर्द्धतः ।
वामादधोगता सैव पुनरूर्द्ध गता प्रिये ॥
अशेषब्रह्मरूपा सा चतुर्वर्गफलप्रदा ॥
ध्यानमस्य णकारस्य प्रवक्ष्यामि च तत् शृणु ।
द्विभुजां वरदां रम्यां भक्ताभीष्टप्रदायिनीम् ॥
राजीवलोचनां नित्यां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥'
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा —
'णकारं परमेशानि या स्वयं परकुण्डली ।
पीतविद्युल्लताकारं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं देवि सदा त्रिगुणसंयुतम् ।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं महामोहप्रदायकम् ॥'
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

तस्य २४ चतुर्विंशतिनामानि यथा —
'णो निर्गुणं रतिर्ज्ञानं जम्भनः पक्षिवाहनः ।
जया शम्भुर्नरकजित् निष्कला योगिनीप्रियः ॥
द्विमुखं कोटवी श्रोत्रं समृद्धिर्बोधिनी मता ।
त्रिनेत्रो मानुषी व्योमदक्षपादाङ्गुलेर्मुखः ॥
माधवः शङ्खिनी वीरो नारायणश्च निर्णयः ॥'
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

ण पुं (णखति गच्छति ज्ञानात्मनेन इति । णख गतौ + डः । एषोऽपाणिनीय सत्वम् ।) ज्ञानम् । निश्चयः । इत्येकाक्षरकोषः । बिन्दुदेवः । स बुद्धदेवताविशेषः । भूषणम् । गुणवर्जितः । पानीयनिलयः । इति मेदिनी । णे १ ॥

णख व्रज । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेटं ।) णखति । व्रजो गतिः । इति दुर्गादासः ॥

णख गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेटं ।) प्रणखति । इति दुर्गादासः ॥

णट नृत्यहिंसयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अकं सकं च सेटं ।) प्रणटति । वोपदेवविधौ वस्त्रनेऽपि अस्य परस्य चेह पाठः केषाञ्चिदनुरोधात् । अत्र नृत्यं साभिनयगात्रविक्षेपणम् । इति दुर्गादासः ॥

णट म नृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अकं सेटं ।) म, प्रणटयति । नृतावित्यत्र नृत्यते रौणादिकक्विप्प्रत्यये रूपम् । अत्र मित्कारानु दन्त्यैरभिहिते पूर्व्वं नृत्यपदस्य भणनात् । तेन पूर्व्वं नृत्यं साभिनयगात्रक्षेपणम् इह तु नृतिरभिनयरहितगात्रविक्षेपमात्रमिति । यथा पूर्णस्य । स्फटिककटकभूमिर्नाटयत्येव शैलः । इति माघः । अस्य तु । नाथेन कन नटयिष्यति दीर्घमायुरिति मुरारिः । इति दुर्गादासः ॥

णद क्लिष्टोक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अकं सेटं ।) क्लिष्टोक्तिरव्यक्तशब्दः । नदति घण्टा । इति दुर्गादासः ॥

णद क भाषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां परं सकं सेटं ।) क, नादयति । इति दुर्गादासः ॥

णभ, ल ङ हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं सकं सेटं ।) ल, अनभत् । ङ, नभते । इति दुर्गादासः ॥

णभ य श हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां क्र्यां च परं सकं सेटं ।) य, नभ्यति । श, नभ्नाति । इति दुर्गादासः ॥

णम, औ शब्दे । नतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अकं नतौ सकं अकं च अनिट् ।) औ, नन्ता । शब्दार्थो न भाषायाम् । नतिरिह नमस्कारो नम्रीभावश्च । नमति गुरुं लोकः । नमन्ति फलिनो वृक्षाः । अमन्तत्वादस्य ज्वलह्वलेत्यादिना कमलस्य ह्रस्वविकल्पनात् सोपसर्गस्यैव नित्यं ह्रस्वः । नमयति नामयति प्रणमयति । स्वपुच्छमवनामितं वधिरकर्णजापः कुतः । इत्यादौ अवनमनं अवनाम चण् तत्करोतीति णौ रूपम् । इति दुर्गादासः ॥

णय ङ गतौ । रक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां आत्मं-सकं सेटं ।) ङ, नयते । इति दुर्गादासः ॥

णर्द शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं अकं सेटं ।) वोपदेवविधावस्य वर्ज्जनेऽपि इह पाठः केषाञ्चिदनुरोधात् । प्रणर्दति । इति दुर्गादासः ॥

णल ष बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेटं ।) ष, नालं नलः । नलति केशं लोकः बध्नाति इत्यर्थः । गन्धे इति केचित् । गन्धोऽपनमिति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

णश, ल य ऊ नाशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां परं अकं सेटं ऊदित्वात् वेट् ।) नाशो दर्शनाभावः । इति प्राञ्चः । लुक्कायनमिति सर्व्वस्वः । ल, अनेशत् अनशत् । य, नश्यति शत्रुः तिरो भवति इत्यर्थः । ऊ, नशिष्यति नङ्क्ष्यति । इति दुर्गादासः ॥

णस ङ कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं अकं सकं च सेटं ।) कृतिरिह कुटिलीभावस्तत्करणञ्च । ङ, नसते रामः कुटिलः स्यादित्यर्थः । नसते लतां वायुः कुटिलीकरोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

णह य ष औ बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां उभं सकं अनिट् ।) य ष, नह्यति नह्यते । औ, अनद्ध । इति दुर्गादासः ॥

णाथ ऋ ङ आशिषि । ऐश्वर्य्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं सकं अकं च सेटं ।) वोपदेवविधौ वर्ज्जनेऽप्यस्य पाठः केषाञ्चिदनुरोधात् । ऋ, अननाथत् । ङ, हर उपताप । आशीरिहार्द्ध [illegible] ङित्वेऽपि प्रयोगाशीर्व्यनुकारे आमाशिषोऽन्यत्र परस्मैपदम् । नाथति खली उपतापयति इत्यर्थः । नाथते प्रियं आशास्त इत्यर्थः । नाथति धनी इत्यर्थः । नाथति भूपः भूमिं [illegible] त्यर्थः । मार्गैश्य तव प्रयोजनं किन्तु न भूपत पतिमिति भारविः । मध्याशसाविशेष । आशिषि पदमन्यत्र विभाषेति कश्चित् । इति

णाध, ऋ ङ नाथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं सकं सेटं ।) वोपदेवविधावस्य [वर्जने]ऽपि इह पाठः कस्यचिदनुरोधात् । ऋ, अननाधत् । ङ, नाधते नाथो [illegible] जाति । इति दुर्गादासः ॥

णास ऋ ङ ध्वाने । शब्द इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं अकं सेटं ।) ऋ, अननासत् । ङ, नासते । इति दुर्गादासः ॥

णिक्ष, चुम्बने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ सकं सेटं ।) निक्षति । इति दुर्गादासः ॥

णिज इर ल शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अं लं सकं सेटं इरित् ।) ङ कर्म्मणि निज्यते । ल ङ, प्रणिक्ते । [illegible] धातो विप्राणां समूह इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

णिज लि इर् ञ औ पोषे । शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वां उभं सकं अनिट् ।) लि, नेनेक्ति नेनिक्ते । इर्, अनिजत् अनैक्षीत् । औ, नेक्ता । इति दुर्गादासः ॥

णिद इ कुत्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेटं इदित् ।) निन्द नन्दतिश्चा वोपदेव [illegible] चिन्त्यम् । णत्वविकल्पने सरूपत्वात् कश्चित्तु णत्वविकल्पमिच्छन्ति धातौ पूर्वणत्वं समासे उपसर्गात् समासे धातौ नित्यमित्यर्थः । यथा, प्रणिन्दकः प्रनिन्दकः । प्रणिन्दति । भट्टौ तु धातावपि विकल्पो दृश्यते । इ, कर्म्मणि निन्द्यते । निन्दति दुष्टं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

णिद, ऋ ञ सन्निधौ । कुत्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां उभं अकं कुत्सने सकं-सेटं ऋदित् ।) सन्निधिः सन्निकर्षः । ऋ, अनिनेदत् । ञ, नेदति नेदते दयालुः दीनः । निन्द्यः । इति दुर्गादासः ॥

णिल, श गहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां परं सकं सेटं ।) श, निलति । गहनं दुर्बोधः । श, निलति शास्त्रं सुधीः दुःखेन जानातीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

णिश, इ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं सेटं । इदित् ।) [illegible] । इ, निंश्यते । इति दुर्गादासः ॥

णिश, शौचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) शौचे समाधौ । नेशति योगी । निनिशतुः । इति दुर्गादासः ॥

णिष, उ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, नेषित्वा निष्ट्वा । इति दुर्गादासः ॥

णिस, इ ङ ल चुम्बने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ल ङ, निंस्ते । इ, निंस्यते । इति दुर्गादासः ॥

णी, ञ प्रापणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-अनिट् ।) णोपदेशपाठो नादित्वेन प्रणयन इति णत्वार्थः । प्रणयति । एवं सर्व्वत्र । प्रापणमिह ण्यन्तस्य रूपम् । तथा च । कृष्णाति लम्भयति च वेहत्यपि नयत्यस्त्र । इति क्रियानिर्घण्टः ॥ ञ, नयति नयते गां वनं गोपः प्रापयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

णील, वर्णे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-स ं च-सेट् ।) वर्ण इह कृष्णवर्णभावस्तत्करणञ्च । नीलति पत्रं तमालस्य । नीलति सूत्रं तन्तुवायः । इति दुर्गादासः ॥

णीव, स्थौल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) नीवति लोकः स्थूलः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

णु, ल स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-सकं-सेट् ।) ल, नौति । इति दुर्गादासः ॥

णुद, ञ श औ प्रेरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-उभं-सकं-अनिट् ।) ञ श, नुदति नुदते शरं योधः । औ, नोत्ता । इति दुर्गादासः ॥

णू, शि स्तवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) ह्रस्वान्तोऽयमिति वररुचिः । शि, नुवति । अनुवीत् । इति दुर्गादासः ॥

णेद, ऋ ञ सन्निधौ । कुत्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-अकं-सकं च-सेट् ।) सन्निधिः सन्निकर्षः । ऋ, अनिनेदत् । ञ, नेदति नेदते दयालुं दीनः । निनेदुः । इति दुर्गादासः ॥

णेष, ऋ ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ, अनिनेषत् । ङ, नेषते निनेषे । व्रजो गतिः । इति दुर्गादासः ॥ * ॥ एते धातवः स्वभावतो दन्त्यनादयो णोपदेशेन मूर्द्धन्यणादाः ॥

त

त, तकारः । स व्यञ्जनषोड़शवर्णः । तवर्गप्रथमवर्णश्च । (अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्यः ।) अस्योच्चारणस्थानं दन्तः । इति व्याकरणम् ॥ (अस्योच्चारणे दन्तमूलेन जिह्वाग्रस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः । विवारश्वासघोषाः वाह्यप्रयत्नाः । मातृकान्यासेऽस्य वामस्फिचि न्यासक्रिया स्यात् । वङ्गीयवर्णमालायां) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

"आदौ विन्दुस्ततो मध्ये कुण्डलीत्वमवाप्य सा ।
दक्षाद्वामगता रेखा ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणी ॥
ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ! ।
चतुर्भुजां महाशान्तां महामोक्षप्रदायिनीम् ॥
सदा षोड़शवर्षीयां रक्ताम्बरधरां पराम् ।
नानालङ्कारभूषां वा सर्व्वसिद्धिप्रदायिनीम् ॥
एवं ध्यात्वा तकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"तकारं चञ्चलापाङ्गि ! स्वयं परमकुण्डली ।
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
त्रिशक्तिसहितं वर्णं आत्मादितत्त्वसंयुतम् ।
त्रिविन्दुसहितं वर्णं पीतविद्युत्समप्रभम् ॥"

तस्य ३२ द्वात्रिंशन्नामानि यथा,—
"तः पूतना हरिः शुद्धिः शक्ती शक्तिर्जटी ध्वजा ।
वामस्फिक्वामकटी च कामिनी मध्यकर्णकः ॥
आषाढ़ी तण्डुलस्तञ्च कामिका पृष्ठपुच्छकः ।
रत्नकञ्च श्याममुखी वाराही मकरोऽरुणा ॥
सुगतोऽर्द्धमुखा बुद्धजानुश्च क्रोड़पुच्छकः ।
गन्धो विश्वामरुच्छत्रश्चाशुराधा च सौरकः ॥
जयन्तिपुलको भ्रान्तिरनङ्गमदनातुरा ॥"

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

तं, क्ली स्त्री, (त + भावे ड़ः ।) तरणम् । (तरति भवसागरमनेनेति । तॄ + करणे डः ।) पुण्यम् । इति मेदिनी । ते, १ ॥

तः, पुं, (तर्द्दति तम्बति वा छिनत्ति द्रव्यादिहरणेन जनानिति । तर्द्द तम्ब वा + डः ।) चौरः । अमृतम् । पुच्छम् । क्रोड़ः । म्लेच्छः । इति मेदिनी । ते, १ ॥ गर्भः । शठः । इति शब्दरत्नावली ॥ रत्नम् । सुगतः । योधः । गौरविवर्ज्जितपुच्छम् । क्रोष्टुपुच्छम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥

तक, सहने । हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-हासे अकं-सेट्) तकति । इति दुर्गादासः ॥

तक, इ दौस्थ्ये । इति कविकल्पद्रुमः (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) दौस्थ्यं दुःखेन जीवनम् । इ, तङ्क्यते दरिद्रेण दुःखेन जीव्यते इत्यर्थः । तङ्कति दीनः दुःखेन जीवति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तकिलः, त्रि, (तक् + "मिथिलादयश्च ।" उणां । १ । ५६ । इति इलच् नलोपश्च ।) धूर्त्तः । इत्युणादिकोषः ॥

तकिला, स्त्री, (तकिल + टाप् ।) औषधम् । इत्युणादिकोषः ॥

तक्यः, त्रि, (तकं हासमर्हतीति । तक + यत् ।) हस्यः । (तक सहने + "तकिशसि चयति जनिभ्यो यद्वाच्यः ।" ६ । ४ । ६५ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्त्या यत् ।) सहनीयः ॥

तक्रं, क्ली, (तनक्ति सङ्कोचयति दुग्धं मादाम्बुदधिरूपेण परिणमयतीत्यर्थः । "स्फायितञ्चीति ।" उणां । २ । १३ । इति रक् न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वं च ।) पादाम्बुसंयुतदधि । इत्यमरः । २ । ९ । ५३ ॥ तत्पर्य्यायः । गोरसजम् २ घोलम् ३ कालसेयम् ४ विलोड़ितम् ५ दण्डाहतम् ६ अरिष्टम् ७ अम्लम् ८ उदश्वित् ९ मथितम् १० द्रवः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत् पञ्चविधम् । तेषां भिन्नानि नामानि लक्षणानि च यथा,—

"ससरं निर्जलं घोलं मथितं त्वसरोदकम् ।
तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदश्विदर्द्धवारिकम् ॥
छच्छिका सरहीनं स्यादच्छा प्रचुरवारिका ॥"

तेषां गुणाः ।
"वातपित्तहरं घोलं मथितं कफपित्तनुत् ।
तक्रं ग्राहि कषायाम्लं स्वादुपाकरसं लघु ॥
वीर्य्योष्णं दीपनं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम् ।
ग्रहण्यादिमतां पथ्यं भवेत् संग्राहि लाघवात् ॥
किञ्च स्वादु विपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपणम् ।
कषायोष्णविकाशित्वाद्रौक्ष्याच्चापि कफापहम् ॥
न तक्रसेवी व्यथते कदाचि-
न्न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः ।
यथा सुराणाममृतं सुखाय
तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः ॥
उदश्वित् कफकृद्बल्यं श्रमघ्नं परमं मतम् ।
छच्छिका शीतला लघ्वी पित्तश्रमतृषापहरी ॥
वातनुत् कफकृत् सा तु दीपनी लवणान्विता ॥"

अथोद्धृतघृतस्तोकोद्धृतघृतानुद्धृतघृतानां तक्राणां गुणाः ।
"समुद्धृतं घृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः ।
स्तोकोद्धृतघृतं तस्माद्गुरु वृष्यं कफापहम् ॥
अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम् ॥" * ॥

अथ दोषविशेषे व्याधिविशेषे च तक्रविशेषाः ।
"वातेऽम्लं शस्यते तक्रं शुण्ठीसैन्धवसंयुतम् ।
पित्ते स्वादुसितायुक्तं सव्योषमत्र्यषं कफे ॥
हिङ्गुजीरयुतं घोलं सैन्धवेन सुसंयुतम् ।
भवेदतीव वातघ्नमर्शोऽतीसारहृत् परम् ॥
सुरुच्यं पुष्टिदं वल्यं वस्तिशूलविनाशनम् ।
मूत्रकृच्छ्रे तु सगुड़ं पाण्डुरोगे सचित्रकम् ॥" * ॥

अथामपक्वतक्रगुणाः ।
"तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च ।
पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव प्रयुज्यते ॥" * ॥

अथ तक्रसेवननिमित्तानि ।
"शीतकालेऽग्निमान्द्ये च तथा वातामयेषु च ।
अरुचौ स्रोतसां रोधे तक्रं स्यादमृतोपमम् ॥
तत्तु हन्ति गरच्छर्द्दिप्रसेकविषमज्वरान् ।
पाण्डुमेदोग्रहण्यर्शोमूत्रग्रहभगन्दरान् ॥
मेहं गुल्ममतीसारं शूलप्लीहोदरारुचीः ।
श्वित्रकोठघृतव्यापत्कुष्ठशोथतृषाकृमीन् ॥"

अथातक्रविषयाः ।
"नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्व्वले ।
न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ॥" * ॥

अथ गव्यादीनां तक्राणां विशिष्टगुणाः ।
"यान्युक्तानि दधीन्यष्टौ तद्गुणं तक्रमादिशेत् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

("गयलिदोषप्रमनं तक्रं मेदलादुव्यते ।
दोपनं कफिकृन्नेत्रमर्दीरविकारजित् ।"
इति गव्यतक्रगुणाः ।
"माहिषं कफकृत् किञ्चिद्दुर्लं शोफकरं ग्रुथम् ।
प्लीहार्शोग्रहणीगुल्मपाण्ड्वामयविनाशनम् ।"
इति माहिषतक्रगुणाः ।
"छागं लघु सुस्निग्धं त्रिदोषप्रमनं परम् ।
गुल्मार्शोग्रहणीमूलपाण्ड्वामयविनाशनम् ।"
इति छागतक्रगुणाः ।
"तथाच विविधं तक्रं कथ्यते मया पुत्रक ।
यथायोगेन तत् सम्यक् प्रास्यते येषु रोगिषु ।
समुद्धृतघृतं तक्रमर्द्धोद्धृतघृतं तत ।
अनुद्धृतघृतञ्चापि त्रिविधं मतम् ।
सर्वं लघु च पथ्यञ्च त्रिदोषप्रमनं परम् ।
मत परं पथ्यतमं क्रमेण समुदीरितम् ।
समुद्धृतघृतं तक्रं लघु पथ्यतमं मतम् ।
गराश्रार्शोग्रहणीपाण्डुरोगज्वरातुरे ।
सर्वोदरे चापि प्लीहाद्यामेहिषु ।
हितं संग्रहणे बल्यं पित्तरक्तविरोधकृत् ।
अर्द्धोद्धृतघृतं तक्राद्वृष्यं गुरु कफप्रदम् ।
मधुरं पित्तरक्तघ्नं श्रमघ्नं परमं मतम् ।
अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु विद्यात् कफावहम् ।
बलप्रदन्तु पोयानामामशोफातिसारहृत् ।"
इति त्रिविधतक्रगुणाः ।
"तक्रं ग्राहि कषायाम्लं वीर्योष्णं दीपनं लघु ।
स्तम्भयहृदयं स्निग्धं मदग्रहणीमतिसारजित् ।
इति तक्रगुणाः प्रोक्ता न दद्यात् यत्र तत्पूर्व ।
वाते घाते च पोयानां नोष्णकाले प्रदन्तु च ।
संमूर्च्छाभ्रमदाहाप्तु तथाच रक्तपित्तके ।
न प्रशस्तं तक्रपानञ्च करोति विविधान् गदान् ।
एतेषां तक्रं निषिद्धम् ।
इति हारीते प्रथमस्थाने ८ मेऽध्याये ॥८॥)

तक्रकूर्चिका, स्त्री (तक्रजाता कूर्चिका ।) तक्रयोगेन सम्बद्धघनात् जाता । छाना इति भाषा । अस्या गुणाः । रुचिवातकारित्वम् । रूक्षत्वम् । दुर्जरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये । "ग्राहिणी वातला रूक्षा दुर्जरा तक्रकूर्चिका ।")

तक्रमांस, क्ली (तक्रयोगेन पाचितं मांसम् ।) व्यञ्जनविशेषः । तक्रानि इति पारस्य भाषा । तस्य पाकप्रकारो यथा,—
"पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्रादिहिङ्गु भर्जयेत् ।
छागादेः सकलस्यापि सकाण्डानि च भर्जयेत् ।
सिद्धप्राये ततो दत्त्वा पचेन्मृदुतरं यथा ।
दाडिमादियुतं तक्रं मांसखण्डानि पाचयेत् ।"
अस्य गुणाः ।
"तक्रमांसन्तु बालकं लघु वह्निबलप्रदम् ।
अरुचौ विलम्बे हितमात् सर्वमांसादतः पाचकम् ।"
इति भावप्रकाशः ।

तक्राटः, पुं (तक्राय तक्रोत्पादनाय अटतीति । अट+अच् ।) मन्थानदण्डः । इति हारावली । ११ ॥

तच, त्वचो भावे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां परं सकं सेट ।) त्वचो भावस्तनूकरणम् । तच त्वचने इति प्राञ्चः । त्वचनं संवरणमिति रमानाथः । तचति काष्ठं वर्मणा भटः । इति दुर्गादासः ।

तच ऊ कार्श्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां परं सकं वेट ।) ऊ तक्षिष्यति तक्ष्यति । कार्श्यं कृशीकरणम् । तचति काष्ठं तचा । इति दुर्गादासः ।

तच ऊ श तची । इति कविकल्पद्रुमः । (स्वां परं सकं वेट ।) तचः तनूकरणम् । ऊ तक्षिष्यति तक्ष्यति । श तक्ष्णोति काष्ठं तचा । इति दुर्गादासः ।

तक्षकः, पुं (तक्ष्णोतीति । तक्ष+ण्वुल् ।) पातालस्थाष्टनागान्तर्गतनागविशेषः । स कश्यपात् कद्र्वा जातः इत्यन्यः । अस्य वासः खाण्डववने आसीत् । अयं परीक्षितं दष्टवान् । इति श्रीभागवतम् ॥ (अयं हि क्षपणकरूपधारी उत्तङ्कस्य मुनेर्गुरुदक्षिणार्थमानीते कुण्डले अपहृत्य नागलोकं गतवान् । यथा महाभारते । १ । ३ । १२७ ।
"तस्य तक्षको दृष्टमात्रः स तं तथाय । प्रतीत मात्रं स तद्रूपं विहाय तक्षकस्वरूपं कृत्वा सहसा धरण्यां विवृतं महाबिलं प्रविवेश ।)
तक्ष तनूकरणे+"कुन् शिल्पिसञ्ज्ञयोः । उणां । २ । ३२ । इति कुन् ।) त्वष्टा । इत्यमरः । ३ । ३ । ४ । विश्वकर्मा । इति शब्दरत्नावली । द्रुमभेदः । इति हेमचन्द्रः । सूत्रधारः । इति भरतटीकासारसुन्दरी । (रुक्मांगदात प्रसेन जित् पुत्रः । यथा भागवते । ९ । १२ । ८ ।
"तत प्रसेनजित् तस्मात् तक्षको भविता पुनः ।"
छिद्रे, त्रि । यथा रामायणे । २ । ८० । २ ।
"तथा वर्द्धकयश्चैव मार्गिणो वृक्षतक्षकाः ।")

तक्षणं, क्ली (तक्ष तनूकरणे+भावे ल्युट् ।) तनूकरणम् । (यथा, मनुः । ५ । ११५ ।
"द्रवाणाञ्चैव सर्वेषां शुद्धिराप्लावनं स्मृतम् ।
प्रोक्षणं संहतानाञ्च दारवाणाञ्च तक्षणम् ।")

तक्षणी, स्त्री (तक्ष्यतेऽनेनेति । तक्ष+करणे ल्युट् । टित्त्वात् ङीप् ।) वासी अस्त्रम् । इति शब्दरत्नावली ।

तक्षशिला, स्त्री देशविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी । (यथा, महाभारते । १ । ३ । २० ।
"तमेवमुक्ता भ्रातरस्तस्य तथा चक्रुः स तथा भ्रातॄन् सन्दिश्य तक्षशिलां प्रत्यभिप्रतस्थे ।")

तक्षा [न्] पुं (तक्ष्णोति तनूकरोतीति । तक्ष+
"कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः ।" उणां १ । १५६ ।
इति कनिन् ।) त्वष्टा । इत्यमरः । २ । १० । ८ ॥
(यथा माघे । १९ । २१ ।
"कुन्ताग्रपन्त्यो विमलायनानते
तक्षा विकास्य स्थितलीलोऽन्ये रथ ।
"आयतं तस्य तदा रथं प्रपेदे
प्रचक्रे सकलं कृतं यथा ।")

तग इ स्खलने कम्पे । गतौ । इति द्रुमः । (भ्वां परं अकं गतौ तु सकं सेट् । इ, कर्म्मणि तङ्ग्यते । इति दुर्गादासः ।

तगरं, क्लीं गन्धद्रव्यं । पिण्डतगर इति प्रसिद्धं । तगरमूल इति ख्यातञ्च । पर्य्यायः । कालानुसारिवा २ वक्रम् ३ नतम् ४ शठम् ५ महोरगम् ६ नतम् ७ दीपनम् ८ तगरपादिकम् १० । इति रत्नमाला । विनम्रम् ११ कुञ्चितम् १२ वर्हणम् नहुषाख्यम् १४ दण्डहस्तम् १५ वक्रम् पिण्डीतगरकम् १७ पार्थिवम् १८ क्षत्रम् १९ कालानुसारकम् २० पणम् दीनम् २२ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । विषापहारित्वम् । दोषपथ्यत्वञ्च । भूतापस्मारनाशित्वञ्च । दृष्टिदोषविषघ्नत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । गन्धद्रव्यविशेषः । तस्य पर्य्यायगुणाः ।
"कालानुसार्य्यं तगरं कुटिलं नहुषं नतम् ।
अपरं पिण्डतगरं दण्डहस्ति च बर्हिणम् ।
तगरद्वयमुष्णं स्यात् स्वादु स्निग्धं लघु स्मृतम् ।
विषापस्मारशूलाक्षिरोगदोषत्रयापहम् ।"
इति भावप्रकाशः ।

तगरः, पुं (त क्रोडभागं गिरतीति । गॄ+अच् ।) पुष्पवृक्षविशेषः । टगर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सितपुष्पः १ । कालपर्णः २ । वृत्तः ३ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते । १३ । १०४ । ८५ ।
"प्रियङ्गुचन्दनाभ्याञ्च बिल्वेन तगरेण च ।
पृथगेवानुलिम्पेत केसरेण च बुद्धिमान् ।")
मदनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

तगरपादिकं, क्ली (तगरस्य पादो मूलमस्य इव विद्यतेऽस्य इति ठन् ।) तगरम् । इति रत्नमाला ।

तङ्कः, पुं क्ली, (तङ्क्+पृषोदरात् साधुः ।) पाषाणदारणम् । इत्यमरटीकायां रमानाथः । (तकि कृच्छ्रजीवने+भावे घञ् ।) प्रियविरहजन्यत्रासः । भयम् । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ।

तङ्गी, स्त्री, (त पुच्छाकारं गतति गच्छतीति । गम+डिप् ङीप् ।) पिङ्गलाख्या । इति राजनिर्घण्टः ।

तट, उच्छ्राये । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां परं अकं सेट् ।) उच्छ्राय उच्चीभावः । तटति पुलिनम् । इति दुर्गादासः ।

तट, क आघाते । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां परं सकं सेट् ।) क ताटयति । इति दुर्गादासः ।

तटं, क्ली (तटति उच्छ्रितं भवतीति । तट उच्छ्राये+पचाद्यच् ।) क्षेत्रम् । इति मेदिनी । टे, १४ । (प्रदेशः । यथा, महाभारते । ३ । ३१ । १ ।
"मोकर्णं पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे ।")

तटः, त्रि, (तटति उच्छ्रितो भवतीति । तट+अच् ।) तीरम् । इत्यमरः । १ । १० । ७ ।

तड् इति भाषा ॥ (यथा, हरिवंशे । ६७५५ ।
"कर्णाश्रमार्गौ भाजेते तडस्याख्य तटायुभौ ॥"
महादेवे, पुं । सर्व्वोच्छ्रितत्वादस्य तथात्वम् ।
यथा, महाभारते । १२ । २८४ । ३६ ।
"नमस्तटाय तव्याय तटानाम्पतये नमः ॥")
तटस्थं, क्ली, लक्षणविशेषः । तस्य स्वरूपं यथा,
तद्भिन्नत्वे सति तद्बोधकत्वम् । तथाच ।
"स्वरूपं तटस्थं द्विधालक्षणं स्यात्
स्वरूपस्य बोधो यतो लक्षणाभ्याम् ।
स्वरूपे प्रविष्टात् स्वरूपेऽप्रविष्टात्
यथा काकवन्तो गृहाः खं विलक्ष ॥"
इति वेदान्तकारिका ॥
(तटे तिष्ठतीति । स्था+कः ।) तटस्थिते,
त्रि ॥ (उदासीनः । यथा, नैषधे । ३ । ५५ ।
"धिक् चापले वत्सिमवत्सलत्वं
यत्प्रेरणादुत्तरलीभवन्त्या ।
समीरसङ्गादिव नीरभङ्गा
मया तटस्थस्त्वमुपद्रुतोऽसि ॥"
समीपस्थः । यथाह बलः ।
"तटस्थः स्यादुदासीने तीरस्थनिकटस्थयोः ॥")
तटाकः, पुं, (तटमकति गच्छतीति । अक+
"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) तड़ागः ।
पद्मादियुक्तसरः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
वैराग्यशतके । ४६ ।
"प्रादेशमात्रमुदरं परिपूरयितुं कियानयं यत्नः ।
पृथुकेनापि पातुं खनितव्यः किं तटाकोऽपि ॥")
तटिनी, स्त्री, (तटमस्त्यस्या इति । तट+"अत
इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनि-
स्ततो ङीप् ।) नदी । इत्यमरः । १।१०।३० ॥
(यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६६२ ।
"कृत्वा तटिनि ! तरङ्गैर्भितश्रृङ्गेषु गाश्रये
निहितः ।
फलदलवल्कलरहितस्त्वयान्तरिक्षे तरुस्त्यक्तः ॥")
तटी, स्त्री, (तटति उच्छ्रिता भवतीति । तट+
अच् । ङीष् ।) तीरम् । इत्यमरः । १।१०।७ ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ८६ ।
"मालयश्च स्मशानश्च नद्यादीनां तटी तथा ॥")
तड, इ ङ आहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-
आत्मं-सकं-सेट् ।) इ, तण्ड्यते । ङ, तण्डते ।
इति दुर्गादासः ॥
तड, क त्विषि । आहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) क, ताड-
यति । त्विषि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
तड़गः, पुं, (तड्यते आहन्यते ऊर्म्मिभिरिति ।
तड्+आगः । पृषोदरादित्वात् आलोपे साधुः ।)
तड़ागः । इति द्विरूपकोषः ॥
तड़ाकः, पुं, (तड्यते आहन्यते ऊर्म्मिमालाभि-
रिति । तड़ि आहतौ+"पिनाकादयश्च ।"
उणां ४ । १५ । इति आकप्रत्ययेन निपातनात्
साधुः ।) तड़ागः । इति शब्दरत्नावली ॥
तड़ाका, स्त्री, (तड़ाक+स्त्रियां टाप् ।) नदी-
सहस्राणां तटभागः । (तड़ि आहतौ+भावे
आकः ।) आघातः । इति संक्षिप्तसारे उणादि-
वृत्तिः ॥ (प्रभा । इत्युज्ज्वलदत्तः । ४ । १५ ॥)
तड़ागः, पुं क्ली, (तड+तड़ागादयश्च । इति
आगप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) यन्त्रकूटकः ।
इति मेदिनी । गे, ३६ ॥ (तड्यते आहन्यते
ऊर्म्मिमालाभिरिति । तड़ि आहतौ+कर्म्मणि
आकः ।) पद्मादियुक्तं सरः । तत्पर्य्यायः ।
पद्माकरः २ । इत्यमरः । १ । १० । २८ ॥
तड़ाकः ३ तटाकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
तड़गः ५ । इति द्विरूपकोषः ॥ पञ्चशत-
धनुःपरिमाणजलाशयः । चतुर्दिक्षु पञ्चपञ्चा-
शद्धस्तान्यूनतायां सहस्रहितयहस्तान्यूनत्वेन
तड़ागः । इति नयवर्द्धमानधृतो वशिष्ठः ॥ * ॥
तस्य जलगुणाः । वायुकारित्वत् । स्वादुत्वम् ।
कषायत्वम् । पाके कटुत्वम् । शिशिरदिमकाले
प्रशस्तत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तस्योत्-
सर्गविधिर्यथा,—
पुलस्त्य उवाच ।
"श्रृणु राजन्महाबाहो ! तड़ागादिषु यो विधिः ।
पुराणेष्वितिहासेषु मन्यते राजसत्तम ! ॥
प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमागते चोत्तरायणे ।
पुण्येऽह्नि विप्रैः क्रियते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
प्रागुदक्प्रवणाद्देशात्तड़ागस्य समीपतः ॥
चतुर्हस्तसमा वेदी चतुरस्रा समन्ततः ।
तथा षोड़शहस्तः स्यान्मण्डपश्च चतुर्मुखः ॥
वेद्या उत्तरतो गर्त्तारत्निमात्रा तु मेखला ।
नवसप्ताथवा पञ्च योनिवक्त्रा नृपात्मज ! ॥
वितस्तिमात्रा योनिः स्यात् षट्सप्ताङ्गुल-
विस्तृता ।
सर्व्वे स्वण्डसमात्राः स्युस्त्रिपर्व्वोच्छ्रितमेखलाः ॥
सर्व्वे च सर्व्ववर्णाः स्युः पताकाध्वजसंयुताः ।
अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षवटशाखाकृतानि च ॥
मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वाराण्येतानि कारयेत् ॥
शुभास्तत्राष्ट होतारो द्वारपालास्तथापरे ।
अष्टौ तु जापकाः कार्य्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥
सर्व्वलक्षणसम्पूर्णा मन्त्रविद्विजितेन्द्रियाः ।
कुलशीलसमायुक्ताः स्थापिता द्विजसत्तमाः ॥
प्रतिकुण्डेषु कलसा यज्ञोपस्करणानि च ।
व्यजनञ्चासनं शुभ्रं ताम्रपात्रं सुविस्तरम् ॥
आचार्य्यः प्रक्षिपेद्भूम्यामनुमन्त्र्य विचक्षणः ।
त्वारत्निमात्रो यूपः स्यात् क्षीरिवृक्षविनिर्म्मितः ॥
यजमानप्रमाणो वा संस्थाप्यो भूतिमिच्छता ॥
हेमालङ्कारिणः कार्य्याः पञ्चविंशतिरृत्विजः ॥
कुण्डलानि च हैमानि केयूरकटकानि च ।
तथाङ्गुलीयविन्याणि वासांसि विविधानि च ॥
दद्युः समानि सर्व्वेषामाचार्य्ये द्विगुणं पुनः ।
दद्याच्छयनसंयुक्तमात्मनश्चापि यत् कृतम् ॥
सौवर्णौ कूर्म्ममकरौ राजतौ मत्स्यडुण्डुभौ ।
तथा कुलीरमण्डूका वायसः शिशुमारकः ॥
एवमासाद्य तत् सर्व्वं स्वर्णपात्रं विशाम्पते ! ।
शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः ॥
सर्व्वौषध्युदकस्नातः पातितो वेदपुङ्गवैः ।
यजमानः सपत्नीकः पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥
पश्चिमं द्वारमासाद्य प्रविशेद्यागमण्डपम् ।
ततो मङ्गलशब्देन भेरीणां निस्वनेन च ॥
रजसा मण्डलं कुर्य्यात् पञ्चवर्णेन चार्च्चितम् ।
षोड़शारं ततश्चक्रं पद्मरागसुशोभनम् ॥
वेद्यामुपरि तत् कृत्वा ग्रहान् ग्रहपतींस्तथा ।
संन्यसेन्मध्यतः सर्व्वान् प्रतिदिक्षु विचक्षणः ॥
तत्पात्रं स्थापयेन्मध्ये वारुणं मन्त्रमाश्रितम् ।
ब्रह्माणञ्च शिवं विष्णुं तत्रैव स्थापयेद्बुधः ॥
विनायकञ्च विन्यस्य कमलामम्बिकां ततः ।
शान्त्यर्थं सर्व्वलोकानां भूतग्राममशेषतः ।
पुष्पभक्ष्यफलैर्युक्तमेवं कृत्वाधिवासनम् ।
कुम्भांश्च रत्नगर्भांश्च वासोभिः परिवेष्टयेत् ॥
गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य द्वारपालान् समन्ततः ।
पठध्वमिति तान् ब्रूयादाचार्य्यमपि पूजयेत् ॥
बह्वृचौ पूर्व्वतः स्थाप्यौ दक्षिणे च यजुर्व्विदौ ।
पश्चिमे सामगौ स्थाप्यावुत्तरेणाथर्व्वगौ ॥
उदङ्मुखो दक्षिणतो यजमान उपाविशेत् ।
पठध्वमिति तान् ब्रूयात् यजध्वमिति याजकम् ॥
उत्कृष्टमन्त्रपाठेन तिष्ठध्वं मन्त्रजापकाः ।
एवमादिश्य तान् सर्व्वान् पर्य्युक्ष्याग्निं स
मन्त्रवित् ॥
जुहुयादाहुतीर्म्मन्त्रैराज्यञ्च समिधस्तथा ।
ऋत्विग्भिश्चैव होतव्यं वारुणैरेव सर्व्वतः ॥
वैराजं पौरुषं सूक्तं सौक्तं चान्द्रं सुसंहितम् ।
शैशवं पञ्चनिधनं गायन्ति ज्येष्ठसामगाः ॥
वामदेव्यं बृहत्साम रौरवं सरथन्तरम् ।
गवां व्रतं विकर्णञ्च रक्षोघ्नं गरघ्नन्तथा ॥
गायन्ति सामगा राजन् ! पश्चिमद्वारमाश्रिताः ।
अथर्व्वणाश्चोत्तरतः शान्तिकं पौष्टिकं तथा ॥
जपन्तो मनसा देवमाश्रिता वरुणं प्रभुम् ।
पूर्व्वेद्युरभितो मन्त्रैरेवं कृत्वाधिवासनम् ॥
गजाश्वरथ्यावल्मीकसंग्रामरथगोकुलात् ।
मृदमादाय कुम्भेषु प्रक्षिपेच्च यथा तथा ॥
रोचनाञ्च ससिद्धार्थान् गन्धान् गुग्गुलमेव च ।
स्नपनं तस्य कर्त्तव्यं पञ्चगव्यसमन्वितम् ॥
मूर्द्ध्नि कर्त्तुमिहाम्नमन्त्रैरेवं कृत्वा विधानतः ।
एवं रचति राज्यार्थान् विधियुक्तेन कर्म्मणा ॥ * ॥
ततः प्रभाते विमले संजाते तु गवां शतम् ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रदातव्यं होमान्ते चाथवा पुनः ॥
पञ्चाशद्वाथ षट्त्रिंशत् पञ्चविंशतिरेव च ।
ततः संवत्सरे प्राप्ते शुद्धे लग्ने सुशोभने ॥
वेदशब्दैश्च गान्धर्व्वैर्व्वाद्यैश्च विविधैः पुनः ।
कनकालङ्कृतां कृत्वा जले गामवतारयेत् ॥
सामगाय च सा देया ब्राह्मणाय विशाम्पते ! ।
पात्रीमादाय सौवर्णीं पञ्चरत्नसमन्विताम् ॥
तत्र निःक्षिप्य मकरं मत्स्यादींश्चैव सर्व्वशः ।
धृतां चतुर्भिर्विप्रैश्च वेदवेदाङ्गपारगैः ॥
महानदीजलोपेतान् दध्यक्षतविभूषिताम् ।
उत्तराभिमुखो न्युब्जां जलमध्ये प्रकालयेत् ॥
आथर्व्वणेन सुस्नातः पुनर्म्मामासयेच्च ।
आपो हि ष्ठेतिमन्त्रेण क्षिप्तदागान्मण्डपम् ।

पूजयित्वा सुरांस्तत्र बलिं दद्यात् समन्वितः ।
पुनर्द्दिनानि होतव्यं चत्वारि राजसत्तम ॥
चतुर्थीकर्म्म कर्त्तव्यं देय तत्रापि शक्तितः ।
कृत्वा तु यज्ञपात्राणि यज्ञोपकरणानि च ॥
ऋत्विग्भ्यस्तु समं दद्यात् मण्डपं विभजेत् पुनः ।
हेमपात्रञ्च शय्याञ्च स्थापकाय निवेदयेत् ॥
ततः सहस्रं विप्राणामथवाष्टशतं तथा ।
भोजयेच्च यथाशक्त्या पञ्चाशद्वाथ विंशतिः ॥
एवमेव पुराणेषु तडागविधिरुच्यते ।
कूपवापीषु सर्व्वासु तथा पुष्करिणीषु च ॥
एष एव विधिर्दृष्टः प्रतिष्ठासु तथैव च ।
मन्त्रतस्तु विशेषः स्यात् प्रासादोद्यानभूमिषु ॥
अयन्तु ऋत्विगाचार्य्यविधिदृष्टेन कर्म्मणा ।
अल्पेष्वेकाग्निवत् कार्य्यं वित्तशाठ्याद्दते नृणाम् ॥"
तडागे कालविशेषे जलस्थितेः फलं यथा,—
'प्रावृट्काले स्थितं तोयमग्निष्टोमसमं स्मृतम् ।
शरत्काले स्थितं तोयं तदुक्तफलदायकम् ॥
वाजपेयफलसमं हेमन्तशिशिरस्थितम् ।
अश्वमेधसमं प्राहुर्व्वसन्तसमयस्थितम् ।
ग्रीष्मेऽपि तु स्थितं तोयं राजसूयफलाधिकम् ॥'
तडागकरणे फलं यथा —
'एतान्महाराज । विशेषधर्म्मान्
करोति योऽर्थ्यान्वय शुद्धबुद्धिः ।
स याति ब्रह्मालयमेककल्पं
दिवं पुनर्याति तथैव दिव्यम् ॥"
इति पाद्मे सृष्टिखण्डम् ॥

तडाघात, पुं, (तटे आघातः । पृषोदरात् टस्य डत्वम् ।) कर्द्दमित हस्तिशुण्डाघातः । यथा,
"उद्भेकरिकराद्वेषे तडाघातं विदुर्बुधाः ॥"
इति कुमारसम्भवटीका ॥

तडित् स्त्री, (ताडयत्यभ्रमिति । तड आघाते + "ताडेर्णिलुक् च ।" उणां । १ । १०० । इति इतिप्रत्ययः णिलुक् च ।) विद्युत् । इत्यमरः ।१।३। ९ ॥ (यथा, रघुः । ९ । ५४ ।
"अथ नभस्य इव त्रिदशायुधं
कनकपिङ्गतडिद्गुणसंयुतम् ।
धनुरधिज्यमनाधिरुपाददे
नरवरो रवरोषितकेशरी ॥')

तडित्वान्, [त्] पुं (तडित् विद्युदस्त्यस्येति । तडित् + मतुप । मस्य वः ।) मेघः । मुस्तकम् । इत्यमरः । १ । ३ । ७,२ । ४ । १५९ ॥ (विद्युद् विशिष्टे त्रि । यथा,—
"वसुन्निमिषयेन तडित्वतीं
कथयता शरदम्बदमप्रमिम् ॥"
इति किरातार्ज्जुनीये । ५ । ४ ॥)

तण्डक पुं (तण्डते दृश्यमिति । तण्ड + ण्वुल् ।) खञ्जनपक्षी । फेनः । समासप्रायवाक्यं । गृहदारुः । तरुस्कन्धः । मायाबहुलके, त्रि । इति मेदिनी । के ९८ ॥

तण्डन पुंक्ली (तण्ड + ल्युट् ।) परिष्कारः । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥

तण्डु, पु, शिवद्वारपालविशेषः । इति हलायुधः ॥

तण्डुरीणः पु, कीटमात्रम् । (तण्डुले भवः । तण्डुल + छ । लस्य रः ।) तण्डुलोदकम् । बर्व्वरे, त्रि । इति मेदिनी । णे, ६५ ॥

तण्डुल, पुं, (तण्ड्यते आहन्यते इति । तड आघाते + "सानसिवर्णसीति ।" उणां ४ । १०७ । इति उलच । यद्वा, "वृणक्तुटितलिभ्य उलन् तण्डश्च ।" उणां ।५।१६। इति उलन् तण्डादेशश्च ।) विडङ्गम् । इति मेदिनी । ले, ६६ ॥
("पुंसि क्लीवे विडङ्गः स्यात् कृमिघ्नो जन्तुनाशनः ।
तण्डुलश्च तथा वेल्लममोघा चित्रतण्डुला ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तण्डुलीयशाकम् । इति शब्दरत्नावली ॥ धान्यादिनिकरः । इति मेदिनी । ले, ६६ ॥ चाउल इति भाषा । (यथा पञ्चतन्त्रे । ३।५५।
"सङ्गतिः श्रेयसी पुंसां स्वपक्षे च विशेषतः ।
तुषैरपि परिभ्रष्टा न प्ररोहन्ति तण्डुलाः ॥
स्निग्धो मधुरः स्वादुरसो हृद्यस्तण्डुलो नवः ।
सन्धानकर्म्मोद्धतः पुराणस्तण्डुलः स्मृतः ॥
द्रव्यसंयोगसंस्कारविकारान् समवेक्ष्य तु ।
यदाकारमासाद्य भोक्तृणां छन्दतोऽपि वा ॥
अनेकद्रव्ययोनित्वाच्छालितण्डुलान् विनिर्द्दिशेत् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)
भ्रष्टतण्डुलगुणाः । सुगन्धित्वम् । कफनाशित्वम् । रूक्षत्वम् । पित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

तण्डुलपरीक्षा स्त्री (तण्डुलेन परीक्षा ।) नवविधदिव्यान्तर्गतदिव्यविशेषः । चालपड़ा इति भाषा । तद्विधानं यथाह पितामहः ।
"चौर्य्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः ।
तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान् शालेर्नान्यस्य कस्यचित् ॥
मृण्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः ।
स्नानोदकेन संमिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ॥
प्राङ्मुखोपोषितं स्नातं शिरोरोपितपत्रकम् ।
तण्डुलान् भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्त्रिधा ॥
भूर्ज्जस्यैव तु नान्यस्य अभावे पिप्पलस्य तु ।
शोणितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्य्यते ।
गात्रञ्च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्द्दिशेत् ॥"
स्नानोदकेन देवतास्नानोदकेन । तथा च कात्यायनः ।
'देवतास्नानपानीयमिश्रं तण्डुलभक्षणे ।
शुद्धिनिष्ठीवनात् शुद्धो नियम्योऽशुचिरन्यथा ॥"
शिरारोपितपत्रकं तण्डुलान् भक्षयित्वा निष्ठीवयेत् प्राड्विवाक इति । निष्ठीवयेदिति ण्यन्तात् सिद्धम् । तुलानिरूपितं सर्व्वदिव्यसाधारणं धर्म्मवाहनादिकमत्र पूर्व्ववदिहापि कर्त्तव्यम् ॥ शिरोरोपितपत्रलेख्यमन्त्रादि यथा —
'तथायमभियुक्तस्य लेखयित्वा तु पत्रके ।
मन्त्रेणानेन सहितं कुर्य्यात्तस्य शिरोगतम् ॥
आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
धर्म्मो हि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥"
इति दिव्यतत्त्वम् ॥

तण्डुला, स्त्री, (तण्ड्यते आहन्यते इति । तण्ड उलच ततष्टाप् ।) महासमङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

तण्डुलाम्बु, क्ली, (तण्डुलस्य अम्बु ।) पैठानि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अन्नाम्बु २ इति वैद्यकपरिभाषा ॥ तण्डुलोत्थम् ३ । राजनिर्घण्टः ॥ यथा,
गृहण्यधिकारे ।
"पिबेत समांशं तद्वर्णं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ॥

तण्डुली, स्त्री, (तण्डुल + ङीष् ।) लता । यवतिक्ता । शशाण्डुलीकर्कटी । तण्डुलीयशाक इति राजनिर्घण्टः ॥ (शब्दे ज्ञातव्या ॥)

तण्डुलीक पु, (तण्डुलीव कायतीति । कै + कः ।) तण्डुलीयशाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

तण्डुलीय, पु, (तण्डुलाय हितः । तण्डुल + "विभाषा हविरपूपादिभ्यः ।" ५ । १ । ४ इति छः ।) पत्रशाकविशेषः । इति चाँपानटिया इति च वङ्गभाषा । चवराइ इति अल्पमरषा इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । अल्पमारिषः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १३६ ॥ तण्डुलीकः ३ तण्डुलः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ भण्डीरः ५ तण्डुली ६ तण्डुलीयकः ७ ग्रन्थिलः ८ बहुवीर्य्यः ९ मेघनादः १० घनस्वनः ११ सुशाकः १२ पथ्यशाकः १३ स्थूलेयुः १४ वनिताप्रियः १५ वीरः १६ तण्डुलनामा १७ । अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । मधुरत्वम् । विषपित्तदाहश्रमनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वञ्च । तद्दलगुणाः । हिमत्वम् । अर्शःपित्तरक्तविषकासविनाशित्वम् । पाचकत्वम् । मधुरत्वम् । विपाके दाहशोषशमनत्वम् । रुचिदायकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । विडङ्गम् । साध्यम् । इति मेदिनी । ये ११९ ॥ अस्य पर्य्यायगुणाः ।
"तण्डुलीयो मेघनादः काण्डेरस्तण्डुलेरकः ।
भण्डीरस्तण्डुलीबीजो विषघ्नश्चाल्पमारिषः ॥
तण्डुलीयो लघुः शीतो रूक्षः पित्तकफास्रजित् ।
सृष्टमूत्रमलो रुच्यो दीपनो विषहारकः ॥"
तद्भेदः । जलतण्डुलीयं शाकं कचटमिति प्रसिद्धम् ।
"पानीयतण्डुलीयन्तु कञ्चटं समुदाहृतम् ।
कञ्चटं तिक्तकं रक्तपित्तानिलहरं लघु ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

तण्डुलीयक, पुं, (तण्डुलीय + स्वार्थे कन् ।) तण्डुलीयशाकः । (यथा, हारीते १ स्थाने १० अः
"स्वादुः पाके स्वल्पकफपित्तविषघ्नस्तण्डुलीयकः ।
हन्ति वातं विड्भेदं रक्तवातकफं हितः ॥"
विडङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तण्डुलीयिका, स्त्री, (तण्डुलीय + स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप् । कापि अत इत्वञ्च ।) विडङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तण्डुलुः, स्त्री, (तण्डुल + पृषोदरात् उत्वं साधु ।) विडङ्गम् । इति शब्दरत्नावली ।

तण्डुलेरः, पुं, (तण्डुल+चातुर्थकात् स्वार्थे ढक्।) तण्डुलीयशाकः। इति हेमचन्द्रः। ४। २५०॥

तण्डुलोत्थं, क्ली, (तण्डुलात् तण्डुलप्रक्षालनात् उत्तिष्ठतीति। उत्+स्था+कः।) तण्डुलाम्बु। इति राजनिर्घण्टः॥

तण्डुलोदकं, क्ली, (तण्डुलस्य तण्डुलप्रक्षालनस्य उदकम्। तण्डुलक्षालितं उदकं वा।) तण्डुलाम्बु। यथा, वैद्यकपरिभाषायाम्।

"जलमष्टगुणं दत्त्वा पलं कण्डिततण्डुलात्।
भावयित्वा ततो देयं तण्डुलोदककर्म्मणि॥"

(अस्य गुणा यथा,—

"सन्धानं शीतलं बल्यं महातिसारनाशनम्।
सुस्वादु शीतलञ्चैव हृद्यं तण्डुलोदकम्॥"

इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये॥)

तण्डुलौघः, पुं, (तण्डुलानामोघ इव यत्र।) वेणुवंशः। इति शब्दचन्द्रिका॥ वेउड़बाँश इति भाषा। तण्डुलसमूहश्च॥

तत्, व, हेतुः। इत्यमरः। ३। ४। ३॥ (यथा, रघुः। ३। ४६।

"तदङ्गमग्र्यं मघवन्! महाक्रतो-
रमुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुमर्हसि॥")

तत्, [द्] त्रि, बुद्धिस्थपरामर्शः। सेइ इति भाषा। सर्व्वनामशब्दोऽयम्। इति व्याकरणम्॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये। २। २।

"अपि वागधिपस्य दुर्व्वचं
वचनन्तद्विदधीत विस्मयम्॥")

तत्, क्ली, ब्रह्मणो नामविशेषः। यथा,—

"ओँ तत् सदिति निर्द्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा॥
तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः।
प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम्॥
तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः।
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः॥"

इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १७। २३-२५॥

ततं, क्ली, (तनोति मनोऽनेनेति। तन+"तनिमृङ्भ्यां किच्च।" उणां। ३।८८। इति तन्।) वीणादिवाद्यम्। इत्यमरः। १। ७। ४॥

ततः, त्रि, (तन्यते स्म इति। तन्+क्तः।) विस्तृतः। (यथा, महाभारते। ४। ५। २।

"ते वीरा बद्धनिस्त्रिंशास्ततायुधकलापिनः॥")

व्याप्तः। (यथा, भगवद्गीतायाम्। ८। २२।

"यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्व्वमिदं ततम्॥")

वायौ, पुं। इति मेदिनी। ते, २०॥

ततः, [स्] व, (तद्+"पञ्चम्यास्तसिल्।" ५। ३। ७। इति तसिल्। यद्वा, सर्व्वविभक्तिषु तसिल्।) हेतुः। इत्यमरः। ३। ४। ३॥ (यथा, महाभारते। १२। ३४८। ७६।

"हीना: सत्त्वेन सत्त्वेन ततो वैकारिकाः स्मृताः॥")

आदिः। परिप्रश्नः। पञ्चम्यर्थः। (यथा, मनुः। १२। ८५।

"सर्व्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम्।
तद्ध्यग्र्यं सर्व्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः॥"

सप्तम्यर्थः। यथा, मनुः। ४। १५।

"न विद्यमानेष्वर्थेषु नार्त्त्यामपि यतस्ततः॥"

तृतीयार्थः। यथा, नारदपञ्चरात्रे। २। ६।

"आराधितो यदि हरिस्तपसा ततः किं
नाराधितो यदि हरिस्तपसा ततः किम्॥")

कथान्तरम्। आनन्तर्य्यम्। इति विश्वः॥ (यथा, महाभारते। ४। ५। २।

"ततस्ते दक्षिणं तीरमन्वगच्छन् पदातयः॥")

ततपत्री, स्त्री, (ततं विस्तृतं पत्रमस्याः।) कदलीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

ततमः, त्रि, (तेषां मध्ये निर्द्धारितो योऽसौ। तद्+"वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्।" ५। ३। ९३। इति डतमच्।) बहुषु मध्ये सः। अनेकेर मध्ये सेइ इति भाषा। (यथा, ऐतरेयोपनिषदि। ३। १२। १३।

"स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्श-
मिति॥")

ततरः, त्रि, (तयोर्मध्ये निर्द्धारितो योऽसौ। तद्+"किंयत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्।" ५। ३। ९२। इति डतरच्।) द्वयोर्मध्ये सः। दुयेर मध्ये सेइ इति भाषा॥

ततस्त्यं, त्रि, (ततस्तत्र भवमिति। ततस्+"अव्ययात् त्यप्।" ४। २। १०४। इत्यस्य "अमेहक्वतसित्रेभ्य एव।" इति वार्त्तिकोक्तेः त्यप् प्रत्ययः।) तत्रभवम्। तत्सम्बन्धि। इति व्याकरणम्॥ तार इति भाषा॥

ततिः, स्त्री, (तन्+भावे क्तिन्।) श्रेणी। इति हेमचन्द्रः। ६। ५९॥ (यथा, विष्णुपादादिकेशान्तवर्णनस्तोत्रे। १५।

"अस्माकं विस्मयार्हाण्यखिलमुनिजनप्रार्थनीयानि सेयं
दद्यादाद्यानवद्या ततिरतिरुचिरामङ्गलान्यङ्गुलीनाम्॥")

तति, त्रि, (तत् परिमाणमेषामिति। तद्+डति।) तत्परिमाणम्। ततगुलि इति भाषा। बहुवचनान्तोऽयम्। इति व्याकरणम्॥

तत्कालः, पुं, (स चासौ कालश्चेति।) वर्त्तमानकालः। तत्पर्य्यायः। तदात्वम् १। इत्यमरः। २। ८। २८॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २। ८३।

"वर्षस्य वेश्म वसुभिः स किलादरेण
तत्कालमेव समपूरयदुन्नतश्रीः॥")

तत्कालधीः, त्रि, (तस्मिन् काले कार्य्यकाले धीरुपस्थिता बुद्धिर्यस्य।) प्रत्युत्पन्नमतिः। उपस्थितबुद्धिः। इति हेमचन्द्रः। ३। ८॥

तत्क्रियः, त्रि, (या क्रिया निसर्गतो वेतनग्रहे यस्येति।) कर्म्मकारः। वेतनं विना भारवहादिकर्त्ता। इत्यमरः॥

तत्त्वयः, पुं, (स चासौ चयश्चेति स एव चयो वा।) सखा। इत्यमरः। ३। ३। ६॥ (यथा, रघुः ३। १४।

"दिशः प्रसेदुर्म्मरुतो ववुः सुखाः
प्रदक्षिणार्च्चिर्हविरग्निराददे।
बभूव सर्व्वं शुभशंसि तत्क्षणं
भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम्॥")

त(त्त्व)त्त्वं, क्ली, (तनोति सर्व्वमिदमिति। तन्+क्विप् तुक् च। पृषोदरादित्वात् साधुः। यद्वा, "सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म।" "ब्रह्मैवेदं सर्व्वम्।" इति श्रुतेस्तस्य ब्रह्मणो भावः इति। तत्+त्व।) स्वरूपम्। परमात्मा। विलम्बितनृत्यम्। इति मेदिनी। वे, ६॥ वाद्यप्रभेदः। इति विश्वः॥ वस्तु। इति त्रिकाण्डशेषः॥ चेतः। इति शब्दरत्नावली॥ ॥ पञ्चविंशतितत्त्वानि यथा। क्षितिः १ आपः २ तेजः ३ मरुत् ४ व्योम ५ गन्धः ६ रसः ७ रूपम् ८ स्पर्शः ९ शब्दः १० नेत्रम् ११ नासिका १२ जिह्वा १३ कर्णः १४ त्वक् १५ हस्तः १६ पादः १७ गुदम् १८ पायुः १९ लिङ्गम् २० प्रकृतिः २१ मनः २२ बुद्धिः २३ अहङ्कारः २४। इति पुराणतन्त्रे॥ तत्तु नानामुनिभिर्नानाविधमुक्तम्। तत्र त्रीणि तत्त्वानि यथा। सत्त्वम् १ रजः २ तमः ३। चतुर्व्विधानि यथा। तेजः १ आपः २ पृथ्वी ३ आत्मा ४। पञ्चविधानि यथा। शब्दः १ स्पर्शः २ रसः ३ गन्धः ४ रूपम् ५। षड्विधानि यथा। क्षितिः १ आपः २ तेजः ३ वायुः ४ आकाशम् ५ परमात्मा ६। सप्तविधानि यथा। क्षितिः १ आपः २ तेजः ३ वायुः ४ आकाशम् ५ जीवः ६ आत्मा ७। नवविधानि यथा। पुरुषः १ प्रकृतिः २ महत्तत्त्वम् ३ अहङ्कारः ४ नभः ५ वायुः ६ ज्योतिः ७ आपः ८ क्षितिः ९। एकादशविधानि यथा। श्रोत्रम् १ त्वक् २ चक्षुः ३ घ्राणम् ४ जिह्वा ५ वाक् ६ पाणिः ७ उपस्थः ८ पायुः ९ अङ्घ्रिः १० मनः ११। त्रयोदशविधानि यथा। नभः १ वायुः २ ज्योतिः ३ आपः ४ क्षितिः ५ श्रोत्रम् ६ त्वक् ७ चक्षुः ८ घ्राणम् ९ जिह्वा १० मनः ११ जीवात्मा १२ परमात्मा १३। षोड़शविधानि यथा। नभः १ वायुः २ ज्योतिः ३ आपः ४ पृथ्वी ५ शब्दः ६ स्पर्शः ७ रूपम् ८ रसः ९ गन्धः १० श्रोत्रम् ११ त्वक् १२ चक्षुः १३ जिह्वा १४ घ्राणम् १५ मनः १६। सप्तदशविधानि यथा। पूर्व्वोक्तानि षोड़श १६ आत्मा च १७। पञ्चविंशतितत्त्वानि यथा। पूर्व्वोक्तानि सप्तदश १७ पुरुषः १८ प्रकृतिः १९ महान् २० अहङ्कारः २१ मुखम् २२ पाणिः २३ उपस्थः २४ पायुः २५। षड्विंशतिविधानि यथा। पूर्व्वोक्तानि पञ्चविंशतिः २५ जीवः २६। सप्तविंशतिविधानि यथा। पूर्व्वोक्तानि षड्विंशतिः २६ ईश्वरः २७। इति श्रीभागवतम्॥

तत्त्वज्ञानं, क्ली, (तत्त्वस्य यथार्थस्वरूपस्य ज्ञानम्।) बुद्धिगुणविशेषः। तत्तु ब्रह्मज्ञानम्। इति हेमचन्द्रः। २। २२५॥ यथा,—

"प्रमाणप्रमेयसंशय-प्रयोजनदृष्टान्त-सिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां षोड़शपदार्थानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः।" इति गौतमसूत्रे॥

तत्त्वन्यास, पुं (तत्त्वानां न्यासः ।) विष्णुपूजा-विषयकन्यासविशेषः । यथा,—
'मान्त्रिकान्नागयार्थोथ जीवाद्येकैकशो वदेत् ।
नमः परायेत्युचार्य ततस्तत्त्वात्मने नमः ।
जीवं प्राण इव भोक्ता सर्व्वाङ्गेषु प्रविन्यसेत् ।
ततो हृदयमध्ये च तत्त्वत्रयश्च विन्यसेत् ॥
इत्यष्टतीत्तततुर्ब्विदधीत तत्त्व
न्यास मपूर्व्वकपरात्परमत्युपेतम् ।
भूयः पराय च तदाख्यमात्मने च
नत्यन्तमुद्धरतु तत्त्वमनुक्रमेण ॥
सकलवपुषि जीवं प्राणमायोज्य मध्ये
न्यसतु मतिमहङ्कारं मनश्चेति मन्त्री ।
कमलहृदयगुह्याङ्घ्रिष्वथोशब्दपूर्व्वं
गुणगणमथ कर्व्वादिस्थितं श्रोत्रपूर्व्वम् ॥
वागादीन्द्रियवर्गमात्मनिलये त्वाकाशपूर्व्वं तथा
महाख्ये हृदये शिरोचरणयोर्द्दतपुण्डरीकं हृदि ।
अं बीजं हृत्पुण्डरीकतत्त्वं हृदि प्रविन्यसेत् ।
हं बीजं सूर्य्यमण्डलतत्त्वं हृदि प्रविन्यसेत् ॥
सं बीजं चन्द्रमण्डलतत्त्वं तत्र प्रविन्यसेत् ।
रं बीजं वह्निमण्डलतत्त्वं तत्रैव विन्यसेत् ॥
यं बीजं परमेष्ठितत्त्वं वासुदेवं मूर्द्धनि ।
यं बीजमथ पुंतत्त्वं सङ्कर्षणमथो न्यसेत् ॥
लं बीजं विश्वतत्त्वञ्च प्रद्युम्नञ्च हृदि न्यसेत् ।
वं बीजं निवृत्तितत्त्वञ्च अनिरुद्धमुपस्थके ॥
लं बीजं सर्व्वतत्त्वञ्च पादे नारायणं न्यसेत् ।
क्ष्रौं बीजं कोपतत्त्वञ्च नृसिंहं सर्व्वगात्रके ॥
एवं तत्त्वानि विन्यस्य प्राणायामं समाचरेत् ॥"
अस्य फलं यथा —
'तत्त्वन्यासं ततः कुर्य्यात् साधकः सिद्धिहेतवे ।
हरेर्येन दृश्यस्य रूपतामेव यात्यसौ ॥'
इति गौतमीयतन्त्रम् ॥

तत्परः त्रि (सः परोऽस्य । यद्वा तदेव परं सर्व्वोत्तममस्य ।) आसक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ८ ॥ (यथा भागवते । ४ । १५ । ६ ।
'एष साक्षाद्धरेरंशो जातो लोकरिरक्षया ।
इयञ्च तत्परा हि श्रीरनुजज्ञेऽनपायिनी ॥')

तत्परायण त्रि, (तदेव परमयनमस्य ।) तदासक्तः । यथा,—
'शुद्धा भवन्ति यद्धर्म्मेऽन्यथा तत्परायणाः ॥"
इति पद्मोत्तरखण्डम् ॥

तत्फल, पुं (तदेव फलमस्य । यद्वा, तनोति तथति वा । तन+क्विप् तुक् च । तत् विस्तृतं फलमस्य ।) कुवलयम् । कुष्ठनामौषधि । चोरनाम गन्धद्रव्यम् । इति मेदिनी ॥

तथ द कुटुम्बधारणे । इति प्राचः । (भ्वा परं सक सेट ।) दानसौ धारणार्थे वदन्त । इति चान्द्राः । कश्चित् कुटुम्बधातुममध्यमाभाकलचिधातु कुटुम्बस्य धारणार्थं वदन्त इत्याहुः । तत्र धारणे इत्यनेनैवाभिहितं तदनुकथा वेदितुम् आरम्भणाय । इति दुर्गादासः ॥

तथ } द बाद । भ्राद । (भ्वा परं सक सेट ।)
तद } चन्दनमादाय । तखी । इन्द्रधमतीयौ

पदः । इति केचित् । तन्द्री । सीभधातुरयम् । इति दुर्गादासः ॥

तत्र, इ क ड धारणे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां आत्म-सक सेट ।) आदिमध्ययोस्तकारः शेषो रेफयुक्तः । धारणं धरणम् । भाषायामस्य विस्तारणे प्रायः प्रयोगः । इ क ड, तन्त्रयते मन्त्रान् तन्त्रवायः । इति दुर्गादासः ॥

तत्र अ, (तस्मिन्निति । तद्+"सप्तम्यास्त्रल ।" ५।३।१० । इति त्रल ।) तस्मिन् । तयोः । तेषु । इति व्याकरणम् ॥ सेखाने इति भाषा । (यथा, मनुः । २ । ११२ ।
"धर्म्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।
तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ॥')

तत्रत्य, त्रि तत्र भवः । (तद्+"अव्ययात्त्यप् ।" ४।२।१०४ । इत्यस्य "त्यमेवकतसित्रेभ्य एव ।" इति वार्त्तिकोक्त्या त्यप ।) तस्मिन्नुतपन्नः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५ । ८८ ।
"प्राप्तस्यैव च तत्रत्यो अतोऽहरीदीत् पुरो मम ॥')

तत्रभवान्, [त्] त्रि, (इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते इति प्रागदीयतीय प्रथमार्थे त्रल । तत सुपसुपेति समासः ।) श्लाघ्यः । इति जटाधरः ॥

तथा अ (तेन प्रकारेण । तद्+"प्रकारवचने थाल ।" ५।३।२३ । इति थाल । तेन प्रकारे वाच्यर्थे । यथा, मनुः । १ । ४ ।
'स तैः पृष्टस्तथा सम्यगमितौजा महात्मभिः ।
प्रत्युवाचार्च्य तान् सर्व्वान् महर्षीन् श्रूयताम् इति ॥')
साम्यम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥ (यथा, मनुः । ६ । ९० ।
'यथा नदीनदाः सर्व्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
तथैवाश्रमिणः सर्व्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥')
अभ्युपगमः । एवप्रतिवाक्यम् । समुच्चयः । (यथा, देवीभागवते । १ । २ । २६ ।
'समाप्तवांश्च तथा भारतं सुनिना तदा ।
इतिहास इति प्रोक्तं पञ्चमं वेदसम्मतम् ॥")
निश्चयः । इति मेदिनी । थे १६ ॥ (यथा, रघुः । १ । २८ ।
"स वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।
तथा हि सर्व्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः ॥")

तथागत पुं, (यथा पुनरावृत्तिर्न भवति तथा तेन प्रकारेण गतः । यद्वा तथा सत्यं गतं ज्ञानं यस्य । सुप्सुपेति समासः ।) बुद्धः । इत्यमरः ।१।१।१३ ॥ (यथा, सर्व्वदर्शनसंग्रहे ।
"यथा गताः सुगताः श्रियो गतिं
तथा गतिं सोऽपि गतस्तथागतः ॥"॥
तथा तेन प्रकारेणागतः ।) पूर्व्वोक्तप्रकारेणागतः, त्रि ॥ (यथा महाभारते । ३।७०।५ ।
"ततो बभूव नगरं सुमहान् निनदो महान् ।
जनस्य संप्रहृष्टस्य नलं दृष्ट्वा तथागतम् ॥")

तथाच अ (तथा च च इति द्वन्द्वसमासः ।) पूर्व्वोक्तापरद्रढीकरणम् । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

(यथा, मनुः । ६ । १९ ।
'तथाच श्रुतयो बह्व्यो निगीता
अथयद्वयेनैव सिद्धे केचिदय

तथैव अ, (तथा च एव च ।) तद्वत् । प्रकार इति भाषा । यथा चाणक्ये ।
"अस्ति पुत्रो वशो यस्य
अथयद्वयेनैव सिद्धे केचिच्छन्दोऽयं न

तथ्य, क्ली (तथा साधु । तथा+'तत्र ४ । ४ । ९८ । इति यत् ।) सत्यम् । (मनुः । ८ । २७४ ।
"काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि
तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्ड
सङ्गतिं चि । इत्यमरः । १ । ६ । २२ ॥ (महाभारते । ७ । १५७ । ३ ।
'यदर्ज्जुनगुणांस्तथ्यान् कीर्त्तयान नराधम
श्रूरं चैतत् सदुर्बुद्ध । त्व

तदा, अ, (तस्मिन् काले । 'सर्व्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा' ५ । ३ । १५ । इति दा ।) तस्मिन् काले । इत्यमरः । ३ । ४ । २२ ॥ सेइ समये इति (यथा, मनुः । १ । ५५ ।
'न च स्वं कुरुते

तदात्व, क्ली, (तदा इत्यस्य भावः । तदा+ 'भावक्तलौ ।' ५ । १ । ११९ । इति सत्काल । वर्त्तमानकालः । इत्यमरः । २ (यथा, महाभारते । २ । ५९ । १४ ।
"स चोपभोगलोभान्धो हिरण्यार्थे परन्तप
आयतिञ्च तदात्वञ्च उभे सद्यो व्यनाशयत्

तदानीं, [म्] अ, (तस्मिन् काले । "दानीं च ।" । ५ । ३ । १८ । इति दानीम् ।) तस्मिन् काले । इत्यमरः ।३।४। (यथा ऋग्वेदे । १० । १२९ । १ ।
"नासदासीन्नोसदासीत्तदानीं
नासीद्रजो नो व्योमा परो यत् ॥")

तदामुख, क्ली, (तदा तस्मिन्नेव काले आरम्भः । इति भूरिप्रयोगः ॥

तद्दिनं, [म्] अ, (तत्र दिनं दिनमधि ।) दिनमध्यम् । प्रतिदिनम् । इति शब्दचन्द्रिका । पूर्व्वोक्तदिने क्ली ॥

तद्धन, त्रि (तदेव अथयेनाधीनं धनं यस्य । इति हेमचन्द्रः । ३ । १९ ॥ धनमिति विग्रहे पूर्व्वाक्तिघने, क्ली ॥)

तद्राज पुं (तस्मिन् तस्ये एव यत्र प्रत्ययविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका । ३ । ४४४ ।

तन उ जि उपकृतौ । महापातौ । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां पक्षे सकं च भेट । उन्नियात् सर्वेट ।) उ तना । कि तानयति तनोति । तारः । अथातो दिव्याख्यानम् । गोविन्दभट्टः । उपसर्गादिपक्षे । दैवर्क करणम् । विनाशयति च कीर्त्तिं विनश्वन् सखः । इति हलायुधः । इति दुर्गादास

तन, द ष उ विस्तृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तनां-उभं-सकं-सेट्। उदित्वात् क्वावेट्।) द ष, तनोति तनुते पुण्यं ऋषिः। उ, तनित्वा तत्वा। इति दुर्गादासः॥

तनयः, पुं, (तनोति विस्तारयति कुलमिति। तन्+"बलिमलितनिभ्यः कयन्।" उणां। ४। ९९। इति कयन्।) पुत्त्रः। इत्यमरः।२।६।२७॥ (यथा, मनुः। ३।१६।
"शूद्रावेदी पतत्यत्त्रेरुतथ्यतनयस्य च॥")

तनया, स्त्री, (तनोति कुलमिति। तन+कयन्+टाप्।) कन्या। इत्यमरः। २।६।२७॥ (यथा, भागवते। १।१६।२।
"स उत्तरस्य तनयामुपयेमे इरावतीम्॥")
चक्रकुल्यालता। इति शब्दचन्द्रिका॥

तनिष्ठः, त्रि, अयमनयोरतिशयेन तनुः। (तनु+इष्ठन्।) क्षुद्रः। इति व्याकरणम्॥

तनीयान् [स्] त्रि, अयमेषामतिशयेन तनुः। (तनु+ईयसुन्।) अल्पः। इति व्याकरणम्॥

तनुः, स्त्री, (तनोति तन्यते इति वा। तन+"भृमृशीतृचरीति।" उणां।१।७। इति उः।) शरीरम्। (यथा, विष्णुपुराणे। १।१७।५।
"देवाः स्वर्गं परित्यज्य तत्प्रसादात् मुनिसत्तम!। विचेरुरवनौ सर्व्वे बिभ्राणा मानुषीं तनुम्॥")
त्वक्। इति मेदिनी। ने, ८॥ स्त्री। इति राजनिर्घण्टः॥

तनुः, त्रि, (तन+"भृमृशीति।" उणां १।७। इत्युः।) अल्पः। विरलः। (यथा, मनुः।३।१०।
"तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम्॥")
कृशः। इति मेदिनी। ने, ८॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५२५। [गात्रि!॥",
"वितरन्ती रसमन्तर्म्मार्द्दभावं तनोषि तनु-

तनुः, [स्] स्त्री, (तनोति तन्यते वा। तन+"अर्त्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्।" उणां २।११८। इति उसिः स च नित्।) शरीरम्। इत्युणादिकोषः॥

तनुक्षीरः, पुं, (तनौ क्षीरं बहुलनिर्य्यासो यस्य।) आम्रातकः। इति राजनिर्घण्टः॥

तनुच्छायः, पुं, (तनुर्विरला स्वल्पा छाया यस्य।) नालबब्बूरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (तनोश्छाया।) शरीरच्छायायां स्त्री क्ली च॥

तनुजः, पुं, (तनोः शरीरात् जायते इति। जन+"अन्येष्वपि दृश्यते।" ३।२।१०१। इति डः।) पुत्त्रः। इति हलायुधः॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ५।२२।
"स्वामी द्वेष्टि सुसेवितोऽपि सहसा
प्रोज्झन्ति सद्बान्धवा
द्योतन्ते न गुणास्त्यजन्ति तनुजाः
स्फारीभवन्त्यापदः।
भार्य्या शोभनवंशजापि भजते
नो यान्ति मित्राणि च
न्यायारोपितविक्रमानपि नरान् येषां
न हि स्याद्धनम्॥")

तनुजा, स्त्री, (तनोः शरीरात् जायते इति। जन+डः+टाप्।) कन्या। इति शब्दरत्नावली॥

तनुत्रं, क्ली, (तनुं त्रायते इति। त्रै+"आतोऽनुपसर्गे कः।" ३।२।३। इति कः।) वर्म्म। इत्यमरः।२।८।६४॥

तनुत्राणं, क्ली, (त्रायतेऽनेनेति। त्रै+करणे ल्युट्। तनोः शरीरस्य त्राणम्।) तनुत्रम्। इति हलायुधः॥ (यथा, महाभारते। ३। १७४।४।
"इदञ्च मे तनुत्राणं प्रायच्छन्मघवान् प्रभुः॥")
शरीररक्षणञ्च॥

तनुत्वचा, स्त्री, (तनुः तन्वी त्वक् वल्कलमस्याः।) क्षुद्राग्निमन्थः। इति राजनिर्घण्टः॥

तनुपत्रः, पुं, (तनूनि पत्राणि यस्य।) इङ्गुदीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तनुभस्त्रा, स्त्री, (तनोः शरीरस्य भस्त्रा इव। निश्वासवायुनिर्गमात्तथात्वम्।) नासिका। इति शब्दरत्नावली॥

तनुरसः, पुं, (तनोर्देहस्य रस इव तनोर्निर्गतो रस इति वा।) घर्म्मः। इति हारावली।१५४॥

तनुरुट्, [ह्] क्ली, (तनौ शरीरे रोहतीति। रुह+क्विप्।) तनूरुहम्। इति शब्दरत्नावली॥

तनुरुहं, क्ली, (तनौ रोहति उत्पद्यते इति। रुह+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।" ३।१।१३५। इति कः।) तनूरुहम्। इति शब्दरत्नावली॥

तनुलः, त्रि, (तन्यते स्म इति। तन+उलच्।) विस्तृतः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

तनुवातः, पुं, (तनुः क्षीणो वातः वायुर्यत्र।) नरकविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ५।१॥

तनुवीजः, पुं, (तनु क्षीणं स्वल्पमात्रं वा वीजमस्य।) राजवदरः। इति राजनिर्घण्टः॥

तनुव्रणः, पुं, (तनुः क्षुद्रः स्वल्पः व्रणो यत्र।) वल्मीकरोगः। इति शब्दरत्नावली॥

तनुसञ्चारिणी, स्त्री, (तनु अल्पमात्रं यथा स्यात् तथा सञ्चरतीति। सम्+चर+णिनिः ङीप् च।) बालिका स्त्री। इति शब्दमाला॥

तनूः, स्त्री, (तनु+ऊङ्।) शरीरम्। इत्यमरः। २।६।७१॥

तनूकृतः, त्रि, (अतनुस्तनुरकारि। कृ+कर्म्मणि क्तः।) तष्टः। अल्पीकृतः। इत्यमरः।३।१।९६॥

तनूजः, पुं, (तन्वाः शरीरात् जायते इति। जन+डः।) पुत्त्रः। इति जटाधरः॥ (यथा, रघुः। ५।५३।
"अवेहि गन्धर्व्वपतेस्तनूजं
प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य॥"
स्त्री, कन्या।)

तनूनपं, क्ली, (तन्वाः जनं कृशं पातीति। पा+कः।) घृतम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

तनूनपात्, [द्] पुं, (तनूनपं घृतं अत्तीति। अद्+विच् क्विव्लोके। यद्वा, तनूं स्वशरीरं न पातयतीति। पत+णिच्+क्विप्। "नमाणनपात्।" ६।३।७५। इति निपातितः।) अग्निः। (यथा, ऋग्वेदे। ३।२९।११।
"तनूनपादुच्यते गर्भ आसुरो
नराशंसो भवति यद्विजायते॥")
चित्रकवृक्षः। इत्यमरः। २।४।८०॥

तनूरुहं, क्ली, (तन्वां रोहतीति। रुह+कः।) रोम। (यथा, भागवते। ७।८।२२।
"चन्द्रांशुगौरैश्छुरितं तनूरुहै-
र्विष्वग्भुजानीकशतं नखायुधम्॥"
तथाच शिवपुराणे। वायुसंहितायाम्।१।१४।
"नमश्चकार तं दृष्ट्वा हृष्टसर्व्वतनूरुहः॥")
पतत्रम्। इति मेदिनी। हे, ३०॥

तनूरुहः, पुं, (तन्वाः शरीरात् रोहति उत्पद्यते। रुह+कः।) पुत्त्रः। गरुत्। (यथा, बृहत्संहितायाम्। ६३।१।
"कुक्कुटस्तृजुतनूरुहाङ्गुलि-
स्ताम्रवक्त्रनखचूलिकः सितः॥")
लोम। इति हेमचन्द्रः॥

तनूह्रदः, पुं, (तन्वाः तन्वां वा ह्रद इव।) पायुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तन्च, उ इतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) उ, तञ्चित्वा तक्त्वा। इति दुर्गादासः॥

तन्च, उ घ सङ्कुचि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (रुधां-परं-अकं-सेट्।) उ, तञ्चित्वा तक्त्वा। घ, तनच्मि व्योम विस्तृतम्। इति दुर्गादासः॥

तन्ज, उ घ सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (रुधां-परं-अकं-सेट्।) उ, तञ्जित्वा तक्त्वा। घ, तनज्मि व्योम विस्तृतम्। इति दुर्गादासः॥

तन्तुः, पुं, (तन्यते विस्तीर्य्यते इति तनोति वा। तन+"सितनिगमीति।" उणां १।७०। इति तुन्।) सूत्रम्।इत्यमरः।२।१०।२८॥ (यथा, महाभारते। १२।४७।२२।
"यस्मिन् नित्यं तते तन्तौ दृढे स्रगिव तिष्ठति॥")
ग्राहः। इति हेमचन्द्रः॥ सन्ततिः। यथा,—
"अन्तःस्थः सर्व्वभूतानामात्मा योगेश्वरो हरिः
स्वमाययावृणोद्गर्भं वैराट्याः कुरुतन्तवे॥"
इति श्रीभागवतम्॥

तन्तुकः, पुं,(तन्तुरिव तन्तुनेव वा कायतीति। कै+कः। तन्तु+संज्ञायां कन् वा।) तन्तुभः। सर्षपः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये। "पिङ्गलस्तन्तुकपुच्छपाण्डुः षड्गोऽम्भिको बभ्रुकषायः॥")

तन्तुकाष्ठं, क्ली, (तन्तुसमन्वितं काष्ठम्।) तूली। इति शब्दरत्नावली॥ ताँतेर काट इति भाषा॥

तन्तुकी, स्त्री, (तन्तुरिव कायतीति। कै+कः ङीप् च।) नाड़ी। इति राजनिर्घण्टः॥

तन्तुकीटः, पुं, (तन्तूत्पादकः कीट इति शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः।) कोषकारः। इति जटाधरः॥ गुटिपोका इति भाषा॥

तन्तुणः, पुं, (तन+बाहुलकात् तुनन् नियातनात् णत्वं दन्त्यनकारान्त इत्येके।) ग्राहः। इति हेमचन्द्रः॥ हाङ्गर इति भाषा॥

तन्तुपर्व्व, [न्] क्ली, (तन्तुः यज्ञोपवीतं तदर्पणाय यत् पर्व्व तिथिरित्यर्थः ।) परमेश्वरीय वीतिग्रहणतिथिः । सा श्रावणी पूर्णिमा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तन्तुनाग, पुं, (तन्तुर्नाग इव ।) ग्राह । इति हेमचन्द्र ॥

तन्तुनिर्यास पुं (तन्तुनेव निर्यास तन्तुवन् निर्यासो यस्य वा ।) ताल । इति शब्दरत्नावली ॥

तन्तुभ पुं (तन्तुरिव भातीति । भा + क ।) सर्षप । इत्यमर ।२।९।१७। वतुस । इति जटाधर ॥

तन्तुर, क्ली, (तन्तुरस्त्यस्येति । तन्तु + अश्मादित्वात् र ।) मृणालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तन्तुल क्ली (तन्तुरम् । रस्य लत्वम् ।) मृणालम् । इति हेमचन्द्र ॥

तन्तुवाप पुं (तन्तून् वपतीति । वप + कर्म्मण्यण । ३ । २ । १ । इति अण ।) तन्तुवाय । इति जटाधर ॥ तांति इति भाषा ॥ तन्त्रम् । इति शब्दमाला ॥ तात इति भाषा ॥

तन्तुवाय, पुं (तन्तून् वयति विस्तारयति आलाकारेणेति । वे + ह्वावामश्च ।' ३ । २ । ७७ । इत्यण ।) लूता । इत्यमर ।२।६।१३ ॥ (तन्तून् वयतीति । वे + 'कर्म्मण्यण ।" ३ । २ । १ । इत्यण ।) तन्तुवाय । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनु । ८ । ३९७ ।
"तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम् ।")

तन्तुविग्रहा स्त्री (विगृह्यतेऽसौ । वि + ग्रह + अप । विग्रहो देह । तन्तुभिर्निर्म्मितो विग्रहो ऽस्याः ।) कदली । इति त्रिकाण्डशेष ॥

तन्तुशाला स्त्री (तन्तुवपनाय या शाला गृहमित्यर्थः ।) तन्तुवपनगृहम् । तांतघर इति भाषा । तत्पर्य्याय । गर्त्तिका २ । इति हेमचन्द्र ॥

तन्तुसन्तत त्रि (तन्तुना तन्तुभिर्व्वा सन्ततं व्याप्तम् ।) स्यूतविस्तृतवस्त्रादि । सिलान कापड़ इति भाषा । तत्पर्य्याय । ऊतम् २ स्यूतम् ३ उतम् ४ । इत्यमर । ३ । १ । १०१ ॥

तन्तुसार पुं, (तन्तुः एव सारो यस्य ।) गुवाकवृक्ष । इति त्रिकाण्डशेष ॥

तन्त्र क्ली, (तनोति तन्यते इति वा । तन + कप्रादौ यथायथं ष्ट्रन् । तत्रि कुटुम्बधारणे + घञ् वा ।) कुटुम्बकृत्यम् । (कुलप्रतिष्ठादिकस्थिति । यथा, महाभारते ।१३।४८।६ ।
"धर्म्मादुपायात् सम्भूय
समुद्धरेत् यस्य कुलस्य तन्त्रम् ।")
सिद्धान्त । औषधि । प्रधानम् । तन्तुवाय । परिच्छद । श्रुतिशाखाविशेष । हेतु । उभयार्थप्रयोजकम् । इतिकर्त्तव्यता । इति मेदिनी । राष्ट्रम् । परच्छन्द । वरम् । अर्थसाधक । तन्तु । वेमम् । मरालिविणा । इति हेमचन्द्र । (यथा, माघे । २ । ८८ ।
"तन्त्रावापविदा योगैर्मण्डलान्यधितिष्ठता ।")
प्रबन्ध । इति शब्दरत्नावली । शपथ । इति धरणि । धनम् । गृहम् । वपनसाधनम् । (यथा, महाभारते । १।३।१४० । 'तदापश्यत् स्त्रियौ तन्त्रे अधिरोप्य सुवेमे पटं वयन्त्यौ ।') कुलम् । इति नानार्थध्वनिमञ्जरी । (शास्त्रम् । इति विश्व । यथा देवीभागवते ।७।११।१८ ।
'अवैदिकमतन्त्रज्ञ वालचेष्टासमन्वितम् ।"
व्यवहार । नियमादि । यथा, महाभारते । १ । १०३ । २६ ।
'गुप्त्यान्तरे प्रविश्य प्राज्ञे सह पुरोहिते ।
आपद्धर्म्मार्थकुशलैर्लोकतन्त्रमवेक्ष्य च ।)
शिवोक्तशास्त्रम् । तच्च चतुःषष्टिसंख्यकम् । यथा —
'सिद्धीश्वरं महातन्त्रं कालीतन्त्रं कुलार्णवम् ।
ज्ञानार्णवं नीलतन्त्रं फेत्कारीतन्त्रमुत्तमम् ॥
देव्यागमं उत्तराख्यं श्रीक्रमं सिद्धियामलम् ।
मत्स्यसूक्तं सिद्धसारं सिद्धिसारस्वतं तथा ॥
वाराहीतन्त्रं देवेशि । योगिनीतन्त्रमुत्तमम् ।
गणेशविमर्षिणी तन्त्रं नित्यातन्त्रं शिवागमम् ॥
चामुण्डातन्त्रं महेशानि । मुण्डमालाख्यतन्त्रकम् ।
हंसमाहेश्वरं तन्त्रं निरुत्तरमनुत्तमम् ॥
कुलप्रकाशकं देवि कल्पं गान्धर्व्वकं शिवे । ।
क्रियासारं निबन्धाख्यं स्वतन्त्रं तन्त्रमुत्तमम् ॥
सम्मोहनं तन्त्रराजं ललिताख्यं तथा शिवे । ।
राधाख्यं मालिनीतन्त्रं रुद्रयामलमुत्तमम् ॥
बृहन्नीलक्रमं तन्त्रं गवाक्षं सुक्कुटाक्षिनी ।
विशुद्धेश्वरतन्त्रञ्च मालिनीविजयं तथा ॥
समयाचारतन्त्रञ्च भैरवीतन्त्रमुत्तमम् ।
योगिनीहृदयं तन्त्रं भैरवं परमेश्वरि । ॥
सनत्कुमारकं तन्त्रं योनितन्त्रं प्रकीर्त्तितम् ।
तन्त्रान्तरञ्च देवेशि । नवरत्नेश्वरं तथा ॥
कुलचूडामणितन्त्रं भावचूडामणीयकम् ।
तन्त्रदेवप्रकाशञ्च कामाख्याकामकं तथा ॥
कामधेनु कुमारी च भूतडामरमेव हि ।
मालिनीविजयं तन्त्रं यामलं ब्रह्मयामलम् ॥
विश्वसारं महातन्त्रं महाकालं कुलामृतम् ।
कुलोड्डीशं कुब्जिकाख्यं तन्त्रचिन्तामणीयकम् ॥
एतानि तन्त्ररत्नानि सफलानि युगे युगे ।
कालीविलासकादीनि तन्त्राणि परमेश्वरि । ॥
कामकल्पप्रसिद्धानि अश्वक्रान्तासु भूमिषु ।
महाचीनादिकान्यपि अविकल्पे महेश्वरि । ॥
सुसिद्धानि वरारोहे । रथक्रान्तासु भूमिषु ।"
इति महासिद्धिसारस्वतम् ॥ * ॥
अपि च ।
'चतुःषष्टिश्च तन्त्राणि यामलादीनि पार्व्वति ! ।
मत्स्यानीहचारादि । विष्णुक्रान्तासु भूमिषु ॥
कल्पभेदेन तन्त्राणि कथितानि च यानि च ।
पाषण्डमोहनायैव विफलानीह सुन्दरि । ।"
इति महाविश्वसारतन्त्रम् ॥
तथागमस्य लक्षणं यथा,—
"सृष्टिश्च प्रलयश्चैव देवतानां यथार्च्चनम् ।
साधनञ्चैव सर्व्वेषां पुरश्चरणमेव च ।
षट्कर्म्मसाधनञ्चैव ध्यानयोगश्चतुर्व्विधः ।
सप्तभिर्लक्षणैर्युक्तमागमं तद्विदुर्बुधाः ।" * ।
यामलस्य लक्षणम् ।
"सृष्टिश्च ज्योतिषाख्यानं नित्यकृत्यप्रदीपनम्
क्रमसूत्रं वर्णभेदो जातिभेदस्तथैव च ।
युगधर्म्मश्च संख्यातो यामलस्याष्टलक्षणम् ।"।
तन्त्रस्य लक्षणम् ।
"सर्गश्च प्रतिसर्गश्च मन्त्रनिर्णय एव च ।
देवतानाञ्च संस्थानं तीर्थानाञ्चैव वर्णनम् ।
तथैवाश्रमधर्म्मश्च विप्रसंस्थानमेव च ।
संस्थानञ्चैव भूतानां यन्त्राणाञ्चैव निर्णयः ।
उत्पत्तिर्व्विबुधानाञ्च तरूणां कल्पसंज्ञितम्
संस्थानं ज्योतिषाञ्चैव पुराणाख्यानमेव च ।
कोषस्य कथनञ्चैव व्रतानां परिभाषणम् ।
शौचाशौचस्य चाख्यानं नरकाणाञ्च वर्णनम् ।
हरचक्रस्य चाख्यानं स्त्रीपुंसोश्चैव लक्षणम् ।
राजधर्म्मो दानधर्म्मो युगधर्म्मस्तथैव च ।
व्यवहारः कथ्यते च तथा चाध्यात्मवर्णनम् ।
इत्यादिलक्षणैर्युक्तं तन्त्रमित्यभिधीयते ।" * ।
तस्य माहात्म्यम् ।
"विष्णुर्व्वरिष्ठो देवानां ह्रदानामुदधिस्तथा ।
नदीनाञ्च यथा गङ्गा पर्व्वतानां हिमालय ॥
अश्वत्थः सर्व्ववृक्षाणां राज्ञामिन्द्रो यथा वर ।
देवीनाञ्च यथा दुर्गा वर्णानां ब्राह्मणो यथा ।
तथा समस्तशास्त्राणां तन्त्रशास्त्रमनुत्तमम् ॥
सर्व्वकामप्रदं पुण्यं तन्त्रं वै वेदसम्मितम् ।
कीर्त्तनं देवदेवस्य हरस्य मतमेव च ।
पावनं सर्व्वशास्त्राणामिह लोके परत्र च ।"* ।
तस्य श्लोकसंख्या यथा,—
"न शक्य विस्तराद्वक्तुमपि वर्षशतैरपि ।
संक्षेपाद्वै प्रवक्ष्यामि श्लोकसंख्यां वरानने ।
ऋषि दवे नवलक्ष धाताश्चे ब्रह्मशासने ।
सप्तमाय भारते च क्षितौ सन्त्यपि यानि च ।
आगमं त्रिविधं प्रोक्तं चतुर्थमीश्वरं स्मृतम् ।
कल्पश्चतुर्व्विधः प्रोक्त आगमो डामरस्तथा ।
यामलञ्च तथा तन्त्रं तेषां भेदाः पृथक् पृथक् ।
सूक्ताकाञ्च प्रपञ्चञ्च सारदाञ्च सार" ।
महार्णवञ्च कपिलो योगः कल्पः कपिञ्जल ।
स्वच्छन्दः शिवरीरिञ्च सिद्धसंवरणस्तथा ।
प्रथमोऽष्टसहस्रन्तु श्लोका दश प्रकीर्त्तिता ।
द्वितीयो सूक्तकस्तत्र षट्सहस्राणि संख्यया ।
श्लोका शताङ्कसंख्यातास्तृतीयस्त्रिसहस्रक ।
शतद्वयं साधिकञ्च श्लोकानां पञ्चविंशति ।
त्रिशोत्तरसहस्राणि श्लोकानां भानुसंख्यया ।
प्रपञ्चे प्रथमे तन्त्रे द्वितीये चतुःसंख्यया ।
सहस्राणि तथा श्लोका सप्तविंशतिसंख्यया ।
भूतनेत्रसहस्राणि तृतीये पञ्चसप्तकम् ।
शतमर्द्धं पञ्चत्रिश्लोका प्रपञ्चे कथितास्तथा ।
चत्वारिंशत् सहस्राणि सारदायां प्रकीर्त्तिता ।
पञ्चविंशाधिका श्लोका सप्तश्लोकाश्च सारदे ।
त्रिंशतिश्च सहस्राणि षट्शतस्राणि संख्यया ।
षट्श्लोकाश्च कथिताः कपिले श्लोकसंख्यया ।
त्रयोदशसहस्राणि कालोत्तरमनुत्तमम् ।

श्लोकसंख्यासमुद्दिष्टं योगे कल्पे च संख्यया ॥
चापसंख्यासहस्राणि श्लोका नवतिः कीर्त्तिताः ।
श्लोकानान्तु सहस्राणि अष्टाविंशतिसंख्यया ॥
श्लोकाश्च भानुसंख्यातास्तन्त्रेऽपि च कपिञ्जले ।
स्वच्छन्दतन्त्रे सहस्राणि पञ्चश्लोकाधिकानि च ॥
पञ्चैव कथिता नेत्रसंख्यातानि यथार्थतः ।
वीरागमे षडधिकानि शतानि परिसंख्यया ॥
सहस्राणि च तावन्ति श्लोकानान्तु यथार्थतः ।
पञ्चाधिकसहस्राणि श्लोकानामृतुसंख्यया ॥
सिद्धसम्बरयोक्तानि ऐश्वरेण यथा पुरा ॥ * ॥
डामरः षड्विधो ज्ञेयः प्रथमो योगडामरः ॥
श्लोकास्तत्र त्रयस्त्रिंशत् तथा पञ्चशतानि च ।
त्रिविंशतिसहस्राणि श्लोकानि चेह संख्यया ।
एकादशसहस्राणि संख्याताः शिवडामरे ॥
श्लोकाः सप्तैव निश्चित्य ईश्वरेणैव भाषिताः ।
तावच्छ्लोकसहस्राणि पञ्चश्लोकशतानि च ।
गुणोत्तराणि दुर्गाया डामरे कथितानि च ॥
नवश्लोकसहस्राणि नवश्लोकशतानि च ।
सारस्वते तथा श्लोकाः पञ्चैव परिकीर्त्तिताः ॥
स्वरसंख्यासहस्राणि श्लोकानां ब्रह्मडामरे ।
पञ्चोत्तरशतान्यत्र संख्यातानि शिवेन तु ॥
षष्टिः श्लोकसहस्राणि गान्धर्व्वे डामरोत्तमे ।
श्लोकाश्च षष्टिसंख्याता ब्रह्मणाव्यक्तयोनिना ॥
यामलाः षट् च संख्यातास्तत्रादावादियामले ।
द्वात्रिंशच्च सहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च ॥
द्वितीये ब्रह्मसंज्ञे ते द्वाविंशतिश्च संख्यया ।
सहस्राणि शतान्यत्र तान्येव कथितानि च ॥
तावत्संख्यासहस्राणि शतानि परिसंख्यया ।
विंशतिश्च तथा संख्या श्लोकाश्च विष्णुयामले ॥
कालसंख्यासहस्राणि वेदसंख्याशतानि च ।
पञ्चषष्टिस्तथा श्लोकाः कनिष्ठे रुद्रयामले ॥
दशश्लोकसहस्राणि त्रयोदशशतानि च ।
द्वाविंशतिस्तथा श्लोका गणेशे यामलोत्तमे ॥
रविसंख्यासहस्राणि आदित्याख्ये तु यामले ।
तन्त्रे नीलपताकायां सहस्राणि च पञ्च च ॥
पञ्चविंशतिश्लोकाश्च कथिता वामकेश्वरे ।
त्रयोदशसहस्राणि द्वे शतं विंशतिस्तथा ॥
श्लोका मृत्युञ्जये तन्त्रे संख्यातास्तन्त्रवेदिभिः ।
गजसंख्यासहस्राणि त्रीणि संख्याशतानि च ॥
सप्तश्लोकास्तथैवात्र तन्त्रे योगार्णवोत्तमे ।
दशश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
मायाख्ये च महातन्त्रे यथार्थतः प्रकीर्त्तिताः ।
पञ्चश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
शतार्द्धसंख्यया श्लोका दक्षिणामूर्त्तितन्त्रके ।
दशश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
त्रयोदश तथा श्लोकाः कालिकाख्ये च तन्त्रके ।
कामेश्वर्य्यास्तन्त्रवरे सहस्राणि त्रयं महत् ॥
श्लोकानां संख्यया चात्र तन्त्रराजे च संख्यया ।
नवश्लोकसहस्राणि नवश्लोकशतानि च ॥
द्वाविंशति सहस्राणि हरगौर्य्योश्च तन्त्रके ।
दश च विंशतिः श्लोकास्तन्त्रेऽस्मिन् परि-
कीर्त्तिताः ।
अर्कसंख्यासहस्राणि द्वितीये तन्त्रवेदिभिः ।
अष्टाविंशतिश्च श्लोकाः सङ्ख्यातास्तन्त्रनिर्णये ॥
कुब्जिकाख्ये महातन्त्रे श्लोकाश्च दशसंख्यया ।
सहस्राणि तथा सप्तसङ्ख्यातानि मनीषिभिः ॥
द्वितीये षट्सहस्राणि तदर्द्धञ्च कनिष्ठके ।
अर्कसंख्यासहस्राणि तथाङ्कशतानि च ॥
तावद्देव्या महातन्त्रे सङ्ख्यातानि द्विजोत्तमैः ।
द्वाविंशतिसहस्राणि द्वाविंशतिशतानि च ॥
कात्यायन्यास्तु तन्त्रस्य सङ्ख्यातानि मनीषिभिः ।
वसुश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
प्रत्यङ्गिरायास्तन्त्रे च निश्चितानि यथार्थतः ।
भूतसङ्ख्यासहस्राणि तथापि तच्छतानि च ॥
महालक्ष्मीतन्त्रराजे पञ्चश्लोकाश्च कीर्त्तिताः ।
गजसंख्यासहस्राणि श्लोकाश्च ऋतुसङ्ख्यया ॥
त्रिपुरार्णवे महातन्त्रे लिखिताः परमर्षिभिः ।
सरस्वत्याः सहस्रे द्वे द्वे शते सङ्ख्यया स्तुते ॥
पञ्चश्लोकास्तथैवात्र विज्ञातव्या द्विजातिभिः ।
द्वाविंशतिसहस्राणि आदौ तन्त्रोत्तमोत्तरे ॥
वसुसङ्ख्याशतान्यत्र श्लोकाः पञ्चदशैव तु ।
द्वाविंशतिसहस्राणि तथा बाणशतानि च ।
द्वात्रिंशच्च तथा श्लोका योगिन्यास्तन्त्रराजके ।
द्वितीये षट्सहस्राणि तथा च त्रिशतानि च ॥
त्रयः श्लोकास्तथैवात्र पाराख्यास्तन्त्र उत्तमे ।
ऊर्म्मिसङ्ख्यासहस्राणि तत्त्वसङ्ख्याशतानि च ॥
गवाक्षे तन्त्रराजेऽस्मिन् श्लोका हि तत्त्वसङ्ख्यया ।
वर्णसङ्ख्यासहस्राणि द्वे शते परिनिश्चिते ॥
श्लोकास्त्रयश्च सङ्ख्यातास्तन्त्रे नारायणीयके ।
वेदसङ्ख्यासहस्राणि तान्येव च शतानि च ॥
श्लोका नवतिसङ्ख्याता मृडानीतन्त्रराजके ।
तृतीये त्रिसहस्राणि त्रिशतानि कनिष्ठके ॥
त्रिंशच्छ्लोकाश्च सङ्ख्याता शाम्भव्यास्तन्त्र-
वेदिभिः ॥"

उपतन्त्राणि यथा,—

"बौद्धोक्तान्युपतन्त्राणि कापिलोक्तानि यानि च ।
अद्भुतानि च एतानि जैमिन्युक्तानि यानि च ॥
वशिष्ठः कपिलश्चैव नारदो गर्ग एव च ।
पुलस्त्यो भार्गवः सिद्धो याज्ञवल्क्यो भृगुस्तथा ॥
शुक्रो बृहस्पतिश्चैव अन्ये ये मुनिसत्तमाः ।
एभिः प्रणीतान्यन्यानि उपतन्त्राणि यानि च ॥
न सङ्ख्यातानि तान्यत्र धर्म्मविद्भिर्म्महात्मभिः ।
सारात्सारतराण्येव सङ्ख्यातानि निबोधत ॥"

इति वाराहीतन्त्रम् ।

(आगमतत्त्वविलासोक्ततन्त्रनामानि यथा,—

"स्वतन्त्रतन्त्रं फेत्कारीतन्त्रमुत्तरतन्त्रकम् ।
नीलतन्त्रं वीरतन्त्रं कुमारीतन्त्रमुत्तमम् ॥
कालीनारायणीतन्त्रे तारिणीतन्त्रमुत्तमम् ।
बालातन्त्रञ्च समयातन्त्रं भैरवतन्त्रकम् ॥
भैरवीत्रिपुरातन्त्रे वामकेश्वरतन्त्रकम् ।
कुक्कुटेश्वरतन्त्रञ्च मातृकातन्त्रमेव च ॥
सनत्कुमारतन्त्रञ्च विशुद्धेश्वरतन्त्रकम् ।
सम्मोहनाख्यतन्त्रञ्च गौतमीयञ्च तन्त्रकम् ॥
बृहद्गौतमीयतन्त्रं भूतभैरवतन्त्रकम्
चामुण्डापिङ्गलातन्त्रे वाराहीतन्त्रकं तथा ॥
मुण्डमालाख्यतन्त्रञ्च योगिनीतन्त्रमुत्तमम् ।
मालिनीविजयं तन्त्रं तन्त्रं स्वच्छन्दभैरवम् ॥
महातन्त्रं शक्तितन्त्रं तन्त्रं चिन्तामणिं परम् ।
उन्मत्तभैरवं तन्त्रं त्रैलोक्यसारतन्त्रकम् ॥
विश्वसाराख्यं तन्त्रं तथा तन्त्रामृताभिधम् ।
महाफेत्कारीयतन्त्रं वायवीयञ्च तोडलम् ॥
मालिनीललितातन्त्रे त्रिशक्तितन्त्रकं तथा ।
राजराजेश्वरीतन्त्रं महामोहस्वरोत्तरम् ॥
गवाक्षतन्त्रं गान्धर्व्वं तन्त्रं त्रैलोक्यमोहनम् ।
हंसमाहेश्वरं हंसपरमेश्वरतन्त्रकम् ॥
कामधेन्वाख्यतन्त्रञ्च तन्त्रं वर्णविलासकम् ।
मायातन्त्रं मन्त्रराजं कुब्जिकातन्त्रमुत्तमम् ॥
विज्ञानलतिकां लिङ्गागमं कालोत्तरं तथा ॥"

* * * *

"ब्रह्मयामलकञ्चादियामलं रुद्रयामलम् ॥
बृहद्यामलकं सिद्धयामलं कल्पसूत्रकम् ।
मत्स्यसूक्तं कल्पसूक्तं कामराजं शिवागमम् ॥
उड्डीशञ्च कुलोड्डीशमुड्डीशं वीरभद्रकम् ।
भूतडामरकं तद्वत् डामरं यक्षडामरम् ॥
कालिकाकुलसर्व्वस्वं कुलसर्व्वस्वमेव च ।
कुलचूडामणिं दिव्यं कुलसारं कुलार्णवम् ॥
कुलामृतकुलावल्यौ तथा कालीकुलार्णवम् ।
कुलप्रकाशं वाशिष्ठं सिद्धसारस्वतं तथा ॥
योगिनीहृदयं कालीहृदयं मातृकार्णवम् ।
योगिनीजालकुरकं तथा लक्ष्मीकुलार्णवम् ॥
तारार्णवं चन्द्रपीठं मेरुतन्त्रं चतुःशतीम् ।
तत्त्वबोधं महोग्रञ्च स्वच्छन्दसारसंग्रहम् ॥
ताराप्रदीपं सङ्केतचन्द्रोदयमतिस्फुटम् ।
षट्त्रिंशत्तत्त्वकं लक्ष्यनिर्णयं त्रिपुरार्णवम् ॥
विष्णुधर्म्मोत्तरं मन्त्रदर्पणं वैष्णवामृतम् ।
मानसोल्लासकं पूजाप्रदीपं भक्तिमञ्जरीम् ॥
भुवनेश्वरीं पारिजातं प्रयोगसारमुत्तमम् ।
कामरत्नं क्रियासारं तथैवागमदीपिकाम् ॥
भावचूडामणिग्रन्थं तन्त्रचूडामणिं परम् ।
बृहच्छ्रीक्रमसंज्ञञ्च तथा श्रीक्रमसंज्ञकम् ॥
सिद्धान्तशेखरं ग्रन्थं तां गणेशविमर्शिनीम् ।
मन्त्रमुक्तावलीं तत्त्वकौमुदीं तन्त्रकौमुदीम् ॥
मन्त्रतन्त्रप्रकाशाख्यं श्रीरामार्च्चनचन्द्रिकाम् ।
शारदातिलकं ज्ञानार्णवं सारसमुच्चयम् ॥
कल्पद्रुमं ज्ञानमालां पुरश्चरणचन्द्रिकाम् ।
आगमोत्तरकं तत्त्वसागरं सारसंग्रहम् ॥
देवप्रकाशिनीं तन्त्रार्णवञ्च क्रमदीपिकाम् ।
तारारहस्यं श्यामाया रहस्यं तन्त्ररत्नकम् ॥
तन्त्रप्रदीपं ताराया विलासं विश्वमातृकाम् ।
प्रपञ्चसारं तं तन्त्रसारं रत्नावलीं तथा ॥"

वायतन्त्रम् । वासनाणाजम् । यथา, महाभारते । १ । ३ । १४२ ।

"तन्त्रञ्चेदं विश्वरूपे युवत्यौ
वयतस्तन्तून् सततं वर्त्तयन्त्यौ ॥"

"तन्त्रं वायतन्त्रं विमोमादानानलिकादिकारक-समूहवत्त्वम् ॥" इति भावार्थप्रकाशिन्यां

विमलबोधः । "इह तन्त्रं वाचनाशालम् ।" इति नीलकण्ठः ।)

तन्त्रक, क्ली, (तन्त्रात् तन्तुवायात् अचिरापहृतम् । तन्त्र+"तन्त्रादचिरापहृते । ५ । २ । ७० । इति कन् ।) नूतनवस्त्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११२ ॥

तन्त्रकाष्ठ क्ली, (तन्त्रस्य काष्ठम् ।) तन्तुवायस्य तुरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तन्त्रता, स्त्री (तन्त्रस्य भावः । तन्त्र+तल् ।) अनेकसुद्दिश्य सकृत्प्रवृत्तिः । यथा । "आग्नेयाष्टाकपालैन्द्रदध्यैन्द्रपयोयागानां त्रयाणां आग्नेयाष्टाकपालोपांशुयागाग्नीषोमीयैकादशकपालयागानां त्रयाणां सकृत् सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकारः सिध्यति ।" 'तथा नानाब्रह्मवधसत्त्वे सर्वोद्देशेन सकृत् प्रायश्चित्ते कृते ब्रह्मवधजन्यपापनाशः ।" "तन्त्रताया हेतुश्च । बह्वर्थैकजातीयकर्मणः कालदेशकर्त्रादीनां प्रयोगानुबन्धवैधहेतुभूतानामभेदे उद्देश्यविशेषाग्रह इति । एवञ्च ।

'स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पैत्रे च कर्मणि ।
पवित्राणां तथा जाप्ये दाने च विधिदर्शितः ॥

इति विष्णुक्तम् ॥

अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादि किञ्चन ।

इति दर्शितञ्च क्रियाङ्गस्नानं कर्तृसंस्कारद्वारैव तद्दिनकर्त्तव्याशेषकर्मार्थमेकमेव न तु प्रतिकर्म कर्त्तव्यम् ।" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

तन्त्रवाप पुं, (तन्यते विस्तीर्य्यते इति तन्त्रं सूत्रम् । तत् वपतीति । वप+"कर्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) तन्तुवायः । तन्त्रे पुं क्ली । इति शब्दरत्नावली ॥

तन्त्रवाय पुं (तन्त्रेण वयतीति । वे ञ तन्तुसन्ताने +"ह्वावामश्च ।" ३ । २ । २ । इत्यण् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । ताँति इति भाषा । अस्योत्पत्तिर्यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।

"तान्त्रकुट्टाच्छूद्रकन्यायां मणिकारश्च जायते ।
मणिकारात् ताम्रकुट्टां मणिबन्धोऽप्यजायत ।
मणिबन्धान्मणिकार्यां तन्त्रवायाश्च जज्ञिरे ॥'

तत्पर्य्यायः । कुविन्दः २ । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥ तन्त्रवापः ३ । इति भरतः ॥ तन्तुवापः ४ । इति जटाधरः ॥ तन्तुवायः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ लूता । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

तन्त्रिका, स्त्री (तन्त्री एव । तन्त्री+स्वार्थे कन् । पूर्व्वह्रस्वश्च ।) गुडूची । इत्यमरः । २ । ४ । ८२ ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।

"गुडूची मधुपर्णी स्यादमृतामृतवल्लरी ।
छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥
जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली ।
चक्रलक्षणिका धीरा विशल्या च रसायनी ॥
चन्द्रहासी वयस्था च मण्डली देवनिर्म्मिता ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तन्त्रिपालक, पुं, जयद्रथराजः । इति शब्दमाला ॥

तन्त्री, स्त्री (तन्त्रयति मोहयति लोकानिति । तन्त्र+"अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ई ।" उणां । ३ । १५८ । इति ई ।) वीणागुणः । (यथा, रामायणे । २ । ३९ । २९ ।

'नातन्त्रीर्विद्यते वीणा नाचक्रो विद्यते रथः ।"

वीणा । यथा तत्रैव । १ । २ । १८ ।

'पादबद्धोऽक्षरसमस्तन्त्रीलयसमन्वितः ।
शोकार्त्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥")

गुडूची । देहशिरा । इति मेदिनी ॥ नदीविशेषः । गुञ्जलीभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ रज्जुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३८ ।

'न लङ्घयेद्वत्सतन्त्रीं न प्रधावेच्च वर्षति ।
न चोदके निरीक्षेत स्वरूपमिति धारणा ॥")

तन्द्रवाय, पुं, (तन्त्रवाय निपातनात् तस्य द ।) तन्त्रवायः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

तन्द्रा, स्त्री (तन् द्राति । तन+द्रा+क । निद्रातन्द्रेति नान्तत्वं निपात्यते । यद्वा तन्द्र अवसादे+भावे घञ् ततष्टाप् ।) निद्रा । आलस्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ३९ ।

'न रोगो मरणं तन्द्रा न निद्रा न क्षुधा तृषा ॥")

तस्या निदानं यथा । "तमोवातकफात्तन्द्रा ।" इति । लक्षणञ्च ।

"इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः ।
निद्रार्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्द्दिशेत् ॥"

इति माधवकरः ॥

(कारणपूर्व्वकमस्याः सम्प्राप्तिर्लक्षणं चिकित्सितञ्च यथा, चरके चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ।

'मधुरस्निग्धगुर्व्वन्नसेवनाच्चिन्तनात् श्रमात् ।
शोकाद्व्याध्यनुषङ्गाच्च वायुनोदीरितः कफः ॥
यदासौ समवस्कन्द्य हृदयं हृदयाश्रयान् ।
समावृणोति ज्ञानादींस्तदा तन्द्रोपजायते ॥
हृदये व्याकुलीभावो वाक्चेष्टेन्द्रियगौरवम् ।
मनोबुद्ध्यप्रसादश्च तन्द्राया लक्षणं मतम् ॥
कफघ्नं तत्र कर्त्तव्यं शोधनं शमनानि च ।
व्यायामो रक्तमोक्षश्च भोज्यञ्च कटुतिक्तकम् ॥")

तन्द्रालु, त्रि, (तन् द्रातीति । तन+द्रा+'स्पृहि गृहीति ।" ३ । २ । १५८ । इति आलुच् तनः शब्दस्य नान्तत्वं निपात्यते ।) निद्रालुः । इति जटाधरः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३९ अध्याये ।

"अपि जाग्रत् स्वपन् जन्तुस्तन्द्रालुश्च प्रलापवान् ॥")

तन्द्रि, स्त्री, (तदि मोहे धातुः +'वहुलमन्यत्रापि' इति ।" उणां । ४ । ६६ । इति क्रिन् ।) निद्रा । आलस्यम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २० । ४० ।

"दृष्ट्वा भूतपिशाचांश्च भगवानात्मतन्द्रिणा ।
दिग्वाससो मुक्तकेशान् वीक्ष्य चामीलयद्दृशौ ॥")

तन्द्रिका स्त्री, (तन्द्रिरेव । स्वार्थे कन् टाप् च ।) तन्द्रिः । इति शब्दरत्नावली ॥

तन्द्री, स्त्री, (तन्द्रि+"कृदिकारादक्तिनः ।" वा ङीष् ।) अत्यन्तश्रमादिना सर्व्वाङ्गेन्द्रियाप्रसत्त्वम् । अत्यन्तश्रमादिना सर्व्वाङ्गनिमीलनं निःसत्त्वतेति यावत् इत्यन्ये । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । प्रमीला २ । इत्यमरः ॥ तन्द्रा ३ तन्द्रि ४ । इति तट्टीका ॥ तन्द्रिका ५ विषयाज्ञानम् ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १०३ । १६ ।

"निशाम्य राजपुत्त्री तु तन्द्रीं भाग तथैव च ।
ध्यानस्य परमं यत्र नावसम्याभिरामणे ॥")

निद्रा । इति मेदिनी । रे ४२ ॥ (केचित्तु तन्द्र धातोर्बाहुलकात् ईप्रत्ययेन तन्द्रीरिति पदं कल्पयन्ति यथा, चरके सूत्रस्थाने सप्तदशेऽध्याये ।

"पाण्डुता गौरवं जाड्यं पुरीषस्याविपक्वता ।
तन्द्रीरथ चिकित्सोक्ता स्यादतिस्निग्धलक्षणम् ॥")

तन्नि, स्त्री, (नमयतीति । नी+बाहुलकात् डि ।) चक्रकुल्या । इति रत्नमाला । तन्वि इति पाठः ॥

तन्मात्र, क्ली, (तदेवेति । तत्+एवार्थे मात्रच् । यद्वा, सा मात्रा यस्य ।) अपञ्चीकृतरूपरसगन्धस्पर्शशब्दानां संज्ञा । यथा –

"इमान्येव सूक्ष्मभूतानि तन्मात्राण्यपञ्चीकृतानि चोच्यन्ते । एतेभ्यः सूक्ष्मशरीराणि स्थूलभूतानि चोत्पद्यन्ते ।" इति वेदान्तसारः । २७ ॥ तट्टीका यथा । "नन्वयाकृतात् पञ्चतन्मात्राणि क्रमेण जायन्ते इति हि स्मृतीतिहासपुराणेषु प्रसिद्धं तत् कथमाकाशादेरिहोत्पत्तिराम्नायते इति तत्राह एतान्येवेति । एतान्येवाकाशादीनि सूक्ष्मभूतानि व्यवहाराक्षमाणि शब्दादितारतम्यैकस्वभावानि अपञ्चीकृतानि परमसूक्ष्माणि चेति स्मृत्यादिषूच्यन्ते महर्षिभिरित्यर्थः ।" इति विद्वन्मनोरञ्जनी ॥ * ॥ अपि च ।

"भूतादिस्तु विकुर्व्वाणः सर्गं तन्मात्रिकं ततः ।
ससर्ज शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दलक्षणम् ॥"

इति विष्णुपुराणे १२ अध्यायः ॥

तन्यतु, पुं, (तनोति विस्तारयति तमः शब्दं वा । तनु विस्तारे+"ऋतन्यञ्जिवन्यर्पि ।" उणां । ४ । २ । इति यतुच् ।) रात्रिः । शब्दम् । इत्युणादिकोषः ॥ (वायुः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ अशनिः । इति माधवः ॥ विद्युत् । इति दयानन्दः ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ५२ । ६ ।

"वृत्रस्य यत् प्रवणे दुर्गृभिश्वनो निजघन्थ हन्वोरिन्द्र तन्यतुम् ॥")

तन्वी, स्त्री, (तनु +"वोतो गुणवचनात् ।" ४ । १ । ४४ । इति ङीष् ।) कृशाङ्गी । यथा —

"तत्र तन्वि । कुचावेतौ नियतौ चक्रवर्त्तिनौ ।
आसमुद्रकरग्राही भवान् यत्र करप्रदः ॥"

इति कालिदासः ॥

शालपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चतुर्विंशत्यक्षरवृत्तिविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी । तस्या लक्षणादिकं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

तप, क दाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पर-सक-सेट् ।) क, तापयति । अयमात्मनेपदीत्येके । इति दुर्गादासः ॥

तप, ऋ च दाहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-उभंच-सकं-सेट्।) ऋ, तपते। च, तपति तपते। अयमात्मनेपदीत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

तप, औ } ऐश्वर्य्ये। इति कविकल्प-
तप, य ऋ औ } द्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अकंच-अनिट्। दिवादिपक्षे आत्मं।) इव उपतापः। "तपति तनुगात्रि! मदनस्त्वाम्।" औ, अताप्सीत्। य ऋ, तप्यते धनी ईश्वरः स्यादित्यर्थः। औ, अतप्त। दिवादिपक्षे ऐश्वर्य्य एव इत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

तपः, [स्] क्ली, (तपति तापयति वा। तप उपतापे+"सर्व्वधातुभ्योऽसुन्।" उणां। ४।१८८। इति असुन्।) वेधक्लेशजनकं कर्म्म। यथा,—
"उमेऽतिचपला युक्ति! न क्षमं तावकं वपुः।
सोढुं क्लेशस्वभावस्य तपसः सौम्यदर्शने॥"
इति तिथ्यादितत्त्वे मत्स्यपुराणवचनम्॥ *॥
तत्फलं यथा,—
"तपोभिः प्राप्यतेऽभीष्टं नासाध्यं हि तपस्यतः।
दुर्भगत्वं वृथा लोको वहते सति साधने॥"
इति च तत्रैव तद्वचनम्॥ *॥
अपि च। मरीचिरुवाच।
"ब्राह्मणस्य तपोऽग्र्यं यच्च स्वाध्याय एव च।
तस्मादग्ने! फलं ब्रूहि तपसोऽध्ययनस्य च॥
वह्निरुवाच।
स्वाध्यायतपसोर्वक्ष्ये तत्त्वं निगदितं शृणु।
तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत्॥
तपसा क्षीयते पापं मोदते सह दैवतैः।
तपसा प्राप्यते स्वर्गस्तपसा प्राप्यते यशः॥
तपसा सर्व्वमाप्नोति तपसा विन्दते परम्।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः सौभाग्यं रूपमेव च॥
तपसा लभते सर्व्वं तथैवाध्ययनेन च।
तस्मात् स्वधर्म्मसंयुक्तो नित्यं सिध्यति पण्डितः॥
धर्म्मात् सुखमवाप्नोति इह लोके परत्र च॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे नित्याह्निकस्नानविधिनामाध्यायः॥ तपस्या। तत्त्रिविधम्। शारीरं वाचिकं मानसञ्च। यथा,—
"देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्ज्जवम्।
ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते॥१॥
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत्।
स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव वाङ्मयं तप उच्यते॥२॥
मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते॥"३॥
तदपि त्रिविधम्। सात्त्विकं राजसं तामसञ्च यथा,—
"श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत् त्रिविधं नरैः।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते॥१॥
सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत्।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम्॥२॥
मूढ़ग्राहेणात्मनो यत् पीड़या क्रियते तपः।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम्॥"३॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १७। १४—१९॥*॥

जनलोकादूर्द्ध्वलोकः। यथा,—
"अस्योपरि तपोलोकस्तेजोमय उदाहृतः।
वैराजा यत्र ते देवा वसेयुर्द्देवपूजिताः॥
वासुदेवे मनो येषां वासुदेवेऽर्पितक्रियाः।
तपसा तोष्य गोविन्दमभिलाषविवर्ज्जिताः॥
ते तपोलोकमासाद्य वसन्ति विजितेन्द्रियाः।
शिलोञ्छवृत्तयो ये वै दन्तोलूखलिकाश्च ये॥
येऽश्मकुट्टाश्च मुनयः शीर्णपर्णाशिनश्च ये।
ग्रीष्मे पञ्चाग्नितपसो वर्षासु स्थण्डिलेशयाः॥
हेमन्ते शिशिरे वा ये क्षिपन्ति सलिले क्षपाः।
कुशाग्रनीरबिन्दूंश्च तृषिता यतयोऽपिबन्॥
वाताशिनोऽतिक्षुधिताः पादाङ्गुष्ठाग्रभूस्पृशः।
ऊर्द्ध्वहस्ता रविदृशश्चैकाङ्घ्रिस्थाननिश्चलाः॥
ये वै दिवानिरुच्छ्वासा मासोच्छ्वासाश्च ये परे।
मासोपवासं कुर्व्वन्ति चातुर्म्मास्यव्रताश्च ये॥
षड्रात्रे तोयपाना ये ये षण्मासोपवासकाः।
ये च वर्षानिमेषा वै वर्षधारासुतर्पकाः॥
स्थाणुसाम्योपसंप्राप्ता मृगकण्डूतिसौख्यदाः।
जटाटवीकोटरान्तः खगनीड़ाण्डकाश्च ये॥
प्ररूढ़वल्मिकाङ्गाश्च स्नायुनद्धास्थिसञ्चयाः।
लताप्रतानैः परितो वेष्टितावयवाश्च ये॥
शस्यानि च प्ररूढ़ानि यदङ्गेषु महीपते!।
इत्येतैर्न्नियमैर्ये तु क्लिष्टात्मानस्तपोधनाः॥
ब्रह्मायुषस्तपोलोके ते वसन्त्यकुतोभयाः॥"
इति पद्मपुराणम्॥ *॥
चान्द्रायणादिव्रतम्। धर्म्मः। इति मेदिनी। से, २४॥

तपः, पुं, (तपति तापयति वा। तप सन्तापे+पचाद्यच्।) ग्रीष्मः। इत्यमरः। १। ४। १८॥ (यथा, माघे। १। ६६।
"तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो
वसन्तलक्ष्म्या शिशिरः समेत्य च।
प्रसूनकॢप्तिं दधतः सदर्त्तवः
पुरेऽस्य वास्तव्यकुटुम्बितां ययुः॥")

तपःकरः, पुं, (तपः करोतीति। कृ+टः।) तपस्वी मत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥ तपस्याकारके, त्रि॥

तपःक्लेशसहः, त्रि, (तपसः क्लेशं सहते इति। सह+अच्।) दान्तः। इत्यमरः। २। ७। ४३॥

तपःस्थली, स्त्री, (तपसः स्थली।) काशी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तपती, छाया नाम सूर्य्यपत्नी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सूर्य्यकन्या। सा पूरुवंशीयऋक्षराजपुत्त्रसम्वरणभार्य्या। इति श्रीभागवतम्॥ (यथा, महाभारते। १। ६४। ३७।
"ततः सम्वरणात् सौरी सुषुवे तपती कुरुम्॥"
अस्या विशेषविवरणादिकं तत्रैव १७२ अध्याये द्रष्टव्यम्॥)

तपनः, पुं, (तपतीति। तप+कर्त्तरि ल्युः।) सूर्य्यः। (यथा, महाभारते। ३। ३। ६२।
"सहस्ररश्मिरादित्यस्तपनस्त्वं गवां पतिः॥")
भल्लातकवृक्षः। अग्न्यादिदाहात्मकनरकः॥

अर्कवृक्षः। क्षुद्राग्निमन्थवृक्षः। सूर्य्यकान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। २६।
"अनयनपथे प्रिये! न यथा यथा दृश्य एव दुष्प्रापे।
स्थानैव केवलं निशि तपनशिला वासरे ज्वलति॥"
अग्निविशेषः। यथा, हरिवंशे। १७८। ३१।
"ते जातवेदसः सर्व्वे कल्माषः कुसुमस्तथा।
दहनः शोषणश्चैव तपनश्च महाबलः॥"
स्त्रीणां सत्त्वजे अलङ्कारविशेषे, क्ली। तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे। ३। ११६।
"तपनं प्रियविच्छेदे स्मरावेशोत्थचेष्टितम्॥"
उदाहरणं यथा, तत्रैव,—
"श्वासान्मुञ्चति भूतले विलुठति त्वन्मार्गमालोकते
दीर्घं रोदिति विक्षिपत्यत इतः क्षामां भुजावल्लरीम्।
किञ्च प्राणसमानकाङ्क्षितवतीं स्वप्नेऽपि ते सङ्गमं
निद्रां वाञ्छति न प्रयच्छति पुनर्द्दग्धो विधिस्तामपि॥")

तपनच्छदः, पुं, (तपनः अतिरूचश्छदो यस्य।) आदित्यपत्रवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तपनतनया, स्त्री, (तपनस्तापको वह्निस्तनयो यस्याः। वह्निगर्भत्वादस्यास्तथात्वम्।) शमीवृक्षः। (तपनस्य सूर्य्यस्य तनया।) यमुना। इति राजनिर्घण्टः॥

तपनमणिः, पुं, (तपनः सूर्य्यस्तत्प्रियो मणिः।) सूर्य्यकान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

तपनात्मजा, स्त्री, (तपनस्य सूर्य्यस्य आत्मजा कन्या।) गोदावरी नदी। इति हेमचन्द्रः॥ यमुना च॥

तपनी, स्त्री, (तपनः सूर्य्यो जनकतयास्त्यस्या इति अच्। ततो गौरादित्वात् ङीष्।) गोदावरी। इति हेमचन्द्रः॥

तपनीयं, क्ली, (तप+अनीयर्। वह्नौ शोधनीयपरीक्षणीयत्वादस्य तथात्वम्।) स्वर्णम्। इत्यमरः। २। ९। ९४॥ (यथा, रघुः। १८। ४१।
"तस्मादधः किञ्चिदिवावतीर्णा-
वसंस्पृशन्तौ तपनीयपीठम्॥")

तपनीयकं, क्ली, (तपनीय+स्वार्थे कन्।) सुवर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तपनेष्टं, क्ली, (तपनस्य सूर्य्यस्य इष्टम्। सूर्य्यप्रियत्वादस्य तथात्वम्।) ताम्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तपसः, पुं, (तपतीति। तप+"अत्यविचमितमीति।" उणां। ३। ११७। इति असच्।) चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पक्षी। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

तपस्तक्षः, पुं, (तपस्तपस्यां तक्षति तनूकरोतीति। तक्ष तनूकरणे+अण्। स्वर्व्वेश्यादिप्रेरणेन तपस्विनां तपोविघ्नकरणादस्य तथात्वम्।)

तपस्य, क्ली, (तपसि ग्रीष्मे भवम् । तपस्+यत् ।) कुन्दपुष्पम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (तपश्चरतीति । तपस्+कर्त्तौ क्यङ् । ततो भावे घञ् । तपश्चरणम् । यथा, महाभारते । १३।१०।१३ ।
"यथास्य बुद्धिरभवत् तपस्ये भरतर्षभ ॥")

तपस्यः, पुं, (तपसि ग्रीष्मे साधु । तपस्+"तत्र साधुः ।" ४ । ४ । ९८ । इति यत् ।) फाल्गुनमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १५ । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये । "तत्र माघादयो द्वादशमासा द्विमासिकमृतुं कृत्वा षडृतवो भवन्ति । ते शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ताः । तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः ॥") अर्ज्जुनः । इति हेमचन्द्रः ॥ (तामसस्य मनोः पुत्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ७ । २४ ।
'द्युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोमूलस्तपोशनः ।
तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परन्तपः ।
तामसस्य मनोरेते दश पुत्त्रा महाबलाः ॥")

तपस्या, स्त्री, (तपश्चरतीति । 'कर्म्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ।" ३ । १ । १५ । इति क्यङ् । ततः "अ प्रत्ययात् ।" ३ । ३ । १०२ । इति अ ततष्टाप् ।) तपः । तत्पर्य्यायः । व्रतादानम् २ परिव्रज्या ३ नियमस्थितिः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ व्रतचर्य्या ५ । इति मेदिनी ॥

तपस्विनी, स्त्री, जटामांसी । इत्यमरः । २ । ४ । १२४ ॥ (तपस्वितुल्यजटायुक्तत्वादस्यास्तथात्वम् । यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।
'नलदं नन्दिनी पेशी मांसी कृष्णजटा जटी ।
किरातिनी च जटिला लोमशा तु तपस्विनी ॥")
कटुरोहिणी । इति हेमचन्द्रः ॥ महाश्रावणिका । इति भावप्रकाशः ॥ (तपोऽस्या अस्तीति । तपस्+'तप सहस्राभ्यां विनीनी ।" ५ । २ । १०२ । इति विनि । ततः स्त्रियां ङीप् ।) तपोयुक्ता स्त्री ॥ (यथा, रामायणे । ३ । २ । ७ ।
'पत्नीं स च महाप्राज्ञो ददर्श सुमहा
तपस्विनीम् ।
अनसूयां महाभागां सर्व्वभूतहिते रताम् ॥"
दीना । दुःखिता । यथा, भागवते । १।९।४४ ।
'ततो युधिष्ठिरो गत्वा सहकृष्णो गजाह्वयम् ।
पितरं सान्त्वयामास गान्धारीञ्च तपस्विनीम् ॥'
पतिव्रता । यथा नैषधे । १ । १३५ ।
"मदेकपुत्त्रा जननी जरातुरा
नवप्रसूतिर्व्वरटा तपस्विनी ।
गतिस्तयोरेष जनस्तमर्द्दयन्
अहो विधे ! त्वां करुणा रुणद्धि न ॥'
'मदेका इत्यादि मम स्त्री नवा नूतना प्रसूतिः प्रसवो यस्याः सा नवप्रसूतिः अतो महावृद्धा जीविका यतस्तस्याः जीविका भवेदित्यपि निषेधयति यतस्तपस्विनी पतिव्रता मम मरणानन्तरं पत्यन्तराश्रयणाभावात् तस्या जीवनं शिशूनां पोषणञ्च दुर्घटमेव भवेदिति भावः । इति तट्टीका ।)

तपस्विपत्त्रः, पुं, (तपस्विप्रियं पत्त्रमस्य ।) दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तपस्वी, [न्] त्रि, (तपोऽस्यास्तीति । तपस्+"तपःसहस्राभ्यां विनीनी ।" ५ । २ । १०२ । इति विनिः ।) तपोयुक्तः । तत्पर्य्यायः । तापसः २ पारिकाङ्क्षी ३ । इत्यमरः ।२।७।४२॥ पारकाङ्क्षी ४ पारिकाङ्क्षकः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ तपोधनः ६ । (यथा, मनुः । ४ । १६२ ।
"न हिंस्याद्ब्राह्मणान् गाश्च सर्व्वांश्चैव तपस्विनः ॥")
अनुकम्प्यः । इति मेदिनी । ने, १८५ ॥

तपस्वी, [न्] पुं, (तपस्+अस्त्यर्थे विनिः ।) नारदः । इति शब्दरत्नावली ॥ मत्स्यविशेषः । तपस्या माछ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तपःकरः २ चैटकः ३ चैटः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (चाक्षुषस्य मनोः पुत्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । २ । १८ ।
"ऊरुः पुरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवाक् कविः ॥")
घृतकरञ्जवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तपाः, [स्] पुं (तपत्यस्मिन्निति । तप+असुन् ।) ग्रीष्मः । इत्यमरटीकायां भरतानन्दः ॥ माघमासः । शिशिरकालः । इति मेदिनी । से, २४ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये ।
'तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः ॥")

तपात्ययः, पुं, (तपस्य ग्रीष्मस्य अत्ययो यत्र ।) वर्षाकालः । इति हेमचन्द्रः । २।७१ ॥ (यथा, कुमारे । ५ । २३ ।
"तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवै-
र्भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्द्ध्वगम् ॥")

तपितं त्रि, (तप्यते स्मेति । तप दाहे+क्तः ।) तप्तम् । इति द्विरूपकोषः ॥ (यथा, हरिवंशे । २३४ । २९ ।
"तपितकनकबिन्दुपिङ्गलाक्षो
दितितनयोऽसुरसैन्यमुख्यनेता ॥")

तपुः, [स्] पुं, (तपति तापयतीति वा । तप+"अर्त्तिपृवपीति ।" उणां । २ । ११८ । इति उसिः ।) अग्निः । सूर्य्यः । इत्युणादिकोषः ॥ (शत्रुः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ तापयुक्ते तापने च, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३६ । १६ ।
"तपुर्जम्भ यो अस्मध्रुक् ॥")

तपोधनः, पुं (तप एव धनं यस्य ।) तपस्वी । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ११ । २४२ ।
'यत्किञ्चिदेनः कुर्व्वन्ति मनोवाङ्मूर्त्तिभिर्ज्जनाः ।
तत् सर्व्वं निर्द्दहन्त्याशु तपसैव तपोधनाः ॥")
दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।
"उक्तो दमनको दान्तो मुनिपुत्त्रस्तपोधनः ।
गन्धोत्कटो ब्रह्मजटो विनीतः कुलपत्रकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

तपोधना, स्त्री, (तपो ग्रीष्मकाल एव धनमिव यस्याः ।) मुण्डीरी । इति मेदिनी । (तपोधने, त्रि । यथा, महाभारते । ५।१८८।२० ।
"यथायथं ताश्च भगा च व्याधभूता
तपोधना ॥')

तपोवटः, पुं, ब्रह्मावर्त्तदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तप्त, त्रि, (तप्यते स्मेति । तपौ सन्तापे+क्तः ।) तापयुक्तः । तत्पर्य्यायः । सन्तापितः २ दूनः ३ धूपायितः ४ धूपितः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा हठयोगप्रदीपिकायाम् । १ । १० ।
"अशेषतापतप्तानां समाश्रयमठो हठः ॥")

तप्तकुम्भः, पुं, (तप्तः सन्तापितः कुम्भो यत्र ।) नरकविशेषः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।१४।४९ ।
"अतः परं भीमतरं तप्तकुम्भं निबोध मे ।
समन्ततस्तप्तकुम्भा वह्निज्वालासमावृताः ॥
ज्वलदग्निचयोद्वृत्ततैलायश्चूर्णपूरिताः ।
तेषु दुष्कृतकर्म्माणो याम्यैः क्षिप्ता ह्यधोमुखाः ॥
क्वाथ्यन्ते विस्फुटद्गात्रगलन्मज्जजलाविलाः ।
स्फुटत्कपालनेत्रास्थिच्छिद्यमाना विभीषणैः ॥
गृध्रैरुत्पाट्य मुच्यन्ते पुनस्तेष्वेव वेगितैः ।
पुनः सिमसिमायन्ते तैलेनैक्यं व्रजन्ति च ॥
द्रवीभूतैः शिरोगात्रस्नायुमांसत्वगस्थिभिः ।
ततो याम्यैर्नरैराशु दर्व्यावघट्टनघट्टिताः ॥
आवर्त्ते महातैले मथ्यन्ते पापकर्म्मिणः ।
एष ते विस्तरेणोक्तस्तप्तकुम्भो मया पितः ॥")

तप्तकृच्छ्रः, पुं क्ली, (तप्तेन जलदुग्धादिना आचरितं कृच्छ्रं कष्टं यत्र । यद्वा, तप्तेनाचरितं कृच्छ्रम् ।) व्रतविशेषः । यथा, "पयोघृतोदकं वायुमं प्रतित्र्यहं पिबेत् स तप्तकृच्छ्रः ।"
इति गौतमः ॥ (द्वादशाहसाध्यव्रतमेतत् । यथा, मनुः । ११ । २१५ ।
"तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ।
प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान् सकृत्स्नायी समाहितः ॥"
'तप्तकृच्छ्रं चरन् द्विजातिः त्र्यहमुष्णोदकं त्र्यहमुष्णगोक्षीरं त्र्यहमुष्णघृतं त्र्यहमुष्णवायुं एकवारं स्नानं कुर्व्वन् संयतवान् पिबेत् । अत्र परिमाणोक्तिविशेषः ।
षट्पलन्तु पिबेदम्भस्त्रिपलन्तु पयः पिबेत् ।
पलमेकं पिबेत् सर्पिस्तप्तकृच्छ्रे विधीयते ॥"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ।)

तप्तपाषाणकुण्डः क्ली,(तप्तानां पाषाणानां कुण्डमिव।) नरकविशेषः । इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

तप्तवालुकः, पुं, (तप्ता वालुका यत्र ।) नरकविशेषः । इति पुराणम् ॥ (उष्णवालुकामये, त्रि । यथा, भागवते । ६ । १० । २२ ।
"क्षुत्तृट्श्रमपरितोऽर्कदवानलानिलैः
संतप्यमानः पथि तप्तवालुके ॥)

तप्तमाषकः, क्ली, (तप्तः माषमितं सुवर्णादिकं यत्र कप् ।) परीक्षाविशेषः । तद्विधिर्यथा । पितामहः ।
"कारयेदायसं पात्रं ताम्रं वा षोडशाङ्गुलम् ।
चतुरङ्गुलखातन्तु मृन्मयं वाथ मण्डलम् ॥
मण्डलं कर्ममण्डलाकारं यत्तुं निर्मितं पात्रम् ।
पूरयेद्घृततैलाभ्यां विंशत्या तु पलैस्तु तत् ।
सुवर्णमाषकं तस्मिन् सुतप्ते निःक्षिपेत् ततः ॥"

अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन उद्धरेत्तप्तमाषकम् ।
कराग्रं यो न धुनुयात् विस्फोटो वा न जायते ।
शुद्धो भवति धर्म्मेण पितामहवचो यथा ॥
कल्पान्तरमाह ।
सौवर्णे राजते ताम्रे आयसे मृण्मयेऽपि वा ।
गव्यं घृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः ॥
सौवर्णीं राजतीं ताम्रीमायसीञ्च सुशोधिताम् ।
सलिलेन सकृद्धौतां प्रक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम् ॥
भ्रमद्वीचितरङ्गाढ्ये न नखस्पर्शगोचरे ।
परीक्षेतार्द्रपर्णेन चुचुकारं सघोषकम् ॥
ततश्चानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् ।
परं पवित्रममृतं घृत ! त्वं यज्ञकर्म्मसु ॥
दह पावक ! पापं त्वं हिमशीतः शुचौ भव ।
उपोषितं ततः स्नातमार्द्रवाससमागतम् ॥
ग्राहयेन्मुद्रिकां तान्तु घृतमध्यगतान्तथा ।
प्रदेशिनीञ्च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः ॥
यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथाशुचिः॥

प्रयोगस्तु । मध्यविधाष्टयवतण्डुलमध्यमिताङ्गुलिषोड़शाङ्गुलमितप्रस्तारे तथाविधाङ्गुलिचतुष्टयखाते ताम्रादिघटितेऽशक्तौ मृण्मये वा चक्राकारे वर्त्तुले पात्रे लौकिकाष्टरत्तिकाधिकमाषद्वयाधिकत्रयस्त्रिंशत्तोलकरूप- ३३ । २ ।८। वैदिकपलदशकमितं घृतं एवं तैलञ्च निक्षिप्य लौकिकचतुरत्तिकाधिकपञ्चमाषकषट्षष्टितोलकरूप- ६६।५ । ४ । वैदिकविंशतिपलपरिमितं केवलं गव्यं घृतं वा निक्षिप्य तस्मिन् सुतप्ते सकृद्धौतां पञ्चरत्तिकामितां काञ्चनमुद्रिकां रजतादिकां वा निक्षिपेत् । धर्म्मावाहनादिहवनान्तं तुलोक्तं सदक्षिणं कर्म्म कृत्वा,—
ओम् परं पवित्रममृतं ! घृत त्वं यज्ञकर्म्मसु ।
दह पावक ! पापं त्वं हिमशीतः शुचौ भव ॥
इत्यनेनाभिमन्त्रयेत् प्राड्विवाकः । ततः कृतोपवासः स्नातार्द्रवासाः शोध्यशिरसि प्रतिज्ञापत्रं निधाय,—
ओम् त्वमग्ने ! सर्व्वभूतानामन्तश्चरसि पावक !!
साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं करे मम ॥
इत्यनेनाभिमन्त्र्य आर्द्रपत्रनिक्षेपकृतचुड़ुकशब्दात् घृतात् मुद्रिकां तर्ज्जन्यङ्गुष्ठाभ्यां उत्तोलयत् । घृततैलाभ्यां वा तप्तमाषकमुत्तोलयेत् । अदग्धश्चेत्तदा शुद्ध इति ततो दक्षिणां दद्यात् ॥”
इति दिव्यतत्त्वम् ॥

तप्तमुद्रा, स्त्री, (तप्ता अग्निसन्तप्ता मुद्रा ।) शरीरधार्य्याग्नितप्तधातुमयभगवदायुधचिह्नम् । यथा,
“आषाढ़शुक्लद्वादश्यां हरौ शिशयिषौ सति ।
वैष्णवः पारणं कृत्वा तप्तमुद्राश्च धारयेत् ॥
ब्राह्मणः क्षत्त्रियो वैश्यः शूद्रश्चैकान्तितद्धये ।
कुर्व्वन्नात्मार्पणं तप्तमुद्राभिर्देहमङ्कयेत् ॥*॥
तप्तमुद्राधारणं वाराहे तप्तमुद्राप्रसङ्गे ।
चक्रादिधारणं पुंसां परं सम्बन्धवेदनम् ।
पातिव्रत्यनिमित्तं हि वलयादिविभूषणमिति ॥*
अथ तप्तमुद्राधारणविधिता । वायुपुराणे ।
अग्निनैव च सन्तप्तं चक्रमादाय वैष्णवः ।
धारयेत् सर्व्ववर्णानां हरिसालोक्यसिद्धये ॥”
ब्रह्मखण्डे ।
कृत्वा धातुमयीं मुद्रां तापयित्वा स्वकां तनूम् ।
चक्रादिचिह्नितां भूप ! धारयेद्वैष्णवो नरः ॥
नारदीयपञ्चरात्रे ।
द्वादशारन्तु षट्कोणं वलयत्रयसंयुतम् ।
हरेः सुदर्शनं तप्तं धारयेत्तद्द्विजन्मनः ॥
सौपर्णे च श्रीभगवद्गरुड़सम्वादे तप्तमुद्राप्रकरणे ।
गरुत्मन्विशेषेण सर्व्ववर्णेष्वयं विधिः ।
विप्रो वा क्षत्त्रियो वापि वैश्यः शूद्रस्तथैव च ॥
पाद्मे ।
अग्निहोत्रं यथा नित्यं वेदस्याध्ययनं यथा ।
ब्राह्मणस्य तथैवेदं तप्तचक्रादिधारणम् ॥
किञ्च । तत्रैवोत्तरखण्डे श्रीशिवोमासम्वादे ।
शङ्खचक्राङ्कनं कुर्य्याद्ब्राह्मणो बाहुमूलयोः ।
हुताग्निनैव सन्तप्य सर्व्वपापापनुत्तये ॥
चक्रं वा शङ्खचक्रे वा तथा पञ्चायुधानि वा ।
धारयित्वैव विधिवद्ब्रह्मकर्म्म समारभेत् ॥*॥
किञ्च । तत्प्रसङ्ग एव ।
अधृत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः प्राकृतो भवेत् ॥
किञ्च ।
न तस्य किञ्चिदश्नीयादपि कृत्यचहस्रिणः ।
सर्व्ववेदविदो वापि सर्व्वशास्त्रविशारदः ॥
अधृत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः पतितो भवेत् ॥
किञ्च ।
तप्तेनैवाङ्कनं कुर्य्यात् ब्राह्मणस्य विधानतः ।
श्रौतस्मार्त्तादिसिद्ध्यर्थं मन्त्रसिद्ध्यै तथैव च ॥
हरेः पूजाधिकारार्थं चक्रं धार्य्यं विधानतः ।
वैष्णवत्वस्य सिद्ध्यर्थं भक्तिसिद्ध्यै विशेषतः ॥
किञ्च ।
उपवीतादिवद्धार्य्याः शङ्खचक्रादयस्तथा ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः ॥*॥
श्रुतयश्च । यो ह वै सुश्लोकमौलेर्धर्म्मानुतिष्ठमानोऽग्निनाचक्रं धत्ते । अग्निर्व्वै सहस्रारः सहस्रारो नेमिर्न्नेमिना तप्ततनुः सायुज्यं सलोकतामाप्नोतीति ॥
चक्रं विभर्त्ति वपुषाभितप्तं
बलं देवानाममृतस्य विष्णोः ।
स एति नाकं दुरितं विधूय
विशन्ति यद्यतयो वीतरागा इति ॥”
ऋक्परिशिष्टे । अतप्ततनुर्नतदामो अश्नुतेऽश्नुता सह इद्वहन्तस्तत्समाशतेति यजुः ॥ ऋग्वेदीयाश्वलायनशाखायाञ्च ।
प्रतद्विष्णोरब्जचक्रे सुतप्ते
जन्माम्भोधिं वर्त्तते चर्षणीन्द्राः ।
मूले बाह्वोर्द्दधतेऽन्ये पुराणा
लिङ्गान्यन्ये तप्तायुधान्यर्पयन्ते इति ॥
छन्दोगपरिशिष्टे । सहोवाच यज्ञवल्क्यस्तत्पुमानात्महिताय प्रेम्णा हरिम्भजेत् । सुश्लोकमौलेर्धर्म्माण्यङ्गेष्वग्निनाधत्ते इति शतपथी श्रुतिः ।
अथर्व्वपरिशिष्टे तप्तचक्रादिप्रकरणे ।
देवासो यत्र वितनेन बाहुना
सुदर्शनेन प्रयताः स्वर्गमायन् ।
येनाङ्किता मनवो लोकस्रष्टं
वितन्वते ब्राह्मणास्तद्वहन्तीति ॥*॥
किञ्च । पाद्मे श्रीशिवेन तप्तमुद्राप्रसङ्गे ।
विष्णुचक्राङ्कितं विप्रं पूजयेत् सर्व्वकर्म्मणि ।
विष्णुचक्रविहीनन्तु प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत् ॥
नारदीये तप्तमुद्राप्रसङ्गे ।
श्रीकृष्णचक्राङ्कविहीनगात्रः
श्मशानतुल्यः पुरुषोऽथ नारी ।
दृष्ट्वा नरस्तं नृपते ! सवासाः
स्नात्वा समर्च्चेद्धरिमङ्ग सद्य इति ॥*॥
बहवश्च वेङ्कटाचार्य्यपादप्रभृतिभिर्बुधैः ।
श्रुतयः स्मृतयोऽप्यत्र विख्याता लिखिताः पराः ॥
अतएव तदनादरे दोषाः । पाद्मे ।
तप्तचक्राङ्कितं दृष्ट्वा ये निन्दन्ति नराधमाः ।
अवलोक्य मुखं तेषामादित्यमवलोकयेत् ॥
अग्निपुराणे च । दशरथहतपुत्त्रविप्रविलापे ।
शिलाबुद्धिः कृता किंवा प्रतिमायां हरेर्म्मया ।
किं मया पथि दृष्टस्य विष्णुभक्तस्य कर्हिचित् ॥
तनुमद्राङ्कितदेहस्य चेतसा नादरः कृतः ।
येन कर्म्मविपाकेन पुत्त्रशोको ममेदृशः ॥*॥
अथ तप्तमुद्राधारणमाहात्म्यं सौपर्णे ।
अशुचिर्व्वाप्यनाचारः सर्व्वधर्म्मवहिष्कृतः ।
प्रतप्तशङ्खचक्राभ्यामङ्कितः पङ्क्तिपावनः ॥
वाराहे तप्तमुद्राधारणप्रसङ्गे ।
म्लेच्छदेशे शुभे वापि चक्राङ्को यत्र तिष्ठति ।
योजनानि तथा त्रीणि मम क्षेत्रं वसुन्धरे ! ॥
ब्रह्मखण्डे ।
आयुधैर्व्वैष्णवैः सर्व्वैस्तापितैः स्वतनुं यदि ।
चिह्नयेद्वैष्णवो यस्तु स याति परमां गतिम् ॥
पाद्मे च तत्रैव ।
अग्नितप्तं पवित्रञ्च धृत्वा तु बाहुमूलयोः ।
त्यक्त्वा यमपुरं घोरं यान्ति विष्णोः परं पदम् ॥
हुताग्नितप्तचक्रेण शरीरं यस्य चिह्नितम् ।
तेन तीर्थानि यज्ञाश्च लभ्यन्ते नात्र संशयः ॥
अग्नितप्तेन चक्रेण ब्राह्मणो बाहुमूलयोः ।
अङ्कयित्वा जपन्मन्त्रं संसारान्मोक्षभाग्भवेत् ॥
अग्नितप्तेन चक्रेण बाहुमूलेषु लाञ्छिताः ।
ते सर्व्वे पापनिर्म्मुक्ता यान्ति विष्णोः परं पदम् ॥
किञ्च ।
अप्राकृता महात्मानो विष्णुचक्रेण लाञ्छिताः ।
विष्णुचिह्नविहीनास्तु प्राकृताः पतिताः स्मृताः ॥
इति ॥
इत्थं निषेधवचनं निर्मूलं सदनादृतम् ।
समूलं यच तत् सम्यग्विध्यभावादितत्परम् ॥*॥
अथ तप्तमुद्राधारणविधिः ।
तप्तमुद्राधारणार्थमुपचारैस्तु पञ्चभिः ।
कृशानमभ्यर्च्य संपूज्य चक्रशङ्खौ तथा यजेत् ॥
तत्र मन्त्रः ।
सुदर्शन ! नमस्तेऽस्तु पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते इति ।

अग्निमभ्यर्च्य मन्त्रेण हुत्वा चाज्याहुतीः शतीः ।
चक्रशङ्खगदादीनि मुद्रास्यग्नौ प्रतापयेत् ॥
ततस्तैरेवायाज्य तान्यभ्यर्च्य प्रणम्य च ।
गुरुं तथाच सवन्द्य भक्त्या विज्ञापयेदिदम् ॥
उच्छिष्टभोजनादेव किङ्करः शरणागतः ।
तस्य चक्रगदादीनि तवाङ्गानीश धारये ॥ इति ।
अथ चक्रादीनामावाहनादिमन्त्रः ।
ओम् नमो भगवते सुदर्शनाय निखिलसकल-
रिपुध्वंसनाय भगवन्नारायणकराम्भोरुहग्रं
दुर्ललिताय ।
एह्येहि त्वं सहस्रार चक्रराज सुदर्शन ॥
यज्ञभागं प्रगृह्णस्व पूजाश्चैव नमो नमः ॥
ओम् नमो भगवते पाञ्चजन्याय विष्णुमुखाय
गम्भीरधीरध्वन्याकुलीकृतकौरवशाहिर्नीनाथाय
चिरेत्साच्छिन्नार्णवाय निष्प्रसादाय ।
एह्येहि पाञ्चजन्य । त्वं नारायणकरस्थित ॥
यज्ञभागं प्रगृह्णस्व पूजाश्चैव नमो नमः ॥
ओम् ऐ ग म न पाञ्चजन्याय नमः ॥ ओम्
भगवते खड्गाय नन्दकाय त्रैलोक्यपाविताय
जयिने सकलसुरासुरसुन्दरीनेत्रोत्पलार्चिताय ।
एह्येहि खड्गरत्न । त्वं नन्दकाख्य सुरार्चित ॥
यज्ञभागं प्रगृह्णस्व पूजाश्चैव नमो नमः ॥
ओम् खड्गाय नमः ॥ ओम् नमो भगवत्यै
कौमोदक्यै गदायै दानवकुलविध्वंसनायै भगवद्-
भट्टारकशाहृद्वलालितायै ।
एह्येहि त्वं गदे देवि कौमोदक्यायुधेश्वरि ॥
यज्ञभागं प्रगृह्णस्व पूजाश्चैव नमो नमः ॥
ओम् ऐ ख च क स गदायै नमः ॥ एवं पद्माय
नमः । शार्ङ्गाय शार्ङ्गाय नमः । इति ॥ ७ ॥
अथ धारणमन्त्रः ।
सुदर्शन । महाज्वाल सूर्य्यकोटिसमप्रभ ॥
अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय ॥
तथा ।
पाञ्चजन्य । निजध्वानध्वस्तपातकसञ्चय ।
पाहि मां पापिनं घोरसंसारार्णवपातिनमिति ॥
इत्युच्चारयन् मन्त्रं दक्षिणादिक्रमेण तु ।
भुजयोश्चक्रपूर्व्वाणि शङ्खपूर्व्वाणि धारयेत् ॥
कलत्राण्यपरीवारान् निजान् सर्व्वांश्च वैष्णवः ।
भगवत्यर्पयन् तप्तमुद्राभिलाभिरङ्कयेत् ॥
तथा च । वाराहे ।
अङ्कयेत्तप्तचक्राद्यैरात्मनो बाहुमूलयोः ।
कर्णचापवर्मग्रेषु पद्मान्नेषु च सन्दधे ॥
किञ्च
धारयेत् विधिवत् कृत्वा यथानुपूर्व्वविधानतः ।
तत्तन्मन्त्रैश्च मन्त्रज्ञः प्रतिष्ठाप्य पृथक् पृथक् ॥
ललाटे च गदा धार्य्या मूर्द्ध्नि चापं शरस्तथा ।
नन्दकञ्चैव हृन्मध्ये शङ्खचक्रे भुजद्वये ॥
किञ्च ।
दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम् ।
सव्ये च शङ्खं बिभृयादिति ब्रह्मविदो विदुः ॥
अथ चक्रादिप्रतिकृतिधारणम् । तत्प्रमाणञ्च
शौर्य्यं राजत ताम्रं कांस्यमायसमेव वा ।
चक्रं कृत्वा तु मेधावी धारयेत विचक्षणः इति ॥
एवमेव प्रबोधिन्यां द्वादश्यां भागवतपरैः ।
तप्तमुद्रा धृतं धाम्ना द्वारकायां विधानतः ॥
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

तप्तरूपक, क्ली, (तप्तं वह्निशोधितं रूपकं रूप्यम् ।) शुद्धरौप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तप्तशूर्म्मिकुण्ड, क्ली, (तप्ता अग्निमयी शूर्म्मिः लौहमयनिर्म्मितप्रतिमा । तथाविधं कुण्डं यस्मिन् ।) नरकविशेषः । इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

तप्तसुराकुण्ड, क्ली, (तप्तायाः सुरायाः कुण्डमिव ।) नरकविशेषः । इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

तम उ इर् भ य खेदे । इच्छायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां परं-अकं सेट् ।) उ, तमित्वा तान्त्वा । इर्, अतमत् अतमीत् । अमात् पुषादित्वात् नित्यं ङः इत्यन्ये । भ य, ताम्यति लोकः उत्तरः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तमं, क्ली, (ताम्यत्यस्मादनेन वा । तम + अपादाने करणे वा अप्रत्ययः ।) अन्धकारः । इति शब्दरत्नावली ॥ पादाग्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तम पुं (ताम्यत्यनेनेति । तम + अप्रत्ययः ।) तमोगुणः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ तमालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (राहुः । इत्यमरः ।१।३।२६। यथा, ज्योतिषे होरायाम् । "भृगुतमकुजजीवैरिति । क्षितवतमस्येति वराह ।" इति उणादिवृत्तिटीकायां उज्ज्वलदत्तः ।४।१८८।)

तमः, [स्] क्ली, (ताम्यत्यनेनेति । तम + "सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ।" उणां । ४ । १८८ । इति असुन् ।) प्रकृतेर्गुणविशेषः । यथा,—
"सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः ।
कालसञ्चोदितास्तेऽपि परिवर्त्तन्त आत्मनि ॥
प्रभवन्ति यदा सत्त्वं मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
तदा कृतयुगं विद्याज्ज्ञाने तपसि यद्रतिः ॥
यदा कर्म्मसु काम्येषु भक्तिर्यशसि देहिनाम् ।
तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि धीमतः ॥
यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
कर्म्मणाञ्चापि काम्यानां द्वापरं तद्रजस्तमः ॥
यदा सदानृतं तन्द्री निद्राहिंसादिसाधनम् ।
शोकमोहभयं दैन्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः ॥"
इति गारुडे २२७ अध्यायः ॥ ७ ॥
अपि च ।
'तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्व्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥
सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्म्मणि भारत ।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥
रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ।'
अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥
यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥
रजसि प्रलयं गत्वा कर्म्मसङ्गिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥
कर्म्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्म्मलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥
सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥
ऊर्द्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १४ । ८-१८ ।
तत्तु आवरकं मोहहेतुः । इत्यमरभरतौ ॥ अस्य कार्य्यं अहङ्कारः । इति शैवरसार्णवः ॥ तस्य धर्म्मो यथा । प्रमादः १ मोहः २ मदनः ३ क्रान्तिः ४ विषादः ५ शोकः ६ अरतिः ७ अनार्य्यता ८ । इति मोक्षधर्म्मः ॥ स्वप्नः ९ तन्द्रा १० । इत्याध्यात्मिकधर्म्मः ॥ अन्धकारः । (यथा, महाभारते । १ । १०५ । १० ।
"तमसा लोकमावृत्य नौमतामेव भारत ॥")
तत्पर्य्यायः । तमसम् २ तिमिरम् ३ ध्वान्तम् ४ तमिस्रम् ५ दिवान्धकः ६ तिमिरम् ७ वृत्रा ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रजोविरसम् १० दिवाकरम् ११ अन्धकम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ अमरोक्तपर्य्यायः अन्धकारशब्दे द्रष्टव्यः । शोकः । इति मेदिनी । स २१ ॥ पापम् । इति जटाधरः ॥ (राहुः । इति मेदिनी । से, २४ ॥ यथा रघुः । ८ । ३० ।
"तिमिरेण न रोचतेऽप्रिया
ध्रुवचन्द्रा तमसेव कौमुदी ॥")

तमङ्गक, पुं इन्द्रकोषः । मञ्चकः । इति हेमचन्द्रः त्रिकाण्डशेषश्च ॥

तमत, त्रि, (तम + "अग्रहशिष्वि...त्यादि तमीति ।" उणां । ३ । ११० । इति अतच् ।) इच्छितः । वाञ्छितः । इत्युणादिकोषः ॥

तमप्रभ पुं, (तम इव प्रभा अस्य अस्मिन् वा ।) नरकभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

तमर, क्ली (तमः राति । रा + कः ।) वङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥

तमराज, पु (तम इव राजते । राज + अच् ।) शर्करविशेषः । गवान इति ख्यात इति कश्चित् । तत्पर्य्यायः । शालक २ । तस्य गुणः । इक्षुर ज्वरदाहरक्तपित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

तमस, क्ली (तम + "अत्यविचमितमीति ।" उणां । ३ । ११७ । इति असच् ।) अन्धकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नगरम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

तमसः, पु, (तम + असच् ।) कूपः । अन्धकारः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

तमसा, स्त्री, (तमइव जलमस्याः । अच् टाप् च ।) नदीविशेषः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २२१ । २४ ।
"तमसा नर्म्मदा चैव नदी गोदावरी तथा ॥")

तमस्ततिः, स्त्री, (तमसस्ततिः समूहः ।) अन्ध-कारसमूहः । इति तमिस्राशब्दार्थे मेदिनी ॥

तमस्विनी, स्त्री, (तमो विद्यतेऽस्यामिति विनिः ङीप् च ।) रात्रिः । (यथा, महाभारते । ४ । २१ । ३८ ।
"अहन्यमानस्तस्यां तु तमस्विन्यामनिन्दिते ! । नागो बिल्वमिवाक्रम्य पोथयिष्याम्यहं शिरः ॥")
हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ९ । ४१ ॥

तमा, स्त्री, (तमोऽस्त्यस्यामिति । तम + अच् टाप् च ।) रात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ तमाल-वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तमाः, [स्] पुं, राहुः । इति मेदिनी । से, २७ ॥

तमालं, क्ली, (ताम्यते काङ्क्ष्यते इति । तमु काङ्क्षा-याम् + "तमिविशिबिडीति ।" उणां ।१।११७। इति कालन् ।) पत्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमालः, पुं, (तमु काङ्क्षायाम् + कालन् ।) वृक्ष-विशेषः । तत्पर्य्यायः । कालस्कन्धः २ तापिच्छः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ६८ ॥ तापिञ्छः ४ । इति भरतः ॥ नीलतालः ५ तमालकः ६ नीलध्वजः ७ कालतालः ८ महाबलः ९ । (यथा, भागवते । ३ । १३ । ३३ ।
"तमालनीलं सितदन्तकोट्या क्ष्मामुत्क्षिपन्तं गजलीलयाङ्ग ॥")
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । बल्यत्वम् । हृद्यत्वम् । शिशिरत्वम् । गुरुत्वम् । कफपित्ततृष्णादाह-श्रमभ्रान्तिकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तिलकम् । (यथा, कुट्टनीमते । १६ ।
"यस्यासुपवनवीथ्यां तमालपत्त्राणि युवतिवदने च । नखरप्रहाररचितं तन्त्रीवाद्येषु सुरतकलहेषु ॥"
तमालस्तापिच्छवृक्षः युवतिवदनपक्षे तिलक-मिति ॥) खड्गः । वरुणवृक्षः । इति मेदिनी । ले, ६७ ॥ श्वेतखदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वृक्षभेदे वंशत्वचि च पुं क्ली । इति लिङ्गादि-संग्रहे अमरभरतौ ॥

तमालकं, क्ली, (तमालपत्रवत् वर्णेन कायतीति । कै + कः ।) सुनिषण्णशाकम् । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ (तमालमेव । स्वार्थे कन् ।) पत्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजपात इति भाषा ॥

तमालकः, पुं, क्ली, (तमाल एव । स्वार्थे कन् ।) तमालवृक्षः । (यथा, रामायणे । २ । ९१ । ५० ।
"ततः सरलतालाश्च तिलकाः सतमालकाः । प्रहृष्टास्तत्र सम्भूताः कुब्जा भूत्वाथ वामनाः ॥")
वंशत्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥

तमालपत्रं, क्ली, (तमालस्य पत्रमिव वर्णोऽस्या-स्तीति । अर्श आदित्वात् अच् ।) तिलकम् । पत्रकम् । (यथास्य पर्य्यायाः ।
"पत्रं तमालपत्रञ्च तथा स्यात् पत्रनामकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) तमालवृक्षः । इति मेदिनी । रे, ३०२ ॥ (तमा-लस्य पत्रम् । यथा, रघुः । ६ । ६४ ।
"तमालपत्रास्तरणासु रन्तुं प्रसीद शश्वन्मलयस्थलीषु ॥")

तमालिका, स्त्री, (तमालाः सन्त्यत्र । तमाल + ठन् ।) तामलिप्तदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ताम्रवल्ली । भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमालिनी, स्त्री, (तमालो तमालवर्णोऽस्त्यस्या इति । इनिः ततो ङीप् ।) भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ तामलिप्तदेशः । इति हेम-चन्द्रः ॥

तमाली, स्त्री, (तम + कालन् । गौरादित्वात् ङीष् ।) ताम्रवल्ली । वरुणवृक्षः । इति राज-निर्घण्टः ॥

तमिः, स्त्री, (ताम्यते ग्लायतेऽत्र । तम + "सर्व्व-धातुभ्य इन् ।" उणां । ४ । ११७ । इतीन् ।) रात्रिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तमिस्रं, क्ली, (तमोऽस्त्यत्र । "ज्योत्स्नातमिस्रेति ।" ५ । २ । ११४ । इति निपातनात् साधुः । यद्वा, तमिस्रा अस्त्याश्रयत्वेनास्य अच् ।) अन्धकारम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । २१ । १७ ।
"यदेतन्नर्त्तनागारं मत्स्यराजेन कारितम् । दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम् ॥ तमिस्रे तत्र गच्छेथा गन्धर्व्वास्तत्र जानते ॥")
क्रोधः । इति मेदिनी । रे, ९१ ॥ (नरकविशेषः । यथा, भागवते । ४ । ७ । ४२ ।
"अमङ्गलानाञ्च तमिस्रमुल्वणं विपर्य्ययः केन तदेव कस्यचित् ॥")

तमिस्रपक्षः, पुं, (तमिस्रमन्धकारं तत्प्रधानः पक्षः ।) कृष्णपक्षः । यथा, तमिस्रपक्षत्रुटि-कूटभक्षितमिति श्रीहर्षः ॥

तमिस्रा, स्त्री, (तमोबहुलमस्ति यस्याम् । "ज्योत्स्नातमिस्रेति ।" ५ । २ । ११४ । इति निपातनात् साधुः ।) अन्धकाररात्रिः । कृष्ण-पक्षनिशा । इत्यमरः ॥ तमोयुक्तरात्रिमात्रम् । इति रायमुकुटः ॥ दर्शरात्रिः । इति वाच-स्पतिः ॥ तमस्ततिः । इति मेदिनी । रे, १९१ ॥ (यथा, रघुः । ५ । १३ ।
"सूर्य्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥")

तमी, स्त्री, (तमिः कृदिकारादिति वा ङीष् ।) रात्रिः । (यथा, माघे । ९ । २३ ।
"ददृशेऽपि भास्करकरैर्न यः स तमीं तमोभिरभिगम्य तताम् ॥")
हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ९ । ४१ ॥

तमोघ्नः, पुं, (तमोऽन्धकारं मोहमज्ञानं वा हन्तीति । हन + टक् ।) वह्निः । सूर्य्यः । (यथा, महाभारते । ७ । १४४ । १३६ ।
"स देवशत्रूनिव देवराजः किरीटमाली व्यधमत् समन्तात् । यथा तमांस्यभ्युदितस्तमोघ्नः पूर्व्वप्रतिज्ञां समवाप्य वीरः ॥")
चन्द्रः । बुद्धः । केशवः । शम्भुः । इति मेदिनी । ने, ७१ ॥

तमोज्योतिः, [स्] पुं, (तमसि ज्योतिर्यस्य ।) ज्योतिरिङ्गणः । इति शब्दरत्नावली ॥

तमोनुत्, [द्] पुं, (तमोऽन्धकारं नुदतीति । नुद + क्विप् ।) अग्निः । सूर्य्यः । चन्द्रः । दीपः । इति शब्दरत्नावली ॥ (तमोनाशके, त्रि । यथा महाभारते । १३ । १६६ । ८ ।
"एवमुक्तस्तदाविर्व्वै तमोनुदभवत्तदा । अभवत् सौम्यभावाच्च सोमवत् प्रियदर्शनः ॥")

तमोनुदः, पुं, (तमोऽन्धकारं नुदतीति । नुद + "इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । चन्द्रः । इति विश्वः ॥ यथा, रघुः । ३ । ३३ ।
"नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं तमोनुदं दक्षसुता इवाबभुः ॥"
प्रकृतिप्रेरकः । यथा, मनुः । १ । ६ ।
"ततः स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् । महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः ॥")

तमोपहः, पुं, (तमोऽन्धकारं अपहन्तीति । अप + हन + "अपे क्लेशतमसोः ।" ३ । २ । ५० । इति डः ।) सूर्य्यः । चन्द्रः । बुद्धः । अग्निः । इति मेदिनी । हे, ३० ॥ (अज्ञाननाशके, त्रि । यथा, किरातार्ज्जुनीये । ५ । २२ ।
"आगमादिव तमोपहादितः सम्भवन्ति मतयो भवच्छिदः ॥")

तमोभित्, [द्] पुं, (तमस्तिमिरं भिनत्ति खण्डयति प्रकाशनेन नाशयतीति । भिद + क्विप् ।) खद्योतः । इति शब्दमाला ॥

तमोमणिः, पुं, (तमसि अन्धकारे मणिरिव ।) खद्योतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गोमेदकमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमोलिप्ती, स्त्री, (तमसा लिप्यते इति । लिप + क्तः निपातनात् ङीप् ।) देशविशेषः । तमो-लुक इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । तामलिप्तः २ वेलाकूलम् ३ तमालिका ४ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ तामलिप्तम् ५ तामलिप्ती ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दामलिप्तम् ७ तमालिनी ८ स्तम्बपूः ९ विष्णुगृहम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥

तमोविकारः, पुं, (तमसैव विकारो यत्र ।) रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमोहरः, पुं, (तमो हरतीति । हृ + अच् । तमस्य हर इति वा ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्ना-वली ॥ (अग्निः । सूर्य्यः । इति व्युत्पत्तिलब्धो-ऽर्थः ॥)

तम्पा, स्त्री, (तम्पति गच्छतीति । तम्प + अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गौः । इति हेम-चन्द्रः । ४ । ३३ ॥

तम्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः । तम्बति । इति दुर्गादासः ॥

तम्बा, स्त्री, (तम्बति गच्छतीति । तम्ब + अच् ।) गौः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३२ ॥

तय, ङ गतौ । रक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, तयते । इति दुर्गा-दासः ॥

तरः पुं, (तॄ तरणे + "ऋदोरप् ।" ३।३।५७। इति अप ।) तरणम् । (यथा, मनुः । ८ । ४०४ ।
'पणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्द्धपणं तरे ॥") आतपानुः । इति मेदिनी । रे, ४० ॥ तृणः । इति भूरिप्रयोगः ॥ ("तरतमौ द्विबहूनामेकोत्कर्षे ।" इति मुग्धबोधसूत्रात् प्रत्ययविशेषश्च ॥)

तरः, [स्] क्ली (तॄ प्लवनतरणयोः + करणादौ यथायथं असुन् ।) बलम् । (यथा, रघुः । ११ । ७७ ।
'तिष्ठतु प्रधनमेवमप्यहं
तुल्यबाहुतरसा जितस्त्वया ॥")
वेगः । नीरम् । प्लवः । इति शब्दरत्नावली ॥

तरक्ष, पुं (तरक्षु + पृषोदरात् उलोपः ।) तरक्षुः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, हृहतसंहितायाम् । १२ । ६ ।
धेनङ्गे सारभचौग्राहं भ्याख्याघ्रगाधाशिने ॥)

तरक्षुः, पुं (तरं बलं मार्गं वा क्षिणोति । क्षिणु हिंसायाम् + मितद्र्वादित्वात् डुः ।) व्याघ्रविशेषः । नेकडे बाघ इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । तक्षुः २ मृगादनः ३ तरक्षुकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा हरिवंशे । १६३।१४।
'ततो माया मयी चक्रे देवशत्रुः प्रतापवान् ।
सिंहान् व्याघ्रान् वराहांश्च तरक्षूंश्च वरान् ॥")

तरक्षुकः पुं (तरक्षु + स्वार्थे कन् ।) तरक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥

तरङ्गः पुं (तरति प्लवते इति । तॄ + "तरत्यादिभ्यश्च ।" उणां । १ । ११९ । इति अङ्गच ।) वायुना नद्यादिजलस्य तिर्य्यगूर्द्धप्लवनम् । ढेउ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । भङ्गः २ ऊर्म्मिः ३ वीचिः ४ । इत्यमरः ॥ ऊर्म्मी ५ वीची ६ विचि ७ लहरी ८ हल्ली ९ विलि १० । इति भरतः ॥ लहरिः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ उल्लोलः १२ भङ्गिः १३ । इति हारावली ॥ उत्कलिका १४ ऊर्म्मिका १५ । इति जटाधरः ॥ वस्त्रम् । हयादीनां उत्प्लवनम् । इति मेदिनी । इति भरतः । इत्युणादिकोषः ॥

तरङ्गिणी, स्त्री (तरङ्गो वीचिरस्त्यस्या इति । तरङ्ग + "अत इनिठनौ ।" इति इनिः ।) नदी । इत्यमरः । १ । १० । ३० । (यथा, माघे ।
"तरङ्गिणी वर्द्धिरवायता भुव ॥")

तरणं क्ली, (तॄ + भावे ल्युट् ।) प्लवनपूर्व्वक एकपारात् परपारगमनम् । इति दुर्गादासः ॥ पारगमनम् । सन्तरणम् । यथा, मोहमुद्गरे । ६ ।
"क्षणमपि सज्जनसङ्गतिरेका
भवति भवार्णवतरणे नौका ॥"

तरणः पुं (तीर्य्यतेऽनेनेति । तॄ + करणे ल्युट् ।) भेलकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्वर्गः ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

तरणिः स्त्री, (तीर्य्यतेऽनयेति । तॄ + "अर्त्तिसृधृ धम्यमि ।" उणां । २ । १०२ । इति अनिः ।) नौका । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३९० ।
"त्वामनुधावति तरणिस्तदपि गुणाकर्षतरलेयम् ।")
घृतकुमारी । इत्यमरः । ४ । २ । ७३ ।

तरणि, पुं, (तरति पापमनेनेति । तॄ + अनिः ।) सूर्य्यः । (यथा, देवीभागवते । ३ । ६ । २९ ।
"इत्युक्त्वा तरणिः कुन्तीं तन्मनस्कां सुलज्जिताम् ।
भुक्त्वा जगाम दत्त्वाऽस्यै वरं इच्छाभिवाञ्छितम् ॥")
अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ भेलकः । (यथा, बोपदेवप्रशस्त्याम् ।
"सोऽयं व्याकरणार्णवैकतरणिर्धातुर्ध्वनिध्वान्तमणि-
र्य्यस्मात् कोविदसर्व्वपर्व्वतपविः श्रीवोपदेवः कविः ॥")
किरणः । इति हेमचन्द्रः ॥

तरणिपेटकः, पुं (तरणिः पेटक इव ।) काष्ठाम्बुवाहिनी । इति जटाधरः ॥

तरणिरत्नं क्ली, (तरणेः सूर्य्यस्य प्रियं रत्नम् ।) माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरणी, स्त्री, (तरणि । कृदिकारादिति वा ङीष् ।) नौका । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्मचारिणी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ घृतकुमारी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तरण्डः पुं, स्त्री, (तरति प्लवते इति । तॄ प्लवनतरणयोः + बाहुलकात् अण्डन् ।) । बडिशीसूत्रबद्धकाष्ठादि । प्लवः । नौका । इति मेदिनी । डे, २९ ॥ कुम्भतुम्बीरम्भादिघटः । इति शब्दरत्नावली ॥

तरण्डः पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

तरण्डपादा, स्त्री, (तरण्डः प्लवनशीलः पादः प्रायेण तुरीयांशो यस्याः ।) नौका । इति शब्दरत्नावली ॥

तरण्डी, स्त्री (तरत्यनयेति । तॄ + अण्डन् । गौरादित्वात् ङीष् ।) नौका । इति शब्दरत्नावली ॥ (तरण्डा । इति हारावलीधृतपाठः । ५५ ॥)

तरत्, [द्] स्त्री, (तरत्यनेनेति तॄ + बाहुलकात् अदिः ।) प्लवः । (तरतीति । तॄ + कर्त्तरि अदिः ।) कारण्डपक्षी । इति मेदिनी । दे २९ ॥

तरदी स्त्री, कण्टकिवृक्षभेदः । तत्पर्य्यायः । तारदी २ तीव्रा ३ वर्व्वुरा ४ रक्तबीजका ५ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । गुरुत्वम् । बल्यत्वम् । कफवातशूलघ्नत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरन्तः, पुं, (तरतीति । तॄ + "तॄभूवहिवसीति ।" उणां । ३ । १२८ । इति झच् ।) भेकः । आसारः । (तीर्य्यते इति । + कर्म्मणि झच् ।) समुद्रः । इत्युणादिकोषः ॥

तरन्ती स्त्री, (तीर्य्यतेऽनयेति । तॄ + झच् । ततो ङीष् ।) तरिः । इत्युणादिकोषः ॥

तरपण्यं क्ली, (तॄ + भावे अप् । तरस्तरणं तस्य पण्यम् ।) आतरः । इत्यमरः । १ । १० । ११ ॥ नौका भाडा इति भाषा ॥

तरम्बुजं, क्ली (तरं तरलं अम्बुवत् जायते । जन + बहुलवचनात् डः ।) फलविशेषः । तरमुज इति ख्यातः । यथा, उत्तरकामाख्यातन्त्रे ।
"ज्यैष्ठे मासि महेशानि ! पौर्णमास्यां निशार्द्धके ।
तृष्णातुरा महाकाली भ्रमन्ती पिष्टकानने ॥
तत्रज्ञात्वा महामाया तस्यै फलं ददौ तरम्बुजम् ।
तत्फलभक्षणात् तृप्ता वरदा सा हरप्रिया ॥
यो मे दद्यात् फलं रम्यं स चिरायुश्चतुर्युगम् ॥"

तरलः, पुं, (तॄ + 'वृषादिभ्यश्चित ।" उणां । १ । १०८ । इति कलप्रत्ययश्चित ।) हारः । हारमध्यमणिः । (यथा, महाभारते । ८ । ९४ । १९ ।
"प्रकीर्णका विप्रकीर्णाश्च राजन् !
प्रवालमुक्तातरलाश्च हाराः ॥")
तलम् । इत्यजयपालः ॥ (जनपदविशेषः । तद्देशवासिनि बहुवचनान्तः । यथा, महाभारते । ८ । ८ । २० ।
'वतुस्थान् कलिङ्गान् तरलानश्मकानृषिकान् अपि ॥")

तरल, त्रि, (तॄ + कलच ।) चलः । (यथा नैषधे । ५ । २४ ।
'स्या स्वभावमधुरैरनुभावै-
स्तावकैरतितरां तरला स्याः ॥")
पिङ्गः । भास्वरः । इति मेदिनी । ले, ९५ । मध्यशून्यवस्तु । इति धरणिः । द्रवीभूतश्च ॥

तरललोचना, स्त्री, (तरले चपले लोचने यस्याः ।) चपलनयना नारी । इति हेमचन्द्रः ॥

तरला, स्त्री (तॄ + कलच टाप् च ।) यवागूः । सुरा । इति मेदिनी । ले, ९६ ॥ मधुमक्षिका । इति हेमचन्द्रः ॥

तरलित, त्रि (तरलं तारल्यमस्य जातम् । तरल + इतच् । तरलं आचरति तारलं करोतीति तरल + क्विप + णिच + क्त इति केचित् ।) आततारल्यम् । तत्पर्य्यायः । प्रेङ्खोलितम् २ धुलितम् ३ प्रेङ्खितम् ४ हतम् ५ चलितम् ६ कम्पितम् ७ धूतम् ८ वेल्लितम् ९ आन्दोलितम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १२ । १५ ।
"व्यालोलः केशपाशस्तरलितमलकैः स्वेदलोलौ कपोलौ ।")

तरवारि, पुं (तरं समागतविपक्षबलं वारयतीति । वृ + णिच + इन् ।) खड्गः । तरवार इति भाषा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४५ ॥

अथ खड्गपरीक्षा ।
"अङ्गं रूपं तथा जातिर्न्नेत्रारिष्टे च भूमिका ।
ध्वनिर्म्मानमिति प्रोक्तं खड्गज्ञानाष्टकं शुभम् ॥
अभिन्ने दृश्यते यादृक् विभिन्ने घटते तथा ।
यदैव दृश्यते चिह्नं तदङ्गं सम्प्रचक्षते ॥
नीलश्यामादिकं खड्गे वर्णमित्यभिधीयते ।
तेनैव यत् प्रतीतं स्यात् तज्जातिरिति कथ्यते ॥
अङ्गातिरिक्तं यज्ज्ञातिवर्णात्मकोपलक्षणम् ।
तन्नेत्रमिति जानीयात् खड्गे खड्गविशारदः ॥
अङ्गातिरिक्तं खड्गादिवस्तु तमायकपकम् ।
तदरिष्टमिति प्राहुर्भूमिरङ्गादिकारकम् ॥

य: खड्गे जायते शब्दो नखदण्डादिनाहते ।
स ध्वनिस्तुलनामानं ज्ञानमष्टविधन्त्विदम् ॥
पश्चाद्या निपुणै: खड्गे सम्भाव्यन्तेऽपि कृत्रिमा: ।
अन्यथावक्रत्रिमौ ज्ञेयौ तावेव सहजाविति ॥
शतमङ्गानि चत्वारि रूपाणि जातयस्तथा ।
त्रिंशन्नेत्राणि जानीयादरिष्टानि तथैव च ॥
भूमिश्च द्विविधा ज्ञेया ध्वनिरष्टविधो मत: ।
मानन्तु द्विविधं प्रोक्तमित्येषां संग्रहो मत: ॥"॥

अथ खड्गस्य शताङ्गगणना लौहार्णवे ।

"रूप्यस्वर्णगजोरुवृकदमनस्थूलाङ्गकृष्णारुण-श्वेता-
म्भोजगदातिलानलकणाग्रन्थिस्थिरातैत्तिरा: ।
मालाजीरकषट्पदोर्द्ध्वमरिचव्यालाश्ववर्हाञ्जन-
चौद्रक्षुद्रकमक्षिकातुषयवव्रीहीक्षुमासर्षपा: ॥
सिंहीतण्डुलगोशिराशिवनखग्राहाक्षिकेशोत्पल-
श्रोणीकाककपालमत्तुवरीविम्बीफलीसर्षपा: ।
नीलीरक्तवचारसोनसुमनाजिङ्गीशमीरोहित-
प्रोष्ठीमारिषमार्कवाखुरतडि[illegible]द्रिगुञ्जाशरा: ॥
दूर्व्वाबिल्वमसूरटुण्टुकशटीमार्ज्जारिकाकेतकी-
स्कन्धावच्छकलायचम्पकनलान्यग्रोधवंशासना: ।
ज्येष्ठीजालपिपीलिकानलरज: कुष्माण्डरोम-
सृही
कर्कन्धुर्व्वकुलारनालमहिषस्कन्धस्तुवक्रा इति ॥
प्रोक्ता लौहविशारदेन मुनिना खड्गस्य भेदा:
क्रमात् ॥"

अथ तस्य चत्वारि रूपाणि ।

"नील: कृष्ण: पिशङ्गश्च धूम्रश्चेति चतुर्व्विध: ।
वर्णप्रकर्ष: खड्गानां कथितो मुनिपुङ्गवै: ॥"

अथ चतस्रो जातय: ।

"ब्राह्मण: क्षत्त्रियो वैश्य: शूद्रश्चेति चतुर्व्विध: ।
जातिभेदो विनिर्द्दिष्ट: खड्गानां मुनिपुङ्गवै: ॥"

अथ त्रिंशन्नेत्राणि ।

"चक्रं पद्मं गदा शङ्खो डमरुर्वंशुरङ्कुश: ।
छत्त्रं पताका वीणा च मत्स्यलिङ्गध्वजेन्दव: ॥
कुम्भ: शूलञ्च शार्द्दूल: सिंह: सिंहासनं गज: ।
हंसो मयूरो भिक्षो च दर्शन: खड्ग एव च ॥
पुत्त्रिका चामरं शैल: पुष्पमाला भुजङ्गम: ।
त्रिंशदेतानि नेत्राणि खड्गानां कथितानि वै ॥"

अथ त्रिंशदरिष्टानि ।

"छिद्रं काकपदं रेखा भिन्नं भेकश्च मूषिक: ।
विड़ाल: शर्करा नीली मशको भृङ्गवृश्चिके ॥
त्रिविन्दु: कालिका दारी कपोत: काक एव च ।
खर्पर: शकली क्रोड़ी कुशपत्त्रकजालिके ॥
करालकङ्कखर्ज्जूरशृङ्गपुच्छखनित्रकम् ।
लाङ्गलं वड़िशाख्यञ्च मुनिना तत्त्ववेदिना ॥
प्रोक्तान्येतान्यरिष्टानि खड्गानां त्रिंशदेव हि ॥"

अथ द्विविधा भूमि: ।

"दिव्यभौमविभागेन भूमिस्तु द्विविधा भवेत् ।"

अथाष्टधा ध्वनि: ।

"हंसकांस्याश्वढक्कानां काकतन्त्रीखराश्मनाम् ।
ध्वनयोऽष्टविधा: प्रोक्ता नागार्ज्जुनमुनेर्मता: ॥"

अथ द्विविधं मानम् ।

"उत्तमाधमभेदेन मानं तद्द्विविधं भवेत् ।

इति प्रोक्तानि क्षत्राणि खड्गानां ज्ञानहेतवे ॥
एतानि तत्त्वतो ज्ञात्वा भवेन्नृपतिपूजित: ॥"

इति क्षत्राध्याय: ॥ * ॥

तत्र प्रथमतोऽङ्गानां लक्षणानि निबोधत ॥

लौहप्रदीपे ।

"रूप्यपत्त्रसमा भूमिरङ्गं श्वेतं प्रतीयते ।
ऊर्द्ध्वं तत्तु महामूल्यं रूप्यवज्रमुशन्ति तम् ॥
एष खड्गवरो दद्याल्लक्ष्मीमायुर्यशो बलम् ॥१॥
स्वर्णरेखा बली तन्वी यद्भूमौ निकषोपमा ।
स्वर्णवज्रमिति प्राहुरायुर्लक्ष्मीजयप्रदम् ॥२॥
गजशुण्डाकृतिर्भूमौ कृष्णायामङ्गसम्भव: ।
गजवज्रमिति प्राहू रक्तस्पर्शं तु तद्दिशेत् ॥
ज्वरादिव्याधिशमनं तस्य प्रक्षालनाम्भसा ।
अपि क्षीणोऽपि भूपालस्तद्वीर्य्यात् साधयेन्
महीम् ॥३॥
एरण्डवीजप्रतिममङ्गं भूमि: सितेतरा ।
रुवुवज्रमिदं नाम्ना शत्रुदर्पक्षयङ्कर: ॥
एतस्य स्पर्शमात्रेण नर: सम्यग्विमुच्यते ।
महिषाख्यमिदं वज्रं केचिदाहुर्मनीषिण: ॥४॥
अङ्गं दमनपत्त्राभं खड्गे यस्मिन् प्रतीयते ।
विद्याद्दमनवज्रञ्च तज्ज्ञेयं द्विविधं बुधै: ॥
नीला शुभ्रा भवेद्भूमिस्तत्र नीला गरीयसी ।
तस्मिन् पर्य्युषितं तोयं गन्धे दमनकोपमम् ॥
तत्प्रभावान्महीपाल: कृत्स्नां पृथ्वीं हि साध-
येत् ॥५॥"

शार्ङ्गधरस्य ।

"एका स्थूला सिता रेखा भूमिर्न्नीला दृढ़ा यदि ।
स्थूलाङ्गमङ्गवज्रं तद्विद्याल्लक्ष्मीयश:प्रदम् ॥
एतद्घते भवेच्छोथ: स्थूलश्चिरतरस्थिति: ।
एतं महान्तमपरे वदन्ति खड्गकोविदा: ॥६॥
पृष्ठायां दृश्यते भूमौ अङ्गञ्च प्रतिविम्बितम् ।
अङ्ग[illegible] भवेत्तस्य द्विधाभूमि: सितासिता ॥७॥"

लौहप्रदीपेऽपि ।

"निरङ्गं रूप्यपत्त्राभमीषन्मणिनिभञ्च यत् ।
दुर्लभं तन्महामूल्यं कान्तलौहं प्रचक्षते ॥
कृष्णा भूमिर्भवेत् स्वच्छा पीता वज्राङ्गसङ्गता ।
कृष्णवज्रमिति प्राहुस्तद्घते मोह उच्यते ॥"

प्रदीपेऽपि ।

"कृष्णा भूमि: सुवर्णाभमीषच्छुक्लाङ्गसङ्गतम् ।
डाहुलीवज्रकं विद्यात् कालसंज्ञमथापरे ॥८॥
अरुणं सूक्ष्ममूर्द्ध्वेदङ्गं भूमि: सितेतरा ।
अरुणाख्यमिदं वज्रं शत्रुदर्पनिसूदनम् ॥
सूर्य्यांशुस्पर्शमात्रेण वह्निरूपां वमेत् शिखाम् ।
तस्य स्पर्शनमात्रेण पद्मकोष: स्फुटेन्निशि ॥
दुर्लभं तन्मनुष्याणां भाग्यै: क्वापि लभ्यते ।
तद्योजनसहस्रस्य रिष्टं नाशयति ध्रुवम् ॥९॥
श्वेतास्तिस्रो यदा रेखा आमूलादुपलक्ष्यते ।
श्वेताङ्गमिति तद्विद्याद्यशोलक्ष्मीबलप्रदम् ॥१०॥
अम्भोजदलसङ्काशमङ्गं भूमि: सितेतरा ।
अम्भोजवज्रं तज्ज्ञेयं कथितं मुनिपुङ्गवै: ॥११॥
अङ्गं यस्य गदाकारं भूमिश्चैव सितेतरा ।
गदावज्रमिदं ब्रूयात् तद्घते मूर्च्छसम्भव: ॥१२॥
अङ्गं कृष्णतिलाकारं भूमिश्चैव सितासिता ।
तिलवज्रमिदं ज्ञेयं लक्ष्मीबलयश:प्रदम् ॥
तद्घते तिलतैलाभा वसा प्रच्यवतेऽधिकम् ॥१३॥
धूम्रवर्णा भवेद्भूमिरङ्गं वह्निशिखोपमम् ॥
अग्निवज्रमिदं ज्ञेयं शत्रूणां दाहकारकम् ।
अत्र शीतोदकं न्यस्तं तप्तं भवति च क्षणात् ॥
शाणे वह्निं वमेद्यस्तु तथा सूर्य्यांशुसङ्गमात् ।
तद्घते बलवान् दाहो दग्धवच्च व्रणो भवेत् ॥
एतत् परमभाग्येन लभ्यते धरणीतले ॥१४॥
भूमि: सिता तिला वापि अङ्गञ्चेत् पिप्पली-
प्रभम् ॥
कणावज्रमिदं ज्ञेयमन्तर्दाहस्तु तद्घते ॥१५॥
कृष्णाभूमिर्यदैवाङ्गे दृश्यते ग्रन्थिसञ्चय: ॥
ग्रन्थिवज्रमिदं ज्ञेयं वैरिपक्षविनाशनम् ।
तद्घते बलवान् दाहस्तृषा च ज्वर एव च ॥१६॥
शालपर्णीदलाकारमङ्गं कृष्णासिपुत्त्रिका ।
स्थिरावज्रमिदं प्राहुस्तद्घते वेपथुर्भवेत् ॥१७॥
यदा तित्तिरिपक्षाभमङ्गं भूमि: सितेतरा ।
एतत्तित्तिरिवज्रं स्यात् तद्घते बहुवेदनम् ॥१८॥
घनमालासमा यस्मिन् माला खड्गे प्रदृश्यते ।
मालाङ्गमिति तद्विद्यात्तत्तोयं गन्धवद्भवेत् ॥
अत्र तप्तोदकं न्यस्तं शीतं भवति तत्क्षणात् ।
एष दाहपरीतानामृते पित्तहतात्मनाम् ॥
भवेत् परमभैषज्यं भाग्येनैतद्धि लभ्यते ॥१९॥
यदा जीरकसङ्काशमङ्गं भूमि: सितासिता ॥
एतज्जीरकवज्रं स्यात्तद्घते तत्क्षणाज्ज्वर: ॥२०॥
भूमि: सितासितच्चेत्रा अङ्गं भृङ्गाभमिष्यते ॥
तत्र चेन्मध्यमन्यस्तं शोषमाप्नोति केवलम् ।
एतद्भ्रमरवज्रं स्यात्तद्घते स्याद्विसूचिका ॥२१॥
ऊर्द्ध्वगं कपिलाभासमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।
ऊर्द्ध्ववज्रमिदं प्राहुर्विषवेगनिसूदनम् ॥"

लौहप्रदीपेऽपि ।

"ऊर्द्ध्वगं कपिलाभासमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।
लाङ्गलाङ्गन्तु तद्विद्यात् स्पर्शे तस्याहिनाशनम् ॥
२२ ॥
अङ्गं मरीचसङ्काशं भवेद्भूमि: सितेतरा ।
मरीचाङ्गमिदं वज्रं तद्घते कटुरक्तता ॥
तत्प्रक्षालनतोयेन नश्यन्ति पीनसादय: ॥२३॥
यदा सर्पफणाकारमङ्गं भूमिस्तु निर्म्मला ॥
भुजङ्गवज्रं तद्विद्यात्तद्घते विषवद्रुजा ।
तस्य स्पर्शनमात्रेण भेक: प्राणैर्विमुच्यते ॥
एकस्यास्य प्रसादेन कृत्स्नां शास्ति महीं नृप: ।
२४ ।
यदाश्वखुरसङ्काशमङ्गं भूमिस्तु निर्म्मला ॥
अश्वाङ्गमिति तं विद्यात् खड्गं परमदुर्लभम् ।
तस्य संयोगमात्रेण वाजी मन्दोऽपि धावति ॥
तस्य क्षालनतोयेन हयानां रोगनाशनम् ।
एतद्घते भृशं मूर्च्छा दाहश्च भ्रम एव च ॥२५॥
मयूरपिच्छसदृशमङ्गं भूमि: सितेतरा ।
वर्हाङ्गमिति तं विद्यात्तद्घते वान्तिरिष्यते ॥
सर्पाणामिह सर्व्वेषामस्य स्पर्शासहिष्णुता ।
एतदेव नृपतिभिर्भाग्यै: क्वापि लभ्यते ॥२६॥

भूमिरञ्जनसङ्काशा धारा चास्य सिता भवेत्।
अञ्जनाख्यमिदं प्राय मध्यदेशेषूपलभ्यते॥
सौदर्शनेऽपि।
यस्य भवेत् भूमि कज्जलसन्निभा।
कृष्णरक्ते ... ... द्यात कज्जलवज्रकम्॥२७॥
मधुसमा भूमिरङ्ग वा मधुबिन्दुवत्।
... जानीयात ... प्रदम्॥
शार्ङ्गधरेऽपि।
निम्बकचो भवद्यत्र रात्रिन्दिवविलेपित।
मधुरा मधुवर्णाभ स खड्गो देववल्लभ
विग्रहाश्च ... मक्षिकादय २८
आसीमकीलिक ... कृष्णनीलतम॥
... शाङ्गनो मुनि।
... कुण्डलवच्च प्राह लाङ्गायण मुनि॥
... समवलोकित॥२९॥
... मक्षिकाकार भूमिश्चैव सितासिता॥
... मक्षिकाङ्ग समीरितं ३०।
अङ्गं यस्य तुषाकार या च भूमि सितासिता॥
तुषवज्र ... प्राह नागार्ज्जुनो मुनि॥३१।
अङ्गं यवफलाकार भूमि कृष्णा सिता तथा॥
यवाङ्गमिति त विद्यात्तृस्पर्शं कल्पसम्भव।
एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेज्जीवितमात्मन॥३२
अङ्ग ... भूमिधूम्रा ... ।
तद्व्रीहिवज्र जानीयाच्छ्रेयसा भयवर्द्धनम॥३३॥
अतसीफलसङ्काशमङ्गं भूमि सितासिता।
अतसीवज्रमाहुस्तं तनुते शिरसो रुजा॥३४॥
यस्य ... भूमि सितासिता
खरधार खरस्पर्शं ... स दुर्लभ॥३५॥
सिद्धाकार भवेद्यस्य चाङ्ग भूमि सितासिता।
सिद्धीवज्रन्तु तद्विद्यात्तनयते प्रलपेन्नर॥
एतद्धावनतोयेन ... ॥३६॥
अङ्गं तण्डुलसङ्काश भूमिधूम्रा सितासिता।
तण्डुलाङ्गमिम विद्याद्यश श्रीबलवर्द्धनम्।
एतत्पर्य्युषित तोय तण्डुलोदकसन्निभम्॥
अस्य प्रभावात्मनुजो भर्त्तुर्हि लभते श्रियम्॥३७
अङ्गस्येशुराकार भूमिराघातनि सहा॥
खड्गाधममिदं विद्यात्... नाम नामत॥३८॥
स्थूला दीर्घा शिरा कृष्णा भूमिश्चैव सिता
सिता॥
शिराङ्गमिति त ... खड्गाधम बुधा ३९।
शिवलिङ्गाकृतिश्चाङ्ग धारा चैव सितापरा॥
शिवाङ्गमिति त ब्रूयाच्छत्रुपक्षनिसूदनम्॥४०॥
यस्य ... भूमिश्च पिङ्गला।
... भवेत्,
... स्वयमेव हि॥४१॥
... भूमिधूम्रा खराकृति।
... जानीयाच्छत्रुवधोपनाशनम्॥
... ॥४२॥
यस्य ... भूमि सितासिता॥
... जानीयात सङ्ग्रामे विजयप्रदम्।
एतद्धावनतोयेन ... पश्यति॥४३॥
अङ्ग ... यस्य भूमिधूम्रा सितासिता।

कणाङ्गमिति जानीयात् ... ॥४४॥
निरङ्ग स्थूलप्रकृतिसुफलाङ्ग विदुर्बुधा॥
एतद्धि प्रायशो लोके दृश्यते द्विजसत्तम॥४५
पद्मपुराणस्थ।
निरङ्गा निशिता धारा प्रायो वह्नि वमत्यपि।
दीपावज्रमिदं ... पृथिव्यां नातिदुर्लभम्॥४६॥
अङ्ग काकपदाकार भूमिराघातनि सहा।
एष खड्गाधमस्त्याज्यो काकाङ्गो भूमि
मिच्छता॥४७॥
यस्य कपालमङ्गेषु दृश्यते स्पष्ट ... ।
एतद्धि तु ... कपालाङ्ग बुधस्त्यजेत्॥४८॥
तन्वीपत्रा बलाढ्या या सुवर्णाङ्गासिपुत्त्रिका।
पत्रवज्रकमाहुस्त आयुर्वेदविदो जना॥
लौहार्णवेऽपि।
सुपर्णसन्निभा भूमिरङ्ग काल प्रतीयते।
तत् पत्रवज्र ... सुपर्णसुपलायते॥४९॥
तुवरीदलसङ्काशमङ्ग यस्मिन् प्रतीयते।
तुवरीवज्रमाहुस्त तनुते शिरसो भ्रम॥
एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेज्जीवन निजम्॥
५०॥
बिम्बीदलसमा भूमिरङ्ग बिम्बीफलोपमम्॥
बिम्बीवज्रन्तु तद्विद्यात्तच्छल तिलसुच्यते।
पित्तश्लेष्मविकाराणां प्रशमाय प्रयुज्यते॥५१॥
प्रियङ्गुसदृशान्यङ्ग भूमिश्च कपिलाकृति।
फलवज्रमिदं प्रोक्त प्रायो धूम्र वमत्यपि॥५२॥
अङ्ग सर्षपपुष्पाभ भूमिश्चैव सितासिता।
एतत् सर्षपवज्र स्यात प्रायो वह्नि वमत्यपि॥
अपि कुष्ठलिका याति एतत्यन्तकोमलम्।
एतत्प्रसादात् क्षितिप ... साधयते महीम्॥
५३॥
नीलीरससमा भूमिरङ्ग नीलीतरङ्गवत्।
नीलीवज्रमिदं दृष्ट प्राय वह्निशिखां वमेत्॥
एष खड्गवरो नृणामरिष्टभयनाशन॥५४॥
रक्तासितो मध्यरेखा भूमिश्चैव सितासिता॥
रक्ताङ्गमिति जानीयाद्वैरिपक्षविनाशनम्॥
प्रायेण यस्तु रक्ताभा नीलाभा वमते शिखाम्॥
रक्तस्पर्शनमात्रेण स्वयमेव निकृन्तति।
... रक्तमयपुष्पा ... जायते॥५५॥
अङ्ग ... भूमिश्चैव सितासिता।
... तापहिमनाशनम्॥
एष खड्गवरो राज्ञा साधनीय प्रयत्नत॥५६॥
रसोनाङ्कुरम ... भूमिस्तस्य दलोपमा॥
रसोनवज्र जानीयात प्रायो वह्नि वमत्यपि।
अस्य धावनतोयेन आमवातविनाशनम्॥५७॥
निरङ्गा निर्म्मला भूमिर्धारा तीक्ष्णा खरा खरा।
सुमनावज्रमेतत् स्याद्भवि नात्यन्तदुर्लभम्॥५८॥
मल्लिकासदृशा दीर्घास्तन्वो रेखा सुविस्तरा।
... नाम धर्म्मकामार्थसाधनम्॥५९॥
अङ्ग शमीपत्रसम भूमिधूम्रा सितासिता।
शमीवज्रमिदं ज्ञेय शनैश्चरप्रदायकम्॥
प्रायेषु वमते वह्नि सहते वह्निपीडनम॥६०॥
रोहितवल्कलसदृशमङ्ग भूमि सितासितावापि।

धूम्रा गम्भीरस्वरयुक्त धारा तीक्ष्णा सिता
भवन्नखा॥
रोहिताख्यमिदं वज्र सर्व्वारिष्टविनाशनम्।
वह्निसंस्पर्शमात्रेण किञ्चित्किञ्चिन्मिमायते।
इत्यय दुर्लभ खड्ग देवानामपि कथ्यते॥६१॥
शिरीषवल्कलाकारमङ्ग भूमि सितासिता।
शिरीषवज्रमिदं प्रोक्त स्पर्शात् हरति वारिणि॥
एष खड्गोत्तमो राज्ञां विपक्षकुलनाशक।
कदाचिल्लभ्यते भाग्यैर्लभ्यते लभ्यते मही॥६२॥
अङ्ग मारिषपत्राभ भूमि स्याद्विषमच्छवि।
इत्यय मारिषाङ्ग स्यात् पृथिव्यां नातिदुर्लभ॥
६३॥
भृङ्गराजस्य पुष्पाभमङ्ग भूमिर्हंसप्रभा।
आघात सहते नैव एष खड्गाधमो मत॥६४॥
धारा तीक्ष्णा खुराकारा भूमिरङ्गविवर्ज्जिता।
आघात सहते घोर प्रायो वह्नि वमत्यपि
खुराङ्गमिति जानीयात् पृथिव्यां नातिदुर्ल
भम्॥६५॥
निर्मला समला भूमिभवेच्च कदा कदा।
मन्दा तीव्रा भवेद्धारा तडिद्वज्रस्य लक्षणम॥६६॥
नीलाञ्जनसमा भूमिरङ्ग जलतरङ्गवत्।
मेघाङ्गमिति जानीयाच्छायो शीत भवत्यपि॥
एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मन।
भर्त्तुं प्रताप शमयद्धिविशि यथा घन॥६७॥
मन्दा धारा भृश गाढा भूमिरङ्गविवर्ज्जिता।
पर्व्वताङ्गमिदं नाम पर्व्वतेषूपलभ्यते॥६८॥
अङ्गं गुञ्जाफलसम भूमिर्म्मौनदलोपमा।
गुञ्जावज्रमिदं दृष्ट तत्र भवति सर्व्वशो॥
प्रायो सिन्दूरसङ्काश रजो वमति साधयत्।
एष खड्गवरो राज्ञा भाग्यादेवोपयुज्यते।
अस्य प्रभावात्तन्नास्ति यन्न साधयते नृप॥६९॥
अङ्ग तनुशराकार भूमिश्चैव सितासिता।
धारा तीक्ष्णा वमति च प्रायो वह्निसमा
शिखा।
शरवज्रमिदं ज्ञेय राज्ञां वाञ्छितसिद्धये॥७०॥
दूर्व्वादलनिभा भूमिधारा तीक्ष्णा खरा खरा।
प्रायेण वमते वह्नि दूर्व्वावज्र सुदुर्लभम्॥७१॥
अङ्ग बिल्वदलाकार भूमिश्चैव सितासिता।
बिल्ववज्रमिदं प्रायो नीलपीते वमेच्छिखे॥
एष खड्गवर प्रोक्त शत्रूणां कुलनाशन॥७२॥
मरुवकदलसङ्काशा भूमिरङ्ग मरुवकवत्।
मरुवकाङ्गमिदं प्रायो रजो वमति दारुणम्॥७३॥
शोणपुष्पनिभा रेखा दीर्घा भूमि सितेतरा।
शोणाङ्गमिति जानीयात खड्ग परमदुर्ल
भम्॥७४॥
शटीदलसमा भूमिरङ्ग तत्कुसुमोपमम्।
शटीवज्रमिदं प्रायो लभ्यते गुणवत्तरम्॥७५॥
मार्ज्जाररोमसदृशमङ्ग भूमि सितेतरा।
मार्ज्जाराङ्गमिदं नाम्ना रोगशोकभयावहम्।
एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मन॥
७६॥
केतकीपत्रसदृशमङ्ग यस्मिन् प्रतीयते।

विद्वान् केतकवज्रं तत् वाराणससमुद्भवम्॥”७७
लौहप्रदीपस्य ।
“अङ्गं मूर्व्वातन्तुनिभं भूमिर्मूर्व्वादलच्छविः ।
घ्राणेन वमते शुक्लां शिखां मौर्व्वीं भवेत्ततः ॥
मौर्व्व्यङ्गमिदमुत्कृष्टं यशःकीर्त्तिबलावहम्॥७८॥
लिङ्गं तीक्ष्णं खरं गाढ़ं घ्राणे वह्निर्व्वमेत् कणम्॥
छिन्नत्यन्यविधं लौहं वज्राङ्गमिति तद्वदेत्॥७९॥
कलायपुष्पसदृशमङ्गं भूमिः सितासिता ।
कलायवज्रं जानीयात् तत्क्षते पाक इष्यते ॥८०॥
अङ्गं चम्पकपुष्पाभं भूमिः कृष्णा तथा सिता ।
शिखां घ्राणे वमेच्छीतं तिक्तं तस्य जलं भवेत् ।
इदं चम्पकवज्रं स्यात् सर्व्वत्र विजयप्रदम्॥८१॥
अङ्गं वलाहलसमं भूमिः शुक्ला तथेतरा ।
वलावज्रमिदं ज्ञेयं नागाभावं भवेद्द्रुतम् ॥
इत्ययं वातरोगाणां नाशने परमौषधम् ॥८२॥
अङ्गं वटारोहसमं भूमिर्व्वटदलच्छविः ।
वटवज्रमिदं ज्ञेयं खरं खड्गाधमं बुधैः ।
एतस्य स्पर्शमात्रेण नरो मुच्येत सम्पदा ॥८३॥
वंशनीलीसमा भूमिः खरधारा सिताकृतिः ।
वंशाङ्गमिति जानीयाद्वंशवृद्धिकरं परम् ॥८४॥
भूमिः शालदलाकारा अङ्गं लघु सितासितम् ।
शालाङ्ग एष खड्गः स्यात् पूज्यः सर्व्वार्थदायकः ।
अयं घ्राणे वमेद्वह्निं धारा चाप्यथवा भवेत्॥८५॥
भूमिः सितासिता वापि अङ्गं ज्येष्ठीसमं लघु ।
ज्येष्ठीवज्रमिदं निन्द्यं न स्पृश्यं वा हितेच्छुभिः ॥
८६ ॥
पुराणजालसदृशमङ्गं भूमिः सितासिता ॥
जालवज्रमिदं पूज्यं शत्रुसम्पत्तिनाशनम् ।
यदि घ्राणे वमेन्नीलां शिखां वह्निं वमेच्च वा ॥
तदैव दुर्लभः खड्गो नान्यथा भयहेतुकः॥८७॥
अङ्गं पिपीलिकाकारं भूमिर्धूम्रा तथासिता ॥
पिपीलिकाङ्ग इत्येव तत्क्षते कण्डुसम्भवः ।
स्वयं यदि भवेद्धूम्रः घ्राणे पूज्यतमस्तदा ॥८८॥
नलपत्रसमा भूमिरङ्गन्तत्कुसुमोपमम् ।
नलाङ्गमिति जानीयाद्भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधकः ॥
८९ ॥
निरङ्गा निर्म्मला भूमिर्घृष्टं दृष्टं वमेद्रजः ।
दृढ़ा धारा भृशं स्थूला आघातं सहते न च ॥
रजोवज्रमिदं निन्द्यं शत्रूणां विजयावहम् ॥९०॥
कुष्माण्डवीजसदृशमङ्गं भूमिः सितासिता ॥
कुष्माण्डवज्रं जानीयात्तत्क्षते वेगनिग्रहः ॥९१॥
अङ्गं शरोमसदृशं भूमिर्धूम्रा सितासिता ।
रोमाङ्गमिति जानीयात्तत्क्षते पिड़कोद्गमः॥९२॥
भूमिः स्नुहीदलसमा अङ्गं तत्कण्टकोपमम् ॥
धारा तीक्ष्णा स्वयन्तीक्ष्णो लघुमानं खरा स्पृशा ।
स्नुहाङ्गः खड्ग इत्येव तत्क्षते दाहटङ्भ्रमाः ॥
सुखाक्षिकर्णनासानां दाहः पाकश्च जायते ।
अयं यदि च सर्पाणां फणास्वपरि विध्यते ॥
फणाविदारमाप्नोति सर्पो लोटयते शिरः ।
अस्य धावनतोयेन कुष्ठरोगविनाशनम् ॥९३॥
कर्कन्धुदलपृष्ठाभा भूमिरङ्गन्तु तत्समम् ।
कर्कन्धुवज्रं जानीयात्तत्क्षते दाहनाशनम् ॥
एष खड्गाधमस्त्याज्यो घेतथा यदि विद्विषः ॥
९४ ॥
रङ्गं वकुलपुष्पाभं भूमिस्तत्फलसन्निभा ॥
वकुलाङ्गमिदं पूज्यं घ्राणे सुरभिगन्धवत् ।
तन्नास्ति जगतीमध्ये यदनेन न साध्यते ॥९५॥
अङ्गं संमिश्रितं यस्मिन्न किञ्चिद्व्यक्तमीक्ष्यते ।
सर्व्वेषां दर्शनं वापि तीक्ष्णधारः खरस्वरः ॥
एष काञ्चिकवज्रः स्याद्यत्नादेवोपलभ्यते ।
नैनं प्राप्यापि वर्द्धन्ते प्रेयाश्चिन्नादयोऽपि च ॥
९६ ॥
भूमिः कृष्णा निरङ्गा चेद्धारा तीक्ष्णा दृढ़ापि च ।
आघातं सहते घोरं रक्तं स्पर्शेन यो विशेत् ॥
घ्राणेन वह्निं वमति ध्रुवं वाप्यतिपर्य्ययात् ।
मधियाङ्गः स वै खड्गः पृथिव्यां नातिदुर्लभः ॥
९७ ॥
अत्यन्तनिर्म्मला भूमिः शरीरं प्रतिविम्बितम् ।
धारा तीक्ष्णा स्वरस्तीक्ष्णः स्वच्छाङ्गं तद्विनि-
र्द्दिशेत् ॥९८॥
तस्मिन् यदा भवेद्रेखा ऊर्द्धा अत्वाख्यकं तदा॥९९
अस्मिन्नपि भवेद्वक्रा रेखा वक्राभिधन्तु तत्॥१००॥
एतच्चितयमुद्दिष्टं खड्गानां प्रवरं बुधैः ।
प्रायशो लभ्यते लोके यदि सर्व्वगुणावहम् ॥
इतीदं निखिलं प्रोक्तं वज्राणां लक्षणं मया ।
प्रयत्नैर्लिखितं यत्तं सर्व्वेषां हितकाम्यया ॥
इतः परन्तु लौहानां लक्षणं यच्च लक्ष्यते ।
तस्य दासी भवाम्येष प्रतिज्ञेति कृता मया ॥
द्विलिङ्गमिश्रमालोक्य मिश्राङ्गमिति निर्द्दिशेत् ।
सर्व्वेयामङ्गमालोक्य सर्व्वाङ्गमिति निर्द्दिशेत् ॥”
इति खड्गपरीक्षायामङ्गाध्यायो द्वितीयः ॥*॥
खड्गस्य रूपाणि यथा,—
“नीलीकलायकुसुमच्छविरञ्जनाभा
या चन्द्रनीलमणिकाचमणिप्रभा च ।
भूमिश्च या मरकतप्रतिमावभासा
खड्गस्य नीलमिति रूपमिदं वदन्ति ॥
तत्र चेन्निन्दितान्यङ्गान्यरिष्टानि वहून्यपि ।
दृश्यन्ते वहुदोषापि तथापि गुणवत्तरम् ॥१॥
या कालकाम्बुदमसीरसकालसर्प-
शङ्कान्धकारकचभारसमा विभाति ।
भूमिश्च या भ्रमरवन्धुसमावभासा
खड्गस्य कृष्णमिति रूपमिदं वदन्ति ॥
यत्र नेत्राणि सन्त्यत्र अरिष्टान्यशुभानि च ।
साधारणमिदं रूपं प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः ॥२॥
या प्राट्पेरणनवभेकसमानवर्णा
गोमेदरत्नसदृशापि च यस्य भूमिः ।
खड्गस्य पिङ्गमिति रूपमिदं वदन्ति
भर्त्तुर्य्यशोवलधनक्षयकारणाय ॥३॥
या मन्दधूमसदृशा च शिरीषपुष्प-
तुल्या विभाति मलिनापि च खड्गभूमिः ।
नागार्ज्जुनो वदति धूम्रमिदं हि रूपं
भर्त्तुर्य्यशोवलधनावलिवर्द्धनाय ॥४॥
द्विरूपं मिश्रितं कृत्वा शङ्करं प्रवदेद्बुधः ।
त्रिभी रूपैः समेतन्तु खड्गं त्रिपुरसञ्ज्ञितम् ॥
रूपैश्चतुर्भिः संयुक्तं चतुरं खड्गमुत्तमम् ॥”
इति लौहार्णवस्य खड्गपरीक्षायां वर्णा-
ध्यायस्तृतीयः ॥ * ॥
“जातिश्चतुर्व्विधा प्रोक्ता खड्गानां या पुरा मया ।
सम्प्रत्यपि प्रयत्नेन तासां लक्षणमुच्यते ॥
शुद्धाङ्गः शुद्धवर्णश्च सुनेत्रः सुस्वरश्च यः ।
मृदुस्पर्शः सुसन्धेयस्तीक्ष्णधारो महागुणः ॥
खड्गं ब्राह्मणजातिं तं प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः ।
अस्य क्षते भवेच्छोथो घोरः सर्व्वाङ्गगोचरः ॥
मूर्च्छा पिपासा दाहश्च ज्वरो मृत्युश्च जायते ।
चाष्टष्टं त्रिफलाकल्कगहैरात्रिन्दिवोषितम् ।
मलिनत्वं न सम्प्राप्तं निर्म्मलं क्रियते परम् ।
तरुणादित्यकिरणस्पर्शादेव दृशो स्थितः ॥
पश्येत् सर्व्वं न तु करं पुरुषस्य हि धारिणः ।
नायकुशस्पर्शमात्रेण खरतां व्रजति स्फुटम् ॥
एष खड्गवरः सर्व्वमरिष्टं नाशयेद्ध्रुवम् ।
अस्य प्रसादात् पुरुषस्त्रिलोकामपि साधयेत् ॥
तस्मादेष मनुष्याणां सुलभो न हि भूतले ।
दृश्यन्ते प्रायशः स्वर्गे कुशद्वीपे हिमालये ॥१॥
धूम्रवर्णं महासारं तीक्ष्णधारं खरस्वरम् ।
सर्व्वाघातसहं सर्व्वनेत्रवर्ण्यस्वराकरम् ॥
खड्गं क्षत्त्रियजातिं तं जानीयात् खड्गकोविदः ।
अस्य क्षते भवेद्दाहतृषाणाम्नो ज्वरो भ्रमः ॥
मृत्युश्च जायते घ्राणे वमेद्वह्निकणान् वहून् ।
संस्कारे चाप्यसंस्कारे नैर्म्मल्यं तस्य लभ्यते ॥
घ्राणेऽप्यघ्राणे खरता स्वहि चात्यन्ततीक्ष्णता ।
रत्नाघर्षणमात्रेण विशेदन्तरमन्तरम् ॥
अयं खड्गवरः पूज्यो मनुष्यैरपि लभ्यते ॥२॥
नीलवर्णः कृष्णवर्णः संस्कारे निर्म्मलो भवेत् ॥
घ्राणेन खरता चास्य घाततुल्यं निहन्ति ।
वैश्यजातिरयं खड्गः क्षते त्वक्क्षानदर्शनम् ॥
नात्युत्कृष्टो नातिहीनं सर्व्वत्रैवोपलभ्यते ॥३॥
सजलाम्भोदसङ्काशः स्थूलधारो मृदुस्वरः ॥
संस्कारे चैव मलिनः घ्राणे चापि खरेतरः ।
शूद्रजातिरयं खड्गः क्षते नाल्पापि वेदना ॥
दूरादेषोऽधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्धितमात्मनः ।
प्रायशः सर्व्वलोकेषु स्वयमेवोपदृश्यते ॥४॥
द्वयोर्लक्षणमालोक्य जारजं खड्गमादिशेत् ।
त्रयाणां लक्षणैनैव त्रिजातिं खड्गमादिशेत् ।
चतुर्णां लक्षणेनैव जातिसङ्करमुच्यते ॥”
इति लौहार्णवस्य खड्गपरीक्षायां जात्य-
ध्यायः ॥ * ॥
अथ त्रिंशन्नेत्राणां लक्षणानि ।
“चक्राकारं यदा नेत्रं खड्गस्याङ्गे प्रदृश्यते ।
तं चक्रनेत्रं जानीयात् भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधनम् ॥
अनेनैकेन खड्गेन शत्रूणां साधयते महीम्॥१॥
प्रफुल्लपद्मसङ्काशं नेत्रं पद्मदलोपमम् ॥
यदि वा दृश्यते खड्गे पद्मनेत्रं समादिशेत् ।
अयं खड्गवरो यत्र तत्रैव कमलालया ॥२॥
ऊर्द्धा स्थूला यदा रेखा गदाकारा प्रतीयते ।
गदानेत्रमिदं विद्धि सर्व्वशत्रुनिसूदनम् ॥३॥
शस्त्राकारं यदा नेत्रं खड्गमध्ये निदृश्यते ।

शङ्खनेत्रमिदं सर्व्वदेवानामपि दुर्लभम् ॥४॥
डमरुप्रतिमं नेत्रं यस्य भूमौ प्रतीयते ।
सर्व्वार्थसाधकं खड्गं तं विद्याद्विजयप्रदम् ॥५॥
धनुःखड्गे यदैव धनुर्नेत्रमुशन्ति तम् ।
तस्य स्पर्शनमात्रेण मन्दोऽपि प्रमुखायते ॥
अत्र निशीथे विजने खड्गो झनझनायते ॥६॥
यदैतमङ्कुशाकारं सविद्याद्गुणवत्तरम् ।
खड्गमङ्कुशनेत्राख्यं भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधकम् ।
अलक्ष्मीपापरक्षोघ्नं शत्रुग्रहनिवारणम् ॥७॥
छत्राकारं यदा नेत्रं छत्रनेत्रं वदन्ति तम् ।
अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि सार्व्वभौमो भवेन्नृपः ॥
दीनोऽपि च सुखी भूयात् सुखी भूयान्महेश्वरः ।
महेश्वरोऽपि सचिवः सचिवो मण्डलेश्वरः ॥
मण्डलेश्चक्रवर्त्ती भवेदत्र न संशयः ॥८॥
पताकाकृतिनेत्रं चेत् सर्व्वसम्पत्तिकारकम् ॥
पताकानेत्रमाहुस्तं संग्रामे विजयप्रदम् ॥९॥
नेत्रं वीणाकृति यदा वीणानेत्रमुशन्ति तम् ।
निशीथे विजने खड्गो वीणावत् स्वनमावहेत् ।
अस्य प्रभावात् सर्व्वेऽपि अपि वश्या भवन्ति हि ॥१०॥
मत्स्याकृति यन्नेत्रं मत्स्यनेत्रमिमं विदुः ।
अस्य प्रभावात् क्षितिपः शत्रुघ्नां साधयते महीम् ॥११॥
शिवलिङ्गसमं नेत्रं लिङ्गनेत्रमिमं विदुः ।
अत्र सन्निहितौ स्यातां नागनाथश्च ॥
वामपार्श्वे तु धारायां धत्तयोऽस्य तथा द्वयो॥१२॥
अत्र ध्वजाङ्कचन्द्रकलशानां लक्षणानि पतितानि । १३ । १४ । १५ ।
शूलाकृति यदा नेत्रं शूलनेत्रं वदन्ति तम् ।
धर्म्मार्थसाधकं सर्व्वारिष्टनिष्प्रणाशनम् ॥१६॥
शार्द्दूलनेत्रं तं विद्यात् शार्द्दूलाकृतिनेत्रवत् ।
शत्रुश्रेणीविनाशाय संग्रामे विजयाय च ॥१७॥
सिंहाकृति यन्नेत्रं सिंहनेत्रमिमं विदुः ।
अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि शत्रुघ्नां साधयते महीम् ॥१८॥
तत् सिंहासननेत्रं स्यात् नेत्रे सिंहासनोपमे ।
अस्य प्रभावात् क्षितिपः शत्रुघ्नां साधयते महीम् ॥१९॥
गजाकृति यदा नेत्रं गजनेत्रं वदन्ति तम् ।
अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि लभते राजसम्पदम् ।
२० ।
नेत्रं वृषाकृति यन्नेत्रं वृषनेत्रं वदन्ति तम् ।
अस्य प्रभावात् भूपालो धनं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
२१ ।
[illegible] नेत्रे द्वे भद्रमिति निर्द्दिशेत् ।
अस्य प्रभावात् [illegible] ॥२२॥
[illegible]कारं यदा नेत्रं [illegible]नेत्रं वदन्ति च ।
[illegible] ॥२३॥
[illegible]कारं यन्नेत्रं [illegible] वदन्ति तम् ।
[illegible] ॥२४॥
[illegible] यदा नेत्रं [illegible] वदन्ति तम् ।
अस्य प्रभावात् [illegible] ॥२५॥

मनुष्यपुत्रिकाकारा पुत्रिकानेत्रमुच्यते ।
अथ सप्तैर्ला सद्वीपां शत्रुघ्नां साधयेत् क्षितिम् ।
न चैव पुत्रिका किन्तु जयलक्ष्मीरिह स्वयम् ॥
तस्मादेनाय मनुष्याणामल्पभाग्येन लभ्यते ॥२६॥
चामराकृतिनेत्रत्वात्तन्नेत्रमिति निर्द्दिशेत् ।
अस्य प्रभावात्प्राप्नोति चामरोद्भूतसम्पदः ॥२७॥
एकानेकशिखे शैलनेत्रे तन्नेत्रमुच्यकम् ।
अपि राष्ट्रभये युद्धे विषमे वैरिसङ्कटे ।
स्थिरीकरोति धरणीं धरणीं पर्व्वतो यथा ॥२८॥
पुष्पमालासमं नेत्रं पुष्पनेत्रं वदन्ति तम् ।
अस्य प्रभावात्तुष्यन्ति यक्षा सर्व्वाश्च देवता ॥
२९ ।
भुजङ्गमसमे नेत्रे सर्पनेत्रमिदं मतम् ।
अथ शत्रुगणं हन्ति यथा सर्पो भुजङ्गमः ॥३०॥
सवर्णं समवर्णञ्च तत् सर्व्वं द्विविधं भवेत् ।
सवर्णं शान्तिसम्पत्त्यै रिपुनाशे तथापरम् ॥
द्वयोरेकत्र पृष्ठे च तत् पुनर्द्विविधं भवेत् ।
एकलोकसुखं नेदं ददाति द्विविधं द्वयोः ॥
मूलमध्याग्रसंस्थानात्तत् पुनर्द्विविधं भवेत् ।
अग्रे चाग्रफलं ज्ञेयं मध्ये मध्यफलं मतम् ॥
मूले फलं जघन्यं स्यात् प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः ।
एकं द्वे त्रीणि नेत्राणि नात्र संख्या व्यतिक्रमः ॥
एकं धर्म्मं स्वर्गकामौ द्वे त्रीणि च त्रिवर्गकम् ।
सत्फलानि प्रयच्छन्ति प्राह नागार्ज्जुनो मुनिः ॥
द्विनेत्रमिति जानीयात् स्वर्गं नेत्रयोर्द्वयोः ।
त्रिनेत्रञ्च त्रिभिर्ज्ञेयं बहुनेत्रमतः परम् ॥
यथोत्तरं गुणवत्त्वं खड्गमाहुरनुत्तमम् ।
रिक्तानेत्रमिति निर्द्दिष्टं नेत्राणां शुभदायिनाम् ॥
तीव्राणां मङ्गलानाञ्च दर्शनञ्च शुभावहम् ॥”
इति खड्गपरीक्षायां नेत्राध्यायः प्रथमः ॥६॥
“यथा नेत्रस्य संस्थानं तथारिष्टस्य लक्षयेत् ।
नेत्रेषु स्थाननियमो नारिष्टे स्थाननिर्णयः ॥
प्रशस्ताङ्गोऽपि यः खड्गोऽरिष्टेनैकेन निन्दितः ॥”
अथ निन्द्यारिष्टानां लक्षणानि ।
‘ छिन्नवद्दृश्यते खड्गे स्वभावेन च लक्ष्यते ।
छिन्नारिष्टमिदं विद्धि भर्त्तुर्व्याधिबलापहम् ॥१॥
यदा काकपदाकारमरिष्टं दृश्यते क्वचित् ।
अथ काकपदारिष्टं सर्व्वाभीष्टविनाशनम् ॥२॥
रेखाकारं यदारिष्टमूर्द्ध्वं तिर्य्यगथ वा ।
रेखारिष्टमिदं विद्धि भर्त्तुरैश्वर्य्यनाशनम् ॥३॥
भिन्नमालिकया चापि भिन्नारिष्टमिदं विदुः ।
भर्त्तुः कुलं यशो राज्यं नाशयत्येव निश्चितं स्वयम् ॥४॥
यदा मक्षिकरोमपमारिष्टं दृश्यते क्वचित् ।
मक्षिकारिष्टमित्याख्या संग्रामे भयदायकम् ॥५॥
अरिष्टे सूचिकाकारे सूचिकारिष्टमुच्यते ।
अथ सत्र नाशमं कुर्य्यात् मत्तु पातालमङ्गमम् ॥६॥
बिडालपदाकारो बिन्दुरेकोऽतिविस्तरः ।
बिडालारिष्टमेतत् स्यात् भर्त्तुः सर्व्वार्थनाशनम् ॥७॥

अरिष्टं शर्कराकारं यदा स्पर्शेन बुध्यते ।
शर्करारिष्टमेतत् स्याद्धनबुद्धिविनाशनम् ॥८॥
यदा नीलीरसाभासमरिष्टं दृश्यते क्वचित् ।
नील्यरिष्टमिदं ज्ञेयं यशोलक्ष्मीविनाशनम् ॥९॥
अरिष्टे मशकाकारे मशकारिष्टमुच्यते ।
भर्त्तुः कुलं यशो बुद्धिं धृतिं प्रीतिञ्च नाशयेत् ॥
१० ।
शृङ्गमात्रप्रतिमो बिन्दुरेकोऽनेकोऽथवा यदा ।
शृङ्गमारिष्टं तदेव धृतिस्मृतिविनाशनम् ॥११॥
कपोतपदमरिष्टं चेदूर्द्ध्वं वा तिर्य्यगेव वा ।
कपोतारिष्टमिदं नाम भर्त्तुः कुलविनाशनम् ॥१२॥
मयखेद्विन्दवो राजन् । मरुत्तयो विषमेण वा ।
उपर्य्युपरि चाधोऽधश्चिविन्दाख्यमरिष्टकम् ॥
तस्य स्पर्शनमात्रेण सर्व्वेण स्नानमाचरेत् ॥१३॥
कालिकारिष्टमित्येतद् धीधृतिस्मृतिनाशनम् ।
१४ ।
एकत्र यदि न ज्ञेयं प्रयत्नेनापि कुत्र ।
दारी नाम महारिष्टं सर्व्वाभीष्टविनाशनम् ।
अनेकगुणसम्पन्नः खड्गो लोकैर्न पूज्यते ॥१५॥
कपोतपक्षप्रतिममरिष्टं चेत्तदाऽक्षयम् ।
भर्त्तुः कुलं यशो विद्यां बलं बुद्धिञ्च नाशयेत् ॥१६॥
काष्ठाकृति यदारिष्टं काकारिष्टं तदोच्यते ।
अनेन भर्त्तुः संग्रामे भङ्गः सद्योपजायते ॥१७॥
अरिष्टे खर्परकाकारे खर्परारिष्टमुच्यते ।
भर्त्तुर्यशो बलं वीर्य्यं बुद्धिं प्रीतिञ्च नाशयेत् ॥१८॥
यदान्यलोहशकलं लग्नं स्यादिव लक्ष्यते ।
शकलीति स वै खड्गः सर्व्वाभीष्टनिषूदनः ॥१९॥
क्रोडीकृष्णपत्रकयोर्लक्षणं पतिते २० । २१ ।
यस्मिन्निम्नमिवाभाति मध्ये वा दृश्यते क्वचित् ।
जालारिष्टमिदं नाम भर्त्तुः कुलधनापहम् ॥२२॥
एकैकरेखा दीर्घाया यदा पल्लविनी भवेत् ।
सर्व्वं चाग्रं करोत्यग्रं करालारिष्टमुच्यते ।
अथ हि क्षितिपालानां दृष्टियोग्यो भवेन्न हि ।
दर्शनादेव गच्छन्ति यशोलक्ष्मीजयादयः ॥२३॥
अरिष्टे कङ्कपत्राभे कङ्कारिष्टं तदुच्यते ।
अस्य स्पर्शनमात्रेण नश्यत्यायुर्यशो बलम् ॥२४॥
खर्ज्जूरबीजप्रतिमं यदारिष्टं तु लक्ष्यते ।
खर्ज्जूरारिष्टमेतत् स्याद्भर्त्तुः कुलधनापहम् ॥२५॥
गोमूत्राभमरिष्टं चेत् मूत्रारिष्टं तदुच्यते ।
अनेन भर्त्तुर्नश्यन्ति लक्ष्मीबलकुलादयः ॥२६॥
गोपुच्छाकृति चेत् खड्गे अरिष्टं सम्प्रतीयते ।
पुच्छारिष्टमिदं नाम भर्त्तुः सर्व्वार्थनाशनम् ॥२७॥
शनिनाभमरिष्टं चेत् शनिकारिष्टमुच्यते ।
गरुडानामपि संग्रामे भङ्गमेतत् प्रयच्छति ॥२८॥
अरिष्टे लाङ्गलाकारे लाङ्गलारिष्टमुच्यते ।
अथ पापात् पापतरः शैवाचार्यो न भूभुजाम् ।
जयमायुः श्रियं हन्ति विद्यां बलमपीषत ॥२९॥
वडिशारिष्टस्य लक्षणं पतितम् ॥३०॥
एकारिष्टानि प्रोक्तानि नानारूपाणि यत्नतः ।
विचार्य्यमाणि मतिमान् खड्गकानां विचारयेत् ।
दिङ्मात्रमिन्दुरिष्टमरिष्टानां विचारणाम् ।
अमङ्गलानां भव्यानां दर्शनाद्दुर्भावहम् ।

अरिष्टमेकमेव स्याद्विररिष्टं शुभावहम्।
अन्योन्यमशुभं हन्याद्विषस्य हि विषं यथा ॥
एकमारभ्य सप्तान्तमरिष्टं प्राह नान्यथा।
यथोत्तरं द्विगुणितं फलमाहुर्मनीषिणः ॥
इति खड्गपरीक्षायामरिष्टाध्यायः षष्ठः ॥*॥
अथ द्विविधा भूमिः।
दिव्यभौमविभागेन भूमिर्या द्विविधा मता।
दिव्या दिवि समुद्भूता भौमा भूमिसमुद्भवा ॥
तल्लक्षणमशेषेण लिख्यते तन्निबोधत।
देवदानवयोर्मध्ये खड्गवृष्टिरभूत् पुरा ॥
ते खड्गाः पुण्यदेशेषु केषु केषु प्रतिष्ठिताः ॥
दिव्यलक्षणं यथा,—
ये खड्गाः स्थूलधारा भृशमतिलघवो निर्म्म-
लाङ्गाः सुनेत्रा
ये दिव्याश्चास्वरूपाः सुविमलतनवश्चाप्यसंस्कार-
योगात्।
दुर्भेद्या दुर्घटाश्च ध्वनिगुणगुरवो यत्सहते दाह-
पाकौ
ते दिव्याः कुर्व्वतेऽमी कुलधनविजयश्रीयशो-
वृद्धिमायुः ॥१॥
अथ भौमलक्षणं वृद्धहारीते।
पूर्व्वं महेशेन विषाणि यानि
भुक्तानि तेषां पतितास्तु विन्दवः।
यस्मिन् प्रदेशे स स एव देशः
कालायसामाकरतां जगाम ॥
पुरामृतं क्षीरसमुद्रमध्या-
दुत्पाद्य संगृह्य ययुः सुरेन्द्राः।
तद्विन्दवो यत्र निपेतुरेव
शुद्धायसामाकरतां जगाम ॥
ये विषोत्था भृशङ्कालाः खराङ्गाः सम्भवन्ति हि।
मूर्च्छादाहज्वरानाहशोकहिक्कावमीकराः ॥
येऽमृतोत्थाः कर्वुराङ्गा मन्दाङ्गाः संभवन्ति च।
वलीपलितमालिन्यजराव्याधिविनाशनाः ॥
यत्रैव पतितं यत्तु तत्तदाकरताङ्गताः ॥
तद्यथा,—
वाराणसीमगधसिंहलभूमिभागे
नेपालभूमिषु तथाङ्गमहीप्रदेशे।
सौराष्ट्रकेऽन्यतरवन्यमहीविभागे
शुद्धायसां क्षितिवराः प्रवदन्ति जन्म ॥
तद्यथा,—
वाराणसेयाः सुस्निग्धास्तीक्ष्णधाराः सदङ्गिनः।
लघवः सुखसन्धेया ज्ञेयाश्चाभेद्यशालिनः ॥
मागधाः कर्कशाः स्थूलधारा गूढतराङ्गिनः।
गुरवो दुःखसन्धेयाः खड्गा ज्ञेया विचक्षणैः ॥
नेपालदेशप्रभवा निरङ्गा निश्चलाश्च ये।
ज्ञेयाः सदङ्गा मलिना लघवः स्थूलधारिणः ॥
काजिङ्गा गुरवः स्वच्छा यक्ताङ्गास्तनुहेतवः।
सौराष्ट्रा निर्म्मलाः स्निग्धाः सुयक्ताङ्गा भृशं
खराः ॥
सिंहलद्वीपजातानां चतुर्द्धा भेद उच्यते।
केचित् सदङ्गा गुरवः कर्कशाः स्निग्धधारिणः ॥
केचित् सदङ्गा लघवः सुस्निग्धा स्थूलधारिणः।

एषां रूपेण मिश्रेण ज्ञेया हि द्विजजातयः ॥
सामान्यात् द्विगुणञ्चौड़ं कलिदेशगुणस्ततः।
कलेः शतगुणं भद्रं भद्राद्वङ्गं सहस्रधा।
वङ्गात् षष्ठिगुणः पाञ्चैर्निरविद्देशभिर्गुणैः।
ततः कोटिसहस्रेण ह्ययस्कान्तः प्रशस्यते ॥”
इत्यादिकं रसायनौपयौगिकमेव न तु खड्गे
दृष्टफलम् ॥ यदाह।
आसान्तु लौहजातीनां वक्ष्ये खड्गाय युज्यते।
तथाच।
ये खड्गास्तीक्ष्णधारा भृशमतिगुरवः षड्-
गुणाढ्याः सुभेद्याः
केचित् साङ्गा निरङ्गाः क्वति च न समला
निर्म्मलाः केचिदेव।
ते भौमाः कुर्व्वतेऽमी धनविजयबलं षड्गुणा
निर्गुणा वा
दे दुःखं शोकमुग्रं दधति बलकुलश्रीयशोनाश-
कास्ते ॥
इति खड्गपरीक्षायां भूम्यध्यायः सप्तमः ॥२*॥
अथाष्टधा ध्वनिः।
ध्वनिरष्टविधः प्रोक्तो यः पूर्व्वं ग्रन्थसंग्रहे।
तेषामपि लिखाम्यत्र सगुणं लक्षणाष्टकम् ॥
तद्यथा,—
पूर्व्वं चत्वारः शुभदाः परे निन्द्यास्तदा तथा।
विचार्य्य खड्गमानञ्च कर्त्तव्यं खड्गकोविदैः ॥
घोरस्तार इति ख्यातो द्विविधः खड्गकोविदैः।
घोरः स्यात् सुखसम्पत्त्यै तार उच्चाटने मतः ॥
यत्र हंसरवस्येव खड्गे नखहते ध्वनिः।
हंसध्वनिरयं खड्गः सकलार्थप्रसाधनः ॥१॥
कांस्यशब्द इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः।
कांस्यध्वनिरयं खड्गः प्राह नागार्ज्जुनो
मुनिः ॥२॥
अभ्रस्य लक्षणं पतितम् ॥३॥
ढक्काशब्द इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः।
ढक्काध्वनिरयं खड्गः सर्व्वशत्रुनिसूदनः ॥४॥
काकस्वर इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः।
काकस्वरोऽयं खड्गः स्यात् श्रीयशःकुल-
नाशनः ॥५॥
तन्त्रीस्वरसमो यस्मिन् भवेत् खड्गे हते ध्वनिः।
तन्त्रीध्वनिरयं खड्गः कुलश्रीधननाशनः ॥६॥
खरस्येव ध्वनिर्यस्मिन् खरध्वनिरयं मतः।
श्रीयशोज्ञानविज्ञानजयतेजोविनाशनः ॥७॥
प्रस्तरस्येव यः खड्गः स निन्द्यः खड्ग-
लक्षणे ॥८॥
गभीरतारध्वनिता खड्गस्याशुभलक्षणम्।
उत्तानमन्द्रध्वनिता खड्गस्याशुभलक्षणम् ॥
अपाङ्गनेत्रहीनोऽपि खड्गः सुध्वनिरुत्तमः।
अन्धः कुरूपो मनुजो यथा भुवि सुगायनः ॥
सर्व्वलक्षणसम्पन्नः खड्गो यो ध्वनिवर्ज्जितः।
स निन्द्यः सुन्दराङ्गोऽपि यथा वाक्यविवर्जितः ॥
नखेन चाथ दण्डेन तथा लौहशलाकया।
लोष्टेन शर्कराभिर्व्वा ध्वनिविज्ञानमुच्यते ॥”
इति खड्गपरीक्षायां ध्वन्यध्यायोऽष्टमः ॥*॥

अथ द्विविधं मानम्।
यन्मानं द्विविधं प्रोक्तं तस्य लक्षणमुच्यते।
उत्तमाधमभेदेन भेदो हि द्विविधो मतः ॥
उत्तमं यद्विशालं स्याल्लघुमानं प्रकीर्त्तितम् ॥१॥
अधमं तत्र यत् खर्व्वं गुरुमानं प्रकीर्त्तितम् ॥२॥
तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तमादिमध्यान्तभेदतः।
यो मुष्टिविंशतिसमायततीव्रधारो
भर्त्तुर्भवेत् प्रसरतोऽपि षड़ङ्गुलीभिः।
मानेन चाष्टपलिकः स हि खड्गमध्ये
नातिप्रकृष्टनिकृष्टफलप्रदः स्यात् ॥
यो द्वादशाष्टनवमुष्टिभिरायतः स्यात्
मन्दो भवेत् प्रसरतोऽपि चतुर्थभागः।
तावत्पलैः परिमितस्तु ततोऽधिको वा
खड्गाधमो धनयशःकुलनाशनाय ॥
नागार्ज्जुनोऽपि।
यावत्यो मुष्टयो दैर्घ्ये तदर्द्धाङ्गुलयो यदा।
प्रसरे तच्चतुर्थांशमिति वै मानमुत्तमम् ॥
यावत्यो मुष्टयो दैर्घ्ये प्रसरे तत्त्रिभागिकः।
पलैस्तदर्द्धैस्तुलितः स खड्गो मध्य उच्यते ॥
यावत्यो मुष्टयो दैर्घ्ये तुर्य्यांशः प्रसरे तु तत्।
अधमः कीर्त्तितः खड्गस्तत्समो वाधिकः
पलैः ॥
भौमानामिदमुद्दिष्टं दिव्यास्तु लघवो मताः ॥”
इति खड्गपरीक्षायां मानाध्यायः ॥ * ॥
भोजस्तु।
“दीर्घता लघुता चैव स्वरविस्तीर्णता तथा।
दुर्भेद्यता सुघटता खड्गानां गुणसंग्रहः ॥
खर्व्वता गुरुता चैव मन्दता तनुता तथा।
सुभेद्यता दुर्घटता खड्गानां दोषसंग्रहः ॥
इति निखिलमुदारमुक्तमत्र
बहुतन्त्रेषु निरूप्य खड्गवृष्टेः।
नृपतिरिति विचिन्त्य यो विधत्ते
स चिरतरां श्रियमूर्ज्जितां लभेत ॥”
इति युक्तिकल्पतरूक्तखड्गपरीक्षा समाप्ता ॥
तरसं, क्ली, (तॄ + बाहुलकात् असच्।) मांसम्।
इत्यमरः। २।६।६३ ॥ (यथा, कात्यायन-
श्रौतसूत्रे।
“तरसमयाः पूर्व्वोक्तभागाः ॥”
“तरसमया मांसमयाः।” इति कर्कः ॥)
तरस्थानं, क्ली, (तराय अवतरणाय यत् स्थानम्।
तरस्य स्थानं वा।) घट्टः। इति जटाधरः ॥
तरस्वान्, [त्] त्रि, (तरो बलं वेगो वा अस्त्य-
स्येति मतुप्। मस्य वः।) शूरः। वेगी।
इति व्याकरणम् ॥ (चतुर्थमनुपुत्रविशेषः।
यथा, हरिवंशे। ७। ८८।
“तरस्भीरुर्व्वंशश्च तरस्वानुग्र एव च।
अभिमानी प्रवीरश्च जिष्णुः सङ्क्रन्दनस्तथा ॥”)
तरस्वी, [न्] त्रि, (तरो वेगः बलं वास्त्यस्य।
तरस् + “अस्मायामेधास्रजो विनिः।” ५।२।
१२१। इति विनिः।) शूरः। वेगी। इत्यमरः।
३।३।१२७। (यथा, भागवते। ८। १०। ३१।
“राहुणा च तथा सोमः पुलोम्ना युयुधेऽनिलः।

निशुम्भशुम्भमथिनीं भद्रकालीं तरस्विनीम् ।”) मरुति वायौ च पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरान्धुः, पुं, (तराय तरणाय तरे तरणे वा अन्धुरिव अतिगभीरमध्यदेशत्वात् तथात्वम् ।) नौकाविशेषः । भड इति भाषा । तत्पर्य्यायः । डोड़ २ वहनम् ३ वार्म्मट ४ वहित्रम् ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तरालुः, पुं, (तराय तरणार्थं अलति पर्य्याप्नोतीति । अल + उन् ।) नौकाविशेषः । इति हारावली ॥

तरिः, स्त्री, (तरत्यनया इति । तॄ + “अच इः ।” उणां । ४ । १३८ । इति इः ।) नौका । इत्यमरः । १।१०।१० ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०० । ४८ ।

“साप्यवीद्दाशकन्यास्मि धर्म्मार्थं वाहये तरिम् ।”) दशा । वस्त्रादिपेटक । इति हेमचन्द्रः ॥

तरिकः, पुं, (तराय तरणाय हितः । तॄ + ठन् ।) प्लवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तरणे तरण-निमित्तकदेयशुल्केऽधिकारोऽस्यास्य । तरण-शुल्कग्रहणाधिकारी । यथा याज्ञवल्क्ये । २ । २६६ ।

तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान् [दश ॥”)

तरिका, स्त्री, (तरिक + टाप् ।) नौका । इति शब्दरत्नावली ॥

तरिणी, स्त्री, (तरत्यनया जलमनेनास्याः इति इनि ङीष् च ।) नौका । इति हेमचन्द्रः ॥

तरिता, स्त्री, (तर + इतच् ।) तर्ज्जनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सुचुमम् । गाँजा इति भाषा । यथा, कुलार्णवतन्त्रे ।

‘ सविदा कालकूटञ्च ताम्रकूटञ्च धुस्तुरम् ।
अहिफेनं खर्ज्जुरसस्तारिका तरिता तथा ॥”

तरिरथः, पुं, (तरेर्नौकाया रथ इव तत्परि-चालनसाधनम् ।) अरित्रम् । इति हारा-वली ॥

तरी, स्त्री, (तरत्यनया इति । तॄ + “अवितृस्तृ-तन्त्रिभ्य ईः ।” उणां । ३ । १५८ । इति ईः ।) नौका । (यथा, माघे । ३ । ७६ ।

“तरीषु तत्रत्यमफल्गुभाण्डम् ।”) गदा । वस्त्रादिपेटक । इत्युणादिकोषः ॥ धूमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्रोणी । इति जटाधरः ॥ दशा । इति मेदिनी । रे, ४० ॥

तरीषः, पुं, (तॄ + “तॄभूवहिवसि०” इत्यादिना ईषन् । इति ईषः ।) शोभनाकारः । भेलः । व्यवसायः । इत्युणादिकोषः ॥ समुद्रः । समर्थः । इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ स्वर्गः । इति मेदिनी । षे, ३० ॥

तरीषी, स्त्री, (तरीष + मत्वर्थीयः ङीष् ।) इन्द्र-कन्या । इति मेदिनी । षे ३८ ॥

तरुः, पुं, (तरति समुद्रादिकमनेनेति । तॄ + “भृमृशीतॄचरि ।” उणां । १ । ७ । इति उः ।) वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ । (यथा रघुः । ३ । ७० ।

‘सुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये ।”)

तरुकुशिः, पुं, (तरौ वृक्षे कुशयतीति । कुश + इन् ।) वागुदपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तरुजीवनम्, क्ली, (तरोर्जीवनं जीवनकारणम् ।) वृक्षमूलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तरुणं, क्ली, (तॄ + “भो रश्च लो वा ।” उणां । ३ । ५४ । इति उनन् ।) कुब्जपुष्पम् । इति मेदिनी । णे ४८ ॥

तरुणः, पुं, (तॄ + उनन् ।) स्थूलजीरकः । एरण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुणः, त्रि, (तरति प्लवते प्रमोदसलिले इति । तॄ + भो रश्च लो वा ।” उणां । ३ । ५४ । इति उनन् ।) युवा । इति मेदिनी । णे, ४८ । (यथा, महाभारते । १ । ४० । २४ ।

‘तरुणस्तस्य पुत्त्रोऽभूत्तिग्मतेजा महातपाः ॥”) नूतनः । इति धरणिः ॥ (यथा, छन्दोमञ्जर्याम् ।

“तरुणं सर्षपशाकं नवौदनं पिच्छिलानि दधीनि ।
अल्पव्ययेन सुन्दरि ! ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति ॥”)

तरुणज्वरः, पुं, (तरुणश्चासौ ज्वरश्चेति ।) सप्ताहावधिज्वरः । (यथा, चक्रदत्ते ।

“आमप्रदाय तरुणज्वरमाहुरम्मेनीषिणः ।”)

तरुणदधि, क्ली, (तरुणं तरुणत्वप्राप्तं दधीति ।) पञ्चदिनातीतदधि । इति वैद्यकम् ॥

“शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ॥”
इति चाणक्ये । ६४ ॥

तरुणी, स्त्री, (तरुण + गौरादित्वात् ङीष् ।) द्वितीयवयाः स्त्री । (यथा,—

‘तत्रस्तु तरुणी ज्ञेया द्वात्रिंशद्वत्सरावधि ।
निदाघशरदोर्बाला हिता विषयिणी मता ॥
तरुणी शीतसमये ॥”

‘नित्यमाला नवमांसं नित्यं वर्द्धयते बलम् ।
तरुणी स्त्रीमयोक्तरुश्रिम् ॥”

‘वृद्धोऽपि तरुणीं गत्वा तरुणत्वमवाप्नुयात् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भूयोभूयः प्रवर्त्तमानरजा स्त्री । इत्यमरटीका-सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । युवती २ । इत्यमरः । २ । ६ । ८ ॥ तलुनी ३ युवतिः ४ । इति भरतः ॥ यूनी ५ दिक्करी ६ धनिका ७ धनीका ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ मद्यकन्या । दन्तीवृक्षः । चीडानामगन्धद्रव्यम् । पुष्पविशेषः । सउती इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । सहा २ कुमारी ३ गन्धाढ्या ४ चारुकेशरः ५ भद्रतरा ६ रामतरुणी ७ सुदला ८ बहुपत्रिका ९ भद्र-वल्लभा १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ सेवती ११ । यथा, नारसिंहपुराणे ।

चम्पकात् पुष्पशतकादशोकः पुष्पमुत्तमम् ।
अशोकात् पुष्पसाहस्रात् सेवतीपुष्पमुत्तमम् ।
सेवतीपुष्पसाहस्रात् कुब्जकं पुष्पमुत्तमम् ॥’
(यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।

‘ शतपत्री तरुण्युक्ता कर्णिका चारुकेशरा ।
महाकुमारी गन्धाढ्या लाक्षापुष्पातिमञ्जुला ॥

अस्या गुणाः । शिशिरत्वम् । स्निग्धत्वम् । पित्तदाहज्वरमुखस्फोटकुष्ठविस्फोटनाशित्वम् । मधुरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुणीकटाक्षमालः, पुं, (तरुणीनां कटाक्षाणां माला यत्र ।) तिलकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुतूलिका, स्त्री, (तरुस्थिता तूलिका चित्रशलाका इव । यद्वा, तरौ वृक्षे दोलयतीति । तुल क्षेपे + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् । पृषोदरादित्वात् साधु ।) वादुलिः । इति हारावली ॥ बादुर इति भाषा ॥ तरुदूलिकापि पाठः ॥

तरुनखः, पुं, (तरोः वृक्षस्य नख इव ।) कण्टकः । इति हारावली ॥

तरुभुक्, [ज्] पुं, (तरुं भुङ्क्ते । भुज + क्विप् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुमृगः, पुं, (तरौ तिष्ठन् मृग इव । शाक-पार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः । यद्वा, तरु-प्रियो मृगः, मयू ।) वानरः । इति शब्दरत्ना-वली ॥

तरुरागः, स्त्री, (तरो रागो रक्तिमाभा यस्मात् ।) किसलयम् । नूतनपल्लवः । इति हारावली ॥

तरुराजः, पुं, (तरूणां राजा आयुष्मत्त्वादस्य तथा-त्वम् । समासे टच् ।) तालवृक्षः । इति राज-निर्घण्टः ॥ (धर्म्मपुष्पत्वात् स्वर्ग्गोपभोग्यत्वाच्च पारिजातवृक्षश्च । यथा, हरिवंशे । १२४ । ५१ ।

“यदेतदाहृतं स्वर्गात् सत्यं त्वदर्थं मया विभो ।
देवोपभोग्यमेतद्धि तरुराजमसुद्भवम् ॥”)

तरुरुहा, स्त्री, (तरौ रोहतीति । रुह + क । टाप् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुरोहिणी, स्त्री, (तरुं रोहतीति । रुह + णिनि + ङीप् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुवल्ली, स्त्री, (तरुं वल्लते तरुवल्लीव वा ।) जतुकालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरुशायी, [न्] पुं, (तरौ तरुकोटरे शाखायां वा शेते इति । शी + णिनि ।) पक्षी । इति हारावली ॥

तरुसारः, पुं, (तरोः सारः ।) कर्पूरः । इति हारावली ॥ (यथा सुश्रुते चिकित्सित-स्थाने ३५ अध्याये । ‘ तदनभ्यापि सुवर्णरजत-ताम्रायोरीतिदन्तशृङ्गमणितरुसारमयानि सुशायीति ॥’ कर्पूरशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

तरुस्था, स्त्री, (तरौ तिष्ठतीति । स्था + कश्चाप् च ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरूटः, पुं, (तरौ ऊट इव ।) उत्पलकन्दः । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । शीतल-त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, चरके सूत्र-स्थाने अन्नविध्यध्याये ।

“तरूटबिसशालूककौञ्चादनकशेरुकम् ।
शृङ्गाटकं कलोड्यञ्च गुरु विष्टम्भि शीतलम् ॥”)

तर्क, क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क तर्कयति । वितर्कमयम् । (भ्वां-सकं ।) तर्क्कयामास सुधीः । इति दुर्गादासः ॥

र्कः, पुं, (तर्क+भावे घञ्।) आकाङ्क्षा। वितर्कः। अभिचारशङ्कानिवर्त्तकः। इति भाषापरिच्छेदः॥ (यथा, महाभारते। ३।१६६।१०८।
"शुष्कतर्कं परित्यज्य आश्रयस्व श्रुतिं स्मृतिम्॥")
स च पञ्चविधः। यथा। आत्माश्रयः १ अन्योन्याश्रयः २ चक्रकः ३ अनवस्था ४ प्रमाणबाधितार्थकः ५। इति जगदीशः॥ एषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि॥ ऊहः। हेतुशास्त्रम्। तत्तु मीमांसादि। इति मेदिनी। के, ७५। (यथा, मनुः। १२।१०६।
"आर्षं धर्म्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्म्मं वेद नेतरः॥"
न्यायशास्त्रम्। यथा, नैषधे।
"यन्नकाव्यं मधुवर्षिधर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः॥"
ज्ञानम्। यथा, महाभारते। १।१६८।१८।
"तं वै फलार्थिनं मन्ये भ्रातरं तर्कचक्षुषा॥"
अर्थवाद इति कर्क्कोपाध्यायः। यथा, अक्ताः शर्करा उपदधातीति विधिः श्रूयते। तत्राञ्जनसाधनं घृतं तैलं वा तन्मध्ये केनाक्ता इति संशये तेजो वै घृतमित्यर्थवादात् घृतेनाक्ता इति निर्णीयते। अतस्तर्कोऽर्थवादः॥")

तर्ककः, पुं, (तर्केण आकाङ्क्षया कायति प्रकाशते इति। कै+कः।) याचकः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। १२।४५।६।
"तथानुजीविनो भृत्यान् संश्रितानतिथीनपि।
कामैः सन्तर्पयामास कृपणांस्तर्ककानपि॥"
तर्कयतीति। तर्क+ण्वुल्।) तर्ककारकश्च॥

तर्कविद्या, स्त्री, (तर्कोपदेष्ट्री विद्या तर्करूपा या विद्या वा।) न्यायविद्या। तत्पर्य्यायः। आन्वीक्षिकी २। इत्यमरः। १।६।५॥ (यथा, महाभारते। १३।३७।१२।
"आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम्॥")

तर्कारी, स्त्री, (तर्कं ऋच्छतीति। ऋ+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्। ङीप् च।) जयन्तीवृक्षः। इत्यमरः। २।४।६५॥
(पर्य्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"वैजयन्ती च तर्कारी जयन्ती विजया जया॥"
अस्या गुणा यथा,—
"तर्कारी वरद्यं स्वादु सतिक्तं कफवातजित्॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये॥
अस्याः व्यवहारो यथा,—
"तर्कारी विल्वशिग्रुसुरसवत्सककनिम्बजैः।
पञ्चमूलफलैस्तोयं घृतसुखाय सेचनम्॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने षड्विंशेऽध्याये॥
इयं गणिकारिकापि वाच्या। तत्पर्य्याया यथा,
"अग्निमन्थो जयः स स्याच्छ्रीपर्णी गणिकारिका।
जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

तर्कियः, पुं, चक्रमर्द्दश्च। इति रत्नमाला॥ तर्किलोऽपि पाठः॥ (चक्रमर्द्दशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या॥)

तर्की, [न्] त्रि, (तर्कयितुं शीलमस्य यद्वा तर्कयतीति। तर्क+णिनिः।) तर्कविशिष्टः। मीमांसकः। यथा,—
"त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्म्मपाठकः।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्व्वे परिषत् स्याद्दशावरा॥"
इति मनुः। १२।१११॥

तर्कुः, स्त्री, (कृत्+उः। निपातनात् साधुः।) सूत्रनिर्म्माणयन्त्रम्। टेको इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। कपालनालिका २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तर्कुटी ३ सूत्रला ४। इति हारावली॥ (कुम्भकारस्य चक्राकारशिलाभाण्डम्। यथा, अनर्घराघवे। २।६।
"शङ्के सम्प्रति यावदभ्युदयते तत्तर्कुटङ्कानुना रख्याद्विमरजस्फटावलयितो देवस्त्रियामीश्वरः॥")

तर्कुटं, क्ली, (तर्कयति सूत्रोत्पादकतया शोभते इति। तर्क दीप्तौ+बाहुलकात् उटन्।) कर्त्तनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ काटनाकाटा इति भाषा॥

तर्कुटी, स्त्री, (तर्कुट+स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष्।) तर्कुः। इति हारावली। २१३।

तर्कुपिण्डः, पुं, (तर्कुस्थितः पिण्डः। मध्यपदलोपिसमासः।) तर्कुस्थितमृत्पिण्डः। टेकोर चाँटुल इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। वर्त्तिनी २। इति जटाधरः॥ तर्कुपीठी ३ वर्त्तुला ४। इति हारावली। २१३॥

तर्कुपीठी, स्त्री, (तर्कुस्थिता पीठी स्वल्पो मृत्पिण्डः।) तर्कुपिण्डः। इति हारावली। २१३॥

तर्कुलासकः, पुं, (लासयति शोभयतीति। लस कान्तौ+णिच्+ण्वुल्। तर्कुः सूत्रनिर्म्माणयन्त्रं तस्य लासकः।) भञ्जोलः। इति हारावली। २१३॥ खरसा इति भाषा॥

तर्कुशाणः, पुं, (तर्कोः शाणः।) शाणकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ टेकोर शाण इति भाषा॥

तर्क्षुः, पुं, (तरक्षुः पृषोदरादित्वात् साधुः।) तरक्षुः। इति शब्दरत्नावली॥

तर्क्ष्यः, पुं, यवक्षारः। इति रत्नमाला॥

तर्ज्ज, भर्त्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) तर्ज्जति। इति दुर्गादासः॥

तर्ज्ज, क ङ भर्त्से। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) क ङ, तर्ज्जयते। भर्त्सस्तर्ज्जनम्। तामतर्ज्जयदम्बरे। इति रघुप्रयोगस्तु तर्ज्जनं तर्ज्जः। तर्ज्जं करोतीति णौ साध्यः। इति दुर्गादासः॥

तर्ज्जनं, क्ली, (तर्ज्ज+भावे ल्युट्।) भर्त्सनम्। यथा। अधीरायास्तर्ज्जनताडनादि। इति रसमञ्जरी॥ (यथाच कुमारे। ६।४५।
"भ्रूभेदिभिः सकम्पोष्ठैर्ललिताङ्गुलितर्ज्जनैः।
यत्र कोपैः कृताः स्त्रीणामाप्रसादार्थिनः प्रियाः॥")

तर्ज्जनी, स्त्री, (तर्ज्ज्यतेऽनयेति। तर्ज्ज भर्त्सने+करणे ल्युट्। ततः स्त्रियां ङीप्।) अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुलिः। तत्पर्य्यायः। प्रदेशिनी २। इत्यमरः। २।६।८१॥ सा तु गर्भस्थस्य चतुर्भिर्म्मासैर्भवति। इति सुखबोधः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १७।८८।
"तच्छ्रुत्वा श्वशुरं तं सा वधूः सोमप्रभा क्रुधा।
विलोक्य भ्रामयामास यमाज्ञामिव तर्ज्जनीम्॥")

तर्ज्जिकः, पुं, (तर्ज्जस्तर्ज्जनमस्त्यस्य। तर्ज्ज+ठन्।) देशविशेषः। तत्पर्य्यायः। तायिकः २। इति हेमचन्द्रः। ४।२४॥

तर्णः, पुं, (तर्णोति तृणादिकं भक्षयतीति। तृणु भक्षणे+णप्।) वत्सः। इति हेमचन्द्रः। ४।३२६॥

तर्णकः, पुं, (तर्ण एव। स्वार्थे कन्।) सद्योजातवत्सः। इत्यमरः। २।९।६१॥ कोमले बाछुर इति भाषा॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ५।४३६।
"ध्यानचौरीं वरां पत्नीं वहद्वारां निपात्यते।
आलिङ्ग्यमानां क्रन्दद्भिस्तर्णकैरिव दारकैः॥"
बालकः। यथा, अनर्घराघवे। २।२३।
"मुनिविनियोगलूनप्रबलकुशाङ्कुरग्राहलालानि वर्हींषि।
गोकर्णतर्णकोऽयं तर्णोल्युपकण्ठकण्डूषु॥")

तर्णिः, पुं, (तरणिः पृषोदरादित्वादल्लोपः।) सूर्य्यः। प्लवः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

तर्त्तरीकं, क्ली, (तीर्य्यतेऽनेनेति। तॄ+"फर्फरीकादयश्च।" उणां। ४।२०। इति ईकप्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) नौका। (तरतीति। कर्त्तरि ईकः।) पारगे, त्रि। इति मेदिनी। के, १६१॥

तर्द्द, हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) तर्द्दति। इति दुर्गादासः॥

तर्दूः, स्त्री, (तरति प्लवते इति। तॄ+"त्रो दुक् च।" उणां। १।९१। इति ऊः दुगागमश्च।) दारुहस्तकः। इत्यमरः। २।९।३४। काटेर हाता इति भाषा॥

तर्पणं, क्ली, (तृप प्रीणने+भावे ल्युट्।) तृप्तिः। प्रीणनम्। इत्यमरः। २।९।५६॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २६।२३६।
"तत्राहूय तरोर्मूले वेतालं नृकलेवरे।
पूजयित्वाकरोत्तस्य नृमांसबलितर्पणम्॥")
यज्ञकाष्ठम्। इति हेमचन्द्रः॥ (तृप्यन्ति पितरो येन। तृप्+करणे ल्युट्।) देवर्षिपितृमनुष्याणां जलाञ्जलिदानेन तृप्तिसम्पादनम्। यथा,
"एवं स्नात्वा पितॄन् देवान् मनुष्यांस्तर्पयेन्नरः।
नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयेदूर्द्ध्वमानसः॥
आगच्छन्तु मे पितर इमं गृह्णन्त्वपोऽञ्जलिम्।
त्रींस्त्रीञ्जलाञ्जलीन्दद्यादाकाशे दक्षिणे तथा॥
वसित्वा वसनं शुष्कं स्थले चास्तीर्णवर्हिषि।
विधिज्ञस्तर्पणं कुर्य्यान्न पात्रे तु कदाचन॥
यदपां क्रूरमांसन्तु यदमेध्यन्तु किञ्चन।
अशान्तं मलिनं यच्च तत् सर्व्वमपगच्छतु॥
गृहीत्वानेन मन्त्रेण तोयं सव्येन पाणिना।
प्रक्षिपेद्दक्षिणे नैर्ऋत्यां रक्षोपहतयेऽद्भुतम्॥
यन्नाचिकन्तु यदुक्तं पापादुग्रं प्रतिग्रहम्

यत्प्रतापो रिपुस्त्रीणां सनेत्राम्भोऽभजन्मुखम् ॥"
यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे तृष्णाधिकारे ।
"काश्मर्य्यशर्करायुक्तं चन्दनोशीरपद्मकम् ।
द्राक्षामधुकसंयुक्तं पित्ततर्षे जलं पिबेत् ॥"
तीर्य्यतेऽनेनेति । तॄ प्लवनतरणयोः + "इतॄवद्भिसनीति ।" उणां ३ । ६२ । इति सः ।) प्लवः । (तीर्य्यतेऽसौ इति कर्म्मणि सः ।) समुद्रः । इत्युणादिकोषः ॥ सूर्य्यः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

तर्षणं, क्ली, (तृष + भावे ल्युट् ।) पिपासा । इति जटाधरः ॥ (अभिलाषः । यथा, भागवते । ३ । २५ । ७ ।
"निर्व्विण्णा नितरां भूमन्नसदिन्द्रियतर्षणात् ।
येन संभाव्यमानेन प्रपन्नान्धं तमः प्रभो ! ॥")

तर्षितः, त्रि, (तर्षोऽस्य जातः । तर्ष + तारकादित्वात् इतच् ।) तृषितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते । ६ । ६ । २७ ।
"राजा तद्यज्ञसदनं प्रविष्टो निशि तर्षितः ।
दृष्ट्वा शयानान् विप्रांस्तान् पपौ मन्त्रजलं स्वयम् ॥"
जाताभिलाषः । यथा, रामायणे ।२।१०४।१ ।
"वशिष्ठः पुरतः कृत्वा दारान् दशरथस्य च ।
अभिचक्राम तं देशं रामदर्शनतर्षितः ॥")

तल, गतौ । (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) सौत्रधातुरयम् । तालिशः । इति दुर्गादासः ॥

तल, कि प्रतिष्ठितौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कि, तालयति तलति व्रतम् । संपूर्णं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तलं, क्ली पुं, (तलतीति । तल प्रतिष्ठायाम् + पचाद्यच् ।) स्वरूपम् । यथा महीतलम् । (यथाच माघे । २ । १११ ।
"ज्ञात्वा ज्ञातव्यविदस्तीर्थैर्मन्त्रः प्रणिधयः पदम् ।
विदाङ्कुर्व्वन्तु महतस्तलं विद्विषदम्भसः ॥"
"तलं स्वरूपं प्रमाणमिति यावत् ॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) अनूर्द्ध्वम् । इति मेदिनी । ले, २१ ॥ (अधः । इत्यमरः । ३ । ३ । २०१ ॥ यथा, मनुः । २ । ५६ ।
"अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ॥"
यथा च शान्तिशतके । २ । १६ ।
"वासो वल्कलमास्तरः किशलयान्योकस्तरूणां तलं
मूलानि क्षतये क्षुधां गिरिनदीतोयं तृषाशान्तये ॥"
हस्तादीनामधोभागः । यथा,—
"तलं प्रत्यङ्गुलीनां यः कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।
नाडीः कर्म्मक्षयकरी————॥"
इति माधवकृतरुग्विनिश्चये वातव्याधौ ॥
"तलं हस्तस्याधोभागः तलशब्दोऽत्र उपरिवचनः यथा भूतलमिति गयदासः । तेनायमर्थः, बाह्वोः पृष्ठं बाहुपृष्ठं तत आरभ्य हस्ततलं यावत् सङ्कोचयतीति ॥" इति विजयरक्षितकृतव्याख्यानम् ॥)

तलं, क्ली, (तलतीति । तल + अच् ।) ज्याघातवारणम् । (यथा,—
"ततः समुत्पेतुरुदायुधास्ते
महीक्षितो बद्धतलाङ्गुलित्राः ॥")
इति महाभारते । १ । १६० । १५ ।
काननम् । कार्य्यबीजम् । इति मेदिनी । ले, २१ ॥ गर्त्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पादतलस्य मध्यम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८२ ॥ (यथा, भागवते । ८ । २० । २३ ।
"रसामचष्टाङ्घ्रितलेऽथ पादयो-
र्महीं महीध्रान् पुरुषस्य जङ्घयोः ।
पतत्त्रिणो जानुनि विश्वमूर्त्ते-
रूर्व्वोर्गणं मारुतमिन्द्रसेनः ॥"
हस्तस्य मध्यमपि । यथा, मनुः । ४ । १४३ ।
"स्पृष्ट्वैतानशुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत् ।
गात्राणि चैव सर्व्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ॥")

तलः, पुं, तालवृक्षः । चपेटः । (यथा, मार्कण्डेये । ८० । १६ ।
"स मुष्टिं पातयामास हृदये दैत्यपुङ्गवः ।
देव्यास्तथापि सा देवी तलेनोरस्यताड़यत् ॥"
करतलाघातजन्यशब्दः । यथा, महाभारते । ३ । २७१ । २४ ।
ततः प्रहसिताः सर्व्वे तेऽन्योन्यस्य तलान् ददुः ॥")
त्सरुः । सव्यपाणिना तन्त्रीघातः । इति मेदिनी । ले, २१ ॥ स्वभावः । आधारः । इति हेमचन्द्रः ॥ महादेवः । यथा, महाभारते शिवसहस्रनामस्तोत्रे । १३ । १७ । १२८ ।
"तलस्तालः करस्थाली ऊर्द्ध्वसंहननो महान् ॥")

तलकं, क्ली, (तलेन गभीरगर्त्तेन कायतीति । कै + कः ।) पुष्करिणी । इति हारावली । ४२ ॥ तलाओ इति हिन्दी भाषा ॥

तलप्रहारः, पुं, (तलेन पाणितलेन प्रहारो यस्य ।) चपेटः । तत्पर्य्यायः । चर्प्पा २ । इति हारावली । १६७ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८० । १७ ।
"तलप्रहाराभिहतो निपपात महीतले ॥
तलस्य प्रहारः ।) तलाघातः ॥

तलसारकं, क्ली, (तले सारो यस्य कप् ।) घोटकस्यान्नभोजनपात्रम् । इति केचित् ॥ घोटकस्य वक्षस्थलबन्धनरज्जुः । तत्पर्य्यायः । वक्रपट्टः २ तलिका ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१७ ॥

तलहृदयं, क्ली, (तलस्य पादतलस्य हृदयमिव ।) पादतलस्य मध्यम् । इति हेमचन्द्रः ।३।२८२ ॥

तला, स्त्री, (तल + स्त्रियां टाप् ।) गोधा । ज्याघातवारणा । इत्यमरः । २ । ८ । ८४ ।

तलाची, स्त्री, (तलमञ्चतीति । अन्चु + क्विप् । स्त्रियां ङीप् ।) नलनिर्म्मितकटः । इति हारावली । १७७ ॥

तलातलं, क्ली, (नास्ति तलं यस्येति अतलम् । तलादपि अतलम् । नात्यन्तनिम्नतयास्य तथात्वम् ।) पातालविशेषः । इति शब्दमाला ॥ तत्र मयनामा दानवेन्द्रस्त्रिपुराधिपतिर्भगवता त्रिपुरारिणा त्रिलोक्याः शं चिकीर्षुणा निर्दग्धस्वपुरत्रयस्तत्प्रसादात् लब्धपदो मायाविनामाचार्य्यो महादेवेन परिरक्षितो विगतसुदर्शनभयो महीयते ।" इति श्रीभागवतम् ॥

तलिका, स्त्री, (तलं वक्षसोऽधोभागो बन्धनस्थानत्वेनास्त्यस्या इति । तल + ठन् ।) तलसारकम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१७ ॥

तलितं, क्ली, भृष्टमांसम् । यथा,—
"शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक् प्रसाधितम् ।
पुनस्तदाज्ये संभृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः ॥"
अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे । १ । १ ।
"तलितं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवृद्धिकृत् ।
तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं दृढ़ताकरम् ॥"

तलिनं, क्ली, (तल्यते शयनार्थं गम्यतेऽत्र । तल + "तलिपुलिभ्यां च ।" उणां । २ । ५३ । इति इनन् ।) शय्या । इति हारावली । १७२ ॥

तलिनः, त्रि, (तल + इनन् ।) विरलः । स्तोकः । स्वच्छः । इति मेदिनी । ने, ७० ॥ दुर्ब्बलः । इति हेमचन्द्रः ॥

तलिमं, क्ली,(तल + बाहुलकात् इमन् ।) कुट्टिमम् । तल्पम् । चन्द्रहासः । वितानकः ॥ इति मेदिनी । मे, ४४ ॥

तलुनः, पुं, (तरति वेगेन गच्छतीति । तॄ + "चोरच्लो वा ।" उणां । ३ । ५४ । इति उनन् रस्य लश्च ।) पवनः । युवा । इति मेदिनी । ने, ७० ॥

तलुनी, स्त्री, (तलुन + गौरादित्वात् ङीष् ।) तरुणी । युवती । इति शब्दरत्नावली ॥

तलेक्षणः, पुं, (तले अधोभागे ईक्षणं दृष्टिरस्य ।) शूकरः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तलोदरी, स्त्री, (तलमतिगभीरमपूर्य्यतयेतिभावः उदरं यस्याः । बह्वृक्कत्वेऽपि "नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ।" ४ । १ । ५५ । इति ङीष् । आद्ययोर्न्नञ्चलक्षणो निषेधो बाध्यते पुरस्तादपवादन्यायात् ।) भार्य्या । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तलोदा, स्त्री, (तले उदकं यस्याः । उदकशब्दस्योदादेशश्च ।) नदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तल्कं, क्ली, (तल + बाहुलकात् कन् ।) वनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तल्पं, क्ली पुं, (तल्प्यते शयनार्थं गम्यतेऽत्र । तल + "खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्पतल्पाः ।" उणां । ३ । २८ । इति पप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) शय्या । (यथा, मनुः । ३ । ३ ।
"स्रग्विणं तल्प आसीनमर्हयेत् प्रथमं गवा ॥")
अट्टालिका । दाराः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, सम्बर्त्तसंहितायाम् । १५८ ।
"पितृव्यदारगमने भ्रातृभार्य्यागमे तथा ।
गुरुतल्पव्रतं कुर्य्यात् नान्या निष्कृतिरुच्यते ॥")

तल्पकीटः, पुं, (तल्पे शय्यायां जातः कीटः ।) कीटविशेषः । छारपोका इति भाषा । यथा,
"जन्मैकं तल्पकीटश्च तदा शूद्रो भवेद्ध्रुवम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

तल्पं, क्लौ (तल्प इवाचरति। तल्प+क्विप्+ ल्युट्।) करिरदनम्। इति भूरिप्रयोगः। एकार्थनाम मालायाम्। इति शब्दावली।

तस, स्त्री, (तस्मात् भूम्यां जायते इति। तो+ ड।) विपत्। इति त्रिकाण्डशेषः।

तस, पुं (तस्मिन् जायते इति। तो+ड।) अनावारविशेषः। इति मेदिनी। ले २२। तस्मात्मो इति हिन्दीभाषा।

तसक, पुं, (तत् प्रसिद्धं यथास्यात् तथा लसतीति। लस+अच्।) प्रयुक्तः। इत्यमरः। अयं शब्दोऽलिङ्गः समासे उत्तरपदे भवति। यथा कुमारीतसक। इत्यमरटीका।

तसी स्त्री (तत् प्रसिद्धं यथा तथा लसतीति। लस +ड स्त्रियां ङीष् च।) तरुणी। इति मेदिनी। ले २२।

तस्करचौरं क्ली, (तु+अच्। तं चौरमिति नित्य कर्मधारयः।) तोयाचौर इति ख्यातम्। तत् पर्य्यायः। मय चौरम् १ यवसम् २ यवकाद् भवम् ३। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शिशिर त्वम्। दाहपित्तकफकामकरक्तवातादोषनाशि त्वच। इति राजनिर्घण्टः।

तसचौरी स्त्री (तसचौर+ङीष्।) गन्धपत्रा। इति राजनिर्घण्टः।

तसराज, पुं, (तु+अच् तत् पुरः सन् राजते। राज+अच्।) यवासशर्करा। इति राज निर्घण्टः। (यवासशर्करायामस्य विवृति र्ज्ञातव्या।)

तसराजोद्भवासव पुं (उद्भवमस्तीति। उत+ भू+अच्। उद्भव उत्पत्तिस्थानम्। तसराज उद्भवोऽस्य। यद्वा, तसराजात् उद्भवतीति। उद्+भू+अच्।) तत् कर्मधारयः। यवास शर्कराभवासवः। तत्पर्य्यायः। सुधामोदकः १ तसकन्दुकः २ सितमोदकः ३ अमृतसारजः ४ सितखण्डः ५। अस्य गुणाः। भावतापकर्णा ओष्ठशोषणनाशित्वम्। रक्तपित्तनाशनम्। शीतत्वम्। मधुरत्वम्। इति राज निर्घण्टः।

तरिक्ष पुं (तस+"तसे संज्ञा।" उणा ।१।६८।) इति टिक्क।) वात। मयूरः। इति सिद्धान्त कौमुद्यामुणादिवृत्तिः।

तरिक्षी स्त्री (तरिक्ष+ङीष्।) जन्मी। देवकन्या। भूमि। इति सिद्धान्तकौमुद्या मुणादिवृत्तिः। (यथा, माघे ।१।११।

"जलदपंक्तिस्तरिक्षी इवास।")

तसु, त्रि (तस्+ता। एषोदरादित्वात् साधु।) लङ्गता। इत्यमरः।१।१।६६।

तसु [ख] पुं (तसस्यार्द्ध+क्षत एषोदरादि त्वाद् साधुः।) अस्त। कुमार इति भाषा। शिशुश्चका। खाण्डितरिक्षी। इत्यमरटीकायां रमानाथः।

तस द त्रि अलङ्कृते। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-पक्षे-अं-पर-सकं-सेट्।) द कर्मणि

तस्यते। कि, तसयति तसति द्वारी धनम्। इति दुर्गादासः।

तस, य उ इर उपक्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-पर-सक-सेट। उदित्वात् क्त्वावेट्।) य, तस्यति धनि वायुः। उ, तसित्वा तस्त्वा। इर, अतसत्। अतासीत्। अतसीत्। अतसात् पुषादित्वात् नित्य ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः।

तसर पुं (तसतीति। तस+"सृपिभ्यां कसरन्।" उणा ३।७५। इति सरन् किच।) त्रसरः। सूत्रवेष्टनम्। इत्युणादिकोषः। (यथा, शाकथ नषधवरिताम्। १८।८३।

'इह परिमुता न रोदित

अयकुर्वाङ्गलमर न वम।")

तस्कर पुं (तत् करोतीति। तत्+"दिवाविभा।" ३।२।२१। इत्यस्य सूत्रस्य 'कि यत्तद् बहुषु कर्मेषि अविधानम्। इति वार्तिकोक्त्या। तत्। तदृष्ट्तो करपयो इति सुट्तकारौ।) चौरः। एकाग्राकः। इति रत्नमाला। मदनवृक्षः। इति जटाधरः। कर्णः। यथा रघुः। १।२७।

'यस्य ता यत् परस्मैस्य श्रुतौ तस्करता स्थिता।" 'तस्करः कर्णचौरयोरिति कोषान्तरम्।" इति तट्टीका।

तस्करस्नायु पुं, (तस्करस्य एकाग्राकस्य स्नायु- रिव।) काकनासालता। इति राजनिर्घण्टः।

तस्करी स्त्री (तत्+कृ+चौरार्थे ट टित्वात् ङीप्। सुटि इत्यपि च साधु।) कोपना नारी। इति शब्दार्थकल्पतरुः।

ताटङ्क पुं (ताडङ्क+एषोदरादित्वात् साधुः।) ताडङ्क। इति हिक्ष्यकोषटीकायां भरतः। (यथा, देवीभागवते। १२। ६। ७१।

"ताटीन्दी तिरोभाष ताटङ्कप्रियवासिनी।")

ताटस्थ्य क्ली, (तटस्थ+भावे ष्यञ्।) उदा- सीनत्वम्। निकटस्थत्वम्। यथा, ताटस्थ्येन उपाधोभवेन इति। तटस्थो निकटस्थ प्रसिद्ध पुरुषस्तदयं इति च वाचस्पत्यटीकायां चन्द्रि दास।

ताड पुं (तड+भावे घञ।) ताडनम्। शब्दः। मुष्टिमेयतृणादि। इति मेदिनी। डे १३। पर्वतः। इति हेमचन्द्रः।

ताडका स्त्री राक्षसीविशेषः। सा सुकेतुयक्ष- कन्या ब्रह्मवरेण सहस्रनागबलयुक्ता सुन्दस्य पत्नी मारीचस्य माता। मारीचस्या सुन्दे निहते पुत्रेण सह अगस्त्यम् भक्षितुमुद्यता तस्य शापात् राक्षसी रामचन्द्रेण विश्वामित्राज्ञया निहता। इति रामायणम्।

ताडकाफल क्ली (ताडकायाः फलमिव फलमस्य। इत्य क्षयम्।) बृहदेला इति रत्नमाला।

ताडङ्क पुं (ताडं ताडनमति कर्णे अङ्कति इति। अङ्क+अच्। तस्य ङत्वम्। इत्यस्य शिरसः शाखा।) कर्णभूषा। कानबाला इति भाषा। त्रिकाण्डशेष। शब्दरत्न ५। इति

त्रिकाण्डशेषः। ताटङ्क ३। इति हिक्ष्यकोष टीकायां भरतः। कर्णिका ४ तालपत्रम् ५। इत्यमरः। ताडपत्रम् ६। इति हेमचन्द्रः। ३। ३२०। कुण्डलम् ७। इति जटाधरः। (यथा, मनसाध्याने।

'ताडङ्काङ्गमिसलासमनुमप्रसाद्याम्भोरुहे प्रापिते कैरातीं वरदाभयोद्यतकरां देवीं त्रिनेत्रां भजे।")

ताडन, क्ली (ताडि+भावे ल्युट्।) आघातः। यथा मलमासतत्त्वे। [मपः।"

"ज्याघ्नं कोरकदाडनयन छाया प्रपन्ना यथाच, गारुडे ८६ अध्याये।

'मुनिशालामामागार कुर्यात्कर्मानि न सुधीः। न जिह्वाताडने कुर्यात् सुतं शिष्यम् ताडयेत्। आचरेत् सर्वदा धर्म्मं सद्भिवचनं मा चरेत्।" अपि च चाणक्ये। १२।

'लालने बहवो दोषास्ताडने बहवो गुणाः। तस्मात् पुत्रञ्च शिष्यञ्च ताडयेन्न तु लालयेत्।"

ताडनी स्त्री (ताड्यतेऽनयति। ताडि+करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्।) अश्वताडनयष्टिः। तत् पर्य्यायः। चर्मयष्टि ९ कशा २ भीमाः ३ चर्म लालिका ४। इति शब्दमाला।

ताडपत्र क्ली, (तालस्य पत्रमिव। तस्य डत्वम्।) ताडङ्कः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३२०।

ताडि, स्त्री (ताडयति पत्रैः शोभते इति। तड दीप्तौ+णिच्+इन्।) वृक्षविशेषः। इत्य मरटीकायां भरत। ताडियाल इति भाषा।

ताडी, स्त्री, (ताडि कृदिकारादिति वा ङीष्।) वृक्षभेदः। इत्यमरमेदिनीकरौ। तत्पर्य्यायः। ताडि १ ताली २ तालि ३। इति भरतः। ताडियाल इति भाषा। (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३। ३२८।

"गुणतनालपत्राणि धौतानि ताडीनाम्नि च। तदुक्तानि पत्राणि चाक्षिसौदृष्टानि च।") अभरणविशेष। इति दुर्गादास।

ताड्न, पुं (ताडयतीति। तड्+णिच्+उन।) ताडयिता। इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः।

ताडमान, पुं (ताड्यते असौ। ताडि+कर्मणि शानच्।) पटहादिः। इति त्रिकाण्डशेष।

ताडपुष्ट, त्रि। (यथा, कुमारे। १। ६१।

"अस्वपक्वसृष्टाः प्रतिवृक्षमुक्ता बौतिर्भिन्नकोविद ताडमाना।")

ताण्डवं क्ली, पुं नृत्यम्। इत्यमरः। १। ७। १०। तण्डुना मुनिना कृतं ताण्डि। तण्डुना तत् ज्ञातव्यमिति। इति भरतः। तण्डवा तौर्यत्रिक वाची।

("पुरुष नाट्यं प्राहुः स्त्रीनृत्यं लास्यमुच्यते।" इति शब्दार्थचिन्तामणिवचनेन पुरुषम्।) उद्धतनृत्यम्। उद्धवनृत्यम्। इति मेदिनी। वे ४४। (यथा, मालतीमाधवे। १। १।

"प्रत्यङ्गनाक हरं ताण्डवं मेघ निवासा। भव निमलमानुमय भवान्या पतन्ताशुका।")

ताण्डवतालिकः, पुं, (ताण्डवे शिवनृत्यकाले यस्तालः स कार्य्यतयास्यस्येति । ठन् ।) नन्दी । स शिवद्वारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ताण्डवप्रियः, पुं, (ताण्डवं उद्धतनृत्यं प्रियमस्य ।) शिवः । इति शब्दमाला ॥

ताण्डि, स्त्री, (ताण्डिना मुनिना कृतम् । ताण्ड + बहुलवचनात् इण् ।) नृत्यशास्त्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तातः, पुं, (तनोति विस्तारयति गोत्रादिकमिति । तन + "दुतनिभ्यां दीर्घश्च ।" उणां । ३ । ९० । इति क्तः दीर्घश्च । अनुदात्तेति नलोपः ।) पिता । इत्यमरः । २ । ६ । २८ । (यथा, रघुः । ९ । ७५ ।
"हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषण्ण-
स्तस्यान्विष्यन् वेतसगूढं प्रभवं सः ।
शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्रं
तापादन्तःशल्य इवासीत् क्षितिपोऽपि ॥")
अनुकम्प्यः । इति मेदिनी । ते, २१ ॥ (यथा, भागवते । १ । १४ । ३६ ।
"कच्चित्तेऽनामयं तात ! भ्रष्टतेजा विभासि मे ।
अलब्धमानोऽवज्ञातः किं वा तात ! चिरोषितः ॥")
पूज्ये, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । १ । ७२ । वशिष्ठं प्रति दिलीपोक्तिः ॥
"तस्मात् मुच्ये यथा तात ! संविधातुं तथार्हसि ।
इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥")

तातगुः, पुं, (तातस्य पितुरिव गौर्वाचकशब्दो यत्र । गवान्तत्वात् गौणे ह्रस्वः ।) क्षुद्रतातः । पितृव्यः । जनकस्य हिते, त्रि । इति मेदिनी । गे, ३६ ॥

तातजनयित्र्यौ, स्त्री, (तातश्च जनयित्री च ते ।) मातापितरौ । इत्यमरः ॥ द्विवचनान्तोऽयम् ॥

ताततुल्यः, त्रि, (तातस्य पितुस्तुल्यः ।) पितृसमः । तत्पर्य्यायः । मनोजवसः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५२ ॥ मनोजवः ३ पितृसन्निभः ४ इत्यमरः । तातलः ५ इति मेदिनी ॥

तातनः, पुं, (तातं मनोहरं यथा तथा नृत्यतीति । नृत + बाहुलकात् डः ।) खञ्जनपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तातलः, पुं, (तापं लातीति । ला + कः । पृषोदरादित्वात् पस्य तः ।) रोगः । पाकः । लौहकूटः । मनोजवः । इति मेदिनी । ले, ९८ ॥ तप्तमात्रे, त्रि । इत्यजयपालः ॥

तातिः, पुं, पुत्रः । इति जटाधरः ॥

तात्कालिकः, त्रि, (तत्काले भवः । तत्काल + "आपदादिपूर्व्वपदात् कालान्तात् ।" ४ । २ । ११६ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ठञ् ।) तत्कालभवः । यथा, शुद्धितत्त्वे शङ्खः ।
"ततः आद्यश्राद्धं तु कुर्य्यादेकादशे तथा ।
कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥"

तात्पर्य्यं, स्त्री, (तत्परस्य भावः । तत्पर + ष्यञ् ।) अभिप्रायः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ वक्तुरिच्छा । (यथा, भाषापरिच्छेदे । ८४ ।
"आकाङ्क्षा वक्तुरिच्छा तु तात्पर्य्यं परिकीर्त्तितम् ॥")

तादात्म्यं, स्त्री, (तदात्मनो भावः । तदात्मन् + ष्यञ् ।) तत्स्वरूपम् । अभेदसम्बन्धः । इति न्यायशास्त्रम् ॥

तादृक्, [श्] त्रि, स इव दृश्यतेऽसौ ।(तद् + दृश् + "त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् ।" ३ । २ । ६० । इति क्विन् । "आ सर्व्वनाम्नः ।" ६ । ३ । ९१ । इति आत्वम् ।) तादृशः । ताहार मत इति भाषा ॥ इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २७९ ।
"यादृशैः सेव्यते भृत्यैर्यादृशांश्चोपसेवते ।
कदाचिन्नात्र सन्देहस्तादृग् भवति पूरुषः ॥")

तादृक्षः, त्रि, (स इव दृश्यते इति । तद् + दृश् + त्यदादिष्वित्यत्र कसोऽपि वाच्य इति क्सः ।) तादृक् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । २४२ ।
"ततः प्रभृति तादृक्षयोग्यार्थप्राप्तिलालसः ।
परिहासपुरे चक्रे स्थिरां गुर्व्वीं सपत्निगीम् ॥")

तादृशः, त्रि, (स इव दृश्यते इति । तद् + दृश् + "त्यदादिष्विति ।" ३ । २ । ६० । इति कञ् ।) तादृक् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १।४३५ ।
"उपदेशो न दातव्यो यादृशे तादृशे जने ।")

तानं, स्त्री, (तन उ ण विस्तारे + भावे घञ् ।) विस्तारः । ज्ञानविषयः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तानः, पुं, (तन्यते गीतमनेनेति । तन + घञ् ।) गानाङ्गविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
"विस्तार्य्यन्ते प्रयोगा यैर्मूर्च्छनाशेषसंश्रयाः ।
तानास्तेऽपूर्णपञ्चाशत् सप्तस्वरसमुद्भवाः ॥
तेभ्य एव भवन्त्यन्ये कूटतानाः पृथक् पृथक् ।
ते स्युः पञ्चसहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च ॥"

तानवं, स्त्री, (तनोर्भावः । तनु + "इगन्ताच्च लघुपूर्व्वात् ।" ५ । १ । १३१ । इत्यण् ।) गात्रे तनुता । यथा, उज्ज्वलनीलमणिः ।
"तानवत् तनुता गात्रे दौर्व्वल्यभ्रमणादिकृत् ॥"
(यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३९३ ।
"परपतिनिर्दयक्षतजटाशोषित शठ ! नेर्ष्यया न कोपेन ।
दग्धममतोपतप्ता रोदिमि तव तानवं वीक्ष्य ॥")

तानूरः, पुं, (तनु + बाहुलकात् ऊरण् ।) पयसां भ्रमः । आवर्त्तः । इति भूरिप्रयोगः ॥

तान्तः, त्रि, (तम + क्तः ।) श्रान्तः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा, प्रद्युम्नविजये । २ अङ्के ।
"मान्द्यं श्रान्तिनितान्ततान्तमतुलं सन्तोषयत्याध्वगान्
यत्रात्यन्तघनच्छदैर्विटपिभिश्छन्ने निरस्तातपे ॥")

तान्त्रिकः, त्रि, (तन्त्रं सिद्धान्तं अधीते वेद वा । तन्त्र + "उक्थादित्वात् ठक् ।) ज्ञातसिद्धान्तः । शास्त्रतत्त्वज्ञः । इत्यमरः । ३।८।१५ ॥ तन्त्रशास्त्रवेत्ता तत्सम्बन्धी च ॥ (यथा, भागवते । ८।६।६ ।
"श्रेयोऽर्थिभिर्वैदिकतान्त्रिकेण ॥")

तापः, पुं, (तप + घञ् ।) सन्तापः । (यथा, भागवते । ३ । १४ । ४८ ।
"नैदाघजं तापमिवोडुराजः ॥")
कृच्छ्रम् । इति मेदिनी । पे, ७ ॥ (त्रिविध दुःखम् । यथा देवीभागवते । १ । १ । ७ ।
"दीर्घायुर्भव सर्व्वज्ञ ! तापत्रयविवर्ज्जितः ॥")

तापकः, पुं, (तापयतीति । तप + णिच् + ण्वुल् ।) ज्वरः । इति शब्दरत्नावली ॥ तापकर्त्तरि त्रि ॥

तापत्यः, पुं, (तपती सूर्य्यकन्या तस्या अपत्यं पुमान् । तपती + ण्यः ।) अर्ज्जुनः । इति पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । ५।४६।२ ।
"तस्मात्तापत्य ! यत्किञ्चिन्नृणां श्रेय इहेप्सितम् ।
तस्मिन् कर्म्मणि योक्तव्या दान्तात्मानः पुरोहिताः ॥"
तपतीवंशोद्भवकौरवमात्रम् । यथा, तत्रैव । १ । १७१ । ६९ ।
"सोऽहं त्वयेह विजितः संख्ये तापत्यवर्द्धन ! ॥"
तपत्या उपाख्यानम् । तपती + ष्यञ् । तपत्युपाख्याने, स्त्री । यथा, तत्रैव । १।२।१०८ ।
"तापत्यमथ वाशिष्ठमौर्व्वञ्चाख्यानमुत्तमम् ॥"
एतदुपाख्यानन्तु महाभारते आदिपर्व्वणि १७२ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

तापनः, पुं, (तापयतीति । तप + णिच् + कर्त्तरि ल्युः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । ९ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ४६ । २ ।
"शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्म शुक्रेण वर्द्धते ।
तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्ये तप्तं तपति तापनम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥")
कामबाणः । इति जटाधरः ॥ (यदुक्तं,—
"सम्मोहनोन्मादनौ च शोषणस्तापनस्तथा ।
स्तम्भनश्चेति कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्त्तिताः ॥")
सूर्य्यकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री, नरकविशेषः । यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २२४ ।
"असिपत्रवनञ्चैव तापनञ्चैकविंशकम् ॥"
भावे ल्युट् । तापकरणम् । यथा, सुश्रुते ।१।४१ ।
"तद्दहनपचनदारणतापनप्रकाशनप्रभावर्णकरमिति ॥") तापयितरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६ । २१ ।
"ततोऽमराश्चिन्तितमात्रमागतं
महाप्रभं चक्रममित्रतापनम् ॥")

तापसं, स्त्री, तमालपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजपात इति भाषा ॥

तापसः, त्रि, (तपोऽस्यास्तीति । तपस् + "अण् च ।" ५ । २ । १०३ । इति अण् । यद्वा, तपः शीलमस्य । "छत्रादिभ्यो णः ।" ४ । ४ । ६२ । इति णः ।) तपस्वी । इत्यमरः । २ ।७।४२॥ (यथा, मनुः । ६ । २७ ।
"तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् ॥"
तपःसम्बन्धी । यथा, गौः रामायणे । २।५२।५ ।
"तापसं व्रतमास्थाय ततो गुहसवाच ह ॥")
पुं, दमनकवृक्षः । बकपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इक्षुविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

तल्पल, स्त्री, (तल्प इवाचरति। तल्प+क्विप्+अच्।) करिपृष्ठम्। इति भूरिप्रयोगः। पृष्ठवंशस्य मांसम्। इति हारावली।

तल्ल, स्त्री, (तस्मिन् भूदेशे लीयते इति। ली+ड।) बिलम्। इति त्रिकाण्डशेषः।

तल्लः, पुं, (तस्मिन् लीयते इति। ली+ड।) जलाधारविशेषः। इति मेदिनी। ले, २२। तलाओ इति हिन्दीभाषा।

तल्लजः, पुं, (तत् प्रसिद्धं यथा स्यात् तथा लजतीति। लज+अच्।) प्रशस्तः। इत्यमरः। अयं अप्रधानलिङ्गः समासे उत्तरपदे भवति। यथा कुमारीतल्लजः। इत्यमरटीका।

तल्ली, स्त्री, (तत् प्रसिद्धं यथा तथा लजतीति। लज+ड स्त्रियां ङीष् च।) तरुणी। इति मेदिनी। ले, २२।

तवक्षीरं, क्ली, (तु+अच्। तवं क्षीरमिति नित्य कर्म्मधारयः।) तीयाखीर इति ख्यातम्। तत्पर्य्यायः। यवक्षीरम् २ यवजम् ३ यवक्षोद्भवम् ४। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शिशिरत्वम्। दाहपित्तक्षयकासकफश्वासास्रदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः।

तवक्षीरी, स्त्री, (तवक्षीर+ङीष्।) गन्धपत्रा। इति राजनिर्घण्टः।

तवराजः, पुं, (तु+अच् तवः पूर्णः सन् राजते। राज+अच्।) यवासशर्करा। इति राजनिर्घण्टः। (यवासशर्कराशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या।)

तवराजोद्भवखण्डः, पुं, (उद्भवत्यस्मादिति। उत्+भू+अप्। उद्भवः उत्पत्तिस्थानम्। तवराज उद्भवोऽस्य। यद्वा, तवराजात् उद्भवतीति। उद्+भू+अच्।) ततः कर्म्मधारयः। यवासशर्कराभवखण्डः। तत्पर्य्यायः। सुधामोदकम् २ खण्डजातकम् ३ सिद्धमोदकः ४ अम्लखण्डजः ५ सितारजः ६। अस्य गुणाः। दाहतापक्षयभ्रमश्वासनाशित्वम्। इन्द्रियतर्पणत्वम्। शीतलत्वम्। चक्षुष्यमधुरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः।

तविषः, पुं, (तव+"तवेर्णिद्वा।" उणा। १। ४८। इति टिषच्।) स्वर्गः। समुद्रः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः।

तविषी, स्त्री, (तविष+स्त्रियां ङीष्।) नदी। देवकन्या। भूमिः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः। (बलम्। यथा, ऋग्वेदे। १। ५२। १२।
"... तविषीं दधान।")

तष्टः, त्रि, (तक्ष+क्त। पृषोदरात् कलोपे साधुः।) तनूकृतः। इत्यमरः। ३। १। ९९।

तष्टा, [ष्टृ] पुं, (तक्षकार्ष्ण+तृच् पृषोदरात् कलोपे साधुः।) त्वष्टा। छुतार इति भाषा। विश्वकर्म्मा। आदित्यविशेषः। इत्यमरटीकायां रमानाथः।

तस क कि अलङ्कृतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-पक्षे भ्वां-पर-सक-सेट्।) क कर्म्मणि तस्यते। कि, तसयति तसति हारौ धनम्। इति दुर्गादासः।

तस, य उ इर उपक्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-सकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) य, तस्यति धूलिं वायुः। उ, तसित्वा तस्त्वा। इर, अतसत्। अतासीत्। अतसीत्। अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः।

तसरः, पुं, (तनोतीति। तन+"तनूषिभ्यां कसरन्।" उणां ३। ७५। इति सरन् किच्च।) त्रसरः। सूत्रवेष्टनम्। इत्युणादिकोषः। (यथा, नैषधचरिते। १८। ८३।
"रस परिसुता न रोहितं
नमधुर्धौरसलसर न वम।")

तस्करः, पुं, (तत् करोतीति। कृ+"दिवाविभेति।" ३। २। २१। इत्यस्य सूत्रस्य 'किं यत्तद् बहुषु कृञोऽज्विधानम्।' इति वार्त्तिकोक्त्या टः। 'तद्बृहतोः करपत्योः' इति सुट्तलोपौ।) चौरः। एकाग्राकः। इति रत्नमाला। मदनवृक्षः। इति जटाधरः। कर्णः। यथा, रघुः। १। २७।
"आरात्ता यत्र परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता।"
'तस्करः कर्णचौरयोरिति कोषान्तरम्।' इति तट्टीका।

तस्करस्नायुः, पुं, (तस्करस्य एकाग्राकस्य स्नायुरिव।) काकनासालता। इति राजनिर्घण्टः।

तस्करी, स्त्री, (तद्+कृ+चौरार्थे ट टित्वात् ङीप्। सुट् तलोपश्च साधुः।) कोपना नारी। इति शब्दार्थकल्पतरुः।

ताटङ्कः, पुं, (ताडङ्क+पृषोदरात् साधुः।) ताडङ्कः। इति द्विरूपकोषटीकायां भरतः। (यथा, देवीभागवते। १२। ६। ७१।
'तलोदरी तिरोभावा ताटङ्कप्रियवादिनी।")

ताटस्थ्यं, क्ली, (तटस्थ+भावे ष्यञ्।) उदासीनत्वम्। निकटस्थत्वम्। यथा, ताटस्थ्येन उदासीनत्वेन इति। तटस्थो निकटस्थः प्रसिद्ध पूर्वप्रत्यय इति च काव्यप्रकाशटीकायां चण्डिदासः।

ताडः, पुं, (तड+भावे घञ्।) ताडनम्। शब्दः। मुष्टिमेयतृणादि। इति मेदिनी। डे, १४। पर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः।

ताडका, स्त्री, राक्षसीविशेषः। सा सुकेतुयक्षकन्या ब्रह्मवरेण सहस्रहस्तिबलयुता पुत्रस्य सुन्दस्य भार्य्या मारीचमाता सुन्दे निहते पुत्रेण सह अगस्त्यमपि धर्षयितुमुद्यता तस्य शापात् राक्षसत्वं गता श्रीरामेण निहता। इति रामायणम्।

ताडकायनं, क्ली, (तारकस्य वक्त्रमिव वक्त्रमस्य। रस्य डत्वम्।) इक्षुदला। इति रत्नमाला।

ताडङ्कः, पुं, (ताडं तालपत्रमिव अङ्कयति लक्ष्यते इति। अङ्क+घञ्। लस्य डत्वम्। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) कर्णभूषा। कानबाला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कर्णपटः २। इति त्रिकाण्डशेषः। ताटङ्कः ३। इति द्विरूपकोषटीकायां भरतः। कर्णिका ४ तालपत्रम् ५। इत्यमरः। ताडपत्रम् ६। इति हेमचन्द्रः। ३। ३२०। कर्णमुकुरः ७। इति जटाधरः। (यथा, मनसाध्याने।
'ताडङ्काङ्गदमेखलागुणरणन्मञ्जीरतां प्रापितां केरातीं वरदाभयोद्यतकरां दर्व्वीं त्रिनेत्रां भजे।')

ताडनं, क्ली, (ताडि+भावे ल्युट्।) आघातः। यथा शृङ्गारतिलके।
"शाध्य नीरसकाष्ठताडनशतं शाध्यः प्रचण्डा- [तपः।"
यथा च, गारुडे ९६ अध्याये।
'श्रुतिस्मृत्युक्तमाचारं कुर्य्यात् कर्म्माणि न त्यजेत्। न निन्दाताडने कुर्य्यात् सुतं शिष्यञ्च ताडयेत्। आचरेत् सर्व्वदा धर्म्मं तद्विरुद्धन्तु नाचरेत्।"
अपि च चाणक्ये। १२।
'लालने बहवो दोषास्ताडने बहवो गुणाः। तस्मात् पुत्रञ्च शिष्यञ्च ताडयेन्न तु लालयेत्।"

ताडनी, स्त्री, (ताड्यतेऽनयेति। ताडि+करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्।) अश्वताडनयष्टिः। तत्पर्य्यायः। चर्म्मयष्टिः २ कशा ३ भीमा ४ चर्म्मलालिका ५। इति शब्दमाला।

ताडपत्रं, क्ली, (तालस्य पत्रमिव। लस्य डत्वम्।) ताडङ्कः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३२०।

ताडि, स्त्री, (ताडयति पत्रैः शोभते इति। तड दीप्तौ+णिच्+इन्।) वृक्षविशेषः। इत्यमरटीकायां भरतः। ताडियात इति भाषा।

ताडी, स्त्री, (ताडि कृदिकारादिति वा ङीष्।) पत्रद्रुमः। इत्यमरमेदिनीकरौ। तत्पर्य्यायः। ताडिः २ ताली ३ तालिः ४। इति भरतः। ताडियात् इति भाषा। (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १। ३२८।
"मुग्धतमालपत्राणि शौर्य्यताडीदलानि च। तनुधनाढ्यरत्नानि चक्षुरक्षीसुखानि च।")
आभरणविशेषः। इति दुर्गसिंहः।

ताडुलः, पुं, (ताडयतीति। तड+णिच्+उल।) ताडयिता। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः।

ताड्यमानः, पुं, (ताड्यते असौ। ताडि+कर्म्मणि शानच्।) पटहादिः। इति त्रिकाण्डशेषः। ताड्यमाने, त्रि। (यथा, कुमारे। १। ४५।
"अन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा
श्रोतुर्व्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना।")

ताण्डवं, क्ली, पुं, नृत्यम्। इत्यमरः। १। ७। १०। ताण्डेन मुनिना कृतं ताण्डि इत्यादाय त प्रोक्तमिति। इति भरतः। तण्डुना प्रोक्तमिति स्वामी।
("पुंनृत्य ताण्डवं प्राहुः स्त्रीनृत्य लास्यमुच्यते।" इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनं पुंस्त्वम्।) तृणविशेषः। उद्धतनृत्यम्। इति मेदिनी। वे, ३६। (यथा, मत्स्यपुराणे। १। १।
"प्रचण्डताण्डवाटोपे प्रक्षिप्ता येन दिग्गजाः। भवन्तु विघ्नभङ्गाय भवस्य चरणाम्बुजाः।")

पौरोहित्यं याजनञ्च देवलं ग्रामयाजकम् ।
विष्णुसेवापराधञ्च तथा नामापराधकम् ॥
असत्प्रतिग्रहं देवि ! साङ्कल्पमाभिचारिकम् ।
पशुजीवादिहननं पातकञ्चोपपातकम् ॥
अतिपापं महापापमनुपातकमेव च ।
लोभं मोहमहङ्कारं कामं क्रोधं मदन्तथा ॥
एतद्यदपरं कर्म्म गर्हितञ्च वरानने ! ।
राजसं तामसं प्रोक्तं मया च मुनिभिः सदा ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥

तामसिकं, त्रि, (तमसा तमोगुणेन निर्वृत्तम् । तमस् + ठञ् ।) तामसम् । तमोगुणकार्य्यम् ॥

तामसी, स्त्री, (तमोऽन्धकारः प्राधान्येन अस्ति अस्याम् । तमस् + अण् । स्त्रियां ङीप् ।) निशा । दुर्गा । इति मेदिनी । से, २५ ॥ जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तमोगुणसम्बन्धिनी । यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । ५ ।
“सात्त्विकी राजसी चैव तामसी च तथा परा ।
श्रद्धा तु त्रिविधा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥”)

तामिस्रं, क्ली, (तमिस्रं अन्धकारततिरस्त्यस्येति । तमिस्र + अण् ।) अन्धकारमयनरकम् । इति मनुः ॥ परवित्तापत्यकलत्रापहर्त्ता यमदूतैर्निपात्यते यत्र । इति श्रीभागवतम् ॥ (अन्धकारमये, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । १६२ । १० ।
“तामिस्रं प्रथमं पक्षं वीतशोकभयो वस ॥”
अन्धकारविचारिणि । यथा, रघुः । १५ । २ ।
“लवणेन विलुप्तेज्यास्तामिस्रेण तमभ्ययुः ॥”)

तामिस्रः, पुं, (तमिस्रं तमोगुणोत्थः क्रोधः प्रचुरतयास्त्यस्येति । अण् ।) भोगेच्छाप्रतिघाते क्रोधः । इति श्रीभागवतटीकायां स्वामी ॥ (यथा, भागवते । ३ । १२ । २ ।
“ससर्ज्जाग्रेऽन्धतामिस्रमथ तामिस्र आदिकृत् ॥”)

ताम्बूलं, क्ली, (तम + “खर्ज्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ।” उणां । ४ । ९० । इति ऊलच् बुगागमो दीर्घश्च ।) पर्णम् । पान इति भाषा । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । क्षारत्वम् । कषायत्वम् । वातकृमिकफदुःखदोषनाशित्वम् । कामाग्निसन्दीपनत्वम् । स्त्रीसम्भाषणभूषणत्वम् । धृतिवक्त्रपाटवोत्साहकान्तिकारित्वम् । सभोत्थिते सक्ते च शस्तत्वम् । दन्तास्यहृद्गदे व्याज्यत्वम् । स्वर्गेऽपि दुर्लभत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च । तीक्ष्णत्वम् । पीनसकासनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । दाहकारित्वञ्च ॥ * ॥ कृष्णपर्णस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । दाहवक्त्रजाड्यमलधारित्वञ्च ॥ * ॥ शुभ्रपर्णस्य गुणाः । श्लेष्मवातामयनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । रुच्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वञ्च ॥ * ॥ सद्यस्त्रोटितताम्बूलभक्षणगुणाः । मुखरोगनाशदोषपातारोचकरक्तमलविष्टम्भकान्तिकारित्वम् ॥ चिरात्त्रोटितभूयोजलयोजितताम्बूलगुणाः । उत्तमत्वम् । रुचिमलकारित्वम् । त्रिदोषार्त्तिनाशित्वञ्च ॥ * ॥

“शिरापर्णन्तु शैथिल्यं कुर्य्यात्तस्याग्रकृन्तनः ।
शीर्णं त्वग्दोषदन्तस्य भक्षिते तु सितासिते ॥
अनिधाय मुखे पर्णं पूगं खादयते नरः ।
मतिभ्रंशो दरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरिम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
“पर्णमूले वसेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।
चूर्णपर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥
नाग्रमग्रे विषं मूले मध्येऽलक्ष्मीर्व्यवस्थिता ।
तस्मादग्रञ्च मूलञ्च मध्यं पर्णस्य वर्ज्जयेत् ॥
चूर्णाधिकं हरति गन्धमथाधिपूगं
रागं तथाधिकदलञ्च सुगन्धिकारि ।
ताम्बूलमुत्तममिदं रसनाग्रभिन्न-
पर्णं निशास्वधिकखण्डितपर्णमाहुः ॥
ताम्बूलं न हितं प्रोक्तं शरीरे रूक्षदुर्ब्बले ।
ज्वरास्यशोषपित्तास्रमदमूर्च्छाक्षिरोगिषु ॥
ताम्बूलात्युपयोगात् स्याच्छोषः पित्तानिलासृता ।
देहदृक्केशदन्ताग्निश्रोत्रवर्णबलक्षयः ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
“विना पर्णं मुखे दत्त्वा गुवाकं भक्षयेद्यदि ।
तावद्भवति चण्डालो यावद्गङ्गां न गच्छति ॥”
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥
“ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
तपस्विनाञ्च विप्रेन्द्र ! गोमांससदृशं ध्रुवम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम् ॥ * ॥
अस्य नामानि गुणाश्च । यथा, भावप्रकाशे ।
“ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागिनी नागवल्लरी ।
ताम्बूलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरम् ॥
वश्यं तिक्तकटुक्षारं रक्तपित्तकरं लघु ।
बल्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम् ॥”
क्रमुकम् । इति मेदिनी । ले, ९७ ॥

ताम्बूलकरङ्कः, पुं, (ताम्बूलस्य ताम्बूलरक्षणाय वा करङ्कः ।) ताम्बूलपात्रम् । पानेर वाटा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । स्थगी २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८२ ॥

ताम्बूलदः, त्रि, (ताम्बूलं ददातीति । दा + कः ।) ताम्बूलदाता । तत्पर्य्यायः । वागुलिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ताम्बूलपत्रः, पुं, (ताम्बूलस्य पत्रमिव पत्रमस्य ।) पिण्डालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ताम्बूलपर्णे, क्ली । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
“ताम्बूलपत्रं तीक्ष्णोष्णं कटुपित्तप्रकोपनम् ॥”)

ताम्बूलरागः, पुं, (ताम्बूलस्य चर्व्वितताम्बूलस्य राग इव रागोऽत्र ।) मसूरः । इति हारावली । १३३ ॥ ताम्बूलस्य रङ्गश्च ॥

ताम्बूलवल्लिका, स्त्री, (ताम्बूलस्य वल्ली ततः स्वार्थे कन् टापि पूर्व्वह्रस्वश्च ।) ताम्बूली । इति शब्दरत्नावली ॥

ताम्बूलवल्ली, स्त्री, (ताम्बूलस्य वल्ली ।) ताम्बूललता । पानेर गाछ । इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ताम्बूली २ नागवल्ली ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥ पर्णलता ४ सप्तशिरा ५ सर्पलता ६ फणिवल्ली ७ भुजगलता ८ भक्ष्यपत्रा ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्बूलवल्लिका १० पर्णवल्ली ११ ताम्बूलिः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ नागिनी १३ नागवल्लरी १४ । इति भावप्रकाशः ॥

ताम्बूली, स्त्री, (ताम्बूल + गौरादित्वात् संज्ञायां वा ङीष् ।) ताम्बूलवल्ली । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ८१ ।
“ताम्बूलीश्च सहास्मानिमालातिलकयुक्तिभिः ॥”)

ताम्रं, क्ली, (तम्यते आकाङ्क्ष्यते इति । तमु काङ्क्षायाम् + “अमितम्योर्दीर्घश्च ।” उणां । २ । १६ । इति रक् उपधाया दीर्घश्च ।) तैजसधातुविशेषः । तामा इति तांबा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ताम्रकम् २ शुल्वम् ३ म्लेच्छमुखम् ४ द्व्यष्टम् ५ वरिष्ठम् ६ उडुम्बरम् ७ । इत्यमरः । २ । ९ । ९७ ॥ द्विष्टम् ८ उदम्बरम् ९ औदुम्बरम् १० उडुम्वरम् ११ औडुम्बरम् १२ । इति तट्टीका ॥ तपनेष्टम् १३ अम्बकम् १४ अरविन्दम् १५ रविलोहम् १६ रविप्रियम् १७ रक्तम् १८ नैपालिकम् १९ रक्तधातु २० मुनिपित्तलम् २१ अर्कम् २२ सूर्य्याङ्गम् २३ लोहितायसम् २४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुपक्वस्य तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । विपाके कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तविबन्धशूलपाण्डूदरगुल्मनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अम्लत्वम् । सारकत्वम् । रोपणत्वम् । लघुत्वम् । लेखनत्वम् । अर्शोज्वरकुष्ठकासश्वासक्षयपीनसाम्लपित्तशोथकृमिनाशित्वम् । अत्यर्थं हृद्यत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ परिणामशूलप्लीहवायामशूलवह्निरोगनाशित्वम् । शुद्धिकारित्वम् । बलायुस्तेजःपुष्टितुष्टिकारित्वं नित्यसेवने वलीपलितनाशित्वञ्च ॥ * ॥ स्नुहीवेष्टितसूरणकन्दगर्भनिहितगोमयाग्निभस्मीकृतपश्चात्तद्द्वारा पञ्चपुटदत्तताम्रस्य गुणाः । वान्तिभ्रान्तिशूलाग्निमान्द्याम्लपित्तनाशित्वम् । बलकारित्वञ्च ॥ * ॥ अशोधिततात्रदोषाः । आयुःशुक्रबलनाशित्वम् । रोगवृद्धिच्छर्द्दिमूर्च्छाभ्रमक्लेदनानारोगकुष्ठशूलविदाहस्वेदारुचिचित्तसन्तापकारित्वम् । विषतुल्यत्वञ्च । इति सुखबोधः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“शुक्रं यत् कार्त्तिकेयस्य पतितं धरणीतले ।
तस्मात् ताम्रं समुत्पन्नमिदमाहुः पुराविदः ॥”
तस्य लक्षणं यथा,—
“जपाकुसुमसङ्काशं स्निग्धं मृदु घनं क्षमम् ।
लोहनागोज्झितं ताम्रं मारणाय प्रशस्यते ॥
कृष्णरूक्षमतिस्तब्धं श्वेतञ्चापि घनासहम् ।
लोहनागयुतञ्चेति शुल्वं दुष्टं प्रकीर्त्तितम् ॥”
तस्य शोधनविधिर्यथा,—
“पत्तलीकृतपत्राणि ताम्रस्याग्नौ प्रतापयेत् ।
निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके ॥
गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।
एवं ताम्रस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥”
अथ तस्य मारणविधिर्यथा,—
“सूक्ष्माणि ताम्रपत्राणि कृत्वा संस्वेदयेद्बुधः ।

"कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सूचिपत्रकः ।"
"इत्येता जातयः स्थौल्यात् गुणान् वक्ष्याम्यतः परम् ॥"
"कान्तारतापसाविक्षू वंशकानुगुणौ मतौ ।")

तापसतरु, पुं, (तापसप्रियस्तरुर्वृक्षः ।) इङ्गुदी-वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥ (इङ्गुदीशब्दे-ऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

तापसद्रुम, पुं, (तापसप्रियो द्रुमः ।) इङ्गुदी-वृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०९ ॥ (पर्य्यायो-ऽस्य यथा,—
"इङ्गुदीऽङ्गारवृक्षश्च तिक्तकस्तापसद्रुमः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तापसद्रुमसन्निभा, स्त्री, (तापसद्रुमस्य सन्निभा समा ।) गर्भदात्रीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तापसप्रिय, पुं, (तापसानां प्रियः ।) प्रियाल-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इङ्गुदीवृक्षः । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"पीतपुष्पोऽङ्गारपुष्प इङ्गुदी तापसप्रियः ॥")

तापसप्रिया, स्त्री (तापसानां प्रिया ।) द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (द्राक्षाशब्देऽस्या गुणा-दयो ज्ञातव्याः ॥)

तापहरी, स्त्री, (तापं अर्कपित्तजन्यसन्तापं हर-तीति । हृ + बाहुलकात् टः । स्त्रियां ङीप् ।) व्यञ्जनविशेषः । यथा,—
"घृते हरिद्रासंयुक्ता माषाणां भर्जयेद्वटीः ।
तण्डुलांश्चापि निर्धौतान् सहैव परिभर्जयेत् ॥
सिद्धियोग्यं जलं तत्र प्रक्षिप्य कुशलः पचेत् ।
लवणार्द्रकहिङ्गूनि मात्रया तत्र निःक्षिपेत् ॥
एषा सिद्धिं समायाता प्रोक्ता तापहरी बुधैः ॥"
अस्या गुणाः ।
"भवेत्तापहरी बल्या वृष्या श्लेष्माणमाचरेत् ।
हृद्या तर्पणी रुच्या गुर्वी तत्र गुणाः स्मृताः ॥"
ताहरी इति लोके । इति भावप्रकाशः ॥
तापहारिण्यां त्रि ॥

तापिच्छ, पुं, (तापिनं सन्तापं छ्यति छ्यत्ति वाच्छा-दयतीति । छद् + अन्येष्वपीति डः । पृषो-दरादित्वात् साधुः ।) तमालवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६८ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ११ । ११ ।
"यच्चाेर्मिश्रितपरञ्जन श्रवणयोस्तापिच्छगुच्छा-वलीम् ॥"
क्ली, तापिच्छस्य पुष्पम् । फले लुगिति महित लुक । इयोरेव प्रमाणे सर्वमिति नपुंसकत्वम् । तापिच्छपुष्पम् । यथा, माघे । १ । २२ ।
"प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीषुभि
शुभैश्च सप्तच्छदपांशुपाण्डुभिः ॥")

तापिञ्ज, क्ली, (तापिनं जयतीति । जि + डः ।) धातुमाक्षिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तापिञ्ज, पुं तापिच्छः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तापी, स्त्री, (तापयतीति । तप + णिच् + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) तापिनी नदी । सा पश्चिमवाहिनी विन्ध्याचले प्रसिद्धा । इति राज-निर्घण्टः ॥ (यथा, मात्स्ये । ११३ । २७ ।
"तापी पयोष्णी निर्विन्ध्या क्षिप्रा च ऋषभा नदी ।
विन्ध्यपादप्रसूतास्ताः सर्व्वाः शीतजलाः शुभाः ॥"
इयं सह्यपादोद्भवा इति विष्णुपुराणम् । २ । ३ । ११ ॥
"तापी तापा च गोलोमी गोमती शालिता मही ।
सरस्वती सुता नद्यो नर्म्मदा पश्चिमाङ्गगाः ॥
आसां जलं घनं शीतं पित्तघ्नं कफलं तथा ।
वातदोषहरं हृद्यं कण्डुकुष्ठविनाशनम् ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥) यमुना । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तापी, [न्] (तापोऽस्यास्तीति । ताप + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तापयुक्ते, त्रि ॥

ताप्य, क्ली, (तापे हितम् । ताप + यत् ।) धातु-माक्षिकम् । इति रत्नमाला ॥ हेमचन्द्रे पुंलिङ्गो-ऽयम् । ४२१ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
"ताप्यस्य फलत्रितयं हे लोहश्यावशीकायाः ॥")

ताप्यकं, क्ली, (ताप्यमेव । स्वार्थे कन् ।) माक्षि-कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (माक्षिकशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

ताप्युत्थसंज्ञकं, क्ली, (ताप्युत्थासंज्ञा यस्य । कप् ।) माक्षिकधातुः । इति रत्नमाला ॥

ताम,, पुं, (ताम्यत्यनेनेति । तम + करणे घञ् ।) भीषणः । दोषः । इत्यजयपालः ॥

तामरं, क्ली, (तामं ग्लानिं रातीति । रा + कः ।) जलम् । घृतम् । इति भरतधृतरुद्रः ॥

तामरस, क्ली, (तामरे जले सस्तीति । सस् + डः । यद्वा, बाहुलकात् अमेरसच् । तस्य णित्त्वञ्च । धातोस्तुगागमश्च । णित्वात् वृद्धिः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ३ । ११७ ॥) पद्मम् । (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । ५४ ।
"जाता तामरसोदरे भगवतो धातुः सदार्य्या स्थितिः ॥")
सारसः । इत्यमरः । १ । १० । ४० ॥ स्वर्णम् । ताम्रम् । इति मेदिनी । से, ५३ ॥ (द्वादशा-क्षरच्छन्दोविशेषः । तस्य लक्षणादिकं छन्दः-शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

तामलकी, स्त्री, भूम्यामलकी । इत्यमरः । २ । ४ । १२७ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३९ अध्याये ।
"कटुकेन्द्रयवोशीरसिद्धो तामलकीघनैः ॥")

तामलिप्त, क्ली, } देशविशेषः । तमलुक इति
तामलिप्ती, स्त्री, } भाषा । तत्पर्य्यायः । दाम-लिप्तम् २ तामलिप्ती ३ तमालिनी ४ स्तम्बपूः ५ विष्णुगृहम् ६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४५ ॥ तमोलिप्ती ७ वेलाकूलम् ८ तमालिका ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तामस, त्रि (तम एव । तमस् + स्वार्थे अण् ।) प्रकृतिगुणविशेषः । तद्धर्म्मा यथा,—
"त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥
यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥
यातयामं गतरसं पूतिपर्य्युषितञ्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥
विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥
मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥
अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्यायः ॥ * ॥
किञ्च तत्रैव १८ अध्याये ।
"नियतस्य तु सन्न्यासः कर्म्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः ॥
यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम् ॥
अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥
अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते ॥
अधर्म्मं धर्म्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
सर्व्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥
यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुञ्चति दुर्म्मेधा धृतिः सा तामसी मता ॥
यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥"

तामसः, पुं, (तमस्तमोगुणः प्रधानत्वेनास्त्यस्येति । अण् ।) सर्पः । खलः । इति मेदिनी । से, २५ ॥ उलूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चतुर्थमनुः । अस्मिन्मन्वन्तरे हरिनामा विष्णोरवतारः । त्रिशिखनामा इन्द्रः । वैधृतयो देवाः । ज्योति-र्धामादयः सप्तर्षयः । वृषख्यातिनरादयो मनु-सुताः । इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ तमोगुण-युक्ते, त्रि ॥ (यथा, मनुः । १२ । ३३ ।
"लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्य्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।
याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥")
तामसमुनयो यथा । कणादः १ गौतमः २ शक्तिः ३ उपमन्युः ४ जैमिनिः ५ दुर्व्वासाः ६ मृकण्डुः ७ बृहस्पतिः ८ भार्गवः ९ जमदग्निः १० ॥ तामस-शास्त्राणि यथा । असुरमोहनार्थशिवकृत-शैवपाशुपतादि १ कणादकृतवैशेषिकपटादि २ शाक्यमुनिभगवत्कृतबौद्धशास्त्रम् ३ जैमिनि-कृतनिरीश्वरसांख्यम् ४ ॥ तामसपुराणानि यथा । मात्स्यम् १ कौर्म्मम् २ लैङ्गम् ३ शैवम् ४ स्कान्दम् ५ आग्नेयम् ६ ॥ तामसस्मृतयो यथा । गौतमम् १ बार्हस्पत्यम् २ सांवर्त्तम् ३ यमम् ४ शाङ्खम् ५ औशनसम् ६ ॥ * ॥ राजसतामस-कर्म्माणि यथा,—
"यत् शैवे देवाः पैत्रमौपदैवं तथाध्वरम् ।
शाक्तं शैवं गाणपत्यं यागप्रमाणिकं तथा ॥

पौरोहित्यं याजनञ्च देवलं ग्रामयाजकम् ।
विष्णुसेवापराधञ्च तथा नामापराधकम् ॥
असत्प्रतिग्रहं देवि ! साङ्कल्पमाभिचारिकम् ।
पशुजीवादिहननं पातकञ्चोपपातकम् ॥
अतिपापं महापापमनुपातकमेव च ।
लोभं मोहमहङ्कारं कामं क्रोधं मदन्तथा ॥
एतद्यदपरं कर्म्म गर्हितञ्च वरानने ! ।
राजसं तामसं प्रोक्तं मया च मुनिभिः सदा ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥

तामसिकं, त्रि, (तमसा तमोगुणेन निर्वृत्तम् । तमस्+ठञ् ।) तामसम् । तमोगुणकार्य्यम् ॥

तामसी, स्त्री, (तमोऽन्धकारः प्राधान्येन अस्ति अस्याम् । तमस्+अण् । स्त्रियां ङीप् ।) निशा । दुर्गा । इति मेदिनी । से, २५ ॥ जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तमोगुणसम्बन्धिनी । यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । ५ ।
"सात्त्विकी राजसी चैव तामसी च तथा परा ।
श्रद्धा तु त्रिविधा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥")

तामिस्रं, क्ली, (तमिस्रं अन्धकारतिरस्यस्येति । तमिस्र+अण् ।) अन्धकारमयनरकम् । इति मनुः ॥ परवित्तापत्यकलत्रापहर्त्ता यमदूतैर्निपात्यते यत्र । इति श्रीभागवतम् ॥ (अन्धकारमये, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । १६२ । १० ।
"तामिस्रं प्रथमं पक्षं वीतशोकभयो वस ॥"
अन्धकारविचारिणि । यथा, रघुः । १५ । २ ।
"लवणेन विलुप्तेज्यास्तामिस्रेण तमभ्ययुः ॥")

तामिस्रः, पुं, (तमिस्रं तमोगुणोत्थः क्रोधः प्रचुरतयास्त्यस्येति । अण् ।) भोगेच्छाप्रतिघाते क्रोधः । इति श्रीभागवतटीकायां स्वामी ॥ (यथा, भागवते । ३ । १२ । २ ।
"ससर्ज्जाग्रेऽन्धतामिस्रमथ तामिस्रमादिकृत् ॥")

ताम्बूलं, क्ली, (तम+"खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ।" उणां । ४ । ६० । इति ऊलच् बुगागमो दीर्घश्च ।) पर्णम् । पान इति भाषा । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । क्षारत्वम् । कषायत्वम् । वातकृमिकफदुःखदोषनाशित्वम् । कामाग्निसन्दीपनत्वम् । स्त्रीसम्भाषणभूषणत्वम् । धृतिवक्त्रपाटवोत्साहकान्तिकारित्वम् । सुप्तोत्थिते भुक्ते च शस्तत्वम् । दन्तास्यहृग्गदे त्याज्यत्वम् । स्वर्गेऽपि दुर्लभत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च । तीक्ष्णत्वम् । पीनसकासनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । दाहकारित्वञ्च ॥ * ॥ श्यामपर्णस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । दाहवक्त्रजाड्यमलधारित्वञ्च ॥ * ॥ शुभ्रपर्णस्य गुणाः । श्लेष्मवातामयनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । रुच्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वञ्च ॥ * ॥ सद्यस्त्रोटितताम्बूलभक्षणगुणाः । मुखरोगजाड्यदोषवातारोचकरक्तमलविष्टम्भकान्तिकारित्वम् ॥ चिरात्त्रोटितभूयोजलयोजितताम्बूलगुणाः । उत्तमत्वम् । रुचिनलकारित्वम् । त्रिदोषार्त्तिनाशित्वञ्च ॥ * ॥
"शिरापर्णन्तु शैथिल्यं कुर्य्यात्तस्यास्त्रहृद्रसः ।
शीर्णं त्वग्दोषदन्तस्य भक्षिते तु सितासिते ॥
अनिधाय मुखे पर्णं पूगं खादयते नरः ।
मतिभ्रंशो दरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरिम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
"पर्णमूले वसेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसञ्चयः ।
चूर्णपर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥
नायुरग्रे विषं मूले मध्येऽलक्ष्मीर्व्यवस्थिता ।
तस्मादग्रञ्च मूलञ्च मध्यं पर्णस्य वर्ज्जयेत् ॥
चूर्णाधिकं हरति गन्धमथाधिपूगं
रागं तथाधिकदलञ्च सुगन्धिकारि ।
ताम्बूलमुत्तममिदं रसनाग्रभिन्न-
पर्णं निशास्वधिकखण्डितपर्णमह्नि ॥
ताम्बूलं न हितं प्रोक्तं शरीरे रूक्षदुर्ब्बले ।
ज्वरास्यशोषपित्तासमदमूर्च्छाक्षिरोगिषु ॥
ताम्बूलात्युपयोगात् स्यात्कोपः पित्तानिलासृजाम् ।
देहदृक्केशदन्ताग्निश्रोत्रवर्णबलक्षयः ॥"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
"विना पर्णं मुखे दत्त्वा गुवाकं भक्षयेद्यदि ।
तावद्भवति चण्डालो यावद्गङ्गां न गच्छति ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥
"ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतिनां ब्रह्मचारिणाम् ।
तपस्विनाञ्च विप्रेन्द्र ! गोमांससदृशं ध्रुवम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम् ॥ * ॥
अस्य नामानि गुणाश्च । यथा, भावप्रकाशे ।
"ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागिनी नागवल्लरी ।
ताम्बूलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरम् ॥
वश्यं तिक्तकटुक्षारं रक्तपित्तकरं लघु ।
बल्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम् ॥"
क्रमुकम् । इति मेदिनी । ले, ६७ ॥

ताम्बूलकरङ्कः, पुं, (ताम्बूलस्य ताम्बूलरक्षणाय वा करङ्कः ।) ताम्बूलपात्रम् । पानेर बाटा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । स्थगी २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८२ ॥

ताम्बूलदः, त्रि, (ताम्बूलं ददातीति । दा+कः ।) ताम्बूलदाता । तत्पर्य्यायः । वागुलिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ताम्बूलपत्रः, पुं, (ताम्बूलस्य पत्रमिव पत्रमस्य ।) पिण्डालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ताम्बूलपर्णे, क्ली । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
"ताम्बूलपत्रं तीक्ष्णोष्णं कटुपित्तप्रकोपनम् ॥")

ताम्बूलरागः, पुं, (ताम्बूलस्य चर्व्वितताम्बूलस्य राग इव रागोऽत्र ।) मसूरः । इति हारावली । १३३ ॥ ताम्बूलस्य रङ्गश्च ॥

ताम्बूलवल्लिका, स्त्री, (ताम्बूलस्य वल्ली ततः स्वार्थे कन् टापि पूर्व्वह्रस्वश्च ।) ताम्बूली । इति शब्दरत्नावली ॥

ताम्बूलवल्ली, स्त्री, (ताम्बूलस्य वल्ली ।) ताम्बूललता । पानेर गाछ । इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ताम्बूली २ नागवल्ली ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥ पर्णलता ४ सर्पशिरा ५ सर्पलता ६ फणिवल्ली ७ भुजगलता ८ भक्ष्यपत्रा ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्बूलवल्लिका १० पर्णवल्ली ११ ताम्बूलिः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ नागिनी १३ नागवल्लरी १४ । इति भावप्रकाशः ॥

ताम्बूली, स्त्री, (ताम्बूल+गौरादित्वात् संज्ञायां वा ङीष् ।) ताम्बूलवल्ली । इत्यमरः । २।४।१२० ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ९ । ८१ ।
"ताम्बूलीश्च सहाम्लानिमालातिलकशुक्तिभिः ॥")

ताम्रं, क्ली, (तम्यते आकाङ्क्ष्यते इति । तमु काङ्क्षायाम्+"अमितम्योर्दीर्घश्च ।" उणां । २ । १६ । इति रक् उपधाया दीर्घश्च ।) तैजसधातुविशेषः । तामा इति ताँबा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ताम्रकम् २ शुल्वम् ३ म्लेच्छमुखम् ४ द्व्यष्टम् ५ वरिष्ठम् ६ उडुम्बरम् ७ । इत्यमरः । २ । ९ । ९७ ॥ द्विष्टम् ८ उदुम्बरम् ९ औडुम्बरम् १० उद्धुमरम् ११ औदुम्बरम् १२ । इति तट्टीका ॥ तपनेष्टम् १३ अम्बकम् १४ अरविन्दम् १५ रविलोहम् १६ रविप्रियम् १७ रक्तम् १८ नैपालिकम् १९ रक्तधातु २० मुनिपित्तलम् २१ अर्कम् २२ सूर्य्याङ्गम् २३ लोहितायसम् २४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुपक्वस्य तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । विपाके कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तविबन्धशूलपाण्डूदरगुल्मनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अम्लत्वम् । सारकत्वम् । रोपणत्वम् । लघुत्वम् । लेखनत्वम् । अर्शोज्वरकुष्ठकासश्वासक्षयपीनसाम्लपित्तशोथकृमिनाशित्वम् । अल्पवृंहणत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ परिणामशूलप्लीहवायुामशूलवह्निरोगनाशित्वम् । शुद्धिकारित्वम् । बलायुस्तेजःपुष्टितुष्टिकारित्वं नित्यसेवने वलीपलितनाशित्वञ्च ॥ * ॥ मृद्वेष्टितशूरणकन्दगर्भनिहितगोमयाग्निसन्दीपितपश्चाद्धृततद्द्वारा पञ्चपुटदत्तताम्रस्य गुणाः । वान्तिभ्रान्तिशूलाग्निमान्द्याम्लपित्तनाशित्वम् । बलकारित्वञ्च ॥ * ॥ अशोधितताम्रदोषाः । आयुःशुक्रबलनाशित्वम् । रोगवृद्धिच्छर्दिमूर्च्छाभ्रमक्लेदनानारोगकुष्ठशूलविदाहस्वेदारुचिचित्तसन्तापकारित्वम् । विषतुल्यत्वञ्च । इति सुखबोधः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"शुक्रं यत् कार्त्तिकेयस्य पतितं धरणीतले ।
तस्मात् ताम्रं समुत्पन्नमिदमाहुः पुराविदः ॥"
तस्य लक्षणं यथा,—
"जपाकुसुमसङ्काशं स्निग्धं मृदु घनं क्षमम् ।
लोहनागोज्झितं ताम्रं मारणाय प्रशस्यते ॥
कृष्णरूक्षमतिस्तब्धं श्वेतञ्चापि घनासहम् ।
लोहनागयुतञ्चेति शुल्वं दुष्टं प्रकीर्त्तितम् ॥"
तस्य शोधनविधिर्यथा,—
"पत्तलीकृतपत्राणि ताम्रस्याग्नौ प्रतापयेत् ।
निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके ॥
गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।
एवं ताम्रस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥"
अथ तस्य मारणविधिर्यथा,—
"सूक्ष्माणि ताम्रपत्राणि कृत्वा संस्वेदयेद्बुधः ।

वासरत्रयमम्लेन तत खल्ले विनि क्षिपेत ॥
पारांश सतकं दत्त्वा याममम्लेन मर्द्दयेत् ।
तत उद्धृत्य मत्ताक्षि लेपयेद्द्विगुणेन च ।
गन्धकेनाम्लघृष्टेन तस्य कुर्य्याच्च गोलकम् ॥
तत पिष्ट्वा च मीनाक्षीं चाङ्गेरीं सपुनर्नवाम् ।
तत्कल्केन बहिर्गोलं लेपयेदङ्गुलोन्मितम् ॥
धृत्वा तद्गोलकं भाण्डे शरावेण च रोधयेत् ।
वालुकाभि प्रपूर्य्याथ विभूतिलवणाम्बुभि ॥
दत्त्वा भाण्डमुखे मुद्रां ततश्चुल्ल्यां विपाचयेत् ।
क्रमवृद्धाग्निना सम्यक् यावद्यामचतुष्टयम् ॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य मर्द्दयेच्छूरणद्रवे ।
मासैकं गोलकं तच्च नि क्षिपेच्छूरणोदरे ॥
मृदा लिप्तं ततः कृत्वा सर्व्वतोऽङ्गुष्ठमात्रकम् ।
पाच्यं गजपुटे चित्रं ततो भवति निश्चितम् ॥
वमनञ्च विरेकञ्च भ्रमं क्लममथारुचिम् ।
विदाहं स्वेदमुत्क्लेदं न करोति कदाचन ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

शुल्वनिभं । अरुणवर्णं । इति हेमचन्द्र शब्दरत्नावली च ॥ तद्गुणा चि ॥

(न विषं विषमित्याहुस्ताम्रञ्च विषमुच्यते ।
एकन्दोषो विषे सम्यक् दोषास्ताम्रे प्रकीर्त्तिता ॥
भ्रमो मूर्च्छा विदाहश्च उत्क्लेदशोषवान्तय ।
अरुचिश्चित्तसन्ताप एते दोषा विषोपमा ॥
तस्माद्विशुद्धं ताम्रं हि ग्राह्यं रोगोपशान्तये ।
पटुना दधितक्रेण ताम्रपत्राणि लेपयेत् ॥
अथवा सन्ताप्य निर्गुण्डीरसे सिञ्चेत् पुन पुन ॥

मतान्तरम् ।

गोमूत्रेण पचेद्यामं ताम्रपत्रं दृढाग्निना ।
शुध्यते नात्र सन्देहो मारणञ्चात्र कथ्यते ॥

इति ताम्रशोधनम् ॥ * ॥

अथ ताम्रमारणम् ।

सूतमेकं द्विधा गन्धं यामं मर्द्दाम्लं कन्यया ।
द्वयोस्तुल्यं ताम्रपत्रं लिप्त्वा स्थाल्यां निधापयेत् ।
सम्यक् शरावके चाद्य पार्श्वे भस्म निधापयेत् ।
चतुर्यामं पचेच्चुल्ल्यां पात्रपृष्ठे सगोमयं ॥
जलं पुन पचेदग्निं स्वाङ्गशीतं विमर्द्दयेत् ।
म्रियते नात्र सन्देहः सर्व्वरोगेषु योजयेत् ॥

मतान्तरम् ।

जम्बीरजम्बारसमर्द्दितेन
सूतान्वितं लेपय शुल्वपत्रम् ।
पचाप्यमानं पुटयेत् सुशुद्धा
वाराणिक यावन्मृतिं प्रयाति ॥

अथ ताम्ररसायनम् ।

शुद्धं ताम्रभस्म विमर्द्य ... सर्व्वरोगे
... धा ।
निग ... सम्यक्कलित
तुम्बीनाय ... ।
... यथा —
या
... मूल
शुद्ध मात्र

भुक्तं क्षौद्रसिताम्बुपानलघुभं पथ्याशिना वत्सरात् ॥
ताम्रमुग्रं मलहरं यक्ष्मप्लीहोदरापहम् ।
कृमिशूलामवातघ्नं ग्रहण्यर्शोऽग्निपित्तजित् ॥”

इति ताम्रमारणम् ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

ताम्र, पुं, (ताम्रस्येव वर्णोऽस्त्यस्य । अच् । ताम्रवर्णत्वादस्य तथात्वम् ।) कुष्ठरोगविशेषः । इति कर्म्मविपाकः ॥ (द्वीपभेदः । यथा, महाभारते । ७ । ३१ । ६५ ।
“द्वीपं ताम्राह्वयञ्चैव पर्व्वतं रामकं तथा ॥”)

ताम्रक, क्ली, (ताम्र + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) ताम्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९७ ॥

ताम्रकर्णी, स्त्री, (ताम्रवर्णौ कर्णौ यस्याः स्त्रियां ङीष् ।) अञ्जना नाम पश्चिमदिग्हस्तिपत्नी । इत्यमरः । १ । ३ । ५ ॥

ताम्रकार, पु, (ताम्रं करोति ताम्रधातुभिः पात्रादिकं निर्म्मातीति । कृ + अण् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । तत्पर्य्यायः । ताम्रिकः २ शौल्विकः ३ ताम्रकुट्टकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्योत्पत्तिः कांस्यकारशब्दे द्रष्टव्या ॥

ताम्रकुट्टक, पु, (ताम्रं कुट्टयतीति । कुट्ट + ण्वुल् ।) ताम्रकारः । इत्यमरः । २ । १० । ८ ॥

ताम्रकूट, पुं क्ली, (ताम्रनिर्म्मितं कूटमिव ताम्रस्य कूटमिव वा ।) धूम्रविशेषः । तामाक इति भाषा । यथा —
‘सम्विदा कालकूटञ्च ताम्रकूटञ्च धुस्तुरम् ।
अहिफेनं खर्ज्जूरसं सारिका सरिता तथा ॥
इत्यष्टौ सिद्धिदश्चापि यथा सम्पादकं प्रिये ॥”

इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥

ताम्रकृमि, पुं (ताम्रवर्णः कृमिः कीटः ।) इन्द्रगोपकीटः । इति भूरिप्रयोगः हारावली च ॥

ताम्रगर्भ, क्ली, (ताम्रं गर्भ उत्पत्तिस्थानमस्य ।) तुत्थम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रचूड, पु स्त्री, (ताम्रा ताम्रवर्णा चूडा यस्य ।) कुक्कुटः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २२९ । २४ ।
‘अपरश्चाग्निदायादस्ताम्रचूडः सुजन् स ।
महाकायसुपर्णादिः कुक्कुटः बलिनां वरम् ॥’
यथा चोत्तरतन्त्रे ३८ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।
“ताम्रचूडस्य मांसेन पिबेद्वा मद्यमुत्तमम् ॥)
कुक्कुटः” । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रदुग्धा (ताम्रं रक्तवर्णं दुग्धं क्षीरं ...) गोरक्षदुग्धा । इति राज...

ताम्रपट्ट ... निर्म्मित ... म् ।)
...
व्याघ्रा ... न्द्राशाय
पट या ...
... र्दि

ताम्रपत्र, पु, (ताम्रं ताम्रवर्णं पत्रमस्य ।) जीवशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्रनिर्म्मितपत्रे, क्ली ॥

ताम्रपर्णी स्त्री, दीर्घिकाभेदः । इति भूरिप्रयोगः ॥ नदीविशेषः । इति पुराणम् ॥ (यथा, रघु । ४ । ५० ।
‘ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ।’”)

ताम्रपल्लव, पु, (ताम्रवर्णं पल्लवमस्य ।) अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा —
“अशोको हेमपुष्पश्च वञ्जुलस्ताम्रपल्लवः ।
कङ्केलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ।’
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ताम्रपाकी, [न्] पु (पच्यते इति । पच + घञ् कुत्वञ्च । ताम्रः ताम्रवर्णः पाकः परिणतिः रसश्चास्येति । इनि ।) गर्द्दभाण्डवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

ताम्रपादी, स्त्री (ताम्रौ रक्तवर्णौ पादौ मूलदेशौ यस्याः ।) हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हंसपदीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

ताम्रपुष्प, पु, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्य ।) रक्तकाञ्चनः । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
‘कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ।
कुण्डली ताम्रपुष्पश्च सम्मकः स्वल्पकेशरी ।”)
भूमिचम्पकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ताम्रपुष्पिका स्त्री, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्याः । कप् टापि अत इत्वञ्च ।) रक्तत्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तत्रिवृत्शब्दे ज्ञातव्यमस्या विवरणम् ।)

ताम्रपुष्पी, स्त्री, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्याः इति । ङीष् ।) धातकी । (अस्याः पर्य्याया यथा —
“धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा ।
सुभिक्षा बहुपुष्पी च वह्निज्वाला च सा स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
पाटलावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्याया यथा —
“पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती फलेरुहा ।
कृष्णवृन्ता कुवेराक्षी कालस्थाल्यलिवल्लभा ॥
ताम्रपुष्पी च कथिता परा स्यात् पाटला सिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ताम्रफल, पु (ताम्रं ताम्रवर्णं फलमस्य ।) अङ्कोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रफला स्त्री, (ताम्रं ताम्रवर्णं फलमस्याः ।) दुरालभा । (यथा, भावप्रकाशे । ज्वराधिकारे ज्वरचिकित्सायाम् ।
‘सिद्धो धात्री ताम्रफला पटोली ।”)
लज्जालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कच्चुरा । इति रत्नमाला ॥ लिहाइ इति भाषा ॥

ताम्रवर्ण, पु (ताम्रस्येव वर्णोऽस्य ।) पक्षिविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भारतवर्षीयद्वीपभेदः । यथा, मात्स्ये । ११३ । ८ ।

"भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान् निबोध मे।
इन्द्रद्वीप: कसेरुश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ॥")

ताम्रवर्णा, स्त्री, (ताम्रस्येव वर्णोऽस्या इति । टाप् ।) ओड्रपुष्पवृक्ष: । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ताम्रवल्ली, स्त्री, (ताम्रवर्णा वल्ली । मध्यपदलोपी समास: ।) मञ्जिष्ठा । इति रत्नमाला ॥ चित्रकूटदेशप्रसिद्धा लता । तत्पर्य्याय: । ताम्रा २ ताली ३ तमाली ४ तमालिका ५ रुधवल्ली ६ सुलोमा ७ शोधनी ८ तालिका ९ । अस्या गुणा: । कषायत्वम् । कफदोषमुखकण्ठोत्थरोगनाशित्वम् । श्लेष्मशुद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥

ताम्रबीज:, पुं, (ताम्रवर्णं बीजमस्य ।) कुलत्थ: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

ताम्रवृक्ष:, पुं, (ताम्रमिव रक्तवर्णो वृक्ष: ।) रक्तचन्दनम् । कुलत्थ: । इति रत्नमाला ॥

ताम्रवृन्त:, पुं, (ताम्रमिव रक्तवर्णं वृन्तमस्य ।) कुलत्थ: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

ताम्रवृन्ता, स्त्री, (ताम्रमिव रक्तवर्णं वृन्तमस्या: इति टाप् ।) कुलत्थिका । इति हेमचन्द्र: । ४।२४१॥

ताम्रशिखी, [न्] पुं स्त्री, (ताम्रवर्णा शिखा चूड़ा अस्त्यस्य । इति इनि: ।) कुक्कुट: । इति जटाधर: ॥

ताम्रसारं, क्ली, (ताम्रवत् रक्तवर्ण: सारोऽस्य ।) रक्तचन्दनम् । इति रत्नमाला ॥

ताम्रसारकं, क्ली, (ताम्रसार+स्वार्थे कन् ।) रक्तचन्दनम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

ताम्रसारक:, पुं, (ताम्रवत् रक्तवर्ण: सारोऽस्येति कप् ।) रक्तखदिर: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

ताम्रा, स्त्री, (ताम्र+टाप् ।) सैंहली । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (प्रजापते: कश्यपस्य पत्नीनामन्यतमा । यथा, मात्स्ये । ६ । २ ।
"सुरभिर्विनता तद्वत्ताम्रा क्रोधवशा इरा ॥"
सप्तत्वगन्तर्गतचतुर्थत्वग्विशेष: । यथा,—
"चतुर्थी ताम्रा नामाष्टभागप्रमाणा विविधश्वित्रकुष्ठाधिष्ठाना ॥" इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

ताम्राङ्ग:, पुं, उपद्वीपभेद: । इति शब्दमाला ॥

ताम्राक्ष:, पुं, (ताम्रे रक्ताभे अक्षिणी यस्य । अक्षिन्+समासे षच् ।) कोकिल: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (ताम्रनयने, त्रि । यथा, भागवते । १ । ७ । ३३ ।
"तत आसाद्य तरसा दारुणं गौतमीसुतम् ।
बबन्धामर्षताम्राक्ष: पशुं रसनया यथा ॥")

ताम्राभं, क्ली, (ताम्रमिवाभातीति । आ+भा+क: । ताम्रवदाभा यस्येति वा रक्तवर्णत्वात् तथात्वम् ।) रक्तचन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पर्व्वतविशेष: । यथा, ब्रह्माण्डे ४७ अध्याये ।
"रुचका निषधं प्राप्ता ताम्राभं निषधादपि ॥")

ताम्रार्द्धं, क्ली, (ताम्रस्यार्द्धं अर्द्धभागतया उत्पत्तिकारणमस्य ताम्रस्यार्द्धं उत्पादकोऽस्य इति वा ।) कांस्यम् । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

ताम्रिक:, पुं, (ताम्रं तत्पात्रादिनिर्म्माणं कार्य्यं शिल्पमस्य । ताम्र+ठन् ।) कांसकार: । इति शब्दरत्नावली ॥ ताम्रनिर्म्मिते, त्रि । यथा,
कार्षिके ताम्रिके पण: । इत्यमर: । २।९।८८॥
(यथा, मनु: । ८ । १३६ ।
"कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिक: कार्षिक: पण:॥")

ताम्रिका, स्त्री, (ताम्रवद्वर्णाभा अस्त्यस्या इति ठन् तत: टाप् ।) गुञ्जा । इति राजनिर्घण्ट: ॥ मानरन्धावाद्यम् । इति भूरिप्रयोग: ॥

ताम्री, स्त्री, (ताम्रस्य विकार: । इति अण् ततो ङीप् ।) वाद्यविशेष: । तत्पर्य्याय: । मानरन्ध्रा २ विकारिका ३ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

ताय, ङ ङ पालने । सन्ततौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा-आत्म-सकं-सेट् ।) सन्ततिर्विस्तार: । ऋ, अततायत् । ङ, तायते विद्यां सुधी: । इति दुर्गादास: ॥

तायिक:, पुं, (ताये पालने साधुरिति ठण् ।) तर्ज्जिकाभिधदेश: । इति हेमचन्द्र: । ४।२४ ॥

तारं, क्ली, (तार्य्यते विस्तार्य्यते इति । तॄ+णिच्+घञ् ।) रूप्यम् । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥
("दग्धोत्तीर्णं सुशीतं वह्निर्म्मलं कुन्दसन्निभम् ।
गुरुस्निग्धकुमारञ्च तारमुत्तममिष्यते ॥"
अशुद्धस्यास्यतस्यास्य गुणा यथा,—
"आयु: शुक्रं बलं हन्ति रोगसंघं करोति च ।
अशुद्धत्वाच्चतत्तारं शुद्धमार्य्यमतो बुधै: ॥"
अस्य मारणं यथा,—
"कण्टवेध्यं तारपत्रं द्विशाद्विगुणहिङ्गुलम् ।
पातयन्ते रसो ग्राह्यो रजतं म्रियतमुच्यते ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥) मुक्ता । इति राजनिर्घण्ट: ॥
(यथा, रसेन्द्रसारसंग्रहे त्रैलोक्यचिन्तामणिवटिकायाम् ।
"हारं सुवर्णं मुक्तञ्च तारम् ॥"
"तारं मौक्तिकम् । तारशब्देनात्र मौक्तिकमेवोच्यते न तु रजतम् ।" इति तट्टीका ॥
गौणसिद्धिभेद: । यथा, "विहन्यमानस्य दु:खस्य विलात् तद्विघाताख्य इति इमा मुख्यास्तिस्र: सिद्धयस्तदुपायतया त्वितरा गौण्य: पञ्चसिद्धयस्तत्रापि हेतुमत्तया तिस्र: हेतुतया पञ्च व्यवस्थिता: । ताश्चाद्या अध्ययनादिलक्षणा: सिद्धयो हेतव: मुख्यास्तु हेतुमत्य: । विधिवद्गुरुमुखादध्यात्मविद्यानां अक्षरस्वरूपग्रहणमध्ययनं प्रथमसिद्धिस्तारमुच्यते ॥" इति तत्त्वकौमुदी ॥ अच्चिमध्यम् । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥)

तार:, पुं, वानरविशेष: । मुक्ताविशुद्धि: । शुद्धमौक्तिक: । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥ (तार्य्यते उत्तार्य्यते भवसागरादनेन । तॄ+णिच्+घञ् । यद्वा तारयति स्वोच्चारणजपादिभिर्लोकान् । तॄ+णिच्+अच् । एतन्निरुक्तिर्यथा, काशीखण्डे । ७३ अध्याये ।
"तारयेद् यद् भवाम्भोधे: स्वजपासक्तमानसम् ।
ततस्तार इति ख्यातो यस्तं प्रणायलोकयन् ॥")
प्रणव: । इति तन्त्रम् ॥ (यथा, महागणपतिस्तोत्रे । २ ।
"तारश्रीपरशक्तिकामवसुधारूपानुगं यं विदुस्तस्मै स्तात् प्रणतिर्गणाधिपतये यो रागिणाभ्यर्थ्यते ॥")
तरणम् । इति विश्व: ॥ कूर्च्चबीजम् । इति तन्त्रसारम् ॥ (नक्षत्रम् । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥ अत्युच्चशब्द: । इति हेमचन्द्र: । ६।३८ ॥ यथा, हेमचन्द्रटीकायाम् ।
"नृणामुरसि मन्द्रस्तु द्वाविंशतिविधो ध्वनि: ।
स एव कण्ठमध्य: स्यात् तार: शिरसि गीयते॥"
विष्णु: । यथा, महाभारते । १३।१४९।११७ ।
"अशोकस्तारणस्तार: शूर: शौरिर्जनेश्वर: ॥"
राक्षसविशेष: । यथा महाभारते ।३।२८४।६ ।
"युयुधे लक्ष्मणश्चापि तथैवेन्द्रजिता सह ।
विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्व्वट: ॥"
दैत्यविशेष: । यथा, हरिवंशे । ४३ । ९ ।
"तारस्तु क्रोशविस्तारमायसं वायसध्वजम् ॥")
महादेव: ।
"काश्यां विश्वेश्वरोऽहं गिरिपतितनयासंयुतो वामभागे
शुण्डादण्डेन दक्षे त्रिपथगतटिनीतीरशुद्धाम्बुभागे ।
मायाबीजञ्च कर्णे सुरमुनिसहितो ध्यानयुक्तो वदामि
प्रीत्या लोकस्य तस्मात् सुरमुनिगणकैरुच्यते तारनाम ॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणि: ॥)

तार:, त्रि, अत्युच्चशब्दविशिष्ट: । इति मेदिनी । रे, ४४ ॥ स्फुरितकिरण: । निर्म्मल: । इति धरणि: ॥ (तारं मुक्तास्यत्रेति अच् । मुक्ताविशिष्ट: । यथा, अमरुशतके । २८ ।
"उरसि निहितस्तारो हार: कृता जघने घने ॥")

तारकं, क्ली, (तारेण कनीनिकया कायतीति । कै+क: ।) चक्षु: । इति मेदिनी । के, १०० ॥

तारकं, क्ली, स्त्री, (तारमेव । स्वार्थे कन् ।) चक्षुस्तारा । नक्षत्रम् । इति मेदिनी । के.१००॥

तारक:, पुं, (तारयति दैत्यानिति । तॄ+णिच्—ण्वुल् ।) द्वादशमन्वन्तरीयेन्द्रशत्रुरसुरविशेष: । यथा,—
"मनोस्तु दक्षपुत्त्रस्य द्वादशस्यात्मजान् शृणु ।
देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथ: ॥
मित्रवान् मित्रदेवश्च मित्रविन्दश्च वीर्य्यवान् ।
मित्रवाह: सुवर्च्चाश्च दक्षपुत्त्रमनो: सुता: ॥
तपस्वी सुतपाश्चैव तपोमूर्त्तिस्तपोरति: ।
तपोधृतिर्द्युतिश्चान्य ऋषयश्च तपोधना: ॥
सुधर्म्माण: सुतपसो हरिता रोहितास्तथा ।
सुरारयो गणा: पञ्च प्रत्येकं दशको गण: ॥

ऋतधामा च तत्रेन्द्रस्तारको नाम तद्रिपुः ।
हरिर्नपुंसको भूत्वा घातयिष्यति शङ्करः ॥
इति गारुडे ८७ अध्याये ॥
(असुरविशेषः । कार्त्तिकेय एनं निहत-
वान् । यथा मत्स्यपुराणे । १४५ । ५—११ ।
'वज्राङ्गो नाम दैत्योऽभूत्तस्य पुत्त्रस्तु तारकः ।
सुरानुद्वासयामास पुरेभ्यः स महाबलः ॥
ततस्ते ब्रह्मणोऽभ्यासं जग्मुर्भयनिपीडिताः ।
भीतांश्च त्रिदशान् दृष्ट्वा ब्रह्मा तेषामुवाच ह ॥
सन्त्यजध्वं भयं देवाः । शङ्करस्यात्मजः शिशुः ।
तुहिनाचलदौहित्रस्तं हनिष्यति दानवम् ॥
ततः काले तु कस्मिंश्चित् दृष्ट्वा वै शैलजां शिवः ।
स्वरेतो वह्निवदने व्यसृजत्कारणान्तरे ॥
तत्प्राप्तं वह्निवदने रेतो देवानतर्पयत् ।
विदार्य्य जठराण्येषां अजीर्णं निर्गतं मुने ! ॥
पतितं तत् सरिद्वरे ततस्तु शरकानने ।
तस्मात् स सम्भूतो गुहो दिनकरप्रभः ।
स सप्तदिवसो बालो निजघ्ने तारकासुरम् ॥"
अस्य विशेषविवरणन्तु तत्रैव १४५ अध्यायमारभ्य
१५८ अध्यायेषु द्रष्टव्यम् ॥ तारयतीति । तॄ +
णिच् + ण्वुल् ।) कर्णधारः । इति मेदिनी । के
९८ ॥ भेलकः । इति शब्दरत्नावली । (तरणो-
पायः । यथा हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ४० ।
"केचिदागमजालेन केचिन्निगमसङ्कुलैः ।
केचित्तर्केण मुह्यन्ति नैव जानन्ति तारकम् ॥"
'तारयतीति तारकस्तं तारकं तरणोपायं
नैव जानन्ति ।' इति तट्टीका ॥ महादेवः ।
यथा, महाभारते । १२ । २८४ । ३५ ।
'गर्भमांसशृगालाय तारकाय तराय च ।
नमो यज्ञाय यजिने हुताय प्रहुताय च ॥")
त्रातरि त्रि । इति मेदिनी । के १०० ॥ (यथा
प्रबोधचन्द्रोदये । २ । १३ ।
कथयति भगवान् इहान्तकाले
भवभयकातरतारकं प्रबोधम् ॥'
स्त्रियां टापि अत इत्वम् । यथा, गो रामा
यणे । २ । ९७ । २३ ।
'नारीणां तारिका काचित् काचित् परम-
पावनी ॥')
तारकजित् पुं (तारकं तारकासुरं जयतीति ।
जि + क्विप् तुगागमश्च ।) कार्त्तिकेयः । इत्यमरः ।
१ । १ । १४२ ॥ (एतद्विवरणं मात्स्ये १५८
अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)
तारकब्रह्म, क्ली, (तारकं संसारसागरपारकारकं
ब्रह्म ।) षडक्षरमन्त्रविशेषः । यथा,—
'षडक्षरं महामन्त्रं तारकं ब्रह्म उच्यते ।
ये भजन्ति च मां भक्त्या तेषां मुक्तिर्न संशयः ॥
रामाय नम इत्येतत् षडक्षरं मन्त्रमुत्तमम् ।
सर्व्वदुःखहरञ्चैतत् पापिनामपि मुक्तिदम् ॥
इमं मन्त्रं जपन्नित्यममलस्त्वं भविष्यसि ।
भस्मास्थिधारणाद्यत्तु सम्भूतञ्चाशुचित्वयि ॥
मङ्गलं तद्भवेत् सर्व्वं मन्त्रस्योच्चारणात् शुभात् ।
त्वमप्यनेन श्रीरामतारकाख्येन मन्त्रतः ॥
भूत्वा काश्यां विश्वनाथो महाशापरिपालकः ।
हत्वा मुक्तान् जीवमात्रान् मानुषादीन् परं
पदम् ॥
अन्यत किन्ते भयं मन्त्रप्रभावात् प्रापयिष्यसि ।
इति सन्दिश्य मां विष्णुर्विससर्ज्ज महायशाः ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीशिवं प्रति श्रीविष्णु
वाक्यम् ॥ अपि च ।
"मुमुक्षूणां मुनीनाञ्च ब्रह्मोदकनिवासिनः ।
अहं दिशामि ते मन्त्रं तारकं ब्रह्मवाचकम् ॥
ओँ श्रीरामरामरामेत्येतत्तारकमुच्यते ।
अतस्त्वं जानकीनाथ । परं ब्रह्म विनिश्चितम् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीरामं प्रति श्रीशिव
वाक्यम् ॥
तारका स्त्री, क्ली, (तरति तारयति वा । तॄ +
णिच् + ण्वुल् । टाप् । "तारका ज्योतिषि ।"
७ । ३ । ४५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या न अत
इत्वम् ।) नक्षत्रम् । (यथा मार्कण्डेये । १५ । ७१ ।
"अप बिन्दवो यथाम्भोधौ यथा वा दिवि
तारकाः ।
यथा वा वर्षतो धारा गङ्गायां सिकता यथा ॥")
कनीनिका । इति मेदिनी । के, १०० ॥
(यथा, रघु । ११ । ६८ ।
'सत्त्वकोपदहनार्चिषं ततः
सन्दधे दृशमुदग्रतारकाम् ॥')
इन्द्रवारुण्यां स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
तारकारि, पुं, (तारकस्य तारकासुरस्य अरिः ।)
कार्त्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२३ ॥
तारकिणी, स्त्री (तारकाः सन्त्यत्र । तारका +
इनि ङीप् ।) रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तारकित, त्रि (तारकाः सञ्जाता अस्य । तारका
+ "तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।"
५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) तारकायुक्तम् ।
यथा,—
'सितिनिशा इशदि स्फुटद्रुतपतत्
कणगणाधिपतारकिताम्बरः ॥'
इति नैषधम् ॥
तारण पुं (तारयतीति । तॄ + णिच् + ल्युः ।)
भेलकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (संसारसागरात्
तारयतीति । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ ।
१३९ । ५० ।
"अशोकस्तारणस्तारः शूरः सर्व्वजनेश्वरः ॥"
महादेवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ११७ ।
'सौरश्चतारणो वातः परिधीशनिर्षेचरः ॥"
क्ली षष्टिवत्सरेषु अष्टाशत्वत्सरः । यथा,
ज्योतिषतत्त्वे ।
"अतिवृष्टिश्च जायेत धान्यनाशाय पीडनम् ।
शस्यं भवति सामान्यं तारणे सुरवन्दिते ॥"
तथाच बृहत्संहितायाम् । ८ । ३६ ।
'तारणं तदनु भूरिवारिदं
शस्यवृद्धिमुदितञ्च पार्थिवम् ॥"
तॄ + णिच् + भावे ल्युट् । उत्तारणम् । उद्धा-
रणम् । यथा, महाभारते । ४ । ४ । ५२ ।
"तारणायास्य दुःखस्य प्रस्थानाय जयाय च ॥")
तरणकारयितरि त्रि ॥
तारणि, स्त्री, (तारयतीति । तॄ + णिच् +
अनि ।) नौका । इति हारावली । ५८ ॥
तारतण्डुल, पुं (तारः रूप्यमिव शुभ्रस्तण्डुलो यस्य ।)
धवलयावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तारतम्यं, क्ली, तरतमयोर्भावः । (तरतम +
ष्यञ् ।) न्यूनाधिक्यम् । यथा,—
"निर्द्धनं निधनमेतयोर्द्वयो-
स्तारतम्यविधिमुग्धचेतसा ।
बोधनाय विधिना विनिर्म्मिता
रेफ एव जयवैजयन्तिका ॥"
इत्युद्भटः ।
तारदी, स्त्री, (तरदी एव । स्वार्थे अण् ततो
ङीष् ।) तरदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तारपुष्प, पुं, (तारं रूप्यमिव शुभ्रं पुष्पं यस्य ।)
कुन्दवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तारल त्रि, (तरल एव । स्वार्थे अण् ।) विटः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥
तारविमला, स्त्री, (तारं रूप्यमिव विमला ।)
धातुविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
तारशुद्धिकर, क्ली, (तारस्य रजतस्य शुद्धिं करो
तीति । कृ + ट ।) सीसकम् । इति राज
निर्घण्टः ॥
तारा, स्त्री, पुं (तारयतीति । तॄ + णिच् + अच् ।)
नक्षत्रम् । इत्यमरः । १ । ३ । २१ ॥ (यथा
महाभारते । १ । २११ । २६ ।
"चन्द्रादित्यौ ग्रहास्तारा नक्षत्राणि दिवौ
कसः ॥")
यथाच कर्म्मलोचने ।
"एकतारं नभो दृष्ट्वा सारथ्यौ नारदो मुनिः ।
तावद्भवति चाण्डालो यावदन्यां न पश्यति ॥
अक्षिमध्यम् । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥ शैवस्य
पर्य्यायः । विलिनी २ कनीनिका ३ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तारका ४ । इत्यमरः । १।३।२१॥
(यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ३८ ।
'तारे ज्योतिषि संयोज्य किञ्चिदुन्नमयेद्भ्रुवौ ॥")
तारा स्त्री (तारयति तापादिति । तॄ + णिच् +
अच् + टाप् ।) बुद्धदेवताभेदः । बृहस्पति
भार्य्या । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥ (यथा, देवी
भागवते । १ । ११ । ७५ ।
"ततः कालेन कियता तारासूत सुतं शुभम् ॥")
वालिभार्य्या । सा सुषेणवानरकन्या । इति
रामायणम् ॥ (यथा महाभारते । ३ । २७९ । १८ ।
"हेममाली ततो वाली तारां ताराधिपानन
नाम ।
उवाच वचनं वाग्मी तां वानरपतिः पतिः ॥")
मौक्ता । मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ *॥
द्वितीया शक्तिः । यथा,—
"लीलया वाक्प्रदा चेति तेन नीलसरस्वती ।
तारकत्वात् सदा तारा सुखमोक्षप्रदायिनी ॥
उग्रापत्तारिणी यस्मादुग्रतारा प्रकीर्त्तिता ॥'

अस्या ध्यानं यथा,—
"प्रत्यालीढ़पदार्पिताङ्घ्रिशववद्घोराट्टहासा परा
खड्गेन्दीवरकर्त्तृखर्परभुजा हुङ्कारबीजोद्भवा।
खर्व्वा नीलविशालपिङ्गलजटाजूटैकनागैर्युता
जाड्यं न्यस्य कपालके त्रिजगतां हन्त्युग्रतारा-
स्वयम् ॥"

अपि च।
"प्रत्यालीढ़पदां घोरां मुण्डमालाविभूषिताम्।
खर्व्वां लम्बोदरीं भीमां व्याघ्रचर्म्मावृतां कटौ ॥
नवयौवनसम्पन्नां पञ्चमुद्राविभूषिताम्।
चतुर्भुजां ललज्जिह्वां महाभीमां वरप्रदाम् ॥
खड्गकर्त्तृसमायुक्तसव्येतरभुजद्वयाम्।
कपालोत्पलसंयुक्तसव्यपाणियुगान्विताम् ॥
पिङ्गोग्रैकजटां ध्यायेन्मौलावक्षोभ्यभूषिताम्।
बालार्कमण्डलाकारलोचनत्रयभूषिताम् ॥
ज्वलच्चितामध्यगतां घोरदंष्ट्रां करालिनीम्।
सावेशस्मेरवदनां स्त्र्यलङ्कारविभूषिताम् ॥
विश्वव्यापकतोयान्तःश्वेतपद्मोपरिस्थिताम् ॥"
अस्या दक्षाधरमन्त्रोक्तध्यानं यथा,—
"श्यामवर्णां त्रिनयनां द्विभुजां वरपङ्कजे।
दधानां बहुवर्णाभिर्बन्धुरूपाभिरावृताम् ॥
शक्तिभिः स्मेरवदनां स्मेरमौक्तिकभूषणाम्।
रत्नपादुकयोर्न्यस्तपादाम्बुजयुगां स्मरेत् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
(अस्या बीजं यथा, "ह्रीँ स्त्रीँ हुँ फट् ॥")

तारापतिः, पुं, (तारायाः पतिः।) शिवः। चन्द्रः। (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे। २७।
"शान्तध्वान्तकलङ्क शङ्करशिखालङ्कार तारापते
राकाकान्त सविभ्रमं भ्रम सदा निःशङ्कमङ्के
दिवः ॥")
वृहस्पतिः। वाली। सुग्रीवः। इति पुराणम् ॥
(यथा, नैषधे। १६। ८।
"व्रजति कुमुदे दृष्ट्वा मोहं दृशोरपिधायके
भवति च नवे दूरं तारापतौ च हतौजसि।
लघु रघुपतेर्भार्यां मायामयीमिव रावणि-
स्तिमिरमभिङ्करग्राहं रात्रिं हिनस्ति गभस्ति-
राट् ॥")

तारापथः, पुं, (ताराणां नक्षत्राणां पन्थाः। समासे अ।) व्याकाशः। इति हलायुधः ॥
(देशविशेषः। यथा, रघुः। १५। ६०।
"अङ्गदं चन्द्रकेतुञ्च लक्ष्मणोऽप्यात्मसम्भवौ।
शासनात् रघुनाथस्य चक्रे तारापथेश्वरौ ॥"
"कारापथेश्वरौ।" इति वा पाठः ॥)

तारापीड़ः, पुं, (ताराणां नक्षत्राणां आपीड़ो भूषणमिव।) चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(स्वनामख्यातचन्द्रापीड़स्य राज्ञो भ्राता। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। ४३।
"तारापीड़ोऽपि तनयः क्रमात् तस्यामजायत ॥"
कादम्बरीकथितनायकविशेषः। यथा, कादम्बर्य्याम्। १०२ पत्रे। "अवतार इव धर्म्मस्य प्रतिनिधिरिव पुरुषोत्तमस्य परिहृतप्रजापीड़ो राजा तारापीड़ोऽभवत् ॥")

ताराभूषा, स्त्री, (तारा नक्षत्राणि भूषा भूषणं यस्याः।) रात्रिः। इति राजनिर्घण्टः ॥

ताराभ्रः, पुं, (तारो निर्म्मलोऽभ्र इव। शुक्लवर्णत्वादस्य तथात्वम्।) कर्पूरः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य कर्पूरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

तारामण्डलः, पुं, (ताराणां मुक्तानां मण्डलं यत्र।) ईश्वरगृहविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥
(नक्षत्रमण्डले, क्ली ॥)

ताराारिः, पुं, (तारस्य रूप्यस्य अरिः। एतत्संसर्गेण रूप्यस्य चाकचिक्यादिकं विनश्यतीत्यतोऽस्य तथात्वम्।) विटमाक्षिकः। इति हेमचन्द्रः। ४। १२१ ॥

तारावती, स्त्री, चन्द्रशेखरराजपत्नी। सा च ककुत्स्थराजेन तत्पत्न्यां मनोन्मथिन्यां जाता। असौ गिरिजांशजा। यथा,—
"इक्ष्वाकुवंशजो राजा ककुत्स्थो नाम धार्म्मिकः।
भोगवत्याङ्गयायान्तु पुर्य्यां रिपुनिसूदनः ॥
सर्व्वलक्षणसम्पन्नो भूपालगुणसंयुतः।
तस्य भार्य्या महाभागा भर्गदेवस्य पुत्त्रिका ॥
सा मनोन्मथिनी नाम्ना पूजिता पतिवल्लभा।
तस्याः पुत्त्रशतं जज्ञे देवगर्भसमच्युतम् ॥
बलवीर्य्यसमायुक्तं ककुत्स्थनृपसत्तमात्।
पुत्त्री न विद्यते तस्यास्तदर्थं सा गृहान्तरे ॥
निभृतं स्थण्डिलं कृत्वा चण्डिकां समपूजयत्।
पूज्यमाना महादेवी चण्डिका राजभार्य्यया ॥
प्रसन्ना सा त्रिभिर्व्वर्षैस्तां स्वप्ने चाब्रवीदिदम्।
योषिल्लक्षणसंयुक्ता सार्व्वभौमस्य भाविनी ॥
नक्षत्रमालया युक्ता पुत्त्री तव भविष्यति।
सापि स्वप्ने वरं प्राप्य मुदिताभून्नृपाङ्गना ॥
पार्व्वत्यपि स्वयं तस्या गर्भे काले विवेश ह।
सा मनोन्मथिनी देवी प्रवृत्ते ऋतुसङ्गमे ॥
गर्भं दधे नभास्तत्त्वं चन्द्रिकेवात्यतीतृकरम्।
सम्पूर्णे तु ततः प्राप्ते तदा नक्षत्रमालिनीम् ॥
सा मनोन्मथिनी देवी सुषुवे तनयां शुभाम्।
तां दृष्ट्वा हारसंयुक्तां शरज्ज्योत्स्नोपमां
शुभाम् ॥
ककुत्स्थो भार्य्यया सार्द्धमत्यन्तमुदितोऽभवत्।
सहजेनाथ हारेण भूषिता सा ककुत्स्थजा ॥
ववृधे मन्दिरे तस्य वर्षास्विव सुरापगा।
तेनैव हारचिह्नेन तस्यास्तारावतीति वै ॥
नामाकरोत् पिता काले यथोक्ते नृपसत्तमः।
कालक्रमेण सा बाल्यं व्यतीत्य वरवर्णिनी ॥
मञ्जुलं यौवनोद्भेदं प्राप श्रीरिव माधवे।
तस्यास्तु यौवनोद्भेदं दृष्ट्वा राजा सुतैः सह ॥
ककुत्स्थः कारयामास समयेऽथ स्वयंवरम्।
माधवे मासि संप्राप्ते चन्द्रवृद्धौ शुभे दिने ॥
स्वयंवरसभां चक्रे तारावत्याः पिता सुतैः।
वार्त्तिकान् सुबहून् राजा वड़वाभिः क्रमेण वै ॥
तूर्णं प्रस्थापयामास नानादेशनृपान् प्रति।
ते राजानस्तथा श्रुत्वा वार्त्तां वै वार्त्तिकाननात् ॥
तूर्णमेव समाजग्मुस्तारावत्याः स्वयंवरम्।
तत् श्रुत्वा पौष्यतनयश्चतुरङ्गबलैर्युतः ॥
स्वयंवरं जगामाशु देवालङ्कारमण्डितः।
एतस्मिन्नन्तरे राज्ञः कुमारी वरवर्णिनी ॥
दृष्ट्वा धात्रीं निजां सम्यक् सम्पूर्णज्ञानशालिनीम्।
स्वयंवरसभां द्रष्टुं प्राहिणोत् सदृशं प्रति ॥
स्वयंवरसभां गत्वा चारुरूपं सुलक्षणम्।
नृपं निरूप्य भो धात्रि! मह्यमेत्य निवेदय ॥
एवं तां प्रेषयित्वाथ धात्रीं नृपतिपुत्त्रिका।
सा मनोन्मथिनी यत्र प्राराधयति चण्डिकाम्।
तत्र प्रायान्महाभागा शुभा तारावती तदा।
तत्र गत्वा महादेवीं प्रणम्य कालिकाह्वयाम् ॥
मानुषेणाथ भावेन न ज्ञात्वात्मानमात्मना।
प्रणनाम महाभक्त्या वाक्यञ्चैतदुवाच ह ॥
प्रणमामि महामायां योगनिद्रां जगन्मयीम्।
सा मे प्रसीदतां गौरी चण्डिका भक्तवत्सला।
यदि सत्यं जनन्या मे मदर्थे त्वं प्रपूजिता।
तेन सत्येन सुभगः पतिर्म्मेऽस्मिन् नृपोत्तमः ॥
स्वयंवरेऽद्य भवतु प्रसीद हरवल्लभे!।
इति तस्या वचः श्रुत्वा चण्डिका हरमोहिनी ॥
मोहयन्ती नृपसुतां यथात्मानं न वेत्ति च।
अथ प्राहाद्दृश्यमूर्त्तिरिदं सा सूनृतं वचः ॥
श्रीदेव्युवाच।
पौष्यस्य तनयो योऽसौ नाम्ना तु चन्द्रशेखरः।
स मनोहररूपस्ते प्रियः स्वामी भविष्यति ॥
तमिन्दुकलया शीर्षे चिह्नितं नृपसत्तमम्।
वरयस्व रवारोहे पार्व्वतीव वृषध्वजम् ॥
अथाजगाम सा धात्री निरूप्य सदृशं पतिम्।
तारावत्यास्तदाचष्ट रहस्यं नृपसत्तमम् ॥
दृष्ट्वा तामागतां धात्रीं प्रहृष्टा नृपतेः सुता।
अपृच्छ निभृतं कीदृक् को वा दृष्टस्त्वया नृपः ॥
सा प्राह धात्री वचनात्तव भूपा विलोकिताः।
चारुरूपाः कुलीनाश्च शास्त्रे शस्त्रे च पारगाः ॥"
"नृपौ पुनर्म्महासत्त्वौ सिंहस्कन्धौ दृढ़भुजौ।
सर्व्वलक्षणसम्पन्नौ देवालङ्कारमण्डितौ ॥
तयोरपि वयःस्थत्वात् प्रशस्तश्चन्द्रशेखरः।
स एव ते पतिर्योग्यश्चिह्नेनानेन सुन्दरि! ॥
तं त्वं वरय राजानं तव योग्यं शुभोदयम्।
धात्र्याश्चैव वचः श्रुत्वा राजपुत्त्री जगाद ताम् ॥
मत्पार्श्वचारिणी भूत्वा निर्देशय नृपोत्तमम्।
सावतीर्य तदा याप्ययानात्तारावती तदा ॥
धात्र्या चानुगया युक्ता व्यचरत् सदसोऽन्तरे।
सभामध्ये चिरं सा तु विहृत्य वरवर्णिनी ॥
भावित्वान्नियतेर्योगाच्चण्डिकायाः प्रसादतः।
तयोः समन्तादेकत्वात्तया धात्र्या विबोधिता ॥
इति खेदनधर्म्माम्भःकणिकानिचिताननाः।
पतिं पूर्व्वतरं पुत्त्री राज्ञस्तारावती सती ॥
स्वयं सा पार्व्वती देवी वव्रे च चन्द्रशेखरम्।
वैवाहिकेन विधिना स राजा चन्द्रशेखरः ॥
तारावतीं तदा भार्य्यां ककुत्स्थनृपतेः सुताम्।
संस्कृत्य ग्राहयामास देवेभ्यो वैदिकैर्म्मखैः ॥
पाणिग्रहणसंस्कारं कृत्वा तां सहचारिणीम्,
करवीरपुरायाशु प्रययौ चन्द्रशेखरः ॥"
इति कालिकापुराणे ४८ अध्यायः ॥

तारिका, स्त्री (तारस्तीव्रतास्या अस्तीति । तार + "अत इनिठनौ ।" ५।२।११५ । इति ठन् ।) तालरस । ताड़ी इति भाषा । यथा,—
"अमिदा कालकूटञ्च ताम्रकूटञ्च धुस्तुरम् ।
अहिफेनं खर्जुरसस्तारिका तरिता तथा ॥"
इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥

(तरणमूल्ये स्त्री । यथा मनु । ८ । ४०७ ।
"गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः ।
ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥")

तारिणी स्त्री, (तारयतीति । तृ + णिच् + णिनि ङीप् च ।) बुद्धशक्तिभेदः । तत्पर्य्यायः । तारा २ महाश्री ३ ओँकारा ४ स्वाहा ५ श्री ६ मनोरमा ७ जया ८ अनन्ता ९ शिवा १० लोकेश्वरात्मजा ११ खद्दिरवासिनी १२ भद्रा १३ वैश्या १४ नीलसरस्वती १५ शङ्खिनी १६ महातारा १७ वसुधारा १८ धनन्ददा १९ त्रिलोचना २० लोचना २१ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ द्वितीया शक्तिः । यथा,—
"अथ भेदान् प्रवक्ष्यामि तारिण्याः सर्व्वसिद्धिदान् ।
येषां विज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तस्तु साधकः ॥
कवित्वं लभते शुद्धामनर्गलविजृम्भिणीम् ।
पाण्डित्यं सर्व्वशास्त्रेषु धनैर्धनपतिर्भवेत् ॥
राजद्वारे सभायाञ्च विवादे व्यवहारके ।
सर्व्वत्र जयमाप्नोति इत्यर्थनिर्णयाय ॥'
इति तन्त्रसार ॥

अस्या ध्यानं ताराशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
('तारा चोग्रा महोग्रा च वज्रा नीला सरस्वती ।
कामेश्वरी भद्रकाली इत्यष्टौ तारिणी स्मृता ॥'
इति तन्त्रकोषः ॥

त्रि, उद्धारकर्त्ता । यथा, मार्कण्डेये ।
"तारिणी भवसंसारसागरस्य कुलोद्भवे ॥')

तारुण्य, क्ली, (तरुणस्य भावः । तरुण + ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ।) यौवनम् । इत्यमरः । २ । ६ । ४० ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २४ । ७ ।
'इयं कोटिसमा वित्त तारुण्याद्वित्तकोटिषु ॥')

तारेय पुं (तारायाः वालिपत्न्या अपत्यं पुमान् ।) तारा + ढक् ।) वालिपुत्रः । इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ । २२ । १२ ।
'अनुरूपाणि कर्म्माणि विक्रम्य बलवान् रणे ।
करिष्यत्येष तारेयस्तेजस्वी तरुणोऽङ्गदः ॥"
इत्यभिधानान्तरायाः पुत्रो बुधोऽपि ।)

तार्किक, त्रि (तर्कं वेत्ति अधीते वा । तर्क + ठक् ।) तर्कशास्त्रवेत्ता । तर्काध्ययनकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥ स षड्विधो यथा । वैशेषिकः १ औलूक्यः २ बार्हस्पत्यः ३ नास्तिकः ४ लौकायतिकः ५ चार्व्वाकः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा भर्त्तृहरिकृते वैराग्यशतके । ४१ ।
"काचो मैनाककल्पं ग्रावा वा तार्किकस्य गुणः ।
श्रोष्यति यदि सत्यमेवाऽपि मास्तु प्रकम्पनम् ॥)

तार्क्ष, पुं (तृक्ष इव । तार्क्ष्ये अण् ।) कश्यपः । यथा, भैमारतः ।

"प्रमथ्य तरसा राजन् प्राकारैर्वैद्युपन्नगान् ।
प्रयतो सर्व्वलोकानां तार्क्षपुत्र सुधामिव ॥"
(विनतायां जातः काश्यपपुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १२३ । ७० ।
"तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुडश्चामितध्वजः ।
अरुणश्चारुणिश्चैव वैनतेया व्यवस्थिता ॥")

तार्क्षी, स्त्री, (तार्क्ष + गौरादित्वात् ङीष् ।) पातालगरुड़ीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

तार्क्ष्य, क्ली, रसाञ्जनम् । इति मेदिनी । ये २७ ॥ (यथास्य पर्य्याया वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"तार्क्ष्यं शैलं नीलवर्णमञ्जनञ्च रसाञ्जनम् ॥")

तार्क्ष्य, पुं (तृक्षस्य कश्यपस्य अपत्यम् । तृक्ष + "गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) अश्वः । सर्पः । गरुड़ाग्रजः । गरुड़ः । इति मेदिनी । ये, २७ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ४९ ।
'अस्मिन् तार्क्ष्यात् किल कालियेन
मणिं विसृष्टं यमुनौकसा यः ॥"
तथाच ऋग्वेदे । १ । ८९ । ६ ।
'स्वस्तिनस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः
स्वस्तिनो बृहस्पतिर्दधातु ॥'
"तृक्षस्य पुत्रो गरुत्मान् योऽस्माकं स्वस्ति अविनाशं विदधातु ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥
'तार्क्ष्यो रथो गरुड़ो वा न स्वस्ति दधातु ॥"
इति वाजसनेयसंहिताभाष्ये महीधरः । २५ । १९ ॥ ऋषिसुतर्षेरपत्यम् । यथा, महाभारते । ३ । १८४ । ८ ।
'जगुश्चारिष्टनेम्योऽथ तार्क्ष्यश्चाथममञ्जसा ॥"
तथाच तत्रैव । १२ । २८८ । ४ ।
'एवमुक्तस्तं तार्क्ष्यं सर्व्वशास्त्रविदां वरः ।
विबुध्य सम्पदंचाग्र्यां तद्वाक्यमिदमब्रवीत् ॥")
शालवृक्षः । स्वर्णम् । इति शब्दरत्नावली ॥
अश्वकर्णवृक्षः । स्यन्दनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २९८ ॥ (क्षत्रियविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ५१ । १५ ।
'अम्बष्ठाः कौकुरास्तार्क्ष्या वस्त्रपाः पह्नवैः सह ॥"
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ९० ।
'गन्धर्व्वो ह्यदितिस्तार्क्ष्यः सुविज्ञेयः सुशारदः ॥"
पर्व्वतविशेषः । इति कश्चित् ॥)

तार्क्ष्यज, क्ली (तार्क्ष्यं सुवर्णं तद्वत् जायते । यद्वा, तार्क्ष्ये पर्व्वते जायते इति । जन + ड ।) रसाञ्जनम् । इति भावप्रकाशः ॥

तार्क्ष्यध्वज, पुं, (तार्क्ष्यो गरुड़ ध्वजे यस्य ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२८ ॥

तार्क्ष्यनायक, पुं, (तार्क्ष्याणां पक्षिणां नायकः प्रापकः । अस्मात्तु सामान्यात् विमानस्पृशमपि तनयान् तथात्वम् ।) गरुड़ः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तार्क्ष्यनायकः । इति कश्चित् ॥)

तार्क्ष्यप्रसव, पुं (तार्क्ष्ये पर्व्वते प्रसवोऽस्य ।) अश्वकर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तार्क्ष्यशैल, क्ली, (तार्क्ष्यशैले भवम् । अण् ।) रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ९ अध्याये ।
'निम्बद्रुमं चक्रमर्द्दस्य बीज-
मिन्द्रयवं कैडर्य्यं तार्क्ष्यशैलम् ॥")

तार्क्ष्यी, स्त्री (तार्क्ष्यस्य पक्षिणः प्रिया । अण् ङीप् च ।) वनलताविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

ताल, क्ली, (तलयनेनेति । तल प्रतिष्ठायाम् + "हलश्च ।" ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) हरितालम् । (अस्य नामानि यथा,—
"हरितालं तालमालं मालं शैलूषभूषणम् ।
पिञ्जरं रोमहरञ्च तालकं मालमित्यपि ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुर्गासिंहासनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३०२ ॥ (तालस्य विकारः । "तालादिभ्योऽण् ।" ४ । ३ । १५२ । इत्यस्य तालाद्धनुषि इति वार्त्तिकोक्त्या अण् । धनुः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ तालस्येदम् । अण् तस्य लुक् ।) तालफलम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १०१ । ५ ।
'शिरोभिः प्रपतद्भिश्चाप्यन्तरीक्षात् महीतलम् ।
तालैरिव महाराज ! वृन्ताद्भ्रष्टैरदृश्यत ॥')

ताल पुं, (तलत्यत्र । तल + "हलश्च ।" ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । तालद्रुम २ पत्री ३ दीर्घस्कन्धः ४ ध्वजद्रुमः ५ तृणराजः ६ मधुरसः ७ मदाढ्यः ८ दीर्घपादपः ९ चिरायुः १० तरुराजः ११ दीर्घपत्रः १२ गुच्छपत्रः १३ आसवद्रुः १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ लेख्यपत्रः १५ महोन्नतः १६ । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तदाहश्रमापहत्वञ्च ॥ * ॥ अस्य रसगुणाः । कफपित्तदाहशोषनाशित्वम् । मदकारित्वञ्च ॥ * ॥ तत्फलगुणाः । शीतलत्वम् । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । स्वादुरसत्वम् । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । वातपित्तास्रक्षतदाहश्रमनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पित्तास्रश्लेष्मविवर्द्धनत्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । बहुमूत्रत्वम् । तन्द्राभिष्यन्दिशुक्रदायकत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ वातकफक्रिमिकुष्ठरक्तपित्तनाशित्वम् । हृद्यत्वम् । वृष्यत्वम् । बलाढ्यत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तद्बीजस्य अथात् तालशस्यस्य गुणाः । कफकारत्वम् । मिष्टत्वम् । वातपित्तापहत्वम् । गुरुत्वञ्च ॥ * ॥ तन्मज्जमध्यगुणाः । मधुरत्वम् । मूत्रलत्वम् । शीतलत्वम् । गुरुत्वञ्च ॥ * ॥ तालमस्तुगुणाः । पित्तनाशित्वम् । शुक्रधातुवृद्धिकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तालजतरुणतोयगुणाः । अतिशयमदकारित्वम् । तदम्लीभूतं पित्तवातदोषहरम् । इति भावप्रकाशः ॥ कफशमिहरत्वम् । वृष्यत्वम् । बलत्वम् । दुर्ज्जरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तालप्रलम्बगुणाः । हृद्यत्वम् । मूत्ररोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ तालजटामज्जगुणाः । त्रिधिकारहरत्वम् । लघुत्वम् ।

ताल:

श्लेष्मकारित्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । सस्नेह-
त्वम् । मधुरत्वम् । सारकत्वञ्च । इति भाव-
प्रकाशः ॥ * ॥ तालशिरोगुणाः । स्वादुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । मूत्रातङ्करोगनाशि-
त्वम् । बलप्राणशुक्रवृद्धिकारित्वञ्च । इति ।
राजवल्लभः ॥ * ॥
गीतकालक्रियामानम् । अयं स्वर एतावत् कालं
गेयः एतावत् कालं विलम्बितं एतावत् कालं द्रुतं
एतावत् कालं मध्यमिति बोधयितुं ईश्वरो-
र्द्धैःसैरङ्गुल्याकुञ्चन प्रसारणादिक्रियाभिर्निर्मितत्वं
गानश्रयेति कालक्रिययोः प्रमाणं ताल: ॥ सङ्गी-
तदमियत् कालं गेयमिति कालेनाङ्गुल्याकुञ्च-
नादिक्रियामानं ताल इति ॥ कालस्य एकद्वि-
त्रिमात्रात्मकघारणनियमितस्य क्रियाया: परि-
च्छेदात्मिकाया: परिच्छेदहेतुस्ताल इति मधुः ॥
कालेन नर्त्तनगलवादनक्रियाणां मानं ताल: ।
तारादेककालमेषां विरामस्ताल इत्यन्ये । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा ।
गौरीश्वरयोर्नृत्येन तालो बभूव । तस्य कार-
णम् । क्रियाकालश्च । हरनृत्यस्य ताण्डवं गौर्य्या
नृत्यस्य लास्यं इति संज्ञा अर्थात् पुरुषनृत्यस्य
ताण्डवं नार्य्या नृत्यस्य लास्यमिति नाम ।
ताण्डवस्याद्याक्षरेण लास्यस्याद्याक्षरेण च
मिलित्वा ताल इति संज्ञा जाता । इति
सङ्गीतशास्त्रम् ॥ * ॥ तस्य भेदा यथा,—
"चच्चत्पुट१ चाचपुट:२ षट्पितापुत्रकस्तथा३ ।
उद्घट्टक:४ सन्निपात:५ कङ्कण:६ कोकिलारव:७॥
राजकोलाहलो८ रङ्गविद्याधर९ शचीप्रियौ१० ।
पार्व्वतीलोचनो ११ राजचूडामणि १२ जय-
श्रियौ १३ ॥
वादकाकुल१४ कन्दर्प१५ नलकूवर१६दर्पणा:१७ ।
रतिलीलो१८ मोक्षपति:१९ श्रीरङ्ग: २० सिंह-
विक्रम: २१ ॥
दीपको २२ मल्लिकामोदो २३ गजलीलश्च २४
चर्चरी २५ ।
कुहक्को २६ विजयानन्दो २७ वीरविक्रम २८
टेङ्किके २९ ॥
रङ्गाभरण ३० श्रीकीर्त्ति ३१ वनमालि ३२ चतु-
र्मुखा: ३३ ।
सिंहनन्दन ३४ नन्दीश ३५ चन्द्रबिम्ब ३६ द्विती-
यका: ३७ ॥
जयमङ्गल ३८ गन्धर्व ३९ मकरन्द ४० त्रिभ-
ङ्गय: ४१ ।
रतितालो ४२ वसन्तश्च ४३ जगझम्पो ४४ ऽथ
गारुगि: ४५ ॥
कविशेखर ४६ घोषौ च ४७ हरवल्लभ ४८
भैरवौ ४९ ।
गतप्रत्यागतो ५० मल्लतालो ५१ भैरवमस्तक:५२॥
सरस्वतीकण्ठाभरण: ५३ क्रीड़ा ५४ नि:सारु-
रेव च ५५ ।
मुक्तावली ५६ रङ्गराज ५७ भरतानन्द ५८
दितालका: ५९ ॥
सम्पक्वेष्टाक ६० इत्यादि ताला भरतसंमता: ।
संक्षेपतो निगदिता एषैवां लक्षणं यथा ॥*॥
अर्द्धमात्रं द्रुतं ज्ञेयमेकमात्रं लघु स्मृतम् ।
द्विमात्रन्तु गुरु ज्ञेयं त्रिमात्रन्तु प्लुतं मतम् ॥
ताले चच्चत्पुटे ज्ञेयं गुरुद्वन्द्वं लघु: प्लुत: १ ।
गुरुर्लघु: प्लुतश्चैव भवेच्चाचपुटाभिधे ॥ २ ॥
गलगालगलाश्चैव षट्पितापुत्रके मता: ३ ।
उद्घट्टके तु गमना: ४ सन्निपाते गुरुर्मत: ॥५॥
चतुर्व्विध: परिज्ञेयस्ताल: कङ्कणनामक: ६ ।
पूर्ण: खण्ड: समश्चैव विषमश्चैव कथ्यते ॥
लचतुष्कं गलौ पूर्णे खण्डे बिन्दुद्वयं गुरु: ।
यगणस्तु समे ज्ञेयस्तगणो विषमे भवेत् ॥
खचतुष्कं सयत्यन्तं गुरुर्बिन्दुचतुष्टयम् ।
सयत्यन्तं लघुश्चैव तालोऽयं कोकिलारव: ॥७॥
लचतुष्कं सयत्यन्तं खत्रयं खत्रयं लघु: ।
लघुर्बिन्दुद्वयञ्चेति राजकोलाहलाभिधे ॥८॥
खद्वयं द्वौ प्लुतौ यत्र रङ्गविद्याधर: स तु ९ ।
लघूनि त्रीणि यत्र स्युर्गुरूणि त्रीणि यत्र वै ॥
प्लुतद्वयञ्च यत्रास्ति स ताल: स्याच्छचीप्रिय:॥१०॥
खद्वयं गुरुलौ बिन्दुर्गौ प्लुतौ गौ प्लुतौ पुन: ।
यत्र ताल: स विज्ञेय: पार्व्वतीलोचनाभिध: ॥११॥
राजचूड़ामणौ बिन्दुर्लश्च बिन्दुर्लगौ मतौ ॥ १२ ॥
रगणो नौ गुरुश्चैव जयश्रीरिति कथ्यते ॥ १३ ॥
प्लुतौ लघुचतुष्कञ्च मौ नौ द्रुतयुगं लघु: ।
लचतुष्कं विना शब्दं ताल: स्याद्वादकाकुल:॥१४॥
द्रुतद्वयं चकारश्च कान्दर्पेऽपि प्रकीर्त्तित: ॥ १५ ॥
चत्वारो गुरवो यत्र चत्वार: प्लुतका अपि ।
लघ्वक्षराणि चत्वारि तालोऽयं नलकूवर:॥१६॥
बिन्दुद्वयं गुरुश्चैव भवेद्यत्र स दर्पण: ॥ १७ ॥
रतिलीले विधातव्यं लघुद्वन्द्वं गुरुद्वयम् ॥१८॥
आदौ षोड़शगुरवो द्वात्रिंशल्लघवस्तत: ।
चतु:षष्टिर्द्रुता यत्र सोऽयं मोक्षपतिर्मत: ॥ १९ ॥
श्रीरङ्गसंज्ञके ताले मगणाल्लघुप्लुतौ मतौ ॥ २० ॥
सिंहविक्रमताले तु मगणो नखगा: खगौ ॥२१॥
प्लुतो लघु: प्लुतश्चैव ताले दीपकनामनि ॥ २२ ॥
ताले स्यान्मल्लिकामोदे लद्वयं खचतुष्टयम् ॥२३॥
लचतुष्कं विरामान्तं गजलीले प्रकीर्त्तितम् ॥२४॥
अष्टकलस्तु चर्चर्य्यां विरामान्ते द्रुतौ लघु: ॥२५॥
द्रुतद्वन्द्वं भवेत्ताले कुहक्काख्ये लघुद्वयम् ॥२६॥
भवेद्विजयानन्दे लत्रयञ्च लघुत्रयम् ॥ २७ ॥
वीरविक्रमताले तु द्रुतौ लगौ तत: प्लुत: ॥ २८ ॥
टेङ्किका रगणेन स्यादेकेनैव सताखरे ॥ २९ ॥
भगणो गप्लुतौ स्यातां रङ्गाभरणनामके ॥ ३० ॥
श्रीकीर्त्तिसंज्ञके ताले गुरुद्वन्द्वं लघुद्वयम् ॥३१॥
चतुर्द्रुता लघू द्वौ तु द्रुतो गो वनमालिनि ॥ ३२ ॥
चतुर्मुखाभिधे ताले यगणानन्तरं प्लुत: ॥ ३३ ॥
भगण: प्लुतो लगौ बिन्दुद्वयं गौ न: प्लुतस्तथा ।
लघु: प्लुतो द्रुतश्चैको लघुद्वयमथापि च ॥
नि:शब्दं लचतुष्कञ्च ताले स्यात् सिंहनन्दने॥३४॥
गो लघुर्गौ लघु: प्लुतस्ताले नन्दीश्वरे मता: ॥३५॥
गो द्रुतौ नौ प्लुतद्वन्द्वं चन्द्रबिम्बे प्रकीर्त्तितम् ॥३६॥
द्रुतद्वन्द्वं लघुश्चैकस्ताले स्यात्तु द्वितीयके ॥३७॥
सकारश्च यकारश्च जयमङ्गलनामनि ॥ ३८ ॥
चत्वारो गुरवो बिन्दुद्वयञ्चारश्च प्लुता अपि ।
बिन्द्वौ दशषट् लाश्च ताले गन्धर्व्वसंज्ञके ॥३९॥
मकरन्दे द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वमथो गुरु: ॥ ४० ॥
गुरुर्लघु: प्लुतश्चैव त्रिभङ्गि: परिकीर्त्तित: ॥४१॥
अथ रतितालस्य लक्षणं पतितम् ॥ ४२ ॥
वसन्तताले कर्णयो नगणो मगणस्तथा ॥ ४३ ॥
जगझम्पे गुरुश्चैको विरामान्तश्च खद्वयम् ॥४४॥
गप्लुतौ लौ द्रुतौ लश्च द्रुतो गारुणि ॥ ४५ ॥
शेखरे ॥ ४६ ॥
प्लुत: स्यात् नगौ लश्च खद्वयञ्च ततो लघु: ॥
खचतुष्कं विना शब्दं यत्र घोष: स उच्यते ॥४७॥
हरवल्लभताले च प्लुतो लौ गौ च खद्वयम् ॥४८॥
भगण: प्लुतौ गनौ गयौ प्लुतो लघुश्च भैरवे ॥४९॥
गतप्रत्यागते ताले लौ मौ गौ नौ प्रकीर्त्तितौ ॥५०॥
चतुर्लघुर्महताले विरामान्तं द्रुतद्वयम् ।
लगौ गौ नौ नगौ गश्च खद्वयं लद्वयं पुन: ॥५१॥
गचतुष्कं विना शब्दं ताले भैरवमस्तके ॥ ५२ ॥
सरस्वतीकण्ठाभरणे गौ लघुश्च द्रुतद्वयम् ॥५३॥
एक एव प्लुतो यत्र क्रीड़ाताल: स उच्यते ॥५४॥
द्रुतद्वयं विरामान्तं ताले नि:सारुके मतम् ॥५५॥
खत्रयं सविरामान्तं नौ पुन: खत्रयन्तथा ॥
प्लुतौ ग: खयुगं गश्च यत्र मुक्तावली तु सा ॥५६॥
लगौ बिन्दुयुगं गौ लौ रङ्गराजे प्रकीर्त्तित: ॥५७॥
खद्वयं सविरामान्तं गुरु: प्लुतद्वयं लघु: ।
यत्र ताले स विज्ञेयो भरतानन्दसंज्ञक: ॥ ५८ ॥
आदिताले लघुरेक इत्याह भरतो मुनि: ॥५९॥
मगणश्च प्लुतान्त: सम्पक्वेष्टाकतालके ॥ ६० ॥
एकाधिकशते ताले षष्टिर्मुख्यतमा इमे ॥"*॥
अथ प्रस्तार: ।
"गुरु: प्लुताधोभागे तु गुर्व्वधोभागतो लघु: ।
द्रुतं लघोरधोभागे तुलेन तुलया तु मङ्क्तिका ॥
उद्धृता च कला पश्चादियं प्रस्तारणक्रम: ।
सर्व्वप्लुतात् समारभ्य मात्रानिबद्धनिर्म्मितात् ।
तावत् प्रस्तारयेदन्ते यावत् सर्व्वं द्रुतं भवेत् ॥"
अथ तालप्रस्तारे पिङ्गलवन्नष्टोद्दिष्टमेरुपताका-
दय: सन्ति बाहुल्यभयान्नोक्ता: ॥ * ॥
अथ प्लुतादिमात्राभेदेन तालघातनम् ।
"ताले निष्टातहस्त: प्लुतमगुघटयेद्घातमेकं
सशब्दं
ततपश्चात् द्वौ च घातौ निनदविरहितौ दर्शये-
द्दूर्द्धतोऽध: ।
शून्यत्वात् फकतालाविति जगति पुन: छत्रसिद्धौ
सनन्दा-
विथ्यं घातत्रयं तत् त्रिकलतगुरुद्विर्व्वहेद्दूर्ल-
कारम् ॥
एको घात: सशब्दो द्विकल इह गुरौ शब्दहीन-
स्तथान्य:
सोऽपूर्ड्ढं याति लीलावलयवलयितोत्तान-
हस्ताङ्गुलीभि: ।
किञ्चोच्चैकैकमात्रा समुदयिनि लघौ घात एको
निनादी

घातौ मात्राईभाजि द्रुतयुषि लघोरर्द्धमादेन
घात' ।

इति तालपातनप्रकार: । ७ ।

"रङ्गो मणिबन्धकङ्कणवद्धो मुक्तावलीमण्डन:
क्रीडाहेतुबसन्तरक्तहृदयो गन्धर्वलीलारत, ।
तालाब्धीतपतिचतुर्मुखनतो यो राजचूडामणि
स्तद्ध तालमयस्तु पीठकुलवत् संसारवन्ध हरि ।
अपि च ।
नन्दीशोऽहंतगुर्मुखेन वदनक्तचन्द्रविनोदय,
कन्दर्पो मनकूवरश्च तुलितौ यस्यातिरूपे गुणे ।
कण्ठाभा' किल कोकिलारवभवौ मार्ग्यौ जय
श्रीरङ्गो
तालात्मा सुरजिच्छिनत्तु सगुण, संसारपाशा-
वलीम् ।
रम्भा' च कविचक्रवणिपदगो विद्याधनैरर्चित
सौन्दर्यमिव यमर्जुनयशा: श्रीशोणगत्
श्रीधर' ।
तस्य श्रालगुभगुरस्य भणितौ सङ्गीतदामोदरे
तालाद्य लक्षकाण्डलक्षणतौ यातस्तुमीय,
पटु ।"४।

अन्यच ।

'आन्नाबहुलया बद्धो नाम हन्दयुदृश' ।
दशायतालबन्धादि हृत्यनाट्य तत' परम् ।
अथाष्टतालभेदा' । आड १ दोज' २ ज्योति ३
चन्द्रशारर ४ गञ्जनम् ५ पञ्चताल ६ रूप-
कम् ७ समताल ८ । अथ एकतालस्य भेदा ।
वीरविक्रम १ विषमसमुद्र, २ चरणम् ३ वीर-
दशक ४ मण्डूक ५ कन्दर्प ६ कांस्यपाहिड ७
धुवचरणम् ८ दशकोषी ९ गजेन्द्रगुरु, १०
छुटका ११ । अथ प्रस्ततालभेदा' । प्रस्त १ विराम
प्रस्त २ घटक्रमा ३ चरमाला ४ । अथेन्द्रताल
भेदा । हवमार' १ दवचाली २ मदनदोला ३
गुरुगान्धर्व ४ पचाली ५ इन्द्रभाव ६ ।
अथ चतुस्ततालभेदा' । चिन्हताल १ चन्द्र-
माला २ हंसमाला ३ अर्द्धज्योतिका ४ सर्वो
सार ५ समाट ६ धराधरा ७ वसन्ताख्य ८
काककला ९ कौरमन्दा १० ताण्डवी ११ चर्चरिका १२ भाषा १३ अर्द्धमाषा १४ ।
येषां लक्षणानि यथा,—
एकतालस्तत शून्य युगलं तालिका परे ।
सङ्गीत, प्रथम' सार आडताल प्रकीर्त्तित, १ ।
एकतालश्च शून्यश्च क्रमेणापि त्रिधा भवेत् ।
द्विशून्य कलाभेदे दोजालश्च भवेत् पृथक् २ ।
प्रथम युगलं ताल एक शून्यतथापर ।
कलाभेदे तालभेदे ज्योतिश्च परिकीर्त्तितम् ३ ।
चन्द्रशरसाया युग्मं तथा चन्द्रकापारे ।
तत ताला विसर्जं ते चन्द्रशारभाषितम् ४ ।
एकताल भवेच्चेव क्रमेणापि चतुष्टयम् ।
शून्यस्य द्वयमथ गज्जनो मुनिभाषितम् ५ ।
प्रथम युग्मदेव तत्परं तालमेककम् ।
द्विशून्य तथा शून्यं पञ्चताल प्रकीर्त्तितम् ६ ।
युगल प्रथमं तालं तत्परमेकशून्यकम् ।

धेधे च युगलं तालं रूपकं परिकीर्त्तितम् ७ ।
एकतालं तथा शून्यं क्रमेण द्विविधं भवेत् ।
धेधे युगलतालश्च समतालं भवेत् परम् ८ ।
एकतालं तथा शून्यं क्रमेण त्रिविधं भवे ।
तत्परं युगलं तालमित्येव वीरविक्रम: १ ।
युग्मताल तथा शून्यं तत्परं द्वयतालकम् ।
धेधे च युगलं तालं समुद्रविषमं स्मृतम् २ ।
युग्मतालश्च शून्यश्च एकतालश्च तत्परे ।
धेधेकत्र त्रिशून्यश्च विषम चरणं भवेत् ३ ।
एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि त्रिधा भवेत् ।
युगलं युगलं पश्चात् स वीरदशक, स्मृत, ४ ।
प्रथमं एकतालश्च तत्परं शून्यमेककम् ।
धेधेकत्र त्रितालश्च मण्डूकस्य गतिर्यथा ५ ।
समतालं यथा दृष्टं तथा कन्दर्पसंज्ञितम् ।
समताले भवेत् शून्यं कन्दर्पे नास्ति तत् पुन: ६ ।
पञ्चतालात् परं शून्यं कांस्यपाहिडमुत्तमम् ।
अयुद्धं च भवेत् प्रस्तं सङ्ग्रामस्य यथा गति: ७ ।
एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि द्विधा भवेत् ।
धेधेकत्र त्रितालश्च ध्रुवचरणभाषितम् ८ ।
एकतालमेकशून्यमित्येवञ्च भवेत् क्रमात् ।
विराम एकतालश्च यागभेदे दशकोषिका ९ ।
युगल युगल पश्चात् तदन्तेऽप्येकतालकम् ।
धेधे च युग्मशून्यश्च गजेन्द्रगुरुभाषितम् १० ।
युग्मशून्य विरामे च एकतालं भवेत् क्रमे ।
छुटकाख्यातकं धीर सङ्गीतपरिनिष्ठितम् ११ ।

युग्मञ्च प्रस्तं प्रथमेकतालं
किञ्चिद्विरामे पुनरेकतालम् ।
प्रस्तस्य तालश्च सङ्गीतमध्ये
यथा कपोती हि करोति शब्दम् १ ।

युग्मताल भवनन्त एकतालश्च तत्परे ।
धेधे द्वितीयशून्ये च विरामप्रस्ततालकम् २ ।
प्रथमश्चैकतालश्च युग्मशून्यं तथा परे ।
धेधेकत्र त्रितालेति घटक्रमा खलु कथ्यते ३ ।
आदौ युग्मं तथा युग्म त्रितालश्च तथा परे ।
चरमाला भवत्येषा प्रस्ततालान्तरे शुभे ४ ।
सविरामं त्रितालश्च एक शून्य तथापरे ।
धेधे प्रस्तं त्रितालश्च हवमार इतीर्यते १ ।
द्वितयशून्यं विरामे भवति ततश्च त्रितालानि ।
धेधेश्च द्विशून्यमित्येवं दवचाली २ ।
प्रथममेव युग्मताल तत्पश्चादेकशून्यं विरामे ।
धेधे त्रितयतालं भवतीति मदनदोला ३ ।
युग्मतालं समारभ्य पञ्चतालं भवेत्तथा ।
अन्तेऽपि तथा प्रस्तं गुरुगान्धर्व ईरित ४ ।
आरम्भश्च यथा धाराख्या ताला भवेद्गुरु: ।
पञ्चतालान्तरालीति पचालीति प्रकीर्त्तिता ५ ।
सविरामं चतुस्तालं त्रिताल शून्यमन्तत: ।
मेघारम्भे यथा केका स्पष्टं इन्द्रभाषितं ६ ।
एकतालश्च शून्यश्च क्रमेण त्रितयं तत ।
धेधे चतुष्टयं प्रस्ता चिन्हताल इतीर्यते १ ।
एकतालस्तथा युग्मं तालं प्रतिकलाक्रमम् ।
धेधे चोक्ति च शून्यानि चन्द्रमाला भवेत् परा २ ।
प्रथमं घटकतालश्च अन्तेऽन्त्य भवेत् क्रमे ।

धेधे युग्मं तथा शून्यं हंसमाला च सोच्यते ३ ।
चन्द्रशून्यं त्रितालश्च विरामेण क्रमेण तु ।
अन्तेऽद्धेन्तु भवत्येव अर्द्धज्योतिरिति स्थिति' ४ ।

एकैकतालान्तरयुग्मतालान्
शून्यत्रयं तत्परमेकतालम् ।
कलाभिदा शून्यभिदा समाख्या
च स्वर्गीसाराख्यतवीनताल: ५ ।

युग्मशून्यं विरामेण देवतालमिति क्रमात् ।
समाटाख्योऽन्तरे शून्यं इति सर्व्वत्र भाषितम् ६ ।

तथाम्बुदे दामिनि प्रोग्रयानं
तथा सुधम्बद्धस्रुतालभानम ।
युग्मं च प्रस्तं क्रमतश्च तालं
धेधे त्रितालश्च धराधराख्या ७ ।

एकतालश्च शून्यश्च क्रमेणापि चतुष्टयम् ।
क्रमात्तालत्रयश्चैव वसन्ताख्यगुदाहृत । ८ ।
सविरामं द्वयं ताल युग्मतालं तथा परे ।
धेधेकत्र त्रितालश्च भवेत् काककलेति वा । ९ ।
त्रितालश्च भवेत्प्रस्तं तत्परं त्वेकतालकम् ।
धेधेऽपि च त्रितालश्चेत् कौरमन्दा प्रचक्षते १० ।
युग्म युग्मं तथा युग्मं तालस्त्वेकं भवेत क्रमात् ।
धेधेशून्य कलाभेदे ताण्डवीति भवेत् पृथक ११ ।
सविरामं द्वय तालं युग्मशून्यश्च तत्परम् ।
धेधेद्धेन्तु त्रितालश्च चर्चरिका प्रकीर्त्तिता १२ ।
चन्द्रशून्यं विरामेण द्वयं ताल भवेत् क्रमात् ।
अन्तेऽद्धेन्तु भवेत्प्रस्तं भाषाख्यं तालमुत्तमम १३ ।
आद्यन्तु त्रितालश्च द्वय तालं विरामकम् ।
इत्यर्द्धमाषा विज्ञेया सङ्गीताब्धि सर्व्वत ।"

इति सङ्गीतदामोदर. ।

दशावतारप्रबन्धलक्षणं प्रबन्धशब्दे निरुक्तम्
प्रबन्धवाद्यलक्षणं वाद्यशब्दे द्रष्टव्यम् । ७ ।
करतलम् । अङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां सम्मितम् । करा
स्फाल, । (यथा, मेघदूते । ७९ ।
"तालै. सिञ्जद्वलयसुभगैर्नर्त्तित, कान्तया मे
यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठ, सुहृद: ।")
कांस्यनिर्म्मितवाद्यभाण्डम् । नृपत. । इति
मेदिनी । ले, ९६ । (महादेव: । यथा, महा-
भारते । १३ । १७ । १२८ ।
"नलतालः करस्याली ऊर्द्धसंहननो महान् ।")
तालकं, क्ली, (तालमेव । ताल+स्वार्थे कन् ।)
हरितालम् । इति राजनिर्घण्ट: । (अथ ताल
कस्याशुद्धस्य दोषमाह ।
"अशुद्धं तालमायुर्घ्नं कफमारुतमेहकृत् ।
तापस्फोटाङ्गसङ्कोचं कुरुते तेन शोधयेत् ।
अथ तालकस्य शोधनविधि' ।
तालकं कणश. कृत्वा तच्चूर्णं काञ्जिके क्षिपेत् ।
दोलायन्त्रेण यामैकं तत. कुष्माण्डजे द्रवे ।
तिलतैले पचेद्यामं यामञ्च त्रिफलाजले ।
एवं यन्त्रे चतुर्यामं पक्वं शुध्यति तालकम् ।
अथ तालकस्य मारणविधि. ।
मर्द्दनं तालकं शुद्धं पौनर्नवरसेन तु ।
ततो विशद्दिनैर्दि दिनं पक्वाद्विशोषयेत् ।
तत. पुनर्नवाक्षारै: स्थाल्यामर्द्धं प्रपूरयेत् ।

तत्र तद्गोलकं हृत्वा पुनस्तेनैव पूरयेत् ॥
आकण्ठं पिठरं तस्य पिधानं धारयेन्मुखे ।
स्थालीं चुल्ल्यां समारोप्य क्रमाद्वह्निं विवर्द्धयेत् ॥
दिनान्यन्तरशून्यानि पञ्चवह्निं प्रदापयेत् ।
एवं तम्म्रियते तालं मात्रा तुल्यैकरक्तिका ॥
अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत् ॥”
अन्यच्च ।
“तालकं हरते रोगान् कुष्ठमृत्युज्वरापहम् ।
शोधितं कुरुते कान्तिं वीर्य्यवृद्धिं तथायुषम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
अन्यान्यविधं हरितालमारणम् । यथा, वैद्यक-
रसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ।
“तालकं कणशः कृत्वा सुस्वच्छं कुण्डिकान्तरे ।
चूर्णोदकेन संपिष्टमपामार्गजटोद्भवैः ॥
क्षारोदकैश्च संपिष्टमूर्द्धाधो यावन्मूलकम् ।
चूर्णं दत्त्वा निरुध्याथ कुम्भाण्डेश्च प्रपूरयेत् ॥
पुनर्मुखं निरुध्याथ चतुर्यामं क्रमाग्निना ।
पचेदेवं हि तच्चूर्णं कुष्ठादौ परियोजयेत् ॥”
मतान्तरम् ।
“अम्लीनीमजलैर्भाव्यं तालं द्वादशयामकम् ।
तथैव निम्बनीरेण ततश्चूर्णोदकेन च ।
प्रक्षाल्य शाल्मलीक्षारैर्द्विगुणैः खातमध्यगम् ।
विधाय कवचीयन्त्रं वालुकाभिः प्रपूरयेत् ।
द्वादशप्रहरं पक्त्वा स्वाङ्गशीतञ्च चूर्णयेत् ।
खादयेद्रक्तिकामेकां कुष्ठशोषप्रशान्तये ॥”
इति हरितालमारणम् ॥)
(तालमिव कायतीति । कै + कः ।) हार-
यन्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७१ ॥ ताला
इति भाषा ॥ तुवरिका । इति शब्दरत्नावली ॥
तालकाभः, पुं, (तालकस्य हरितालस्य आभा
इव आभा यस्य ।) हरितवर्णः । इति हेम-
चन्द्रः । ६ । ३१ ॥ तद्वति, त्रि ॥
तालकी, स्त्री, (तालकस्य तालवृक्षस्य इयम् ।
तालक + अण् + ङीप् ।) तालसुरा । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ ताड़ी इति भाषा ॥
तालक्षीरकं, क्ली, (तालजातं क्षीरमिव । ततः
इवार्थे स्वार्थे वा कन् ।) तालसम्भूततवक्षीरम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
तालध्वजः, पुं, (तालो ध्वजो यस्य ।) बलदेवः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । ६ ।
५४ । १० ।
“नातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो बली ।
पुण्यं तीर्थवरं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ॥”
पर्व्वतविशेषः । यथा, शत्रुञ्जयमाहात्म्ये । १ । ३५२ ।
“शत्रुञ्जयो रैवतश्च सिद्धिक्षेत्रं सुतीर्थराट् ।
टङ्कः कपर्द्दी लौहित्यस्तालध्वजकदम्बकौ ॥”)
तालध्वजा, स्त्री, (तालस्तालवृक्षो ध्वजचिह्नं
यस्याः ।) पुरीविशेषः । यथा, क्रियायोगसारे ।
“अस्ति तालध्वजा नाम नगरी त्रिदिवोपमा ॥”
तालनवमी, स्त्री, (तालोपहारा नवमी । शाक-
पार्थिववत् समासः ।) भाद्रशुक्लनवमी । यथा,
“मासि भाद्रपदे या स्यान्नवमी बहुलेतरा ।
तस्यां संपूज्य वै दुर्गामश्वमेधफलं लभेत् ॥”
इति संवत्सरकौमुदीधृतगरुड़पुराणवचनम् ॥
इयमेव तालनवमी ख्याता ॥ (अस्यां नवम्यां
सौभाग्यफलकाङ्क्षिणीभिः स्त्रीभिर्यथाविधानं
नारायणं लक्ष्मीञ्च संपूज्य व्रतकथा श्रोतव्या ।
तत्कथा यथा,—
“मेरुपृष्ठे सुखासीनं कृष्णं कमलया सह ।
उवाच मधुरं वाक्यं स्मितपूर्व्वं सुदाम्बिका ॥
शृणु मे वचनं देव ! स्त्रीणां सौभाग्यकारणम् ।
केन वा सुभगा चासीत् केन वा दुर्भगा भवेत् ॥
किं कृतेन विमुच्येत किं कृतेन फलं लभेत् ।
तन्मे ब्रूहि सुरश्रेष्ठ ! नारीणां कारणं ध्रुवम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
पूर्व्वं हि मम भार्य्ये द्वे सत्यभामा च रुक्मिणी ।
रुक्मिणी सुभगा साध्वी सत्यभामा च दुर्भगा ॥
तस्याः कर्म्मविपाकेन सौभाग्यमन्यथा गतम् ।
केनचिद्वाक्यदोषेण सत्यभामा च दुर्भगा ॥
दुःखार्त्ता शोकसन्तप्ता रुदती बहुशो मुहुः ।
कियत्काले च सम्पन्ने व्रजन्ती च तपोवने ॥
अरण्ये विजने गत्वा कस्मिन्मुनिवराश्रमे ।
रुदित्वा च विधानेन सर्व्वं दुःखं न्यवेदयत् ॥
तच्छ्रुत्वा तु मुनिश्रेष्ठः प्रोवाच रुदतीं शुभाम् ।
भयं पुत्त्रिणि ! मा रोदीः सौभाग्यं ते भविष्यति ॥
सत्यभामोवाच ।
दुःखं मे बहुशस्तात ! शरीरं दुर्भगं कथम् ।
कथ्यतां मुनिशार्दूल ! स्वामिसौभाग्यकारणम् ॥
मुनिरुवाच ।
भाद्रे मासि सिते पक्षे नवमी या तिथिर्भवेत् ।
तस्यां नारायणं लक्ष्मीं पूजयेच्च विधानतः ॥
सत्यभामोवाच ।
विधानं कीदृशं तस्य किं दानं किञ्च पूजनम् ।
तन्मे ब्रूहि मुनिश्रेष्ठ ! कारणं किन्तदुच्यताम् ॥
मुनिरुवाच ।
स्थण्डिले मण्डलं कृत्वा घटं तत्र निवेशयेत् ।
तत्र नारायणं लक्ष्मीं गन्धपुष्पादिनार्च्चयेत् ॥
नैवेद्येन सदा भक्त्या पूजयेत् भक्तवत्सलाम् ।
तालेन पूजयेत् देवीं तालेनैव विनिर्म्मितम् ॥
तस्य तत् पिष्टकं दत्त्वा ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य विप्रहस्ते समर्पितम् ॥
स्वस्तीति ब्राह्मणो ब्रूयात् व्रतं साङ्गं समाचरेत् ।
एवं क्रमेण साध्वीभिः कर्त्तव्यमतियत्नतः ॥
नवमं वत्सरं यावत् मासि भाद्रपदे तथा ।
पुत्त्रपौत्त्रैः परिवृता सौभाग्यमतुलं भवेत् ॥
धनधान्यसमृद्धिश्च अवैधव्यञ्च नित्यशः ।
अभीष्टफलमाप्नोति नवमीव्रतकारणात् ॥
सम्पूर्णे तु व्रते भूते प्रतिष्ठां तदनन्तरम् ।
विप्राय दक्षिणा देया सुभोज्यञ्च विधानतः ॥
एवं कुरु सदा विप्रे ! शृणु भाष्यमुत्तमम् ॥
तथा चक्रे च सा साध्वी मुनेर्व्वचनगौरवात् ।
व्रते सम्पूर्णतां याते केशवस्तामुपागतः ॥
उवाच प्रहसन् देवो वचनं मधुरं शुभम् ।
असौभाग्येन यद्दुःखं तत् ते सर्व्वं विनश्यतु ॥
सौभाग्यमतुलं प्राप्य यथा गौरी हरस्य च ।
शचीव पुरुहूतस्य रतीव मदनस्य च ॥
यथा नारायणे लक्ष्मीस्तथा त्वं भव शोभने ! ।
इति तस्यै वरं दत्त्वा गृहीत्वा तां पुरं ययौ ॥
इदं या कुरुते साध्वी व्रतं सा सुभगा भवेत् ।
एवं व्रतञ्च या नारी करोति धर्म्मतत्परा ॥
तस्याश्च भवने लक्ष्मीश्चञ्चला निश्चला भवेत् ।
जन्मान्तरे भवेत् साध्वी अवैधव्यं सदा पुनः ॥
पतिञ्च सुभगा साध्वी पुत्त्रपौत्त्रान्विता भवेत् ।
धनधान्यसमृद्धिञ्च ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥”
इति भविष्यपुराणोक्ततालनवमीव्रतकथा
समाप्ता ॥ * ॥ व्रतेऽस्मिन् नवफलानि दातव्यानि ।
तानि यथा,—
“पिण्डखर्ज्जूरं जातिश्च एला चैव हरीतकी ।
नारिकेलं तथा पूगं रम्भापक्वफलन्तथा ।
तत्र मुख्यं प्रदातव्यं तालस्य फलमुत्तमम् ॥” * ॥)
तालपत्रं, क्ली, (तालस्य पत्रमिव ।) ताड़ङ्कः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥ तालवृक्षस्य पर्णञ्च ॥
(एतस्य व्यजनगुणा यथा,—
“तालपत्रमरुद्रूक्षः कोष्णो वातस्य शान्तिकृत् ।
निद्राकरः प्रीतिकरः शोषरोगविकारहा ॥
दाहपित्तश्रमग्लानिनाशनो भ्रमशान्तिकृत् ।
मधुरोऽतिश्रमघ्नः स्यादार्द्रत्वे कफकोपनः ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
तालपत्त्रिका, स्त्री, (तालपत्त्री + स्वार्थे कन् टाप्
ह्रस्वश्च ।) मुषली । तालमूली । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तालमूलीशब्देऽस्या विवृति-
र्ज्ञातव्या ॥)
तालपत्त्री, स्त्री, (तालस्य पत्त्रमिव पत्त्रमस्याः ।)
मूषिकपर्णी । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥ (यथा,
“गोजी च मिश्रा सह तालपत्त्र्या
शस्त्रौ विधेयौ नियतं प्रलेपः ॥”
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥)
तालपर्णं, क्ली, स्त्री, (तालः खड्गमुष्टिरिव पर्ण-
मस्य ।) मुरानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
तालपर्णी, स्त्री, (तालस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।
ङीप् ।) मधुरिका । इति जटाधरः ॥ मुरा ।
इत्यमरः । २ । ४ । १२३ ॥
तालपुष्पकं, क्ली, (तालस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ।
कप् ।) प्रपौण्डरीकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
तालभृत्, पुं, (तालं बिभर्त्ति ध्वजरूपेणेति । भृ
+ क्विप् ।) बलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तालप्रलम्बं, क्ली, (ताले तालवृक्षे प्रलम्बते इति ।
प्र + लम्ब + अच् ।) तालजटा । यथा,—
“तथा तालप्रलम्बस्य रसं चतरुणापहम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
तालमूलिका, स्त्री, (तालमूली + स्वार्थे कन् टाप्
ह्रस्वश्च ।) तालमूली । इत्यमरः । २।४।११६ ॥
तालमूली, स्त्री, (तालस्य मूलमिव मूलमस्याः ।
ङीप् ।) स्वनामख्यातवृक्षः । तत्पर्य्यायः ।
अर्शोघ्नी २ मुषली ३ ताली ४ खलिनी ५ ।

प्राप्तो मात्रार्द्धभाजि द्रुतवपुषि सघोरर्द्धनादेन
घात ॥
इति तालघातनप्रकार ॥ * ॥
श्रीरङ्गो मणिमन्थकङ्कणवद्धो मुक्तावलीमण्डन
क्रीडाहेतुवसन्तरक्तहृदयो गन्धर्व्वलीलारत ।
साश्चान्मोचपतिश्चतुर्मुखगतो यो राजचूडामणि
सोऽय तालमयस्तृतीयदृढ्यन् संसारबन्ध हरि ॥
अपि च ।
नन्दीशोऽर्द्धतनुर्मुखेन वनतस्तचन्द्रविम्बोदय
कन्दर्पो नलकवरश्च तुलितौ यस्यातिरूपे तुले ।
कण्ठान्त किल कोकिलारवभवो वाद्यौ जय
श्रीरङ्गो
तालात्मा सुरजिच्छिनत्तु सगुण संसारपाशा
वलीम् ॥
ख्यातो य कविचक्रवर्त्तिपदतो विद्याधनैरर्चित
सौभद्रयमिम यमर्ज्जुनयशा सोऽजीजनत
श्रीधर ।
नस्य श्रीलशुभङ्करस्य भणितौ सङ्गीतदामोदरे
तालाद्य स्तवकोऽयुतस्तवकतौ यातस्तृतीय
पट ॥ * ॥
अन्यच्च ।
आन्नवष्टस्तथा रुद्रो ब्रह्म इन्द्रश्चतुर्द्दश ।
दशावतारबन्धादि नृत्यनाट्य तत परम् ॥
अथाष्टतालभेदा । आड १ दोज २ ज्योति ३
चन्द्रशेखर ४ गञ्जनम् ५ पञ्चताल ६ रूप
कम ७ समताल ८ ॥ अथ रुद्रतालस्य भेदा ।
वीरविक्रम १ विषमसमुद्र २ धरणम ३ वीर
दशक ४ मण्डूक ५ कन्दर्प ६ डाम्रपाहिड ७
ध्रुवचरणम् ८ दशकोषी ९ गजेन्द्रगुरु १०
छुटका ११ । अथ ब्रह्मतालभेदा । ब्रह्म १ विराम
ब्रह्म २ षटकला ३ सप्तमात्रा ४ ॥ अथेन्द्रताल
भेदा । देवसार १ देवशाली २ मदनदोला ३
गुरुगान्धर्व्व ४ पञ्चाली ५ इन्द्रभाष ६ ॥
अथ चतुर्द्दशतालभेदा । चिह्नताल १ चन्द्र
मात्रा २ देवमात्रा ३ अर्द्धज्योतिका ४ स्वग
सार ५ समाट ६ धराधरा ७ वसन्तवाक ८
काककला ९ कौरभन्दा १० ताण्डवी ११ धर्म
धारिका १२ भाषा १३ अर्द्धमात्रा १४ ॥
तेषां लक्षणानि यथा,—
एकतालस्तत शून्य युगल तालिका परे ।
सङ्गीत प्रथम सार आडताल प्रकीर्त्तित १ ॥
एकतालश्च शून्यञ्च क्रमेणापि त्रिधा भवेत ।
प्रापशून्य कलाभेदे दोजाख्यश्च भवेत् पृथक २ ॥
प्रथम युगल ताल एक एकस्तथापरे ।
कलाभेद गान्भेन ज्योतिश्च परिकीर्त्तितम् ३ ॥
चन्द्रश्चन्द्रस्तथा युग्म तथा चन्द्रस्तथापरे ।
चन्द्र ताला निभवत्येव चन्द्रशेखरभाषित ४ ॥
एकमात्रो भवेच्छून्य क्रमेणापि चतुष्टयम् ।
भयशून्य गञ्जनश्च सर्व्वतो मुनिभाषितम् ५ ॥
प्रथम युगलश्चैव ततपर तालमेककम् ।
शेषे युग्म तथा शून्य पञ्चताल प्रकीर्त्तितम् ६ ॥
शेषे च युगल ताल रूपक परिकीर्त्तितम् ७ ॥
एकताल तथा शून्य क्रमेण द्विविध भवेत् ।
शेषे युगलतालश्च समताल भवेत परम् ८ ॥
एकताल तथा शून्य क्रमेण त्रिविध भवेत् ।
ततपर युगल तालमित्येव वीरविक्रम १
युग्मताल तथा शून्य ततपर द्वयतालकम् ।
शेषे च युगल ताल समुद्रविषम स्मृतम् २ ॥
युग्मतालश्च शून्यञ्च एकतालश्च ततपरे ।
शेषेकञ्च त्रिशून्यञ्च विषम धरण भवेत् ३ ॥
एकताल तथा शून्य क्रमेणापि त्रिधा भवेत ।
युगल युगल पश्चात स वीरदशक स्मृत ४ ॥
प्रथम एकतालञ्च ततपर शून्यमेककम् ।
शेषैकञ्च त्रितालश्च मण्डूकस्य गतिर्यथा ५ ॥
समताल यथा दृष्ट तथा कन्दर्पसञ्ज्ञितम् ।
समताले भवेत शून्य कन्दर्पे नास्ति तत पुन ६ ॥
पञ्चतालात् पर शून्य डाम्रपाहिडसुत्तमम् ।
अत्यर्द्धञ्च भवेत त्र्यस्त सग्रामस्य यथा गति ७ ॥
एकताल तथा शून्य क्रमेणापि द्विधा भवेत ।
शेषेकञ्च त्रितालश्च ध्रुवचरणभाषितम् ८ ॥
एकतालमेकशून्यमित्येवञ्च भवेत क्रमात् ।
विराम एकतालश्च वागभेदे दशकोषिका ९ ॥
युगल युगल पश्चात तदन्तेऽप्येकतालकम् ।
शेषे च युग्मशून्यञ्च गजेन्द्रगुरुभाषितम् १० ॥
युग्मशून्य विरामे च एकताल भवेत् क्रमे ।
छुटकाख्यानक धीर सङ्गीतपरिनिष्ठितम ११ ॥
युग्मञ्च त्र्यस्त प्रथमैकताल
क्रिश्चिद्विरामे पुनरेकतालम ।
ब्रह्मस्य तालश्च सङ्गीतमध्ये
यथा कपोती हि करोति शब्दम १ ॥
युग्मताल भवत्त्र्यस्त एकतालश्च तत्परे ।
शेषे द्वितीयशून्ये च विरामब्रह्मतालकम २ ॥
प्रथमश्चैकतालश्च युग्मशून्य तथा परे ।
शेषेकञ्च त्रितालेति षटकला खलु कथ्यते ३ ॥
आदौ युग्म तथा युग्म त्रितालश्च तथा परे ।
सप्तमात्रा भवत्येषा ब्रह्मतालान्तरे शुभे ४ ॥
सविराम त्रितालश्च एक शून्य तथापरे ।
शेषे त्र्यस्त त्रितालश्च देवसार इतीर्य्यते १ ॥
द्वितयशून्य विरामे भवति ततश्च त्रितालानि ।
शेषेण द्विशून्यमित्येवं देवशाली २ ॥
प्रथममेव युग्मताल तत्पश्चादेकशून्य विरामे ।
शेषे त्रितयताल भवतीति मदनदोला ३ ॥
युग्मताल समारभ्य पञ्चताल भवेत्तथा ।
अत्यूर्द्धञ्च तथा त्र्यस्त गुरुगान्धर्व्व इरित ४ ॥
यापञ्चस्य यथा धारास्तथा तालो भवेद्घन ।
पञ्चतालान्तराणीति पञ्चालीति प्रकीर्त्तिता ५ ॥
सविराम चतुस्ताल त्रिताल शून्यमन्तत ।
मेघारम्भे यथा केका रूपमर्ते इन्द्रभाषित ६ ॥
एकतालश्च शून्यञ्च क्रमेण त्रितय तत ।
शेषे चतुष्टय त्र्यस्त चिह्नताल इतीर्य्यते १ ॥
एकचन्द्रस्तथा युग्म ताल प्रत्येकसञ्चयम ।
शेषे त्रीणि च शून्यानि चन्द्रमात्रा भवेत् परा २ ॥
शेषे युग्म तथा शून्य देवमात्रा च सोच्यते ३ ।
चन्द्रशून्य त्रितालश्च विरामेण क्रमेण तु ।
अत्यर्द्धन्तु भवत्येव अर्द्धज्योतिरिति स्थिति ४ ॥
एकैकतालान्तरयुग्मतालात
शून्यत्रय ततपरमेकतालम ।
कलाभिन्ना शून्यभिन्ना समाख्या
स स्वर्गसाराख्यनवीनताल ५ ॥
युग्मशून्य विरामेण द्वेवतालमिति क्रमात ।
समाटाख्योऽन्तरे शून्य इति सर्व्वत्र भाषितम ६ ॥
नवाम्बुदे दामिनि शोभयान
तथा सुसम्बद्धसुतालमानम ।
युग्म सत्र्यस्त क्रमतश्च ताल
शेषे त्रितालश्च धराधराख्या ७ ॥
एकतालश्च शून्यञ्च क्रमेणापि चतुष्टयम् ।
क्रमात्तालत्रयश्चैव वसन्तवागुदाहृत ॥ ८ ॥
सविराम द्वय ताल युग्मताल तथा परे ।
शेषैकञ्च त्रितालश्च भवेत् काककलेति सा ॥ ९ ॥
त्रितालश्च भवेत्त्र्यस्त ततपर स्वेकतालकम ।
शेषेऽपि च त्रितालश्चेत कौरभन्दा प्रचक्षते १० ॥
युग्म युग्म तथा युग्म तालश्चैक भवेत क्रमात ।
शेषशून्य कलाभेदे ताण्डवीति भवेत् पृथक ११ ॥
सविराम द्वय ताल युग्मशून्यञ्च ततपरम ।
शेषोर्द्धन्तु त्रितालश्च द्वयधारा प्रकीर्त्तिता १२ ॥
चन्द्रशून्य विरामेण द्वय ताल भवेत क्रमात ।
अत्यूर्द्धन्तु भवेत्त्र्यस्त भाषाख्य तालमुत्तमम १३ ॥
अत्यर्द्धन्तु त्रितालश्च द्वय ताल विरामकम ।
इत्यर्द्धमात्रा विज्ञेया सङ्गीतभुवि सर्व्वत ॥
इति सङ्गीतदामोदर ॥
दशावतारप्रबन्धलक्षण प्रबन्धशब्दे ज्ञातव्य
प्रबन्धवाद्यलक्षण वाद्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
करतलम् । अङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां सम्मितम् । करा
स्फाल । (यथा मेघदूते । ७९ ।
'तालै शिञ्जद्वलयसुभगैर्नर्त्तित कान्तया मे
यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठ सुहृद ।")
कांस्यनिर्म्मितवाद्यभाण्डम् । तत्पर्य्याय । इति
मेदिनी । ले २९ ॥ (महादेव । यथा महा
भारते । १३ । १७ । १२८ ।
'तलस्ताल करस्थाली ऊर्द्धसहननो महान् ।)

तालक क्ली (तालमेव । ताल + स्वार्थे कन् ।)
हरितालम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (अथ ताल
कस्याशुद्धस्य दोषमाह ।
"अशुद्ध तालमायुर्घ्न तकफमारुतमेहकृत ।
तापस्फोटाङ्गसङ्कोच कुरुते तेन शोधयेत् ॥
अथ तालकस्य शोधनविधि ।
तालक कणश कृत्वा तच्चूर्णं काञ्जिके पचेत् ।
दोलायन्त्रेण यामैक तत कुष्माण्डजैर्द्रवै ॥
तिलतैले पचेद्याम यामञ्च त्रिफलाजले ।
एवं यन्त्रे चतुर्याम पक्व शुध्यति तालकम् ॥
अथ तालकस्य मारणविधि ।
सदल तालक शुद्ध पौनर्नवरसेन तु ।
खल्वे विमर्द्दयेदेव दिन पश्चाद्विशोषयेत ॥

तत्र तद्गोलकं धृत्वा पुनस्तेनैव पूरयेत् ॥
आकाखं पिठरं तस्य पिधानं धारयेन्मुखे ।
स्थालीं चुल्ल्यां समारोप्य क्रमाद्वह्निं विवर्द्धयेत् ॥
दिनान्यन्तरशून्यानि पञ्चवह्निं प्रदापयेत् ।
एवं तन्म्रियते तालं मात्रा तुल्यैकरक्तिका ॥
अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत् ॥"
अन्यच्च ।
"तालकं हरते रोगान् कुष्ठमृत्युज्वरापहम् ।
शोधितं कुरुते कान्तिं वीर्य्यवृद्धिं तथायुषम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
अन्यान्यविधं हरितालमारणम् । यथा, वैद्यक-
रसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ।
"तालकं कणशः कृत्वा सुशुद्धं तुखिकान्तरे ।
चूर्णोदकेन संपिष्टमपामार्गजटोद्भवैः ॥
क्षारोदकैश्च संपिष्टमर्द्धाधो यावमूकजम् ।
चूर्णं दत्त्वा निरुध्याथ कुम्भाखेच प्रपूरयेत् ॥
पुनर्मुखं निरुध्याथ चतुर्यामं क्रमाग्निना ।
पचेदेवं हि तच्चूर्णं कुष्ठादौ परियोजयेत् ॥"
मतान्तरम् ।
"अम्ललोनीजलैर्भाव्यं तालं द्वादशयामकम् ।
तथैव निम्बनीरेण ततश्चूर्णोदकेन च ।
प्रचाल्य शाल्मलीक्षारैर्द्विगुणैः खातमध्यगम् ।
विधाय कवचीयन्त्रं वालुकाभिः प्रपूरयेत् ।
द्वादशप्रहरं पक्त्वा स्वाङ्गशीतञ्च चूर्णयेत् ।
खादयेद्रक्तिकामेकां कुष्ठशीमदशान्तये ॥"
इति हरितालमारणम् ॥)
(तालमिव कायतीति । कै + कः ।) द्वार-
यन्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७१ ॥ ताला
इति भाषा ॥ तुवरिका । इति शब्दरत्नावली ॥
तालकाभः, पुं, (तालकस्य हरितालस्य आभा
इव आभा यस्य ।) हरितवर्णः । इति हेम-
चन्द्रः । ६ । ३१ ॥ तद्वति, त्रि ॥
तालकी, स्त्री, (तालकस्य तालवृक्षस्य इयम् ।
तालक + अण् + ङीप् ।) तालसुरा । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ ताड़ी इति भाषा ॥
तालचीरकं, क्ली, (तालजातं चीरमिव । ततः
इवार्थे स्वार्थे वा कन् ।) तालसम्भूतवचीरम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
तालध्वजः, पुं, (तालो ध्वजो यस्य ।) बलदेवः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । ८ ।
५४ । १० ।
"नातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो वली ।
पुण्यं तीर्थवरं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ॥"
पर्व्वतविशेषः । यथा, शत्रुञ्जयमाहात्म्ये । १ । ३५२ ।
"शत्रुञ्जयो रैवतश्च सिद्धिक्षेत्रं सुतीर्थराट् ।
ढङ्कः कपर्द्दौ लौहित्यस्तालध्वजकदम्बकौ ॥")
तालध्वजा, स्त्री, (तालस्तालवृक्षो ध्वजचिह्नं
यस्याः ।) पुरीविशेषः । यथा, क्रियायोगसारे ।
"अस्ति तालध्वजा नाम नगरी त्रिदिवोपमा ॥"
तालनवमी, स्त्री, (तालोपहारा नवमी । शाक-
पार्थिववत् समासः ।) भाद्रशुक्लनवमी । यथा,
"मासि भाद्रपदे या स्यान्नवमी बहुलेतरा ।
तस्यां संपूज्य वै दुर्गामश्वमेधफलं लभेत् ॥"
इति संवत्सरकौमुदीधृतगरुड़पुराणवचनम् ॥
इयमेव तालनवमी ख्याता ॥ (अस्यां नवम्यां
सौभाग्यफलकाङ्क्षिणीभिः स्त्रीभिर्यथाविधानं
नारायणं लक्ष्मीञ्च संपूज्य व्रतकथा श्रोतव्या ।
तत्कथा यथा,—
"मेरुपृष्ठे सुखासीनं कृष्णं कमलया सह ।
उवाच मधुरं वाक्यं स्मितपूर्व्वं सुदाम्भिका ॥
शृणु मे वचनं देव ! स्त्रीणां सौभाग्यकारणम् ।
केन वा सुभगा चासीत् केन वा दुर्भगा भवेत् ॥
किं कृतेन विमुच्येत किं कृतेन फलं लभेत् ।
तन्मे ब्रूहि सुरश्रेष्ठ ! नारीणां कारणं ध्रुवम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
पूर्व्वं हि मम भार्य्ये द्वे सत्यभामा च रुक्मिणी ।
रुक्मिणी सुभगा साध्वी सत्यभामा च दुर्भगा ॥
तस्याः कर्म्मविपाकेन सौभाग्यमन्यथा गतम् ।
केनचिद्दैवदोषेण सत्यभामा च दुर्भगा ॥
दुःखार्त्ता शोकसन्तप्ता रुदती बहुशो मुहुः ।
कियत्काले च सम्पन्ने व्रजन्ती च तपोवने ॥
अरण्ये विजने गत्वा कस्मिन्मुनिवराश्रमे ।
रुदित्वा च विधानेन सर्व्वं दुःखं न्यवेदयत् ॥
तच्छ्रुत्वा तु मुनिश्रेष्ठः प्रोवाच रुदतीं शुभाम् ।
भये पुत्त्रिणि ! मा रोदीः सौभाग्यं ते भविष्यति ॥
सत्यभामोवाच ।
दुःखं मे बहुशस्तात ! शरीरं दुर्भगं कथम् ।
कथ्यतां मुनिशार्दूल ! स्वामिसौभाग्यकारणम् ॥
मुनिरुवाच ।
भाद्रे मासि सिते पक्षे नवमी या तीथिर्भवेत् ।
तस्यां नारायणं लक्ष्मीं पूजयेच्च विधानतः ॥
सत्यभामोवाच ।
विधानं कीदृशं तस्य किं दानं किञ्च पूजनम् ।
तन्मे ब्रूहि मुनिश्रेष्ठ ! कारणं किन्तदुच्यताम् ॥
मुनिरुवाच ।
स्थण्डिले मण्डलं कृत्वा घटं तत्र निवेशयेत् ।
तत्र नारायणं लक्ष्मीं गन्धपुष्पादिनार्च्चयेत् ॥
नैवेद्येन सदा भक्त्या पूजयेत् भक्तवत्सलाम् ।
तालेन पूजयेत् देवीं तालेनैव विनिर्म्मितम् ॥
तस्यं तत् पिष्टकं दत्त्वा ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्च्य विप्रहस्ते समर्पितम् ॥
स्वस्तीति ब्राह्मणो ब्रूयात् व्रतं साङ्गं समाचरेत् ।
एवं क्रमेण साध्वीभिः कर्त्तव्यमतियत्नतः ॥
नवमं वत्सरं यावत् मासि भाद्रपदे तथा ।
पुत्त्रपौत्त्रैः परिवृता सौभाग्यमतुलं भवेत् ॥
धनधान्यसमृद्धिश्च अवैधव्यञ्च नित्यशः ।
अभीष्टफलमाप्नोति नवमीव्रतकारणात् ॥
सम्पूर्णे तु व्रते भूते प्रतिष्ठां तदनन्तरम् ।
विप्राय दक्षिणा देया सुभोज्यञ्च विधानतः ॥
एवं कुरु सदा विज्ञे ! शृणु भाषणमुत्तमम् ॥
तथा चक्रे च सा साध्वी मुनेर्व्वचनगौरवात् ।
व्रते सम्पूर्णतां याते केशवस्तामुपागतः ॥
उवाच प्रहसन् देवो वचनं मधुरं शुभम् ।
असौभाग्येन यद्दुःखं तत् ते सर्व्वं विनश्यतु ॥
सौभाग्यमतुलं प्राप्य यथा गौरी हरस्य च ।
शचीव पुरुहूतस्य रतीव मदनस्य च ॥
यथा नारायणे लक्ष्मीस्तथा त्वं भव शोभने ! ।
इति तस्यै वरं दत्त्वा गृहीत्वा तां पुरं ययौ ॥
इदं या कुरुते साध्वी व्रतं सा सुभगा भवेत् ।
एवं व्रतञ्च या नारी करोति धर्म्मतत्परा ॥
तस्याश्च भवने लक्ष्मीश्चपला निश्चला भवेत् ।
जन्मान्तरे भवेत् साध्वी अवैधव्यं सदा पुनः ॥
पत्युश्च सुभगा साध्वी पुत्त्रपौत्त्रान्विता भवेत् ।
धनधान्यसमृद्धिञ्च ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥"
इति भविष्यपुराणोक्ततालनवमीव्रतकथा
समाप्ता ॥ * ॥ व्रतेऽस्मिन् नवफलानि दातव्यानि ।
तानि यथा,—
"पिण्डखर्ज्जूरं जातिञ्च एला चैव हरीतकी ।
नारिकेलं तथा पूगं रम्भापक्वफलन्तथा ।
तत्र मुख्यं प्रदातव्यं तालस्य फलमुत्तमम् ॥" * ॥)
तालपत्रं, क्ली, (तालस्य पत्रमिव ।) ताड़ङ्कः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥ तालवृक्षस्य पर्णञ्च ॥
(एतस्य अजनगुणा यथा,—
"तालपत्रमरुद्धश्च: कोष्णो वातस्य शान्तिकृत् ।
निद्राकरः प्रीतिकरः शोषरोगविकारहा ॥
दाहपित्तश्रमग्लानिनाशनो भ्रमशान्तिकृत् ।
मधुरोऽतिश्रमघ्नः स्यादार्द्रत्वे कफकोपनः ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
तालपत्रिका, स्त्री, (तालपत्री + स्वार्थे कन् टाप्
ह्रस्वश्च ।) सुषली । तालमूली । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तालमूलीशब्देऽस्या विवृति-
र्ज्ञातव्या ॥)
तालपत्री, स्त्री, (तालस्य पत्रमिव पत्रमस्याः ।)
मूषिकपर्णी । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥ (यथा,
"गोजी च पिष्टा सह तालपत्र्या
अर्शौ विशेषोऽनिलजे प्रलेपः ॥"
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥)
तालपर्णं, क्ली, स्त्री, (तालः खड्गमुष्टिरिव पर्ण-
मस्य ।) सुरानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
तालपर्णी, स्त्री, (तालस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।
ङीप् ।) मधुरिका । इति जटाधरः ॥ मुरा ।
इत्यमरः । २ । ४ । १२३ ॥
तालपुष्पकं, क्ली, (तालस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ।
कप् ।) प्रपौण्डरीकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
तालभृत्, पुं, (तालं बिभर्त्ति ध्वजरूपेणेति । भृ
+ क्विप् ।) बलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तालप्रलम्बं, क्ली, (ताले तालवृक्षे प्रलम्बते इति ।
प्र + लम्ब + अच् ।) तालजटा । यथा,—
"तथा तालप्रलम्बस्य रूक्षं चतरुणापहम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥
तालमूलिका, स्त्री, (तालमूली + स्वार्थे कन् टाप्
ह्रस्वश्च ।) तालमूली । इत्यमरः । २ । ४ । ११६ ॥
तालमूली, स्त्री, (तालस्य मूलमिव मूलमस्याः ।
ङीप् ।) स्वनामख्यातवृक्षः । तत्पर्यायः ।
अर्शोघ्नी २ सुषली ३ ताली ४ खलिनी ५ ।

इति रत्नमाला ॥ सुवहा ६ तालपत्रिका ७ गोधापदी ८ हेमपुष्पी ९ भूताली १० दीर्घकन्दिका ११ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । वृष्यत्वम् । पुष्टिबलकफप्रदत्वम् । पिच्छिलत्वम् । पित्तदाहश्रमहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ उष्णवीर्य्यत्वम् । वृष्यत्वम् । गुरुत्वम् । तिक्तत्वम् । रसायनत्वम् । गुदजरोगानिलनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥
'मुषली च द्विधा प्रोक्ता श्वेता चापरकृष्णका ।
श्वेता स्वल्पगुणोपेता अपरा च रसायनी ॥'
इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्या विषयो यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वरे महाराजवट्याम् ।
माषद्वयमितं भागं तालमूल्या रसेन च ।
पिष्ट्वा च वटिका कार्य्या चतुर्गुञ्जाप्रमाणतः ॥)
ताललक्ष्मा [न्] पु (ताल एव लक्ष्म चिह्नं यस्य ।) बलदेवः । इति हेमचन्द्रः । २।१३८॥
तालवृन्त क्ली (तालस्य तालपत्रस्य वृन्तं कारणत्वेन अस्ति अस्य । अच् ।) व्यजनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ । तालपातार पाखा इति भाषा ॥ (यदुक्तम् —
परे ब्रह्मणि विज्ञाते समस्तैर्नियमैरलम् ।
तालवृन्तेन किं कार्य्यं लब्धे मलयमारुते ॥)
तस्य वायुगुणः । त्रिदोषशमनत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (सोमविशेषे पु । यथा —
एक एव खलु भगवान् सोमः स्थाननामाकृतिवीर्य्यविशेषैश्चतुर्विंशतिधा भिद्यते ।
प्रतानवांस्तालवृन्तः करवीरोऽंशवानपि ॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २९ अध्याये ॥)
तालवृन्तक क्ली (तालवृन्तमेव । स्वार्थे कन् ।) व्यजनम् । इत्यमरः । २ । ७ । १४० ॥
तालवचनक पु (तालस्य वचनं पृथक्करणं तस्यानेन नियमेन यत्र । कप् ।) नटः । इति शब्दरत्नावली । तालवचनकोऽपि पाठः ॥
तालव्य त्रि (तालुजातम् । तालु + शरीरावयवात् यत् । ५ । १ । ६ । इति यत् ।) तालुस्थानम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा शिक्षायाम् । १७ ।
कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ॥")
तालाख्या स्त्री (ताल तालपर्णं आख्या यस्याः ।) मुरा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तालाङ्क पुं (तालस्तालध्वज अङ्को ध्वजो यस्य ।) बलदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २५ ॥ करपत्रम् । शाकभेदः । महालक्षणसम्पन्नपुरुषः । पुस्तकम् । हरः । इति हेमचन्द्रः ॥
तालावचर पु (तालेन अवचरति नृत्यतीति । अव + चर + अच् ।) नटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तालि स्त्री (ताल्यति प्रतिनिनादयतीति । तल प्रतिष्ठायाम् + णिच् + सर्वधातुभ्य इन् । उणां ४ । ११७ । इति इन् ।) भूम्यामलकी । इति रत्नमाला । (ताड्यते निहन्यते मतिरनयेति । तड ताडने + णिच् + करणे इन् । डस्य लत्वम् ।) ताली । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
तालिक, पु (तलेन करतलेन निर्वृत्त । तल + 'तेन निर्वृत्तम् ।' ५ । १ । ७९ । इति ठक् ।) प्रसारिताङ्गुलिपाणिः । तत्पर्य्यायः । चपेटः २ प्रतलः ३ तलः ४ प्रहस्तः ५ तालः ६ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २३० ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । २ । १३७ ।
'यथैकेन न हस्तेन तालिका सम्प्रपद्यते ।
तथोद्यमपरित्यक्तं न फलं कर्म्मणः स्मृतम् ॥")
लिखितस्य निबन्धनम् । तत्पर्य्यायः । काचनी २ काचनकी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
तालिका स्त्री (तलेन निर्वृत्ता । तल + ठक् । स्त्रियां टाप् ।) चपेटः । तालमूली । इति शब्दरत्नावली ॥ ताम्रवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
तालित, क्ली, (ताड्यते यदिति । तड ताडने + णिच् + क्त । डस्य लत्वम् ।) वाद्यभाण्डम् । तुलितपटः । गुणः । इत्यजयः ॥
तालिश पु (तलतीति । तल गतौ + 'इश कप्यविबडिभ्यस्तैस्तु णित् ।' १ । ३३९ । इत्युणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् इशः णित्वात् वृद्धिश्च ।) पर्व्वतः । इत्युणादिकोषः ॥
ताली, स्त्री, (तालि + कृदिकारादिति वा ङीष् ।) ताड़ी । ताड़ियात इति भाषा ॥ तामलकी । इत्यमरः । २ । ४ । २२७ ॥ भूँइ आमला इति भाषा ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा —
'बहुपुष्पी जटाप्रकृता ताली भूम्यामलक्यपि ।
तामलक्यजटा सूक्ष्मफला चैवामलक्यपि ॥'
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
तुवरिका । इति शब्दरत्नावली ॥ तालमूली । इति रत्नमाला ॥ प्रतिताली । कुञ्चिका विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ ताम्रवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुराभेदः । इति स्मृतिः ॥ ताड़ी इति भाषा ॥ (करास्फालनम् । यथा, अम्बाष्टक । ५ ।
तालीभिरालसतनुताली सहतृ प्रियकमालीषु खेलति भय
ध्यानाङ्कुशाधितचूलीभरा चरणशूलीषसन् मुनिवरा ॥)
तालीपत्र क्ली (तालस्य पत्रमिव पत्रमस्य ।) तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तालीश, क्ली, (तालीव श्यति नाशयति रोगानिति । शो नाशे + ड ।) तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तालीशपत्र क्ली, (तालीश रोगनाशक पत्रं यस्य ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । तालीशम् २ पत्राढ्यम् ३ शुकोदरम् ४ धात्रीपत्रम् ५ अर्कवेधम् ६ करिपत्रम् ७ करिच्छदम् ८ नीलम् ९ नीलाम्बरम् १० तालम् ११ तालीपत्रम् १२ समाह्वयम् १३ तालीशपत्रकम् १४ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । कफवातकासहिक्काक्षयश्वासच्छर्दिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघुत्वम् । अरुचिगुल्ममवह्निमान्द्यनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ भूम्यामलकी । इति मेदिनी । शे, ३०३ ॥
तालु, क्ली, (तरन्त्यनेन वर्णा इति । तॄ + "त्रोरश्च लः ।' उणां । १ । ५ । इति ञुण् रस्य लश्च ।) जिह्वेन्द्रियाधिष्ठानम् । यथा श्रीभागवते ।
'मुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते ।
ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते ॥"
तेलुया इति टाकरा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । काकुदम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ९१ ॥ तालुकम् ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
तालुजिह्व, पु (तालु एव जिह्वा यस्य ।) कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥
तालूर पु (तालयतीति । तल + णिच् + बाहुलकात् ऊर ।) आवर्त्तः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४२ ॥
तावकीन, त्रि, तव इदम् । (युष्मद् + 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ।' ४ । ३ । १ । इति खञ् । ततः "तवकममकावेकवचने ।" ४ । ३ । ३ । इति तवकादेशः ।) त्वदीयम् । इति व्याकरणम् ॥ तोमार एइ इति भाषा ॥
तावत् अ (तत् परिमाणमस्य । तद्धिता इति बहुवचनेनान्येऽपुक्ता अपि प्रापिताश्चेन डावतु प्रत्ययः ।) साकल्यम् । अवधिः । मानम् । (यथा कुमारे । ५ । ६७ ।
'त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयं
कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ॥
'तावत् इति मानार्थे यावन्मात्रं विचार्य्येव तावन्मात्रमित्यर्थः ॥ इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) अवधारणम् । इत्यमरः । ३।३ २४५॥ (यथा, माघे । २ । ६३ ।
इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयः ॥")
प्रशंसा । पक्षान्तरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (तत्परिमाणमस्यति । 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ।' ५ । २ । ३९ । इति वतुप् प्रत्ययेन तत्परिमाणे, त्रि । यथा भागवते । ३।२६।१३।
महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्मरुन्नभः ।
तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धादीनि मतानि मे ॥)
तावर क्ली धनुर्गुणः । इति भूरिप्रयोगः ॥
ताविष पु (तव्यते गम्यते सत्कर्म्मिभिरत्र । तव गतौ धातु + तविषादयश्च । उणां । १ । ४८ । इति टिषच् स च णित् ।) स्वर्गः । समुद्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
ताविषी स्त्री (तवति शाश्वतं गच्छतीति । तव + टिषच् स च णित् । टित्त्वात् ङीप् ।) देवकन्या । नदी । पृथिवी । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
तावीष, पुं (ताविष + पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) स्वर्गः । अम्बुधिः । काञ्चनम् । इति मेदिनी । षे, १७ ॥

तावीषी, स्त्री, (ताविषी+पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) चन्द्रकन्या। इति मेदिनी। ते, ३८॥ (इन्द्रकन्या। इति ज्ञानचित्॥)

ताबुरिः, पुं, हयराशिः। इति दीपिका॥

तिक, ऋ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ऋ, अतितिकत्। ङ, तेकते। इति दुर्गादासः॥

तिक, न आस्कन्दे। वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां-परं-सकं-सेट्।) न, तिक्नोति। इति दुर्गादासः॥

तिक्तं, क्ली, (तेजयतीति। तिज+बाहुलकात् क्तः।) पर्पटिकौषधिः। इति हेमचन्द्रः॥

तिक्तः, पुं, (तेजयतीति। तिज+सामान्यापेक्षज्ञापकात् चुरादीनां णिजभावे गत्यार्थाकर्म्मकेति क्तः।) रसविशेषः। तित इति भाषा॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४२।
"यो गले चोषमुत्पादयति मुखवैशद्यं जनयति भक्तरुचिञ्चापादयति हर्षञ्च स तिक्तः॥")
स वाय्वाकाशगुणबाहुल्यात् भवति। इति शिवदासः॥ तस्य गुणाः। जन्तुकुष्ठज्वरारुचिकासदाहनाशित्वम्। रोचनत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ शीतत्वम्। तृष्णामूर्च्छापित्तकफविषोत्क्लेशरक्तगदनाशित्वम्। स्वयमरोचिष्णुत्वम्। कण्ठस्तन्यास्यशोधनत्वम्। वातलत्वम्। अग्निकारित्वम्। नासाशोषणत्वम्। रूक्षत्वम्। लघुत्वञ्च। अतियुक्तस्य तस्य गुणाः। शिरःशूलमन्यास्तम्भश्रमार्त्तिकम्पमूर्च्छातृष्णाकारित्वम्। बलशुक्रक्षयप्रदत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ *॥
("तिक्ताख्यो वत वातलोऽपि हि नृणां कुष्ठादिदोषापहः
सोऽन्तः सर्व्वधनापहो भ्रमहरो रुच्योऽपि संक्लेदहृत्।
जिह्वास्फोटकनाशनोऽथ भवति क्षीणक्षतानां हितो
यक्षोत्कुन्तिलहरः प्रशस्तगुणकृत् निम्बादिकानां रसः॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये॥) सुगन्धः। इति मेदिनी। ते, २१॥ (सुरभिः। यथा, माघे। ५। ३३।
"गात्रानुगन्धकरिमुक्तमदाम्बुतिक्तं
कूलाङ्कुशेन न विहातुमपीच्छताम्भः॥"
तिक्तस्तिक्तरसोऽस्यास्तीति। अर्श आदित्वात् अच्।) कुटजवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ वरुणवृक्षः। इति शब्दमाला॥ तिक्तरसयुक्ते, त्रि। इत्यमरः। १। ५। ६॥

तिक्तकः, पुं, (तिक्तेन तिक्तरसेन कायतीति। कै+कः।) पटोलः। इत्यमरः। २। ४। १५५॥ चिरतिक्तः। इति शब्दरत्नावली॥ चिरता इति भाषा॥ (यथा, वाभटे चिकित्सितस्थाने। ३।
"पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम्।
युञ्ज्यात् विरेकाय युतां घनश्लेष्मणि तिक्तकैः॥")
क्षणखदिरः। इति शब्दमाला। इङ्गुदीवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥ (तिक्तप्रधाने, त्रि। यथा, सुश्रुते। ४। २४।
"निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा॥")
द्रव्याणां गणः। यथा चक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे।
"हन्यते सलिलक्षोर्णां दद्याद्वातकफज्वरे।
मद्योत्थे पैत्तिके वापि शीतलं तिक्तकैः शृतम्॥"
"मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः।
शृतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये॥"
"तिक्तकैः शृतमिति यदुक्तं तदाह मुस्तेत्यादि।"
इति तट्टीका॥)

तिक्तकन्दिका, स्त्री, (तिक्तरसप्रधानः कन्दो मूलं सोऽस्त्यस्या इति। तिक्तकन्द+ठन्।) गन्धपत्रा। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तका, स्त्री, (तिक्तेन रसेन कायतीति। कै+कः।) कटुतुम्बी। इति शब्दरत्नावली॥ (कटुतुम्बीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

तिक्तगन्धिका, स्त्री, (तिक्तो गन्धो यस्याः। कप् ततष्टाप् अत इत्वञ्च।) वराहक्रान्ता। इति शब्दमाला॥

तिक्तगुञ्जा, स्त्री, (गुञ्जेव तिक्ता। राजदन्तादित्वात् प्राङ्निपातः।) करञ्जः। तत्पर्य्यायः। चुद्ररसा २ रसघा ३ विष्णुकर्कटी ४। इति हारावली। १०१॥

तिक्ततण्डुला, स्त्री, (तिक्तास्तण्डुलोऽन्तःशस्यं यस्याः।) पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"पिप्पली चपला शौण्डी वैदेही मागधी कणा।
कृष्णोपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिक्ततण्डुला॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

तिक्ततुण्डी, स्त्री, (तिक्ततुम्बी। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कटुतुम्बीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्ततुम्बी, स्त्री, (तिक्ता तुम्बी।) कटुतुम्बी। इति रत्नमाला॥

तिक्तदुग्धा, स्त्री, (तिक्तं दुग्धं क्षीरं यस्याः।) क्षीरिणी। अजशृङ्गी। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तधातुः, पुं, (तिक्तस्तिक्तरसप्रधानो धातुः।) पित्तम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तपत्रः, पुं, (तिक्तानि पत्राणि यस्य।) कर्कोटकः। इति हेमचन्द्रः। ४। २५६॥ काकरोल इति भाषा॥

तिक्तपर्व्वा, [न्] पुं, (तिक्तं पर्व्व ग्रन्थिर्यस्य।) दूर्व्वा। इति जटाधरः॥ स्त्री, हिलमोची। गुडूची। यष्टिमधु। इति मेदिनी। ने, २३७॥

तिक्तपुष्पा, स्त्री, (तिक्तानि पुष्पाणि यस्याः।) पाठा। इति राजनिर्घण्टः॥ (पाठाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

तिक्तफलः, पुं, (तिक्तानि फलानि यस्य।) कतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तफला, स्त्री, (तिक्तानि फलानि यस्याः।) यवतिक्तालता। वार्त्ताकी। महाभुणा। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तभद्रकः, पुं, (तिक्तस्तिक्तरसप्रधानो भद्रो हितकारी चेति कर्म्मधारयः। ततः स्वार्थे कन्।) पटोलः। इति शब्दचन्द्रिका॥

तिक्तमरिचः, पुं, (तिक्तो मरिच इव।) कतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तरोहिणिका, स्त्री, (तिक्तरोहिणी+स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) कटुका। इति रत्नमाला॥

तिक्तरोहिणी, स्त्री, (तिक्ता सती रोहतीति। रुह+णिनिः+ङीप्।) कटुका। इति राजनिर्घण्टः॥ (कटुरोहिणीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या॥)

तिक्तवल्ली, स्त्री, (तिक्ता वल्ली।) मूर्व्वालता। इति रत्नमाला॥

तिक्तवीजा, स्त्री, (तिक्तं वीजमस्याः।) कटुतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तशाकः, पुं, (तिक्तः शाको यस्य।) खदिरवृक्षः। वरुणवृक्षः। (अस्य पर्य्याया यथा,—
"वरुणस्तिक्तशाकश्च सेतुवृक्षोऽश्मभेदः पतिः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
पत्रसुन्दरवृक्षः। इति मेदिनी। के, १६१॥

तिक्तसारं, क्ली, (तिक्तः सारो निर्य्यासो यस्य।) दीर्घरोहिषकतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तसारः, पुं, (तिक्तः सारो निर्य्यासोऽस्य।) खदिरवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (खदिरशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः॥)

तिक्ता, स्त्री, (तिक्तस्तिक्तरसोऽस्त्यस्याः। अच् ततष्टाप्।) कटुरोहिणी। इति मेदिनी। ते, २२॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
"कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी॥
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
पाठा। इति रत्नमाला। यवतिक्तालता। महाशुणा। इति राजनिर्घण्टः॥ छिक्कनी। इति भावप्रकाशः॥

तिक्ताख्या, स्त्री, (तिक्ता आख्या अभिधानं यस्याः।) कटुतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्ताङ्गा, स्त्री, (तिक्तं अङ्गं यस्याः।) पातालगरुडीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तिका, स्त्री, (तिक्ता+स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।) कटुतुम्बी। इति शब्दरत्नावली॥

तिग, न हिंसायाम्। आस्कन्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां-परं-सकं-सेट्।) न, तिग्नोति। आस्कन्दः वैचित्र्ये मन्यते। इति दुर्गादासः॥

तिग्मं, क्ली, (तेजयति उत्तेजयतीति। तिज+"युजिरुजितिजां कुश्च।" उणां। १। १४५। इति मक् कवर्गश्चान्तादेशः।) तीक्ष्णम्। खरम्। तद्वति, त्रि। इत्यमरः। १। ४। ३५॥ (यथा, महाभारते। १। २०। ११।
"तिग्मवीर्य्यविषा ह्येते दन्दशूका महाबलाः।"
वज्रम्। इति निघण्टुः। २। २०॥ पुं, क्षत्रियविशेषः। यथा, विष्णुपुराणे। ४। २१। ३।

इति रत्नमाला । सुवहा ६ तालपत्रिका ७ गोधापदी ८ हेमपुष्पी ९ भूताली १० दीर्घकन्दिका ११ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । वृष्यत्वम् । पुष्टिबलकफप्रदत्वम् । पिच्छिलत्वम् । पित्तनाशित्वमङ्गरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । उष्णवीर्यत्वम् । हृद्यत्वम् । गुरुत्वम् । तिक्तत्वम् । रसायनत्वम् । गुदजरोगादिनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

'मुषली च द्विधा प्रोक्ता श्वेता चापरा मता ।
श्वेता सकलगुणोपेता अपरा च रसायनी ॥'

इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्या विषयो यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वरे महाराजनयाम् ।

'माषद्वयमितं भागं तालमूल्या रसेन च ।
पिष्ट्वा च वटिका कार्य्या चतुर्गुञ्जाप्रमाणतः ॥")

तालरक्ष्मा [न्] पुं (ताल एव लक्ष्म चिह्नं यस्य ।) बलदेवः । इति हेमचन्द्रः । २।१३८॥

तालवृन्त क्ली (तालस्य तालपत्रस्य वृन्तं कारणत्वेन अस्ति अस्य । अच् ।) व्यजनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ । तालपातार पाखा इति भाषा ॥ (यदुक्तम् —

यदि प्रवाति विहारी समस्तैर्नियमैरलम् ।
तालवृन्तेन किं कार्य्यं लब्धे मलयमारुते ॥)

तस्य वायुगुणः । त्रिदोषशमनत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (सोमशिल्पि, पुं । यथा —

'एक एव यस्तु भागवान् सोमः श्यामनामाकृति चाप्यविरुपेषणुभिनानिधा भिद्यते ।'
"प्रतानवांस्तालवृन्तः करवीरो प्रतानवान् ॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २९ अध्याये ॥)

तालवृन्तकं क्ली (तालवृन्तमेव । स्वार्थे कन् ।) व्यजनम् । इत्यमरः । ३ । ५ । १४० ॥

तालवेचनक पुं (तालस्य वेचन पृथक्करणं अस्त्यस्य [illegible] । कप् ।) नटः । इति शब्दरत्नावली । तालवनकोऽपि पाठः ।

तालव्य त्रि (तालौजातम् । तालु+"शरीरावयवाच्च ।" ४ । ३ । ५५ । इति यत् ।) तालुजातम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिक्षायाम् । १७ ।

"इचुयशास्तु विज्ञेयास्तालव्याः ओष्ठजावुपू ।")

तालाख्या स्त्री (ताल इति आख्या यस्याः ॥) मुरा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तालाङ्क पुं (तालः अङ्कः चिह्नं ध्वजो यस्य ।) बलदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २५ । करपत्रम् । ग्रन्थः । महादेवः । [illegible] । पुस्तकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

तालावचर पुं (तालेन अवचरति गच्छतीति । अव+चर+अच् ।) नटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तालि स्त्री [illegible] । तल+[illegible] ।" उणा० ४ । ११८ । इति [illegible] ।) भूम्यामलकी ।

इति रत्नमाला ॥ (ताड्यते निहन्यते मतिरनयेति । तड ताडने+णिच्+करणे इन् । डस्य लत्वम् ।) ताली । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तालिक, पुं (तलेन करतलेन निर्वृत्तः । तल+"तेन निर्वृत्तम् ।" ५ । १ । ७९ । इति ठक् ।) प्रसारिताङ्गुलिपाणिः । तत्पर्य्यायः । चपेटः २ प्रतलः ३ तलः ४ प्रहस्तः ५ तालः ६ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २३० ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । २ । १३७ ।

'यथैकेन न हस्तेन तालिका सम्प्रपद्यते ।
तथोद्यमपरित्यक्तं न फलं कर्म्मणः स्मृतम् ॥")
लिखितस्य निबन्धनम् । तत्पर्य्यायः । कापत्री २ कापलक्षी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

तालिका स्त्री (तलेन निर्वृत्ता । तल+ठक् । स्त्रियां टाप् ।) चपेटः । तालमूली । इति शब्दरत्नावली ॥ ताम्रवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

तालित, क्ली, (ताड्यते यदिति । तड ताडने+णिच्+क्त । डस्य लत्वम् ।) वाद्यभाण्डम् । तुलिनपटः । गुणः । इत्यजयः ॥

तालिश पुं (तलतीति । तल गतौ+"इष्ठकर्पिचवृषिभ्यस्तकिस्तु किस् ।" १ । ३१९ । इत्युणादिकोषटीकायां उज्ज्वलदत्तोक्त्या इश किस्यात् हस्वश्च ।) पर्व्वतः । इत्युणादिकोषः ॥

ताली, स्त्री, (तालि+कृदिकारादिति वा ङीष् ।) ताड़ी । ताड़िखानु इति भाषा । तामलकी । इत्यमरः । २ । ४ । १२७ । भुँइ आमला इति भाषा ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"बहुपुष्पी जटाध्यक्षा ताली भूम्यामलक्यपि ।
तामलक्यजटा घनपत्रा भूम्यामलक्यपि ॥'
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
तुवरिका । इति शब्दरत्नावली ॥ तालमूली । इति रत्नमाला । प्रतिताली । कुञ्चिका इति हेमचन्द्रः । ताम्रवल्ली । इति राजनिर्घण्टः । मुरामेदः । इति स्मृतिः । ताड़ी इति भाषा । (करास्फालनम् । यथा, आर्य्या ९६ । ४ ।

'ताली भिराशमनुनाली गतवन्ति प्रियकपालीशु
[illegible] मय
थाभामकृत्तलितवनातिरा भरकपूर्णाननम्
सुनिवर्ता ॥")

तालीपत्र क्ली (ताल्याः पत्रमिव पत्रमस्य ।) तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तालीशं, क्ली, (तालीव शेते आश्रयत्वेन रोगान् इति । शी शयने+ड ।) तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तालीशपत्र, क्ली (ताल्याः तालस्येव पत्रं यस्य ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । तालीशम् २ धात्रीपत्रम् ३ शुकोदरम् ४ घात्रीपत्रम् ५ अर्कवेधम् ६ करिपत्रम् ७ करिच्छदम् ८ नीलम् ९ नीलाम्बरम् १० तालम् ११ तालीपत्रम् १२ तालाह्वम् १३ तालीइन्द्रपत्रम् १४ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । कफवातकासहिक्काक्षयश्वासच्छर्द्दिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । लघुत्वम् । अरुचिगुल्मवह्निमान्द्यनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ भूम्यामलकी । इति मेदिनी । शे, ३७ ।

तालु, क्ली, (तरन्त्यनेन वर्णा इति । तॄ+"कॄवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् ।" उणा० १ । १ । इति उण् रस्य लश्च ।) जिह्वेन्द्रियाधिष्ठानम् । यथा, श्रीभागवते ।

"सुरतरुणातु निर्भिन्ना जिह्वा समभिपद्यते ।
ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते ॥"
तालुया इति टाकरा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । काकुदम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ९१ । तालुकम् ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

तालुजिह्व, पुं, (तालु एव जिह्वा यस्य ।) कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥

तालूर, पुं (तालयतीति । तल+णिच्+बाहुलकात् ऊर ।) आवर्त्तः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४२ ॥

तावकीन, त्रि, तव इदम् । (युष्मद्+"युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च ।" ४ । ३ । १ । इति खञ् । ततः "तवकममकावेकवचने ।" ४ । ३ । ३ । इति तवकादेशः ।) त्वदीयम् । इति व्याकरणम् ॥ तोमार एइ इति भाषा ॥

तावत्, व्य (तत् परिमाणमस्य । तद्+वतुप् इति बहुवचनेनाप्येकस्तत्र अपि आर्पितास्तीति शास्त्र प्रत्ययः ।) साकल्यम् । अवधिः । मानम् । (यथा कुमारे । ५ । ६७ ।

'त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयं
कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ॥'
"तावत् इति मानार्थे साकल्यार्थे निश्चयेऽथ तावत्कात्स्न्येऽवधिमर्दे ॥ इति तद्वृत्तावपि मल्लिनाथः ।) अवधारणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २५२ ॥ (यथा, माघे । २ । ६३ ।

'इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयः ॥")
प्रशंसा । पक्षान्तरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (तत्परिमाणमस्येति । 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ।" ५ । २ । ३९ । इति वतुप् प्रत्ययेन तत्परिमाणे, त्रि । यथा, भागवते । १।७(।१९

'अष्टाभ्यानि यथैव भूराणा विर्क्रमाः ।
तस्मात्तावित च तावन्ति सन्ताशीनि गतानि मे ॥")

तावर्त क्ली धनुर्गुणः । इति भूरिप्रयोगः ॥

ताविष पुं (तवति गच्छति स्वर्गाभिमुखम् । तव गतौ धातुः+"तवेर्णिद्वा ।" उणा० । १ । ४९ । इति टिषच् स च णित् ।) स्वर्गः । समुद्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

ताविषी, स्त्री, (तवति गच्छति सततमिति । तव+टिषच् स च णित् । स्त्रियां ङीष् ।) देवकन्या । नदी । पृथिवी । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

तावीष, पुं, (ताविष+पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) स्वर्गः । समुद्रः । काञ्चनम् । इति हैमः । [illegible]

(ता)विषी, स्त्री, (ताविषी+पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) चन्द्रकन्या। इति मेदिनी। ते, ३८॥ (इन्द्रकन्या। इति क्वचित्॥)

(त)ावुरिः, पुं, वृषराशिः। इति दीपिका॥

तिक, ऋ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ऋ, अतितिकत्। ङ, तेकते। इति दुर्गादासः॥

तिक, न आस्कन्दे। वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां-परं-सकं-सेट्।) न, तिक्नोति। इति दुर्गादासः॥

तिक्तं, क्ली, (तेजयतीति। तिज+बाहुलकात् क्तः।) पर्पटिकौषधिः। इति हेमचन्द्रः॥

तिक्तः, पुं, (तेजयतीति। तिज+सामान्यापेक्षज्ञापकात् चुरादीनां णिजभावे गत्यार्थाकर्म्मकेति क्तः।) रसविशेषः। तित इति भाषा॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४२।

"यो गले चोषमुत्पादयति मुखवैशद्यं जनयति भक्तरुचिञ्चापादयति हर्षञ्च स तिक्तः॥")

स वाय्वाकाशगुणबाहुल्यात् भवति। इति शिवदासः॥ तस्य गुणाः। जन्तुकुष्ठज्वरार्त्तिकासदाहनाशित्वम्। रोचनत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ शीतलम्। तृषामूर्च्छापित्तकफविषोन्मेदोरक्तगदनाशित्वम्। स्वयमरोचिष्णुत्वम्। कण्ठस्तन्यास्यशोधनत्वम्। वातलत्वम्। अग्निकारित्वम्। नावाशोषणत्वम्। रूक्षत्वम्। लघुत्वञ्च। अतियुक्तस्य तस्य गुणाः। शिरःशूलमन्यास्तम्भश्रमार्त्तिकम्पमूर्च्छाटषाकारित्वम्। बलशुक्रक्षयप्रदत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ ५॥

("तिक्ताख्यो वत वातलोऽपि हि गुणां कुष्ठादिदोषापहः

सोऽन्तः सर्व्वरुजापहो ज्वरहरो रुच्योऽपि वक्त्रेदहृत्।

जिह्वास्फोटकनाशनोऽथ भवति चौष्यघ्नतानां हितो

यस्तोत्युक्तान्तिहरः प्रशस्तगुणहृत् निम्बादिकानां रसः॥"

इति धारोदि प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये॥) [illegible]। इति मेदिनी। ते, २१॥ (सुरभिः। [illegible] माघे। ५। ३३।

"[illegible]तिक्तं

[illegible]ग न विदातुमपीच्छताम्भः॥"

तिक्तस्तिक्तरसोऽस्यास्तीति। अर्श आदित्वात् अच्।) कुटजवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ वरुणवृक्षः। इति शब्दमाला॥ तिक्तरसयुक्ते, त्रि। इत्यमरः। १। ५। ९॥

(तिक्त)कः, पुं, (तिक्तेन तिक्तरसेन कायतीति। कै+कः।) पटोलः। इत्यमरः। २। ४। १५५॥ चिरतिक्तः। इति शब्दरत्नावली॥ चिरता इति भाषा॥ (यथा, वाभटे चिकित्सितस्थाने। ३।

"पित्तकार्ये तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम्।

शुक्रगात् विरेकाय युतां घनश्लेष्मणि तिक्तकैः॥")

कृष्णखदिरः। इति शब्दमाला। इङ्गुदीवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥ (तिक्तप्रधाने, त्रि। यथा, सुश्रुते। ४। २४।

"निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा॥")

द्रव्याणां गणः। यथा चक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे।

"तृष्यते सलिलञ्चोष्णं दद्याद्वातकफज्वरे।

मद्योत्थे पैत्तिके वापि शीतलं तिक्तकैः शृतम्॥"

"मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः।

शृतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये॥"

"तिक्तकैः शृतमिति यदुक्तं तदाह मुस्तेत्यादि।"

इति तट्टीका॥)

तिक्तकन्दिका, स्त्री, (तिक्तरसप्रधानः कन्दो मूलं सोऽस्त्यस्या इति। तिक्तकन्द+ठन्।) गन्धपत्रा। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तका, स्त्री, (तिक्तेन रसेन कायतीति। कै+कः।) कटुतुम्बी। इति शब्दरत्नावली॥ (कटुतुम्बीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

तिक्तगन्धिका, स्त्री, (तिक्तो गन्धो यस्याः। कप् ततष्टाप् अत इत्वञ्च।) वराहक्रान्ता। इति शब्दमाला॥

तिक्तगुञ्जा, स्त्री, (गुञ्जेव तिक्ता। राजदन्तादित्वात् प्राङ्निपातः।) करञ्जः। तत्पर्य्यायः। चुञ्चरसा २ रसघा ३ विह्वमर्कटी ४। इति हारावली। १०१॥

तिक्ततण्डुला, स्त्री, (तिक्तास्तण्डुलोऽन्तःशस्यं यस्याः।) पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"पिप्पली चपला शौण्डी वैदेही मागधी कणा।

कृष्णोपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिक्ततण्डुला॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

तिक्ततुण्डी, स्त्री, (तिक्ततुम्बी। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कटुतुम्बीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्ततुम्बी, स्त्री, (तिक्ता तुम्बी।) कटुतुम्बी। इति रत्नमाला॥

तिक्तदुग्धा, स्त्री, (तिक्तं दुग्धं क्षीरं यस्याः।) क्षीरिणी। अजशृङ्गी। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तधातुः, पुं, (तिक्तस्तिक्तरसप्रधानो धातुः।) पित्तम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तपत्रः, पुं, (तिक्तानि पत्राणि यस्य।) कर्कोटकः। इति हेमचन्द्रः। ४। २५६॥ काकरोल इति भाषा॥

तिक्तपर्व्वा, [न्] पुं, (तिक्तं पर्व्व ग्रन्थिर्यस्य।) दूर्व्वा। इति जटाधरः॥ स्त्री, हिलमोची। गुडूची। यष्टिमधु। इति मेदिनी। ने, २३७॥

तिक्तपुष्पा, स्त्री, (तिक्तानि पुष्पाणि यस्याः।) पाठा। इति राजनिर्घण्टः॥ (पाठाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

तिक्तफलः, पुं, (तिक्तानि फलानि यस्य।) कतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तफला, स्त्री, (तिक्तानि फलानि यस्याः।) यवतिक्तालता। वार्त्ताकी। यद्दसुषा। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तभद्रकः, पुं, (तिक्तस्तिक्तरसप्रधानो भद्रो हितकारी चेति कर्म्मधारयः। ततः स्वार्थे कन्।) पटोलः। इति शब्दचन्द्रिका॥

तिक्तमरिचः, पुं, (तिक्तो मरिच इव।) कतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तरोहिणिका, स्त्री, (तिक्तरोहिणी+स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) कटुका। इति रत्नमाला॥

तिक्तरोहिणी, स्त्री, (तिक्ता सती रोहतीति। रुह+णिनिः+ङीप्।) कटुका। इति राजनिर्घण्टः॥ (कटुरोहिणीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या॥)

तिक्तवल्ली, स्त्री, (तिक्ता वल्ली।) मूर्व्वालता। इति रत्नमाला॥

तिक्तवीजा, स्त्री, (तिक्तं वीजमस्याः।) कटुतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तशाकः, पुं, (तिक्तः शाको यस्य।) खदिरवृक्षः। वरुणवृक्षः। (अस्य पर्य्याया यथा,—

"वरुणस्तिक्तशाकश्च सेतुवृक्षोऽश्मरीं पतिः॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

पत्रसुन्दरवृक्षः। इति मेदिनी। के, १६१॥

तिक्तसारं, क्ली, (तिक्तः सारो निर्य्यासो यस्य।) दीर्घरोहिषकतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तसारः, पुं, (तिक्तः सारो निर्य्यासोऽस्य।) खदिरवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (खदिरशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः॥)

तिक्ता, स्त्री, (तिक्तस्तिक्तरसोऽस्त्यस्याः। अच् ततष्टाप्।) कटुरोहिणी। इति मेदिनी। ते, २२॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।

"कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा।

अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी॥

मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

पाठा। इति रत्नमाला। यवतिक्ता लता। महाजुना। इति राजनिर्घण्टः॥ छिक्कनी। इति भावप्रकाशः॥

तिक्ताख्या, स्त्री, (तिक्ता आख्या अभिधानं यस्याः।) कटुतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्ताङ्गा, स्त्री, (तिक्तं अङ्गं यस्याः।) पातालगरुडीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

तिक्तिका, स्त्री, (तिक्ता+स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।) कटुतुम्बी। इति शब्दरत्नावली॥

तिग, न हिंसायाम्। आस्कन्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां-परं-सकं-सेट्।) न, तिग्नोति। आस्कन्दः शोषणमित्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

तिग्मं, क्ली, (तेजयति उत्तेजयतीति। तिज+"युजिरुचितिजां कुश्च।" उणां। १। १४५। इति मक् कवर्गश्चान्तादेशः।) तीक्ष्णम्। खरम्। तद्वति, त्रि। इत्यमरः। १। ४। ३५॥ (यथा, महाभारते। १। २०। ११।

"तिग्मवीर्य्यविषा ह्येते दन्दशूका महाबलाः।"

वज्रम्। इति निघण्टुः। २। २०॥ पुं, क्षत्रियविशेषः। यथा, विष्णुपुराणे। ४। २१। ३।

"ततो भद्रसुताज्जात तिग्मतिग्मात्तु बृहद्रथः ।"
मत्स्यपुराणमते तु कर्य उर्व्वस्य सुत । यथा तत्रैव । ५० । ८४ ।
"उर्व्वा भार्य्या सुतस्तस्य तिग्मात्मा तस्य चात्मजः । तिग्मात् बृहद्रथो भार्य्या वसुदामा बृहद्रथात् ॥"
अथ तिमिरिव्यात्याप्ति प्रसिद्ध । इति राजावली । अस्य राज्यपालनकालादिकं तिमिशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

तिग्मांशु, पुं (तिग्मास्तीक्ष्णा अंशवः किरणा यस्य ।) सूर्य्यः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । १३६ ।
'धौम्योपदेशात् तिग्मांशुप्रसादादन्नसम्भव ॥
अग्निः । यथा महाभारते । १ । २३३ । १८ ।
'त्वं वै सप्त तिग्मांशो पवनस्य परायणम् ।'
तीक्ष्णकिरणे त्रि ॥)

तिघ ऋ घातने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां पर-सक सेट ।) ऋ, तिघ्नोति । तिघ घाते इति जौमरा पठन्ति । तिक तन्धकन्नमेवोचितम् । तथच घातनमिति वृत्त्यर्थस्य धातिकगुरादिलम दृष्टं स्याय भो रूपम् । इत्यनभिमतम् । किच । दिमकपाठेमेवेदसिद्ध धातकपाठो हिसा प्रेरणाय स्यात् यति काकन्नात्र्यधरवद्विपर्य्ययात्मादरु कालत्वादुगमामलात । इति दुर्गादासः ।

तिज क क्षिती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पर सक सेट ।) क, तेजयति । प्रिल तीक्ष्णो करणम् । इति दुर्गादासः ।

तिज इ क्षान्त्यां । निशाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्म सक सेट ।) क्षान्तमध्यनम् । इ, तितिक्षते दुःख दोष । तेजते । तथ निशाभ्यां म प्रयुज्यते । इति रमानाथ । इति दुर्गादासः ।

तितिभ पुं (तितयं तीक्ष्णं करोति । यद्वा तितयं सङ्घातं गच्छति । तित+ गुणा शिद्द किच ।" उणा । १ । ५० । इति इत्वचत्व किच ।) वस्त्र । इत्यादिकोषः । तामस । इति भविष्यसारे उणादिवृत्ति ॥

तितड़ी स्त्री चिचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (चिञ्चा शब्दे गुणादिकम् । ज्ञातव्यम् ॥)

तितउ पुं (तनोति भरतया चलति । तन विस्तारे + "तनोतेडउ सन्वच ।" उणा । ५ । ५० इति डउ सन्वच तेन अभ्यासस्येत्वादि कार्य्यम् ।) चालनी । इत्यमरः । २ । ९ । २६ । हेमचन्द्रः । ४ । ८४ । (यथा भारत । १० । ७ । ४ ।
"आस्ते निलिनिशितौ तितउ शतमथच शतमुखी पुरुष हेमका ॥"
तथाच —
"भक्तैरच बहुलबहु तत भगवन्तिमायत ।
दृश्यन्ते तृण्वामी सज्जन्ते तितउवद ।"
इन्द्रद्र ॥
"पुरुषविरुद्धपितैर्न चालनं तितउ सुवन्तम् ।"

इत्युक्तेरस्य क्लीवत्वमपि । छत्रम् । इति उज्ज्वलदत्त । ५ । ५२ ।)

तितिक्षा, स्त्री, (तिज + स्वार्थे सन् + "अ प्रत्ययात् ।" ३ । ३ । १०२ । इति अ ततष्टाप ।) क्षान्तिः । इत्यमरः । १ । ७ । २४ ॥ (परापराधसहनम् । यथा, भागवते ।११।१९।३६।
'शमो दमस्तप शान्य तितिक्षोपरति श्रुतम् ।'")
शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता । इति वेदान्तसार ॥ (यथा भागवते । ३ । २२ । २४ ।
"यमैः कामैर्नियमैश्चाप्यनिन्दया
निरीहया द्वन्द्वतितिक्षया च ।")

तितिक्षित त्रि, (तितिक्षा सञ्जातास्य । "तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच ।" ५ । २ । ३६ । इति इतच ।) क्षान्तः । इति जटाधरः ॥

तितिक्षु त्रि (तितिक्षते इति । तिज क्षमायाम् + 'गुपतिजकिद्भ्यः सन् ।" ३ । १ । ५ । इति सन् । ततः तितिक्ष + "सनाशंसभिक्ष उः ।" ३ । २ । १६८ । इत्यु ।) क्षमाशीलः । क्षान्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ८७ । ६ ।
अक्रोधन क्रोधनेभ्यो विशिष्ट
स्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ॥"
पुरुवंशीयस्य महामनसः पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३१ । ३१ ।
'महामनास्तु पुत्रौ द्वौ जनयामास भारत ॥
उशीनरञ्च धर्म्मज्ञ तितिक्षुञ्च महाबलम् ।")

तितिभ पुं (तितीति शब्देन भाषते इति । भष + क ।) इन्द्रगोपकीटः । इति हेमचन्द्रः । ४।२७५॥

तितिलं क्ली (तिलानि पिनष्टीति । तिल + बाहुलकात् क द्वित्वञ्च ।) मस्तकम् । मादा इति भाषा । तैलिकरुणम् । तिलपिष्टकम् । इत्यजयः ॥

तित्तिर पुं (तित्ति इति शब्दं राति ददातीति । रा+ "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) तित्तिरिपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा महाभारते । ५ । ८ । १८ ।
'तित्तिरेषु लावकेषु तित्तिरामपि लिह्मसाय ।
कपिञ्जलानित्तराय वर्त्तकपञ्च महत्य ।"
अस्य गुणा । यथा —
"तद्वत् तित्तिरी वृष्यो मेधाग्निबलवर्द्धनः ।
सर्व्वदोषहरो बल्यो लाघवो भगगादृते ।
श्वासकासज्वरघ्नश्च बल्यो गौरस्त तित्तिरः ।
क्षणादिलितलाभ्याधि सामान्यगुणकम् ।
मतास्नेहोऽतिबहुपुण्य त्रिविक्रमायन ।"
इति काशीखण्डे प्रथमे स्थाने ११ अध्यायः ॥
अजवर्तिविशेष । तद्दशस्थानि बहुवचनान्त । यथा महाभारते । ६ । ५० । ५० ।
"काशीकाश्मीरतिराधेश्वयानां माळवाश्च भारत ।)

तित्तिरि पुं (तरतीति । तृ + "तरतेर्द्वे अभ्यासस्य च इत्वम् ।" उणा । ४ । १४४ । इत्यत्र उज्ज्वलदत्तोक्त्या इप्रत्ययात् द्वित्वं पूर्व्वस्य इत्वञ्च साधुः ।) पक्षिविशेषः । तितिर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तित्तिर १ । इति शब्दरत्नावली ॥ तित्तिरि २ तैतिर ३ याजुर्योष्टः ५ । अस्य मांसस्य गुणाः । ग्राहित्वम् । लघुत्वम् । वीर्य्यबलप्रदत्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । त्रिदोषशमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
"तित्तिरिः स्याच्चित्रवर्णः स्यात् स तु गौरः कपिञ्जलः ।
तित्तिरिर्मधुरो ग्राही हिक्कादोषत्रयापहः ।
श्वासकासज्वरहरस्तस्मात् गौरोऽधिको गुणः ।"
इति भावप्रकाशः ।
मुनिविशेषः । इति विश्वः । (यथा, महाभारते । २ । ४ । १२ ।
'तित्तिरियाज्ञवल्क्यश्च ससुतो लोमहर्षणः ।')
तैत्तिरीशाखा । इत्युणादिकोषः । (नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । १५ ।
"कुठरः कुञ्जरश्चैव तित्तिरिर्हलिकस्तथा ।"
तथा च स्कान्दे सह्याद्रिखण्डे । ४ । ५ ।
"तित्तिरिर्हरिभद्रश्च अमृतद्वो बलाहक ।")

तिथ पुं, (तेजयतीति । तिज + "निशीथ-गोपथ-यूथ-प्रोथा ।" उणा । २ । १२ । इति थकप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) अग्निः । कामः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः । कालः । इति त्रिकाण्डशेषः । प्रावृट्कालः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

तिथि, स्त्री पुं, (तनोति विस्तारयति चन्द्रकलामिति । तन्यते चन्द्रकलयेति वा । तन + बाहुलकात् इथिन् नादिलोपश्च । तदुक्तं "तन्यन्ते कलया यस्मात् तस्मात् तास्तिथयः स्मृताः ।" इति । यद्वा, अततीति । अत सातत्यगमने + 'अतस्यङ्गोतिः ।' उणा । ४ । २ । इथिन् प्रत्ययेन अतिथिरिति सिद्धे बाहुलकात् अलोपः । इति धर्म्मविवेकः ।) चन्द्रकलाक्रियारूपा । चन्द्रकलाक्रियोपलक्षितः कालः इति वा । तस्याः स्वरूपं यथा —
'अमावास्यायां सोमस्य या तु षोडशी कला । नित्यक्षया समाख्याता ह्रासवृद्धी न तस्य हि ॥
तत्र प्रथमकलाक्रियारूपा प्रतिपत् एवं द्वितीयादिकलाक्रियारूपा द्वितीयादि । सा च द्विधा पूर्णा शुक्ला खण्डा कृष्णा च । यथा
'तत्र पञ्चदशी साध्या शुक्लपक्षावधि हि ।
चन्द्रवृद्धिकरी शुक्ला ह्रासकृत्कृष्णपक्षगा ॥
प्रथमादारभ्य तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्मृता ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

यथा,—
"अर्काद्विनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी ।
भागैर्द्वादशभिस्तत्तु स्यात्तिथिश्चान्द्रमसं दिनम् ॥
त्रिंशांशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते ।
आदित्याद्विप्रकृष्टस्तु भागं द्वादशकं यदा ॥
चन्द्रमाः स्यात्तदा राम तिथिरित्यभिधीयते ॥"*॥
सा दैवकार्य्ये पूर्व्वाह्णयुता ग्राह्या । एकादश्युपवासा-
तिरिक्तस्थले सर्व्वत्र त्रिसन्ध्यव्यापिनी ग्राह्या ॥*॥

अथ प्रतिपत् ।

सा च कृष्णा द्वितीयायुता ग्राह्या शुक्ला अमा-
वस्यायुता ग्राह्या कृष्णाप्युपवासे द्वितीयायुता न
ग्राह्या । अत्र तैलाभ्यङ्गं कुष्माण्डभक्षणं चौरञ्च
न कार्य्यम् ॥ * ॥

अथ द्वितीया ।

सा च कृष्णा पूर्व्वयुता शुक्ला परयुता ग्राह्या ।
भ्रातृद्वितीया तु अह्नर्धाविभक्तदिनपञ्चमांशयुता
ग्राह्या उभयदिने तल्लाभे परयुता ग्राह्या । तत्र
बृहतीभक्षणं न कार्य्यम् ॥ * ॥

अथ तृतीया ।

सा च रम्भाव्रतेतरदैवकार्य्येषु चतुर्थीयुता ग्राह्या
रम्भाव्रते तु द्वितीयायुता । तत्र मांसभक्षणं
पटोलभक्षणञ्च न कार्य्यम् ॥ * ॥

अथ चतुर्थी ।

सा च पञ्चमीयुता ग्राह्या । विनायकव्रते
तृतीयायुता ग्राह्या । मङ्गलवारे शुक्ला चतुर्थी
अक्षया । अत्र मूलकभक्षणं चौरं प्रदोषे
अध्ययनञ्च न कार्य्यम् । भाद्रमासे चतुर्थ्यां
चन्द्रो न द्रष्टव्यः । प्रमादाद्दृष्ट्वा,—
"सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।
सुकुमारक ! मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥"
अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं जलं पेयं आचारात्
स्यमन्तकोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम् ॥ * ॥

अथ पञ्चमी ।

सा च चतुर्थीयुता ग्राह्या अत्र बिल्वं न भोक्त-
व्यम् ॥ * ॥

अथ षष्ठी ।

सा सप्तमीयुता ग्राह्या । स्कन्दषष्ठी तु पञ्चमी-
युता ग्राह्या अस्यां शिरोऽभ्यङ्गो निम्बभक्षणञ्च
न कर्त्तव्यम् ॥ * ॥

अथ सप्तमी ।

सा षष्ठीयुता ग्राह्या तत्र तालं न भक्षयेत् ।
शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां यदि रविवारो भवेत् सा
विजया सप्तमी । माघमासस्य शुक्लसप्तम्यां दिवा-
करो रथमापुः तस्मात् सा रथसप्तमी ॥ सा
मन्वादिश्च । तस्यां अध्ययनं न कर्त्तव्यम् ॥ * ॥

अथाष्टमी ।

सा शुक्ला नवमीयुता ग्राह्या कृष्णा सप्तमीयुता ।
तत्राध्ययनं नारिकेलभक्षणञ्च न कर्त्तव्यम् ॥
शनिवारे अथवा मङ्गलवारे कृष्णाष्टमी पुण्य-
तरा । बृहस्पतिवारे शुक्लाष्टमी अक्षया ।
दूर्व्वाष्टमी पूर्व्वविद्धा ग्राह्या । जन्माष्टमीव्यवस्था
तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥

अथ नवमी ।

सा चाष्टमीयुता ग्राह्या । तत्रालाबुभक्षणं न
कर्त्तव्यम् । माघस्य शुक्ला नवमी महानन्दा ।
रामनवमीव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥

अथ दशमी ।

सा च शुक्ला एकादश्या कृष्णा तु नवम्या युता
ग्राह्या । अत्र कलम्बीभक्षणं न कर्त्तव्यम् ॥ * ॥
एकादशीव्यवस्था श्रीविष्णोः शयनव्यवस्था च
तत्तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥ अथ द्वादशी ।
सा च एकादशीयुता ग्राह्या । अत्र पूतिका-
भक्षणं न कर्त्तव्यम् । फाल्गुनस्य शुक्ला द्वादशी
पुष्यनक्षत्रयुक्ता चेत् गोविन्दद्वादशी ॥ * ॥

अथ त्रयोदशी ।

सा च शुक्ला द्वादशीयुता कृष्णा परयुता ग्राह्या ।
अत्र वार्त्ताकीभक्षणं न कर्त्तव्यम् ॥ * ॥

अथ चतुर्द्दशी ।

सा शुक्ला पूर्णिमायुता कृष्णा त्रयोदशीयुता
ग्राह्या । तत्र माषो न भोक्तव्यः । ज्यैष्ठकृष्ण-
चतुर्द्दश्यां प्रदोषे सावित्रीव्रतं कर्त्तव्यम् । तत्र
यदा त्रयोदशी दिवाभागे दण्डद्वयमात्रसत्त्वे-
ऽपि चतुर्द्दशी भवेत् तद्दिने व्रतं कर्त्तव्यम् ।
पूर्व्वाह्ने तद्विधत्वेऽपि पराह्ने त्रिसन्ध्यव्यापित्वे
पराह्न एव । यदा तु पूर्व्वापरयोर्न तथाविधा
तदापि पराह्न एव । भाद्रे मासि कृष्णा चतु-
र्द्दशी अघोरा । माघे कृष्णा चतुर्द्दशी रटन्ती ।
शिवरात्रिव्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥

अथ पौर्णमासी ।

तत्र मांसं न भोक्तव्यम् । सा च चतुर्द्दशीयुता
ग्राह्या । सा तु मासर्क्षयुता चेत् तदा महती ।
कार्त्तिकमासे कृत्तिकानक्षत्रयुता पौर्णमासी
महाकार्त्तिकी एवमन्यत्रापि । महाज्यैष्ठी-
व्यवस्था तच्छब्दे द्रष्टव्या । कोजागरव्यवस्था
तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥ अथामावस्या ।
अत्र मांसं न भोक्तव्यम् । सा प्रतिपद्युता
ग्राह्या । मङ्गलवारे यदि अमावस्या भवेत्
तदा अरुणोदयमारभ्य मौनी भूत्वा यो गङ्गायां
स्नायात् स सहस्रगोदानजन्यफलमाप्नुयात् ।
अमावस्याश्राद्धव्यवस्था श्राद्धशब्दे द्रष्टव्या ।
पौषमाघयोरमावास्या यदि दिवारविवार-
व्यतीपात-श्रवणानक्षत्रयुक्ता भवति तदा अर्द्धो-
दययोगः स्यात् । अयं कोटिसूर्य्यग्रहतुल्यः अत्र
तावज्जलं गङ्गोदकतुल्यं यत्किञ्चिद्दानं सेतु-
सन्निभञ्च भवति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तिथि-
कृत्यं मासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

तिथिक्षयः, पुं, (तिथीनां तिथ्युपलक्षितचन्द्र-
कलानां क्षयो यत्र ।) अमावस्या । इति शब्दार्थ-
कल्पतरुः ॥ दिनक्षयः । त्र्यहस्पर्शः । यथा,—
"एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा ।
तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम् ॥"
अपिच ।
"शतमिन्दुक्षये पुण्यं सहस्रन्तु दिनक्षये ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तिथिप्रणीः, पुं, (तिथिं प्रणयति ह्रासवृद्धिरूप-
कलाक्रिययेति । प्र+नी+क्विप् णत्वञ्च ।)
चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८ ॥

तिथी, स्त्री, (तिथिः । कृदिकारादिति वा ङीष् ।)
तिथिः । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । ८७ । १८ ।
"कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्द्दशीम् ।
श्राद्धकर्म्मणि तिथ्यस्तु प्रशस्ता न तथेतराः ॥")

तिनाशकः, पुं, (तिनिश एव । स्वार्थे कन् । पृषो-
दरादित्वात् साधुः ।) तिनिशवृक्षः । इति
शब्दरत्नावली ॥

तिनिशः, पुं, (अतिशयेन नेशतीति । निश
समाधौ+"इगुपधेति ।" ३ । १ । १३५ । इति
कः । यद्वा, अतिक्रान्तो निशाः अत्यादय इति
समासः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) वृक्ष-
विशेषः । मधुरादौ तिनाश इति ख्यातः ।
कुत्रचित् सादन इति ख्यातश्च । तत्पर्य्यायः ।
स्यन्दनः २ नेमी ३ रथद्रुः ४ अतिमुक्तकः ५
वञ्जुलः ६ चित्रकृत् ७ । इत्यमरः । २।४।२६ ॥
चक्री ८ शताङ्गः ९ शकटः १० रथः ११
रथिकः १२ भस्मगर्भः १३ मेषी १४ जलधरः १५ ।
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । १९ ।
"शकलीवदरीबिल्वपलाशतिनिशत्वचः ॥")
अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कफ-
रक्तातीसारवातामयनाशित्वम् । ग्राहकत्वम् ।
दाहजनकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिन्तिड़ः, पुं, (तिम्यते क्लिद्यते मुखाद्यनेनेति ।
तिम+ईकन्प्रत्ययेन तिन्तिड़ीकः । ततः पृषो-
दरादित्वात् साधुः ।) चिञ्चा । वृक्षाम्लः ।
इति विश्वः ॥ दैत्यभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

तिन्तिड़िका, स्त्री, (तिन्तिड़ी+स्वार्थे कन् । टाप्
पूर्व्वह्रस्वश्च ।) तिन्तिड़ी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

तिन्तिड़ी, स्त्री, (तिम्यते क्लिद्यते मुखाभ्यन्तर-
मनेनेति । तिम+ईकन्प्रत्ययेन तिन्तिड़ीका ।
ततः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) वृक्षविशेषः ।
तेँतुल् इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । चिञ्चा २
अम्लिका ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ४३ ॥ तिन्ति-
ड़िका ४ तिन्तिड़ीकम् ५ तिन्तिड़ीका ६
अम्लीका ७ आम्लिका ८ आम्लीका ९ । इति
तट्टीका ॥ तिन्तिली १० तिन्तिडिका ११
आम्लिका १२ चुक्रः १३ चुक्रा १४ चुक्रिका १५
अम्ला १६ अत्यम्ला १७ सक्ता १८ सुक्तिका १९
चारित्रा २० गुरुपत्रा २१ पिच्छिला २२ यम-
दूतिका २३ । इति शब्दरत्नावली ॥ शाक-
चुक्रिका २४ सुचुक्रिका २५ सुतिन्तिड़ा २६ ।
अस्याः आमफलस्य गुणाः । अत्यम्लत्वम् । कफ-
पित्तकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ वात-
नाशित्वम् ॥ अस्याः पक्वफलस्य गुणाः । दीप-
नत्वम् । रुचिकारित्वम् । भेदित्वम् । उष्ण-
त्वम् । कफवातनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
विष्टम्भनाशित्वम् ।

त्रिकोष्ममात्रत् यद्योतैर्वृद्धोलिमाधि चैव हि।
त्रिकोष्ममास्तु आम्रमात्रत् सम्यग्भिर्भिवेत्।
यानाग्निभिर्नैर्वैर्वदर्शयेदपि च षडविधम्।
पिङ्गनाम्नो निमन्तो वर्गो सामान्तो यथा॥
रागाख्यो रसनमन्त्र प्रन्थि
स्थायै च कौनच तदेव निशात।
कथान वित्त योगिनस्य यरला
समन्तरेषप्रमर विधिवत्॥ ७॥
नातन्तिन वेदभूतेन वर्णिते भेदविषये मण्डले
रूपविशेषमाह।
सहस मण्डल वानाक्षयन दवम तथा।
निर्मो मण्डल नील नोहितम वा सन्तिकम॥
पीन पीतं वा कदलेषन यादिमयादान॥
इन्द्रा वहन स्निग्ध मज्जवन्दिदुन्दरम्।
मन्दमदुन्माद्यमदद्वौ विद्विरिदामांस।
मन्माने तु यमने मण्डल तद्विमयति॥
वहुन सूक्ष्म।
मण्डल ५ भवति निङ्गनाये त्रिन्धवे।
द्वन्द्वपद्मवाभ मण्डल योनितावकम्॥
पित्त वातान्तियम।
रक्त मण्डल हवी सन्निपातादपप्रभम।
पद्मिनादिपि स्य राज स्थाव नीलमदापि वा।
दोषदयान सम तव वन्धिस्थाणु दर्शयन्॥
रक्तव निवाहुमामिलेखम। सर्पकादायस्तु
प्रन तन्मन्दन्दराहदर्शया प्रभा यत तत। रक्तव
सौतमण्डलव वेदाने। दोषदयस्थापि।
तव मण्डलापिति काचादांतरेव हैवस्थान
सन्निन सयमेव न्यून स्थान॥ ७॥ अदूल
दृष्टयाङ्गरेवाभिन्दविहु-सयदर्शनमाह।
यथास न्योर्वङ्गापि सर्वमेव भवन्ति हि॥७॥
प्रथमपटलसम्बन्धमाह।
नित्य न्त्रैव सतोव दृष्टि
पौना भवदुदयस्त वरस्तु दृष्टि।
पौलादि रूपाणि च तव मण्डल
सर्व्वो वर्ण मितन्निवनर्ति॥
निते च रवन दृष्टि दवादि प्रथमपटलदे
पटले यतनति वेदेदम। वेदसाचिता॥७॥
नन्विमय निशि हवो दतीय पटल सते स्तर
विग्रहमाह।
प्रापो हतीय पटल तु न्यो
नित्य न यर्व्विडि दैत्य च।
रात्रौ च दीदाददर्शन्नाद्दि
विलाद्यमाराम सकलावि पयेन।
दोषे न वित्त॥७॥ अथ चतुर्थपटलदृष्टि
लक्षणमाह।
तमा वह चतुर्थपटलदृष्टि
स्वायच तुमावि हि मनस तु।
अर्चानि वेदयो दृष्टौ प्रथमपटलेषपरपटलदे
मोहन वाहुमन॥७॥ च एव वहा दृष्टौ
तृष्णदव पात नमन्त्रम् करोतीत्याह।
च पटलेषु दोषो
प्रवृत्त।

निता च सम्यग्पदौत्तदृष्टि
पथिनु सम्नान्ति कथापाभावात्।
दोषेण कण्ठदोष्वान्तवतात्। पक्षाप्याह
वीजविम्ब्यवदारसम्भूतलाच प्रयवदया॥७॥
धूमदर्शमाह।
शोकज्वराया सर्दरोगाभितापै
रयाहता यस्य नरस्य दृष्टि।
धूमांस्तु य पश्यति सर्वभावान
स धूमदर्शीति नर प्रदिष्ट॥
शिरोभिताप शिरसि यथान्तिया दत्तान्त।
दतस्य तिस्त्रोवो वहुधा॥७॥
हस्वजाह्यमाह।
यो वासरे पश्यति कष्टनेव
सर्व महान्तरपि विरोचिताश्लम्।
रात्रौ पुनर प्रकृतानि पश्येत्
स हस्वजाद्यी मुनिभि प्रदिष्ट॥७॥
नकुलान्ध्यमाह।
विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टि
दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत्।
चित्राणि रूपाणि दिवा च पश्येत
स वै विकारो नकुलान्ध्यसंज्ञ॥७॥
गम्भीरकमाह।
दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा
संकुच्य याभ्यन्तरत प्रयाति।
रुजावगाढा च तमक्षिरोगं
गम्भीरकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञा॥
विदना सिता। रूपवैरूपदा वातीपदृता।
रुजावगाढा गम्भीरदृष्टिम्मिता॥७॥
बाह्यौ पुनर्द्वावपि कष्टनिम्नौ
निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च।
निमित्ततस्तत्र शिरोऽभितापात्
ज्ञेयस्त्वभिष्यन्दनिदर्शने च॥
बाह्यौ सुपुनर्द्वादृष्टदर्शन्ति इति तव
निमित्त आह शिरोभितापात शिरोभि
तापते देव निमित्तमन्यवस्थयवस्थवे स
शिरोभितापात्मना। अभिष्यन्दविस्ड्वे
रक्ताभिष्यन्दलिङ्गैरीति प्रत्यंदे। सविमाता
भिष्यन्दलिङ्गैरिति वार्त्तिक॥७॥
अनिमित्त आह।
सुरर्षिगन्धर्वमहोरगाणां
सन्दर्शनेनापि च भास्करस्य।
हन्येत दृष्टिर्मनुजस्य यस्य
स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञ॥
सदुन्नदमाराणां सुरादीनां दर्शनेनानि
मर्त्यनिमित्त मन्त॥७॥
अनिमित्तो लिङ्गनाशस्य लक्षणमाह।
तत्राक्षि विस्पष्टमिवावभाति
वैदूर्यवर्णा विमला च दृष्टि।
विस्पष्ट ज्योतिर्गुणम। वैदूर्यवर्णा नामा
विमला निर्मला। इति दृष्टिरोगा॥७॥
अथ तिमिरचिकित्सा।
"इत्वा शालिनिव दृष्टा यसुर्वेदैर्हि दैवते।

अधिरेणैव तद्वाति तिमिरमपि धान्वीति॥७॥
पुनर्नवाभिर्मेलयत्य पयसायथा यसदृशम्।
त्रिफला मांसं कृत्वा तथा तमि सर्वान्दुकम्॥
हालीमार्गेय न निया वर्गी कुमारदुरशतम्।
हरीतकीयावा वयन श्वतदाहवमानोषे।
तिमिर मांसदृष्ट्वा वाथ पन्ततमदृष्टम्।
रात्रौ यथा वार्त्तिक पूर्ण वर्गी ज्योत्स्ना करोत्॥"
इति वाग्भट्ये।
कथा यनवदीमया यदरप्रवृत्त आदुरा
कदम्बविलास निवा शिवदुर्वया दसता।
रक्तचदयचन्दन मधु च तुलयवाप्तिका
कारीन्यचपरस्तुतैरिवद्युवदीवा॥
एतानि तु त्रिमुवर्थ वदिवसपन्न प्रवेदे
नामर्यर्व तिमिरट समदुदमवदेव तन।
इत्थं दृष्टिविविदेति दामदूपराद्युव
करोति तिमिरवय मयवुपदाद् यन॥
अथ लेपाः। अञ्जन यथा इति सैव।
करिन्दरिकव सदृन्वेव। तिरा महानिशा।
धावरी लेप। अञ्जिक कस्वरी। स्तर
कपूर। मदसदेय तिमिरे बहवहते वृद्ध
सन्न च॥७॥
हरीतकी वसा कुड पिप्पली मरिचानि च।
विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिमनःशिला॥
सर्वमेतत्र सम दृत्वा छागमूत्रेण पयेत।
नाशयेत्तिमिर कष्टु पटलान्यर्बुदानि च॥
यदि वैशाखिक शुक्र मातरेवव नाशयेत।
अधिकावि च मांसानि रात्र्यन्धमनैव च॥
चन्द्रोदया वर्त्ती पुष्पे तिमिरे च॥७॥
रसवे विमन्दवादि पिप्पली मरिचानि च।
विडङ्ग मधुसार सद्दने समया सहा॥
कथारवेव यस्य इन्दया धौतयमेन।
वारिका तिमिर हन्ति पौलवस तु पिल्लकान्।
मधुना दन्त हन्ति वारिणैव पुष्पकम्।
दृढा चन्द्रप्रभार्धेय स्व वहेव विख्याता॥
इति चन्द्रप्रभावर्ती॥७॥
कथा हाययुकस्मै दवा तदवशिता।
अभिरोहन्ति वमान्य बहुन वर्तोदकादन।
विपकस्य तद प्रस्थ प्रस्थ समुद्रस्य च।
दृवस्य च दव प्रस्थ घृतस्याच तावनन्॥
गुडूचा मासमर्कस्य रस हालीनायदा।
प्रस्थ प्रस्थ समादृत सर्वैर्निभृत पन्न॥
वस्था कथा विशा दाहा विसना सैवपद-
पुष्प।
मधुक चीरकाकोली मधुपर्णी विपिकिसा।
हरावापुविध विदारा मुने भागे विमादेत।
सर्व मानमयावद समि पाव प्रकृतस्त्रै।
यान्ना देवता देवमुत्तात मावान्नदर्शितं।
हारती रवतुष्टं च तृष्णी न निपुणे तथा॥
बताब्धी तिमिरे वाते वैतिक्ये पन्नाकुर्दे।
अभिष्यन्दो विनन्दी च पद्यको हारावदी।
नेत्ररोगेषु सर्वेषु देवयमन्यर्थन।
वर शिवनिद प्रोक्त त्रिफलाद महावन॥

भृङ्गराजः भृङ्गराजः भङ्गरा इति लोके ।
क्षीरकाकोल्या अलाभे अश्वगन्धामूलं ग्राह्यम् ॥
मधुपर्णांच जलजं यष्टीमधु चक्षुष्यत्वात् । तद्-
लाभे सामान्यं यष्टीमधु ग्राह्यं तुल्यगुणत्वात् ॥
त्रिफलाद्यं घृतम् ॥ * ॥
शतमेकं हरीतक्या द्विगुणञ्च विभीतकम् ।
चतुर्गुणं त्वामलकं वृषमार्कवयोः समम् ॥
चतुर्गुणोदकं दत्त्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
भागं चतुर्थं संरक्ष्य क्वाथं तमवतारयेत् ॥
शर्करा मधुकं द्राक्षा मधुयष्टिर्निदिग्धिका ।
काकोली क्षीरकाकोली त्रिफला नागकेशरम् ॥
पिप्पली चन्दनं सुस्तं त्रायमाणामथोत्पलम् ।
घृतप्रस्थसमं क्षीरं कल्कैरेतैः शनैः पचेत् ॥
हन्यात् सतिमिरं काचं नक्तान्ध्यं शुक्रमेव च ।
तथा सावस्थं कण्डूञ्च स्रवषुञ्च कषायताम् ॥
कलुषत्वञ्च नेत्रस्य विस्मर्मपटलान्वितम् ।
बहुनात्र किमुक्तेन सर्व्वान् नेत्रामयान् हरेत् ॥
यस्य चोपहता दृष्टिः सूर्य्यामिष्ट्यां प्रपश्यतः ।
तस्यैतद्भेषजं प्रोक्तं मुनिभिः परमं हितम् ॥
मार्ज्जितं दर्पणं यद्वत् परां निर्म्मलतां व्रजेत् ।
तद्वदेतेन पीतेन नेत्रं निर्म्मलतामियात् ॥
वारिदोखदयं चात्र वृषमार्कवयोस्तुवे ।
काकोलीयुगलालाभे अश्वगन्धामूलं ग्राह्यम् ॥
द्वितीयं त्रिफलाद्यं घृतम् ॥ * ॥
वासाविश्वाम्बुतादार्व्वीरक्तचन्दनचित्रकैः ।
भूनिम्बनिम्बकटुकापटोलत्रिफलामुदैः ॥
निशाकलिङ्गकुटजैः क्वाथः सर्व्वाक्षिरोगहा ।
वैस्वर्य्यं पीनसं श्वासं कासं नाशयति ध्रुवम् ॥
वासादिक्वाथः ।
इति नेत्ररोगाधिकारः ।" इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
किञ्च । गारुड़े १६८ अध्याये ।
"कतकस्य फलं शङ्खं सैन्धवं त्र्यूषणं वचा ।
फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विड़ङ्गानि मनःशिला ॥
एषां वर्त्तिर्हन्ति काचं तिमिरं पटलं तथा ॥"
तिमिररिपुः, पुं, (तिमिरस्य अन्धकारस्य रिपुः ।)
सूर्य्यः । इति हलायुधः ॥
तिमिषः, पुं, शाम्यकर्कटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गाटालः । इति हारावली । १२६ ॥
तिमीः, पुं, (तिमिः पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
तिमिमत्स्यः । इति दिरूपकोषः ॥ (तिमि +
वा ङीष् । तिमिनातिस्त्री । इति केचित् ॥)
तिरः, [स्] व्य, (तरति दृष्टिपथमिति । तॄ + "सर्व्व-
धातुभ्योऽसुन् ।" उणां । ४ । १८८ । इति असुन् ।
क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति
गुणविषये इट् ।) अन्तर्द्धानम् । (यथा, भाग-
वते । २ । ६ । ४१ ।
"यदा तदेवासत्तर्कैस्तिरोधीयेत विप्लुतम् ॥")
तिर्य्यगर्थः । इत्यमरः । ३ । ४ । २२५ ॥ तिर-
स्कारः । इति तट्टीकायां स्वामी ॥
तिरश्ची, स्त्री, (तिर्य्यक्जातिः स्त्रियां ङीप् ।)
पशुपक्ष्यादीनां स्त्री । इति शब्दचायम् । मादी
इति भाषा ॥

तिरस्कारिणी, स्त्री, (तिरोऽन्तर्धानं करोतीति ।
तिरस् + कृ + "नन्दिग्रहीति ।" ३ । १ । १३४ ।
इति णिनिः । संज्ञापूर्व्वकविधेरनित्यत्वात् वृद्ध्य-
भावः । ततो ङीप् ।) यवधायकपटः । इत्य-
मरः । २ । ६ । १२० ॥ कानात् इति भाषा ॥
(यथा, कुमारे । १ । १४ ।
"यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां
यदृच्छया किम्पुरुषाङ्गनानाम् ।
दरीगृहद्वारविलम्बिबिम्बा-
स्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥")
तिरस्कारः, पुं, (तिरस् + कृ + घञ् ।) अना-
दरः । इति हलायुधः ॥ (यथा, पञ्चदशी ।
७ । ८ ।
"भ्रमांशस्य तिरस्कारात् अधिष्ठानप्रधानता ।
यदा तदा चिदात्माहमसङ्गोऽस्मीति बुध्यते ॥")
तिरस्कारिणी, स्त्री, (तिरोऽन्तर्धानं करोतीति ।
तिरस् + कृ + णिनिः ङीप् ।) तिरस्करिणी ।
इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥
तिरस्कृतः, त्रि, (तिरस् + कृ + क्तः ।) अना-
दृतः । कृततिरस्कारः । यथा,—
"अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्ध्वनौ ।
अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(तन्त्रसारोक्तमन्त्रविशेषे, पुं । यथा,—
"यस्य मध्ये हकारोऽस्ति कवचं मूर्द्धनि द्विधा ।
वाक्यं तिष्ठति मन्त्रः स तिरस्कृत उदीर्य्यते ॥")
तिरस्क्रिया, स्त्री, (तिरस्करणमिति । "कृञः श
च ।" ३ । ३ । १०० । इति भावे शः ।) अना-
दरः । तिरस्कारः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥
(यथा, माघे । १ । ३८ ।
"हरे ! हिरण्याक्षपुरःसरासुर-
द्विपद्विषः प्रत्युत सा तिरस्क्रिया ॥")
तिरिटिः, पुं, इक्षुग्रन्थिः । इति शब्दमाला ॥
तिरिमः, पुं, शालिभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तिरियः, पुं, शालिविशेषः । अस्य गुणाः । मधु-
रत्वम् । स्निग्धत्वम् । शीतलत्वम् । दाहपित्त-
सर्व्वामयनाशित्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । रुच्य-
त्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
तिरीटं, क्ली, (तीर्य्यते शिरोविपदोऽनेनेति । तॄ +
"कृतॄकृपिभ्यः कीटन् ।" उणां । ४ । १८४ । इति
कीटन् ।) किरीटम् । इत्युणादिकोषः ॥
तिरीटः, पुं, (तॄ + कीटन् ।) लोध्रः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ३३ ॥ (यथा, भावप्रकाशे वर्म्मरोगा-
धिकारे ।
"समङ्गोत्पलमोचाङ्कतिरीटतिलचन्दनैः ॥")
तिरोधानं, क्ली, (तिरस् + धा + भावे ल्युट् ।)
अन्तर्धानम् । इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा,
भागवते । ३ । २१ । ४४ ।
"सिद्धान् विद्याधरांश्चैव तिरोधानेन
सोऽसृजत् ॥")
तिरोहितः, त्रि, (तिरस् + धा + क्तः ।) अन्त-
र्हितः । (यथा, मार्कण्डेये । ३६ । २४ ।

"अतीतानागतानर्थान् विप्रकृष्टतिरोहितान् ॥")
आच्छादितः । इत्यमरः । ३ । ८ । ११२ ॥
तिर्य्यक्, [च्] व्य, वक्रम् । तत्पर्य्यायः । साचि २
तिरः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ३४ । (यथा,
रामायणे । २ । २३ । ४ ।
"तिर्य्यगूर्द्ध्वं शरीरे च पातयित्वा शिरोधराम् ॥")
तिरोऽर्थः । निपातार्थः । इति शब्दरत्नावली ॥
तिर्य्यक्स्रोताः, [स्] पुं, (तिर्य्यक् वक्रं स्रोत
आहारसञ्चारो यस्य । भुक्तान्नस्य तिर्य्यक्तया
उदरे सञ्चारादस्य तथात्वम् ।) पशुपक्ष्यादिः ।
(यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । ८ ।
"तस्याभिध्यायतः सर्गं तिर्य्यक्स्रोताभ्यवर्त्तत ।
यस्मात् तिर्य्यक्प्रवृत्तः स तिर्य्यक्स्रोतास्ततः
स्मृतः ॥")
स प्रभवेऽष्टमः सर्गः । स तु अष्टाविंशद्विधः ।
यथा,—
"तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः ॥"
तेषां लक्षणं यथा,—
"अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः ॥"
इति श्रीभागवते । ३ । १० । २१ ॥
"तिरश्चां तिर्य्यक्स्रोतसाम् । अविदः श्वस्तनादि-
ज्ञानशून्याः । भूरितमसः आहारादिमात्र-
निष्ठाः । घ्राणज्ञा घ्राणेनैव इष्टमर्थं जानन्ति ।
हृदि अवेदिनः दीर्घानुसन्धानशून्याः ।" इति
तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ अष्टाविंशतिभेदा
यथा,—
"गौरजो महिषः कृष्णः शूकरो गवयो रुरुः ।
द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम ! ॥
खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।
एते चैकशफाः क्षत्तः शृणु पञ्चनखान् पशून् ॥
श्वा शृगालो वृको व्याघ्रो मार्ज्जारः शश-
शल्लकौ ।
सिंहः कपिर्गजः कूर्म्मो गोधा च मकरादयः ॥
कङ्कगृध्रवकश्येनभासभल्लूकबर्हिणः ।
हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः ॥"
इति श्रीभागवते । ३ । १० । २२-२३ ॥
"गवादय उष्ट्रान्ता द्विशफा द्विखुरा नव ।
खरादयश्चमर्य्यन्ता एकशफाः षट् । श्वादयो
गोधान्ताः पञ्चनखा द्वादश । एते भूचराः
सप्तविंशतिः । मकरादयो जलचराः कङ्कादयः
खगाः चाभूचरत्वेनैकीकृत्य गृहीता एवमष्टा-
विंशतिभेदान् वदन्ति । अन्येषामपि तिर्य्यक्-
प्राणिनां यथायथमेतेष्वन्तर्भावः ।" इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥
तिर्य्यग्यानः, पुं, (तिर्य्यक् वक्रं यानं गमनं यस्य ।)
कुलीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तिर्य्यङ्, [च्] पुं, (तिर्य्यगञ्चतीति । अनृच +
क्विप् । "तिरसस्तिर्य्यलोपे ।" ६ । ३ । ९४ । इति
तिरिः ।) विहङ्गादिः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । १११ । १२५ ।
"मांसानि तु नरः हृत्वा तिर्य्यग् जायेत
भारत ! ॥"

कफदोषप्रकोपणत्वञ्च। पक्वचिञ्चाफलस्य गुणाः। मधुराम्लत्वम्। रुचिप्रदत्वम्। शोफपाककरत्वम्। लेपे व्रणदोषनाशित्वञ्च॥ अस्याः पत्रस्य गुणाः। शोफरक्तदोषव्यथानाशित्वम्। अस्याः शुष्कत्वकक्षारस्य गुणः। शूलमन्दाग्निनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

"अम्लिकायाः फलं पक्वं मर्हितं वारिणा दृढम्।
शर्करामरिचोन्मिश्रं लवङ्गेन्दुसुवासितम्॥
अम्लिकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम्।
पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् सुरुच्यं वह्निबोधकम्॥"
इति भावप्रकाशः॥

वृक्षाम्लम्। इति विश्वः॥

तिन्तिडीकं, क्ली, (तिम्यते क्लिद्यते मुखं येन। तिम + "ककरीकादयश्च।" उणा० ४। २०। इति ईकन्प्रत्ययेन निपातनात् साधु।) वृक्षाम्लम्। इत्यमरः। २। ९। ३५॥ (यथा तन्त्रसारे पुरश्चरणप्रकरणे।
'रम्भाफलं तिन्तिडीकं कमलं नागरङ्गकम्।
फलान्येतानि भोज्यानि एभ्योऽन्यानि विवर्जयेत्॥'
यथास्य पर्य्यायाः।
"वृक्षाम्लं तिन्तिडीकञ्च चुक्रं स्यादम्लवृक्षकम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
आमपक्वावस्थयोरस्य गुणा यथा —
'वातापहं तिन्तिडीकमामं पित्तबलासकृत्।
ग्राह्युष्णं दीपनं रुच्यं सम्पक्वं कफवातनुत्॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥)

तिन्तिडीकः, पुं, (तिम + ईकन्। निपातनात् साधुः।) तिन्तिडी। इत्यमरटीकायां भरतः॥

तिन्तिडीदूतम, क्ली, (तिन्तिडीभिस्तिन्तिडीजातबीजैर्दूतम्।) चुचुरी। इति शब्दरत्नावली॥ काँइवीचिर खेला इति भाषा॥

तिन्तिलिका, स्त्री, (तिन्तिडिका। डस्य लत्वम्।) तिन्तिडी। इत्यमरटीका॥

तिन्तिली, स्त्री, (तिन्तिडी। डस्य लत्वम्।) तिन्तिडी। इति शब्दरत्नावली॥

तिन्तिलीका, स्त्री, (तिन्तिडीका। डस्य लत्वम्।) तिन्तिडी। इत्यमरटीका॥

तिन्दिश, पुं, टिण्डिशवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तिन्दुः, पुं, (तिम्यति आर्द्रीभवतीति। तिम आर्द्रीभावे + "मृगय्वादयश्च।" इति कुप्रत्ययेन साधुः।) तिन्दुकवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

तिन्दुकं, क्ली, (तिन्दुरिव कायतीति। कै + क।) कर्षपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा॥ (यथा शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे १ अध्याये।
"कोलद्वयञ्च कर्षं स्यात् स प्रोक्तः पाणिमानिका।
अक्षं पिचुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम्॥'
यथास्य पर्य्यायाः।
"विडालपदकं कर्षं सुवर्णं कवलग्रहः।
विडालपदकञ्चैव पिचुः पाणितलं तथा॥
तिन्दुकञ्च विजानीयात् कवलग्रहमेव च॥'
इति कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥)

तिन्दुकः, पुं स्त्री, (तिन्दु + स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) वृक्षविशेषः। गाव इति ख्यातः। इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी॥ केन्दुकवृक्षः। इति भरतः॥ इति राजनिर्घण्टश्च। तेँदु इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। स्फूर्जकः २ कालस्कन्धः ३ शितिसारकः ४। इत्यमरः। २। ४। ३८॥ स्फूर्जकः ५ कन्दुः ६ तिन्दुः ७ तिन्दुलः ८ तिन्दुकिः ९ तिन्दुकी १०। इति शब्दरत्नावली॥ नीलसारः ११ अतिमुक्तकः १२ स्यमकः १३ रामणः १४ स्फूर्जनः १५ अन्दगाङ्कयः १६ कालसारः १७। (यथा महाभारते। ३। ६४। ३।
'शालवेणुधवाश्वत्थतिन्दुकेङ्गुदकिंशुकैः।
अर्ज्जुनारिष्टसञ्छन्नं स्यन्दनैश्च सशाल्मलैः॥')
अस्य आमफलस्य गुणाः। कषायत्वम्। ग्राहित्वम्। वातकारित्वम्। शीतलत्वम्। लघुत्वञ्च। पक्वफलस्य गुणाः। मधुरत्वम्। स्निग्धत्वम्। दुर्जरत्वम्। स्वादुत्वम्। गुरुत्वम्। श्लेष्मवातनाशित्वम्। पित्तप्रमेहास्रकारित्वम्। विशदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ पित्तप्रमेहास्रश्लेष्मनाशित्वम्। इति भावप्रकाशः॥ तत्सारः चिररोगजित्॥ विषतिन्दुकमप्येवं विशेषात् ग्राहि शीतलम्॥ इति राजनिर्घण्टः॥

तिन्दुकिः, स्त्री, (तिन्दुकी। निपातनात् ह्रस्वः।) तिन्दुकः। इति शब्दरत्नावली॥

तिन्दुकिनी, स्त्री (तिन्दुकस्याकार इव फलोऽस्त्यस्याः। तिन्दुक + इनि + ङीप्।) आवर्त्तकी। इति राजनिर्घण्टः॥

तिन्दुकी, स्त्री, (तिन्दुक + गौरादित्वात् ङीष्।) तिन्दुकः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २ अध्याये।
'पियालबीजं तिन्दुक्याः त्वचं फलानि च।
यथालाभं समाहृत्य तैलमेभिर्विपाचयेत्।
सद्यो व्रणेषु देयानि तानि वैद्येन जानता॥"
अस्य पर्य्याया यथा वैद्यकरत्नमालायाम्।
कालस्कन्दस्तिन्दुकश्च स्फूर्जकस्तिन्दुकीति च॥)

तिन्दुलः, पुं, तिन्दुकवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

तिप, ऋ ङ क्षरणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्मं अकं वेट्।) ऋ, तेपिष्यते तेप्स्यते। ऋ अतितेपत्। ङ तेपते तितिपे। क्षरत् क्षरणम्। इति दुर्गादासः॥

तिम, क्लेदने। आर्द्रीभाव इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं अकं सेट्।)

तिम, य क्लेदने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां परं अकं सेट्।) य, तिम्यति। तितेम। क्लेदनमार्द्रीभावः। इति दुर्गादासः॥

तिमिः, पुं, (तिम्यतीति। तिम क्लेदने + इन्। यद्वा ताम्यति आकाङ्क्षतीति। तम काङ्क्षायाम् + "क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च।" उणां ४। १२१। इति इन् अकारस्य इकारादेशश्च।) मत्स्यविशेषः। इत्यमरः। १। १०। १९॥ तिमिर्महाकायो मत्स्यः कश्चित् शतयोजनः। तथा च। अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तरः। इति भरतः॥ (यथा च रघौ। १३। १०।
'ससत्त्वमादाय नदीमुखाम्भः
संमीलयन्तो विवृताननत्वात्।
अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रै-
रूर्द्ध्वं वितन्वन्ति जलप्रवाहान्॥")
समुद्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (राजविशेषः। स तु दूर्व्वस्य पुत्रः। यथा, भागवते। ९। २२। ४२।
"दूर्वस्ततो दूर्वस्तिमिस्तस्माज्जनिष्यति॥"
अयं हि नवमासाधिकसप्तचत्वारिंशतवर्षं यावत् राज्यं पालयामास। यथा राजावल्याम्। १ परिच्छेदे।
"तिमिः पुत्त्रस्ततो राज्ये न्यस्य स्वर्गं स्वयं गतः।
मुनिवेदमितान् वर्षान्नवमासाधिकान् तिमिः॥
पालयित्वाखिलं राज्यं भुक्त्वा भोगमनुत्तमम्।
पुत्त्रं दृढरथं राज्ये सोऽभिषिच्य वनं ययौ॥")

तिमिकोषः, पुं, (तिमेः कोष इव।) समुद्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तिमिङ्गिलः, पुं, (तिमिं गिरतीति। गॄ + कः। रस्य लः। गिलेऽगिलस्येति मुम्।) मत्स्यविशेषः। इत्यमरः। १। १०। २०॥ (यथा महाभारते। १। २९। ३।
"तिमिङ्गिलसमाकीर्णं मकरैरावृतं तथा।"
द्वीपविशेषः। तद्द्वीपजाते, त्रि। यथा, महाभारते। २। ३२। ६६।
"तिमिङ्गिलञ्च स नृपं वशे कृत्वा महामतिः॥")

तिमिङ्गिलगिलः, पुं, (तिमिङ्गिलमपि गिरतीति। गॄ + कः। मुम् च।) महामत्स्यविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ४। ४१४॥

तिमितः, त्रि, (तिम + कर्त्तरि क्तः।) निश्चलः। इति धरणिः॥ (यथा, पञ्चदश्यां। २। ३५।
"अतस्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम्॥")
क्लिन्नः। इत्यमरः। ३। १। १०५॥

तिमिरं, क्ली, (तिम्यतीति। तिम + "इषिमदिमुदीति।" उणां। १। ५२। इति किरच्।) अन्धकारः। इत्यमरः। १। १०। ३॥ (यथा, रामायणे। २। २८। १८।
'अतीववातस्तिमिरं बुभुक्षा चास्ति नित्यशः।
भयानि च महान्त्यत्र अतो दुःखतरं वनम्॥")
नेत्ररोगविशेषः। तस्य लक्षणमाह माधवकरः।
"तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थं पटलं गतः।
रुणद्धि सर्व्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम्॥"
(अस्य लक्षणानि यथा —
दोषे मण्डलसंस्थाने मण्डलानीव पश्यति।
द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधास्थिते॥
दृष्टेरभ्यन्तरगते ह्रस्वदृद्धविपर्य्ययम्।
नान्तिकस्थमधः संस्थे दूरगं नोपरिस्थितम्॥
पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमामयः
प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते॥
तेनोर्द्ध्वं नेक्षते नाधस्तनुचेलावृतोपमम्।

यथा वर्णांश्च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् ॥
तथाप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ।
लिङ्गनाशं मलः कुर्व्वन् छादयेद्दृष्टिमण्डलम् ॥
तत्र वातेन तिमिरे व्याविद्धमिव पश्यति ।
चलाविलारुणाभासं प्रसन्नञ्चेक्षते मुहुः ॥
जालानि केशान् मशकान् रश्मींश्चोपेक्षिते
ऽत्र च ।
काचीभूते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकम् ॥
चन्द्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रान्यृज्वपि मन्यते ।
वृद्धः काचो दृशं कुर्य्याद्रजोधूमावृतामिव ॥
स्पष्टारुणाभां विस्तीर्णां सूक्ष्मां वा हतदर्शनाम् ।
सलिङ्गनाशो वाते तु सङ्कोचयति दृक्शिराः ॥
दृङ्मण्डलं विशत्यन्तर्गम्भीरादृगसौ स्मृता ।
पित्तजे तिमिरे विद्युत् खद्योतद्योतदीपितम् ॥
शिखितित्तिरिपिच्छाभं प्रायो नीलञ्च पश्यति ।
काचे दृक्काचनीलाभा तादृगेव च पश्यति ॥
अर्केन्दुपरिवेषाग्निमरीचीन्द्रधनूंषि च ।
भृङ्गनीला निरालोका दृक्स्निग्धा लिङ्गनाशतः ॥
दृष्टिः पित्तेन ह्रस्वाख्या सा ह्रस्वा ह्रस्वदर्शना ।
भवेत् पित्तविदग्धाख्या पीता पीताभदर्शना ॥
कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतञ्च पश्यति ।
शङ्खेन्दुकुन्दकुसुमैः कुमुदैरिव चाचितम् ॥
काचे तु निष्प्रभेन्द्वर्कं प्रदीपाद्यैरिवाचितम् ।
सिताभा सा च दृष्टिः स्याल्लिङ्गनाशे तु लक्ष्यते ॥
मूर्त्तः कफो दृष्टिगतः स्निग्धो दर्शननाशनः ।
बिन्दुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः ॥
उष्णे सङ्कोचमायाति छायायां परिसर्पति ।
शङ्खकुन्देन्दुकुमुदस्फटिकोपमशुक्लिमा ॥
रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतञ्च पश्यति ।
काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति ॥
लिङ्गनाशेऽपि तादृक्दृङ्निष्प्रभा हतदर्शना ।
संसर्गसन्निपातेषु विद्यात् सङ्कीर्णलक्षणान् ॥
तिमिरादीनकस्माच्च तैः स्याद्व्यक्ताकुलेक्षणम् ।
तिमिरे शेषयोर्दृष्टौ चित्रो रागः प्रजायते ॥"
इति वाभटेनोत्तरस्थाने द्वादशेऽध्याये उक्तम् ॥
अस्य चिकित्सा यथा,—
"तिमिरं काचतां याति काचोऽप्यान्ध्य-
मुपेक्षया ।
नेत्ररोगेष्वतो घोरं तिमिरं साधयेद्द्रुतम् ॥
तुलां पचेत जीवन्त्या द्रोणेऽपां पादशेषितैः ।
तत्क्वाथे द्विगुणं क्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
प्रपौण्डरीककाकोली पिप्पली लोध्रसैन्धवैः ।
शताह्वा मधुकद्राक्षा सितादारुफलत्रयैः ॥
कार्षिकैर्निशि तत् पीतं तिमिरापहरं परम् ॥"
"पटोलनिम्बकटुका दार्व्वीसेव्यवरावृषम् ।
सधन्वयासत्रायन्ती पर्पटं पालिकं पृथक् ॥
प्रस्थमामलकानाञ्च क्वाथयेन्नल्वणेऽम्भसि ।
तदाढ़केऽर्द्धपलिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृतात् पचेत् ॥
मुस्तभूनिम्बयष्ट्याह्वकुटजोदीच्यचन्दनैः ।
सपिप्पलीकैस्तत्सर्पिर्घ्राणकर्णास्यरोगजित् ॥
विद्रधिज्वरदुष्टारुर्विसर्पापचिकुष्ठनुत् ।
विशेषाच्छुक्रतिमिरनक्तान्ध्योष्णाम्लदाहनुत् ॥"

"त्रिंशद्भागा भुजङ्गस्य गन्धपाषाणपञ्चकम् .
शुल्वतालकयोर्द्वौ द्वौ वङ्गस्यैकोऽञ्जनात्त्रयम् ॥
अन्धमूषीकृतं ध्मातं पक्वं विमलमञ्जनम् ।
तिमिरान्तकरं लोके द्वितीय इव भास्करः ॥
गोमूत्रे छगलरसेऽम्लकाञ्जिके च
स्त्रीस्तन्ये हविषि विषे च माक्षिके च ।
यत्तुत्थं ज्वलितमनेकशो निषिक्तं
तत्कुर्य्यात् गरुड़समं नरस्य चक्षुः ॥"
"रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ तयोस्तुल्यमथाञ्जनम् ।
ईषत् कर्पूरसंयुक्तमञ्जनं नयनामृतम् ॥"
" सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषमतः शृणु ।
वातजे तिमिरे तत्र दशमूलाम्भसा घृतम् ॥
क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्कपक्वं पिबेत्ततः ॥"
"पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः ।
विपाचितं पाययित्वा स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ॥
सेश्रोद्भवेऽन्यताक्षायवराकणश्टतं घृतम् ।
विध्येच्छिरां पीतवतो दद्याच्चानुविरेचनम् ॥"
"रक्तजे पित्तवत्सिद्धिः शीतैश्चास्रं प्रसादयेत् ।"
"दद्यात्क्षीरनिर्य्यूहचूर्णितं काशसैन्धवम् ॥
तत् शृतं सघृतं भूयः पचेत् क्षौद्रं घने पिबेत् ।
शीते चास्मिन् हितमिदं सर्व्वजे तिमिरेऽञ्जनम् ॥"
"चक्षूरक्षायां सर्व्वकालं मनुष्यै-
र्यत्नः कर्त्तव्यो जीविते यावदिच्छा ।
व्यर्थो लोकोऽयं तुल्यरात्रिन्दिवानां
पुंसामन्धानां विद्यमानेऽपि वित्ते ॥"
इति चोत्तरस्थाने त्रयोदशेऽध्याये वाभटे-
नोक्तम् ॥
"सौवीरमञ्जनन्तुत्थन्ताप्यो धातुर्म्मनःशिला ।
चक्षुष्यं मधुकं लोध्रा मणयः पौष्यमञ्जनम् ॥
सैन्धवं शौकरीदंष्ट्रा कतकञ्चाञ्जनं शुभम् ।
तिमिरादिषु चूर्णं वा वर्त्तिर्व्वेयमनुत्तमा ॥"
"वदने कृष्णसर्पस्य निहितं मासमञ्जनम् ।
ततस्तस्मात् समुद्धृत्य सशुष्कं चूर्णयेद्बुधः ॥
सुमनःक्षारकैः शुष्कैरर्द्धांशैः सैन्धवेन च ।
एतन्नित्याञ्जनं कार्य्यं तिमिरघ्नमनुत्तमम् ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये ॥)

तिमिरः, पुं, (तिम्यति क्लिद्यति चक्षुरनेन । तिम +
"इषिमदिमुदीति ।" उणां । १ । ५२ । इति किरच् ।)
चक्षूरोगविशेषः । तस्य निदानादि यथा ।
चतुर्थपटलगतदोषमाह ।
"तिमिराख्यः स यो दोषश्चतुर्थपटलं गतः ।
रुणद्धि सर्व्वतो दृष्टिं लिङ्गनाश इति क्वचित् ॥
अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढ़े महागदे ।
चन्द्रादित्यौ स नक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युतः ॥
निर्म्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति ।
स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः ॥
यो दोषः दोषोऽत्र रोगः चतुर्थपटलं बाह्य-
पटलं गतः स तिमिराख्यः । तिमिरदर्शनेन
तिमिरमस्यास्तीति तिमिरः अर्श आदित्वात् ।
तस्य लक्षणमाह रुणद्धीत्यादि । स तिमि-
राख्यः । सर्व्वतः सर्व्वत्र । लिङ्गनाश इति
क्वचित् तन्त्रान्तरे लिङ्गनाशसंज्ञः । तस्य निरु-
क्तिश्च । लिङ्ग्यते चिह्न्यते अनेनेति लिङ्गं दृष्टि-
तेजः तस्य नाशोऽस्मिन् इति लिङ्गनाशः ।
अस्मिन्नपि तिमिरेऽपि तमोभूते तमस्तुल्ये ।
अत्र तु भूतशब्दस्तुल्यार्थः । भूतं प्राप्यतीते
समे त्रिष्वित्यमरवचनात् । नातिरूढ़े अप्रौढ़े ।
चन्द्रादित्यौ नक्षत्राणि च पश्यति । अन्तरीक्षे
अन्तरीक्षस्य प्रकाशमयत्वेन तमोऽभिभावात् ।
तेजांसि अग्न्यादेः । भ्राजिष्णूनि रत्नसुवर्णा-
दीनि । अस्मिन् प्रौढ़े नीरन्ध्रे च चन्द्रादित्यादीन्न
पश्यतीत्यन्वयः । नीलिकाकाचसंज्ञितः नीलिका-
काचेति नामान्तराभ्यां युक्तः ॥ * ॥
दृष्टिरोगाणां सङ्ख्यानामानि चाह ।
दृष्ट्याश्रया षट् च षडेव रोगाः
षड्लिङ्गनाशा हि भवन्ति तत्र ।
वातेन पित्तेन कफेन सर्व्वै-
रक्तात् परिम्लाय्य विधिश्च षष्ठः ॥
दृष्ट्याश्रया षट् च षडेव रोगाः षट् षट् द्वादशे-
त्यर्थः । तत्र लिङ्गनाशाः षट् तान् विवृ-
णोति वातेनेत्यादि ॥ * ॥
तथा नरः पित्तविदग्धदृष्टिः
कफेन चान्यस्तथ धूमदर्शी ।
यो ह्रस्वजात्यो नकुलान्ध्यसंज्ञो
गम्भीरसंज्ञा च तथैव दृष्टिः ॥
पित्तविदग्धदृष्ट्यादयः षट् । एवं दृष्ट्यादयश्च
षट् । एवं दृष्ट्याश्रया द्वादशरोगाः ॥ * ॥
तत्र द्वावन्यौ चाह ।
तत्रैवान्यौ गदौ वक्ष्ये सनिमित्तानिमित्तकौ ॥
तेषु वातजस्य लिङ्गनाशस्य लक्षणमाह ।
वातेन खलु रूपाणि भ्रमन्तीव च पश्यति ।
आविलान्यरुणाभानि व्याविद्धानीव मानवः ॥
आविलानि कलुषाणि । अरुणानि अव्यक्त-
लौहित्ययुक्तानि । व्याविद्धानीव कुटिलानीव ॥ *
पैत्तिकमाह ।
पित्तेनादित्यखद्योतशक्रचापतड़िद्गुणान् ।
नृत्यतश्चैव शिखिनः सर्व्वं नीलञ्च पश्यति ॥
आदित्यादीनां गुणान् रूपाणि ॥ * ॥
श्लैष्मिकमाह ।
कफेन पश्येद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च ।
सलिलप्लावितानीव जालकानीव मानवः ॥ * ॥
सन्निपातजमाह ।
सन्निपातेन चित्राणि विपरीतानि पश्यति ।
बहुधापि द्विधा वापि सर्व्वाण्येव समन्ततः ॥
हीनाधिका सान्यथा वा ज्योतींष्यपि च
पश्यति ॥
चित्राणि नानावर्णानि । विपरीतानि वैपरीत्यं
विवृणोति बहुधेत्यादि ॥ * ॥
रक्तजमाह ।
पश्येद्रक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च ।
हरितान्यथ कृष्णानि पीतान्यपि च मानवः ॥ * ॥
परिम्लायिनमाह ।
रक्तेन मूर्च्छितं पित्तं परिम्लायिनमाचरेत् ।
तेन पीता दिशः पश्येदुद्यन्तमिव भास्करम् ॥

शिरोऽभितापात् सदोषैर्दृष्टोक्तैर्जानि चैव हि ।
शिरोऽभितापात् याप्यमानात् अपराभिरिव ।
वातादिजनितैर्नवगैरपि च षड्विधः ।
लिङ्गनाशो निगदितो वर्णो वातादितो यथा ॥

रागावधो मारुतजः प्रदिष्टो
म्लायी च नीलश्च तथैव पित्तात् ।
कफात् सितः शोणितजस्तु रक्तः
समस्तदोषप्रभवो विचित्रः ॥ ● ॥

वातादिना हेतुभूतेन जनिते नेत्रविषये मण्डले
वर्णविशेषमाह ।
अरुणं मण्डलं वाताच्चञ्चलं परुषं तथा ।
पित्तान्मण्डलं नीलं कांस्याभं वा सपीतकम् ॥
श्लेष्मणा बहलं स्निग्धं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डरम् ।
चलत्पद्मपलाशस्थः शुक्लो बिन्दुरिवाम्भसः ।
मृद्यमाने तु नयने मण्डलं तद्विसर्पति ॥
बहलं स्थूलम् ।
प्रवालपद्मपत्राभं मण्डलं शोणितात्मकम् ॥
स्निग्धं रक्ताभिमम् ।
रक्तजं मण्डलं दृष्टौ स्थूलकाचारुणप्रभम् ।
परिम्लायिनि रोगे स्यात् म्लानं नीलमथापि वा ।
दोषक्षयात् स्वयं तत्र कदाचित् स्यात्तु दर्शनम् ।
रक्तजं पित्तानुगामिरक्तत्वम् । स्थूलकाचवत्
प्रभा मांसकाचस्येवारुणा प्रभा यस्य तत् । एतेन
स्थौल्यमरुणत्वञ्च बोध्यते । दोषक्षयान्निव्याप्तिः ।
तत्र परिम्लायिनि कालान्तरेण दोषक्षयात्
कदाचित् नयनेन दर्शनं स्यात् ॥ ● ॥ अयुक्त
यथारागत्वोपवान्निवृत्तिलिङ्गं सप्रपञ्चमाह ।
यथास्वं दोषलिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥ ॥
पित्तविदग्धदृष्टिलक्षणमाह ।
पित्तेन दुष्टेन गतेन दृष्टिं
पीता भवत्यस्य नरस्य दृष्टिः ।
पीतानि रूपाणि च तेन पश्येत्
स वै नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥
पित्तेन गतेन दृष्टिं दृष्टावपि प्रथमद्वितीये
पटले गतेनेति बोद्धव्यम् । तेन व्याधिना ॥ ● ॥
त मार्गेण विषे दृष्टौ तृतीयं पटलं गते रूप
विशेषमाह ।
प्राप्ते तृतीयं पटलं तु दोषे
दिवा न पश्येन्निशि वीक्षते च ।
रात्रौ स शीतानुगृहीतदृष्टिः
पित्ताल्पभावादपि तानि पश्येत् ॥
दोषोऽत्र पित्तम् ॥ ● ॥ अथ श्लेष्मविदग्धदृष्टि
लक्षणमाह ।
तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टि-
स्तान्येव शुक्लानि हि मन्यते तु ।
त्रिषु पटलेषु दृष्टौ श्लेष्मदूषित पटलगतगतो
मन्यते च दृश्यम् ॥ ● ॥ तत्र च दृष्टौ
तृतीयपटलस्थितोः करोतीत्याह ।
त्रिषु स्थितो यः पटलेषु दोषो
नक्तान्ध्यमापादयति प्रसह्य ।
दिवा स सूर्यानुगृहीतदृष्टिः
पश्येत्तु रूपाणि कफाल्पभावात् ॥
दोषोऽत्र कफस्तस्योपक्रान्तत्वात् । नक्तान्ध्यस्य
श्लेष्मविदग्धदृष्ट्यावन्तर्भूतत्वाच्च पृथगगणना ॥ ● ॥
धूमदर्शिनमाह ।
शोकज्वरायासशिरोऽभितापै-
रभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः ।
धूम्रांस्तु यः पश्यति सर्वभावान्
स धूमदर्शीति नरः प्रदिष्टः ॥
शिरोऽभितापः शिरसि घर्मादिना सन्तापः ।
एतस्य पित्तदोषो बोद्धव्यः ॥ ● ॥
ह्रस्वजाड्यमाह ।
यो वासरे पश्यति कष्टतोऽथ
रूपं महच्चापि निरीक्षतेऽल्पम् ।
रात्रौ पुनः प्रकृतानि पश्येत्
स ह्रस्वजाड्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥ ● ॥
नकुलान्ध्यमाह ।
विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टि-
र्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् ।
चित्राणि रूपाणि दिवा स पश्येत्
स वै विकारो नकुलान्ध्यसंज्ञः ॥ ● ॥
गम्भीरकमाह ।
दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा
सङ्कुच्य चाभ्यन्तरतः प्रयाति ।
रुजावगाढा च तमक्षिरोगं
गम्भीरकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
विरूपा विकृता । श्वसनोपसृष्टा वातोपद्रुता ।
रुजावगाढा गम्भीरवेदनान्विता ॥ ● ॥
बाह्यौ पुनर्द्वावपि सम्प्रदिष्टौ
निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च ।
निमित्ततस्तत्र शिरोऽभितापात्
ज्ञेयस्त्वभिष्यन्दनिदर्शनैः सः ॥
बाह्यौ सुश्रुतोक्तद्वादशसंख्येभ्योऽधिकौ तत्र
निमित्तत आह शिरोऽभितापात् शिरोऽभि-
तापकेन विषकुसुमगन्धरसपवनस्पर्शेन च
शिरोऽभितापकत्वात् । अभिष्यन्दनिदर्शनैः
रक्ताभिष्यन्दलिङ्गैरिति गदाधरः । सन्निपाता
भिष्यन्दलिङ्गैरिति कार्त्तिकः ॥ ● ॥
अनिमित्तत आह ।
सुरर्षिगन्धर्वमहोरगाणां
सन्दर्शनेनापि च भास्करस्य ।
हन्येत दृष्टिर्मनुजस्य यस्य
स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः ॥
अनुपलब्धमानानां सुरादीनां दर्शननिमित्त
मप्यनिमित्तं मन्यते ॥ ● ॥
अनिमित्तो लिङ्गनाशस्य लक्षणमाह ।
तत्राक्षि विस्पष्टमिवावभाति
वैदूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः ।
विस्पष्टं व्यक्तिपूर्णत्वम् । वैदूर्यवर्णा श्यामा
विमला निर्मला । इति दृष्टिरोगाः ॥ ● ॥
अथ तिमिरचिकित्सा ।
"सुखा दाडिमाख्या वटी चक्षुषोऽपि दीपनी ।
अचिरेणैव सर्वाणि तिमिराणि व्यपोहति ॥ ॥
प्रक्षालिताभिर्विभीतकस्य पथ्यामज्जा मनःशिला ।
पिप्पली मरिचं कुष्ठं वचा चेति समांशकम् ॥
छागीक्षीरेण संपिष्य वटीं कुर्याद्यवोन्मिताम्
हरेणुमात्रां सङ्घृष्य जलेनाञ्जनमाचरेत् ॥
तिमिरं मांसवृद्धिञ्च काचं पटलमर्बुदम् ।
रात्र्यन्धं वार्षिकं पुष्पं वटी चन्द्रोदया हरेत् ॥"
इति चन्द्रोदया वटी ॥ ● ॥
कथ्या फलत्रयीपथ्या सहरसाञ्जना साञ्जना
सरित्पतिकफः शिला सितपुनर्नवा सभया ।
रजन्यरक्तचन्दनं मधु च तुत्यपथ्याशिला
सरित्कषायस्फुटिकशङ्खनाभीन्द्रवः ।
इमानि तु विचूर्णयेन्निविडवाससा शोधये
त्तथायसि विमर्दयेत् समधुताम्रपात्रेण तत् ।
इदं मुनिभिरीरितं नयनशोधनमाञ्जनं
करोति तिमिरक्षयं पटलपुष्पनाशं बलात् ॥
लवणं सैन्धवम् । अञ्जनं सुरमा इति लोके ।
सरित्पतिकफः समुद्रफेनः । शिला मनःशिला ।
शावरो लोध्रः । स्फुटिका फटकरी । इन्दुः
कर्पूरः । नयनशोधं तिमिरे नूतनकुसुमे नूतन
पटले च ॥ ● ॥
हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च ।
बिभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥
सर्वमेतत् समं कृत्वा छागक्षीरेण पेषयेत् ।
नाशयेत्तिमिरं कण्डूं पटलान्यर्बुदानि च ॥
अपि त्रैवार्षिकं शुक्रं मासेनैकेन नाशयेत् ।
अधिकानि च मांसानि रात्र्यन्ध्यमथमेव च ॥
चन्द्रोदया वटी पुण्या तिमिरे च ॥ ● ॥
रजनी निम्बपत्राणि पिप्पली मरिचानि च ।
विडङ्गं भद्रमुस्तञ्च सप्तमी त्वभया स्मृता ॥
अजामूत्रेण संपिष्य छायायां शोषयेद्वटीम् ।
वारिणा तिमिरं हन्ति शोथकण्डू तु पिच्छिलाम् ॥
मधुना पटलं हन्ति नारीक्षीरेण पुष्पकम् ।
एषा चन्द्रप्रभावर्त्तिः स्वयं रुद्रेण निर्मिता ॥
इति चन्द्रप्रभावर्त्तिः ॥ ● ॥
कथ्या छागपयःक्वाथे पथ्या तद्वद्विभीतिका ।
अचिरात्तिमिरं नक्तान्ध्यं तद्वत् सर्वाङ्गनाशनम् ॥
त्रिफलाया रसं प्रस्थं प्रस्थं भृङ्गरसस्य च ।
वृषस्य च रसं प्रस्थं शतावर्याश्च तत्समम् ॥
गुडूच्या आमलक्याश्च रसं छागीपयस्तथा ।
प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्वैरेभिर्घृतं पचेत् ॥
कल्कः कथ्या सिता द्राक्षा त्रिफला नीलमुत्पलम् ।
मधुकं क्षीरकाकोली मधुपर्णी निदिग्धिका ॥
तत्पाकसिद्धं विज्ञाय शुभे भाण्डे निधापयेत् ।
ऊर्द्ध्वं पानमधःपानं मध्ये पानं प्रशस्यते ॥
यावन्तो नेत्रजा रोगास्तान् पानादपकर्षति ।
सरक्ते रक्तदुष्टे च रक्ते वा स्रवति तथा ॥
नक्तान्ध्ये तिमिरे काचे नीलिका पटलार्बुदे ।
अभिष्यन्देऽधिमन्थे च पक्ष्मकोपे सुदारुणे ॥
नेत्ररोगेषु सर्वेषु दोषजेष्वन्यभावेषु
घृतं त्रिफलं प्रोक्तं नेत्रव्याधिविनाशनम् ॥

भृङ्गरजः भृङ्गराजः भङ्गरा इति लोके ।
चीरकाकोल्या अलाभे अश्वगन्धामूलं ग्राह्यम् ॥
मधुपर्ण्यत्र जलजं यष्टीमधु चक्षुष्यत्वात् । तद-
लाभे सामान्यं यष्टीमधु ग्राह्यं तुल्यगुणत्वात् ॥
त्रिफलाद्यं घृतम् ॥ * ॥
शतमेकं हरीतक्या द्विगुणञ्च विभीतकम् ।
चतुर्गुणं त्वामलकं वृषमार्कवयोः समम् ॥
चतुर्गुणोदकं दत्त्वा शनैर्मृदग्निना पचेत् ।
भागं चतुर्थं संरक्ष्य क्वाथं तमवतारयेत् ॥
शर्करा मधुकं द्राक्षा मधुयष्टिर्निदिग्धिका ।
काकोली चीरकाकोली त्रिफला नागकेशरम् ॥
पिप्पली चन्दनं मुस्तं त्रायमाणामथोत्पलम् ।
घृतप्रस्थसमं चीरं कल्कैरेतैः शनैः पचेत् ॥
हन्यात् सतिमिरं काचं नक्तान्ध्यं शुक्रमेव च ।
तथा स्रावञ्च कण्डूञ्च श्वयथुञ्च कषायताम् ॥
कलुषत्वञ्च नेत्रस्य विधर्म्मपटलान्वितम् ।
बहुनात्र किमुक्तेन सर्व्वान् नेत्रामयान् हरेत् ॥
यस्य चोपहता दृष्टिः सूर्य्यामिर्थ्यां प्रपश्यतः ।
तस्यैतद्भेषजं प्रोक्तं मुनिभिः परमं हितम् ॥
मार्ज्जितं दर्पणं यद्वत् परां निर्म्मलतां व्रजेत् ।
तद्वदेतेन पीतेन नेत्रं निर्म्मलतामियात् ॥
वारिद्रोणद्वयं चात्र वृषमार्कवयोस्तुले ।
काकोलीयुगलालाभे अश्वगन्धामूलं ग्राह्यम् ॥
द्वितीयं त्रिफलाद्यं घृतम् ॥ * ॥
वासाविश्वामृतादार्व्वीरक्तचन्दनचित्रकैः ।
भूनिम्बनिम्बकटुकापटोलत्रिफलाम्बुदैः ॥
निशाकलिङ्गकुटजैः क्वाथः सर्व्वाक्षिरोगहा ।
वैस्वर्य्यं पीनसं श्वासं कासं नाशयति ध्रुवम् ॥
वासादिक्वाथः ।
इति नेत्ररोगाधिकारः ।" इति भावप्रकाशः ॥*॥
किञ्च । गारुडे १६८ अध्याये ।
"कतकस्य फलं शङ्खं सैन्धवं त्र्यूषणं वचा ।
फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ॥
एषां वर्त्तिर्हन्ति काचं तिमिरं पटलं तथा ॥"
तिमिररिपुः, पुं, (तिमिरस्य अन्धकारस्य रिपुः ।) सूर्य्यः । इति हलायुधः ॥
तिमिषः, पुं, गाम्यकर्क्कटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गाटाम्रः । इति हारावली । १२६ ॥
तिमीः, पुं, (तिमिः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तिमिमत्स्यः । इति दिरूपकोषः ॥ (तिमि + वा ङीष् । तिमिजातिस्त्री । इति केचित् ॥)
तिरः, [स्] व्य, (तरति दृष्टिपथमिति । तॄ + "सर्व्व-धातुभ्योऽसुन् ।" उणा । ४ । १८८ । इति असुन् । क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति गुणविषये इर् ।) अन्तर्द्धानम् । (यथा, भागवते । २ । ६ । ४१ ।
"यदा तदेवासत्तर्कैस्तिरोधीयेत विप्लुतम् ॥")
तिर्य्यगर्थः । इत्यमरः । ३ । ४ । २२५ ॥ तिरस्कारः । इति तट्टीकायां स्वामी ॥
तिरश्ची, स्त्री, (तिर्य्यक्जातिः स्त्रियां ङीप् ।) पशुपक्ष्यादीनां स्त्री । इति सुग्धबोधम् । मादी इति भाषा ॥

तिरस्कारिणी, स्त्री, (तिरोऽन्तर्धानं करोतीति । तिरस् + कृ + "नन्दिग्रहीति ।" ३ । १ । १३४ । इति णिनिः । संज्ञापूर्व्वकविधेरनित्यत्वात् वृद्ध्यभावः । ततो ङीप् ।) यवधायकपटः । इत्यमरः । २ । ६ । १२० ॥ कानात् इति भाषा ॥ (यथा, कुमारे । १ । १४ ।
"यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां
यदृच्छया किम्पुरुषाङ्गनानाम् ।
दरीगृहद्वारविलम्बिबिम्बा-
स्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥")
तिरस्कारः, पुं, (तिरस् + कृ + घञ् ।) अनादरः । इति हलायुधः ॥ (यथा, पञ्चदशी । ७ । ८ ।
"भ्रमांशस्य तिरस्कारात् अधिष्ठानप्रधानता ।
यदा तदा चिदात्माहमसङ्गोऽस्मीति बुध्यते ॥")
तिरस्कारिणी, स्त्री, (तिरोऽन्तर्धानं करोतीति । तिरस् + कृ + णिनिः ङीप् ।) तिरस्करिणी । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥
तिरस्कृतः, त्रि, (तिरस् + कृ + क्तः ।) अनादृतः । कृततिरस्कारः । यथा,—
"अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्ध्वनौ ।
अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(तन्त्रसारोक्तमन्त्रविशेषे, पुं । यथा,—
"यस्य मध्ये हकारोऽस्ति कवचं मूर्द्धनि द्विधा ।
अस्त्रं तिष्ठति मन्त्रः स तिरस्कृत उदीर्य्यते ॥")
तिरस्क्रिया, स्त्री, (तिरस्करणमिति । "कृञः श च ।" ३ । ३ । १०० । इति भावे शः ।) अनादरः । तिरस्कारः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥ (यथा, माघे । १ । ३६ ।
"हरे ! दिरण्याचपुरःसरासुर-
द्विपद्विषः प्रत्युत सा तिरस्क्रिया ॥")
तिरिटिः, पुं, इक्षुग्रन्थिः । इति शब्दमाला ॥
तिरिमः, पुं, शालिभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तिरियः, पुं, शालिविशेषः । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । शीतलत्वम् । दाहपित्त-सर्व्वामयनाशित्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । रुच्यत्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
तिरीटं, क्ली, (तीर्य्यते शिरोविपदोऽनेनेति । तॄ + "कृतॄकृपिभ्यः कीटन् ।" उणा । ४ । १८४ । इति कीटन् ।) किरीटम् । इत्युणादिकोषः ॥
तिरीटः, पुं, (तॄ + कीटन् ।) लोध्रः । इत्यमरः । २ । ४ । ३३ ॥ (यथा, भावप्रकाशे अर्शोरोगाधिकारे ।
"समङ्गोत्पलमोचाङ्कतिरीटतिलचन्दनैः ॥")
तिरोधानं, क्ली, (तिरस् + धा + भावे ल्युट् ।) अन्तर्धानम् । इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा, भागवते । ३ । २१ । ४४ ।
"सिद्धान् विद्याधरांश्चैव तिरोधानेन
सोऽसृजत् ॥")
तिरोहितः, त्रि, (तिरस् + धा + क्तः ।) अन्तर्हितः । (यथा, मार्कण्डेये । ३६ । २४ ।
"अतीतानागतानर्थान् विप्रकृष्टतिरोहितान् ॥")
आच्छादितः । इत्यमरः । २ । ८ । ११२ ॥
तिर्य्यक्, [च्] व्य, वक्रम् । तत्पर्य्यायः । साचि २ तिरः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ३४ । (यथा, रामायणे । २ । २३ । ४ ।
"तिर्य्यगूर्द्ध्वं शरीरे च पातयित्वा शिरोधराम् ॥")
तिरोऽर्थः । निरुद्धार्थः । इति शब्दरत्नावली ॥
तिर्य्यक्स्रोताः, [स्] पुं, (तिर्य्यक् वक्रं स्रोत आहारसञ्चारो यस्य । भुक्तान्नस्य तिर्य्यक्तया उदरे सञ्चारादस्य तथात्वम् ।) पशुपक्ष्यादिः । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । ८ ।
"तस्याभिध्यायतः सर्गं तिर्य्यक्स्रोताभ्यवर्त्तत ।
यस्मात् तिर्य्यक्प्रवृत्तः स तिर्य्यक्स्रोतास्ततः
स्मृतः ॥")
स ब्रह्मणोऽष्टमः सर्गः । स तु अष्टाविंशद्विधः । यथा,—
"तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः ॥"
तेषां लक्षणं यथा,—
"अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः ॥"
इति श्रीभागवते । ३ । १० । २१ ॥
"तिरश्चां तिर्य्यक्स्रोतसाम् । अविदः श्वस्तनादिज्ञानशून्याः । भूरितमसः आहारादिमात्रनिष्ठाः । घ्राणज्ञाः घ्राणेनैव इष्टमर्थं जानन्ति । हृदि अवेदिनः दीर्घानुसन्धानशून्याः ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ अष्टाविंशतिभेदा यथा,—
"गौरजो महिषः कृष्णः शूकरो गवयो रुरुः ।
द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम ! ॥
खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।
एते चैकशफाः क्षत्तः शृणु पञ्चनखान् पशून् ॥
श्वा शृगालो वृको व्याघ्रो मार्ज्जारः शशशल्लकौ ।
सिंहः कपिर्गजः कूर्म्मो गोधा च मकरादयः ॥
कङ्कगृध्रवकश्येनभासभल्लूकबर्हिणः ।
हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः ॥"
इति श्रीभागवते । ३ । १० । २२-२३ ॥
"गवादय उष्ट्रान्ता द्विशफा द्विखुरा नव । खरादयश्चमर्य्यन्ता एकशफाः षट् । श्वादयो गोधान्ताः पञ्चनखा द्वादश । एते भूचराः सप्तविंशतिः । मकरादयो जलचराः कङ्कादयः खगाः चभूचरत्वेनैकीकृत्य गृहीता एवमष्टाविंशतिभेदान् वदन्ति । अन्येषामपि तिर्य्यक्प्राणिनां यथायथमेतेष्वन्तर्भावः ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
तिर्य्यग्यानः, पुं, (तिर्य्यक् वक्रं यानं गमनं यस्य ।) कुलीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तिर्य्यङ्, [च्] पुं, (तिर्य्यगञ्चतीति । अन्च + क्विप् । "तिरसस्तिर्य्यलोपे ।" ६ । ३ । ६४ । इति तिरिः ।) विहङ्गादिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १११ । १२५ ।
"पापानि तु नरः कृत्वा तिर्य्यग् जायेत
भारत ! ॥"

यथाच मनुः । ५ । ४० ।
"ओषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्य्यञ्चः पक्षिणस्तथा।"
"तिर्य्यञ्चः कुम्भीरादयः।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ।) मनुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०८ ।
(यथा प्रायश्चित्ततत्त्वे । ३ । ११६ ।
"तिर्य्यञ्च मानुषञ्चापि यो हन्ति सस्पृशेत कुधीः ।
पञ्चगव्येन शुद्धिः स्यात् तस्य चान्द्रायणेन च ।")
वक्रगामी । इति शब्दरत्नावली ।
तिर्य्यञ्ची स्त्री, (तिर्य्यञ्च + स्त्रियां ङीप् ।) तिरश्ची । स्त्रीपशुपक्ष्यादि । इति मुग्धबोधम् ।
तिल गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-परस्मै-सक-सेट् ।) ह्रस्वी । तेलति । इति दुर्गादासः ।
तिल, क य स्निहि । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा-तुदा-च-पर-सक-सेट् ।) स्निहि स्निग्धीभावे । क तेलयति । य तिलति तैलेनाङ्गम् । इति दुर्गादासः ।
तिल पुं, (तिलति स्निह्यति तैलेन पूर्णो भवतीति । तिल + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।"३।१।१३५ । इति कः ।) स्वनामख्यातशस्यम् । तत्पर्य्यायः । होमधान्यम् २ पवित्रः ३ पितृतर्पणः ४ पापघ्नः ५ पूतधान्यम् ६ । इति राजनिर्घण्टः । स्नेहफलः ७ स्नेहफलपूरफलः ८ । अस्य गुणाः । रसे कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । तुवरत्वम् । गुरुत्वम् । विपाके कटुत्वम् । स्वादुत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कफपित्तकारित्वम् । बल्यत्वम् । केश्यत्वम् । हिमस्पर्शत्वम् । त्वच्यत्वम् । स्तन्यत्वम् । व्रणे हितत्वम् । दन्त्यत्वम् । अल्पमूत्रकारित्वम् । ग्राहित्वम् । वातघ्नत्वम् । अग्निमतिप्रदत्वञ्च । इति भावप्रकाशः । बलकारित्वम् । ७ ।
"स्यात् प्रथमः सितोऽल्पगुणदः शोणादिकाश्चान्तिमाः ।"
इति राजनिर्घण्टः ।
अपि च । भावप्रकाशः ।
"कृष्णः श्रेष्ठतमस्तेषु शुक्लो मध्यमः सितः ।
अन्ये हीनतरास्ताम्राः प्रोक्ता आरण्यास्तिलाः ।"
तैलगुणाः । अल्परूक्षत्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । बलकारित्वम् । वचवातनाशित्वम् । अग्निकृत्कणिकर्णिनाशित्वम् । कान्तिदत्वम् । वर्ण्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । हितत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । (तिलप्रतिग्रहनिषेधो यथा ब्रह्मपुराणे ।
"ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात् तृष्णार्थं साधुजनात् तथा ।
अवश्यमेव प्रागृह्णीयात् तिलांश्च वर्जयेत् ।"
तिलदानं बलमाह विष्णुः ।
"तिलदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ।"
तथा महाभारते ।
"कञ्जग्रामाच यो विप्रः स्नातः शुचिः शाश्वतः ।
तिलपात्रं प्रयच्छेद् वै यमद्वारे न पश्यति ।"
शुद्धितत्त्वे ।
"यावद्दिनानि वा दद्यात् पितृभ्यस्तिलमाचरेत् ।
यावन्तस्ते तिलाः स्वर्गे तावत्कालं स मोदते ।"
सप्तमीं नवमीं पर्व्वकालञ्च त्यक्त्वा तिलतैलेन स्नानं विधेयं स्नानं कर्त्तव्यम् । यथा, मार्कण्डेये ।
"सर्व्वकालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मुनिः ।
श्रीकामः सर्व्वदा स्नानं कुर्व्वीतामलकैर्नरः ।
सप्तमीं नवमीञ्चैव पर्व्वकालञ्च वर्ज्जयेत् ।"
तिथितत्त्वे अष्टतिथिकृत्ये ।
"तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः ।
तिलभुक् तिलवापी च षट्तिली नावसीदति ।"
रात्रौ तिलान्वितवस्तुमात्रं न भक्षयेत् । यथा, काशीखण्डे ।
"सर्व्वञ्च तिलसम्बद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ ।"
तिलैस्तर्पणनिषेधस्तत्प्रतिप्रसवादिकञ्च तर्पणशब्दे द्रष्टव्यम् ।) तिलकालकः । यथा,—
"दैवगुरुप्रसादेन जिह्वाग्रे मे सरस्वती ।
तेनाहं नृप जानामि भानुमत्यास्तिलं यथा ।"
इति कालिदासः ।
(स्वल्पप्रमाणम् । तिलतुल्यत्वादस्य तथात्वम् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १२८ ।
"तिलं तिलं स लब्ध्वा च स्थितिपुरीषु सर्व्वतः ।
नगराग्निर्गते स्पर्शैः इव्यमाना पदे पदे ।")
तिलकं, क्ली, (तिलति स्निह्यतीति । तिल + "क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः ।" इति क्वुन् ।) क्लोम । इत्यमरः सौवर्च्चलम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ । सौवर्च्चलम् । इति मेदिनी । के, १०० ।
तिलक, पुं, (तिल इव कायतीति । कै + कः ।) पुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । विशेषकः २ सुसमकणक ३ पुण्ड्रकः ४ पुण्ड्रः ५ स्थिरपुष्पी ६ छिन्नरुहः ७ दाघघ्नः ८ रक्तबीजः ९ तरुणीकटाक्षकामः १० वासकसुन्दरः ११ दुग्धकन्दः १२ भालविभूषणसंज्ञः १३ पुन्नागः १४ रेचकः १५ । इति राजनिर्घण्टः । क्षुरकः १६ श्रीमान् १७ पुरुषः १८ क्षुद्रपुष्पकः १९ । इति भावप्रकाशः । (यथा, रघुः । ९ । ४१ ।
"न खलु शोभयति स्म वनस्थलीं
न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ।")
अस्य गुणाः । पाके कटुत्वम् । वातपित्तकफनाशित्वम् । बलपुष्टिवीर्य्यकारित्वम् । कृष्णत्वम् । मधुरत्वञ्च । तत्फलगुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । पुंस्त्वदन्तदोषलक्षिमोषज्वरतन्तोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । ७ । (तिल + स्वार्थे कन् ।) शरीरस्थतिलकः । तत्पर्य्यायः । तिलकालकः २ । इत्यमरः । ३ । ६ । ४९ । कालकः ३ पिप्लुः ४ जडुलः ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । अश्वकः । इति रत्नमाला । अश्वभेदः । रत्नभेदः । इति मेदिनी । के १०० । श्रेष्ठः तिलकालकः यथा —
"लक्षणानि तिलमाषांश्च नीलकानि व्यङ्गानि च ।
वातपित्तकफात्स्वेदात् तान् विद्यात्तिलकालकान् ।"
इति माधवकरः ।
प्रधाने त्रि । इति नानार्थध्वनिमञ्जरी । भेदः । यथा,—
"पञ्चविंशतिवर्षाङ्कितिलको भुवको भवेत् ।
इरञ्चञ्चतपुटे भाले रसे वीरोऽद्भुतोऽपि वा ।"
इति सङ्गीतदामोदरः ।
तिलकं, पुं क्ली, (तिलवत् तिलपुष्पवत् कायतीति कै + कः ।) चन्दनादिना कर्त्तव्यचिह्नविशेषः । तत्पर्य्यायः । तमालपत्रम् २ चित्रकम् ३ विशेषकम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १२३ । (यथा, माघे । ३ । ६३ ।
"विशेषको वा विशिशेष यस्याः
श्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव ।")
अथ द्वादशतिलकविधिः । पद्मपुराणे उत्तरखण्डे ।
"ललाटे केशवं ध्यायेन्नारायणमथोदरे ।
वक्षःस्थले माधवञ्च गोविन्दं कण्ठकूपके ।
विष्णुञ्च दक्षिणे कुक्षौ बाहौ च मधुसूदनम् ।
त्रिविक्रमं कन्धरे तु वामनं वामपार्श्वके ।
श्रीधरं वामबाहौ तु हृषीकेशन्तु कन्धरे ।
पृष्ठे तु पद्मनाभञ्च कट्यां दामोदरं न्यसेत् ।
तत्प्रक्षालनतोयन्तु वासुदेवेति मूर्द्धनि ।"
किञ्च ।
"ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं ललाटे तु सर्व्वेषां प्रथमं स्मृतम् ।
ललाटादिक्रमेणैव धारणन्तु विधीयते । इति ।
एवं न्यासं समाचर्य्य सम्प्रदायानुसारतः ।
न्यसेत् किरीटमन्त्रञ्च गृहे धर्म्मार्थसिद्धये ।"
अथ किरीटमन्त्रः । ओम् श्रीकिरीटकेयूरहारमकरकुण्डलचक्रशङ्खगदापद्महस्तपीताम्बरधरश्रीवत्साङ्कितवक्षःस्थलश्रीभूमिसहितस्वात्मज्योतिर्दीप्तिकराय सहस्रादित्यतेजसे नमो नमः ।" इति श्रीहरिभक्तिविलासे । ४ विलासः ।
तस्य धारणप्रकारो यथा —
"द्वादशाङ्गे ललाटादौ तिलकं हरिमन्दिरम् ।
आचार्य्यो वैष्णवः कुर्य्यात् प्रत्येकं लक्षणान्वितम् ।
नासे चरणं निर्माणं शङ्खे ते द्वयङ्गुलम् ।
तथैव दक्षिणे कुम्भाद्वाहौ रेखाङ्कितं शुभम् ।
ललाटे केशवं विद्यात् कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमम् ।
वामबाहौ वासुदेवं वक्षे दामोदरं तथा ।
नाभौ नारायणञ्चैव माधवं हृदये तथा ।
गोविन्दं दक्षिणे पार्श्वे वामे चैव त्रिविक्रमम् ।
विष्णुं पृष्ठे कटिमध्ये दक्षिणे मधुसूदनम् ।
शिरोमध्ये हृषीकेशं पद्मनाभञ्च पृष्ठतः ।
शरीरादामनामानि धर्तव्या तिलकानि तु ।
यः कुर्य्यादीदृशो नित्यं स प्रेमभक्तिमाप्नुयात् ।
ये कण्ठलग्नतुलसीनलिनाक्षमाला
ये बाहुमूलपरिचिह्नितशङ्खचक्राः ।
ये वा ललाटफलके लसदूर्द्ध्वपुण्ड्रा
ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति ।
तिलकं दृष्ट्वा यस्य स्पर्शनं न विचार्य्य ।
यन्त्र कुर्व्वाललाटे तद्दृष्ट्वैव हरिमन्दिरम् ।
आचाराल्लक्ष्माधिक्यं शिरोमध्यन्तु दृष्टे ।
हरिमारोहणं भावात् मन्त्रस्य वदन ।

हरिमन्दिरवत् सर्व्वं तद्राधावल्लभीयकम् ।
श्रीराधावल्लभीयं यत्तिलकं सुमनोहरम् ॥
यौगलं तत्तु विज्ञेयं यदि मध्यसुरञ्जितम् ॥ * ॥
यदूर्द्ध्वपुण्ड्रं तिलकं शोभनं तन्मनोहरम् ।
तन्मध्यपीतरेखञ्च श्रीमद्रामानुजं विदुः ॥ * ॥
श्रीरामोपासका यस्य तिलकं तूर्द्ध्वपुण्ड्रकम् ।
भ्रुवोर्म्मध्ये सविन्दु स्याद्यदि विप्र ! मनोहरम् ॥
हरेः सर्व्वावताराणां मत्स्यादीनां विशेषतः ।
उपासकानां तिलकं केवलं हरिमन्दिरम् ॥ * ॥
ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्य्यात् क्षत्त्रियाणां तथैव च ।
वैश्यानान्तु तथा विप्र ! शूद्रादेर्म्मण्डलाक्षतम् ॥
अच्छिद्रमूर्द्ध्वपुण्ड्रन्तु ये कुर्व्वन्ति जनाधमाः ।
तेषां ललाटे सततं शुनः पादो न संशयः ॥
दृष्ट्वा भाले द्विजातीनामच्छिद्रमूर्द्ध्वपुण्ड्रकम् ।
कार्य्यः कृष्णस्तुतिं कृत्वा वस्त्रेणाच्छादयेन्मुखम् ॥
ललाटदक्षिणे ब्रह्मा वसेद्वामे महेश्वरः ।
मध्ये विष्णुर्व्वसेन्नित्यं तस्मान्मध्यं न लेपयेत् ॥ * ॥
वर्त्तुलं तिर्य्यगच्छिद्रं ह्रस्वं दीर्घं ततं न तु ।
वक्रमन्यत्संयुक्तं तिलकं यन्निरर्थकम् ॥
खनित्रयष्टिकुञ्जनत्रिशूलमुकुराक्षतम् ।
त्रिपुण्ड्रमर्द्धचन्द्रञ्च तिलकं यन्निरर्थकम् ॥
प्रमाणन्तूर्द्ध्वपुण्ड्रस्य दीर्घं स्यात् कलिवर्द्धनम् ।
नासाग्रामूलमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रगतं यदि ॥
शूद्रस्यैकाङ्गुलं प्रोक्तमायतं द्व्यङ्गुलं विशि ।
क्षत्त्रिये त्र्यङ्गुलं तद्वद्ब्राह्मणे चतुरङ्गुलम् ॥
नासिकायास्त्रिभागैको भागो मानेन यो भवेत् ।
भ्रुवोर्म्मध्यादधःस्थानं मूलमाहुर्म्मनीषिणः ॥ * ॥
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
कुर्य्याद्यदूर्द्ध्वपुण्ड्रं तद्वैष्णवा हरिमन्दिरम् ॥
वैष्णवा विप्र ! भूपाश्चेत् वैश्यशूद्रान्त्यजाश्रमाः ।
यदूर्द्ध्वपुण्ड्रं बिभ्रयुस्तदेव हरिमन्दिरम् ॥
नरो वाप्यथवा नारी यदि कृष्णपदं लभेत् ।
धत्ततुलसीमाला सन्धार्य्या हरिमन्दिरम् ॥
मध्यच्छिद्रं न कुर्य्याद्यस्तिलकं यदि वैष्णवः ।
श्वपदं तद्विततुल्यं भवेन्नारद ! नान्यथा ॥ * ॥
दण्डाकारद्विरेखं यत्तिलकं मूलकोणकम् ।
मध्यच्छिद्रन्तु तत् प्राहुरूर्द्ध्वपुण्ड्रं मनोहरम् ॥
अधोमुखाब्जकलिकाकारं तिलकमुत्तमम् ।
मध्यच्छिद्रं युगरेखमूर्द्ध्वपुण्ड्रं प्रकीर्त्तितम् ॥ * ॥
तीर्थमृद्यज्ञकाष्ठञ्च विल्वो मलयसम्भवम् ।
अश्वत्थतुलसीमूलमृत्तिका गोष्पदस्य च ॥
जाह्नवीमृन्महानिम्बतुलसीकाष्ठमेव च ।
कस्तूरी कुङ्कुमं फल्गु सिन्दूरं रक्तचन्दनम् ॥
गोरोचना गन्धकाष्ठं जलं चागुरु गोमयम् ।
धात्रीमूलस्य मृन्मृन्यो हरिद्रा गोगृहस्य च ॥
स्नानान्ते सर्व्ववर्णानामाश्रमाणान्तथैव च ।
एतानि तिलकान्याहुः सन्ध्यादिसर्व्वकर्म्मसु ॥” * ॥
अपि च ।
“गङ्गामृत्तुलसीमूलमृत्तिका मलयोद्भवम् ।
राधाकुण्डसंलग्नं रजो मृद्गोष्पदस्य च ॥
याश्वत्थमूलमृद्गोपीचन्दनं तीर्थमृत्तिका ।
कुङ्कुमं तुलसीकाष्ठं वैष्णवाङ्घ्रिमृत्तिका ॥
गोरोचना च कस्तूरी हरिद्रागुरुचन्दनम् ।
वल्मीकमृत्तिका गन्धः पद्मकं हरिचन्दनम् ॥
गन्धकाष्ठं महानिम्बो यमुनातीरमृत्तिका ।
गुरुपादरजोवारिणी साध्वङ्घ्रिरजोजले ॥
कृत्वा प्रतिदिनं स्नानमेतैर्गन्धमृदादिभिः ।
चारु यत्तिलकं ग्राह्यं तन्नाम्ना वैष्णवैर्ध्रुवम् ॥ * ॥
काम्यं नैमित्तिकं नित्यं यत्किञ्चित् कर्म्म नारद ! ।
वर्णाश्रमाणां तन्नास्ति स्नानान्ते तिलकं विना ॥
कर्म्म वर्णाश्रमाणां स्यात दैवं पैत्रं न तत्फलम् ।
स्नानं सन्ध्यां पञ्चयज्ञान् पैत्रं होमादि कर्म्म यः ।
विना तिलकदर्भाभ्यां कुर्य्यात्तन्निष्फलं भवेत् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
“वीथ्यादर्शे नवे वापि यो विदध्यात् प्रयत्नतः ।
ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं महाभागः स याति परमाङ्गतिम् ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥ * ॥
“शिवागमे दीक्षितैस्तु धार्य्यं तिर्य्यक् त्रिपुण्ड्रकम् ।
विष्णागमे दीक्षितस्तु ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं विधारयेत् ॥”
इति नागोजीभट्टधृतस्मृतसंहिता ॥

तिलकटः, पुं, तिलस्य रजः । (तिल + “अलाबू-तिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम् ।” ५ । २ । २९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या कटच् ।) तिलचूर्णम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः व्याकरणञ्च ॥

तिलका, स्त्री, (तिलस्तिलवीजकोष इव काय-तीति । कै + कः ।) हारभेदः । इति जटा-धरः ॥ (षड्क्षरपादके छन्दोभेदे । शब्दार्थ-चिन्तामणिधृतनलक्षणादिकं यथा,—
“सगणद्वितयं भवतीह यदा ।
रसवर्णपदा तिलकेति तदा ॥”
उदाहरणम् ।
“वनमालिकथा सकलालि ! वृथा ।
पुनरेति कथं मम दृष्टिपथम् ॥”)

तिलकालकः, पुं, (तिल इव कालकः कृष्णवर्णः ।) शरीरस्थतिलः । इत्यमरः । २ । ६ । ४९ ॥ तल्लक्षणानि यथा,—
“कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च ।
वातपित्तकफोद्रेकात्तान् विद्यात्तिलकालकान् ॥”
समानि अनुन्नतानि । अयं तिल इति लोके प्रसिद्धः । तच्चिकित्सा यथा,—
“चर्म्मकीलं जतुमणिं मशकान् तिलकालकान् ।
उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
तिलयुक्तः । इत्यमरटीका ॥

तिलकाश्रयः, पुं, (तिलकस्य आश्रयः ।) ललाटम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तिलकिट्टं, क्ली, (तिलस्य किट्टं मलम् ।) तिल-मलम् । (खइल इति भाषा ॥) तत्पर्य्यायः । पिण्याकः २ तिलखलिः ३ । अस्य गुणाः । ग्लप-नत्वम् । रूक्षत्वम् । विष्टम्भित्वम् । दृष्टिदूषण-त्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

तिलकी, [न्] त्रि, (तिलकमस्त्यस्येति । तिलक + इनिः ।) तिलकयुक्तः । यथा । शिखी तिलकी कर्म्म कुर्य्यात् । इति स्मृतिः ॥

तिलचित्रपत्त्रकः, पुं, (तिलचित्राणि तिलवच्चित्र-युक्तानि पत्त्राणि यस्य । कप् ।) तैलकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिलचूर्णं, क्ली, (तिलस्य चूर्णम् ।) चूर्णीकृत-तिलः । तत्पर्य्यायः । तिलकल्कम् २ पललम् ३ पिष्टकम् ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रुच्य-त्वम् । पित्तास्रबलपुष्टिदत्वञ्च । इति राज-निर्घण्टः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । ८३ ।
“ततस्तिलान् लुण्ठयित्वा तिलचूर्णेन ब्राह्मणं भोजयिष्यामि ॥”)

तिलतण्डुलकं, क्ली, (तिलस्य तण्डुल इव संश्लेषेण कायतीति । कै + कः । तिलतण्डुलवत् दृढ़-संश्लेषणादस्य तथात्वम् ।) आलिङ्गनम् । इति शब्दमाला ॥ तिलमिश्रिततण्डुलम् ॥ (तिलस्य शस्यञ्च ॥)

तिलतैलं, क्ली, (तिलस्य स्नेहः । तिल + “स्नेहे तैलच् ।” ५ । २ । २९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या तैलच् ।) तिलस्नेहः । तिलेषु तैलम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
सर्व्वेभ्यस्त्विह तैलेभ्यस्तिलतैलं प्रशस्यते ॥”)
अस्य गुणाः तिलशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (अपरे गुणाश्च । यथा, हारीते १ स्थाने नवमेऽध्याये ।
“तच्च ज्ञेयं समासेन यथायोगं यथाविधि ।
कषायानुरसं स्वादु सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ॥
पित्तलं बद्धमलं शमनं श्लेष्मरोगादिवर्द्धनम् ।
अल्पं रुचिकरं मेध्यं कण्डूकुष्ठविकारनुत् ॥
दृष्यं श्रमापहं ज्ञेयं तिलतैलं विदुर्ब्बुधाः ।
छिन्ने भिन्ने च्युते दृष्टे क्षते भग्नेऽग्निदाहके ॥
वाताभिष्यन्दिस्फुटने चाभ्यङ्गे तिलतैलकम् ।
विषे व्यालशौनसर्प्पे सेकाभ्यङ्गावगाहने ॥
पाने वस्तौ च नस्ये च तथाकर्णप्रपूरणे ।
तिलतैलं विधेयं स्यात् सर्व्वरोगनिवारणम् ॥”
“तथा छिन्नभिन्नविद्धोत्पिष्टच्युतमथितक्षत-पिच्छितभग्नस्फुटितक्षाराग्निदग्धविश्लिष्टदारि-ताभिहतदुर्भग्नमृगव्यालविदष्टप्रभृतिषु च परि-षेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ।
तद्वस्तिषु च पाने च नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ।
अन्नपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)

तिलधेनुः, स्त्री, (तिलैर्विहिता धेनुः । शाक-पार्थिवादिवत् समासः ।) तिलनिर्म्मिता धेनुः । यथा,—
“विधानं तिलधेनोस्त्वं ब्रूहि शीघ्रं द्विजोत्तम ! ।
मुनिः प्राह विधानं यत् तच्छृणुष्व नराधिप ! ॥
षोड़शाढ़मयी धेनुश्चतुर्भिर्व्वत्सको भवेत् ।
इक्षुदण्डमयाः पादा दन्ताः पुष्पमयाः शुभाः ॥
नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा गुड़मयी तथा ।
स्थितां कृष्णाजिने धेनुं वासोभिर्व्वासितां शुभाम् ॥
सूत्रेण वासितां कृत्वा पञ्चरत्नसमन्विताम् ।
सर्व्वौषधिसमायुक्तां मन्त्रपूतान्तु दापयेत् ॥
अन्नं मे जायतां सद्यः पानं सर्व्वरसास्तथा ।
कामं सम्पादयास्माकं तिलधेनुमुपाश्रिताम् ॥

यच्छामि त्वां देवि । भक्त्या कुटुम्बार्थे विशेषतः ।
कुटुम्बकामं कुरुतां तिलधेनो । नमोऽस्तु ते ॥
एवंविधां नरो दत्त्वा तिलधेनुं नृपोत्तम ।।
धर्मकामार्थमोक्षेषु कुरुते नात्र संशयः ॥"
इति पाद्मे सृष्टिखण्डम् ॥

तिलपर्णी, स्त्री (तिलस्येव पर्णमस्याः ।) चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तचन्दनम् । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
"रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम् ।
तिलपर्णी रक्तसारं ततप्रवालफलं स्मृतम् ॥'
तिलस्य पर्णम् ।) तिलवृक्षपत्रञ्च ॥

तिलपर्णः पुं (तिलस्य पर्णानीव पर्णान्यस्य ।) श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिलपर्णिका, स्त्री (तिलपर्णी + स्वार्थे कन् टाप् च ।) रक्तचन्दनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,—
'वैताय हरति वाधा कुन्तली तिलपर्णिका ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

तिलपर्णी स्त्री, (तिलस्येव पर्णान्यस्याः । पाककर्णेति ङीष् । तिलपर्णी नदी आकरोऽस्यस्याः इति अच् ङीष् च । इत्यमरटीका ।) रक्तचन्दनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १३२ ॥ (यथा सुश्रुते । १ । ४६ ।
"चित्रकास्तिलपर्णी च कफशोफहरी लघुः ।"
नदीविशेषः । इत्यमरटीका । २ । ६ । १३२ ॥)

तिलपिच्चट क्ली, (तिलस्य पिच्चटम् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तिलपिष्टकम् । इति केचित् ॥ तिलकुटा इति भाषा ॥

तिलपिञ्ज पुं (निष्फलस्तिलः । तिल + "तिलान्निष्फलात् पिञ्जपेजौ ।' ४ । २ । ३६ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या पिञ्ज ।) निष्फलतिलवृक्षः । इत्यमरः । २ । ९ । १९ ।

तिलपेज, पुं (निष्फलस्तिलः । "तिलान्निष्फलात् पिञ्जपेजौ । ४ । २ । ३६ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या पेजः ।) निष्फलतिलः । इत्यमरः । २ । ९ । १९ ॥

तिलमयूर पुं (तिलाङ्कितेन चित्रितो मयूरः । शाकपार्थिववत् समासः ।) मयूरविशेषः । तत्पर्य्यायः । गुरुरङ्कः १ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तिलरसः पुं (तिलस्य रसः ।) तिलतैलम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ।

तिलस्नेह पुं (तिलस्य स्नेहः ।) तिलतैलम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तिलाङ्कितदल पुं (तिलवदङ्कितानि दलानि यस्य ।) तैलकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिलापत्या, स्त्री (तिलवत्तत्त्व कृष्णमपत्यं बीजं यस्याः ।) कृष्णजीरकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तिलित्स पुं गोनसः । इत्यमरः । १ । ८ । ५ ॥

तिलोत्तमा स्त्री, (तिलं तिलप्रमाणं सर्व्वरत्नानामुत्तमांशो यस्याः ।) अप्सराः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तस्या नामकारणं यथा, महाभारते । १ । २१२ । १७ ।
"तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्म्मिता ।
तिलोत्तमेति तत्तस्या नाम चक्रे पितामहः ॥"

तिलौदनं, क्ली, (तिलमिश्रितं ओदनम् ।) कृसरः । इति हारावली । १६६ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ९१ । ७० ।
"ततस्तिलौदनं भुक्त्वा पुनः पुनरधःशिराः ॥"
तिलोदनमिति पाठोऽपि दृश्यते ॥)

तिल्य, क्ली, (तिलानां भवनं क्षेत्रं वा । तिल + 'विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ।' ५ । २ । ४ । इति यत् ।) तिलक्षेत्रम् । तत्पर्य्यायः । तैलीनम् २ । इत्यमरः । २ । ९ । ७ ॥ (तिलाय हितम् । "खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ।' ५ । १ । ७ । इति यत् । तिलहिते त्रि ।)

तिल्व गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) तल्वयान्तः । इल्वी । तिल्वति । इति दुर्गादासः ॥

तिल्वः पुं (तिलतीति । तिल + "उल्वादयश्च ।" उणां । ४ । ९५ । इति वन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) लोध्रः । इत्यमरः । २ । ४ । ३३ ॥ श्वेतलोध्रः । इति तट्टीकायां सुभूतिः ॥ रक्तलोध्रः । इति स्वामी ॥

तिल्वक, पुं (तिल्व + स्वार्थे कन् ।) लोध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा —
'तिल्वकस्तु मतो लोध्रो बृहत्पत्रस्तिरीटकः ॥"
अस्य विरिक्त्यर्थव्यवहारो यथा,—
'तस्य मूलत्वचं शुष्कामन्तर्वल्कलवर्ज्जिताम् ।
चूर्णयेत्तु त्रिधा कृत्वा द्वौ भागौ स्रावयेत्ततः ॥
लोध्रस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ।
भागं स दशमूलस्य पुनः क्वाथेन भावयेत् ॥
शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा ततः ऊर्द्ध्वं प्रयोजयेत् ।
दधितक्रसुरामण्डमूत्रैर्मदरशीधुना ॥
रसैरामलकानां वा ततः पाणितलं पिबेत् ॥"
'तिल्वकस्य कषायेण दशमूलं सुभावितम् ।
मात्रां काम्पिल्लकस्यैव कषायेण पुनः पिबेत् ।
चतुरङ्गुलकल्पेन विरेच्य कार्य्यं एव च ॥'
'तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च मधूकरः ।
सघृतं साधितो लेहः स च श्रेष्ठं विरेचनम् ॥'
इति चरके कल्पस्थाने नवमेऽध्याये ॥)

तिष्ठद्गु पुं (तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले दोहाय । "गावो हि रात्रिप्रथमनाडिकायामतीतायां वियाना सत्य उत्थाप्य दुह्यन्ते । इति जयमङ्गलः । 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ।" २ । १ । १७ । इति निपातनात् साधुः ।) सन्ध्याकालः । यथा, भट्टिः । ४ । १४ ।
'आतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम् ।

तिष्यः पुं (तुष्यन्त्यस्मिन्निति । तुष + क्यप् । निपातनात् साधुः ।) पुष्यनक्षत्रम् । इत्यमरः । १ । ३ । २२ ॥ (यथा महाभारते । ३ । १९० । ९० ।
यदा सूर्य्यश्च चन्द्रश्च तथा तिष्यबृहस्पती ।
एकराशौ समेष्यन्ति प्रपत्स्यति तदा कृतम् ॥
तिष्यः पुष्यनक्षत्रं पौर्णमास्यामस्येति । अण् ।) पौषमासः । इति शब्दरत्नावली ॥ कलियुगम् । इति मेदिनी । य ७८ ॥ (अत्रार्थे क्लीबेऽपि दृश्यते । यथा महाभारते । ६ । १० । ३ ।
"अन्यानि भारते वर्षे युगानि भरतर्षभ ।
कृतं त्रेता द्वापरञ्च तिष्यञ्च कुरुवर्द्धन ॥")

तिष्यक, पुं (तिष्य एव । स्वार्थे कन् ।) पौषमासः । इति शब्दरत्नावली ॥

तिष्यपुष्पा, स्त्री, (तिष्ये पौषे पुष्पमस्याः ।) आमलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तिष्यफला, स्त्री, (तिष्ये पौषमासे फलमस्याः ।) आमलकी । इत्यमरः । २ । ४ । ५७ ॥ (विवरणमस्या आमलकीशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

तिष्या स्त्री (तिष्यः पौषमासः उत्पत्तिकालत्वेनास्त्यस्याः इति । अच् टाप् च ।) आमलकी ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
'धात्री कर्षफला तिष्या वयस्यामलकी शिवा ॥")

तिसृका [न्] पुं व्याधिः । मौढिः । धनुः । सद्भावः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ।

तीक्ष्णं, क्ली (तेजयति तिक्ष्यतेऽनेन वा । तिज निशाने + "तिजेर्दीर्घश्च ।" उणां । ३ । १८ । इति क्सः दीर्घश्च ।) खरम् । विषम् । लौहम् । (यथास्य पर्य्यायाः वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"कृष्णायसं कालालौहं कृष्णं तीक्ष्णमयस्तथा ।")
युद्धम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ५१ । मरणम् । उष्णम् । ग्रीष्मम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी । सामुद्रलवणम् । मुष्ककः । इति मेदिनी । णे १५ । चव्यकम् । इति राजनिर्घण्टः । मरकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ तीक्ष्णवस्तूनि यथा । प्रतिभा १ चौरकम् २ कटाक्ष ३ दुर्वाक्यम् ४ मद्य ५ लवणम् ६ रविकर ७ । इति कविकल्पलता ॥

तीक्ष्णः, पुं (तिज + क्सः दीर्घश्च ।) यवक्षारः । इति मेदिनी । णे, १५ ॥ (पर्य्याया यथा —
"यावशूको यवक्षारो यवशूको यवाग्रजः ।
क्षारश्चैतश्चक्षारो यवजो यवनालजः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
श्वेतकुशः । कुन्दुरुकः । इति राजनिर्घण्टः । तीक्ष्णयोगो यथा । अश्लेषा आर्द्रा ज्येष्ठा मूला । इति ज्योतिषम् ॥

तीक्ष्ण त्रि (तिज + क्सः दीर्घश्च ।) तिग्मः । (उग्रः । यथा, मनुः । ७ । १४० ।
'तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात् कार्य्यं वीक्ष्य महीपतिः ॥"
असह्यः । यथा वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । ३६ । नमस्तीक्ष्णेषवे चायुधिने ।
तीक्ष्णा असह्या इषवो बाणा यस्य स तीक्ष्णेषुस्तस्मै नमः । ' इति महीधरः ।) आत्मत्यागी । इति मेदिनी । णे १५ । निरालस्यः । इति धरणी । योगी । इत्यजयपालः ॥

तीक्ष्णक पुं (तीक्ष्ण + संज्ञायां कन् ।) मुष्ककः । गौरसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णकण्टक पुं (तीक्ष्णानि कण्टकानि यस्य ।) धुस्तूरः । इति जटाधरः । बर्ब्बूरः । इङ्गुदी । करीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णकण्टका, स्त्री, (तीक्ष्णं कण्टकं यस्याः।) कन्थारीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तीक्ष्णकन्दः, पुं, (तीक्ष्णः कन्दोऽधोगेण्डुकोऽस्य।) पलाण्डुः। इति राजनिर्घण्टः॥

तीक्ष्णकर्म्मा, [न्] त्रि, (तीक्ष्णं कर्म्मास्य।) तीव्रकर्म्मा। तत्पर्य्यायः। आयःशूलिकः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तीक्ष्णकल्कः, पुं, (तीक्ष्णः कल्को यस्य।) तुम्बुरुवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तीक्ष्णकान्ता, स्त्री, (तीक्ष्णा उग्रा कान्ता कमनीया च।) मङ्गलचण्डिकाया रूपभेदः। यथा,—

"पीठे दिक्करवासिन्या द्विरूपा रमते शिवा।
तीक्ष्णकान्ताह्वया लेका योग्रतारा प्रकीर्त्तिता॥
पुरा ललितकान्ताख्या या श्रीमङ्गलचण्डिका।
तस्यास्तु सततं रूपं तीक्ष्णकान्ताह्वयं नृप!॥
कृष्णा लम्बोदरी या तु सा स्यादेकजटा शिवा।
तेन रूपेण तां देवीं सततं परिपूजयेत्॥
अङ्गाङ्गिमन्त्रौ रूपञ्च तस्याः प्राक् प्रतिपादितम्।
त्रिकोणं मण्डलं चास्याः कर्त्तव्यं मन्त्रपूर्व्वकम्॥
आदौ रेखे ततः पश्चात् सुरेखेति पदं ततः।
तथा पदं चाधिगत्य तिष्ठन्त्विति पदं ततः॥
मण्डलन्यासमन्त्रोऽयं तीक्ष्णायाः परिकीर्त्तितः।
नव त्रिपुरदेवादियमवेतालदुर्द्धराः॥
गणाश्चैमेऽत्यन्तकान्ता द्वारपालाः प्रकीर्त्तिताः।
एतांस्तु पूजयेत् सम्यक् मण्डलस्याष्टदिक्षु वै॥
आदौ सम्बोधनं कृत्वा वज्रपुष्पं ततः परम्।
वह्निजाया ततः पश्चात् मन्त्रमेषां प्रकीर्त्तितम्॥
पात्रोपकरणादीनां स्थानन्यासस्य सर्व्वतः।
सर्व्वमुत्तरतन्त्रोक्तं ग्राह्यं रूपद्वयेऽपि च॥
चामुण्डा च कराला च शुभगा भीषणा भगा।
विकटेति च योगिन्यः प्रोक्तास्तस्यास्तु भूपते!॥
ह्रैं भगवत्येकजटे विद्महे पदमन्ततः।
विकटदंष्ट्रे धीमहीति तन्नस्तारे प्रचोदयात्॥
एषा तु तीक्ष्णा गायत्री पीठदेव्याः प्रकीर्त्तिता।
निर्म्माल्यधारिणी चास्या देवी विकटचण्डिका॥
माला तु मुण्डमयी प्रोक्ता रुद्राक्षसम्भवापि वा।
विशेष एष देव्यास्तु पूजने परिकीर्त्तितः॥
उपचारादिकं सर्व्वं बलिदानं जपादिकम्।
सर्व्वन्तु पूर्व्ववद्ग्राह्यं कामाख्यापूजने यथा॥
पानेषु मदिरा शस्ता नरो बलिषु पार्थिव!।
मोदको नारिकेलञ्च मांसं व्यञ्जनमेव च॥
नैवेद्येषु प्रियकरास्तीक्ष्णायाः परिकीर्त्तिताः॥"

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः॥

तीक्ष्णगन्धः, पुं, (तीक्ष्णः प्रचण्डो गन्धो यस्य।) शोभाञ्जनः। इति राजनिर्घण्टः॥ रक्ततुलसी। इति रत्नमाला॥ कुन्दुरुगामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥

तीक्ष्णगन्धकः, पुं, (तीक्ष्णो गन्धोऽस्य। "शेषात् विभाषा।" ५।४।१५४। इति कप्।) शोभाञ्जनवृक्षः। इत्यमरः। २।४।३१॥

तीक्ष्णगन्धा, स्त्री, (तीक्ष्णः उग्रो गन्धो यस्याः।) श्वेतवचा। कन्थारी। राजिका। इति राजनिर्घण्टः॥ (पर्य्याया यथा,—
"राजी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा क्षुज्जनिकासुरी।
क्षवः क्षुताभिजनकः कृमिहृत्कृष्णसर्षपः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) वचा। इति मेदिनी। धे, ४६॥ जीवन्ती। इति शब्दचन्द्रिका॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २४ अध्याये।
"उग्रा कुष्ठं तीक्ष्णगन्धा विडङ्गं
श्रेष्ठं नित्यं चावपीडे करञ्जम्॥")
सूक्ष्मैला। इति रत्नमाला॥

तीक्ष्णतण्डुला, स्त्री, (तीक्ष्णास्तण्डुला यस्याः।) पिप्पली इति रत्नमाला॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,
"पिप्पली मागधी कृष्णा वैदेही चपला कणा।
उपकुल्योषणा शौण्डी कोला स्यात्तीक्ष्णतण्डुला॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

तीक्ष्णतैलं, क्ली, (तीक्ष्णमुग्रं तैलं स्नेहो यस्य।) सर्ज्जरसः। स्नुहीक्षीरम्। सुरा। इति शब्दरत्नावली॥

तीक्ष्णदंष्ट्रः, पुं, (तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य।) व्याघ्रः। इति राजनिर्घण्टः॥

तीक्ष्णपत्रः, पुं, (तीक्ष्णानि पत्राणि यस्य।) तुम्बुरुवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तीक्ष्णपुष्पं, क्ली, (तीक्ष्णानि पुष्पानि यस्य।) लवङ्गम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (लवङ्गशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

तीक्ष्णपुष्पा, स्त्री, (तीक्ष्णं पुष्पं यस्याः।) केतकी। इति राजनिर्घण्टः॥

तीक्ष्णफलः, पुं, (तीक्ष्णं फलं यस्य।) तुम्बुरुवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

तीक्ष्णमूलः, पुं, (तीक्ष्णं मूलमस्य।) शिग्रुः। कुलञ्जनः। इति राजनिर्घण्टः॥ (शिग्रुशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या॥)

तीक्ष्णरसः, पुं, (तीक्ष्णो रसोऽस्य।) यवक्षारः। इति रत्नमाला॥

तीक्ष्णशूकः, पुं, (तीक्ष्णः शूकोऽग्रभागो यस्य।) यवः। इति हेमचन्द्रः। ४। २३६॥

तीक्ष्णसारा, स्त्री, (तीक्ष्णः कठिनः सारो यस्याः।) शिंशपा। इति राजनिर्घण्टः॥

तीक्ष्णा, स्त्री, (तीक्ष्ण+टाप्।) वचा। सर्पकङ्कालिकावृक्षः। इति रत्नमाला॥ कपिकच्छूः। महाज्योतिष्मती। अत्यम्लपर्णी। इति जटाधरः॥

तीक्ष्णायसं, क्ली, (अय एव आयसम्। तीक्ष्णञ्च तत् आयसञ्चेति।) लोहविशेषः। तीखा इति इस्पात इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। लोहम् २ शस्त्रायसम् ३ शस्त्रम् ४ पिण्डम् ५ पिण्डायसम् ६ शठम् ७ आयसम् ८ निशितम् ९ तीव्रम् १० खड्गम् ११ मुण्डितम् १२ अयः १३ चित्रायसम् १४ चीनजम् १५। अस्य गुणाः। रूक्षत्वम्। उष्णत्वम्। तिक्तत्वम्। वातपित्तकफप्रमेहपाण्डुशूलनाशित्वम्। तीक्ष्णत्वम्। मुण्डलोहाधिकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (व्यवहारोऽस्य यथा, रसेन्द्रसारसंग्रहे शूलाधिकारे त्रिफलालौहे॥
"तीक्ष्णायश्चूर्णसंयुक्तां त्रिफला चूर्णमुत्तमम्।
क्षीरेण पाययेद्धीमान् सद्यः शूलनिवारणम्॥")

तीम, य क्लेदने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-अकं-सेट्।) य, तीम्यति तितीम। क्लेदनमार्द्रीभावः। इति दुर्गादासः॥

तीर, तु क कर्म्मणां समाप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट्।) कर्म्मणामिति षष्ठ्यर्थः। अतितीरत् व्रतं लोकः समापितवानित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

तीरं, क्ली, (तीरयति समापयति नद्यादिकमिति। तीर+अच्।) नदीकूलम्। इत्यमरः।१।२।०७॥ गङ्गातीरं यथा,—
"सार्द्धहस्तशतं यावत् गर्भतस्तीरमुच्यते।
भाद्रकृष्णचतुर्द्दश्यां यावदाक्रमते जलम्।
तावद्गर्भं विजानीयात् तदन्यत्तीरमुच्यते॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥
शायकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तीरः, पुं, (तीरयतीति। तीर+पचाद्यच्।) त्रपु। इति मेदिनी। रे, ४५॥

तीरभुक्तिः, पुं, (तीरे भुक्तिरस्य।) देशविशेषः। तीरहोत् इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। निच्छविः २ विदेहः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तीरितं, क्ली, (तीर कर्म्मणां समाप्तौ+भावे क्तः।) कर्म्मणां समाप्तिः। इति व्याकरणम्॥

तीर्णः, त्रि, (तॄ प्लवनतरणयोः+कर्त्तरि क्तः। उत्तीर्णः। (यथा, वह्निपुराणे कन्यादाननामाध्याये।
"तीर्णस्त्वं सर्व्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि॥")
अभिभूतः। प्लुतः। (तॄ+कर्म्मणि क्तः। उत्तारणः। यथा, महाभारते। १।१।१६२।
"सर्व्वा तीर्णा शत्रुमध्ये च तेन
तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय!॥")

तीर्णपदी, तालमूली। इति शब्दचन्द्रिका॥

तीर्थं, क्ली, (तरति पापादिकं यस्मात्। तॄ+"पातॄतुदिवचीति।" उणां। २। ७। इति थक्।) पुण्यस्थानादि। तीर्थतोयस्य स्नाने पुण्यत्वं यथा,—
"नदीदेवनिखातेषु तडागेषु सरःसु च।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च॥
निपानादुद्धृतं पुण्यं ततः प्रस्रवणादिकम्।
ततोऽपि सारसं पुण्यं ततो नादेयमुच्यते॥
तीर्थतोयं ततः पुण्यं गङ्गातोयं ततोऽधिकम्॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे स्नानविधिर्नाम ४ अध्यायः॥
जलसमीपस्थारत्निमात्रस्थानम्। यथा, आदित्यपुराणे।
"अरत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्य्याच्छौचमनुद्धृते।
पश्चाच्च शोधयेत्तीर्थमन्यथा न शुचिर्भवेत्॥

तस्मिन् देवि दिने यस्तु कुर्य्यात् स्नानादिकं नरः।
ईप्सितं फलं स लभते तीर्थं तत्पुण्यमीरितम्।"

इत्यादि ब्रह्मपुराणम् ॥ ० ॥

[illegible]

इत्यादि [illegible] ॥ ० ॥ [illegible] तीर्थवास-
[illegible] यथा। [illegible]।

"प्रभासादीनि तीर्थानि [illegible]।
[illegible] सर्वाणि मधुसूदन।"

इत्यादि [illegible]॥

[illegible] यथा,—

"[illegible] कुर्वन्ति [illegible] कारक।
[illegible] तीर्थं [illegible]।"

[illegible]। २। ७। ११॥

(यथा च मार्कण्डेये। ३४। १०३—१०८।

"कृत्वा [illegible] वसेत् यथाविधि।
[illegible] कृत्वाद् [illegible]।
[illegible]।
[illegible] वै।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible] च।
[illegible] प्रणाम [illegible]।)

[illegible]। यथा। [illegible]

[illegible]। तथा च।

"[illegible]।
[illegible]।

[illegible]।

[illegible]

[illegible]

तीर्थस्नाने फलं यथा —

"अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः।
न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत्॥ ०॥
तीर्थान्यनुसरन् धीरः श्रद्दधानः समाहितः।
कृतपापो विशुध्येत किं पुनः शुद्धकर्म्मकृत्॥
तिर्य्यग्योनिं न वै गच्छेत् कुदेशे न च जायते।
न दुःखी स्यात् स्वर्गभाक् च मोक्षोपायञ्च विन्दति॥

तीर्थफलभागिनो यथा,—

यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम्।
विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते॥
प्रतिग्रहादुपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचित्।
अहङ्कारविमुक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते॥
अदम्भको निरारम्भो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः।
विमुक्तः सर्वसङ्गैर्यः स तीर्थफलमश्नुते॥
अकोपनोऽमलमतिः सत्यवादी दृढव्रतः।
आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते॥
[illegible]।
[illegible] च तीर्थफलभागिनः॥"

इति [illegible]॥ ०॥

तीर्थयात्राविधानं यथा,—

"यः यः कश्चित्तीर्थयात्रान्तु गच्छेत्
सुसंयतः स च पूर्वं गृहे स्वे।
कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः
[illegible]॥
देवान् विप्रान् [illegible]
[illegible] प्रणम्य।
[illegible]
दद्यात् विप्रान् [illegible]॥
[illegible]
[illegible] तस्य॥"

इति [illegible]॥ ०॥

"[illegible]।
[illegible] भवेत्॥"

इति मत्स्यपुराणम्॥ ०॥

"तीर्थयात्रा [illegible] च।
[illegible]॥"

इति कूर्म्मपुराणम्॥ ०॥

"[illegible]।
[illegible]॥"

इति [illegible]॥ ०॥

"[illegible]।
[illegible]॥"

इति [illegible]॥ ०॥

[illegible] यथा —

[illegible]

तीर्थोपवासः कर्त्तव्यः शिरसो मुण्डनं तथा।
शिरोगतानि पापानि यान्ति मुण्डनतो यतः॥
तीर्थं प्राप्य प्रसङ्गेन स्नानं तीर्थे समाचरेत्।
स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्राफलं न तु॥"

इति काशीखण्डम्॥

"[illegible] कर्म्मतीर्थमिदं [illegible]।
[illegible]॥"

इति [illegible]॥ ०॥

"[illegible] लभते य[illegible]।
[illegible] तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन [illegible]॥"

इति [illegible]॥

"[illegible] यात्राकोटिं [illegible]।
[illegible]॥"

इति [illegible]॥

"[illegible]।
[illegible] भवेत्॥"

इति [illegible] मार्कण्डेयपुराणम्॥ ०॥

[illegible] यथा,

"[illegible]।
[illegible]॥
[illegible]।
[illegible]॥
[illegible]।
[illegible]॥
[illegible]।
[illegible]॥"

[illegible] यथा —

"[illegible]।
[illegible]॥
[illegible]।
[illegible]॥
[illegible]।
[illegible]॥
[illegible]।
[illegible]॥"

इति [illegible]॥ ०॥

[illegible] यथा,—

"[illegible]।
[illegible]॥"

इति [illegible]॥ ०॥

[illegible]

"[illegible]।
[illegible]॥"

[illegible] —

"[illegible]"

मार्गः २ तस्य फलं अश्वमेधतुल्यं विष्णुप्राप्तिश्च ॥ तण्डुलिकाश्रमः ३ तस्य फलं दुर्गतिविनाशः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च ॥ अगस्त्यसरः ४ तत्र त्रिरात्रोपवासेन वाजपेयतुल्यं फलं शाकाहारेण कौमारलोकप्राप्तिश्च ॥ धर्म्मारण्यम् ५ तत्तु कण्वाश्रमः तस्य फलं प्रवेशमात्रेण पापक्षयः देवपितृपूजनेन अश्वमेधतुल्यं फलं विबुधलोकप्राप्तिश्च ॥ ययातिपतनम् ६ तत्र गमनेन अश्वमेधयज्ञतुल्यं फलम् ॥ कोटितीर्थम् ७ तत्र महाकालस्तिष्ठति स्नानेन अश्वमेधतुल्यं फलम् ॥ भद्रवटः ८ तत्र उमापतिस्तिष्ठति तं दृष्ट्वा गोसहस्रदानफलं दर्शकस्य गाणपत्यञ्च भवति ॥ नर्म्मदा नदी ९ तत्र पितृदेवतर्पणात् अग्निष्टोमतुल्यं फलम् । दक्षिणसिन्धुः १० तत्र ब्रह्मचर्य्येण अग्निष्टोमतुल्यं फलं त्रिदिवप्राप्तिश्च । चर्म्मण्वती नदी ११ तत्रेन्द्रियसंयमनेन ज्योतिष्टोमफलम् । हिमवत्सुतार्व्वुदः १२ तत्र वशिष्ठाश्रमः तस्मिन्नेकरात्रवासेन गोसहस्रदानफलम् । पिङ्गतीर्थम् १३ तत्रेन्द्रियसंयमनेन सवत्सशतकपिलादानफलम् । प्रभासः १४ तत्र हुताशनस्तिष्ठति तत्र स्नानेन अग्निष्टोमातिरात्रयोः फलम् । सरस्वतीसागरसङ्गमः १५ तत्र स्नानेन गोसहस्रदानफलं त्रिरात्रोपवासेन पितृदेवतर्पणेन च अश्वमेधफलम् । वरदानम् १६ यत्र विष्णवे दुर्व्वाससा वरो दत्तः तत्र स्नानेन गोसहस्रदानफलम् । द्वारवत्यां पिण्डारकतीर्थम् १७ तत्र पद्मचिह्नयुक्ता मुद्राः शूलचिह्नितानि पद्मानि अद्यापि दृश्यन्ते महादेवस्तिष्ठति स्नानेन बहुसुवर्णयज्ञफलम् । समुद्रसिन्धुसङ्गमः १८ तत्र स्नानेन पितृदेवतर्पणेन च वरुणलोकप्राप्तिः । द्रिमीतीर्थम् १९ तत्र महादेवस्तिष्ठति तत्र स्नानेनाश्वमेधफलं महादेवदर्शनार्चनाभ्यां सर्व्वपापनाशः । वसुधारा २० तस्या दर्शनेन अश्वमेधफलं स्नानतर्पणाभ्यां विष्णुलोकप्राप्तिः । सिन्धूत्तमम् २१ तत्र स्नानेन बहुसुवर्णयज्ञफलम् । भद्रतुङ्गम् २२ तत्र गमनेन ब्रह्मलोकप्राप्तिः । कुमारिकाशक्रतीर्थम् २३ तत्र स्नानेन विमलत्वं भवति । पञ्चनदः २४ तत्र पञ्चयज्ञफलम् । भीमास्थानम् २५ तत्र स्नात्वा नरो देवीपुत्त्रो भवति गोसहस्रदानफलञ्च लभते । गिरिकुञ्जम् २६ तत्र ब्रह्मा तिष्ठति तस्मै नत्वा गोसहस्रदानफलम् । विमलतीर्थम् २७ अद्यापि तत्र सौवर्णराजतमत्स्या दृश्यन्ते तत्र स्नानपानाभ्यां वाजपेयफलम् । वितस्ता नदी २८ तत्र तर्पणेन वाजपेयफलं स्वर्गप्राप्तिश्च । काश्मीरे वितस्ताख्यं तक्षकनागसदनम् २९ तत्र स्नानेन वाजपेयफलं विष्णुलोकप्राप्तिश्च । शमपरा ३० तत्र सायंसन्ध्यायां स्नानेन सप्तार्च्चिषे चरुनिवेदनेन च अश्वमेधसहस्राधिकफलम् । रुद्रास्पदम् ३१ तत्र महादेवदर्शनात् अश्वमेधफलम् । मणिमान् पर्व्वतः ३२ तत्र त्रिरात्रोपवासेन ज्योतिष्टोमफलम् । देविका नदी ३३ तत्र महादेवस्थानम् तत्र स्नानमहादेवदर्शनाभ्यां महादेवाय चरुनिवेदनेन च सर्व्वकामप्राप्तिर्देवलोकप्राप्तिश्च । देविकायां रुद्रतीर्थं तत्र स्नानात् सिद्धिप्राप्तिः । एवं देविकायां यजनयाजनब्रह्मवालुकपुष्पन्याससंज्ञकानि तीर्थानि तेषु स्नानात् मरणभयविनाशः । दीर्घसत्त्रम् ३४ तत्र गमनादेव दीर्घसत्त्रफलप्राप्तिः राजसूयाश्वमेधफलप्राप्तिश्च । विनशनम् ३५ मेरुपृष्ठे अन्तर्हिता सरस्वती यत्र याति सा चमसतीर्थे एवं शिरोद्भेदे नागोद्भेदे च दृश्यते चमसे स्नानात् वाजपेयफलं नागोद्भेदे स्नानात् नागलोकप्राप्तिः । शशयानतीर्थम् ३६ तत्र स्नानात् शिववद्दीप्तिः गोसहस्रदानफलप्राप्तिश्च । कुमारकोटी ३७ तत्र स्नानेन पितृदेवपूजनेन च गवामययागफलप्राप्तिः । रुद्रकोटी ३८ यत्र कोटिऋषयो मिलिता अहमग्रे रुद्रं द्रक्ष्यामीति प्रस्थितानां तेषां सन्तोषार्थं एको रुद्रः कोटिमूर्त्तयोऽभवन् । तत्र स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च । सरस्वतीसङ्गमः ३९ तत्र जनार्द्दनस्तिष्ठति तत्र स्नानात् बहुसुवर्णयागफलप्राप्तिः । सयावसानम् ४० तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । कुरुक्षेत्रम् ४१ तत्र गमनात् सर्व्वपापक्षयः ततो मचक्रुकद्वारपालस्य नमस्कारेण गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । विष्णुस्थानं ४२ तत्र स्नानात् विष्णुदर्शनात् अश्वमेधफलं विष्णुलोकप्राप्तिश्च । परिप्लवम् ४३ तत्र अग्निष्टोमातिरात्रयागफलप्राप्तिः । पृथिवीतीर्थम् ४४ तत्र गोसहस्रदानफलम् । शालूकिनीतीर्थम् ४५ तत्र दशाश्वमेधिके स्नानात् गोसहस्रदानफलम् । सर्पिर्द्दर्व्वी ४६ सा नागतीर्थं तत्र गमनेन अग्निष्टोमफलं नागलोकप्राप्तिश्च । अवर्णकद्वारपालः ४७ तत्रैकरात्रवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । पञ्चनदम् ४८ तत्र कोटितीर्थे स्नानात् अश्वमेध फलम् । अश्वितीर्थम् ४९ तत्र रूपप्राप्तिः । वराहतीर्थम् ५० यत्र वराहरूपी विष्णुः स्थितः तत्र स्नानात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः । जयन्त्यम् ५१ तत्र सोमतीर्थे स्नानात् राजसूयफलप्राप्तिः । एकहंसतीर्थम् ५२ तत्र गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । कृतशौचम् ५३ तत्र गमनात् पुण्डरीकयज्ञफलप्राप्तिः । मुञ्जावटतीर्थम् ५४ तत्तु महादेवस्थानं तत्रैकरजनीवासात् गाणपत्यप्राप्तिः तत्रैव विशालाख्यीयक्षीदर्शनात् सर्व्वकामप्राप्तिः । जामदग्न्याहृतपुष्करतीर्थम् ५५ तत्र स्नानपूजनाभ्यां हयमेधफलम् । रामह्रदः ५६ यत्र रामेण क्षत्त्रमुत्साद्य तेषां रक्तेन पञ्च ह्रदाः कृताः तेषु स्नानतर्पणाभ्यां पितृगणात् वरप्राप्तिः बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्तिश्च । वंशमूलकम् ५७ तत्र स्नानात् स्वकुलोद्धरणम् । कायशोधनम् ५८ तत्र स्नानात् देहशुद्धिः । लोकोद्धारः ५९ तत्र स्नानात् स्वकीयलोकोद्धारः । श्रीतीर्थम् ६० तत्र गमनात् उत्तमश्रीप्राप्तिः । कपिलातीर्थम् ६१ तत्र स्नानदेवपितृपूजनाभ्यां कपिलासहस्रदानफलम् । सूर्य्यतीर्थम् ६२ तत्र स्नानोपवासपितृपूजनैरग्निष्टोमफलं देवलोकप्राप्तिश्च । गवां भवनम् ६३ तत्राभिषेकेण गोसहस्रदानफलम् । शङ्खिनीतीर्थम् ६४ तत्र स्नानात् उत्तमवीर्य्यप्राप्तिः । ब्रह्मावर्त्तः ६५ तत्र स्नानात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः । सुतीर्थकम् ६६ तत्र पितृदेवानां सान्निध्यं तत्र स्नानपितृदेवपूजनैरश्वमेधफलं पितृलोकप्राप्तिश्च । अम्बुमती ६७ तत्र काशीश्वरतीर्थे स्नानात् सर्व्वरोगनाशः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च तत्रैव मातृतीर्थं तत्र स्नानात् सन्तानवृद्धिः श्रीप्राप्तिश्च ॥ शीतवनम् ६८ तत्र केशाभ्युक्षणेन पवित्रता ॥ श्वानलोमापहः ६९ तत्र स्नानात् परमगतिप्राप्तिः । दशाश्वमेधिकम् ७० तत्र स्नानात् निश्चलगतिप्राप्तिः ॥ मानुषतीर्थम् ७१ तत्र व्याधपीड़िताः कृष्णमृगा विगाह्य मानुषत्वं प्राप्ताः तत्र स्नानात् सर्व्वपापमुक्तिः स्वर्गवसतिश्च ॥ आपगानदी ७२ तत्र देवपितृदेशेनैकब्राह्मणभोजनेन कोटिब्राह्मणभोजनसिद्धिः ॥ ब्रह्मोडुम्बरः ७३ तत्र ब्रह्मा तिष्ठति तत्र सप्तर्षिकुण्डे स्नानात् सर्व्वपापनाशो ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च । कपिलस्य केदारम् ७४ तत्र तपसा सर्व्वपापनाशः अन्तर्धानप्राप्तिश्च । सरकम् ७५ तत्र वृषध्वजप्रणामेन सर्व्वकामशिवलोकयोः प्राप्तिः । इलास्पदम् ७६ तत्र स्नानदेवपितृपूजनाभ्यां दुर्गतिविनाशः वाजपेयफलप्राप्तिश्च । किन्दानम् ७७ तत्र स्नानादप्रमेयदानफलम् । किंजप्यम् ७८ तत्र स्नानात् अप्रमेयजपफलम् ॥ अनाजन्मतीर्थम् ७९ तत् नारदस्थानं तत्र प्राणत्यागात् अनुत्तमलोकप्राप्तिः ॥ वैतरणी नदी ८० तत्र स्नानशूलपाणिपूजनाभ्यां सर्व्वपापमुक्तिः परमपदप्राप्तिश्च । फलकीतीर्थम् ८१ फलकीवने देवास्तपश्चरन्ति ॥ मिश्रकम् ८२ तत्र नारदेन सर्व्वतीर्थानि मिश्रितानि तत्र स्नानात् सर्व्वतीर्थस्नानफलम् ॥ मधुवटी ८३ सा देवीस्थानं तत्र स्नानदेवपितृपूजनाभ्यां गोसहस्रदानफलप्राप्तिः कौशिकीदृषद्वतीसङ्गमः ८४ तत्र स्नानात् सर्व्वपापमुक्तिः । किन्दत्तकूपः ८५ तत्र तिलप्रस्थदानात् ऋणत्रयमुक्तिः परमसिद्धिप्राप्तिश्च । वेदीतीर्थम् ८६ तत्र स्नानात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥ अहः सुदिनं तीर्थद्वयम् ८७ तयोः स्नानात् सूर्य्यलोकप्राप्तिः । मृगधूमः ८८ तत्र विष्णुपदे स्नानात् वामनपूजनाच्च सर्व्वपापमुक्तिः रविलोकप्राप्तिश्च ॥ सरस्वत्यास्तीर्थं श्रीकुञ्जम् ८९ तत्र स्नानात् स्वर्गवसतिः ॥ नैमिषकुञ्जम् ९० तस्मिन् स्नानात् हयमेधफलप्राप्तिः । कन्यातीर्थम् ९१ तत्र स्नानात् ज्योतिष्टोमफलप्राप्तिः । ब्रह्मस्थानम् ९२ तत्र स्नानात् शूद्रस्यापि ब्राह्मणत्वं ब्राह्मणस्य परमगतिः ॥ सोमतीर्थम् ९३ तत्र स्नानात् सोमयागफलप्राप्तिः ॥ सप्तसारस्वततीर्थम् ९४ तत्र स्नानजपाभ्यां ब्रह्मलोकप्राप्तिः ॥ औशनसकम् ९५ तत्र त्रिसन्ध्यं कार्त्तिकेयस्य सन्निधानम् । कपालमोचनम् ९६ तत्र स्नानात् सर्व्वपापनाशः ॥ अग्नितीर्थम् ९७ तत्र स्नानात वह्निलोकप्राप्तिः

तीर्थ
तीर्थ

कुलोद्धरणञ्च। विश्वामित्रतीर्थम् ९८ तत्र स्नानात् ब्रह्मण्यप्राप्ति। ब्रह्मयोनि ९९ तत्र स्नानात् ब्रह्मलोक वास। पृथूदकम् १०० तत्र कार्त्तिकयस्थान तत्राभिषेकात् अश्वमेधफल प्राप्ति पापिनामपि स्वर्गप्राप्ति। मधुस्रवम् १०१ तत्र स्नानात् गोसहस्रदानफलप्राप्ति। सरस्वत्यरुणासङ्गम १०२ तत्र त्रिरात्रोपवास स्नानाभ्यां ब्रह्महत्यापापनाश। अवकीर्णम् १०३ तत्र दर्भिमुनिर्निर्म्मित दर्भिणा चत्वार समुद्रा आनीता तत्र स्नानात् दुर्गतिविनाश। शतसहस्रकम् १०४ साहस्रकम् १०५ उभयत्र स्नानात् गोसहस्रदानफल दानोपवासौ सहस्र गुणौ भवेत। रेणुकातीर्थम् १०६ तत्राभिषेक पितृदेवपूजनाभ्यां सर्व्वपापनाश अग्निष्टोमफल प्राप्तिश्च। विमोचनम् १०७ तत्र स्नानात् सर्व्व प्रतिग्रहकृतपापनाश। पञ्चवटतीर्थम् १०८ तत्र गमनात् महापुण्यप्राप्ति स्वर्गगमनञ्च। तैजसम् १०९ यत्र ब्रह्मादिभि सैनापत्ये कार्त्ति कयोऽभिषिक्त। कुरुतीर्थम् ११० तत्र स्नानात् रुद्रलोकप्राप्ति। स्वर्गद्वारम् १११ तत्र गम नात स्वर्गलोकाग्निष्टोमफलप्राप्ति। अनरकाम् ११२ तत्र स्नानात् दुर्गतिनाश। अस्थिपुरम् ११३ तत्र पितृदेवतपर्णात अग्निष्टोमफलप्राप्ति। गङ्गाह्रदकूप ११४ तत्र स्नानात् ब्रह्मलोक प्राप्ति। स्थाणुवटतीर्थम ११५ तत्र स्नानैक रात्रवासाभ्यां रुद्रलोकप्राप्ति। बदरीपाचनम् ११६ तत्तु वशिष्ठाश्रम तत्र त्रिरात्रोपवास बदरभक्षणाभ्यां अश्वमेधफलम हरलोक प्राप्तिश्च। इन्द्रमार्गम् ११७ तत्राहोरात्रोप वासात इन्द्रलोकप्राप्ति। आदित्याश्रम ११८ तत्र स्नानात सूर्य्यलोकप्राप्ति। सोमतीर्थम् ११९ तत्र स्नानात् सोमलोकप्राप्ति। कन्या श्रम १२० तत्र त्रिरात्रवासोपवासाभ्यां कन्या शतप्राप्ति ब्रह्मलोकगमनञ्च। दधीचतीर्थम १२१ तत्र स्नानात वाजपेयफलप्राप्ति। सन्नि हितातीर्थम् १२२ तत्र अमावस्यायां सर्व्वाणि तीर्थान्यायान्ति एव सूर्य्यग्रहणे स्नानात् शता श्वमेधफलप्राप्ति स्नानदानाभ्यां स्वर्गलोक प्राप्तिश्च। तत्रामावस्यायां सूर्य्यग्रहण स्नान श्राद्धाभ्यां अश्वमेधसहस्रफलप्राप्ति। स्नान मात्रात् सर्व्वपापनाश ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च। गङ्गाह्रद १२३ तत्र स्नानात् राजसूयाश्वमेध फलप्राप्ति। कुरुक्षेत्रम् १२४ तत तरन्तुकार न्तुकयो एव रामह्रदमचक्रुकयोरन्तर एतत स्यमन्तपञ्चक पितामहस्योत्तरवेदि। धर्म्म तीर्थम १२५ तत्र स्नानात्सप्तमकुलोद्धरणम्। कारापचनम् १२६ तत्र स्नानात अग्निष्टोम फल विष्णुलोकप्राप्तिश्च। सौगन्धिकवनम् १२७ यत्र ब्रह्माद्यो देवा प्रत्यहमायान्ति तद्दर्श प्रवेशमात्रेण सर्व्वपापनाश। प्लक्षसरस्वती १२८ तत्र स्नानपितृदेवपूजनाभ्यां अश्वमेधफल प्राप्ति। ईशानाध्युषितम् १२९ तत्र शाक

म्भरी देवी तत्र त्रिरात्रोपवासशाकाहाराभ्यां द्वादशवर्षशाकाहारफलप्राप्ति। सुवर्णाख्यम् १३० तत्र शिवस्तिष्ठति तस्य पूजनात अश्व मेधफलगाणपत्ययो प्राप्ति। धूमावती १३१ तत्र त्रिरात्रोपवासात मनस्कामप्राप्ति। धूमा वती दक्षिणार्द्धे रथावर्त्त १३२ तत्रारोहणेन महादेवप्रसादात परमगतिप्राप्ति। धारा १३३ तत्र स्नानात शोकनाश। गङ्गाद्वारम् १३४ तत्र कोटितीर्थे स्नानात पुण्डरीकयागफल प्राप्ति कुलोद्धरण एकरात्रवासेन गोसहस्रदान फलप्राप्तिश्च। सप्तगङ्गम् १३५ त्रिगङ्गम् १३६ सप्तावर्त्त १३७ एतेषु पितृदेवतर्पणात् पुण्य लोकप्राप्ति। गङ्गायमुनासङ्गम १३८ तत्र स्नानात दशाश्वमेधफलप्राप्ति कुलोद्धरणञ्च। कनखल १३९ तत्र स्नानत्रिरात्रोपवासाभ्यां वाजिमेधफलब्रह्मलोकयो प्राप्ति। कपिला वट १४० तत्रैकरात्रवासेन गोसहस्रदानफल प्राप्ति। कपिलनागराज १४१ तत्राभिषेकात कपिलासहस्रदानफलप्राप्ति। ललितिका १४२ सा शान्तनुतीर्थं तत्र स्नानात दुर्गतिविनाश। सुगन्धा १४३ तत्र गमनात सर्व्वपापविशुद्धि ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च। रुद्रावर्त्त १४४ तत्र स्नानात ब्रह्मलोकप्राप्ति। गङ्गासरस्वतीसङ्गम १४५ तत्र स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्ति स्वर्गगमनञ्च। भद्रकर्णह्रद १४६ तत्र स्नानशङ्करपूजनाभ्यां दुर्गतिनाश विष्णुलोकप्राप्तिश्च। कुब्जाम्रकम् १४७ तत्र गमनात स्वर्गप्राप्ति। अरुन्धती वट १४८ तत्रैकरात्रवासात गोसहस्रदान फलप्राप्ति कुलोद्धरणञ्च। सामुद्रकम् १४९ तत्र त्रिरात्रोपवासेन गोसहस्रदानफल कुलोद्धर णञ्च। ब्रह्मावर्त्त १५० तत्र गमनात अग्नि ष्टोमफल ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च। यमुनाप्रभव १५१ तत्र स्नानात अश्वमेधफलस्वर्गलोकयो प्राप्ति। दर्व्वीसंक्रमणम् १५२ तत्र गमनात वाजिमेध फलप्राप्ति ब्रह्मलोकगमनञ्च। सिन्धुप्रभव १५३ तत्र पञ्चरात्रवासात् बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्ति। ऋषिवेदी १५४ तत्र गमनात् अश्वमेधफल स्वर्गयो प्राप्ति। वाशिष्ठी नदी तत्रैव ऋषि कुल्या १५५ वाशिष्ठी गमनात सर्व्ववर्णानां द्विजत्वप्राप्ति ऋषिकुल्यायां स्नानैकमासवास शाकाहारै ऋषिलोकप्राप्ति। भृगुतुङ्गम् १५६ तत्र गमनात वाजिमेधफलप्राप्ति। वीर प्रमोक्ष १५७ तत्र गमनात सर्व्वपापप्रणाश। सन्ध्या सा विद्यातीर्थम् १५८ तत्र स्नानात् यत्र तत्रैव विद्याप्राप्ति। महाश्रम १५९ तत्रैक कालनिराहारात् शुभलोकप्राप्ति। महालय १६० तत्र षष्ठकालोपवासनैकमासवासात आत्मना सहैकविंशतिपुरुषोद्धार तत्रैव महे श्वरदर्शनात सर्व्वपापमरणभययोर्विनाश बहु सुवर्णयागफलप्राप्तिश्च। वैतसीका १६१ तत्र गमनात् अश्वमेधफल औशनसगतिप्राप्तिश्च। सुन्दरिका १६२ तत्र गमनात् रूपप्राप्ति।

ब्राह्मणिका १६३ तत्र गमनात ब्रह्मलोकप्राप्ति। नैमिषम् १६४ तत्र ब्रह्मा तिष्ठति तत्र प्रवेशात् सर्व्वपापनाश स्नानात गवामययागफलप्राप्ति सप्तकुलोद्धार उपवासेन प्राणत्यागात स्वर्ग प्राप्तिश्च। गङ्गोद्भेद १६५ तत्र त्रिरात्रोप वासात वाजिमेधफलप्राप्ति विष्णुलोकवासश्च। सरस्वती १६६ तत्र पितृदेवतर्पणात सारस्वत लोकवास। बाहुदा नदी १६७ तत्रैकरात्रि वासात ब्रह्मलोकप्राप्ति। गोप्रचारतीर्थम् १६८ तत्तु सरयूतीर तत्र स्नानात सर्व्वपापनाश देवलोकप्राप्तिश्च। गोमत्यां रामतीर्थम् १६९ तत्र स्नानात अश्वमेधफलप्राप्ति निजकुलपाव नञ्च। सहस्रवम् १७० तत्र गमनात राज सूयाश्वमेधफलप्राप्ति। राजयक्ष्मम् १७१ तत्र स्नानात कुबेरवदाह्लादप्राप्ति। मणिनाग १७२ तत्र गमनात गोसहस्रदानफलप्राप्ति एव तत समीपे नित्यकर्म्मकरणात सर्पविषभय नाश एकरात्रवासात सर्व्वपापनाशश्च। गौतम वनम् १७३ तत्र अहल्याह्रदे स्नानात परम गतिप्राप्ति। श्रीदेवी १७४ तत्र गमनात श्रीप्राप्ति। उदपानम् १७५ तत्राभिषेकात वाजिमेधफलप्राप्ति। जनकराजकूप १७६ तत्राभिषेकात विष्णुलोकप्राप्ति। विनशनम् १७७ तत्र गमनात वाजपेयफलप्राप्ति। विशल्या १७८ सा सर्व्वतीर्थजलोद्भवा तत्र गमनात वाजपेयफलप्राप्ति रविलोकगमनञ्च। तपोवनम् १७९ तत्राधिवासात् गुह्यकलोक वास। कम्पना नदी १८० सा सिद्धनिषेविता तत्र गमनात् पुण्डरीकयागफलप्राप्ति। विशाला नदी १८१ तत्र गमनात अग्निष्टोमफल देव लोके चिरवासश्च। माहेश्वरी १८२ तत्र गम नात अश्वमेधफलप्राप्ति स्वकुलोद्धरणञ्च। शिवैक पुष्करिणी १८३ तत्र गमनात दुर्गति विनाश वाजिमेधफलप्राप्तिश्च। रामपदम् १८४ तत्र गमनात् अश्वमेधफलम्। माहेश्वरपदम् १८५ तत्र स्नानात अश्वमेधफल तत्र तीर्थ कोटी तत्र स्नानात पुण्डरीकयागफलप्राप्ति। नारायणस्थानम् १८६ यत्र शालग्रामनामा हरिस्तिष्ठति तत्र गमनात अश्वमेधफल विष्णु लोकगमनञ्च। तत्रैव उदपान यत्र चत्वार समुद्रा सन्निहिता तत्र स्नानात दुर्गतिनाश तत्र महादेवस्तिष्ठति तत्र गमनात अश्वमेध फलप्राप्ति इन्द्रलोकवासश्च। जातिस्मर १८७ तत्र स्नानात जातिस्मरत्वप्राप्ति। वटेश्वरपुरम् १८८ तत्र केशवस्य दर्शनपूजनाभ्यामुपवासेन च वाञ्छितकामप्राप्ति। वामनतीर्थम् १८९ तत्र गमनात दुर्गतिविनाश विष्णुलोक प्राप्तिश्च। तत्र कौशिकी तिष्ठति तस्या सेव नात् राजसूययज्ञफलप्राप्ति। चम्पकारण्यम् १९० तत्रैकरात्रवासात गोसहस्रदानफल प्राप्ति। गाठीमम् १९१ तत्रैकरात्रोपवासात् अग्निष्टोमफलप्राप्ति। तत्र देवा यत्र विधि

श्वरस्तिष्ठति तस्य दर्शनात् मित्रावरुणलोक-वासः ॥ कन्यासंवेद्यम् १६२ तत्राहारजयात् मनुलोकप्राप्तिः तत्रान्नदानमक्षयं भवति ॥ निश्चीरा नदी १६३ तत्र गमनात् अश्वमेध-फलप्राप्तिः स्वकुलोद्धरणञ्च । निश्चीरासङ्गमे अन्नदानेन ब्रह्मलोकगमनम् । तत्र वशिष्ठा-श्रमः तत्राभिषेकात् वाजपेयफलप्राप्तिः ॥ देव-कूटम् १६४ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च ॥ कौशिकमुनिह्रदः १६५ तत्र मासवासात् अश्वमेधफलप्राप्तिः ॥ सर्व्वतीर्थवर-ह्रदः १६६ तत्र वासात् बहुसुवर्णयागफल-प्राप्तिः दुर्गतिविनाशश्च ॥ वीराश्रमः १६७ तत्र कुमारस्तिष्ठति तत्र गमनात् अश्वमेधफलप्राप्तिः । अग्निधारा १६८ तत्र गमनात् अश्वमेधफल-प्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च ॥ पितामहसरः १६९ तत्र शैलराजप्रतिष्ठितौ शिवविष्णू तिष्ठतः तत्रा-भिषेकात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः । तत्रैव कुमार-धारा तत्र स्नानात् कृतार्थता त्रिकालोपवासेन ब्रह्महत्यानाशः ॥ गौरीशिखरम् २०० तत्रा-रोहणात् शुद्धता तत्र कुण्डे स्नानपितृदेवार्च्च-नाभ्यां अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च । ताम्रा-रुणा २०१ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः शक्रलोकगमनञ्च ॥ नन्दिनी २०२ तत्र त्रिदश-सेवितः कूपः तत्र गमनात् नरमेधफलप्राप्तिः ॥ कौशिक्यारुणसङ्गमः २०३ तत्र त्रिरात्रोप-वासात् सर्व्वपापमुक्तिः ॥ उर्व्वशीतीर्थम् २०४ सोमाश्रमः २०५ कुम्भकर्णाश्रमः २०६ तेषु स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च ॥ कोकामुखम् २०७ तत्र स्नानात् जातिस्मर-त्वम् ॥ नन्दा २०८ तत्र गमनात् कृतार्थता सर्व्वपापनाशः स्वर्गगमनञ्च । ऋषभद्वीपः २०९ तत्र क्रौञ्चनिसूदनसेवनात् सरस्वत्यां स्नानाच्च विमाने विराजः ॥ औद्दालकतीर्थम् २१० तत्राभिषेकात् सर्व्वपापनाशः । ब्रह्मतीर्थम्२११ तत्र गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः । चम्पा २१२ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । नरे-तिका २१३ तत्र गमनात् वाजपेयफलं विमान-प्राप्तिश्च । संविद्यतीर्थम् २१४ तत्र स्नानात् विद्याप्राप्तिः । लौहित्यम् २१५ तत्र गमनात् बहुसुवर्णयागफलप्राप्तिः । करतोया २१६ तत्र त्रिरात्रोपवासात् हयमेकादशदानफलप्राप्तिः ॥ कोशलायां कालतीर्थम् २१७ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च । गङ्गा-सागरसङ्गमः २१८ तत्र गमनात् शताश्वमेध-फलप्राप्तिः । गङ्गायाः परद्वीपः २१९ तत्र स्नानत्रिरात्रोपवासाभ्यां सर्व्वकामप्राप्तिः । वैत-रणी २२० तत्र गमनात् सर्व्वपापनाशः ॥ विरजम् २२१ तत्र गमनात् चन्द्रवद्दीप्तिः ॥ प्रभवः २२२ तत्र गमनात् सर्व्वपापनाशः गोसहस्रदानफलस्वकुलपावनञ्च । शोणज्योती-रथीसङ्गमः २२३ तत्र पितृदेवतर्पणात् अग्नि-ष्टोमफलप्राप्तिः ॥ शोणप्रभवः २२४ नर्मदा-प्रभवः २२५ वंशगुल्मः २२६ तत्र स्नानात् वाजिमेधफलप्राप्तिः । ऋषभः २२७ तत्र गम-नात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । पुण्यवती २२८ तत्र स्नानत्रिरात्रोपवासाभ्यां गोसहस्रदानफल-प्राप्तिः कुलोद्धरणञ्च ॥ बदरिकम् २२९ तत्र स्नानात् दीर्घायुष्कप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च । महेन्द्र-पर्व्वतः २३० तत्र रामतीर्थे स्नानात् वाजि-मेधफलप्राप्तिः । मतङ्गकेदारम् २३१ तत्र स्नानात् स्वर्गलोकप्राप्तिः । श्रीपर्व्वतः २३२ तत्र नदीतीरे स्नानात् अश्वमेधफलं परमसिद्धि-प्राप्तिश्च तत्र महादेवो देव्या सह तिष्ठति तत्र देवह्रदे स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः शिवलोक-गमनञ्च । पाण्ड्यदेशे ऋषभपर्व्वतः २३३ तत्र गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः स्वर्गगमनञ्च ॥ कावेरी २३४ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलम् । समुद्रतीरे कन्यातीर्थम् २३५ तत्र स्नानात् सर्व्वपापनाशः । समुद्रमध्ये गोकर्णतीर्थम् २३६ तत्र शिवस्तिष्ठति तस्य पूजनात् त्रिरात्रोप-वासाच्च दशाश्वमेधतुल्यफलङ्गाणपत्यप्राप्तिः । द्वादशरात्रोपवासात् कृतार्थता च । तत्र गायत्रीस्थानं तत्र त्रिरात्रोपवासात् गोसहस्र-दानफलप्राप्तिः ब्राह्मणस्य गायत्रीपाठात् सदा सम्पन्नता अब्राह्मणस्य पाठात् तस्या विनाशः ॥ संवर्त्तवापी २३७ तत्र गमनात् रूपसौभाग्य-प्राप्तिः । वेण्णा २३८ तत्र पितृदेवतर्पणात् मयूरहंससंयुक्तविमानप्राप्तिः ॥ गोदावरी २३९ तत्र गमनेन गवामययज्ञफलप्राप्तिः वासुलोक-गमनञ्च । वेण्णासङ्गमः २४० तत्र स्नानात् सर्व्वपापनाशः । वरदासङ्गमः२४१ तत्र स्नानात् वाजिमेधफलप्राप्तिः । ब्रह्मस्थूणा २४२ तत्र त्रिरात्रोपवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः स्वर्ग-गमनञ्च । कुशप्लवनम् २४३ तत्र स्नानत्रिरा-त्रोपवासाभ्यां चन्द्रलोकप्राप्तिः । देवह्रदः २४४ कृष्णवेणासङ्गववनम् २४५ ज्योतिर्मात्रह्रदः २४६ कन्याश्रमः २४७ तेषु गमनात् अग्नि-ष्टोमफलप्राप्तिः । देवह्रदे स्नानात् गोसहस्र-दानफलप्राप्तिः । ज्योतिर्मात्रह्रदे स्नानात् जाति-स्मरत्वम् ॥ पयोष्णी नदी २४८ तत्र स्नानतर्प-णाभ्यां गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । दण्डकारण्यम् २४९ तत्र महाराजे जलस्पर्शात् गोसहस्रदान-फलप्राप्तिः । शरभङ्गाश्रमः२५० कुशाश्रमः२५१ तत्र गमनात् दुर्गतिनाशः कुलपवित्रता च ॥ शूर्पारकम् २५२ तत्र रामतीर्थम् तत्र स्नानात् बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्तिः । सप्तगोदावरम् २५३ तत्र स्नानात् महापुण्यप्राप्तिः देवलोकगमनञ्च । देवपथम् २५४ तत्र गमनेन देवसत्रफलप्राप्तिः ॥ तुङ्गकारण्यम् २५५ तत्र प्रवेशात् सद्यः पाप-नाशः मासवासात् स्वकुलस्य पवित्रता ब्रह्म-लोकगमनञ्च । मेधाविकम् २५६ तत्र पितृ-देवतर्पणात् अग्निष्टोमफलस्मृतिमेधायोः प्राप्तिः ॥ कालञ्जरपर्व्वतः २५७ तत्र देवह्रदे स्नानात् स्वर्गलोकप्राप्तिः । चित्रकूटपर्व्वतः २५८ तत्र मन्दाकिन्यां स्नानपितृदेवतर्पणाभ्यां अश्वमेध-फलप्राप्तिः परमगतिलाभश्च ॥ भर्तृस्थानम्२५९ तत्र कार्त्तिकेयस्तिष्ठति तत्र गमनात् सर्व्वकाम-प्राप्तिः । कोटितीर्थे स्नानात् गोसहस्रदानफल-प्राप्तिः । ज्येष्ठस्थानम् २६० तत्र महादेव-स्तिष्ठति तद्दर्शनात् चन्द्रवद्दीप्तिः । तत्र कूपे चत्वारः समुद्रास्तिष्ठन्ति तत्र स्नानप्रदक्षिणाभ्यां परमगतिप्राप्तिः । शृङ्गवेरपुरम् २६१ यत्र रामो गङ्गामुत्तीर्णः तत्र स्नानात् सर्व्वपाप-नाशः विष्णुलोकप्राप्तिश्च । मुञ्जावटः २६२ तत्र महादेवस्तिष्ठति तस्य पूजनप्रदक्षिणाभ्यां गाण-पत्यप्राप्तिः । तत्तीर्थे जाह्नवीस्नानात् सर्व्वपाप नाशः ॥ प्रयागः २६३ तत्र त्रीण्यग्निकुण्डानि तत्र यमुनया गङ्गा सङ्गता यत्र ब्रह्मादयो देवा सिद्धाः पितरः सनत्कुमारमुखा ऋषयो नाग-सुपर्णसिद्धक्रतुगन्धर्व्वाप्सरसस्तिष्ठन्ति एवं वेदा यज्ञाश्च मूर्त्तिमन्तः ब्रह्माणमुपासते । स सर्व्व-तीर्थेभ्योऽधिकः । तस्य नामसङ्कीर्त्तनश्रवण-मृत्तिकालम्भनैः सर्व्वपापनाशः तत्र स्नानात् त्रिलोके एवं वेदविद्यासु यत् पुण्यं तत्प्राप्तिः राजसूयाश्वमेधफलप्राप्तिश्च तत्र वपनं महत् ॥ भोगवती नाम वासुकितीर्थम् २६४ तत्राभि-षेकात् अश्वमेधफलप्राप्तिः ॥ * ॥

"अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची
अवन्तिका ।
पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥
तासु वासं प्रकुर्व्वन्ति ये मृता वा नराः परम् ।
लभन्ते न पुनर्जन्म मातृगर्भेषु कुत्रचित् ॥"

इति पाद्मे भूमिखण्डम् ॥

शास्त्रम् । अध्वरः । क्षेत्रम् । उपायः । (यथा, महाभारते । ५ । १२५ । २६ ।

"वासुदेवेन तीर्थेन तात ! गच्छस्व संशमम् ॥"

"तीर्थेन उपायेन ।" इति तट्टीकायां नील-कण्ठः ॥ अवसरः । यथा, भागवते ।३।१६।४।

"स तदा लब्धतीर्थोऽपि न बबाधे निरायुधम् ।
मानयन् स मृधे धर्म्मं विष्वक्सेनं प्रकोपयन् ॥")

नारीरजः । अवतारः । ऋषिजुष्टाम्बु । (यथा, रामायणे । १ । २ । ४ ।

"अकर्दममिदं तीर्थं भरद्वाज ! निशामय ।
रमणीयं प्रसन्नाम्बु सन्मनुष्यमनो यथा ॥")

पात्रम् । (यथा, मनुः । ३ । १३० ।

"दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥")

उपाध्यायः । (यथा, महाभारते ।४।४०।१८।

"शिक्षितो ह्यसि सारथ्ये तीर्थतः पुरुषर्षभ ! ॥"

"तीर्थतो गुरुतः ।" इति नीलकण्ठः ॥) मन्त्री । इति मेदिनी । थे, ८ ॥ (मन्त्रि-प्रभृत्यष्टादशराज्यसम्पत् । यथा, महाभारते । २ । ५ । ३८ ।

"कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च ।
त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः ॥"

"तीर्थानि मन्त्रिप्रभृतीन्यष्टादश यान्यन्यशास्त्र

राजा शतकल्यो भवति। तानि चोक्तानि नीति शास्त्रे यथा,—
'मन्त्री पुरोहितश्चैव युवराजश्च भूपतिः।
पञ्चमो द्वारपालश्च षष्ठोऽन्तर्वेशिकस्तथा॥
कारागाराधिकारी च द्रव्यसञ्चयकृत्तथा।
कृत्याकृत्येषु चार्थानां नवमो विनियोजकः॥
प्रदेष्टा नगराध्यक्षः कार्य्यनिर्म्माणकृत्तथा।
धर्म्माध्यक्षः सभाध्यक्षो दण्डपालस्त्रिपञ्चमः॥
षोडशो दुर्गपालश्च तथा राष्ट्रान्तपालकः।
अटवीपालकान्तानि तीर्थान्यष्टादशैव तु॥
चारान् विचारयेत्तीर्थे ष्वात्मनश्च परस्य च।
पाषण्डादीनविज्ञातानन्योन्यमितरेष्वपि॥
मन्त्रिणं युवराजञ्च हित्वा स्वेषु पुरोहितम्॥'
इत्येषा तीर्थशब्दव्याख्या॥ हलायुधः।
योनौ जलावतारे च मन्त्र्याद्यष्टादशस्वपि।
पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्यात् दर्शनेष्वपि॥"
इति तट्टीकायां नीलकण्ठः॥)
योनिः। दर्शनम्। घट्टः। इति हेमचन्द्रः॥ विप्रः। आगमः। निदानम्। अग्निः। इति सञ्चिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ (पुण्यकालः। इति स्वामी॥ यथा भागवते। १। १२। १४।
'हिरण्यं गां महीं ग्रामान् हस्त्यश्वान् नृपतिर्वरान्।
प्रादात् स्वन्नञ्च विप्रेभ्यः प्रजातीर्थे स तीर्थवित्॥")
पुं सन्न्यासिनामुपाधिविशेषः। यथा, प्राण तोषिण्यां अवधूतप्रकरणे।
'त्रिवेणीसङ्गमे तीर्थे तत्त्वमस्यादिलक्षणे।
स्नायात्तत्त्वार्थभावेन तीर्थनामा स उच्यते॥')

तीर्थकरः, पुं (करोतीति करः। तीर्थस्य शास्त्रस्य पुण्यक्षेत्रस्य वा करः।) जिनः। इति हेम चन्द्रः। १। २४॥ (विष्णुः। यथा महा भारते। १३। १४९। ८७।
'मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः॥'
"चतुर्दशविद्यानां बाह्यविद्यासमयानाञ्च प्रणेता प्रवक्ता चेति तीर्थकरः।" इति तद्भाष्यम्।)

तीर्थङ्करः, पुं (तीर्थं करोतीति। कृ+खच् मुमागमश्च।) जिनः। इति धरणिः॥

तीर्थङ्करः, पुं (तीर्थं करोतीति। कृ+खश् मुम् च।) जिनः। इति हेमचन्द्रः। १।२४॥

तीर्थयात्रा, स्त्री (तीर्थं यात्रा गमनम्।) तीर्थ गमनम्। तद्विधिविशेषो यथा —
ऋषय ऊचुः।
'कथया तीर्थयात्रासिन् लोके केन कथं हरेः।
श्रोतुं न तत् दिच्छामो वद वह्निमतां गुरो॥
सूत उवाच।
एतत् श्रुत्वा ततः सूतः पुराणं हरिचरितम्।
प्राश्चक्रान् मुनिश्रेष्ठान् सप्तमा समुत्सुकान्।
यज्ञाधिकारे च गते द्विजेन्द्रा
यज्ञस्तनाथ क्षितिपाश्च वैश्याः।
शुश्रूषकार्य्यां वर्णचैव
शूद्रस्तु तीर्थानि भजन् सुदान्तः॥
सत्सत्तुभिस्तीर्थगतिर्मुनीन्द्रे
कार्य्या तथा ततपरकाद्विभिश्च।
तां ब्रह्मचारी विधिवत् करोति
स्वयं यतो गुरुणा सन्नियुक्तः॥
नित्यं गृहस्थाश्रमसंस्थितस्य
मनीषिभिस्तीर्थगतिर्निषिद्धा।
मातुः पितुर्भक्तिमना गृहस्थः
सुतो न कुर्यात् खलु तीर्थयात्राम्॥
गङ्गाजलेनाहरहर्मनुष्यो
गृहोमयेनापि सदा मुनीन्द्राः।
स्नातीह सम्यक् यदि भावशुद्धः
फलं तदाप्नोति न चान्यदेतत्॥
सर्व्वाणि तीर्थानि हि यानि तानि
स्वर्गेऽन्तरीक्षेऽपि पुनः पृथिव्याम्।
तुल्यानि सम्यक् मुनयो मिहोक्ते
सत्यं गृहस्थाश्रमसंश्रितस्य॥
यस्येह यद्वैश्चधिकारितास्ति
गृहेऽग्निवृद्ध दानवतो मुनीन्द्राः।
सञ्जुहुतः कल्कविवर्ज्जितस्य
तीर्थे गतिः पूर्व्वतरैर्निषिद्धा॥"
इति वह्निपुराणे १ अध्यायः॥

तीर्थराजी, स्त्री (तीर्थानां राजी श्रेणिरिव। यद्वा तीर्थेषु राजते शोभते इति। राज+इन्। ततो वा ङीष्।) काशी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तीर्थवाकः, पुं, (तीर्थस्येव वाको वचनमस्य। उत्तमाङ्गस्थिता प्रशस्तनीयत्वादस्य तथात्वम्।) कचः। इति हेमचन्द्रः। ३। २३१॥

तीर्थसेवी, [न्] पुं स्त्री, (तीर्थं घट्टादिजल प्राप्तस्थानं सेवते इति। सेव+णिनिः।) वक पक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥ तीर्थवासिनि, त्रि।

तीव, स्थौल्ये। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां परं अकं सेट्।) तीवति। इति दुर्गादासः॥

तीवरः पुं, (तीव्यते इति। तृ प्लवनतरणयोः+ 'छित्वरच्छत्वरेति।' उणा० ३। १। इति ष्वरच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) समुद्रः। (तीरयति कर्म्मसमाप्तिं करोतीति। तीर+ अरच्। गुणाभावो रेफलोपश्च। इत्युज्ज्वल दत्तः।) व्याधः। इति मेदिनी। रे, १६३॥ वर्णसङ्करजातिविशेषः। तियोर इति भाषा। स तु राजपुत्रक्षत्रियां क्षत्रियाज्जातः। इति ब्रह्मवैवर्त्तम्। चूर्णकभार्यायां पुण्ड्रकाज्जातः। इति पराशरपद्धतिः॥

तीवरी, स्त्री, (तीवर+षित्वात् ङीष्।) व्याध पत्नी। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

तीव्र, स्त्री, (तीव स्थौल्ये+बाहुलकात् रक। तिज निशाने+बाहुलकात् रन्। दीर्घत्वम्। जकारस्य वकारः। इत्युज्ज्वलदत्तः। २।२८।) अतिशयः। इत्यमरः। १। २। ७०॥ तीरम्। तीक्ष्णम् च। इत्यमरटीका॥ लौहम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तीव्र, त्रि (तिव+बाहुलकात् रन्।) दीर्घत्वादि कथः। अत्युष्णः। नितान्तः। (यथा, रघु। ५। ६५।
"तान् हत्वा गजकुलबद्धतीव्रवैरान्
काकुत्स्थः कुटिलनखाग्रलग्नमुक्तान्॥")
कटु। इत्युणादिकोषः॥ (दुःसहः। यथा आर्य्यासप्तशत्याम्। ६११।
'इयं विरह यमत्वाज्ज्वलयन् दुर्व्वारतीव्र संवेगः॥'
तीक्ष्णम्। यथा, तत्रैव। १५२।
"कृतककोपं मदीयश्वासध्वनिदत्तकर्णं। कितीव्रे। विध्यसि मां निश्वासे स्मर शरे शब्दवेधीव॥")
शिवे, पुं। इति शब्दरत्नावली॥

तीव्रकण्ठः, पुं (तीव्र कण्ठो यस्मात्। अस्य भक्षणेन हि कण्ठदेशे पीडोत्पत्तेस्तथात्वम्।) शूरणः। इति राजनिर्घण्टः॥

तीव्रगन्धा, स्त्री, (तीव्र कटुर्गन्धो यस्याः।) यवानी। इति राजनिर्घण्टः॥

तीव्रज्वाला, स्त्री (तीव्रं यथा स्यात् तथा ज्वाल यति उत्तेजयति वह्निमिति। ज्वल+णिच्+ अच् टाप् च।) धातकी। इति राजनिर्घण्टः॥

तीव्रवेदना, स्त्री (तीव्रा अत्यन्ता वेदना।) यातना। अतिशयवेदना। इत्यमरः। १।१०।३॥

तीव्रा, स्त्री (तीव्र+टाप्।) कटुरोहिणी। गण्डदूर्व्वा। राजिका। इति मेदिनी। रे, ६५॥ नदीविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ महा ज्योतिष्मती। तरदीरुहः। तुलसी। इति राजनिर्घण्टः॥

तु ल हृत्यौ। हिंसायाम्। पूर्त्तौ। इति कविकल्प द्रुमः॥ (अदां परं अक सकं च सेट्।) ल तौति तवीति। इति दुर्गादासः॥

तु, व्य, पादपूरणम्। (यथा मनुः। ११। २००।
"अवगूर्य्य त्वब्दशतं सहस्रमभिहत्य च।
जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते॥")
भेदः। अवधारणम्। इत्यमरः॥ समुच्चयः। (यथा, मनुः। ११। २०२।
'उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानन्तु कामतः।
स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति॥')
पक्षान्तरम्। नियोगः। प्रशंसा। विनिग्रहः। इति शब्दरत्नावली॥

तुक [ज्] पुं, (तुञ्जति चौर्य्यतीऽनेनेति। तुज प्राणे+क्विप्।) अपत्यम्। इति हेमचन्द्रः॥

तुकाक्षीरी, स्त्री, (तुगाक्षीरी+पृषोदरादित्वात् गस्य कः।) तुगाक्षीरी। इति हेमचन्द्रः। ४।२२०॥

तुगा, स्त्री, (तुज+बाहुलकात् घ कित्।) वंश रोचना। इति राजनिर्घण्टः॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"स्याद्वंशरोचना वंशी तुगाक्षीरी तुगा शुभा।
त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी च वैणवी॥")

तुगाक्षीरी, स्त्री (तुगा सा एव क्षीरी।) वंश लोचना। इति राजनिर्घण्टः॥ वंशलोचना भेदः। अस्या गुणाः। वातपित्तकासवापि त्वम्। मधुरत्वम्। हिमत्वम्। इति राजवल्लभः। (यथा, भावप्रकाशे मध्यखण्डे २ भागे कास रोगाधिकारे।
"द्राक्षा च तुगाक्षीरी पिप्पली धर्म्मचतुर्गुणाः")

तुङ्गः, पुं, (तुजि हिंसायाम् + घञ् ।) पुन्नागवृक्षः ।
(यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"कुम्भीकः पुरुषस्तुङ्गः पुन्नागो रक्तकेशरः ॥")
पर्व्वतः । बुधग्रहः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६४ ॥
नारिकेलः । गण्डकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
योगभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु ग्रहाणां
उच्चराशिः । यथा,—
"सूर्य्यादुच्चान् क्रियवृषमृगाङ्गनाकुलीरान्त्ययुक्के
दिग्वह्नीन्द्रद्वयतिथिशरान् सप्तविंशांश्च विंशान् ।
अंशानेतान् वदति जवनस्त्वन्यतुङ्गान् सुतुङ्गां-
स्तानेवांशान् मदनभवनेष्वाह नीचान् सुनी-
चान् ॥"
इति दीपिका ॥
"आदित्यमेषे वृषभे शशाङ्के
कन्यागते ज्ञे च गुरौ कुलीरे ।
मीने च शुक्रे मकरे महीजे
शनौ तुलायामिति तुङ्गगेहाः ॥"
इति समयामृतम् ॥ * ॥
अथ तुङ्गस्थग्रहफलम् ।
"तुङ्गेऽर्कः शुभसंयुतः शुभकरैर्मित्रैश्च दृष्टो यदा
दैवात् पश्यति सोऽपि वा शुभकरानेकं द्विकं वा
त्रिकम् ।
विशेषः प्रथितो विमर्द्दितरिपुः शौर्य्येशमान्यो
यदा
क्ष्मापालार्च्चितपादपद्मयुगलो राजा त्रिकोणे
यदा ॥
तुङ्गे चन्द्रमसि प्रसन्नवपुषि जन्मादनष्टद्युतौ
प्रख्यातोऽरिविमर्द्दकोऽगदतनू राजेश्वरो रूप-
वान् ।
क्ष्मापालार्च्चितपादपद्मयुगलो वा धर्म्मशीलो
महान्
सौख्यैरेव युतोऽथवा प्रियतमैर्द्दृष्टे त्रिकोणेऽपि
च ॥
यदि भवति मृगस्थो भूमिपुत्त्रस्तदा वै
न दिनकरमयूखाद्भ्रष्टरश्मिर्नरेन्द्रः ।
अगदतनुरभीतः शत्रुदर्पापहारी
प्रहतरिपुनरेन्द्रः स्यात्त्रिकोणेऽपि जातः ॥
कन्याशः शशलाञ्छनस्य तनयस्त्र्यंशकैः
संयुतो
दृष्टो वा यदि संयुतः शुभकरैर्ज्ञातस्तदा
भूपतिः ।
यात्रायां तुरगोग्रमत्तकरिणां यातैर्मही कम्पते
तस्मादम्बरवीथिका विगलिता यान्ति त्रिकोणे-
ऽपि च ॥
तुङ्गे गुरौ मित्रखगेन दृष्टो
राजा भवेदिन्द्रसमानमूर्त्तिः ।
गजाश्वनौकानरपूर्णलक्ष्मीः
पृथ्वीपतिः स्वस्य त्रिकोणगेऽपि ॥
तुङ्गे भृगौ शुभसुहृत्प्रयुते च दृष्टे
दैवात् पुनः स यदि पश्यति मित्त्रसंघान् ।
भूपाधिपो भवति कीर्त्तिकरप्रधानो
दीर्घायुरुग्रसुखसुग्भृगुजे त्रिकोणे ॥
तुङ्गे शनौ मित्त्रखगेन दृष्टे
प्रचण्डदण्डो नृपतिप्रधानः ।
न दृश्यते दिग्गमने च पृथ्वी
त्रिकोणगे चापि नरेन्द्रमूर्त्तिः ॥
भवति धरणिपालो नीचबुद्धिः प्रतापी
हयगजधनपूर्णो जातिवर्गे विरक्तः ।
कुटिलमतिरनीतो भूरिभाण्डारयुक्त-
स्तमसि मिथुनसंस्थे जायते मानवेन्द्रः ॥
मृगपतिमृगकन्याकर्कटस्थे च राहौ
भवति विपुललक्ष्मी राजराजाधिपो वा ।
हयगजनरनौकामण्डितः सार्व्वभौमो
नृपतिरमरपूज्यो राहुतुङ्गी चिरायुः ॥
अरिनिधनव्ययतुङ्गे कीर्त्तितमेतत् फलं व्यर्थम् ।
केन्द्रत्रिकोणे लाभे वा तुङ्गफलं यथोद्दिष्टम् ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
तुङ्गः, त्रि, (तुजि हिंसायाम् + घञ् ।) उग्रः ।
प्रधानम् । उन्नतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघुः । ६ । ३ ।
"शिलाविभङ्गैर्मृगराजशाव-
स्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह ॥"
प्रचुरः । यथा, तत्रैव । ४ । ७० ।
"तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः ॥")
किञ्जल्के क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
तुङ्गकः, पुं, (तुङ्ग + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) पुन्नाग-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अरण्यरूप-
तीर्थविशेषे, क्ली । यथा, महाभारते । ३ । ८५ ।
४६-५४ ।
"तुङ्गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
वेदानध्यापयत् तत्र मुनीन् सारस्वतः पुरा ॥
तत्र वेदेषु नष्टेषु मुनेरङ्गिरसः सुतः ।
ऋषीणामुत्तरीयेषु उपविष्टो यथासुखम् ॥
ओँकारेण यथान्यायं सम्यगुच्चारितेन ह ।
येन यत् पूर्व्वमभ्यस्तं तत् सर्व्वं समुपस्थितम् ॥
ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ।
हरिर्नारायणस्तत्र महादेवस्तथैव च ॥
पितामहश्च भगवान् देवैः सह महाद्युतिः ।
भृगुं नियोजयामास याजनार्थे महाद्युतिम् ॥
ततः स चक्रे भगवानृषीणां विधिवत्तदा ।
सर्व्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्म्मणा ॥
आज्यभागेन तत्राग्निं तर्पयित्वा यथाविधि ।
देवाः स्वभवनं याता ऋषयश्च यथाक्रमम् ॥
तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तम ! ।
पापं प्रणश्यत्यखिलं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥
तत्र मासं वसेद्धीरो नियतो नियताशनः ।
ब्रह्मलोकं व्रजेद्राजन् ! कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥")
तुङ्गभद्रः, पुं, (तुङ्ग उच्चोऽपि भद्रः ।) मदोत्-
कटहस्ती । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥
तुङ्गभद्रा, स्त्री, (तुङ्गा प्रधाना भद्रा निर्म्मला च ।)
नदीविशेषः । सा दक्षिणे प्रसिद्धा । (यथा,
मत्स्यपुराणे । ११३ । २८ ।
"तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा वाह्या कावेरी चैव तु ।
दक्षिणापथनद्यस्ताः सह्यपादाद्विनिःसृताः ॥")
तस्या जलस्य गुणाः । स्निग्धत्वम् । निर्म्मल-
त्वम् । स्वादुत्वम् । गुरुत्वम् । कफपित्तासदाहक-
त्वम् । प्रायःशाल्मलत्वम् । मेधाकरत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥
तुङ्गशेखरः, पुं, (तुङ्गान्युच्चानि शेखराणि शृङ्गाणि
यस्य ।) पर्व्वतः । इति शब्दमाला ॥
तुङ्गा, स्त्री, (तुङ्ग + टाप् ।) वंशलोचना । शमी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"शमी शक्तुफला तुङ्गा केशहन्त्री शिवा फला ।
मङ्गल्या च तथा लक्ष्मीः शमीरः शल्पिका
स्मृता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तुङ्गिनी, स्त्री, (तुङ्गो वृक्षविशेषस्तद्वदाकृति-
रस्त्यस्याः । तुङ्ग + इनिः । ङीप् ।) महाशता-
वरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
तुङ्गी, स्त्री, (तुङ्ग + गौरादित्वात् ङीष् ।) हरिद्रा ।
वर्व्वरी । इति मेदिनी । गे, ८ ॥ (अस्याः
पर्य्याया यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १भागे ।
"वर्व्वरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ।
पर्णाशस्तत्र कृष्णे तु कठिञ्जरकुठेरकौ ॥"
रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥)
तुङ्गी, [न्] पुं, (तुङ्गः उच्चस्थानं आश्रयत्वेन
अस्त्यस्य । इनिः ।) तुङ्गस्थानस्थितः । उच्चस्थ-
ग्रहः । इति ज्योतिषम् ॥
तुङ्गीपतिः, पुं, (तुङ्ग्या निशायाः पतिः ।) चन्द्रः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तुङ्गीशः, पुं, (तुङ्गी सर्व्वप्रधान ईशः प्रभुश्च ।)
शिवः । कृष्णः । सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
तुच्छं, क्ली, (तौति असारत्वं गच्छतीति । तु +
"छोऽदिकचिभ्यां तुतुभ्यान्तु कित् पीयूडोः स्वः ।"
२ । ३३ । उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् छः स
च कित् ।) पुलाकजम् । इत्युणादिकोषः ॥
भुषि इति भाषा ॥
तुच्छः, त्रि, (तुद् + क्विप् । तेन तं वा छ्यतीति ।
छो + कः ।) शून्यः । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥
हीनः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, भागवते ।
७ । ७ । ४५ ।
"किमेतैरात्मनस्तुच्छैः सह देहेन नश्वरैः ॥")
अल्पः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६२ ॥
तुच्छद्रुः, पुं, (तुच्छो हीनो द्रुर्वृक्षः ।) एरण्ड-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तुच्छधान्यकं, क्ली, (तुच्छं धान्यम् । अल्पार्थे
कन् ।) पलाकः । इति रत्नमाला ॥ आगड़ा
इति भाषा ॥
तुच्छा, स्त्री, (तुच्छ + टाप् ।) तुत्था । नीली-
वृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (सूक्ष्मैला । गुज-
राटदेशीया एलाची । अस्याः पर्य्याया यथा,
"सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविडी
त्रुटिः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तुज, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-सेट् ।) तोजति । इति दुर्गादासः ॥

इ प्राणे। बले। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा-पर अक सक च सेट।) पञ्चमस्वरी। इ तुञ्जति। प्राणो जीवनम्। हिंसायाञ्चेत्यायामिति कश्चित्। इति दुर्गादासः॥

तुञ्ज इ क भाषदीप्त्यर्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा पर अक सक च सेट।) पञ्चमस्वरी। इ क, तुञ्जयति। भा दीप्तिः। षड्थी निके तनहिंसाबलदानानि। इति दुर्गादासः॥

तुट ञि कलहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा-पर-अक सेट।) ञि, तुटति अतुटीत् नीचः परस्परं वचसा। तुतोट। इति दुर्गादासः॥

तुटम पु (तुटति नाशयति द्रव्यजातमिति। तुट+बाहुलकात् उम।) उन्दुरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तुड, इ ड वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा आत्म सक सेट।) पञ्चमस्वरी। इ, तुण्ड्यते। ड तुण्डते। वधो निष्पीडनमिति रमानाथः। तुण्डते पान्थं पिकः। इति दुर्गादासः॥

तुड ऋ वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा पर सक सेट।) पञ्चमस्वरी। ऋ अतुतोडत्। वधो द्विधाकरणमिति गोविन्दभट्टः। तोडति मल्लो मल्लाङ्गं भिनत्तीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

तुड, ञि भेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा पर सक सेट।) ञि, तुडति अतुडीत् तुतोड। उपहनने इति कश्चित्। इति दुर्गादासः॥

तुड्ड नादरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा पर सक सेट।) पञ्चमस्वरी उड्डयामः। नादरः अनादरः। तुड्डति। षत्वाभावान्न ष्टुत्वम्। इति दुर्गादासः॥

तुण ञ कौटिल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा पर सक सेट।) कौटिल्यमिह कुटिलीकरणम्। ञ, तुणति छत्रं वायुः। तोणिता। इति दुर्गादासः॥

तुणि, प (तुणति सङ्कोचयतीति। तुण कौटिल्ये+ 'सर्व्वधातुभ्य इन्।' उणा। ४। ११७। इति इन्।) कुणि। तुन्नवृक्षः। इत्यमरटीकायां स्वामी। (अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा,— 'तुणिस्तुन्नक आपीनस्तुणिकः कच्छकस्तथा। कुबेरकः कान्तलको नन्दिवृक्षश्च नन्दकः॥ तुणी हृत्कः कटुः पाके कषायो मधुरो लघुः। तिक्तो ग्राही हिमो वृष्यो व्रणकुष्ठास्रपित्तजित्॥' इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।)

तुण्ड क्ली (तुण्डते निष्पीडयति अभ्यन्तरस्य द्रव्यमिति। तुण्ड+पचाद्यच्।) मुखम्। इत्यमरः। २। ६। ८९। (चञ्चुः। यथा, हरिवंशे। १। १। २६। 'धातुण्ड भ नु विहाय शौर्य्यमभ्यद्रवत रावणम्। तुण्डप्रहारेणाकाशे मातुर्भी ममपक्षयः॥' धृतं महाराष्ट्र। यथा हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि। १५। १५। 'नमस्तुण्डाय तुण्डाय नमस्तुन्दिलुन्दाय च॥' शान्तनिबन्धः। यथा, महाभारते।३। ८४।६। रुण्डे च मलकाय पत्युः प्रणयन च।)

तुण्डकेरिका, स्त्री कार्पासी। इति राजनिर्घण्टः॥

तुण्डकेरी, स्त्री, (प्रशस्तं तुण्डम्। प्रशंसायां कन्। तदीरीर्ते ईरयति वा तत्तुल्यशोभाधारणात्। ईर+कर्म्मण्यण्। स्त्रियां ङीष्।) बिम्बिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥ तेलाकुचा इति भाषा॥

तुण्डि, पु, (तुण्डते निष्पीडयति मध्यस्थद्रव्यमिति। तुण्ड+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा। ४। ११७। इतीन्।) मुखम्। चञ्चुः। इत्युणादिकोषः॥ नाभौ स्त्री। इति शब्दरत्नावली॥

तुण्डिका स्त्री (तुण्डिरेव। तुण्डि+स्वार्थे कन् टाप् च।) नाभिः। बिम्बिका। इति शब्दरत्नावली॥ (अस्या गुणा यथा— "तुण्डिका वातिकश्लेष्मिकश्वासपित्तनिवारणी॥" इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये॥)

तुण्डिकेरी, स्त्री, कार्पासी। बिम्बिका। इत्यमरः। २। ४। ११६॥ (अस्याः पर्य्याया यथा, 'तुण्डी रक्तफला बिम्बी तुण्डिकेरी च बिम्बिका॥" इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥) अस्या रूपान्तराणि। तुण्डिकेरिका तुण्डिकेरिः तुण्डकेरी तुण्डिकशी। इत्यमरटीका॥

तुण्डिकशी, स्त्री बिम्बिका। इति शब्दचन्द्रिका॥

तुण्डिभ, त्रि, (तुण्डिर्वृद्धा नाभिरस्य। 'तुन्दिवलिवटेर्भः।' ५।२।१४०। इति भः। "वृद्धे नाभौ स्यात् तुण्डिः।" इति माधवः।) वृद्धनाभिः। वृद्धनाभियुक्तः। इत्यमरः। २। ६। ६१॥

तुण्डिल, त्रि, (तुण्डिरस्त्यस्येति। पिच्छादित्वात् इलच्।) वृद्धनाभिः। इत्यमरः। २।६।६१॥ मुखरः। इत्युणादिकोषः॥

तुत्थ, त क स्तुतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त चुरा पर सक सेट।) आद्यौ पञ्चमस्वरः शेषो दन्त्यथमाद्यस्तकारः। तुत्थयति तुत्थापयति। स्तुतिराच्छादनम्। इति दुर्गादासः॥

तुत्थ, क्ली (तुदति पीडयत्यनेन। तुद+"पातृतुदीति।" उणा। २। ७। इति थक्। यद्वा, तुत्थ आच्छादने+अच्।) खर्परीतुत्थम्। उपधातुभेदः। तुतिया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। नीलाञ्जनम् २ हरिताश्मम् ३ तुत्थकम् ४ मयूरग्रीवकम् ५ ताम्रगर्भम् ६ अमृतसोदरम् ७ मयूरतुत्थम् ८ शिखिकण्ठम् ९ नीलम् १०। इति राजनिर्घण्टः॥ तुत्थाञ्जनम् ११ शिखिग्रीवम् १२ वितुन्नकम् १३ मयूरकम् १४। इत्यमरः। २।९।१०१॥ मूतकम् १५ अमृतासुतम् १६ म्लतामम्म १७। इति शब्दचन्द्रिका॥ अस्य गुणाः। कटुत्वम्। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। श्वित्रनयनामयनाशित्वम्। सर्व्वविषदोषशमनत्वम्। वान्तिकारकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ क्षारत्वम्। तिक्तत्वम्। लघुत्वम्। भेदकत्वम्। शीतकण्डुकुष्ठकफनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ 'तुत्थं वितुन्नकं चापि शिखिग्रीवं मयूरकम्। तुत्थं ताम्रोपधातुर्हि किञ्चित्ताम्रेण किञ्चित्ताम्रगुणं तस्माद्वस्यमाणगुणञ्च तुत्थकं कटुकं क्षारं कषायं वामकं लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तनुत् विषाश्मकुष्ठकण्डूघ्नं खर्परं चापि इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ (अस्य शोधनविधिर्यथा,— "ओतोर्विष्ठासमं तुत्थं सक्षौद्रं ... त्रिधा सुपुटितं शुद्धं ... अन्यच्च। "गन्धकेन समं तुत्थं ... वान्तिभ्रान्ती यदा न स्तस्तदा सिद्धिं ... शोधितस्यास्य गुणा यथा,— "तुत्थं सकटुकं क्षारं कषायं विशदं लघु लेखनं भेदि चक्षुष्यं इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ... रसाञ्जनम्। धातुः। इत्युणादिकोषः॥ इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ इति हैमचन्द्रः॥

तुत्थक, क्ली (तुत्थमेव। स्वार्थे कन्।) इति शब्दचन्द्रिका॥ (अस्य गुणाः 'तुत्थकं कटुकं क्षारं कषायं वामकं लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तनुत् विषाश्मकुष्ठकण्डूघ्नं खर्परञ्चापि इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे

तुत्था, स्त्री (तुत्थ+टाप्।) नीलीवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ९५॥ महानीली राजनिर्घण्टः॥

तुत्थाञ्जन क्ली, (तुत्थयति तुत्थ्यते वा। अच्। तुत्थञ्च तदञ्जनञ्चेति उपधातुविशेषः। तुत्थम्। इत्यमरः। २।

तुद, ञ श औ व्यथे। इति कवि (तुदा उभ सक अनिट।) ञ श, तुदति औ तोत्ता। अथ इत्थ आत्मस्य तुतोद गदया चारिम्। इति भट्टिः॥ नुदः। इति दुर्गादासः॥

तुन्द क्ली, (तुदतीति। तुद+ उणा ४। ९८। इति दन् तुदेर्नुम् च ततो दस्य लोपः।) उदरम्। २। ६। ७७॥

तुन्दकूपिका, स्त्री, (तुन्दः कूपः कूपिका। उदरस्य कूपिकेव।) नाभिः। इति ३। २। ७०॥

तुन्दकूपी, स्त्री (तुन्दस्य उदरस्य कूपी इव।) नाभिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तुन्दपरिमार्ज्ज, त्रि, (तुन्दमुदरं परि+मृज+अण्।) तुन्दपरिमृजः। मरटीकायां रमानाथः॥ (परिमार्ज्जं यत्र।" इति ३। २। ५॥)

तुन्दपरिमृज:, त्रि, (तुन्दमुदरं परिमार्ष्टीति । परि+मृज+"तुन्दशोकयो: परिमृजापनुदो: ।" ३ । २ । ५ । इत्यत्र "आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम् ।" इति वार्त्तिकोक्त्या क: ।) अलस: । इत्यमर: । २ । १० । १८ ॥

तुन्दि, स्त्री, (तुद+इन् बाहुलकात् नुम् च ।) उदरम् । इति हेमचन्द्र: । ३ । २६८ ॥ गन्धर्व्वविशेषे, पुं । इति जटाधर: ॥

तुन्दि:, स्त्री, (तुद्+इन् बाहुलकात् नुम् च ।) नाभि: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

तुन्दिक:, त्रि, (अतिशयितं तुन्दमुदरमस्त्यस्य । "तुन्दादिभ्य इलच ।" ५ । २ । ११७ । इति चकारात् ठन् ।) विशालजठरो जन: । इति शब्दरत्नावली ॥

तुन्दिका, स्त्री, (तुन्दमुदरं आश्रयत्वेनास्त्यस्या: । तुन्द+ठन् टाप् च ।) नाभि: । इति शब्दरत्नावली ॥

तुन्दित:, त्रि, तुन्दिल: । इति भरतस्य द्विरूपकोष: ॥

तुन्दिभ:, त्रि, (तुन्दिर्वृद्धा नाभिरस्त्यस्येति । तुन्दि+"तुन्दिवलिवटेर्भ: ।" ५ । २ । १३९ । इति भ: ।) तुन्दिल: । इति शब्दरत्नावली ॥

तुन्दिल:, त्रि, (तुन्दं विशालमुदरमस्त्यस्येति । तुन्द+"तुन्दादिभ्य इलच ।" ५ । २ । ११७ । इतीलच् ।) विशालजठरो जन: । भुँड़े इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय: । पिचिण्डिल: २ बृहत्कुक्षि: ३ तुन्दिक: ४ तुन्दिभ: ५ तुन्दी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥

तुन्दिलफला, स्त्री, (तुन्दिलवत् फलमस्या: ।) त्रपुषी । इति राजनिर्घण्ट: ॥

तुन्दी, स्त्री, (तुन्दि+वा ङीष् ।) नाभि: । इति शब्दरत्नावली ॥

तुन्दी, [न्] त्रि, (तुन्दं विशालमुदरमस्त्यस्येति । "तुन्दादिभ्य इलच ।" ५ । २ । ११७ । इति चकारात् इनि: ।) तुन्दिल: । इति शब्दरत्नावली अमरश्च ॥

तुन्न:, पुं, (तुद्यते इति । तुद+क्त: ।) नन्दीवृक्ष: । तुँद इति भाषा । इत्यमर: । २ । ४ । १२७ ॥ त्रि, व्यथित: । (यथा, रामायणे । २ । १४ । २३ ।
"स तुन्न इव तीक्ष्णेन प्रतोदेन हयोत्तम: ।
राजा प्रचोदितोऽभीक्ष्णं कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥"
छिन्ने । द्विधाकृते च ॥)

तुन्नवाय:, पुं, (तुन्नं छिन्नं वयतीति । वे+"ह्वावामश्च ।" ३ । २ । २ । इत्यण् ।) सौचिक: । इत्यमर: । २ । १० । ६ ॥ दरजी इति भाषा ॥ (यथा, मनु: । ४ । २१४ ।
"शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च ॥")

तुन्प, वधे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) तुम्पति । इति दुर्गादास: ॥

तुन्प, श वधे । क्लेशे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (तुदां-सकं-अकं च-सेट् ।) श, तुम्पति तुतुम्प । तुम प श तुन्प श क्लिशि वधे इत्येताभ्यामेव तुम्पति तुपतीति सिद्धौ तुन्प वधे इत्यस्य भ्वादौ पाठस्तु वेदे शबन्तस्य शान्तस्य चोच्चारणभेदार्थ: । इति दुर्गादास: ॥

तुन्फ, वधे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) तुम्फति । इति दुर्गादास: ॥

तुन्फ, श वधे । क्लेशे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (तुदां-परं-सकं-अकं च-सेट् ।) श, तुफति तुतुम्फ । इति दुर्गादास: ॥

तुप, वधे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) तोपति । इति दुर्गादास: ॥

तुप, इ क अर्द्दने । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ क, तुम्पयति । अर्द्दनं वध: । इति दुर्गादास: ॥

तुप, प श क्लेशे । वधे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (तुदां-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) प श, तुम्पति तुतोप । इति दुर्गादास: ॥

तुफ, वधे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) तोफति । इति दुर्गादास: ॥

तुफ, प श क्लेशे । वधे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (तुदां-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) प श, तुम्फति तुतोफ । इति दुर्गादास: ॥

तुब, इ कि अर्द्दे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-पक्षे भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) तवर्गाद्यादि: । पञ्चमस्वरी । इ, तुम्बते । कि, तुम्बयति तुम्बति । अर्द्दो वध: । इति दुर्गादास: ॥

तुभ, ऌ ङ हिंसे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऌ, अतुभत् । ङ, तोभते । इति दुर्गादास: ॥

तुभ, य ग हिंसे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (दिवां-क्र्यां च-परं-सकं-सेट् ।) य, तुभ्यति । ग, तुभ्नाति । तुतोभ । इति दुर्गादास: ॥

तुमर:, पुं स्त्री, (तुमुल: । रस्य ल: ।) तुमुल: ॥ इत्यमरटीकायां रायमुकुट: ॥ (क्षत्रियजातिविशेष: । यथा, मात्स्ये । ११३ । ५३ ।
"तुमरास्तुम्बराश्चैव पञ्चमा नैषधै: सह ॥")

तुमुलं, क्ली, (तु सौत्रो धातु:+बाहुलकात् मुलक् ।) रणसङ्कुलम् । सङ्कीर्णयुद्धम् । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ परस्परसम्बाधो रणसंघट्ट: । इति भरत: ॥ (यथा, देवीभागवते । ५।४१।२८ ।
"तत्राभूत्तुमुलं युद्धं देवदानवसैन्ययो: ॥")

तुमुल:, पुं, (तु+बाहुलकात् मुलक् ।) कलिवृक्ष: । इति मेदिनी । ले, ६८ ॥ व्याकुलो रण: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (प्रचण्डे उग्रे सङ्कुलमात्रे च त्रि । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ५४१ ।
"एकस्य करुणाक्रन्दै: सैन्यस्यान्यस्य गर्ज्जितै: ।
सरित्तरङ्गघोषैश्च बभूवुस्तुमुला दिश: ॥"
तथा, महाभारते । १ । ५३ । १२ ।
"ववौ गन्धश्च तुमुलो दह्यतामनिशं तदा ॥")

तुम्ब:, पुं स्त्री, (तुम्बति नाशयत्यरुचिमिति । तुम्ब अर्द्दने+अच् ।) अलावु: । इत्यमरटीकायां भरत: ॥ (अलाबो: शुष्कत्वक् । यथा, हरिवंशे । ६४ । ५ ।
"सद्यिकयतुम्बकरकौ गोपवेणुप्रवादकौ ॥")

तुम्बक:, पुं, (तुम्बति अरुचिमिति । तुम्ब+ण्वुल् ।) अलावु: । इति शब्दरत्नावली ॥ राजालावु: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

तुम्बा, स्त्री, (तुम्ब+टाप् ।) अलावु: । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ७ ।
"श्यामावतीसमविडम्बा गवेन नवतुम्बाभवीण-सविधा
शं बाहुलेयशशिविम्बाभिरामसुखसंबाधित-स्तनभरा ॥")
गवी । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

तुम्बि:, स्त्री, (तुम्बति नाशयत्यरुचिमिति । तुबि अर्द्दने+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ४ । ११७ । इतीन् ।) अलावु: । इति शब्दरत्नावली ॥ (अलावुशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

तुम्बिका, स्त्री, (तुम्ब अर्द्दने+ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) अलावु: । इति शब्दरत्नावली ॥ कटुतुम्बी । इति राजनिर्घण्ट: ॥

तुम्बिनी, स्त्री, (तुम्बति नाशयत्यरुचिमिति । तुम्ब+णिनि: ङीप् ।) कटुतुम्बी । इति राजनिर्घण्ट: ॥

तुम्बी, स्त्री, (तुम्बि+कृदिकारादिति वा ङीष् ।) अलावु: । इत्यमर: । २ । ४ । १५६ ॥ (यथा, शान्तिशतके । ३ । १६ ।
"अरे चेतोमीन ! भ्रमणमधुना यौवनजले
त्यज त्वं स्वच्छन्दं युवतिषु जलधौ पश्यसि न किम् ।
तनूजालीजालं स्तनयुगलतुम्बीफलयुगं
मनोभू: कैवर्त्त: क्षिपति परितस्त्वां प्रति सह्: ॥"
"अलावु: कथिता तुम्बी द्विधा दीर्घा च वर्त्तुला ।
मिष्टं तुम्बीफलं हृद्यं पित्तश्लेष्मापहं गुरु ॥
वृष्यं रुचिकरं प्रोक्तं धातुपुष्टिविवर्द्धनम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कुलिकवृक्ष: । इति रत्नमाला ॥

तुम्बीपुष्पं, क्ली, (तुम्ब्या: पुष्पमिव पुष्पमस्य ।) क्षारमुत्तम् । अलावुपुष्पम् । इति हारावली । २०२ ॥

तुम्बुकं, क्ली, (तुम्ब+बाहुलकात् उक: ।) अलावुफलम् । इति हेमचन्द्र: ॥

तुम्बुक:, पुं, (तुम्ब+बाहुलकात् उक: ।) अलावु: । इति भरतधृतहेमचन्द्र: ॥

तुम्बुरी, स्त्री, (तुम्बवदाकारं रातीति । रा+क: । ङीष् । पृषोदरादित्वादुत्वम् ।) कुक्कुरी । धन्याकम् । इति मेदिनी । रे, १६३ ॥

तुम्बुरु, क्ली, कुस्तुम्बुरु । इत्यमरटीकायां भरत: ॥ (यथा, वैद्यके ।
"तुम्बुरुश्टङ्गवेराङ्कन्दकं कटुरोहिणी ॥"
अस्य तैलगुणा: ।
"तुम्बुरुत्थं करञ्जोत्थं ज्योतिष्मत्युद्भवन्तथा ।
अर्शःकुष्ठकृमिश्लेष्मशुक्रमेदोऽनिलापहम् ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ॥)

तुम्बुरुः, पुं स्त्री गन्धर्वविशेषः । स्वर्गगायकः । इति जटाधरः । (यथा, महाभारते । १।१२३।५५ ।
"गन्धर्वैः सहितः श्रीमान् प्रागायत च तुम्बुरुः ।")
सर्पविशेषः । यथा, हरिवंशे । १२६ । ८ ।
"कार्य्यार्थस्तुम्बुरुश्चैव भारिष वरतो वरः ।
नैगरो दवदेवाश्रमेते हि सपर्याश्रिताः ॥")
वृहद्धन्याकविशेषः । इति हेमचन्द्रः । धन्यकविशेषः । तत्फलन्तु धान्यकफलवत् । तत्पर्य्यायः । सुगन्धः २ । इति रत्नमाला । सौरभः ३ सौरः ४ वनजः ५ सानुजः ६ द्विजः ७ तीक्ष्णवल्कः ८ तीक्ष्णफलः ९ तीक्ष्णपत्रः १० महामुनिः ११ स्फुटनः १२ सुगन्धिः १३ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातशूलगुल्मोदराध्मानकृमिनाशित्वम् । वह्निदीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तद्वृक्षपर्य्यायास्तत्फलगुणाश्च ।
"तुम्बुरुः सौरभः सौरो वनजः सानुजोऽन्धकः ।
तुम्बुरु प्रथितं तिक्तं कटुपाकेऽपि तत् कटु ।
रूक्षोष्णं दीपनं तीक्ष्णं रुच्यं लघु विदाहि च ।
वातश्लेष्मक्षिकर्णौष्ठशिरोरुग्गुरुताकृमीन् ।
कुष्ठशूलारुचिश्वासप्लीहकृच्छ्राणि नाशयेत् ॥'
इति भावप्रकाशः ॥

तुर नि र वेगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वा-पर अक सेट ।) ह्वादि । नि तुतोर्त्ति । र, वैदिकः । पर प्राक्तनमतम् । कदाचिद्वर्ण्णधात्वर्थ प्रयो विधानेनैव सिद्ध अत्राद अप विधाय तत्कृतत्वं निष्ठापां भाषायामिति बोपदेवमतं इत्यनेन गुणाद्यभिति चतुर्भुजः । तेन गारिर्ते तुरितमिति । तन्मते अन्यदपि द्वादित कर्त्तर्मिति स्यात् इति दुर्गादासः ॥

तुर त्रि (त्वरते वेगेन गच्छतीति । तुर+क ।) त्वरावान् । इति तुरगशब्दटीकायां भरतः ॥ (यथा ऋग्वेदे । ७ । ५६ । १९ ।
"इमे तुरं मरुतो रामयन्तीमे सहः सहस आ नमन्ति ॥"
"तुरं त्वरमाणमभिगन्तारम् ।" इति सायनः ॥
त्विषमाश्रकारी । यथा ऋग्वेदे । ८।४५।१३ ।
'उपक्रातारमुरस्य दाय विदः ।'
'तुरस्य क्षिप्र कार्य्ये कुर्वत ।'
इति सायनः ॥)

तुरग पुं (तुर वेग+आङ् चमर्थे क । तुरेण वेगेन गच्छतीति । गम+अन्येष्वपीति ड ।) चित्तम् । घोटकः । इति मेदिनी । गे १८ ।
(यथा रघुः । ३ । ३१ ।
'स वृत्तचौलश्चलकाकपक्षकै-
रमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ॥'")

तुरगगन्धा स्त्री (तुरगस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः ।) अश्वगन्धा । इति रत्नमाला ॥ (अस्य गुणाद्यस्तथा विवरणमश्वगन्धाशब्दे ज्ञेयम् ॥)

तुरगब्रह्मचर्य्यक क्ली (तुरगस्य ब्रह्मचर्य्यम् । तत् अस्ति अत्र कन् ।) अकामानुष्ठानब्रह्मचर्य्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुरगलीलकः, पुं, (तुरगस्येव लीला यस्य तत कन् ।) तालप्रभेदः । यथा, सङ्गीतदामोदरः ।
"द्रुतद्वन्द्व विरामान्तं लघुस्तुरगलीलके ।"

तुरगी [न्] त्रि, (तुरगो घोटको वाहनत्वेनास्त्यस्येति । तुरग+इनि ।) अश्वारोहः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४२५ ॥

तुरगी, स्त्री, (तुरगवत् गन्धोऽस्त्यस्याः । अर्श आदित्वात् अच् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) अश्वगन्धा । इति मेदिनी । गे १८ ॥ अश्वस्त्री । इति व्याकरणम् ॥

तुरङ्गः पुं स्त्री, (तुरेण वेगेन गच्छतीति । तुर+गम+'गमे सुपि वाच्यः ।' ३ । २ । ३८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या खच् । 'खच्च डिद्वा वाच्यः ।' इति डित् । 'अरुर्द्विषदिति ।' ६ । ३ । ६७ । इति मुम् ।) घोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४३ ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । १ । ३१४ ।
"हस्ता स्कन्धे चक्रमसुरप्रणन्ति
गावश्च गोभिस्तुरगास्तुरङ्गैः ॥")
चित्तम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तुरङ्गकः पुं (तुरङ्ग इव कायतीति । कै+क ।) घोषकालतिः । इति रत्नमाला । हस्तिघोषा इति ख्यातः ॥

तुरङ्गद्वेषणी स्त्री, (द्विष भावे ल्युट् । तुरङ्गेण सह द्वेषणं शत्रुता यस्याः । ततो ङीप् ।) घोटकेन सह स्वभाववैरिभावादेवास्यास्तथात्वम् ।) महिषी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तुरङ्गद्विषणी तुरङ्गद्वेषिणी इत्यपि च क्वचित् दृश्यते ॥)

तुरङ्गप्रिय पुं (तुरङ्गाणां घोटकानां प्रियः ।) यवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुरङ्गमः, पुं स्त्री (तुरेण वेगेन गच्छतीति । गम+खच्+मुम च ।) घोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४३ ॥ (यथा, रघुः । ७ । ४७ ।
'तुरङ्गमस्कन्धनिषण्णदेहं
प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचकाङ्क्ष ॥')

तुरङ्गवक्त्रः, पुं (तुरङ्गस्येव वक्त्रं वदनं यस्य ।) किन्नरः । इति जटाधरः ॥

तुरङ्गवदनः, पुं (तुरङ्गस्येव वदनं यस्य ।) किन्नरः । इत्यमरः । १ । १ । ७३ ॥

तुरङ्गारिः पुं (तुरङ्गस्य अरिः शत्रुः । अश्वमारक त्वान्नस्य तथात्वम् ।) करवीरः । इति रत्नमाला ॥

तुरङ्गिका, स्त्री (तुरङ्गवत् आकृतिरस्त्यस्य फलानाम् । तुरङ्ग+ठन् ।) देवदालीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणाद्योऽस्या देवदाली-शब्दे ज्ञातव्याः ॥)

तुरङ्गी, स्त्री (तुरङ्गवद्गन्धोऽस्त्यस्याः । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) अश्वगन्धा । इति शब्दरत्नावली । घोटिकाश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुरायणः, त्रि, (तुरेण वेगेन अयनं यत्र । "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः ।" ८।४।३ । इति णत्वम् ।) परायणः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (क्ली यज्ञविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यथा कात्यायनश्रौतसूत्रे । २४ । ८ । १ । १ ।

"तुरायणं वैशाखपञ्चम्याम् । चैत्रस्य वा ॥
यथा, महाभारते । १३ । १०३ । ३५ ।
तुरायणं हि व्रतमप्यधृष्य-
मक्रोधनोऽकरवं त्रिंशतोऽब्दान् ॥")

तुराषाट्, [ह्] पुं, (तुरं वेगवन्तं साहयति अभिभवतीति । षह+णिच्+क्विप् । 'सहेः साडः सः ।' ८ । ३ । ५६ । इति षत्वम् । अन्येषामपीति पूर्व्वपदस्य दीर्घः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४७ ॥ अस्य रूपान्तरम् । तुरासाहः ॥ (यथा, देवीभागवते ।१।११।१३।
"तुराषाडपि तच्छ्रुत्वा क्रोधयुक्तो बभूव ह ॥")

तुरि, स्त्री, (तुर्य्यते त्वरया गच्छतीति । तुर+इन् ।) तुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

तुरी, स्त्री (तुरि+कृदिकारादक्तिन इति वा ङीष् ।) तन्तुवायस्य काष्ठनिर्म्मितोपकरणविशेषः । तत्पर्य्यायः । तन्त्रकाष्ठम् २ तुलि ३ तुली ४ तुरिः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४४३ ।
'मेदिन्यां तव निपतति न पदं बहुवल्लभेति
गर्व्वेण ।
आकृष्य केशे तरुणस्तुरीव पवनैर्विशालाक्षि ॥")

तुरीय, क्ली (चतुर्णां पूरणम् । चतुर्थस्थानस्थित त्वादस्य तथात्वम् ।) ब्रह्म । इति वेदान्तसारः ॥
"अज्ञानतदुपहितचैतन्ययोराधारभूतं अनुप हितचैतन्यम् । यथा । वनवृक्षतदवच्छिन्ना-काशयोर्जलाशयतद्गतप्रतिबिम्बाकाशयोश्च आधारभूतानुपहिताकाशवत्तयोरज्ञानतदुप हितचैतन्ययोराधारभूतं यदनुपहितं चैतन्यं तत्तुरीयमित्युच्यते । शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते । इत्यादि श्रुतेः ।" इति वेदान्तसारः ॥ (शुक्लयजुर्व्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः । यथा मुक्ति कोपनिषदि ।
"तुरीयातीतसन्न्यासपरिव्राजाक्षमालिका ॥")

तुरीय त्रि, (चतुर्णां पूरणः । चतुर्+"चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च ।" ५ । २ । ५१ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या छः । अद्य लोपश्च ।) चतुर्थः । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, देवी भागवते । १ । १८ । ८ ।
'जायन्ते ब्राह्मणाश्चैव तव राजन् । भवन्ति हि ।
अवस्थास्तु यथाकालं तुरीया न कथं नृप ! ॥'"
तारकः । इति सायनः ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ३ । ९ ।
"तस्तुरीयमह सोममिनु
देव स्ताये दधात स्तुतम् ॥")

तुरीयवर्णः, पुं (तुरीयश्चतुर्थो वर्णः ।) शूद्रः । इति हलायुधः ॥

तुरुष्कः, पुं, गन्धद्रव्यविशेषः । शिलारस इति भाषा । तत्पर्य्यायः । यवनः २ पिण्डकः ३ यावनः ४ सुगन्धिकः ५ पिण्डकः ६ पिण्डारः ७ पीतसारः ८ कपिः ९ पिण्याकः १० कपिजः ११ कल्कः १२ सिल्हकः १३ पिण्डितैलकः १४ करेवरः १५ लविमहः १६ देवनः १७ (नर

१८ कपिचम्पक: १९ यावल: २० तैलाख्य: २१ पिच्छिल:२२ जाव: २३ यावत: २४। इति शब्दरत्नावली ॥*॥ अस्य गुणा:। सुरभित्वम्। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। स्निग्धत्वम्। कफकफ-पित्ताश्मरीहृत्कृच्छ्रवाघातज्वरार्त्तिनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट: ॥ अन्यच्च "अथ शिलारस:।

सिह्लकस्तु तुरुष्क: स्याद्यतोऽयवनदेशज:।
कपितैलञ्च च स्यात्तल्लज्जा च कपिनामक: ॥
सिह्लक: कटुक: स्वादु: स्निग्धोष्ण: शुक्रकान्ति-
कृत्।
हृद्य: कण्ठस्वेदकुष्ठज्वरदाहग्रहापह: ॥"

इति भावप्रकाश: ॥

(अस्य प्रयोगविधिर्यथा,—
"तुरुष्को मधुना भाव्य: काश्मीरस्यापि सर्पिषा ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे वातरोगाधिकारे ॥) म्लेच्छजातिविशेष:। इति मेदिनी। के, १०२। तुरुक् इति भाषा। देशविशेष:। तुरुक्-स्तान् इति पारस्य भाषा। तत्पर्य्याय:। शाखि: २। इति हेमचन्द्र: । ४। २५ ॥ ग्रीवाश्वत्थ:। इति विश्व: ॥ (घोटकविशेष:। यथा, अश्ववैद्यके । ६। ११।
"तुरुष्क: कीर्त्तितो वाजी स्थूलवक्त्रस्तु य: ॥")

तुर्य्य:, त्रि, (चतुर्णां पूरण:। चतुर् + "चतुरश्छ-यतावाद्यक्षरलोपश्च।" ५। २। ५१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यत् चस्य लोपश्च।) चतुर्थ:। इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, भागवते। ७। ९। ३२।
"योगेन मीलितदृगात्मनिपीतनिद्र-
स्तुर्य्ये स्थितो न तु तमो न गुणांश्च युङ्क्ते ॥")

तुर्व्व, इ हिंसे। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) इस्वी। तू: तुरौ तुर:। ई, तूर्त्त:। इति दुर्गादास: ॥

तुर्व्वसु:, पुं, ययातिराजपुत्र:। (अयं हि देव-यानीगर्भसम्भूत:। शापग्रस्तस्य पितुर्ययातेर्जरां नाची गृहीतवान्।) यथा,—

ययातिरुवाच।
"यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वय: स्वं न प्रयच्छसि।
तस्मात् प्रजासमुच्छेदं तुर्व्वसो ! तव यास्यति ॥
संकीर्णाचारधर्म्मेषु प्रतिलोमचरेषु च।
पिशिताशिषु लोकेषु नूनं राजा भविष्यसि ॥
गुरुदारप्रसक्तेषु तिर्य्यग्योनिगतेषु च।
पशुधर्म्मेषु म्लेच्छेषु पापेषु च भविष्यसि ॥"

इति मत्स्यपुराणम् ॥

तुल, कि उन्मितौ। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) उन्मिति: परि-माणम्। कि, तोलयति तोलति काञ्चनं वणिक्। त्वदीयं सौन्दर्य्यं तुहिनगिरिकन्ये। तुलयितुमिति शङ्करोक्तम्। तुलां करोति इति णौ साध्यम्। इति दुर्गादास: ॥

तुलधारिणी, स्त्री, (तुलेन वेगेन चरतीति। चर + णिनि + ङीप्।) उपल्। इति शब्दमाला।

तुलसी, स्त्री, (तुलां सादृश्यं स्यति नाशयतीति। षो + क:। गौरादित्वात् ङीष्। वर्ज्जोपमला-देव साद्व्याभावादस्यास्तथात्वम्। यदुक्तं ब्रह्म-वैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे। १५। १५।
"नरा नार्य्यश्च तां दृष्ट्वा तुलनां दातुमक्षमा:।
तेन नाम्ना च तुलसीं तां वदन्ति पुराविद: ॥"
अस्या अन्या निरुक्तिरुक्ता तत्रैव ब्रह्मपराणे। ७।६३।
"तकारो मरणं प्रोक्तं तद्योग: स्यात्तकारत:।
स्त्रता रक्षति सेव्येयं तुलसीति निगद्यते ॥")
स्वनामख्यातवृक्ष:। तत्पर्य्याय:। सुभगा २ तीव्रा ३ पावनी ४ विष्णुवल्लभा ५ सुरेज्या ६ सुरसा ७ कायस्था ८ सुरदुन्दुभि: ९ सुरभि:१० बहुपत्री ११ मञ्जरी १२ हरिप्रिया १३ अपेत-राक्षसी१४ श्यामा१५ गौरी१६ त्रिदशमञ्जरी१७ भूतघ्नी१८ भूतपत्री १९। इति राजनिर्घण्ट: ॥ पर्णास:२० वृन्दा२१ कठिञ्जर:२२ कुठेरक:२३। इति शब्दरत्नावली ॥ वैष्णवी २४ पुण्या २५ पवित्रा२६ माधवी२७ अमला २८ पत्रपुष्पा२९ सुगन्धा ३० गन्धहारिणी ३१। इति भरत-धृतमधुमिश्र: ॥ सुरवल्ली ३२ प्रेतराक्षसी ३३ सुवहा ३४ ग्राम्या ३५ सुलभा ३६ बहु-मञ्जरी ३७ देवदुन्दुभि: ३८। इति भाव-प्रकाश: ॥*॥ क्षुद्रपत्रतुलस्या: पर्य्याय:। खरपत्र: १ गम्भीर: २ पत्रपुष्प: ३ फणिज्-झक: ४ अल्पपत्र: ५ समीरण: ६। इति रत्न-माला ॥ मरुबक: ७ प्रस्थपुष्प: ८। इत्यमर:। २। ४। ७९ ॥*॥ गन्धतुलस्या: पर्य्याय:। सुगन्धक:१ गन्धनामा २ तीक्ष्णगन्ध: ३ फणिज्-झक: ४ गन्धपरिज्झक: ५ सुगन्ध: ६ देव-दुन्दुभि: ७ एते रक्ततुलस्या: पर्य्याया:। इति लोकव्यवहार: ॥*॥ विस्रगन्धतुलस्या: पर्य्याय:। वैकुण्ठक:१ विस्रगन्ध: २ अल्पमानक: ३ ॥*॥ श्वेततुलस्या: पर्य्याय:। अर्ज्जक: १ श्वेतपर्णास:२ गन्धपत्र: ३ कुठेरक: ४ अवार्जक: ५ तीक्ष्ण:६ तीक्ष्णगन्ध: ७ सितार्जक: ८ ॥*॥ कृष्णतुलस्या: पर्य्याय:। कृष्णार्जक:१ कृष्णगौर:२ कालमाल:३ करालक: ४ कालपर्णी५ सुरभि: ६ मालक: ७ कालमालक: ८ ॥*॥ बर्ब्बरीतुलस्या: पर्य्याय:। सुरभि: १ तुलसीदेवा २ सुरसा ३ अपेत-राक्षसी ४। इति रत्नमाला ॥ बर्ब्बरी ५ कवरी ६ तुङ्गी ७ खरपुष्पा ८ अजगन्धिका ९। इत्यमर: । २।४।१४९ ॥*॥ सामान्यतुलस्या गुणा:। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। सुरभित्वम्। श्लेष्मवातजन्तुभूतक्रिमिनाशित्वम्। रुचि-कारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट: ॥ दाहपित्त-कारित्वम्। दीपनत्वम्। कुष्ठकृच्छ्रास्रपार्श्व-रुक्नाशित्वञ्च। शुक्ला कृष्णा च तुलसी गुणै-स्तुल्या। इति भावप्रकाश: ॥*॥ अस्या उत्-पत्तिर्यथा। गोलोके स्वयं तुलसी गोपी श्रीकृष्ण-प्रिया श्रीकृष्णेन सह अस्या: क्रीडां दृष्ट्वा राधा शशाप त्वं मानुषीं योनिं याहि। तच्छ्रुत्वा सा खिन्ना। गोविन्दस्तामुवाच त्वं भारते तपस्तप्त्वा समांशं नारायणं गमिष्यसि। सा पृथिव्यां धर्म्मध्वजराजपत्न्यां माधव्यां कार्त्तिकीपूर्णि-

मायां गत्वा [illegible] तुलनां रातुमयोग्यत्वेन [illegible] तुलसीति नाम्ना ख्याता। सा तपस्तु [illegible] तस्यै ब्रह्म-प्रसादात् सुदामगोपालो दानवो [illegible] शङ्खचूडनामा स्यात्। [illegible] सर्व्वावस्थानं प्राप्नुहि। [illegible] मर्त्त्यलोकागो [illegible] तलजात। स तुलसीमुवाह [illegible] जगाद। देवा: [illegible] वाह्यं शिवलोकं जग्मु:। शिव: [illegible] वैकुण्ठं जगाम। [illegible] मम शूलं गृहीत्वा शिवो [illegible] तव गच्छ घातय [illegible] कवचं [illegible] करिष्यामीति। [illegible] शिवेन सह युद्धे [illegible] नारायणस्तत्-पत्नीं गत्वा धर्म्मनाशं [illegible]। पश्चात् सा नारायणं ज्ञात्वा शशाप त्वं पाषाणो भव [illegible] कलाहं त्यक्ष्यामि [illegible] शरीरं च। तत्र नारायणस्तामुवाच त्वमिदं शरीरं त्यक्त्वा [illegible] मया सह [illegible] इदं गण्डकीनदी भव। भगवन् तव [illegible] तुलसीनामा वृक्षरूपो भव। तदा तत् सर्व्व-सम्भूत। [illegible] ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १५ अध्यायमारभ्य विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥*॥ पद्मपुराणमते [illegible] शिवनेत्राग्नि-दग्ध [illegible] विष्णुर्मुग्ध:। तन्मोहनाशार्थं देवा मह-देवमाराधयन्। महादेव: [illegible] मायामाराध्य। सा तुष्टा माया [illegible] तान्। [illegible] निक्षिपामि। ता युष्माकं कार्य्यं विधास्यन्ति तच्छ्रुत्वा देवाज्ञायां समीपमागत्य प्रोचु: ताभ्यो बीजानि [illegible] वापयामि जगतस्य यत्र विष्णुस्तिष्ठति तत्र बीजानि वपन देवास्तथा [illegible] ताभ्यो धात्री तुलसी च धात्री [illegible] तुलसी [illegible] ॥ तुलस्या माहात्म्यं यथा।

[illegible]।

"तुलस्या: [illegible] माहात्म्यं पापघ्नं सर्व्वकामदम्।
यत् पुरा विष्णुना प्रोक्तं तत्ते वक्ष्याम्यशेषत: ॥
सम्प्राप्तं कार्त्तिकं दृष्ट्वा नियमेन जनार्द्दन:।
पूजनीयो सदाभिश्च कोमलैस्तुलसीदलै: ॥
दृष्टा स्पृष्टा तथा ध्याता कार्त्तिके नमितार्च्चिता।
रोपिता सेविता नित्यं पापं हन्ति युगार्ज्जितम् ॥
अथवा तुलसी यैस्तु सेविता द्विजसत्तम ! ।
युगकोटिसहस्राणि ते वसन्ति हरेर्गृहे ॥
रोपिता तुलसी यावत् कुरुते मूलविस्तरम्।
तावद्युगसहस्राणि तनोति सुकृतं हरि: ॥
तुलसीदलपुष्पाणि यो दद्याद्धरये मुने ! ।
कार्त्तिके सकलं पापं सोऽत्र जन्मार्ज्जितं दहेत् ॥
रोपिता तुलसी यावत् महते वसुधातले।
तावत्कल्पसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ॥
यत् फलं सर्व्वपुण्येषु सर्व्वतीर्थेषु [illegible]

तुलस्याश्चन्दनेनैव पुण्यं स्याद्विष्णुपूजने ।
तुलसीगन्धमादाय यत्र गच्छति मारुतः ।
दिशो दश पुनात्याशु भूतग्रामांश्चतुर्विधान् ।
तुलसीकाननोद्भूता छाया यत्र भवेन्मुने ।
तत्र श्राद्धं प्रदातव्यं पितॄणां तृप्तिहेतवे ।
तुलसीबीजनिकरो यस्मिन् पतति वै मुने ।
तत् स्थानं परमं पुण्यं पितॄणां प्रीतिवर्द्धनम् ।
यस्मिन् गृहे द्विजश्रेष्ठ ! तुलसीमूलमृत्तिका ।
सर्व्वत्र नापगच्छन्ति भूतानि यमकिङ्कराः ।
तुलस्यस्थिकाष्ठानि यदि प्राणान् परित्यजेत् ।
यमेन वीक्षितुं शक्यो युक्तः पापशतैरपि ।
तुलस्यश्चितिकाष्ठं ललाटे यस्य दृश्यते ।
कृत्यं पश्यति नो तस्य कलिर्दुर्निवारणः ।
यः कश्चित्तुलसीमूले कार्त्तिके केशवप्रियः ।
दीपं ददाति विप्रेन्द्र ! स लभेद्वैष्णवं पदम् ।
तुलसीकाननस्यैव यदि यात्यावतिष्ठते ।
तद्गृहं तीर्थभूतं हि नायान्ति यमकिङ्कराः ।
न च गमनायासु गङ्गास्नानं तथैव च ।
तुलसीसेवनं यस्य अक्षयं तत् त्रयं समम् ।
रोपणात् पालनात् सेकाद्दर्शनात् स्पर्शनान्नृणाम् ।
तुलसी दहते पापं वाङ्मनःकायसञ्चितम् ।
तुलसीमञ्जरीभिर्यः कुर्य्याद्धरिहरार्च्चनम् ।
न स गर्भगृहं याति मुक्तिभागी भवेन्नरः ।
पुष्कराद्यानि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
वासुदेवादयो देवा वसन्ति तुलसीदले ।
तुलसीमञ्जरीयुक्तो यस्तु प्राणान् विमुञ्चति ।
यमो न वीक्षितुं शक्तो युक्तं पापशतैरपि ।"
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
'यथैकतुलसीदलनिहिते द्विजसत्तम ।
तथैव निम्नगा सर्व्वा ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।
वसन्ति पद्मपत्रेषु पक्षान्तेषु प्रयान्ति ।
पत्रखण्डं शिरस्तिष्ठेत् तुलस्याः सर्व्वदैव हि ।
लक्ष्मीः सरस्वती चैव गायत्री चण्डिका तथा ।
शची चान्या देवपत्न्यस्तत्पुष्पेषु वसन्ति वै ।
इन्द्रोऽग्निः शमनश्चैव नैऋतो वरुणस्तथा ।
पवनश्च कुवेरश्च तच्छाखायां वसन्त्यमी ।
आदित्यादिग्रहाः सर्व्वे विश्वेदेवाश्च सर्व्वदा ।
वसवो मरुतश्चैव तथा चैवाश्विनावपि ।
विद्याधराश्च गन्धर्व्वाः सिद्धाश्चाप्सरसस्तथा ।
तुलसीपत्रमाश्रित्य सर्व्वदा निवसन्ति वै ।
निवसन्ति यतस्तत्र तुलसीकाननानि वै ।
तद्दर्शनं [illegible] ।
सर्व्वप्रकाशं द्विजश्रेष्ठ ! तुलसी प्रीतिनन्दनी ।
तुलसीविपिनं कृत्वा नरो निर्व्वाणमाप्नुयात् ।
मञ्जरीर्वा दलं वा तुलस्या यस्तु यच्छति ।
त्रैलोक्यं तेन दत्तं स्यान्न संशयो नरोत्तमे ।
वैशाखेऽप्यथवा माघे द्विजैस्तुलसीं जलैः ।
[illegible] सर्व्वं प्राप्नोति निश्चयम् ।
[illegible] तुलसी दृष्टा [illegible] ।
[illegible] नश्यति निश्चितम् ।
[illegible] तुलसी [illegible] ।
[illegible] पूजयेत् [illegible] ।

दलानि तस्य मालाभिर्दूरीभूतानि भामिनि ।
तावद्युगसहस्राणि शान्तिं प्रयाति यत्र ।
यद्गृहाङ्गणे स्थाने तस्य पृथिव्यां
नारायणप्रियतमा तुलसी स्थिता च ।
तद्गृहमेव विष्णुर्भवति द्विजेन्द्र ।
पद्मजन्माऽपि न हि तुष्यति नित्यदा ।
यस्य स्यात् तुलसीपत्रं मृते शिरसि कर्णयोः ।
मुखे काले द्विजश्रेष्ठ ! तस्य स्वामी न भास्करिः ।"
इति पाद्मे क्रियायोगसारः ॥ * ॥
"न स्नानं सर्व्वतीर्थेषु सर्व्वयज्ञैश्च सेवितैः ।
तुलसीपत्रतोयैश्च योऽभिषिक्तः समाचरेत् ।
गयायां पुत्रपिण्डेन यत् फलं लभते नरः ।
तुलसीपत्रदानेन तत् फलं कार्त्तिके सति ।
तुलसीतोयकणिका मृत्युकाले च यो लभेत् ।
रथयानं समारुह्य वैकुण्ठं स प्रयाति च ।
नित्यं तु तुलसीपत्रं गृहे यद्युषितं सति ।
श्राद्धे व्रते वा दाने वा प्रतिष्ठायां सुरार्च्चने ।
भुक्तं तोयपतितं यद्यत् विष्णौ सति ।
शुद्धं तु तुलसीपत्रं क्षालनादन्यकर्म्मणि ।" ॥ * ॥
तुलसीचयननिषिद्धकालो यथा,—
'पूर्णिमायाममायाञ्च द्वादश्यां रविसंक्रमे ।
तैलाभ्यङ्गे च स्नाने मध्याह्ने निशि सन्ध्ययोः ।
अशौचेऽशुचिकाले च रात्रिवासान्वितोऽपि वा ।
तुलसीं ये च चिन्वन्ति ते छिन्दन्ति हरेः
शिरः ॥" * ॥
तुलसीस्पर्शनेन मिथ्याप्रतिज्ञायां मिथ्याशपथे च दोषो यथा,—
'तुलसीं करे कृत्वा स्वीकारं यो न रक्षति ।
स याति कालसूत्रञ्च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
करोति मिथ्याशपथं तुलस्या यो हि मानवः ।
स याति कुम्भीपाकञ्च यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥'
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ।
तुलसीपत्रचयने मन्त्रो यथा,—
'मातस्तुलसि गोविन्दहृदयानन्दकारिणि ।
नारायणस्य पूजार्थं चिनोमि त्वां नमोऽस्तु ते ।
कुसुमैः पारिजाताद्यैस्तुलस्यैवापि केशवः ।
त्वया विना नैव क्वापि चिनोमि त्वामतः शुभे ।
त्वया विना महाभागे समस्तं कर्म्म निष्फलम् ।
अतस्तुलसि देवि ! त्वां चिनोमि वरदा भव ।
चयनोद्भवदुःखं च यद्देवि ! ते हृदि वर्त्तते ।
तत् क्षमस्व जगन्मातस्तुलसि ! त्वां नमाम्यहम् ।
[illegible] पठित्वा वैष्णवो जनः ।
करतालत्रयं दत्त्वा चिनुयात्तुलसीदलम् ।
शनैः शनैरपाकारैश्चीयते तुलसीदलम् ।
यथा न कम्पते शाखा तुलस्या द्विजसत्तम ।
शाखाभङ्गे भवेत् दुःखं ! भवत्यङ्गा यथा भवेत् ।
तथा हृदि व्यथा विष्णोर्दीयते तुलसीचयैः ।"
इति पाद्मे क्रियायोगसारः ॥ * ॥
तुलसीकाष्ठमालाधारणफलं यथा,—
'तुलसीकाष्ठनिर्म्मितमालां धारयन्ति ये नराः ।
पदे पदेऽश्वमेधानां लभन्ते निश्चितं फलम् ।'
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ।

"[illegible]तुलसीकाष्ठमाला कृष्णजनप्रदा ।
धार्य्या नित्यं प्रयत्नेन लिङ्गरूपस्य लक्षणम् ।
हरिभक्तस्य तुलसीकुसुमकाष्ठसम्भृता ।
निद्रापमानसौ माला पुरा कृष्णेन दर्शिता ।"
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
गणेशपूजने तुलसीनिषेधो यथा । तुलसीं प्रति गणेशवाक्यम् ।
"पुष्पाणां सारभूता त्वं भविष्यसि मनोरमे ।
कलांशेन महाभागे ! स्वयं नारायणप्रिया ।
प्रिया त्वं सर्व्वदेवानां कृष्णस्य च विशेषतः ।
पूजा विमुक्तिदा नॄणां मम त्याज्या च सर्व्वदा ।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम् ॥ * ॥
तुलस्याः स्तवो यथा,—
नारायण उवाच ।
"वृन्दा वृन्दावनी विश्वपूजिता विश्वपावनी ।
पुष्पसारा नन्दिनी च तुलसी कृष्णजीवनी ।
एतन्नामाष्टकञ्चैतत् स्तोत्रं नामार्थसंयुतम् ।
यः पठेत्ताञ्च संपूज्य सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
महादेवाय तस्याः पत्रदानफलं यथा,—
"गयाश्राद्धेन यत् पुण्यं पितॄणां परितोषदम् ।
तत्फलं लभतेऽभ्यर्च्य तुलसीपत्रदानतः ।"
इति वृहद्धर्म्मपुराणे १० अध्यायः ॥ * ॥
तन्मञ्जर्य्यर्च्चनस्य हरिहरपूजने मुक्तिप्रदत्वं पाद्मे देवदूतविकुण्डलसंवादे ।
"तुलसीमञ्जरीभिर्यः कुर्य्याद्धरिहरार्च्चनम् ।
न स गर्भगृहं याति मुक्तिभागी भवेन्नरः ।"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ७ विलासः ॥ * ॥
तत्पत्रेण शक्तिपूजाविधिर्यथा,—
"वानीदलकपत्रैश्च पुष्पैरपि च चण्डिकाम् ।
तुलसीकुसुमैः पत्रैरर्च्चयन्नैव वर्ज्जयेत् ।
इति श्रीकालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥ * ॥
अथ तुलसीग्रहणविधिः । वायुपुराणे ।
"अस्नात्वा तुलसीं छित्त्वा यः पूजां कुरुते नरः ।
सोऽपराधी भवेत् सत्यं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ।"
तन्मन्त्रो यथा । स्कान्दे ।
"तुलस्यमृतजन्मासि सदा त्वं केशवप्रिया ।
केशवार्थं चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने ।
त्वदङ्गसम्भवैः पत्रैः पूजयामि यथा हरिम् ।
तथा कुरु पवित्राङ्गि ! कलौ मलविनाशिनि ! ।"
मात्स्ये च ।
"मोक्षैकहेतो धरणीप्रशस्ते
विष्णोः समस्तस्य गुरोः प्रियेति ।
आराधनार्थं वरमञ्जरीकं
लुनामि पत्रं तुलसि ! क्षमस्व ॥
इत्युक्ता तुलसीं सम्यक् छित्त्वा दक्षिणपाणिना ।
पत्राण्येकैकशो न्यस्येत् पात्रे मञ्जरीरपि ।
तन्माहात्म्यञ्च स्कान्दे ।
'मञ्जरीकालेन यः कुर्य्याद्यत्नेन तुलसीदलम् ।
पूजनं वासुदेवस्य लक्षकोटिफलं लभेत् ।'
किञ्च ।
'प्राणायामशतार्थीयं प्रयच्छ तुलसीदिनी ।

तुलसीं ये विचिन्वन्ति धन्यास्ते करपल्लवाः ॥"

इति ॥ * ॥

"संक्रान्त्यादौ निषिद्धोऽपि तुलस्यवचयः स्मृतः ।
परं श्रीविष्णुभक्तैस्तु द्वादश्यामेव नेष्यते ॥" * ॥

अथ तुलस्यवचयनिषेधकालः । विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"न छिन्द्यात् तुलसीं विप्रा द्वादश्यां वैष्णवः कश्चित् ॥"

गारुडे ।
"भानुवारं विना दूर्व्वां तुलसीं द्वादशीं विना ।
जीवितस्याविनाशाय न विचिन्वीत धर्म्मवित् ॥"

पाद्मे च ।
श्रीकृष्णसत्यासंवादीयकार्त्तिकमाहात्म्ये ।
"द्वादश्यां तुलसीपत्रं धात्रीपत्रञ्च कार्त्तिके ।
लुनाति स नरो गच्छेन्निरयानतिगर्हितान् ॥"

अतएवोक्तम् ।
"देवार्थे तुलसीच्छेदो होमार्थे समिधान्तथा ।
इन्दुक्षये न दुष्येत गवार्थे तु तृणस्य च ॥
एवं कृत्वा महापूजामङ्गोपाङ्गादिकं प्रभोः ।
क्रमादृषया सम्प्रदायं तत्तत्स्थानेषु पूजयेत् ॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ७ विलासः ॥ * ॥

अथ तुलसीविवाहः प्रतिष्ठाविधिश्च ।

श्रीवशिष्ठ उवाच ।
"विवाहं संप्रवक्ष्यामि तुलस्यास्तु यथाविधि ।
यथोक्तं पञ्चरात्रे वै ब्रह्मणा भाषितं पुरा ॥
आरादेव वनेऽवाप्य तुलसीं स्वगृहेऽपि वा ।
वर्त्तत्रयेण पूर्णेन ततो यजनमारभेत् ॥
सौम्यायने प्रकर्त्तव्यं गुरुशुक्रोदये तथा ।
अथवा कार्त्तिके मासि भीष्मपञ्चदिनेषु च ॥
वैवाहिकेषु भर्क्षेषु पूर्णिमायां विशेषतः ।
मण्डपं कारयेत्तत्र कुण्डवेदीं तथा पुनः ॥
शान्तिकञ्च प्रकर्त्तव्यं मातॄणां स्थापनं तथा ।
मातृश्राद्धादिकं सर्व्वं विवाहवत् समाचरेत् ॥
ब्राह्मणांश्च शुचिस्नातान् वेदवेदाङ्गपारगान् ।
ब्रह्मा चाचार्य्यकश्चैव चत्वारश्च तदर्त्विजः ॥
वैष्णवेन विधानेन वर्द्धनीकलसं न्यसेत् ।
मण्डपं कारयेत्तत्र लक्ष्मीनारायणं शुभम् ॥
गृह्यसूत्रं पुरः कृत्वा मातॄणां यजनं तथा ।
कृत्वा नान्दीमुखं श्राद्धं सौवर्णं स्थापयेद्धरिम् ॥
कृत्वारोप्य च तुलसीं लग्ने लक्ष्यमिते रवौ ।
वासः शतेन मन्त्रेण वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥
यदा बध्नाति मन्त्रेण कङ्कणं पाणिपल्लवे ।
कोऽदादिति च मन्त्रेण पाणिग्राहो विधीयते ॥
ततः कुण्डे समागत्य आचार्य्यः सदस्यैर्द्विजैः ।
आचार्य्यो वेदिकाकुण्डे जुहुयाच्च नवाहुतीः ॥
विवाहकर्म्मवत् सर्व्वं वैष्णवं देशिकोत्तमैः ।
कर्त्तव्यञ्च ततो होमो विधिपाद्विधिपूर्व्वकम् ॥"

ॐ नमो भगवते केशवाय नमः स्वाहा ।
नारायणाय स्वाहा । माधवाय । गोविन्दाय ।
विष्णवे । मधुसूदनाय । त्रिविक्रमाय । वामनाय । श्रीधराय । हृषीकेशाय । पद्मनाभाय ।
दामोदराय । उपेन्द्राय । अनिरुद्धाय । अच्युताय । अनन्ताय । गदिने । चक्रिणे । विश्वक्सेनाय । वैकुण्ठाय । जनार्द्दनाय । मुकुन्दाय ।
अधोक्षजाय स्वाहा । इति होमः ॥

यजमानः सपत्नीको लग्ने ये गोत्रबान्धवाः ।
प्रदक्षिणाञ्च कर्त्तव्याश्चत्वारो विष्णुना सह ॥
तुलस्याः पाणिग्रहणं वेदिकायां विभावसौ ।
घृतकुम्भं जपेत् सूक्तं पावमानीं विशेषतः ॥
तथैव शान्तिकाध्यायं नवसूक्तं तथैव च ।
श्रीसूक्तं पुनर्ब्रह्मा तथा वैष्णवमंहिताम् ॥
गृह्यसूत्रविधिर्यावत् विधिर्वैरीतुर्म्मस्य निस्वनैः ।
गायन्ति मङ्गलं नार्य्यो माङ्गल्यं विधिमाचरेत् ॥
दद्यात् पूर्णाहुतिं पश्चादभिषेकविधिं ततः ।
आचार्य्याय शुभं दद्यादाचार्य्यं परिधाप्य च ॥
शय्यां पटञ्च तथा धम्मिसाचार्य्याय प्रदापयेत् ।
धेनुं सवत्सां दापयेद्ब्राह्मणेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
एवं प्रतिष्ठितां देवीं विष्णुना च समर्चयेत् ।
आजन्मोपार्ज्जितं पापं दर्शनेन प्रणश्यति ॥
रोपयेत्तुलसीं यस्तु सेवयेच्च प्रयत्नतः ।
प्रतिष्ठाप्य यथोक्तेन विष्णुना सह मानवः ॥
स मोक्षं लभते जन्तुर्विष्णुलोकं तथाक्षयम् ।
प्राप्नोति विपुलान् भोगान् विष्णुना सह मोदते ॥
प्रतिष्ठा श्रीतुलस्यास्तु लिखिता विष्णुयामले ॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे २० विलासः ॥

तुलसीद्वेषा, स्त्री, (तुलसीं द्वेष्टि तुल्यगन्धत्वात् सहते इति । द्विष + अच् । ततष्टाप् ।) बर्व्वरी । इति रत्नमाला ॥ (बर्व्वरीशब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

तुला, स्त्री, (तोल्यतेऽनया । तुल उन्माने भिदादङ् । अतुलोपमाभ्यामिति निर्द्देशात् गुणाभावः ।) सादृश्यम् । (यथा, रघुः । ८ । १५ ।
"नभसा निभृतेन्दुना तुलामुदितार्केण समारुरोह तत् ॥")

मानम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । ८४ ।
"सकृदपि दृष्ट्वा पुरुषं विबुधा जानन्ति सारतां तस्य ।
हस्ततुलयापि निपुणाः पलपरिमाणं विजानन्ति ॥")

गृहाणां दारुबन्धाय पीठिका । पलशतम् ।
(यथा, अमरकोषे । २ । ९ । ८७ ।
"तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्यात् विंशतिस्तुलाः ॥")

भाण्डम् । इति मेदिनी । ले, २५ ॥ मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतसप्तमराशिः । तत्पर्य्यायः ।
युकः २ युक् ३ घटः ४ तौली ५ तुलाभृत् ६ ।
इति ज्योतिषम् ॥ सा चित्राशेषपादद्वयस्वातीसमुदायुक्तविशाखाप्रथमपादत्रयेण भवति ।
तदधिष्ठातृदेवता तुलाधारिपुरुषः । अस्याः शिरस उदयः नानावर्णः उष्णस्वभावः । सा पश्चिमदिक्स्वामिनी वायुराशिः स्निग्धा विकला निःशब्दा वनचारिणी अल्पसन्ताना अल्पस्त्रीसङ्गा शूद्रवर्णा समानाङ्गा च । तत्र जातस्य फलम् । वक्ता विद्यावरः श्रीदः स्थिरः ।
इति जातकम् ॥ जन्मकालीनचन्द्राश्रिततद्राशिफलम् ।

"क्रयसुरद्विजगणक्रयविक्रयी
द्विजसुराधनदानमनाः पुमान् ।
शशिनि तौलिगते बहुदारभाग्विभवशीलविचित्रविक्रमः ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

तस्या उदये तन्नामकलग्नं भवति । तस्य गनितप्रमाणपरिमाणं दशदण्डाधिकपञ्चाङ्गुलप्रभे देशे वर्त्तमानोनविंशत्यधिके षट्त्रिंशत्पलाधिकपञ्चदण्डाः । इति ज्योतिषम् ॥ तत्र जातफलम् ।
"तुलालग्ने पुमान् जातः सुधीः सत्कर्म्मतत्परः ।
विद्वान् सर्व्वकलाभिज्ञो धनाढ्यो जनपूजितः ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

परीक्षाविशेषः । यथा नारदः ।
"ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः ।
वैश्यस्य सलिलं देयं शूद्रस्य विषमेव तु ॥
साधारणः समस्तानां कोषः प्रोक्तो मनीषिभिः ।
विषवर्ज्जं ब्राह्मणस्य सर्व्वेषान्तु तुला स्मृता ॥" *

अथ तस्या उत्पत्तिविधिः । यज्ञियं वृक्षं यूपवत्मन्त्रपूर्व्वकं छित्त्वा लोकपालेभ्यः प्रणम्य षड्भिः चतुर्हस्ता चतुरस्रा ऋज्वी तुला कार्य्या तत्र च स्थानेषु वलयानि दातव्यानि । तत्र यथोक्तौ स्तम्भौ कृत्वा हस्तद्वयपरिमाणेन दशिणोत्तरयोर्दिशोर्भूखनननिखननं कृत्वा तदाधारकीलकाग्रसमायोगेयसि व्रणद्वयचिह्नं मध्यनिवेशितलौहाङ्कुशयुक्तं निधाय तदुपरि कला मध्यस्थिताङ्कुशेन तुलामध्यवलयस्थलौहं संयुञ्ज्यात् । एवञ्च सति स्तम्भयोरन्तरतिर्य्यक् तुलादण्डस्तिष्ठति तुलाग्रस्थिताभ्यामायसकीलकाभ्यां शिक्यद्वयस्य बन्धनं कुर्य्यात् । तुलायाः पार्श्वयोः प्राक्प्रत्यक्दिशोस्तोरणस्तम्भौ तुलातो दशाङ्गुलोच्छ्रायौ कार्य्यौ तोरणयोरुपरिसम्बन्धनौ स्तम्भयोरधोमुखौ घटमस्तकचुम्बिनावलम्बौ कार्य्यौ । तुलादण्डः पूर्व्वपश्चिमयोर्धार्य्यः ।
पूर्व्वशिक्ये शिलां तोलयेत् पश्चिमे कर्त्तारं तुलाया उपरि जलं देयं यदि जलं न प्लवते तदा तुला समा ज्ञेया ॥ * ॥ अथैतत्प्रयोगः ।
कृतोपवासः कृतस्नानादिः प्राड्विवाको नापणः कार्य्यो एव्वेत् निवेदितं विवेचयेत् । ततोऽभियुक्तं तोलयितावतार्य्य धर्म्मावाहनादिकं कुर्य्यात् । ॐ तत् सवितुर्धार्म्य ब्राह्मणत्रयं गन्धादिना पूजयित्वा तान् सविपुण्याहशब्दैः प्रत्येकं विन्यावयित्वा दिशाङ्गभूतहोमार्थं ब्रह्मचतुष्टयं अर्त्विक्चतुष्टयञ्च पाद्यादिभिरभ्यर्च्य वृणुयात् । अग्निस्थापनं ब्रह्मासनमेकं अर्त्विजञ्च । ततस्तुलां सपताकां ध्वजालङ्कृतां भूमौ निधाय तस्यां प्राङ्मुखः प्राड्विवाकः पुष्पाक्षतमादाय ॐ भूर्भुवः स्वरित्युच्चार्य्य ।
एह्येहि भगवन् धर्म्म! दिव्ये ह्यस्मिन् समाविश ।

बद्धिनो लोकपालैश्च वसाग्निप्रमुखैर्हरे ।
इति मन्त्रेण धर्म्ममावाह्य ॐ धर्म्माय नम इत्यादिप्रयोगपाद्यार्घ्याद्याचमनीयमधुपर्का चमनैर्गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यताम्बूलपुष्पाञ्जलिभिः सम्पूज्य पञ्चवर्णकैर्दर्शितपद्मसन्निधौ तथैवाष्टाग्निप्रमाणात् प्रभृति नमोऽन्तेन स्वस्वनाम्ना पूर्व्वस्यां इन्द्राय दक्षिणस्यां यमाय पश्चिमे वरुणाय उत्तरस्यां कुबेराय आग्नेय्यामग्नये नैरृत्यां निरृतये वायव्यां वायवे ऐशान्यां ईशानाय । इन्द्रस्य दक्षिणपार्श्वे अष्ट वसुभ्यः प्रत्येकं नामभिः । तत्र धराय ध्रुवाय सोमाय आपाय अनिलाय अनलाय प्रत्यूषाय प्रभासाय । इन्द्रेशानयोर्मध्ये तथा द्वादशादि त्येभ्यः तत्र धात्रे अर्य्यम्णे मित्राय वरुणाय अंशवे भगाय इन्द्राय विवस्वते पूष्णे पर्ज्जन्याय त्वष्ट्रे विष्णवे । अग्निपश्चिमभागे तथैकादश रुद्रेभ्यः तत्र वीरभद्राय शम्भवे गिरीशाय अजैकपदे अहिर्बुध्न्याय पिनाकिने भवनाधीश्वराय कपालिने स्थाणवे भवाय । यम रक्षसोर्मध्ये तथा मातृभ्यः तत्र ब्राह्म्यै माहेश्वर्य्यै कौमार्य्यै वैष्णव्यै वाराह्यै माहेन्द्र्यै चामुण्डायै निरृत्युत्तरे गणेशाय वरुणोत्तरे अष्टमरुद्भ्यः तत्र श्वसनाय स्पर्शनाय वायवे अनिलाय मारुताय प्राणाय प्राणेशाय जीवाय घटोत्तरभागे दुर्गायै माद्यग्निप्रमुखान्तैः नामभिर्धर्म्माय गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि पूर्व्ववद्दत्त्वा इन्द्रादिभ्यो दिग्भ्यो गन्धादिकं दद्यात् । ततश्च तु इन्द्रादिभिः चतुर्भिर्ऋत्विग्भिश्चतुर्दिक्षु अग्न्याधानकल्पोक्तकर्म्मणि प्राड्विवाकः स्वोक्तविधिना संस्थाप्य प्रथमपुष्टिसाध्यागिकाः गायत्र्यां स्वाहान्ता समाप्तं घृतेन पायसेन समिद्भिर्मिलिताभिरष्टोत्तरशतं अष्टाविंशतिं चाष्टौ वा जुहुयात् । ततो दक्षिणां दद्यात् । एवं इन्द्रादीनां देवपूजां विधाय शोध्यं कृतोपवासं चार्द्रवाससं पश्चिमशिक्यं कृत्वा इष्टकाश्च पूर्व्वशिक्ये कृत्वा उभयोः घटोपरि सम्भवन साम्यमवगम्य अवतारयेत् । ततः प्राड्विवाको वर्द्धनकञ्जलमष्टौ विच्छेदः द्रादित्यपूर्य्यां मध्ये समस्तं व्याहरेत् ।

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
धर्म्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥

इति चतुश्चत्वारिंशदक्षरमन्त्रसमेनाभिमन्त्र्यार्थं करणाकरणस्वरूपमिन्द्रमे इत्यमिदं समस्तानु मया न यद्धर्म्मज्ञाति स्वप्रतिज्ञां लिपिपत्रे विनिश्च्य तत्पत्रं शोध्य शिरोगतं कुर्य्यात् । ततः प्राड्विवाको घटमामन्त्रयेदिति ।
त्वं घटो ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ।
धकाराद्धर्म्ममूर्त्तिस्त्वं टकारात् कुटिलं नरम् ।
धृतो भावयसे यस्मात् घटस्तेनाभिधीयते ।
त्वं वेत्सि सर्व्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ।
त्वमेव देव । जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ।

तदेनं संशयारूढाद्धर्म्मतस्त्रातुमर्हसि ॥”
तुलाधारकश्च नियमेदनेन । [शोधितः ।
“ब्रह्मघ्ने ये स्मृता लोका ये लोकाः कूट तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा ॥”
शोध्यस्तु तुलामभिमन्त्रयेदनेन ।
त्वं तुले । सत्यधामासि पुरा देवैर्व्विनिर्म्मिता ।
तत् सत्यं वद कल्याणि । संशयान्मां विमोचय ।
यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय ।
शुद्धश्चेद्गमयोर्द्ध्वं मां सत्यं येनमि कृताञ्जलिम् ॥
ततः प्राड्विवाकः पूर्व्वावनतः स पूर्व्ववत्तुलामारो पयेत् । आरोपितं मा काले पलस्थाने पर्य्या काले दण्डे साक्षी कालं यत्र ह्रस्व पूर्व्वं चन्द्र मध्या रात्रौ चेत् । स्तनन्धाम प्राटघेतन्थेतौ राज्ञः कूटं प्रद्यात्तमाढ्यान्ते इत्यर्थसंगार्थे मध्ये काले कलया दृढस्य पञ्चधा पाटकालपञ्च शुद्धाशुद्धज्ञानाय स्थापयेत् । तत्र प्रतिमानं दृष्टाद्द्रर्द्धस्थाने शुद्ध । अधोऽवस्थाने अशुद्ध । समावस्थाने अल्पदोष । सन्देहे पुनःपरीक्षा देया । कक्षकीलकशिक्यपादादीनां दृष्ट कारण्यातिरेकेण छेदे भङ्गे चाप्यशुद्धिमादि शन । ततः पुरोहिताचार्य्यादीन् दक्षिणादिभि स्तोषयेत् ।” इति दिव्यतत्त्वम् ॥

तुलाकोटि स्त्री (तुलां माहात्म्य कोटयते इति । कुट+इन् ।) नूपुरः । (यथा, माघे । १२।४४।
“लीलाचलत्स्त्रीचरणारुणोत्पल
स्खलत्तुलाकोटिनिनादकोमलः ॥”
तुलया मानेन कुटतीति । कुट कौटिल्ये+ इन् ।) मानभेदः । अर्बुदम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२८ ॥

तुलाकोटी, स्त्री, (तुलाकोटि+कृदिकारादिति वा ङीष् ।) तुलाकोटिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तुलाकोष, पु (तुलाया परिमाणस्य कोष इव ।) तुलापरीक्षा । इति मिताक्षरा ॥

तुलाधारः पु, (तुलां धरति धारयति वा । तुला+ धृ+“कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) तुलाराशिः । वणिक्, त्रि । इति मेदिनी । रे, २६४ ॥ तुलागुणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्वनाम ख्यातः वणिग्धर्म्मा पुरुषविशेषः । यथा महाभारते । १२ । २६० । ८ ।
“तुलाधारो वणिग्धर्म्मा वाराणस्यां महायशाः ।
सोऽप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं द्विजसत्तम ॥”)

तुलापुरुषदान, क्ली, (तुलापुरुषस्य तुलोन्मितपुरुष भारसमपरिमितद्रव्यस्य दानम् । यद्वा, तुला पुरुषविधिना दानम् ।) षोडशमहादानान्तर्गत दानविशेषः । यथा,—
“आद्यन्तु सर्व्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् ॥”
तस्य कालो यथा,—
“नोक्तानि यानि गुह्यानि महादानानि षोडश ।
तानि ते सम्प्रवक्ष्यामि यथानुपूर्व्वशः ॥
तुलापुरुषयागोऽयं येषामादौ विधीयते ।
अयने विषुवे चैव व्यतीपाते दिनक्षये ॥
युगादिषूपरागेषु तथा मन्वन्तरादिषु ।
संक्रान्तौ वैधृतिदिने चतुर्द्दश्यष्टमीषु च ।
सितपञ्चदशीसर्व्व द्वादशीष्वष्टकासु च ।
यज्ञोत्सवविवाहेषु दुःस्वप्नाद्भुतदर्शने ।
द्रव्यब्राह्मणलाभे वा श्रद्धा वा यत्र जायते ॥”
तस्य देशो यथा,-
“तीर्थे वायतने गोष्ठे कूपारामसरित्सु च ।
गृहे वाथ वने वापि तडागे रुचिरेऽथवा ।
महादानानि देयानि संसारभयभीरुणा ॥’
अस्य विधानं यथा,—
“पुण्यां तिथिमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
मण्डपं रचयेद्विद्वान् षोडश द्वादशारत्निकम् ॥
मण्डपं कारयेद्विद्वांश्चतुर्भद्राननं बुधः ।
सप्तहस्ता भवेद्वेदी मध्ये पञ्चकराथ वा ।
तन्मध्ये तोरणं कुर्य्यात् सारदारुमयं शुभम् ।
कुर्य्यात् कुण्डानि चत्वारि चतुर्द्दिक्षु विचक्षणः ॥’
तुलारोपणप्रस्तावे ।
“दक्षिणोत्तरयोस्तु स्तम्भयोश्च विशालयोः ।
सुमेखलायोनिसमायुतानि
सपूर्णकुम्भानि सहाशनानि ।
सुताम्रकुम्भद्वयसंयुतानि
समग्रपात्राणि सहस्रुवाणि ॥
हस्तप्रमाणानि निखातपूर
पृथ्वीपदारणि सुबद्धमनानि ।
पूर्व्वोत्तरे हस्तमिता च वेदी
ग्रहादिदैवेश्वरपूजनाय ॥
आचार्य्येण ब्रह्मविष्णुमहेशा
तत्रैव कार्य्याः फलवस्त्रमाल्यैः ।
ब्रह्मविष्णुमहेशानां प्रतिमासु पूजा कार्य्या इत रेषां अक्लिष्टे कार्य्या ।
लोकेशवर्णैः परितः पताका
मध्ये ध्वजः किङ्किणिकायुतः स्यात् ।
द्वारेषु कार्य्याणि च तोरणानि
चत्वार्यपि क्षीरवनस्पतीनाम् ।
द्वारेषु कुम्भद्वयमत्र कार्य्यं
सम्यक् स्रगूपाम्बररत्नयुक्तम् ॥ * ॥
यत्पूर्व्वं सारदारुमयं कुर्य्यादित्युक्तं तदिदानीं मनुस्तम्भमाह ।
शालेङ्गुदीचन्दनदेवदारु
श्रीपर्णिबिल्वप्रियकाञ्जनोत्थम् ।
स्तम्भद्वयं हस्तयुगावखात
कृत्वा दृढं पञ्चकरोच्छ्रितं तत् ॥
तदन्तरं हस्तचतुष्टयं स्यात्
तथोत्तरायाश्च तदङ्गमेव ॥ * ॥
चतुर्हस्ता तुला कार्य्या पार्श्वे कार्य्यौ तथाविधौ ।
अन्तरन्तु तयोर्हस्तौ भवत्यद्धमेव च ।
समानजातिश्च तुलावलम्बा
हैमेन मध्ये पुरुषेण युक्ता ।
हैमेन पुरुषेणेति सुवर्णनिर्म्मितवासुदेवाकृति नेति बोद्धव्यम् ।
दैर्घ्येण सा हस्तचतुष्टयं स्यात्
पृथुत्वमस्यास्तु दशाङ्गुलानि ।
सुवर्णपत्राभरणा च कार्य्या

सुता सुवर्णेन तु रत्नमाला
विभूषिता माल्यविलेपनाढ्या ॥
चक्रं लिखेद्वारिजगर्भयुक्तं
नानारजोभिर्भुवि कीर्णपुष्पम् ।
वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्णं
संस्थापयेत् पुष्पमताकशोभम् ॥

इति तुलानिर्म्माणसूक्तम् ॥ ० ॥

अथ द्विजा वेदविदश्च कार्य्याः
सुवामवेशान्वयशीलयुक्ताः ।
विधानदक्षाः पटवोऽनुकूला
ये चार्य्यदेशप्रभवा द्विजेन्द्राः ॥
गुरुश्च वेदाङ्गविदार्य्यदेश-
समुद्भवः शीलकुलाभिरूपः ।
कार्य्यः पुराणाभिरतोऽतिदक्षः
प्रसन्नगम्भीरसरस्वतीकः ॥
पूर्व्वेण ऋग्वेदविदौ यथास्तां
यजुर्व्विदौ दक्षिणतश्च शस्तौ ।
स्याप्यौ द्विजौ सामविदौ च पश्चा-
दथर्व्वणावुत्तरतश्च कार्य्यौ ॥
विनायकादिग्रहलोकपाल-
वसुरुद्रादित्यमरुद्गणानाम् ।
ब्रह्माच्युतेशानवनस्पतीनां
स्वमन्ततो होमचतुष्टयं स्यात् ॥
जप्यानि सूक्तानि तथैव चैषा-
मनुक्रमेणापि यथा स्वरूपम् ।
आम्यर्च्चयेल्लोकपतीन् क्रमेण
मन्त्रैरमीभिर्व्वजमानयुक्ताः ॥
दद्यादाद्यं सुरान्द्वादशलिङ्गभ्यो हैमभूषणम् ।
कुण्डलानि च हैमानि सूत्राणि कटकानि च ॥
द्विगुणं गुरवे दद्याद्भूषणाच्छादनादिकम् ।
जपेयुः शान्तिकाध्यायं जापकाः सर्व्वतो दिशम् ॥
उपोषितास्ततः सर्व्वे कुर्य्युरेवमधिवासनम् ।
आदावन्ते च मध्ये च कुर्य्याद्ब्राह्मणवाचनम् ॥
ततो मङ्गलशब्देन स्थापितो वेदपुङ्गवैः ।
त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
शुक्लमाल्याम्बरो भूत्वा तां तुलामभिमन्त्रयेत् ।
नमस्ते सर्व्वदेवानां शक्तिस्त्वं शक्तिमाश्रिता ।
साक्षीभूता जगद्धात्री निर्म्मिता विश्वयोनिना ॥
एकतः सर्व्वसत्यानि तथा भूतशतानि च ।
धर्म्माधर्म्मकृतां मध्ये स्थापितासि जगद्धिते ॥
त्वं तुले ! सर्व्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्त्तिता ।
मां तोलयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोऽस्तु ते ॥
योऽसौ तत्त्वाधिपो देवः पुरुषः पञ्चविंशकः ।
स एवाधिष्ठितो देवि ! त्वयि तस्मान्नमोऽस्तु ते ॥
नमो नमस्ते गोविन्द ! तुलापुरुषसंज्ञक ! ।
त्वं हरे ! तारयस्वास्मानस्मात् संसारसागरात् ॥
पुण्यं कालमथासाद्य कृत्वाधिवासनं पुनः ।
पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा तां तुलामारुहेद्बुधः ॥
सखड्गचर्म्मा कवची सर्व्वाभरणभूषितः ।
धर्म्मराजमथादाय हैमं सूर्य्येण संयुतम् ॥
कराभ्यां स्पृष्टदुष्टिर्यमास्ते पश्यन् हरेर्मुखम् ।
ततोऽपरे तुलाभागे न्यसेयुर्द्विजपुङ्गवाः ॥
या स्यादभ्यधिकं यावत् काञ्चनं चातिनिर्म्मलम् ।
पुष्टिकामस्तु कुर्व्वीत भूमिसंस्थन्नरेश्वर ! ॥
क्षणमात्रं ततः स्थित्वा पुनरेतदुदीरयेत् ।
नमस्ते साक्षीभूतानां साक्षीभूते सनातनि ! ॥
पितामहेन देवि ! त्वं निर्म्मिता परमेष्ठिना ।
त्वया धृतं जगत् सर्व्वं सहस्थावरजङ्गमम् ॥
सर्व्वभूतात्मभूतस्थे नमस्ते विश्वधारिणि ।
ततोऽवनीर्य्य गुरवे पूर्व्वमर्द्धं निवेदयेत् ॥
प्राप्य तेषामनुज्ञाञ्च तथान्येभ्योऽपि दापयेत् ।
दीनानाथविशिष्टादीन् पूजयेत् ब्राह्मणैः सह ॥
न चिरं धारयेद्गेहे हेम संप्रोक्षितं बुधः ।
तिष्ठद्भयावहं यस्माच्छोकव्याधिकरं नृणाम् ॥
शीघ्रं परस्वीकरणात् श्रेयः प्राप्नोति पुष्कलम् ॥"
तस्य द्रव्यविशेषेण फलं यथा,—
"अष्टानामपि धातूनां यस्तुलां कुरुते नरः ।
सर्व्वपापैः प्रमुच्येत मनोवाक्कायसम्भवैः ॥
यावद्रातु स्थितं तत्र तावत् कोटिशतानि च ।
मोदते तत्र वर्षाणां स्वर्गलोके न संशयः ॥
अथ मानुष्यमाक्रम्य कदाचित् कालपर्य्यये ।
धनधान्यसमृद्धो वै जायते महतां कुले ॥
आत्मनस्तु तुलां कृत्वा सुवर्णं यः प्रयच्छति ।
स तारयेत् पितृगणान् दश पूर्व्वान् दशापरान् ॥
आत्मनस्तु तथा तद्वत् फलभाग्जायते नरः ।
जन्मप्रभृति यत् पापं मातृकं पैतृकं तथा ॥
सुवर्णदानात् दारिद्र्यं न पश्यति कदाचन ।
रजतस्य तुलां कृत्वा सुकृती यः प्रयच्छति ॥
तावद्वर्षप्रमाणेन निर्म्मलः स्वर्गभाग्भवेत् ।
अनन्तरं भवेद्राजा पृथिव्यां नात्र संशयः ॥
सुवर्णधारी कुष्ठी वा सर्व्वव्याधियुतोऽपि वा ।
ताम्रस्य तु तुलां कृत्वा मुच्यते नात्र संशयः ॥
स तु वर्षसहस्रं वै स्वर्गलोके महीयते ।
कांस्यस्य तु तुलां कृत्वा विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ॥
स तु इन्द्रपदं प्राप्य कल्पमेकं सह मोदते ।
आयसस्य तुलां कृत्वा दाता रत्नाधिपो भवेत् ॥
लभते चोत्तमस्थानं बलवान् जायते सदा ।
रैत्यस्य तु तुलां कृत्वा यो ददाति द्विजालये ॥
सोऽप्सरःशतसंकीर्णे विमाने दिवि मोदते ।
सीसकस्य तुलां कृत्वा यो ददातीह मानवः ॥
स गन्धर्व्वपदं गच्छेत् नानाभरणभूषितः ।
रङ्गस्य तु तुलां कृत्वा विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ॥
विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यश्चन्द्रसायुज्यमाप्नुयात् ।
घृतस्य तु तुलां कृत्वा ये प्रयच्छन्ति मानवाः ॥
तेजस्विनोऽभिजायन्ते गोभिश्च चिरजीविनः ।
तैलस्य तु तुलां कृत्वा यो वै दद्याद्द्विजा-
लये ॥
अरोगित्वं सुखित्वं वै आयुष्मानपि जायते ।
लवणः सर्व्वसौभाग्यं सर्व्वान् कामान् मधुप्रदः ॥
अनेन विधिना यस्तु तुलापुरुषमाचरेत् ।
प्रतिलोकाधिपस्थाने प्रतिमन्वन्तरं वसेत् ॥
विमानेनार्क्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।
पूज्यमानोऽप्सरोभिश्च ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
कल्पकोटिशतं यावत्तस्मिंल्लोके महीयते ॥
कर्म्मक्षयादिह पुनर्भुवि राजराजो
भूपालमौलिमणिराजितपादपीठः ।
श्रद्धान्वितो भवति यज्ञसहस्रयाजी
दीप्तप्रतापजितसर्व्वमहीपलोकः ॥
यो दीयमानमपि पश्यति तन्नियुक्तः
कालान्तरे स्मरति वाचयतीह लोके ।
यो वा शृणोति पठतीन्द्रसमानरूपः
प्राप्नोति वासवपुरं परदेवजुष्टम् ॥"

इति दानसागरः ॥

तुलावीजं, क्ली, (तुलायास्तोलनस्य वीजं मूलम् । यद्वा, तुलायै परिमाणाय वीजम् ।) गुञ्जा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुलिः, स्त्री, (तुरिः । रस्य लः ।) तुरी । इति शब्दरत्नावली ॥ तूलिका । इत्यमरटीकासार-सुन्दरी ॥

तुलिका, स्त्री, (तोलयति सादृश्यं गच्छतीति । तुल + बाहुलकात् इकन् । स च कित् ।) खञ्ज-निका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुलिनी, स्त्री, (तूलमस्ति फलेऽस्याः । तुल + इनिः । ङीप् । पृषो ह्रस्वः ।) शाल्मलिः । इति रत्नमाला ॥

तुलिफला, स्त्री, (तूलि तूलयुक्तं फलं यस्याः । पृषो-दरादित्वात् ह्रस्वः ।) शाल्मलिः । इति रत्न-माला ॥

तुली, स्त्री, (तुरी + रस्य लः ।) तुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

तुल्यः, त्रि, (तुलया सम्मितः । "नौवयोधर्म्मेति ।" ४ । ४ । ९१ । इति यत् ।) सादृश्ययुक्तः । तत्-पर्य्यायः । समः २ सदृक्षः ३ सदृशः ४ सदृक् ५ साधारणः ६ समानः ७ । इत्यमरः । ३।१।३७॥ सधर्म्मः ८ सम्मितः ९ स्वरूपः १० । इति जटा-धरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २७८ ।
"तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्म्मज्ञं व्यवसायिनम् ।
अर्द्धराज्यहरं भृत्यं यो न हन्यात् स हन्यते ॥")
उत्तरपदस्थास्तुल्यवाचका यथा । निभः १ सङ्काशः २ नीकाशः ३ प्रतीकाशः ४ उपमा ५ । इत्यमरः । ३ । १० । ३८ ॥ भूतः ६ रूपः ७ कल्पः ८ । इति भरतः ॥ प्रभः ९ । इति शब्द-रत्नावली ॥ (पुं, स्वनामख्यातो गन्धर्व्वविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १२१ । ७ ।
"गन्धर्व्वराजो बलवांस्तुल्यनामाभ्ययात्तदा ॥")

तुल्यपानं, क्ली, (तुल्यैरात्मीयजनैः सह पानम् ।) आत्मीयेन जनेन सह मिलित्वा एककाले कृतं पानम् । तत्पर्य्यायः । सपीतिः २ । इत्यमरः । २ । १० । ५५ ॥

तुवरः, पुं क्ली, (तवति हिनस्ति रोगानिति । तु + बाहुलकात् ष्वरच्प्रत्ययेन साधुः ।) कषाय-रसः । इत्यमरः ।१ । ५ । ९ ॥ त्रि, कषाययुक्तः । (यथा, सुश्रुते १ । ४५ ।
"नातिसान्द्रमदं तक्रं स्वादम्लं तुवरं रसे ॥") श्मश्रुहीनः । . इत्युणादिकोषः ॥

तुवरयावनालः, पुं, (तुवरः कषायो यावनालः ।) धान्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । तुवरः २ कषाय-

धावनाल ३ रक्तायवनाल ४ लोहितकुसुमुप वान्यम् ५। अस्य गुणाः। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। विरेचकत्वम्। संग्राहित्वम्। वातप्रशमनत्वम्। विदाहित्वम्। शोषकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

तुवरिका, स्त्री, (तुवरः कषायरसोऽस्त्यस्याः। तुवर+ठन्।) सराष्ट्रमृत्तिका। इत्यमरः। २। ४। १११॥ (तुवर्य्येव। तुवरी+स्वार्थे कन् ह्रस्वश्च।) आढ़की। इति भरतः॥

तुवरी, स्त्री (तुवर+स्त्रित्वात् ङीष्।) आढ़की। (यथा वैद्यकरत्नमालायाम्।
'आढ़की तुवरी ज्ञेया।'
वर्व्वरी तुलसी। तत्पर्य्यायाश्च यथा —
'वर्व्वरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
सौराष्ट्रमृत्तिका। तत्पर्य्यायः। मृत्स्ना २ सौराष्ट्री ३ मृत्तिका ४ आढ़की ५ सती ६ सुराष्ट्रजा ७ मृत्स्नालकम् ८ काली ९ मृत्तिका १० सुरमृत्तिका ११ तुवरा १२ कांक्षी १३ सुजाता १४। अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। वमनत्वम्। चक्षुष्यत्वम्। ग्राहित्वम्। छर्दिपित्तकृमिनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
'तुवरी ग्राहिका शीता लघ्वी कफविषास्रजित्।
सोष्णोष्णा वह्निदा कण्ठकुष्ठकोठप्रमिप्रणुत्॥"
इति भावप्रकाशः॥

तुवरौग्निम पुं (तुवरी आढ़कीव शिम्ब। तुवरीधर्म्मत्वात् तथात्वम्। यद्वा, तुवर्य्या इव शिम्बा फलत्वक यस्य।) चक्रमर्द्दकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

तुवि स्त्री तुम्बी। इति शब्दमाला॥ (बहु शब्दार्थे। इति निघण्टुः। ३। १॥ "तवतेर्वृद्ध्यर्थ सौत्रो धातुः। 'उवर'। उणा ४। १२८ इति इः। वृद्धिर्बहु।' इति तट्टीका॥ 'उरु। तुवि। पुरु। भूरि। शश्वत्। विश्वम्। परीणसा। व्यानशि। शतम्। सहस्रम्। सलिलम्। कुविदिति द्वादश बहुनामानि॥' इति निघण्टुः। ३। १॥ यथा, ऋग्वेदे। ३। ३०।
"तुविकूर्म्मिर्व्व धावान्॥")

तुष, ज ष औ नि तुष्टौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा-पर अक अनिट।) ज अतुषत्। ष तुष्यति। औ, तोष्टा। नि तुष्टोऽस्ति। इति दुर्गादासः॥

तुष पुं (तुष+'इगुपधज्ञेति।" ३। १। १३५। इति कः।) धान्यत्वक्। (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये द्वितीयाङ्के।
"श्रीश्रोत्रैः विशाणानि विनीतमनष्कुलाढ्यान्
का नाम भोस्तुषकणार्थविनाश चिन्तायां।")
विभीतकवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ५८॥

तुषग्रह, पुं (तुषैर्गृह्यते इति। ग्रह+कर्म्मणि अप।) अग्निः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तुषचार, पुं, (तुषं चरति अनुचरतीति। चर+अच्। तुषपुञ्जाभ्यन्तरे क्रमशः सञ्चारादस्य तथात्वम्।) अग्निः। इति शब्दमाला॥

तुषानल, पुं (तुषस्यानलः।) तुषाग्निः। तत्पर्य्यायः। कुकूल २। इति हेमचन्द्रः। ४।१६७॥ (यथा, धूर्त्तसमागमे।
"तुषानलकणप्रायाश्च भूरेयव॥")

तुषार, पुं (तुष्यत्यनेन शस्यादिरिति। तुष तुष्टौ+"तुषारादयश्च।" उणा ३। १३९। इति आरन् स च कित्।) हिमम्। (यथा, ऋतुसंहारे। ४। १।
'विलीनपद्मः प्रपतत्तुषारो
हेमन्तकालः समुपागतः प्रिये।॥"
शीतरसस्यगुणाश्च यथा —
"अपि नद्या समुद्रान्ते वह्निरापस्तदुद्भवा।
धूमावयवनिर्मुक्तास्तुषाराख्यास्तु ता स्मृता॥
अपि नद्या समुद्रान्ते वह्नि नदीमारभ्य समुद्रपर्य्यन्ते वह्निरास्ते तदुद्भवा। वह्निभवा धूमावयवनिर्मुक्ता धूमांशरहिता। आपस्तुषाराख्या। तुष इति लोके। तुषार इति च। अपथ्या प्राणिनां प्राय भूरुहाणान्तु न हिता। तुषाराम्बु हिमं रूक्षं स्याद्वातलमपित्तलम्। कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निमेहगण्डादिरोगहृत्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥)
देशभेदः। (तद्देशोद्भवे, पुं भूम्नि। यथा, मात्स्ये। १२०। ४५।
'तुषारान् वर्व्वरान् कारान् पह्लवान् पारदान् शकान्॥")
शीकरः। हिमभेदः। इति हेमचन्द्रः। ६।२१॥ (यथा माघे। १। १५।
"न यावदेतावुदपश्यदुत्थितौ
जनस्तुषाराञ्जनपर्व्वताविव॥")
कर्पूरभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥ शीतले, त्रि। यथा, नैषधे। ३। ९३।
"अपां हि तृप्ताय न वारिधारा
स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा॥"

तुषित, पुं, (तुष्यतीति। तुष तुष्टौ+बाहुलकात् कितच्। यद्वा, तुष+क्विप्। तुट सन्तोषो ऽस्य जातः। तारकादित्वात् इतच्।) देवगणविशेषः। इत्यमरः। १। १। १०॥ ते षट्त्रिंशत् स्मृताः। इति भरतः॥ केचित्वाहुः द्वादश। ते तु मन्वन्तरभेदे विभिन्ननामानः। यथा —
'प्राणापानसमानाश्च उदानो व्यान एव च।
चक्षुः श्रोत्रं रसो घ्राणं बुद्धिर्मनस्तथा।
द्वादशैते तु तुषिता देवा स्वारोचिषेऽन्तरे॥"
इति शारसुन्दरी॥
(यथाच विष्णुपुराणे। १। १५। १२८-१३१।
'पूर्व्वमन्वन्तरे श्रेष्ठा द्वादशासन् सुरोत्तमाः।
तुषिता नाम तेऽन्योन्यमूचुर्वैवस्वतेऽन्तरे।
उपस्थितेऽतियशसश्चाक्षुषस्यान्तरे मनोः।
समवायीकृताः सर्व्वे समागम्य परस्परम्।
आगच्छत द्रुतं देवा अदितिं सम्प्रविश्य वै।
मन्वन्तरे प्रसूयामस्तन्नः श्रेयो भविष्यति।
एवमुक्त्वा तु ते सर्व्वे चाक्षुषस्यान्तरे मनोः।
मारीचात् कश्यपाज्जातास्तेऽदित्या दक्षकन्यया।
तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरेव च।
अर्य्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा तथैव च।
विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण एव च।
अंशो भगश्चादितिजा आदित्या द्वादश स्मृताः।
चाक्षुषस्यान्तरे पूर्व्वमासन् ये तुषिताः सुराः।
वैवस्वतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश स्मृताः॥"
तथा च मत्स्यपुराणे। ६। ३—४।
"तुषिता नाम ये देवाश्चाक्षुषस्यान्तरे मनोः।
वैवस्वतेऽन्तरे चैते आदित्या द्वादश स्मृताः।
इन्द्रो धाता भगस्त्वष्टा मित्रोऽथ वरुणो यमः।
विवस्वान् सविता पूषा अंशुमान् विष्णुरेव च॥"
तथा, भागवते। ४। १। ७।
"तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिडस्पतिः।
इध्मः कविर्विभुः स्वाह्नः सुदेवो रोचनो द्विषट्।
तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवान्तरे।")

तुषोत्थ, क्ली, (तुषादुत्तिष्ठतीति। उत्+स्था+क।) तुषोदकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तुषोदक, क्ली, (तुषाद्भवमुदकम्।) काञ्जिकम्। इत्यमरः। २। ९। ३९॥ हारावली। ११५॥ काञ्जिकभेदः। अस्य लक्षणं यथा,—
"तुषोदकं यवैरामैः सतुषैः शकलीकृतैः॥"
यवैरुदकसहितैः सन्धानवर्गोक्तत्वात्॥
अस्य गुणाः। दीपनत्वम् हृद्यत्वम्। पाण्डुकृमिगदवह्निशूलनाशित्वम्। तीक्ष्णत्वम्। उष्णत्वम्। पाचनत्वम्। पित्तरक्तकारित्वञ्च।
इति भावप्रकाशः॥ (यथाच।
"तुषोदकं वातहरं प्रभिद्
प्रकोपयेद्रक्तपित्तं सदैव।
विपाचनं स्याज्जरणं हृमिघ्नं
सञ्जीवनं स्यात् कटुकं विपाके॥'
इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये॥)

तुष्ट, त्रि, (तुष+कर्त्तरि क्त।) तोषप्राप्तः। यथा, पुराणे।
"तस्मिंस्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीणिते प्रीणितं जगत्॥"
(यथाच हितोपदेशे।
"यस्मिन् यस्यापराधेन यस्य तुष्टः न मानवम्॥")

तुष्टि, स्त्री, (तुष+भावे क्तिन्।) तोषः। (यथा, मनुः। २। ६।
"वेदोऽखिलो धर्म्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च॥")
अधिगतावादन्यत्र तृष्णालबुद्धि। इति वाचस्पति टीकायां नागोजीभट्टः॥ (सा च नवविधा। इति सांख्याचार्य्याः। तथाचोक्तम्।
"आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः।
बाह्या विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिमताः॥"
एषैव पुराणमते दक्षस्य प्रजापतेः कन्या धर्म्मस्य पत्नी च। यथा, मार्कण्डेये। ५०। १९-२१।

"प्रज्ञात्वाष तथा दयश्वतखो निःश्रतिश्वषा ।
सवर्ज्ञ कन्याञ्चाषाष सम्यह्नामानि मे श्टणु ॥
अस्ता लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया तथा ।
धुष्टिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्त्तिस्त्रयो-
दश्री ॥
पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्मो दाक्षायणीः प्रभुः ॥")
मातृकाविशेषः । इति भवदेवभट्टः ॥ (शक्ति-
विशेषः । यथा, देवीभागवते । १ । १५ । ६१ ।
"तुष्टिः पुष्टिः चमा लज्जा जृम्भा तन्द्रा च शक्तयः ।
संस्थिताः सर्व्वतः पार्श्वे महादेव्याः पृथक्
पृथक् ॥")
तुष्टुः, पुं, (तुष+बाहुलकात् तुक् ।) कर्ण-
मणिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तुस, ध्वाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
अकं-सेट् ।) तोसति । इति दुर्गादासः ॥
तुसः, पुं, (तुषः । पृषोदरादित्वात् सत्वम् ।) तुषः ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
तुस्तं, क्ली, धूलिः । इति सिद्धान्तस्यापि मुग्धशब्द-
टीकायां सारसुन्दरी ॥
तुह, इर् अर्द्दने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-
परं-सकं-सेट् ।) इर्, अतुहत् अतोहीत् ।
अर्द्दनमिह वधः । इति दुर्गादासः ॥
तुहिनं, क्ली, (तोहति अर्द्दति तुह्यतेऽनेनेति वा ।
तुह+"येगितुह्योर्द्दस्व च ।" उणां । २ । ५२ ।
इति इनन् गुणे कृते ह्रस्वस्य ।) हिमम् । इत्य-
मरः । १ । ३ । १८ ॥ (यथा, आर्य्यासप्त-
शत्याम् । ६३२ ।
"सा श्यामा तन्वङ्गी दहता शीतोपचारतीव्रेण ।
विरहेण मालिमानं नीता तुहिनेन दूर्व्वेव ॥")
चन्द्रतेजः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । २ । ५८ ।
"किं चन्दनैः सकर्पूरैस्तुहिनैः शीतलैश्च किम् ।
सर्व्वे ते मित्रगात्रस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥"
शीतले, त्रि । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६६ ।
"प्रसरतु शरच्चियामा जगन्ति धवलयतु धाम
तुहिनांशोः ।
पञ्जरचकोरिकायां कश्चिदाकल्पोऽपि न
विशेषः ॥")
तुहिनांशुतैलं, क्ली, (तुहिनांशोः कर्पूरस्य तैलम् ।)
कर्पूरतैलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तूड, ऋ अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-
परं-सकं-सेट् ।) पञ्चस्वरी । ऋ, अतुतूड़त् ।
इति दुर्गादासः ॥
तूण, क सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-अकं-सेट् ।) दन्त्यवर्गाद्यादिः । क, तूणयति
चक्षुः सङ्कुचितं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
तूण, क ङ पूरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) क ङ, तूणयते । इति दुर्गा-
दासः ॥
तूण, तृ क सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-अकं-सेट् ।) दीर्घी मूर्द्धन्योपधः ।
अतुतूणत् । इति दुर्गादासः ॥

तूणः, पुं स्त्री, (तूण्यते पूर्य्यते बाणैरिति । तूण+
पूरणे घञ् ।) वाणाधारः । तत्पर्य्यायः । उपा-
सङ्गः २ तूणीरः ३ निषङ्गः ४ इषुधिः ५ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ८८ ॥ तूणी ६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १७ । ३ ।
"तूणवाङ्गधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥")
तूणकं, क्ली, (तूणयति सङ्कुचितं भवति नमा-
न्तत्वादत्रयमिति । तूण+ण्वुल् ।) छन्दो-
विशेषः । यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"तूणकं समानिकापदद्वयं विनान्तिमम् ॥"
तूणी, स्त्री, (तूण्यते पूर्य्यते बाणैरिति । तूण+
कर्म्मणि घञ् । गौरादित्वात् ङीष् ।) तूणः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५६ ।
"तूणीमुखोद्धृतशरेण विशीर्णपङ्क्ति ॥"
वेदनाविशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने
१ अध्याये ।
"अधो या वेदना याति वर्च्चोमूत्राशयोत्थिता ।
भिन्दन्तीव गुदोपस्थं सा तूणीत्युपदिश्यते ॥")
तूणी, [न्] पुं, (तूणवदाकृतिरस्त्यस्येति । तूण+
इनिः ।) नन्दीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य पर्य्याया यथा,—
"तूणी तुणक आपीनस्तुणिकः कच्छकस्तथा ।
कुठेरकः कान्तलको नन्दिवृक्षश्च नन्दकः ॥"
गुणाश्चास्य यथा,—
"तुणी रक्तः कटुः पाके कषायो मधुरो लघुः ।
तिक्तो ग्राही हिमो वृष्यो व्रणकुष्ठास्रपित्त-
जित् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तूणयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि ।
१८ । ३५ ।
"आरुह्य भगवान् विष्णुर्गरुड़ं पक्षिपुङ्गवम् ।
शङ्खी चक्री गदी खड्गी शार्ङ्गी तूणी तलत्र-
वान् ॥")
तूणीकः, पुं, (तूणी तूण इव कायतीति । कै+
कः ।) नन्दीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तूणीरः, पुं, (तूण्यते पूर्य्यते बाणैरिति । तूण+
बाहुलकात् ईरन् ।) तूणः । इत्यमरः । २ । ८ ।
८८ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २८ । १६ ।
"तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा तूणीरान् सन्निकृत्य च ।
त्वरमाणो शितशरैः सर्व्वमर्म्मस्वताड़यत् ॥"
क्लीवलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, तत्रैव । ६ । ५१ ।
५१ ।
"तूणीराण्यथ यन्त्राणि विचित्राणि धनूंषि च ॥")
तूतकं, क्ली, तुत्थम् । इतिशब्दचन्द्रिका ॥ तुतिया
इति भाषा ॥ (तुत्थशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञात-
व्यम् ॥)
तूदः, पुं, (तुदतीति । तुद व्यथने+"इगुपधेति ।"
३ । १ । १३५ । इति कः । पृषोदरादित्वात्
दीर्घः ।) तूलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तूर, य ङ ई हिंसे । वेगे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(दिवां-आत्मं-सकं-वेगे अकं-सेट् ।) य ङ,
तूर्य्यते । ई, तूर्णः । इति दुर्गादासः ॥

तूरं, क्ली, (तूर्य्यते ताड्यते इति । तूर+घञ् ।)
वाद्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २०० ॥
तूरी, स्त्री, (तूरं वाद्यविशेषस्तदाकृतिः पुष्पादौ
अस्त्यस्येति । तूर+अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
धुस्तूरवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
तूर्णं, क्ली, (त्वर सम्भ्रमे+क्तः । ततो ऊड़ागमः
"ज्वरत्वरेति ।" ६।४।२० । इत्यूट् । "रदाभ्यां
निष्ठातो नः पूर्व्वस्य च दः ।" ८ । २ । ४२ ।
इति तस्य नः ।) शीघ्रम् । (यथा, देवीभाग-
वते । १ । १० । ३१ ।
"तां दृष्ट्वा चपलापाङ्गीं समीपस्थां वराननाम् ।
पञ्चबाणपरीताङ्गस्तूर्णमासीत्तथाशतः ॥")
तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ । २ । ६८ ॥
तूर्णिः, पुं, (त्वरते त्वरणं वा । त्वर+"वहिश्रिश्रु-
युद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् ।" उणां । ४ । ५१ ।
इति निः स च नित् ।) मनः । इत्युणादि-
कोषः । २ । १४१ ॥ त्वरा । इति हेमचन्द्रः ।
२ । २३९ ॥ शीघ्रः । मनः । इति संक्षिप्तसारे
उणादिवृत्तिः ॥ (क्षिप्रे, त्रि । इति निघण्टुः ।
२ । १५ ॥ यथा, ऋग्वेदे । १० । ८८ । ६ ।
"मायामू तु यज्ञियानामेतामपो यत्तूर्णिश्चरति
प्रजानन् ॥"
"तूर्णिस्त्वरमाणः ।" इति सायनः ॥)
तूर्य्यं, क्ली, (तूर्य्यते ताड्यते इति । तूर+ण्यत् ।)
वाद्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २०६ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ११६ । ४४ ।
"स तूर्य्यशतशङ्खानां भेरीणाञ्च महास्वनैः ।
हर्षयन् सर्व्वशः पौरान् विवेश गजसाह्व-
यम् ॥")
तूर्य्यगण्डः, पुं, (तूर्य्यस्य गण्ड इव ।) मगड़वाद्यम् ।
इति हारावली । २२२ ॥ (क्वचित् तूर्य्यखण्डोऽपि
पाठः ॥)
तूल, क ङ पूरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । क ङ, तूलयते । इति
दुर्गादासः ॥
तूल, क निष्कर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । निष्कर्ष इह इयत्ता-
परिच्छेदः । क, तूलयति काञ्चनं वणिक् । इति
दुर्गादासः ॥ (क्वचित् तूल कि निष्कर्षे इति
पाठोऽपि दृश्यते । कि, तूलति तूलयति ॥)
तूलं, क्ली, (तूलयते पूरयति सर्व्वं व्यापकत्वात् ।
तूल पूरणे+कः ।) आकाशम् । इति मेदिनी ।
ले, २५ ॥ अश्वत्थाकारवृक्षविशेषः । पलाश-
पिपल इति तूत इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः ।
तूदः २ ब्रह्मकाष्ठम् ३ ब्रह्मवृक्षः ४ यूपकः ५
मधुसार ६ सुपुष्पम् ७ गुरूफलम् ८ नीलवृन्त-
कम् ९ क्रमुकः १० विप्रकाष्ठम् ११ मदसारः १२ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ पूगः १३ । तत्फलगुण-
गुणाः । गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । हिमत्वम् ।
पित्तानिलनाशित्वञ्च । तदामफलगुणाः । गुरु-
त्वम् । सारकत्वम् । अम्लत्वम् । उष्णत्वम् ।
रक्तपित्तकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ मधु-

शान्तत्वम्। दाहप्रशमनत्वम्। रुच्यत्वम्। कषायत्वम्। कफनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

तूल, क्ली पु, (तूल्यते इयत्तया परिच्छिद्यते इति। तूल+कर्म्मणि घञ्। यद्वा तूलयते स्वल्पोऽपि वस्तुभ्यान पूरयतीति। तूल+“इगुपधेति।” कः।) कार्पासादितूलं। (इति मेदिनी। ले २६॥) तत्पर्य्यायः। पिचुः २। इत्यमरः। २।६।१०६॥ पिचुलं ३ पिचुतूलं ४ तूलपिचुः ५। इत्यमरटीका॥ पिचुतूलम ६। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा देवीभागवते। ५।१०।३६।
‘विपरीते यदा दैवे तृणं वज्रसमं भवेत्।
विधिश्चेत् सुसुखः कामं कुलिशं तूलवत्तदा॥’)

तूलक, क्ली, (तूल+स्वार्थे कन्।) तूलं। इति हेमचन्द्रः। ४।२०।५॥

तूलकार्म्मुक, क्ली, (तूलाय तूलस्फोटनाय कार्म्मुकमिव।) तूलस्फोटनाथधनुः। धुनखरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पिञ्जलम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तूलचाप पु (तूलार्थं तूलस्फोटनाय चाप इव।) तूलकार्म्मुकम्। इति शब्दरत्नावली॥

तूलनालिका, स्त्री, (तूलनिर्म्मिता नालिका नाली।) पिञ्जिका। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पाँइज इति भाषा॥

तूलनाली, स्त्री (तूलनिर्म्मिता नाली।) तूलनालिका। इति भूरिप्रयोगः॥

तूलपिचु पु (तूलप्रधानः पिचुस्तूलञ्च।) तूलं। इत्यमरटीकायां भरतः॥

तूलवृक्ष पुं (तूलस्य तूलप्रधानो वा वृक्षः।) शाल्मली। इति राजनिर्घण्टः॥

तूलशर्करा, स्त्री, (तूलस्य शर्करेव।) कार्पासवीजम्। इति शब्दमाला॥

तूलसेचन, क्ली (तूलस्य सेचनम्।) सूत्रकर्त्तनम्। इति शब्दमाला। काटना इति भाषा॥

तूला स्त्री (तूलयति पूरयति स्थानमिति। तूल+अच्+तत स्त्रियां टाप्।) कार्पासी। इति राजनिर्घण्टः॥ वर्त्तिः। इति शब्दरत्नावली॥

तूलि, स्त्री (तूलतीति। तूल निष्कर्षे+‘इगुपधात् कित्। उणां। ४।११८। इति इन् स च कित्।) चित्रकरोपकरणम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

तूलिका, स्त्री, (तूलिरेव। स्वार्थे कन्।) चित्रकरोपकरणम्। तूली इति भाषा। (यथा, कुमारे। १।३२॥
“उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं
सूर्य्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम्॥”)
तत्पर्य्यायः। ईषिका २। इत्यमरः। २।१०।३१॥ तूलिः ३ तूली ४ इषीका ५ इषिका ६। शीरपादिप्रमाणिका। इत्यन्ये। आदिभितमभ्यासोर्मि उत्तस्य दानं यभिस्थितमे तन्निवेश्य। घारेलत घारलं दत्वाकारं यत्र निविश्य तर्मति कश्चन। इति भरतः॥ (तूलमस्त्यस्या इति। तूल+ठन्।) शय्योपकरणम्। इति मेदिनी। के,

१०२॥ तोषक इति भाषा। (यथा कथासरित्सागरे। २६। ७८।
“प्रविश्य चान्तः सदनं पर्य्यङ्के न्यस्ततूलिके।
पटावगुण्ठितातनुं शयानां कांचिदैक्षत॥”
तथा च काशीखण्डे। ४। ८७।
“कञ्चुकं तूलगर्भञ्च तूलिका सोपवीतिकाम्॥”)
वर्त्तिः। इति शब्दरत्नावली॥

तूलिनी, स्त्री, (तूलोऽस्त्यस्याः। तूल+इनि। ङीप्।) लम्बशाकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥ शाल्मलिवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥ (तद्‌यथा,
‘ताम्बूलं कटुतैलमुष्णभवनं तूलीपटी तूलिनी॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ शिशिरराद्याचारे॥)

तूलिफला, स्त्री, (तूलि तूलयुक्तं फलमस्याः।) शाल्मलिः। इति रत्नमाला॥

तूली स्त्री (तूलयतीति। तूल+इन् कृदिकारादिति वा ङीप्।) नीली। वर्त्तिः। इति शब्दरत्नावली॥ तूलिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा,—
उच्चैस्तूलीविलासं सुललितशयनं प्राणिनामाभिरामम्॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ हेमन्तकृत्ये॥)

तूवर पु (तु वृत्तौ धातुः+बाहुलकात् ष्वरच् दीर्घश्च।) काले अजातशृङ्गो गौः। भेडा गरु इति भाषा। अश्मश्रुपुरुषः। इत्यमरः। ३।३।१६४॥ माकुन्दिया इति भाषा। पुरुषपक्षेऽत्र त्रिलिङ्गः। कषायरसः। इति मेदिनी। रे १६४॥

तूवरिका स्त्री, (तूवरी+स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्व ह्रस्वश्च।) तुवरिका। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

तूवरी, स्त्री (तूवर+षित्वात् ङीष्।) आढकी। सौराष्ट्रमृत्तिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

तूष, तुष्टौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं अक सेट्।) षष्ठस्वरी। तूषति कुलदेवता। इति दुर्गादासः॥

तूष्णीं [म्] अ, मौनम्। इत्यमरः। ३। ४। ९॥ (यथा, मनुः। ८। १४७।
‘यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी।
भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति॥’)

तूष्णींशील त्रि (तूष्णीं मौनं शीलं स्वभावो यस्य।) मौनी। तत्पर्य्यायः। तूष्णीकः २। इत्यमरः। ३। १। ३९॥

तूष्णीक, त्रि, (तूष्णीं शीलं यस्य। ‘शीले को मलोपश्च।” ५। ३। ७२। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या कः मलोपश्च।) तूष्णींशीलः। इत्यमरः। ३।१।३९॥ (यथा महाभारते। ५। ३४। २६।
‘भाषोगमपि तूष्णीकमद्दुग्ध्यमित स प्रमा॥”)

तूष्णीका, [म्] अ, (तूष्णीम्+अव्ययप्रकरणे ‘तूष्णीम काम् वक्तव्य।” इति वार्त्तिकोक्त्या काम्। मित्वान्त्यादच् परः।) मौनम्। इत्यमरः। ३। ४। ९॥

तूस्तं, क्ली (तुस मस्ने+बाहुलकात् तुसिरति तस्य दीर्घश्च। इत्युज्ज्वलदत्तः। ३। ८६।) धूलिः।

(“तूस्तानि विनिघ्नन्ति वितूस्तयति प्रस्थानवात।” इति मुग्धबोधम्॥) जटा। इति मेदिनी। त, २२॥ पापम्। सूक्ष्मम्। इति शब्दरत्नावली॥

तृक्ष, इच्छाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां परं सक सेट।) सप्तमस्वरी। तृक्षति। इच्छां गतौ। इति दुर्गादासः॥

तृक्ष, क्ली, जातीफलम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

तृट, [ष] स्त्री, (तृष+क्विप्।) इच्छा। तृष्णा। (यथा, ऋतुसंहारे। १।११।
“तृषा महाद्भुतपतापिता भृशं
तृषा महत्या परिशुष्कतालव॥’)
कामकन्या। इति मेदिनी। षे १३॥

तृण, इ ण उ भक्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तनां उभं सकं सेट्। क्त्वावेट्।) इ ण तृणोति तर्णाति तृणुते तर्णुते। उ, तर्णित्वा तृत्वा। इति दुर्गादासः॥

तृण क्ली, (तृण्यते भक्ष्यते गवादिभिरिति। तृण+घञ्। संज्ञापूर्व्वकत्वान्न गुणः। यद्वा, तृह हिंसायाम्+“तृह क्नो हलोपश्च।” उणां ५।८। इति क्नप्रत्ययो हकारलोपश्च।) नड़ादिः। घिनाखड़ इति ख्यातम्। इति केचित्। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। अर्ज्जुनम् २। इत्यमरः। २। ५। १६७॥ त्रिणम् ३ खटम् ४ खेड़म् ५ हरितम् ६ शाष्पम् ७। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। ३४। [णम्।
“जातस्य नदीकूले तस्य तृणस्यापि जन्म कल्याणम्।
यत सलिलमज्जनाकुलजनहस्तालम्बनं भवति॥”)
गोभ्यस्तृणदानफलं यथा,—
“तीर्थस्नानेषु यत् पुण्यं यत् पुण्यं विप्रभोजने।
यत् पुण्यञ्च महादाने यत् पुण्यं हरिसेवने॥
सर्व्वव्रतोपवासेषु सर्व्वेष्वेव तपःसु च।
भुवः पर्य्यटने यत्तु सत्यवाक्येषु यद्भवेत्॥
यत् पुण्यं सर्व्वयज्ञेषु दीक्षायाञ्च लभेन्नरः।
तत् पुण्यं लभते प्राज्ञो गोभ्यो दत्वा तृणानि च॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम्॥
धनिष्ठादिपञ्चनक्षत्रेषु तृणनिमित्ततृणकाष्ठाहरणे दोषा यथा,—
‘अग्निचौरभयं रोगो राजपीड़ा धनक्षतिः।
संग्रहे तृणकाष्ठानां कृते वस्वादिपञ्चके॥”
इति ज्योतिःसारसंग्रहः॥
(गन्धद्रव्यविशेषः। रामकर्पूर इति भाषा॥ अस्य पर्य्यायो यथा —
‘कुङ्कुमञ्च सुगन्धञ्च तृणं शीतं सुशीतलम्॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

तृणकुङ्कुम, क्ली, (तृणसम्भूतं कुङ्कुमम्।) सुगन्धद्रव्यभेदः। तत्पर्य्यायः। तृणाढ्यं २ गन्धि ३ तृणशौण्डिकम् ४ तृणपुष्पम् ५ गन्धाधिकम् ६ तृणोत्थम् ७ तृणगौरम् ८ सौरभम् ९। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातशोषकपूतिपामाकुष्ठामयोपनाशित्वम्। परमभास्वरत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

तृणकुटी, स्त्री, (तृणाच्छादिता कुटी ।) तृणाच्छादितगृहम् । तत्पर्य्यायः । कायमानम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तृणौकः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

तृणकूर्म्मः, पुं, (तृणस्य कूर्म्म इव ।) तुम्बी । इति शब्दमाला ॥

तृणकेतुः, पुं, (तृणेषु केतुर्ध्वज इव ।) वंशः । इति हारावली । १०८ ॥

तृणकेतुकः, पुं, (तृणकेतु + स्वार्थे कन् ।) वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणगोधा, स्त्री, (तृणस्य गोधेव क्षुद्रत्वात् ।) चित्रकोलः । कृकलासः । इति मेदिनी । धे, ४६ ॥ तृणजलौका । इति केचित् ॥

तृणग्रन्थिः, स्त्री, (तृणस्य ग्रन्थिरिव ग्रन्थिर्यस्य ।) स्वर्णजीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणग्राही, [न्] पुं, (तृणं गृह्णातीति । ग्रह + णिनिः ।) नीलमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मणिविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ कामुरदाना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तृणकापूरुषः २ तृणमणिः ३ । इति हारावली ॥

तृणजम्भा, [न्] त्रि, (तृणं जम्भो भक्ष्यं यस्य । "जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः ।" ५।४।१२५। इति निपातनात् साधुः ।) तृणभक्षकः । (तृणमिव जम्भो दन्तो यस्य ।) तृणवद्दन्तयुक्तः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

तृणता, स्त्री, धनुः । (तृणस्य भावः । तृण + भावे तल् ।) तृणत्वम् । इति मेदिनी । ते, ११३ ॥

तृणद्रुमः, पुं, (तृणप्रधानो द्रुमः । तृणमिव द्रुमो वा ।) तालः । गुवाकः । ताली । केतकी । खर्ज्जूरः । खर्ज्जूरी । नारिकेलः । हिन्तालः । एषां निर्य्यासगुणाः । शीतलत्वम् । मधुरत्वम् । मोहनत्वम् । बलकारित्वम् । हृद्यत्वम् । तृष्णासन्तापनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणधान्यं, क्ली, (तृणवज्जातं धान्यम् ।) धान्यविशेषः । उड़िधान इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नीवारः २ । इत्यमरः । २ । ९ । २५ ॥

तृणध्वजः, पुं, (तृणेषु ध्वज इव दीर्घत्वात् ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥

तृणनिम्बः, पुं, (तृणाकारो निम्बः ।) नेपालनिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणपत्रिका, स्त्री, (तृणस्येव पत्रमस्याः । ठन् टाप् च ।) इक्षुदर्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणपत्री, स्त्री, (तृणमिव पत्रमस्याः । ङीष् ।) गुण्डाशिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणपुष्पं, क्ली, (तृणस्य पुष्पमिव ।) तृणकुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणपुष्पी, स्त्री, (तृणमिव पुष्पमस्याः । ङीष् ।) सिन्दूरपुष्पीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणपूली, स्त्री, (तृणस्य पूलः संहतिर्यत्र । ततो गौरादित्वात् ङीष् । तृणनिर्म्मितत्वादस्य तथात्वम् ।) चषा । इति हारावली । १६६ ॥ चाँच इति भाषा ॥

तृणमणिः, पुं, (तृणेषु मणिः ।) तृणग्राही । इति हारावली । २१६ ॥

तृणमत्कुणः, पुं, लग्नकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जामिन् इति भाषा ॥

तृणराजः, पुं, (तृणेषु राजते शोभते इति । राज + अच् । तृणानां राजा वा समासे टच् ।) तालवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १६८ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५६७ । [जन्यम् ।
"श्रीः श्रीफलेन राज्यं तृणराजेनात्मसाम्यनो कुचयोः सम्यक् साम्यात् सती पत्रककर्त्तनिकाम् ॥")
नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणवल्लजा, स्त्री, (तृणरूपा वल्लजा ।) वल्वजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणबीजः, पुं, (तृणस्य बीजमिव बीजमस्य ।) श्यामाकः । इति रत्नमाला ॥

तृणबीजोत्तमः, पुं, (तृणबीजेषु उत्तमः ।) श्यामाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणशीतं, क्ली, (तृणेषु शीतं शीतलम् ।) कतृणम् । गन्धतृणम् । इति रत्नमाला ॥

तृणशीता, स्त्री, (तृणेषु शीता शीतला ।) जलपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणशून्यं, क्ली, (तृणेन शून्यम् ।) मल्लिका । केतकीफलम् । इति मेदिनी । ये, ११६ ॥ (एतद्गुणा यथा,—
"नीपं सभाग्यैवं पीलु तृणशून्यं विकङ्कतम् । प्राचीनामलकञ्चैव दोषघ्नं गरहारि च ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥)
तृणशोषिते, त्रि ॥

तृणषट्पदः, पुं, (तृणमिव षट् पदा यस्य ।) वरोलः । इति हारावली । २१७ ॥ बोलता इति भाषा ॥

तृणसारा, स्त्री, (तृणवत् सारो यस्याः । अल्पसारत्वात् तथात्वम् ।) कदली । इति हारावली । १०५ ॥

तृणसिंहः, पुं, (तृणेषु सिंह इव तन्नाशकत्वात् ।) कुठारः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तृणहर्म्म्यः, पुं, (तृणाच्छादितो हर्म्म्यः ।) तृणयुक्ताट्टालिका । अट्टालिकोपरि तृणनिर्म्मितगृहम् । तत्पर्य्यायः । मवटः २ । इति हारावली । २२३ ॥

तृणाद्विपः, पुं, (तृणरूपोऽद्विपो दृक्षः ।) सम्यागकतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणाग्निः, पुं, (तृणजातोऽग्निः । शाकपार्थिववत् समासः ।) तृणजाताग्निः । तत्पर्य्यायः । चतुसलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तृणाञ्जनः, पुं, (तृणमिव अञ्जनो व्यक्तो । तृणवदाहतत्वादस्य तथात्वम् ।) कृकलासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तृणाढ्यं, क्ली, (तृणेषु आढ्यं पुष्टत्वात् ।) पर्व्वततृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणाम्लं, क्ली, (तृणेषु अम्लम् ।) लवणतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणारक्तं, [न्] पुं, (तृणेषु आरक्तमिव रक्तवर्णत्वात् ।) तृणकुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणेक्षुः, पुं, (तृणेषु इक्षुरिव ।) मधुतृणा । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणोत्तमः, पुं, (तृणेषु उत्तमः ।) उत्तरतृणतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणोद्भवः, पुं, (तृणैः सह उद्भवतीति । उत् + भू + अच् ।) नीवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृणौकः, [स्] क्ली, (तृणनिर्म्मितमोकः वसतिस्थानम् ।) कायमानम् । तृणनिर्म्मितगृहम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६२ ॥ खड़ुआ घर इति भाषा ॥

तृणौषधं, क्ली, (तृणात्मकं औषधम् ।) एलवालुकाख्यगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृण्या, स्त्री, (तृणानां समूहः । "पाशादिभ्यो यः ।" ४ । २ । ४९ । इति यः ।) तृणसमूहः । इत्यमरः । २ । ५ । १६८ ॥

तृतीय, त्रि, (त्रयाणां पूरणः । त्रि + "त्रेः सम्प्रसारणञ्च ।" ५ । २ । ५५ । इति तीयः सम्प्रसारणञ्च ।) त्रयाणां पूरणः । इति व्याकरणम् ॥ तेसरा इत्यादि भाषा । (यथा, मनुः । ३ । ३५ ।
"शूद्रकर्म्म द्विजातीनां सर्व्वेषामेव धर्म्मतः । प्रथमेऽर्द्धे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥")

तृतीयप्रकृतिः, स्त्री, तृतीया प्रकृतिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तृतीया, स्त्री, (त्रयाणां पूरणी । त्रि + "त्रेः सम्प्रसारणञ्च ।" ५ । २ । ५५ । इति तीयः सम्प्रसारणञ्च । ततष्टाप् ।) तिथिविशेषः । सा चन्द्रमण्डलस्य तृतीयकलाक्रियारूपा तत्क्रियोपलक्षितः कालो वा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
अस्यां जातस्य फलं यथा,—
"सकलगुणगभीरो भूमिपालानुरागी
पवननगरचिराचारी सर्व्वलोकोपकारी ।
परविषयनिवासी कौतुकी सत्यवादी
भवति निखिलविद्यो यस्तृतीयाप्रसूतः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
सा वैशाखस्य शुक्ला अक्षयतृतीया । यथा, स्मृतिः ।
"वैशाखे मासि राजेन्द्र ! शुक्लपक्षे तृतीयिका ।
अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता कृत्तिकारोहिणीयुता ॥
तस्यां दानादिकं पुण्यं अक्षयं सम्प्रदाहृतम् ॥"
भविष्ये ।
या शुक्ला कुरुशार्दूल ! वैशाखे मासि वै तिथिः ।
तृतीया अक्षया लोके गीर्व्वाणैरभिवन्दिता ॥
योऽस्यां ददाति करकान् वारिवीजसमन्वितान् ।
स याति पुरुषो वीर ! लोकान् वै हेममालिनः ॥
करकान् कुम्भान् । वारिपात्रम् । हेममालिनः सूर्य्यस्य ॥ तत्रपुराणे ।
"यः पश्यति तृतीयायां कृष्णं चन्दनभूषितम् ।

वैशाखस्य सिते पक्षे स यात्यच्युतमन्दिरम् ॥”
स्कन्दपुराणम् ।

‘वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेद्गन्धलेपनैरतिशोभनैः ॥’ *॥
ब्रह्मपुराणम् ।

‘वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां जनार्द्दन ।
यवानुत्पादयामास युगञ्चारब्धवान् कृतम् ॥
ब्रह्मलोकात्त्रिपथगां पृथिव्यामवतारयत् ।
तस्यां कार्य्या यवैर्होमो यवैर्व्विष्णुं समर्च्चयेत् ॥
यवान् दद्यात् द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद्यवान् ।
पूजयेत् शङ्करं गङ्गां कैलासञ्च हिमालयम् ॥
भगीरथञ्च नृपतिं सागराणां सुखावहम् ।
स्नानं दानं तपः श्राद्धं जपहोमादिकञ्च यत् ॥
श्रद्धया क्रियते तत्र तदानन्त्याय कल्प्यते ।
अत्रानन्त्यफलश्रुतेः पूर्व्ववचने नक्तव्रयोगः फला
निश्चयार्थः ।’ इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
पाद्मे श्रीवराहधरणीसंवादे ।

“वैशाखस्य तृतीयायां शुक्लायां माधवे माधवे ।
प्रवृत्तश्च त्रयीधर्म्मः प्रवृत्तास्ते प्रवर्त्तिता ॥
अक्षया साध्वग लोके तृतीया हरिवल्लभा ।
स्नाने भानेऽर्च्चने श्राद्धे जपे पूर्व्वजतर्पणे ॥
येऽर्च्चयन्ति यवैर्व्विष्णुं श्राद्धं कुर्व्वन्ति यत्नतः ।
तस्यां ददति दानानि धन्यास्ते वैष्णवा नराः ॥’
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ । १३४ ॥

तृतीयाकृत त्रि (तृतीयं कर्षणं कृतम् । ‘कृष्णो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात् कृषौ ।’ ५ । ४ । ५८ । इति डाच ।) वारत्रयकृष्टक्षेत्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९ ।
तिनवार चाष दओया क्षेत इति भाषा ।

तृतीयाप्रकृति स्त्री, (तृतीया प्रकृतिः । ‘संज्ञा पूरणयोश्च ।’ ६ । ३ । ३८ । इति न पुंवद्भावः ।) नपुंसकम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३९ ॥

तृन्ह हिंसे । (भ्वां परं सकं सेट् ।) तर्द्दति । इति दुर्गादासः ॥

तृन्ह उ ध ध इर । अनान्दरे । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः । (रुधां उभं सकं सेट् । उदित्वात् क्वावेट् ।) उ तर्द्दित्वा तृण्ट्वा । ध ध तृणत्ति तृन्ते । इर अतृन्दत् अतर्द्दीत् । इति दुर्गादासः ।

तृन्फ श प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां परं-सकं सेट् ।) प्रीणनमिह प्रीतीभावः । श तृफति तृम्फति वा साधुलोकः । ततृम्फ । इति दुर्गादासः ।

तृन्फ, श प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां परं सकं सेट् ।) श तृफति तृम्फति । ततृम्फ । इति दुर्गादासः ।

तृन्ह ऊ श हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां परं सकं वेट् ।) सततमरी । ऊ अतर्द्दीत अतृक्षत् । श तृहति । इति दुर्गादासः ।

तृप, त्रि सन्दीपने । प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां पक्षे भ्वां परं सकं सेट् ।) त्रि, तर्पयति तर्पति । याऽऽत्मीयं तर्पयतीति हलायुधः । इति दुर्गादासः ।

तृप न प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः । (स्वां परं सकं सेट् ।) प्रीणनं प्रीतीकरणम् । न, तृप्नोति पितरं पुत्रः । ततर्प । इति दुर्गादासः ।

तृप, प श प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां परं सकं सेट् ।) प श, तृम्पति ततर्प । इति दुर्गादासः ।

तृप ञि इ य ज प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवां परं अकं सकं च वेट् ।) ञि, तृप्तोऽस्ति । इ, अतृपत् । अस्य इदित्वेऽपि तृपदृपसृपीत्यादि-विकल्पविधानात् पक्षे ठाञ्चित्त्वेन अताप्सीत् अत्राप्सीत् अतर्प्पीदित्यपि । य, तृप्यति । ज तर्प्प्यति त्रप्स्यति । प्रीणनमिह प्रीतीभावः प्रीतीकरणञ्च । स्वर्द्दीन तृप्यतु मधूनि पिब निवापमिति श्रीहर्षः । पितॄनतार्प्सीत् समरक्षतीति भट्टिः । इति दुर्गादासः ।

तृप्रः पुं (तृप्नोति प्रीणयतीति । तृप + “सूच्चतृपदेद्गृत ।’ उणां २ । ८५ । इति अतिप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) चन्द्रः । इत्युणादिकोषः । छत्रम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः । (प्रीणयति, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । २२ । १ ।
‘तृपत्सोममपिबद्विष्णुना सुतं यथावशत् ।”
“तृप प्रीणने तुदादिः । आगमानुशासनस्या नित्यत्वान्नुमभावः तृप्यतु इन्द्रः ।’ इति सायनः ।)

तृपला, स्त्री (तृप्यतीति । तृप प्रीणने + ‘कल तृपश्च ।” उणां १ । १०६ । इति कलः । ततष्टाप ।) लता । इत्युणादिकोषः । त्रिफला । इति सक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः । (क्षिप्रप्रहारिणि त्रि । यथा ऋग्वेदे । ९ । ६७ । ८ ।
“प्रहस्ताव तृपलं मन्युमच्छामारक्त इयमयाः व्ययात् ॥”
“तृपलशब्दः क्षिप्रवाची । तदुक्तं यास्केन । तृपलप्रभर्म्मा क्षिप्रप्रहारीति । क्षिप्रप्रहारिणं मन्युम् ।” इति सायनः ॥)

तृप्त त्रि (तृप प्रीणने + क्त ।) तृप्तियुक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । १०२ ॥ (यथा, नैषधे । ३ । ९३ ।
‘सुधाम्भसांभोगनितान्ततुष्टे
न नैषधे कार्य्यमिदं निगाद्यम् ।
अपां हि तृप्ताय न वारिधारा
स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा ॥”)

तृप्ति स्त्री (तृप प्रीणने + भावे क्तिन् ।) अन्न वान्छाकाङ्क्षानिवृत्तिः । तत्पर्य्यायः । सौहित्यम् २ तर्पणम् ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ५६ ॥ प्रीणनम् ४ आसितम्भवम् ५ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, देवीभागवत । १ । १ । २० ।
“श्रुतान्यधायि सन्तत । तत्कालानि सुतानि च । नैव तृप्तिः प्रजामोऽद्य सुधापानेऽमरा यथा ॥”)

तृप्र पुं (तृप्यत्यनेनेति । तृप + ‘स्फायितञ्चीति ।’ उणां २ । १३ । इति रक ।) घृतम् । इत्युणादिकोषः । पुरोडाशः । इति सक्षिप्तसार उणादिवृत्तिः । (तर्पक त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २ । ५ ।
“न च शुक्रो न दुराशीर्तृप्रा उरुव्यचसम् । अपक्षत्वते सुहार्दम् ॥” “तृप्रासस्तर्पका अस्य पुरोडाशान्यस्य यमिन्द्र नापक्षवते न न प्रीणयन्ति अपि तु प्रीणयन्त्येव तमिन्द्र सुम इति शेषः ।” इति तद्भाष्ये सायनः ।)

तृम्फ, प श प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां पर-सकं सेट् ।) प श, तृम्फति ततर्प । इति दुर्गादासः ।

तृम्फला, स्त्री, (तृम्फति प्रीणातीति । तृप + “कल तृपश्च ।” उणां १ । १०६ । इति चकारात् तृम्फतेरपि कलः ।) त्रिफला । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तृपू, पुं (तृप्नोति प्रीणयतीति । तृप प्रीणे + “खर्ज्जादिभ्य ऊः ।” १ । ९६ । इत्युणादिकोष टीकाधृतसूत्रेण ऊः । निपातनात् न गुणः ।) सर्पणातिः । इत्युणादिकोषः ॥

तृष, इर य तृषि वि । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवां परं सकं सेट् ।) इर, अतृषत् अतर्षीत् । अस्मात् पुषादित्वात् नित्य ङ इत्यन्ये । य, तृष्यति । ञि, तृषितोऽस्ति । तृट आकाङ्क्षा । तथा च । इच्छाकाङ्क्षा स्पृहेहा तृट वाञ्छा लिप्सा मनोरथः । इत्यमरसिंहः । तदुपस्थितमग्रहीदजः पितुराज्ञेति न भोगतृष्णयेति रघुः । तृष्यति धनं लोकः । तृषि पिपासायामिति प्राञ्चः । तृष्यति तोयं पान्थः । इति रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥

तृषा, स्त्री, (तृष + क्विप पक्षे टाप ।) तृष्णा । (अस्याः निवारणोपायो यथा,—
‘काश्मर्य्यं पद्मकोशीरं द्राक्षामधुकचन्दनम् ।
नालकं शर्कराभुक्तं क्वाथ पित्ततृषापहम् ॥
वटद्रुमो रोध्रसिता च चन्दनं
सन्दाडिमं सक्तुलधान्यकेन ।
पिष्टं सुशीतेन जलेन वापि
पीतञ्च पित्तोत्थतृषापहञ्च ॥’
इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्द्दशेऽध्याये ।
सस्नेहखाद्यास्तृषाया हेतुर्यथा,—
‘स्निग्धं तथाम्लं लवणञ्च भुक्तं
गुर्व्वन्नमेवाशु तृषां करोति ॥’
इति वैद्यकमाधवकरकृतरुग्विनिश्चये तृष्णाधिकारे ॥) इच्छा । (यथा हितोपदेशे । १ । २४६ ।
‘लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभात् जायते तृषाम् ।
तृषार्त्ता दुःखमाप्नोति परत्रेह च मानवः ॥”)
कामकन्या । इति शब्दरत्नावली । लाङ्गलिकौषधम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृषाभू स्त्री (तृषाया भूरुत्पत्तिस्थानम् ।) क्लोम । इति शब्दचन्द्रिका ।

तृषाह, क्ली, (तृषां हन्तीति । हन् + ड ।) जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृषाहा, स्त्री, (तृषां हन्तीति । हन् + ड + टाप ।) मधुरिका । इति शब्दचन्द्रिका ।

तृषित, त्रि, (तृट तृषा वा सञ्जाताऽस्य । तारकादित्वात् इतच ।) तृष्णायुक्तः । तत्पर्य्यायः ।

तर्षितः २ सतृट् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ८ । २० ।
"तृषितश्च परिश्रान्तः क्षुधितश्चातुरातुरः ॥"
भावे क्तः ।) तृषायाम्, क्ली ॥

तृषितोत्तरा, स्त्री, (तृषितः उत्तरो यस्याः ।) अश्मन्तकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृष्णक्, [ज्] त्रि, (तृष्यति आकाङ्क्षतीति । तृष् + "स्वपितृषोर्नजिङ् ।" ३ । २ । १७२ । इति नजिङ् ।) लुब्धः । इत्यमरः । ३ । १ । २२ ॥ (तृषितः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८५ । ११ ।
"असिञ्चन्नुत्सं गोतमाय तृष्णजे ॥")

तृष्णा, स्त्री, (तृष + "तृषिशुषिरसिभ्यः कित् ।" उणां ३ । १२ । इति नः स च कित् ।) अनालीयस्वीकारेच्छा । इति चण्डीटीकायां नागोजीभट्टः ॥ सा लिप्सा । (यथा, रघुः । ८।२ ।
"तदुपस्थितमग्रहीदजः
पितुराज्ञेति न भोगतृष्णया ॥")
पानेच्छा । इति मेदिनी । णे, १६ ॥ तत्पर्यायः । उदन्या २ पिपासा ३ तृट् ४ तर्षः ५ इत्यमरः । ३।३।५१ ॥ तृषा ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ तर्षणम् ७ । इति जटाधरः ॥*॥ रोगविशेषः । तन्निदानं यथा,—
"वातात् पित्तात् कफात् तृष्णा सन्निपातात्
द्रवक्षयात् ।
षष्ठी स्यादुपसर्गाच्च वातपित्ते तु कारणम् ॥
सर्व्वासु तन् प्रकोपो हि सौम्यधातुप्रशोषणात् ।
सर्व्वदेहे भ्रमात् कम्पतापहृद्दाहमोहकृत् ॥
जिह्वामूलगलक्लोमतालुतोयवहाः शिराः ।
संशोष्य तृष्णा जायन्ते तासां सामान्यलक्षणम् ॥ * ॥
मुखशोषो जलातृप्तिरन्नद्वेषः स्वरक्षयः ।
कण्ठौष्ठजिह्वाकार्कश्यं जिह्वानिष्क्रमणं क्लमः ॥
प्रलापश्चित्तविभ्रंशो म्हद्ग्रहोक्तास्तथामयाः ।
मरुतः क्षामता दैन्यं शङ्खतोदः शिरोभ्रमः ॥
गन्धाज्ञानास्यवैरस्यश्रुतिनिद्राबलक्षयाः ।
शीताम्बुपानवृद्धिश्च पित्तान्मूर्च्छास्यतिक्तता ॥
रक्तेक्षणत्वं सततं शोषो दाहोऽतिधूमकः ।
कफं रुणद्धि कुपितस्तोयवाहिषु मारुतः ॥
स्रोतःसु स कफस्तेन पङ्कवच्छोष्यते ततः ।
शूकैरिवाचितः कण्ठो निद्रामधुरवक्त्रता ॥
आध्मानः शिरसो जाड्यं स्तैमित्यच्छर्द्यरोचकाः ।
आलस्यमविपाकश्च यः स स्यात् सर्व्वलक्षणः ॥
आमोद्भवा च भक्तस्य संरोधाद्वातपित्तजा ।
उष्णक्लान्तस्य सहसा शीताम्भो भजतस्तृषा ॥
तृष्णा योर्द्ध्वं गतं कोष्ठं कुर्य्यात् पित्तजैव सा ।
या च पानातिपानोत्था तीक्ष्णाग्नेः स्नेह-
पाकजा ॥
स्निग्धकट्वम्ललवणभोजनेन कफोद्भवा ।
तृष्णारसक्षयोक्तेन लक्षणेन क्षयात्मिका ॥
शोषमोहज्वराद्यस्य दीर्घरोगोपसर्गतः ।
या तृष्णा जायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता ॥"
इति गारुडे तृष्णानिदानम् १५६ अध्यायः ॥*॥

तदौषधं यथा,—
"त्रिफलापिप्पलीचूर्णं भक्षितं मधुना युतम् ।
भोजनादौ हि समधु पिपासां त्वरितं हरेत् ॥"
इति तत्रैव १६४ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । "अथ तृष्णाधिकारः । तत्र तृष्णाया निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयाद्वा
ऊर्द्ध्वं चितं पित्तविवर्द्धनैश्च ।
पित्तं सवातं कुपितं नराणां
तालुप्रपन्नं जनयेत् पिपासाम् ॥
स्रोतःस्वपां वाहिषु दूषितेषु
दोषैश्च तृट् सम्भवतीह जन्तोः ।
तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी
क्षयात्तथान्यामसमुद्भवा च ॥
भुक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां
निबोध लिङ्गान्यनुपूर्व्वशस्तु ॥
नराणां चितं स्वस्थान एव सञ्चितं पित्तं सवातं पित्तविवर्द्धनैः कट्वम्लोष्णादिभिः कुपितम् । भयश्रमाभ्यां बलक्षयादुपवासादेश्च वातः कुपितः । तदयं ऊर्द्ध्वं प्रसरन् तालुप्रपन्नं सन् पिपासां जनयेत् । न केवलं तालुन्येव दूषिते तृषा भवति । किन्तु जलवाहिस्रोतःस्वपि । अत आह । स्रोतःस्वित्यादि । नन्वत्र बहुवचनं युक्तम् । यतो जलवहे द्वे स्रोतसी सुश्रुतेनोक्ते । उच्यते । तयोरेवानेकप्रतानयोगान्न दोषः । अपां वाहिषु स्रोतःस्विति जिह्वादेरप्युपलक्षणम् । यत आह चरकः
रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वा हृदयगलतालुक्लोम च । संशोष्य नृणां देहे कुरुतस्तृष्णामतिबलौ पित्तानिलाविति ॥ सप्तमामाह । तिस्र इत्यादि ॥
तृष्णायाः सामान्यं लक्षणमाह ।
सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति ।
मुहुः काङ्क्षति तोयन्तु तं तृष्णार्द्दितमादिशेत् ॥
वातजाया लक्षणमाह ।
क्षामास्यता मारुतसम्भवायां
तोदस्तथा शङ्खशिरःसु चापि ।
स्रोतोनिरोधो विरसञ्च वक्त्रं
शीताभिरद्भिश्च विवृद्धिमेति ॥
शङ्खशिरःसु शङ्खयोः शिरसि च । स्रोतोनिरोधो रसाम्बुवाहिधमनीनिरोधः ॥*॥ पित्तजामाह ।
मूर्च्छान्नविद्वेषविलापदाहा
रक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः ।
शीताभिनन्दा मुखतिक्तता च
पित्तात्मिकायां परिधूपनञ्च ॥
विलापः प्रलापः । प्रततश्च शोषः अविरतश्च शोषः । शीताभिनन्दा शीतेच्छा । परिधूपनं कण्ठाद्धूमनिर्गम इव ॥
कफजामाह ।
बाष्पावरोधात् कफसंवृतेऽग्नौ
तृष्णा बलासेन भवेन्नरस्य ।
निद्रागुरुत्वं मधुरास्यता च
तयार्द्दितः शुष्यति चातिमात्रम् ॥

अग्नौ जठराग्नौ । कफसंवृते स्वकारणकुपितेन कफेनोपरिस्थादाच्छादिते । बाष्पावरोधात् अग्नेरूष्मावरोधात् । अवरुद्धानलोष्मणाम्बुवहस्रोतःशोषणात् बलासेन कफेन नरस्य तृष्णा भवेत् । तया तृष्णाया अर्द्दितः पीड़ितः । शुष्यति कृशो भवति ॥ * ॥
क्षतजामाह ।
क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्यां
तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु ।
क्षतस्य शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य । रुक् पीड़ा ॥ * ॥
क्षयजामाह ।
रसक्षयाद्या क्षयसम्भवा सा
तयाभिभूतस्तु निशादिनेषु ।
पेपीयतेऽम्भः स सुखं न याति
तां सन्निपातादिति केचिदाहुः ॥
रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि
तस्यामशेषेण भिषग्व्यवस्येत् ।
रसक्षयलक्षणानि सुश्रुतेनोक्तानि ॥ रसक्षये हृत्पीड़ा कम्पः शोषः शून्यता तृष्णा चेति । व्यवस्येत् जानीयात् ॥ * ॥
आमजामाह ।
त्रिदोषलिङ्गामसमुद्भवा च
हृच्छूलनिष्ठीवनसादकर्त्री ॥ * ॥
भुक्तोद्भवामाह ।
स्निग्धं तथाम्लं लवणञ्च भुक्तं
गुर्व्वन्नमेवाशु तृषां करोति ।
लवणञ्चेति चकारात् कटु च ॥ * ॥
उपसर्गजामाह ।
क्षीणस्वरः प्रताम्यन् दीनाननहृदयशुष्कगलतालुः ।
भवति खलु सोपसर्गात् तृष्णा सा शोषिणी कष्टा ॥
शोषिणी धातुशोषिणी ॥ * ॥
उपसर्गानाह ।
ज्वरो मोहः क्षयः श्वासो बाधिर्य्यं कास एव च ।
बहिर्निर्गतजिह्वात्वं सप्तैते तदुपद्रवाः ॥ * ॥
तद्युक्ताया अरिष्टत्वमाह ।
ज्वरमोहक्षयकासश्वासाद्युपसृष्टदेहानाम् ।
सर्व्वास्त्वतिप्रसक्ता रोगकृशानां वमिप्रसक्तानाम् ॥
घोरोपद्रवयुक्तास्तृष्णा मरणाय विज्ञेयाः ।
आदिशब्दादतीसारादीनां ग्रहणम् । अतिप्रसक्ताः निरन्तराः । घोरोपद्रवयुक्ताः अतीवमुखशोषादियुताः ॥ * ॥
अथ तृष्णायाश्चिकित्सा ।
वातघ्नमन्नपानं मृदु लघु शीतञ्च वाततृष्णायाम् ।
तृष्णायां पवनोत्थायां सगुड़ं दधि शस्यते ।
स्वादु तिक्तं द्रवं शीतं पित्ततृष्णापहं परम् ॥*॥
मुस्तपर्प्पटकोदीच्यधान्योशीरचन्दनैः ।
शृतं शीतं जलं दद्यात् तृड्दाहज्वरशान्तये ॥
कृत्वा धान्याकम् । कश्चिद्धान्येव दद्यात् ।
चन्दनमत्र धवलं दद्यात्तस्यातितृष्णाहरत्वात् ।
शृतमर्द्धपक्वमत्र कर्त्तव्यम् । इति षड़ङ्गपानम् ॥१॥
लाजोदकं मधुयुतं शीतं गुड़विमर्द्दितम् ।
काश्मरीशर्करायुक्तं पिबेत् तृष्णार्द्दितो नरः ॥२॥

व्याहृतम्मार्दवास्य प्रावरेण चान्देव स्यात् ।
तेन निलिना दाम्यति दाहयाप्यपि दर्दिना
नियतम् ॥ ५ ॥
मूत्रमोक्षरसैः खर्जूरमधुमधूकैः ।
पिबेत् शालिकायोगेन तृष्णा शाम्यति दारुणा ॥ ६ ॥
पैठर सक्तुरोति गोदुग्धानि शुभे जलम् ।
दुग्धाद्याद्यमक्षर्षं मधुनाप्यथास्येन ॥ ५ ॥
जिह्वातालुगलक्लोमशोषे शमयति दापयेत् ।
केशर मातुलुङ्गस्य घृतसैन्धवयुतम् ॥ ६ ॥
दाडिम वर्ग लेप कपित्थ बीजपूरकम् ।
निहा गह्नति शीघ्रमु पिपासाम्दामनाशन ॥ ७ ॥
वारि शीत मधुयुक्तमाकण्ठात् पिपासितम् ।
यायद्वमनमर्थानि तेन तृष्णा प्रशाम्यति ॥ ८ ॥
प्राप सम्बरा चेपो हिमा पाण्यानशमाय ।
कथं तृष्णा तथा दाह दाह धीलादिमो
पथम् ॥ ९ ॥
श्यामल कमर्न कुष्ठ लाजाख वटारोहकम् ।
एतच्चूर्ण मधुना गुटिका धारयन्मुखे ।
तृष्णा प्रवृद्धा हन्त्यचिरा सुमहत्येव दारुणम् ॥ १० ॥
क्षीरोद्भवं दानिदारोद्भव
अथ लाजासहदकञ्च पाने ॥ ११ ॥
तर्पणं लाजाचोरकर्म विदध्यात्
कं लिह्य वा मधुरोदक वा ॥ १२ ॥
शामिकवा विलङ्घनपूर्ण
कथं समाधेरय गोस्तनानाम् ॥ १३ ॥
गुडाम्बुधांशुमत्तमेवमेव
पाय दिवा सर्वशमाय तृष्णाम् ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ॥ १४ ॥
क्षिणोऽपि शुष्क या तृष्णा त्वातो गुडाम्बुना
शमयेत् ।
दन्तौष्ठमुखशोषकी तृष्णा शमयेद्बालिशात्
पय ।
पयस्य दुग्धम् ॥ १५ ॥
मध्यन्देशं च सर्वेषामध्यापिद्यातकविता ।
पिबेत् त यर्थ नार्थ इत्यविनि स्पृशेषि ॥ १६ ॥
धात्रीफलरसमेवमेव तृष्णा तस्य यथैव पुनः ।
तस्यां पिपासामन्त र योग्यस्त्रमाणविधम्
विनुम ॥ १७ ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

कपित्थं कोम्भमाला कुष्माण्डं सुगन्धिका ।
खर्जूरं दाडिमं धात्री कर्कटी नलदाम्बु च ॥
जम्बीरं करमर्दश्च बीजपूरं तथा पय ।
मधूकपुष्पं क्षीरं तिक्तानि मधुराणि च ॥
बालतालास्तु शीताम्बु पय पटोलपत्रकम् ।
माक्षिक मत्स्या ताप स्नानं नागकेशरम् ॥
तन्नाचार्यैरत्र सदा कुसुमं च स्नपनम् ।
घनसारो गन्धसारः कौशरो हिमरश्मयः ॥
चन्दनार्द्राभिषेको रत्नाभरणधारणम् ।
हिमानुवर्तनञ्च स्यात् पथ्यमेतत् तृषातुरे ॥"
अपथ्यानि यथा —
'स्वेदाञ्जनभेदनधूमपान
व्यायामनस्यातपदन्तकाष्ठम् ।
गुर्वन्नमम्लं लवणं कषाय
कटु प्रियं दूषणमाशु तीक्ष्णम् ॥
एतानि सर्वाणि हिताभिलाषी
तृष्णातुरो नैव भजेत् कदाचित् ॥"
इति वैद्यकपथ्यापथ्ये तृष्णाधिकारे ॥)

तृष्णाक्षय, पुं (तृष्णाया विषयपिपासाया क्षयो नाशो यत्र ।) शान्तिः । इति हेमचन्द्रः । २ । २१८ ॥ (यथा महाभारते शान्तिपर्वणि —
"यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥"
तृष्णाया पिपासाया क्षयः ।) पिपासा नाशश्च ॥

तृष्णारि, पुं (तृष्णाया पिपासाया अरिः शत्रुः ।) पर्पटः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तृह, च ज म हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः । (रुधां तुदां च परं सकं सेट ।) नमकारी । च, तृणेढि । (यथा भट्टिः ।
"तृणेढु रामः सह लक्ष्मणेन ॥")
ज अपतीतृहत् अतर्हीत् । म, तृंहति । इति दुर्गादासः ।

तॄ, तरे । अभिभवे । प्लवने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां परं सकं सेट ।) तरं । तरति नदीं मत्स्यः । तरति शोकमात्मवित् इति दुर्गादासः ।

ते, स त्वम् । इति विश्वः । (यथा रघुः ।
"निदर्शयामास विशेषदृश्यम् ।
तेन मार्गविलक्षणं तदभूत् इति ॥")

तेजः, [स्] क्ली (तेजते तिग्मीभवति वा । तिज निशाने + "सर्वधातुभ्योऽसुन् ।" उणा० ४ । १८८ । इति असुन् ।) दीप्तिः । (यथा माघे । ९ । ४९ ।
"[illegible]
[illegible] ॥")
[illegible] । (यथा महाभारते । ३ । १० । ३४ ।
"[illegible]
[illegible] ॥")

पराक्रमः । (यथा, महाभारते । ३ । २८ । ६ ।
"न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा ।
इति तात । विजानीहि द्वयमेतदसंशयम् ॥")
रेतः । इति मेदिनी । से ४५ ॥ (यथा रघुः ।
"अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम् ॥"
"तत्र स्त्रीपुंसयोः संयोगे तेजः शरीराद्
वायुरुदीरयति । ततस्तेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं च्युतं
योनिमभिप्रतिपद्यते संसृज्यते चार्तवेन ।"
"तत्र तेजोधातुः सर्ववर्णानां प्रभवः स यदा
गर्भोत्पत्तावब्धातुप्रायो भवति तदा गर्भं गौरं
करोति पृथिवीधातुप्रायः कृष्णं पृथिव्याकाश
धातुप्रायः कृष्णश्यामं तोयाकाशधातुप्रायो
गौरश्यामम् ।" इति सुश्रुते शारीरस्थाने
द्वितीयेऽध्याये ।) सारः । यथा सुश्रुते ॥ ११ ॥
"रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत् परं तेज
तत् खल्वोजस्तदेव बलमित्युच्यते स्वशास्त्र
सिद्धान्तात् ॥"
"यत् परं तेजः इति मधुकरं सारः ॥"
इति तट्टीका ।
शारीराग्निमात्रवाचकः शब्दः । तद्यथा —
"तेजोऽप्यग्निरेव क्रमशः पच्यमानानां धातूनां
अभिनिर्वर्तनकर्म स्वेदजननं वर्णं रूपं शौर्य
विवेको भवति तेन शारीरं पृथक्पृथक्
कार्येषु तेषु तेषु धातुषु निरूप्यते ततः
भवति तत्र प्रसादविसर्गयोः उपचारे
विचारेतदनेकविधमनेकधा विवेचितम् ॥"
इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चदशाध्याये ।)
निटः । (दैवबलम् । यथा शाकुन्तले
द्वितीयाङ्के । २ । ११ ।
"तेजोऽपि शुद्धमतमज्वलनस्य ।
शापमोक्षमपि प्रियं दहत्यनुबन्धं देववत्
प्रति ॥"
"हे वत्स ! न तेजोऽपि शरीराणि तेषु
मानवकस्य ।" इति महोदर ।) मार्गेणम् ।
अर्धिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११ ॥ सुवर्णम् ।
मज्जा । पित्तम् । इति राजनिर्घण्टः । नव
नीतम् । यथा माहिकपदी ॥ ३ । ६३ ॥
"कान्तिलेशानामिव मधुलिह्य योगम् ।
प्राणाधारो यत् तेजः सदा प्राणानाम् ॥"
[illegible] । यथा —
"[illegible]
[illegible] ॥"
इत्यादि ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

भाषापरिच्छेदः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ४३ ।
"ओजस्तेजो द्युतिधरः प्रकाशात्मा प्रतापनः ॥"
शिवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ५२ ।
"तेजोऽपहारी बलहा मुदितोऽर्थोऽजितोऽवरः ॥"
हिंसनतिसाध्यमौलिकावायस्थानासन्यतमः । तत्र
अकारान्तोऽयम् । यथा, कुलदीपिकायाम् ।
"खामः खोमी घर वैणीयो
वीदस्तेजस्तथार्णव व्याघ्रः ॥")

तेजःफल:, पुं, (तेजसे बलाय तेजःप्रदं वा फलमस्य ।) वृक्षविशेषः । तेजफल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वहुफलः २ शाल्मलीफलः ३ स्तवकफलः ४ खेयफलः ५ गन्धफलः ६ कण्टद्रुमः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । सुगन्धित्वम् । दीपनत्वम् । वातश्लेष्मारुचिनाशित्वम् । वालरधाकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तेजनः, पुं, (तेजयति अग्निमिति । तिज + णिच् + ल्युः ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६१ ॥ मुञ्जः । भद्रमुञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वाणादीनां फलके । यथा, मनुः । ७ । ९० ।
"न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः ॥"
उद्दीपने, क्ली । यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने । २४ अध्याये ।
"सिरासुखविविक्तत्वं त्वक्स्थस्याग्नेश्च तेजनम् ॥")

तेजनकः, पुं, (तेजयतीति । तिज + णिच् + ल्युः संज्ञायां कन् । यद्वा, तेजनेन फलकेन कायतीति । कै + कः ।) शरः । इत्यमरः । २।४।१६२॥

तेजनी, स्त्री, (तेजयतीति । तिज + णिच् + ल्युः । गौरादित्वात् ङीष् ।) मूर्व्वा । इत्यमरः । २ । ४ । ८३ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"तेजनी पिशुनी देवा तिक्तवल्ली पृथक्त्वचा ।
धनुःश्रेणी मधुरसा मूर्व्वा निर्द्दहनीति च ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
पर्य्यायान्तरं यथा,—
"मूर्व्वा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी स्रुवा ।
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ॥"
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ज्योतिष्मती । इति शब्दरत्नावली ॥ (तेजवती । अस्याः पर्य्याया यथा,—
"तेजस्विनी तेजवती तेजोह्वा तेजनी तथा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तेजपत्रं, क्ली, (तेजयतीति । तिज + णिच् + अच् । तेजं पत्रमस्य ।) स्वनामख्यातवृक्षः । तज इति तेजपात इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । गन्धजातम् २ पत्रम् ३ पत्रकम् ४ । इति शब्दरत्नावली । अस्य गुणाः । कफवाय्वर्शोहृल्लासारुचिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अमरोक्तपर्य्यायास्त्वक्पत्रशब्दे द्रष्टव्याः ॥ तस्य नामगुणाः ।
"त्वक्पत्रञ्च वराङ्गं स्याद्भृङ्गं चोचं तथोत्कटम् ।
त्वचं लघूष्णं कटुकं स्वादु तिक्तञ्च रूक्षकम् ॥
पित्तलं कफवातघ्नं कण्ड्वामारुचिनाशनम् ।
हृद्वस्तिरोगवातार्शःकृमिपीनसशुक्रहृत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

तेजलः, पुं, (तेजति अतिशयेन पालयति शावकानिति । तेज पालने + बाहुलकात् कलच् ।) कपिञ्जलपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तेजस्करं, त्रि, (तेजः करोतीति । तेजस् + कृ + टः ।) तेजोवृद्धिकारकद्रव्यम् । इति वैद्यकम् ॥

तेजस्विनी, स्त्री, (तेजो विद्यतेऽस्याः । तेजस् + विनिः स्त्रियां ङीप् ।) ज्योतिष्मती । इति शब्दरत्नावली ॥ महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तेजवल्कल इति च । तत्पर्य्याया यथा,—
"तेजस्विनी तेजवती तेजोह्वा तेजनी तथा ॥"
अस्या गुणा यथा,—
"तेजस्विनी कफश्वासकासास्यामयवातहृत् ।
पाचन्युष्णा कटुस्तिक्ता रुचिवह्निप्रदीपनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तेजस्वी, [न्] त्रि, (तेजोऽस्यस्येति । विनिः ।) तेजोयुक्तः । यथा,—
"महातपस्वी तेजस्वी ब्रह्मचारी च सुव्रती ।
सुशाहिधीष्टं शास्त्रञ्च पठितान्यस्य पण्डितः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
(इन्द्रस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १९८ । २९ ।
"शान्तिश्चतुर्थस्तेषां वै तेजस्वी पञ्चमः स्मृतः ॥")

तेजितः, त्रि, (तिज + क्तः ।) तीक्ष्णीकृतः । शाणान इति भाषा । तत्पर्य्यायः । निशितः २ क्ष्णुतः ३ शाणितः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ९१ ॥ शान्तः ५ शाणादिमार्ज्जितः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ क्ष्णुतः ७ निशातः ८ शितः ९ शातः १० । इति जटाधरः ॥

तेजीयान्, [स्] त्रि, (तेजो विद्यतेऽस्य । तेजस् + ईयसुन् ।) तेजोयुक्तः । यथा,—
"अज्ञानी पुरुषः शश्वज्जड़ितश्च स्वकर्म्मणा ।
तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्व्वभुजो यथा ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

तेजोमन्थः, पुं, (तेजो मथ्नातीति । मन्थ + कर्म्मण्यण् ।) गणिकारिका । इति रत्नमाला ॥

तेजोरूपं, क्ली, (तेजः सर्व्वप्रकाशकं चैतन्यं रूपं यस्य ।) ब्रह्म । यथा,—
"अशरीरं विग्रहवदिन्द्रियवदतीन्द्रियम् ।
यत्साक्षि सर्व्वसाक्षि तेजोरूपं नमाम्यहम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

तेजोवती, स्त्री, (तेजोऽस्यस्या इति । तेजस् + मतुप् मस्य वः ।) गजपिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥ चविका । इति रत्नमाला ॥ महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजल इति तेजवल्कल इति च भाषा । तस्याः पर्य्यायगुणाः ।
"तेजस्विनी तेजवती तेजोह्वा तेजनी तथा ।
तेजस्विनी कफश्वासकासास्यामयवातहृत् ॥
पाचन्युष्णा कटुस्तिक्ता रुचिवह्निप्रदीपनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
(अग्नेर्विमानम् । यथा, ब्रह्माण्डे ३८ अध्याये ।
"महाविमानं प्रथितं भास्करं जातवेदसः ।
सा हि तेजोवती नाम हुताशस्य महासभा ॥")

तेजोवृक्षः, पुं, (तेजोयुक्तो वृक्षः । अमृतोत्पादकत्वादस्य तथात्वम् ।) क्षुद्राग्निमन्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तेन, अ, तद्धेतुना । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ सेइ निमित्त इति भाषा ॥

तेनः, पुं, (ते गौरी न शिवो यत्र ।) गानाङ्गविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
"तेनेति शब्दस्तेनः स्यात् मङ्गलानां प्रदर्शकः ।
ते शब्देनोच्यते गौरी नशब्देनोच्यते हरः ॥
तेन माङ्गलिकत्वायं शब्दस्तेन इति स्मृतः ॥"

तेप, ऋ ङ कम्पे । च्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ऋ, अतितेपत् । ङ, तेपते दृषः । तितेपे । इति दुर्गादासः ॥

तेमः, पुं, (तिम आर्द्रीभावे + भावे घञ् ।) आर्द्रीभावः । इत्यमरः । ३ । २ । २९ ॥

तेमनं, क्ली, (तिम + भावे ल्युट् ।) आर्द्रीकरणम् । व्यञ्जनम् । इति मेदिनी । ने, ७२ ॥

तेमनी, स्त्री, (तिम्यतेऽनेनेति । तिम + ल्युट् + ङीप् ।) चुल्लीभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

तेव, ऋ ङ देवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) देवनमिह क्रीड़ा । ऋ, अतितेवत् । ङ, तेवते । तेवते बालः कन्दुकेनित्यमिति हलायुधः । देवनमिह रोदनमिति भट्टमल्लः । इति दुर्गादासः ॥

तेवनं, क्ली, (तेव्यते दीव्यते ऽस्मिन्निति । तेव क्रीड़ायाम् + अधिकरणे ल्युट् ।) केलिकाननम् । (भावे ल्युट् ।) क्रीड़ा । इति मेदिनी । ने, ७१॥ (यथा,शब्दार्थचिन्तामणिधृतरामायणवचनम् ।
"तेवनेन वनं गत्वा नदीस्तीर्त्वा वधूदकाः ॥")

तैक्ष्ण्यं, क्ली, (तीक्ष्णस्य भावः । तीक्ष्ण + ष्यञ् ।) तीक्ष्णता । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ५ ।
"शौर्य्यमाशुक्रियाशास्त्रतैक्ष्ण्यमस्वेदवेपथू ॥"
कठोरता । यथा, रामायणे । २ । २१ । ४४ ।
"तदेतां विसृजानार्य्यां क्षत्त्रधर्म्माश्रितां मतिम् ।
धर्म्ममाश्रय मा तैक्ष्ण्यं मद्बुद्धिरनुगम्यताम् ॥"
क्रूरता । यथा, मनुः । ४ । १६३ ।
"दैवं दम्भञ्च मानञ्च क्रोधं तैक्ष्ण्यञ्च वर्जयेत् ॥"
"मात्सर्य्यं धर्म्मायुत्साहाभिमानकोपक्रौर्य्याणि त्यजेत् ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

तैजसं, क्ली, (तेजसो विकारः । तेजस् + "तस्य विकारः ।" ४ । ३ । १३४ । इत्यण् ।) घृतम् । इति स्मृतिः ॥ धातुद्रव्यम् । इत्यमरः । २।६।९६॥ (यथा, मनुः । ५ । १११ ।
"तैजसानां मणीनाञ्च सर्व्वस्याश्ममयस्य च ॥"
तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते ।९।४६।१०३।
"तैजसं नाम तत्तीर्थं यत्र पूर्व्वसमागमैः ।

चाभिषिक्तः सुरगणैस्तस्यौ भरतर्षभ ॥”
तैजसमाशिनि त्रि । यथा रघुः । ११ । ४३ ।
तैजसस्य धनुषः प्रवृत्तये
तोयमादिव सहस्रलोचनः ॥)
तैजसः पुं (तेजसो विकारः । तेजस्+अण् ।)
सूक्ष्मशरीरव्यष्ट्युपहितचैतन्यम् । यथा —
“एतद्व्यष्ट्युपहितं चैतन्यं तैजसो भवति तेजो
मयान्तःकरणोपहितत्वात् ।” इति वेदान्त
सारः ॥ (तैजसाहङ्कारविशेषः । यथा भाग
वते । ३ । ५ । २४ ।
“सोऽहङ्कार इति प्रोक्तो विकुर्व्वन् समभूत्त्रिधा ।
वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेति यद्भिदा ॥”
घोटकविशेषः । तल्लक्षणादिकं यथा भोज
राजकृतयुक्तिकल्पतरौ ।
“ये क्रोधशीला भयवेगयुक्ता
गुप्ता विगानं क्रोशनं प्रजल्पिः ।
ते तैजसाः पुण्यवतां प्रशस्ता
भवन्ति पुम्भिरपि ते मिलन्ति ॥”
मुनिविशेषः । यथा ब्रह्माण्डे ३६ अध्याये ।
तैजसस्तत्र तस्यापि प्रजापतिरभिषेचितः ॥)
तैजसावर्त्तनी स्त्री (आवर्त्ततेऽत्र । वृत्+ल्युट्+
ल्युट् स्त्रियां ङीप् । तैजसानां धातूनां
सुवर्णादीनां आवर्त्तनी ।) मूषा । इत्यमरः ।
२ । १० । ३३ ॥ तैजसगलान मूषी इति भाषा ॥
तैतिलं क्ली करणविशेषः । शक्लोकासनसुखकर
त्वम् । तत्र जातफलं यथा —
“कलासु दक्षो ललनाभिलाषी
सुगन्धिगन्धप्रियकामदत्तः ।
यदा नराणां कुशलः सुशील
श्चेत् तैतिलाख्यं करणं प्रसूतौ ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
तैतिलः पुं गण्डकः । इति मेदिनी । ले ८८ ॥
तैतिरं क्ली (तित्तिरीणां पक्षिणां समूहः ।
तित्तिर+“खण्डिकादिभ्यश्च ।” ४ । २ । ४५ ।
इति अञ् ।) तित्तिरिगणः । इत्यमरः । २ ।
५ । ४३ ॥ (पुं । यथा रामायणे । २ । १०० । ४३ ।
वाजी मेध्यशूलान्त भरद्वाजश्च पेशला ।
प्रपौ पैत्रेण्य च स्रगसामायरतैतिरैः ॥”)
तैतिरः पुं (तित्तिर एव । स्वार्थे अण् ।)
तित्तिरिपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गण्डकी
एतच्छब्दस्य तिलमण्डनामकम् सुश्रुते दृष्ट्वा
“चित्रोदिन तैतिरः ॥”
इति सुश्रुत सूत्रस्थाने सप्तपञ्चाशेऽध्याये ॥)
तैत्तिरीयकः पुं (तैत्तिरि तित्तिरिः यथाशक्तिकल्पेनोक्त
शाखाध्येता वेत्ति वा । छण् । तत स्वार्थे
कन् । तैत्तिरीयः । यजुर्वेदीयशाखाविशेष
वेत्ता । (उज्ज्वल इत्यर्थे क्ली । तत्र यज्जुर्वेदस्य
शाखाविशेषम् । इति मुक्तिकोपनिषद् ॥)
तैत्तिरीया स्त्री (तित्तिरिणा प्रोक्ता । छण् ।)
यजुर्वेदस्य शाखाविशेषः । यथा —
“वैशम्पायनशिष्यैस्तु तित्तिरिभूत्वा यजुर्गणम् ।
तत्र गृहीताय सर्वा तैत्तिरीयाश्च ब्रह्मगता ॥

यजूंषि तित्तिरा भूत्वा तल्लोलुपतया ददुः ।
तैत्तिरीया इति यजुः शाखा आसन् सुपेशलाः ॥
इति श्रीभागवतम् ॥
तैरणी स्त्री (तीरे तरतीति । तृ+ल्युः । ततः
स्वार्थे अण् । स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।)
क्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । तैरणः २ तैरः ३
कुलीना ४ रागः ५ । अस्य गुणाः । शिशिर
त्वम् । तिक्तत्वम् । सन्तापशमत्वम् । चक्षुष्य
रुक्षत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तैलं क्ली (तैलं तैलवत् स्नेहोऽस्त्यस्येति । अच् ।)
सिह्लकः । इति रत्नमाला ॥ (तिलस्य तत्
सम्भूतस्य वा विकारः । तिल+अण् तस्य विकारः ।
४ । ३ । १३४ । इत्यण् ।) तिलादिजातस्नेहः ।
यथा भावप्रकाशे ।
‘तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहस्तैलमुदाहृतम् ॥’
तत्पर्य्यायः । स्नेहनम् २ स्नेहः ३ अभ्य
ञ्जनम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८१ ॥ अस्य
गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । सूक्ष्मत्वम् ।
उष्णत्वम् । व्यवायित्वम् । पित्तकारित्वम् । बद्ध
विण्मूत्रत्वम् । श्लेष्मावहकत्वम् । सर्व्ववात
विकारनाशित्वम् । मेधाग्निवर्द्धनत्वञ्च ।
“गात्रं तैलात् परं किञ्चित् भेषजं मारुत
घ्नम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
पक्वपुरातनतैलस्य गुणः । महद्गुणत्वम् ।
किञ्चिदल्पदोषत्वञ्च । हस्तयोगे सकृत्तैलस्य
सर्व्वरोगनाशित्वम् ॥ अवगाहने युक्ततैलस्य
गुणः । शरीरबलकारित्वम् । शिरासुषिररोम
कूपधमनीनाडीद्वारा तृप्तिकारित्वञ्च । शिर
स्नाने अधिकतैलस्नानगुणाः । शिरःशूल
खालित्यपालित्यनाशित्वम् । केशानामुद्दला
कारित्वम् । कर्णव्याधिनेत्ररोगशान्तिसाधन
कारित्वम् इन्द्रियप्रसन्नताविशुद्धिकारित्वञ्च ॥
शिरः कर्ण तैलपूरणस्य गुणाः । मन्यादन्त
मन्याहनुशिरःशूलश्रवणाक्षिपाककरोगनाशक
त्वम् । सह्ये तैलस्य रक्षा । घृतादष्टगुणगुरु
त्वम् इति राजवल्लभः ॥ * ॥
“प्रातः स्नाने ह्यग्निकाले ह्यान्ते च कुष्ठमेव तथा ।
इन्दुगमने तैलं तथा तैलं विवर्जयेत् ॥”
इति कर्म्मलोचनम् ॥
“घृतञ्च सार्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् ।
अदुष्टं पक्वतैलञ्च तैलाभ्यङ्गे न नित्यशः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
वारविशेषे तैलाभ्यङ्गफलं यथा —
रवौ तापः सोमे कान्तिर्भौमे मृत्युर्बुधे धनं गुरौ
दुःखं शुक्रे शोकः शनौ
दोषः पुः ॥ * ॥
अथ निषिद्धदिने तैलाभ्यङ्गप्रायश्चित्तम्
दशविधम् । रवौ पुष्पं गुरौ दूर्व्वां भृगौ भूमिं
मृत्तिकां शनौ । अस्य प्रमाणं यथा —
“सर्व्वे स्त्र्य इव रहः पुष्पं कौशिकास्य च मे
भौमे मृत्तिका सिक्थं क्षत्र सूर्यनाभ ।

अथ स्नानादिभवति च गुरौ भार्गवे प्रोक्तमुक्त
तैलाभ्यङ्गाग्निस्नानयम धने हासरक्षे दीर्घमायुः ।
इति ज्योतिःसारसङ्ग्रहः ।
वारादिविशेषे तदभ्यङ्गे गुणदोषौ यथा —
“सन्तापं कीर्त्तिरल्पायुर्धनं निधनमेव च ।
आरोग्यं सर्व्वकामाप्तिरभ्यङ्गाद्भास्करादिषु ।
उभौ पितस्य तस्मिन् शतकस्य तापिते ।
तावत् क्रीडति प्रीता यावत्तैलं न संस्पृशेत् ॥”
इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥ * ॥
अथ तैलवर्गः । तत्र तैलस्य स्वरूपनिरूपणम् ।
‘तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहस्तैलमुदाहृतम् ।
तत्तु वातहरं सर्व्वं विशेषात्तिलसम्भवम् ॥’ * ॥
अथ तिलतैलगुणाः ।
‘तिलतैलं गुरु स्थैर्य्यं बलवर्णकरं परम् ।
हृद्यं विकाशि विशदं मधुरं रसपाकयोः ॥
सूक्ष्मं कषायानुरसं तिक्तं वातकफापहम् ।
वीर्य्योष्णं हिमस्पर्शं हृद्यं रक्तपित्तकृत् ॥
योनिशिरःकर्णशूलप्रशमनं परम् ॥
लेखनं बद्धविण्मूत्रं गर्भाशयविशोधनम् ।
दीपनं बुद्धिमेधाग्निं व्यवायि प्रमेहहृत् ॥
श्रोत्रयोनिशिरःशूलनाशनं लघु तापकम् ।
तच्च काचक्षतं घस्त्यमभ्यङ्गे भोजनेऽन्यथा ॥
छिन्नभिन्नच्युतोत्पिष्टमथितक्षतपिच्चिते ।
भग्नस्फुटितविद्धाग्निदग्धविश्लिष्टदारिते ॥
तथाभिहतनिर्भुग्नमृगव्याघ्रादिविद्रुते ।
परिषेकाभ्यङ्गावगाहादिषु तिलतैलं प्रशस्यते ॥ * ॥
ननु हृद्यत्वैवमनयोः कथं सामानाधिकरण्य
मित्याह ।
“कुष्ठान्निरुद्धपवनं शीतं मधुरं पित्तदूषणम् ।
दधिमस्त्वाढकं कार्यं कुर्य्यादक्तादिरकम् ॥
तिल पर्वेद्व मतिला सौम्याविभक्तमादृतम् ।
तैलं चात्र रसं नेतुं शक्यानां तेन कथ्यते ॥
यथापस्त्वग्नीन्द्रोपसङ्गैस्तैलेन तथा ।
प्राणे प्रकृतं तैलं तेन तत्समधौरितम् ॥
हृतं पुरीषं वध्नाति शमितं तनु प्रकल्पयेत् ।
माहकं मारकं चापि तेन तैलगुरोदितम् ॥
एतमस्त्रात् परं यत्र दौर्बल्यं प्रजायते ।
तैलं पक्वमनष्टं वा चिरस्थापि गुणाधिकम् ॥”*
अथ सर्षपतैलगुणाः ।
“दीपनं सार्षपं तैलं कटुपाकरसं लघु ।
लेखनं स्पर्शवीर्य्योष्णं तीक्ष्णं पित्तासृग्दूषकम् ॥
कफमेदोऽनिलार्शोघ्नं शिरःकर्णामयापहम् ।
कण्डूकोठकृमिश्वित्रकुष्ठघ्नं दुष्टव्रणापहम् ॥
तद्वद्राजिकयोस्तैलं विशेषान्मूत्रकृच्छ्रकृत् ।
राजिकयोः कफहरं वातहरं तथो ॥ * ॥
अथ तुवरीतैलगुणाः ।
तौवरं तुवरीतैलं लघु ग्राहि कफानिलम् ।
कण्डूकुष्ठकृमिहरं मेदोदोषविनाशनम् ॥
मेदोरोगप्रशमनं व्रणशोधनं परम् ॥ * ॥
अथ निम्बतैलगुणाः ।
“अत्र तैलमायं तिक्तं नात्युष्णं कफरोगनुत् ।
कटुपाककषायञ्च कटु वातहरं गुरु ।

मलक्लदसतः स्वादु ग्राहि लगदोषहृत् श्रमम्।
वस्तौ पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये कर्णस्य पूरणे ॥
अनुपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥ ॥
अथ वरटतैलगुणाः।
कुसुम्भतैलमम्लं स्वादुष्णं गुरु विदाहि च।
चक्षुर्भ्यामहितं बल्यं रक्तपित्तकफप्रदम् ॥ ॥
अथ खाखसबीजतैलगुणाः।
तैलं खाखसबीजानां बल्यं वृष्यं गुरु स्मृतम्।
वातहृत् कफहृच्छीतं स्वादुपाकरसञ्च तत् ॥ ॥
अथ एरण्डतैलगुणाः।
एरण्डतैलं तीक्ष्णोष्णं दीपनं पिच्छिलं गुरु।
वृष्यं त्वच्यं वयःस्थापि मेधाकान्तिबलप्रदम् ॥
कषायानुरसं सूक्ष्मं योनिशुक्रविशोधनम्।
विस्रं स्वादु रसे पाके सतिक्तं कटुकं सरम् ॥
विषमज्वरहृद्रोगपृष्ठगुह्यादिशूलहृत्।
हन्ति वातोदरानाहगुल्माष्ठीलाकटीग्रहान् ॥
वातशोणितविड्बन्धब्रध्नशोथामविद्रधीन्।
आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः।
एक एव निहन्तायमेरण्डस्नेहकेशरी ॥ ॥
अथ रालतैलगुणाः।
तैलं सर्ज्जरसोद्भूतं विस्फोटव्रणनाशनम्।
कुष्ठपामाक्रिमिहरं वातश्लेष्मामयापहम् ॥ ॥
अथ सर्व्वतैलगुणाः।
तैलं स्वयोनिगुणवद्वाग्भटेनाखिलं मतम्।
अतः शेषस्य तैलस्य गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिवत् ॥
इति भावप्रकाशे तैलवर्गः ॥ ॥
अथ पुराणतैलगुणाः।
"यासं कल्ककषायवीर्य्यमखिलं चूर्णेषु मासत्रयं
पक्वान्नान् घृतमोदकौ सहगुडौ मासत्रयं गुग्गुलोः।
सिद्धानां रसभस्मनां सुविपुलं वीर्य्यन्तु वर्षत्रयं
किञ्चिन्न्यूनविवर्ज्जितं गुणपरं तैलं पुराणं महत् ॥"
इति नारायणदासकृतपरिभाषा ॥

तैलकं, क्ली, (स्वल्पं तैलम्। अल्पार्थे कन्।) अल्पपरिमाणतैलम्। इति व्याकरणम् ॥

तैलकन्दः, पुं, (तैलप्रधानः कन्दः।) कन्दविशेषः। तत्पर्य्यायः। द्रावककन्दः २ तिलाङ्कितदलः ३ करवीरकन्दसंज्ञः ४ तिलचित्रपत्रकः ५। अस्य गुणाः। लोहद्रावित्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। वातापस्मारविषशोफनाशित्वम्। रसस्य बन्धकारित्वम्। देहसिद्धिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलकारः, पुं, (तैलं करोतीति। कृ + "कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। कलु इति भाषा। स कोटकस्त्रीगर्भे कुम्भकाराज्जातः। इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम् ॥ तत्पर्य्यायः। घूसरः २ चाक्रिकः ३ तैली ४। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५६२।
"स्नेहमयान् पीडयतः किं चक्रेणापि तैलकारस्य।
चालयति मार्गिवानपि यः स कुलालः परं चक्री ॥"
यात्राकालेऽस्य दर्शनममङ्गलसूचकम्। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्याये।
"ददर्शामङ्गलं राजा पुरो वर्त्मनि वर्त्मनि ॥"
"कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पोपजीविनम् ॥")

तैलकिट्टं, क्ली, (तैलस्य किट्टं मलम्।) तैलमलम्। खलि इति ख्यातम्। तत्पर्य्यायः। पिण्याकः २ खलिः ३ तैलकल्कजः ४। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। गौल्यत्वम्। कफवातप्रमेहनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलङ्गः, पुं, देशविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम्।
"श्रीशैलन्तु समारभ्य चोलेशान्मध्यभागतः।
तैलङ्गदेशो देवेशि! ध्यानाध्ययनतत्परः ॥")

तैलचौरिका, स्त्री, (तैलस्य चौरिकेव। चौरवत् तैलपानादस्यास्तथात्वम्।) तैलपायिका। इति शब्दरत्नावली ॥

तैलद्रोणी, स्त्री, (तैलपूर्णा द्रोणी।) कण्ठपर्य्यन्तमज्जनार्थतैलपूर्णकाष्ठादिनिर्म्मितपात्रविशेषः। तत्रावस्थितिगुणाः। वातरोगवाक्‌क्षयरोगपङ्गुवाधिर्य्यमिन्मिनगद्गदधनुःसम्भष्टष्ठप्रचलितपवनगात्रकम्पकपाटीग्रीवाभङ्गापतन्त्रचयरुधिरभवस्नेहलक्षवसिरोगेषु प्रशस्तत्वम्। इति राजवल्लभः ॥

तैलपर्णकं, क्ली, (तैलं तैलयुक्तमिव पर्णमस्य। कप्।) ग्रन्थिपर्णवृक्षः। इति भावप्रकाशः ॥

तैलपर्णिकं, क्ली, (तैलयुक्तं पर्णमस्यास्य। यद्वा, तिलपर्णी वृक्ष उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्येति। ठन्।) हरिचन्दनम्। इत्यमरः। २।६।१३१ ॥ चन्दनविशेषः। तत्तु तिलपर्णवृक्षजातं धवलं सुशीतलम्। इति भरतः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,
"श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री भद्रश्रीस्तैलपर्णिकः।
गन्धसारो मलयजस्तथा चन्द्रद्युतिश्च सः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
वृक्षविशेषे, पुं। यथा, हरिवंशे। २२३। ६८।
"कदम्बाश्चैव भव्याश्च दाड़िमा वीजपूरकाः।
कालीयका दुकूलाश्च हिङ्गवस्तैलपर्णिकाः ॥")

तैलपर्णी, स्त्री, (तिलपर्णे वृक्षे जातः। "तत्र जातः।" ४।३।२५। इत्यण् ततो ङीप्।) चन्दनम्। श्रीवासः। (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"तैलपर्णी दधित्याख्यः पिण्याको रक्तशीर्षकः।
वेष्टो रसाङ्गः श्रीवासः श्रीपिष्टसरलद्रवौ ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सिह्लकः। इति मेदिनी। णे, ६६ ॥

तैलपा, स्त्री, (तैलं पिबतीति। पा पाने + "आतोऽनुपसर्गे कः।" ३।२।३। इति कः।) तैलपायिका। इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलपायिका, स्त्री, (तैलं पिबतीति। पा + ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) कीटविशेषः। तेलापोका इति आरसुला इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। पयोष्णी २। इत्यमरः। २।५।२६ ॥ तैलचौरिका ३। इति शब्दरत्नावली ॥ तैलपा ४। इति राजनिर्घण्टः ॥ तैलाम्बुका ५ खला-धारा ६। इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते। १३। १७४। १११।
"गृहे मारावता धन्याः शुकाश्च सहसारिकाः।
गृहेष्वेते न मापाय तथा वै तैलपायिकाः ॥")

तैलपिपीलिका, स्त्री, (तैलप्रिया पिपीलिका।) पिपीलिकाभेदः। तत्पर्य्यायः। उदयी २ कपिलाञ्जिका ३। इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलफलः, पुं, (तैलप्रधानं फलं यस्य।) इङ्गुदी। विभीतकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलभाविनी, स्त्री, (तैलं भावयति सद्गन्धं करोतीति। भू + णिच् + णिनि + ङीप्।) जातीपुष्पवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलमाली, स्त्री, (तैलानां माला समूहो यत्र। ततो गौरादित्वात् ङीप्।) वर्त्तिः। इति शब्दमाला ॥

तैलम्पाता, स्त्री, (तिलपातोऽस्यां वर्त्तते। "घञः साऽस्यां क्रियेति ञः।" ४।२।५८। इति ञः। "श्येनतिलस्य पाते ञे।" ६।३।७१। इति मुम्।) स्वधा। तिलपातोऽस्यां स्वधायां सा। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरभरतौ ॥

तैलसाधनं, क्ली, (तैलं साधयति निष्पादयति सुगन्धीकरोतीति। साध + णिच् + ल्युः।) गन्धद्रव्यविशेषः। काकला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। काकोलम् २ कोशकम् ३ गन्धव्याकुलम् ४ कक्कोलकम् ५ कोषफलम् ६ इति शब्दचन्द्रिका ॥

तैलस्फटिकः, पुं, (तैलाक्तः स्फटिक इव। स्वच्छत्वात् तथात्वम्।) त्वणमणिः। इति हेमचन्द्रः। ४। १३४ ॥

तैलागुरु, क्ली, (तैलाक्तमिव अगुरु।) दाहागुरु। इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलाटी, स्त्री, (तैलेन तैलप्रदानेन अटति दूरीभवतीति। अट गतौ + अच् + गौरादित्वात् ङीष्।) वरटा। इति हेमचन्द्रः। ४।२८१ ॥

तैलाम्बुका, स्त्री, (तैलं अम्बु जलमिव पेयं यस्याः। कप्। टाप् च।) तैलपायिका। इति जटाधरः ॥

तैलिकः, पुं, (तैलं पण्यत्वेनास्त्यस्य। तैल + ठन्।) तैलकारः। इति व्याकरणम् ॥ (अस्य अप्राङ्‌क्तेयत्वमुक्तम्। यथा, मनुः। ३। १५८।
"समुद्रयायी बन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥")

तैलिनी, स्त्री, (तैलं भक्ष्यत्वेन आश्रयत्वेन वा अस्त्यस्येति। तैल + इनि + ङीप्।) कीटभेदः। तत्पर्य्यायः। तैलकीटः २ धङ्गिन्या ३ दद्रुनाशिनी ४। इति राजनिर्घण्टः ॥ दशावर्त्तिः। इति शब्दमाला ॥

तैलिशाला, स्त्री, (तैलिनस्तिलसम्बन्धिनस्तैलकारस्य वा शाला गृहम्।) यन्त्रगृहम्। इति हेमचन्द्रः। ४। ६३ ॥ घाणिघर इति भाषा ॥

तैली, [न्] पुं, (तैलं निष्पाद्यत्वेन पण्यत्वेन वास्त्यस्येति। तैल + इनिः।) तैलकारः। इति हेमचन्द्रः। ३। ५८१ ॥ तैलसम्बन्धिनि, त्रि ॥

तैलीनं, क्ली, (तिलानां भवनं क्षेत्रम् । तिल+ "विभाषा तिलमाषेति ।" ५ । २ । ४ । इति पक्षे खञ् ।) तिलक्षेत्रम् । इत्यमरः ।२।९।७।
(यथाच शब्दरत्नावल्याम् ।
"तिलोद्भवोचितं यत्तु नित्यं तैलीनमित्यपि ।")

तैषः, पु, (तैषी तिष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अस्मिन्निति । तैषी+"साऽस्मिन् पौर्णमासीति ।" ४ । २ । २१ । इत्यण् ।) पौषमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १५ । (तिष्यनक्षत्रसम्बन्धिनि, त्रि । "तैषमहः । तैषी रात्रिः ।" इति सिद्धान्तकौमुदी ।)

तैषी, स्त्री, (तिष्येण नक्षत्रेण युक्ता । "नक्षत्रेण युक्तः कालः ।" ४ । २ । ३ । इत्यण् । "तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम् ।" इति यलोपः । ङीप् ।) पुष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी । इति मुग्धबोधम् ।

तोकं, क्ली, (तौति पूरयति गृहमिति । तु पूर्त्तौ +बाहुलकात् कः ।) अपत्यम् । पुत्त्रो दुहिता च । इत्यमरः । २ । ६ । २८ । (यथा, ऋग्वेदे । १ । ६४ । १४ ।
"तोकं पुष्येम तनयं शतं हिमाः ।"
शिशुः । बालकः । यथा, भागवते । २ । ७ । २७ ।
"तोकेन जीवहरणं यदुलूकिकाया-
स्त्रैमासिकस्य च पदा शकटोऽपवृत्तः ।")

तोक्मं, क्ली, कर्णमलम् । इति हेमचन्द्रः । मेघः । इत्यजयपालः ।

तोक्मः, पु, (तकन्ति हसन्ति आनन्दिता भवन्ति लोका अनेनेति । तक+बाहुलकात् मः ओत्वञ्च ।) हरिद्यवः । अपक्वयवः । इत्यमरः । २ । ९ । १६ । ("यवास्तोक्माः भृष्टव्रीहयो लाजाः ।" इति वाजसनेयसंहितायां महीधरः । १९ । १ । क्वचित् क्लीवलिङ्गोऽयम् । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १९ । १३ ।
"दीक्षायै रूपं शष्पाणि प्रायणीयस्य तोक्मानि ।")
पल्लवाद्यङ्कुरः । यथा,—
"पत्रपुष्पफलच्छायामूलवल्कलदारुभिः ।
गन्धनिर्यासभस्मास्थितोक्मैः कामान् वितन्वते ।"
इति श्रीभागवते । १० । २२ । ३५ ।
"निर्यासो घनरसः तोक्माः पल्लवाद्यङ्कुराः ।"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।

तोटकं, क्ली, द्वादशाक्षरपादच्छन्दः । इति छन्दोमञ्जरी । (अस्य लक्षणादिकन्तु छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

तोड, ऋ अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ऋ, अतुतोडत् । अनादरोऽनादरः । इति दुर्गादासः ।

तोत्त्रं, क्ली, (तुद्यते व्यथ्यतेऽनेनेति । तुद+"दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदेति ।" ३ । २ । १८२ । इति ष्ट्रन् ।) गवादिताडनदण्डः । पाँचनी इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । प्राजनम् २ तोदनम् ३ गजस्य तोदनदण्डः । तत्पर्य्यायः । वेणुकम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । ४१ । वेणुकम् ३ । इति भरतः । (यथा, रामायणे । २ । ४० । ४१ ।
"न हि तत्पुरुषव्याघ्रो दुःखजं दर्शनं पितुः ।
मातुश्च सहितुं शक्तस्तोत्त्रैर्नुन्न इव द्विपः ।")

तोदः, पु, (तुद व्यथे+भावे घञ् ।) व्यथा । इति रत्नमाला । (यथा, भागवते । ३ । १८ । ६ ।
"तोदं मृषन्निरगादम्बुमध्याद्-
ग्राहाहतः सकरेणुर्यथेभः ।"
तुदतीति । तुद+अच् । पीडादायके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । १६ । ११ ।
"यासि कुत्सेन सरथमवस्युस्तोदो वातस्य हर्य्योरीशानः ।"
"तोदस्तोदकः ।" इति सायनः ।)

तोदनं, क्ली, (तुद्यतेऽनेनेति । तुद+करणे ल्युट् ।) तोत्त्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । १२ । (तुद+भावे ल्युट् ।) व्यथा । इति मेदिनी । ने, ७३ । (यथा, सुश्रुते । १ । २२ ।
"तोदनभेदनताडनच्छेदनायमनमन्थनेत्यादि ।"
वृक्षविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । ४६ ।
"क्षीरवृक्षफलजाम्बवराजादननोदनतिन्दुकबकुलधन्वनाश्मन्तकाश्वकर्णफल्गुपरूषकगाङ्गेरुकीपुष्करवर्त्तिबिल्वबिम्बीप्रभृतीनि ।")

तोमरः, पु क्ली, (तुम्यति हिनस्तीति । तुम्य+बाहुलकात् अरप्रत्ययेन साधुः । इत्युज्ज्वलदत्तोक्तम् । ३ । १३१ ।) अस्त्रविशेषः । शावली इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शर्व्वला २ । इत्यमरः । २ । ८ । ९३ । (यथा, देवीभागवते । ५ । ५ । २९ ।
"गदाभिः पट्टिशैः शूलैश्चक्रैश्च शक्तितोमरैः ।")
हस्तक्षेप्यशल्यदण्डः । इति महाभारतटीका । सावँगा इति भाषा । (अस्य आकृत्यादिकमुक्तं वैशम्पायनेन तद्यथा,—
"तोमरः काष्ठकायः स्यात् लौहशीर्षः सुपुङ्खवान् ।
हस्तत्रयोन्नताङ्गश्च रक्तवर्णस्तवक्रगः ।"
शार्ङ्गधरेण तु,—
"पञ्चवत् शीर्षदेशः स्यात्तोमरस्यायसस्तथा ।"
वैशम्पायनोक्तान्यस्य कार्य्याणि यथा,—
"उद्दानं विनिवृत्तिश्च वेधनञ्चेति तत्त्रिकम् ।
चलितं शस्त्रतत्त्वज्ञाः कथयन्ति नराधिपाः ।"
अग्निपुराणोक्तधनुर्व्वेदमतेऽस्य कार्य्याणि यथा,
"दृष्टिघातं भुजाघातं पार्श्वघातं द्विजोत्तम ! ।
ऋजुपक्षेषुणा पातं तोमरस्य प्रकीर्त्तितम् ।"
जनपदविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२० । ५७ ।
"तोमरान् शरवत्तो च हंसमार्गान् सम्हुकान् ।"
नवाक्षरच्छन्दोविशेषे, क्ली । शब्दार्थचिन्तामणिधृतं तल्लक्षणादिकं यथा,—
"प्रथमं सकं विनिधाय
जगणद्वयञ्च निधाय ।
कुरु तोमरं सुखकारि
मणिराजवक्त्रविहारि ।"
उदाहरणम्,—
"सखि । माद्वके मधुमासि
व्रज सत्वरं किमिहासि ।
सहते न किं विहरामि
किमु पावकं प्रविशामि ।")

तोमरधरः, पुं, (तोमरं धरतीति । धृ+अच् । यद्वा, तोमरस्य अस्त्रविशेषस्य धरः ।) अग्निः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ।

तोमरिका, स्त्री, (तोमर+संज्ञायां कन् । स्त्रीलिङ्गत्वात् टाप् अत इत्वञ्च ।) तुवरिका । इति शब्दरत्नावली ।

तोयं, क्ली, ("तवतेर्वृद्धिकर्म्मणः+'अघ्न्यादयश्च ।' उणां ४ । १०८ । इति यत्प्रत्ययो निपातितो द्रष्टव्यः । वर्द्धते वर्षासु । 'तुदति तोयम्' इति क्षीरस्वामी । तुदतेः पूर्व्ववत् यत्प्रत्यये निपातनात् दकारलोपे गुणः । यद्वा, तुदिः सौत्र आवरणार्थः ।" इति निघण्टुनिर्व्वचने देवराजयज्वा । १ । १२ । ९२ ।) जलम् । इत्यमरः । १ । १० । ४ । (यथा, देवीभागवते । १ । ६ । २९ ।
"तथा ततमिदं तोयं तदाधारश्च तिष्ठति ।"
पूर्व्वाषाढानक्षत्रम् । जलदैवतत्वादस्य तथात्वम् ।)

तोयकामः, पुं, (तोयं जलं कामयते इति । कम्+अण् ।) परिव्याधः । जलवेतसः । इति जटाधरः । जलाभिलाषिणि, त्रि ।

तोयकृच्छ्रं, क्ली, (तोयेन तोयमात्रपानेन यत् कृच्छ्रं व्रतम् ।) जलमात्रपानरूपव्रतविशेषः । इति मिताक्षरा । (यथा, मार्कण्डेये ।
"मूलकृच्छ्रं स्मृतं मूलैस्तोयकृच्छ्रं जलेन तु ।")

तोयडिम्भः, पुं, (तोयस्य जलस्य डिम्भ इव ।) घनोपलः । इति हारावली । ५८ ।

तोयदः, पुं, (तोयं ददातीति । दा+कः ।) मेघः । (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे । ४ । ५३ ।
"यदा क्षोणी स्वल्पफला तोयदाः स्तोकवर्षिणः
अश्मस्तकफलिनो वृक्षास्तदैव प्रबलः कलिः ।")
मुस्तकम् । घृते, क्ली । इति मेदिनी । दे, ३० । जलदातरि त्रि । (यथा, महाभारते शान्तिपर्व्वणि ।
"तोयदो मनुजव्याघ्र ! स्वर्गं गत्वा महाद्युते ! ।
अक्षयान् समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीत् मनुः ।")

तोयधरः, पु, (तोयं जलं धरतीति । धृ+अच् । तोयस्य धरो वा ।) मेघः । मुस्ता । सुनिषण्णकशाकः । इति मेदिनी । रे, २६५ । (जलधारिणि, त्रि । यथा, रामायणे । २।९३।१० ।
"सुवन्ति कुसुमान्येते नगाः पर्व्वतधातुषु ।
नीला इवातपापाये तोयतोयधरा घनाः ।")

तोयधिः, पुं, (तोयानि धीयन्तेऽत्र । धा+"कर्म्मण्यधिकरणे च ।" ३ । ३ । ९३ । इति किः । आतो लोपः ।) समुद्रः । इति पुराणम् । (यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते भूगोलाध्याये । ३० ।
"समन्तात् मेरुमध्यात्तु तुल्यभागेषु तोयधिः ।")

तोयधिप्रियं, क्ली, (प्रीणातीति । प्री+"इगुपधेति ।" ३।१।१३५। इति कः । तोयधिः प्रियो यस्य ।) लवङ्गम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तोयनिधिः, पुं, (तोयानि निधीयन्तेऽत्र । नि+धा+किः । तोयानां निधिर्वा ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारे । १ । १ ।

"पूर्व्वापरौ तोयनिधी वगाह्य
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥")

तोयपिप्पली, स्त्री, (तोये जले पिप्पलीव ।) काँचड़ा इति ख्यातजलजशाकभेदः । तत्पर्य्यायः । लाङ्गली २ शारदी ३ शकुलादनी ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १११ ॥

तोयपुष्पी, स्त्री, (तोयेन बहुजलप्रदानेन पुष्पाणि यस्याः ।) पाटलावृक्षः । इति शब्दमाला ॥

तोयप्रसादनं, क्ली, (प्रसादयतीति । प्र+सद्+णिच्+ल्युः । तोयस्य प्रसादनम् । यस्य फलयोगेन जलस्य निर्म्मलत्वं भवतीति तथात्वम् ।) कतकम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

तोयप्रसादनफलं, क्ली, (तोयप्रसादनस्य तोयप्रसादनाय वा फलम् ।) कतकफलम् । इति रत्नमाला ॥

तोयफला, स्त्री, (तोयप्रधानं फलं यस्याः ।) इर्व्वारुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तोयवल्ली, स्त्री, (तोये जलप्रधानस्थाने वल्ली लतासन्ततिर्यस्याः ।) कारवेल्लः । इति रत्नमाला ॥ उच्छे इति भाषा ॥

तोयशुक्तिका, स्त्री, (तोयजाता शुक्तिका । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) जलशुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तोयसूचकः, पुं, (तोयं जलवर्षणं सूचयति रवेणेति । सूच्+ण्वुल् ।) भेकः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तोयाधिवासिनी, स्त्री, (तोयं जलप्रधानस्थलं अधिवसतीति । अधि+वस+णिनिः । यद्वा, तोयेन अधिवास इव संस्कारोऽस्यास्तीति । इनिः ।) पाटलावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ तोयादिवासिन्यपि पाठः ॥ (पाटलाशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

तोरणं, क्ली, (तोलयति उन्नमयति मस्तकमिति । तुल+ल्युः । लस्य रः ।) कन्धरा । कण्ठी । इति हारावली । १७४ ॥

तोरणः, पुं क्ली, (तुवोर्ति त्वरया गच्छत्यनेनेति । तुर त्वरणे + करणे ल्युट् ।) बहिर्द्वारम् । इत्यमरः । २ । २ । १६ ॥ (यथा, कुमारे । ७ । ३ ।

"भासोज्ज्वलत्काञ्चनतोरणानां
स्थानान्तरं स्वर्ग इवावभासे ॥")

मलद्वाराद्वाह्यद्वारम् । इति कोकटादयः ॥ द्वाराग्रे निखातस्तम्भयोरुपरिनिबद्धं नानावस्त्ररत्नादिमयं धनुराकारं यत्स्यं तत् तोरणमिति बहवः ॥ उपरिस्रगादियुक्तस्तम्भादिद्वयनिर्म्मितपुरादिवहिर्द्वारम् । इति माञ्जः ॥ वन्धनमालेति ख्यातं इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (महादेवे, पुं । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ११७ ।

"तोरणस्तारणो वातः परिधीपतिखेचरः ॥")

तोलं, क्ली पुं, (तुल्यते परिमीयते इति । तुल+कर्म्मणि घञ् ।) तोलकम् । यथा,—

"एकतोलं द्वितोलं वा त्रितोलं वेदतोलकम् ।
इतोऽधिकं नरः कृत्वा प्रायश्चित्तीयते ध्रुवम् ॥"
इत्यागमः ॥

तोलकं, क्ली पुं, (तोलमेव+स्वार्थे कन् ।) शाणद्वयमानम् । इति शब्दमाला ॥ अशीतिरक्तिपरिमाणम् । तत्तु षोड़शमासकः षण्णवतिरक्तिपरिमाणञ्च । तोला इति भरि इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । कोलम् २ द्रङ्क्षणम् ३ वटकम् ४ कर्षार्द्धम् ५ । इति वैद्यकपरिभाषा । कर्षम् ६ । इति लीलावती ॥ (यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे वृहज्ज्वरान्तके ।

"रसं गन्धं तोलकञ्च जातीकोषफले तथा ।"
"किरातत्तिक्तकं चाल्लं तोलकञ्च समाहरेत् ॥")

तोषः, पुं, (तुष सन्तोषे + भावे घञ् ।) तुष्टिः । इति धरणिः ॥ (यथा,—

"द्वेषञ्च परमं तोषं जगाम च सहोमया ॥"
इति हरिवंशे । १७३ । १३ ॥

स्वायम्भुवमन्वन्तरगततुषितानां देवानामन्यतमः ॥ यथा, भागवते । ४ । १ । ७ ।

"तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिड़स्पतिः ।
इध्मः कविर्विभुः स्वाह्नः सुदेवो रोचनो द्विषट् ।
तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवान्तरे ॥")

तौक्षिकः, पुं, धनूराशिः । इति दीपिका ॥ (यथा, दीपिकायाम् ।

"क्रियतावुरिजितुमकुलीरलेयपाथेययूककौर्पाख्याः ।
तौक्षिक आकोकेरो हृद्रोगश्चान्त्यभं चेत्थम् ॥")

तौतातिकं, क्ली, (तुतातेन निर्वृत्तम् । तुतात+"तेन निर्वृत्तम् ।" ५ । १ । ७६ । इति ठक् ।) तुतातभट्टकृतशास्त्रम् । यथा,—

"नैवाश्रावि गुरोर्म्मतं न विदितं तौतातिकं दर्शनम् ।
तत्त्वं ज्ञातमहो न शालिकगिरां वाचस्पतेः का कथा ॥"
इति प्रबोधचन्द्रोदयः । २ । ३ ॥

तौतिकं, क्ली, मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

तौतिकः, पुं, शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तौर्य्यं, क्ली, (तूर्य्ये मुरजादौ भवम् । तूर्य्य+अण् ।) तूर्य्ये मुरजादौ भवं शब्दरूपम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तौर्य्यत्रिकं, क्ली, (त्रयोऽंशा यस्य तत । त्रि+"संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ।" ५।१।२२। इति कन् । तौर्य्योपलक्षितं त्रिकम् ।) नृत्यगीतवाद्यमिदं समुदितं त्रयं नाट्यञ्च । इत्यमरः । १ । ७ । १० ॥ नटसम्बन्धि नृत्यगीतवाद्यमिति मयम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ (यथा, मनुः । ७ । ४७ ।

"मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः ।
तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥")

विष्णुगृहे गीतवाद्यनृत्यफलं यथा,—

"गायन्ते ये प्रकुर्व्वन्ति मम कर्म्मपरायणाः ।
तेषां यद्भवति फलं भूमे ! शृणुष्व गदतो मम ॥
यावन्ति चाक्षराण्येव गीयमाने यशस्विनि ! ।
तावद्वर्षसहस्राणि इन्द्रलोके महीयते ॥
रूपवान् गुणवान् सिद्धः सर्व्ववेदविदां वरः ।
नित्यं पश्यति वै वज्रपाणिं देवं न संशयः ॥
मद्भक्तश्चैव जायेत इन्द्रलोकगणे स्थितः ।
सर्व्वकर्म्मगुणश्रेष्ठस्तत्रापि मम पूजकः ॥
इन्द्रलोकात् परिभ्रष्टो मम गीतपरायणः ।
प्रमुक्तः सर्व्वसंसारान्मम लोकाय गच्छति ॥
यस्तु गायति सुश्रोणि ! कौतुकाञ्चैव द्वादशीम् ।
सर्व्वसङ्गं परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ॥
यस्तु गायति गीतानि मम जागरणे सदा ।
सर्व्वसङ्गात् प्रमुक्तो वै मम लोकाय गच्छति ॥
एतत्ते कथितं देवि ! गायनस्य फलं महत् ।
यस्य गीतस्य शब्देन तरेत् संसारसागरम् ॥*॥
वादित्रस्य प्रवक्ष्यामि तत् शृणुष्व वसुन्धरे ! ।
प्राप्तवान्मनुजो येन देवेभ्यः समतां स्वयम् ॥
सम्यक्कालप्रयोगेण सन्निपातेन वा पुनः ।
नववर्षसहस्राणि नववर्षशतानि च ॥
कुवेरभवनं गत्वा मोदते वै यदृच्छया ।
कुवेरभवनाद्भ्रष्टः स्वच्छन्दगमनालयः ॥
शम्यादितालसम्पातैर्मम लोकाय गच्छति ॥ * ॥
नृत्यमानस्य वक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ! ।
मनुजा येन गच्छन्ति छित्त्वा संसारसागरम् ॥
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि त्रिंशद्वर्षशतानि च ।
पुष्करद्वीपमासाद्य स्वच्छन्दगमनालयः ॥
फलं प्राप्नोति सुश्रोणि ! मम कर्म्मपरायणः ।
रूपवान् गुणवान् शूरः शीलवान् सुपथे स्थितः ॥
मद्भक्तश्चैव जायेत संसारपरिमोचितः ॥ * ॥
यस्तु जागरतो नित्यं गीतवाद्येन नर्त्तकः ।
जम्बुद्वीपं समासाद्य राजराजस्तु जायते ॥
सर्व्वकर्म्मसमायुक्तो रक्षिता वै महीपतिः ।
मद्भक्तश्चैव जायेत मम कर्म्मपरायणः ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

तौलं, क्ली, (तुला एव । स्वार्थे अण् । स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः क्वचित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते इत्युक्तेरस्य क्लीवत्वम् ।) तुला । तुलाराशौ, पुं । तौली । इति ज्योतिषम् ॥

तौलिकः, पुं, (तुल्या तुलिकया जीवतीति । तुलि+ठक् ।) चित्रकारः । इति शब्दमाला ॥ (तुलानिर्वृत्ते, त्रि । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १३ अध्याये ।

"शतं शतं तुलायान्तु सहस्रं दशतौलिके ॥")

तौलिकिकः, पुं, (तुलिकया जीवतीति । तुलिका+ठक् ।) चित्रकारः । तत्पर्य्यायः । रङ्गाजीवः २ चित्रकृत् ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८५ ॥ तौलिकः ४ । इति शब्दमाला ॥

तौषारं, क्ली, (तुषारस्येदम्। तुषार+"तस्येदम्।" ४। ३। १२०। इत्यण्।) तुषारजलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४५। "पारं कारं तौषारं ऐरावतमिति॥")

त्यक्तं, त्रि, (त्यज्यते स्मेति। त्यज हानौ+क्तः।) उत्सृष्टम्। तत्पर्य्यायः। हीनम् २ विधुतम् ३ समुज्झितम् ४ धूतम् ५ उत्सृष्टम् ६। इत्यमरः। ३। १। १०७॥ विगलितम् ७ विरहितम् ८ विमुक्तम् ९। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, रामायणे। २। ३७। २।
"त्यक्तभोगस्य मे राजन्। वने वन्येन जीवतः।
किं कार्य्यमनुयात्रेण त्यक्तसङ्गस्य सर्व्वतः॥")

त्यज, औ हानौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-परं०-सकं०-अनिट्।) औ अत्याक्षीत्। हानिर्व्वर्ज्जनम्। त्यजति दुर्जनं बुधः। इति दुर्गादासः॥

त्यजनं, क्ली, (त्यज+भावे ल्युट्।) त्यागः। वर्ज्जनम्॥

त्यद् [द्] त्रि, (त्यजति संसारमिति। त्यज+"त्यजितनियजिभ्यो डित्।" उणां १। १३२। इति अदि, स च डित्।) तत्। वेद इति भाषा। अस्य पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गयो रूपं स्यः, स्या। क्लीबलिङ्गे त्यत्। इति व्याकरणम्॥ (यथा, ऋग्वेदे। १। ६१। ४।
"[illegible]॥")

त्यत्, [द्] क्ली, (त्यज+"त्यजितनियजिभ्यो डित्।" उणां १। १३२। इति अदि, स च डित्।) वायुः। आकाशः। यथा,—
"सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं
सत्यस्य योनिं निहितञ्च सत्ये।
सत्यस्य सत्यमृतसत्यनेत्रं
सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्नाः॥"
इति भागवते। १०। २। २६॥
"सत्यव्रतमिति। सत्यं व्रतं सङ्कल्पो यस्य तम्। सत्यपरं सत्यं परं श्रेष्ठं प्राप्तिसाधनं यस्मिन् तम्। त्रिसत्यं त्रिष्वपि कालेषु सत्यं सृष्टेः पूर्व्वं प्रलयानन्तरं स्थितिसमये च सत्यं अव्यभिचारेण वर्त्तमानम्। तदेवाह सत्यस्य योनिमिति। सत्यस्येह पञ्चविधस्यापि सत्यस्य वाय्वाकाशौ सत्यं तथा भूतत्रयमिति। 'सत् सत्यमित्याचक्षते' इति श्रुतेः। तस्य योनिं कारणम्। कारणत्वे सृष्टेः पूर्व्वं वर्त्तमानत्वोक्ता। तथा सत्ये सत्यवचने निहितं स्थितम्। कालेन स्थितिसमयेऽपि सत्यत्वम्। तथा सत्यस्य सत्यं सत्यस्य सत्यं पारमार्थिकसत्यम्। तदेवाह ऋतसत्यनेत्रम्। ऋतं सत्यं तयोर्नेत्रं प्रवर्त्तकम्। एवं त्रिसत्यत्वमुपपादितम्। तथा सूनृतभाषिणोऽपि सत्यस्य भावः सत्यं सत्यत्वम्। तथा भगवता यद्यदुक्तं तत्तत्सत्यं सत्यदर्शनम्। सत्यस्य सत्यता वाग्भिः कविभिः परिकीर्त्तिता इति।

तयोर्व्विवं व्यवस्थापनं मितार्थं प्रश्नोत्तरमिति भावः। एवं धर्म्मप्रकारेण कर्म्मकाण्डं सत्यं सत्यं यथा दर्शनम्।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

त्यागः, पुं, (त्यज+घञ्।) दानम्। इत्यमरः। २। ७। २९॥ (यथा, रघुः। १। ७।
"त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम्॥")
वर्ज्जनम्। इति मेदिनी। गे, ८॥ (यथा, मनुः। ८। ३८९।
"न माता न पिता न स्त्री न पुत्त्रस्त्यागमर्हति॥")
विवेकिपुरुषः। इति शब्दरत्नावली॥ कर्म्मकर्म्मफलपरित्यजनम्। यथा,—
"काम्यानां कर्म्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः।
सर्व्वकर्म्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः॥
त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म्म प्राहुर्मनीषिणः।
यज्ञदानतपःकर्म्म न त्याज्यमिति चापरे॥
निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्त्तितः॥
यज्ञो दानं तपः कर्म्म न त्याज्यं कार्य्यमेव तत्।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्॥
एतान्यपि तु कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च।
कर्त्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम्॥
नियतस्य तु सन्न्यासः कर्म्मणो नोपपद्यते।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः॥
दुःखमित्येव यत् कर्म्म कायक्लेशभयात्त्यजेत्।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत्॥
कार्य्यमित्येव यत् कर्म्म नियतं क्रियतेऽर्ज्जुन।
सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १८। २-९॥
(त्रि, दाता। यथा, ऋग्वेदे। ४। ४३। १।
"मियो यज्ञस्य उभयासो ... ... त्यागी॥"
"उभयास उभये यजमानाः स्तोतारश्च त्यागं त्यागकर्त्तारं दातारमिन्द्रं यज्ञमुपयन्ति॥" इति सायनः॥)

त्यागिमः, त्रि, (त्यागेन निर्वृत्तः। भावप्रत्ययान्तादिमप्।) त्यक्तः। त्यागेन निर्वृत्तः। इति व्याकरणम्॥

त्यागी, [न्] त्रि, (त्यजतीति। त्यज+"सम्पृचानुरुधाङ्यमेति।" ३। २। १४२। इति घिनुण्।) दाता। (यथा, पञ्चतन्त्रे। ३। २५९।
"त्यागिनि शूरे विदुषि च संसर्गरुचिर्जनो गुणी भवति॥")
शूरः। इति मेदिनी। ने, ७१॥ वर्ज्जनशीलः। यथा —
"यस्तु कर्म्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते॥"
इति भगवद्गीता। १८। ११।
कर्म्मफलत्यागवान्। यथा,—
"न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म्म कुशले नानुषज्जते।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः॥
न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्म्माण्यशेषतः।
यस्तु कर्म्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १८। १०-११॥

त्याज्यः, त्रि, (त्यज्यते इति। त्यज+कर्म्मणि ण्यत्। "त्यजेश्च।" इति ७। ३। ६६। इत्यत्र वार्त्तिकोक्त्या न कुत्वम्।) त्यागार्हः। वर्ज्जनीयः। यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे।
"तोरे प्रतिग्रहत्याज्यत्याज्यो यथेष्टं विरक्तः॥"
(यथा च देवीभागवते। १। ११। ४८।
"नारायणश्चन्द्रमसा च यथा न तु तथा गुरौ।
चन्द्रमसा कृतं त्याज्यं यतो नो व्याजभावना॥")

त्रक, इ ङ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सकं०-सेट्।) दन्त्यवर्गादिः। इ, त्रङ्क्यते। ङ, त्रङ्कते। इति दुर्गादासः॥

त्रख, इ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-परं०-सकं०-सेट्।) इ, त्रङ्खति। इति दुर्गादासः॥

त्रङ्गः, पुं स्त्री, (त्रङ्गति ग्रामादिकं गच्छतीति। त्रगि+घञ्।) पुरविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

त्रदि, इ चेष्टे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-परं०-अकं०-सेट्।) दन्त्यवर्गाद्युपधः। इ, त्रन्द्यते। त्रन्दति। इति दुर्गादासः॥

त्रप, ऊ ष मि ङ ह्रियि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-अकं०-वेट्।) ऊ, त्रप्त्वा त्रपित्वा। ष, त्रपा। मि, त्रपयति त्रापयति। ङ, त्रपते। ह्रियि लज्जायाम्। इति दुर्गादासः॥

त्रपा, स्त्री पुं, (त्रपते इति। त्रप+"षिद्भिदादिभ्योऽङ्।" ३। ३। १०४। इत्यङ्। टाप्।) लज्जा। इत्यमरः। १। ७। २३॥ (यथा, रत्नावल्याम्।
"नीतं नवेन्दुकलया भावानलया त्रपा विगलति नाणाद्यं
कामः॥")
त्रपते स्त्रपया त्रपा: वा। स्त्रीत्वे त्रपाया: स्थितिः वा अच्। कुलटा। इति मेदिनी। पे, ७॥ कुलम्। कीर्त्तिः। इति शब्दरत्नावली॥

त्रपाकः, पुं, (त्रपते लज्जते इति। त्रप+"षाकः सत्वादेः।" १। २१९। इति उणादिकोषटीकाधृतत्वात् षाकः।) वृक्षविशेषः। इत्युणादिकोषः॥

त्रपारण्डा, स्त्री, (त्रपायां रण्डेव। लज्जाहीनत्वादेव तथात्वम्।) वेश्या। इति जटाधरः॥

त्रपिष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन तृप्रः। तृप्र+"अतिशायने तमबिष्ठनौ।" ५। ३। ५५। इति इष्ठन्। "प्रियस्थिरेति।" ६। ४। १५७। इति तृप्रस्य त्रप-आदेशः।) अतितृप्तः। इति मुग्धबोधम्॥

त्रपीयान् [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन तृप्रः। तृप्र+"द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ।" ५। ३। ५७। इति ईयसुन्। "प्रियस्थिरेति।" ६। ४। १५७। इति तृप्रस्य त्रबादेशः।) त्रपिष्ठः। इति व्याकरणम्॥

त्रपु, क्ली, (त्रपते अग्निसंसर्गेण लज्जते इव । त्रप + "शॄस्वृस्निहित्रप्यसीति ।" उणां । १ । ११ । इति उः ।) सीसकम् । रङ्गम् । इति मेदिनी । पे, ६ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ८५ ।
"कनकभूषणसंग्रहणोचितो
यदि मणिस्त्रपुणि प्रतिबध्यते ।
न स विरौति न चापि स शोभते
भवति योजयितुर्वचनीयता ॥")

त्रपुः, [स्] क्ली, (त्रपते वह्निं प्राप्य लज्जते इव । त्रप + "उस् स्यात्पादेः स तु कित् ।"२।४६० । इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् उस् ।) रङ्गम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, रसभावप्रकाशे ।
"भौमे त्रपुः शनौ लौहं राह्वावश्मानि कीर्त्तयेत् ॥"
रङ्गशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

त्रपुकर्कटी, स्त्री, (त्रपुवत् शुभ्रा कर्कटी ।) त्रपुषी । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रपुटी, स्त्री, सूक्ष्मैला । इति रत्नमाला ॥

त्रपुलं, क्ली, (त्रपते वह्निसंसर्गेण लज्जते इव । त्रप + बाहुलकात् उलच् ।) रङ्गम् । इति भरतकृतद्विरूपकोषः ॥

त्रपुषं, क्ली, (त्रप + बाहुलकाद् उषः ।) रङ्गम् । इति भरतकृतद्विरूपकोषः ॥ त्रपुषीफलम् । शसा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कण्टकिफलम् २ सुधावासम् ३ सुशीतलम् ४ । तस्यावुफलगुणाः । नीलत्वम् । बलतृड्भ्रमदाहपित्तरक्तपित्तनाशित्वम् । स्वादुत्वम् । शीतलत्वञ्च । तत्पक्वफलगुणाः । अम्लत्वम् । उष्णत्वम् । पित्तलत्वम् । कफवातनाशित्वञ्च । तद्वृद्धतृफलगुणाः । मूत्रलत्वम् । शीतलत्वम् । रूक्षत्वम् । पित्तासृक्कृच्छ्रनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य सामान्यगुणाः । स्वादुत्वम् । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । शीतलत्वम् । सुखप्रियत्वम् । रूक्षत्वम् । अतिमूत्रलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

त्रपुषी, स्त्री, (त्रपुष + गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्कटी । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५५ ॥ (यथा,
"पटोलकर्कारुत्रपुष्यलावूः ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये ॥)
इत्यसान्तोऽपि पाठः ॥

त्रपुसं, क्ली, (त्रपते वह्नियोगेन लज्जते इव । त्रप + बाहुलकात् उसः ।) रङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कर्कटी । अस्य गुणा यथा,—
"बालं सुनीलं त्रपुसं तेषां पित्तहरं स्मृतम् ।
तत् पाण्डुकफकृज्जीर्णमम्लं वातकफापहम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

त्रपुसी, स्त्री, (त्रपुस + गौरादित्वात् ङीष् ।) महेन्द्रवारुणी । कर्कटी । लताविशेषः । शसा इति चौरा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । मीतपुष्पा २ काण्डालुः ३ त्रपुकर्कटी ४ बहुफला ५ कोषफला ६ तुन्दिलफला ७ कण्टकीलता ८ सुधावासा ९ । अस्याः फलस्य गुणाः । रूक्षत्वम् । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । गुरुत्वम् । भ्रमपित्तविदाहार्त्तिवान्तिनाशित्वम् । पक्वमूत्रलत्वञ्च । काण्डालुरित्यत्र कण्टालुरपि पाठः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या व्यवहारो यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्याये ।
"त्रपुसीमूलकल्कं वा शर्कराढ्यं तण्डुलाम्बुना ।
पिबेद्गुडसमं कल्कं यष्टीमधुकमेव वा ॥")

त्रप्सं, क्ली, (द्रप्सं निपातनात् दस्य तः ।) द्रप्सम् । घनेतरदधि । इत्यमरटीकायां भरतधृतविद्याविनोदः ॥ पातला दइ इति भाषा ॥

त्रयं, क्ली, (त्रयोऽवयवा यस्य । त्रि + "संख्याया अवयवे तयप् ।" ५ । २ । ४२ । इति तयप् । "द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ।" ५ । २ । ४३ । इति तयस्यायच् ।) त्र्यवयवम् । इति मुग्धबोधम् ॥ तिन इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । २ । ७६ ।
"अकारञ्चाप्युकारञ्च मकारञ्च प्रजापतिः ।
वेदत्रयात् निरदुहत् भूर्भुवःस्वरितीति च ॥")

त्रयः, पुं, (तरतीति । तॄ + "तरतेर्ड्रिः ।" उणां ५ । ६६ । इति ड्रिः ।) त्रिसंख्या । तिन इति भाषा । त्रिशब्दस्य बहुवचनान्तरूपोऽयम् । अस्य स्त्रीलिङ्गक्लीवलिङ्गयो रूपे तिस्रः त्रीणि । इति व्याकरणम् ॥ तद्वाचकानि यथा,—
कालः १ अग्निः २ भुवनम् ३ गङ्गामार्गः ४ शिवचक्षुः ५ गुणः ६ ग्रीवारेखा ७ कालिदासकाव्यम् ८ वलिः ९ सन्ध्या १० पुरम् ११ पुष्करम् १२ रामः १३ विष्णुः १४ ज्वरपादः १५ । इति कविकल्पलता ॥ त्रिसंख्याविशिष्टे, त्रि । इत्यमरः ॥
"तिस्रो भार्य्यास्त्रिशालाश्च त्रयो भृत्याश्च बान्धवाः ।
ध्रुवं वेदविरुद्धाश्च न क्षेमे मङ्गलप्रदाः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

त्रयी, स्त्री, (त्रय + "टिड्ढेति ।" ४ । १ । १५ । इति ङीप् ।) ऋक्सामयजुर्वेदा एतत्त्रितयम् । इत्यमरः । १ । ६ । ३ ॥ (यथा, मनुः ।७।४३॥
"त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यात् दण्डनीतिञ्च शाश्वतीम् ।
आन्वीक्षिकीञ्चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकतः ॥")
पुरन्ध्री । सुमतिः । इति विश्वः ॥ सोमराजीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दुर्गा । यथा,—
"ऋग्यजुःसामभागेन साङ्गवेदगतापि वा ।
त्रयीति पठ्यते लोके दृष्टादृष्टार्थसाधिनी ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

त्रयीतनुः, पुं, (त्रयी वेदा एव तनुः शरीरं यस्य । "त्रय्या विद्यया भगवन्तं त्रयीमयं सूर्य्यमात्मानं यजन्ते ।" इति भागवतवाक्यात् । ५ । २० । ४ । अस्य तथात्वम् ।) सूर्य्यः । इति हलायुधः ॥

त्रयीधर्म्मः, पुं, (त्रय्या वेदत्रयेण विहितो धर्म्मः ।) ऋग्यजुःसाम्नां विधानम् । त्रिवेदोक्तकर्म्म । इत्यमरः । १ । ६ । ३ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १५० । ३२ ।
"सा चेद्धर्म्मकृता न स्यात्त्रयीधर्म्मेण्टते भुवि ॥")

त्रयीमुखः, पुं, (त्रयी वेदा मुखे यस्य ।) ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४ । ७५ ॥

त्रयोदश, [न्] त्रि, (त्रयधिका दश इति कर्म्मधारयः । "त्रेस्त्रयः ।" ६ । ३ । ४८ । इति त्रयस् ।) संख्याविशेषः । १३ तेर इति भाषा । बहुवचनान्तोऽयम् । (यथा, मनुः । ९ । १२९ ।
"ददौ स दश धर्म्माय कश्यपाय त्रयोदश ॥")
तत्संख्यायुक्तञ्च । इत्यमरः ॥ तद्वाचकः । ताम्बूलगुणः । १ । इति कविकल्पलता ॥

त्रयोदशः, त्रि, (त्रयोदशानां पूरणः । "तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट् ।) त्रयोदशानां पूरणः । इति व्याकरणम् ॥ तेरइ इत्यादि भाषा । (यथा, रामायणे ।२।७७।२२।
"त्रयोदशोऽयं दिवसः पितुर्वृत्तस्य ते विभो ! ।
सावशेषास्थिनिचये किमिह त्वं विलम्बसे ॥")

त्रयोदशी, स्त्री, (त्रयोदश + टित्त्वात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा चन्द्रस्य त्रयोदशकलाक्रियारूपा त्रयोदशकलाक्रियावच्छिन्नकालरूपा वा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तत्र जातस्य फलं यथा,
"रूपान्वितः सात्त्विकभावहीनः
सुखी च बाल्ये जननीप्रियश्च ।
सदालसः शिल्पगुणैकवेत्ता
त्रयोदशी जन्मतिथिर्यदि स्यात् ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
इयं धर्म्मस्य तिथिः । इति वराहपुराणम् ॥

त्रय, क धृतौ । ग्रहे । निषेधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) एतदाद्यास्त्रयो रेफयुक्ताद्याः । क, त्रासयति व्याघ्रं व्याधः धरति गृह्णाति निराकरोति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

त्रस, इ कि भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, त्रंस्यते । कि, त्रंसयति त्रंसति । भासि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

त्रस, ई श भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् । ईदित्वात् अनिड् निष्ठः ।) ई, त्रस्तः । श, त्रेसतुः तत्रसतुः । त्रसति । इति दुर्गादासः ॥

त्रस, य ई भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट् । ईदित्वादनिड् निष्ठः ।) य, त्रस्यति । ई, त्रस्तः । इति दुर्गादासः ॥

त्रसं, क्ली, (त्रस्यति बिभेत्यस्मिन् इति । त्रस-भये + घञर्थे कः ।) वनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रसः, त्रि, (त्रसतीति । त्रस भये + पचाद्यच् ।) जङ्गमः । इत्यमरः । ३ । १ । ७४ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ९ । १९ ।
"यजुः प्रणिहितो गच्छंस्त्रसस्थावरवर्ज्जकः ॥")

त्रसरः, पुं, (त्रसन्ति धातूनामनेकार्थत्वात् सूत्राणि वेष्टयन्त्यनेनेति । त्रस + बाहुलकात् अरन् ।) तन्तुवायोपकरणविशेषः । तासनी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सूत्रवेष्टनम् २ । इत्यमरः ।३।२।२४॥ तसरः ३ । इति भरतः ॥

त्रसरेणु स्त्री सूर्य्यभार्य्याविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रसरेणुः पुं, (त्रसः चपलत्वात् भीत इव रेणुः ।) त्रिंशत्परमाणुपरिमाणम् । स गवाक्षान्तर्गते सूर्य्यकिरणे दृश्यते । तत्पर्य्यायः । वंशी २ । यथा वैद्यकपरिभाषायाम् ।

“जालान्तरगते सूर्य्यकरे वंशी विलोक्यते ।
त्रसरेणुस्तु विज्ञेयस्त्रिंशता परमाणुभिः ॥”

(द्व्यणुकत्रयात्मकरेणुः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।
‘परमाणुद्वयेनाणुस्त्रसरेणुस्तु ते त्रयः ॥”
तथाच मनुः । ८ । १३२ ।
‘जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
प्रथमन्तत् प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥’)

त्रसुरः, पुं, (त्रस्यतीति । त्रस भये+उरच् ।) भीरुकः । इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

त्रस्तः, त्रि, (त्रस भये+क्तः ।) भीतः । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवीभागवते । १।५।२६ ।
‘मत्स्यरूपां विमुक्तायां मुक्ता कोटिसुघोत्तरा ।
शब्दः समभवद्घोरस्तेन त्रस्ता सुरासुराः ॥)
शीघ्रे, क्ली । यथा,—
‘नविराम निजालयं एकं शून्यमथापरम् ।
अपि त्रस्तं निजालयं दधार हतास्येति ॥’
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

त्रस्नुः, त्रि (त्रस्यतीति । त्रस भये+‘त्रसि गृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ।’ ३ । २ । १४० । इति क्नुः ।) त्रासशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥
(यथा, भट्टिः । ६ । ७ ।
‘शीतां सौमित्रिणा त्यक्तां यज्ञैर्वनां त्रस्नुमेकिकाम् ।
विलपन्तीमेवाक्रुद्धम्य चापं धाम रघूत्तमः ॥)

त्रा ङ पालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-आत्म सक अनिट ।) त्रै ङ पालने इत्यस्य केचिद्रूपाणि वा पठन्ति । इति क्रमदीश्वरः ॥ इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥

त्राणं क्ली (त्रै+भावे ल्युट् क्तो वा । नुदविन्दीति णत्वम् ।) रक्षणम् । (यथा शाकुन्तले १ अङ्के ।
आर्त्तत्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्त्तुमनागसि ॥”
त्रायते इति कर्त्तरि क्तः । रक्षिता । यथा महाभारते । १ । २३ । १८ ।
‘त्वं प्रभाकरमभिप्रेत त्वं त्राणमनुत्तमम् ॥”
तथाच रघौ । १५ । २ ।
‘अवेक्ष्य रामं ते तस्मिन् न प्रजह्रुः स्वतेजसः ।
त्राणाभावे हि शापास्त्राः कुर्व्वन्ति तपसो व्ययम् ॥’
त्रायतेऽनेनेति करणे ल्युट् । कवचम् । वर्म्म । यथा महाभारते । ३ । १६८ । १३ ।
‘इषिता दिव्यैर्बाणैर्मिर्विकायुधपाणयः ॥)
त्रायमाणलता । इत्यपि त्रि । इति मेदिनी । णे १३ ॥

त्राता, स्त्री (त्रायते पालयतीति । त्रै+क्त । टाप् ।) त्रायमाणा । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रातं, त्रि, (त्रै+क्त नुदविदेति णत्वाभावः ।) रक्षितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८४ । २२ ।
‘त्रैलोक्यमेतदखिलं रिपुनाशनेन
त्रातं त्वया समरमूर्द्धनि तेऽपि हत्वा ।
नीता दिवं रिपुगणा भयमप्यपास्त-
मस्माकमुन्मदसुरारिभवन्नमस्ते ॥”
भावे क्त ।) रक्षणे क्ली ॥

त्रापुषं, त्रि (त्रपुणा निर्वृत्तम् । त्रपुष+“तेन निर्वृत्तम् ।” ४ । २ । ६८ । इत्यण् ।) त्रपुष निर्म्मितम् । इति व्याकरणम् ॥ (त्रपुणो विकारः । “त्रपुजतुनोः षुक् ।” ४ । ३ । १३८ । इत्यण् षुगागमश्च । रङ्गस्य विकारः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

त्रायन्ती स्त्री, (त्रै+सम्पदादित्वात् क्विप् । त्रां त्राणं अयतीति । इङ् गतौ+शतृ । यद्वा, त्रै ङ पालने+क्वचित् आत्मनेपदी धातुरपि परस्मैपदमिच्छतीति न्यायात् शतृ । “उगितश्च ।” इति ङीप् ।) त्रायमाणा लता । इत्यमरः । २ । ४ । १५० ॥ (यथा,—
‘त्रायन्ती तु वरा तिक्ता सरा पित्तकफापहा ।
ज्वरहृद्रोगगुल्मार्शोभ्रमशूलविषप्रणुत् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
त्रायन्तिका च ॥

त्रायमाणः, त्रि, (त्रायते इति । त्रै+कर्म्मणि शानच् ।) रक्ष्यमाणम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । ६ । ४ । १ ।
‘त्वष्टा मे दैव्यं वचः पर्जन्यो ब्रह्मणस्पतिः ।
पुत्त्रैर्भ्रातृभिरदितिर्नु पातु नो दुष्टरं त्रायमाणं सहः ॥”)

त्रायमाणा स्त्री (त्रायते इति । त्रै+शानच् ।) बला इति बहुला इति च ख्याता । तत्पर्य्यायः । वार्षिकम् २ त्रायन्ती ३ बलभद्रिका ४ । इत्यमरः । २।४।१०५ ॥ त्राणा ५ त्रायमाणिका ६ बलभद्रा ७ सुकामा ८ वार्षिकी ९ गिरिजा १० अनुजा ११ माङ्गल्यार्हा १२ देवबला १३ पालिनी १४ भयनाशिनी १५ अवनी १६ रक्षणी १७ त्राया १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुभद्राणी १९ भद्रनामिका २० । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । शीतत्वम् । मधुरत्वम् । गुल्मज्वरकफासृग्भ्रमतृष्णाक्षयग्लानिविषच्छर्द्दिविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा —
‘पटोलं पिचुमर्दञ्च दार्व्वीं कटुकरोहिणीम् ।
कलाढ्यां त्रायमाणाञ्च न्याद्दाशमर्थात्मनः ॥”
इति चरके चिकित्सितस्थाने एकादशाध्यायः ॥)

त्रासः पुं (त्रस+भावे घञ् ।) भयम् । इत्यमरः । १।७।२१ ॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ३०६ ।
‘प्रबलपवनेनोऽपि सकपटकोपकटाक्षैर्भया हितक्षाम ।
आगमनो नयीत कदाचिदभर्य प्रिय कण्ठे ॥)
मणिदोषः । इति मेदिनी । से, ६ ॥

त्रासदायी [न्] त्रि, (त्रासं भयं ददातीति । दा+णिनि ।) भयदाता । तत्पर्य्यायः । भयङ्कर २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १४३ ॥

त्रिंश, त्रि, (त्रिंशत्+“तस्य पूरणे डट् ।” ५ । २ । ४८ । इति डट् ।) त्रिंशतः पूरणः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
“त्रिंशांशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते ॥”)

त्रिंशकः, त्रि, त्रिंशतसङ्ख्या । सङ्ख्यार्थे कन् प्रत्ययः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (त्रिंशता क्रीतः । त्रिंशत्+“विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् असंज्ञायाम् ।” ५ । १ । २४ । इति अर्थे ड्वुन् । त्रिंशत्सङ्ख्यकद्रव्येण क्रीतः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

त्रिंशत् स्त्री, (त्रयोदशत परिमाणमस्य । “पङ्क्ति त्रिंशदिति ।” ५ । १ । ५९ । इति निपातनात् साधुः ।) सङ्ख्याविशेषः । त्रिंश इति भाषा । एकवचनान्तोऽयम् । त्रिंशद्द्वये त्रिंशतौ । त्रिंशतो बहुत्वे त्रिंशतः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः । १ । ६४ ।
‘निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला ।
त्रिंशत्कला मुहूर्त्तः स्यादहोरात्रन्तु तावतः ॥”)

त्रिंशत्पत्रं, क्ली (त्रिंशत्सङ्ख्यकानि पत्राणि दलानि यस्य ।) कुमुदम् । इति शब्दमाला ॥

त्रिकं, क्ली, (त्रयाणां सङ्घः । ‘सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु ।” ५।१।५८ । इति कन् ।) पृष्ठवंशाधरः । इत्यमरः । २।६।७६ ॥ (यथा माघे । १२ । १० ।
“नस्या यशीलोऽपि युवन्त्रिकाश्रयी-
र्धुर्गं सक्नुकारविवर्त्तितत्रिकः ॥”)
त्रयम् । इति मेदिनी । के २६ ॥ (यथा मनुः । ७ । ५१ ।
‘दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।
क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥”)
त्रिपथसङ्गमम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५९ ॥
त्रिफला । त्रिकटु । त्रिमदः । यथा, सुश्रुते ।
गुडूचीसारधुस्तूरत्रिकत्रयसमन्वयात् ।
वातरक्तं निहन्त्याशु सर्व्वरोगहरस्तथा ॥”
(तृतीयेन रूपेण ग्रहणं यस्य । तृतीय+‘तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ।’ ५ । २ । ७७ । इति कन् पूरणप्रत्ययस्य च लुक् । तृतीयकः, त्रि । यथा, मनुः । ८ । १४२ ।
“द्विकं त्रिकं चतुष्कञ्च पञ्चकञ्च शतं समम् ।
मासस्य वृद्धिं गृह्णीयात् वर्णानामनुपूर्व्वशः ॥”)

त्रिककुत्, [द्] पुं (त्रीणि ककुदानि शृङ्गाणि अग्र-तुल्यानि शृङ्गाणि यस्य ।) त्रिकूटपर्व्वतः । इत्यमरः । २।३।२ ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । ३ । १ । ३ । १२ । ‘यत्र वा इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य यदक्ष्याशीत् गिरिं त्रिककुदमकरोत् ॥” विष्णोर्नामविशेषः । यथा, महाभारते । १२ । ३४२ । ९० ।
‘तथैवासं त्रिककुदो वाराहं रूपमास्थितः ।
त्रिककुत्तेन विख्यातः शरीरस्य प्रमापणात् ॥”

इष्टकासाध्ययज्ञविशेष:। यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम्। ७।२।५।२।
"त्रिककुद्वा एष यज्ञो यद्दशरात्र: ककुत्पृष्ठ्य: ककुदेकविंश: ककुत्त्रयस्त्रिंशो य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते त्रिककुदेव समानानां भवति ॥")

त्रिकट:, पुं, (त्रीन् वातपित्तश्लेष्मदोषान् कटति नाशयतीति। कट+अच्।) गोक्षुरक:। इति शब्दरत्नावली ॥

त्रिकटु, क्ली, (त्रयाणां कटूनां शुण्ठीमरीचपिप्पलीनां समाहार:।) मिश्रितशुण्ठीमरीचपिप्पल्य:। तत्पर्य्याय:। त्र्यूषणम् २ व्योषम् ३। इत्यमर:। २।९।१११ ॥ कटुत्रयम् ४ कटुत्रिकम् ५। अस्य गुणा:। दीपनत्वम्। श्वासकासत्वगामयगुल्ममेहकफस्थौल्यमेद:श्लीपदपीनसनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट: ॥ तन्नामगुणा:।
"विश्वोपकुल्या मरिचं त्रयं त्रिकटु कथ्यते।
कटुत्रयन्तु त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषमुच्यते ॥
त्र्यूषणं दीपनं हन्ति श्वासकासत्वगामयान्।
गुल्ममेहकफस्थौल्यमेद:श्लीपदपीनसान् ॥"
इति भावप्रकाश: ॥

त्रिकण्टं, क्ली, (त्रयाणां कण्टानां ह्रस्वविदमनगोक्षुराख्यानां समाहार:।) मिलितह्रस्वविदमनगोक्षुरत्रयरूपम्। तत्पर्य्याय:। कण्टकारीत्रयम् २ कण्टकत्रयम् ३। इति राजनिर्घण्ट: ॥

त्रिकण्ट:, पुं, (त्रीणि कण्टानि कण्टकानि यस्य।) गोक्षुरक:। इति शब्दरत्नावली ॥ पत्रगुप्तवृक्ष:। इति शब्दचन्द्रिका ॥ तेकाँटाखिज इति भाषा। मत्स्यभेद:। टेङ्गरा इति भाषा। अस्य गुणा:। पित्तकफनाशित्वम्। रुच्यत्वम्। अग्निदीपनत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजवल्लभ: ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"त्रिकण्ट: स्थलशृङ्गाटो गोकण्टोऽथ त्रिकण्टक:।
त्रिपुट: कण्टकफल: श्वदंष्ट्रा गोक्षुर: क्षुर: ॥")

त्रिकण्टक:, पुं, (त्रीणि कण्टकानि यस्य।) लघुगोक्षुर:। इति त्रिकाण्डशेष: ॥ गोक्षुरकवृक्ष:। इति हेमचन्द्र:। ४।२२२ ॥ (यथा,—
"त्रिकण्ट: स्थलशृङ्गाटो गोकण्टोऽथ त्रिकण्टक: ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

त्रिका, स्त्री, (तिस्रोऽस्रयो यस्या:। "संख्याया: संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु च।" ५।१।५८। इति कन्। ततष्टाप्।) कूपोपरिस्थपट्टप्रान्तभाग:। भूमिष्ठकूपपट्टम्। इत्यन्ये ॥ कूपस्य समीपे रज्जुधारणार्थं त्रिच्छिदारुयन्त्रम्। इति स्वामी ॥ इत्यमरटीकायां भरत: ॥

त्रिकाय:, पुं, (त्रिकं आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकदु:खत्रयं अयति गच्छत्यस्मादिति। अय गतौ+अपादाने घञ्। यद्वा, त्रिकं त्रिकालमयति वेत्तीति। अय+अच्।) बुद्ध:। इति हेमचन्द्र:। २।१४८ ॥

त्रिकार्षिकं, क्ली, (कर्षाय हितम् कार्षिकम्। त्रयाणां कार्षिकाणां समाहार:।) मिलितनागरातिविषामुस्तात्रयरूपम्। इति राजनिर्घण्ट: ॥

त्रिकालज्ञ:, पुं, (त्रिकालं वर्त्तमानातीतभविष्यत्कालविवरणं जानातीति। ज्ञा+"आतोऽनुपसर्गे क:।" ३।२।३। इति क:।) बुद्ध:। इति हेमचन्द्र:। २।१४६ ॥ सर्व्वज्ञे, त्रि ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। १७।१।
"युद्धं यथा यदा वा भविष्यदादिश्यते त्रिकालज्ञै: ॥")

त्रिकालदर्शी, [न्] पुं, (त्रिकालं वर्त्तमानातीतभविष्यद्रूपं पश्यतीति। दृश+णिनि:।) ऋषि:। इति हलायुध: ॥ भूतभविष्यद्वर्त्तमानवेत्तरि, त्रि ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ८१।४।
"प्रध्वंसिन्यपि काये त्रिकालदर्शी कलौ भवति ॥")

त्रिकालवित्, पुं, (त्रिकालं वेत्तीति। विद्+क्विप्।) बुद्ध:। इति हलायुध: ॥ त्रिकालज्ञे, त्रि ॥

त्रिकूटं, क्ली, (त्रिकूट: पर्व्वत: उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्येति अर्श आदित्वादच्।) सिन्धुलवणम्। सामुद्रलवणम्। इति रत्नमाला ॥

त्रिकूट:, पुं, (त्रीणि कूटानि शृङ्गाणि यस्य।) पर्व्वतविशेष:। यस्योपरि लङ्का। (यथा, रामायणे। ५।२।१।
"स सागरमनाधृष्यमतिक्रम्य महाबल:।
त्रिकूटस्य तटे लङ्कां स्थित: स्वस्थो ददर्श ह ॥")
तत्पर्य्याय:। त्रिककुत् २। इत्यमर:। २।३।२ ॥ सुवेल: ३ त्रिसकूट: ४। इति हेमचन्द्र: ॥ त्रिशृङ्ग: ५। चित्रकूटक: ६। इति शब्दरत्नावली ॥ (अयन्तु पीठस्थानानामन्यतम:। अत्र भगवती रुद्रसुन्दरीरूपेण विराजते। यथा, देवीभागवते। ७।३०।६६।
"नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी ॥")
क्षीरोदसमुद्रतीरस्थपर्व्वत:। यथा,—
"सर्व्वरत्नमय: श्रीमान् त्रिकूटो नाम: पर्व्वत:।
सुत: पर्व्वतराजस्य सुमेरोर्भास्करद्युते: ॥
क्षीरोदजलवीच्या यो धौतामलशिलातल:।
उत्थित: सागरं भित्त्वा देवर्षिगणसेवित: ॥
अप्सरोभि: परिवृत: श्रीमान् प्रस्रवणाकुल:।
गन्धर्व्वै: किन्नरैर्यक्षै: सिद्धचारणपन्नगै: ॥
विद्याधरै: सपत्नीकै: संयतैस्तु तपस्विभि:।
व्याघ्रद्वीपिगजेन्द्रैश्च वृतगात्रो विराजते ॥
पुन्नागै: कर्णिकारैश्च विल्वामलकपाटलै:।
चूतनिम्बकदम्बैश्च चन्दनागुरुचम्पकै: ॥
शालैस्तालैस्तमालैश्च शरलार्ज्जुनपिप्पलै:।
तथान्यैर्व्विविधैर्वृक्षै: सर्व्वत: समलङ्कृत: ॥
नानाधात्वङ्कितै: शृङ्गै: प्रस्रवद्भि: समन्तत:।
शोभितो रुचिरप्रख्यैस्त्रिभिर्व्विस्तीर्णसानुभि: ॥
मृगै: शाखामृगै: सिंहैर्मातङ्गैश्च सदामदै:।
जीवञ्जीवकसंघुष्टैश्चकोरशिखिनादितै: ॥
तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गं सेवते यद्दिवाकर:।
नानापुष्पसमायुक्तं नानागन्धाधिवासितम् ॥
द्वितीयं राजतं शृङ्गं सेवते यन्निशाकर:।
पाण्डराम्बुदसंकाशं तुषारचयसन्निभम् ॥
वज्रेन्द्रनीलवैदूर्य्यतेजोभिर्भासयन् दिश:।
तृतीयं ब्रह्मसदनं प्रकृष्टं शृङ्गमुत्तमम् ॥
न तत् कृतघ्ना: पश्यन्ति न नृशंसा न नास्तिका:।
नातप्ततपसो लोके ये च पापकृतो जना: ॥
तस्य सानुमत: पृष्ठे सर: काञ्चनपङ्कजम्।
कारण्डवसमाकीर्णं राजहंसोपशोभितम् ॥
गजो ह्यचलसंकाशो मदाचलितलोचन:।
तृषित: पातुकामोऽसाववतीर्णश्च तज्जलम् ॥
स लीन: पङ्कजवने यूथमध्यगतश्चरन्।
गृहीतस्तेन रौद्रेण ग्राहेणाव्यक्तमूर्त्तिना ॥
गरुडस्थो जगन्नाथो लोकाधारतपोधन:।
ग्राहग्रस्तं गजेन्द्रं तं तञ्च ग्राहं जलाशयात् ॥
उज्जहाराप्रमेयात्मा तरसा मधुसूदन:।
स्थलस्थं दारयामास ग्राहं चक्रेण माधव: ॥
मोक्षयामास नागेन्द्रं पाशेभ्य: शरणागतम् ॥"
इति वामनपुराणम् ॥
(घोटकविशेष:। यथा, नकुलकृताश्वचिकित्सिते। ४।६।
"त्रयो यस्य ललाटस्था आवर्त्ता अधरोत्तरा:।
त्रिकूट: स परिज्ञेयो वाजिवृद्धिकर: पर: ॥")

त्रिकूटलवणं, क्ली, (त्रिकूटं सामुद्रमिव लवणम्।) द्रोणीलवणम्। इति राजनिर्घण्ट: ॥

त्रिकोणं, क्ली, (त्रय: कोणा यस्य।) योनि:। इति शब्दार्थकल्पतरु: ॥ (कामरूपपीठविशेष:। यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम्।
"करतोयां समारभ्य यावद्दिक्करवासिनी।
शतयोजनविस्तारं त्रिकोणं सर्व्वसिद्धिदम् ॥")
लग्नात् नवपञ्चमस्थानम्। इति दीपिका ॥ (त्रिभुजक्षेत्रभेद:। इति लीलावती ॥) त्र्यस्रे, त्रि। त्रिकोणवस्तूनि यथा। हल: १ शिवचक्षु: २ कामाख्या ३ वह्निमण्डलम् ४ एकार: ५ वज्रम् ६ शृङ्गाटम् ७ शकटादि ८ योनि: ९। इति कविकल्पलता ॥

त्रिकोणफलं, क्ली, (त्रिकोणं त्र्यस्रं फलं यस्य।) शृङ्गाटकम्। इति भावप्रकाश: ॥

त्रिक्षारं, क्ली, (त्रयाणां क्षाराणां समाहार:।) क्षारत्रयम्। मिलितसर्ज्जिकाक्षारयवक्षारटङ्कणक्षाराणि। इति राजनिर्घण्ट: ॥ (यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे।
"सर्ज्जिका टङ्कणश्चैव यवक्षार उदाहृत: ॥")

त्रिक्षुर:, पुं, (त्रीणि क्षुराणीवाग्राणि यस्य।) कोकिलाक्षवृक्ष:। इति रत्नमाला ॥ कुलेखारा इति भाषा ॥

त्रिखं, क्ली, त्रपुषम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रिखट्टं, क्ली, तिसृणां खट्टानां समाहार:। खट्टात्रयम्। इत्यमर:। ३।५।४१ ॥

त्रिखट्टी, स्त्री, (तिसृणां खट्टानां समाहार:। "द्विगो:।" ४।१।२१। इति ङीप्।) त्रिखट्टम्। इत्यमर:। ३।५।४१ ॥

त्रिगणः, पुं (त्रयाणां धर्मार्थकामानां गणो वर्गः ।) त्रिवर्गः । धर्मार्थकामाः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये । १ । ११ ।

"गुणानुरागादिव सख्यमीयिवा-
न बाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम् ॥")

त्रिगर्त्तः पुं, (त्रयो गर्त्ता यत्र ।) देशविशेषः । लाहोरराज्यदेशैकभागः । तत्पर्य्यायः । जालन्धरः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४ ॥ (देशोऽयं कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः । यथा, वृहत्संहितायाम् । १४ । २५ ।

"उत्तरतः कैलासः" इत्युपक्रम्य,—
"त्रिगर्त्ततुरगाननाश्वमुखाः ॥"
इत्युक्तवान् ॥)

तद्देशस्थे पुं भूम्नि । (यथा, महाभारते । २ । ५२ । १८ ।
"गतास्त्रिगर्त्ताः कौन्तेय दार्व्वाः कोकनदास्तथा । क्षत्रिया बहवो राजन्नुपावर्त्तन्त सर्व्वशः ॥")
गणितान्तरम् । इति मेदिनी । ते ११२ ॥

त्रिगर्त्तकः पुं (त्रिगर्त्त एव । स्वार्थे कन् ।) त्रिगर्त्तदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिगर्त्ता स्त्री, (त्रयो गर्त्ता यस्याः ।) घुर्घुरिका । (त्रयो वलयो गर्त्ता इव योनिद्वाराणि यस्याः ।) कामुकाङ्गना । इति मेदिनी । ते, ११२ ॥

त्रिगर्त्तिकः पुं, (त्रयो गर्त्ताः सन्ति यत्र । त्रिगर्त्त + बहुलवचनात् ठन् ।) त्रिगर्त्तदेशः । इति भूरिप्रयोगः ॥

त्रिगुणं क्ली (त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां गुणानां समाहारः ।) सत्त्वरजस्तमांसि । इति श्रीभागवतम् ॥ (प्रधानम् । यथा, भागवते । ४ । २४ । २८ ।
"य परं रंहसः साक्षात्त्रिगुणाज्जीवसंज्ञितात् ।
'रंहसः कल्मात् त्रिगुणात् प्रधानात् जीवसंज्ञितात् पुरुषाच्च परम् ॥" इति तट्टीकायां स्वामी ॥) त्रयाणां पूरणे गुणत्रययुक्ते च त्रि ॥ (यथा मनुः । १ । १५ ।
'महान्तमेव चात्मानं सर्व्वाणि त्रिगुणानि च । विषयाणां ग्रहीतॄणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च ॥' त्रयो गुणा आवृत्तयो यस्य । त्रिभिर्गुणितः । यथा रघुः । २ । २५ ।

'सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य
दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥')

त्रिगुणा, स्त्री (त्रयो गुणा यस्याः ।) दुर्गा । यथा देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
"यदेभिर्निर्भिन्नो रागादिविषयाय वा । उत्पत्तिस्थितिनाशेषु रजादित्रिगुणा मता ॥"
(तथाच देवीभागवते । १० । ६ । ६१ ।
'त्रिगुणा त्रिपदा मन्त्रीतुलसी तवलातव ॥' मायाभयानो बीजभेदः । इति तन्त्रसारः ॥)

त्रिगुणाकृतं त्रि, (त्रिगुणं कर्षणं कृतम् । त्रिगुण + डाच् । 'सङ्ख्यायाश्च गुणान्तायाः ।' ५ । ४ । ५९ । इति डाच् ।) वारत्रयकृष्टक्षेत्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९ ॥

त्रिजटा स्त्री, (तिस्रो जटा यस्याः ।) राक्षसीविशेषः । यथा—
"सीता ताभिरनार्य्याभिर्दृष्टा सन्तर्जिता तदा । राक्षसी त्रिजटा वृद्धा प्रबुद्धा वाक्यमब्रवीत् ॥"
इति रामायणे सुन्दरकाण्डे २० अध्यायः ॥
बिल्ववृक्षः । यथा मालभैरवतन्त्रे ६ पटले ।
'शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि रहस्यं त्रिजटोत्तमम् ।
यत्र ब्रह्ममयं देवि ! वाञ्छितं वरवर्णिनि ! ॥
श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः ।
विष्णुप्रीतिकरश्चैव मम प्रीतिकरः सदा ॥
ब्रह्मविष्णुशिवा यत्र वृक्षस्य शाखारूपिणः ।
वृक्षमूले तु यत्र स्यात् तत्र गच्छ शिवे प्रिये ! ॥
एकञ्च त्रिजटापत्रैर्द्वैर्व्वा देवि समर्पयेत् ।
केवलं तस्य तेनैव शक्तिपूजा विधीयते ॥"
अन्यत् बिल्वशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (भगवती । सा च गायत्रीस्वरूपा । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ७४ ।
'त्रिजटा तित्तिरी तृष्णा त्रिविधा तरुणाकृतिः ॥')

त्रिजातकं क्ली (त्रिगुणितं जातं सुगन्धिद्रव्यरूपम् । ततः स्वार्थे कन् ।) मिलितत्वगेलापत्राणि । यथा—
'एलात्वचपत्रैस्त्रिजातं त्रिसुगन्धिकम् ।
चातुर्जातं सनागन्तु हृद्यं पाचकपाचनम् ॥'
अपि च ।
"त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् ।
नागकेशरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य लक्षणपर्य्याया यथा —
'त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् ।
तद्रेचनं रूक्षं तीक्ष्णोष्णं मुखगन्धहृत् ।
लघु पित्ताग्निकृद्बल्यं कफवातविषापहम् ॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

त्रिण, क्ली, (तृण + पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तृणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋक्प्रातिशाख्ये उव्वटधृत । ५ । ८ ।
'देवीकारयशुक्तमव्युत्पन्नं प्रत्याहारभक्ति ।
'उत्त्विप्रत्रिणमन्नाशुविवृग सौम्यत्वन
पुंलिङ्ग ।
इति पराशरः ॥")

त्रिणता, स्त्री (त्रिषु स्थानेषु नता । 'पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः ।' ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् ।) धनुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, माघे । १९ । ६१ ।
'सगुणा रामवलया निरालस्य गणिका इव ।
कामुका इव नालीकास्त्रिणता सहशरासनम् ॥'
त्रिणतस्य भावः । त्रिणत + तल् ।) त्रिणतत्वम् । (त्रिषु स्थानेषु नते, त्रि । यथा, रामायणे । ६ । २० । ९८ ।
'भिन्नमुष्टिपरिष्वक्तं त्रिणतं रुक्मभूषितम् ।
बाणपातान्तरे रामं पतितं पुरुषर्षभम् ।
प्रयाणं लक्ष्मणं दृष्ट्वा निराशो जीवितेऽभवत् ॥')

त्रिणाचिकेतः, पुं (त्रिःकृत्वश्चितो नाचिकेतोऽग्निर्येन । पूर्व्वपदादिति णत्वम् ।) यजुर्व्वेदैकदेशो यस्य । तद्वेदाध्यायी । (यथा मनुः । ३ । १८५ ।
'त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ॥'
'त्रिणाचिकेतः अध्वर्य्युवेदभागस्तद्व्रतं तद्योगात् पुरुषोऽपि त्रिणाचिकेतः ॥' इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ नारायणस्य नामविशेषः । यथा, महाभारते १२ । ३३८ । ४ ।
"नमस्ते ! त्रिणाचिकेत ! षडङ्गनिधान ! ॥")

त्रितत्त्व, क्ली स्त्री, त्रयाणां तत्त्वानां समाहारः । तत्त्वत्रयम् । इत्यमरः । ३ । ५ । ४१ ॥

त्रितयं, क्ली, (त्रयोऽवयवा अस्य । त्रि + "सङ्ख्याया अवयवे तयप् ।" ५ । २ । ४२ । इति तयप् ।) त्रयम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १११ । १८ ।
"धर्म्मश्चार्थश्च कामश्च त्रितयं जीविते फलम् ।
एतत्त्रयमवाप्तव्यमधर्म्मपरिवर्ज्जितम् ॥'
त्रिप्रकारे त्रि । यथा, पञ्चदश्याम् । १ । ४६ ।
"त्रितयीमपि तां मुक्त्वा परस्परविरोधिनीम् ।
अखण्डं सच्चिदानन्दं महावाक्येन लक्ष्यते ॥")

त्रिदण्डः, पुं, (त्रिदण्डः वाग्दण्डमनोदण्डकायदण्डा अस्त्यस्येति । अर्श आदित्वादच् ।) संन्यासाश्रमः । यथा,—
'यस्तस्य स्वधर्म्मे प्रपन्ने त्रियमाराधि ।
ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डमुपजीवति ॥'
इति श्रीभागवतम् ॥
(त्रयाणां दण्डानां समाहारः । यतित्रिदण्डे, क्ली । यथा, महाभारते । १२ । १२० । ४५ ।
"यमाङ्गस्यास्य राज्यस्य त्रिदण्डस्येव तिष्ठतः ।
अन्योन्यगुणयुक्तस्य कः केन गुणतोऽधिकः ॥"
कायवाङ्मनोदण्डत्रयम् । यथा, मनुः । १२ । ११ ।
"त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य सर्व्वभूतेषु मानवः ।
कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं नियच्छति ॥
'सत्त्वमात्मा शरीरञ्च त्रयमेतत्त्रिदण्डवत् ।
लोकास्तिष्ठन्ति संयोगात्तत्र सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥'
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

त्रिदण्डी, [न्] पुं (त्रिदण्डमस्त्यस्येति । इनि ।) त्रिदण्डधारियतिः । (यथा, महाभारते । १२ । ३२० । ८ ।
"तथा जगदिदं सतृष्णमटन्त्या मिथिलेश्वरः ।
तत्र तत्र श्रुतो मोक्षे कथ्यमानस्त्रिदण्डिभिः ॥")
कायवाङ्मनोदण्डयुक्तः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, मनुः । १२ । १० ।
'वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ।
यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते ॥")
यज्ञोपवीतम् । इति लोकप्रसिद्धिः ॥

त्रिदला स्त्री, (त्रीणि त्रीणि दलानि पत्राणि यस्याः ।) गोधापदी लता । इति जटाधरः ॥

त्रिदलिका, स्त्री, (त्रीणि दलानि यस्याः । कापि अत इत्वम् ।) चर्म्मकषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रिदशः पुं, (तृतीया यौवनाख्या दशा यस्य । त्रिशब्दस्य त्रिभागवत् तृतीयार्थकता । यद्वा तिस्रो जन्मसत्ताविनाशाख्या न तु मनुष्याणामिव

दृष्टिपरिणामभवावस्थाः दशा यस्य । यद्वा, त्रीन् तापान् दशति नाशयतीति । दन्श+मूलविभुजादित्वात् कः पृषोदरादित्वात् नलोपः । यद्वा, त्र्यधिकाः त्रिंशत्तत्संख्या दश परिमाणमस्य । समासे डच् । शाकपार्थिवादिवत् मध्यलोपः ।) देवः । इत्यमरः । १ । १ । ७ ॥ (यथा, महाभारते । ३।८५।१६ ।
"न्यवसत् परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैः सह ॥"
ते च अर्का द्वादश १२ रुद्रा एकादश ११ वसवोऽष्टौ ८ विश्वेदेवौ द्वौ २ समुदायेन त्रयस्त्रिंशत् ३३ ॥ त्रिंशत् परिमिते, त्रि । यथा, महाभारते । १ । ११३ । २१ ।
"ततः स कौरवो राजा विहृत्य त्रिदशा निशाः ॥")

त्रिदशदीर्घिका, स्त्री, (त्रिदशानां देवानां दीर्घिका ।) स्वर्गङ्गा । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४७ ॥

त्रिदशमञ्जरी, स्त्री, (त्रिदशप्रिया मञ्जरी यस्याः ।) तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तुलसीशब्देऽस्या गुणादयो व्याख्याताः ॥)

त्रिदशायुधं, क्ली, (त्रिदशानां देवानां आयुधम् ।) वज्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिदशारिः, पुं, (त्रिदशानामरिः शत्रुः ।) असुरः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रिदशालयः, पुं, (त्रिदशानां देवानां आलयः ।) स्वर्गः । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७६ । ६६ ।
"गुरोरथ सकाशे तु दशवर्षशतानि सः ।
अनुज्ञातः कचो गन्तुमियेष त्रिदशालयम् ॥")
सुमेरुपर्व्वतः । इति हलायुधः ॥

त्रिदशावासः, पुं, (त्रिदशानां सुराणां आवासो वासस्थानम् ।) स्वर्गः । इति हलायुधः ॥

त्रिदशाहारः, पुं, (त्रिदशानां आहारः ।) अमृतम् । इति हलायुधः ॥

त्रिदशेश्वरी, स्त्री, (त्रिदशानामिन्द्रादिदेवानामीश्वरी ।) दुर्गा । यथा,—
"सराज्ञास्त्रिदशा देवा नन्दिनी दुन्दुभिर्म्मता ।
तेषाञ्च वन्दिनी नन्दी ईशत्वात् त्रिदशेश्वरी ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
(गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ७२ ।
"तपस्वी तीर्थतीर्था च त्रिपथा त्रिदशेश्वरी ॥")

त्रिदिनस्पृक्, [श्] पुं, (त्रिदिनं चान्द्रदिनत्रयं स्पृशतीति । स्पृश+क्विप् ।) त्र्यहस्पर्शः । यथा,
"तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः स्पृशति यत्र तद्भवत्यवमदिनम् । त्रिदिनस्पृक् दिनत्रयसंस्पर्शेना-दृष्टः ।" इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

त्रिदिवः, पुं, (त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा दीव्यन्त्यत्रेति । दिव+"हलश्च ।" ३ । ३ । १२१ । इति घञ् । संज्ञापूर्व्वकत्वात् न गुणः । यद्वा, दीव्यन्तीति दिवाः । इगुपधज्ञेति कः । त्रयः सत्त्वरजस्तमोरूपाः दिवाः क्रीडका विलासका इत्यर्थः यत्र । "तृतीया द्यौस्त्रिदिवः । घञर्थे कविधानं इति-विषये संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वं त्रिभागवत् ।" इति शिशुपालवधटीकायां मल्लिनाथः । १ । ३६ ।) स्वर्गः । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा, मनुः । ९ । २५३ ।
"रक्षणादार्य्यवृत्तानां कण्टकानाञ्च शोधनात् ।
नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥")
क्ली, आकाशः । इति हेमचन्द्रः ॥

त्रिदिवा, स्त्री, नदीभेदः । इति मेदिनी । वे, ३७ ॥ (यथा, मत्स्यपुराणे । ११३ । ३१ ।
"त्रिभामा ऋषिकुल्या च इक्षुदा त्रिदिवाचला ॥")

त्रिदिवेशः, पुं, (त्रिदिवस्य स्वर्गस्य ईशः ।) देवः । इत्यमरः । १ । १ । ७ ॥

त्रिदिवोद्भवा, स्त्री, (त्रिदिवादुद्भवो यस्याः ।) स्थूलैला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । स्वर्गोद्भवमात्रे, त्रि । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

त्रिदृक्, [श्] पुं, (तिस्रः दृशो नेत्राणि यस्य ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११० ॥

त्रिदोषं, क्ली, (त्रयाणां दोषाणां समाहारः ।) दोषत्रयम् । वातपित्तकफरूपम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिदोषजः, त्रि, (त्रिदोषाज्जायते इति । जन+"पञ्चम्यामजातौ ।" ३ । २ । ९८ । इति डः ।) त्रिदोषजनितः । सन्निपातरोगः । यथा,—
"चिरज्वरे वातकफोल्वणे वा
त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः ।
किरातितक्तादिगणः प्रयोज्यः
शुद्ध्यर्थिने वा त्रिवृता विमिश्रः ॥"
इति चक्रपाणिदत्तः ॥
("दृष्ट्वा त्रिदोषजं घोरं ज्वरं प्राणापहारकम् ।
तस्मादादौ कफस्यास्य शोधनं परिकीर्त्तितम् ॥
न कुर्य्यात् पित्तशमनं यदीच्छेदात्मनो यशः ।
कफो वातो बलीयांस्तु सद्यो हन्ति रुजातुरम् ॥
लङ्घनं वमनं वारि ष्ठीवनं स्यात्त्रिदोषजे ।
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा ॥
लङ्घनञ्च समुद्दिष्टं ज्ञात्वा दोषबलाबलम् ।
कफं विशोषितं ज्ञात्वा ततो वातनिवारणम् ॥
पित्तसंशमनं कार्य्यं ज्ञात्वा पित्तस्य कोपनम् ।
शोधनीयौ वातकफौ न तु पित्तं विनाशयेत् ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

त्रिधा, व्य, (त्रि+"संख्याया विधार्थे धा ।" ५ । ३ । ४२ । इति धा ।) त्रिप्रकारः । इति मुग्धबोधम् ॥ यथा, वराहपुराणे ।
"नारायणः परो देवः सत्त्वरूपो जनार्द्दनः ।
त्रिधात्मानं स भगवान् ससर्ज परमेश्वरः ॥"
(यथा, महाभारते । १३ । १४१ । ७८ ।
"धर्म्मेणार्थः समाहार्य्यो धर्म्मलब्धं त्रिधा धनम् ।
कर्त्तव्यं धर्म्मपरमं मानवेन प्रयत्नतः ॥")

त्रिधातुः, पुं, (त्रीन् धर्म्मार्थकामान् दधाति पुष्णातीति । धा+तुन् ।) गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (त्रयाणां धातूनां समाहारः ।) धातुत्रये, क्ली ॥

त्रिधामा, [न्] पुं, (त्रीणि भूरादीनि सत्त्वादीनि वा धामानि स्थानानि यस्य ।) विष्णुः । (यथा, मुकुन्दमालायाम् । ११ ।
"तृष्णातोये मदनपवनोद्धूतमोहोर्म्मिमाले
दारावर्त्ते तनयसहजग्राहसङ्घाकुले च ।
संसाराख्ये महति जलधौ मज्जतां नस्त्रिधामन् !
पादाम्भोजे वरद ! भवतो भक्तिनावे प्रसीद ॥")
शिवः । अग्निः । मृत्युः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दशमद्वापरस्य व्यासः । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । २८ ।
"स्वारस्वतस्तु नवमे त्रिधामा दशमे तथा ॥")
धामत्रये, क्ली स्त्री च ॥ (क्ली, स्वर्गः । यथा, भागवते । ३ । २४ । २० ।
"हंसो हंसेन यानेन त्रिधाम परमं ययौ ॥"
"त्रिधाम तृतीयं धाम स्वर्गः तस्य परां काष्ठां सत्यलोकम् ॥" इति तट्टीकायां स्वामी ॥)

त्रिधारकः, पुं, (तिस्रो धारा यस्य । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) गुण्डतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रयाणां धारकाणां समाहारः ।) धारकत्रये, क्ली ॥

त्रिधारस्नुही, स्त्री, (त्रिषु भागेषु धारा यस्याः । सा एव स्नुही ।) स्नुहीविशेषः । तत्पर्य्यायः । त्र्यस्रः २ धारास्नुही ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिनयनः, पुं, (त्रीणि चन्द्रसूर्य्याग्निरूपाणि नयनानि यस्य । "क्षुभ्नादिषु च ।" ८ । ४ । ३९ । इति निषेधात् न णत्वम् ।) शिवः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । १४ । ८ । २७ ।
"त्रिपुरघ्नं त्रिनयनं त्रिलोकेशं महौजसम् ॥")
नयनत्रये, क्ली ॥ (लोचनत्रयविशिष्टे, त्रि । यथा, मातृकासरस्वतीध्याने ।
"मुद्रामक्षगुणं सुधाढ्यकलसं विद्याञ्च हस्ताम्बुजै-
र्बिभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवता-
माश्रये ॥")

त्रिनयना, स्त्री, (त्रीणि नयनानि यस्याः । टाप् ।) दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
"पश्चिमं पौष्करं लोकं तथा ब्रह्मायनं परम् ।
नयं सन्मार्गधर्म्मत्वं दृष्टौ त्रिनयना मता ॥"

त्रिनेत्रः, पुं, (त्रीणि नेत्राणि यस्य ।) शिवः । यथा, नैषधे । १ । ६ ।
"दिगीशवृन्दांशविभूतिरीशिता
दिशां स कामप्रसरावरोधिनीम् ।
दधार शास्त्राणि दृशं द्व्यधिकां
निजत्रिनेत्रावतरत्वबोधिकाम् ॥"
तस्य गणाः । यथा, मत्स्यपुराणे ।
"ततः साध्यगणानीशस्त्रिनेत्रानसृजत् पुनः ।
कोटयश्चतुराशीतिर्जरामरणवर्जिताः ॥
वामः स्वजन्ममर्त्त्यांस्तान् ब्रह्मणा विनिवारितः ।
नैवंविधा भवेत् सृष्टिर्जरामरणवर्ज्जिता ॥"

त्रिनेत्रचूडामणिः, पुं, (त्रिनेत्रस्य महादेवस्य चूडामणिः शिरोभूषणम् ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिनेत्रा, स्त्री, (त्रीणि नेत्राणीव शरीरे यस्याः ।) वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नेत्रत्रययुक्ता च ॥

त्रिपताकं, क्ली, (तिस्रः पताका इव रेखा यत्र ।) रेखात्रयाङ्कितभालम् । इति हारावली ।११४। (तिस्रः पताका इव अङ्गुलयो यत्र । त्रिपताकलक्षणान्विते हस्ते, पुं । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । १५४ ।
"त्रिपताककरेणान्यानपवार्य्यान्तरा कथाम् ।
अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्यात्तज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥"
"य कश्चिदर्थो यस्माद् गोपनीयस्तस्यान्तरत ऊर्द्ध्वं सर्व्वाङ्गुलिनामितानामिकं त्रिपताकलक्षणं करं कृत्वान्येन सह यन्मन्त्र्यते तज्जनान्तिकम् ॥")

त्रिपत्रं, क्ली, (त्रीणि त्रीणि पत्राणि यत्र ।) दलत्रययुक्तबिल्वपत्रम् । यथा,—
विष्णुरुवाच ।
"ऊर्द्ध्वपत्रं हरो ज्ञेयं पत्रं वामं विधिं स्वयम् ।
अहं दक्षिणपत्रञ्च त्रिपत्रदलमित्युत ॥"
इति बृहद्धर्म्मपुराणे बिल्वपत्रमाहात्म्ये ११ अध्याय ॥

त्रिपत्र, पुं, (त्रीणि त्रीणि पत्राणि यस्य ।) बिल्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पत्रत्रये क्ली ॥

त्रिपत्रकः, पुं, (त्रीणि त्रीणि पत्राणि यस्य ।) पलाशवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०२ ॥ (त्रयाणां पत्राणां समाहारः । ततः कन् । तुलस्यादिपत्रत्रये, क्ली । यथा, देवीपुराणे ।
"तुलसीकुन्दमालूरपत्राण्याहुस्त्रिपत्रकम् ॥")

त्रिपथ, क्ली, (त्रयाणां पथां समाहारः । "ऋक्पूरिति ।" ५ । ४ । ७४ । इत्य ।) त्रिमार्गम् । तमाथा पथ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । त्रिकम् २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५२ ॥
"शून्यागारे श्मशाने वा निर्जने वा चतुष्पथे ।
बिल्वधात्रीद्रुमस्याग्रे त्रिपथे वा भजेच्छिवम् ।
स भवेत् सर्व्वसिद्धीशः सर्व्ववेदविदां वरः ॥"
इति गुप्तसाधनतन्त्रम् ॥
(तिस्रृणां नाडीनां पन्थाः । इति विग्रहे कपालकुहरे पुं । यथा हठयोगप्रदीपिकायाम् ।३।३७।
"कला पराङ्मुखीं कृत्वा त्रिपथे परियोजयेत् ।
सा भवेत् खेचरी मुद्रा व्योमचक्रं तदुच्यते ॥")

त्रिपथगा, स्त्री (त्रिपथे स्वर्गमर्त्त्यपातालमार्गे गच्छतीति । गम + ड ।) गङ्गा । इत्यमरः । १ । १० । ३१ ॥ (अस्या निरुक्तिरुक्ता यथा रामायणे । १ । ४३ । ६ ।
"गङ्गा त्रिपथगा नाम दिव्या भागीरथीति च ।
त्रीन् पथो भावयन्तीति तस्मात् त्रिपथगा स्मृता ॥")

त्रिपदा, स्त्री (त्रयः पादा मूलानि यस्याः । टापि पादस्य पद्भावः ।) हंसपदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"गोधापदी तु सुवहा त्रिपदा हंसपद्यपि ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।

(त्रयः पादाश्चरणानि यस्याः । त्रिपादयुक्ते, त्रि । यथा, मनुः । २ । ८१ ।
"ओङ्कारपूर्व्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥")

त्रिपदिका, स्त्री, (त्रयः पादा अस्याः इति त्रिपदी ततः संज्ञायां कन् ततष्टाप ।) अर्घ्यार्थधातुनिर्म्मितत्रिपादयुक्तशङ्खाधारः । इति तन्त्रसारः ॥ ("तत्र त्रिपदिकामारोप्य तदुपरि शङ्खं स्थापयेत ।" इति पूजापद्धतिः ॥)

त्रिपदी, स्त्री, (त्रयः पादा अस्याः । ङीपि पद्भावः ।) गोधापदी । इति रत्नमाला ॥ हस्तिगात्रबन्धः । इति हेमचन्द्रः ।४।२८६ ॥ (हस्तिपादबन्धनम् । इति यादवः ॥ यथा, रघुः । ४ । ४८ ।
"गामधात् कविख्यातेर्न त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥")
त्रिपादयुक्ता । गद्यत्रयम् । इति व्याकरणम् ॥ भाषाकवितायाश्छन्दोविशेषः । यथा,—
"पञ्चभटिकान्ता यदि यमकान्ता
द्वादश परिणतमात्रा ।
किन्नरगीतिः सदिति निगीतिः
स्यार्द्धसमाचरणात्रा ॥"
स्वपादान्त उदाहृतः ।
"येषा सङ्गीतके नित्यं निवीति किन्नराख्यिका ।
सैव स्यात् प्राकृते गाने त्रिपदीति परिश्रुता ॥"
इति काव्योदयः ॥
(त्रिषु मार्गेषु पादो गमनं यस्याः । गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ७६ ।
"त्रैलोक्यलक्ष्मीस्त्रिपदी तथ्या तिमिरचन्द्रिका ॥")

त्रिपर्णः, पुं, (त्रीणि त्रीणि पर्णानि यस्य ।) पलाशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिपर्णिका, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि पर्णानि यस्याः । संज्ञायां कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) कन्दविशेषः । तत्पर्य्यायः । बृहत्पत्रा २ छिन्नग्रन्थिनिका ३ कन्दालु ४ कन्दबहुला ५ आम्लवल्ली ६ विनारुहा ७ त्रिपर्णी ८ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । श्वासकासविषव्रणविनाशित्वम् । पित्तप्रकोपशमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिपर्णी, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि पर्णानि यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) शालपर्णी । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्या गुणा यथा,—
"वातुक शालकल्याणी त्रिपर्णी पीलुपर्णिका ।
शाकङ्गुरु च रूक्षञ्च प्रायो विष्टभ्य जीर्य्यति ।
मधुरं शीतवीर्य्यञ्च पुरीषस्य च भेदनम् ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)
वनकार्पासी । पृश्निपर्णीभेदः । इति रत्नमाला ॥

त्रिपात् [द्] पुं, (त्रयः पादा अस्य । "संख्या सुपूर्व्वस्य ।" ५ । ४ । १४० । इति पादस्यान्तलोपः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वेदादिमते संसाररहितो ब्रह्मस्वरूपः पुरुषः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ९० । ४ ।
"त्रिपादूर्द्ध्व उदैत् पुरुषः पादोऽस्येहाभवत् पुनः ।"
पुराणादिमते वामनावतारे त्रिपात् भूत्वा बलिसकाशात् स्वर्गं राज्यादिकं गृहीतवानित्ययोऽस्य तथात्वम् । तथाच भागवते ।८।२०।३४।
"क्षितिं पदैकेन बलेर्व्विचक्रमे
नभः शरीरेण दिशश्च बाहुभिः ॥
पदं द्वितीयं क्रमतस्त्रिविष्टपं
न वै तृतीयाय तदीयमण्वपि ।
उरुक्रमस्याङ्घ्रिरुपर्य्युपर्य्यथो
महर्जनाभ्यां तपसः परं गतः ॥")
ज्वरः । यथा,—
"विद्राविते भूतगणे ज्वरस्तु त्रिशिरास्त्रिपात् ।"
इति श्रीभागवतम् ॥

त्रिपादिका, स्त्री, (त्रयः पादाः मूलानि यस्याः । कप् ततष्टापि अत इत्वम् ।) हंसपदीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"हंसपादी हंसपदी कीटमाता त्रिपादिका ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥)

त्रिपिष्टपं, क्ली, (त्रिदशानां देवानां पिष्टपं वासस्थानम् । पृषोदरादित्वात् दशशब्दस्य लोपः । यद्वा, भूमिपातालापेक्षया तृतीयं पिष्टपम् भुवनम् । इत्थं त्रिशब्दस्य त्रिभागवत् पूरणार्थता ।) स्वर्गः । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०८ । ३५ ।
"तत् त्रिपिष्टपसङ्काशमिन्द्रप्रस्थं व्यरोचत ॥")
आकाशम् । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रिपिष्टपसत्, [द्] पुं, (त्रिपिष्टपे स्वर्गे सीदतीति । सद् + क्विप् ।) देवता । इति हलायुधः ॥

त्रिपुटः, पुं, (त्रीणि पुटानि यस्य ।) सतीनकः । तीरम् । इति मेदिनी । टे, ४५ । हस्तभेदः । तालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ गोक्षुरवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (कलायविशेषः । खेसारी इति भाषा ॥ अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा,—
"त्रिपुटः खण्डिकोऽपि स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ।
त्रिपुटो मधुरस्तिक्तस्तुवरो रूक्षणो भृशम् ।
कफपित्तहरो रुच्यो ग्राहकः शीतलस्तथा ।
किन्तु खञ्जत्वपङ्गुत्वकारी वातातिकोपनः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"अन्यानि चैव शस्तानि कौलत्थान्युषितानि च ।
मकुष्ठास्त्रिपुटा मुद्गाः कलायाद्याश्च वर्ज्जिताः ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ॥)

त्रिपुटा, स्त्री, (त्रीणि पुटानि दलस्तवको यस्याः ।) मल्लिका । कटोला । त्रिवृत । इति मेदिनी । टे, ४५ ॥ कर्णस्फोटा । सूक्ष्मैला । रक्तत्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ देवीविशेषः । यथा,—
"ऋषिः सम्मोहनश्छन्दो गायत्री देवता पुनः ।
त्रिपुटाख्या द्विरुक्तैस्तैर्बीजैरङ्गानि षट् क्रमात् ॥"
अस्या रूपं यथा,—
"पारिजातवने रम्ये मण्डपे मणिकुट्टिमे ।
रत्नसिंहासने रम्ये पद्मे वसुकोणशोभिते ।
अधस्तात् कल्पवृक्षस्य निषण्णां देवतां स्मरेत् ।

वामे पाशाङ्कुशशरसिजान्यङ्कुशं पुष्पबाणान्
संबिभ्राणां करसरसिजे रत्नमौलिं त्रिनेत्राम्।
हेमाभाभां कुचभरनतां रत्नमञ्जीरकाञ्ची-
ग्रैवेयाद्यैर्विलसिततनुं भावयेच्छक्तिमाद्याम्॥
चामरादर्शताम्बूलकरण्डकसमुद्गकान्।
वहन्तीभिः कृपार्त्ताभिर्दूतीभिः परिवारिताम्॥
करुणामृतवर्षिण्या पश्यन्तीं साधकं दृशा॥"

इति तन्त्रसारः॥

त्रिपुटी, [न्] पुं, (त्रिपुट इव आकारोऽस्त्यस्येति। त्रिपुट+इनिः।) एरण्डवृक्षः। इति शब्दमाला॥

त्रिपुटी, स्त्री, (त्रीणि पुटानि यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) त्रिवृता। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (त्रयाणां ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपाणां पुटानामाकाराणां समाहारः। "द्विगोः।" इति ङीप्। ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपपुटत्रयम्। यथा, पञ्चदश्याम्। ११। १४।
"भूतोत्पत्तेः पुरा भूमा त्रिपुटीद्वैतवर्जनात्।
ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपा त्रिपुटी प्रलये हि नो॥")

त्रिपुटीफलः, पुं, (त्रिपुटी पुटत्रयं फले यस्य।) एरण्डः। इति हारावली। १०८॥

त्रिपुण्ड्रं, क्ली, (त्रयाणां पुण्ड्राणां इक्षुवदाकाराणां समाहारः।) भस्मादिकृतकपालस्थतिर्य्यग्रेखात्रयम्। यथा,—
"विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः॥
तस्मान्मृदापि कर्त्तव्यं ललाटेऽपि त्रिपुण्ड्रकम्॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

ब्रह्माण्डपुराणे।
"ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्य्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा।
तिलकं वै द्विजः कुर्य्यात् चन्दनेन यदृच्छया॥
ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्य्यात् क्षत्रियश्च त्रिपुण्ड्रकम्।
अर्द्धचन्द्रञ्च वैश्यश्च वर्त्तुलं शूद्रयोनिजः॥"

इत्याह्निकाचारतत्त्वम्॥

"शिवागमे दीक्षितैस्तु धार्य्यं तिर्य्यक्त्रिपुण्ड्रकम्।
विष्णागमे दीक्षितस्तु ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं विधारयेत्॥"

इति नागोजीभट्टधृतसत्तत्त्वसंहिता॥

(यथा, शब्दचिन्तामणिधृतदेवीभागवतम्।
"येषां वपुर्मनुष्याणां त्रिपुण्ड्रेण विना स्थितम्।
श्मशानसदृशं तत् स्यात् प्रेक्ष्यं पुण्यकृज्जनैः॥"
"त्रिपुण्ड्रं ये विनिन्दन्ति निन्दन्ति शिवमेव ते।
धारयन्ति च ये भक्त्या धारयन्ति तमेव ते॥
तिर्य्यग्रेखा प्रदृश्यन्ते ललाटे सर्व्वदेहिनाम्।
तथापि मानवा मूर्खा न कुर्व्वन्ति त्रिपुण्ड्रकम्॥")

त्रिपुण्ड्रकं, क्ली, (त्रिपुण्ड्रमेव। स्वार्थे कन्।) त्रिपुण्ड्रम्। यथा,—
"वक्रा ललाटगास्तिस्रो भस्मरेखास्त्रिपुण्ड्रकम्॥"

इति हारावली। ६२॥

त्रिपुरं, क्ली, (त्रयाणां पुराणां समाहारः। तद्धितार्थेति समासः। पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः।) मयदानवनिर्मितं पुरत्रयम्। (यथा, महाभारते। ३। ४१। ३८।
"महात्मना शङ्करेण त्रिपुरं निहतं यदा।
तदेतदस्त्रं निर्मुक्तं येन दग्धा महासुराः॥")
पुरा असुरा देवैर्निर्जिताः सन्तो मायिनां परमाचार्य्यं मयं शरणमाययुः। स गमनागमने व्यवस्था दुर्व्वितर्क्यपरिच्छदा हैमी रौप्यायसीति तिस्रः पुरो निर्म्माय तेभ्यो ददौ ते चासुरास्ताभिः पुरीभिरलक्षिताः पूर्व्ववैरमनुस्मरन्तः सेश्वरान् त्रीन् लोकान् नाशयाञ्चक्रुस्ततः सेश्वरा लोका हरं उपासाञ्चक्रिरे। हरो मा भैष्टेति सुराननुग्राह्य धनुषि शरं सन्धाय पुरेषु असृजत्। तैः शरैः स्पृष्टाः पुरौकसोऽसुरा असवः सन्तो निपेतुः। महायोगी मयस्तानसुरानानीय त्रिपुरस्थितसिद्धामृतरसकूपेऽक्षिपत् तेऽसुरास्तद्रसं स्पृष्ट्वा दृढशरीराः सन्त उत्तस्थुस्तदा विष्णुर्गौर्भूत्वा च वत्सो भूत्वा त्रिपुरं प्रविश्य रसकूपामृतं पपौ असुरा विष्णुमायया मोहिताः सन्तो न न्यषेधन् तदा विष्णुः स्वाभिः शक्तिभिः शम्भोर्युद्धोपकरणं रथसारथिधनुर्बाणादिकं व्यधात्। ततः शम्भुः सन्नद्धो रथमास्थाय शरन्धनुषि सन्धाय मध्याह्नकाले त्रिपुरं ददाह। इति श्रीभागवतम्॥ (त्रीणि पुराणि यस्येति विग्रहे त्रिपुरासुरे, पुं। यथा, महाभारते। ७। २००। ७६।
"आरुह्य स रथं दिव्यं सर्व्वदेवमयं शिवः।
त्रिपुरस्य वधार्थाय स्थाणुः प्रहरतां वरः॥")

त्रिपुरदहनः, पुं, (त्रिपुरं दहतीति। दह+ल्युः।) शिवः। इति हारावली। ८॥

त्रिपुरभैरवी, स्त्री, (त्रिपुरा धर्म्मार्थकामानां दात्री। सा चासौ भैरवी चेति।) देवीविशेषः। तन्मन्त्रादि यथा,—
"वैष्णव्या मन्त्रमुख्येषु त्रिपुरायास्ततः शृणु।
तस्यास्तु सर्व्वमन्त्राणि नवोदशयुतानि वै।
विंशतिस्तु सहस्राणि तत्राद्यं वाग्भवं स्मृतम्।
द्वितीयं कामराजाख्यं मोहनञ्च तृतीयकम्॥
आम्रेड़ितं वाग्भवन्तु चतुर्थं परिकीर्त्तितम्।
नेत्रबीजं द्वितीयन्तु द्विरुक्तं वाग्भवं तथा॥
आद्यं तत् पञ्चमं प्रोक्तं चतुर्भिरपि चाक्षरैः।
नेत्रबीजं द्वितीयन्तु प्रथमं परिकीर्त्तितम्।
द्वितीयं कामराजन्तु तृतीयं वाग्भवं तथा।
एभिस्त्रिभिश्च यन्मन्त्रं तत् षष्ठं परिकीर्त्तितम्॥
नेत्रबीजद्वितीयेन वाग्भवाभ्याञ्च सप्तमम्।
तदेव वाग्भवाद्यन्तु अष्टमं परिकीर्त्तितम्॥
वाग्भवं कामराजञ्चेत्येताभ्यां नवमं स्मृतम्।
कामराजं तथैवाद्यं द्वितीयञ्चैव मोहनम्॥
एकादशमिदं प्रोक्तं तदेवाद्यन्तु वाग्भवम्।
द्वादशं कीर्त्तितं मन्त्रं शेषतस्त्रैपुरं महत्॥
तस्मात्तु त्रैपुरं मन्त्रं शृणुष्वैकमनास्त्विदम्।
प्रान्तादिस्तस्य चाद्यादिर्वह्निर्वाग्भवसंश्रितः॥
आद्यं त्रिपुरभैरव्या बीजमाद्यं प्रकीर्त्तितम्।
उपान्त्यश्च तदादिश्च व्यञ्जनाद्यं द्वयात्मकः॥
चतुर्थस्वरबिन्द्विन्दुयुक्तञ्चैतत् द्वितीयकम्।
उपान्त्यश्च तदादिश्च वह्निः शेषस्वरस्तथा॥
समाप्तिर्बिन्दुसहिता संहितास्तु तृतीयकम्।
एतत्तत्त्वं विजानाति यो नरो भुवि भूमिपः॥
सिद्धविद्याधरेभ्यश्च सोऽधिको मन्मथो महान्।
एतत्त्रयोदश प्रोक्ता मन्त्रा मन्त्रेषु चोज्ज्वलाः॥
विंशतिस्तु सहस्रेभ्यः पराश्चैते प्रकीर्त्तिताः।
विंशतेस्तु सहस्राणामाद्यमेतत् प्रकीर्त्तितम्॥"
तस्या ध्यानं यथा,—
"चतुर्भुजां रक्तवर्णां रक्तपद्मविभूषिताम्।
दक्षिणोर्द्ध्वे सशरचापौ बिभ्रतीं पुस्तकोत्तमम्॥
अभयं वामहस्ताभ्यां वरञ्च दधतीं तथा।
सहस्रसूर्य्यसङ्काशां त्रिनेत्रां गजगामिनीम्॥
पीनोत्तुङ्गस्तनयुगां सितप्रेतासनस्थिताम्।
स्मितप्रभिन्नवदनां सर्व्वालङ्कारसंयुताम्॥
तिसृभिर्मुण्डमालाभिः शिरोवक्षःकटीषु च।
त्रिगुणं त्रिगुणीभूतैः प्रत्येकं परिभूषिताम्॥
मदिराघूर्णनयनां रक्तदन्तच्छदद्वयाम्।
चिन्तयेद्भैरवीं देवीमेवं त्रिपुरभैरवीम्॥"

इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः॥

त्रिपुरमल्लिका, स्त्री, (त्रीणि पुराणि इवाष्टयो यस्याः। सा चासौ मल्लिका चेति।) पुष्पवृक्षविशेषः। त्रिपुरमालिका इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। शेषभा २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

त्रिपुरा, स्त्री, (त्रीन् धर्म्मार्थकामान् पुरति पुरतो ददातीति। पुर अग्रगमने अत्र अग्रदाने+"इगुपधज्ञेति।" ३।१।१३५। इति कः। ततष्टाप्।) देवीविशेषः। तन्मन्त्रध्यानादिकं यथा,—
"शृणुतं त्रिपुरामूर्त्तेः कामाख्यायास्तु पूजनम्।
एतस्या मूलमन्त्रन्तु पूर्व्वमुक्तं रहस्यके॥
युवयोरिष्टयोः सम्यक् क्रमात्तु प्रतिपादितम्।
वाग्भवं कामराजन्तु डामरञ्चेति तत्त्रयम्॥
सर्व्वधर्म्मार्थकामादिसाधनं कुण्डलीयुतम्।
त्रीन् यस्मात् पुरतो दद्यात् दुर्गा ध्याता महेश्वरी॥
त्रिपुरेति ततः ख्याता कामाख्या कामरूपिणी।
तस्यास्तु स्थापनं यादृक् कामाख्यायाः प्रकीर्त्तितम्॥
तेनैव स्थापनं कुर्य्यात् मूलमन्त्रेण साधकः।
त्रिकोणं मण्डलं चास्यास्त्रिपुरन्तु त्रिरेखकम्॥
मन्त्रन्तु त्र्यक्षरं ज्ञेयं तथा रूपत्रयं पुनः।
त्रिविधा कुण्डलीशक्तिस्त्रिदेवानाञ्च सृष्टये॥
सर्व्वं त्रयं त्रयं यस्मात् तस्मात्तु त्रिपुरा मता॥*॥
दहनं प्लवनं कृत्वा आद्यां मूर्त्तिं विचिन्तयेत्।
त्रिधावर्त्याथ हृदये तां मूर्त्तिं शृणु भैरव!॥
सिन्दूरपुञ्जसङ्काशां त्रिनेत्रान्तु चतुर्भुजाम्।
वामोर्द्ध्वे पुष्पकोदण्डं धृत्वाधः पुस्तकं तथा॥
दक्षिणोर्द्ध्वे पञ्चबाणानक्षमालां दधात्यधः।
चतुर्णां कुणपानान्तु पृष्ठेऽन्यं कुणपान्तरम्॥
निधाय तस्य पृष्ठे तु समपादेन संस्थिताम्।
जटाजूटार्द्धचन्द्रैस्तु समाबद्धशिरोरुहाम्॥
नम्रां त्रिवलिभङ्गेन चारुमध्यां मनोहराम्।
सर्व्वालङ्कारसम्पूर्णां सर्व्वाङ्गसुन्दरीं शुभाम्॥
नवद्रुविणसन्दोहां सर्व्वलक्षणसंयुताम्।
एवन्तु प्रथमं ध्यात्वा त्रिधात्मानञ्च चिन्तयेत्॥*॥

द्वितीयं त्रिपुराख्यन्तु तथैव तु तृतीयकम् ।
आवाहनार्थं देव्यास्तु चिन्तयेत् योनिमुद्रया ॥
बन्धूकपुष्पसङ्काशां जटाजूटेन्दुमण्डिताम् ।
सर्व्वलक्षणसम्पूर्णां सर्व्वालङ्कारभूषिताम् ॥
उद्यद्दिवाकरवक्त्रां पद्ममध्ये सुसंस्थिताम् ।
मुक्ताहारावलीयुक्तां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
वलीविभङ्गचतुरामासवामोदमोदिताम् ।
नेत्रानन्दकरीं शुद्धां चोभिणीं जगतां तथा ॥
त्रिनेत्रां योगनिद्रां तां भीषणाङ्गवशाद्युताम् ।
नवयौवनसम्पन्नां कृष्णाजिनचतुर्भुजाम् ॥
वामोर्द्धे पुस्तकं धत्ते अक्षमालान्तु दक्षिणे ।
वामेनाभयदां देवीं दक्षिणाधोवरप्रदाम् ॥
प्रसवत्रक्तसन्ध्याभां शिरोमालान्तु बिभ्रतीम् ।
आपादलम्बिनीं कल्पद्रुममासाद्य संस्थिताम् ॥
कदम्बोपवनाख्यां तां कामाह्लादकरीं शुभाम् ।
द्वितीयां त्रिपुरां ध्यायेदेवंरूपां मनोहराम् ॥ *॥
तृतीयं त्रिपुराख्यन्तु यस्य वैतालभैरव ॥
जवाकुसुमसङ्काशां मुक्तकेशीं वराननाम् ॥
गन्धर्व्व इव सन्तस्तु ग्रैसर्व्वविनिधाय वै ।
हृदये तस्य देवस्य चाद्धपद्मासनस्थिताम् ॥
रक्तोत्पलैर्म्मिश्रितान्तु मुण्डमालां पदानुगाम् ।
मालाया धारयन्तीन्तु पीनोन्नतपयोधराम् ॥
चतुर्भुजां तथा नग्नां दक्षिणोर्द्धेऽक्षमालिनीम् ।
वरन्तदधो वामे अङ्कस्थायां तथाभयम् ॥
अधस्तु पुस्तकं धत्ते त्रिनेत्रां हसिताननाम् ।
मदद्विघ्नभोगाभां तथा सर्व्वाङ्गसुन्दरीम् ॥
एवंविध तृतीयन्तु रूपं ध्यायेत्तु पूजकः ॥
आद्यन्तु वाग्भवं रूपं द्वितीयं कामराजकम् ।
डामरं मोहनञ्चापि तृतीयं परिकीर्त्तितम् ॥
एकैकन्तु त्रिरूपाणि प्रागविचिन्त्याथ साधकः ॥
मन्त्रत्रयेण प्रत्येकं हृदि पीठप्रकेतथा ।
पूजयेदुपचारैस्तु वक्ष्यमाणैस्तथैव च ॥'

इति कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥

(अस्या बीजम् । 'ह्सरैं' 'ह्सकलरीं' ह्सरौं" इति मन्त्रकोषः । अस्या दान्तशतोप निषद्विषयः । यथा, सत्त्रिकोपनिषदि ।"यत्रो वाच श्रीरामः । यत्ररेयकौषीतकीनादबिन्द्वाक्ष प्रबोधनिर्व्वाणमुद्गलाक्षमालिकात्रिपुराभास्व बहुचामानन्ददलानां दशसंख्यकानामुपनिषदां वाङ्मे मनसीति शान्तिः ।" नगरीविशेषः । यथा महाभारते । २ । ३१३ । ८ ।
"माहन पत्तनश्चैव त्रिपुरीं कोसलां तथा ।
एतान् सर्व्वान् विनिर्जित्य करमादाय सर्व्वशः ॥")

त्रिपुरान्तक पुं (त्रिपुरस्य अन्तकः ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ । (यथा, काशीखण्डे १०० अध्याये ।
"सान्तर्भौममयात्तेषां ततस्तु त्रिपुरान्तकम् ।"
तथाच महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे ।
"वासुकी त्रिपुरामर्षी पञ्चाशत् त्रिपुरान्तकः ॥")

त्रिपुरी स्त्री देशविशेषः । त्रिपुरा इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । चेदिनगरी २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१ ।

त्रिपुषा, स्त्री (त्रीन् वातादिदोषत्रयान् पुष्णाति । पुष+क । ततष्टाप ।) कृष्णत्रिवृत् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रिपृष्ठ, पु (त्रयो वर्णाः पृष्ठे मध्यमप्रदेशे यस्येति ।) राजभेदः । तत्पर्य्यायः । प्राजापत्यः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५६ ॥

त्रिफला, स्त्री, (त्रयाणां फलानां समाहारः । अजाद्यन्तत्वात् 'द्विगोः' । ४ । १ । २१ । इति न ङीप ।) मिलितसमभागहरीतकीविभीतकामलकीफलानि । तत्पर्य्यायः । त्रिफली २ फलत्रयम् ३ फलत्रिकम् ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्या गुणाः । त्रिदोषनाशित्वम् । नात्युष्णत्वम् । मलभेदित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ सम्मतगुणाः ।
'पथ्याविभीतधात्रीणां फलैः स्यात्त्रिफला समैः ।
फलत्रिकञ्च त्रिफला सा वरा च प्रकीर्त्तिता ॥
त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठहरा सरा ।
चक्षुष्या दीपनी रुच्या विषमज्वरनाशिनी ॥'

इति भावप्रकाशः ॥

("हरीतक्यामलक्या विभीतस्य फलैस्तथा ।
त्रिफलेत्युच्यते वैद्यैर्वक्ष्यामि भागनिर्णयम् ॥
एकभागं हरीतक्या द्वौ भागौ च विभीतकम् ।
आमलक्यास्त्रिभागञ्च सर्व्वैकत्र प्रयोजयेत् ।
त्रिफला कफपित्तघ्नी महाकुष्ठविनाशिनी ॥
आयुष्या दीपनी चैव चक्षुष्या व्रणशोधिनी ।
वयःस्थापिनी श्रेष्ठा विषमज्वरनाशिनी ॥
सर्व्वरोगप्रशमनी मेधास्मृतिकरी परा ।
वक्ष्यामि योगयुक्तिञ्च रोगे रोगे पृथक् पृथक् ॥
वाते घृतगुडोपेता पित्ते समधुशर्करा ।
श्लेष्मणि त्रिकटूपेता मेहे समधुवारिणा ॥
कुष्ठे च घृतसंयुक्ता सैन्धवेनाग्निमान्द्यहा ।
चक्षुष्पावनके क्वाथो नेत्ररोगनिवारणः ॥
घृतेन हरते कण्डूं मातुलुङ्गरसेन च ।
गुल्मानां शूलयुक्ते सद्यः स्याद्गुणकारकः ॥
क्षीरेण राजयक्ष्माणं पाण्डुरोगं गुडेन च ।
भृङ्गराजरसेनापि घृतेन सह योजितः ॥
वलीपलितहन्ता च रसायनकरः स्मृतः ।
सक्षीरः सगुडः क्वाथो विषमज्वरनाशनः ॥
सशर्करोऽश्वगन्धायः सर्व्वजीर्णज्वरापहः ॥
एषा नराणां हितकारिणी च
सर्व्वप्रयोगे त्रिफला स्मृता च ।
सर्व्वामयानां शमनी च सद्यः
सतेजकान्तिं प्रतिमां करोति ॥
शोथे तथा कामलपाण्डुरोगे
तयोन्मदे मूत्रयुता हिता च ।
हिमातिसारे ग्रहणीविकारे
हिता च तत्रैव घनाधिका च ॥
चार्द्धिक्रिये यत्राणि क्षीररोगे
क्षीरेण युक्ता त्रिफला हिता च ।
स्यादश्मरीणि च शिरोगदे च
कुष्ठे च कण्डूव्रणपीडिते च ।
सर्व्वपदे कामलकाग्निमान्द्ये
हिता वदेव त्रिफला हि कल्पः ॥
स शीतकाले गुडनागरेण
सशर्करा क्षीरयुता तथोष्णे ।
वर्षासु शुण्ठ्या सहिता नराणां
फलत्रिका सर्व्वरुजापहा स्यात् ॥"

इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे कल्पस्थाने त्रिफलाकल्पोनाम द्वितीयोऽध्यायः ॥)

त्रिफली स्त्री त्रिफला । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिवलीक स्त्री, (तिस्रो वल्यो यत्र । कप ।) पायुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७६ ।

त्रिभण्डी स्त्री (त्रीन् वातादिदोषान् भण्डति परिहसतीति । भण्ड परिहासे+अच् । ततो ङीप ।) त्रिवृता । इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथ,—
'त्रिवृङ्काली सुवहा त्रिभण्डी त्रिपुटा च सा ।
आश्वादनी कूटरणा निःसृता त्रिवृता कथा ॥'

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथाच सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । १७ ।
'श्यामा त्रिभण्डी त्रिफला सुषिद्ध
हरिद्रयो रोध्रकदम्बयोश्च ।
घृतं सदुग्धं प्रयतः पयोन
हन्याद्गतिं कोष्ठगतापि या स्यात् ॥')

त्रिभद्र क्ली, (त्रिषु गलस्तनस्तनमेहनेष्वपि भद्रं यस्मिन् ।) सुरतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिभुवन, क्ली, त्रयाणां भुवनानां समाहारः । (तद्धितार्थेत्यादिना समासः । पात्राद्यन्तत्वात् न ङीप । पा २ । ४ । १७ ।) त्रिलोकी । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । ११ । ३० ।
'तावत्त्रिभुवनं सद्यः कल्पान्तैधितसिन्धवः ।
प्लावयन्त्युत्कटाटोपचण्डवातेरितोर्म्मयः ॥')

त्रिमद पुं (त्रयाणां मदानां समाहारः । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) मुस्ताचित्रकविडङ्गानि । इति वैद्यकम् ॥ (यथा वैद्यकपरिभाषायाम् ।
विडङ्गं मुस्तचित्रञ्च त्रिमदः समुदाहृतः ॥"
त्रिगुणितो मदः । विद्याधनाभिजनोत्पन्न गर्व्वत्रयम् । यथा भागवते । ३ । १ । ४२ ।
'नूनं नृपाणां त्रिमदोत्पथानां
महीं मुहुश्चालयतां चमूभिः ।
वधात् प्रपन्नार्त्तिजिहीर्षयेशो
ह्युपैक्षताघं भगवान् कुरूणाम् ॥")

त्रिमधु क्ली, (त्रयाणां मधूनां मधुराणां समाहारः ।) मिलितघृतशर्कराचिकमधूनि । तत्पर्य्यायः । मधुरत्रयम् २ मधुत्रयम् ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिमधुः पुं, (मधुवाता इत्यादयस्त्रयो मधुशब्दा यत्र ।) ऋग्वेदैकदेशः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । ९० । ६—८ ।
"मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः ।
माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥
मधु नक्तमुतोषसो मधुमत् पार्थिवं रजः ।
मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥
मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः ।
माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥")

मधुवातादिऋक्त्रयवेत्ता । यथा,—
"त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुवर्णः षडङ्गवित् ॥"
इति पङ्क्तिपावनवर्णने मार्कण्डेयपुराणम् । ३१ । २३ ॥ तद्व्रतश्च । तद्व्रताचरणेन यस्तदध्यायी सोऽपि । इति विज्ञानेश्वरः ॥ * ॥ श्राद्धे त्रिवारमधुशब्दोच्चारणविधिर्यथा,—
"गायत्रीं त्रिः सकृद्वापि जपेद्व्याहृतिपूर्व्विकाम् ।
मधुवाता इति त्र्यृचं मध्वित्येतत् त्रिकं जपेत् ॥"
इति श्राद्धतत्त्वे मिताक्षराधृतपारस्करवचनम् ॥)
त्रिमार्गी, स्त्री, त्रयाणां मार्गाणां समाहारः । त्रिपथम् । इति व्याकरणम् ॥
त्रिमुकुटः, पुं, (त्रीणि मुकुटानीव शृङ्गाण्यस्य ।) त्रिकूटपर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ९६ ॥
त्रिमुखः, पुं, (त्रीणि मुखानि यस्य ।) बुद्धविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । ४१ ॥
त्रिमुखा, स्त्री, (त्रीणि मुखानि यस्याः ।) बुद्धदेवताभेदः । सा मायादेवी । तत्पर्य्यायः । मारीची २ वज्रकालिका ३ विकटा ४ वज्रवाराही ५ गौरी ६ पोत्रिरथा ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
त्रिमूर्त्तिः, पुं, (तिस्रो मूर्त्तयो यस्य ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ त्रि, ब्रह्मविष्णुशिवाख्यमूर्त्तित्रयवान् । यथा,—
"त्रिमूर्त्तिर्यः सर्गस्थितिविलयकर्म्माणि तनुते ।"
इति गङ्गेशोपाध्यायः ॥
(यथाच कुमारे । २ । ४ ।
"नमस्त्रिमूर्त्तये तुभ्यं प्राक् सृष्टेः केवलात्मने ॥")
त्रियष्टिः, पुं, (त्रिषु वातपित्तकफात्मकेषु दोषेषु यष्टिरिव तन्नाशकत्वात् ।) क्षेत्रपर्पटी । इति रत्नमाला ॥
त्रियामकं, क्ली, (त्रीन् धर्म्मार्थकामरूपान् त्रिवर्गानपि यमयति नाशयतीति । यम + णिच् + ण्वुल् ।) पापम् । इति शब्दमाला ॥
त्रियामा, स्त्री, (त्रयो यामाः प्रहरा यस्याः ।
"त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम् ॥"
इति वचनात् आद्यन्तयोरर्द्धयामयोश्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् तथात्वम् ।) रात्रिः । (यथा, हरिवंशे । १०२ । २६ ।
"स मत्तो बलिनां श्रेष्ठो रराजाघूर्णिताननः । मेघशिरीषु त्रियामासु यथा खेदालसः शशी ॥"
त्रिप्रहरान्विते, त्रि । यथा, गोः रामायणे । २ । १० । १७ ।
"त्रियामापि भृशार्त्तस्य सा रात्रिरभवत्तदा । तथा विलपतस्तस्य राज्ञो वर्षशतोपमा ॥")
हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥ यमुना । नीली । शब्दचन्द्रिका । इत्युणादिकोषः ॥
त्रियुगः, पुं, (त्रीणि युगानि सत्यत्रेताद्वापररूपाणि आविर्भावकालोऽस्य ।) विष्णुः । यथा, भागवते । ७ । ९ । ३८ ।
"इत्थं नृतिर्य्यगृषिदेवझषावतारैर्लोकान् विभावयसि हंसि जगत्प्रतीपान् ।
धर्म्मं महापुरुष ! पासि युगानुवृत्तं छन्नः कलौ यदभवस्त्रियुगोऽथ स त्वम् ॥"
"एकस्मेव इत्यादिभिरष्टभिः श्लोकैर्यदुक्तं पक्षपातेन रक्षणं तद्विपक्षवधश्च सत्त्वोपाधितो न खल इति तदुपसंहरति इत्थमिति विभावयसि पालयसि हंसि घातयसि । कलौ तु तन्न करोषि यतस्तदा त्वं छन्नोऽभवः यतस्त्रिष्वेव युगेष्वाविर्भावात् स एवम्भूतस्त्वं त्रियुग इति प्रसिद्धः ।"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (तथा च तत्रैव । ३ । २४ । २६ ।
"स चावतीर्णं त्रियुगमाज्ञाय विबुधर्षभम् । विविक्त उपसंगम्य प्रणम्य समभाषत ॥"
वसन्तप्रावृट्शरद्रूपकालत्रये, क्ली । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १२ । ७५ ।
"या ओषधीः पूर्व्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ॥"
"युगशब्दः कालवाची । त्रयाणां युगानां समाहारस्त्रियुगं त्रिकालं वसन्ते प्रावृषि शरदि च ।"इति तद्भाष्ये महीधरः ॥ कृतत्रेताद्वापररूपयुगत्रयम् । इति ऋग्वेदस्य । १० । ९७ । १ । भाष्ये सायनः ॥ षडैश्वर्य्यशालिनि, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ८६ । ५ ।
"त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेवधनञ्जयौ ॥"
"त्रियुगौ धर्म्मस्य भार्य्यायां मूर्त्तिसंज्ञायां कृतयुगेऽवतीर्णौ नरनारायणौ तावेव द्वापरान्ते केशवार्ज्जुनौ इति पुराणपुरुषावेतौ नास्मदादिवन्मानुषाविति भावः । यद्वा, त्रीणि युगानि युगलानि षडैश्वर्य्याणि भगसंज्ञानि वा षड्ज्ञानि वा ययोस्तौ त्रियुगौ ॥" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)
त्रियूहः, पुं, कपिलाश्वः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, अश्ववैद्यके । ३ । १०२ ।
"नीलो नीलक एवाश्वस्त्रियूहः कपिलः स्मृतः ॥")
त्रिरात्रं, क्ली, रात्रित्रयम् । तिसृणां रात्रीणां समाहारः । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः । ४ । ११९ ।
"उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतम् । अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ॥")
त्रिरेखः, पुं, (तिस्रो रेखा यत्र ।) शङ्खः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७२ ॥
त्रिलवणं, क्ली, (त्रयाणां लवणानां समाहारः । पात्रादित्वात् न ङीप् ।) सैन्धवं विड़ं रुचकं मिलितैतल्लवणत्रयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("विन्मुसौवर्च्चलश्चैव विड़ं सामुद्रमौद्भिदम् । एक-द्वि-त्रि-चतुः-पञ्च लवणानि क्रमादिह ॥"
इति वैद्यकपरिभाषा ॥)
त्रिलोकी, स्त्री, त्रयाणां लोकानां समाहारः । ("द्विगोः ।" ४ । १ । २१ । इति ङीप् ।) लोकत्रयम् । यथा, भूर्लोकः भुवर्लोकः स्वर्लोकश्च । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥ (यथा, भागवते । १ । ५ । ७ ।
"त्वं पर्य्यटन्नर्क इव त्रिलोकीमन्तश्चरो वायुरिवात्मसाक्षी ॥")
त्रिलोकेशः, पुं, (त्रयाणां लोकानामीशः ।) सूर्य्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ८२ ।
"त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः ॥"
"त्रयो लोकास्तदाज्ञया स्वेषु स्वेषु कर्म्मसु वर्त्तन्त इति त्रिलोकेशः ॥"इति शाङ्करभाष्यम् ॥ महादेवः । यथा, महाभारते । १४ । ८।२७ ।
"त्रिपुरघ्नं त्रिनयनं त्रिलोकेशं महौजसम् ॥"
त्रिलोकाधिपतौ, त्रि । यथा, तत्रैव । ३ । ८४ । ११७ ।
"अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम् । अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥")
त्रिलोचनः, पुं. (त्रीणि चन्द्रसूर्य्याग्निरूपाणि लोचनानि यस्य ।) शिवः । इत्यमरः ।१।१।३४॥ (यथा, कुमारे । ५ । ७२ ।
"वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु । वरेषु यद् बालमृगाक्षि ! मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥"
लोचनत्रयविशिष्टे, त्रि । यथा, माघे । १ । ७० ।
"स बाल आसीद्वपुषा चतुर्भुजो मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचनः ॥")
त्रिलोचना, स्त्री, (त्रीणि लोचनानि यस्याः ।) बुद्धदेवीभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः । दुर्गा च ॥ (सा च गायत्रीस्वरूपिणी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ६७ ।
"त्रिकालज्ञानसम्पन्ना त्रिवली च त्रिलोचना ॥")
त्रिलोचनाष्टमी, स्त्री, (त्रिलोचनाय त्र्यम्बकपूजायै या अष्टमी ।) गौणचान्द्रज्यैष्ठकृष्णाष्टमी । यथा,—
"ज्यैष्ठे मासि नृपश्रेष्ठ ! कृष्णाष्टम्यां त्रिलोचनम् । यः पूजयति देवेशमीशलोकं स गच्छति ॥"
इति संवत्सरकौमुदीधृतभविष्यपुराणवचनम् ॥ अपि च ।
"ज्यैष्ठे मास्यसिते पक्षे अष्टम्याञ्च महेश्वरि ! । शिवार्च्चने च तल्लोकं लभते नात्र संशयः ॥"
इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥
त्रिलोचनी, स्त्री, (त्रीणि लोचनानि यस्याः ।) दुर्गा । इति पुराणम् ॥
त्रिलोहकं, क्ली, (त्रयाणां लोहकानां समाहारः ।) सुवर्णं रजतं ताम्रं एतद्धातुत्रयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्रिलौही, स्त्री, (त्रीणि लौहानि साधनत्वेनास्त्यस्याः । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) मुद्राविशेषः । यथा, अथ मन्त्रिणां हितार्थाय त्रिलौही मुद्रा निरूप्यते ।
"सोमसूर्य्याग्निरूपाः स्युर्वर्णा लौहत्रयं तथा । रौप्यमिन्दुः स्मृतो हेम सूर्य्यस्ताम्रो हुताशनः ॥ लौहभागाः समुद्दिष्टाः स्वराद्यग्निरसंख्यया ।

तैलौहे कारयेन्मुद्रामसङ्कलितसङ्गताम ।
एषु स्वरा स्मृता सौम्या स्पर्शा सौरा
शुभोदया ।
आग्नेया व्यापका सर्व्वे सोमसूर्य्याग्निदेवता ॥
स्वरा षोडश विख्याता स्पर्शास्ते पञ्चविंशति ।
व्यापका दश ते कामधनधर्म्मप्रदायिन ॥
साष्ट सहस्र सजप्य स्पृष्ट्वा तां जुहुयात्तत ।
तस्यां सम्पातयेन्मन्त्री सर्पिषा पूर्व्वसङ्ख्यया ॥
निःक्षिप्य कुम्भे तां मुद्रामभिषेकोक्तवर्त्मना ।
आवाह्य पूजयेद्देवीमुपचारैर्व्विधानत ॥
अभिषिच्य विनीताय दद्यात्तां मुद्रिकां गुरु ।
इयं मुद्रा क्षुद्ररोगविषज्वरविनाशिनी ॥
व्यालचौरमृगादिभ्यो रक्षां कुर्य्याद्विशेषत ।
युद्धे विजयमाप्नोति धारयन् मनुजेश्वर ॥
मन्त्रसिद्धिकरी पुंसां चतुर्व्वर्गफलप्रदा ।
धारयन्मनुजो नित्यं देवतुल्यो भवेद्भुवि ॥”
इति तन्त्रसार ॥

त्रिवर्गः पुं, (त्रयाणां वर्गः समूहः ।) धर्म्म कामार्थाः । इत्यमरः ।२।७।५८॥ (यथा महाभारते । १ । १८१ । ३ ।
‘यो हि कारणतः क्रोधं सञ्जातं क्षन्तुमर्हति ।
नालं स मनुजः सम्यक् त्रिवर्गं परिरक्षितुम् ॥’)
त्रिफला । त्रिकटु । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४१ अध्याये ।
“भागान् दशैतान् विपचेद्विधिज्ञो
दत्त्वा त्रिवर्गं मधुरञ्च क्रमश ॥’)
वृद्धिस्थानक्षया । (यथा महाभारते । १२ । ६९ । ६९ ।
त्रिवर्गश्चापि च प्रोक्तस्तमिहैकमना शृणु ।
क्षय स्थानञ्च वृद्धिश्च त्रिवर्ग परमस्तथा ॥’)
सत्त्वरजस्तमांसि । इति मेदिनी । गे, ३७ ॥ सुनीति । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रिवृन्तक, स्त्री, (त्रयो वृन्ता सन्धयवादो यस्य । कप ।) गोक्षुरक । त्रिफला । (यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
‘त्रिवृन्तकचूर्णयुक्तमेतद्
गुडेन लिह्यादनवेन चूर्णम् ॥”)
त्रिकटु । इति मेदिनी । के, १६२ ॥ (आद्य न्यादिवर्णत्रये श्यामरक्तपीतात्मके वर्णत्रये च ॥)

त्रिवर्षिका, स्त्री, (त्रीणि वर्षाणि वयो यस्या सा त्रिवर्षा । तत स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) त्रिहायणी । त्रिवर्षा गौ । इति हेमचन्द्र । ४ । ३३८ ॥

त्रिवलि स्त्री (त्रिगुणिता वलिस्त्वकतरङ्ग ।) जठरावयवविशेष । (यथा दशीसागवते । ५।८।७१ ।
ऐन्द्रिणास्याश्च्या मध्य जातं त्रिवलिसंयुतम् ॥’
कृदिकारादक्तिन इति पक्षे ङीपि त्रिवलीत्यपि ।) यथा
‘त्रिवलीवलयोपेताम् ॥”
इति आगमतत्त्ववाचीध्यानम् ॥

त्रिविक्रमः पुं (त्रीन् लोकान् विशेषेण क्रामति व्याप्नोतीति । वि+क्रम+अच । यद्वा त्रिषु लोकेषु बलिबन्धनाय भूयोमस्वर्गेषु क्रम पादन्यासो यस्य ।) विष्णु । इत्यमर । १ । १ । २० ॥ (यथा महाभारते । १३ । १४९ । ६९ ।
“अनन्दो नन्दनो नन्द सत्यधर्म्मा त्रिविक्रम ॥”
‘त्रयो विक्रमास्त्रिषु लोकेषु यस्य स त्रिविक्रम । ‘त्रीणि पदानि विचक्रमे इति श्रुते ।
‘त्रिरित्येवं त्रयो लोका कीर्त्तिता मुनिसत्तमै ।
विक्रामस्तु तत सर्व्वांस्त्रिविक्रमोऽसि जनार्द्दन ॥
इति हरिवंशे ॥” इति शाङ्करभाष्यम् ॥)

त्रिविष्टप, स्त्री, (तृतीय विष्टप भुवनम् ।) त्रिपिष्टपम् । स्वर्ग । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (यथा, रामायणे । २ । १०८ । ६ ।
‘विहर त्वमयोध्यायां यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ॥”)
त्रिभुवनञ्च ॥

त्रिविष्टपसत्, [द्] पुं, (त्रिविष्टपे स्वर्गे सीदति । सद्+क्विप ।) त्रिपिष्टपसत् । (देव ।) इति हलायुध ॥

त्रिवीज, पुं, (त्रीणि त्रीणि वीजानि यस्य ।) श्यामाक । इति राजनिर्घण्ट ॥

त्रिवृत्, स्त्री, (त्रीनवयवान् वृणोतीति । वृ+क्विप तुक च ।) लताविशेष । तेउडी इति भाषा । तत्पर्य्याय । सर्व्वानुभूति २ सुवहा३ त्रिपुटा ४ त्रिवेला ५ त्रिभण्डी ६ रेचनी ७ । इत्यमर । २ । ४ । १०८ ॥ सवहा ८ सरला ९ सरसा १० त्रिपुटी ११ रोचनी १२ । एते त्रिवृता सामान्ये शुक्लत्रिवृतायामिति केचित । इति भरत ॥ मालविका १३ मसूरी १४ श्यामा १५ अर्द्धचन्द्रा १६ विदला १७ सुषेणी १८ कालिङ्गिकम् १९ कालमेषी २० काली २१ त्रिवेला २२ त्रिवृत्तिका २३ । इति राजनिर्घण्ट ॥ श्वेता २४ सारा २५ । इति शब्दरत्नावली ॥
कृष्णाया पर्य्याय । श्यामा १ पालिन्दी २ सुषेणिका ३ काला ४ मसूरविदला ५ अर्द्धचन्द्रा ६ कालमेषिका ७ । इत्यमर । २ । ४ । १०८ ॥ पालिन्धी ८ कालमेषिका ९ । इति भरत ॥ श्वेताया पर्य्याय । त्रिवृत् १ दकाष्ठी २ सुवहा ३ त्रिभण्डी ४ त्रिपुटा ५ ॥ अरुणाया पर्य्याय । व्याघ्रादनी १ कुटरणा २ निःसृता ३ त्रिवृता ४ अरुणा ५ । इति रत्नमाला ॥ सामान्यत्रिवृतागुणा । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिश्लेष्मोदराति कुष्ठकण्डूप्रशमनाधित्वम् । विरेचने प्रशस्तत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ अरुणवर्णत्रिवृद्गुणा । स्वादुत्वम् । कषायत्वम् । मृदुत्वम् । रेचनत्वम् । रूक्षत्वम् । कटुत्वम् । दोषपाके पित्तकफापहत्वञ्च ॥ अस्याभावाभारगुणा विज्ञेया त्रिवृता सिता । इति राजवल्लभ ॥
श्वेतत्रिवृद्गुणा । विरेचनत्वम् । स्वादुत्वम् । उष्णत्वम् । वायुकारित्वम् । रूक्षत्वम् । पित्तज्वरश्लेष्मपित्तशोफोदरापहत्वञ्च ॥ कृष्णत्रिवृता गुणा । श्वेताहीनगुणत्वम् । तीव्रत्वम् । विरेचनत्वम् । मूर्च्छादाहमदभ्रान्तिकण्ठोत्कर्षणकारित्वञ्च । इति भावप्रकाश ॥ (त्रिभिर्युक्ते, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३४ । ९ ।
“क्व त्री चक्रा त्रिवृतो रथस्य ।’
यथा च मनु । २ । ४२ ।
“मौञ्जी त्रिवृत् समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य मेखला ॥”)

त्रिवृत्करण, क्ली, (त्रिवृतस्त्र्यवयवस्य करण मिश्रीकरणम् ।) क्षित्यप्तेजसां मिश्रीकरणम् । यथा, ‘तेजोजलक्षितय प्रत्येक द्वेधा विभज्य एकस्मिन्नर्द्धे खेतरयोरर्द्धार्द्धं प्रक्षिपेत् ।” इति मोक्षधर्म्मटीकायां नीलकण्ठ ॥

त्रिवृतपर्णी, स्त्री, (त्रीन् दोषान् नाशकत्वेन वृणोति प्राप्नोतीति त्रिवृत् त्रिदोषघ्नम् । त्रिवृत् पर्णं यस्या । ङीप ।) हिलमोचिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (हिलमोचिकाशब्दे विवृतिरस्या ज्ञेया ॥)

त्रिवृता स्त्री, (त्रिभिरवयवैर्वृता ।) त्रिवृत् । इत्यमर । २ । ४ । १०८ ॥ (अस्या पर्य्यायो यथा,—
“त्रिभण्डी त्रिवृता श्यामा सुरभा कोटरा तथा ।
सर्व्वानुभूति सुवहा शब्दे पर्य्यायवाचके ॥”
‘त्रायन्त्या त्रिफला द्विगु कार्षिक त्रिवृतामलम् ।
चीवर्षेणार्द्धकर्षेण पलार्द्धं वाम्बनेतथाम् ॥
तच्चूर्णं शर्करातुल्य मद्येनाम्बेन वा पिबेत् ।
गुल्मपाण्डिनिवृत् सिद्ध जीर्णे चाद्यादयौदनम् ॥’
“कुर्य्याच्च त्रिवृताकल्कं सिद्धं गुल्महरं हलम् ।
मूलं श्यामात्रिवृतयो पचेदामलकै सह ।
जले तेन कषायेण पक्वं सर्पि पिबेन्नर ॥’
इति चरके कल्पस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)

त्रिवेणी, स्त्री, (तिस्रो वेण्य वारिप्रवाहा वियुक्ता संयुक्ता वा यत्र ।) स्थानविशेष । यत्र गङ्गया यमुनासरस्वत्योर्वियोग । सा दक्षिणप्रयाग । तस्य सीमनिर्णय । यथा —
‘प्रद्युम्नस्य ह्रदात् याम्ये सरस्वत्यास्तथोत्तरे ।
तद्दक्षिणप्रयागस्तु गङ्गातो यमुना गता ॥’
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
इय मुक्तवेणीति कथ्यते । प्रयागे युक्तवेणी ॥ (अत्र गङ्गया यमुनासरस्वत्यो सङ्गमात ॥) हठयोगोक्तेडापिङ्गलासुषुम्नाख्यपारिभाषिकनदीत्रयसङ्गमस्थानम् । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । २४ ।
‘कालपाशमहाबन्धविमोचनविचक्षण ।
त्रिवेणीसङ्गम धत्ते केदार प्रापयेन्मन ॥”
इदन्त्वाद्दृवा ङीबिति त्रिवेणिरपि पाठ ॥)

त्रिवेला, स्त्री, (तिस्रो वेला अवयवसीमानो यस्या ।) त्रिवृत् । इति राजनिर्घण्ट ॥

त्रिशङ्कु, पुं (त्रीणि शङ्कूनि पातिकमाणि यस्य ।) सूर्य्यवंशीयराजविशेष । स तु इक्ष्वाकुवंशोद्भव पृथुराजपुत्र । (अस्य नामनिरुक्तिर्यथा, हरिवंशे । १३ । १९ ।
“एव त्रीण्यस्य शङ्कूनि तानि दृष्ट्वा महायशा ।
त्रिशङ्कुरिति होवाच त्रिशङ्कुरिति स स्मृत ॥”)

अथ वशिष्ठमाह अहं सशरीरेण स्वर्गं गन्तुं यज्ञेयं वशिष्ठ एतदशक्यमित्याह ततो राजा तस्य पुत्त्रानुवाच सशरीरो यज्ञेन स्वर्गं यथाप्नुयां तथा कुरुत यदि भवद्भिः परित्यक्तस्तदान्यं गुरुमुपासिष्ये वशिष्ठपुत्त्रास्तच्छ्रुत्वा राजानमूचुर्वशिष्ठो भगवान् अशक्यमिति यत् प्राह तदस्माभिः कथं शक्यम् । राजोवाच यद्यन्यां गतिं गमिष्यामि तच्छ्रुत्वा ऋषिपुत्त्रा राजानं शेपुः श्वचाण्डालो भविष्यसि । ततस्तस्यां रात्र्यामतीतायां स चाण्डालदर्शनो भूत्वा विश्वामित्रं शरणमाययौ विश्वामित्रस्तं स्वीयदर्पेण याजयामास तस्मिन् यज्ञे देवा भागार्थं नागच्छन् ततो विश्वामित्रः क्रोधात् राजानमब्रवीत् मया बाल्यात् प्रभृति यत्तपः कृतं तेन त्वं दिवं व्रज तदा राजा सशरीरो दिवं ययौ । तदा शक्रस्तमुवाच त्रिशङ्को ! त्वं भूमौ पत ततोऽवाक्शिराः पतन् राजा पाहीति विश्वामित्रमुवाच विश्वामित्रस्तिष्ठेति तमुक्त्वा स्वर्गदक्षिणमार्गेऽपरान् सप्तर्षीन् सृष्ट्वापरं नक्षत्रचक्रं स्रष्टुमुपचक्रमे देवाः सम्भ्रान्ता ऊचुरयं सशरीरः स्वर्गं गन्तुं नार्हतीति विश्वामित्रस्तानुवाच अहमस्य स्वर्गारोहणं प्रतिज्ञाय कथमनृतं करिष्यामि अतो यावल्लोकाः स्थास्यन्ति तावदमूनि नक्षत्राण्यत्रैव तिष्ठन्तु त्रिशङ्कुरप्यवाक्शिरास्तिष्ठतु । इति रामायणम् ॥ * ॥ बिडालः । शलभः । इति मेदिनी । के, १०१ ॥ चातकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ खद्योतः । इति शब्दमाला ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०२ ।

"अजैकपाच्च कापाली त्रिशङ्कुरजितः शिवः ॥")

त्रिशङ्कुजः, पुं, (त्रिशङ्कोर्जायते इति । जन + डः ।) हरिश्चन्द्रराजः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६५ ॥

त्रिशङ्कुयाजी, [न्] पुं, (त्रिशङ्कुं सूर्य्यवंशीयराजविशेषं याजयतीति । यज + णिच् + णिनिः ।) विश्वामित्रः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१४ ॥

त्रिशरणः, पुं, (त्रीणि शरणान्यस्येति ।) जिनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिशर्करा, स्त्री, (त्रिभिर्गुणिता शर्करा । शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।) मिलितगुडोत्पन्ना हिमोत्था मधुरा । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिशला, स्त्री, (तिस्रः शाला यस्याः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) हृताईन्मातृविशेषः । सा वर्द्धमानमाता । इति हेमचन्द्रः । १ । ४१ ॥

त्रिशाखपत्रः पुं, (त्रिशाखं त्रिदलं पत्रमस्य ।) बिल्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिशिखं, क्ली, (तिस्रः शिखा यस्य ।) त्रिशूलम् । किरीटम् । इति हेमचन्द्रः ॥

त्रिशिखः, पुं, (तिस्रः शिखा यस्य ।) राक्षसविशेषः । स रावणपुत्त्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ बिल्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तामसमन्वन्तरस्य इन्द्रः । यथा, भागवते । ८ । १ । २८ ।

"सत्यका हरयो वीरा देवास्त्रिशिख ईश्वरः ।
ज्योतिर्धामादयः सप्त ऋषयस्तामसेऽन्तरे ॥"

शिखात्रययुक्ते, त्रि, । यथा, महाभारते । २ । ४२ । ११ ।

"त्रिशिखां भ्रुकुटीञ्चास्य ददृशुः सर्व्वपार्थिवाः ।
ललाटस्थां त्रिकूटस्थां गङ्गां त्रिपथगामिव ॥")

त्रिशिखिदला, स्त्री, (तिस्रः शिखाः सन्त्यस्येति इनिः । त्रिशिखि दलं यस्याः ।) मालाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिशिराः, [स्] पुं, (त्रीणि शिरांसि मस्तकानि यस्येति ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः ।२।१०३॥ ज्वरः । यथा,—

"त्रिशिरास्ते प्रसन्नोऽहं व्येतु ते मज्ज्वराद्भयम् ।"
इति श्रीभागवतम् ॥

रावणपुत्त्रविशेषः । (यथा, रामायणे । ६ । १२५ । ६ ।

"अकम्पनश्च निहतो बलिनोऽन्ये च राक्षसाः ।
त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ ॥")

खरसेनापतिः । इति रामायणम् ॥ (यथा, रघुवंशे । १२ । ४७ ।

"तं शरैः प्रतिजग्राह खरत्रिशिरसौ च सः ॥"

स्वनामख्यातत्वष्टुः प्रजापतेः पुत्त्रः । यथा, महाभारते । ५ । ६ । २ ।

"त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीद्देवश्रेष्ठो महातपाः ।
सपुत्त्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहात् किलासृजत् ॥"

असुरविशेषः । यथा, तत्रैव । ६ । ३१ । १२ ।

"वातापिरिल्वलश्चैव त्रिशिराश्च तथा विभो ! ॥"

शिखात्रयविशिष्टे, त्रि । यथा, तत्रैव । २३ । १४७ । ५४ ।

"त्रिशिरास्तस्य देवस्य शातकुम्भमयो द्रुमः ।
ध्वजस्तूर्य्येन्द्रो देवस्य भविष्यति रथाश्रितः ॥")

त्रिशीर्षकं, क्ली, (त्रीणि शीर्षाणि यस्य । कप् ।) त्रिशूलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५१ ॥

त्रिशूलं, क्ली, (त्रीणि शूलानि इव अग्राणि यस्य ।) अस्त्रविशेषः । तत्पर्य्यायः । त्रिशिखम् २ । इति मेदिनी । खे, ६ ॥ शूलम् ३ त्रिशीर्षकम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।२।३०।४६।

"चक्राणि परिघांश्चैव त्रिशूलानि परश्वधान् ॥")

त्रिशूली, [न्] पुं, (त्रिशूलमस्त्रमस्त्यस्येति । त्रिशूल + इनिः ।) शिवः । यथा,—

"नागोऽभेद्यस्त्रिशूली च वृषकेतुर्म्महाबलः ॥"
इति स्कन्दपुराणे नीलकण्ठस्तवः ॥

(त्रिशूलधारिणि, त्रि । स्त्रियां ङीप् । यथा, हरिवंशे । १६४ । ११ ।

"त्रिशूलिनीं नमस्यामि महिषासुरघातिनीम् ॥")

त्रिशृङ्गः, पुं, (त्रीणि शृङ्गाणि यस्य ।) त्रिकूटपर्व्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ब्रह्माण्डे । ३६ । १२ ।

"त्रिशृङ्गो जरुधिश्चैव पर्व्वतावुत्तरौ वरौ ॥")

त्रिकोणः । यथा, कुरङ्गेण हीनस्त्रिशृङ्गस्तदन्तरिति सारसमुच्चयः ॥

त्रिशृङ्गी, [न्] पुं, (त्रीणि शृङ्गानीव सन्त्यस्येति । त्रिशृङ्ग + इनिः ।) रोहितमत्स्यः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

त्रिष्टुप्, [भ्] स्त्री, (त्रिषु स्थानेषु स्तुभ्यते जडीक्रियते इति । स्तुभ जडीकरणे + क्विप् । षत्वम् ।) छन्दोविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ६ । ३२ ।

"इन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत्तामुज्जेषम् ॥") अस्य विवरणं छन्दस्शब्दे द्रष्टव्यम् । अस्योत्पत्तिविवरणं यथा, श्रीभागवते । ३ । १२ । २६ ।

"तस्योष्णिगासील्लोमभ्यो गायत्री च त्वचो विभोः ।
त्रिष्टुप् मांसात् स्नुतोऽनुष्टुप् जगत्यस्थ्नः प्रजापतेः ॥
मज्जायाः पङ्क्तिरुत्पन्ना वृहती प्राणतोऽभवत् ॥"

त्रिसन्धिः, स्त्री, (त्रयः सन्धयो विकाशकाला यस्य ।) पुष्पविशेषः । तत्पर्य्यायः । सान्ध्यकुसुमा २ सन्धिवल्ली ३ सदाफला ४ त्रिसन्ध्यकुसुमा ५ कान्ता ६ सुकुमारा ७ सन्धिजा ८ । सा त्रिविधा । रक्ता १ सिता २ असिता च ३ । अस्या गुणाः । कफकासहरत्वम् । रुच्यत्वम् । त्रिदोषशमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिसन्ध्यं, क्ली, (तिसृणां सन्ध्यानां समाहारः । आवन्तोवेति पाक्षिको क्लीवता ।) पूर्व्वाह्णमध्याह्नापराह्णकालः । इत्यमरः । १ । ४ । ३ ॥ अस्य रूपान्तरम् । त्रिसन्ध्यी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८२ । २१ ।

"सान्निध्यं पुष्करे येषां त्रिसन्ध्यं कुरुनन्दन ! ।
आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्च समरुद्गणाः ।
गन्धर्व्वाप्सरसश्चैव नित्यं सन्निहिता विभो ! ॥")

त्रिसन्ध्यव्यापिनी, स्त्री, (त्रिसन्ध्यं व्याप्नोतीति । वि + आप् + णिनि + ङीप् ।) त्रिसन्ध्यघटकीभूतयावत्क्षणव्यापिनी तिथिः । यथा,—

"त्रिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः ।
न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात् ॥"

इति पराशरीयेण त्रिसन्ध्यव्यापित्वेन नियमाभिधानं तदपवादकम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तयोर्युग्मवाक्ययोरपवादकं तदपवादकम् । इति तट्टीका ॥

त्रिसमं, क्ली, (त्रीणि हरीतकीनागरगुडानि समानि यत्र ।) समत्रयम् । समहरीतकीनागरगुडरूपम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिसरः, पुं, (त्रिभिः सीयते इति । सृ + अप् ।) कृशरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६२ ॥

त्रिसवनं, क्ली, (त्रयाणां सवनानां कालानां समाहारः ।) त्रिकालम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

त्रिसवनस्नायी, [न्] पुं, (त्रिसवने त्रिकाले स्नातीति । स्ना + णिनिः ।) त्रिकालस्नायी । इति स्मृतिः ॥

त्रिसिता, स्त्री, (त्रिगुणिता सिता शर्करा ।) त्रिशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिसीत्यं, क्ली, (त्रिवारं सीतया सहितम् । "सीतयोधर्म्मेति ।" ४ । ४ । ९१ । इति यत् ।) वारत्रयकृष्टक्षेत्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९ ॥

त्वरि:, स्त्री, (त्वरणमिति । त्वर+भावे इन् ।) त्वरा । इति हेमचन्द्रः । २ । २३६ ॥

त्वरितं, क्ली, (त्वर+क्तः ।) शीघ्रम् । (त्वरते स्मेति । त्वर+गत्यार्थाकर्म्मकेति कर्त्तरि क्तः । यद्वा, त्वरा सञ्जातास्य । त्वरा+तारकादित्वात् इतच ।) तद्विशिष्टे, त्रि । इत्यमरः ।१।१।६८॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १०२ ।
"वक्रस्तरायुक्तस्य धर्मस्य त्वरिता गतिः ॥")

त्वरितोदितं, त्रि (त्वरितं शीघ्रं यथा तथा उदितं कथितम् ।) शीघ्रोच्चारितवचः । तत्पर्य्यायः । निरस्तम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । २० ॥

त्वष्ट:, त्रि, (त्वक्ष्यते तनूक्रियते स्मेति । त्वक्ष तनूकरणे+क्तः ।) तनूकृतः । चाँचा छोला इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । तष्टः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ९९ ॥

त्वष्टा [ऋ] पुं, (त्वेषति दीप्यतीति । त्विष दीप्तौ+"नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृ इति ।" उणां ।२।९६। इति तृच् इतोऽत्वञ्च ।) आदित्यविशेषः । (यथा, महाभारते । १ । ६५ । १४-१५ ।
'अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता भुवनेश्वराः । ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि भारत ॥
धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च । भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा । एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते ॥"
एते तु चाक्षुषस्य मनोरन्तरे तुषिता नाम देवा आसन् वैवस्वतेऽन्तरे तु द्वादश आदित्याः । इति विष्णुपुराणे । १ । १५ । १३१—१३३ ॥ तथा मात्स्ये च । ६ । ३—५ ॥ त्वक्षति तनूकरोति काष्ठादिकं शिल्पकार्य्यत्वात् । त्वक्ष+तृच् ।) विश्वकर्म्मा । इति हेमचन्द्रः ।२।५८२॥ (यथा, माघे । ३ । ३५ ।
"त्वष्टुः सदाभ्यासगृहीतशिल्प-
विज्ञानसम्पत्प्रसरस्य सीमा ॥"
फाल्गुनमासमासे सूर्य्यरथपरिभ्रमणाधिकारिणा मन्यतमः । यथा विष्णुपुराणे । २ । १० । १५ ।
"त्वष्टाथ जमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा । ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजित् धृतराष्ट्रोऽथ सप्तमः । माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय । भास्करे ॥"
विश्वकर्म्मणः पुत्त्रविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । १२२ ।
'तस्य पुत्त्रास्तु चत्वारस्तेषां नामानि मे शृणु । अजैकपादहिर्ब्रध्नस्त्वष्टा रुद्रश्च बुद्धिमान् ॥"
प्रजापतिविशेषः । यथा, महाभारते ।५।९।३ ।
"त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीत् देवश्रेष्ठो महातपाः । स पुत्त्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहात् किलासृजत ॥"
महादेवः । यथा महाभारते । १३।१७।१०३ ।
"धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः ॥")
वर्णसङ्करजातिविशेषः । इत्यमरः । २ ।१०।९ ॥ अस्य पर्य्यायः । काष्ठतक्षशब्दे उक्तपतिस्च द्रष्टव्यः । धारशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (इन्द्रः । इति ऋग्वेद भाष्ये सायनः । १ । ११७ । २२ ॥ असुरभेदः । इति तत्रैव सायनः । ३ । ४८ । ४ ॥)

त्वाष्ट्रमव्ययं, क्ली, (त्वाष्ट्रं त्वष्टृ-सम्बन्धि मव्ययम् ।) अर्थज्ञानम् । मद्यादेः अर्थद्वारा बोधः । यथा, "अथ ज्ञानमात्रे त्वक्मनःसंयोगस्य यदि कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिकालेऽपि त्वाष्ट्रमव्ययं स्यात् ।" इति सिद्धान्तमुक्तावली ।

त्वाष्टी, स्त्री, दुर्गा । यथा,—
"तुष तुष्टौ स्मृतो धातुस्तस्य तुष्टी निपात्यते । जगद्येषा प्रजातुष्टी त्वाष्टी तेन प्रकीर्त्तिता ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

त्वाष्ट्रः, पुं, (त्वष्टुरपत्यं पुमान् । अण् ।) वृत्रासुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । ५ । ४ ।
"उद्यमेन हतस्त्वाष्ट्रो मधुश्चिर्म्मल एव च ॥"
विश्वरूपः । यथा, भागवते । ६ । ८ । ३ ।
"वृतः पुरोहितस्त्वाष्ट्रो महेन्द्रायानुपृच्छते ॥"
त्वष्टृसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, मार्कण्डेये ।२१।८५।
"ततोऽस्त्रं त्वाष्ट्रमादाय चिक्षेप प्रति दानवान् ॥"
तथा, भागवते । ६ । १४ । २७ ।
"अपयित्वा चरुं त्वाष्ट्रं त्वष्टारमयजद्विभुः ॥"
त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्येति अण् । चित्रानक्षत्रम् । यथा, वृहत्संहितायाम् । ७ । ११ ।
"घोरा श्रवणस्त्वाष्ट्रं वसुदेवं वारुणञ्चैव ॥")

त्वाष्ट्री, स्त्री, (त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्याः । त्वष्टृ+अण्+ङीप् ।) चित्रानक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (त्वष्टुर्विश्वकर्म्मणोऽपत्यं स्त्री ।) संज्ञानाम्नी सूर्य्यपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६६ । ३५ ।
"त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्य्या वड़वा रूपधारिणी । असूयत महाभागा सान्तरीक्षेऽश्विनावुभौ ॥")
रधिका । क्षुद्ररथः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्विट्, [ष] स्त्री, (त्विष दीप्तौ+सम्पदादित्वात् क्विप् ।) शोभा । (यथा, महाभारते । ३ । २० । २ ।
"अपश्यं द्वारकाञ्चाहं महाराज ! हतत्विषम् ॥")
प्रभा । (यथा, माघे । १ । ३ ।
"चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरः
ततः शरीरीति विभाविताकृतिम् ॥")
वाक् । इति मेदिनी । षे, १२ ॥ व्यवसायः । जिगीषा । इति विश्वः ॥ (दीप्यमाने, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । १७ । २ ।
"तव त्विषो जनिमन् रेजत द्यौ रेजद्भूमिर्भियसा स्वस्य मन्योः ॥"
"हे इन्द्र त्विषो दीप्यमानस्य तव त्वदीये जनिमन् जन्मनि सति ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

त्विष औ ञ भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-उभ-दामे-सकं-अन्यत्र अकं अनिट ।) औ, अत्विक्षत् । ञ, त्वेषति त्वेषते । भासो दीप्ति । अत्रानिषाधे दाने च त्विषौ ञ अनुवर्त्तते । औ, अत्वक्षत । ञ, अवत्वेषति अवत्वेषते । चगो त्विषति ददाति दीप्यते वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

त्विषा, स्त्री, (त्विष्+हलन्तात् वा टाप् ।) दीप्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्विषाम्पतिः, पुं, (त्विषां प्रभाणां पतिः । षष्ठ्या अलुक् ।) सूर्य्यः । इत्यमरः । १ । ३ । ३० ॥

त्विषिः, स्त्री, (त्विष दीप्तौ+"इगुपधात् कित ।" उणां ४ । ११९ । इति इन् स च कित ।) किरणम् । इति हेमचन्द्रः । २ । १४ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ९ । ७१ । ९ ।
"उक्षेव यूथा परियन्नरावीदधि
त्विषीरधित सूर्य्यस्य ॥")

त्सर, छद्मगतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अक-सकं च-सेट ।) दन्त्यवर्गाद्यस्थाने दन्त्यसकारः । त्सरति धूर्त्तः छद्मेन गच्छतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । ८ । ६ । ८ ।
"यस्त्वा स्वपन्तीं त्सरति यस्त्वा दिप्सति जाग्रतीम् ॥")

त्सरुः, पुं, (त्सरति कौटिल्यं गच्छतीति । त्सर+"शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च ।" उणां १ । ७ । इति उः ।) खड्गमुष्टिः । इत्यमरः । २ । ८ । ९० ॥ तत्पर्य्यायः । मुष्टिः २ तालतल ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २४३ ।
"अयोत्सुकाभिसारसमुचितवेशे ! व्याकोषमल्लिकोत्तंसे ! ।
विशसि मनो निशितेव स्मरस्य कुसुमत्सरुच्छुरिका ॥"
सर्पः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ५० । १ ।
"मा मां पद्येन रपसा विदत्त्सरुः ।"
"त्सरः त्सरुच्छद्मगामी जिह्मगः सर्प इत्यर्थः मां पद्येन पादभवेन रपसा । रपि शब्दकर्म्मा । शब्देन मा विदत् मा जानातु ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

थ

थ, थकारः । स व्यञ्जनसप्तदशवर्णः । तवर्गद्वितीयवर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं दन्ताः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिक्षायाम् । १७ ।
"स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या ऌतुलसाः स्मृताः ॥")
अस्य स्वरूपं यथा,—
"थकारं चञ्चलापाङ्गि ! कुण्डली मोक्षरूपिणी । त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा ॥ पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा । चतुर्व्वर्गप्रदं देवि थकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥
(वङ्गीयवर्णमालायाम्) अस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"कुञ्चिता कुण्डली भूत्वा वामादूर्द्ध्वगतस्तत । वामतः कुञ्चिता भूत्वा दक्षाधोदक्षतो गता ॥ ऊर्द्धे त्वम्बायता रेखा सुरा गङ्गादयः क्रमात् । वाणी भवानी लक्ष्मीश्च ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥"

अस्य ध्यानादि यथा,—
"नीलवर्णां त्रिनयनां षड्भुजां वरदां पराम्।
पीतवस्त्रपरीधानां सदा सिद्धिप्रदायिनीम् ॥
एवं ध्यात्वा ढकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
तरुणादित्यसङ्काशं ढकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ ७ ॥

अस्य नामानि यथा,—
"ढः स्थिरात्मा महाग्रन्थिर्ग्रन्थिग्राहो भयानकः।
शूली शिरस्थिनो दण्डी भद्रकाली शिलोच्चयः ॥
कृष्णो बुद्धिर्विकर्मा च दक्षनाशाधिपोऽमरः।
वरदा भोगदा केशो वामजानुरथोऽनलः ॥
लोलौजयिनी गुह्यः शरचन्द्रविदारकः ॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

ढं, क्ली, रणरणम्। मङ्गलम्। साध्वसम्। इति मेदिनी। ढे, १ ॥

ढः, पुं, (ढुङ् संवृतौ+डः।) पर्व्वतः। भयरक्षकः। इति मेदिनी। ढे, १ ॥ व्याधिभेदः। भयचिह्नम्। मञ्जनम्। इति शब्दरत्नावली ॥

ढुङ, शि संवृतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) शि, ढुङति। अढुङीत् ढुढोङ। इति दुर्गादासः ॥

ढुत्कारः, पुं, (कृ+भावे घञ्। ढुदित्यव्यक्तशब्दस्य कारः करणं यत्र।) निष्ठीवनत्यागानुकरणशब्दः ॥

ढुर्व्व, ई वधे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। ढूः ढुरौ ढुरः। ई, ढूर्णः। इति दुर्गादासः ॥

ढुर्व्वणं, क्ली, हननम्। ढुर्व्वधातोर्भावे अनटि (ल्युटि) निष्पन्नम् ॥

ढूढू, अ, निष्ठीवनत्यागानुकरणशब्दः। यथा,— ढूढूकृत्य वमद्भिरध्वगजनैरिति सूक्तिकर्णामृतम् ॥

ढेढे, अ, वाद्यानुकरणशब्दविशेषः। इति सङ्गीतदामोदरः ॥

ढोङनं, क्ली, संवरणम्। इति ढुङधातोर्भावेऽनट् प्रत्ययः (ल्युट्) ॥

द

द, दकारः। स व्यञ्जनाष्टादशवर्णः तवर्गतृतीयवर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं दन्तः। इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिक्षायाम्। १७।
"स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः ॥")

अस्य स्वरूपं यथा,—
"दकारं शृणु चार्व्वङ्गि! चतुर्व्वर्गप्रदायकम्।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
त्रिशक्तिसहितं देवि! त्रिविन्दुसहितं सदा।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं स्वयं परमकुण्डली ॥
रक्तविद्युल्लताकारं दकारं हृदि भावय ॥"
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

अस्य ध्यानादि यथा,—
"ध्यानमस्य दकारस्य वक्ष्यते शृणु पार्व्वति!।
चतुर्भुजां पीतवस्त्रां नवयौवनसंस्थिताम् ॥
अनेकरत्नघटितहारनूपुरशोभिताम्।
एवं ध्यात्वा दकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"

अस्य नामानि यथा, नानातन्त्रशास्त्रे।
"दोऽत्रीशो धातकिर्धाता दाता दत्तं कलत्रकम्।
दीनं ध्यानञ्च दानञ्च भक्तिराधवनी धरा ॥
सुषुम्ना योगिनी सद्यः कुण्डली वामगुल्फकः।
कात्यायनी शिवा दुर्गा लङ्गा ना त्रिकण्टकी ॥
स्वस्तिकः कुटिलास्यः कृष्णशोभा जितेन्द्रियः।
धर्म्मज्ञकामदेवश्च क्षमा वह्निसुचञ्चला ॥
हरिद्रापुरमन्त्री च दक्षपार्श्विशिरेखकः ॥"

दं, क्ली, (ददाति आनन्दमिति। दा+बाहुलकात् कः।) भार्य्या। इत्येकाक्षरकोषः ॥

दः, पुं, (दै प शुद्धौ वा दा दाने+बाहुलकात् कः।) अचलः। दत्तः। दाता। इति मेदिनी दे, १ ॥ (दो छेदे+डः।) खण्डनम्। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे। १९। ११४।
"दाददोदुद्दुद्दादी दादादोदूददीददोः।
दुद्दादं दददे दुद्दे ददाददददोऽददः ॥"
"दद्यते इति दादो दानम्। दददाने कर्म्मणि घञ्। दादं ददातीति दाददो दानप्रदः।" इत्यादौ मल्लिनाथकृतटीकायामर्थविशेषा बोद्धव्याः ॥)

दंशः, पुं, (दशतीति। दंश दंशने+पचाद्यच्।) कीटविशेषः। डाँश इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वनमक्षिका २। इत्यमरः। २। ५। २७ ॥ गोमक्षिका ३ अरण्यमक्षिका ४ भम्भरालिका ५। इति शब्दरत्नावली ॥ पांशुरः ६ दंशकः ७। इति हारावली ॥ दुष्टमुखः ८ क्रूरः ९ क्षुद्रिका १०। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः। १। ४५।
"स्वेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम्।
ऊष्मणश्चोपजायन्ते यच्चान्यत् किञ्चिदीदृशम् ॥"
दशतीव शरीरमिति।) वर्म्म। (यथा, भागवते। ३। १८। ९।
"परानुषक्तं तपनीयोपकल्पं
महागदं काञ्चनचित्रदंशम् ॥"
दंश+भावे घञ्।) दंशनम्। इति मेदिनी। शे, ७ ॥
("सुप्तता जायते दंशे तथाच्छातिसवत्यसृक् ॥"
इति सुश्रुते कल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)
दन्तः। इति हेमचन्द्रः। ३। २४८ ॥ खण्डनम्। (दन्तक्षतम्। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५११।
"वर्णैर्हृतिर्न ललाटे न लुलितमङ्गं न चाधरे दंशः।
उत्पलमहारि वारि च न स्पृष्टमपायचतुरेण ॥")
दोषः। मर्म्म। सर्पक्षतम्। इति विश्वः ॥ (यथा,
"सर्व्वैरेवार्दितः सर्पैः शाखादष्टस्य देहिनः।
दंशस्योपरि वध्नीयादरिष्टाश्चतुरङ्गुले ॥
ओतचर्म्मान्त्रवल्कानां मृदुनान्यतमेन च।
न गच्छति विषं देहमरिष्टाभिर्निवारितम् ॥"
इति सुश्रुते कल्पस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
असुरविशेषः। यथा, महाभारते। १२। ३। १९।
"सोऽब्रवीदहमासं प्राक् दंशो नाम महासुरः ॥"
अयन्तु भृगुभार्य्यामपहरन् तच्छापात् मांसशोणिताशी कीटो जातः। ततः कदाचित् गुरोः परशुरामस्य निद्रां प्रतिपालयितुः कर्णस्य ऊरुदेशं निर्भिद्य शोणितं पीतवान्। ततः परशुरामेणायं शापात् निर्म्मोचितः ॥ एतद्विवरणन्तु तत्रैवाध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

दंशकः, पुं, (दशतीति। दन्श+ण्वुल्।) दंशः। इति हारावली। १२३ ॥ (नृपविशेषः। स तु कम्पनादेशाधिपतिः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १७८।
"दंशकः कम्पनाधीशः प्रहते तत्र सङ्गरे।
विद्रुतो विपणाटायां निपत्य निहतः खशैः ॥")
दंशनकर्त्तरि, त्रि ॥

दंशनं, क्ली, (दशतीव शरीरमिति। दंश+ल्युः।) वर्म्म। (यथा, महाभारते। ३। २६८। १८।
"संनद्धं सर्व्वं रथेन्द्रकल्पा
महान्ति चापानि च दंशनानि ॥"
दन्श+भावे ल्युट्।) दन्तादिना खण्डनम्। इति हेमचन्द्रः ॥ कामड़ान हुलफुटान इति भाषा। (यथा, महाभारते। ८। ८३। ३४।
"दंशनचाहिभिः कृष्णैर्दीप्तैश्च चतुर्वेषाणि ॥")

दंशभीरुः, पुं स्त्री, (दंशात् वनमक्षिकातः भीरुः भयशीलः।) महिषः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दंशमूलः, पुं, (दंशवद्रूपं मूलमस्य।) शिग्रुः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य शिग्रुशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

दंशितः, त्रि, (दंशो वर्म्म सञ्जातोऽस्य परिहितत्वादिति। दंश+तारकादित्वात् इतच्।) वर्म्मितः। (यथा, महाभारते। २। २९। २।
"महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्द्दिना।
हस्त्यश्वरथपूर्णेन दंशितेन प्रतापवान् ॥"
दंश्यते इति। दन्श+णिच्+भावे क्तः।) दष्टः। इति हेमचन्द्रः ॥ (भासमानः। यथा, महाभारते। ४। ४०। २।
"वारणा यत्र सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः।
सुपार्श्वं सुग्रहञ्चैव कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥"
"दंशिता भासमानाः।" इति नीलकण्ठः ॥)

दंशी, स्त्री, (क्षुद्रो दंशः। स्वल्पार्थे ङीष्। यद्वा, दशतीति। दंश+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) क्षुद्रदंशः। इत्यमरः। २। ५। २७। छोटडाँश इति भाषा ॥

दंष्ट्रा, स्त्री, (दश्यतेऽनयेति। दन्श+"दाम्नीशसेति।" ३। २। १८२। इति करणे ष्ट्रन्। यद्वा, "सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन्।" उणां ४। १५८। इति ष्ट्रन्। गौरादिपाठे पिताम[illegible]शब्दस्य पाठात् [illegible]

त्र्यहैहिकः, त्रि, (त्र्यहायै चेष्टायै भवमैहिकं धनम्। "तत्र भवः।" ४।३।५३। इति ठञ्। त्र्यहे दिनत्रये भक्तमात्रं ऐहिकं धनं यस्य।) दिनत्रयनिर्वाहोचितधनयुक्तः। यथा,
"कुशूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा।
त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा॥"
इति मानवे। ४।७॥
"कुशूलधान्यक इति। कुशूलो ब्रीह्यागारं स्वाग्न्याभिधानिका। इष्टकादिनिर्मितागारं धान्यसञ्चयो भवेत्। अथ कालविशेषापेक्षायाम्।
यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये।
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति॥
इति मनूक्त एव कालो ग्राह्यः। तेन नित्यनैमित्तिकधर्मव्ययोपयोगसहितस्य गृहिणो यावता धान्यादिधनेन वर्षत्रयं तदधिकं वा निर्वाहो भवति तावद्धनं कुशूलधान्यकमुच्यते। वर्षनिर्वाहोचितधान्यादिधनं कुम्भीधान्यम्। प्राक् सौमिकी क्रिया कुर्यात् यस्यान्नं वार्षिकं भवेदिति याज्ञवल्क्येन एव स्वस्य वार्षिकधनधान्यप्रदानात्। मनुरपि यदा वानप्रस्थस्यैव समानिचय एव वेत्यनेन समासञ्चयं वक्ष्यति तन्मतया बहुपोष्यवर्गस्य गृहिणः समुचितः सञ्चयः। मेधातिथिस्तु। यावता धान्यादिधनेन बहुभृत्यदारादिमतस्त्रिवर्षाद्युपस्थितिर्भवति तावद् धनधान्यादिधनमानमपि कुशूलधान्यक इत्यभिधाय कुम्भी उष्ट्रिका षाण्मासिकधान्यादिनिचयः कुम्भीधान्यक इति व्याख्यातवान्। गोविन्दराजस्तु कुशूलधान्यक इत्यनेन त्र्यावत्स्य कोष्ठप्रमाणधान्यसञ्चयो वा स्यात् द्वादशाह मात्रपर्याप्तम्। कुम्भीधान्यक इत्यनेन षडहपर्याप्तमात्रधान्यादिसञ्चयो वा वक्ष्यमाणं पर्याप्तम्।
द्वादशाह कुशूलेन इति कुम्भ्या त्रिनापि घट।
इत्यागमान्तर्गतं माविन्दराजेति नाद्रियन्ते।
त्र्यहं यदा तदा भवं ऐहिकं त्र्यहपर्याप्तमैहिकं धनं यस्य स त्र्यहैहिकः तथा वा स्यात् दिनत्रयनिर्वाहोचितधन इत्यर्थः। श्वोभवं श्वस्तनं तन्नास्तीति अश्वस्तनिकः तथा सद्य एव समाधानं तदा वा भवेत्।" इति कुल्लूकभट्टः॥
त्र्यार्षेयः, पुं (त्रयः आर्षेयाः। ऋषि+ढक्। अत्र आर्षेयाः प्रवराः। प्रवरत्रयवन्तः। ...) अन्धवधिरजडाः। यथा,
"अन्धाश्चापि त्र्यार्षेया मूकाश्चापि निराकृतकाः। ... तथा हि निर्वस्त्रापि इत्यादि।
निर्वस्त्रानुपलब्धादिदर्शनाभावादिजनक इति ... तत्र वैदिक निरुक्तिः ... पुरुषविशेषः ... त्र्यार्षेयान्धवधिरजडादीनाम् ... इति ... (अत्र त्र्यार्षेयाः। विवरण पश्यत्र।)

त्र्याहिकः, त्रि, (त्र्यहे भवः। त्र्यह+ठञ्।) तृतीयेऽह्नि भवः। यथा, ऐकाहिकद्व्याहिकत्र्याहिकचातुर्थिकसततज्वरविषमज्वर इत्यादि परावलिसाफल्यम्।
('ऐकाहिको द्व्याहिकश्च त्र्याहिकश्च तथापरः।
वेलाज्वरश्चातुर्थोऽपि विनाशीयाहिकश्च॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये॥
अस्यौषधं यथा —
'रसनं गन्धं शुद्धं च त्रिशिलौषधं पारदकम्।
गोजिह्वया जयन्त्या च तण्डुलीयेन भावयेत्॥
प्रत्येकं सप्तधा शुष्कं गुञ्जामात्रं प्रयोजयेत्।
जरशीन हतेनादान् त्र्याहिकज्वरशान्तये॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे॥)

त्र्यूषणं, क्ली, (त्रयाणां ऊषणानां समाहारः। पात्रादिन्त्वात् क्लीबत्वं न।) मिलितशुण्ठीपिप्पलीमरिचम्। इत्यमरः। २।९।१११। (यथा, गारुडे १९८ अध्याये।
'यमानी चित्रकं धान्यं त्र्यूषणं जीरकं तथा।")
त्र्यूषणं, क्ली, (त्रयाणां ऊषणानां पिप्पलीमरिचशुण्ठीनां समाहारः।) त्र्यूषणम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥
('पिप्पलीमरिचशुण्ठीत्रयमेतद्विमिश्रितम्।
त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषं कटुत्रयमथोच्यते॥'
इति वैद्यकपरिभाषायाम्॥
अस्य गुणा यथा,—
"त्र्यूषणं दीपनं हन्ति श्वासकासत्वगामयान्।
गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदःश्लीपदपीनसान्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।)
(घृतविशेषः। यथा, चरके चिकित्सितस्थाने २९ अध्याये।
"त्र्यूषणं त्रिफलां द्राक्षां काश्मर्याणि परूषकम्।
द्वे पाठे मरलं चार्द्रां सगुडां चित्रकं शटीम्॥
ब्राह्मीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम्।
त्रिकण्टकं विदारीं च पिष्ट्वा कर्षसमं घृतात्॥
प्रस्थं चतुर्गुणं क्षीरं सिद्धं कासहरं पिबेत्।
ज्वरगुल्मारुचिप्लीहशिरोहृत्पार्श्वशूलनुत्॥
कामलार्शोऽनिलाष्ठीलाक्षतशोषक्षयापहम्।
त्र्यूषणं नाम विख्यातमेतद्घृतमनुत्तमम्॥")

त्व, त्रि, (युष्मद्+अ। "त्वाहौ सौ।" ७।२।९४। इति त्वादेशः।) भवान्। तुमि इति भाषा। युष्मच्छब्दस्य प्रथमैकवचनान्तपदोऽयं लिङ्गत्रये समानः। इति व्याकरणम्॥
त्वः, त्रि, (तनोति विस्तारयतीति। तन+"तनोतेरश्च व।" उणा। २।६१। इति बाहु... व। आत्ममातिकत्वात् तृणे ...) भिन्नः। अन्यः। इत्यमरः। ३।१।८८॥ (त्व। इति निरुक्ति। १।७। यथा ऋग्वेदे। १०।७१।४।
"उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्।
उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः॥")

"त्वष्टा एकवाची। एकः। ...
पश्यन्नपि मनसा
दर्शनफलाभावान्न पश्यति। स एव
अन्यो वाचं न शृणोति
इत्यनेनार्धेनाविद्वानभिहितः॥"
सायनः॥)

त्वक्, [च] स्त्री, (
त्वक्षमिति। त्वच संवरणे+क्विप्।
तनोति विस्तारयतीति। तन+ ...
च।" उणा। २।६३। इति चि...
च।) इन्द्रियविशेषः। यथा,—
"पूर्वं चाभिव्यक्ता युक्ता देवतापि त्वगिन्द्रिय...
प्राप्यादिस्तु महावायुपथगो विषयो ...
उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः।
रूपान्यचक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणम्...
द्रव्याध्यक्षे त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम्..."

वल्कलम्। (यथा, रघुः। २।३७।
"कण्डूयमानेन कटं कदाचित्
वन्यद्विपेनोन्मथिता मदस्य॥")
गुडत्वक्। (यथा बृहत्संहितायाम्। ७७...
"त्वगुशीरपत्रभागैः सूक्ष्मैलार्धेन मृगनाभि...
पटवासः प्रवरोऽयं मृगकर्पूरप्रबोधेन॥")
चर्म। इति मेदिनी। चे ६॥
त्वक्पर्याय २। इत्यमरः। चर्मपर्याय १।
तट्टीका। त्वचम् ३ त्वचा ४ चर्म ५
कृत्तिः ८। इति शब्दरत्नावली।
रघु। ३।३१।
'त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवीं
अशिक्षितास्त्रं पितुरेव मन्त्रवत्।
न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः
क्षितावभूदेकधनुर्धरोऽपि सः॥"
चर्मुकः। यथा मनुः। ५।७९।
"मांसतोऽस्थिकतो मासान् ...
त्वचम्। इति राजनिर्घण्टः। ... भाषा॥

त्वक्क्षुरः, पुं (त्वक् क्षरतीति। क्षर+अ। ... कर्पूरः।) वृक्षः। इति हारावली। ११...
त्वक्क्षीरा, स्त्री, (त्वक्क्षीरमस्याः। ...) वंशरोचना। इत्यमरः। २।९।१०९॥
(वंशरोचनाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥)
त्वक्क्षीरी, स्त्री, (त्वक्क्षीर ... गौरादित्वात् ङीष्।) त्वक्क्षीरा। इति ... निर्घण्टः। (यथा, सुश्रुते। १।३८।
"विदारिगन्धा त्वक्क्षीरी विदारी विश्व...
... दमा"॥
(पर्यायोऽस्या यथा,—
"वंशजा रोचना ...
त्वक्क्षीरी वंशजा शुभा वंशक्षीरी च ...
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।
त्वक्छदः, पुं (त्वगेव छदो यस्य।) खदिरः
इति रत्नमाला। खदिरवृक्षो इति भाषा।

त्वक्पत्रं, क्ली, (त्वगिव पत्राण्यस्य ।) गुडत्वक् । इत्यमरः ।२।४।१३४॥ तेजपत्रम् । इति केचित् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । उत्कटम् २ भृङ्गम् ३ त्वचम् ४ चोचम् ५ वराङ्गकम् ६ । इत्यमरः ।२।४।१३४ ॥ (यथा, महाभारते ।१२।१७०।१८ ।
"चन्दनागुरुमुख्यानि त्वक्पत्राणां वनानि च ॥"
यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
"रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचांशकम् ॥")

त्वक्पत्री, स्त्री, (त्वक्पत्र + गौरादित्वात् ङीष् ।) हिङ्गुपत्री । तत्पर्य्यायः । कारवी २ पृथ्वी ३ वाष्पीका ४ कवरी ५ पृथुः ६ । इत्यमरः । २ । ६ । ४० ॥ तत्पत्री ७ । इति भरतः ॥

त्वक्पुष्पं, क्ली, (त्वचस्त्वचः पुष्पमिव ।) रोमाञ्चः । इति त्रिकाण्डशेषः । किलासम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३१ ॥

त्वक्पुष्पिका, स्त्री, (त्वक्पुष्पी + स्वार्थे कन् पूर्व्वह्रस्वः ।) किलासम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ छुली इति भाषा ॥

त्वक्पुष्पी, स्त्री, (त्वक्पुष्प + गौरादित्वात् ङीष् ।) किलासम् । इति जटाधरः ॥

त्वच, त्वचोयाङ्घे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) त्वचो याच्यमेयो ग्रहणम् । त्वच त्वचने इति प्राञ्चः । त्वचनं संवरणमिति रमानाथः । त्वचति कायं वर्म्मणा भटः । इति दुर्गादासः ॥

त्वच, ऊ कार्श्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-वेट् ।) ऊ, त्वचिष्यति त्वक्ष्यति । कार्श्यं तनूकरणम् । त्वचति काष्ठं तक्षा । इति दुर्गादासः ॥

त्वक्सारः, पुं, (त्वचि सारो यस्य ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥ (यथा, मनुः ।१०।३७ ।
"पञ्चालात् पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ॥"
वंशस्य त्वगपि । बेँचाड़ि इति भाषा ॥ यथा, सुश्रुते । १ । ८ ।
"अनुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुरुविन्दजलौकाग्निक्षारनखगोजीशेफालिकाशाकपत्रकरीरवालाङ्गुलय इति ॥") गुडत्वक् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शोणकवृक्षः । रन्ध्रवंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तलसाँचा इति भाषा ॥ यथा, माघः । ४ । ६१ ।
"त्वक्साररन्ध्रपरिपूरणलब्धगीतिरस्मिन्नसौ मृदितपक्ष्मलरल्लकाङ्गः ॥")

त्वक्सारभेदिनी, स्त्री, (त्वचः सारं भिनत्तीति । भिद् + णिनिः + ङीप् ।) क्षुद्रचञ्चुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वक्सारा, स्त्री, (त्वक्सारो वंश उत्पत्तिकारणमस्याः अच् ततष्टाप् ।) वंशरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वंशरोचनाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

त्वक्सुगन्धः, पुं, (त्वचि सुगन्धः सद्गन्धो यस्य ।) नारङ्गः । इति भावप्रकाशः ॥

त्वक्सुगन्धा, स्त्री, (त्वचि सुगन्धो यस्याः ।) एलबालुकनामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥

त्वग, इ कम्पे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अकं-गतौ सकं-सेट् ॥)

त्वगङ्कुरः, पुं, (त्वग्धर्म्मस्य अङ्कुर इव ।) रोमाञ्चः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्वगाक्षीरी, स्त्री, (त्वक्क्षीरी । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तुगाक्षीरी । वंशलोचना । इति जटाधरः ॥

त्वग्गन्धः, पुं, (त्वचि गन्धो यस्य ।) नागरङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वग्जं, क्ली, (त्वचः जायते इति । जन + डः ।) रोम । रुधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वग्दोषः, पुं, (त्वचो दोषो दूषणं यस्मात् ।) कोटरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्वग्जातरोगः । तस्यौषधं यथा,—
"मन्दोष्णलोध्रगौराम्लपूरस्तु कनकस्य च ।
तिलोद्वर्त्तितदेहस्य हरेद्दृष्टिप्रसारिकाम् ॥
त्वग्दोषश्चैव संकाश पर्व्वदोषश्च नश्यति ॥"
इति गारुडे १८४ अध्यायः ॥

स तु महारोगः । यथा, "महारोगिणः पापरोगास्तथान्यतमरोगवतः । ते च उन्मादस्त्वग्दोषो राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो भगन्दरः उदरोऽश्मरी इत्यष्टौ पापरोगा नारदोक्ताः ।" इति शुद्धितत्त्वम् ॥

त्वग्दोषापहा, स्त्री, (त्वग्दोषं रोगविशेषं अपहन्तीति । हन + डः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वग्दोषारिः, पुं, (त्वग्दोषस्य रोगविशेषस्य अरिः शत्रुः । तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वच, श संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) चकारयुक्तः । दन्त्यवर्गाद्यादिः । श, त्वचती त्वचन्ती । वृतिः संवरणम् । त्वचति कवचेन देहं वीरः । इति दुर्गादासः ॥

त्वचं, क्ली, (प्रशस्ता त्वगस्त्यस्येति । अर्श आदित्वात् अच् ।) वृक्षविशेषः । दारचिनी इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने १ अध्याये ।
"सोमवल्कस्तथा श्वेता पथ्या कालीयकं त्वचम् ॥")
तत्पर्य्यायः । त्वक् २ वल्कलम् ३ भृङ्गम् ४ वराङ्गम् ५ मुखशोधनम् ६ शकलम् ७ सिंहलम् ८ वन्यम् ९ सुरसम् १० कामवल्लभम् ११ उत्कटम् १२ बहुगन्धम् १३ विष्णुलम् १४ वनप्रियम् १५ नटपर्णम् १६ गन्धवल्कम् १७ वरम् १८ शीतम् १९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कफकासविनाशित्वम् । शुक्रामशमनत्वम् । कण्ठशुद्धिकारित्वम् । लघुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वल्कलम् । चर्म्म । (यथा, हरिवंशे । १७७ । १२६ ।
"श्रीवत्साङ्कोऽरविन्दाक्ष ऊर्द्धरोमा मृदुत्वचः ॥"
कञ्चुकः । खोलस इति भाषा ॥ यथा, महाभारते । १२ । २४६ । ११ ।
"विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यो मुक्तत्वच इवोरगः ॥")
गुडत्वक् । इति धरणिः ॥

त्वचा, स्त्री, (त्वच् + भावे टाप् । यद्वा, त्वचति संवृणोति सर्व्वशरीरमिति अच् ततष्टाप् ।) त्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥

त्वचीपत्रं, क्ली, (त्वचा त्वक् पत्रमिव यस्य ।) त्वक्पत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

त्वचिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन त्वचावान् । त्वचावत् + इष्ठन् । "विन्मतोर्लुक् ।" ५ । ३ । ६५ । इति मतुपो लुक् ।) त्वचीयान् । अतिशयत्वग्विशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

त्वचिसारः, पुं, (त्वचि सारो यस्य । "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।" ६ । ३ । ९ । इति सप्तम्या अलुक् ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥

त्वचिसुगन्धा, स्त्री, (त्वचि सुगन्धो यस्याः । सप्तम्या अलुक् ।) चुक्रिका । इति हारावली ।६७॥

त्वत्, त्रि, (तनोतीति । तन + "तनोतेरनश्च वः ।" उणां २ । ८५ । इति अकारात् क्विप् तुक् अनश्च वः ।) भिन्नः । इति जटाधरः ॥ (युष्मच्छब्दस्य पञ्चम्येकवचनस्य रूपम् ।) भवतः । इति व्याकरणम् ॥ तोमा हइते इति भाषा ॥

त्वञ्च, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । क्त्वावेट् ।) चकारयुक्तादिः । उ, त्वञ्चित्वा त्वक्त्वा । इतिगीतिः । इति दुर्गादासः ॥

त्वञ्च, उ ध सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधां-परं-सकं-सेट् । क्त्वावेट् ॥)

त्वदीयं, त्रि, (तव इदम् । युष्मद् + छः । "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।" ७ । २ । ९८ । इति मपर्य्यन्तस्य त्वादेशः ।) भवदीयम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, रघुः । ३ । ५० ।
"अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा
पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ॥")

त्वर, ञि ष म ङ त्वरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ञि, त्वरितः तूर्णोऽस्ति । वा रुषामत्वरसंघुषास्वनिभ्यो निष्ठायां वेमत्वेऽपि येदेवधारयमेदार्थमेतदंशुपन्यसन्यो मन्यन्ते । ष, त्वरा । म, त्वरयति । ङ, त्वरते । स्वर इव शीघ्रमनुष्ठानम् । गन्तुमुपक्रमः च तत्वरे । इति दुर्गादासः ॥

त्वरणं, क्ली, (त्वर + भावे ल्युट् ।) त्वरा । इति व्याकरणम् ॥ (त्वरते शीघ्रं गच्छतीति । त्वर + ल्युः । द्रुतगामिनि, त्रि । यथा, अथर्व्ववेदे ।११। ८। २८ ।
"आरोयीश्च पाज्येयीश्च त्वरणाः श्रमयाश्च याः ॥")

त्वरा, स्त्री, (त्वरणमिति । त्वर + "घटादयः षितः ।" इति अङ् । ततः स्त्रीलिङ्गत्वात् टाप् ।) वेगः । तत्पर्य्यायः । सम्भ्रमः २ । इत्यमरः ।३। २। २६ ॥ आवेगः ३ त्वरिः ४ तूर्णिः ५ संवेगः ६ । इति हेमचन्द्रः ।२।२३६॥ (यथा, महाभारते । ३ । २९६ । २७ ।
"असत्त्वं यथा पूर्व्वं निर्व्विंशो जीवितप्रियः ।
मत्तो न्वातिरितिरिति ज्ञात्वा या त्वरा मरणे पुनः ॥")

त्रिशूलाग्नि स्त्री (त्रयाणां शूलाग्निमन्थानां समाहारः ।) त्रिकालकम् । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, अथर्ववेदे । १९ । ७१ ।
"त्रिलोकावसर्गयोगे त्रिशूलाग्नि त्रिकालकम् ।
नागकेशरसंयुक्तं चतुर्जातकमुच्यते ॥")

त्रिसन्ध्यं, पुं सन्ध्यानां त्रैभागः । तद्वत्सन्ध्यं तद्योगात् पुरुषोऽपि त्रिसन्ध्यः । इति मनु टीकायां कुल्लूकभट्टः । (यथा, मनुः । ३ । १८५ ।
"त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ॥")

त्रिस्रोता, [स्] स्त्री, (त्रीणि स्रोतांसि यस्याः । यद्वा त्रिषु लोकेषु स्वर्गमर्त्यपातालेषु स्रोतांसि यस्याः ।) गङ्गा । (यथा, माघे । ३ । १० ।
"स्वहस्तनिष्ठ्यूतमिवोद्धृतं वे
त्रिस्रोतसः सन्ततधारमम्भः ॥")
नदीभेदः । इति मेदिनी । से ६१ ॥

त्रिहल्य, त्रि, (त्रिवारं कृष्टेन हलम् । हल+"सङ्ख्यायाः गुणस्य निमाने मयट् ।" ४।१।६०। इति यत् ।) वारत्रयकृष्टक्षेत्रम् । तत्पर्यायः । त्रिगुणाकृतम् २ तृतीयाकृतम् ३ त्रिसीत्यम् ४ । इत्यमरः । २ । ९ । ९ ॥

त्रिहायणी स्त्री (त्रयो हायना यस्याः । "दाम हायनान्ताच्च ।" ४ । १ । २७ । इति ङीप् । "त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य ।" इति णत्वम् ।) त्रिवर्षा गौः । इत्यमरटीकायां रमानाथः । (यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे । २२ । ९ । ११ ।
'चतुर्णामथ त्रिहायण्योऽग्नीनां पञ्चवर्षो दशाऽत्र इन्द्रो मरुत्वतेऽपि त्रिहायण्या विशन्न मारुद्रः ।) द्रौपदी । यथा —
"हते युग उपनयौ त्रेतायां जनकात्मजा ।
द्वापरे द्रौपदीच्छाया तेन प्रोक्ता त्रिहायणी ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डम् ॥
(त्रिवत्सरे त्रि । यथा महाभारते । ३ ।
२३८ । ६ ।
'अथ समारसैश्चक्रे गर्गयित्वा त्रिहायणान् ।
वत्सा मामीत पालान् वदरतु कुरुनन्दन ॥")

त्रुट क ट । छिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
त्रुट य छि (चुरादि आत्मनेपदी तुदादि पर अन्यत्र द्विधाभावमात्रे अत्र छेदनमात्रे अक सेट ।) त्रुट्यत्प्रेमगायमानो । क ट त्रोटयन । य त्रुट्यति वाटिन्यति । गुणाङ्गमात्मसत्येन कुटादित्वमिति । त्रिधान्वित्यत्र न कुटादित्वम् । त्रिश्रुटति अत्रटीत् । अत्र तु विशेषभावेऽपि । यथा अप्यदूर्भौमसङ्कटोऽभिनव इति महानाटकम् । मणाजनस्य तुटन्तिमिरकुम्भिकुम्भ स्थले । कर्मिवमोभावेऽपि यथा । व्यासपाने यन्निवन्ध्यर्थेति पादस्तम्भ जघन दृढुट । इति दुर्गादासः ॥

त्रुटि स्त्री (त्रुट्यते इति । त्रुट+"इगुपधात् कित् ।" उणां ।४।१२०। इति इन् स च कित् ।) क्षुद्रैला । (यथा सुश्रुते । उत्तरतन्त्रे । ५९ ।
"उत्कारिकां सर्पिषि साधयित्वा
पञ्चा समन्वेत्त्रुटिकोलपत्रे ॥"
अल्पार्थ पर्यायो, यथा —
"क्षणाद्धा लोहितमन्त्रश्च क्षणैता त्रिगुणा
त्रुटिः ॥"
इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥) संशयः । सूक्ष्मः । कालभेदः । स च द्वयो परमाणुभिर्निमितः । इत्यमरः ।३।३।४०।
सन्देहकालः । इति तट्टीकायां भरतः । यथा, भागवते । ३ । ११ । ५ ।
"अणुर्द्वौ परमाणू स्यात् त्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः ।
जालार्करश्म्यवगतः खमेवानुपतन्नगात् ।
त्रसरेणुत्रिकं भुङ्क्ते यः कालः स त्रुटिः
स्मृतः ॥")

त्रुटिबीज, पुं (त्रुटिरस्य बीजमस्य ।) कचुः । इति शब्दमाला ॥

त्रुटी, स्त्री, (त्रुटि+"कृदिकारादक्तिनः ।" इति वा ङीष् ।) त्रुटिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

त्रुम्प, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं-सक सेट ।) त्रुम्पति । इति दुर्गादासः ॥

त्रुम्फ, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं सकं-सेट ।) त्रुम्फति । इति दुर्गादासः ॥

त्रुप, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां पर सकं सेट ।) त्रोपति । इति दुर्गादासः ॥

त्रुफ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं-सकं सेट ।) त्रोफति । इति दुर्गादासः ॥

त्रेता स्त्री (त्रीन् भेदान् इता प्राप्तेति । यद्वा, त्रिभिरिता । पृषोदरादित्वात् साधु । ऋतम् हरिवंशे, हरिवंशे । २०१ । ५ ।
"त्रिधा प्रणीतो ज्वलनो मुनिभिर्वेदपारगैः ।
दक्षिणाग्निर्गार्हपत्य आहवनीय एव च ॥)
दक्षिणाग्नि गार्हपत्य आहवनीयः एतत्त्रयम् अग्नित्रयम् । इत्यमरः ।२।७।२०। (यथा, हरिवंशे । २६ । ४५ ४६ ।
'सर्वत्रापि त्रिधा कृत्वा अयजत स नराधिप ।
इष्ट्वा यज्ञैर्बहुविधैर्गत्वेशो धर्मीकृताम् ।
गन्धर्वेभ्यः परं लब्ध्वा त्रेताग्नि समकारयत् ।
एकाऽग्नि पूर्वमेवासीदैलस्त्रेतामकारयत् ॥")
द्वितीययुगम् । तस्य परिमाणं यथा —
'त्रिपञ्चाशल्लक्षैश्च त्रिमुगद्वयाश्चैव च ।
चतुर्युगं परिमितं शतमानक्रमश्च ॥
द्वित्रलक्षपरिमितं वत्सरनिरद्वयकम् ।
त्रेतायुगं परिमितं कालविद्भिः प्रकीर्तितम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ ७ ॥
तस्य धर्मा यथा —
"त्रेतायुगे समायाते धर्म्मे पादोनतां गतः ।
अल्पक्लेशान्विता लोकाः कश्चित् केचित् तथा
यथा ॥
विष्णुध्यानरता लोका यज्ञदानपरायणाः ।
वर्णाश्रमाचाररताः सुखिनः शुद्धचेतसः ॥
सत्ता भूमिस्पृशः शूद्राः सर्वे भ्रातृसंहिताः ।
ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपारगाः ॥
प्रतिपद्मनिष्ठाश्च सत्यसन्धा जितेन्द्रियाः ।
तपोरतरता नित्यं मातारो विष्णुसेविनः ।
कालवर्षी तदिन्द्रश्च प्रियाः धर्माः धर्मतः ।
समुन्नता च सम्रामाः पुरास्य सिद्धसिद्धिवत् ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारः ॥

त्रेतायुगं, क्ली, (त्रेतैव युगम् ।) द्वितीययुगम् । तस्योत्पत्त्यादि यथा,—
"कार्त्तिकशुक्लनवम्यां सोमवारे त्रेतायुगोत्पत्तिः । तत्र अवतारत्रयम् । वामनपरशुरामश्रीराम रूपाः । पुण्य त्रिपादम् । पापैकपादम् । पुष्करमात्रं तीर्थम् । क्षत्रियो राजा । अस्थिगताः प्राणाः । चतुर्दशहस्तपरिमितो मानवदेहः । दशसहस्रवर्षं परमायुः । रूप्यमयं पात्रम् । तद्युगमानम् १२९६००० ।
तत्र राजानः दशरथदिलीपरघुकुशकक्रमपाद मरुत्मान्धातृगौरीपासरमहेशपरशुरामचक्रवर्त्ती भवा भवेत्पदकर्ष्टिकर । सकलधर्म्मम् ।
दानपरायता नित्यं कलना तीर्थपर्यटनम् ।
सर्वविद्याधरा लोका राजानो धर्म्मकारिणः ।
तत्र तारकमन्त्राश्च ।
रामनारायणानन्त मुकुन्द मधुसूदन ।
कृष्ण केशव कंसारे हरे वैकुण्ठ वामन ॥"
इति एकादशीतत्त्वधृतज्योतिस्तत्त्वम् ॥

त्रेतायुगाद्या, स्त्री, (त्रेतायुगस्य आद्या प्रथमा तिथिः ।) त्रेतायुगारम्भतिथिः । सा च कार्त्तिकशुक्लनवमी । तत्प्रमाणं युगाद्याशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

त्रेधा अ (त्रिप्रकारम् । "संख्याया विधार्थे धा ।" ५ । ३ । ४२ । इति धा । "एधाच्च ।" ५ । ३ । ४६ । इति धा इत्यस्य एधाच् ।) त्रिधा । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।१।२२।१७।
"इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।
समूढमस्य पांसुरे ॥")

त्रै ङ पालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्म सकं अनिट ।) ङ त्रायते त्रायते । ङ त्रायते । पक्षिजातीयादौ त्रायतीति त्रायती वा त्रिप त्राण वा इत्यचतीति ल्यो साधनम् । केचित् दाने वा पठन्ति । इति क्रमदीश्वरः । इति दुर्गादासः ॥

त्रैगुण्य, क्ली, (त्रिगुणानां भावः कर्म वा । त्रिगुण+ष्यञ् ।) त्रिगुणधर्मः । सत्त्वरजस्तमस्त्वम् । यथा —
'त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ॥"
इति श्रीभगवद्गीता ॥
त्रैलोक्यमाहात्म्यम् । यथा,—
'त्रैगुण्यलसितेषाक्रमवर्णितमपीत्थिति ॥"
इति प्रियदर्शिकाकथा ॥
त्रिभिः पुरस्य ॥

त्रैध, अ (त्रिप्रकारमिति त्रिधा । तत्र "द्विव्योश्च धमुञ् ।" ५।३।४५। इति धा इत्यस्य धमुञ् ।) त्रिधा । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा महाभारते । २ । ३९ । ३९ ।
"सर्वमेव ह्यनेकं दैवमेकं चदन्त्युत ।
पुंस प्रयत्नं किञ्चित्त्रैधमेतन्निरूप्यते ॥")

त्रैपुरः, पुं, (त्रिपुर एव । स्वार्थे अण् ।) त्रिपुरदेशः । तत्पर्य्यायः । डाहलः २ चैद्यः ३ चेदिः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२ ॥ (देशोऽयं कामरूपस्य सीमाप्रदेशः । यथा, कामाख्यातन्त्रे ।
"कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्व्वतम् ।
कामरूपाभिधो देशो गणेशगिरिमूर्द्धनि ॥"
कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्व्वतं यावत् ॥
त्रिपुरस्य राजा । यथा, महाभारते ।२।३१।५८।
"माद्रीसुतस्ततः प्रायाद्विजयी दक्षिणां दिशम् ।
त्रैपुरं स्ववशे कृत्वा राजानममितौजसम् ।
निजग्राह महाबाहुस्तरसा पौरवेश्वरम् ॥"
तद्देशवासिनि, पुंभूम्नि । यथा, मात्स्ये । ११३ । ५३ ।
"कोशलाः कोसलाश्चैव त्रैपुरा वैदिशास्तथा ॥"
त्रिपुराधिष्ठितासुरभेदे । यथा, हरिवंशे । १२८ । ५४ ।
"येनोद्धृतास्त्रैपुरा मायिनो वं
दग्धा घोरेण वितधान्ताः शरेण ॥")
त्रैलोक्यं, क्ली, (त्रिलोकी एव । चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् ।) त्रिलोकी । यथा, मार्कण्डेये ।
"त्रैलोक्यमेतदखिलं रिपुनाशनेन
त्रातं त्वया समरमूर्द्धनि तेऽपि हत्वा ॥"
त्रैलोक्यविजया, स्त्री, (त्रैलोक्यस्य विजयो यस्याः । एतस्याः सेवनेन हि त्रैलोक्यमधीनमिव प्रतिभातीति ज्ञानात् तथात्वम् ।) भङ्गा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ भाङ् इति ख्याता ॥
त्रैविद्यः, पुं, (ऋग्वेदयजुर्व्वेदसामवेदरूपास्तिस्रो विद्या यस्येति त्रिविद्यस्ततः स्वार्थे अण् । यद्वा, तिस्रो विद्या अधीते वेद वा ।"तदधीते तद्वेद ।" ४।२।५९ । इति अण् ।) त्रिवेदज्ञः । त्रिविद्यावेत्ता । यथा, मनुः । १२ । १११ ।
"त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्म्मपाठकः ।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्व्वे परिषत् स्याद्दशावरा ॥"
(व्रतविशेषे, क्ली । यथा, मनुः । २ । २८ ।
"स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः ।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥"
"त्रैविद्याख्येन च व्रतेन ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ वेदत्रयप्रतिपाद्ये, त्रि । यथा, भागवते । ६ । २ । २४ ।
"धर्म्मं भागवतं शुद्धं त्रैवेद्यञ्च गुणाश्रयम् ॥"
"त्रैवेद्यं वेदत्रयप्रतिपाद्यं गुणाश्रयं यमदूतानां धर्म्मम् ।" इति तट्टीकायां स्वामी ॥)
त्रोटकी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥
त्रोटिः, स्त्री, (त्रोट्यते भिद्यतेऽनयेति । त्रोटि+ "अच इः ।" उणां । ४ । १३८ । इति इः ।) चञ्चुः । कट्फलम् । पक्षी । मीनभेदः । इति मेदिनी । टे, १८ ॥
त्रोटिहस्तः, पुं, (त्रोटिश्चञ्चुर्हस्त इव ग्रहणसाधनं यस्य ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
त्रोटी, स्त्री, (त्रोटि+कृदिकारादिति वा ङीष् ।) त्रोटिः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रौत्रं, क्ली, (त्रायते श्लिष्यते नियम्यतेऽनेनेति । त्रै पालने+"अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ ।" उणां । ४ । १७२ । इति उत्रः ।) गवादिताड़नदण्डः । पाँचनी इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । प्राजनम् २ तोदनम् ३ प्रवयणम् ४ । गजस्य तोदनदण्डः । तत्पर्य्यायः । वेणुकम् २ वेणुकम् ३ इत्यमरभरतौ ॥ अस्त्रम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ व्याख्यमक्रिया । व्याधिभेदः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
त्रौक, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) चतुर्द्दशस्वरी । रेफमध्यः । ऋ, अतुत्रौकत् । ङ, त्रौकते । इति दुर्गादासः ॥
त्र्यक्षः, पुं, (त्रीणि अक्षीणि नेत्राणि यस्य । ततः समासान्तषप्रत्ययः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १०६ । ११ ।
"आससाद महात्मानं त्र्यक्षं त्रिपुरमर्द्दनम् ॥"
दैत्यविशेषः । यथा, भागवते । ७ । २ । ४ ।
"भो भो दानवदैतेया द्विमूर्द्धंस्त्र्यक्ष ! शम्बर ! । शतबाहो ! हयग्रीव ! नमुचे ! पाक ! इल्वल ! ॥"
नेत्रत्रयविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । २ । ४३ । १ ।
"चेदिराजकुले जातस्त्र्यक्ष एष चतुर्भुजः ॥")
त्र्यक्षरः, पुं, (त्रीणि अक्षराणि यत्र ।) घटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (त्रीणि अकारोकारमकारात्मकानि अक्षराणि यत्र । प्रणवादौ, त्रि । यथा, मनुः । ११ । २६६ ।
"आद्यं यत्त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता । स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥"
छन्दोभेदे, क्ली । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ९ । ३१ ।
"विष्णुस्त्र्यक्षरेण त्रीँल्लोकानुदजयत्तानुज्जेषम् ॥"
"विष्णुस्त्र्यक्षरेणाक्षरत्रयात्मकेन छन्दसा तान् तादृशान् मनुष्यानुज्जेषमधिकं जयेयम् ।" इति वेददीपे महीधरः ॥)
त्र्यङ्गटं, क्ली, (त्रिभिरङ्गैरट्यते गम्यते इति । त्र्यङ्ग+अट+अप् । शकन्ध्वादित्वादलोपः ।) शिक्यभेदः । भौताङ्गनी । इति मेदिनी । टे,४४॥
त्र्यङ्गटः, पुं, (त्रिभिरङ्गैरटतीति । अट्+अच् ।) भौताङ्गनी । शिक्यभेदः । ईश्वरः । इति हेमचन्द्रः ॥
त्र्यञ्जनं, क्ली, (त्रयाणां अञ्जनानां समाहारः ।) अञ्जनत्रयम् । यथा, कालाञ्जनं पुष्पाञ्जनं रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्र्यध्वगा, स्त्री, (त्रिषु अध्वसु मार्गेषु गच्छतीति । गम+डः ।) गङ्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
त्र्यम्बकः, पुं, (त्रीणि चन्द्रसूर्य्याग्निरूपाणि अम्बकानि नेत्राणि यस्य । शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५९ । १२ ।
"त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् ॥"
"त्रयाणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणामम्बकः पिता ।"इति ऋग्वेदभाष्ये सायनः ।) एकादशरुद्राणामन्य-

तमः । यथा, मात्स्ये । ५ । २९—३० ।
"अनेकपादहिर्ब्रध्नो विरूपाक्षोऽथ रैवतः । हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
एते रुद्राः समाख्याता एकादशगणेश्वराः ॥")
शिवांशचन्द्रशेखरनामकपौष्यराजपुत्रः । यथा,
"एवं तिसृणामम्बानां गर्भे जातो यतो हरः ।
अतस्त्र्यम्बकनामाभूत् प्रथितो लोकदेवयोः ॥
स राजपुत्रः कौमारावस्थां प्राप यदा तदा ।
सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो जिष्णोस्तुल्यो बभूव ह ॥
बले वीर्य्ये प्रहरणे शास्त्रे शीले च तत्समः ।
नान्योऽभून्नृपशार्दूल ! नो वा भूमौ भविष्यति ॥
अभिषिच्याथ तं राजा कुमारं बलवत्तरम् ।
दशपञ्चैकवर्षीयं सर्व्वराजगुणैर्युतम् ॥
तिसृभिः सह भार्य्याभिर्व्वनं पौष्यो विवेश ह ।
दृष्टोचितक्रियां कर्त्तुं राजा परमधार्म्मिकः ॥
गते पितरि राजा स वनवासं महाबलः ।
सर्व्वां क्षितिं वशे चक्रेऽमात्यैः स चन्द्रशेखरः ॥
सार्व्वभौमो दृशो भूत्वा राजभिः परिसेवितः ।
अमरैरिव देवेन्द्रो विजहार श्रिया युतः ॥
एवं पौष्यसुतो भूत्वा त्र्यम्बकः प्राप्य निर्वृतिम् ।
ब्रह्मावर्त्ताह्वये रम्ये करवीराह्वये पुरे ॥
दृषद्वतीनदीतीरे राजा भूत्वा मुमोद ह ॥"
इति कालिकापुराणे ४९ अध्यायः ॥*॥
अन्यत् चन्द्रशेखरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
त्र्यम्बकसखः, पुं, (त्र्यम्बकस्य महादेवस्य सखा यन्तुः । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) कुवेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७१ ॥
त्र्यम्बका, स्त्री, (त्रीणि चन्द्रसूर्य्याग्निरूपाणि अम्बकानि नेत्राणि यस्याः ।) दुर्गा । यथा,—
"सोमसूर्य्यानलास्त्रीणि यस्या नेत्राणि अम्बिका ।
तेन सा त्र्यम्बका देवी मुनिभिः परिकीर्त्तिता ॥")
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
त्र्यहस्पर्शः, पुं, (त्र्यहं चान्द्रदिनत्रयं स्पृशतीति । स्पृश+पचाद्यच् ।) त्रिदिनस्पृक् । तिथित्रयस्पर्शयुक्ताहः । इति ज्योतिषम् ॥
त्र्यहस्पृशं, क्ली, (त्र्यहं स्पृशतीति । स्पृश+"इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) त्र्यहस्पर्शः । तथा च वशिष्ठः ।
"एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा
तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम् ॥
फलमिति वैदिककर्म्मपरम् ॥
अधिमासे दिनपाते धनुषि रवौ भानुलङ्घिते
मासि ।
चक्रिणि सुप्ते कुर्य्यान्नो माङ्गल्यं विवाहञ्च ॥
इति भीमपराक्रमः ॥
दिनपाते दिनक्षये ।
त्र्यहस्पृशं नाम यदेतदुक्तं
तत्र प्रयत्नः क्षतिभिर्विधेयः ॥
विवाहयात्राशुभपुष्टिकर्म्म
सर्व्वं न कार्य्यं त्रिदिनस्पृशे तु ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

त्र्यैहिक त्रि, (ईहायां चेष्टायां भवमैहिकं धनम्। 'तत्र भवः।" ४।३।५३। इति ठञ्। त्र्यहे दिनत्रये पर्य्याप्तं ऐहिकं धनं यस्य।) दिनत्रयनिर्व्वाहोचितधनयुक्तः। यथा
'कुशूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा।
त्र्यैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा॥"
इति मानवे। ४। ७।

"कुशूलधान्यक इति। कुशूलो ब्रीह्यागारं स्यादित्याभिधानिकाः। इष्टकादिनिर्म्मितागारधान्यसञ्चयी भवेत्। अथ कालविशेषापेक्षायाम्।
यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्य्याप्तं भृत्यवृत्तये।
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति॥
इति मनूक्त एव कालो ग्राह्यः। तेन नित्यनैमित्तिकधर्म्मेऽत्यपोष्यवर्गसहितस्य गृहिणो यावता धान्यादिधनेन वर्षत्रयं समधिकं वा निर्व्वाहो भवति तावद्धनः कुशूलधान्यक उच्यते। वर्षनिर्व्वाहोचितधान्यादिधनः कुम्भीधान्यः। प्राक् सौमिकी क्रिया कुर्य्यात् यस्यान्नं वार्षिकं भवेदिति याज्ञवल्क्येन गृहस्थस्य वार्षिकसञ्चयाभ्यनुज्ञानात्। मनुरपि यदा वानप्रस्थस्यैव समानिचय एव वेत्यनेन समासञ्चयं वक्ष्यति तदपेक्षया बहुपोष्यवर्गस्य गृहिणः समुचितः षड्वत्सरसञ्चयः। मेधातिथिस्तु। यावता धान्यादिधनेन बहुभृत्यदारादिमतस्त्रिवत्सरस्थितिर्भवति तावत् सुवर्णाद्धिनवानपि कुशूलधान्यक इत्यभिधाय कुम्भी उष्ट्रिका षाण्मासिकधान्यादिनिचयः कुम्भीधान्यक इति व्याख्यातवान्। गोविन्दराजस्तु कुशूलधान्यक इत्येतद्व्याचष्टे कोष्ठप्रमाणधान्यसञ्चयो वा स्यात् द्वादशाहमात्रपर्य्याप्तधनः। कुम्भीधान्यक इत्येतद्व्याचष्टे उष्ट्रिकाप्रमाणधान्यादिसञ्चयो वा षडहमात्रपर्य्याप्तधनः।
द्वादशाहं कुशूलेन इति कुम्भ्या दिनानि षट्।
इमामप्युक्तां गोविन्दराजोक्तिं नादृतवन्तः।
ईहा चेष्टा तस्यां भवं ऐहिकं त्र्यहपर्य्याप्तमैहिकं धनं यस्य स त्र्यैहिकः तथा वा स्यात् दिनत्रयनिर्व्वाहोचितधन इत्यर्थः। श्वोभवं श्वस्तनं भक्तं मन्त्रास्तीति मत्वर्थीयमिकं कृत्वा नञ्समासः तथा वा भवेत्। इति कुल्लूकभट्टः॥

त्र्यार्षेया, पुं (ऋषेरपत्यं आर्षेयः। ऋषि+ढक्। त्रय आर्षेयाः ऋषिधर्म्मा नेत्रादीन्द्रियक्रिया भावरूपा येषाम्।) अन्धवधिरमूकाः। यथा।
"अथोक्तानि यजनानि सर्व्वाणि तिर्य्यगधिकरण्यायमूलानि। तथा हि तिर्य्यगधिकरणे। तिर्य्यक्पङ्गुत्र्यार्षेयदेवतानामनधिकार इति यागमात्रे उक्तम्। तत्र देवत्र तिरश्चां विधिज्ञानाकरणविरहात् पङ्गोः प्रचरणविरहात् त्र्यार्षेयाणामन्धवधिरमूकानां अवेक्षणश्रवणोच्चारणविरहादिति श्रीमन्महेश्वरन्यायपञ्चाननसिद्धान्तचन्द्रिकायां विधिश्रुतितिर्य्यगधिकरणम्॥ (अथ आर्षेया त्रयो यस्य। त्रिप्रवरे गोत्रभेदः॥)

त्र्याहिक, त्रि, (त्र्यहे भवः। त्र्यह+ठञ्।) तृतीयेऽह्नि भवः। यथा, ऐकाहिकद्व्याहिकत्र्याहिकचातुर्थिकसततज्वरविषमज्वर इत्याद्यपराजितास्तोत्रम्॥
("ऐकाहिको द्व्याहिकश्च त्र्याहिकश्च तथापरः।
चलाज्वरश्चतुर्थोऽपि विज्ञेयोऽह्निकस्तथा॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये॥
अस्यौषधं यथा —
'रसनं गन्धं प्रत्यष्टं शिखिग्रीवञ्च मादिकम्।
गोजिह्वया जयन्त्या च तण्डुलीयेन भावयेत्॥
प्रत्येकं सप्तसप्ताथ शुष्कं गुञ्जाचतुष्टयम्।
अरणेन घृतेनाद्यात् त्र्याहिकज्वरशान्तये॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे॥)

त्र्यूषण क्ली, (त्रयाणां उषणानां समाहारः। पात्रादित्वात् स्त्रीत्वं न।) मिलितशुण्ठीपिप्पलीमरिचम्। इत्यमरः। २। १०। १११। (यथा, गारुडे १९८ अध्याये।
'यमानी चित्रकं धान्यं त्र्यूषणं जीरकं तथा॥")

त्र्यूषण क्ली, (त्रयाणां ऊषणानां पिप्पलीमरिचशुण्ठीनां समाहारः।) त्र्यूषणम्। इत्यमर टीकायां भरतः॥
(पिप्पलीमरिचं शुण्ठीत्रयमेतद्विमिश्रितम्।
त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषं कटुत्रयमथोच्यते॥'
इति वैद्यकपरिभाषायाम्॥
अस्य गुणा यथा,—
"त्र्यूषणं दीपनं हन्ति श्वासकासत्वगामयान्।
गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदःश्लीपदपीनसान्॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
(घृतविशेषः। यथा, चरके चिकित्सास्थाने २२ अध्याये।
"त्र्यूषणं त्रिफलां द्राक्षां काश्मर्य्याणि परूषकम्।
द्वे पाठे सरलं धात्रीं स्वगुप्तां चित्रकं शटीम्॥
ब्राह्मीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम्।
त्रिकण्टकां विदारीञ्च पिष्ट्वा कर्षसमं घृतात्॥
प्रस्थं चतुर्गुणं क्षीरं सिद्धं कासहरं पिबेत्।
ज्वरगुल्मारुचिप्लीहशिरोहृत्पार्श्वशूलनुत्॥
कामलार्शोऽनिलाष्ठीलाक्षतशोषक्षयापहम्।
त्र्यूषणं नाम विख्यातमेतद्घृतमनुत्तमम्॥')

त्व, त्रि, (युष्मद्+सु। 'त्वाहौ सौ।' ७। २। ९४। इति त्वादेशः।) भवान्। तुमि इति भाषा। युष्मच्छब्दस्य प्रथमैकवचनान्तरूपोऽयं लिङ्गत्रये समानः। इति व्याकरणम्॥

त्व, त्रि, (तनोति विस्तारयतीति। तन+"तनोतेरनश्च व।" उणां। २। ६२। इति चातु क्विप् अनश्च व। आगमानित्यत्वात् नुग्वैकल्पिकः।) भिन्नः। अन्यः। इत्यमरः। ३। १। ८२। (एकः। इति निरुक्तिः। १। ७। यथा ऋग्वेदे। १०। ७१। ४।
'उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्।
उतो त्वस्मै तन्वं वि सस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः।"

"त्वशब्द एकवाची। एकः। उतशब्दोऽप्यर्थे। पश्यन्नपि मनसा पर्य्यालोचयन्नपि वाचं न ददर्श। दर्शनफलाभावात् पश्यति। त्व एकः शृण्वन्नपीमां वाचं न शृणोति श्रवणफलाभावात्। इत्यनेनार्थेनाविद्वानभिहितः।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

त्वक् [च्] स्त्री, (त्वचति संवृणोति मेदश्शोणितादिकमिति। त्वच संवरणे+क्विप्। यद्वा तनोति विस्तारयतीति। तन+"तनोतेरनश्च व।" उणां। २। ६३। इति चिक् अनश्च व।) इन्द्रियविशेषः। यथा,—
"पूर्व्वंचविनत्वसायुक्तं देहव्यापि त्वगिन्द्रियम्।
प्राणादिस्तु महावायुपर्य्यन्तो विषयो मतः॥
उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः।
रूपान्यच्चक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणम्॥
द्रव्याध्यक्षे त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम्॥"
इति भाषापरिच्छेदः॥
वल्कलम्। (यथा, रघुः। ९। ३७।
"कण्डूयमानेन कटं कदाचित्
वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य।")
गुडत्वक्। (यथा हर्षचरितायाम्। ७०।१९।
'त्वगुशीरपत्रभागैः सूक्ष्मैलार्धेन मृगतैस्तः।
पटवासः प्रवरोऽयं मृगाङ्कपूरप्रबोधेन।")
चर्म्म। इति मेदिनी। चे ६। अस्य पर्य्यायः। असृग्धरा २। इत्यमरः॥ असृग्वरा ३। इति सट्टीका॥ त्वचम् ४ त्वचा ५ चर्म्म ६ छल्ली ७ छल्ली ८। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा रघु। ३। ३१।
'त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवी
मशिक्षितास्त्रं पितुरेव मन्त्रवत्।
न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः
क्षितावभूदेकधनुर्द्धरोऽपि सः॥"
कञ्चुकः। यथा मनुः। २। ७९।
"महतोऽप्येनसो मासात् त्वचेवाहिर्विमुच्यते।")
त्वचम्। इति राजनिर्घण्टः॥ दारचिनी इति भाषा॥

त्वक्कपुर, पुं, (कर्पूरं रातीति। रा+क। त्वक् कर्पूरः।) त्वक्। इति शब्दावली। १५६।

त्वक्क्षीरा, स्त्री, (वंशत्वचः क्षीरमस्याः।) वंशरोचना। इत्यमरः। २। ९। १०९॥
(वंशरोचनाशब्दे विवृतिरस्या ज्ञातव्या॥)

त्वक्क्षीरी, स्त्री, (वंशत्वचः क्षीरमस्य। गौरादित्वात् ङीष्।) त्वक्क्षीरा। इति राजनिर्घण्टः। (यथा, सुश्रुते। १। ३४।
"सितावनम्बा त्वक्क्षीरी विदारी मिश्रिता समा।"
(पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"स्याद्वंशरोचना वांशी तुगाक्षीरी तुगा शुभा।
त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी च वैणवी॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।)

त्वक्छद, पुं (त्वगेव छदो यस्य।) क्षीरीशवृक्षः। इति रत्नमाला। क्षीरकञ्चुकी इति भाषा।

त्वक्पत्त्रं, क्ली, (त्वगिव पत्त्रमस्य ।) गुड़त्वक् । इत्यमरः ।२।४।१३४॥ तेजपत्रम् । इति केचित् । इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः । उत्कटम् २ भृङ्गम् ३ त्वचम् ४ चोचम् ५ वराङ्गकम् ६ । इत्यमरः ।२। ४ । १३४ ॥ (यथा, महाभारते ।१२।१७०।१८ ।
"चन्दनागुरुमुख्यानि त्वक्पत्त्राणां वनानि च ॥"
यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
"रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्त्रमरिचांशकम् ॥")

त्वक्पत्त्री, स्त्री, (त्वक्पत्त्र + गौरादित्वात् ङीष् ।) हिङ्गुपत्त्री । तत्पर्य्यायः । कारवी २ पृथ्वी ३ वाष्पीका ४ कवरी ५ पृथुः ६ । इत्यमरः । २ । ९ । ४० ॥ तत्पत्त्री ७ । इति भरतः ॥

त्वक्पुष्पं, क्ली, (त्वचश्चर्म्मणः पुष्पमिव ।) रोमाञ्चः । इति त्रिकाण्डशेषः । किलासम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३१ ॥

त्वक्पुष्पिका, स्त्री, (त्वक्पुष्पी + स्वार्थे कन् पूर्व्वह्रस्वः।) किलासम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ छुली इति भाषा ॥

त्वक्पुष्पी, स्त्री, (त्वक्पुष्प + गौरादित्वात् ङीष् ।) किलासम् । इति जटाधरः ॥

त्वक्ष, त्वचोग्रहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) त्वचो गात्रचर्म्मणो ग्रहणम् । त्वक्ष त्वचने इति प्राञ्चः । त्वचनं संवरणमिति रमानाथः । त्वक्षति कायं वर्म्मणा भटः । इति दुर्गादासः ॥

त्वक्ष, ऊ कार्श्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-वेट् ।) ऊ, त्वक्षिष्यति त्वक्ष्यति । कार्श्यं सूक्ष्मीकरणम् । त्वक्षति काष्ठं तक्षा । इति दुर्गादासः ॥

त्वक्सारः, पुं, (त्वचि सारो यस्य ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥ (यथा, मनुः ।१०।३७ ।
"चण्डालात् पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ॥"
वंशस्य त्वगपि । मैँचारि इति भाषा ॥ यथा, सुश्रुते । १ । ८ ।
"अशुभ्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुरुविन्दजलौकास्थिवारनखगोशीर्षशोफालिकाशाकपत्रकरीरवालाङ्कुरज इति ॥") गुड़त्वक् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शोणेक्षुः । रन्ध्रवंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तलसार्मांश इति भाषा ॥ यथा, माघः । ४ । ६१ ।
"त्वक्सारन्ध्रपरिपूरणलब्धगीतिरस्मिन्नसौ मृदितपक्ष्मलरल्लकाङ्गः ॥")

त्वक्सारभेदिनी, स्त्री, (त्वचः सारं भिनत्तीति । भिद् + णिनिः + ङीप् ।) क्षुद्रचञ्चुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वक्सारा, स्त्री, (त्वक्सारो वंशः उत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्याः अच् ततष्टाप् ।) वंशरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वंशरोचनाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

त्वक्सुगन्धः, पुं, (त्वचि सुगन्धः सद्गन्धो यस्य ।) नारङ्गः । इति भावप्रकाशः ॥

त्वक्सुगन्धा, स्त्री, (त्वचि सुगन्धो यस्याः ।) एलवालुकनामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥

त्वग, इ कम्पे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-गतौ सकं-सेट् ॥)

त्वगङ्कुरः, पुं, (त्वचश्चर्म्मणः अङ्कुर इव ।) रोमाञ्चः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्वगाक्षीरी, स्त्री, (त्वक्क्षीरी । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तुगाक्षीरी । वंशरोचना । इति जटाधरः ॥

त्वग्गन्धः, पुं, (त्वचि गन्धो यस्य ।) नागरङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वग्जं, क्ली, (त्वचः जायते इति । जन + डः ।) रोम । रुधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वग्दोषः, पुं, (त्वचो दोषो दूषणं यस्मात् ।) कोठरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्वग्जातरोगः । तस्यौषधं यथा,—
"मन्दोष्णालोध्रनीराम्लचूर्णन्तु कनकस्य च ।
तेनोद्वर्त्तितदेहस्य हरेद्दुर्गीन्ध्रप्रसारिकाम् ॥
त्वग्दोषश्चैव सेकाच्च घर्म्मदोषश्च नश्यति ॥"
इति गारुड़े १८४ अध्यायः ॥
स तु महारोगः । यथा, "महारोगिणः पापरोगाष्टकान्यतमरोगवतः । ते च उन्मादस्त्वग्दोषो राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो भगन्दरः उदरोऽश्मरी इत्यष्टौ पापरोगा नारदोक्ताः ।"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

त्वग्दोषापहा, स्त्री, (त्वग्दोषं रोगविशेषं अपहन्तीति । हन + डः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वग्दोषारिः, पुं, (त्वग्दोषस्य रोगविशेषस्य अरिः शत्रुः । तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्वच, श संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । दन्त्यवर्गाद्यादिः । श, त्वचती त्वचन्ती । इतिः संवरणम् । त्वचति कवचेन देहं वीरः । इति दुर्गादासः ॥

त्वचं, क्ली, (प्रशस्ता त्वगस्त्यस्येति । अर्श आदित्वात् अच् ।) वृक्षविशेषः । दारचिनी इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने १ अध्याये ।
"सोमवल्कान्वता श्वेता पद्मं कालीयकं त्वचम् ॥")
तत्पर्य्यायः । त्वक् २ वल्कलम् ३ भृङ्गम् ४ वराङ्गम् ५ मुखशोधनम् ६ शकलम् ७ सिंहलम् ८ वन्यम् ९ सुरसम् १० कामवल्लभम् ११ उत्कटम् १२ बहुगन्धम् १३ विष्णुलम् १४ वनप्रियम् १५ गन्धवर्णम् १६ गन्धवल्कम् १७ वरम् १८ शीतम् १९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कफकासविनाशित्वम् । शुक्रामशमनत्वम् । कण्ठशुद्धिकरत्वम् । लघुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वल्कलम् । चर्म्म । (यथा, हरिवंशे । १७७ । १३६ ।
"श्रीवत्साङ्कोऽरविन्दाक्ष ऊर्द्ध्वरोमा त्वङ्गुलचः ॥"
कञ्चुकः । खोलस इति भाषा ॥ यथा, महाभारते । १२ । २०६ । ११ ।
"विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यो मृतात्वच इवोरगः ॥")
गुड़त्वक् । इति धरणिः ॥

त्वचा, स्त्री, (त्वच् + भावे टाप् । यद्वा, त्वचति संवृणोति सर्व्वशरीरमिति त्वच् ततष्टाप् ।) त्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥

त्वचिपत्रं, क्ली, (त्वचा त्वक् पत्रमिव यस्य ।) त्वक्पत्त्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

त्वचिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन त्वग्वान् । त्वग्वत् + इष्ठन् । "विन्मतोर्लुक् ।" ५ । ३ । ६५ । इति मतुपो लुक् ।) त्वचीयान् । अतिशयत्वग्विशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

त्वचिसारः, पुं, (त्वचि सारो यस्य । "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।" ६ । ३ । ९ । इति सप्तम्या अलुक् ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥

त्वचिसुगन्धा, स्त्री, (त्वचि सुगन्धो यस्याः । सप्तम्या अलुक् ।) क्षुद्रैला । इति हारावली ।६७॥

त्वत्, त्रि, (तनोतीति । तन + "तनोतेरनश्च वः ।" उणां २ । ६३ । इति चकारात् क्विप् तुक् अनश्च वः ।) भिन्नः । इति जटाधरः ॥ (युष्मद्शब्दस्य पञ्चम्येकवचनस्य रूपम् ।) भवतः । इति व्याकरणम् ॥ तोमा हइते इति भाषा ॥

त्वत्थ, उ इतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । क्त्वावेट् ।) वकारयुक्तादिः । उ, त्वक्षित्वा त्वक्त्वा । इतिर्गतिः । इति दुर्गादासः ॥

त्वत्थ, उ श सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् । क्त्वावेट् ॥)

त्वदीयं, त्रि, (तव इदम् । युष्मद् + छः । "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।" ७ । २ । ९८ । इति मपर्य्यन्तस्य त्वादेशः ।) भवदीयम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, रघुः । ३ । ५० ।
"अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा
पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ॥")

त्वर, ञि ष म ङ सम्भ्रमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ञि, त्वरितः तूर्णोऽस्ति । षा त्वयासङ्घत्वरसंयुषात्वनिभ्यो निष्ठायां वेमत्वेऽपि वेदेत्स्पाक्षमेदार्थमेतदनुबन्धसम्बन्धं मन्यन्ते । ष, त्वरा । म, त्वरयति । ङ, त्वरते । त्वर इह शीघ्रमनुष्ठानम् । नायमनेतुमयत्नः स त्वरे । इति दुर्गादासः ॥

त्वरणं, क्ली, (त्वर + भावे ल्युट् ।) त्वरा । इति व्याकरणम् ॥ (त्वरते शीघ्रं गच्छतीति । त्वर + ल्युः । द्रुतगामिनि, त्रि । यथा, अथर्व्ववेदे ।११। ८ । २८ ।
"ध्वासेयीश्च वासेयीश्च त्वरणाः क्लमण्यश्च याः ॥")

त्वरा, स्त्री, (त्वरणमिति । त्वर + "घटादयः षितः ।" इति अङ् । ततः स्त्रीलिङ्गत्वात् टाप् ।) वेगः । तत्पर्य्यायः । सम्भ्रमः २ । इत्यमरः ।३। २ । २६ ॥ आवेगः ३ रंहिः ४ तूर्णिः ५ संवेगः ६ । इति हेमचन्द्रः ।२।२३६॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७६ । २७ ।
"असकृत्त्वं मया पूर्व्वं निर्जितो जीवितप्रियः ।
मुक्तो ज्ञातिरिति त्वाला का त्वरा मरणे पुनः ॥")

त्वरि, स्त्री (त्वरणमिति। त्वर+भावे इन्।) त्वरा। इति हेमचन्द्रः। २। २३६॥

त्वरित क्ली, (त्वर+क्त।) शीघ्रम्। (त्वरते स्मेति। त्वर+गत्यार्थाकर्मकेति कर्त्तरि क्त। यद्वा त्वरा सञ्जातास्य। त्वरा+तारकादित्वात् इतच्।) तद्विशिष्टे त्रि। इत्यमरः ।३।१।६८॥ (यथा पञ्चतन्त्रे। १। १०२।

"बङ्गलरायमुक्तस्य धर्मस्य त्वरिता गतिः॥")

त्वरितोदित त्रि (त्वरितं शीघ्रं यथा तथा उदितं कथितम्।) शीघ्रोच्चारितवचः। तत्पर्य्यायः। निरस्तम् २। इत्यमरः। १। ६। २०॥

त्वष्ट त्रि (त्वक्ष्यते तनूक्रियते स्मेति। त्वक्ष तनूकरणे+क्त।) तनूकृत। चाँचा छोला इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। तष्टः २। इत्यमरः। ३। १। ६६॥

त्वष्टा [ष्टृ] पुं (त्वेषति दीप्यमानोति। त्विष दीप्तौ+"नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोत्रिति।" उणा ।२।९६। इति तृच् इलोत्वञ्च।) आदित्यविशेषः। (यथा महाभारते। १। ६५। १४। १५।

"अन्यिं द्वादशादित्या सम्भूता भुवनेश्वराः।
ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि भारत॥
धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च।
भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा।
एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते।"

अत्र तु चाक्षुषस्य मनोरन्तरे तुषिता नाम देवा आसन् वैवस्वतेऽन्तरे तु द्वादश आदित्या। इति विष्णुपुराणे। १। १५। १३१—१३३॥ तथा मात्स्ये च। ६। ३—५।) त्वक्षति तनूकरोति काष्ठादिकं शिल्पकार्य्यार्थम्। तक्ष+तृच्।) विश्वकर्म्मा। इति हेमचन्द्रः। ४। ५८१॥ (यथा माघ। ३। ३५।

'त्वष्टुः सदाभ्यासगृहीतशिल्प-
विज्ञानसम्पत्प्रसरस्य सीमा।'

कृतवान् मासमासस्थायरयपरिभ्रमणाधिकारिणा मन्तमम। यथा विष्णुपुराणे। २। १०। १५।
"त्वष्टाथ जमदग्निश्च कम्बलाश्च तिलोत्तमा।
ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजित् धृतराष्ट्रोऽथ सत्तम।
माघमासं वसन्त्येते सप्त मैत्रेय। भास्करे।'

विश्वकर्म्मणः पुत्रविशेषः। यथा, विष्णुपुराणे। १। १५। १२२।

"तस्य पुत्रास्तु चत्वारस्तेषां नामानि मे शृणु।
अजैकपादहिर्ब्रध्नस्त्वष्टा रुद्रश्च वीर्य्यवान्।'

प्रजापतिविशेषः। यथा महाभारते ।५।६।३।

"त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीत् देवश्रेष्ठो महातपाः।
स पुत्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहात् किलासृजत्॥"

महादेवः। यथा महाभारते। १३। १७।२०२।
"धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः॥')

छन्दसवृत्तजातिविशेषः। इत्यमरः। २। १०। ८।

अस्य पर्य्यायः। काष्ठतष्टशब्दे तत्पर्य्यायश्च तक्षशब्दे द्रष्टव्यः। (इन्द्र। इति ऋग्वेदभाष्ये सायणः। १। ११७। २२॥ असुरोऽपि। इति तत्रैव सायणः। ३। ४८। ४॥)

त्वष्टृमत् क्ली, (त्वष्टा तत्सम्बन्धि प्रपाठम्।) सर्व्वज्ञानम्। त्वष्टादि सर्व्वद्वारा बोधः। यथा, "अथ ज्ञानमात्रे त्वष्टृनप्रयोगस्य यदि कार्यत्व तदा रासवर्च्चाश्वादिकाले त्वाष्ट्र प्रलय स्यात्।" इति सिद्धान्तमुक्तावली।

त्वाष्टी, स्त्री, दुर्गा। यथा,—
"तुष त्वष्टी त्वष्टी धातुस्तस्य त्वष्टी निपातने।
स्वष्टेव प्रभावात्त्वष्टी त्वाष्टी तेन प्रकीर्त्तिता।"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥

त्वाष्ट्र पुं (त्वष्टुरयं पुमान्। अण्।) वृत्रासुरः। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा, देवीभागवते। ५। ५। ४।

'उद्यमेन हतस्त्वाष्ट्रो महाविष्णोर्बलेन च।"

विश्वरूपः। यथा, भागवते। ६। ८। ३।

'इत पुरोहितस्त्वाष्ट्रो महेन्द्रायानुपृच्छते।"

त्वष्टृसम्बन्धिनि, त्रि। यथा, मार्कण्डेये।२१।७५।

'ततोऽस्य त्वाष्ट्रमादाय चित्रं प्रति दाम ददौ।"

तथा भागवते। ६। ११। २०।

'यमपिबन्त त्वाष्ट्रं त्वष्टारमवधीद्विषः।"

त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्येति अण्। चित्रा नक्षत्रम्। यथा, वृहत्संहितायाम्। ७। ११।

'चोरा श्रवणत्वाष्ट्र वसुदैवं वारुणेन।')

त्वाष्ट्री स्त्री, (त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्याः। त्वष्टृ+अण्+ङीप्।) चित्रानक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः। (त्वष्टुर्विश्वकर्म्मणोऽपत्यं स्त्री।) सञ्ज्ञानामसूर्य्यपत्नी। इति शब्दरत्नावली। (यथा, महाभारते। १। ६६। ३५।

'त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्य्या वडवा रूपधारिणी।
असूयत महाभागा सान्तरीक्षेऽश्विनावुभौ।')

रथिका। क्षुद्ररथः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

त्विट्, [ष्] स्त्री, (त्विष दीप्तौ+सम्पदादित्वात् क्विप्।) शोभा। (यथा, महाभारते। ३। २०। २।

"अपश्यं द्वारकां चाहं महाराज! हतत्विषम्।)

प्रभा। (यथा, माघे। १। ३।

"चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरः
ततः शरीरीति विभाविताकृतिम्॥)

वाक्। इति मेदिनी। षे, १३॥ व्यवसायः। जिगीषा। इति विश्वः॥ (दीप्यमाने त्रि। यथा ऋग्वेदे। ४। १०। २।

'तव त्विषो जनिमन् रेजत द्यौ रेजद्भूमिर्भियसा स्वस्य मन्योः।'

"हे इन्द्र त्विषो दीप्यमानस्य तव स्वकीये जनिमन् जन्मनि सति। इति तद्भाष्ये सायणः॥)

त्विष स्रौ ऋ भासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां उभं दाने सकं अपदं अकं चानिट्।) स्रौ त्वेषिषत्। ऋ, त्वेषति त्वेषते। भासो दीप्तिः। चवर्गतिवासे दाने च विषौ ऋ अनुवर्त्तते। स्रौ अत्वाक्षीत्। ऋ, अत्वक्षयति अत्वक्षयते। अजो त्विषति ददाति दायते वा इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

त्विषा, स्त्री, (त्विष+हलन्तात् वा टाप्।) दीप्तिः। इति शब्दरत्नावली॥

त्विषाम्पति, पुं, (त्विषां प्रभाणां पतिः। षष्ठ्या अलुक्।) सूर्य्यः। इत्यमरः। १। ३। ३०॥

त्विषि स्त्री (त्विष दीप्तौ+"इगुपधात् कित्।" उणा ४। ११९। इति इन् स च कित्।) किरणम्। इति हेमचन्द्रः। २। १४॥ (यथा ऋग्वेदे। ६। ७१। ६।

'उपेव यूया परियन्नराबीदधि त्विषीरधित सूर्य्यस्य।")

त्सर, छद्मगतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां परं अकं सकं च सेट्।) छद्मगमनाद्धाभो इत्यत्वमकारः। त्सरति धूर्त्तः छलेन गच्छती अर्थः। इति दुर्गादासः॥ (यथा, अथर्व्ववेदे। ८। ६। ८।

"यस्त्वा स्वपन्तीं त्सरति यस्त्वा दिप्सति जाग्रतीम्॥")

त्सरु पुं (त्सरति कौटिल्यं गच्छतीति। त्सर+"भृमृशीङ्तॄचरित्सरीति।" उणा १। ७। इति उ।) खड्गमुष्टिः। इत्यमरः। २। ८। ९०॥ तत्पर्य्यायः। मुष्टिः २ साजतकः ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, आम्नायम् शाल्याम्। २४३।

"व्योमनिभार सहचित्तवेग! चाकोश मक्तिकोत्सरो!।
विन्ध्यति मनो निश्चितेव क्षारस्य कुसुरत्सरु रिका॥"

छर्य। यथा, ऋग्वेदे। ५। ५०। १३।

"मा मां पदेन रपसा विदत्त्सरुः।'
"तथा तत्सरुछद्मगामी जिह्मगः मम इत्यर्थः। मां पदेन पादभवेन रपसा। रपि शब्दकर्म्मा। शब्देन मा विदत् मा जानात्।' इति तद्भाष्ये सायणः॥)

थ

थ, थकारः। स व्यञ्जनवर्णद्वयवर्णः। तवर्ग द्वितीयवर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं दन्तः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, शिक्षायाम्। १०।
"सुमहत्या करुणा दन्त्या कतुलसा स्मृता।")

अस्य स्वरूपं यथा,—
"थकारं चञ्चलापाङ्गि! कुण्डली मोक्षरूपिणी।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा।
अरत्यादियुतं च थकारं प्रणमाम्यहम्।"
इति कामधेनुतन्त्रम्॥

(वर्णीयवर्णमालायाम्) अस्य लेखनप्रकारो यथा —
"कुञ्चिता कुण्डली भूत्वा वामाद्दक्षिणतस्ततः।
वामतः कुञ्चिता भूत्वा दक्षाधोदक्षतो गता॥
ऊर्द्ध्वं कल्प्यायता रेखा सुरा शङ्खरस्य क्रमात्।
वाणी भवानी सम्प्रोक्ता थामतस्य प्रवक्षते॥

अस्य ध्यानादि यथा,—
"नीलवर्णां त्रिनयनां षड्भुजां वरदां पराम्।
पीतवस्त्रपरीधानां सदा सिद्धिप्रदायिनीम् ॥
एवं ध्यात्वा थकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
तरुणादित्यसङ्काशं थकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य नामानि यथा,—
"थः स्थिरामी महाग्रन्थिर्ग्रन्थिग्राही भयानकः।
शिली शिरश्छिन्नो दण्डी भद्रकाली शिलोच्चयः ॥
कृष्णो बुद्धिर्व्विकर्म्मा च दहनाशाधिपोऽमरः।
वरदा भोगदा केशो वामजानुरवोऽनलः ॥
लोलोऽन्वयिनी गुह्यः शरचन्द्रविदारकः ॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

थं, क्ली, रक्षणम्। मङ्गलम्। साध्वसम्। इति मेदिनी। थे, १ ॥

थः, पुं, (थुड् संवृतौ+डः।) पर्व्वतः। भयरक्षकः। इति मेदिनी। थे, १ ॥ व्याधिभेदः। भयचिह्नम्। भक्षणम्। इति शब्दरत्नावली ॥

थुड, शि संवृतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) शि, थुडति। अथुडीत् तुथोड। इति दुर्गादासः ॥

थुत्कारः, पुं, (कृ+भावे घञ्। थुदित्यव्यक्तशब्दस्य कारः करणं यत्र।) निष्ठीवनत्यागानुकरणशब्दः ॥

थुर्व्व, ई वधे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। थूः थुरौ थुरः। ई, थूर्णः। इति दुर्गादासः ॥

थुर्व्वणं, क्ली, हननम्। थुर्व्वधातोर्भावे अनटि (ल्युटि) निष्पन्नम् ॥

थूथू, व्य, निष्ठीवनत्यागानुकरणशब्दः। यथा,—
थूथूकृत्य वमद्भिरध्वगजनैरिति सूक्तिकर्णामृतम् ॥

थैथै, व्य, वाद्यानुकरणशब्दविशेषः। इति सङ्गीतदामोदरः ॥

थोडनं, क्ली, संवरणम्। इति थुडधातोर्भावेऽनट् प्रत्ययः (ल्युट्) ॥

द

द, दकारः। स व्यञ्जनाष्टादशवर्णः तवर्गतृतीयवर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं दन्तः। इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिक्षायाम्। १७।
"स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः ॥")

अस्य स्वरूपं यथा,—
"दकारं शृणु चार्व्वङ्गि ! चतुर्व्वर्गप्रदायकम्।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
त्रिशक्तिसहितं देवि ! त्रिबिन्दुसहितं सदा।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं स्वयं परमकुण्डली ॥
रक्तविद्युल्लताकारं दकारं हृदि भावय ॥"
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

अस्य ध्यानादि यथा,—
"ध्यानमस्य दकारस्य वक्ष्यते शृणु पार्व्वति !।
चतुर्भुजां पीतवस्त्रां नवयौवनसंस्थिताम् ॥
अनेकरत्नघटितहारनूपुरशोभिताम्।
एवं ध्यात्वा दकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
अस्य नामानि यथा, नानातन्त्रशास्त्रे।
"दोऽत्रीशो धातकिर्धाता दाता दत्तं कलत्रकम्।
दीनं ज्ञानञ्च दानञ्च भक्तिराह्वयनी धरा ॥
सुषुम्ना योगिनी सद्यः कुण्डली वामगुल्फकः।
कात्यायनी शिवा दुर्गा लक्ष्मा ना त्रिकण्टकी ॥
स्वस्तिकः कुटिलाङ्गश्च कृष्णाञ्चोमा जितेन्द्रियः।
धर्म्मक्षामदेवश्च भ्रमा वहुसुचञ्चला ॥
हरिद्रापुरमन्त्री च दक्षपार्श्विश्चिरेखकः ॥"

दं, क्ली, (ददाति आनन्दमिति। दा+बाहुलकात् कः।) भार्य्या। इत्येकाक्षरकोषः ॥

दः, पुं, (दैप शुद्धौ वा दा दाने+बाहुलकात् कः।) अचलः। दत्तः। दाता। इति मेदिनी दे, १ ॥ (दो छेदे+डः।) खण्डनम्। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे। १९। ११४।
"दाददोदुद्दुद्दादी दाददोदूददीददोः।
दुद्दादं दददे दुद्दे ददादददोऽददः ॥"
"दद्यते इति दादो दानम्। दददाने कर्म्मणि घञ्। दादं ददातीति दाददो दानप्रदः।" इत्यादौ मल्लिनाथकृतटीकायामर्थविशेषा बोद्धव्याः ॥)

दंशः, पुं, (दशतीति। दंश दंशने+पचाद्यच्।) कीटविशेषः। डाँश इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वनमक्षिका २। इत्यमरः। २। ५। २७ ॥ गोमक्षिका ३ अरण्यमक्षिका ४ भ्रमरालिका ५। इति शब्दरत्नावली ॥ पांशुरः ६ दंशकः ७। इति हारावली ॥ दुष्टसुखः ८ क्रूरः ९ क्षुद्रिका १०। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः। १। ४५।
"स्वेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम्।
ऊष्मणश्चोपजायन्ते यच्चान्यत् किञ्चिदीदृशम् ॥"
दशतीव शरीरमिति।) वर्म्म। (यथा, भागवते। ३। १८। ९।
"पराहुपक्तं तपनीयोपकल्पं
महागदं काञ्चनचित्रदंशम् ॥"
दश+भावे घञ्।) दंशनम्। इति मेदिनी। शे, ७ ॥
("सुप्तता जायते दंशे कृष्णञ्चातिस्रवत्यसृक् ॥"
इति सुश्रुते कल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)
दन्तः। इति हेमचन्द्रः। ३। २४८ ॥ खण्डनम्। (दन्तक्षतम्। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५२१।
"वर्णच्युतिर्न ललाटे न घुसितमङ्गं न चाधरे दंशः।
उत्पलमहारि वारि च न सृष्टमुपायचतुरेण ॥")
दोषः। मर्म्म। सर्पक्षतम्। इति विश्वः ॥ (यथा,
"सर्व्वैरेवादितः सर्पैः शाखादष्टस्य देहिनः।
दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टाश्चतुरङ्गुले ॥
प्लोतचर्म्मान्तवल्कानां मृदुनान्यतमेन च।
न गच्छति विषं देहमरिष्टाभिर्निवारितम् ॥"
इति सुश्रुते कल्पस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
असुरविशेषः। यथा, महाभारते।१२।३।१६।
"सोऽब्रवीदहमासं प्राक् दंशो नाम महासुरः ॥"
अयन्तु भृगुभार्य्यामपहरन् तच्छापात् मांसशोणिताशी कीटो जातः। ततः कदाचित् गुरोः परशुरामस्य निद्रां प्रतिपालयितुः कर्णस्य ऊरुदेशं निर्भिद्य शोणितं पीतवान्। ततः परशुरामेणायं शापात् निर्म्मोचितः ॥ एतद्विवरणन्तु तत्रैवाध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

दंशकः, पुं, (दशतीति। दन्श+ण्वुल्।) दंशः। इति हारावली। १२३ ॥ (नृपविशेषः। स तु कम्पनादेशाधिपतिः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १७८।
"दंशकः कम्पनाधीशः प्रहृष्टे तत्र सङ्गुधि।
विद्रुतो विषलाटायां निपत्य निहतः खशैः ॥")
दंशनकर्त्तरि, त्रि ॥

दंशनं, क्ली, (दशतीव शरीरमिति। दश+ल्युः।) वर्म्म। (यथा, महाभारते।३।२६८।१८।
"संनह्यध्वं सर्व्व एवेन्द्रकल्पा
महान्ति चारूणि च दंशनानि ॥"
दन्श+भावे ल्युट्।) दन्तादिना खण्डनम्। इति हेमचन्द्रः ॥ कामड़ान छुलफुटान इति भाषा। (यथा, महाभारते। ८। ८३। ३४।
"दंशनच्चाहिभिः कृष्णैर्दारुणं चनुवेक्षसि ॥")

दंशभीरुः, पुं स्त्री, (दंशात् वनमक्षिकातः भीरुर्भयशीलः।) महिषः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दंशमूलः, पुं, (दंशवदुग्रं मूलमस्य।) शिग्रुः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य शिग्रुशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

दंशितः, त्रि, (दंशो वर्म्म सञ्जातोऽस्य परिहितत्वादिति। दंश+तारकादित्वात् इतच्।) वर्म्मितः। (यथा, महाभारते। २। २९। २।
"महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्द्दिना।
हस्त्यश्वरथपूर्णेन दंशितेन प्रतापवान् ॥"
दंश्यते इति। दन्श+णिच्+भावे क्तः।) दष्टः। इति हेमचन्द्रः ॥ (भासमानः। यथा, महाभारते। ४। ४०। २।
"वारणा यत्र सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः।
सुपार्श्वं सुग्रहञ्चैव कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥"
"दंशिता भासमानाः।" इति नीलकण्ठः ॥)

दंशी, स्त्री, (क्षुद्रो दंशः। स्वल्पार्थे ङीष्। यद्वा, दशतीति। दंश+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) क्षुद्रदंशः। इत्यमरः। २। ५। २७। छोट-डाँश इति भाषा ॥

दंष्ट्रा, स्त्री, (दश्यतेऽनयेति। दन्श+"दाम्नी-शसेति।" ३। २। १८२। इति करणे ष्ट्रन्। यद्वा, "सर्व्वधातुभ्यष्ट्रन्।" उणां ४। १५८। इति ष्ट्रन्। गौरादिपाठे पितामहीशब्दस्य पाठात् षितो ङीषोऽनित्यत्वात् टाप्।) दन्त-

विशेषः। तत्पर्य्यायः। दाढ़ा २। इति हेम चन्द्रः।३।२४०। (यथा, साहित्यदर्पणे। १।१।
"यस्यालीयत शल्कसीम्नि जलधिः पृष्ठे
जगन्मण्डलम्।
दंष्ट्रायां धरणी नखे दितिसुताधीशः पदे
रोदसी।")

दंष्ट्रिका, स्त्री, (दंष्ट्रा विद्यतेऽस्याः। दंष्ट्रा+ "व्रीह्यादिभ्यश्च।" ५।२।११६। इति ठन्।) दाढ़िका। इति हेमचन्द्रः।३।२४०।

दंष्ट्री, [न्] पुं स्त्री, (प्रशस्ता दंष्ट्रा अस्त्यस्येति। दंष्ट्रा+"व्रीह्यादिभ्यश्च। ५।२।११६। इति इनिः।) शूकरः। इत्यमरः।२।५।२॥ सर्पः। इति शब्दरत्नावली। (यथा, रामायणे।२।११।२१।
"विलानि दंष्ट्रिणः सर्व्वे सानूनि मृगपक्षिणः।
त्वत्कृतं सहस्त्राहात्ता गजाः सिंहा वनान्यपि।")
दंष्ट्राविशिष्टे त्रि। यथा,—
"दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिश्चापि हता म्लेच्छैश्च
तस्करैः।
ये म्नियन्ते हता यान्ति राजन्! स्वर्गं न संशयः।"
इति शुद्धितत्त्वे अग्निपुराणम्॥

दक्क, क्ली, (उदक+पृषोदरादित्वात् साधु।) जलम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दक्ष, ङ वृद्धे। शीघ्रे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्म-सकं-सेट्।) रेफ इह शीघ्रकरणम्। ङ, दक्षते धनसुद्योगी। शीघ्रहनमाद वति दक्षयः। इति दुर्गादासः॥ (सामर्थ्ये त्वकर्म्मकोऽयम्। यथा ऋग्वेदे।४।३।११।
"गिमिष्ठा गर्न्मपांसि दक्षथ।"
"स्वाधी दाशाय सुमना भवथ।" इति तद्भाष्ये सायनः।)

दक्ष, क म ङ वधार्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्म-सक-सेट्।) म अदक्षि अदाक्षि। दक्षं दक्षम्। दाक्षं दाक्षम्। मानुबन्धत्वा दनुपधायामपि दीर्घः। ममते तु दीर्घविधि वयसी नामिष्यते। न दक्षः। गिमिनानू मरो रिदतनैवेदधिङ्भ्र सानुबन्धत्वप्रर्थ्यमत्वदा न्मिदो ङ इति प्राचीनमतानुसारात्। ङ, दक्षते। वधार्थे संनवषयः। इति दुर्गादासः॥

दक्ष, पुं (दक्षते वर्द्धिष्णुर्भवे समर्थो भवतीति। दक्ष+अच्।) प्रजापतिविशेषः। स ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गुष्ठाज्जातः। तस्य दर्शनेन मैथुनेन प्रजा जाताः। यथा,—
"दक्षिणाङ्गुष्ठान्मा दाक्षायणस्य प्रजापतेः।
वामाङ्गुष्ठाद्दिवाराण्य प्रजापालनपालन।"
इति मत्स्यपुराणे।४।६।
"यदा यदा न वेधसो गतिरेव उत्पन्न प्रिया।
तदा तु संकल्पाद् देवाः विश्वावसवाः।
न पुष्टिमगमल्लोके पुरा मैथुनधर्म्मतः।
दक्ष पुत्रवधार्थं च दाक्षायण्यस्वमभीक्षतः।"
इति च तत्रैव।५।१—४।

अस्य भार्य्या स्वायम्भुवमनुकन्या प्रसूतिः। अस्य षोड़शकन्या यथा, श्रद्धा १ मैत्री २ दया ३ शान्तिः ४ तुष्टिः ५ पुष्टिः ६ क्रिया ७ उन्नतिः ८ बुद्धिः ९ मेधा १० मूर्त्तिः ११ तितिक्षा १२ ह्रीः १३ स्वाहा १४ स्वधा १५ सती १६। तस्य चिषदक्षपुत्राः। दक्षप्रजापतिर्द्वितीय जन्मनि दशप्रचेतसः सुतो भूत्वा षष्ठमन्वन्तरे प्रजाः सृष्टिचकार। स असिक्न्यां पत्न्यां षष्टि कन्या जनयित्वा प्रजापतिभ्यो दत्तवान्।
धर्म्माय दश। कश्यपाय त्रयोदश। चन्द्राय सप्तविंशतिः। कृशाश्वाय द्वे। भूताय द्वे। अङ्गिरसे द्वे। इति श्रीभागवतम्॥ ॥
ताम्रचूड़ः। (यथा चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये।
"धार्त्तराष्ट्रचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि।
चटकानाञ्च यानि स्युरण्डानि च हितानि च।")
मुनिभेदः। (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे। ४।६०।
"कणादो गौतमः कण्वः पाणिनिः शाकटायनः।
ग्रन्थञ्चकार यत्नुत्वा दक्षः कात्यायनः स्वयम्।"
अयं हि धर्म्मशास्त्रप्रयोजकानामन्यतमः। यथा, याज्ञवल्क्ये।१।५।
"पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः।")
कुक्कुटः। द्रुमभेदः। वह्निः। इति विश्वः॥ महेशः। इति शब्दरत्नावली। (यथा महा भारते।१३।१७।११३।
"धृतिमान् मतिमान् दक्षः सत्कृतश्च युगाधिपः।"
विष्णोर्नामविशेषः। यथा, महाभारते।१३। १४९।१११।
"अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणां वरः।"
बलम्। इति निघण्टुः।२।९। "दक्ष मेते चकारात् वृद्धौ। दक्ष गतिहिंसनयोः। दक्षतिरुत्साहार्थे। इति स्कन्दस्वामी। अतएव। शत्रुविजये क्षिप्रो भवत्यनेन हिंसन्ते वानेन शत्रव प्रोत्साहितो वा भवति शत्रुविजये।"
"दक्ष इति सकारान्तं बलनाम अकारान्त मपि तस्यैवमर्थान्तरे द्रष्टव्यम्।" इति तट्टीकायां देवराजयज्वा। यथा ऋग्वेदे।१।८९।१६।
"स दक्षाणां दक्षपतिर्बभूव।"
"सोऽग्निर्दक्षाणां सर्व्वेषां बलानां दक्षपति र्बलाधिपतिर्बभूव।" इति तद्भाष्ये सायनः।
महर्षिः पुत्राणामन्यतमः। यथा महा भारते।१।१०१।१०।
"अपेक्षन् कुरुपो दक्षः सवान् सोमभोजनः।")
त्रि, पटुः। इति मेदिनी। षे, १३। अस्य पर्य्यायः चतुरशब्दे द्रष्टव्यः। (यथा महा भारते।१।७४।४९।
"सा भार्य्या या गृहे दक्षा सा भार्य्या या प्रजा
वती।
सा भार्य्या या पतिप्राणा सा भार्य्या या
पतिव्रता।"

समर्थः। यथा, ऋग्वेदे।१।५९।४।
"बृहती इव सूनवे रोदसी
गिरो होता मनुष्यो न दक्षः।"
प्रवृद्धः। यथा, तत्रैव।१।१५।६।
"युवं दक्षं धृतव्रत मित्रावरुण दूळभम्।"
"दक्षं प्रवृद्धम्।" इति तद्भाष्ये सायनः।
दक्षिणः। अपसव्यम्। यथा, महानिर्व्वाणे।३।४४।
"प्राणायामं ततः कुर्य्यात् मूलेन प्रणवेन वा।
मध्यमानामिकाभ्याञ्च दक्षहस्तस्य पार्व्वति।।")

दक्षकन्या, स्त्री, (दक्षस्य प्रजापतेः कन्या।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दक्षप्रजापतेः सुता। ताः पञ्चाशत्संख्यकाः। तासां नामानि यथा,—
"सती ख्यातिः स्मृतिः स्वाहा अनुसूया स्वधा
तथा।
प्रीतिः क्षमा च सन्नतिः अरुन्धती अचपत्नी॥
कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिस्तुष्टिः सिद्धिस्तथा रतिः॥
अरुन्धती वसुर्यामी लम्बा भानुर्मरुत्वती।
सङ्कल्पा च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा च नामतः॥
अदितिश्च दितिश्चैव दनुः काला दनायुषा।
सिंहिका सुरसा कद्रुर्विनता सुरभिः खसा॥
क्रोधा इरा च प्रोवा च दक्षकन्या प्रकीर्त्तिताः।
यथाशत् षिष्ठियोऽन्याः सर्व्वलोकस्य मातरः।"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः॥
(अथ द्वितीयजन्मनि प्राचेतसो भूत्वा षष्टि कन्या जनयामास। यथा मत्स्यपुराणे।५।१२ १४।
"ततस्तेषु विनष्टेषु षष्टिं कन्याः प्रजापतिः।
वैरिण्यां जनयामास दक्षः प्राचेतसस्तथा॥
प्रादात् स दश धर्म्माय कश्यपाय त्रयोदश।
सप्तविंशति सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमये॥
द्वे चैव भृगुपुत्राय द्वे कृशाश्वाय धीमते।
द्वे चैवाङ्गिरसे तद्वत्तासां नामानि विस्तरः॥
शृणुध्वं देवमातॄणां प्रजाविस्तरमादितः।"
एतासां नामानि तत्रैव द्रष्टव्यानि।)

दक्षजा, स्त्री, (दक्षात् प्रजापतेर्जायते इति। जन+"पञ्चम्यामजातौ।" ३।२।९८। इति डः।) दुर्गा। इति हेमचन्द्रः॥ (अश्विन्यादि नक्षत्रे च।)

दक्षजापतिः, पुं (दक्षजानां अश्विन्यादिरूप कन्यानां पतिः।) चन्द्रः। इति हेमचन्द्रः॥ (दक्षजायाः सत्याः पतिः इति विग्रहे शिवः।)

दक्षसावर्णि पुं नवममनुः। असिन् मन्वन्तरे अद्भुतनामा भगवदवतारः। द्युतिनामा इन्द्रः। पारमरीचिगर्भाद्या देवाः। द्युतिमदाद्याः सप्त र्षयः। भूतकेतुदीप्तिकेतुप्रभृतयो मनुपुत्रा भवि ष्यन्ति। इति श्रीभागवतम्॥ (अस्य विशेष विवरणन्तु मार्कण्डेयपुराणे ९४ अध्याये द्रष्टव्यम्।)

दक्षा स्त्री, (दक्षते वर्द्धते आधारार्थे समर्था भवतीति वा। दक्ष+अच्। टाप्।) पृथिवी। इति मेदिनी। षे, १६॥

दक्षाध्वरध्वंसकृत्, पुं, (दक्षाध्वरस्य दक्षयज्ञस्य ध्वंसं नाशं करोतीति । कृ + क्विप् तुगागमश्च ।) शिवः । इति हलायुधः ॥

दक्षाय्यः, पुं, (दक्षते कार्य्येषु समर्थो भवतीति । दक्ष + "श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः ।" उणां ३ । ९६ । इति आय्यः ।) गरुडः । गृध्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (दक्ष वृद्धौ + आय्यः । त्रि, वर्द्धकः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ९१ । ३ ।

"शुचिष्टमसि प्रियो न मित्रो
दक्षाय्यो अर्य्यमेवासि सोम ! ॥"

"त्वमर्य्यमेवासाभिर्द्धक्षमाणः सूर्य्य इव दक्षाय्योऽसि सर्व्वेषां वर्द्धकोऽसि ।" इति सायनः ॥ पूजनीयः । यथा, तत्रैव । ७ । १ । २ ।

"दक्षाय्यो यो दम आस नित्यः ॥"

"योऽग्निरिमे गृहे दक्षाय्यः पूजनीयो हविर्भिः समर्धनीयो वा ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

दक्षिणः, त्रि, (दक्षते इति । दक्ष वृद्धौ + "द्रुदक्षिभ्यामिनन् ।" उणां । २ । ५० । इति इनन् ।) दक्षिणोद्भूतः । (दक्षिणदिग्भवः । यथा, रघुः । ४ । ८ ।

"स हि सर्व्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।
आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ॥"

दक्षिणदिक्स्थितः । यथा, मनुः । ५ । ९२ ।

"दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ॥")

सरलः । (यथा, महाभारते । ४ । ५ । २७ ।

"दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनानयत्
प्रभुः ॥")

परच्छन्दानुवर्त्ती । आरामः । इति मेदिनी णे, ५० ॥

("दक्षिणः सरलावामपरच्छन्दानुवर्त्तिषु ।
वाच्यवद्दक्षिणावाटीयज्ञदानप्रतिष्ठयोः ॥"

इति विश्वप्रकाशात् । णे, ४५ ॥)

दक्षः । अपसव्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ डाहिन इति भाषा । (यथा, मनुः । २ । ६३ ।

"उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः ॥")

दक्षिणहस्तप्रदाने दोषो यथा,—

"दक्षहस्तप्रदाता च सर्पः स्यात् सप्तजन्मसु ।
ततो भवेत् हस्तहीनो मानवश्च ततः शुचिः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥

दक्षिणहस्ते प्रतिग्रहो यथा,—

"ओंकारमुच्चरन् प्राज्ञो हविषं प्रतिमोदकम् ।
गृह्णीयाद्दक्षिणे हस्ते तदन्ते स्वस्ति कीर्त्तयेत् ॥"

इत्यादित्यपुराणम् ॥

(प्रदक्षिणः । यथा, भागवते । १ । १४ । १३ ।

"शृगाला कुर्व्वन्ति मां सव्यं दक्षिणं पशवोऽपरे ।
वाहांश्च पुरुषव्याघ्र ! लक्षये रुदतो मम ॥")

पुं, चतुर्धानायकान्तर्गतनायकविशेषः । तस्य लक्षणम् । (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ३० ।

"एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः
कथितः ॥")

यथा च "सकलनायिकाविषयसमचरणानुरागः ।

वाक्योदाहरणं यथा,—

"अन्तःपुरे स्फुरति पद्मदृशां सहस्र-
मच्छिद्रयं कथय कुत्र निवेशयामि ।
इत्याकलय्य नयनाम्बुरुहे निमील्य
रोमाञ्चितेन वपुषा स्थितमच्युतेन ॥"

इति रसमञ्जरी ॥ * ॥

(तन्त्रोक्ताचारविशेषे, क्ली । यथा, कुलार्णवे ५ खण्डे ।

"सर्व्वेभ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्णवं महत् ।
वैष्णवादुत्तमं शैवं शैवाद्दक्षिणमुत्तमम् ॥
दक्षिणादुत्तमं वामं वामात् सिद्धान्तमुत्तमम् ।
सिद्धान्तादुत्तमं कौलं कौलात् परतरं न हि ॥")

दक्षिणकालिका, स्त्री, (दक्षिणा अनुकूला कालिका ।) आद्याशक्तिः । यथा,—

"ऊर्द्ध्वे वामे कृपाणं करकमलतले छिन्नमुण्डं
तथाधो
दक्षे चाभीवरञ्च त्रिजगदघहरे दक्षिणे कालिके
च ।" इति तन्त्रसारः ॥

दक्षिणतः, अ, (दक्षिण + "दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ।"५।३।२८। इति अतसुच् ।) दक्षिणस्यां दिशि । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा, मनुः । ३ । ९१ ।

"पृष्ठवास्तुनि कुर्व्वीत वलिं सर्व्वान्नभूतये ।
पितृभ्यो वलिशेषन्तु सर्व्वं दक्षिणतो हरेत् ॥"

दक्षिण + तसिल् । दक्षिणभागे । यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे । ३ । ४८ ।

"पुनर्दक्षिणतः कुर्य्यात् पूर्व्ववत् सुरपूजिते ॥")

दक्षिणतारं, क्ली, दक्षिणतीरम् । यथा, "दिक्-शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा । दक्षिणतारं दक्षिणतीरं उत्तरतारं उत्तरतीरम् ।" इति सिद्धान्तकौमुद्यां समासप्रकरणम् ॥

दक्षिणपूर्व्वा, स्त्री, (दक्षिणस्याः पूर्व्वस्याश्च दिशोऽन्तरालम् । "दिङ्नामान्यन्तराले ।" २ । २ । २६ । इति समासः ।) पूर्व्वदक्षिणकोणः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते ।८।१८।२२।

"दिशि दक्षिणपूर्व्वस्यां दृष्टुं दक्षिणतो वटुम् ॥"

तद्दिग्भागस्थे, त्रि । यथा, आश्वलायनगृह्यसूत्रे । ४ । २ । ११ ।

"दक्षिणपूर्व्व उद्धृतान्तमाहवनीयं निदधाति॥")

दक्षिणस्थः, पुं, (दक्षिणे भागे तिष्ठतीति । स्था + कः ।) सारथिः । इत्यमरः । २ । ८ । ६० ॥ दक्षिणस्थिते, त्रि ।

दक्षिणा, स्त्री, (दक्षते इति । दक्ष वृद्धौ + "द्रुदक्षिभ्यामिनन् ।" उणां । २ । ५० । इति इनन् । ततष्टाप् ।) दक्षिणदिक् । तत्पर्य्यायः । अवाची २ शामनी ३ यामी ४ वैवस्वती ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, कुमारे । ३ । २५ ।

"दिक् दक्षिणा गन्धवहं मुखेन
व्यलीकनिश्वासमिवोत्ससर्ज्ज ॥")

दक्षिणवायुगुणाः । मधुररसयुक्तत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । वलवर्द्धनत्वम् । रक्तपित्तप्रशमनत्वम् । सौख्यकान्तिमतिप्रदत्वम् । प्रसन्नानिलत्वम् । विदाहिलत्वम् । अससमारुतकोपनत्वम् । गण्डूपदादिकीटानां जनकत्वञ्च । इति द्रव्यगुणः ॥ * ॥

अस्या दिशोऽधिपतयः वृषकन्यामकरराशयः । इति ज्योतिषम् ॥ यज्ञादिविहितदानम् । इति मेदिनी ॥ प्रतिष्ठा । इति हेमचन्द्रः ॥ यज्ञादिसम्पादकतदन्तविहितदानम् । सा यज्ञपत्नी श्रीकृष्णदक्षिणांशसम्भूता । यथा,—

"कार्त्तिकीपूर्णिमायान्तु रासे राधामहोत्सवे ।
आविर्भूता दक्षिणांशात् कृष्णस्य तेन दक्षिणा ॥"

दक्षिणाया अदाने तस्या वृद्धिर्यथा,—

"यज्ञो दक्षिणया सार्द्धं पुत्त्रेण च फलेन च ।
कर्म्मिणां फलदाता चेत्येवं वेदविदो विदुः ॥
कृत्वा कर्म्म च तस्यैव तूर्णं दद्याच्च दक्षिणाम् ।
तत्कर्म्मफलमाप्नोति वेदैरुक्तमिदं मुने ! ॥
कर्त्ता कर्म्मणि पूर्णे च तत्क्षणं यदि दक्षिणाम् ।
न दद्याद्ब्राह्मणेभ्यश्च दैवेनाज्ञानतोऽथ वा ॥
मुहूर्त्ते समतीते तु द्विगुणा सा भवेद्ध्रुवम् ।
एकरात्रे व्यतीते तु भवेत् शतगुणा च सा ॥
त्रिरात्रे तद्दशगुणा सप्ताहे द्विगुणा ततः ।
मासे लक्षगुणा प्रोक्ता ब्राह्मणानाञ्च वर्द्धते ॥
संवत्सरे व्यतीते तु सा त्रिकोटिगुणा भवेत् ॥
कर्म्म तद्यजमानानां सर्व्वञ्च निष्फलं भवेत् ।
स च ब्रह्मस्वापहारी न कर्म्मार्होऽशुचिर्नरः ॥
दरिद्रो व्याधियुक्तश्च तेन पापेन पातकी ।
तद्गृहाद्याति लक्ष्मीश्च शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥
पितरो नैव गृह्णन्ति तद्दत्तं श्राद्धतर्पणम् ।
एवं सुराश्च तत्पूजां तद्दत्तामग्निराहुतिम् ॥*॥
दाता न दीयते दानं ग्रहीता च न याचते ।
उभौ तौ नरकं यातश्छिन्नरज्जुर्यथा घटः ॥
नार्पयेद्यजमानश्चेद्याचिताञ्च दक्षिणाम् ।
भवेद्ब्रह्मस्वापहारी कुम्भीपाकं व्रजेद्ध्रुवम् ॥
वर्षलक्षं वसेत्तत्र यमदूतेन ताडितः ।
ततो भवेत् स चाण्डालो व्याधियुक्तो दरिद्रकः ॥
पातयेत् पुरुषान् सप्त पूर्व्वांश्च सप्तजन्मनः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥

नायिकाविशेषः । यथा,—

"या गौरवं भयं प्रेम सद्भावं पूर्व्वनायके ।
न मुञ्चत्यन्यसक्तापि सा ज्ञेया दक्षिणा बुधैः ॥"

इति विष्णुपुराणटीकायां स्वामी ॥

(अ, दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणा दिग् वा । "दक्षिणादाच् ।" ५ । ३ । ३६ । इति आच् । दक्षिणस्यां दिशि ॥)

दक्षिणाग्निः, पुं, (दक्षिणः अनुकूलोऽग्निः ।) यज्ञाग्निविशेषः । इत्यमरः । २ । ७ । १९ ॥ दक्षिणस्यां दिशोऽग्निर्दक्षिणाग्निः । इति भरतः ॥ अस्य नामकरणम् । यथा,—

"दत्तासु दक्षिणास्वादौ ह्यग्निर्भूत्वा यतोऽमराम् ।
नयते दक्षिणाभागं दक्षिणाग्निस्ततोऽभवत् ॥"

इति वराहपुराणम् ॥

दक्षिणाचलः, पुं, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणे दक्षिणप्रदेशे वा स्थितोऽचलः पर्व्वतः ।) मलयपर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ९५ ॥

दक्षिणाचार, पु, (दक्षिणोऽप्रतिकूल आचारः ।) आचारविशेषः । यथा,—
"स्वधर्मनिरतो भूत्वा पश्चतत्त्वेन पूजयेत् ।
स एव दक्षिणाचारः शिवो भूत्वा शिवं यजेत् ॥"
इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥
(एतदाचारोक्तकर्म्मादिकं वामाचारवत् कठोरतरं न । तथाच काशीराजप्रणीतदक्षिणाचारतन्त्रे ।
"दक्षिणाचारतन्त्रोक्तं कर्म्म तच्छुद्धवैदिकम् ॥"
दक्षिणोऽनुकूलः साधुराचारो व्यवहारो यस्य । शिष्टाचारविशिष्टे, त्रि । यथा महाभारते । ४ । ५ । २७ ।
'दक्षिणा दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत् प्रभुः ॥")

दक्षिणात्, व्य, (वच्यमाणतो रमणीयं वा । दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणस्या दिशः दक्षिणा वा दिक् इति । "उत्तराधरदक्षिणादातिः ।" ५ । ३ । ३४ । इति आतिः ।) दक्षिणस्यां दिशि । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

दक्षिणापथजन्मा [न्] पु, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि यः पन्थाः तत्र जन्म यस्य ।) जातिविशेषः । यथा, महाभारते ।१२।२०७।४२ ४५।
'दक्षिणापथजन्मानः सर्व्वे नरवरान्ध्रकाः ।
गुहाः पुलिन्दाः शबराः चुचुका मद्रकैः सह ॥
उत्तरापथजन्मानः कीर्त्तयिष्यामि तानपि ।
यौनकाम्बोजगान्धाराः किराता वर्व्वरैः सह ॥
एते पापकृतस्तात । चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
श्वपाकवलगृध्राणां सधर्म्माणो नराधिप ॥
नैते कृतयुगे तात । चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
त्रेताप्रभृति वर्त्तन्ते ते जना भरतर्षभ ॥"

दक्षिणामुख, त्रि, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि मुखं यस्य ।) दक्षिणदिङ्मुखः । यथा,—
'अमावास्यां गयायाञ्च दक्षिणामुखभोजनम् ।
न जीवत्पितृकः कुर्य्यात् कृते च पितृहा भवेत् ॥'
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

दक्षिणायन, क्ली, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणे गोले वा अयनम् ।) सूर्य्यस्य दक्षिणा गतिः । सा आषाढादिषट्सु मासेषु भवति । इत्यमरः ॥ * ॥ यथा —
"कर्कटावस्थिते भानौ दक्षिणायनमुच्यते ।
उत्तरायणमप्युक्तं मकरस्थे दिवाकरे ॥ इति ।
अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः ।
राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम् ॥"
इति विष्णुपुराणोक्ताषाढादायनपरिग्रहः सौरेण ।
शिवमागादिबोधे तु सिद्धान्तादयनपरिग्रहः ।
इति ।
न्यायक्रान्तिः पूर्व्वं पश्चात्तारादिनान्तरे ।
एकवर्षे चतुःपञ्चपलमानक्रमेण तु ॥
षट्षष्टिवत्सरानीकदिनं स्यादयनं रवेः ।
एवं चतुःपञ्चदिनमयनारम्भं क्रमात् ।
मुहुर्मेव च तद्वत् स्यादुदगयानं रवेर्ध्रुवम् ॥
कर्क्किश्च क्रमशो तद्वदभितो दक्षिणायनम् ।
अयनांशक्रमेणैव विषुवारम्भश्च तथा ॥"
इति च ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
तत्र जातस्य फलं यथा —
"याम्यायने यस्य भवेत् प्रसूतिः
शठः कठोरः पिशुनस्वभावः ।
चतुष्पदाढ्यः कृषिमानदयु-
र्भोगानमग्रान्तो मनुजः प्रतापी ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
कर्कटसक्रान्तिः । यथा —
'मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने ।
विषुवती तुलामेषे गोलमध्ये तथापरा ॥'
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
अयनचक्रं यथा,—
"चक्रं सार्द्धं लिखित्वा यदहमतिरयने सङ्क्रमश्चेत् करोति
यस्मिन्नृक्षे तदृक्षं मरणभयकरं मूलमृक्षे निदध्यात् ।
तत्पश्चाद्दारसूले विविधभयकरं मूलपार्श्वे-ऽथलाभः
सौख्यं स्याच्चक्रगर्भे विविधसुनिमित्तं विद्धि वामक्रमेण ॥"
इति ज्योतिषम् ॥
("त एते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादित्यौ कालविभागकरत्वादयने द्वे भवतो दक्षिणमुत्तरञ्च । तयोर्दक्षिणं वर्षाशरद्धेमन्तास्तेषु भगवानाप्यायते सोमोऽम्ललवणमधुराश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्व्वप्राणिनां बलमभिवर्द्धते ॥'
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

दक्षिणार [र्] पु, (दक्षिणे दक्षिणभागे अरम् ईर्म्मः यस्य ।) व्याधकर्त्तृकदक्षिणाङ्गप्रविसमृगः । इत्यमरः । २ । १० । २४ ॥

दक्षिणार्ह, त्रि (दक्षिणामर्हतीति । अर्ह + 'अर्हः ।" ३ । २ । १२ । इत्यच् ।) दक्षिणायोग्यः । यज्ञाश्रये दक्षिणामर्हति यः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । दक्षिणीयः २ दक्षिण्यः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ५ ॥

दक्षिणावर्त्तकी स्त्री, (दक्षिणे आवर्त्तते इति । आ + वृत् + ण्वुल् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वृश्चिकाली । इति राजनिर्घण्टः ॥

दक्षिणाशापति, पु (दक्षिणाशाया दक्षिणस्या दिशः अधिपतिः ।) यमः । इति हेमचन्द्रः । २ । ९८ ॥

दक्षिणीय, त्रि, (दक्षिणामर्हतीति । दक्षिणा + "कडङ्करदक्षिणाच्छ च ।' ५ । १ । ६९ । इति छः ।) दक्षिणार्हः । इत्यमरः । ३ । १ । ५ । (यथा, हरिवंशे । ४९ । ७९ ।
"क्रतवः सम्प्रवर्त्तन्तां दक्षिणीयैर्द्विजातिभिः ।
दक्षिणाश्चोपवर्त्तन्तां यथोक्ताः सर्व्वयज्ञिय ॥"
तथाच अथर्व्ववेदे । ८ । १० । ४ ।
"यज्ञर्त्तो दक्षिणीयो वासतेयो भवति य एवं वेद ॥")

दक्षिणेन, व्य, (दक्षिण + "एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ।" ५ । ३ । ३५ । इति एनप् ।) दक्षिणदिशि । इति रायमुकुटः । दक्षिणभागे । (अस्य योगेन द्वितीया भवति ।) यथा,—
"दक्षिणेन हरिं सदो गोविन्दमतिनेश्वरः ।
येनेष्ट्वा हरिरीशश्च तेनेशमभितोऽर्च्चकाः ॥'
इति मुग्धबोधम् ॥
(क्वचित् द्वितीयाप्रयोगाभावोऽपि दृश्यते । यथा महाभारते । ३ । ८३ । ४ ।
'दक्षिणेन सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च ।
ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ॥")

दक्षिणेर्म्मा, [न्] पु (दक्षिणे ईर्म्म व्रणं यस्य । 'दक्षिणेर्म्मा लुब्धयोगे ।" ५ । ४ । १२६ । इति अनिच् ।) व्याधप्रहारात् दक्षिणाङ्गव्रणयुक्तमृगः । तत्पर्य्यायः । दक्षिणारः २ । इत्यमरः । १० । २४ ॥ (यथा, भट्टिः । ४ । ४४ ।
"मृगमिव मृगोऽथ दक्षिणेर्म्मा
दिशमिव दाहवतीं मरावुदन्वत् ॥')

दक्षिण्य, त्रि, (दक्षिणामर्हतीति । 'कडङ्करदक्षिणाच्छ च ।' ५ । १ । ६९ । इति चकारात् यत् ।) दक्षिणार्हः । इत्यमरः । ३।१।५ ॥ (यथा भट्टिः । २ । २९ ।
"दधि श्रद्दिधौ कृतमार्जिलीने-
नाद्यातुयानैर्धिषिते प्रमर्पत् ॥")

दग्ध क्ली कत्तृणम् । इति रत्नमाला ॥

दग्ध, त्रि, (दह्यते स्म इति । दह + क्त ।) भस्मीकृतः । पोड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्लुष्टः २ झुष्टः ३ उषितः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ९९ । (यथा मनुः । ८ । १८९ ।
"चौरैर्हृतं जले नोढ़मग्निना दग्धमेव वा ।
न दद्यात् यदि तस्मात् स न संहरति किञ्चन ॥")
'पचाद्यामामिषं पर्णम् ।
गोवर्ज्यमामिषं चीरं फले जम्बीरमामिषम् ।
आमिषं दक्षमाकञ्च सर्व्वं दग्धमामिषम् ॥'
इति कर्म्मलोचनम् ॥
(म्लानम् । यथा, अमरुशतके । २४ ।
'दह्यामपि वाचि मसितमिदं दग्धाननं जायते ॥"
चन्द्राग्नितराशिफलकफाभिधिकमृक्षम् । यथा ज्योतिस्तत्त्वे ।
"मृगाद्विद्वौ तृतीयायां प्रथमायां तुलाङ्गनौ ।
पञ्चम्यां कुम्भराशी द्वौ सप्तम्यां चापयल्लभे ॥
नवम्यां सिंहकीटाख्यावेकादश्यां गुरोर्गृहे ।
वृषमीनौ त्रयोदश्यां दग्धसञ्ज्ञकमी यदा ।
दग्धसञ्ज्ञानि यत् कर्म्म तत्र सर्व्वं विनश्यति ॥")

दग्धकाक, पुं, (दग्ध इव कृष्णवर्णो काकः ।) द्रोणकाकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३९८ ।

दग्धरथ, पुं, (दग्धो रथोऽस्य ।) चित्ररथगन्धर्व्वः । इति महाभारतम् । (यथा, महाभारते । १ । १७१ । ३९ ।
"अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः ।
सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम् ॥")

दग्धरुहः, पुं, (दग्धोऽपि रोहतीति । रुह + कः ।) तिलकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दग्धरुहा, स्त्री, (दग्धापि रोहतीति । रुह + कः टाप् ।) दग्धारुहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दग्धा, स्त्री, (दह्यते स्म इव या । दह + क्तः । ततष्टाप् ।) स्थितार्का दिक् । इति मेदिनी । रे, ७ ॥ वृक्षविशेषः । झुरुह इति ख्यातः ॥ तत्पर्य्यायः । दग्धरुहा २ दग्धिका ३ स्वर्गेरुहा ४ रोमशा ५ कर्कशदला ६ भस्मरोहा ७ सुदग्धिका ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । वातघातनाशित्वम् । पित्तप्रकोपनत्वम् । जठरानलदीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

मासदग्धा यथा,—सौरचैत्रपौषयोर्द्वितीया एवं ज्यैष्ठफाल्गुनयोश्चतुर्थी वैशाखश्रावणयोः षष्ठी आषाढ़ाश्विनयोरष्टमी भाद्रागृहायणयोर्दशमी कार्त्तिकमाघयोर्द्वादशी । अस्याः प्रमाणं यथा,

"द्वितीया मीनधनुषोश्चतुर्थी वृषकुम्भयोः ।
मेषकर्कटयोः षष्ठी कन्यामिथुनयोरष्टमी ॥
दशमी वृश्चिके सिंहे द्वादशी मकरे तुले ।
एभिर्यातो न जीवेत यदि शक्रसमो भवेत् ॥"

अस्याः प्रतिप्रसवो यथा, वैशाखे शुक्ला षष्ठी ज्यैष्ठे कृष्णा चतुर्थी आषाढ़े शुक्लाष्टमी श्रावणे कृष्णा षष्ठी भाद्रे शुक्ला दशमी आश्विने कृष्णाष्टमी कार्त्तिके शुक्ला द्वादशी अग्रहायणे कृष्णा दशमी पौषे शुक्ला द्वितीया माघे कृष्णा द्वादशी फाल्गुने शुक्ला चतुर्थी चैत्रे कृष्णा द्वितीया । एतत्प्रमाणं यथा,—

"मेषे दिनेशे वृषुगे मृगेन्द्रे
यूके धनुःस्थे कलसे च शुक्ला ।
कुलीरकन्यालिमृगास्यमीन-
वृषेषु कृष्णास्तिथयः प्रदग्धाः ॥" * ॥

दिनदग्धा यथा,—रविवारे द्वादशी सोमे एकादशी मङ्गले दशमी बुधे तृतीया वृहस्पतौ षष्ठी शुक्रे पञ्चदशी शनौ सप्तमी । एतत्प्रमाणं यथा,

"माशा रुद्रा दिशो रामा: षट्पञ्चसनयस्तथा ।
दग्धास्ते तिथयः सप्त सूर्य्यादौ सप्तसप्तभिः ॥"

इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

दग्धिका, स्त्री, (कुत्सिता दग्धा । "कुत्सिते ।" ५ । ३ । ७४ । इति कन् ।) दग्धान्नम् । पोड़ा भात इति भाषा । चाँचो इति ख्याता इति केचिदिति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । भिस्सटा २ । इत्यमरः । २।९।४९ ॥ भिस्सिटा ३ भिश्चिटा ४ भिक्षिटा ५ भिक्षिका ६ । इति तट्टीकासार-सुन्दरी ॥ दग्धारुहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दग्धेष्टका, स्त्री, (दग्धा इष्टका ।) झामकम् । इति हारावली । २१४ ॥

दघ, इ त्यागे । अवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) इ, दङ्घ्यते । अवनं रक्षणम् । इति दुर्गादासः ॥

दघ, न घातने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् ।) न, दघ्नोति । दघ घाते ।

इति कौमराः पठन्ति । तेन तदर्थकथनमेवोचितम् । ततश्च घातनमिति हन्त्यर्थस्य पाचिकापुरादित्वेन स्वार्थे णौ रूपं हननमित्यर्थः । किञ्च हिंसनपाठेनैवेष्टसिद्धे घातनपाठो हिंसाप्रेरणार्थः स्यान्न वेति काकदन्तान्वेषणवन्निष्फलं त्रयाणामेव कातन्त्राद्यसम्मतत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

दण्ड, त् क दण्डपाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट् ।) तत्पातस्तद्द्वारा पातनम् । क, दण्डयति दण्डामयति अपराधिनं राजा । इति दुर्गादासः ॥

दण्डः, पुं क्ली, (दण्डयति अनेनेति । दण्ड + घञ् । यद्वा, दाम्यत्यनेनेति । दम् + "अमन्तात् डः ।" उणा । १ । ११३ । इति डः ।) लगुड़ः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४१ ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ११ ।

"यथा दण्डहतः सर्पो दण्डाकारः प्रजायते ॥")

तस्य धारणगुणाः । स्खलतः संप्रतिष्ठानत्वम् । शत्रुनिषेधनत्वम् । अवष्टम्भनत्वम् । आयुष्यत्वम् । भयघ्नत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, चिकित्सितस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।

"पुनः सरीसृपव्यालविषाणिभ्यो भयापहम् ।
श्रमस्खलनदोषघ्नं स्थविरे च प्रशस्यते ॥
सत्त्वोत्साहबलस्थैर्य्यधैर्य्यवीर्य्यविवर्द्धनम् ।
अवष्टम्भकरश्चापि भयघ्नं दण्डधारणम् ॥")

शरणागतरक्षणादि । यथा,—

"शरणागतसंत्राणं भूतानामप्यहिंसनम् ।
वहिर्वेदि च यद्दानं दण्डमित्यभिधीयते ॥"

इति मोक्षधर्म्मः ॥

(दण्डाकारत्वात् छत्रादीनामङ्गविशेषः । यथा, वृहत्संहितायाम् । ७३ । ४, ६ ।

"युवराजनृपतिपत्न्याः सेनापतिदण्डनायकानाञ्च ।
दण्डोऽर्धपञ्चहस्तः समसप्तांशार्द्धविस्तारः ॥"

"अन्येषाञ्च नराणां प्रीतातपवारणन्तु चतुरस्रम् ।
समवृत्तदण्डयुक्तं छत्रं कार्य्यं तु विप्राणाम् ॥"

चामरादीनामङ्गविशेषश्च । यथा, तत्रैव । ७२ । ३-४ ।

"अध्यर्धहस्तप्रमितोऽस्य दण्डो
हस्तोऽथवारत्निसमोऽथवान्यः ।
काष्ठाच्छुभात् काञ्चनरूप्यगुप्तात्
रत्नैर्विचित्रैश्च हिताय राज्ञाम् ॥
यष्ट्यातपत्राङ्कुशवेत्रचाप-
वितानकुन्तध्वजचामराणाम् ।
व्यापीततन्त्रीमधुकृष्णवर्णा
वर्णक्रमेणैव हिताय दण्डाः ॥"

ब्रह्मचारिधार्य्यलगुड़ाकारपदार्थः । यथा, देवीभागवते । १ । १९ । ३१ । शुकं प्रति जनकस्योक्तिः ।

"दण्डाजिनकृता चिन्ता यथा तव वनेऽपि च ।
तथैव राज्यचिन्ता मे चिन्तयानस्य वा न वा ॥"

वर्णभेदेन तत्प्रमाणादिकमुक्तम् । यथा, मनौ । २ । ४५-४७ ।

"ब्राह्मणो वैल्वपालाशौ क्षत्त्रियो वाटखादिरौ ।
पैलवौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्म्मतः ॥
केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य्यः प्रमाणतः ।
ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः ॥
ऋजवस्ते तु सर्व्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।
अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचो नाग्निदूषिताः ॥"

वाणनिक्षेपकालीन स्थानविशेषे, क्ली । यथा, आग्नेयधनुर्वेदे ।

"तिर्य्यग्भूतौ भवेद्वामो दक्षिणोऽपि भवेदृजुः ।
गुल्फौ पार्ष्णिद्वयञ्चैव स्थितौ पञ्चाङ्गुलान्तरौ ॥
स्थानं दण्डं भवेदेतत् द्वादशाङ्गुलमायतम् ॥")

दण्डः, पुं, (दण्डयत्यपराधिनमनेनेति । दण्ड + घञ् । यद्वा, दाम्यति शान्तं करोत्यनेन । दम + डः ।) राज्ञां चतुर्थोपायः । (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ३ ।

"विना दण्डं कथं राज्यं करोति जनकः किल ।
धर्म्मे न वर्त्तते लोको दण्डश्चेन्न भवेद् यदि ॥")

स च त्रिविधः । वधः अर्थग्रहणं बन्धनताड़नादिश्च । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । साहसम् २ दमः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । २१ । (दण्ड + भावे घञ् । दमनम् । (यथा, मनुः । १२ । १० ।

"वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ॥"

दण्ड इवाचरतीति । दण्ड + क्विप् । ततो भावे घञ् ।) ऊर्द्ध्वस्थितिः । दाँड़ान इति भाषा । इति सारसुन्दरी ॥ व्यूहभेदः । (अस्य लक्षणभेदादिकं यथा, अग्निपुराणे २४१ अध्याये ।

"मण्डलासंहतौ भागौ दण्डास्ते बहुधा शृणु ।
तिर्य्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्यात् भोगोऽन्या वृत्तिरेव च ॥
मण्डलः सर्व्वतोवृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः ।
प्रदरो दृढ़कोऽसह्यश्चापो वै कुक्षिरेव च ॥
प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च श्येनो विजयसञ्जयौ ।
विशालो विजयः सूची स्थूणा कर्णचमूमुखौ ॥
सर्पास्यो वलयश्चैव दण्डभेदाश्च दुर्ज्जयाः ।
अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्षाभ्याञ्चैकपक्षतः ॥
अतिक्रान्तस्तु पक्षाभ्यां त्रयोऽन्ये तद्विपर्य्यये ।
पक्षोरस्यैरतिक्रान्तः प्रतिष्ठोऽन्यो विपर्य्ययः ॥
स्थूणापक्षो धनुःपक्षो द्विस्थूणो दण्ड ऊर्द्धगः ।
द्विगुणोऽन्त्वतिक्रान्तपक्षोऽन्यस्य विपर्य्ययः ॥
द्विचतुर्दण्ड इत्येते ज्ञेया लक्षणतः क्रमात् ।
गोमूत्रिका हि सञ्चारी शकटो मकरस्तथा ॥")

प्रकाण्डः । अश्वः । कोणः । मन्थानः । सैन्यम् । कालः । घड़ी इति भाषा । मानभेदः । काठा इति भाषा । ("हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः ।" इति लीलावती ॥) चण्डांशोः पारिपार्श्विकः । (यथा, महाभारते । ३ । ३ । ६८ ।

"ये च तेऽनुचराः सर्व्वे पादोपान्तं समाश्रिताः ।
माठराणदण्डाद्यास्तांस्तान् वन्देऽशनिक्षुभान् ॥")

यमः । अभिमानः । इति मेदिनी । ड, १४ ॥ तस्य-

भेदः। इति हेमचन्द्रः। इक्ष्वाकुराजपुत्रः। इति रामायणम्। (यथा, हरिवंशे। १०। २२।
"इक्ष्वाकोर्यवीयांश्च दण्डश्चेति सुताः त्रयः।
यश्चकार महात्मा वै दण्डकारण्यमुत्तमम्॥"
क्रोधहन्तुरसुरस्यांशेनावतीर्णः स्वनामख्यातः नृपविशेषः। यथा, महाभारते।१।६७।३६।
"क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽसुरः।
दण्ड इत्यभिविख्यातः स आसीन्नृपतिः क्षितौ॥"
विष्णुः। यथा महाभारते। १३। १४९। १०५।
"धनुर्द्धरो धनुर्व्वेदो दण्डो दमयिता दमः॥"
महादेवः। यथा तत्रैव। १२। २८४। १६।
"प्रचण्डाय दण्डाय पर्णचीरपटाय च॥")
कालमानदण्डस्य प्रमाणं यथा,—
"षट्पलं पात्रनिर्म्माणं गभीरं चतुरङ्गुलम्।
स्वर्णमाषैः कृतच्छिद्रं कुण्डैश्च चतुरङ्गुलैः॥
यावज्जलप्लुतं पात्रं तत्कालं दण्डमेव च॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥ *॥
अन्यच्च प्रति दण्डोद्यमे दण्डनिपातने च दोषो यथा प्रायश्चित्ततत्त्वे।
"विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने॥"
कौटसाक्ष्ये दण्डो यथा —
"लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात् कामात् क्रोधात्तथैव च।
अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते॥
एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत्।
तस्य दण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वशः॥
लोभात् सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात् पूर्व्वन्तु साहसम्।
भयाद्द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात् पूर्व्वं चतुर्गुणम्॥
कामाद्दशगुणं पूर्व्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम्।
अज्ञानाद्द्वे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु॥
एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान् मनीषिभिः।
धर्म्मस्याव्यभिचारार्थमधर्म्मनियमाय च॥
कौटसाक्ष्यन्तु कुर्व्वाणान् त्रीन् वर्णान् धार्म्मिको नृपः।
प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत्॥" *॥
दण्डस्य स्थानानि यथा,—
"दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्।
त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत्॥
उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम्।
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च॥
अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः।
सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत्॥" *॥
अधर्म्मदण्डे दोषो यथा —
"अधर्म्मदण्डनं लोके यशोघ्नं कीर्त्तिनाशनम्।
अस्वर्ग्यञ्च परत्रापि तस्मात्तत् परिवर्जयेत्॥
अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्।
अयशो महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति॥" *॥
दण्डस्य पौर्व्वापर्य्यनियमो यथा —
"वाग्दण्डं प्रथमं कुर्य्याद्धिग्दण्डं तदनन्तरम्।
तृतीयं धनदण्डन्तु वधदण्डमतः परम्॥
वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात्।
तदैषु सर्व्वमप्येतत् प्रयुञ्जीत चतुष्टयम्॥
दण्डस्य भेदा यथा,—
पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः।
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रन्त्वेव चोत्तमः॥
ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति।
अपह्नवे तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनम्॥ *॥
दोषविशिष्टकन्यादाने दण्डो यथा —
यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति।
तस्य कुर्य्यान्नृपो दण्डं स्वयं षण्णवतिं पणान्॥
अकन्येति च यः कन्यां ब्रूयाद्द्वेषेण मानवः।
स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन्॥ *॥
गवादीनां शस्यभक्षणे दण्डो यथा,—
पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथ वा पुनः।
स पालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत् पशून्॥
क्षेत्रादिसीमाविवादे दण्डो यथा —
क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च।
सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः॥
सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः सेतौ विवदतां नृणाम्।
सर्व्वे पृथक् पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम्॥
गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन्।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः॥ *॥
वाक्पारुष्ये दण्डा यथा,—
शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्त्रियो दण्डमर्हति।
वैश्योऽप्यर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति॥
पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्त्रियस्याभिशंसने।
वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः॥
समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे।
वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत्॥
एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन्।
जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः॥
नामजातिग्रहन्त्वेषामभिद्रोहेण कुर्व्वतः।
निक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः॥
धर्म्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्व्वतः।
तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः॥
श्रुतं देशञ्च जातिञ्च कर्म्म शारीरमेव च।
वितथेन ब्रुवन् दर्पाद्दाप्यः स्याद्द्विशतं दमम्॥
काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम्।
तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम्॥
मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम्।
आक्षारयन् शतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः॥
ब्राह्मणक्षत्त्रियाभ्यान्तु दण्डः कार्य्यो विजानता।
ब्राह्मणे साहसः पूर्व्वः क्षत्त्रिये त्वेव मध्यमः॥
विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः।
छेदवर्ज्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः॥ *॥
दण्डपारुष्ये दण्डा यथा,—
येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेत् श्रेष्ठमन्त्यजः।
छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम्॥
पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति।
पादेन प्रहरन् कोपात् पादच्छेदनमर्हति॥
सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः।
कट्यां कृताङ्को निर्व्वास्यः स्फिचं वास्यावकर्त्तयेत्॥
अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः।
अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्द्धयतो गुदम्॥
केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन्।
पादयोर्दाढिकायाञ्च ग्रीवायां वृषणेषु च॥
त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य तु दर्शकः।
मांसभेत्ता तु षण्णिष्कान् प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः॥
वनस्पतीनां सर्व्वेषामुपभोगो यथा यथा।
तथा तथा दमः कार्य्यो हिंसायामिति धारणा॥
मनुष्याणां पशूनाञ्च दुःखाय प्रहृते सति।
यथा यथा महद्दुःखं दण्डं कुर्य्यात्तथा तथा॥
अङ्गावपीडनायाञ्च व्रणशोणितयोस्तथा।
समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्व्वदण्डमथापि वा॥
द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम्॥
चर्म्मचार्म्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्टमयेषु च।
मूल्यात् पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च॥
यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च।
दशातिवर्त्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते॥
छिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्य्यक् प्रतिमुखागते।
अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च॥
छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्ररश्म्योस्तथैव च।
आक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत्॥
यत्रापवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु।
तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम्॥
प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति।
युग्यस्थाः प्राजकेऽनाप्ते सर्व्वे दण्ड्याः शतं शतम्॥
स चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्व्वा रथेन वा।
प्रमापयेत् प्राणभृतस्तत्र दण्डो विचारितः॥
मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत् किल्विषी भवेत्।
प्राणभृत्सु महत्स्वर्द्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु॥
क्षुद्रकाणां पशूनाञ्च हिंसायां द्विशतो दमः।
पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु॥
गर्द्दभाजाविकानाञ्च दण्डः स्यात् पञ्चमाषकः।
माषकस्तु भवेद्दण्डः श्वशूकरनिपातने॥
भार्य्या पुत्त्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः।
प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा॥
पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन।
अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरकिल्विषम्॥
चौरस्य दण्डविधिर्यथा,—
यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिन्द्याच्च यः प्रपाम्।
स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन् समाहरेत्॥
धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः।
शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम्॥
तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः।
सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम्॥
पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते।
शेषे त्वेकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत्॥
पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाञ्च विशेषतः।
मुख्यानाञ्चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति॥
महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च।
कालमासाद्य कार्य्यञ्च राजा दण्डं प्रकल्पयेत्॥
गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छुरिकायाश्च भेदने।
पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्य्योऽर्द्धपादिकः॥
सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च।

दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥
वेणुवैदलभाण्डानां लवणानान्तथैव च ।
मृण्मयानाञ्च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥
मत्स्यानां पक्षिणाञ्चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥
अन्येषाञ्चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।
पक्वान्नानाञ्च सर्व्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणो दमः ॥
पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च ।
अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात् पञ्च कृष्णलः ।
परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ॥
निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्द्धशतं दमः ।
स्यात् साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म्म यत् कृतम् ॥
निरन्वयं भवेत् स्तेयं हृत्वापव्ययते च यत् ।
यस्त्वेतान्युपक्लृप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ॥
तमाद्यं दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद्गृहात् ।
येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।
तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥”*॥
परदारहरणे दण्डो यथा,—
परदाराभिमर्षेषु प्रवृत्तान् नॄन्महीपतिः ।
उद्वेजनकरैर्दण्डैश्चिह्नयित्वा प्रवासयेत् ॥
परस्य पत्न्या पुरुषः संभाषां योजयन् रहः ।
पूर्व्वमाचारितो दोषैः प्राप्नुयात् पूर्व्वसाहसम् ॥
परस्त्रियं योऽभिवदेत् तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ।
नदीनामपि संभेदे स संग्रहणमाप्नुयात् ॥
उपचारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् ।
सह खट्वासनञ्चैव सर्व्वं संग्रहणं तथा ॥
स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तया ।
परस्परस्यानुमते सर्व्वं संग्रहणं स्मृतम् ।
अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति ॥
न सम्भाषां परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत् ।
निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति ॥
नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु ।
सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च ॥
किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात् संभाषां ताभिराचरन् ।
योऽकामां दूषयेत् कन्यां स सद्यो वधमर्हति ॥
सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ।
कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेत् ॥
जघन्यं सेवमानान्तु संयतां वासयेद्गृहे ।
उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ॥
शुल्कं दद्यात् सेवमानः समामिच्छेत् पिता यदि ।
अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्य्याद्दर्पेण मानवः ॥
तस्याशु कर्त्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डञ्चार्हति षट्शतम् ।
सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।
द्विशतन्तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥
कन्यैव कन्यां या कुर्य्यात् तस्याः स्याद्द्विशतो दमः ।
शुल्कञ्च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाप्नुयाद्दश ॥
या तु कन्यां प्रकुर्य्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ।
अङ्गुल्योरेव च च्छेदं खरेणोद्वहनं तथा ॥
भर्त्तारं लङ्घयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ।
तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥
पुमांसं दाहयेत् पापं शयने तप्त आयसे ।
अभ्यादध्युश्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् ॥
संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः ।
व्रात्यया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ॥
शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ।
अगुप्तमङ्ग सर्व्वस्वैर्गुप्तं सर्व्वेण हीयते ॥
वैश्यः सर्व्वस्वदण्डः स्यात् संवत्सरनिरोधतः ।
सहस्रं क्षत्त्रियो दण्ड्यो मौण्ड्यं मूत्रेण चार्हति ।
ब्राह्मणीं यद्यगुप्तान्तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।
वैश्यं पञ्चशतं कुर्य्यात् क्षत्त्रियन्तु सहस्रिणम् ॥
उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।
विप्लुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥
सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः ॥
मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।
इतरेषान्तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥
वैश्यश्चेत् क्षत्त्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्त्रियो
व्रजेत् ।
यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः ॥
सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।
शूद्रायां क्षत्त्रियविशोः साहस्रो वै भवेद्दमः ।
क्षत्त्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतं दमः ॥
मूत्रेण मौण्ड्यमृच्छेत्तु क्षत्त्रियो दण्डमेव वा ॥
अगुप्ते क्षत्त्रियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात् सहस्रन्त्वन्त्यज-
स्त्रियम् ॥ * ॥
ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यञ्चर्त्विक् त्यजेद्-
यदि ।
शक्तं कर्म्मण्यदुष्टञ्च तयोर्दण्डः शतं शतम् ॥
न माता न पिता न स्त्री न पुत्त्रस्त्यागमर्हति ।
त्यजन्नपतितानेतान् राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥”
इति मनुः ॥ * ॥
दण्डस्य फलं यथा, युक्तिकल्पतरुः ।
“दण्डः संरक्षते धर्म्मं तथैवार्थं विधानतः ।
कामं संरक्षते यस्मात् त्रिवर्गो दण्ड उच्यते ॥
राजदण्डभयाल्लोकाः पापाः पापं न कुर्व्वते ।
यमदण्डभयादेके परलोकभयात्तथा ॥
दण्डश्चेन्न भवेल्लोके विभजन् साध्वसाधु वा ।
शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् दुर्व्वलान् बलव-
त्तराः ॥
अपराद्धेषु भूपालो दण्डं कुर्य्याद्यथाविधि ।
अन्यथाकरणात्तस्मात् राजा भवति किल्विषी ॥
विरुद्धमपि जल्पन्तो दूता दण्ड्या न भूभृता ।
दूतहन्ता तु नरकमाविशेत् सचिवैः सह ॥
विपक्षवचनादन्यो भृत्यो दण्डं न चार्हति ।
विपक्षवचनाद्दण्डः स्वामिनं नरकं नयेत् ॥”
दण्डकः, पुं क्ली, (दण्ड इव कायतीति । कै + कः ।) श्लोकविशेषः । छन्दोभेदः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ अस्य विवरणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (ह्रस्वो दण्डः । “ह्रस्वे ।” ५ । ३ । ८६ । इति कन् । क्षुद्रलगुडः । सोंटा इति भाषा ॥ पुं, इक्ष्वाकुपुत्त्रः । यथा, भागवते । ९ । ६ । ४ ।
“क्षुवतस्तु मनोर्जज्ञे इक्ष्वाकुर्घ्राणतः सुतः ।
तस्य पुत्त्रशतज्येष्ठा विकुक्षिनिमिदण्डकाः ॥”
एतन्नृपसन्निवेशस्थानं दण्डकारण्यमितिख्यातम् ।
यथा, रामायणे । १ । १ । ४० ।
“रामस्तु पुनरालक्ष्य नागरस्य जनस्य च ।
तत्रागमनमेकाग्रो दण्डकान् प्रविवेश ह ॥”)
दण्डकन्दकः, पुं, (दण्डवत् कन्दो मूलं यस्य । कप् ।) धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दण्डका, स्त्री, (दण्डक + स्त्रीलिङ्गत्वादत्र टाप् ।) जनस्थानम् । दण्डकारण्यम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३० । ३६ ।
“मम सन्ना मतिः सीते ! नेतुं त्वां दण्डकावनम् ।
वसिष्यामीति सा त्वं मामनुयातुं सुनिश्चिता ॥”)
दण्डकाकः, पुं, (दण्डो यमदण्ड इव काकः । अशुभसूचकत्वादस्य तथात्वम् ।) द्रोणकाकः । इति हेमचन्द्रः ॥
दण्डढक्का, स्त्री, (दण्डताड्यमाना ढक्का ।) वाद्यविशेषः । दामामा इति नागरा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । नाली २ घटी ३ यामनाली ४ यमेरुका ५ यामघोषः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दम्मसः ७ दुन्दुभिः ८ दुन्दुः ९ गभीरिका १० । इति शब्दरत्नावली ॥
दण्डताम्री, स्त्री, (दण्डेन ताड्यमाना ताम्री ताम्रनिर्म्मितवाद्यम् ।) ताम्रीवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥
दण्डधरः, पुं, (दण्डस्य धरः । दण्डं धारयति । धृञ् धारणे + पचाद्यचि णिलुक् । इत्युज्ज्वलदत्तः । २।२२ ।) यमः । इत्यमरः । १।१।६२ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ६५९ ।
“ब्रह्मदण्डहतं दण्डं भुक्त्वा दण्डधराधिपः ।
अकाण्डदण्डसहाय ययौ दण्डधरान्तिकम् ॥”)
राजा । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुः । ९ । ३ ।
“बलनिषूदनमर्थपतिञ्च तं
श्रमनुदं मनुदण्डधरान्वयम् ॥”)
त्रि, लगुड़धारकः ॥ (शासकः । यथा, महाभारते । १२ । २३ । ४३ ।
“एवमेतन्मया कार्य्यं नाहं दण्डधरस्तव ॥”
चतुर्थोपाययुक्तः । यथा, भागवते । ४।२१।२२ ।
“अहं दण्डधरो राजा प्रजानामिव योजितः ॥”)
दण्डधारः, पुं, (दण्डं धरतीति । धृ + “कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) पृथ्वीनाथः । (यथा, गौः रामायणे । २ । ८८ । ७ ।
“उदीच्याश्च प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च केरलाः ।
दण्डधाराश्च सामन्ता रत्नान्युपहरन्तु ते ॥”)
प्रेताधिपः । इति मेदिनी । रे, २६६ ॥ (सनामख्यातनृपविशेषः । स तु क्रोधवर्द्धनस्यासुरस्यांशेन जातः । यथा, महाभारते ।१।६७।४७।
“क्रोधवर्द्धन इत्येव यस्त्वन्यः परिकीर्त्तितः ।
दण्डधार इति ख्यातः सोऽभवन्मनुजेश्वरः ॥”
धृतराष्ट्रपुत्त्राणामेकतमः । यथा, तत्रैव धृतराष्ट्रपुत्त्रनामकथने । १ । ६७ । १०२ ।
“निषङ्गी कवची पाशी दण्डधारो धनुर्ग्रहः ॥”)

त्रि, दण्डधरः। (शासकः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। १०८।
"त्वद्धारे त्वयि चापि क्षितिमेतां प्रशासति।
को वैरश्नेयो पारमनासादावधीदिति॥")

दण्डनायकः पुं, (दण्डं राज्ञां चतुर्थोपायं नयति। नी+ण्वुल्।) सेनानीः। स चतुरङ्गबलाध्यक्षः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३८८। (यथा राजतरङ्गिण्याम्। ७। ६६८।
"कन्दर्पं कोटभ्यानां भिन्नानां सङ्कटोद्यते।
शुष्यन् राजपुरीं राजा व्यधाद्दण्डनायकम्॥")

दण्डनीतिः, स्त्री, (दण्डेन नीयते या। यद्वा दण्डो नीयतेऽनयेति। नी+कर्म्मणि करणे वा क्तिन्।) अर्थशास्त्रम्। इत्यमरः। १। ६। ५। सत्याचरणादिप्रयोजनं नीतिशास्त्रम्। इति भरतः। तस्य निरुक्तिर्यथा —
'दण्डेन नीयते चेदं दण्डं नयति वा पुनः।
दण्डनीतिरिति ख्याता त्रीन् लोकानभिवर्त्तते॥
तच्च दण्डनीतिशास्त्रमध्यायपरिमितम्।
तद्यथा —
'ततोऽध्यायसहस्राणां शतं चक्रे स्वबुद्धिजम्।
यत्र धर्म्मस्तथैवार्थः कामश्चैवाभिवर्णितः॥
त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एष स्वयम्भुवा।
चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथग्गुणः॥
मोक्षस्यापि त्रिवर्गोऽन्यः प्रोक्तः सत्त्वं रजस्तमः।
स्थानं वृद्धिः क्षयश्चैव त्रिवर्गश्चैव दण्डजः॥
आत्मा देशश्च कालश्चाप्युपायाः कृत्यमेव च।
सहायाः कारणञ्चैव षड्वर्गो नीतिजः स्मृतः॥
त्रयी चान्वीक्षिकी चैव वार्त्ता च भरतर्षभ।
दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः॥
अमात्यरक्षा प्रणिधी राजपुत्त्रस्य रक्षणम्।
चारश्च विविधोपायः प्रणिधिश्च पृथग्विधः॥
सामभेदप्रदानञ्च ततो दण्डश्च पार्थिव।
उपेक्षा पञ्चमी चात्र कार्त्स्न्येन समुदाहृता॥
मन्त्रश्च वर्णितः कृत्स्नस्तथा भेदार्थ एव च।
विभ्रमश्चैव मन्त्रस्य सिद्ध्यसिद्ध्योश्च यत् फलम्॥
सन्धिश्च त्रिविधाभिख्यो हीनो मध्यस्तथोत्तमः।
भयसत्कारवित्ताख्यः कार्त्स्न्येन परिवर्णितः॥
यात्राकालाश्च चत्वारस्त्रिवर्गस्य च विस्तरः।
विजयो धर्म्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह॥
आसुरश्चैव विजयस्तथा कार्त्स्न्येन वर्णितः।
लक्षणं पञ्चवर्गस्य त्रिविधञ्चात्र वर्णितम्॥
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽथ परिशब्दितः।
प्रकाशोऽष्टविधस्तत्र गुह्यश्च बहुविस्तरः॥
रथा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव पाण्डव।
विष्टिर्नावश्चराश्चैव देशिका इति चाष्टमम्॥
अङ्गान्येतानि कौरव्य। प्रकाशानि बलस्य च।
जङ्गमाजङ्गमाश्चोक्ताश्चूर्णयोगा विषादयः॥
स्पर्शे चाभ्यवहार्य्ये चाप्युपांशुर्विविधः स्मृतः।
अरिर्मित्रमुदासीन इत्येतेऽप्यनुवर्णिताः॥
कृत्स्ना मार्गगुणाश्चैव तथा भूमिगुणाश्च ह।
आत्मरक्षणमाश्वासः स्पशानाञ्चान्ववेक्षणम्॥
कल्पना विविधाश्चापि नृनागरथवाजिनाम्।
व्यूहाश्च विविधाभिख्या विविधं युद्धकौशलम्॥
उत्पाताश्च निपाताश्च सुयुद्धं सुपलायनम्।
शस्त्राणां पालनं ज्ञानं तथैव भरतर्षभ!॥
बलव्यसनमुक्तञ्च तथैव बलहर्षणम्।
पीडा चापत्कालश्च पत्तिज्ञानञ्च पाण्डव!॥
तथा खातविधानञ्च योगसञ्चार एव च।
चौरैराटविकैश्चोग्रैः परराष्ट्रस्य पीडनम्॥
अग्निदैरसदैश्चैव प्रतिरूपककारकैः।
श्रेणिमुख्योपजापेन वीरुधश्छेदनेन च॥
दूषणेन च नागानां आशङ्काजननेन च।
आराधनेन भक्तस्य प्रत्ययोपार्ज्जनेन च॥
सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य ह्रासवृद्धी समञ्जसम्।
दूतसामर्थ्ययोगाश्च राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम्॥
अरिमध्यस्थमित्राणां सम्यक् चोक्तं प्रपञ्चनम्।
अवमर्द्दः प्रतीघातस्तथा चैव बलीयसाम्॥
व्यवहारः सुसूक्ष्मश्च तथा कण्टकशोधनम्।
श्रमो व्यायामयोगश्च त्यागो द्रव्यस्य सञ्चयः॥
अभृतानाञ्च भरणं भृतानाञ्चान्ववेक्षणम्।
अर्थस्य काले दानञ्च व्यसने चाप्रसङ्गिता॥
तथा राजगुणाश्चैव सेनापतिगुणाश्च ह।
कारणस्य त्रिवर्गस्य गुणदोषास्तथैव च॥
दुश्चिन्तितञ्च विविधं वृत्तिश्चैवानुजीविनाम्।
शङ्कितत्वञ्च सर्व्वस्य प्रमादस्य च वर्ज्जनम्॥
अलब्धलाभो लब्धस्य तथैव च विवर्द्धनम्।
प्रदानञ्च विवृद्धस्य पात्रेभ्यो विधिवत्तदा॥
विसर्गोऽर्थस्य धर्म्मार्थं कामहेतुकमुच्यते।
चतुर्थं व्यसनाघाते तथैवात्रानुवर्णितम्॥
क्रोधजानि तथोग्राणि कामजानि तथैव च।
दशोक्तानि कुरुश्रेष्ठ! व्यसनान्यत्र चैव ह॥
मृगयाक्षास्तथा पानं स्त्रियश्च भरतर्षभ!।
कामजान्याहुराचार्य्याः प्रोक्तानीह स्वयम्भुवा॥
वाक्पारुष्यं तथोग्रत्वं दण्डपारुष्यमेव च।
निग्रहोऽप्यात्मनस्त्यागस्तथार्थदूषणमेव च॥
यन्त्राणि विविधान्येव क्रियास्तेषाञ्च वर्णिताः।
अवमर्द्दः प्रतीघातः केतनानाञ्च भञ्जनम्॥
चैत्यद्रुमावमर्द्दश्च रोधः कर्म्मान्तनाशनम्।
उपस्करोऽथ वसनं तथोपायाश्च वर्णिताः॥
पणवानकशङ्खानां भेरीणाञ्च युधिष्ठिर!।
उपार्ज्जनञ्च द्रव्याणां परिमर्द्दश्च तानि षट्॥
लब्धस्य च प्रशमनं सताञ्चैवाभिपूजनम्।
विद्वद्भिरेकीभावश्च दानहोमविधिज्ञता॥
मङ्गलालम्भनञ्चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया।
आहारयोजनञ्चैव नित्यमास्तिक्यमेव च॥
एकेन च यथोत्थेयं सत्यता मधुरा गिरः।
उत्सवानां समाजानां क्रियाः केतनजास्तथा॥
प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च सर्व्वाधिकरणेष्वथ।
वृत्तिर्भरतशार्दूल! नित्यञ्चैवात्मरक्षणम्॥
अब्राह्मणञ्च विप्राणां युक्त्या च्छद्मविघातनम्।
अनुबन्धिनिमित्ताभ्यो गुणभेदश्च नागर।
इत्यनयोः पौराणां राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम्।
मतकथा च या चिन्ता राजन्! द्वादश राजिका॥
द्वासप्ततिविधा चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया।
देशजातिकुलानाञ्च धर्म्माः समनुवर्णिताः॥
धर्म्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्चात्रानुवर्णितः।
उपायश्चात्र लिप्सा च विविधा भूरिदक्षिण!॥
मूलकर्म्मक्रिया चात्र मायायोगश्च वर्णितः।
दूषणं स्रोतसाञ्चैव वर्णितञ्च स्थिराम्भसाम्॥
यैर्यैरुपायैर्लोकस्तु न चलेदार्य्यवर्त्मनः।
तत् सर्व्वं राजशार्दूल! नीतिशास्त्रे तु वर्णितम्॥
एतत् कृत्वा शुभं शास्त्रं ततः स भगवान् प्रभुः।
देवानुवाच संहृष्टः सर्व्वान् शक्रपुरोगमान्॥
उपकाराय लोकस्य त्रिवर्गस्थापनाय च।
नवनीतं सरस्वत्या बुद्धिरेषा प्रभाविता॥
दण्डेन सहिता ह्येषा लोकरक्षणकारिका।
निग्रहानुग्रहरता लोकाननुचरिष्यति॥"

इति महाभारते राजधर्म्मे।

दुर्गा। यथा —
"नयानयगता लोके त्रिकरूपनिलयामला।
दण्डनाशमनाच्चापि दण्डनीतिरिति स्मृता॥"

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः।

दण्डपांशुलः, पुं, (दण्डेन दण्डधारणेन पांशुलो नीचः।) द्वारपालः। इति शब्दरत्नावली।

दण्डपाणिः, पुं (दण्डः पाणौ यस्य।) यमः। (यथा, भागवते। १। १०। ३५।
"मरीचिमिश्रैर्मारुद्गणैः स सलिलान्तिकेषु।
सहृद्यतामिमाहेद दण्डपाणिमिवोद्यतम्॥")
काशीस्थशिवगणविशेषः। स पूर्णभद्रयक्षपुत्त्रः हरिकेशनामा शिवमाराध्य शिववरेण काश्यां दण्डनायकत्वमवाप्तवान्। यथा —
'भक्तस्य धीरस्य तपोनिधेर्हरी
वरो वराणां निकरं तदा मुदा।
चैनस्य यक्षस्य मम प्रियस्य भो
भवाधुना दण्डधरो वराज्ञया॥
स्थिरस्त्वमत्रादि दुरात्मदण्डकः
शुभानकः पुण्यकृताञ्च मत्प्रियः।
त्वं दण्डपाणिर्भव नामतोऽधुना
सत्यान् गणान् शाधि ममाज्ञयोत्कटान्॥"
'त्वद्धाततत्तेनवरेऽत्र यच्छराट्
कृपाकरणाराध्य शुभक्रियामक्ष।
सभाजनं प्राप्त एव ते चरेत्
तत् समस्तं मम भक्त आदरात्॥
महोत्कृष्टोऽपि विना त्वदीयां
भक्तिं न काशीवसतिं लभेत।
समेतु देवेषु च नामवतु
तदग्रमाद्यो भव दण्डपाणे॥"

इति काशीखण्डे ३२ अध्यायः।

(भगवत्स्वनामरूपविशेषः। यथा, मात्स्ये। १०। ८०।
"नमो महाबलायैव दण्डपाणिभिर्विदिताय॥"
अयन्तु भावयवाधिकचनादि सङ्कर्षणस्य रामस्य चकार। यथा राजावल्याम् १ परिच्छेदे।
"दमादि द्रव्य मनाचैव भवादि भावयवादिकः।
सुखश्च दीयते तेनो दण्डपाणिर्महायशः॥

दण्डधरे, त्रि । यथा, महाभारते । १।१३६।२८।
"भीमसेनो महाबाहुर्दण्डपाणिरिवान्तकः ।
प्रविवेश महासेनां मकरः सागरं यथा ॥")

दण्डपारुष्यं, क्ली, (दण्डेन यत् पारुष्यं परुषता । दण्ड्यतेऽनेनेति दण्डो देहस्तेन यत् पारुष्यं विरुद्धाचरणमिति मिताक्षरा ।) राज्ञां सप्तव्यसनान्तर्गतव्यसनविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४०३ ॥ अष्टादशविवादान्तर्गतविवादविशेषः । तत्तु ताड़नादि । इति मनुटीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २७८ ।
"अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ॥")

दण्डपालः, पुं, (दण्डं शरीरं पालयतीति । पालि + अण् ।) चर्म्मशफरमत्स्यः । दाँड़िका इति भाषा । इति हारावली । १८० ॥ (दण्डेन पालयतीति । पालि + अच् ।) द्वारपालः ॥

दण्डपालकः, पुं, (दण्डपालवत् कायतीति । कै + कः ।) शकुलमत्स्यः । इति हारावली । १८१ ॥

दण्डबालधिः, पुं, (दण्ड इव बालधिर्यस्य ।) हस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥

दण्डभृत्, पुं, (दण्डं चक्रभ्रामणार्थं लगुड़ादिकं बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् तुगागमश्च ।) कुम्भकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दण्डं दमनं बिभर्त्तीति ।) दण्डधारके, त्रि ॥

दण्डयात्रा, स्त्री, (दण्डाय शत्रुदमनाय या यात्रा प्रयाणम् ।) दिग्विजयः । संयानम् । वरयात्रा । इति मेदिनी । रे, २६५ ॥

दण्डयामः, पुं, (दण्डं यच्छतीति । यम + अण् ।) यमः । दिनम् । अगस्त्यः । इति मेदिनी । मे, ६० ॥

दण्डरी, स्त्री, डङ्गरीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दण्डवादी, [न्] पुं, (दण्डेन वदतीति । वद + णिनिः ।) दर्व्वटः । द्वारपालः । इति हारावली । १२८ ॥ दण्डवक्तरि, त्रि ॥

दण्डवासी, [न्] पुं, (दण्डेन वसतीति । वस + णिनिः ।) द्वारपालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ग्रामाधिपतिजनः । इति जटाधरः ॥

दण्डविष्कम्भः, पुं, (दण्डं मन्थानदण्डं विष्कभ्नाति निबध्नाति यत्र । वि + स्कम्भ + आधिकरणे घञ् । वेः स्कभ्नातेर्नित्यमिति षत्वम् ।) यत्र स्तम्भादौ आकर्षणार्थं रज्वा दण्डो निबध्यते सः । घोलमन्थनीया खुँटी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुटरः २ । इत्यमरः । २।९।७४ ॥

दण्डशफरः, पुं, (चर्म्मविहीनत्वात् दण्ड इव शफरः । ततः स्वार्थे कन् ।) घुर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दण्डहस्ता, स्त्री, (दण्ड इव हस्तो दण्डहस्तो यस्य ।) तगरवृक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दण्डाजिनं, क्ली, दाम्भम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दण्डश्च अजिनञ्च प्राणिरङ्गत्वात् समाहारः । यतीनां दण्डं मृगचर्म्म च । यथा, देवीभागवते । १ । १६ । ३१ ।
"दण्डाजिनकृता चिन्ता यथा तव वनेऽपि च ।
तथैव राज्यचिन्ता मे चिन्तयानस्य वा न वा ॥")

दण्डादण्डि, अ, (दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य प्रवृत्तं युद्धम् । "इच् कर्म्मव्यतिहारे ।" ५ । ४ । १२७ । इति इच् ।) परस्परदण्डकरणकप्रहारकयुद्धम् । इति व्याकरणम् ॥ लाठालाठि इति भाषा ॥

दण्डारः, पुं, (दण्डं ऋच्छतीति । ऋ + अण् ।) वाहनम् । मत्तहस्ती । शरयन्त्रकम् । कुम्भकारस्य चक्रम् । इति मेदिनी । रे, १६८ ॥

दण्डाहतं, क्ली, (दण्डेन आहतम् ।) घोलम् । इत्यमरः ।२।९।५३ ॥ (दण्डेन ताड़िते, त्रि ॥)

दण्डिकः, पुं, (दण्डोऽस्यस्येति । दण्ड + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) दण्डधारकः । छड़िबरदार इति आसाबरदार इति च भाषा । मत्स्यविशेषः । डानिकणा माछ इति भाषा । अस्य गुणाः । कफवायुपित्तनाशित्वम् । तिक्तत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (दण्डदातरि नियामके, त्रि । यथा, महाभारते । ६ । ११ । ३६ ।
"न तत्र राजा राजेन्द्र ! न दण्डी न च दण्डिकः ।
स्वधर्म्मेणैव धर्म्मज्ञ ! ते रक्षन्ति परस्परम् ॥")

दण्डिका, स्त्री, (दण्डवदाकृतिरस्त्यस्याः । दण्ड + ठन् + टाप् ।) हारविशेषः । इति जटाधरः ॥ रज्जुः । यथा, अङ्गुल्योत्कर्षं दण्डिकां छिनत्ति । इति सुपद्मव्याकरणम् ॥ दण्डिका रज्जुरिति तट्टीकाकारः ॥

दण्डितः, त्रि, (दण्डः सञ्जातोऽस्येति । दण्ड + "तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।" ५।२।३६। इति इतच् ।) कृतदण्डः । तत्पर्य्यायः । शासितः २ साधितः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

दण्डी, [न्] पुं, (दण्डोऽस्यस्येति । दण्ड + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) जिनविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (स तु कवीनामन्यतमः काव्यादर्शदशकुमारचरितादिग्रन्थप्रणेता । शङ्कराचार्य्यसमकालीनोऽयम् । यथा, शङ्करविजये । १५ । १४० ।
"स कथाभिरवन्तिषु प्रसिद्धान्
विबुधान् बाणमयूरदण्डिमुख्यान् ।
शिथिलीकृतदुर्म्मताभिमानान्
निजभाष्यश्रवणोत्सुकांश्चकार ॥")
यथा, कालिदासः ।
"जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधाभवत् ।
कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि ॥"
दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यमः । (यथा, महाभारते । १ । १८० । १७ ।
"तं वृक्षमादाय रिपुप्रमाथी
दण्डीव दण्डं पितृराज उग्रम् ॥")
द्वाःस्थः । चतुर्थाश्रमी । (अस्य आचारादिकं यदुक्तं मनौ । ६ । ४१-५८ ।
"आगारादभिनिष्क्रान्तः पवित्रोपचितो मुनिः ।
समुपोढ़ेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥
एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ।
सिद्धिमेकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते ॥
अनग्निरनिकेतः स्याद् ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ।
उपेक्षकोऽसङ्कुसुको मुनिर्भावसमाहितः ॥
कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
समता चैव सर्व्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥
नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
कालमेव प्रतीक्षेत निर्द्देशं भृतको यथा ॥
दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं पिबेज्जलम् ।
सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥
अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन ।
न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्व्वीत केनचित् ॥
क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।
सप्तद्वारावकीर्णाञ्च न वाचमनृतां वदेत् ॥
अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।
आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥
न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।
नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥
न तापसैर्ब्राह्मणैर्व्वा वयोभिरपि वा श्वभिः ।
आकीर्णं भिक्षुकैर्व्वान्यैरागारमुपसंव्रजेत् ॥
क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् ।
विचरेन्नियतो नित्यं सर्व्वभूतान्यपीड़यन् ॥
अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च ।
तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥
अलाबुं दारुपात्रञ्च मृण्मयं वैदलन्तथा ।
एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥
एककालञ्चरेद्भैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे ।
भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥
विधूमे सन्नमुषले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥
अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् ।
प्राणयात्रिकमात्रः स्यात् मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥
अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सेतैव सर्व्वशः ।
अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ॥"
दण्डग्रहणादेव दण्डी । भार्य्यादिषु विद्यमानेषु दण्डग्रहणेन प्रत्यवायो जायते । यदुक्तं महानिर्व्वाणतन्त्रे १३ पटले ।
"स्थितायां यौवनवृतकान्तायां परमेश्वरि ! ।
सर्व्वं हि विफलं तस्य यः कुर्य्याद्दण्डधारणम् ॥
विद्यते पितरौ देवि ! यः कुर्य्याद्दण्डधारणम् ।
सम्राजं विफलं तस्य रौरवाख्यं गमिष्यति ॥
विद्यते बालभावेन यस्य कान्ता सुतस्तथा ।
नराणामधारणं तस्य वृथा हि परमेश्वरि ! ॥
सगुरुश्चापि शिष्यश्च रौरवाख्यं प्रपद्यते ॥"
अधुनातनदण्डिनस्तु प्रायशः शङ्कराचार्य्यसम्प्रदायान्तर्गता अनवेद्यां निगूढत्वोपानदैव परमो धर्म्मः । एते तु मुण्डिताः प्रायशः शिरश्छिन्नकेशाः कमण्डलुधारिणश्च । दण्डिनस्तु ब्राह्मणवर्णाः भिक्षार्थं ग्रामादिकं निधाय ग्रामात् परिभ्रम्य परमार्थमाश्रमाय-

षु इति साम्प्रदायिकाः । एतेषां काशी एव प्रधानतम वासस्थानम् । ● । महादेवः । यथा महाभारते । १३ । १७ । १२८ ।

'मुण्डो विरूपो विकृतो दण्डी कुण्डी विकुर्व्वणः' ॥

योगाचार्य्यविशेषः । यथा शिवपुराणे वायुसंहितायाम् । उत्तरभागे । १० । ५ ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

युगावर्त्तेषु सर्व्वेषु योगाचार्य्यच्छलेन तु ।

अवतारांश्च शर्व्वस्य शिष्यांश्च भगवन् ! वद ॥

उपमन्युरुवाच ।

महाकालश्च शूली च दण्डी मुण्डीश एव च ।

धृतराष्ट्रपुत्राणामेकतमः । यथा महाभारते धृतराष्ट्रपुत्रनामकथने । १ । ६७ । १०२ ।

निषङ्गी कवची दण्डी दण्डधारो धनुर्ग्रहः ॥

[illegible] कथितः ॥) दण्डयुक्ते त्रि । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८५ ॥ (यथा महाभारते १३ । १४ । ३०४ ।

दण्डी मुण्डी कुशी चीरी [illegible] ॥)

दण्डोत्पल क्ली (दण्डयुक्तमुत्पलमिव ।) क्षुप विशेषः । डानिमाला इति डानकुनि इति च भाषा । अस्य गुणाः [illegible] त्वम् [illegible] । इति राजवल्लभः ॥ तत् पीतरक्तश्वेतपुष्पभेदेन त्रिविधम् । पीतस्य पर्य्यायः । गोवन्दनी २ गन्धफली ३ सहदेवी ४ महा ५ । रक्तस्य पर्य्यायः । विश्वदेवा १ [illegible] । दण्डोत्पला १ । इति रत्नमाला ॥

दण्डोत्पला स्त्री (दण्डोत्पल+टाप् ।) श्वेत पुष्पदण्डोत्पलम् । इति रत्नमाला ॥

दण्ड्य त्रि दण्डार्ह इति दण्ड+कर्म्मणि यत् । यद्वा दण्डमर्हतीति । दण्ड+ "दण्डादिभ्यो यत्" ५ । १ । ६६ । इति यत् ।) दण्डनीयः । दमनीयः । (यथा मार्कण्डेये । ८ । ३३ ।

[illegible] ॥)

[illegible] । [illegible] २ । इति जटाधरः । यथा रघुः । १ । ७५ ।

[illegible] ॥)

[illegible] इति शब्दचन्द्रिका । [illegible]

दत्त त्रि ([illegible] इति । दा+क्त ।) दत्तितम् । [illegible] । तत्पर्य्यायः । [illegible] । इति [illegible] । [illegible] । इति शब्दरत्नावली । (यथा माघे । ? । १५ ।

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible] ।) दाने क्ली । [illegible] यथा —

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ॥

बालक्रीडामतत्त्वज्ञमत्तोन्मत्तापवर्ज्जितम् ।

कर्त्ता ममेदं कर्म्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥

अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्य्ये चाधर्म्मसंहिते ।

यद्दत्तं स्यादविज्ञानात् तददत्तमिति स्मृतम् ॥'

इति मिताक्षरा ॥

दत्त पुं राजविशेषः । स अभिषिक्तनन्दनः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६० ॥ (स तु जैनविशेषः । अपरः क्षत्रियधर्म्मोतपन्नो नृपविशेषः । यथा, महाभारते । १२ । २९६ । १५ ।

आयुर्मतङ्गो दत्तश्च द्रुपदो मात्स्य एव च ।

यदुवंशीयस्य राजाधिदेवस्य पुत्रः । यथा हरिवंशे । ३८ । २ ।

'राजाधिदेवपुत्रास्तु जज्ञिरे वीर्य्यवत्तराः ।

दत्तातिदत्तौ बलिनौ मानश्वेतवाहनौ ॥)

वैश्यस्योपाधिविशेषः । यथा —

"शर्म्मा देवश्च विप्रस्य वर्म्मा त्राता च भूभुजः ।

भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥

इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥

अधुना कायस्थादेरुपाधिश्च । (यथा, कुल दीपिकायाम् ।

'गौड़ाड्ढौ कौशिकस्तथैरवसतिकृता मौलिका ये हि सिंहा

स्ते दत्ता सेनदासा करगुहघटिता पालिताः सिंहदेवाः ॥)

भगवदवतारविशेषः । स अत्रिपुत्रः दत्तात्रेय इति नाम्ना ख्यातः । इति श्रीभागवतम् ॥ (पुत्र विशेषः । यथा देवीभागवते । १ । ६ । ४८ ।

'कुण्डः सहोढ़ः कानीनः क्रीतः प्राप्तस्तथा वने ।

दत्तः कन्यापि चाप्नोति धर्म्मादिसुता स्मृता ॥

तथा महाभारते । १ । १२० । ३४ ।

दत्तः क्रीतः उपक्रीतः उपगच्छेत् स्वयञ्च यः ॥)

दत्तक पुं (दत्त एव । स्वार्थे कन् ।) द्वादश विधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । [illegible] अप्राप्तव्यवस्था । यथा [illegible] पुत्रीकरणे तु [illegible] दत्तकस्य [illegible] निमित्त [illegible] निर्व्विवादम् । इति [illegible] ॥ ● ॥ [illegible] । यथा,—

[illegible] भवेत् ॥

[illegible] ॥

इत्यपि [illegible] । इति दत्तकचन्द्रिका ॥ [illegible] द्रष्टव्यम् ॥

दत्तकपुत्र पुं (दत्तक एव पुत्रः ।) द्वादशविध पुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । यथा याज्ञवल्क्यः ।

"दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ।"

[illegible] प्रकारो यथा —

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ॥

पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाहूय राजनि निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा प्रतिगृह्णीयादिति । इति वशिष्ठः ॥ तस्य गोत्रधनप्राप्ति यथा —

'गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्रिमः सुतः ।

गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥

पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ! ।

आचूड़ान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः ॥

चूड़ाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।

दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥

ऊर्द्ध्वन्तु पञ्चमाद्वर्षात् दत्ताद्याः सुता नृप ! ।

गृहीत्वा पञ्चवर्षीयपुत्रेष्टिं प्रथमञ्चरेत् ॥

इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥

दत्तको द्विविधः । केवलदत्तकः द्व्यामुष्यायणश्च । केवलदत्तको जनकेन प्रतिग्रहीत्रे दत्तः तस्यैव पुत्रः । द्व्यामुष्यायणस्तु जनकप्रति ग्रहीतृभ्यामावयोरयमिति संप्रतिपन्नः स उभयोरपि पुत्रः । इति मिताक्षरा ॥

दत्ताप्रदानिक, क्ली, (दत्तस्य अप्रदानं पुनर्ग्रहणं यस्य । दत्ताप्रदान+ठन् ।) अष्टादश विवादपदान्तर्गतविवादपदविशेषः । दत्तस्य पुनर्ग्रहणं यस्मिन् विवादपदे तत् । यथा नारदः ।

'दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति ।

दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तत् ॥"

'असम्यगविहितमार्गेण' । इति मिताक्षरा ।

दत्तात्मा [न्] पुं (दत्तः आत्मा येन ।) पुत्र विशेषः । यथा —

'दत्तात्मा तु स्वयं दत्तः ।' इति कात्यायनः ॥ अस्य विवरणम् । 'दत्तात्मा तु पुत्रो यो मातापितृ विहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा तवाहं पुत्रो भवामीति स्वयं दत्तस्तदुपगतः' । इति मिताक्षरा । [illegible] ॥ (विश्वदेवानामन्यतमः । यथा महाभारते । १३ । ९१ । ३४ ।

सोमपः सूर्य्यसावित्रो दत्तात्मा पुण्डरीयकः' ॥)

दत्तानपकर्म्म [न्] क्ली (दत्तस्य अनपकर्म्म अदानं यत्र ।) दत्ताप्रदानिकम् । इति मनुः ॥

दत्ति स्त्री (दा+भावे क्तिन् ।) दानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा रघुः । ८ । ८६ ।

"अपथाकामभूत् कुटुम्बिनी

मनुपश्चाद्ध निवापदत्तिभिः ॥)

दत्तेय पुं (दत्ताया अपत्यं पुमान् । दत्ता+ढक् ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

[illegible] । [illegible] । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ॥

[illegible] स्त्री ([illegible]+भावे [illegible] ।) दानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

दद्रु पुं [illegible] । इति [illegible] । ([illegible] । [illegible]+[illegible] । [illegible] । दरिद्रा+[illegible] । [illegible] । १ । ८९ ।) [illegible] । [illegible]

इति भाषा। तस्य रूपान्तराणि। दर्द्रूः २ दद्रूः ३ दर्द्रुः ४। इति भरतधृतशब्दभेदः॥
तस्य लक्षणं यथा,—
"सकण्डुरागपिड़कं दद्रुमण्डलमुन्नतम्॥"
इति माधवकरः॥

तस्यौषधम् यथा,—
"विड़ङ्गैड़गजाकुष्ठनिशासिन्धूत्थसर्षपैः।
मूत्राम्बुपिष्टो लेपोऽयं ददकुष्ठविनाशनः॥
प्रपुन्नाड़स्य वीजानि धात्री सर्ज्जरसः स्नुही।
सौवीरपिष्टं दद्रूणामेतदुद्वर्त्तनं परम्॥
आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेषयेत्।
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि हन्ति सिध्मानमेव च॥"
इति गारुड़े १७५ अध्यायः॥ *॥
"एकश्च त्रिफलाभागस्तथा भागद्वयं शिव!।
सोमराजस्य वीजानां जग्धं पथ्या च दद्रुणुत्॥
अम्लतक्रं सगोमूत्रं कथितं लवणान्वितम्।
कांस्यदृष्टं खरं लेपात कुष्ठदद्रुविनाशनम्॥
हरिद्रा हरितालश्च दूर्व्वा गोमूत्रसैन्धवम्।
अयं लेपो हन्ति दद्रुं पामानं वै गरं तथा॥"
इति गारुड़े १६४ अध्यायः॥ *॥
"मरीचं त्रिवृतं कुष्ठं हरितालं मनःशिला।
देवदारु हरिद्रे द्वे कुष्ठं मांसी च चन्दनम्॥
विशाला करवीरश्च अर्कक्षीरं शकृत्पलम्।
एषाञ्च कार्षिको भागो विषस्यार्द्धपलं भवेत्॥
प्रस्थं कटुकतैलस्य गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत्।
मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत्॥
पामा विचर्च्चिका चैव दद्रुविस्फोटकानि च।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति कौमलत्वञ्च जायते॥"
इति च गारुड़े १६८ अध्यायः॥ *॥
अथ दद्रुचिकित्सा।
"कुष्ठकृमिघ्नो दद्रुघ्नो निशासैन्धवसर्षपाः।
चक्रपिष्टः प्रलेपोऽयं दद्रुकुष्ठनिसूदनः॥
दूर्व्वाभयासैन्धवचक्रमर्द्द-
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः।
त्रिभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलां
दद्रुञ्च कुष्ठञ्च विनाशयन्ति॥'
कुठेरकः ममरी इति लोके।
लोके गन्धिलकाख्या सिद्धार्थकञ्च स्नुहीक्षीरम्।
त्रयमिति समभागं स्यादेषां द्विगुणस्तु दद्रुघ्नः॥
अष्टगुणे गोतक्रे तानि प्रक्षतानि संदध्यात्।
दिवसत्रितयादूर्द्ध्वं सन्दक् निष्पेषयेत्तानि॥
वन्योपलेन घृष्ट्वा दद्रूमालेपयेत्तेन।
मतायालेपोऽयं दद्रुकण्डूमवश्यं विनाशयति॥"
इति भावप्रकाशः॥
("लाक्षाकुष्ठं सर्षपाः श्रीनिकेतं
रात्रिर्योगं चक्रमर्द्दस्य वीजम्।
क्षत्रैकस्यं तक्रपिष्टः प्रलेपो
दद्रूयुक्तो मूलकाद्बीजयुक्तः॥
सिन्धूद्भूतं चक्रमर्द्दस्य वीज-
मिध्मूतं केशरं तार्क्ष्यशैलम्।
पिष्टो लेपोऽयद्धपित्थाद्रसेन
दद्रूनूर्णं नाशयत्येष योगः॥
हेमक्षीरी व्याधिघातः शिरीषो
निम्बः सर्ज्जो वत्सकः साजकर्णः।
शीघ्रं तीव्रा नाशयन्तीह दद्रूः
स्नानालेपोद्घर्षणेषु प्रयुक्ताः॥"
इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये॥)

दद्रकः, पुं, (दद्ररेव। स्वार्थे कन्।) दद्रुरोगः। इति शब्दरत्नावली॥

दद्रुघ्नः, पुं, (दद्रुं दद्रुरोगं हन्तीति। हन+टक्।) चक्रमर्द्दकः। इत्यमरः। २।४।१४७॥ (यथा, भावप्रकाशे क्षुद्रकुष्ठचिकित्सायाम्।
"वाकुची चाथ दद्रुघ्नः पिचुमर्द्दो हरीतकी॥"
अस्य गुणा यथा,—
"दद्रुघ्नपत्रं दोषघ्नमम्लं वातकफापहम्।
कण्डूकास कृमिश्वासदद्रुकुष्ठप्रणुल्लघु॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

दद्रुणः, त्रि, (दद्रुरस्त्यस्येति। दद्रु+"लोमादि-पामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः।" ५।२।१००। इति नः।) दद्रुरोगी। इत्यमरः। २।६।५६॥

दद्रुनाशिनी, स्त्री, (दद्रुं नाशयतीति। नश+णिच+णिनिः। ङीप्।) तैलिनीकीटः। इति राजनिर्घण्टः॥

दद्रुरोगी, [न्] त्रि, (दद्रुरोगोऽस्त्यस्येति। दद्रु-रोग+इनिः।) दद्रुरोगविशिष्टः। देदुया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। दद्रुणः २। इत्यमरः। २।६।५६॥

दद्रूः, पुं, (दरिद्राति दुर्गं च्छत्यङ्गमनेनेति। दरिद्रा+"दरिद्रातेर्यालोपश्च।" उणां १।६२। इति ऊः रकारेकाराकाराणां लोपश्च।) दद्रुः। इत्य-मरटीकायां भरतः॥

दद्रूघ्नः, पुं, (दद्रूं हन्तीति। हन+टक्।) दद्रुघ्नः। इति शब्दरत्नावली॥

दद्रूणः, त्रि, (दद्रूरस्त्यस्येति। दद्रू+पामादित्वात् नः।) दद्रुणः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

दध, ड दद्रे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ड, दधते। दद्रे दानधृत्योः। आदध्यादन्धकारे रतिमतिशयिनीमिति मयूर-भट्टोक्तम्। गणकृतानित्यात् अस्यैव टीपरस्मैपद-माध्यत्वमिति रमानाथः। वस्तुतस्तु डु धाञ् धारणे इत्यस्यैव रूपं साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

दधि, क्ली, (दधातीति। धा+"आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च।" ३।२।१७१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या किः स च लिड्वत्।) श्रीवासः। वसनम्। इति शब्दरत्नावली॥ क्षीरोत्तरा-वस्थाभावः। दइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्षीरजम् २ मङ्गल्यम् ३ विरलम् ४। इति राजनिर्घण्टः॥ पयस्यम् ५। घनेतरत् दधि द्रप्सम्। इत्यमरः॥ अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। गुरुत्वम्। वातदोषशमनत्वम्। संग्राहित्वम्। मूत्रावहत्वम्। बल्यत्वम्। शोफकफार्त्तरुच्य-शमनत्वम्। वह्निशान्तिकारित्वम्। कासश्वास-पीनसविषमज्वरशीतज्वरहितत्वम्। रक्तोद्रेक-शुक्रवृद्धिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ उष्ण-त्वम्। दीपनत्वम्। स्निग्धत्वम्। कषायानुरस-त्वम्। पाकेऽम्लत्वम्। पित्तमेदःप्रदत्वम्। मूत्र-कृच्छ्रप्रतिश्यायातीसाररुचिकार्श्येषु शस्तत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ स्वादुत्वम्। हृद्यत्वम्। रोचनत्वम्। मङ्गल्यत्वम्। इति राजवल्लभः॥ *॥
अथ पक्वदुग्धदधिगुणाः। रुच्यत्वम्। स्निग्धत्वम्। उत्तमगुणत्वम्। पित्तानिलापहत्वम्। सर्व्व-धात्वग्निबलवर्द्धनत्वञ्च॥ *॥
निःसारदुग्धदधिगुणाः। संग्राहित्वम्। शीतल-त्वम्। वातलत्वम्। लघुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। दीपनत्वम्। रुच्यत्वम्। ग्रहणीरोगनाशित्वञ्च॥ *॥
बद्धदधिगुणाः। सुस्निग्धत्वम्। मधुरत्वम्। नातिपित्तकरत्वञ्च॥ *॥
शर्करासहितदधिगुणाः। श्रेष्ठत्वम्। तृष्णा-पित्तास्रदाहनाशित्वञ्च॥ *॥
गुड़युक्तदधिगुणाः। वातनाशित्वम्। वृष्यत्वम्। बृंहणत्वम्। तर्पणत्वम्। गुरुत्वञ्च। इति भाव-प्रकाशः॥ *॥
वातजटयानाशित्वम्। इति चक्रदत्तः॥ *॥
रात्रौ दधिसेवने विशेषो यथा, रात्रौ दधि न भुञ्जीत किन्तु सघृतशर्करं समुद्गसूपं सक्षौद्रं उष्णं सामलकं भुञ्जीत। रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेषु च अमृष्टतान्वितमपि दधि न हितम्॥ ऋतुविशेषे विधिनिषेधौ। हेमन्तशिशिरवर्षासु दधि शस्तं शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो विगर्हि-तम्॥ *॥
अविधिना दधिसेवने दोषः। ज्वरास्रक्पित्त-वीसर्पकुष्ठपाण्डुभ्रमकामलारोगप्राप्तिः॥ *॥
अथ गोदधिगुणाः। विशेषस्वादुत्वम्। बल्य-त्वम्। रुचिप्रदत्वम्। पवित्रत्वम्। दीपनत्वम्। स्निग्धत्वम्। पुष्टिकारित्वम्। वायुनाशित्वम्। अशेषदधिमध्ये गुणाधिकत्वञ्च॥ *॥
माहिषदधिगुणाः। सुस्निग्धत्वम्। श्लेष्मलत्वम्। वातपित्तनाशित्वम्। स्वादुपाकित्वम्। अभि-ष्यन्दित्वम्। गुरुत्वम्। रक्तकफदूषणत्वञ्च॥ *॥
छागीदधिगुणाः। उत्तमत्वम्। ग्राहित्वम्। त्रिदोषनाशित्वम्। श्वासकासार्शःक्षयकार्श्येषु शस्तत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ *॥
आविकदधिगुणः। दुर्नामकफव्याधिप्रकोपन-त्वम्॥ अश्वीदधिगुणः। वातनाशित्वम्। दीपनत्वम्। चक्षुर्हिततत्वञ्च॥ *॥
औष्ट्रकदधिगुणाः। क्षारत्वम्। अत्यम्लत्वम्। कटुपाकित्वञ्च॥ *॥
हस्तिनीदधिगुणाः। वीर्य्योष्णत्वम्। कषाय-त्वम्। कफवातनाशित्वञ्च॥ *॥
मानुष्यदधिगुणाः। मधुरत्वम्। बल्यत्वम्। स्निग्धत्वम्। सन्तर्पणत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ *॥
अथ दधिभेदाः।
"आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वाद्वम्लञ्च ततः परम्। अम्लञ्चतुर्थमत्यम्लं पञ्चमं दधि पञ्चधा॥" *॥
मन्दादीनां लक्षणानि गुणाश्च।
"मन्दं दुग्धवदव्यक्तरसं किञ्चिद्घनं भवेत्।

मन्दं स्यात् सृष्टविण्मूत्रं दोषत्रयविदाहकृत् ॥
यत्तु सम्यग् घनता यातं व्यक्तं स्वादुरसं भवेत् ।
स्वाद्वम्लस्य गुणा ज्ञेयाः सामान्यदधिवज्जनैः ॥
यत्तिरोहितमाधुर्य्यं व्यक्ताम्लत्वं तदम्लकम् ।
अम्लन्तु दीपनं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनम् ॥
तत्त्वम्लं दन्तरोमहर्षकण्ठादिदाहकृत् ।
अत्यम्लं दीपनं रक्तपित्तपुष्टिकरं परम् ॥'

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

लवणमधुरसर्पिःशर्करासङ्गधात्री
कुसुमरसविहीनं नैतदश्नन्ति नित्यम् ।
न च शरदि वसन्ते नोष्णकाले न रात्रौ
न दधि कफविकारे पित्तदोषेऽपि नाद्यात् ॥
त्रिकटुकयुतमेतज्जाङ्गलिकापूपाभक्ष्य
कफहरमनिलघ्नं वह्निसन्धुक्षणञ्च ।
तुहिनशिशिरकाले सेवितञ्चातिपथ्यं
रचयति ननु दार्ढ्यं कान्तिसत्त्वञ्च नृणाम् ॥
दधिमधुरमीषदम्लं वाञ्छितञ्च नात्युष्णम् ।
यावद् यावन्मधुरं दोषहरं तावदुष्णमित्यम् ॥'

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

दधि यत् स्वादु तन्मेदःकफाभिष्यन्दकारणम् ।
दध्यम्लमतियत्नाद् दूषणं कफपित्तकृत् ॥
विदाहि सृष्टविण्मूत्रं मन्दजातं त्रिदोषकृत् ।
दधि त्वसारं रूक्षन्तु ग्राहि विष्टम्भि वातलम् ॥
पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे ।
अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते ॥

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

(ऋतुभेदे दधिविशेषगुणा यथा —
' शारदं दधिगुर्व्वम्लं रक्तपित्तविवर्द्धनम् ।
शोफं तृष्णां ज्वरं शूलं करोति विषमज्वरम् ॥

इति शारदन्दधिगुणाः ॥ * ॥

गुरु स्निग्धञ्च मधुरं कफकृद्बलवर्द्धनम् ।
हृद्यं मेध्यञ्च हैमन्तं पुष्टिदं तुष्टिवर्द्धनम् ॥

इति हैमन्तदधिगुणाः ॥ * ॥

शैशिरं सघनञ्चाम्लं मधुरं गुरु एव च ।
हृद्यं बल्करं पित्तश्रमापहरणं परम् ।

इति शैशिरदधिगुणाः ॥ * ॥

वासन्तं मधुरं स्निग्धं किञ्चिदम्लं कफात्मकम् ।
वसन्तग्रीष्मवर्षासु प्रोक्तं वसन्ते न प्रशस्यते ।

इति वासन्तदधिगुणाः ॥ * ॥

लघु चाम्लं भवेद्ग्रीष्मे चात्यम्लं रक्तपित्तकृत् ।
पानभ्रमपिपासार्त्तैर्दधियुक्तं न ग्रीष्मके ॥

इति ग्रीष्मदधिगुणाः ॥ * ॥

वार्षिकं हितकृत् प्रोक्तं दधि शस्तं न शोषणम् ।
शोथवातश्रमान् हन्ति श्रमातीसारनाशनम् ॥

इति वार्षिकदधिगुणाः ॥ * ॥

हिक्काश्वासक्षीहाशोगामतिसारे भगन्दरे ।
शस्तं प्रोक्तं दधि क्षारं लवणेन विमिश्रितम् ॥

इति दधिभोजनविधिः ॥ * ॥

इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥
रोचनं दीपनं वृष्यं स्नेहनं बलवर्द्धनम् ।
पाकेऽम्लमुष्णं वातघ्नं मङ्गल्यं बृंहणं दधि ॥
[illegible]

अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते ।'
' त्रिदोषं मन्दकं जातं वातघ्नं दधि शुक्रलम् ।'

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।

' दधि तु मधुरमम्लमत्यम्लञ्चेति तत्कषायानुरसं स्निग्धमुष्णं पीनसविषमज्वरातिसारारोचकमूत्रकृच्छ्रकार्श्यापहं वृष्यं प्राणकरं माङ्गल्यञ्च ।
महाभिष्यन्दि मधुरं कफमेदोविवर्द्धनम् ।
कफपित्तकृदम्लं स्यादत्यम्लं रक्तदूषणम् ॥
विदाहि सृष्टविण्मूत्रं मन्दजातं त्रिदोषकृत् ।
स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्द्धनम् ॥
वातापहं पवित्रञ्च दधि गव्यं रुचिप्रदम् ।
दध्याजं कफपित्तघ्नं लघु वातक्षयापहम् ॥
दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्नेः प्रदीपनम् ।
विपाके मधुरं वृष्यं वातपित्तप्रसादनम् ॥
बलासवर्द्धनं स्निग्धं विशेषाद्दधि माहिषम् ।
विपाके कटु सक्षारं गुरु भेदोद्रिकं दधि ॥
वातमर्शांसि कुष्ठानि क्रिमीन् हन्त्युदराणि च ।
कोपनं कफवातानां दुर्नाम्नाञ्चाधिकं दधि ॥
रसे पाके च मधुरमत्यभिष्यन्दि दोषलम् ।
दीपनीयमचक्षुष्यं वाडवं दधि वातलम् ॥
रूक्षमुष्णं कषायञ्च कफमार्शापहञ्च तत् ।
स्निग्धं विपाके मधुरं बल्यं सन्तर्पणं गुरु ॥
चक्षुष्यमग्र्यं दोषघ्नं दधि नार्य्या गुणोत्तरम् ।
लघु पाके बलासघ्नं वीर्य्योष्णं पित्तनाशनम् ॥
कषायानुरसं नाग्या दधि वर्चोविवर्द्धनम् ।
दधीन्युक्तानि यानीह गव्यादीनि पृथक् पृथक् ॥
विज्ञेयमेषु सर्व्वेषु गव्यमेव गुणोत्तरम् ।
वातघ्नं कफकृत् स्निग्धं वृंहणं न च पित्तकृत् ॥
कुर्य्याद्भक्ताभिलाषञ्च दधि यत् सुपरिस्रुतम् ।
शृतात् क्षीरात्तु यज्जातं गुणवद्दधि तत् स्मृतम् ॥
वातपित्तहरं रुच्यं धात्वग्निबलवर्द्धनम् ।
दध्नः सरो गुरुर्वृष्यो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ॥
वह्नेर्विधमनश्चापि कफशुक्रविवर्द्धनः ।
दधि त्वसारं रूक्षञ्च ग्राहि विष्टम्भि वातलम् ॥
दीपनीयं लघुतरं सकषायं रुचिप्रदम् ।
शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ॥
हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि शस्यते ॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)

धारयकर्त्तरि त्रि । इति मुग्धबोधम् ॥

दधिकूर्च्चिका, स्त्री (दधिजाता कूर्च्चिका ।) तक्रौ दकोष्णदुग्धे दध्यम्लसंयोगात् जाता । इति केचित् । उष्णदुग्धे दध्यम्लसंयोगात् जाता इत्यन्ये । छेना इति भाषा । अस्या गुणाः । वातनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । रूक्षत्वम् । दुर्ज्जरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा —
"दध्ना सह पयः पक्वं यत् स्यात्तद्दधिकूर्च्चिका ।"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

दधिचारः, पुं (दधि चालयति विलोडयतीति । दधि+चल+णिच+अण् । लस्य रत्वम् ।) दधिमन्थनदण्डः । तत्पर्य्यायः । वैशाखः २ मन्थः ३ मन्थानः ४ । इति जटाधरः ॥

दधिजं, क्ली, (दध्नो जायते इति । जन+"पञ्चम्यामजातौ ।" ३ । २ । ९८ । इति डः ।) नवनीतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नवनीतशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

दधित्थः, पुं (दधिवर्णो रसस्तिष्ठत्यस्मिन्निति । स्था+'सुपिस्थः ।' ३ । २ । ४ । इति कः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कपित्थः । इत्यमरः । २ । ४ । २१ ॥ (यथा,—
'तद्वद्दधित्थबिल्वाम्रजम्बुमध्ये प्रयच्छयेत् ।"
इति वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ॥
' दधित्थबिल्वचाङ्गेरीतक्रदाडिमसाधिता ।
पाचनी ग्राहिणी पेया सवाते पाञ्चमूलिका ।"

इति चरके सूत्रस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

दधित्थाख्यः, पुं (दधित्थ आख्याति कपित्थवर्णं अनुकरोतीति । आ+ख्या+कः ।) शरलद्रवः । इति रत्नमाला ॥ लोवान् इति भाषा ॥

दधिधेनुः, स्त्री, (दधिनिर्म्मिता धेनुः ।) दानार्थं दध्यादिनिर्म्मिता धेनुः । यथा वराहपुराणे ।
' दधिधेनोर्महाराज ! विधानं शृणु साम्प्रतम् ।
अनुलिप्ते महीभागे गोमयेन नराधिप ! ॥
गोचर्म्ममात्रे तु पुनः पुष्पप्रकरशोभिते ।
कुशैरास्तीर्य्य वसुधां कृष्णाजिनकुशोत्तराम् ।
दधिकुम्भं सुसंस्थाप्य सदा धान्यचयोपरि ।
चतुर्थांशेन वत्सन्तु सौवर्णमुखमण्डितम् ॥
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन पुष्पगन्धैस्तु पूजिताम् ।
ब्राह्मणाय कुलीनाय साधुवृत्ताय धीमते ॥
क्षमादिगुणयुक्ताय दद्यात्तां दधिधेनुकाम् ।
पुच्छदेशोपविष्टस्तु सदक्षिणां सकांस्यकाम् ॥
पादुकोपानहौ छत्रं दत्त्वा मन्त्रमुदीरयेत् ।
दधिक्राव्णे ( ) ति मन्त्रेण दधिधेनुं प्रदापयेत् ॥
एवं दधिमयीं धेनुं दत्त्वा राजर्षिसत्तम ॥
एकाहारो दिनं तिष्ठेद्दत्त्वा च नृपनन्दन ॥
यजमानो वसेत्तावत् त्रिरात्रञ्च द्विजोत्तम ॥
दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥
यत्र क्षीरवहा नद्यो यत्र पायसकर्द्दमाः ।
सुनयः ऋषयः सिद्धास्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः ।
य इदं श्रावयेद्भक्त्या शृणुयाद्वापि मानवः ।
सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति ॥

दधिपुष्पिका, स्त्री (दधीव शुभ्रं पुष्पमस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।) श्वेतापराजिता । इति राजनिर्घण्टः ॥

दधिपुष्पी, स्त्री (दधीव पुष्पमस्याः । जातित्वात् ङीष् ।) कोलशिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दधिफलः, पुं (दधीव शुभ्रो द्रवः फले यस्य ।) कपित्थवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २१ ॥

दधिमण्डः, पुं (दध्नः मण्डः ।) मस्तु । इति रत्नमाला ॥ मातृ इति भाषा ॥

दधिमण्डोदः, पुं (दधिमण्ड इव उदकं यस्य । उदकस्य उदादेशः ।) दधिसमुद्रः । (यथा भागवते । ५ । १ । ३३ ।
"क्षीरोदेक्षुरसोदसुरोदघृतोदक्षीरोदधिमण्डोदशुद्धोदाः सप्त जलधयः ।")

दधिमुखः पुं, (दधिवत् शुभ्रं मुखं यस्य ।) वानर-विशेषः । स सुग्रीवश्वशुरः तस्य मधुवनपालकश्च । इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २८२ । ७ ।
"श्रीमान् दधिमुखो नाम हरिवृद्धोऽपि वीर्य्य-[वान् ॥"
नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ८ ।
"सुरामुखो दधिमुखस्तथा विमलपिण्डकः ॥"
अयन्तु दर्व्वीकराणां सर्पाणामन्यतमः । इति सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ॥)

दधिशोणः, पुं, वानरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दधिस(श)क्तवः, पुं, दध्युपसिक्ताः सक्तवः । करम्भः । इत्यमरः । २ । ९ । ४८ ॥ दइछातु इति भाषा ॥ नित्यबहुवचनान्तोऽयम् ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १०४ । ९१ ।
"न पाणौ लवणं विद्वान् प्राश्नीयान्न च रात्रिषु ।
दधिसक्तून् न भुञ्जीत वृथामांसञ्च वर्जयेत् ॥")

दधिसारं, क्ली, (दध्नः सारम् ।) नवनीतम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७२ ॥

दधिस्नेहः, पुं, (दध्नः स्नेहः ।) दधिसरः । तत्-पर्य्यायः । सरः २ दध्युत्तरगम् ३ कङ्करम् ४ । इति रत्नमाला ॥

दधिस्वेदः, पुं, (दध्नः स्वेद इव ।) घोलम् । इति जटाधरः ॥

दधीचः, पुं, दधीचिमुनिः । इति शब्दभेदप्रकाशः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३८ । १२ ।
"दधीचस्यास्थितो वज्रं कृतं दानवसूदनम् ॥")

दधीचिः, पुं, मुनिविशेषः । स अथर्व्वमुनेरौरसात् कर्द्दमकन्यायां शान्तिनाम्न्यां जातः । वृत्र-वधार्थं देवैरस्यास्थ्ना वज्रं निर्म्मितम् । इति श्रीभागवतम् ॥ यथा,—
"कृतेऽस्थिभ्यो दधीचस्य निहन्तुं त्रिदशद्विषः ।
तस्मात् यत्नाद्दमिश्रेष्ठो याच्यतां सुरसत्तमाः ॥
दधीचेरस्थीनि देहीति तैर्व्विध्यथ दानवान् ।
तत् श्रुत्वा सहसा देवैर्याचितो मुनिभिस्तथा ॥
ददौ चास्थीनि देवेभ्यो दधीचिः सुमनास्तदा ।
प्राणायामं ततः कृत्वा देहं त्यक्त्वा शुभाक्षरान् ॥
सर्व्वलोकान् जयान् प्राप्तो येभ्यो नावर्त्तनं पुनः ।
तस्यास्थिभिरथो शक्रः प्रहृष्टः सुमनास्तथा ॥
कारयामास दिव्यानि तानि प्रहरणान्युत ।
वज्रासिशूलचक्राश्च परिघा विविधा गदाः ॥
विश्वकर्म्मा सुराणान्तु परिघाद्यायुधानि च ॥"
इति वह्निपुराणे दानवस्थानिर्णयनामाध्यायः ॥

दधीच्यस्थि, क्ली, (दधीचेरस्थि ।) वज्रम् । हीर-कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दधृक् [ष्] त्रि, (धृष्णोतीति । धृष प्रागल्भ्ये + "ऋत्विग्दधृगिति ।" ३ । २ । ५९ । इति क्विन् द्वित्वादिकञ्च निपात्यते ।) धृष्टः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ (धर्षकः । यथा, ऋग्वेदे । ५।९।१३ ।
"रातहव्यस्य सुष्टुतिं दधृक्स्तोमैर्मनामहे ॥")

दध्नः, पुं, (दधते जीवेभ्यः पापपुण्यफलाफलं ददातीति । दध दाने + बाहुलकात् नः ।) यमः । इति शब्दरत्नावली ॥

दध्याकरः, पुं, (दध्नः आकर इव ।) दधिसमुद्रः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दध्यानी, स्त्री, (दधिवत् शुभ्रतां आनयतीति । आ + नी + क्विप् ।) सुदर्शना । इति रत्नमाला ॥ सुदर्शनगुलञ्च इति भाषा । दरखण इति केचित् । पुराति इति केचित् । मदनमस्त इति हिन्दी भाषा ॥

दध्युत्तरं, क्ली, (दध्नः उत्तरं शेषजातम् ।) दधि-स्नेहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, हरिवंशे । ७८ । ६२ ।
"पयसः सर्पिषश्चैव दध्नो दध्युत्तरस्य च ।
यथाकामं प्रदानाय भोज्यादिश्रयणाय च ॥")

दध्युत्तरगं, क्ली, (दध्न उत्तरं चरमावस्थां गच्छ-तीति । गम + डः ।) दधिस्नेहः । इति रत्न-माला ॥

दध्युदः, पुं, (दधिवदुदकं यस्य । उत्तरपदस्य च इत्युदकस्योदादेशः ।) दधिसमुद्रः । इति जटा-धरः ॥

दनुः, स्त्री, कश्यपपत्नी । सा दक्षकन्या दानवमाता च । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मत्स्यपुराणे ६ अध्याये ।
"काश्यपस्य प्रवक्ष्यामि पत्नीभ्यः पुत्त्रपौत्त्रकान् ।
अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा तथा ॥
सुरभिर्विनता तद्वत् ताम्रा क्रोधवशा इरा ।
कद्रूर्विश्वा मुनिस्तद्वत्तासां पुत्त्रान्निबोधत ॥"
"दनुः पुत्त्रशतं लेभे कश्यपाद् बलदर्पितम् ।
विप्रचित्तिः प्रधानोऽभूत् येषां मध्ये महाबलः ॥
द्विमूर्द्धा शकुनिश्चैव तथा शङ्कुशिरोधरः ।
अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा ॥
मरीचिर्मघवांश्चैव इरा गर्भशिरास्तथा ।
विद्रावणश्च केतुश्च केतुवीर्य्यः शतह्रदः ॥
इन्द्रजित् सत्यजिच्चैव वज्रनाभस्तथैव च ।
एकचक्रो महाबाहुर्वज्राक्षस्तारकस्तथा ॥
असिलोमा पुलोमा च बिन्दुर्बाणो महासुरः ।
स्वर्भानुर्वृषपर्व्वा च एवमाद्या दनोः सुताः ॥"
दानवविशेषे, पुं । यथा, गौः रामायणे कबन्ध-स्योक्तौ । ३ । ७५ । २४ ।
"श्रियो मां मध्यमं पुत्त्रं दनुं नाम्ना च दानवम् ॥")

दनुजः, पुं, (दनोर्जायते इति । जन + डः ।) असुरः । इत्यमरः । १ । १ । १२ ॥ (यथा, भागवते । ६ । ६ । ४० ।
"तवैव विभूतयो दितिदनुजादयश्चापि ॥")

दनुजद्विट्, [ष्] पुं, (दनुजानां असुराणां द्विट् शत्रुः । यद्वा, दनुजान् द्वेष्टीति । द्विष + क्विप् ।) देवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दानवशत्रौ, त्रि । यथा, प्रयोगरत्नमालायां शब्दप्रकरणस्यादौ ।
"नमो नन्दकुमार पराय दनुजद्विषे ॥")

दनुसूनुः, पुं, (दनोः सूनुः पुत्त्रः ।) असुरः । इति जटाधरः ॥

दन्तः, पुं, (दम + "हसिमृग्रिण्विति ।" उणा । ३ । ८६ । इति तन् ।) अद्रिकटकः । कुञ्जः । इति मेदिनी । ते, २३ ॥ शैलशृङ्गम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चर्व्वणसाधनास्थि । दाँत इति भाषा । गर्भस्थस्य षष्ठे मासि मुख्यदन्तपङ्क्ति-र्भवति । इति सुखबोधः ॥ तत्पर्य्यायः । रदनः २ दशनः ३ रदः ४ । इत्यमरः । २।६।९१ ॥ द्विजः ५ खदः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तत्शुक्ला-कारकौषधं यथा,—

हरिरुवाच ।

"हरितालं यवक्षारं पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।
जाती हिङ्गुलकं लाक्षा पक्वतैलेन पेषयेत् ॥
हरीतकीकषायेन न्दष्ट्वा दन्तान् प्रलेपयेत् ।
दन्ताः सुवर्णोहिताः पुंसः श्वेता रुद्र ! न संशयः ॥"

इति गारुडे १८३ अध्यायः ॥ * ॥

"शङ्खमामलकीपत्रं धातक्याः कुसुमानि च ।
पिष्ट्वा तत् पयसा सार्द्धं सप्ताहं धारयेन्मुखे ॥
स्निग्धाः श्वेताश्च दन्ताश्च भवन्ति विमलप्रभाः ॥"

इति तत्रैव १८५ अध्यायः ॥ * ॥

"मूलं गोक्षुरकस्यैव चर्व्वित्वा नीललोहित ! ।
दन्तकीटव्यथां नश्येदन्धासुरविमर्द्दन ! ॥"

इति च गारुडे १९३ अध्यायः ॥ * ॥

सदन्तजातस्य शुभाशुभफलं यथा,—
अथ जातभद्रादि । तत्र दन्तजन्मचिन्ता ।

"जातः सदन्तः पितृमातृहन्ता
तातं विहन्यात् प्रथमे तु मासे ।
भ्रात्रॄन् द्वितीये सहजं तृतीये
मासे चतुर्थे शुभकारकः स्यात् ॥
मिष्टान्नभोजी सुभगः सुताख्ये
षष्ठे सुखी पण्डितकाव्यबुद्धिः ।
ततोऽधिकः स्यात् बलवान् तुरङ्गाख्ये
मासेऽष्टमे वित्तसुखैर्विहीनः ॥
सुरप्रतापी नवमे न्दतुग्रश्च दशमे तथा ।
एकादशे द्वादशे च सुखी च सुभगो भवेत् ॥
अष्टौ पुत्तलिकान् कृत्वा सुगन्धैर्गन्धकैस्तथा ।
स्रोतःसु संक्रमे चापि स्नापयेत् शुक्लपुष्पकैः ॥
स्नानं संक्रमणस्याधः शम्भोर्द्दर्शनमन्ततः ।
होमं विप्रार्च्चनञ्चैवमशुभे दन्तदर्शने ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

रतिक्रीडायां तस्याघातस्थानानि यथा,—
"स्तनयोर्गण्डयोश्चैव ओष्ठे चैव तथाधरे ।
दन्ताघातः प्रकर्त्तव्यः कामिनीनां सुखावहः ॥"

इति कामशास्त्रम् ॥ * ॥

अथ दन्तरोगाणां निदानादि यथा,—
"शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्त्तते ।
दुर्गन्धीनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि न्दृदूनि च ॥
दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते पचन्ति च परस्परम् ।
शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः ॥१॥
दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुर्जायते महान् ।
दन्तपुप्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥ २ ॥
स्रवन्ति पूयरुधिरं चला दन्ता भवन्ति च ।
दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥ ३ ॥
श्वयथुर्द्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्तजः ।
लालास्रावी स विज्ञेयः शौषिरो नाम नामतः ॥
कण्डूमान् शौषिरो गदः । इति च पाठः ॥ ४ ॥

दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्य्यते ।
दन्तमांसानि पच्यन्ते मुखञ्च परिपुद्यते ॥
यस्मिन् स सर्व्वगो व्याधिर्महाशौषिरसंज्ञित ॥५॥
दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते यस्मिन् ष्ठीवति चाप्यसृक् ।
पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि स ॥६॥
वेष्टेषु दाह पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति च ।
आघट्टिताः प्रस्रवन्ति शोणितं दन्तवेदना ॥
आध्मायन्ते स्रुते रक्ते मुखं पूति च जायते ।
यस्मिन् उपकुशो नाम पित्तरक्तकृतो गदः ॥७॥
घृष्टेषु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान् ।
भवन्ति दन्ताश्च चला स वैदर्भोऽभिघातजः ॥८॥
मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ।
खलिवर्द्धनसंज्ञोऽसौ जाते रुक् च प्रशाम्यति ॥९॥
हनौ हनौ प्रकुरुते वायुर्दन्तसमाश्रितः ।
करालान् विकटान् दन्तान् करालो न स
सिध्यति ॥ १० ॥
हानव्ये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः ।
लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ॥ ११ ॥
दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ।
दीर्य्यमाणेष्विव रुजा यस्य दन्तेषु जायते ॥
दालनो नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तजः ॥१२॥
कृष्णच्छिद्रश्चलः स्रावी ससंरम्भो महारुजः ।
अनिमित्तरुजो वातात् स ज्ञेयः कृमिदन्तकः ॥१३॥
वक्त्रं वक्रं भवेद्यस्य दन्तभङ्गश्च जायते ।
कफवातकृतो व्याधिः स भञ्जनकसंज्ञितः ॥१४॥
शीतरूक्षप्रवाताम्लस्पर्शानामसहा द्विजाः ।
पित्तमारुतकोपेन दन्तहर्षः स नामतः ॥ १५ ॥
(दन्तमांसैर्मलसावैर्बाह्यान्तः श्वयथुर्गुरुः ।
सदाहकण्डूवेष्टिम पूयास्रं दन्तविद्रधिः ।)
मलो दन्तगतो यस्तु कफमारुतशोषितः ।
शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥ १६ ॥
कपालेष्विव दीर्य्यत्सु दन्तानां सैव शर्करा ।
कपालिकेति पठिता सदा दन्तविनाशिनी ॥१७॥
योऽसृग्मिश्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः ।
श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः ॥"१८
इति माधवकरः ॥

दन्तकः, पुं, (दन्त इव । स्वार्थे कन् ।) पर्व्वत-शृङ्गम् । नागदन्तः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०० ॥ (दन्तः । इति धनुर्व्वेदशब्दोऽर्थे । नि दन्तेषु प्रथितः । दन्त+"शाखादिभ्यः प्रथिते । ५ । २ । ६६ । इति कन् ॥)

दन्तकर्षणः, पुं (दन्तान् कर्षतीति । कृष + ल्युः ।) जम्बीरः । इति शब्दरत्नावली ॥

दन्तकाष्ठ, क्ली, (दन्तधावनार्थं यत् काष्ठम् ।) विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दन्तधावनार्थकाष्ठम् । तद्यथा गरुडपुराणे ।
"दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि कर्माणि प्रशस्तानाम् ।
सर्व्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ॥"
महाभारते ।
"नित्यं कषायं कटुकं तुवरञ्च कण्टकान्वितम् ।
[illegible] दद्यो [illegible] भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥"

निषिद्धकाष्ठानि यथा,—
"गुवाकतालहिन्तालास्तथा ताडी च केतकी ।
खर्ज्जूरनारिकेलौ च सप्तैते तृणराजकाः ॥
तृणराजशिरापत्रैर्यः कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
तावद्भवति चाण्डालो यावद्गङ्गां न पश्यति ॥"
तस्य स्थौल्यपरिमाणञ्चाह विष्णुः ।
"कनिष्ठाग्रसमस्थौल्यं सकूर्च्चं द्वादशाङ्गुलम् ।
प्रातर्भुक्त्वा च यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥"
मरीचिः ।
"द्वादशाङ्गुलन्तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् ।
अष्टाङ्गुलञ्च वैश्यानां शूद्राणान्तु षडङ्गुलम् ॥
चतुरङ्गुलमानेन नारीणां विधिरुच्यते ।
यमतरप्रभवाणाञ्च षडङ्गुलमुदाहृतम् ॥"
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

दन्तकाष्ठकं, क्ली, (दन्तस्य काष्ठं काष्ठकम् । दन्तधावनयोग्यं काष्ठकम् ।) आहुल्यवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तच्छदः, पुं (दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेनेति । छद संवरणे + णिच् + "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।" ३ । ३ । ११८ । इति घः । "छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ।" ६ । ४ । ९६ । इति ह्रस्वः ।) ओष्ठः । इति हलायुधः ॥ (यथा, ऋतुसंहारे हेमन्तवर्णनायाम् । १२ ।
"दन्तच्छदैर्दन्तविघातचिह्नैः
स्तनैश्च पाण्यग्रकृताभिलेखैः ।
संसूच्यते निर्द्दयमङ्गनानां
रतोपभोगो नवयौवनानाम् ॥")

दन्तच्छदोपमा, स्त्री, (दन्तच्छदस्य ओष्ठस्य उपमा सादृश्यं यत्र । यद्वा, उपमीयतेऽनयेति उपमा । दन्तच्छदस्य उपमा सादृश्यस्थलम् ।) बिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तधावनं, क्ली, (दन्तानां धावनम् ।) दन्तमार्ज्जनम् । (दन्तानां धावनं यस्मात् ।) दन्तकाष्ठम् । यथा गारुडे २१४ अध्याये ।
"उषःकाले तु सम्प्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत् ।
ततः स्नानं प्रकुर्व्वीत दन्तधावनपूर्व्वकम् ॥
मुखे पर्य्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥
करञ्जबिल्वखदिरकरवीरवटार्ज्जुनाः ।
नगरं बृहती जातीकरञ्जार्कातिमुक्तकाः ॥
जम्बूमधूकापामार्गशिरीषोडुम्बरासनाः ।
क्षीरिकण्टकिवृक्षाद्याः प्रशस्ता दन्तधावने ॥
कटुतिक्तकषायाश्च धनारोग्यसुखप्रदाः ।
प्रक्षाल्य भुक्त्वा च शुचौ देशे त्यक्त्वा तदाचमेत् ॥
अमावास्यां तथा षष्ठ्यां नवम्यां प्रतिपद्यपि ।
वर्ज्जयेद्दन्तकाष्ठन्तु तथैवार्कस्य वासरे ॥
अभावे दन्तकाष्ठस्य निषिद्धायां तथा तिथौ ।
अपां द्वादशगण्डूषैः कुर्व्वीत मुखशोधनम् ॥"
दन्तमार्ज्जनम् । तस्य विधिर्यथा,—
"प्रातर्भुक्त्वा च नद्यां च कषायकटुतिक्तकम् ।
भक्षयेद्दन्तपवनं दन्तमांसान्यबाधयन् ॥"०॥
तस्य काष्ठानि यथा,—
"आयुष्यं बदरीखदिरकरञ्जककुभाश्मकान् ।

दन्तकाष्ठार्थमन्ये तु सर्व्वान् कण्टकिनोऽप्यथ ।
खदिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च वटस्तथा ।
तिन्तिडी वेणुपृष्ठञ्च आम्रनिम्बौ तथैव च ॥
अपामार्गश्च बिल्वश्च अर्कश्चोडुम्बरस्तथा ।
एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्म्मणि ॥"०॥
तस्य निषिद्धकाष्ठानि यथा —
"गुवाकतालहिन्तालखर्ज्जूरे केतकीयुते ।
नारिकेलेन साकं च न कुर्य्याद्दन्तधावनम् ॥"०॥
तस्य दिग्भेदेन शुभाशुभफलं यथा,—
"मृत्युः स्याद्दक्षिणास्येन पश्चिमास्येन चामयः ।
पूर्व्वास्येनोत्तरास्येन सम्पदो दन्तधावनात् ॥"०॥
तस्य तिथिविशेषे निषेधो यथा,—
"प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्येकादशीषु च ।
दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥"०॥
दन्तधर्षणानन्तरं चक्षुः सेचनं यथा,—
"दन्तान् घृष्ट्वामधो घृष्ट्वा प्रातः सिञ्चेच्च लोचने ।
तोयपूर्णमुखस्तेन दृष्टिरायुः प्रसीदति ॥"०॥
रोगविशेषे दन्तकाष्ठवर्ज्जनं यथा,—
"अहिंस्री कर्णशूली च दन्तरोगी नवज्वरी ।
शोषी कासी च मूर्च्छार्त्तो दन्तकाष्ठं विवर्ज्जयेत् ॥"०॥
तस्य गुणा यथा —
"निहन्ति वक्त्रवैरस्यं जिह्वादन्ताश्रितं मलम् ।
आरोग्यं रुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥ ० ॥
"कृतशौचकर्म प्रातः कुर्य्याद्दन्तस्य धावनम् ।
जिह्वाया मार्ज्जनञ्चापि रसालच्छदनादिभिः ॥
दक्षिणाभिमुखो भूत्वा पश्चिमाभिमुखस्तथा ।
न दन्तधावनं कुर्य्यात् कुर्य्याच्चेन्नारकी भवेत् ॥
मध्यमानामिकाभ्याञ्च वृद्धाङ्गुष्ठेन च द्विज ।
दन्तस्य धावनं कुर्य्यात् तर्ज्जन्या न कदाचन ॥
अश्वत्थवटबिल्वानां धात्र्या काष्ठकया बुधः ।
न दन्तधावनं कुर्य्यात्तथैन्द्रसुरसस्य च ॥
नित्यक्रियाफलं प्रेप्सुस्तया दन्तधावनम् ।
प्रभाते कुरुते प्रातः सूर्य्योदयविवर्ज्जिते ॥
सूर्य्योदये द्विजश्रेष्ठ । यः कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
नित्यक्रियाफलं तस्य सर्व्वमेव विनश्यति ॥
यः स्नानसमये कुर्य्यात् जैमिने । दन्तधावनम् ।
निराशाः पितरो यान्ति तस्य देवाः सुरोत्तम ॥
दन्तस्य धावनं कुर्य्याद्यो मध्याह्नापराह्णयोः ।
तस्य पूजां न गृह्णन्ति देवता पितरो जलम् ॥
स्नानकाले पुष्करिण्यां यः कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
तावत्तिष्ठेत् स चण्डालो यावद्गङ्गां न पश्यति ॥
अनावृष्टिदिने सूर्य्ये यः कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
तद्दन्तकाष्ठं पितरो भुक्त्वा गच्छन्ति दु[illegible] ॥
उपवासदिने विप्र । पित्र्याहदिने तथा ।
न च तत्फलमाप्नोति दन्तधावनतत्पर ॥
प्रभाते मार्ज्जयेद्दन्तान् वाससा दक्षया तथा ।
कुर्य्याद्धारय विप्रेन्द्र । कलजानि जलैर्द्विज ॥
उपवासे पितृश्राद्धे विधिमाणं जैमिने । ।
दन्तधावनमश्नं सम्पूर्णं लभते फलम् ॥"
इति धात्रे क्रियायोगसारः ॥

दन्तधावनः, पुं, (धावयत्यनेनेति । धावि+ल्युट् । दन्तानां धावनः ।) खदिरवृक्षः । गुच्छकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बकुलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दन्तपत्रं, क्ली, (दन्ता इव पत्राणि यस्य ।) कुन्दकम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा कुमारे । ७ । २३ ।
"कर्णावसक्तामलदन्तपत्रं
माता तदीयं मुखमुन्नमय्य ॥")

दन्तपत्रकं, क्ली, (दन्त इव शुभ्रं पत्रं दलं यस्य । कप् ।) कुन्दपुष्पम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दन्तपुष्पं, क्ली, (दन्त इव शुभ्रं पुष्पमस्य ।) कतकफलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दन्तफलं, क्ली, (दन्त इव शुक्लं फलमस्य ।) कतकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दन्तफलः, पुं, (दन्त इव शुक्लं फलमस्य ।) कपित्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तफला, स्त्री, (दन्तवत् शुभ्रं फलं यस्याः । टाप् ।) पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तभागः, पुं, (दन्तवर्त्तिनो भागः । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) गजाग्रभागः । गजस्य मुखतः स्कन्धपर्य्यन्तो योऽग्रभागः स दन्तसन्धितः । इत्यमरभरतौ ॥

दन्तमलं, क्ली, (दन्तलग्नं दन्तस्य वा मलम् ।) दन्तलग्नक्लेदः । तत्पर्य्यायः । पुष्पिका २ । इति हारावली । १६५ ॥

दन्तमूलिका, स्त्री, (दन्त इव शुभ्रं मूलमस्याः । कप्+टापि अत इत्वञ्च ।) दन्तीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

दन्तरोगः, पुं, (दन्तस्य रोगः ।) रदनामयः । तन्निदानादि दन्तशब्दे द्रष्टव्यम् । तस्यौषधं यथा,
"काकजङ्घाशिग्रुमूले मुखेन विधृते शिव ! ।
चर्व्विता दन्तरोगाणां विनाशो हि भवेद्धर ! ॥"
दन्तरोगाणामित्यत्र दन्तकीटानामिति पुस्तकान्तरे पाठः ॥ इति गारुडे १९६ अध्यायः ॥
अपि च गारुडे १६८ अध्याये ।
"शुष्कमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
घृतपुष्पी वचा कुष्ठं दारु शिग्रु रसाञ्जनम् ॥
सौवर्च्चलं यवक्षारं सामुद्रं सैन्धवं तथा ।
भुजग्रन्थि विड़ं मुस्तं मधु शुक्तं चतुर्गुणम् ॥
मातुलुङ्गरसश्चैव कदलीरसमेव च ।
तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णशूलापहं परम् ।
वाधिर्य्यं कर्णनादञ्च पूयमावञ्च दारुणः ।
पूरणादस्य तैलस्य शमयः कर्णयोः खिलाः ॥
क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्कक्षतशेखर ! ।
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम् ॥"
अन्यच्च ।
"तैलं लाक्षारसं क्षीरं पृथक् प्रस्थमितं पचेत् ।
द्वयोः पलमितैरेतैः क्वाथैश्चापि चतुर्गुणैः ॥
लोध्रकट्फलमञ्जिष्ठापद्मकेशरपद्मकैः ।
चन्दनोत्पलयष्ट्याह्वैस्तत्तैलं वदने धृतम् ॥
दालनं दन्तचालञ्च दन्तमोक्षं कपालिकाम् ।
शीतादं पूतिवक्त्रञ्च विरसं विरसास्यताम् ॥
हन्यादास्यगदानेतान् कुर्य्याद्दन्तानपि स्थिरान् ।
लाक्षादिकमिदं तैलं दन्तरोगेषु पूजितम् ॥
इति लाक्षाद्यं तैलम् ।
चर्व्वेद्धिमावर्गः स्निग्धमचलं क्रिमिदन्तकम् ।
तथा च पीतैर्व्वातघ्नैः स्नेहगण्डूषधारणैः ॥
भद्रदार्व्वादिवर्षाभूलेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः ।
क्रिमिदन्तापहं कोष्णं हिङ्गु दन्तान्तरे स्थितम् ॥
बृहतीभूमिकदम्बीपञ्चाङ्गुलकण्टकारिकाक्वाथः ।
गण्डूषस्तैलयुतः क्रिमिदन्तकवेदनाशमकः ॥
नीली वायसजङ्घा कटुतुम्बीमूलमेकैकम् ।
संचूर्ण्य दशनविधृतं दशनक्रिमिपातनं प्राहुः ॥
स्नेहानां कवलाः कोष्णाः सर्पिषस्त्रैवृतस्य च ।
निर्यूहाश्चानिलघ्नानां दन्तहर्षप्रमर्दनाः ॥
त्रैवृतस्य सर्पिषः त्रिवृता पक्वस्य सर्पिषः कवल इत्यर्थः ।
स्नैहिकोऽत्र हितो धूमो नस्यं स्नैहिकमेव च ।
पेया रसयवागूश्च क्षीरसन्तानिकाघृतम् ॥
शिरोबस्तिर्हितश्चापि क्रमो यश्चानिलापहः ।
अत्र दन्तहर्षे ।
अच्छिन्नदन्तमूलानि शर्करासहरेद्भिषक् ।
लाक्षाचूर्णैर्म्मधुयुतैस्ततस्तान् प्रतिसारयेत् ॥
दन्तहर्षक्रियां चात्र कुर्य्यान्निरवशेषतः ।
कपालिका कृच्छ्रतमा तत्राप्येषा क्रिया हिता ॥
अत्र दन्तशर्करायाम् । एषा क्रिया दन्तहर्षक्रिया ।
फलान्यम्लानि शीताम्बु रूक्षान्नं दन्तधावनम् ।
तथातिकठिनं भक्ष्यं दन्तरोगी विवर्ज्जयेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

दन्तवस्त्रं, क्ली, (दन्तानां वस्त्रमिवाच्छादकत्वात् ।) ओष्ठः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४५ ॥

दन्तवासाः, [स्] पुं, (दन्तस्य वासो वस्त्रमिवावरकत्वात् ।) ओष्ठः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ३४ ।
"अपि त्वदावर्ज्जितवारिसम्भृतं
प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् ।
चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते
तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥")

दन्तवीजकः, पुं, (दन्ता इव वीजानि यस्य । ततः स्वार्थे कन् ।) दाड़िमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तशटः, पुं, (दन्तेषु शट इव ग्लानिजनकत्वात् ।) दन्तशठः । इत्यमरटीकायां मथुरानाथः ॥

दन्तशठः, पुं, (दन्तेषु शठ इव ग्लानिकारकत्वात् ।) जम्बीरः । कपित्थः । कर्म्मरङ्गकः । नागरङ्गकः । इति मेदिनी । ठे, १६ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
"ऐरावतं दन्तशठमम्लं शोणितपित्तकृत् ॥")
अम्लः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २४ ॥

दन्तशठा, स्त्री, (दन्तेषु शठा ।) चाङ्गेरी । इति मेदिनी । ठे, १८ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
"चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका ॥")
क्षुद्राम्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तशर्करा, स्त्री, (दन्तस्य शर्करेव ।) दन्तरोगविशेषः । कफवायुशोषितदन्तगतमलम् । पाथुरि इति भाषा ॥ (तस्य लक्षणं यथाह माधवकरः ।
"मलो दन्तगतो यस्तु कफमारुतशोषितः ।
शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥"
यथा च सुश्रुते निदानस्थाने १६ अध्याये ।
"शर्करेव स्थिरीभूतो मलो दन्तेषु यस्य वै ।
सा दन्तानां गुणहरी तु विज्ञेया दन्तशर्करा ॥"
तस्यौषधम् यथा,—
"गोरक्षकर्कटीमूलं पिष्टं वास्तोदकेन च ।
पीतं दिनत्रयेणैव नाशयेत् दन्तशर्कराम् ॥"
इति गारुडे १९० अध्यायः ॥

दन्तशाणः, पुं, (दन्तानां शाण इव । चिक्कणताजनकत्वात् ।) निचुलवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मिधि इति भाषा ॥

दन्तशिरा, स्त्री, (दन्तानां शिरा यत्र ।) माड़ी । इति शब्दरत्नावली ॥

दन्तशूलः, पुं, (दन्तस्य शूल इव । शूलवेधनवद्वेदनादायकत्वात् ।) दशनवेदना । तस्यौषधम् ॥ यथा,—
"त्रिफलानिम्बयष्ट्याह्वं कटुकारग्वधैः शृतम् ।
पाययेन्मधुना मिश्रं दन्तशूलोपशान्तये ॥"
इति गारुडे १७४ अध्यायः ॥

दन्तहर्षः, पुं, (दन्तानां हर्षो यस्मात् ।) दन्तरोगविशेषः । इति माधवकरः ॥ (अस्य लक्षणं यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १६ अध्याये ।
"दशनाः शीतमुष्णञ्च सहन्ते स्पर्शनं न च ।
यस्य तं दन्तहर्षन्तु व्याधिं विद्यात् समीरणात् ॥"
दन्तग्लानिः । यथा,—
"यस्य वै खातमात्रस्य हृदयं शीर्य्यते भृशम् ।
जायते दन्तहर्षश्च तं गतायुषमादिशेत् ॥"
इति वायुपुराणम् ॥)

दन्तहर्षकः, पुं, (दन्तान् हर्षयतीति । हृष+णिच्+ण्वुल् ।) जम्बीरः । इति जटाधरः ॥

दन्तहर्षणः, पुं, (दन्तान् हर्षयतीति । हृष+णिच्+ल्युः ।) जम्बीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दन्ताघातः, पुं, (दन्तानाहन्तीति । आ+हन+अण् ।) निम्बूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दशनाघातः । (यथा, गणेशखण्डे ।
"दन्ताघातविदारितारिरुधिरैः सिन्दूरशोभाकरम् ॥")
रतिक्रीड़ायां तस्य स्थानानि दन्तशब्दे द्रष्टव्यानि ॥

दन्तार्बुदं, क्ली, पुं, (दन्तस्य अर्बुदमिव ।) दन्तरोगभेदः । तत्पर्य्यायः । दन्तमूलम् २ दन्तशोफः ३ हिक्कावणः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तायुधः, पुं, (दन्त एव आयुधं यस्य ।) शूकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दन्तालिका, स्त्री, (दन्तान् अलति पर्य्याप्नोतीति । अल+ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) वल्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दन्तावलः, पुं, (अतिशयितौ दन्तौ यस्य । दन्त+"दन्तशिखात् संज्ञायाम् ।" ५।२।११३।

गर्विष्ठा मद दाम्भिक । मत्कारेव सुवर्णकम् ।
तस्मै प्रथमो दमक सभाभाव पर न्ती ।
कन्याद्व कुमारांश चोदुन्दारान् महायशा ।
दमयन्तीं दम दान्तं दमनञ्च सुवर्चसम् ।
उपपन्नान् गुणैः सर्वैर्भीमान् भीमपराक्रमान् ।
दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया ।
सौभाग्येन च लोकेषु यश प्राप सुमध्यमा ।
अथ तां वयसि प्राप्ते दासीनां समलङ्कृतम्
विलसद्या हृदयम् ।)

दमित त्रि, (दम्यते स्म इति । दम+क्त ।
"वा दान्तशान्तेति ।" ७।२।२७। इति
पक्षे इट ।) दान्त । इत्यमरः । ३।१।१०३।
(यथा, हरिवंशे । १०७।५६।
'यदेव मदिरामोदं भवेत्पिबतमायया ।
प्रकोपमन्दा च यथा नागे वै दमिते मया ।")
शिक्षितदमावम् । इति भरतः । भारवाहका-
दिमदश्च । इति शुभूति ॥

दमी, [न्] त्रि, (दमोऽस्यास्तीति । दम+इनि ।)
दमगुणविशिष्टः । (शौचविशेषे स्त्री । ललना
नाम चर्मिन्दे पुं । यथा, महाभारते ।१।२२।
७१—७३ ।
"यन्तिमत्तुमावश्य सप्तेन भरतर्षभ ।
लोमे कुन्तयोरेव । मिषु लाकषु विश्रुतम् ॥
दमीति नाम्ना विख्यातं सर्वभूतप्रमर्दनम् ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा उपासन्त महेश्वरम् ।
तत्र खान्तार्थिनाम्न च रुद्र दमनकेतुम् ।
अश्वमेधानि यः याति तत्र स्नात्वा प्रयाति ॥
दानो चाप नरश्रेष्ठ । सर्वदेवैरभिष्टुत ।
तत्र स्नात्वा नरश्चैव कामानेवाप्नुयात् ।"
दमीत्वश्च हिमीति वर्णिन् पाठः ॥)

दमुना [स्] पुं (दाम्यतीति । अन्नमत्स्यादीन्
दमयतीति + "दमेरुनसि ।" उणा । ४।२३४।
इति उनसि ।) वह्निः । इत्यमरः ।१।१।५६।
शुक्राचार्यः । इति शब्दमाला ॥

दमूना [स्] पुं (दमुनस्+पृषोदरादित्वात् साधुः
इति पद दीर्घ । यद्वा दमेऽन्न वर्ततेऽस्मा
कमनिट्सु ।) वह्निः । इति शब्दरत्नावली ।
(त्रि, दमशील । यथा, ऋग्वेदे ।१।१४१।११।
"असौ दर्शं न यर्दं दमुनसं भग दक्षं न
पपृचानि पत्र धनम् ।"
दाशस्य । दामनित्य । यथा तत्रैव ।१।३।१।
"भूरो दमूना व न वायु ऐव दा यो वह
पुरू च विद्वान् ।")

दम्पती, पुं (जाया च पतिश्च । जायशब्दस्य दम्
भावः जम्भावः दम्भावः वा निपात्यते ।)
भार्यापती । इत्यमरः । २।६।३८। (यथा,
मनुः ।३।११६।
हुत्वाग्न्यादि दिशेषु नित्यं चैत हि ।
भुक्तवन्तोऽथ तच्छेषमद्यातां दम्पती ।")

दम्भ, पुं (दम्भ्यते इति । दम्भ दम्भि + घञ् ।)
कल्कः । (यथा महाभारते ।१।१४४।
"अहङ्कारेण दर्पेण दम्भेनाविनयेन च ।"
अपरम् अधर्मार्थं स्वधर्मार्थं सकाम । यथा,
भागवते । ३।८।२ ।
"महाधर्मस्य भागवतेऽदम्भ मायाय प्रवर्तन् ॥
अथम निबुन तत्तु निशं नित्यं दृष्टेऽपका ।")
कल्कम् । शाठ्यमावृत्ति । इति शब्दरत्ना
वली । (यथा गीतायाम् । १६ । १७ ।
'आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ।'
धर्माद्वन्माहः । यथा मनुः ।४।१९५।
"धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भकः ।
वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः ।"
महादेव । यथा, महाभारते । १३।१७।७८ ।
"दम्भो ह्यदम्भो वैदम्भो वश्यो वशकर कलि ।")

दम्भोलि, पुं (दम्भ गोद+भाव अच् । दम्भोलि
परस्य अलति पर्याप्नोतीति । अल+इन् ।)
वज्रम् । इत्यमरः । १ । १ । ५० ॥

दम्य, पुं, (दम्यते इति । दम+यत् ।) वत्स
तर । स तु प्राप्तदमनकालो गौः । इत्यमरः ।
२ । ९ । ६२ ॥ अश्वतरः । इति राजनिघण्टः ।
(यथा महाभारते । १३ । ६६ । ३ ।
"एकं दम्यधुर्युक्त दत्वा भवति चैव हि ।")
दमनीय, त्रि ॥

दय, ङ दाने । गतौ । रक्षे । हिंसे । आदाने ।
इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां आत्म सक सेट् ।)
अस्य पालनम् । ङि, दयितोऽस्ति । ङ, दयते
दीनं दयालुः । शिवो न्यायं न कस्मात् । अथ
कर्मणि षष्ठी । इति दुर्गादासः ॥

दय, पुं (दय+बाहुलकात् अप् ।) दया । इति
शब्दरत्नावली ॥

दया स्त्री, (दय+भिदादित्वात् अङ् । ततष्टाप् ।) करुणा ।
अस्यां लक्षण यथा, पाद्मे क्रियायोगसारे ।
"परस्मिन् बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा ।
आपन्ने रक्षितव्यं तु दयैषा परिकीर्तिता ॥"
अपि च मत्स्यपुराणे ।
"आत्मवत् सर्वभूतेषु यो हिताय शुभाय च ।
वर्तते सततं हृष्टः क्रिया ह्येषा दया स्मृता ।"
"परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा ।
आपन्ने रक्षितव्यं तु दयैषा परिकीर्तिता ।"
इत्युपाध्यायोऽमन्यत ।
(दक्ष हि दक्षस्य कामसन्ततः । यथा देवीभाग
वते । १ । ११ । ६० ।
"श्रद्धा मैत्री दया शान्ति तुष्टि पुष्टि क्रिया
उन्नति ।
"बुद्धिर्मेधा तितिक्षा ह्रीर्मूर्तिर्धर्मस्य
पत्न्यः ।")

दयाकूर्च पुं (दयायाः कूर्च इव शोभमानस्थानम् ।)
बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४७ ॥

दयालु त्रि (दयते इति । दय + "स्पृहिगृहिपति"
३ । २ । १५८ । इति आलुच् ।) दयायुक्तः ।
तत्पर्यायः । कारुणिकः २ कृपालुः ३ सूरत
४ । इत्यमरः ३ । १ । १५ । (यथा रघुः ।१० ।६।
"इत्यं मुनिवचनं दयालुर्मयम् ।")

दयित त्रि, (दय्यते स्मेति । दय+क्त ।) इष्टम्
इत्यमरः । ३ । १ । ५३ । (यथा
ऋत्वाम् । १८८ ।
"इष्टमदयाय दयित हत्वा प्रकाशितान्वया ।
हृदयं करेण ताडितमय लिप्यायविनयवशा ।"
यथा च पञ्चतन्त्रे । २ । १८९ ।
"दयितजनविप्रयोगो वित्तवियोगश्च हन्त
ए ।
यदि सुमहौषधवस्तो वयस्यजनसङ्गमो न
स्यात् ।")

दयित पुं, (दय+क्त ।) पतिः । इति जटा
धरः ॥

दयिता, स्त्री, (दयित+टाप् ।) भार्या । इति
हलायुधः । (यथा रघुः । २ । १ ।
'निवास्य राजा दयितां दयालु
स्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ।")

दर, त्रि (दीर्यते इति । दृ+अप् ।) ईषदर्थ ।
इति मेदिनी । रे, ४७ । (यथा आर्यासप्त
शत्याम् । ३०० ।
'दरतरलेऽपि च चरण दीयते तत्र हरी च
दरदर्शिनी ।
आशा कुसुम वीरः कारोऽमुषा विचरद्
मार्ग ।"
"चन्द्रमिव मेघे ईषदर्थ कनि । गोविन्दस्य
वर्गति सुखे च किञ्चिद्वर्तिनी पर्व ।" इति
टीका ।)

दर स्त्री भयम् । यथा । किञ्च यद्दरदम
कोमोन्मादकर्मास्वित्य क्रमशोऽशिका ।

दर, पुं स्त्री (दीर्यते अनेनेति । दृ+"ग्रहवृ
दृनिश्चिगमश्च ।" ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।)
भयम् । (यथा आर्यासप्तशत्याम् । ४८९ ।
"दरविदलितचक्षुर्वाणेन हिलेन विजय
धनु वै ।
सुखे । तत्र हरिरसायनं दर्पकोदिरिव वर्म ।")
गर्ते । इत्यमरः । १ । ८ । १५३ । (दर
यथा भागवते । १ । ११ । २ ।
"स उच्चकाशे धवलोदरो दरो
ऽप्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमा ।
दाध्मायमानः करकञ्जसम्पुटे
यथाब्जखण्डे कलहंस उत्स्वनः ।")
शङ्खे पुं स्त्री । इत्यमरटीकायां भरतः ।
(स्त्रियां ङीष् । यथा कथासरित्सागरे । ११ ।
"अदर्शन दरत्सु यज्ञेनासौ दरीषु
कुहरेषु दरीषु च गुहासु ह्यलक्ष्येषु ।")

दरकन्दरा, स्त्री (दर ईषत् कन्दरो यस्या
सा । इति अत्र एकम् ।) गुहा गर्ते । इति
शब्दार्णवः ॥

दरणि, पुं (दृ विदारणे । "अर्त्तिसृधृ" । उणा ।
२ । १०२ । इति अनि ।) सञ्चारवात आवर्त । जल
भ्रम । आवर्त ३ दर ४ । तरङ्गः ।
प्रवाहः ५ । इति शब्दरत्नावली । सुख
म्भूतः ६ । इति संक्षिप्त ॥

दृन्, [दृ] स्त्री, (दृणातीति । दृ विदारणे + "सृदृभसोऽदिः ।" उणा । १ । १२८ । इति अदिः ।) प्रपातः । भयम् । पर्व्वतः । इति मेदिनी । दे, ३० ॥ म्लेच्छजातिः । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥ (देशविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १५७ ।

"दरत्तुरुष्काधिपयोर्यः कैश्मीरिपराद्दयोः ।
हिमवद्विन्ध्ययोरासीदाम्यावर्त्त इवान्तरे ॥")

कूलम् । तीरम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

दरदं, क्ली, (दर ईषत् दायति शुध्यतीति । दै + कः ।) हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । अस्य पर्य्यायो यथा,—

"रक्तं मर्कटशीर्षं च हिङ्गुलं दरदो रसः ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

पर्य्यायान्तरं यथा,—

"हिङ्गुलन्दरदं म्लेच्छं हिङ्गुलं चूर्णपारदम् ।
दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चर्म्मारः शुकतुण्डकः ॥
हंसपादस्तृतीयः स्याद्गुणवानुत्तरोत्तरम् ।
चर्म्मारः शुक्लवर्णः स्यात् सपीतः शुकतुण्डकः ॥
जवाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥

"दरदं तप्तखल्वे तु क्षिप्त्वा लकुचपावके त्रिदिनम् ।
भाव्यं जम्बीररसैस्त्र्याहं वा रसैर्वं शुधा ॥
ततश्च जम्बीरवारिणा चार्द्रिका रसेन मर्द्दितम् ।
कृत्वा स्थालीमध्ये निधाय तदुपरि काठिनीद्वयम् ॥
पाकं प्रयानं तत्र किञ्चिद्वारं धृतं देयं उपरि देयं
तदैव तदूर्द्धपातेन निर्म्मलं शिवम् ॥"
"हिङ्गुरेवं हिङ्गुलीति दरदः शुकतुण्डकः ।
रसगन्धकसम्भूतो हिङ्गुलो दैवरक्तकः ॥
म्लेच्छवर्णदैवः मिश्रा दरदो मारिषेति च ।
दुग्धेन सप्तधा पिष्टः शुद्धीभूतो विशुध्यति ॥
तथा च ।
मेषीदुग्धेन दरदमम्लवर्गैर्विभावितम् ।
सप्तवारं प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम् ॥
अन्यमतम् ।
दरदं दोषिकायन्त्रे पक्वं जम्बीरजैर्द्रवैः ।
सप्तवारमथार्द्रैर्भावितं शुद्धिमेति हि ॥"

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे पारदमारणाधिकारे ॥)

दरदः, पुं, (दरं भयं ददातीति । दा + कः ।) देशविशेषः । भयम् । म्लेच्छजातिभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अयन्तु पूर्ब्बं क्षत्त्रिय आसीत् पश्चात् क्रमशः उपनयनादिक्रियालोपात् शूद्रत्वादिकं प्राप्तः । यदुक्तं मनौ । १० । ४३-४४ ।

"शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्त्रियजातयः ।
वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥
पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः ।
पारदा पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ॥")

दरिः, स्त्री, (दृ + इन् ।) दरी । इति शब्दरत्नावली । (तत्कुलोत्पन्ने सर्पे, पुं । इति महाभारतम् ॥)

दरितः, त्रि, (दरो भयमस्य सञ्जातः । दर + तारकादित्वात् इतच् ।) भीतः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८ ॥

दरिद्रः, पुं, (दरिद्राति दुर्गतो भवतीति । दरिद्रा + अच् ।) निर्धनः । तत्पर्य्यायः । निःस्वः २ दुर्व्विधः ३ दीनः ४ दुर्गतः ५ । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥ कीकटः ६ दुःस्थः ७ । इति धटाधरः ॥ अकिञ्चनः ८ । इति दानधर्म्मः । तस्य कारणं यथा,—

"त्वयुमोष्य चिराभ्यर्चितं तीर्थान्यनभिगम्य च ।
अदत्त्वा दैवधेनूश्च दरिद्रो जायते नरः ॥"

इति मार्कण्डेयभूरण्डम् ॥

"दरिद्रो यस्त्वसन्तुष्टः कृपणो योऽजितेन्द्रियः ॥"

इति श्रीभागवतम् ॥

दरिद्रा, च ग दुर्गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-पर-अकं-सेट् ।) दुर्गतिरकिञ्चनोभावः । च गु, उपर्ग्युपरि पत्रत्व: कर्म्म एव दरिद्राति । इति दुर्गादासः ॥

दरिद्रायकः, त्रि, (दरिद्रातीति । दरिद्रा + ण्वुल् ।) दरिद्रः । इति मुग्धबोधम् ॥

दरिद्रितः, त्रि, (दरिद्रा + कर्त्तरि क्तः ।) दरिद्रः । दारिद्र्ययुक्तः ॥

दरिद्रिता, [ऋ] त्रि, (दरिद्रा + तृच् ।) दरिद्रायकः । दरिद्राधातोः कर्त्तरि तृन्प्रत्ययः ॥

दरोदरं, क्ली, (दरो भयं तज्जनकं उदरं यस्य । प्रायशः सर्व्वस्वासकत्वादिनास्य तथात्वम् ।) दुरोदरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दरोदरः, पुं, (दरजनकमुदरं यस्य ।) दुरोदरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, उणादिसूत्रटीकायां उज्ज्वलदत्तधृतगोवर्द्धनः । ५ । ११८ ।

"नास्ति दुर्गं गिरिकन्दरोदरं
कोऽप्यनयत्ननिमित्तं सततं दरोदरम् ॥")

दर्द्दरः, पुं, पर्व्वतः । (यथा, रामायणे । २ । ६१ । २४ ।

"मलयं दर्द्दरश्चैव ततः स्वेदजलो निजः ॥"

क्वचित् दर्द्दुरोऽपि पाठः ॥) ईषद्भग्नभाजने, त्रि । इति मेदिनी । रे, १६६ ॥

दर्द्दराम्रः, पुं, चाम्रविशेषः । तत्पर्य्यायः । मीनाम्रः २ । इति शब्दमाला ॥

दर्द्दरीकं, क्ली, (दारयतीव कर्णौ । दृ + णिच् + "फर्फरीकादयश्च ।" उणा । ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन साधुः ।) वाद्यम् । इत्युणादिकोषः ॥

दर्द्दरीकः, पुं, (दारयतीव कर्णौ इति । दृ + णिच् + "फर्फरीकादयश्च ।" उणा । ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन साधुः ।) मेघः । वाद्यभेदः । भेकः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

दर्द्दुरं, क्ली, ग्रामजालम् । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥

दर्द्दुरः, पुं, (दृणाति कर्णौ शब्देनेति । दृ + "मद्गुरदर्द्दुरौ ।" उणा । १ । ४१ । इति उरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) भेकः । इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ (यथा,—

"भद्रं कृतं कृतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे ।
दर्द्दुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम् ॥"

इत्युद्भटः ॥)

मेघः । वाद्यभाण्डभेदः । पर्व्वतविशेषः । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥ (यथा, रघौ । ४ । ५१ ।

"स निर्व्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ ।
स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्द्दुरौ ॥")

राक्षसः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (अभ्रकधातुभेदः । यथा, भावप्रकाशे ।

"पिनाकं दर्द्दुरं नागं वज्रञ्चेति चतुर्व्विधम् ॥"
"दर्द्दुरं त्वग्निनिक्षिप्तं कुरुते दर्द्दुरध्वनिम् ।
गोलकान् बहुशः कृत्वा स स्यान्मृत्युप्रदायकः ॥")

दर्द्दुरा, स्त्री, (दृणाति दारयति वा असुरानिति । दृ + उरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः । ततष्टाप् ।) चण्डिका । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥

दद्रुः, पुं, (दरिद्राति दुर्गतत्वमनेनेति । दरिद्रा — "दरिद्रातेर्यालोपः ।" उणा । १ । ८० । इति रु: । आकारेकारयकारलोपश्च ।) दद्रुरोगः । इति शब्दरत्नावली ॥

दद्रूः, पुं, (दरिद्रा + बाहुलकात् ऊः । यालोपश्च ।) दद्रुरोगः । इत्युणादिकोषः ॥

दद्रुघ्नः, पुं, (दद्रुं हन्तीति । दद्रु + हन् + टक् ।) चक्रमर्द्दकः । इति शब्दरत्नावली ॥

दद्रुणः, त्रि, (दद्रुरस्यास्तीति । दद्रु + "लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।" ५।२।१०० । इति पामादिषु पाठात् नः । नतो णत्वञ्च ।) दद्रुरोगी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दद्रूः, पुं, (दरिद्रा + ऊः । यालोपश्च ।) दद्रुरोगः । इत्युणादिकोषः ॥

दद्रूणः, त्रि, (दद्रूरस्यास्तीति । दद्रू + नः ।) दद्रुरोगी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दद्रुरोगी, [न्] त्रि, (दद्रुरोगोऽस्यास्तीति । दद्रुरोग + इनिः ।) दद्रुरोगी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दर्पः, पुं, (दृप्यति इति । दृप् + भावे घञ् ।) उत्कृष्टगन्धः । इति नीलकण्ठः ॥ कस्तूरी । इति मेदिनी । पे, ७ ॥ उष्मा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अहङ्कारः । तत्पर्य्यायः । गर्व्वः २ अहङ्कारः ३ अवलिप्तता ४ अभिमानः ५ ममता ६ मानः ७ चित्तोन्नतिः ८ स्मयः ९ । इति हेमचन्द्रः । २ । २३१ ॥ * ॥

"अहङ्कारश्च सर्व्वेषां मापदोषममङ्गलम् ।
तत्प्राक्ष्वेव च सर्व्वेषां गर्व्वप्रत्यक्षमञ्जसा ॥
येषां येषां भवेद्दर्पो ब्रह्माण्डेषु भवात् पर
विधाय सर्व्वं सर्व्वात्मा तेषां प्राणहरो हि ॥
क्षुद्राणां महतां चैव येषां गर्व्वो भवेत् प्रिये ।
एवंविधमहं तेषां चूर्णीभूतं करोमि च ॥
चकार दर्पभङ्गञ्च मधुकैटभयोः पुरा विभुः
अग्निजस्य तथा विष्णोः शेषस्य च शिवस्य च ॥
धर्म्मस्य च यमस्यापि ग्रामस्य चन्द्रसूर्य्ययोः ।
गरुडस्य च वह्नेश्च गुरोर्दुर्व्वाससस्तथा ।
दौवारिकस्य भक्तस्य जयस्य विजयस्य च ।

इति स्त्रत्वम्। "ङस।" ४।१।११८। इति ङीष।) हस्ती। इत्यमरः। २।८।३४। (यथा मनुः। ७।१०६।
"[illegible] दन्तावलं [illegible]")

दन्तिका, स्त्री (दन्ती एव। स्वार्थे कन् टाप् पूर्व ह्रस्वश्च।) दन्तीवृक्षः। इत्यमरः। २।४।१४४।

दन्तिका, स्त्री दन्तिका। इति शब्दरत्नावली।

दन्तिनी, स्त्री (दन्ताकाराणि सन्त्यस्याः। दन्त+इनि+ङीप्।) दन्तीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।

दन्तिमदः, पुं (दन्तिनो मदः।) हस्तिमदः। इति राजनिर्घण्टः।

दन्ती, स्त्री, (दाम्यतीति। दम+"हनि कुषि [illegible]" उणां। ३।८६। इति मन्। ततो गौरादित्वात् ङीष।) स्वनामख्यातक्षुपः। तत्पर्यायः। शीघ्रा १ उपचित्रा २ निकुम्भी ३ [illegible] ४ दन्तिनी ५ उपचित्रा ६ मधा ७ [illegible] ८ रेचनी ९ [illegible] १० [illegible] ११ [illegible] १२ [illegible] १३ [illegible] १४ मधुपुष्पा १५ [illegible] १६ [illegible] १७ [illegible] १८ [illegible] १९ विशोधनी २० कुम्भी २१ उदुम्बरदला २२। इति राजनिर्घण्टः। निकुम्भ २३। [illegible] २४ [illegible] २५ उदुम्बरपर्णी २६। इत्यमरः। २।४।१४। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। [illegible] दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। [illegible] इति राजवल्लभः। अथ लघुदन्ती।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]"

अथ द्रवदन्ती।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]"
इति भावप्रकाशः।

[illegible]

[illegible]

दन्तुरः, त्रि (उन्नता दन्ताः सन्त्यस्येति। "दन्त उन्नत उरच्।" ५।२।१०६। इति उरच्।) उन्नतदन्तः। दाँतो इति भाषा।
"कदाचिद्दन्तुरो मर्त्यः कदाचिल्लोमशः सुखी।
कदाचिन्न सुखी दुःखी कदाचिच्चपला सती।"
इति सामुद्रकम्।
उन्नतानतः। इति मेदिनी। रे, १६६।

दन्तुरच्छदः, पुं (दन्तुराः उन्नतानतश्छदो यस्य।) बीजपूरः। इति राजनिर्घण्टः।

दन्तोलूखलिकः, त्रि, (दन्ता एव उलूखलं सोऽस्यास्तीति। "अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति ठन्।) वानप्रस्थविशेषः। दन्तमात्रेण हित्वा यो भक्षति सः। इति श्रीभागवतम्। (यथा मनुः। ६।१७।
"अश्मकुट्टो भवेद्वापि दन्तोलूखलिकोऽपि वा।")

दन्त्यः, त्रि, (दन्तेषु भवः। दन्त+"शरीरावयवाच्च।" ४।३।५५। इति यत्।) दन्तोद्भवः। इति व्याकरणम्। (यथा शिक्षायाम्। १७।
"स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः।"
दन्तेभ्यो हितः। "शरीरावयवाद्यत्।" ५।१।६। इति यत्। दन्तहितमञ्जनं। यथा सुश्रुते। १।४६।
"दन्त्योऽपि मेधाजननोऽग्निकृच्च
[illegible] गुरुश्च।")

दन्दशूकः पुं (गर्हितं दशतीति। दन्श+यङ+"यजजपदशां यङः।" ३।२।१६६। इति ऊकः।) सर्पः। (यथा, वेदाङ्कशमालायाम्।
"[illegible] दन्दशूको गृह्णातु [illegible]।")
राक्षसः। इति मेदिनी। के १८१। (त्रिषु, त्रि। यथा भट्टिः। ५।२६।
"[illegible] दन्दशूकान् [illegible]
[illegible]।")

दभ उ न दम्भे। इति कविकल्पद्रुमः। (स्वा-परं-सकं-सेट्। उदित्त्वात् क्त्वावेट्।) दभ्नोति। उ, दम्भित्वा दब्ध्वा। [illegible] इति दुर्गादासः।

दभ क ह [illegible]। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा-आत्म-अकं-सेट्।) [illegible] दम्भयते। [illegible]। इति दुर्गादासः।

दभ्र स्त्री दभ्रे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा-पर-सक-सेट्।) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति दुर्गादासः।

दभ, इ क मोदे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा-पर-सक-सेट्।) इ क दम्भयति। प्रेरणम्। इति दुर्गादासः।

दभ, क मोदे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा-पर-सक-सेट्।) क, दाभयति। इति दुर्गादासः।

दभ्र, त्रि, (दभ्नोतीति। दम्भ दम्भे+"स्फायि-तञ्चीति।" उणां। २।१३। इति रक्।) अल्पम्। इत्यमरः। ३।१।६१। (यथा, निघण्टौ। ३।२।
"अल्पम्। ह्रस्वम्। निघृष्वम्। मायुकम्। प्रतिष्ठा। क्षुधु। मनाक्। दभ्रम्। अभकम्। क्षुल्लकम्। अल्पम् इत्येकादशाल्पनामानि।" यथा, ऋग्वेदे। १।८१।१।
"अभि दभ्रस्य चिद्वृधः।")
समुद्रे पुं। इत्युणादिकोषः।

दम, म य उ दर शमे। इति कविकल्पद्रुमः। (दिवा-पर-अक-सक-सेट्। उदित्त्वात् क्त्वावेट्।) म य, दाम्यति। उ, दमित्वा दान्त्वा। दर अदमत् अदमीत्। अदान्त् पुष्पादित्वात् नित्य द दमन्ये। शम उपशमभावः। दाम्यति मुनिः। शम इत्यत्र [illegible] अभवे [illegible] सकर्मकोऽयमिति धातुप्रदीपः। दमित्वापि सकर्मकात्। इति दुर्गादासः।

दमः, पुं, (दमनमिति। दम+भावे घञ्। "नोदात्तोपदेशस्येति।" ७।३।३४। इति वृद्ध्यभावः।) दण्डः। इत्यमरः। २।८।२१। दमस्य लक्षणं यथा,—
"दमनाद्दमनाच्चैव तथा दण्डं विदुर्बुधाः।
सम्यगासीत् [illegible] दण्डमाहुर्न निर्मलम्।
[illegible] वायु यथा।"
इति मत्स्यपुराणम्।
(यथा, मनुः। ८।१२९।
"[illegible] दमम्।")
तपःक्लेशसहिष्णुता। तत्पर्यायः। दान्ति १ दमथः २। इत्यमरः। १।७।१३। दमनम्। तत्तु बाह्येन्द्रियनिग्रहः। इति वेदान्तसारः। [illegible] इति केचित्। दमस्य लक्षणं यथा—
"[illegible]
न कीर्तितो दमः प्राज्ञैः [illegible]।"
इति गारुडे [illegible]।
(यथा मनुः। ६।९२।
"धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्।")
कर्दमः। इति मेदिनी। मे १४। (भयम्। इति निघण्टौ। १।२। यथा, ऋग्वेदे। ८।८०।
"[illegible] दमम्।"
[illegible]। यथा, ऋग्वेदे। १।१४८।१।
"[illegible]"
[illegible] दम [illegible]। यथा ऋग्वेदे। [illegible]
"[illegible]।"
[illegible] इति भागवतपुराणम्। यथा ऋग्वेदे। १।१११।१–६।

"एवं स राजा धर्म्मात्मा नरिष्यन्तोऽभवत् पुरा ।
मरुत्ततनयो विप्र ! विख्यातबलपौरुषः ॥"
"नरिष्यन्तस्य तनयो दुष्टारिदमनो दमः ।
शक्रस्येव बलं तस्य दयाशीलं मुनेरिव ॥
बाभ्रव्यामिन्द्रसेनायां स जज्ञे तस्य भूभृतः ।
नववर्षाणि जठरे स्थित्वा मातुर्महायशाः ॥
यद्ग्राहयामास दमं मातरं जठरे स्थितः ।
दमशीलश्च भविता यतश्चायं नृपात्मजः ॥
ततस्त्रिकालविज्ञानः स हि तस्य पुरोहितः ।
दम इत्यकरोत् नाम नरिष्यन्तसुतस्य तु ॥
स दमो राजपुत्त्रस्तु धनुर्व्वेदमशेषतः ।
जगृहे नरराजस्य सकाशाद्वृषपर्व्वणः ॥"
अस्य विशेषविवरणन्तु तत्रैवाध्याये विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥ भीमस्य राज्ञः पुत्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ५३ । ९ ।
"कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान् महायशाः ।
दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवर्च्चसम् ॥"
विष्णुः । यथा, तत्रैव । १३ । १४९ । १०५ ।
"धनुर्धरो धनुर्व्वेदो दान्तो दमयिता दमः ॥")

दमकः, त्रि, (दमयतीति । दम + णिच् + ण्वुल् ।) दमनकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥ (यथा मनुः । ३ । १६२ ।
"हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ॥")

दमघोषः, पु, चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स चेदिदेशपतिः शिशुपालपिता च । इति पुराणम् ॥ (यथा, भागवते । ९ । २४ । ३९ ।
"दमघोषश्चेदिराजः श्रुतश्रवसमग्रहीत् ॥")

दमघोषसुतः, पुं, (दमघोषस्य सुतः ।) शिशुपालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दमथः, पुं, (दमु उपशमे + "बाहुलकात् दृशमिदमिभ्यश्च ।" ३ । ११४ । इति अथः । इत्युज्ज्वलदत्तः ।) दमः । दण्डः । इत्युणादिकोषः ॥

दमनं, क्ली, (दम + भावे ल्युट् ।) दण्डः । यथा,
"चलुच्छ्रितस्य दमनमुचितञ्च श्रुतौ श्रुतम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

दमनः, पुं, (दाम्यतीति । दम + ल्युः ।) पुष्पविशेषः । दोना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पुष्पचामरः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
"दमनस्तु वरस्तिक्तो हृद्यो वृष्यः सुगन्धिकः ।
ग्रहण्यार्शविषकुष्ठास्रक्लेदकण्डूत्रिदोषजित् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) वीरः । उपशान्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ कुन्दवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ऋषिविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ५३ । ६ ।
"तमभ्यगच्छद् ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ! ।
तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्म्मवित् ॥"
अस्य भीमस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, तत्रैव । ३ । ५३ । ९ ।
"कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान् महायशाः ।
दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवर्च्चसम् ॥"
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ३४ ।
"मरीचिर्दमनो हंसः सुपर्णो भुजगोत्तमः ॥"
"स्वाधिकारात् प्रमाद्यन्तीः प्रजा दमयितुं शीलं यस्य वैवस्वतादिरूपेण स दमनः ।" इति तद्भाष्ये शङ्कराचार्य्यः ॥ महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १३६ ।
"महाप्रसादो दमनः शत्रुहा श्वेतपिङ्गलः ॥")

दमनकः, पुं, (दमन एव । स्वार्थे कन् ।) वृक्षविशेषः । दोना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । दमनः २ दान्तः ३ गन्धोत्कटा ४ मुनिः ५ जटिला ६ दण्डी ७ पाण्डुरागः ८ ब्रह्मजटा ९ पुण्डरीकः १० तापसपत्री ११ पत्री १२ पवित्रकः १३ देवशेखरः १४ कुलपत्रः १५ विनीतः १६ तपस्विपत्रः १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ मुनिपुत्त्रः १८ तपोधनः १९ गन्धोत्कटः २० ब्रह्मजटी २१ कुलपुत्त्रकः २२ । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् । कुष्ठदोषद्वन्द्वत्रिदोषविषविस्फोटविकारहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ हृद्यत्वम् । वृष्यत्वम् । सुगन्धित्वम् । ग्रहण्यस्रक्लेदकण्डूनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (क्ली, षड्क्षरच्छन्दोविशेषः । यथा, चिन्तामणिधृतवचनम् ।
"द्विगुणनगणमिह वितनु हि ।
दमनकमिति गदति सुधि हि ॥"
एकादशाक्षरच्छन्दोविशेषोऽपि । यथा, तत्रैव ।
"द्विजवरगणयुगममलं तदनु च कलय करतलम् ।
फणिपतिवरपरिगदितं दमनकमिदमतिललितम् ॥")

दमनकारोपणोत्सवः, पुं, (दमनकस्य आरोपणार्थं य उत्सवः ।) श्रीकृष्णस्य दमनकार्पणार्थमहापूजारूपोत्सवः । यथा,—
"चैत्रस्य शुक्लद्वादश्यां दमनारोपणोत्सवम् ।
विदध्यात्तद्विधिर्बौधायनाद्युक्तोऽत्र लिख्यते ॥
मधोः सितैकादश्याञ्च प्रातःकृत्यं समाप्य च ।
गत्वा दमनकारामं तत्राशोकं स्मरं यजेत् ॥
तत्र मन्त्रः ।
अशोकाय नमस्तुभ्यं कामस्त्रीशोकनाशन ! ।
शोकार्त्तिं हर मे नित्यमानन्दं जनयस्व मे ॥
नेष्यामि कृष्णपूजार्थं त्वां कृष्णप्रीतिकारकम् ।
इति संप्रार्थ्य नत्वा च गृह्णीयाद्दमनं शुभम् ॥
प्रोक्ष्य तत् पञ्चगव्येन प्रक्षाल्याद्भिः प्रपूज्य च ।
वस्त्रेणाच्छाद्य वेदादिघोषेण गृहमानयेत् ॥*॥
अथ दमनकाधिवासविधिः ।
कृष्णस्याग्रे समुद्धृत्य सर्व्वतोभद्रमण्डलम् ।
निधाय दमनं तत्र रात्रौ तदधिवासयेत् ॥
तत्र मन्त्रः ।
पूजार्थं देवदेवस्य विष्णोर्लक्ष्मीपतेः प्रभोः ।
दमन ! त्वमिहागच्छ सान्निध्यं कुरु ते नमः ॥ इति
सबीजं कामदेवञ्च तथा भस्मशरीरकम् ।
अनङ्गं मन्मथञ्चैव वसन्तसखमेव च ॥
स्मरं तथेक्षुचापञ्च पुष्पबाणञ्च पूजयेत् ।
प्रागादिदिक्षु रत्याढ्यं विधिवद्दमने क्रमात् ॥
अष्टोत्तरशतं कामगायत्र्या चाभिमन्त्र्य तत्
दत्त्वा पुष्पाञ्जलिं कामदेवं वन्देत मन्त्रवत् ॥
मन्त्रश्चायम् ।
नमोऽस्तु पुष्पबाणाय जगदाह्लादकारिणे ।
मन्मथाय जगन्नेत्रे रतिप्रीतिप्रदायिने ॥ इति ॥
आमन्त्रितोऽसि देवेश ! पुराणपुरुषोत्तम ! ।
प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु केशव ! ॥
निवेदयाम्यहं तुभ्यं प्रातर्द्दमनकं शुभम् ।
सर्व्वथा सर्व्वदा विष्णो ! नमस्तेऽस्तु प्रसीद मे ॥
इत्यमामन्त्र्य देवेशं दत्त्वा पुष्पाञ्जलिं पुनः ।
गीतनृत्यादिना रात्रौ कुर्य्याज्जागरणं मुदा ॥*॥
अथ दमनकार्पणविधिः ।
प्रातःस्नानादि निर्व्वर्त्य नित्यपूजां विधाय च ।
दमनारोपणार्थञ्च महापूजां समाचरेत् ॥
ततो दमनकं भक्त्या पाणिभ्यां परिगृह्य च ।
घण्टादिवाद्यघोषेण श्रीकृष्णाय समर्पयेत् ॥
तत्र मन्त्रः ।
देवदेव जगन्नाथ वाञ्छितार्थप्रदायक ! ।
हृत्स्थान् पूरय मे कृष्ण कामान् कामेश्वरीप्रिय ! ॥
इदं दमनकं देव गृहाण मदनुग्रहात् ।
इमां सांवत्सरीं पूजां भगवन्निह पूरय ॥ इति ॥
ततो दामनकीं मालां गन्धादीनि समर्प्य च ।
गीतादिनोत्सवं कृत्वा श्रीकृष्णं प्रार्थयेदिदम् ॥
मणिविद्रुममालाभिर्म्मन्दारकुसुमादिभिः ।
इयं सांवत्सरी पूजा तवास्तु गरुड़ध्वज ! ॥
वनमालां यथा देव ! कौस्तुभं सततं हृदि ।
तद्वद्दामनकीं मालां पूजाञ्च हृदये वहेत्यादि ॥
भगवन्तं प्रणम्याथ गुरुं संपूज्य भक्तितः ।
संपूज्य ब्राह्मणान् शक्त्या भुञ्जीत सह बन्धुभिः ॥
पारणाहे न लभ्येत द्वादशी घटिकापि चेत् ।
तदा त्रयोदशी ग्राह्या पवित्रा दमनार्पणे ॥
न कृष्णे दमनारोपः स्यान्मधौ विघ्नतो यदि ।
वैशाख्यां श्रावणे मासि कर्त्तव्यं वा तदर्पणम् ॥
अतएवोक्तं ब्रह्मणा देवीपुराणे ।
चैत्रादौ कारयेत् पूजां सम्यग्वत्स ! यथाविधि ॥
गन्धधूपार्घनैवेद्यैर्म्माल्यैर्द्दमनकोद्भवैः ।
सहोमं पूजयेद्देवं सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
सर्व्वतीर्थाभिषेकस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥

दमनी, स्त्री, (दम्यतेऽग्निरनया । दम + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) अग्निदमनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दमयन्ती, स्त्री, (दमयति नाशयति अमङ्गलादिकमिति । दम + णिच् + शतृ + ङीप् ।) भद्रमल्लिका । इति शब्दमाला ॥ नलराजपत्नी । सा विदर्भदेशीयभीमराजकन्या । (यथा, महाभारते । ३ । ५३ । ५-९ ।
"तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः ।
शूरः सर्व्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः ॥
स प्रजार्थे परं यत्नमकरोत् सुसमाहितः ।
तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ! ॥
तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्म्मवित् ।

महिष्या सह राजेन्द्र । सत्कारेण सुवर्चसम् ।
तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्याय वरं ददौ ।
कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान् महायशाः ।
दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवर्चसम् ।
उपपन्नान् गुणैः सर्व्वैर्भीमान् भीमपराक्रमान् ॥
दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया ।
सौभाग्येन च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा ॥"
अस्या विशेषविवरणन्तु तमेवाध्यायमारभ्य विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)

दमितः त्रि, (दम्यते स्म इति । दम+क्तः । "वा दान्तशान्तेति ।" ७ । २ । २७ । इति पक्षे इट ।) दान्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ९० ॥ (यथा, हरिवंशे । ९७ । ५६ ।
"यथैव सरिदम्भोदा भवेच्छिवजलाशया ।
भोज्योपभोग्या च यथा नागे वै दमिते मया ।")
क्लेशसहमात्रम् । इति भरतः ॥ भारवाहनादि क्लेशसहः । इति सुभूतिः ॥

दमी, [न्] त्रि, (दमोऽस्यास्तीति । दम+इनि ।) दमनविशिष्टः । (तीर्थविशेषे, क्ली । तत्प्रवर्त्तक ऋषिभेदे पुं । यथा, महाभारते । ३ । ८२ । ७१—७४ ।
"प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ ।
तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ । त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥
दमीति नाम्ना विख्यातं सर्व्वपापप्रमोचनम् ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् ॥
तत्र स्नात्वार्च्चयित्वा च रुद्रं देवगणैर्वृतम् ।
जन्मप्रभृति यत् पापं तत् स्नातस्य प्रणश्यति ॥
दमी चात्र नरश्रेष्ठ । सर्व्वदेवैरभिष्टुतः ।
तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ । हयमेधमवाप्नुयात् ॥"
दमीत्यत्र द्रिमीति क्वचित् पाठः ॥)

दमुनाः, [स्] पुं (दाम्यतीति । अन्तर्भावितण्यर्थात् दमधातोः + "दमेरुनसि ।" उणां । ४ । २३४ । इति उनसि. ।) अग्निः । इत्यमरः ।१।१।५९। शुक्राचार्य्यः । इत्युणादिकोषः ॥

दमूनाः [स्] पुं, (दमुनस्+अन्येषामपि दृश्यते इति पक्षे दीर्घः । यद्वा, दमेरूनसिरिति पठित्वा ऊनसिप्रत्ययः ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ (त्रि, दमनीयः । यथा ऋग्वेदे । १ । १४१ । ११ ।
"अस्मे रयिं न स्वर्थं दमूनसं भगं दक्षं न पपृचासि धर्णसिम् ॥'
दानमनाः । दान्तचित्तः । यथा, तत्रैव ।५।४।५।
'जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो यज्ञमुपयाहि विद्वान् ॥")

दम्पती, पुं, (जाया च पतिश्च । राजदन्तादिगणे पाठात् जायाया दम्भावो वा निपात्यते ।) भार्य्यापती । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥ (यथा, मनुः । ३ । ११६ ।
भुक्तवत्स्वथ विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि ।
भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टन्तु दम्पती ॥")

दम्भः, पुं, (दभ्यते इति । दम्भ दम्भे+घञ् ।) कपटः । (यथा पञ्चतन्त्रे । १ । २२२ ।
"सुप्रभस्यापि दम्भस्य ब्रह्माप्यन्तं न गच्छति ॥"
अयन्तु अधर्म्मात् मृषागर्भे जातः । यथा, भागवते । ४ । ८ । २ ।
"मृषाऽधर्म्मस्य भार्य्यासीद्दम्भं मायाञ्च शत्रुहन् ॥
असूत मिथुनं तत्तु निरृतिर्जगृहेऽप्रजः ॥")
कल्कम् । आटोपाहङ्कृतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गीतायाम् । १६ । १७ ।
"आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्व्वकम् ॥"
धर्म्माशुत्सादः । यथा मनुः ।४।१६३।
"नास्तिक्यं वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम् ।
द्वेषं दम्भञ्च मानञ्च क्रोधं तैक्ष्ण्यञ्च वर्ज्जयेत् ॥"
महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१७।७८।
"दम्भो ह्यदम्भो वैदम्भो वश्यो वशकरः कलिः ॥")

दम्भोलिः, पुं (दम्भ नोदे+भावे असुन् । दम्भसि प्रेरणे अलति पर्य्याप्नोतीति । अल+इन् ।) वज्रम् । इत्यमरः । १ । १ । ५० ॥

दम्यः, पुं, (दम्यते इति । दम+यत् ।) वत्सतरः । स तु प्राप्तदमनकालो गौः । इत्यमरः । २ । ९ । ६२ ॥ अनड्वान् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ६६ । ४ ।
"शकटं दम्यसंयुक्तं दत्तं भवति चैव हि ।")
दमनीये, त्रि ॥

दय, ङ रक्षणे । गतौ । वधे । दाने । अदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्म-सक सेट् ।) अदनं पालनम् । ङि, दयितोऽस्ति । ङ, दयते दीनं दयालुः । तेषां दयसे न कस्मात् । अत्र कर्म्मणि षष्ठी । इति दुर्गादासः ॥

दयः पुं (दय+बाहुलकात् अप ।) दया । इति शब्दरत्नावली ॥

दया, स्त्री, (दय+भिदादित्वात् अङ् । ततष्टाप् ।) करुणा । अस्या लक्षणं यथा, पाद्मे क्रियायोगसारे ।
"यत्नादपि परक्लेशं हर्त्तुं या हृदि जायते ।
इच्छा भूमिसुरश्रेष्ठ । सा दया परिकीर्त्तिता ॥"
अपि च मत्स्यपुराणे ।
"आत्मवत् सर्व्वभूतेषु यो हिताय शुभाय च ।
वर्त्तते सततं हृष्टः क्रिया ह्येषा दया स्मृता ॥"*॥
"परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा ।
आत्मवद्वर्त्तितव्यं हि दयैषा परिकीर्त्तिता ॥"
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
(इयं हि शक्तीनामन्यतमा । यथा देवीभागवते । १ । १५ । ६० ।
'श्रद्धा मेधा स्वधा स्वाहा क्षुधा निद्रा दया मतिः ।
'संस्थिताः सर्व्वत मार्ग्ये महादेव्याः पृथक् पृथक् ॥")

दयाकूर्च्चः, पुं, (दयायां कूर्च्चं शीर्षमिव प्रधानम् ।) बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४८ ॥

दयालुः, त्रि, (दयते इति । दय+"स्पृहिगृहीति ।" ३ । २ । १५८ । इति आलुच् ।) दयायुक्तः । तत्पर्य्यायः । कारुणिकः २ कृपालुः ३ सूरतः ४ । इत्यमरः ।३।१।१५ ॥ (यथा, रघुः ।१०।१८ ।
"दयालुमनघस्पृष्ट पुराणमजरं विदुः ।")

दयितः त्रि, (दय्यते स्मेति । दय+क्तः ।) प्रियम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५३ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २८८ ।
"दृष्टमदृष्टप्राय दयितं कृत्वा प्रकाशितस्नेहया ।
हृदयं करेण ताडितमथ मिथ्याश्वसितवपया ॥"
यथा च पञ्चतन्त्रे । २ । १८९ ।
"दयितजनविप्रयोगो वित्तवियोगश्च केन सह्याः स्युः ।
यदि सुमहौषधकल्पो वयस्यजनसङ्गमो न स्यात् ॥")

दयितः, पुं, (दय+क्तः ।) पतिः । इति जटाधरः ॥

दयिता, स्त्री, (दयित+टाप् ।) भार्य्या । इति हलायुधः ॥ (यथा, रघुः । २ । १ ।
"निवर्त्य राजा दयितां दयालु-
स्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ॥)

दरं, क्ली (दीर्य्यते इति । दॄ+अप ।) इषदर्थः । इति मेदिनी । रे, ४७ ॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ३०० ।
"दरतरलेऽपिद्वि वपुषि दरोन्नते तव सखे च दरहसिते ।
आस्तां कुसुमं वीरः सारोऽधुना चित्रधनुर्यापि ।'
"अपिद्वि नेत्रे द्रुमभग्नवे सति । तत्पद्मुन्नमिते वपुषि सुखे च किञ्चिद्धसितवति सति ।" इति तट्टीका ॥)

दरं, क्ली, शङ्खः । यथा । विष्णुं वन्दे दरकमल कौमोदकीचक्रपाणिमिति क्रमदीपिका ॥

दरः, पुं क्ली (दीर्य्यते अनेनेति । दॄ+"ग्रहवृदृ निश्चिगमश्च ।" ३ । ३ । ५८ । इति अप ।) भयम् । (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । २६५ ।
"दरनिमीलस्यापि स्मरस्य शिरसेन निगताः सन् मे ।
मुग्धे । तव हृदिरसावर्ज्जयन्तीषुरिव इमि ।")
गर्त्तः । इत्यमरः । ३ । ३ । १८४ ॥ (शङ्खः । यथा भागवते । १ । ११ । २ ।
'स उच्चकाशे धवलोदरो दरो-
ऽप्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमा ।
दाध्मायमानः करकञ्जसम्पुटे
यथाब्जखण्डे कलहंस उत्स्वनः ॥)
कन्दरे पुं स्त्री । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (स्त्रियां ङीप् । यथा, ऋतुसंहारे । १ । २५ ।
"ध्वनति पवनविद्धः पर्व्वतानां दरीषु
स्फुटति पटुनिनादैः शुष्कवंशस्थलीषु ॥")

दरकण्टिका, स्त्री, (दरः इषत् कण्टो यस्याः कप् । टापि अत इत्वम् ।) शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दरणिः, पुं, (दॄ विदारणे+"ऋसृतेरनिः ।" २ । १०३ । इति उज्ज्वलदत्तोक्त्या अनिः ।) कुलभङ्गः । भाङ्गन इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कूलङ्कषः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ कूलतक्षुलः ३ । इति भूरिप्रयोगः ॥

दरत्, [द्] स्त्री, (दृणातीति । दृ विदारणे + "दृ‌भसोऽदि: ।" उणां । १ । १२९ । इति अदि: ।) प्रपात: । भयम् । पर्व्वत: । इति मेदिनी । दे, ३० ॥ म्लेच्छजाति: । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमर: ॥ (देशविशेष: । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १५७ ।
"दरत्तुरुष्काधिपयोर्य: केशरिवराहयो: ।
हिमवद्विन्ध्ययोरासीदार्य्यावर्त्त इवान्तरे ॥")
कूलम् । तीरम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादि-वृत्ति: ॥

दरदं, क्ली, (दर ईषत् दायति शुध्यतीति । दै + क: ।) हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । अस्य पर्य्यायो यथा,—
"रक्तं मर्कटशीर्षञ्च हिङ्गुलं दरदो रस: ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
पर्य्यायान्तरं यथा,—
"हिङ्गुलन्दरदं म्लेच्छं चित्राङ्गञ्चूर्णपारदम् ।
दरदस्त्रिविध: प्रोक्तश्चर्म्मार: शुकतुण्डक: ॥
हंसपादस्तृतीय: स्यादुगुणवानुत्तरोत्तरम् ।
चर्म्मार: शुक्लवर्ण: स्यात् सपीत: शुकतुण्डक: ॥
जवाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तम: ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"दरदं तण्डुलं कृत्वा ग्लनुपानके त्रिदिनम् ।
भाव्यं जम्बीररसैश्चार्द्रकैर्वा रसैर्बहुधा ॥
ततश्च जम्बीरवारिणा चाङ्गेर्य्या रसेन परिप्लुतम् ।
कृत्वा स्थालीमध्ये निधाय तदुपरि कठिनीं दृढम् ॥
चारु शरावं तत्र निंशद्वारं जलं देयं उष्णे देयं
तथैव तदूर्द्धपातनेन निर्म्मलं शिवज: ॥"
"हिङ्गुले हिङ्गुलुर्याति दरद: शुक्लतुण्डका: ।
रसगन्धकसम्भूतो हिङ्गुलो दैत्यरक्तका: ॥
अम्लवर्गद्रवै: पिष्टा दरदो माहिषेण च ।
दुग्धेन सप्तधा पिष्ट: शुष्कीभूतो विशुध्यति ॥
अन्यच्च ।
मेषीदुग्धेन दरदमम्लवर्गैर्विभावितम् ।
सप्तवारं प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम् ॥
अन्यमतम् ।
दरदं दोलिकायन्त्रे पक्तं जम्बीरजैर्द्रवै: ।
वारवारमथार्द्रैर्भावितं शुद्धिमेति हि ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-कारे ॥)

दरद:, पुं, (दरं भयं ददातीति । दा + क: ।) देश-विशेष: । भयम् । म्लेच्छजातिभेद: । इति शब्दरत्नावली ॥ (अयन्तु पूर्व्वं क्षत्त्रिय आसीत् पश्चात् क्रमश: उपनयनादिक्रियालोपात् शूद्र-त्वादिकं प्राप्त: । यदुक्तं मनौ । १० । ४३-४४ ।
"शनकैस्तु क्रियालोपादिमा: क्षत्त्रियजातय: ।
वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥
पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडा: काम्बोजा यवना: शका: ।
पारदा पह्लवाश्चीना: किराता दरदा: खशा: ॥")

दरि:, स्त्री, (दृ + इन् ।) दरी । इति शब्द-रत्नावली ॥ (तक्षककुलोत्पन्ने सर्पे, पुं । इति महाभारतम् ॥)

दरित:, त्रि, (दरो भयमस्य सञ्जात: । दर + तारकादित्वात् इतच् ।) भीत: । इति हेम-चन्द्र: । ३ । २९ ॥

दरिद्र:, पुं, (दरिद्राति दुर्गच्छतीति । दरिद्रा + अच् ।) निर्धन: । तत्पर्य्याय: । निस्व: २ दुर्विध: ३ दीन: ४ दुर्गत: ५ । इत्यमर: । ३।१। ४९ ॥ कीकट: ६ दुस्थ: ७ । इति जटाधर: ॥ अकृतमित: ८ । इति दानधर्म्म: । तस्य कारणं यथा,—
"अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
अदत्त्वा हेमधेनूश्च दरिद्रो जायते नर: ॥"
इति पाद्मे भूखण्डम् ॥
"दरिद्रो यस्त्वसन्तुष्ट: कृपणो योऽजितेन्द्रिय: ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥

दरिद्रा, ध क दुर्गत्याम् । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (अदां-परं-अकं-सेट् ।) दुर्गतिरकिञ्चनीभाव: । ध क, उपर्य्युपरि सश्च्नत: सर्व्व एव दरिद्रति । इति दुर्गादास: ॥

दरिद्रायक:, त्रि, (दरिद्रातीति । दरिद्रा + ण्वुल् ।) दरिद्र: । इति मुग्धबोधम् ॥

दरिद्रित:, त्रि, (दरिद्रा + कर्त्तरि क्त: ।) दरिद्र: । दारिद्र्ययुक्त: ॥

दरिद्रिता, [ऋ] त्रि, (दरिद्रा + तृच् ।) दरि-द्रायक: । दरिद्राधातो: कर्त्तरि तृन्प्रत्यय: ॥

दरोदरं, क्ली, (दरो भयं तज्जनकं उदरं यस्य । प्रायश: सर्व्वग्रासकत्वादेवास्य तथात्वम् ।) दुरोदरम् । इत्यमरटीकायां भरत: ॥

दरोदर:, पुं, (दरजनकमुदरं यस्य ।) दुरोदर: । इत्यमरटीकायां भरत: ॥ (यथा, उणादि-सूत्रटीकायां उज्ज्वलदत्तधृतगोवर्द्धन: । ५ । ३८ ।
"आश्रित्य दुर्गं गिरिकंदरोदरं
क्रीडन्त्यसुस्मिन् सततं दरोदरम् ॥")

दर्द्दर:, पुं, पर्व्वत: । (यथा, रामायणे । २ । ९१ । २४ ।
"मलयं दर्द्दरञ्चैव तत: स्वेदनुदो निल: ॥"
क्वचित् दर्द्दुरोऽपि पाठ: ॥) ईषद्भग्नभाजने, त्रि । इति मेदिनी । रे, १६६ ॥

दर्द्दराम्र:, पुं, आम्रविशेष: । तत्पर्य्याय: । मीना-म्रीय: २ । इति शब्दमाला ॥

दर्द्दरीकं, क्ली, (दारयतीव कर्णौ । दृ + णिच् + "फर्फरीकादयश्च ।" उणां । ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन साधु: ।) वाद्यम् । इत्युणादि-कोष: ॥

दर्द्दरीक:, पुं, (दारयतीव कर्णौ इति । दृ + णिच् + "फर्फरीकादयश्च ।" उणां । ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन साधु: ।) मेघ: । वाद्यभेद: । भेक: । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति: ॥

दर्द्दुरं, क्ली, ग्रामजालम् । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥

दर्द्दुर:, पुं, (दृणाति कर्णौ शब्देनेति । दृ + "मद्गुरदर्द्दुरौ ।" उणां । १ । ४१ । इति उरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधु: ।) भेक: । इत्यमर: । १ । १० । २४ ॥ (यथा,—
"भद्रं कृतं कृतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे ।
दर्द्दुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम् ॥"
इत्युद्भट: ॥)
मेघ: । वाद्यभाण्डभेद: । पर्व्वतविशेष: । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥ (यथा, रघौ । ४ । ५१ ।
"स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ ।
स्तनाविव दिशस्तस्या: शैलौ मलयदर्द्दुरौ ॥")
राक्षस: । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति: ॥ (अभ्रकधातुभेद: । यथा, भावप्रकाशे ।
"पिनाकं दर्द्दुरं नागं वज्रञ्चेति चतुर्व्विधम् ॥"
"दर्द्दुरं त्वग्निनिक्षिप्तं कुरुते दर्द्दुरध्वनिम् ।
गोलकान् बहुश: कृत्वा स स्यान्मृत्युप्रदायक: ॥")

दर्द्दुरा, स्त्री, (दृणाति दारयति वा असुरानिति । दृ + उरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधु: । तत-ष्टाप् ।) चण्डिका । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥

दर्द्रू:, पुं, (दरिद्राति दुर्गच्छत्यङ्गमनेनेति । दरिद्रा + "दरिद्रातेर्यालोप: ।" उणां ।१।९०। इति ऊ: । रकारेकारयकाराणां लोपश्च ।) दद्रुरोग: । इति शब्दरत्नावली ॥

दर्द्रु:, पुं, (दरिद्रा + बाहुलकात् उ: । यालोपश्च ।) दद्रुरोग: । इत्युणादिकोष: ॥

दर्द्रुघ्न:, पुं, (दर्द्रु हन्तीति । दर्द्रु + हन् + टक् ।) चक्रमर्द्दक: । इति शब्दरत्नावली ॥

दर्द्रुण:, त्रि, (दर्द्रुरस्यास्तीति । दर्द्रु + "लोमादि-पामादिपिच्छादिभ्य: शनेलच: ।" ५।२।१०० । इति पामादिषु पाठात् न: । ततो णत्वञ्च ।) दद्रुरोगी । इत्यमरटीकायां भरत: ॥

दर्द्रू:, पुं, (दरिद्रा + ऊ: । यालोपश्च ।) दद्रुरोग: । इत्युणादिकोष: ॥

दर्द्रूण:, त्रि, (दर्द्रूरस्यास्तीति । दर्द्रू + न: ।) दद्रु-रोगी । इत्यमरटीकायां भरत: ॥

दर्द्रूरोगी, [न्] त्रि, (दर्द्रूरोगोऽस्यास्तीति । दर्द्रू-रोग + इनि: ।) दद्रुरोगी । इत्यमरटीकायां भरत: ॥

दर्प:, पुं, (दृप्यते इति । दृप् + भावे घञ् ।) उच्छृङ्खलत्वम् । इति नीलकण्ठ: । कस्तूरी । इति मेदिनी । पे, ७ ॥ उष्मा । इति त्रिकाण्ड-शेष: ॥ अहङ्कृति: । तत्पर्य्याय: । गर्व्व: २ अह-ङ्कार: ३ अवलिप्तता ४ अभिमान: ५ ममता ६ मान: ७ चित्तोन्नति: ८ स्मय: ९ । इति हेम-चन्द्र: । २ । २३१ ॥ * ॥
"अहङ्कारश्च सर्व्वेषां पापबीजममङ्गलम् ॥
ब्रह्माण्डेषु च सर्व्वेषां गर्व्वपर्य्यन्तमुन्नति: ॥
येषां येषां भवेद्दर्पो ब्रह्माण्डेषु परात्पर
विज्ञाय सर्व्वं सर्व्वात्मा तेषां शास्तासि एव च ॥
क्षुद्राणां महतां चैव येषां गर्व्वो भवेत् प्रिये ! ।
एवंविधमहं तेषां चूर्णीभूतं करोमि च ॥
चकार दर्पभङ्गञ्च महाविष्णो: पुरा विभु:
ब्रह्मणश्च तथा विष्णो: शेषस्य च शिवस्य च ॥
धर्म्मस्य च यमस्यापि शक्रस्य चन्द्रसूर्य्ययो: ।
गरुडस्य च वह्नेश्च गुरोर्दूर्व्वाससस्तथा ।
दौवारिकाश्च भक्तस्य [illegible]स्य च ।

सुराणामसुराणाञ्च भक्तस्य कामधेनुयोः ।
लक्ष्मणस्यार्ज्जुनस्यापि वानरस्य च भृगोस्तथा ।
सुमेरोश्च समुद्राणां वायोश्च वरुणस्य च ॥
सरस्वत्याश्च दुर्गायाः भद्रायाश्च शुभवल्या ।
सावित्र्याश्चैव गङ्गाया मनसायास्तथैव च ॥
प्राणाधिष्ठातृदेव्याश्च प्रियायाः प्राणतोऽपि च ।
प्राणाधिकाया राधाया अन्येषामधिका कथा ।
दृष्ट्वा दर्पश्च सर्व्वेषां प्रशान्तञ्च चकार सः ॥'

इति ब्रह्मवैवर्त्ते गीतगणेशखण्डम् ॥

दर्पकः पुं (दर्पयति दर्पयति मोहयति वेति । दृप हर्षमोहनयोः + णिच् + ण्वुल् ।) कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २६ ॥

दर्पणः, स्त्री (दर्पयति सन्दीपयतीति । दृप् + णिच् + ल्युः) चक्षुः । इति जटाधरः ॥ (भावे ल्युट् ।) सन्दीपनम् । इति दृपधात्वर्थदर्शनात् ॥

दर्पणः, पुं क्ली (दर्पयति सन्दीपयतीति । दृप + णिच् + नन्द्यादित्वात् ।' ३ । १ । १३४ । इति ल्युः ।) रूपदर्शनाधारः । आर्शी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मुकुरः २ आदर्शः ३ । इत्यमरः । २ । ७ । १४० ॥ आत्मदर्शः ४ मन्दरः ५ दर्शनम् ६ प्रतिबिम्बाश्रयम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ कर्कः ८ कर्करः ९ । इति जटाधरः ॥ (यथा चाणक्ये । १०९ ।

'यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ।
लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥')

अस्य गुणः । आयुःश्रीकारित्वम् । पापनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ पुं पर्व्वतभेदः । नदविशेषः । यथा —

और्व्व उवाच ।

अत पूर्व्वं महाराज दर्पणो नाम पर्व्वतः ।
कुवेरो यत्र वसति धनपालैः समं सदा ।
यस्मिन्नास्ते मध्यभागे रोहिण्यो रोहिताकृतिः ।
यस्मिँल्लोहादिकं स्पृष्टं स्वर्णतां याति तत्क्षणात् ॥
तस्मात्तु दूरे वसति दर्पणो नाम वै नदः ।
हिमाद्रिप्रभवो नित्यं लौहित्यसदृशः पयः ॥
सहतृपन्न हि लौहित्यं सर्व्वैर्देवगणैर्वहिः ।
सर्व्वतीर्थोदकैः सम्यक् स्नापयामास तं सुतम् ॥
तस्य स्नानमशुद्धस्य पापदर्पस्य पाटनः ।
तेनायं दर्पणो नाम पुरा देवगणैः कृतः ॥
तस्मिन् स्नात्वा नदवरे योऽर्च्चयद्धनदाचले ।
कुवेरं प्रतिपत्तिथ्यां कार्त्तिके शुक्लपक्षके ॥
स याति ब्रह्मसदनमिह भूतिशतैर्युतः ॥

इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

दर्पारम्भः पुं (दर्पस्य आरम्भः) अहङ्कारारम्भः । तत्पर्य्यायः । मटस्फटिः २ । इति जटाधरः ॥

दर्भः, पुं (दृणाति विदारयतीति । "दृदलिभ्यां भः ।" उणां ३ । १५१ । इति भः ।) कुशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६६ ॥ उलपतृणम् । इति रत्नमाला ॥ काशः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ ("कुशा दर्भस्तथा वर्हिः सूच्यग्रो यज्ञभूषणः । ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च ॥
दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरन्तुवरं हिमम् ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

'हरिता यज्ञियाश्चैव पुष्टाः स्निग्धाः समाहिताः ।
गोकर्णमात्रास्तु कुशाः सञ्छिन्नाः समूलकाः ॥
पितृतीर्थेन देयाः स्युर्दूर्व्वाश्यामाकमेव च ।
काशाः कुशा बल्वजाश्च तथान्ये तीक्ष्णरोमशाः ।
मौञ्जाश्च शाद्वलाश्चैव षड्दर्भाः परिकीर्त्तिताः ॥'
यज्ञियाः याज्ञाः तीक्ष्णरोमशाः इति बल्वजानां विशेषणम् । शाद्वला इति सर्व्वेषां विशेषणम् । तेन तेषामभावे शूकतृणशरशीर्य्यबल्वजमसशुण्ठवज सर्व्वतृणानीति गोभिलेन तद्व्यतिरिक्तबल्वजानां निषेधो बोद्धव्यः । शूकानि धान्यपुष्पमञ्जर्य्यस्तानि येषां तृणानां सन्ति तानि शूकतृणानि इति भट्टनारायणधरणा ॥ गोकर्णमिता वितृस्ताङ्गुष्ठानामिकापरिमाणाः ।
दक्षिणमाणाः प्रोक्ता ये पितृतीर्थेन संस्कृताः ।
उपमूले तथा लूनाः प्रस्तरार्थे कुशोत्तमाः ॥

इति वायुपुराणम् ॥ * ॥

वन्दप्रतिप्रसवमाह हारीतः ।
पथि दर्भाश्चिता दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरणासनपिण्डेषु षड्दर्भान् परिवर्ज्जयेत् ।
पिण्डार्थं ये धृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् ।
मूत्रोच्चिष्टप्रलिप्ते च त्यागस्तेषां विधीयते ॥
धृते कृते च विण्मूत्रे त्यागस्तेषां विधीयते ।
धृतैरित्युपलक्षणेन कृतीया धृतैर्दर्भैः पलचितेन पुरुषेण ॥
नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृताः ।
पवित्रांस्तान् विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः ॥
आचम्य प्रयतो नित्यं पवित्रेण द्विजोत्तम ।
नोच्छिष्टन्तु भवेत्तत्तु भुक्तशेषं विवर्ज्जयेत् ॥
कृतं समाप्तमित्यर्थः ॥ * ॥

दर्भपटलसङ्ख्यामाह रत्नाकरे ग्रह्यसङ्ग्रहः ।
ऊर्द्धकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः ।
दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ॥
शालिग्रामीपिकायाम् ।
सप्तभिर्नवभिर्वापि साङ्गुलित्रयवेष्टितम् ।
ओङ्कारेणैव मन्त्रेण द्विजः कुर्य्यात् कुशद्विजम् ।
नवभिरित्यत्र पञ्चभिरिति कर्म्मोपदेशिन्यां पाठः । दर्भसंख्याविशेषाभिधानं छन्दोगेतरपरम् ।
पञ्चाशद्भिस्तु ब्रह्माश्च तदर्द्धं ब्रह्मविष्टरौ तथा ।
दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि ॥
इति गोभिलपरिशिष्टीयवचनात् ।" इति आह्निकतत्त्वम् ॥

दर्भटः, क्ली (दभ्यते निभृतस्थाने विरच्यते इति । दभ ग्रन्थने + बाहुलकात् अटन् ।) निभृतगृहम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दर्भपत्रः, पुं (दर्भस्य कुशस्येव पत्राणि यस्य ।) काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दर्भाह्वयः, पुं, (दर्भं आह्वयते स्पर्द्धते सदृशत्वात् । आ + ह्वे + अच् ।) मुञ्जः । इति राजनिर्घण्टः । (मुञ्जशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

दर्व्वः पुं (दृणाति विदारयतीति । दृ + "कृगृशृदृभ्यो वः ।" उणां १ । १५५ । इति वः ।) राक्षसः । हिंस्रः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः । (जातिविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ५१ । १३

"कैरता दरदा दर्व्वाः शूरा वैयामकास्तथा ।
औदुम्बरा दुर्व्विभागाः पारदाः सह बाह्लिकैः ।
स्त्रियां टाप् । उशीनरपत्नीभेदः । यथा हरिवंशे । ३१ । २२ ।

"उशीनरस्य पत्न्यस्तु पञ्च राजर्षिवंशजाः ।
नृगा कृमी नवा दर्व्वा पञ्चमी च दृषद्वती ॥)

दर्व्वरीकः, पुं (दृ विदारे + "फर्फरीकादयश्च ।" उणां । ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) इन्द्रः । वायुः । वाद्यभेदः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

दर्व्वाटः पुं (दर्व्वाय हिंसायै अटतीति । अट + अच् । शकन्ध्वादित्वात् अलोपः ।) द्वारवारी । इति हारावली । १२८ ॥

दर्व्विः स्त्री (दृणाति विदारयत्यनेनेति । दृ + 'दृदृभ्यां विन् ।' उणां ४ । ५३ । इति विन् ।) अन्नादिदारकः । हाता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कम्बिः २ खजाका ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ३४ ॥ दर्व्वी ४ कम्बी ५ खजाकम् ६ । मथा । इति शब्दरत्नावली ॥

दर्व्विकः पुं (दर्व्वि + स्वार्थे कन् । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) दर्व्वी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दर्व्विका स्त्री, (दर्व्वि + स्वार्थे कन् + टाप् ।) दार्व्विका । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ खजाका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कज्जलम् । यथा

"सौवीरं जाम्बलं तुत्थं मयूरग्रीवकं तथा ।
दर्व्विका मेघनीलञ्च अञ्जनानि भवन्ति षट् ॥"

तल्लक्षणम् यथा कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।

'मधूपकं सौवीरं जाम्बलं प्रस्तरं तथा ।
मयूरग्रीवकं रत्नं मेघनीलन्तु तैजसम् ॥
पिष्ट्वा निष्पाद्य चैतानि शिलायां तैजसेऽथवा ।
प्रदद्यात् सर्व्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पुत्रक ॥
घृततैलादियोगेन ताम्रादौ दीपवह्निना ।
यदञ्जनं जायते तु दर्व्विका परिकीर्त्तिता ॥

दर्व्वी स्त्री (दर्व्वि + वा ङीष् ।) दर्व्विः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, उत्तरगीतायाम् । २ । ३७ ।

'अधीत्य चतुरो वेदान् धर्म्मशास्त्राणि सर्व्वदा ।
योऽत्मतत्त्वं न जानाति दर्व्वी पाकरसं यथा ॥")

दर्व्वीकरः पुं (दर्व्वीं फणां करोतीति कृ + "कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु । ३ । २ । २० । इति ट । यद्वा दर्व्वी यथा करः हस्तोऽस्य ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ८ ॥ (यथा सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थाध्याये ।

'दर्व्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तश्च पन्नगाः ।
तेषु दर्व्वीकरा ज्ञेया विंशतिः षट् च पन्नगाः ॥

सुराणामसुराणाञ्च भवेत् कामभ्रमयो ॥
लक्ष्मणस्यार्ज्जुनस्यापि बाणस्य च भ्रमोस्तथा ।
सुमेरोश्च समुद्राणां वायोश्च वरुणस्य च ॥
सरस्वत्याश्च दुर्गाया' पद्मायाश्च भुवस्तथा ।
सावित्र्याश्चैव गङ्गाया मनसायास्तथैव च ॥
प्राणाधिष्ठातृदेव्याश्च प्रियाया' प्राणतोऽपि च ।
प्राणाधिकाया राधाया अन्येषामपि का कथा ।
हत्वा दर्पञ्च सर्व्वेषां प्रसादञ्च चकार स ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

दर्पक, पु, (दर्पयति हर्षयति मोहयति वेति । दृप हर्षमोहनयो'+णिच+ण्वुल ।) कामदेव । इत्यमर' । १ । १ । २३ ॥

दर्पण, क्ली, (दर्पयति सन्दीपयतीति । दृप+णिच+ल्यु') चक्षु । इति जटाधर' । (भावे ल्युट ।) सन्दीपनम् । इति दृपधात्वर्थदर्शनात् ॥

दर्पण', पुं, क्ली, (दर्पयति सन्दीपयतीति । दृप+णिच+'नन्द्यादिभ्य इति ।” ३ । १ । १३४ । इति ल्यु ।) रूपदर्शनाधार' । आर्शि इति भाषा । तत्पर्य्याय । मुकुर' २ आदर्श ३ । इत्यमर । २ । ७ । १४० ॥ आत्मदर्श ४ मन्दर' ५ दर्शनम् ६ प्रतिबिम्बाश्रम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ कर्क ८ कर्कर ९ । इति जटाधर' ॥ (यथा, चाणक्ये । १०९ ।
“यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् । लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पण कि करिष्यति ॥”) अस्य गुण । आयुःश्रीकारित्वम् । पापनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ' ॥ पुं, पर्व्वतभेद । नदविशेष । यथा,—

और्व्व उवाच ।
'मत पूर्व्वं महाराज । दर्पणो नाम पर्व्वत' ।
कुवेरो यत्र वसति धनपाले सम सदा ।
यस्मिन्नास्ते मध्यभागे रोहिणी रोहिताकृति' ।
यस्मिँल्लोहादिकं स्पृष्ट स्वर्णतां याति तत्क्षणात् ॥
तस्मातिदूरे स्रवति दर्पणो नाम वै नद ।
हिमाद्रिप्रभवो नित्य लौहित्यसदृश फले ॥
सुतनृपस्य हि सौहित्य सर्व्वेर्देवगणैर्हरि' ।
सर्व्वतीर्थोदकै सम्यक स्नापयामास तं सुतम् ॥
तस्य स्नानसमुद्भूत' पापदर्पस्य पाटन ।
तेनाय दर्पणो नाम पुरा देवगणै कृत ॥
तस्मिन् स्नात्वा नरवरे योऽर्च्चयेद्दर्पणाचलं ।
कुवेर प्रतिपत्तिथ्यां कार्त्तिके शुक्लपक्षत ॥
स याति ब्रह्मसदनमिह भूतिशतैर्युत ॥'
इति कालिकापुराणे ८१ अध्याय ।

दर्पारम्भ, पुं (दर्पस्य आरम्भ) अहङ्कारारम्भ । तत्पर्य्याय । मटमटि २ । इति जटाधर' ।

दर्भ, पु (दृणाति विदारयतीति । “दृदलिभ्यो भ' ।” उणा० ३ । १५१ । इति भ ।) कुश । इत्यमर' ।२।४।१६६ । उलपतृणम् । इति रत्नमाला ॥ काश । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ (“कुशा दर्भस्तथा बर्हि' सूच्यग्रो यज्ञभूषण । ततोऽन्यो दीर्घपत्र स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च ।
दर्भद्वय त्रिदोषघ्न मधुरन्तुवर हिमम् ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
“हरिता सपिञ्जलाश्चैव पुष्टा स्निग्धा' समाहिता' ।
गोकर्णमात्रास्तु कुशा' सकृच्छिन्ना' समूलका ॥
पितृतीर्थेन देया' स्युर्दूर्व्वाश्यामाकमेव च ।
काशा' कुशा बल्वजाश्च तथान्ये तीक्ष्णरोमशा ।
मौञ्जाश्च शाद्वलाश्चैव षड्दर्भा परिकीर्त्तिता ॥
सपिञ्जला' श्यामा' तीक्ष्णरोमशा इति बल्वजानां विशेषणम् । शाद्वला इति सर्व्वेषां विशेषणम् । तेन तेषामभावे शूकतृणशरशीर्य्यबल्वजनलशुण्ठवर्जं सर्व्वतृणानीति गोभिलेन तद्वत्तिरिक्तबल्वजानां निषेधो बोद्धव्य । शूकानि फलपुष्पमञ्जर्य्यस्तानि येषां तृणानां सन्ति तानि शूकतृणानि इति भट्टनारायणचरणा । गोकर्णमिता वितताङ्गुष्ठानामिकापरिमाणा' ।
रत्निप्रमाणा' शस्ता वै पितृतीर्थेन संस्कृता' ।
उपमूले तथा लूना' प्रस्तरार्थे कुशोत्तमा ॥
इति वायुपुराणम् ॥ * ॥
वर्ज्यप्रतिप्रसवमाह हारीत ।
पथि दर्भाश्चिता दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरणासनपिण्डेषु षड्दर्भान् परिवर्जयेत् ॥
पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भा यै' कृत पितृतर्पणम् ।
मूत्रोच्छिष्टप्रलिप्ते च त्यागस्तेषां विधीयते ॥
प्रेते कृते च पित्र्ये च त्यागस्तेषां विधीयते ।
प्रेतैरित्युपलक्षणेन तृतीया प्रेतदर्भबलपिण्डेन पुरुषेण ॥
नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृता' ।
पवित्रांस्तान् विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशा' ॥
आचम्य प्रयतो नित्य पवित्रेण द्विजोत्तम ।
नोच्छिष्टन्तु भवेत्तत्तु भुक्तशेष विवर्जयेत् ॥
कृत समाप्तिमित्यर्थ ॥ * ॥
दर्भवटुलक्षणमाह रत्नाकरे ब्रह्मपक्ष' ।
ऊर्द्ध्वकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टर ।
दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टर ॥
शालग्रामशिलायाम् ।
पञ्चभिर्नवभिर्वापि साग्रैर्द्विजयवेष्टितम् ।
ओङ्कारेणैव मन्त्रेण द्विज' कुर्य्यात् कुशाद्विकम् ॥
नवभिरिति पञ्चभिरिति कर्म्मोपदेशिन्यो पाठ । दर्भसंख्याविशेषाभिधानं छन्दोगेतरपरम् ।
पञ्चपञ्चाशता ब्रह्मा तदर्द्धेन तु विष्टर ।
दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि ।
इति गोभिलपरिशिष्टीयवचनात् ।” इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

दभट, स्त्री (दभ्यते निभृतस्थाने विद्यते इति । दम्भ ग्रन्थने+बाहुलकात् अटन् ।) निभृतगृहम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥

दर्भपत्र, पुं (दर्भस्य कुशस्येव पत्राणि यस्य ।) काश । इति राजनिर्घण्ट ॥

दर्भाङ्कुर', पु, (दर्भं आक्रमते सहते सहनशीलत्वात् आ+क्रम+अच ।) सुञ्ज । ... (मुञ्जशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

दर्व्व', पुं, (दृणाति विदारयतीति । दृ+“भ्रोव ।” उणा० १।१५५। इति व ।) राक्षस । हिंस्र । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥ (जातिविशेष' । यथा, महाभारते । २।५१।१२ ।
“कौरवा दरदा दर्व्वा' शूरा वैयामकास्तथा ।
औदुम्बरा दुर्व्विभागा' पारदा सह वाह्लिकै ॥”)
स्त्रियां टाप् । उशीनरपत्नीभेद । यथा हरिवंशे । ३१ । २२ ।
'उशीनरस्य पत्न्यस्तु पञ्च राजर्षिवंशजा ।
नृगा कृमी नवा दर्व्वा पञ्चमी च दृषद्वती ॥')

दर्व्वरीक, पुं, (दृ विदारे+“पर्फरीकादयश्च ।” उणा० । ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन निपातनात् साधु' ।) इन्द्र' । वायु' । वाद्यभेद । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति ॥

दर्व्वाट पुं (दर्व्वाय हिंसायै अटतीति । अट+अच । शकन्ध्वादित्वात् अलोप ।) द्वारपाल । इति हारावली । १२८ ॥

दर्व्वि, स्त्री (दृणाति विदारयत्यन्नेनेति । दृ+“दृभ्यां विन ।” उणा० ४ । ५३ । इति विन् ।) व्यञ्जनादिदारक' । हाता इति भाषा । तत्पर्य्याय । कम्बि' २ खजाका ३ । इत्यमर' । २ । ९ । ३४ ॥ दर्व्वी ४ कम्बी ५ खजाकण' ६ । पयाः । इति शब्दरत्नावली ॥

दर्व्विक', पुं (दर्व्वि+स्वार्थे कन् । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) दर्व्वी । इति द्विरूपकोष ॥

दर्व्विका स्त्री, (दर्व्वि+स्वार्थे कन्+टाप ।) दार्व्विका । इत्यमरटीकायां रायमुकुट ॥ खजाका । इति द्विरूपकोष' ॥ कज्जलम् । यथा,
“सौवीरं जाम्बवं तुल्य मयूरग्रीवकं तथा ।
दर्व्विका मेघनीलञ्च अञ्जनानि भवन्ति षट् ॥”
तल्लक्षणम् यथा, कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।
'सवहूपन्तु सौवीर जाम्बवं प्रस्तरं तथा ।
मयूरग्रीवकं रत्नं मेघनीलन्तु तैजसम् ॥
घृष्ट्वा निष्पाद्य चैतानि शिलायां तैजसेऽथवा ।
प्रदद्यात् सर्व्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पुत्रक ॥
घृततैलादियोगेन ताम्रादौ दीपवह्निना ।
यदञ्जनं जायते तु दर्व्विका परिकीर्त्तिता ॥'

दर्व्वी, स्त्री (दर्व्वि+वा ङीष ।) दर्व्वि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, उत्तरगीतायाम् । २ । १७ ।
'आलोड्य चतुरो वेदान् धर्म्मशास्त्राणि सर्व्वदा । योऽहंब्रह्म न जानाति दर्व्वी पाकरसं यथा ॥”)

दर्व्वीकर', पु (दर्व्वी फणा करोतीति कृ+“कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ।” ३।२।२० । इति ट । यद्वा, दर्व्वी फणा कर इवास्य ।) सर्प' । इत्यमर' । १ । ८ । ८ ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थाध्याये ।
“दर्व्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तश्च पन्नगा । तेषु दर्व्वीकरा ज्ञेया विंशति षट् च पन्नगा ॥”

दृढेगन्धिः, पुं, (दृढे गन्धो यस्य समासान्त इत् । सप्तम्या अलुक् च ।) चम्पकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दृलभः, पुं, (दलति विशीर्णो भवत्यनेनेति । दल + "इदलिभ्यां भः ।" उणां । ३ । १५१ । इति भः ।) प्रतारणा । पापम् । मुनिभेदः । इत्युणादिकोषः ॥ चक्रम् । इति सिद्धान्तकौमुदी-उणादिवृत्तिः ॥

दल्मिः, पुं, (दलति विदारयति असुरानिति । दल + "दल्मिः ।" उणां ।४।४७। इति मिः ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८६ ॥ (दल्यते अनेनेति ।) वज्रम् । इति सिद्धान्तकौमुदी-उणादिवृत्तिः ॥

दव, इ ब्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) इ, दन्वति । ब्रजो गतिः । इति दुर्गादासः ॥

दवः, पुं, (दुनोति पीड़यतीति । दु + अच् ।) वनम् । वनाग्निः । इत्यमरः । ३ । ३ । २०५ ॥ (यथा, भागवते । ८ । ६ । १३ ।
"दृष्ट्वा गता निर्वृतिमद्य सर्व्वे
गजा दवार्त्ता इव गाङ्गमम्भः ॥")
अग्निः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥ (टु उपतापे + "ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।) उपतापः । इति केचित् ॥

दवथुः, पुं, (दवनमिति । टु दु उपतापे + "ट्वितोऽथुच् ।" ३।३।८९ । इति भावे अथुच् ।) परितापः । इति जटाधरः ॥ (यथा, काशीखण्डे । २९ । ८९ ।
"दुरोदरघ्नी दावाग्निर्द्दैवदग्धैकशेवधिः ।
दीनसन्तापशमनी दात्री दवथुवैरिणी ॥"
दूयतेऽनेनेति । करणे अथुच् ।) चक्षुरादिदाहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दवाग्निः, पुं, (दवानां वनानां अग्निः । यद्वा, दव एवाग्निः ।) दावानलः । इति द्विरूपकोषः ॥ (यथा, मेघदूते । ५५ ।
"तञ्चेद्वायौ सरति सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा-
बाधेतोल्का क्षपितचमरी वालभारो दवाग्निः ॥")

दविष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन दूर इति । दूर + इष्ठन् । "स्थूलदूरयुवेति ।" ६ । ४ । १५६ । इति रस्य लुप् ऊकारस्य च गुणः ।) सुदूरः । अत्यन्तदूरवर्त्ती । इत्यमरः । ३ । १ । ६९ ॥

दवीयान्, [स्] त्रि, (इदमनयोरतिशयेन दूरम् । दूर + ईयसुन् । स्थूलदूरेत्यादिना साधुः ।) सुदूरः । इत्यमरः । ३ । १ । ६९ ॥ (यथा, प्रद्युम्नविजये । २ । १६ ।
"कोऽस्मिन् दवीयांसमपीन्द्रबिम्बं
न वेद चूड़ामणिमिन्द्रमौलिः ।
पातालधामानमपि प्रवृद्धं
न वाद्य तं सुन्दरि ! वेद को वा ॥")

दश, इ क त्विषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् । इ क, दंशयति । त्विषि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

दश, इ क ङ दर्शे । दंशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) इ क ङ, दंशयते । दर्शो दर्शनम् । इति दुर्गादासः ॥

दश, [न्] त्रि, (दंशयति दीप्यते इति । दन्शि + बाहुलकात् कनिन् । "दन्श दंशने । न लोपः ।" इत्युज्ज्वलदत्तः । १ । १५६ ।) संख्याविशेषः । द्विगुणितपञ्च १० । (यथा, महाभारते । ३ । १३४ । १७ ।
"दिशो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके
सहस्रमाहुर्दशपूर्णं शतानि ।
दशैव मासान् बिभ्रति गर्भवत्यो
दशेरका दश दाशा दशार्णाः ॥")
दशवाचकानि यथा । हस्ताङ्गुलिः १ शम्भुबाहुः २ रावणमस्तकम् ३ कृष्णावतारः ४ दिक् ५ विश्वदेवः ६ अवस्था ७ चन्द्राश्वः ८ पंक्तिः ९ । इति कविकल्पलता ॥ बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । तत्संख्याविशिष्टः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥

दशकण्ठः, पुं, (दश कण्ठा गला यस्य ।) रावणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ८ । २९ ।
"दशपूर्व्वरथं यमाख्यया
दशकण्ठारिरिपुं विदुर्बुधाः ॥")

दशकण्ठजित्, पुं, (दशकण्ठं रावणं जयतीति । जि + क्विप् तुक् च ।) रामः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दशकन्धरः पुं, (दश कन्धरा ग्रीवा यस्य ।) रावणः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७० ॥ (यथा, भागवते । २ । ७ । २३ ।
"अस्मत्प्रसादसुमुखः कलया कलेश
इक्ष्वाकुवंश अवतीर्य्य गुरोर्निदेशे ।
तिष्ठन् वनं सदयितानुज आविवेश
यस्मिन् विरुध्य दशकन्धर आर्त्तिमार्च्छत् ॥"

दशग्रीवः, पुं, (दश ग्रीवा यस्य ।) रावणः । इति शब्दमाला ॥ (यथा, महाभारते । ३।२७४।१० ।
"दशग्रीवस्तु सर्व्वेषां श्रेष्ठो राक्षसपुङ्गवः ।
महोत्साहो महावीर्य्यो महासत्त्वपराक्रमः ॥")
एकादशमन्वन्तरीयवृषनामकेन्द्रशत्रुविशेषः । यथा,—
"रुद्रपुत्रस्य ते पुत्त्रान् वक्ष्याम्येकादशस्य तु ।
सर्व्वगः सुशर्म्मा च देवानीकः पुरुर्गुरुः ॥
क्षत्त्रवृद्धो दृढायुश्च आर्द्रकः पुत्रकस्तथा ।
हविर्भाश्च हविष्यश्च वरुणो विश्वविस्तरः ॥
विष्णुश्चैवाग्नितेजाश्च ऋषयः सप्त कीर्त्तिताः ।
विहङ्गमाः कामगमा निर्म्माणरतयस्तथा ॥
एकैकस्मिंस्त्रिंशकास्तेषां गणाश्चेन्द्रश्च वै वृषः ।
दशग्रीवो रिपुस्तस्य स्त्रीरूपी घातयिष्यति ॥"
इति गारुड़े ८७ अध्यायः ॥
(असुरविशेषः । यथा महाभारते ।२।९।१४।
"दशग्रीवश्च बाली च मेघवासा दशावरः ॥"
दमघोषस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ११६ । २२ ।
"दमघोषस्य पुत्त्रास्तु पञ्च भीमपराक्रमाः ।
भगिन्यां वासुदेवस्य श्रुतश्रवसि जज्ञिरे ।
शिशुपालो दशग्रीवो रैभ्योऽथोपदिशो बली ॥")

दशतिः, स्त्री, (दशावृत्ता दश । निपातनात् साधुः ।) शतम् । इति महाभारते दानधर्म्मः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६ । १३ ।
"कालेन महता कद्रूरण्डानां दशतीर्दश ।
जनयामास विप्रेन्द्र ! द्वे चाण्डे विनता तथा ॥"
"यथा नव दशावृत्ता नवतिरूपा दश दशावृत्ता दशतिः शतमित्यर्थः । दश दशतीर्दशशतानीत्यर्थः ॥" इति तत्र नीलकण्ठः ॥)

दशधा, अ, (दशानां प्रकारः । दश + "संख्याया विधार्थे धा ।" ५ । ३ । ४२ । इति धा ।) दशप्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः । ९ । १५२ ।
"सर्व्वं वा रिक्थजातन्तु दशधा परिकल्प्य च ।
धर्म्यं विभागं कुर्व्वीत विधिनानेन धर्म्मवित् ॥")

दशनं, क्ली, (दश्यते इव शरीरमनेनेति । दन्श + करणे ल्युट् । दन्शदशेति निर्द्देशात् क्वचिदकित्यपि नलोपः ।) वर्म्मम् । शिखरे, पुं । इति मेदिनी । ने, ७४

दशनः, पुं, क्ली, (दश्यतेऽनेनेति । दन्श + ल्युट् । दन्शदशेति निर्द्देशात् अत्र अकित्यपि नलोपः ।) दन्तः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, रघुः । ५ । ५२ ।
"उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः
संवर्द्धितोरःस्थलतारहारः ॥")

दशनवासः, [स्] क्ली, (दशनानां वास इव आच्छादकत्वात् ।) ओष्ठः । इत्यमरः । २ । ६ । ९० ॥

दशनाढ्या, स्त्री, (दशनः आढ्यो यस्याः । एतन्नेषवणेन हि दन्तस्य दार्ढ्यात् अस्य तथात्वम् ।) चुक्रिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दशनोच्छिष्टः, पुं, निश्वासः । (दशनेन उच्छिष्टः ।) अधरचुम्बनम् । इति मेदिनी । टे, ६९ । दन्तत्यक्ते, त्रि ॥

दशपारमिताधरः, पुं, बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४७ ॥

दशपुरं, क्ली, (दश दिशः पिपर्त्तीति । पृ + कः ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३१ ॥ (दश पुरो यत्र । "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ।" ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) देशभेदः । स मालवदेशैकखण्डः । पुरभेदः । इति मेदिनी । रे, २६६ ॥ (यथा, मेघदूते । ४९ ।
"कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मबिम्बं
पात्रीकुर्व्वन् दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम् ॥")

दशपूरम् क्ली, (दश दिशः पूरयतीति । पूर + अण् ।) दशपुरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दशबलः, पुं, (दशसु दिक्षु बलं यस्य । यद्वा,
"दानशीलक्षमावीर्य्यध्यानप्रज्ञा बलानि च ।

पौषे मासि शुक्लराम्यां यत्र तत्र स्थले नरः ।
पद्मया प्रतिमां दृष्ट्वा करोति जन्मखण्डनम् ॥
माघजम्म भवेत्तस्य पुत्त्र पौत्त्रो धनेश्वरः ॥
उपोष्यैकादश्यां स्नात्वा प्रभाते द्वादशीदिने ।
दृष्ट्वा कात्यायनीपूर्णां करोति जन्मखण्डनम् ॥
गत्वा विष्णुपदे पिण्डं विष्णु यत्र प्रपूजयेत् ।
पितॄणां स्नानमन्वेव करोति जन्मखण्डनम् ॥
प्रयागे मुण्डनं कृत्वा यत्र पितॄन् प्रतर्पयेत् ।
उपोष्य नैमिषारण्ये करोति जन्मखण्डनम् ॥
उपोष्य पुष्करे स्नात्वा किवा वदरिकाश्रमे ।
सपूज्य दृष्ट्वा मामेव करोति जन्मखण्डनम् ॥
भिक्षां कृत्वा च वदरीं भुक्त्वा वदरिकाश्रमे ।
दृष्ट्वा मत्प्रतिमां नन्द । करोति जन्मखण्डनम् ॥
दोलायमानं गोविन्दं दृष्ट्वा वृन्दावने च माम् ।
दृष्ट्वा सपूज्य नत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ॥
भाद्रे दृष्ट्वा च मत्स्यं मामेव मधुसूदनम् ।
सपूज्य नत्वा भक्त्या च करोति जन्मखण्डनम् ॥
रथस्थञ्च जगन्नाथं यो द्रक्ष्यति कलौ नरः ।
सपूज्य भक्त्या नत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ॥
उत्तरायणसंक्रान्त्यां प्रयागे स्नानमाचरेत् ।
सपूज्य नत्वा मामेव करोति जन्मखण्डनम् ॥
कार्त्तिकीपूर्णिमायाञ्च दृष्ट्वा मत्प्रतिमां शुभाम् ।
उपोष्य पूजां कृत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ॥
चन्द्रभागासमीपे च माथ्याश्च मां नयेत् ध्रुवे ।
राधया सह मां दृष्ट्वा करोति जन्मखण्डनम् ॥
रामेश्वरं सेतुबन्धे आषाढ़ीपूर्णिमादिने ।
उपोष्य दृष्ट्वा सपूज्य करोति जन्मखण्डनम् ॥
दीननाथं दिनकरं लोलार्कं चोत्तरायणे ।
उपोष्य दृष्ट्वा सपूज्य करोति जन्मखण्डनम् ॥
ऋषिकोष्ठे सुवसने कलविङ्के सुगन्धरे ।
विल्वन्दके राजकोष्ठे नन्दके पुष्पभद्रके ॥
पार्व्वतीप्रतिमां दृष्ट्वा कार्त्तिकञ्च गणेश्वरम् ।
नन्दिनं शङ्करं दृष्ट्वा करोति जन्मखण्डनम् ॥
त्रिकूटे मणिभद्रे च पश्चिमोदधिसन्निधौ ।
सदुपोष्य हविः प्राश्य मां दृष्ट्वा मुक्तिमाप्नुयात् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

दर्शनीयः त्रि, (दृश्यते इति । दृश + अनीयर् ।) मनोज्ञः । इति धरणिः ॥ (यथा महाभारते । १ । १५ । ३०
"कस्मिंश्चित्त्वपि दृष्टी देवी घटाम्बरेव सा ।
तत स कुन्तीभूतो दर्शनीयतमो शुभ ॥")
दर्शनयोग्यः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । ४ । ४० ।
'शूरोऽसि कृतविद्योऽसि दर्शनीयोऽसि पुत्त्रक ।
यस्मिन् कुले त्वमुत्पन्नो गजस्तत्र न हन्यते ॥')

दर्शयामिनी स्त्री, (दर्शस्यामावास्याया इव यामिनी रात्रिः ।) तमिस्रा । अन्धकाररात्रिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ५७ ॥ (दर्शस्य यामिनी इति विग्रहे । अमावास्यारात्रिश्च ॥)

दर्शयिता, [ऋ] त्रि, (दर्शयतीति । दृश + णिच् + "तृन्तृचौ ।" ३ । १ । १३३ । इति तृच् ।) दर्शकः । (यथा, महाभारते । ६ । ३ । ६१ ।
"प्रसादये त्वामतुलप्रभाव ।
त्वं नो गतिर्दर्शयिता च धीरः ॥")
प्रतीहारः । इति भरतः ॥

दर्शविपत्, [द्] पुं (दर्शे अमावास्यायां विपत् प्रकाशोऽदर्शनं यस्य ।) चन्द्रः । इति हारावली । १३ ॥

दर्शितः, त्रि (दृश + णिच् + क्तः ।) दर्शनं कारितः । तत्पर्य्यायः । प्रकाशितः २ आविष्कृतः ३ प्रकटितः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २८९ ।
'दर्शितयत्नोत्कम्पे भ्रूविभ्रमभाजि वलति तव नयने ।
छिन्नहले हलधर इव यमं पुरमर्पितं सुतनु ॥')

दल, क भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां परं-सकं सेट् ।) क, दालयति माषं माषः । इति दुर्गादासः ॥

दल, भि भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं-सकं अकं च सेट् ।) भि, दलयते कुलद्माभृत । इति मुरारिः । दालयति । भेदो विदारणम् । दलति कुठारः काष्ठम् । क्वचिद्विदीर्णी-भावे विकसने चायम् । श्रीमद्राघवबाहुदण्ड-विदलत्कोदण्डचण्डध्वनिरिति महानाटकम् । दरविदलितमल्लीवल्लिचञ्चत्परागेति जयदेवः । इति दुर्गादासः ॥

दल, क्ली, (दलतीति । दल + अच् ।) उत्सेधः । खण्डम् । (यथा, मनुः । ८ । २९९ ।
'भार्य्या पुत्त्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥')
शस्त्रीच्छदः । अपद्रव्यम् । पत्रम् । इति मेदिनी । ले, २६ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६९२ ।
"द्रुत्वा तटिनि । तरङ्गैर्भ्रमितश्च कस्य नाश्रये निहित ।
फलदलवल्कलरहितत्वयान्तरीभे तरुपयस ॥")
धनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तमालपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अङ्गम् । इति लीलावती ॥ (पुं, इक्ष्वाकुकुलोत्पन्नपरिक्षिन्नामराजस्य पुत्त्रः । स च मण्डूकराजकन्यासम्भूतः । यथा, महाभारते । ३ । १९२ । ४४ ।
"अथ कस्यचित् कालस्य तस्यां कुमारास्त्रय-स्तस्य राज्ञः सम्बभूवुः शलो दलो बलश्चेति ॥'
वृक्षविशेषः । तत्पर्य्याया यथा —
"वातपोतः पलाशः स्याद्यानप्रस्थश्च किंशुकः ।
राजादनो ब्रह्मवृक्षो हस्तिकर्णो दलोऽपरः ॥'
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

दलकोषः, पुं (दलान्येव कोषा यस्य । तस्य पुष्पेषु कोषाभावात् तथात्वम् ।) कुन्दपुष्पवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

दलनिर्म्मोकः पुं (दलति विदारयतीति दल अच्, तम् । तदेव निर्म्मोक इवास्य ।) भूर्ज्जवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

दलनी स्त्री, (दल्यते अनेनेति । दल + करणे ल्युट् । ङीप् ।) लोष्टम् । इति शब्दरत्नावली ॥ ढेला इति भाषा । (दलति विदारयतीति । दल + कर्त्तरि ल्युः ङीप् च ।) भेदकर्त्तरि त्रि । यथा,—
"सा दुर्गा भवभीतिरीतिशमनी लोकत्रय-त्रायिणी
भूयाद्वः प्रतिपक्षपक्षदलनी वाञ्छाफलोल्ला-सिनी ॥'
इति विद्वन्मोदतरङ्गिणी ॥

दलपः, पुं, (दल्यति असौ दल्यते अनेन वा । दल + "उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन् ।" उणां । ३ । १४३ । इति कपन् ।) स्वर्णम् । शस्त्रम् । इत्युणादिकोषः ॥ (दल यूथं पातीति । पा + क । दलपतिः ॥)

दलपुष्पा स्त्री (दलानि पत्राणीव पुष्पाण्यस्याः ।) केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (केतकीशब्देऽस्या विवरणं विज्ञेयम् ॥)

दलचारिणी स्त्री, (सारोऽस्त्यस्या इति । सार + इनिः । ङीप् च । दले पत्रे सारिणी ।) केमुकः । इति रत्नमाला ॥

दलसूचिः, पुं, (दलस्य सूचिरिव ।) कण्टकम् । इति हारावली । ९१ ॥

दलस्नसा, स्त्री (दलस्य स्नसा स्नायुः ।) पत्रशिरा । तत्पर्य्यायः । नाड़िः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १९० ॥

दलाढ़कः, पुं, (दलैराढ़क इव ।) वन्यतिलः । पृश्नी । गैरिकम् । फेनः । नागकेशरः । मरुवकः । इति मेदिनी । क, १८२ ॥ कुन्दः । करिकर्णः । शिरीषः । वात्या । इति हेमचन्द्रः ॥

दलाढ्यः, पुं (दलेन भेदेन आढ्यः ।) पङ्ककर्पटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दलदलि इति भाषा ॥

दलामलः, क्ली, (दलेन अमलम् ।) मरुवकवृक्षः । दमनकवृक्षः । इति मेदिनी । ले, १५५ ॥ मदनवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

दलाम्ला स्त्री, (दलेषु अम्लो रसो यस्य ।) चुक्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दलिः स्त्री पुं (दनात इति । दल + 'सर्व्वधातुभ्य इन् ।' उणां । ४ । ११७ । इति इन् ।) लोष्टम् । इति शब्दरत्नावली ॥ दला इति ढेला इति च भाषा ॥

दलिका, स्त्री, (दल्यते भिद्यते इति । दल + इन् + स्वार्थे कन् ।) काष्ठम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८८ ॥

दलितः त्रि, (दलमस्य जातम् । दल + तारका-दित्वात् इतच् ।) प्रफुल्लम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १९४ ॥ (दल + क्त ।) खण्डितम् । यथा —
दलिताञ्जनमेघपुञ्जेत्यादि क्रमदीपिका ॥ (यथा च प्रबोधचन्द्रोदये । २ । ३५ ।
'दलितकुचनखाङ्कमङ्कपालीं
रचय ममाङ्गसपत्नि पीवरोरु ॥'
विदीर्णम् । यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ३०२ ।
"दलित पलाशपुञ्ज इव परिभवति सत्पथं कुपिते ॥")

नदाम् ।) ज्यैष्ठशुक्लदशमी । यथा, ब्रह्म-
राणब्रह्मवैवर्त्तयोः ।
ज्यैष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरमुखी स्मृता ।
स्यां स्नानं प्रकुर्व्वीत दानञ्चैव विशेषतः ॥
ां काञ्चित् सरितं प्राप्य दद्याद्दर्भैस्तिलोदकम् ।
मुच्यते दशभिः पापैः सुमहापातकोपमैः ॥
अत्र केवलदशम्यां नदीमात्रे दर्भकरणकतिल-
र्पणाङ्गकस्नानाद्दशविधपापक्षयः फलम् ।
तं दानादावपि । वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणभविष्ये
जाह्नवीपदश्रवणात् हेतुमन्निगदस्वरसाच्च ब्रह्म-
वैवर्त्तेऽपि सरित्पदं जाह्नवीपरम् । अन्यथा
नानाविधिः स्यात् । यां काञ्चिदिति तु जाह्नवी-
स्तावकम् । अन्यथा कूल्यास्नानेऽपि दशविध-
पापक्षयः स्यात् । मन्त्रलिङ्गे जाह्नवीतिपदश्रव-
णाच्च । गङ्गामधिकृत्य वाराहे ।
'शुक्लपक्षस्य दशमी ज्यैष्ठे मासि द्विजोत्तम ! ।
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ॥'
अत्र केवलदशम्यां दशविधपापक्षयः फलम् ।
भविष्ये ।
'ज्यैष्ठशुक्लदशम्यान्तु हस्तयोगेन जाह्नवी ।
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरोच्यते ॥'
दशपापानीति दशजन्मकृतानीति । विशेषणीय-
माह पराशरभाष्ये यमः ।
'ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां हस्तयोगतः ।
दशजन्माघहरा गङ्गा दशपापहरा स्मृता ॥'
अत्र दशजन्मकृतदशविधपापक्षयः फलम् ।
'प्राप्ते कर्म्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।
अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः ॥'
इति न्यायेन हस्तानन्तरगङ्गास्वरूपगुणद्वयविशिष्ट-
दशमीविधेयैस्तिस्रदिने तल्लाभस्तत्र स्नानम् ।
उभयदिने तु तल्लाभे परदिन एव । अत्रापि
पूर्व्वदिने वक्ष्यमाणकुजवारलाभे तत्रापि स्नानं
वारस्योभयत्रालाभात् । ततश्च पूर्व्वदिने सधा-
विधस्नानं कृत्वा परदिने केवलदशम्यामपि दश-
विधपापक्षयकामेन स्नातव्यम् । भविष्ये ।
'ज्यैष्ठे मासि क्षितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां
हस्ते शैलान्निरगमदियं जाह्नवी मर्त्यलोकम् ।
पापान्यस्यां हरति च तिथौ सा दशेत्याहुरार्य्याः
पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजिमेधायुतस्य ॥'
भौमवारहस्तानक्षत्रयुक्तदशम्यां गङ्गास्नाना-
द्दशविधपापक्षयशतगुणवाजिमेधायुतजन्यपुण्य-
समपुण्यं फलम् । राजमार्त्तण्डे वाल्मीकिः ।
'अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥
पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्व्वशः ।
असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्व्विधम् ॥
परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म्म मानसम् ॥
एतानि दश पापानि प्रशमं यान्तु जाह्नवि ! ।
स्नातस्य मम ते देवि ! जले विष्णुपदोद्भवे ! ॥
विष्णुपादार्घसम्भूते गङ्गे ! त्रिपथगामिनि ! ।
धर्म्मद्रवीतिविख्याते पापं मे हर जाह्नवि ! ॥'

अत्र मन्त्रत्वेन प्रणवपूर्व्वकाण्येतानि सामान्य-
स्नानमन्त्रान्ते मज्जनस्यादौ पाठ्यानि । आगन्तु-
कानामन्ते अभिनिवेश इति न्यायात् मन्त्रान्ते
कर्म्मसन्निपात इति न्यायात् मन्त्रान्ते कर्म्मा-
दीनि सन्निपातयेत् इत्यापस्तम्बीयाच्च ॥ * ॥
हिंसापैशुन्यादिभिदमाह कामधेनौ देवलः ।
'कायक्लेशं मनोदुःखं वधं वा प्राणिनां पुनः ।
यः प्रवर्त्तयति द्वेषात् सा हिंसेति समासतः ॥
यज्ञार्थे ब्राह्मणैर्व्वध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः ।
भृत्यानाञ्चैव वृत्त्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत् पुरा ॥'
यदपि परुषवचनमपवादः पैशुन्यमनृतं वृथा-
लापो निष्ठुरवचनमिति वाङ्मयानि षट् । परेषां
देशजातिकुलविद्याशिल्पस्वरूपवृत्ताचारपरिच्छ-
दशरीरकर्म्मजीविनां प्रत्यक्षदोषवचनं परुषम् ।
'यथान्यन् क्रोधसन्तापत्राससञ्जननं वचः ।
परुषं तच्च विज्ञेयं यथान्यच्च तथाविधम् ॥
चक्षुष्मन्निति लुप्ताक्षं चण्डालं ब्राह्मणेति च ।
प्रशंसानिन्दनं द्वेषात् परुषात्र विशिष्यते ॥' * ॥
तेषामेव परुषवचनानां परोक्षमुदाहरणमप-
वादः ॥ * ॥
गुरुनृपतिवन्धुभ्रातृमित्रमकाशे अर्थोपघातार्थं
दोषोपाख्यानं पैशुन्यम् ॥ * ॥
अनृतं द्विविधं असत्यमसंवादश्चेति ॥ * ॥
'देशराष्ट्रप्रसङ्गाच्च परार्थपरिकल्पनात् ।
नर्म्महासप्रसङ्गाच्च भाषणं वृथाभाषणम् ॥ * ॥
गुरुाङ्गमेधसंज्ञानां वचनं निष्ठुरं विदुः ।
यदश्लीलं वचो नीचं स्त्रीपुंसोर्म्मिथुनाश्रयम् ॥ * ॥
इत्येवं षड्विकल्पस्य दुष्टवाक्यस्य भाषणात् ।
इह वामुत्र वा क्रूरमनर्थं प्रतिपद्यते ॥'
प्रशंसया निन्दनं प्रशंसानिन्दनम् । तथाप्यत्र
चतुर्व्विधषड्विधयोरविरोधः । समत्वासमत्व-
भेदानादरेण पारुष्यापवादयोरैक्यात् निष्ठुरस्य
परुषान्तर्भावाच्च । असम्बद्धप्रलापवृथाभाषणयोः
पर्य्यायत्वात् नार्थान्तरम् । अभिध्यानमपहर-
णार्थमिति शेषः । वितथे असत्यभूते वस्तुनि
अभिनिवेशः पुनः पुनः सङ्कल्पः ।" इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ अपि च ।
"अथ ज्यैष्ठशुक्लदशमी दशहरा । तदुक्तं
हेमाद्रौ ब्राह्मे ।
"ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ।
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृतेति ॥
वाराहेऽपि ।
'दशमी शुक्लपक्षे तु ज्यैष्ठे मासि कुजेऽहनि ॥
अवतीर्णा यतः स्वर्गाद्धस्तर्क्षे च सरिद्वरा ॥
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृतेति ॥'॥
स्कान्दे तु दशयोगा उक्ताः । यथा,—
'ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ।
व्यतीपाते गरानन्दे कन्याचन्द्रे वृषे रवौ ॥
दशयोगे नरः स्नात्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥'इति ।
अत्र बुधभौमयोः कल्पभेदेन व्यवस्था । इयञ्च
यत्रैव योगबाहुल्यं सैव ग्राह्या । योगाधिक्ये
फलाधिक्यात् ॥ * ॥

ज्यैष्ठे मलमासे सति तत्रैव दशहरा कार्य्या न
तु शुद्धे ।
'दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्ष्वपि युगादिषु ।'
इति हेमाद्रौ ऋष्यशृङ्गोक्तेः ॥ * ॥
तथा स्कान्दे ।
'यां काञ्चित् सरितं प्राप्य दद्याद्दर्भैस्तिलोदकम् ।
मुच्यते दशभिः पापैः स महापातकोपमैः ॥'
अत्र विशेषः काशीखण्डे ।
'ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिम् ।
दशाश्वमेधिके स्नात्वा मुच्यते सर्व्वपातकैः ॥
एवं सर्व्वासु तिथिषु क्रमस्नायी नरोत्तमः ।
आशुक्लपक्षदशमीं प्रतिजन्माघमुत्सृजेत् ॥'
तथा ।
'लिङ्गं दशाश्वमेधेशं दृष्ट्वा दशहरातिथौ ।
दशजन्मार्ज्जितैः पापैस्त्यज्यते नात्र संशयः ॥'
तथा भविष्योत्तरकाशीखण्डयोः ।
'निशायां जागरं कृत्वा सम्पोष्य च भक्तितः ।
पुष्पैर्गन्धैश्च नैवेद्यैः फलैश्च दशसङ्ख्यया ॥
तथा दीपैश्च ताम्बूलैः पूजयेत् श्रद्धयान्वितः ।
स्नात्वा भक्त्या तु जाह्नव्यां दशकृत्वो विधानतः ॥
दशप्रसृतिकृष्णांश्च तिलान् सर्पिश्च वै जले ।
सक्तुपिण्डान् गुड़पिण्डान् दद्याच्च दशसङ्ख्यया ॥
ततो गङ्गातटे रम्ये हैम्ना रूप्येण वा तथा ।
गङ्गायाः प्रतिमां कृत्वा वक्ष्यमाणस्वरूपिणीम् ॥
संस्थाप्य पूजयेद्देवीं तदलाभे मृदापि वा ।
अथ तत्राप्यशक्तश्चेत् लिखेत् पिष्टेन वै भुवि ॥
वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण कुर्य्यात् पूजां विशेषतः ।
नारायणं महेशञ्च ब्रह्माणं भास्करं तथा ॥
भगीरथञ्च नृपतिं हिमवन्तं नगेश्वरम् ।
गन्धपुष्पादिभिः सम्यक् यथाशक्ति प्रपूजयेत् ॥
दशप्रस्थान् तिलान् दद्यात् दशविप्रेभ्य एव च ।
दशप्रस्थान् यवान् दद्यात् दशसङ्ख्यगवीस्तथा ॥'
प्रस्थाः षोड़शपलानि । पलन्तु । मुष्टिमात्रं पलं
स्मृतमिति मत्स्यार्णवे उक्तम् ।
'मत्स्यकच्छपमण्डूकमकरादिजलेचरान् ।
कारयित्वा यथाशक्ति स्वर्णेन रजतेन वा ॥
तदलाभे पिष्टमयानभ्यर्च्य कुसुमादिभिः ।
गङ्गायां प्रक्षिपेदाज्यदीपांश्चैव प्रवाहयेत् ॥
पुष्पाद्यैः पूजयेद्‌ गङ्गां मन्त्रेणानेन भक्तितः ।
ॐ नमः शिवायै नारायण्यै
दशहरायै गङ्गायै नमो नमः ।
इति मन्त्रन्तु यो मर्त्त्यो दिने तस्मिन् दिवानिशम् ।
जपेत् पञ्चसहस्राणि दशधर्म्मफलं लभेत् ॥'*॥
काशीखण्डे त्वन्यो मन्त्र उक्तः ।
'नमः शिवायै प्रथमं नारायण्यै पदं ततः ।
दशहरायै पदमिति गङ्गायै मन्त्र एव वै ॥
स्वाहान्तः प्रणवादिश्च भवेद्विंशाक्षरो मनुः ।
पूजा दानं जपो होमस्तेनैव मनुना स्मृतः ॥'इति
अत्र गङ्गास्तोत्रपाठमपि दशवारं कुर्य्यात् ।
तदुक्तं भविष्ये ।
'तस्यां दशम्यामेतच्च स्तोत्रं गङ्गाजले स्थितः
यः पठेत् दशकृत्वस्तु दरिद्रो वापि चाक्षमः ।

दशानां प्रतिविम्बानि दश तद्वदनानि च ।”
इति वचनात् दश वक्त्राण्यस्य ।) बुद्धः । इत्य-
मरः । १ । १ । १४ ॥

दशभुजा स्त्री, (दश भुजा बाहवो यस्याः ।)
दुर्गा । यथा कालिकापुराणे ५९ अध्याये ।
“इतिहास पुराकल्पे मनोः स्वायम्भुवान्तरे ।
प्रादुर्भूता दशभुजा देवी देवहिताय वै ॥
वृत्ता चैनाद्युगस्थाने जगतां हितकाम्यया ।
पुराकल्पे यथा वृत्तं प्रतिकल्पं तथा तथा ॥
प्रत्यन्ते सप्त दुर्गा वै स्तोत्रा कल्पनाय वै ।
प्रतिकल्पं भवेन्नामो रावणश्चापि राक्षसः ॥
तथैव जायते युद्धं तथा निशुम्भकम्भयोः ।
एवं रामसहस्राणि रावणानां सहस्रशः ॥
भविष्यन्ति भूतानि तथा दुर्गा प्रवर्त्तते ।
पूजयन्ति सुराः सर्वे नव नीराजयन्त्यपि ॥
तथैव च नराः सर्वे कुर्य्युः पूजां यथाविधि ।”
(दशहस्तविशिष्टे त्रि । यथा कात्यायनी-
तन्त्रे महाकाल्या ध्यानम् ।
“दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा ।
विशालया राजमाना त्रिंशल्लोचनमालया ॥”)

दशभूमिगः पुं (दशसु भूमीषु नानाविधसु-
खस्थानेषु गच्छति । गम + डः ।) बुद्धः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । १४७ ॥

दशभूमीशः पुं (दशसु भूमीषु दानादिषु दशसु
प्रभवस्थानेषु ईशः ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

दशमः त्रि (दशानां पूरणः । दशन् + “तस्य
पूरणे डट् ।” ५ । २ । ४८ । इति डट् ।
“नान्तादसंख्यादेर्मट् ।” ५ । २ । ४९ । इति
मट् ।) दशसंख्यायाः पूरणः । इति व्याकरणम् ॥
दशमं स्थानं माघः । (यथा ऋग्वेदे । १ ।
१५८ । ६ ।
“दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान् दशमे युगे ॥”)

दशमी स्त्री (दशम + ङीप् ।) तिथिविशेषः ।
सा चन्द्रस्य दशमकलाक्रियारूपा तदुपलक्षित-
कालरूपा वा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ सा
सर्व्वासां तिथीनां निधना । यथा —
दशमी च तिथिस्तासामनौ दयितामवत् ।
तस्यां दशायां यस्तु सुव्रतो भवते नरः ॥
तस्य नामयं वाक्यं कुरुन्दहरकृतं च ॥”
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
तत्र जातस्य फलं यथा काशीखण्डे ।
विद्याविनोदी धनपुत्रयुक्तः
प्रसन्नचेता मन्त्रविवेकी ।
उदारचित्तः सुमना न्यायः
धर्म्मार्थकामी दशमी यदि स्यात् ॥”
विमुक्तावस्था । मरणावस्था । अतिवृद्धवयो-
ऽवस्था । इति नानार्थटीकायां भरतः ॥ (दश-
संख्यायाः पूरणी । यथा मनुः । २ । ९० ।
“श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव
पञ्चमी ।
पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता ॥”)

दशमी [न्] त्रि (दशम + “वयसि पूरणात् ।”
५ । २ । १३० । इति इनिः ।) अतिवृद्धः ।
नवतेरूर्द्ध्वं दशमीऽवस्थाविशेषः स विद्यते
ऽस्येति । इत्यमरभरतौ ॥

दशमीस्थः त्रि (दशम्यामवस्थायां तिष्ठतीति ।
स्था + कः ।) क्षीणरागः । स नवतेर्व
र्षादूर्द्ध्वमवस्थाविशेषः ॥ वृद्धः । स च अति
वृद्धो नवतेरुपरि वर्त्तमानः । इत्यमरभरतौ ॥
स्तम्भः । इति हेमचन्द्रः ॥

दशमुखः पुं (दश मुखानि यस्य ।) रावणः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा गीतगोविन्दे ।
१ । ११ ।
“वितरसि दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयं
दशमुखमौलिबलिं रमणीयम् ॥”)

दशमुखान्तकः पुं (दशमुखस्य रावणस्य अन्तकः ।)
श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥

दशमूलं क्ली (दशानां मूलानां समाहारः ।)
इस्तिकर्णिका बृहती कण्टकारी शालपर्णी पृश्निपर्णी
श्रीपर्णी पाटला गणिकारिका बिल्वं श्योनाकः
(एतद्गुणा यथा सुश्रुते । १ । ३५ ।
“गोक्षुरकाग्निमन्थबृहतीद्वयपाटलाश्योनाकाद्यानि
कन्द्वादीनि विल्वादीनि दशमूलानि सर्वाणि
श्लेष्मवातघ्नानि कफवातघ्नानि शोथगुल्मार्शउदर-
कृच्छ्राणि मूत्रकृच्छ्राश्मरीरोगहराणि छर्द्दनि
शमनानि च सामान्येन । भवन्ति चात्र ।
“तत्र वर्णं क्वाथतो दशमूलं तथोद्भवं लघु ।
पाचनं कफवातघ्नं जन्तुलोमविषापहम् ॥
सर्व्वज्वरहरं दीपनं शोथारोचकनाशनम् ।
पाण्डुरोगहरं भेदि कृच्छ्रं हृद्रोगनाशनम् ॥
गोमूत्रं कटुतीक्ष्णोष्णं सक्षारं लवणं वातनम् ।
लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित् ॥
शूलगुल्मोदरानाहविरेकास्थापनादिषु ।
मूत्रप्रयोगसाध्येषु गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥
दुर्नामोदरशूलेषु कुष्ठमेहाविशुद्धिषु ।
आनाहशोफगुल्मेषु पाण्डुरोगे च माहिषम् ॥
कासश्वासापहं शोषकामलानासहरोगेषु ।
कर्णशूलान्वितं छागं तीक्ष्णकासकीर्त्तितम् ॥
कासप्लीहोदरश्वासशोषवर्च्चोग्रहे हितम् ।
सक्षारतिक्तकटुकमुष्णं वातघ्नमाविकम् ॥
दीपनं कटुतीक्ष्णोष्णं वातचेतोविकारनुत् ।
आश्वं कफहरं मूत्रं कृमिदद्रुषु शस्यते ॥
सतिक्तं लवणं भेदि वातघ्नं पित्तकोपनम् ।
तीक्ष्णं क्षारे किलासे च नागं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥
गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणीरोगनुत् ।
दीपनं गार्दभं मूत्रं कृमिवातकफापहम् ॥
शोफकुष्ठोदरोन्मादमारुतकृमिनाशनम् ।
अष्टाङ्गं कारभं मूत्रं मानुषञ्च विषापहम् ॥”)

दशमूली स्त्री (दशानां मूलानां समाहारः ।
पात्रादिभिन्नत्वात् ङीप् ।) पाचनविशेषः । यथा —
“बिल्वश्योनाककाश्मर्य्यपाटलागणिकारिका ।
दीपनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिदं महत् ॥
शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहतीद्वयगोक्षुरम् ।
वातपित्तहरं वृष्यं कनीयः पञ्चमूलकम् ॥
उभयं दशमूलन्तु सन्निपातज्वरापहम् ।
कासे श्वासे च तन्द्रायां पार्श्वशूले च शस्यते ।
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्ठहृद्ग्रहनाशनम् ॥”
इति मुग्धबोधः ॥

दशयोगभङ्गः पुं (दशयोगस्य भङ्गः ।) संस्कार-
कर्म्मणि नक्षत्रदोषविशेषः । अथ खर्जुरवेधः ।
यथा —
“तिथ्यङ्कर्क्षैक्ययोगविश्व-
भैरादशादश्यविशेषयोः ।
रवीन्दुना खर्जुरेणेन्दुना च
यागाद्दूर्ध्वे दशयोगभङ्गः ॥
अस्यार्थः । कन्याकालीनविवाहादुक्तनक्षत्राद्
रविनक्षत्रसङ्ख्यायां योगे यदि दशे वा दुष्टः स्यात्
तदा दशयोगभङ्गः स्यात् ॥ अस्य प्रतिप्रसवो
यथा —
आद्यपादे स्थिते सूर्य्ये तुरीयांशं विवर्ज्जयेत् ।
द्वितीयस्थे तृतीयञ्च विपरीतमतोऽन्यथा ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

दशरथः पुं (दशसु दिक्षु गतो रथो यस्य ।)
इक्ष्वाकुवंशीयराजविशेषः । स अयोध्याधिपतिः ।
अस्योत्पत्तिर्यथा —
सौराष्ट्रदेशोद्भवभिक्षुनाम्नो द्विजस्य पत्नी कलहा नाम्नी
सह सख्या कलहात् मृता प्रेतत्वं गता सा
कदाचित् भ्रमन्ती धर्म्मदत्तनामकं द्विजं दृष्ट्वा
तत्समीपमागत्य तद्धस्तस्थतुलसीवारिसम्पर्क-
मात्रेण परित्यक्तप्रेतत्वा तमुवाच हे द्विज ! अयि कथं
कुरु मह्यं कथं मुक्तिं प्रयास्यामि । धर्म्मदत्त
स्तामुवाच मया जन्मान्तरार्ज्जितानि पापानि वर्त्तन्ते
तेषु न नाधिकारं तस्मात् ब्रह्मादिदेव ! यस्मात्
कार्त्तिकव्रतं कृतं तस्यार्द्धं ददामि इत्युक्त्वा तुलसी-
मिश्रितजलेन तामसेचयत् द्वादशाक्षरमन्त्र-
मुच्चारयच्च । ततः सा दिव्यरूपा अभवत् । तदा
दिव्यं विमानमारुह्य विष्णुपार्षदौ पुण्यशील-
सुशीलौ तं तद्विमानं आरोहिता । धर्म्मदत्तस्त-
द्विमानं तौ गणौ च दृष्ट्वा अतिविस्मयेन भूमौ
पपात पुण्यशीलसुशीलौ तमुत्थाप्य प्रशस्य
ऊचतुः त्वमनेन पुण्येन भार्य्याभ्यां सह वैकुण्ठ
यास्यसि । तत्र बहुवर्षसहस्राणि स्थित्वा
पुण्यक्षये सूर्य्यवंशोद्भवो दशरथनामा राजा भवि-
ष्यसि अनया कलहया सह भार्य्याद्वययुक्तः
विष्णोः पितृत्वेन स्थास्यति । इति प
द्मोत्तरखण्डम् ॥

दशरथप्रसूः पुं (दश[illegible]
चक्राणि विमर्द्दयति । अर्ह + क्विप् तुमागमश्च ।
विष्णुः । इति शब्दरत्नाकरः । (दशरथस्य
पुत्रस्य विष्णोः दशरथ ॥)

दशवाजी [न्] पुं (दश वाजिनो रथे यस्य ।
चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । १८ ॥

दशहरा स्त्री (दश
विधानि दशजन्मकृतानि वा पापानि हरतीति ।
हृ + “हरतेरनुद्यमनेऽच् ।” ३ । २ । ९ । इत्यच्

गुरोर्वर्षः १ दिनम २० फलम् ।
धर्मार्थकामसौख्यानि ददाति विबुधार्च्चितः ।
कुष्ठादिव्याधिहन्ता च भानोः पाकदशां गतः ॥६॥
राहोर्मासाः ८ फलम् ।
अशुभाशुभवं द्वेषं व्याधिभीतिसुतक्षयान् ।
कुरुते सिंहिकासूनू रविपाकदशां गतः ॥ ७ ॥
शुक्रस्य वर्षः १ मासौ २ फलम् ।
कोष्ठग्रीवाशिरोरोगज्वरान् शूलादिदारुणान् ।
शोकं करोति भृगुजः सूर्य्यस्यान्तर्द्दशां गतः ॥८॥
एवं वर्षाः ६ ॥ * ॥ चन्द्रस्य स्थूलदशावर्षाः १५
तस्यैवान्तर्द्दशावर्षौ २ मासः १ फलम् ।

> कुर्य्याद्विभूतिवरवाहनमातपत्र-
> क्षेमप्रतापबलवीर्य्यसमन्वितानि ।
> मिष्टान्नपानशयनासनभोजनानि
> चान्द्री दशा प्रचुरकाञ्चनभूमिदात्री ॥

कुजस्य वर्षः १ मासः १ दिनानि १० फलम् ।
पित्तशोणितपीड़ाञ्च चौरादीनां भयन्तथा ।
मङ्गलः कुरुते नित्यं विधोरन्तर्द्दशां गतः ॥
बुधस्य वर्षौ २ मासाः ४ दिनानि १० फलम् ।
सर्व्वत्र द्रव्यलाभञ्च गजाश्वगोधनानि च ।
चन्द्रजः कुरुते सौख्यं विधोरन्तर्द्दशाङ्गतः ॥
शनेर्व्वर्षः १ मासाः ४ दिनानि २० फलम् ।
बन्धुक्लेशं नृपाद्भीतिं व्यसनं शोकसम्पदम् ।
विनाशं कुरुते सौरिश्चन्द्रस्यान्तर्द्दशाङ्गतः ॥
गुरोर्व्वर्षौ २ मासाः ७ दिनानि २० फलम् ।
दानसौख्यानि सम्भोगं वस्त्रालङ्कारभूषणम् ।
कुरुते विबुधाचार्य्यो विधोरन्तर्द्दशाङ्गतः ।
राहोर्व्वर्षः १ मासाः ८ फलम् ॥
वह्निशत्रुभयं दुःखं शोकं बन्धुधनक्षयम् ।
कुरुते राहुरत्यर्थं चन्द्रपाकदशाङ्गतः ॥
शुक्रस्य वर्षौ २ मासाः ११ फलम् ।
सेव्यते वरनारीभिर्नरो लक्ष्मीश्च वर्त्तते ।
मुक्ताहारमणिप्राप्तिर्विधोरन्तर्गते सिते ॥
रवेर्मासाः १० फलम् ।
ऐश्वर्य्यं बहुसौख्यञ्च व्याधिनाशमरिक्षयम् ।
नृपतेजो रविः कुर्य्याद्विधोः पाकदशाङ्गतः ॥
एवं वर्षाः १५ ॥*॥ कुजस्य स्थूलदशावर्षाः ८ ।
तस्यान्तर्द्दशामासाः ७ दिनानि ३।२०। फलम् ।

> क्रूराभिघातवधबन्धभयानि धत्ते
> चिन्तातुरं विकलमुग्रगृहाश्रमञ्च ।
> चौराग्निभीतिधनहानिनरेन्द्रपीड़ाः
> कुर्य्याद्विनाशनिधनञ्च दशा कुजस्य ॥

बुधस्य वर्षः १ । ३ । ३ । २० । फलम् ।
परमैश्वर्य्यमतुलं नानाविधसुखाश्रयम् ।
करोति सोमपुत्रश्च क्षितिजान्तर्द्दशाङ्गतः ॥
शनेर्मासाः ८ । २६ । ४० । फलम् ।
रिपुचौराग्निभीतिञ्च रोगमन्तरसम्भवम् ।
महानर्थकरो ह्येषः कुजस्यान्तर्गते शनौ ॥
गुरोर्व्वर्षः १ । ४ । २३ । ४० । फलम् ।
पुष्पधूपाम्रवस्त्राद्यैर्देवब्राह्मणपूजनम् ।
नृपतुल्यत्वमाप्नोति कुजस्यान्तर्गते गुरौ ॥
राहोर्मासाः १० । २० । फलम् ।
आत्मकार्य्यार्थसुद्वेगं बन्धचौरादिसाध्वसम् ।
कुरुते सिंहिकापुत्रो भौमस्यान्तर्द्दशाङ्गतः ॥
शुक्रस्य वर्षः १ । ६ । २० । फलम् ।
धनवृद्धिं सुखार्दीश्च नानावस्त्रं वरस्त्रियः ।
प्राप्नोति विपुलां लक्ष्मीं कुजस्यान्तर्गते भृगौ ॥
रवेर्मासाः ५ । १० । फलम् ।
नानारत्नञ्च सौख्यञ्च भूमिलाभमथापि वा ।
नृपपूजामवाप्नोति कुजस्यान्तर्गते रवौ ॥
सोमस्य वर्षः १ । १ । १० । फलम् ।
धनलाभं सुखं भोगं शरीरारोग्यमेव च ।
लोकानन्त्यमवाप्नोति क्षितिजान्तर्गते विधौ ॥
एवं वर्षाः ८ ॥*॥ बुधस्य स्थूलदशावर्षाः १७ ।
तस्यान्तर्द्दशा २ । ८ । ३ । २० । फलम् ।

> दिव्याङ्गनावदनपङ्कजषट्पदत्वं
> लीलाविलासवरभोगसुखोदयञ्च ।
> नानाप्रकारविभवागमकोषवृद्धिं
> क्षिप्रं लभेद्बुधदशा प्रबलाञ्च सिद्धिम् ॥

शनेर्व्वर्षः १ । ५ । २६ । ४० । फलम् ।
वातश्लेष्मक्षता पीड़ा विरहो बन्धुभिः सह ।
विदेशगमनञ्चैव बुधस्यान्तर्गते शनौ ॥
गुरोर्वर्षौ २ । ११ । २६ । ४० । फलम् ।
व्याधिशत्रुभयत्यक्तो धनाढ्यो नृपवल्लभः ।
लभेद्भार्य्यां सुपुत्रञ्च बुधस्यान्तर्गते गुरौ ॥
राहोर्व्वर्षः २ । १० । २० । फलम् ।
बन्धुनाशं मनस्तापं देशत्यागञ्च बन्धनम् ।
करोति बहुदुःखानि बुधस्यान्तर्गतस्तमः ॥
शुक्रस्य वर्षाः ३ । ३ । २० । फलम् ।
धनाढ्य बन्धुपुत्रञ्च धर्म्मवस्त्रं धनागमम् ।
कुरुते दानवाचार्य्यो बुधपाकदशाङ्गतः ॥
रवेर्मासाः ११ दिनानि १० । फलम् ।
श्रिया परमया युक्तो गजवाजिधनान्वितः ।
प्रभाकरः करोत्याशु बुधपाकदशाङ्गतः ॥
सोमस्य वर्षौ २ । ४ । १० । फलम् ।
कण्टकादिप्रवेशञ्च शृङ्गिभ्यो भयमेव च ।
निशाकरः करोत्याशु बुधपाकदशाङ्गतः ॥
कुजस्य वर्षः १ । ३ । ३ । २० । फलम् ।
कफपित्तसमुद्भूतां शिरःपीड़ां भयावहाम् ।
माहेयः कुरुते शोकं बुधस्यान्तर्द्दशाङ्गतः ॥
एवं वर्षाः १७ ॥*॥ शनेः स्थूलदशावर्षाः १० ।
तस्यान्तर्द्दशामासाः ११ । ३ । २० । फलम् ।

> मिथ्यापवादवधबन्धनिराश्रयत्वं
> चौरादिभूपतिभुजङ्गमभीतिसुग्राम् ।
> आशानिराशमथ चार्ज्जनकार्य्यहानिं
> मन्दोर्दशा प्रकुरुते नियतं नराणाम् ॥

गुरोर्व्वर्षः १ । ९ । ३ । २० । फलम् ।
देवतागुरुतं शान्तं नानाप्राप्तिं करोति च ।
तुङ्गसौख्यसमायुक्तं मन्दोरन्तर्गतो गुरुः ॥
राहोर्व्वर्षः १ । १ । १० । फलम् ।
नृपाक्षयं ज्वरं घोरं दुःखञ्च प्राणसंशयम् ।
धनक्षयञ्च कुरुते शनेरन्तर्गतस्तमः ॥
शुक्रस्य वर्षः १ । ११ । १० । फलम् ।
सुहृद्बन्धुधनैः पूर्णो भार्य्यावित्तसमन्वितः ।
स्वर्णं सुखञ्च लभते सौरस्यान्तर्गते सिते ॥
रवेर्मासाः ६ । २० । फलम् ।
परदाराभिगमनं करोति खरदीधितिः ।
जीवनस्य च सन्देहं शनेरन्तर्द्दशाङ्गतः ॥
सोमस्य वर्षः १ । ४ । २० । फलम् ।
स्त्रीनाशं कुक्षिरोगञ्च कफपित्तभयं शशी ।
बन्धुद्वेषञ्च कुरुते मन्दोरन्तर्द्दशाङ्गतः ॥
कुजस्य मासाः ८ । २६ । ४० । फलम् ।
देहवैषम्य महारोगं नानादुःखानि भूमिजः ।
धननाशञ्च कुरुते शनेरन्तर्द्दशाङ्गतः ॥
बुधस्य वर्षः १ । ६ । २६ । ४० । फलम् ।
आरोग्यं विजयं राज्यं बहुवित्तानि सोमजः ।
करोति त्वादरं लोके शनेरन्तर्द्दशाङ्गतः ॥
एवं वर्षाः १० ॥*॥ गुरोः स्थूलदशावर्षाः १९ ।
तस्यैवान्तर्द्दशावर्षाः ३ । ४ । ३ । २० । फलम् ।

> राज्यास्पदं तनयवित्तविलासभोगान्
> पर्य्याप्तसौख्यधनधान्यसमाश्रयञ्च ।
> विद्याप्रवादवररत्नसुखार्थभोग-
> सिद्धिं दशा सुरगुरोः कुरुते प्रियत्वम् ॥

राहोर्वर्षौ २ । १ । १० । फलम् ।
बन्धुद्वेषं न्ययावादं स्थानभ्रंशं निराश्रयम् ।
कलहं कारयेद्राहुर्गुरोरन्तर्द्दशाङ्गतः ॥
शुक्रस्य वर्षाः ३ । ८ । १० । फलम् ।
कलहं बन्धुभिः सार्द्धं वित्तनाशं मनःक्षतिम् ।
स्त्रीवियोगञ्च कुरुते जीवस्यान्तर्गतः सितः ॥
रवेर्व्वर्षः १ । दिनानि २० । फलम् ।
बहुमित्रं बहुधनं सौभाग्यं राजवल्लभम् ।
कुरुते भास्करः शान्तिं गुरोरन्तर्द्दशाङ्गतः ॥
सोमस्य वर्षौ २ । ७ । २० । फलम् ।
भोगाढ्यो बहुभार्य्यः स्यादिपुरोगविवर्ज्जितः ।
नृपतुल्यो भवेच्चैव गुरोरन्तर्द्दशाङ्गतः ॥
कुजस्य वर्षः १ । ४ । २६ । ४० । फलम् ।
तीक्ष्णरोषो रिपोर्हन्ता गजवह्निमदर्शनः ।
सुखसौभाग्यसंयुक्तः कुजे चान्तर्गते गुरोः ॥
बुधस्य वर्षौ २ । ११ । २६ । ४० । फलम् ।
सुस्थोऽसुस्थः सुखी दुःखी शत्रुवृद्धिः पुनः पुनः ।
देवार्च्चनपरो नित्यं जीवस्यान्तर्गते बुधे ॥
शनेर्व्वर्षः १ । ९ । ३ । २० । फलम् ।
वेश्याजनाश्रयात् सौख्यं भवेद्वित्तविवर्ज्जितः ।
लुप्तनीतिमना नित्यं गुरोरन्तर्गते शनौ ॥
एवं वर्षाः १९ ॥*॥ राहोः स्थूलदशावर्षाः १२ । तस्यान्तर्द्दशावर्षः १ । ४ । फलम् ।

> भार्य्यादिदूषण-निदानविवादबन्ध-
> शस्त्राभिघातभयहीनपराक्रमञ्च ।
> अप्राप्तसौख्यधनकाञ्चनदीनदेहो
> राहोर्दशा भवति जीवनसंशयाय ॥

शुक्रस्य वर्षौ २ । मासाः ४ । फलम् ।
शिरोरोगं कुदेहञ्च कुर्य्याद्भार्य्यां च चञ्चलाम् ।
बान्धवैः कलहो नित्यं राहोरन्तर्गते भृगौ ॥
रवेर्मासाः ८ । फलम् ।
शिरोरोगभयं घोरं मृत्युं शोकञ्च दारुणम् ।
हृद्दद्रिभयं कुर्य्याद्राहोरन्तर्गतो रविः ॥

सोऽपि तत्फलमाप्नोति गङ्गां सम्पूज्य यत्नतः ।' इति
स्तोत्रञ्च प्रतिपदादिदशमीपर्य्यन्तदिनवृद्धिसङ्ख्यया
पठनीयमिति शिष्टाः । अत्र सर्व्वोऽपि विस्तरः
स्तोत्रादिञ्च भट्टकृतचिन्तामणौ द्रष्टव्यः ।
विस्तरभीतेस्तु न लिख्यते ॥ * ॥ एवं कुर्व्वत
फलमुक्तं काशीखण्डे ।
'एवं कृत्वा विधानेन वित्तशाठ्यविवर्ज्जितः ।
उपवासी दशम्यां यो दशपापैः प्रमुच्यते ॥
सर्व्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य ब्रह्मणि लीयते ॥'
इति ।
अस्यां सेतुबन्धरामेश्वरस्य प्रतिष्ठादिनत्वात् विशे-
षेण पूजा कार्य्या । तदुक्तं स्कान्दे सेतुमाहात्म्ये ।
'ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ।
गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषे रवौ ॥
दशयोगे सेतुमध्ये लिङ्गरूपधरं हरम् ।
रामो वै स्थापयामास शिवलिङ्गमनुत्तममिति ॥"
इति निर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे सवत्सर
कृत्यम् ॥ किञ्च ।
"अद्य हस्ते तु नवमे दशम्यां ज्यैष्ठके सिते ।
दशपापहरायाञ्च अदत्तादानकल्मषम् ॥
हिंसाञ्चैवाविधानेन परदारोपसेवनम् ।
पारुष्यानृतपैशुन्यमसम्बद्धञ्च भाषणम् ॥
परद्रव्याभिध्यानञ्च मनसानिष्टचिन्तनम् ।
एतद्दशाघघाताय गङ्गास्नानं करोम्यहम् ॥"
इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥ * ॥
अपरञ्च ।
"ज्यैष्ठे दशहरायान्तु विष्णोरिष्टि नृप ! शृणु ।
येन वा विधिना कार्य्या सर्व्वविष्णोर्नृपैः सदा ॥
प्रत्यब्दं पार्थिवः कुर्य्यात् प्रतिमां काञ्चनीं हरेः ।
अथ तैजसमयीं वापि दारवीं वा शिलामयीम् ॥
प्रतिष्ठां विधिवत्तस्याः कुर्य्याद्विप्रः पुरोहितः ।
तां संस्थाप्य सुरागारे स्वयं वा यत्नतः कृते ॥
वासुदेवस्य बीजेन पूर्व्वोक्तविधिना तथा ।
सर्व्वोपचारैर्भक्त्या तु वासुदेवं प्रपूजयेत् ॥
पूजान्ते संस्कृते वह्नौ कुण्डमध्ये स्थितो द्विजः ।
आज्येन सप्तसप्त जुहुयादाहुतीर्नाः हरेः कृते ॥
सम्पूज्य वासुदेवन्तु होमं कृत्वा ततो द्विजः ।
नृपस्यानुमतं तान्तु प्रतिमां मण्डलं नयेत् ॥
प्रतिमायाः कपोलौ द्वौ स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना ।
प्राणप्रतिष्ठां कुर्व्वीत तस्यां देवस्य वै हरेः ॥
कृतायान्तु प्रतिष्ठायां प्राणानां नृपसत्तम ! ।
विष्णोः प्राणास्तां प्रतिमामायान्ति नियतं स्वयम् ॥
प्राणस्थापनतो स्याद्देवत्वं नियतं भवेत् ।
अकृतायां प्रतिष्ठायां प्राणानां प्रतिमासु च ।
यथा पूर्व्वं तथा भावः स्वर्णादीनां न विष्णुता ॥
अन्येषामपि देवानां प्रतिमास्वपि पार्थिव ! ।
प्राणप्रतिष्ठा कर्त्तव्या तस्यां देवत्वसिद्धये ॥
सुवर्णन्तु भवेत् स्वर्णं शिला दारु तथा शिला ।
अन्यच्च मृण्मयं स्यात् प्राणस्थापनतो विना ॥
वासुदेवस्य बीजेन तद्विष्णोरिङ्गितेन च ।
तथैवाङ्गादिमन्त्राभ्यां प्रतिष्ठामाचरेद्धरेः ॥
तथैव पुरुषसूक्तं दशा प्रणवञ्च मन्त्रवित् ।
एभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठान्तु हृदयेऽपि समाचरेत् ॥
अस्यै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्यै प्राणाः क्षरन्तु च ।
अस्यै देवत्वसङ्ख्यायै स्वाहेति यजुरुच्चरन् ॥
अङ्गमन्त्रैरङ्गिमन्त्रैर्व्वैदिकैरित्यनेन च ।
प्राणप्रतिष्ठां सर्व्वत्र प्रतिमासु समाचरेत् ॥
प्रतिमापूजने कुर्य्यात्तामन्यपि च मन्त्रवित् ।
प्राणप्रतिष्ठां प्रथमं पूजाभागविशुद्धये ॥
अकृत्वा प्राणप्रतिष्ठान्तु प्रतिमापूजनादृते ।
न कश्चित्तु बुधः कुर्य्यात् कृत्वा ह्यशुभमवाप्नुयात् ॥
विष्णोरिष्टिमिमां कृत्वा दशम्यां पार्थिवोत्तम ! ।
तस्यामेव तु पूर्णायां प्रतिमां स्थापयेत्ततः ॥
एवं दशहरायान्तु कृत्वेष्टिं पार्थिवो हरेः ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति निर्व्विघ्नोऽपि स
जायते ॥"
इति कालिकापुराणे ८९ अध्यायः ॥

दशा, स्त्री, (दशतीव । दन्श + भृमृविशिणादि-
त्वात् क । जपजभदहदशेति निर्द्देशात् अकि-
त्यपि नलोपः । यद्वा, दश्यते इति । गुरोश्चेत्यः ।
ततष्टाप् ।) अवस्था । (यथा, पञ्चतन्त्रे ।१।३८१।
"आपदि येनोपकृतं येन च हसितं दशासु
विषमासु ।
उपकृत्य तयोरुभयोः पुनरपि जातं नरं मन्ये ॥")
दीपवर्त्तिः । (यथा कुमारे । ४ । ३० ।
"अहमस्य दशेव पश्य मा-
मविषह्यव्यसनेन धूमिताम् ॥")
वस्त्रान्ते बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इति मेदिनी ।
षे, ८ ॥ (यथा, मनुः । ३ । ४४ ।
"वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥")
चेतः । इत्यजयपालः ॥ * ॥ शरीरस्य दश
दशा यथा,—
गर्भवासः १ जन्म २ बाल्यम् ३ कौमारम् ४
पौगण्डम् ५ यौवनम् ६ स्थाविर्य्यम् ७ जरा ८
प्राणरोधः ९ नाशः १० । इति मोक्षधर्म्म-
टीकायां नीलकण्ठः ॥ * ॥ कामजदशदशा यथा,
"चक्षूरागस्ततश्च मनसः सङ्गतिर्भावना च
व्यावृत्तिः स्यात्ततश्च विषयग्रामस्य चेतसोऽपि ।
निद्राच्छेदस्ततश्च तनुता निस्त्रपत्वं ततोऽनु
स्यादुन्मादस्ततश्च मूर्च्छा ततश्च मरणं स्युर्दशाः प्रक्रमेण ॥"
इत्यलङ्कारशास्त्रम् ॥ * ॥
कलौ नराणां यथोक्तायुः स्याद्यत्तस्य च
भौम्यादिभावविशेषः । तत्र वाचनिकी दशा
यथा,—
"षट् सूर्य्यस्य दशा ज्ञेया शशिनो दशपञ्च च ।
अष्टावङ्गारके प्रोक्ता बुधे सप्तदश स्मृता ॥
शनैश्चरे दश प्रोक्ता गुरोरेकोनविंशतिः ।
राहोर्द्वादश वर्षाणि भृगोरप्येकविंशतिः ॥" * ॥
जन्मकालीननक्षत्रविशेषघटितपञ्चाशद्दशा-
नियमो यथा —
'कृत्तिकादित्रयं सूर्य्यः शशी रौद्रचतुष्टयम् ।
मघादित्रितयं भौमः बुधो हस्तचतुष्टये ॥
अनुराधात्रयं शौरिर्गुरुः पूर्व्वचतुष्टयम् ।
धनिष्ठात्रितयं राहुः भृगुः शक्रचतुष्टयम् ॥ * ॥
सूर्य्योपगतभौमार्किदशाः स्युः कष्टदाः नृणाम् ।
गुरुचन्द्रबुधशुक्राणां यथेप्सितफलप्रदाः ॥"
दशाफलन्तु ।
"उद्विग्नचित्तपरिखेदितवित्तनाश-
क्लेशप्रवासगदभीतिमहाभिघातैः ।
सन्तोभितः स्वजनबन्धुवियोगदुःखै-
र्भानोर्द्दशा भवति कष्टकरी नराणाम् ॥ १ ॥
सौख्यं बिभर्त्ति वरवाहनयानरत्न-
कीर्त्तिप्रतापबलवीर्य्यशुभान्वितश्च ।
मिष्टान्नपानशयनासनभोजनानि
चन्द्रो ददाति धनकाञ्चनभूमिसञ्चम् ॥ २ ॥
शस्त्राभिघातवधबन्धनरेन्द्रपीडां
चिन्ताज्वरं विकलताञ्च गृहे करोति ।
चौराग्निदाहभयभङ्गविपत्तिरोग-
कीर्त्तिप्रतापधनदा च दशा कुजस्य ॥ ३ ॥
दिव्याङ्गनावदनपङ्कजषट्पदत्व-
लीलाविलासशयनासनभोजनञ्च ।
नानाप्रकारविभवाश्रमकोषवृद्धि-
श्चैव भवेद्बुधदशासु हितार्थसिद्धिः ॥ ४ ॥
मिथ्याप्रवादवधबन्धनकार्य्यहानि-
र्मानक्षयं युवतिप्रियसुहृद्वियोगैर्विहीनः ।
मैत्रे च वैरमभिवाञ्छति वैरयुक्तः
कष्टासु पापदशासु शनैश्चरस्य ॥ ५ ॥
रम्यं गृहं विनयसञ्चयमानवृद्धिं
प्राप्नोति सौख्यधनधान्यविभूतियुक्तम् ।
धर्म्मार्थकामसुखभोगबहूपयोग-
यावद्गृहस्पतिदशा पुरुषो हि तावत् ॥ ६ ॥
कुद्वारा विहीनमतिनाशवियोगदुःख-
मष्टार्थसिद्धिभयभङ्गविधानरोगम् ।
सन्तापशोकपरदेशगतं करोति
राहोर्द्दशा भवति जीवनसंशयाय ॥ ७ ॥
मन्त्रप्रभावनिपुणः प्रमदाविलास-
श्वेतातपत्रनृपपूजितदेशलाभः ।
हस्त्यश्वलाभधनपूर्णमनोरथञ्च
शौक्रीदशा भवति निखिलराजलक्ष्मीः ॥ ८ ॥
रवेरन्तर्द्दशा मासाः ४ सप्त पलम् ।
उद्विग्नचित्तपरिखेदितवित्तनाश-
क्लेशप्रवासगदभीतिमहाभिघातान् ।
दुःखप्रयोगवधबन्धभयानि चैव
भानोर्द्दशा प्रकुरुते खलु राजपीडाम् ॥ १ ॥
सोमस्य मासाः १० पलम् ।
गदसङ्कटसन्तापं स्वेच्छाहानिं मनःक्षतिम् ।
कुरुते रजनीनाथो भानोरन्तर्द्दशां गतः ॥ २ ॥
मङ्गलस्य मासाः ५ दिनम् १० पलम् ।
सर्व्वेषां तिलको भूत्वा सविरक्षप्रयाणकम् ।
प्राप्नोति धनधान्यानि रवेरन्तर्गते कुजे ॥ ३ ॥
बुधस्य मासाः ११ दिनम् १० पलम् ।
व्याधिं प्रभुभयं नित्यं सर्व्वगात्रे विचर्च्चिका ।
कराग्नितः स्वकाम्यानि भानोरन्तर्गते बुधे ॥ ४ ॥
शनेर्मासाः ६ दिनम् २० पलम् ।
धनार्थे वित्तनाशञ्च बन्धुनाशं पराजयम् ।
घोरं करोति वैकल्यं भानोरन्तर्द्दशां गतः ॥ ५ ॥

ननु स्वादु त्रिदोषघ्नं तृड्दाहज्वरनाशनम् ॥
हृत्कण्ठमुखरोगघ्नं तर्पणं शुक्रलं लघु ।
कषायानुरसं ग्राहि स्निग्धं मेधाबलावहम् ॥
स्वाद्वम्लं दीपनं रुच्यं किञ्चित् पित्तकरं लघु ।
अम्लन्तु पित्तजनकमम्लं वातकफापहम् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

दाडिमपुष्पकः, पुं, (दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पं यस्य । कन् ।) रोहितकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥ रोहड़ा इति ख्यातः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"रोही रोहितकः प्लीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ॥")

दाडिमप्रियः, पुं, (दाडिमफलं प्रियं यस्य ।) शुकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

दाडिमभक्षणः, पुं, (भक्षयतीति । भक्षि + ल्युः । भक्षणो भक्षकः । दाडिमस्य भक्षणः ।) कीरपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दाडिमभक्षके, त्रि ॥)

दाडिमीसारः, पुं, (दाडिमीं दाडिमीशब्दं सरति प्राप्नोतीति । दाडिमी + सृ + अण् ।) दाडिमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दाडिम्बः, पुं, दाडिमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दाडिमशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

दाढ़ा, स्त्री, (दैप् शोधने, दा दाने वा + क्विप् । दे शुद्धौ दानाय वा ढौकते इति । ढौक + डः ।) दन्तविशेषः । तत्पर्य्यायः । दंष्ट्रा २ जम्भः ३ । इति हेमचन्द्रः ।३।२४७ ॥ प्रार्थना । समूहः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दाढ़िका, स्त्री, (दाढ़ायै केशसमूहाय प्रभवतीति । ठक् ततष्टाप् ।) मुखावयवविशेषः । दाड़ि इति भाषा । (यथा, मनुः । ८ । २८३ ।
"पादयोर्दाढ़िकायाञ्च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥"
"दाढ़िकायां श्मश्रुणि ॥" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ दाढ़ा + स्वार्थे कप् कापि अत इत्वञ्च ।) दंष्ट्रिका । इति हेमचन्द्रः ।३।२४७ ॥

दाण्डाजिनिकः, त्रि, (दण्डाजिनेन शाठ्येन दम्भेन वा अर्थानन्विच्छतीति । दण्डाजिन + "अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ।" ५।२।७६ । इति ठञ् ।) कुहकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१ ॥

दातं, त्रि, (दायते स्म इति । दा लवने + क्तः ।) छिन्नम् । इत्यमरः । ३।१।१०३ ॥ (दैप् शोधने कर्म्मणि क्तः । शुद्धम् ॥)

दाता, [ऋ] त्रि, (ददातीति । दा दाने + "ण्वुल्तृचौ ।" ३।१।१३३ । इति तृच् ।) दानकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । दायः २ सुचिरः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।३।२०।२ ।
"कर्त्ता सुदासे अह वा उ लोकं
दाता वसु मुहुरादाशुषे भूत् ॥")

दात्यूहः, पुं स्त्री, (दाप् लवने + क्तिन् । दातिं मारणं जहते इति । दाति + जह + अण् । यद्वा, दो अवखण्डने क्तिन् । दितिं वहतीति । वह + क + लट् । दित्यूहः । ततः स्वार्थे अण् । ततः "देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात् ॥" ७।३।१ । इति आत्वम् ।) पक्षिविशेषः । डाउक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कालकण्ठकः २ । इत्यमरः ।२।५।२१॥ अत्यूहः ३ दात्यौहः ४ कालकण्ठः ५ मासङ्गः ६ शितिकण्ठः ७ कषाटुरः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ काकमद्गुः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १२ ।
"सारसं रज्जुवालञ्च दात्यूहं शुकसारिके ॥"
(अस्य गुणा यथा,—
"दात्यूहो मरुतस्य नाशनकरो दृष्योऽतिशुक्रप्रदः श्रेष्ठः सर्व्वगुणः श्रमोपशमनः तुष्टिप्रदो वातहा ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशेऽध्याये ॥)
"प्रावृट्काले सुखी भूत्वा को वा कुत्र न गच्छति ।
इति वदति दात्यूहः को वा को वा क वा क वा ॥"

इत्युद्भटः ॥)

जलकाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चातकः । इति मेदिनी । हे, १७ ॥ मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥

दात्यौहः, पुं, स्त्री, (दित्यौह + स्वार्थे अण् । देविकाशिंशपेत्यादिना आत्वम् ।) दात्यूहः । इति शब्दरत्नावली ॥

दात्रं, क्ली, (द्यति दाति वानेनेति । दो अवखण्डने दा लवने वा + "दाम्नीशसेति ।" ३ । २ । १८२ । इति ष्ट्रन् । दादिभ्यश्छन्दसीति त्रन् वा ।) अस्त्रविशेषः । इति भरतः ॥ दा इति कास्त्या इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । लवित्रम् २ । इत्यमरः । २।९।१३॥ खड्गीकम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।५।१५४।७ ।
"सशूर्पपिटकाः सर्व्वे सदात्राङ्कुशतोमराः ॥"
भावे त्रन् । दानम् । यथा, ऋग्वेदे ।१।११६।६।
"तद् वां दात्रं महिकीर्त्तेन्यम्" ।
"तद्दात्रं दानम् महि महदतिगम्भीरम् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ दानकर्त्तरि, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १० । ६ ।
"सोमस्य दात्रमसि ॥")

दात्री, स्त्री, (ददातीति । दा + तृच् + ङीप् ।) दानकर्त्री । इति व्याकरणम् ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे ।२९।८६। तस्याः सहस्रनामकीर्त्तने ।
"दीनसन्तापशमनी दात्री दवथुवैरिणी ॥")

दात्वः, पुं, (ददातीति । दा + "जनिदाच्युसृति ।" उणां ४ । १०४ । इति त्वन् ।) दाता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (स्त्री, यज्ञकर्म्म । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

दाधिकं, त्रि, (दधि दध्ना वा संस्कृतं दध्ना चरति दधि + "चरति ।" ४।४।८ । इति ठक् । (दध्ना उपसिक्तम् । "व्यञ्जनैरुपसिक्ते ।" ४ । ४ । २६ । इति ठक् वा ।) दधिसंस्कृतवस्तु । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७४ ॥ (औषधविशेषे, स्त्री । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ४२ ।
"बीजपूररसोपेतं सर्पिर्दधिचतुर्गुणम् ।
साधितं दाधिकं नाम गुल्मघ्नं प्लीहशूलजित् ॥")

दान, ऋ आर्ज्जवे । छिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ऋजुरवक्रस्तस्य भाव आर्ज्जवं ऋजुकरणम् । ऋ, दीदांसति दीदांसते काष्ठं वर्द्धकिः ऋजु करोतीत्यर्थः । ऋजुभावः इति विद्यानिवासः । दीदांसति साधुः । ऋजुः स्यादित्यर्थः । छेदे दानति दानते । इति वोपदेवः । तत्र त्रिपादयो न स्युरिति रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥

दानं, क्ली, (दा दाने दो अवखण्डने दैप् शोधने भावादौ ल्युट् ।) गजमदः । (यथा, माघे । ५ । ३७ ।
"दानं ददत्यपि जलैः सहसाधिरूढ़े
को विद्यमानगतिरासितुमुत्सहेत ॥"
"दीयते इति दानं घनं गजमदश्च ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) पालनम् । छेदनम् । शुद्धिः । इति मेदिनी । ने, १० ॥ वृक्षकोटरकीटजमधु । अस्य गुणाः । रूक्षत्वम् । दीपनत्वम् । कफच्छर्द्दिमेहनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ देवब्राह्मणादिसम्प्रदानकद्रव्यमोचनम् । तत्पर्य्यायः । त्यागः २ विहापितम् ३ उत्सर्जनम् ४ विसर्जनम् ५ विश्राणनम् ६ वितरणम् ७ स्पर्शनम् ८ प्रतिपादनम् ९ प्रादेशनम् १० निर्व्वपणम् ११ अपवर्जनम् १२ अंहतिः १३ । इत्यमरः ।२।७।२९॥ दायः १४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रदानम् १५ ददनम् १६ विश्रणनम् १७ दत्तिः १८ अंहती १९ उत्सर्गः २० अतिसर्जनम् २१ सर्गः २२ विसर्गः २३ वपनम् २४ प्रदेशनम् २५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

तस्य लक्षणादि यथा,—
"अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम् ।
दानमित्यभिनिर्द्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते ॥
सम्प्रदानस्वत्वापादकद्रव्यत्यागो दानमिति ॥*॥
दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धादेयञ्च धर्म्मयुक् ।
देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः ॥
मनसा पात्रमुद्दिश्य भूमौ तोयं विनिःक्षिपेत् ।
विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते ॥
परोक्षे कल्पितं दानं पात्राभावे कथं भवेत् ।
गोत्रजेभ्यस्तथा दद्यात् तदभावेऽस्य बन्धुषु ॥
यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धिबान्धवाः ।
दद्यात् स्वजातिशिष्येभ्यस्तदभावेऽप्सु निःक्षिपेत् ॥
स्नात्वा शुद्धे समे देशे गोमयेनोपलेपिते ।
वसित्वा वसनं शुद्धं दानं दद्यात् सदक्षिणम् ॥*॥
एकां गां दशगुर्दद्यात् दश दद्याच्च गोशती ।
शतं सहस्रगुर्द्दद्यात् सहस्रं बहुगोधनः ॥
ग्रासादर्द्धमपि ग्रासमर्थिभ्यः किन्न दीयते ।
इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥
अपराबाधमक्लेशं प्रयत्नेनार्ज्जितं धनम् ।
स्वल्पं वा विपुलं वापि देयमित्यभिधीयते ॥*॥
विक्रयश्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः ।
दाराः पुत्राश्च सर्व्वस्वमात्मन्येव च योजयेत् ॥
आपत्काले च कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव च ।
अन्यथा न प्रवर्त्तेत इति शास्त्रार्थनिश्चयः ॥*॥
यज्ञो दानं तपो जाप्यं श्राद्धञ्च सुरपूजनम् ।

दहर, क्ली, (दह + बाहुलकात् अर ।) स्वल्पम् । यथा श्रीभागवते । १० । ८७ । १८ ।
'उदरमुपासते य ऋषिवर्त्मसु कूर्पदृशः ।
परिसरपद्धतिं हृदयमारुणयो दहरम् ॥'
'आरुणयस्तु साक्षात् हृदयस्थं दहरं सूक्ष्ममेवोपासते ।' इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

दहर, पुं, (दहति शब्दश्रवणमात्रेण सन्तापयतीति । दह + अर ।) मूषिका । स्वल्पम् । भ्राता । बालकः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

दह्र, पुं, (दहतीति । दह + "स्फायितञ्चीति ।" उणां० २ । १३ । इति रक् ।) अग्निः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ दावानलः । इत्युणादिकोषः ॥ नरकम् । वह्निः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ हृदयाकाशम् । यथा, श्रीभागवते । ३ । १२ । ४४ ।
'आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिस्तथैव च ।
एवं व्याहृतयश्चासन् प्रणवो ह्यस्य दह्रतः ॥'
"दह्रतः हृदयाकाशात् । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ जठरम् । यथा, तत्रैव । ४ । १ । २६ ।
'पुलस्त्योऽजनयत् पत्न्यामगस्त्यञ्च हविर्भुवि ।
सोऽन्यजन्मनि दह्राग्निर्विश्रवाश्च महातपाः ॥'
'दह्राग्निः जठराग्निः ।' इति श्रीधरस्वामी ॥

दा, दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) दा तु दाने दाण दाने प्रसिद्धोऽयम् । अस्यैव यच्छादेशः । यच्छति । इति दुर्गादासः ॥

दा, डु ञ लि दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वां-उभं-सकं-अनिट् ।) डु, दत्त्रिमम् । ञ लि, ददाति दत्ते । इति दुर्गादासः ॥

दा, ल लवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-सकं-अनिट् ।) ल दाति । लूनिश्छेदः । कश्चित्तु दाप लवने इति पठित्वा पित्त्वाद्घुसंज्ञाभावे यगादौ दायते इत्यादि मन्यन्ते । स्वमते तु पित्त्वाभावाद्घुसंज्ञायां दीयते इत्येव । इति दुर्गादासः ॥

दा, स्त्री (दा + क्विप् ।) शोधनम् । दानम् । छेदः । उपतापः । रक्षा । इति मेदिनी । दे, १ ॥

दाक, पुं (ददाति दक्षिणामिति । दा + "इदाधा बाधिकसिभ्यः कः ।" उणां ३ । ४० । इति कः) यजमानः । इत्युणादिकोषः ॥ दाता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

दाक्षक क्ली, (दक्ष + वुञ् ।) दक्षाणां समूहः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (दाक्षीणां विषयो देशः । दाक्षि + 'राजन्यादिभ्यो वुञ् ।' ४ । २ । ५३ । इति वुञ् । दाक्षिविषये । इति व्याकरणम् ॥)

दाक्षायणी, स्त्री, (दक्षस्यापत्यं स्त्री । दक्ष + फिञ् । शार्ङ्गरवादित्वात् ङीप् ।) अश्विन्यादयो रेवत्यन्ताः सप्तविंशतितारा: । इत्यमरः । १ । ... । इति मेदिनी । णे ८६ ॥ ... हेमचन्द्रः ॥ (दक्ष ... । १० । २१ ।
"बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्त्तिस्त्रयोदशी ।
पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्म्मो दाक्षायणीः प्रभुः ॥'
अदितिः । यथा, महाभारते । १ । ७५ । ८ ।
"त्रयोदशानां पत्नीनां या तु दाक्षायणी वरा ।
मारीचः कश्यपस्तस्यामादित्यान् समजीजनत् ॥"
कद्रुः । विनता । यथा, तत्रैव । १ । २२ । ५ ।
"जग्मतुः परया प्रीत्या परं पारं महोदधेः ।
कद्रूश्च विनता चैव दाक्षायण्यौ विहायसा ॥')
"ततश्च तेषामारभ्य प्रजाः सर्व्वा विवर्द्धिताः ।
तत्र दाक्षायणीपुत्त्राः सर्व्वे देवाः सवासवाः ॥
वसवोऽष्टौ च रुद्राश्च आदित्या मरुतस्तथा ।
यापि दक्षाय सञ्जाता गौरी दत्ताय ब्रह्मणा ।
दुहितृत्वे पुरा यापि रुद्रेणोढा महात्मना ।
सा च दाक्षायणी देवी पुनर्भूत्वा नृपोत्तम ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
दन्तीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ * ॥

दाक्षायणीपतिः, पुं, (दाक्षायणीनामश्विन्यादिनक्षत्राणां पतिः ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दाक्षायणीरमणः, पुं, (रमयतीति । रम + ल्युः । दाक्षायणीनां रमणः ।) चन्द्रः । इति हलायुधः ॥

दाक्षाय्यः, पुं, (दक्षाय्य एव । स्वार्थे ष्यञ् ।) गृध्रः । इत्यमरः । २ । ५ । २१ ॥

दाक्षिकन्था, स्त्री, (दाक्षीणां कन्था । "संज्ञायां कन्थोशीनरेषु ।" २ । ४ । २० । इति उशीनरत्वाभावात् न क्लीबता ।) वाहीकेषु ग्रामसंज्ञा । इति नपुंसकलिङ्गसंग्रहटीकायां भरतः ॥

दाक्षिणात्यः, त्रि, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि भवः । दक्षिणा + 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ।' ४ । २ । ९८ । इति त्यक् ।) दक्षिणदेशोद्भवः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा महाभारते । ३ । २९६ । ३ ।
"प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रतीच्योदीच्य वासिनः ॥")
नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दाक्षिण्यं, क्ली (दक्षिणस्य भावः । दक्षिण + ष्यञ् ।) अनुकूलता । इति हेमचन्द्रः । ६ । १३ ॥ (सरलता । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६०१ ।
'सौभाग्य दाक्षिण्यामिदमुपदिष्टं हरेण तरुणीनाम् ।
वामाङ्गमेव देया स्ववपुःशिल्पे निवेशयता ॥"
परच्छन्दानुवर्त्तनम् । यथा, रघुः । १ । ३१ ।
'तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा ।
पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा ॥)
भावविशेषः । तत्तु दक्षिणाचाररूपम् । यथा,
"बालान्तु वामदाक्षिण्यभावाभ्यामपि पूजयेत् ।
श्मशानभैरवीं देवीसुन्दरीं तथैव च ॥
अपि च ।
"अतीन् देवान् पितॄंश्चैव मनुष्यान् भूतसञ्चयान् ।
यो यजन् पञ्चभिर्यज्ञैर्दानि परितोषयन् ।
विधिवत् स्नानदानाभ्यां कुर्व्वन् वह्निविपूजनम् ।
क्रियते सततं यत्तु तद्दाक्षिण्यमिहोच्यते ॥
सर्व्वत्र पितृदेवादौ यस्माद्भवति दक्षिणः ।
देवी च दक्षिणा यस्मात्तस्माद्दाक्षिण्यमुच्यते ॥"
इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥

दाक्षिणार्हं, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ५ ॥ (दक्षिणे भवम् । दक्षिण + ष्यञ् । दक्षिणभवे । दक्षिणदिक्सम्बन्धिनि च । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २८२ ।
"दाक्षिण्यात् गरिमाणं दधत सा भानुमेव नवमस्था ॥")

दाक्षीपुत्त्रः, पुं (दाक्ष्याः पुत्त्रः ।) पाणिनिमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, नैषधे । १९ । ६१ ।
"दाक्षीपुत्त्रस्य तन्त्रे ध्रुवमयमभवत् कोऽप्यधीती कपोतः ॥")

दाक्षेयः पुं (दाक्ष्या अपत्यं पुमान् । दाक्षी + 'स्त्रीभ्यो ढक् ।' ४ । १ । १२० । इति ढक् ।) पाणिनिमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१५ ॥

दाक्ष्यं क्ली (दक्षस्य भावः कर्म्म वा । दक्ष + ष्यञ् ।) दक्षता । निपुणता । दक्षशब्दात् भावे ष्यप्रत्ययः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३८ । २० ।
'दानं दाक्ष्यं श्रुतं शौर्य्यं ह्रीः कीर्त्तिर्बुद्धिरुत्तमा ।
सन्नतिः श्रीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिश्च नियताच्युते ॥")

दाड्कः पुं (दालयति मुखाभ्यन्तरस्थमन्नं विचूर्णीकरोतीति । दल + णिच् + ण्वुल् । लस्य डः ।) दन्तः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दाडिमः पुं, (दलनमिति दालः । तेन निर्वृत्तः । भावप्रत्ययान्तादिमप् । डलयोरैक्यम् ।) एला । इति मेदिनी । मे ४४ ॥ फलवृक्षविशेषः । (यथा, देवीभागवते । १ । १२ । ८ ।
"दाडिमैर्नारिकेलैश्च माधवीमण्डपावृतम् ॥")
तत्पर्य्यायः । करकः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ६५ ॥ पिण्डपुष्पः ३ दाडिम्बः ४ पर्व्वरुक् ५ स्वाद्वम्लः ६ पिण्डीरः ७ फलषाडवः ८ शुकवल्लभः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रक्तपुष्पः १० । इति रत्नमाला ॥ दाडिमीसारः ११ कुट्टिमः १२ फलषाडवः १३ मङ्गल्यमध्योऽपि । रक्तबीजः १४ सुफलः १५ दन्तबीजकः १६ मधुबीजः १७ कुचफलः १८ रोचनः १९ मणिबीजः २० करकफलः २१ वृत्तफलः २२ सुबीजः २३ शीतपत्रः २४ । अस्य गुणाः । मधुराम्लत्वम् । कषायत्वम् । कासवातकफपित्तविनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । शीतलत्वम् । रुचिदाहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ हृद्यत्वम् । अम्लत्वम् । श्रमारुचितृष्णानाशित्वम् । कण्ठशोधनत्वम् । कफपित्ताविरोधित्वञ्च ॥ * ॥
"द्विविधं तत्तु विज्ञेयं मधुरञ्चाम्लमेव च ।
मधुरं तत्र दोषघ्नमम्लं वातकफापहम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥
तापहारि मधुरं लघु पथ्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
'तत्फलं त्रिविधं स्वादु स्वाद्वम्लं केवलाम्लकम् ।

दशाश्वः, पुं, (दश अश्वा रथे यस्य ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ग्रहयागतत्त्वे सोमध्याने ।

"दशाश्वं श्वेतपद्मस्थं विचिन्त्योमाधिदैवतम् । जलप्रत्यधिदेवञ्च सूर्य्याग्रमाङ्गरेकधा ॥"

इक्ष्वाकोर्दशमपुत्त्रः । यथा, महाभारते । १३ । २ । ६ ।

"दशमस्तस्य पुत्त्रोऽभूद् दशाश्वो नाम भारत ॥")

दशास्यः, पुं, (दश आस्यानि वदनानि यस्य ।) रावणः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, रविकल्पने । ५ ।

"अकलियुगमखर्व्वमत्र हृद्यं
अचरदपापघनो यतः कुटुम्बी ।
मम रुधिरिह जघ्यायाग्रवेन
प्रभवति धर्म्मे दशास्यमर्द्दनेन ॥")

दशास्यजित्, पुं, (दशास्यं जयतीति । दशास्य + जि + क्विप् । तुगागमश्च ।) श्रीरामः । इति भूरिप्रयोगः ॥

दशेन्धनः, पुं, (दशा वर्त्तिका इन्धनं काष्ठमिव यस्य ।) प्रदीपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दशेरः, पुं, (दशतीति । दन्श + "पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक् ।" उणां । १ । ५६ । इति एरक् ।) हिंस्रः । इत्युणादिकोषः ॥

दशेरकः, पुं, (दशति दुःखं ददातीति । दन्श + एरक् । ततः कन् ।) मरुदेशः । तद्देशस्थे, पुंभूम्नि । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ६ । १६ । [कान् ॥")

"आवन्त्यान् दाक्षिणात्यांश्च पार्व्वतीयान् दशेरदशेरुकः, पुं, (दशति दुःखानि ददातीति । दश + बाहुलकात् एरुक् ततः स्वार्थे कन् ।) मरुदेशः । इति भूरिप्रयोगः ॥

दस, इ क भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) इ क, दंसयति दंसति । भासि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

दस, इ ङ क दृशौ । दंशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) दृशिरिति पश्यतेरौयादिकप्रत्यये रूपम् । इ ङ क, दंसयते फलं शिष्यः पश्यति दृशति वेत्यर्थः । भट्टमल्लमते दंश दश इत्याद्यः । इति दुर्गादासः ॥

दस, य उ इर् उत्क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् । उदिन्त्वात् क्त्वावेट् ।) य, दस्यति धूलिं वायुः । उ, दसित्वा दस्त्वा । इर्, अदसत् अदासीत् । अस्मात् पुष्यादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

दस्मः, पुं, (दस्यति उत्क्षिपति दुरितानीति इत्यादिकमिति । दस + "इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक् ।" उणां । १ । १४४ । इति मक् ।) यजमानः । चौरः । हुताशनः । इति मेदिनी । मे, १५ ॥ खलः । इति शब्दरत्नावली ॥ (त्रि, उपक्षेपकः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४८ । ४ ।

"पुरूणि दस्मो नि रिणाति जम्भैराद्रोचते वन आ विभावा ॥"

"दस्म उपक्षपयितायमग्निः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ दर्शनीयः । यथा, ऋग्वेदे ।१।७७।३।

"तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीर्विश उपब्रुवते दस्ममारीः ॥"

"दस्मं दर्शनीयं तमग्निमारीर्गच्छन्त्यः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

दस्युः, पुं, (दस्यति परस्वान् नाशयतीति । दस + "यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् ।" उणां । ३ । २० । इति युच् । बाहुलकादनादेशाभावः ।) चौरः । (यथा, मनुः । ७ । १४३ ।

"विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्ध्रियन्ते दस्युभिः प्रजाः । संपश्यतः सभृत्यस्य म्रतः स न तु जीवति ॥")

रिपुः । (यथा, ऋग्वेदे । २ । १२ । १० ।

"यः शर्द्धते नानुददाति शृध्यां यो दस्योर्हन्ता स जनास इन्द्रः ॥"

"दस्योरुपक्षपयितुः शत्रोर्हन्ता घातकः ॥" इति तद्भाष्ये सायनः ॥) महासाहसिकः । इति शब्दरत्नावली ॥ असुरः । यथा, तत्रैव ।६।४७।२।

"अतानीदस्य कार्या चेतते दस्युतर्हणा ॥"

"दस्युतर्हणा दस्यूनामसुराणां तर्हणा ॥" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ कर्म्मवर्ज्जिते, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २४ । ८ ।

"न वीळवे नमते न स्थिराय न शर्द्धते दस्युजूताय स्तवान् ॥"

"शर्द्धते उत्सहमानाय दस्युजूताय कर्म्मवर्ज्जितैः प्रेरिताय ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

दस्रं, क्ली, (दंसयते तृणादीन् दशतीति । दसि दंशे + "स्फायितञ्चिवञ्चिशकीति ।" उणां । २ । १३ । इति रक् ।) शिशिरम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

दस्रः, पुं, (दस्यति उत्क्षिपति पांशूनिति । दस उत्क्षेपे + "स्फायितञ्चीति ।" उणां । २ । १३ । इति रक् ।) खरः । (दस्यति रोगान् क्षिपतीति ।) अश्विनीसुतः । इति मेदिनी । रे, ४७ ॥ (यथा, हरिवंशे । ६ । ५३ ।

"नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनीसुतौ ॥"

दर्शनीये, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६६ । ७ ।

"इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्य सोमस्य दस्रा जठरं पृणेथाम् ॥"

दस्रा हे दर्शनीयाविन्द्राविष्णू ॥" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

दस्रौ, पुं, (दस्यतः क्षिपतो रोगानिति । दस + "स्फायितञ्चीति ।" उणां । २ । १३ । इति रक् ।) अश्विनौ । इत्यमरः । १ । १ । ५४ ॥ द्विवचनान्तोऽयं शब्दः ॥ (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।

"दक्षादधीत्य दस्रौ वितनुतः संहितां स्वीयाम् । सकलचिकित्सकलोकप्रतिपत्तिविद्युतये घन्याम् ॥

"देवासुररणे देवा दैत्यैर्ये क्षतताः क्षताः । अक्षतास्ते कृता सद्यो दस्राभ्यामद्भुतं महत् ॥ वज्रिणोऽभूद्भुजस्तम्भः स दस्राभ्यां चिकित्सितः । सोमाभिपतितश्चन्द्रस्ताभ्यामेव सुखीकृतः ॥")

दस्रदेवता, स्त्री, (दस्रौ अश्विनौ अधिष्ठातृदेवते यस्याः ।) अश्विनीनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ।२।२२॥

दस्रसूः, स्त्री, (दस्रौ अश्विनौ सूते इति । सू प्रसवे + क्विप् ।) संज्ञा । सा सूर्य्यपत्नी अश्विनीकुमारमाता च । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दह, औ दाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) औ, अधाक्षीत् । दाहो भस्मीकरणम् । दहत्यग्निः काष्ठम् । इति दुर्गादासः ॥

दह, इ क दीप्तौ । दाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-दीप्तौ अकं-दाहे सकं-सेट् ।) इ क, दंहयति । इति दुर्गादासः ॥

दहनं, क्ली, (दहौ दाहे + भावे ल्युट् ।) दाहः । भस्मीकरणम् । पोड़ान इति भाषा ॥ (यथा, रघुः ।८।२०।

"इतरो दहने स्वकर्म्मणां ववृते ज्ञानमयेन वह्निना ॥")

दहनः, पुं, (दहतीति । दह दाहे + ल्युः ।) अग्निः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३०४ ।

"धूमैरश्रु निपातय दह शिखया दहन ! सलिलनयाङ्गारैः । जागरयिष्यति दुर्गतगृहिणी त्वां तदपि शिशिरनिशि ॥"

तृतीयसंख्या । यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते ।१२।८५।

"खनयाब्धिदहनाः कक्षा तु हिमदीधितेः ॥"

कृत्तिकानक्षत्रस्य अधिष्ठातृदेवत्वात् कृत्तिकानक्षत्रम् । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।

"दहनविधिशताख्या मैत्रभं सौम्यवारे ॥")

चित्रकः । भल्लातकः । दुष्टचेतसि, त्रि । इति मेदिनी । ने, ७५ ॥ (दह्यते कामाग्निना इति, दह + ल्युट् ।) कपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रुद्रविशेषः । यथा, महाभारते ।१।६६।३ ।

"दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च महाद्युतिः । स्थाणुर्भगश्च भगवान् रुद्रा एकादश स्मृताः ॥"

स्कन्दस्यानुचरविशेषः । यथा तत्रैव ।६।४५।३३।

"दहतिं दहनञ्चैव प्रचण्डौ वीर्य्यसम्मतौ । अंशोऽप्यनुचरान् पञ्च ददौ स्कन्दाय धीमते ॥"

दाहकमात्रे, त्रि । यथा, भागवते ।८।७।२१।

"त्राहि नः शरणापन्नांस्त्रैलोक्यदहनाद्विषात् ॥")

दहनकेतनं, क्ली, (दहनस्य केतनं ध्वज इव ।) धूमः । इति हेमचन्द्रः ।४।१७॥

दहनप्रिया, स्त्री, (दहनस्याग्नेः प्रिया ।) स्वाहा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दहनागुरु, क्ली, (दहनाय अगुरु ।) दाहागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

दहनारातिः पुं, (दहनस्याग्नेः अरातिः शत्रुः ।) जलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दहनीयः, त्रि, (दह्यते इति । दह + कर्म्मणि अनीयर् ।) दाह्यः । दहनार्हः ॥

दहनोपलः, पुं, (दहनाय वह्न्युत्पादनाय य उपलः प्रस्तरखण्डः ।) सूर्य्यकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः ।४।१३३॥ दहनोपमोऽपि पाठः ॥

मामस्य वर्षं १।८। फलम्।
स्त्रीपुत्त्रकलहश्चैव वित्तनाशं मन स्थितिम्।
करोति क्लेशमत्यर्थं राहोरन्तर्गतो विधुः॥
कुजस्य मासा १०।२०। फलम्।
विषशस्त्राग्निचौरेभ्यो नियतं दारुणं भयम्।
पातस्यान्तर्गतः कुर्य्यान्नराणां भूमिनन्दनः॥
बुधस्य वर्ष १।१०।२०। फलम्।
ज्वरत्वचुदमिसपीडा कलहः स्वजनैः सह।
अत्यापत्स्वेव विद्वेषं कुर्य्यात् पातान्तरे बुधः॥
शनेर्वर्षं १।१।१०। फलम्।
स्त्रीपुत्त्रैः कलहो नित्यं बान्धवैः सह वैरिता।
भवेत् बहुधा दुःखं राहोरन्तर्गते शनौ॥
गुरोर्वर्षौ २।१।१०। फलम्।
आधिदः स्वभयैस्त्यक्तो देवब्राह्मणपूजकः।
कार्य्यसिद्धिर्भवेदिष्टा राहोरन्तर्गते गुरौ॥
एव वर्षा १२॥*॥ शुक्रस्य स्थलदशावर्षा २१।
तस्यान्तर्दशावर्षा ४।१। फलम्।
मत्तप्रचारर्वचिरप्रमदाविलास
सम्मानपानशुभपूजनकोषलाभान्।
हस्त्यश्वयानपरिपूर्णमनोरथश्च
शौक्री नृणां दशति निश्चलराजलक्ष्मीम्॥
रवेर्वर्ष १। फलम्।
देहक्षीणत्वणाक्रान्तस्तीव्रतापो ज्वरान्वितः।
व्यक्तः स्याद्बान्धवैः सर्व्वैर्भार्गवान्तर्गते रवौ॥
सोमस्य वर्षौ २।११। फलम्।
सम्मानदाशो रागश्च कायनाशश्च नित्यशः।
शुक्रस्यान्तर्गते चन्द्रे स्त्रीनाशो नियतं भवेत्॥
कुजस्य वर्ष १।६।२०। फलम्।
उत्साही धनधान्याढ्यः कलत्रश्च सुमना सुधीः।
भूमिलाभो भवेच्चैव शुक्रस्यान्तर्गते कुजे॥
बुधस्य वर्षा ३।३।२०। फलम्।
सर्व्वत्र लभते सौख्यं मानसञ्चयभूषणम्।
भार्य्या सुशीलतामेति भार्गवान्तर्गते बुधे॥
शनेर्वर्ष १।११।१०। फलम्।
शत्रुक्षयमवाप्नोति मित्रवृद्धिश्च जायते।
चौरादिभ्यस्य लाभः स्यात् शुक्रस्यान्तर्गते शनौ॥
गुरोर्वर्षा ३।८।१०। फलम्।
राजपूजा सुखं प्रीतिं कन्याजननमेव च।
भार्गवान्तर्गते जीवे चौराग्नेश्च लभ्यते॥
राहोर्वर्षौ २।४। फलम्।
बन्धनं बन्धुपुत्त्राद्यैर्बन्धुनाशो रिपोर्भयम्।
शरीरे दैन्यमाप्नोति भृगोरन्तर्गते तमे॥
अत्र वर्षाः २१। इत्यन्तर्दशाकथनम्॥*॥
अथ प्रत्यन्तर्दशा।
गृहान्तरं दिनं कृत्वा षष्टिलब्धं ध्रुवं भवेत्।
ध्रुवाङ्कं गणयेद्धीमान् रव्यादेः क्रमतो यथा॥
रवौ च वेदा वसवः सुधांशौ
कुजे च बाणाः शशिजे तथाङ्गाः।
शनावृतुर्दिक् च बृहस्पतौ स्या-
द्राहौ तुरङ्गा भृगुजे ८ दशा॥
गृहस्यान्तर्दशामाधाय दिनीकृत्य गुणाहतान्।
स्वाङ्कलब्ध विजानीयात् प्रत्यन्तर्दशावरान्॥

इति प्रत्यन्तर्दशा॥' इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥*॥
युगभेदे दशाविशेषा यथा —
'सत्ये लग्नदशा चैव त्रेतायां हरगौरिका।
द्वापरे योगिनी चैव कलौ नाक्षत्रिकी दशा॥"
इति समयामृतम्॥*॥
दशधा दशा यथा,—
योगिनी १ वार्षिकी २ नाक्षत्रिकी ३ लाग्निकी ४ मुकुन्दा ५ विंशोत्तरी ६ त्रिंशोत्तरी ७ पताकी ८ हरगौरी ९ दिनदशा १०। इति जातकरत्नम्॥

दशाकर्षः, पुं (दशया वर्त्त्या आकर्षति तैलादिकमिति। आ+कृष+अच्।) प्रदीपः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३५१॥

दशाकर्षी [न्] पुं, (दशया आकर्षतीति। दशा+कृष+णिनि।) प्रदीपः। इति हारावली। २४॥

दशाङ्गुलं क्ली, (दश अङ्गुलय इव शिराचिह्नानि फलत्वगुपरि सन्त्यस्येति। अच्।) खर्ब्बुरम्। इति भावप्रकाशः॥ (दश अङ्गुलयः परिमाणमस्येति तद्धितार्थे द्विगोः टच् तस्य लुक् समासान्तः अच्प्रत्ययः। दशाङ्गुलपरिमिते, त्रि। यथा मनुः। ८। २७१।
"नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्व्वतः।
निक्षेप्योऽयस्मयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः॥"
यथा च ऋग्वेदे। १०। ९०। १।
"सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्।
स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्॥'
'विश्वतः सर्व्वतो वृत्वा परिवेष्ट्य दशाङ्गुलं दशाङ्गुलपरिमितं देशमत्यतिष्ठत्।" इति तद्भाष्ये सायनः॥")

दशाननः पुं (दश आननानि वदनानि यस्य।) रावणः। इति शब्दरत्नावली॥ (दश आननानि इति विग्रहे दशवदनेऽप्यपि क्ली। यथा,
'शृणु सते खञ्जनगञ्जनाक्षि!
शिरो मदीयं यदि याति यातु।
लूनानि नूनं जनकात्मजार्थे
दशाननेनापि दशाननानि॥"
इत्युद्भटः॥)

दशानिकः, पुं, (अन्यते इति भावे घञ आनो जीवनम्। तस्मिन् हितः आनिकः। दशायां अवस्थाविशेषे आनिकः।) दन्तीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

दशारुहा, स्त्री, (दशसु दिक्षु आरोहति अङ्गे वांशेतीति। आ+रुह+क।) कैवर्त्तिका। इति राजनिर्घण्टः॥

दशार्णः पुं, (दश ऋणानि दुर्गभूमयो जलाधारा वा यत्र। "प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे।" ६। १। ८९। इत्यस्य 'प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे।' इति वार्त्तिकोक्त्या वृद्धिः।) देशविशेषः। स विन्ध्यपर्व्वतस्य पूर्व्वदक्षिणस्यां दिशि वर्त्तते। (यथा, वृहत्संहितायाम्। १४। १०।
'किष्किन्धकण्टकस्थलनिषादराष्ट्राणि पुरिकदशार्णाः॥'
तद्देश्याभिजनः तस्य राजा वा अण्। तद्देशवासिनि तन्नृपतौ च त्रि। यथा, महाभारते। १। ११३। २५।
"पूर्व्वमागस्कृतो गत्वा दशार्णाः समरे जिताः।
पाण्डुना नरसिंहेन कौरवाणां यशोभृता॥"
दश ऋणानि जलानि यत्र। दशार्णरमणविशेषः। यथा, गौतमीयतन्त्रे। २ अध्याये।
"दशाणामपि तत्त्वानां साक्षी चेता सदाक्षरम्।
दशाक्षर इति ख्यातो मन्त्रराजः परात्परः॥
शुभप्रवीणस्वभावत्वात् दशार्णं इति कथ्यते॥")
नदीविशेषे, स्त्री। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

दशार्हः पुं, (दशसु दानादिवस्तुषु अर्हः।) बुद्धः। यदुदेशः। (क्रोष्टुवंशीयराजपुत्त्रविशेषः। यथा, हरिवंशे। ३६। २५।
"धृष्टस्य जज्ञिरे शूरास्त्रयः परमधार्म्मिकाः।
आवन्तश्च दशार्हश्च वली विषहरश्च यः॥")
तद्देश्ये, पुं भूम्नि। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा महाभारते। ३। १९। २०।
'समर्चितः सर्व्वदशार्हपुङ्गवै
राशीविषाग्निज्वलनप्रकाशम्॥")

दशावतारः, पुं (दश अवतारा यस्य।) विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तस्य दशावतारा यथा —
मत्स्य १ कूर्म्म २ वराह ३ नृसिंह ४ वामन ५ जामदग्न्य ६ राम ७ राम ८ बुद्ध ९ कल्कि १०।
इति वराहपुराणम्॥ अपि च।
"धर्म्मान्नारायणस्यांश सम्भूतश्चाक्षुषेऽन्तरे।
यज्ञश्च वर्त्तयामासुर्देवा वैवस्वतेऽन्तरे॥
प्रादुर्भावे ततस्तस्य ब्रह्मा ह्यासीत् पुरोहितः।
युगाख्यायाश्च तुर्याख्य आपन्नेषु सुरेषु वै॥
सम्भूतः स समुद्रान्ते हिरण्यकशिपोर्वधे।
द्वितीये नरसिंहाख्ये रुद्रो ह्यासीत् पुरोहितः॥
बलिसंस्थेषु लोकेषु त्रेतायां सप्तमं प्रति।
तृतीये वामनस्यार्थे धर्म्मश्च तु पुरोगमः॥
एतास्तिस्रः स्मृतास्तस्य दिव्या सम्भूतयो द्विजाः।
मानुष्याः सप्त येऽन्ये तु शापजास्तान्निबोधत॥
त्रेतायुगे तु प्रथमे दत्तात्रेयो बभूव ह।
नष्टे धर्म्मे चतुर्थांशे मार्कण्डेयपुरःसरः॥
पञ्चमः पञ्चदश्यान्तु त्रेतायां सम्बभूव ह।
मान्धाता चक्रवर्त्ती तु तस्थौ तथ्य पुरःसरः॥
एकोनविंश्यां त्रेतायां सर्व्वक्षत्रान्तकृद्विभुः।
जामदग्न्यस्तथा षष्ठो विश्वामित्रपुरःसरः॥
चतुर्व्विंशे युगे रामो वशिष्ठेन पुरोधसा।
सप्तमो रावणस्यार्थे जज्ञे दशरथात्मजः॥
अष्टमे द्वापरे विष्णुरष्टाविंशे पराशरात्।
वेदव्यासस्तथा जज्ञे जातूकर्ण्यपुरःसरः॥
कर्त्तुं धर्म्मव्यवस्थानमसुराणां प्रणाशनम्।
बुद्धो नवमके जज्ञे तपसा पुष्करेक्षणः॥
देवक्यां वसुदेवेन द्वैपायनपुरःसरः।
तस्मिन्नेव युगे क्षीणे सन्ध्याशिष्टे भविष्यति॥
कल्की विष्णुयशा नाम पाराशर्य्यपुरःसरः।
दशमो भाव्यसम्भूतो याज्ञवल्क्यपुरःसरः॥"
इति मत्स्यपुराणम्॥

तत्तु स्वादु त्रिदोषघ्नं तृड्दाहज्वरनाशनम् ॥
हृत्कण्ठमुखरोगघ्नं तर्पणं शुक्रलं लघु ।
कषायानुरसं ग्राहि स्निग्धं मेदोबलावहम् ॥
स्वाद्वम्लं दीपनं रुच्यं किञ्चित् पित्तकरं लघु ।
अम्लन्तु पित्तजनकमम्लं वातकफापहम् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

दाड़िमपुष्पकः, पुं, (दाड़िमस्य पुष्पमिव पुष्पं यस्य । कन् ।) रोहितकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६८ ॥ रोहड़ा इति ख्यातः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"रोही रोहितकः प्लीहशत्रुर्दाड़िमपुष्पकः ॥")

दाड़िमप्रियः, पुं, (दाड़िमफलं प्रियं यस्य ।) शुकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

दाड़िमभक्षः, पुं, (भक्षयतीति । भक्षि + अच् । भक्ष्यो भक्षकः । दाड़िमस्य भक्षः ।) कीरपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दाड़िमभक्षके, त्रि ॥)

दाड़िमीसारः, पुं, (दाड़िमीं दाड़िमीशब्दं सरति प्राप्नोतीति । दाड़िमी + सृ + अण् ।) दाड़िमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दाड़िम्बः, पुं, दाड़िमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दाड़िमशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

दाढ़ा, स्त्री, (दैप शोधने, दा दाने वा + क्विप् । दे शुद्धै दानाय वा ढौकते इति । ढौक + डः ।) दन्तविशेषः । तत्पर्य्यायः । दंष्ट्रा २ जम्भः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४७ ॥ प्रार्थना । समूहः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दाढ़िका, स्त्री, (दाढ़ायै केशसङ्ग्रहाय प्रभवतीति । ठक् ततष्टाप् ।) मुखावयवविशेषः । दाड़ि इति भाषा । (यथा, मनुः । ८ । २८३ ।
"पादयोर्दाढ़िकायाञ्च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥"
"दाढ़िकायां श्मश्रुणि ॥" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ दाढ़ा + स्वार्थे कप् कापि अत इत्वञ्च ।) दंष्ट्रिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४७ ॥

दाण्डाजिनिकः, त्रि, (दण्डाजिनेन शाठ्येन दम्भेन वा अर्थानन्विष्यतीति । दण्डाजिन + "अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ।" ५ । २ । ७६ । इति ठक् ।) कुहकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१ ॥

दातं, त्रि, (दायते स्म इति । दा लवने + क्तः) छिन्नम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०४ ॥ (दैप् शोधने कर्म्मणि क्तः । शुद्धम् ॥)

दाता, [ऋ] त्रि, (ददातीति । दा दाने + "ण्वुल्तृचौ ।" ३ । १ । १३३ । इति तृच् ।) दानकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । दारुः २ वन्धुरः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । २० । २ ।
"कर्त्ता सुदासे अह वा उ लोकं
दाता वसु मुहुरादाशुषे भूत् ॥")

दातूहः, पुं स्त्री, (दाप् लवने + क्तिन् । दातिं लवनं ऊहते इति । दाति + ऊह + अच् । यद्वा, दो अवखण्डने क्तिन् । दितिं ऊहतीति । दत्य + ऊह + अण् । दित्यूहः । ततः स्वार्थे अण् । ततः "दाण्डिनायनहास्तिनायनेत्यादिना साधुः ।" ६ । ४ । १७४ । इति साधुः ।) पक्षिविशेषः । डाहुक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कालकण्ठकः २ । इत्यमरः । २ । ५ । २१ ॥ अत्यूहः ३ दात्यौहः ४ कालकण्ठः ५ मालङ्गः ६ शितिकण्ठः ७ कृष्णाटुरः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ काकमद्गुः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १२ ।
"सारसं रज्जुबालञ्च दात्यूहं शुकसारिके ॥"
(अस्य गुणा यथा,—
"दात्यूहो मधुरश्च नाशनकरो ह्यष्योऽतिशुक्रप्रदः
श्रेष्ठः सर्व्वगुणः श्रमोपशमनः तुष्टिप्रदो वातहा ॥"
इति हारीते प्रथमेस्थाने एकादशेऽध्याये ॥)
"प्रावृट्काले सुखी भूत्वा को वा कुत्र न गच्छति ।
इति वदति दात्यूहः को वा को वा क्व वा क्व वा ॥"

इत्युद्भटः ॥)

जलकाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चातकः । इति मेदिनी । हे, १० ॥ मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥

दात्यौहः, पुं, स्त्री, (दित्यौह + स्वार्थे अण् । देविकाशिंशपेत्यादिना आत्वम् ।) दात्यूहः । इति शब्दरत्नावली ॥

दात्रं, क्ली, (द्यति दाति वानेनेति । दो अवखण्डने दा लवने वा + "दाम्नीशसेति ।" ३ । २ । १८२ । इति ष्ट्रन् । दादिभ्यश्छन्दसीति ष्ट्रन् वा ।) अस्त्रविशेषः । इति भरतः ॥ दा इति कास्ता इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । लवित्रम् २ । इत्यमरः । ३ । ४ । १३ ॥ खड्गीकम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १५४ । ७ ।
"सशूर्पपिटकाः सर्व्वे सदात्राङ्कुशतोमराः ।"
भावे ष्ट्रन् । दानम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ११६ । ६ ।
"तद् वां दात्रं महिकीर्त्तेन्यम्" ।
"तद्दात्रं दानम् महि महदतिगम्भीरम् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ दानकर्त्तरि, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १० । ६ ।
"सोमस्य दात्रमसि ।")

दात्री, स्त्री, (ददातीति । दा + तृच् + ङीप् ।) दानकर्त्त्री । इति व्याकरणम् ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ८७ । तस्याः सहस्रनामकीर्त्तने ।
"दीनसन्तापशमनी दात्री दत्तुवैरिणी ॥")

दात्वः, पुं, (ददातीति । दा + "पनिदाणुमिति ।" उणां ४ । १०४ । इति त्वन् ।) दाता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (स्त्री, यज्ञकर्त्ता । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

दाधिकं, त्रि, (दध्नि दत्ता वा संस्कृतं दध्ना चरति दधि + "चरति ।" ४ । ४ । ८ । इति ठक् । (दध्ना उपसिक्तम् । "दध्नष्ठक्" इति । ४ । ४ । १९ । इति ठक् वा ।) दधिसंस्कृतवस्तु । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७४ ॥ (औषधविशेषे, क्ली । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ४२ ।
"पीलुपूरककोलैश्च सर्व्वैर्हिङ्गुसमन्वितम् ।
साधितं दाधिकं नाम गुल्मशूलघ्नमुत्तमम् ॥")

दान, ग आर्जवे । छिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-उभं-सकं सेट् ।) अतःपरस्मैपदे भाव आर्जवं ऋजुकरणम् । अ, दीदांसति दीदांसते काष्ठं वर्द्धकिः ऋजु करोतीत्यर्थः । ऋजुभावः इति विद्यानिवासः । दीदांसति साधुः । ऋजुः स्यादित्यर्थः । छेदे दानति दानते । इति वोपदेवः । तत्र तिबादयो न स्युरिति रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥

दानं, क्ली, (दा दाने दो अवखण्डने दैप शोधने भावादौ ल्युट् ।) गजमदः । (यथा, माघे । ५ । ३७ ।
"दानं ददत्यपि जलैः सहसाधिरूढ़े
को विद्यमानगतिरासितुमुत्सहेत ॥"
"दीयते इति दानं घनं गजमदश्च ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) पालनम् । छेदनम् । शुद्धिः । इति मेदिनी । ने, १० ॥ वृक्षकोटरकीटजमधु । अस्य गुणाः । रूक्षत्वम् । दीपनत्वम् । कफच्छर्दिमेहनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ देवब्राह्मणादिसम्प्रदानकद्रव्यमोचनम् । तत्पर्य्यायः । त्यागः २ विहापितम् ३ उत्सर्जनम् ४ विसर्जनम् ५ विश्राणनम् ६ वितरणम् ७ स्पर्शनम् ८ प्रतिपादनम् ९ प्रादेशनम् १० निर्व्वपणम् ११ अपवर्ज्जनम् १२ अंहतिः १३ । इत्यमरः । २ । ७ । २९ ॥ दायः १४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रदानम् १५ ददनम् १६ विश्रणनम् १७ दत्तिः १८ अंहती १९ उत्सर्गः २० अतिसर्जनम् २१ स्पर्शः २२ विसर्गः २३ त्यजनम् २४ प्रदेशनम् २५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्य लक्षणादि यथा,—
"अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम् ।
दानमित्यभिनिर्द्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते ॥
सम्प्रदानस्तत्पादकस्त्यागो दानमिति ॥ * ॥
दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धादेयञ्च धर्म्मयुक् ।
देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः ॥
मनसा पात्रमुद्दिश्य भूमौ तोयं विनिःक्षिपेत् ।
विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते ॥
परोक्षे कल्पितं दानं पात्राभावे कथं भवेत् ।
गोत्रजेभ्यस्तथा दद्यात् तदभावेऽस्य बन्धुषु ॥
यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धिबान्धवाः ।
दद्यात् सजातिविप्रेभ्यस्तदभावेऽप्सु निःक्षिपेत् ॥
स्नात्वा शुचौ समे देशे गोमयेनोपलेपिते ।
दक्षिणां वदनं कृत्वा दानं दद्यात् मर्हाद्यपम् ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
यद्दी दानं यशो नाम्नं आयुष्य [illegible]म् ।

दहर, क्ली, (दह+बाहुलकात् अर ।) सूक्ष्मम् । यथा, श्रीभागवते । १० । ८७ । १८ ।
'उदरमुपासते य ऋषिवर्त्मसु कूर्पदृशः ।
परिसरपद्धतिं हृदयमारुणयो दहरम् ॥"
"आरुणयस्तु साक्षात् हृदयस्य दहरं सूक्ष्ममेवोपासते ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

दहर, पुं, (दहति अहङ्काराभिमानेन सन्तापयतीति । दह+अर ।) मूषिका । क्षुद्रम् । भ्राता । बालकः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

दह्र, पुं, (दहतीति । दह+"स्फायितञ्चीति ।" उणा २ । १३ । इति रक् ।) अग्निः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ दावानलः । इत्युणादिकोषः ॥ नरकम् । बहुः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ हृदयाकाशम् । यथा, श्रीभागवते । ३ । १२ । ३४ ।
'आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिस्तथैव च ।
एवं व्याहृतयश्चासन् प्रणवो ह्यस्य दह्रतः ॥"
"दह्रतः हृदयाकाशात् ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ जठरम् । यथा, तत्रैव । ४ । १ । ३६ ।
"पुलस्त्योऽजनयत् पत्न्यामगस्त्यञ्च हविर्भुवि ।
सोऽन्यजन्मनि दह्राग्निर्विश्रवाश्च महातपाः ॥"
'दह्राग्निः जठराग्निः ।" इति श्रीधरस्वामी ॥

दा, दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-सक-अनिट् ।) दा सु दाने दाण दाने प्रसिद्धोऽयम् । अस्यैव यच्छादेशः । यच्छति । इति दुर्गादासः ॥

दा, डु ञ लि दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वा-उभ-सक-अनिट् ।) डु, दत्रिमम् । ञ लि, ददाति दत्ते । इति दुर्गादासः ॥

दा, ल लवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-पर-सक-अनिट् ।) ल दाति । भूमिश्छेदः । कश्चित्तु दाप लवने इति पठित्वा पित्त्वाद्यङभावे यणादौ दायते इत्यादि मन्यन्ते । तन्मते तु पित्त्वाभावादाशङ्कायां दीयते इत्येव । इति दुर्गादासः ॥

दा, स्त्री (दा+क्विप् ।) शोधनम् । दानम् । छेदः । उपतापः । रक्षा । इति मेदिनी । दे, १ ॥

दाक, पुं (ददाति दक्षिणामिति । दा+"कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः ।" उणा ३ । ४० । इति कः) यजमानः । इत्युणादिकोषः ॥ दाता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

दाक्षक, क्ली (दक्ष+वुञ् ।) दक्षाणां समूहः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (दाक्षीणां विषयो देशः । दाक्षि+'राजन्यादिभ्यो वुञ् ।" ४ । २ । ५३ । इति वुञ् । दाक्षिविषये । इति व्याकरणम् ॥)

दाक्षायणी, स्त्री, (दक्षस्यापत्यं स्त्री । दक्ष+फिञ् । गौरादित्वात् ङीष् ।) अश्विन्यादयो देवजन्याः सप्तविंशतितारा । इत्यमरः । १ । ३ । २१ ॥ दुर्गा । इति मेदिनी । णि, ८६ ॥ रोहिणीनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (दक्षकन्यामात्रम् । यथा, मार्कण्डेये । ५० । २१ ।
"कुहूर्लब्धा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्त्तिस्त्रयोदश ।
पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्म्मो दाक्षायणीः प्रभुः ॥"
अदितिः । यथा, महाभारते । १ । ७५ । ९ ।
"त्रयोदशानां पत्नीनां या तु दाक्षायणी वरा ।
मारीचः काश्यपस्तस्यामादित्यान् समजीजनत् ॥"
कद्रूः । विनता । यथा, तत्रैव । १ । २९ । ५ ।
'जग्मतुः परया प्रीत्या परं पारं महोदधेः ।
कद्रूश्च विनता चैव दाक्षायण्यौ विहायसा ॥")
"दक्षस्य तेषामारभ्य प्रजा सम्यग्विवर्द्धिताः ।
तत्र दाक्षायणीपुत्राः सर्व्वे देवाः सवासवाः ॥
वसवोऽष्टौ च रुद्राश्च आदित्या मरुतस्तथा ।
यापि दक्षाय सुश्रोणी गौरी दत्ता च ब्रह्मणा ।
कुपितेऽसौ पुरा यज्ञे रुद्रेणोढा महात्मना ।
सा च दाक्षायणी देवी पुनर्भूत्वा नृपोत्तम ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
दन्तीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ * ॥

दाक्षायणीपति, पुं (दाक्षायणीनां अश्विन्यादिनक्षत्राणां पतिः ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दाक्षायणीरमण, पुं (रमयतीति । रम+ल्युः । दाक्षायणीनां रमणः ।) चन्द्रः । इति हलायुधः ॥

दाक्षाय्य, पुं, (दक्षाय्य एव । स्वार्थे अण् ।) गृध्रः । इत्यमरः । २ । ५ । २१ ॥

दाक्षिकन्था, स्त्री, (दाक्षीणां कन्था । "संज्ञायां कन्थोशीनरेषु ।" २ । ४ । २० । इति उशीनरत्वाभावात् न क्लीवता ।) वाहीकेषु ग्रामसंज्ञा । इति नपुंसकलिङ्गसंग्रहटीकायां भरतः ॥

दाक्षिणात्य, त्रि, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि भवः । दक्षिणा+'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ।" ४ । २ । ९८ । इति त्यक् ।) दक्षिणदेशोद्भवः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा महाभारते । ३ । २३६ । ३ ।
"प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रतीच्योदीच्यवासिनः ॥")
नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दाक्षिण्य, क्ली, (दक्षिणस्य भावः । दक्षिण+ष्यञ् ।) अनुकूलता । इति हेमचन्द्रः । ६ । १३ ॥ (सरलता । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६०१ ।
'सौभाग्यं दाक्षिण्यात्तैलपरिष्टं हरेण तन्वीनाम् ।
वामार्द्धमेव देया स्वतनुर्भ्रियते निवेश्यता ॥"
परच्छन्दानुवर्त्तनम् । यथा, रघुः । १ । ३१ ।
"तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा ।
पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा ॥")
भावविशेषः । स तु दक्षिणाचाररूपम् । यथा,
'वामान्तु वामदाक्षिण्यभावाभ्यामपि पूजयेत् ।
श्मशानभैरवीं देवीमुग्रतारां तथैव च ॥"
अपि च ।
'अघोरं देवान् पितॄंश्चैव मनुष्यान् भूतसञ्चयान् ।
यो यजन् पञ्चभिर्यज्ञैः काले परिशोधयन् ।
विधिवत् स्नानदानाभ्यां कुर्व्वन् यद्विधिपूजनम् ।
क्रियते स तदस्य तु तद्दाक्षिण्यमिहोच्यते ।
सर्व्वत्र पितृदेवादौ यस्माद्भवति दक्षिणः ।
देवी च दक्षिणा यस्मात्तस्माद्दाक्षिण्यमुच्यते ॥"
इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥

दाक्षिणार्हं, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ५ ॥ (दक्षिणे भवम् । दक्षिण+ष्यञ् । दक्षिणभवे । दक्षिणदिक्सम्बन्धिनि च । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २८२ ।
"दाक्षिण्यात् अहिमानं रचत सा भानुमेव मममस्याः ॥")

दाक्षीपुत्र, पुं, (दाक्ष्याः पुत्रः ।) पाणिनिमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, नैषधे । १९ । ६१ ।
"दाक्षीपुत्रस्य तन्त्रे ध्रुवमयमभवत् कोऽप्यधीती कपोतः ॥")

दाक्षेय, पुं (दाक्ष्याः अपत्यं पुमान् । दाक्षी+'स्त्रीभ्यो ढक् ।" ४ । १ । १२० । इति ढक् ।) पाणिनिमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१५ ॥

दाक्ष्य, क्ली (दक्षस्य भावः कर्म्म वा । दक्ष+ष्यञ् ।) दक्षता । निपुणता । दक्षशब्दात् भावे ष्यञ्प्रत्ययः । (यथा, महाभारते । २ । ३८ । २० ।
'दानं दाक्ष्यं श्रुतं शौर्य्यं ह्रीः कीर्त्तिर्बुद्धिरुत्तमा ।
सन्नतिः श्रीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिश्च नियताच्युते ॥")

दाडक, पुं, (दालयति खण्डयति भक्ष्यद्रव्यं विचूर्णीकरोतीति । दल+णिच्+ण्वुल् । लस्य डः ।) दन्तः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दाडिम, त्रि, (दलनमिति दालः । तेन निर्वृत्तः । भावप्रत्ययान्तादिमप् । डलयोरैक्यम् ।) एला । इति मेदिनी मे, ४४ ॥ फलवृक्षविशेषः । (यथा, देवीभागवते । १ । १९ । ८ ।
"दाडिमैर्नारिकेलैश्च माधवीमण्डपावृतम् ॥")
तत्पर्य्यायः । करकः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ॥ पिण्डपुष्पः ३ दाडिमः ४ पर्व्वरुक् ५ स्वाद्वम्लः ६ पिण्डीरः ७ फलषाडवः ८ शुकवल्लभः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रक्तपुष्पः १० । इति रत्नमाला ॥ दाडिमीसारः ११ कुट्टिमः १२ फलखाण्डवः १३ मर्हण्वमध्योऽपि । रक्तबीजः १४ सुफलः १५ दन्तबीजकः १६ मधुबीजः १७ कुचफलः १८ रोचनः १९ मणिबीजः २० कल्कफलः २१ वृत्तफलः २२ सुबीजः २३ नीलपत्रः २४ । अस्य गुणाः । मधुराम्लत्वम् । कषायत्वम् । कासवातकफपित्तविनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । शीतलत्वम् । रुचिदाहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ हृद्यत्वम् । अम्लत्वम् । श्वासारुचिव्यथानाशित्वम् । कण्ठशोधनत्वम् । कफपित्ताविरोधित्वञ्च ॥ * ॥
"द्विविधं तत्तु विज्ञेयं मधुरञ्चाम्लमेव च ।
मधुरं तत्र त्रिदोषघ्नमम्लं वातकफापहम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥
तापहारि मधुरं लघु पथ्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
"तत्फलं त्रिविधं स्वादु स्वाद्वम्लं केवलाम्लकम् ।

यस्तु दुर्भिक्षवेलायामन्नाद्यं न प्रयच्छति ।
म्रियमाणेषु विप्रेषु ब्रह्महा स तु गर्हितः ॥"
इति गारुड़े दानधर्म्मो नाम ५१ अध्यायः ॥*॥
अन्यत् महाभारते शान्तिपर्व्वणि द्रष्टव्यम् ॥

दानपतिः, पुं, (दाने पतिः श्रेष्ठः ।) सततदाता । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ११६ । २२ ।
"जातो दानपतिः पुत्त्रस्तया शूरस्तथापरः ॥")
अक्रूरः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, हरिवंशे । ७८ । ८४ ।
"गच्छ दानपते ! चिप्रं तावदिहागयितुं व्रजात् ।
नन्दगोपञ्च गोपांश्च करदान् मम शासनात् ॥"
दैत्यभेदः । यथा, हरिवंशे । २३२ । ७ ।
"सहस्रपादः सुसुखः छायश्चैव महासुरः ।
रथोत्कटो दानपतिः शैलकम्पी कुलाकुलः ॥")

दानफलं, क्ली, (दानस्य फलम्) दानजन्यफलम् । तद्विवरणं यथा,—
"गत्वा यद्दीयते दानं भक्त्या पात्रे विधानतः ।
तदनन्तफलं विद्धि अवस्थानितये नृप ! ॥
तमोवृतस्तु यो दद्यात् भयात् क्रोधात्तथैव च ।
नृप ! दानन्तु तत् सर्व्वं भुङ्क्ते गर्भस्थ एव तु ॥
ईर्षामन्युमनाश्चैव दम्भार्थं चार्थकारणात् ।
यो ददाति द्विजातिभ्यः स वाल्ये तु तदश्नुते ॥
वैश्वदेवविहीनश्च सन्ध्योपासनवर्ज्जितम् ।
यद्दानं दीयते तस्मै वृद्धकाले तदश्नुते ॥
वृथा जन्मानि चत्वारि वृथा दानानि षोड़श ।
तान्यहं संप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः ॥
अपुत्त्रस्य वृथा जन्म धर्म्मवाह्या नराः सदा ।
परपाकं सदाश्नन्ति परतापरताश्च ये ॥
देवपितृविहीनं यत् ईश्वरेभ्यः सदोयतः ।
दत्त्वानुकीर्त्तनाच्चैव वेदाग्निव्रतत्यागिने ॥
अन्यायोपार्ज्जितं दानं वृथं ब्रह्मघ्ने तथा ।
गुरुवेऽनृतवक्त्रे च स्तेनाय पतिताय च ॥
कृतघ्नाय च यद्दत्तं सर्व्वदा ब्रह्मविद्विषे ।
याचकाय च सर्व्वस्य वृषल्याः पतये तथा ॥
परिचारकाय भृत्याय सर्व्वत्र पिशुनाय च ।
एतानि तु राजेन्द्र ! वृथादानानि षोड़श ॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे दानावस्थानिर्णयनामाध्यायः ॥

[दान]वः, पुं, (दनोरपत्यम् । दनु + "तस्यापत्यम् ।" ३ । १ । ९२ । इति अण् ।) असुरः । इत्यमरः । १।१।१२ ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।२।११।१० ।
"नि मायिनो दानवस्य माया
अपादयत् पपिवान्सुतस्य ॥")
स दक्षकन्यादनुगर्भे कश्यपाज्जात एकषष्टिसंख्यकस्तेष्वष्टादश प्रधानास्तेषां नामानि यथा, द्विमूर्द्धा १ शम्बरः २ अरिष्टः ३ हयग्रीवः ४ विभावसुः ५ अयोमुखः ६ शङ्कुशिराः ७ स्वर्भानुः ८ कपिलः ९ अरुणः १० पुलोमा ११ वृषपर्व्वा १२ एकचक्रः १३ तापनः १४ धूम्रकेशः १५ विरूपाक्षः १६ विप्रचित्तिः १७ दुर्ज्जयः १८ । इति श्रीभागवतम् ॥ (महाभारते चत्वारिंशद्दनोः पुत्त्रा उक्ताः । यथा, तत्रैव । १ । ६५ । २१—२२ ।
"चत्वारिंशद्दनोःपुत्त्राः ख्याताः सर्व्वत्र भारत ॥
तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्महायशाः ॥
शम्बरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेतिविश्रुतः ।
असिलोमा च केशी च दुर्ज्जयश्चैव दानवः ॥"
इत्यारभ्य तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)

दानवच्चः, पुं, (दाने वत्स इव ।) वैश्यः । इति पुराणम् ॥ (वैश्यजातिको गन्धर्व्वो देवस्य अश्वविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १७१ । ५१ ।
"वत्सपाणिर्निर्नाक्षाय स्यात् वत्सं वत्सरं स्तुतम् ।
वैश्या वै दानवत्साश्च कर्म्मवत्सा यवीयसः ॥")

दानवारिः, पुं, (दानवानामरिः ।) देवता । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (विष्णुः । यथा, काशीखण्डे । २६ । ८० ।
"दर्शितानेककुतुका दुष्टदुर्ज्जयदुःखहृत् ।
दैन्यहृद्दुरितघ्नी च दानवारिपदाब्जजा ॥"
"दानवारिपदाब्जजा विष्णुपादार्घ्यसम्भूतेति स्मृतेः ।" इति तट्टीका ॥ दानमेव वारि इति विग्रहे गजमदजले, क्ली ॥)

दानविधिः, पुं, (दानस्य विधिः ।) दानस्य विधानम् । यथा,—
"अथ दानविधिं वक्ष्ये तं मे शृणुत सुव्रताः ।
अन्येभ्यो ब्राह्मणाः श्रेष्ठास्तेभ्यश्चैव क्रियापराः ॥
ब्रह्मवेत्ता च तेभ्योऽपि पात्रं विद्यातपोऽन्वितः ।
गोभूधान्यहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम् ॥
विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।
गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥
दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।
याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूतन्तु शक्तितः ॥
हेमशृङ्गी शफै रौप्यैः सुशीला वस्त्रसंयुता ।
सकांस्यपात्रा दातव्या क्षीरिणी गौः सदक्षिणा ॥
दशसौवर्णिकं शृङ्गं शफं सप्तपलैः कृतम् ।
पञ्चाशत्पलिकं पात्रं कांस्यं वत्सस्य कीर्त्तितं ॥
स्वर्णपिप्पलपात्रेण वत्सो वा वत्सिकापि वा ।
तस्यामपि च दातव्यं अपत्यं रोगवर्ज्जितम् ॥
दाता स्वर्गमवाप्नोति वत्सरान् रोमसम्मितान् ।
कपिला चेत्तारयते भूयश्चासप्तमं कुलम् ॥
यावद्वत्सस्य द्वौ पादौ मुखं योन्यां प्रदृश्यते ।
तावद्गौः पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति ॥
यथाकथञ्चिद्दत्त्वा गां धेनुं वाधेनुमेव वा ।
अरोगामपरिक्लिष्टां दाता स्वर्गे महीयते ॥
श्रान्तसंवाहनं रोगिपरिचर्य्या सुरार्चनम् ।
पादशौचं द्विजोच्छिष्टमार्ज्जनं गोप्रदानवत् ॥
द्विजाय यदभीष्टन्तु दत्त्वा स्वर्गमवाप्नुयात् ।
भूदीपाश्चान्नवस्त्राम्भस्तिलसर्पिःप्रतिश्रयान् ॥
गृहधान्यच्छत्रमालायानवृक्षवृतं जलम् ।
शय्यानुलेपनं दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ॥
ब्रह्मदाता ब्रह्मलोकं प्राप्नोति सुरदुर्लभम् ॥
वेदार्थयज्ञशास्त्राणि धर्म्मशास्त्राणि चैव हि ।
मूल्येनापि लिखित्वापि ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥
एतन्मूलं जगत् यस्मादसृजत् पूर्व्वमीश्वरः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन कार्य्यो वेदार्थसंग्रहः ॥
इतिहासं पुराणं वा लिखित्वा यः प्रयच्छति ।
ब्रह्मदानसमं पुण्यं प्राप्नोति द्विगुणोत्तरम् ।
लोकायतं कुतर्कञ्च प्राकृतं म्लेच्छभाषितम् ।
न श्रोतव्यं द्विजेनैव तदधो नयति द्विजम् ॥
समर्थो यो न गृह्णीयात् दातृलोकमवाप्नुयात् ॥
कुशाः शाकं पयो गन्धाः प्रत्याख्येयं न वारि च ।
अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्म्मणः ॥
अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यो द्विषस्तथा ।
देवातिथ्यर्चनकृते पितृभृत्यर्थमेव च ।
सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयादात्मवृत्त्यर्थमेव च ॥"
इति गारुड़े ९८ अध्यायः ॥

दानशीलः, त्रि, (दाने शीलं स्वभावो यस्य । यद्वा, दानस्य शीलं सन्ततमनुष्ठानं यस्य ।) दाता । तत्पर्य्यायः । वदान्यः २ वदन्यः ३ . इति हेमचन्द्रः । ३ । १५ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १२२ । ५ ।
"यत् फलं दानशीलस्य क्षमाशीलस्य यत् फलम् ।
यच्च मे फलमाधाने तेन संयुज्यतां भवान् ॥")

दानशौण्डः, त्रि, (दानेषु शौण्डः अतिदक्षः । "सप्तमी शौण्डैः ।"२।१।४० । इति समासः ।) वहुप्रदः । इत्यमरः । ३ । १ । ६ ॥ (यथा, माघे । १४ । ४६ ।
"निर्गुणोऽपि विमुखो न भूपते-
र्दानशौण्डमनसः पुरोऽभवत् ॥")

दानसागरः, पुं, (दानानां सागर इव ।) षोड़शसंख्यकषोड़शः । यथा,—
"यः कश्चित् कुरुते देवि ! ग्रहणे दानसागरम् ।
वृषोत्सर्गं महादानं यत्किञ्चित् पृथिवीतले ।
पुरश्चरणं तथा होमं यः कुर्य्याद्विधिबोधितम् ।
सर्व्वं तस्य वृथा देवि ! श्रीगुरोरर्च्चनं विना ॥"
इति श्रीकामधेनुतन्त्रे आगमसन्दर्भे ज्ञानदर्पणे देवदेवीसंवादे २५ पटलः ॥

दानीयः, त्रि, (दीयतेऽस्मै इति । दा दाने + "कृत्यल्युटो वहुलम् ।" ३ । ३ । ११३ । इति सम्प्रदाने अनीयर् ।) सम्प्रदानम् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, तत्रैव कारकप्रकरणे ।
"सर्व्वोऽर्थो जीवनः माता दानीयः प्रभवो लयः ॥")

दानुः, त्रि, (ददातीति । दा + "दाभाभ्यां नुः ।" उणां ।३।३२ । इति नुः ।) दाता । विक्रान्तः । इति मेदिनी । ने, १० ॥ शर्म्म । वायुः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (पुं, दानवः । यथा, ऋग्वेदे । २ । १२ । ११ ।
"ओजायमानं यो अहिं जघान दानुं शयानं स जनास इन्द्रः ॥"
दीयते इति कर्म्मणि नुः । देयः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २५ । ६ ।
"सं या दानूनि येमथुर्दिव्याः पार्थिवीरिषः ॥")

दान्तः, त्रि, (दाम्यतीति । दम + कर्त्तरि क्तः ।) तपःक्लेशसहः । (यथा, मनुः । ४ । ३५ ।
"कॢप्तकेशनखश्मश्रु दान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः ॥")

दमित । इत्यमरः । २ । ७ । ४३ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२२ । ४६ ।
"तथैवाश्वतरीणाञ्च दान्तानां वातरंहसाम् ।"
दन्तेन निर्वृत्तम् । दन्त + "तेन निर्वृत्तम् ।" ४ । २ । ६८ । इति अण् । दन्तनिर्म्मितम् । यथा महाभारते । ५ । ३६ । ५ ।
"रुचिरैरासनैश्चोभौ काञ्चनैर्दारवैरपि ।
अग्निसारमयैर्दान्तैः स्वास्तीर्णैः सोत्तरच्छदैः ॥")
दाता । इति सन्धिप्रकारे उणादिवृत्तिः ॥ पु, दमनकवृक्षः । भिण्डितरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विदर्भराजपुत्त्रविशेषः । यथा महाभारते । ३ । ५३ । ८—९ ।
"तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्य्याय वरं ददौ ।
कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान् महायशाः ॥
दमयन्तीं दमं दान्तं दमनञ्च सुवर्च्चसम् ॥'
स्त्री अप्सरोविशेषः । यथा महाभारते । १३ । १९ । ४५ ।
'विद्युता प्रशमी दान्ता विद्योता रतिरेव च ।')
दान्ति, स्त्री, (दम + क्तिन् । "अनुनासिकस्येति ।" ६ । ४ । १५ । इति दीर्घः ।) तपःक्लेशसहिष्णुता । तत्पर्य्यायः । दमथः २ दमः ३ । इत्यमरः । ३ । २ । ३ ॥
दापित, त्रि, (दाप्यते स्म इति । दा + णिच् + कर्म्मणि क्तः ।) साधितः । इत्यमरः । ३।१।४०॥ धनादिना आयत्तीकृतः । इति भरतः ॥ धुतौ इति ख्यातं यस्मै दत्तं स इति रमानाथः ॥ दण्डितः । इति विद्याविनोदः ॥ शोधितद्रव्यम् । इति रायमुकुटः ॥ दायित इति माधवोऽपि । इति कालिङ्गपुरुषोत्तमौ ॥
दाम, [न्] क्ली स्त्री, (दीयते इति । दा दाने दो अवखण्डने वा + 'सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।' उणा । ४ । १४५ । इति मनिन् ।) यत्रैकस्मिन् बहुग्रन्थयुक्ते अनेकगावो बध्यन्ते तत्, दाडनि इति दौँका इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । सन्दानम् २ । इत्यमरः । २ । ९ । ७३ ॥ रज्जुः । इति दामोदरदर्शनात् । (यथा, भागवते । १ । ८ । ३१ ।
"गोप्याददे त्वयि कृतागसि दाम तावत्
या ते दशाश्रुकलिलाञ्जनसम्भ्रमाक्षम् ।
वक्त्रं निनीय भयभावनया स्थितस्य
सा मां विमोहयति भीरपि यद्बिभेति ।"
माला । यथा, माघे । ४ । ५० ।
'उच्चमलयुविलविपिच्छदाम
शिखरशिखा शिखिशिखरानसुप ।"
दातरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ४४ । २ ।
'यः शग्मस्तुविशग्म ते रायो दामा मतीनाम् ।
"रायो धनस्य दामा दाता भवति ।' इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
दामनपर्व्व, [न्] क्ली (दमनो दमनकस्तत्सम्बन्धि दमनकारोपणे दमनभञ्जनसम्बन्धि पर्व्व मर्मास्मिन् ।) दमनभञ्जनतिथिः । सा चैत्रशुक्लचतुर्द्दशी । इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

दामनी, स्त्री, (दामेव । दामन् + स्वार्थे प्रज्ञादित्वात् अण् । "अन् ।" ६ । ४ । १६७ । इति प्रकृतिभावः । 'टिड्ढेति ।' ४ । १ । १५ । इति ङीप् ।) पशुबन्धनरज्जुः । तत्पर्य्यायः । पशुरज्जुः २ । इत्यमरः । २ । ९ । ७३ ॥ (यथा, हरिवंशे । ६५ । २४ ।
"कीलैरारोप्यमाणैश्च दामनीपाशपाशितैः ।")
दामलिप्त, क्ली, तमोलिप्तदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४५ ॥
दामा स्त्री, (दामन् + "डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ।" ४ । १ । १३ । इति पक्षे डाप् ।) दाम । इति भरतः ॥
दामाञ्चन, क्ली, (दामाञ्चलम् । पृषोदरादित्वात् लस्य नः ।) अश्वादेः पादबन्धनरज्जुः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१७ ॥
दामाञ्चल, क्ली, (दाम्नः अञ्चलमिव ।) एकप्रपादाङ्घ्रिबन्धः । अश्वादिपादबन्धनरज्जुः । इति हारावली । ६१ ॥ (यथा, माघे । ५ । ६१ ।
'स्तु सरोषपरिचारकवार्य्यमाणा
दामाञ्चलस्खलितलोलपदं तुरङ्गाः ।")
दामोदरः पुं, (दमादिसाधनेनोदारा उत्कृष्टा मतिर्या तया गम्यते इति दामोदरः । 'दाम्ना दामोदरं विदुः' । इति भगवद्वचनात् । यशोदया दाम्नोदरे बद्ध इति वा दामोदरः ।
'दामानि लोकनामानि तानि यस्योदरान्तरे ।
तेन दामोदरो देवः श्रीधरस्तु रमाश्रितः ॥
इति वा ।' इति विष्णुसहस्रनामभाष्ये शङ्करः ॥ ५३ ॥ तथा, महाभारते । ५ । ७० । ८ ।
'देवानां स्वप्रकाशत्वात् दमाद्दामोदरो विभुः ।")
विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १८ ॥ (दाम रज्जुः उदरे यस्य । श्रीकृष्णः । यथा, महाभारते । १ । १९० । १९ ।
'दामोदरो भ्रातरमुग्रवीर्य्यं
हलायुधं वाक्यमिदं बभाषे ।"
यशोदयाथो उदरदेशे दाम्ना बद्ध आसीत् अतो ऽस्य तथा नाम । यथा, हरिवंशे । ६३।१४,२६ ।
"दाम्ना चैवोदरे बद्धा प्रत्यबन्धदुलूखले ।
यदिशक्तोऽसि गच्छेति तमुक्त्वा कर्म्म साकरोत् ॥"
'स च तेनैव नाम्ना तु कृष्णो वै दामबन्धनात् ।
गोष्ठे दामोदर इति गोपीभिः परिगीयते ॥")
भूलाहदविशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३० ॥ (शालग्रामशिलाविशेषः । तल्लक्षणं यथा, पद्मपुराणे ।
'स्थूलो दामोदरो ज्ञेयः सूक्ष्मचक्रो भवेत् स ।
चक्रे तु मध्यदेशेऽस्य पूजितः सुखदः सदा ।"
अस्य अन्यद्विवरणन्तु शालग्रामशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ काश्मीरस्य नृपविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ६४ ।
'गते प्रवीरसुलभां समितौ सुचरित्रये गते ।
श्रीमान् दामोदरो नाम तत्सूनुरभजत् क्षितिम् ।')
दाम्भिकः, पु स्त्री, (दम्भेन चरतीति । दम्भ + "चरति ।' ४ । ४ । ८ । इति ठक् ।) बक-

पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ दम्भयुक्ते त्रि । (यथा, मनुः । ३ । १५९ ।
"पामरोगभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ।")
दाय, ऋ ङ दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं-सकं सेट् ।) ऋ अददायत् । ङ, दायते । इति दुर्गादासः ॥
दाय, पु (दीयते इति । दा दाने + घञ् ।"आतो युक्चिण्कृतोः ।" ७ । ३ । ३३ । इति युक् ।) यौतुकादिदेयधनम् । (यथा, महाभारते । १ । ५१ । १ ।
"दायन्तु विविधं तस्मै दत्त्वा मे मदतोऽनघ ।
यज्ञार्थं राजभिर्दत्तं महार्हं धनसञ्चयम् ।)
कन्यादानकाले जामात्रादिभ्यो ब्रतभिक्षादौ ब्राह्मणादिभ्यश्च यद्द्रव्यं दीयते तत् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । हरणम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । २८ ॥ सोल्लुण्ठभाषणम् । विभक्तव्यपितृद्रव्यम् । (यथा मनुः । ९ । १६४ ।
"औरसो विभजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ।"
विभागार्हधनमात्रम् । यथा तत्रैव । ९ । ७७ ।
"संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विषन्तीं योषितं पतिः ।
ऊर्द्ध्वं संवत्सरात्त्वेनां दायं हृत्वा न संवसेत् ॥"
दा दाने + भावे घञ् ।) दानम् । इति मेदिनी । ये, ३० ॥ (यथा मनुः । ८ । १९९ ।
"अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा ।
अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारे यथा स्थितिः ॥")
स्थानम् । (दो छेदे + घञ् ।) खण्डनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ लयः । इत्यजयपालः ॥ (ददातीति । दा + "श्याद्व्यधेति ।' ३ । १ । १४१ । इति णः । दातरि, त्रि । इति व्याकरणम् ॥)
दायकः, त्रि, (ददातीति । दा + ण्वुल् ।) दाता । यथा । हृतारियितिदायक इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥ (यथाह महाभारते । ३ । १८३ । ३३ ।
"तावता गोसहस्राणां फलं प्राप्नोति दायकः ।")
दायबन्धु पुं (दाये बन्धुः ।) भ्राता । इति शब्दरत्नावली ॥
दायभागः, पु (दायस्य भागः ।) सम्बन्धिमात्रेण सम्बन्धिधनविभागः । पूर्व्वद्रव्यस्वामिसम्बन्धाधीनं तत्स्वाम्युपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्वं तत्र निरूढो दायशब्दस्तस्य विभागः । एकदेशमात्रेणैव भूहिरण्यादावुत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारानर्हतयाव्यवस्थितस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जनम् । अथवा विशेषेण भजनं स्वत्वज्ञापनं वा । यत्र चैकदासीगवादिकं बहुसाधारणं तत्रापि तत्तत्कालविशेषवहनदोहनपर्य्यायेण स्वत्वं ज्ञाप्यते ॥ ॥ अथ दायाधिकारक्रमे पुंसमाधिकारिणः । तत्रादौ स्वतधने औरसपुत्त्रस्याधिकारः । तदभावे पौत्रस्य । तदभावे प्रपौत्रस्य । अत्र पितृकपौत्रप्रपितामहकप्रपौत्रयोः पुत्त्रेण सह तुल्याधिकारः । एषामभावे पत्नी धनाधिकारिणी । तत्राय विशेषः पत्नी धनं गृह्णीत

एव न तु तस्य दानाधमनविक्रयान् कर्त्तुमर्हतीति। किन्तु भर्त्तुरौर्द्ध्वदैहिकक्रियार्थं दानादिकमप्यनुमतम्। वर्णनाशक्तौ स्वाधमनमप्यनुमतं तदशक्तौ विक्रयणमपि। भर्त्तुरौर्द्ध्वदैहिकक्रियार्थमर्थात्तु-ल्यं भर्त्तुसपिण्डभर्त्तृगुरुभर्त्तृदौहित्रसन्तान-भर्त्तृभागिनेयभर्त्तृमातुलेभ्यो दद्यात्। एतेषामभावे स्वपितृकुले दद्यात्॥ पत्न्यभावे दुहिता। तत्रापि प्रथमं कुमारी। अयायं विशेषः कन्या जाताधिकारा पश्चात् परिणीता सती अविद्यमानपुत्रा यदि म्टता तदा तत्पितृदाये सपुत्रायाः सम्भावितपुत्राया भगिन्यास्तुल्याधिकारः। कुमार्य्यभावे चोढ़ायाः पुत्त्रवत्याः सम्भावितपुत्रायाश्च तुल्याधिकारः। एतयोरेकतराभावे अन्याधिकारिणी। एतयोरभावेऽपि वन्ध्यापुत्त्रहीनविधवयोर्नाधिकारः। सर्व्वदुहित्रभावे दौहित्रस्याधिकारः। तदभावे पितुरधिकारः। तदभावे मातुरधिकारः। तदभावे सोदरस्याधिकारः। सोदराभावे सजातीयवैमात्रेयाधिकारः। तदभावे सोदरभ्रातृपुत्त्रस्याधिकारः। संसर्ग्यसंसर्गिसोदरभ्रातृपुत्त्रेषु संसर्गिभ्रातृपुत्त्रस्याधिकारः। एवं संसर्ग्यसंसर्गिवैमात्रेयभ्रातृपुत्त्रे सति संसर्गिवैमात्रेयभ्रातृपुत्त्रस्याधिकारः। यदा त्वसंसर्गी सोदरभ्रातृपुत्त्रः संसर्गी चासोदरभ्रातृपुत्त्रस्तदा तयोर्युगपदधिकारः। यदा पुनः सोदरवैमात्रेयभ्रातृपुत्त्रौ संसर्गिणावसंसर्गिणौ वा तदा उभयथैव सोदरभ्रातृपुत्त्रस्याधिकारः। भ्रातृपुत्त्राभावे भ्रातृपौत्त्रस्याधिकारः। अत्रापि सोदरवैमात्रेयभ्रातृपुत्त्रवत् क्रमो बोध्यः। भ्रातृपौत्त्राभावे पितृदौहित्रस्याधिकारः। अत्र सोदरभगिनीपुत्त्रवैमात्रेयभगिनीपुत्त्रयोस्तुल्यवदधिकारः। पितुर्दौहित्राभावे पितामहस्याधिकारः। पितामहाभावे पितामह्या अधिकारः। पितामह्यभावे पितृव्यस्याधिकारः। तदभावे पितृव्यपुत्त्रस्याधिकारः। तदभावे पितृव्यपौत्त्रस्याधिकारः। पितृव्यपौत्त्राभावे पितामहदौहित्रस्याधिकारः। पितामहदौहित्राभावे पितृव्यदौहित्रस्याधिकारः। तदभावे प्रपितामहस्याधिकारः। तदभावे प्रपितामह्या अधिकारः। ततः पितामहभ्राताधिकारी। तदभावे पितामहभ्रातृपुत्त्रः। तदभावे पितामहभ्रातृपौत्त्रः। ततः प्रपितामहदौहित्रोऽधिकारी। ततः पितामहभ्रातृदौहित्रोऽधिकारी। तदभावे मातामहः। तदभावे मातुलः। तदभावे मातृष्वसीयः। तदभावे मातुलपुत्त्रः। तदभावे मातुलपौत्त्रः। एषामभावे सकुल्यः। सकुल्योऽपि द्विविधः अधस्तन ऊर्द्ध्वतनश्च तत्र प्रपौत्त्रपुत्त्रावधयोऽधस्तनाख्याः वृद्धप्रपितामहादिश्च ऊर्द्ध्वतनास्तचाप्यादावधस्तनानां सकुल्यानां क्रमेणाधिकारः। तेषामभावे ऊर्द्ध्वतनानां क्रमेणाधिकारः। सर्व्वविधसकुल्याभावे समानोदकाः। तदभावे आचार्य्यः। तदभावे शिष्यः तदभावे सह्वेदाध्यायिब्रह्मचारिणः।

तदभावे ग्रामस्थाः सगोत्राः। तदभावे तथाविधाः समानप्रवराः। उक्तपर्य्यन्ताभावे तद्ग्रामस्थाखिलविद्यावद्दिगुणयुक्ता ब्राह्मणा धनाधिकारिणः। एतेषामभावे ब्राह्मणधनवर्ज्जं राजाधिकारी। ब्राह्मणधनस्य तु गुणवद्ब्राह्मणपर्य्यन्ताभावे ब्राह्मणान्तरस्य ग्रामान्तरस्थस्यापि अधिकारः। वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां धनं धर्म्मभ्रातृसच्छिष्याचार्य्या गृह्णीयुः। तदभावे एकतीर्थवासी एकाश्रमी वा गृह्णीयात्। ब्रह्मचारी च द्विविधः नैष्ठिक उपकुर्व्वाणश्च। तत्र नैष्ठिकधने आचार्य्यस्याधिकारः। उपकुर्व्वाणस्य तु धनं पित्रादिभिरेव ग्राह्यम्। इति पुंधनाधिकारिणः॥ * ॥

अथ स्त्रीधनाधिकारक्रमः।

तत्र कुमारीधने प्रथमं सोदरभ्राताधिकारी। तदभावे माता तदभावे पिता। वरदत्तधने वरोऽधिकारी॥ * ॥

अथोढ़ास्त्रीधनाधिकारक्रमनिरूपणार्थं तद्धनं निरूप्यते। विवाहकाले लब्धं यौतुकं धनम् १ भर्त्तृनीयमाना पितृमातृकुलात् यद्धनं लभते तत् २ भर्त्तृदत्तम् ३ भ्रातृदत्तम् ४ पितृदत्तम् ५ मातृदत्तम् ६ द्वितीयविवाहार्थिना पूर्व्वस्त्रियै पारितोषिकं यद्दत्तं तत् ७ अध्याच्छादनम् ८ अलङ्करणम् ९ गृहादिकर्म्मनिरूपणशिल्पिभर्त्तृद्वारेणान्येषां गृहादिनिष्पादनाद्युतकौचविधयाग्यैभ्यो यद्धनं लब्धं तत् १० पुत्त्रदत्तम् ११ मातुलादिदत्तम् १२ विवाहात् परतः पित्रादिना भर्त्रादिना च यद्दत्तम् १३। भर्त्तृदत्तस्थावरातिरिक्तानामेतेषां धनानां स्त्री दानादिकं कर्त्तुमर्हति॥ * ॥

तदेवं स्त्रीधने निरूपिते तस्यां म्टतायां तद्धनाधिकारी निरूप्यते। तत्र यौतुकधने कुमार्य्याः प्रथममधिकारः। तदभावे वाग्दत्तायाः तदभावे चोढ़ायाः पुत्त्रवत्याः सम्भावितपुत्त्रायाश्च युगपदधिकारः। तदभावे वन्ध्याविधवयोस्तुल्यवदधिकारः। तत्र कुमारी वाग्दत्ता जाताधिकारानन्तरं परिणीता सती पश्चाद्वन्ध्यात्वेनावधृता पुत्त्रमनुत्पाद्यैव विधवा भूता वा तदा तस्यां म्टतायां तत्संक्रान्तमातृधने तद्भगिन्योः पुत्त्रवतीसम्भावितपुत्त्रयोरभावे वन्ध्याविधवयोरप्यधिकारः। सर्व्वदुहित्रभावे पुत्त्रस्याधिकारः। पुत्त्राभावे दौहित्रोऽधिकारी दौहित्राभावे पौत्त्रः। तदभावे प्रपौत्त्रः। तदभावे सपत्नीपुत्त्रः। तदभावे सपत्नीपौत्त्रः। तदभावे सपत्नीप्रपौत्त्रः। एतत्पर्य्यन्ताभावे ब्राह्मदैवार्षगान्धर्व्वप्राजापत्याख्यविवाहपञ्चकलब्धयौतुकधने भर्त्तैवाधिकारः। भर्त्तुरभावे भ्रातुः। तदभावे माताधिकारिणी। तदभावे पिता। सपत्नीप्रपौत्त्रपर्य्यन्ताभावे आसुरराक्षसपैशाचाख्यविवाहत्रिकलब्धयौतुकधने तु प्रथमं मातुरधिकारः। तदभावे पितुः। पितुरभावे भर्त्तुः॥ अथायौतुकस्त्रीधनाधिकारिक्रमः। तत्र विवाह-

पूर्व्वापरकालपितृदत्तयौतुकाभ्यामतिरिक्तस्त्रीधने कन्यापुत्त्रयोर्युगपदधिकारः। तयोरेकतराभावे अन्यतरस्य तद्धनं तयोर्द्वयोरभावे ऊढ़ायाः पुत्त्रवत्याः सम्भावितपुत्त्रायाश्च तुल्यवदधिकारः। एतयोरेकतराभावे अन्यस्या अधिकारः। एतयोर्द्वयोरभावे पौत्त्रः। पौत्त्राभावे दौहित्रः। तदभावे प्रपौत्त्रः। तदभावे सपत्नीपुत्त्रः तदभावे सपत्नीपौत्त्रः। तदभावे सपत्नीप्रपौत्त्रोऽधिकारी। ततो वन्ध्या विधवा च तुल्यवदधिकारिण्यौ। एतयोरेकतराभावे चान्यतरस्याः। वन्ध्याविधवापर्य्यन्ताभावे यौतुकवत् ब्राह्मादिविवाहपञ्चकविवाहितायाः धने भर्त्तृभ्रातृमातृपितॄणां क्रमशोऽधिकारः। विवाहकाले तत्पूर्व्वापरकाले वा स्त्रियै यद्धनं पित्रा दत्तं तत्र धने प्रथमं कुमार्य्याः। तदनन्तरमूढ़योः पुत्त्रवतीसम्भावितपुत्त्रयोः। तदनन्तरं वन्ध्याविधवयोरधिकारः। सर्व्वदुहित्रभावे पुत्त्रादेर्यौतुकधनान्तरवत् क्रमेणाधिकारः। ततो ब्राह्मादिविवाहपञ्चकालब्धयौतुकधनेषु पितृपर्य्यन्ताभावे आसुरादिविवाहत्रिकलब्धयौतुकधनेषु च भर्त्तृपर्य्यन्ताभावे देवरादेरधिकारः। तदभावे देवरभ्रातृश्वशुरयोः सुतानां युगपदधिकारः। एतेषामभावे असपिण्डोऽपि भागिनीपुत्त्रः। तदभावे भर्त्तृभागिनेयः। तदभावे भ्रातृसुतः। तदभावे जामाता। जामातृपर्य्यन्ताभावे सपिण्डानन्तर्य्यक्रमेण श्वशुरभ्रातृश्वशुरादीनां सपिण्डानामधिकारः। सपिण्डाभावे सकुल्याः समानोदकाः सगोत्राः समानप्रवराश्च पुंधनवत् क्रमेणाधिकारिणः। एतत्सर्व्वाभावे ब्राह्मणीधने स्वग्रामस्थश्रोत्रियादेरधिकारः। क्षत्त्रियादिधने राज्ञ एवाधिकारः। इति स्त्रीधनाधिकारिणः॥ * ॥

अथ विभागानधिकारिणः।

क्लीबपतिततत्पुत्त्रजन्मबधिर-उन्मत्तजड़-मूकमङ्गुपितृद्विट्निरिन्द्रियोपपातिकाचिकित्स्यरोगार्त्ताः। पतितवर्ज्जं एते भरणीयाः। पतितपुत्त्रवर्ज्जमेतेषां पुत्त्रा यदि निर्दोषाः तदांशभाजिनः। क्लीबादीनां अपुत्त्रा भार्य्याः यदि सद्वृत्तास्तदा भर्त्तव्याः। एषां दुहितरो विवाहपर्य्यन्तं भरणीयाः॥ * ॥

अथ विभाज्याविभाज्यधननिर्णयः।

तत्र पैतामहं पित्रर्ज्जितं साधारणधनोपघातेनार्ज्जितञ्चेति त्रिविधं धनं सर्व्वैरेव विभाज्यम्। किन्तु तत्रार्ज्जकस्य द्वावंशौ अन्येषामेकैकांशः। साधारणधनानुपघातेन मैत्र्यप्राप्तं धनं स्वं साधारणधनानुपघातेनार्ज्जितविद्याधनं पितृपितृव्यादिप्रसादादिना लब्धं धनं भार्य्याप्राप्तिकाले लब्धं धनं मित्रताप्राप्तं धनं आर्त्तिज्यलब्धं एतान्यविभाज्यानि। विद्याधनन्तु समविद्याधिकविद्येभ्यो देयं एवं यदि विद्यामभ्यस्यतो भ्रातुः कुटुम्बमपरो भ्राता स्वधनव्ययशरीरायासाभ्यां बिभर्त्ति तदा तद्विद्यार्ज्जितधने मूर्खस्यापि अपरभ्रातुरंशित्वम्। स्वक्रमात् पित्रादितो

लब्धविद्यार्जितधने तु सर्व्वेषां भ्रातॄणामंशित्वम्। विद्याधनं यथा, यदि भवान् भद्रं पठिष्यति तदा भवते एतावद्धनं दातव्यमिति पणितं तत्र भद्रोपन्यासेन यत् पणितं धनं लब्धं तत्। अध्यापितशिष्याद्यल्लब्धम्। आर्त्विककर्म्मकरणेन यजमानाद्दक्षिणादिरूपं लब्धं धनम्। यत्किञ्चित् विद्यार्थिना प्रश्ने कृते तत्र सम्यगुत्तरेण परितोषादपणितमेव किञ्चिद्धनं ददाति तत्। यो ह्यस्मिन् शास्त्रार्थे मम संशयमपनयति तस्मै सुवर्णादिकमिदं दास्यामीत्युक्ते तस्य संशयमपनीय यल्लब्धम्। वादिनोः कुत्रचिद्व्यवहारविषयसन्देहे न्यायकरणार्थमागतयोः सभ्यादिरूपेण यल्लब्धम्। शास्त्रादिषु स्वज्ञानं प्रकाश्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धम्। तथार्थवादादावादविचारे वा परं निर्जित्य यल्लब्धम्। एकस्मिन् द्रव्ये वस्तुनि बहूनां ग्राहकाणां समुत्थाने येन प्रकृष्टं पदमधीत्य यल्लब्धम्। चित्रकरसुवर्णकारादिभिः शिल्पिभिर्मूल्यादधिकं यल्लब्धम्। द्यूतेनापि परं निर्जित्य यल्लब्धम्। एतानि अविभाज्यानि ॥ * ॥

क्रमादभ्यागतं द्रव्यमन्येन हृतं यदि दायादानामनुमत्या तेषामेकतरेण साधारणधनानुपघातेन इतरव्यापारनैरपेक्ष्येण च धनमुद्धरति तदा तदुद्धर्त्तुरेव। भूमिस्तु यदि अन्येन हृता एकेनोद्धृता तदा स तुरीयांशं गृहीत्वा अवशिष्टभागत्रयमन्यैः सह समं विभजेत्। अथ पित्र्यं विभक्तेनाविभक्तेन वा साधारणधनानुपघातेनापरव्यापारनैरपेक्ष्येण येन यदर्ज्जितं तदेकस्यैव न तु तद्विभाज्यमितरैः। किन्तु विद्यालब्धधनमात्रे विशेषः स च प्रागेवाभिहितः। अङ्गयोजितवस्त्रालङ्कार अश्वादिवाहनं लड्डुकादि कूपवाप्यादिगतं पित्रादिसम्बन्धिजलं दासीव्यतिरिक्ता स्त्री योगप्रचारो रथ्या एतानि नान्यधनवद्विभाज्यानि किन्तु स्वव्यापारेण तद्गृहीतस्य एव स्वव्यापारोपयुक्तशयनभोजनपात्रादि न विभजनीयं येन यद्गृहीतं तत्तस्यैव। पुस्तकन्तु सर्व्वेण ग्राह्यं किन्तु पण्डितेन तन्मूल्यांशस्वांशतुल्यद्रव्यान्तरमन्यस्मै वा दत्त्वा गृहीतव्यमेव शिल्पिनां शिल्पोपयुक्तद्रव्यं शास्त्रिणां तत्रापि पुस्तकवद्व्यवस्था। पितरि जीवति यस्मिन् वार्त्ता येन गृहीता नाम्निकं तस्य न विभागः यद्यपरत्रापि वाक्यान्तरं तथा ज्ञातम् ॥ * ॥

अथ संसृष्टविभागक्रमाधिकारी संसर्गो निरूप्यते।

पितृभ्रातृपितृव्याणामन्यतमेन सह विभक्तः सन् पुनरन्योन्येच्छया पूर्व्वकृतविभागमपास्य यत्तव धनं तन्मम धनं यन्मम तत्तवापीति व्यवस्थया एकगृहित्वरूपतयावस्थानं संसर्गः ॥ अथ संसृष्टविभागः। अत्र भ्रातॄणां अन्येषां तुल्यसम्बन्धिनां वा संसृष्टासंसृष्टिनां मध्ये संसर्गिणामेव प्रथमं संसृष्टधनेऽधिकारः। तदभावे तथाविधासंसर्गिणामिति क्रमः ॥*॥ एवं यदा पिता पुत्रान् विभज्य यथाशास्त्रं भागं गृहीत्वा पुत्रैः सह संसृष्ट एव पुत्रान्तरमुत्पाद्य मृतस्तदा विभागानन्तरजात एव तद्धनाधिकारी न पूर्व्वविभक्त एवं पूर्व्वभ्रातृविभागेऽपि विभक्तजस्य नांशित्वम्। यदि तु येन केनचित् पुत्रेण संसृष्टः सन् पिता मृतस्तदा तद्धनं संसृष्टविभक्तजाभ्यां समं विभाज्यं यथा धने तथर्णेऽपि। यद्यविज्ञातगर्भायामेव स्त्रियां पुत्रा विभक्तास्तद्गर्भजातो विभक्तद्रव्यापेक्षितत्वात् पुनर्विभज्य स्वांशं गृह्णीयात् न तु विभक्तजेन सह पितृद्रव्येंऽशित्वम् ॥*॥

अथ पितृकृतविभागो निरूप्यते।

यत्र पितृकृतविभागस्तत्र स्वोपार्जितधने पितुरिच्छैव नियामिका। पितामहधने तु मातृरजोनिवृत्तिसहकृता तदिच्छा नियामिका। स्वोपार्जितधने पिता इच्छया धनं गृहीतुं प्राप्नोति कस्मैचिदधिकं कस्मैचिन्न्यूनं दातुमर्हति। पैतामहधनविभागे तु पिता स्वयमंशद्वयं गृहीत्वा पुत्रेभ्य एकैकांशं दद्यात्। किन्तु पैतामहमणिमुक्ताप्रवालादिषु पितुः स्वाच्छन्द्यं भूमिनिबन्धद्विपदादिषु न स्वाच्छन्द्यम्। स्वार्जितधनविभागे पित्रा अपुत्रपत्नीभ्यः पुत्रतुल्यांशो देयः यदि ताभ्यः स्त्रीधनं न दत्तं स्त्रीधने दत्ते सति अर्द्धं देयम्। पुत्रकर्त्तृकविभागे तु विमातुरंशाभावः ॥*॥ शूद्रस्य दासीपुत्रोऽपि पितुरिच्छया परिणीतस्त्रीजातपुत्रेण सह तुल्याधिकारी मृते पितरि तदर्द्धांशाधिकारी। तथाविधभ्रात्रभावे दौहित्रे चासति पितुः सर्व्वधनाधिकारी सति दौहित्रे तेन सह तुल्याधिकारी ॥*॥ पितरि मृते मातरि जीवन्त्यां पुत्राणां विभागो न धर्म्मः यदि जीवन्त्यां मातरि विभागं कुर्व्वन्ति तदा मातापि पुत्रतुल्यांशभागिनी। विमातुरंशाभावः किन्तु सा ग्रासाच्छादनादिना भर्त्तव्या। एवं पितामहधने पौत्रैर्विभज्यमाने पितामह्यः पौत्रतुल्यांशभागिन्यः ॥*॥ औरसेन दत्तकादीनां विभागः औरसस्य द्व्यंशित्वं सवर्णदत्तकादेरेकैकांशित्वम्। विभागस्तु पित्र्यधनेन ऋणं परिशोध्य तदवशिष्टधनस्य करणीयः। उत्तमर्णेच्छया विभज्य वा तदृणं परिशोधनीयम्। एकेन भ्रात्रादिना बहुधनं तया यद्यधिकं भुक्तं तत्र न विशुद्धांशो विभागमध्ये प्रवेशनीयः। किन्तु भुक्तावशिष्टस्य विद्यमानधनस्यैव विभागः कार्य्यः ॥*॥ असंस्कृतभ्रातृभगिनीनां पैतृकधनेन संस्कारः कर्त्तव्यः। विभागकाले कस्यचिच्छिद्रितस्य पश्चात् प्राप्तस्य समभागः कर्त्तव्यः। भ्रमादिना त्यक्तशास्त्रीयविभागधनस्य पुनः शास्त्रीयविभागः कार्य्यः ॥*॥

अथ विदेशागतस्य विभागः।

विभक्तभ्रातृदशायां देशान्तरगतस्य चिरकालादागतस्य सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं तत्सन्ततेरपि मौलसामन्तादिना वा स्वज्ञापनपूर्व्वकं क्रमागतधनात् यथाशास्त्रमंशभागित्वमिति स्थितम्। एषा व्यवस्था विदेशागतविषयिणी देशस्थविषये तु धनिनश्चतुर्थपर्य्यन्तं एव तद्धनविभागार्हता। साधारणधनेऽपि स्त्रीप्रदानं कर्त्तव्यम्। इति श्रीकृष्णतर्कालङ्कारकृतक्रमसंग्रहः ॥ * ॥

"देशस्य जातेः सङ्घस्य धर्म्मो ग्रामस्य यो भवेत्।
उदितः स्यात् स तेनैव दायभागं प्रकल्पयेत् ॥'
इति दायतत्त्वम् ॥

दायविभागः, पुं (दायस्य विभागः।) दायभागः। यथा। "किं दायस्य विभागो विभक्तावयवम् किंवा दायेन सह विभागोऽवयुक्तत्वम्।" इति जीमूतवाहनः ॥

दायादः, पुं (आदत्ते इति। आ + दा + "आतश्चोपसर्गे।" ३।१।१३६। इति कः। दायस्य आदः ग्राहकः।) सपिण्डः। पुत्रः। इत्यमरः। ३।३।८८ ॥ (यथा, महाभारते। १। ८४। २।
"पुत्त्रेण तु तस्य वाक्यं मानितश्च विशेषतः।
कनीयान् मम दायादो धृता येन जरा मम ॥")

दायादी, स्त्री (दायं अत्तीति। अद् + अण्। स्त्रियां ङीष्।) कन्या। इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दायितः, त्रि, (दाय दाने + णिच् + क्तः।) दापितः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दारकः, पुं, (दारयति नाशयति जनकस्य पितृत्वमिति। दॄ + णिच् + ण्वुल्।) पुत्त्रः। इति हेमचन्द्रः। ३।२०६॥ (यथा महाभारते।१।८३।१३।
"कस्यैते दारका राजन् देवपुत्त्रोपमाः शुभाः।
वर्च्चसा रूपतश्चैव सदृशा मे मतास्तव ॥")
बालकः। इति मेदिनी। के, १०३ ॥ (यथा, महाभारते। १। ८३। १६।
"अभिनष्टा मातरञ्चैव तथा पत्युश्च दारकाः ॥")
दासकः। इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ ग्राम्यशूकरः। इति राजनिर्घण्टः ॥

दारकः, त्रि (दारयतीति। दॄ + णिच् + ण्वुल्।) भेदकः। इति मेदिनी। के १०३ ॥ (यथा,—
'अपीयद्गुणामकरोगदारकं
करोति वृन्दं सहसैव दारकम् ॥'
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽर्शोऽधिकारे ॥")

दारकर्म्म, क्ली, (दारार्थं पत्न्यर्थं यत् कर्म्म।) विवाहः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा देवीभागवते। १। १४। २६।
"दारकर्म्म ततो व्यासः शुकस्य पर्य्यचिन्तयत् ॥")

दारणं, क्ली (दारयति नाशयति जलमलमनेनेति। दॄ + णिच् + करणे ल्युट्।) कतकम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दॄ + णिच् + भावे ल्युट्।) विदारणम्। यथा दावदारणदक्षे समाहृतम्। इति लीलावती ॥ (व्रणादिस्फोटनसम्पादकौषधविशेषः। यथा, सुश्रुते। १। ३६।
'चिरविल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः।
कपोतगृध्रकङ्कानां पुरीषाणि च दारणम् ॥
क्षारद्रव्याणि वा यानि क्षारो वा दारणं परम्।'
दारयतीति। दॄ + णिच् + कर्त्तरि ल्युः। विदारके त्रि। यथा, महाभारते। ८। ४९। १०।
'समाधत्त शितं बाणं गिरीणामपि दारणम् ॥")

दारदः, पुं, (दरदे देशविशेषे भवः । दरद + अण् ।) दरददेशोद्भवविषभेदः । इत्यमरः । १ । ८ । ११ ॥ पारदः । हिङ्गुलम् । इति मेदिनी । दे, ३१ ॥ समुद्रः । इति हारावली । ५६ ॥

दारनिशुक्, पुं, (दारेण चञ्च्वाघातजन्यविदारणेन वल्लिं शुङ्क्ते इति । शुन + क्विप् ।) चक्रपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दाराः, पुं, (दारयन्ति भ्रात्रादीनिति । दॄ + "दारजारौ कर्त्तरि णिलुक् च ।" ३ । ३ । २० । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या घञ् णिलुक् च ।) भार्य्या । बहुवचनान्तोऽयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५८ । २७ ।
"आपदर्थे धनं रक्षेत् दारान् रक्षेत् धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेत् दारैरपि धनैरपि ॥")

दारा, स्त्री, (दारयति भ्रातॄन्निति । दॄ + णिच् + अच् + टाप् ।) दाराः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, भागवते । ७ । १४ । ११ ।
"यच्चैकामात्मनो दारां तृष्णां खलयवोयत ॥")

दारिः, स्त्री, (दारयतीति । दॄ + णिच् + इन् ।) विदारकः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दारिका, स्त्री, (दारक + टापि अत इत्वम् ।) कन्या । इति जटाधरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ४१ । १५८ ।
"अरिष्टं वृषभं केशिं पूतनां दैत्यदारिकाम् ॥")

दारितः, त्रि, (दार्य्यते स्मेति । दॄ + णिच् + क्तः ।) क्षतदारणः । तत्पर्य्यायः । भिन्नः २ भेदितः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥ विदारितः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १०७ । ४८ ।
"अंशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना ।
जगाम दुःखात् तं देशं यत्र वै दारिता मही ॥"
ताड़ितः । यथा, कालिकापुराणे ८० अध्याये ।
"ततः सुदर्शनो राजा गदया दारितोऽपतत् ॥")

दारिद्र्यं, क्ली, (दरिद्रस्य भावः । दरिद्र + ष्यञ् ।) दरिद्रता । यथा,—
"प्रयाति दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः ।"
इति नैषधे । १ । १५ ॥
(यथा, मृच्छकटिके १ अङ्के ।
"दारिद्र्यान्मरणाद्वा मरणं मम रोचते न दारिद्र्यम् ।
अल्पक्लेशं मरणं दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम् ॥")
निर्य्यङ्कारान्तोऽप्ययम् ॥

दारी, स्त्री, (दारयति पदतलमिति । दॄ + णिच् + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ४ । ११८ । इति इन् । कृदिकारादिति पक्षे ङीष् ।) क्षुद्ररोगविशेषः । बिवाई इति लोके । तल्लक्षणम् यथा,—
"परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः ।
पादयोः कुरुते दारीं सरुजां तलसंश्रिताम् ॥"
तच्चिकित्सा यथा,—
"पाददार्य्यां शिरां प्राज्ञो मोक्षयेत्तलशोधिनीम् ।
स्वेदस्नेहोपपन्नौ च पादौ वा लेपयेन्मुहुः ॥
मधूच्छिष्टवसामज्जाघृतैः क्षारविमिश्रितैः ॥

क्षारो यवक्षारः ।
सर्ज्जाङ्कसिन्धूद्भवयोश्चूर्णं मधुघृतप्लुतैः ।
विमर्द्य कटुतैलाक्तं हितं पादप्रमार्ज्जने ॥
मधुसिक्थकगैरिकाघृतगुड़सर्षपाद्य-सालनिर्य्यासैः ॥
गैरिकासहितैर्लेपः पादस्फुटनापहः सिद्धः ॥
मधुसिक्थकं मोम । प्रथमं गैरिकं शिलाजतु । द्वितीयं गैरिकं गेरु इति लोके । सालनिर्य्यास धूनाः ।
उन्मत्तकस्य बीजेन माषकक्षारवारिणा ।
विपक्वं कटुतैलन्तु दग्धाहारी न संशयः ॥
इति धत्तूरतैलम् ॥" इति भावप्रकाशः ॥

दारु, क्ली, पुं, (दीर्य्यते इति । दॄ + "दृसनिजनीति ।" उणां । १ । ३ । इति ञुण् ।) काष्ठम् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४५ । ११ ।
"शणं तैलं घृतञ्चैव जतु दारूणि चैव हि ।
तस्मिन् वेश्मनि सर्व्वाणि निक्षिपेथाः समन्ततः ॥")

दारु, क्ली, (दॄ + ञुण् ।) देवदारु । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । १० ।
"दारुपञ्चमूलक्वाथैरभिरेवमेव क्षतोऽपि वा ॥"
अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"सुरदारु द्रुकिलिमं सुराह्वं भद्रदारु च ।
देवकाष्ठं पीतदारु देवदारु च दारु च ॥")
पित्तलम् । इति मेदिनी । रे, ४० ॥

दारुः, त्रि, (दॄ + ञुण् ।) शिल्पी । दारकः । इति धरणी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६ । १ ।
"इन्द्रस्येव प्र तवसस्कृतानि वन्दे दारुं वन्दमानो विवक्मि ॥"
"दारुं पुरां भेत्तारं वन्दे ।" इति तत्र सायनः ॥)
दाता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दारुकं, क्ली, (दारु + स्वार्थे कन् ।) देवदारु । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुकः, पुं, श्रीकृष्णसारथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ५ । २८ ।
"दारुकेण च सूतेन सहितो देवकीसुतः ॥"
योगाचार्य्यविशेषः । स तु महादेवस्य अवतारविशेषः । यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायाम् । २ । १० । ४ ।
"जटामाली चाट्टहासी दारुको लाङ्गली तथा ॥")

दारुकदली, स्त्री, (दारुवत् कठिना कदली ।) वनकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुका, स्त्री, (दारुणा काष्ठेन कायतीति । कै + कः । टाप् ।) काष्ठमयस्त्री । काठेर पुतुल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पुत्त्रिका २ दारुस्त्री ३ भाषभञ्जिका ४ शालभञ्जी ५ शालाङ्की ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ दारुपुत्त्रिका ७ कुरुटी ८ दारुगर्भा ९ । इति हारावली । ७१ ॥

दारुगन्धा, स्त्री, (दारुणि गन्धो यस्याः ।) चीड़ागामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुगर्भा, स्त्री, (दारुमयो गर्भो यस्याः ।) दारुमयस्त्री । इति हारावली । ७१ ॥

दारुजः, पुं, (दारुणो जायते इति । जन + डः ।) मर्द्दलः । इति शब्दरत्नावली ॥ काष्ठनिर्म्मिते, त्रि ॥ (यथा, कालिकापुराणे । ६७ अध्याये ।
"आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारुजमेव वा ॥")

दारुणः, पुं, (दारयतीति । दॄ + णिच् + "कॄदारिभ्य उनन् ।" उणां ३ । ५३ । इति उनन्-प्रत्ययः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयानकरसः । (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ७४
"सुधन्वा खण्डपरशुर्दारुणो द्रविणप्रदः ॥"
"सन्मार्गविरोधिनां दारुणत्वात् (खण्डकत्वात्) दारुणः ।" इति तद्भाष्ये शङ्करः ॥) भयहेतौ, त्रि । इत्यमरः । १ । ७ । २० ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । ४ । २० ।
"हाहाकारो महानासीत् सम्प्रहाराच्च दारुणः ।
उत्पपात ततः सिंहो नृपस्योपरि दारुणः ॥"
कठोरः । यथा, तत्रैव । १ । ४ । ५२ ।
"दारुणं देहदमनं सर्व्वलोकभयङ्करम् ॥")

दारुणकं, क्ली, (दारुणवत् कायतीति । कै + कः ।) मस्तकगतक्षुद्ररोगविशेषः । लोके रूषी इति ख्यातः । तस्य लक्षणमाह ।
"दारुणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमिः प्रजायते ।
मारुतश्लेष्मकोपेन विद्याद्दारुणकन्तु तत् ॥
दारुणा कर्कशा ॥"
तस्य चिकित्सा यथा,—
"कार्य्यो दारुणके स्नेहः प्रलेपो मधुसंयुतः ।
पियालबीजमधुककुष्ठमाषैः ससैन्धवैः ॥
आम्रबीजं तथा पथ्या द्वयं स्यात् समया समम् ।
दुग्धेन पिष्टं तल्लेपो दारुणं हन्ति दारुणम् ॥
दुग्धेन खाखसं बीजं प्रलेपाद्दारुणं हरेत् ।
गुञ्जाफलैः शृतं तैलं भृङ्गराजरसेन च ॥
कण्डुदारुणहृत् कुष्ठकपालव्याधिनाशनम् ॥"
इति गुञ्जातैलम् ।" इति भावप्रकाशः ॥
(अथ भृङ्गराजतैलम् ।
"भृङ्गराजत्रिफलोत्पलशारि
लौहपुरीषसमन्वितकारि ।
तैलमिदं पच दारुणहारि
कुञ्चितकेशघनस्थितकारि ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे ॥)

दारुनिशा, स्त्री, (दारुवद्बहुला निशा हरिद्रा ।) दारुहरिद्रा । इति रत्नमाला ॥ (अस्या गुणा यथा,—
"दार्व्वीनिशाशुणा किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगनुत् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

दारुपत्त्री, स्त्री, (दारुणः पत्त्रमिव पत्त्रमस्याः । ङीष् ।) हिङ्गुपत्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुपीता, स्त्री, (दारुणा पीतेव । काष्ठप्रधानत्वात् तथात्वम् ।) दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुपुत्त्रिका, स्त्री, (दारुमयी पुत्त्रिका ।) दारुका । इति हारावली । ७१ ॥

दारुमुखाह्वया, स्त्री, (दारुमुखमाह्वयते स्पर्द्धते इति । आ + ह्वे + अच् ।) गोधा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारुसिता स्त्री, (दारुणि सिता शर्करेव।) त्वक्। गुडत्वक् इति भाषा। तस्या गुणाः।
"त्वक्स्वाद्वी तु तनुत्वक् स्यात् तथा दारुसिता मता।
उक्ता दारुसिता स्वाद्वी तिक्ता वातास्रपित्तहृत्॥
सुरभिः शुक्रला वर्ण्या मुखशोषतृषापहा॥"
इति भावप्रकाशः॥

दारुस्त्री, स्त्री, (दारुमयी स्त्री।) दारुका। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दारुहरिद्रा स्त्री (दारुप्रधाना हरिद्रा।) स्वनामख्यातद्रव्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। पीतद्रु २ कालेयक ३ हरिद्रु ४ दार्व्वी ५ पचम्पचा ६ पर्जनी ७। इत्यमरः। २।४।१०२॥ पीतिका ८ पीतदारु ९ स्थिररागा १० कामिनी ११ कटङ्कटेरी १२ पर्जन्या १३ पीता १४ दारुनिशा १५ कालीयकम् १६ कामवती १७ दारुपीता १८ कर्कटिनी १९ दारु २० निशा २१ हरिद्रा २२। इति शब्दरत्नावली॥ अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। व्रणमेहकण्डूविस्फोटशोथविषकर्णाक्षिदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ कफपित्तशोषनाशित्वम्। विशेषेण कफाभिष्यन्दनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

दारुहस्तक पुं (हस्त इव प्रतिकृतिः। 'इवे प्रतिकृतौ।' ५।३।९६। इति कन्। दारुणो हस्तकः।) काष्ठनिर्म्मितहस्तः। काठेर हाता इति भाषा। तत्पर्य्यायः। दर्व्विः २। इत्यमरः। ९।२।३४॥

दार्घसत्र त्रि, (दीर्घसत्रे भवः। दीर्घसत्र+अण्। "देविकाशिंशपेति। ७।३।१। इति आदेरात्।) दीर्घसत्रयागे भवः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

दार्ढ्य, स्त्री (दृढस्य भावः। दृढ+"वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च।" ५।१।१२३। इति ष्यञ्।) दृढता। (यथा मनुः। ६।१०४।
"वाक्यान्यपि यथाप्रज्ञ दार्ढ्यायोन्नाहरन्ति हि।")

दार्दुर, स्त्री दक्षिणावर्त्तशङ्खः। जतु। जलम्। इति शब्दार्थकल्पतरुः। ददुरधर्म्मश्च।

दार्म्मट स्त्री चिन्तावेश्म। इति हारावली।१६७॥

दार्व्वक, पुं (दारवम् कलिकमङ्कं यस्य।) मयूरः। इति शब्दकल्पतरुः॥

दार्व्वाघाट, पुं (दारु काष्ठं आहन्तीति। आ+हन्+"दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम्।" ३।२।४९। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या अण् टश्चान्तादेशः।) शतपत्रकपक्षी। इत्यमरः। २।५।१७॥ काठठोकरा इति भाषा। (यथा महाभारते। १०।७।१८।
"दार्व्वाघाटस्तथावादि धार्त्तराष्ट्राश्च भारत।")

दार्व्वाघात, पुं (दारूणि आघातो यस्मात्।) दार्व्वाघाटपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥

दार्व्विका, स्त्री (दारयतीति। दृ+उणादित्वात् साधुः। दार्व्वी दारुहरिद्राविकारः। तत् स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) काथोद्भवतुत्थम्। गोजिह्वा। इत्यमरः। २।४।११९॥

दार्व्विपत्त्रिका, स्त्री, (दार्व्व्या पत्त्रमिव पत्त्रमस्याः। दार्व्विपत्त्रा तत स्वार्थे कन् टापि अत इत्वञ्च।) गोजिह्वा। इति रत्नमाला॥

दार्व्वी स्त्री (दारयति। दृ+"उल्कादयश्च।" उणां ४।९७। इति निपातनात् साधुः।) दारुहरिद्रा। (अस्याः पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"कटङ्कटेरी दार्व्वी स्यात्तथा दारुनिशेति च।
ख्याता दारुहरिद्रा च पर्ज्जनी च पचम्पचा॥"
अस्या गुणा यथा —
'दार्व्वी निशागुणा किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगनुत्।'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
गोजिह्वा। इति मेदिनी। वे, ११॥ देवदारु। हरिद्रा। इति विश्वः॥

दार्व्वीकाथोद्भव, स्त्री, (दार्व्व्याः दारुहरिद्रायाः काथादुद्भवो यस्य।) रसाञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः॥ कृत्रिमरसाञ्जनम्। इति रत्नमाला॥

दार्षद, त्रि, (दृषदि पिष्टः। दृषद्+"संस्कृतं भक्षाः।" ४।२।१६। इत्यण्।) दृषद्भवः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

दाल, क्ली, (दलेभ्यः सञ्चितम्। दल+अण्। यदुक्तम् —
'मक्षिका पतिता पुष्पात् यत्तु पत्रोपरि स्थितम्।
मधुराम्लकषायञ्च तद्दालं मधु कीर्त्तितम्॥')
वन्यमधु। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥ इन्द्रनीलदलाकारस्य प्रमक्षिकोत्पन्नं वृक्षकोटरान्तरभवं मधु। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। कषायत्वम्। अम्लत्वम्। मधुरत्वम्। पित्तदोषकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

दाल पुं (दले भवम्। दल+अण्।) कोद्रवः। इति हेमचन्द्रः॥

दालन पुं स्थावरविषभेदः। इति हेमचन्द्रः। ४।२६६॥

दाला स्त्री (दल्यते स्थूलमतिभिरिति। दल+घञ्+टाप्।) महाकालः। इति भावप्रकाशः॥

दालिका स्त्री (दालैव। स्वार्थे कन् टापि अत इत्वञ्च।) महाकालः। इति भावप्रकाशः॥

दालिम पुं (दाडिमः। डलयोः सः।) दाडिमः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

दाली स्त्री (दाल्यते इति। दल+णिच्+इन्। कृदिकारादिति ङीष्।) देवदाली लता। इति राजनिर्घण्टः॥

दाल्भ्य पुं (दल्भस्य मुनेरपत्यम्। "गर्गादिभ्यो यञ्।" ४।१।१०५। इति यञ्।) मुनिविशेषः। (यथा महाभारते।२।४।११।
"बको दाल्भ्यः स्थूलशिराः कृष्णद्वैपायनः शुकः॥")

दाल्मि पुं (दालयति असुरानिति। दल+णिच्+बाहुलकात् मिः।) इन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दाव, पुं, (दुनोति उपतापयतीति। दु+"दुन्योरनुपसर्गे।" ३।१।१४२। इति णः।) वनम्। (यथा महाभारते।१।२२४।६।
'इदमिन्द्र सदा दावं खाण्डवं परिरक्षति॥')
वनवह्निः। इत्यमरः। ३।३।२०५॥ (यथा, महाभारते। ३।६६।१।
"उत्सृज्य दमयन्तीं तु नलो राजा विशाम्पते।
ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने॥")
अग्निः। इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः॥ उपतापः। इति भरतकृतद्विरूपकोषः॥

दावाग्नि, पुं, (दावोद्भवोऽग्निः। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) वनोद्भवाग्निः। तत्पर्य्यायः। दवाग्निः २ दावानलः ३। इति शब्दरत्नावली॥ दवः ४ दावः ५। इत्यमरः। ३।३।२०५॥ (यथा, महाभारते। १।१५५।१५।
'दावाग्निधूमसदृशं चकार पार्थिवं रजः॥')

दावानल, पुं (दावोद्भवः अनलः। दाव एवानलो वा।) दावाग्निः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २६।९९।
'यद्दावानलतप्तस्य सुधावृष्टिरिमं जने॥")

दाविक त्रि (देविकायां भवः। अण्। "देविकाशिंशपेति।" ७।३।१। इति आदेरात्।) देविकानदीसम्भवः। इत्यमरः।१।१०।३६॥

दाश, भ्वा उ क दाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां आत्म-अकं सेट्।) द्वितीयस्वरी। भ्वा अददाशत्। क ङ दाशयते। इति दुर्गादासः॥

दाश, भ्वा उ दाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां उभ सक सेट्।) भ्वा, अददाशत्। उ, दाशति दाशते। इति दुर्गादासः॥

दाश न र हिंसने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां पर सक सेट्।) द्वितीयस्वरी। न दाश्नोति। र वैदिकः। इति दुर्गादासः॥

दाश पुं (दाशते दीयते भृतिरस्मै। दाश दाने+सम्प्रदाने घञ्।) भृत्यः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ (दशति हिनस्ति मत्स्यानिति। दन्श+'दशेश्च।' उणां ५।११। इति ट नस्य आत्वञ्च।) धीवरः। यथा देवीभागवते। २।१।३९।
"मनुष्यगन्धेति नाम्ना वै गुणैन समजायत।
विवर्द्धमाना दाशस्य गृहे सा वासवी शुभा॥")

दाशपुर, स्त्री, (दाशान् कैवर्त्तान् पिपर्त्ति पालयतीति। पृ+क। "उदोष्ठ्यपूर्व्वस्य।" ७।१।१०२। इति उत्वम्।) दशपुरम्। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

दाशरथ, पुं, (दशरथस्यापत्यम्। तस्येदमिति पितापुत्रसम्बन्धमात्रार्थे अण्।) श्रीरामः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महानाटके।
"प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली॥"
दशरथसम्बन्धिनि त्रि। यथा भट्टिः। २।५३।
"अमोघवाग्दाशरथं न वाक्यम्॥")

दाशरथि पुं, (दशरथस्य अपत्यं पुमान्। "अत इञ्।" ४।१।९५। इतीञ्।) श्रीरामः।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे ।२।४५।११।
"यथा यथा दाशरथिर्धर्म्ममेवाश्रितोऽभवत् ।
तथा तथा प्रकृतयो रामं पतिमकामयन् ॥")

दाशार्हः, पुं, (दाश दाने + भावे घञ् । दाशं दान-मर्हतीति । अर्ह + अच् ।) विष्णुः । इति हेम-चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।१३।१४९।६७।
"विजयो जयः सत्यसन्धो दाशार्हः सात्वतां पतिः ॥")
दशार्हदेशजश्च ॥

दाशेरकः, पुं, मालवदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दाश्वः, त्रि, (दाशति ददातीति । दाश + बाहुल-कात् वन् ।) दाता । इति जटाधरः ॥

दाश्वान्, [स्] त्रि, (दाश्व दाने + "दाश्वान् सा-ह्वान् मीढ्वांश्च ।" ६।१।१२। इति क्वसुप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) दत्तवान् । इति मुग्धबो-धम् ॥ (यथा, रघुः । १४ । ७१ ।
"तस्मै मुनिर्दोहदलिङ्गदर्शी
दाश्वान् सुपुत्राशिषमित्युवाच ॥")

दास, ऋ ञ दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ऋ, अददासत् । ञ, दासति दासते । इति दुर्गादासः ॥

दास, र न वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् ।) र वैदिकः । न, दास्नोति । इति दुर्गादासः ॥

दासः, पुं, (दसतीति । दसि + "दंसेष्टटनौ न आत् ।" उणां ५ । १० । इति टः नकारस्य चाकारः ।) शूद्रः । (यथा, ऋग्वेदे ।२।१२।४।
"यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ॥"
अधुना कायस्थानां उपाधिभेदः । स तु अष्टसिद्ध-मौलिकानामन्यतमः । यथा, कुलदीपिकायाम् ।
"गौडेऽष्टौ कीर्त्तिमन्तश्चिरवसतियुता मौलिका ये हि सिद्धा-
स्ते दत्ता सेनदासाः करगुहसहिताः पालिताः सिंहदेवाः ॥")
ज्ञातात्मा । धीवरः । इति मेदिनी । से, ४ ॥ दानपात्रम् । इति विश्वः ॥ शूद्राणां नामान्त-प्रयोज्यपदविशेषः । यथा,—
"शर्म्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यात् वर्म्मान्तं क्षत्रियस्य च ।
गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ * ॥
दास्यते दीयते भूतिमूल्यादिकं यस्मै सः । चा-कर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । भृत्यः २ दासेरः ३ दासेयः ४ गोप्यकः ५ चेटकः ६ नियोज्यः ७ किङ्करः ८ प्रैष्यः ९ भुजिष्यः १० परिचारकः ११ । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ प्रेष्यः १२ प्रेषः १३ प्रैषः १४ । इति भरतः ॥ परिकर्म्मा १५ परिचरः १६ सहायः १७ उपस्थाता १८ सेवकः १९ अभिसरः २० अनुगः २१ । स पञ्चदशविधः । यथा नारदः ।
"गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।
अन्नाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥
मोक्षितो महतश्चर्णात् युद्धे प्राप्तः पणे जितः ।
तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥
भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वड़वाकृतः ।
विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥"
अस्यार्थः । गृहजातो दास्यासुतपुत्रः । दाया-दुपागतः क्रमागतः । अन्नाकालभृतः दुर्भिक्ष-पोषितः । स्वामिना आहितो बन्धकीकृतः । मोक्षितः ऋणमोचनेनाङ्गीकृतदास्यः । तवाह-मित्युपगतः कस्याप्यदासः सन् स्वयं दासत्वेन दत्तस्वः । प्रव्रज्यावसितः सन्न्यासभ्रष्टः । कृतः केनचिन्निमित्तेन एतावत्कालपर्य्यन्तं तवाहं दास इति कृतसमयः । भक्तदासः सुभिक्षेऽपि भक्तार्थमङ्गीकृतदास्यः । वड़वाकृतः वड़वा दासी तल्लोभादङ्गीकृतदास्यः । इति श्रीकृष्णतर्का-लङ्कारकृतक्रमसंग्रहः ॥ तस्य कर्म्म यथा,—
"कर्म्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च ।
अशुभं दासकर्म्मोक्तं शुभं कर्म्मकृतां स्मृतम् ॥
गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम् ।
गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम् ॥
अशुभं कर्म्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम् ॥"
इति मिताक्षरायां नारदः ॥
"विप्रस्य किङ्करो भूपो वैश्यो भूपस्य भूमिप ! ।
सर्व्वेषां किङ्कराः शूद्रा ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम् ॥

दासनन्दिनी, स्त्री, (दासस्य धीवरस्य नन्दिनी ।) सत्यवती । इति शब्दरत्नावली ॥

दासपूरं, क्ली, (दासान् धीवरान् पूरयतीति । पूर + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

दासिका, स्त्री, (दासति ददाति आत्मानमिति । दास दाने + ण्वुल् । टाप् अत इत्वञ्च ।) दासी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दासी, स्त्री, (दासति ददात्यात्मानमिति । दास + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) भुजिष्या । इति मेदिनी । से, ४ ॥ तत्पर्य्यायः । कर्म्मकारी २ । इति मुग्धबोधम् ॥ दासपर्य्यायशब्दाः स्त्रीलिङ्गे अस्याः पर्य्यायशब्दा भवन्ति ॥ (यथा, देवी-भागवते । १ । २० । ७२ ।
"न गता च वधूस्तत्र प्रेष्या संप्रेषिता तया ।
तस्याञ्च विदुरो जातो दास्यां धर्म्मांशतः शुभः ॥")
काकजङ्घा । नीलाम्लानः । नीलझिण्टी । इति राजनिर्घण्टः ॥ पीतझिण्टी । इति रत्नमाला ॥ वेदी । इति विश्वः ॥ (दास + ङीष् ।) शूद्र-पत्नी कैवर्त्तपत्नी च ॥ (नदीभेदः । यथा, महा-भारते । ६ । ९ । ३१ ।
"सुरसां तमसां दासीं वामान्यां वरणामसीम् ॥")

दासीघटः, पुं, (दासीपादनिक्षेप्यो घटः । मध्य-पदलोपिसमासः ।) नवम्यां महापातकिनः परित्यागार्थं सपिण्डसमानोदकनियुक्तदक्षिणा-भिमुखदासीपादनिःक्षेप्यजलपूर्णकलसः । तदनु-ष्ठानं यथा, मनुः । ११ । १८३—१८५ ।
"पतितस्योदकं कार्य्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्बहिः ।
निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधौ ॥
दासीघटमपां पूर्णं पर्य्यस्येत् प्रेतवत् पदा ।
अहोरात्रमुपासीरन्नशौचं बान्धवैः सह ॥
निवर्त्तेरंश्च तस्मात्तु सम्भाषणसहासने ।
दायाद्यस्य प्रदानञ्च यात्रा चैव हि लौकिकी ॥"
"पतितस्येति । महापातकिनो जीवत एव प्रेत-स्योदकक्रिया वक्ष्यमाणरीत्या सपिण्डैः समानो-दकैश्च ग्रामाद्बहिर्गत्वा ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधाने रिक्तायां नवम्यां तिथौ दिनान्ते कर्त्तव्या ॥ दासीति । सपिण्डसमानोदकनियुक्ता दासी उदकपूर्णं घटं प्रेतवद्दक्षिणाभिमुखीभूय पादेन क्षिपेत् । यथा स निरुदको भवति तदनु ते सपिण्डाः समानोदकैः अहोरात्रमशौच-माचरेयुः ॥ निवर्त्तेरन्निति । तस्मात् पति-तात् सपिण्डादीनां सम्भाषणमेकासनोपवेशनञ्च तस्मै ऋक्थप्रदानं सांवत्सरिकादौ निम-न्त्रणादिरूपो लोकव्यवहार एतानि निवर्त्ते-रन् ॥" इति कुल्लूकभट्टः ॥

दासीसभं, क्ली, (दासीनां सभा । "अशाला च ।" २।४।२४ । इति क्लीवत्वम् ।) दास्याः सभा । इत्यमरः । ३ । ५ । २७ ॥

दासेयः, पुं, (दास + स्वार्थे ढक् ।) दासः । इत्य-मरः । २ । १० । १७ ॥ कैवर्त्तः । इति शब्द-रत्नावली ॥ (दासस्य अपत्यमिति ।) दासीत्-पन्ने, त्रि ॥

दासेयी, स्त्री, (दासेय + स्त्रियां ङीप् ।) सत्यवती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०० । ४९ ।
"समीक्ष्य राजा दासेयीं कामयामास शान्तनुः ॥")

दासेरः, पुं, (दास्या अपत्यम् । ढ्रक् ।) दासः । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ कैवर्त्तः । इति शब्द-रत्नावली ॥ (दास + बाहुलकात् एरच् ।) उष्ट्रः ।
दासिकापत्ये, त्रि । इति मेदिनी । रे, १६९ ॥

दासेरकः, पुं, (दासेर + स्वार्थे कन् ।) उष्ट्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माघे । ५ । ६६ ।
"दासेरकः सपदि संवलितं निषादै-
र्विप्रं पुरा पतगराडिव निर्जगार ॥")
दासीसुतः । इति हारावली । ९४८ ॥ (जाति-भेदः । यथा, महाभारते । ६ । ४७ । ३६ ।
"दशार्णकाः प्रयागाश्च दासेरकगणैः सह ॥")

दास्यं, क्ली, दासस्य भावः । (दास + ष्यञ् ।) दासत्वम् । यथा,—
"अर्च्चनं वन्दनं मन्त्रजपः सेवनमेव च ।
स्मरणं कीर्त्तनं शश्वद्गुणश्रवणमीप्सितम् ॥
निवेदनं स्वस्य दास्यं नवधा भक्तिलक्षणम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

दास्यमानः, त्रि, दाधातोः कर्म्मणि स्यमान-प्रत्ययेन निष्पन्नः । भविष्यद्दानसम्बन्धिवस्तु । इति व्याकरणम् ॥ "अपि च जननिर्दिश्यतिदास्यमान-पिण्डस्थानानि यथा ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

दाहः, पुं, (दह + भावे घञ् ।) दहनम् । भस्मी-करणम् । (यथा, मार्कण्डेये । ३० । २३ ।
"तदभावे च नृपतिः कारयेत् स्वकुटुम्बिना ।

तत्पानीयैर्न्दैः सम्यक् दाहादा यक्ष्या क्रियाः ।”)
अथ शवदाहविधिर्यथा,—
“गतप्राणं ज्ञात्वा पुत्रादिः स्नात्वा शवं स्नात्वा स्नापयेत । ततो गतप्राणं स्नापयित्वा वाससा सह शरीरमाच्छाद्य तीर्थकूलायां भूमौ दक्षिणाशिरसं स्थापयेत् । ततो घृतेनाभ्यज्य,
ॐ गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलोच्चयाः ।
कुरुक्षेत्रञ्च गङ्गाञ्च यमुनाञ्च सरिद्वराम् ॥
कौशिकीं चन्द्रभागाञ्च सर्व्वपापप्रणाशिनीम् ।
भद्रावकाशां गण्डकीं सरयूं पनसां तथा ॥
वैनवञ्च वराहञ्च तीर्थं पिण्डारकं तथा ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि सरितः सागरांस्तथा ॥
इति चिन्तयित्वा पुनः स्नापयेत । वस्त्रान्तरं परिधाप्य उपवीतमुत्तरीयञ्च दत्त्वा चन्दनाक्तं [illegible] कर्णनासिकानेत्रद्वयमुखाक्षेषु [illegible] सप्तसुवर्णशलाकासदभावे काष्ठ [illegible] निःक्षिपेत ततो वस्त्रान्तरेण [illegible] । वहनकाले आमपात्रस्थं तद-ग्निं पतार्द्धं ज्ञातेन अर्द्धं पिण्डार्थमवशेषयेत् । [illegible] पुत्रादिश्चिताभूमौ गत्वा तद-ग्निं [illegible] पिण्डदानैतिकर्त्तव्यतया उत्-सृजेत् । सा यथा,—गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ [illegible] कुशत्रयेण ॐ [illegible] कुर्य्यात् तदुपरि कुशाग्रस्थितं ॐ [illegible] पूर्व्वोक्तैर्भि-[illegible] [illegible] ॐ अद्यामुकगोत्र प्रेत [illegible] ॐ अद्यामुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मणेनैतत्तेऽस्तु [illegible] पिण्डं [illegible] कुशोपरि दद्यात् । [illegible]
[illegible]
[illegible] । तत पुत्रादि स्नात्वा चितां दर्शयित्वा [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

प्रमेव चितायां प्रक्षिपेत् । ततः कुठारेण काष्ठा-दाय नमस्तुभ्यमिति मन्त्रं सप्त पठित्वा चितास्यच्छदाद्युपरि काष्ठसप्तकं देयाः तमपि सप्तप्रदक्षिणामावर्त्तेन स्नातुं नदीं गच्छेत् । सर्व्वं शवं न दहेत स्नानमन्त्रविसर्गादि सत्यान-[illegible] दद्यात् । सूतिकां रज-स्वलाञ्च वस्त्रान्तरादृतां सतिलपञ्चगव्यं जल-पूर्णकुम्भं आपोहिष्ठीयवामदेव्यादिभिरभिमन्त्र्य स्नापयित्वा दहेदिति विशेषः । गर्भस्थास्तु गर्भं निःसार्य्य स्थानान्तरे निःक्षिप्य तस्या दाहः कार्य्यः । ततो जलसमीपं गत्वा पुत्रादयः प्रयोगदानाभिज्ञं स्नातकादिकं प्रार्थयेयुः । उदकं करिष्यामि इति तैन च कुरुध्वं मा चैवं पुन-रित्युक्तवर्षे प्रेते कुरुध्वमेवेतरस्मिन् इत्युत्तरे दत्ते वृद्धपुरःसरमनवरतं जले । ततः परिहित-वस्त्रं प्रक्षाल्य तदेव परिधाय प्राचीनावीतिनो दक्षिणामुखाः ॐ अपनः शोशुचदघमित्यनेन मन्त्रेण वामहस्तानामिकया जलं आलोड्य एकवस्त्राः सकृन्निमज्योन्मज्याचम्य दक्षिणा-मुखाः तर्प्पयेयुः । तत्र ॐ अमुकगोत्रं प्रेतममुक-देवशर्म्माणं तर्प्पयामीति सामगानां प्रयोगः यजुर्वेदिनान्तु अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्ने-तत्ते तिलोदकं उपतिष्ठतामिति एकाञ्जलिदानमाव-श्यकं अञ्जलित्रयदाने फलातिशयः । ततः पुनः स्नात्वा जलादुत्थानं बालपुरःसरं कार्य्यम् । ततः शाद्वले उपविश्य,
मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम् ।
यः करोति स संमूढो जलबुद्बुदसन्निभे ॥
पञ्चधा सम्भृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।
कर्म्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना ॥
गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्देवतानि च ।
फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्त्यलोको न यास्यति ॥
श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।
अतो न रोदितव्यं हि क्रिया कार्य्या विधानतः ॥
इति चिन्तयित्वा दाहदारं समागत्य निम्ब-पत्राणि दन्तैः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] दिनं [illegible]” इति शुद्धितत्त्वम् ॥

दाहकः, पुं, (दहतीति । दह + ण्वुल् ।) चित्रकः । [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥ दाह-कर्त्तरि, त्रि । (यथा, [illegible]
“[illegible] ।
[illegible] ॥”
[illegible] । यथा, [illegible] ।
“[illegible] ।
[illegible] ॥”)

दाहज्वरः, पुं, (दाहप्रधानो ज्वरः ।) गात्रज्वाला-युक्तज्वररोगः । तस्यौषधम् । यथा,—
“पीतं वृश्चिकमूलन्तु पर्य्युषितजलेन वै ।
सार्द्धं विनाशयेद्दाहज्वरञ्च परमेश्वर ! ॥”
इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥

दाहनं, क्ली, (दह + णिच् + भावे ल्युट् ।) भस्मी-करणप्रेरणम् । दाहकरान इति भाषा ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे । १ । ६२ ।
“कली कलुषयुक्तानां दाहनायाग्निरूपिणी ॥”)

दाहसरः, पुं, (दाहार्थं सियते गम्यतेऽस्मिन्निति । सृ + अप् ।) श्मशानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दाहहरणं, क्ली, (दाहस्य हरणं यस्मात् ।) वीरणमूलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दाहागुरु, क्ली, (दाहाय यदगुरु ।) सुगन्धिद्रव्य-विशेषः । तत्पर्य्यायः । दाहागुरु १ दाह-काष्ठम् २ धूपागुरु ३ तैलागुरु ४ पूरम् ५ वनवल्लभम् ६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-त्वम् । केशवर्द्धनत्वम् । वर्ण्यत्वम् । केशदोषना-शित्वम् । सततसौगन्ध्यविस्तारकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिक्, [श्] स्त्री, (दिशति अवकाशं ददाति या । दिश + “ऋत्विग्दधृगिति ।” ३ । २ । ५९ । इति क्विन्-प्रत्ययेन साधुः ।) पूर्व्वपश्चिमदक्षि-णोत्तरादिरूपा । तत्पर्य्यायः । ककुप् २ काष्ठा ३ आशा ४ हरित् ५ । इत्यमरः । १ । ३ । १ ॥ निर्देशिनी ६ दिशा ७ ककुभः ८ हरित ९ गौः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च । आशाः १ आशाः २ उपराः ३ आष्टाः ४ काष्ठाः ५ व्योमः ६ ककुभः ७ हरितः ८ इत्यष्टौ दिङ्नामानि । इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ अस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
“हन्तैषमवधिं मत्वा इदं पूर्व्वञ्च पश्चिमम् ।
इति देशो निर्दिष्टेन यथा या दिगिति स्मृता ।”
तस्या आधेयज्ञाः ।
“विश्वमातुरनायुष्यः प्राज्ञानां मैकदोषवान् ।
धर्म्मार्त्तिविवर्द्धको दण्डः हन्तोऽनुमानगुरःसरः ॥”
इति राजवल्लभः ॥ ० ॥
सा दशधा यथा । पूर्व्वा १ आग्नेयी २ दक्षिणा ३ नैरृती ४ पश्चिमा ५ वायवी ६ उत्तरा ७ ऐशानी ८ ऊर्द्धम् ९ अधः १० ॥ ० ॥ तासां उत्पत्तिर्यथा,—
मत्स्यपुराणे उवाच ।
“अथ ब्रह्मसम्भवः प्रभापालः [illegible] ।
यथा [illegible] मनुनृपसा, [illegible] ॥
[illegible] मनुष्टिते ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] कन्या महाप्रभा ॥
पूर्व्वा च दक्षिणा चैव प्रतीची चोत्तरा तथा ।
ऊर्द्ध्वा च अधरा [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥

ता ऊचुः प्रणयाद्देवं प्रजापतिमकल्मषम् ।
अवकाशन्तु नो देहि देवदेव प्रजापते ! ॥
यत्र तिष्ठामहे सर्व्वा भर्त्तृभिः सहिताः सुखम् ।
पतयश्च महाभाग ! देहि नोऽव्यक्तसम्भव ! ॥
ब्रह्मोवाच ।
ब्रह्माण्डमेतत् सुश्रोण्यः शतकोटिप्रविस्तरम् ।
अस्मान्ते स्वेच्छया तुष्टा उष्यतां मा विलम्बथ ॥
भर्त्तृंश्च वः प्रयच्छामि सृष्ट्वा रूपस्विनोऽनघाः ।
यथेष्टं गम्यतां देशो यस्या यो रोचतेऽधुना ॥
एवमुक्ताश्च ताः सर्व्वा यथेष्टं प्रययुस्तदा ।
ब्रह्मा ससर्ज्ज तूर्णं तान् लोकपालान् महाबलान् ॥
दृष्ट्वा तु लोकपालांस्तु ताः कन्याः पुनराह्वयन् ।
विवाहं कारयामास ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
एकामिन्द्राय स प्रादादग्नयेऽन्यां यमाय च ।
निर्ऋताय च देवाय वरुणाय महात्मने ॥
वायवे धनदेशाय ईशानाय च सुव्रत ! ।
ऊर्द्ध्वं स्वयमधिष्ठाय शेषायाधोव्यवस्थिताम् ॥
एवं दत्त्वा पुनर्ब्रह्मा तिथिं प्रादात् दिशां पुनः ।
दशमीं भर्त्तृनामस्तु अह्नेनामोदनः प्रभुः ॥
ततःप्रभृति ताः देव्यः सेन्द्राद्याः परिकीर्त्तिताः ॥"
इति वराहपुराणम् ॥*॥

न्यायमते अस्याः सर्व्वगतत्वम् । परममहत्परिमाणम् । दूरान्तिकादिधीहेतुत्वम् । नित्यत्वम् । एकत्वेऽपि उपाधिभेदात् प्राच्यादिव्यपदेशमात्रत्वम् । अस्या गुणाः । संख्या १ परिमितिः २ पृथक्त्वम् ३ संयोगः ४ विभागः ५ । इति भाषापरिच्छेदः ॥ (साकाशम् । यथा, सुश्रुते । १ । ४३ ।
"वमनद्रव्ययोगानां दिगियं सम्प्रकीर्त्तिता ॥")

दिकः, पुं, (दशमि कायते शब्दायते इति । कै + कः ।) करभः । इति शब्दरत्नावली ॥

दिक्करः, पुं, (दिशं आदेशं करोति उत्साहान्वितत्वात् । कृ + टः ।) युवा । इति माघटीकायां मल्लिनाथः ॥ (महादेवः । यथा, कालिकापुराणे । ८२ अध्याये ।
"दिक्करस्त्वथ प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिक्करः ॥")

दिक्करवासिनी, स्त्री, (दिक्करे शम्भौ वसतीति । वस + णिनिः + ङीप् ।) देवीविशेषः । यथा,
"एवं दिक्करवासिन्याः कथितः पूर्ववत् क्रमः ।
यं कृत्वा नासुखं किञ्चिदाप्नोति अवधौ रतः ॥
दिक्करस्त्वथ प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिक्करः ।
तस्मिन्नध्युषिता देवी तस्माद्दिक्करवासिनी ॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

दिक्करिका, स्त्री, (दिक्करिणो दिग्गजस्य सकाशात् कायते शोभते इति । दिक्करिन् + कै + कः । ततष्टाप् ।) नदीविशेषः । यथा,—
"अस्ति ताटकपृष्ठे तु सरो मानससन्निभम् ।
यत्र सार्द्धं शैलपुत्र्या जलक्रीड़ां सदा हरः ॥
कुरुते नरशार्दूल ! स्वर्णपङ्कजशोभिते ।
तस्य पश्चाम्बुधापूर्ब्बभागेभ्यश्च सरित्स्वयम् ॥
अवतीर्य्य प्रयात्येव दक्षिणं सागरं प्रति ।
तस्य पश्चिमभागे तु नदी दिक्करिकाह्वया ॥
दिग्गजश्चैर्स्न जाता तेन दिक्करिका स्मृता ॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

दिक्करी, स्त्री, (दिक्कर + ङीप् ।) युवती । इति हेमचन्द्रः । ३ । १७५ ॥

दिक्पतिः, पुं, (दिशां पतिः ।) दिगधीश्वरः । तद्यथा । प्राच्यधिपो रविः । अग्निकोणाधिपः शुक्रः । दक्षिणाधिपः कुजः । नैर्ऋतकोणाधिपो राहुः । प्रतीच्यधिपः शनिः । वायुकोणाधिपश्चन्द्रः । उत्तराधिपो बुधः । ईशानकोणाधिपो गुरुः । तस्य प्रमाणं यथा,—
"सूर्य्यः शुक्रः क्षमापुत्त्रः सैंहिकेयः शनिः शशी ।
सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च प्राच्यादिदिगधीश्वराः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

दिक्पालः, पुं, (दिशः पालयतीति । दिश् + पालि + अण् ।) पूर्व्वादिदशदिशां पालकः । यथा । पूर्व्वस्यां दिशि इन्द्रः । अग्निकोणे वह्निः । दक्षिणस्यां दिशि यमः । नैर्ऋतकोणे निर्ऋतः । पश्चिमस्यां दिशि वरुणः । वायुकोणे मरुत् । उत्तरस्यां दिशि कुबेरः । ईशानकोणे ईशः । ऊर्द्ध्वदिशि ब्रह्मा । अधोदिशि अनन्तः । इति पुराणम् ॥ यथा, महापुराणे ।
"यत्राचैमन्ति विधिना दिक्पालादींस्तु कर्म्मिणः ।
तत्र प्रपूजयेदेनं विधिं भागवतं क्रमम् ॥"

दिक्शूलं, क्ली, (दिशि शूलमिव ।) दिग्विशेषगमने निषिद्धवाराः । यथा,—
पश्चिमायां शुक्ररवी । उत्तरस्यां बुधमङ्गलौ । पूर्व्वस्यां शनिसोमौ । दक्षिणस्यां बृहस्पतिः । तथा च ।
"शुक्रादित्यदिने न वारुणदिशं न ज्ञे कुजे चोत्तरां मन्देन्दोश्च दिने न शक्रककुभं याम्यां गुरौ न व्रजेत् ।
भूजालीति विलङ्घ्य यान्ति मनुजा ये वित्तलाभाशया
अप्याशाः पुनरापतन्ति यदि ते शक्रेण तुल्या अपि ॥"
इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

केषाञ्चिन्मते ।
"————————बौधे गुरौ दक्षिणाम् ।
ईशाने ज्वलने चैव नैर्ऋते मारुते तथा ।
न गन्तव्यं सुराचार्य्ये प्रतीच्यां रविशुक्रयोः ॥"
इति मुखबोधः ॥

दिगम्बरः, पुं, (दिगेव अम्बरं वस्त्रं यस्य । उलङ्गत्वात् तथात्वम् ।) शिवः । क्षपणः । (स तु जैनविशेषः । यथा, प्रबन्धसम् । ६ । ८२ ।
"दिगम्बरा मध्यमलप्राङ्गामादमलकम् ।
पीतस्यथासितंहृदरोगनखाश्मश्रुतैरपि ॥")
तमः । इति मेदिनी । रे, २६७ ॥ (नग्ने, त्रि । यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । १४ ।
"एकाकी गृहसन्त्यक्तः पाणिपात्रो दिगम्बरः ।
सोऽपि संवाह्यते लोके तृष्णया पश्य कौतुकम् ॥")

दिगम्बरी, स्त्री, (दिगम्बर + ङीप् ।) दुर्गा । दिगम्बरस्य पत्नी । इति शब्दार्णवः ॥ नग्ने, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥ (यथा, कालीध्याने ।
"महामेघप्रभां श्यामां तथा चैव दिगम्बरीम् ॥")

दिग्गजः, पुं, (दिशो गजः ।) दिग्हस्ती । यथा,
"ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।
पुष्पदन्तः सार्व्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥"
इत्यमरः । १ । ३ । ४ ॥
एते क्रमेण पूर्व्वाद्यष्टदिशां हस्तिनः ॥

दिग्धः, पुं, (दिह्यते लिप्यते स्म विषादिना इति । दिह + क्तः ।) विषाक्तवाणः । तत्पर्य्यायः । लिप्तकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ८८ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३० । २३ ।
"सा विद्धा बहुभिर्वाक्यैर्दिग्धैरिव गजाङ्गना ॥")
स्नेहः । अग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रबन्धः । इत्यजयपालः ॥

दिग्धः, त्रि, (दिह + क्तः ।) लिप्तः । इति मेदिनी । धे, ७ ॥ (यथा, भट्टिः । ३ । २१ ।
"सचन्दनोशीरमृणालदिग्धः
शोकाग्निनागाद् द्युनिवासभूयम् ॥")

दिग्वासाः, [स्] पुं, (दिगेव वासो वस्त्रं यस्य ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११२ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १७ । ४१ ।
"गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च ॥")
नग्ने, त्रि ॥ (यथा, मनुः । ११ । २०२ ।
"स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति ॥")

दिग्विजयः, पुं, (दिशां दिक्स्थितलोकानां विजयः ।) विद्यया युद्धेन वा दिशां विजयः । यथा शङ्करदिग्विजयः पाण्डवदिग्विजय इत्यादि ॥

दिङ्कः, पुं, (स्फोटनकाले दिङ् इति शब्दं कायति शब्दायते इति । कै + कः ।) उत्कुणडिम्भः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दितं, त्रि, (दीयते स्मेति । दो अवखण्डने + क्तः "द्यतिस्यतीति ।" ७ । ४ । ४० । इति इत्वम् ।) छिन्नम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥

दितिः, स्त्री, दैत्यमाता । सा दक्षकन्या (यथा, महाभारते । १ । ६५ । १२ ।
"अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा ॥")
इयं कश्यपपत्नी च । (दो + भावे क्तिन् ।) खण्डनम् । इति मेदिनी । ते, २४ ॥ दातृविशेषे, पुं । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दातरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २ । ११ ।
"राये च नः स्वपत्याय देव दितिं च रास्वादितिमुरुष्य ॥"
"दितिं दातारं च रास्व देहि ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

दितिजः, पुं, (दितेर्जायते इति । दिति + जन + डः ।) दैत्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५२ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २३१ । १७ ।
"कृतस्य कर्त्ता दितिजान्तकस्त्वं
जेता दिवृक्षां प्रवरः सुराणाम् ॥")

दितिसुतः, पुं, (दितेः सुतः ।) दैत्यः । इत्यमरः । १ । १ । १२ ॥ (यथा, नैषधे । १८ । १५ ।

"दितिसुतगुरुः प्राप्यैवोक्तं न किं कचवत्तमः ।")

दित्य, पुं, (दितौ भवः । दिति+यत् ।) दैत्यः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (छिन्नार्थे वाच्यादौ, क्ली । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।१४।१०।

"दित्यवाड्वयो विराट् छन्दः ।"

"दोः खण्डने क्तिन्प्रत्ययः । दितिं खण्डनमर्हतीति दित्यं धार्यं वहति दित्यवाट् ।" इति तद्भाष्ये महीधरः ॥)

दिद्युत्, त्रि, (द्योतते दीप्यतीति । द्युत्+"द्युतिगामिजुहोतीनां द्वे च ।" ३ । २ । १७८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या क्विपि द्वित्वे "द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् ।" ७ । ४ । ६७ । इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् ।) दीप्तिविशिष्टः । इति मुग्धबोधम् ॥ (स्त्री, दीप्तिः । यथा ऋग्वेदे ।५।३।७।

"यदासमा अजनो दिद्युतो दिवः ।"

"असमा विषमा नानाप्रकारा दिद्युतः दीप्तीः जनः अजनय ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ वज्रम् । इति निघण्टुः ।२।२०। यथा ऋग्वेदे । २ । ६६ । ७ ।

"अस्मे दिद्युच्छ्रयणीका ।")

दिधिषाय्य, पुं, (दधाति आनन्दमिति । धा+"दिधिषाय्य ।" उणां ३ । ६७ । इति आय्य धातोर्द्वित्व इत्वं षुक् च ।) आरोपितबन्धुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (धारक, त्रि । यथा ऋग्वेदे । २ । ४ । १ ।

"मित्र इव यो दिधिषाय्यो भूद्देव आदेवे जने जातवेदाः ।"

"दिधिषाय्यो धारयिता भूत् ।" इति तद्भाष्ये सायनः । उज्ज्वलदत्तस्तु "दधिषाय्यः" इति उणादिसूत्रं कल्पयित्वा "दधिर्धारणात् स्तैराय्य प्रत्ययः" इति व्याख्याय दधिषाय्यो घृतम् इत्युक्तवान् ।)

दिधिषुः, पुं, (दिधिं धैर्य्यं स्यतीति । षो+बाहुलकात् कुः । यद्वा, दिधिं धारणं इच्छतीति । इष इच्छायां क्विप् । बाहुलकात् ह्रस्वः ।) द्विरूढापतिः । इत्यमरः ।२।६।२३॥ (गर्भाधानकर्त्ता । यथा, ऋग्वेदे । १० । १८ । ८ ।

"हस्तग्राभस्य दिधिषोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभि सं बभूथ ।"

"दिधिषोर्गर्भस्य निधातुः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ यथा च भागवते । ६ । ६ । ११ ।

"क्रव्यादो धीरभरिसधं पुत्रमादत्र भविनम् । ... ।"

"दिधिषु गर्भाधानकर्त्तारम् ।" इति श्रीधरः ।)

द्विरूढायाम् स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ (धारके त्रि । यथा ऋग्वेदे । १० । ७८ । ५ ।

"अश्वासो न ये ज्येष्ठास आशवो दिधिषवो न रथ्यः सुदानवः ।"

"तदा दिधिषवः धारयितारः इव ।" इति तद्भाष्ये सायनः ।)

दिधिषूः, स्त्री, (दधाति पापं यद्वा दिधिं धैर्य्यं दम्पत्योर्व्याप्तं स्यति नाशयतीति । दा धा वा धो+"अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलुकर्कन्धूदिधिषूः ।" उणां । १ । ९५ । इति कूप्रत्ययेन साधुः ।) द्विरूढा । वारद्वयविवाहिता स्त्री । तत्पर्य्यायः । दिधीषूः २ पुनर्भूः ३ दिधिषुः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ विवाहितायां कनिष्ठायां सत्यां अविवाहिता ज्येष्ठा भगिनी । यथा, उद्वाहतत्त्वे ।

"ज्येष्ठायां विद्यमानायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा । सा चाग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा च दिधिषूः स्मृता ॥"

(धारके त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७१ । ८ ।

"दधन्नृतं धनयन्नस्य धीतिमादिदर्य्यो दिधिष्वो विभृत्राः ॥")

दिधिषूपतिः, पुं, दिधिषूर्द्विरूढा तस्याः पतिः स्वामी । द्विरूढापतिः । (यथा मनुः ।३।१७३।

"भ्रातुर्मृतस्य भार्य्यायां योऽनुरज्येत कामतः । धर्म्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः ॥")

दिन, क्ली, (द्यति खण्डयति महाकालमिति । दो छेदे+"बहुलमन्यत्रापि ।" उणां २ । ४९ । इति नक् ।) कालविशेषः । तत्पर्य्यायः । घस्रः २ अहः ३ दिवसः ४ वासरः ५ । इत्यमरः ।१।४।२॥ भास्करः ६ दिवा ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वारः ८ अंशकः ९ द्युः १० अपरकम् ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । १।८।

"दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं तदीयमानीलमुखं स्तनद्वयम् ॥")

तत्तु मनुष्यमाने षष्टिदण्डात्मकम् । पितृमाने मानुषचान्द्रमासात्मकम् । देवमाने मानुषवत्सरात्मकम् । ब्रह्ममाने दिव्यद्विसहस्रयुगात्मकम् । मनुष्यमाने ब्रह्मणो दिनस्य संख्या ।८,६४०,०००,००० । इति पुराणम् ॥ तदेव मनुष्याणां सौरसावनचान्द्रनाक्षत्रभेदेन चतुर्व्विधम् । यथा,—

सावनं स्यात् सदैवाह्नः स्वस्वसङ्ख्योदयात्तथा सूर्य्येण भवेत् । १ ।

उदयादुदयाद्भानोर्भूमिसावनवासरः । २ ।

तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्त्तितः । ३ ।

आयुर्दायं ग्रहं नाक्षत्रेणैव वदेत्सिद्धम् ।४।

सोऽनन्ताद्युपमर्तौ तु सर्व्वकर्म्मार्थविश्वपचतुर्यामयुक्तम् ॥

दिन, क्ली, (दो छेदे+नक् ।) सर्व्वक्रियाचिह्नप्रकाशः । तद्वैदिकपर्य्यायः । वस्तोः १ द्युः २ भानुः ३ वासरम् ४ स्वसराणि ५ घ्रंसः ६ घर्म्मः ७ घृणः ८ दिनम् ९ दिवा १० दिवेदिवे ११ द्यविद्यवि १२ । इति द्वादशाहर्नामानि । इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः । ९ । दिनं कन्यातुलाद्यर्द्धकुम्भमासगमयान्ति । यथा —

"धनकोपतिपुत्रस्य कन्याप्रतिनिर्ज्ञानतया । विद्धाय या स्मृताधेति यथा पार्थ दिनात्मकः ॥" इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

दिनकरः, पुं (करोतीति । कृ+अच् । दिनस्य करः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११ ॥ (यथा चतुर्व्वर्गे । १ । २२ ।

"दिनकरपरितापात् क्षीणतोया समन्तात् विदधति भयमुच्चैर्वीक्ष्यमाणा वनान्ताः ॥")

दिनकरात्मजा स्त्री, (दिनकरस्य सूर्य्यस्य आत्मजा ।) यमुना । इति हलायुधः ॥

दिनकेशरः पुं, (दिनस्य केशर इव ।) अन्धकारः । इति शब्दरत्नावली ॥

दिनज्योतिः, [स्] क्ली, (दिनस्य ज्योतिः ।) आतपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिनदुःखितः, पुं, स्त्री, (दिने दिवसे दुःखितः । दिवाभागे वियोगित्वात्तथात्वम् ।) चक्रवाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

दिनप्रणीः, पुं (दिनं प्रणयतीति । प्र+नी+क्विप् ।) सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अर्के दृष्टः । सूर्य्यपर्य्यायत्वात् ॥)

दिनबलः, पुं (दिने बलं यस्य ।) पञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमैकादशद्वादशराशयः । इति ज्योतिषम् ॥ (सूर्य्यगुरुशुक्रग्रहाः । इति बृहज्जातकम् ॥)

दिनमणिः, पुं, (दिनस्य मणिरिव ।) सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा गीतगोविन्दे ।१।१८।

"दिनमणिमण्डलमण्डन । भवखण्डन । मुनिजनमानसहंस । जय जय देव हरे ॥"

अर्कवृक्षः । सूर्य्यपर्य्यायत्वात् ॥)

दिनमूर्द्धा, [न्] पुं, (दिनस्य मूर्द्धा मस्तकमिव । दिनस्य आदित्यानत्वादस्य तथात्वम् ।) पूर्व्वाद्रिः । उदयाचलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दिनाग्रं, पुं, (दिनस्य अग्रम् ।) प्राह्णमध्याह्नापराह्णसायाह्नादि । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिनादिः पुं, (दिनस्य आदिः ।) प्रभातम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिनान्तः, पुं, (दिनस्य अन्तः ।) सायम् । दिनावसानम् । इत्यमरः । १ । ४ । ३ । (यथा, ऋतुसंहारे । १ । १ ।

"दिनान्तरम्योऽभ्युपशान्तमन्मथो निदाघकालः समुपागतः प्रिये ॥")

दिनान्तकः पुं (दिनस्य अन्तकः नाशकः ।) अन्धकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दिनावसानं, क्ली, (दिनस्य अवसानं यत्र ।) दिनान्तः । इति हेमचन्द्रः । २ । ५४ ॥ (यथा, रघुः । २ । ४५ ।

"दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥")

दिनिका, स्त्री, (दिनं तदवच्छिन्नया आवश्यमेति । दिन+ठन् ।) एकदिनसाध्यकर्म्ममूल्यम् । इति शब्दमाला ॥

दिन्भ क ह संघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां आत्म सक सेट् ।) क ह, दिम्भयते । संघातो राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

दिम्भ, ह क नादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पर सकं सेट् ।) ह क, दिम्भयति । नोदः प्रेरणम् । इति दुर्गादासः ॥

दिम्प, ञ क संघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां उभ सकं सेट् ।) चोदने हिंसायाम् । क्लीव

खरी। ण क, दिम्पयति दिम्पयते। सङ्घाते राशीकरणम्। एष: केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादास: ॥

दिलीप:, पुं, सूर्य्यवंशीयराजविशेष:। सूर्य्यवंशे दिलीपनामानौ द्वौ नृपौ जातौ एक: अंशुमत: पुत्र: भगीरथपिता अपर: दशरथप्रपितामहश्च। इति रामायणम् ॥ (यथा च हरिवंशे। १५। १२-१४,२३-२५।

"सुत: पञ्चजनस्यासीदंशुमान्नाम वीर्य्यवान्।
दिलीपस्तनयस्तस्य खट्वाङ्ग इति विश्रुत: ॥
येन स्वर्गादिहागत्य मुहूर्त्तं प्राप्य जीवितम्।
त्रयोऽनुसन्धिता लोका बुद्ध्या सत्येन चानघ !॥
दिलीपस्य तु दायादो महाराजो भगीरथ:।
य: स गङ्गां सरिच्छ्रेष्ठामवातारयत प्रभु: ॥"
"अनमित्रस्य धर्म्मात्मा विद्वान् दुलिदुहोऽभवत्।
दिलीपस्तनयस्तस्य रामस्य प्रपितामह: ॥
दीर्घबाहुर्दिलीपस्य रघुर्नाम्नाभवत् सुत:।
अयोध्यायां महाराजो रघुरासीत् महाबल: ॥
अजस्तु रघुतो जज्ञे अजाद्दशरथोऽभवत्।
रामो दशरथाज्जज्ञे धर्म्मात्मा सुमहायशा: ॥")

दिलीपराट्, [ज्] पुं, (दिलीप एव राट् राजा।) दिलीपराज:। इति त्रिकाण्डशेष: ॥

दिलीरं, क्ली, शिलीन्ध्रकम्। इति हारावली। २५॥

दिव, ड प्रीतौ। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) ड, दिन्वते। प्रीतिरिह प्रीतीकरणम्। दिन्वति लोक: पितरम्। इति दुर्गादास: ॥

दिव, क अर्द्दे। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, देवयति। अर्द्द इह पीडनमिति मैत्रेय:। यातनं गमनं वेति रमानाथ:। इति दुर्गादास: ॥

दिव, क ङ परिकूजने। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-आत्मं-अकं-सेट्।) क ङ, परिदेवयते कश्चित्तस्य रात्रै न दु:खित:। इति हलायुध:। इति दुर्गादास: ॥

दिव, य उ विजिगीषेच्छयो:। पणौ। द्युतौ। क्रीडायाम्। गतौ। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (दिवां-परं-अकं-सकं-च सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) य, दीव्यति। उ, देवित्वा द्यूत्वा। दीव्यमानं शितान् बाणान्। इति भट्टौ ताच्छील्ये धातु: शान:। पणिर्व्यवहार: स्तुतिश्च। व्यवहारस्तु क्रयविक्रयरूप:। द्युतावेवाकर्म्मक:। क्रीडायाञ्च दीव्यते: करणस्य नित्यं कर्म्मत्वम्। तच्च तृतीयाविभक्तिरेव विभाव्यते। इति साम्प्रदायिकम्। तेन यथा दीव्यन्ते छात्रैरिति कर्म्मणि प्रत्यय: स्यात्। अक्षैर्दीव्यते छात्रेणेति भावे प्रत्ययो न स्यात् अक्षैर्देवयति छात्रेण गुरुरित्यत्राण्यन्तस्य कर्त्तु: कर्म्मत्वं न स्यात्। तेनाइच्छ यद्दामं स्पशेष स्पगालोपना। इति भट्टौ तु तेनेतिकरणं दुर्घटेरेव न तु दीव्यते:। तेनाकर्म्मकत्वात् राममित्यण्यन्तकर्त्तु: कर्म्मत्वम्। इति दुर्गादास: ॥

दिवं, क्ली, (दीव्यन्त्यस्मिन्निति। दिवु क्रीडायाम्+बाहुलकादधिकरणे क:।) स्वर्ग:। (यथा, देवीभागवते। ५। ३। १०।

"गच्छ वीर ! महाबाहो ! भूतलं कुरु मेऽनघ ॥
नृपेि शक्रं दिवं गत्वा नि:शङ्क: सुरसन्निधौ ॥")
आकाशम्। इति मेदिनी। वे, ११ ॥ वनम्। दिवा। इति हेमचन्द्र:। २। ५२ ॥

दिवस:, पुं, क्ली, (दीव्यन्त्यत्रेति। दिव+"दिव: कित्।" उणां। ३। १२१। इति असच् स च कित्।) दिनम्। इत्यमर:। १। ४। २ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। २७८।

"द्राघयता दिवसानि त्वदीयविरहेण तीव्रतापेन।
ग्रीष्मेणेव नलिन्या जीवनमल्पीकृतं तस्या: ॥")

दिवसकर:, पुं, (करोतीति। कृ+अच्। दिवसस्य कर:।) सूर्य्य:। इति हेमचन्द्र:। २। ११ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६३६।

"सुन्दर सखी दिवसकरबिम्बे तुहिनांशुरेखेव ॥")

दिवसमुखं, क्ली, (दिवसस्य मुखम्।) प्रभातम्। इति हलायुध: ॥

दिवसपति:, पुं, (दिव: पति:। अलुक्समास:।) इन्द्र:। इत्यमर:। १। १। ४५ ॥ (यथा, महाभारते। ५। १२। ६।

"इन्द्राणीमानयिष्यामो यद्येच्छसि दिवस्पते !॥")

दिवस्पृथिव्यौ, स्त्री, (द्यौश्च पृथिवी च। "दिवसश्च पृथिव्याम्।" ६। ३। ३०। इति दिवो दिवसादेश:।) रोदसी। स्वर्गभूम्यौ। इति हेमचन्द्र:। ४। ४ ॥ द्विवचनान्तोऽयम्। (यथा, ऋग्वेदे। २। २। ३।

"तं देवा बुध्ने रजस: सुदंस सं दिवस्पृथिव्यो-
ररतिं न्येरिरे ॥")

दिवा, व्य, दिनम्। इत्यमर:। ३। ४। ६ ॥ (यथा, महाभारते। २। ११। ३४।

"छाया तथा मुहूर्त्ताश्च दिवा रात्रिस्तथैव च ॥")

दिवा, [न्] पुं, (दीव्यन्त्यस्मिन्निति। दिव+"कनिन् युवृषीति।" उणां। १। १५६। इति सूत्रे "बहुलवचनात् केवलादपि कनिन्।" इति उज्ज्वलदत्तोक्त्या कनिन्।) दिनम्। इत्युणादिकोष: ॥

दिवाकर:, पुं, (दिवा दिनं करोतीति। कृ+"दिवाविभेति।" ३। २। २१। इति ट:।) सूर्य्य:। (यथा, देवीभागवते। २। ६। १८।

"उदितश्च तदा भानुस्तया दृष्टो दिवाकर: ॥")
अर्कवृक्ष:। इत्यमर: ॥ काक:। पुष्पविशेष:। इति शब्दचन्द्रिका ॥

दिवाकीर्त्ति:, पुं, (दिवा दिवसे एव कीर्त्तिर्यस्य। रात्रौ क्षौरकर्म्मनिषेधात्।) नापित:। चण्डाल:। ("रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च।
दिवा चरेयु: कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनै: ॥"
१०। ५४। इति मनुवचनात् अस्य दिवाचरत्वात् तथात्वम् ॥ यथा, मनु:। ५। ८५।

"दिवाकीर्त्तिमुदक्याञ्च पतितं सूतिकन्तथा।
शवन्तत् स्पृष्टिनञ्चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति ॥"
तथाच काशीखण्डे। ७६। ८७।

"दीर्घिकेती वा दिवाकीर्त्ति: पण्डितो वाऽप्यपण्डित:।
तुल्यो मे मोक्षदीक्षायां संप्राप्य मणिकर्णिकाम् ॥")
उलूक:। इति हेमचन्द्र:। ३। ५६७ ॥

दिवाटन:, पुं, (दिवा अटतीति। अट गतौ+ल्यु:।) काक:। इति शब्दार्थकल्पतरु: ॥ (चाण्डाल:। "दिवाचरेयु: कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनै:।" १०।५४। इति मनुशासनात् ॥)

दिवातन:, त्रि, (दिवा भव:। दिवा+"सायं चिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च।" ४। ३। २३। इति ट्यु: तुट् च।) दिनभव:। यथा, भट्टि:। ५। ६५।

"सायन्तनीं तिथिप्रणय: पङ्कजानां दिवातनीम्।
कान्तिं कान्तया सदातन्या ह्रेपयन्ती शुचिस्मिता ॥"

दिवान्ध:, पुं, (दिवा दिवसे अन्ध:।) पेचक:। इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ३। ७५।

"अत मयूरहंसकोकिलचक्रवाकशुककारण्डवहारीतकसारसादिषु पक्षिप्रधानेषु विद्यमानेषु तस्य दिवान्धस्य करालवक्त्रस्याभिषेक: क्रियते नैतत् मम मतम् ॥") दिनान्धे, त्रि। यथा,—

"दिवान्धा: प्राणिन: केचिद्रात्रावन्धास्तथापरे।
केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृष्टय: ॥"
इति चण्डी ॥

दिवान्धा, स्त्री, (दिवा दिवसे अन्धा।) वल्गुला पक्षी। इति राजनिर्घण्ट: ॥

दिवान्धकी, स्त्री, (दिवा अन्धकी दर्शनक्रियावर्जिता।) छुछुन्दरी। इति पुराणम् ॥

दिवाभीत:, पुं, (दिवा दिवसे भीत:।) उलूक:। कुमुदाकर:। चौर:। इति मेदिनी। ते, १६७ ॥ (दिवाभीते, त्रि। यथा, कुमारे। १। १२।

"दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु
लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ॥")

दिवाभीति:, स्त्री, (दिवा दिवसे भीतिर्भयं यस्य।) पेचक:। इति शब्दरत्नावली ॥

दिवामणि:, पुं, (दिवा दिनस्य मणिरिव।) सूर्य्य:। इति शब्दरत्नावली ॥

दिवामध्यं, क्ली, (दिवा दिवसस्य मध्यम्।) मध्याह्न:। इति हेमचन्द्र:। २। ५३ ॥

दिवास्वापा, स्त्री, (दिवा दिवसे स्वापो निद्रा यस्या:।) वल्गुला पक्षी। इति राजनिर्घण्ट: ॥

दिवि:, पुं, (दीव्यतीति। दिवु क्रीडायाम्+"इगुपधात् कित्।" उणां ४। ११९। इति इन् स च कित्।) चाषपक्षी। इति शब्दमाला ॥

दिविज:, त्रि, (दिवि स्वर्गे जायते इति। दिवि+जन+ड:। "प्रावृट्शरत्कालदिवां जे।" ६। ३। १५। इति सप्तम्या अलुक्।) स्वर्गीय:। इति संक्षिप्तसार: ॥

दिविषत्, [द्] पुं, (दिवि सीदतीति। सद्+क्विप्। सप्तम्या अलुक्। सत्वञ्च।) देव:।

इत्यमरः ।३।३।१ (यथा गीतगोविन्दे ।८।११।
"पाद्मासन्पुरन्दरादिदिविषद्वृन्दैरमन्दादरा
दानम्रैर्मुकुटेन्द्रनीलमणिभिः सन्दर्शितेन्दीवरम् ।"
द्यौवासिनि, त्रि । यथा, अथर्ववेदे ।१८।४।१० ।
"स्वधा पितृभ्यो दिविषद्भ्यः ।")
दिविष्ठ त्रि (दिवि स्वर्गे तिष्ठतीति । स्था+क । अलुक् । "अम्बाम्बगोऽम्बिति । ८।३।९७ ।
इति षत्वम् ।) स्वर्गस्थ । इति सिद्धान्तकौमुदी ।)
(यथा महाभारते ।३।१००।२४।
'ततो ब्रह्मादि समस्त सुराः वै
ससर्ज स्वयं त्रिदिवं दिविष्ठ ।'
क्वचित् आकाशस्थोऽपि दृश्यते । यथा, भारते ।४।२१।२२।
"सत्त्वा दिविष्ठानपि ताः पतीन्
विवेश बद्धिः भ्रमतो मनुष्यान् ।")
दिवी स्त्री (दिव+इन् । कृदिकारादिति वा ङीष ।) उपजिह्विकाकीटः । इति धारावली । १२० ।
दिवोका [स्] पुं (द्यौः स्वर्गे आकाशो वा ओको यस्य ।) देवः । चातकः । इति मेदिनी । से ५३ ।
दिवोदास पुं (दिवः स्वर्गात् दासो दानं यस्य ।) काशीराजः । स चन्द्रवंशीयभीमरथराजपुत्रः ।
इति मत्स्यपुराणम् ।
("अथैव आयुषो देवैर्भिक्षाद्रष्टुमन्तरिः पुरा ।
आगत्य पृथिवीं काश्यां जातो बाहुजवेश्मनि ।
नाम्ना तु सोऽभवत् ख्यातो दिवोदास इति
क्षितौ ।
"वत्स । वाराणसीं गच्छ त्वं विश्वेश्वरवल्लभाम् ।
तत्र नाम्ना दिवोदासः काशिराजोऽस्ति
बाहुजः ।
स हि धन्वन्तरिः साक्षादायुर्वेदविदांवरः ।"
"अथ धन्वन्तरिं सर्वे वानप्रस्थाश्रमे स्थितम् ।
भगवन्तं सुरश्रेष्ठं मुनिभिश्चर्षिभिः स्तुतम् ।
काशिराजं दिवोदासं सेश्वपश्यन् विनयान्विताः ।
खागतञ्च इति प्राह दिवोदासो यशोधनः ।
कुशलं परिपप्रच्छ तथागमनकारणम् ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"अथ खलु भगवन्तममरवरमृषिगणपरिवृत
माश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरिं
औपधेनववैतरणौरभ्रपौष्कलावतकरवीर्यगोपुर
रक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः ।
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ।)
दिवोद्भवा स्त्री (दिवे स्वर्गे उद्भवो यस्याः ।) एला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दिवि स्वर्गे उद्भवो यस्य ।) दिविजाते त्रि ।
दिवौका [स्] पुं (दिवं स्वर्ग आकाशो वा ओको यस्य ।) देवः । इत्यमरः ।१।१।७।
(यथा महाभारते ।३।८४।१११।
'दिवौकसां पुष्करिणीं समासाद्य नराधिप ।
न दुर्गतिमवाप्नोति वाजिमेधञ्च विन्दति ।")
चातकः । इति मेदिनी । से ५३ । स्त्रीं
कामिनि त्रि । यथा, महाभारते ।१।८६।५।
"सा तु विश्वतत्त्वञ्च कामान्नाभिहितान् पुनः ।
स्वर्गे यदि मन्यसे वदस्व देवान् दिवौकसः ।")
दिव्य क्ली, (दिवि वने भवम् । दिव+यत् ।)
लवङ्गम् । इति मेदिनी । ये, ३१ । हरिचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः । शपथः । तद्यथा
यथा दिव्यतत्त्वे हरस्मृतिः ।
"घटोऽग्निरुदकञ्चैव विषं कोषश्च पञ्चमम् ।
षष्ठञ्च तण्डुलाः प्रोक्ताः सप्तमं तप्तमाषकम् ।
अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्मजं स्मृतम् ।
दिव्यान्येतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवा ।"
एषां विवरणं तत्तच्छब्दे केषाञ्चित् परीक्षाशब्दे च द्रष्टव्यम् ।०। गङ्गाजलस्पर्शपूर्वकशपथत्व
मिथ्याकरणे दोषश्च यथा —
'मद्वाक्ये यदनं श्रुत्वा चाग्नेयो वाजिनोवरः ।
गङ्गातोयं करे कृत्वा स्वीकारञ्च चकार सः ।
गङ्गातोयस्पर्शपूर्वं मिथ्या यदि वदेन्नरः ।
स याति कालसूत्रञ्च यावद्ब्रह्मणो वयः ।"
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ।०।
ताम्रपात्रस्पर्शपूर्वकशपथे दोषो यथा ।
"तथा ताम्रोदकं तात स्पर्शयन् सोदरपरायां ।
सत्य वा यदि वा मिथ्या यदि दिव्यं करोति यः ।
कर्त्ता च दीर्घं याति तथा कारयिता प्रिये ।
उभयो पुनरावृत्तिर्घोरयोनिषु जायते वै ।
तस्मात्ति पुनरावृत्तिर्घोरयोनिषु ।
दिव्य कर्त्तुं कारयितुं त्वपूर्णा तथा यथा ।
मायया दिव्यरत्यापि नरकघोरतरोत्तरम् ।"
इति मायातन्त्रे पञ्चमपटलः ।
दिव्य त्रि, (दिवि भवः । यत् ।) मनोज्ञः । दिवि भवः । इति मेदिनी । ये ३१ । (यथा विष्णुपुराणे । ३।८।१०४ ।
'दिव्यमालाम्बरधरा स्नाता भूषणभूषिता ।
भर्त्तारं सर्वदेवानां ददौ दत्ता हरे ।")
दिव्य पुं (दिवि वने भवः । दिव+यत् ।) यवः ।
गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः । भावविशेषः ।
यथा,—
"शृणु भावत्रयं देवि । दिव्यवीरपशुक्रमात् ।
दिव्यस्तु देववत् प्रायो वीरश्चोद्धतमानसः ।
आत्मतोषार्थमपत्यं दिव्यभावविनिर्णयः ।
वेलाद्यापरपर्यन्तं वीरभावं इतीरितम् ।
मद्यं मांसं तथा मत्स्यं मुद्रा मैथुनमेव च ।
श्मशानसाधनं भद्रे चितासाधनमेव च ।
एतत्ते कथितं सर्वं दिव्यवीरमतं प्रिये ।
दिव्यवीरमतं नास्ति कलिकाले सुलोचने ।
इति कालीविलासतन्त्रम् ।
नायकभेदः । यथा —
'तत्र तासां दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याभेदेन
प्रकृत्या त्रिविधा मधिकाञ्चनतया भेदा
भवन्ति । दिव्या इन्द्राण्यादयः । अदिव्या
मालत्यादयः । दिव्यादिव्या द्रौपद्यादय इति
वदन्ति तत्र तत्र अवस्थाभेदेनैव नायिकानां
भेदान् जातिभेदेन भेदस्वीकारे जातिकृत
जातिकायिकयात्वमप्रसङ्गः स्यात् । तथा हि
इन्द्राण्यो दिव्या । अदिव्या माधवाद्या ।
दिव्यादिव्या दमयन्त्याद्याः ।" इति रसमञ्जरी ।
(पार्वतीरूप मुनयाशयमसमम् । यथा, भारते ।
८।२४।६।
'भक्तसमागमो भीर्भिन्नो दुर्दिर्शवाहदोत्मकः ।
यामनस्य सुता मृग मङ्गलश्चि सारिक ।')
दिव्यकुण्ड क्ली, (दिव्य पुण्यमृत्कल्पसुन्दरं कुण्ड
मिति कर्मधारय ।) कामरूपे सोमकशैल
पूर्वभागस्पुष्करिणीविशेषः । यथा —
'तदुत्तरे मदनशैले सोमको नाम नामतः ।
तस्मिन् गिरौ शिलापृष्ठे वह्नौ देवी प्रतिष्ठिता ।
सपृष्ठपुष्करिणी नाम्ना यथातिनिर्मलिनी ।
एकस्य पश्चिमे सिंधोनिधि पञ्चवत्तकम् ।
शिला इति तत्र निरूमेव हिमालिका ।
तस्मैवपूर्वभागात्तु कान्ता नाम महानदी ।
दक्षिणे सागर याति प्रथमा पोतवृत्ता ।
दिव्यकुण्ड महाकुण्ड सर्वपापहरं स्मृतम् ।
यो निमज्ज्य स्नात्वा तु तां देवीं पर्यूपयेत् ।
दिव्यकुण्डे वरं स्नात्वा पञ्चपुष्करिणी प्रियाम् ।
स पुनर्नैव ह्याप्नुयात् स योनौ न हि जायते ।"
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ।
दिव्यगन्ध क्ली (दिव्यो मनोहरो गन्धोऽस्य ।)
लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः । (लवङ्गशब्देऽस्य
विवरणं ज्ञातव्यम् ।)
दिव्यगन्ध पुं (दिव्यः गन्धो यस्य ।) गन्धकः ।
इति राजनिर्घण्टः । (गन्धकशब्देऽस्य विवृति
र्विज्ञेया ।)
दिव्यगन्धा स्त्री (दिव्यो गन्धोऽस्याः ।) सूक्ष्मैला ।
महाचञ्चुशाकः । इति राजनिर्घण्टः ।
दिव्यगायन पुं (दिव्यः स्वर्गीयः गायनः ।)
गन्धर्वः । स्वर्गायकः । इति शब्दरत्नावली ।
दिव्यचक्षु [स्] क्ली (दिव्यमलौकिकं चक्षुः ।)
ज्ञानचक्षुः । यथा नीलकण्ठस्तोत्रे ।
'नमस्तुभ्यं विरूपाक्ष नमस्ते दिव्यचक्षुषे ।"
क्ली ज्ञानात्मकचक्षुः । यथा —
"न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ।"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ११ । ८ । अतो
दिव्यमलौकिकं ज्ञानात्मकं चक्षुस्तुभ्यं ददामि ।"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी । ० । (दिव्य
स्वर्गीयं मनोज्ञं वा चक्षुः ।) स्वर्गीयचक्षुः ।
सुन्दरलोचनम् । उपचक्षुः । चश्मा इति
भाषा । इति लोकप्रसिद्धम् ॥ (पुं दिव्यं मनोज्ञं
चक्षुर्यस्य । यद्वा दिव्यं चक्षुर्ज्ञाननेत्रं यस्मात् ।
तत्साधकत्वात् [illegible]
[illegible] ।) मर्कटः ।
इति शब्दमाला । सुगन्धभेदः । त्रि (दिव्ये
आकाशभूते चक्षुषी यस्य ।) अन्धः । (दिव्ये
सुन्दरे चक्षुषी यस्य ।) सुलोचनः । इति
मेदिनी । से, ६८ ।

दिव्यतेजाः, [स्] स्त्री, (दिव्यं स्वर्गीयं देवतुल्यं तेजो यस्याः। यस्याः सेवनेन दिव्यतेजोवत्तेज-आधायकत्वात् तथात्वम्।) ब्राह्मी। इति राज-निर्घण्टः॥ (दिव्यं तेजो यस्य। अलौकिकतेजस्के, त्रि॥)

दिव्यदोहदं, त्रि, (दिव्यं स्वर्गीयं दोहदम् अभि-लाषो यत्र।) उपयाचितम्। देवदेयवस्तु। इति त्रिकाण्डशेषः॥ यथा, हारावली। २१॥
"यद्दीयते तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये।
उपयाचितकं दिव्यदोहदं तद्विदुर्बुधाः॥"

दिव्यपञ्चामृतं, क्ली, (पञ्चानां अमृतानां तत्तुल्य-स्वादुगुणवद्द्रव्याणां समाहारः पञ्चामृतम्। दिव्यं पञ्चामृतमिति कर्म्मधारयः।) मिलित-गव्याज्यगव्यदधिगव्यक्षीरमाक्षिकशर्क्कराऽऽत्मकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

दिव्यपुष्पः, पुं, (दिव्यं मनोरमं पुष्पं यस्य।) कर-वीरः। इति राजनिर्घण्टः॥

दिव्यपुष्पा, स्त्री, (दिव्यानि मनोज्ञानि पुष्पा-ण्यस्याः।) महाद्रोणा। इति राजनिर्घण्टः॥

दिव्यपुष्पिका, स्त्री, (दिव्यपुष्प+संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च।) लोहितवर्णार्कवृक्षः। इति रत्नमाला॥

दिव्ययमुना, स्त्री, (दिव्या यमुना तत्तुल्यफल-प्रदत्वात्।) कामरूपे दमनिकाया नद्याः पूर्व्व-भागस्थसरिद्विशेषः। यथा,—
"तस्या नद्याः पूर्व्वभागे गङ्गेव फलदायिनी।
माघन्तु सकलं मासं तस्यां स्नात्वा नरोत्तमः॥
तथा दमनिकायाञ्च परं निर्व्वाणमाप्नुयात्।
ततः पूर्व्वं परा देवी नाम्ना सा सरिदुत्तमा॥
महती दिव्ययमुना यमुनावत् फलप्रदा।
दधियादिससम्भूता दधियोदधिगामिनी॥
तस्यान्तु कार्त्तिकं मासं स्नात्वा मोक्षमवाप्नु-यात्॥"
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः॥

दिव्यरत्नं, क्ली, (दिव्यं चिन्तामात्रं तदर्थप्रदायक-त्वादलौकिकं रत्नम्।) चिन्तामणिः। इति शब्दार्थकल्पतरुः॥

दिव्यरथः, पुं, (दिव्यः स्वर्गीयः अन्तरीक्षचरो वा रथः।) व्योमयानम्। देवविमानः। इति शब्दरत्नावली॥

दिव्यरसः, पुं, (दिव्यो रस इति नित्यकर्म्मधारयः।) पारदः। इति राजनिर्घण्टः॥

दिव्यलता, स्त्री, (दिव्या वनभवा लता।) मूर्व्वा-लता। इति राजनिर्घण्टः॥

दिव्यवस्त्रः, पुं, (दिव्यं वस्त्रमिव। अभिधानात् पुंस्त्वम्।) सूर्य्यशोभा। इति शब्दरत्नावली॥ (दिव्यं सुन्दरं वस्त्रमस्य।) सुन्दरवस्त्रयुक्ते, त्रि। (दिव्यं सुन्दरं वस्त्रम्।) क्ली, सुन्दर-वस्त्रम्। (दिवि भवम्। यत्। दिव्यं वस्त्रमिति कर्म्मधारयः।) दिविभववस्त्रम्॥

दिव्यसारः, पुं, (दिव्यो मनोज्ञः सारो यस्य।) शालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

दिव्या, स्त्री, (दिवि भवा। मनोज्ञत्वगुणवत्त्वात् दिव्येवेत्यर्थः।) धात्री। इति मेदिनी। ये, ३१॥ वन्ध्या कर्क्कोटकी। शतावरी। महामेदा। ब्राह्मी। स्थूलजीरकः। श्वेतदूर्व्वा। हरीतकी। मुरा। इति राजनिर्घण्टः॥

दिव्या, स्त्री, (दिवि भवा। यत्। ततष्टाप्।) नायिकाभेदः॥ (सा च इन्द्राण्यादिः॥)

दिव्यादिव्यः, पुं, (दिव्यः स्वर्गीयः अदिव्यश्च।) नायकभेदः॥ (स च अर्ज्जुनादिः॥)

दिव्यादिव्या, स्त्री, (दिव्या अदिव्या च।) नायिकाभेदः। अस्याः प्रमाणं दिव्याशब्दे द्रष्टव्यम्॥ उपदेवीविशेषः। इति शब्दार्थ-कल्पतरुः॥

दिव्योदकं, क्ली, (दिव्यमान्तरीक्षमुदकम्।) आकाशजलम्। तत्पर्य्यायः। खवारि २ आकाश-सलिलम् ३ व्योमोदकम् ४ अन्तरीक्षजलम् ५। अस्य गुणाः। त्रिदोषनाशित्वम्। मधुरत्वम्। पथ्यदत्वम्। परमरुच्यत्वम्। अविदत्वम्। तृष्णाश्रमभेदापहारकत्वम्। पात्रापेक्षिगुरा-त्वञ्च॥ अगार्गवस्य तस्य गुणः। सर्व्वेषां देहिनां त्रिदोषजनकत्वम्। सद्योभूमिस्थस्य तस्य गुणाः। कलुषत्वम्। दोषदायकत्वञ्च। चिरस्थितस्य गुणाः। लघुत्वम्। स्वच्छत्वम्। पथ्यत्वम्। स्वादुत्वम्। सुखावहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

दिव्योपपादुकाः, त्रि, (दिवि भवः। दिव+"द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्।" ४।२।१०१। इति यत्। उपपद्यते इति। उप+पद+"लष-पतपदस्थेति।" ३।२।१५४। इति उकञ्। ततो दिव्यश्चासौ उपपादुकश्चेति।) देवता। इत्य-मरः। ३। १। ५०॥ ("मातृपित्रादिदृष्टकारण-निरपेक्षा अदृष्टसहकृतेभ्यो जाता ये देवास्ते दिव्योपपादुका उच्यन्ते।" इति शब्दार्थ-चिन्तामणिः॥)

दिव्यौघः, पुं, (दिव्यानां स्वर्गीयगुणानामोघः समूहो यत्र।) गुरुविशेषः। यथा, शक्तिरत्नाकरतन्त्रे।
"महादेवी महाकालस्त्रिपुरश्चैव भैरवः।
दिव्यौघा गुरवः प्रोक्ताः सिद्धौघान् कथयामि ते॥"
अपि च।
"अथ तारागुरून् वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदान्।
जर्द्धकेशो व्योमकेशो नीलकण्ठो वृषध्वजः॥
दिव्यौघान् सिद्धिदान् वत्स! ज्ञात्वावहितो सदा॥"
अपि च।
"शृणु वत्स! महादेव! गुरून् दुर्गामनूक्तवान्।
परमात्मा परानन्दः परमेष्ठी शुभोदयः॥
कृष्णः कालः कलानाथो दिव्यौघा भैरवा-दिकाः॥"
इति तन्त्रसारः॥

दिश, औ ञ श अतिसर्ज्जने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-उभं-सकं-अनिट्।) औ, अदिक्षत्। ञ श, दिशति दिशते। अतिसर्ज्जन इत्युचितं समवायने इत्यस्य अति रूपम्। धातूनाम-नेकार्थत्वादोष इह दानमाज्ञापनं वा। दिदेश कौतुकाय समजमेवेति रघुः। कथनेऽप्ययम्। धर्म्मं दिशति दैशिकः। इति दुर्गादासः॥

दिशा, स्त्री, (दिश्+टाप्।) दिक्। इति व्याकर-णम्॥ (यथा महाभारते। ४। ५३। १६।
"अत्र मध्ये यथाकाश इन्द्रस्याग्निर्गतेजनः।
दिशासु च तथा राजन्! न संख्याताः शरा-सादाः॥")

दिशाः, [स्] स्त्री, (दिशतीति। दिश+बाहु-लकात् असुन्।) दिक्। इत्यमरटीकायां मथुरानाथः॥

दिश्यं, त्रि, (दिशि भवमिति। दिश्+"दिगादिभ्यो यत्" ।४।३।५४। इति यत्।) दिग्भववस्तु। इत्यमरः। १। ३। २॥

दिष्टं, क्ली, (दिशति इष्टानिष्टफलं ददातीति। दिश+"क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्।" ३।३।१७४। इति क्तः।) भाग्यम्। इत्यमरः। १। ४। २८॥ (यथा, महाभारते। १४। ५३। १६।
"ततस्ते निधनं प्राप्ताः सर्व्वे ससुतबान्धवाः।
न दिष्टमप्यतिक्रान्तुं शक्यं बुद्ध्या बलेन वा॥"
दिश+कर्म्मणि क्तः।) उपदिष्टे, त्रि। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कथिते च। यथा, भट्टिः।२।३२।
"गाधेयदिष्टं विरसं रसन्तं
रामोऽपि मायाचनमब्रुवीत्॥")

दिष्टः, पुं, (दिशतीति। दिश+संज्ञायां क्तः।) कालः। इत्यमरः। १। ४। १॥ (वैवस्वतमनोः पुत्त्रविशेषः। यथा, भागवते। ८। १३। २।
"नरिष्यन्तोऽथ नाभागः सप्तमो दिष्ट उच्यते॥")
दारुहरिद्रा। इति शब्दमाला॥

दिष्टान्तः, पुं, (दिष्टस्य भाग्यस्य अन्तो यत्र।) मरणम्। इत्यमरः।२।८।११६॥ (यथा, महा-भारते।१।५८।२७।
"भोजयित्वा तु सुजनान् सर्व्वसत्त्वाद्विजोत्तमः।
जगाम काले धर्म्मात्मा दिष्टान्तं पुत्त्रपौत्त्रवान्॥")

दिष्टिः, स्त्री, (दिश+क्तिन् संज्ञायां क्तिच् वा।) हर्षः। परिमाणम्। इति मेदिनी। टे, १८॥

दिष्ट्या, व, (दिशतीति सम्पदादित्वात् भावे क्विप् दिशम्। देशनं स्त्यायति। स्त्यै+क्विप्। टुत्वम्। संज्ञापूर्व्वकत्वात् षत्वं न। यद्वा, दिशतीति। दिश+"अघ्न्यादिभ्यश्चेति।" यक्प्रत्ययेन साधुः।) आनन्दः। इत्यमरः।३।४।१०॥ भाग्येन। यथा,—
"दिष्ट्याम्ब! ते कुक्षिगतः परः पुमान्॥"
इति श्रीभागवतम्॥

दिष्णुः, त्रि, (ददातीति। दा+बाहुलकात् इष्णु।) दाता। इत्युणादिकोषः॥

दिह, ल ञ औ लिपि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-उभं-अकं-सकं च-अनिट्।) दिह उप-चये इति प्राञ्चः। उपचयो वृद्धिस्तत्करणञ्च। ल ञ, देग्धि दिग्धे देहः प्रतिदिनमुपचितः स्यादित्यर्थः। देग्धि सौधं सुधया लेपकः। उपचितं करोतीत्यर्थः। औ, अधिक्षत् इति दुर्गादासः॥

दी, ओ ङ य क्षये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ओ, दीनः । ङ य, दीयते । इति दुर्गादासः ॥

दीक्ष ङ मौण्ड्ये । इज्यायाम् । व्रतादेशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सक० च-सेट् ।) मौण्ड्यं मुण्डितमस्तकीभावः । इज्या यजनम् । व्रतादेशो नियमव्रताद्युपदेशः । ङ दीक्षते बटुर्मुण्डितमस्तकः स्यादित्यर्थः । याजनं यजमानो यजतीत्यर्थः । दीक्षते याज्ञिको नियमी स्यादित्यर्थः । दीक्षते यजिवर्त्ता कर्म व्रतमुपदिशतीत्यर्थः । दीक्षते पुत्रं पिता उपनयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

दीक्षणीयेष्टि, स्त्री, (दीक्षणीया इष्टिः ।) यज्ञविशेषः । तत्पर्य्यायः । सौमिकी २ । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । ४८० ॥

दीक्षा स्त्री, (दीक्ष+भावे अ । स्त्रियां टाप् ।) यजनम् । पूजनम् । इत्यमरः ॥ व्रतसंग्रहः । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । ४८७ ॥ गुरुमुखात् मन्त्रदीक्षासम्प्रदानम् । (यथा, रामायणे । ७ । २ ।

"व्रतानि दीक्षितो गायन् नियुयात् पायसन्नानि ।
तेन सौम्येन विद्धाना दुर्निमित्तमपापरतो ॥")

यथाच —

"गौडः पातालमलयं दीपयन् मन्त्रमध्यमः ।
तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्ववेदिभिः ॥
दिव्यं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्य्यात् पापस्य संक्षयम् ।
तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
उच्यते प्रथमं तत्र मन्त्रस्य गुरुशिष्ययोः ॥'
इत्यत्र गुरुशिष्ययोर्भिन्नत्वं तन्त्रान्तरे दर्शयम् ॥
योगिनीतन्त्रे ।
'पितुर्मन्त्रं न गृह्णीयात् तथा मातामहस्य च ।
सोदरस्य कनिष्ठस्य वैरिपक्षाश्रितस्य च ॥"
रुद्रयामले ।
"न पत्नीं दीक्षयेद्भर्त्ता न पिता दीक्षयेत् सुताम् ।
न पुत्रञ्च तथा भ्राता भ्रातरं न च दीक्षयेत् ॥
सिद्धमन्त्रो यदि पतिस्तदा पत्नीं स दीक्षयेत् ।
शक्तित्वेन वरारोहे ! न च सा कन्यका भवेत् ॥"
तथा मत्स्यसूक्तमहातन्त्रम् ।
"यतेर्दीक्षा पितुर्दीक्षा दीक्षा च वनवासिनः ।
विविक्ताश्रमिणो दीक्षा न सा कल्याणदायिका ॥"
इत्यादिनिषेधवचनान्यपि सर्व्वं न सर्व्वत्रापि तथ । इति तु सिद्धमन्त्रविषयम् । सिद्धमन्त्रो न दुष्यतीति वचनात् ॥ ॥ प्राक्तयामले ।
"तीर्थचारिजना मन्त्री ज्ञानवान् शुभसाधितः ।
शिवभक्तो यति ध्यानी गुरुः स्याद्दीक्षितो
ऽपि च ॥"
सिद्धयामले ।
'यदि भाग्यवशेनैव सिद्धविद्यां लभेत प्रिये ।
तदैव तां तु दीक्षेत त्यक्त्वा गुरुविचारणम् ॥"
तत्त्वेद्रविमधिन्यास् ।
'प्रमादाच्च तथाज्ञानात् पितुर्दीक्षां समाचरन् ।
प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा पुनर्दीक्षां समाचरेत् ॥"

पितुर्दीक्षुप्रसङ्गात्मम् । मातामहादीनामपि । प्रायश्चित्तन्तु अयुतजपाविन्नोपदः । सर्व्वत्र तथा दर्शनात् । तथा च प्रमादः ।
'दशसाहस्रजपेन सर्व्वत्रापत्तिनाशिनी ।"
ग्रन्थान्तरेऽपि ।
"मनुविंप्रय्य दातव्यो ज्येष्ठपुत्राय धीमते ।"
मत्स्यसूक्ते ।
निर्व्वाप्य पितुर्मन्त्रं शैव शाक्ते न दुष्यति ।"
इति कौलिकमन्त्रदीक्षापरम् । योगिनीतन्त्रे शक्त्यादिविद्यामधिकृत्य दीक्षाविधानात् । यद्वा शाक्ते तारादिविद्यायां मत्स्यसूक्ते तथा प्रतिपादनात् । तथा च ।
"असद्गुरुतपःप्रागितकलाप्रभावे-
र्भवति यदि मनुष्यो गुरुयोगभिराय ।
कथमपि मनुमेनं प्राप्य शिष्यं परस्मै
निजकुलतिलकाय ज्येष्ठपुत्राय दद्यात् ॥" इति ।
महातीर्थे उपरागे सति सर्व्वत्र न दोषः । तथा च विष्णुमन्त्रमधिकृत्य ।
"साधु पृष्टं त्वया भद्र ! वक्ष्यामि सकलं तव ।
ब्रह्मणा कथितं पूर्व्वं वशिष्ठाय महात्मने ॥
वशिष्ठोऽपि स्वपौत्राय मनुपित्रे ददतान् स्वयम् ।
प्रणम्रहृदय, स्वच्छ, पिता मे करुणानिधिः ॥
कुरुक्षेत्रे महातीर्थे ग्रहणेऽपि ददतान् ॥"
इत्यादि वैशम्पायनसंहितायां शौनकं प्रति व्यासवाक्यम् ॥ ॥ योगिनीतन्त्रे ।
"निर्व्वाप्य पितुर्मन्त्रं तथा मातामहस्य च ।
कल्पलतां स्त्रिया दत्त संस्कारेणैव शुध्यति ।"
मत्स्ये ।
"साध्वी चैव सदाचारा गुरुभक्ता जितेन्द्रिया ।
सर्व्वमन्त्रार्थतत्त्वज्ञा सुशीला पूजने रता ॥
गुरुयोग्या भवेत् सा हि विधवापरिवर्ज्जिता ।
स्त्रिया दीक्षा शुभा प्रोक्ता मातुश्चाष्टगुणा
स्मृता ॥"
इदन्तु गुरोरभावाभिमन्त्रपरम् । तथा च भैरवीतन्त्रे ।
"स्वोपमन्त्रोपदेष्टा तु न कुर्य्याद्गुरुचिन्तनम् ।"
मातुरिष्टपालितस्वगुर्वी अनुमातिनी शुभपक्ष सिद्धये । सिद्धमन्त्रविषयं वा । वस्तुतस्तु योगिनीतन्त्रे स्वापदे विधवापरम् । एकवाक्यत्वात् ॥ दीक्षायां विधवादीनामधिकारं निषेधयति कुलार्णवे ।
"विधवाया गमादीनां कन्यायाः पितुराज्ञया ।
साधिकार सभाभाज्या भार्य्याया भर्तुराज्ञया ॥"
योगिनीतन्त्रे ।
'सम्प्रदर्श्य तु वनेषु गुरो प्राप्तं निवेदयेत् ।
यन्त्रं कुङ्कुमेन लिखितं यद्दत्तं शुभम् ॥
तत शुद्धिमवाप्नोति चान्यथा विफलं भवेत् ॥"
इदन्तु मन्त्रान्तराय तत्त्वतो तत्रादिष सर्व्वोपात् सर्व्वे तु नियमो न चोक्ति नारदवचनात् ॥ ॥ तथा विद्याधराचार्य्यधृतनारदवचनम् ।
'मध्यदेशकुरुक्षेत्रनाराकुरुकल्पजाः ।
अन्तर्वेदिप्रतिष्ठाना आवन्त्याश्च गुरूत्तमाः ।
गौडाः, शाल्वोद्भवाः, सौराः मागधाः, केरलास्तथा ।
कोशलाश्च दशार्णाश्च गुरवः सप्त मध्यमाः ॥
कर्णाटनर्म्मदारेवाकच्छतीरोद्भवास्तथा ।
कालिङ्गाश्च कलम्बाश्च काम्बोजाश्चाधमा
मताः ॥" ॥
तथा ।
"वैष्णवे वैष्णवो ग्राह्यः शैव शैवश्च शाक्तिके ।
शैवः शाक्तोऽपि सर्व्वत्र दीक्षास्वामी न संशयः ।
दीक्षां विना जपस्य दुष्टत्वात् प्रथमं - निर्दिष्टम् ।
"दिव्यं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्य्यात् पापस्य संक्षयम् ।
तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्ववेदिभिः ॥"
मन्त्रतन्त्रप्रकाशे । पिङ्गलामते ।
"मननं विश्वविज्ञानं त्राणं संसारबन्धनात् ।
यतः करोति संसिद्धं मन्त्र इत्युच्यते ततः ॥"
अन्यच्च ।
"मननात्त्रायते यस्मात्तस्मान्मन्त्रः प्रकीर्त्तितः ।"
सर्व्वाश्रमेषु दीक्षाया आवश्यकत्वम् । तथा च ।
"दीक्षामूलं जपं सर्व्वं दीक्षामूलं परं तपः ।
दीक्षामाश्रित्य निवसेत् यत्र कुत्राश्रमे वसन् ॥
अदीक्षिता ये कुर्व्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः ।
न भवन्ति प्रिये ! तेषां शिलायामुप्तबीजवत् ॥
देवि ! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् ॥
अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत् ।
तस्माद्दीक्षां प्रयत्नेन सदा कुर्य्याच्च तान्त्रिकात् ॥
ग्रन्थे दृष्ट्वा तु मन्त्रं वै यो जपेत्तु नराधमः ।
मन्वन्तरसहस्रेषु निष्कृतिर्नैव जायते ।
नादीक्षितस्य कार्य्यं स्यात्तपोभिर्नियमव्रतैः ।
न तीर्थगमनेनापि न च शारीरयन्त्रणैः ॥"
मत्स्यसूक्ते ।
"अदीक्षितानां मर्त्त्यानां दोषं शृणु वरानने ! ।
अन्नं विष्ठासमं तस्य जलं मूत्रसमं स्मृतम् ॥
तत्कृतं सन्ध्या श्राद्धं सर्व्वं याति ह्यधोगतिम् ॥"
शूद्रस्य मन्त्रविशेषनिषेधमाह ।
"प्रणवाद्यं न दातव्यं मन्त्रं शूद्राय सर्व्वथा ।
आत्ममन्त्रं गुरोर्मन्त्रं मन्त्रं चाजपमन्त्रकम् ॥
नाद्यप्रणवयुक्तं शूद्रे मन्त्रं ददाति यः ।
शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ॥"
श्रुतिरपि । "सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रौ यदि जानीयात् स मृतोऽधो गच्छति ।" इति ॥ ॥
विशेषमाह वाराहीये ।
"गोपालस्य मनुर्ज्ञेयो सर्व्वत्रापि प्रशस्तः ।
मनुपञ्चाक्षरापि सुपत्न्यं तथाग्रज मनुस्तथा ।
सर्व्वो नाराधिकारी स्यादन्यथा पापभाग्भवेत् ॥"
इति ॥ ॥ गोविन्दवृन्दावने ।
"कान्तिमत्पद्मतः प्रेष्यः नश्च तुष्यति ।"
नवरत्नसारे ।
"सर्व्वासामपि दीक्षाणां श्रुति अकृताक्षितम् ।
आचार्य्यात् भवत्येव प्राप्तिश्चैवन्तु भारत ॥"

तथा।
"उपपातकलक्षाणि महापातककोटयः।
क्षणात् दहति देवेशि दीक्षा हि विधिना कृता॥"
यामले।
"आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः।
न हि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः॥"
अतः सद्गुरोराहितदीक्षः सर्व्वकर्म्माणि साधयेत्।*। तत्राप्यनुकूलमन्त्रं दीक्षेत। तथा च सारदायाम्।
"स्वताररराशिकोष्ठानामनुकूलान् भजेन्मनून्॥"
तथा वाराहीये।
"ताराचक्रं राशिचक्रं नामचक्रं तथैव च।
अत्र चेत् सगुणो मन्त्रो नान्यचक्रं विचारयेत्॥"
इति तु प्रधानतया बोद्धव्यम्। तथा च।
"धनिमन्त्रं न गृह्णीयात् अकुलस्य तथैव च।"
इत्यादिदर्शनात् तत्तच्चक्रविचारस्य आवश्यकत्वात् प्रथमं तन्निरूप्यते॥*॥ तत्र सिद्धसारस्वते।
"नृसिंहार्कवराहाणां प्रासादप्रणवस्य च।
सपिण्डाक्षरमन्त्राणां सिद्धादीन्नैव शोधयेत्॥
स्वप्नलब्धे स्त्रिया दत्ते मालामन्त्रे च त्र्यक्षरे।
वैदिकेषु च मन्त्रेषु सिद्धादीन्नैव शोधयेत्॥"*॥
मालामन्त्रस्तु वाराहीये।
"विंशत्यर्णाधिका मन्त्रा मालामन्त्राः प्रकीर्त्तिताः।
नपुंसकस्य मन्त्रस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत्॥
हंसस्याष्टाक्षरस्यापि तथा पञ्चाक्षरस्य च।
एकद्वित्र्यादिबीजस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत्॥
तथा एकाक्षरस्य मन्त्रस्य मालामन्त्रस्य पार्व्वति!।
वैदिकस्य च मन्त्रस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत्॥"*॥
तथा मुण्डमालातन्त्रे।
"काली तारा महाविद्या षोड़शी भुवनेश्वरी।
भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा॥
वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका।
एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः॥"
मालिनीविजये।
"अथ वक्ष्याम्यहं या या महाविद्या महीतले।
दोषजालैरसंस्पृष्टास्ताः सर्व्वा हि फलैः सह॥
काली नीला महादुर्गा त्वरिता छिन्नमस्तका।
वाग्वादिनी चान्नपूर्णा तथा प्रत्यङ्गिरा पुनः॥
कामाख्यावासिनी वाला मातङ्गी शैलवासिनी।
इत्याद्याः सकला विद्याः कलौ पूर्णफलप्रदाः॥
सिद्धमन्त्रतया नात्र युगसेवापरिश्रमः।
तथा चैता महाविद्याः कलिदोषान्न वाधिताः॥"
चामुण्डातन्त्रे।
"कलौ काली तथा तारा भैरवी छिन्नमस्तका।
त्रिकूटा त्रिपुटा दुर्गा तथा महिषमर्द्दिनी॥
कात्यायनी च चामुण्डा महाविद्याः प्रकीर्त्तिताः।
नात्र सिद्धाद्यपेक्षास्ति न नक्षत्रविचारणा॥
कालादिशोधनं नास्ति न चामित्रादिदूषणम्।
सिद्धविद्यातया नात्र युगसेवापरिश्रमः॥
नास्ति किञ्चिन्महादेवि! दुःखसाध्यं कथञ्चन॥"

इत्यादिवचनादेषु विचारो नास्ति। वस्तुतस्तु इदं प्रशंसापरम्। सर्व्वत्र विचारस्यावश्यकत्वम्। दुरदृष्टवशात् कदाचिदेरिमन्त्रस्य स्वप्नादौ प्राप्तौ तत्तद्दोषस्य दृष्टत्वात्।" इति तु साम्प्रदायिकाः॥*॥ अत्र कुलाकुलचक्रम्। राशिचक्रम्। नक्षत्रचक्रम्। अकथहचक्रम्। अकडमचक्रम्। ऋणिधनिचक्रम्। एतानि चक्रशब्दे तत्तच्छब्दे च द्रष्टव्यानि॥*॥

अथ दीक्षाकालनियमः।

"मन्त्रारम्भस्तु चैत्रे स्यात् समस्तपुरुषार्थदः।
वैशाखे रत्नलाभः स्यात् ज्यैष्ठे तु मरणं भवेत्।
आषाढ़े बन्धुनाशः स्यात् पूर्णायुः श्रावणे भवेत्।
प्रजानाशो भवेद्भाद्रे आश्विने रत्नसञ्चयः॥
कार्त्तिके मन्त्रसिद्धिः स्यात् मार्गशीर्षे तु तद्भवेत्।
पौषे तु शत्रुपीड़ा स्यात् माघे मेधाविवर्द्धनम्॥
फाल्गुने सर्व्वकामाः स्युर्म्मलमासं विवर्ज्जयेत्॥"
चैत्र इति गोपालविषयम्। गौतमेनुक्तत्वात्।
मधुमासे भवेद्दीक्षा दुःखाय मरणाय चेति-
वचनान्नान्यत्र। तथा,—
"ज्यैष्ठे मृत्युप्रदा विद्या आषाढे सुखसम्पदः।"
इति योगिनीहृदयादाषाढ़े श्रीविद्यायां न दोषः।
अत्र च मासः सौर एव। सौरे मासि शुभा दीक्षा न चान्द्रे न च तारके। इति गौतमीयात् ५ अध्यायात्॥
वैशम्पायनसंहितायाम्।
"मन्त्रस्यारम्भणं मेषे धनधान्यप्रदं भवेत्।
वृषे मरणमाप्नोति मिथुनेऽपत्यनाशनम्॥
कर्क्कटे सर्व्वसिद्धिः स्यात् सिंहे मेधाविनाशनम्।
कन्यालक्ष्मीप्रदा नित्यं तुलायां सर्व्वसिद्धयः॥
वृश्चिके स्वर्णलाभः स्यात् धनुर्मानविनाशनम्।
मकरः पुण्यदः प्रोक्तः कुम्भो धनसमृद्धिदः॥
मीनो दुःखप्रदो नित्यं एवं मासविधिक्रमः॥"
प्रतिप्रसवमाह। रुद्रयामले।
"कार्त्तिकाश्विनवैशाखमाघेऽथ मार्गशीर्षके।
फाल्गुने श्रावणे दीक्षा पुरश्चर्य्या प्रशस्यते॥"

अथ वारनियमः।

"रविवारे भवेद्वित्तं सोमे शान्तिर्भवेत् किल।
आयुरङ्गारके हन्ति तत्र दीक्षां विवर्ज्जयेत्॥
बुधे सौन्दर्य्यमाप्नोति ज्ञानं स्यात्तु वृहस्पतौ।
शुक्रे सौभाग्यमाप्नोति यशोहानिः शनैश्चरे॥"

अथ तिथिनिर्णयः।

आगमकल्पद्रुमे।
"प्रतिपदि कृता दीक्षा ज्ञाननाशकरी मता।
द्वितीयायां भवेज्ज्ञानं तृतीयायां शुचिर्भवेत्॥
चतुर्थ्यां वित्तनाशः स्यात् पञ्चम्यां बुद्धिवर्द्धनम्॥
षष्ठ्यां ज्ञानक्षयं सौख्यं लभते सप्तमीदिने॥
अष्टम्यां बुद्धिनाशः स्यात् नवम्यां वपुषः क्षयः।
दशम्यां राजसौभाग्यमेकादश्यां शुचिर्भवेत्॥
द्वादश्यां सर्व्वसिद्धिः स्यात् त्रयोदश्यां दरिद्रता।
तिर्य्यग्योनिश्चतुर्दश्यां हानिर्मासावसानके॥
पक्षान्ते धर्म्मवृद्धिः स्यात् अस्वाध्यायं विवर्ज्जयेत्।

सन्ध्यागर्ज्जितनिर्घोषभूकम्पोल्कानिपातने॥
एतान्यन्यांश्च दिवसान् श्रुत्युक्तान् परिवर्ज्जयेत्।
द्वितीया पञ्चमी चैव षष्ठी चैव विशेषतः॥
द्वादश्यामपि कर्त्तव्यं त्रयोदश्यामथापि वा॥"
इति यत् त्रयोदशी विधानं तद्विष्णुविषयं रामार्च्चनचन्द्रिकाधृतत्वात्।
"पञ्चमी सप्तमी षष्ठी द्वितीया पूर्णिमा सिता।
त्रयोदशी तु दशमी प्रशस्ता सर्व्वकामदा॥"
इति सनत्कुमारवचनाच्च॥*॥
शिवविषये सप्तम्योर्निषेधमाह।
"शुक्लपक्षस्य दशमी सप्तमी च विशेषतः।
निन्द्या सदैव षष्ठी स्यादिति शैवागमान्तरे॥"

अथ नक्षत्रनिर्णयः।

"अश्विन्यां सुखमाप्नोति भरण्यां मरणं ध्रुवम्।
कृत्तिकायां भवेद्दुःखी रोहिण्यां वाक्पतिर्भवेत्॥
मृगशीर्षे सुखावाप्तिरार्द्रायां बन्धुनाशनम्।
पुनर्व्वसौ धनाढ्यः स्यात् पुष्ये शत्रुविनाशनम्॥
आश्लेषायां भवेन्मृत्युर्मघायां दुःखमोचनम्।
सौन्दर्य्यं पूर्व्वफल्गुन्यां प्राप्नोति च न संशयः॥
ज्ञानञ्चोत्तरफल्गुन्यां हस्तायाञ्च धनी भवेत्।
चित्रायां ज्ञानसिद्धिः स्यात् स्वात्यां शत्रुविनाशनम्॥
विशाखायां सुखञ्चानुराधायां बन्धुवर्द्धनम्।
ज्येष्ठायां सुतहानिः स्यात् मूलायां कीर्त्तिवर्द्धनम्॥
पूर्व्वाषाढ़ोत्तराषाढ़े भवेतां कीर्त्तिदायिके।
श्रवणायां भवेद्दुःखी धनिष्ठायां दरिद्रता॥
बुद्धिः शतभिषायां स्यात् पूर्व्वभाद्रे सुखी भवेत्।
सौख्यं चोत्तरभाद्रे च रेवत्यां कीर्त्तिवर्द्धनम्॥"
आर्द्राकृत्तिकयोर्निषेधस्तु शिवबह्वीतरविषये।
तथा च।
"नार्द्रायां कृत्तिकायाञ्च मन्त्रारम्भः प्रशस्यते।
यदीशस्य कृशानोर्वा मन्त्रारम्भो यथाक्रमम्॥"
तन्त्रान्तरे।
"अश्विनीभरणीस्वातीविशाखाहस्तभेषु च।
ज्येष्ठोत्तरात्रयेष्वेवं कुर्य्यान्मन्त्राभिषेचनम्॥"
इति ज्येष्ठाभरण्योर्यद्विधानं तद्रामविषयं अगस्त्यसंहितोक्तत्वात्॥ * ॥

अथ योगादिनिर्णयो विश्वसारे।

"शुभः सिद्धस्तथायुश्मान् ध्रुवयोगस्ततः परम्।
प्रीतिः सौभाग्ययोगश्च वृद्धियोगस्ततः परम्॥
हर्षणश्च तथा योगः सर्व्वमन्त्रशुभावहः॥"
रत्नावल्याम्।
"योगश्च प्रीतिरायुश्मान् सौभाग्यः शोभनो धृतिः।
वृद्धिर्ध्रुवः सुकर्म्मा च साध्यः शुक्रश्च हर्षणः॥
वरीयांश्च शिवः सिद्धो ब्रह्म इन्द्रश्च षोड़श॥"

अथ करणनिर्णयः।

"ववबालवकौलवतैतिलगरवणिजस्तदनन्तरम्।
करणानि शुभान्येव सर्व्वतन्त्रेषु भाविनि!॥"

अथ लग्ननिर्णयः।

"वृषे सिंहे च कन्यायां धनुर्मीनाख्यलग्नके।
चन्द्रताराणुकूले च कुर्य्याद्दीक्षाप्रवर्त्तनम्॥"

दीक्षा

तथा,—

"स्थिरलग्नं विष्णुमन्त्रे शिवमन्त्रे चरं शुभम्।
द्विःस्वभावगतं लग्नं शक्तिमन्त्रे प्रशस्यते॥"

आगस्त्यसंहितायाम्।

"त्रिषष्ठायगताः पापाः शुभाः केन्द्रत्रिकोणगाः।
दीक्षायान्तु शुभाः सर्व्वे अष्टस्थाः सर्व्वनाशकाः॥"

अथ पक्षनियमः।

"शुक्लपक्षे भवेद्दीक्षा कृष्णेऽप्यापञ्चमाद्दिनात्।
निषिद्धेष्वपि मासेषु विशेषो रत्नभिरतः॥"

रत्नावल्याम्।

"षष्ठी भाद्रपदे कृष्णे तथा कृष्णचतुर्द्दशी।
कार्त्तिके नवमी शुक्ला मार्गे शुक्ला तृतीयिका॥
पौषे तु नवमी शुक्ला माघे शुक्ला चतुर्थिका।
फाल्गुने नवमी शुक्ला चैत्रे कामचतुर्द्दशी॥
वैशाखे चाक्षया चैव ज्यैष्ठे दशहरा तिथिः।
आषाढे पञ्चमी शुक्ला श्रावणे कृष्णपञ्चमी॥
एतानि देवपर्व्वाणि तीर्थकोटिफलं लभेत्।
अत्र दीक्षा प्रकर्त्तव्या न मासञ्च परीक्षयेत्॥
न वारं न च नक्षत्रं न तिथ्यादिकदूषणम्।
न योगकरणञ्चैव शङ्करस्य च भाषितम्॥"

अन्यच्च तत्र।

"चैत्रे त्रयोदशी शुक्ला वैशाखैकादशी सिता।
ज्यैष्ठे चतुर्द्दशी कृष्णा आषाढे नागपञ्चमी॥
श्रावणैकादशी भाद्रे रोहिणीसहिताष्टमी।
आश्विने च महापुण्या महाष्टम्यपभीष्टदा॥
कार्त्तिके नवमी शुक्ला मार्गशीर्षे सिते तथा।
षष्ठी चतुर्द्दशी पौषे माघेऽप्येकादशी सिता॥
फाल्गुने च सिता षष्ठी चेति कालविनिर्णयः॥"

योगिनीतन्त्रे।

"अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः।
रविसंक्रान्तिदिवसे युगाद्यायां सुरेश्वरि॥
मन्वन्तरासु सर्व्वासु महापूजादिने तथा।
चतुर्थी पञ्चमी चैव चतुर्द्दश्यष्टमी तथा॥
तिथयः शुभदाः प्रोक्ता दीक्षाग्रहणकर्म्मणि॥"

इत्यादिवचनात् चतुर्द्दश्यष्टमीति शक्तिविषयम्।
चतुर्थीति गणेशविषयम्। तत्तत्कल्पोक्तत्वात्।

"निन्दितेष्वपि मासेषु दीक्षोक्ता ग्रहणे शुभा।
सूर्य्यग्रहणकालस्य समानो नास्ति भूतले॥
विशेषतो महादेवि! दीक्षाग्रहणकर्म्मणि।
तत्र यद्यत् कृतं सर्व्वमनन्तफलदं भवेत्॥
रविसंक्रमणे चैव सूर्य्यस्य ग्रहणे तथा।
तत्र लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्य्यं कदाचन॥
रविसंक्रमणे चैव नाम्यन्त्रेऽपि भवेत्।
न वारतिथिमासादिशोधनं सूर्य्यपर्व्वणि॥"

एतच्चान्यपक्षेऽपि। तथा रुद्रयामले।

"न कुर्य्यात् शाक्तिकीं दीक्षां शुक्रपक्षे विभावसौ।
न कुर्य्याद्वैष्णवीं नाम यदि चन्द्रमसो ग्रहः॥"

एतच्च सामान्यदीक्षाविषयम्।

'कार्य्येषु पुण्यशीलेषु ग्रहणं चन्द्रसूर्य्ययोः।"

इति गौतमीयात्।

'सूर्य्यग्रहणकाले च नान्यदन्वेषितं भवेत्।"

इति शारदातिलकाच्च॥ *॥

तारादौ तु विशेषो यथा,—

"दीक्षाकालं प्रवक्ष्यामि नीलतन्त्रानुसारतः।
कृष्णपक्षस्य चाष्टम्यां शुभे लग्ने शुभे दिने॥
पूर्व्वभाद्रपदा युक्ते मित्रतारादिसंयुते।
अथवा अनुराधायां रेवत्यां वा प्रशस्यते॥
आश्वीयाच्छोभनं कालं मन्त्रस्य ग्रहणं प्रति।
तथैव चैव विशेषेण कार्त्तिके च विशेषतः॥"

यामले।

"श्रीपरा कालीवीणादि लोपो दीर्घश्च यो मनुः।
सूर्य्यस्योपप्लवे लभ्यो नृणां मुक्तिफलप्रदः॥
अमावास्या सोमवारे भौमवारे चतुर्द्दशी।
सप्तमी रविवारे च सूर्य्यपर्व्वशतैः समा॥"

कुलार्णवे।

"सप्तमी रविवारे च सोमे दर्शस्तथैव च।
चतुर्थी कुजवारे च अष्टमी च बृहस्पतौ॥
देवपर्व्वसमा ज्ञेयास्तासु दीक्षां समाचरेत्॥"

यामले।

"पुण्यतीर्थे कुरुक्षेत्रे देवीपीठचतुष्टये।
प्रयागे श्रीगिरौ काश्यां कालाकालं न शोधयेत्॥"

विष्णुयामले।

"देवीबोधं समारभ्य यावत् स्यान्नवमी तिथिः।
कृता तासु बुधैर्द्दीक्षा सर्व्वाभीष्टफलप्रदा॥
शुक्लपक्षे विशेषेण तत्रापि तिथिरष्टमी।
तत्रापि शारदी दुर्गा यत्र देवी गृहे गृहे॥
तत्र दीक्षा प्रकर्त्तव्या मासर्क्षादीन्न शोधयेत्॥"

तथा।

"बोधने चैव दुर्गायाः कालाकालं न शोधयेत्॥
अशोकाख्याष्टमी यत्र रामाख्या नवमी तथा।
तथैवाक्षयवालये यत्र स्यात्तिथिरष्टमी॥
गुरोराज्ञानुरूपेण दीक्षा कार्य्या विशेषतः॥"

समयाचारतन्त्रे।

"युगाद्यायां जन्मदिने विवाहदिवसे तथा।
विषुवायनयोर्द्वन्द्वे नैव किञ्चिद्विचारयेत्॥"

तथा,—

"शिष्यमाहूय गुरुणा कृपया दीयते यदा।
तदा लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्य्यं कदाचन॥
सर्व्वे वारा ग्रहाः सर्व्वे नक्षत्राणि च राशयः।
यस्मिन्नहनि सन्तुष्टो गुरुः सर्व्वे शुभावहाः॥"

सारसंग्रहे योगिनीतन्त्रे च।

"प्रकृष्टे च महातीर्थे नास्ति कालस्य निर्णयः।
गयायां भास्करक्षेत्रे विरजे चन्द्रपर्व्वते॥
चट्टले च मतङ्गे च तथा कन्याश्रमेषु च।
न गृह्णीयात्ततो दीक्षां तीर्थेष्वेतेषु पार्व्वति॥"

वाराहीतन्त्रे।

"शुक्रोऽस्तो यदि वा वृद्धो गुर्व्वादित्यो भवेद्यदि।
मेषवृश्चिकसिंहेषु तदा दीक्षा न विद्यते॥"*॥

महाविद्यासु सर्व्वासु कालादिविचारो नास्ति।

तदुक्तं मुण्डमालातन्त्रे।

"कालादिशोधनं नास्ति न चामित्रादिदूषणम्।"

अत्र मालानिर्णयो मालाशब्दे द्रष्टव्यः। पुर-
श्चरणं तच्छब्दे द्रष्टव्यम्। कलावतीदीक्षा कला-
वतीशब्दे द्रष्टव्या।

अथ पञ्चायतनीदीक्षा। यामले।

"भवानीञ्च यदा मध्ये ऐशान्यामच्युतं यजेत्।
आग्नेय्यां पार्व्वतीनाथं नैरृत्यां गणनायकम्॥
वायव्यां तपनञ्चैव पूजाक्रम उदाहृतः।
यदा तु मध्ये गोविन्दं ऐशान्यां शङ्करं यजेत्॥
आग्नेय्यां गणनाथञ्च नैरृत्यां तपनं तथा।
वायव्यामम्बिकाञ्चैव भोगमोक्षैकभूमिकाम्॥
शङ्करञ्च यदा मध्ये ऐशान्यामच्युतं यजेत्।
आग्नेय्यां तपनञ्चैव नैरृत्यां गणनायकम्॥
वायव्यां पार्व्वतीञ्चैव स्वर्गमोक्षप्रदायिनीम्।
आदित्यञ्च यदा मध्ये ऐशान्यां शङ्करं यजेत्।
आग्नेय्यां गणनाथञ्च नैरृत्यां केशवं यजेत्॥
वायव्यामम्बिकां देवीं स्वर्गसाधनभूमिकाम्॥
गणनाथं यदा मध्ये ऐशान्यां केशवं यजेत्।
आग्नेय्यामीश्वरञ्चैव नैरृत्यां तपनं तथा॥
वायव्यामीश्वरीञ्चैव पूजयेन्मोक्षसाधनीम्।
स्वस्थानवर्ज्जिता देवा दुःखशोकभयप्रदाः॥"

तथा च गणेशविमर्षिण्याम्।

"शम्भौ मध्यगते हरीनहरभूदेव्यो हरौ शङ्करे
भास्ये नागसुता रवौ हरगणेशाजाम्बिकाः
स्थापिताः।
देव्यां विष्णुहरैकदन्तरवयो लम्बोदरेऽजेश्वरे
मार्य्याः शङ्करभागतोऽतिसुखदा व्यस्तास्तु ते
हानिदाः॥"

रामार्च्चनचन्द्रिकायां गौतमीये च।

"यदा तु मध्ये गोविन्दं आग्नेय्यां गणनायकम्।
नैरृत्यां हंसमभ्यर्च्य वायव्यामर्च्चयेच्छिवाम्॥
ऐशान्यां शङ्करं चैव भोगमोक्षफलाप्तये॥" इति।

यदङ्गदेवताया पूजने आग्नेय्यादौ गणेशादि
पूजनमुक्तं तन्नामगोपालविषयमिति केचित्।
वस्तुतो वैकल्पिकमिति सम्प्रदायः॥ एतेषां
पूजनन्तु गौतमीये।

"गन्धादिभिरथाभ्यर्च्य षडङ्गार्च्चनमेव च।
त्रिशक्तो जपेन्मन्त्रं नमस्कृत्य क्षमापयेत्॥"*॥

अङ्गदेवतापूजाकालस्तु पीठपूजानन्तरम्।
तथा च सनत्कुमारतन्त्रे।

"पीठस्यार्च्चनमङ्गदेवयजनं प्राणप्रतिष्ठा तथा
आह्वानं निजमुद्रिकाविरचनं ध्यानं प्रभोः
पूजनम्॥"

यत्तु देवे पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा अङ्गदेवान् समर्च्चयेत्।
तत्तु प्रतिष्ठितयन्त्रादिविषयम्॥ *॥

यन्त्रातिरिक्ताधारे पूजने तु कुलार्णवे।

"एकपीठे पृथक्पूजां विना यस्तु करोति च।
अङ्गाङ्गित्वं परित्यज्य देवताशापमाप्नुयात्॥"

एवञ्च।

"आवाह्य देवतामन्यामर्च्चयेदन्यदेवताम्।
उभाभ्यां लभते शापं मन्त्री नरकमृच्छति॥"

महेशदतिरिक्तविषयम्॥ *॥

सर्व्वशालग्रामशिलायां सिद्धादिविचारो नास्ति।

तथा च,

"सिद्धादिशोधनं नैव शालग्रामे शिलान्तरे॥"

श्यामादौ तु पञ्चायतनाभावः।

तथा च रुद्रयामले ।
“श्यामायां भैरवीतारात्छिन्नमस्तासु भैरवे ।
मञ्जघोषे तथा रौद्रे पञ्चाङ्गं नेष्यते बुधैः ॥
उपविद्यासु सर्व्वासु षट्कर्म्मादिषु साधने ।
नात्र दीक्षाद्यपेक्षास्ति नान्नाङ्गादिप्रपूरणम् ॥”
तत्त्वसारे ।
“उपविद्यासु सर्व्वासु तथा प्रयोगसाधने ।
दीक्षां विनैव कर्त्तव्य उपदेशः सदैव हि ॥” ॥
अथ सङ्क्षेपदीक्षा ।
“सुकृते सर्व्वतोभद्रे नवं कुम्भं निधाय च ।
सोदकं गन्धपुष्पाभ्यामर्च्चितं वस्त्रसंयुतम् ॥
सर्व्वौषधिनवरत्नपञ्चपल्लवसंयुतम् ।
ततो देवार्च्चनं कृत्वा जुहुयादष्टोत्तरं शतम् ॥”
पञ्चपल्लवमिति । पनसाम्राश्वत्थवटवकुलानि ।
तथा च वाशिष्ठे ।
“पनसाम्रं तथाश्वत्थं वटं वकुलमेव च ।
पञ्चपल्लवमित्युक्तं मुनिभिस्तन्त्रवेदिभिः ॥” ॥
नवरत्नमिति ।
“मुक्तामाणिक्यवैदूर्य्यं गोमेदान् वज्रविद्रुमौ ।
पद्मरागं मरकतं नीलञ्चेति यथाक्रमात् ॥” ॥
निबन्धे ।
“शिष्यं स्वलङ्कृतं वेद्यासुपार्श्वे समुपवेशयेत् ।
मन्त्रितं प्रोक्षयेत्तोयैः शान्तिकुम्भजलैस्तथा ॥
मूलमन्त्रेणाष्टशतं मन्त्रितैरभिषेचयेत् ॥”
अष्टशतम् अष्टोत्तरशतम् ।
“अथ सम्पादयेन्मन्त्रं हस्तं शिरसि धारयन् ।
नमोऽस्त्वित्यक्षतान् दद्यात् ततः शिष्योऽर्च्चयेद्गुरुम् ॥”
यद्वा दीक्षान्तरम् । शङ्खमभ्यर्च्च्य साक्षतं तदम्बु-
नाष्टवारं मूलेन शिरसि करं निधाय अष्टौ
वारान् कर्णे जपेत् । तथा च ।
“तत्राप्यशक्तः कश्चिच्चेद्शङ्खमभ्यर्च्च्य साक्षतम् ।
तदम्बुनाभिषिच्याष्टवारं मूलेन केवलम् ॥
निधायाष्टौ जपेत् कर्णे उपदेशे त्वयं विधिः ॥”
इति सङ्क्षेपदीक्षा ॥
उपदेशान्तरमाह । विश्वसारे ।
“चन्द्रसूर्य्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये ।
मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते ॥”
विश्वसारे ।
“महादीक्षा तथा दीक्षा उपदेशस्ततः परम् ।
युगे युगे च कर्त्तव्या उपदेशः कलौ युगे ॥”
इति कृष्णानन्दकृततन्त्रसारः ।

दीक्षान्तः, पुं, (दीक्षायाः प्रधानयज्ञस्य अन्तः अन्तोपलक्षितो यज्ञः ।) अवभृथः । इत्यमरः । २।७।२७ ॥ “प्रधानयागो दीक्षा तस्याः अन्तः समाप्तको योऽपरो यज्ञो न्यूनत्वादिदोषशान्त्यर्थं प्रधानयागस्य पूरणार्थं प्रतिष्ठार्थं क्रियते सोऽवभृथ उच्यते । अवधीनं बिभर्त्ति पोषयतीति नाम्नीति थक् । यज्ञावशेषे स्नाने चावभृथः । यज्ञावशेषे स्नानं यत् तदेवावभृथं विदुरिति त्रिकाण्डशेषः ॥ यज्ञान्ते समभृथाभिषेकमूरूमति रघुः ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दीक्षितः, त्रि, (दीक्ष+कर्त्तरि क्तः । यद्वा, दीक्षा सञ्जाता अस्येति । तारकादित्वात् इतच् ।) सोमपानविशिष्टयागकर्त्ता । यथा । स सोमवति दीक्षितः । इत्यमरः । २।७।८ ॥ “स व्रती सोमपानवति अध्वरे यजमानः सन् दीक्षित उच्यते । अन्यत्राप्युपचारात् । दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु क्तः दीक्षाशब्दादितो वा ।” इति तट्टीकायां भरतः ॥ ॥ गुरुमुखाद्गृहीतमन्त्रः । यथा,—
“अदीक्षिता ये कुर्व्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः ।
न भवन्ति प्रिये ! तेषां शिलायामुप्तबीजवत् ॥
देवि ! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् ॥
अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ ॥
काम्पिल्लनगरस्थयज्ञदत्तनामकब्राह्मणः । यथा,
“आसीत् काम्पिल्लनगरे सोमयाजिकुलोद्भवः ।
दीक्षितो यज्ञदत्ताख्यो यज्ञविद्याविशारदः ॥
वेदवेदाङ्गवेदार्थवेदी स्वाचारचक्षुरः ।
राजमान्यो बहुधनो वदान्यः कीर्त्तिभाजनः ॥
अग्निशुश्रूषणरतो वेदाध्ययनतत्परः ॥”
इति स्कान्दे काशीखण्डे गन्धवत्यलकावर्णनं नाम १३ अध्यायः ॥ ॥ (खीक्षवदीक्षः । यथा, महाभारते । २ । ७३ । १ ।
“ततः पराजिताः पार्था वनवासाय दीक्षिताः ।
अजिनान्युत्तरीयाणि जगृहुश्च यथाक्रमम् ॥”)

दीक्षिता, [ऋ] पुं, (दीक्ष+“हृदन्दीपदीक्षश्च ।” ३।२।१५३। इति युचं बाधित्वा शीलार्थे तृच् ।) सोमयाजी । इति केचित् ॥ दीक्षाविशिष्टः । दीक्षधातोः कर्त्तरि तृण्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

दीक्षितायनी, स्त्री, (दीक्षितः स्वनामख्यातब्राह्मण एव अयनं गतिर्यस्याः । स्त्रियां टित्वात् ङीप् ।) काम्पिल्लनगरस्थदीक्षितनामकब्राह्मणपत्नी । यथा, काशीखण्डे १३ अध्याये ।
“महापतिव्रतां सम्यक् पत्नीं प्रोवाच तामथ ।
दीक्षितायनि ! कुत्रासि क्व ते गुणनिधिः सुतः ॥
अथ तिष्ठतु किन्तेन क्व सा मम शुभोर्म्मिका ।
अङ्गोद्वर्त्तनकाले या त्वया मेऽङ्गुलिका हृता ॥
नवरत्नमयीं शीघ्रं तामानीय प्रयच्छ मे ।
इति श्रुत्वाथ तद्वाक्यं भीता सा दीक्षितायनी ॥”

दीदिविः, पुं स्त्री, (दिव्यन्त्यनेनेति । दिव+“दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य ।” उणां । ४ । ५५ । इति क्विन् अभ्यासस्य दीर्घश्च ।) अन्नम् । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥ (दिव्यतीति क्विन् ।) वृहस्पतौ, पुं । इति मेदिनी । वे, ३७ ॥ (स्वर्गे भक्ष्ये च । इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः ॥)

दीदिविः, त्रि, (दिव्+क्विन् ।) उदितः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुनःपुनर्द्योतकः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १ । ८ ॥
“राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् ॥”
“दीदिविं पौनःपुन्येन भृशं वा द्योतकम् ।”
इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

दीधितिः, स्त्री, (दीधीते दीप्यते इति । दीधी+संज्ञायां क्तिच् । इट् । “अग्रहादीनाम् ।” इति वार्त्तिकसूत्रात् “यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ।” ३।४।५३। इति अन्तस्य लोपः ।) किरणः । इत्यमरः । १ । ४ । ३३ ॥ (यथा, रघुः । ३ । २२ ।
“पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधिते-
रनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥”)

दीधी, ङ ङ ल च देवने । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-आत्मं-अकं-सेट् ।) दीर्घमध्यः । ङ वैदिकः । ङ लु, दीधीते । च, अदीधयुः । बहुलं छन्दसीति परस्मैपदे अनुसिद्धेरिति अन् उस् गुणस्स्थानमिति गुणः । इति दुर्गादासः ॥

दीनं, क्ली, (दीयते स्म इति । दी+क्तः । ततः निष्ठातस्य नः ।) तगरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः । (अस्य पर्य्यायो यथा,—
“कालानुसारिवा वक्रं तगरं कुटिलं शठम् ।
महोरगं नतं जिह्मं दीनं तगरपादिकाम् ॥ ”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

दीनः, त्रि, (दीयते स्मेति । ओ दीङ् क्षये+“गत्यर्थाकर्म्मकेति ।” ३ । ४ । ७२ । इति कर्त्तरि क्तः । “ओदितश्च ।” ८ । २ । ४५ । इति निष्ठातस्य नः । यद्वा, दी+“इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् ।” उणां । ३ । २ । इति नक् ।) दरिद्रः । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ (यथा, मनौ । ६ । २३८ ।
“चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृताः ॥”) भीतः । इति मेदिनी । ने, २१ ॥ (दुःखितः । यथा, रघुः । २ । २५ ।
“सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य
दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥”).

दीना, स्त्री, (दीन+टाप् । सततं भीतभीतेव दृश्यत्वात् तथात्वम् ।) मूषिकस्त्री । इति मेदिनी । ने, १० ॥

दीनारः, पुं, (दीयते इति । दी+“दीङो नुट् च ।” उणां । ३ । १४० । इति आरन् नुट् च ।) स्वर्णभूषा । मुद्रा । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ३ । १३६ ।
“अथ प्रातर्यावदेव पश्यति तावद्दीनारमेकं शरावे दृष्टवान् ॥”) निष्कपरिमाणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १४ ॥ सुवर्णकर्षद्वयम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ सम्यग्व्यवहारार्थं मानवस्तु । लौकिकः । द्वात्रिंशद्रक्तिकापरिमितं काञ्चनम् । इति भरतः ॥

दीप, ई ङ य ऋ दीपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-अकं-सेट् ।) दीपनमुज्ज्वलीभावः । ई, दीप्तः । ङ य, दीप्यते निशि चन्द्रमाः । ऋ, अदीदिपत् अदिदीपत् । इति दुर्गादासः ॥

दीपः, पुं, (दीप्यते दीपयति वा स्वं परञ्चेति । दीप् दीपि वा+“इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।” ३। १।१३५। इति कः ।) वर्त्तिस्थज्वलदग्निशिखा । तत्पर्य्यायः । प्रदीपः २ स्नेहाशः ३ दीपकः ४ कज्जलध्वजः ५ शिखातरुः ६ गृहमणिः

ज्योत्स्नावृक्ष ८ दशेन्धन ९ दोषातिलक १० दोषास्य ११ नयनोत्सव १२। इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, मनौ। ४। २२९।
'वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नदः।
तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥')
तदर्थं स्नेहादिनियमो यथा,—
"घृतं तैलञ्च दीपार्थे स्नेहानन्यानि वर्जयेत्।"
इत्यादि वह्निपुराणे आह्निकतपोनामाध्याय ॥
अन्यच्च।
'पुरश्चरणकृत्यञ्च दीपं शृणिष्व भैरव।।
दीपेन लोकान् जयति दीपस्तेजोमयः स्मृतः ॥
चतुर्व्वर्गप्रदो दीपस्तस्माद्दीपैर्यजेत श्रिये ॥'
इत्युपक्रम्य —
"घृतप्रदीपः प्रथमस्तिलतैलोद्भवस्ततः।
सार्षपः फलनिर्यासजातो वा राजिकोद्भवः ॥
दधिजश्चाब्जजश्चैव प्रदीपाः सप्त कीर्त्तिताः।
पद्मसूत्रभवा दर्भगर्भसूत्रभवाथवा ॥
शणजा वादरी वापि फलकोषोद्भवाथवा।
वर्त्तिका दीपकृत्येषु सदा पञ्चविधाः स्मृताः ॥*॥
तैजसं दारवं लौहं माणिक्यं नारिकेलजम्।
तृणध्वजोद्भवं वापि दीपपात्रं प्रशस्यते ॥*॥
दीपवृक्षाश्च कर्त्तव्यास्तैजसाद्यैश्च भैरव।।
वृक्षेषु दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ॥
सर्व्वसहा वसुमती सहते न त्विदं द्वयम्।
अकार्य्यपादघातञ्च दीपतापं तथैव च ॥
तस्माद्यथा तु पृथिवी तापं नाप्नोति वै तथा।
दीपं दद्यान्महादेवि अन्येभ्योऽपि च भैरव।।
कुर्व्वन्तं पृथिवीतापं यो दीपमुत्सृजेन्नरः।
स तापनाख्यं नरकमाप्नोत्येव शतं समाः ॥
सुदृढवर्त्तिसंस्नेहपात्रैरभग्नैः सदृशैः।
सत्त्वाधारे वृक्षकोटौ तु दीपं दद्यात प्रयत्नतः ॥
लभ्यते यस्य तापस्तु दीपस्य चतुरङ्गुलात्।
न स दीप इति ख्यातो ओघवह्निस्तु स स्मृतः ॥
नेत्राह्लादकरः स्वर्चिर्दूरतापविवर्ज्जितः।
सुशिखः शब्दरहितो निर्धूमो नातिह्रस्वकः ॥
दक्षिणावर्त्तवर्त्तिस्तु प्रदीपः श्रीविवृद्धये।
दीपवृक्षस्थिते पात्रे शुद्धस्नेहप्रपूरिते ॥
दक्षिणावर्त्तवर्त्त्या तु चारुदीप्तः प्रदीपकः।
उत्तमः प्रोच्यते पुत्र! सर्व्वतुष्टिप्रदायकः ॥
वृक्षेण वर्ज्जितो दीपो मध्यमः परिकीर्त्तितः।
विहीनः पात्रतैलाभ्यामधमः परिकीर्त्तितः ॥
शाणं वा बादरं वाक्षं जीर्णं मलिनमेव वा।
उपयुक्तन्तु नो दद्यात् वर्त्तिकार्थन्तु साधकः ॥
उपादद्यान्नूतनमेव सततं श्रीविवृद्धये ॥ * ॥
कौषेयं रौमजं वस्त्रं वर्त्तिकार्थे न चाददेत्।
न मिश्रीकृत्य दद्यात्तु दीपं स्नेहान् घृतादिकान् ॥
कृत्वा मिश्रीकृतं स्नेहं तामिस्रं नरकं व्रजेत्।
वसामज्जास्थिनिर्यासैः स्नेहैः प्राण्यङ्गसम्भवैः ॥
प्रदीपं नैव कुर्य्यात्तु कृत्वा पङ्के विषीदति।
अस्थिपात्रेऽथवा गव्ये दुर्गन्धाद्युपवर्त्तिनि ॥
नैव दीपं प्रदातव्यो विबुधः श्रीविवृद्धये।
नैव निर्व्वापयेद्दीपं कदाचिदपि यत्नतः ॥
मानं लक्षणोपेतं देवार्थमुपकल्पितम्।
न हरेज्ज्ञानतो दीपं तथा लोभादिना नरः ॥
दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणो निर्व्वापको भवेत्।
उद्दीपनं दीपशिखा काष्ठकाष्ठसमुद्भवम् ॥
विल्वेभ्योद्भवमेवाथ दीपालाभे निवेदयेत्।
उल्मुकं नैव दीपार्थे कदाचिदपि चोत्सृजेत् ॥
प्रसन्नार्थन्तु न दद्यादुपचाराद्बहिः कृतम्।
एवं वां कथितो दीपो धूपश्च भवतः सुतौ ॥"
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥
श्राद्धे वस्त्रवर्त्तियुक्तदीपनिषेधो यथा —
'दीपं वर्ज्जेत् वस्त्रवर्त्त्या प्रत्यक्षं तैलमेव च।"
इति योगिनीतन्त्रे प्रथमतमे २ भागे ५ पटलः ॥
कार्त्तिकमासे दीपदानस्य माहात्म्यं यथा,—
'शृणु दीपस्य माहात्म्यं कार्त्तिके च हरिप्रिय।।
यस्य श्रवणमात्रेण दीपदाने मतिर्भवेत् ॥
सूर्य्यग्रहे कुरुक्षेत्रे नर्म्मदायां शशिग्रहे।
तुलादानस्य यत् पुण्यं तद्रूर्ज्जे दीपदानतः ॥
घृतेन दीपकं यस्तु तिलतैलेन वा पुनः।
ज्वालयेन्मुनिशार्दूल! अश्वमेधेन तस्य किम् ॥
तेनेष्टं क्रतुभिः सर्व्वैः कृतं तीर्थावगाहनम्।
दीपदानं कृतं येन कार्त्तिके केशवाग्रतः ॥
तावद्गर्ज्जन्ति पापानि देहेऽस्मिन् मुनिसत्तम।।
यावत् कार्त्तिकमासेन दीपदानं कृतं भवेत् ॥
तावद्गर्ज्जन्ति पुण्यानि स्वर्गे मर्त्त्ये रसातले।
यावत्तु ज्वलते दीपः कार्त्तिके केशवाग्रतः ॥
श्रूयते चापि पितृभिर्गाथा गीता महामुने!।
भविष्यन्ति कुलेऽस्माकं कदाचित्तु सुता भुवि ॥
कार्त्तिके दीपदानैर्ये तोषयिष्यन्ति केशवम्।
अपि नस्ते भविष्यन्ति कुले सुचरिता गुणैः।
दीपदानं कार्त्तिके ये दास्यन्ति हरितुष्टिदम् ॥
गयायां पिण्डदानेन कृतं न प्रीणनं सुते।
येऽचापि कार्त्तिके दत्तो दीपस्तुष्टिकरो हरेः ॥
दीपं दास्यन्ति ये पुत्रास्तुष्ट्यर्थं चक्रपाणिनः।
कार्त्तिके तैर्मुनिश्रेष्ठ। नरकादुद्धृता वयम् ॥
मन्त्रहीनं क्रियाहीनं शुद्धिहीनं जनार्द्दन!।
व्रतं सम्पूर्णतां यातु कार्त्तिके दीपदानतः ॥
अनेनैव हि मन्त्रेण दीपं सङ्कल्पयेन्मुने!।
मधुसूदनतुष्ट्यर्थं कार्त्तिके मुनिपुङ्गव ॥"
इति पाद्मे उत्तरखण्डे ॥
अपि च।
'दास्यते देवदेवाय दीपपुष्पानुलेपनम्।
अपि नः स कुले भूयादेकादश्यां तिथौ नरः ॥
करिष्यत्युपवासन्तु सर्व्वपातकहानिदम्।
इत्थं पितॄणां वचनं श्रुत्वा नृपतिसत्तम ॥
ददौ च दीपान् विधिवत् विष्णोरायतने बलिः।
सुगन्धितैलसम्पूर्णान् दीपान् सघृततैलकान् ॥
सघनस्य सुतेनैव मधुकालविसम्भवे।
दीपप्रदानान्नरकानन्धतामिस्रसञ्ज्ञकान्।
तीर्त्वा सभार्य्यया श्रद्धन्! विष्णुलोकमगात्ततः ॥'
इति वामनपुराणम् ॥
दीपं स्पृष्टा वैधकर्म्मकरणे दोषो यथा —
"दीपं स्पृष्ट्वा तु यो देवि! मम कर्म्माणि
तस्यापराधाद्दे भद्रे! पापं प्राप्नोति मानव
तच्छृणुष्व महाभाग! कथ्यमानं मयानघे ॥
जायते षष्टिवर्षाणि कुष्ठी गात्रपरिप्लुतः।
चाण्डालश्च गृहे तत्र एवमेव न संशयः ॥
एवं भूत्वा तु तत् कर्म्म मम चेच्चेत्ततो यदि
महाकल्येव जायेत शूद्रे भागवती गृह ॥
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि दीपस्य स्पर्शनाद्भुवि।
तरन्ति मनुजा येन कष्टं चाण्डालयोनिषु ॥
यस्य कस्यापि मासस्य शुक्लपक्षे च द्वादशी
चतुर्थभक्तमाहारमाकाशशयने स्वपेत् ॥
दीपं दत्त्वापराधाद्धि तरन्ति मनुजा भुवि।
शुचिर्भूत्वा यथान्यायं मम कर्म्म पथे स्थितः ॥
एतत्ते कथितं देवि! स्पर्शनात् दीपकस्य तु।
संसारमोक्षणञ्चैव यत् कृत्वा लभते शुभम् ॥"
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
पुरुषस्य दीपनिर्व्वापणे दोषो यथा,—
'[illegible]
अचिरेणैव कालेन वंशनाशो भवद्ध्रुवम् ॥*॥
देवार्थकल्पितदीपस्य निर्व्वापणे दोषो यथा,
नैव निर्व्वापयेद्दीपं देवार्थमुपकल्पितम्।
दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणो निर्व्वापको भवेत्।
इत्येकादशीतत्त्वे कालिकापुराणम् ॥
कार्त्तिककृष्णचतुर्द्दश्यां नरकनिरृत्तये
यथा,—
"नरकाय प्रदातव्यो दीपः सम्पूज्य देवताः।"
इति तिथितत्त्वधृतलिङ्गपुराणम् ॥ * ॥
पृथिव्यां दीपो न संस्थाप्यः। यथा,—
"सर्व्वसहा वसुमती सहते न त्विदं द्वयम्।
अकार्य्यपादघातञ्च दीपतापस्तथैव च ॥'
इत्येकादशीतत्त्वधृतकालिकापुराणम् ॥
दीपकं, क्ली, (दीपयतीति। दीप + णिच् + ण्वुल्।) वाक्यालङ्कारः। दीप्तिकारके, त्रि। इति मेदिनी। के १०४ ॥ कुङ्कुमम्। इति शब्दरत्नावली ॥*॥
वाक्यालङ्कारस्य लक्षणं यथा —
'पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत्।
एकधर्म्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥
अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यते।
अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ॥
यथा माघे।
बलावलेपादधुनापि पूर्व्ववत्
प्रबाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा।
सती च योषित् प्रकृतिश्च निश्चला
पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि ॥"
इति साहित्यदर्पणे ॥१०।६०॥
अपि च काव्यचन्द्रिकायाम् ॥
'जातिक्रियागुणद्रव्यवाचकेन पदेन तु।
एकत्र वर्त्तिना सर्व्ववाक्यार्थो दीपकम्भवेत् ॥"
यथा,—
भ्रमद्भ्रमरझङ्कारपुंस्कोकिलकलध्वनिः।
मन्दचन्दनवातोऽपि हरन्ति हृदयं दृशाम् ॥"

दीपकः, पुं, (दीपयति जठराग्निमिति । दीपि + ण्वुल् ।) यमानी । इति रत्नमाला ॥ (गुणाद्यस्य यमानीशब्दे ज्ञेयाः ॥) लोचमस्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥ दीपः । (यथा, ब्रह्माण्डपुराणे ।

"विष्णुवेश्मनि यो दद्यात् कार्त्तिके मासि दीपकम् ।
अग्निष्टोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥")

श्येनपक्षिणाम्ये पक्षिणी स्त्रियां गः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०८ ॥ बाज् इति शिकरा इति च भाषा । रागविशेषः । अयं हनूमन्मते षड्रागेषु द्वितीयरागः । सूर्य्यनेत्रान्निर्गतः । अस्य जातिः सम्पूर्णा । ग्रहन्तु षड्जस्वरः । गानसमयस्तु ग्रीष्मर्त्तौ मध्याह्नः । अस्य रूपं यथा । वर्णो रक्तः । वस्त्रं पाटलवर्णम् । गलभूषणं हस्तमुक्तामालम् । मणिहस्त्यारूढ़ोऽयम् । बहुस्त्रीपरिवृतश्च । कार्य्यान्धमति । नम्नया दीपनिर्व्वापणेनान्धकारमयं गृहं कृत्वा स्त्रीभी रमते । अस्य रागिण्यः पञ्च यथा । देशी १ कामोद् २ नट् ३ केदारा ४ कानरा वा कर्णाटी ५ । पुत्राश्चाष्टौ यथा । कुन्तलः १ कमलः २ कलिङ्गः वा कालिन्दः ३ चम्पकः ४ कुसुमः वा कुसुमः ५ रामः ६ लहिलः ७ हिमालः ८ । भरतमते अस्य रागिण्यो यथा । केदारा १ गौरा २ गौरी ३ गुर्जरी ४ कल्याणी ५ । तन्मते पुत्रा यथा । कुसुमः १ टङ्कः २ भटनारायणः ३ विद्यागरा ४ किरोदलः ५ रघुमङ्गला वा रमणमङ्गला ६ मङ्गलाष्टकः ७ यड़ानः वा याड़ाना ८ । इति तत्पतोलहिन्दाख्यसंगीतशास्त्रसंग्रहः ॥ (तालविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

"द्रुतौ लघुः द्रुतश्चैव ताले दीपकनामनि ॥")

दीपकिट्टं, क्ली, (दीपस्य किट्टम् ।) दीपजातकज्जलम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दीपकूपी, स्त्री, (दीपस्य कूपीव तैलधारकत्वात् ।) दीपवर्त्तिः । शलिता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तैलमाली २ दीपखोरी ३ विदारिका ४ । इति शब्दमाला ॥

दीपखोरी, स्त्री, (दीपं खोरयति गत्याघातं करोति स्थिरीकरोतीति । खोर् गत्याघाते + णिच् + अच् । गौरादित्वादित् ङीष् ।) दीपकूपी । इति शब्दमाला ॥

दीपध्वजः, पुं क्ली, (दीपस्य ध्वज इव ।) कज्जलम् । इति जटाधरः ॥

दीपनं, क्ली, (दीपयति वह्निमिति । दीप + णिच् + ल्युः ।) तगरमूलम् । इति रत्नमाला ॥ कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मन्त्रसंस्कारविशेषः । यथा, शारदातिलके ।

"मन्त्राणां दश कथ्यन्ते संस्कारा सिद्धिदायिनः ।
जननं जीवनं पश्चात्ताड़नं बोधनं तथा ॥
अथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने तथा ।
तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः ॥"
"तारमायारमायोगो मनोर्दीपनमुच्यते ॥")

दीपनः, पुं, (दीप्यते इति । दीप + ल्युः ।) मयूरशिखा । (दीप + णिच् + ल्युः ।) शालिञ्चशाकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कासमर्द्दः । पलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीपयितरि, त्रि ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । १ । ३ ।

"सुवासितं हर्म्म्यतलं मनोरमं
प्रियामुखोच्छ्वासविकम्पितं मधु ।
सुतन्त्रिगीतं मदनस्य दीपनं
शुचौ निशीथेऽनुभवन्ति कामिनः ॥")

दीपनी, स्त्री, (दीप्यते जठराग्निरनया । दीप + णिच् + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) मेथिका । (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"मेथिका मेथिनी मेथिर्दीपनी बहुपत्रिका ।
बोधिनी गन्धबीजा च ज्योतिर्गन्धफला तथा ॥
वल्लरी चन्द्रिका मन्था मिश्रपुष्पा च कैरवी ।
कुञ्चिका बहुपर्णी च पीतबीजा मुनिच्छदा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पाठा । यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीपनीयः, पुं, (दीप्यते जठराग्निरनेनेति । दीप + णिच् + अनीयर् ।) यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीपनयोग्ये, त्रि । (यथा सुश्रुते । १ । ४५ ।

"दीपनीयमचक्षुष्यं वाड़वं दधि मातलम् ॥")

औषधवर्गविशेषः । यथा,—

"पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम् ।
दीपनीयः स्मृतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥"
इति चक्रदत्तः ॥

दीपपादपः, पुं, (दीपस्य पादप इव ।) दीपवृक्षः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दीपपुष्पः, पुं, (दीप इव पुष्पं यस्य ।) चम्पकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीपवती, स्त्री, (दीपवत् तेजस्वित्वं अस्त्यस्या इति । दीप + मतुप् । मस्य वः ।) कामाख्यायां नदीविशेषः । यथा,—

और्व्व उवाच ।

"शाश्वती कथिता या तु नदी मत्स्यध्वजा सिता ।
तस्याः पूर्व्वे समाख्याता नदी दीपवती मता ॥
यया च हिमवज्जाता छिन्दन्ती दीपपत्तनम् ।
तेन देवमनुष्येषु नदी दीपवती स्मृता ॥
दीपवत्याः पूर्व्वतस्तु शृङ्गाटो नाम पर्व्वतः ॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

दीपवृक्षः, पुं, (दीपस्य वृक्ष इव आधारः ।) दीपाधारः । पिलसुज् इति देलका इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । दीपतरुः २ ज्योत्स्नावृक्षः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दीपपादपः ४ । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । २०२ । ८ ।

"यथा प्रदीप्तः पुरतः प्रदीपः
प्रकाशमन्यस्य करोति दीप्यन् ।
तथेह पञ्चेन्द्रियदीपवृक्षा
ज्ञानप्रदीप्ताः परवन्त एव ॥")

दीपशिखा, स्त्री, (दीपस्य शिखा कार्य्यत्वेन अस्त्यस्याः । अच् । टाप् ।) कज्जलम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दीपस्य शिखा ।) प्रदीपज्वाला ॥ (यथा, रघुः । ६ । ६७ ।

"सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ
यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ॥")

दीपशृङ्खला, स्त्री, (दीपानां शृङ्खलेव ।) दीपाली । इति हारावली । १२४ ।

दीपान्विता, स्त्री, (दीपैरन्विता युक्ता ।) गौणचान्द्रकार्त्तिकस्यामावास्या । यथा, भविष्यपुराणम् ।

"येयं दीपान्विता राजन् ! ख्याता पञ्चदशी भुवि ।
तस्यां दद्याच्च पेहर्षं पितॄणां वै महालये ॥
पञ्चदशी अमावास्या । अमावास्यामधिकृत्य ।
दीपमालाश्च कर्त्तव्याः शक्त्या देवगृहेषु च ।
रथ्यास्वट्टश्मशानेषु नदीपर्व्वतसानुषु ॥
इति भविष्यपुराणोक्तनाम्यानदीपदानेन दीपान्विता ख्याता येयमिति विशेषणाच्च ।" इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ तत्र कर्म्माणि यथा,—

"प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
दीपवृक्षास्तथा कार्य्याः शक्त्या देवगृहेष्वपि ॥
चतुष्पथे श्मशानेषु नदीपर्व्वतसानुषु ।
वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च ॥
वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः ।
दीपमालापरिक्षिप्ते प्रदोषे तदनन्तरम् ॥
ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभज्य च बुभुक्षितान् ।
अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना ॥
स्निग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च बान्धवैश्चेतकैः सह ॥"
इति तिथितत्त्वम् ॥

तत्र श्यामापूजाप्रमाणं यथा,—

"दीपान्विता पार्व्वणाय स्मृता काल्यर्चनाय च ।
महानिशि द्वितीयं स्यात् पूर्व्वेद्युर्व्याप्तगामयोः ॥
महानिशि व्याप्तगामयोः पूर्व्वेद्युरेव द्वितीयं कालार्च्चनं स्यात् इत्यर्थः । प्रथमं पार्व्वणं द्वितीयं कालार्चनमिति द्वितीयशब्दस्य तात्पर्य्यार्थः ।" इति स्मृतिसारसंग्रहधृतव्योमकेशतन्त्रम् ॥ ५ ॥

अपरञ्च ।

"दीपोत्सवे चतुर्द्दश्या संमिश्रा या भवेत् कुहूः ।
तस्यां या तामसी रात्रिः सोच्यते कालरात्रिका ॥
तस्यां पूजा प्रकर्त्तव्या काली तारा प्रियङ्करी ॥"
इति कालीकुलसद्भावः ॥

दीपाली, स्त्री, (दीपानां आली श्रेणी ।) दीपमाला । तत्पर्य्यायः । दीपशृङ्खला २ । इति हारावली । १२४ ॥ (दीपानां आली यत्र ।) दीपान्वितामावास्या । तत्पर्य्यायः । यक्षरात्रिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दीपिका, स्त्री, (दीपयति प्रकाशयति ग्रन्थादीनिति । दीप + णिच् + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) महिम्नापनीयश्रीनिवासकृतज्योतिर्ग्रन्थविशेषः । यथा, अस्तं गतवति मिहिरेऽतिमलिनदोषाकुले च गोविभये । उद्वाहादिषु शुद्धिग्रहणार्थं दीपिका क्रियते ॥ एतद्भिन्नाः सुपञ्चकजातकशुद्ध्यादिदीपिकाः सन्ति ॥ रागिणी-

सुवर्णाग्निगुणैर्वापि ग्रथयेत साधकोत्तम ॥
ब्रह्मग्रन्थि ततो दद्यान्नागपाशमथापि वा ।
कवचेनावगुण्ठ्याथ तां ध्यानपरायण ॥
सर्व्वाय तनो तेन सूत्रद्वयसमन्विताम् ।
ग्रथयत्तारयोगेण ग्रथ्नीयात् साधकोत्तम ॥
एवं निष्पाद्य देवेशि । प्रतिष्ठाञ्च समाचरेत् ॥
गौतमीये ।
'मुखे मुखन्तु संयोज्य पुच्छे पुच्छं नियोजयेत् ।
गोपुच्छसदृशी माला यद्वा सर्पाकृतिः शुभा ।
एवं निर्म्माय मालां वै शोधयेन्मुनिसत्तम ॥
अश्वत्थपत्रनवके पद्माकारन्तु कारयेत् ।
तन्मध्ये स्थापयेन्मालां मातृकां मूलमुच्चरन् ।
क्षालयेत् पञ्चगव्येन सद्योजातेन सज्जले ॥
सद्योजातस्तु ।
'ॐ सद्योजातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमः ।
भवेऽभवेनातिभवे भजस्व मां भवोद्भवाय नमः ।
चन्दनागुरुकर्पूरैर्वामदेवेन घर्षयेत् ।
वामदेवमन्त्रस्तु । ॐ वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमो रुद्राय नमः कालाय नमः कलविकरणाय नमो बलविकरणाय नमो बलप्रमथनाय नमः सर्व्वभूतदमनाय नमो मनोन्मनाय नमः ।
धूपयेत्तामघोरेण । अघोरमन्त्रस्तु । अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यः सर्व्वतः सर्व्व सर्व्वेभ्यो नमस्तेऽस्तु रुद्ररूपेभ्यः । लेपयेत्तत्पुरुषेण तु । तत्पुरुषमन्त्रस्तु । ॐ तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ।
'मन्त्रयेत् पञ्चमेनैव प्रत्येकन्तु शतं शतम् ।
मेरुञ्च मन्त्रयेच्चैव मनुना च शतं शतम् ॥
मन्त्रस्तु । ॐ ईशानः सर्व्वविद्यानामीश्वरः सर्व्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः शिवो मेऽस्तु सदाशिवोम् । प्रत्येकन्तु सप्त सप्त इति वा । तथा च तत्रैव ।
प्रत्येकं मन्त्रयेन्मन्त्री पञ्चमेन सकृत् सकृत् ।
तथा च गौतमीये समुदायमालामधिकृत्य ।
'पञ्चमेनैव सर्व्वेण शतान्यूनेन मन्त्रयेत् ।
इति दशांशमाल्यायां वा शतजपः ।
तत्रावाह्य यजेद्देवं यथाविभवविस्तरैः ।
मालायाः प्राणप्रतिष्ठानन्तरं देवतां पूजयेत् ।
तथा सनत्कुमारे ।
'सम्पूज्यैव बुधो मालां तस्यां प्राणांस्तु स्थापयेत् ।
मूलमन्त्रेण तां मालां पूजयेद्द्विजसत्तम ।॥
वाराहीतन्त्रे ।
माले माले महामाये सर्व्वशक्तिस्वरूपिणि ।।
चतुर्व्वर्गस्त्वयि न्यस्तस्तस्मान्मे सिद्धिदा भव ॥
मायाबीजादिकां कृत्वा रक्तपुष्पैः समर्च्चयेत् ॥
इति शक्तिविषये ॥
विष्णुविषये तु रुद्रयामले ।
वाग्भवञ्च तथा लक्ष्मीमक्षादिमालिकां ततः ।
द्विःकृत्वा हृदयबीजं मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥
मन्त्रयेन्मूलमन्त्रेण क्रमेणोत्क्रमयोगतः ।
तथैव मातृकावर्णैर्मन्त्रयेत्तान्तु मन्त्रवित् ।
योगिनीतन्त्रे ।
होमकर्म्म ततः कुर्य्याद्देवताभावसिद्धये ।
अष्टोत्तरशतं हुत्वा सम्पाताज्यं विनिःक्षिपेत् ।
होमकर्म्मण्यशक्तश्चेत् द्विगुणं जपमाचरेत् ॥
नान्यमन्त्रं जपेन्मन्त्री कम्पयेन्न विधूनयेत् ।
कम्पनात् सिद्धिहानिः स्याद्धूननं बहुदुःखदम् ॥
शब्दे जाते भवेद्रोगः करभ्रष्टा विनाशिका ।
छिन्ने सूत्रे भवेन्मृत्युस्तस्माद्यत्नपरो भवेत् ॥
जपान्ते कण्ठदेशे वा उत्तमदेशे तथा न्यसेत् ।
त्वं माले सर्व्वभूतानां सर्व्वसिद्धिप्रदा मता ॥
तेन सत्येन मे सिद्धिं देहि मातर्नमोऽस्तु ते ।
एवं कृत्वा परिपूर्णाय गोपयेद्यत्नतो यती ॥
मालासंस्कारस्य नित्यतामाह रुद्रयामले ।
'अप्रतिष्ठितमालाभिर्मन्त्रं जपति यो नरः ।
सर्व्वं तद्विफलं विद्यात् क्रुद्धा भवति देवता ॥
कामनाभेदे तु अङ्गुलिनियमः । गौतमीये ।
'तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन शत्रूच्चाटनमुत्तमम् ।
अङ्गुष्ठमध्यमायोगात् मन्त्रसिद्धिः सुनिश्चिता ॥
अङ्गुष्ठानामिकायोगादुच्चाटोत्सादने मते ।
ज्येष्ठाकनिष्ठायोगेन शत्रूणां नाशनं मतम् ॥
वैशम्पायनसंहितायाम् ।
'अङ्गुष्ठमध्यमाभ्याञ्च चालयेन्मध्यमध्यतः ।
तर्ज्जन्या न स्पृशेदेनां मुक्तिदो गणनक्रमः ॥
जीर्णे सूत्रे पुनः सूत्रं ग्रथयित्वा शतं जपेत् ।
प्रमादात् पतिता हस्तात् शतमष्टोत्तरं जपेत् ॥
जपविघ्नमस्पर्शे क्षालयित्वा यथोदितम् ।
छिन्नेऽप्यष्टोत्तरशतजपः कार्य्यः । करभ्रष्ट-च्छिन्नयोस्तुल्यत्वात् ॥* प्रकारान्तरं आगमकल्पद्रुमे ।
'भूतशुद्ध्यादिकां पूजां समाप्य तत्र पूजयेत् ।
गणेशञ्च विष्णुमीशान् दुर्गामावाह्य मन्त्रवित् ॥
पञ्चगव्ये ततः क्षिप्त्वा इसौर्मन्त्रेण मन्त्रवित् ।
तस्मादुत्तोल्य तां मालां स्वर्णपात्रे निधाय च ॥
पयोदधिघृतक्षौद्रशर्कराभिरनुक्रमात् ।
तोयधूपान्तरे स्नात्वा पञ्चामृतविधिं बुधः ॥
क्रमादेव सुस्नाप्य स्थापयेच्छीतले जले ॥
ततश्चन्दनसौगन्धिककस्तूरीकुङ्कुमादिभिः ।
तामालिप्य इसौर्मन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् ॥
तस्यां नवग्रहांश्चैव दिक्पालांश्च प्रपूजयेत् ।
ततः सम्पूज्य च गुरुं गृह्णीयान्मालिकां शुभाम् ॥
अक्षमालाञ्च मुद्राञ्च गुरोरपि न दर्शयेत् ।
भूतराक्षसवेताला सिद्धगन्धर्व्वचारणाः ।
हरन्ति प्रकटं यस्मात्तस्माद्गुप्तं समाचरेत् ॥
इति अक्षमाला । इति तन्त्रसारः ॥
अपि च ।
'विद्याधराश्चरीयक्षा विबुधासुरराक्षसाः ।
भूतानि किन्नराः सिद्धाः प्रेताश्च चारणादयः ।
हरन्ति जपफलान्यस्मै यानि तानि च नारद ।।
चतुर्थी चेद्विदिक्षु चान्द्रवासादिभिर्ज्जपेत् ॥
इन्द्राक्षवीजमयी तुलसीकाष्ठसम्भवा ।
हस्ताङ्गुलिमयी हैमी दर्भग्रन्थिमयी तथा ॥
भद्राक्षेन्द्राक्षरुद्राक्षपद्मबीजभवाप्यथ ।
धात्रीपुत्रजीवफलैर्माला या परिकीर्त्तिता ॥
मुक्तामणिमयी रौप्या स्फाटिकी वैद्रुमी तथा ।
जपकर्म्मसु सर्व्वेषु चाक्षमाला प्रकीर्त्तिता ॥।
कृष्णमन्त्रजपे माला इन्द्रारण्यसमुद्भवा ।
नाम्ना माला अनन्यानां हस्ताङ्गुलिमयी शिवा ॥
हैमी मणिमयी माला प्रशस्ता कमलाजपे ।
सरस्वत्या मन्त्रजपे रौप्या मुक्ताविनिर्म्मिता ॥
प्रजापतिजपे माला पुत्त्रजीवसमुद्भवा ।
पुत्त्रकामनराणाञ्च सदा पुत्त्रप्रदा तु सा ॥
राममन्त्रजपे माला पद्मबीजसमुद्भवा ।
धात्रीफलमयी माला विष्णोः कामनया जपे ॥
रुद्राक्षेन्द्राक्षभद्राक्षरुद्राक्षबीजसमुद्भवा ।
महेशानमन्त्रजपे त्वेता माला फलप्रदा ॥
कुशग्रन्थिमयी शुद्धा गायत्त्री वैष्णवी जपे ।
स्फाटिकी सर्व्वदेवानामथवा सर्व्वजपे ।
श्रीहरेरङ्गुलिमयी जपे माला द्विजन्मनाम् ॥
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०८ अध्यायः ॥
अपरञ्च ।
जपादौ पूजयेन्मालां तोयैरभ्युक्ष्य यत्नतः ।
निधाय मण्डलस्यान्तः सदक्षहस्तगताञ्च वा ॥
ॐ मां माले महामाये सर्व्वशक्तिस्वरूपिणि ।।
चतुर्व्वर्गस्त्वयि न्यस्तस्तस्मान्मे सिद्धिदा भव ॥
पूजयित्वा ततो मालां गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
मध्यमाया मध्यभागे वर्त्तयित्वा तु सर्व्वतोम ॥
अनामिकाकनिष्ठाभ्यां गुणाया नम्रभावतः ।
स्थापयित्वा तत्र मालामङ्गुष्ठाग्रेण सन्ततम् ॥
प्रत्येकं बीजमादाय जपं कुर्य्यात्तु भैरव ।।
प्रतिवारं पठेन्मन्त्रं शनैरोष्ठं न चालयेत् ॥
मालाबीजन्तु जप्यं स्पृशेन्न हि परस्परम् ।
पूर्व्वजापप्रयुक्तेनैवाङ्गुष्ठाग्रेण भैरव ।॥
पूर्व्वबीजं जपन् यस्तु परबीजन्तु संस्पृशेत् ।
अङ्गुष्ठेन भवेत्तस्य निष्फलस्तस्य तज्जपः ॥
मालां स्वहृदयासन्ने धृत्वा दक्षिणपाणिना ।
देवीं विचिन्तयन् जप्यं कुर्य्याद्वामेन न स्पृशेत् ॥
स्फाटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षैः पुत्त्रजीवसमुद्भवैः ।
सुवर्णमणिभिः सम्यक् प्रवालैरथवाब्जकैः ॥
अक्षमाला तु कर्त्तव्या देवी प्रीतिकरा परा ।
जपेद्दुर्गां सततं कुशग्रन्थ्या तु पाणिना ।
नानाबीजेषु सर्व्वेषु रुद्राक्षो मणिर्याति च ।
रुद्रप्रीतिकरो यस्मात्तस्माद्रुद्राक्षको मणिः ॥
प्रवालैरथवा कुर्य्यादष्टाविंशति बीजकैः ।
पञ्चपञ्चाशता वापि न न्यूनेनाधिकेन वा ॥
रुद्राक्षैरपि जप्येत इन्द्राक्षैः स्फाटिकैस्तथा ।
नान्यं मध्ये प्रयोक्तव्यं पुत्त्रजीवादिकञ्च यत् ॥
यद्यन्यत्तु प्रयुञ्जीत मालायां जपकर्म्मणि ।
तस्य कामञ्च मोक्षञ्च न ददाति प्रियङ्करी ॥
जन्मान्तरे जायते स वेदवेदाङ्गपारगः ।
मिश्रीभावं तदा याति चाक्षाले पापकर्म्मभिः ॥
एको मेरुस्तत्र देयः सर्व्वेभ्यः स्थूलसम्भवः ।
आद्यं स्थूलं ततस्तस्मात् न्यूनं न्यूनतरं तथा ॥
विन्यसेत् क्रमतस्तस्मात् सर्पाकारा हि सा यतः ।
ब्रह्मग्रन्थियुतं कुर्य्यात् प्रतिबीजं यथा स्थितम् ॥

मालुधानः, पुं, (मालु मरणं विदधातीति । धा + ल्युः ।) मातुलाहिः । इत्यमरः । १ । ८ । ६ । मालुया साप इति भाषा ॥ अष्टनागान्तर्गत-नागविशेषः । यथा,—

"मालुधानश्चित्रसर्गे महापद्मोऽपि दृश्यते ।"

इति हारावली ॥

मालुधानी, स्त्री, लताभेदः । इति मेदिनी । ने, २०३ ॥

मालूकः, पुं, कृष्णार्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालूरः, पुं, (मां परेषां वृक्षान्तराणां श्रियं प्रभावं लुनातीति । लूञ् + बाहुलकात् रः ।) बिल्ववृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३२ ॥ (यथा, नैषधे । १ । ९४ ।

"स वारनारीकुचसञ्चितोपमं
ददर्श मालूरफलं पचेलिमम् ।")

कपित्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बिल्व-वृक्षार्थे पर्य्यायो यथा,—

"बिल्वो महाकपित्थाख्यः श्रीफलो गोहरीतकी ।
पूतिवातोऽथ माङ्गल्यो मालूरश्च महाफलम् ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

"बिल्वः शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि ।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे च ॥)

मालेया, स्त्री, (मल + ढक् टाप् ।) स्थूलैला । इति रत्नमाला ॥ (स्थूलैलाशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

माल्यं, क्ली, (मालेव । माला + चतुर्व्वर्णादित्वात् ष्यञ् ।) पुष्पम् । पुष्पस्रक् । इति मेदिनी । ये, ४५ ॥ पुष्पार्थकमाल्यशब्दस्य प्रयोगो यथा,

"यथा चाल्पेन माल्येन वासितं तिलसर्षपम् ।
न मुञ्चति स्वकं गन्धं तद्वत् सूक्ष्मस्य दर्शनम् ॥"

इति महाभारते मोक्षधर्म्मे १०५ अध्यायः ॥ मूर्द्धि न्यस्तपुष्पदाम । इत्यमरः ।२ । ७ । १३५ ॥ अस्य पर्य्यायादिर्मालाशब्दे द्रष्टव्यः ॥ * ॥ (पुष्पसगर्षे गुणा यथा,—

"हृद्यं सौगन्ध्यमायुष्यं काम्यं पुष्टिबलप्रदम् ।
सौमनस्यमलक्ष्मीघ्नं गन्धमाल्यनिषेवणम् ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

माल्यदानफलं यथा,—

"गन्धमाल्यैरलङ्कारैस्तुष्टा हृष्टाश्च नित्यशः ।
गन्धमाल्यप्रदा ये तु दाननिश्चयतत्पराः ॥
धर्म्मज्ञाः सत्यशीलाश्च सर्व्वदुःखविवर्ज्जिताः ।
सुचिरं दैवतैः सार्द्धं क्रीड़न्ति हि महासने ॥"

इति वह्निपुराणम् ॥

अपि च । नारसिंहे ।

"जातीपुष्पसहस्रेण यश्छन्मालां सुशोभनाम् ।
वैष्णवे विधिवद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।
वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान् विष्णुतुल्यपराक्रमः ॥
जातीपुष्पकृतां मालां कर्पूरपटवासिताम् ।
निवेद्य देवदेवाय यत्फलं प्राप्नुयान्नरः ।
न तद्वर्णयितुं शक्यमपि वर्षशतैरपि ॥

स्कान्दे ।

मालतीकलिकामालामोषद्विकसितां हरेः ।
दत्त्वा शिरसि विप्रेन्द्र ! वाजिमेधफलं लभेत् ॥

तत्रैव ।

मालतीमालया विष्णुः पूजितो येन कार्त्तिके ।
पापाचरकृतां मालां पटान् सौरिः प्रमार्ज्जति ॥

सौरिर्यमः । विष्णुरहस्ये ।

स्वर्णलक्षाधिकं पुष्पं माला कोटिगुणाधिका ॥

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ७ विलासः ॥ * ॥

माल्ययमलस्य वहिर्गमननिषेधो यथा,—

"वहिर्माल्यं वहिर्गन्धं भार्य्यया सह भोजनम् ।
विकथ्य वादं कृत्वा वा प्रवेशञ्च विवर्ज्जयेत् ॥"

इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥

स्वयं माल्यापकर्षणनिषेधो यथा,—

"नाश्नीयात् सन्धिवेलायां न गच्छेन्नापि संविशेत् ।
न चैव प्रलिखेद्भूमिं नात्मनोपहरेत् स्रजम् ॥"

इति मानवे ४ अध्यायः ॥

न च मालां धृतां स्वयमेवापनयेत् । अर्था-दन्येनापनयेदित्युक्तम् । इति कुल्लूकभट्टः ॥ * ॥

केशवार्ये माल्यधारणनिषेधो यथा,—

"नहि गर्हर्कथां कुर्य्यात् वहिर्माल्यं न धारयेत् ।
गवाश्च यानं पृष्ठेन सर्व्वथैव विगर्हितम् ॥"

इति च मानवे ४ अध्यायः ॥

केशकलापाद्वहिर्माल्यं न धारयेदिति कुल्लूकभट्टः ॥ * ॥ स्वयं माल्यधारणनिषेधो यथा,—

"स्वयं माल्यं स्वयं पुष्पं स्वयं घृष्टञ्च चन्दनम् ।
नापितस्य गृहे क्षौरं शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥"

इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥

माल्यचन्दनदानविधिर्यथा,—

"आमन्त्रयित्वा यो विप्रान् गन्धमाल्यैश्च मानवः ।
तर्पयेच्छ्रद्धया युक्तः स मामर्चयते सदा ॥"

इति वह्निपुराणम् ॥

माल्यपुष्पः, पुं, (मालाकाराणि पुष्पाण्यस्य ।) शणवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

माल्यपुष्पिका, स्त्री, (माल्यपुष्प + कन् टाप् । अत इत्वञ्च ।) शणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्याः शणपुष्पीशब्दे ज्ञेयाः ॥)

माल्यवान्, [त्] पुं, (माल्य + मतुप् । मस्य वः ।) पर्व्वतविशेषः । इत्यमरः । २ । ३ । ३ । माल्यं मालाकारता विद्यतेऽत्र माल्यवान् वतु । इति तट्टीकायां भरतः ॥ स च केतुमालेलावृत-वर्षयोः सीमापर्व्वतः । नीलनिषधपर्व्वतपर्य्यन्त-विस्तारः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १५८ । ३५ ।

"उपतस्थुर्महाभागा माल्यवन्तं महागिरिम् ।")

राक्षसविशेषः । स च सुकेशराक्षसात् ग्रामणी-नामकगन्धर्व्वस्य कन्यायां देववत्यां जातः । अस्य भ्राता सुमाली तस्य कन्यायां निकषायां पुलस्त्य-पुत्त्रविश्रवसो रावणो जातः । इति रामायणे उत्तरकाण्डे ५ सर्गः ॥ (मालाविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १७१ । ३१ ।

"शिरोरुहेषु जग्राह माल्यवत्सु धनञ्जयः ।"

स्त्रियां ङीप् । नदीभेदः । यथा, रामायणे २ । ५६ । ३५ ।

"सुरम्यमासाद्य तु चित्रकूटं
नदीञ्च तां माल्यवतीं सुतीर्थाम् ।
ननन्द हृष्टो मृगपक्षिजुष्टां
जहौ च दुःखं पुरविप्रवासात् ॥")

माल्लः, पुं, (मल्ल + चातुरार्थकत्वात् अञ् ।) वर्ण-सङ्करजातिविशेषः । स च लेटात्तीवरकन्यायां जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

माल्लवी, स्त्री, (मल्ल + स्वार्थेऽण् । तस्य वा गमनं यत्र ।) मल्लयात्रा । इति हारावली ॥

माशब्दिकः, त्रि, (मा इत्याहेति । माशब्द + "प्राग्वहतेष्ठक् ।" ४ । ४ । १ । इत्यत्र । "तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् ।" इति वार्त्तिकात् ठक् ।) निषेधकर्त्ता । तत्-पर्य्यायः । प्रतिषेद्धा २ । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

माषः, पुं, (माषस्य फलम् । माष + अण् । "लुप् च ।" ४ । ३ । १६६ । इत्यस्य "फलपाकशुषा-मुपसंख्यानम् ।" इति काशिकोक्तेरणो लुप् । यद्वा, मस + घञ् पृषोदरादित्वात् साधुः ।) व्रीहिभेदः । माषकलाइ इति उरिद् इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । कुरुविन्दः २ धान्य-वीरः ३ वृषाकरः ४ मांसलः ५ बलाढ्यः ६ पित्र्यः ७ पितृभोजनः ८ । अस्य गुणाः । स्निग्धत्वम् । बहुमलकरत्वम् । शोषणत्वम् । शैत्यकारित्वम् । अनुष्णवीर्य्यत्वम् । झटिति-रक्तपित्तप्रकोपणत्वम् । वातहरत्वम् । गुरु-त्वम् । बलकरत्वम् । रोचकत्वम् । स्वादुत्वम् । श्रमसुखवतां नराणां नित्यं सेवनीयत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

"माषो गुरुः स्वादुपाकः स्निग्धो रुच्योऽनिलापहः ।
उष्णः सन्तर्पणो बल्यः शुक्रलो बृंहणः परः ॥
भिन्नमूत्रमलस्तन्यमेदःपित्तकफप्रदः ।
गुदकीलार्द्दितश्वासपंक्तिशूलानि नाशयेत् ॥"

इति ।

कफपित्तकरा माषाः । इति च भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च ।

"माषो बहुमलो वृष्यः स्निग्धोष्णो मधुरो गुरुः ।
वातघ्नः दृष्टघ्नो बल्यो मेदोमांसकफप्रदः ॥"

इति राजवल्लभः ॥

माषसूपेन मूलकभक्षणं निषिद्धं यथा,—

"मूलकं माषसूपेन मधुना च न भक्षयेत् ॥"

इति च राजवल्लभः ॥

चतुर्द्दश्यां रविवारे च माषभक्षणनिषेधो यथा,

चिररोगी च माषके । इति ।

"माषमामिषमांसञ्च मसूरं चिपिटचूर्णकम् ।
भक्षयेद्यो रवेर्वारे सप्तजन्मस्वपुत्रकः ॥"

इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

परिमाणविशेषः । माषा इति भाषा । तत-

वस्य कौशलका मालाकाराश्च शोभन्ते।'
स्त्रियां ङीप्। यथा तत्रैव। ७८। ६।
"भिक्षुकिका प्रव्रजिता दासी धात्री कुमारिका
रजिका।
मालाकारी दुष्टाङ्गना सखी नापिती दूतिका॥")
मालाग्रन्थि, पु (मालेव ग्रन्थिरस्य।) माला
दूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः॥
मालात्रय, क्ली (मालाकारं त्रयम्।) भूतृणम्।
इति राजनिर्घण्टः॥
मालातृणक, क्ली (मालातृण। स्वार्थे कन्।)
भूस्तृणम्। इत्यमरः।२।४।१६७। है गन्धतृण
इति ख्याते। मालातृण इव मालातृण स्वार्थे
क। सुवस्तृण भूतृणत्वात् भूस्तृण मनीषादित्वात्
साधम्'। मालातृणकभूस्तृणी। इति क्लीवे।
इति सुभूत्याम्य। मालातृणकभूस्तृणाविति
पुंस पठन्ति कश्चित्। स्वामी तु। छत्राति
च्छत्रातिभूस्तृणानि पर्य्यायमाह यथा —
'भूतृणो रौहिषो भूतिर्भूमिकोऽथ कुटुम्बक।
मालातृणश्च पानग्रस्त्वातिच्छत्रकशुचीति॥"
रामकर्पूर वहुपत्रकाण्ड कर्पूरसुगन्धि।
इन्दु सुगन्धिकाबहुलकटाक्ष भूतृणञ्च भवती
त्वनयोर्भि"। इति तट्टीकायां भरतः॥ (तथास्य
पर्य्याय।
"गुह्यबीजन्तु भूतीक सुगन्ध कटुकप्रियम्।
भूतृणन्तु भवेच्छत्रा मालातृणकमित्यपि।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
मालादूर्व्वा स्त्री (माला इव ग्रन्थियुक्ता दूर्व्वा।)
दूर्व्वाविशेष। गाँठिया दूर्व्वा इति भाषा।
तत्पर्य्याय बलिदूर्व्वा२ अलिदूर्व्वा३ माला
ग्रन्थि ४ ग्रन्थिला ५ ग्रन्थिदूर्व्वा ६ मूलग्रन्थि ७
बहला ८ ग्रन्थिवला ९ रोहिनुपर्ण्णी १० पर्व्व
वल्ली ११ शिवाख्या १२। अस्या गुणा
सुमधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। शिशिरत्वम्। पित्त
दाहश्रमनत्वम्। कफवातिहृदयापहत्वञ्च।
इति राजनिर्घण्टः॥
मालारिष्टा स्त्री पाठी। इति राजनिर्घण्टः॥
मालालिका स्त्री (मालां अलतीति अल+ण्वुल
टाप् अत इत्वञ्च) पृक्का। इति राजनिर्घण्टः॥
मालाली स्त्री (मालामलति। अल+अण्।
ङीष्।) पृक्का। इति राजनिर्घण्टः॥
मालि पुं सुकेशराक्षसपुत्र। यथा —
ग्रामणीनाम गन्धर्व्वो विश्वावसुसमप्रभ।
तस्य देववती नाम द्वितीया श्रीरिवात्मजा।
त्रिषु लोकेषु विख्याता रूपयौवनशालिनी।
तां सुकेशाय धर्म्मात्मा ददौ रक्ष श्रियं
यथा॥
वरदानकृतैश्वर्य्यं सा तं प्राप्य पतिं प्रियम्।
आसीद्देववती तुष्टा धनं प्राप्येव निर्धन॥
स तया सह संयुक्तो रराज रजनीचर।
अञ्जनादभिनिष्क्रान्त करेण्वेव महागज॥
देववत्यां सुकेशस्तु जनयामास राघव।
त्रीन् पुत्रान् जनयामास त्रेताग्निसमविग्र
हान्।
माल्यवन्तं सुमालिञ्च मालिञ्च बलिनांवरम्।'
इति रामायणे उत्तरकाण्डे ५ सर्ग॥
मालिक, पु (मालास्य पण्यम्। माला+"तदस्य
पण्यम्।" ४।४।५१। इति ठक्। यद्वा
मालाग्रथन शिल्पमस्येति। 'शिल्पम्। ४।
४।५५। इति ठक्।) मालाकार। इत्य
मर।२।१०।५॥ (यथा राजतरङ्गिण्याम्।६।१६।
"निदाघे पुष्पलावीभिर्ग्रीवाबद्धाभिरुत्सुके।
न्यस्यद्भिर्मालिकैर्यातं सा वीक्ष्याटकादिति।)
पक्षिभेद। इति मेदिनी। के, १९८॥ रञ्जक।
इति शब्दरत्नावली॥
मालिका, स्त्री, (मालेव। माला+कन् टाप् अत
इत्वञ्च।) सप्तला। पुत्री। ग्रीवालङ्करणम्।
पुष्पमाल्यम्। नदीविशेष। इति मेदिनी।
क, १३८॥ सुरा। इति हारावली॥ क्षुमा।
इति शब्दचन्द्रिका॥
मालिनी, स्त्री, (माला सुक्ष्मालास्त्यस्या
अस्यां वा। माला+'व्रीह्यादिभ्यश्च।"५।२।
११६। इति इनि ङीप्।) मालाकारभेद।
वृत्तभेद। (मालिन्+ङीप्।) मालिकपत्नी॥
गौरी। चम्पानगरी। (यथा, महाभारते।१२।
५। ६—७।
'प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ।
अङ्गेषु नरशार्द्दूल। स राजासीत् सपत्नजित्॥
पालयामास चम्पाञ्च कर्णं परबलार्द्दन॥)
मन्दाकिनी। नदीभेद। इति मेदिनी॥ (यथा
महाभारते। १। ७२। ८।
"जनयामास मुनिर्मेनकायां शकुन्तलाम्।
प्रस्थे हिमवतो रम्ये मालिनीमभितो नदीम्।)
अग्निशिखावृक्ष। दुरालभा। इति शब्द
चन्द्रिका। सा च वृत्तभेद पञ्चदशाक्षरपाद
च्छन्द। यथा —
"न न म य य युतेयं मालिनी भोगिलोकै।
स्मरमदजलपूर्णा पीनकौशेयवासा
रुचिरशिखिशिखण्डाबद्धधम्मिल्लपाशा।
अशुनिचितमस्मै यैः सुनन्दायमानी
दनुसुरिपुलीना मालिनी पातु राधा।'
इति छन्दोमञ्जरी॥
अप्सरोविशेष। यथा, कथासरित्सागरे।
३५। ५४२।
"पिङ्गला च सुवर्णा च सुरभी कलहावली।
एकाक्षी मालिनी चैव नाम्ना कमलनन्दिनी।
इन्द्रमातुलासमाना। सैव शिशुमातृका
सप्तमाता। यथाग्निम्। ३। २३०। १०।
"काको च हलिमा चैव मालिनी वृहिला
तथा।
आर्य्या पलाला वैमित्रा सप्तैता शिशुमातर॥'
मालाग्रथन शिल्पमस्या। इति। ङीप्।
द्रौपदी माला[illegible]। यथा, महाभारते। ४।
८। ३१।
'मालिनीत्येव मे नाम स्वयं देवि चकार सा।
साहमभ्यागता देवि। सुदेष्णे। त्वन्निवेशनम्॥
राक्षसीभेद। सा च विभीषणस्य माता।
यथा महाभारते। ३। २७४। ३—८।
'स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहन।
राक्षसी प्रददौ तिस्र पितुर्वै परिचारिका॥
ता सदा तं महात्मानं सन्तोषयितुमुद्यता।
ऋषिं भरतशार्द्दूल। नृत्यगीतविशारदा॥
पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशाम्पते।
अन्योन्यस्पर्द्धया राजन्। श्रेयस्कामा सुमध्यमा॥
स तासां भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान्।
लोकपालोपमान् पुत्त्रानेकैकस्या यथेप्सितान्॥
पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्त्रौ राक्षसेश्वरौ।
कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि॥
मालिनी जनयामास पुत्त्रमेकं विभीषणम्।
राकायां मिथुनं जज्ञे खर शूर्पणखा तथा॥"
रौच्यमनुमाता। यथा, मार्कण्डेये।९८। ५—७।
सर्व्वेति तेन साध्युक्ता तस्मात्तोयात् सुमध्यमाम्।
उज्जहार ततः कन्यां मालिनीं नाम नामतः॥
नद्याश्च पुलिने तस्मिन् स ऋषिर्मुनिसत्तम।
जग्राह पाणिं विधिवत् समानाय्य महामुनीन्॥
तस्यां तस्य सुतो जज्ञे महावीर्य्यो महामति।
रौच्योऽभवत् पितुर्नाम्ना ख्यातोऽत्र वसुधातले॥
श्वेतकर्णस्य पत्नी। यथा हरिवंशे।९८५।७।
तस्मादुत्पन्नगर्भ्भां तां श्वेतो पद्ययत।
सुचारोद्भूतिता शुभ्रमालिनी मातृमालिनी॥")
मालिन्य क्ली (मलिन+ष्यञ् वर्ण्णदृढादिभ्य
ष्यञ् च। ५।१।१२३। इति चकारात् ष्यञ्
प्रत्यय।) मलिनत्वम्। मलिनस्य भाव इत्यर्थे
ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (यथा, राजतरङ्गि
ण्याम्। १। १७८।
भोगयोगेन मालिन्य नेतु मध्यगतोऽपि स।
न शक्यते सा पङ्केन प्रतिमेन्दुरिवाम्भसा॥)
मालिन् [न्] पुं (माला पण्यत्वेनास्त्यस्य। माला+
'व्रीह्यादिभ्यश्च।"५।२।११६। इति इनि।)
मालाकार। इति मालिनीशब्ददर्शनात्॥
सुकेशराक्षसपुत्र। यथा —
'सुकेशपुत्त्रैर्भगवन्। पितामहवरोद्धतै।
बाध्यन्ते विबुधा सर्व्वे ससर्षिगणपन्नगा।
...
इति माली सुमाली च माल्यवांश्चैव राघव।
बाधन्ते समरोद्धर्षा ये च तेषां पुरःसरा॥"
इति रामायणे उत्तरकाण्डे ६ सर्ग॥
(अस्त्यस्य माला अस्त्यस्येति। माला+इनि।
यथा, महाभारते। १३। १७। ६०।
"चामरूपी गुहावासी गुही माली तरङ्गवित्॥"
माला अस्त्यस्येति। मालायुक्ते त्रि। यथा
रामायणे। २। ५६। ६।
"चमाभाति वैदेहि। सर्व्वत पुष्पिताग्रकान्।
स्वै पुष्पै किंशुकान् पश्य मालिन शिशिरा
त्यये॥")
मालु, पुं (मा+'भो रवम'।'१।१। इत्यमर
बाहुलकात् उण्। इत्युणादिकोषा उण।)
पत्रलता। नारी। इति मेदिनी। ले, ३५॥

सर्व्वर्क्षपरिवर्त्तैस्तु नाक्षत्र इति चोच्यते ॥"
सूर्य्यसिद्धान्ते ।
"नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रचक्षते ।
तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा ॥
ऐन्दवस्तिथिभिस्तद्वत् संक्रान्त्या सौर उच्यते ॥"
तत्त्रिंशता नाक्षत्रदिनत्रिंशता मासो नाक्षत्रमासः । तथा त्रिंशता ॥ * ॥ स्मार्त्तशूलपाणिमते मुख्यचान्द्र एव मासपदशक्यः । जीमूतवाहनमते सौर एव शक्यः । चान्द्रप्रमाणं प्रागुक्तम् । सौरप्रमाणन्तु । सौरास्तु माघादयो द्वादश एव श्रौताः । तथा च श्रुतिः । तपस्तपस्यौ शैशिरावृतुः । मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतुः । शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतुः । अथैतदुदगयनं देवानां दिनम् । नभाश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतुः । इषश्च ऊर्ज्जश्च शारदावृतुः । सहाश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतुः । अथैतद्दक्षिणायनं देवानां रात्रिरिति । अत्रायनस्य सौरत्वेन तद्घटकतपस्तपस्यादीनामपि सौरपरतेति । अतो भूयसामनुरोधेन वैशाखादयः सौरवाचिनोऽवधार्य्यन्ते । इति मलमासतत्त्वम् ॥
अपि च ।
"मेषस्थिते रवेर्मासो वैशाखोऽब्दमुखः
स्मृतः ।"
इति सङ्केतकौमुदी ॥
अथ कर्म्मविशेषे मासविशेषादिः । तत्र पितामहः ।
'आब्दिके पितृकृत्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः ।
विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः ॥"
प्रथमादिपदं यात्राग्रहचारपरम् । यत् कर्म्म सूर्य्यभोग्यराश्युल्लेखेन यच्च विशिष्योदगयनादि विहितं तत्परञ्च अयनस्य सौरमासघटितत्वात् । तच्च चूडोपनयनादि । द्वितीयादिपदं सत्रभृतिवृद्धिप्रायश्चित्तायुर्दायाशौचगर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयननामकरणान्नप्राशननिष्क्रमणचूडादिपरम् । तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"अध्वायनञ्च ग्रहचारकर्म्म
सौरेण मासेन सदाध्यवस्येत् ।
सत्राण्युपास्यान्यथ सावनेन
सांवत्सरं यत् स्याद्व्यवहारकर्म्म ॥"
अध्वायनं अध्वगमनं यात्रेति यावत् ॥ * ॥
अथ सौरादिमासविहितकर्म्माणि ।
"विवाहोत्सवयज्ञेषु सौरं मासं प्रशस्यते ।
पार्व्वणे त्वष्टकाश्राद्धे चान्द्रमिष्टं तथाब्दिके ॥"
अत्र यज्ञपदमुदगयनादिविहितपशुयागाभिप्रायं पितामहोक्तन्तु विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तसत्रपरम् ।
गर्गः ।
"आयुर्दायविभागश्च प्रायश्चित्तक्रिया तथा ।
सावनेन तु कर्त्तव्या सत्राणामुपासना ॥"
सूर्य्यसिद्धान्ते ।
"सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।
मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता ॥"
मध्यमग्रहभुक्तिर्ज्योतिर्गणना प्रसिद्धा ॥ * ॥
नाक्षत्रमासप्रयोजनं विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"नक्षत्रसत्राण्ययनानि चेन्दो-
र्म्मासेन कुर्य्याद्भगणात्मकेन ।"
नक्षत्रसत्राणि माससाध्ययागविशेषरूपाणि याज्ञिकप्रसिद्धानि । इन्दोरयनानि सोमायनाख्यसत्राणि । इति समयप्रकाशः ॥ एवं जन्मनक्षत्रे शनिभौमवारे फलं नाक्षत्रमासेन योग्यत्वात् । यथा, मलमासतत्त्वे ।
"जन्मर्क्षे यदि स्यातां वारौ भौमशनैश्चरौ ।
स मासः कल्मषो नाम मनोदुःखप्रदायकः ॥"
मलमासविवरणं मलमासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
अथ मासकृत्यम् ।
"आषाढशुक्लैकादश्यां कुर्य्यात् स्वापं महोत्-
सवम् ।
आषाढ़े च रथं कुर्य्यात् श्रावणे श्रवणाविधिम् ॥
भाद्रे च जन्मदिवसे उपवासपरो भवेत् ।
प्रसुप्तस्य पारिवर्त्तमाश्विने मासि कारयेत् ॥
उत्थानं श्रीहरेः कुर्य्यादन्यथा विष्णुद्रोहकृत् ।
शुभे चैवाश्विने मासि महामायाञ्च पूजयेत् ॥
कार्त्तिके मासि यत् कृत्यं शृणु देवि वरानने ! ।
सप्तवर्त्त्याः प्रमाणेन दीपः स्याच्चतुरङ्गुलः ॥
पक्षान्ते च प्रकर्त्तव्या दीपमाला बलिः शुभा ।
मार्गशीर्षे सिते पक्षे षष्ठ्याञ्च सितवस्त्रकैः ॥
पूजयेज्जगदीशञ्च तूलवस्त्रैर्विशेषतः ।
पौषे पुष्याभिषेकञ्च वर्ज्जयेच्चन्दनं तथा ॥
संक्रान्त्यां माघमासे च साधिवासिततण्डुलान् ।
निवेद्य विष्णवे भक्त्या इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
जीवनं सर्व्वभूतानां जनकस्त्वं जगद्गुरो ! ।
त्वन्मायालीनता प्राप्ता त्वयैव जनिता प्रभो ! ॥
कर्पूराक्ततिलाढ्यानि घृताक्तानि निवेदयेत् ।
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या देवदेवपुरःस्थितान् ॥
अभ्यर्च्य भगवद्भक्त्या द्विजांश्च भगवद्धिया ।
एकस्मिन् भोजिते भक्ते कोटिर्भवति भक्तितः ॥
विप्रभोजनमात्रेण यज्ञं साङ्गं भवेद्ध्रुवम् ।
पञ्चम्यां शुक्लपक्षे तु स्नापयित्वा च केशवम् ॥
पूजयेद्भगवद्भक्त्या चूतपल्लवसम्मितैः ॥
फल्गुचूर्णैश्च विविधैर्वासितैः पटवासितम् ।
काननं रमणीयञ्च प्रदीप्तदीपदीपितम् ॥
द्राक्षेक्षुरम्भाजम्बीरनागरङ्गकपूगकम् ।
नारिकेलञ्च धात्री च वंशतालहरीतकी ॥
अन्यैश्च वृक्षषण्डैश्च सर्व्वर्त्तुकुसुमाचितम् ।
पुष्पैश्च विविधैश्चैव फलपुष्पसमन्वितम् ॥
वितानैः कुसुमोद्यानैर्वारिपूर्णघटैस्तथा ।
चूतशाखोपशाखाभिः शोभितं छत्रचामरैः ॥
विशेषतः कलियुगे दोलोत्सवो विधीयते ।
फाल्गुने च चतुर्द्दश्यामष्टमे यामसंज्ञके ॥
अथवा पौर्णमास्यान्तु प्रतिपत्सन्धिसम्मितौ ।
पूजयेद्विधिवद्भक्त्या फल्गुचूर्णैश्चतुर्व्विधैः ॥
सितरक्तैर्गौरपीतैः कर्पूरादिविमिश्रितैः ।
हरिद्राचारयोगाच्च रङ्गरम्यैर्मनोहरैः ॥
अन्यैर्व्वा रङ्गरम्यैश्च प्रीणयेत् परमेश्वरम् ।
एकादश्यां समारभ्य पञ्चम्यन्तं समापयेत् ।
पञ्चाहानि त्र्यहाणि स्युर्द्दोलोत्सवो विधीयते ॥
दक्षिणाभिमुखं कृष्णं दोलयानं सकृन्नराः ।
दृष्ट्वापराधनिचयैर्मुक्तास्ते नात्र संशयः ॥
निक्षिप्य जलमात्रे तु मासे माधवसंज्ञिते ।
सौवर्णपात्रे ताम्रे वा रौप्ये वा न्यसयेऽपि वा ॥
तोयस्थं योऽर्च्चयेद्देवं शालग्रामसमुद्भवम् ।
प्रत्यहं मां महाभागे ! तस्य पुण्यं न गण्यते ।
दमनारोपणं कृत्वा श्रीविष्णौ च समर्पयेत् ।
वैशाख्यां श्रावणे भाद्रे कर्त्तव्यञ्च तदर्पणम् ॥
वैशाखे च तृतीयायां जलमध्ये विशेषतः ।
अथवा मण्डपे कुर्य्यात् मण्डले वा वृहद्वने ॥
सुगन्धचन्दनेनाङ्गसुपुष्टाङ्गो दिने दिने ।
यथा प्रयत्नतः कार्य्यः कृशाङ्गो नैव पूजितः ॥
चन्दनागुरुकस्तूरीकुष्ठं कुङ्कुमरोचना ।
जटामांसी वचा चैव विष्णोर्गन्धाष्टकं तथा ।
एतैर्गन्धयुतैश्चापि हरेरङ्गानि लेपयेत् ॥
इष्टञ्च तुलसीकाष्ठं कर्पूरागुरुयोगतः ।
अथवा केशरैर्योज्यं हरिचन्दनमुच्यते ॥
यस्मिन् काले कृष्णभक्त्या ये प्रपश्यन्ति मानवाः ॥
न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥
सुगन्धिमिश्रितैस्तोयैः स्नापयित्वा जगद्गुरुम् ।
अथवा पुष्पमध्ये च स्थापयेज्जगदीश्वरम् ॥
वृन्दावनं तत्र कृत्वा उपस्कृतफलानि च ।
विष्णुभक्तेन योग्येन भोजयेत्तद्विशेषतः ॥
नारिकेलफलं नीरं कोषञ्चोद्धृत्य दापयेत् ।
कण्टाफलञ्च पनसं कोषमुद्धृत्य दीयते ॥
यथा पचेत्तथा दद्याद्यथाशक्ति नियोगतः ।
दध्ना विमिश्रितञ्चान्नं घृतेनाप्लुत्य दापयेत् ॥
पाचितं पिष्टकं धातुरष्टादश घृतेन च ।
तिलैश्च तिलसंमिश्रैः फलं शुद्धञ्च दापयेत् ॥
यद्यद्देवात्मनः श्रेयस्तत्तदीशाय कल्पयेत् ।
दत्त्वा नैवेद्यवस्त्रादीनाददीत कथञ्चन ।
व्यक्तार्थं विष्णुमुद्दिश्य तद्भक्तेभ्यो विशेषतः ॥
इति ते कथितं किञ्चित् समासेन महेश्वरि ! ।
गोप्तव्यञ्च प्रयत्नेन स्वयोनिरिव पार्व्वति ! ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डे १२ अध्यायः ॥

मासकः, पुं, माषकपरिमाणम् । यथा । गुञ्जाः पञ्चाद्यमासकः । इत्यमरः ॥ पञ्चगुञ्जाः आद्याः प्रथमो मासकः । दशगुञ्जापेक्षया आद्यत्वम् । शास्त्रीयत्वात् मुख्यो मास इत्यर्थो वा । मस्यते परिमीयतेऽनेन मासः मसि ई परिमाणे परीणामे घञ् स्वार्थे कः मासोऽयं दन्त्यान्तः । मष हिंसायां मूर्द्धन्यान्तस्तस्माद् घञ् तेन माषो मूर्द्धन्यान्त इति जिनेन्द्रप्रभृतयः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मासज्ञः, पुं, दात्यूहपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (मासं जानातीति । ज्ञा+कः ॥) मासज्ञातरि, त्रि ॥

मासनं, क्ली, सोमराजी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मासमानः, पुं, (मासैर्द्वादशभिर्मानमस्य ।) वत्सरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मासस्य मानम् ॥) मासपरिमाणे, क्ली ॥

पर्य्याय । माषक २ माष ३ । इत्यमरः भरतौ । हेम ४ धानक ५ । स च मागधमाने सुश्रुतमते ५ गुञ्जापरिमाणम् । चरकमते ६ ८ गुञ्जापरिमाणम् । कालिङ्गमाने सुश्रुतमते ५ । ७ । ८ गुञ्जापरिमाणम् । इति भावप्रकाशः । वैद्यकान्तरे १० गुञ्जापरिमाणम् । यथा —

'गुञ्जाभिर्दशभिर्माष माषो माषचतुष्टयम् ।'

इति वैद्यकपरिभाषा ।

(माषार्थे यथा —

'द्वात्रिंशन्माषकैर्माषचरकस्य तु त पलम् ।

चरकाद्यपलीमान चरक दशरत्तिके ।

माषे पल चतुःषष्ट्या यद्वैतत्तद्धरितम् ।"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ।)

ज्योतिःस्तुतिमते १२ गुञ्जापरिमाणम् । यथा

पल तु लौकिकैर्मानै माषदशतिदिमाषकम् ।

तोलकाविनय ज्ञेय ज्योतिषे स्तुतिसम्मतम् ।"

इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनम पल दशरत्तिकाधिकमाषद्वयाधिकतोलकत्रयम् । एतेन माषकपरिमाण द्वादशरत्तिक भवति । * । मत्स्य । त्वग्दोषभेद । इति मेदिनी षे २१ ।

माषक पुं (माषप्रकार । माष + "स्थूला दिभ्य प्रकारवचने कन् ।" ५ । ४ । ३ । इति कन् ।) माषक । पञ्चरत्तिकपरिमाणम् । यथा । गुञ्जा पञ्चाद्यमाषक । इत्यमर ।

"दशार्द्धगुञ्ज प्रवदन्ति माष

माषाह्वयै षोडशभिश्च कर्षम् ।"

इति लीलावती च ।

'षड्भिस्तु रत्तिकाभि स्यान्माषको हेमधानकौ ।

माषो गुञ्जाभिरष्टाभि सप्तभिर्वा भवेत् क्वचित् ।

इति भावप्रकाश ।

(व्रीहिविशेष । तदर्थे विषयो यथा —

'द्वात्रिंशन्माषकैर्माष ।'

परिमाणार्थ यथा —

'———————सुश्रुतस्य तु माषक ।

द्वाभ्यामभिधान्माषैश्चतु यथा तु तै पलम् ।'

इत्युभ वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ।)

माषकलाय पु (माषश्च कलाय श्चाक पार्थिववत् समास ।) सनामख्यातशस्यम् यथा । कलायशब्दो विशषे सामान्ये च वर्त्तत एव माषकलाय इत्यादि प्रयोग । इत्यमर टीकायां भरत ।

माषपर्णी स्त्री (माषस्य पर्णमिव पर्णं यस्या । ततो ङीष् ।) वनमाष । माषाणी इति भाषा । तत्पर्य्याय । हयपुच्छी २ काम्बोजी ३ महासहा ४ । इत्यमर । ।४।१३८। सिंहपुच्छी ५ ऋषिप्रोक्ता ६ कृष्णवृन्ता ७ पाण्डुलोमशपर्णी ८ । इति रत्नमाला । आर्द्रमाषा ९ मांसमाषा १० महाला ११ हयपुच्छिका १२ वृषमाषा १३ अश्वपुच्छा १४ पाण्डुरा १५ माषपर्णिका १६ कम्बोजी १७ पञ्चाङ्गुली १८ शालिपर्णी १९ विसारिणी २० आमोद्भवा २१ बहुफला २२ स्वयम्भूः २३ सुलभा २४ घना २५ सिंहविन्ना २६ विशालिका २७ । अस्या गुणा । तिक्तरूक्षत्वम् । शुक्रलत्वम् । दाहज्वरादघ्नत्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वम् । बल्यत्वम् । शीतलत्वम् । पुष्टिवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट । अपि च भावप्रकाशे ।

'माषपर्णी सूर्य्यपर्णी काम्बोजी हयपुच्छिका ।

पाण्डुलोमशपर्णी च कृष्णवृन्ता महासहा ।

माषपर्णी हिमा तिक्ता रूक्षा शुक्रबलासकृत् ।

मधुरा ग्राहिणी शोथवातपित्तज्वरास्रजित् ।

माषभक्तबलि पुं (माषस्य भक्तश्च तद्युक्तो बलि) माषतण्डुलस्थिमिश्रितपूजोपहारविशेष । यत्र कश्चित् हरिद्रायुतमप्यपि मिश्रयन्ति । यथा । एष माषभक्तबलि ।

ॐ जय त्व कालि । सर्वेषु सर्वभूतसमाहृते ।

रक्ष मां निजभूतेभ्यो बलिं गृह्ण शिवप्रिये ।"

ॐ काल्यै नम । प्रार्थनामन्त्रो यथा —

'ॐमातर्मातर्वरे दुर्गे सर्वकामार्थसाधिनि ।

अनेन बलिदानेन सर्वान् कामान् प्रयच्छ मे ।

इति छन्दोतत्त्वम् ।

भूतेभ्योऽप्ययं बलिर्देय ।

माषवर्द्धक पु (माष वर्द्धयतीति । वृध + णिच् ण्वुल ।) स्वर्णकार । इति शब्दमाला ।

माषश [स्] अ प्रतिमाषम् । माष माष ददाति इत्यर्थ शसप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

माषाद पु (माषमत्तीति । अद् + अण् ।) कच्छप । इति शब्दरत्नावली । माषभक्षके, त्रि ।

माषीण } स्त्री (माषाणा भवन क्षेत्रम् । माष +
माष्य } "विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्य ।'
५।२।४। इति यत पक्षे खञ् ।) माषक्षेत्रम् । यथा —

'तिल्यतैलीनवन्माषीणमाषीमाषभङ्गाद्विरूपता ।"

इत्यमर ।

यथा तिलस्य क्षेत्र तिल्य तैलीनञ्च भवति तथा माषादीनामपि द्विरूपता द्वैरूप्य भवति । इति तट्टीकायां भरत ।

मास् पु (माङ् + माने सर्वधातुभ्योऽसुन् । ४।१८८ । इत्युज्ज्वल) चन्द्र । (यथा, ऋग्वेदे । १० । १२ । ७ ।

'सूर्य्ये ज्योतिरदधुर्मास्यक्तून्

परिद्योतनि चरतो अजस्रा ।"

"मासि चन्द्रमसि । इति तद्भाष्ये सायन । मायतेर्नेनेति मा + "चन्मो डित । उणा० ४ । २२० । इत्यत्र बाहुलकात् केवलादपि मोऽसि । इत्युज्ज्वलदत्तोक्तरसि ।) मास । इति मेदिनी । से ७ । अस्य प्रथमैकवचनान्तरूपं मा । (यथा मनौ । २ । ३१ ।

"चतुर्थे मासि कर्त्तव्य शिशोर्निष्क्रमण गृहात् ।

षष्ठेऽन्नप्राशन मासि यद्वेष्ट मङ्गल कुले ।

मासि, स्त्री । यथा ऋग्वेदे । ५ । ७६ । ४ ।

'भीषद्भुता मघवानामवो

मासावसरीषि मघवा सोम्यापा ।

"मा मासानि । इति तद्भाष्ये सायन ।)

मास पु (मस परिमाणे + भावे घञ ।) माष परिमाणम् । इत्यमरटीकायां भरत । मास इति भाषा । (मस्यते परिमीयते अनेनेति मस् + घञ् ।) शुक्लकृष्णपक्षद्वयात्मक काल । स च चैत्रमाघादिद्वादशसङ्ख्यक । इत्यमर । ।१।४।१२ । मासस्तस्याव मार्गा । चान्द्रमासस्यैव युक्ता । सौरादिस्तु मस्यते परिमीयतेऽनेनासौ वा मास । मसिर् इ परिमाणे घञ । मा सामोऽपि । मास्तु मासोऽपि इष्यते । इति चन्द्र । इति भरत । * । स्मृतिमतेऽपि चैत्रादिद्वादशसङ्ख्यक । यथा —

'चक्रवत् परिवर्त्तेत सूर्य्य कालवशाद्यत ।

अत सांवत्सरं श्राद्ध कर्त्तव्य मासचिह्नितम् ।

मासचिह्नन्तु कर्त्तव्य पौषमाघादिमेव हि ।

यतस्तच्च विधानेन स माष परिकीर्त्तित ।"

इति लघुहारीत ।

कार्त्तिकादिद्वादशसङ्ख्यकोऽपि । यथा —

अत्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च त्रिभो मत ।

शेषा मासा द्विभा ज्ञेया कृत्तिकादिव्यवस्थया ।

स च चैत्रादिद्वादशसङ्ख्यक । यथा ब्रह्मपुराणम् ।

'चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज्ज प्रथमेऽहनि ।

शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्य्योदये सति ।

प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि ।

ग्रहान्नागानृतून् मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान् ।

इत्यनेन मासवत्सरयो चान्द्रत्वसत्त्वम् ।

ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि ।

"चैत्रसितादेरुदयाद्भानोर्दिनमासयुगकल्पा ।

सृष्ट्यादौ लङ्कायामिह प्रवृत्ता दिनेऽर्कस्य ।"

चैत्रसितादेश्चैत्रशुक्लप्रतिपदमारभ्येत्यर्थः ।

अपि च ।

'मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे ।

भवेत्तेऽब्दे चान्द्रमासास्तेऽत्राद्या द्वादश स्मृता ।"

चान्द्रसावननाक्षत्रसौरभेदेन स च चतुर्विध । शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चान्द्र । स च चान्द्रोऽपि द्विविध । शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तो मुख्य । कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तो गौण । यत् किञ्चित्त्रिंशत्तिथ्यात्मकश्चेति द्विविधो गौण । त्रिंशदहोरात्रात्मक सावन । आदित्यैकराशिभोगावच्छिन्न सौर । सप्तविंशतिनक्षत्रावच्छिन्नसप्तविंशतिदिनात्मकश्च नाक्षत्र । तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते ।

चान्द्र शुक्लादिदर्शान्त सावनस्त्रिंशता दिनै एकराशौ रविर्यावत् काल माष स भास्कर ।

मन्त्रेण पङ्क्तून्नमस्कुर्य्यात्। तत ॐ सुसम्प्रोक्षितमस्तु इति ब्राह्मणाग्रभूमिमासिञ्चेत्। ॐ शिवा आपः सन्तु इति ब्राह्मणे जलं दद्यात्। ॐ सन्त्विति प्रतिवचनम्। ॐ सौमनस्यमस्त्विति पुष्पं ॐ अस्त्विति प्रतिवचनम्। ॐ अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्तु इति यवान् दद्यात्। ॐ अस्त्वित्युत्तरम्। ततस्तिलाज्यमधुयुक्तं जलं गृहीत्वा ॐ अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदेवशर्म्मणो दत्तमिदमन्नपानादिकमुपतिष्ठताम्। ॐ उपतिष्ठतामिति प्रतिवचनम्। ॐ अघोरः प्रेतोऽस्तु इति पठेत्। ॐ अस्त्विति प्रतिवचनम्। ॐ गोत्रं नो वर्द्धतामिति पठेत्। ॐ वर्द्धतामिति प्रतिवचनम्। ततः पिण्डोपरि सपवित्रकुशानास्तीर्य्य ॐ ऊर्ज्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतं स्वधास्थ तर्पयत मे प्रेतमित्यनेन वारिधारया सिञ्चेत्। ततः ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्य अमुकदेवशर्म्मणः कृतैतत्प्रथममासिकैकोद्दिष्टश्राद्धकर्म्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं रजतं तन्मूल्यं वा विष्णुदैवतं यथा नामगोत्राय ब्राह्मणायाहं ददानीति दद्यात्। ततो दक्षिणां दिशं पश्यन् वरं याचेत। नात्र पात्रमालभ्य जपेत्। नाशिषः प्रार्थयेदिति प्रचेतोवचनादाशिषं न प्रार्थयेत्। ततः ॐ देवताभ्य इति त्रिः पठेत्। ॐ अभिरम्यतामिति विसर्ज्जनम्। ॐ अभिरतोऽस्मीति प्रतिवचनम्। ॐ आमावाजेति प्रदक्षिणवारिधारया वेष्टयेत् पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा क्षिपेत्। आत्मीयद्रव्यं ब्राह्मणाय दद्यात् जले वा क्षिपेत्। ततो वामदेव्यं गायेत् अच्छिद्रावधारणं दीपाच्छादनं विष्णुस्मरणञ्च कुर्य्यात्। एवं प्रकारेण द्वितीयादिमासिकं कर्त्तव्यम्। इति स्मार्त्तभट्टाचार्य्यकृतश्राद्धप्रयोगतत्त्वम्॥ * ॥ अन्यत् श्राद्धशब्दे द्रष्टव्यम्॥

मासिकः, त्रि, माससम्बन्धी। मासि भव इत्यर्थे ष्णिक्प्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, मनौ।७।१२६।
"पणो देयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम्।
षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिकः॥")

मासुरी, स्त्री, (मसुर+अण् ङीप्।) श्मश्रुः। इति हेमचन्द्रः। ३। २०७॥ (मातृभगी। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते। १। १०। १४५।
"पितृष्वसा पितुर्भगी मातृभगी च मासुरी।")

मास्, व्य, (मा च स्म च तयोः समाहारः।) वारणम्। तत्पर्य्यायः। मा २ अलम् ३। इत्यमरः।३।४।११। (यथा, रामायणे।२।१२।६२।
"मास्म मे भरतः कार्षीत् प्रेतकृत्यं गतायुषः।")

माह ऋ ञ माने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-उभ०-सक०-सेट्।) ऋ अममाहत्। ऋदनुबन्धस्थाने षष्ठस्वरानुबन्ध इत्यन्ये। ञ माहति माहते। इति दुर्गादासः॥

माहाकुलः, त्रि, (महाकुलस्यापत्यमिति।) "महाकुलादञ्खञौ।" ४। १। १४१। इति अञ्।) महाकुलोद्भवः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

माहाकुलीनः, त्रि, (महाकुलस्यापत्यमिति। "महाकुलादञ्खञौ।" ४। १। १४१। इति खञ्।) महाकुलोद्भवः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

माहात्म्यं, क्ली, (महात्मनो भावः इति। महात्मन्+ष्यञ्।) महात्मता। महिमेति यावत्। यथा, तिथ्यादितत्त्वे।
"माहात्म्यं भगवत्याश्च पुराणादिषु कीर्त्तितम्।
पाठस्तस्य जपः प्रोक्तः पठेद्देवीमनास्ततः॥"

माहानामिकः, } पुं, ("तदस्य ब्रह्मचर्य्यम्।"
माहानाम्निकः, } ५। १। ९४। इत्यत्र। "महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम्॥" महानाम्न्यो नाम विदामघवन्।' इत्याद्या ऋचः। तासां ब्रह्मचर्य्यमस्य इति ठञ्। हरदत्तस्तु "भस्याढे," इति पुंवद्भावात् माहानामिक इत्याह। इति सिद्धान्तकौमुदी।) महानाम्नीऋचाध्येता ब्राह्मणः। इति केचित्॥

माहिनं, क्ली, (मह्यते पूज्यते अस्मिन् इति। मह+"महेरिनण् च।" उणा०। २। ५६। इति इनण्।) राज्यम्। इत्युणादिकोषः॥ (मंहनीये, त्रि। यथा, ऋग्वेदे।३।३६।६।
"इन्द्र! यत्ते माहिनं दत्रमस्ति।"
"माहिनं मंहनीयम्।"इति तद्भाष्ये सायणः॥ प्रवृद्धे च। यथा, तत्रैव। १। ५६। ६।
"इन्द्र! सद्नेषु माहिनः।"
"माहिनः प्रवृद्धः।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

माहिरः, पुं, (मह्यते पूज्यतेऽसौ। मह+बाहुलकात् इरण्।) इन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

माहिषिकः, पुं, (महिष्यै रोचतेऽसौ। महिषी+ठक्।) महिषीपतिः। व्यभिचारिण्यनुरक्तपतिः। यथा,—
"महिषीत्युच्यते नारी या च स्याद्व्यभिचारिणी।
तां दुष्टां कामयति यः स वै माहिषिकः स्मृतः॥"
इति स्कान्दे काशीखण्डम्॥
महिषीपजीवी॥ (महिषी नारी पण्यमस्येति। महिषी+"तदस्य पण्यम्।" ४।४।५१। इति ठक्।) भगदारोपार्ज्जितस्त्रीधनोपजीवी। यथा,
"महिषीत्युच्यते नार्य्या भगेनोपार्ज्जितं धनम्।
उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषिकः स्मृतः॥"
इति विष्णुपुराणे २। ६। १५ श्लोकस्य टीकायां श्रीधरस्वामी॥

माहिष्यः, पुं, (महिष्यां साधुरिति महिषी+ष्यञ्।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। स च क्षत्रियाद्वैश्यायां जातः। इत्यमरः।२।१०।३॥ (यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायाम्। १। ९२।
"वैश्याशूद्र्योस्तु राजन्यात् माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ॥")

माहेन्द्रः, पुं, (महेन्द्रस्यायम्। महेन्द्र+अण्।) शुभदण्डविशेषः। रव्यादिसप्तवारेषु वायुवरुणयममाहेन्द्राणामेकैकदण्डा भवन्ति। तत्र वरुणमाहेन्द्रयोर्द्दण्डौ शुभौ। वायुयमयोर्द्दण्डावशुभौ। यथा,—
"ख्यातं वा व यमा सूर्य्ये मा वा व य कला निधौ।
व य मा वा कुजे ज्ञेया मा वा व य सुधाभुजे॥
गुरौ वा व य मा चैव मः वा व य तथा भृगौ।
सूर्य्यपुत्त्रे य मा वा व घटीयुग्मं शुभाशुभम्॥
माहेन्द्रे विजयो नित्यं वारुणे च धनागमः।
वायौ च भ्रमते नित्यं यमेऽपि मरणं ध्रुवम्॥")
इति सारसंग्रहः॥
(माहेन्द्रकायपुरुषस्य लक्षणं यथा,—
"माहात्म्यं शौर्य्यमाज्ञा च सततं शास्त्रबुद्धिता।
भृत्यानां भरणञ्चापि माहेन्द्रं कायलक्षणम्॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥
महेन्द्रो देवतास्येति। महेन्द्र+"महेन्द्राद्घाणौ च।" ४। २। २९। इति अण्। महेन्द्रदैवत्ये, त्रि। यथा, भट्टिकाव्ये।१५।९३।
"अविभ्रजत्ततः शक्रमैषीकं राक्षसो रणे।
तदध्वस्तमासाद्य माहेन्द्रं लक्ष्मणेरितम्॥")
महेन्द्रसम्बन्धिनि च। (यथा, रघौ।१२।८६।
"मातलिस्तस्य माहेन्द्रमामुमोच तनुच्छदम्॥")

माहेन्द्री, स्त्री, (महेन्द्रस्येयम्। महेन्द्र+अण्। स्त्रियां ङीप्।) इन्द्राणी। इति शब्दरत्नावली॥ गौः। इति राजनिर्घण्टः॥

माहेयः, त्रि, (मही+ढक्) मह्या अपत्यम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (जनपदभेदे, पुं। यथा, महाभारते। ६। ९। ४८।
"शुद्धाः परान्ता माहेयाः कक्षाः सामुद्रनिष्कुटाः॥"
मङ्गलग्रहः। यथा, समयामृते।
"कफपित्तसमुद्भूतां शिरःपीड़ां भयावहाम्।
माहेयः कुरुते शोकं बुधस्यान्तर्दशां गतः॥")

माहेयी, स्त्री, (मह्याः सुरभ्याः अपत्यमिति। मही+"नद्यादिभ्यो ढक्।" ४। २। ९७। इति ढक्। स्त्रियां ङीप्।) गौः। इत्यमरः।२। ९। ६०॥ (यथा, महाभारते। ४। १६। १०।
"सर्व्वश्वेतेव माहेयी वने जाता त्रिहायणी।
उपातिष्ठत पाञ्चाली वाशितेव महागृहम्॥"
अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"सुरभिः सौरभेयी च माहेयी गौरुदाहृता॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

माहेशी, स्त्री, (महेशस्येयम्। महेश+अण्+स्त्रियां ङीप्।) दुर्गा। यथा,—
"महादेवात् समुत्पन्ना महान्तैरीश्वरी यतः।
माहेश्वर्य्या तनुर्यस्या माहेशी तेन सा स्मृता॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥
(महेशेन ख्यातमित्यण्। क्ली, व्याकरणविशेषः
"यान्युज्जहार माहेशाद् व्यासो व्याकरणार्णवात्।
तानि किं पदरत्नानि सन्ति पाणिनिगोष्पदे॥"
इत्युद्भटः॥)

मासर, पु (मस + णिच् + बाहुलकात् अरन्।) भक्तसमुद्भवमण्ड। तत्पर्य्याय। आचाम २ निस्राव ३। इत्यमर। २। ९। ४९ ॥

मासवर्त्तिका, स्त्री, सप्तपर्णपक्षिविशेष। इति शब्दमाला ॥

मासान्त पुं, (मासस्यान्त।) अमावस्या। यथा,—
"पक्षान्ते निष्फला यात्रा मासान्ते मरणं ध्रुवम्।"
इति समयप्रदीप ॥
संक्रान्तिदिनम्। यथा —
"मासान्ते म्रियते कन्या तिथ्यन्ते स्यात्पुत्त्रिणी।
नक्षत्रान्ते च वैधव्यं विद्यात् स्त्र्युदयोर्भवेत् ॥
मासान्ते दिनमेकन्तु तिथ्यन्ते घटिकाद्वयम्।
घटिकात्रितयं भान्ते विवाहे परिवर्जयेत् ॥"
इति रत्नमाला ॥

मासिक क्ली (मासे भवम्। मास + "कालाट्ठञ्।" ४। ३। ११। इति ठञ्।) प्रेतस्य संवत्सराभ्यन्तरे प्रतिमासीयस्तत्सजातीयतिथिकर्त्तव्यश्राद्धम्। प्रतिमासकर्त्तव्यकृष्णपक्षनिमित्तकश्राद्धम्। तत्पर्य्याय। अन्वाहार्य्यम् २। इत्यमर। ३। ७। ३१ ॥ मासि भवं मासिकं पार्व्वणश्राद्धं तत्र अन्वाहार्य्यं वर्त्तते। पक्षप्रायेऽमावास्यायां दयत्वात्। अनु पश्चादाहियते चेऽन्वाहार्य्यं चरुर्याग इति घञ् स्वार्थे क अन्वाहार्य्यकञ्च। अकृतसपिण्डीकरणस्य वत्सराभ्यन्तरे प्रतिमासं यत् श्राद्धं तदन्वाहार्य्यमिति केचित्। इत्यमरटीकायां भरत ॥ तयो प्रमाणम्।
"षाण्मासिकाब्दिके श्राद्धे स्यातां पूर्व्वेद्युरेव ते।
मासिकानि स्वकीये तु दिवसे द्वादशापि च ॥"
इति पैठीनसि ॥
"पितॄणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्य्यं विदुर्बुधा।
तच्चामिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नत ॥"
इति मनु। ३। १२३ ॥*॥
मासिककरणस्य व्यवस्था यथा। पीठच्छत्रो पानहरहितानि इदमोक परित्यज्य इत्यादि सर्व्वं सुगन्ध इत्यादि श्रिया दैवा इत्यादि वन स्पतिरस इत्यादिमन्त्रचतुष्टयरहितानि च आद्ये कोद्दिष्टवत् कृताहे कृताहे द्वादश मासिकानि कार्य्याणि। एकादशमासाभ्यन्तरे मलमासपाते त्रयोदशमासिकानि। षष्ठमासाभ्यन्तरे मलमासपातेऽपि षष्ठमासिकपूर्व्वतिथावेव प्रथमषाण्मासिकम्। तथा त्रयोदशमासिकस्य पूर्व्वतिथौ द्वितीयषाण्मासिकम्। एवं षाण्मासिकौ कृते प्रथमषाण्मासिकद्वितीयषाण्मासिकलोपो ह्वेद। एषां मध्ये यत् पतितं तत् कृष्णैकादश्यां चामावस्यायां मासिकान्तरतिथौ वा कृत्वा प्रकृतं कर्त्तव्यम्। अशौचपतितं तदशौचान्ते कर्त्तव्यम्। एकादशाहादिश्राद्धानि कतिचित् कृत्वा यदि मृतस्तदा शेषाण्यर्व्वागधिकारिणा समाप्यानि। ● । अथ मासिकैकोद्दिष्टश्राद्धप्रयोग। पूर्व्वदिने निरामिषैकभक्त परदिन स्नानाह्निक कृत्वा एकोद्दिष्टश्राद्धे रहितकाम भोज्यमन्नमन्य कुशब्राह्मणं स्थापयित्वा वास्तुपुरुषादि पूजयित्वा भूम्यामिपिलभ्य श्राद्धाग भाग कृत्वा दक्षिणामुख अनुज्ञा कुर्य्यात्। यथा अद्यामुके मासि अमुकपक्षे अमुकतिथौ अमुकगोत्रस्य प्रेतस्य अमुकदेवशर्म्मण प्रथम मासिकैकोद्दिष्टश्राद्धं दभमयब्राह्मणद्वारा करिष्ये। ॐ कुरुष्वेत्यनुज्ञाम्। ततो गायत्त्रीं जपेत्। देवताभ्य इत्यादि त्रिधा पठेत्। तत पुण्डरीकाक्ष स्मृत्वा गन्धजलं श्राद्धीयद्रव्य प्रोक्षयेत्। दक्षार्थमुत्कपूर्णपात्रमेकदेश स्थापयेत्। तत ॐ अमुकगोत्र प्रेत अमुकदेवशर्म्मन्नेतत्ते आसन स्वधा। इत्यनेन ब्राह्मणवामपार्श्वे दद्यात्। अपहतेत्यादिना तिलान् विकीर्य्य जल स्पृष्ट्वा ब्राह्मणाग्रभूमौ कुशपत्रमेकं पातयित्वा तदुपरि अर्घ्यपात्रं संस्थाप्य ॐ पवित्रासि वैष्णवीत्यनेनानखच्छिन्न ॐ विष्णोर्मनसा पूतमसीत्यनेन प्रोक्षितमेकदल पवित्र तत्पात्रे निधाय ॐ शन्नोदेवीरित्यादिमन्त्रेण जल दद्यात्। तत ॐ तिलोऽसि सोमदैवत्यो गोसवो देवनिर्म्मित। प्रत्नमद्भि पृक्त स्वधया प्रेतान् लोकान् प्रीणाहि न स्वाहा। इत्यनेन तिलान् दत्त्वा गन्धपुष्पादिना अर्घ्यं निर्म्माय कुशाग्रेणाच्छाद्य तत कुशसहिताञ्च ब्राह्मणे पवित्र दत्त्वा जलान्तरञ्च दत्त्वा पुष्पान्तरेण शिर प्रभृतिसर्व्वगात्रेभ्यो नम इति सपूज्य तत पात्रं वामहस्ततले विन्यस्य दक्षिणहस्तेनाच्छाद्य ॐ या दिव्या इति पठित्वा ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेतत्तेऽर्घ्य स्वधा। तत ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेतानि ते गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानि स्वधा। इत्युत्सृज्य एष ते गन्ध एतत्ते पुष्प एष ते धूप एष ते दीप एतत्ते आच्छादनम्। ततो ब्राह्मणाग्रभूमौ कुशाग्निकमपनीय नैर्ऋतिमारभ्य दक्षिणाग्रान्तरेखया वामावर्त्तेन जलेन चतुष्कोण मण्डल कृत्वा तत्र भोजनपात्रं निदध्यात्। तत्र सामिषं सर्व्वमन्नादिक परिवेश्य ॐ इदं विष्णुरित्यादिमन्त्रेण अन्नादावनखाङ्गुष्ठं निक्षिप्य ॐ अपहतेत्यादिना तिलान् विकीर्य्य ब्राह्मणे जलगण्डूष दत्त्वा गायत्त्रीं जप्त्वा अन्ने मधु दत्त्वा तदभावे गुड दत्त्वा घृत दत्त्वा ॐ मधुवाता इत्यादि मधु मधु मक्षिति च पठित्वा अन्नमभिमन्त्र्य प्रोक्ष्य ब्राह्मणे जलगण्डूष दत्त्वा वामहस्तेनान्नपात्र धृत्वा ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेतत्ते सामिषान्न सोपकरणं स्वधेत्युत्सृजेत। इदं सामिषान्नं इदं हवि इमा गङ्गाया आप एतान्युपकरणानि यथासुखं वाग्यत सद। इत्यनेन जलगण्डूषं दद्यात्। ततो गायत्त्रीं त्रि सकृद्वा ॐ मधुवाता इत्यादि मधु मधु मक्षिति ॐ अन्नहीनमित्यादि च पठेत्। कुश ब्राह्मणपक्षे पुनर्गायत्र्यादि पठेत्। ॐ यज्ञेश्वरो हव्य इत्यादि ॐ योगीश्वरमित्यादि याज्ञवल्क्यशोकत्रय ॐ नहि मोदितेत्यादि ॐ अर्य्योधन इत्यादि ॐ युधिष्ठिर इत्यादि सर्व्वं पठेत्। ततो दक्षिणाग्रान् कुशान् भूमौ संस्थाप्य भूमि प्रोक्ष्य सर्व्वप्रकारमन्नमुद्धृत्य सतिलमेकीकृत्य वारिणाप्लुत्य ॐ अग्निदग्धाश्चेत्यादिमन्त्रद्वयेन कुशोपरि विकिरेत्। ततो हस्तौ प्रक्षाल्याचम्य दक्षिणकर्ण स्पृष्ट्वा वा हरिं स्मृत्वा ब्राह्मणाय जलगण्डूष दत्त्वा पूर्व्ववद्गायत्त्रीं मधुवाता इत्यादिक मधु मधु मक्षिति च जप्त्वा ॐ श्राद्धमन्नं क दत्तमित्यनुज्ञाप्य ॐ इष्टाय शेषतामित्युत्तरं गृहीत्वा ॐ पिण्डदानञ्च करिष्ये ॐ कुरुष्वेत्युक्ते ब्राह्मणसम्मुखे ॐ निहन्मीत्यादिना नैर्ऋतमारभ्य दक्षिणाग्ररेखया जलेन वामावर्त्तन चतुष्कोणमण्डल कृत्वा पवित्र वामहस्ता दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा वामहस्तानामिकादक्षिणमात्रेण दक्षिणाग्रां रेखां मण्डलमध्यस्थाने ॐ अपहतेत्यादिनिहन्मीत्यादिमन्त्राभ्यां कुर्य्यात्। तद्दर्भमुत्तरस्यां दिशि क्षिपेत्। रेखोपरि समूलान् साग्रान् कुशानास्तीर्य्य ॐ देवताभ्य इति पठित्वा ॐ एहि प्रेत सौम्य गम्भीरभि पथिभि पूर्व्वियभिर्न्नासाभ्य हविरद भद्र रयिञ्च न सर्व्ववीर नियच्छ दृश्या वाह्य तिलाश्चास्तीर्णकुशेषु विकिरेत्। ततो वामहस्तेन सतिलजल गृहीत्वा वामहस्ता दक्षिणहस्तेन संगृह्य ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नवने निक्ष्व स्वधा इत्यनेन दद्यात्। तत श्राद्धशेषमन्नं सव्यञ्जनं मध्वाज्यतिलसंयुक्तं सामिषं गृहीत्वा पिण्ड कृत्वा ॐ मधुवातेत्यादि ऋक्त्रय अन्नहीनेत्यादि च पठित्वा बिल्वप्रमाण पिण्ड सतिल द्विगुणभुग्नकुशत्रयसहित वामहस्तस्थितपात्राद्दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेष ते सामिष पिण्ड स्वधा इत्यवनेजनस्थाने वामहस्तान्वारब्धदक्षिणहस्तेन दद्यात्। तत आचम्य हरिं स्मृत्वा पिण्डपात्र प्रक्षाल्य वामहस्ताद्दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा प्रक्षालितजल ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नवने निक्ष्व स्वधा इति पिण्डोपरि दद्यात्। तत ॐ अत्र प्रेत मादयस्व यथाभागमा वृषायस्व इति जप्त्वा वामावर्त्तेनोदङ्मुखो भूत्वा आगमनात्श्वास धृत्वा तेनैव पथा परावर्त्तमान प्रेतं भास्वरमूर्त्तिं ध्यायन् ॐ अमीमदत प्रेत यथाभागमा वृषायिष्ट इति दक्षिणाभिमुखो भवन् जपेत्। तत श्वास त्यजेत्। ॐ नमस्ते प्रेत प्रेत नमस्ते इति कृताञ्जलिर्जपेत्। ॐ गृहान्न प्रेत देहि इति गृहवीक्षणं पश्येत्। ॐ सदस्ते प्रेत देष्म इति पिण्डं पश्येत। ततो नवमनव वा शुक्लवस्त्र दशाभवं सूत्र वामहस्ताद्दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा ॐ एतद प्रेत वास इति पठित्वा पिण्डोपरि निदध्यात्। तत ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मन्नेतत्ते वास स्वधा। इत्यनेनोत्सृजेत्। ततस्तूष्णीं पिण्डं सपूज्य ॐ वसन्तायेत्यादि

मित्रयुद्धं, क्ली, (मित्रेण सह युद्धम् ।) सुहृत्-संग्रामः । तत्पर्य्यायः । मैत्रेयिका २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मित्रलब्धिः, स्त्री, पुं, (मित्रस्य लब्धिः । यद्वा । मित्रलाभः, मित्रस्य लब्धिर्यस्मात् ।) सुहृत्-प्राप्तिः । यथा, हितोपदेशे ।

"मित्रलाभः सुहृद्भेदो विग्रहः सन्धिरेव च ॥"

मित्रवत्सलः, त्रि, (मित्रस्य मित्रे वा वत्सलः ।) मित्रप्रियः । तत्पर्य्यायः । मित्रयुः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

मित्रशीः, [स्] त्रि, (मित्रं शास्ति इति । शास + "शास इदङ्हलोः ।" ६ । ४ । ३४ । इत्यत्र "क्वौ च शास इत्वं भवतीति वक्तव्यम् ।" इति काशिकोक्तेः क्विप् इत्वं ततो दीर्घश्च ।) सुहृच्छास्ता । मित्रं शास्ति यः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

मित्रसप्तमी, स्त्री, (मित्राय मित्रजन्मने मित्रस्य वा सप्तमीति समासः ।) मार्गशीर्षशुक्लसप्तमी । यथा,—

"अदितिः कश्यपाज्जज्ञे मित्रो नाम दिवाकरः । मार्गशीर्षस्य मासस्य शुक्ले पक्षे शुभे तिथौ ॥ सप्तम्यां तेन सा ख्याता लोकेऽस्मिन् मित्रसप्तमी । तत्रोपवासः कर्त्तव्यो भक्ष्याण्यथ फलानि वा ॥"

इति श्रीगोविन्दानन्दाचार्य्यकृतसंवत्सरकौमुदी-धृतभविष्यपुराणवचनम् ॥

मित्रा, स्त्री, (मित्र + स्त्रियां टाप् ।) सुमित्रा । शत्रुघ्नजननी । इति शब्दरत्नावली ॥ (अप्सरोविशेषः । यथा, महाभारते । १३ । १९ । ४४ ।

"अलम्बुषा घृताची च मित्रा चित्राङ्गदा रुचिः ॥"

पराशरशिष्यमैत्रेयजननी । यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । ४ । ३५ ।

"कालिन्द्याः कतिभिः सिद्ध अहोभिर्भरतर्षभ ! । प्रापद्यत स्वःसरितं यत्र मित्रासुतो मुनिः ॥")

मिथ ऋ श वधे । मेधायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ऋ अमिमेथत् । श मेथति मेथते शास्त्रार्थं शिष्यः धारयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मिथः, [स्] व, (मेथति इति मेथृसङ्गमे असुन् । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) अन्योन्यम् । रहः । इत्यमरः । ३ । ४ । २५५ ॥ (यथा, मनुः । १० । ५३ ।

"व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥")

मिथिः, पुं, (मेथते छिनत्ति शत्रुकुलं इति । मिथ + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।) निमिराजपुत्त्रः । स तु जनकराजः । यथा । अपुत्त्रस्य तस्य निमेर्भूभुजः शरीरमराजकभीरवस्ते मुनयः अरण्यां ममन्थुः । तत्र च कुमारो जज्ञे । जननाज्जनकसंज्ञां चावाप । अभूद्विदेहोऽस्य पितेति वैदेहः । मथनान्मिथिरभूत् । तस्योदावसुः पुत्त्रोऽभवत् । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे ५ अध्यायः ॥ (तथाच रामायणे । १ । ७१ । ४ ।

"निमिः परमधर्म्मात्मा सर्व्वसत्त्ववतां वरः । तस्य पुत्त्रो मिथिर्नाम जनको मिथिपुत्रकः ॥")

मिथिला, स्त्री, (मथ्यन्ते शत्रवो यस्याम् । मथ + "मिथिलादयश्च" उणा० १ । ५८ । इति इलच् अकारस्येत्वं निपात्यते ।) स्वनामख्यातनगरी । सा तु जनकराजपुरी । यथा । विदेहा मिथिला प्रोक्ता । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ११३ । ०८ ।

"ततः कोषं समादाय वाहनानि च भूरिशः । पाण्डुना मिथिलां गत्वा विदेहाः समरे जिताः ॥")

अपिचास्य निरुक्त्यादिकं यथा,—

"गण्डकीतीरमारभ्य चम्पारण्यान्तकं शिवे ! । विदेहभूः समाख्याता तैरभुक्ताभिधः स तु ॥"

इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः । तैरभुक्ता त्रिहुत इति ख्याता । तन्नामकारणं यथा,—

"अराजकभयं नॄणां मन्यमाना महर्षयः । देहं ममन्थुः स्म निमेः कुमारः समजायत ॥ जन्मना जनकः सोऽभूद्वैदेहस्तु विदेहजः । मिथिलो मथनाज्जातो मिथिला येन निर्म्मिता ॥"

इति श्रीमद्भागवते ९ स्कन्धे १३ अध्यायः ॥

अपि च ।

"निमेः पुत्त्रस्तु तत्रैव मिथिर्नाम महान् स्मृतः । प्रथमं भुजबलैर्येन तैरहुतस्य पार्श्वतः । निर्म्मितं स्वीयनाम्ना च मिथिलापुरमुत्तमम् ॥ पुरीजननसामर्थ्यात् जनकः स च कीर्त्तितः ॥"

इति भविष्यपुराणम् ॥

मिथुनं, क्ली, (मेथतीति । मिथ + "क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित् ।" उणा० ३ । ५५ । इति उनन् किद्वावाद्गुणाभावश्च ।) स्त्रीपुंसयोर्युग्मम् । तत्पर्य्यायः । द्वन्द्वम् २ । इत्यमरः । २ । ५ । ३८ ॥ (यथा, रामायणे । १ । २ । १५ ।

"मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः । यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥")

युगलम् । इति तट्टीकायां रामाश्रमः ॥ मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गततृतीयराशिः । तत्पर्य्यायः । जितुमः २ । तच्च द्विपदं ग्राम्यं समसंज्ञकम् । अस्योदयस्य सूक्ष्ममानं षट्पलाधिकपञ्चदण्डाः । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ अस्याधिष्ठातृदेवता गदाधारिपुरुषः वीणाधारिस्त्री च । मृगशिरःशेषार्द्धं आर्द्रासमुदायः पुनर्वसोस्त्रिपादं एतैर्भवति । तत्तु शीर्षोदयं पश्चिमदिक्स्वामिवायुप्रकृतिहरिद्वर्णं वनस्थितं शूद्रवर्णं स्निग्धं मध्यस्त्रीसङ्गं मध्यमसन्तानञ्च । तत्र जातो जनः मृगचक्षुः मिष्टभाषी शुभः वञ्चकः धर्म्मप्रीतः विनयभागनश्च भवति । इति वृहज्जातकादयः ॥

अथ मिथुनलग्नजातफलम् ।

"मिथुनोदयसंजातो मानी स्वजनवत्सलः । त्यागी भोगी धनी कामी दीर्घसूत्रोऽरिमर्द्दनः ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ ॥

रात्रौ तल्लग्ननिरूपणं यथा,—

"दन्तसंख्यमदने भावाकृता-
वन्तभे लसदनन्तमध्यगे ।
कोमलाङ्गि ! मिथुनोदयात् प्रिये !
बालखानजभवाः प्रियेऽभवन् ॥" ५ । ६ ।

इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम् ॥

मिथ्या, व, (मथति इति । मथविलोडने । मेथते छिनत्ति वेति । मथ वा मेथ + क्यप् । निपातनात् साधु ।) अनृतम् । तत्पर्य्यायः । मृषा २ वितथः ३ अनृतम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ मिछा इति भाषा ॥ (यथा,—

"यदयथासमानं तन्मिथ्या स्यात्स्रजादिवत् ।"

इति सांख्यप्रवचनभाष्यधृतम् ॥

सा चाधर्म्मपत्नी । यथा,—

"अधर्म्मपत्नी मिथ्या सा सर्व्वधूर्त्तैश्च पूजिता । यया विना तमस्तुच्छं विधिनिर्म्मितम् ॥ सत्ये चादर्शना या च त्रेतायां सूक्ष्मरूपिणी । महाविषयरूपा च द्वापरे संवृता भिया ॥ कलौ महाप्रगल्भा च सर्व्वत्र व्यापिका बलात् । कपटेन समं भ्रात्रा भ्रमतीह गृहे गृहे ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १ अध्यायः ॥

अपि च ।

"अधर्म्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या मार्जारलोचना । तस्याः पुत्रोऽतितेजस्वी दम्भः परमकोपनः ॥ स मायायां भगिन्यान्तु लोभं पुत्रञ्च कन्यकाम् । निकृतिं जनयामास तयोः क्रोधः सुतोऽभवत् ॥"

इति कालिकापुराणे ८ अध्यायः ॥

विषयभेदे मिथ्याभाषणे दोषाभावो यथा,—

वशिष्ठोवाच ।

"न नर्म्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्व्वधनापहारे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥"

मिथ्याकथने दोषो यथा,—

"पृष्टास्तु साक्ष्ये प्रवदन्ति येऽन्यथा
भवन्ति मिथ्यापतिता नरेन्द्र ! ।
एकार्थतायान्तु समाहितायां
मिथ्या वदन्तं ह्यनृतं हिनस्ति ॥"

ययातिरुवाच ।

"राजा प्रमाणं भूतानां स विनश्येन्मृषा वदन् । अर्थकृच्छ्रमपि प्राप्य न मिथ्या कर्त्तुमुत्सहे ॥"

इति मात्स्ये ३१ अध्यायः ॥

अथासत्याभिधानप्रायश्चित्तम् । तत्र सकृदसत्यभाषणे हर्य्यनुस्मरणं प्रायश्चित्तम् । यथा, विष्णुपुराणम् ।

"कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते । प्रायश्चित्तन्तु तस्यैकं हर्य्यनुस्मरणं परम् ॥"

अत्यन्ताभ्यासे विष्णुः । निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुसीदजीवनम् । असत्यभाषणं शूद्रसेवनमित्यपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति । अतिबहुतरकालाभ्यासे मनुः ।

"सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम् ।"

माहेश्वरी स्त्री (महेश्वरस्येयम् । महेश्वर+अण्, ङीष् ।) यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्टः । दुर्गा । (यथा महाभारते । १४ । ४३ । १४ ।
"भगदेवानुयातानां सर्व्वासां वामलोचना । माहेश्वरी महादेवी प्रोच्यते पार्व्वती हि सा ॥") मातृभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मन्त्रकोषे । ६ । ॐ ह्रीं नमो भगवति माहेश्वरि अन्नपूर्णे स्वाहा ।) विष्णुः । यथा,—
कन्या ऊचुः ।
'कस्त्वं विभासि कान्त्या कस्त्वं वा नवविद्युत्प्रभा ।
कोऽन्वयं भाति वपुषा पद्मायतलोचनः ॥
निशम्य तासां वचनं वृषेन्द्रवरवाहनः ।
व्याजहार महायोगी भूताधिपतिरव्ययः ॥
अयं नारायणो गौरी जगन्माता सनातनः ।
विभज्य संस्थितो देवः स्वात्मानं बहुधेश्वरः ॥
न मे विदुः परं तत्त्वं देवाद्या न महर्षयः ।
एकोऽयं वेद विश्वात्मा भवानी विष्णुरेव च ॥
अहं हि निष्क्रियः शान्तः केवलो निष्परिग्रहः ।
मामेव कृष्णं देवमाहुर्देवीमथाम्बिकाम् ॥
एष धाता विधाता च कारणं कार्य्यमेव च ।
कर्त्ता कारयिता विष्णुर्भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ॥
भोक्ता पुमानप्रमेयः संहर्त्ता कालरूपधृक् ।
स्रष्टा धाता वासुदेवो विश्वात्मा विश्वतोमुखः ॥
कूटस्थो ह्यक्षरो व्यापी योगी नारायणः स्वयम् ।
तारकः पुरुषो ह्यात्मा केवलं परमं पदम् ॥
सैषा माहेश्वरी गौरी मम शक्तिर्निरञ्जना ।
शान्ता सत्या सदानन्दा परं पदमिति श्रुतिः ॥
अस्यां सर्व्वमिदं जातमत्रैव लयमेष्यति ।
एषैव सर्व्वभूतानां गतीनामुत्तमा गतिः ॥"
इति कौर्म्मे १४ अध्यायः ॥
(पीठस्थानभेदः । इति देवीभागवते ।७।३०।७२।
महेश्वरेण कृतम् । महेश्वर+अण् । स्त्री । उपपुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । १६ ।
"माहेश्वरं भागवतं वाशिष्ठञ्च सविस्तरम् । एतान्युपपुराणानि कथितानि महात्मभिः ॥"
महेश्वरसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । १०९ । ७२ ।
"ब्राह्मी माहेश्वरी चैव वैष्णवी चैव ते तनुः । त्रिधा यस्य स्वरूपन्तु भानोर्भास्वान् प्रसीदतु ॥")
मि ञ् ण न क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा० उभ० सक० अनिट् ।) ञ्, मिमिनम् । ण, मिनोति मिनुते । इति दुर्गादासः ॥
मिच्छ, श बाधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा० पर० सक० सेट् ।) श, मिच्छती मिच्छन्ती । बाधो विहतिः । इति दुर्गादासः ॥
मित, त्रि (मा+क्त "द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति ।" ७ । ४ । ४० । इत्याकारस्येकारादेशः ।) परिमितः । शब्दितः । क्षिप्तः । इति माधातोर्मिधातोश्च क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा भागवते । ८ । १४ । ११ ।
"राजचतुर्दशैतानि त्रिकालानुगतानि वै ।
प्रोक्तान्येभिर्मितः कल्पो युगसाहस्रपर्य्ययः ॥"
यथा च नैषधचरिते । ९ । ८ ।
"मितञ्च सारञ्च वचो हि वाग्मिता ॥")
मितङ्गम, पुं, स्त्री, (मितं परिमितं गच्छतीति । गम+"प्रियवशे वदः खच् ।" ३।२।३८ । इत्यत्र "खच् प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानम् ।" इति काशिकोक्तेः खच् । मुम् च ।) हस्ती । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ परिमितगामिनि, त्रि ॥
मितद्रु, पुं, (मितं द्रवतीति । द्रु+"मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम् ।" इति डु । स च डित् ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३९ । (परिमितगतौ, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।४।६।५।
परिज्मा मितद्रुरेति होतामिर्मन्द्रो मधुवचा ऋतावा ।"
"मितद्रुः परिमितगतिः सन् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ मितमार्गे च । यथा, तत्रैव । १० । ६४ । ६ ।
"ते नो अर्व्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनो मितद्रवः ।"
"मितद्रवो मितमार्गाः परिच्छिन्नपथाः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
मितम्पच, त्रि कृपणः । इत्यमरः ॥ ३ । १ । ४८ ॥ (मितं परिमितं पचतीति । मित+पच+"मितनखे च ।" ३ । २ । ३४ । इति खश् । "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ।" ६ । ३ । ६७ । इति मुम् च ।) परिमितपाककर्त्ता च ॥
मिताशन, त्रि परिमितभोजी । मितमश्नाति य इति व्युत्पत्त्या कर्त्तरि (ल्यु) अनप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
मिति, स्त्री (मीयत इति । मा+भावे क्तिन् ।) मानम् । विमानम् । अवच्छेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुसुमाञ्जलौ । ४६ । ४ ।
"मितिः सम्यक् परिच्छित्तिः ॥")
मित्र क्ली, (मिनोति मानं करोति इति । "अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः ।" उणा० ४ । १६३ । इति क्त्रः ।) सखा पुमान् । इत्यमरः । २ । ८ । ९ ॥ अत्र सखा परमवस्थितो राजा मित्रं उपकारित्वात् । मेद्यति स्निह्यतीति वास्य सिद्धिः च निपातनात् गुणाभावः । द्वितकारं एकतकारञ्चैकके । इति तट्टीकायां भरतः ॥ अपि च ।
'राजा प्रभुरिति ख्यातः एकार्थाभिनिवेशतः ।
भूम्येकान्तरितो राजा स मित्रं मित्रकाम्यतः ॥'
इति शब्दरत्नावली ॥
मित्र क्ली, बन्धुः । मिता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सखा २ सुहृत् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । १२ ॥ माययति जानाति सर्व्वं मित्रं मीङ्क्ष्ति मित्रं नास्तीति द्विः मित्रमक्षतलिङ्गम् । निपातात् तस्य द्वित्वे द्वितकारञ्च । इति तट्टीकायां भरतः ॥ चतुर्व्विधम् । सदाप १ भजमान २ सहज ३ कृत्रिम ४ । इति महाभारते राजधर्म्मः ॥ ॥ मित्रचोतपत्तिर्यथा —
'न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचिद्रिपुः ।
कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥'
वर्ज्यमित्रं यथा,—
कुभार्य्याञ्च कुमित्रञ्च कुराजानं कुसौहृदम् ।
कुबन्धुञ्च कुदेशञ्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥
कुमित्रे नास्ति विश्वासः कुराज्ये नास्ति जीवितम् ॥
परोक्षे कार्य्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्जयेत्तादृशं मित्रं मायामयमरिं तथा ॥'
विश्वस्तस्यैव मित्रत्वं यथा —
"सा भार्य्या न वदेद् कृष्णाद् स सखी लघ्यर्थो भिन्नः ।
तन्मित्रं यस्य विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः ॥"
इति गारुडे १३ । १४ । १५ । अध्यायाः ॥ ॥
मित्रप्रशंसादिर्यथा,—
"यस्य मित्रेण सम्भाषो यस्य मित्रेण संस्थितिः ।
यस्य मित्रेण संलापस्ततो नास्तीह पुण्यवान् ॥
यानि कानि च मित्राणि कर्त्तव्यानि शतानि च ।
पश्य मूषिकमित्रेण कपोता मुक्तबन्धनाः ॥
परोक्षे कार्य्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥
यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।
यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स हि पण्डितः ॥
अपुत्त्रस्य गृहं शून्यं सन्मित्ररहितस्य च ।
मूर्खस्य च दिशः शून्याः सर्व्वशून्या दरिद्रता ॥'
इति हितोपदेशः ॥
मित्र, पुं सूर्य्यः । इत्यमरः । १ । ३ । ३० ॥ (यथा रामायणे । २ । २५ । २२ ।
'स्वस्ति मित्रः सहादित्यैः स्वस्ति रुद्रा दिशन्तु ते ॥')
द्वादशादित्यानामन्यतमः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १५ ।
"धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च ।"
मरुतामन्यतमः । यथा, हरिवंशे ।१८६।५२।
"मरुत्वती मरुत्वन्तो देवानजनयत् सुतान् ।
अग्निश्चक्षुर्ह्यविज्योतिः सावित्रो मित्र एव च ।"
वशिष्ठस्य ऊर्ज्जागर्भजातः पुत्त्रभेदः । यथा भागवते । ४ । १ । ४० ।
चित्रकेतुः सुरोचिश्च विरजा मित्र एव च ।
उल्वणो वसुभृद्यानो द्युमान् शक्त्यादयो परे ॥)
मित्रयु त्रि (मित्रं यातीति । या+"मृगय्वादयश्च ।" ३ । २ । १७० । इति उ ।) मित्रवत्सलः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५ ॥
मित्रयु, पुं (मित्रं यातीति । या+"मृगय्वादयश्च । उणा० १ । ३८ । इति कु । निपातितश्च ।) लोकयात्रिकः । इत्युणादिकोषः ॥ सर्व्वप्रमाणादिविशेषः । (ऋषिभेदः सोमवंशजश्च । यथा, विष्णुपुराणे । ४।१९।८ ।
"सुमतिस्तथाविवर्द्धेव मित्रयुः प्रस्थापयत् ॥)

मित्रयुद्धं, क्ली, (मित्रेण सह युद्धम् ।) सुहृत्-संग्रामः । तत्पर्य्यायः । मैत्रेयिका २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मित्रलब्धिः, स्त्री, पुं, (मित्रस्य लब्धिः । यद्वा । मित्रलाभः, मित्रस्य लब्धिर्यस्मात् ।) सुहृत्-प्राप्तिः । यथा, हितोपदेशे ।

"मित्रलाभः सुहृद्भेदो विग्रहः सन्धिरेव च ॥"

मित्रवत्सलः, त्रि, (मित्रस्य मित्रे वा वत्सलः ।) मित्रप्रियः । तत्पर्य्यायः । मित्रयुः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

मित्रशीः, [स्] त्रि, (मित्रं शास्ति इति । शास्+"शास इदङ्हलोः ।" ६ । ४ । ३४ । इत्यत्र "क्वौ च शास इत्वं भवतीति वक्तव्यम् ।" इति काशिकोक्तेः क्विप् इत्वं ततो दीर्घश्च ।) सुहृच्छास्ता । मित्रं शास्ति यः । इति मुग्ध-बोधव्याकरणम् ॥

मित्रसप्तमी, स्त्री, (मित्राय मित्रजन्मने मित्रस्य वा सप्तमीति समासः ।) मार्गशीर्षशुक्लसप्तमी । यथा,—

"अदितेः कश्यपाज्जज्ञे मित्रो नाम दिवाकरः ।
मार्गशीर्षस्य मासस्य शुक्ले पक्षे शुभे तिथौ ॥
सप्तम्यां तेन सा ख्याता लोकेऽस्मिन् मित्रसप्तमी ।
तत्रोपवासः कर्त्तव्यो भक्ष्याण्यथ फलानि वा ॥"

इति श्रीगोविन्दानन्दाचार्य्यकृतसंवत्सरकौमुदी-धृतभविष्यपुराणवचनम् ॥

मित्रा, स्त्री, (मित्र+स्त्रियां टाप् ।) सुमित्रा । शत्रुघ्नजननी । इति शब्दरत्नावली ॥ (अप्सरो-विशेषः । यथा, महाभारते । १३ । १९ । ४४ ।

"अलम्बुषा घृताची च मित्रा चित्राङ्गदा रुचिः ॥"

पराशरशिष्यमैत्रेयजननी । यथा, श्रीमद्भाग-वते । ३ । ४ । ३५ ।

"कालिन्द्याः कतिभिः सिद्ध अहोभिर्भरतर्षभ ।
पापद्यत स्वःसरितं यत्र मित्रासुतो मुनिः ॥")

मिध ऋ च वधे । मेधायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ऋ अमिमेधत् । च मेधति मेधते शास्त्रार्थं शिष्यः धारयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मिथः, [स्] व, (मेथति इति मेथृसङ्गमे असुन् । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) अन्योन्यम् । रहः । इत्यमरः ।३।४।२५५॥ (यथा, मनुः ।२०।५३ ।

"व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥")

मिथिः, पुं, (मेथति हिनस्ति शत्रुकुलं इति । मिथ्+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा० ४।११७। इति इन् ।) निमिराजपुत्त्रः । स तु जनकराजः । यथा । अपुत्त्रस्य तस्य निमेर्भूभुजः शरीरमराजक-भीरवस्ते मुनयः अरण्यां ममन्थुः । तत्र च कुमारो जज्ञे । जननाज्जनकसंज्ञां चावाप । अभूद्विदेहोऽस्य पितेति वैदेहः । मथ-नान्मिथिरभूत् । तस्योदावसुः पुत्त्रोऽभवत् । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे ५ अध्यायः ॥ (तथाच रामायणे । १ । ७१ । ४ ।

"निमिः परमधर्म्मात्मा सर्व्वसत्त्ववतां वरः ।
तस्य पुत्त्रो मिथिर्नाम जनको मिथिपुत्त्रकः ॥")

मिथिला, स्त्री, (मथ्यन्ते शत्रवो यस्याम् । मथ्+"मिथिलादयश्च" उणा० १ । ५८ । इति इलच् अकारस्येत्वं निपात्यते ।) स्वनामख्यातनगरी । सा तु जनकराजपुरी । यथा । विदेहा मिथिला प्रोक्ता । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ११३ । ७८ ।

"ततः कौषं समादाय वाहनानि च भूरिशः ।
पाण्डुना मिथिलां गत्वा विदेहाः समरे जिताः ॥")

अपिचास्य निरुक्त्यादिकं यथा,—

"गण्डकीतीरमारभ्य चम्पारण्यान्तकं शिवे ! ।
विदेहभूः समाख्याता तैरभुक्ताभिधः स तु ॥"

इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः । तैरभुक्ता त्रिहुत इति ख्याता । तन्नामकारणं यथा,—

"अराजकभयं नॄणां मन्यमाना महर्षयः ।
देहं ममन्थुः स्म निमेः कुमारः समजायत ॥
जन्मना जनकः सोऽभूद्वैदेहस्तु विदेहजः ।
मिथिलो मथनाज्जातो मिथिला येन निर्म्मिता ॥"

इति श्रीमद्भागवते ९ स्कन्धे १३ अध्यायः ॥

अपि च ।

"निमेः पुत्त्रस्तु तत्रैव मिथिर्नाम महान् स्मृतः ।
प्रथमं भुजबलैर्येन तैरहूतस्य पार्श्वतः ।
निर्म्मितं स्वीयनाम्ना च मिथिलापुरमुत्तमम् ॥
पुरीजननसामर्थ्यात् जनकः स च कीर्त्तितः ॥"

इति भविष्यपुराणम् ॥

मिथुनं, क्ली, (मेथतीति । मिथ्+"क्षुधिपिशि मिथः कित् ।" उणा० ३ । ५५ । इति उनन् कित्त्वाद्गुणाभावश्च ।) स्त्रीपुंसयो-र्युग्मम् । तत्पर्य्यायः । द्वन्द्वम् २ । इत्यमरः ।२। ५ । ३८ ॥ (यथा, रामायणे । १ । २ । १५ ।

"मानिषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥")

युगलम् । इति तट्टीकायां रामाश्रमः ॥ मेषादि द्वादशराश्यन्तर्गततृतीयराशिः । तत्पर्य्यायः । जितुमः २ । तच्च द्विपदं ग्राम्यं समसंज्ञकम् । अस्योदयस्य स्थूलमानं षट्पलाधिकपञ्चदण्डाः । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ अस्याधिष्ठातृदेवता गदाधारिपुरुषः वीणाधारिस्त्री च । मृगशिरः-शेषार्द्धं आर्द्रासमुदायः पुनर्व्वसोस्त्रिपादं एते-र्भवति । तत्तु शीर्षोदयं पश्चिमदिक्स्वामिवायु-प्रकृतिहरिद्वर्णं वनस्थितं शूद्रवर्णं स्निग्धं मध्यस्त्रीसङ्गं मध्यमसन्तानञ्च । तत्र जातो जनः मृगचक्षुः मिष्टभाषी शूरः वञ्चकः धर्म्मभीतिः विनयभाजनञ्च भवति । इति ग्रहज्जातकादयः ॥

अथ मिथुनलग्नजातफलम् ।

"मिथुनोदयसञ्जातो मानी स्वजनवत्सलः ।
त्यागी भोगी धनी कामी दीर्घसूत्रोऽरि-मर्द्दनः ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ ३ ॥

रात्रौ तल्लग्ननिरूपणं यथा,—

"दन्तसंक्षतमदने भामाकृता-
क्ताशे लसदनन्तमध्यगे ।
कोमलाङ्गि ! मिथुनोदयात् प्रिये !
काञ्चनानलकाः प्रियेऽञ्चलम् ॥" ५ । ६ ।

इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम् ॥

मिथ्या, व, (मथते इति । मथविलोडने । मेथते हिनस्ति वेति । मथ वा मेथ+क्यप् । निपातनात् साधु ।) असत्यम् । तत्पर्य्यायः । मृषा २ वितथः ३ अनृतम् ४ । इति शब्दरत्नावली मिछा इति भाषा ॥ (यथा,—

"यद्वक्तासमानं तन्मिथ्या माप्रमाणादिवत् ।"

इति सांख्यप्रवचनभाष्यधृतम् ॥

सा चाधर्म्मपत्नी । यथा,—

"अधर्म्मपत्नी मिथ्या सा सर्व्वधूर्त्तैश्च पूजिता
यया विना जगद्दृश्यमनुत्पन्नं विधिनिर्म्मितम् ॥
सत्ये चादर्शना या च त्रेतायां सूक्ष्मरूपिणी
अर्द्धावयवरूपा च द्वापरे संवृता भिया ॥
कलौ महाप्रगल्भा च सर्व्वत्र व्यापिका बलात्
कपटेन समं भ्रात्रा भ्रमत्येव गृहे गृहे ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १ अध्यायः ॥

अपि च ।

"अधर्म्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या मार्ज्जार-लोचना ।
तस्याः पुत्त्रोऽतितेजस्वी दम्भः परमकोपनः ॥
स मायायां भगिन्यान्तु लोभं पुत्त्रञ्च कन्यकाम्
निकृतिं समुत्पाद्य तयोः क्रोधः सुतोऽभवत् ॥"

इति कल्किपुराणे १ अध्यायः ॥

विषयभेदे मिथ्याभाषणे दोषाभावो यथा,—

वसिष्ठोवाच ।

"न नर्म्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्व्वधनापहारे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥"

मिथ्याकथने दोषो यथा,—

"पृष्टास्तु साक्ष्ये प्रवदन्ति येऽन्यथा
भवन्ति मिथ्यापतिता नरेन्द्र ! ।
एकार्थतायान्तु समाहितायां
मिथ्या वदन्तं ह्यनृतं हिनस्ति ॥"

ययातिरुवाच ।

"राजा प्रमाणं भूतानां स विनश्येन्मृषा वदन्
अर्थकृच्छ्रमपि प्राप्य न मिथ्या कर्त्तुमुत्सहे ॥"

इति मात्स्ये ३१ अध्यायः ॥

अथासत्याभिधानप्रायश्चित्तम् । तत्र सकृद-सत्यभाषणे हरिस्मरणं प्रायश्चित्तम् । यथा विष्णुपुराणम् ।

"कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तन्तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम् ॥"

अत्यन्ताभ्यासे विष्णुः । निन्दितेभ्यो धनादान-वाणिज्यं कुसीदजीवनम् । असत्यभाषणं शूद्र-सेवनमित्यपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति । अतिबहुतरकालाभ्यासे मनुः ।

"सुरापानकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम् ।"

माहेश्वरी स्त्री (महेश्वरस्येयम् । महेश्वर+अण्, ङीप् ।) वचनिका । इति राजनिर्घण्टः । दुर्गा । (यथा महाभारते । ६ । २३ । १४ ।
"भगवत्यायुरुत्पाया सर्वे मां वामलोचना ।
माहेश्वरि महादेवी गोचरा पार्वती प्रिय मां ।")
माहभद्र । इति शब्दरत्नावली । (यथा, मन्त्रकोषे । ६ । ॐ ह्रीं नमो भगवति माहेश्वरि अन्नपूर्णे स्वाहा ।) विष्णु । यथा,—

कन्या उवाच ।

"कस्त्वं विशालबुद्धे नाम्ना कथं वा नवविभ्रमा ।
कोन्वयं भाति वपुषा पद्मनायतलोचन ।
निशम्य तस्या वचनं उपेन्द्रवचनोद्भव ।
व्याजहार स्थायोगं भवाधिपतिरव्यय ।
अयं नारायणो गौरी जगन्माता सनातन ।
विभज्य स्वात्मनो देव स्वात्मानं बहुधेश्वर ।
न मे विदु परं तत्त्व देवाद्या न महर्षय ।
एकोऽयं देवदेवात्मा भवानी विष्णुरेव च ।
अहं हि निष्क्रिय शान्तं केवलं निष्परिग्रह ।
मामेव कथयं देवमाहुर्देवीमथाम्बिकाम् ।
एष धाता विधाता च कारणं कार्यमेव च ।
कर्त्ता कारयिता विष्णुर्भुक्तिमुक्तिफलप्रद ।
भोक्ता पुमानप्रमेयं संहर्त्ता कालरूपधृक् ।
स्रष्टा धाता जगद्बुद्धो विश्वात्मा विश्वतोमुख ।
कूटस्थो ह्यक्षरो व्यापी योगी नारायण स्वयम् ।
तारक पुरुषो ह्यात्मा केवलं परमं पदम् ।
सैषा माहेश्वरी गौरी मम शक्तिर्निरञ्जना ।
शान्ता सत्या सदानन्दा परं पदमिति श्रुति ।
अस्यां सर्वमिदं जातमत्रैव लयमेष्यति ।
एषैव सर्वभूतानां गतीनामुत्तमा गति ।"

इति कौर्मे १४ अध्यायः ।

(पीठस्थानभेद । इति देवीभागवत।७।३०।७२।) महेश्वरेण कृतम् । महेश्वर+अण् । स्त्री । उपपुराणविशेष । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । १६ ।
"माहेश्वरं भागवतं वाशिष्ठञ्च सविस्तरम् ।
एतान्युपपुराणानि कथितानि महात्मभि ।"
महेश्वरसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । १०८ । ७१ ।
"ब्राह्मी माहेश्वरी चैव वैष्णवी चैव ते तनु ।
त्रिधा यस्य स्वरूपन्तु भानोर्भास्वान् प्रसीदतु ।")

मि डु म न क्षेपे । इति कविकल्पद्रुम । (स्वा०-उभ० सक० अनिट् ।) डु, मित्रिमम् । म न मिनोति मिनुते । इति दुर्गादास ।

मिच्छ, श वा ध । इति कविकल्पद्रुम । (तुदा०-पर० सक० सेट् ।) श, मिच्छता मिच्छन्ती । बाधो विघ्नति । इति दुर्गादास ।

मित, त्रि (मा+क्त "द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति ।" ७ । ४ । ४० । इत्याकारस्येकारादेश ।) परिमित । प्रक्षिप्त । क्षिप्त । इति माधातोर्मिधातोश्च क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा भागवते । ८ । १३ । २६ ।
"रामश्चन्द्रशीर्ताद्य त्रिकालादुरगानि वै ।
प्रोक्तार्थैर्मितं कथ्यो युगसाहस्रपर्यय ।"
यथा च नैषधचरिते । ९ । ८ ।
"मितञ्च सारञ्च वचो हि वाग्मिता ।")

मितङ्गम, पु, स्त्री, (मितं परिमितं गच्छतीति । गम+"प्रियवशे वद खच् ।" ३।२।३८ । इत्यत्र 'खच् प्रकरणे गमे सुप्युपसंख्यानम् ।" इति कात्यायनोक्ते खच् । मुम् च ।) हस्ती । इति सिद्धान्तकौमुदी । परिमितगामिनि, त्रि ।

मितद्रु, पुं, (मितं द्रवतीति । द्रु+'परिमितयोर्डुः ।" उणा० १ । ३५ । इति डु । स च डित् ।) समुद्र । इति हेमचन्द्र । ४ । १३९ । (परिमितगतौ, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।४।६।५।
परिज्मा मितद्रुरेति होताग्निर्मन्द्रो मधुवचा ऋतावा ।"
"मितद्रु परिमितगति सन् ।" इति तद्भाष्ये सायण । मितमार्गे च । यथा, ऋग्वेद । १० । ६३ । ६ ।
"तिम्मो अर्वन्तोदयमस्तोदर्श विज्ञे ष्ठवन्तु वाजिनो मितद्रव ।"
"मितद्रवो मितमार्गा अध्वानं परिच्छिन्दन्त ।" इति तद्भाष्ये सायण ।")

मितम्पच, त्रि कृपण । इत्यमर । ३ । २ । ४८ । (मितं परिमितं पचतीति । मित+पच+"मितनखे च ।" ३ । २ । ३४ । इति खश् । "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ।" ६ । ३ । ६७ । इति मुम् च ।) परिमितपाककर्त्ता च ।

मिताशन, त्रि परिमितभोजी । मितमश्नाति य इति सुप्युपपदे कर्त्तरि (ल्यु) अनप्रत्ययेन निष्पन्न ।

मिति, स्त्री (मीयते इति । मा+भावे क्तिन् ।) मानम् । विज्ञानम् । अवच्छेद । इति शब्दरत्नावली । (यथा कुसुमाञ्जलौ । ४६ । ४ ।
"मिति सम्यक् परिच्छित्ति ।")

मित्र, क्ली, (मिनोति मानं करोति इति । "अमिचिमिदिशसिभ्य क्त्र ।" उणा० ४ । १६३ । इति क्त्र ।) शत्रो परम् । इत्यमर । २ । ८ । ९ । अत्र शत्रो परमवस्थितो राजा मित्रम् उपकारित्वात् । मेद्यति स्निह्यतीति वास्य सिति त्र निपातनात् गुणाभाव । द्विकार एकतकारश्चैक । इति तट्टीकायां भरत । अपि च ।
"राजा शत्रुरिति ख्यात एकान्ताभिनिवृत्त ।
भूम्येकान्तरितो राजा स मित्रं मित्रकाम्यत ।"

इति शब्दरत्नावली ।

मित्र क्ली, बन्धु । मिता इति भाषा । तत्पर्याय । सखा २ सुहृत् ३ । इत्यमर । २ । ८ । १२ । मायति जानाति सर्वं मित्रं मी कि गत्यां नान्नीति हित्र मित्रमन्त्रहस्तिनम् । निपातनात् हित्वे हितवादत्वं । इति तट्टीकायां भरत । तच्चतुर्विधम् । सहाय १ भजमान २ सहज ३ कृत्रिम ४ । इति महाभारते राजधर्म । ७ । मित्रचौनपतियनाम् —
"न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचित् रिपु ।
कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ।"
वर्ज्यमित्रं यथा,—
कुभार्य्याञ्च कुमित्रञ्च कुराजानं कुसौहृदम् ।
कुबन्धुञ्च कुदेशञ्च दूरत परिवर्ज्जयेत् ।
कुमित्रे नास्ति विश्वास कुराजे नास्ति जीवितम् ।
परोक्षे कार्य्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्ज्जयेत्तादृशं मित्रं मायामयमरिं तथा ।"
विश्वस्तस्यैव मित्रत्वं यथा —
"सा भार्य्या न मदं कुर्य्यात् स सुखी स्तम्पयीत मित्रम् ।
तन्मित्रं यस्य विश्वास पुरुष स जितेन्द्रिय ।"

इति गारुडे ११३ । ११४ । ११५ । अध्याया ॥७॥

मित्रप्रशंसाप्येवम्,—
"यस्य मित्रेण सम्भाषो यस्य मित्रेण संस्थिति ।
यस्य मित्रेण सलापस्ततो नास्तीह पुण्यवान् ।
यानि कानि च मित्राणि कर्त्तव्यानि शतानि च ।
पश्य मूषिकमित्रेण कपोता मुक्तबन्धना ।
परोक्षे कार्य्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ।
यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवा ।
यस्यार्था स पुमान् लोके यस्यार्था स हि पण्डित ।
अपुत्रस्य गृहं शून्यं सन्मित्ररहितस्य च ।
मूर्खस्य च दिश शून्या सर्वशून्या दरिद्रता ।"

इति हितोपदेश ।

मित्र, पु सूर्य्य । इत्यमर । १ । ३ । ३० । (यथा मा रामायणे । २ । २५ । २२ ।
"स्वस्ति मित्र सदा दिवे स्वस्ति दद्या निशाकर ।")
द्वादशादित्यानामन्यतम । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १५ ।
"धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च ।"
मरुतामन्यतम । यथा, हरिवंशे ।२६६।५२।
"मरुत्वती मरुत्वन्तो देवानजनयत् सुतान् ।
अग्निश्चक्षुर्हविर्ज्योति सावित्रो मित्र एव च ।"
वशिष्ठस्य ऊर्ज्जागर्भजात पुत्रभेद । यथा भागवते । ४ । १ । ४१ ।
"चित्रकेतु सुरोचिश्च विरजा मित्र एव च ।
उल्बणो वसुभृद्यानो द्युमान् शक्त्यादयो परे ।")

मित्रयु त्रि (मित्रं यातीति । या+"क्याच्छन्दसि ।" ३ । २ । १७० । इति उ ।) मित्रवत्सल । इति हेमचन्द्र । ३ । १५ ।

मित्रयु, पु (मित्रं यातीति । या+'मृगय्वादयश्च ।' उणा० १ । ३८ । इति कु । निपातितश्च ।) लोकयात्रिक । इत्यमरादिकोष । सन्निमनाहोग्यादिशब्दिश्च । (ऋषिभेद अस्याम दर्शमिष्य । यथा, विष्णुपुराणे । ४ । १९ ।
"सुमतिश्चाथिवर्चोऽस्य मित्रयु प्राप्नुयान्न ।)

मित्रयुद्धं, क्ली, (मित्रेण सह युद्धम् ।) सुहृत्-संग्रामः । तत्पर्य्यायः । मैत्रेयिका २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मित्रलब्धिः, स्त्री, पुं, (मित्रस्य लब्धिः । यद्वा । मित्रलाभः, मित्रस्य लब्धिर्यस्मात् ।) सुहृत्-प्राप्तिः । यथा, हितोपदेशे ।
"मित्रलाभः सुहृद्भेदो विग्रहः सन्धिरेव च ॥"

मित्रवत्सलः, त्रि, (मित्रस्य मित्रे वा वत्सलः ।) मित्रप्रियः । तत्पर्य्यायः । मित्रयुः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

मित्रशीः, [स्] त्रि, (मित्रं शास्ति इति । शास् + "शास इदङ्हलोः ।" ६ । ४ । ३४ । इत्यत्र "क्वौ च शास इत्वं भवतीति वक्तव्यम् ।" इति काशिकोक्तेः क्विप् इत्वं ततो दीर्घश्च ।) सुहृच्छास्ता । मित्रं शास्ति यः । इति सुग्ध-बोधव्याकरणम् ॥

मित्रसप्तमी, स्त्री, (मित्राय मित्रजन्मने मित्रस्य वा सप्तमीति समासः ।) मार्गशीर्षशुक्लसप्तमी । यथा,—
"अदितेः कश्यपाज्जज्ञे मित्रो नाम दिवाकरः ।
मार्गशीर्षस्य मासस्य शुक्ले पक्षे शुभे तिथौ ॥
सप्तम्यां तेन सा ख्याता लोकेऽस्मिन् मित्रसप्तमी ।
तत्रोपवासः कर्त्तव्यो भक्ष्याण्यथ फलानि वा ॥"
इति श्रीगोविन्दानन्दाचार्य्यकृतसंवत्सरकौमुदी-धृतभविष्यपुराणवचनम् ॥

मित्रा, स्त्री, (मित्र + स्त्रियां टाप् ।) सुमित्रा । शत्रुघ्नजननी । इति शब्दरत्नावली ॥ (अप्सरो-विशेषः । यथा, महाभारते । १३ । १९ । ४४ ।
"अलम्बुषा घृताची च मित्रा चित्राङ्गदा रुचिः ॥"
पराशरशिष्यमैत्रेयजननी । यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । ४ । ३५ ।
"कालिन्द्याः कतिभिः सिद्धः अहोभिर्भरतर्षभ ! ।
पापद्यत स्वःसरितं यत्र मित्रासुतो मुनिः ॥")

मिथ ऋ ष वधे । मेधायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ऋ अमिमेथत् । ष मेथति मेथते शास्त्रार्थं शिष्यः धारयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मिथः, [स्] व्य, (मेथति इति मेथृसङ्गमे असुन् । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) अन्योन्यम् । रहः । इत्यमरः । ३ । ४ । २५५ ॥ (यथा, मनुः । ३ । ५३ ।
"अवधारी मिथस्तेषां विवाहः सद्भिः सह ॥")

मिथिः, पुं, (मेथते हिनस्ति शत्रुकुलं इति । मिथ् + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।) निमिराजपुत्त्रः । स तु जनकराजः । यथा । अपुत्त्रस्य तस्य निमेर्भूभुजः शरीरमराजक-भीरवस्ते मुनयः अरण्यां ममन्थुः । तत्र च कुमारो जज्ञे । जननाज्जनकसंज्ञां चावाप । अभूद्विदेहोऽस्य पितेति वैदेहः । मथ-नान्मिथिरभूत् । तस्योदावसुः पुत्त्रोऽभवत् । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे ५ अध्यायः ॥ (तथाच रामायणे । १ । ७१ । ४ ।
"निमिः परमधर्म्मात्मा सर्व्वसत्त्ववतां वरः ।
तस्य पुत्त्रो मिथिर्नाम जनको मिथिपुत्त्रकः ॥")

मिथिला, स्त्री, (मथ्यन्ते शत्रवो यस्याम् । मथ् + "मिथिलादयश्च" उणा० १ । ५८ । इति इलच् अकारस्येत्वं निपात्यते ।) स्वनामख्यातनगरी । सा तु जनकराजपुरी । यथा । विदेहा मिथिला प्रोक्ता । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ११३ । १८ ।
"ततः कोषं समादाय वाहनानि च भूरिशः ।
पाण्डुना मिथिलां गत्वा विदेहाः समरे जिताः ॥")

अपिचास्य निरुक्त्यादिकं यथा,—
"गण्डकीतीरमारभ्य चम्पारण्यान्तकं शिवे ! ।
विदेहभूः समाख्याता तैरभुक्ताभिधः स तु ॥"
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः । तैरभुक्ता त्रिहुत इति ख्याता ॥ तन्नामकारणं यथा,—
"अराजकभयं नृणां मन्यमाना महर्षयः ।
देहं ममन्थुः स्म निमेः कुमारः समजायत ॥
जन्मना जनकः सोऽभूद्वैदेहस्तु विदेहजः ।
मिथिलो मथनाज्जातो मिथिला येन निर्म्मिता ॥"
इति श्रीमद्भागवते ९ स्कन्धे १३ अध्यायः ॥
अपि च ।
"निमेः पुत्त्रस्तु तत्रैव मिथिर्नाम महान् स्मृतः ।
प्रथमं भुजबलैर्येन तैरहूतस्य पार्श्वतः ।
निर्म्मितं स्वीयनाम्ना च मिथिलापुरमुत्तमम् ॥
पुरीजननसामर्थ्यात् जनकः स च कीर्त्तितः ॥"
इति भविष्यपुराणम् ॥

मिथुनं, क्ली, (मेथतीति । मिथ् + "क्षुधिपिशि-मिथः कित् ।" उणा० ३ । ५५ । इति उनन् कित्त्वाद्गुणाभावश्च ।) स्त्रीपुंसयो-र्युग्मम् । तत्पर्य्यायः । द्वन्द्वम् २ । इत्यमरः । २ । ५ । ३८ ॥ (यथा, रामायणे । १ । २ । १५ ।
"मानिषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥")
युगलम् । इति तट्टीकायां रामाश्रमः ॥ मेषादि-द्वादशराश्यन्तर्गततृतीयराशिः । तत्पर्य्यायः । जितुमः २ । तच्च द्विपदं ग्राम्यं समसंज्ञकम् । अस्योदयस्य स्थूलमानं षट्पलाधिकपञ्चदण्डाः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ अस्याधिष्ठातृदेवता गदाधारिपुरुषः वीणाधारिस्त्री च । मृगशिरः-शेषार्द्धं आर्द्रासमुदायः पुनर्व्वसोस्त्रिपादं एते-र्भवति । तत्तु शीर्षोदयं पश्चिमदिक्स्वामिवायु-प्रकृतिहरिद्वर्णं वनस्थितं शूद्रवर्णं स्निग्धं मध्यस्त्रीसङ्गं मध्यमसन्तानञ्च । तत्र जातो नरः मृगचक्षुः मिष्टभाषी शूरः वञ्चकः धर्म्मभीतः विनयभाजनञ्च भवति । इति बृहज्जातकादयः ॥

अथ मिथुनलग्नजातफलम् ।
"मिथुनोदयसंजातो मानी स्वजनवत्सलः ।
त्यागी भोगी धनी कामी दीर्घसूत्रोऽरि-मर्द्दनः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ ॥
राशौ तज्जन्मनिरूपणं यथा,—
"दन्तसंख्यमदने भाषाभाषिता-
वन्तमी लसदनन्तमयशी ।
कोमलाङ्गि ! मिथुनोदयात् प्रिये !
कालज्ञानककलाः प्रियेऽन्यजम् ॥" ५ । ६ ।
इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम् ॥

मिथ्या, व्य, (मेथति इति । मेथविलोडने । मेथते हिनस्ति वेति । अथ वा मेथ + क्यप् । निपा-तनात् साधु ।) असत्यम् । तत्पर्य्यायः । मृषा २ वितथः ३ अनृतम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ मिछा इति भाषा ॥ (यथा,—
"यदुद्वासमानं तन्मिथ्या स्वाप्नगजादिवत् ।"
इति सांख्यप्रवचनभाष्यधृतम् ॥
सा चाधर्म्मपत्नी । यथा,—
"अधर्म्मपत्नी मिथ्या सा सर्व्वधूर्त्तैश्च पूजिता ।
यया विना अवस्तुतस्त्वसृष्टं विधिनिर्म्मितम् ॥
सत्ये चादर्शना या च त्रेतायां सूक्ष्मरूपिणी ।
अर्द्धावयवरूपा च द्वापरे संवृता भिया ॥
कलौ महाप्रगल्भा च सर्व्वत्र व्यापिका बलात् ।
कपटेन समं भ्राता भ्रमतीह गृहे गृहे ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १ अध्यायः ॥
अपि च ।
"अधर्म्मस्य प्रिया दम्भा मिथ्या मार्जार-लोचना ।
तस्याः पुत्त्रोऽनिलोजश्री स्मृतः परमकोपनः ॥
स मायायां सजिह्वायां लोभं पुत्रं च कन्यकाम् ।
निकृतिं जनयामास तयोः क्रोधः सुतोऽभवत् ॥"
इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥
विषयभेदे मिथ्याभाषणे दोषाभावो यथा,—
शर्म्मिष्ठोवाच ।
"न नर्म्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्व्वधनापहारे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥"
मिथ्याकथने दोषो यथा,—
"पृष्टास्तु साक्ष्ये प्रवदन्ति येऽन्यथा
भवन्ति मिथ्यापतिता नरेन्द्र ! ।
एकार्थतायान्तु समाहितायां
मिथ्या वदन्तं ह्यनृतं हिनस्ति ॥"
ययातिरुवाच ।
"राजा प्रमाणं भूतानां स विनश्येन्मृषा वदन् ।
अर्थकृच्छ्रमपि प्राप्य न मिथ्या कर्त्तुमुत्सहे ॥"
इति मात्स्ये ३१ अध्यायः ॥
अथासत्याभिधानप्रायश्चित्तम् । तत्र सकृद-सत्यभाषणे कृष्णानुस्मरणं प्रायश्चित्तम् । यथा, विष्णुपुराणम् ।
"कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तन्तु तस्यैकं कृष्णानुस्मरणं परम् ॥"
अत्यन्ताभ्यासे विष्णुः । निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुसीदजीवनम् । असत्यभाषणं शूद्र-सेवनमित्यपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति । अतिबहुतरकालाभ्यासे मनुः ।
"इन्दुरापाकहत्यासु मासं शोधनमैन्दवम् ।"

चातुर्वर्ण्ये वा साक्ष्यमभावदरस्पातकत्वामा वाक्येषु प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः ।
'वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ।
तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः ॥'
शूद्रे तु विप्र । तत्पावनाय कुष्माण्डीभिर्जुहुयात । शूद्रश्चैकाहिकं गोदशकस्य ग्रासं विन्द्यात । विषयविशेषेऽप्यनृतमाह हारीतः । कामविक्रयकन्या दवाद्धमधर्मेदन धानकसन्नयनं गोब्राह्मणरक्षार्थं ब्रुवन् मिथ्या न निष्पत इति । तथा च यमः ।
"न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन् न च मैथुनार्थे ।
प्राणात्यये सर्वधनापहारे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥'
इति प्रायश्चित्तविवेकः ।

मिथ्याचार त्रि (मिथ्या आचारोऽस्य ।) कपटाचारः दाम्भिकः कपटः । इति ख्याता भगवद्गीताटीकायां श्रीधरस्वामी । यथा —
कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां ३ अध्यायः ।

मिथ्यादृष्टि स्त्री (मिथ्या च सा दृष्टिश्चेति ।) कर्मफलापवादात्मकज्ञानम् । तत्पर्यायः । नास्तिकता २ इत्यमरभरतौ । १ । ५ । ४ । नास्तिक्यमित्यर्थः ।

मिथ्याध्यवसिति स्त्री (मिथ्या असत्या च सा अध्यवसितिश्चेति ।) मिथ्याध्यवसायः । अस लोकादौ । इति कश्चित् ।

मिथ्यानिरसन क्ली (मिथ्या असत्यं निरस्यते अनेन । निर + अस + करणे ल्युट् ।) शपथः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

मिथ्याभियोग पुं (मिथ्या असत्यः अभियोगः ।) मिथ्यावादः । इत्स मे धारयसीत्यादि मिथ्यो द्भावनम् । तत्पर्यायः । अभ्याख्यानम् २ । इत्यमरभरतौ ।

मिथ्याभिशंसन क्ली (मिथ्या असत्यस्य अभिशंसनं कथनम् ।) सत्कुलं त्वया स्वमिथ्यादि मिथ्या दूषणवाक्यम् । तत्पर्यायः । अभिशाप २ । इत्यमरभरतौ ।

मिथ्याभिप्राय पुं (मिथ्या अभिप्रायः ।) मिथ्यापवादः । यथा भोजराजः ।
"शङ्कयन्ते बलुष्यानुसिद्धे चन्द्रस्य स्पर्शनम् ।
मिथ्योऽभिप्राय कुरुते न पश्येत्स तत्त्वतः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

मिथ्यामति स्त्री (मिथ्या असत्या मतिश्चेति ।) भ्रान्तिः । इत्यमरः । १ । ५ । ४ । असत्यबुद्धिश्च ।

मिथ्यासाक्षी [न्] त्रि (मिथ्याभाषी साक्षी साक्षाद्द्रष्टा चेति ।) कूटसाक्षी । तस्य ज्ञानप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः ।
"उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तमाः ।
द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः ॥
मिथ्यासाक्ष्यकथने दोषमाह याज्ञवल्क्यः ।
ये पातककृतां लोका महापातकिनां तथा ।
अग्निदानां च ये लोका ये च स्त्रीबालघातिनाम् ॥
एतान् सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।
सुकृतं यत्त्वया किञ्चित् जन्मान्तरशतैः कृतम् ।
तत् सर्वं तस्य जानीहि यं पराजयसे मृषा ॥
इति मिताक्षरा ।

मिथ्योत्तर क्ली, (मिथ्या असत्यमुत्तरम् ।) चतुर्धोत्तरान्तर्गतोत्तरविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपह्नवम् ।
मिथ्या तत्तु विज्ञानीयादुत्तरं व्यवहारतः ॥
इति नारदः ।

तच्चतुर्विधम् । मिथ्यैतत् १ नाहं तत्र तदासम् २ मम तत्र न सन्निधिः ३ तत्कालेऽहमजातः ४ । यथा आह कात्यायनः ।
मिथ्यैतन्नाभिजानामि मम तत्र न सन्निधिः ।
अजातश्चास्मि तत्काले इति मिथ्या चतुर्विधम् ॥
इति व्यवहारतत्त्वम् ।

मिदि इ क स्नेहे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा० पर० अक० सेट् ।) इ क मिन्दयति वर्त्तिका तैलेन । इति दुर्गादासः ।

मिद ञ या स्नेहे इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा० पर० अक० सेट् ।) इर अमिदत् अमेदीत् । य इति जायामश्लोपोऽमी सदा कायो न मेदतीति हलायुधः । क्ता मदितं मिन्नं तेन । इति दुर्गादासः ।

मिद ऋ ञ वधमेधयोः । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा० उभ० सक० सेट् ।) ऋ अमिमेदत् । ञ मेदति मेदते शास्त्रार्थे शिष्यो धारयतीत्यर्थः । मिमिदुः मिमदुः । इति दुर्गादासः ।

मिद ङ ञा मि ड स्नेहे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा० आत्म० अक० सेट् ।) ङ अमिदत । ञि मिन्नोऽस्ति । ड मेदते । इति दुर्गादासः ।

मिदि क स्नेहे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा० पर० अक० सेट् ।) क मेन्दयति वर्त्तिका तैलेन । इति दुर्गादासः ।

मिन्मिन त्रि सानुनासिकवाग्विशिष्टः । खोना इति भाषा । तस्य निदानं यथा —
"आवृत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः ।
नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिनगद्गदान् ॥"
इति माधवकरः ।

अक्रियकान् इत्यत्राचेतनानिति च पाठः । अवचनान् अत्यल्पं वक्ष्यमाणं वचनं येषां तान् तेन ईषद्वचनान् । स एव वायुः प्रबलश्चेत्तदा मूकान् अवचनान् मिन्मिनान् सानुनासिकान् । गद्गदान् स्खलत्पदव्यक्तवाक्याभिधायिनः करोतीत्यन्वयः । एषां समासकारणत्वेऽपि दुर्दैवकर्मादिना अदृष्टवशात्रोगाभेदो ज्ञेयः ॥ ८ ॥ अथ तेषां चिकित्सा ।
"प्रस्थं घृतस्य पलिकैः श्रिपुष्पालवचाधामनीसोठैः ।
व्याघ्रे पयसि विपक्वं सिद्धं सारस्वतं नाम्ना ।
विधिवदुपयुज्यमानं जड्मूकगद्गदत्वं नाशयति ।
स्मृतिमतिमेधाप्रतिभा कुर्यात् सारस्वतं भवति ॥
सारस्वतं घृतम् ।
"सहरिद्रा वचा कुष्ठं पिप्पली विश्वभेषजम् ।
अजाजी चाजमोदा च यष्टीमधुकसैन्धवम् ।
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
तच्चूर्णं सर्पिषालोड्य प्रत्यहं भक्षयेन्नरः ।
एकविंशतिरात्रेण भवेच्छ्रुतिधरो नरः ।
मेघदुन्दुभिनिर्घोषो मत्तकोकिलनिस्वनः ॥"
इति भावप्रकाशस्य द्वितीये भागे मध्यखण्डे वातव्याध्यधिकारे ।

मिल श ञ श्लेषे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा० उभ० अक० सेट् ।) श्लिषि सम्बन्धीभावे । श ञ मिलति मिलते लता वृक्षेण । अथ कुटादिरिति कुलचन्द्रः । तेन बालमिलयाम्ययाम्यगरलमिव कलयति मलयसमीरम् । इति जय देवः । मिलिष्यति ।
"महापातकिनं यच्च मिलितश्च न मे सह ।"
इति दुर्गादासः ।

मिलित त्रि मिलधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । श्लिष्टः । सम्बन्धविशिष्टः । युक्तः । (यथा देवीभागवते । ९ । ११ । ८० ।
'पुनर्विवाहं संप्राप्तो मिलिता देवतावधा ।
युद्धाय मागताश्चैषां समाज्ञः समवायतः ॥")

मिव इ सक । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा० पर० सक० सेट् ।) इ मिन्वति । इति दुर्गादासः ।

मिश ध्वनौ । कोपे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा० पर० अक० सेट् ।) मेशति । इति दुर्गादासः ।

मिशि स्त्री (मिश + इन् ।) मधुरिका । शतपुष्पा । इत्यमरटीकायां भरतः । जटामांसी इति शब्दरत्नावली ।

मिशी स्त्री (मिशि + कृदिकारादक्तिन इति पक्षे ङीष् ।) जटामांसी । इति शब्दरत्नावली । मधुरिका । इत्यमरटीकायां भरतः ।

मिश्र त क युक्ताम् । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा० पर० सक० सेट् ।) तालव्यमध्योऽयम् । दन्त्यमध्य इति वृत्तदीपिकायाम् । युक्तिः सम्पर्कः । मिश्रयति मिश्रापयति घृतेनान्नं लोकः । इति दुर्गादासः ।

मिश्र क्ली, (मिश्र + बाहुलकात् रक ।) चाणक्यमूलकम् । इति राजनिर्घण्टः । मिश्रितम् । यथा —
"क्वचिदाड्यः क्वचिद्दैवो यावत्तु निम्नाद्रिका ।
तावदेव तमध्यायो न तन्मिश्र दिनान्तरे ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

मिश्रः, पुं, (मिश्र+बाहुलकात् रक् ।) गजजातिविशेषः । यथा,—
"भद्रो मन्द्रो मृगो मिश्रश्चतस्रो गजजातयः ।"
इति हेमचन्द्रः । ४ । २८४ ॥
श्रेष्ठः । यथा । गौरविनाग्न्यार्य्यमिश्राः । इति भूरिप्रयोगः ॥ संयुक्ते, त्रि । यथा,—
"करम्बः कवरो मिश्रः संपृक्तः खचितः समाः ।"
इति हेमचन्द्रः । ६ । १०५ ॥
उग्रादिसप्तगणान्तर्गतगणः । स तु सत्तिकाविशाखाभ्यां भवति । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

मिश्रकं, क्ली, (मिश्र+कन् ।) देवोद्यानम् । इति जटाधरः ॥ औषरलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मिश्र+ण्वुल् । त्रि, मिश्रणकर्त्ता । यथा, मनौ । ११ । ५० ।
"पिशुनः पौतिनासिक्यं सूचकः पूतिवक्त्रताम् ।
धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरैक्यन्तु मिश्रकः ।"
तीर्थभेदः । यथा, महाभारते ।३।८३।८२।
"ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ ! मिश्रकं लोकविश्रुतम् ।
तत्र तीर्थानि राजेन्द्र ! मिश्रितानि महात्मना ॥")

मिश्रकावणं, क्ली, (मिश्रकाणां वनम् । "वनगिर्य्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ।" ६ । ३ । ११७ । इत्यकारस्याकारः "वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः ।" ८ । ४ । ४ । इति णत्वम् ।) इन्द्रस्योद्यानम् । यथा,—
"नन्दनं कन्दसारं स्यान्मिश्रकावणमित्यपि ।"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मिश्रजः, पुं, (मिश्रात् भिन्नजातीययोः सम्मिलनात् जात इति । जन+डः ।) खेसरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मिश्रणं, क्ली, मिश्रधातोर्भावेऽनट् (ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् । संयोजनम् । एकत्रीकरणम् । (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । २ । ५ ।
"तदेतैर्वाङ्मिश्रणमपि गुरुतरदुरितोदयाय ।")

मिश्रपुष्पा, स्त्री, (मिश्राणि परस्परं संश्लिष्टानि पुष्पाण्यस्याः ।) मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मिश्रवर्णं, क्ली, (मिश्रः मिलितः वर्णोऽस्य ।) कृष्णागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥ नानावर्णयुक्ते, त्रि ॥

मिश्रवर्णफला, स्त्री, (मिश्रवर्णं फलमस्याः ।) वार्त्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मिश्रशब्दः, पुं, (मिश्रः मिलितः अश्वरासभयोरिव शब्दोऽस्य ।) खेसरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मिश्रितं, त्रि, (मिश्रः श्रेष्ठत्वमस्य संजातम् । मिश्र+इतच् । यद्वा, मिश्र+क्तः ।) गौरवितम् । इति जटाधरः ॥ मिलितञ्च ॥

मिश्रिता, स्त्री, (मिश्रित+टाप् ।) मन्दादिसप्तधासंक्रान्त्यन्तर्गतसंक्रान्तिविशेषः । यथा,
"मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा ।
क्षिप्रे ध्वाङ्क्षी विजानीयादुग्रे घोरा प्रकीर्त्तिता ॥
चरे महोदरा ज्ञेया क्रूरर्क्षेषु राक्षसी ।
मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रितर्क्षेषु संक्रमे ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मिश्रेया, स्त्री, मधुरिका । इत्यमरः । २।४।१०५ ॥ मौरि इति भाषा ।
"मिश्रेया सुरसा पेया छत्राह्वा स्कन्दवल्लभा ।"
इति शब्दचन्द्रिका च ॥ शाकविशेषः । शतपुष्पा । शुलुफा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ताल्लपर्णी २ तालपर्णी ३ मिषिः ४ शालेया ५ शीतशिवा ६ शालीना ७ वनजा ८ अवाक्पुष्पी ९ मधुरिका १० छत्रा ११ संहितपुष्पिका १२ सुपुष्पा १३ सुरसा १४ बल्या १५ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । कटुत्वम् । परमकफहरत्वम् । वातपित्तोत्थदोषघ्नत्वम् अर्शोविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । तत्पर्य्यायगुणाः ।
"शतपुष्पा शताह्वा च मधुरा कारवी मिसिः ।
अतिच्छत्रा सितच्छत्रा संहितच्छत्रिकापि च ॥
छत्रा शालेयशालिन्यौ मिश्रेया मधुरा मिसिः ।
शतपुष्पा लघुस्तीक्ष्णा पित्तकृद्दीपनी कटुः ॥
उष्णा ज्वरानिलश्लेष्मव्रणशूलाक्षिरोगहृत् ।
मिश्रेया तद्गुणा प्रोक्ता विशेषाद्योनिशूलनुत् ॥
अग्निमान्द्यहरी हृद्या बद्धविट्कृमिशूलहृत् ।
रूक्षोष्णा पाचनी कासवमिश्लेष्मानिलान् हरेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

मिष उ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) उ मेषित्वा मिष्ट्वा । इति दुर्गादासः ॥

मिष श स्पर्द्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) स्पर्द्धः पराभिभवेच्छा । इति वोपदेवः ॥ श मिषति बली बलवन्तम् । इति दुर्गादासः ॥

मिषं, क्ली, (मिष+कः ।) छलम् । इति मेदिनी । षे, २१ ॥ (यथा, नैषधे । १ । ११८ ।
"प्रियासु बालासु रतक्षमासु च
द्विपत्रितं पल्लवितञ्च बिभ्रतम् ।
स्मराजितं रागमहीरुहाङ्कुरं
मिषेण चञ्च्वोश्चरणद्वयस्य च ॥")

मिषः, पुं, (मिष+कः ।) स्पर्द्धनम् । इति मेदिनी । षे, २१ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६४ । १०५ ।
"इति ध्यायन् मिषं कृत्वा तदैवास्फुटया गिरा ।
निर्गत्यैव विरक्तात्मा धनदेवान्तिकं ययौ ॥")

मिषिः, स्त्री, (मिष+इन् ।) जटामांसी । इति शब्दरत्नावली ॥ मधुरिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।
"अवाक्पुष्पी च छत्रा स्यान्मङ्गल्या मधुरा मिषिः ।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
शतपुष्पा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मिषिका, स्त्री, (मिषि+कन्+टाप् ।) जटामांसी । इति शब्दरत्नावली ॥

मिष्टं, त्रि, सिक्तम् । खर्द्दितम् । इति मिष्धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मिष्टः, पुं, (मिष्+क्तः ।) मधुररसः । यथा,
"मिष्टः कटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः ।
कटुतिक्तकषायाणां पाकः स्यात् प्रायशः कटुः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
"नूतनसर्षपशाकं नवौदनं पिच्छिलानि च
दधीनि ।
अल्पव्ययेन सुन्दरि ! ग्राम्यजनो मिष्ट-
मश्नाति ॥"
इति छन्दोमञ्जरी च ॥

मिष्टपाकः, पुं, (मिष्टेन पाको यस्य ।) शर्करारसपक्वफलादिः । मोरब्बा इति पारस्यभाषा ॥ तदेकप्रकारो यथा । अपक्वाम्रं द्विखण्डं कृत्वा तदन्तं शलाकया छिद्रजालकरणान्तरं चूर्णमिश्रितजले दण्डचतुष्टयं स्थापयित्वा जलेन धौतं कुर्य्यात् । ततो जलेन सिद्धं कृत्वा जलत्यागपूर्व्वकमेकतारवद्धशर्करारसे मग्नकरणानन्तरं तापं दद्यात् । रसे घनीभूते अर्द्धदण्डं यावत् तापेन निष्पन्नो भविष्यति । इति पाकराजेश्वरः ॥

मिष्टान्नं, क्ली, (मिष्टमन्नम् ।) मधुरद्रव्यम् । इति हलायुधः ॥ अपि च ।
"मिष्टान्नपानदाताच सततं श्रद्धयान्वितः ।
देवपूजापरो नित्यं न प्रेतो जायते ध्रुवः ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥

मिसिः, मिसी, स्त्री, (मस्यति परिणमतीति+इन् बाहुलकादत इकारः । पक्षे ङीष् ।) मधुरिका । (यथास्य पर्य्यायः ।
"मिसिर्मधुरिका मता ।"
इति शारङ्गे । २०८ अः ॥) जटामांसी । शतपुष्पा । इत्यमरभरतौ ॥ (शतपुष्पार्थे पर्य्यायो यथा,—
"शतपुष्पा शताह्वा च मधुरा कारवी मिसिः ।
अतिलम्बी सितच्छत्रा संहितच्छत्रिकापि च ॥
छत्रा शालेयशालिन्यौ मिश्रेया मधुरा मिसिः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) उशीरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ अजमोदा । इति मेदिनी । से, ८ ॥

मिस्न तु क युत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) तालव्यमध्योऽयम् । दन्त्यमध्य इति वर्गदेशनायाम् । युतिः संयोजनम् । मिस्नयति मिस्नापयति घृतेनान्नं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

मिह औ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर० सक०-अनिट् ।) औ अमिक्षत् । इति दुर्गादासः ॥

मिहिका, स्त्री, (मेहति सिञ्चतीति । मिह+संज्ञायां कुन् टाप् अत इत्वम् ।) नीहारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधे ।१८।३५ ।
"विशति युवतिवागे रात्रौ मुखं मिहिकाच्छलम् ।
दिनमणिमणिं तापे पित्ताग्निजाच्च यियासति ॥")

मिहिरः, पुं (मेहयति सेचयति मेघद्वारेण भूमिमिति। मिह+“इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहि” इति। उणा० १।५१। इति किरच्।) सूर्य्यः। (यथा, मार्कण्डेये। १०७।७।
“भव निर्म्मलतमपानमदान्
भवति विमोहितवियद्दान।
मिहिर। विभासि यत सुन्दरो
त्रिभुवनभावनभानिकरैः॥”)
अर्कवृक्षः। इत्यमरः। १।३।२८। अब्दः। इति मेदिनीमन्दरत्नावल्यौ। रे, २०॥ मेघः। इति हेमचन्द्रः। २।११॥ वायुः। चन्द्रः। इति नानार्थरत्नमाला। विक्रमादित्यभूपस्य नवरत्नान्तर्गतरत्नविशेषः। यथा,—
“धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य॥”
इति नवरत्नम्॥

मिहिराणः, पुं, (मिहिरेणाण्यते स्तूयते इति। अण+घञ्।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मी ञ्यो श ञ वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्या० उभ० सक० अनिट्।) ञ्य, मीनः। श ञ, मीनाति मीनीते। इति दुर्गादासः॥

मी कि गत्याम्। मत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा० पक्षे भ्वा० सक०--अनिट्।) कि मायपति मयति। इति दुर्गादासः॥

मी ङ य वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा० आत्म० सक० अनिट्।) ङ य मीयते। इति दुर्गादासः॥

मीढ़, त्रि मूत्रितम्। इत्यमरः। ३।१।९६। रे क्तप्रत्ययेनार्थः। मिहो सेचने भवत् क्तप्रत्यये स्थान्दो धात्वर्थतापश्यत्तात्कर्म्मभावात् कर्त्तरि क्तः। इति भरतः॥

मीढ़ुष्टम, पुं (मीढ़्वस् तमपप्रत्ययेन पृषोदरादित्वात् साधुः।) शिवः। यथा —
“नमो मनोऽभिभूताय गुणा मीढ़ुष्टमोऽसिमम्।
परिवृतमभिलाष वा शुभाभिव्यञ्जाभवम्॥”
इति श्रीमद्भागवते ४ स्कन्धे ६ अध्यायः॥
“मीढ़ुष्टम शिवतमेतम्।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

मीढ्वान् [स्] पुं, (मिह सेचने। “दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च।” ६।१।१२। इति सूत्रेण वसु। द्वित्वाभावः अभ्यासलोपः उपधा दीर्घत्वं ढत्वञ्च निपात्यते।) शिवः। यथा —
“नमो मीढुष्टमायास्मै शुभा मीढ़ा नमोऽस्तु ते।
भुवनादिरवर्त्तन नमोऽद्रुतधीभो नमः॥”
इति श्रीमद्भागवते ४ स्कन्धे ६ अध्यायः॥
“मीढुषे शिवे मीढुषा सेचना च वर्त्तमाना।”
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी। (सेचनकर्त्तरि, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १।११४।१।
“यथा नो मीढ्वन् स्तवते सखा तव रुद्रपते।”
“मीढ्वान् सक्ता स्तुतवर्विंता।” इति तद्भाष्ये सायनः॥)

मीन, पुं (मीयते इति मीञ् हिंसायाम्। “फेन मीनौ।” उणा० ३।३। इति नक् निपातितश्च।) मत्स्यः। इत्यमरः। १।१०।१७॥ (यथा, भागवते। ३।७।८।
‘दुर्भगो वत लोकोऽयं यदवो नितरामपि।
ये संवसन्तो न विदुर्हरिं मीना इवोडुपम्॥’)
मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतान्तिमराशिः। तत्पर्य्यायः। अन्त्यभम् २। स च पूर्व्वभाद्रपदाशेषपादोत्तरभाद्रपदारेवतीसमुदायेन भवति। अस्याधिष्ठातृदेवता स्त्रीमत्स्यद्वयं स च कीटमत्स्यः। जलजः। सौम्यः। अङ्गना। युग्मः। समः। द्यात्मकः। श्वेतः। उत्तरदिङ्नाथः। गुरुक्षेत्रम्। निशात्मकश्च। इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ अपि च। शीर्षपृष्ठोदयः। चरणरहितः। कफप्रकृतिः। जलचारी। निःशब्दः। पिङ्गलवर्णः। स्निग्धः। अत्यन्तस्त्रीसङ्गः। बहुसन्तानः। ब्राह्मणवर्णः। सधान्यश्च। तत्र जातः आतकोधनः। शीघ्रगतिः। अशुचिः। कर्म्मभोगी। प्रचुरविवाहश्च भवति। इति वृहज्जातकादयः। अपि च।
मीनस्य सस्तनपद्मा रत्नकाञ्चनपूरितः।
अल्परोमा महाप्राज्ञो दीर्घकालपरीक्षकः॥’
इति कोष्ठीप्रदीपः॥●॥
रात्रौ तन्मयनिरूपणं यथा। रूपाकारतारा चतुष्टयात्मकपूर्व्वाषाढानक्षत्रे मस्तकोपरि दृष्टे सति मीनलग्नस्य १।४८ ऊनपञ्चाशत्पला धिकैकदण्डो भवति। प्रकारान्तरे। सर्पाकृतितारा चतुष्टयात्मकोत्तराषाढ़ानक्षत्रे मस्तकोपरि उदिते सति मीनलग्नस्य २।२६ षड्विंशत्पलाधिकदण्डद्वयं भवति। यथा,—
“सर्पगामिनि शिरोगते
चतुस्तारके करिकरोद्भवारिभे।
अन्त्यभाद्घ्नत्रयाणि। निर्गता
नीनराश्यरसयाद्विलिप्तका॥ ९।१।४८।
शीर्षभाभिभचतुष्टयाकृतौ
विद्धि तद्वि सर्पकालतो।
धूर्निरुक्तमनोलकाङ्के।
यान्ति कालनिधिलिप्तिका मवात्॥”
९।२।२६।
इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम्॥●॥
भगवद्दशावतारान्तर्गतप्रथमावतारः। यथा
“द्वितीय नित्यवपुरसि मम मीन कूर्म्म-
कान्तिभिन् वृहरिवामनरामरूपा।
योऽभूदभव भरतावसनलबूह
कल्की यथाव भविता प्रहरिष्यतीऽरीन्॥”
इति मुग्धबोधव्याकरणम्।
अस्य विवरणं मत्स्यशब्दे द्रष्टव्यम्॥●॥
विष्णुकल्पे यथा।
“प्रलयविप्लुतधरा च वैकुण्ठ नरेश्वर।
सर्वं प्रलयमिदं भवेत् सत्यपरं॥
कृष्णरूपा कालिका स्याद्रामरूपा च तारिणी।
बगला कूर्म्ममूर्त्तिः स्यान्मीनो धूमावती भवेत्।
छिन्नमस्ता नृसिंहः स्याद्वाराहश्चैव भैरवी।
सुन्दरी जामदग्न्यः स्यात्तामसो भुवनेश्वरी।
कमला बौद्धरूपा स्यात् मातङ्गी कल्किरूपिणी।
स्वयं भगवती काली कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्।
स्वयञ्च भगवान् कृष्ण कालीरूपी भवेद्व्रजे।’
दुर्गा स्यात् कल्किरूपिणीति पाठान्तरम्।
इति मुण्डमालातन्त्रम्॥

मीनकेतन, पुं (मीनः केतने यस्य।) कन्दर्पः। इत्यमरः। १।१।२६॥ (यथा, दशकुमारचरिते। ५।
‘अथ मीनकेतनसनातायतेन।”

मीनगोधिका, स्त्री, (मीनगोधिकानामाश्रयोऽस्त्र।) जलाशयः। यथा,—
‘पल्वलं दीर्घिका वापी खड़िका मीनगोधिका।’
इति त्रिकाण्डशेषः॥

मीनघाती, [न्] पुं (मीनं हन्तीति। हन+णिनि।) वकः। इति राजनिर्घण्टः॥ मत्स्यघातके त्रि॥

मीननेत्रा, स्त्री (मीनस्य नेत्राकारा ग्रन्थिरस्याः।) गण्डदूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः॥

मीनर, पुं (मीना भक्ष्यत्वेन सन्त्यस्य। मीन+“क्षुभ कृष्णकठकिलेनि।” ४।२।८०। इति अश्मादित्वात् र।) हारकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ हाङ्गर इति भाषा॥

मीनरङ्क पुं (मीनरङ्ग। पृषोदरादित्वात् साधुः।) मत्स्याशनपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ माछराङ्गा इति भाषा॥ क्वचित् पुस्तके मत्स्यरङ्ग इत्यपि पाठः॥

मीना स्त्री, उषाकन्या। सा तु काश्यपभार्य्या। यथा, वह्निपुराणे।
“उषायास्तु प्रवक्ष्यामि सर्गं पञ्च शुभानन।
मीना मेना तथा दत्ता अशुद्धा तथैव च॥
पविवृता च विज्ञेया तासाश्च प्रसुत प्रजा।”

मीनाख्यो, स्त्री शर्करा। इति राजनिर्घण्टः॥ (विशेषोऽस्याः शर्कराशब्दे विज्ञेयः॥)

मीनाण्डीय पुं इन्दुराजः। खञ्जनः। इति मेदिनी। घे १०९॥

मीनालय, पुं (मीनानामालयः।) समुद्रः। इति धनञ्जयः॥

मीनाक्षी, स्त्री, (मीनस्याक्षिणी इव अक्षिणी यस्याः।) मत्स्याक्षी। गण्डदूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः॥ कुवेरकन्या। इति पुराणम्॥

मीम च शब्दे गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० शब्दे अक० गतौ सक० पर० सेट्।) च अमिमीमत्। इति दुर्गादासः॥

मीमांसक, पुं, (मीमांसामधीते वेद वेत्ति। मीमांसा+“क्रमादिभ्यो वुन्।” ४।२।६१। इति वुन्।) मीमांसाशास्त्रवेत्ता। तत्पर्य्यायः। मिद्धान्ती २। इति जटाधरः॥ मीमांसाशास्त्राध्येता च। (विवृतोऽस्य यथा,—

"इयत्त्वं तमसोऽपि शोभनधियां मीमांसकानां मतम् ।"

छायायास्तमसश्चापि सम्बन्धातगुणकर्म्मणोः ।
द्रव्यत्वं केचिदिच्छन्ति मीमांसकमताश्रयाः ॥"

इति वैयाकरणवल्लभकृतवादार्थदर्पणे प्रथमश्लोके ॥)

पूर्व्वमीमांसासूत्रकर्त्ता जैमिनिः । वृत्तिकर्त्ता कुमारिलभट्टः । भाष्यकर्त्ता शवरस्वामी । प्रभाकरः कुमारिलभट्टस्य छात्रः । स एव गुरुत्वेन भण्यते । तन्मतं गुरुमतम् तच्छिष्याः प्राभाकराः । अतएव सार्त्तभट्टाचार्य्येण प्राभाकरैरभिहितमित्युक्तम् । उत्तरमीमांसासूत्रकर्त्ता वेदव्यासः । तस्य भाष्यकर्त्ता शङ्कराचार्य्यः । स च अद्वैतवादी । रामानुजः विशिष्टाद्वैतवादी । माध्वः द्वैतवादी च ॥ (यथा, भक्तिरसामृतसिन्धौ । १ । १ । ३ ।

"मीमांसको वड़वाग्नेः कठिनामपि
कुण्ठयन्नसौ जिह्वाम् ॥")

मीमांसा, स्त्री, (मानविचारे+"मान् वधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ।"३।१।६। इति सन् । अः टाप् । अभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च ।) षड्दर्शनान्तर्गतदर्शनशास्त्रविशेषः । तत्पर्य्यायः । विचारणा २ । इति हेमचन्द्रः ।२।१६५॥ अस्या अध्याया विंशतिः । तत्र पूर्व्वमीमांसा द्वादशाध्यायात्मिका जैमिनिप्रणीता यज्ञादिकर्म्मकाण्डनिरूपिका । अस्या अन्तर्गतानि लोकव्यवहारनियमार्थं मनुयाज्ञवल्क्यादिभिः बहूनि धर्म्मशास्त्राणि कृतानि । तत्रोत्तरमीमांसा चतुरध्यायात्मिका वेदव्यासप्रणीता ब्रह्मनिरूपिका । अस्या नाम वेदान्तः । अपराध्यायचतुष्टयं सङ्कर्षणप्रणीतं उपासनाकाण्डं षड्दर्शनवहिर्भूतम् ॥ * ॥ प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता द्वादश पदार्थाः क्रमात् द्वादशानामध्यायानां विषयाः । प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादादिरूपं धर्म्मे प्रमाणं निरूपितम् । १ । द्वितीये यागदानादिकर्म्मभेदः । २ । तृतीये प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासार्थकत्वेन तच्छेषत्वम् । ३ । चतुर्थे गोदोहनस्य पुरुषार्थत्वप्रयुक्त्या अनुष्ठानं न तु क्रत्वर्थत्वप्रयुक्त्येत्येवमादयः । ४ । पञ्चमे क्रमनियतिविधेयत्वादयः । ५ । षष्ठे कर्त्तुरधिकारो नान्धादेरित्यादयः । ६ । सप्तमे समानमितरच्छ्येनेन इत्यादि प्रत्यक्षवचनेनाग्निहोत्रादिनाम्नानुमितवचनेन च सामान्यतोऽतिदेशः ।७। अष्टमे सौर्य्यं चरुं निर्व्वपेदित्यत्र निर्व्वापस्तद्धितेन देवतानिर्द्देशः एकदेवतत्वमौषधद्रव्यकत्वमित्यादिना लिङ्गेनाग्नेयपुरोडाशेतिकर्त्तव्यतानान्यस्येत्येवमादिविशेषातिदेशः । ८ । नवमे प्रकृतावग्नये जुष्टं निर्व्वपामीति पठिते मन्त्रे विकृतौ सौर्य्यचरावग्निपदपरित्यागेन सूर्य्यपदप्रक्षेपेण सूर्य्याय जुष्टं निर्व्वपामीत्येवमादिरूहः । ९ । दशमे कृष्णलेषु चोदकप्राप्तस्यावघातस्य वितुषीकरणासम्भवेन लोप इत्येवमादिर्व्वाधः । १० । एकादशे बहूनामाग्नेयादीनां प्रधानानां सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकार इत्यादि तन्त्रम् । ११ । द्वादशे प्रधानस्य पशोरुपकाराय अनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन पश्वङ्गपुरोडाशेऽप्युपकार इत्यादिप्रसङ्गः । १२ ॥ (एतदध्यायप्रतिपाद्यार्थानां विवरणं यथा,—

'प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे विधिरूपं मानमीरितम् । द्वितीयेऽर्थवादरूपम् अर्थवादो मन्त्रस्याप्युपलक्षकः । तृतीये स्मृतिरूपम् । स्मृतिराचारमप्युपलक्षयति । चतुर्थे उद्भिच्चित्रादिनामरूपम् । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे आख्यातमेवापूर्व्वबोधकम् । अपूर्व्वसद्भाव इत्यादिकः कर्म्मभेदचिन्तोपयुक्त उपोद्घातो वर्णितः । द्वितीये धातुभेदपुनरुक्त्यादिभिः कर्म्मभेदः । तृतीये रथन्तरादीनां कर्म्मभेदप्रामाण्यापवादः । चतुर्थे नित्यकाम्ययोः प्रयोगयोर्भेदः ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे शेषत्वबोधकानां श्रुतिलिङ्गादीनां मध्ये श्रुतिर्विचारिता । द्वितीये लिङ्गम् । तृतीये वाक्यप्रकरणादि । चतुर्थे निवीतोपवीतादिष्वर्थवादत्वविधित्वादिनिर्णयहेतुः श्रुत्यादेः परस्परविरोधसद्भावः । पञ्चमे प्रतिपत्तिकर्म्माणि । षष्ठेऽनारभ्याधीतानि । सप्तमे बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि । अष्टमे याजमानानि ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रधानभूतामिक्षादध्यानयनस्य प्रयोजिकेत्यादि प्रधानप्रयोक्तृत्वं विचारितम् । द्वितीये त्वप्रधानं वत्सापकरणं शाखाच्छेदे प्रयोजकमित्याद्यप्रधानप्रयोक्तृत्वम् । तृतीये जुहूपर्णमयीत्वादेरपापश्लोकश्रवणादिफलभावाभावचिन्ता । चतुर्थे राजसूयगतजघन्याङ्गाक्षद्यूतादिचिन्ता ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे श्रुत्यर्थपाठादिभिः क्रमो निरूपितः । द्वितीये वाजपेयगतेषु सप्तदशसु पशुष्वेकैकधर्म्मसमापनमित्यादिक्रमविशेषः । तृतीये पञ्चप्रयाजादीनामावर्त्तनेनैकादशत्वमित्यादिर्वृद्धिः । अदान्यग्रहचिन्त्योरनावृत्तिरित्यादि वृद्ध्यभावः । चतुर्थे क्रमनियामकानां श्रुत्यर्थपाठादीनां प्रबलदुर्व्वलभावः ।

षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे कर्म्माधिकारः । कर्त्तुरस्यन्धादेर्नास्ति स्त्रिया अस्ति । योऽस्ति स च पत्या सहेत्येवमादिनाधिकारी निरूपितः । द्वितीये सत्राधिकारिणां प्रत्येकं कृत्स्नं फलम् । दर्शपौर्णमासयोः कर्त्तव्यनियमः काम्यकर्म्मसमापनीयमित्येवमादयोऽधिकारिधर्म्मा उक्ताः । तृतीये द्रव्यस्य प्रतिनिधिरस्ति । देवादीनामग्न्यादीनामधिकारिणाञ्च स नास्तीत्यादिनिरूपणम् । चतुर्थे पदार्थलोपनं विचारितम् । अवत्तनाशे सत्याज्येन यजेत् । इड़ाद्यर्थनाशे सति शेषान्नग्राह्यमित्यादिकम् । पञ्चमे कालापराधेन चन्द्रोदये सत्यभ्युदयेष्टिः प्रायश्चित्तम् । ज्योतिष्टोमस्यैकादयो दीक्षाः । द्वादशाहस्य द्वादशदीक्षा इत्यादि निरूपितम् । षष्ठे सत्राधिकारिणस्तुल्यकल्पा एव सत्रं विप्रस्यैवेत्येवमादिकं चिन्तितम् । सप्तमे पित्रादिकं न देयम् । महाभूमिर्न देयेत्येवमादिर्देयविचारः । अष्टमे लौकिकाग्नावुपनयनहोमः । स्थपतीष्टिस्तथैवेत्येवमाद्यग्निविचारः कृतः ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे समानमितरच्छ्येनेनेत्यादिप्रत्यक्षवचनातिदेशः । द्वितीये पूर्व्वोक्तातिदेशस्य शेषो विचारितः । तृतीयेऽग्निहोत्रनाम्नातिदेशः । चतुर्थे निर्व्वापौषधद्रव्यादिलिङ्गातिदेशः ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे स्पष्टेन लिङ्गेनातिदेशविशेषः । तद्यथा सौर्य्यचरावतिदेशकानि निर्व्वापस्तद्धितेन देवतानिर्द्देश एकदेवतात्वमौषधद्रव्यकत्वमित्यादीनि स्पष्टान्याग्नेयलिङ्गानि । द्वितीये त्वस्पष्टैर्लिङ्गैरतिदेशः । तद्यथा वाजिने हविःसामान्येन लिङ्गेन पयोविध्यन्तोऽतिदिश्यते तत्र लिङ्गमस्पष्टम् । शीघ्रं तद्बुद्ध्यनुत्पादनात् । तृतीये प्रबलेन लिङ्गेनातिदेशः । तद्यथा । आभिचारिकेष्टावाम्नावैष्णवसारस्वतबार्हस्पत्येषु हविःषु त्रित्वेन लिङ्गेन यथाक्रममाग्नेयादिविध्यन्ते प्राप्ते द्विदेवत्यत्वेन लिङ्गेन प्रथम आग्नावैष्णवे तृतीयस्याग्नीषोमीयस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः । प्रबलञ्च द्विदेवत्यत्वम् । शब्दोच्चारणमात्रेण सहसा प्रतिभासात् । क्रमस्तु विलम्बितप्रतीत्या दुर्व्वलः । चतुर्थे दर्व्विहोमेष्वतिदेशोऽपोद्यते ।

नवमाध्यायस्य प्रथमे पादे उपोद्घातपूर्व्वकमूहविचारप्रारम्भः । तत्र प्रयाजादयो धर्म्मा अपूर्व्वप्रयुक्ताः । अवघातमन्त्रादिष्वविवक्षितं व्रीह्यग्न्यादिस्वरूपं साधनविशेषत्वमात्रं विवक्षितमित्यादिरूपोपोद्घातः । सवित्रग्निपूषशब्दानां विकृतिषु नास्त्यूहः । अग्निशब्दस्यास्त्यूह इत्यादि रूहविचारारम्भः । द्वितीये सपरिकरः सामोहः । तृतीये मन्त्रोहः । चतुर्थे मन्त्रोहप्रसङ्गापतितो विचारः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे बाधहेतुर्द्वारलोपो निरूपितः । तद्यथा स्वयं कृता वेदिर्भवतीत्यत्र वेदिनिष्पादनरूपस्य द्वारस्य लोपेन निष्पादकानामुद्धननादीनां बाधः । कृष्णलेषु वितुषीकरणरूपस्य द्वारस्य लोपेनावघातस्य बाधः । द्वितीये संक्षेपेणोक्तस्य द्वारलोपस्य बहुभिरुदाहरणैर्विस्तारः । तृतीये बाधकारणं कार्य्यैकत्वम् । तद्यथा प्रकृतौ गवाश्वादिदक्षिणाया ऋत्विक्परिक्रयः कार्य्यम् । तथा विकृतिरूपे भृग्वाग्नेरकाण्डे धेनुरूपाया दक्षिणायास्तदेव कार्य्यम् । ततो धेन्वा गवाश्वादिदक्षिणाविकृतौ चोदकप्राप्ता बाध्यते । चतुर्थे नक्षत्रेष्टिविहिता उपहोमाश्चोदकप्राप्तैर्नारिष्टहोमैः सह समुच्चीयन्ते इत्यादिः समुच्चयः । पञ्चमे षोड़शिग्रहः प्रकृतिगामी । स चाग्रयण-

पात्रादेव गृहीतव्य इत्यादिनाथप्रसङ्गागतो ग्रहादिविचारः । षष्ठे सामत्वे गेयमित्यादिबाधप्रसङ्गागतः सामविचारः । सप्तमे पञ्चस्विषु चरुभेदः । षड्मेधीयमपूर्व्वकर्म्मेत्यादिबाधप्रसङ्गागतः प्रकीर्णविचारः । अष्टमेनानुयाजेष्वितिपर्य्युदासो न सोम इत्यर्थवादो नातिरात्रे इति प्रतिषेध इत्यादिनाधीपयुक्तो नञर्थविचारः ।

एकादशाध्यायस्य प्रथमे पादे तन्त्रस्योपोद्घातो वर्णितः । द्वितीये तन्त्रावापौ सक्षेपतोक्तौ । तृतीये तन्त्रमुदाहरणबाहुल्येन प्रपञ्चितम् । चतुर्थे तथैवावापः प्रपञ्चितः ।

द्वादशाध्यायस्य प्रथमे पादे पशुधर्म्माणां पशुपुरोडाशे प्रसङ्गः । सौमिकवेदकत्तरकालीनकर्म्मसु प्रसङ्ग इत्यादि विचारः । द्वितीये सवनीयपशोस्तन्त्रित्वम् । न तु सवनीयपुरोडाशानाम् । विकृतिस्तन्त्रिणो न प्रकृतिः । अन्वारम्भणीया विकृतिष्वपि स्यात् । न तु प्रकृतावित्यादिविचारः । तृतीये सवाससो समुच्चयः । आधारगतानामृजुत्वसन्ततत्वादीनां समुच्चय इत्यादिकं प्राधान्येन । यवव्रीह्योर्व्विकल्प इत्यादिकं समुच्चयापवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम् । चतुर्थे चैन्द्रावार्हस्पत्ययाज्यानुवाक्यायुगलयोर्व्विकल्प इत्यादिकं प्राधान्येन । याज्यानुवाक्ययोः समुच्चय इत्यादिकविकल्पापवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम् । तदेवं द्वादशाध्यायगतेषु षष्टिसंख्यकेषु पादेषु प्रतिपाद्या अर्था संगृहीताः । इत्यधिकरणमाला । उत्तरमीमांसाध्यायपादप्रतिपाद्यार्था यथा,—

"शास्त्रं ब्रह्मविचाराख्यमध्यायाः स्युश्चतुर्व्विधाः ।
समन्वयाविरोधौ द्वौ साधनञ्च फलन्तथा ॥
समन्वये स्पष्टलिङ्गमस्पष्टत्वेऽप्युपास्यगम् ।
ज्ञेयगं पदमात्रञ्च चिन्त्यं पादेष्वनुक्रमात् ॥
द्वितीये स्मृतितर्काभ्यामविरोधोऽन्यदुष्टता ।
भूतभोक्तृश्रुतेर्लिङ्गश्रुतेरप्यविरुद्धता ॥
तृतीये विरतिस्तत्त्वपदार्थपरिशोधनम् ।
गुणोपसंहृतिर्ज्ञानेवहिरङ्गादिसाधनम् ॥
चतुर्थे जीवतो मुक्तिरुत्क्रान्तिर्गतिरुत्तरा ।
ब्रह्मप्राप्तिब्रह्मलोकाविति पादार्थसंग्रहः ॥'

इति व्यासाधिकरणमाला । मीमांसाद्वयमतसंग्रहो यथा,—

अथ मीमांसकम् ।

'मीमांसको द्विधा कर्म्मब्रह्ममीमांसकः स्मृतः ।
वेदान्ती मनुते ब्रह्म कर्म्म भट्टप्रभाकरौ ॥
प्रत्यक्षमनुमानञ्च शाब्दोपमया सह ।
अर्थापत्तिरभावश्च भट्टानां षट्प्रमाणता ॥
प्रभाकरमते पञ्चैतान्यभावस्य वञ्चनात् ।
अद्वैतवादिनो वेदान्ती प्रमाणानि यथातथा ॥
सर्व्वमेतदिदं ब्रह्म वेदान्तेऽद्वैतवादिनाम् ।
आत्मन्येव लयो मुक्तिर्व्वेदान्तिकमते मता ॥
अकर्त्ता सपटकर्त्ता सन्मात्राचिन्तक ।
मकरन्दी द्विजो भट्टो यदन्याश्रममस्थित ॥
भगवन्नामधेयास्तु द्विजा वेदान्तदर्शने ।
विप्रगेहभुजस्त्यक्तोपवीता ब्रह्मवादिनः ॥
चत्वारो भगवद्भेदा कुटीचरबहूदकौ ।
हंसः परमहंसश्चाधिकोऽमीषु परः परः ॥"

इति जिनदत्तकृतविवेकविलासः । सर्व्वदर्शनसंग्रहधृत जैमिनिमतसंग्रहो यथा । अथातो धर्म्मजिज्ञासा इति प्रथमाधिकरणसूत्रम् । तत्राधिकरणं पञ्चावयवमाचक्षते परीक्षकाः । अस्मिन् सूत्रे स्वाध्यायोऽध्येतव्य इतिश्रुतिवाक्यमाश्रित्य विषयसंशयपूर्व्वपक्षसिद्धान्तनिर्णयरूपपञ्चाङ्गात्मकाधिकरणेन मीमांसाशास्त्रारम्भस्यावश्यकता प्रदर्शिता । मीमांसा हि वेदविचारशास्त्रं तदारम्भो निष्प्रयोजनः स्वाध्यायोऽध्येतव्य इतिश्रुत्या वेदाध्ययनं विहितं तत्र विश्वजिन्न्यायात् स्वर्गरूपफलमन्तरग्रहणमात्रेणापि सम्भवति न तत्रार्थबोधापेक्षाप्यस्ति असत्याञ्च वेदार्थबोधापेक्षायां तदधीनाया विचारणाया अपि अनावश्यकत्वात् अथवा यागादिकर्म्मावबोधाय स्वाध्यायोऽध्येतव्यः तस्य चार्थबोधरूपं दृष्टमेव फलं ततश्च दृष्टार्थत्वेन तस्य वैधत्वाभावात् वेदार्थविचारस्यापि तदेकप्रयोजनस्य वैधत्वं नास्तीति तद्विचारशास्त्रमनारम्भणीयम् । स्वाध्यायाध्ययनानन्तरं विचारशास्त्रेऽध्येतव्यतया सीदते वेदमधीत्य स्नायादितिविधिबोधित वेदाध्ययनसमावर्त्तनयोरानन्तर्य्यं बाध्येत तस्मान्नविचारशास्त्रमारम्भणीयमितिपूर्व्वपक्षसद्भावे अध्ययनस्य दृष्टफलकत्वेपि चाध्येतव्य इत्यत्र तव्यप्रत्ययेन भावनाप्रतिपादनात् अर्थबोधस्य तत्र भाव्यत्वेनान्वयादध्ययनविधेरवघातादिविधिवन्नियमापूर्व्वार्थत्वं । तथाच यथा दर्शपौर्णमासजन्य परमापूर्व्वमवघातादिजन्यमवान्तरापूर्व्वं कल्पयति तथा समस्तक्रतुजन्यमपूर्व्वमपि क्रतुज्ञानसाधनाध्ययननियमजन्यमपूर्व्वं कल्पयिष्यति । अन्यथा अध्ययनविधेर्व्वैफल्यं स्यात् । अर्थबोधरूपदृष्टफलस्य सम्भवे विश्वजिन्न्यायान्न स्वर्गफलकल्पना इति सिद्धान्तितम् । यथा यागे यवादनेऽस्यादिनापि वितुषीकरणसम्भवे अवघातविधिना अवघातो नियम्यते तथा अध्ययनविधिना अध्ययनं नियम्यते । तथाच अध्ययनेन च वेदार्थं परिज्ञाते तत्र संशये तन्निर्णयार्थं विचारशास्त्रमवश्यमपेक्षितव्यमिति विचारशास्त्रमारम्भणीयमेवेति प्रथमाधिकरणनिष्कर्षः एवंरीत्या अधिकरणसहस्रात्मकं कर्म्ममीमांसाशास्त्रं जैमिनिना प्रणीतम् । अस्मिन् शास्त्रे वेदस्यापौरुषेयत्वम् । वर्णानां ककारादीनां नित्यत्वं तत्र सोऽयं क इत्यादिप्रत्यभिज्ञैव प्रमाणं कत्वसामान्याभिधान एव तदभिव्यञ्जकः । ततश्च वेदस्यापौरुषेयतया निरस्तसमस्तशङ्काकलङ्काङ्कुरत्वेन स्वतः सिद्धं धर्म्मे प्रामाण्यमिति सुस्थितम् ।

प्रमाज्ञानस्य स्वतः प्रामाण्यम् । विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सति तदतिरिक्तहेत्वजन्यत्वं प्रमायाः स्वतस्त्वमिति ॥

मीर, पुं, (मिन्वन्ति प्रक्षिपन्ति नद्यो जलान्यत्रेति । मिञ् + "शुसिचिमिञां दीर्घश्च ।' उणा० २ । २५ । इति क्रन् दीर्घत्वञ्च ।) समुद्रः । इत्युणादिकोषः । पर्व्वतैकदेशः । सीमा । पानीयम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

मील, ऋ निमेषे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-पर० अक० सेट् ।) ऋ अमिमीलत् अमीमिलत् । मीलति चक्षुः पक्ष्माभिरावृतं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मील, क्ली (मीलतीति । मील+क ।) वनम् । इति कश्चित् ॥

मीलन, क्ली, पक्ष्मभिरावरणम् । मीलधातोर्भावेऽनट् (ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मीलित, त्रि (मील+क्त ।) अप्रफुल्लम् । तत्पर्य्यायः । सङ्कुचितम् २ निद्राणम् ३ मुद्रितम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (अलङ्कारविशेषः । यथा साहित्यदर्पणे । १० । ११५ ।
("मीलितं वस्तुनो गुप्तिः केनचित्तुल्य लक्ष्मणा ।")

मीव, पीवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर० अक० सेट् ।) मीवति । पीवः स्थूलीभावः । इति दुर्गादासः ॥

मीवर, त्रि (मीनाति हिनस्तीति । मीञ्+ 'छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरेति ।" उणा० ३ । १ । इति ष्वरच् निपातितश्च । अन्योज्ज्वलेन तु माधातोः ष्वरच् निपातितश्चेत्युक्तम् ।) हिंस्रः । इत्युणादिकोषः ॥ (मीयते इति, मा+ष्वरच् । निपातितः ।) सेनानीः । पूज्यः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

मीवा, स्त्री (मीनाति हिनस्तीति । मी+'शेवायहजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः ।' उणा० १ । १५४ । इति वन् निपात्यते च ।) उदरकृमिः । इत्युणादिकोषः ॥ वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ शीकरः । सारः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

मु, पुं, (मव+बाहुलकात् डुन् । टिलोपश्च ।) बन्धनम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥ महेशः । इति हट्टचन्द्रः ॥

मुकुन्दक, पुं, पलाण्डुः । केचित्तु मुकन्दकस्थाने सुकन्दक इति पठित्वा अवनाता सुर सर्वं प्रायेण कन्दति आह्वयति कं जलं आह्वाने रोदने च कन्द पृषोदरादित्वात् इत्युक सुकन्दक इति व्याचष्टे । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मुकु, पुं (मुच+बाहुलकात् कु । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) मुक्तिः । यथा —
"मुकुर्मुक्तौ महेशे स कुः पृथिव्यामथाभवे ।'
इति दुर्गादासधृतहट्टचन्द्रः ॥

मुकुट, क्ली, (मङ्कते मण्डयति । मकि+उटन् नलोपश्चेति न्यासः ।) स्वनामख्यातशिरोभूषणम् । तत्पर्य्यायः । किरीटम् २ । इत्यमरः ,

२ । ६ । १०२ ॥ मौलिः ३ कोटीरम् ४ उष्णीषम् ५ । इति हेमचन्द्रः । ३।३१४ ॥ मकुटम् ६ मौलीकः ७ शेखरम् ८ अवतंसः ९ वतंसः १० उत्तंसः ११ उष्णीषकम् १२ कोटीरकम् १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । ८६ । ७१ ।
"मुकुटश्चापतत्तस्य काञ्चनो वज्रभूषितः ।"
तथा च महाभारते । १ । ३० । ३८ ।
"रत्नानि मुकुटान्येषां मुल्यितानि व्यधर्षयन् ।"
टाप् । स्त्री, मातृगणविशेषः । यथात्रैव । ९ । ४६ । २३ ।
"कालेहिका वामनिका मुकुटा चैव भारत ॥")
मुकुटी, स्त्री, अङ्गुलिमोटनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
मुकुन्दः, पुं, विष्णुः । तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
"मुकुमव्ययमान्तञ्च निर्व्वाणमोक्षवाचकम् ।
तद्ददाति च यो देवो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तितः ॥
मुकुं भक्तिरसप्रेमवचनं वेदसम्मतम् ।
यस्तद्ददाति विप्रेभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तितः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः ॥
निधिविशेषः । (यथा, मार्कण्डेये । ६८ । ५ ।
"यत्र पद्ममहापद्मौ तथा मकरकच्छपौ ।
मुकुन्दो नन्दकश्चैव नीलः शङ्खोऽष्टमो निधिः ॥"
अस्य गुणादिकं निधिशब्दे उक्तम् ।) रत्नभेदः । कुन्दुरुः । इति मेदिनी । दे, ३८ ॥ (यथा च पर्य्यायः ।
"कुन्दुरुस्तु मुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पारदः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२९ ॥
मुकुन्दकः, पुं, पलाण्डुः । केचिच्च सुकन्दकस्थाने मुकुन्दक इति पठित्वा यवनानां मुदं कन्दतीति पृषोदरादित्वात् इवुक् कन्देरत उच्चेति व्याचक्षते । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
"विशेषौ तत्र भूयिष्ठं वरकः समुकुन्दकः ।")
षष्टिकव्रीहिः । यथा, भावप्रकाशे ।
"षष्टिकः शतपुष्पश्च प्रमोदकमुकुन्दकौ ।
महाषष्टिक इत्याद्याः षष्टिकाः समुदाहृताः ॥"
मुकुन्दुः, पुं, (मोचयति विषयान्तरासङ्गमिति । अन्तर्भूतण्यर्थे मुच् + कः । न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् । तं उन्दत्यार्द्रीकरोतीति । उन्द + उण् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कुन्दुरुः । इत्यमरटीकायां मथुरानाथः ॥
मुकुम्, य, निर्व्वाणम् । भक्तिरसः । प्रेम । यथा,
"मुकुमव्ययमान्तञ्च निर्व्वाणमोक्षवाचकम् ।
तद्ददाति च यो देवो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तितः ॥
मुकुं भक्तिरसप्रेमवचनं वेदसम्मतम् ।
यस्तद्ददाति विप्रेभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तितः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अः ॥
मुकुरः, पुं, (मक + "मकुरदर्दुरौ ।" उणा० १।४१ । इत्यत्र । बाहुलकादकारस्थाने उकारः इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेः उरच् ।) दर्पणः । (यथा नैषधे । ४।५९ ।
"क्षय करे गुरुमेकमयोघनं
बहिरितो मुकुरञ्च कुरुष्व मे ॥")
बकुलद्रुमः । कुलालदण्डः । इति मेदिनी । रे, २०३ ॥ मल्लिकापुष्पवृन्तः । इति विश्वः ॥ (यथा,
मुकुरकुसुमभृङ्गानातपत्रं ध्वजं वा
दधिफलमथ नौकामन्नताम्बूलवस्त्रम्
कमलकलसशङ्खं भूषणं काञ्चनं वा
भवति सकलसिद्धौ श्रेयसे रोगिणाञ्च ॥"
इति हारीते द्वितीयस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
कुलवृन्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ कोरकः । इति हेमचन्द्रः ॥
मुकुलः, पुं, क्ली, (मुञ्चति कलिकात्वम् । मुच् + घुलक् । इति भरतः ॥ मुचेरुलः । कत्वमुत्वञ्चेति कत्वे अकारस्योत्वे मुकुल इति रायः ।) ईषद्विकसितकलिका । तत्पर्य्यायः । कुड्मलः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १६ ॥ (यथा, रघौ । ९।३१ ।
उपहितं शिशिरापगमश्रिया
मुकुलजालमशोभत किंशुके ।")
मकुलः ३ पौटकोरकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
शरीरम् । आत्मा । इति धरणिः ॥ (राजपुरुषविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६।२५३ ।
"इत्थं लब्धजया राज्ञी तत्क्षणान्यग्रहीद्रुषा ।
यशोधरं शुभधरं मुकुलञ्च सवान्धवम् ॥")
मुकुष्टः, पुं, वनमुद्गः । तत्पर्य्यायः । मपष्टः २ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । ग्राहित्वम् । कफपित्तज्वरनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
मुकुष्टकः, पुं, (मुकुं स्तकति प्रतिहन्ति । स्तक + अच् पृषोदरादित्वात् साधुः ।) वनमुद्गः । मुगानी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मयष्टकः २ । इत्यमरः । २।९।१७ ॥ मुकुष्ठः ३ मयष्ठः ४ । इति श्रीधरः ॥ मपष्टकः ५ । इत्यन्ये । इति भरतः ॥ मुद्गष्टकः ६ मकुष्टकः ७ मयुष्टकः ८ । इति टीकान्तरम् ॥ (तथास्य विषयः ॥
"विदलान्नानि वक्ष्यामि शृणु पुत्त्र ! यथाक्रमम् ।
यवगोधूमचणका माषामुद्गाढ़की तथा ॥
मुकुष्टकाः कुलत्थाश्च मसूरास्त्रिपुटास्तथा ।
निष्पावकाः कलायाद्या विदलान्नानि कीर्त्तयेत् ॥
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥
मुद्गान् मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समुकुष्टकान् ।
आहारकाले यूषार्थे ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
मुकूलकः, पुं, (मुच् + बाहुलकादूलच् पृषोदरादित्वात् कुत्वम् । ततः संज्ञायां कन् ।) दन्तिवृक्षः । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥ (तथास्य पर्य्यायः ॥
"चित्रा दन्ती निकुम्भः स्यादुपचित्रा मुकूलकः ।
दाक्षायणी विशल्या च तथोदुम्बरपर्ण्यपि ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"दन्त्युदुम्बरपर्णी स्यान्निकुम्भोऽथ मुकूलकः ।
द्रवन्ती नामतश्चित्रान्यग्रोधा मूषिकाह्वया ॥"
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)
मुक्तः, त्रि, (मुच् + क्तः ।) प्राप्तमोक्षः । मोचितः । इति मेदिनी । ते, ४४ ॥ नन्दितः । इति शब्दरत्नावली ॥ (नृपविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ७ । १६३५ ।
"हृद्यम्पकभृत्यस्य जेलकाख्यस्य तत्क्षणम् ।
मुक्तो नामान्तिकं प्राप्तो नृपतेराप्ततामगात् ॥"
ऋषिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १०० । ३१ ।
"अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च शुचिर्मुक्तोऽथ माधवः ।
शुक्रोऽजितश्च सप्तैते तदा सप्तर्षयः स्मृताः ॥")
मुक्तकं, क्ली, (मुच्यते स्मेति । मुच् + क्तः । संज्ञायां कन् ।) क्षेपणीयास्त्रम् । इति केचित् ॥ (काव्यविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । २९५ ।
"वृत्तगन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च ॥")
मुक्तकञ्चुकः, पुं, (कञ्चुक इव कञ्चुकः मुक्तः कञ्चुको येन ।) अचिरत्यक्तत्वक्सर्पः । तत्पर्य्यायः । निर्मुक्तः २ । इत्यमरः । १ । ८ । ६ । उज्झितकञ्चुके, त्रि ॥
मुक्तचक्षुः, [स्] पुं, (मुक्तं सर्व्वतः क्षिप्तं चक्षुर्येन ।) सिंहः । इति शब्दमाला ॥ मुक्तनेत्रे, त्रि ॥
मुक्तरसा, स्त्री, (मुक्तः रसो यस्याः ।) रास्ना । इति रत्नमाला ॥ (विवरणमस्या रास्नाशब्दे ज्ञातव्यम् ।) त्यक्तरसे, त्रि ॥
मुक्ता, स्त्री, (मुच्यते स्म । मोच्यते निःसार्य्यते इति वा । मुच् + क्तः । टाप् ।) रास्ना । इति रत्नमाला ॥ रत्नविशेषः । मोती इति हिन्दीभाषा । अस्या अधिष्ठात्री देवता चन्द्रः । इति ज्योतिषम् ॥ तत्पर्य्यायः । मौक्तिकम् २ । इत्यमरः । २ । ९ । ९३ ॥ सौम्या ३ शौक्तिकेयम् ४ तारम् ५ तारा ६ भौतिकम् ७ तौतिकम् ८ अम्भःसारम् ९ शीतलम् १० नीरजम् ११ नक्षत्रम् १२ इन्दुरत्नम् १३ लक्ष्मीः १४ मुक्ताफलम् १५ बिन्दुफलम् १६ मुक्तिका १७ शौक्तेयकम् १८ शुक्तिमणिः १९ शशिप्रभम् २० स्वच्छम् २१ हिमम् २२ हिमवलम् २३ सुधांशुभम् २४ शुधांशुरत्नम् २५ । लक्ष्मीस्थाने लक्ष्मं शशिप्रभस्थाने शशिप्रियं हिमवलस्थाने हैमवतं सुधांशुभस्थाने भूरुहं इति च पाठः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शौक्तिकम् २६ । इति भावप्रकाशः ॥ शुक्तिबीजम् २७ हारी २८ । इति शब्दरत्नावली ॥ कुवलम् २९ । इति जटाधरः ॥ अस्या गुणाः । सारकत्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । लेखनत्वम् । चक्षुष्यत्वञ्च । तद्धारणगुणः । पापालक्ष्मीविनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ वृष्यत्वम् । बलपुष्टिदत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अपि च ।
"मौक्तिकञ्च मधुरं सुशीतलं
दृष्टिरोगशमनं विषापहम् ।
राजयक्ष्मपरिकोपनाशनं
क्षीणवीर्य्यबलपुष्टिवर्द्धनम् ॥"
अस्या लक्षणं यथा,—
"नक्षत्राभं सुवृत्तमत्यन्तमुक्तं
स्निग्धं स्थूलं निर्म्मलं निर्व्रणञ्च ।

न्यस्त धत्ते गौरवं यत्तुलायां
तन्निर्मौल्यं मौक्तिकं दोषदायि ।”

अस्या दोषलक्षणं यथा,—

‘यच्छिद्राय मौक्तिकं यच्च काय
शुक्तिस्पर्शं रक्ततां चाभिधत्ते ।
मत्स्याक्षं यत् स्फुटमुत्ताननम्रं
नैतद्धार्य्यं धीमता दोषदायि ॥’

अष्टधा मौक्तिकं यथा,—

“मातङ्गोरगमीनपोत्रिशिरसस्त्वक्सारशङ्खाम्बुभृ-
च्छुक्तीनामुदराच्च मौक्तिकमणिः स्पष्टं भवत्यष्टधा ॥’

मौक्तिकविशेषो यथा,—

‘छायापाटलनीलपीतधवलास्तच्चापि सामान्यतः
सप्तानां बहुशो न लभ्यिरिति चेच्छौक्तेयकं
तुल्यताम् ॥’ *॥

मौक्तिकपरीक्षा यथा,—

‘लवणक्षारचोदिते पात्रेऽम्लगोमूत्रपूरिते
क्षिप्तम् ।
मर्द्दितमपि शालीतुषैर्यदविकृतं तन्मौक्तिकं
जात्यम् ॥’

इति राजनिघण्टः ॥ * ॥

तदुत्पत्तिस्थानानि यथा,—

‘शुक्तिः गजश्च क्रोडश्च फणी मत्स्यश्च दर्दुरः ।
वेणुरेते समाख्यातास्तज्ज्ञैर्मौक्तिकयोनयः ॥’

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथ प्रकारान्तरमुक्तापरीक्षा ।

“द्विपेन्द्रजीमूतवराहशङ्ख-
मत्स्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि ।
मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके
तेषान्तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि ।
तेषान्तु शुक्त्युद्भवमेव तत्र
प्रोतायवध्यानि वदन्ति तज्ज्ञाः ।
मतङ्गजा ये तु विशुद्धवंश्या-
स्ते मौक्तिकानां प्रभवाः प्रदिष्टाः ॥
उत्पद्यते मौक्तिकमेषु वृत्त-
मापीतवर्णं प्रभया विहीनम् ॥

अन्ये गजपरीक्षायां गजजातिश्चतुर्व्विधा ।
मौक्तिकं तेषु जातं हि चतुर्व्विधमुदीर्य्यते ॥
ब्राह्मणं पीतशुक्लन्तु क्षत्रियं पीतरक्तकम् ।
पीतश्यामन्तु वैश्यं स्यात् शूद्रं स्यात् पीत-
नीलकम् ॥

काम्बोजकुम्भसम्भूतं धात्रीफलनिभं गुरु ।
अतिपञ्चरसच्छायं मौक्तिकं मन्ददीधिति ॥
धाराधरेषु जायेत मौक्तिकं जलबिन्दुभिः ।
दुर्लभं तन्मनुष्याणां दैवैस्तत् ह्रियतेऽम्बरात् ॥
कुक्कुटाण्डसमं वृत्तं मौक्तिकं स्निग्धं गुरु ।
चपलं भानुसङ्काशं द्वयोरन्यमसाधुषम् ॥’*॥

तथाहि गारुडे ।

“नाप्नोति मेघप्रभवं धरित्रीं
वियद्गतं तद्विबुधा हरन्ति ।
आशा प्रभाभासितदिग्विभाग-
मादित्यवद् दुर्व्विभाव्यबिम्बम् ॥
तेजस्तिरस्कृत्य हुताशनेन्दु-
नक्षत्रताराग्रहसम्भवञ्च ।
दिवा यथा दीप्तिकरस्तथैव
तमोऽवगाढास्वपि तन्निशासु ॥
विचित्ररत्नद्युतिचारुतोय-
चतुःसमुद्रा भवनाभिरामा ।
मूल्यं न वा स्यादिति निश्चयो मे
कृत्स्ना मही तस्य सुवर्णपूर्णा ॥
हीनोऽपि यस्तल्लभते कथञ्चित्
विपाकयोगान्महतः शुभस्य ।
सपत्नहीनः पृथिवीं समग्रां
भुनक्ति तत्तिष्ठति यावदेव ॥
न केवलं तत्शुभकृन्नृपस्य
भाग्यैः प्रजानामपि जन्म तस्य ।
तद्योजनानां परितः शतस्य
सर्व्वाननर्थान् विमुखीकरोति ॥

जलज्योतिर्म्मरुज्जानां मेघानां त्रिविधं भवेत् ।
जलाधिकेऽधिकं स्वच्छं कोमलं पुरु कान्ति-
मत् ॥
ज्योतिषं कान्तिमद्वृत्तं दुर्नरीक्ष्यं रविप्रभम् ।
कान्तिमत् कोमलं वृत्तं मारुतं विमलं लघु ॥
वराहदंष्ट्राप्रभवं वरिष्ठं
तस्यैव दंष्ट्राङ्कुरतुल्यवर्णम् ।
क्वचित् कथञ्चित् स भुवः प्रदेशे
प्रजायते शूकरवद्वरिष्ठ ॥

ब्रह्मादिजातिभेदेन वराहोऽपि चतुर्व्विधः ।
तेषु जाता भवेन्मुक्ता समासेन चतुर्व्विधा ॥
ब्राह्मणं शुक्लवर्णस्तु शूद्रमर्न्तोऽस्य लभ्यते ।
क्षत्रियः शुक्लरक्तस्तु स्पर्शे कर्कश एव च ॥
वैश्यः स्यात् शुक्लपीतस्तु कोमलः कोलसन्निभः ।
शूद्रः स्याच्छुक्लनीलस्तु कर्कशः श्याम एव च ।’

तथा च ।

“कोलजं कोलसदृशं तद्दंष्ट्रासदृशच्छवि ।
अलभ्यं मनुजै रम्यं मौक्तिकं पुण्यवर्ज्जितैः ॥*॥
ये कम्बवः शार्ङ्गमुखावमर्षे
पीतस्य शङ्खप्रवरस्य गोत्रे ।
स्यान्मौक्तिकानामिह तेषु जन्म
तल्लक्षणं सम्प्रति कीर्त्तयामः ॥
स्वयोनिमध्यच्छवितुल्यवर्णं
शङ्खाद्भवत्कोलफलप्रमाणम् ।

तथा च ।

वर्षोपलसमं दीप्त्या पाञ्चजन्यकुलोद्भवम् ।
कपोताण्डप्रमाणं तदतिकान्ति मनोहरम् ॥*॥

विशेषो यथा,—

‘अब्ध्यादिकनदीषु ये जाता कम्बवः शुभाः ।
मौक्तिकं तेषु जातं हि सप्तविंशतिभेदभाक् ॥
शुक्लाशुक्ला पीतरक्ता नीला लोहितपिञ्जरा ।
आकर्बुरा पाटला च नवधा प्रकीर्त्तिता ॥
महन्मध्यमसूक्ष्माणि सप्तविंशतिधा भवेत् ।
क्रमतस्तेषु विज्ञेयं सप्तस्वेषु मनीषिभिः ॥*॥
पाठीनपृष्ठस्य समानवर्णं
मीनात् सुवृत्तं लघु नातिसूक्ष्मम् ।
उत्पद्यते वारिचराननेषु
मीनाश्च ते मध्यचराः पयोधेः ॥’

तथा च ।

“गुञ्जाफलकायस्थौल्यं मौक्तिकं तिमिजं
लघु ।
पाटलापुष्पसङ्काशमल्पकान्ति सुवर्त्तुलम् ॥
वातपित्तकफद्वन्द्वसन्निपातप्रभेदतः ।
सप्त प्रकृतयो मीने सप्तधा तेन मौक्तिकम् ॥
लघिष्ठमरुणं वातात् आपीतं मृदु पित्ततः ।
शुक्लं गुरु कफोद्रेकात् वातपित्तान्मृदु लघु ॥
वातश्लेष्मभवं स्थूलं पित्तश्लेष्मजमच्छकम् ।
सर्व्वलिङ्गप्रयोगेण सान्निपातिकमुच्यते ॥
एकजाः शुभदाः प्रोक्तास्तथा वै सान्नि-
पातिकाः ॥*॥
भौजङ्गमं नीलविशुद्धवर्णं
सर्व्वं भवेत् प्रज्वलवर्णशोभम् ।
नितान्तधौतप्रतिकल्प्यमान-
निस्त्रिंशधारासमवर्णशोभम् ॥
भुजङ्गमास्ते विषवेगदृप्ता
श्रीवासुकेर्व्वंशभवाः पृथिव्याम् ।
क्वचित् कदाचित् खलु पुण्यदेशे
तिष्ठन्ति ते पश्यति तान्मनुष्यः ॥

फणिजं वर्त्तुलं रम्यं नीलच्छायं महाद्युति ।
पुण्यहीना न पश्यन्ति वासुकेः कुलसम्भवम् ॥
श्रृगालकोलामलकोलगुञ्जा-
फलप्रमाणास्तु चतुर्व्विधास्ते ।
स्युर्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्र-
सर्पेषु जाताः प्रवरास्तु सर्व्वे ॥
प्राप्यापि रत्नानि धनं श्रियञ्च
राजश्रियं वा महतीं दुरापाम् ।
तेजोऽन्विताः पुण्यकृतो भवन्ति
मुक्ताफलस्यास्य विधारणेन ॥
जिज्ञासया रत्नविनिश्चयज्ञैः
शुभे मुहूर्त्ते प्रयतैः प्रयत्नात् ।
रक्षाविधानं सुमहद्विधाय
हर्म्म्योपविष्टैः क्रियते यदा तत् ॥
तदा महद्दुन्दुभितूर्य्यघोषै-
र्घनैर्घनैराप्रियतेऽन्तरीक्षम् ॥
न तं भुजङ्गा न तु यातुधाना
न राक्षसा नापि च दुष्टलोकाः
हिंसन्ति यस्याहिशिरःप्रसूतं
मुक्ताफलं तिष्ठति कोषमध्ये ॥

भेकादिष्वपि जायन्ते मणयो ये क्वचित् क्वचित् ।
भौजङ्गमसमास्तुल्यास्ते विज्ञेया बुधोत्तमैः ॥
यच्चन्द्रमाश्चैव दिवो विशीर्णा
रत्नावली तस्य महासुरस्य ।
विचित्रसृष्टेषु विचित्रवर्णा
पयःसु पश्चात् पयसां पपात ॥
सम्पूर्णचन्द्रांशुकलापकान्ते-
र्मणिप्रवेकस्य महागुणस्य ।
तच्छुक्तिमत्सुस्थितिमाप बीज-
मासन् पुराण्यम्भवानि यानि ॥

यस्मिन् प्रदेशेऽम्बुनिधौ पपात
सुचारुमुक्तामणिरत्नबीजम् ।
तस्मिन् पयस्तोयधरावकीर्णं
शुक्तौ स्थितं मौक्तिकनामवाप ॥ * ॥
सैंहलिकपारलौकिक-सौराष्ट्रिकताम्रपर्णपार-
सवाः ।
कौबेरपाण्ड्यविराटमुक्ता इत्याकरास्त्वष्टौ ॥
"स्वात्यां स्थिते रवौ मेघैर्ये मुक्ता जलबिन्दवः ।
शीर्णाः शुक्तिषु जायन्ते ते मुक्ता निर्म्मलत्विषः ॥
न्यूना मध्यास्तथा सूक्ष्मा बिन्दुमानानुसारतः ।
सुस्निग्धमधुरच्छायं मौक्तिकं सिंहलोद्भवम् ॥
पारलौकिकसम्भूतं मौक्तिकं निबिड़ं गुरु ।
सौराष्ट्रिकभवं स्थूलं वृत्तं स्वच्छं सितं घनम् ॥
ताम्रपर्णभवं ताम्रं पीतं पारसवोद्भवम् ।
ईषत् श्यामञ्च रूक्षञ्च कौबेरोद्भवमौक्तिकम् ॥
पाण्ड्यदेशोद्भवं पाण्डु सितं रूक्षं विराटजम् ।
रुक्मिण्याख्या तु या शुक्तिस्तत्प्रसूतिः सुदुर्लभा ॥
तत्र जातं सितं स्वच्छं जातीफलसमं वरम् ।
छायावद्बहुलं रम्यं निर्द्दोषं यदि लभ्यते ॥
अमूल्यं तद्धि निर्द्दिष्टं रत्नलक्षणकोविदैः ।
दुर्लभं नृपयोग्यं स्यादल्पभाग्यैर्न लभ्यते ॥"
अन्यत्राह ।

"सर्व्वस्य तस्याकरजा विशेषात्
रूपप्रमाणे च यथैव विद्वान् ।
नहि व्यवस्थास्ति गुणागुणेषु
सर्व्वत्र सर्व्वाकृतयो भवन्ति ॥

ब्रह्मादिजातिभेदेन शुक्तयोऽपि चतुर्व्विधाः ।
तासु सर्व्वासु जातं हि मौक्तिकं स्याच्चतुर्व्विधम् ॥
ब्राह्मणस्तु सितः स्वच्छो गुरुः शुक्लः प्रभान्वितः ।
आरक्तः क्षत्त्रियः स्थूलस्तथारुणविभान्वितः ॥
वैश्यस्त्वापीतवर्णोऽपि स्निग्धः श्वेतः प्रभान्वितः ।
शूद्रः शुक्लवपुः सूक्ष्मस्तथा स्थूलोऽसितद्युतिः ॥

वर्षोपलानां समवर्णशोभं
त्वक्सारमध्यप्रभवं प्रदिष्टम् ।
ते वेणवो दिव्यजनोपभोग्ये
स्थाने प्ररोहन्ति न सार्व्वजन्ये ॥

वंशजं शशिसङ्काशं कक्कोलीफलमार्द्दकम् ।
प्राप्यते बहुभिः पुण्यैस्तद्रत्नं वेदमन्त्रतः ॥
पञ्चभूतसमुद्रेकादंशे पञ्चविधे भवेत् ।
मुक्ता पञ्चविधा तासां यथालक्षणमुच्यते ॥
पार्थिवी गुरुवर्त्तुला च तैजसी तेजसा लघुः ।
वायवी च मृदुः स्थूला गागनी कोमला लघुः ।
आप्याः स्निग्धा भृशं शुक्लाः पञ्चैताः प्रवरा
मताः ।
तासां धारणमात्रेण व्याधिः कोऽपि न
जायते ॥"* ॥
एवमन्यत्रापि ।
"गजाहिकोलमत्स्यानां शीर्षे मुक्ताफलोद्भवः ।
त्वक्सारशुक्तिशङ्खानां गर्भे मुक्ताफलोद्भवः ॥
धाराधरेषु जायेत मौक्तिकं जलबिन्दुभिः ।
जीमूते शुचिरूपञ्च गजे पाटलभास्वरम् ॥
मत्स्ये श्वेतञ्च निस्तेजः फणीन्द्रे नीलभास्वरम् ।
हरिच्छुतं तथा वंशे पीतश्वेतञ्च शूकरे ।
शङ्खशुक्त्युद्भवं श्वेतं मुक्तारत्नमनुत्तमम् ॥
चतुर्धा मौक्तिके छाया पीता च मधुरा सिता ।
नीला चैव समाख्याता रत्नतत्त्वपरीक्षकैः ॥
पीता लक्ष्मीप्रदा छाया मधुरा बुद्धिवर्द्धिनी ।
शुक्ला यशस्करी छाया नीला सौभाग्यदायिनी ॥
सिता छाया भवेद्विप्रः क्षत्त्रियश्चार्करश्मिवान् ।
पीतच्छाया भवेद्वैश्यः शूद्रः कृष्णरुचिर्म्मतः ॥*
अथ गुणाः ।
सुतारञ्च सुवृत्तञ्च स्वच्छञ्च निर्म्मलं तथा ।
घनं स्निग्धञ्च सच्छायं तथा स्फुटितमेव च ।
अष्टौ गुणाः समाख्याता मौक्तिकानामशेषतः ॥
तद्यथा,—
तारकाद्युतिसङ्काशं सुतारमिति गद्यते ।
सर्व्वतो वर्त्तुलं यच्च सुवृत्तं तन्निगद्यते ॥
स्वच्छं दोषविनिर्म्मुक्तं निर्म्मलं मलवर्ज्जितम् ।
गुरुत्वं तुलने यस्य तद्घनं मौक्तिकं वरम् ॥
स्नेहेनेव विलिप्तं यत्तत् स्निग्धमिति गद्यते ।
छायासमन्वितं यच्च सच्छायं तन्निगद्यते ॥
व्रणरेखाविहीनं यत्तत् स्यादस्फुटितं शुभम् ॥
भ्राजिष्णु कोमलं कान्तं मनोज्ञं स्फुरतीव च ।
स्रवतीव च सत्त्वानि तन्महारत्नसंज्ञितम् ॥
श्वेतकाचसमाकारं शुभ्रांशुशतयोजितम् ।
शशिराजप्रतिच्छायं मौक्तिकं देवभूषणम् ॥"* ॥
गारुड़े ।

त्वक्सारनागेन्द्रतिमिप्रभूतं
यच्छङ्खजं यच्च वराहजातम् ।
प्रायो विमुक्तानि भवन्ति भासा
शस्तानि माङ्गल्यतया तथापि ॥
प्रमाणवद्गौरवरश्मियुक्तं
सितं सुवृत्तं समसूक्ष्मरन्ध्रम् ।
अकर्त्तुरप्यावहति प्रमोदं
यन्मौक्तिकं तद्गुणवत् प्रदिष्टम् ॥
एवं समस्तेन गुणोदयेन
यन्मौक्तिकं योगमुपागतं स्यात् ।
न तस्य भर्त्तारमनर्थजात
एकोऽपि दोषः समुपैति सद्यः ॥

एवं सर्व्वगुणोपेतं मौक्तिकं येन धार्य्यते ।
तस्यायुर्व्वर्द्धते लक्ष्मीः सर्व्वपापं प्रणश्यति ॥
गुणवद्गुरु यद्देहे मौक्तिकैकं हि तिष्ठति ।
चञ्चलापि स्थिरा भूत्वा कमला तत्र तिष्ठति ॥"
दोषो यथा,—
"चत्वारः स्युर्महादोषाः षण्मध्याश्च प्रकीर्त्तिताः ।
एवं दश समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
यत्रैकदेशे संलग्नः शुक्तिखण्डो विभाव्यते ।
शुक्तिलग्नः समाख्यातः स दोषः कुष्ठकारकः ॥
मीनलोचनसङ्काशो दृश्यते मौक्तिके तु यः ।
मत्स्याक्षः स तु दोषः स्यात् पुत्त्रनाशकरो ध्रुवम् ॥
दीप्तिहीनं गतच्छायं जठरं तद्विदुर्ब्बुधाः ।
तस्मिन् संधारिते मृत्युर्जायते नात्र संशयः ॥
मौक्तिकं विद्रुमच्छायमतिरक्तं विदुर्ब्बुधाः ।
दारिद्र्यजनकं यत्नात् तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत् ॥
उपर्य्युपरि तिष्ठन्ति वलयो यत्र मौक्तिके ।
त्रिवृत्तं नाम तत्प्रोक्तं सौभाग्यक्षयकारकम् ।
अवृत्तं मौक्तिकं यच्च चिपिटं यन्निगद्यते ।
मौक्तिकं ध्रियते येन तस्याकीर्त्तिर्भवेत् सदा ॥
त्रिकोणं त्र्यस्रमाख्यातं सौभाग्यक्षयकारकम् ।
दीर्घं यत्तत् कृशं प्रोक्तं प्रज्ञाविध्वंसकारकम् ॥
निर्भग्नमेकतो यच्च कृशपार्श्वं तदुच्यते ।
सदोषं मौक्तिकं निन्द्यं निरुद्योगकरं हि
तत् ।
अवृत्तं पिड़कोपेतं सर्व्वसम्पत्तिहारकम् ॥*॥
यत्र कृत्रिमसन्देहः क्वचिद्भवति मौक्तिके ।
उष्णे लवणयुक्ते स्नेहे निशान्तद्वासयेज्जले ॥
व्रीहिभिर्मर्द्दनीयं वा शुष्कवस्त्रोपवेष्टितम् ।
यत्तु यायाति वैवर्ण्यं विज्ञेयं तदकृत्रिमम् ॥*
तथा हि ।
क्षिपेन्मृन्मयभाण्डे तु लवणक्षारसंयुते ।
स्वेदयेद्वह्निना वापि शुष्कवस्त्रेण वेष्टयेत् ॥
हस्ते मौक्तिकमादाय व्रीहिभिस्तोपघर्षयेत् ।
कृत्रिमं भङ्गमाप्नोति सहजञ्चाति दीप्यते ॥

कृत्वा पचेत् सुपिहिते शुभदारभाण्डे
मुक्ताफलं निहितनूतनशुक्तिकाण्डम् ।
स्फोटन्तथा प्रविदधीत ततश्च भाण्डात्
संस्थाप्य धान्यनिचये च तमेकमासम् ॥
आदाय तत् सकलमेव ततोऽन्नभाण्डं
जम्बीरजातरसयोजनया विपक्वम् ।
दृष्टं ततो मृदुतनूकृतपिष्टमूलैः
कुर्य्याद्यथेच्छमिह मौक्तिकमाशु विद्धम् ॥
मृल्लिप्तमत्स्यपुटमध्यगतन्तु कृत्वा
पश्चात् पचेत्तनु ततश्च वितानपत्या ।
दुग्धे ततः पयसि तद्विपचेत् सुरायां
पक्वन्ततोऽपि पयसा शुचि चिक्कणेन ।
शुद्धं ततो विमलवस्त्रनिघर्षणेन
स्यात् मौक्तिकं विमलसद्गुणकान्तिजालम् ॥"
अथ मूल्यम् ।
"पञ्चभिर्माषको ज्ञेयो गुञ्जाभिर्माषकैस्तथा ।
चतुर्भिः शाणमाख्यातं माषकैर्मणिवेदिभिः ॥

एकस्य शुक्तिप्रभवस्य शुद्ध-
मुक्तामणेः शाणकसम्मितस्य ।
मूल्यं सहस्राणि कपर्द्दकानि
त्रिभिः शतैरभ्यधिकानि पञ्च ॥
यन्माषकार्द्धेन ततो विहीनं
चतुःसहस्रं लभतेऽस्य मूल्यम् ।
यन्माषकांस्त्रीन् बिभृयाद्गुरुत्वे
द्वे तस्य मूल्यं परमं प्रदिष्टम् ॥
अर्द्धाधिकद्वौ वहतोऽस्य मूल्यं
त्रिभिः शतैरभ्यधिकं सहस्रम् ।
द्विमाषकोन्मापितगौरवस्य
शतानि चाष्टौ कथितानि मूल्यम् ॥
अर्द्धाधिकमाषकसम्मितस्य
सपञ्चविंशं त्रितयं शतानाम् ।
यन्माषकोन्मापितमानमेकं
तस्याधिकं विंशतिभिः शतं स्यात् ॥

गुञ्जाश्च षड्धारयन्ति शते द्वे
मूल्यं परं तस्य वदन्ति तज्ज्ञाः ।
गुञ्जाश्चतस्रो विधृतं प्रमाणं
दद्युः सभमाद्धिकं त्रिभिर्वा ॥
अतः परं स्यात्तुरगप्रमाणं
मुक्तादिनिर्दिष्टविनिश्चयोक्तिः ।
तथान्यतमां परमं धृतानां
द्विकोटि नाम प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
अध्यर्द्धमाषश्च शतं शतं स्यात्
मूल्यं गुणैस्तस्य समन्वितस्य ।
यदि षोडशभिर्भवेत् सपूर्णं
धरणं तत्प्रवदन्ति दार्विकाख्यम् ॥
अधिकं दशभिः शतश्च मूल्यं
समवाप्नोत्यपि बालिशस्य हस्तात् ।
यदि विंशतिभिर्भवेत् सपूर्णं
धरणं मौक्तिकजं वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
नवषष्टिमवाप्नुयात् स्ममूल्यं
यदि न स्याद्गुणयुक्तितो विहीनम् ।
त्रिंशता धरणं पूर्णं शिक्यमिति परिकीर्त्तितम् ।
चत्वारिंशतपरं तस्य मूल्यमेव विनिश्चयः ॥
चत्वारिंशत् भवेत् शिक्या चिप्रमूल्या लभेत सा ।
पञ्चाशत्तु भवेत् सोमस्तस्य मूल्यन्तु विंशतिः ॥
षष्टिनिकरशीर्षं स्यात्तस्य मूल्यं चतुर्द्दश ।
अशीतिनवतिर्धेति कूप्येति परिचक्षते ॥
एकान्यत्र स्युनव च तयोर्मूल्यमनुक्रमात्
शतसङ्घाधिकं द्वे च पञ्चैव परिकीर्त्तितम् ॥
अतः परं यथैव तेषां मूल्यमनुक्रमात् ।
धात्वान परं मापकमेकमेकं
धात्रीन्द्रियचन्द्र गुणैरपीन्दम् ।
मूल्यन्तावद्गुणेन च ग
माषोऽधवात्रीन्दिवतरेऽपि दत्तं ।
मुक्तानिष्पन्नानाम धमानां
यमौक्तिकानामिह मूल्यमुक्तम् ।
तन्मानिमात्रेण न जातु कार्यं
गुणैर्विहीनस्य हि तत्र यत्नम् ॥
यत्तु चन्द्रांशुसङ्काशमीपच्छिद्रफलानि ।
स्वमध्यात सरसं सागरमाणमणिमपि तत् ॥
नीलकण्ठ भवेद्धनरुतस्य त्रिभागम् ।
विषमधूषणं तीर्थं षड्भागं सम्यगाचरेत् ॥
आर्द्धकपाणि मस्मोत्तरं पञ्चगव्यानि यानि च ।
धारादामि च यानि स्युः करकाकारवन्ति च ॥
यकटेशप्रभाणि नकलाचिपिनानि च ।
यानि वासकवनानि कार्यचणानि यानि च ॥
मीनजयच्छानि पश्चिमे वद्धनानि च ।
मरीचाधि च यानि स्युर्तेषां मूल्यपराशिकम् ॥
चत्वारन्तु ।
नचालो प्रोच्यते मुक्ता भाभिषो रूपकं भवेत् ।
रूपकैरष्टभिः प्राप्तः कलञ्जो नाम नामतः ॥
कलञ्जमानकं द्वादशकुम्भं निगदयेत् ।
चतुर्णां नवविंशतिस्तु चन्द्रनाथ तिथि लिपेत् ॥
चत्वारि मौक्तिं मूल्यं या तत्र वस्य वा लिपम् ।
तत्र वराह्ममानेन मुक्तामाणरत्नं क्रमात् ॥
नवमात् पञ्चमं यावत् कलञ्जेन समं यदा ।
तत्क्रमादुत्तमं ज्ञेयं मौक्तिकं रत्नवेदिभिः ॥
चतुर्द्दशात् समारभ्य दशसङ्ख्यावधि क्रमात् ।
कलञ्जस्य समानं वा मौक्तिकं मध्यमं विदुः ॥
आरभ्य विंशतितमात् क्रमात् पञ्चदशावधि ।
तद्गुणाः कथिता मुक्ता मूल्यञ्च तदनुक्रमात् ॥
कलञ्जद्वयमानेन यच्चैकं मौक्तिकं भवेत् ।
न धार्य्यं नरनाथैस्तु द्रव्योत्तममानुषम् ॥
इत्थं विचार्य्य यो मुक्तां परिधत्ते नराधिप ।
तस्यायुश्च यशो वीर्य्यं विपरीतमतोऽन्यथा ॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
(अथास्याः शोधनम् ।
'स्विद्यद्दोलिकायन्त्रे जयन्त्या स्वरसेन च ।
मणिमुक्ताप्रवालानि यामैकं शोधनं भवेत् ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ।) अन्यत् मुक्ताफलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥ अथ मुक्ताधारणविधिः ।
'रेवत्यश्विधनिष्ठासु हस्तादिषु च पञ्चसु ।
शङ्खविद्रुममुक्तानां परिधानं प्रशस्यते ॥'
इति समयप्रदीपः ॥

मुक्ताकलापः, पुं (मुक्तानां कलापः समूहोऽत्र ।) मुक्ताहारः । यथा,—
'हारो मुक्तावली प्रालम्बस्रक्कलापावलीलता ।'
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२२ ।
(यथा कुमारसम्भवे । १ । ४२ ।
'कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य
मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य
अन्योन्यशोभाजननाद्बभूव
साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥'')

मुक्तागारं, क्ली (मुक्ताया आगारमिव । मुक्तोत्पन्नाधारत्वादस्य तथात्वम् ।) शुक्तिः । इति शब्दचन्द्रिका । मौक्तिकगृहञ्च ॥

मुक्तापुष्पः, पुं (मुक्ता इव पुष्पाण्यस्य ।) कुन्दवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविवृतिरस्य कुन्दशब्दे द्रष्टव्या ॥)

मुक्ताप्रसूः, स्त्री, (मुक्तां प्रकर्षेण सूते जनयतीति प्र+सू+क्विप् ।) शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुक्ताप्रालम्बः, पुं (मुक्तानां प्रालम्बः हारभेदः ।) मुक्ताहारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२२ ॥

मुक्ताफलं, क्ली, (मुक्तायाः फलमिव ।) कर्पूरम् । (मुक्तैव फलमिव ।) मौक्तिकम् । (यथा, मुग्धबोधटीकायां कारके । दुर्गादासधृतम् ।
"मुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय
सिंहं निहन्ति भुजविक्रमख्यापनाय ॥")
लवलीफलम् । इति मेदिनी । ले १६६ ॥
(मौक्तिकार्थेऽस्य पर्य्यायः ।
"मौक्तिकं शौक्तिकं मुक्ता तथा मुक्ताफलञ्च तत् ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
यथास्य भक्षकरणविधिः ।
'मुक्ताफलानि शुद्धानि रसे पिष्ट्वा पुटेत्ततः ।
एवं भस्मत्वमाप्नोति——————— ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ।) वोपदेवकृतग्रन्थविशेषः । यथा —
"मुक्ताफलेन ग्रन्थेन मद्भागवतमुक्तिना ।
भक्तिस्वात्मवता सुखमाकण्डेयमिष्टश्रिया ।
विद्वद्धनेशशिष्येण भिषक्केशवसूनुना ।
हेमाद्रिर्वोपदेवेन मुक्ताफलमचीकरत ॥
इति तस्य चतुर्थोपान्त्यश्लोकद्वयम् ॥
अथ मुक्ताफलपरीक्षा ।
"द्विपेन्द्रजीमूतवराहशङ्ख-
मत्स्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि ।
मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके
तेषाञ्च शुक्त्युद्भवमेव भूरि ॥
तत्रैव चैकस्य हि मूल्यमात्रा
निर्दिश्यते रत्नपरस्य जातु ।
वध्यन्तु शुक्त्युद्भवमेव तज्ज्ञाः
प्रधानवेध्यानि वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
लकमारनागेन्द्रतिमिप्रसूत
यत् शङ्खजं यच्च वराहजातम् ।
प्रायो विमुक्तानि भवन्ति भासा
शस्तानि माङ्गल्यतया तथापि ॥
या मौक्तिकानामिह जातयोऽष्टौ
प्रकीर्त्तिता रत्नविनिश्चयज्ञैः ।
कम्बुद्भवं तेष्वधमम्प्रदिष्ट
मुत्पद्यते यच्च गजेन्द्रकुम्भात् ॥
क्षयोनिमध्याक्वितुल्यरूपं
प्राक् इन्द्रकोलफलप्रमाणम् ।
उत्पद्यते वारणकुम्भमध्या
दापीतवर्णं प्रभया विहीनम् ॥
ये कम्बवः प्राङ्गसुखावमत्र
पीतस्य शङ्खप्रवरस्य गात्रे
सनक्नायाचपि विशुद्धवंशा
स्ते मौक्तिकानां प्रभवाः प्रदिष्टाः ॥
पाठीनपृष्ठस्य समानवर्णं
मीनात् सुवृत्तं लघुनातिसूक्ष्मम् ।
उत्पद्यते वारिचराननेषु
मत्स्याश्च ते मध्यचरा पयोधेः ॥
वराहदंष्ट्राप्रभवं प्रदिष्टं
तस्यैव दंष्ट्राङ्कुरतुल्यवर्णम् ।
क्वचित् कथञ्चित् स भुवः प्रदेशे
प्रजायते शूकरवृद्धिशिष्ट ॥
वर्षोपलानां समवर्णशोभ
त्वकसारपर्व्वप्रभवम्प्रदिष्टम् ।
ते वैणवो निम्नजनोपभोग्ये
स्थाने प्ररोहन्ति न सार्व्वजन्ये ।
भौजङ्गमं मीनविशुद्धवृत्त
मस्यावलीनं तु जलवर्णशोभम् ।
निनाम्नधीतप्रविकल्पमाण
निस्त्रिंशधारासमवर्णकान्ति ॥
प्राप्येति रत्नानि महाप्रभाणि
राज्यं श्रियं वा महतीं दुरापाम् ।

पात्रं हि नापुण्यकृतो भवन्ति
मुक्ताफलस्याहिशिरोभवस्य ॥
जिज्ञासया रत्नधनं विधिज्ञैः
शुभे मुहूर्त्ते प्रयतैः प्रयत्नात् ।
रक्षाविधानं सुमहद्विधाय
हर्म्म्योपरिस्थं क्रियते यदा तत् ॥
तदा महादुन्दुभिमन्द्रघोषै-
र्विद्युल्लताविस्फुरितान्तरालैः ।
पयोधराक्रान्तिविलम्बलम्बै-
र्घनैर्घनैर्वा व्रियतेऽन्तरीक्षम् ॥
न तं भुजङ्गा न च यातुधाना
न व्याधयो नाप्युपसर्गदोषाः ।
हिंसन्ति यस्याहिशिरःप्रसूतं
मुक्ताफलं तिष्ठति पूज्यमानम् ॥
नाभ्येति मेघप्रभवं धरित्रीं
वियद्गतं तद्विबुधा हरन्ति ।
अर्च्चिःप्रभानाटितदिग्विभाग-
मादित्यवद्दुःखविभाव्यबिम्बम् ॥
तेजस्तिरस्कृत्य हुताशनेन्दु-
नक्षत्रताराप्रभवं समग्रम् ।
दिवा यथा दीप्तिकरं तथैव
तमोऽवगाढास्वपि तन्निशासु ॥
विचित्ररत्नद्युतिसाररतोय-
चतुःसमुद्राभरणोपपन्ना ।
कृत्स्ना न वा स्यादिति निश्चयो मे
मूल्यं मही तस्य सुवर्णपूर्णा ॥
हीनोऽपि यत्तल्लभते कदाचित्-
विपाकयोगान्महतः शुभस्य ।
सपत्नहीनां स महीं समग्रां
भुनक्ति यत्तिष्ठति यावदेव ॥
न केवलं तच्छुभकृन्नृपस्य
भाग्यैः प्रजानामपि तस्य जन्म ।
यद्योजनानां परितः सहस्रं
सर्व्वाननर्थान् विमुखीकरोति ॥
नक्षत्रमालेव दिवो विशीर्णा
दन्तावली तस्य महासुरस्य ।
विचित्रवर्णेषु विशुद्धवर्णा
पयःसु पत्युः पयसां पपात ॥
सम्पूर्णचन्द्रांशुकलापकान्ते-
र्मणिप्रवेकस्य महागुणस्य ।
तच्छुक्तिमत्सु स्थितमापवीज-
मासन् पुराण्यन्यभवानि यानि ॥
यस्मिन् प्रदेशेऽम्बुनिधौ पपात
सुचारु मुक्तामणिरत्नबीजम् ।
तस्मिन् पयस्तोयधरावकीर्णे
शुक्तौ स्थितं मौक्तिकतामवाप ॥
सैंहलिकपारलौकिकसौरा-
ष्ट्रिकतात्रपर्णपारसवाः ।
कौवेरपाण्ड्यहाटक-
हैमका इत्याकराश्चैते ॥
स्फुरद्वर्णं नातिनिकृष्टवर्णं
प्रमाणसंस्थानगुणप्रभाभिः ।
उत्पद्यते वर्द्धनपारसीक-
पातालकोकान्तरसिंहलेषु ॥
चिन्त्या न तस्याकरजा विशेषा
रूपे प्रमाणे च यतेत विद्वान् ।
न च व्यवस्थास्ति गुणागुणेषु
सर्व्वत्र सर्व्वाकृतयो वसन्ति ॥
एकस्य शुक्तिप्रभवस्य मुक्ता-
फलस्य शाणेन समुन्मितस्य ।
मूल्यं सहस्राणि तु रूपकाणां
त्रिभिः शतैरभ्यधिकानि पञ्च ॥
यन्माषकार्द्धेन ततो विहीनं
तत्पञ्चभागद्वयहीनमूल्यम् ।
यन्माषकांस्त्रीन् बिभृयात् सहस्रे
द्वे तस्य मूल्यं परमं प्रदिष्टम् ॥
अर्द्धाधिकौ द्वौ वहतोऽस्य मूल्यं
त्रिभिः शतैरभ्यधिकं सहस्रम् ।
द्विमाषकोन्मापितगौरवस्य
शतानि चाष्टौ कथितानि मूल्यम् ॥
अर्द्धाधिकं माषकमुन्मितस्य
सपञ्चविंशत्रितयं शतानाम् ।
गुञ्जाश्च षड् धारयतः शते द्वे
मूल्यं परं तस्य वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
अध्यर्द्धगुञ्जापकृतं शतं स्यात्
मूल्यं गुणैस्तस्य समन्वितस्य ।
यदि षोडशभिर्भवेन्नूनं
धरणं तत्प्रवदन्ति दार्व्विकाख्यम् ॥
अधिकं दशभिः शतञ्च मूल्यं
समवाप्नोत्यपि वालिशस्य हस्तात् ।
द्विगुणैर्दशभिर्भवेन्नूनं
धरणं तद्भवकं वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
नवसप्ततिमाप्नुयात् स्वमूल्यं
यदि न स्याद्गुणसम्पदा विहीनम् ॥
त्रिंशता धरणं पूर्णं शिक्यं तस्येति कीर्त्त्यते ॥
चत्वारिंशद्भवेत्तस्याः परं मूल्यं विनिश्चयः ।
चत्वारिंशद्भवेच्छिक्यो विंशं मूल्यं लभेत सा ॥
षष्टिर्निकरशीर्षं स्यात्तस्य मूल्यं चतुर्दश ।
अशीतिर्नवतिश्चैव कुप्येति परिकीर्त्तिता ।
एकादश स्यान्नव च तयोर्मूल्यमनुक्रमात् ॥
आदाय तत् सकलमेव ततोऽम्लभाण्डं
जम्बीरजातरसयोजनया विपक्कम् ।
घृष्टं ततो न्टटुतनुकृतपिण्डमूलैः
कुर्य्याद्यथेष्टमनुमौक्तिकमाशु विद्धम् ॥
म्लक्षिन्नमत्स्यपुटमध्यगतञ्च कृत्वा
पश्चात् पचेत्तञ्च ततश्च वितानपत्त्या ।
दुग्धे ततः पयसि तं विपचेत् सुधायां
पक्कं ततोऽपि पयसा शुचि चिक्कणेन ॥
शुद्धं ततो विमलवस्त्रनिवर्षणेन
स्यान्मौक्तिकं विपुलसद्गुणकान्तियुक्तम् ।
व्याडिर्जगाद जगतां हि महाप्रभाव-
सिद्धो विदग्धहिततत्परया दयालुः ॥
श्वेतकाचसमं तारं हैमांशुश्चयवोज्झितम् ।
रसमध्ये प्रधार्य्येत मौक्तिकं देहभूषणम् ॥
एवं हि सिंहले देशे कुर्व्वन्ति कुशला जन
यस्मिन् कृत्रिमसन्देहः क्वचिद्भवति मौक्तिक
उष्णे सलवणे स्नेहे निशां तद्वासयेज्जले ।
व्रीहिभिर्मर्द्दनीयं वा शुष्कवस्त्रोपवेष्टितम्
यत्तु नायाति वैवर्ण्यं विज्ञेयं तदकृत्रिमम् ॥
सितं प्रमाणवत् स्निग्धं गुरु स्वच्छं सुनिर्म्मल
तेजोऽधिकं सुवृत्तञ्च मौक्तिकं गुणवत् स्मृ
प्रमाणवद्गौरवरश्मियुक्तं
सितं सुवृत्तं समसूक्ष्मवेधम् ।
अक्रेतुरप्यावहति प्रमोदं
यन्मौक्तिकं तद्गुणवत् प्रदिष्टम् ॥
एवं समस्तेन गुणोदयेन
यन्मौक्तिकं योगमुपागतं स्यात् ।
न तस्य भर्त्तारमनर्थजात
मेकोऽपि कश्चित् समुपैति दोषः ॥”

इति गारुडे ६८ अध्याय

मुक्तामुक्तः, त्रि, (मुक्तश्च अमुक्तश्चेति विशेष
द्वन्दम् ।) चित्राचित्रः । अस्य प्रयोगो
शब्दे च प्रायो वर्त्तते । इति हलायुधः ॥
मुक्तालता, स्त्री, (मुक्ताभिर्लतेव ।) मुक्ताहा
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२२ ॥
मुक्तावली, स्त्री, (मुक्तानां आवल्यत्र) ग
हारः । इत्यमरः । २।६।१०५ ॥ (मुक्ता
वली ।) मौक्तिकश्रेणी च ॥ (तालविशेषः । इ
सङ्गीतदामोदरे ।
“खत्रयं सविरामान्तं गौ पुनः खत्रयं तथा
द्रुतौ गः खयुगं गश्च यत्र मुक्तावली तु सा
मुक्तास्फोटः, पुं, (मुक्तानां स्फोटः विकाशोऽ
शुक्तिः । इत्यमरः । १ । १० । २३ ॥
मुक्तास्फोटा, स्त्री, (मुक्तास्फोट+टाप् ।) शु
इति राजनिर्घण्टः ॥
मुक्तिः, स्त्री, (मुच्+भावे क्तिन् ।) आत्यन्ति
दुःखनिवृत्तिः । इति नैयायिकाः ॥ नित्यसु
प्राप्तिः । इति वेदान्तिकाः । शरीरेन्द्रिय
आत्मनो मुक्तत्वं मुक्तिः । इति भरतः । मो
तत्पर्य्यायः । कैवल्यम् २ निर्व्वाणम् ३ श्रे
निःश्रेयसम् ५ अमृतम् ६ मोक्षः ७ अपवर्ग
इत्यमरः । १।५।६ ॥ अपुनर्भवः ९ शिवः
अक्षरम् ११ । इति जटाधरः ॥ सा पञ्चवि
सार्ष्टिः १ सालोक्यम् २ सारूप्यम् ३ सायुज्यं
निर्व्वाणम् ५ । यथा,—
सार्ष्टिसारूप्यसालोक्यसामीप्यैकत्वमप्युत ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः
इति श्रीभागवतम्
“मुक्तिस्तु द्विविधा साध्वि ! श्रुत्युक्ता सर्व्वसम्म
निर्व्वाणपददात्री च हरिभक्तिप्रदा नृणाम्
हरिभक्तिस्वरूपाञ्च मुक्तिं वाञ्छन्ति वैष्णव
अन्ये निर्व्वाणरूपाञ्च मुक्तिमिच्छन्ति साधव
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २२ अध्यायः ॥
मुक्तिकरयोगो यथा,—
“... साङ्गमहायोगं भुक्तिमुक्तिकरं परम्
सर्व्वपापप्रशमनं भक्त्याभ्युपचितं ...

मन्येत सम दुःखस्य न मन्येत च विभूते ।
स्वाशेशा इन्द्रियाय मेमन्द्र महाम न ।
अह मद्दुःखान्वितो म० न स्वयंभान् महान् ।
दहन्स्वन्मद्यासय दुःसन्तापोऽन्तिक ।
धनगान्मस्वाय स्वक्यमानीति च बुत ।
पुत्राद्युपन्मनुष्यस्य हृद् संमवापन ।
विविधन सुखदान्यं चानोऽदानमहातय ।
च सारोध्वर्यत्योन्मा दाव स्वायी धमा
न्तिना ।
भान्तिदानन्मनो मे गाहैश्वामाद्विन्न पुन ।
येषु मनसदुःखाबाकविद्धितम महान्तर ।
क्षिमा विद्वाकुरारेव ते नन्ता सधमीश्वर ।
प्राप्य मन्दरमे पीन भोज्यमन्मन्दनम् ।
मान्दर्शन मता प्राज्ञा ज्ञानविद् विमत न ।
मनन्यिमन सुख मन राजा सत्यापदम् ।
न तस्मात्तान्ति वाचा नैशान करन्नाया ।
क या पत्र स तान्त । दधारविन्माचया ।
स्नान यदा दृढमह मन्दानादौ दुःखाकह ।
ममता तु समानादि नाना मनसोऽभ्यासदया ।
एवन्नाऽपि दुःखमावस्वया स्वभाकन्ता दुख ।।
ज्ञानपूर्वाभियोगेऽतिहानान्वय मदि दोन्ति ।
सा नन्दिवस्था निर्मनैव पुन तद्गुणे ।
लद्दग्द यत्र नमनित्थद्वान्य यत्न कीर्तन ।"
इति मारुडे २१० अध्यायः ।०।

अपि च ।
"हरिराका न सन्देहो यया तत् मनचादन ।
तत्र ज्ञात्वा स समारो विद्याचरतो यतन ।
नाम्या सुन्न चात्मा भमन् वै यदि च्यवन ।
दुःखहम्न वितद्धादि सन्दय निष्ठु निवाद ।
कूत्स्य दयुतो याति व्यामहानविवर्जित ।
कृतहृद समतोऽनन्त दु माय वसन ।
मन्दना ह यया कार्ये स्थित वै जनोऽश्वर ।
नीराधावाऽभिमदम्भाट दरकदानस ।
दन्तज्ञानमस्थियद् यज्ञात सावन्नानु गुणान् ।
दुःख दृष्ट तथा देम वचन्न् वनमीश्वर ।
मन्त्र य दुःखा निःस्वमन्त कर्मवस्थान ।
मन्यमान सुख दुःख खाप्येव विष सुख्यत ।
ज्ञात्वा कान्त न हरि स्वान्तर्ले वदन धन ।
तस्मात्त्वमनुष्य विद्वान् ज्ञान नाविकलन्न च ।
यत्र तत्र स्थितो ज्ञानी परमात्मन्यविन सत ।
विश्वात्मनि रतस्त्वा वा याति देह त्यजन् हरिम् ।
न तस्य प्रतिबन्धोऽस्ति यद्यपि ह्यपि योगयः ।
कुरुते मद्वा नैव पद्मपत्रमिवाम्भसा ।
यथा वन्हिस्थितात मध्यस्थैर्यवान्तितम्
हदिस्थितविमलात्मा ज्ञानी विषयवर्जित ।
अन्यावस्थाऽपि मुच्यन भावमुक्त पर पद ।
नीरमाभ्य स सुख स्वान्तिपातिरहितस्तु य ।
कर्ता हर्ता च माता च सर्वत्र सर्वगा
हरि ।
एक मम्वन्धमीशस्य मुक्तिरेवमिधीयत ।
तौ व मुक्तिमतानन्ता सच्चितकारदिपदा ।
निहसुखा देवामान्ति सदा चैवमन्तिता ।
निगुण स सु विम्बय सुखमाममीवरान् ।
जीवनादौ भवद्दृन्त तत्र सुख निमय ववम् ।
न निश्चल्मदमीनलभीमनु भवद्दृया ।
निष्ठन्ति कामदुद च मरिर्भवईश्वमा ।
ते च मृत्योर्ये मोक्ष स्वान्ता दर्शया ।
आकारवद्भवन्ता विष्णो नित्यतन ।
अथ दृन्न ... ममकार इति च ।
वदेव च समारो विद्यासकर्मिण ।
सुखस्यानन्तर दुःख दुःखस्यानन्तर सुखम् ।
सुखप्राप्त्या उभौ ना । समार मदाव नात ।
मस्य हि परं ज्ञानं यन्न निवासहेन ।
सुखस्य च यत्र भवेत् सर्वे ... हितंसम ।।
यत्र नाथ वर ज्ञान सुखदुःखविवर्जित ।
वदन जीवनादेव प्रेषप्राप्तमवायता ।
... ज्ञानसाकाह स्याद्व्यन्तत ।
मर्ययज्ञ त्याग ... कुर्वत ।
अथ ज्ञानी यदा भवेत ससुख सुखमधुरी ।
बाध्यमान मन्न ति सुखादिद न मन्य ।०।
यदा सुर्भन्ति माय सुखमक्षाद्यम् ।
... ।
दु सानामात्मनो नास्ति यत्र मोक्ष निरन्तरम् ।
विद्वन तत्र पर हृष्टा योऽप्यानन्दसुखो भवत ।
तद्वदावत यद्यपि मन्दस्याद्वनाविता ।
न तथा पुनरावर्तनापि विमुच्य पुन
ददाति देवो हरि ज्ञान कार्याभावधन्नित ।
स ज्ञात्वा तु भवन्मुक्तिर्विमला काययोगिन ।
यद्वा विमुख यन्न ... सुरा ।
न बिभर्ति शरीरस्य यानि मुक्तिन विद्यते ।
तस्मादाराधयेदेव य सदने स्वयमात्मन ।
विष्णुमाधार्यनित्यं वै यतीन्द्र मुक्तिमाक्रम ।
नान्यत्र विद्यानवशा नामवैद्यविपदात् ।
नान्यत्र सर्वनक्षमात् मोक्ष विन्दति मानव ।
तस्मादनन्तसुखो भूत्वा सर्वान्नाकारमाकृत ।
धर्मं कुर्यादिहायैव धर्मात्का सुखमेधते ।
धर्मान्न्याप्यन्न देवो दारा पुत्रा धन तथा ।
धर्मात् स्वर्गश्च मोक्षश्च यत्नेन च दुर्लभम् ।
अथवा देवमभ्यर्च्य स्वधर्ममनुपालित ।
सर्वे निष्ठन्ति विपदं । तता यान्ति सद्गतिम् ।
धर्मार्थस्य कामस्य मोक्षस्य अविशतन ।।
समाप्नोति पुमानित्थ नारायणपरायण ।"
इति वह्निपुराणम् ।
(विवक्तिर्यथा सांख्यसूत्रम् । ६ । २० ।
"मुक्तिरन्तरायध्वस्तेर्न पर ।"
यथाच अष्टावक्रसंहितायाम् । १ । २ ।
"मुक्तिमिच्छसि चेत्तात । विषयान् विषवत्त्यज ।
क्षमार्जवदयातोषसत्यं पीयूषवद्भज ।")

मुक्तिदा, स्त्री (मुक्तिं ददातीति । मुक्ति+दा+क ।) भगवन्नाम विशेष । यथा —
"बलाम्बरश्च वक्त्रं महासारश्च मुक्तिदम् ।
नानाविद्याननार पर चिन्तान्तरक्रम ।
गुह्यात् गुह्यतर चान्त्राम चाचाचर परम् ।
सर्वं सुखसमवाप्यमद्यान्तप्रसाधकम ।
प्राह नारायणाय च समभ्यात्य निरन्तर ।
कामितकान्तरे मम किन्न सर्वधा ह र ।
माधवायन वै नाम धर्मकामादिमन्तर ।"
इति वह्निपुराणम् ।

मुक्तिदातरि त्रि । (यथा देवीभागवते ।
"सा धाता चतुर्भ्यां मायी मुक्तिदा विष्णो
नन्दा ।")

मुक्तिमण्डप, पुं (मुक्तिसाधक मण्डप । यद्वा मुक्तिरूप ।) विश्वेश्वरस्य दक्षिणदिक्स्थ मण्डप । यथा —
"विश्वेशस्य दक्षिणतो
तिष्ठन्ति ये दिनिमम्य ... ।
... ।
न ते पुनर्भवन्दातारन्ते ।"
इति काशीखण्डम् ।
५. मग्रपादमन्दिरे ... मण्डप ।

मुक्तिमुक्त पुं (मुक्ता मोक्षन मुक्त इव ।) सिह्लकम् । इति राजमाला ।

मुख, क्ली (खनति विदारयति अन्नादिकम् खनन विद्या शुभम स्वर्गं । खन्+ "डित् खनतेर्मुट् चोदात्तः ।" उणा० । ५ । २० । इति अच मुट च । स च डित् मुखादय ।) शरीरावयव विशेष । स तु तुण्डाकार । (तत्पर्याय यथा —
प्रवादश्च वन यात स्वतात्यानुमुख मु"
इत्यमरटीकाध्वनम् ।)
कायमु तदुपर्यन्ते सनुनाथे पन्थाने । इति भरत । मम मममत्य पञ्चमाष्टमेत न । इति मुग्धबोध । तत्पर्याय । वक्त्रम् २ आस्यम् ३ वदनम् ४ तुण्डम् ५ आननम् ६ लपनम् ७ । इत्यमर । २ । ६ । ८९ । (यथा नैषधे ८ । ४४ ।
"मुखं विमुच्य श्वसितस्य धारया
वृथैव वाचापवदाववशयम ।")
तस्य सद्गुणे यथा —
"आस्यो च दन्तमूलानि स्निग्धा जिह्वा च तालु च ।
यस्य स्यात् सकल सौभाग्य सुखसुन्दर ।"
इति भावप्रकाश ।
इति कदाचित् मस्वासुखस्य उख्यान सयानक सुखस्य च मुखने प्राप्ति यथा —
"मक्षिका मस्तका धारा माण्डारो सद्विदिष्ट ।
श्वौहस्य बालकस्य न दुष्ट मुखमध्याह ।"
इति कर्मलोचनम् ।०।
निःसरणम् । इत्यमर । २ । ३ । १८ । तत्र गृहस्य निष्क्रमणप्रवेशवक्त्र । इति सर्वधरा दय । गृहान्तिद्वारप्रदेश । इति स्वामी । ... मध्यमाः प्रधानगम । इति कौमार ... मध्यार्धनिःसरणम् । इति रमानाथ इत्यमरटीकायां भरत । प्रारम्भ । (यथा रघुवंशे । ३ । १ ।
"अथेप्सितं भर्तुरुपस्थितोदयं
सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखम् ।

निदानमिक्ष्वाकुकुलस्य सन्ततेः
सुदक्षिणा दौहृदलक्षणं दधौ ॥"
"कौमुद्याः मुखं प्रारम्भम् ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ।) उपायः ॥ सन्धिविशेषः ॥ (यथा, दशरूपके । १ । २३ ।
"मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ।
अङ्गानि द्वादशैतस्य बीजारम्भसमन्वयात् ॥")
नाटकादेः शब्दः । इति मेदिनी । खे, ४ ॥ आद्यम् ॥ (यथा, रामायणे । २ । ५० । ७ ।
"स्वचक्षुर्विषयं प्रायाद् यथार्कः क्षणदामुखे ॥")
प्रधानम् ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३८ । २७—२९ ।
"राजा मुखं मनुष्याणां नदीनां सागरो मुखम् ।
नक्षत्राणां मुखं चन्द्र आदित्यस्तेजसां मुखम् ॥
पर्व्वतानां मुखं मेरुर्गरुड़ः पततां मुखम् ।
सदेवकेषु लोकेषु भगवान् केशवो मुखम् ॥")
शब्दः । नाटकः । वेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (द्वारम् । यथा, रघुवंशे । ३ । २८ ।
"लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं
नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥"
"तथा मुखं द्वारम् । मुखन्तु वदने मुख्यारम्भे द्वाराभ्युपाययोरिति यादवः ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥ अग्रभागः । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ५ ।
"तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन प्रबोधयितुमीश्वराम् ।
ब्रह्मद्वारमुखे सुप्तां मुद्राभ्यासं समाचरेत् ॥")

मुखः, पुं, डहुः । यथा,—
'लकुचो लिकुचो गुप्तः खगवक्त्रो मुखो डहुः ।'
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मुखगन्धकः, पुं, (मुखे गन्धः अस्मात् । कप् ।) पलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुखघण्टा, स्त्री, (मुखे घण्टेव शब्दसादृश्यात् ।) हुलहुलीध्वनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मुखचीरी, स्त्री, (मुखस्य चीरं वस्त्रविशेष इव । मुखचीर+स्वार्थे ङीष् ।) जिह्वा । इति शब्दमाला ॥

मुखजः, पुं, (मुखात् जायते इति । जन्+डः ।) ब्राह्मणः । इति पुराणम् ॥ वक्त्रजाते त्रि ॥

मुखतीयं, त्रि, (मुखस्य इति । मुख+तसिल् । मुखतः । ततः "मुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्ताभ्यामीयप्रत्ययो वक्तव्यः ।" ४।३।६०। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ईयः । "मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च ।" ३।२।१३८। इत्यत्र काशिकोक्तेश्च टिलोपः ।) मुखसम्बन्धि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मुखदूषणः, पुं, (मुखं दूष्यते अनेनेति । दुष्+णिच्+करणे ल्युट् ।) पलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुखदूषिका, स्त्री, (मुखं दूषयति विवर्णं करोतीति । दुष+णिच+ण्वुल् टाप् अत इत्वञ्च ।) मुखजातक्षुद्ररोगविशेषः । वयस्फोड़ा इति भाषा । तल्लक्षणमाह ।
"शाल्मलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतपित्तजाः ।
जायन्ते पिड़का यूनां ज्ञेयास्ता मुखदूषिकाः ॥"
प्रख्याः सदृश्यः । एता यूनामेव मुखे भवन्ति स्वभावात् ॥ * ॥ अथ तच्चिकित्सा ।
"अङ्गुलस्य चतुर्थांशो मुखे लेपः कनिष्ठकः ।
मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादुत्तमोऽर्द्धाङ्गुलो भवेत् ॥
स्थितिकालोऽपि तस्योक्तो यावत् कल्को न शुष्यति ।
शुष्कस्तु गुणहीनः स्यात्तथा दूषयति त्वचम् ॥"
मुखलेपमाह ।
"लोध्रधान्यवचालेपस्तारुण्यपिड़कापहः ।
तद्वद्गोरोचनायुक्तं मरिचं मुखलेपनम् ॥
सिद्धार्थकवचालोध्रैः सैन्धवैश्च प्रलेपनम् ।
वमनञ्च निहन्त्याशु पिड़कां यौवनोद्भवाम् ॥
केवलाः पयसा पिष्टास्तीक्ष्णाः शाल्मलिकण्टकाः ।
आलिप्तं त्र्यहमेतेन भवेत् पद्मोपमं मुखम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

मुखधावनं, क्ली, (मुखस्य धावनं । धावुञ् जवे न्टजि+ल्युट् ।) आस्यप्रक्षालनम् । मुखधोया इति भाषा । यथा, भावप्रकाशे ।
"पटोलनिम्बजम्ब्वाम्रमालतीनवपल्लवैः ।
पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायो मुखधावने ॥"

मुखधौता, स्त्री, (मुखं धौतं मार्ज्जितमनेनेति । धाव्+कर्म्मणि+क्तः स्त्रियां टाप् ।) ब्राह्मणयष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मुखनिवासिनी, स्त्री, (मुखे निवसति या सा । नि+वस्+णिनिः स्त्रियां ङीप् । वाणीरूपत्वादस्यास्तथात्वम् ।) सरस्वती । इति केचित् ॥

मुखनिरीक्षकः, पुं, (मुखं निरीक्षते इति । निर्+ईक्ष्+ण्वुल् । उद्योगं विहायान्यमुखापेक्षित्वेनावस्थानादस्य तथात्वम् ।) अलसः । इति शब्दरत्नावली ॥

मुखपूरणं, क्ली, (मुखं पूर्य्यते अनेनेति । पूर्+करणे ल्युट् ।) गण्डूषः । इति वैद्यकम् ॥

मुखप्रियः, पुं, (मुखस्य प्रियः ।) नारङ्गः । इति भावप्रकाशः ॥ वक्त्ररोचके, त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
"मुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशकः ।")

मुखभूषणं, क्ली, (मुखं भूषयति रक्तिम्नालङ्करोतीति । भूष्+णिच्+ल्युः ।) ताम्बूलम् । इति वैद्यकम् ॥

मुखमण्डनकः, पुं, (मुखं मण्डयति भूषयतीति । मडि+ल्युः स्वार्थे कन् ।) तिलकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आस्यभूषके, त्रि । (मुखमण्डनमप्यत्र ॥)

मुखमोदः, पुं, (मुखस्य मोदः हर्षः अस्मात् ।) शोभाञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुखयन्त्रणं, क्ली, (मुखं अश्वादीनां यन्त्र्यते सङ्कोच्यते येनेति यन्त्रि सङ्कोचने+करणे ल्युट् ।) कविका । यथा,
"कवी खलीनं कविका कवियं मुखयन्त्रणम् ।"
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१६ ॥

मुखरः, त्रि, (मुखं अस्यास्तीति । मुख+"ऊषसुषिमुष्कमधो रः ।" ५ । २ । १०७ । इत्यत्र "रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् ।" इति काशिकोक्त्या मत्वर्थे रः । "निन्दितं मुखमस्यास्तीति रः ।" इत्यमरटीका ।) अप्रियवादी । तत्पर्य्यायः । दुर्म्मुखः २ अबद्धमुखः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥ (यथा,—
"एका भार्य्या प्रकृतिमुखरा चञ्चला च
द्वितीया ।"
इत्युद्भटः ॥)
शब्दायमानः । यथा, मृच्छकटिकनाटके १ अङ्के ।
"त्वां सूचयिष्यति तु माल्यसमुद्भवोऽयं
गन्धश्च भीरु ! मुखराणि च नूपुराणि ॥"
अग्रयायी । यथा, हितोपदेशे ।
"यदि कार्य्ये विपत्तिः स्यात् मुखरस्तत्र
हन्यते ॥")

मुखरः, पुं, (मुख+रः ।) काकः । शङ्खः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुखरोगः, पुं, (मुखस्य रोगः ।) वक्त्रामयः । (यथा, मार्कण्डेये । १५ । ३५ ।
"पङ्ग्वो बधिरः कुष्ठी यक्ष्मणा च प्रपीड़ितः ।
मुखरोगाक्षिरोगैश्च गुदरोगैश्च बाध्यते ॥")
तत्र मुखस्य स्वरूपमाह ।
"ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु
च ।
गलो गलादि सकलं सप्ताङ्गं मुखमुच्यते ॥"
अथ मुखरोगाणां संख्यामाह ।
'स्युरष्टावोष्ठयोर्दन्तमूले तु दश षट् तथा ।
दन्तेष्वष्टौ रसज्ञायां पञ्च स्युर्नव तालुनि ॥
कण्ठे त्वष्टादश प्रोक्तास्त्रयः सर्व्वसराः स्मृताः ।
एवं मुखामयाः सर्व्वे सप्तषष्टिर्मता बुधैः ॥'
मुखरोगाणां निदानान्याह ।
'अनूपपिशितक्षीरदधिमाषादिसेवनात् ।
मुखमध्ये गदान् कुर्य्युः क्रुद्धा दोषाः कफोत्तराः ।'
तत्रौष्ठरोगाः ।
तेषां निदानपूर्व्विकां संख्याञ्चाह ।
'पृथग्दोषैः समस्तैश्च रक्तजो मांसजस्तथा ।
मेदोजश्चाभिघातोत्थ एवमष्टौष्ठजा गदाः ॥'
तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।
'कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ कृष्णौ तीव्ररुगन्वितौ ।
दाल्येते परिपाट्येते ओष्ठौ मारुतकोपतः ॥'
परुषौ रूक्षौ । दाल्येते विदार्य्येते । परिपाट्येते किञ्चिद्विदीर्णत्वचौ क्रियेते ॥ पैत्तिकमाह ।
'चीयेते पिड़काभिस्तु सर्षपाभिः समन्ततः ।
सदाहपाकपिड़कौ पीताभासौ च पित्ततः ॥'
श्लैष्मिकमाह ।
'सवर्णाभिस्तु चीयेते पिड़काभिरवेदनौ ।
कण्डूमन्तौ कफादोष्ठौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरू ॥'
सान्निपातिकमाह ।
'सकृत् कृष्णौ सकृत् पीतौ सकृत् श्वे[illegible]
सन्निपातेन वि[illegible]

रक्तजमाह।
खर्जूरफलवर्णाभिः पिडकाभिर्निपीडितौ।
रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवन्तौ शोणितप्रभौ॥
मांसजमाह।
मांसदुष्टौ गुरू स्थूलौ मांसपिण्डवदुद्गतौ।
जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो मुखात्॥
जन्तवः कृमयः। मूर्च्छन्ति वर्द्धन्ते। मुखादुभयतः सृक्कण्योः॥*॥ मेदोजमाह।
सर्पिर्मण्डप्रतीकाशौ मेदसा कण्डुरौ गुरू।
स्वच्छस्फटिकसङ्काशमास्रावं स्रवतो भृशम्॥
अभिघातजमाह।
क्षतजाभौ विदीर्य्येते पाट्येते चाभिघाततः।
ग्रथितौ च समाख्यातावोष्ठौ कण्डूसमन्वितौ॥
मायतौ स्फुटिताविव। अतएव क्षतजाभौ रुधिराभाविति सङ्गतम्॥*॥ अथौष्ठरोगाणां चिकित्सा।
गलशुण्डमुखच्छदेषु रोगाः कफास्र भूयिष्ठाः।
तस्मादेतेष्वसकृद्रुधिरं विस्रावयेदुद्धृतम्॥
चतुर्विधेन स्नेहेन मधूच्छिष्टयुतेन च।
वातजेऽभ्यञ्जनं कुर्य्यान्नाडीस्वेदञ्च बुद्धिमान्॥
चतुर्विधेन स्नेहेन तैलघृतवसामज्जरूपेण।

देयं शिरसो वमनं विरेकं
तिक्तस्य पानं रसभोजनञ्च।
शीताः प्रदेहाः परिषेचनञ्च
पित्तोपसृष्टेष्वधरेषु कुर्य्यात्॥

शिरोविरेचनं धूमः स्वेदः कवल एव च।
हृते रक्ते प्रयोक्तव्य ओष्ठकोपे कफात्मके॥
मेदोजे स्वेदिते भिन्ने शोधिते ज्वलनो हितः।
प्रियङ्गु त्रिफला लोध्रं सक्षौद्रं प्रतिसारणम्॥
प्रतिसारस्य विधिमाह।
'दन्तजिह्वामुखानां यच्चूर्णकल्कावघर्षणे।
शनैरङ्गुल्यग्रेण तदुक्तं प्रतिसारणम्॥
ओष्ठरोगेष्वशेषेषु दृष्ट्वा दोषमुपाचरेत्।
तेषु प्रशस्तघातेषु यथावत् समुपाचरेत्॥
अथ दन्तवेष्टरोगाः। तत्र दन्तवेष्टरोगाणां नामानि सङ्ख्याचाह।
शीतादो नाम पूर्वं दन्तपुप्पुटकस्तथा।
दन्तवेष्टः शौषिरश्च महाशौषिर एव च॥
ततः परिदरः प्रोक्तस्तस्तूपकुशः स्मृतः।
वैदर्भश्च ततः प्रोक्तः खलिवर्द्धन एव च॥
अधिमांसकनामा च दन्तनाड्यश्च पञ्च च।
दन्तविद्रधिरप्यत्र दन्तवेष्टेषु बोध्यम्॥
तत्र शीतादस्य लक्षणमाह।
शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्त्तते।
दुर्गन्धीनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च॥
दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते पचन्ति च परस्परम्।
शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः॥
दन्तवेष्टेभ्यः दन्तवेष्टनमांसेभ्यः। अकस्मात् अभिघातं विना। शीर्य्यन्ते पतन्ति। पचन्ति च परस्परं पाकोद्यता मांसानि शोणितं पचन्ति
शोणितं मांसानि पचन्ति॥ दन्तपुप्पुटमाह।
दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुर्जायते महान्।
दन्तपुप्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः॥
दन्तवेष्टमाह।
स्रवन्ति पूयं रुधिरं चला दन्ता भवन्ति च।
दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः॥
अत्र दन्तमूलानीति कर्त्तृपदम् आहरणीयम्॥
शौषिरमाह।
श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्तजः।
लालास्रावी कण्डूरश्च विज्ञेयः शौषिरो गदः॥
महाशौषिरमाह।
दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्य्यते।
यस्मिन् स सर्वजो व्याधिर्महाशौषिरसंज्ञकः॥
तालु चाप्यवदीर्य्यते चकारेण दन्तवेष्टौ चाप्यवदीर्य्यते। सप्तरात्रात् मारकश्चायं यत आह भोजः। महाशौषिर इत्येष सप्तरात्रान्निहन्त्यसून्॥*॥ परिदरमाह।
दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते यस्मिन् ष्ठीवति चाप्यसृक्।
पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः॥
उपकुशमाह।
वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति हि।
आघट्टिताः प्रस्रवन्ति शोणितं मन्दवेदनम्॥
आध्मायन्ते स्रुते रक्ते मुखं पूति च जायते।
यस्मिन्नुपकुशः स स्यात् पित्तरक्तसमुद्भवः॥
आघट्टिताः स्पृष्टाः॥*॥ वैदर्भमाह।
घृष्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो जायते महान्।
चलन्ति च रदा यस्मिन् स वैदर्भोऽभिघातजः॥
संरम्भः शोथः। चलन्ति चेति चकारादिह दाहपाकौ॥*॥ खलिवर्द्धनमाह।
मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः।
खलिवर्द्धनसंज्ञोऽसौ सञ्जाते रुक् प्रशाम्यति॥
सञ्जाते दन्ते॥*॥ अधिमांसकमाह।
हानव्ये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः।
लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः॥
हानव्ये हनुभवे पश्चिमे दन्ते॥*॥ पञ्चदन्तनाडीराह।
दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः।
यथेरिता यथा नाडीव्रणे वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्ताः पञ्चनाड्यः कथितास्तथात्रापीत्यर्थः॥*॥ दन्तविद्रधिमाह।
'दन्तमांसमलैर्घातैर्बाह्यान्तः श्वयथुर्महान्।
सदाहरुक् स्रवेद्भिन्नः पूयास्रं दन्तविद्रधिः॥
दन्तमांसमलैः दन्तवेष्टगतदोषैः। बाह्ये मध्ये हेतुभिः॥*॥ अथ दन्तवेष्टरोगाणां चिकित्सा।
शीतादे हृतरक्ते तु तोये नागरसर्षपान्।
निष्क्वाथ्य त्रिफलाञ्चापि कुर्य्याद्गण्डूषधारणम्॥
काकोलीमलयामत्र शिलाप्रियङ्गुतैलाद्या।
एवं पूर्वं मधुयुक्तं शीतादे प्रतिसारणम्॥
तैलाद्या तैलवल्कल इति लोके।
'तैलं घृतं वा वातघ्नं शीतादे सम्प्रशस्यते॥*॥
'दन्तपुप्पुटके कार्य्यं तरुणे रक्तमोक्षणम्।
सपञ्चलवणः क्षारः सक्षौद्रः प्रतिसारणम्।
शिरोविरेकश्च हितो नस्यं स्निग्धञ्च भोजनम्॥
विस्राविते दन्तवेष्टे व्रणान् प्रतिसारयेत्।
लोध्रपत्तङ्गमधुकलाक्षाचूर्णैर्मधुप्लुतैः॥
प्रतिसारयेत् अङ्गुल्या घर्षयेत्। पत्तङ्ग चोपच इति लोके।
गण्डूषे क्षीरिणो योज्याः सक्षौद्रघृतशर्कराः।
चलदन्तस्थैर्य्यकरं कार्य्यं बकुलचर्व्वणम्॥
भद्रमुस्ताभयाव्योषविडङ्गारिष्टपल्लवैः।
गोमूत्रपिष्टैर्गुटिकां छायाशुष्कां प्रकल्पयेत्॥
तां निधाय मुखे शोथशूलदन्तातुरो नरः।
नातःपरतरं किञ्चिच्चलदन्तस्य भेषजम्॥
भद्रमुस्तादिवटिका।

तुला घृतं नीलसहाचरस्य
द्रोणाम्भसा सम्प्रपचेद्यथावत्।
ततश्चतुर्भागरसेन तैलं
पचेच्छनैरर्द्धपलप्रमाणैः।
कल्कैरनन्ताखदिरारिमेद-
जम्ब्वाम्रयष्टीमधुकोत्पलानाम्।
तत्तैलमाश्वेव धृतं मुखेन
स्थैर्य्यं द्विजानां विदधाति सद्यः॥

नीलसहाचरं नीलपुष्पकटसैरया। अनन्ता दुरालभा तदलाभे यवासो ग्राह्यः। अरिमेदो दुर्गन्धखदिरः। सहाचराद्यतैलम्॥*॥
शौषिरे हृतरक्ते तु लोध्रमुस्तारसाञ्जनैः।
सक्षौद्रैः शस्यते लेपो गण्डूषे क्षीरिणो हिताः॥
क्रिया परिदरे कुर्य्याच्छीतादोक्तां विचक्षणः।
संशोध्योभयतः कायं शिरश्चोपकुशे तथा॥
काकोदुम्बरिकापत्रैस्तं विस्रावयेद्भिषक्।
लवणैः क्षौद्रयुक्तैश्च सव्योषैः प्रतिसारयेत्॥
शस्त्रेणोत्कृत्य वैदर्भे दन्तमूलानि शोधयेत्।
ततः क्षारं प्रयुञ्जीत क्रियाः सर्वाश्च शीतलाः॥
उद्धृत्याधिकदन्तन्तु ततोऽग्निमवचारयेत्।
कृमिदन्तकवच्चात्र विधिः कार्य्यो विजानता॥
इयं खलिवर्द्धनस्य चिकित्सा॥*॥
छित्त्वाधिमांसं सक्षौद्रैरेभिश्चूर्णैरुपाचरेत्।
वचातेजोवतीपाठास्वर्जिकायावशूकजैः॥
तेजोवती तेजवल्कल इति लोके।
'क्षौद्रद्वितीयाः पिप्पल्यः कवले चात्र कीर्त्तिताः।
पटोलनिम्बत्रिफलाकषायश्चात्र धावने॥*॥
नाडीव्रणहरं कर्म्म दन्तनाडीषु कारयेत्।
यद्दन्तमध्ये जायेत नाडी दन्तं तदुद्धरेत्॥
छित्त्वा मांसानि शस्त्रेण यदि नोपरिगो भवेत्।
शोधयित्वा दहेच्चापि क्षारेण ज्वलनेन वा॥
भिन्नतोपेक्षिते दन्ते हनुकास्थिगतं द्रुतम्।
समूलं दशनं तस्मादुद्धरेद्भग्नमस्थि च॥
उद्धृते तूत्तरे दन्ते शोणितं प्रस्रवेन्ति।
रक्तातियोगात् पूर्वोक्ता घोरा रोगा भवन्ति हि॥
काणः संजायते जन्तुरर्द्दितं चास्य जायते।
चलमप्युत्तरं दन्तमतो नैवोद्धरेद्भिषक्॥
धावनं जातिमदनस्वादुकण्टकखादिरैः।"
कषायैरिति शेषः।
अथ येनातिमदनकण्टकौ स्वादुकण्टके

रक्तजमाह।
खर्जूरफलवर्णाभिः पिडकाभिर्निपीडितौ।
रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवन्तौ शोणितप्रभौ॥
मांसजमाह।
मांसदुष्टौ गुरू स्थूलौ मांसपिण्डवदुन्नतौ।
जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो मुखात्॥
जन्तवः कृमयः। मूर्च्छन्ति वर्द्धन्ते। मुखादुभयतः सृक्कण्योः॥ *॥ मेदोजमाह।
सर्पिर्मण्डप्रतीकाशौ मेदसा कण्डुरौ गुरू।
अच्छस्फटिकसङ्काशमास्रावं स्रवतो भृशम्॥
अभिघातजमाह।
क्षतजाभौ विदार्येते पाट्येते चाभिघाततः।
ग्रथितौ च समाख्यातावोष्ठौ कण्डूसमन्वितौ॥
स पक्वौ मन्त्रितावित्र। क्षतजः क्षतजाभौ रुधिराभावित्ति स्फुटम्॥ *॥ अथौष्ठरोगाणां चिकित्सा।
"स्नेहस्वेदौ मुखच्छेदे रोगा वातात्
भूयिष्ठाः।
तस्मात्तैलवसामज्जघृतं विदध्याद्वदुत्तमम्॥
चतुर्विधेन स्नेहेन मधूच्छिष्टयुतेन च।
वातघ्नौषधसिद्धेन कृत्वा नाडीं चिकित्सयेत्॥
चतुर्विधेन स्नेहेन नैसर्गिकस्वापस्यस्तेन च।
कफ शिराव्यधं वमनं विरेक
स्निग्धं पाकं रसभोजनं च।
शीताः प्रलेपाः परिषेचनं च
पित्तोपसृष्टेष्वधरेषु कुर्यात्॥
शिरोविरेचनं धूमः स्वेदः कवल एव च।
हृते रक्ते प्रयोक्तव्य ओष्ठकोपे कफात्मके॥
त्रिकटु सर्जिका क्षारः क्षौद्रयुक्तं प्रतिसारणम्॥
प्रतिसारस्य विधिमाह।
'दन्तविसाधनानां च क्षीरकल्पावपीडने।
घर्षणं सम्यगङ्गुल्या यद्वत्प्रतिसारणम्॥
ओष्ठरोगेष्वथैतेषु कृत्वा दोषमपनयेत्।
तेषु प्रथमं यातेषु प्रथमं समुपाचरेत्॥
अथ दन्तवेष्टरोगाः। तत्र दन्तवेष्टरोगाणां
नामान्याह।
'शीतादो दन्तपुप्पुटकस्तथा।
दन्तवेष्टः शौषिरश्च महाशौषिर एव च॥
तथा परिदरः प्रोक्तस्तथा चैवोपकुशः स्मृतः।
वैदर्भस्तत्र चोक्तः खल्ली वर्द्धन एव च।
अधिमांसकनामा च दन्तनाड्यश्च पञ्च च।
दन्तमूलगतास्त्वेते दन्तवेष्टेषु षोडश॥
तत्र शीतादस्य लक्षणमाह।
'शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्तते।
दुर्गन्धीनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च॥
दन्तमांसानि शीर्यन्ते पचन्ति च परस्परम्।
शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः॥
दन्तोऽपि दन्तवेष्टमांसेभ्य। अकस्मात्
अभिघातं विना शोणितं स्रवति। पचन्ति च
दन्तमांसानि दन्तमांसानि पचन्ति पर्यायेण शोणितप्रकर्षेण

शोणितं मांसानि पचन्ति। दन्तपुप्पुटमाह।
'दन्तयोस्त्रिषु वा यत्र श्वयथुर्जायते महान्।
दन्तपुप्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः॥
दन्तवेष्टमाह।
स्रवन्ति पूयं रुधिरं चला दन्ता भवन्ति च।
दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः॥
यत्र दन्तमूलानि नॄणां दन्तवेष्टं स्फुरत्यपि च। पुनः।
शौषिरमाह।
श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्तजः।
लालास्रावी कण्डूयुक्तो विज्ञेयः शौषिरो गदः॥
महाशौषिरमाह।
'दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्यते।
यस्मिन् स सर्वजो व्याधिर्महाशौषिरसंज्ञकः॥
तालु चाप्यवदीर्यते चकारान्मांसानि दीर्यन्ते।
गोदितं। मन्त्रवाचन मारकस्वाय यन्त्र स्वाह
भीमं। महाशौषिरं दन्तस्य सप्तरात्रान् निह
न्यसत्॥ *॥ परिदरमाह।
'दन्तमांसानि शीर्यन्ते यस्मिन् ष्ठीवति चाप्यसृक्।
पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः॥
उपकुशमाह।
वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति हि।
आघट्टिताः प्रस्रवन्ति शोणितं मन्दवेदनम्॥
आध्मायन्ते स्रुते रक्ते मुखं पूति च जायते।
यस्मिन्नुपकुशः स स्यात् पित्तरक्तकृतो गदः॥
आघट्टिताः स्पृष्टाः॥ *॥ वैदर्भमाह।
'घृष्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो जायते महान्।
चलन्ति च रदा यस्मिन् स वैदर्भोऽभिघातजः॥
संरम्भः शोथः। चलन्ति इति चकारादिदन्ता
दाहपाकाः॥ *॥ खल्लीवर्द्धनमाह।
'मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः।
खल्लीवर्द्धनसंज्ञोऽसौ जाते रुक् प्रशाम्यति।
सञ्जाते दन्ते॥ *॥ अधिमांसकमाह।
हानव्ये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः।
लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः॥
हानव्ये हनुभवे पश्चिमे दन्ते॥ *॥ पञ्चदन्त
नाडीराह
'दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः।
यथेरिता यथा नाडीव्रणे वातपित्तकफसन्नि
पातागन्तुनिमित्ताः पञ्चधा कथितास्तथात्रा
पीत्यर्थः॥ *॥ दन्तविद्रधिमाह।
'दन्तमांसमलैः साध्वैर्बाह्यान्तः श्वयथुर्गुरुः।
सदाहरुक् स्रवेद्भिन्नः पूयास्रं दन्तविद्रधिः॥
दन्तमांसमले दन्तवेष्टमलै। बाह्ये स्रावे
वेदने॥ *॥ अथ दन्तवेष्टरोगाणां चिकित्सा।
'शीतादे हृतरक्ते तु तोये नागरसर्षपान्।
त्रिफलाञ्च विदध्याद्वै कुष्ठाम्लद्रवधारणम्॥
'ककोलकं महाद्राक्षं त्रिफलां पञ्चतिक्तकाः।
दन्ते पूर्वं समुद्धृत्य शीतादे पूतिनाशनम्॥
तैलाद्यं तैलवत्कल्कं स्वार्थे लघुके।
'तैलं घृतं वा वातघ्नं शीतादे सम्प्रशस्यते॥ *॥
'दन्तपुप्पुटके कार्यं तरुणे रक्तमोक्षणम्।
सपञ्चलवणः क्षारः सक्षौद्रः प्रतिसारणम्॥

शिरोविरेचनं हितो नस्यं स्निग्धञ्च भोजनम्।
विस्राविते दन्तवेष्टे व्रणान् प्रतिसारयेत्।
लोध्रपत्तङ्गमधुकलाक्षाचूर्णैर्मधूत्तरैः॥
प्रतिसारयेत् अङ्गुल्या घर्षयेत्। पतङ्ग रक्त
इति लोके।
गण्डूषे क्षीरिणो योज्याः सक्षौद्रघृतशर्कराः।
चलदन्तस्थैर्यकरं कार्य वक्त्रप्रक्षालनम्॥
जम्बूकाभयाथोषविडङ्गारिष्टपल्लवैः।
गोमूत्रपिष्टैः टिका छायाशुष्काः प्रकल्पयेत्।
तां निधाय मुखे शोधमूलं दन्तातुरो नरः।
नातःपरतरं किञ्चिद्दन्तस्थैर्यकरं भेषजम्॥
मदनसुगन्धिर्वटिका।
'तुलां घृतं नीलसहाचरस्य
द्रोणाम्भसा सम्पचेद्दृष्यपादम्।
ततश्चतुर्भागरसेन तैलं
पचेत्कषैर्दृढपत्त्रप्रमाणैः।
कल्कैर्वनाश्वगन्धिकारिमेद
यष्ट्याह्वयदीर्घमधुकोत्पलानाम्।
तत्तैलमाशु च घृतं सुखेन
स्थैर्यं द्विजानां विदधाति सद्यः।
नीलसहाचरः नीलपुष्पकटसैया। अथवा
दूराल्भा मदनादिभव चासौ ना। अरिमेद
दुर्गन्धखदिरः। सहाचरादितैलम्॥ *॥
'शौषिरे हृतरक्ते तु लोध्रमुस्तारसाञ्जनैः।
सक्षौद्रैः शस्यते लेपो गण्डूषे क्षीरिणो हिताः।
क्रियां परिदरे कुर्याच्छीतादोक्तां विचक्षणः।
संशोध्योभयतः कायं शिरश्चोपकुशे तथा॥
काकोदुम्बरिकापत्रैर्विस्रावयेद्दन्तवेष्टकं।
सस्नेहैः क्षौद्रयुक्तैश्च सर्षपैः प्रतिसारयेत्॥"
'प्रच्छयेन्मण्डलाग्रेण दन्तमांसानि शोधयेत्।
तत्र व्याधि प्रयुञ्जीत क्रियां सर्वां च शीतलाम्।
उद्धृत्याधिकदन्तं तु ततोऽग्निमवचारयेत्।
कृमिदन्तकवच्चात्र विधिः कार्यो विजानता॥
इति खल्लीवर्द्धनस्य चिकित्सा॥ *॥
छित्त्वाधिमांसं सक्षौद्रैरेतैश्चूर्णैरुपाचरेत्।
वचातेजोवतीपाठास्वर्जिकायावशूकजैः।
तेजोवती तेजवल स्वयवीरजौ च।
'क्षौद्रद्वितीयाः पिप्पल्यः कवले चात्र कीर्तिताः।
पटोलनिम्बत्रिफलाकषायश्चात्र धावने॥ *॥
'नाडीव्रणहरं कर्म दन्तनाडीषु कारयेत्।
यद्दन्तमध्ये जायेत नाडी दन्तं तदुद्धरेत्॥
छित्त्वा मांसानि शस्त्रेण यदि नोपरिजो भवेत्।
शोधयित्वा दहेच्चापि क्षारेण ज्वलनेन वा॥
भिन्नेऽभिहिते दन्ते कृमिवापि न युञ्ज्याम्।
मन्दं हनुर तस्मादुद्धरेद्रुधिरं स्थलं च।
उद्धृते तूत्तरे दन्ते शोणितं प्रवर्तते।
रक्तातियोगात् पूर्वोक्ता घोरा रोगा भवन्ति हि॥
काणः स जायते जन्तुरर्दितं नस्य जायते।
चलमप्युत्तरं दन्तमतो नैवोद्धरेद्भिषक्।
आयत जातिमञ्जनमादुद्धृतस्वरादिरे।"
कषायैरिति।
कषायैस्त्रिभिः स्निग्धमघ्नो धावयेद्दन्तैः

अथ गलरोगाणां चिकित्सा ।

'रोहिणीनान्तु साध्यानां हितं शोणितमोक्ष-
णम् ।
वमनं धूमपानञ्च गण्डूषो नस्यकर्म्म वा ॥
वातजान्तु हृते रक्ते लवणैः प्रतिसारयेत् ।
सुखोष्णान् स्नेहगण्डूषान् धारयेच्चाप्यभीक्ष्णशः ॥
विस्राव्य पित्तसम्भूतां सिताक्षौद्रप्रियङ्गुभिः ।
घर्षयेत् कवलो द्राक्षापरूषैः क्वथितैर्हितः ॥
आगारधूमकटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ॥'
आगारधूम झुल इति लोके । कटुकानि शुण्ठी-
पिप्पलीमरिचानि ।
'श्वेताविडङ्गदन्तीषु तैलं सिद्धं ससैन्धवम् ।
नस्यकर्म्मणि दातव्यं कवले च कफोदये ॥'
श्वेता अपराजिता ।
'पित्तवत् साधयेद्वैद्यो रोहिणीं रक्तसम्भवाम् ।
विस्राव्य कण्ठशालूकं साधयेत्तुण्डिकेरिवत् ॥
एककालं यवान्नं वा भुञ्जीत स्निग्धमल्पशः ।
उपजिह्विकवच्चापि साधयेदधिजिह्विकाम् ॥
एकवृन्दन्तु विस्राव्य विधिं शोधनमाचरेत् ।
एकवृन्दमिव प्रायो वृन्दञ्च समुपाचरेत् ॥
गिलायुश्चापि यो व्याधिस्तञ्च शस्त्रेण साधयेत् ।
असम्मर्मं सुसम्पक्वं भेदयेत् गलविद्रधिम् ॥'
अथ सामान्यानां कण्ठरोगाणां चिकित्सा ।
'कण्ठरोगेष्वसृङ्मोक्षस्तीक्ष्णैर्नस्यादिकर्म्मभिः ।
चिकित्सितञ्चिकित्सान्त्र कुशलोऽत्र समाचरेत् ॥
क्वाथं दद्याच्च दार्व्वीत्वङ्निम्बताक्ष्यंकलिङ्गजम् ।
हरीतकीकषायो वा हितो माक्षिकसंयुतः ॥
कटुकातिविषादारुपाठामुस्ताकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रक्वथिताः पीताः कण्ठरोगविनाशनाः ॥
व्योषीकाकटुकाव्योषदार्व्वीत्वक्त्रिफलाघनम् ।
पाठां रसाञ्जनं दारु तेजोह्वेति सुचूर्णितम् ॥
क्षौद्रयुक्तं विधातव्यं गलरोगे महौषधम् ।
योगास्त्विति त्रयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः ॥
यवाग्रजं तेजवतीञ्च पाठां
रसाञ्जनं दारु निशां सकृष्णाम् ।
क्षौद्रेण कुर्य्यात् गुटिकां मुखेन
तां धारयेत् सर्व्वगलामयेषु ॥'
अथ सर्व्वसरमुखरोगाः । तत्र तेषां निदानं
संख्याचाह ।
'पृथग्दोषैस्त्रयो रोगाः सर्व्वसरास्त्रयः
स्मृताः ।'
तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।
स्फोटैः सतोदैर्व्वदनं समन्तात्-
यस्याचितं सर्व्वसरः सवातात् ॥१॥
पैत्तिकमाह ।
'रक्तैः सदाहैः पिडकैः सपीतै-
र्यस्याचितं चापि स पित्तकोपात् ॥'२॥
श्लैष्मिकमाह ।
'अवेदनैः कण्डुयुतैः सवर्णै
र्यस्याचितं चापि स वै कफेन ।'
अवेदनैः ईषद्वेदनैः । यत उक्तं सुश्रुतेन ।
अल्पवेदनैरिति ॥३॥ मुखरोगेष्वसाध्यानाह ।

'ओष्ठप्रकोपे वर्ज्याः स्युर्मांसरक्तत्रिदोषजाः ।
दन्तवेष्टेषु वर्ज्यौ तु त्रिलिङ्गगतिशौषिरौ ॥'
त्रिलिङ्गगतिः त्रिदोषजा नाडी । सुश्रुतोऽपि-
स्पष्ट ।
'दन्तेषु च न सिध्यन्ति श्यावदालनभञ्जनाः ।
जिह्वारोगेष्वलासस्तु तालुष्वर्व्वुदन्तथा ॥
स्वरघ्नो वलयो वृन्दो बलाशः स हि दारुणः ।
गलौघो मांसतानश्च शतघ्नी रोहिणी गले ॥
असाध्याः कीर्त्तिता ह्येते रोगा दश नवो-
त्तराः ।
तेषु चापि क्रियां वैद्यः प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥'
अथ सर्व्वसरमुखरोगाणां चिकित्सा ।
'वातात् सर्व्वसरं चूर्णैर्लवणैः प्रतिसारयेत् ।
तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ॥१॥
पित्तात्मके सर्व्वसरे शुद्धकायस्य देहिनः ।
सर्व्वपित्तहरः कार्य्यो विधिर्मधुरशीतलः ॥२॥
प्रतिसारणगण्डूषधूमसंशोधनानि च ।
कफात्मके सर्व्वसरे क्रमं कुर्य्यात् कफापहम् ॥३॥
मुखपाके सिरावेधः शिरसश्च विरेचनम् ।
मधुमूत्रघृतक्षीरैः शीतैश्च कवलग्रहः ॥१॥
जातीपत्राम्लताद्राक्षायासदार्व्वीफलत्रिकैः ।
क्वाथः क्षौद्रयुतः शीतो गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥२॥
कार्य्यञ्च बहुधा नित्यं जातीपत्रस्य चर्व्वणम् ।
काश्मीरफलवृन्दैश्च चर्व्वणस्राव्यवान् ।
मुखपाकव्रणक्लेददौर्गन्ध्यमुपशाम्यति ॥३॥
पटोलनिम्बजम्ब्वाम्रमालतीनवपल्लवैः ।
पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायो मुखधावने ॥४॥
पञ्चपल्लवजः हरीतकीफलमालतीयथा ।
मुखपाके प्रयोक्तव्यः सक्षौद्रो मुखधावने ॥५॥
स्वरसः क्वथितो दार्व्व्या घनीभूतो रसक्रिया ।
सक्षौद्रा मुखरोगास्रग्दोषनाडीव्रणापहा ॥६॥
समपञ्चदोशीरपटोलमुस्त-
हरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः ।
यष्ट्याह्वराजद्रुमचन्दनैश्च
क्वाथं पिवेत् पाकहरं मुखस्य ॥७॥'
राजद्रुमः धनवर्हेरा इति लोके ।
'तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च ।
क्षौद्राज्यदिग्धकल्कस्य गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥८॥
जात्यादिना सकृदपि मुखगन्धं सकलमपनयति ।
लवणोषपूरकस्था पवनमबाध्यश्च नाशयति ॥६॥
हरिद्रा निम्बपत्राणि मधूकं नीलमुत्पलम् ।
तैलमेभिर्विपक्तव्यं मुखपाकहरं परम् ॥१०॥
यष्टीमधुपलमेकं त्रिंशमोलोत्पलस्य तैलस्य ।
प्रस्थं तद्द्विगुणपयोविधिना पक्वं तु नस्येन ॥
निखिलं वदनस्य सार्वं शमयति गात्रस्य दोष-
संघातम् ।
फाचसर्व्वलमवश्यं क्रमशोऽभ्यङ्गेन जन्तूनाम् ॥११॥
इति मुखरोगाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
अपि च ।
तण्डुलीयकगोक्षुरमूलं पीतं पयोऽन्वितम् ।
कामलादिहरं प्रोक्तं मुखरोगहरं तथा ॥१२॥
शुष्कमूलकवस्तुकीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।

शुक्तं चतुर्गुणं दत्त्वा तैलमेतैर्विपाचयेत् ॥
बाधिर्य्यं कर्णनादञ्च पूयस्रावञ्च कर्णयोः ।
पूरणादस्य तैलस्य क्रमशः कर्णयोः स्थिताः ॥
क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्कमनशेखर ! ।
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम् ॥१३॥"
इति गारुडे १८८।१८८ अध्यायौ ॥
(तथाचास्य चरकचिकित्सितम् ।
"मुखानये भाजनये तु शोथ-
काठिन्यरौक्ष्याणि चलाचलाश्च ।
छायारुणं निष्पतनं मुञ्चीत
दर्शनस्पन्दनतोदभेदाः ॥
तृष्णाज्वरस्फोटकनाहदाहा-
धूमायनञ्चाप्यवदीर्णता च ।
पित्तात् समस्तं दितिसूनुकाय
चर्च्चा मूर्च्छाश्रममर्मरुजः ॥
मधुरत्वं स्तिमितं पिच्छलत्वं
श्लेष्मोपदेहाक्षयकशैत्ये ।
उत्क्लेशमन्दाग्निता च तन्द्रा
गन्धश्च मन्दः कफवक्त्ररोगे ॥
सर्व्वाणि रूपाणि तु वक्त्ररोगे
भवन्ति यस्मिन् स तु सर्व्वजः स्यात् ।
संख्यागदूष्यालतिनामभेदा-
स्तेऽष्टचतुःषष्टिविधा भवन्ति ॥
शास्त्रान्तरान्ते विहितानि तेषां
निमित्तरूपाकृतिभेषजानि ।
यथाप्रदेशन्तु चतुर्व्विधञ्च
लिङ्गं प्रवक्ष्यामि मुखामयस्य ॥'
इति मुखरोगः ॥　॥
'शुक्तितिक्तकटुक्षीरकषायैः कवलग्रहः ।
धूमः प्रधमनं शुद्धिरधश्चोर्द्ध्वं गलद्धनम्
भोज्यञ्च मुखरोगेषु यथास्वन्दोषदुष्टितम् ।
पिप्पलागुरुदार्व्वीत्वग् यवक्षारो रसाञ्जनम् ॥
पाठा तेजोवती पथ्या समभागं सुचूर्णितम् ।
मुखरोगेषु सर्व्वेषु सक्षौद्रं तद्विधारयेत् ॥
मोषमाषधवमाध्वीकैः श्रेष्ठोऽयं कवलग्रहः ।
तेजोह्वामभयामेलां समङ्गां कटुकां घनम् ।
पाठां ज्योतिष्मतीं लोध्रं दार्व्वीं कुष्ठञ्च चूर्णयेत्
दन्तानां घर्षणश्चैव स्रावकण्डूव्रणापहम् ॥'
'गृहधूमो यवक्षारपाठाव्योषं रसाञ्जनम् ।
तेजोह्वा त्रिफला लोध्रं चित्रकश्चेति चूर्णितम् ॥
सक्षौद्रं धारयेदेतत् गलरोगविनाशनम् ॥'
इति कालकचूर्णम् ॥*॥
मनःशिला यवक्षारो हरितालं ससैन्धवम् ।
दार्व्वीत्वक् चेति तच्चूर्णं माक्षिकेण समायुतम् ॥
मूर्च्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ।
मुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकं नामकीर्त्तितम् ॥'
इति पीतकचूर्णम् ॥*॥
'कटुकातिविषापाठा दार्व्वीमुस्तकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रक्वथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः ॥
स्वरसः क्वथितो दार्व्व्या घनीभूतो रसक्रिया ।
सक्षौद्रमुखरोगास्रग्दोषनाडीव्रणापहा ॥
तालुशोषे लवण्यास्य वपिरोत्तरभक्तिकम् ॥

पद्माकारं तालुमध्ये तु शोथं
विद्याद्रक्तादध्रुषं पित्तलिङ्गम् ।

पद्माकारं पद्मकर्णिकाकारं शरीरिव पार्श्वतो दीर्घं मांसाङ्कुरैर्वेष्टितम् ॥ * ॥ मांससङ्घातमाह ।

दुष्टं मांसं श्लेष्मणा नीरुजञ्च
ताल्वन्तःस्थं मांससङ्घातमाहुः ।

तालुपुप्पुटमाह ।

नीरुक् स्थायी कोलमात्रः कफात्मा
मेदोयुक्तः पुप्पुटस्तालुदेशे ॥

तालुशोषमाह ।

शोषोऽत्यर्थं दीर्य्यते चापि तालु
श्वासो वातात्तालुशोषोऽयमुक्तः ।

तालुपाकमाह ।

पित्तं कुर्य्यात् पाकमत्यर्थघोरं
तालुन्येनं तालुपाकं वदन्ति ॥

अथ तालुरोगाणां चिकित्सा ।

कुष्ठोषणवचासिन्धुकणापाठाप्लवैः सह ।
सक्षौद्रैर्भिषजा कार्य्यं गलशुण्डीप्रघर्षणम् ॥
अत्र केवर्त्तीमोथा गुड़तची इति च लोके ।
अङ्गुष्ठाङ्गुलिसन्दंशेनाकृष्य गलशुण्डिकाम् ।
छिन्द्यान्मण्डलाग्रेण जिह्वोपरि तु संस्थिताम् ॥
मण्डलाग्रेण शस्त्रविशेषेण ।
अतिच्छेदात् स्रवेद्रक्तं तेनो हितो म्रियेत च ।
हीनच्छेदाद्भवेच्छोषो लालास्रावो भ्रम-
स्तथा ॥
तस्मात् वैद्यः प्रयत्नेन दृष्टकर्म्मा विशारदः ।
गलशुण्डीं तु संछिद्य कुर्य्यात् प्राप्ताभिमां
क्रियाम् ॥
पिप्पल्यतिविषाकुष्ठवचामरिचनागरैः ।
क्षौद्रयुक्तैः सलवणैस्तथाक्तां प्रतिसारयेत् ॥
वचामतिविषापाठां रास्नाकटुकरोहिणीम् ।
निष्क्वाथ्य पिचुमर्द्दञ्च कवलं तत्र कारयेत् ॥
तुण्डिकेय्यधूषे कूर्म्मे सङ्घाते तालुपुप्पुटे ।
एष एव विधिः कार्य्यो विशेषः शस्त्रकर्म्मणि ॥
तालुपाके तु कर्त्तव्यं विधानं पित्तनाशनम् ।
स्नेहस्वेदौ तालुशोषे विधिश्च वितनाशनः ॥

अथ गलरोगाः । तत्र गलरोगाणां नामानि संख्याञ्चाह ।

रोहिण्यः पञ्चधा प्रोक्ताः कण्ठशालूक एव च ।
अधिजिह्वश्च वलयोऽलासनामकपञ्चकः ॥
ततो वृन्दः शतघ्नी च गिलायुः कण्ठविद्रधिः ।
गलौघः स्वरघ्नश्च मांसतानस्तथैव च ।
विदारी कण्ठदेशे तु रोगा अष्टादश स्मृताः ॥
तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यसम्प्राप्तिमाह ।

'गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम् ।
गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरै-
र्निहन्त्यसून् व्याधिरयं हि रोहिणी ॥

अनिलः मूर्च्छितः प्रवृद्धः । पित्तकफौ च मूर्च्छितौ पित्तं वा मूर्च्छितं कफो वा मूर्च्छितः । ननु कथोऽपि मूर्च्छितौ एकत्रोपजाया अपि पञ्चमाच्छत्वात् ॥ * ॥ तत्र वातजाया लक्षणमाह ।

जिह्वासमन्तादभृशवेदनास्तु
मांसाङ्कुराः कण्ठनिरोधिनो ये ।
सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा
वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता ॥

समन्तात् जिह्वायाः सर्व्वतः । वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता स्तम्भादिभिरतिशयेन युक्ता ॥ * ॥
पित्तजामाह ।

क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका
तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजाता ।

श्लेष्मजामाह ।

स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका
गुर्व्वी स्थिरा सा कफसम्भवा तु ।

स्रोतोऽत्र कण्ठमार्गः ॥ * ॥ सन्निपातजामाह ।

'गम्भीरपाकिन्यनिवार्य्यवीर्य्या
त्रिदोषलिङ्गा त्रिभवा भवेत् सा ।

रक्तजामाह ।

स्फोटैश्चिता पित्तसमानलिङ्गा
साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु ।

रक्तेतरा सद्यःकत्वावधिमाह ।

सद्यस्त्रिदोषजा हन्ति त्र्यहात् कफसमुद्भवा ।
पञ्चाहात् पित्तसम्भूता सप्ताहात् पवनोत्थिता ॥

कण्ठशालूकमाह ।

कोलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो
ग्रन्थिर्गले कण्टकशूकभूतः ।
खरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्य-
स्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥

कण्टकशूकभूतः कण्टकवच्छूकवच्च वेदनाजनकः । अधिजिह्वमाह ।

जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफात्तु
जिह्वोपरिष्टादपि रक्तमिश्रात् ।
ज्ञेयोऽधिजिह्वः खलु रोग एष
विवर्ज्जयेदागतपाकमेनम् ॥

अन्ये त्वग्निजिह्वं पठन्ति । अन्यथा मिथ्यादर्शनमन्वय ॥ * ॥ वलयमाह ।

बलासं एवायतमुन्नतञ्च
शोथं करोत्यन्नगतिं निवार्य्य ।
तं सर्व्वथैवाप्रतिवार्य्यवीर्य्यं
विवर्ज्जनीयं वलयं वदन्ति ॥

अलासमाह

गले तु शोथं कुरुतः प्रवृद्धौ
श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् ।
मर्म्मच्छिदं दुस्तरमेतमाहु-
र्बलाससंज्ञं निपुणा विकारम् ॥

मर्म्मच्छिदं हृदयमर्म्मणि छेदनवद्वेदनाजनकम् ।
एकवृन्दमाह ।

वृत्तोन्नतोऽन्तः श्वयथुः सदाहः
सकण्डुरोऽपाक्यमृदुर्गुरुश्च ।
नाम्नैकवृन्दः परिकीर्त्तितोऽसौ
व्याधिर्बलासक्षतजप्रसूतः ॥

अन्तः गलमध्ये । अपाकी द्रुतपाकी । अमृदुः दृढः ॥ * ॥ वृन्दमाह ।

'समुन्नतं वृत्तममन्ददाहं
तीव्रज्वरं वृन्दमुदाहरन्ति ।
तथापि पित्तक्षतजप्रकोपाद्
विद्यात् सतोदं पवनात्मकन्तु ॥

शतघ्नीमाह ।

वर्त्तिर्घना कण्ठनिरोधिनी तु
चितातिमात्रं पिशितप्ररोहैः ।
अनेकरुक् प्राणहरी त्रिदोषा
ज्ञेया शतघ्नीसदृशी शतघ्नी ॥

घना कठिना । अनेकरुक् वातपित्तकफजतोदादाहकण्ड्वादियुक्ता शतघ्नीसदृशी लौहकण्टकसङ्कुला शतघ्नी महती शिला तत्तुल्या यतः प्राणहरी ॥ * ॥ गिलायुमाह ।

ग्रन्थिर्गले त्वामलकास्थिमात्रः
स्थिरोऽल्परुक् स्यात् कफरक्तमूर्त्तिः ।
संलक्ष्यते सक्तमिवाशितञ्च
स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥

गलविद्रधिमाह ।

सर्व्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यः
शोथो रुजः सन्ति च यत्र सर्व्वाः ।
स सर्व्वदोषैर्गलविद्रधिस्तु
तस्यैव तुल्यः खलु सर्व्वजस्य ॥

गलौघमाह ।

शोथो महान् यस्तु गलावरोधी
तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता ।
कफेन जातो रुधिरान्वितेन
गले गलौघः परिकीर्त्तितोऽसौ ॥

वायुगतेर्निहन्ता उच्छ्वासवायुगतिरोधकः ॥ * ॥
स्वरघ्नमाह ।

यस्ताम्यमानः श्वसिति प्रसक्तं
भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः ।
कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषु
ज्ञेयः स रोगः श्वसनात् स्वरघ्नः ॥

ताम्यमानस्तमः पश्यन् । शुष्कविमुक्तकण्ठः शुष्कौ विमुक्तोऽस्वाधीनः कण्ठो यस्य सः । अस्वाधीनता भुक्तं गिलितुमशक्यत्वात् । अनिलायनेषु वायुवर्त्मसु श्वसनात् वातात् ॥ * ॥
मांसतानमाह ।

प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकष्टो
गलोपरोधं कुरुते क्रमेण ।
स मांसतानः कथितोऽवलम्बी
प्राणप्रणुत् सर्व्वकृतो विकारः ॥

प्रतानवान् विस्तारवान् । सुकष्टः अतिशयितकष्टं यत्र सः ॥ * ॥
विदारीमाह ।

'सदाहतोदं श्वयथुं सुताम्र-
मन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम् ।
पित्तेन विद्याद्वदने विदारीं
पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते ॥

पार्श्वे विशेषात् स तु यत्र शेते स पुरुषो येन पार्श्वेन विशेषाद्बहुकालं शेते तस्मिन् पार्श्वे सा विदारी भवति इत्यर्थः ॥ * ॥

मुग्धः, त्रि, (मुह् + कर्त्तरि क्तः ।) मूढः । (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४० । ५ ।

"अक्षेत्रविद् यथा मुग्धो भुवनान्यदीधयुः ॥")

सुन्दरः । इति विश्वः ॥ (यथा, मेघदूते । १४ ।

"दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः ॥")

मुग्धबोधं, क्ली, (मुग्धः सुन्दरः बोधः ज्ञानं पदपदार्थानां भवत्यस्मात् । यद्वा, मुग्धान् मूढ़ान् अल्पबुद्धीन् जनान् बोधयतीति । मुग्धबोधम् । इति दुर्गादासः । मुग्ध + बुध् + "कर्म्मण्यण् । ३ । २ । १ । इति अण् ।) वोपदेवकृतव्याकरणविशेषः । यथास्याद्यश्लोकः ।

"मुकुन्दं सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणीयते ।
मुग्धबोधं व्याकरणं परोपकृतये मया ॥"

मुग्धा, स्त्री, (मुग्ध + टाप् ।) नायिकाविशेषः । (सा च नायिका स्वीयापरकीयाभेदेन द्विविधा ।) तत्र स्वीयापि त्रिविधा । मुग्धा मध्या प्रगल्भा च । तत्राङ्कुरितयौवना मुग्धा । सा च ज्ञातयौवना अज्ञातयौवना च । सैव क्रमशो लज्जाभयपराधीनरतिर्नवोढ़ा । सैव जातप्रश्रया विश्रब्धनवोढ़ा । अस्याश्चेष्टा क्रिया मनोहरा । कोपे मार्द्दवं नवविभूषणे समीहा च ॥ मुग्धा यथा ।

"आनन्दं किल कामदेवधरणीपालेन काले शुभे वस्तुं वास्तुविधिं विधास्यति तनौ तारुण्यमेणीदृशः ।
दृष्ट्या खञ्जनचातुरी मुखरुचा सौधाकरी माधुरी
वाचा किञ्च सुधासमुद्रलहरी लावण्यमामन्त्रते ॥"*॥

अज्ञातयौवना यथा,—

"नीरात्तीरमुपागता श्रवणयोः सीम्नि स्फुरन्नेत्रयोः
श्रोणे लग्नमिदं किमुत्पलमिति ज्ञातुं करं न्यस्यति ।
शैवालाङ्कुरशङ्कया शशिमुखी रोमावलीं प्रोञ्छति
आत्मानामाततमुद्रः सखीमविदितश्रोणीभरा पृच्छति ॥"

ज्ञातयौवना यथा,—

"स्वयम्भूः शम्भुरम्भोजलोचने त्वत्पयोधरः ।
नखेन कस्य धन्यस्य चन्द्रचूड़ो भविष्यति ॥"

नवोढ़ा यथा,—

"हस्ते धृतापि शयने विनिवेशितापि
क्रोड़े कृतापि यतते बहिरेव गन्तुम् ।
जानीमहे नववधूरथ तस्य वश्या
यः पारदं स्थिरयितुं क्षमते करेण ॥"

द्वितीया यथा,—

"बलान्नीता पार्श्वं मुखमनुमुखं नैव कुरुते
धुनाना मूर्द्धानं क्षिपति वदनं चुम्बनविधौ ।
हृदि न्यस्तं हस्तं क्षिपति गमनारोपितमना
नवोढ़ा वोढ़ारं रमयति च सन्तापयति च ॥"

विश्रब्धनवोढ़ा यथा,—

"दरमुकुलितनेत्रपालिनीवीनियमितबाहुकृतोरुयुग्मबन्धम् ।
करकलितकुचस्थलं नवोढ़ा
स्वपिति समीपमुपेत्य कस्य यूनः ॥"

इति रसमञ्जरी ॥

सुच इ ड
सुच ड } कल्कने । दम्भे । शाठ्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ । इ सुच्यते । ड सुचते ड मोचते । इति दुर्गादासः ॥

सुच ऌ श प ञ औ मोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-उभ०-सक०-बन्धनरहितीभावे अक०-अनिट् ।) मोचस्त्यागः । ऌ असुचत् । श प ञ सुचति सुचते धनं दाता । बन्धनरहितीभावे अकर्म्मकोऽयम् । आलानान्मुक्तो गजः कर्त्तरि क्तः । एवं पापान्मुक्त इत्यादौ पापबन्धनान्मुक्त इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

सुच क मोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर० सक०-सेट् ।) क मोचयति । मोचस्त्यागः । इति दुर्गादासः ॥

सुचिरः, त्रि, (सुचति धनादिकं ददातीति । सुच् + "इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहिसुचीति ।" उणा० १ । ५२ । इति किरच् ।) दाता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुचिरः, पुं, (सुच् + किरच् ।) धर्म्मः । वायुः । देवता । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

सुचुकुन्दः, पुं, (सुच् + बाहुलकात् कुः । सुचुः कुन्द इवेति । राजदन्तादित्वात् पूर्व्वनिपातः ।) पुष्पवृक्षविशेषः । मेकचन्द इति हिन्दी भाषा । (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । १० ।

"आनन्दे सुचुकुन्दकन्दलि ! भज स्वस्यासि वासन्तिके ! ।")

तत्पर्य्यायः । छत्रवृक्षः २ चित्रकः ३ प्रतिविष्णुकः ४ । इति भावप्रकाशः ॥ बहुपुत्त्रः ५ सुदलः ६ हरिवल्लभः ७ सुपुष्पः ८ अर्घ्यार्हः ९ लघुपत्रकः १० रक्तप्रसवः ११ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफवातनाशित्वम् । कण्ठकरत्वम् । त्वग्दोषशोफशमनत्वम् । जीर्णज्वरविनाशनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिरःपीड़ापित्तास्रविषनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ मान्धातृराजपुत्त्रः । इति श्रीभागवतम् । ९ । ७ । ३८ । (यथा च देवीभागवते । ७ । १० । ४ ।

"तस्यां सुतमुत्पादयामास मान्धाता द्वौ सुतौ नृप ! ।
पुरुकुत्सं सुविख्यातं सुचुकुन्दं तथापरम् ॥")

सुचुटी, स्त्री, अङ्गुलिमोटनम् । आङ्गुलमट्काना इति भाषा । यथा,—

"सुचुटी सञ्चुटी चैव भवेदङ्गुलिमोटने ।"

इति शब्दरत्नावली ॥

मुष्टिः । मुठा इति भाषा । यथा,—

"सम्पिण्डिताङ्गुलिःपाणिर्मुष्टिर्मुस्तु सुचुट्यपि ।"

इति हेमचन्द्रः । [illegible] ॥

सुज इ क
सुज क } ध्वनावब्ध्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-मार्ज्जने सक०-ध्वनौ अक०-सेट् ।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ । इ क सुञ्जयति । क मोजयति । इति दुर्गादासः ॥

सुञ्चकः, पुं, (सुचिड + ण्वुल् ।) सुष्ककवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुञ्जः, पुं, (सुञ्जयते ध्वन्यते अनेन । सुञ्ज + करणे अच् ।) तृणविशेषः । मुँज इति भाषा ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । १ । ४२ ।

"यथा सुञ्जादीषिकैवमात्मा युक्त्या समुद्धृतः ।
शरीरत्रितयाद्धीरैः परं ब्रह्मैव जायते ॥")

तत्पर्य्यायः । मौञ्जीतृणाख्यः २ ब्रह्मण्यः ३ तेजनाह्वयः ४ वाणीरकः ५ सुञ्जनकः ६ शरी ७ दर्भाह्वयः ८ दूरमूलः ९ दृढ़तृणः १० दृढ़मूलः ११ बहुप्रजः १२ रञ्जनः १३ शत्रुभङ्गः १४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । कफपित्तमदोषनाशित्वम् । ब्रह्मचारिदीक्षासु च पावनत्वम् । भूतनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

"सुञ्जो सुञ्जातको वाणः स्थूलदर्भः सुमेधसः ।
सुञ्जद्वयन्तु मधुरं तुवरं शिशिरं तथा ॥
दाहतृष्णाविसर्पास्रमूत्रवस्त्यक्षिरोगजित् ।
दोषत्रयहरं वृष्यं मेखलासूपयुज्यते ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

शरः । इति रत्नमाला । उपनयनकाले सुञ्जमेखलाधारणविधिर्यथा । "अथैनं माणवकमाचार्य्यस्त्रिःप्रदक्षिणं त्रिवृतं सुञ्जमेखलां परिधापयन् मन्त्रद्वयं वाचयति । इति भवदेवभट्टः ॥

सुञ्जकेशी, [न्] पुं, (सुञ्जा इव केशाः सन्त्यस्य । इनिः ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३१ ॥

सुञ्जरं, क्ली, (सुञ्जयते प्रक्षाल्यते इति । सुञ्ज + बाहुलकात् अरन् ।) शालूकम् । इति शब्दमाला ॥

सुञ्जातकः, पुं, (सुञ्जं अतति तत्सादृश्यं प्राप्नोतीति । अत + अच् । ततः स्वार्थे कन् ।) पुष्पशाकभेदः । अस्य गुणाः । परं स्वादुत्वम् । हृद्यत्वम् । पित्तानिलापहत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्याये ।

"हस्तिकर्णसुञ्जातकलामज्जकप्रभृतीनि ।")

सुट इ मर्द्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ सुण्टति । मर्द्दो मर्द्दनम् । इति दुर्गादासः ॥

सुट कि चुर्द्दि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा० पक्षे भ्वा०-सक०-सेट् ।) चुर्द्दि चूर्णीकरणे । कि मोटयति तण्डुलं शिला । यस्तु दुर्गंश मोटतीति हलायुधः ॥

सुट शि आक्षेपे च । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) मवर्गशेषादिः । शि सुटति असुटीत् सुमोट । चकारात् चुर्द्दि च । सुटति द्विषां दर्पं य इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

लावणमधुरा स्निग्धा शीताश्चैव रसा हिताः ।
मुखपाकं शिराकर्म शिरःकायविरेचनम् ।
मूत्रतैलघृतक्षीरैश्च कवलग्रहः ॥
सप्तच्छदविफलापाठा मृद्वीकाजातिपल्लवाः ।
कषायतिक्तकाः शीताः क्वाथाश्च मुखधावनाः ।
तुलां खदिरसारस्य द्विगुणामरिमेदसः ॥
प्रक्षाल्य जर्जरीकृत्य चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् ।
द्रोणशेषं कषायं तं पूत्वा भूयः पचेच्छनैः ॥
ततस्तस्मिन् घनीभूते चूर्णीकृत्यार्द्धभागिकम् ।
चन्दनं पद्मकोशीरं मञ्जिष्ठा धातकी घनम् ॥
प्रपौण्डरीकं यष्ट्याह्वं त्वगेलापद्मकेशरम् ।
लाक्षां रसाञ्जनं मांसीं त्रिफलां लोध्रवालकम् ॥
रजन्यौ फलिनीमेलां समङ्गां कट्फलं वचाम् ।
यवासमगुरुं पत्तङ्गं गैरिकाञ्जनमावपेत
लवङ्गनखकक्कोलजातीकोषात् पलोन्मितान् ।
कर्पूरकुडवञ्चापि पुनः शीते विचारिते ॥
ततस्तु गुलिकाः कार्य्याः शुष्का वास्येन धारयेत् ।
तैलमानेन कल्केन कषायेण च साधयेत् ॥
दन्तानां चलनं शौषिर्यं क्रिमिरोगनुत् ।
मुखपाकास्यदौर्गन्ध्यं चारोचकनाशनम् ॥
श्रावोपजिह्विकास्वास्यगलरोगनुत् ।
दन्तास्यगलरोगेषु सर्व्वेषां तत्परायणम् ॥'
इति खदिरादिगुटिकातैलञ्च । इति मुखरोगचिकित्सा । इति चरकचिकित्सास्थाने २६ अध्यायः ॥)

मुखलाङ्गल पुं (मुखं लाङ्गलमिव भूविदारकमस्य ।) शूकरः । इति जटाधरः ॥

मुखबन्धन क्ली (मुखं प्रारम्भविषयं तस्य बन्धनमुपक्षेपः ।) ग्रन्थारम्भे तत्र वक्तव्यकथनम् । तस्य नामान्तरम् । अनुक्रमणिका । भूमिका । इति छन्दोमञ्जर्य्याः मुखबन्धनाख्यप्रथमस्तवके । इति तद्ग्रन्थकर्तृगङ्गादासवैद्येन लिखितम् ॥

मुखवल्लभ पुं (मुखस्य वल्लभः प्रीतिकरः ।) दाडिमवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ मुखप्रिये त्रि ॥

मुखवासिका स्त्री (मुखं वासयति शोधयतीति । वस + णिच् + ण्वुल् + स्त्रियां टाप् । अत इत्वञ्च ।) अम्बष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुखवाद्य, क्ली (मुखेन वाद्यम् ।) वक्त्रतालवाद्यम् । वाक इति भाषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मुखस्य मुखेन च वाद्यञ्च । शिवपूजान्ते बम् इति शब्देन गालवाद्यम् । यथा —
"लिङ्गं निर्म्माय विधिवत् विधिवत् पूजयेच्च तम् ।
बम्बारं जपित्वा वै मुखवाद्यं शुचिस्मिते ! ॥"
इति लिङ्गार्च्चनतन्त्रे १५ पटलः ॥
अपि च ।
"मुखवाद्यं समुत्थाय हि कृत्वा तु परमेश्वरि ! ।
साष्टकामस्यदितं मुखवाद्यं सुदुर्लभम् ॥
अकारादिलकारान्तमनुलोमविलोमतः ।
पञ्चाशत् परमेशानि ! मुखवाद्यं शुचिस्मिते ! ॥
सबिन्दुं च समुच्चार्य्य पञ्चाशद्वर्णकान् प्रिये ! ।
अनुलोमविलोमेन सर्व्वमेव वरानने ! ॥
अनेनैव विधानेन मुखवाद्यं करोति यः ।
स सिद्धः सगणः सोऽपि स शिवो नात्र संशयः ।
मृत्युञ्जयोऽहं देवेशि मुखवाद्यप्रसादतः ॥
यस्मिन् काले महेशानि असुरो बलवान् भवत् ।
तस्मिन् काले महेशानि ! मुखवाद्यं करोम्यहम् ॥
तत श्रुत्वा परमेशानि ! असुरा राक्षसाश्च ये
पलायन्ते महेशानि ! तत श्रुत्वा परमेश्वर ! ॥
ये नरा भुवि तिष्ठन्ति मुखवाद्यं विना प्रिये ! ।
स सर्व्वयातनाभोगी अन्ते कुम्भीरतां व्रजेत् ॥
इति च लिङ्गार्च्चनतन्त्रे ८ पटलः ॥

मुखवास पुं (मुखस्य वासः सौरभ्यमस्मात् ।) गन्धतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुखवासन पुं (मुखं वासयतीति । वस + णिच् + ल्यु ।) मुखसद्गन्धकारकद्रव्यम् । तत्पर्य्यायः । आमोदी २ । इत्यमरः । १ । ५ । १२ ॥ द्वे मुखवासनवटिकादौ आमोदयुक्ते कर्पूरादिरामोदी इत् । मुखं वासयति मुखवासनं नन्द्यादित्वाल्ल्युः । नानाद्रव्यरचित एकैकश्च एव वा कर्पूरादिभिर्म्मुख पयोऽस्य मुखवासनवटिरामोदीति सर्व्वम् । शुभवासन इति पाठे शुभं मनोहरं वासनं वासो यस्य कषायादेः स आमोदीत्यामुदिरिति सुभूतिः । क्षीरस्वामिना तु समाकर्षादिचतुष्टयेन इष्टगन्धादिचतुष्टयेन च पर्य्यायद्वयमाख्यातम् । शब्दार्णवे तु ।
'कस्तूरिकायामामोदः कर्पूरे मुखवासनः ।
बकुलः स्यात् परिमलश्चम्पकः सुरभिस्तथा ।
गन्धा द्विपरस्पेते गुणितश्चा त्रिलिङ्गका ।'
इति भरतः ॥

मुखविलुण्ठिका, स्त्री (मुखेन विलुण्ठयतीति । लुण्ठ + णिच् ण्वुल् । स्त्रियां टाप् । अत इत्वञ्च ।) छागी । इति शब्दरत्नावली ॥

मुखविष्ठा स्त्री, (मुखे विष्ठा मलमस्याः ।) तैलपायिका । यथा —
'वलगुलिका मुखविष्ठा परोष्णी तैलपायिका ।"
इति हेमचन्द्रः ॥

मुखशफ पुं (मुखं शफः क्षुर इव तीक्ष्णमस्य ।) दुर्म्मुखः । इति शब्दमाला ॥

मुखशुद्धि स्त्री (मुखस्य शुद्धिः ।) वक्त्रशोधनम् । यथा, आह्निकतत्त्वे ।
'अभावे दन्तकाष्ठानां प्रतिषिद्धदिने तथा ।
अपां द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिं विधीयते ॥"

मुखशोधन क्ली (मुखस्य शोधनम् ।) त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुखशोधन पुं (मुखं शोधयत्यनेनेति । शुध + णिच् + करणे ल्युट् ।) कटुरसः । इति हेमचन्द्रः ॥

मुखशोधी, [न्] पुं, (मुखं शोधयतीति । शुध + णिच् + णिनि ।) जम्बीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य जम्बीरशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

मुखषील, त्रि (मुखं षीलति निरस्यति विकृतं करोतीति भावः । षील + इगुपधत्वात् कः पृषोदरादित्वात् षस्य सत्वम् ।) डमुरः । इति शब्दमाला ॥

मुखसम्भव पुं (मुखात् सम्भव उत्पत्तिरस्य ।) ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७६ ॥

मुखसुर, क्ली, (मुखस्य सुरा इति विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् । २ । ४ । २५ । इति षष्ठीसमासे सुराशब्दस्य क्लीवत्वम् ।) तालसुरा । इति त्रिकाण्डशेषः । ताडी इति भाषा ॥

मुखस्राव पुं, (स्रु भावे + घञ् । मुखात् स्रावः पतनमस्य ।) लाला । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुखाग्नि, पुं (मुखे अग्निरिव ।) दावाग्निः । यथा —
'हेमकन्दिर्यथोद्वाथ नगौकाः स्याद्दवानलः ।
मुखोल्का भूतमत्सारी मुखाग्निर्दवमत्सरः ॥"
इति शब्दमाला ।
शवमुखे दत्तवह्निः । इति लोके । शास्त्रे तु शिरःस्थाने । यथा,—
'दक्षिणाभिमुखः सर्व्वं गृहीत्वा तु हुताशनम् ।
गृहीत्वा पाणिना चैव मन्त्रमेतदुदीरयेत् ॥
कृत्वा तु दुष्कृतं कर्म्म जानता वाप्यजानता ।
मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पञ्चत्वमागतम् ॥
धर्म्माधर्म्मसमायुक्तं लोभमोहसमावृतम् ।
दहेयं सर्व्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स गच्छतु ॥
एवमुक्त्वा ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
ज्वलमानं तथा वह्निं शिरःस्थाने प्रदापयेत् ॥
चातुर्व्वर्ण्येषु संस्थानमेवं भवति पुत्रिके ॥'
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

मुखामय, पुं (मुखस्यामयः ।) मुखरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुखार्जक, पुं, अर्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुखाश्व पुं, (मुखम् अश्वमिवास्य ।) कर्कटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मुखोल्का, स्त्री (मुखे उल्केव यस्याः ।) दावानलः । इति शब्दमाला ॥

मुख्य पुं प्रथमः कल्पः । इत्यमरः । २ । ७ । ४० ॥ यागादिषु शास्त्रोक्तः प्रथमः कल्पो मुख्यः स्यात् । यथा, व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिना उक्तत्वात् मुखमिव मुख्यः विकारश्चेत्यादिना इवार्थे यः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

मुख्य त्रि, श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ ॥ (तथास्य पर्य्यायः ।
"प्रधानमुत्तमं रथ्यं श्रेष्ठं मुख्यमनुत्तमम् ।
वरं वरेण्यं प्रमुखं परार्द्धं प्रवरं तथा ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
यथा, भागवते । ७ । २५ । ३६ ।
"मुख्यानामपुरस्ताद्वात्तयायक्षपूरयो ॥")

मुख्यसर्ग, पुं (मुख्यानां सर्गः इति ।) स्थावरसृष्टिः । यथा —
'मुख्यसर्गश्चतुर्थस्तु मुख्या वै स्थावराः स्मृताः ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

मुगूह, पुं, दात्यूहपक्षी । इति भूरिप्रयोगः ॥

मुग्धः, त्रि, (मुह् + कर्त्तरि क्तः ।) मूढ़ः । (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४० । ५ ।
"अक्षेत्रविद् यथा मुग्धो भुवनान्यदीधयुः ॥")
सुन्दरः । इति विश्वः ॥ (यथा, मेघदूते । १४ ।
"दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः ॥")

मुग्धबोधं, क्ली, (मुग्धः सुन्दरः बोधः ज्ञानं पदपदार्थानां भवत्यस्मात् । यद्वा, मुग्धान् मूढ़ान् अल्पबुद्धीन् जनान् बोधयतीति । मुग्धबोधम् । इति दुर्गादासः । मुग्ध + बुध् + "कर्म्मण्यण् । ३ । २ । १ । इति अण् ।) वोपदेवकृतव्याकरणविशेषः । यथास्यान्त्यश्लोकः ।
"मुकुन्दं सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणीयते ।
मुग्धबोधं व्याकरणं परोपकृतये मया ॥"

मुग्धा, स्त्री, (मुग्ध + टाप् ।) नायिकाविशेषः । (सा च नायिका स्वीयापरकीयाभेदेन द्विविधा ।) तत्र स्वीयापि त्रिविधा । मुग्धा मध्या प्रगल्भा च । तत्राङ्कुरितयौवना मुग्धा । सा च ज्ञातयौवना अज्ञातयौवना च । सैव क्रमशो लज्जाभयपराधीनरतिर्नवोढ़ा । सैव जातप्रश्रया विश्रब्धनवोढ़ा । अस्याश्चेष्टा क्रिया मनोहरा । कोपे मार्द्दवं नवविभूषणे समीहा च ॥ मुग्धा यथा ।
"आम्रप्रं किल कामदेवधरणीपालेन काले शुभे वस्तुं वास्तुविधिं विधास्यति तनौ तारुण्यमेणीदृशः ।
दृष्ट्वा खञ्जनचातुरी सुखरुचा सौधाकरी माधुरी
वाचा किञ्च सुधासमुद्रलहरी लावण्यमामन्त्रते ॥"*॥

अज्ञातयौवना यथा,—
"नीराक्षीरमुपागता श्रवणयोः सीम्नि स्फुरन्नेत्रयोः
श्रोत्रे लग्नमिदं किमुत्पलमिति ज्ञातुं करं न्यस्यति ।
शैवालाङ्कुरशङ्कया प्रशिथिलं रोमावलीं प्रोञ्छति
श्रोणीभारात् मुहुः सखीमविदितश्रोणीभरा पृच्छति ॥"

ज्ञातयौवना यथा,—
"स्वयम्भूः शम्भुरम्भोजलोचने त्वत्पयोधरः ।
नखेन कस्य धन्यस्य चन्द्रचूड़ो भविष्यति ॥"

नवोढ़ा यथा,—
"हस्ते धृतापि शयने विनिवेशितापि
क्रोड़े कृतापि यतते बहिरेव गन्तुम् ।
जानीमहे नववधूरथ तस्य वश्या
यः पारदं स्थिरयितुं क्षमते करेण ॥"

द्वितीया यथा,—
"बलान्नीता पार्श्वं सुखमसुखं नैव कुरुते
धुनाना मूर्द्धानं क्षिपति वदनं चुम्बनविधौ ।
हृदि न्यस्तं हस्तं क्षिपति गमनारोपितमना
नवोढ़ा वोढ़ारं रमयति च सन्तापयति च ॥"

विश्रब्धनवोढ़ा यथा,—

"दरनुकुलितनेत्रपालिनीवी-
नियमितबाहुकृतोरुयुग्मबन्धम् ।
करकलितकुचाम्बरं नवोढ़ा
स्वपिति समीपमुपेत्य कस्य यूनः ॥"
इति रसमञ्जरी ॥

मुच इ ङ
मुच ङ } कल्कने । दम्भे । शाठ्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ । इ मुञ्चते । ङ मुचते । इ मोचते । इति दुर्गादासः ॥

मुच ऌ श प ज औ मोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-उभ०-सक०-बन्धनरहितीभावे अक०-अनिट् ।) मोक्षस्त्यागः । ऌ अमुचत् । श प ज मुञ्चति मुञ्चते धनं दाता । बन्धनरहितीभावे अकर्म्मकोऽयम् । आलानान्मुक्तो गजः कर्त्तरि क्तः । एवं पापान्मुक्त इत्यादौ पापबन्धनान्मुक्त इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मुच क मोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर० सक०-सेट् ।) क मोचयति । मोचस्त्यागः । इति दुर्गादासः ॥

मुचिरः, त्रि, (मुञ्चति धनादिकं ददातीति । मुच् + "इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहिमुचीति ।" उणा० १ । ५२ । इति किरच् ।) दाता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मुचिरः, पुं, (मुच् + किरच् ।) धर्म्मः । वायुः । देवता । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

मुचुकुन्दः, पुं, (मुच् + बाहुलकात् कुः । मुचुः कुन्द इवेति । राजदन्तादित्वात् पूर्व्वनिपातः ।) पुष्पवृक्षविशेषः । मेकचन्द इति हिन्दी भाषा । (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । १० ।
"आनन्दं मुचुकुन्दकन्दलि ! भज स्वस्यासि वासन्तिके ! ।")
तत्पर्य्यायः । छत्रवृक्षः २ चित्रकः ३ प्रतिविष्णुकः ४ । इति भावप्रकाशः ॥ बहुपुष्पः ५ सुदलः ६ हरिवल्लभः ७ सुपुष्पः ८ अर्घ्यार्हः ९ लक्षणकः १० रक्तप्रसवः ११ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफवातनाशित्वम् । कण्ठकरत्वम् । त्वग्दोषशोफशमनत्वम् । जीर्णज्वरविनाशनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिरःपीड़ापित्तास्रविषनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ मान्धातृराजपुत्त्रः । इति श्रीभागवतम् । ९ । ७ । ३८ ।
(यथा च देवीभागवते । ७ । १० । ४ ।
"तस्यामुत्पादयामास मान्धाता द्वौ सुतौ नृप ! ।
पुरुकुत्सं सुविख्यातं मुचुकुन्दं तथापरम् ॥")

मुचुटी, स्त्री, अङ्गुलिमोटनम् । आङ्गुलमट्कान इति भाषा । यथा,—
"मुचुटी मुकुटी चैव भवेदङ्गुलिमोटने ।"
इति शब्दरत्नावली ॥

मुष्टिः । मुठा इति भाषा । यथा,—
"सम्पिण्डिताङ्गुलिःपाणिर्मुष्टिर्मुस्तु मुचुट्यपि ।"
इति हेमचन्द्रः । ३ । २६१ ॥

मुज इ क
मुज क } ध्वन्यां । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-मार्ज्जने सक०-ध्वनौ अक०-सेट् ।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ । इ क मुञ्जयति । क मोजयति । इति दुर्गादासः ॥

मुञ्जकः, पुं, (मुञ्चिङ् + ण्वुल् ।) मुष्ककवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुञ्जः, पुं, (मुञ्जति ध्वन्यते अनेन । मुञ्ज + करणे अच् ।) तृणविशेषः । मुँज इति भाषा ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । १ । ४२ ।
"यथा मुञ्जादीषिकैवमात्मा युक्त्या समुद्धृतः ।
शरीरत्रितयाद्धीरैः परं ब्रह्मैव जायते ॥")
तत्पर्य्यायः । मौञ्जीतृणाख्यः २ ब्राह्मण्यः ३ तेजनाह्वयः ४ वाणीरकः ५ मुञ्जनकः ६ शरी ७ दर्भाह्वयः ८ दूरमूलः ९ दृढ़तृणः १० दृढ़मूलः ११ बहुप्रजः १२ रञ्जनः १३ शत्रुभङ्गः १४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तजदोषनाशित्वम् । ग्रहरक्षासु दीक्षासु च पावनत्वम् । भूतनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"मुञ्जो मुञ्जातको बाणः स्थूलदर्भः सुमेधसः ।
मुञ्जद्वयन्तु मधुरं तुवरं शिशिरं तथा ॥
दाहतृष्णाविसर्पास्रमूत्रवस्त्यक्षिरोगजित् ।
दोषत्रयहरं वृष्यं मेखलासूपयुज्यते ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

शरः । इति रत्नमाला । उपनयनकाले मुञ्जमेखलाधारणविधिर्यथा । अथैनं माणवकमाचार्य्यस्त्रिःप्रदक्षिणं त्रिवृतं मुञ्जमेखलां परिधापयन् मन्त्रद्वयं वाचयति । इति भवदेवभट्टः ॥

मुञ्जकेशी, [न्] पुं, (मुञ्जा इव केशाः सन्त्यस्य । इनिः ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३१ ॥

मुञ्जरं, क्ली, (मुञ्जति प्रक्षाल्यते इति । मुञ्ज + बाहुलकात् अरन् ।) शालूकम् । इति शब्दमाला ॥

मुञ्जातकः, पुं, (मुञ्जं अतति तत्सादृश्यं प्राप्नोतीति । अत + अच् । ततः स्वार्थे कन् ।) पुष्पशाकभेदः । अस्य गुणाः । परं स्वादुत्वम्, वृष्यत्वम् । पित्तानिलापहत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३९ अध्याये ।
"हस्तिकर्णमुञ्जातकलाम्पकप्रभृतीनि ।")

मुट इ मर्द्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ मुण्टते । मर्द्दो मर्द्दनम् । इति दुर्गादासः ॥

मुट कि चुर्दि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा० पक्षे भ्वा०-सक०-सेट् ।) चुर्दि चूर्णीकरणे । कि मोटयति तण्डुलं शिला । यस्तु दुर्गेष मोटतीति हलायुधः ॥

मुट शि व्याक्षेपे च । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) पवर्गशेषादिः । शि मुटति अमुटीत् मुमोट । चकारात् चुर्दि च । मुटति द्विषां दर्पं य इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

मुट इ ङ प्रमर्दने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा० आत्म० अक० मतान्तरे सक० सेट्।) पवर्गशेषादिः। पञ्चमस्वरी। इ मुण्ट्यते। ङ मुण्टते चारः। इति दुर्गादासः॥

मुण्ड इ छिदि। मर्दे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा० पर० सक० सेट्।) पञ्चमस्वरी। इ मुण्ड्यात। छेद इह लोमच्छेदनम् एव। मुण्डति मुण्डं नापितः। लोमरहितं करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

मुड ङ मर्ज्जे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा० आत्म० अक० सेट्।) पवर्गशेषादिः पञ्चमस्वरी। मज्जमिति मस्जधातोः क्ते रूपं मज्जनमित्यर्थः। इ मुण्ड्यते ङ मुण्डते प्रस्तरो जले। चतुर्भुजस्तु मार्ज्जने इति पठित्वा मार्ज्जनं शुद्धिरिति व्याख्याय मुण्डते जलेन ग्रामः लोक इत्युदाहृतवान् इति दुर्गादासः॥

मुण श प्रतिज्ञाने इति कविकल्पद्रुमः। (तुदा० पर० सक० सेट्।) श मुणति ब्रतं लोकः। प्रतिजानातीत्यर्थः। मोणिता। इति दुर्गादासः॥

मुण्डं क्ली (मुण्ड्यते उच्यन्ते कचा अस्मात् यद्वा मुण्डते मज्जतीति मुण्ड+अच्।) शिरः। इति नपुंसकलिङ्गसंग्रहे अमरः।३।५।३४। (यथा मोहमुद्गरे।१५।

अङ्गं गलितं पलितं मुण्डं
दन्तविहीनं यातं तुण्डम्।
करधृतकम्पितशोभितदण्डं
तदपि न मुञ्चत्याशाभाण्डम्॥

उपनिषद्विशेषः। तदुक्तं यथा —
"ईशाकेनकठप्रश्नमुण्डमाण्डुक्यतित्तिरिः।
छान्दोग्यं बृहदारण्यमैतरेयं तथा दश॥")
बोलम्। मुण्डायसम्। इति राजनिर्घण्टः॥

मुण्ड पुं (मुण्डनं मुण्डः कचापनयनं मुडि खण्डने भावे घञ्। तत अर्श आद्यच् इत्यमरटीकायां रायमुकुटः।) बलिराजस्य सैनिकदैत्यविशेषः। (यथा हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि।२३२।५।

एकाक्ष एकपान्मुण्डो विद्युत्पादश्चतुर्भुजः।
शुम्भनिशुम्भपतिर्दैत्यभेदः। यथा मार्कण्डेयपुराणे।
८७।२८।

'हे चण्ड! हे मुण्ड! बलैर्बहुलैः परिवारितौ।')
मुण्डमेवाश्रयत्वेनास्त्यस्य। अच्।) राहुग्रहः। इति मेदिनी। ड, २१। (मुण्ड मुण्डनमस्ति कालेनास्त्यस्य। अच्।) नापितः। इति जटाधरः। (मुण्डनं स्कन्धाच्छेदे खण्डनमस्त्यस्य। अच्।) स्थाणुवृक्षः। इति वाचस्पतिः।

मुण्ड, पुं क्ली (मुण्ड+अच्।) गन्धद्रव्यविशेषः। इति मेदिनी। डे, २२।

मुण्ड, त्रि मुण्डितः। इत्यमरः।२।६।४८। इ मुण्डितमुण्डे। मुडि खण्डने भावे घञि मुण्डो मुण्डनं केशापनयनं तदस्यास्ति अर्श आद्यच् मुण्डः पुमान् स्त्री मुण्डा। इत्यमरटीकायां भरतः। (यथा महाभारते।१।२१६।८।

चरन् भैक्षं मुनिर्मुण्डश्चरिष्यामि महीमिमाम्॥)

मुण्डक क्ली (मुण्डमेव मुण्ड+स्वार्थे कन्।) मस्तकम्। (उपनिषद्विशेषश्च॥)

मुण्डक पुं (मुण्डयतीति। मुडि+ण्वुल्।) नापितः। इति हेमचन्द्रः।३।५७०॥

मुण्डचणक पुं (मुण्डित इव चणकः।) कलायः। इति राजनिर्घण्टः॥

मुण्डन क्ली (मुण्ड+ल्युट्।) कचच्छेदनम्। तत्पर्य्यायः। भद्राकरणम् २ वपनम् ३ परिवापनम् ४ क्षौरम् ५। इति हेमचन्द्रः।३।५८७॥ (यथा महाभारते।१२।२३।४६।

आतुरस्य हितं वाक्यं शृणु धर्म्मज्ञसत्तम।
दण्ड एव हि राजेन्द्र क्षत्त्रधर्म्मो न मुण्डनम्॥)

मुण्डफल पुं (मुण्डवत् फलमस्य।) नारिकेलवृक्षः। यथा —

तथा मुण्डफलश्चापि विश्वामित्रप्रियोऽपि च।
इति शब्दरत्नावली॥

मुण्डशालि पुं (मुण्डो मुण्डित इव शालिः।) शालिभेदः। तत्पर्य्यायः। मुण्डकः २ निःशूकः ३ अशूककः ४। अस्य गुणाः। त्रिदोषनाशित्वम्। मधुराम्लत्वम्। बलप्रदत्वम्। रुचिकारित्वम्। दीपनत्वम्। पथ्यत्वम् सुखलाघवदायकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

मुण्डा स्त्री (मुण्ड+स्त्रियां टाप्।) मुण्डीरिका। इति मेदिनी। डे २२॥ मुण्डिता स्त्री। इत्यमरटीकायां भरतः॥

मुण्डाख्या स्त्री (मुण्डमाख्या यस्याः।) महाश्रावणिका। इति राजनिर्घण्टः॥

मुण्डायस क्ली (मुण्डश्च तत् अयश्चेति। मुण्ड+अयस्+अनोऽश्मायः सरसां जातिसंज्ञयोः। ५।४।९४। इति टच्।) लोहम्। इति राजनिर्घण्टः॥

मुण्डित क्ली (मुण्ड्यते खण्ड्यते इति। मुडि खण्डने+कर्म्मणि क्त।) लोहम्। इति राजनिर्घण्टः॥ वापितमुण्डे त्रि। इत्यमरः।३।१।८५।

मुण्डितिका स्त्री (मुण्डित+स्वार्थे कन्+स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च।) क्षुपविशेषः। मुण्डीरी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अलम्बुषा २ श्रावणी ३ पललम्बुषा ४ कदम्बपुष्पा ५ अरुणा ६ भूतघ्नी ७ कुम्भला ८ प्रव्रजिता ९। इति रत्नमाला।

मुण्डी [न्] पुं (मुण्डयति कचान् वपति इति। मुण्ड+णिनि।) नापितः। इत्यमरः।२।१०।१०॥ (योगाचार्य्यविशेषः। यथा शिवपुराणे वायुसंहितायाम्।२।१०।५—६।

महाकालश्च शूली च दण्डी मुण्डी सहिष्णुकः।

इत्यादावारभ्य।
अष्टाविंशतिसंख्याता योगाचार्य्या युगक्रमात्।
सन्त्यागतेऽष्टभेदेन। यथा महाभारते।१३।१४।१०७।
"दिनेऽष्टमे तु विप्रेण दीक्षितोऽहं यथाविधि।
दण्डी मुण्डी कुशी चीरी घृताक्तो मेखली तथा॥")

मुण्डीरिका स्त्री (मुडि+बाहुलकात् ईरच्। स्त्रियां ङीष् स्वार्थे कन्। स्त्रियां टाप् ङ्यापोः।७।४।१३। इति पूर्व्वस्य ह्रस्वः।) मुण्डितिका। इति जटाधरः॥

मुत् स्त्री (मोदतेऽनया इति। मुद्+क्विप्।) शृङ्गिनामौषधम्। इति राजनिर्घण्टः॥

मुद [द्] स्त्री (मोदनमिति। मुद्+भावे क्विप्।) हर्षः। इत्यमरः।१।४।२४। (यथा रघुवंशे।३।२५।

उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचो
ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम्।
अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया
पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः॥)

मुद क संसर्गे इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा० पर० सक० सेट्।) क मोदयति घृतेनान्नं लोकः। इति दुर्गादासः॥

मुद षि ङ हर्षे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा० आत्म० अक० सेट्।) षि मुदितोऽस्ति। ङ मोदते धनी। इति दुर्गादासः॥

मुदा स्त्री (मुद्+घञर्थे क ततष्टाप्।) हर्षः। यथा। मुखमामन्द्रमुर्मुदा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा मार्कण्डेये।११६।३०।

तं मन्त्रं क्रियमाणं तु मन्त्रिभिस्तैश्च भूभृता।
ततपार्श्ववर्त्तिनी कन्या शुश्रावाथ मुदा वशी॥)

मुदित त्रि (मुद्+क्त। यद्वा मुत् अस्य जाता। मुत्+इतच्।) आनन्दितः। यथा —
आर्त्तार्त्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा।
मृते म्रियेत या पत्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता॥"
इति शुद्धितत्त्वम्॥

आलिङ्गनविशेषः। तस्य लक्षणं यथा। नायिका नायकस्य वामपार्श्वे उपविश्य वामपादं तस्योरुद्वयमध्ये स्थापयित्वा उभौ मिलित्वा यद्वसनम्। इति कामशास्त्रम्॥

मुदिता स्त्री (मोदते इति मुद्+सर्व्वधातुभ्य इन् संज्ञापूर्व्वकविधेरनित्यत्वात् गुणाभावः। मुदि तस्य भावः इति तल्+टाप्।) मुदा। हर्षः। इत्यमरटीकायां मथुरेशः। (यथा, पातञ्जलसूत्रम्।१।३३।
मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम्॥)

मुदिर पुं (मोदन्ते अनेन प्रजा इति। मुद्+"इषिमदिमुदिखिदि" उणा० १।५२। इति किरच्।) मेघः। इत्यमरः।१।३।७। (यथा,— गीतगोविन्दे।२।३।
"मधुरमुरन्दरमधुरजनितमेदुरमुदिरसुवेशम्।")
कामुकः। इति मेदिनी। रे २०५। भेकः। इति शब्दमालादिदर्शनम्॥

मुद्गः, पुं, (मोदते अनेन इति । मुद् + "मुदिग्रो-र्गग्गौ ।" उणा० १ । १२७ । इति गक् ।) पक्षिविशेषः । तत्पर्य्यायः । जलवायसः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३८ ॥ शमीधान्यभेदः । मुग इति भाषा । (यथा, मनुः । ६ । ३६ ।
"व्रीहयः शालयो मुद्गास्तिलामाषास्तथा यवाः ।")
तत्पर्य्यायः । सूपश्रेष्ठः २ वर्णार्हः ३ रसोत्तमः ४ भुक्तिप्रदः ५ हयानन्दः ६ सुफलः ७ वाजिभोजनः ८ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । कफपित्तास्रजित्त्वम् । लघुत्वम् । ग्राहित्वम् । शीतलत्वम् । पाके कटुत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । नातिवातलत्वञ्च । तद्यूषगुणाः । पित्तश्रमार्त्तिशमनत्वम् । लघुत्वम् । सन्तापहारित्वम् । अरोचकनाशित्वम् । तत्सैन्धवयुक्तश्चेत् रक्तप्रसादनत्वम् । सर्व्वरुजापहारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । रूक्षत्वम् । स्वादुत्वम् । अल्पानिलत्वम् । ज्वरघ्नत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ वनमुद्गगुणाः ।
"मुकुष्ठः शीतलो ग्राही कफपित्तज्वरापहः ॥"
तद्विशेषा यथा, राजवल्लभे ।
"प्रधाना हरितास्तत्र वन्यमुद्गास्तु मुद्गवत् ।
कृष्णमुद्गा महामुद्गा गौरा हरितपीतकाः ।
श्वेता रक्ताश्च निर्द्दिष्टा लघवः पूर्व्वपूर्व्ववत् ॥"

मुद्गपर्णी, स्त्री, (मुद्गस्येव पर्णान्यस्याः मुद्गपर्ण + जातौ ङीष् ।) वनमुद्गः । मुगानी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । काकमुद्गा २ सहा ३ । इत्यमरः ॥ क्षुद्रसहा ४ शिम्बी ५ मार्ज्जारगन्धिका ६ वनजा ७ रिङ्गिणी ८ ह्रस्वा ९ सर्पपर्णी १० कुरङ्गिका ११ कोशिला १२ वनोद्भवा १३ वनमुद्गा १४ आरण्यमुद्गा १५ वन्या १६ । कुरङ्गिकास्थाने करञ्जिका इति च पाठः । अस्या गुणाः । हिमत्वम् । कासवातरक्तक्षयपित्तदाहज्वरनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । यथा, भावप्रकाशे ।
"मुद्गपर्णी काकपर्णी सूर्य्यपर्ण्यल्पपर्णिका ।
काकमुद्गा च सा प्रोक्ता तथा मार्ज्जारगन्धिका ।
मुद्गपर्णी हिमा रूक्षा तिक्ता स्वादुश्च शुक्रला ।
चक्षुष्या क्षयशोथघ्नी ग्राहिणी ज्वरदाहनुत् ।
दीपनग्रहणी लघ्वी ग्रहण्यर्शोऽतिसारहृत् ॥"

मुद्गभुक्, [ज्] पुं, (मुद्गं भुंक्ते इति । भुज् + क्विप् ।) घोटकः । इति जटाधरः ॥

मुद्गभोजी, [न्] पुं, (मुद्गं भुंक्ते इति । भुज् + णिनिः ।) अश्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुद्गमोदकः, पुं, (मुद्गेन साधितो मोदकः ।) मोदकविशेषः । मतिचुर इति भाषा । यथा,—
"मुद्गानां धूमसीं सम्यग्घोलयेन्निर्म्मलाम्बुना ।
कटाहस्थघृतस्योर्द्ध्वे झर्झरं स्थापयेत्ततः ॥
धूमसीन्तु द्रवीभूतां प्रक्षिपेत् झर्झरोपरि ।
पतन्ति विन्दवस्तस्मात्तान् सुपक्वान् समुद्धरेत् ।
सितापाकेन संयोज्य कुर्य्यात् युक्त्या च मोदकान् ॥"
अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
"लघुर्ग्राही त्रिदोषघ्नः स्वादुः शीतो रुचिप्रदः ।
चक्षुष्यो ज्वरहृत् बल्यस्तर्पणो मुद्गमोदकः ॥"

मुद्गरं, क्ली, (मुदं आनन्दं गिरति विकिरतीति । गॄ + अच् ।) मल्लिकाभेदः । लोष्टादिभेदने, पुं । इति मेदिनी । रे, २०४ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २११ । ३ ।
"गदापट्टिशधारिण्या शूलमुद्गरहस्तया ।
प्रस्विन्नो सहधर्म्मिण्या महत्या दैत्यसेनया ॥")

मुद्गरः, पुं, (मुद् + गॄ + अच् ।) कर्म्मारवृक्षः । पुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । गन्धसारः २ सप्तपत्रः ३ अतिगन्धः ४ गन्धराजः ५ विटप्रियः ६ प्रियः ७ जनेष्टः ८ स्मरेष्टः ९ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । सुरभित्वम् । सौख्यदायकत्वम् । मनोज्ञकारित्वम् । मधुपानन्दकारित्वम् । पित्तप्रकोपनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अस्त्रविशेषः । मुगुर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । द्रुघणः २ घनः ३ । इत्यमरः ॥ द्रुघनः ४ । इति भरतः ॥ घ्रघणः ५ । इति जटाधरः ॥ मुद्गरः कोरकाख्ययोः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ । १२ । ७३ ।
"पादपाविद्धपरिघः शिलानिष्पिष्टमुद्गरः ॥")

मुद्गरकः, पुं, (मुद्गरमिवेति प्रतिकृतौ कन् ।) कर्म्मारः । इति राजनिर्घण्टः । कामराङ्गा इति भाषा ॥

मुद्गलं, क्ली, रोहिषतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुद्गलः, पुं, हर्य्यश्वराजपुत्त्रः । यथा,—
"सुशान्तेः पुरुजानुः तस्याचर्क्षः ततश्च हर्य्यश्वः हर्य्यश्वान्मुद्गलसृञ्जयबृहदिषुयवीनरकाम्पिल्यसंज्ञाः । पञ्चानामेतेषां विषयाणां रक्षणायालमेते मत्पुत्त्रा इति पित्राभिहिता इति पञ्चालाः ।" इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १९ अध्यायः ॥ (मुद्गं लातीति । ला + कः । इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः ।) गोत्रकारकमुनिविशेषः । तस्य भार्य्या इन्द्रसेना । इति पुराणम् ॥ (उपनिषद्विशेषः ॥)

मुद्गष्टः, पुं, वनमुद्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

मुद्गष्टकः, पुं, (मुद्गष्ट + स्वार्थे कन् ।) वनमुद्गः । इत्यमरः । २ । ९ । १७ ॥

मुद्गार्द्रवटः, पुं, (मुद्गैरार्द्रः वटः ।) वटकविशेषः । आदावड़ा इति भाषा । यथा,—
"मुद्गपिष्टीविरचितान् वटकांस्तैलपाचितान् ।
हस्तेन चूर्णयेत् सम्यक् तस्मिंश्चूर्णे विनिक्षिपेत् ॥
भृष्टं हिङ्ग्वार्द्रकं सूक्ष्मं मरिचं जीरकं तथा ।
निम्बूरसं यवानीञ्च युक्त्या सर्व्वं विमिश्रयेत् ॥
मुद्गपिष्टीं पचेत् सम्यक् स्थाल्यामङ्गारकोपरि ।
तस्यास्तु गोलकं कुर्य्यात्तन्मध्ये पूरणं क्षिपेत् ॥
तैले तान् गोलकान् पक्वा कथितायां निमज्जयेत् ।
गोलकाः पाचकैः प्रोक्तास्ते त्वार्द्रकवटा अपि ॥"
अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
"मुद्गार्द्रकवटा रुच्या लघवो बलकारकाः ।
दीपनास्तर्पणाः पथ्यास्त्रिदोषेषु प्रपूजिताः ॥"

मुद्रा, स्त्री, (मोदते अनयेति । मुद् + "स्फायितञ्चीत्यादि ।" उणा० २ । १३ । इति रक् । अतः टाप् ।) प्रत्ययकारिणी ॥ इति त्रिकाण्डशेषः । नामेर मोहर इति भाषा ॥ अङ्गुलिमुद्रा । इति शब्दरत्नावली ॥ छापेर आङ्गटी इति भाषा । स्वर्णरौप्यादिमुद्रिका च । (यथा, अभिज्ञानशाकुन्तले । २ ।
"इमां मुद्रां त्वदङ्गुलौ निवेशयता मया ।"
चिह्नम् । यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । २४ । १७ ।
"ज्ञानविज्ञानयोगेन कर्म्मणामुद्धरन् जटाः ।
हिरण्यकेशः पद्माक्षः पद्ममुद्रापदाम्बुजः ॥")
मोहर टाका इत्यादि भाषा । इति लोकप्रसिद्धिः ॥ * ॥ पञ्चक्षालिप्यन्तर्गतलिपिविशेषः । छापार अक्षर इति भाषा । यथा,—
"मुद्रालिपिः शिल्पलिपिर्लिपिर्लेखनिसम्भवा ।
गुण्डिकाघुणसम्भूता लिपयः पञ्चधा स्मृताः ।
एताभिर्लिपिभिर्याप्ता शरीरी शुभदा हर ! ॥"
इति वाराहीतन्त्रम् ॥
"लेखन्या लिखितं विप्रैर्मुद्राभिरङ्कितञ्च यत् ।
शिल्पादिनिर्म्मितं यच्च पाठ्यं धार्य्यञ्च सर्व्वदा ॥"
इति खड्गमालातन्त्रम् ॥ * ॥
पञ्चमकारान्तर्गतभृष्टद्रव्यविशेषः । यथा,—
"पृथुकास्तण्डुला भृष्टा गोधूमचणकादयः ।
तस्य नाम भवेद्देवि ! मुद्रा मुक्तिप्रदायिनी ॥"
इति निर्व्वाणतन्त्रे ११ पटलः ॥
तस्याः शोधनं यथा,—
"ॐ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः दिवीव चक्षुराततम् । ॐ तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते विष्णोर्यत् परमं पदम् । इति मन्त्राभ्यां शोधनम् । इति श्वतन्त्रतन्त्रम् ॥
शरीरे धार्य्यभगवदायुधादिचिह्नम् । छाप इति भाषा । यथा,—
"ततो नारायणीं मुद्रां धारयेत् प्रीतये हरेः ।
मत्स्यकूर्म्मादिचिह्नानि चक्रादीन्यायुधानि च ॥
अथ मुद्राधारणनित्यता स्मृतौ ।
"अङ्कितः शङ्खचक्राभ्यामुभयोर्ब्बाहुमूलयोः ।
समर्च्चयेद्धरिं नित्यं नान्यथा पूजनं भवेत ॥"
आदिपुराणे ।
"शङ्खचक्रोर्द्ध्वपुण्ड्रादिरहितं ब्राह्मणाधमम् ।
गर्द्दभे तु समारोप्य राजा राष्ट्रात् प्रवासयेत् ॥"
गारुड़े श्रीभगवदुक्तौ ।
"सर्व्वकर्म्माधिकारश्च शुचीनामेव चोदितः ।
शुचित्वञ्च विजानीयाम्मदीयायुधधारणात् ॥"
इति पाद्मे चोत्तरखण्डे ।
"शङ्खचक्रादिभिश्चिह्नैर्विप्रः प्रियतमैर्हरेः ।
रहितः सर्व्वधर्म्मेभ्यः प्रच्युतो नरकं व्रजेत ॥"
स्मृतौ च यजुःकठशाखायाम् ।
"एभिर्वयमुरुक्रमस्य चिह्नैरङ्किता लोके सुभगा भवामः ।
तद्विष्णोः परमं पदं ये गच्छन्ति लाञ्छिता उरुक्रमस्य ॥"
"हसोर्द्ध्वपुण्ड्रः क्षतचक्रधारी
विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा ।
स्वरेण मन्त्रेण सदा हृदि स्थितं
परात्परं यन्महतो महान्तम् ॥"

अथर्व्वणि च ।
'एभिर्व्वयमुरुक्रमस्य चिह्नै-
रङ्किता लोके सुभगा भवेम ।'
तद्विष्णोः परमं पदं ये गच्छन्ति लाञ्छिताः ।
इत्यादि ।
अतएव ब्रह्मपुराणे ।
'कृष्णायुधाङ्कितं दृष्ट्वा सम्मानं न करोति यः ।
द्वादशाब्दार्ज्जितं पुण्यञ्चापलायोपगच्छति ॥' * ॥
अथ मुद्राधारणमाहात्म्यम् ।
स्कान्दे श्रीसनत्कुमारमार्कण्डेयसम्वादे ।
'यो विष्णुभक्तो विप्रेन्द्र ! शङ्खचक्रादिचिह्नितः ।
स याति विष्णुलोकं वै दाहप्रलयवर्ज्जितम् ॥'
तत्रैवान्यत्र ।
'नारायणायुधैर्नित्यं चिह्नितं यस्य विग्रहम् ।
पापकोटिप्रयुक्तस्य तस्य किं कुरुते यमः ॥
शङ्खोद्धारे तु यत् प्रोक्तं वसतां वर्षकोटिभिः ।
तत् फलं लिखिते शङ्खे प्रत्यहं दक्षिणे भुजे ॥
यत् फलं पुष्करे नित्यं पुण्डरीकाक्षदर्शने ।
शङ्खोपरिकृते पद्मे तत् फलं समवाप्नुयात् ॥
वामे भुजे गदा यस्य लिखिता दृश्यते कलौ ।
गदाधरो गयापुण्यं प्रत्यहं तस्य यच्छति ॥
यच्चानन्दपुरे प्रोक्तं चक्रस्वामिसमीपतः ।
गदाधो लिखिते चक्रे तत् फलं कृष्णदर्शने ॥'
श्रीभगवदुक्तौ च ।
'यः पुनः कलिकाले तु मत्पुरीसम्भवां मृदम् ।
मत्स्यकूर्म्मादिकं चिह्नं गृहीत्वा कुरुते नरः ॥
देहे तस्य प्रविष्टोऽहं जानन्तु त्रिदशोत्तमाः ।
तस्य मे नान्तरं किञ्चित् कर्त्तव्यं श्रेय इच्छता ॥
ममावतारचिह्नानि दृश्यन्ते यस्य विग्रहे ।
मर्त्त्यैर्मर्त्त्यो न विज्ञेयः स नूनं मामकी तनुः ॥
पापं सुकृततत्पन्तु जायते यस्य देहिनः ।
ममायुधानि यस्याङ्गे लिखितानि कलौ युगे ॥
उभाभ्यामपि चिह्नाभ्यां योऽङ्कितो मत्स्य-
मुद्रया ।
कूर्म्मेणापि स्वकं नित्यं निलिप्तं तस्य विग्रहे ॥
शङ्खञ्च पद्मञ्च गदां रथाङ्गं
मत्स्यञ्च कूर्म्मं रचितं स्वदेहे ।
करोति नित्यं सुकृतस्य वृद्धिं
पापक्षयं जन्मशतार्ज्जितस्य ॥'
तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।
'कृष्णशङ्खाङ्ककवचं दुर्भेद्यं देवदानवैः ।
अधृष्यं सर्व्वभूतानां शत्रूणां रक्षसामपि ॥
लक्ष्मीः सरस्वती दुर्गा सावित्री हरवल्लभा ।
नित्यं तस्य वसेद्देहे यस्य शङ्खाङ्किता तनुः ॥
गङ्गा गया कुरुक्षेत्रं प्रयागं पुष्करादि च ।
नित्यं तस्य सदा तिष्ठेद्यस्य पद्माङ्कितं वपुः ॥
[illegible] चिह्नं भुजे वाम कलिप्रिय ! ।
[illegible] मुद्राधारणमुत्तमः ॥
[illegible] याङ्कं लिखेत् यदि ।
[illegible] त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥
[illegible] विद्याश्चैव पदानि च ।
[illegible] देहे सुदर्शनम् ॥'

किञ्च ।
'कृष्णायुधाङ्किता मुद्रा यस्य नारायणी करे ।
ऊर्द्धलोकाधिकारी च स ज्ञेयस्त्रिदशां पतिः ॥
कृष्णमुद्राप्रयुक्तस्तु दैवं पित्र्यं करोति यः ।
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रत्यहञ्चाक्षयं भवेत् ॥
पीडयन्ति न तत्रैव ग्रहा अत्रापि राक्षसः ।
अष्टाक्षराङ्किता मुद्रा यस्य धातुमयी करे ॥'
वाराहे श्रीसनत्कुमारोक्तौ ।
'कृष्णायुधाङ्कितं देहं गोपीचन्दनमृत्स्नया ।
प्रयागादिषु तीर्थेषु स गत्वा किं करिष्यति ॥
यदा यस्य प्रपश्येत देहं शङ्खादिचिह्नितम् ।
तदा तदा जगत्स्वामी तुष्टो हरति पातकम् ॥
भवते यस्य देहे तु अहोरात्रं दिने दिने ।
शङ्खचक्रगदापद्मं लिखितं सोऽच्युतः स्वयम् ॥
नारायणायुधैर्युक्तं कृत्वात्मानं कलौ युगे ।
कुरुते पुण्यकर्म्माणि मेरुतुल्यानि तस्य वै ॥
शङ्खादिनाङ्कितो भक्त्या श्राद्धं यः कुरुते द्विजः ।
विधिहीनन्तु संपूर्णं पितॄणान्तु गयासमम् ॥
यथाग्निर्दहते कक्षं वायुना प्रेरितो भृशम् ।
तथा दहन्ति पापानि दृष्ट्वा कृष्णायुधानि वै ॥'
ब्राह्मे श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।
'विष्णुनामाङ्कितां मुद्रां अष्टाक्षरसमन्विताम् ।
शङ्खादिकायुधैर्युक्तां स्वर्णरूप्यमयीमपि ॥
धत्ते भागवतो यस्तु कलिकाले विशेषतः ।
प्रह्लादस्य समो ज्ञेयो नान्यथा कलिवल्लभ ! ॥'
किञ्च ।
'शङ्खाङ्किततनुर्विप्रो भुङ्क्ते यस्य च वेश्मनि ।
तदन्नं स्वयमश्नाति पितृभिः सह केशवः ॥
कृष्णायुधाङ्कितो यस्तु श्मशाने म्रियते यदि ।
प्रयागे या गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य नारद ! ॥
कृष्णायुधैः कलौ नित्यं मण्डितं यस्य विग्रहम् ।
तन्नाश्रयं प्रकुर्व्वन्ति विबुधा वासवादयः ॥
यः करोति हरेः पूजां कृष्णशस्त्राङ्कितो नरः ।
अपराधसहस्राणि नित्यं हरति केशवः ॥
कृत्वा काष्ठमयं बिम्बं कृष्णशस्त्रैस्तु चिह्नितम् ।
यो दर्शयति चात्मानं तत्समो नास्ति वैष्णवः ॥
पापकर्म्मरतिशतैर्ज्ञातिकालोपपातकैः ।
न लिप्यते कलिकृतैः कृष्णशस्त्राङ्कितो नरः ॥'
किञ्च ।
'अष्टाक्षराङ्किता मुद्रा यस्य धातुमयी भवेत् ।
शङ्खपद्मादिभिर्युक्ता पूज्यतेऽसौ सुरासुरैः ॥
धृता नारायणी मुद्रा प्रह्लादेन पुरा कृता ।
विभीषणेन बलिना ध्रुवेण च शुकेन च ॥
मान्धात्राम्बरीषेण मार्कण्डप्रमुखैर्द्विजैः ।
शङ्खादिचिह्नितैः शङ्कैर्देहे कृत्वा कलिप्रिय ! ।
आराध्य केशवात् प्राप्तं समीहितफलं महत् ॥'
किञ्च ।
'गोपीचन्दनमृत्स्नाया लिखितं यस्य विग्रहे ।
शङ्खपद्मादिचक्रं वा तस्य देहे वसेद्धरिः ॥'
तत्रैव श्रीसनत्कुमारोक्तौ ।
'यस्य नारायणी मुद्रा देहे शङ्खादिचिह्निता ।
सा चौपधकृता माया तुलसीकाष्ठसम्भवा ॥

द्वादशाक्षरमन्त्रैस्तु नियुक्तानि कलेवरे ।
आयुधानि च विप्रस्य सत्तमः स च वैष्णवः ॥'
किञ्च ।
'यस्य नारायणी मुद्रा देहे शङ्खादिचिह्निता ।
सर्व्वाङ्गं चिह्नितं यस्य शस्त्रैर्नारायणोद्भवैः ॥
प्रवेशो नास्ति पापस्य कवचं तस्य वैष्णवम् ॥'
अन्यत्र च ।
'एभिर्भागवतैश्चिह्नैः कलिकाले द्विजातयः ।
भवन्ति मर्त्त्यलोके ते शापानुग्रहकारकाः ॥' * ॥
अथ मुद्राधारणविधिः । गौतमीये ।
"ललाटे च गदा कार्य्या मूर्द्ध्नि चापं शरस्तथा ।
नन्दकञ्चैव हृन्मध्ये शङ्खचक्रे भुजद्वये ॥
शङ्खचक्राङ्कितो विप्रः श्मशाने म्रियते यदि ।
प्रयागे या गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य गौतम ! ॥
चक्रञ्च दक्षिणे बाहौ शङ्खं वामेऽपि दक्षिणे ।
गदां वामे गदाधस्तात् पुनश्चक्रञ्च धारयेत् ॥
शङ्खोपरि तथा पद्मं पुनः पद्मञ्च दक्षिणे ।
खड्गं वक्षसि चापञ्च शरं शिरसि धारयेत् ॥
इति पञ्चायुधान्यादौ धारयेद्वैष्णवो जनः ।
मत्स्यञ्च दक्षिणे हस्ते कूर्म्मं वामकरे तथा ॥'
तथा चोक्तम् ।
'दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम् ।
मत्स्यं पद्मञ्चापरेऽप्य शङ्खं कूर्म्मं गदां तदा ॥
साम्प्रदायिकशिष्टानामाचाराच्च यथारुचि ।
शङ्खचक्रादिचिह्नानि सर्व्वेष्वङ्गेषु धारयेत् ॥
भक्त्या निवेदितं तस्य धारयेत्तच्चयान्यपि ।
चक्रशङ्खौ च धार्य्येते संमिश्राविव केशव ॥'
यत उक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते ।
'केवलं नोद्वहेच्छङ्खमादौ चापरविग्रहम् ।
अतश्चक्रविमिश्रं तं बिभृयाद्वैष्णवः सदा ॥
श्रीगोपीचन्दनेनैव चक्रादीनि बुधोऽन्वहम् ।
धारयेच्छयनादौ तु तप्तानि क्वच तानि हि ॥'
अथ चक्रादीनां लक्षणानि ।
'द्वादशारन्तु षट्कोणं वलयत्रयसंयुतम् ।
चक्रं स्याद्दक्षिणावर्त्तः शङ्खस्तु कीर्त्तितः स्मृतः ॥
गदापद्मादिकं लोकसिद्धमेव मतं बुधैः ।
मुद्रा च भगवन्नाम्नाङ्किता चाष्टाक्षरादिभिः ॥'
इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥ * ॥
अपि च ।
'यथा मुद्रा शीतलाख्या तथा तप्ता न संशयः ।
तप्तायाः शीतलायाश्च विभेदो नैव वर्त्तते ॥
नामचिह्नादिना देहे वह्निना वा मृदाङ्कनम् ।
सा दीक्षा प्रोच्यते भूप ! बाह्यानां कामिना-
मपि ॥
वैष्णवैर्विष्णुभक्तैश्च ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
सम्मार्ग्गे ललिता मुद्रा गोपीचन्दनसंयुता ॥'
इति नारदपञ्चरात्रम् ॥
'कृष्णनामाक्षरैर्गात्रमङ्कयेच्चन्दनादिना ।
स लोकपावनो भूत्वा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
अभिततेन चक्रेण ब्राह्मणो बाहुमूलयोः ।
अङ्कयित्वा परीक्ष्यत्वं संसारान्मोक्षमाप्नुयात् ॥'
इति पद्मपुराणम् ॥

'तन्नाम्ना चाङ्कितं सर्व्वं वसनं भाजनादिकम् ।'
इति हारीतस्मृतिः ॥ * ॥

देवताविशेषप्रीतिजनिकाङ्गुलिरचना । यथा,
मुद्रापदव्युत्पत्तिमाह तन्त्रे ।
'मोदनात् सर्व्वदेवानां द्रावणात् पापसन्ततेः ।
तस्मान्मुद्रेति सा ख्याता सर्व्वकामार्थसाधनी ॥
अथ मुद्राः प्रवक्ष्यामि सर्व्वतन्त्रेषु कथिताः ।
याभिर्व्विरचिताभिश्च मोदन्ते मन्त्रदेवताः ॥
अर्च्चने जपकाले च ध्याने काम्ये च कर्म्मणि ।
स्नाने चावाहने शङ्खे प्रतिष्ठायाञ्च रक्षणे ॥
नैवेद्ये च तथान्यत्र तत्तत्कल्पप्रकाशिते ।
स्थाने मुद्राः प्रद्रष्टव्याः स्वस्वलक्षणलक्षिताः ॥
आवाहनादिका मुद्रा नव साधारणा मताः ।
तथा षडङ्गमुद्राश्च सर्व्वमन्त्रेषु योजयेत् ॥
एकोनविंशतिर्म्मुद्रा विष्णोरुक्ता मनीषिभिः ।
शङ्खचक्रगदापद्मवेणुश्रीवत्सकौस्तुभाः ॥
वनमाला तथा ज्ञानमुद्रा विल्वाख्या तथा ।
गरुड़ाख्या परा मुद्रा विष्णोः सन्तोषवर्द्धिनी ॥
नारसिंही च वाराही हायग्रीवी धनुस्तथा ।
वाणमुद्रा ततः परशुर्ज्जगन्मोहनिका परा ॥
काममुद्रा पराख्याता शिवस्य दश मुद्रिकाः ।
लिङ्गयोनित्रिशूलाख्यमालेष्टाभीम्मृगाह्वयाः ।
खट्वाङ्गा च कपालाख्या डमरुः शिवतोषदाः ॥
सूर्य्यस्यैकैव पद्माख्या सप्तमुद्रा गणेशितुः ।
दन्तपाशाङ्कुशा विघ्नपरशुलड्डुकसंज्ञिताः ।
वीजपूराह्वया मुद्रा विज्ञेया विघ्नपूजने ॥
पाशाङ्कुशवराभीतिखड्गचर्म्मधनुःशराः ।
मौषली मुद्रिका दौर्गी मुद्राः शक्तेः प्रियङ्कराः ॥
लक्ष्मीमुद्रार्च्चने लक्ष्म्या वाग्वादिन्याश्च पूजने ।
अक्षमाला तथा वीणाव्याख्यापुस्तकमुद्रिकाः ॥
सप्तजिह्वाह्वया मुद्रा विज्ञेया वह्निपूजने ।
मत्स्यमुद्रा च कूर्म्माख्या लेलिहा मुण्डसंज्ञिका ॥
महायोनिरिति ख्याता सर्व्वसिद्धिसमृद्धिदा ।
शक्त्यर्च्चने महायोनिः श्यामादौ मुण्डमुद्रिका ॥
मत्स्यकूर्म्मलेलिहाख्या मुद्रा साधारणी मता ।
तारार्च्चने विशेषास्तु कथ्यन्ते पञ्च मुद्रिकाः ॥
योनिश्च भूतिनी चैव वीजाख्या दैत्यधूमिनी ।
लेलिहानेति संप्रोक्ताः पञ्चमुद्राः प्रकाशिताः ॥
दशका मुद्रिका ज्ञेयास्त्रिपुरायाः प्रपूजने ।
संक्षोभद्रावणाकर्षवश्योन्मादमहाङ्कुशाः ।
खेचरी वीजयोन्याख्या त्रिखण्डा परिकीर्त्तिताः ॥
कुम्भमुद्राभिषेके स्यात् पद्ममुद्रासने तथा ।
कालकर्णी प्रयोक्तव्या विघ्नप्रशमकर्म्मणि ॥
गालिनी च प्रयोक्तव्या जलशोधनकर्म्मणि ।
श्रीगोपालार्च्चने वेणुर्नृहरेर्नारसिंहिका ॥
वराहस्य च पूजायां वाराहाख्यां प्रयोजयेत् ।
हयग्रीवार्च्चने चैव हायग्रीवीं प्रदर्शयेत् ॥
रामार्च्चने धनुर्व्वाणमुद्रे परशुस्तथार्च्चने ।
परशुरामस्य विज्ञेया जगन्मोहनसंज्ञिका ॥
वासुदेवाह्वया ध्याने कुन्तमुद्रा तु रक्षणे ।
सर्व्वत्र प्रार्थने चैव प्रार्थनाख्यां प्रयोजयेत् ॥ ७ ॥
उद्देशक्रमादासां कथ्यन्ते लक्षणान्यथ ।

हस्ताभ्यामञ्जलिं बद्धानामिकामूलपर्व्वणोः ।
अङ्गुष्ठौ निक्षिपेत् सेयं मुद्रा त्वावाहनी स्मृता ॥ १ ॥
अधोमुखी त्वियं चेत् स्यात् स्थापनी मुद्रिका स्मृता ॥ २ ॥
उच्छ्रिताङ्गुष्ठमुष्ट्योस्तु संयोगात् सन्निधापनी ॥ ३ ॥
अन्तःप्रवेशिताङ्गुष्ठा सैव संबोधनी मता ॥ ४ ॥
उत्तानमुष्टियुगला संमुखीकरणी मता ॥ ५ ॥
देवताङ्गे षडङ्गानां न्यासः स्यात् सकलीकृतिः ॥ ६ ॥
सव्यहस्तकृता मुष्टिर्दीर्घाधोमुखतर्ज्जनी ।
अवगुण्ठनमुद्रेयमभितो भ्रामिता मता ॥ ७ ॥
अन्योन्याभिमुखाश्लिष्टा कनिष्ठानामिका पुनः ।
तथैव तर्ज्जनी मध्या धेनुमुद्रा प्रकीर्त्तिता ॥
अमृतीकरणं कुर्य्यात्तया साधकसत्तमः ॥ ८ ॥
अन्योन्यग्रथिताङ्गुष्ठा प्रसारितपराङ्गुली ॥
महामुद्रेयमुदिता परमीकरणे बुधैः ।
प्रयोजयेदिमा मुद्रा देवताह्वानकर्म्मणि ॥ ९ ॥ * ॥
शंखादीनान्तु मुद्राणां कथ्यन्ते लक्षणान्यथ ।
वामाङ्गुष्ठन्तु संगृह्य दक्षिणेन तु मुष्टिना ॥
कृत्वोत्तानं ततो मुष्टिमङ्गुष्ठन्तु प्रसारयेत् ।
वामाङ्गुल्यस्तथाश्लिष्टाः संयुक्ताः सुप्रसारिताः ॥
दक्षिणाङ्गुष्ठसंस्पृष्टा ज्ञेयैषा शङ्खमुद्रिका ॥ १ ॥
हस्तौ तु संमुखौ कृत्वा सन्नतप्रोथिताङ्गुली ॥
तलान्तर्म्मिलिताङ्गुष्ठौ सुभुग्नौ सुप्रसारितौ ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ लग्नौ मुद्रैषा चक्रसंज्ञिका ॥ २ ॥
अन्योन्याभिमुखौ हस्तौ कृत्वा तु ग्रथिताङ्गुली ।
अङ्गुल्यौ मध्यमे भूयः संलग्ने सुप्रसारिते ॥
गदा मुद्रेयमुदिता विष्णोः सन्तोषवर्द्धिनी ॥ ३ ॥
हस्तौ तु संमुखौ कृत्वा सन्नतप्रोथिताङ्गुली ॥
तलान्तर्म्मिलिताङ्गुष्ठौ कृत्वैषा पद्ममुद्रिका ॥ ४ ॥
ओष्ठे वामकराङ्गुष्ठो लग्नस्तस्य कनिष्ठिका ॥
दक्षिणाङ्गुष्ठसंयुक्ता तत्कनिष्ठा प्रसारिता ।
तर्ज्जनीमध्यमानामाः किञ्चित् संकुच्य चालिताः ॥
वेणुमुद्रा भवत्येषा सुगुप्ता प्रेयसी हरेः ॥ ५ ॥
अन्योन्यपृष्ठकरयोर्मध्यमानामिकाङ्गुली ॥
अङ्गुष्ठेन तु बध्नीयात् कनिष्ठामूलसंस्थिते ।
तर्ज्जन्यौ कारयेदेषा मुद्रा श्रीवत्ससंज्ञिका ॥ ६ ॥
अनामापृष्ठसंलग्ना दक्षिणस्य कनिष्ठिका ।
कनिष्ठयान्यया बद्धा तर्ज्जन्या दक्षया तथा ॥
वामानामाञ्च बध्नीयात् दक्षिणाङ्गुष्ठमूलके ।
अङ्गुष्ठमध्यमे वामे संयोज्य सरलाः पराः ॥
चतस्रोऽप्यग्रसंलग्ना मुद्रा कौस्तुभसंज्ञिका ॥ ७ ॥
स्पृशेत् कण्ठादिपादान्तं तर्ज्जन्याङ्गुष्ठया तथा ।
करद्वयेन मालावत् मुद्रेयं वनमालिका ॥ ८ ॥
तर्ज्जन्यङ्गुष्ठकौ सक्तावग्रतो विन्यसेत् हृदि ॥
वामहस्ताम्बुजं वामजानुमूर्द्धनि विन्यसेत् ।
ज्ञानमुद्रा भवेदेषा रामचन्द्रस्य प्रेयसी ॥ ९ ॥
अङ्गुष्ठं वाममुद्दण्डितमितरकराङ्गुष्ठकेनाथ बद्धा
तस्याग्रं पीडयित्वाङ्गुलिभिरपि च ता वामहस्ताङ्गुलीभिः ।
बद्धा गाढ़ं हृदि स्थापयतु विमलधीर्व्याहरन् मारवीजं
विल्वाख्या मुद्रिकैषा स्फुटमिह गदिता गोपनीया विधिज्ञैः ॥ १० ॥
हस्तौ तु विमुखौ कृत्वा ग्रथयित्वा कनिष्ठिके ।
मिथस्तर्ज्जनिके श्लिष्टे श्लिष्टाङ्गुष्ठौ तथा ॥
मध्यमानामिके द्वे तु द्वौ पक्षाविव चालयेत् ।
एषा गरुड़मुद्रा स्याद्विष्णोः सन्तोषवर्द्धिनी ॥ ११ ॥
जानुमध्ये करौ कृत्वा चिबुकौष्ठौ समाहितौ ।
हस्तौ तु भूमिसंलग्नौ कम्पमानः पुनः पुनः ॥
मुखं विवृतकं कुर्य्यात् लेलिहानाञ्च जिह्विकाम् ।
नारसिंही भवेदेषा मुद्रा तद्प्रीतिवर्द्धिनी ॥'
अथवा ।
'अङ्गुष्ठाभ्यान्तु करयोराक्रम्य कनिष्ठिके ।
अधोमुखीभिः सर्व्वाभिर्म्मुद्रेयं नृहरेर्म्मता ॥ १२ ॥
देवोपरि करं वामं कृत्वोत्तानमधः सुधीः ।
नमयेदिति संप्रोक्ता मुद्रा वाराहसंज्ञिका ॥'
यद्वा ।
'दक्षहस्तस्योर्द्ध्वमुखं वामहस्तमधोमुखम् ।
अङ्गुल्यग्रन्तु संयुक्तं मुद्रा वाराहसंज्ञिका ॥ १
वामहस्ततले दक्षा अङ्गुलीस्ताश्चाधोमुखीः ।
संरोप्य मध्यमां तावात्तुन्नासौ विन्दयेत् ।
हयग्रीवप्रिया मुद्रा तत्कृतेरमुनारदी ॥ १४ ॥
वामस्य मध्यमाग्रन्तु तर्ज्जन्यग्रे नियोजयेत् ॥
अनामिकां कनिष्ठाञ्च तस्याङ्गुष्ठेन पीडयेत् ।
दर्शयेद्वामके स्कन्धे धनुर्म्मुद्रेयमीरिता ॥ १५
दक्षमुष्टेस्तु तर्ज्जन्या दीर्घैषा बाणमुद्रिका ॥ १
यद्वा ज्ञानार्णवे ।
'यथा हस्तगतं चापं तथा हस्तं कुरु प्रिये
चापमुद्रेयमाख्याता वामहस्ते व्यवस्थिता ॥ १
यथा हस्तगता वाणास्तथा हस्तं कुरु प्रिये
बाणमुद्रेयमाख्याता रिपुवर्गनिकृन्तनी ॥ १८
तले तलन्तु करयोस्तिर्य्यक् संयोज्य चाङ्गुली
संहताः प्रसृताः कुर्य्यात् मुद्रा परशुसंज्ञिका ।
उच्छ्रिताङ्गुष्ठमुष्टी द्वे मुद्रा त्रैलोक्यमोहिनी ॥
हस्तौ तु संपुटौ कृत्वा प्रसृताङ्गुलिकौ तथा
तर्ज्जन्यौ मध्यमापृष्ठे अङ्गुष्ठौ मध्यमाश्रितौ
काममुद्रेयमुदिता सर्व्वदेवप्रियङ्करी ॥ २१ ॥ * ॥
महादेवप्रियायान्तु कथ्यन्ते लक्षणान्यथ ।
उच्छ्रितं दक्षिणाङ्गुष्ठं वामाङ्गुष्ठेन वेष्टयेत् ।
वामाङ्गुलीर्दक्षिणाभिरङ्गुलीभिश्च बन्धयेत् ।
लिङ्गमुद्रेयमाख्याता शिवसान्निध्यकारिणी ।
मिथः कनिष्ठिके बद्ध्वा तर्ज्जनीभ्यामनामिके
अनामिकोर्द्ध्वसंश्लिष्टदीर्घमध्यमयोरधः ॥
अङ्गुष्ठाग्रद्वयं न्यसेत् योनिमुद्रेयमीरिता ॥
अङ्गुष्ठेन कनिष्ठान्तु बद्ध्वा शिष्टाङ्गुलीत्रयम्
प्रसारयेत् त्रिशूलाख्या मुद्रैषा परिकीर्त्तित
अङ्गुष्ठतर्ज्जन्यग्रे तु ग्रथयित्वाङ्गुलित्रयम् ॥
प्रसारयेदक्षमाला मुद्रेयं परिकीर्त्तिता । ४
अधःस्थितो दक्षहस्तः प्रसृतो वरमुद्रिका ॥
ऊर्द्ध्वीकृतो वामहस्तः प्रसृतोऽभयमुद्रिका ।
मिलितानामिकाङ्गुष्ठं मध्यमाग्रे नियोजयेत्
शिष्टाङ्गुल्युच्छ्रिते कुर्य्यात् मृगमुद्रेयमीरिता
पञ्चाङ्गुल्यो दक्षिणास्तु मिलिता सूर्द्ध्वसम

खट्वाङ्गमुद्रा विख्याता शिवस्यातिप्रिया मता ।८।
पाशबद्धाम्बुजन्तु कृत्वाङ्के वामके तथा ।
निधायोच्छ्रितवत् कुर्य्यात् मुद्रा कापालिकी
मता । ९ ।
मुष्टिञ्च शिथिलां बद्ध्वा ईषदुच्छ्रितमध्यमाम् ।
दक्षिणाङ्गुष्ठमस्य कर्णदेशे प्रचालयेत् ।
एषा मुद्रा डमरुका सर्व्वविघ्नविनाशिनी ।१०।*।
तथा गणेशमुद्राणामुच्यन्ते लक्षणान्यथ ।
उत्तानोद्धमुखौ मध्या सरला दन्तमुद्रिका ।
दन्तमुद्रा समाख्याता सर्व्वागमविशारदे ।१।
वाममुष्टेस्तु तर्ज्जन्या दक्षमुष्टेस्तु तर्ज्जनीम् ।
संयोज्याङ्गुष्ठकाग्राभ्यां तर्ज्जन्यग्रे स्वके क्षिपेत् ।
एषा पाशाख्या मुद्रा विद्वद्भिः परिकीर्त्तिता ।२।
ऋज्वीञ्च मध्यमां कृत्वा तर्ज्जनीमध्यपर्व्वणि ।
संयोज्याकुञ्चयेत् किञ्चिन्मुद्रैषाङ्कुशसञ्ज्ञिका ।३।
तर्ज्जनीमध्यमानामाकनिष्ठाङ्गुष्ठमुद्रिका ।
अधोमुखी दीर्घरूपा मध्यमा विघ्नमुद्रिका ।४।
परशुमुद्रा ५ निगदिता पसिद्धा लड्डुमुद्रिका ।६।
बीजपूराख्या मुद्रा प्र सन्नत्वादुपेक्षिता ।७।*।
शक्तेर्योनाश्च मुद्राणां कथ्यन्ते लक्षणान्यथ ।
पाशा १ ङ्कुश २ वरा ३ भीति ४ धनु ५
र्व्वाणा समीरिता ।६।
कनिष्ठानामिके बद्ध्वा स्वाङ्गुष्ठेनैव दक्षतः ।
शिष्टाङ्गुली तु प्रसृते संश्लिष्टे खड्गमुद्रिका ।७।
वामहस्तं तथा तिर्य्यक् कृत्वा चैव प्रसार्य्य च ।
आकुञ्चिताङ्गुली कुर्य्यात् चर्म्ममुद्रेयमीरिता ।८
मुष्टिं कृत्वा तु हस्ताभ्यां वामस्योपरि दक्षिणम् ।
कुर्य्यान्मुषलमुद्रेयं सर्व्वविघ्नविनाशिनी ।९।
मुष्टिं कृत्वा कराभ्याञ्च वामस्योपरि दक्षिणाम् ।
कृत्वा शिरसि संयोज्य दुर्गा मुद्रेयमीरिता ।१०।
चक्रमुद्रां तथा बद्ध्वा मध्यमे द्वे प्रसार्य्य च ।
कनिष्ठिके तथानीय तदग्रेऽङ्गुष्ठकौ क्षिपेत् ।
लक्ष्मीमुद्रा परा ह्येषा सर्व्वसम्पत्प्रदायिनी ।११
वीणावादनवद्धस्तौ कृत्वा सञ्चालयेच्छिरः ।
वीणामुद्रेयमाख्याता सरस्वत्याः प्रियङ्करी ।१।
वाममुष्टिं स्वाभिमुखीं कृत्वा पुस्तकमुद्रिका ।२।
दक्षिणाङ्गुष्ठतर्ज्जन्याग्रयुक्ते पराङ्मुखी ।
प्रसार्य्य चेतरास्तिस्रा एषा व्याख्यानमुद्रिका ।३।
श्रीरामस्य सरस्वत्या अत्यन्तप्रेयसी मता ।*।
मणिबन्धस्थितौ कृत्वा प्रसृताङ्गुलिकौ करौ ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठयुगले मिलित्वान्तः प्रसारयेत् ।
सप्तजिह्वाख्यमुद्रेयं वैश्वानरप्रियङ्करी ।१। *।
कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ सक्तौ करयोरितरेतरम् ।
तर्ज्जनी मध्यमानामा संहता भुग्नवर्ज्जिता ।
मुद्रैषा गालिनी प्रोक्ता शङ्खस्योपरि चालिता ।
दक्षाङ्गुष्ठं पराङ्गुष्ठे क्षिप्त्वा हस्तद्वयेन तु ।
सावकाशामेकमुष्टिं कुर्य्यात् सा कुम्भमुद्रिका ।
मुष्टी ऊर्द्ध्वीकृताङ्गुष्ठौ तर्ज्जन्यग्रे तु विन्यसेत् ।
सर्व्वरक्षाकरी ह्येषा दन्तमुद्रा प्रकीर्त्तिता ।*।
प्रसृताङ्गुलिकौ हस्तौ मिथः श्लिष्टौ च संमुखौ ।
कुर्य्यात् स्वे हृदये सेयं मुद्रा प्रार्थनसञ्ज्ञिका ।*।
अञ्जल्यञ्जलिमुद्रा स्याद्वासुदेवाख्यया च या ।
अङ्गुष्ठाग्रयुगौ कृत्वा मुष्टी तलमध्यगौ ।
तावत्ताभिमुखौ कुर्य्यात् मुद्रैषा कालकर्णिका ।*।
दक्षिणा निबिडा मुष्टिर्नाभिकाभिगतस्थली ।
मुद्रा विद्याधरा ह्येषा स्यात् विमायापहारिणी ।
मुष्टिरूर्द्धीकृताङ्गुष्ठा दक्षिणा तालमुद्रिका ।
तर्ज्जन्यङ्गुष्ठसंयोगान्मता बिन्दुमुद्रिका ।*।
अधोमुखे वामहस्ते ऊर्द्ध्वास्य दक्षहस्तकम् ।
क्षिप्ताङ्गुलीरङ्गुलीभिः संयोज्य परिवर्त्तयेत् ।
एषा संहारमुद्रा स्यात् विसर्ज्जनविधौ स्मृता ।
दक्षपाणिपृष्ठदेशे वामपाणितलं न्यसेत् ।
अङ्गुष्ठौ चालयेत् सम्यक् मुद्रेयं मत्स्यरूपिणी ।
वामहस्तस्य तर्ज्जन्यां दक्षिणस्य कनिष्ठया ।
तथा दक्षिणतर्ज्जन्या वामाङ्गुष्ठेन योजयेत् ।
उन्नतं दक्षिणाङ्गुष्ठं वामस्य मध्यमादिकाः ।
अङ्गुलीर्योजयेत् पृष्ठे दक्षिणस्य करस्य च ।
वामस्य पितृतीर्थेन मध्यमानामिके तथा ।
अधोमुखे च ते कुर्य्यात् दक्षिणस्य करस्य च ।
कूर्म्मपृष्ठसमं कुर्य्यात् दक्षपाणिञ्च सर्व्वतः ।
कूर्म्ममुद्रेयमाख्याता देवताध्यानकर्म्मणि ।
एते कोटि ।*।
अन्तराङ्गुष्ठमुष्टिन्तु कृत्वा वामकरस्य च ।
मध्यमाञ्च दक्षिणस्य तथालभ्य प्रयत्नतः ।
मध्यमेनाथ तर्ज्जन्यामङ्गुष्ठाग्रेण योजयेत् ।
दक्षिणं योजयेत् पाणिं वाममुष्टौ तु साधकः ।
दर्शयेद्दक्षिणे भागे सूक्ष्ममुद्रेयमुच्यते ।*।
तर्ज्जनीमध्यमानामाः समं कुर्य्यादधोमुखम् ।
अनामायां क्षिपेद्बद्ध्वा ऋज्वीं कृत्वा कनि
ष्ठिकाम् ।
लेलिहा नाम मुद्रेयं जीवन्यासे प्रकीर्त्तिता ।
तर्ज्जन्यनामिकामध्याकनिष्ठाक्रमयोगतः ।
करयोर्योजयेच्चैव कनिष्ठामूलयोगतः ।
अङ्गुष्ठाग्रे तु निक्षिप्य महायोनिः प्रकीर्त्तिता ।
तारायाः पञ्चमुद्रा—यथा । योनिमुद्रा च
वक्तव्या भूतिनी वक्तव्या बीजाख्यापि ।
परिवर्त्तौ करौ स्पृष्टौ कनिष्ठाकृष्टमध्यमे ।
अनामायुगलञ्चाधस्तर्ज्जन्यौ युगलं पृथक् ।
अन्योन्यं निबिडं बद्धाङ्गुष्ठाग्रेऽनामिके सति ।
दानवधूमकत्वाख्या मुद्रैषा कथिता प्रिये ।*।
अस्यास्तु बन्धनान्मन्त्री बन्धनान्मुच्यते ध्रुवम् ।
वक्त्रं विस्तारितं कृत्वाप्यधो जिह्वाञ्च चालयेत् ।
पार्श्वस्थे मुष्टियुगले लेलिहानेति कीर्त्तिता ।
एषा ताराराधनेऽस्या लेलिहाना वक्तव्या ।
'योनिर्भयाधर सन्दर्भे कूर्च्चे क्रमादिदम् ।
बीजानि चोच्चरन् मन्त्री मुद्राबन्धनमाचरेत् ।
तर्ज्जन्यङ्गुष्ठसंयोगादग्रतो बिन्दुमुद्रिका ।
वामकेश्वरतन्त्रोक्ता प्रकाश्यन्तेऽथ मुद्रिकाः ।
शृणु देवि । प्रवक्ष्यामि मुद्राः सर्व्वार्थसिद्धिदाः ।
याभिर्विरचिताभिस्तु सान्निध्यं त्रैपुरं भवेत् ।
परिवर्त्य करौ स्पृष्टावङ्गुष्ठौ कारयेत् समौ ।
अनामान्तर्गते कृत्वा तर्ज्जन्यौ कुटिलाकृती ।
कनिष्ठिके नियुञ्जीत निजस्थाने महेश्वरि ! ।
त्रिखण्डेयं समाख्याता त्रिपुराह्वानकर्म्मणि ।
मध्यमामध्यगे कृत्वा कनिष्ठेऽङ्गुष्ठरोधिते ।
तर्ज्जन्यौ दण्डवत् कृत्वा मध्यमोपर्य्यनामिके ।
एषा च प्रथमा मुद्रा सर्व्वसंक्षोभकारिणी ।
एतस्या एव मुद्राया मध्यमे सरले यदा ।
क्रियेते परमेशानि सर्व्वविद्राविणी तदा ।
मध्यमातर्ज्जनीभ्यान्तु कनिष्ठानामिके समे ।
अङ्कुशाकाररूपाभ्यां मध्यमे परमेश्वरि ! ।
अङ्गुष्ठौ तु नियुञ्जीत कनिष्ठानामिकोपरि ।
इयमाकर्षिणी मुद्रा त्रैलोक्याकर्षिणी परा ।
पुटाकारौ करौ कृत्वा तर्ज्जन्यावङ्कुशाकृती ।
परिवर्त्तक्रमेणैव मध्यमे तदधोगते ।
क्रमेण देवि ! तेनैव कनिष्ठानामिके तथा ।
संयोज्य निबिडाः सर्व्वा अङ्गुष्ठाग्रदेशतः ।
मुद्रेयं परमेशानि ! सर्व्ववशकरी मता ।
सम्मुखौ तु करौ कृत्वा मध्यमामध्यगेऽनघे ।
अनामिके तु सरले तद्बहिस्तर्ज्जनीद्वयम् ।
दण्डाकारौ तदङ्गुष्ठौ मध्यमानखदेशगौ ।
मुद्रैषोन्मादिनी नाम्ना क्लेदिनी सर्व्वयोषिताम् ।
अस्यास्त्वनामिकायुग्ममधः कृत्वाङ्कुशाकृती ।
तर्ज्जन्यावपि तेनैव क्रमेण विनियोजयेत् ।
इयं महाङ्कुशा मुद्रा सर्व्वकामार्थसाधिनी ।*।
सव्यं दक्षिणदेशे तु सव्यदेशे तु दक्षिणम् ।
बाहुं कृत्वा महादेवि ! हस्तौ संपरिवर्त्य च ।
कनिष्ठानामिके देवि ! युक्ते तेन क्रमेण च ।
तर्ज्जनीभ्यां समाक्रान्ते सर्व्वोर्द्ध्वमपि मध्यमे ।
अङ्गुष्ठौ तु महेशानि ! सरलावपि कारयेत् ।
इयं सा खेचरी नाम्ना पार्थिवस्थानयोजिता ।
परिवर्त्य करौ स्पृष्टावर्द्धचन्द्राकृती प्रिये ! ।
तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयुगलं युगपत् कारयेत्ततः ।
अधः कनिष्ठावष्टब्धे मध्यमे विनियोजयेत् ।
तथैव कुटिले योज्ये सर्व्वाधस्तादनामिके ।
बीजमुद्रेयमचिरात् सर्व्वसिद्धिविवर्द्धिनी ।*।
मध्यमे कुटिले कृत्वा तर्ज्जन्युपरि संस्थिते ।
अनामिके मध्यगते तथैव हि कनिष्ठिके ।
सर्व्वा एकत्र संयोज्या अङ्गुष्ठपरिपीडिताः ।
एषा तु प्रथमा मुद्रा योनिमुद्रेयमीरिता ।*।
एता मुद्रा महेशानि ! त्रिपुराया मयोदिताः' ।
पूजाकाले प्रयोक्तव्या यथानुक्रमयोगतः ।
वामहस्तेन मुष्टिन्तु बद्ध्वा कर्णप्रदेशके ।
तर्ज्जनीं सरलां कृत्वा भ्रामयेत्सुविचित्तम ।
सौभाग्यदण्डिनी मुद्रा ध्यानकालेऽपि दर्शिता ।
अन्तरङ्गुष्ठमुष्ट्या तु निरुध्य तर्ज्जनीमिमाम् ।
रिपुजिह्वाग्रहा मुद्रा ध्यानकाले तु दर्शिता
बद्धा तु योनिमुद्रां वै मध्यमे कुटिले कुरु ।
अङ्गुष्ठेन तदग्रे तु मुद्रेयं भूतिनी मता ।*।
वाममुष्टिं विधायाथ तर्ज्जनीमध्यमे ततः ।
प्रसार्य्य तर्ज्जनीमुद्रा निर्द्दिष्टा चक्रपाणिना ।
इति तन्त्रसारे मुद्राप्रकरणं समाप्तम् ।*।*।
अपि च ।
'उक्ता स्तवनमस्कारा शृणुत पुरतो युवाम् ।
मुद्राणां परिसंख्यानं स्वरूपञ्च यथाक्रमम् ।
धेनुश्च सम्पुटश्चैव प्राञ्जलिर्व्विल्वपद्मकौ ।

नाराचो मुण्डदण्डौ च योनिरर्द्धं तथैव च ॥
वन्दनी च महामुद्रा महायोनिस्तथैव च ।
भगश्च पुटकश्चैव निःशङ्कोऽथार्द्धचन्द्रकः ॥
अङ्गश्च द्विमुखश्चैव शङ्खमुद्राथ मुष्टिकः ।
वज्रश्चैव तथा बद्धं सयोनिर्व्विमलस्तथा ॥
घटः शिखरिणी तुङ्गः पुण्ड्रोऽथ ह्यर्द्धधेनुकः ॥
संमीलनी च कुण्डश्च चक्रं मूलं तथैव च ॥
सिंहवक्त्रं गोमुखश्च प्रोन्नामोन्नमनं तथा ।
विम्बं पाशुपतं शुद्धं त्यागोऽथ साधनी तथा ॥
प्रसाधनी चोग्रमुद्रा कुण्डली व्यूहमेव च ।
त्रिमुखश्चासिवल्ली च योगो भेदोऽथ मोहनम् ॥
बाणो धनुश्च तूणीरं मुद्रा एतास्तु उत्तमाः ।
अष्टोत्तरशतं मुद्रा ब्रह्मणा याः प्रकीर्त्तिताः ॥
तासान्तु पञ्चपञ्चाशद्देताः ग्राह्यास्तु पूजने ।
शेषास्तु चाष्टिपञ्चाशन्मुद्रास्ताः समयेषु च ।
द्रव्यानयनसंकेतनटनादिषु ताः स्मृताः ॥
देवानां चिन्तने योगे ध्याने जप्ये विसर्ज्जने ।
आद्यास्तु पञ्चपञ्चाशन्मुद्रा भैरव ! कीर्त्तिताः ॥
मुद्रां विना तु यज्जप्यं प्राणायामः सुरार्च्चनम् ।
योगो ध्यानासने चापि निष्फलानि च भैरव ! ॥
प्रत्येकं लक्षणं तेषां शृणुतं तनयौ युवाम् ॥
दक्षिणामध्यमाग्रेण सव्यहस्तस्य तर्ज्जनीम् ।
योजयेत् सव्यमध्यान्तु तर्ज्जन्या दक्षिणेन वै ॥
तथा दक्षानामिकया वामहस्तकनिष्ठिकाम् ।
अनामिकान्तु वामस्य दक्षिणस्य कनिष्ठया ॥
योजयेद्भक्तिमान् सम्यक् दक्षिणावर्त्तनेन तु ।
धेनुमुद्रा समाख्याता सर्व्वदेवस्य तुष्टिदा ॥१॥
संयोज्य द्वौ तलौ सर्व्वाण्यङ्गुष्ठान्यपि हस्तयोः ।
संयोज्य पार्श्वतोऽङ्गुष्ठौ संपुटः प्रोच्यते सुरैः ॥
सर्व्वेषामथ देवानां संपुटः शस्यते सदा ।
ध्यानसंपुटयोगादौ सम्पुटः शस्यते सदा ॥२॥
निकुब्जयुगलं पाण्योः संयोज्यार्द्धेन एव च ।
मध्यशून्यः पुटाकारः प्राञ्जलिः परिकीर्त्तितः ॥३॥
अङ्गुष्ठमन्तरं कृत्वा पाण्योर्मुष्टिं विधाय च ।
संयोज्य विल्ववत्ते तु विल्वमुद्रा प्रकीर्त्तिता ॥४॥
मणिबन्धादाकरभं संयोज्य करयोर्द्वयोः ।
अङ्गुष्ठे चापि संयोज्य तथैव च कनिष्ठिके ॥
तिस्रांस्तिस्रो द्वयोः पाण्योरङ्गुलीर्व्विरलास्ततः ।
पद्ममुद्रा समाख्याता चतुर्वर्गप्रदा नृणाम् ॥५॥
अङ्गुष्ठाग्रेण तर्ज्जन्याः संयोज्याथोर्द्धरेखया ।
अन्याङ्गुलीस्तथानम्य नाराचः स्यात् प्रसा-
र्य्यते ॥
मम चैव शिवायाश्च प्रीतिदेयं प्रियङ्करी ।
नाराचमुद्रा सततं प्रीत्यै वेतालभैरव ! ॥६॥
अन्तराङ्गुष्ठमुष्टिञ्च कृत्वा वामकरस्य तु ।
मध्यमाभ्यां दक्षिणस्य तथानम्य प्रयत्नतः ॥
मध्याङ्केनाथ तर्ज्जन्या अङ्गुष्ठाग्रान्नियोज्य च ।
दक्षिणं योजयेत् पाणिं वाममुष्टौ तु साधकः ॥
दर्शयेद्दक्षिणे भागे मुण्डमुद्रेयमिष्यते ।
इयन्तु गणनाथस्य प्रीतिदा मुद्रिकोत्तमा ॥
सर्व्वेषामपि देवानां तुष्टिदा सर्व्वकर्म्मसु ॥७॥
अङ्गुष्ठमध्यमाद्येश्च सम्यगानम्य तर्ज्जनीम् ॥
प्रसार्य्य दण्डमुद्रेति दक्षिणस्य करस्य तु ॥८॥
सर्व्वाङ्गुलीस्तु संयोज्य करयोरुभयोरपि ॥
संवेष्ट्य रज्जुवद्‌द्वे तु पाण्योरपि कनिष्ठिके ।
वामस्य वाममूलेन तदग्रं विनियोजयेत् ॥
दक्षस्य मध्यमूलेन तथाग्रं वाममेव च ।
योजयेत् योजनात् पश्चादावर्त्त्य करशाखिकाः ॥
योन्याकारन्तु तन्मध्यं योनिमुद्रा प्रकीर्त्तिता ।
कामाख्यायाः पञ्चमूर्त्तेर्दुर्गाया अपि भैरव ! ॥
प्रीतिदा योनिमुद्रेयं मम कामस्य च प्रिया ॥९॥
संयुक्तास्त्वङ्गुलीः सर्व्वाः प्रसार्य्याङ्गुष्ठपर्व्वणा ॥
अग्रेण च कनिष्ठाया अग्रेणापि च योज-
येत् ।
करस्य दक्षिणस्येयमर्द्धयोनिः प्रकीर्त्तिता ॥१०॥
संपुटं प्राञ्जलिं वापि यदि शीर्षे नियोजयेत् ।
वन्दनीया समाख्याता मुद्रा विष्णुप्रमोदिनी ॥११॥
सैव चेत् श्रवणासक्ता महामुद्रा प्रकीर्त्तिता ॥१२॥
दक्षिणाङ्गे तु सा सक्ता वैष्णवी परिकी-
र्त्तिता ॥ १३ ॥
महायोनिस्तु कथिता वैष्णवीतन्त्रगोचरे ।
द्वयोर्मूले त्वङ्गुष्ठाग्रमङ्गुलीश्च कनिष्ठयोः ॥
नियोज्य प्रसृतीकृत्य द्वे पाणी योजयेत् पुनः ।
भगमुद्रा च सा ख्याता लक्ष्मीवाणीशिवा-
प्रिया ॥ १४ ॥
सर्व्वाङ्गुलीनामग्रौघं दक्षिणस्य करस्य च ।
संयोज्यैकत्र पुरतो निर्द्दिष्टः पुटकः स्मृतः ॥१५॥
कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठाङ्गुलीनां योजयेद्बुधः ।
अग्राण्येकत्र मध्यान्तु तर्ज्जनीञ्च प्रसार्य्य वै ॥
कुब्जीकृत्य करद्वन्द्वं पृथगग्रे नियोजयेत् ।
निःशङ्को नाम मुद्रेयं नरसिंहवराहयोः ॥१६॥
कनिष्ठानामिकामध्यामाकुञ्च्य दक्षिणस्य च ।
करस्य तर्ज्जन्यङ्गुष्ठे प्रसार्य्य क्रियते तु या ॥
सा मुद्रा ह्यर्द्धचन्द्राख्या महायां प्रीतिदा-
यिनी ॥ १७ ॥
ऊर्द्ध्वीकृत्य तथाङ्गुष्ठं दक्षिणस्य करस्य च ।
कृत्वा मध्यं तदङ्गुष्ठं वाममुष्टिं तयोर्द्धतः ।
ऊर्द्ध्वाङ्गुष्ठं तथा कुर्य्यादङ्गमुद्रा प्रकीर्त्तिता ॥१८॥
एतस्या एव मुद्रायाः कनिष्ठादिविमोचतः ।
अष्टौ मुद्राः समाख्याता नाम तासां पृथक्
पृथक् ॥
द्विमुखश्चैव १९ मुष्टिश्च २० वज्र २१ मावद्ध २२
मेव च ।
विमलश्च २३ घटश्चैव २४ तुङ्गः २५ पुण्ड्र २६
स्तथैव च ॥
नवानां विष्णुमूर्त्तीनां साद्धमङ्गेन मुद्रिकाः ।
क्रमान्नव समाख्याता नायिकानां तथैव च ॥
संयोज्य करयोः पृष्ठे तथावर्त्त्य तु वै समम् ।
प्रसार्य्य तर्ज्जनीयुग्मं संयुक्तं सर्व्वतः पुनः ॥
अङ्गुष्ठौ च तथा सक्तौ शङ्खमुद्रा प्रकीर्त्तिता ॥२७॥
उत्तानमञ्जलिं कृत्वा अङ्गुष्ठे द्वे कनिष्ठयोः ॥
मूले निःक्षिप्य तु करौ संयोज्याथ प्रदर्शयेत् ।
सयोनिरिति सा ख्याता मुद्रा देवौघतुष्टिदा ॥२८॥
मुष्टिर्द्दक्षिणहस्तस्य यदोर्द्ध्वाङ्गुष्ठिका भवेत् ।
सा स्यात् शिखरिणी मुद्रा ब्राह्मीसूर्य्यप्रिया
च सा ॥ २९ ॥
अनामिके कनिष्ठे तु संयोज्य ऋजुना पुनः ।
मध्यमातर्ज्जनीनान्तु धेनुमुद्रेव बन्धनम् ॥
सार्द्धधेनुरिति ख्याता चन्द्रप्रीतिविवर्द्धिनी ॥३०॥
करयोरङ्गुलीः सर्व्वाः सर्व्वाग्राण्येकतः स्थिता ॥
नियोज्यार्द्धतले चैव तदधोऽपि विमुच्य च ।
अग्रैरग्रं योजयेत्तु मुद्रा सम्मीलनी तु सा ॥३१॥
भौमभूमिसुनीशानामियं प्रीतिविवर्द्धिनी ।
सर्व्वाङ्गुलीस्तु संसक्ता दक्षिणस्य करस्य च ॥
वियङ्गागं तथान्यस्य तलं कुर्य्यात्तु कुण्डवत् ।
समाख्याता कुण्डमुद्रा बुधवाणीशिवाप्रिया ॥३२॥
सर्व्वाङ्गुलीनां मध्येस्तु वामहस्तस्य चाङ्गुलीः ।
प्रसार्य्याङ्गुष्ठयुगलं संयोज्याग्रेण भैरव ! ॥
तदङ्गुष्ठद्वयं कार्य्यं सम्मुखं चिनरेत्ततः ।
चक्रमुद्रा समाख्याता गुरुविष्णुशिवप्रिया ॥३३॥
अङ्गुष्ठं मध्यमाञ्चैव नामयित्वा करस्य च ।
दक्षिणस्यापराङ्क्तिसौ योजयेदग्रतः पुनः ॥
मूलमुद्रा समाख्याता मम शुक्रगुरुप्रिया ॥ ३४ ॥
निकुब्जीकृत्य तु करौ वामाङ्गुलिगणस्य तु ॥
अग्राणि योजयेन्मध्ये तलस्यान्यहस्ततः ।
अधः कृत्वा वामहस्तं मुद्रा सिंहमुखी
स्मृता ॥ ३५ ॥
इयं प्रीत्यै तु दुर्गाया: स्वयंपुत्रस्य चक्रिणः ।
भगमुद्रा कार्य्यमूले गोमुखाख्या प्रकीर्त्तिता ॥
मम विष्णोस्तथा राहोः सर्व्वदा प्रीति-
दायिनी ॥ ३६ ॥
मुष्टिद्वयमधोत्तानं कृत्वा संयोज्य पार्श्वतः ॥
दक्षिणस्य कनिष्ठादीन् प्रसार्य्य क्रमतः पुनः ।
तथा वामकनिष्ठाभ्यामेकैकेन प्रसारयेत् ॥
अष्टौ मुद्राः समाख्याता नामतः क्रमतः शृणु ।
प्रोन्नामो ३७ न्नमन ३८ श्चैव विम्बं ३९ पाशु-
पतं ४० तथा ॥
शुद्धं ४१ त्यागः ४२ साधनी ४३ च तथा चैव
प्रसाधनी ४४ ।
आकुञ्च्य करशाखास्तु दक्षिणाः सा तु मुद्रिका ॥
उग्रमुद्रा समाख्याता स्वहस्तस्य विपर्य्ययात् ॥४५॥
इन्द्रादिलोकपालानां दश मुद्राः प्रकीर्त्तिताः ॥
सर्व्वेषामपि देवानां परमप्रीतिवर्द्धनाः ।
अङ्गुष्ठाग्रन्तु तर्ज्जन्या अग्रभागेण योजयेत् ॥
आकुञ्च्य मध्यमाभ्यान्तु दक्षहस्तस्य चाङ्गुलीः ।
दर्शयेत् कुण्डलाकारं कुण्डलीशक्तितुष्टिदम् ॥
सर्व्वेषामपि देवानां तथा तुष्टिकरं महत् ॥४६॥
अङ्गुष्ठतर्ज्जनीमध्या अग्रभागे नियोज्य च ॥
मध्यमाञ्च कनिष्ठाञ्च आकुञ्च्य दक्षिणे करे ।
त्रिमुखाख्या समाख्याता विश्वेदेवप्रिया सदा ॥
केतोः प्रियेयं सततं मातृणामपि तुष्टिदा ॥४७॥
तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोरग्रभागौ संयोज्य चाङ्गुलीः ॥
अन्या आकुञ्चयेत् तिस्रः सासिवल्ली प्रकीर्त्तिता ।
पितृणामथ साध्यानां रुद्राणां विश्वकर्म्मणः ॥
सर्व्वदा प्रीतिजननी असिवल्ली प्रकीर्त्तिता ॥४८॥
पादौ तलाभ्यां संयोज्य तदङ्गुष्ठद्वयं ततः ॥

ऊर्द्ध्वं संयोजयेत्ताभ्यां वक्षोपरि तथाञ्जलि ।
योगमुद्रा समाख्याता योगिभ्यो तत्त्वदायिनी ।
सर्व्वेषामपि देवानां पूजने चिन्तने तथा ।
योगमुद्रा समाख्याता तुष्टिप्रीतिकरी सदा ॥४६॥
प्राञ्जलिनाम मुद्रा तु ऊर्द्ध्वाधोभावयोजिताम् ।
विभिद्य दर्शयेद्धस्तौ ऊर्द्ध्वाध प्रसारितौ ।
भेदमुद्रा समाख्याता मम विष्णोर्शिवे प्रिया ॥५०॥
अङ्गुष्ठे द्वे तु निःक्षिप्य करयोरुभयोस्तले ।
अग्रेण योजयेत पश्चात् कनिष्ठायुगलं तत ।
उभयोर्हस्तयोस्ताभ्यां मध्याद्यात्र योजयेत् ।
अग्राग्रैस्तु पृथक्कृत्य दर्शयेत्तत् कनिष्ठिकाम् ।
मुद्रा सम्मोहन नाम कामदुगाररमाप्रिया ।
सर्व्वेषामपि देवानां मोहन प्रीतिद स्मृतम् ॥५१॥
आनम्य सव्यहस्तस्य मध्यमानामिके तथा ।
तयो पृष्ठे तु संयोज्य अङ्गुष्ठाग्र तत परम् ।
कनिष्ठां तर्ज्जनीश्चैव अग्रेण योजयेत्तत ।
व यमुद्रा समाख्याता सर्व्वदेवस्य तुष्टिदा ॥५२॥
सर्व्वाङ्गुलीस्तु संश्लेष्य अङ्गुष्ठमथ तर्जनीम् ।
प्रसार्य करयो पश्चादङ्गुष्ठाग्रन्तु योजयेत् ।
अङ्गुष्ठाग्रेण तर्ज्जन्या अग्रेणापि च तर्ज्जनीम् ।
यथाशक्ति प्रसार्य्यापि धनुर्मुद्रा प्रकीर्त्तिता ॥५३॥
सर्व्वाङ्गुलीनामग्राणि आकाशाभिमुखे नियोजयेत् ।
अनामिकाया पृष्ठे तु अङ्गुष्ठाग्र नियोजयेत् ।
तूण्य तूणीरवत् कृत्वा तेषामन्तस्तु भैरव ।
तूणीरमुद्रा व्याख्याता सर्व्वेषां प्रीतिवर्द्धिनी ॥५४॥
मुद्रास्तु सम्मिता पूजा मुद्रास्तु परिचिन्तनम् ।
मुद्रास्तु सम्मिता योगा मुद्रा मोक्षकरास्तत ।
यत्र यत्र पूजनेषु चिन्तने ध्यानकर्म्मणि ।
यज्ञाग्नौ स्तवने वापि हस्तहस्त न विद्यते ।
तत्र मुद्रायुत कुर्य्यादिष्टापूर्त्तं करद्वयम् ।
यज्ञार्थेषु चक्रस्थो हस्तो मुद्रासु च याम ।
तत्र मुद्रां विधायैव तत्तु कृत्य समाचरेत् ।
मुद्राविमुक्तहस्तस्तु क्रियते कर्म्मदैविकम् ।
कृत्वा तन्निष्फल यस्मात्तस्मान्मुद्रान्वितो भवेत् ।
चिन्तन तु दवानां यस्य या परिकीर्त्तिता ।
मुद्रां तां पूजनादौ तु तस्य चैव प्रयोजयेत् ।
चिन्तने तात्र मुद्रां मुद्रायुक्त समाचरेत् ।
पूजनादि समस्तस्य कर्म्म हस्ते विचक्षण ।
सता मुद्रा पर धाम मुद्रा पुण्यप्रदायिनी ।
देवानां मन्त्र मुद्रां तत्तत्कालाः यत्नतश्चरेत् ।
भद्रयोनिर्मध्यायोर्योनिश्च कौ च वैष्णवी ।
मुद्रा चिन्तने प्रोक्ता शिवाशिवपुरयो सदा ।
दुर्गायां सन्दर्पेषु मुद्रा एता प्रकीर्त्तिता ।
गौरिश्च सम्पुटश्चैव धन्वायोनिश्चैव च ।
वर्णिता यस्मान्नाद्याद्रुक्तान्यत्र योजयेत् ।
भैरवस्तु शिवपादद्वयोः मुद्रा समन्तत ।
सा कामाख्यादाम्ना स्मर्णा मोक्षकरा परा ।
एवं वा रचिता मुद्रा पूजने पुष्पमुद्रिका ॥"
इति कालिकापुराणे ७४ अध्याय ।

मुद्राङ्कित त्रि (मुद्रया अङ्कित ।) मुद्रया चिह्नित । छापाकरा मोहरकरा इत्यादि भाषा । यथा,—

'धाता विश्वविद्याविमाचगिरतो देवोऽपि गौरी सखा
शृङ्गानन्दविघूर्णमाननयनो दक्षाध्वरध्वंसकृत ।
दैत्यारि कमलाकपोलमकरीमुद्राङ्कितोरःस्थल
मैतेऽन्याविसरेषु जन्तुषु पुन का नाम प्रार्थ्ये कथा ॥"
इति प्रबोधचन्द्रोदयनाटके १ अङ्क ।

मुद्रालिपि स्त्री, (मुद्रया लिपि ।) पञ्चधा लिप्यन्तर्गतलिपिविशेष । छापार अक्षर इति भाषा । यथा —
"मुद्रालिपि शिल्पलिपिर्लिपिर्लेखनिसम्भवा ।
गुण्डिकाघुणसम्भूता लिपय पञ्चधा स्मृता ।
एताभिर्लिपिभिर्व्याप्ता धरित्री सुभगा वर ॥'
इति वाराहीतन्त्रम् ।
अस्या माहात्म्य धार्य्यत्वञ्च यथा —
"लेखन्या लिखितं विप्रैर्मुद्राभिरङ्कितञ्च यत् ।
शिल्पादिनिर्म्मितं यच्च पाठ्य धार्य्यञ्च सर्व्वदा ॥'
इति स्कन्दमालातन्त्रम् ।

मुद्रिका स्त्री (मुद्रा स्वार्थे कन्+स्त्रियां टाप् । पूर्व्वाकारस्य ह्रस्वत्वम् । अत इत्त्वं च ।) स्वर्णरूप्यादिनिर्म्मितमुद्रा । मोहर टाका इत्यादि भाषा । यथा —
"सौवर्णी राजती ताम्रीमायसीं वा सुधी भिताम् ।
सलिलेन सहाङ्गुलीनां प्रक्षिपेत् तत्र मुद्रिकाम् ॥'
इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्याय ।

मुद्रित, त्रि, (मुद्रा मुद्रण अस्य जातेति । मुद्रा इतच् ।) अप्रफुल्लम् । मोदा इति भाषा । तत्पर्य्याय । मकुलितम् १ निद्राण २ मीलितम् ३ । इति हेमचन्द्र । मुद्राङ्कितञ्च । (परित्यक्तम् । यथा नैषधचरिते । ५ । १९ ।
"मुद्रिताध्ययननश्यदयन सन्
नारद बलिरिपु समवाप्नीत ।"
"मुद्रित परित्यक्तम् ।' इति तट्टीका ।)

मुधा अ (मुह्यतीति । मुह्+बाहुलकात् का । पृषोदरादित्वात् हस्य ध ।) व्यर्थकम् । इत्यमर ।३।४।४। (यथा महाभारते ।१४।९०।४।
"मुधा दान मुधा दत्त मुधा तथा मुधा धन ।
एवं यो युक्तधर्म्म स्यात् सोऽमृतत्वमश्नुते ॥")

मुनि पुं, मनुते जानाति य । (इति मन्+ "मनेरुच ।" उणा० ४ । १२२ । इति इन्+ अत उच्च ।) मौनव्रती । इत्यर्थ । इति भरत । तत्पर्य्याय । वाचयम १ । इत्यमर ।२।७।४२। मौनी २ व्रती ३ ऋषि ५ शापाद्य ६ सत्यवाक् ७ । इति जटाधर । (यथा नैषधे ।१।१२।
"पवन मलिन च पारिभूतवती
मुनिरिवेत्य मम यस्य हृदय ॥")
तस्य लक्षण यथा —
"दु खेष्वनुद्विग्नमना सुखेषु विगतस्पृह ।
वीतरागभयक्रोध स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥"
इति श्रीभगवद्गीता ।२।
तस्य धर्म्मा यथा —
ब्रह्मोवाच ।
"मुनिभिश्चरिता धर्म्मा उक्ता व्यास । मया तव ।
यैर्विष्णुस्तुष्यते देव सृष्ट्यादिपरिभावित ।
तपसैव च होमेन सन्ध्यया वन्दनेन च ।
प्राप्यते भगवान् विष्णुर्धर्म्मकामार्थमोक्षद ।
धर्म्मो विष्णुर्मतो विष्णु पूजा विष्णुस्तु सर्व्वगम् ।
होम सन्ध्या तथा ध्यान धारणा सकल हरि ॥'
इति गारुडे २२६ अध्याय ॥
तस्याश्रमे वर्णनीयानि यथा । अतिथिपूजा १ हरिणविश्वास २ हिंसकजन्तुशान्तता ३ यज्ञधूम ४ मुनिसुत ५ द्रुमसेक ६ वल्कल ७ उटज ८ । इति कविकल्पलता ॥ मुनिविशेषाणां ब्रह्मणोऽङ्गविशेषादुत्पत्तिर्यथा —
"पुलस्त्यो दक्षकर्णाच्च पुलहो वामकर्णत ।
दक्षनेत्रात्तथात्रिश्च वामनेत्रात् क्रतु स्वयम् ।
अरणिर्नासिकारन्ध्रात् अङ्गिराश्च मुखाद्रुचि ।
भृगुश्च वामपार्श्वाच्च दक्षो दक्षिणपार्श्वत ।
छायाया कर्द्दमो जातो नाभे पञ्चशिखस्तथा ।
वक्षसश्चैव वोढुश्च कण्ठदेशाच्च नारद ।
मरीचि स्कन्धदेशाच्च अपान्तरतमास्तथा गलात् ।
वशिष्ठो रसनादेशात् प्रचेता अधरोष्ठत ।
हंसश्च वामकुक्षेश्च दक्षकुक्षेर्यति स्वयम् ।
सृष्टिं विधातुञ्च विधिश्चकाराज्ञां सुतानपि ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे ८ अध्याय ॥
गयासुरशरीरे यज्ञार्थं ब्रह्मणो मानसात् सृष्टा मुनयो यथा,—
'ब्रह्मा सम्भृतसम्भारो मानसानृत्विजोऽसृजत् ।
अग्निशर्म्माणमनन्त प्रौगक्षं जातलि स्तुदम् ।
कुसुमि वैदकौशिक्य हारीत काश्यप तथा ।
गर्गं कौशिकवाशिष्ठौ मुनि भार्गवमव्ययम् ।
वृद्धं पाराशर कण्व माण्डव्य श्रुतिकेवलम् ।
श्वेतं सुतालं दमन सुबोधं कश्यपमेव च ।
गौतमश्च महाबाहु जैगीषव्य तथैव च ।
दधिपञ्चमुखं विप्र । ऋषभं कर्कमेव च ।
कात्यायन गोभिलञ्च मुनिसुम महाव्रतम् ।
जटामालिनमव्यय चाटुहासञ्च दारुकम् ।
आत्रेयञ्चाप्यङ्गिरसं सौमनस्य महाव्रतम् ।
लौकाक्षिञ्च गुहावास शिखण्डिनसुमाव्रतम् ।
सपालकं गौतमञ्च तथा वेदशिरो व्रतम् ।
एतानन्यांश्च विप्रेन्द्रान् ब्रह्मा लोकपितामह ।
परिकल्प्याकरोद्यागं गयासुरशरीरके ॥"
इति वायुपुराणे गयामाहात्म्यम् ॥
मुनिविशेषाणां उत्पत्तिर्यथा —
"कतिकल्पान्तरेऽतीत स्रष्टु सृष्टिविधौ पुन ।
मरीचिमिश्रैर्मुनिभि सार्द्ध कण्ठादभूत स ।
विधेर्ललाटाच्च कण्ठदेशादभूच्च स ।
नारदेति विख्यातो मुनीन्द्राणां च हेतुना ।
य पुत्रश्चेतसो धातुर्बभूव मुनिपुङ्गव ।
तेन प्रचेता इति सनाम चक्रे पितामह ।
बभूव धातुर्य पुत्र सहसा दक्षपार्श्वत ।
सर्व्वकर्म्मसु दक्षश्च तेन दक्ष प्रकीर्त्तित ।

वेदेषु कर्द्दमः प्रव्यक्तछायायां वर्त्तते स्फुटः ।
बभूव कर्द्दमाद्बालः कर्द्दमस्तेन कीर्त्तितः ॥
तेजोभेदे मरीचिश्च वेदेषु वर्त्तते स्फुटम् ।
जातः सद्योऽतितेजस्वी मरीचिस्तेन कीर्त्तितः ॥
क्रतुसंघश्च बालेन कृतो जन्मान्तरेऽधुना ।
ब्रह्मपुत्त्रोऽपि तन्नाम्ना क्रतुरित्यभिधीयते ॥
प्रधानाङ्गं मुखं धातुस्ततो जातश्च बालकः ।
इरस्तेनखिवचनोऽङ्गिरास्तेन प्रकीर्त्तितः ॥
अतितेजस्विनि भृगुर्वर्त्तते नाम्नि शौनक ! ।
जातः सद्योऽतितेजस्वी भृगुस्तेन प्रकीर्त्तितः ॥
वशीभूतश्च शिष्टश्च जातः सद्यो हि बालकः ।
अतिप्रियश्च धातुश्च वशिष्ठस्तेन कीर्त्तितः ॥
बालोऽप्यरुणवर्णश्च जातः सद्यो हि तेजसा ।
प्रज्वलन् पूर्व्वतपसा चारुणस्तेन कीर्त्तितः ॥
हंस आत्मा वशो यस्य योगेन योगिनो ध्रुवम् ।
बालः परमयोगीन्द्रस्तेन हंसः प्रकीर्त्तितः ॥
सन्ततं यस्य यत्नश्च तपःसु बालकस्य च ।
प्रकीर्त्तितो यतिस्तेन संयतः सर्व्वकर्म्मसु ॥
पुलस्तपःसु वेदेषु वर्त्तते च स्फुटेऽपि च ।
स्फुटं तपःस्वरूपश्च पुलहस्तेन कीर्त्तितः ॥
पुलस्तपःसमूहश्च यस्यास्ति पूर्व्वजन्मनाम् ।
तपःसंघः समूहश्च पुलस्त्यस्तेन बालकः ॥
त्रिगुणायां प्रकृत्यां त्रिर्विद्यायाञ्च प्रवर्त्तते ।
तयोर्भक्तिः समा यस्य तेन बालोऽत्रिरुच्यते ॥
जटाश्चाग्निशिखारूपाः पञ्च सन्ति च मस्तके ।
तपस्तेजोभवा यस्य स च पञ्चशिखः स्मृतः ॥
अपान्तरतमे देशे तपस्तेपेऽन्यजन्मनि ।
अपान्तरतमा नाम शिशोस्तेन प्रकीर्त्तितम् ॥
स्वयन्तपः समाप्नोति वाहयेत् प्रापयेत् परान् ।
जाढुः समर्थस्तपसि वोढुस्तेन प्रकीर्त्तितः ॥
तपसस्तेजसा बालो दीप्तिमान् छन्दतो मुने ! ।
तपःसु रोचते चित्तं रुचिस्तेन प्रकीर्त्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे २२ अध्यायः ॥
वङ्गसेनवरुः । जिनः । इति मेदिनी । ने, १५ ॥
प्रियालवृक्षः । पलाशवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ।
१ । ७६ ॥ दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(स्त्री, दक्षकन्या । सा च कश्यपपत्नीनामन्य-
तमा । यथा, महाभारते । १।६५।११-१२ ।
“मरीचेः कश्यपः पुत्त्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः ।
प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश ॥
अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका
तथा ।
क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला
मुनिः ॥”
अष्टवस्वन्तर्गतस्य आपनामकस्य वसोः पुत्त्रे,
पुं । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । ३ । ४० ।
“आपस्य पुत्त्रो वैतण्डः श्रमः श्रान्तो मुनि-
स्तथा ।”
क्रौञ्चद्वीपस्य देशविशेषः । यथा, मत्स्यपुराणे ।
१२१ । ८३-८५ ।
“क्रौञ्चस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोऽनुगः ।
मनोऽनुगात् परे चोष्णस्तृतीयोऽपि स उच्यते ॥

[illegible]
[illegible] ।”
([illegible]
५३ । [illegible]
“तथा [illegible]
मुनिश्च [illegible] ।”
क्रतुपुत्रभेदः । यथा, [illegible]
“अविच्छिन्नमभिव्यक्तं [illegible] ।”
मुनिखर्ज्जूरिका, स्त्री, ([illegible]
मध्यपदलोपी समासः ।) [illegible]
“मुनिखर्ज्जूरिका [illegible] ।”
इति [illegible] ।
मुनिच्छदः, पुं, (मुनयः [illegible]
संख्यकाः छदाः पत्राण्यस्य ।) [illegible]
इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री । मेथिका । [illegible]
भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
‘मेथिका मेथिनी मेथी दीपनी बहुपुत्त्रिका ।’
इत्यादि ।
‘कुञ्चिका बहुपर्णी च पीतबीजा मुनिच्छदा ।’
इत्यन्तम् ।)
मुनितरुः, पुं, (मुनेरगस्त्यस्य प्रियः तरुः । इति
मध्यपदलोपी समासः ।) वकवृक्षः । इति
रत्नमाला ॥
मुनिद्रुमः, पुं, (मुनेरगस्त्यस्य प्रियः द्रुमः । इति
मध्यपदलोपी समासः ।) श्योनाकवृक्षः । इति
रत्नमाला ॥ श्योनाकप्रभेदः । वकवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, नैषधचरिते । १ । ८६ ।
“मुनिद्रुमः कोरकितः शितिद्युति-
र्वनेऽमुनाऽमन्यत सिंहिकासुतः ॥”
“मुनिद्रुमः वकवृक्षः ।” इति तट्टीका ॥ अस्य
पर्य्यायो यथा,—
“अथागस्त्यो वङ्गसेनो मुनिपुष्पो मुनिद्रुमः ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“श्योनाको भूतपुष्पश्च पूतिवृक्षो मुनिद्रुमः ।
दीर्घवृन्तश्च कट्वङ्गो भल्लुकष्टुण्टुकोऽरलुः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाञ्च ॥)
मुनिनिर्म्मितः, पुं, (मुनिना निर्म्मितः ।) डिण्डिशः ।
यथा, भावप्रकाशे ।
“डिण्डिशो रोमशफलो मुनिनिर्म्मित इत्यपि ।
डिण्डिशो रुचिकृत् भेदी पित्तश्लेष्मापहः स्मृतः ।
सुशीतो वातलो रूक्षो मूत्रलश्चाश्मरीहरः ॥”
मुनिपित्तलं, क्ली, (मुनीनां पित्तलमिव ।) ताम्रम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मुनिपुङ्गवः, पुं, (मुनिः पुङ्गव इव ।) मुनिश्रेष्ठः ।
इत्यमरटीका ॥ (यथा, रामायणे । १ । १ । १ ।
“तपःस्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदांवरम् ।
नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥”)
मुनिपुत्त्रः, पुं, (मुनीनां पुत्त्र इव । मुनिप्रियत्वादस्य
तथात्वम् ।) दमनकवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
ऋषिसुतश्च ॥
मुनिपुत्त्रकः, पुं, खञ्जनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, तिथितत्त्वे कृष्टविधिप्रकरणे ।

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।”
मुनिपुष्पं, क्ली, [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।”
[illegible] यथा,—
“[illegible] ।”
[illegible])
मुनिभक्तं, क्ली, (मुनिप्रिय + [illegible])
[illegible] ।
“[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।”
[illegible]
मुनिभेषजं, क्ली, ([illegible]) [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ॥ सुरे-
[illegible] । इति त्रिकाण्डशेषः ।
मुनिसिन्दूरं, क्ली, ([illegible]) [illegible] ।
[illegible] । इति [illegible] ॥
मुनिसुतः, पुं, ([illegible]) [illegible] । स च
[illegible] । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३१ ।
मुनिस्थानं क्ली, (मुनीनां स्थानम् ।) आश्रमः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ६० ।
मुनीन्द्रः, पुं, (मुनीनां मननशीलानां योगिनामिन्द्रः
श्रेष्ठः ।) बुद्धः । इत्यमरः । १ । १ । १४ । ऋषि-
श्रेष्ठश्च ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७२ । ३०५ ।
“पतन्तमेव तस्मात् [illegible] गमयदीत् ।
मुनीन्द्रः प्रकटीभूय समाश्वास्य जगाद च ॥”
दानवभेदः । यथा, हरिवंशे । २५५ । ५ ।
“वृषपर्व्वा विरूपाक्षो मुनीन्द्रश्चन्द्रलोचनः ।”)
मुमुषु उ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । ओष्ठ्यवर्ग-
शेषादिः । मोमुषः । उ मुषित्वा मुष्ट्वा । इति
दुर्गादासः ॥
मुमुक्षुः, पुं, (मोक्तुमिच्छतीति । मुच् + सन् + उः ।)
मुक्तिमिच्छुः ॥ (यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ।
४ । १५ ।
“एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म्म पूर्व्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्म्मैव तस्मात्त्वं पूर्व्वैः पूर्व्वतरं कृतम् ॥”)
तत्पर्य्यायः । श्रमणः २ यतिः ३ वाचंयमः ४
व्रती ५ साधुः ६ अनगारः ७ ऋषिः ८ मुनिः ९
निर्ग्रन्थः १० भिक्षुः ११ । इति हेमचन्द्रः ।
१ । ७५ ॥ अथ मुमुक्षुत्वम् । मनुः ।
“इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म्म कीर्त्त्यते ।
निष्कामं ज्ञानपूर्व्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥

प्रकृत कर्म्म नहि स दयाप्राप्तेन वार्हितम्।
{ मकृत निरपेक्षस्तु भूत्वाप्नोति मदर्थे।"
कामनापूर्व्वक कर्म्म प्रतीयमानत्वेऽपि
प्रकृत तन्त्र कर्म्म कामनारहित पुरुषैव
तत्त्वाभ्यासपूर्व्वक धार्य्यत्वेऽपि हेतुत्वात् निश्च
यन्ते। न प्रौतो नमामञ्ज्ञी चतुर्वर्गेऽत्यात्
प्रचभूताम्यकेति पवित्रतामत्र मोक्ष प्राप्तो
यत । विष्णुराये च ।(।७।३१) विविधयत्ना
कान्ता धर्म्मामापात्र हरिरा। ममसतोनापि।
"इष्ट कर्म्मापन यज्ञा प्राप्तिमाप्नोति नैहि
कौम्।
चतुर्थ कामकारेण वडे यशो निबध्यते।"
इष्ट ईश्वराय कर्म्माणि च फलाय इविः
समर्प्य । यत यज्ञा कर्म्माणि कुर्व्वन्निति
दैव। प्राप्ति मोक्षाख्या नैष्ठिकीं निष्ठायां
भवाम्। यस्त्विह प्राप्तत्वाम् सर्व्वकर्म्म-
फलाय प्राप्तविद्यामैषानि सावधेय।
चतुर्थकार्य्याणि । कामकारेण कामेहित
तथा कामेन प्रवर्त्तित यावत। यवे यज्ञ
मम फलाय कर्म्म करोमीदि एव यशो
निबद्धं कव प्राप्नोति । तथा च पार्थं प्रति
भगवद्वाक्यम्।
"मयि सर्व्वाणि कर्म्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा।
निराशी र्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः।"
संन्यस्य निःक्षिप्य समर्प्य इति यावत्। अध्यात्म
चेतसा विवेकबुद्ध्या ईश्वराय भगवत् करोमि
इत्यनया बुद्ध्या निराशीः फलकामनाशून्यः।
चतएव निर्ममः ममतारहितः। विगतज्वर
निश्चिन्तः। तत्रमाह च इव।
"यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्।
यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम्।"
विष्णुपुराणम्।
"कर्म्माण्यसङ्कल्पिततत्फलानि
संन्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

सर्व्व सर्व्वमिदं वेदितव्यविधाय कुरुष्व ।
यत्तुति कुर्य्यामि न वैष्णा वर्णनि हि।"
इत यतुर्थोति मोक्षपरमपुरुषार्थेपरा न भवति
किन्तु वहिर्म्मुखानां तथा मोक्षविषयया बुद्धा
प्रारब्धमानेन कर्म्मेह चन्नुर्यादनमात्र यथा
भैषज्यौषधि इत्युपादानम्। यथा,—
"पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलड्डुकान्।
पित्रैवमुक्तः पिबति न फलं तावदेव तु।"
तत्रायम्पानस्य न खलु खण्डलाभ एव
प्रयोजन किन्त्वारोग्यम्। तथा वेदोऽप्यवान्तर-
फले प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्म्माणि विधत्ते।
यद् कर्म्मकाण्डे मायया नामानि न भ्रूयते तथ
मैवं वात्स्यायने यथानुपलभ्येव चटनात् इत्याह
उत्पत्तिर्ति दाख्याम्। उत्पत्त्या स्वभावत एव
कामेषु पश्वादिषु प्रावण्य प्रवृत्तिलिङ्गत
मोक्षाभिषु अभवेषु दुःखाद्यतिषु चचचतत्तु
परिपाकतो दुःखदेतुषु फलतात् स्वार्थं परम
पुरुषार्थत्व अजानन्तो न तान् प्रवो
भूतान् बुधो वेदो यद्बोधयति तदेव श्रेय इति
विपरीतात् इत्यः । तान् एवम्भूतान् इत्थिता
अपि कामफलानि दैवान्यपि भूमौ भ्राम्यत तत
पुनकामाभिभूतमनस्यपि विप्लव इति। मनु
काम इति च सुतस्तुत्यादिकाम इति च अथ
पुनर्मोर्यत कामेषु अथ बुधो वेदो पुरुषान् प्रव
र्त्तयेत्। तथा वक्तव्यं स्यात् इति भावः।
अथ तर्हि कर्म्ममीमांसका मनवान्तो वर्णनि
तत्राह। एवमिति अर्थेषु वैदस्याभिप्राय
अविदित्वा कुर्य्यमानामानाद्याधिक्ष्मोक्षया इम
मोक्षा परमकमपति वर्णनि कुतस्तो कुरुष
सावाक्ष हि यद्यत् वेदा न्याय्यत न तथा
वर्णनि इति। अतएव विज्ञानकर्म्म व्याख्या
आयाणतेव्हा यथा,—
"कर्म्मेव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः।
कर्म्माय न हिना माय कर्म्माधिकृत वस्तते।"
बोधि दृष्टिप्रत्ययहारा न व्याख्यात्। तथा च।
"प्रणम्य पृथ्वीं बुध्वा स्वभावात् विहितं कर्म्म।"
तथा पुनः।
"तमेव वैदान्तवचनैर्व्याख्या विविदिषन्ति
ब्राह्मणा यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन
चेति।"
न ब्रह्माभ्यासादृते आत्मज्ञानार्थ मुमुक्षोः
कामादिभ्यामादायत्वेषु कर्म्मसु एव
मैते। विशेषतोऽपि तथा क्रार्थ कर्म्मत्व न
मुमुक्षुणा इत्यादि यथाग्रे।
"कर्म्म विविदिषा विदानकर्म्म न वचनं हि।
न हि मोऽक्षोभ्यं व्यवस्थाप्य मिथ्या
मतः।"
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

इह दान ब्राह्मणस्वभावात्कमेव विष्णुप्रीतिषु
द्विज एव सर्व्वत्र दाने। विष्णुप्रीते नाम कर
मुमुक्षात । अथ विष्णुप्रीत्यै दानादिककर्म्म फ
विरोध इति चेत् सामान्यविधिरपि विधिविशेषः
तत्फलत्यप्राधान्यात् इत्याह । ब्राह्मणमप्युक्त
कर्म्म किं मानमिति चेत् कामवदुक्ताय मम
मानमेवेत तत्फलदानमभिधाय।
"विष्णुप्रीत्यर्थमेतानि दद्यात् दानानि मानवः।
दद्यात् विप्रमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये।"
इत्यभिधाय दानादानमिक्षादिकमपि
साधात्। तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरामिहुरादयो।
"यद् यद् भवत् प्रीतिविशेषो महात्मन्।
तत्तद् गुणवते द्विजे विधिवत् प्रतिपादयेत्।"
विष्णुधर्म्मोत्तरकालेऽपि तु विष्णुप्रदाव
मेव दाने यथा —
"विष्णो प्रदानप्रदानेन वाचस लोकमानुयात्।
इत्यादिना।
"गौरमकसमगुणात् कलशात् प्रतिश्रुतात्।
दत्ता वै देवदत्ताय वाजिमेधफलं लभेत्।"
इत्यादि तत्र फल तत्तद्दानमभिधायोक्तम्।
"अकाम यानिनो लोके यत्किञ्चिद्दत्त
इवेव।
तेनैव सामकमप्नोति यत्र गत्वा न शोचति।
धर्म्मोऽर्थविनिष्काम सदा फलकामा नराधमा।
अर्थदर्पेन अज्ञाय ते कामान्नानुसुवन्ति।
आत्मलतु यत तैवी तद्भवफलसौख्याम्।"
तथा।
"यद्ध्यानं प्रतीच्छते देव सकामेन निवेदितम्।
तद्ध्यानं प्रतीच्छते इत्यकामेन दिनेसमा।"
उक्तवाक्यप्रत्ययपरते आमेवात्तिकम्पालेव
इत्यमतामादाय विष्णुप्रीत्यर्थ दर्शनम्। इति
तात्पर्यामनन्तम्।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

प्रीतोऽग्यानवर्णसुखदुःखसंस्पर्शवत्त्वं शोकदैन्यदेवमदमानलोभरागेर्ष्याभयक्रोधादिभिरस्वलनं अहङ्कारादियपसर्गसंज्ञा लोकपुरुषयोः सर्गादिसामान्यावेक्षणं कार्य्यकालात्ययभवं योगारम्भे सततमनिर्व्वेदः सत्त्वोत्साहोऽपवर्गाय धीधृतिस्मृतिबलाधानं नियमनमिन्द्रियाणां चेतसि चेतस आत्मन्यात्मनश्च धातुभेदेन शरीरावयवसंख्यानं अभीक्ष्णं सर्व्वं कारणवद्दुःखमस्वमनित्यमित्यभ्युपगमः। सर्व्वप्रवृत्तिषु दुःखसंज्ञा सर्व्वसंन्यासे सुखमित्यभिनिवेशः एषमार्गोऽपवर्गाय अतोऽन्यथा बध्यते इत्युदयनानि आख्यातानि॥ इति चरके शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

मुमुचानः, पुं, (मुञ्चति जल इति। मुच् + "मुचि युधिभ्यां सन्वच्च।" उणा०। २। ८१। इति आनच्। कित् सन्वच्च। मेघः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ (मुक्तः। यथा, सन्ध्यामन्त्रे। "द्रुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव।" "स्विन्नो घर्म्माक्तो जनो मुमुचानो मुक्तो भवति।" इति तत्र गुणविष्णुटीका॥)

मुमूर्षुः त्रि, (मर्त्तुमिच्छुः। मृ + सन् + उः।) आसन्नमृत्युः। (यथा श्रीमद्भागवते।७।८।११।
"यत्त्वं त्वं मर्त्तुकामोऽसि योऽतिमात्रं विकत्थसे।
मुमूर्षूणां हि मन्दात्मन्! ननु स्युर्विक्लवा गिरः॥")

अथ मुमूर्षुकृत्यानि। हारीतः।
'शूद्रान्नेन तु भुक्तेन उदरस्थेन यो मृतः।
स वै खरत्वमुष्ट्रत्वं शूद्रत्वञ्चाधिगच्छति॥'
शूद्रान्नं शूद्रस्वामिकान्नम्। तद्दत्तमपि भोजनकाले तद्गृहावस्थितं यत् तदपि शूद्रान्नम्। तथाहाङ्गिराः।
'शूद्रवेश्मनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि।
निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतम्॥'
अपिशब्दात् साक्षात् तद्दत्तघृततण्डुलादि न तु तद्दत्तकपर्द्दकादिना क्रीतमपि। स्वगृहागते पुनरङ्गिराः।
'यथायतनस्ततो ह्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं गताः।
शूद्राद्विप्रगृहेष्वन्नं प्रविष्टन्तु सदा शुचि॥'
प्रविष्टं स्वत्वापादकप्रतिग्रहादिना इति शेषः। अतएव पराशरः।
'तावद्भवति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति द्विजः।
द्विजातिकरसंस्पृष्टं सर्व्वं तद्धविरुच्यते॥'
स्पृशति प्रतिगृह्णाति इति कल्पतरुः॥ तच्च संप्रोक्ष्य ग्राह्यमाह विष्णुपुराणम्।
'संप्रोक्षयित्वा गृह्णीयाच्छूद्रान्नं गृहमागतम्।'
तच्च पात्रान्तरे ग्राह्यमाह अङ्गिराः।
'स्वपात्रे यत्तु विन्यस्तं शूद्रो यच्छति नित्यशः।
पात्रान्तरगतं ग्राह्यं दुग्धं स्वगृहमागतम्॥'
एतेन स्वगृहमागतस्यैव शुद्धत्वम्।
तद्गृहगतस्य शूद्रान्नदोषभागित्वं प्रतीयते। ततश्चैतादृशमपि मुमूर्षुणा सर्व्वथा शूद्रान्नं न भोक्तव्यम्॥ *॥

पूजारत्नाकरे।
'शालग्रामशिला यत्र तत्र सन्निहितो हरिः।
तत्सन्निधौ त्यजेत् प्राणान् याति विष्णोः परं पदम्॥'
लिङ्गपुराणे।
'शालग्रामसमीपे तु क्रोशमात्रं समन्ततः।
कीकटेऽपि मृतो याति वैकुण्ठभवनं नरः॥'
कीकटो मगधः॥ *॥ वैष्णवामृते व्यासः।
'तुलसीकानने जन्तोर्यदि मृत्युर्भवेत् क्वचित्।
स निर्भर्त्स्य यमं पापी लीलयैव हरिं विशेत्॥
प्रयाणकाले यस्यास्ये दीयते तुलसीदलम्।
निर्व्वाणं याति पक्षीन्द्र! पापकोटियुतोऽपि सः॥'
कूर्म्मपुराणम्।
'गङ्गायाञ्च जले मोक्षो वाराणस्यां जले स्थले।
जले स्थले चान्तरीक्षे गङ्गासागरसङ्गमे॥'
स्कान्दे।
'गङ्गायां त्यजतः प्राणान् कथयामि वरानने!।
कर्णे तत् परमं ब्रह्म ददामि मामकं पदम्॥'
तथा।
'तीराद्गव्यूतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते।
अत्र दानं जपो होमो गङ्गायां नात्र संशयः॥
अत्रस्थास्त्रिदिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः॥'
गव्यूतिः क्रोशयुगम्। तीर्थचिन्तामणौ ब्रह्मपुराणम्।
'अत्र दूरे समीपे च सदृशं योजनद्वयम्।
गङ्गायां मरणेनेह नात्र कार्य्या विचारणा॥'*॥
एवं गङ्गादिमरणेन प्राप्तब्रह्मलोकस्याप्यौर्द्धदेहिकी क्रिया तदधिकारिणा कर्त्तव्या नित्यत्वात्। तथा च श्रीमद्भागवते।
'कृष्ण एवं भगवति मनोवाक्दृष्टिवृत्तिभिः।
आत्मन्यात्मानमावेश्य सोऽन्तःश्वासमुपारमत्॥
संपद्यमानमाज्ञाय भीष्मं ब्रह्मणि निष्कले।
सर्व्वे बभूवुस्ते तूष्णीं वयांसीव दिनात्यये॥
तस्य निर्हरणादीनि संपरेतस्य भार्गव!।
युधिष्ठिरः कारयित्वा मुहूर्त्तं दुःखितोऽभवत्॥'
कृष्णे आत्मनि परमात्मनि आत्मानं स्वीयात्मानं निवेश्य एकीकृत्य स भीष्मः उपारमत् मुक्तिं गतवान्। निष्कले निरपाधौ ब्रह्मणि संपद्यमानं मिलितं आज्ञाय आलक्ष्य तस्य भीष्मस्य निर्हरणादीनि संस्कारादीनि संपरेतस्य सम्यक् परेतस्य मुक्तस्यापि। भार्गवेति शौनकस्य सम्बोधनम्। एवञ्च एतेषामपि तत्तत्कर्म्मणि तत्तद्वचनोपात्तप्रेतपदस्य पितृपदस्य च मन्त्रादिषु यथायथं वाचनिकत्वात् प्रयोगः सङ्गच्छते।
'आसन्नमृत्युना देया गौः सवत्सा च पूर्व्ववत्।
तदभावे च गौरेका नरकोद्धारणाय वै॥
तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीञ्च गाम्।
शक्तोऽन्योऽरुक् तदा दत्त्वा श्रेयो दद्यात् मृतस्य च॥'
पूर्व्ववद्धेमश्रृङ्गादिना।
अत्र मृतस्य चेति श्रवणात् एकादशाहेऽपि वैतरणीदानाचारः। वनपर्व्वणि।

'साधैः प्रवसतो मित्रं भार्य्या मित्रं गृहे सतः।
आतुरस्य भिषङ्मित्रं दानं मित्रं मरिष्यतः॥"
वराहपुराणे।
"व्यतीपातोऽथ संक्रान्तिस्तथैव ग्रहणं रवेः।
पुण्यकालास्तदा सर्व्वे यदा मृत्युरुपस्थितः॥
गोभूतिलहिरण्यादि दत्त्वा स्वर्गमवाप्नुयात्॥"
निरवकाशत्वादत्र मलमासादिदोषो नास्ति सूतकमपि न। तथा च युद्धिष्ठिरं प्रति व्यासः।
"सुस्थकाले त्विदं सर्व्वं सूतकं परिकीर्त्तितम्।
आपद्गतस्य सर्व्वस्य सूतकेऽपि न सूतकम्॥"
इति शुद्धितत्त्वम्।

मुर, श वेष्टने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा०-पर०-सक०-सेट्।) मुरति मुमोर। इ मूर्व्वा (?) इयं लता। मोरिवा। इति दुर्गादासः॥

मुरं क्ली, (मुर्य्यते इति। मुर + सम्पदादित्वात् भावे कः।) वेष्टनम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

मुरः, पुं, (मुरति वेष्टतेऽसौ। मुर + इगुपधेति कर्त्तरि कः) दैत्यविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ३। ७७॥ यं हत्वा विष्णुर्मुरारिनामाभूत्॥ (यथा श्रीमद्भागवते। ३। ३। ११।
"शम्बरं द्विविदं बाणं मुरं बल्वलमेव च।
अन्यांश्च दन्तवक्रादीनवधीत् कांश्च घातयत्॥"

मुरगण्डः, पुं, (मुरं वेष्टनमिव गण्डति गण्यते अनेन। गण्ड + अच्।) वरण्डः। इति जटाधरः। वयाक इति भाषा॥

मुरजः, पुं, (मुरात् संवेष्टनात् जायतेऽसौ। मुर + जन + डः।) मृदङ्गः। इत्यमरः।१।७।५॥ (यथा, रामायणे। २। ३८। ४१।
"मुरजपणवमेघघोषवद्-
दशरथवेश्म बभूव यत् पुरा।
विलपितपरिदेवनाकुलं
व्यसनगतं तदभूत् सुदुःखितम्॥")

मुरजफलः, पुं, (मुरजवत् फलमस्य।) पनसवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मुरण्डः, पुं, (मुरेण वेष्टनेन अण्ड इव गोलाकृतिरिव। शकन्ध्वादित्वादकारस्य पररूपम्।) लम्पाकदेशः। तद्देशस्थे, पुं भूम्नि। इति हेमचन्द्रः। ४। २०॥

मुरन्दला, स्त्री, (मुरं वेष्टनं सेतुं दलति भिनत्ति। दल् + अच् + स्त्रियां टाप्।) नर्म्मदानदी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मुरमर्द्दनः, पुं, (मुरं तन्नामानमसुरं मर्द्दनाति चूर्णीकरोतीति। मृद् + ल्युः।) विष्णुः। इति पुराणम्॥

मुररिपुः, पुं, (मुरस्य रिपुः।) विष्णुः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्।२।३।
"त्वरितगतिर्व्रजयुवतिस्तरणिसुता विपिनगता।
मुररिपुणा रतिगुरुणा सह मिलिता प्रमदमिता॥")

मुरला, स्त्री, (मुरं वेष्टनं लाति। ला + कः।) नर्म्मदानदी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा उत्तररामचरिते।३।१॥ ततः प्रविशति नदीद्वय

ष य इर् छिदि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट्।) छेद इह खण्डनम्। य मुष्यति विपक्षं चतुरः। इर् अमुषत् अमोषीत् अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः ॥

[मु]षलः, पुं, क्ली, (मोषति मुष्यतेऽनेन वेति। मुष्+ "वृषादिभ्यश्चित्।" उणा० १। १०८। इति कलश्चित् स्यात्।) अयोऽग्रम्। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ दन्त्यमध्योऽपि ॥ (यथा, मार्कण्डेये। ११६। १८।
"सुनन्दं नाम मुषलं त्वष्टा यन्निर्म्मितं पुरा।
तज्जहार स दुष्टात्मा तेन हन्ति रणे रिपून् ॥"
विश्वामित्रसुतः। यथा, महाभारते।१३।४।५२।
"बाहुलिर्मुषलश्चैव वज्रग्रीवस्तथैव च ॥"
(तालव्यमध्योऽप्ययम्। "मुश् खण्डने मुशलः।" उणा० १। १०८। इत्युज्ज्वलदत्तवृत्तिः ॥)

मुषली, स्त्री, (मुष्यन इति। मुष्+ कलः ङीष्।) तालमूलिका। गृहगोधिका। इति शब्दरत्नावली ॥

मुषल्यः, त्रि, (मुषलमर्हतीति। मुषल+ "दण्डादिभ्यो यः।" ५। १। ६६। इति यः।) मुषलवध्यः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मुषा, स्त्री, (मुष्+ कः टाप्।) मूषा। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः। २। १०। ३३। मुची इति भाषा ॥

मुषितं, त्रि, (मुष्+ कर्म्मणि क्तः।) चोरितद्रव्यम्। तत्पर्य्यायः ॥ मूषितम् २। इत्यमरः।३। १।८८॥ (वञ्चितः। यथा, भागवते।१।१३।२७।
"नाहं वेद्मि व्यवसितं पित्रोर्वः कुलनन्दन ! ।
मात्राथ्या वा महाबाहो ! मुषितोऽसि महात्मभिः ॥"
"मुषितो वञ्चितोऽसि ॥" इति तट्टीकायां श्रीधरः ॥)

मुष्कः, पुं, (मुष्णाति वीर्य्यमिति। मुष्+ "सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक्। उणा० ३। ४१। इति कक्।) अण्डकोषः। इत्यमरः। २। ६। ६॥ (यथा, वाग्भटे निदानस्थाने नवमे अध्याये ॥
'स्थानाच्युतमसृक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः ॥")
मोक्षकवृक्षः। संघातः। इति मेदिनी। के, ३१ ॥ तस्करः। मांसलः। इति हेमचन्द्रः।३।२७६॥

मुष्ककः, पुं, (मुष्क। संज्ञायां कन्।) वृक्षविशेषः। घण्टापारुल इति वङ्गभाषा। मोखा इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। गोलीढः २ झाटलः ३ घण्टापाटलिः ४ मोक्षः ५। इत्यमरः। २। ४। ३६॥ मोचकः ६ मुष्कः ७ मोषकः ८ क्षपकः ९ गोलिकः १० मेहनः ११ क्षारवृक्षः १२ पाटली १३ विषापहः १४ जटालः १५ वनवासी १६ सुतीक्ष्णकः १७। इति राजनिर्घण्टः ॥ गोलिहः १८ क्षारश्रेष्ठः १९ घण्टा २० घण्टाकः २१ झाटः २२। इति शब्दरत्नावली ॥ स तु पलाशवत्पत्रवृक्षः। श्वेतकृष्णभेदेन द्विविधः। तस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। ग्राहित्वम्। उष्णत्वम्। कफवातकारित्वम्। विषमेदोगुल्मकण्डुवस्तिरोगकृमिशुक्रनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥ रेचनत्वम्। पाचनत्वम्। प्लीहोदरार्त्तिनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते। चिकित्सास्थाने। ९ अध्यायः।
"जीर्णं पक्वं तद्धरिद्राद्वयेन
हन्यात् कुष्ठं मुष्कके चापि सर्पिः ॥")

मुष्करः, पुं, (प्रशस्तः मुष्कोऽस्यास्ति। मुष्क+ 'ऊषसुषिमुष्कमधो रः।"५।२।१०७। इति रः।) प्रलम्बाण्डः। इति हेमचन्द्रः। ३। १२१ ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे। ३। ७। २। ८।
"रेतो विकरोति मुष्करो भवत्येष वै प्रजनयिता यन्मुष्करस्तस्मान्मुष्करो भवति तं न स ॥")

मुष्कशून्यः, पुं, (मुष्केण शून्यः।) वृषणरहितः। स तु राज्ञोऽन्तःपुररक्षकः। खोजा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अनुपस्थः २ स्त्रीस्वभावः ३ महल्लिकः ४। इति शब्दमाला ॥

मुष्टिः, पुं, स्त्री, (मुष्+ क्तिच्।) पलपरिमाणम्। चारि तोला इति भाषा। (वैद्यके आठतोला इति प्रसिद्धिः।
"स्यात् कर्षाभ्यामर्द्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा।
शुक्तिभ्याञ्च पलं ज्ञेयं मुष्टिराम्रश्चतुर्थिका ॥"
इति वैद्यकशार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥
'पलार्द्धं शुक्तिमिच्छन्ति तथाष्टमाषकांस्त्विति।'
पलं बिल्वञ्च मुष्टिः स्यात्————————॥"
इति गारुडे अष्टाधिकद्विशततमेऽध्याये।)
बद्धपाणिः। मुटा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सम्पिण्डिताङ्गुलिपाणिः २ मुस्तुः ३ मुपुटी ४। इति हेमचन्द्रः। ३। २६१॥ त्सरुः। इति मेदिनी। टे, २५ ॥ खड्गेर मुट् इति भाषा। (यथा, महाभारते। १। १९। १७।
"परिघैरायसैस्तीक्ष्णैः सन्निकर्षे च मुष्टिभिः।
निघ्नतां समरेऽन्योन्यं शब्दो दिवमिवास्पृशत् ॥")
कुडवाष्टभागः। छटाक इति भाषा। यथा,—
"अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलः।"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(मुष्+ क्तिन्।) मोषणम्। इति मुषधात्वर्थदर्शनात्। प्रहारविशेषः। किल इति भाषा। यथा, मार्कण्डेयपुराणे। ९०। १५—१६।
"चिच्छेदापततस्तस्य मुद्गरं निशितैः शरैः।
तथापि सोऽभ्यधावत्तां मुष्टिमुद्यम्य वेगवान् ॥
स मुष्टिं पातयामास हृदये दैत्यपुङ्गवः।
देव्यास्तञ्चापि सा देवी तलेनोरस्यताडयत ॥"
पथि क्षुधार्त्तस्य तिलादीनां मुष्टिग्रहणे चौर्य्याभावः। यथा, कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्याये।
"तिलमुद्गयवादीनां मुष्टिर्ग्राह्या पथि स्थितैः।
क्षुधार्त्तैर्नान्यथा विप्र ! विधिविद्भिरिति स्थितिः ॥"
(मुष् स्तेये+ अधिकरणे क्तिन्। शस्यगोपनकालः। यथा, महाभारते। २। ५। ६५।
"कच्चिल्लवञ्च मुष्टिञ्च परराष्ट्रे परन्तप ! ।
त्वमिहाय महाराज ! निहंसि समरे रिपून् ॥"
"मुष्टिः शस्यानां गोपनकालः दुर्भिक्षमिति यावत् ॥" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)

मुष्टिकः, पुं, (मुष्णाति परवीर्य्यमिति। मुष्+ क्तिच् संज्ञायां कन्।) कंसराजमल्लविशेषः। इति श्रीमद्भागवतम् ॥ (यथा च हरिवंशे।४१।१६०।
"नागं कुवलयापीडं चाणूरं मुष्टिकं तथा।"
मुष्टिः प्रयोजनमस्य। मुष्टि+ कन्।) स्वर्णकारः ॥ इति हेमचन्द्रः। ३। ५७२ ॥

मुष्टिकान्तकः, पुं, (मुष्टिकस्यान्तकः।) बलदेवः। इति शब्दरत्नावली ॥

मुष्टिद्यूतं, क्ली, (मुष्ट्या द्यूतं क्रीड़ितम्।) द्यूतक्रीड़ाविशेषः। मुरमुट् खेला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। च्युतकम् २। इति शब्दमाला ॥

मुष्टिन्धयः, पुं, (मुष्टिं धयति पिबति। धेट्+ "नाड़ीमुष्ट्योश्च।" ३। २। ३०। इति खश्। "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्।" ६। ३। ६७। इति मुम्।) बालकः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मुष्टिबन्धः, पुं, मुष्टिबन्धनक्रिया। मुटाबाँधा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। संग्राहः २। इत्यमरः। ३। २। १४ ॥ मुष्टेर्बन्धोऽङ्गुलिविन्यासो मुष्टिबन्धः। मुष्टिना बन्धो दृढ़ग्रहणं संग्राह इत्यपरे। मुष्ट्यामेव संग्रह इत्यन्ये। मुष्टिः स्त्रियाञ्च संग्रह इति वोपालितः। इति भरतः ॥

मुष्टीमुष्टि, व्य, मुष्टामुष्टि। मुष्टिभिर्मुष्टिभिः प्रहृत्य यद्युद्धं वृत्तं तत्। किलाकिलि इति भाषा। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

मुष्ठकः, पुं, (मुष्+ बाहुलकात् क्थन्। ततः संज्ञायां कन्।) राजसर्षपः। इति रत्नमाला ॥ वष्टक इति वा पाठः ॥

मुस य इर् छिदि। खण्डने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट्।) य मुस्यति विपक्षं चतुरः। इर् अमुसत् अमोसीत्। अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः ॥

मुसलः, पुं, क्ली, (मुस्यति खण्डयतीति। मुस्+ "वृषादिभ्यश्चित्।" उणा० १।१०८। कलः चित् स्यात्।) स्वनामख्याततण्डुलादिकण्डनार्थनिर्म्मितलौहाग्रयष्टिः। तत्पर्य्यायः। अयोऽग्रम् २। इत्यमरः। २। ९। २५ ॥ मुषलम् ३ कण्डनीदण्डः ४। इति शब्दरत्नावली ॥ मुस्यति मुसल मुस यिर्छिदि नाम्नीति कलः। मुसलो दन्त्यसकारः। एवं मुष्य इर्छिदीति मूर्द्धन्यान्तात् कलः मूर्द्धन्यषकारश्च। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (आयुधविशेषः। तत्प्रकारो यथा, वैशम्पायनोक्तधनुर्वेदे।
"मुसलस्तश्चिशीर्षाभ्यां करैः पादैर्विवर्ज्जितः मूले चान्तेऽतिसम्बन्धः पातनं पोथनं द्वयम्.
यथा, मनौ। ८। ३१५।
"स्कन्धेनादाय मुसलं लगुड़ं वापि खादिरम्।
शक्तिञ्चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा ॥")

मुसलामुसलि, व्य, मुसलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्ययुद्धं वृत्तम्। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मुषली, स्त्री, (मुषल + गौरादित्वात् ङीष् ।) तालमूलिका । गृहगोधिका । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ।

मुषली [न्] पुं (मुषलं प्रहरणत्वेनास्यास्तीति । मुषल + इनि ।) बलदेवः । इत्यमरः ।१।१।२५।

मुषल्य, त्रि, (मुषलमर्हतीति । मुषल + य ।) मुषलेन वध्यः । इत्यमरः । ३ । १ । ४५ ।

मुस क खण्डने । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-उभ०-अक०-सेट् ।) पवर्गशेषादिः । क मुस्तयति । इति दुर्गादासः ।

मुस्त पुं, (मुस्तयन्ति एकत्र सङ्घीभवन्तीति । मुस्त + क । एकशिफायामस्य बहुमूलसम्बद्धतया तथात्वम् ।) मुस्तकम् । इति हारावली । (यथा बृहत्संहितायाम् । ७७ । ११ ।
"भागैश्चतुर्भिः सितशैलमुस्ता
श्रीसर्ज्जभागौ नखगुग्गुलू च ।
कर्पूरबोधो मधुपिण्डितोऽयं
कोपच्छदो नाम नरेन्द्रधूपः ॥")

मुस्तक, पुं क्ली (मुस्त + स्वार्थे कन् ।) तृणमूलविशेषः । मुथा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुरुविन्दः २ मेघनामा ३ मुस्ता ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १५८ ॥ मुस्तम् ५ राजकसेरु ६ । इति हारावली । मेघाख्यम् ७ गाङ्गेयम् ८ भद्रमुस्तकम् ९ । इति रत्नमाला । अभ्रनामकः १० श्रीभद्रा ११ भद्रकः १२ भद्रा १३ । इति शब्दरत्नावली । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । वायुनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजवल्लभः । अपि च ।
"मुस्तकं न स्त्रियां मुस्तं त्रिषु वारिदनामकम् ।
कुरुविन्दश्च स्यादन्यो कोरकसञ्ज्ञकः ॥
भद्रमुस्तश्च गुन्द्रा च तथा नागरमुस्तकः ।
मुस्तं कटु हिमं ग्राहि तिक्तं दीपनपाचनम् ।
कषायं कफपित्तास्रतृड्ज्वरारुचिजन्तुहृत् ।
अनूपदेशे यज्जातं मुस्तकं तत् प्रशस्यते ।
तत्रापि मुनिभिः प्रोक्तं वरं नागरमुस्तकम् ॥"
इति भावप्रकाशः ।

मुस्ताक, पुं (मुस्तयति सङ्घीकरोति रुधिरमिति । मुस्त + क । ततः संज्ञायां कन् ।) क्षत्रविषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५६ । (यथा सुश्रुते कल्पस्थाने । २ ।
"चत्वारि वत्सनाभानि मुस्तके द्वे प्रकीर्त्तिते ॥")

मुस्ता स्त्री, (मुस्त + टाप् ।) मुस्तकः । इत्यमरः । २ । ४ । १५८ । (तथास्याः पर्य्यायः ।
"मेघाख्यं मुस्तकं मुस्ता गाङ्गेयं भद्रमुस्तकम् ।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४४ ।
"रोचना गजलोपाञ्च पीतानि कुटजत्वचा ।
क्षीरं विनाशकं मुस्ता विड्भ्रामज्ञ तथा ॥")

मुस्तादः पुं, (मुस्तामत्तीति । अद + अण् ।) शूकरः । इति जटाधरः ।

मुस्ताभं, क्ली, (मुस्तायां आभा यस्य ।) मुस्तकसदृशम् । नागरमुथा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुटन्नटम् २ पुरम् ३ वन्यम् ४ परिपेलवम् ५ । इति रत्नमाला । (गुणा अस्य कुटन्नटशब्दे ज्ञातव्याः ।)

मुस्तु, पुं, (मुह्यति खण्डयत्यनेन । मुस् + बाहुलकात् तुक् ।) मुष्टिः । इति हेमचन्द्रः ।३।२६१ ॥

मुस्रं क्ली मुषलम् । मुसधातोरौणादिकरक्प्रत्ययेन निष्पन्नम् । २ । १३ । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः । (नयनजलमित्युज्ज्वलः ।)

मुह य ङ क्ति वैचित्त्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा०-पर०-अक०-सेट् । रधादित्वाद्वेट् ।) वैचित्त्यं ज्ञानरहितीभावः । य, तेन मुह्यति चिराय मे मनः । इति मुरारिः । ङ मोहिष्यति मोक्ष्यति । ङ अमुहत् । क्ति मुग्धः मूढोऽस्ति । इति दुर्गादासः ।

मुहिर, पुं, (मुह्यति ज्ञानरहितीभवत्यनेन लोकः मुह्यति स्वभावादिति वा । मुह + "इषिमदीति उणा० ।" १ । ५२ । इति किरच् ।) कामः । मूर्खः । इति मेदिनी । र, । २०५ ॥ (असभ्य इत्युज्ज्वलदत्तः ।)

मुहुः, [स्] अ, (मुह + "मुहेः किच् ।" उणा० २ । १२१ । इति उसि किच् ।) पुनः पुनः । इत्यमरः । ३ । ४ । १ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । १७१ ।
"स्वस्वप्नमापरोक्षेण दृष्ट्वा पश्यन् स्वजागरम् ।
चिन्तयेदप्रमत्तः सन्नुभावनुदिनं मुहुः ॥")

मुहुर्भाषा स्त्री (मुहुः भाषा भाषणम् ।) पुनः पुनः कथनम् । तत्पर्य्यायः । अनुलापः २ । इत्यमरः । १ । ६ । १६ ।

मुहूर्त्त, पुं क्ली, (हुर्च्छतीति । "अजिरशिशिरेति ।" उणा० १ । ५८ । इत्यत्र बाहुलकात् हुर्च्छेरपि इति उज्ज्वलदत्तः । मुडागमश्च प्राक् । "राल्लोपः ।" ६ । ४ । २१ । इति छस्य लोपः ।) द्वादशक्षणपरिमितकालः । इत्यमरः । १ । ११६ । घटिकाद्वयम् । इति राजनिर्घण्टः । (अस्य विवृतिर्यथा । तत्र लघ्वक्षरोच्चारणमात्रोऽक्षिनिमेषः । पञ्चदशाक्षिनिमेषाः काष्ठा । त्रिंशत्काष्ठाः कला । विंशतिकलो मुहूर्त्तः कलादशभागश्च । त्रिंशन्मुहूर्त्तमहोरात्रम् । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठाध्यायः ।) दिनपञ्चदशभागैकभागः । यथा,
"प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।
मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णस्ततः परम् ।
सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेत् ।
राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्व्वकर्म्मसु ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनम् ॥ ० ॥
कर्म्मविशेषे तस्य परिमाणं यथा । ननु कर्म्मोपवासादौ घटिकैकापि या भवेदित्यत्र घटिकापदं दण्डपरं मुहूर्त्तपरं वा ग्राह्यम् । चतुर्द्दश्यादिक्षयाद्युपक्षे चतस्रो घटिकाः प्रातरर्कोदये उच्यते इत्यादौ प्रभाते घटिकाद्वयम् इत्यादौ च घटिकाद्वयम् । दिनवत् सर्व्वकार्य्याणि कारयेद्विचारमेदिनीति वचनद्वय-

-प्रतिलिखितघटिकात्रियामामिति वचनयोरेव मूलयोश्च उभयत्र प्रयोगदर्शनादिति मध्य । अनाप्यते । आह्नादावत्तमामिनीति घटिका नियामकवचनचतुर्थचरणे पार्व्वणयोस्तथा घटिकायाः मुहूर्त्तात्मकत्वस्यावश्यमङ्गीकारात् तात्पर्य्यलाघवेन व्रतादावपि तथात्वम् ।
"घटिकैकाप्यमावास्याप्रतिपत्सु न चेद्यदा ।
सर्व्वं तदाहुर्दानं दैवे कर्म्माणि चादितम् ॥"
इति घटिकान्यूने निन्दामभिधाय घटिकालाभे कर्म्मार्हेति वक्तव्ये मुहूर्त्तमप्यमावास्याप्रतिपत्सु भवेद्यदा । तदा तत्तत्सम्बन्धि पूर्व्वं च पूर्व्ववदित्यनेन मुहूर्त्तलाभे कर्म्मार्हत्वप्रापणाच्च । तत्रापि मुहूर्त्तं किं तत्तद्दिवारात्रिपञ्चदशांश उत दण्डद्वयम् । नाद्यः प्रतिदिनं दिवारात्र्योर्ह्रासवृद्धिभ्यां तद्भागानामपि न्यूनाधिक्यादिविभेदापत्तेः । नापि द्वितीयः दण्डद्वयस्य त्रिंशद्दण्डात्मकदिवारात्रिपञ्चदशांशस्य मुहूर्त्तत्वेन दण्डद्वयाधिकन्यूनकालानामपि त्रिंशद्दण्डाधिकन्यूनदिवारात्रिपञ्चदशांशानां मुहूर्त्तत्वप्रतिपादनेन विनिगमनाविरहात् किन्त्वनिर्णीततया कस्माद्दिवारात्र्यन्तरपञ्चदशांशस्य ग्रहणप्रसक्तौ अयनांशक्रमेणोत्तरायणपूर्व्वीय-दिनमानसपादषड्विंशतिदण्डानां पञ्चदशांशस्य पादोनदण्डद्वयस्य मुहूर्त्तत्वात्तद्विहितक्रियायां तावन्मात्रकालस्यापि ग्रहणात् सर्व्वत्र न्यूनकालावच्छेदे आवश्यकतया तस्यैव पादोनदण्डद्वयात्मकस्य मुहूर्त्तस्य ग्रहणं लाघवात् ।
"यदा चतुर्द्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।
अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते ॥"
इति कात्यायनोक्तस्य चतुर्द्दशीयमध्यदिन-चतुर्थयाममात्रव्याप्यमावास्यायां श्राद्धविधानस्य मत्स्यपुराणोक्तसुव्यापराह्णीयमुहूर्त्तविधेर्विषयमाभाय पादोनदण्डद्वयात्मकमुहूर्त्तपक्षस्यावश्यकत्वाच्च । ताहशामावास्यायां तदधिकसुव्यापराह्णासम्भवात् । तत्र च सुव्यापराह्णीयपादोनदण्डद्वयात्मकद्वयलाभस्तु चतुर्द्दशनयनाधिकक्षयक्षिप्रद्दण्डात्मकदिवस एव । अत एव स्मार्त्तभट्टाचार्य्यैरपि यदा चतुर्द्दशी यामस्थित्यस्य व्याख्याने तिथ्यादितत्त्वे तथा लिखितम् । न च निष्कृष्टचन्द्रकालो ग्रहणार्हत्वात् । तास्तु त्रिंशत्पर्य्यन्तं तु हूर्त्तीं द्वादशाक्षिपाम् । ते तु त्रिंशदहोरात्र इम मरान्तो द्वादशक्षणात्मक अहोरात्रत्रिंशदंशो दण्डद्वयरूपमुहूर्त्ता लाघवेन सर्व्वत्रानुगततया न्यूनकालावच्छेदको वक्तव्य इति वाच्यं निष्कृष्टस्यापि प्रतिसृष्टेः प्राप्तिव्यवहारात् पातञ्जलिनाप्यङ्गीकृतेति वाचनिकीति बुद्धिरस्तीति न्यायाच्च निष्कृष्टचन्द्रकाला एव बलवत्त्वात् । इत्येव मतविचारः इत्यत्र पवित्रपरत्वं कुर्व्वन्तकोलाहलादिग्रस्तपक्षाः विंशतिप्रपञ्चद्वयतत्कालाप्यतोऽनिष्कृष्टचन्द्रकाला एव । निष्कृष्टचन्द्रकालाः प्रतिसृष्टिमनुग्रहणतोऽपि

मुख्यार्थबाधज्ञानं शक्यसम्बन्धज्ञानञ्च विना पदतात्पर्य्यज्ञानादुपदनेव पदार्थोपस्थापकत्वात्। सा च निरूढ़लक्षणा कचित्तात्पर्य्यबोधकशास्त्रात् कचिच्चार्षप्रयोगतोऽनुमानादपि निर्णीयते। वस्तुतस्तु मुनिभिः पञ्चदशांशात्मिकसुहूर्त्तनिरूढ़मुहूर्त्तपदलक्षया विनिगमनाविरहगौरवाभ्यामेव कुण्ठिता अतोऽत्यन्तन्यूनपादोनदण्डद्वयात्मकसुहूर्त्तग्रहणं अप्रकृष्टमेव। अथात्यन्तन्यूनतया सर्व्वानुगमाय तद्ग्रहणमिति चेत् अत्यन्ताधिकतया सपाददण्डद्वयात्मकसुहूर्त्तस्यैव कुतो न ग्रहणं स्यात् तस्मात्
"प्रभाते घटिकायुग्मं प्रदोषे घटिकाद्वयम्।
दिनवत् सर्व्वकार्य्याणि कारयेत् विचारयेत्॥"
इति लघुहारीतवचनत्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम्। नाड़ीनान्तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते इति भरतवैवर्त्तवचनयोरेकदण्डद्वयात्मककाले घटिकापदनिरूढ़लक्षणासिद्धौ तथा पर्य्यायद्वारा कोषोक्तरूढ्या च समञ्जसतः पादोनयोर्व्वदण्डद्वयात्मककाल एव घटिकापदादुपस्थाप्यते अतः सर्व्वसाधारण्येन न्यूनकालावच्छेदाय सैव ग्राह्या लाघवात्। अतएव यदा चतुर्द्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेदत्यत्र यदा यत्र दिने अमावास्यामुख्यापराह्णीय दण्डद्वयान्यूनकालव्यापनं यथा स्यात्तथैव चतुर्द्दशीयामं तद्दुक्ततृतीययाममनुलक्षीकृत्य तत्र प्रहरं चतुर्थयामं पूरयेत् व्याप्नोतीत्यन्वयः। अन्यथा चतुर्द्दशमुहूर्त्ताधिकपूरणाभिधानं व्यर्थं स्यात्। एतेनैव दर्शश्राद्धेऽपि मुख्यापराह्णादरः कार्य्यः। प्रातःकालादिपञ्चधाविभागे कुतपादिसंज्ञायाश्च दिनमानपञ्चदशांशसुहूर्त्तस्यैव सैव ग्रहणम्। तद्बोधकशास्त्रसंवादात्। अत एकोद्दिष्टे दिनमानपञ्चदशांशमुहूर्त्ते योग्यतया च न्यूनकालावच्छेदको ग्राह्यः। कुतपरौहिणाद्यन्तरमात्रग्राहकयुक्तेः। एवं विशेषाभिधानात् सुखरात्रौ दण्डमात्रं जन्माष्टमीपारणीद्वादशीषु च कलाकाष्ठाल्पेऽपि प्रतिपादौ तूक्तयुक्त्या स्वयोग्यकाल एव न्यूनकालावच्छेदको ग्राह्यः। ततश्च विशेषकालप्राप्तकर्म्मेतरकर्म्मणः प्रश्नसादिकाले स्वयोग्यदण्डद्वयान्यूनकतिथिरेव ग्राह्येत्यनुगतविधिः सर्व्वसामञ्जस्यादिति तत्त्वम्। इति चन्द्रशेखरवाचस्पतिकृतद्वैतनिर्णयः॥

मूहेरः, पुं, (मुह्यति विचित्तीभवतीति। मुह+"मुहेरादयः।" उणा० १।६२। इति एरक्।) मूर्खः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

मू ठ बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) पवर्गपञ्चमादिः। ठ मवते। इति दुर्गादासः॥

मूः, [र्] स्त्री, मूर्च्छा। इति मूर्च्छधातोर्भावे क्विपा निष्पन्नम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

मूः, स्त्री, (मवते इति। मव+क्विप्। "ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च।" ६।४।२०। इति साधोवकारस्योठ् इत्यादेशः।) बन्धनम्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

मूकः, त्रि, (मवते बध्यतेऽसौ। मव+बाहुलकात् कक्।" उणा० ३।४१। इति उपधायाया वकारस्य चोठ्।) वाक्यरहितः। बोवा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अवाक् २। इत्यमरः। ३।१।३६। (यथा, महाभारते। २।५।१२५।
"कच्चिदन्धांश्च मूकांश्च पङ्गून् व्यङ्गानबान्धवान्।
पितेव पासि धर्म्मज्ञ! तथा प्रव्रजितानपि॥"
अस्योत्पत्तिहेतुर्यथा, गर्भशैलत्वात्
"गर्भो वातप्रकोपेण दौर्हृदे चावमानिते।
भवेत् कुब्जः कुणिः पङ्गुर्मूको मिन्मिन एव च॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये॥
रोगविशेषस्य विषयो यथा,—
"आवृत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः।
नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिनगद्‌गदान्॥"
इति च तत्र निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये॥)

मूकः, पुं, (मवते बध्यते जालिकैरिति। मव+कक्। पूर्व्ववत्सर्व्वम्।) मत्स्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दैत्यः। इति मेदिनी। के, ३१॥ (दानवभेदः। यथा, महाभारते। ३।३९।७।
"स सन्निकर्षमागम्य पार्थस्याक्लिष्टकर्म्मणः।
मूकं नाम दनोः पुत्रं ददर्शाद्भुतदर्शनम्॥")
दीनः। इति हेमचन्द्रः। ३।१३। (तक्षकपुत्रः। यथा, महाभारते। १।५७।१०।
"शिली शलकरो मूकः सुकुमारः प्रवेपनः।
मुद्गरः शिशुरोमा च सुरोमा च महाहनुः॥
एते तक्षकजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाहनम्॥")

मूढ़ः, त्रि, (मुह+क्तः।) मूर्खः। इत्यमरः। ३।१।४८॥ (यथा, पञ्चदश्याम्। ७।१०।
"अन्योन्याध्यासरूपेण कूटस्थाभासयोर्वपुः।
एकीभूय भवेन्मूढ़स्तत्र मूढ़ः प्रमुह्यति॥")
बालः। तन्द्रितः। इति मेदिनी। ढे, ३॥ जड़ः। इति हेमचन्द्रः॥

मूतः, त्रि, (मव मू मर्व्व वा क्तः।) बद्धः। इत्यमरः। ३।१।९५॥ (धान्यरक्षणार्थं तृणमय आधारविशेषः। यथा, शतपथब्राह्मणे। २।६।२।१७। "तान् द्वयोर्मूतकयोरुपनह्य वेणुयष्ट्यां वा कुपे वोभयत आबध्योद्यं परेत्य यदि वृक्षं वा स्थाणुं वा वेणुं वा वल्मीकं वा विन्देत्॥" 'यत्र तृणमये आवपने धान्यं बध्यते तन्मूतं स्वतमेव मूतकम्। वेणुयष्ट्यां यथासम्भवतः बद्धा।' इति तद्भाष्ये महीधरः॥)

मूत्र, त क प्रस्रावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरा०-उभ०-सक०-सेट्।) दीर्घी। मूत्रयति मूत्रापयति। इति दुर्गादासः॥

मूत्रं, क्ली, (मूत्र्यते इति। मूत्र+घञ्। [illegible] अयवत्वात् क्लीवत्वम्। यद्वा, [illegible] मूव+"विविभ्योऽन्" [illegible] इति [illegible]) उपस्थनिर्गतजलम्। तत्पर्य्यायः। प्रस्रावः २। इत्यमरः। २।६।६०॥ मेहनम् ३। इति जटाधरः॥ गुह्यनिस्यन्दः ४ स्रवणम् ५ स्रवः ६। इति राजनिर्घण्टः॥ * ॥ (अस्योत्पत्तिविषयो यथा,—
"आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः।
शिराभिस्तज्जलं नीतं वस्तौ मूत्रत्वमाप्नुयात्॥"
इति पूर्व्वखण्डे चतुर्थेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥
"वस्तिपूरणविक्षेपैरसम्भृतम्।"
तथास्य क्षयवृद्धिलक्षणं यथा,—
"मूत्रक्षये वस्तितोदोऽल्पमूत्रता च।"
"मूत्रं मुहुर्मुहुः प्रवृत्तिं वस्तितोदमाध्मानञ्च।"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये॥
तथास्य दोषादि विकृतस्य परीक्षा लक्षणम्॥
"वातेन पाण्डुरं मूत्रं रक्तनीलञ्च पित्ततः।
रक्तमेव भवेद्रक्तात् धवलं फेनिलं कफात्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥)
तस्योत्सर्गविधिर्यथा,—
"दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः।
कुर्य्यान्मूत्रपुरीषे तु रात्रौ वै दक्षिणामुखः॥"
इति गारुड़े ९४ अध्यायः॥
अपि च।
"मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्य्यादुदङ्मुखः।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा॥"
इति मनुः। ४।५०॥
"कृत्वा यज्ञोपवीतन्तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम्।
विण्मूत्रे च गृही कुर्य्याद् यद्वा कर्णे समाहितः॥"
इति यमः॥
यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा अवगुण्ठित इति। कर्णे दक्षिणकर्णे। इति सांख्यायनः॥
"छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः।
यथासुखमुखः कुर्य्यात् प्राणबाधभयेषु च॥
न मूत्रं पथि कुर्व्वीत न भस्मनि न गोव्रजे।
न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्व्वते॥
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन।
न ससत्त्वेषु गर्त्तेषु न गच्छन्नापि संस्थितः॥
न नदीतीरमासाद्य न च पर्व्वतमस्तके।
वाय्वग्निविप्रानादित्यम् [illegible]
न कदाचन कुर्व्वीत विण्मूत्रस्य विसर्ज्जनम्॥"
इति मनुः। ४। [illegible]

[illegible]

'करग्रहीतपात्रेण कृत्वा मूत्रपुरीषके ।
मन्त्रतुल्यन्तु पानीयं पीत्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्तम् ॥ * ॥

गृहीतजलपात्रस्य मूत्रोत्सर्गे दोषो यथा —
'वारिपात्रं करे धृत्वा मूत्रं त्यजति यो नरः ।
सुरापात्रसमं पात्रं तज्जलं मदिरासमम् ॥'
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥

सशब्दमूत्रस्य दोषो यथा —
"निःस्वा सशब्दमूत्रा स्युर्नृपा निःशब्दधारया ।
भोगाढ्याः समजठरा निःस्वाः स्फुटघट
प्रतिमाः ॥"
इति गारुडे ६३ अध्यायः ॥ * ॥
'विष्णुक्रान्ताजलैर्मूत्रं चौर्य्याद्यादिरिष्टगम् ।
इति तत्रैव १८८ अध्यायः ॥ * ॥ अथ गोमूत्रगुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । लवणत्वम् । पित्तकारित्वम् । कटुत्वम् । लघुत्वम् । रूक्षत्वम् । कृमिकुष्ठखर्ज्जूशूलगुल्मोदरशोथपाण्डुविषार्त्तिनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

मूत्रकृच्छ्रं, क्ली, (मूत्रे कृच्छ्रम् । मूत्रस्य कृच्छ्रमिति वा ।) रोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । मूत्ररोधः २ अश्मरी ३ कृच्छ्रम् ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अथ मूत्रकृच्छ्राधिकारः । तत्र मूत्रकृच्छ्रस्य विप्रकृष्टं निदानमाह ।

'व्यायामतीक्ष्णौषधरूक्षमद्य
प्रसङ्गनृत्यद्रुतपृष्ठयानात् ।
आनूपमत्स्याध्यशनादजीर्णात्
स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणां तथाष्टौ ॥"

तीक्ष्णौषधं राजिकाशूरणादियुक्तम् । रूक्षेति मद्यविशेषणम् । प्रसङ्गः सततसेवा । नृत्यं नर्त्तनम् । नित्येति द्विविधः पाठः । द्रुतपृष्ठयानात् अश्वादिना गमनात् । आनूपं प्रचुरजलदेशभवं अन्यत् । अष्टौ वातिकपैत्तिकश्लैष्मिकसान्निपातिकशल्यजपुरीषजशुक्रजाश्मरीजानि । तस्य सम्प्राप्तिपूर्ब्बकं सामान्यलक्षणमाह ।

'पृथङ्मलाः स्वैः कुपिता निदानैः
सर्व्वेऽथवा कोपमुपेत्य बस्तौ ।
मूत्रस्य मार्गं परिपीडयन्ति
यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात् ॥"

तत्र वातिकमाह ।
'तीव्रा रुजो वङ्क्षणबस्तिमेढ्रे
स्वल्पं मुहुर्मूत्रयतीह वातात् ।'
तीव्रा मारणात्मिका वङ्क्षणबस्तिमेढ्राणामन्तरालमध्ये ॥ * ॥ पैत्तिकमाह ।
'पीतं सरक्तं सरुजं सदाहं
कृच्छ्रं मुहुर्मूत्रयतीह पित्तात् ।
कृच्छ्रमिति क्रियाविशेषणम् । श्लैष्मिकमाह ।
"बस्तेः सलिङ्गस्य गुरुत्वशोथौ
मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकृच्छ्रे ।
सपिच्छं पिच्छिलम् । सान्निपातिकमाह ।
सर्व्वाणि रूपाणि च सन्निपातात्
भवन्ति तत् कृच्छ्रतमं हि कृच्छ्रम् ॥"
कृच्छ्रं मूत्रकृच्छ्रम् ॥ * ॥ शल्यजमाह ।

"मूत्रवाहिषु शल्येन क्षतेष्वभिहतेषु वा ।
मूत्रकृच्छ्रं तदाघाताज्जायते भृशदारुणम् ॥
वातकृच्छ्रेण तुल्यानि तस्य लिङ्गानि निर्द्दिशेत् ।'
मूत्रवाहिषु स्रोतःसु । शल्येन कण्टकेन । क्षतेषु सक्षतीकृतेषु अथवा अभिहतेषु मुद्गरादिभिरभिहतेषु । तदाघातात् मूत्रमार्गाघातात् मूत्रकृच्छ्रं जायते । भृशदारुणं मारकं तस्य शल्यजस्य ॥ * ॥ पुरीषजमाह
'शकृतस्तु प्रतीघाताद्वायुर्विगुणतां गतः ।
आध्मानं वातशूलञ्च मूत्रकृच्छ्रं करोति च ॥'
प्रतीघातात् निरोधात् । विगुणता दुष्टताम् ॥ शुक्रजमाह ।
'शुक्रेण दुष्टे मूत्रमार्गे विधारिते ।
सशुक्रं मूत्रयेत् कृच्छ्राद्बस्तिमेहनशूलवान् ॥"
उपहते दूषिते ॥ * ॥ अश्मरीजमाह । अश्मरीहेतुकमपि मूत्रकृच्छ्रमुदाहृतम् । सुश्रुते शर्कराजमपि मूत्रकृच्छ्रमुक्तमत्र तु तस्य तत्र (?) साध्यानिरासायमश्मरीशर्करयोः साम्यमाह ।
'अश्मरी शर्करा चैव तुल्यसम्भवलक्षणे ।
विशेषः शर्करायास्तु शृणु कीर्त्तयतो मम ॥'
सम्भवः कारणम् ।
'पच्यमानाश्मरी पित्ताच्छोष्यमाणा च
वायुना ।
विमुक्तकफसन्धाना क्षरन्ती शर्करा मता ॥"
पित्तेन पच्यमाना मूत्रशोषेणाश्मरीति प्रथमपित्तेन बन्धनक्रमेण पच्यमाना । पश्चाद्वातेन शोषिता कफेनाश्रिता अश्मरी । सैव विमुक्तकफसन्धाना त्यक्तकफाश्लेषा सती शर्कराख्या मूत्रमार्गात् क्षरन्ती शर्करा मता । एतावता किञ्चिदेव भेदः ॥ * ॥ शर्करायां उपद्रवानाह ।
"हृत्पीडा वेपथुः शूलं कुक्षावग्निश्च दुर्ब्बलः ।
तया भवति मूर्च्छा च मूत्रकृच्छ्रञ्च दारुणम् ॥
शूलं कुक्षावित्यन्वयः । तया शर्करया ॥ * ॥
अथ मूत्रकृच्छ्रस्य चिकित्सा ।

"त्रिकण्टकारग्वधदर्भकाश
यवासधात्रीगिरिभेदपथ्याः ।
निघ्नन्ति पीता मधुनाश्मरीञ्च
सम्पीडितस्यापि मूत्रकृच्छ्रम् ।'

त्रिकण्टकादिक्वाथः ॥

'एलाश्मभेदकशिलाजतुपिप्पलीनां
मेर्व्वारुबीजलवणोत्तमकुङ्कुमानाम् ।
चूर्णानि तण्डुलजले तुलितानि पीत्वा
प्राणान्तरस्वरपि जीवति मूत्रकृच्छ्री ॥'

एलादिचूर्णम् ॥ २ ॥
'अयोरजः श्लक्ष्णपिष्टं मधुना सह योजितम् ।
मूत्रकृच्छ्रं निहन्त्याशु सर्व्वं त्रिःसप्तभक्षणात् ॥३॥
गुडेन मिश्रितं क्षीरं कदुष्णं कामतः पिबेत् ।
मूत्रकृच्छ्रेषु सर्व्वेषु शर्करायाश्च निवृत्तये ॥४॥

धात्रीरसश्चेक्षुरसं पिबेद्वा
कृच्छ्रे सरक्ते मधुना विमिश्रम् ।
शस्त्राभिघातोत्थितमूत्रकृच्छ्रे
कार्य्या क्रिया मारुतकृच्छ्रतुल्या ॥५॥

क्वाथो गोक्षुरबीजस्य यवक्षारसमन्वितः ।
पीतः प्रशमयत्येव कृच्छ्रं विड्धारणोत्थितम् ॥६॥
त्रिफलायाः सुपिष्टायाः कल्कं कोलसमन्वितम् ।
वारिणा लवणीकृत्य पिबेन्मूत्रविबन्धहम् ॥'७॥
कोलं बदरम् ।
गुडामलकं वृष्यं श्रमघ्नं तर्पणं प्रियम् ।
पित्तासृग्दाहशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रहरं परम् ॥८॥
सपादस्त्र्यावलुलितो (?) यवक्षारः सितायुतः ।
भक्षितो नाशयत्येव मूत्रकृच्छ्रं न संशयः ॥९॥
दाडिमसितोपलाकल्कं पीतं कर्षमितं नरैः ।
मस्तुना पलमात्रेण मूत्रकृच्छ्रं शमीकृतं ॥१०॥
यष्ट्यामलगोक्षुरक्वाथं सितामाक्षिकसंयुतः ।
नाशयेन्मूत्रकृच्छ्राणि तथैवोष्णसमीरणम् ॥११॥
उष्णसमीरणं उष्णवातः मूत्राघातविशेषम् ।
इति भावप्रकाशः । (तथास्य चिकित्साप्रकारान्तरम् ।
'सुशीतलं जलं कर्दमाख्यं स्यात् मूत्रकृच्छ्रहृत् ।
दध्यम्लं च समिश्रमयञ्चूर्णं सुखप्रदम् ॥
मूत्रकृच्छ्रे यवक्षारचूर्णं हितं प्रयोजितम् ।
कूष्माण्डञ्च समादाय शर्करासहितं पिबेत् ॥
यो हि निःशेषसम्भूतमूत्रकृच्छ्रनिवारणः ॥
'आरग्वधफलं मूलं दुरालभा धान्यकमूलं
तथा ।
पाषाणभेदपथ्यौ क्वाथोऽयं मूत्रकृच्छ्रे स्यात् ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने २८ अध्याये ॥
अथास्य पथ्यानि

अथो यथास्वमयं गणोऽपि
पुराणशाली हंसशालयश्च ।
तक्रं पयो दध्यपि माषयूषं
धन्वामिषं सुन्दरसा सिता च ।
पुराणकूष्माण्डफलं पटोलं
मद्रादकं गोक्षुरकं कुमारी ।
गुवाकखर्ज्जूरकनारिकेलं
तालद्रुमाणाञ्च शिरांसि पथ्या ।
तालास्थिमज्जा त्रपुषं त्रुटिश्च
शीतानि पानान्यशनानि चापि ।
सनीरनीरं हिमवालुका च
मित्रं नृणां स्यात् सति मूत्रकृच्छ्रे ॥"

अथापथ्यानि

मद्यं श्रमं निधुवनं गजवाजियानं
सर्व्वं विरुद्धमशनं विषमाशनञ्च ।
ताम्बूलमत्स्यलवणाद्रकतैलभृष्टं
पिण्याकहिङ्गुतिलसर्षपवेगरोधान् ।
माषान् करीरमतितीक्ष्णविदाहिरूक्षं
अम्लञ्च मुञ्चतु जनः सति मूत्रकृच्छ्रे ॥"

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिग्रन्थे मूत्रकृच्छ्राधिकारः ।)

मूत्रदोषः, पुं (मूत्रस्य दोषो यस्मात् ।) प्रमेहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । सूत्रस्थाने ३८ अः ।
"मधुकादिरियं ह्येष गणोऽनिलविनाशनः ।
मूत्रदोषहरो हृद्यः पिपासाघ्नो रुचिप्रदः ॥"

मूत्राघातादि:। अस्य चिकित्सा यथा,—
"निदिग्धिकाया: स्वरसं पिबेत् कुडवसम्मितम्।
मूत्रदोषहरं कल्कमथवा चौद्रसंयुतम्॥"
"अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि मूत्रदोषे क्रमं हितम्।
स्नेहस्वेदोपपन्नानां हितन्तेषु विरेचनम्॥
तत: संशुद्धदेहानां हितास्थोत्तरवस्तय:॥"
"चौद्रार्द्धपात्रं दत्त्वा तु पात्रन्तु चीरसर्पिषो:।
स्वयङ्गुप्ताफलञ्चैव तथैव चुरकस्य च॥
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तमर्द्धभागं प्रदापयेत्।
एतदेकस्थमानीय खजेनाभिप्रमन्थयेत्॥
तस्य पाणितलं चूर्णं लीढ्वा चीरं तत: पिबेत्।
एतत्सर्पि: प्रयुञ्जान: शुद्धदेहो नर: सदा॥
मूत्रदोषान् जयेत् सर्व्वानन्ययोगै: सुदुर्ज्जयान्।
जयेत् शोणितदोषांश्च वन्ध्या गर्भं लभेत च।
नारी चैतत् प्रयुञ्जाना योनिदोषात् प्रमुच्यते॥"
इत्युत्तरतन्त्रेऽष्टपञ्चाशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥)
मूत्रनिरोध:, पुं, (मूत्रस्य निरोध:। यद्वा मूत्रं निरुणद्धीति। रुध् + अण्।) मूत्रप्रतिबन्धक-रोगविशेष:। अस्य चिकित्सा यथा,—
"पिष्टं वै मालतीमूलं ग्रीष्मकाले समाहृतम्।
साधितं छागदुग्धेन पीतं शर्करयान्वितम्।
हरेन्मूत्रनिरोधञ्च हरेद्वै पाण्डुशर्कराम्॥"
इति गारुडे १६१ अध्याय:॥
(चिकित्सान्तरं यथा,—
"तैलेन पद्मिनीकन्दं पक्कगोमूत्रमिश्रनम्।
पिबेन्मूत्रनिरोधे तु सतीव्रवेदनान्विते॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने त्रिंशेऽध्याये॥)
मूत्रपतन:, पुं, (मूत्रस्य पतनमस्मात् पुरीष-निरोधकरणादस्य सततमूत्रपतनात् तथा-त्वम्।) गन्धमार्जार:। इति राजनिर्घण्ट:॥
मूत्रपुटं, क्ली, (मूत्रस्य पुटम्।) नाभेरधो भाग:। यथा,—
"नाभेरधो मूत्रपुटं वस्तिर्मूत्राशयोऽपि च।"
इति हेमचन्द्र:। ३। २७०॥
मूत्रफला, स्त्री, (मूत्रं मूत्रवर्द्धनं फलं परिणमन-मस्या:।) कर्कटी। त्रपुषी। इति राजनिर्घण्ट:॥
(कर्कटीत्रपुषीशब्दयोरस्या विषयो ज्ञेय:॥)
मूत्रलं, क्ली, (मूत्रं लाति आदत्ते वर्द्धयतीत्यर्थ:। ला + क:।) त्रपुषम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
मूत्रवर्द्धके, त्रि॥ (यथा, सुश्रुते। सूत्र-स्थाने। ४५ अ:।
"नासवो वह्निस्यन्दस्तुवरो वातकोपन:।
तीक्ष्ण: सुरासवो हृद्यो मूत्रल: कफवातनुत्॥")
मूत्रला, स्त्री, (मूत्रल + टाप्।) कर्कटी। इति त्रिकाण्डशेष:॥ वालुकी। इति राजनिर्घण्ट:॥
मूत्राघात:, पुं, (मूत्रस्याघातो निरोधो येन।) मूत्रावरोधकरोगविशेष:। अथ मूत्राघातस्य विप्रकृष्टं सन्निकृष्टञ्च निदानं संख्याञ्चाह।
"प्रायोमूत्रविघाताद्यैर्वातकुण्डलिकादय:।
जायन्ते कुपितैर्दोषैर्मूत्राघातास्त्रयोदश॥"
मूत्रविघाताद्यैरित्याद्यशब्देन पुरीषशुक्रादिवेग-विघातानां रूचाशनादीनाञ्च ग्रहणम्। मूत्र-
विघाताद्यै: कुपितैर्दोषैरित्यन्वय:। ननु मूत्र-कृच्छ्रमूत्राघातयो: को भेद:। उच्यते। मूत्र-कृच्छ्रे कृच्छ्रमधिकं विबन्धोऽल्प:। मूत्राघाते तु विबन्धो बलवान् कृच्छ्रमल्पं इत्यनयोर्भेद:॥*॥ वातकुण्डलिकाया निदानं संप्राप्तिं लक्षण-ञ्चाह।
"रौक्ष्याद्वेगविघाताद्वा वायुर्वस्तौ सवेदन:।
मूत्रमाविश्य चरति विगुण: कुण्डलीकृत:॥
मूत्रमल्पाल्पमथवा सरुजं संप्रवर्त्तते।
वातकुण्डलिकां तान्तु व्याधिं विद्यात् सुदा-रुणम्॥"
रौक्ष्यात् कायस्य। वेगविघातात् मूत्रादि-वेगनिरोधात् आविश्य प्राप्य रौक्ष्यादिभि-र्वेगविघातादिभिश्च विगुणो दुष्ट: कुण्डलीकृतो वायुर्वस्तौ मूत्राशये चरति प्रतिधावति आवद्धत्वाद्भ्रमंस्तिष्ठति इत्यर्थ:। वाल्पावन्। मूत्रमिति तस्मान्मूत्रमल्पमल्पं सरुजं प्रवर्त्तते। तद्व्याधिं वातकुण्डलिकामाहु:। सुदारुणम्। मारणात्मकत्वात्॥१॥*॥ अष्ठीलामाह।
"आध्मापयन् वस्तिगुदं रुद्ध्वा वातश्चलोन्नताम्।
कुर्य्यात्तीव्रार्त्तिमष्ठीलां मूत्रविण्मार्गरोधिनीम्॥"
वात: वस्तिगुदं रुद्ध्वा अर्थात् तदन्तर्गतं मूत्रं मलञ्च निरुध्य वस्तिगुदं वस्तिं गुदञ्च आध्मा-पयन् आध्मानं कुर्व्वन् अष्ठीलां लोष्ठीलातुल्यां व्याधिं कुर्य्यात्। चलोन्नतां चलां उन्नताञ्च॥२॥ वातवस्तिमाह।
"वेगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुशलो नर:।
निरुणद्धि मुखं तस्य वस्तेर्वस्तिगतोऽनिल:॥
मूत्रसङ्गो भवेत्तेन वस्तिकुक्षिनिपीड़ित:।
वातवस्ति: स विज्ञेयो व्याधि: कष्टप्रबाधन:॥"
अकुशलो मूर्ख:। तस्य पुरुषस्य वस्तिमुखं निरुणद्धि वस्तिगतो वायु:। तेन वायुना मूत्रसङ्गो मूत्रविघातो भवति वस्तिकुक्षिनिपी-ड़ित इति वस्तौ कुक्षौ च निपीड़ित: संपी-ड़ितो वायुरिति सम्बन्ध:॥३॥ मूत्रातीतमाह।
"चिरं धारयते मूत्रं त्वरया न प्रवर्त्तते।
मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीत: स उच्यते॥"
मेहमानस्य मूत्रमुत्सृजत:। मन्दं वा अल्पं वा॥४॥*॥ मूत्रजठरमाह।
"मूत्रस्य वेगेऽभिहते तदुदावर्त्तहेतुक:।
अपान: कुपितो वायुरुदरं पूरयेद्भृशम्॥
नाभेरधस्तादाध्मानं जनयेत्तीव्रवेदनाम्।
तं मूत्रजठरं विद्यादधोवस्तिनिरोधनम्॥"
तदुदावर्त्तहेतुक इति मूत्रवेगधारणजनितो-दावर्त्तनिदानमाध्मानं कुर्य्यात्। अधोवस्ति-निरोधनं वस्तेरधोदेशे विबन्धकारकम्॥५॥ मूत्रोत्सङ्गमाह।
"वस्तौ वाप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिन:।
मूत्रं प्रवृत्तं सज्जेत सरक्तं वा प्रवाहत:॥
स्रवेच्छनैरल्पमल्पं सरुजं वाथ नीरुजम्।
विगुणानिलजो व्याधि: स मूत्रोत्सङ्गसंज्ञित:॥
नाले मेढ्रे मणौ मेहनाग्रग्रन्थौ सज्जेत निरुद्धं
स्यात् सरक्तं सत् वा प्रवर्त्तते। प्रवाहत इति कण्ठहृद्बलेन सशब्दं मूत्रपुरीषवातानामध: प्रेरणं प्रवाहनं तेन कुपितेन वायुना वस्त्यादि-भेदात् सरक्तं मूत्रं स्रवेदित्यर्थ:॥६॥ मूत्रक्षय-माह।
"रूक्षस्य क्लान्तदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमारुतौ।
मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम्॥"
क्लान्तदेहस्य म्लानदेहस्य तदाह्वयं मूत्रक्षय-संज्ञम्॥७॥ मूत्रग्रन्थिमाह।
"अन्तर्वस्तिमुखे वृत्त: स्थिरोऽल्प: सहसा भवेत्।
अश्मरीतुल्यरुग्ग्रन्थिर्मूत्रग्रन्थि: स उच्यते॥"
अन्तर्वस्तिमुखे वस्तिमुखस्याभ्यन्तरे अल्प: क्षुद्रामलकप्रमाण:। नन्वस्य अश्मर्य्या सह को भेद:। उच्यते। अश्मरी क्रमश: सञ्चयेन स्यादयन्तु सहसा भवेदिति भेद:। अपरो भेद:। अश्मर्य्यां पित्तादिकं संहन्यते अत्र तु रक्तमेव। यत उक्तं तन्त्रान्तरे।
"रक्तं वातकफाद्दुष्टं वस्तिद्वारे सुदारुणम्।
ग्रन्थिं कुर्य्यात् स कृच्छ्रेण स्रवेन्मूत्रं तदा-वृतम्॥"८॥ इति॥
मूत्रशुक्रमाह।
"मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धतम्।
स्थानच्युतं मूत्रयत: प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्त्तते।
भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते॥"
मूत्रितस्य मूत्रवेगयुक्तस्य शुक्रं स्थानात् च्युतं पश्चाद्वायुना उद्धतं ऊर्द्धं नीतम्। भस्मोदक-प्रतीकाशं भस्मसहितजलसदृशम्।९॥ उष्ण-वातमाह।
"व्यायामाध्वातपै: पित्तं वस्तिं प्राप्यानिला-वृतम्।
वस्तिं मेढ्रं गुदञ्चैव प्रदहत् स्रावयेदध:॥
मूत्रं हारिद्रमथवा सरक्तं रक्तमेव वा।
कृच्छ्रं पुन: पुनर्जन्तोरुष्णवातं वदन्ति तम्॥"
व्यायामादिविरोधबलेन सौम्यधातुक्षयात् तेजो-वृद्धा पित्तवृद्धि: स्यात्तत् कुपितं पित्तं अपसंयुतं वस्तिं प्राप्य वस्त्यादिकं प्रदहत् मूत्रमध: स्रावयेत्। कीदृशं हारिद्रं अथवा सरक्तं ईषल्लोहितम्॥१०॥ मूत्रसादमाह।
"पित्तं कफो द्वावपि वा संहन्येतेऽनिलेन चेत्।
कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं रक्तं श्वेतं घनं स्रवेत्॥
सरक्तं रोचनाशङ्खचूर्णवर्णं भवेत्तत:।
शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति हि॥"
संहन्येते घनीक्रियेते। शुष्कं अल्पं समस्तवर्णं उक्तसकलवर्णयुक्तम्॥११॥ विड्विघातमाह।
"रूक्षदुर्व्वलयोर्वातेनोदावर्त्तं शकृद् यदा।
मूत्रस्रोतोऽनुपद्येत विट्संसृष्टं तदा नर:॥
विड्गन्धं मूत्रयेत् कृच्छ्राद्विड्विघातं तमा-दिशेत्॥"
उदावृत्तं ऊर्द्धं नीतं विड्गन्धं वा। वायुरन्दो-ऽत्र योजनीय:॥१२॥*॥ वस्तिकुण्डलमाह।
"द्रुताध्वलङ्घनायासैरभिघातात् प्रपीड़नात्।
स्वस्थानाद्वस्तिरुद्वृत्त: स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत्॥

मुष्कस्यन्दनदाहार्त्तो बिन्दुबिन्दु स्रवत्यपि ।
पीडितस्तु स्रवेद्धारां सशब्दं मूत्रमल्पशः ।
वस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शस्त्रविषोपमम् ।
पवनप्रबलं प्रायो दुर्निवारमबुद्धिभिः ॥
तस्मिन् पित्तान्विते दाहः शूलं मूत्रविवर्णता ।
श्लेष्मणा गौरवं शोथः स्निग्धं मूत्रं घनं सितम् ।'
द्रुताध्वलङ्घनं शीघ्रं मार्गचलनम् । उद्वृत्तः उत्थितः । स्पन्दनं किञ्चिच्चलनम् । घोरं मारकम् । शस्त्रविषोपमं शस्त्रं खड्गादि तद्वच्छीघ्रमारकम् । विषमत्र गरः तद्वत् विलम्बमारकम् । एतावता मारकमवश्यं शीघ्रं विलम्बेन वा । १३ । ॥ तस्यैवासाध्यस्य च लक्षणमाह ।
"स्वेदस्वहविलो वस्तिः पित्तोदीर्णो न सिध्यति ।
अविभ्रान्तबिलः साध्यो न च यः कुण्डलीकृतः ॥
स्याद्वस्तौ कुण्डलीभूते तृण्मोहः श्वास एव च ।
बिलं वस्तिमुखरन्ध्रं पित्तोदीर्णं पित्तेनोद्धतम् । अविभ्रान्तबिलः कफनाश्रितबिलः यश्चानि कुण्डलीकृतः स साध्यः । एतेन कुण्डलीभूतोऽसाध्यः । कुण्डलीभूतस्य लक्षणमाह । तृडित्यादि कुण्डलीभूतस्यायमर्थः । कफेन बिलावरोधात् तत्र वातः कुण्डलाकारेण तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ॥
अथ मूत्राघातस्य चिकित्सा ।
"नलकुशकाशेक्षुबलाक्वाथं प्रातः सुशीतलं
सचितम् ।
पिबतो नश्यति नियतं मूत्रग्रह इत्युवाच
कविः ॥

कवि शुक्र ।
"कर्पूरचूर्णं युक्ता वस्त्रवर्त्तिः शुक्ले शुक्ले ।
मेढ्रमार्गान्तरन्यस्ता मूत्राघातं व्यपोहति ॥
धान्यगोक्षुरकक्वाथकल्कसिद्धं हितं घृतम् ।
मूत्राघाते मूत्रकृच्छ्रे शुक्रदोषे च दारुणे ॥"
धान्यगोक्षुरक घृतम् ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीरोगे भेषजं यत् प्रकीर्त्तितम् ।
मूत्राघातेषु सर्व्वेषु तत् कुर्य्याद्भिषगुत्तमः ।
इति मूत्राघाताधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
गरुडपुराणोक्तनिदानं तस्य १६२ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ (तथास्य विषयः ।
'वस्तिर्वस्तिशिरोमेढ्रकटीवृषणपायवः ।
एकसम्बन्धना प्रोक्ता गुदास्थिविवराश्रयाः ॥
अधोमुखोऽपि वस्तिर्हि मूत्रवाहिशिरामुखैः ।
पार्श्वेभ्यः पूर्य्यते सूक्ष्मैः स्यन्दमानैरनारतम् ।
यैस्तैरेव प्रविश्यैनं दोषाः कुर्व्वन्ति विंशतिम् ।
मूत्राघातान् प्रमेहांश्च कृच्छ्रान् मर्म्मसमाश्रयान् ।
इति वाग्भटे निदानस्थाने नवमेऽध्याये ।
अथास्य पथ्यान्याह ।
शष्कुलमत्स्यहरितककर्कटि
काञ्जिकाफलकमलयवश्च ।
पुराणनारिकेलशालयश्च
सोमानि धन्वजभवानि मांसम् ॥
तक्रं पयो दधि माषयूष
पुराणकूष्माण्डफलं पटोलम् ।
महार्द्रकं तालफलास्थिमज्जा
हरीतकीकोमलनारिकेलम् ॥
गुवाकशस्याङ्कुरकनारिकेल
तालद्रुमाणामपि मस्तकानि ।
यथाबलं मज्जमिदश्च सुधा
वातानुलोम्यं हितमावहन्ति ॥
विरुद्धानि च सर्व्वाणि व्यायामं मार्गशीलनम् ।
रूक्षं विदाहिविष्टम्भि व्यायामं वेगधारणम् ।
करीरं वमनञ्चापि मूत्राघाती विवर्जयेत् ॥"
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ मूत्राघाताधिकारे ॥)
मूत्राशय, पुं (मूत्रस्याशय आधारः ।) नाभेरधोदेशः । तत्पर्य्यायः । मूत्रपुटम् २ वस्तिः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३।२७० । (यथास्य विषयः ।
"मूत्राशये वा गुदमुष्कयोश्च
शोफो व्रणा मूत्रविनिःसृतश्च ।'
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५५ अध्यायः ॥
यथा च तत्रैव निदानस्थाने ३ अध्याये ।
"एकसम्बन्धिनो ज्ञेते गुदास्थिविवराश्रिता ।
मूत्राशयो मलाधारः प्राणायतनमुत्तमम् ॥)
मूत्रित त्रि, (मूत्रमस्य सञ्जातम् मूत्र + इतच् । यद्वा मूत्रयति स्म इति । मूत्र + क्त ।) प्रस्रवोत्सर्गः । तत्पर्य्यायः । मीढ़ः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥
मूर्ख, पुं (मुह + मुहेः खो मूर च । उणा० ५।२२। इति ख धातोः मूरादेशश्च ।) माषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मायतोरहितः । यथा
'क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्तमशौचकम् ॥
क्रियाहीनस्य नित्यनैमित्तिकक्रियाननुष्ठायिनः । मूर्खस्य गायत्र्यारहितस्य । सावगायत्रीरहितस्येति हलधरः । महारोगिणः पापरोगा एकादशमरोगवतः ते च उन्मादत्वग्दोषा राजयक्ष्मा श्वासा मधुमेहो भगन्दरः । उदरा श्मरीत्यष्टौ पापरोगा नारदोक्ताः । यथेष्टाचरणस्य यावत्स्नायाशायासक्तस्य । इति शुद्धितत्त्वम् ॥
मूर्ख त्रि (मुह + ख । मूरादेशः ।) मुह्यति यः । तत्पर्य्यायः । अज्ञः २ मूढः ३ यथाजातः ४ वैधेयः ५ बालिशः ६ । इत्यमरः । ३।१।४८ ॥
तस्य वशीकरणोपायो यथा —
'मित्रं स्वच्छतया रिपुं नयबलैर्लुब्धं धनैरीश्वरं
कार्य्येण द्विजमादरेण युवतीं प्रेम्णा शमैर्बान्धवान् ।
अत्युग्रं स्तुतिभिर्गुरुं प्रणतिभिर्मूर्खं कथाभिर्बुध
विद्याभी रसिकं रसेन सकलं शीलेन कुर्य्याद्
वशम् ॥
इति नवरत्नानि ॥
"पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्द्धनम् ।
उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये ॥"
इति हितोपदेशः ॥
मूर्खता स्त्री, (मूर्खस्य भावः । मूर्ख + 'तस्य भावस्त्वतलौ ।' ५ । १ । ११९ । इति तल् टाप् ।) मूर्खत्वम् । यथा —
"अदाता वंशदोषेण कर्म्मदोषाद्दरिद्रता ।
उन्मादो मातृदोषेण पितृदोषेण मूर्खता ॥
इति चाणक्यम् ॥
"षष्ठ्यां नारिकेलभक्षणे मूर्खत्वं यथा —
"कलङ्की जायते बिल्वे तिष्यां यान्निश्च निम्बके ।
ताले शरीरनाशः स्यान्नारिकेले च मूर्खता ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
मूर्खभ्रातृक पुं, (मूर्खो भ्राताऽस्येति नित्यं कप् ।) मूर्खो भ्राता यस्य सः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
मूर्च्छना, स्त्री, (मूर्च्छ + णिच् + युच् । टाप् ।) गीताङ्गविशेषः । सा तु ग्रामस्य सप्तमभागः । तस्या लक्षणं एकविंशतिनामानि च यथा —
"स्वरः सम्मूर्च्छितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते ।
मूर्च्छनामिति तामाहुः कवयो ग्रामसम्भवाम् ॥
ललिता मध्यमा चित्रा रोहिणी च मतङ्गजा
सौवीरी षड्जमध्या च षड्जमध्यमपञ्चमा ॥
मत्सरी मृदुमध्या च शुद्धान्ता च कलावती ।
तीव्रा रौद्री तथा ब्राह्मी वैष्णवी खेचरी सुरा ॥
नादावती विशाला च त्रिषु ग्रामेषु विश्रुता ।
एकविंशतिरित्युक्ता मूर्च्छना चन्द्रमौलिना ॥
मूर्च्छना कलयतो मुरभेदो
वंशिकाध्वनिविशेषवितानैः ।
मूर्च्छनां ययुरनङ्गशरौघै
रङ्गना रतिपतेरिव सेना ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
क्रमप्राप्ते षड्जादिस्वरे ऋषभादिस्वरोत्थाने यत्र स्वरो विरमति सा मूर्च्छना । भरतमते षाड्जस्य ग्रामस्य वा समये यत्र रक्तस्य मतस्य वा कम्पनं सा मूर्च्छना । सा एकविंशति प्रकारा । तत्र षड्जग्रामस्य मूर्च्छना ललिता १ मध्यमा २ चित्रा ३ रोहिणी ४ मतङ्गजा ५ सौवीरी ६ षड्जमध्या च ७ । मध्यमग्रामस्य मूर्च्छना पञ्चमा १ मत्सरी २ मृदुमध्या ३ शुद्धा ४ अन्ता ५ कलावती ६ तीव्रा च ७ । गान्धारग्रामस्य मूर्च्छना रौद्री १ ब्राह्मी २ वैष्णवी ३ खेचरी ४ सुरा ५ नादावती ६ विशाला च ७ । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥
मूर्च्छा, स्त्री, (मूर्च्छ + 'गुरोश्च हलः ।' ३ । ३ । १०३ । इति अ टाप् ।) मोहः । तत्पर्य्यायः । कश्मलम् २ मोहः ३ । इत्यमरः । ८ । १ । ९ ॥ मूर्च्छनम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ मूर्च्छाय ५ । अथ मूर्च्छाधिकारः । तत्र मूर्च्छाया निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
'क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः ।
वेगाघातादभिघाताद्धीनसत्त्वस्य वा पुनः ॥
करणायतनेषूग्रा बाह्येष्वाभ्यन्तरेषु च ।
निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः ॥"
बहुदोषस्य अधिकदोषस्य । न त्वनेकदोषस्य तदा मूर्च्छा त्रिदोषजैव स्यात् तथवास्तु को

दोषः नन्न। पृथग्दोषजानां मूर्च्छानां वक्ष्यमाणत्वात्। वेगाघातात् मस्तादौ अभिघातात् लगुड़ादिना हीनसत्त्वस्य स्वल्पसत्त्वगुणस्य अर्थादधिकतमोगुणस्य यत उक्तं मूर्च्छा पित्ततमःप्रायेति करणायतनेषु करणं मनस्तस्यायतनेषु स्थानेषु बाह्येषु कर्म्मेन्द्रियेषु। अभ्यन्तरेषु बुद्धीन्द्रियेषु ॥ * ॥ सामान्यं लक्षणमाह।

"संज्ञावहासु नाड़ीषु पिहितास्वनिलादिभिः।
तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत् ॥
सुखदुःखव्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत्।
मोहो मूर्च्छेति तां प्राहुः षड्विधा सा प्रकीर्त्तिता ॥"

तमोगुणः अज्ञानहेतुः। अभ्युपैति आगच्छति। सुखदुःखव्यपोहकृत् सुखदुःखज्ञाननाशकरम्। नष्टे सुखदुःखज्ञाने नरः काष्ठवत् पतति तां मोहो मूर्च्छेति प्राहुरित्यन्वयः। मूर्च्छाया मूर्च्छायोऽपि पर्य्यायः। यत उक्तम्।

"संज्ञोपघातो मूर्च्छायो मूर्च्छा स्यान्मूर्च्छनं तथा।
कश्मलं प्रलयो मोहः संन्यासस्तु मृतोपमः ॥" इति ॥

षड़पि मूर्च्छा विवृणोति।

"वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विषेण च।
षट्स्वप्येतासु पित्तन्तु प्रभुत्वेनावतिष्ठते ॥"

यत उक्तम्। मूर्च्छा पित्ततमःप्रायेति ॥ * ॥ पूर्व्वरूपमाह।

"हृत्पीड़ा जृम्भणं ग्लानिः संज्ञादौर्ब्बल्यमेव च।
सर्व्वासां पूर्व्वरूपाणि यथास्वं ता विभावयेत् ॥"

तत्र वातिकं मूर्च्छायमाह।

"नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवारुणम्।
पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रञ्च प्रतिबुध्यते ॥
वेपथुश्चाङ्गमर्द्दश्च प्रपीड़ा हृदयस्य च।
कार्श्यं श्यावारुणा छाया मूर्च्छाये वातसम्भवे ॥"

नीलं नीलवर्णम्। कृष्णं कज्जलाभम्। अरुणं अव्यक्तरागम्। तमः प्रविशति मूर्च्छति। श्यावारुणा छाया गात्रस्य ॥ * ॥ पैत्तिकमाह।

"रक्तं हरितवर्णं वा वियत् पीतमथापि वा।
पश्यंस्तमः प्रविशति सस्वेदः प्रतिबुध्यते ॥
सपिपासः ससन्तापो रक्तपीताकुलेक्षणः।
सम्भिन्नवर्च्चाः पीताभो मूर्च्छाये पित्तसम्भवे ॥"

श्लैष्मिकमाह।

"मेघसङ्काशमाकाशं तमोभिर्व्वा घनैर्वृतम्।
पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥
गुरुभिः प्रावृतैरङ्गैर्यथैवार्द्रेण चर्म्मणा।
सप्रसेकः सहृल्लासो मूर्च्छाये कफसम्भवे ॥"

मेघसङ्काशं शुभ्रमेघसङ्काशमित्यर्थः। यत आह सुश्रुतः।

"कफेन पश्येद्रूपाणि श्वेताभ्रप्रतिमानि तु।"

घनैर्निविड़ैस्तमोभिः। गुरुभिरङ्गैरुपलक्षितः। सुश्रुतेन मूर्च्छायः षड्विध उक्तः ॥ * ॥ चरकस्तु सान्निपातिकमपि मूर्च्छायमाह।

"सर्व्वाकृतिः सन्निपातादपस्मार इवागतः।
स जन्तुं पातयत्याशु विना बीभत्सचेष्टितैः ॥"

अपस्मार इव तेन महताभिघातेन पतति चिरेण प्रतिबुध्यते। तर्हि तयोः को भेद इत्यत आह। स सान्निपातिको मूर्च्छायः विना बीभत्सचेष्टितैः फेनवमनदन्तघट्टनाक्षिविक्षत्यादिभिः विना पातयति ॥ ० ॥ रक्तजाया मूर्च्छाया निदानमाह।

"पृथिव्यम्बुस्तमोरूपं रक्तगन्धस्तदन्वयः।
तस्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्च्छन्ति भुवि मानवाः ॥"

तमोरूपं तमोबहुलम्। मानवाश्च ये तामसाः न तु सात्त्विका राजसाश्च। अन्ये वदन्ति नैषा युक्तिः समीचीना तर्हि चम्पकादिगन्धेनापि मूर्च्छा प्रसज्येत तत्रापि गन्धस्य पार्थिवत्वात्। अत आह।

"द्रव्यस्वभाव इत्येके यद्दृष्ट्वापि विमुह्यति।"

अत्राह भोजः।

"दर्शनादस्य गन्धाद्वा मन्यश्चैव प्रमुह्यति ॥"

रक्तेन मूर्च्छितस्य लक्षणमाह।

"स्तब्धाङ्गदृष्टिस्त्वसृजा गूढ़ोच्छ्वासश्च मूर्च्छितः।"

मद्यजविषजयोर्निदानमाह।

"गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययोः।
त एव तस्मात्ताभ्यान्तु मोहौ स्यातां यथेरितौ ॥"

ये गुणा लघुरूक्षाशु विशदव्यवायितीक्ष्णाविकाषिसूक्ष्मोष्णानिर्द्देश्यरसत्वादयः। तेजादौ द्रव्ये यस्मात् तीव्राश्च सन्ति त एव गुणाः विषमद्ययोस्तु तीव्रतरत्वेन स्थिताः। तत्रापि भेदः। त एव मद्ये दृश्यन्ते विषे तु बलवत्तरा इति ॥ * ॥ मद्यजाया मूर्च्छाया लक्षणमाह।

"मद्येन प्रलपन् शेते नष्टविभ्रान्तमानसः।
गात्राणि विक्षिपन् भूमौ जरां यावन्न याति तत् ॥"

नष्टविभ्रान्तमानसः नष्टं सर्व्वथा स्मृतिहीनं विभ्रान्तं रज्जौ सर्पज्ञानयुक्तं मानसं यस्य सः। जरां जीर्णताम्। तत् मद्यम् ॥ * ॥ विषजाया लक्षणमाह।

"वेपथुस्वप्नतृष्णाः स्युस्तमश्च विषमूर्च्छिते।
वेदितव्यं तीव्रतरं यथास्वं विषलक्षणम् ॥"

विषस्य मूलकन्दफलपत्रक्षीरादिभेदभिन्नस्य यथा स्वकं स्वकं लक्षणमुक्तं सौश्रुते कल्पस्थाने तल्लक्षणं मद्यापेक्षया तीव्रतरं वेदितव्यम्। ननु संज्ञानाशेन साधर्म्यान्मूर्च्छाभ्रमतन्द्रादीनां को भेद इत्यत आह।

"मूर्च्छा पित्ततमःप्राया रजःपित्तानिलाद्भ्रमः।
तमोवातकफात्तन्द्रा निद्रा श्लेष्मतमोभवा ॥"

रजःपित्तानिलाद्भ्रम इति गात्र समुच्चयः। केवलपित्तज्वरे भ्रमस्योक्तत्वात्। भ्रमश्चक्रारूढ़स्येव भ्रमदस्तुज्ञानं स्वदेहस्य भ्रमत इव ज्ञानं वा ॥ * ॥ तन्द्राया लक्षणमाह।

"इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः।
निद्रार्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्द्दिशेत् ॥"

इन्द्रियाणामर्थः प्रयोजनं येषु तेषु अर्थाद् विषयेषु असंवित्तिः असम्यक् ज्ञानम्। इति इन्द्रियार्थासम्यग्ज्ञानादि। निद्रायां प्रबुद्ध क्लमाभावस्तन्द्रायान्तु प्रबोधितस्यापि क्लम इ[illegible] नयोर्भेदः ॥ * ॥ क्लमस्य लक्षणमाह।

"योऽनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः।
क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः ॥"

इन्द्रियार्थप्रबाधकः इन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रिया[illegible] कर्म्मेन्द्रियाणाञ्च अर्थः प्रयोजनं विषयग्रह[illegible] तस्य प्रबाधकः व्यापत्तेन ॥ ० ॥ निद्रालक्ष[illegible]माह।

"यदा तु मनसि क्लान्ते कर्म्मात्मानः क्लमान्विताः
विषयेभ्यो निवर्त्तन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥"

क्लान्ते ग्लाने श्रान्ते इति यावत्। कर्म्मात्मा[illegible] कर्म्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि च क्लमान्वित[illegible] श्रान्ताः ॥ * ॥ संन्यासस्य संप्राप्तिपूर्व्व[illegible] लक्षणमाह।

"वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मला
संन्यस्यन्त्यबलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः ॥
स ना संन्याससंन्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः।
प्राणैर्व्वियुज्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्यःफलां क्रियाम्।"

आक्षिप्य विनाश्य संन्यस्यन्ति मूर्च्छयन्ति प्राणायतनं हृदयम्। संन्यस्तः मूर्च्छितः काष्ठीभूतः क्रियारहितः। अतएव मृतोप[illegible] इति। सद्यःफलां क्रियां सूचीव्यधनजनावपीड़[illegible] कपिकच्छुघर्षणवृश्चिकादिदंशनादिरूपाम् ॥ * संन्यासस्य मूर्च्छातो भेदमाह।

"दोषेषु मदमूर्च्छाया गतवेगेषु देहिनः।
स्वयमप्युपशाम्यन्ति संन्यासो नौषधैर्विना ॥"

मदमूर्च्छायाः मदः अप्रवृद्ध उन्मादः। मूर्च्छाय मूर्च्छाः ॥ * ॥ अथ मूर्च्छायाश्चिकित्सा।

"सेकावगाहा मणयः सहाराः
शीताः प्रदेहा व्यजनानिलाश्च।
शीतानि पानानि च गन्धवन्ति
सर्व्वासु मूर्च्छास्वनिवारितानि ॥"

मणयश्चन्द्रकान्तादयः। हाराः मुक्तादिहाराः शीताः प्रदेहाः सकर्पूरचन्दनाद्यनुलेपनानि शीतानि पानानि सितामलकादिपानकानि गन्धवन्ति कर्पूरादिसुगन्धवन्ति। सर्व्वासु मूर्च्छा[illegible] स्वनिवारितानि। अस्यायमभिप्रायः। सेकादी[illegible] न्यासु मूर्च्छासु हितान्येव किन्तु वातश्लेष्मजा[illegible] स्वपि मूर्च्छासु न निवारितानि। तत्रा[illegible] पित्तस्य प्राधान्यात्।

"सिद्धानि वर्गे मधुरे पयांसि
सदाड़िमा जाङ्गलजा रसाश्च।
तथा यवा लोहितशालयश्च
मूर्च्छासु पथ्याः ससतीनमुद्गाः ॥"

सतीनः कलायः।

"कोलमज्जोषणोशीरं केशरं शीतवारिणा।
पीतं मूर्च्छां जयेल्लीढ़ा कृष्णा वा मधुसंयुता ॥
शीतेन तोयेन भृशं मृणालं
क्षुण्णाश्च पथ्यां मधुनावलिह्यात्।

कुष्माण्ड नासावदनावरोध
क्षीरं पिबेद्वाप्यथ मानुषीणाम् ॥
द्राक्षासिताद्राडिमलाजवन्ति
कह्लारनीलोत्पलपद्मवन्ति ।
पिबेत कषायाणि च शीतलानि
पित्तज्वरं यानि च यापयन्ति ॥
शिरीषबीजगोमूत्रकृष्णामरिचसैन्धवैः ।
अञ्जनं स्यात् प्रबोधाय सरसोनशिलावचैः ॥”
अन्यच्च ।
‘अञ्जनं मन्यगारञ्च मधुसिन्धुशिलोषणैः ।
प्रमोहस्तोहि भवति भावितं भिषजांवरैः ॥”
शिला मनःशिला । उषणं मरीचम् ।
‘मधूकसारसिन्धूत्थवचोषणकणाः समाः ।
श्लक्ष्णं पिष्ट्वाम्भसा नस्यं कुर्य्यात् सज्ञाप्रबोधनम् ॥”
अथ रक्तजादीनां मूर्च्छानां चिकित्सा ।
‘रक्तजायान्तु मूर्च्छायां हितः शीतक्रियाविधिः ।
मद्यजायां पिबेन्मद्यं निद्रां सेवेत वा सुखम् ।
विषजायां विषघ्नानि भेषजानि प्रयोजयेत् ॥’
अथ सन्न्यासस्य चिकित्सा ।
‘प्रभूतदोषस्तमसोऽतिरेकात्
सम्मूर्च्छितो नैव विबुध्यते यः ।
सन्न्याससन्नः स हि दुश्चिकित्स्यो
नरो भिषग्भिः परिकीर्त्तितोऽसौ ॥
अञ्जनान्यवपीडश्च धमाः प्रधमनानि च ।
सूचीभिस्तोदनं शस्तं दाहः पीडा नखान्तरे ।
लुञ्चनं केशलोम्नाञ्च दन्तैर्दंशनमेव च ।
आत्मगुप्तावघर्षश्च हितस्तस्य प्रबोधने ॥
अवपीड़ कल्कीकृतौषधरसस्य नासापुटे दानम् । तस्य सन्न्यासस्य ॥ * ॥ अथ मूर्च्छायां हम ।
‘कणामधुयुतं सूतं मूर्च्छायां प्राशयेद् भिषक् ।
शीतसेकावगाहादि सर्व्वाङ्गे पीड़नं ददात् ॥’
सूतं पारदम् ।
‘लामज्जकं समोशीरं केशरं शीतवारिणा ।
पीतं मूर्च्छां हुतं हन्यात् हन्तिमिश्रायनिर्य्यथा ।
साम्रचूर्णं मारितसाम्रचूर्णम् ॥*॥ अथ भ्रमस्य चिकित्सा ।
पिबेद्दुरालभाक्काथं सघृतं भ्रमशान्तये ।
पथ्यां पिबेन्मधुसिद्धं घृतं क्षीरमथापि वा ॥
शुण्ठीहरीतकीक्रमलां साभयानां पलं पलम् ।
गुडस्य षट्पलान्येषा गुटिका भ्रमनाशिनी ॥
मात्रं पुराणमाक्काथे शीतमु घृतसंयुतम् ।
विदारयेद्भ्रमं शीघ्रं तथा शम्भुभाषितम् ।
अथ तन्द्रायाः अतिनिद्रायाश्चिकित्सा ।
“तुरङ्गलालालवणोत्तमेन्द्र
मनःशिलामागधिकामधूनि ।
नियोजितान्यक्षि विनिश्चयेन
तन्द्रीं सनिद्रां विनिवारयन्ति ।”
इन्द्रं कर्पूरम् ।
“सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्षपं कुष्ठमेव च ।
वस्तमूत्रेण सपिष्टं नस्यं तन्द्रानिवारणम् ॥”
श्वेतमरिचं सिग्रुबीजम् ।
‘शुण्ठीकणागारिकमोषणानि
नस्येन तन्द्राधिजयोल्वणानि ।
स्तुदास्वनापोऽनघनामरानि
भार्गीशिवाभ्यां क्वाथानि पानात् ॥”
शिवा हरीतकी । इति मूर्च्छाभ्रमतन्द्रानिद्रासन्न्यासाधिकारे । इति भावप्रकाशः ॥
(अथास्याः पथ्यापथ्यविधिः ।
“सेकावगाहौ मणयः सहाराः
शीताः प्रदेहा व्यजनानिलश्च ।
शीतानि पानानि च गन्धवन्ति
धारागृहं शीतमरीचिरोचिः ॥
धूमोऽञ्जनं लावणमस्मोचो
दाहश्च सूचीपरितोदनानि ।
रोम्णां कचानामपि कर्षणानि
नखान्तपीडा दशनोपदंशः ॥
नासामुखद्वारमरुन्निरोधो
विरेचनञ्छर्द्दनलङ्घनानि ।
क्रोधो भयं दुःखकरी च शय्या
कथा विचित्रा च मनोहरा च ॥
छायानभोऽम्भः शतधौतसर्पिः
मृदूनि तिक्तानि च लाजमण्डः ।
जीर्णा यवा लोहितशालयश्च
कौम्भं हविर्मुद्गमसूरयषाः ॥
धन्वोद्भवा मांसरसाश्च रागाः
सषाडवाः मध्यमयं सिता च ।
पुराणकूष्माण्डपटोलमोच
हरीतकीदाडिमनारिकेलम् ॥
मधूकपुष्पाणि च तण्डुलीयं
उपोदिकाशानि लवणानि चापि ।
शिवाम्भः सितचन्दनानि
कर्पूरनीरं हिमवालुका च ॥
आलुः सुमं शुतस्थानानि
शीतानि वाद्यान्यपि चौनकटानि
श्रम स्तुतिश्चिन्तनमात्मबोधा
धैर्य्यञ्च मूर्च्छावति पथ्यवर्गः ॥
अथापथ्यविधिः ।
‘ताम्बूलं पत्रशाकानि दन्तघर्षणमातपम् ।
विरुद्धान्यन्नपानानि व्यवायं स्वेदनं कटुम् ।
तृड्विनिद्रयोर्वेगरोधं तक्रं मूर्च्छामयी त्यजेत् ॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ मूर्च्छाधिकारे ।)

मूर्च्छाल त्रि (मूर्च्छा अस्त्यस्येति । ‘सिध्मादिभ्यश्च ।’ ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) मूर्च्छित । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥

मूर्च्छित, त्रि (मूर्च्छाऽस्य सञ्जाता । मूर्च्छा + तारकादित्वात् इतच् ।) मूर्च्छायुक्तः । तत्पर्य्यायः । मूढः २ मूर्च्छालः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ (यथा भट्टौ । ६ । २१ ।
“तथाप्यधिक्षिपन्तीमाः पिशाच्यः शोकमूर्च्छितः ।”) उच्छ्रयः । मूढ़ः । इति मेदिनी । तः । इत्यमरः । (यथा रामायणे । ५ । १६ । १९ । २० ।
“किं नु खल्वद्य गम्भीरो मूर्च्छितो न निशाम्यते ।
यथापुरमयोध्याया गीतवादित्रनिःस्वनः ॥
वारुणीमदगन्धश्च माल्यगन्धश्च मूर्च्छितः ।
चन्दनागुरुगन्धश्च न प्रवाति समन्ततः ॥ ”)

मूर्ण त्रि, (मुर्व्व बन्धे + क्त ।) बद्ध । इति मुग्धबोधव्याकरणशब्दटीकायां रायमुकुटः ॥

मूर्त्त त्रि (मूर्च्छ + क्त । राल्लोपः । ६ । ४ । २१ । इति छलोपः । “न ध्याख्यापॄमूर्च्छिमदाम् ।” ८ । २ । ५७ । इति निष्ठातकारस्य नत्वाभावः ।) मूर्च्छितः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ कठिनः । मूर्त्तिमान् । इति मेदिनी । ते ४५ ॥
न्यायमते पृथिवी जलं तेजः वायुः मनश्च । एषां गुणाः । रूपं रसः गन्धः स्पर्शः परत्वापरत्वं गुरुत्वम् । स्नेहः वेगश्च । मूर्त्तमात्र साधारणगुणाः । यथा भाषापरिच्छेदे ।
संख्या परिमितिः पृथक्त्वं संयोगविभागकौ ।
(यथा, मार्कण्डेये । २३ । ४७ ।
‘यच्चामूर्त्तं यच्च मूर्त्तं समस्तं
यद्वा भूतेष्वेकमेकञ्च किञ्चित् ।
यदस्ति व्योमतले तेऽन्यतो वा
त्वत्सम्बन्धं त्वत्स्वरैर्व्यञ्जनैश्च ॥ ’)

मूर्त्ति स्त्री (मूर्च्छ + क्तिन् । “न ध्याख्येति ।” ८ । ० । ५७ । इत्यस्मान्न नकारस्य नत्वम् ।) काठिन्यम् । शरीरम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ६६ ॥ (यथा मनौ । १२ । १२० ।
‘खं सन्निवेशयेत् खेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् ।
पक्तिदृष्ट्योः परं तेजः स्नेहेऽपो गाञ्च मूर्त्तिषु ॥”)
प्रतिमा । इति हेमचन्द्रः । स्वरूपम् । यथा,—
‘आचार्य्यो ब्रह्मणो मूर्त्तिः पिता मूर्त्तिः प्रजापतेः ।
भ्राता मरुत्पतेर्मूर्त्तिर्माता साक्षात् क्षितेस्तनुः ।
दयाया भगिनी मूर्त्तिर्धर्म्मस्यात्मातिथिः स्वयम् ।
अग्नेरभ्यागतो मूर्त्तिः सर्व्वभूतानि चात्मनः ॥”
इति श्रीभागवते । ६ । ७ । २९—३० ॥
(धर्म्मस्य भार्य्या दक्षकन्याविशेषः । यथा तत्रैव । ४ । १ । ४९ ।)
१३ । २१—२२ ।
‘ततस्ता भूरिपिण्डाद्या छविप्रतप्रसूता दिशः ।
सुवासना विभक्ता तथा मूर्त्तिस्तदा दिशः ॥)

मूर्त्तिमत् क्ली (मूर्त्तिः काठिन्यमस्यास्ति । मूर्त्ति + मतुप् ।) शरीरम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २२७ ।

मूर्त्तिमान्, [त्] त्रि (मूर्त्तिरस्यास्ति । मूर्त्ति + मतुप् ।) मूर्त्तिविशिष्टः । यथा —
‘मज्ञानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्त्तिमान् ।’
इत्यादि श्रीभागवतम् ॥ (यथा च रघौ । १ । ७ । ४ ।
‘हृदयं स्वयमायातं वैदेह्या इव मूर्त्तिमत् ।’
कुशपुत्रः । यथा हरिवंशे । २७ । १२ ।
‘कुशपुत्रा बभूवुर्हि चत्वारो देववर्च्चसः ।
कुशिकः कुशनाभश्च कुशाम्बो मूर्त्तिमांस्तथा ॥”
स्त्रियां ङीप् । यथा महाभारते । ३ । १०८ । १९ ।
“दर्शयामास तं गङ्गा तदा मूर्त्तिमती स्वयम् ।”)

मूर्द्धकः, पुं, (मूर्द्धन्यभिषिक्त इति । मूर्द्धन्+ संज्ञायां कन् ।) क्षत्रियः । इति शब्दरत्नावली ॥

मूर्द्धकर्णी, स्त्री, छत्रम् । इति हारावली ॥

मूर्द्धखोलं, क्ली, (मूर्द्ध्नः खोल इव ।) छत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मूर्द्धजः, पुं, (मूर्द्ध्नि जायते । जन+डः ।) केशः । इति जटाधरः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६८ । ८२ ।

"बहुमूलविषमकपिला
स्थूलस्फुटिताग्रपरुषह्रस्वाश्च ।
अतिकुटिलाश्चातिघनाश्च
मूर्द्धजा वित्तहीनानाम् ॥")

मूर्द्ध्नि जाते, त्रि ॥

मूर्द्धन्यः, त्रि, (मूर्द्धन्+यत् ।)मूर्द्धनि भवः । यथा । ऋत्रयं ट ठ ड ढ ण र ष मूर्द्धन्याः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा च भागवते ।१। ७ । ५५ ।

"अर्जुनः सहसाज्ञाय हरेर्हार्द्दमथासिना ।
मणिं जहार मूर्द्धन्यं द्विजस्य सहमूर्द्धजम् ॥")

मूर्द्धपुष्पः, पुं । (मूर्द्ध्नि पुष्पमस्य ।) शिरीषवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ (गुणादयोऽस्य शिरीषशब्दे विज्ञेयाः ॥)

मूर्द्धरसः, पुं, (मूर्द्धस्थस्तदुपरिस्थो रसः ।) भक्तफेनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मूर्द्धवेष्टनं, क्ली, (मूर्द्ध्नः वेष्टनम् ।) उष्णीषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३३१ ॥

मूर्द्धा, [न्] पुं, (मूर्च्छति बध्नाति यत्रेति । मुर्च्छ+ "श्वन् उक्षन् पूषन् । उणा० १ । १५८ । इति कनिन् । उकारस्य दीर्घः वकारस्य धकारश्च ।) मस्तकः । इत्यमरः । २ । ६ । ९५ । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ७७ । २ ।

"लौहे पात्रे तण्डुलान् कोद्रवाणां
शुक्ले पक्त्वा लोहचूर्णेन साकम् ।
पिष्टान् सम्यक् मूर्द्ध्नि शुक्लाम्लकेशे
दत्त्वा तिष्ठेद्वेष्टयित्वार्कपत्रैः ॥")

मूर्द्धाभिषिक्तः, पुं, क्षत्रियः । राजा । इत्यमरः । ३ । ३ । ६१ ॥ मूर्द्धन्यभिषिक्तो मूर्द्धाभिषिक्तः राज्यारोहणसमये प्रथमः क्षत्रियो मूर्द्धाभिषिक्तः । तत्प्रभवत्वात् योग्यतयानभिषिक्तोऽपि मूर्द्धाभिषिक्तः ।(यथा, भागवते । ८।१५।४१ ।

"राज्ञो मूर्द्धाभिषिक्तस्य वधो ब्रह्मवधाद्गुरुः ।
तीर्थसंसेवया चांहो जह्यङ्गाच्युतचेतनः ॥")

वर्णसङ्करविशेषः । स तु विप्रात् क्षत्रियायां जातः ॥ प्रधानः । इति भरतः ॥ मन्त्री । इति मेदिनी । ते, २३२ ॥

मूर्द्धावसिक्तः, पुं, वर्णसङ्करभेदः । स तु क्षत्रियायां ब्राह्मणेनोत्पादितः । यथा,—

"स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान् ।
सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥"
इति मानवे १० अध्याये ६ श्लोकः ॥ ॥

'स्त्रीष्विति आनुलोम्येन अव्यवहितवर्णजातीयासु भार्य्यासु द्विजातिभिर्ये उत्पादिताः पुत्राः । यथा । ब्राह्मणेन क्षत्रियायां क्षत्रियेण वैश्यायां वैश्येन शूद्रायाम् । तान् मातुर्हीनजातीयत्वदोषेण गर्हितान् पितृसदृशान् न तु पितृसजातीयान् मन्वादय आहुः । पितृसदृशग्रहणात् मातृजातितरुत्कृष्टाः पितृजातितो निकृष्टा ज्ञेयाः । एतेषाञ्च नामानि मूर्द्धावसिक्तमाहिष्यकरणाख्यानि याज्ञवल्क्यादिभिरुक्तानि । वृत्तयश्चैषामुशनसोक्ताः । हस्त्यश्वरथशिक्षास्त्रधारणञ्च मूर्द्धावसिक्तानाम् । नृत्यगीतनक्षत्रजीवनं शस्यरक्षा च माहिष्याणाम् । द्विजातिशुश्रूषा धनधान्याध्यक्षता राजसेवा दुर्गान्तःपुररक्षा च पारशवोग्रकरणानामिति । इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥

मूर्द्धा, [न्] पुं, (मुर्व्व+कनिन् । वस्य धः दीर्घश्चोकारस्य ।) शिरः । यथा,—

मूर्द्धा मूर्द्धा शिरोदेशे पुंसि स्यातामिमौ समौ ।
इत्युणादिकोषः ॥

मूर्व्वौ नद्धे मूर्द्धा मूर्द्धा च । अस्य धटध्वटौ । इति तट्टीका ॥ (यथा, देवीभागवते ।२।७।२८ ।

"दृष्ट्वा वेणीं कृतां मूर्द्ध्नि कज्जलं लोचने तथा ।
असिं गृहीत्वा तरसा छेत्स्याहं नान्यथा
सुखम् ॥")

मूर्व्वा, स्त्री, (मूर्व्वति इति । मुर्व्व+अच् टाप् ।) लताविशेषः । धनुर्गुणोपयुक्ता मुरगा इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । देवी २ मधुरसा ३ मोरटा ४ तेजनी ५ स्रवा ६ मधूलिका ७ धनुःश्रेणी ८ गोकर्णी ९ पीलुपर्णी १० । इत्यमरः । २ । ४ । ८३ ॥ स्रुवा ११ मर्व्वी १२ । मधुश्रेणी १३ धनुः १४ श्रेणी १५ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ सुरङ्गिका १६ । देवश्रेणी १७ पृथक्त्वचा १८ मधुस्रवा १९ अतिरसा २० पीलुपर्णिका २१ दिव्यलता २२ ज्वलिनी २३ गोपवल्ली २४ । अस्या गुणाः । अतितिक्तत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । हृद्रोगकफवातवमिप्रमेहकुष्ठविषमज्वरनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

"मूर्व्वा सरा गुरुः स्वादुस्तिक्ता पित्तास्रमेहनुत् ।
त्रिदोषतृष्णाहृद्रोगकण्डुकुष्ठज्वरापहा ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्याः पर्य्यायः ।

"तेजनी पिलुनी देवा तिक्तवल्ली पृथक्त्वचा ।
धनुःश्रेणी मधुरसा मूर्व्वा निर्द्दहनीति च ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

"मूर्व्वा मधुरसा ज्ञेया तेजनी तिक्तवल्कला ।"
इति गारुडे २०८ अध्याये ॥)

मूल क रोपणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-उभ०-सक०-सेट् ।) दीर्घी रोपणमारोपणम् । क मूलयति वृक्षं लोकः । गोविन्दभट्टस्तु रोहणे इति पठित्वा रोहणं जन्मेति व्याख्याति । इति दुर्गादासः ॥

मूल ञ प्रतिष्ठायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-अक०-सेट् ।) पवर्गशेषादिर्दीर्घी । प्रतिष्ठा स्थितिरिति गोविन्दभट्टः । ञ मूलति मूलते वृक्षः । अयं परस्मैपदीत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

मूलं, क्ली, (मूलति प्रभाति वृक्षादिकमिति । मूल+ "मूलशृक्षविभ्यः क्तः ।" उणा० ४।१०८ । इति क्तः ।) शिफा । शिकड़ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ब्रध्नः २ अङ्घ्रिनामकः ३ । इत्यमरः ।२।४।१२॥ कन्दः ४ बुध्नः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ जटा ६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनौ ।३।२२७ ।

"भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च ।
हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥")

आद्यम् ॥ (यथा, महाभारते ।१।१६१।१।

"कुतोमूलमिदं दुःखं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ।
विदित्वाप्यपकर्षेयं शक्यञ्चेदपकर्षितुम् ॥")

नक्षत्रविशेषः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।३३।१३।

"कुर्व्वन्त्यथानुराधासु लभन्ते चक्रवर्त्तिताम् ।
आधिपत्यञ्च ज्येष्ठासु मूले चारोग्यमुत्तमम् ॥"

निकुञ्जः । अन्तिकम् । इति विश्वः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८६ । ६ ।

'जगादोच्चैः प्रयाहीति मूलं शुम्भनिशुम्भयोः ।)

मूलवित्तम् । इति भरतधृतमेदिनी ॥ (यथा, मनौ । ८ । २०२ ।

"अथ मूलमनाहार्य्यं प्रकाशक्रयशोधितः ।
अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् ॥")

निजम् । इत्यजयपालः ॥ चरणम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ८७ । १० ।

"त्रेधा मूलं यातुधानस्य वृश्च ।"
"मूलं पादम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

टीकार्हग्रन्थः । यथा । समानवलेत्यादि मूलम् । इति सत्प्रतिपक्षे गदाधरभट्टाचार्य्यः । सूरणम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पिप्पलीमूलम् । पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ विशेषमूलस्य अन्वेषणनिषेधो यथा,—

"नदीनामग्निहोत्राणां भारतस्य कुलस्य च ।
मूलान्वेषो न कर्त्तव्यो मूलाद्दोषो न हीयते ॥"
इति गारुडे ११६ अध्यायः ॥

(कारणम् । यथा, मनौ । ११ । ८४ ॥

"धर्म्मस्य ब्राह्मणो मूलमग्रं राजन्य उच्यते ।
"मूलं कारणम् ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

मूलः, त्रि, (मूलतीति । मूलप्रतिष्ठायाम्+कः ।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतोनविंशनक्षत्रम् । यथा,—

"हस्ता स्वाती श्रवणा क्लीवे मृगशिरो नपुंसि ।
स्यात् पुंसि पुनर्व्वसुपुष्यौ मूलस्त्वन्यौ स्त्रियां
शेषाः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

"मूलमाद्ये शिफायाञ्च निकटे भे तु वाच्लि-
याम् ।"
इति शब्दरत्नावली च ॥

स तु निर्ऋतिदेवताकः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ सिंहपुच्छाकारः । इति मुहूर्त्तचिन्तामणिः । धूम्रमूर्त्तिनवतारामयश्च । अस्मिन् मूलकोप युद्दिते मीनलग्नस्थादौ गतानि शतानि भवन्ति । यथा —

"मौलिभाजि नवतारकाङ्किते
मूलभे सुतनु । धूम्रमूर्त्तिनि ।
शिम्बिकाष्टकमरालकुन्तले
निर्गमं प्रथुरोमलमत ॥"

इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम् ॥

अस्मिन् नक्षत्रे जातस्य फलम् ।

"मूलं निरुद्धावयवं समूलं
कुलं दहत्येव वदन्ति सन्तः ।
येऽन्यथात पुरुषा विपश्चिन्
सौभाग्यमायुश्च कुलाभिवृद्धिः ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

अस्मिन् सीमन्तयनविधौ यथा —

"चित्रास्वहस्ताश्रवणासु तैलं
क्षौरं विशाखाप्रतिपत्सु वर्ज्यम् ।
मूले मृगे भाद्रपदासु मांसं
योषित्मघाकृत्तिकयोत्तरासु ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मूलक, क्ली, पुं (मूल+संज्ञायां कन् ।) कन्दविशेषः । मूला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । हरिपर्णकः १ महाकन्दः २ हस्तिदन्तकः ३ । इति हारावली ॥ नीलकण्ठम् ५ मूलाकम् ६ दीर्घमूलकम् ७ अत्र दीर्घपत्रकमपि पाठः । स्फुतकारम् ८ कन्दमूलम् ९ हस्तिदन्तम् १० सितम् ११ शङ्खमूलम् १२ हरितपर्णम् १३ रुचिरम् १४ शीर्षकन्दकम् १५ कुञ्जरक्षारमूलम् १६ । अस्य गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । कटूष्णत्वाग्निदीपनत्वम् । दुर्नामगुल्महृद्रोगवातनाशित्वम् । रुचिदत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ ७ ॥ अपि च ।

"बालमूलकपत्री तु रोचनी वह्निदीपनी ।
मूलकं गुरु विष्टम्भि तीक्ष्णमामं त्रिदोषहृत् ॥
तदेव स्निग्धसिद्धन्तु पित्तलं कफवातनुत् ।
शुष्कं त्रिदोषशमनं शोथघ्नं गरजित्तथा ।
पत्रपुष्पं कफपित्तघ्नं तत्फलं कफवातजित् ॥"

इति राजवल्लभः ॥

अन्यच्च ।

"मूलकं द्विविधं प्रोक्तं तत्रैकं लघुमूलकम् ।
शालामर्कटकं विस्रं शालेयं मरुसम्भवम् ।
चाणक्यमूलकं तीक्ष्णं तथा मूलकपोतिका ।
नेपालमूलकञ्चान्यत्तद्भवेद्गजदन्तवत् ॥
लघुमूलकमुष्णं स्याद्रुच्यं लघु च पाचनम् ।
दोषत्रयहरं स्वर्य्यं ज्वरश्वासविनाशनम् ॥
नासिकाकण्ठरोगघ्नं नयनामयनाशनम् ।
महत्तद्रूक्षमुष्णञ्च गुरु दोषत्रयप्रदम् ।
स्नेहसिद्धं तदेव स्याद्दोषत्रयविनाशनम् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

(तथाचास्य गुणाः ।

"बालं दोषहरं वृद्धं त्रिदोषं मारुतापहम् ।
स्निग्धसिद्धं विशुष्कन्तु मूलकं कफवातजित् ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने । २७ अध्यायः ॥)

शौरमाघे तद्भक्षणे दोषो यथा —

"मकरे मूलकञ्चैव सिंहे चालाबुकन्तथा ।
कार्त्तिके सूरणञ्चैव सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥"

इति कर्म्मलोचनम् ॥

पौर्णमास्यान्तमाघमुपक्रम्य ।

"पितॄणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत् ।
रौरवं नरकमाप्नोति भुञ्जीत ब्राह्मणो यदि ॥
ब्राह्मणो मूलकं भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।
अन्यथा याति नरकं यावद्विट् शूद्र एव च ॥"

तथा ।

"वरं भक्ष्यमभक्ष्यञ्च पिबेद्वा मदिराञ्च यत् ।
वर्ज्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं मदिरासमम् ॥"

इति मलमासतत्त्वम् ॥

मूलक, पुं, (मूले जातः । मूल+"पूर्व्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्करादुञ् । ४ । ३ । २८ । इति वुन् ।) चतुर्विधस्थावरविषान्तर्गतविषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६८ ॥ (मूलप्रकार इति । मूल+"स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ।" ५ । ४ । ३ । इति कन् । मूलस्वरूपः । यथा, भागवते । ६ । ६ । ४१ ।

"नारीकवच इत्युक्तो निःक्षत्रे मूलकोऽभवत् ॥")

मूलकपर्णी, स्त्री (मूलकस्य पर्णमिव पर्णमस्याः । ङीष् ।) शोभाञ्जनः । इति रत्नमाला ॥

मूलकर्म्म, क्ली (मूलस्य तत् कर्म्म चेति ।) औषधादिमूलेन यत् वशमोहनोच्चाटनस्तम्भनवशीकरणादिकर्म्म । तो इति ख्यातम् । इति भरतटीका इति मुकुटः । तत्पर्य्यायः । कार्म्मणम् २ । इत्यमरः । ३ । २ । ४ ॥ उपपातकविशेषः । यथा,—

"सर्व्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम् ।
हिंसौषधीनां स्त्र्याजीवोऽभिचारो मूलकर्म्म च ॥"

इति मनुः । ११ । ६४ ॥

"मन्त्रौषधादिना वशीकरणम् ।" इति मूलकर्म्मशब्दव्याख्यायां कुल्लूकभट्टः ॥

मूलकमला, स्त्री, (मूलकमिव मूलमस्याः ।) शीरकाकोली । इति रत्नमाला ॥

मूलकार, पुं (मूलं करोतीति । कृ+कर्म्मण्यण् । इत्यण् ।) मूलग्रन्थकर्त्ता । यथा । नायं मनकारः किन्तु मूलकारः । इति सन्धिसारटीकायां गोयीचन्द्रः ।

मूलकारिका, स्त्री (मूलकारक+स्त्रियां टाप् । अकारस्येत्वम् ।) चुल्ली । इति हारावली ॥ मूलपर्य्यायप्रकाशकपदम् । मूलधनस्य वृद्धिविशेषः ॥

मूलकृच्छ्र, क्ली (मूलेन तत्प्रधानेन कृच्छ्रम् ।) एकादशविधपर्णकृच्छ्रनामकव्रतविशेषः ।

यदा क्वथितानि वृक्षमूलानि मासं पीयन्ते तदा मूलकृच्छ्रव्यपदेशं लभते । यथाह मार्कण्डेयः ।

"फलैर्मासेन कथितः फलकृच्छ्रो मनीषिभिः ।
श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षैरपरस्तथा ।
मासेनामलकैरेवं श्रीकृच्छ्रमपरं स्मृतम् ।
पत्रैर्मतः पत्रकृच्छ्रः पुष्पैस्तत्कृच्छ्र उच्यते ।
मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलैस्तोयकृच्छ्रो जलेन तु ॥"

इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्यायः ।

(पुंलिङ्गोऽप्ययं मार्कण्डेयपुराणोक्तत्वात् ।)

मूलज, क्ली, (मूलात् जायते इति । जन+डः ।) आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विश्वोऽस्यार्द्रकशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

मूलज पुं, (मूलात् जायते । जन+डः ।) उत्पलादिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६१ ॥ मूलोद्भवे त्रि ॥

मूलत्रिकोण, क्ली, (मूलञ्च तत् त्रिकोणञ्चेति ।) अर्कादिग्रहाणां राशिस्थानविशेषः । स तु रवेः सिंहः । चन्द्रस्य वृषः । कुजस्य मेषः । बुधस्य कन्या । गुरोर्धनुः । भृगोस्तुला । शनेः कुम्भः । यथा —

'सिंहो वृषश्च मेषश्च कन्या धन्वी घटी घटः ।
अर्कादीनां त्रिकोणानि मूलानि राशयः क्रमात् ॥"

अथ मूलत्रिकोणांशव्यवस्था ।

"रविभौमजीवभार्गवशनैश्चराणां त्रिकोणभागाः स्युः ।
नखरविदिक्तिथिनखरा शीतोरितभांशका स्मृताः ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

मूलदेव, पुं, (मूलञ्चासौ देवो राजा चेति ।) कंसराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मूलद्रव्य, क्ली, (मूलञ्च तद्द्रव्यञ्चेति ।) मूलधनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५२३ ॥

मूलधन, क्ली (मूलञ्च तद्धनञ्चेति ।) आदिधनम् । पुँजी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । परिपणम् २ नीवी ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ८० ।

मूलपर्णी, स्त्री, (मूले पर्णमस्याः । ङीष् ।) मण्डूकपर्णी । इति रत्नमाला ॥

मूलपुष्कर, क्ली (मूले पुष्करमस्य । पुष्करमिव मूलमस्येति वा ।) पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मूलपोती, स्त्री, (मूलप्रधाना पोती ।) पूतिकाशाकभेदः । तत्पर्य्यायः । क्षुद्रपत्री २ पोतिका ३ क्षुद्रपोतिका ४ क्षुपोपोदकनाम्नी ५ वल्लिशाकटपोतिका ६ । अस्याः गुणाः । त्रिदोषघ्नत्वम् । रुच्यत्वम् । बल्यत्वम् । लघुत्वम् । बलपुष्टिकारित्वम् । रुच्यत्वम् । जठरानलदीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

मूलप्रकृति, स्त्री (मूलञ्चासौ प्रकृतिश्चेति ।) आद्या शक्तिः । यथा —

"सर्व्वप्रधाना प्रकृतिः श्रीकृष्णः प्रकृतेः परः ।
न शक्तः परमेशोऽपि तां शक्तिं प्रकृतिं विना ।

सृष्टिं विधातुं मायेशो न सृष्टिर्मायया विना ॥
सा च कृष्णे तिरोभूता सृष्टिसंहारकारके ।
आविर्भूता सृष्टिकाले सा च नित्या यथेश्वरः ॥
कुलालश्च घटं कर्त्तुं यथाशक्तो मृदं विना ।
स्वर्णं विना स्वर्णकारः कुण्डलं कर्त्तुमक्षमः ॥
सा शक्तिः सृष्टिकाले च पञ्चधा चेश्वरेच्छया ।
राधा पद्मा च सावित्री दुर्गा देवी सरस्वती ॥
प्राणाधिष्ठातृदेवी या कृष्णस्य परमात्मनः ।
प्राणाधिकप्रियतमा सा राधा परिकीर्त्तिता ॥
ऐश्वर्य्याधिष्ठातृदेवी सर्व्वमङ्गलकारिणी ।
परमानन्दरूपा च सा लक्ष्मीः परिकीर्त्तिता ॥
विद्याधिष्ठातृदेवी या परमेशस्य दुर्लभा ।
वेदशास्त्रयोगमाता सा सावित्री प्रकीर्त्तिता ॥
बुद्ध्यधिष्ठातृदेवी या सर्व्वशक्तिस्वरूपिणी ।
सर्व्वज्ञानात्मिका सर्व्वा सा दुर्गा दुर्गनाशिनी ॥
वागधिष्ठातृदेवी या शास्त्रज्ञानप्रदा सदा ।
कृष्णकण्ठोद्भवा या च सा च देवी सरस्वती ॥
पञ्चधादौ स्वयं देवी मूलप्रकृतिरीश्वरी ।
ततः सृष्टिक्रमेणैव बहुधा कलया च सा ॥
योषितः प्रकृतेरंशाः पुमांसः पुरुषस्य च ।
मायया सृष्टिकाले च तद्विना न भवेद्भवः ॥
सृष्टिश्च प्रतिविश्वे च ब्रह्मन् ! ब्रह्मोद्भवा सदा ।
पाता विष्णुश्च संहर्त्ता शिवः शश्वच्छिवप्रदः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे गणपतिखण्डे ४० अः ॥

मूलफलदः, पुं, (मूले च फलं ददातीति । दा + कः ।) पनसवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पनसशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ॥)

मूलभद्रः, पुं, (मूलश्चासौ भद्रश्चेति ।) कंसराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मूलरसः, पुं, (मूले रसोऽस्याः ।) मोरटलता । इति रत्नमाला ॥

मूलशाकटः, त्रि, (मूलानां भवनं क्षेत्रम् । मूल + “भवने क्षेत्रे इक्ष्वादिभ्यः शाकटशाकिनौ ।” ५ । २ । २९ । इत्यत्र वार्त्तिकबलात् शाकटः ।) मूलक्षेत्रम् । क्षेत्रवाच्ये शाकटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मूलशाकिनः, त्रि, (मूल + शाकिनः ।) क्षेत्रवाच्ये शाकिनप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मूला, स्त्री, (मूलानि बहुलानि सन्त्यस्याः । मूल + अर्श आदित्वादच् टाप् ।) शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मूलनक्षत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कालनाथविरचिते इन्द्रजाले १ अध्यायः ।
“द्वितीयां षष्ठीमष्टम्यां कारयेत् शान्तिकर्म्म च ।
अश्विन्यां मूलाश्च पुष्या पुनर्वसुस्तथा ॥”)

मूलाधारः, पुं, (मूलानामाधारः । मूलं प्रधानं आधार इति वा ।) गुह्यलिङ्गयोर्मध्ये अङ्गुलिद्वयमितस्थानम् । स तु शरीरस्थसकलनाडीनां मूलस्थानम् । अत्र व श ष स इत्यक्षरयुक्तस्वर्णवर्णचतुर्द्दलपद्ममस्ति । तन्मध्ये इच्छाज्ञानक्रियास्वरूपत्रिकोणं वर्त्तते । तन्मध्ये कोटिसूर्य्यसमप्रभस्वयम्भुलिङ्गमस्ति । अत्र पृथिवी वर्त्तते । तत्रैव मृणालसूत्रवत् सूक्ष्मसार्द्धत्रिवलयाकारस्वयम्भुलिङ्गवेष्टितविद्युत्तुल्यप्रभकुलकुण्डलिनी वर्त्तते । यथा,—
“मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके ।
मध्ये स्वयम्भुलिङ्गन्तु कोटिसूर्य्यसमप्रभम् ॥
तद्बाह्ये हेमवर्णाभं व स वर्णचतुर्द्दलम् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

“अथाधारपद्मं सुषुम्नास्यलग्नं
ध्वजाधो गुदोर्द्ध्वं चतुःशोणपत्रम् ।
अधोवक्त्रमुद्यत्सुवर्णाभवर्णै-
र्वकारादिसान्तैर्युतं वेदवर्णैः ॥
अमुष्मिन् धरायाश्चतुष्कोणचक्रं
समुद्भासि शूलाष्टकैरावृतं तत् ।
लसत्पीतवर्णं तडित्कोमलाङ्गं
तदन्तः समास्ते धरायाः स्वबीजम् ॥
वज्राख्या वक्त्रदेशे विलसति सततं कर्णिकामध्यसंस्थं
कोणं तत्त्रैपुराख्यं तडिदिव विलसत् कोमलं कामरूपम् ।
कन्दर्पो नाम वायुर्निवसति सततं तस्य मध्ये समन्तात्
जीवेशो बन्धुजीवप्रकरमभिहसन् कोटिसूर्य्यप्रकाशः ॥
तन्मध्ये लिङ्गरूपी द्रुतकनककलाकोमलः पश्चिमास्यो
ज्ञानध्यानप्रकाशः प्रथमकिशलयाकाररूपः स्वयम्भूः ।
विद्युत्पूर्णेन्दुबिम्बप्रकरकरचयस्निग्धसन्तानहासी
काशीवासी विलासी विलसति सरिदावर्त्तरूपः प्रकारः ॥
तस्योर्द्ध्वे विसतन्तुसोदरलसत् सूक्ष्मा जगन्मोहिनी
ब्रह्मद्वारमुखं मुखेन मधुरं सञ्छादयन्ती स्वयम् ।
शङ्खावर्त्तनिभा नवीनचपलामाला विलासास्पदा
सुप्ता सर्पसमा शिवोपरि लसत्सार्द्धत्रिवृत्ताकृतिः ॥”
इति श्रीतत्त्वचिन्तामणौ षट्चक्रभेदः ॥ *॥

तत्रस्थतीर्थानि यथा, रुद्रयामले ।
“इड़ा मलस्थाननिवासिनी या
सूर्य्यात्मिका या यमुनाप्रवाहिका ।
तथा सुषुम्ना मलदेशगामिनी
सरस्वती रक्षति मज्जनात्मकम् ॥
मनोगतज्ञानपरो मनुष्यो
मन्त्रक्रियायोगविशिष्टतत्त्ववित् ।
महीस्थतीर्थे विमले जले सदा,
मूलाम्बुजे स्नाति स मुक्तिभाग्भवेत् ॥
सर्व्वाणि तीर्थे सुरतीर्थपावनी
गङ्गा महासत्त्वविनिर्गता सती ।
करोति पापक्षयमेव मुक्तिं
ददाति साक्षादमलार्थपुण्यदा ॥”

मूलाह्वं, क्ली, (मूलमाह्वा आख्या यस्य ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मूली, [न्] पुं, (मूलमस्यास्तीति । मूल + इनिः ।) वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (स्त्रियां ङीप् । ओषधिः । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३० अध्याये ।
“चक्रकामोषधिं विद्याज्जरान्तकुनिवारिणीम् ।
मूलिनीपञ्चभिः पत्रैः सुरक्तांशुककोमलैः ॥”)

मूली, स्त्री (मूल + गौरादित्वात् ङीष् ।) ज्येष्ठी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नदीभेदः । यथा, मात्स्ये । ११३ । ३१ ।
“ताम्रपर्णी तथा मूली शरवा विमला तथा ॥”)

मूलेरः, पुं, (मूलतीति । मूल + “मूलेरादयः ।” उणा० १ । ६२ । इत्येरक् । जटा । इत्युणादिकोषः ॥ राजा । इत्युज्ज्वलदत्तः ।)

मूल्यं, क्ली, (मूलेन आनाम्यते अभिभूयते मूलेन समं वा इति । मूल + “नौवयोधर्म्मेत्यादिना ।” ४ । ४ । ९१ । इति यत् ।) पटादीनामुत्पत्तिकारणम् । मूलं मूलेन क्रयविक्रयार्थमिदं दृषे कादिति यः । इति भरतः ॥ दर इति दाम इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । वस्नः २ अवक्रयः ३ । इत्यमरः । २ । १० । ३९ ॥ (यथा, मनौ । ८ । ३२२ ।
“पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।
शेषे त्वेकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥”)
मूल्यते अर्प्यते इदन् । माहिना इति भाड़ा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । कर्म्मण्या २ विधा ३ भृत्या ४ भृतिः ५ भर्म्म ६ वेतनम् ७ भरण्यम् ८ भरणम् ९ निर्व्वेशः १० पणः ११ । इति च अमरः । २ । १० । ३८ ॥ (यथा, मिताक्षरायाम् ।
“मूल्येन यः कर्म्म करोति स भृतकः ।”)

मूल्यं, त्रि, (मूलं रोपणमर्हतीति । मूल + यत् ।) प्रतिष्ठायोग्यः । रोपणयोग्यः । इति मूलधात्वर्थदर्शनात् ॥ (मूलत उत्पाट्यते इति । “मूलमस्याबर्हि ।” ४ । ४ । ८८ । इति यत् । मूलत उत्पाटनयोग्ये मुद्गादौ ॥)

मूष लुण्ठने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) षष्ठस्वरी । यो मूषति परद्रव्यम् । इति हलायुधः ॥ दुर्खीत्येके । मोषति । इति दुर्गादासः ॥

मूषः, पुं-स्त्री, (मोषति अपहरतीति । मूष + इगुपधत्वात् कः ।) मूषिकः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २२२ । “एष प्रतिभाति ते मूषराजः ।”) तैजसावर्त्तनी । इति शब्दरत्नावली ॥

मूषकः, पुं-स्त्री, (मूष + स्वार्थे कन् ।) उन्दुरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३३ । १९ ।
“रजसाभ्यवकीर्णानि परित्यक्तानि दैवतैः ।
मूषकैः परिधावद्भिरुद्बिलैरावृतानि च ॥”)

मूषककर्णी स्त्री (मूषिकस्य कर्णावत् पत्राण्यस्याः । ङीष् ।) आखुकर्णी । इति राजनिघण्टः ॥

मूषकमारी स्त्री (मूषक उन्दुरं मारयतीति । मृ + णिच् + "कर्मण्यण् । ३ । २ । १ । इति अण् । ङीप् ।) मुन्रयीत्यत्र । इति राजनिर्घण्टः ॥

मूषका स्त्री (मूषक + स्त्रियां टाप् । क्षिपका इत्यादिवत् न अत इत्वम् ।) मूषिका । इति शब्दरत्नावली ॥

मूषकाराति पुं (मूषकाणां अरातिः घातकः ।) बिडालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मूषिकाराति । इति च पाठः ॥

मूषा स्त्री (मूषति रत्नानीति । मुष + क + स्त्रियां टाप् ।) स्वर्णाद्यावर्त्तनपात्रम् । मूची इति भाषा ॥ (यथा पञ्चतन्त्रम् । ४ । २ ।
'मूषाविक्त यथा ताम्रं तन्निभं जायते तथा ।
स्यात्तेनोपग्रहवत्तस्य तन्निभं दृश्यते ध्रुवम् ॥')
तत्पर्य्यायः । तैजसावर्त्तनी २ । इत्यमरः । २ । १० । ३३ ॥ मुषा ३ मुषी ४ आवर्त्तनी ५ मषी ६ । इति भरतः ॥
"रुद्धाक्षे तुषैः पूर्णो मध्ये मूषां विधारयेत् ।
विन्यापि सन्देहाद्यः तद्वाक्ष पुटमुच्यते ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ।) मूषिका ७ । इति रमानाथः । देवताडकः । इति शब्दचन्द्रिका । मूषिकस्त्रीजाति । इति शब्दरत्नावली । गवाक्ष । यथा —
'एकदिवसात्मिमूषावदनमितिमहो मह्यि मे भूमिभर्त्तुः
हर्म्ये रम्येऽस्मिन् चतुरविरचिते दृश्यमाला विभाति ।
इत्यादि लीलावत्यां क्षेत्रव्यवहारः ॥

मूषाकर्णी स्त्री (मूषाया कर्णो इव पत्राण्यस्याः ।) आखुकर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

मूषातुत्थ क्ली, (मूषाजात तुत्थम् ।) नीलतुत्थम् । तत्पर्य्यायः । कांस्यनीलम् २ हेमतुत्थम् ३ वितुन्नकम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११८ ॥

मूषिक पुं (मुष्णाति द्रव्यादीति । मुष + 'मुषेर्दीर्घश्च । उणा० २ । ३२ । इति किकन् दीर्घश्च ।) जन्तुविशेषः । इन्दुर इति भाषा । (यथा हितोपदेशे मित्रलाभप्रकरणे । १३१ ।
धनेन बलवान् सर्व्वो धनाद्भवति पण्डितः ।
पश्यैनं मूषिकं पापं स्वजातिसमतां गतः ॥")
तत्पर्य्यायः । उन्दुरः २ आखुः ३ । इत्यमरः । २ । ५ । १२ । मूषः ४ मूषीकः ५ उन्दुरुः ६ वभ्रुः ७ वृषः ८ खनकः ९ वृषः १० । इति शब्दरत्नावली । मूषकः ११ पिङ्गः १२ उन्दुरकः १३ गणी १४ खनकः १५ बिलकारी १६ धान्यारिः १७ बहुप्रजः १८ । अस्य मांसगुणाः ।
"मूषिकधूमरूपतोषणसमयको विशेषया कथिता ।
आमानिलकापहरं तन्मांसं पित्तदाहकरम् ।
अन्ये विशेषया ये स्युः काद्रवेयोन्दुरकाद्याः ।
गदितं तस्य मांसं च मदगौरवदुष्करम् ॥'
इति राजनिघण्टः ॥
अपि च ।
"मूषिको मधुरः स्निग्धो व्यवायी बलवर्द्धनः ।"
इति राजवल्लभः ॥

पारिभाषिकमूषिको यथा,—
"विभवं सति नैवास्ति न ददाति शृणोति च ।
तमाहुर्राजात् तस्मात् मूषिकं तन्त्रकर्त्तृषु गुप्यति ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे आचाराध्याये ॥
(जनपदविशेषः । यथा महाभारते ।" ६ । ९ । ५८ ।
'द्रविडा केरलाः प्राच्या मूषिका वनवासिकाः ॥")

मूषिकपर्णी, स्त्री (मूषिककर्णवत् पर्णानि यस्याः ।) जलजद्रव्यविशेषः । इन्दुरकाणीयाना इति भाषा । (यथा, चरके विमानस्थाने सप्तमे ऽध्याये ।
"मूषिकपर्णी समस्तानामपहन्त्री ।")
तत्पर्य्यायः । चित्रा २ उपचित्रा ३ न्यग्रोधी ४ द्रवन्ती ५ शम्बरी ६ वृषा ७ प्रत्यक्श्रेणी ८ सुतश्रेणी ९ रण्डा १० । इत्यमरः । २ । ४ । ८८ ॥ पुत्रश्रेणी ११ आखुपर्णिका १२ वृषपर्णी १३ आखुपर्णी १४ मूषिका १५ पञ्जिपत्रिका १६ । इति रत्नमाला ॥ मूषिपर्णिका १७ मूषिका १८ मूषीकर्णी १९ मूषकर्णिका २० । इति शब्दरत्नावली ॥

मूषिका स्त्री (मूषिक + अजादित्वात् टापित्युज्ज्वलदत्तः ।) मूषिकपर्णी । इति रत्नमाला ॥ उन्दुरः । इति शब्दरत्नावली ॥ मूषा । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २० अध्याये ।
"चौरं महापश्यत मूषिकां वाञ्च वाजताम् ।")

मूषिकाङ्क पुं (मूषकः उन्दुरुवाहनत्वेन अङ्कश्चिह्नमस्य ।) गणेशः । इति जटाधरः ॥

मूषिकाञ्चन, पुं (मूषिकं अञ्चति स्ववाहनतया प्राप्नोतीति । अञ्च + ल्युः ।) गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मूषिकाराति पुं (मूषिकाणामरातिः ।) बिडालः । इति राजनिघण्टः ॥

मूषिकाह्वय पुं (मूषिकस्य आह्वा आख्या यस्य ।) मूषिकपर्णी । इति जटाधरः ॥ (तस्याः पर्य्यायः ।
"द्रवन्तीशम्बरपर्णी व्याघ्रिपुञ्जीप शुकुलक ।
द्रवन्तीनामतश्चित्रा न्यग्रोधा मूषिकाह्वया ॥"
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ।)

मूषिपर्णिका स्त्री, (मूषिपर्ण + कन् टाप् अत इत्वम् ।) मूषिकपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

मूषी स्त्री, (मुष + क । स्त्रियां ङीष् । मूषा ।) स्वर्णादावर्त्तनपात्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ महामूषिक । यथा,—
'अन्यो महामूषिक स्यात्मायी विषयवाहरः ।
महाङ्गः प्रसमारी च भूधलो भित्तिपातकः ॥"
इति राजनिघण्टः ॥

मूषीक पुं स्त्री (मुष्णाति इति । मुष + बाहुलकात् ईकन् ।) मूषिकः । इति शब्दरत्नावली ॥

मूषीककर्णी स्त्री (मूषीकस्य कर्णवत् पत्रमस्याः ।) मूषिकपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

मूषीका स्त्री (मूषीक + टाप् ।) उन्दुरः । यथा
'दीना मूषीका मूषा च मूषीका मूषिकस्त्रियि ।"
इति शब्दरत्नावली ॥

मूष्यायण त्रि, (मोषति अपहरतीति । मुष + क चौरजारः । तस्यापत्यम् इति । मुष + फक् । बाहुलकात् वृद्ध्यभावः ।) अज्ञातपितृकः । गर्भीतपन्न । इति क्वचित् ॥

मृ ङ म्रि मृतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा० आत्म० अक० अनिट् ।) म्रियते प्राणान् । ङ म्रियते प्राणी । ङित्त्वेऽप्यस्य मृ ङ ह्नोति मसिति नियमेन अन्यत्र परस्मैपदम् । ममार मृता मरिष्यति अमरिष्यत । इति दुर्गादासः ॥

मृकण्ड, पुं (मृगस्य कण्डुरिति समासे पृषो दरादित्वात् गलोपे मृकण्डु मृकण्ड इति केचित् पठन्ति इत्युज्ज्वलदत्तः । ततः स्वार्थे कन् ।) मृकण्डुमुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥

मृकण्डु, पुं (मृगस्य कण्डुरिति समासे पृषोदरादित्वात् गलोपः । इत्युज्ज्वलदत्तः ।) मुनिविशेषः । (यथा मार्कण्डेये । ५२ । १६ ।
"प्राणश्चैव मृकण्डश्च पिता मम महायशाः ।")
तस्य पुत्रो मार्कण्डेयः । यथा —
"मार्कण्डेयोऽपि मार्कण्डो मृकण्डस्य मृकण्डुकः ।"
इति शब्दरत्नावली ॥

मृग त क ङ मार्गणे । (चुरा० आत्म० सक० सेट् ।) ङ रामो मृगं मृगयते वनवीथिकासु । इति महानाटकम् । कात्यायनी मृगस्य अन्वेषी इति स्वादिधातुसंग्रही धातुश्च दृश्यते दुर्गत्रिलोचनयोरसम्मतत्वात् अनेकोपेक्षितः । अस्यैव पञ्चमी तथाप्यकथ्यया भाषा न सुधामाम् । इति तु अकारान्तस्यैव मावे ङिपि अकारलोपे मृगं करोतीति कर्त्रादिस्वात् ञ्चि साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

मृग पुं (मृगयते अन्वेषयति तृणादिकं मृग्यते वा इति । मृग + इगुपधलक्षणः कर्म्मणि च कः ।) पशुमात्रम् । (यथा मनुः । १ । ३९ ।
"आरण्यानाञ्च सर्व्वेषां मृगाणां माहिषं विना ।"
मृगशब्दोऽत्र महिषसम्बन्धात् पशुमात्रपरः । इति तट्टीकायां कुल्लूकः ।) हरिणविशेषः । वराहभेदः । (यथा, रघुवंशे ।
"अचिरप्रेरितमृगपदा पुष्पा पुनर्मुखाः ।")
अन्वेषणम् । (यथा, शकुन्तलायाम् । ३ । ९० ।
"कनकाने मालां कमकरकृतमाल्याचितिविधया
वचो वैदेहीति प्रतिपदसुदश्रु प्रलपितम् ।

कृतालङ्काभर्त्तृवेदनपरिपाटीषु घटना
मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥"
कनकस्य सुवर्णस्य मृगे अन्वेषणे। पक्षे।
कनकमृगे हेमहरिणे या तृष्णा इत्यर्थः।)
याच्ञा। इति मेदिनी। गे, १८ ॥ मार्गशीर्ष-
मासः। यज्ञविशेषः। इत्यजयपालः ॥ मृग-
नाभिः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ मकर-
राशिः। यथा,—
"मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदगदक्षिणायने।
विषुवती तुलामेषे गोलमध्ये तथापराः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
स्वनामख्यातपशुविशेषः। मृग्यते अन्विष्यतेऽसौ
व्याधैः। (यथा, अभिज्ञानशाकुन्तले। १।१०।
"न खलु न खलु वाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्
मृदुनि मृगशरीरे तूलराशाविवाग्निः।")
तत्पर्य्यायः। कुरङ्गः २ वातायुः ३ हरिणः ४
अजिनयोनिः ५। इत्यमरः ॥ सारङ्गः ६
चारुलोचनः ७ जिनयोनिः ८ कुरङ्गमः ९
ऋष्यः १० ऋश्यः ११ रिष्यः १२ रिश्यः १३
एणः १४ एणकः १५। इति शब्दरत्नावली ॥
स नवविधः। यथा,—
"सम्बरो रोहितो न्यङ्कुकुरङ्गसदृशो रुरुः।
एणश्च हरिणश्चेति मृगा नवविधा मताः ॥
पाठान्तरं यथा,—
"समरू रोहितो न्यङ्कुः सम्बरो वक्षुणो रुरुः।
शशेणश्च हरिणश्चेति मृगा नवविधा मताः ॥
हरिणश्चापि विज्ञेयः पञ्चभेदोऽत्र भैरव!।
ऋष्यः खड्गो रुरुश्चैव पृषतश्च मृगस्तथा।
एते बलिप्रदाने च चर्म्मदाने च कीर्त्तिताः ॥"
इति कालिकापुराणे ६७ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च। अथ जाङ्गलानां गणना।
"हरिणैणकुरङ्गर्ष्यपृषतन्यङ्कुसम्बराः।
राजीवोऽपि च मुण्डी चेत्याद्या जाङ्गलसंज्ञकाः ॥
हरिणस्ताम्रवर्णः स्यादेणः कृष्णः प्रकीर्त्तितः।
कुरङ्ग ईषत्ताम्रः स्याद्धरिणाकृतिको महान् ॥
ऋष्यो नीलाङ्को लोके स रोझ इति कीर्त्तितः।
पृषतश्चन्द्रबिन्दुः स्याद्धरिणात् किमपि स्वल्पकः ॥
न्यङ्कुर्बहुविषाणोऽथ शम्बरो गवयो महान्।
राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजीभिः परितो
वृतः।
यो मृगः शृङ्गहीनः स्यात् स मुण्डीति निग-
द्यते ॥"
अथ तेषां गुणाः।
"जाङ्गलाः प्रायशः सर्वे पित्तश्लेष्महराः स्मृताः।
किञ्चिद्वातकरास्तापि लघवो बलवर्द्धनाः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
अथ मृगपरीक्षा।
"मृगनाभिं समादातुं कौतुकार्थं तथा पुनः।
मृगाः पोष्या महीन्द्राणां तेषां वक्ष्यामि,
लक्षणम् ॥
पृथिव्यब्वायुगगनास्तेजोऽधिकास्तु पञ्चधा।
भिद्यन्ते नैकभेदास्तु समस्ता मृगजातयः ॥"

तद्यथा,—
'ये गन्धिनः क्षीणशरीरकर्णा-
स्ते पार्थिवा गन्धमृगाः प्रदिष्टाः।
सर्वाङ्गमेषां सुरभि प्रकामं
पुण्ये प्रदेशे प्रभवन्ति ते तु ॥
ये वै विशाला गुरुदीर्घशृङ्गा
अमांसलास्तीव्रखुरप्रदेशाः।
आप्यास्तु ते वै प्रसरन्ति भूरि
सर्वत्र देशे प्रभवन्ति चैव ॥
धावन्ति ये वातमिवान्तरीक्षे
दीर्घास्तु ते वातमृगाः प्रदिष्टाः।
ते यत्र यत्रैव भवन्ति शस्ता-
स्तत्रैव सर्वाणि शुभानि सन्ति ॥
लघुप्रमाणा लघुवीर्य्यसत्त्वा
निर्गन्धदेहाश्छगलप्रमाणाः।
ते गागना वेगकरा नराणां
स्पृश्या न ते नापि निरीक्षणीयाः ॥
ये कृष्णवर्णा गुरुदीर्घशृङ्गाः
क्रुद्धा भृशं यान्ति च वायुवेगाः।
ते कृष्णसाराः खलु तैजसास्तु
पुण्यप्रदेशे प्रभवन्ति ते तु ॥'
भोजोऽप्याह।
'पार्थिवादिर्मृगः सर्वश्चतुर्जातिर्भवेत् पृथक्।
शुभ्रशृङ्गास्तनुलोमानो ब्राह्मणा मृगजातयः ॥
क्रुद्धाः पञ्चरिशृङ्गाश्च क्षत्रियाः खरलोमशाः।
आवर्त्तशृङ्गास्तनवो हरिणा वैश्यजातयः ॥
कुशृङ्गा वाप्यशृङ्गा वा शूद्राः खरतनूरुहाः।
अश्वानां ये गुणा दोषास्ते ज्ञेया हरिणेष्वपि ॥
तथापि दोषाः पञ्चामी वक्ष्यन्ते हरिणाश्रयाः।
नेत्रयोरन्तरे यस्य लोमावर्त्तः स पापकृत् ॥
विषमौ विकृतौ शृङ्गौ यस्य स क्षेमनाशनः।
आवर्त्तः पृष्ठतो यस्य आनाशमभिविन्दति ॥
पश्चार्द्धे यस्य वावर्त्तौ त्याज्यौ भयकारकौ।
वर्णनेत्रपदादीनां वैकृताद्धननाशनः ॥'
गार्ग्यः।
'दोषवन्मृगजातीनां विजातीनामथापि वा।
दर्शनात् स्पर्शनाच्चैव गन्धादानाच पोषणात्।
भवेयुर्व्विपदः सर्वास्तथा चैवाघपोषणात् ॥'
शम्भोऽपि।
'हरिणपोषणतो धरणीभुजां
नहि भवेन्मरुदङ्गवपीडनम्।
न पविवह्निरुजारिपुजं भयं
सदव तं हरिणं गुणिनं नृप! ॥'
इति मृगपरीक्षा ॥ इति युक्तिकल्पतरुः ॥
(अस्य गुणविशेषो यथा,—
"दूरे जनान्तनिलया दूरे पानीयगोचराः।
ये मृगाश्च विहङ्गाश्च तेऽल्पाभिष्यन्दिनो
मताः ॥
अतीवासन्ननिलयाः समीपोदकगोचराः।
ये मृगाश्च विहङ्गाश्च महाभिष्यन्दिनस्तु ते ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्यायः ॥)
मृगादिविकारोपशमो यथा,—
गर्ग उवाच।
"प्रविशन्ति यदा ग्राममारण्या मृगपक्षिणः।
अरण्यं यान्ति वा ग्राम्याः स्थलं यान्ति
जलोद्भवाः ॥
स्थलजाश्च जलं यान्ति घोरं रासन्ति
निर्भयाः।
गृहं कपोतः प्रविशेत् क्रव्यादो मूर्द्ध्नि नीयते ॥
मधु वा मक्षिकाः कुर्य्युर्मृत्युं गृहपतेर्वदेत् ॥
मृगपक्षिविकारेषु कुर्य्याद्धोमं सदक्षिणम्।
देवाः कपोते इति च जप्तव्याः पञ्चभिर्द्विजैः ॥
गावश्च देया विधिवत् द्विजानां
सकाञ्चना वस्त्रयुगोत्तरीयाः।
एवं कृते शान्तिमुपैति पापं
मृगैर्द्विजैर्व्वा विनिवेदितं यत् ॥"
इति मात्स्ये २११ अध्यायः ॥
चतुर्व्विधपुरुषमध्ये पुरुषविशेषः। तस्य लक्षणं
यथा,—
वदति मधुरवाणीं दीर्घनेत्रोऽतिभीरु-
श्चपलमतिसुदेहः शीघ्रवेगो मृगोऽयम्।
"शशके पद्मिनी तुष्टा मृगे तुष्टा च चित्रिणी।
वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हये तुष्टा च हस्तिनी ॥
पद्मिनीशशयोर्योनिमेढ्रकौ षडङ्गुलौ।
चित्रिणीमृगयोर्योनिमेढ्रकौ च तथाविधौ ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥
(अन्वेष्टा। यथा, ऋग्वेदे। १। १५४। २।
"मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः।"
"मृगः अन्वेष्टा।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

मृगक्षीरं, क्ली, मृगीदुग्धम्। तरादौ चेति चकार-
स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् मृग्याः क्षीरं मृगक्षीरं
मृग्याः पदं मृगपदं इत्यादिष्वपि पुंवद्भावः।
इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

मृगगामिनी, स्त्री, (मृग इव गच्छतीति। गम+
णिनिः। ङीप्।) विडङ्गा। इति राजनिर्घण्टः ॥
मृगसदृशगमनशीला च ॥

मृगचर्म्मजं, क्ली, (मृगचर्म्मात् मृगनाभिचर्म्मात्
मृगगन्धवत् जायते इत्यर्थः। जन्+डः।)
जवादिनामकगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
मृगचर्म्मजाते, त्रि ॥

मृगचेटकः, पुं, (मृगान् पशून् चेटयति प्रेरयति
स्वशब्देन रात्रिशेषं ज्ञापयतीति। चिट्+
णिच्+ण्वुल्।) खट्टाशः। इति शब्दमाला ॥

मृगजालिका, स्त्री, (मृगाणां जालिका।) मृग-
बन्धनार्थजालम्। तत्पर्य्यायः। वागुरा २।
इति हेमचन्द्रः। ३। ५९२ ॥

मृगजीवनः, पुं, (मृगैः पशुभिः जीवतीति। जीव
+ल्युः।) व्याधः। इति शब्दरत्नावली
(यथा, महाभारते। ३। ६३। २८।
"निर्विचेष्टं सुजङ्गं तं विशस्य मृगजीवनः।")

मृगणा, स्त्री, (मृग+युच्।) अपहृतद्रव्यस्यान्वे-
षणम्। यथा,—
"संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः।"
इत्यमरः। ३। २। ३० ॥

मृगतृष्, [ष्] स्त्री, (मृगाणां तृट् पिपासा यत्र जलभ्रमहेतुत्वात् ।) मृगतृष्णा । इति शब्द-रत्नावली ॥

मृगतृषा, स्त्री, (मृगाणां तृषा जलपानेच्छा । ...टाप् ।) मृगतृष्णा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कादम्बरीशेषनिकाय ॥ १ ॥ १३ ॥

...

इति हेमचन्द्रः । ३ । २०८ ॥

...

मृगराजः, पुं, (मृगाणां पशूनां राजा अधिपतिः। "राजाहःसखिभ्यष्टच्।" ५।४।९१। इति टच्॥) सिंहः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघुवंशे।६।३।

"शिलाविभङ्गैर्मृगराजशाव-
स्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह॥"

व्याघ्रः। यथा, महाभारते।१।१४१।३४।
"श्रृणु मे त्वं महावाहो! यदाख्यं मूषिकोऽब्रवीत्। धिग्बलं मृगराजस्य मयाद्यायं मृगो हतः।")

मृगराट्, [ज्] पुं, (राजते दीप्यतेऽसौ राज्+क्विप्। ततः मृगाणां राट्।) सिंहः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, शिशुपालवधे।६।१८।

"पतिते पतङ्गमृगराजि निज-
प्रतिबिम्बरोषित इवाम्बुनिधौ।")

मृगराटिका, स्त्री, (मृग+रट्+ण्वुल्+स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च।) जीवन्ती। इति राजनिर्घण्टः॥

मृगरिपुः, पुं, (मृगाणां रिपुः।) सिंहः। इति हलायुधः॥

मृगरोमजं, त्रि, (मृगाणां रोमभ्यो जायते इति। जन्+डः।) पशुलोमजातवस्त्रादि। तत्पर्य्यायः। राङ्कवम् २। इत्यमरः।२।६।१११॥

मृगलाञ्छनः, पुं, (मृगः लाञ्छनं चिह्नमस्य।) चन्द्रः। इति शब्दरत्नावली॥

मृगवल्लभः, पुं, (मृगाणां वल्लभः प्रियः।) कुन्दरुतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

मृगवाहनः, पुं, (मृगो वाहनमस्येति।) वायुः। इति जटाधरः॥

मृगव्यं, क्ली, (मृगान् विध्यति अत्र इति। व्यध्+"अन्येष्वपि दृश्यते।" ३।२।४८। इति काशिकोक्त्या अधिकरणे डः।) मृगया। इत्यमरः।२।१०।२३॥ (यथा, मार्कण्डेये। १२७।१।

"कदाचिद्राजपुत्त्रोऽसौ मृगव्यमचरद्वने।")

मृगशिरः, [स्] क्ली, (मृगस्येव शिरोऽस्य।) सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतपञ्चमनक्षत्रम्। तत्पर्य्यायः। मृगशीर्षम् २ आग्रहायणी ३। इत्यमरः।१।३।२३॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्।१०।५।

"मृगशिरसि वत्सयाजक-
यजमानार्य्यजनमध्यदेशाश्च।")

तत्तु बिडालपदाकृति ताराचयात्मकं चन्द्राधिदैवतम्। इति ज्योतिषम्॥ गगनमध्ये तस्योदये कन्यालग्नस्य द्वात्रिंशत्पलानि गतानि भवन्ति। यथा,—

"मृगिकाशनमदाहतौ विधौ
व्योममध्यमिलिते सितारके।
शारदेन्दुमुखि! कन्यकोदया-
दीक्षणानलकलाः कलावति!॥"

इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम्॥

तत्र जातफलम्। यथा,—

"शरासनाभ्यासरतो विनीतः
सदानुरक्तो गुणिनां गुणेषु।
भक्तानुकम्पाद्विभवेण पूर्णः
सन्मार्गवर्त्ती मृगजन्मभागी॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः॥

मृगशिरा, स्त्री, (सर्व्वे सान्ता अकारान्ताश्चेति मृगशिरोऽदन्तः। मृगशिर+टाप्।) मृगशिरोनक्षत्रम्। इति शब्दरत्नावली॥

मृगशिराः, [स्] पुं, (मृगस्येव शिरो यस्य।) मृगशिरोनक्षत्रम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

मृगशीर्षं, क्ली, (मृगस्य शीर्षमिव शीर्षमस्य।) मृगशिरोनक्षत्रम्। इत्यमरः॥ (यथा, भागवते।५।२३।६।

"नचैव मृगशीर्षादीन्युदगयनानि।")

मृगशीर्षः, पुं, (मृगस्येव शिर्षोऽस्य।) मृगशिरोनक्षत्रम्। इति केचित्॥ इत्यमरटीकायां भरतः॥

मृगशीर्षा, स्त्री, (मृगशीर्ष+टाप्।) मृगशिरोनक्षत्रम्। इति त्रिकाण्डे गोपालितः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। २१।८।

"मृगशीर्षाद्या गर्भा मन्दफलाः पौषशुक्लजाताश्च।")

मृगशीर्षा, [न्] पुं, (शीर्षस्य शीर्षन् इत्यादेशः। ततो मृगस्येव शीर्षास्य।) मृगशिरोनक्षत्रम्। इति केचित्॥ इत्यमरटीकायां भरतः॥

मृगा, स्त्री, (मृगः मृगमांसतुल्यः रसोऽस्ति अस्याः। अर्श आदिभ्योऽच्।) सहदेवीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

मृगाक्षी, स्त्री, (मृगस्येव अक्षि तद्वत्पुष्पं अक्षिणी वा अस्याः। अक्षि+"बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्।" ५।४।११३। इति षच्। स्त्रियां ङीष्।) विशाला॥ (यथास्याः पर्य्यायः।

"ऐन्द्रीन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी च गवादनी।
वारुणी चामरपुष्पा सा विशाला महाफला।
श्वेतपुष्पा मृगाक्षी च मृगेर्व्वारुर्मृगादनी॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) मृगलोचनतुल्यनेत्रा स्त्री। इति मेदिनी। षे, ४४॥ (यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्।२।११।८।

"कञ्जवयेशा सुररिपुमूर्त्ति-
र्गोपमृगाक्षीकृतरतिपूर्त्तिः।
वाञ्छितसिद्ध्यै प्रणतिपरस्य
स्यादनुकूला जगति न कस्य॥")

मृगाङ्कः, पुं, (मृगः अङ्को यस्य।) चन्द्रः॥ (यथा, नैषधचरिते।१।७८।

"विनिद्रपत्त्रालिगतालिकैतवान्
मृगाङ्कचूडामणिवर्ज्जनार्ज्जितम्।")

कर्पूरः। इत्यमरः।१।३।१४॥ वायुः। इति विश्वः॥ मृगचिह्नम्। चन्द्रे तच्चिह्नकारणं यथा,—

"लोकच्छायामयं लक्ष्म तवाङ्के शशसंस्थितम्।
न विदुः सोमदेवापि ये च नक्षत्रयोगिनः॥"

इति महाभारते हरिवंशः॥

यथा, दर्पणं प्राप्य पराहत्ता नयनरश्मयो ग्रीवास्थमेव सुखं दर्पणगतमिव पश्यन्ति एवं चन्द्रमण्डलं प्राप्य पराहतास्ते दूरत्वदीयान् पृथिवीमयरूपामिव चन्द्रमण्डलगतां पश्यन्ति स एव चन्द्रे कलङ्क इत्युपचर्य्यते। इति तट्टीका॥ यक्ष्मरोगस्य औषधविशेषः। यथा,

"स्यात्सूतेन समं हेम मौक्तिकं द्विगुणं भवेत्।
गन्धकस्तु समस्तेन रसपादस्तु टङ्कणः॥
सर्व्वं तद्गोलकं कृत्वा काञ्जिकेन विशोधयेत्।
भाण्डे लवणपूर्णेऽथ पचेद् यामचतुष्टयम्।
मृगाङ्कसंज्ञको ज्ञेयो रोगराजनिकृन्तनः॥"

अपि च।

'रसस्य भस्मनो हेम पिष्टीकृत्य प्रयोजयेत्।
गुञ्जाचतुष्टयषाण्मरिचैर्भक्षयेन्नरः॥'

इति मधुमती॥

(एतन्नामकौषधान्तरं यथा,—

"रसभस्म हेमभस्म तुल्यं गुञ्जाद्वयं द्वयम्।
दोषं बुद्ध्वानुपानेन मृगाङ्कोऽयं क्षयापहः॥"

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे यक्ष्माधिकारे॥)

मृगाजीवः, पुं, (मृगैः आजीवतीति। जीव्+अच्।) व्याधः। इत्यमरः।२।१०।२१॥

मृगाण्डजा, स्त्री, (मृगाण्डात् जायते इति॥ जन्+डः+स्त्रियां टाप्। कस्तूरी इति राजनिर्घण्टः॥ (तथास्या विषयः।

"एतैः समस्तैर्द्विपलप्रमाणै-
रालोड्य सर्व्वं विधिना विपक्वम्।
कर्पूरकाश्मीरमृगाण्डजानां
चूर्णीकृतानां त्रिपलप्रमाणम्॥"

इति भैषज्यधन्वन्तरौ वातरोगे मध्यमनारायणतैले॥)

मृगात्, [द्] पुं, स्त्री, (मृगान् अत्तीति। अद्+क्विप्।) व्याघ्रः। इति केचित्॥

मृगादनः, पुं, (अत्तीति। अद्+ल्युः। मृगस्य अदनः।) क्षुद्रव्याघ्रः। तत्पर्य्यायः। तरक्षुः २। इत्यमरः।२।५।१॥ तर्क्षुः ३ तरक्षुः ४ तरक्षः ५। इति शब्दरत्नावली॥ हुडुण्डुर्। कारे कृष्णरेखाचित्रे नेकड़ा इति ख्याते। इति भरतः॥ चीता इति ख्याते। इत्यच्युतः॥

मृगादनी, स्त्री, (मृगैरद्यते भुज्यतेऽसौ इति॥ अद्+कर्म्मणि ल्युट्+स्त्रियां ङीप्।) इन्द्रवारुणी। सहदेवी। मृगेर्व्वारुः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा,—

"शिरीषश्च महातिक्ता नरातुम्बी मृगादनी।"

इति गोविन्दविशारदकृतभैषज्यरत्नावल्याम् कुष्ठचिकित्सायाम्।) क्षुद्रव्याघ्री च॥

मृगान्तकः, पुं, (मृगाणां अन्तकः नाशकः।) चित्रव्याघ्रः। इति राजनिर्घण्टः॥

मृगारातिः, पुं, (मृगाणां अरातिः।) कुक्कुरः। इति शब्दमाला॥ मृगशत्रुः। यथा,—

"मार्गे मार्गे मृगयति मृगारातिरामे विरामे
शोकं शोकं गतवति गते लक्ष्मणे लक्ष्मणेन।"

इति महानाटकम्॥

मृगारिः, पुं, (मृगाणामरिः ।) सिंहः । व्याघ्रः । इति मेदिनी । रे, २०६ । कुक्कुरः । रक्तशिग्रुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगाविध्, [ध्] पुं (मृगान् विध्यति इति । व्यध + क्विप् । "अन्येषामपि दृश्यते ।" ६ । ३ । १३७ । इति दीर्घत्वं ।) व्याधः । इति जटाधरः ॥ (मृगान्वेषणशीलः । यथा, भट्टिकाव्ये ।५।८२।
"भ्रातरि भ्रश्यति यातो मां मृगाविन्मृगयामसौ ।")

मृगित, त्रि, (मृग + क्त ।) अन्वेषितः । इत्यमरः ॥

मृगी, स्त्री (मृग + जातौ ङीष् ।) मृगजातिस्त्री । इति व्याकरणम् ॥ (यथाभिज्ञानशाकुन्तले ।६।
"शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यधः
शृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम् ।")
अस्या दुग्धगुणाः छागीदुग्धगुणतुल्याः । यथा,
मृगीणां जाङ्गलीयानां अजाक्षीरगुणं पयः ।
इति भावप्रकाशः ॥
पुलहभार्या । सा कश्यपकन्या । तस्या अपत्यं हरिणादि । यथा,—
'क्रोधायां जज्ञिरे कन्या द्वादशैवात्मसम्भवाः ।
ता भार्याः पुलहस्यासन् नामतस्ता निबोध मे ।
मृगी च मृगमन्दा च हरिभद्रा इरावती ।
भूता च कपिशा दंष्ट्रा ऋषा तिर्या तथैव च ।
श्वेता च सरमा चैव सुरसा चेति विश्रुता ॥
मृग्यास्तु हरिणाः पुत्त्रा मृगाश्चान्ये शशास्तथा ।
न्यङ्कवः शरभा ये च रुरवः पृषताश्च ये ।"
इति वह्निपुराणम् ॥
वाणस्वस्त्रीविशेषः । यथा । रौ मृगी । सा मृगीछन्दसा । राधिका श्रीपतिः । इत्यथवा । इति छन्दोमञ्जरी ॥ अपस्माररोगः । इति शाब्दिकाः ॥ (कामोक्तस्त्रीविशेषः ।)

मृगेक्षणा, स्त्री, (मृगस्येव ईक्षणे नयने यस्याः इति । ईक्ष + ल्युट् + स्त्रियां टाप् ।) मृगेर्वारुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मृगनयना स्त्री च । यथा, रघुवंशे दिलीपम् । ४८ । २४ ।
"कालाकलापमनुप्रगुणक्कणन्तीः ... परामि ।
शैलानि मृगेक्षणानि ... वामि ।")

मृगेन्द्र, पुं (मृगाणामिन्द्रः श्रेष्ठः ।) सिंहः । इत्यमरः । २ । ५ । १ । (यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । १७ । २२ ।
'मृगेन्द्र इव विक्रान्तो निषङ्गी हिमवानिव ।
तितिक्षुर्गुरुवद्धीमान् ... पितरादिव ।"
भगवद्विभूतिः । यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । १० । ३० ।
"मृगाणाञ्च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ।"
छन्दोविशेषश्च ।)

मृगेन्द्रचटक, पुं, (मृगेन्द्र इव विक्रमी चटकः ।) श्येनपक्षी । इति जटाधरः ॥

मृगेन्द्राणी स्त्री (मृगेन्द्रेण आख्यायते इति । आङ् + ख्या + क + गौरादित्वात् ङीष् ।) वासकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्याः वासकशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

मृगेर्वारु, स्त्री, (मृगस्य प्रिया इर्वारुः ।) श्वेतेन्द्रवारुणी । सफेद इन्द्रायण इति हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । मृगाक्षी २ श्वेतपुष्पा ३ मृगादनी ४ चित्रवल्ली ५ बहुफली ६ कपिलाक्षी ७ मृगेर्वारुणी ८ चित्रा ९ चित्रफला १० मध्या ११ विचित्रा १२ मृगचिर्भिटा १३ मरुजा १४ कुम्भिनी १५ दवी १६ कटफला १७ लघुचिर्भिटा १८ । अस्या गुणाः । तुम्बरत्वम् । गुरुत्वम् । मन्दानलकारित्वम् । रक्तपित्तहारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगेष्ट पुं (मृगाणामिष्टः ।) मुद्गरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृग्य, त्रि, (मृग्यते अन्विष्यते असौ । मृग + कर्म्मणि यत् ।) मृगितव्यः । अन्वेषणीयः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ७ । ७ । २३ ।
"देहस्तु सर्व्वसङ्घातो जगत्तस्थुरिति द्विधा ।
अत्रैव मृग्यः पुरुषो नेति नेतीत्यतत्त्यजन् ॥")

मृज ऊ ष कि भूषे । शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् ।) ऊ, अमार्जीत् अमार्क्षीत् । ष, मृजा । कि, मार्जयति अपनेरिङ्गनात् । यो मार्जयति शास्त्रार्थमिति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

मृज ल ऊ ष शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा० पर० सक० सेट् ।) शुद्धिरिह शुद्धीभावः शुद्धीकरणञ्च । ल, मार्ष्टि तोयादङ्गमित्यमिति हलायुधः । ऊ, अमार्क्षीत् अमार्जीत् भवतो मलम् । अमार्जीषातिः पदार्दीमिति भट्टिः । ष, मृजा । इति दुर्गादासः ॥

मृज पुं, (मृज्यतेऽसौ । इति मृज + सञ्ज्ञायां बहुलमिति कर्म्मणि क ।) वाद्यविशेषः । मादल इति भाषा । यथा । मर्द्दलो द्वारजा मृजः । इति शब्दरत्नावली ॥

मृजा स्त्री, (मृज्यते इति । मृज + "षिद्भिदा-दिभ्योऽङ् ।" ३ । ३ । १०४ । इति अङ् + टाप् च ।) मार्जनम् । इत्यमरः । २।६।१२१ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
"अभ्यङ्गो मार्द्दवकरः कफवातनिरोधनः ।
धातूनां पुष्टिजननो मृजावर्णबलप्रदः ।")

मृज्य, त्रि मृज्यते यत् इति । मृज । 'मृजेर्विभाषा ।' ३ । १ । ११३ । इति क्यप् ।) मार्ज्यम् । मार्जनीयम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा भट्टौ । ६ । ५६ ।
"अनुष्ठातुं मया भाष्यः मृज्यं शोकेन ते ।")

मृड श मोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या० वा तुदा० पर० सक० सेट् ।) मोद इह सुखी करणम् । श, मृडति मृड्णाति सुखयतः जन मृडति हलायुधः । श मृडति दीनं दाता । अमर्डिता सहसाय्यमिति भट्टिः । मर्डिता । इति दुर्गादासः ॥

मृड पुं (मृडति सुखयतीति । मृड + इगुपधत्वात् कर्त्तरि क ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३३ ॥ (यथा श्रीमद्भागवते । ४ । २ । ७ ।
"प्राङ्निषण्णं मृडं दृष्ट्वा नामृष्यत्तदनादृतः ।")

मृडङ्कण पुं (मृडयति सुखयतीति । मृड + 'मृडः कीकन् कङ्कणौ ।' उणा० ४ । २४ । इति कङ्कण ।) बालकः । इत्युणादिकोषः ॥

मृडा, } स्त्री (मृड + टाप् ङीप् च ।) दुर्गा ।
मृडी, } इति हलायुधः ॥

मृडीक, पुं (मृडतीति । मृड + 'मृडः कीकन् कङ्कणौ ।' उणा० ४ । २४ । इति कीकन् ।) हरिणः ॥

मृण, श हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा० पर० सक० सेट् ।) मर्णिता । इति दुर्गादासः ॥

मृणाल, क्ली, पुं, मृण्यते हिंस्यते भक्षणार्थं यत् । (मृण + 'तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन् ।' उणा० १ । ११७ । इति कालन् । पद्मनादीनां नालम् ।) भसाम इति ख्यातम् । इति भरतः ॥ (यथा, नैषधचरिते । १ । १३७ ।
'मदर्थसन्देशमृणालमन्थर
प्रियः कियद्दूर इति त्वयोदिते ।)
तत्पर्यायः । बिसम् २ । इत्यमरः ।१।१०।४२। बिशम् ३ । इति द्विरूपकोषः ॥ पद्मनालम् ४ मृणाली ५ मृणालिनी ६ पद्मतन्तु ७ बिसिनी ८ नलिनीरुहम् ९ । अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । पित्तदाहश्रमतृट्‌विकाररक्तवान्तिहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शालूकविशेषः । तत्पर्यायो यथा
'पद्मादिकन्दः शालूकः करहाटश्च कथ्यते ।
मृणालं मूलं भिसाण्डं कन्दामूलञ्च कथ्यते ।"
तथास्य गुणाः । विशेषं शालूकार्थं च ।
'मृणालं शीतलं वृष्यं पित्तदाहास्रजिद्‌गुरु ।
दुर्जरं स्वादुपाकञ्च स्तन्यानिलकफप्रदम् ।
संग्राहि मधुरं रूक्षं शालूकमपि तद्‌गुणम् ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मृणालं, क्ली, (मृण + कालन् ।) वीरणमूलम् । इति मेदिनी । ले १०३ । (अस्य पर्यायो यथा,
मृणालमभयं सेव्यं लामज्जकमुशीरकम् ।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
'स्यादुशीरं मृणालञ्च सेव्यं लामज्जकं तथा ।"
इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे १०० क ॥)

मृणालिनी स्त्री (मृणालानि सन्त्यस्याम् इति । मृणाल + 'पुष्करादिभ्यो देशे ।' ५ । २ । १३५ । इति इनि । ङीप् च ।) पद्मिनी । इति जटाधरः ॥ सा तु पद्मसमूहः पद्मयुक्तदेशः पद्मलता च । (यथा रघुवंशे । १६ । ७ ।
"विभर्ति चाकारमनिर्वृतानां
मृणालिनी हैममिवोपरागम् ।")

मृणाली, स्त्री, (मृणाल+गौरादित्वात् ङीष् ।) मृणालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, उत्तरचरिते । १ ।
"परिम्लदितमृणालीदुर्ब्बलान्यङ्गकानि
त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥",
(अल्पं मृणालं इति । मृणाल+अल्पार्थे ङीष् ।) स्वल्पमृणालजातिः । यथा,—
"चान्द्रं चन्दनमङ्के वलयिता: माधौ मृणाली-लता: ।
इति राजशेखरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
मृणाली, [न्] पुं, (मृणालमस्यास्तीति । मृणाल+इनिः ।) पद्मः । इति केचित् ॥
मृत्,[द्] स्त्री, (मृद्नाति प्रलये चूर्णतया स्वकारणे लीयत इति । मृद्+कर्त्तरि क्विप् ।) मृत्तिका । इत्यमरः । २ । १ । ४ । (यथा, मनुसंहितायाम् । ४ । ३९ ।
"मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् ।
प्रदक्षिणानि कुर्व्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥"
(यथास्या गुणाः ।
"कषाया मारुतं पित्तमूषरा मधुरा कफम् ॥
कोपयेन्मृद्रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तञ्च रूक्षयेत् ।
पूरयत्यविपक्वैव स्रोतांसि निरुणद्ध्यपि ।
इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजोवीर्य्यौजसी तथा ।
पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥"
इति माधवकरकृतरुग्विनिश्चये पाण्डुरोगाधिकारे ।) तुवरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
मृत्तिकाशौचं यथा,—
"दिवासन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः ।
कुर्य्यात् मूत्रपुरीषे तु रात्रौ वै दक्षिणामुखः ॥
गृहीतशिश्नश्चोत्थाय मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः ।
गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्य्यादतन्द्रितः ॥"
इति गारुडे ६४ अध्यायः ॥
मृतं, क्ली, (मृ+क्तः ।) याचितम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३ ॥ याचनस्य मरणमिव दुःखजनकत्वात् मृतं भावे कर्म्मणि वा क्तः । इति भरतः ॥ मृत्युः । इति हेमचन्द्रः ॥
मृतं, त्रि, याचितवस्तु । गतप्राणः । मरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । परासुः २ प्राप्तपञ्चत्वः ३ परेतः ४ प्रेतः ५ संस्थितः ६ प्रमीतः ७ । इत्यमरः । २।८।११६ ॥ कलौ मृतस्य धन्यत्वं यथा,
"धर्म्मः प्रव्रजितस्तपः प्रचलितं सत्यञ्च दूरे गतं
पृथ्वी मन्दफला जनाः कपटिनो लौल्ये स्थिता ब्राह्मणाः ।
मर्त्त्याः स्त्रीवशगाः स्त्रियश्च चपला नीचा जना उन्नता
हा कष्टं खलु जीवितं कलियुगे धन्या नरा ये मृताः ॥"
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥
(कार्य्यवशाज्जीवितावस्थायामपि मृतत्वं तद्यथा,—
"चतुर्थे तु मदे मूढो भग्नदार्व्विव निष्क्रियः ।
कार्य्याकार्य्यविभागाज्ञो मृतादप्यपरो मृतः ॥"
इति माधवकरकृतरुग्विनिश्चये पानात्ययाद्यधिकारे । यथा च ।
"उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गच्छ त्वं वद मौनं समाचर ।
ये पराधीनतां यान्ति तेऽपि जीवन्ति के मृताः ॥"
इत्युद्भटः ॥)
मृतकं, क्ली, (मृत+स्वार्थे कन् ।) शवः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २२८ ॥ मरणाशौचम् । यथा,
"यदि स्यात् सूतके सूतिर्मृतके च मृतिस्तथा ।
शेषेणैव भवेच्छुद्धिरहःशेषे द्विरात्रकम् ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
मृतकल्पः, त्रि, (मृत+"ईषदसमाप्तौ कल्पप्-देश्यदेशीयरः ।"५ । ३ । ६७ । इति कल्पप् ॥) मृतप्रायः । ईषदूनो मृतः । इति मृतशब्दादीषदूनार्थे कल्पप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
मृतकान्तकः, पुं, (मृतकस्य अन्तकः नाशको भक्षकत्वात् ।) शृगालः । इति हारावली ॥
मृतजीवः, पुं, (मृतश्चासौ जीवश्चेति नीललोहितादिवत् विशेषणसमासः ।) तिलकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य तिलकशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
मृतण्डः, पुं, (मृतः अण्डः कारणत्वेन यस्य शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् ।) सूर्य्यपिता । इति मार्त्तण्डशब्दटीकायां भरतः ॥
मृतमत्तः, पुं, (मृतेन शवेन मत्तः । भक्ष्यलाभात् ।) शृगालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मृतमत्तकः, पुं, (मृतमत्त+स्वार्थे कन् ।) शृगालः । इति शब्दरत्नावली ॥
मृतवत्सा, स्त्री, (मृता वत्सा यस्याः ।) मृतापत्या । अजीवत्सन्ताना । गर्भावधिवर्षत्रयं यावत् पुनःपुनर्मृतसन्ताना । अस्या दोषशान्तिर्यथा,—
"सप्तमीस्नपनं वक्ष्ये सर्व्वलोकहिताय वै ।
जातस्य मृतवत्सायाः सप्तमे मासि नारद ! ।
अथवा शुक्लसप्तम्यामेतत् सर्व्वञ्च शस्यते ॥
ग्रहताराबलं लब्ध्वा कृत्वा वा विप्रवाचनम् ।
बालस्य जन्मनक्षत्रतिथिदेवान् यजेद्बुधः ॥
तद्वद्रुद्रहुताशाभ्यां सार्द्धं स्कन्दितदेश्च ।
गोमयेनानुलिप्तायां भूमावेकाग्निवत्तदा ॥
तण्डुले रक्तशालीयैश्चरुं गोक्षीरसंयुतम् ।
निर्व्वपेत् सूर्य्यरुद्राभ्यां तन्मन्त्राभ्यां विधानतः ॥
कीर्त्तयेत् सूर्य्यदेवत्यं समर्च्चेष्च घृताहुतीः ।
जुहुयाद्रुद्रसूक्तेन तद्वद्रुद्राय नारद ! ॥
होतव्याः समिधस्तद्वत्तथैवार्कपलाशयोः ।
यवकृष्णतिलैर्होमः कर्त्तव्योऽष्टशतं पुनः ॥
आहुतिभिरथाज्येन तथैवाष्टशतं द्विज ! ।
हुत्वा स्नानञ्च कर्त्तव्यमङ्गाङ्गेन च धीमता ॥
विप्रेण वेदविदुषा विधिवद्दर्भपाणिना ।
स्नापयित्वा तु चतुरः कुम्भान् कोणेषु शोभनान् ॥
पञ्चमञ्च पुनर्मध्ये दध्यक्षतविभूषितम् ।
स्थापयेदव्रणं कुम्भं सप्तर्द्धिभिरभिमन्त्रितम् ।
सौरेण तीर्थतोयेन पञ्चरत्नसमन्वितम् ॥
सर्व्वान् सर्व्वौषधैर्युक्तान् पञ्चगव्यसमन्वितान् ।
पञ्चरत्नफलैर्युक्तान् वासोभिरभिवेष्टयेत् ॥
गजाश्वरथ्यावल्मीकसङ्गमात् ह्रदगोकुलात् ।
राजद्वारप्रदेशाच्च मृदमानीय निःक्षिपेत् ॥
चतुर्ष्वपि च कुम्भेषु रत्नगर्भेषु मध्यमम् ।
गृहीत्वा ब्राह्मणस्तन्तु सौरान्मन्त्रानुदीरयेत् ॥
सप्तभिरपि नारीभिरव्यङ्गाभिरघाध्यलम् ।
पूजिताभिर्यथाशक्त्या माल्यवस्त्रविभूषणैः ।
सविप्राभिश्च कर्त्तव्यं मृतवत्साभिषेचनम् ।
दीर्घायुरस्तु बालोऽयं जीवपुत्त्रा च भामिनी ॥
आदित्यश्चन्द्रमाः सार्द्धं ग्रहनक्षत्रमण्डलैः ।
शक्रः सलोकपालो वै ब्रह्माविष्णुमहेश्वराः ।
एते चान्ये च देवौघाः सदा पान्तु कुमारकम् ॥
मित्रोऽथ शनिर्वा हुतभुग्या च बालग्रहाः क्वचित् ।
पीड़ां कुर्व्वन्तु बालस्य मा मातुर्जनकस्य वै ॥
ततः शुक्लाम्बरधरा कुमारी पतिसंयुता ।
सप्तकं पूजयेद्भक्त्या स्त्रीणामथ गुरुं पुनः ॥
काञ्चनीञ्च ततः कृत्वा तिलपात्रोपरिस्थिताम् ।
प्रतिमां कुम्भराजस्य गुरवे विनिवेदयेत् ॥
वस्त्रकाञ्चनरत्नौघैर्भक्ष्यैः सघृतपायसैः ।
पूजयेद्ब्राह्मणं तद्वद्वित्तशाठ्यविवर्ज्जितः ॥
भुक्ता च गुरुणा चैयमुच्चार्य्या मन्त्रसन्ततिः ।
दीर्घायुरस्तु बालोऽयं यावद्वर्षशतं समम् ।
यत्किञ्चिदस्य दुरितं निःक्षिप्तं वड़वानले ॥
ब्रह्मा रुद्रो वसु स्कन्दो विष्णुर्देवो हुताशनः ।
रक्षन्तु सर्व्वदुष्टेभ्यो वरदाः सन्तु सर्व्वदा ॥
एवमादीनि वाक्यानि वदन्तं पूजयेद्गुरुम् ।
शक्तितः कपिलां दद्यात् प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत् ॥
गुरुश्च पुत्त्रसहिता प्रणम्य रविशङ्करौ ।
हुतशेषं तदाश्नीयादादित्याय नमोऽस्तु ते ॥
इदमेवाद्भुतोद्वेगदुःस्वप्नेषु प्रशस्यते ।
कर्णजन्मदिनर्क्षाणां देवान् संपूजयेत् सदा ॥
शान्त्यर्थं शुक्लसप्तम्यामेतत् कुर्व्वन् सीदति ॥
स चानेन विधानेन दीर्घायुरभवत्ततः ।
सप्ततुराणामयुतं शशास पृथिवीमिमाम् ॥"
इति मात्स्ये ६४ अध्यायः ॥
तद्दोषशान्त्यौषधानि यथा,—
"गर्भः संजातमात्राद्वा पश्चात् मासाच्च वत्सरात् ।
म्रियते हिमिवर्षाद्वा यस्याः सा मृतवत्सिका ॥
तत्र योगं प्रकर्त्तव्यं यथा शङ्करभाषितम् ॥
मार्गशीर्षे तथा ज्यैष्ठे पूर्णिमावेष्टिते गृहे ।
नूतनं कलसं पूर्णं पूजयेन्मातृकाः सुधीः ॥
शाखाफलसमायुक्तं नवरत्नसमन्वितम् ।
सुवर्णरुचिकायुक्तं षट्कोणमण्डले स्थितम् ।
तन्मध्ये पूजयेद्देवीं एकान्तीनामविश्रुताम् ॥
गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैर्दीपनैवेद्यसंयुतैः ।
पूजयेद्भक्तिभावेन मद्यमांसैः समत्स्यकैः ॥
ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।
वाराही च तथा चैन्द्री षट्पत्रेषु च मातरः ॥
पूजयेन्मन्त्रपूतेन फेंकारे नाम विश्रुते ।

दधिभक्तानि पिष्टानि सप्तपञ्चान कारयेत् ।
वटपत्रेषु च पत्रेषु मातृभ्यः कल्पयेत् पृथक् ।
पिष्टेभ्य सप्तम दिक्षु शुचिस्थाने बहि क्षिपेत ।
तैर्भुक्ते ग्रहभागञ्चैषशाग्ने यागमारभेत् ।
कन्यका योगिनीं बाला भोजयेत सकुटुम्बके ।
एभिर्वा दापयेत्ताभ्यो देवतायै न चान्यथा ।
विसृज्य देवतायाय मन्द्रां शतकलशोदकम् ।
मकुन कोचयेद्धीमान् शुभेन शुभमादिशेत् ।
विपरीते पुन कार्य्यं मास तत्र सुनिश्चितम् ।
प्रतिवर्षमिद कार्य्यं दीर्घजीवित लभेत् ।"
ॐ ह्रीं षें एकाक्षीदेवतायै नम । अनेन
मन्त्रेण पूजा जपश्च कार्य्य । *।
"प्रातरुत्थ हस्तिनासन्धे वन्ध्याकर्कोटकी हरेत् ।
तत्कन्द पिबेत्तोये वर्षमात्र यदा पिबेत् ।
    या कोऽपुर नवमन्येक
    चीरेण पक्व प्रपिबेत विमिश्रम् ।
    असौ नित्य या तु पति प्रयाति
    दीर्घायुष सा तनय प्रसूते ।
मञ्जिष्ठा मधुक कुष्ठ त्रिफला शर्करा बला ।
मेदा पयस्या काकोली भूलचैवाश्वगन्धकम् ।
अजमोदा हरिद्रे द्वे हिङ्गु कटुकरोहिणी ।
उत्पल कुमुद द्राक्षा काकोल्यामूलकद्वयम् ।
एतेषा कर्षभागैर्घृतप्रस्थ विभावयेत् ।
शतावरीरस चीर घृतस्नेह चतुर्गुणम् ।
सर्पिरेतत्पयेत् नारी नित्य क्षीरं च यस्तती ।
पुत्रान् जनयते नारी मेधाव्यान् प्रियदर्शनान् ।
या चैवास्थिरगर्भा स्यात् या नारी जनयेत्
मृतम् ।
अल्पायुषं जनयेत् या च कन्या प्रसूयते ।
योनिदोषे रजोदोषे गर्भस्रावे च यस्यते ।
प्रजावहमायुष्य सर्वग्रहनिवारणम् ।
नाम्ना फलघृत ह्येतदायुष्य परिकीर्त्तितम् ।
श्रीलक्ष्म सम्मतश्चैव वरमेतच्चिकित्सका ।
जीववत्सायुवर्णा घृतमेतत्तु रोचते ।
अश्विभ्यां निर्मित वह्निज्वाला प्रदीपते ।"
अथ पुनश्च जीवत्पुत्रामिष्टप्राणम् । तत्
सर्व बोनम् । इति रुद्रयामलतन्त्र वन्ध्या
चिकित्सा । * । अथच । अथ मृतवत्साया
जीवोपाय ।

ईश्वर उवाच ।

"मम शतावरीश्रेयसाम् मासाश्च वत्सराम् ।
त्रिफले द्विवर्षा दशमा वा मृतवत्सका ।
मृतोत्पा द्रुमवत्सं ग्रहामातस्य लक्षकम् ।
मृतोत्पा वत्सकागर्भ कृतकन्याश्च च ।
पीत्वा वा लभते गर्भं दीर्घजीविसुता भवेत् ।
दृष्टे कल्पे न दानार्थं नान्यथा मदुरोदितम् ।
वन्ध्याकर्कोटकन्द मासार्धेन रक्षेत् ।
अनुच वै तु मासार्द्धे दीर्घजीविसुता भवेत् ।
अत्र तत्र प्रवर्षेश्च यथा मदुदाहृतम् । * ।
मातृप्रोक्तदशा ग्रह पूजायां बलिहते दद्यै ।
पूर्व्वं वत्स दूर्व्वा नवनीतेन कारयेत् ।
दिक्पालपक्षकनृप्त दशकवर्मान्वितम् ।
सुवर्णमुद्रिकायुक्त घटकामसुखे स्थितम् ।
तन्मध्ये पूजयेद्देवीमेकाक्षीनामविश्रुताम् ।
गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैर्दीपैर्नैवेद्यसंयुते ।
अर्घ्येद्भक्तिभावेन दुग्ध माष तथा मधु ।
वाराही च तथा चैन्द्री ब्राह्मी माहेश्वरी तथा ।
कौमारी वैष्णवी देवी वटस्थ कोष्ठसु मातर ।
पूजयेद्भक्तिभावेन दधिपिष्टानि कारयेत् ।
सप्तपञ्चाग्रमाषाणि वटपत्रा वटसु पाक्त ।
सप्तमस्तु पृथक् कृत्वा शुचिस्थाने विनिक्षिपेत ।
तद्भुक्तं ग्रहभागश्चैव कन्यका वटुकास्तथ ।
भोजयेद्वनिता दत्त्वा प्रणाम कारयेत्तत ।
विसृज्य देवतां वत्स चायां तत्कलशोदकम् ।
मकुन कोचयेद्धीमान् शुभेन शुभमादिशत् ।
विपरीते पुन कार्य्यं मास तावत सुनिश्चितम् ।
प्रतिवर्षमिद कुर्य्यात् दीर्घजीविसुत लभत ।
सिद्धियोगमिद स्यात नान्यथा मदुरोदितम् ।"
अथ मन्त्र । ॐ परं ब्रह्म परमात्मन अमुकी
गर्भे दीर्घजीविसुत कुरु कुरु स्वाहा । * ।
अथ काकवन्ध्या । ईश्वर उवाच ।
'पूर्व्वं पुत्रवती या सा कथिद्वन्ध्या भवेद्यदि ।
काकवन्ध्या तु सा ज्ञेया चिकित्सा तत्र कथ्यते ।
विष्णुक्रान्ता समूलान्तु पिष्ट्वा माहिषदुग्धके ।
महिषीनवनीतेन ऋतुकाले तु भक्षयेत् ।
एवं सप्तदिन कुर्यात् पथ्यञ्चैव पूर्ववत् ।
गर्भं सा लभते नारी काकवन्ध्या सुशोभनम् ।
अश्वगन्धीयमूलन्तु पाचयेत् पुष्यभास्करे ।
पिबेन्महिषीचीरे पलार्द्धं भक्षयेत् सदा ।
सप्ताहाल्लभते गर्भं काकवन्ध्या चिरायुषम् ।
यस्मै कस्मै न दातव्य नान्यथा मदुरोदितम् ।"
अथ मन्त्र । ॐ नम शक्तिरूपाय अमुकी गर्भे
पुत्र कुरु कुरु स्वाहा । १०००० जपात् सिद्धि ।
इति श्रीदत्तात्रेयतन्त्रे ईश्वरदत्तात्रेयसंवादे
वन्ध्यादीनां पुत्रकरणं नाम सप्तदशपटल ।
कचित्पुस्तके २० पटल ।

मृतसञ्जीवनी, स्त्री, (मृत मृतप्रायम् जीवय
तीति । जीव+णिच्+ल्युट्+ङीप् च ।) गोरक्ष
दुग्धा । इति राजनिर्घण्टः । मृतजीवनार्थिका विद्या । यथा । अथ मृत
सञ्जीवनी विद्या ।
"ध्यायेद्वीणाधरोर्जं तन्दु ककिवर कारक
आहतोच
पीयार्थं कामदं यो जपति च सतत ऋंप्रद
आयुष्मानम् ।"
मन्त्रस्वरं नायकं न्यूनपद्मकम् । कुटिलमिति
अनुस्वारसमेतेन वंटुटमिव । तेन जी
तम प्रणव तन्त्र ब्रू स मन वज्रकवचाहृति ।
रक्षे चामकमक । ततो जी प्रणव ब्रू स
तम वज्रकवचाहृति । अस्य जपात् सर्व
सिद्धिर्भवति ॥ अथ शुक्रांशाशिना मृतसञ्जी
वनी विद्या । मातृका वर्णेकपादान्तर्वर्त
मातृकान्तर दशैकपादश्च । तनच मातृका
प्रथमपादान्तरं सूर्य ध्यु द्वैवतम् ।
द्वितीयपादान्तरं उन्मानकमिद वस्ताम ।
तृतीयपादान्तरं मृत्योर्मृत्युमास्ताम ।
अस्य ध्यानम् ।
'स्वच्छ स्वच्छारविन्दस्थितमुभयकर संस्थितौ
पूर्णकुम्भौ
द्वाभ्यामेणाक्षमाले निजकरकमले द्वौ घटौ
नित्यपूर्णौ ।
द्वाभ्यां तौ च स्रवन्तौ शिरसि शशिकला
चामृते प्लावयन्त
देह देवो दधान प्रदिशतु विशदाकल्पजात
श्रिय व ।"
एवं ध्यात्वावाह्य मृतसञ्जीवनीमकाय रुद्राय
नम । इत्यनेन पूजयेत । अस्य जपात् सर्व
सिद्धि । इत्यागमतत्त्वविलास । (तथा च
ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे प्रकृतिखण्डे ४५ । ११ ।
"महाज्ञानञ्च स प्राप्य मृतसञ्जीवनीं पराम् ।
महाज्ञानयुतो नाथ प्रवदन्ति मनीषिण ।"
(स्त्री । यथा मार्कण्डेय । ९४ । ३२ ।
"तत कुवलयाश्व स नमस्कृत्य भुजङ्गम ।
कथयामास तत्सर्व्वं मृतसञ्जीवनादिकम् ।)

मृतस्नान, क्लि, (शास्त्रविहितस्नानमृतशब्दात्
मृत सति मृतमुद्दिश्य विधिना स्नानम् ।) मृतो
द्देशेन स्नानम् । तत्पर्य्याय । अपस्नान १ । इत्य
मर । ३ । २ । ११६ । मृतमुद्दिश्य कृतस्नान जन ।
ककारार्थ स्वामिते क्ते । इति स्वामी । इति
तट्टीकायां भरत ।

मृतस्नान, क्लो, (मृतमुद्दिश्य स्नानम् ।) मृतो
द्देशेन स्नानम् । तत्पर्य्याय । अपस्नानम् २ ।
इति हेमचन्द्र । ३ । ३८ ।

मृतसञ्जीवा [न्] पुं (मृतवत् शरीरमपि
सुप्तमीति । स्वप्+बाहुल्येऽपि विभाषा । १ । १ ।
८४ । इति घञि प्रथ ।) शावि । इति
हेमचन्द्र । ४ । ३०० ।

मृतामद, क्लो, (मृत मद आमद यथात् ।)
तुत्थम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

मृतालक, क्लो (मृतमालक्षति भूषयतीति । मृत+
लक्ष+ण्वुल् ।) आढकी । इत्यमर । २ । ४ । १११ ।
(तथाऽस्य पर्य्याय ।
"श्वेतादी तुवरी काक्षी मृत्स्ना सुराष्ट्रज ।
आढकी चापि सा ख्याता मृत्स्ना च सुर
मृत्तिका ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

मृति, स्त्री, (मृ+क्तिन् ।) मरणम् । इति हेम
चन्द्र । २ । २३६ । (यथा, दिव्यावदाने ।
६ । १३ । ५३ ।
    "मरे तु जीवतपरस्य या मृति
    विपर्य्ययं त्वमसि तत्र पर ।"
यथाऽस्या विषय ।
    "यो मीदवतीं रिपु'पि कार्य्यं
    कथाऽपि स प्रसूते पि मय ।
    तथा ग'न या न सदनप्रमा
    कोर्ध विहसा अनुमाऽपि सा वै ।

यो वैपरीत्यं श्रवणेन शब्दं
गृह्णाति वा नो शृणुते स शीघ्रं ।
स वै मृतिं पश्यति यो न पश्येत्
छायां स्वकीयां धरणीप्रपन्नाम् ॥”
इति हारीते द्वितीयेस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)

मृत्करः, पुं, (करोतीति कृ+अच् । मृदां करः । घटादिनिर्म्माणत्वादस्य तथात्वम् ।) कुम्भकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृत्कांस्यं, क्ली, शरावः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृत्किरा, स्त्री, (मृदं किरतीति । कॄ+“इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।” ३।१।१३५ । इति कः । “ऋत इद्धातोः ।” ७ । १ । १०० ॥ इति इत् ।) घुर्घुरी । इति त्रिकाण्डशेषः । दुर्घुरिया इति भाषा ॥

मृत्खलिनी, स्त्री, चर्म्मकपात्रचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मृत्तालं, क्ली, (मृदं तालयति प्रतिष्ठापयतीति । तल्+णिच्+“कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इति अण् ।) आढ़की । इति शब्दरत्नावली ॥

मृत्तालकं, क्ली, (मृत्ताल+संज्ञायां कन् ।) तुवरिका । तुवरिकलाय इति अड़र इति च ख्यातम् । इत्यमरटीकायां भरतः । सौराष्ट्रमृत्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृत्तिका, स्त्री, (मृदेव इति । मृद्+“मृदस्तिकन् ।” ५।४।३९ । इति स्वार्थे तिकन् । स्त्रियां टाप् ।) तुवरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मृत् । इत्यमरः । २ । १ । ४ ॥ माटी । इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मृदा २ मृत्तिः ३ । इति भरतः ॥ (अस्या भक्षणात् पाण्डुरोगोत्पत्तिः । तद्यथा,
“मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः ॥
कषाया मारुतं पित्तं ऊषरा मधुरा कफम् ॥”
इति माधवकरसंगृहीतरुग्विनिश्चये पाण्डुरोगाधिकारे । अन्यत् मृत्शब्दे द्रष्टव्यम् ।)
स्नानकाले मृत्तिकालेपनविधिर्यथा,—
“मृदा प्रक्षाल्य लिङ्गन्तु द्वाभ्यां नाभेस्तथोपरि ।
अधश्च तिसृभिः कार्यं षड्भिः पादौ तदेव च ॥
कटिश्च तिसृभिश्चापि हस्तयोर्द्दिश मृत्तिकाः ।
प्रक्षाल्य कायं हस्तौ च द्विराचम्य यथाविधि ।
ततः संमार्ज्जनं कृत्वा मृदमेवाभिमन्त्रयेत् ॥
अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे ! ।
उद्धृतासि वराहेण कृष्णेनामितबाहुना ॥
मृत्तिके हर मे पापं यन्मया पूर्व्वसञ्चितम् ।
मृत्तिके ब्रह्मदत्तासि प्रजया च धनेन च ॥
मृत्तिके त्वाञ्च गृह्णामि काश्यपेनाभिमन्त्रिताम् ।
मृत्तिके जहि मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
त्वया हतेन पापेन ब्रह्मलोकं व्रजाम्यहम् ॥”
इति वह्निपुराणम् ॥*॥
शौचार्थमृत्तिकाग्रहणविधिर्यथा,—
“आहृत्य मृत्तिकां कूलात् लेपगन्धापकर्षणम् ।
कुर्य्यादतन्द्रितः शौचं विशुद्धैरुद्धृतोदकैः ॥
नाहरेत् मृत्तिकां विप्रः पांशुलान्न च कर्द्दमात् ।
न मार्गान्नोषराद्देशाच्छौचशिष्टां परस्य च ॥
न देवायतनात् कूपात् गेहान्न च जलात्तथा ।
उपस्पृशेत्ततो नित्यं पूर्व्वोक्तेन विधानतः ॥”
इति कौर्म्मे उपविभागे १२ अध्यायः ॥
तस्याः परीक्षा मन्दिरशब्दे द्रष्टव्या ॥

मृत्फली, स्त्री, (मृदि फलमस्याः । ङीप् ।) कुष्ठौषधम् । इति हारावली ॥

मृत्युः, पुं, (म्रियते यस्मादिति मृ+“भुजिमृङ्भ्यां युक् त्युकौ ।” उणा० । ३ । २१ । इति त्युक् ।) यमः । इति हेमचन्द्रः ॥ कंसः । यथा,—
“प्रत्यर्प्य मृत्यवे पुत्त्रान् मोचये कृपणामिमाम् ।
सुता मे यदि जायेरन् मृत्युर्वा न म्रियेत चेत् ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १ । ३९ ॥

मृत्युः, पुं, स्त्री, प्राणवियोगः । तत्पर्य्यायः । पञ्चता २ कालधर्म्मः ३ दिष्टान्तः ४ प्रलयः ५ अत्ययः ६ अन्तः ७ नाशः ८ मरणम् ९ निधनः १० । इत्यमरः ॥ पञ्चत्वम् ११ मृतम् १२ मृतिः १३ । इति तट्टीकायां रमानाथः ॥ नैधनम् १४ । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ संस्था १५ कालः १६ परलोकगमः १७ दीर्घनिद्रा १८ निमीलनम् १९ अस्तम् २० अवसानम् २१ । इति हेमचन्द्रः ॥ भूमिलाभः २२ निपातः २३ विलयः २४ आत्ययिकम् २५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अप्ययः २६ । (मरणार्थे यथा,—
“क्षीणस्य यस्य क्षुत्तृष्णे हृद्यैर्मिष्टैर्हितैस्तथा ।
न शाम्यतोऽन्नपानैश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥
प्रवाहिका शिरःशूलं कोष्ठशूलञ्च दारुणम् ।
पिपासा बलहानिश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अः ॥
“एकोत्तरं मृत्युशतमथर्व्वाणः प्रचक्षते ।
तत्रैकः कालसंज्ञस्तु शेषास्त्वागन्तवः स्मृताः ॥
दोषागन्तुजमृत्युभ्यो रसमन्त्रविशारदौ ।
रक्षेतां नृपतिं नित्यं यत्नाद्वैद्यपुरोहितौ ॥”
इति च तत्र तत्स्थाने । ३४ अः ॥)
तत्प्रमाणं यथा,—
“अहमात्मोद्भवामीषां भूतानां सुहृदीश्वरः ।
अहं सर्व्वाणि भूतानि तेषां स्थित्युद्भवाप्ययः ॥”
इति श्रीमद्भागवते ११ स्कन्धे । १६ । १० ॥
स तु ब्रह्मणो गुदतो जातः । यथा,—
“पायुर्यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारद ! ।
हिंसाया निरृतेर्मृत्योर्निरयस्य गुदं स्मृतम् ॥”
इति श्रीभागवते २ स्कन्धे ५ अध्यायः ॥
कल्पान्तरे भयात् मायायां जातः । यथा,—
“हिंसा भार्य्या त्वधर्म्मस्य तयोर्जज्ञे तथानृतम् ।
कन्या च निकृतिस्ताभ्यां भयं नरकमेव च ॥
माया च वेदना चैव मिथुनं त्विदमेतयोः ।
भयाज्जज्ञेऽथ वै माया मृत्युं भूतापहारिणम् ।
वेदना च सुतञ्चापि दुःखं जज्ञेऽथ रौरवात् ॥*॥
अस्यापत्यादि यथा,—
“मृत्योर्व्याधिर्जराशोकतृष्णाक्रोधाश्च जज्ञिरे ।
दुःखोत्तराः स्मृता ह्येते सर्व्वे चाधर्म्मलक्षणाः ।
नैषां भार्य्यास्ति पुत्त्रो वा सर्व्वे ते ह्यूर्द्ध्वरेतसः ॥
निरृतिश्च तथा चान्या मृत्योर्भार्य्याभवन्मुने ! ।
अलक्ष्मीर्नाम तस्याश्च मृत्योः पुत्त्राश्चतुर्द्दश ॥
अलक्ष्मीसुतका ह्येते मृत्योरादेशकारिणः ।
विनाशकाले च नरान् भजन्त्येते शृणुष्व तान् ॥
इन्द्रियेषु दशस्वेते तथा मनसि च स्थिताः ।
स्वे स्वे नरं स्त्रियं वापि विषये योजयन्ति च ॥
तथेन्द्रियाणि चाक्रम्य रागलोभादिभिर्नरान् ।
योजयन्ति तथा हानिं यान्ति धर्म्मादिभिर्द्विज ! ॥
अहङ्कारगतास्त्वन्ये तथान्ये बुद्धिसंस्थिताः ।
विनाशाय नरस्त्रीणां यतन्ते मोहसंश्रयाः ।
एवं त्वधर्म्मगोत्पन्नाः सर्व्वे चापि भयङ्कराः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहानुशासनं नामाध्यायः ॥ विष्णुपुराणे प्रथमेऽंशे सप्तमोऽध्यायश्च ॥
मृत्युज्ञापकारिष्टानि यथा,—
दत्तात्रेय उवाच ।
“अरिष्टानि महाराज ! शृणु वक्ष्यामि तानि ते ।
येषामालोकनान्मृत्युं निजं जानाति योगवित् ॥
देवमार्गं ध्रुवं शुक्रं सोमच्छायामरुन्धतीम् ।
यो न पश्येन्न जीवेत् स नरः संवत्सरात् परम् ॥
अरश्मि बिम्बं सूर्य्यस्य वह्निञ्चैवांशुमालिनम् ।
दृष्ट्वैकादशमासेभ्यो नरो नोर्द्ध्वं स जीवति ॥
वान्तं मूत्रे पुरीषे वा सुवर्णं रजतं यथा ।
प्रत्यक्षमथवा स्वप्ने जीवितं दशमासिकम् ॥
दृष्ट्वा प्रेतपिशाचादीन् गन्धर्व्वनगराणि च ।
सुवर्णवर्णान् वृक्षांश्च नव मासान् स जीवति ॥
स्थूलः कृशः कृशः स्थूलो योऽकस्मादेव जायते ।
प्रकृतेश्च निवर्त्तेत तस्यायुश्चाष्टमासिकम् ॥
खण्डं यस्य पदं पार्ष्ण्योः पादस्याग्रेऽथवा भवेत् ।
पांशुकर्द्दमयोर्म्मध्ये सप्त मासान् स जीवति ॥
कपोतगृध्रकाकोला वायसो वापि मूर्द्धनि ।
क्रव्यादो वा खगो नीलः षण्मासायुःप्रदर्शकः ॥
हन्यते काकपङ्क्तीभिः पांशुवर्षेण वा पुनः ।
स्वच्छायाञ्चान्यथा दृष्ट्वा पञ्च मासान् स जीवति ॥
अनभ्रे विद्युतं दृष्ट्वा दक्षिणां दिशमाश्रिताम् ।
पयसीन्द्रधनुर्व्वापि जीवितं द्वित्रिमासिकम् ॥
घृते तैले तथादर्शे तोये वा चात्मनस्तनुम् ।
यः पश्येदशिरस्कां वा मासादूर्द्ध्वं न जीवति ॥
यस्य वस्तसमो गन्धो गात्रे शवसमोऽपि वा ।
तस्यार्द्धमासिकं ज्ञेयं योगिनो नृप ! जीवितम् ॥
यस्य वै स्नातमात्रस्य हृत्पादमवशुष्यति ।
पिबतश्च जलं शोषो दशाहं सोऽपि जीवति ॥
सम्भिन्नो मारुतो यस्य मर्म्मस्थानानि कृन्तति ।
न हृष्यत्यम्बुसंस्पर्शात्तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥
ऋक्षवानरयुग्मस्थो गायन् यो दक्षिणां दिशम् ।
स्वप्ने प्रयाति तस्यापि न मृत्युः कालमिच्छति ॥
रक्तकृष्णाम्बरधरा गायन्ती हसती च यम् ।
दक्षिणाशां नयेन्नारी स्वप्ने सोऽपि न जीवति ॥
नग्नं क्षपणकं स्वप्ने हसमानं प्रहृष्ट वै ।
एणं वा वीक्ष्य वल्गन्तं विद्यान्मृत्युमुपस्थितम् ॥
आमस्तकतलाद्यस्तु निमग्नं पङ्कसागरे ।
स्वप्ने [illegible]शालागं नरः सद्यो म्रियेत सः ॥

दश तगदश धिक तदिदश दं मर्द गत्वो गतोऽक थक तक धिक तधिक् तधो टेण घोटेण घटे गण घोगगण धोग घोहट गें टगें घोहटण। इत्यस्य छन्दनम्। इति धारिगोक्तो। मार्गो यथा,—

"दांकारत्रितयं पूर्ब्बं दाँ धिगिति ततस्त्रयम्।
दाँ दाँ धिकत्रयं यत्र इति मार्गः प्रकीर्त्तितः॥"
इति मार्गः॥

"दुगं मानममार्गं मुखं कूटविनिर्म्मितम्।
भग्नकत्रयं वाद्यं कथितं तद्दिहोच्यते॥" ०॥

कूटमार्गस्यात् प्रतिमार्गो यथा। ततत ततत तधिं तधिं दिदं धिमकधो धिमकधो धिक धिक् धिक धिक धिक तति गमगि धो धो धि धि धिः दाँ दाँ धिक धो धो धो धधो दमगि धो तमिधो धोह धोह केटि केटि धोह धोह तटि तटि तटुक गों गों धगि धगि तत तधे तत तधे ततत गिटो भटो धोग धोग धो धोगग धोगधो ततगो।

"इति मार्गदाख्याहुः कथितं वाद्यपण्डिताः।
प्रतिमार्गेण नाशेन पादवर्णसमाप्तनः।
मेरुमार्गपतिका पूर्ब्बमुक्तप्रतीमार्गकर्म्मणे।
सुवर्णमार्गप्रसादेन कथितं प्रकटीकृतम्॥"

प्रहारकं यथा। धोगधा तद्दिका थाग कट गगो दं धोग दिहिक धिक धिकटेण। इत्येकतालो प्रहरणम्॥ ०॥

"वाद्यं विमुच्य देव छन्दनं तदिहोदते।"
यथा, तद्दिघो दिण टेण गग.। इति छन्दनम्॥०॥ मर्द्दलस्यपोद्भवाकुलखामिमुखो दारमाकुलर्दश्यमुखः। हृदयमध्यारमाकुलवामिमुखः मध्यमाकुलदक्षिणमुखः मर्द्दलहृदयपोद्भेदः। इति सङ्गीतदामोदरः॥

मृदङ्गफलः, पुं, (मृदङ्गवदाकृति फलमस्य।) पनसवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

मृदङ्गफलिनी, स्त्री, (मृदङ्गवत् फलमस्त्यस्याः। इनिः ङीप् च।) कोषातकी। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवृतिरस्याः कोषातकीशब्दे ज्ञेया।)

मृदङ्गी, स्त्री, (मृदङ्गः तदाकारोऽस्त्यस्या इति। मृदङ्ग+अर्शआद्यच् ङीप् च।) घोषातकी। इति रत्नमाला। पीतघोषा इति भाषा॥

मृदा, स्त्री, (मृद्+टाप्।) मृत्तिका। इति द्विरूपकोषः॥

मृदाकरः, पुं, वज्रम्। इति शब्दमाला॥

मृदितः, त्रि, मर्द्दनात्ः मर्दितं सः। चूर्णीकृतः। (यथा,—
"मृदितोऽथवा मृदितः कटः इत्यभिधीयते॥"
इति वैद्यकपरिभाषायाम्॥)

मृदिनी, स्त्री, (मृद्+भावे क्त। मृदः चूर्ण भावः मत्वर्थ+इनि। स्त्रियां ङीप्।) सुमृत्तिका। इति शब्दचन्द्रिका॥

मृदु, त्रि, (म्रदते मर्द्दयितुं शक्यते इति। म्रद+"प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च।" उणा० १।२८। इति कुः।) मनोज्ञः। कोमलः। इत्यमरः। ३।१।७८॥ (यथा,—
"मृदौ ज्वरे तनौ देहे प्रवर्त्तेषु मलेषु च।"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे॥) शनैश्चरग्रहे स्त्री। इति राजनिर्घण्टः॥ (पु, श्वफल्कात्मजः। इति विष्णुपुराणे। ४। २१। २॥)

मृदुकृष्णायसं, क्ली, (मृदु च तत् कृष्णायसं चेति।) कोमकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

मृदुगणः, पुं, (मृदूनां गणः।) चित्रानुराधामृगशिरोरेवतीनक्षत्राणि। यथा। चित्रामित्रान्त्यभं मृदुगणः। इति ज्योतिषतत्त्वम्॥

मृदुगमना, स्त्री, (मृदु गमनमस्याः।) हंसी। इति राजनिर्घण्टः॥ मन्दगमना स्त्री च॥

मृदुचर्म्मी, [न्] पुं, (मृदु कोमलं चर्म्म त्वक् तदस्त्यस्य। चर्म्म+"व्रीह्यादिभ्यश्च।"५।२।११६। इति इनिः।) भूर्ज्जवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ कोमलत्वग्विशिष्टे, त्रि॥

मृदुच्छदः, पुं, (मृदुः छदः पत्रमस्य।) भूर्ज्जवृक्षः। इति हेमचन्द्रः। ४।२१०॥ गिरिजपीलुवृक्षः। इति जटाधरः॥ कुमुदद्रुः। श्रीतालः। इति राजनिर्घण्टः॥

मृदुता, स्त्री, (मृदु+तल्+टाप्।) मृदुत्वम्। मृदोर्भावः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, रघौ। ५। १४॥
"स मातृभीतः प्रथमेन पश्चात्
तथा महर्षिर्मृदुतामगच्छत्॥")

मृदुतालः, पुं, (मृदूनि तालपत्राण्यस्य।) श्रीतालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ कोमलतालश्च॥

मृदुत्वक्, [च्] } पुं, भूर्ज्जवृक्षः। इत्यमरः।२।४।४६॥
मृदुत्वचः, } मृदुत्वचोऽस्य मृदुत्वक् चान्तः। भूर्ज्जोऽथ भूर्ज्जपत्रः स्यात् मृदुत्वक् चर्म्मपुष्पकः। इति कोषान्तरमिति मधुः। चर्म्मवतृक्षवलचप्रभृतेन भावबलतयादमृतेन वा विग्रहे मृदुत्वचोऽस्मिन्निति भूर्ज्जो भुर्जो बहुपटो बहुलत्वो मृदुत्वचः। इति स्वामी। इत्यमरटीकायां भरतः॥

मृदूपकं, क्ली, (मृदा मृत्परिमाणेन उप् तर्हि कोपने मृत् इति। उप्+मो+बाहुलकाद् "कर्म्मण्यधिकरणे च।" ३।३।९३। इत्यधिकरणे किः। मतः स्वार्थे कन्।) सुवर्णम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

मृदुपत्रः, पुं, (मृदूनि पत्राण्यस्य।) नलः। इति राजनिर्घण्टः॥ कोमलपत्रे, क्ली। मृदुनि, त्रि॥

मृदुपत्री, स्त्री, (मृदूनि पत्राणि सन्त्यस्याः।) शिकोहाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

मृदुपर्व्वकः, पुं, (मृदूनि पर्व्वाण्यस्य कन्।) वेत्रः। इति राजनिर्घण्टः॥ कोमलपर्व्वविशिष्टे, त्रि॥

मृदुपुष्पः, पुं, (मृदूनि कोमलानि पुष्पाण्यस्य।) शिरीषवृक्षः। इति रत्नमाला॥ कोमलपुष्पे, त्रि॥

मृदुफलः, पुं, (मृदूनि फलान्यस्य।) विकङ्कतः। मधुनारिकेलिकः। विकण्टकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ कोमलफलयुते, त्रि॥

मृदुलं, क्ली, (मृदु मृदुत्वमस्त्यस्य। मृदु+"सिध्मादिभ्यश्च।"५।२।९७। इति लच्।) जलम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ कोमले, त्रि। इत्यमरः। ३।१।७८॥ (यथा, शिशुपालवधे।६।२।
"मृदुलतानवलताललितोदयत्
स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः॥")

मृदुलोमकः, पुं, (मृदूनि स्पर्शसुखानि लोमानि यस्य सः। स्वार्थे कन्।) शशकः। इति हेमचन्द्रः। ४।३६१॥ कोमललोमविशिष्टे, त्रि॥

मृदूत्पलं, क्ली, (मृदु कोमलं उत्पलम्।) नीलपद्मम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

मृद्गः, पुं, (मृदं पङ्कं गच्छति कारणत्वेन प्राप्नोतीति। गम्+डः।) मत्स्यभेदः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

मृद्वङ्गं, क्ली, (मृदु कोमलं अङ्गं यस्य।) वङ्गम्। इति हेमचन्द्रः॥ (मृदु च तदङ्गञ्चेति।) कोमलावयवश्च॥

मृद्वी, स्त्री, (मृदु+"वोतो गुणवचनात्।"४।१।४४। इति ङीष्।) कोमलाङ्गी। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ अपि च।

"मृद्वः पुरोपरिसरेषु शिरीषमृद्वी
सीता जवात् त्रिचतुराणि पदानि गत्वा।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्ब्रुवाणा
रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम्॥"
इति महानाटकम्॥

कपिलद्राक्षा। इति राजनिर्घण्टः॥

मृद्वीका, स्त्री, (मृदु+बाहुलकात् ईकन् टाप् च।) द्राक्षा। इत्यमरः। २।४।१०७॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ५५। १०।
"क्षमृत्वेनवगामोदकमोदुम्बराश्लेषाः।
मोत्पलदलकन्दोलाम्बुभावाश् वराह्निमाः॥")
कपिलद्राक्षा। इति राजनिर्घण्टः॥

मृध, उ न क्लिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-उभ०-अक०-सेट्। क्त्वावेट्।) उ, मर्द्धित्वा मृद्धा। न, मर्धति मर्धते। क्लिदि आर्द्रीभावे। इति दुर्गादासः॥

मृधं, क्ली, (मर्धन्ति क्लिद्यन्तेऽत्र। मृध्+कः।) युद्धम्। इत्यमरः। २।८।१०४॥ (यथा, हरिवंशे। १५२। १।
"अथवा तनो देवी सखी चैव महाद्युतिः।
कुमारार्जुन मर्धे रौद्रे कौमुदकं मृधम्॥")

मृधा, अ, वृथा। इत्यमरटीकायां भरतः॥

मृन्मदः, पुं, (मृद इव मदः।) वालुकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मृश, श औ मर्शे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा०-पर०-सक०-अनिट्।) श, मृशति। औ, अम्राक्षीत् अमार्क्षीत् अमृक्षत्। मर्श इति स्पर्शमात्रमेव विधि वरम। इह पति

रिंष्टाघत्वात् स्पर्शनं प्रणिधानञ्च अस्यार्थः। स्पर्शने। यथा, रघौ। ३। ६८।

"पराम्टशन् हर्षजडेन पाणिना
तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितम्।"

प्रणिधाने।

"रामप्रवासे व्यम्टशन्न दोषं
जनापवादं सनरेन्द्रम्टत्युम्।"

कैकयीति भट्टिः। ३। ७॥

विमर्शः परामर्शः। म्टशि इति न्टर्द्धन्यान्तपाठो ऽयः। तर्हि क्षमेवार्थः स्यात्। इति, दुर्गादासः॥

मृष, त् क } क्षान्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥
मृष, त् ञ } (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट्। अन्यत्र, अदन्त भ्वा०-उभ०-सक०-सेट्।) मूर्द्धन्योपधः। क, मृषयति। ञ, मृषति मृषते। इति दुर्गादासः॥

मृष, उ सेचने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्। क्त्वावेट्।) उ, मर्षित्वा मृष्ट्वा। इति दुर्गादासः॥

मृष, क क्षान्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) क, मर्षयति। अयमात्मनेपदीत्येके। इति दुर्गादासः॥

मृष, ञ ङ उ क्षान्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-उभ०-आत्म०-च-सक०-सेट्। क्त्वावेट्।) ञ, मर्षति मर्षते। ङ, मर्षते। उ, मर्षित्वा मृष्ट्वा। अपि गुरुमपराधं मर्षति ब्राह्मणाना मिति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

मृष, य ञ क्षान्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-उभ०-सक०-सेट्।) य ञ, मृष्यति मृष्यते ममर्ष। इति दुर्गादासः॥

मृषा, व्य, (मृष्यत इति। मृष्+का।) मिथ्या। इत्यमरः। ३।४।१५॥ (यथा, नैषधचरिते। १।६८।

"मृषाऽर्द्धं सादित्रघे कुतूहला-
न्नलस्य नासीरगते वितेनतुः॥")

वृथा। इति तट्टीकासारसुन्दरी॥

मृषार्थकं, क्ली, (मृषा अर्थोऽस्य। बहुव्रीहौ कप्।) अत्यन्तासम्भवार्थवाक्यम्। तत्पर्य्यायः। आहतम् २। इत्यमरः। १। ६। २१। अत्यन्तासम्भवार्थे वचसि। आहन्यते स्म आहतं क्तः। मृषा मिथ्या अर्थोऽस्य मृषार्थकं इह मृषार्थं यत् सर्व्वथा न घटते। यथा,—

"एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः।
कूर्म्मक्षीरचयस्नातः शशशृङ्गधनुर्द्धरः इति॥
यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी पिता ममेति।

अस्य चायं भेदः मौनित्वं ब्रह्मचारित्वं अन्यत्र सिद्धमेव वन्ध्यासुतत्वं खपुष्पत्वञ्चान्यत्रासिद्धमिति। इति भरतः॥

मृषाध्यायी, [न्] पुं, (मृषा ध्यायति चिन्तयतीति। ध्यै+णिनिः।) वकः। यथा,—

"कङ्को वको वकोटश्च तीर्थसेवी च तापसः।
मीनघाती मृषाध्यायी निश्चलाङ्गश्च दाम्भिकः॥"

इति राजनिर्घण्टः॥

मृषालकः, पुं, (मृषा मिथ्या अचिरस्थायित्वेन मुकुलोद्गमकाल एवेत्यर्थः। अलं अलङ्करणं कायति प्रकाशयतीति। कै+कः।) आम्रवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

मृषावादः, पुं, (मृषा मिथ्या वादः कथनम्।) मिथ्यावाक्यम्। तत्पर्य्यायः। चटूरी २। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते। ३। १८८। ३३।

"बहवो म्लेच्छराजानः पृथिव्यां मनुजाधिप!।
मृषानुशासिनः पापा मृषावादपरायणाः॥")

मृषावादी, [न्] त्रि, (मृषा वदतीति। वद्+णिनिः।) मिथ्यावादकः। तत्पर्य्यायः। मृषोद्यः। इति शब्दमाला॥ मिथ्याभियोक्ता, च॥

मृषोद्यं, क्ली, (मृषा+वद्+"राजसूयसूर्य्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः।" ३। १। ११४। इति कर्म्मणि क्यप्। निपातितश्च।) मिथ्यावाक्यम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (यथा, भट्टिकाव्ये। ५। ६०।

"मृषोद्यं प्रवदन्तीं तां सत्यवद्यो रघूत्तमः॥")

मृषोद्यः, त्रि, मिथ्यावादी। इति शब्दमाला॥

मृष्टं, क्ली, (मृज+क्तः।) मरिचम्। इति राजनिर्घण्टः॥

मृष्टः, त्रि, (मृज+क्त।) शोधितम्। इत्यमरः। ३। ४। ५६॥ (यथा, वृहत्संहितायाम्। ८५। ८।

"अशुभकरमतोऽन्यथाप्रदिष्टं
स्थितपतितं च करोति मृष्टमन्नम्॥")

मृष्टेरुकः, पुं, वदान्यः। मिष्टाशी। अतिथिद्विट्। इति मेदिनी। के, २०६॥

मॄ, शि वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्या०-पर०-सक०-सेट्।) शि, मृणाति। मूर्णः। मूर्त्तिः। इति दुर्गादासः॥

मे, ङ प्रतीदाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-अनिट्।) प्रतीदानं परिवर्त्तः। ङ, मयते धान्येन मापं लोकः। इति दुर्गादासः॥

मे, त्रि, मह्यम्। आमाके इति भाषा। मम आमार इतिभाषा। एते अस्मच्छब्दस्य चतुर्थीषष्ठ्येकवचनाभ्यां निष्पन्ने। इति व्याकरणम्॥

मेकः, पुं, (मे इति कायति शब्दं करोतीति। कै शब्दे+कः।) छागः। इति राजनिर्घण्टः॥

मेक(ख)लकन्यका, स्त्री, (मेक(ख)लः मेखलायुक्तः विन्ध्यपर्व्वतः तस्य कन्यका। तस्य नितम्बदेशात् निःसृतेत्यर्थः।) नर्म्मदानदी। इत्यमरः। १। १०। ३२॥

मेक(ख)लाद्रिजा, स्त्री, (मेक(ख)लात् नितम्बदेशोपलक्षितात् अद्रेर्जाता। जन+डः+स्त्रियां टाप्।) नर्म्मदानदी। यथा,—

"रेवेन्दुजा पूर्व्वगङ्गा नर्म्मदा मेकलाद्रिजा।"

इति हेमचन्द्रः॥

मेक्षणं, क्ली, यज्ञीयपात्रविशेषः। (यथा, आश्वलायनश्रौतसूत्रे। २। ६। १२।

"मेक्षणेनादायावदानसम्पदा जुहुयात्॥")

यथा, मेक्षणादीनाञ्च छन्दोगपरिशिष्टम्।

"इध्मजातीयमिध्माद्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत्।
वृत्तं चाङ्गुष्ठपृथ्वग्रमवदानक्रियाक्षमम्॥"

इध्मार्द्धप्रमाणम्।

प्रादेशद्वयमिध्मस्य प्रमाणं परिकल्पितमिति।

तदर्द्धम्। एषैव दर्व्वी। विशेषस्तु महासुवे

"दर्व्वी द्व्यङ्गुलपृथ्वग्रा तुरीयेण तु मेक्षणम्।
मुषलोदूखले वार्क्षे स्वायते सुदृढ़े तथा॥"

इति संस्कारतत्त्वम्॥

मेखला, स्त्री, (मीयते प्रक्षिप्यते कायमध्यभागे इति। मि+संज्ञायां खलः गुणश्च स्त्रियां टाप्। इत्यमरटीकायां भरतमतम्।) स्त्रीकट्याभरणम्। चन्द्रहार गोट् इत्यादि भाषा॥ (यथा, रघुवंशे। ८। ६४।

"असमाप्य विलासमेखलां
किमिदं किन्नरकण्ठि! सुप्यते॥")

तत्पर्य्यायः। काञ्ची २ सप्तकी ३ रसना ४ सारसनम् ५। इत्यमरः। २। ६। १०८॥ काञ्चिः ६ रशना ७ कक्षा ८ रसनम् ९ रशनम् १० कक्ष्या ११ सप्तका १२ सारशनम् १३। इति शब्दरत्नावली॥ कलापः १४। इति जटाधरः॥ सारसनं स्त्रीकट्यां वस्त्रग्रन्थनम्। इति स्वामी॥ केचित्तु।

"एकयष्टिर्भवेत् काञ्ची मेखला त्वष्टयष्टिका।
रसना षोड़श ज्ञेया कलापः पञ्चविंशकः॥"

इति पठन्ति। इह त्वभेदात् पर्य्यायता। इति भरतः॥ खड़्गादिनिबन्धनम्। इत्यमरः। २। ८। ९०॥ शिञ्जिनिका। चर्म्मरज्ज्वादि। मुष्टिदार्ढ्यार्थं उपर्य्यधो लौहबन्धः। इत्येके। इत्यपि भरतः॥ * ॥ शैलनितम्बः। इति मेदिनी। ले, १२५॥ नर्म्मदानदी। इति शब्दरत्नावली॥ पृश्निपर्णी। इति राजनिर्घण्टः॥ * ॥ उपनयनकाले धारणीयमुञ्जनिर्म्मितसूत्रत्रयम्। यथा। अथैनं माणवकमाचार्य्यस्त्रिः प्रदक्षिणं त्रिवृत्तमुञ्जमेखलां परिधापयन् मन्त्रद्वयं वाचयति। इति भवदेवभट्टः॥ अपि च। गोभिलः। मुञ्जकाशताम्बो रसनाः। मुञ्जः शरः। ताम्बनः शणस्तद्भवा ताम्बनी। रसना मेखला। तथा च मनुः।

"मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य मेखला।
क्षत्त्रियस्य च मौर्व्वीया वैश्यस्य शणतान्तवी॥
मुञ्जालाभे तु कर्त्तव्या कुशाश्मन्तकवल्वजैः।
त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा॥"

इति संस्कारतत्त्वम्॥

अन्यच्च।

"गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे स्वसूत्रोक्तविधानतः।
दण्डी च मेखली सूत्री कृष्णाजिनधरो मुनिः॥
मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य मेखला।
मौञ्ज्यभावे कुशेनाहुर्ग्रन्थिनैकेन च त्रिभिः॥"

इति कौर्म्मे उपविभागे ११ अध्यायः॥

होमकुण्डोपरिम्टद्घटितवेष्टनविशेषः। यथा, वशिष्ठपञ्चरात्रे।

केशाङ्गारांस्तथा भस्म भुजगान् निर्जलां महीम्।
दृष्ट्वा स्वप्ने दशाहन्तु मृत्युरेकादशेऽहनि॥
करालैर्विकटैः कृष्णैः पुरुषैरुद्यतायुधैः।
पाषाणैस्ताडितः स्वप्ने सद्यो मृत्युं समाप्नुयात्॥
सूर्य्योदये यस्य शिवा क्रोशन्ती याति सम्मुखम्।
विपरीतं परीतं वा स सद्यो मृत्युमृच्छति॥
यस्य वै भुक्तमात्रेऽपि हृदयं पीड्यते क्षुधा।
जायते दन्तसङ्घर्षः स गतायुरसंशयम्॥
दीपादिगन्धं नो वेत्ति त्रसत्यह्नि तथा निशि।
नात्मानं परनेत्रस्थं वीक्षते न स जीवति॥
शक्रायुधञ्चार्द्धरात्रे दिवा ग्रहगणं तथा।
दृष्ट्वा मन्येत सङ्क्षीणमात्मजीवितमात्मवान्॥
नासिका वक्रतामेति कर्णयोर्नम्रतोन्नती।
नेत्रञ्च वामं स्रवति यस्य तस्यायुरुद्गतम्॥
आरक्ततामेति मुखं जिह्वा वापि सिता तथा।
तदा प्राज्ञो विजानीयान्मृत्युमासन्नमात्मनः॥
उष्ट्ररासभयानेन यः स्वप्ने दक्षिणां दिशम्।
प्रयाति तं विजानीयात् सद्यो मृत्युं नरेश्वर॥
पिधाय कर्णौ निर्घोषं न शृणोत्यात्मसम्भवम्।
नश्यते चक्षुषोर्ज्योतिर्यस्य सोऽपि न जीवति॥
पततो यस्य वै गर्त्ते स्वप्ने द्वारं पिधीयते।
न चोत्तिष्ठति यः श्वभ्रात्तदन्तं तस्य जीवितम्॥
ऊर्द्ध्वा च दृष्टिर्न च सम्प्रतिष्ठा
रक्ता पुनः सम्परिवर्त्तमाना।
मुखस्य चोष्मा शुषिरा च नाभिः
शंसन्ति पुंसामपरं शरीरम्॥
स्वप्नेऽग्निं प्रविशेद्यस्तु न च निष्क्रमते नरः।
जलप्रवेशादपि वा तदन्तं तस्य जीवितम्॥
यश्चाभिहन्यते दुष्टैर्भूतै रात्रावथो दिवा।
स मृत्युं सप्तरात्रान्तात् पुमानाप्नोत्यसंशयम्॥
स्ववस्त्रममलं शुक्लं रक्तं पश्यत्यथोऽसितम्।
यः पुमान् मृत्युमापन्नं तस्यापि हि विनिर्द्दिशेत्॥
स्वभाववैपरीत्यन्तु प्रकृतेश्च विपर्य्ययः।
कथयन्ति मनुष्याणां समासन्नौ यमान्तकौ॥
येषां विनीतः सततं यस्य पूज्यतमा मताः।
तानेव योऽवजानाति तानेव च विनिन्दति॥
देवान्नार्च्चयेद्वृद्धान् गुरून् विप्रांश्च निन्दति।
मातापित्रोरसत्कारं जामातृणां करोति यः॥
योगिनां ज्ञानविदुषामन्येषाञ्च महात्मनाम्।
प्राप्ताकाले पुरुषस्तद्विज्ञेयं विचक्षणैः॥
योगिना सततं यत्नादरिष्टान्यवनीपते।
संवत्सरान्ते सञ्जाते फलदानि दिवानिशम्॥
विलोक्यानि सदा चैव फलपङ्क्तिश्च भीषणा।
इति मार्कण्डेयपुराणे अलर्कोपाख्याने ४३ अ॥
कर्म्मविशेषान्मृत्युविशेषो यथा —
"पैशाचानि गोत्राणि गौतमीयं हतो वध।
कार्त्तिकं यद्धनञ्च यः सुरां मृत्युमृच्छति॥
आगारदाहिनो दाहं क्षुधं चाश्ननायिनः।
यं पुरन्ति नरा काले तस्मिन् मृत्युमुपैष्यति॥
दम्भाचारपराणां ये तमाचारमेव च।
उदन्या बन्धा होमस्तौ नरा सुखमत्ययः॥
ये न खादन्ति जन्मान्ते देवाद्यर्म्मसमापयेत्।
यथोक्तकारी सौम्यश्च स सुखं मृत्युमृच्छति॥
शीतं जयन्तीन्मनदाःतापं चोपकदायिनः।
प्राणघ्नीं वेदनां कष्टां ये चान्ये द्वेषकारिणः॥
मोहाज्ञानप्रदातारः प्राप्नुवन्ति महद्भयम्।
कूटसाक्षी मृषावादी यश्चासम्यगुपास्ति वै।
ते मोहमृत्यवः सर्व्वे तथान्ये वेदनिन्दकाः॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसम्वादे १० अध्यायः॥ *॥
मृत्युकालकर्त्तव्यक्षुद्रजन्तुवधप्रायश्चित्तं यथा —
"कोऽपि क्षुद्रजन्तूनां हिंसकानाञ्च पण्डित।
कायावधं समुत्तस्थ्य मृत्युकाले प्रमुच्यते॥
अहिंसकानां क्षुद्राणां वधे प्रसज्य ध्रुवम्।
प्रायश्चित्तं मृत्युकाले कथितं पद्मयोनिना॥'
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७ अध्यायः॥
मृत्युसमये गङ्गागमनमावश्यकं यथा —
"अहो सगरवंश्येभ्यो निर्व्वाणमुक्तिदायिनी।
वैकुण्ठगामिनां मार्गसोपानरूपिणी वरा॥
अतोऽपि मृत्युसमये सर्व्वा पुण्यस्वरूपिणाम्।
आदौ पादौ च विन्यस्य मुखे तोयं प्रदीयते॥
गङ्गासोपानमारुह्य सन्तो यान्ति ममालयम्॥'
इति तत्रैव ३४ अध्यायः॥ *॥
जन्मवतां मृत्योरपरिहार्य्यत्वं यथा,—
"मृत्युर्जन्मवतां वीर। देहेन सह जायते।
अद्य वाब्दशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १ अध्यायः॥
अपि च।
"जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च।
तस्मादपरिहार्य्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि॥
इति श्रीभगवद्गीता॥ *॥
अकालमृत्युप्रशमनस्तोत्रं यथा,—
सूत उवाच।
"स्तोत्रं तत्र प्रवक्ष्यामि मार्कण्डेयेन भाषितम्।
नारायणं सहस्राक्षं पद्मनाभं पुरातनम्।
प्रणतोऽस्मि हृषीकेशं किं मे मृत्युः करिष्यति॥१॥
गोविन्दं पुण्डरीकाक्षमनन्तमजमव्ययम्।
केशवञ्च प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति॥२॥
वासुदेवं जगद्योनिं भानुमन्तमतीन्द्रियम्।
दामोदरं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति॥३॥
शङ्खचक्रधरं देवं छन्नरूपिणमव्ययम्।
अधोक्षजं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति॥४॥
वाराहं वामनं विष्णुं नारसिंहं जनार्द्दनम्।
माधवञ्च प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति॥५॥
पुरुषं पुष्करं पुण्यं क्षेमबीजं जगत्पतिम्।
लोकनाथं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति॥६॥
सहस्रशीर्षं देवेशं व्यक्ताव्यक्तं सनातनम्।
महायोगं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति॥७॥
भूतात्मानं महात्मानं यज्ञयोनिमयोनिजम्।
विश्वरूपं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति॥८॥
इत्युदीरितमाकर्ण्य स्तोत्रं तस्य महात्मनः।
अपयातस्ततो मृत्युर्विष्णुदूतैः प्रपीडितः॥
इति तेन जितो मृत्युर्मार्कण्डेयेन धीमता।
प्रसन्ने पुण्डरीकाक्षे नृसिंहे नास्ति दुर्लभम्॥
मृत्युञ्जयकमिदं पुण्यं मृत्युप्रशमनं शुभम्।
मार्कण्डेयहितार्थाय स्वयं विष्णुरुवाच ह॥
य इदं पठति स्तोत्रं त्रिकालं नियतः शुचिः।
नाकाले तस्य मृत्युः स्यान्नरस्याच्युतचेतसः॥
हृत्पद्ममध्ये पुरुषं पुराणं
नारायणं शाश्वतमादिदेवम्।
विचिन्त्य सूर्य्यादतिराजमानं
मृत्युं स योगी जितवांस्तदैव॥
इति गारुडे २९८ अध्यायः॥ *॥
शुभकर्म्मप्रतिबन्धकमृत्युदा योगा यथा,—
'आदित्यभौमयोर्नन्दा भद्रा शुक्रशशाङ्कयोः।
बुधे जया गुरौ रिक्ता शनौ पूर्णा च मृत्युदा॥"
अपि च।
"रव्यादिभिर्मघैर्युक्ता विशाखादिचतुष्टयं।
उत्पाटा मृत्युवः काला अन्दनानि यथाक्रमम्॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

मृत्युञ्जय पुं, (मृत्युं जितवान्। जि + खच् + मुम् च।) शिवः। इत्यमरः॥ तन्नामकारणं यथा —
सुयज्ञ उवाच।
'शिवो लीनो निर्गुणे च श्रीकृष्णे प्राकृते लये।
कथं तव गुरोर्नाम मृत्युञ्जय इति श्रुतौ॥'
सुतपा उवाच।
"ब्रह्मणोऽन्ते मृत्युकन्या प्रनष्टा जलबिन्दुवत्।
सहस्रौ सर्व्वलोकानां ब्रह्मादीनां नराधिप॥
कतिधा मृत्युकन्यानां ब्रह्मणां कोटिशो लये।
कालेन लीनः शम्भुश्च सत्त्वरूपी च निर्गुणे॥
मृत्युकन्या जिता शश्वत् शिवेन गुरुणा मम।
न मृत्युना जितः शम्भुः कल्पे कल्पे श्रुतौ
श्रुतम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः॥
रोगशान्त्यर्थं तस्य पूजाविधिर्यथा —
"मृत्युञ्जयं समापूज्य लिङ्गं त्रिभुवनेश्वरम्।
रोगात्तो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बन्धनात्॥
यस्तु सम्पूजयेद्भक्त्या लिङ्गं मृत्युञ्जयाभिधम्।
यमोऽपि प्रणमेद्भक्त्या किं करिष्यति चामयः॥
तस्य पूजाविधिं वक्ष्ये शृणु सत्प्रायकार्म्मिणे।
जातिभद्र मृत्तिकान्तु गृहीत्वा शोतितोयकम्॥
निर्म्माय पार्थिवं लिङ्गं काष्ठाधारे निवेशयेत्।
पौराणिकेन मन्त्रेण कुर्य्याच गठनं बुधः॥
स्नापयेत् पञ्चगव्येन प्रत्यक्स्थाप्य तोलकम्।
स्वस्थमन्त्रेण प्रत्यक्षरेण स्नापयेत् सुधीः॥
रोमव्ययकामतया नामगोत्रादिपूर्व्वकम्।
उपविश्यासने विप्रो धृत्वा धौतं च वाससी॥
रुद्राक्षमालां कण्ठे वै धृत्वा भस्मत्रिपुण्ड्रकम्।
उपचारं षोडशकं दद्यात् भक्त्या प्रयत्नतः॥
सुवर्णस्थापनं दद्यात् तथैवाभरणानि च।
वस्त्रयुग्मं प्रदद्यात्तु परिधेयं यथा भवेत्॥
मधुपर्कं कांस्यपात्रे दद्याद्भोजनपेयकम्।
विल्वपत्रसहस्रञ्च अभयं विनिवेदयेत्॥
एवं सम्पूज्य लिङ्गेश जपेन्मन्त्रं सहस्रकम्।
ततो होमं प्रकुर्व्वीत दार्भ्यां साज्यं ददेत्॥

सुवर्णं वा तदर्द्धं वा देवि! विभवमानतः।
अङ्गहीना न कर्त्तव्या पूजा चाफलदा यतः॥
एकलिङ्गं समाराध्य फलं स्यादन्यके युगे।
तत् फलं लभते देवि! कलौ संख्या चतुर्गुणा॥
ताम्रपात्रे तु संस्थाप्य अशीतितोलकं जलम्।
तज्जलेनैव देवेशि! कुशैः संमार्ज्य रोगिणम्॥
त्रिपट्टीपशिखायाश्च मन्त्रमुच्चार्य्य मामकम्।
एवंविधिविधानेन पूजयेन्मम लिङ्गकम्॥
यादृग्यादृग्भवेद्रोगो नाशमेति मयोदितः।
साङ्गेन पूजयित्वा च लभते वाञ्छितं फलम्॥
अङ्गव्यतिक्रमेणैव वृथा भवति वासना।
रोगी प्रमुच्यते सद्यो भोगीव कञ्चुकोज्झितः।
यदि मद्वचने भक्तिस्तदा मुक्तो भवेन्नरः॥"

इति मृत्युञ्जयतन्त्रम्॥

(ज्वरनाशकौषधविशेषः। तद्यथा,—
"अयक्तः सिद्धिदः शुद्धो रोगघ्नः कीर्त्तिवर्द्धनः।
यशःप्रदः शिवः साक्षात् मृत्युञ्जयरसः स्मृतः॥
विषस्यैकस्तथा भागो मरीचं पिप्पली कणा।
गन्धकस्य तथा भागो भागः स्याट्टङ्गणस्य वै॥
सर्व्वत्र समभागः स्याद्धिङ्गुलन्तु द्विभागकम्।
चूर्णयेत् खल्लमध्ये तु मुद्गमानां वटीश्चरेत्॥
रसश्चेत् समभागः स्याद्धिङ्गुलं नेष्यते तदा।
मृत्युरूपं ज्वरं हन्ति मृत्युञ्जयरसः स्मृतः॥
मृत्युर्विनिर्जितो यस्मात्तस्मान्मृत्युञ्जयः स्मृतः।
मधुना लेहनं प्रोक्तं सर्व्वज्वरनिवृत्तये॥
दध्योदकानुपानेन वातज्वरनिवर्हणः।
आर्द्रकस्य रसैः पानं दारुणे सान्निपातिके॥
जम्बीररसयोगेन सर्व्वज्वरविनाशनः।
अजाजीगुड़संयुक्तो विषमज्वरनाशनः॥
तीव्रज्वरे महाघोरे पुरुषे यौवनान्विते।
पूर्णमात्रा प्रदातव्या पूर्णा वटीचतुष्टयम्॥
स्त्रीबालवृद्धक्षीणे च अर्द्धमात्राः प्रकीर्त्तिताः।
नवज्वरे महाघोरे यामैकान्नाशयेद्ध्रुवम्॥
मध्यज्वरे तथाजीर्णे त्रिरात्रान्नाशयेद्ध्रुवम्।
सप्ताहात् सन्निपातोत्थं ज्वराजीर्णकसंज्ञ-

कम्॥"

इति मृत्युञ्जयो रसः॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार-संग्रहे ज्वराधिकारे॥ क्ली, ज्ञानविशेषः। यथा, ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे प्रकृतिखण्डे। ४६। ६५।

"शम्भुश्च चतुरो वेदान् वेदाङ्गानितरांस्तथा।
बालकं पाठयामास ज्ञानं मृत्युञ्जयं परम्॥")

मृत्युनाशकः, पुं, (नाशयतीति। नश् + णिच् + ण्वुल्। मृत्योर्नाशकः।) पारदः। इति राजनिर्घण्टः॥ मरणहारके, त्रि॥

मृत्युपुष्पः, पुं, (मृत्यवे निजनाशाय पुष्पमस्य। सति पुष्पोद्गमे अस्य नाशात्तथात्वम्।) इक्षुः। इति रत्नमाला॥

मृत्युफलः, पुं, (मृत्यवे स्वनाशाय फलमस्य।) महाकालफलम्। इति मेदिनी। ले, १६२॥

मृत्युफला, स्त्री, (मृत्यवे फलमस्याः।) कदली। इति मेदिनी। ले, १६२॥ (कदलीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

मृत्युबीजः, पुं, (मृत्यवे स्वनाशाय बीजमस्य।) वंशः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मृत्युभङ्गुरकः, पुं, मरणकालवादनीयपटहः। यथा,

"भवरुत् प्रेतपटहो मृत्युभङ्गुरकश्च सः।"

इति त्रिकाण्डशेषः॥

मृत्युभृत्यः, पु, (मृत्योर्भृत्यः किङ्कर इव। मरणहेतुत्वात्।) रोगः। इति राजनिर्घण्टः॥

मृत्युवञ्चनः, पुं, (मृत्युं वञ्चयतीति। वञ्चि + ल्युः।) शिवः। बिल्ववृक्षः। द्रोणकाकः। इति मेदिनी। ने, २४५॥

मृत्युसूतिः, स्त्री, मृत्यवे सूतिः प्रसवो यस्याः सा। कर्कटी। यथा,—

"यथा कर्कटकी गर्भमाधत्ते मृत्युमात्मनः।"

इति महाभारते विराटपर्व्व॥

मृत्स्ना, स्त्री, (प्रशस्ता मृत् इति। मृत् + "सस्नौ प्रशंसायाम्।" ५। ४। ४०। इति सः। टाप्।) प्रशस्तमृत्तिका। इत्यमरः। २। १। ४॥

मृत्स्ना, स्त्री, (प्रशस्ता मृत् इति। मृत् + स्नः। टाप्।) प्रशस्तमृत्तिका। (यथा, श्रीमद्भागवते। ८। ६। १०।

"त्वमादिरन्तो जगतोऽस्य मध्यम्
घटस्य मृत्स्नेव परः परस्मात्॥")

काची। इत्यमरः। २।१।४॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—

"सौराष्ट्री पार्व्वती मृत्स्ना काची च पङ्क-पर्पटी।"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

मृत्स्नाभाण्डकः, पुं, (मृत्स्नानिर्म्मितं भाण्डम्। ततः कन्। अभिधानात् पुंस्त्वम्।) भाण्डविशेषः। तत्पर्य्यायः। मृच्छिका २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मृद, श क्षुदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्या०-पर०-सक०-सेट्।) श, मृद्नाति ममर्द। क्षुदि चूर्णीकरणे। इति दुर्गादासः॥

मृद्, [द्] स्त्री, (मृद्यते चूर्णीक्रियते इति। मृद् + कर्म्मणि क्विप्।) मृत्। मृत्तिका। इत्यमरः। २। १। ४॥ (यथा, मनौ। ४। ३९।

"मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधुचतुष्पथम्॥")

मृदङ्कुरः, पुं, हारीतपक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४। ४०७॥

मृदङ्गः, पुं, (मृद्यते आहन्यते असौ इति। मृद् + "विड़ादिभ्यः कित्।" उणा० १। १२०। इति अङ्गच्। सच कित्। यद्वा, मृत् अङ्गमस्येत्यमरटीकायां रघुनाथः।) स्वनामख्यातवाद्यम्। तत्पर्य्यायः। मुरजः २। इत्यमरः। १। ७। ५॥ (यथा, शिशुपालवधे। ११। २।

"रजनिविरतिशंसी कामिनीनां भविष्यद्-
विरहविहितनिद्राभङ्गमुच्चैर्मृदङ्गः॥")

पटहः। घोषः। इति मेदिनी। गे, ४७॥ वंशः। इति शब्दमाला॥ (मृदङ्गादेर्मङ्गलजनकत्वमाह स्मृतिः।

"रोचनं चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम्।
गुरुमग्निं तथा सूर्य्यं प्रातः पश्येत् सदा बुधः॥")

अथ मृदङ्गादिविवरणम्।

"मर्द्दलः खादिरः श्रेष्ठो हीनः स्यादन्यदारुणः।
रक्तचन्दनजो वाद्यो गभीरध्वनिरुच्चकैः॥
सार्द्धहस्तप्रमाणन्तु दैर्घ्यमस्य विधीयते।
त्रयोदशाङ्गुलं वाममथवा द्वादशाङ्गुलम्॥
दक्षिणञ्च भवेद्धीनमेकेनार्द्धाङ्गुलेन वा।
करणानद्धवदनो मध्ये चैव पृथुर्भवेत्॥
यत्स्थानीयो भवेद्यस्तत्तच्चर्म्मकरणं मतम्।
मृत्तिकानिर्म्मितश्चैव मृदङ्गः परिकीर्त्तितः॥
पातयेत् खरलिं वाद्यवादनार्थञ्च मर्द्दले।
विभूतिर्गैरिकं भक्तं केन्दुकेन च संयुतम्॥
यद्वा चिपीटकं देयं जीवनीसत्त्वमिश्रितम्।
सर्व्वमेकत्र पिष्टन्तल्लेपः खरलिरुच्यते॥
वामास्ये पूरिकां कृत्वा लेपं दद्याच्च दक्षिणे।
एवं मर्द्दलकः प्रोक्तः सर्व्ववाद्योत्तमो मतः॥
अस्य संयोगमासाद्य सर्व्वं वाद्यञ्च शोभते।
एतदङ्गे वीणकाष्ठे दशमर्द्धाङ्गुलं विदुः॥ * ॥
तधि धोतेमिति ज्ञेयाः पाठ्वर्णा मृदङ्गजाः।
थों दं टें धिक्कटस्तद्वौ ताकं दं दं थोगं धिधि॥
खर्म्मझिं नं गटं दं था झटपाटा मता अमी।
तथिं थोंटें तकधी दों दं दं धिग्ध्वां ततं तधि॥
तक्क तं घं धि दों ताधि पाठ्खण्डे त्वयं क्रमः।"

तथा च यतिमाने पाठ्खण्डः। द्रगतथेजां द्रगतथेजां धो धो धिकता धिका थोजां थोजां तक तता धिका थोता द्रग तता धि छि ग्धिधि कड़ ताकड़ नाथोधिक थोजां धोताद्रगत ताद्रगत ताद्रगत ताधि। इति यतिमाने पाठ्खण्डः॥ * ॥

"यतिरोढ़ोऽप्यवच्छेदो गजरो रूपकं ध्रुवम्।
गलपः सारिगोणी च नादश्च कथितं तथा।
प्रहरणं द्वन्दनश्च प्रबन्धा द्वादश स्मृताः॥"

यथा। दं थात इत्येकताल्यां यतिः॥ * ॥ ओढ़वाद्यं यथा। दां तथो तधिक तधिक दं थादं था घोधि घोधि तत्त तत्तथ धिध धिद्दिशां दिशां टटु नें कि टटु नकि तद टङ्ग तद टङ्ग स्ववटङ्ग स्ववटङ्ग तगि नगि तगि नगि दां दां दं दं दीं दीं दं ता तथा। इत्योढ़वाद्यम्॥ * ॥ अवच्छेदवाद्यं यथा। दं थातः दं थातः धिक्कि धिक्कि दिगणं दं थातः। इत्यवच्छेदवाद्यम्॥ * ॥ गजरवाद्यं यथा। थोक टेष नेष टें हें गथो गथोङ्क टेङ्क थोगतकि धिक तकि धिक टेङ्कन धि धि कट तक थोक तधिकट तक्कक तथोग तद्दीम्। इत्येकताल्यां गजरः॥ * ॥ रूपकवाद्यं यथा। तकधिक् तकधिक्क थवितकि थवितक्कि धिक्क दं थातः। इति रूपकवाद्यम्॥ * ॥ ध्रुवकवाद्यं यथा। तक्क तक्कट धिक्क धिक्कट। इति निःसारताले ध्रुवकः॥ * ॥ गलपो यथा। तधिद्धि धिक तक तधि गलगं था था दें तथा ढ्णन। इत्येकताल्यां गलपः॥ * ॥ सारिगोणी यथा। थोङ्गटेष तक्क धिक्क तकधिक् तकथो हटङ्गन हटङ्गन थोगक्क थोः। इति प्रथमखण्डः॥ * ॥ टेष थोः धि खोद्दः टेष टेष

दक्ष तगदक्ष धिक नदिदक्ष दं गदं गखो गखोक सक तक धिक तधिक तधो टेण घोटेण घटे गल खोगगल खोग खोदट गें टगें खोह टण। इत्यस्य छन्दनम्। इति शारिगोखो। नादो यथा,—

"दांकारश्चितय पूर्ब्बं दा धिगिति ततस्त्रयम्।
दां दां धिकत्रय यत्र इति नाद ग्रचीप्रिय ॥"

इति नाद ॥

"हुतं मानममारभ्य शुद्ध कूटविनिर्म्मितम्।
सप्तपञ्चमय वाद्य कथित तद्दिहोच्यते ॥" * ॥

हुतमानत्वात प्रतिमाले यथा। ततत ततत तक्कि तक्कि ट्नि घिगनथो घिगनथो धिक्क धिक धिक्क धिक्क धिक नगि नगमि थो थो धि धि धि दां दा धिक्क थो थो थो हथो हननि थो नमिथो थोह थोह डेढ डेढि थोह थोह सटि तटि तटुक गों गों धगि धगि तत तधे तत तधे ततत गिडो जडो थोग थोग थों थोगग थोगथो ससतो।

"इति सप्तपदान्याहु कथित वाद्यपण्डिता।
प्रतिताडेन ताडेन पादवर्णसमाश्रित ॥
गन्धर्ब्बपतिना पूर्ब्बमुत्वशीलासनर्त्तने।
सुधर्म्मारञ्जनार्थञ्च कथित प्रकटीकृतम् ॥"

प्रहरण यथा। थोगक्का नह्विका थाग कट गगों द थोग दिह्विक धिक्क धिकटेण। इत्येक ताल्या प्रहरणम् ॥ * ॥

"वाद्य विसृज्यते येन छन्दन तन्निगद्यते।"

यथा तह्निथो दिम टेण नन्न। इति छन्दनम् ॥ * ॥ मर्द्दलस्थयोरष्टाङ्गुलवामसुखो द्वादशाङ्गुलदक्षिणमुख। मुरजस्य द्वादशाङ्गुलवाममुख सप्तदशाङ्गुलदक्षिणमुख मर्द्दलमुरजयोरय भेद। इति सङ्गीतदामोदर ॥

मृदङ्गफल, पु (मृदङ्गस्तदाकृति फलमस्य।) पनसवृक्ष। इति शब्दरत्नावली ॥

मृदङ्गफलिनी स्त्री,(मृदङ्गवत फलमस्त्यस्या। इनि ङीप च।) कोषातकी। इति राजनिर्घण्ट ॥ (विषयोऽस्या कोषातकीशब्दे ज्ञेय ॥)

मृदङ्गी, स्त्री, (मृदङ्ग तदाकारफलमस्त्यस्या इति। मृदङ्ग+अर्शआद्यच ङीष च।) घोषातकी। इति रत्नमाला ॥ श्वेतघोषा इति भाषा ॥

मृदा, स्त्री, (मृद्+टाप।) मृत्तिका। इति द्विरूपकोष ॥

मृदाकर, पुं वज्रम्। इति शब्दमाला ॥

मृदित, त्रि मृदधातो. कर्म्मणि क्त। चूर्णीकृत। (यथा,—

"विमृद्यजलतोये मृदित पाण्ड इत्यभिधीयते।"

इति वैद्यकपरिभाषायाम्।)

मृदिनी स्त्री, (मृद्+भावे क। मृद चूर्णीकरणमस्त्यस्या। मृद+इनि। स्त्रियां ङीप।) प्रशस्तमृत्तिका। इति शब्दचन्द्रिका ॥

मृदु, त्रि (म्रदते मर्द्दितु शक्यते इति। मृद्+"प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च।" उणा० १। २८। इति कु।) अतीक्ष्ण। कोमल। इत्यमर। ३। १। ७८। (यथा,—

'मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च।"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे।) गृहकन्यायां स्त्री। इति राजनिर्घण्ट। (पु नृपञ्जयराजपुत्र। इति विष्णुपुराणे। ४। २१। ३।)

मृदुकृष्णायस, स्त्री (मृदु च तत् कृष्णायसं चेति।) सीसकम्। इति राजनिर्घण्ट ॥

मृदुगण, पुं (मृदूनां गण।) चित्रानुराधामृगशिरोरेवतीनक्षत्राणि। यथा। चित्रामित्रान्त्यभं मृदुगण। इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

मृदुगमना स्त्री (मृदु गमनमस्या।) हंसी। इति राजनिर्घण्ट ॥ मन्दगमना स्त्री च ॥

मृदुचर्म्मी, [न्] पु, (मृदु कोमल चर्म्म त्वक। तदस्त्यस्य। चर्म्म+'व्रीह्यादिभ्यश्च।' ५।२।१२। इति इनि।) भूर्ज्जवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट ॥ कोमलत्वग्विशिष्टे त्रि ॥

मृदुच्छद, पु, (मृदु छद पत्रमस्य।) भूर्जवृक्ष। इति हेमचन्द्र। ४।२१०। गिरिजपीलुवृक्ष। इति जटाधर ॥ कुकुरद्रु। श्रीताल। इति राजनिर्घण्ट ॥

मृदुता, स्त्री (मृदु+तल+टाप।) मृदुत्वम्। मृदोर्भाव। इति व्याकरणम् ॥ (यथा रघौ। ५। ५४ ॥

'स चानुनीत प्रणतेन पश्चात्
मया महर्षिर्मृदुतामगच्छत् ॥')

मृदुताल पु (मृदूनि तालफलान्यस्य।) श्रीतालवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट ॥ कोमलतालश्च ॥

मृदुत्वक, [च] } पुं, भूर्ज्जवृक्ष। इत्यमर। २।४।४६।
मृदुत्वच, } मृदवस्त्वचोऽस्य मृदुत्वक चान्त। भूर्ज्जोऽथ भूर्जपत्र' स्यात मृदुत्वक पत्रपुष्पक। इति कोषान्तरमिति मधु। अदन्तनपुंसकत्वच शब्देन चापन्तत्वचाशब्देन वा विग्रहे मृदुत्वचोऽदन्तोऽपि भूर्जो भुर्जो बहुपटो बहुत्वको मृदुत्वच। इति स्वामी। इत्यमरटीकायां भरत ॥

मृदुत्थक, स्त्री, (मृदा मृत्परिणामेन उत ऊर्द्ध नीयते यत् इति। उत्+नी+अपकरणे "अन्येष्वपि दृश्यते।" ३। २। ४८। इत्यच काशिकोक्त्या ड। तत स्वार्थे कन्।) सुवर्णम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥

मृदुपत्र पुं, (मृदूनि पत्राण्यस्य।) नल। इति राजनिर्घण्ट ॥ कोमलपर्णे स्त्री। तद्वति, त्रि ॥

मृदुपत्री, स्त्री (मृदूनि पत्राणि यस्या।) चिल्ली-शाकम्। इति राजनिर्घण्ट ॥

मृदुपर्व्वक, पुं, (मृदूनि पर्व्वाण्यस्य कप।) वेत्र। इति राजनिर्घण्ट ॥ कोमलपर्व्वविशिष्टे त्रि ॥

मृदुपुष्प, पुं, (मृदूनि कोमलानि पुष्पाण्यस्य।) शिरीषवृक्ष। इति रत्नमाला ॥ कोमलकुसुमयुक्ते, त्रि ॥

मृदुफल, पुं (मृदूनि फलान्यस्य।) विकङ्कत। मधुनारिकेरिक। विकण्टकवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट ॥ कोमलफलवति, त्रि ॥

मृदुल, क्ली, (मृदु मृदुत्वमस्त्यस्य। मृदु+"सिध्मादिभ्यश्च।" ५। २। ९७। इति लच।) जलम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥ कोमले, त्रि। इत्यमर। २। १। ७८ ॥ (यथा शिशुपालवधे। ६। २।

"मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत
स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरै ॥")

मृदुलोमक, पु, (मृदूनि सर्व्वसुलभानि लोमानि यस्य स। स्वार्थे कन्।) शशक। इति हेमचन्द्र। ४। ३६१ ॥ कोमलरोमविशिष्टे, त्रि ॥

मृदूत्पल, क्ली, (मृदु कोमल उत्पलम्।) नीलपद्मम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥

मृद्गु, पु, (मृद पङ्क गच्छति कारणत्वेन प्राप्नोतीति। गम्+ड।) मत्स्यभेद। इति सक्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥

मृद्वङ्ग, क्ली, (मृदु कोमल अङ्ग यस्य।) वङ्गम्। इति हेमचन्द्र ॥ (मृदु च तदङ्गञ्चेति।) कोमलावयवश्च ॥

मृद्वी, स्त्री (मृदु+'वोतोगुणवचनात।' ४।१।४४। इति ङीष।) कोमलाङ्गी। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ अपि च।

'सद्य पुरीपरिसरेषु शिरीषमृद्वी
सीता जवात्त्रिचतुराणि पदानि गत्वा।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्‌ब्रुवाणा
रामाश्रुण कृतवती प्रथमावतारम् ॥'

इति महानाटकम् ॥

कपिलद्राक्षा। इति राजनिर्घण्ट ॥

मृद्वीका स्त्री, (मृदु+बाहुलकात ईकन् टाप च।) द्राक्षा। इत्यमर। २।४।१०७ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ५५। १०।

"जम्बूवेतसवानीरकदम्बोदुम्बरार्ज्जुना।
बीजपूरकमृद्वीकालकुचाश्च सदाडिमा ॥")

कपिलद्राक्षा। इति राजनिर्घण्ट ॥

मृध उ ञ क्लिदि। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-उभ०-अक०-सेट। क्त्वावेट।) उ, मर्द्धित्वा मृद्ध्वा। ञ, मर्धति मर्धते। क्लिदि आर्द्रीभावे। इति दुर्गादास ॥

मृध, क्ली, (मर्धन्ते क्लिद्यन्तीति। मृध+क।) युद्धम्। इत्यमर। २। ८। १०४ ॥ (यथा हरिवंशे। १८२। १।

"अपयाते ततो देवे हर्य्ये चैव महात्मनि।
पुनश्चावर्त्तत मृध परेषां लोमहर्षणम् ॥")

मृधा अ, मृषा। इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

मृध्मर, पु, (मृतस्य मल।) पापाण। इति त्रिकाण्डशेष ॥

मृश, श औ मृशि। इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा० पर० सक० अनिट।) श, मृशति। औ, अमार्क्षीत् अम्राक्षीत् अमृक्षत्। मृशि इति तालव्यान्तस्यैव क्रिपि रूपम्। तेन आनि

द्विष्टाधत्वात् सम्मर्शनं प्रणिधानञ्च अस्यार्थः । सम्मर्शने । यथा, रघौ । ३ । ६८ ।

"परामृशन् हर्षजडेन पाणिना
तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितम् ।"

प्रणिधाने ।

"रामप्रवासे व्यमृशन्न दोषं
जनापवादं सनरेन्द्रमृत्युम् ।"

कैकेयीति भट्टिः ।३।७॥

विमर्शः परामर्शः । मृषि इति मूर्द्धन्यान्तपाठो देयः । तर्हि चमैवार्थः स्यात् । इति दुर्गादासः ॥

मृष, तृ क } क्षान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
मृष, तृ ष } (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् । अन्यत्र, अदन्त भ्वा०-उभ०-सक०-सेट् ।) मूर्द्धन्योपधौ । क, मृषयति । ष, मृषति मृषते । इति दुर्गादासः ॥

मृष, उ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् । क्त्वावेट् ।) उ, मर्षित्वा मृष्ट्वा । इति दुर्गादासः ॥

मृष, क क्षान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, मर्षयति । अयमात्मनेपदीत्येके । इति दुर्गादासः ॥

मृष, ष ङ उ क्षान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-आत्म०-च-सक०-सेट् । क्त्वावेट् ।) ष, मर्षति मर्षते । ङ, मर्षते । उ, मर्षित्वा मृष्ट्वा । अपि गुरुमपराधं मर्षति ब्राह्मणानामिति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

मृष, य ष क्षान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-उभ०-सक०-सेट् ।) य ष, मृष्यति मृष्यते समर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मृषा, व्य, (मृष्यत इति । मृष् + का ।) मिथ्या । इत्यमरः ।३।४।१५॥ (यथा, नैषधचरिते ।१।६८ ।

"मृषान्वयं सादिवधे कुतूहला-
न्नलस्य नासीरगते वितेनतुः ॥")

वृथा । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥

मृषार्थकं, क्ली, (मृषा अर्थोऽस्य । बहुव्रीहौ कप् ।) अत्यन्तासम्भवार्थवाक्यम् । तत्पर्य्यायः । आश्चर्य्यम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । २१ । अत्यन्तासम्भवार्थे वचसि । आङ्चते स्म आश्चर्यं क्तः । मृषा मिथ्या अर्थोऽस्य मृषार्थकं इह मृषार्थं यत् सर्व्वथा न घटते । यथा,—

"एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः ।
कूर्म्मलोमतनूत्राणः शशशृङ्गधनुर्द्धर इति ॥
यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी पिता ममेति ।
अस्य चायं भेदः मौनित्वं ब्रह्मचारित्वं अन्यत्र सिद्धमेव वन्ध्यासुतत्वं खपुष्पत्वञ्चान्यत्रासिद्धमिति । इति भरतः ॥

मृषाध्यायी, [न्] पुं, (मृषा ध्यायति चिन्तयतीति । ध्यै + णिनिः ।) बकः । यथा,—

"कङ्की बकी बकोटश्च तीर्थसेवी च तापसः ।
मीनघाती मृषाध्यायी निश्चलाङ्गश्च दाम्भिकः ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥

मृषालकः, पुं, (मृषा मिथ्या अचिरस्थायित्वेन सकृत्मुकुलितमकाल एवेत्यर्थः । अलं अलङ्करणं कायति प्रकाशयतीति । कै + कः ।) आम्रवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मृषावादः, पुं, (मृषा मिथ्या वादः कथनम् ।) मिथ्यावाक्यम् । तत्पर्य्यायः । चाटू २ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते ।३।१८८।३३।

"बहवो म्लेच्छराजानः पृथिव्यां मनुजाधिप ! ।
मृषानुशासिनः पापाः मृषावादपरायणाः ॥")

मृषावादी, [न्] त्रि, (मृषा वदतीति । वद + णिनिः ।) मिथ्यावादकः । तत्पर्य्यायः । मृषोद्यः । इति शब्दमाला ॥ मिथ्याभियोक्ता, च ॥

मृषोद्यं, क्ली,(मृषा + वद् + "राजसूयसूर्य्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः ।"३ । १ । ११४ । इति कर्म्मणि क्यप् । निपातितश्च ।) मिथ्यावाक्यम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । ५ । ६० ।

"मृषोद्यं प्रवदन्तीं त्वां सत्यवन्धो रघूत्तमः ॥")

मृषोद्यः, त्रि, मिथ्यावादी । इति शब्दमाला ॥

मृष्टं, क्ली, (मृश + क्तः ।) मरिचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृष्टः, त्रि, (मृश + क्त ।) शोधितम् । इत्यमरः । ३।१।५६ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ।८५।८।

"अशुभकरमतोऽन्यथाप्रदिष्टं
स्थितपतितं च करोति मृष्टमन्नम् ॥")

मृष्टेरुकः, पुं, वदान्यः । मिष्टाशी । अतिथिद्विट् । इति मेदिनी । के, २०६ ॥

मॄ, शि वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या०-पर०-सक०-सेट् ।) शि, मृणाति । मूर्णः । मूर्त्तिः । इति दुर्गादासः ॥

मे, ङ प्रतीदाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) प्रतीदानं परिवर्त्तः । ङ, मयते धान्येन सार्थं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

मे, त्रि, मह्यम् । आमाके इति भाषा । मम आमार इतिभाषा । एते अस्मच्छब्दस्य चतुर्थीषष्ठ्येकवचनाभ्यां निष्पन्ने । इति व्याकरणम् ॥

मेकः, पुं, (मे इति कायति शब्दं करोतीति । कै शब्दे + कः ।) छागः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेक(ख)लकन्यका, स्त्री, (मेक(ख)लः मेखलायुक्तः विन्ध्यपर्व्वतः तस्य कन्यका । तस्य नितम्बदेशात् निःसृतेत्यर्थः ।) नर्म्मदानदी । इत्यमरः । १ । १० । ३२ ॥

मेक(ख)लाद्रिजा, स्त्री,(मेक(ख)लात् नितम्बदेशोपलक्षितात् अद्रेर्जाता । जन + डः + स्त्रियां टाप् ।) नर्म्मदानदी । यथा,—

"रेवेन्दुजा पूर्व्वगङ्गा नर्म्मदा मेकलाद्रिजा ।"

इति हेमचन्द्रः ॥

मेचकं, क्ली, यज्ञीयपात्रविशेषः । (यथा, आश्वलायनश्रौतसूत्रे । २ । ६ । १२ ।

"मेचकेनादायावदानसम्पदा जुहुयात् ॥")

यथा, मेचकादीनाञ्च छन्दोगपरिशिष्टम् ।

"इभजातीयमिषार्द्धप्रमाणं मेचकं भवेत् ।
वृत्तं चार्द्धञ्च पृथ्वग्रमवदानक्रियाक्षमम् ॥"

इषार्द्धप्रमाणम् ।

प्रादेशद्वयमिषास्य प्रमाणं परिकल्पितमिति । तदर्द्धम् । एषैव दर्व्वी । विशेषस्तु मत्स्यसूक्ते

"दर्व्वी द्व्यङ्गुलपृथ्वग्रा तुरीयेण तु मेचकम् ।
मुषलोदूखले वार्क्षे स्वायते सुदृढे तथा ॥"

इति संस्कारतत्त्वम् ॥

मेखला, स्त्री, (मीयते प्रक्षिप्यते कायमध्यभागे इति । मि + संज्ञायां खलः गुणश्च स्त्रियां टाप् इत्यमरटीकायां भरतमतम् ।) स्त्रीकट्याभरणम् । चन्द्रहार गोट् इत्यादि भाषा (यथा, रघुवंशे । ८ । ६४ ।

"असमाप्य विलासमेखलां
किमिदं किन्नरकण्ठि ! सुप्यते ॥")

तत्पर्य्यायः । काञ्ची २ सप्तकी ३ रशना ४ सारसनम् ५ । इत्यमरः ।२।६।१०८॥ काञ्चिः ६ रशना ७ कक्षा ८ रसनम् ९ रशनम् १० कक्ष्या ११ सप्तका १२ सारशनम् १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ कलापः १४ । इति जटाधरः सारसनं स्त्रीकट्यां वस्त्रबन्धनम् । इति स्वामी केचित्तु ।

"एकयष्टिर्भवेत् काञ्ची मेखला त्वष्टयष्टिका ।
रसना षोडश ज्ञेया कलापः पञ्चविंशकः ॥"

इति पठन्ति । इह त्वभेदात् पर्य्यायता । इति भरतः ॥ खड्गादिनियन्धनम् । इत्यमरः । २ । ८ । ९० ॥ शिञ्जिनिका । चर्म्मरज्ज्वादि । मुष्टिदार्ढ्यार्थं उपर्य्यधो लौहबन्धः । इत्येके । इति भरतः ॥ * ॥ शैलनितम्बः । इति मेदिनी । ले, १२५ ॥ नर्म्मदानदी । इति शब्दरत्नावली पृश्निपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ उपनयनकाले धारणीयमुञ्जनिर्म्मितसूत्रत्रयम् । यथा अथैनं माणवकमाचार्य्यस्त्रिः प्रदक्षिणं त्रिवृत्तमुञ्जमेखलां परिधापयन् मन्त्रद्वयं वाचयति इति भवदेवभट्टः ॥ अपि च । गोभिलः । मुञ्जकाशतास्न्यो रशनाः । मुञ्जः शरः । ताम्रनशणसम्भवा तास्नी । रशना मेखला । तथा च मनुः ।

"मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य मेखला ।
क्षत्त्रियस्य च मौर्व्वीया वैश्यस्य शणतान्तवी ॥
मुञ्जालाभे तु कर्त्तव्या कुशाश्मन्तकवल्वजैः ।
त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥"

इति संस्कारतत्त्वम् ॥

अन्यच्च ।

"गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे स्वसूत्रोक्तविधानतः ।
दण्डी च मेखली सूत्री कृष्णाजिनधरो मुनिः ॥
मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य मेखला ।
मौञ्ज्यभावे कुशेनाहुर्ग्रन्थिनैकेन च त्रिभिः ॥"

इति कौर्म्मे उपविभागे ११ अध्यायः ॥

होमकुण्डोपरिस्थघटितवेष्टनविशेषः । यथा, वशिष्ठपञ्चरात्रे ।

"यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदिष्यते ।
हस्तैके मेखलास्तिस्रो वेदाग्निनयनाङ्गुलाः ॥
कुण्डे द्विहस्ते ता ज्ञेया रसवेदगुणाङ्गुलाः ।
चतुर्हस्ते तु कुण्डे ता वसुतर्कगुणाङ्गुलाः ॥"
मेखला अर्थात् वारिमेखलावत् कुण्डवेष्टिता इष्ट-घटिता ताश्च खातदण्डाग्रात् एकाङ्गुलिरूपं कण्ठं परित्यज्य उच्छ्रायेण विस्तारेण चैवादि क्रमेण वेदाद्यङ्गुला एतद्विपरीतास्त्वशास्त्रीया व्यवहारविरुद्धाः । वेदाश्चत्वारः अग्नयस्त्रयः नयने द्वे रसाः षट् गुणास्त्रयः । वसुतर्कगुणानि अष्टषट्चत्वारि । पिङ्गलामतेऽपि । खाता देकाङ्गुलं त्यक्त्वा मेखलानां विधिर्भवेत् । इति तिथ्यादितत्त्वे दुर्गोत्सवतत्त्वम् ॥ (यज्ञवेदिन सूत्रम् । यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ५ । १५ ।
"ऋत्विक्सदस्याः पाचार्यैस्तथैकस्योनिनाशयन् ।
कुण्डेष्वमूत्रयन् केचिद्दिभिदुर्वेदिमेखलाः ॥"
'मेखलाः सीमासूत्राणि ।' इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)

मेखलकन्यका, स्त्री, (मेखलस्य मेखलोपलक्षितस्य विन्ध्यगिरेः कन्यकेव प्रसूता ।) नर्म्मदानदी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मेघ, पुं, (मेहतीति । मिह + अच् । 'न्यङ्क्वादीनाञ्च ।' ७ । ३ । ५३ । इति कुत्वम् ।) मुस्तकः । राक्षसः । इति शब्दरत्नावली ॥ स्वनामख्यातद्रव्यपदार्थः । मेहति सिञ्चति यः । तत्पर्य्यायः । अभ्रम् २ वारिवाहः ३ स्तनयित्नुः ४ बलाहकः ५ धाराधरः ६ जलधरः ७ तडित्वान् ८ वारिदः ९ अम्बुभृत् १० घनः ११ जीमूतः १२ मुदिरः १३ जलमुक् १४ धूमयोनिः १५ । इत्यमरः । १ । ३ । ७ ॥ अभ्रम् १६ पयोधरः १७ अम्भोधरः १८ व्योमधूमः १९ घनाघनः २० वायुदारः २१ नभश्चरः २२ कम्बरः २३ कन्धः २४ नीरदः २५ गगनध्वजः २६ वारिमुक् २७ वार्मुक् २८ वनमुक् २९ अब्दः ३० पर्ज्जन्यः ३१ नभोगजः ३२ मदयित्नुः ३३ कः ३४ कन्दः ३५ गवेडुः ३६ गदामरः ३७ खतमालः ३८ वातरथः ३९ श्वेतनीलः ४० नागः ४१ जलकरङ्कः ४२ पेचकः ४३ भेकः ४४ दर्दुरः ४५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अम्बुदः ४६ तोयदः ४७ अम्बुवाहः ४८ । इति रत्नमाला ॥ पाथोदः ४९ गदाम्बरः ५० गाडवः ५१ वारिमसिः ५२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सवैदिकपर्य्यायाः । अद्रिः १ ग्रावा २ गोत्रः ३ बलः ४ अश्नः ५ पुरुभोजाः ६ वलिशानः ७ अश्मा ८ पर्व्वतः ९ गिरिः १० व्रजः ११ चरुः १२ वराहः १३ शम्बरः १४ रौहिणः १५ रैवतः १६ फलिगः १७ उपरः १८ उपलः १९ चमसः २० अहिः २१ अभ्रम् २२ बलाहकः २३ मेघः २४ दृतिः २५ ओदनः २६ वृषन्धिः २७ वृत्रः २८ असुरः २९ कोशः ३० । इति त्रिंशन्मेघनामानि । इति वेदनिघण्टौ ॥ १ । १० ॥ (यथा उत्तररामचरिते । २

'मेघमालेव यश्चायमारादपि विभाव्यते ॥")
मेघनायका यथा —
"नियुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शोधिते क्रमात् ।
आवर्त्तं विद्धि संवर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम् ॥"
एषां फलानि ।
'आवर्त्तो निर्जलो मेघः संवर्त्तश्च बहूदकः ।
पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्यप्रपूरकः ॥'
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ० ॥
त्रेतायुगे तस्योत्पत्तिर्यथा,—
'अपां सिद्धिं प्रतिगते तदा मेघात्मना तु वै ।
मेघैश्च स्तनयित्नुभ्यः प्रवृत्तं वृष्टिसर्ज्जनम् ॥
सकृदेव तया दृष्ट्या संयुक्ते पृथिवीतले ।
प्रादुरासंस्तदा तासां वृक्षा वै गृहसंज्ञिताः ॥
सर्व्वप्रत्युपभोगस्तु तासां तेभ्यः प्रजायते ।
वर्त्तयिष्यन्ति ते तस्मात् त्रेतायुगमुखे प्रजाः ॥"
इति कौर्म्मे २९ अध्यायः ॥ ० ॥
प्रलयकालीनमेघा यथा —
"ततो गजकुलोन्नादास्तडिन्तो समलङ्कृताः ।
उत्तिष्ठन्ति तदा व्योम्नि घोराः संवर्त्तका घनाः ॥
केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित् कुमुदसन्निभाः ।
धूम्रवर्णास्तथा केचित् केचित् पीताः पयोधराः ॥
केचिद्रासभवर्णाश्च लाक्षारसनिभास्तथा ।
शङ्खकुन्दनिभाश्चान्ये जात्यञ्जननिभाः परे ॥
मनःशिलाभास्त्वन्ये कपोतसदृशाः परे ।
केचिद्धरितालाभास्तथान्ये चौरसन्निभाः ॥
तथा कर्व्वुरवर्णाभा भिन्नाञ्जननिभास्तथा ।
इन्द्रगोपनिभाः केचित् हरितालनिभास्तथा ॥
काकाण्डकनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना दिवि ।
केचित् पर्व्वतसङ्काशाः केचिद्गजकुलोपमाः ॥
कूटागारनिभाश्चान्ये केचिन्मीनकुलोद्वहाः ।
बहुरूपा घोररूपा घोरस्वरनिनादिनः ॥
तदा जलधराः सर्व्वे पूरयन्ति नभस्तलम् ॥
ततस्ते जलदा घोरा वारिणा भास्करात्मजाः ।
सप्तधा संवृतात्मानस्तमग्निं शमयन्त्युत ॥
ततस्ते जलदा वर्षं मुञ्चन्तीह महौघवत् ।
सुघोरमशिवं सर्व्वं नाशयन्ति च पावकम् ॥
प्रवृत्तैस्तदात्यर्थमम्भसा पूर्य्यते जगत् ।
अद्भिस्तेजोऽभिभूतत्वात्तदाग्निः प्रविशत्यपः ॥
नष्टे चाग्नौ वर्षशतैः पयोदाः क्षयसम्भवाः ।
प्लावयन्तोऽथ भुवनं महाजलपरिस्रवैः ॥
धाराभिः पूरयन्तीदं चोद्यमानाः स्वयम्भुवा ।
धर्षयन्तः सलिलौघैर्वेला इव महोदधेः ॥
साद्रिद्वीपा तथा पृथ्वी जलैः सञ्छाद्यते शनैः ।
आदित्यरश्मिभिः पीतं जलमभ्रेषु तिष्ठति ।
पुनः पतति तद्भूमौ पूर्य्यन्ते तेन चार्णवाः ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे ४२ अध्यायः ॥ * ॥
मेघस्य उत्पत्तिर्यथा —
"तेजो हि सर्व्वभूतस्य आदत्ते रश्मिभिर्जलम् ।
समुद्रात्स्रवभसा योगादन्नस्य प्रवहन्त्यपः ॥
ततोऽयनवशात् काले परिवर्त्ती दिवाकरः ।
नियच्छति पयो मेघे शुक्लाशुक्लैर्गभस्तिभिः ॥
अभ्रस्थाः प्रपतन्त्यापो वायुना समुदीरिताः ।
सर्व्वभूतहितार्थाय वायुभिश्च समन्ततः ॥
ततो वर्षति षण्मासान् सर्व्वभूतविवृद्धये ।
वायव्यं स्तनितञ्चैव विद्युदग्निसमुद्भवम् ॥
मेहनाच्च मिहेर्धातोर्मेघत्वं व्यञ्जयन्ति च ।
अभिव्यक्ति यथा चापस्त्वन्नं कवयो विदुः ॥"
अपि च ।
"मेघानां पुनरुत्पत्तौ त्रिविधा योनिरुच्यते ।
अग्निजा ब्रह्मजाश्चैव पक्षजाश्च पृथग्विधाः ।
त्रिधा विघायनास्तेषां वक्ष्यामि विततम्भवम् ॥
आग्नेया स्वग्नजाः प्रोक्तास्तेषां धूमः प्रवर्त्तनम् ।
शीतदुर्दिनवाताद्ये सगुणास्ते व्यवस्थिताः ॥
महिषाश्च वराहाश्च मत्तमातङ्गरूपिणः ।
भूत्वा धरणिमभ्येत्य रमन्ते विचरन्ति च ॥
जीमूता नाम ते मेघा ये तेभ्यो जीवसम्भवाः ।
विद्युद्गुणविहीनाश्च जलधारावलम्बिनः ॥
मृदुसका महाकाया आवहस्य च सानुगाः ।
क्रोशमात्राच्च वर्षन्ति क्रोशाद्धादपि वा पुनः ।
पर्व्वताग्रनितम्बेषु वर्षन्ति विपिनेषु च ॥
बलाका गर्भभाश्चैव बलाकागर्भधारिणः ।
ब्रह्मजा नाम ते मेघा ब्रह्मनिश्वाससम्भवाः ॥
द्वितीयं प्रवहं वायुं मेघास्ते तु समाश्रिताः ।
इतो योजनमात्राश्च सार्द्धाद्धात विकृतादपि ।
वृष्टिसर्गाद्धि तेषां धारासारा प्रकीर्त्तिताः ॥
पक्षेण पक्षाः पक्षिन्नाः पर्व्वतानां महौजसाम् ।
कामगानां प्रवृत्तानां प्रजानां शिवमिच्छता ।
पुष्करावर्त्तकास्तेन कारणेनेह विश्रुताः ॥
नानारूपधराश्चैव महाघोरस्वनाश्च ते ।
कल्पान्तवृष्टेः स्रष्टारः संवर्त्ताग्नेर्नियामकाः ।
वर्षन्ति ते युगान्तेषु तृतीयास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥
अनेकरूपसंस्थानाः पूरयन्तो महीं जलैः ।
वायुं परिवहन्ते स्युराश्रिताः कल्पसाधकाः ॥
योऽन्यस्याण्डस्य भिन्नस्य प्राकृतस्याभवत्तदा ।
यस्माद्ब्रह्मा समुत्पन्नश्चतुर्व्वक्त्रः स्वयम्भुवः ।
तस्यैवाण्डस्य पाला हि सर्व्वे मेघाः प्रकीर्त्तिताः ॥
तेषामध्यायनं धूमः सर्व्वेषामविशेषतः ।
तेषां श्रेष्ठस्तु पर्ज्जन्यश्चत्वारश्चैव दिग्गजाः ॥
गजानां पर्व्वतानाञ्च मेघानां भोगिभिः सह ।
कुलमेकं पृथग्भूतं योनिरेका जलं स्मृतम् ॥
पर्ज्जन्यो दिग्गजाश्चैव हेमन्ते शीतसम्भवाम् ।
तुषारवृष्टिं वर्षन्ति हिमसस्यविवृद्धये ॥"
इति मत्स्ये ५८ अध्यायः ॥ * ॥
षड्रागान्तर्गतरागविशेषः । यथा —
"भैरवोऽथ वसन्तश्च नटो नारायणस्तथा ।
श्रीरागो मेघरागश्च षडेते पुरुषाह्वयाः ॥"
तस्य रागिण्यो यथा —
'ललिता मालवी गौडी नाटी देवकिरी तथा ।
मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यमाः ॥"
अयं हनूमन्मते षड्रागो ब्रह्मणो मस्तकात् निर्गतः । आकाशाज्जात इति च वदन्ति । अस्य जातिः औडवः । अयात ध न स ऋ ग इति पञ्चस्वरमिलितः । अस्य ग्रहः धैवतस्वरः ।

वर्षर्त्तौ रात्रिशेषे गानसमयः । अस्याकारः । सुन्दरपुरुषः । श्यामवर्णः । उष्णीषवद्बद्धकेशः । प्राप्तितखड्गहस्तः । हनूमन्मते अस्य पञ्च रागिण्यो यथा । टङ्का १ मल्लारी २ गुर्ज्जरी ३ भूपाली ४ देशकारी च ५ । अस्याष्टपुत्त्रा यथा । जालन्धरः १ सारः २ नटनारायणः ३ शङ्कराभरणः ४ कल्याणः ५ गजधरः ६ गान्धारः ७ सहाना ८ ॥ कल्लिनाथमते । अस्य रागिण्यः षट् यथा । वङ्गाली १ मधुरा २ कामोदा ३ धनाश्री ४ तीर्थकी ५ देवाली ६ । एतन्मतेऽपि अष्टौ पुत्त्राः किन्तु नटनारायणशङ्कराभरणकल्याणस्थाने केदारामारुजलभरता ज्ञेयाः ॥ सोमेश्वरमते अस्य षड्रागिण्यो यथा । मल्लारी १ सौरटी २ सावेरी ३ कौशिकी ४ गान्धारी ५ हरशृङ्गारी ६ । एतन्मतेऽपि पुत्त्राः पूर्व्ववत् । रागिणीसहितस्यैतद्रागस्य वर्षर्त्तौ गानसमयः ॥ भरतमते तस्य पञ्च रागिण्यो यथा । मल्लारः १ मूलतानी २ देशी ३ रतिवल्लभा ४ कावेरी ५ । तन्मते अष्टौ पुत्त्रा यथा । कलायरः १ वागेश्वरी २ सहाना ३ पुरीया ४ कानरा ५ तिलकः ६ स्तम्भः ७ शङ्कराभरणः ८ । तन्मते अष्टपुत्त्राणां भार्य्या यथा । कर्णाटी १ कादवी २ कदमनाटः ३ पाहारी ४ माँझः ५ परजः ६ नटमञ्जरी ७ शुद्धनटः ८ । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

मेघकफः, पुं, (मेघानां कफ इव ।) करका । इति हारावली । ५८ ॥

मेघकालः, पुं, (मेघानां कालः समयः ।) वर्षर्त्तुः । इति जटाधरः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६५ । ५८ ।
"स्थलसलिलचराणां व्यत्ययो मेघकाले ।
प्रचुरसलिलवृष्ट्यै शोषकाले भयाय ॥")

मेघचिन्तकः, पुं, (चिन्तयतीति । चिन्ति + ण्वुल् । मेघानां चिन्तकः तस्यैव जलपायित्वात् ।) चातकपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (मेघचिन्तनविशिष्टे, त्रि ॥)

मेघजं, त्रि, मेघभववस्तु । मेघाज्जायते इति व्युत्पत्त्या जनधातोः डप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मेघजालं, क्ली, (मेघानां जालम् ।) अभ्रियम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मेघजीवनः, पुं, (मेघो जीवनं जीवनोपायो यस्य ।) चातकपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेघज्योतिः, [स्] पुं, (मेघस्य ज्योतिरर्च्चिर्मेघाद्वतुपमो ज्योतिर्वा ।) वज्राग्निः । तत्पर्य्यायः । इरम्मदः २ । इत्यमरः ।१।३।१०॥ मेघस्य ज्योतिरर्च्चिर्मेघज्योतिः । ज्योतिरग्नौ समाख्यातं ज्योतिश्चन्द्रो निगद्यते । इति रन्तिः ॥ इरया जलेन माद्यति दीप्यते इति इरम्मदः । मेघाग्निर्हि जलेनैव दीप्यते । मदीभिर्येन्धि हर्षे दृ भृ दृ दृ जीति खः खिल्यथाजिति मनुस्वौ । अन्योन्यसंघट्टेन मेघाग्निःस्य यज्ज्योतिर्वृष्ट्यादौ पतति स इरम्मदः । मेघ इत्युपलक्षणं तेन वातजो-ऽपीरम्मदः सोऽपि हि इरया जलेन माद्यतीति कौमुदी । मेघाग्न्यादिरिरम्मद इति शब्दार्णवः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

मेघडम्बरः, पुं, मेघस्याडम्बरः । मेघगर्ज्जनम् । यथा,—
"अजायुद्धे ऋषिश्राद्धे प्रभाते मेघडम्बरे ।
दम्पत्योः कलहे चैव बह्वारम्भे लघुक्रिया ॥"
इत्युद्भटः ॥

मेघतिमिरं, क्ली, (मेघेन तिमिरं अन्धकारो यत्र ।) मेघाच्छन्नदिनम् । इति हलायुधः ॥

मेघदीपः, पुं, (मेघजनितो दीप इव ।) विद्युत् । इति शब्दमाला ॥

मेघनादः, पुं, (मेघं नादयतीति । नद + णिच् + अण् ।) वरुणः । (मेघस्य नाद इव नादो यस्य ।) रावणपुत्त्रः । इति मेदिनी । दे, ५२ ॥ (यथा, रघौ । १२ । ७६ ।
"शरड़ापातविश्लिष्टमेघनादास्त्रबन्धनः ॥"
मेघस्य नादः ।) मेघशब्दः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ७३ । ७ ।
"ते श्रुत्वा रथनिर्घोषं वारणाः शिखिनस्तथा ।
प्रणेदुरुन्मुखा राजन् ! मेघनाद इवोन्मुखाः ॥")
पलाशवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तण्डुलीयशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
"तण्डुलीयो मेघनादः काण्डेरस्तण्डुलेरकः ॥"
अस्य गुणादिकं तण्डुलीयशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ दानवभेदः । यथा, हरिवंशे । ३३२ । ३० ।
"सुवाहुर्मेघनादश्च भीमगर्भश्च वीर्य्यवान् ॥"
मेघसदृशशब्दविशिष्टे, त्रि । यथा, रामायणे । २ । १६ । २६ ।
"मेघनादमसम्बाधं मणिहेमविभूषितम् ॥")

मेघनादजित्, पुं, (मेघनादं जितवानिति । जि + क्विप् ।) लक्ष्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मेघनादानुलासकः, पुं, (मेघनादं अनु लक्षीकृत्य लसति क्रीडतीति । लस + ण्वुल् ।) मयूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेघनादानुलासी, [न्] पुं, (मेघनादमनुलसतीति । लस + णिनिः ।) मयूरः । इत्यमरः ।२।५।३०॥

मेघनामा, [न्] पुं, (मेघस्य नाम नाम यस्य ।) मुस्तकः । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"मुस्तको मेघनामा स्यात् ।"
इति गारुड़े २०८ अध्यायः ॥)

मेघनिर्घोषः, पुं, (मेघस्य निर्घोषः ।) मेघशब्दः । तत्पर्य्यायः । स्तनितम् २ गर्जितम् ३ रसितम् ४ । इत्यमरः । १।३।८ ॥ ध्वनितम् ५ ह्रादितम् ६ । इति भरतः ॥ (मेघस्य निर्घोष इव निर्घोषो यस्य । मेघतुल्यशब्दविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ७३ । ११ ।
"यदि मां मेघनिर्घोषो नोपगच्छति नैषधः ।
अद्य चामीकरप्रख्यं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥")

मेघपुष्पं, क्ली, (मेघस्य पुष्पमिव ।) जलम् । इत्यमरः । १ । १० । ५ ॥ पिण्डाभ्रम् । नदीजलम् । इति मेदिनी । पे, २८ ॥

मेघपुष्पः, पुं, (मेघ इव पुष्यति प्रकाशते इति । पुष्य विकाशने + अच् ।) शक्राश्वः । इति शब्दरत्नावली ॥ श्रीकृष्णाश्वश्च ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४३ । २१ ।
"तं मन्ये मेघपुष्पस्य जवेन सदृशं हयम् ॥")

मेघप्रभवः, पुं. (मेघः प्रभवः उत्पत्तिस्थानमस्य इति ।) जलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेघजाते, त्रि ॥

मेघभूतिः, पुं. (मेघात् भूतिर्जन्मास्य ।) वज्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

मेघमालः, पुं, (मेघमाला वर्णसादृश्येन अस्त्यस्य । अर्श आद्यच् ।) रमागर्भजातकल्किदेवपुत्त्रः । यथा । "तथा रमा सिते पक्षे ।" इत्युपक्रम्य ।
"सा पुत्त्रं सुषुवे साध्वी मेघमालबलाहकौ ।
महोत्साहौ महावीर्य्यौ सुभगौ कल्किसम्मतौ ॥"
इति कल्किपुराणे ३१ अध्यायः ॥
(कुशद्वीपस्थपर्व्वतविशेषः । यथा, भागवते ।५। २०।४। "सुवर्णो हिरण्यष्ठीवो मेघमाल इति सेतुशैलाः ॥" राक्षसविशेषः । इति रामायणे । ३ । २६ । ३१ ॥)

मेघमाला, स्त्री, (मेघानां माला ।) मेघश्रेणी । तत्पर्य्यायः । कादम्बिनी २ । इत्यमरः ।१।३।८॥ (यथा, उत्तररामचरिते । ३ ।
"मेघमालेव यश्चायमारादपि विभाव्यते ।"
स्कन्दमातृगणान्यतमा । यथा, महाभारते । ९ । ४६ । २९ ।
"एकवक्त्रा मेघरवा मेघमाला विरोचना ॥")

मेघयोनिः, पुं, (मेघस्य योनिः उत्पत्तिकारणम् ।) धूमः । इति शब्दरत्नावली ॥

मेघरागः, पुं. (मेघनामको रागः ।) षड्रागान्तर्गतरागविशेषः । इति हलायुधः ॥ (यथा, संगीतदर्पणे रागाध्याये । ३१ ।
"भैरवः कौशिकश्चैव हिन्दोलो दीपकस्तथा ।
श्रीरागो मेघरागश्च षडेते पुरुषाह्वयाः ॥")
अस्य विवरणं मेघशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

मेघवर्णा, स्त्री, (मेघस्येव वर्णोऽस्याः । स्त्रियां टाप् ।) नीलीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (मेघतुल्यवर्णे, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ४६ । १५ ।
"शुक्लचीरोत्तरीयेण मेघवर्णेन राजता ॥")

मेघवर्त्म, [न्] क्ली, (मेघानां वर्त्म पन्थाः ।) आकाशम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मेघवह्निः, पुं, (मेघस्य मेघजन्यो वा वह्निः ।) वज्राग्निः । तत्पर्य्यायः । इरम्मदः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६७ ॥

मेघवाहनः, पुं, (मेघो वाहनमस्य ।) इन्द्रः । इत्यमरः ।१।१।४७॥ (यथा, शिशुपालवधे ।१३।१८।
"अविलम्बितैजविलम्बाशिपल्लवः
स्पृशति स्म मेघमिव मेघवाहनः ॥")

मेघवेश्म, [न्] क्ली (मेघानां वेश्म भवनम् ।) आकाशम् । इति जटाधरः ।
मेघसार पुं, (मेघस्य सार इव ।) चीनकर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ।
मेघसुहृत् [द्] पुं, (मेघाः सुहृदो मित्राणि यस्य ।) मयूरः । इति हेमचन्द्रः ।
मेघस्तनितोद्भव, पुं (मेघस्य स्तनितादुद्भव उत्पत्तिरस्य । वर्षमेघशब्देनास्य अङ्कुरोत्पत्तेः स्तदात्वम् ।) विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (विवृतोऽस्य विकण्टकशब्दे ऽपि ।)
मेघाख्य, क्ली, (मेघस्य आख्या नामास्य ।) मुस्तकम् । इति रत्नमाला ।
मेघागम, पुं (मेघानाम् आगमोऽत्र ।) वर्षाकालः । इति शब्दरत्नावली । (यथा घटकर्परकाव्ये ।२।
"मवाम्बुजानां दिविजो न भाति
मेघागमे कुन्दसमानदन्ति ।।")
मेघागमश्च ।
मेघानन्दा स्त्री, (मेघेन आनन्दोऽस्याः ।) बलाका । इति राजनिर्घण्टः ।
मेघानन्दी [न्] पुं (मेघेन आनन्दतीति । आ+नन्द+णिनि ।) मयूरः । इति राजनिर्घण्टः ।
मेघान्त पुं, (मेघानाम् अन्तोऽवसानमत्र ।) शरत्कालः । इति राजनिर्घण्टः ।
मेघास्थि स्त्री (मेघानाम् अस्थीव ।) करका । इति त्रिकाण्डशेषः ।
मेघालय क्ली (मेघानाम् आलयः स्थानम् ।) आकाशम् । इति धनञ्जयः
मेघोदर पुं (मेघस्येव उदरमस्य ।) अर्हद्भिदा । इति हेमचन्द्रः ।
मेचक क्ली (मचति वर्णान्तरेण मिश्रीभवतीति । मच+ "कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन् ।" उणा० ५। ३५। इति वुन् । तत "पचिमच्योरिच ।" उणा० ५ ३७ इति इत्वे लघूपधगुणः । यद्वा, मच मचि कल्कन+अकन् । मचि परिहत्वा साधितम् । मेचकं कज्जलं स्यादितरत्पुष्पसन्निभः । इति शब्दार्णवः । मुनयस्तु मचति मिश्रीभवति वर्णान्तरेण इति भरतः । इत्यमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्त्ती ।) स्रोतोऽञ्जनम् । अन्धकारः । इति मेदिनी । क, १३० । नीलाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः । (यथा,—
मचक मदवालानिलपिच्छकौशितकम्बरूपम् ।"
इति मोक्षककरहतवनिविषयशाखानेवीया रतिधिकारे विश्वयरचित ।)
मेचक पुं मयूरचन्द्रकः । श्यामलः । इति मेदिनी । क, १३० । (यथा "मेचकाम आधार धराभृत सहारमस्काम्मिर्मिवमयोस्तडम्ब समस्तेव वर्णो मेचक इति येऽवदान्य प्राहु चिह्नकञ्च इत्यादि ।" इति कनिविदयस्य रक्त यत्नआमान विचदवोक्तम् ।) धूमः । मेघः । श्रोभाञ्जनः । इति शब्दरत्नावली । श्यामलवर्णयुक्ते त्रि । इत्यमरः । १।५।१४ । (यथा हितोपदेशे । ६। २६ ।
"नवकदमकमेचकमुचके-
र्नभसि वीक्ष्य कलापमुदमरे ।")
मेचकाभिधा, स्त्री, (मेचकस्याभिधा नामास्या ।) पातालगरुडीलता । इति राजनिर्घण्टः ।
मेट, ऋ उन्मादे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा० पर० अक० सेट ।) ऋ, अमिमेटत् । मेटति लोकः । उन्मादतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ।
मेटुला स्त्री, (मेटतीति । मेट बाहुलकात् उलच । टाप च ।) आमलकी । इति शब्दचन्द्रिका ।
मेठ, पुं (मेठति उन्मादतीति । मेट+अच । पृषोदरादित्वात् साधु ।) हस्तिपकः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
मेड, ऋ उन्मादे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा० पर० अक० सेट ।) ऋ अमिमेडत् । मेडति उन्मादतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ।
मेढ्र पुं (मेहत्यनेनेति । मिह सेचने+"दाम्नी शसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ।" ३।२।१८२ । इति ष्ट्रन् ।) शिश्नः । (यथा, मनौ । ८ । २८२ ।
"अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्द्धयतो गुदम् ।")
स तु गर्भस्थस्य सप्तमे मासि भवति । इति सुखबोधः । (यथा "गर्भस्य नयनबन्धनप्राणगुदमेढ्राणि नवमो मासि वराहो बहिर्मुखान्येतान्येव ।" इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये । शिर मयस्य गताथा वचनाथा मूलस्थानम् । यथा, सुखानन्दकृतवटकक्लिष्टपद्य । "वचाख्या मेढ्रदेशाधिकरासि परिगला मध्यमे स्थाणुपत्नी ।")
मेढ्रस्यामाशयस्य अन्यान्तर हतस्य महापापस्य चिह्न कुष्ठविशेषः । यथा भविष्यपुराणीय मध्यखण्डषष्ठाध्याये ।
"ब्रह्म कुष्ठगय वि । उन्तरीतरमो गुदम् ।
विचर्चिका तु दुश्चर्मा चर्चरीपसूतीयक ।
श्विकुञ्जरशताश्वौ च हन्यन्ते तदन्यकम् ।
एषां मध्ये तु यः कुष्ठी गर्हितं सर्वकर्मसु ।
अवदत्सम्भवाच्च गच्छे भाले तथा नव ।"
दुर्घमा अपाङ्गमेढ्र इति सूतिसप्तितारं ।
पञ्चभूतानां मध्ये पृथिव्या रजोगुणांशत उत् पन्नो मेढ्र तथाच पञ्चतत्त्वस्थाम् ।
"रजोऽशै पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्मेन्द्रि याणि तु ।
वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे ।"
उपस्थेन्द्रिय नाम उपस्थव्यतिरिक्त उपस्थाश्रय मन्नमुक्तीतधर्मशक्तिमदिन्द्रिय स्त्र्यालानात्म विषये प्रसारणाम् । अस्य सम्यादिक लिङ्ग शब्दे उपस्थशब्दे च द्रष्टव्यम् ।) मेषः । इत्यमरः । २ । ९ । ७६ । (यथास्य पर्याय ।
"मेढ्रो भेडो हुडो मेष उरभ उरणोऽपि च ।
अविरेडकस्थो वाहुरूपमस्ते तद्गुणा अथ ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ।)
मेढ्रशृङ्गी स्त्री (मेढ्रस्य शृङ्गमिव शृङ्गमस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) मेषशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ।

मेण्ठ पुं, हस्तिपकः । इति हारावली ।
मेण्ड पुं, हस्तिपकः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
मेण्ढ, पुं मेषः । इति शब्दरत्नावली ।
मेथ, ञ ऋ सङ्गे । बधे । मेधायाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा० उभ० सङ्गे अक० बधे मेधायाञ्च सक० सेट ।) ञ मेथति मेथते धीरो गुणिना सङ्गत इत्यर्थः । ऋ अमिमेथत् । मिमेथ । इति दुर्गादासः ।
मेथि, पुं, (मेथन्ति पशवोऽत्रेति । मेथ सङ्गे+ "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।) खले पशुबन्धनार्थस्तम्भः । मेड़ काठ इति भाषा । यथा —
"मेधिर्मेथिः खलेवाली खले गोबन्धदारु यत् ।"
इति हेमचन्द्रः । ४।५५८ ।
(स्त्री, मेथिका । तत्पर्य्यायो यथा,—
"मेथिका मेथिनी मेथिर्दीपनी बहुपत्रिका ।
बोधिनी बहुबीजा च ज्योतिर्गन्धफला तथा ।
वल्लरी चन्द्रिका मन्था मिश्रपुष्पा च कैरवी ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
क्वचित् मेथीति पाठो दृश्यते ।)
मेथिका, स्त्री, (मेथतीति । मेथ+ण्वुल । टापि अत इत्वम् ।) क्षुपविशेषः । मेथिशाक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मेथिनी २ मेथी ३ दीपनी ४ बहुपुत्रिका ५ बोधिनी ६ गन्धबीजा ७ ज्योतिः ८ गन्धफला ९ वल्लरी १० चन्द्रिका ११ मन्था १२ मिश्रपुष्पा १३ कैरवी १४ कुञ्चिका १५ बहुपर्णी १६ पीतबीजा १७ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रक्तपित्तप्रकोपनत्वम् । अरोचकहरत्वम् । दीपनकारित्वम् । वातघ्नत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । अथ मेथी वनमेथी । तयोर्नामगुणाः ।
"मेथिका मेथिनी मेथी दीपनी बहुपत्रिका ।
बोधिनी गन्धबीजा च ज्योतिर्गन्धफला तथा ।
वल्लरी चन्द्रिका मन्था मिश्रपुष्पा च कैरवी ।
कुञ्चिका बहुपर्णी च पीतबीजा मुनिच्छदा ।
मथिका वातशमनी श्लेष्मघ्नी ज्वरनाशिनी ।
ततः स्वल्पगुणा वन्या वाजिनां सा तु पूजिता ।"
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
मेथिनी, स्त्री, (मेथतीति । मेथ+णिनि । ङीप् ।) मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ।
मेथी, स्त्री (मेथि+कृदिकारादिति पक्षे ङीष् ।) मेथिका । इति राजनिर्घण्टः । (स्तम्भः । यथा, शतपथब्राह्मणे । ३ । ५ । ३ । २१ ।
"विश्वे स्तेति मेथीमुपनिहन्तीतरतस्तो यद्ध च मानुषे ।"
"मेथीं स्तम्भम् ।" इति तद्भाष्यम् ।)
मेद ऋ ञ बधमेधयोः । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा० उभ० सक० सेट ।) ऋ, अमिमेदत् । ञ मेदति मेदते शास्त्रार्थं धिया धारयतीत्यर्थः । मिमेद । इति दुर्गादासः ।
मेदः, [स्] क्ली, (मेद्यति स्निह्यतीति । मिद्+ "सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ।" उणा० ४ । १८८ । इति

असुन् ।) मांसप्रभवधातुविशेषः । तत्पर्य्यायः । वपा २ वसा ३ । इत्यमरः ।२।६।६४॥ मेदः ४ । अकारान्त इति भरतः ॥ अस्य गुणाः । वातनाशित्वम् । श्लपित्तकफदाहत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अथ मेदसः स्वरूपमाह ।

"यन्मांसं स्वाग्निना पक्वं तन्मेद इति कथ्यते ।
तदतीव गुरु स्निग्धं बलकार्य्यतिबृंहणम् ॥"

अथ मेदसः स्थानमाह ।

"मेदो हि सर्व्वभूतानामुदरेष्वस्थिषु स्थितम् ।
अतएवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्विनो भवेत् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

रोगविशेषः । तत्र मेदसो विप्रकृष्टं निदानमाह ।

"अव्यायामदिवास्वप्नश्लेष्मलाहारसेविनः ।
मधुरोऽन्नरसः प्रायः स्नेहान्मेदो विवर्द्धयेत् ॥"

अन्नरसः आमद्रवः । तथा च सुश्रुतः । आमद्रवान्नरसो मधुरश्च भवतीति । मेदसोऽतिप्रवृद्धौ वैगुण्यमाह ।

"मेदसावृतमार्गत्वात् पुष्यन्त्यन्ये न धातवः ।
मेदस्तु चीयते तस्मादशक्तः सर्व्वकर्म्मसु ॥"

अन्ये धातवः अस्थ्यादयः शुक्रान्ताः । न पुष्यन्ति न पुष्टा भवन्ति । चीयते सञ्चितं भवति वर्द्धत इति यावत् । तस्मात् मेदस्वी सर्व्वकर्म्मसु अशक्तः स्यात् । मेदसः सौकुमार्य्यात् । अपरानपि दोषानाह ।

"क्षुद्रश्वासतृषामोहस्वप्नक्रथनसादनैः ।
युक्तः क्षुत्स्वेददौर्गन्ध्यैरल्पप्राणोऽल्पमैथुनः ।
मेदसः स्वेददौर्गन्ध्याच्छाद्यन्ते जन्तवो नरः ॥"

क्रथनं उच्छ्वासावरोधः । कण्ठेन घुर्घुर इत्यन्ये । जन्तवः क्रिमयः । मेदसः स्थानमाह ।

"मेदस्तु सर्व्वभूतानामुदरेष्वस्थिषु स्थितम् ।
अतएवोदरं वृद्धिः प्रायो मेदस्विनो भवेत् ॥"

मेदस्विनोऽपि वृद्धौ हेतुमाह ।

"मेदसावृतमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।
चरन् सन्धुक्षयत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि ॥
तस्मात् शीघ्रन्तु जरयत्याहारञ्चापि काङ्क्षति ।
विकारान् सोऽश्नुते घोरान् कांश्चित् कालव्यतिक्रमात् ॥"

सन्धुक्षयति प्रदीपयति । स मेदस्वी चाहारं शीघ्रं जरयति पुनर्भोक्तुं काङ्क्षति च दीप्ताग्निः कालव्यतिक्रमात् भोजनकालातिक्रमात् । कांश्चिद्विकारान् वातपित्तकरान् घोरान् अश्नुते प्राप्नोति । एते वातपित्ते मेदसावरुद्धे विशेषादुपद्रवकरे इत्याह ।

"एतावुपद्रवकरौ विशेषात् पित्तमारुतौ ।
एतौ हि दहतः स्थूलं वनं दावानलो यथा ॥"

एतौ पित्तमारुतौ मेदसा रुद्धमार्गत्वात् कोष्ठमध्ये प्रवृद्धौ सन्तौ विशेषादुपद्रवकरौ दहतः नाशयेताम् । मेदसोऽतिवृद्धेर्विनाशहेतुत्वमाह ।

"मेदस्यतीवसंवृद्धे सहसेवानिलादयः ।
विकारान् दारुणान् कृत्वा नाशयन्त्याशु जीवितम् ॥"

विकारान् प्रमेहपिड़काज्वरभगन्दरविद्रधिवातरोगाणामन्यतमान् । अतिस्थूलतया वैगुण्यमाह ।

"अतिस्थूलेषु संदृष्टा विसर्पाः सभगन्दराः ।
ज्वरातीसारमेहार्शःश्लीपदा यपिकादयः ॥"

अतिस्थूलस्य लक्षणमाह ।

"मेदो मांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः ।
अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥"

अयथोपचयोत्साहः न यथा उपचयो मांसोपचयः उत्साहो बलञ्च यस्य सः ॥*॥ अथ मेदस्य चिकित्सा ।

"पुराणाः शालयो मुद्गाः कुलत्थोद्दालकोद्रवाः ।
लेखना वस्तयश्चापि सेव्या मेदस्विना सदा ॥
श्रमचिन्ताव्यवायाध्वक्षौद्रजागरणप्रियः ।
हन्त्यवश्यमतिस्थौल्यं यवश्यामाकभोजनः ॥
क्षारं वातारिपत्रस्य हिङ्गुयुक्तं पिबेन्नरः ।
सञ्चितं भक्तमण्डेन मेदोवृद्धिनिवृत्तये ॥
गुड़ूचीत्रिफलाक्काथः पीतो मेदोहरः स्मृतः
गुड़ूचीत्रिफलाक्काथस्तथा लौहरजोयुतम् ।
चोद्रेण त्रिफलाक्काथः पीतो मेदहरः परः ॥
प्रातर्मधुयुतं वारि सेवितं स्थौल्यनाशनम् ।
उष्णमन्नस्य मण्डं वा पिबेत् कृशतनुर्भवेत् ॥
व्योषाग्नित्रिफलामुस्तविड़ङ्गैर्गुग्गुलुं समम् ।
खादेन् सर्व्वान् जयेद्रोगान्मेदःश्लेष्मामवातजान् ॥
पिप्पली मधुना सेव्या मेदःकफविनाशिनी ॥
धत्तूरपत्रस्वरसेन गाढ़-
मुद्वर्त्तनं स्थौल्यहरं प्रदिष्टम् ॥
वासादलरसो लेपाच्छङ्खचूर्णेन संयुतः ।
विल्वपत्ररसो वापि देहदौर्गन्ध्यनाशनः ॥
निम्बपत्रस्वरसः प्रचितकवादियोजितं जयति ।
दग्धहरिद्रोद्वर्त्तनमचिराचिरदेहदौर्गन्ध्यम् ॥
शिरीषलामज्जकहेमलोध्रै-
स्त्वग्दोषसंस्वेदहरः प्रघर्षः ।
शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रदेहः
पत्राम्बुलोधाभयचन्दनानाम् ॥"

शिरीषस्यात्र पत्रं ग्राह्यं व्यवहारात् । लामज्जकं सुगन्धितृणविशेषस्तदलाभे उशीरं ग्राह्यम् । हेम नागकेशरम् । अम्बु वालकम् । अभयं उशीरम् ।

"हरीतकीं तु संपिष्य देहमुद्वर्त्तनं नरः ।
पश्चात् स्नानं प्रकुर्व्वीत देहखेदोपशान्तये ॥
वकुलस्य दलैः सम्यग्वारिणा परिपेषितैः ।
देहमुद्वर्त्तयेत् पश्चाद्धरीतक्या सुपिष्टया ॥
भूय उद्वर्त्तनं कुर्य्यात् पश्चात् स्नानं समाचरेत् ।
प्रस्वेदान् मुच्यते शीघ्रं मेदोवृद्धिसमुद्भवात् ॥"

इति मेदोऽधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

(तद्यास्य विशेषः । यथा,—

"मेदः स्निग्धस्वेदौ दृढ़त्वं पुष्टिमस्थ्नाञ्च ॥"

अस्य चीणलक्षणं यथा,—

"मेदः क्षये श्लीहाभिवृद्धिः सन्धिशून्यता रौक्ष्यं मेदुरमांसप्रार्थना च ।" अस्यातिवृद्धिलक्षणं यथा,—

"मेदः स्निग्धाङ्गतामुदरपार्श्ववृद्धिं कासश्वासादीन् दौर्गन्ध्यञ्च ।"

"पूर्व्वः पूर्व्वोऽतिवृद्धत्वाद्वर्द्धयेद्धि परं परम् ।
तस्मादतिप्रवृद्धानां धातूनां ह्रासनं हितम् ॥"

"चपयेद्बृंहयेचापि दोषधातुमलान् भिषक् ।
तावद्यावदरोगः स्यान्नरो रोगसमन्वितः ॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १५ अध्यायः ॥

"तृतीया मेदोधरा नाम मेदो हि सर्व्वभूतानामुदरस्थमन्वस्थिषु च महत्सु च मज्जा भवति ॥"

इति तत्रैव शारीरस्थाने ४ अध्याये ॥)

मेदः, पुं, (मेद्यति स्निह्यतीति । मिद् + अच् । वपा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

'तृष्णाकण्डूक्रमिहरो मलघ्नो मेदकृच्छहा ॥"

इति भरतधृतशालिहोत्रः ॥)

म्लेच्छजातिविशेषः । इति जटाधरः ॥ अलम्बुषा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ऐरावतकुलजो नागविशेषः । यथा, महाभारते ।१।५७।११।

"विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः ।
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥")

मेदकः, पुं, (मिद् + ण्वुल् ।) जगलः । इत्यमरः २ । १० । ४२ ॥ मेथा इति भाषा ॥

मेदजः, पुं, (मेदात् जायते इति । जन् + डः ।) भूमिजगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेदोभवश्च ॥

मेदःसारा, स्त्री, (मेदः सारोऽस्याः ।) मेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्या मेदाशब्दे द्रष्टव्या ॥)

मेदस्कृत्, क्ली, (मेदः करोतीति । मेदस् + कृ + क्विप् ।) मांसम् । इति हेमचन्द्रः ॥

मेदा, स्त्री, (मेदो अस्याः अस्तीति । मेद + अच् । टाप् ।) अष्टवर्गप्रसिद्धौषधिविशेषः । तत्पर्य्यायः । मेदोद्भवा २ जीवनी ३ श्रेष्ठा ४ मणिच्छिद्रा ५ विभावरी ६ । इति रत्नमाला ॥ वसा ७ स्वल्पपर्णिका ८ मेदःसारा ९ स्नेहवती १० मेदिनी ११ मधुरा १२ स्निग्धा १३ मेधा १४ द्रवा १५ साध्वी १६ शल्यदा १७ बहुरन्ध्रिका १८ पुरुषदन्तिका १९ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तदाहार्त्तिकाशराजयक्ष्मज्वरनाशित्वम् । वातदोषकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य लक्षणं यथा,

"शुक्लकन्दो नखच्छेद्यो मेदो धातुमिव स्रवेत् ।
यः स मेदेति विज्ञेयो जिज्ञासातत्परैर्जनैः ॥"

मेदामहामेदास्थाने शतावरी मूली । इति भावप्रकाशः ॥ अस्या विवरणं महामेदाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (अनुकल्पोऽस्या यथा । "मेदाभावे चाश्वगन्धा ।" इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥)

मेदिनी, स्त्री, (मेदोऽस्या अस्तीति । मेद + इनिः । ङीप् ।) मेदा । काश्मरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ पृथिवी । इत्यमरः । २ । १ । ३ ॥ मेदो विद्यतेऽस्यां मेदिनी शान्ताम्मेदःशब्दादिन् सलोपश्च निपात्यते इति परे । स्वमते मेदः समानार्थोऽदन्तो मेदशब्दोऽस्ति । तृष्णाकण्डु-

हमिहरौ मनसो मेदकुठइति प्रालिहेप । नैकाभागिनि इत् । यथा चाऽलम ।
मधुकैटभयारमांसमेव परिप्लुता ।
तनय ... द । प्रोक्त ब्रह्मवादिभि ।
मेदनीति वा मेदिनी इतिकिञ्चा स्थिति यद्वा ...
लाभिन् । इ न तट्टीकाया भरत । (एतन्नाम
निरुक्तियथा देवीभागवते । ९ । ६ । ८१ ८४ ।
"गतप्राणौ तदा जातौ दानवौ मधुकैटभौ ।
सागर सकलो व्याप्तस्तदा वै मेदसा तयो ।
मेदिनीति ततो जात नाम पृथ्व्या समन्तत ।
अभक्ष्या मृत्तिका तेन कारणेन मुनीश्वरा ।"
अपि च । तत्रैव । ३ । १३ । ८ ।
मधुकैटभयोर्मेदसंयोगान्मेदिनी स्मृता ।
धारणाच्च धरा प्रोक्ता पृथ्वी विस्तारयोगत ।)
तस्या उत्पत्तिर्यथा —
"भूयता वसुधाजन्म सर्वमङ्गलकारणम् ।
विघ्ननिघ्नकर पापनाशन पुण्यवर्द्धनम् ।
अहो कश्चिद्वदन्तीति मधुकैटभमेदसा ।
बभूव वसुधा धन्या तद्विरुद्धमत शृणु ।
ऊचतुस्तौ पुरा विष्णु तुष्टौ युद्धेन तेजसा ।
आवा वध न यत्रोर्वी पयसा सवृतेति च ।
तयोर्जीवनकाले च प्रत्यक्षा सा भवेत् स्फुटम् ।
ततो बभूव मेदश्च मरणानन्तर तयो ।
मेदिनीति च विख्याता युक्ता येस्तन्मत शृणु ।
जलधौता कृता पूर्व वद्धिता मेदसा यत ।
कथयामि च तज्जन्म सार्थक सर्वसम्मतम् ।
पुरा श्रुत यत् श्रुतिषु धर्मवक्त्राच्च पुष्कर ।
महाविराट्शरीरस्य जलस्थस्य चिर स्फुटम् ।
मलो बभूव कालेन सर्वाङ्गव्यापको ध्रुवम् ।
स च प्रविष्ट सर्वेषा तल्लोम्ना विवरेषु च ।
कालेन महता तस्माद्बभूव वसुधा द्विज ।।
प्रत्येक प्रतिलोम्नाञ्च कूपेषु सा स्थिरा स्थिता ।
आविर्भूता तिरोभूता सा जले च पुन पुन ।
आविर्भूता सृष्टिकाले तज्जलोपर्य्यवस्थिता ।
प्रलये च तिरोभूता जलाभ्यन्तरवस्थिता ।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे नारायणनारद
सवादे ए वसुपाख्याने ७ अध्याय ।

मेदिनीश्व,, त्रि (मेदिन्या इव ।) धर्मि । इति
त्रिकाण्डशेष ।

मेदुर त्रि (मेद्यति स्निह्यतीति । मिद् + "भञ्ज
भासमिदो घुरच् । ३ । २ । १६१ । इति घुरच् ।)
अतिमसृण । ततपर्य्याय । सान्द्रस्निग्ध २ ।
इत्यमर । १ । १ । ३० । (यथा गीतगोविन्दे । १ । १ ।
"मेघैर्मेदुरमम्बर वनभुव श्यामास्तमालद्रुमै
नक्त भीरुरय त्वमेव तदिम राधे । गृह प्रापय ।")

मेदुरा, स्त्री (मेदुर + टाप् ।) काकोली । इति
राजनिघण्ट । (गुणादयोऽस्या काकोली
शब्दे ज्ञेया ।)

मेदोज स्त्री (मेदसो जायते इति । जन् + ड ।)
अस्थि । इति राजनिघण्ट ।

मेदोद्भवा स्त्री (मेदोद्भवोऽस्या ।) मेदा । इति
राजनिघण्ट ।

मेध्य पु (मेधोऽवह्निम जन्य ।) वकसङ्करजाति
भेद । इति भरताधर । (यथा मनु । १० । ४८ ।
"मेदान्ध्रचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशुहिसनम् ।"
क्वचिन मन्त्राध्र इत्यपि पाठ ।)

मेध्यवती स्त्री (मद्यमस्या अस्तीति । मेध्य +
मतुप् । मस्य व ।) मेधा । इति राजनिघण्ट ।
(मद्यविशिष्टे त्रि ।)

मेध ऋ ग वधमेधासङ्गेषु । इति कविकल्पद्रुम ।
(भ्वा० उभ० च सक० अन्यत्र अक० सेट् ।)
ऋ अमिमेधत् । ग मेधति मेधते । इति दुर्गा
दास ।

मेध पु (मेध्यन्ते वध्यन्ते पशवोऽत्रेति । मेध +
घञ् ।) यज्ञ । इति जटाधर । (यथा महा
भारते । १ । १२३ । ३६ ।
"ग्रामसङ्घान् महीपालानथ जित्वा महाबल ।
आजह्रे सहितो वीरस्तान् मेधानाहरिष्यति ।"
हवि । इति ऋग्वेदे । १० । १०० । ६ । मन्त्र
भाष्ये सायण ।)

मेधा स्त्री (मेधते सङ्गच्छते अस्यामिति । मेध +
"षिद्भिदादिभ्योऽङ् ।" ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् ।
टाप् ।) धारणावती बुद्धि । इत्यमर । १ । ५ ।
धारणाशक्तियुक्ता धीर्मेधा मेधते सङ्गच्छतेऽस्या
सर्व बहुश्रुत विषयीकरोति इति वा मेधा मेधृ
ञ सङ्गे मेधाया समन्तात् सर्वोरिक आपञ्चद्
श्रुतविषयीकरणे धारणा यदुक्त धारणा बुद्ध
र्गन्धविशेष इति । इति भरत । * । (यथा
मुण्डकोपनिषदि । ३ । २ । ३ ।
"नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्य
स्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनू स्वाम् ।")
मेधाकर औषध यथा —
"मण्डूकपर्णी वचा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्चला ।
अभया च गुडूची च अटरूषकवाकुची ।
एतैरक्षसमैर्भागैर्घृत प्रस्थ विपाचयेत ।
कण्टकार्य्या रस प्रस्थ दुग्धा च समन्वितम् ।
एतद्ब्राह्मीघृत नाम स्मृतिमेधाकर परम् ।"
इति गारुडे १९८ अध्याय । * ।
मेधाकरगणो यथा । सततोध्ययनम् । तत्त्व
ज्ञानकथा । अन्यतन्त्रशास्त्रावलोकनम् । बुद्धि
मताचार्य्यसेवा च । इति पुराणम् । (दक्षकन्या
धर्मपत्नीविशेष । यथा,—
"कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टि श्रद्धा क्रिया
मति ।"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्याये ।
धनम् । इति निघण्टु । २ । १० । "मिधृ मेधृ
सङ्गमे च । चकारात् हिसामेधयोश्च । मिधि
सङ्गत्यर्थ । इति माधव । यज । सङ्गच्छतेऽनेन
सर्व सहसा हिस्यते वा तदात् चौरादिभि
धनमिति चेत्यर्थकारणात् इति महाभारतम् ।
यद्वा मतौ धीयते धनमपि तद्रक्षित दानश्च
मिति धनवता बुद्धौ मन धार्य्यते । तत्र मति

मन्द उपपदे धातो अनर्थे कविग्रामम् इति
क । पृषोदरादित्वात् मतिशब्दस्य मेभाव ।"
इति मन्त्रभाष्ये दयानन्दश्च ।)

मेधा [स] पु (मेधते इति । मेध + असुन् ।)
स्वायम्भुवमनुपुत्र । यथा —
"अग्निध्रश्चाग्निबाहुश्च वपु सवन एव च ।
ज्योतिष्मान् द्युतिमान् हव्यो मेधा मेधातिथि
र्वसु ।
स्वायम्भुवस्यास्य मनोर्दशैते वंशवर्द्धना ।"
इति मात्स्ये ९ अध्याय ।

मेधाकृत् स्त्री (मेधा करोतीति । कृ + क्विप् ।)
सितावरशाकम् । इति राजनिघण्ट । मेधा
कारके त्रि ।

मेधाजित्, पु (मेधा जितवानिति । जि + क्विप् ।)
कात्यायनमुनि । इति त्रिकाण्डशेष ।

मेधातिथि पु (मेधाया धारणावद्बुद्धेरतिथि
रिव ।) मनुसहिताटीकाकृत् । मुनिविशेष ।
यथा श्रीभागवते । १ । १९ । १० ।
"मेधातिथिर्देवल आर्ष्टिषेणो
भरद्वाजो गौतम पिप्पलाद ।"
(प्रियव्रतपुत्र स च शाकद्वीपाधिपति । यथा
श्रीमद्भागवते । ५ । २० । २४—२५ ।
"यस्मिन् हि शाको नाम महीरुह स्वक्षेत्र
व्यपदेशक । यस्य ह महासुरभिगन्धस्तद्द्वीप
मनुवासयति । तस्यापि प्रैयव्रत एवाधिपति
नाम्ना मेधातिथि ।" * । सप्तदश द्वापरयुगस्य
व्यास । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३० ।
"मेधातिथि सप्तदशे व्रती ह्यष्टादशे तथा ।"
प्रजापते कर्द्दमस्य पुत्र । यथा, मार्कण्डेये ।
५३ । १५ ।
"अग्निध्रो मेधातिथिश्च वपुष्मांश्च तथापर ।"
दक्षसावर्णिमन्वन्तरे सप्तर्षीणामेकतम । यथा
मार्कण्डेये । ९४ । ८ ।
"मेधातिथिर्वसु सत्यो ज्योतिष्मान् द्युतिमा
स्तथा ।
सप्तर्षयोऽन्य सवलस्तथान्यो हव्यवाहन ।"
नदीविशेषे स्त्री । यथा, महाभारते । ३ ।
२२१ । २१ ।
"धर्मस्ततो भद्रौ चैव मेधा मेधातिथिस्तथा ।
ताम्रावती वेत्रवती नद्यस्त्रिसोऽथ कौशिकी ।")

मेधारुद्र पु (मेधया रुद्र इव ।) कालिदास ।
इति त्रिकाण्डशेष ।

मेधावती स्त्री (मेधा देयत्वेन अस्ति अस्या
इति । मेधा + मतुप् । मस्य व । ङीप् । मेधा
बद्धकत्वादस्यास्तथात्वम् ।) महाज्योतिष्मती ।
इति राजनिघण्ट । मेधाविशिष्टा च ।

मेधाविनी स्त्री, (मेधास्या अस्तीति । मेधा +
"अस्मायामेधास्रजो विनि ।" ५ । २ । १२१ ।
इति विनि । ततो ङीप् ।) ब्रह्म पत्नी ।
इति मेदिनी । ने २०४ ।

मेधावी, [न्] पु (मेधास्यास्तीति । मेधा + "अस्
मायामेधास्रजो विनि ।" ५ । २ । १२१ । इति

विनि:) शुक्लपर्णी। इति मेदिनी। ने, २०४॥ मदिरा। इति राजनिर्घण्ट:॥ पण्डित:। इति हेमचन्द्र:।३।६॥ शार्ङ्ग:। इति त्रिकाण्डशेष:॥ (कस्यचित् ब्राह्मणस्य पुत्त्र:। यथा, महाभारते, १२।१७५।३।
"द्विजाति: कस्यचित् पार्थ! स्वाध्यायनिरतस्य हि।
बभूव पुत्त्रो मेधावी मेधावी नाम नामत:॥")
मेधायुक्ते, त्रि। इति मेदिनी। ने, २०४॥ (यथा, रामायणे।१।४।६।
"स तु मेधाविनौ दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ।
वेदोपबृंहणार्थाय तावग्राहयत प्रभु:॥")
तद्वैदिकपर्य्याय:। विप्र: १ विग्र: २ गृत्स: ३ धीर: ४ वेन: ५ वेधा: ६ कण्व: ७ ऋभु: ८ नवेदा: ९ कवि: १० मनीषी ११ मन्धाता १२ विधाता १३ विप: १४ मनश्चित् १५ विपश्चित् १६ विपन्यव: १७ आकेनिप: १८ उशिज: १९ कीनास: २० अद्धातय: २१ मतय: २२ मतुथा: २३ वाघत: २४। इति चतुर्व्विंशतिर्मेधाविनामानि। इति वेदनिघण्टौ।३।१५॥

मेधि:, पुं, (मेध्यते खले स्थाप्यते इति। मेध + "सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा० ४।११३। इति इन्।) खले पशुबन्धनार्थस्तम्भदारु। इत्यमर:।२।९।१५॥ खले धान्यमर्द्दनस्थानमध्ये पशुबन्धननिमित्तं निहितं यद्दारु स मेधि:। मेढ इति ख्याति। इति भरत:॥ तत्पर्य्याय:। मेथि: १ खलेवाली २। इति हेमचन्द्र:॥ अस्य स्थापनदिनं तत्र वारौ शुक्रहस्पती। नक्षत्राणि रेवती स्वाती हस्ता मघा मृगशिरश्च। तत्र लग्नं स्थिरम्। इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

मेधिर:, त्रि, (मेधास्यास्तीति। मेधा + "मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्यौ।" ५।२।१०९। इति काशिकोक्त्या इरन्।) मेधावी। इति त्रिकाण्डशेष:॥ (यथा, ऋग्वेदे।१।२५।२०।
"त्वं विश्वस्य मेधिर! दिवश्च ग्मश्च राजसि।"
"हे मेधिर! मेधाविन्! वरुण।" इति तद्भाष्ये सायण:॥ यज्ञवान्। पण्डित:। यथा, ऋग्वेदे।१०।१००।६।
"इन्द्रस्य नु सुकृतं दैव्यं सहोऽग्निर्गृहे जरिता मेधिर: कवि:।"
"मेधो यज्ञ: तद्वान्।" इति तद्भाष्ये सायण:।)

मेधिष्ठ:, त्रि, (अयमेषामतिशयेन मेधावीति। मेधाविन् + "अतिशायने तमबिष्ठनौ।" ५।३।५५। इति इष्ठन्। "विन्मतोर्लुक्।" ५।३।६५। इति विनो लुक्।) अतिशयमेधायुक्त:। इति व्याकरणम्॥

मेध्यं, त्रि, (मेध्यते इति। मेध + "ऋहलोर्ण्यत्।" ३।१।१२४। इति ण्यत्। यद्वा, मेधामर्हतीति। मेधा + दण्डादित्वात् यत्।) पवित्रम्। इत्यमर:।३।१।५५॥ (यथा,—
"ज्ञानेन मेध्यमखिलममेध्यं ज्ञानतो भवेत्।
ब्रह्मज्ञाने समुत्पन्ने मेध्यामेध्यं न विद्यते॥"
इति चिन्तामणिधृतवचनम्॥)
"पवित्र: प्रयत: पूत इति सप्तवर्गे प्राप्तिविषयमात्र उक्तं इह त्वप्राणिविषये।" इति भरत:॥
"पूतं मेध्यं पवित्रं स्यात् शौचं प्रयतनिर्म्मलम्।
निरुद्धं शोधितं मृष्टं निर्णिक्तमनवस्करम्॥"
इति शब्दरत्नावली॥
(नित्यमेध्यम्। यथा, मनु:।५।१२९।
"नित्यं शुद्ध: कारुहस्त: पण्ये यच्च प्रसारितम्।
ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यमेध्यमिति स्थिति:॥")
शुचि:। इति मेदिनी। ये, ४७॥ (यथा, अनर्घराघवे।२।१४।
"तत्तादृक्ष्लवपूतकोपनयनक्लेशाधिरूढैरिभि-
र्मेध्या वल्कतरी विरच्य वटुभि: शोलुष्ठमालम्ब्यते॥"
मेधाजनक:। यथा,—
"मण्डूकपर्ण्या: स्वरस: प्रयोज्य:
क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम्।
रसो गुडूच्यास्तु समूलपुष्प्या:
कल्क: प्रयोज्य: खलु शङ्खपुष्प्या:॥
आयु: प्रदान्यामयनाशनानि
बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि।
मेध्या विशेषेण च शङ्खपुष्पी॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने प्रथमेऽध्याये॥)

मेध्य:, पुं, (मेधायै हित:। मेधा + "उगवादिभ्यो यत्।" ५।१।२। इति यत्।) खदिर:। यव:। छाग:। इति राजनिर्घण्ट:॥

मेध्या, स्त्री, (मेधायै हिता। मेधा + यत्। टाप्।) रक्तवचा। रोचना। इति मेदिनी। ये, ४७॥ केतकी। ज्योतिष्मती। शङ्खपुष्पी। ब्राह्मी। श्वेतवचा। शमी। मण्डूकी। इति राजनिर्घण्ट:॥ (नदीविशेष:। यथा, महाभारते। ३।२२१।२३।
"चर्म्मण्वती मही चैव मेध्या मेधातिथिस्तथा।")

मेनका, स्त्री, (मन्यते इति। मन् + "मनेराशिषि च।" इति वुन्। तत: "नञ्जिमन्योरलिङ्गत्वं वक्तव्यम्।" ६।४।१२०। इत्यत्र काशिकोक्त्या अकारस्य एत्वम्।) स्वर्व्वेश्या। इति शब्दरत्नावली॥ तस्या: कन्या शकुन्तला। यथा,—
"विश्वामित्रात्मजैवाहं त्यक्ता मेनकया वने।
वेदैतद्भगवान् कण्वो वीर! किं करवाम ते॥"
इति श्रीभागवते।९।२०।१३॥
(मेनैव। मेना + स्वार्थे कन्।) उमामाता। यथा,
"तत: प्रीतास्तु पितरस्तां ददुस्तनयां निजाम्।
मेनां देवाश्च शैलाय हिमयुक्ताय वै ददु:॥
तां मेनां हिमवाँल्लब्ध्वा प्रसादाद्दैवतेभ्यश्च।
प्रीतिमागमदव्यग्रो रराम च यथेच्छया॥
ततो हिमाद्रि: पितृकन्यया समं
सुखं सिषेवे विषयं यथेप्सितम्।
अजीजनत् सा तनयास्तु मेना
रूपाभियुक्ता: सुरयोषितोपमा:॥
पुलस्त्य उवाच।
मेनायां कन्यकास्तिस्रो जाता रूपगुणान्विता:।
सुनाभ इति विख्यातश्चतुर्थस्तनयोऽभवत्॥
नीलाञ्जनचयप्रख्या नीलेन्दीवरलोचना।
रूपेणानुपमा काली जघन्या मेनकासुता॥
जातास्ता: कन्यकास्तिस्र: षडब्दात् परतो मुने!।
कर्त्तुं तप: प्रयातास्ता देवास्ता ददृशु: शुभा:॥
ततो गते कन्यके द्वे ज्ञात्वा मेना तपस्विनी।
तपसो वारयामास उमे त्येवाब्रवीच्च सा॥
तदेव माता नामास्याश्चक्रे पितृसुता शुभा।
उमेत्येव हि कन्याया: सा जगाम तपोवनम्॥"
इति वामने ७४—७५ अध्याय:॥ ७॥
अपि च।
"कथं गिरिसुता काली बभूव जगतां प्रसू:।
दाक्षायणी महातन्त्र: कथमाप हरं पतिम्॥"
मार्कण्डेय उवाच।
यदाऽत्यजत्तनुं देवी पूर्व्वं दाक्षायणी सती।
तदैव मनसागच्छन्मेनकां हिमवद्गिरिम्।
त्यक्तप्राणा तदा देवी भूता हिमवत: सुता॥
शिवाविन्यस्तमनसा सप्तविंशतिवत्सरान्।
निनाय मेनका देवी परमार्त्तिमिच्छती॥
सप्तविंशतिवर्षान्ते जगन्माता जगन्मयी।
सुप्रीता भवदत्यर्थं प्राह प्रत्यक्षतां गता॥
श्रीदेव्युवाच।
यत् प्रार्थितं त्वया देवि! मत्तस्तत् प्रार्थयाधुना
तत: सा प्रथमं पुत्त्रशतं वव्रे यशस्विनी॥
पश्चात्तु तनयामेकां स्वरूपगुणशालिनीम्।
कुलद्वयानन्दकरीं भुवनत्रयदुर्लभाम्॥
ततो भगवती प्राह मेनकां मुनिसन्निभाम्॥
श्रीदेव्युवाच।
शतं पुत्त्रा: सम्भवन्तु भवत्या वीर्य्यसंयुता:।
सुता च तव देवानां मानुषाणाञ्च रक्षसाम्॥
हिताय सर्व्वजगतां भविष्याम्यहमेव ते।
एवमुक्त्वा जगद्धात्री तत्रैवान्तरधीयत॥
तत: सा कालिका देवी योगनिद्रा जगत्प्रसू:।
पूर्व्वत्यक्तसतीरूपा धन्यार्थं मेनकां ययौ॥
समयस्यानुरूपेण मेनकाजठरे शिवा।
संभूय समुत्पन्ना सा लक्ष्मीरिव सागरात्॥
वसन्तसमये देवी नवम्यां मृगयोगत:।
अर्द्धरात्रे समुत्पन्ना गङ्गेव शशिमण्डलात्॥"
इति कालिकापुराणे ४० अध्याय:॥

मेनकात्मजा, स्त्री, (मेनकाया आत्मजा।) दुर्गा। इति हलायुध:॥ (शकुन्तला। यथा, महाभारते।१।७२।११।
"नेमां हिंस्युर्व्वने बालां क्रव्यादा मांसगृद्धिन:।
पर्य्यरक्षन्त तां तत्र शकुन्ता मेनकात्मजाम्॥")

मेनकाप्राणेश:, पुं, (मेनकाया: प्राणेश: पति:।) हिमालय:। इति हेमचन्द्र:।४।९३॥

मेना, स्त्री, (मान्यते पूज्यते इति। मान पूजायाम् "वहुलमन्यत्रापि।" उणा० २।८६। इति इनच् प्रत्ययेन निपातनात् साधु:।) मेनका। इति भरतद्विरूपकोष:॥ सा पितृकन्या। यथा,

"तां मानसीं मेरुसखः पितॄणां
कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः ।
मेनां मुनीनामपि माननीया-
मात्मानुरूपां विधिनोपयेमे ॥"

इति कुमारसम्भवे । १ । १८ ॥ * ॥

यथा च कौर्म्मे १२ अध्याये ।

"अग्निष्वात्ता बर्हिषदो द्विधा तेषां व्यवस्थितिः ।
तेभ्यः स्वाहा स्वधा जज्ञे मेना वैतरणी तथा ।"

(स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६२ । ७ ।

"भगो न मेने परमे व्योमन्नधारयद्रोदसी सुद
सा ।"

मेनेति स्त्रीनाम । मेने स्त्रीरूपमापन्ने रोदसी ।"
इति तद्भाष्ये सायणः । * । वृषणश्वकन्या ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । ५१ । १३ ।

"मेना भवो वृषणश्वस्य ।"

"हे इन्द्र । त्वं वृषणश्वस्य एतदाख्यस्य राज्ञो
मेना भवः मेनानाम कन्यका भूः ।" इति तद्भाष्ये
सायणः । * । वाक् । इति निघण्टुः । १ । ११ ।
"मानपूज्यायाम् इत्यस्मात् 'बहुलमन्यत्रापि' इत्यप्
भवति । इति वचनादिनप् । बहुलग्रहणात्
नलोपः । पूज्यतेऽनया गुर्व्वादिरुपदेशवाक्येन
पूज्या वा देवतात्वात् ।" इति तट्टीकायां देव
राजयज्वा । * । नदीविशेषः । यथा, महा
भारते । ६ । ९ । २३ ।

"कारीषिणीमसिक्नीञ्च कुशचीरां महानदीम् ।
मरुद्वां प्रवरां मेनां हेमां घृतवतीं तथा ॥")

मेनाजा, स्त्री, (मेनाया जायते इति । जन् + ड ।
स्त्रियां टाप् ।) पार्व्वती । इति हेमचन्द्रः ॥

मेनादः पुं, (मे इति नादोऽस्य ।) विडालः ।
छागः । मयूरः । इति मेदिनी । द, ३९ ॥

मेनाधवः पुं, (मेनाया धवः स्वामी ।) हिमालयः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मेन्धिका, स्त्री, (मां शोभामिन्धयति प्रकाशयतीति ।
इन्ध + णिच् + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।)
क्षुपविशेषः । इति कश्चित् । मेहदी इति
भाषा ॥

मेन्धी, स्त्री, (मां शोभामिन्धयतीति । इन्ध +
णिच् + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षुप
विशेषः । इति कश्चित् । मेहदी इति भाषा ।

मेप, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०
आ० सक० सेट् ।) ङ, मेपते । ऋ, अमि
मेपत् । इति दुर्गादासः ॥

मेरकः, पुं दैत्यशत्रुभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

मेरुः, पुं, (मि + "मिपीभ्यां रुः ।" उणा० ४ ।
१०१ । इति रुः ।) पर्व्वतविशेषः । तत्पर्य्यायः ।
सुमेरुः २ हेमाद्रिः ३ रत्नसानुः ४ सुरा
लयः ५ । इत्यमरः । मिनोति क्षिपति ज्योतींषि
उच्चत्वात् मेरुः । डुमि ञ् क्षेपे नाम्नीति
रुः । इति भरतः ॥ * ॥ (यथा मात्स्ये । १२१ । ८ ।
'इलावृतं त्वंशेयुतं प्रथमो मेरुरुच्यते ।
प्राग्भायतः सर्वौवर्षे उदयो नाम पर्व्वतः ॥")
जपमालायामध्यग्रन्थिका माला । यथा —

"मालामेकैकमादाय स्त्रञ्चे समानयेत् सुधीः ।
मुखे मुखन्तु संयोज्य पुच्छे पुच्छन्तु योजयेत् ।
गोपुच्छसदृशी कार्य्याथवा सर्पाकृतिर्भवेत् ।
ततस्तज्जातीयमेकाच मेरुत्वेनाग्रतो न्यसेत् ।"

इत्युत्पत्तितन्त्रे ६० पटलः । * ।

करमालायां मेरुर्यथा —

"निम्बोऽङ्गुलाग्निपर्व्वाग्री मध्यमा चैकपर्व्विका ।
पर्व्वद्वयं मध्यमाया मेरुत्वे नोपकल्पयेत् ।"

इदन्तु शक्तिभिन्नविषयम् । * ।

शक्तिविषये मेरुर्यथा,—

"पर्व्वद्वयमनामाया परिवर्त्तेन वै क्रमात् ।
पर्व्वत्रयं मध्यमायास्तर्ज्जन्यैक समाहरेत् ।
पञ्चदशं तर्ज्जन्या मेरुं तद्विद्धि पार्व्वति । ।'

श्रीविद्याविषये मेरुर्यथा,—

'अनामामध्यमायाश्च मूलाग्रन्तु द्वयं द्वयम् ।
कनिष्ठायाश्च तर्ज्जन्याश्चैव पञ्च सुरेश्वरि । ।
अनामामध्यमायाश्च मेरुः स्यादिदन्तु शुभम् ।"

तल्लङ्घनजो दोषो यथा,—

"अङ्गुल्यग्रे च यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने ।
पर्व्वसन्धिषु यज्जप्तं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ।"

इति तन्त्रसारः ॥

मेरुकः, पुं (मिनोति क्षिपति गन्धानिति । मि +
रुः । स्वार्थे कन् ।) यक्षधूपः । इति शब्द
चन्द्रिका । धुना इति भाषा । (मध्यदेशस्य
प्रदेशभेदः । यथा, वृहत्संहितायाम् । १४ । २९ ।
'रैवान्तं मेरुकनष्टराज्यपशुपालकीरकाश्मी
राः ।
अभिसारदरदतङ्गणकुलूतसैरिन्ध्रवनराष्ट्राः ॥")

मेरुसावर्णः, पुं, एकादशमनुः । यथा —

"ततस्तु मेरुसावर्णो ब्रह्मसूनुर्मनुः स्मृतः ।
ऋतुश्च ऋतुधामा च विश्वक्सेनो मनुस्तथा ।'

इति मात्स्ये ९ अध्यायः ॥

मेलकः, पुं (मिल + भावे घञ् । स्वार्थे कन् ।)
सङ्गः । इत्यमरः । ३ । २ । २९ ॥ ("बहुमान्य
मेलके बलाबलमुक्तम् ।" इति । २ । १३६ ।
मनुटीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

मेलकलवणं, क्ली, (मिलतीति । मिल + ण्वुल् ।)
मेलकं लवणम् ।) चौषरलवणम् । इति राज
निर्घण्टः ॥

मेला, स्त्री, (मिल + णिच् + अङ् । टाप् ।)
मेलकः । मषिः । इति मेदिनी । ले ४६ ॥
अञ्जनम् । इति हेमचन्द्रः । महानीली । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मेलानन्दा, स्त्री, (मेलया मस्या आनन्दो यस्याः ।)
मस्याधारः । इति हारावली ॥

मेलान्धुः, स्त्री, (मेलायाः अन्धुः कूपिका ।) मस्या
धारः । इति जटाधरः ।

मेलाम्बुः पुं, (मेलैव अम्बु अत्र ।) मस्याधारः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मेव ऋ ङ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०
आत्म० सक० सेट् ।) ऋ, अमिमेवत् । ङ,
मेवते । इति दुर्गादासः ॥

मेषः, पुं (मिषति अन्योन्यं स्पर्द्धते इति । मिष
स्पर्द्धायाम् + अच् ।) पशुविशेषः । मेढा इति
भेडा इति च भाषा । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । ६२ ।
'मेषेण सूपकाराणां कलहो यत्र वर्त्तते ।
स भविष्यत्यसन्दिग्धं वानराणां भयावहः ॥")
तत्पर्य्यायः । मेढ्रः २ उरभ्रः ३ उरणः ४
ऊर्णायुः ५ वृष्णिः ६ एडकः ७ । इत्यमरः । २ ।
९ । ७६ ॥ मेढ़ः ८ हुडः ९ मर्द्धिरः १०
अविः ११ लोमशः १२ बली १३ रोमशः १४
मेडुः १५ भेडकः १६ मेण्टः १७ हुडुः १८ ।
इति शब्दरत्नावली । मेण्टकः १९ हुडः २०
संफलः २१ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४१ ॥
अस्य मांसगुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् ।
गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । वृंहणत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः । अपि च । पित्तश्लेष्मकरत्वम् ।
वृहणत्वम् । मधुरत्वञ्च । इति राज
वल्लभः ॥ * ॥ लग्नविशेषः । औषधविशेषः ।
इति मेदिनी । षे, १२१ ॥ (यथा, सुश्रुते
उत्तरतन्त्रे । १७ अध्याये ।

'मेषस्य पुष्पैर्मधुकेन सयुतं
नरस्तु सर्व्वकृते प्रयोजयेत् ।
क्रियाञ्च सर्व्वां घृतजोद्भवे हिता
क्रमं परिम्लायिनि चापि पित्तजे ॥")

राशिविशेषः । तत्पर्य्यायः । क्रियः २ । (यथा,
श्रीमद्भागवते । ५ । २१ । ४ । "यदा मेषतुलयोर्वर्त्तते
तदाहोरात्राणि समानानि भवन्ति । यदा
वृषभादिषु पञ्चसु च राशिषु चरति तदाहा
न्येव वर्द्धन्ते ह्रसति च मासि मासि एकैका
घटिका रात्रिषु ।") अस्याधिष्ठात्री देवता
पुमेषः । अश्विनीभरणीकृत्तिकापादैकेन मेष
राशिर्भवति । अत्र जातः दृष्टश्चो भवति ।
मेषदशाया नेत्ररुक् स्त्री दयालुः धनी मानसुखी
धार्म्मिकः धीरः सत्यभाषाशी च । स तु
पृष्ठोदयः । अस्य वर्णः । आरक्तपीतश्च ।
चयः क्रूरः । पित्तोष्णस्वभावः । कान्तिरहितः ।
समानाङ्गः । पञ्चचारी । पूर्व्वदिगधिपतिः ।
वैश्यवर्णः । अल्पस्त्रीसङ्गः । अल्पसन्तानः ।
सुहृत् । अतिरवश्च । इति ज्योतिषम् ॥ * ॥
रव्याश्रिततद्राशिजातफलं यथा,—

'मेषे दिनेशे पुरुषः सुवर्ण-
सत्साहसः स्यान्नृपतेः समानः ।
रुजा युतः पित्तकृता च पीडा
वक्रोऽथवा वा सततं महौजाः ।" * ॥

चन्द्राश्रिततद्राशिजातफलं यथा —

'स्थिरमना रहितः स्वजनैर्नरः
सुतयुतः प्रमदाविजितो भवेत् ।
अजगतः द्विजराज इतीरितः
विधुतयाद्भुतया सहितः श्रिया ।" * ॥

तल्लग्नजातफलं यथा,—

'मेषलग्ने समुत्पन्नश्चण्डो मानी धनी शुभः ।
क्रोधी स्वजनहन्ता च विक्रमी परवत्सलः ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

तल्लग्नस्य स्थूलमानम् । ३ । ४१ । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ *॥ चित्रारकशराकृतिश्रवणानक्षत्रस्य गगनमध्योदये मेषलग्नस्य अष्टादशपलाधिकदण्डैको गतो भवेत् । यथा,—

"तारकात्रयमिते शराकृतौ
केशवे गगनमध्यवर्त्तिनि ।
मत्तवारणगतेऽवलग्नतो
निर्य्ययुर्गजमहीपलिप्तिकाः ॥"

मर्द्दलाकृतिधनतारकधनिष्ठानक्षत्रस्य मस्तकोपर्य्युदये मेषलग्नस्य षट्त्रिंशत्पलाधिकदण्डद्वयं गतं स्यात् । यथा,—

"मस्तकोपरि समागते धने
मर्द्दलाकृतिनि पञ्चतारके ।
यान्ति कान्तिमति मेषलग्नतः
सायकाब्धि रसपक्षलिप्तिकाः ॥"

इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम् ॥

मेषकः, पुं, (मिषतीति । मिष् + अच् । संज्ञायां कन् ।) जीवशाकः । राजनिर्घण्टः ॥

मेषकम्बलः, पुं, (मेषलोमनिर्म्मितः कम्बलः । मध्यपदलोपी कर्म्मधारयः ।) मेषलोमनिर्म्मितवस्त्रम् । तत्पर्य्यायः । ऊर्णायुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १०७ ॥

मेषलोचनः, पुं, (मेषस्य लोचनमिव पुष्पमस्य ।) चक्रमर्द्दः । इति भावप्रकाशः ॥ मेषचक्षुस्तुल्यचक्षुषि, त्रि ॥

मेषवल्ली, स्त्री, (मेषप्रिया वल्ली ।) अजशृङ्गी । इति भावप्रकाशः ॥

मेषविषाणिका, स्त्री, (मेषस्य विषाणं शृङ्गमिव प्रतिकृतिरस्याः । विषाण + प्रतिकृतौ कन् । टापि अत इत्वम् ।) मेषशृङ्गी । इति रत्नमाला ॥

मेषशृङ्गः, पुं, (मेषस्य शृङ्गमिव । तदाकृतित्वात् ।) स्थावरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६३ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । १७ अध्याये ।
"मेषशृङ्गस्य पुष्पाणि शिरीषधवयोरपि ॥")

मेषशृङ्गी, स्त्री, (मेषशृङ्ग + गौरादित्वात् ङीष् ।) अजशृङ्गीवृक्षः । मेढ़ाशृङ्गी इति भाषा । (यथा, सुश्रुते । १ । ३८ ।
"मेषशृङ्गी मातुलुङ्गी सुवर्णीत्यादि ॥")
तत्पर्य्यायः । नन्दीवृक्षः २ मेषविषाणिका ३ चक्षुः ४ चक्षुर्बन्धनम् ५ मेढ़्रशृङ्गी ६ सर्पदमा ७ । इति रत्नमाला ॥ (तथास्याः पर्य्यायो गुणाश्च ।
"मेषशृङ्गी विषाणी स्यान्मेषवल्ल्यजशृङ्गिका ॥
मेषशृङ्गी रसे तिक्ता वातला श्वासकासहृत् ।
रूक्षा पाके कटुस्तिक्ता व्रणश्लेष्माक्षिशूलहृत् ॥
मेषशृङ्गीफलं तिक्तं कुष्ठमेहकफप्रणुत् ।
दीपनं स्रंसनं कासकृमिव्रणविषापहम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मेषा, स्त्री, (मिष्यतेऽसौ । मिष् + कर्म्मणि घञ् । टाप् ।) त्रुटिः । इति शब्दचन्द्रिका । गुजराटी एलाइच इति भाषा ॥

मेषाक्षिकुसुमः, पुं, (मेषाया अक्षिवत् कुसुमान्यस्य ।) चक्रमर्द्दः । इति रत्नमाला ॥

मेषाण्डः, पुं, (मेषस्याण्डमिवाण्डमस्य ।) इन्द्रः । इति पुराणम् ॥

मेषान्त्री, स्त्री, (मेषस्य अन्त्रमिव अन्त्रं फलावरणं यस्याः ।) वज्रान्त्रीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेषालुः, पुं, (मेषप्रियः आलुः ।) वर्व्वरावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मेषाह्वयः, पुं, (मेषस्याह्वयः आख्यास्य ।) चक्रमर्द्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य चक्रमर्द्दशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

मेषिका, स्त्री, (मेषी + स्वार्थे कन् । टाप् । ह्रस्वः ।) मेषी । इति शब्दरत्नावली ॥

मेषी, स्त्री, (मिष्यते गच्छति स्वर्गं इति । मिष + घञ् । ङीष् ।) तिनिशवृक्षः । जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेषस्त्रीजातिः । भेंड़ी । (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ३ । ५८ ।
"भेषजमसि भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजं सुखं मेषाय मेष्यै ॥")
तत्पर्य्यायः । जालकिनी २ अविः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ एडका ४ मेषिका ५ इति शब्दरत्नावली । कुररी ६ रजा ७ अविला ८ वेणी ९ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४३ । अस्या दुग्धगुणाः । मधुरत्वम् । गाढ़त्वम् । स्निग्धत्वम् । कफापहत्वम् । वातामयकरत्वम् । स्थौल्यत्वम् । लोमशायाश्चेत् गुरुत्वम् । वृद्धिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ *॥ अपि च ।
"आविकं लवणं स्वादु स्निग्धोष्णं चाश्मरीप्रणुत् ।
अहृद्यं तर्पणं केश्यं शुक्रपित्तकफप्रदम् ।
गुरुकासेऽनिलोद्भूते केवले वानिले वरम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
अस्या दधिगुणाः । सुस्निग्धत्वम् । कफपित्तकरत्वम् । गुरुत्वम् । वाते रक्तवाते च पथ्यत्वम् । शोफव्रणनाशित्वञ्च ॥ *॥ अस्या नवनीतगुणाः । क्लिष्टगन्धत्वम् । शीतलत्वम् । मेधाहरत्वम् । पुष्टिदत्वम् । स्थौल्यत्वम् । मन्दाग्निदीपनत्वम् । सारकत्वम् । पाके हिमत्वम् । लघुत्वम् । योनिशूले कफे वाते दुर्नाम्नि च हितत्वञ्च । दुर्नाम्नि स्थाने गुदशूले इति पुस्तकान्तरे पाठः ॥ *॥ तस्या घृतगुणाः । अतीवगौरवात् सुकुमारदेहिनां वर्ज्ज्यत्वम् । बुद्धिपाटवहरत्वम् । बलावहत्वम् । वपुषां विसगन्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्मांसगुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
"छागमेषवृषाश्वाद्याः ग्राम्याः प्रोक्ता महर्षिभिः ।
ग्राम्या वातहराः सर्व्वे दीपनाः कफपित्तलाः ।
मधुरा रसपाकाभ्यां वृंहणा बलवर्द्धनाः ॥"

मेषूरणं, क्ली, दशमलग्नम् । यथा,—
"कर्म्मस्थानञ्च दशमं खं मेषूरणमास्पदम् ।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

मेहः, पुं, (मेहति क्षरति शुक्रादिरनेनेति । मिह् + घञ् ।) प्रमेहरोगः । इत्यमरः । २।६।५६ ॥ (अस्यौषधं यथा,—
"वङ्गभस्म द्विवल्लञ्च लेहयेन्मधुना सह ।
ततो गुड़समं गन्धं भक्षयेत् कर्षमात्रकम् ॥
गुडूचीसत्त्वमथवा शर्करासहितन्तथा ।
सर्व्वमेहहरो ज्ञेयो वङ्गावलेह उत्तमः ॥"
इति वङ्गावलेहः ॥
"भस्मसूतं समं कान्तमभ्रकन्तु शिलाजतु ।
शुद्धताप्यं शिलाव्योषं त्रिफलाङ्कोटबीजकम् ॥
कार्पासमज्जारजनी समं भावञ्च भृङ्गिणा ।
विंशद्वारं विशोष्याथ मधुयुक्तं लिहेत् सदा ॥
माषमात्रं हरेन्मेहं मेघनादरसो महान् ॥"
इति मेघनादरसः ॥
"रसभस्म समायुक्तं वङ्गभस्म प्रकल्पयेत् ।
अस्य माषद्वयं हन्ति मेहान् पौढ़समन्वितम् ॥"
इति वङ्गेश्वररसः ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे प्रमेहाधिकारे ॥
अन्यत् प्रमेहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ मिहतीति । मिह + अच् ।) मेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रस्रावः । इति हेमचन्द्रः । ३।२८७ । (अस्याग्न्यादिमुखं तत्करणे दोषो यथा, मनौ । ४।५२ ।
"प्रत्यग्निं प्रतिसूर्य्यञ्च प्रतिसोमोदकद्विजान् ।
प्रतिगां प्रतिवातञ्च प्रज्ञा नश्यति मेहतः ॥"
"अग्निसूर्य्यचन्द्रजलब्राह्मणगोवाताभिमुखं मूत्रपुरीषे कुर्व्वतः प्रज्ञा नश्यति ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

मेहघ्नी, स्त्री, (मेहं हन्तीति । हन् + टक् । ङीप् ।) हरिद्रा । इति रत्नमाला ॥

मेहनं, क्ली, (मेहति सिञ्चति मूत्ररेतसीति । मिह सेचने + ल्युट् ।) शिश्नः । इत्यमरः । २।६।७६ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १६३ । ५ ।
"मेहनाद्वंकरणाल्लोम ।"
"मेहनात् मेढ्रात् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ यथा, च सुश्रुते । १ । ३५ ।
"ह्रस्वानि यस्य पर्व्वाणि सुमहच्चापि मेहनम् ।
तथोरस्यवलीढ़ानि न च स्यात् पृष्ठमायतम् ॥
ऊर्द्ध्वञ्च श्रवणौ स्थानान्नासा चोच्चा शरीरिणः ।
हसतो जल्पतो वापि दन्तमांसं प्रदृश्यते ।
प्रेक्षते यश्च विभ्रान्तं स जीवेत् पञ्चविंशतिम् ॥")
मूत्रम् । इति मेदिनी । ने, ११० ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३२ ।
"वस्तवद्विलपन् यश्च भूमौ पतति सस्तमुष्कस्तब्धमेढ्रो भग्नग्रीवः प्रणष्टमेहनश्च मनुष्यः ॥")
भावेऽनट् प्रलये मूत्रोत्सर्गे च ॥

मेहनः, पुं, (मेहति क्षिपति रसमिति । मिह + ल्युः ।) मुष्ककवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेहना, स्त्री, (मेह्यते धार्य्यते शुक्रमस्यामिति । मिह धारणे + णिच् + अधिकरणे युच् । स्त्रियां टाप् ।) महिला । इति केचित् ॥ (मेहनीयम् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३९ । १ ।
"यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति त्वादातमद्रिवः ॥")

मैत्रं क्ली, (मित्रादागतमिति । यद्वा, मित्रस्येदमिति । मित्र+"तस्येदम् ।" ४।३।१२० । इति अण् ।) अनुराधानक्षत्रम् १७ । यथा,—

"मैत्राद्यपादे स्वपितीह विष्णु-
र्वैष्णव्यमध्ये परिवर्त्तते च ।
पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता
प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

(मित्र सूर्य्यो देवतास्येति । आदित्यलोकः । यथा, महाभारते । १२ । ३१७ । ३ ।
'पायुनोत्क्रममाणस्तु मैत्रं स्थानमवाप्नुयात् ।
पृथिवीं जघनेनाथ ऊरुभ्याञ्च प्रजापतिम् ॥"
यद्वा, मनुः । १२ । ७२ ।
'मैत्राक्षज्योतिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूयभुक् ॥') पुरीषोत्सर्गः । यथा,—
"तत्र कल्ये समुत्थाय कुर्य्यान्मैत्रं नरेश्वर ।
मैत्र्यत्याग्निविक्षेपमतोयाभ्यधिकं भुवः ।
कल्य उषःकालम् । मैत्रं मित्रदेवताकपायुस्थत्वात् पुरीषोत्सर्गः ।" इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ।
अपि च ।
"ब्राह्मे मुहूर्त्ते चोत्तिष्ठेत् सुस्थो रक्षार्थमायुषः ।
शरीरचिन्तां निर्व्वर्त्त्य मैत्रं कर्म्म समाचरेत् ॥'
मैत्रं मलमूत्रोत्सर्गः । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
तत्र निषिद्धस्थानादि यथा,—
'छायाकूपनदीगोष्ठचैत्याम्भःपथिभस्मसु ।
अग्नौ चैव श्मशाने च विण्मूत्रे न समाचरेत् ।
न गोमये न कृष्टे वा महावृक्षे च शाड्वले ।
न तिष्ठन् वा न निर्व्वासा न च पर्व्वतमस्तके ।
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ।
न ससत्त्वेषु गर्त्तेषु न गच्छन् वा समाचरेत् ।
तुषाङ्गारकपालेषु राजमार्गे तथैव च ।
न क्षेत्रे न विले वापि न तीर्थे न चतुष्पथे ।
नद्यां नदसमीपे वा नोषरे न पराशुचौ ।
न सोपानत्पादुको वा छत्री वा नान्तरीक्षके ।
न चैवाभिमुखे स्त्रीणां गुरुब्राह्मणयोर्गवाम् ।
न देवदेवालययोरपामपि कदाचन ।
न ज्योतींषि निरीक्षन् वा न वायुभिमुखोऽथवा ।
प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिसोमं तथैव च ।'

इति कौर्म्मे उपविभागे १२ अध्यायः ।

अस्य विस्तारस्तु पाद्मे उत्तरखण्डे १८० अध्याये द्रष्टव्यः ॥ * ॥ (मित्रस्य भावः । मित्र+ष्यञ् । मित्रता । यथा, मनुः । ८ । ११८ ।
"लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात् कामात् क्रोधात्तथैव च ।
अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥")
त्रि, मित्रसम्बन्धी । (यथा, महाभारते । १२ । १३३ । २१ ।
"पिशुनां पि न भाषन्ते मित्रभिन्करीं गिरम् ।
अत मैत्रञ्च भाषन्ते नैव नरा स्वर्गगामिनः ॥"
मित्रताप्राप्तः । यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । १२ । १३ ।
"अद्वेष्टा सर्व्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्म्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥"
"मित्रभावो मैत्री मित्रतया वर्त्तते ।" इति श्रीशङ्करभाष्यम् । "मैत्रः स्निग्धः दीनेषु कृपालुः ।" इति श्रीधरस्वामी । "मैत्री मित्रता तद्वान् मैत्रः ।" इति श्रीमधुसूदनसरस्वती ॥)

मैत्रः, पुं ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुसंहितायाम् । २ । ८७ ।
"जप्येनैव तु संसिध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यान् मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥"
'मित्रमेव मैत्रः स्वार्थे अण् ।" इति तट्टीकायां मेधातिथिकुल्लूकौ ॥ (उन्मुहूर्त्तात् तृतीयमुहूर्त्तः । तथा च बृहस्पतिः ।
"आर्द्रं सार्पस्तथा मैत्रः शुभो वायव एव च ॥"
यथा, कुमारे । ७ । ६ ।
'मैत्रे मुहूर्त्ते शशलाञ्छनेन
योगं गतासूत्तरफल्गुनीषु ॥'
वर्णसङ्करविशेषः । यथा मनुः । १० । २३ ।
"वैश्यात्तु जायते व्रात्यात् सुधन्वाचार्य्य एव च ।
कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च ॥")

मैत्रभ, क्ली, (मैत्रञ्च तत् भञ्चेति ।) अनुराधानक्षत्रम् । इति जटाधरः ॥

मैत्रावरुण, पुं, (मित्रश्च वरुणश्चेति । "देवताद्वन्द्वे च ।" ६।३।२६ । इत्यानङ् । तत 'देवताद्वन्द्वे च ।"७ । ३ । २१ । इति मित्रस्य वृद्धिः । 'दीर्घाच्च वरुणस्य ।" ७ । ३ । २३ । इति वरुणस्य न वृद्धिः । तयोरपत्यमिति । मित्रावरुण+अण् ।) अगस्त्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । ५ । १९ । १५ ।
'न वर्षं मैत्रावरुणं ब्रह्मज्यमभिवर्षति ॥'
अस्य विवरणं यथा, ऋग्वेदे । ७ । ३३ । ११ ।
"उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्व्वश्या ब्रह्मन् मनसोऽधिजातः ।
द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त ॥"
'उतापि च हे वसिष्ठ ! मैत्रावरुणः मित्रावरुणयोः पुत्रोऽसि ब्रह्मन् वसिष्ठ । उर्व्वश्या अप्सरसा मनसो ममायं पुत्रः स्यादिति ईदृशात् सङ्कल्पात् द्रप्सं रेतः मित्रावरुणयोरुर्व्वशीदर्शनात् स्कन्नमासीत् । तस्मादधिजातोऽसि । तथा च वक्ष्यते । सत्रे ह जाताविषिता । एवं जातं त्वां दैव्येन देवसम्बन्धिना ब्रह्मणा मदराशिना अहङ्कारेण युक्तं पुष्करे विश्वेदेवा अददन्त अधारयन्त । तथाचादितर्मित्रावरुणौ लभेते इति प्रसङ्गं वक्ष्यते ।
तयारादित्ययोः सत्रे दृष्ट्वाप्सरसमुर्व्वशीम् ।
रेतश्चस्कन्द तत्कुम्भे न्यपतद्वासतीवरे ।
तत्रैव तु मुहूर्त्तेन वीर्य्यवन्तौ तपस्विनौ ।
अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रर्षी सम्बभूवतुः ।
बहुधा पतितं रेतः कलशे च जले स्थले ।
स्थले वसिष्ठस्तु मुनिः सम्भूत ऋषिसत्तमः ।
कुम्भे त्वगस्त्यः सम्भूतो जले मत्स्यो महाद्युतिः ।
उदियाय ततोऽगस्त्यः शम्यामात्रो महातपाः ।
मानेन सम्मितो यस्मात्तस्मान्मान्य इहोच्यते ।
यद्वा कुम्भादृषिर्जातः कुम्भेनापि हि मीयते ।
कुम्भ इत्यभिधानञ्च परिमाणस्य लक्ष्यते ।
ततोऽप्सु गृह्यमाणासु वसिष्ठः पुष्करे स्थितः ।
सर्व्वतः पुष्करे तं हि विश्वे देवा अधारयन् ॥'

इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

मैत्रावरुणि पुं (मैत्रावरुणयोरपत्यमिति । मैत्रावरुण+"अत इञ् ।" ४ । १ । ९५ । इति इञ् ।) अगस्त्यः । इत्यमरः । १ । ३ । २० (यथा, महाभारते । ३ । १०३ । १४ ।
'तेऽभिगम्य महात्मानं मैत्रावरुणिमच्युतम् ।
आश्रमस्थं तपोराशिं कर्म्मभिः स्वैरभिष्टुवन् ॥")

मैत्री, स्त्री (मैत्र+ङीप् । यद्वा, मित्र+भावे ष्यञ्+ङीष् । तत "हलस्तद्धितस्य ।" ६ । ४ । १५० ।" इति यलोपः ।) मित्रस्य भावः । मित्रस्य कर्म्म । इत्यमरभरतौ । चतुर्विंशे मैत्रीकरणनिषेधो यथा,—
"विद्विष्टपतितोन्मत्तबहुवैरातिकीटकैः ।
बन्धकीबन्धकीभर्तृक्षुद्रानृतकथैः सह ।
तथातिव्ययशीलैश्च परीवादरतैः शठैः ।
बुधो मैत्रीं न कुर्व्वीत नैकः पन्थानमाश्रयेत् ॥"
इति विष्णुपुराणे तृतीयेऽंशे ११ अध्यायः ।
"विद्विष्टादिभिर्मैत्रीं न कुर्व्वीत । बहुभिर्वैरं यस्य । अतिकीटकः अत्यन्तं कीटवत् पीडकः । कण्टकैरिति पाठेऽपि स एवार्थः । बन्धकी असती ।" इति तट्टीका ॥

मैत्रीबल, पुं, (मैत्री मित्रता बलमस्य ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मैत्रेय, पुं, (मैत्रे मित्रतायां साधुरिति । मैत्र+ढञ् ।) बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मित्रयोः अपत्यमिति । मित्रयु+'गृष्ट्यादिभ्यश्च ।" ४ । १ । १३६ । इति ढञ् । तत 'केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः ।"७ । ३ । २ । इति युस्थाने इयादेशे प्राप्ते । "दाक्षिणायनशालिनायन । ६ । ४ । १७४ । इति युलोपो निपातितः ।) मुनिविशेषः । यथा,—
'एवं ब्रुवाणं मैत्रेयं द्वैपायनसुतो बुधः ।
प्रीणयन्निव भारत्या विदुरः प्रत्यभाषत ॥'

इति श्रीभागवते । ३ । ७ । १ ॥

(सूर्य्यः । यथा, महाभारते । ३ । ३ । २० ।
'दृढकर्म्मा प्रशान्तात्मा विश्वात्मा विश्वतोमुखः ।
चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा मैत्रेयः करुणान्वितः ॥'
वर्णसङ्करजातिविशेषः । यथा, मनुसंहितायाम् । १० । ३३ ।
"मैत्रेयकन्तु वैदेहो माधूकं सम्प्रसूयते ।
नॄन् प्रशंसत्यजस्रं यो घण्टाताडोऽरुणोदये ॥"
"मैत्रेयकनाम्ना वर्णम् । इति तत्र मेधातिथिः । स्त्री । मैत्रेयेन उच्चारिता मैत्रेयी उपनिषद् । याज्ञवल्क्यस्य पत्नी च ।) मित्रसम्बन्धिनि, त्रि ॥

(मित्रयुवंशोद्भवादौ च । यथा, हरिवंशे । ३२ । ७१—७८ ।
"अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि दिवोदासस्य सन्ततिम् ।
दिवोदासस्य दायादो ब्रह्मर्षिर्मित्रयुर्नृप: ।
मैत्रायणी तत: शाखा मैत्रेयास्तु तत: स्मृता: ॥")

मैत्रेयिका, स्त्री, मित्रयुद्धम् । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (मित्रयूनां भाव: कर्म्म वा । मित्रयु+"गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु ।" ५।१।१३४ । इति वुञ् । तत: "केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरिय: ।" ७ । ३ । २ । इति इयादेश: । यथा, "मैत्रेयिकया श्लाघते ।" इति काशिका । ७ । ३ । २ ॥)

मैत्रं, क्ली, स्त्री, (मित्र+ष्यञ् ।) मित्रस्य भाव: । मित्रस्य कर्म्म । इत्यमरभरतौ । ३ । ५ । ३६ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ७० ।
"प्राहु: साप्तपदं मैत्र्यं जना: शास्त्रविचक्षणा: ।
मित्रताञ्च पुरस्कृत्य किञ्चिद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥")

मैथिली, स्त्री, (मिथिला निवासोऽस्येति । मिथिला+"सोऽस्य निवास: ।" ४ । ३ । ८९ । इति अण् । मैथिलस्तन्नामा राजा तस्यापत्यं स्त्री । मैथिल+इञ् । ङीष् ।) सीता । इति हेमचन्द्र: ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । २ । ४७ ।
"हिरण्मयी शाललतेव जङ्गमा
च्युतादिव: स्थास्नुरिवाचिरप्रभा ।
शशाङ्ककान्तेरधिदेवताकृति:
सुता ददे तस्य सुताय मैथिली ॥"
मिथिलापतिमात्रे, पुं । यथा, महाभारते । १२ । ६६ । ३ ।
"जनको मैथिलो राजा महात्मा सर्व्वतत्त्ववित् ।
योधान् स्वान् दर्शयामास स्वर्गं नरकमेव च ॥")

मैथुनं, क्ली, (मिथुने सम्भवतीति । मिथुन+"संभूते ।" ४।३।४१ । इति अण् । मिथुनस्येदमित्यण् वा ।) अग्न्याधानम् । यथा, मनुशातातपौ ।
"असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितु: ।
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्म्मणि मैथुने ।
मैथुने मिथुनशब्दवाच्ये स्त्रीपुंसाध्ये अग्न्याधानप्रयोगमत्तादौ ।"इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ * ॥ सङ्गतम् । रतम् । इत्यमर: ।३।३।१२१॥ "सङ्गति: सङ्गमो दारसंयोग: विवाह इति कलिङ्ग: ॥ रतं सुरतम् । अनयोर्मैथुनम् । मिथुनात् सङ्गमे इदमर्थे स्वार्थे रतौ निष्पाद्यार्थे वा ष्ण: । सम्बन्धे सुरते युग्मे राशौ मिथुनमिष्यते । इति याडि: ।" इति तट्टीकायां भरत: ॥ * ॥ शेषस्य पर्य्याय: । सुरतम् २ अभिमानितम् ३ घर्षितम् ४ संप्रयोग: ५ अनारतम् ६ अब्रह्मचर्य्यकम् ७ उपसृष्टम् ८ त्रिमद्रम् ९ क्रीडारत्नम् १० महासुखम् ११ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ व्यवाय: १२ ग्राम्यधर्म्म: १३ रतम् १४ निधुवनम् १५ । इत्यमर: । २ । ७ । ५७ ॥ अस्य गुणा: । धातुक्षयकारित्वम् । रतिसन्तानदातृत्वञ्च । अतिशयमैथुनस्य श्वासकासज्वरकारित्वम् । अमैथुनस्य प्रमेहमेदग्रन्थिरोगाग्निमान्द्यकारित्वम् । स्त्रीसंसर्गरहितस्य आयुरजराशरीरबलवर्णस्थिरोपचितमांसानि भवन्ति । पूज्यस्थानाशुचिस्थानसेकस्थानलोकसमीपप्रात:कालसन्ध्याकालपर्व्वकालेषु तस्य त्याज्यत्वम् । एतत्कर्म्मणि रजस्वलाकामा मलिना वन्ध्या वर्णज्येष्ठा वयोज्येष्ठा व्याधियुक्ताङ्गहीनासती वेश्या योनिदोषयुक्ता सगोत्रा गुरुपत्नी भिक्षुकी कपटव्रतधारिणी वृद्धा च त्याज्या ॥ रजस्वलागमने दृष्ट्यायुस्तेज:क्षयोऽधर्म्मश्च भवति । कपटव्रतयुक्तागुरुपत्नी सगोत्रावृद्धागमने एवं पर्व्वकाले सन्ध्याकाले च स्त्रीमैथुने पापमायु:क्षयश्च भवति । वयोरूपगुणोपेतां कुलशीलसमन्विताम् । अधिकामां हृष्टामलङ्कृतां वाजीकरणपीडिताञ्च प्रमदां हृष्टोऽधिकामश्च पुरुष: सेवेत । शुक्रवर्द्धकद्रव्यं सशर्करं शीतलजलं वा पीत्वा कामवागचपलां सुरूपामनिन्द्यां हृष्टां प्रमदामाद्यप्रहरे हृष्ट: कामुको गत्वा तदनु सुखं स्वपेत् । असकृद्गमने तु नरो धातुवैषम्यमेति । रतान्ते स्नानं सशर्करक्षीरपानं निद्रा गौडिकरसभोजनञ्च हितम् । इति राजवल्लभ: ॥ * ॥ ("तत्र प्रथमे दिवसे ऋतुमत्यां मैथुनगमनमनायुष्यं पुंसां भवति । यश्च तत्राधीयते गर्भ: स प्रसवमानो विमुच्यते । द्वितीयेऽप्येवं सूतिकागृहे वा । तृतीयेऽप्येवमसम्पूर्णाङ्गोऽल्पायुर्वा भवति । न च प्रवर्त्तमाने रक्ते वीजं प्रविष्टं गुणकरं भवति यथा नद्यां प्रतिस्रोत: प्लाविद्रव्यं प्रक्षिप्तं प्रतिनिवर्त्तते नोर्द्ध्वं गच्छति तद्वदेव द्रष्टव्यम् । तस्मान्नियमवतीं त्रिरात्रं परिहरेत् । अत:परं मासादुपेयात् ।"
"ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमावहेत् ।
आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥
मासि मासि विवर्द्धेत गर्भिण्या गर्भलक्षणम् ।
कललं जायते तस्या वर्ज्जितं पैतृकैर्गुणै: ॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
व्रतदिवसे अष्टाङ्गमैथुनस्य त्याज्यत्वं यथा,—
"स्मरणं कीर्त्तनं केलि: प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।
सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ।
मैथुनं विविधं त्याज्यं व्रते क्रीडाविरहये ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ४ अध्याय: ॥
अस्य विधिनिषेधौ यथा,—
"ऋतावुपगम: शस्त: स्वपत्न्यामवनीपते ! ।
पुन्नामर्क्षे शुभे काले ज्येष्ठयुग्मासु रात्रिषु ॥
नाप्नार्तां तु स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम् ।
नानिष्टां न प्रकुपितां नाप्रशस्तां न गुर्व्विणीम् ॥
नादक्षिणां नान्यकामां नाकामां नान्ययोषितम् ।
क्षुत्क्षामामतिभुक्तां वा स्वयं चैभिर्गुणैर्युत: ॥
स्नात: स्रग्गन्धधृक् प्रीतो नाध्मात: क्षुधितोऽपि वा ।
सकाम: सानुरागश्च व्यवायं पुरुषो व्रजेत् ॥
चतुर्द्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा ।
पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥
तैलस्त्रीमांससम्भोगी पर्व्वस्वेतेषु वै पुमान् ।
विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृत: ॥
अशेषपर्व्वस्वेतेषु तस्मात् संयमिभिर्बुधै: ।
भाव्यं सच्छास्त्रदेवेज्याध्यानजप्यपरैर्नरै: ॥
नान्ययोनावयोनौ वा नोपभुक्तौषधस्तथा ।
देवद्विजगुरूणाञ्च व्यवायी नाश्रयी भवेत् ॥
चैत्यचत्वरतीर्थेषु नैव गोष्ठे चतुष्पथे ।
नैव श्मशानोपवने सलिलेषु महीपते ! ॥
प्रोक्तपर्व्वस्वशेषेषु नैव भूपाल ! सन्ध्ययो: ।
गच्छेद्व्यवायं मतिमान्न मूत्रोच्चारपीडित: ।
पर्व्वस्वभिगमोऽधन्यो दिवा पापप्रदो नृप ! ।
भुवि रोगावहो नृणामप्रशस्तो जलाशये ॥
परदारान्न गच्छेत मनसापि कदाचन ।
किमु वाचास्थिबन्धोऽपि नास्ति तेषु व्यवायिनाम्
मृतो नरकमभ्येति हीयतेऽत्रापि चायुष: ।
परदाररति: पुंसामुभयत्रापि भीतिदा ॥
इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु बुधो व्रजेत् ।
यथोक्तदोषहीनेषु सकामेष्वनृतावपि ॥"
इति विष्णुपुराणे । ३ । ११ । १११-१२४ ॥
परस्त्र्यादिगमने दण्डो यथा,—
"ब्राह्मण: क्षत्रियो वैश्य: क्षत्रविट्शूद्रयोषि
व्रजन्दाप्यो भवेद्राज्ञा दण्ड उत्तमसाहसम् ॥
वैश्यागमे च विप्रस्य क्षत्रियस्यान्त्यजागमे ।
मध्यमं प्रथमं वैश्यो दण्ड्य: शूद्रागमाद्भवेत् ।
शूद्र: सवर्णागमने शतं दण्ड्यो महीभुजा ।
वैश्यश्च द्विगुणं राजन् ! क्षत्रियस्त्रिगुणं तथ
ब्राह्मणश्च भवेद्दण्ड्यस्तथा राजंश्चतुर्गुणम् ।
अगुप्तासु भवेद्दण्ड: स्वगुप्तास्वधिको भवेत् ॥
माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा
पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी तथा
भागिनेयी तथा चैव राजपत्नी तथैव च ।
तथा प्रव्रजिता नारी वर्णोत्कृष्टा तथैव च ।
इत्यगम्यास्तु निर्द्दिष्टास्तासान्तु गमने नर: ।
शिश्नस्योत्कर्त्तनं कृत्वा ततस्तु वधमर्हति ॥
आत्मभार्य्यागमे पूर्व्वाद्दण्डस्तु द्विगुणो भवेत् ।
चाण्डालीञ्च श्वपाकीं वा गच्छन् वधमवाप्नुया
तिर्य्यग्योनौ च गोवर्ज्यं मैथुनं योऽभिसेवते
स पणं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्याश्च यवसोदकम् ॥
सुवर्णञ्च भवेद्दण्डो गां व्रजन् मनुजोत्तम ! ।
वेश्यागामी द्विजो दण्ड्यो वेश्याशुल्कसमं पणम्
गृहीत्वा वेतनं वेश्या लोभादन्यत्र गच्छति ।
वेतनं द्विगुणं दद्याद्दण्डञ्च द्विगुणन्तथा ॥
अन्यमुद्दिश्य यो दद्यात् नयेदन्यस्य कारणात्
तस्य दण्डं भवेद्राजन् ! सुवर्णस्य च माषकम्
नीत्वा भोगान्न यो दद्याद्दाप्यो द्विगुणवेतनम्
राज्ञश्च द्विगुणं दण्डस्तथा धर्म्मो न हीयते ॥
बहूनां व्रजतामेकां सर्व्वे ते द्विगुणं दमम् ।
दद्यु: पृथक् पृथक् सर्व्वे दण्डञ्च द्विगुणं परम्
इति मात्स्ये २०१ अध्याय:

मैनाक:, पुं, (मेनकाया अपत्यं पुमान् । मेनका भव इति वा । मेनका+अण् । पृषोदरादित्व

साधु ।) पर्व्वतविशेष । तत्पर्य्याय । हिरण्यनाभ २ सुनाभ ३ हिमवत्सुत ४ । इति जटाधर । स तु हिमालयस्य ज्येष्ठपुत्र । यथा,—
'ततो भगवती प्राह मेनकां सुप्रियप्रियाम् ।
हितसपूर्ब्बं सदा तस्याः पूरयन्ती मनोरथम् ॥
श्रीदेव्युवाच ।
शत पुत्रा भवन्तु भवत्या वीर्य्यसंयुता ।
तत्रैको बलवान् मुख्यः प्रथमं सम्भविष्यति ॥
एवमुक्ता जगद्धात्री तत्रैवान्तरधीयत ।
मेनका चाऽसुर लब्धा स्वस्थानं प्रविवेश ह ॥
तत काले तु सम्प्राप्ते मैनाकमचलोत्तमम् ।
पक्षैश्च सह योऽद्यापि सिन्धुमध्ये प्रवर्त्तते ॥
मेनका सुषुवे हृष्टो देवेन्द्रः सख्यया गतम् ।
अन्यानूनशतं पुत्त्रान् क्रमात् सा सुषुवे च ह ॥"
इति कालिकापुराणे ४० अध्याय ॥
(दानवविशेष । इति हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । २३२ । ३ ॥)

मैनाकस्वसा, [ऋ] स्त्री (मैनाकस्य स्वसा ।) पार्व्वती । इति हेमचन्द्र । २ । ११८ ॥

मैनिक, पु, (मीनं हन्तीति । मीन+"पक्षि मत्स्यमृगान् हन्ति ।" ४ । ४ । ३५ । इति ठक ।) जालिक । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मैन्द, पुं, विष्णुवध्यासुरविशेष । इति हेमचन्द्र । २ । १३४ ॥ (यथा, हरिवंशे ।४१।१५८—१६० ।
'अपर केशवस्याय प्रादुर्भावो महात्मन ।
विख्यातो माथुरे कल्पे सर्व्वलोकहिताय वै ॥
यत्र शाल्वश्च मैन्दश्च द्विविद कंसमेव च ।
हत्वान् माधवदेहस्थान् सूदयामास वीर्य्यवान् ॥"
वानरविशेष । इति रामायणम् ॥ (यथा महाभारते । २ । ३१ । १८ ।
तत्र वानरराजाभ्यां मैन्देन द्विविदेन च ।
युयुधे दिवसान् सप्त न च तौ विकृतिं गतौ ॥')

मैन्दहा [न्] पु (मैन्दं हतवानिति । हन्+क्विप् ।) विष्णु । इति हेमचन्द्र ॥

मैरेय स्त्री (मारं कामं जनयतीति । मार+ढक । निपातनात् साधु ।) मद्यविशेष । इत्यमर । २ । १० । ४२ ॥ "यद्यपि ।
'धातुरिक्षुरसे पक्वैरपक्वैरासवो भवेत् ।
मैरेयं धातकीपुष्पगुडधानाम्लसंहितम् ॥
इति माधवेन भेदः कृत । तथापि स्वल्पभेदादभेदमत्रम् । मार कामं जनयति मैरेय क्लीव । निपातनाद्दात ऐत्वम् । इति भरत ॥ (यथा
'मद्यन्तु सीधुर्म्मैरेयमिरा च मदिरा सुरा ।
कादम्बरी वारुणी च हालापि बलवल्लभा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे द्वितीये भ ॥
क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा,—
'तीक्ष्ण कषायो मद्यत हृद्यामकफगुल्मकृत् ।
क्रिमिमेदोऽनिलहरो मैरेयो मधुरो गुरु ॥'
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)

मैरन्द्र, पुं भ्रमर । यथा । श्रीमन्मुरन्दरपदपाथोरुहनि मरन्दमन्दोदाहादमधुर

समसौमैरन्द इत्यादि ।" इति परपचिन्तमम कौमुद्यां रामप्रभृति ।

मोक्ष क्षेपे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट ।) कि, मोक्षयति मोक्षति । इति दुर्गादास ॥

मोक्ष, पुं (मोक्ष+भावे घञ । मोक्षणं दु समनेन । मोक्ष+करणे घञ । इति भरत ।) मुक्ति ॥ (यथा, पाञ्चधारे । २ । ७ । २५ ।
"न मोक्षो नभस पृष्ठे न पाताले न भूतले ।
सर्व्वाशासंक्षये चेत क्षयो मोक्ष इति श्रुते ॥")
मोक्षधर्म्मस्तु महाभारते शान्तिपर्व्वणि द्रष्टव्य ॥ पाटलिवृक्ष । मोक्षणम् । इति मेदिनी । षे २५ । (यथा मेघदूते । ६२ ।
"ताभ्यो मोक्षस्तव यदि सखे । घर्म्मलब्धस्य न स्यात्
क्रीडालोला श्रवणपरुषैर्गर्ज्जितैर्भाययेस्ता ॥")
मृत्यु । इति हेमचन्द्र । १ । ७५ ॥ (विशेष । यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । ७ । २९ ।
"जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदु कृत्स्नमध्यात्मं कर्म्म चाखिलम् ॥"
'मोक्षाय विश्लेषणार्थम् ।" इत्यानन्दगिरि । आत्मस्वरूपदर्शनम् । इति रामानुज । निरसनम् । इति श्रीधरस्वामी ॥ पतनम् । यथा, कुमारसम्भवे । ३ । ३१ ।
"मरोत्कला प्रत्यनिलं विचेरु
र्वनस्थलीर्म्मर्म्मरपत्रमोक्षा ।"
"मर्म्मरपत्रमोक्षा शीर्णपर्णपाता ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथ ॥)

मोक्षक, पु, (मोक्षतीति । मोक्ष+ण्वुल ।) मुष्ककवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । ५४ । ११२ ।
"तोयं श्रुतं मोक्षकभस्मना वा
यत्पञ्चकृत्व परिषिञ्चनं तत् ॥"
त्रि, मोक्षणकर्त्ता । यथा, मनुसंहितायाम् । ४ । २४२ ।
"असन्दितानां सन्धाता सन्धितानाञ्च मोक्षक ॥")

मोक्षोपाय, पुं, (मोक्षस्य मुक्तेरुपाय ।) मुक्तिसाधनम् ॥ तत्तु तप । शमादि । योग । ज्ञानञ्च । इति हेमचन्द्र । १ । ७७ ॥ (यथा हरिवंशे । २५५ । ६१ ।
"स तं प्रकृतमत दृष्ट्वा तपसाभिपरिप्लुत ।
उवाच दानवश्रेष्ठ मोक्षोपाय ददामि ते ॥")

मोघ, त्रि, (मुह्यतेऽस्मिन्निति । मुह+घञ । न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् ।) निरर्थकम् । इत्यमर । ३ । १ । ८१ ॥ (यथा, मनौ । ९ । ५० ।
"यद्वन्मोघ्न वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् ।
गोमिनामेव ते वत्सा मोघ स्कन्दितमार्षभम् ॥"
यथा च ।
प्रेतभूतपिशाचाश्च रक्षांसि विविधानि च ।
शरणाभिमुखं नित्यमुपसर्पन्ति मानवम् ॥
तानि भेषजवीर्य्याणि प्रतिघ्नन्ति जिघांसया ।
तस्मान्मोघा क्रिया सर्व्वा भवन्त्येव गतायुष ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अध्याये ।)
हीनम् । इति मेदिनी । घे, ४ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६७० ।
"सज्जन एव हि विद्या शोभायै भवति दुर्ज्जने मोघा ॥")

मोघ, पुं, (मुह्यत्यस्मिन् । मुह+घञ । कुत्वम् ।) प्राचीरम् । इति शब्दमाला ॥

मोघपुष्पा स्त्री (मोघं पुष्पं रजो यस्या ।) वन्ध्या । इति राजनिर्घण्ट ॥

मोघा, स्त्री, पुं (मुह्यत्यनया । मुह+घञ । कुत्वम् । स्त्रियां टाप् ।) पाटला । इति मेदिनी । घे ४ ॥ (अस्या पर्य्यायो यथा —
"पाटलि पाटला मोघा मधुदूती फलेरुहा ।
कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी कालस्थाल्यलिवल्लभा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।)
विडङ्गम् । इति शब्दमाला ॥

मोघोलि, पुं, प्राचीरम् । इति हारावली । ८८ ॥

मोच, स्त्री (मुचति त्वगादिकमिति । मुच+अच ।) कदलीफलम् । इत्यमर ॥ (यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ३९ अ । "तालनारिकेरपनसमोचपियालबिल्वमधूकश्लेष्मातकाम्रफलानि पित्तसंसृष्टे वायौ ।" विवरणमस्य कदलीफलशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

मोच, पुं (मुचति त्वचमिति । मुच+अच ।) शोभाञ्जनवृक्ष । इति मेदिनी । चे, ८ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १५८ । ४३ ।
"पनसाल्लकुचान् मोचान् खर्ज्जूरानम्लवेतसान् ॥")

मोचक, पुं (मोचयति संसारादिति । मुच+णिच+ण्वुल ।) मोक्ष । (मुचति गन्धं त्वचमिति वा । मुच+ण्वुल ।) कदली । शिग्रु । (मुचति विषयानिति ।) विरागी । इति हेमचन्द्र । ४ । २०० ॥ मुष्ककवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ (मुक्तिकारके, त्रि । यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायां पूर्ब्बभागे । ३।५१ ।
'अशक्तो मोचकश्चायमकाश काकचोदक ॥")

मोचन, क्ली, (मुच+ल्युट ।) मोक्ष । (यथा, महाभारते । ५ । ८४ । २१ ।
"अवतीर्य्य रथात्तूर्णं कृत्वा शौचं यथाविधि ।
रथमोचनमादिश्य सन्ध्यामुपविवेश ह ॥")
कल्कनम् । दम्भ । शाठ्यम् । इति मुचधातो र्भावेऽनटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (मोचयतीति । मोचि+ल्यु । मोचनकर्त्तरि, त्रि । यथा, भागवते । ६ । १३ । २३ ।
"इन्द्र यथास्य निखिलाघमोचन
रिपुक्षय स्वस्त्ययनं तथायुषम् ॥")

मोचनी स्त्री, (मोचयति रोगादिति । मुच+णिच+ल्यु । स्त्रियां ङीप ।) कण्टकारी । इति जटाधर ॥ मोचकर्णी च ॥

मोचरस पु (मोचस्य रस ।) शाल्मलिनिर्यास । तत्पर्य्याय । मोचस्रुत २ मोचसार ३ मोच

निर्यासः ४ पिच्छिलसारः ५ सुरसः ६ शाल्मली-वेष्टः ७ मोचसारः ८ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । कफवातहरत्वम् । रसायनत्वम् । बलपुष्टिवर्णवीर्य्यप्रज्ञायुर्द्दीप्तिहितत्वम् । याहि-त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । उत्तरतन्त्रे । ४० अध्याये ।

"तिलामोचरसौ लोध्रं तथैव मधुकोत्पलम् ।
कल्कः प्रातिलकल्कश्च योगाश्चत्वार एव तु ॥
पयसा पेयाः सरक्ते मधुसंयुताः ॥")

मोचा, स्त्री, (मुचति त्वचमिति । मुच् + अच् । टाप् ।) शाल्मलिवृक्षः । (यथा,—
"शाल्मलिस्तु भवेन्मोचा पिच्छिला पूरणीति च ।
रक्तपुष्पा स्थिरायुश्च कण्टकाढ्या च तूलिनी ॥"
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कदलीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ११२ ॥
(यदास्याः पर्य्यायः ।
"कदली वारणा मोचाम्बुसारांशुमतीफला ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
नीलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मोचाटः, पुं, कृष्णजीरः । रम्भास्थि । मलयोद्भवः । इति मेदिनी । टे, ५४ ॥

मोची, स्त्री, (मुच्यते रोगो यथेति । मुच् + घञ् । ङीष् ।) हिलमोचिका । इति रत्नमाला ॥ (विवृतिरस्या हिलमोचिकाशब्दे ज्ञातव्या ॥)

मोटकं, क्ली, (मुट्यते चूर्णीक्रियते इति । मुट् + घञ् । ततः कन् ।) पितृदानार्थद्विगुणकुशकृत-चयनम् । यथा । "इति द्विगुणकुशदर्भमोटकं पितृनामधवामपार्श्वे दद्यात् ।" इति श्राद्ध-प्रयोगतत्त्वम् ॥

मोटकी, स्त्री, (मोटक + ङीप् ।) रागिणी-विशेषः । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

मोटनं, क्ली, (मुट् + ल्युट् ।) चूर्णीकरणम् । चापेषः । इति मुटधात्वर्थदर्शनात् ॥

मोटनः, पुं, (मोटतीति । मुट् + ल्युः ।) वायुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मोटनकं, क्ली, (मोटनेन कायतीति । कै + कः ।) एकादशाक्षरच्छन्दोविशेषः । यथा,—
"स्यान्मोटनकं तजजाश्च लगौ ॥"
"रङ्गे खलु मल्लकलाकुशल-
चाणूरमहासटमोटनकम् ।
यः केलिलवेन चकार स मे
कंसारिरिपुं प्रति मोटयतु ॥"
इति छन्दोमञ्जरी ॥

मोटा, स्त्री, (मुट् + अच् । टाप् ।) बला । इति राजनिर्घण्टः ॥

मोट्टायितं, क्ली, (मुट् + भावे घञ् । बाहुलकात् घनमुट् । ततो भृशादित्वात् क्यङ् । ततो भावे क्तः ।) स्त्रीणां स्वाभाविकदशविधालङ्कारान्त-र्गतालङ्कारविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ तल्लक्षणं यथा, उज्ज्वलनीलमणिः ॥
"कान्तस्मरणवार्त्तादौ हृदि तद्भावभावतः ।
प्राकट्यमभिलाषस्य मोट्टायितमुदीर्य्यते ॥"

मोदः, पुं, (मुद् + घञ् ।) गुल्फस्थानम् । इत्यरुः । मक्षिका । मर्कटकः । इति मेदिनी । दे, ३४ ॥

मोदः, पुं, (मुद + भावे घञ् ।) हर्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ९ । ११३ । ११ ।
"यत्रानन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते ।")

मोदकः, पुं, स्त्री, (मोदयति भक्षणादीनिति । मुद + णिच् + ण्वुल् ।) खाद्यविशेषः । इत्यमरः । ३ । ५ । ३२ ॥ मोया इति भाषा । तस्य दान-फलं यथा,—
"मोदकं स्वादुसंयुक्तं मर्करादिविनिर्म्मितम् ।
मया निवेदितं भक्त्या गृहाण परमेश्वर ! ॥"
इति दुर्गोत्सवपद्धतिः ॥
गुडः । खण्डशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥
शर्करादियोगादक्ष्यरविशेषः । यस्य कुम्भकारी पदमार्गे तिष्ठति । इति शब्दरत्नाकरः ॥ (यथा,—
"घटकस्य च कारुश्च तस्मात् नृपतिका पटी ।
मोदको वटिका पिण्डी गुडी वर्त्तिश्च मोदकी ॥
तच्च द्विगुणं देयं मोदकेषु भिषग्वरैः ॥
सर्वं द्रवद्रव्यकर्ता कर्षमानं समागमात्र यत् द्रवम् तत्र प्रयुज्यते । तत्समिति व मांसादिरसपुष्पफलम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
हर्षणे, त्रि । इति मेदिनी । के, २०१ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ६५ । ६८ ।
"इमानीमानीतियथाक्रमात् प्रसादकामोद-
कान् ॥")

मोदकः, पुं, (मोदयति मिष्टान्ननिर्म्माणेनेति । मुद + णिच् + ण्वुल् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । मयरा इति भाषा । स च शूद्रायां क्षत्रिया-ज्जातः । इति स्मृतिः ॥

मोदनं, क्ली, (मोदयतीति । मुद + णिच् + ल्युः ।) सिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मुद + भावे ल्युट् ।) हर्षः । मुदधात्वर्थप्रयोगात् ॥ (हर्ष-जनके, त्रि । यथा, महाभारते । ४ । २३ । ७५ ।
"सुकालपद्मनाभानां सुमुखे मोदनेऽहनि ।
चातुर्वेदविदां यो पौरवस्य पुरस्य पत्तनः ॥")

मोदमोदिनी, स्त्री, (मोदात् मोदो महान् हर्षः । सोऽस्त्या अस्तीति । मोदमोद + इनि । ङीप् ।) जम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मोदयन्ती, स्त्री, (मोदयतीति । मुद + णिच् + शतृ । ङीप् ।) वनमल्लिका । काठमल्लिका इति भाषा ॥ यथा,—
"मदयन्ती गन्धवती मोदयन्ती सरस्वती ।"
इति रत्नमाला ॥
अपि च ।
"हयमूर्च्छा मोदयन्ती भृङ्गारी मदयन्तिका ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा च सुश्रुते । २ । २५ ।
"पिष्ट्वाथ सर्व्वं सह मोदयन्त्या
माराममासा मोदकाशयेन ॥")

मोदा, स्त्री, (मोदयति गन्धेन तोषयतीति । मुद + णिच् + अच् । टाप् ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मोदाख्यः, पुं, (मोदमाख्याति हर्षजनकत्वादि विस्तारयतीति । आ + ख्या + कः ।) आम्र-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मोदाढ्या, स्त्री, (मोदेन आमोदगन्धेन आढ्या पूर्णा ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ मोदेन आढ्या । हर्षयुक्ता च ॥

मोदितः, त्रि, (मोदो हर्षोऽस्य जातः । मोद तारकादित्वात् इतच् ।) हर्षयुक्तः । इत्यमरः ॥

मोदिनी, स्त्री, (मोदयति गन्धेनेति । मुद णिच् + णिनिः । ङीप् ।) अजमोदा । मल्लिका । यूथिका । कस्तूरी । मदिरा । तत्पर्य्यायः । सूक्ष्मपुष्पा २ कुमारिका शतपत्रिका ३ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । प्रसादत्वम् । गन्धबहुलत्वम् । वातकफरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हर्षदायके, त्रि । यथा, महाभारते । ८ । ५६ । १६ ।
"पराकनरमामानां शरीरशमना तदा ।
नरनीलाशनसमुत्था ब्रह्मवीनायुमोदिनी ॥")

मोरटं, क्ली, (मुर वेष्टने + "शकादिभ्योऽटन्" उणा० ४ । ८१ । इति अटन् ।) इक्षुमूलम् । अङ्कोठपुष्पम् । सप्ताहात् परक्षीरम् । इति मेदिनी । टे, ४४ ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्
"पयसि मोरटं पितादप्राप्तं पाचालकम् ॥"
यथा च ।
"नवप्रसूताक्षीरं मोरटक्षीरपीयूषमपीयूष ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

मोरटः, पुं, (मुर + अटन् ।) लताविशेषः । क्षीर-मोरटा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कर-पुष्पः २ पीलुपर्णः ३ मधुस्रवः ४ घनमूलः ५ दीर्घमूलः ६ पुरुषः ७ क्षीरमोरटः ८ । क्वचि-पुस्तके तत्पर्य्यायस्थाने क्षीरपुष्प इति पीलुपत्र स्थाने पीलुपुष्प इति च पाठः ॥ (तथास्य पर्य्यायान्तरम् ।
"पीलुपर्णी घनस्की पीलुपर्णी च मोरटः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
अस्य गुणाः । क्षीरबहुलत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । पित्तदाहज्वरनाशित्वम् । वृष्यत्वम् । बलदीप्तवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, सुश्रुते । १ । ४५ अध्याये ।
"गुरुः किलाटोऽनिलहा पुंस्त्वनिद्राप्रदः स्मृतः ।
मधुरौ वृंहणौ वृष्यौ तद्वत्पीयूषमोरटौ ॥")

मोरटकं, क्ली, (मोरट + स्वार्थे कन् ।) इक्षुमूलम् इति राजनिर्घण्टः ॥

मोरटा, स्त्री, (मोरट + टाप् ।) मूर्व्वा । इत्य-मरः । २ । ४ । ८३ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३८ अः
"वीरतरुसहचरद्वयदर्भवृक्षादनी गुन्द्रानल-कुशकाशाश्मभेदकाग्निमन्थमोरटावसुकवसिर-भल्लूक कुरुण्टकेन्दीवरकपोतवङ्काः ॥" तथास्याः पर्य्यायो यथा,—

"मूर्व्वा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी स्रुवा ।
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

मोषकः, पुं (मुष्णातीति । मुष + ण्वुल् ।) तस्करः । इत्यमरः । २ । १० । २४ ॥

मोषणं, क्ली, लुण्ठनम् । छेदनम् । वधः । इति मुषधातोर्भावेऽनट् । (ल्युट् ॥*॥ मुष्णातीति । मुष + ल्यु । अपहारके, त्रि । यथा भागवते । ५।२४।२२। "न वै भगवान् नूनममुष्यानुजग्राह यदुत पुनरात्मानुस्मृतिमोषणं मायामयं भोगै-श्वर्य्यमेवातनुतेति ॥')

मोषिता, [ऋ] त्रि, मोषणकर्त्ता । चौरः । इति मुषधातोस्तृन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

मोहः, पुं (मोहनमिति । मुह + भावे घञ् ।) मूर्च्छा । इत्यमरः । २ । ८ । १०९ ॥ (यथा उत्तररामचरिते ३ अङ्के ।
"वीचिवातैः शीकरक्षोदशीतै-
राकर्षद्भिः पद्मकिञ्जल्कगन्धान् ।
मोहे मोहे रामभद्रस्य जीवं
स्वैरं स्वैरं प्रेरितैस्तर्पयेति ॥"
अस्य विषयो यथा,—
'सन्नावहासु नाडीषु पिहितास्वनिलादिभिः ।
तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत् ॥
सुखदुःखव्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत् ।
मोहो मूर्च्छेति तां प्राहुः षड्विधा सा प्रकी-
र्त्तिता ॥"
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४६ अध्याये ।)
अविद्या । इति मेदिनी । हे, ७ । दुःखम् । इति शब्दरत्नावली ॥ देहादिषु आत्मबुद्धिः । इति गीतासुबोधिन्यां श्रीधरस्वामी ॥ अयं ब्रह्मणो बुद्धितो जातः । यथा —
"बुद्धेर्मोहः समभवदहङ्कारादभून्मदः ।
प्रमोदश्चाभवत् कण्ठान्मृत्युर्लोचनतो नृप ! ॥"
इति मात्स्ये २ अध्यायः ॥
मोहस्वरूपं यथा,—
"मम माता मम पिता ममेयं गृहिणी गृहम् ।
एतदन्यं ममत्वं यत् स मोह इति कीर्त्तितः ॥'
इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥*॥
धर्म्मविमूढत्वम् । यथा —
"अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुद्ध्यति ।
कामतस्तु कृतं मोहात् प्रायश्चित्तैः पृथग्विधै-
रिति ॥"
अत्र मोहादिति को मोहः । अत्र ।
"मोहशब्देन देवेन्द्र ! बुद्धिपूर्व्वो व्यतिक्रमः ।
उच्यते पण्डितैर्नित्यं पुराणे कर्षपायन ॥"
इति भविष्यपुराणवचनात् ज्ञातबुद्धिपूर्व्वो व्यतिक्रमो मोहः । इति मिश्राः । तन्न कामता सामर्थ्यादेव बुद्धिलब्धत्वात् । उच्यते । मूढस्य सद्धार्थी मोहादगच्छत इत्यादौ मुह वैचित्त्ये इति धात्वर्थानुसारात् अज्ञानमात्रं मोहः । यत्र तु कामनाशब्दोऽस्ति तत्र भविष्यपुराणपठितमोहशब्दो न ग्राह्यः । किन्तु धर्म्म-विमूढत्वं मोहः स चाधर्म्मवृद्धौ सत्यामधर्म्मेषु रागात् कर्त्तव्यताभ्रमः । यथा व्यासः ।
"मोहो धर्म्मविमूढत्वं मानस्त्वात्माभिमानिता ।"
एवञ्च भविष्यपुराणीयबुद्धिशब्दोऽप्यधर्म्मज्ञान-मेवाभिधत्ते अधर्म्मज्ञाने पापगौरवार्थमिदमुक्तं मोहादिति । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥*॥
मोहवृक्षो यथा —
सुमनोवाच ।
"अथतामभिधास्यामि सम्बन्धे हननाशनम् ।
स्वरूपमुपदेशस्य सर्व्वविज्ञानदर्शनम् ॥
लोभः पापस्य बीजोऽयं मोहो मूलन्तु तस्य
हि ।
असत्यं तस्य च स्कन्धो माया शाखासुविस्तरः ।
दम्भकौटिल्यपत्राणि कुरत्या पुष्पितः सदा ।
पैशुन्यं तस्य सौगन्ध्यमज्ञानं फलमेव हि ॥
छद्मपाखण्डचौराश्च क्रूराः क्रूराश्च पापिनः ।
पक्षिणो मोहवृक्षस्य मायाशाखासमा-
श्रिताः ॥
अज्ञानन्तु फलं तस्य रसोऽधर्म्मफलस्य हि ।
भावोदकेन संवृद्धस्तस्य स्वादः स तु प्रियः ॥
अधर्म्मस्तस्य सुरभिः क्लेदश्च मधुरायतः ।
तादृशैश्च फलैश्चैव सुपक्वो लोभपादपः ॥
तस्य च्छायां समाश्रित्य यो नरः परिवर्त्तते ।
फलानि तस्य योऽश्नाति सुपक्वानि दिने दिने ॥
फलानान्तु रसेनैव अधर्म्मेण तु पोषितः ।
सुखपुष्टो भवन्मर्त्त्यः पतनाय प्रयच्छति ॥"
इति पाद्मे भूमिखण्डे ११ अध्यायः ॥

मोहनं, क्ली, (मुह्यतेऽनेनेति । मुह + ल्युट् ।) सुरतम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०० ॥ यथा, मार्कण्डेये । ५१ । ७७ ।
"प्रविश्य गर्भमन्त्राको भुक्त्वा मोहयतेऽपरा ।
जायन्ते मोहनात्तस्याः सर्व्वभक्ष्यकरूपाः ॥')
होममन्त्रौषध्यादिद्वारा मुग्धताकरणम् । तत्र होमेऽङ्गुलिनियमो यथा —
"मोहनं वश्यकामञ्च प्रीतिवर्द्धनं तथा ।
प्रदेशिनीकनिष्ठाभ्यां सर्व्वमेतत् प्रसिध्यति ॥
मोहनाकर्षणञ्चैव क्षोभणोच्चाटनं तथा ।
कनिष्ठामध्यमाङ्गुष्ठयोगेन तु कोशया ॥
विधियुक्तेन होमेन तथा द्रव्यानुयोगतः ।
सर्व्वे मन्त्राः प्रसिध्यन्ति सुनामन्त्रप्रयोगतः ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
(नगरभेदः । यथा, महाभारते । २।९५३।८।
"मोहनं पत्तनञ्चैव त्रिपुरीं कोशलां तथा ।
एतान् सर्व्वान् विनिर्जित्य करमादाय सर्व्वशः ॥")

मोहनः, पुं, (मोहयतीति । मुह + णिच् + ल्यु ।) धुस्तूरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कामदेवस्य पञ्चबाणान्तर्गतबाणविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७१ । १६२ ।
"कामस्येव जगज्जैत्रमोहनास्त्राधिदैवतम् ।
तद्रूपकृतचित्ताभूत् समाधिस्थेव तत्क्षणम् ॥"
नृपविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । ६७।६१।
"मौलं प्रथमं निहतं मोहनो नाम भूपतिः ।
अग्निपत्याहृताश्च स तारुधामाश सायकैः ॥"
मोहकारके, त्रि । यथा, गीतायाम् । १८।३९ ।
"यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥
"अत्र मोहनं मोहकरम् ।' इति आनन्द-गिरिः ॥)

मोहनभोगः, पुं (मोहनश्चासौ भोगश्चेति ।) समिताशर्करादुग्धघृतादियुक्तमिष्टान्नविशेषः । इति पाकराजेश्वरः ॥

मोहना, स्त्री, (मोहयति पुष्पैरिति । मुह + ल्यु । टाप् ।) त्रिपुरमालीपुष्पम् । इति रत्नमाला ॥ मदमाला । इति शब्दमाला ॥

मोहनी, स्त्री, (मुह्यत्यनयेति । मुह + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) उपोदकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ वटपत्री । इति भावप्रकाशः ॥ (तथास्याः पर्य्यायः ।
"मोहनी मल्लिकाख्या तु वटपत्रा च मोहना ।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
माया । यथा, महाभारते । १४ । ८० । ४५ ।
"यथा तु मोहनी नाम मायैषा सम्प्रदर्शिता ।")

मोहरात्रिः, स्त्री (मोहस्य रात्रिः ।) दैनन्दिनप्रलयः । यथा,—
"एवं पञ्चाशदब्दे च गते तु ब्रह्मणो नृप ! ।
दैनन्दिनन्तु प्रलयं वेदेषु परिकीर्त्तितम् ॥
मोहरात्रिश्च सा प्रोक्ता वेदविद्भिः पुरातनैः ।
तत्र सर्व्वे प्रनष्टाश्च चन्द्रार्कादिदिगीश्वराः ॥
आदित्या वसवो रुद्रा मनवो मानवादयः ।
ऋषयो मुनयश्चैव गन्धर्व्वा राक्षसादयः ॥
मार्कण्डेयो लोमशश्च पेचकश्चिरजीविनः ।
इन्द्रद्युम्नश्च नृपतिश्चाकूपारश्च कच्छपः ।
नाडीजङ्घो बकश्चैव सर्व्वे नष्टाश्च तत्र वै ॥
ब्रह्मलोकादधः सर्व्वे लोका नागालयास्तथा ।
ब्रह्मलोकं ययुः सर्व्वे ब्रह्मलोकादधस्तथा ॥
गते दैनन्दिने ब्रह्मा लोकांश्च सृजते पुनः ।
एवं शताब्दपर्य्यन्तं परमायुश्च ब्रह्मणः ॥
ब्रह्मणश्च निपातेन महाकल्पो भवेन्नृप ! ।
प्रकीर्त्तिता महारात्रिः सा एव च पुरातनैः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे । ५४ । ७२—७८ ॥*॥
मोहः कर्त्तव्याग्रहः स एव रात्रिरिव रात्रि-र्बुद्धिमोहकत्वान्निद्रारूपा । इदानीन्तनजनानां रात्रिरिति वा । इति देवीमाहात्म्यटीकायां विद्याविनोदः ॥*॥ जन्माष्टमीरात्रिः । यथा —
"दीपोत्सवचतुर्द्दश्यामसया घोरा एव चैत् ।
कालरात्रिर्म्महेशानि ! ताराकालीप्रियङ्करी ।
जन्माष्टमी महेशानि ! मोहरात्रिः प्रकीर्त्तिता ॥
तृतीया माधवे शुक्ला कुजवारसमन्विता ।
दारुणा कीर्त्तिता देवि ! सर्व्वसिद्धेश्वरी परा ॥"
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रम् ॥

मोहशास्त्रं, क्ली, (मोहोत्पादकं शास्त्रमिति मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः ।) अविद्यात्मकग्रन्थः । यथा,—
"गोपतिं प्राह विप्रेन्द्रामालोक्य भगवान् हरिः ।

न वेदवाह्यपुरुषे पुण्यलेशोऽपि शङ्कर ! ॥
गङ्गच्छते मया देव ! धर्म्मो वेदाद्धि निर्ब्बभौ ।
तथापि भक्तवात्सल्याद्रक्षितया महेश्वर ! ॥
अस्माभिः सर्व्व एवैमे गन्तारो नरकानपि ।
अस्मात् वेदवाह्यानां रक्षणाय च पापिनाम् ।
विमोहनाय शास्त्राणि करिष्यावो वृषध्वज ! ॥
एवं सम्बोधितो रुद्रो माधवेन मुरारिणा ।
चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः ॥
कापालं नाकुलं वामं भैरवं पूर्व्वपश्चिमम् ।
पञ्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः ॥"
इति कौर्म्मे १४ अध्यायः ॥

मोहिनी, स्त्री, (मोहयति सौन्दर्य्यादिनेति । मुह + णिच् + णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।) त्रिपुरमालीपुष्पम् । इति रत्नमाला ॥ (वटपत्री । तत्पर्य्यायो यथा,—
"वटपत्री तु कथिता मोहिनी रेचनी बुधैः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) समुद्रमन्थनकाले देवानाममृतपानायासुराणां मोहनाय च भगवदवतारविशेषः । यथा,—
"धान्वन्तरं द्वादशमं त्रयोदशममेव च ।
अपाययत् सुरानन्यान् मोहिन्या मोहयन् स्त्रिया ॥"
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ॥
खर्व्वेशापविशेषः । यस्याः शापात् ब्रह्मणोऽपूज्यत्वं जातम् । यथा,—
"यतो हससि गर्व्वेण ततोऽपूज्यो भवाचिरम् ।
अचिराद्दर्पभङ्गं ते करिष्यति हरिः स्वयम् ॥
निबोध शरणं ब्रह्मन् ! खर्व्वेशायाश्च साम्प्रतम् ॥
तवैव कवचं स्तोत्रं मन्त्रं गृह्णाति यो नरः ।
भविता तस्य विघ्नश्च स याश्यत्युपहास्यताम् ॥
भविता वार्षिकी पूजा देवतानां युगे युगे ।
तव माघाद्य संक्रान्त्यां न भविष्यति वा पुनः ॥
इत्युक्त्वा मोहिनी शीघ्रं जगाम मदनालयम् ।
तेन सार्द्धं रतिं कृत्वा बभूव विज्वरा पुनः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३३ अध्यायः ॥
विस्तरस्तु ब्रह्मन्शब्दे द्रष्टव्यः ॥ (मोहकर्त्तरि त्रि । यथा, भागवते । ३ । ६ । ३५ ।
"अतो भागवती माया मायिनामपि मोहिनी ।
यत् स्वयञ्चात्मवर्त्मात्मा न वेद किमुतापरे ॥")

मौकुलिः, पुं, काकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८८ ॥ (यथा, उत्तररामचरिते २ अङ्के ।
"कूजत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघुत्कारवत्कीचक-
स्तम्बाडम्बरमूकमौकुलिकुलः क्रौञ्चावतोऽयं गिरिः ।
एतस्मिन् प्रचलाकिनां प्रचलतामुद्वेजिताः कूजितै-
रुद्वेल्लन्ति पुराणचन्दनतरुस्कन्धेषु कुम्भीनसाः ॥")

मौक्तिकं, क्ली, (मुक्तैव । मुक्ता + "विनयादिभ्यष्ठक् ।" ५ । ४ । ३४ । इति ठक् ।) मुक्ता । इत्यमरः ।२।६।९२॥ (यथा, चाणक्यशतके ।५५।
"शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे ।
साधवो नहि सर्व्वत्र चन्दनं न वने वने ॥"
तथास्य पर्य्यायः ।
"मौक्तिकं शौक्तिकं मुक्ता तथा मुक्ताफलञ्च तत् ।
अभावे मौक्तिकस्यापि मुक्ताशुक्तिं प्रयोजयेत् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

मौक्तिकतण्डुलः, पुं, (मौक्तिकमिव शुक्लः तण्डुलोऽस्य ।) धवलयावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मौक्तिकप्रसवा, स्त्री, (मौक्तिकस्य प्रसवा ।) शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मौक्तिकशुक्तिः, स्त्री, (मौक्तिकानां शुक्तिः ।) शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मुक्तार झिनुक् इति भाषा ॥

मौखं, क्ली, (मुखस्येदमिति । मुख + अण् ।) मुखसम्बन्धाधीनपापम् । तत्तु अभक्ष्यभक्षणरूपं तत्र क्लीवम् । संसर्गरूपस्य तस्य प्रायश्चित्तं यथा । सुमन्तुः । यश्च तैर्य्यौनमौखस्रौवाणां सम्बन्धानामन्यतमेन सह सम्पर्कमियात् तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तं विदध्यात् । इयात् कुर्य्यात् । एतदेवेति द्वादशवार्षिकमित्यर्थः । अत्र याजनादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततीत्यवगम्यते । इति शूलपाणिकृतप्रायश्चित्तविवेकः ॥ मुखसम्बन्धिनि, त्रि ॥

मौखर्य्यं, क्ली, मुखरत्वम् । मुखरस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मौखिकं, त्रि, मुखसम्बन्धि । मुखस्येदमित्यर्थे ष्णिक् (ठक्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मौञ्जी, स्त्री, (मुञ्जस्येयमिति । मुञ्ज + अण् । स्त्रियां ङीप् ।) मुञ्जनिर्म्मितमेखला ॥ (यथा, शिशुपालवधे । १ । ६ ।
"पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्ज्जुनच्छविं
वसानमेणाजिनमञ्जनद्युति ।
सुवर्णसूत्राकलिताधराम्बरां
विडम्बयन्तं शितिवाससस्तनुम् ॥"
"मुञ्जतृणविशेषसम्बन्धिमेखला मौञ्जी ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) यथा,—
"विप्रस्य क्षत्त्रियस्यापि मौञ्जी स्याद्दक्षिणायने ।
उदीच्ये च विशां कार्य्यं नानध्याये न संक्रमे ॥"
मनुः ।
"मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य मेखला ।
क्षत्त्रियस्य च मौर्व्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ॥
मुञ्जालाभे तु कर्त्तव्या कुशाश्मन्तकवल्वजैः ।
त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥"
इति संस्कारतत्त्वम् ॥

मौञ्जीटयाख्यः, पुं, (मौञ्जीटयमित्याख्यास्य ।) मुञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मौञ्जीपत्रा, स्त्री, (मौञ्जीपत्रमिव पत्त्रमस्याः ।) वल्वजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मौञ्जीबन्धः, पुं, (मौञ्ज्या बन्धः बन्धनम् ।) मुञ्जमेखलाबन्धनम् । उपनयनमिति यावत् । यथा,
"जन्मभादष्टमे सिंहे नीचस्थे शत्रुभे गुरौ ।
मौञ्जीबन्धः शुभः प्रोक्तश्चैत्रे मीनगते रवौ ॥"
इति ज्योतिर्निबन्धे नारदवचनम् ॥

मौढ्यं, क्ली, (मूढस्य भावः कर्म्म वा । मूढ + "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च ।" ५।१।१२४ । इति ष्यञ् ।) मौर्ख्यम् । इति हेमचन्द्रः ।२।२३४॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । २९ । २२ ।
"यो मां सर्व्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् ।
हित्वार्च्चां भजते मौढ्याद्भस्मन्येव जुहोति सः ॥"
पुं, मूढस्यापत्यम् । मूढ + "कुर्व्वादिभ्यो ण्यः ।" ४ । १ । १५१ । इति ण्यः । मूढपुत्त्रः । इति व्याकरणम् ॥)

मौद्गलिः, पुं, काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मौद्गल्यः, पुं, (मुद्गलस्यापत्यमिति । मुद्गल + यञ् ।) मुद्गलमुनिपुत्त्रः । स च गोत्रकारकः । अस्य पञ्च प्रवराः यथा । और्व्वच्यवनभार्गवजामदग्न्याप्नुवन्तः । इति कुलदीपिका ॥ (यथा, हरिवंशे । ३२ । ७० ।
"मुद्गलस्य तु दायादो मौद्गल्यः सुमहायशाः ॥)

मौद्गीनं, क्ली, (मुद्गानां भवनं क्षेत्रमिति । मुद्ग + "धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ।" ५ । २ । १ । इति खञ् ।) मुद्गभवोचितक्षेत्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ८ ॥

मौनं, क्ली, (मुनेर्भाव इति । मुनि + अण् ।) शब्दप्रयोगराहित्यम् ॥ तत्पर्य्यायः । अभाषणम् २ । तूष्णीम् ३ तूष्णीकाम् ४ । इत्यमरः ।३।७।३६ ॥ (यथा, रघुवंशे । १ । २२ ।
"ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्य्ययः ।
गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥")
कर्म्मविशेषे मौनाचरणं यथा,—
"उच्चारे मैथुने चैव प्रस्रावे दन्तधावने ।
स्नाने भोजनकाले च षट्सु मौनं समाचरेत् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मौनी, [न्] पुं, (मौनमस्यास्तीति । मौन + "अत इनिठनौ ।" ५।२।११५ । इति इनिः ।) मुनिः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।७५।१६ ।
"ततः स चिन्तयामास राजा जामातृकारणम् ।
विवेद च न तन्मौनी जगृहेऽर्थञ्च तं नृपः ॥")
मौनयुक्ते, त्रि । यथा,—
"सिनीवाली कुहूर्व्वापि यदि सोमदिने भवेत् ।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम् ॥
एतच्च मौनमरुणोदयमारभ्य स्नानपर्य्यन्तं कार्य्यं न तु स्नानकालमात्रे ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मौनेयः, पुं, (मुनेरपत्यं पुमान् । मुनि + "इतश्चानिञः ।" ४।१।१२२ । इति ढक् ।) गन्धर्व्वगणविशेषः । यथा,—
"गन्धर्व्वाप्सरसः पुण्या मौनेयांस्तु निबोधत ।
चित्रसेनोग्रसेनौ तु ऊर्णायुरनघस्तथा ॥
धृतराष्ट्रश्च गोमांश्च सूर्य्यवर्च्चास्तथैव च ।
युगपत्तृणपत्कार्ष्णिर्नन्दिश्चित्ररथस्तथा ॥
त्रयोदशः शालिशिराः पर्ज्जन्यश्च चतुर्दशः ।
इत्येते देवगन्धर्व्वास्तुविंशश्छुभास्वराः ॥"
इति वह्निपुराणम् ॥

(चपरोभेदे, स्त्री । यथा, हरिवंशे ।२१८।४०।
"कायाः प्रारहती चैव मौरेयाःपरमः स्मृताः ।")
मौरजिकः, त्रि, (मुरजवादनं शिल्पमस्य । मुरज+"शिल्पम् ।"४।४।५५। इति ठक् ।) मुरजवादकः । इत्यमरः ।२।१०।१३।
मौर्व्यं, क्ली, (मूर्वस्य भावः । मूर्व+"वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च ।"५।१।१२३। इति ष्यञ् ।) जाड्यम् । इति हेमचन्द्रः ।२।२२६। (यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने ४ अः ।
"अनवस्थितता मौर्व्यं भीरुत्वं जलिताधिता ।")
मौर्वी, स्त्री, (मूर्व्वाया विकारः । मूर्व्वा+"अवयवे च प्राण्यौषधिवृक्षेभ्यः ।" ४।३।१३५। इति अण् । ङीप् ।) धनुर्गुणः । इत्यमरः ।२।८।८५। (यथा, रघुः ।१।१८।
"आकर्णकुञ्चिता वृद्धिर्मौर्वी धनुषि चातता ।" अनलदृष्टौ । इति रत्नमाला । कोंगा इति भाषा । (मूर्वामयी । यथा, मनौ ।२।४२।
"मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य मेखला ।
क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ।")
मौलः, पु, (मूलं वेदेति । मूल+अण् ।) भूम्यादेर्मूलज्ञाता । मौडल् इति भाषा । यथा,—
"यत् परम्परया मौलाः सामन्ताः स्वामिनं विदुः ।
तदन्वयस्यागतस्य दातव्या गोत्रजैर्मही ।"
इति दायतत्त्वम् ।
तस्य लक्षणं यथा,—
"ये तत्र पूर्व्वं सामन्ताः पश्चाद्देशान्तरं गताः ।
तन्मूलत्वात्तु ते मौला ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः ।"
इति मिताक्षरा ।
(विजिगीषोरिमध्योदासीनः । यथा, कामन्दकीये ।८।३४।
"चत्वारः पार्थिवा मौलाः एषद्भिर्मित्रैः सहाष्टकम् ।"
मूलभूते, त्रि । यथा, तत्रैव ।८।२५। [याः ।
"मौला द्वादश याश्चैता सुमान्याद्यास्तथा च सप्ततिश्चाधिका ख्याताः सर्व्वं प्रकृतिमण्डलम् ।")
मौलिः, पुं, स्त्री, (मूल+सुतङ्गमादित्वात् इञ् ।) चूडा । (यथा, महाभारते ।८।५८।५।
"एवमुक्तः स वामेन पदा मौलिमपाहरत् ।
शिरश्च राजसिंहस्य पादेन समलोडयत् ।")
किरीटम् । (यथा, हरिवंशे ।८०।३०।
"इयश्च सा मया मौलिरहृता वरुणालयात् ।")
संयतकेशः । इत्यमरः ।३।३।१८२। (यथा, रघौ ।७।६६।
"स चापकोटीनिहितैकबाहुः
शिरस्त्रनिष्कर्षणभिन्नमौलिः ।
ललाटबद्धश्रमवारिबिन्दुः
भीतां प्रियामेत्य वचो बभाषे ।")
मस्तकम् । इति हेमचन्द्रः ।३।२।२३०। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् ।४९४।।

"भालवयनेऽपि निरिन्द्रमौली गात्रे भुजङ्गमणिदीपाः ।"
प्रधानः । यथा, मार्कण्डेये ।५८।१४।
"मौलयस्ते महाकायाः शाकमीनकराशकाः ।")
मौलिः, पु, (मूलस्यादूरभवः । मूल+सुतङ्गमादित्वादिञ् ।) अशोकवृक्षः । इति मेदिनी ।
मौलिः, स्त्री, (मूले जाता । मूल+इञ् ।) भूमिः । इति मेदिनी ।
मौलिकः, पु, (मूले आद्ये जातः । मूल+ठञ् ।) कुलीनभिन्नः । यथा राढीयवारेन्द्रब्राह्मणस्य श्रोत्रियः तथा कायस्थस्य मौलिकः । एवं दाक्षिणात्यवैदिकब्राह्मणस्य अभवपूर्व्वोपरिस्थितापि सत् पदवाच्यः । बङ्गजकायस्थस्य स च मध्यमशब्दवाच्यः । यथा । अथ मध्यमलक्षणमाह । मध्यमशब्दो रूढ़ इत्यतः । ... मध्यम. कुलमध्यस्थकुलीनस्य विश्रामस्थल मित्यर्थः । मध्यमशब्दस्य लक्षणान्तरम् । कुलीनेतरसिद्धवंश्यजातकले सति दशपुरुषावधि अनवच्छिन्नकुलाचार्य्यत्वं मध्यमत्वम् । स च द्विविधः । सिद्धः साध्यश्च । सिद्धत्वं प्रकृतमध्यमत्वम् । प्रकृतसिद्धवंश्यजातत्वे सति दशपुरुषावधिकुलाचार्य्यकत्वं सिद्धत्वम् । सिद्धपदाकाङ्क्षित्वे सति दशपुरुषावधिकुलाचार्य्यकत्वं साध्यत्वम् । अस्य प्रशंसामाह ।
"कुलीनकुलदर्पाणां विवादेषु मीमांसया ।
एतेषां गुणमाश्रित्य मध्यमाः कुलमुत्तमम् ।"
इति कुलदीपिका ।*।
दक्षिणराढ़ीयकायस्थस्याष्टकमौलिका यथा,—
"गौडेऽष्टौ कीर्त्तिमन्तश्चिरवसतितया मौलिका ये हि सिद्धा-
स्ते दत्ताः सेनदासाः करगुहसहिताः पालिताः सिंहदेवाः ।
ये वा पद्माभिरुद्धाः क्षितितिलकयुताः सप्ततिस्ते द्विपूर्व्वा
मित्राद्या ढौष राष्ट्रा वरगुणयुता मौलिकास्तेन साध्याः ।"
अपि च ।
"सेनो दत्तः करो धौषो दासो देवः प्रतिष्ठितः ।
पालितः सिंहधर्म्मौ च गुहः सप्तमौलिकाः स्मृताः ।"*।
द्विसप्ततिसाध्यमौलिका यथा,—
"होड़ः खरधरश्चौ नाग
आचिच सोमः पेहुर साम ।
भञ्जो बिन्दो गुइ बल लोध
शर्म्मा वर्म्मा कुर भूयि चन्द्रः ।
बद्दो रक्षित राजारियो
विष्णुनागः श्रिल पिल गुप्तः ।
इन्दो गुम पालो भद्र
श्यामखाङ्कुर वन्धुर नाथः ।
घाँयिर्घोषाँ मालो शक्ती
राड्डा राना राहुत धाना ।
दाड्डा दावा सम उपमाना ॥

नाग सोमो घर से बाय
बोदसेनश्चाम्ब आद्यः ।
शक्तिभूतो भक्तो श्याम
हेमो हैमो वर्द्धन रङ्गः ।
गुह: कीर्त्तिपशः कुण्डो
नन्दी शीलो धनुर्गुणः ।"
इति द्विसप्ततिमौलिकाः ।*।
अन्यच्च ।
"देवो भूदेवभक्तो गुहघटशरणो दास ईशानदासः
सेनो दत्तः सुदत्तादिहितमनयः पालितो धर्म्मपालः ।
सिंहः सिंहप्रतापः क्षितिनिकरकरादानदत्तः करोऽष्टौ
गौडेऽष्टौ संस्थिमाप्ते गुणगणनिपुणा मौलिकास्तेन सिद्धाः ।*।
होड़खाधरबोधिलधोमा
ग्रामबिन्दुगुइराजराहुताः ।
इन्दपालबलसामरक्षिता
लोधशर्म्मपुंधिवर्म्मवसराः ।
चन्द्रमौ यिगुपिभद्रपेसुरा
नन्दगुप्तवरकीर्त्तिवर्द्धनाः ।
श्रीमहेमशखनागविष्णवो
वञ्चवङ्कपिलकुन्दधनुर्गुणाः ।
तेजोऽंशखरधरादिच शक्तिभूताः
श्यामौघ श्याम विदशील यशोम नन्दी ।
राडाङ्कुरेन्द्रगुभकुण्डमनोपमाना
दानाद्यमूलविदिता भुवि कीर्त्तिमन्तः ।
देवादियो दाय राना नाना च स्थामकसथा ।
द्विसप्ततिमिताः साध्या मौलिका विदिताः क्षितौ ।"
इति कुलाचार्य्यकारिका ।*।
(देशविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।५७।४८।
"मौलिका मौलिकाश्चैव अश्मका भोगवर्द्धनाः ।")
त्रि, मूलसम्बन्धिनि मौलसम्बन्धिनि च । (भारभूतं मूलं हरति वहत्यावहति वा । मूल+"तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ।" ५।१।५०। इति ठञ् । मूलभारहारके मूलभारवाहके मूलभारानेतरि च । इति व्याकरणम् ।)
मौषलं, क्ली, (मूषलमिव । मूषलस्येदमिति वा । मूषल+अण् ।) मूषलवत् । यथा,—
"अज्ञानां मौषलं स्नानं महापातकनाशनम् ।"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतभविष्यपुराणवचनम् । महाभारतस्याष्टादशपर्व्वान्तर्गतपर्व्वविशेषः । यथा,—
मौषलं पर्व्व चोद्दिष्टं ततो घोरं सुदारुणम् ।
महाप्रास्थानिकं पर्व्व स्वर्गारोहणिकं ततः ।"
इति महाभारते आदिपर्व्व ।
मूषलसम्बन्धिनि, त्रि ।

मौष्टा, स्त्री, मुष्टिप्रहरणक्रीड़ा। इत्यमरः।३।५।५॥ "मुष्टिप्रहरणं अस्यां क्रीड़ायां मौष्टा णः(अण्) णित्त्वे वृ रिति वृद्धिः यचोर्लोप इति इकारलोपः। स्त्रियामत इत्याप्।" इति तट्टीकायां भरतः॥

मौहूर्त्तः, पुं, (मुहूर्त्तं अधीते वेद वा। मुहूर्त्त + "तदधीते तद्वेद।" ४।२।५०। इत्यण्।) ज्योतिर्व्वेत्ता। इत्यमरः।२।८।१४॥ (यथा, महाभारते।१२।१२१।४६।
"भिक्षुकाः प्राड्विवाकाश्च मौहूर्त्ता देवचिन्तकाः॥")

मौहूर्त्तिकः, पुं, (मुहूर्त्तं तद्बोधकं शास्त्रमधीते वेद वा। मुहूर्त्त + "क्रतूक्थादिसूत्रान्तात् ठक्।" ४।२।६०। इति ठक्।) ज्योतिर्व्वेत्ता। इत्यमरः।२।८।१४॥ (यथा, कथासरित्सागरे।२२।१३३।
"ततो मौहूर्त्तिकादेशादन्वेद्युर्व्वरकन्यका।
सा मया परिणीता भूम्निणिताखिलबन्धुना॥"
दक्षकन्यामुहूर्त्तोद्भवदेवगणविशेषः। यथा, भागवते।६।६।८।
"मौहूर्त्तिका देवगणा मुहूर्त्तायाश्च जज्ञिरे॥"
मुहूर्त्तोद्भवे, त्रि। यथा, भागवते।५।१३।२२।
"मौहूर्त्तिकादस्य समागमाच्च मे
दुस्तर्कमूलोऽपहतोऽविवेकः॥")

म्ना, अभ्यासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-अनिट्।) अभ्यासः पौनःपुन्येनानुशीलनम्। मनति सन्ध्यां ब्राह्मणः। इति दुर्गादासः॥

म्रक्ष, संघाते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) रेफयुक्तादिः। म्रक्षति पयसा शक्तून् लोकः। इति दुर्गादासः॥

म्रक्ष, क म्लक्षे। छेदने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) रेफयुक्तादिः। म्रक्षणं द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण योजनम्। क, म्रक्षयति घृतेनान्नं लोकः। इति दुर्गादासः॥

म्रक्षः, पुं, (म्रक्ष + घञ्।) स्वदोषगूहनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ म्रक्षणञ्च॥ (वधः। यथा, ऋग्वेदे।८।५०।१०।
"अयवाहन्म्रक्षकृत्वा पुरन्दरो यदिमे शृणवद्धवम्।"
"म्रक्षकृत्वा वधकर्त्ता।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

म्रक्षणं, क्ली, (म्रक्ष + कर्म्मणि ल्युट्।) तैलम्। इति हेमचन्द्रः।३।८९॥ द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण संयोजनम्। छेदनम्। राशीकरणम्। इति म्रक्षधातोर्भावेऽनट् प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

म्रद, म घ ङ चोदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) रेफयुक्तः। चोदश्चूर्णीकरणम्। म, म्रदयति। घ, म्रदा। ङ, म्रदते कानन दन्ती। इति दुर्गादासः॥

म्रदिमा, [न्] पुं, (मृदोर्भावः। मृदु + "पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा।" ५।१।१२२। इति इमनिच्। "र ऋतो हलादेर्लघोः।" ६।४।१६१। इति ऋकारस्य रादेशः। "टेः।" ६।४।१५५। इति टेर्लोपः।) मृदुता। यथा, राजतरङ्गिण्याम्।८।५६६।
"म्रदिम्ना पापिनस्तस्य नाशायि क्रूरता जनैः।
मधुरिम्णी विषस्येव शक्तिः प्राणापहारिणी॥")

म्रदिष्ठः, त्रि, अतिशयमृदुः। मृदुशब्दादिष्ठप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

म्रदीयान् [स्] त्रि, अतिशयमृदुः। मृदुशब्दादीयसुप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

म्रातनं, क्ली, कैवर्त्तीमुस्तकम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

म्रुच, उ इर् गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक० सेट्। क्त्वावेट्।) उ, म्रोचित्वा म्रुक्त्वा। इर्, अम्रुचत् अम्रोचीत्। इति दुर्गादासः॥

म्रुञ्च, उ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) उ, म्रुञ्चित्वा म्रुक्त्वा। इति दुर्गादासः॥

म्रेट, ऋ उन्मादे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) ऋ, अमिम्रेटत्। म्रेटति लोकः उन्माद्यतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

म्रेड, ऋ उन्मादे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) ऋ, अमिम्रेड़त्। म्रेड़ति लोक उन्माद्यतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

म्लक्तं, क्ली, (म्लुच् + क्तः।) चोरितम्॥ यथा,—
"चोरितं मुषितं म्लक्तं प्रतीतन्तु प्रतीच्छितम्॥"
इति भूरिप्रयोगः॥

म्लानं, त्रि, (म्लै हर्षक्षये + क्तः। "संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः।" ८।२।४३। इति निष्ठातस्य नः।) मलिनम्। यथा,—
"मलिनं कच्चरं म्लानं कश्मलञ्च मलीमसम्॥"
इति हेमचन्द्रः॥
(यथा, मार्कण्डेये।६२।१६।
"स चिन्तयामास तदा किं न्वेषा गजगामिनी।
निश्वासपवनम्लाना गिरावत्र वरूथिनी॥")
दुर्बलम्। (यथा,—
"अन्तेषु शूनं परिहीनमध्यं
म्लानन्तथान्तेषु च मध्यशूनम्॥"
इति माधवकृतरुग्विनिश्चयस्य पाण्डुरोगव्याख्याने विजयेनोक्तम्॥ (म्लै + भावे क्तः। म्लानिः। यथा, मार्कण्डेये।३५।२४।
"रथ्यावसथगन्धाम्बुतृणाग्न्यानकर्म्मसु।
आचामेच्च यथान्यायं वासो विपरिधाय च॥")

म्लानिः, स्त्री, (म्लै + निः। स च नित्। इत्युज्ज्वलदत्तः।४।५१।) कान्तिक्षयः। यथा, देवीभागवते।१।८।१८।
"प्रेक्षकस्तु तदा ब्रह्मा देवी चैवान्तरीक्षगा।
मन्वतुस्तदा तौ तु विष्णुस्तु म्लानिमाप्तवान्॥")

म्लिष्टं, क्ली, (म्लेच्छ + क्तः + "क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धेत्यादि।" ७।२।१८। इति निपातितम्।) अस्पष्टवाक्यम्। तत्पर्य्यायः। अविस्पष्टम् २। इत्यमरः।१।६।२१॥

म्लिष्टः, त्रि, (म्लेच्छ + क्तः।) अव्यक्तवाक्। म्लानः। इति मेदिनी। टे, २५॥

म्लुच, उ इर् गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) उ, म्लोचित्वा म्लुक्त्वा। इर्, अम्लुचत् अम्लोचीत्। इति दुर्गादासः॥

म्लेच्छ, कि देश्योक्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-वा भ्वा०-पर०-अक०-सक० च-सेट्।) देश्या ग्राम्या उक्तिर्देश्योक्तिरसंस्कृतकथनमित्यर्थः। कि, म्लेच्छयति म्लेच्छति मूढ़ः। अन्तर्विद्यामसौ विद्वान् म्लेच्छति घृतव्रत इति हलायुधः॥ अनेकार्थत्वादव्यक्तशब्देऽपि। यथा चामरः। अथ म्लिष्टमविस्पष्टमिति। म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि इति शाब्दः। तत्र रमानाथस्तु। म्लेच्छति वटुर्व्यक्तं वदतीत्यर्थः। अव्यक्तायामिति पाठे कुत्सितायां वाचीत्यर्थः।
'तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः॥'
इति भाष्यवचनेन नञोऽप्राशस्त्यार्थत्वात् इति व्याख्यानाय हलायुधोक्तमुदाहृतवान्। इति दुर्गादासः॥

म्लेच्छं, क्ली, (म्लेच्छस्तद्देशः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य। अर्शआद्यच्।) हिङ्गुलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (तथास्य पर्य्यायः।
"हिङ्गुलन्दरदं म्लेच्छमिङ्गुलञ्चूर्णपारदम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

म्लेच्छः, पुं, (म्लेच्छयति वा म्लेच्छति असंस्कृतं वदतीति। म्लेच्छ + अच्।) किरातशवरपुलिन्दादिजातिः। इत्यमरः॥ पामरभेदः। पापरक्तः। अपभाषणम्। इति मेदिनी। छे, ६॥ म्लेच्छादीनां सर्व्वधर्म्मराहित्यमुक्तं यथा, हरिवंशे।१४।१५—१८।
"सगरः स्वां प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्व्वाक्यं निशम्य च।
धर्म्मं जघान तेषां वै वेशान्यत्वं चकार ह॥
अर्द्धं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्जयत्।
जवनानां शिरः सर्व्वं काम्बोजानान्तथैव च॥
पारदा मुक्तकेशाश्च पह्नवाः श्मश्रुधारिणः।
निःस्वाध्यायवषट्काराः कृतास्तेन महात्मना॥
शका जवनकाम्बोजाः पारदाः पह्नवास्तथा।
कोलसर्पाः समहिषा दार्व्वाश्चोलाः सकेरलाः॥
सर्व्वे ते क्षत्रियास्तात धर्म्मस्तेषां निराकृतः॥
वशिष्ठवचनाद्राजन् सगरेण महात्मना॥"
शकानां शकदेशोद्भवानां क्षत्रियाणाम्। एवं जवनादीनामिति। अत्र जवनशब्दस्तद्देशोद्भववाची चवर्गतृतीयादिः। जवनो देशवेगिनोरिति त्रिकाण्डशेषाभिधानदर्शनात्॥ * ॥ तेषां म्लेच्छत्वमप्युक्तं विष्णुपुराणे। तथाकृतान् जवनादीनुपक्रम्य ते चात्मधर्म्मपरित्यागात् म्लेच्छत्वं ययुरिति। बौधायनः।
"गोमांसखादको यश्च विरुद्धं बहु भाषते।
सर्व्वाचारविहीनश्च म्लेच्छ इत्यभिधीयते॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ * ॥
अपिच। देवयान्यां ययातेर्द्वौ पुत्त्रौ यदुः तुर्व्वसुश्च।

ऋष्मिष्ठायां च पुत्रा द्रुह्यु अनु पुरुश्च। तत्र यदुप्रभृतयश्चत्वारः पितुराज्ञाविलङ्घनात् तत्पित्रा शप्ताः। ज्येष्ठपुत्र यदु युष्माकं तव वंशे राजा चक्रवर्त्ती मा भूदिति। तुर्व्वसु द्रुह्युरनु युष्माकं वंश्या वेदबाह्या म्लेच्छा भविष्यन्तीति। इति श्रीभागवतमतम्। ९।

("अथाजयत् पह्लवान् पुण्ड्रान् यवनांश्च नरविक्रमान्
शकान्।
योऽविन्ध्यांश्च यवनान् शकान् प्रवरान् बहून्।
म्लेच्छांस्तथा काम्बोजानभाग्येव पार्थिव
पौण्ड्रान् किरातान् यवनान् सिंहलान् बर्बरान्
खसान्।
चिबुकांश्च पुलिन्दांश्च चीनान् हूणान् सकेरलान्।
ससर्ज्ज फेनतः सा गौर्म्लेच्छान् बहुविधानपि।"
सा वसिष्ठस्य धेनुः। इति महाभारते।१।१७५।
३६—३७।) अन्यच्च। "शकयवनकाम्बोज पारदपह्लवा हन्यमानास्तत्कुलगुरुं वसिष्ठं शरणं ययुः। अथैतान् वसिष्ठो जीवन्मृतकान् कृत्वा सगरमाह। वत्स वत्सालमेभिर्जीवन्मृतकैरनुमृतैः। एते च मयैव त्वत्प्रतिज्ञापालनाय निजधर्म्मद्विजसङ्गपरित्यागं कारिताः। स तथेति तद्गुरुवचनमभिनन्द्य तेषां वेषान्यत्वमकारयत्। यवनान्मुण्डितशिरसोऽर्द्धमुण्डान् शकान् प्रलम्बकेशान् पारदान् पह्लवांश्च श्मश्रुधरान् निःस्वाध्यायवषट्कारानेतानन्यांश्च क्षत्रियांश्चकार। ते चात्मधर्म्मपरित्यागाद्ब्राह्मणैश्च परित्यक्ता म्लेच्छतां ययुः।" इति विष्णुपुराणे।४।३।१८—२१।॰। प्रकारान्तरेण तदुत्पत्तिर्यथा —

सूत उवाच।

"वद मन्वन्तरस्यादौ रक्षो नाम प्रजापतिः।
तस्योत्पद्य दुहिता तेन परिणीतातिदुर्मतिः।
तस्यां तु जातः पुत्रस्तु वेनो नाम सुत
पुरा।
अधर्म्मनिरतः कामी बलवान् वसुधाधिपः।
लोकेऽप्यधर्म्मकृत्तात् परभार्य्यापहारकः।
धर्म्माचारप्रसिद्ध्यर्थं जगतोऽस्य महर्षिभिः।
अनुनीतोऽपि न ददावनुज्ञां स यदा ततः।
शापेन मारयित्वैनमराजकभयार्दिताः।
ममन्थुर्ब्राह्मणास्तस्य बलाद्देहमकल्मषाः।
तत्कायान्मथ्यमानात्तु निपेतुर्म्लेच्छजातयः।
शरीरे मातुरंशेन कृष्णाञ्जनसमप्रभाः।"
इति मत्स्यपुराणे।१०।३—८।॰।

म्लेच्छभाषाध्ययननिषेधो यथा —
"न शातयेदिष्टकाभिः फलानि वै फलेन तु।
न म्लेच्छभाषां शिक्षेत नाकर्षेच्च पदासनम्।"
इति कौर्म्मे उपविभागे १६ अध्यायः।१।

तस्य मध्यमा तामसी गतिर्यथा, मानवे।
१२।४३।
"चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः।
रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूत्तमा गतिः।"
इत्यत्र मध्यमा तामसी गतिः। इति।
"हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्रा म्लेच्छाश्च गर्हिताः।
सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी
गतिः।"
(म्लेच्छाकारी म्लेच्छाचारयुक्तः यथा मनु संहितायाम्।७।१४९।
"जडमूकान्धबधिरांस्तैर्य्यग्योनान् वयोऽति
गान्।
स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्यङ्गान् मन्त्रकालेऽपसार
येत्।"
"अथवा एवंविधा मन्त्रिणो न कर्त्तव्याः। बुद्धि विभ्रमसम्भवात्।" इति तद्भाष्ये मेधातिथिः।
म्लेच्छानां पशुधर्म्मित्वम्। यथा, महाभारते।१।
८४।१५।
"गुरुदारप्रसक्तेषु तिर्य्यग्योनिगतेषु च।
पशुधर्म्मिषु पापेषु म्लेच्छेषु त्वं भविष्यसि।")

म्लेच्छकन्द, पुं (म्लेच्छप्रियः कन्दः इति मध्यपदलोपी कर्म्मधारयः।) लशुनम्। इति राजनिर्घण्टः। (तस्य पर्य्यायो यथा,—
"लशुनस्तु रसोनः स्यादुग्रगन्धो महौषधम्।
अरिष्टो म्लेच्छकन्दश्च यवनेष्टो रसोनकः।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।)

म्लेच्छजाति, स्त्री, (म्लेच्छस्य जातिरिति षष्ठीतत्पुरुषः म्लेच्छरूपा जातिरिति कर्म्मधारयो वा।) गोमांसखादकबहुविरुद्धभाषकधर्म्माचारविहीनवर्गः। यथा —
"गोमांसखादको यस्तु विरुद्धं बहु भाषते।
धर्म्माचारविहीनश्च म्लेच्छ इत्यभिधीयते।"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतबौधायनवचनम्।
अपि च।
"भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः।"
इत्यमरः।२।१०।२०।
अन्यच्च।
"पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः
शकाः।
पारदाः पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः
खशाः।
मुखबाहूरुपज्जानां या लोके जातयो बहिः।
म्लेच्छवाचश्चार्य्यवाचः सर्व्वे ते दस्यवः स्मृताः।"
इति मानवे १० अध्यायः।

म्लेच्छदेश, पुं (म्लेच्छानां देशः म्लेच्छप्रधानो देशो वा।) चातुर्व्वर्ण्यव्यवस्थारहितस्थानम्। तत्पर्य्यायः। प्रत्यन्तः २। इत्यमरः।
२।१।७। भारतवर्षस्यान्तं प्रान्तं प्रत्यन्तः। म्लेच्छानि शिष्टाचाररहितो भवत्यत्र। न चातौ देशश्चेति म्लेच्छदेशः। शिष्टा म्लेच्छवर्ग्णा अयस्वन्तं चरन्ति शिष्टाचारहीना भवन्तीति वा यत्रान्ते म्लेच्छा नीयन्ते तेषां देशो म्लेच्छदेशः। भारतवर्षस्यान्त शिष्टाचाररहितः कामरूपवङ्गादिः।
उक्तञ्च।
"चातुर्व्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते।
म्लेच्छदेशः स विज्ञेय आर्य्यावर्त्तस्ततः पर
इति।"
इति भरतः।
(अपि च मनुः।२।२३।
"कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परम्।")

म्लेच्छभोजन, क्ली (भुज्यते यदिति। भुज्+कर्म्मणि ल्युट्। ततो म्लेच्छानां भोजनम्।) यावकः। इति शब्दरत्नावली।

म्लेच्छभोजन, पुं (भुज्यतेऽसौ इति। भुज+ल्युट्। म्लेच्छानां भोजनः।) गोधूमः। इति त्रिकाण्डशेषः।

म्लेच्छमण्डल, क्ली (म्लेच्छानां मण्डलं समूहोऽत्र।) म्लेच्छदेशः। इति हेमचन्द्रः।

म्लेच्छमुख, क्ली, (म्लेच्छे म्लेच्छदेशे मुखमुत्पत्तिरस्य। इत्यमरटीकायां रघुनाथः।) ताम्रम्। इत्यमरः।२।९।९७। (तथास्य पर्य्यायः।
"ताम्रमौदुम्बरं क्लीवमुदुम्बरमपि स्मृतम्।
रविप्रियं म्लेच्छमुखं सुम्बपर्य्यायनामकम्।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"ताम्रमौदुम्बरं शुल्वं विद्यात् म्लेच्छमुखं
तथा।"
इति गारुडे १०८ अध्याये।)

म्लेच्छाश, पुं, (म्लेच्छैरश्यते इति। अश+कर्म्मणि+घञ्।) म्लेच्छभोजनः। गोधूमः। इति केचित्।

म्लेच्छास्य, क्ली, (म्लेच्छे म्लेच्छदेशे आस्यमुत्पत्तिरस्य।) ताम्रम्। इति शब्दरत्नावली।

म्लेच्छित, क्ली (म्लेच्छ् दुर्भाषणे+क्त।) म्लेच्छभाषा। अपशब्दः। तत्पर्य्यायः। परभाषा २। इति शब्दरत्नावली।

म्लेट, ऋ उन्मादे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) ऋ, अमिम्लेटत्। म्लेटति लोकः उन्मादं करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः।

म्लेड़ ऋ उन्मादे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) ऋ, अमिम्लेडत्। म्लेड़ति। उन्मादं करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः।

म्लेव ऋ ङ सेवने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ऋ, अमिम्लेवत्। ङ, म्लेवते। इति दुर्गादासः।

म्लै कान्तिक्षये। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) म्लायति पद्मो दिवसे। इति दुर्गादासः।